

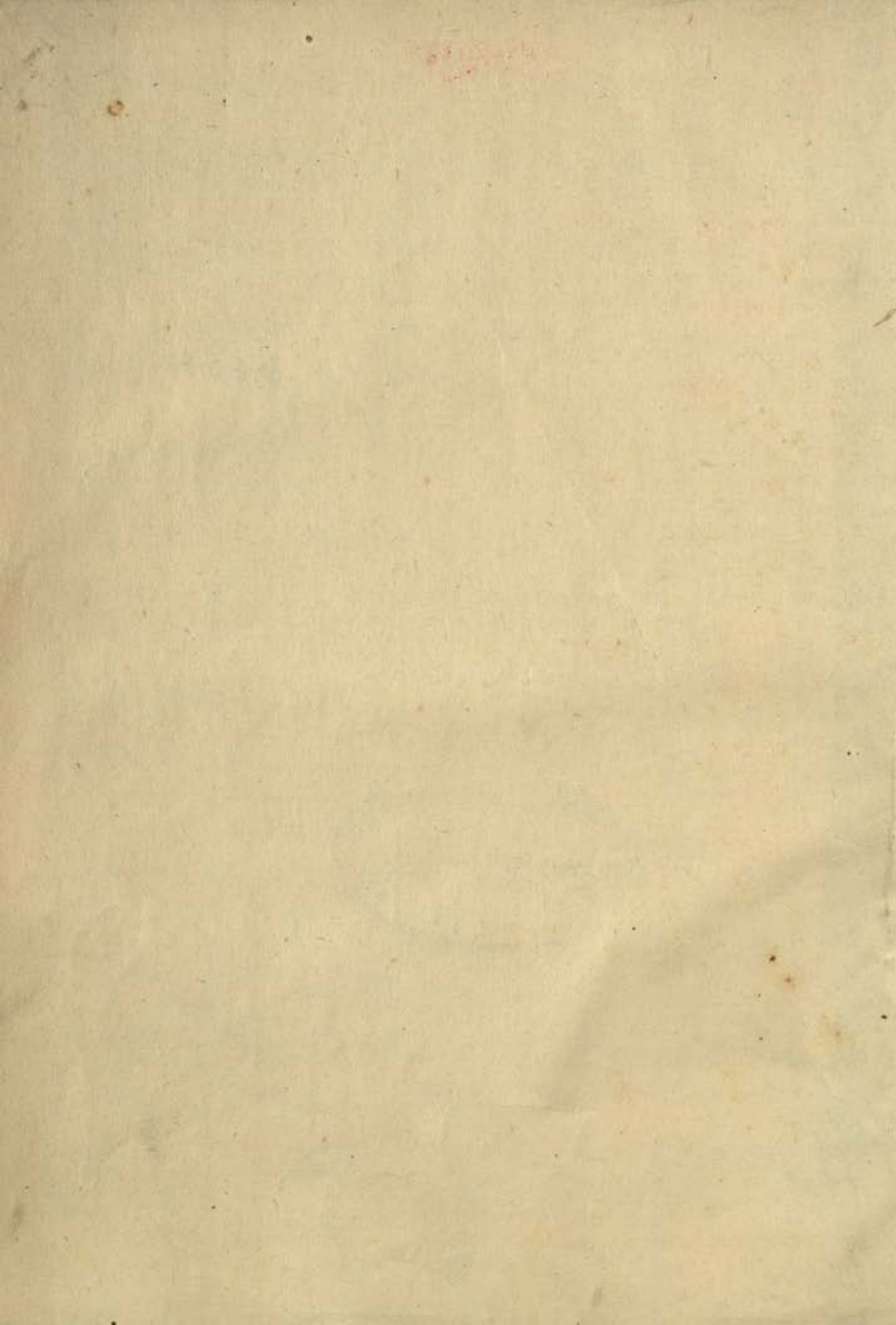
GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 19787

CALL No. Rsa4K / Tar

D.G.A. 79

Vol II

1978 J. B. M. Beglar.

[११८८]

उप

3647

52292

स्वातन्त्र्यनिर्णयं चेतनमते तात्पर्यनिर्णयके २ हेतुभेदे
तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां हाभ्यामेव तात्पर्यं निश्चयते
नत्वे कहेनेति बोध्यम् । करणे घञ् । १३ भाषाया पावे "सा-
मादिभिर्हपकर्म" मनुः । "उपक्रमरस्तुलितवर्तुभिः"
रघुः । कर्मणि घञ् । ४ आरभ्यमाणे पु० तदादित्यविवक्षा-
याम् तदन्ततत्पुरुषस्य ज्ञोता "नन्दोपक्रमं ह्योषः" पा०
भा० "रामोपक्रममाचख्यौ रत्नः परिभवं नवम्" रघुः । करणे
घञ् । ५ चिकित्सायाम् सुसुते भूरिप्रयोगः ।

उपक्रमण न० उप+क्रम-भावे ल्युट् । १ आरम्भे करणे
ल्युट् । २ तत्साधने सुसुतोक्ते दीर्घादुच्चारितानपूर्व-
कचिकित्सायाम् भूमिकायां स्त्री लोप् । स्वार्थे कन् अत
इत्थम् । उपक्रमणिका । पन्थप्रस्तावने सुखबन्धे ।

उपक्रमणीय लि० उप+क्रम-अनीयर् । १ आरम्भण्ये । उप-
क्रमणे साधु-ञ् । २ चिकित्साङ्गे दीर्घादुच्चारितानसाधने
लज्जणभेदे । आतुरचिकित्सायं यथोपक्रमणं कर्तव्यं तदा
वेदके १ पन्थे च । तत्प्रकारादि सुसुते दर्शितं यथा ।
"अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । आत-
रसुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादी परीक्षेत । सत्वे वायुपि
व्याध्यृत्वग्नियवोदेहजलसत्त्वात् । प्रकृतिभेदप्रदेशान् परी-
क्षेत । तत्र मृदापाणिपादपात्रं पृष्ठकानायदगनपदनख-
चलाटदेर्घाङ्कुलिपर्वोक्तामप्रेक्षणवाङ्क्वित्स्तीर्णश्च स्त-
नान्तरोरक्तं हस्तजङ्घामेदयोवगम्भीरसत्वसरनाभिमनु-
जैर्बद्धस्तनमुपजितमहारोमशकणं पञ्चाङ्गस्तिपकं स्नातानु-
लिप्तं मूर्धासुपण्यां विशुध्यमाणशरीरं पञ्चाङ्गं विशुध्यमा-
णहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः सत्ववमिति । तमेकाने-
नोपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरप्यायुर्मिथैर्मध्यमायुरिति ।
गूढसंस्वप्तिरास्त्रायः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः । उत्तरोत्त-
ररुणेवो यः स दीर्घायुश्च्यते । गभात् प्रभृत्शरीरोगो यः
यनैः समुपवीयते । शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः स-
मासतः । मध्यमस्यायुषोज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे । अ-
धस्तदूर्ध्वयोर्व्यस्य लेखा सूर्य्यक्रमायताः । इे वा तिस्रो-
ऽधिका वापि पादो कर्णौ च मांसलौ । नासापमूर्ध्वं च
भवेदूर्ध्वं लेखा च पृष्ठतः । यस्य सुसुप्तस्य परममायुर्भवति
सप्रतिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ।
हस्तानि यस्य पर्वणि सुसुप्तज्ञापि मेहनम् । तघोरस्य
वलीढानि न च स्नात् पृष्ठमायतम् । ऊर्ध्वं च यवणौ स्वा-
नावासा चोक्षा शरीरिणः । हसतो जलतो वापि दल-
मांसं गृह्यते । मेघते यथ विभ्रानं स जीवेत्पञ्चविं-

शतिम् । अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थं मङ्गलप्रत्यङ्गप्रमाणासा-
रातुपदेष्टव्यामः । तत्राङ्गान्यन्तराधिसंक्षिप्ताङ्गिषां वि-
तदयथाः प्रत्यङ्गानोति । तत्र स्वरङ्गलेः पादाङ्गुलप्रदेशिन्यौ
हस्तङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाङ्गनामिका कनिष्ठिका
यथोत्तरं पञ्चमभागहीना । चतराङ्गुलायते पञ्चाङ्गुल-
विकृते मपदमादतले । पञ्चचतरङ्गुलायतविकृता पाणिः ।
चतुर्दशाङ्गुलायतः पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि
पादगुल्फजङ्घाजातमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा
जानूपरिष्ठादुद्वालिं शदङ्गुलमेव पञ्चाशत् । जङ्घायामस-
मावृत् । हस्तङ्गुलानि दशपञ्चिकुदशननासापुटभागकण-
मूलनयनान्तराणि । चतरङ्गुलानि मेहनपदनान्तरनासा-
कर्णललाटयोर्वोक्तायहस्तान्तराणि । हादशाङ्गुलानि भगवि-
स्तारमेहननाभिहृदययोवास्तनान्तरमखायाममणिषव्यम-
कोटस्थौष्ठ्यानि । इन्द्रवस्तिपरिणाहंसपोठकूर्परान्तरा-
यामः षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । हाति-
शदङ्गुलपरिमाणा भुजौ । हातिं शदङ्गुलपरिणा-
हाङ्गुलः । मणिवन्त्रिकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम् । तलं
षट्चतरङ्गुलायामविक्षारम् । अङ्गुलमूलप्रदेशिन्योश्च-
थापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले । अर्धपञ्चाङ्गुले
प्रदेशिन्यनामिके । माहलङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुलौ । चत-
र्विंशतिविक्षारपरिणाहं मुखपीवम् । लिभामाङ्गुलि-
विक्षारा नासापुटमर्थादा । नयनलिभागपरिणा-
हा तारका । नयनस्तारकांशो हटिः । केयानलम-
स्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । सक्तकादपुटकेयानो दशाङ्गुलः ।
कर्णावटुनरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरः प्रमाणाविक्षीर्णौ स्त्री-
योनिः । अष्टादशाङ्गुलविक्षीर्णमुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य
कटी । सविंशमङ्गुलयतं पुरुषायाम इति भवन्ति चात्र
पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् मारी तु षोडशे । समत्वामतवीर्यौ
३०२ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्वरङ्गलैरेव यथा-
शदङ्गुलीति तः । युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि याः-
ङ्गना । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च सहहृत्कति । मध्यमं
मध्यमेरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽपरम् । अथ सारान् वक्तव्या-
नि । स्रुतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यगौचोपेतं कल्याणभक्तिनेत्रं
सत्वसारं विद्यात् । क्षिप्रं संहतश्चेतास्यदलनखं बल्ल
कामप्रजं शुक्रेण । अलक्षमन्तमवलं क्षिप्रगम्भीरसरं सौ-
भाग्योपपन्नं महानेत्वञ्च मज्ज्ञा । महेश्विरः सत्ववददल-
हन्वस्थिनखमस्त्रिभिः । क्षिप्रमूलसेदसरं उहृच्छरीरमावा-
ससङ्गिणुं मेदसा । अक्षिद्रगालं गूढास्त्रिभ्यं भांशेय-

R Sa4K

19787

Ms. No. 5.63

Ms. No. 5.63

उप

[१२००]

उप

चित्तञ्च मांसेन । स्निग्धतास्त्रयस्त्रयनतालुजिह्वौष्पाणि-
पादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नसुदृढग्रीमाणं त्वक्सारं वि-
द्यादित्थेषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि । भवति
चात्र सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः । परीक्षायुः
सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ।

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहितः सर्व एवैते त्रिविधाः सा-
ध्या याध्याः प्रत्याख्येयाश्च तल्लैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत
किमसाधौपमर्गिकः प्राज्ञेवलोऽन्यलक्षण इति । तल्लौपस-
र्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरूप-
सृजति स तन्मूल एवोपद्रवश्च । प्राज्ञेवलो यः प्राग्मेवोत्पन्नो
व्याधिरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणे यो भविष्यद्वा-
धिख्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्या-
विरोधेनोपक्रमेत बलवन्मुपद्रव वा प्राज्ञेवले यथास्व
प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
चात्र । नास्तिरोगो विना दोषैश्चास्माद्विचक्षणः ।
अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ।

प्रागभिहिता ऋतवः । शीते शीतप्रतीकारउत्पे चोष्ण-
निवारणम् । ज्वरा कुख्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न
हापयेत् । अत्राप्रे वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता
क्रिया । क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति ।
या तदोष्यं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया
न तु या व्याधिं हरत्यन्यसुदोरयेत् ।

प्रागभिहितोऽग्निरक्ष्य पाचकः (ग्रन्थे) स चतुर्विधो
भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति
विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः
समः सर्वसाध्यादिति तत्र यो यथाकालमद्रसपुक्तं सम्यक्
पचति स समः, समैर्दोषैः । यः कदाचित्पचत्युपचति
कदाचिदाध्मान्मूलोदावर्त्तितसारजठरगौरवान्मज्जनप्र-
वाङ्मनानि ज्वरा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपुक्तमद्रमाशु
पचति स तीक्ष्णः, स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरिवाभाष्यते
स सुक्षुब्धः प्रभूतमप्युपुक्तमाशुतरं पचति पाकाले च
गलतात्त्वोद्योषदाष्टसन्नापान् जनयति । यः स्वल्पम-
प्युपुक्तसुदरगिरोरगौरवकाशप्रसक्तकच्छदिगालसदनानि
ज्वरा मज्जता कालेन पचति स मन्दः । विषमो वातजान्
रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीति
विषमे स्निग्धास्तुल्यैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीति तीक्ष्णे
मधुरस्निग्धशीतैर्द्विरेकैः । एवमेवात्यग्नौ विशेषेण साक्षिप्य

क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्धमनैश्च । जाठरो
भगवानग्निरीश्वरोऽक्षय पाचकः । सौख्यप्राप्त्यानाददानो
विवेक्तुं नैव शक्यते । प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनै-
स्त्रिभिः । ध्यायते पाल्यते चापि स्ने स्ने स्थाने व्यवस्थितः ।
वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं ब्रह्ममिति । तल्लेनयोद्योषदाष्ट
बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीराक्षादा अक्षादा-
इति तेषु सवत्सरपरः क्षीरपा द्विसंवत्-रपरः क्षीरा-
क्षादाः परतोऽक्षादा इति । योऽङ्गप्रत्यङ्गोरन्तरे मध्यं
वयस्तस्य विकल्पो दृढिर्बलान् संपूर्णता ज्ञानिरिति ।
तत्रा विंशतेर्द्विरात्रिंशतो यौवनमा चत्वारिंशतः सर्व-
धात्वन्द्रियबलवोऽयं सम्पूर्णता । अतस्तु मीपत् परि-
क्षायां वत्सप्रतिरिति । सप्ततेरुर्ध्वं क्षीयमाणधात्व-
न्द्रियबलवोऽयं साहसहृन्म बलोपलितस्त्रालिस्त्रजुष्ट
कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानः सर्वं क्रिया-
समर्थं जीर्णानारमिवाभिष्टमवसीदन् दृढमाचलते ।
तल्लोत्तरोत्तरास्तु ययोऽवस्थास्तुत्तरोत्तरा भेजजमात्वा-
विशेषा भवन्त्युते च परिहाणस्त्राद्यामेतया प्रतिकुर्वीत ।
भवन्ति चात्र । बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं ब्रह्मते वायुर्दृढे तद्दीक्षा योजयेत् । अग्निक्षार-
विरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु
रुद्धौ कुख्यात् क्रियां धनैः ।

देहः स्थूलः जगो मध्य इति प्रागुपदिष्टः । कर्ष-
वेष्टृच्येद्यापि सदा स्थूलजगौ नरो । रक्षणञ्चैव
मध्यस्थ कुर्वीत सततं भिषक् ।

बलमभिहितगुणं दोषैर्व्याधौ सभावदोषजरादिभिरवे-
लितव्यम् । यस्माद्बलवतः सर्वं क्रिया प्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव
प्रधानमधिकरणानाम् । ज्ञेयत् जगोः प्राणवन्तः स्थूलावा-
ल्यबला नराः । तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्व्यलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ।

सत्यन्त व्यसनान्मुदयक्रियादिस्थानेषु वै कल्लकरम् ।
सत्यपान् सङ्गते सर्वं संस्तभ्यात्मानमाकना । राजसः
स्तभ्यमानोऽन्यैः सङ्गते नैव तामसः ।

प्रकृतिं भेजजं चोपरिटाइजगामः (प्रकृतिं शारीर
स्थाने, भेजजं तत्तत्प्रकरणे) ।

सात्त्विकानि तु देशकालजन्यान्तुरोगव्यायामादकदिवास्त्र
रसप्रभृतोनि प्रकृतिविरुधान्यपि व्यायवाधकाराणि भवन्ति ।
यो रसः कल्यते यस्य सुखायैव निषेवितः । व्यायामजात
मन्यद्वा तत् सात्त्विकमिति निर्दिशेत् ।

देशस्थानयो जाङ्गलः साधारण इति । तत्र ब्रह्मदकनि-

ओन्नतनदीवर्षगङ्गानो मृदुगीतानिलो बल्लमहापर्वतद्वचो
मृदुस्तुभारोऽपवितरं रमनुष्यगायः कसगतरोमभूयिष्ठान्-
नूपः । आकाशसमः प्रविरलात्पकण्डकिड्जप्रायोऽत्यर्धप्र-
स्ववणोदपानोदकपाय उष्णदारुणवातः प्रविरलात्पगैलः
स्थिरकृगशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोमभूयिष्ठ जाङ्ग-
लः । उभयदेशलक्षणः साधारण इति । भवन्ति चाल ।
समाः साधारणं यथाच्छीतवर्षाप्रभारताः ।
दोषाणां समता जनोक्तघातसाधारणो मतः । न तथा
बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाङ्गताः । स्वदेशे निचिता
दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः । उचिते वर्तमानस्य नास्ति
देशकृतं भयम् । आहारस्वप्नेटादी तद्देशस्य गुणे
सति देशप्रकृतिसाक्षात्तुविपरोतोऽचिरोत्थितः । मम्मसौ
भिषगादीनां बलसत्वायुषा तथा । केयलः समदेहान्तेः
सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कच्छो
व्यामिश्रलक्षणः । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां
प्रयोजनेत् । पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो जितः ।
गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया ज्ञिता । कर्त्तव्यैव
तदा व्याधिः कच्छसाध्यतमो यदि । यएवमेव विभिन्नेक-
रूपं विभर्त्ति कालादिवशेन धीमान् । स मृदुपाशान्
जगतीगदोघान्छिनन्ति भैषज्यपरश्चभेम् ।

उपक्रान्त लि० उप+क्रम-क्त । १। आरब्धे २। विज्ञाते शब्दार्थवि०
उपक्रिया स्त्री उप+क-भावे ण । उपकारे “तमपोह गुरुं
विद्यात् शुतोपक्रियया तया” मनुः ।

उपक्रोश पु० उप+क्रुश-ञञ् । निन्दायाम् । “नाथं विभे-
त्युपक्रोशादधर्माहा पुरोचनः” भा० आ० १४५ अ०
“राज्येन किं तद्विपरोतदृष्टेः प्रार्थरूपक्रोशमलीनसैवां” रघुः
अ० १० । २। उपगतक्रोशे आसन्नक्रोशे लि० । अव्ययी० ।
१। क्रोशसमीपे अव्य० । भावे ल्युट् उपक्रोशमन्थत्वात् ।
“वाक्स्नानलणैर्लोकोपक्रोशैः” दशकु० । “कुलोपक्रोशमकरी
कुलाङ्गारो निराश्रया” हरि० १०६ अ० । [स्त्रियां ङोप् ।

उपक्रोट्ट पु० उप+क्रुग-हच् । गृह्मे । २। निन्दके लि० ।

उपक्लेश पु० उपक्लिशति अनेन उप+क्लिग-करणे षञ् ।
मदादिषु । [षञ् पक्षे अप् । वीष्णानिनादे ।

उपक्ल(क्ता)ण पु० उप+क्लण-गङ् “क्लणोवीणायाञ्च” पा० वा

उपक्षय पु० उप+क्षि-अच् । १। अपचये हानौ । सामीप्यादौ
अव्ययी० । २। निवाससमीपादौ, अव्य० । ३। उपगतः लयम्
अव्य० १० । ३। उच्यते प्राप्ते लि० । तत्पुरुषे उपादृष्टाच्-
कत्वादनोदात्तता ।

उपक्षित् लि० उप+क्षि-क्लिप् । समीपनिवासिनि । “यस्य
ते अग्ने अग्न्ये अग्नय उपक्षितो वया इव” ऋ० ८,
१६, २२ । [२। सकायादसामर्थ्यं प्राप्ते च ।

उपक्षीण लि० उप+क्षि-क्त तस्य न, दीर्घश्च । १। अपचयप्राप्ते

उपक्षेप पु० उप+क्षिप-भावे षञ् । १। आक्षेपे, “कणनासा-

च्छेदोपक्षेपभीषिताभ्याम्” दशकु० । २। समीपे निक्षेपणे च ।

उपक्षेपण न० उप+क्षिप-ल्युट् । गृह्णामिकान्नस्य विप्रत्यये
पाकार्थं समर्पणे । “उपक्षेपणधर्मेण यत्तु पाचयते हिज्जः ।
अभोज्यं तद्वेददम्” शास्त्र० पु० । “उपक्षेपणधर्मेण गृह्-
णामिकान्नस्य पाकार्थं ब्राह्मणव्यष्टे समर्पणरूपेणेति”
कल्यतरः । २। समर्पणमात्रे च ।

उपखात अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० । १। खातसामीप्ये २। खाते
इत्यर्थे च । उपगतः खातम् अव्य० १० । ३। खातासुगते ।

उपादृष्टाच्कत्वेन तत्पुरुषपक्षे अनोदात्ततेतिभेदः

उपग लि० उप+गम-ङ् । उपगन्तरि “ओषध्यः फलपाका-
न्नाबल्लुपुष्पफलोपगाः” मनुः । “लेतायां भावसंकल्पाः
क्रियादानफलोपगाः” भा० व० १४६ अ० । “केन्द्रोपगा
नवमपञ्चमगाश्च सर्वे” ज्यो० त० ।

उपगण लि० उपगतो गणो येन प्रा० व० संख्यावचनत्वेऽपि
“अवस्तुगणादिति” पा० निषेधात् न ङच् । प्राप्तिमुदाये
ङवि ष चिच्चात् अनोदात्तता स्यात् । अतस्तस्य पूर्वपद-
प्रकृतिसंस्मरणं ङचोनिषधः । “रूपातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वर-
भेदार्थमेव पर्युदासः” सि० कौ० स्थितम् ।

उपगत लि० उप+गम-क्त । १। स्वीकृते, २। उपस्थिते, ३। ज्ञाते
४। प्राप्ते च “सर्वोऽपि नोपगतमध्यपचोयमान” वज्रिणु-
माश्रयमनागतमभ्युपैति” भाषः भावे क्त । ५। प्राप्तादौ न०
उपगतं प्राप्तिः सूच्यत्वेनात्यस्य अच् । ई। प्राप्तिस्त्वचके
पक्षे च (रसिद्) । “धनी नोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरि-
चिञ्जितम्” या० सू० । “उपगतं प्राप्तिमिति यद्वा
उपगतम् प्रवेशपक्षं स्वहस्तलिखितचिञ्जितमधमस्यायो-
त्तमस्योदद्यात्” मिता० ।

उपगति स्त्री उप+गम-क्तिन् । १। प्राप्ति २। ज्ञाने ३। स्वीकारे च
उपगन्तृ लि० उप+गम-हच् । १। प्राप्तिरि २। स्वीकर्त्तरि
३। ज्ञातरि च ।

उपगम पु० उप+गम-भावे षञ् अडङि । १। समीपगमने,
२। स्वीकारे ३। ज्ञाने, च “सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र भीषं
वधूनाम्” मेघ० । “व्यावर्त्तितान्योपगमात् कुमारी” मृग-
वनोपगमजमवेगमत् रघुः । भावे ल्युट् । उपगमन

मध्यम् । 'यथा कर्म शुभं कृत्वा स्वर्गोपगमनं भुवम्'
भा० आ० १०३ अ० ।

उपगम्य (त्य) अव्य० उप+गम-ल्यप् वा मलोपे तुक् । १ समी-
पं गत्वत्यर्थे । कर्मणि गत्यत् उपगम्य । २ समीपेन गम्ये लि० ।

उपगहन उ० अपिभेदे 'महान्दण्डिष कपिलस्तथर्षिस्ताडका-
यनः । तथैव उपगहनस्तथर्षिश्चासुरार्याणिः' भा० आ०
४ अ० ।

उपगा उ० उप+गै-क्तिप् । यज्ञे १ उपगातरि ऋत्विग्भेदे ।
भावे अह् । २ उपगाने स्त्री 'उपगादर्शनाच्च' कात्या०
६, ७, १, 'उपगानदर्शनाच्चैवमवसीयते कर्कः ।

उपगाह उ० उपगायति उप+गै-हच् । यज्ञे उद्गातः
समीपे १ गातरि ऋत्विग्भेदे 'बृहस्पतिरुद्गाता विश्वेदेवा
उपगातारः' तैत्ति० । 'ऋत्विग्व्यतिरिक्तानामुपगा-
तृणामनुपगृप्त्वाहत्विज एवोपगातारः' कात्या० ६, ७, १,
कर्कः । 'स वडवा उपगृह्णन्ति संशुद्धते यथोपगातार
उपगायन्ति' शत० ब्रा० १२, २, १, २ । समीपगानकर्त्तरि लि०

(दोवार) स्त्रियां ङीप् । गन्तरि २ स्त्रोक्तर्त्तरि १ ज्ञातरि च
उपगामिन् लि० उप+गम-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ समीप-
उपगिरि (रि) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा० ।

१ पर्वतसमीप्ये २ पर्वते इत्यर्थे च । गिरिसुपगतः
अव्या० स० । उत्तरदिक्स्थे गिरिसन्निकटे देवभेदे उ०
"प्रययामुत्तरां तस्माद्दिग्धनदपाकिताम् । खलुगिरिश्च
कोन्यस्तथैव च बहिर्गिरिम् । तथैवोपगिरिश्चैव विजि-
म्ये पुरुषर्षभः' भा० स० २६ अ० । अनोदात्तोऽयम् ।

उपगोति स्त्री 'आख्याहितोयकाङ्क्षे' यदुगदितं लक्षणं तत्
स्यात् । यद्युभयोरपि दलवोरुपगोतिं तां मुनिज्रूते'
उ० २० उक्ते मात्वादुत्तभेदे ।

उपगु लि० उपगतो गौरस्य ह्रस्वः गौराद्गोनानार्थः । १ प्राप्ति-
करणादौ १ गोपाठे च 'उपगौरिदम्' अण् । औपगव
तत्सम्बन्धिनि लि० । 'सामीप्येऽव्ययी० । १ गोः सामीप्ये
अव्य० । [स्त्रियां गौ० ङीप् ।

उपगुध लि० उप+गुध-रोधने क । सामीप्येन रोधके ।
उपगुरु उ० उपगतः सादृश्येन गुरुम् अव्या० स० अनोदात्तः ।
तन्मोक्षे गुरुसदृशे उपदेष्टादिकारके । सामीप्यादौ
अव्ययी० । २ गुरोः सामीप्ये १ गुरावित्त्वर्थे च अव्य० ।

उपगूढ न० उप+गुह-भावे क्त । १ आलिङ्गने 'उपगूढानि स-
वेपथूनि च' कुमा० । 'विश्रमाद्यमुपगूढमजस्रम्' साधः ।
कर्माणि क्त । २ आलिङ्गिते लि० । ततः ऋश्या० चत-

रथ्यां क । उपगूढक तत्सन्निकटदेष्टादौ लि० ।

उपगूहन न० उप+गुह-ल्युट् चोक्तम् । आलिङ्गने 'स्वर-
न्मुकुन्दाङ्गुपगूहनं पुनः' भा० स्क० ५ अ० ।

उपगोह्य लि० उप+गुह-ल्युट् कच्चविधौ अच् एव यङ्गणञ्च
कच्चम् । १ आलिङ्ग्ये, २ घाते च । भावे गत्यत् । ३ आ-
लिङ्गने । पक्षे क्यप् उपगुह्यमप्यत्र ।

उपगौर लि० उपगतो गौरम् अव्या० स० । गौरवर्णोपगते
उपाह्व इत्युक्त्वेऽपि गौरादिपर्युदासात् नानोदात्तता
उपग्रह उ० उप+ग्रह-अण् । १ कारावन्धने, २ वन्दीकरणे,

३ उपयोगे, ४ चातुर्मुख्ये च । कर्मणि घञ् । ५ कारावन्ध-
वन्दीकरणे । उपगतोऽयं सादृश्येन अव्या० स० । ज्योतिषोक्ते
ईषत्तल्ये ज्योतिः पदार्थे राक्षसेत्यादौ 'यज्ञाः सोप-
यज्ञाश्चैव दग्नाः परिषदां गणाः । एते चान्ये च बहुवो-
धोरास्त्रिदिववांसिनः । परिचार्यं महासेनं स्थिता
माह्वगैः सह' भा० व० २२६ अ० । 'उपयज्ञाः राक्ष-
प्रभृतयः नीलक०' 'सूर्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं त्रैयं विद्यु-
न्मुखाभिधम् । न्युन्वजादमगं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ।
केतुरष्टादशं प्रोक्तमलङ्का स्यादेवविंशतिः । द्वाविंशतितमं
कम्पस्त्रयोविंशच्च वज्रकम् । निघातचतुर्विंशमङ्गा अष्टाव-
पायज्ञाः' ज्यो० त० उक्ते सूर्याक्रान्तनक्षत्रात् पञ्चमादिषु
विद्युन्मुखादिमङ्गाज्ज्येष्ठे ७ नक्षत्रेषु । तत्फलञ्च 'प्रस्थाने
विघ्नदा प्रोक्ताः सर्वकार्येषु सर्वदा क्रूरवेषसमायोगे यस्यां
पपङ्कसम्भवः । तस्य सृष्ट्युर्न सन्देहो रोगाहास्य रणादपि
ज्यो० त० । उपयज्ञशब्दाद्यर्थे च ।

उपग्रहण न० उप+ग्रह-ल्युट् । १ सामीप्येन यज्ञणे २ स्त्रीकारे
'वेदोपग्रहणार्थाय तावप्याह्वयत प्रभुः' रामा० कात्याय-
नोक्ते आख्याधारकरणभेदे । 'एकद्रव्ये साज्ये वेदोपग्रह-
णम्' कात्या० १, १०, ६, 'दक्षिणहस्तस्य साज्यस्यै-
कद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनास्तन्दावरणार्थं सज्यहस्त
ऋहीतवेदेनाधारकरणमुपग्रहणमुच्यते' कर्कः । अण् उप-
ग्रहोऽप्यत्र । 'न सज्येन वेदोपग्रहः' तल्लैव कर्कः ।

उपग्राह उ० उप+ग्रह-णिच्-अच् । १ उपदौकने उपहारे
(भेटदेखोया) कर्मणि घञ् । २ उपहाररूपेण देवे 'उद्गा-
वचानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान् बहून्' भा० स० ५१ अ०
'उपग्राहान् उपहारान्' नीलक० ।

उपग्राह्य लि० उप+ग्रह-णिच्-अच् । समीपे ग्राहयितुमुप-
स्थाप्ये १ उपदौकनोपग्रह्ये (भेटो) भावे यत् । २ उपहारे न०
उपघात उ० उप+ग्रह-घञ् । नागने, २ कर्मायोग्यतासम्पादने

“काकेभ्यो रक्षतामन्नमिति बालोऽपि देयितः। उपधा-
तप्रधानत्वात् न चादिभ्योऽपि रक्षति” भीमां० का०। “वी-
जदोषोपधातेन पश्ये दोषमनुपागते” या० छट्०। २ अथ-
कारे। “स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपधातं परस्य च” भट्टः।
४ इन्द्रियाणां स्वस्वकार्यजननासामर्थ्यं च “तथात्वञ्चेदिन्द्रि-
याणामुपधाते कथं स्रति” भाषा०। इन्द्रियाणामुपधातव
एकादेशेन्द्रियभेदेन बाधिर्यादिभेदात् एकादशविधः। अ-
थक्लिगर्ह ४७३४० विवृतिः। करणे घञ्। ५ रोगे ईपापसमू-
हे च “रेतोरक्तगर्भोपधातः पञ्चगुणोजातकर्मणा प्रथममपो-
हति” अष्टाभिः संस्कारैः गर्भोपधातात् पूतो भवति” हारी
तः “उपधातः पापसङ्घः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः उपधातक
जातिभ्यं शोकरसङ्करोकरणापात्रोकरणमस्मिनीकरणरूपपा-
पपञ्चकसंघः” सं० त० रघु० “पाणिना मेक्षणाय स्तुवेणैव
तु यद्विधिः। हूयते चातुपस्तोर्ये उपधातः स उच्यते”
ऋग्वेदसंज्ञोक्ते ७ होमभेदे। “अतुपस्तोर्येत्यनेन स्तु चि
वञ्चतरापत्तं पञ्चावर्त्तं वा एतोरस्तरणादिकं तद्वत् नास्ति
मेक्षणदिना सक्तं ऋहीत्वा होमः” प्र० त० रघु०।
“चरी तु वञ्चदेवतो होमः, स्यादुपाधतवत्” छन्दोग०।
उपधातक लि० उप+ङन-खलु। १ नाशके २ पीडके च
काकगर्हस्थ दध्युपधातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तिः, आ-
लङ्कारिकाः “उंसा मृह समायोगो न स धर्मोपधातकः”
भा० आ० ७३३० “कथं सङ्गं स्पहीष्यामि भूत्वा धर्मो-
पधातकः” भा० आ० ८० अ०।
उपधातिन् लि० उप+ङन-णिनि स्त्रियां ङीप् १ नाशके
२ पीडके च “शक्लं पातवेन्द्रर्क्षिरास्यायुध्नीनां चातुप-
धाति” सुशु०।
उपघ्न पु० उप+ङन-घञर्थे-क। आसन्ने आश्रये “जेदादिघो-
पघ्नतरोर्ब्रतलौ” रघुः “पिमावाह्रिगुहोपघ्नान्” भट्टिः।
उपच(ज) लि० उपचिनोति उपजायते वा उप+चि-जन-वा
ङ। चान्दपाठे इङिकारके जान्तः अन्ननरजाते। “ग्रीहि-
वयवोर्वा एतदुपचं (जं) यच्छमीधान्यं तद्ग्रीहिजववावेतेन
भूयांसौ करोति” शत० ब्रा० १, १, १, १०। भाष्यकृता तु
अत्र उपचमिति पठित्वा शमीधान्यम् तिलभाषादि उप-
चिनोति उपचम् अत्यमाप्रपिष्टेन मिश्रितं ग्रीहिपिष्टं
लिचतुरभामात् आरोपितम् उपचितं बद्धं भवतीति”
आख्यातम्
उपचक्र पु० उपगतः सादृश्येन चक्रं चक्रवाकम् अत्ता० स०।
चक्रवाकवदशे पञ्चभेदे “भङ्गराजोपचक्राच्च लोहपृष्ठः

पतन्निष्ठाः” भा० व० १५८ अ०। “चक्रोरूपचक्रं च प-
न्निभिर्जीवजीवकैः” भा० १७८ अ०। तत्पुष्पे उपा-
दुष्टचक्रत्वादन्तोदात्तः। सामीप्यादौ अव्ययी०। २ चक्रस्य
सामीप्ये २ चक्रे इतर्ये च अत्र चक्रगर्हो नानार्थः।
उपचक्षुस् न० उपगतक्षुर्दुर्गनात्तुगुणार्थम् अत्रा० स०।
उपनेत्रे (चक्षमा) काचादिनिर्मिते दर्शनसाधने द्रव्यभेदे
उपचतुर लि० उपगताचत्वारो वस्य प्रा० व० गतलोपः
उचोवाधकोऽच्। १ चतुर्णां समीपवर्त्तिनि। चतुरस्य
सामीप्यादौ अव्ययी०। २ दलसामीप्यादौ अव्य०।
उपचय पु० उप+चि-भावे अच्। १ उद्यौ २ उद्यतौ “स्वय-
त्तुपचये केचित् परस्य व्यसने परे” भाषाः। “तदेतेषाम-
श्चात्तुलाणां ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्” हितो०
“पट्टतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपगमननिमित्तम्”
सुशु०। “पठतिदशलाभाच्च लम्बादुपचयाः कृताः” इति
ज्योतिषोक्ते २ लम्बात् पठादिस्थानेषु च। [च।
उपचरित लि० उप+चर-क्त। १ उपासिते २ लक्षणया बोधिते
उपचर्म(न्) अव्य० चर्मणः सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०।
१ चर्मसमीपे २ चर्मणोत्पत्ते च उगतचर्म अत्रा० स०।
नान्तः। चर्मोपगते लि० स्त्रियां वा ङाप् मनन्तात्वाच्च ङीप्।
उपचर्य लि० उप+चर-कर्मणि यत् ततः उपगन्नेन अवतरे-
त्यादिवत् सुसुमेति समासः सोपसर्गात्तु यददेवं स्यात्। १ भि-
वनीये “ये च यैरुपचर्याः सुस्त्रियमैस्तान्निबोधत” उपचर्यः
स्त्रिया साध्या सततं देवयत् पतिः” भट्टः। “अग्निवज्रोपच-
र्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम” भा० आ० ८८ अ०। २ चिकि-
त्सनीये च। भावे यत् तथा समासः। २ चिकित्सायाम्
३ सेवने च न० [हला०
उपचर्या स्त्री उप+चर-भावे ऋप्। १ सेवने २ चिकित्सायां
उपचाकु लि० उप+चक प्रतोषातल्लोः ण्। १ प्रतिधातके
२ प्रीते च ततः बाङ्गादि० अपतत्पार्थे इज्। औपचाकवि
तदपत्तौ पुंस्त्री०।
उपचायिन् लि० उपचिनोति उप+चि-णिनि स्त्रियां ङीप्।
उपचयकारके इङिकारके। “इतो द्रष्टोपचायित्वात् शिशुं
सामद्य बोधय” भा० आ० ७६ अ०।
उपचाय्य पु० उपचीयतेऽग्निरत्र उप+चि-आधारे ख्यत्।
वञ्जे इटकादिनिर्मिते अग्निधारणार्थे खलविशेषे “कथा-
भोरमसे नित्यमुपचाय्यतां शुभे” भट्टिः।
उपचार पु० उप+चर-घञ्। १ चिकित्सायां, २ सेवायां, “स
मे विरायास्त्रलितोचारास्”। “उपचाराङ्गलिस्त्रि-

कृतया" रघुः । श्वयम्हारे, "कृत्येः उपचारात् अन्या-
र्थदर्शनाच्च" श्व० भा० भूरिप्रयोगः अविश्वशब्दे ४५ ।
पृष्ठे दर्शितः । उक्तोचैः पूज्यवया श्वयार्थान्तेनान्यार्थे
बोधने ईश्वरार्थवाक्येन सन्तोषकरणे च "उपचारपदं
न चेदिदमिति" कुमारः ७ धर्मास्तुष्टानमात्रे "वैश्वानुश्रीप-
चारश्च" "व्रतचर्योपचारश्च" मनुः । "प्रयुक्तपाणि-
पक्ष्णोपचारौ" कुमा० । करणे घञ् । ८ पूजासाधने
द्रव्यभेदे "सम्पन्नोपचाराणां सैवादिचरणाभवत्" रघुः
पूजाङ्गोपचाराच्च नानाविधाः तत्र सर्वोपचारमन्त्रास्तु
श्रीतारपूर्वाः, कल्पयामि नमः इत्यानाः कार्याः ।
"सिद्धजामले" श्रीतारश्च सुखे कृत्वा देयस्य भुवनेश्वरि !
कल्पयामि नमः पञ्चादुपचारेष्वयम् विधिरिति" इत्युपक्रम्य
तन्त्रधारे "चतुःषष्ठ्युपचाराः दर्शिताः यथा आ-
सनारोपणम् १। सुगन्धितलाभ्यङ्गः २। मज्जनशालाप्रवे-
शनम् ३। मज्जनमणिपीठोपरिवेशनम् ४। दिव्यस्नानीय-
सङ्कर्तनम् ५। उष्णोदकस्नानम् ६। कनककलसस्वित्त-
कलतीर्थाभिषेचनम् ७। धोतवस्त्रपरिभार्जनम् ८। अरुण-
दुग्धपरिधानम् ९। अरुणदुग्धोत्तरीयम् १०। आलेपमण्डप-
प्रवेशनम् ११। आलेपमणिपीठोपवेशनम् १२। चन्दनागु-
रुकुङ्कुमकर्पूरकसूरीरोचनादिव्यगन्धसर्वाङ्गातुलेपनम् १३।
जैशभारस्य कालागुरुधूपमङ्गिकामालतीजातीचम्पकायो-
कशतपत्रपूगकुहरीपुष्पागकङ्गारसूक्ष्मसर्वसुकुसुममालाभूष-
णम् १४। भूषणमण्डपप्रवेशनम् १५। भूषणमणि-
पीठोपवेशनम् १६। नवमणिमुकुटम् १७। चन्द्रशक-
लम् १८। सीमलसिन्दूरम् १९। तिलकरत्नम् २०।
कालाञ्जनम् २१। कर्षपालिवुगलम् २२। नासाभर-
णम् २३। अधरवायकम् २४। प्रपदभूषणम् २५।
कनकचित्त्रपादुका २६। महापादका २७। मुक्तावलिः २८।
एकावलिः २९। देवछन्दः ३०। केयूरयुगलवतुष्ट-
यम् ३१। वलयावलिः ३२। उर्मिकावलिः ३३। का-
ञ्चिदाम ३४। कटीसूत्रम् ३५। शोभास्त्राभरणम् ३६। पाद-
कटकम् ३७। रत्ननूपुरम् ३८। पादाङ्गुलीयकम् ३९।
एककरे पाशः ४०। अन्यकरे अङ्गुशः ४१। पूर्णमुखा-
पम् ४२। अपरकरे पुष्पाणाः ४३। श्रीमन्नाणिका-
पादुका ४४। ससमानवेशाभिरावरणदेवताभिः सह-
सिंहासनारोहणम् ४५। कामेश्वरपर्यङ्गोपवेशनम् ४६।
अष्टतागनचपकम् ४७। आचमनीयम् ४८। कर्पूर-
त्रटिका ४९। आनन्दोज्जासः ५०। स्रविलासहासः ५१।

मङ्गलारत्निकम् ५२। चेतच्छत्रम् ५३। चामरयुग-
लम् ५४। दर्पणः ५५। तालडलम् ५६। गन्धः ५७।
पुष्पम् ५८। धूपः ५९। दीपः ६०। नैवेद्यञ्च ६१।
एतानि कल्पयेत् एषामुपचाराणामभावे तन्मन्त्राज्याः ।
'तदुक्तं' नवरत्ने श्वरे । 'चतुःषष्ठ्युपचाराणामभावे
तन्मन्त्रं जपेत् । तत्तदेव फलं विन्देत् साधकः स्थिर-
मानसः' । 'आचमनीयं प्रदातव्यमुपचारान्तरान्तरे' तन्त्रसा०
तानि च त्रीणि 'ज्ञाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्'
नरसिंहपु० तेन चतुष्टयपूरणम् । एतच्च श्रोविद्याप्रकरणी-
यत्वास्तद्विषयम् । अन्यत्र यथागमं कल्पनीयम् । शङ्का-
चात्थेन तं स्तोत्रच्छलेन अन्यविधाः चतुःषष्ठ्युपचाराद-
र्शिता विसरभयान्न ते दर्शितास्तत्स्तोत्रेऽवसेयाः ।
अथाष्टादशोपचाराः । 'आसनम् १ स्नागतम् २ पादमण्ड-
पम् ३ आचमनीयकम् ४ स्नानम् ५ वस्त्रो-
पवीतञ्च ६ भूषणानि च सर्वशः ७ । गन्धम् ८ पुष्पम् ९
तथा धूपम् १० दीपम् ११ अन्नञ्च १२ तर्पणम् १३
माल्यातुलेपने चैव १४ १५ नमस्कारविसर्जने १६ १७ ।
अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्' । अथ षोडशो-
पचाराः । 'पादमर्घ्यं नवाचासं स्नानं वसनभूषणे । गन्धं
पुष्पधूपदीपं नैवेद्याचमनमतः । ताम्बूलमञ्जने स्तोत्रं
तर्पणञ्च नमस्क्रियाम् । प्रयोजयेत् प्रपूजावासुपचारास्तु
षोडश' अथ दशोपचाराः । 'पादमर्घ्यं' तथाचासो मधु-
पर्काचमौ तथा । गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ।
अथ पञ्चोपचाराः । 'गन्धपुष्पं तथा धूपं दीपं नैवेद्यमेव
च । अखण्डं फलमासाद्य केवलं लभते भुवम्' तन्त्रसा०
विधानपा० विष्णु विप्रये अन्यविधा षोडशोपचारा
दर्शिताः ते च तत्तन्मन्त्रसङ्गिता मत्ततत्तत्तादानादिप-
द्धौ २२८ पृष्ठे दर्शिताः । आ० त० "आसनं स्नागतं
पादमर्घ्यं माचनीयकम् । मधुपर्काचमं स्नानवसनाभर-
णानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा" ए०
षोडशोपचाराः पठिता शक्तिभेदात् भेद उद्भवेः ।
तत्रासनादिकं यथा देयं तथोक्तं कालि० पु० "आसनं
प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा" । (वाकारात् रज-
ताद्यासनम्) । 'पादार्घ्यं मुदकं पादार्घ्यं केवलं तोयमेव तत् ।
तत्तैजसेन पालेयं शङ्खेनाथ प्रदापयेत्' । (अर्घ्यमर्घ्यं शब्दे
उक्तम्) । 'उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् ।
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमिष्यते । तत्तैजसेन पालेयं
शङ्खेनापि प्रदापयेत् । स्वर्गं रजोदके स्नानं कर्पूराद्य

धिवासितम् । तैजसैः कांक्षपालैर्वा गङ्गेनाथ प्रदापयेत् ।
यदीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घ्यपाल-
स्थितं सोऽयैरभिषिच्य समुत्सृजेत् । नैवेद्यं दक्षिणे वा मे
पुरतो वा न पृथक् । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न
वामतः । वामतस्तु तथा धूपमथ वा न तु दक्षिणे । निवे-
दयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” नरसि० पु० ।
“काप्रांसं सर्वतोभट्टं दद्यात् सर्वेभ्य एव हि । नैकाल-
रक्तं दद्यात्तु वासुदेवस्य चेलकम् । तत् पूर्वं पूजयित्वैव
मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्देशं मलिनं जीर्णं छिन्नं
नात्वावलिङ्गितम् । परकीयं चाणुदटं सूचीविद्धं तयो-
पितम् । उपक्रमेण विधूतञ्च स्नेहमूलादिदूषितम् ।
वर्जयेत् स्त्रोपयोगे च यज्ञादावुपयोजने” । (उपक्रमेण
केशेन सह वापितम्) । “पताकाध्वजवस्त्रादौ सूतं वस्त्रं
नियोजयेत् । यैवेयकादि संसृतां सौवर्ण्यं राजतञ्च वा ।
निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यतैजससम्भवम् । प्रावरः पान
पात्रञ्च गण्डुको षट्कमेव च । पर्यङ्गादि वदन्वञ्च सर्वं
तदुपभूषणम्” । गन्धविशेषो गन्धगण्डे पक्ष्यते ।

उपचारच्छल न० वाद्युक्त वाक्यस्य तत्तातात्पर्याविषयाद्यान्तरप-
रत्वकल्पनेन कलात्मकासदुत्तररूपे दूषणभेदे । कलस्य सामान्य-
लक्षणविभागोपचारलक्षणोदाहरणानि गौ० सू० छन्दोर्दर्शि-
तानि यथा । “वचनविभातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या च्छलम्”
सू० । “अर्थस्य वाद्यभिमतस्य योविकल्पोविरुद्धः कलो अ-
द्यान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य
वाद्युक्तस्य विधातोदूषणं तच्छलमित्यर्थः । धृतात्पर्याविष-
यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्याविषयत्वं
विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवक-
म्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनया ऽसिद्धाभिधानं,
प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वाधिकल्पनया भागासिद्धा-
भिधानं, वज्रिमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभि-
वानम्” इ० । “तत्त्वविधं वाक्छलं सामान्यच्छलसुपाचारच्छ-
लञ्च” सू० । “धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसंज्ञावप्रतिषेध उपचार-
च्छलम्” सू० । “धर्मगच्छस्याथैव सम्बन्धस्तस्य विकल्पो द्विविधः
कल्पः शक्तिलक्षणाव्यतरूपस्य वा च शक्तिलक्षयोरेकतर-
द्वय्या प्रयुक्ते गच्छे तदपरद्वय्या यः प्रतिषेधः स उपचार
च्छलं यथा मञ्चाः क्रोगन्ति नीलोष्ठ इत्यादौ मञ्चस्या
एव क्रोगन्ति न तु मञ्चाः, एवं घटस्य कथं भीलरूपाभेदः,
एवं अर्चं नित्य इति शक्या प्रयुक्ते अमुकस्यादुत्पन्नत्वं
तु यं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् । वाद्यभिधेता-

र्थास्वादूपक्षेन कलस्यासदुत्तरत्वम् । न च छिन्नलक्षणिक-
प्रयोगादादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थं बोधक-
तया प्रसिद्धस्य गच्छस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा
पर्वतोपजिमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवजिमानित्यादिद्व-
यत्वेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्” ।

उपचार्यं लि० उप+चर-कर्मणि ख्यत् । १। सेवनीये २। चिकित्सा-
नीये च भावे ख्यत् । १। चिकित्सायां हेम० ४। सेवायाञ्च न० ।
उपचित् लि० उप+विनोति देहम् उप+वि-किप् । देहवर्जके
स्त्रीपदादौ “नाशयित्वा वलासस्यार्थम् उपचिताममि”
यजु० १२, ६७ । “उपचितः श्वयुधगङ्गुस्त्रीपदादयः”
वेददी० ।

उपचित उप+वि-क्त । १। सन्देहे “मृगतयोगवयोपचितं वनम्”
रघुः । २। दिग्धे च भेदि० । ३। लेपनादिना पङ्क्तिष्वौ निदिग्धे
अमरः ४। समाहिते हेम० ५। सञ्चिते च “प्रयतत्वा-
होपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्” हारीतः ।
“उपचितं सञ्चितम्” प्रा० त० रघुनन्दनः । [३। उच्चतौ च ।
उपचिति स्त्री उप+वि-चाय-विभावो वा भावे क्तिन् । १। उच्चौ
उपचित न० “उपचितमिदं सप्तसाहस्रौ” इ० र० उक्ते
१। समष्टत्तवर्णद्वयभेदे । “विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि
भादृगुरुकावुपचितम्” तलोक्ते अर्धसमे २। वर्णद्वयभेदे च ।
३। छतराङ्गुलभेदे “चिलोपचितौ चिलाङ्गुलचिलोङ्गदस
ह” छतराङ्गुलनामकयने । भा० आ० ६७ अ० ।

उपचित्रा स्त्री उपगता चित्रं वर्णम् चित्रां वा । मृषिकपण्याम्
(उन्दुरकानि) अमरः चित्रातारासमीपस्यायां २। स्त्रातौ
३। हस्तायाञ्च । राशिचक्रे तयोचित्रासुगतत्वात्तत्वात्त्वम् ।
४। दन्तोदले राजभि० “द्विगुणितवस्तुलपुत्रचलहतिरिह”
इत्युपक्रम्य “वाणादनवसु यदि लथित्वा उपचित्रा नवमे
परयुक्ते” इ० र० उक्ते षोडशमालात्मके ५। मालाहस्तभेदे च ।
उपचयेय लि० उप+चि-कर्मणि यत् । अङ्गुशादिना विनाम्य
चयनीये पुष्पादौ ।

उपच्छन्दन न० उप+छदि-णिच् भावे छ्युट् । सान्त्वेन प्रा-
चने (फुसलान) “तथा निवेदितश्च नरपतिरसुभिर्मा-
मवियोज्य उपच्छन्दनैरेव स्वं ते दापयितुं प्रयतिष्यते”
दमजु० । २। उपमन्त्रणे च “उपमन्त्रणमुपच्छन्दनमिति”
सि० कौ० ।

उपच्यव पु० उप+च्युच्-गतौ भावे अच् । षट्हात् निर्गमे ।
“यत्र नार्थपच्यवमुपच्यवञ्च शिञ्जते” ऋ० १, २८, ३ ।
“शालायाग्निरिमनमुपच्यवम्” भा० ।

उपजन न० उपजायते जन-अच् । स्त्रीपुंसवोर्येन जाय-
माने । देहे । “नोपजनं करन्निदं शरीरं स यथा प्रयोज्य
आवरणे युक्तः” आ० उ० । “मनसैव नोपजनं स्या-
रन् स्त्रीपुंसवोर्येनोपगमेन जायते इत्युपजनम्
आत्मभावेन वाक्प्रसामीयेन वा जायते इत्युपजनमिदं
तत्र करन्” भा० । भावे षञ् अङङिः । २ स्त्रीमादि
उङी उ० । “ततोपजनस्तार्क्ष्यवर्जमग्ने सूक्तानाम्”
आश्व० श्रौ० ८, १, १५ “तत्र सोमहोवापजनस्यानमुच्यते
नारा उ० । “सोमातिरेके स्तुतश्चोपजनः ई०, ७, १ “तदा
स्तुतश्चोपजनोभवति” नारा० उ० । ईउत्पत्तिमात्रे
च “योगोहि प्रभवाप्ययौ” कठोप० भाष्ये योगोहि प्र-
भवाप्ययौ उपजनापायधर्मकौ” इति उक्तम् ।

उपजप्य लि० उप+जप-कर्मणि अर्हाथे यत् । भेदनीये उ
पपूर्वकाज्जपतेर्भेदायैकत्वात्तथात्वम् । “उपजप्यातुपजपे
बुध्यतेव च तत्कृतम्” मनुः । [जरासामीये ।

उपजरस अय० जरायाः समीपम् अच् समा० जरसादेशश्च ।
उपजला स्त्री उगगतो जलम् अता० स० । यमुनापार्श्वे
नदीभेदे “जलाश्चोपजलाश्चैव यमुनामभितो नदीम्”
भा० व० १२० अ० ।

उपजल्पिन् लि० उप+जल्प-णिनि । उपदेशके । “अना-
ङ्गतोपदिष्टानामनाङ्गतोपजल्पिनाम् । ये लोकास्तान् हतः
कर्ष्ये । सवा त्वं प्रतिपत्स्यसे” भा० आ० १२ ई अ० ।

उपजाति स्त्री “अननारोदितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीवावप-
जातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्तपि मिश्रितास्तु वदन्ति जा-
तिप्रदमेव नाम” उ० र० उक्ते वर्षावृत्ते विभिन्नजातिद्वय
पादद्वयोपात्तु चतुर्दशप्रकारभिन्ने अन्धोभेदे । यथा
उपेन्द्रवज्रवज्रयोः पादद्वयादियोगे १४ भेदाः । तत्र
चतुश्चरणप्रस्तारे १ ई भेदा भवन्ति तत्र शुद्धा एकैका तत्त
न्नामभाक् शिष्टा चतुर्दश उपजातिसंज्ञाः । दिङ्भावं
दर्शयते । उ उ उ उ । इ उ उ उ । उ इ उ उ ।
इ इ उ उ । उ उ इ उ । इ उ इ उ । उ इ इ उ ।
इ इ इ उ । उ उ इ इ । इ उ इ इ । उ इ इ इ ।
इ इ इ इ । अत्राद्यान्तयोः इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्ध-
तया तद्विज्ञानां चतुर्दशानां भिन्नजात्योश्चरणद्वयलक्ष-
णयोगात् उपजातित्वम् । यथा “अथ प्रजानामधिपः
प्रभाते जायामतिपाङ्क्तिगन्धमास्त्रामिवादि” रघुः ।
एवं वंशस्तेन्द्रवजरोरपि । यथा “इत्यं रथाश्चेभनिपादिनां

प्रगे गणो नृपाणामथ तोरणाच्चहिः” माघः तत्त्वसंख्यक-
वर्ष पादयोरेवोपजातित्वमिति न नियमः किन्तु भिन्नसंख्य-
कवर्ष पादयोरपि । “रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं
सुन्दरं काकुत्स्थं करणभयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मि-
कम् । राजेन्द्रं सत्यसन्ध्यं दशरथतनयं श्यामलं शान्त-
मूर्त्तिम् । वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिष्ठकं राघवं
रावणारिम्” इति पद्ये शाङ्खलिकीकृतेन १८ उच-
यिं शल्यचरपादकेन सह २१ एकविंशत्यचरपादकं स्रग्ध-
रायाः पादद्वयेन मिश्रणात् उपजातित्वम् । एवं “म-
हिषेऽहुराणामधिपे देवानाञ्च उरन्दरे” इति देवीमा०
अतुष्टु बृहत्स्योः सह रादुपजातित्वम् ।

उपजानु अय० जानुनः समीपम् अय्ययो० । जानुसमीपे ।
“भीष्मोचतुष्पातुपजान्वरत्निः” भट्टिः । तत्र प्रायमनेऽप्ये
ततः ठक् उगन्तत्वात् ठस्य कः । अपोपजानुक तत्रप्रायमने
लि० “पाणो यक्षोपजानुकौ” भट्टिः ।

उपजाप उ० उप+जप-धञ् । १ भेदे, अन्यैकसम्पादके
व्यापारे । “उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवत्स्त्वयि” माघः
“तेषु तेषु चाकल्पेषु मासरन् परोपजापाः” दशकु० ।
२ उपांशुजमे च ।

उपजापक लि० उप+जप-खल् । १ भेदके “घातयेद्विधेर्द-
खरैरीणाश्चोपजापकान्” मनुः । [भेदे ।

उपजापसह लि० उपजापं भेदं सहते सह-अच् । भेदाहं

उपजिह्वा स्त्री उपगता जङ्घमस्यो जिह्वा यस्याः । १ काकी
भेदे । प्रा० स० । २ उपरिस्थायां जिह्वायास्तु (बालजिम्)
“उपजिह्वास्तिवौ वाचू” कायविभागे या० सू० । सुष्ठु-
तोक्ते मांसदोषजे शरीरभेदे “अधिसंसार्युदायोऽधिजि-
ह्वोपजिह्वोपकुशगण्डगुण्डिकालजीमांससंघातौवप्रकोपग-
लगण्ड गण्डमालाप्रभृतयोमांसदोषजाः” स च सप्रसु-
सुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशगण्डवैदमेप्रभृतिषु जि-
ह्वागतसुखरोगभेदः । मुखरोगविभागे” सुष्ठु० । “जिह्वागतसु-
खरोगास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलाम उपजिह्वेति पञ्चधा
विभज्य “जिह्वापरूपः अयद्युहि जिह्वातुच्चास्य जातः
कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसा-
वपजिह्वेति” लजितः । अत्र स्वार्थे कन् । “उप-
जिह्विकां तृषल्लिख्य चारेण प्रतिसारयेत्” सुष्ठु० । उपजिह्वे
व इवाप्ये कन् । ३ क्रीटभेदे हारा० कण्ठकाहततत्तुत्वात्तथात्वम्
उपजीक लि० उप+जीव-क्विप् स्वार्थे कन् वक्षोपः । उपजीवके
“उद्भवन्ति उपजीका सस्रादधिभेषजम्” अथ० २, २४,

“उपजीका आसिञ्चन् धन्यदकम्” । ई. १००, २,

उपजीव लि० उपगतो जीवः जीवनम् अत्वा० स० । जीवनोप-
गते । “उपजीवाः स्त्रो जीव्यासम्” अथ० १८, ६८, २, उ-
पाद् हाक्त्वेन तत्पुरुषेऽनोदासोऽयम् ।

उपजीवक लि० उप+जीव-खुल् । उपजीवनोपायवति ‘सू-
चकाः सेतुमेतारः परहृत्युपजीवकाः । अकृतज्ञाय मि-
त्राणां ते वै निरयगामिनः’ भा० व्या० २१५० । उपजी-
व्यतया २६तरालम्बके ३प्रयोज्ये “उपजीव्योपजीवकभावः”
न्यायप्र० उपजीव्यशब्दे विवृतिः ।

उपजीवन न० उप+जीव-करणे ल्युट् । जीविकायाम् । “स-
त्रियस्यैतदेवाहर्धमं कृणोपजीवनम्” भा० व० २१५० ।
“उपजीवनञ्च पर्जन्योदानमस्य परायणम्” भा० व० २१
अ० । भावे ल्युट् । २६त्याद्यर्थमाश्रये “स्त्रीनृद्विवृत्तत्वं
धधोनिन्दिताद्योपजीवनम्” या० सूट् । “आत्मप्रदानं सौम्यं
त्वमङ्गाद्यैवोपजीवनम्” भा० स० ७६५० ।

उपजीवनीय लि० उप+जीव-कर्मणि अनोयर् । हत्याद्यर्थ-
मालम्बनीये “यत्र वा अस्मै बहुलतया व्योमधयस्तदस्या
उपजीवनीयतमम्” शत० ब्रा० १, २, १०, रसवतीमुपजीव-
नीयामकुर्वत” १, २, ५, ११,

उपजीविका स्त्री उपजीवयति उप+जीव-करणे कर्ह लोप-
चारात् खुल् अत इत्त्वम् । जीवनोपायभूतायां वृत्तौ ।

उपजीविन् लि० उप+जीव-णिनि । आश्रिते २६त्याद्यर्थ-
मालम्बके च “भीमकान्तैर्नृपपुण्यैः स बहुवोपजीविनाम्”
रघुः । “अप्रतानाममन्त्राणां जातिमालोपजीविनाम् । नैषां
प्रतिपहोदेवो न शिलां तारयेच्छिलां” “जातिमालोप-
जीवी वा कामं स्यात् प्राज्ञाण्युवः” भट्टः । स्त्रियां ङीप्

उपजीव्य लि० उप+जीव-खल् । आश्रये । २६ज्ञान-
सत्ताहत्याद्यर्थम् अवलम्बनीये “खलमुपजीव्यानां
मान्यानांवाक्ये कटाक्षनिक्षेपेण” सा० द० । “उपजीव्यदु-
मायाञ्च विंशतेर्द्विगुणीदसः” या० सूट् । “उपजीव्या
धापत्तेः” शब्दवि० । उपजीव्यत्वञ्च स्वसत्ताप्रयोजकत्वम् स्व
ज्ञानप्रयोजकत्वञ्च । उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानसत्त्वयोः
प्रयोज्यप्रयोजकभावः । यथा एकस्यान्यसत्ताप्रयोजकत्वम-
परस्य च तत्प्रयोज्यसत्ताकत्वम् । एवम् अन्यज्ञान-
प्रयोजकत्वम् अयाधीनज्ञानविषयत्वं च यथावत् प्रयो-
गानुसारे बोध्यम् । [उपजीवणमप्यत्र न० ।

उपजीव उ० उप+जुष-प्रीतौ घञ् । प्रीतौ २सेवने च । ल्युट् ।

उपजीवम् अव्य० उप+जुष-प्रीतौ वा० अम् । प्रीतौ

१ कल्याणे श्रययाकर्म भोगमित्यर्थे च । तत्र प्रीतौ “यथो-
पजीवं सर्व्वं जनचिकीर्ष भारत” भा० व्या० ११२ अ० ।
“यथोपजीवं विहितैर्हि कृणा” भा० व्या० १८८ अ० अत्र
सर्व्वत्वं उपजीव्यशब्देनापि यथाशब्दस्याव्ययीभावोऽपि
भवितुमर्हति । उप-सामीप्ये जोषम् मौनम् । ४ सामी-
प्येन मौने च “किमिदमुपजीवमास्यते” गङ्ग० ।

उपज्ञा स्त्री उप+ज्ञा-कर्मणि अङ् । विनोपदेयेन स्वयमु-
द्भावे १ प्रथमं ज्ञायमाने । उपज्ञायद्वा तत्तदादित्व
विचयायाम् उत्तरपदस्यस्य तत्पुरुषे क्लीवता । “प्राणि-
न्युपज्ञं व्याकरणम्” सि० कौ० । “अथ प्राचेतसोपज्ञं
रामायणमितस्ततः” रघुः । “कैकयुपज्ञं वत वज्रनयम्” ।
भट्टिः भावे अङ् । २ आद्यज्ञाने तत्पुरुषे स्त्री न क्लीवता

उपज्ञात लि० उप+ज्ञा-क्त । विनोपदेयेन ज्ञातेऽर्थे ।

उपज्योतिष न० उपगतं सादृश्येन ज्योतिषमन्त्राणां स० ।
ज्योतिषशास्त्रानुकारिणि, गणितादिशास्त्रे ।

उपठीकन न० उप+ठीक-भावे ल्युट् । उपहारे राजादेः
सन्तोषार्थं द्रव्यादिप्रापणे (भेटदेखीया) कर्मणि
ल्युट् । २ उपहृत्त्वमाणे उपायनद्वये ।

उपतन्त्र न० उपगतं तन्त्रम् अत्वा० स० । शिवोक्ततन्त्रसदृशे
सिद्धार्थिकते तन्त्रभेदे तच्च वाराहीतन्त्रे दर्शितं यथा
“सैवोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अङ्गु-
तानि च तन्त्राणि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठः
कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो-
यासवल्लभो ऋगुक्तया । शुको हहस्तश्चैव अन्ये ये
मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि
च । न संख्यातानि तान्यत्र धर्म विद्विर्भूतास्तभिः ।
सारात् सारतराख्येव सङ्ग्राहानि निबोधतेति” ।

उपतप्त लि० उप+आधिक्ये-तप-क्त । सन्तप्ते । “स्मरूप-
तप्तोऽपि भर्ग न स प्रभुः” नैष० ।

उपतप्तु लि० उप+तप-वा० भावे ढच् । सन्तापे । अमरे भाव-
प्रकरणे “स्मारः स्मर्गः स्मृष्टोपतप्तेति” पाठात् भावे एव
ढच् इति जोरस्तामी । तेन शब्द कल्पद्रुमे तापकपथ्या-
वताकथनं प्रामादिकमेव । कर्त्तरि ढच् स्त्रियां ङीप् ।
२ तापके श्रोगादी च ।

उपताप उ० उप+आधिक्ये तप-आधारे घञ् । त्वरायां
भावे घञ् । २ सन्तापे शयनतपेर्च् श्रोगे भेदि० । करणे
घञ् ४ अशुभेऽपीडने च रत्नावली । “दीक्षितामुपतापे”
आश्व० श्रौ० ६, ८, १, उंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा सुखा-

विषाकरक्तपित्तवातशोषितास्त्रीकाप्रभृतीनापादवति" सुनु० ।

"मानसागन्तुभिर्मातृरुपतापैः प्रपीडितः "बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषशरीरोऽभितापः सममीरणेन" सुनु० । [जनके ।

उपतापक लि० उप+आधिक्ये तप+णिच् ण्वल् । सन्ताप

उपतापन लि० उप+आधिक्ये तप+णिच् ण्वल् । सन्तापके ।

उपतापिन् लि० उप+आधिक्ये तप+णिच् । सन्तापे २ रो-
गिणि च । "युवर्थे पितृमातृर्चं स्वाध्यावाद्युपतापिनः"

मनुः "उपतापी रोगी" कृष्ण० । णिच्-णिनि । ३ सन्ता-

पकारके । "दातापरेभ्यो न परोपतापी" भा० आ०

११ अ० । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उपतारक लि० उप+तृ णिच्-ण्वल् । सन्तारके ।

उपतिथ्य न० उपगतं तिथ्यम् अत्वा० सं० । पुष्यसमीपने १ पुन-

र्वसुतारके २ अक्षे चानलले च तयोः नक्षत्रचक्रे पुष्योप-

गतत्वात् तथात्वम् । उपाद् ह्रस्वकत्वादनोदात्तोऽयम् ।

उपतीर अय्य० सामीप्यादौ अय्ययी० । तीरसामीप्यादौ आद्यु-

दात्तता एवम् उपतृल उपमूल उपशाल उपाल इत्यादि

तत्तत्सामीप्यादौ अय्य० । अय्ययीभावे आद्युदात्तश्च

उपतैल लि० उपगतसैलम् अत्वा० सं० । अय्यकृतैवे उपाद्

ह्रस्वकत्वादनोदात्तता स्त्रियां गौरा० ङीप्

उपत्यका स्त्री उप+भगर्थे त्यक्तृ त्यक्तनो निषेधात् नातदन्त्वम् ।

पर्वतस्यासन्नायां मूमी । "मलयान्द्रेरुपत्यका" रघुः । प्राग्भा-

गतापतददिद्वेदमुपत्यकासु" भाषः । "कान्ततरेयं गन्धपा-

शाणवत्युपत्यका" दशकु० ।

उपदंश पु० उप+दन्त-कर्मणि घञ् । १ मद्यपानरोचके (चाटनी)

भक्ष्यद्रव्ये, २ भक्ष्यद्रव्योपकरणमात्रे, च । "तथानुष्ठिते

चैतया द्वितानुपदंशानुपपादा" दशकुमा० । भावे घञ् । सं-

दशने (कामडान) "दिदृक्षौ उपदंशेच्छावतीति" भाष

टीकायां मज्झि० । कर्मणि घञ् । ४ समञ्जलदले ५ गिर्युदये

च पु० राजनि० । ६ उपस्वरोगभेदे (वाच्यो) (गरमि)

तस्मिन्निनादि सुनुते उक्तं यथा ।

"तत्वातिमैद्युनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं विरो-

ह्युटां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां नि-

गूढरोमासमल्लहारां महाहारासप्रियामकामामचौक्षसलि-

लप्रक्षालितयोनिमक्षालितयोनिं योनिरोगोपहृतां स्व-

भावतो वा दुष्टयोनिं विद्योनिं वा नारीसम्यग्दृष्टपुत्रैव-

मानस्य तथा करजदशनविधमृकनिपातनादर्हनाङ्गस्त्राभि-

वाताश्चतुष्पदोगमनादचौक्षसलिलप्रक्षालनादपौडुनाङ्कु-

कमूलवैगविधारणाच्छुनानो वाऽप्रक्षालनादिभिर्मेढ्राभा-

गस्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा श्रययमुपजनयन्ति

तमुपदंशमित्याचक्षते । स पञ्चविधस्त्रिभिर्होपैः पृथक् सम-

स्तरसृजा चैकः । तत्र वातिके पाकस्य त्वक्परिपुटनं

स्त्राश्चमेढ्रता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः । पैत्तिके

ज्वरः श्रययुः पकोडुस्वरसङ्गायस्त्रीमृदाहः क्षिप्रपाकः

पित्तवेदनाश्च । क्षौद्रिके श्रययुः कण्डूमान् कठिनः

स्निग्धः क्षेपवेदनाश्च । रक्तजे क्षणस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थ-

मसृक्प्रवृत्तिः पित्तलिङ्गान्वयर्थे ज्वरदाहौ शोषश्च वाय्वश्चैव

कदाचित् । सर्वज्ञे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शेषसः क्षमि-

प्रादुर्भावो भरणं चेति । एतद्व्याख्याच्छेन भावप्र० उक्तं यथा

"तत्रोपदंशस्य विप्रलटनिदानमाह" । हस्ताभिधाताक्ष

दन्तघातादाधारणाद्रत्युपसेवनाद्वा । योनिप्रदोषाश्च भवन्ति

पिच्रे पञ्चोपदंशा विविधापचरैः" । हस्ताभिधा-

तात् हस्तेन भेदनात् । नखदन्तघातात् नखदन्तयोर्घात

स्यानत्वेनानुष्ठेऽपि मेहने नखदन्तघातो बलवदुत्तरागो

दयात् । उक्तञ्च कामशास्त्रे । "शास्त्रस्य विषयस्तावद्

वाय्वन्तरो रसः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं

नापि च क्रमः" । कलहे दुष्टस्त्रीलतो वा मेहने नख-

दन्तघातः । उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति ।

ताभिर्वा मेहने, नखदन्तघातः । योनिप्रदोषात् दीर्घकर्क-

शयोनिभोगयोगात् । योनिच्छिद्रस्त्रातिरूक्षत्वाद्वा वाता-

दिकताद्वा योनिदोषात् । विविधापचरैः । दुष्टजलप्रक्षालन

ब्रह्मचारिणीगमनादिभिः पञ्चोपदंशाः । वातिकः पैत्तिकः

क्षौद्रिकः साक्षिपातिकः आगन्तुजचेति । तत्र वातिकस्य

पैत्तिकस्य चोपदंशस्य लक्षणमाह । "सतोदभेदस्फुरणैस्तु

क्षणैः स्फोटैर्व्यवस्थेन्यस्तोपदंशम् । पीतैर्व्यङ्ग्येदयुतैः सदा-

ह्यैः पित्तेन रक्तैः पिषितावभासैः" । व्यवस्थेत् जानीयात्

पीतैः रक्तैर्वैति विकल्पः । क्षौद्रिकं साक्षिपातिकमाह ।

"सकण्डूरैः शोफयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्धनैः स्त्रावयुतैः कफेन ।

नानाविधस्तावज्योपपन्नसमाध्माङ्गस्त्रिमनोपदंशम्" ।

असाध्यमाह । "विशीर्णमांसं क्षमिभिः प्रजग्धं सृक्कावशेषं

परिवर्ज्येतम्" । विशीर्णमांसं गलितमांसं प्रजग्धं

खादितं सृक्कावशेषं विशीर्णसमस्तमेहनमांसस्य नाव-

शिष्टफलकोपमात्रम् । एतद्वचनमात्रस्य चिकित्साया अकरण्यं

दोषमाह "सञ्जातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो

विषये प्रसक्तः । कालेन शोफक्षमिदाहपाकैः प्रशीर्ण

शिश्रोस्त्रिवते स तेन" । विषये प्रसक्तः अतिस्कीरतः । लिङ्गा-

शसमाह "अङ्कुरैरिव संजातैरुपशुपरि संस्थितैः । क्रमेण

जायते वर्त्तिस्तावच्चूडयिषोपमा । कोषस्याभ्यन्तरे
सम्बो पर्वसन्निगतापि च । सवेदना पिच्छिला च
दुश्चिक्त्वा त्विदोपजा । लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गाय
इति चापरे । लिङ्गं वसः स्थानम् । कोषाभ्यन्तरे अण्ड-
कोषाभ्यन्तरे । सम्बो लिङ्गवर्त्तिसम्बो पर्वसन्निगता मणि-
पर्वणोः सन्निगता । तच्चिक्त्वादि सुबु-चिकि-१८५० ।

“उपदेशेषु साध्ये स्त्रिधास्त्रिष्वस्य देहिन्” इत्यादि उक्तम्
उपदर्शक पु० उप+इ-णिच्-ण्वल् । इतिरपावे । इदर्शयि-
तरि लि० उप सामीप्ये इय-ण्वल् । समीपस्यतया इतरि
इति लि० । तस्य कार्यानुपक्रियाभावादुपपदत्वम् ।

उपदेश लि० व० व० दशानां समीपवर्त्तिनः व० मी० उच्-
समा० । दशसंख्यासमीपवर्त्तिषु नवैकादशसंख्याकेषु ।

उपदा स्त्री उप-दा-भावे अङ् । उक्तोच्चे, उपदौकने च ।
“तद्विष्णुं हृदयानामभयुक्तोपदा दीयते” पा० ऊदमिहि-
तोभावाद् व्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः । “उपपद्यमाने द्रव्ये च ।
“उपदा विविधः शब्दोत्पत्तेः काः कोसलेन्द्रम्” “अन्येतरा
ज्ञानपदोपदाभिः” “प्रत्ययं पूजामुपदाश्लेन” रघुः ।
भावे ल्युट् उपदानमप्यत्र न० । स्तार्थं कृन् । तत्रैव
उक्तोच्चे च । उपदान+अभूततद्भावे भूदौ चि । उप-
दीभूतः उपदोक्तः “तस्य रत्नमुपदीकृतं नृपाः” माघः ।
उपददाति उप+दा-कर्त्तरि क्तिप् । उपदाद्रव्यदातरि लि०
“वस्त्रायास्तुल्यं वनावोपदास्” वज्र० १०, ८, “उपदाम्
उपदानदातारम्” वेददी०

उपदानवी स्त्री स्त्रिभानुदानवस्य प्रभानामकन्याजे पुलोमः
कन्याभेदे । “स्त्रिभानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु सुताव-
यम् । उपदानवो हयगिरा यस्मिन् वापिप्रवर्षणो” ।
हरि० १५० “उपदानवी सुतान् वेभे चतुरस्रलिकात्मजा-
न् । दुष्प्रलम्भय सुप्रलम्भं प्रबोरमनसं तवा” हरि० १२५० ।

उपदि(श)श्च अथ० दिशि, दिशोः समीपं वा वा अच् समा० ।
दिशीत्यर्थे दिशोः सामीप्ये च० उपगता दिशौ अत्ता०
समा० हलन्त्याद्वा टाप् । दिशोर्भेदवर्त्तिन्यां विदिशि कोणे
स्त्री “आहणुन् सर्वतोभ्यो दिशोपदिशस्तथा” भा०
व० १०१ अ० ।

उपदिश पु० “भगिन्यां वसुदेवस्य सुतश्रमि ज्ञात्रिरे । शिशु-
पालो दशमीकोरैभ्योऽवोपदिशो बली” हरिव० ११७अ०
उक्ते शिशुपालभ्रातरि वसुदेवस्य भागिनेये नृपभेदे

उपदिश अ० उप+दिश-लृप् । उपदेशं कृत्येतर्ये । उप-
दिशि भवः दिशा० यत् । २ विदिग्मभे लि० ।

उपदिष्ट लि० उप+दिश-कर्मणि क्त । यस्य जनस्य उपदेशः
कृतस्तस्मिन् । जने उपदेशेन २ ज्ञापिते च । “उपदिष्टा-
तिदिष्ट गोलस्यैव निषेधः” उद्भा० त० रघुनन्दनः ।

उपदी स्त्री उमेतद् देयते खण्ड्यते उप+दो-घञर्थे क गौ-
रा० ङीप् । (परगाका) वन्दायां राजनि० स्तार्थं कृन् ।
वा ह्रस्वः । उपदिका उपदीकाप्यत्र हेमचन्द्रः । “इमा
वन्त्रो यदुपदीका” शत० ब्रा० १४, १, १८, अत्र वन्त्रो
शब्दस्यैव वन्दापययित्वश्रवणात् हेमचन्द्रे वस्मोतिपाठ
कल्पनेन शब्दकल्पद्रुमे तत्पर्यायताकथनं प्रामादिकमेव
२ कीटभेदे च भेदिनिः ।

उपदीक्षिन् पु० उपगतोदीक्षिणं सामीप्येन अत्रा० स० ।
यज्ञे दीक्षितस्य निकटस्थे “उपदीक्षी स्त्र्येष्मिन् नखनि
ज्जननाद्युद्गादनानं सन्निपातिकम्” कात्या० २५, १४, २,
“उपदीक्षी नेदिः” कर्कः ।

उपदृष्ट लि० उपरिस्थः सन् पश्यति उप+इ-णिच् । उपरि-
स्थतया इतरि साविणि स्त्र्यर्था चन्द्रादौ । “अयं स्त्र्यर्था इ-
वोपदृश्यं सरांसि धावति” ऋ० ८, ५४, २, “अयं सोमः
स्त्र्यर्था इववशा स्त्र्यर्थाः सर्वस्य लोकस्योपदृष्टा तत्तत्कर्मणा
मुपदृष्टुपदृष्टा” भा० । “भद्रा स्त्र्यर्था इवोपदृष्टा” ८, १०२, १५ ।

उपदृष्टदृ अथ० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच् समा० ।
इषदः पाषाणस्य सामीप्यादौ

उपदेव पु० उपगतोदेवम् साहस्येन अत्ता० स० । “देवकस्या
भवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः । देवानुपदेवच संदेवो देव-
रक्षितः” हरिव० १८५ अ० उक्ते । देवकनृपपुत्रभेदे । “अक्रू-
रेणोपसिनायां सुगात्र्यां कुरुनन्दन” । प्रसेनशीपदेवच
ज्ञाताते देववर्चसी” हरि० १४ अ० उक्ते । २ अक्रूरपुत्रभेदे
च । देवतुल्यतेजस्त्याजानयोस्त्यालम् । देवसदृशालौकिक
सामर्थ्ययुक्ते शपिशाचादौ । अन्नोदात्तोऽयम्, उपदेवाश्च
दश “विद्याधरोऽश्वरोयशोरक्षो गन्धर्वकिन्नरौ । पिशाचो
गुह्यकः सिद्धोभूतोऽमी देवयोनयः” इत्यारोक्ताः बोध्या
एवाश्चालौकिकशक्तित्वात्तथात्वम् । उपदेवतादयोऽप्यत्र ।

उपदेवी स्त्री “याः पत्न्योवसुदेवस्य चतुर्दश वराङ्गनाः । पौरवी
रोहिणीनाम मदिराऽपि २ तथा घरा १ । वैशाखी च
तथा मद्रा ४ सुनाम्नी ५ चैव षष्ठमी । सहदेवा १ शान्तिदे-
वा २ सन्देवा २ देवरक्षिता ४ । उदकव्युपदेवी ५, ६, च देवकी
चैव सप्तमी ७ । १२ । सुतसुर्वडवा चेति इमे एते परिचा-
रिक्ते” १४ । हरि० १७ उक्ते वसुदेवस्य पत्नीभेदे । जातौ
ङीप् २ विद्याधरादिजातिस्त्रियाम् ।

उपदेश पु० उप+दिश-घञ् । १ अनुशासने, २ हितकथने, प्रवर्तकवाक्ये च । “चन्द्रसूर्यपक्षे तीर्थे भिक्षुले शिवालये । मन्त्रभाष्यप्रकरणसुपदेशः सञ्च्यते” म० त० रामार्चनचन्द्रिकोक्ते श्रद्धाभेदे । तद्विस्तारस्तु तन्त्रसारे कलावत्तादिदीक्षाप्रकरणे दृश्यः । तदशक्तौ तु ‘तत्प्राप्त्यशक्तः कश्चिद्देवजन्मभ्यर्च्य साक्षरतम् । तदम्बुनाभि-पिच्छादवारं मूलेन के करम् । निधायाष्टौ जपेत् कथं उपदेशे त्वयं विधिः” । विश्वसारतन्त्रोक्तः प्रकारोऽनु-वेयः । अजम् गङ्गा के मस्तके । “यथासंख्य सुपदेशः समा-नाम्” पा० । “वधनिर्धूतशपस्य कवन्धस्योपदेशतः” रघुः । “स्त्रिरोपदेशासुपदेशकाले” “तपस्विनामप्युपदेशतां गतम्” कुमा० । “आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्मैकेषांतुसंधसे स धर्मं वेद नेतरः” । “धर्मोपदेशं दृष्टे विप्राणामस्य कुर्वतः” मनुः । प्रायश्चित्तोपदेश प्रकारस्तु मिता० दर्शितो यथा । “विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्” या० स्मृ० । “योदोषो यावत्कर्तृ-सम्पाद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्ष-दुपदिष्टं व्रतं कुर्वीत । यद्यपि स्वयं सकलशास्त्रार्थ-विचारचतुरस्रवापि पर्षत्समीपमुपगम्य तथा सङ्गं विचार्य तदनुमतमेव कुर्वीत । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । “कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतातुपस्थितः । भुञ्जानो वर्जयेत् पापं यावच्छास्त्राति पर्षदि । सचेत्तं वाग्यतः स्नात्वा क्षिप्रवासाः समाहितः । पर्षदोऽनुमतस्तच्च सर्वं विख्यापयेत्तरः । व्रतमाधाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतश्चरेदिति” । विख्यापनञ्च पर्षद्विज्ञादानानन्तरं कार्यम् । यथाह पराशरः । “पापम्प्रख्यापयेत्पापी दत्त्वा धेनुन्मथा वृषमिति” । एतच्चोपपातकविषयम् । महा-पातकादिपुष्पिकहस्त्याम् । यत्कृतम् । “तस्माद्विज्ञः प्राप्नोति पापः सकृदाप्नुतश्च वारिणि । विख्याप्य पापं वक्तृभ्यः कि-ञ्चिद्देवा व्रतश्चरेदिति” । तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्ष-त्वरूपञ्च मनुना दर्शितम् । “तैर्विद्योऽहृतकस्तर्को निरुक्तो धर्मपाठकः । त्वयचान्त्रमिणः पूर्वे पर्षदेषा दयावरा” । हेतुकोभीमांसाद्य तत्त्वज्ञः । तर्को न्यायशास्त्रकुशलः । तथान्यदपि पर्षद्भ्यो नैव दर्शितम् । “अग्रे देविद्या-जुर्वेदो सामवेदविदेव च । तत्रवरा पर्षद्विज्ञेया धर्म-संशयनिर्णये” इति । तथा । “एकोऽपि वेदविह्वलं यं व्यव-स्थेत्समाहितः । स श्रियः परमोधर्मो नास्मान्मुदितो ऽयुतैरिति” । आशाञ्च पर्षदां सम्भवापेक्षया व्यवस्था ।

महापातकाद्यपेक्षया वा । यत्तु स्मृतान्तरेऽभिहितम् । “पातकेषु यतस्पर्षत्सङ्घसं सङ्गदादिषु । उपपापेषु पञ्चा-शत्संख्ये स्त्रिया तथा भवेदिति” । तदपि महापातकादिदी-क्षासारेण पर्षदो गुरुलघुभावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थं मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः । “स्वयन्त्र ब्राह्मणा ब्रूयुरस्यदोषेषु निष्कृतम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैव सङ्ग-त्सु सुपरिचितमिति” । तथा च पर्षदा व्यवस्थं व्रतसुपदेश व्यम् । “आर्त्तानां भागमाणां भाग्यायचित्तानि ये हिजाः । जानन्नो न प्रयच्छन्ति ते यानि समतां तु तैः” इत्यङ्गिरः-स्मरणात् । तथा तथा पर्षदा ज्ञात्वैव व्रतसुपदेश व्यम् । “अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तन्ददाति यः । प्रायश्चित्तो भवेत् पूतः किल्बिषमपदे व्रजेदिति” वशिष्ठ-स्मरणात् । क्षत्रियादीनान्तु कृतैर्नसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिर-सा दर्शितः । “न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतै-रनवः । अन्यरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिषेत् । तथा गृहं समासाद्य सदा विप्रउरस्मरम् । प्रायश्चित्त-भूदातव्यञ्जपक्षेभविर्जितमिति” । तत्र च यागाद्यनुष्ठान-शीलानाञ्जपादिकं वाच्यमितरेषान्तु तपः । “कर्मनिष्ठा-पोतिषाः कदादित् पापमागताः । जपक्षेमादिकन्तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते । ये नामधारका विप्रा मूर्खा धनविष-ज्जिताः । लब्धवान्द्रायणादीनि तेभ्योदद्याद्विशेषतः” तत्र च सत्येयपूजनप्रदक्षिणे कर्त्तव्ये इति विधानपरिजा-तादयः तन्मूलं तत्र दृश्यम् । मत्कृततुलादानादिपद्धतौ च प्रायश्चित्तप्रकरणे तत्प्रकारोदृश्यः । प्रा० त० “तोष-यित्वा हिजोत्तमान्” देवलपञ्चने तोषयित्वेति श्रवणात् तस्यानतिकरत्वेन तदुपहृष्टे न दोषः प्रायश्चित्तद्वयपक्षे च दोष इति व्यवस्थापितम् । प्रा० वि० तत्प्रपञ्चितं यथा “मन्वेतदुद्रव्यपक्षस्य पापजनकत्वे प्रमाणं नास्ति । न च पापक्षयार्थत्वात् पापजनकत्वं, प्रमाणाभावात् तुलापुरुष-प्रतिपक्षस्यापि गृहीतत्वापत्तेः । तत्र च “अथातः संप्र-वक्ष्यामि महापातकनाशनम्” इत्यनेन पापक्षयश्रवणात् । अथ प्रायश्चित्तश्रवणात् पापजनकत्वं यथा याज्ञवल्क्यः । “पाले धनं वा पश्यामि दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्” आदातश्च विशुद्धार्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृता” । एतस्य महापातकविष-यत्वादन्वस्य गृहीतत्वं न स्यात् । अत एव “नाददोत नृपः साधुर्माहापातकिनोधनमिति” रामो धनपक्ष्यनिधेधो महापातक एव मनुनोक्तः । पतितद्रव्यपक्षस्यैव

पापजनकत्वम् 'पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिष्ठहा चेति' इहस्सतिचनदिति चेन्न पातकेतरप्रायश्चित्तद्रव्यस्य याज्ञात्वापत्तेः, उच्यते । 'आदातुर्विशुद्धार्थमिति' मन्त्रपातके प्रवर्णेऽपि लाघवात् सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया प्रायश्चित्तमात्रसाधनत्वेन सदुत्सृज्यते तत् प्रायश्चित्तद्रव्यं न याज्ञाभिति, होलाकाधिकरणन्यायात् । अत एव न तुला-पुरुषादावतिव्याप्तिस्तस्य प्रायश्चित्तमात्रफलत्वाभावात् स्वर्गादिफलस्यापि तस्य श्रुतत्वात् अत उक्त्याद्यवत्कप्रवचना-न्मन्त्रपातकप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहे सकृत्कृते वैश्वानरीष्टः । अत्यन्तावक्या द्रव्यव्यापक जले स्नेपणीयः, ब्रह्मचारिणे वा देवः । यद्यपि प्रायश्चित्तेतरपतितद्रव्यग्रहे इहस्सतिना चान्द्रावणमासोपवासौ विहितौ तथापि तावभ्यासविषयो होयौ लघुपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहे तु 'यद्दर्शितेनार्जय-नि कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्धानि जप्येन तपसैव चेति' मन्त्रगायत्रीसहस्रजपमासैकगोवसासपयः पानव्रतमाचरणीयम् । लघुतरपापप्रायश्चित्तप्रायश्चित्ते तु 'प्रति-ष्ठत्याप्रतिपद्याहं भुक्त्वा चाद्यं विगर्हितम् । जपंस्मरत्-समन्दीयं मुच्यते मानवस्त्वृहादिति' मन्त्रं दिनत्रयं तरत्समन्दीयजपगतं कुर्यादिति । तरत्समन्दीयञ्च पाव-मानसूक्तान्तर्गतं सूक्तं तच्च मत्कृततुलादानादिपद्धतौ १८०।१ पृष्ठे दृश्यम् ।

उपदेशक लि० उप+दिश-खुल् । उपदेशकर्त्तरि । 'उप-देशकमाह्वानादापि ज्ञानाच्च पाणिनेः' शब्दा० २० ।

उपदेशसाहस्री स्त्री वेदान्तप्रकरणभेदे तत्र हि उपदे-शाः सहस्रं सन्तीति तस्यासाधत्वम् ।

उपदेशिन् लि० उपदिशति उप+दिश-णिनि । उपदेशकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । 'गतातुगतिकोलोकः कृष्टिनेमुपदेशिनीम्' । प्रमाणवत् नो धर्मं यथा गोपमपि द्विजम्' हितो० ।

उपदेश्य लि० उप+दिश-कर्मणि खल् । अतुगासनीये । यस्य प्रवर्त्तनार्थमुपदेशः क्रियते तस्मिन् उपदेशाहं कर्मादौ च 'विद्याय वा अपविद्याय यज्ञान्युपदेश्यम्' अथ० ११, ८, २२

उपदेष्टु पु० उप+दिश-लृच् । गुरौ कर्मोपदेशके २ आचा-र्ये 'चत्वारोवयस्यजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः' वेणो० । 'तस्योपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् । न पूज्य-ते गुरुर्यत्र सर्वज्ञात्वाफलाः क्रियाः' ति० त० वृ० । 'उप-देष्टानुमत्ता च लोके तुल्यफलौ ह्येतौ' आ० त० पु० । उपदेशदायके लि० स्त्रियां ङीप् ।

उपदेह पु० उपदिशते उपचीयतेऽनेन उप+दिह-घञ् । देहादिद्वयौ गण्यमानास्तीपदादिभिर्देहस्फोटतायाम् । 'कण्डूगुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽत्यवेदनं' सन्धः शैत्यञ्च यत्र तं क्षैप्रिकमिति विद्वात्' त्रयविभागे सुप्त० 'शुदो-पदेहयोफौ तु स्नेहोऽपकः करोति हि' तद्गौर्मन्योप-देहौ तु स्नेहायज्ञापकमिति' सुप्त० । [हेम० ।

उपदेहिका स्त्री उपदेहोविद्वद्विद्याऽस्याः ङङ् । कोटभेदे (दोमक) उपदोह पु० उपदृशतेऽत्र उप+दृश्-आधारे घञ् । दोह-नपाले 'ददादि यो वै कपिलां सवेलां कांक्षोपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः' भा० व० १८६ अ० । 'सदृजिणां काञ्चनचारुद्वङ्गी कांक्षोपदोहाम्' । 'गाः कांक्षो-पदोहाश्च कन्याश्च वस्त्रवद्धृताः' इति च हरि० ६६ अ० ।

उपद्रव पु० उप+द्रु-भावे घञ् । उत्पाते । रोगारम्भके धातुवैषम्यजनिते २ विकारभेदे च । (उपसर्ग) तल्ल-क्षणसक्तं वेद्यके । 'यो व्याधिं सस्य-यो हेतुर्दोषस्य प्रकोपतः । योऽन्योविकारो भवति स उपद्रव उच्यते' सुप्तते चोक्तं 'साध्यव्याध्यासाध्यरोगभेदसप्तकस्य । 'त-लोपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नव्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञकः' । तेन उपसर्गकत्वात्तस्य तथात्वं अत्रार्थे कर्त्तरि अच् इति' विवेकः । स च व्याधिभेदेन नानाविधः । रोगभेदे तद्भेदाच्च तल्लोका बह्वयः । तत्र त्रयभेदे 'अतिदग्धे मांसा-लम्बनं गालविक्षेपसिरास्त्रादुसन्धस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाचोपद्रवा भवन्ति' पालीरोगे च 'अत ऊर्ध्वं' नामलिङ्गप्रत्यये पात्यामुपद्रवान् । उत्पाटकः चोत्पुटकः स्तवः कण्डूयुतो भयम् । अवमन्वः सकण्डू-को यन्त्रिको जम्बुलक्षया । स्त्री च दाक्षिण्यं च दृ-ष्टव्येण क्रमणः क्रियाम्' इति, विभज्य, तल्लक्षणचि-तित्वे उक्ते । वातव्याध्यादौ प्राणमांसजयादय उप-द्रवाः । यथा 'उपद्रवैस्तु वे जुष्टाव्याधयो यान्यसाध्यताम् । रसायनादिना वत्सः तान् दृष्टव्ये कर्मणा सम । वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्थो भगन्दरः । अश्वरी मूदगर्भश्च तथैवोदरमघ-मम् । अद्यावते प्रकृत्यैव दुर्वाकित्वा महागदाः । प्राण-मांसजयकामलणाद्योपवमीजुरैः । मूर्च्छातिसारहृक्काभिः पुनश्चैत उपद्रुताः । वज्जिनोयाविशेषेण भिषजा सि-द्धिमिच्छता' सुप्त० । एवमन्येऽपि रोगभेदे उपद्रवा स्त-लोका दृष्ट्याविकारभवात्लोकाः ।

उपद्रष्टु लि० उप+दृश्-लृच्-अम् । उपदर्शके सानिधि

“अग्निर्वा उपद्रुता वायुरप्योतादिवोऽनुख्याता” तैत्ति०
 “उपद्रुताऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः” । गीता “उप-
 द्रुता पृथग्भूत एव समीपे द्रुता साक्षीत्यर्थः श्रीधरः “न-
 मः प्रवृत्ते नम उपद्रुते” आश्व० श्रौ० १, २, १ सोऽयं प्रजा-
 नासुपद्रुता प्रविष्टः” शत० ब्रा० १, २, ४, २, ५ “उपद्रुता
 साक्षी” भा० [सुब०]

उपद्रुत लि० उप+द्रु-क्त । जातोपद्रुते “पुनश्चैत उपद्रुताः”
 उपधर्म उ० उप+हीने हीनो धर्मः प्रा० स० । अप्रधानधर्मो
 “वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमनन्तरतः । तं ह्यस्याहुः परं
 धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते” “एष धर्मः परः साक्षादुप-
 धर्मोऽन्य उच्यते” मनुः “उपधर्मो जघन्यधर्मः” कुल्लू० ।
 उपधा स्त्री उप+धा-ञङ् । उपधाने स्थापने “धर्माधिकाम-
 मोक्षश्च प्रत्येकं परिग्रहणे । उपेत्य धीयते यस्मादुपधा-
 तेन कीर्तिता” इत्युक्ते धर्माधिक्यमुपन्यासेन मन्विष्यां २ परी-
 क्षणे “विन्तावनः कयां चक्रु रूपधामेदमीरवः” मट्टिः
 “अथैकामोपध्यां तु भार्यां पुत्रां च शोधयेत् । धर्मो-
 पधाभिर्विप्रांश्च सज्जामिः सचिवान् पुनः” कालिका उ० ।
 ३ इत्येव च । “उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं कुरेन्नरः”
 मनुः “तद्वापि श्रुत्वा भूयोभूय उपधाभिः” दशकु० । ४ उपधाये
 च । “अथशोभिदुराजोके कोपधा मरणादते” भाषः ।
 “अलोऽन्यात् पूर्व उपधा” पाणिन्युक्ते अन्यवशात्
 ५ पूर्ववर्णे च । “अनउपधाकोपिनोऽन्यतरस्यास्” “को-
 पधाङ्” प्रा० । लिङ्गानुशासनसूत्रे कोपधात् कोप-
 धादिषांदि सूरिप्रयोगः ६ उपधाधौ च । उपधाभृतः ।

उपधातु उ० उप सादृश्ये प्रा० स० । खर्षादिप्रधान-
 धातुसङ्घेषु “सप्रोपधातवः खर्षमाजिकं तारमा-
 जिकम् । तत्र कांश्चिद्विरोधित्वं सिन्दूरश्च शिलाजतम्”
 भावप्र० उक्तेषु सप्रसु १ इत्येषु । “उपधातुसङ्घेषु तत्तद्भात-
 गुणा अपि । सन्नि कित्वेषु ते गौणास्तत्तद्गत्याभावतः”
 भावप्र० । तत्र कतमस्य द्रव्यस्य कतमोपधातुत्वं तन्निर्णीतं
 तत्रैव । “किञ्चित् सुवर्णसाहस्रत्वात् खर्षमाजिकमी-
 रितम् । उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित् खर्षगुणान्वितम्” ।
 तारमाजिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चिद्रजतसा-
 हस्रत्वात् तारमाजिकमीरितम्” २ “तत्र” (तुंते) ता-
 म्प्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं
 तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत्” ३ । उपधातुर्भवेत् कांश्चिद्वयो-
 न्नाग्निरङ्गयोः । कांश्चिद्वयं तु गुणाद्येयाः स्वयोनिसदृशा-
 जनेः” ४ । रौतरेण्युपधातुः स्थात्तामस्य यद्यदस्य च ।

पिसलस्य गुणाद्येयाः स्वयोनिसदृशा गुणैः” ५ ।
 सोमोपधातुः सिन्दूरं युष्मेकत् सोमवन्मत् । संयोगज
 प्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः” ६ । निदासे धर्म-
 सन्तत्या सत्पथारं धराधराः । निदासवत् प्रसृज्जनि
 तच्छिलाजतं कीर्तितम् । सोवर्णं राजतं ताम्रमायवं
 तद्भुविधम्” ७ । इति चतुर्णां स्वर्णादीनामुपधातु-
 त्वात् शिलाजतनसत्पथा भेदः । एतेषामन्यान्यगुणास्तत्-
 त्त्वे वक्ष्यान्ते । भावप्र० एतदेवोपधातुत्वेन गणिताः शब्द-
 कल्पः । स्वर्णमाजिकद्रव्यकर्पूरकालाञ्जनमनःशिलाहरिता-
 लरसाञ्जनरूपा उपधातव इत्युक्तं तन्मूलं ऋष्यम् ।
 शरीरस्थेषु रसादिजन्येषु रस्तनदुग्धादिषु च ।
 देहस्थाः रसादयः सप्त धातवः तेभ्यो जाताश्च षडुप-
 धातवः । तत्र रसात् स्तनदुग्धम् । रक्तोत् स्तरीजः २
 मांसात् वसा ३ । मेदधो धर्मः ४ । कस्योदन्तः ५ । म-
 ज्जतः केशः ६ । शुक्लात् व्योजः ७ । यद्योक्तं याज्ञधरे ।
 “स्तन्यं रजोवसास्तेदो दन्ताः केगास्तथैव च । व्योजस्यं
 सप्तधातूनां क्रमात् सप्तोपधातवः” । तत्र भावप्र० स्तन्यादि
 स्वरूपसक्तं यथा “विततानां प्रसृतानां धमनीभ्यां स्तनौ-
 गतात् । रसादेव हि जायेत स्तन्यं स्तनदुग्गाद्ययम् । शुद्धं
 मांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता । मेदसस्ताप्य-
 मानस्य स्नेहो वा कथिता वसा” ।

उपधान न० उपधीयते शिरोऽल उप+धा आधारे ल्युट् ।
 (वालिश) शिरोधाने । करणे कर्मणि वा ल्युट् । २ प्रणये,
 व्रतभेदे, हेम० । ३ विधेये ४ प्रणये च विद्मः “सोपधानां
 धियं धीराः स्वेयसीं खट्वानि ये” भाषः । “सोपधानां
 सविधेषां, पक्षे सनेन्दुकाभिति” मल्लिः “षट्सोपधाना-
 ध्यासितशिरोभागेण” काद० । “आसन्दी सोपधाना
 दलिणानङ्गान् यवाच” कात्या० २१, ४, २० । ५ विधे मेदि०
 भावे ल्युट् । ६ समीपस्थापने न० । करणे ल्युट् ।
 ७ उपधानसाधने मन्त्रे पु० “तद्धानासाधनोपधानोऽमन्त्रः” पा०
 उपधानीय न० उपधीयते शिरस उपरि उप+धा-कर्मणि
 अर्नायर् । १ उपधाने (वालिश) २ समीपे स्थापनीये लि० ।
 उपधाभृत लि० उपधया उपधाधिना भृतः । “जातय-
 स्त्रिभागस्तु गृह्यतचोपधाभृतः” वृह० उक्ते करभेदे ।
 उपधायिन् लि० उपदधाति शीर्षभागे उप+धा-णिनि
 स्त्रियां ङीप् । शीर्षभागे उपधानत्वेन धारिणि । “अ-
 येत सा बाहुस्ततोपधायिनी” कुमा० ।
 उपधारण न० उप+ध-णिच्-ल्युट् । उपरिस्थितस्य वस्तनः

अङ्गुशादिनाः आकर्षणे । “अङ्गुशं योचमिवाङ्गुर-
थानासुपधारणे । आनास्य फलितां याखां पक्कं पक्कं प्र-
यातेत्” १४० । २ सव्यक्चिन्ने च । युच् । उपधारणा
योगाङ्गे चित्तस्य एकविधये स्थापनार्थव्यापारभेदे स्त्री ।

उपधावन न० उप+धाव-ल्युट् । १ उपसरणे २ अनुचिन्ने

उपधि पु० उप+धा-भावे क्ति । अन्यथास्थितस्य वस्तुनो-
न्यथा प्रकाशनरूपे व्यापारे । “योगाधमनविप्रीतं ये गदा-
नपतिमहम् । यत् वाप्यधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्त-
येत्” मनुः ३४७ अमरः “अरिपङ्क्तिं विजयार्थिनः कितोशाः
विदधति सोपधिं सन्निदूषणानि” किरा० । “बलोपधि-
विनिर्दूषणं व्यवहारान् निवर्त्तयेत्” या० कृतो दीप-
कलिकायां पाठः । उपधिञ्छलमिति नृलपा बलोपा-
धीति” भिता० पाठः । उपधिर्भयादिरिति व्याख्यातञ्च ।
“बलोपधितम्” या० कृत० । “पणं वितथमास्थाय
सैर्पैरुपधिना कृतम्” भा० अ० २७ अ० । “कृत्वा चैतौपधि-
लं मातृदास्यं निमित्ततः” १४ अ० । आधारे कि । १२ अ-
ङ्गुले हेम० । उपधिना क्लेशेन जीवन्ति ठक् । औपधिक
भयादिदर्शनेन यनोपजीविनि “उत्कोचकाचौपधिका वञ्च-
काः कितवास्तथा” मनुः औपधिका ये भयादिदर्शनादि-
नाधनमुपजोवन्तीति कुल्ल० । उपधिका इति पाठोऽनाकरः

उपधूपित पु० उप+धूप-क्त । १ स्मृत्यो २ सन्तापयुते लि० ।

उपधूमित लि० धूमोजातोऽस्य तारका० इतच् दाहकायोगात्
अत्यं धूमितं प्रा० स० । १ जातधूमे (धोओयान) यात्रादौ
पञ्चनीये ज्योतिषोक्ते सूर्यगलव्यदिग्भागे स्त्री “दग्धा
दिगन्द्री ज्वलिता दिग्गैरुपधूमिता चानलदिक् प्रभाते
प्रथमेमेवं प्रहारादकेन क्रमाद्दिशोऽप्यौ सविता क्रमेत ।
दग्धा दिगुक्ता दिननाशदुक्ता विषखदाप्रा भवति प्रदीपा ।
संधूमिता यां सविता प्रयाता येषा दिगन्ताः खलु पञ्च-
शान्ताः” पयू० वसन्तराजः । तद्दिदर्शनचक्रं यथा ।

दग्धा दीप्रा उपधूमिता ५ शान्ताः

१ यामे ऐशो पूर्वा आग्नेयी यास्यादिषौम्यानाः

२ यामे पूर्वा आग्नेयी वास्या नैर्ऋत्यादीशानान्ताः

३ यामे आग्नेयी वास्या नैर्ऋती पश्चिमादिपूर्वान्ताः

४ यामे वास्या नैर्ऋती वायवी वायव्यादिवज्रदिगन्ताः

५ यामे नैर्ऋती पश्चिमा वायवी सौम्यादिवास्यानाः

६ यामे पश्चिमा वायवी उत्तरा ऐशो पूर्वादिपश्चिमान्ताः

७ यामे वायवी उत्तरा ऐशो पूर्वादिपश्चिमान्ताः

८ यामे उत्तरा ऐशो पूर्वा आग्नेयादिवायव्यानाः

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादितिके न गच्छेत् शान्तासु पञ्च-

सु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता संधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति स्त्री उप+धृ-क्तिन् । १ सन्धारणे २ किरणे हेम० ।

उपधिय लि० उप+धा-यत् । सन्धभेदेन स्थापनार्थे इत्कादौ
“वयःशब्दवन्धनोपधेयास्त्रिकासु” सि० कौ० ।

उपधान पु० उप+धस् : पञ्च ध्यायतेऽनेन उप+धा-करणे
ल्युट् । ओष्ठे “तालव्या ओष्ठजावपू” “उपधानोयाना-
मोशौ” सि० कौ० उक्तेः तस्य उपर्यपयोश्चकारस्थान-
त्वात्तथात्वम् । उपधान इति केचिदाहुः ।

उपधानोय पु० उपाधाने ओष्ठे भवः ङ । पफपरे विसर्ग-
स्थानिके गजकुम्भाकृतितया लेखनीये वर्णभेदे उपधान-
शब्दे उदा० । उपाधानोय इति केचिदाहुः ।

उपध्वस्त लि० उप+ध्वन्स-क्त । १ नष्टे २ मिश्रिते च । “कृष्ण-
योवा आग्नेया वस्त्वः सौम्याः उपध्वस्ताः सावित्रा वत्स-
तयः” यजु० २४, २४ उपध्वंसनमधःपतनम् वेददी० “एत-
द्वास्त्यै रूपतममिवेति रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता” शत० ब्रा०
४, ५, ८, २ । “सहस्रदक्षिणे विराळे प्रतिविभज्य नयन्
रोहिणीसुपध्वस्ताम्” कात्या० १२, ४, १५ । “उपध्वस्तां
मिश्रिताम्” संयहृदितिः ।

उपनक्षत्र न० उपगतं नक्षत्रम् अत्या० स० । अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तविंशत्यातुमतेषु ७२६
संख्यातेषु राशिचक्रस्थेषु तारकभेदेषु । “तानि वा ए-
तानि सप्तविंशतिः, नक्षत्राणि सप्तविंशतिः, सप्तविंशतिर्होप
नक्षत्राणोक्तैकं नक्षत्रमनपतिञ्चो तानि च सप्त शतानि
विंशतिवाधि” शत० ब्रा० १०, ५, ४, ५ । अत्राधीत्य-
नेन नवाधिकत्वं गम्यते सप्तविंशत्या सप्तविंशतिगुणे
७२६ संख्यासम्भवात् नुतौ स्यात्कारेण तथातुक्तिस्तु इद-
कानां ७२० संख्याकत्वात्तत्संख्यावाच्यसम्भवादनार्थं बोध्यम्

उपनक्षु न० उपगतमधिवानतया नखं नखमांसम् अत्या०
स० । सुशुतोक्तेषु चतुश्चत्वारिंशत्तुङ्गुरोगेषु विप्राख्ये
रोगभेदे । तल्लक्षणं तु तत्रोक्तं “नखमांसमधिवाय पित्तं
वातश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्प-
मादिशेत् । तदेव जतरोगाख्यं तथोपनखमिदम्” ।

उपनत लि० उप+नम-क्त । १ नखे ‘गौरैः प्रतापोपनतै-
रितस्ततः’ माघः २ उपगते च “अचिरोपनतां स मेदि-
नीम्” रघुः । ३ उपस्थिते च हेम० ।

उपनति स्त्री उप+नम-भावे क्तिन् । १ नमने २ उपगमे
३ उपस्थितौ आधारे क्तिन् । उपनत्याधारे ‘मांसं स उप-

नतिपक्षस्थि, मज्जा म आनतिः" यजु० २०, १३ । 'उ-
पनमन्ति भूतानि यत्र' उपनतिः वेददी० । [सामीप्ये ।
उपनद्(दि) अथ० नद्याः सामोष्यम् वा अच्समा० । नद्याः
उपनन्द पु० उपगतोऽनुगतोनन्दम् अत्मा० स० । गोकुला-
धिपनन्दभातरि ।

उपनन्दक लि० उप+नन्द-णिच्-स्त्वुल् । ध्यानन्दजनके
 हतराष्ट्रपुत्रभेदे उ० । “जस्येनामः पद्मनाभस्तथानन्दोप-
 नन्दकौ” हतराष्ट्रपुत्रनामोक्तौ भा० ध्या० ई० ७७० ।

उपनय ७० उप+नो-करणे अच् । उपनयने 'गृह्योक्तकर्मणा
येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगाद्बाल-
स्थोपनयं विदुः' इति ऋत्विजोः संस्कारजनकर्मविशेषे ।
'नोचस्थितेः रिष्टह्नेऽव पराजिते वा जीवे ऋगनुपनयः
ऋतिकर्महोमः' ज्योतिः० । न्यायमते यो यो धूमवान्
स वज्रमान् अयमपि तथेवादिवाक्यरूपे न्यायावयवभेदे,
पराध्यानुमानसाधकपञ्चावयवान्तर्गतवयवविशेषोपनयलक्ष-
णभेदौ न्यायसूत्रद्वयोर्दोर्गतौ यथा

“उदाहरणामेव स्वयं स्तुपसंहारो न तथेति वा साध्य-
स्थोपनयः” सू० “साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणामेव उदाहर-
णानुसारी य उपसंहार उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शित-
व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टप्रज्ञविशिष्टबोधजनकोन्यायावयव-
इत्यर्थः निगमनं हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं किन्तु पक्ष-
हेतुबोधकमिति तदुदासः । अत्र चान्यव्यतिरेकव्याप्ति-
रन्यतरत्वादिनानुगमः कार्य उदाहरणोपदर्शितेति तु परि-
चायकमात्रमिति तु न वाच्यम् उदाहरणविपरीतव्याप्ति-
दर्शकोपनयवारकत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तदुदासः ।
स चोपनयोद्विविधोऽन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तथेति साध्यो-
स्थोपसंहारोऽन्वयुपनयः न तथेति साध्यस्थोपसंहारोऽव्यति-
रेक्युपनयः अत्र च तयांशद्वययोगावश्यकत्वे न तात्पर्यं
किन्तु व्याप्तिविशिष्टवत्त्वबोधे, तथाच वज्रिव्याघ्रधूमवांसा-
यमिति वा तथाचायमिति बोधन्यासः एवं व्यतिरेकिण्यपि
वज्रभावाव्यापकोभूताभावप्रतियोगिधूमवांसायमिति वा न
तथेति बोधन्यासः” उक्तिः

उपनीयते उपस्थाप्यते ज्ञानविषयतामापाद्यतेऽनेन करणे
अच् । न्यायमतमिदं ज्ञानलक्षणारूपे श्रवणलौकिक-
प्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे । तयो हि सन्निकर्षरूपया पूर्व-
ज्ञातवस्तुनोऽलौकिकप्रत्यक्षं जन्वते । यथा सूरभि चन्दन-
मिति चाक्षुषे चन्दनस्य चक्षुर्माहात्म्येऽपि सौरभस्य तद-
माहात्म्यात् पूर्वज्ञातस्य सौरभस्यलौकिकं प्रत्यक्षं जन्वते

तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभांशेऽलौकिकत्वं चन्द-
नांशे तु लौकिकत्वमिति भेदः ।

ज्ञानलक्षणाकार्यकारणभावश्चेत् दीधितिकृतोक्तम् । “इयञ्च धर्म्मवियक्तं ज्ञानं धर्म्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु वदि-
प्रयक्तं तस्य प्रत्यासत्तिः । अतएव सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति” व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन ।
“ननु सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिः किन्तु तज्ज्ञानं तदा ज्ञानलक्षणाया सह तस्याः कोभेद इत्यत आह
इवञ्चेति सामान्यलक्षणा चेत्त्वर्थः । इतरा ज्ञानलक्षणा
तस्येति प्रत्यासत्तिरित्यनुपपद्यते तथा च कार्यकारण-
भावभेदादेव प्रत्यासक्त्योः भेद इति भावः । अतएव ज्ञान-
लक्षणातएवेत्यर्थः अन्यथा यत् सौरभत्वज्ञानप-
स्थित्यनन्तरं सुरभिगन्ध इति वत् सुरभिचन्दनमित्या-
कारकं सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भ्रमात्मकं चालुषं
तत् सौरभत्वजातेर्भानं न स्यात् न हि तत् सुरभिगन्धस्य
भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणायास्तदभ्रमप्रकारकतदा-
न्यप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यग्भक्तेः कार्यताव-
च्छेदकतयैव सौरभत्वजातेर्भानं भविष्यतीति सम्भावनीयम्
चालुषो वहिरिन्द्रियत्वेन स्वायोग्यमुख्यविशेषकज्ञानाजन-
कत्वनियमात् पूर्वाऽनुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत् भाना-
सम्भवेनोक्तरीत्या तदुगतजातेरपि तत् भानादसम्भवादिति
भावः । इत्यादावित्यादिपदेन भ्रमान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य
च परिग्रहः । यत्तु ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं नियामक-
मिति पूर्वभतेनायं ग्रन्थः । तथा च सौरभत्वेन सौर-
भस्तत्त्वानन्तरं जायमानायां सुरभिचन्दनमित्याकारक चा-
लुषप्रमायां सामान्यप्रत्यासक्त्या न सौरभत्वस्य भानसम्भवः
कारणस्य सौरभत्वचालुषस्यासम्भवादतो ज्ञानलक्षणा दृढक-
प्रत्यासत्तिरिति भूतं तन्मन्दं ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वा-
मेजायां सुरभिगन्धस्यापि तत् भानासम्भवे सौरभत्वजाति
पर्यन्नामुसरणस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः सौरभत्वादेरित्यादि
पदात् सौरभस्य परिग्रहः तेन न सन्दर्भविरोधदोष
इति विभावनीयम् । अत्रेदं तत्त्वं यद्यपि षट्त्वादि-
प्रत्यक्षे तदलौकिकप्रत्यक्षे वा तद्गोचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्षणा-
या न हेतुत्वं षट्त्वादिनिर्विकल्पके प्रमेयत्वादिस्मा-
न्यलक्षणाजन्यषट्त्वादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात् तथापि
लौकिकसाधारणं षट्त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव
षट्त्वादिगोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वमतएव प्राथमिकषट्त्व-
चैत्वत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य षट्त्वचैत्वत्वादिनिर्विकल्पिक

विनानुपपत्तेः तत्सिद्धिरप्यावश्यकी पूर्वोक्तभूतवस्तुमात्र-
स्यैव तद्यात्वेन घटत्वाद्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञानानुरोधेनैव प-
रैरप्युक्तकार्यकारणस्याभ्युपेयत्वात् । न चैवं जन्यस्वविष-
यकसर्विकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति प्राचीनभाषा-
विरोधः तस्या व्यकिञ्चित्करत्वात् सखण्डघटादेरुप-
नीतभानस्थाने एव तथा नियमसम्भवाच्च द्रव्यत्वादिप्रका-
रेण घटादेरुपनयसत्त्वेऽपि घटत्वप्रकारेण तस्योपनीतप्रत्य-
क्षानुदयेन घटत्वादिना तदुपघटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति
घटत्वादिप्रकारेणैव तदुपघटाद्युपनयस्य हेतुत्वादतएव घट-
घटत्वयोर्निर्विकल्पकानन्तरं घटे घटत्वस्यैव घटत्वेऽपि
घटस्य न वैविध्यवगाहि प्रत्यक्षं घटत्वद्रव्यत्वादिप्रकारेणैव
घटादीनां विविधवृद्धेः पारमार्थिकतया तद्वैतभूतस्य घ-
टत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात् न चैवं
निर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटव-
दित्याकारप्रत्यक्षं न स्यात्, इदत्वात् जातोत्तरनिष्ठप्रकार-
तायां किञ्चिदवच्छिन्नत्वनिबन्धात् द्रव्यगुणकर्मणां निर-
वच्छिन्नप्रकारतानभ्युपगमात् । न च निर्विकल्पकस्य प्रत्या-
सत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिः
विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्यालोक्तया विषयोपना-
यकविरहादेव तस्यातोन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम् सत्यपि
सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवावदत्तादिनेव निर्विकल्प-
कत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधित्वकल्पनादेव
निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादित्यथा सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य
स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन सालात्कारस्य दुर्वार-
त्वापत्तेः सुखत्वस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वेऽपि लौकि-
कस्यैव मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधाने तद्विर्विकल्प-
कस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावादिति । यत्तु घटादिप्रकारक-
प्रत्यक्षं प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यक
घटोद्भवमित्याकारमानसोपनीतभानं न स्यादिति तच्च
घटादिधर्माकद्रव्यत्वादासंसर्गाप्यहादिवशादेव भानसंघिषो
घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् घट इत्येतन्मात्राकारस्य बाध-
निर्मुक्त्याप्रतिबध्यमानसप्रत्यक्षस्यासत्त्वेऽपि व्यत्यभावात् । न
चैवं घटादेरनुपस्थितिदशायां न तद्विशेष्यकं भानसप्रत्यक्षं
स्यात् तद्वर्णिकासंसर्गाप्यस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यं
घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठा लौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्ष-
त्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटत्वज्ञानस्य
विरहादेवानुपस्थितघटादेर्विशेष्यविधया भानसप्रकाशसम्भवात्
घटोद्भवमित्यादिमानसस्य घटप्रकारकत्वनियमात् अतएव

“उपनीतं विशेषणतयैव भासते” इत्यभिधाय “भानसे त-
नायं नियम” इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यस्य पक्षवितेन” भाषा०
सङ्गावच्छेद “विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा”
“ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यल-
क्षणापि ज्ञानरूपा यदा तयोर्भेदो न स्यादत आह । विषयी
यस्येति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं
जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं
तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति” । “एवं ज्ञानलक्षणाया व्यक्तीकारे
सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् ?
यद्यपि सामान्यलक्षणायापि सौरभभानं सम्भवति तथापि सौर-
भत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणाया । एवं यत् धूमत्वेन धूलीपटलं
ज्ञातं तत् धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणाया” ।
अत्र दिनकरः । “ज्ञानलक्षणास्योकारे बीजमाह । एव
मित्यादिना कथं स्यादिति । चन्दनखण्डस्य चानुपे जा
यमाने उपस्थितसौरभभानं न स्यात् सौरभांशे चतुः-
सन्निकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्ष-
सामान्याः सङ्कारिण्याविरहेण सौरभत्वसामान्यलक्ष-
णायापि सौरभभानं न सम्भवतीति भावः । सुरभि चन्द-
नमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादि सामान्यलक्ष-
णैव सम्भवति । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वा-
वच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसाम्योसङ्कारेणैव तस्याः फ-
लजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामान्याः सङ्-
कारिण्याः सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्य
भानमिति स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञान
लक्षणाया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मा-
न्तरस्यावच्छेदतया सामान्यलक्षणाया तज्ज्ञानानिर्वा-
हादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभांशेऽप्येव
सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभ-
त्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वा-
दिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्य-
लक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सम्बन्धस्य
सौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणाया तज्ज्ञानानिर्वाहात्
सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्व
प्रकारत्वनिवेद्ये प्रयोजनाभावाच्च । न च ज्ञानलक्षणायाः
कारणत्वान्तरकल्पने सौरभमयैव सामान्यप्रकारत्वस्य
कार्यतावच्छेदके प्रवेश इति शङ्क्यम् विशेषणज्ञानहेतु-
तयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पना
विरहादिति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं

विशिष्टद्वित्वं ज्ञानलक्षणयास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न क्लृप्तेन निर्वाहः, एवं यत्नं ज्ञानलक्षणया स्वविषय मुख्यविशेष्यतः मानसं तत्त्वं विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यत आह एवमिति ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तत्त्वं धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणयाः स्वविषयधूमत्वान्वयत्वसम्बन्धेन धूलोपटलेभावेन सामान्यलक्षणयानुव्यवसाये धूलोपटलभानासम्भवादिति भावः । उपनयने निर्हसः ठक् । औपनयिक ज्ञानलक्षणजगत्वे अलौकिके प्रत्यक्षे “अथ साधो यदि भवेत्तु तर्हि प्रत्यक्ष एवौपनयिके” शब्दश्च ।

उपनयनं न० उप+नी-ल्युट् । कृत्युक्ते संस्कारभेदेऽउप-नयार्थे २ समीपप्रापणे च । तत्रोपनयसंस्कारविभागकालादिदर्शयते । स च संस्कारः त्रिविधः नित्यः कास्थो नैमित्तिकश्च । तत्र द्विजातीनामधिकारः । तत्र नित्यः अष्टम-वर्षादिकाले विहितः, ब्रह्मवर्चसादिकामस्य पञ्चमादिवर्ष-विहितः कास्थः, नैमित्तिकस्तु पुनः संस्कारप्रयोजकपापाप-नोदनार्थं प्रायश्चित्तात्मकः । तत्र नित्यस्य कालोऽपि द्विविधः मुख्यगौणश्च । तेषु मुख्यकालः “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राजाभेकादशे सैके विद्याभेके यथा-कुलम्” मनुः । “गर्भादित्यस्य सर्वत्वानुपङ्गः यथाह व्यापस्तम्भः “गर्भाष्टमेऽष्टमे ब्रह्मणमपनयेत् गर्भैकादशे राजन्यम् गर्भद्वादशे वैश्यम्” । अत एव “अष्टमे वर्षे ब्रह्मणमुपनयेत् गर्भाष्टमे वा २ । एकादशे जलित्यम् ३ । द्वादशे वैश्यम् ४ । आश्व० कुल-टत्तौ “जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्रह्मणमुपनयेत् १ । गर्भप्रभृत्यष्टमे वा २ । जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशवर्षे जलित्यमुपन-येत् ३ । जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशवर्षे वैश्यम् ४ इति नारायणोपाध्यायः । शङ्कोऽप्याह । “गर्भाष्टमावदे कर्तव्यं ब्रह्मणस्योपनायनम् । गर्भाष्टमावदे राज्ञो गर्भास्तु द्वादशे विधः” । तत्रापि गर्भाष्टमादिरेव मुख्यः कालः अत एव मनुना यथाकुलमित्यनेन जन्मतोऽष्टमादीनां कुलातुसारेण साक्षातामात्रमुक्तम् । तेनास्य कुलातुसारेण उभयोरपि मुख्यतेत्यपरे आहुः । अतएवानयोः प्रशंसापि दृश्यते । “प्राप्ते गर्भाष्टमे वर्षे शुद्धिरस्य न विद्यते । तस्योपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ” व्यवहारचमत्कारः । “शुचिर्नैव गुरुर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि । चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम्” नि० सि० सू० । अत्र शुद्धिच “रविगुरुशुद्धौ त्रयोद्वाहौ” इत्युक्ता रविगुरुगोचरशुद्धिः । किञ्च “अष्टमैकादशे चैव द्वादशावदे व्रतस्य च । मुख्यं

कालं विजानीयाद् ब्रह्मक्षत्रविशं क्रमात्” वचने अष्टमादि-वर्षाणां वक्ष्यभेदेन मुख्यत्वमाह । “गर्भाष्टमेऽष्टमे ब्रह्मणमुप-नयेत् गर्भैकादशेषु जलित्यस्य गर्भद्वादशेषु वैश्यम्” गोभिलः “व्यक्तमाह भाषण्यः “व्रतवन्धविवाहे च वत्सरपरिगणन माहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रकृतिपूर्वं सदान्वये त” । कास्थकालः । “ब्रह्मवर्चसकामस्य कुर्याद्विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येष्टार्थिनोऽष्टमे” मनुः । “षष्ठे तु बलकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे । अष्टमे सर्वकामस्य, नवमे कान्तिमिच्छतः” नि० सि० विष्णुः । अथ कास्थानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्, अष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकामम्, एकादशे इन्द्रियकामम्, द्वादशे पशु-कामम् उपनयेत्” पैठो० । गौणकालोऽपि द्विविधः मध्यमो-ऽधमश्च स्वत्याधिकप्रायश्चित्तनिमित्तताभेदात् । ब्रह्मजलित्य-विशेषपक्रमे “द्वादश षोडश विंशतिवेदीता अवस्तु-कालाभयानि” पैठो० । ब्राह्मणस्य द्वादशवर्षात् जलस्य षोडशावदात् वैश्यस्य विंशत्यवदात् उत्तरं अवस्तु-कालादोपश्रवणात् तत्र महाव्याहृतिहोमरूपं प्रायश्चित्तं विप्रादेः षोडशावदातीतत्वे चान्द्रायणादि गुरु प्रायश्चित्त-मिति भेदः एवमेव सं० त० रघु० । तथा च गौण-कालमध्ये द्वादशावदादयो मध्याः तदुत्तरमधम इति भेदः तत्राधमगौणस्तु । “आषोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नाति वर्तते । आ द्वाविंशात् जलवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विधः” मनुः “आ षोडशावदात् द्वाविंशास्तुर्विंशाच्च वत्सरात् । ब्रह्मजलविशं काल औपनायनिकः परः” या० सू० । तत्र आ इत्यस्य सर्वत्वान्वयः आह चान्द्राभिविधौ न भयार्थायाम् “षोडशावदो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता” विष्णुध० उक्तेः । अतः षोडशावदानामुपनयकालता । “अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते त्रयाकालमसंस्कृताः । सोवित्रीपतिताः व्रातया भव-न्यार्थविगर्हिताः” मनुः । अत्र सर्वत्र गर्भावधिषो-डशावदव्याहाराः “सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति” यमवचने पञ्चदशवर्षातिक्रमे गुरुप्रायश्चित्तविधानात्” एतच्च जन्मावधिपरं तेन षोडशा-वदादिभिः समसवविरुद्धम् एवमेव सं० त० रघु० । पञ्च-दशपदञ्च द्विमासाधिकपञ्चदशपरमिति कल्प्यते सर्वसा-मञ्जसात् अतएव “पञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे तद्द्वालकव्रतमिति” वदता मितान्तराकृता तथैव सूचितम् । एवं तत्संभेदेन सामान्यकाले निरूपिते इदानीं शुभमूचक

विशेषकाशोऽभिधीयते । तत्रादौ वर्णभेदेन ऋतुभेदस्य सु-
ख्यता यथा च प्रमि० कथ्यते । “यतौ वसन्ते विमाणां
गीष्मे रात्रां शरद्वयो । विशां सुखञ्च सर्वेषां हिजा-
नाञ्चोपनायनम्” । नारदः “शरदुपोषवसन्तेषु व्युत्क-
माञ्च हिजन्दनाम् । सुखं साधारणं तेषां व्रतं भाषा-
दिपञ्चसु” । नि० सि० गर्गः । “विप्रं वसन्ते क्षितिपं
निदाघे वैश्यं घनान्ने प्रतिनं निदध्यात् । भाषादिशुका-
न्तकपञ्चमासाः साधारणं वा सकलहिजानाम्” ।
शुक्रोऽज्यैः । भाषादिमासप्राशस्त्यमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे ।
“भाषादिषु च मासेषु मौज्जी पञ्चसु गच्छते” । अन्य-
त्रापि । “ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां भाषादिष्वपि पञ्चसु ।
साधारणं तु सर्वेषां व्रतोपनयनं विदुः” । तत्र मास-
भेदे फलभेदः यथाह व्यव० च० सुरेश्वरः । “माघे मासि
महागुणोपनयनं प्राप्नोषन्ती फाल्गुने मेधावी भवति
व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः । वैशाखे सुभगः सुखी
प्रदुर्मतिर्ज्यैष्ठे वरिष्ठोबुधोऽप्याषाढेऽपि महाविपत्तिवि-
जयी ख्यातो महापण्डितः” । जतुचि० “माघे
द्रविणशैलादयः फाल्गुने च वृद्धव्रतः । चैत्रे भवति
मेधावी वैशाखे कोविदोभवेत् । ज्यैष्ठे गहननीतिज्ञ
आषाढे ऋतुभाजनम् । शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्वादिपिङ्ग-
निशि च व्रतम्” । निषिद्धमिति विप्रलब्धिविषयं न वैश्य-
परं तस्य “शरदि वैश्यमिति” इत्या प्रागुक्तकाशमेव च
शरद्व्युपनयनविधानात् । यत्तु “विप्रस्य जलियस्यापि
व्रतं स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विशां काव्यं नानध्याये
न संक्रमे” इति गर्गवचने चकारात् विप्रलब्धयोर्द-
क्षिणायने उपनयविधानं तत् प्रायश्चित्तोपनयनपर-
मिति सं० त० रघु० । वस्तुतः चत्वार्ये दक्षिणायने
तु वैश्यस्य सुखोपनयनपरम् “उदगवने आपूर्यमाणे पले
कल्याणे नकले चूडोपनयनगोदानविवाहाः” इत्याह०
सूत्रं तु विप्रलब्धिविषयम् । प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे “ना-
नध्याये न संक्रमे” इति पर्युदासादुपपत्तिः अथ प्रदर्श-
यिष्यामि गर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनस्यानध्यायेऽपि कर्त्तव्य-
तावगमात् । “जन्मलम्बनलज्जमासराशिषु उपनयनप्राशस्त्य-
माह” जतुचि० लङ्गः । “जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासैः षड्मा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो न बड्-
धुनोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्” । “विवाहे
मेखलावन्ने जन्ममासं विवर्जयेत् । विशेषाज्जन्मपञ्चन-
वशिषाद्यैर्द्विद्वज्जन्मसु” गर्गवाक्यं तु कलियवैश्यपरम् न

तु ब्राह्मणविषयं लङ्गवाक्यविरोधात्” । अथ पञ्च-
निर्णयः व्यव० च० । “श्रेष्ठं पञ्चसुमन्ति शुक्लमसितस्त्रादां
त्रिभागं तथा रिक्तां प्रोज्झातिथिं तथा त्वयनयोः
सन्धिञ्च शेषाः शुभाः” इति आपूर्यमाणे पले इत्या-
दिप्राप्तकाचलायनसूत्रम् “पले च ज्योतेरः” भुज-
वलभीमः । तिथिनिर्णयः । निर्णया० “तृतीयैकादशी
यास्या पञ्चमी द्वादशी तथा” । “द्वितीया रुद्रविदिक्-
प्रमिते तिथौ च ज्योतिषमलिलवकेऽपि न चापराज्जे”
सु० चि० । निर्णया० व्यव० च० । “न च षड्ग्रामथा-
दस्यां पञ्चदश्यां न पञ्चमि । रिक्तासु च न कर्त्तव्यं
तृहस्त्रृग्विद्वसे तथा” । अटमीपञ्चदश्याोरनध्य । यत्नेऽपि
पृथगुपादानं नैमित्तिकविषयमेवमयेऽपि । “षड्ग्रामशुचिर-
भार्या रिक्तासु बड्दोपभाक् सं० त० । “रिक्तायामर्थहानिः
स्यात् पौर्णमास्यान्तर्धैव च । प्रतिपद्यपि चादस्यां कुल-
बुद्धिविनाशनमिति” । अन्यत्रापि “सप्तम्यामदस्याम्पुति-
पदि रिक्ताल्लयोदश्याम् । आयुर्ज्योदानाशोव्रतवन्ने
पञ्चदश्याञ्च” । “द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठाः प्रकीर्त्तिता” इत्यल्ल स-
प्तमीत्रयोदश्याोर्यत् प्राशस्त्यसुक्तं तद्वसनाभिप्रायेण ।
नि० सि० नारदेन व्यतिरेकसूत्रेण वसन्ते गलपञ्चादि-
प्रतिप्रसवोक्तेः । यथा “विनक्तुना वसन्तेन ज्योतपले गल-
पञ्चे । अपराज्जे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति” ।
गलपञ्चमाह सदनरत्ने नारदः । “ज्योतपले चतुर्थी च सप्त-
म्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशी चतुष्कञ्च अष्टावेते गल-
पञ्चाः” । रा० मा० “आरम्भान्नरः यत्र प्रत्यारम्भो न
विद्यते । गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुः गलपञ्चम्” ।
दैवज्ञमनोहरे । “प्रदोषे निश्चयनध्याये सन्ध्यागर्जे गल-
पञ्चे । मधुं विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति” । एवं दिवा-
चतुर्द्दीगस्तयोदश्यां यदा भवेत् । द्वादशी तत्र वज्र्यां
स्यात् गलपञ्चतया मतेति ज्यो० वचनात् तादृशद्वादश्या-
वर्ज्यता । उद्गर्गः । “कृतिपूजानध्यायान् सप्तमीञ्च
त्रयोदशीम्” गर्जवेदित्सुषङ्गः । तत्रानध्यायप्रदोषकालौ
अनध्यायगच्छे १४५ प्र० दर्शितौ “अनध्यायगच्छेऽपि कर्त्तव्यं
यस्य नैमित्तिकं भवेत्” उद्गर्गवचनात् “प्रायश्चित्तोप-
नयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽपिकारात् ज्योतपल्लग-
पञ्चाधीः समुच्चयः । ‘नो जीवास्त्रातिचारे सितगुरु-
दिवसे कालशुद्धौ व्रतं सत्’ दीपिकोक्तेः समया-
शुद्धिमात्रं वर्जनीयम् । गुरुशुक्रास्त्रादिपूजनयने दोष-

माह तत्रैव । 'अस्तकृते दैत्यगुरौ गुरौ वा कञ्चोऽपि वा पापवृत्तेऽप्यनुक्ते । व्रतोपनीतो दिवसैः प्रशाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितोयः' । नक्षत्रनिर्णयः सं० त० भुजव० "स्वातीशक्रधनाश्विभिल्लकरमे पौष्णे ज्येष्ठिवाहुरिचिन्द्री तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रपदे सागरे" १५, १८, २३, १, १७, १२, २७, ८, १४, २२, ५, २४, ११, १२, २५, २६, २० एतत्संख्येकेषु सप्तदशसु नक्षत्रेषु उपनयनं सत् । सु० वि० प्रमि० विशेषः "क्षिप्रधुवाहिवरमूलशुद्धलिपूराद्रेऽर्कविद्वगुरुक्षितेन्दुदिने व्रतं सत्" अथ व्याख्या प्रमि० "प्राजापत्यादि षड्भोगे भगवतीदिषु पञ्चसु । मूलादिदशके चैव समेके व्रतबन्धनम्" । तेन २२ द्वाविंशतिर्नक्षत्राणि विहितानि । अत्र पुनर्वसुपक्षं क्षत्रियवैश्यविषयं न त ग्राह्यविषयम् "पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति राजमा० । "त्रिहस्तशिशु मले भासि ऋतुत्वमधिगच्छति । पुनर्वसौ कृतोविप्रः पुनः संस्कारमर्हतीति" सारसं पक्षे च विप्रोपनयननिषेधात् । तथा च "भरणीक्षत्तिकाभ्याविशाखाज्येष्ठासूतपनयनं न कार्यम् एतानि नक्षत्राणि च सर्वशाखामलयप्रायाणि यथोक्तं तत्रैव 'भरणी क्षत्तिकापित्रिशाखाशक्रभाणि च । सर्वशाखामलं प्रोक्तं व्रतं तत्र विवर्जयेत्" । वेदभेदे नक्षत्रभेदो यथा ज्योतिर्निबन्धे व्य० च० च । "मूलहस्तात्रये सार्पे रैवे पूर्वात्रये तथा । अश्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः" १८, १३, १४, १५, ८, ६, ११, २०, २५, एतन्निहितानि ऋग्वेदिविषयाणि "पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे २७ हस्तो मूलो १७ शशाङ्गमे । ध्रुवे १२, २१, २६, ४ च प्रशस्तं स्यादयजुषां मौज्जीबन्धनम्" । पुष्यशश्व २३ हस्ताश्विर्वेदं कर्णोत्तरात्रयम् २२, १२, २१, २६ । प्रशस्तं मेखलाबन्धे वटूनां सामगायिनाम् । भगो ११ मूला १७ चिनीहस्तारेवत्यदिति ७ वासवम् २३ । अथर्वपाठिनां यक्षोभगणोऽयं व्रतार्पणे । नि० सि० । "पूर्वा ११, २०, २५, हस्तात्रये १३, १४, १५, सार्पे ८ शुक्तिमूले" च २२, २८, बह्वचाम् । यजुषां पौष्णमूलाकार्दित्यपुष्यशुद्धवैः । सामगानां हरोशाकः सुपुष्योत्तराश्विनी । धनिष्ठादिति मूलाकार्दोन्दपौष्णे ज्येष्ठिवाहम् ५, २७, । अन्यत्रापि । "पूर्वाहस्तात्रयाऽक्षे पाशिवमूलानि भाणि च । अश्वेदाध्यायिनां यक्षभान्वाह्वर्तवन्धने । उत्तरारोहिण्युष्मपुष्यापौष्णकरादितौ । मेले यजुर्वेदाक्षोपनयनन्तु प्रशस्यते । उत्तराश्विणाद्रात्रिपुष्याहस्ताधनेषु च । सामगानां व्रतं शस्त

मिति वेदविदो विदुः । अश्विनी रेवतो हस्ता भगमैत्रधनादितौ । अथर्ववेदिनाक्षोपनयनन्तु शुभावहमिति" प्रमि० व्रतप्रागुक्तवचने ज्येष्ठाया मलत्वे प्रोक्तावपि प्रागुक्तभुजललादिवचने "अश्विनीशुद्धमूलासु हस्ते स्वात्माश्च शक्रमे । पुष्ये च पूर्वफल्गुन्यां श्वणे पौष्णमे तथा । वासवे यततरासु व्रतबन्धः प्रशस्यते" श्रीपतिवचने च ज्येष्ठायाऽप्यहमत्यन्तापदिषयम् । वेदभेदेन विहित नक्षत्रेषु तस्याः अर्कोत्तनेऽपि वेदभेदेन प्राशस्त्यमात्रत्वं प्रतीतेस्तदन्तर्भागेऽन्यवेदिविहितनक्षत्रस्यापि पक्षार्थं सुहृ० वि० द्वाविंशतिनक्षत्राणां सामान्यतोऽप्यहमवदत्वापि तथेति बोध्यम् । ज्येष्ठायास्त्वन्त्यापदिषय एव पाह्यता केपुपि वेदिषु तदनुक्तेः व्य० च० गुरुः । "क्षिप्रतरेषु रोहिण्यां हस्तो मूलो च वासवे । त्वष्ट्रे सौम्यपुनर्वसोऽर्कतमं क्षौपनायनम् । शक्रो वैष्णवे पुष्ये वायव्ये पौष्णमे तथा । अश्विन्यां षट्सु भेषूक्तं मध्यमं तु चतुर्मुखैः । शेषेषु वर्जयेद्दीमान् द्विजानामौपनायनम्" अत्रान्येषां वर्ज्योक्तिरपि अनापदिषया एतद्विहितनक्षत्राणां प्रागुक्तवचनैर्विहितत्वात् । ज्योतिर्निबन्धे नारदः । "ज्येष्ठान्यर्कत्रयान्ये ज्येष्ठान्द्रादित्युत्तरात्रयम् । विष्णुत्रयान्शिविनाज्योनिभान्युपनायने" । वर्जनीययोगानाह व्य० च० गुरुः । "व्याघातं परिषं वज्रं व्यतीपातश्च वैष्टितम् । गण्डातिगण्डौ नृलक्षं विश्लुम्भश्च विवर्जयेत्" अन्यत्रापि । "विष्कुम्भान्मूलपरिव्यतिपातगण्डव्याघातवैष्टितयुतं त्वतिगण्डं शजम् । योगं विहाय कुजमन्दपराह्वस्यं हित्वा निरंशमशुभञ्च व्रतं प्रशस्तम्" प्रमिता० । "क्षीणचन्द्रेऽसौ शुके निरंशे चैव भास्करे । कर्त्तव्यं नोपनयनं नान्ध्याये गलपक्षे" । निरंशसूर्यमाह तत्रैव । "राशेः प्रथमभागस्यो निरंशः सूर्य उच्यते" । तेन रघुनन्दनेन निरंशगण्डस्य संक्रान्तिपरत्वस्य कल्पनं विन्यम् । वारनिर्णयमाह नारदः । "आचार्यसौम्यज्ञायां वाराः शस्ताः शशीनयोः । वारो मध्यफलौ प्रोक्तावितरौ निन्दितौ व्रते" तत्राप्यस्तमितस्य बुधस्य वारो वर्जनीयः । "अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्यो द्विजन्तमिति" नारदोक्तेः । अन्यत्र तु । "शुभो बुधोनास्तमितः पापपक्षयुतो न चेति" । चन्द्रवारस्तु कृष्णे वर्जनीयः । "पापपक्षाणां वाराः स्युर्न शुभावन्त्रासारः । सितपक्षे प्रशस्तः स्यात् कृष्णे वारो विधोर्न हीति" व्य० च० उक्तेः । सामगानां कुजशरेऽप्युपनयनसक्तं श्रीपतिना । "शाखाधिमे बलिनि

केन्द्रगतेऽववास्त्रान् वारेऽस्य चोपमयनं कथितं
 द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिष्टहनेऽस्य पराजिते वा जीवे-
 भ्रमावपनयः श्रुतिकर्महीनः । ज्योतिर्निवन्धे नारदः
 “सर्वेषां जीवशुक्रप्रवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः । चन्द्राकौ मध्य-
 मौ प्रेयो सामवज्जयोः कुजः । शाखाधिपति-
 वाराश्च शाखाधिपवत् तथा । शाखाधिपतिरग्नश्च दुर्लभं
 त्रितयं व्रते” । सु० चि० “शाखेयवारतत्तुवीर्यमतोव
 शक्तं शाखेयमूर्यगिजीववले व्रतं सत् । जीवे ऋगौ रि
 पुष्टहे विजितेऽथ नीचे स्यादेदगास्त्रविधिना रक्षितो-
 व्रतेन” । वशिष्ठः “शाखेयगुरुशुक्राणां मौढ्ये बाल्ये
 च बार्हिके । नैवोपमयनं कार्यं वर्षेण दुर्बले सति” ।
 तेन भौमवधयोरस्तादिषु सामगायर्वेषां शास्त्रिनोरुपन-
 यनादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यवस्थितत्वे स्वनवां-
 शस्रोत्रांगस्थितत्वे न शाखेयादेरपशदमाह वशिष्ठः “शत्रु-
 नीचांगशत्रुस्ये स्याति वा स्रोत्रभागगे । शाखेये वा गुरौ
 शुके न नीचफलमश्नुते” । शाखेयवर्षेयास्तु । “विप्राधी-
 शौ भागेवेक्ष्य कजाकौ राजन्यानामोपधीशोविशश्च ।
 शूराणां स्रवान्यजानां शनिः स्यात्साखेयाः क्षुर्जीविशुक्रार-
 सौम्याः” सु० चि० “क्षुर्वेदोऽथ यजुर्वेदः सारुवेदो-
 ह्यार्यणः । वेदानामधिपोजीवशुक्रमौमवधः क्रमात्”
 गुरुः । “क्षुर्वेदाधिपतिर्जीवोयजुर्वेदाधिपो ऋगुः ।
 सामवेदाधिपो भौमः शनिजोऽथर्ववेदराट्” दोषिका ।
 लग्नभेदे फलमाह व्यव० च० वशिष्ठः । “मेघे भवति
 वाक्कुष्ठो वित्तविद्यार्जितो धने । युग्मे वेदार्थदर्शी च
 कुलोरे च पण्डितवित् । गित्यकर्मकरः सिंहे पठे भवति
 पण्डितः । तुलायां विनयप्राप्तः कारुण्यमृजोऽथ वचिके ।
 सर्वत्र पूजितश्चामे शूद्रवृत्तिभृगे तथा । राजप्रेष्यान्वितः
 कुम्भे मीने वेदान्तरारणः” । लग्नकेन्द्रस्वरव्यादि पक्षफल-
 माह सु० चि० “राजसेतो वैश्ववृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः
 प्राप्नोर्धवान् स्त्रेक्षसेतो केन्द्रे सूर्यादिष्वेवरे” व्यव०
 च० गुरुः । “रौ लग्नादिकेन्द्रस्य दोषः स्फुरित-
 संज्ञकः । तत्रोपनीतस्य शिरोः कुलनाशो भवेत् तदा,
 कुजे लग्नादिकेन्द्रस्य दोषः कूजितसंज्ञकः । तत्रोपनीतं
 वक्तारं हनि वर्षाञ्च संशयः । शनौ लग्नादिकेन्द्रस्य दोषो-
 रदितसंज्ञकः । करोति महतीं पोष्टां व्रतिनो वा गुरो-
 रस्तथा । राहौ लग्नादिकेन्द्रस्य दोषो रज्ज्वाह्वोभवेत् ।
 व्रतिनोजननीं हनि चाथवा धनसञ्चयम् । केतौ लग्नादि-
 केन्द्रस्य दोषश्च व्याससंज्ञकः । समयं व्रतिनोवृत्ति-

वित्तविद्याविनाशनम्” । लग्नपशुपतमान्यस्यः करोत्येव
 निशाकरः । व्रतिनोदेहमयनं निधनं दुःखसञ्चयम् ।
 वशिष्ठः “विशेषाद्विधनस्थाने यज्ञादेच्छन्ति सर्वदा ।
 आचार्यन्त्वशुभां ज्ञानि शिष्यं प्रत्यशुभेतराः” । “केन्द्र-
 त्रिकोणगे जीवे भानौ शुकेऽथवा व्यये । द्वितीये जे
 शुभोयोगो द्विजानामौपनायने” । लग्नवधिकस्थानभेदे
 पक्षविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः “पशुपतं विना
 जीवः सर्वत्र शुभकृत् सदा । सर्वत्र शुभकृत्पुनः पशुपता-
 दमं विना । भास्वरोगलग्नगः कुर्याद्वटुं भूपतिसेवकम् ।
 वसुस्यः स्वर्णरहितं भ्रातृस्यः सुखिनं सदा । वसुगोडुः-
 खिनं नितरां सुतगोमतिपञ्जितम् । शत्रुगोरोगरहितं स-
 प्रमे मार्गवर्जितम् । अटमे वटिरहितं नवमे धर्म-
 हारिणम् । व्यापारगोभिषगृह्णति दोषांशुष्यं तथा
 ऽऽवगः । रिपुफगोहानियुक्तश्च फलमेतदगुरावपि । सिते
 चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसितेऽशुभम् । वसुगे स्याद्वनप्रा-
 प्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः । चतुर्थे बुद्धिदृष्टिं च पञ्चमे सौ-
 ख्यसुखसम् । षष्ठे तु व्याधिपीडा स्यात् सप्तमे सुखस-
 न्निधिः । अटमे निर्धनः प्राणी नवमे धर्मसञ्चयः । दश-
 मे स्यात् सदाचारो लाभे स्याद्वनसञ्चयः । दारिद्र्यं रि-
 पुफगे विद्याश्चन्द्रे फलसदाहृतम् । श्रुतिनाशः सुखं का-
 र्यहानिर्दृष्टिर्दृष्टिर्गदः । अधर्मादुन्मतिर्दृष्टिर्नाशो लग्नात्
 कुजे फलम् । बुद्धिर्दृष्टिर्वित्तनाशो लाभः पुनोवृत्तिः
 सुखम् । आयुःक्षयो धर्मसौख्ये कोपलाभः क्षयः क्रमात्
 सौख्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् । निन्दं हानिं
 सुखं रोगं द्यूतङ्कामं जडं मतिम् । विपत्केशं सुखं
 शूद्रमुदयात् कुरुते शनिः । चन्द्रे विशेषमाह लङ्काः ।
 “पापात् सप्तमगच्छन्द्रं पापग्रहेण वा युतम् । व्रते विव-
 र्जयेद् यत्राहोपमाकुर्मनीषिणः । तत्फलं तत्रैव “पाप-
 यज्ञात् सप्तमगं यगाहं पापग्रहेणापि युतञ्च हित्वा ।
 व्रतं प्रगस्तं मुनयोवदन्ति नीचेत्तदा शत्रुमुपैति शीघ्रम्” ।
 गुरुस्तु । “पापग्रहेणिते लग्ने जीवितार्थी न कारयेत् ।
 चन्द्रे वा क्रूरङ्गयुक्तो मूढत्वं संप्रयच्छति” ।
 वर्ज्ययोगमाह सु० चि० “करीष्यचन्द्रलग्नपारिपौ
 ऋतौ व्रतेऽधमाः । व्ययेऽज्जभागवौ तथा तनौ
 ऋतौ सुते ललाः” । अन्यत्रापि । “लग्नाधिनाशसितजीव
 निशाधिनायान् पशुपतमे व्ययगतावपि चन्द्रशुक्रौ । ल-
 ग्नापञ्चमगतानशुभप्रज्ञां यज्ञात् त्रजेड्, तविधौ
 मुनयोवदन्ति” । सारसं पण्डे । “मेघलाञ्छनकाले तु सर्वदा

पञ्चमङ्गलम् । शुभयुक्तं प्रशंसन्ति तदालोकितमेव वा । योगान्तरमाह प्रमि० महेश्वरः । “जीवे लग्नमधिष्ठिते भृगुसुते धर्मात्मजस्य विधौ शुक्रांशेऽखिलवेदविद्विभुतस्यांशे कृतज्ञोऽयम् । तत्रैव स एव । “विधौ सितंशगे गुरौ तनौ त्रिकोणगे भृगौ । समस्तवेदविद्वतो यमांशकेऽतिनिर्घुणः” । नपांशफलमाह व्य० च० गुरुः । “गुरु-जशुक्रांशके च चन्द्रे विद्याधनायुःसुखवान् द्विजन्मा । माहेयमन्दाकिनवांशकस्ये हिंस्रो जडो मूर्खतरोऽतिनिःस्वः” स० चि० । “ऋरो जडो भवेत् पापः पटुः षट्कर्म-जडुः । यज्ञाभिभाक् तथा मूर्खोऽव्याद्यंशे तनौ क्रमात् । विद्यानिरतः शुभराशिलवे पापांशगते हि दरिद्रतरः । चन्द्रे खलवे बद्धुः खयुतः कर्णादितिभे धनवान् खलवे” । प्रमि० नारदः “अवणादितिनखले कर्काशस्ये निशा-करे । तदा व्रती वेदशास्त्रधनधान्यसम्पद्विमान्” । एतच्छुक्लपत्रविषयम् “शुक्ले स्नांशे निशानाथे वित्तवान् वज्रजडवेत् । कर्णे स्नांशगतचन्द्रोजातिभ्यं गृह्णतीति हि” वशिष्ठोक्तेः “रविगुरुशुक्रौ व्रतोद्वाहौ” इत्युक्तेर्न ते गुरु-गुहिरावश्यको । तत्र गुरुशुक्रौ विरोधमाह स० चि० ‘षट्कन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तमः । अत्रोगुरुः ख षट्प्रादो पूजयाऽन्यत्र निन्दितः” । “स्त्रोत्रे खमे खमत्वे वा स्नांशे वर्गोत्तमे गुरुः । रिप्फाट्ठत्यगोऽपीष्टो नीचा-रिष्यः शुभोऽप्यसन्” अत्र जीवस्य नीचस्यत्वं द्रव्यरि-ष्टहस्यत्वेऽपि वर्ज्यता प्रतीयते अतएव “जन्मभाट्टमे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरो ! मीझीबन्धः शुभः प्रोक्त-चैत्रे मीनगते रशाविति” निर्णयसिन्धुधृतवचने मीन-गतरविकालएव प्रतिप्रसवसार्थक्यम् । एतेन “शाखाधिपे बलिनि” इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शाखाधिपश्चवणात् गुरोररिष्टहस्यत्वे तस्य अश्वेदाधिपतया तद्देदिनामेवो-पनयननिषेधकत्वनमपि निरस्तम् “शाखेशस्त्र्ययशिववत्वे” इत्यादिप्रागुक्तवचने शाखेशात् पृथक्तत्वेन जीवस्य अश्वे-नारिष्टहस्यत्वेऽपि सर्ववेदिनां दोषस्यावश्यकत्वात् एतेन “नीचस्थितेऽरिष्टहृगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ” इत्यादिवचने क्रमान्वयं वदन् पराजितः तथात्वे प्रति-प्रसवानर्थक्यापत्तेः । अन्यदाकरे दृश्यमिति दिक् तत्तद्विद्यापहृणार्थे शक्यमेवेदं तत्र चिकित्साविद्याज्ञो पनयनप्रकारो दर्शितः सुसुतेन यथा ।

‘अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणश्रुत्यवैश्यानामन्यतममन्यवयः शीलशौर्यश्रीवा-

चारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तिर्युक्तं तनु-जिह्वौषदनापस्त्रजुवक्ताचिनामं प्रमद्विषयवाक्चेष्टं क्लेश-सहस्रमिषक् शिष्यसुपनयेत् । ततो विपरीतयुगं नोपनयेत् उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रगल्भो तितिकरणसुहृत् नखलेषु प्रयक्तायां दिशि शुचौ समे देशे षट्कर्णं चतुरस्रं स्थण्डिलसुप-लिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्लाजमक्तै रत्नैश्च देवतां पूजयित्वा विप्रान् मिषजच, तलोत्तिख्याभ्युच्च च दक्षिणतो ब्रह्माणं स्वापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिरपलाशदेवदारु-विल्वानां समिद्धिषट्पर्णां वा क्षीरहृणाणां न्यस्योषोऽहम्बरा-शाल्यमधूकानां दधिमधुधताक्ताभिः, दद्यात् शौमिकेन विधिना स्तुवेणाव्वाहतीर्जुञ्जयात् । सप्रणवाभिर्महाव्या-हृतिभिस्ततः प्रतिदेवतस्यर्षेण स्वाहाकारञ्च कुर्यात् शि-ष्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्तयाणां वर्णानामुपनयनं कर्तुं भर्हति राजन्यो हयस्य, वैश्यो वैश्योऽस्येति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके । ततो-ऽग्निं त्रिःपरिणीयाग्निसाजिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोधलोभमोहमानाहङ्कारेष्वापारुष्यैशुन्यान्ततालसायश-स्थानि हित्वा नीचनखरोमुष्णा शुचिना कपायवाससा स-त्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परेणाऽपश्यं भवितव्यं भट्टसुम-तस्यानगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मत्तियहि-तेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्मा भवत्वफला च विद्या तत्र प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्य-ग्वर्त्तमाने यदन्यथादर्शो स्थामेनोभागभवेयमफलविद्याश्च । द्विजगुरुदरिद्रमित्वप्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मज्ञान्यवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेव साधु भ-वति । व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणां न च प्रति कर्त्तव्यमेव विद्या प्रकायते मितयशोऽर्थमार्थकामांश्च प्रा-प्नोति” एवं धनुर्गिद्यापहृणाङ्गमसुपनयनं द्रष्टव्यम् । उपनयनाय हितम् क्व । उपनयनीय उपनयनावेदके शास्त्रे त्रि० तत्र साधु क्व । उपनयनीय उपनयनकारके गुरौ षु० । उभयस्य उदा० उक्तं सुसुतवाक्ये दर्शितम् । उपनहनं न० उप+नह-बन्धने भावे ल्युट् । १ बन्धने करणे ल्युट् । २ बन्धनसाधने वस्तुदादौ । “प्रेष्यति च सोमोपन-हनमाहर” कात्या० ७, ७, १ । सोम उपनहते बध्यते येन तत् सोमोपनहनं वासः” कर्कः । “आसन्त्येनमवभृतं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन” कात्या० २२, ६, १३ । “अथ संप्रेष्यति सोमोपनहनमाहर” यजमानो वा सोमोपन-हनमादत्ते” शत० ब्रा० १२, २, १, ४ ।

उपनागरिका स्तो "माधुर्यं व्यङ्ग्यैर्ह्युपनागरिकेभ्यते"
इत्युक्तलक्षणे इत्यनुप्रासवृत्तिभेदे । यथा "अपसारय धनसारं
कुरु हारं दूरएव किं कमलैः । अलमालि ! मृणालैरिति
वदति दिवानिशं बाला" ।

उपनासुक लि० उप+नस-बा० उक्त् । १ सज्जनशीले २ फला-
तुगुण्याय प्रसुते "यदि हि भिर्यजेतोपनासुक एनं यज्ञः स्यात्
यमाप्नोत्युपनासुक एनम्" यत० ब्रा० १२, २, ६, ६, ७ ।

उपनाय ड० उपनाययति उप+नो-णिच् करणस्य कर्तृत्व-
विवक्षायां कर्त्तरि अच् । उपनयसंस्कारे हेम०
तस्य आचार्यसमोपनयनसम्पादनकरणत्वात्तथात्वम् ।

उपनायक ड० उपगतोनायकम् अत्वा० सं० । १ नायकसदृशे
उपपत्तौ "नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः" संगी-
तोक्ते २ नायकसहायभेदे उप+नो-ण्युल् । ३ उपस्थापके
लि० ज्ञानलक्षणा रूपसन्निकर्षे ड० । उपनयगच्छे उदा० ।

उपनायन न० उप+नो-स्वार्थे-णिच्-ल्युट् करणे कर्त्तृत्व-
विवक्षायां कर्त्तरि नन्दा० ल्यु वा । उपनयसंस्कारे ।
उपनयनगच्छे बहुप्रयोगो दृश्यः । "ब्राह्मणस्योपनायनम्"
मनुः । उपनायनं प्रयोजनमस्य ठक् । औपनायनिक
उपनयनप्रयोजने विधाने लि० । "एष प्रोक्तो द्विजातीना-
मौपनायनिकोविधिः" मनुः । औपनायनिक इत्यल्लुक् ।
अनुश्रुतिकादिकादित्यल्लुक्प्रसङ्गात्करमेव उपनायनगच्छेनैव
तद्रूपसिद्धेस्तथाकल्पनानाधिक्रियात् ।

उपनाह ड० उप+नह-घञ् । १ शीणायाम्बन्धनस्थाने,
२ व्रणाद्युपगमार्थं लेपनद्रव्ये च । "आदौ विस्त्रापनं कुर्यात्
हितेयमवसेचनम् । तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थी पाठनक्रि-
याम्" "शोफयोः उपनाहञ्च कुर्यादामविदग्धयोः" "ति-
लोपनाहं कुर्याच्च सर्वदा वातरोहिणाम्" "शाल्वणमुप-
नाहार्थं बलातैलमनुवासनार्थं" इति च सुश्रुतः ।

उपनाहन न० उप+नह-स्वार्थे-णिच्-भावे ल्युट् । प्रले-
पादिवन्धने "प्रथममेव स्नेहसो दोपनाहनैः" । "वेश्वरैः
सज्जगैः स्निग्धैः स्वादुपनाहनम्" सुश्रुतः ।

उपनिक्षेप ड० उप+नि-क्षिप-कर्मणि घञ् । १ रूपसंख्या-
प्रदर्शनेन रत्नार्थं परस्य हस्ते निहिते द्रव्ये "आधिमीमो-
प्रनिक्षेपजडबालधनैर्विना । तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रि-
याणां धनैरपि" या० ऋ० । "उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्या-
प्रदर्शनेन रत्नार्थं निहितमिति" मिता० भाषे घञ् ।
२ तच्चाऽप्यर्थे ।

उपनिधातु लि० उप+नि+धा-लृच् । उपनिधित्वेनान्य-

समीपे १ स्वद्रव्यस्थापके २ स्थापकमात्रे च । "प्राणिभ्या-
मुपनिधाता सृज्य देवाः" यत० ब्रा० १, १, २, १७ । उप+
नि+धा-लृच् । उपनिधायकोऽप्यत्र ।

उपनिधान न० उप+नि+धा-भावे ल्युट् । उपनिधित्वेन
१ स्थापने "उपनिधानमुपनिधिः" मिता० । २ समीपे स्थापने
"लदभिहितोभाव" इत्याद्याक्तेः उपनिधीयमाने ३ द्रव्ये च ।

उपनिधि क० उप+नि+धा-भावे कि । रूपसंख्ये अप्रदर्श्यं
परस्परान्तिके रत्नार्थं १ स्वधनस्थापने लदभिहितोभावोद्भव-
वत् प्रकाशत इत्युक्तेः तथा निधीयमाने २ द्रव्ये च । उप-
निधिरूपपतत्त्वकर्तृव्यविशेषौ मिता० दर्शितौ यथा
"वासनस्यमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्शते । द्रव्यलदौष-
निधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्" सा० ऋ० । "निक्षेप-
द्रव्यसाधारभूतद्रव्यान्तरं वासनद्वारण्यदि तत्स्वं यद्द्रव्यं
रूपसंख्यादिविशेषमनाख्यायाकथयित्वा सुद्विगम-
न्यस्य हस्ते रत्नार्थं विग्रहमादर्शते तद्द्रव्यसौपनिधिक
मुच्यते यथाह नारदः । "असंस्थातमविज्ञातं समुद्रं यन्नि-
धीयते । तज्जानोयादुपनिधिं निक्षेपकृण्वितं विदुरिति"
प्रतिदेयत्वमेव तत् यस्मिन् स्थापितत्वेनैव पूर्वमुद्गादि
चिह्नितमर्पितत्वेनैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् । प्रति-
देयमित्युपस्थापवादमाह "मिता० । "न दाप्योऽपहृतलान्तु राज
दैविकतस्करैः" या० ऋ० । "तमुपनिधिराज्ञा दैवेनोदकादिना
तस्करैर्वैपहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ राजा तदुपनिहितम्वनि-
न एव तद्द्रव्यम् नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति यथाह
नारदः । "गृहीतः सह योऽर्धेन नष्टोनष्टः स दायिनः ।
दैवराजकृते तद्वत् चेत्तज्जिह्मकारितमिति" मिता० । अस्थाप-
वादमाह । "भेषधेन्मार्गितेऽदस्ते दाप्योदण्डञ्च तत्त्वम्"
या० ऋ० । "स्नामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा
तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भेषधोनायः सज्जातस्तथापि
तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने यहीता दाप्यो राज्ञे च त-
त्त्वमन्दण्डम् । भोक्तास्मृति दण्डमाह" मिता० । "आजीवन्
स्नेहया दण्डोदाप्यसं वापि सोदयम्" या० । "यः स्नेहया
स्नामिनमनुज्ञाय उपनिहितद्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते व्यवह-
रति वा प्रयोगादिना लाभार्थमसावुपभोगानुसारेण द-
ण्डमुत्तुष्टोपनिधिं सोदयमुपभोगे सद्विद्विक्कं व्यवहारे स
लाभम्वनिने दाप्यः । इद्विप्रमाणञ्च कातयनेनोक्तम् ।
"निक्षेपं दद्विशेषञ्च कथं विक्रयमेव च । याच्यमानो न
चेद्दद्याद्वर्जितं पशुकं यतमिति" । एतच्च भजिते दृश्यम् ।
उपेक्षाऽज्ञाननष्टे तेनैव विशेषो दर्शितः "भजितं सोदयं

दायः समन्दाप्य उपेक्षितम् । किञ्चिच्चूना प्रदा-
प्यः स्याद्ध्यमज्ञाननाशितमिति । किञ्चिच्चूनामिति
चतुर्थशङ्कीनम्" मितः । "एष एव विविहो यो याचि-
तान्वाहितादिषु । शिल्पिपूनिषौ न्यासि प्रतिन्यासि तथैव
च" नारदः । "स जातमात्रान् पुत्रान् दारांश्च भव-
तामिह । प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डुः स्वर्गमितोगतः"
भा० आ० १२६ अ० । उपनिधिः सधित्व प्रवृत्तम्
तदस्य प्रयोजन मिति वा ठक् । औपनिधिक तदधिकारेण
प्रवृत्ते व्यवहारे तत्साधनद्रव्ये च ।

उपनिपात पु० उप+नि-पत-ञ् । समीपे आगतौ २ हठा-
दागमने "कृतताम्यैः प्रनिपातवेगयङ्" किरा० ।

उपनिपातिन् लि० उप+नि-पर-णिनि । १ हठादागते
अतर्कितोपगतिशुक्ते "रन्वोपनिपातिनोऽनर्थाः" ।

उपनिबन्धन न० उप+नि+बन्ध-करणे ल्युट् । सम्पादन-
साधने । "प्रत्ययोपनिबन्धनः" सञ्चद० भावे ल्युट् । २ पथने
उपनिमन्त्रण न० उप+नि+मन्त्र-ल्युट् । उपेत्य आचक्षते
कर्मणि प्रवर्तनाव्यारूपे निमन्त्रणे ।

उपनिवपन न० उप+नि+वप-ल्युट् । अग्निप्रणयनकर्माङ्ग-
भूते द्रव्याभ्याधानादिआपारे" औपनिवपनात् कृत्वा
हविर्धाने स्थापयति" ८, ३, २१ । "औपनिवपनात्
"द्रव्याभ्याधानादि उपयमन्त्युपनिवपनान्तमग्निप्रणय-
नाख्यं कर्म कृत्वा" कर्कः ।

उपनिवेशित लि० उप+नि+विश-णिच्-क्त् । निवासिते
२ वसतिविशेषरूपेण स्थापिते च । "स्वर्गाभिष्यन्दवसनं
कृत्वेवोपनिवेशिता" कुमा० । २ निवेशितमात्रे च ।

उपनिषद् स्त्री उपनिषोदति प्राप्नोति त्वत्त्वात्मभावोऽनया
उप+नि-सद्-किप् । १ ब्रह्मविद्यायां, २ तत्प्रतिपादके
वेदगिरोभागे वेदान्ते च । ३ भा० उपनिषच्छब्दार्थ-
व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा । "सिद्धं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या
तत्पराणां सङ्केतोः संसारस्यात्मनावसादनम् उपनि-
पुर्वस्य सदेसदर्थत्वात् तादर्थ्यादुपन्यास्युपनिषदुच्यते ।
सुखं भा० "यथा य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्यात्म-
भावेन अज्ञानाभिपूरः शराः सन्तस्तेषां गर्भजकाजरा-
रोगाद्यानर्थपूगं निघातयति परं वा ब्रह्म गमयति
अपिद्यादिसंसारकारणस्यात्मनमवसादयति विनाशयती-
त्युपनिषद् उपनिपुर्वस्य सदेसदर्थत्वात् । "अत्र चोप-
निषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचरः । तच्छब्दापयवार्थस्य वि-
द्यायामेव सम्भवात् । उपोपवर्गः सामोप्ये तत्प्रतीचि

समाप्यते । सामोप्यतारतम्यस्य विधानोः स्वात्मनोऽवगात् ।
विविधस्य सदर्थस्य निगच्छोऽपि विशेषणम् । उपनीय
तमात्मानं ब्रह्मापासक्यं यतः । निहन्त्यविद्यां तज्जज्ञत-
स्मादुपनिषद्भवेत् । निहन्त्यानर्थमूलं स्वाऽविद्यां प्रत्यक्तया
परम् । नयत्यपास्तगम्भे दमतोवोपनिषद्भवेत् । प्रवृत्ति-
हेतून्निःशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः । यतोऽपसादयेद्विद्या तस्या-
दुपनिषद्भवेत् । यवोक्तविद्याहेतुत्वादुपन्योपि तदभेदतः ।
भवेदुपनिषद्भवेत् । लाङ्गलं जं वनं यथेति" तस्यानिगृह्यार्थ-
व्याचक्ष्येर्दर्शितः । उपनिषद्भेदाच्च मुक्तकोपनिषदि दर्शिता
यथा । "१ ईशा २ केन ३ कठ ४ प्रश्न ५ सुख ६ माण्डूक्य
७ तित्तिरिः । ८ ऐतरेयब्र ९ आन्दोष्य १० हज्जदारण्यकं
तथा । ११ ब्रह्म १२ कैवल्य १३ जाबाल १४ खेताव्यो
१५ हंस १६ व्यासिषिः । १७ भर्गो १८ नारायणो १९ हंसो
२० विन्दु २१ नाद २२ गिरिः २३ शिखा । २४ मै-
त्रायणी २५ कौपितकी २६ हज्जजाबाल २७ तापनो ।
२८ कालाग्निरुह २९ मैत्रेयी ३० सुबाल ३१ क्षुरि ३२
मन्त्रिका । ३३ सर्वसार ३४ निरालम्ब ३५ रजस ३६
वज्रसूचिकम् । ३७ तेजो ३८ नादो ३९ ध्यान ४० विद्या
४१, ४२ योगतत्त्वात्मबोधकम् । ४३ परिब्राट् ४४ त्रिगिणी
४५ सीता ४६ चूडा ४७ निर्वाण ४८ सखलम् । ४९ द-
क्षिणा ५० शरभं ५१ स्कान्दं ५२ सङ्गानारायणाङ्गवम् ।
५३ रजस ५४ रामतपनं ५५ वासुदेवञ्च ५६ सङ्गलम् ।
५७ शाखिल्यं ५८ पैङ्गलं ५९ भिल्लं ६० ईश्वरारोहकं
गिरिर्देव ६१ ईश्वरीवातो ६२ संन्यास ६३ परिब्राजा
६४ ईश्वरालिका । ६५ अथ्यत्तं ६६ कालरं ६७ पूर्णा ७०
७१ सूर्याक्ष ७२ ध्यात्म ७३ कुशिलका । ७४ साविली
७५ ईश्वर ७६ पाशुपतं ७७ परब्रह्मा ७८ ध्रुवतकम् ।
८० त्रिपुरातापनं ८१ देवी ८२ त्रिपुरा ८३ काठ ८४ भा-
वना । ८५ हृदयं ८६ कुण्डली ८७ भक्त ८८ रुद्राज
८९ मण ९० दर्शनम् । ९१ तारसार ९२ महावाक्य ९३ पञ्च-
ब्रह्मा ९४ म्निहोतकम् । ९५ गोपालतापनं ९६ कण्ठं ९७ या-
जवल्क्यं ९८ वराहकम् । ९९ शाखायनी १०० हयग्रीव
१०१ दक्षालेयं च १०२ गारुडम् । १०३ कलि १०४ जा-
बालि १०५ सौभाग्य १०६ रजस १०७ च १०८ मुक्तिका"
तासाञ्च मध्ये यासां यद्देवगतत्वं तदपि शान्तिपाठमन्त्र-
सहितं तत्रैव दर्शितं यथा ।

"१ ऐतरेय २ कौषकी ३।४ माद्विन्दात्मबोध ५ निर्वाण ईश्व-
रज्ञा ६ उवमालिका ७ त्रिपुरा ८ सौभाग्यं १० वज्रवा

सहवेदगतानां दशसङ्ख्याकानामुपनिषदां “वाङ्मे मन-
सोति” शान्तिः । १ देवावाङ् २ हृदारण्यक ३ जावाङ्
४ हंस ५ परमहंस ६ सुवाङ् ७ मन्त्रिका ८ निराङ् ९ लि-
गिष्ठा १० प्राङ्गणमण्डल ११ प्राङ्गणायतारक १२ पैङ्गल
१३ भिक्षु १४ १५ तुरीयातीताध्यात्म १६ तारसार १७ या-
चवल्क्य १८ शाखायनो १९ मुक्तिकानां शुक्रयजुर्वेद
गतानामेकोनविंशतिसङ्ख्याकानामुपनिषदां “पूर्वभेदः” इति
शान्तिः । १ कठवल्ली २ तैत्तिरीयक ३ ब्रह्म ४ कैवल्य
५ वेताङ्गतर ६ गर्भ ७ अनारायणास्मृत्यन्त ८ स्मृतनाद
९ कालाग्निरुद्र १० पुरिका ११ सर्वसार १२ शुकरहस्य
१३ तेजोविन्दु १४ ध्यानविन्दु १५ ब्रह्मविद्या १६ योगतन्त्र
१७ दक्षिणामूर्ति १८ स्कन्द २० शरीरका २१ योगगिष्ठा
२२, २३ काणराख्य २४ २५ वधूत २६ कठरुद्र २७ हृदय २८
योगकुण्डलिनी २९ पञ्चब्रह्म ३० प्राणाग्निहोत्र ३१ वराह
३२ कलिसन्तरण ३३ सरस्वतीरहस्यानां ज्ञानयजुर्वेदग-
तानां द्वाविंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां “सह नावत्विति”
शान्तिः । १ केन २ ३ आन्दोम्यारुणि ४ मैत्रायणी ५ मैत्रे-
यो ६ वैज्वन्तूचिक ७ योगबुद्धामणि ८ वासुदेव ९ महत्
१० संन्यासः ११ अक्ष १२ कुण्डिका १३ सावित्री १४ रुद्राक्ष
१५ जावालदर्शन १६ जावालीनां सामवेदगतानां षोड-
शसङ्ख्याकानामुपनिषदाम् “आध्यात्मिकेति” शान्तिः ।
१ मन्त्र २ मुण्डक ३ भाष्यक्याऽऽ ४ वर्षगिरोऽऽ ५ वर्षगिष्ठा
६ पञ्चजावाल ७ ऋषिहतापनो ८ नारदपरिव्राजक ९ सीता
१० शरभ ११ महानारायण १२ रामरहस्य १३ रामतापनो
१४ यागिल्य १५ परमहंस १६ परिव्राजकाऽऽ १७ पूर्णा १८
सुर्वाङ् १९ पाशुपत २० परब्रह्म २१ लिपुत्रातपन २२
देवी २३ भावना २४ भक्ता २५ जावाल २६ गणपति २७ म-
हावाङ् २८ गोपालतपन २९ ज्ञान २९ हृदयपीठ ३० द-
त्तल्लेख ३१ गार्हपत्यमन्त्रवेदगतानामेकोनविंशत्सङ्ख्याका-
नामुपनिषदां “भद्रं कर्णेभिरेति” शान्तिः । पूर्वोत्तर-
वाङ्मे नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः । १ योगे
च । “यदेव विद्याया करोति अथोपनिषदा तदेव वीर्य-
वन्तरम्” आ० उ० “उपनिषदा योगेन युक्तचेतसः” भा०
“योगो देवतादिविषयमुपासनम्” आनन्दमि० ४ धर्म
५ निर्जनस्थाने भेदि० ६ समीपसदने लि० ।
७ द्विजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्संस्कारमध्ये वेदभ्रतभेदे
तत्र भ्रतं गोदानाख्येकैशान्तकर्मणः प्राक् कर्त्तव्यं यथाह
आश्वनायनमृद्धकारिका “प्रथमं स्थानहानान्नी द्विती-

यञ्च महाभ्रतम् । तृतीयं स्नादुपनिषद्गोदानं च ततः परम्”
ततश्च विप्रस्य जन्मतस्तयोदशे वर्षे महानाञ्जीव्रतं, चतुर्थे
महाभ्रतं, पञ्चदशे उपनिषद्भ्रतं, षोडशे वर्षे गोदानम्,
चतस्रं जनविंशतिवर्षचतुष्के, वैश्यस्य एकविंशतिवर्षके
यथाक्रमं महानाञ्जीव्रतवेदभ्रताख्यकर्मचतुष्टयं कर्त्त-
व्यम् । तत्र ब्रह्मादिनवत्वादिकमेव स्नाहम्” यथाह
पी० धा० श्रीधरः । “तिथिनक्षत्रवाराद्य वर्गोदयनिरी-
क्षणम् । नौलवत् सर्वमाख्यातं सगोदानभ्रतेषु च” यदा
तु देशदतीतकालानि महानाञ्जीव्रतानि सुखादा समा-
वर्त्तनेन सह कार्याणि “यद्वागामिष्यासुखकालस्याप्यन्त-
रालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्तीत्याद्युक्तेः । उपनिषत्सु
व्यज्यते अण् । औपनिषद वेदान्मालवेद्ये परब्रह्मणि ।
“तन्वोपनिषदं पुरुषं भेद” आ० उ० । उपनिषदं वेत्ति अण् ।
वेदान्ताभिन्ने “शुद्धबुद्धिभाव इत्यौपनिषदाः” कुसु० ।

उपनिषादिन् लि० उप+नि+षद-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
समीपे स्थायिनि “तद्विशमधस्तादुपनिषादिनीं करोति”
शत० ब्रा० ८, ९, १० ।

उपनिष्कर न० उप+निष्+कृ-करणे संज्ञायां ष । म-
हति राजमार्गे अमरः । तत्र हि महतामपि सेन्याना-
मसंवादेन निष्क्रमणात्तत्वात् । [अमरः ।

उपनिष्क्रमण न० उप+निष्+क्रम-करणे स्तुट् । राजपथे ।
उपनिहित लि० उप+नि-धा-क्त । १ उपनिधत्वेन स्थापि-
ते द्रव्ये उपनिधिशब्दे मितः । उदा० २ स्थापिते च ।

उपनीत लि० उप+नी-क्त । १ कृतोपनयनसंस्कारे “अवो-
पनीतं विधिवद्विपश्चितः” रघुः । २ ज्ञानलवणासिद्धि-
कर्षेण ज्ञाते च “उपनीतं विशेषणतयैव भासते मान-
से तु नायं नियमः” प्राचीनभाषा उपनयनशब्दे उभया
३ समीपे प्रापिते ४ उपस्थापिते च ।

उपनेत पु० उप+नी-लृच् । १ उपनयकर्त्तरि युरौ २ उपदौ-
कर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् । “नियमविधिजननानां व-
र्हिषां चोपनेती” कुमा० ।

उपनेत्र न० उपगतं नेत्रम् अथा० स० । नेत्रसमीपे धार्ये काचा-
दिनिर्मिते नेत्रतिमिरोपकारके द्रव्यभेदे (चसमा)

उपन्यास पु० उप+नि+अस-घञ् । १ वाक्योपक्रमे २ वाक्य-
प्रयोगे उपचारखलशब्दे उदा० । “तस्माद्ब्रह्म-
जिज्ञासोपन्यासस्तुतेन” शारी० भा० । “मालविकायामय-
मुपन्यासः शङ्कयति” मालवि० । ३ विचारे पुण्यमुपन्यासं
निबोधत” भट्टः । “उपन्यासं विचारम्” कुसु० ।

४विद्यासिनान्दसमीपे स्वरूपव्याप्ते उपनिधौ च ।

उपपत्ति पु० उपपत्तिः पत्न्या अथा० स० । जारे । “उपपत्तिरिव नीचैः पश्चिमान्नेन चन्द्रः” भाषः । तस्य पतिवत् स्त्रिया रतिहेतुत्वात्तत्समात्वम् । “यस्य चोपपत्तिर्हे” “वृष्यन्ति ये चोपपत्तिम्” मनुः “सन्धये जारं गेहायोपपत्तिम्” यजु० १०, ६ । सुप्रव्यभिचारमाले जारत्वम् पतिसमीपे तस्य गेहस्थित्या व्यभिचारे उपपत्तिव्यभिचयोरभेदः ।

उपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् । १ युक्तौ, २ सङ्गतौ ३ हेतौ च “श्रोतव्यः श्रुतिवाकोभ्योऽनन्तव्योपपत्तिभिः” “उपपत्तिभिर्हेतुभिरिति मयुरानाथः । “उपपत्तिमदूर्जितं वचः” “प्रियेषु यैः पार्थ ! विनोपपत्तेः” किरा० । “लज्जया शक्य-सम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः” भाषा० । “विवक्षितगुणोप-पत्तेः” या० सू० । “उपपत्तोपसंहारावध्यासोऽप्युच्यता फलम् । अर्थवादोपपत्तौ च हेतुतात्पर्यनिर्णये” इ-त्युक्ते साक्षाः प्रकरणप्रतिपाद्यार्थनिर्णायकत्वं यथा । आ-न्देय्ये ईप्र० “यथा सौम्यैकेन वृत्तिपिण्डेन विज्ञातेन सर्वं वृत्तस्य” विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारोनाम-धेयं वृत्तिकेयवै सत्यम्” इत्यादिना विकारमालस्य वाचाम्भ-णकवनरूपा युक्तिः । ४ उपाये च “अयोपत्तिं जलनापरो-ऽपराम्” भाषः । “अमेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः” भाषः । ५ प्राप्ते ईसिद्धौ च “स्वार्थोपत्तिं प्रति दुर्वलायः” अर्थसंय-प्राक् तन्वयोपपत्तेः” रघुः । युक्तयश्च नानाविधाः सुश्रुते दर्शिताः ताश्च तन्वयुक्तिगण्डे दर्शयिष्यन्ते । “असहाय्य प्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् । स्वार्थसिद्धिरिति च क्रियते तन्वयुक्तिभिः” सुश्रुते तत्फलसङ्गतम् ।

उपपद न० उपोच्चारितं पदम् प्रा० स० । समोपोच्चारिते पूर्वसञ्चार्ये शब्दे “तस्याः सराजोपपदं निशान्तम्” रघुः । “फलानि कल्योपपदास्तदेव” भाषः । राजनिशान्तं कल-हञ्जा इत्यर्थः । २ नामोत्तरसञ्चारिते शर्कवम्भा-दिरूपे शब्दे, (उपाधि) व्याकरणे प्रत्ययादिविधायक-सूत्रे १ सप्रत्ययपदेन निर्दिष्टमाने पदे च । यथा कर्मण्यण् इत्यादौ कर्मणोऽतिसप्रत्ययनं पदम् अणप्रत्य-यविधाने उपपदम् । “उपपदमतिङ्” पा० । “गति-कारकोपपदानां लङ्घिः समासवचनं प्राक् सुवृत्तपत्तेः” पार्ति० उक्तेः कुम्भकार इत्यादौ सुवृत्तपत्तेः प्राक् समासे उपपदसमासः । उपपदेन समोपस्यपदेन योगे विभक्तिरुपपद-विभक्तिः “उपपदविभक्तिः कारकविभक्तिर्गरीयसीति” व्या० प० प्रपन्न लि० उप+पद-क्त । १ युक्तियुक्तेः “उपपन्नं तद्व गिव-

मिति” रघुः । २ प्राप्ते च “अतीन्द्रियेष्वुपपन्नदर्शनः” रघुः ३ सतोऽनुष्ठानराधानरूपसंस्कारयुक्ते “अथञ्च निवृत्तः पितृहोत्रो नास्त्युपपन्नसंस्थानः” दशकुमा० ४ उत्पन्ने च । उपपात पु० उप+पत-घञ् । १ छटादागतौ २ फलोन्मुखत्वे ३ नागे च । “कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम्” कात्या० २१, १, ११ । “उपपातो विनाशोभेव इत्यनर्थान्तरम्” कर्कः उपपातक न० पातयति नरके पत-णिच्-ख्युल् उप अत्यर्थे सादृश्ये वा प्रा० स० । पातकसदृशे ततोऽन्यूनफलके पापभेदे । “महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातक संज्ञानि तन्मूलनसुपपातकमिति” पैठीनसिः । पतनञ्च “हि-जातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परलोकासिद्धिस्तमेके नरकम्” गीतभोक्तृम् । तस्य न्यूनत्वञ्चात्पलदाहत्वेन तस्याल्प-फलदाहत्वमाहाङ्गिराः “पातके तु सङ्घर्षं स्थात् महत्सु द्विगुणं तथा । उपपाते तुरीयं स्थात् नरकं वर्षं संलयात्” । केन केन कर्मणा च तज्जन्त्यते तन्निरूपितं प्रा० वि० । तत् सनुः । “गोवधोऽयाज्यसंवाज्यपारदार्यान्त्राविक्रयः । पितृमातृगुरुत्यागः स्वाध्यायान्तेः सुतस्य च । परि-वित्तिता चासुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दानञ्च कन्या-यास्ययोरेव च याजनम् । कन्याया दूषणञ्चैव वार्धुषित्वं व्रतश्रुतिः । तडागाराभदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । ब्राह्मताबान्धुत्यागो भृतकाध्यापनमथा । भृताञ्चाध्य-यनादानमपगत्यानाञ्च विक्रयः । सर्वाङ्गरेष्वधीकारी महावन्मपवर्त्तनम् । हिंस्रौषधीनां स्वराजोऽभिचारो मूलतन्मं च । इवनाथमशुष्काणां द्रुमापामवपातनम् । आत्मार्यञ्च क्रियारम्भो निन्दिताद्यादनमथा । अनाहि-ताग्निता संयमृणानाञ्चानपक्रिया । असम्भ्रास्ताधिग-मनं कौशिल्यस्य च क्रिया । धान्यकृष्यपशुसंयं मद्य-पक्षीनिषेधम् । स्त्रीशूद्रविट्प्लवधोनास्तिक्यञ्चोपपा-तकम्” । “अस्यार्थः । अयाज्यसंवाज्यमिति प्रतिपञ्चा-ध्यापनकृष्यति । त्यागो योगक्षेमाकरणम् । अग्निमित्तं स्वाध्यायत्यागोऽधीतवेदविक्षरणम् । अग्नित्याग आल-स्यादिना । सुतत्यागः प्रोषणविनयाधानाद्यकरणेन चका-राद्यात्यागोऽपि । परिवित्तिता कनिष्ठस्य भ्रातृदारा-ग्निहोत्रसंयोगे सति ज्वेदस्य भ्रातृदाराग्निहोत्रसंयोग-प्रागभावः । कनिष्ठस्य परिवेदनं, चकारात् कन्याया अपि तच्चाभूतायाः परिवेदनीयत्वम् । परिवित्तिपरिवेदयोर्वि-त्वेन कन्यादानम् । तयोरेव विवाहादौ अतिव्यार्थमिति । कन्याया दूषणमकथ्येत्युक्तिः अङ्गुल्या योनिविदारणं वा

वाहुं विकृतं ब्राह्मणशक्तिवयोः । व्रतच्युतिरवकीर्णत्वम् ।
 दाराणामपि परिणीतानामपि विक्रयः । अपत्यस्यानेक-
 विधस्य । ब्राह्मता यथाकालमनुपनयनमसोमयाजित्वञ्च ।
 बान्धवत्यागो बान्धवस्य सपिण्डादेरनिमित्तत्यागः । भूत-
 काध्यापनम् मूलेन वेतनादिना विद्यापणम् । भूताञ्च
 वेतनपरिहृताद्देदादि विद्याग्रहणम् । अपत्यानां लाक्षा-
 दीनांसक्तत्, गोरसादीनां चासक्तत्, ब्राह्मणेन विक्रयः ।
 सर्वाङ्गरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु नियोगः । तैलादियन्त्रस्य
 शक्तेरजनादियन्त्रस्य च प्रवर्तनम् । धान्यादीनां यथा
 कदाञ्चिदाशनं स्त्रियाज्जितधनजीवनम् । अभिवारः पर-
 हिंसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म वशोकरणं मूलादिक्रिया । इत्य-
 नार्थम् ऋषाणां मनुष्याणां जेदनम् । आत्मायं पाकक्रिया
 न वैश्वदेवाद्यर्था । गणदेवकृतस्काराद्युन्नमणम् । सा-
 भार्येऽपि श्रौतस्मार्त्ताङ्गपरिपङ्कः । स्त्रियं हेमनरा-
 खरजतभूमिमणिनिक्षेपेतरद्रव्यहरणम् । देवर्षिपितृसम्ब-
 न्धिन कणस्थानपशोधनम् । असच्छास्त्राभिगमनम् पाप-
 खण्ड्यास्त्राभ्यासः । कुशोत्पलस्य कर्म तौर्त्यत्तिकं तस्य सत-
 तानुष्ठानम् । कुप्यस्यासारद्रव्यस्य ताम्रकंसादेः स्त्रियम् स-
 द्यपस्त्रिया मद्यपायाश्च स्त्रिया निषेधणम् ब्राह्मणेन । स्त्रियाः
 गृहवैश्वल्यलियाणाञ्च बधः । नास्ति क्यं नास्ति परलोक
 इति व्यसितिः । उपपातकमेकैकम् “एकैकमुपपातकमिति”
 याज्ञवल्क्यवचनात् । एवञ्च गोवधादिनास्ति क्यान्तानि
 पञ्चाशदुपपातकानि । विष्णुना “अनृतवचनमुत्कर्षे राज-
 मामि च पैशुन्यम् । गुरोश्च लीकनवैश्वः वेदनिन्दाऽधेतस्य च
 त्यागः” अन्यानि च मनुजानि उक्त्वा “उपपातकिन
 श्वेते कुर्येवान्द्रायणं भराः” इति उपपातके दर्शितम् ।
 तत्र नृपादिसमासु परापकारव्यतिरेकेणात्मन उत्कर्षस्या-
 पनं तथा राज्ञः पुरतः परापकारव्यतिरेकेण परदोष-
 कीर्तनम् । नृतमालोपकारकगुरोर्निघ्राभिर्गंसनम् ।
 तथा परिहृतादिना वेदनिन्दा तथाऽसच्छास्त्राभियोगेना-
 धीतवेदविकरणञ्च यज्ञेषु तदुपपातकं गुरुणां पुनरेतेषां
 मनुनाऽनुपातके दर्शितत्वात् । अन्यानि चोपपातकानि
 स्मृत्यन्तरेऽनुसन्धेयानि ।

“गोवधो ब्राह्मतास्त्रेयस्त्वानाञ्चानप्रक्रिया । अनाहिता-
 ग्निताऽप्रणविक्रयः परिवेदनम् । भृतादध्यवसादानं
 भूतकाध्यापनलथा । पारदार्यं पारिवित्त्यं वाहुष्यं लवण
 क्रिया । स्तोत्रद्विदण्डवधो निन्दिताद्यौपजीवनम् ।
 नास्तिक्यं व्रतलोपच सुतानाञ्चैव विक्रयः । धान्यकु-

प्यपशुस्त्रेयमवाज्यानाञ्च याजनम् । पितृमातृसुतत्याग-
 स्तङ्गागारामविक्रयः । कन्यासन्दूषणञ्चैव परिवेदकया-
 जनम् । कन्याप्रदानमस्त्रेयं कौटिल्यं व्रतलोपनम् ।
 आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेधणम् । स्वाध्या-
 याग्निमुतत्यागो बान्धवत्याग एव च । इत्यनार्थन्दुम-
 ष्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । हिंस्रयन्त्रविधानञ्च
 व्यसनान्यात्मविक्रयः । गृहप्रेष्यं हीनसख्यं हीन-
 योनिनिषेधणम् । तथैवानाश्रमे वासः पराक्षपरिपुष्टता ।
 असच्छास्त्रादिगमनमाङ्गरेष्वधिकारिता । भार्याया विक्र-
 यश्च धामैकैकमुपपातकम्” या० । “गोवधोगोपिण्डव्यापा-
 दनम् । कावेऽनुपनीतत्वं ब्राह्मता । ब्राह्मणसुवर्ण-
 त्वमव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्त्रियम् । गृहीतस्य सु-
 वर्णादेरप्रदानं स्त्र्यानामनपाकरणम् तथा देवर्षिपि-
 तृणां सम्बन्धुण्यस्यानापाकरणञ्च । सत्यधिकारे अना-
 हिताग्निताम्यत्वम् । ननु ज्योतिषोभादिकामनुवयः स्नाङ्ग-
 भूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानमनुष्ठुत इति सोमांसकप्रसि-
 द्धिरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनमस्य तदुपायभूताधाने
 प्रवृत्तिर्गोहाद्याधिनश्च धनार्जने यस्य पुनरग्निभिः प्रयो-
 जनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्निता-
 दोषः उच्यते । अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनादनित्य-
 नुतयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति
 प्रवृत्तिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा
 अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिवतः
 कनोयसोऽनुदाराग्निर्संयोगः परिवेदनम् । पणपूर्वा-
 ध्यापकादध्ययनग्रहणम् । पणपूर्वाध्यापनम् । परदा-
 रसेवनङ्क, रुदारतत्त्वमव्यतिरेकेण । पारिवित्त्यं कनीय
 सि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहसहितम् । वाहुष्यम्-
 तिषिण्डुपजीवित्वम् । लवणक्रिया लवणस्योत्पाद-
 नम् । स्त्रियावधो ब्राह्मणस्यापि आत्यौष्यतिरेकेण ।
 गृहवधः । अदीक्षितविद्वत्त्ववधः निन्दिताद्यौपजीव-
 नम् अराजक्याद्यर्पिताद्यौपजीवनम् । नास्तिक्यं ना-
 स्ति परलोक इत्याद्याभिनिवेशः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः
 स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विक्रयः ध्यानं ब्रीह्यादि
 कुप्यमसारद्रव्यन्त्रपुसीसादि पशवो गवाद्यसोमामपहर-
 णम् । “गोवधो ब्राह्मतास्त्रेयम्” इत्यनेन स्त्रियग्रहणे-
 नैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिसोयग्रहणं निन्दार्थमतो
 धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्त्रेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि
 तु ततोऽन्यूनमपि भवतेत्युच्यते । एतेन बान्धवत्यागग्रहणे

नैव सिद्धे पुनः पित्रादिप्रागग्रहणं व्याख्यातम् ।
 अयाज्यानाञ्जातिकर्मदुष्टानां शुद्धिप्राप्तादीनां याज-
 नम् । पित्रमाहसुतानामपतितानां त्यागो ऋहादि-
 पक्षायनम् । तडागक्षारामस्य चोद्यानोपवनादेर्विक्रयः ।
 कन्यायादूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारणं न तु सम्भोग-
 सस्य 'सखिभायां कुमारीमिति' गुरुत्वसमत्वस्योक्तत्वात् ।
 परिविन्दकयाजनस्तस्य च कन्याप्रदानम् । कोटिल्लङ्घुरो-
 रन्यत्र गुरुविषयस्य तु कोटिल्लङ्घुरापाणसमत्वसक्तम् ।
 पुनर्व्रतलोपग्रहणं शिष्टाप्रतिषेधेषुपि हरिचरणकमलप्रेष-
 णात्प्राक्काम्यलादिकञ्च भक्त्यामितेयवर्ण्येषु प्राप्ते न तु
 स्नातकव्रतप्राप्त्यन्तत्वं 'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तम-
 भोजनमिति' मनुना लघुपायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात्-
 यात्माद्यं च पाकलक्षणक्रियारम्भः 'अथ स केवलम्भुङ्क्ते यः
 पचतः प्राक्तकारणादिति' तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामात्र-
 विषयत्वे तु प्रतिषेधकत्वेनागौरवं स्यात् । मद्यपायाः
 स्त्रियोजायाया अपि निषेधसुप्रभोगः । स्वाध्यायतृणां
 व्याख्यातः अग्नीनाञ्च त्रौतस्मात्तानान्त्यागः सुततृणाः
 संस्काराद्यकरणम् । ब्रह्मवानास्मिद्व्यसात्तादीना-
 न्त्यागः सति विभवे अपरिरक्षणम् । पाकादिदृष्टप्रयो-
 जनसिद्धार्थमाहुर्मन्त्रेण त्वाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि ।
 स्त्रिया हिंसया क्षीपधेन च जीवने वर्त्तने स्त्री-
 हिंसोपधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवनं नाम भार्यासंग-
 भावेन प्रयोज्य तल्लक्ष्योपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवनं वा ।
 हिंसया जीवनस्माणिषधेन जीवनम् । क्षीपधजीवनं
 वशीकरणेन । हिंसयन्त्यस्य तिलेदुपीडनकरणस्य प्रवर्त्तनम् ।
 व्यसनानि ऋगयादीन्यष्टादश । आत्मविक्रयोद्व्यगृहणेन
 परदास्यकरणम् । शुद्धसेवनं ह्रीनेषु मन्त्रीकरणम् ।
 अनूदसवर्णदारस्य केवलहोनवर्णदारोपयमनम्, सा-
 थारणस्त्रीसम्भोगश्च । अनाश्रमे वासः अष्टहोताश्रमि-
 त्वम् । परपाकरतित्वम् । असच्छास्त्रस्य चार्पाकादि-
 यन्वस्याधिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु
 राजाश्रयाधिकारित्वम् । भार्यायाविक्रयः । चण्डा-
 न्दन्वाद्युक्तामिचारात्मनित्युत्पत्तिरुनादिभक्षणार्थं हृणम् ।
 एषां मोवधादीनाम्भतेयकमुपपातकसंज्ञावेदितव्या 'मिता० ।
 उपपापमप्यत्र । 'जलोदरं यक्तुं जीह्वाशुलरोगप्रणानि च ।
 आसजोर्ध्वं जूरच्छर्हि भ्रममोहगलपहाः । रक्ताहुद्विष-
 पाद्या उपपापोद्भवा मदाः' शाता० ।

उपपातिन् लि० उप+पत-णिनि स्त्रियां ङीप् । ऋषादा-

गते । २ अतर्कितोपस्थिते च । 'रन्ध्रे उपपातिनोऽनर्थाः' हितो०
 उपपाद् उ० उप+पद-घञ् । उपपत्तौ । उपगतः पादम्
 अतः० समा० । २ पादोपगते लि० । स्त्रियां गौरा० ङीप् ।
 उपपादक लि० उपपादयति उप+पद-णिच्-खुल् । उप-
 पत्तियुक्तकारके पद-खुल् । उपपत्तियुक्ते श्रुतिश्रुते च ।
 उपपादन न० उप+पद+णिच्-खुट् । युक्ता समर्थने २ स-
 व्यक्प्रतिपादने श्रुतिप्रयुक्तकरणे च । 'लोहपिण्डं यथा
 वज्रिः प्रविश्य क्षातिपादयेत् । तथात्वमपि जानीहि गर्भं
 जीवोपपादनम्' भा० आश्व० १८७० ।

उपपादित लि० उप+पद-णिच्-क्त । युक्ता समर्थने,
 "उपपादितश्चैतत् पुरस्तात्" जग० २ सव्यक्प्रतिपादिते च
 उपपादुक लि० उपपद्यते उप+पद-उक्ञ् । दृष्टकारण-
 निरपेक्षतया अदृष्टमात्रसङ्कलितेभ्योऽणुभ्यो जायमाने देव-
 देहे नारकिदेहे च 'हेम० दिव्योपपादुका देवाः' अमरः ।
 उपपाद्य लि० उप+पद-णिच्-वत् । युक्ता समर्थनीये २ प्रति-
 पाद्ये च । ल्यप् । २ उपपत्तियुक्तं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

उपपुर न० समीपस्थं पुरं प्रा० सं० । पुरसमीपस्थे शास्त्रानगरे ।
 उपपुरे भवः अण् उत्तरपदद्वयः । उपपौर तद्वत् लि० ।

उपपुराण न० उपतमनुगतं पुराणम् अन्वा० सं० । व्यासो-
 क्तादृष्टागपुराणसदृशेषु नानासुनिप्रणीतेषु नानाविधेषु
 पुराणेषु । तानि यथा । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नार-
 सिंघमतः परम् २ । तृतीयं वायव्यस्य ३ कुमारेशानु-
 भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षाद्वन्द्यभाषि-
 तम् । दुर्वासोक्तमाख्यं ५ नारदीयमतः परम् ६ । नन्दि-
 केसरयुग्मस्य ७, दत्तयवौगनसेरितम् ८, कापिलं वारुणं १०
 शास्त्रं ११ कालिकाह्वयमेव च १२ । माहेश्वरं १३ तथा
 पाशं १४ देवं १५ सर्वाधिसाधकम् पराशरोक्तमपरं
 १६ मारीचं १७ भास्कराह्वयम् १८ । मल० कूर्मपु० ।
 हेमाद्रौ तु एतद्वचनमन्यथा पठितम् यथा 'अन्यान्यप-
 पुराणानि सुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमा-
 रोक्तं नारसिंघमतः परम् । तृतीयं नारदप्रोक्तं कुमा-
 रेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षाद्वन्द्यभा-
 षितम् । दुर्वासोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं
 मानवं चैव तथैवौगनसेरितम् । ब्रह्माख्यं वारुणं चाथ
 कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरं सर्वा-
 धिसह्यम् पराशरोक्तमपरं तथा भागवताह्वयम् । इद-
 मष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् । चतुर्धा संस्थितं
 पुण्यं संहितानां प्रमेदनः' । अत्र संहितपुस्तके भागवत-

द्वयमिति पाठोऽसङ्गत उपपुराणेषु भागवतद्वयप्रसिद्धेः । तद्व्याख्ये व्यक्तीभविष्यति । पुराणोपपुराणलक्षणं च १२ स्था० । भागवते सामान्यत उक्तं यथा 'सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च हसीर-
जान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्था जैतरपान्नयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं
ब्रह्मन् । महदस्यव्यवस्था' । 'अव्याकृतगुणलोभात्मकत-
स्त्रिततोऽहम् । मृतस्त्वन्मिन्द्रियाणां सम्भवः सर्गः
उच्यते । पुरुषानुसृष्टीतानामेतेषां वासनामयः । विस-
र्गोऽयं २ समाहरोवो जाहो जं चराचरम् । उत्तिष्ठतामि
भूतानां चरणाभचराणि च । कृता तेन यथा त्वत् कामा-
ज्योदनयापि वा । रक्षाऽऽप्युतावतारो ह्यविश्वस्यानुयुगे युगे ।
तिर्यङ्मत्त्वमिदं देव, हृत्पत्न्ये वैश्वयोहिपः । मन्वन्तरं १ मनु-
देवा मनुपलाः सुरेश्वराः । ऋषयोऽशापताराच हरेः
यद्विधमुच्यते । राक्षान् ब्रह्ममस्ततोनां वंशस्तैकालिकोऽ-
न्वयः ईं । वंशानुचरितं ७ तेषां हस्तं वंशधराय ये । नैमि-
त्तिकः प्राकृतिको नित्यं आत्यन्तिको लयः । संस्येति एक-
विभिः प्रोक्तचतुर्णां स्वभावतः । जैतुर्जीवोऽस्य सर्गादेर-
विद्याकर्माकारकः । यं वानुययिनं प्राहुरव्याकृत-
सुतापरे । व्यतिरेकान्वयौ यस्य जायतुस्तदुप-
निषु । सायामयेषु तद्वृक्षो जीववृत्तिव्याप्यः १० । प-
दार्थेषु तथा ब्रह्मं तस्मात् रूपनामसु । वीजादिपञ्च-
तान्नासु ह्यवस्थासु युतायुतम् । विरमेत यदा चित्तं
हित्वा वृत्तित्रयं स्त्वम् । योगेन वा तदात्मानं विदेहा-
त्मा निवर्तते । एवं लक्षणलक्षणाणि पुराणानि पुरा-
विदः । सुब्रह्मोऽष्टादश प्राहुः खलु कानि महानि च' ।
अत्र खलु कानोक्तैः उपपुराणस्यापि उक्तदशलक्षण-
वत् पञ्चलक्षणादिमत्वं बोध्यम् । तेषाञ्च संख्यादि-
निरूपणम् पञ्चलक्षणवत्पञ्च मत्स्यपुराणे उक्तं यथा ।
'पादो पुराणे वा प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना । तत्रोऽष्टादश
साहस्रं नारसिंहमिहोच्यते । नन्दाया यत् साहास्रं
कार्तिकेयेन वर्ण्यते । नन्दीपुराणं तत्त्रोके व्याख्यातमिति
कीर्त्यते । यत् शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्यति कथानकम् ।
प्रोच्यते तत्पुनर्लोके शास्त्रमेव सनिमताः । एवमादित्य
संशङ्गं तत्तैव परिपश्यते' इत्युपक्रम्य अष्टादशमस्तु प्रथक्
पुराणं यत् प्रहस्यते । विज्ञानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतैभ्यो
विनिर्गतेषु । पञ्चाङ्गवत् पुराणं स्यादाख्यानमितरत् स्मृतम् ।
सर्गश्च प्रतिर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितञ्चेति
पुराणं पञ्चलक्षणम् । ब्रह्मविष्णुर्केशवाणां साहास्रं

भुवनस्य च । सप्तहारां प्रहस्येत पुराणे पञ्चवर्णता । धर्म-
साधनं कामश्च भोक्तृपरिकीर्तते । सर्वेषु पुराणेषु तद्वि-
रुद्धे च यत्फलम् । सात्विकेषु च कल्पेषु साहास्रं अधिकं
हरेः । राक्षसेषु कल्पेषु च साहास्रं ब्रह्मणो विदुः । तद्व-
दग्नये साहास्रं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः
पितृणाञ्च निगद्यते । 'हेमाद्रौ कालिकापुरा० कस्य किं-
मूलकत्वमिति कथनप्रस्थाने नारसिंहस्य पादमूलकत्वमुक्त्वा
'इदम् यत् कालिकाख्यन्तु मूलं भागवतन्तु तत्' इत्युक्तं
तत्र भागवतं तत्तस्य कालिकाख्यस्य मूलमित्यर्थः । भागवत-
शब्देनात्र देवीभागवतं ग्राह्यं तद्योरुभयोरपि कालिका-
देवीसाहास्रकोर्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वेन एकमूलत्वौ-
चित्यात् । न तु वैष्णवभागवतं तस्य विष्णुदेवताकत्वेनैक-
देवताकत्वाभावेन तन्मूलत्वावस्थात् । एवञ्च देवीभागवतमेव
महापुराणमिति केचित् । विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति
तु वक्तव्यः । तत्र हेमाद्रौ मत्स्यपुरा० 'हस्तासुरधोपेतं
तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ते सुर्नरा-
भराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते । लिखित्वा
तच्च यो दद्याद्भूमिं ह्यस्यमन्वितम् । पौर्णमास्यां प्रोक्ष-
पद्याम् स याति परमं पदम् । अष्टादशमहर्ष्याणि पुराणं
तत् प्रकीर्तितम्' इति महापुराणान्तर्गतभागवतलक्षणसक्तं
वैष्णवे भागवते तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथाऽभावात्
तल्लक्षणाऽभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपपुराणम् ।
देवीभागवतं तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथावर्णनेन उक्त-
लक्षणवत्त्वेन महापुराणमिति पूर्वोपमाशयः । देवी-
भागवतं विष्णुभागवतद्वोभयमपि अष्टादशसाहस्रं हा-
दशस्तन्वयुक्तञ्चेति हयोमहापुराणत्वसंग्रहे विष्णु-
भागवतस्य तथात्वे ब्रह्मणां विवादात् तच्चिह्नं याव
देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रदर्शयते
'तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धमेकं महापु-
राणान्तर्गतमपरस्यपपुराणान्तर्गतं लोकेऽप्युपलभ्योद्भवोर्देवी
भागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चाख्येव तत्रैकं
महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्विवाद-
मेव । तथापि किन्देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराण
मथ वा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति
संशये केचिद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति
केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति । तत्र
प्रथमपक्षकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयमभागवतं
नाख्येव महापुराणेषु द्वैकं भागवतं प्रसिद्धं तच्च विष्णु

तेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य यज्ञं न स्यादिति वाच्यम्
प्रभासखण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुजकल्पाधिपकल्पमुप-
ज्जकल्पानां यज्ञेषुऽपि तेषां कल्पानां यथा मातृगान्नि-
माध्यायेन यज्ञं तथा पाद्मस्यापि न यज्ञमिच्छस्य त-
ल्यत्वात् । यदि तेषां पर्यायत्वेन कुलविदन्भावं
क्रियते तर्हास्यापि कुलविदन्भावोऽस्तु अतएव विष्णु भाग-
वतस्य प्रबन्धटीकाकारेण 'पितृकल्पे एव पूर्वाधाने पद्मस्यो-
द्भावात् पितृकल्पपदेन पाद्मत्वपक्षो वेदितव्यः' इत्युक्तम्
पुराणकथनप्रसंगे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्कर-
णेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न यज्ञमम् । वस्तुतस्तु
त्रिंशत्कल्पावध्यान्त्रिंशत्तिथ्यात्मकाः त्रिंशत्तिथिषु
प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते 'भवः भुवः स्वः भूर्भुवः स्व इत्या-
दयस्त्रिंशत्कल्पाः 'पाद्मादयश्च पुराणोक्ता दिनकल्पा
ब्रह्मणः प्रतिदिनस्यैषूत्पद्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां
सुतरां भेदात् तिथिकल्पेऽपि दिनकल्पानां पाद्मादीनां न
गृह्यमिति सिद्धान्तः । यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः
पाद्मकल्पकथाश्रयत्वेऽपि कल्पजन्मखण्डस्यैव सारस्वत-
कल्पमवतरेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् 'सारस्वतस्य
कल्पस्य मध्ये वे सुनरामराः इति' वचनस्य विष्णु भागवतं
विषयोऽस्तित्याहुस्तदसत् कल्पजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्प-
मवतत्प्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूलत्वे-
ऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपा-
दनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः ।
सर्वपुराणे तथा हटत्वात् तथा च कल्पजन्मखण्डस्य
दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्
पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च
न 'सारस्वतस्य कल्पस्येति' वचनस्य विष्णु भागवतं विषयः ।
किं च कल्पजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं तथा
सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तते एवेति सर्वपुराणानां तद्वचन-
विषयत्वं स्यात्तथा च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि-
स्तुतस्मात् सारस्वतकल्पस्य यत्न प्रथमतः प्रतिपादनं स
एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशं च देवीभागवतमेवा-
स्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किं च शि-
वपुराणे उभासंहितायाम् 'ब्रह्मणा संस्तुता मेयं मधुकैटभना-
यने । महाविद्या जगद्वाती सर्वविद्याधिदेवता । द्वादश्यां
फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभूदृमेति' वचनात् फाल्गुनशुक्ल
द्वादश्यां देव्या उद्भवस्तद्दिन एव च सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं
जेमाश्री' कल्पव्याजप्रकरणे नागरखण्डे 'सारस्वतस्तु द्वादश्या

शुक्लायां फाल्गुनस्य वेति' तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्ये-
कस्य 'सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये वे सुनरामराः' इति वचनस्य
सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णु भागवतमिति बोध्यं
किं च तस्य यज्ञे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात्
तदानीतकल्पस्य सात्विकत्वमेव यास्यति 'सात्विकेऽपि कल्पेषु
माहात्म्यमधिकं हरेरिति' वचनात् । ततश्च 'संकीर्णेषु सर-
स्वत्या' इति वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च परमार्हस्य
सामर्थ्येव कर्तव्या स्यात् अतो विष्णु भागवतं विहाय
देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽनिश्चयतापि वक्तव्यस्तस्मात्
सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनात् देवीभागवतमेव महापुराणम्
अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनं तदुक्तं दे-
वीभागवते प्रथमस्कन्धे 'तस्यास्तु सात्विको यक्षीराजसीताम-
सो तथा । महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः ।
तासां तिष्ठणं यक्षीनां देहाङ्गीकारलक्षणः । सृष्ट्यर्थं च
समाख्यातः सर्गः यास्त्वविशारदैरिति' 'व्यम्बरीष शुक्रप्रोक्तं
नित्यं भागवतं शृणु' इति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति व्युत्-
पत्त्या देवीभागवतपरमपि संगच्छते । भवति हि देवीभावतः
शुकायैव प्रोक्तं व्यासेनेति । किं च अष्टादशपुराणानि कृत्वा
सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंह्यमिति'
मातृवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोध-
यति अष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य जातत्वात् भारतो-
त्तरं च विष्णु भागवतस्य जातत्वात् भारतोत्तरकालं निर्दि-
श्यो व्यासव्यकारेति विष्णु भागवतेऽस्त्वैवोक्तत्वात् । ननु
'वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तभारतं तथा । कृत्वा संभोज
संभूतोऽभव' राजन्मनस्योपति' देवीभागवते तृतीयस्कन्धे ए-
वोक्तत्वात् तत्रापि स विरोधस्तदस्य एवेति चेन्न मन्त्रते
तदानीं सन्धोर्नैव जातः किन्तु जनमेजयं प्रति एवं वक्ता-
स्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात् पूर्वमेव देवीभागवतं
कृतमित्यर्थस्य कल्पनात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते
चतुःश्लोका भागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् उपदेशात्
पूर्वं तज्ज्ञानभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् यदि तत्रापि
पूर्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः स-
र्वोऽप्यर्थवादः स्यात् ततश्च सन्ध्याख्यसम्प्रसङ्ग इत्यास्तां
तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणानीति पाठोऽसङ्गत इति
वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पाद्मे
भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भाभवतकथाश्रवणाय समागता-
नां परिगणनप्रसङ्गे 'वेदान्तानि च वेदाश्च मन्वाक्ष-
न्नाणि संहिताः । दश सप्त पुराणानि षट् शास्त्राणि सभाय

युः? इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्रदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वकृतमयति तस्याष्टादशानन्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गत्वे वा अष्टादशानां अष्टादशानामां पुराणानां अष्टादशत्वानुक्तेर्निर्बो-जत्वप्रसङ्गात् एवं पादो “दश सप्त पुराणानि कृत्वा सत्य-वतोस्तुतः । नामप्रदानसा तोषं भारतेनापि भामिनि” । सकार संज्ञितामेतां श्रीमद्भागवतो परामिति” सप्रदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैव एतां संज्ञितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वकृतमयति देवीभागवतस्याष्टादशत्वेष्टादशपुराणानोक्तनुक्तेर्निर्बो-जत्वप्रसङ्गादित्याहुः सप्तदशत्वे तेषामेव वचनैर्विष्णुभागव-स्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिद्ध्यति किन्तु देवीभागवत-स्यैवेति वार्धक्ये कुर्याद्यो मूलमेव विनाशितवानिति न्याय आगतः । तथा हि भारतं व्याससुखाच्छ्रुत्वा तत्र संज्ञितानः कौटुकिमार्कण्डेयं पत्न्यागम्य सन्देहं पृष्ट-वान् तस्मै मार्कण्डेयोमार्कण्डेयपुराणसूक्तवान् तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे “तदिदं भारताख्यानं बह्वर्चं सुतिविस्त-रम् । तत्त्वतोच्चातुकाभोऽहं भगवन्तसपस्थितः” इति तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् तच्चैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्वं षोडश पुरा-णान्येव सिद्धानि तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव पक्षव्ये सप्रदशेयुक्तत्वात् देवीभागवतमेव महापुराण-मन्यथा सप्रदशत्वपूर्त्तिर्न स्यात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्या-द्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिद्ध्यति न तु विष्णु भा-गवतं, भारतात् पूर्वं सप्रदश मदीयभागवतसंज्ञितानि मा-र्कण्डेयमष्टादशसुभवमतसिद्धमेव विष्णु भागवतस्य भारतोत्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यलाभावादिभ्यः वा पनेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्त । यत्तु पादो “वैष्णवं नारदोवचुः तथा भागवतं शुभम् । गारुडश्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्विकानि पुरा-णानि विज्ञेयानि शुभानि वै” इत्युक्त्या भागवतस्य सात्विकत्वसुक्तं सात्विकेषु पुराणेषु तिकौर्मोक्षा च सा-त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् अतो विष्णु परमेव भा-गवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति अपि च स्कान्दे प्रमासखण्डे “चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः” इत्युक्तं स्कान्दे सौरसंज्ञितायां च “कथ्यते दशभिर्विष्णुः । पुराणैः परमेस्वरः । चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकी-र्तितः । एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्वरः” इ-

त्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतत्वमिति दिव्याहुः सप्तदशत्वं तन्मते मातृस्योक्तसात्विकराजसतामससंकीर्णपुरा-णेषु मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता संकीर्णपुरा-णानान्तु नोक्ता तेषां पुराणेषु नान्ताव इति वद करि-ष्यामि कुलचिदिति चेत् मन्मतेऽपि श्रीभगवत्त्वा विष्णु शक्ति-त्वाभिमानेन “विष्णु मन्त्राधिष्ठात्री देवतां वेदमानो दुर्गा दुर्वो-धध्वान्भावुं युक्” चेति श्रीवसुदेवपि कोक्तप्रकारेण विष्णु-मन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठात्वेन तयोरेक्याहा तत्रतिपा-दकभागवतस्य वेष्णवेष्टेयान्तर्भावात् अतएव “हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डो विनायको । द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिवः इति वचनं सङ्गच्छते” वस्तुतस्तु हयोरपि भागवतयोरसम्भवे प्रमाणत्वात् विष्णु-भागवतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन तद्वा-पने प्रयोजनाभावात् । तथा च नारदीयादिपुराणमते श्रीविष्णुभागवतं महापुराणमहचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि देवीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम् । शैव-मातृस्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणं विष्णु-भागवतमर्चादुपपुराणमिति सिद्धम् ।

उक्त्या ०८६ अ० महापुराणप्रतिपाद्यविषयवत्त्वे “श्रीब्रह्मो-वाच, भारीचे ! षडणुवष्टारम वेदव्यासेन यत् कृतम् । श्री-मद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम् । सूरपादपक्षपोऽयं स्कन्धेर्द्वादशभि-र्युतः । भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी जमीरितः । तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च । पारीजितसुपाख्यानमितीदं सप्तदाहृतम् । परीजितकुसंवादे सूतिहयनिरूपणम् । ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरिताहृतम् । पुराणलक्षणं चैव सृष्टिकारणसम्भवः । द्वितीयोऽयं सप्तदशः स्कन्धो व्यासेन धीमता । चरितं विदुरस्याच सैत्रेयेणास्य सङ्गमः । सृष्टिप्रकरणं पञ्चादुब्रह्मणः परमात्मनः । कामिलं साङ्ख्य-मथ्यत तृतीयोऽयसप्तदाहृतः । सत्वाचरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः । पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीन-वर्द्धिषः । इत्येष तथ्यो गदितो विमर्गे स्कन्ध उत्तमः । प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंशानाञ्च पुण्यदम् । ब्रह्माख्यार्गता-नाञ्च लोकानां वर्णनन्तः । नरकस्थितिरित्येव संस्थाने प्रश्नमो मतः । अजामिलस्य चरितं दत्तसृष्टिनिरूपणम् । उक्ताख्यानं ततः पञ्चान्धरतां जन्म पुण्यदम् । षष्ठोऽय-सप्तदशः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे । प्रह्लादचरितं पुण्यं

वर्णाश्रमनिरूपणम् । सप्रभो गदितो वत्स ! वासना-
कर्मकीर्त्तने । गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्थनरनिरूप-
णम् । समुद्रमथनश्चैव बलिर्वैभवबन्धनम् । मत्स्यावतार-
चरितमष्टमोऽयं प्रकीर्त्तितः । सूर्यवंशसमाख्यानं सोम-
वंशनिरूपणम् । वंशानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽयं मङ्गा-
मते ! । कृष्णश्च बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः । कैशोरं
मथुरास्थानं यौवनं हारकास्थितिः । भूभारहरणञ्चात्र
निरोधे दशमः स्मृतः । नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य
कीर्त्तितः । यदोद्य दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णो नोद्धवस्य च । याद-
वानां मिथोऽन्त्य मुक्ताविक दशः स्मृतः । भविष्यकलि-
निर्देशो मोक्षो राज्ञः परोक्षितः । वेदशाखाप्रणयनं
मार्कण्डेयतपः स्मृतम् । सौरी विभूतिरुदिता सात्वती
च ततः परम् । इत्युक्तेः विष्णु भागवत एव तेषां पदा-
यानां सत्त्वात् मङ्गापुराणत्वं देवीभागवते तदभावात् न
मङ्गापुराणत्वम् । एवञ्च मतभेदेन कस्यचित् पुराणत्वं कस्य-
चिदुपपुराणत्वं तच्च कल्पभेदादविरुद्धम् । एतेन विष्णु भा-
गवतस्य वोपकृत्यगङ्गा निर्मूलत्वं । वोपदेवेन 'चतुरेण चतुर्वर्गं
चिन्तामणिं बणिज्या हेमाद्रिर्वोपदेवेन मुक्ताफलमचीक-
रत्' इति मुक्ताफलपत्र्ये स्वयं 'लखितत्वेन तस्य हेमाद्रि-
सभासदत्वप्रतीतिः हेमाद्रौ च नानास्थानेषु विष्णु भागवत-
वचनस्य प्रमाणत्वेन दृढत्वेन न तत्कृतत्वमिति प्रतिभाति ।

उपपुष्पिका स्त्री उपगता पुष्पमिव विकाशभावम् आत्मा० स०
संज्ञायां कन् टाप् अत इत्त्वम् । जृम्भायाम् (ह्राष्टोला)
हारा० तल हि मुखस्य उपपक्षेव विकाशभावात् तथात्वम् ।

उपपृच् लि० उप+पृच्-क्तिप् । उपरि सामीप्येन संपृक्ते
'विट्क्णाहिः शयत उपपृक् पृष्ठिभ्याः' ऋ० १, २२, ५ ।

उपपौर्णमास(सि) अव्य० सामीप्ये अव्ययी० वा अच् समा० ।
पौर्णमासाः समीपे ।

उपप्रदान न० उप उपाधौ तेन प्रदानम् । १ उक्तेषु स्वार्थे
साधमार्थं तत्प्रतिबन्धकेभ्यो राजभृत्त्वादित्योदाने (वसुदे-
वोवा) २ सम्यर्थं मूल्यादेदाने च हेम० "तस्योपप्रदानेन
मन्विरेव युक्तः" हितो० 'उपप्रदानं लिङ्गनामैकं ह्यार्क-
शोपधम्' कठस० "साम उपप्रदानं च भेदोदण्डय
तत्त्वतः" रामा० । प्रलोभनार्थं ३ इत्यदाने "उपप्रदानैर्मा-
ज्जरोऽङ्गितकत्वा प्रार्थ्यते नरैः पञ्चत० । समीपे दाने च ।

उपप्रलोभन न० उप+प्र+लुभ-ल्युट् । १ सम्यक्प्रलोभने "अस-
द्य वोपप्रलोभनाय" दशकु० । करणे ल्युट् । २ सम्यक्प्रलो-
भनसाधने इत्ये "उच्चावचातुपप्रलोभनानि" दशकु० ।

उपप्लव पु० उप+प्लु-अप् । गगनादुत्कापातादिक्रमे । उपप्लवे,

"उपप्लवाय लोकानां दूमकेतुरवोत्थितः" कुमा० । "उद-
भिहित" इत्याद्युक्तेः २ उत्पातस्य चके वायादौ "त्वाभा-
सारप्रशमितवनोपप्लवं साधु गृह्णां" मेघ० । "कश्चिन्न
वायादिरूपप्लवोवः" रघुः ३ मवे "उपा इवोपप्लविनः
परेभ्यः" रघुः "उपप्लविनो भयबलः" मल्लि० । ४ विभ्रे
'जीवन् पुनः शब्दप्लवेभ्यः' रघुः । उपप्लवेभ्यः विभ्रेभ्यः
मल्लि० । ५ औपसर्गिकात्प्लवमरकपोद्धने इराजविप्लवे
"उर्मिर्मे चाप्युपप्लवे" कुर्मपु० । "उपप्लवे राजविप्लवे
औपसर्गिकात्प्लवमरकपोद्धने" शु० त० रघु० । ७ उपरोधे
वेष्टने "अधेषोपप्लवे यश्च शक्रवापतद्विह्वलान्" सुशु० ।
८ चन्द्रसूर्ययोर्गृहे "उपप्लवे चन्द्रमसोरवेच" स्मृतः ।
९ विपत्तौ "अथ मदनवधूरूपप्लवान्मम्" कुमा० । १० स-
मीपे प्लवने गतौ च । 'तद्गीमसत्सार्यजनं युद्धमासीदुप-
प्लवे' भा० स० २२ अ० । 'कल्पनापोद्मभ्रान्तं प्रत्यक्षं
निर्विकल्पकम् । विकल्पो यस्तु निर्भासादसंवादादुपप्लवः इति
बौद्धमतसिद्धे ११ विकल्पे स च संसारिणां सविकल्प-
ज्ञानमात्रेऽस्ति ईश्वरज्ञानं तु निरुपप्लवम् । उपप्लवति
लोकानुपप्लवति उप-प्लु-कर्त्तरि अच् । १२ राजौ भेदि० ।
'केतूपप्लवमौममन्दगतयः पठे हृतीये शुभाः' ज्यो० त० ।

उपप्लव्य न० उप+प्लु-आधारे वा० यत् । १ विराटनगरसमीपस्ये
पुरभेदे । "उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीयथा"
'आगम्य ह्यस्तिनपुरादुपप्लव्यमरिन्दम्' भा० आ० १ अ०
'ततस्त्वयोदये वषे' निडत्ते पञ्च पाण्डवाः ॥ उपप्लव्यं
विराटस्य समपदानं सर्व्वयः' भा० वि० ७२ अ० । 'विरा-
टनगरसमीपस्यं नगरान्तरम्' नील० । 'राजस्तु वचनं
श्रुत्वा हृतराष्ट्रस्य सञ्जयः । उपप्लव्यं ययौ शीघ्रं पाण्डवा-
नमितौजसः' भा० उ० २२ अ० । कर्मणि यत् । २ उपप्लवनीये
लि० । आवश्यके तु यत् । उपप्लव्य अवश्यप्लवनीये लि० ।

उपप्लुत लि० उप+प्लु-क्त । उपप्लवयुक्ते "उपप्लुतं पात-
मदो मदोहतैः" माघः ।

उपवन्ध पु० उप+बन्ध-घञ् । १ बन्धनदार्थार्थं तत्समीपे व-
स्वनारबन्धने । उपमितः बन्धेन अथा० स० । २ पद्मासन
रूपबन्धसदृशे अवालरासनभेदे ३ संख्याविशेषेण स-
म्बन्धमतिपादने च "नोदनाशुणेषु च प्रकृष्टरूपवन्धाभ्याम्"
कात्या० १, ८, २२, 'सोमस्य प्रकृष्टेः उपवन्धाच्च' कर्कः
अत्र उपवन्धश्च संख्याविशेषेण सम्बन्धमतिपादनं तत्संख्या
तु यत० ज्ञा० २, २, २, १, ८, दर्शिता यथा "अथ यदपामने

क्रीणाति रसो वा आपः स रसमेवैतत् क्रीणात्यथ यजिरग्यं
भवति स शुक्रमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वामो भवति सत्व-
चसमेवैतत् क्रीणात्यथ यदजा भवति स तपसमेवैतत्
क्रीणात्यथ यद्वेनुर्भवति सा गिरसमेवैतत् क्रीणात्यथ
यन्निधुनौ भवतः स मिथुनमेवैतत् क्रीणाति तं वै दग्धि-
रेव क्रीणीयाद्वादग्भिर्दगाजरा वै विराड्वैराजः सोम-
श्चाद्दग्भिरेव क्रीणीयाद्वादग्भिः” ।

उपवर्हं पु० उपवर्हते आस्तोर्यते उप+वर्ह-स्मृती कर्मणि
घञ् । (शालिश) ? उपधाने वर्ह-हिंसायाम् भावे घञ् ।
२ उपपोडने च ।

उपवर्हण न० उपवर्हते कर्मणि ल्युट् । ? उपधाने “पुराणा
यवाः पुरास्तामन्दी सोपवर्हणैषान्वादिष्टा दक्षिणा” यत०
ब्रा० ११, ८४, १०, वर्ह हिंसायां भावे ल्युट् । २ उपपोडने च
उपवहु लि० उपगतो बहवो यस्या संख्यात्वे ऽपि पथ्युदासात्
न डच् । बड्संख्यासमीपवर्तिनि ।

उपवाधा स्त्री उप+वाध-अ । संपीडने ।

उपवाहु पु० उपगतो बाहुम् अत्वा० । ? बाहोः समीपवर्ति-
नङ्गभेदे ततः इदमर्थे बाह्यादि० इञ् । औपवाहवि
तत्सम्बन्धिनि लि० । सामीप्यादौ अव्ययो० । २ बाह्य-
सामीप्यादौ अव्य० ।

उपज्ज पु० उपगतः गज्जः प्रा० स० घृषो० । “सोमाभिषवगज्जे
“पावाणो घृन्तु रत्तस उपज्जैः” ऋ० ७, १०, ४, १७, “उप-
ज्जैः अभिषवगज्जैः” भा०

उपज्जि पु० उप+गज्ज-इन् घृषो० । श्रोतमर्हे गज्जे “न
योरुपविद्रव्याः” ऋ० १, ७४, ७, “उपज्जिः अयणाहः”
भा० “मरुतां शृणु आयातामुपज्जिः” ऋ० १, १६८, ७,
ततोऽस्यैव मठप् । उपज्जिम् श्रोतं योस्यै गज्जयुक्ते
“मगज्जमविद्रमत्” तैत्ति० “उज्जैषोप उपविद्रमान् जल-
स्य रूपम्” ऐत० ब्रा० । [सत्यम् भज्जने २३३] भावे च ।

उपभङ्ग पु० उप+भन्ज घञ् कृत्वम् । ? शुद्धादितः पलायने

उपभुक्ता लि० उप+भुज-क्त । कृतोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भुज क्तिन् । उपभोगे

उपभूषण न० उपभिवं भूषणेन अत्वा० स० । चण्डावासरादौ
“चण्डावासरकम्भादिपात्रोपकरणादिकम् । तद्भूषणान्ते-
दद्याद्वस्त्रात्तदुपभूषणम्” पु० । उपवारगज्जैः २० १२८ ३३५म् ।

उपभृत् स्त्री उप+भृ-आधारे क्तिप् । आश्रये यत्ताङ्गपाल-
भेदे सुवि “आश्रयुपभृत्” कात्या० १, २, १५, उपभृत्संज्ञका
स्तुक् आश्रयोः कर्जः “पाणिभ्यां जुहुं परिहृत्तोपभृत्वा

धनम्” ११०, ८, “स्य्यउपभृत्” आश्र० ग्ट० ४, २, २ ।

उपभोग पु० उप+भुज-उञ् कृत्वम् । विषयसंज्ञकस्य
सुखभेदे “स्त्रीणां संप्रतिदायस्तु भोगफलः कृतः”
दा० भा० कृत० । “न जातु कामः कामानासुपभोगेन
शास्यति” मनुः भारतश्च । “आगमेनोपभोगेन नष्ट-
भाव्यमतोऽन्यथा” । “इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति
सोऽयमः” या० कृत० । “प्रियोपभोगविज्ञेयु पौरोभा-
ग्यमिवाचरत्” ल्योपभोगोत्सुक्येव लक्षणा’ रघुः
भोगश्च विषयसंज्ञकस्य सुखभेदः । अधिकं भोगशब्दे
वक्ष्यते । ततः अस्यर्थे इति । उपभोगिन् तद्वति
लि० “ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्योपभोगिनः । भा०
व० १६० अ० स्त्रियां ङीप् ॥

उपभोग्य उप+भुज-उञ् कृत्वम् अनन्वार्थत्वे कृत्वम् । उपभोग-
योग्ये वस्तुनि अन्ने तु न कृत्वम् । उपभोज्यमित्येव ।
“अस्मृत सा नागवधूपभोग्यम्” कुमा० । “किञ्चित्कालो-
पभोग्यानि योवनानि धनानि च” पञ्चत० । “विविधान्य-
क्षपानानि पुरुषाः येऽनुयाचिनः । ते वै खपोपभोग्यानि
ब्राह्मणानां ददुष च” भा० आश्र० ८५ अ० ।

उपभोजिन् लि० उप+भुज-णिनि । उपभोगकारके । “निवृ-
त्ताधारणौ चेषु परपाकोपभोजिषु” “उच्छिन्नबलिभिश्चेपु
भिन्नकांस्योपभोजिषु” सुश्रु० ।

उपम लि० उपमीयते उप+मा-घञर्थे क । ? उपमेये । पदं
यद्विष्णोरुपमं निधायि” ऋ० ५, २, २ । “उपमसुपमेयमिव”
भा० । उपमीयते समीपे लिप्यते मि-वा० ड । २ अलिके
निरु० “यत् केतमपमं समत्तु” ऋ० ७, १०, २ । “उपमम-
निकम्” भा० । २ अलिकस्ये लि० । दिवसिदन्ता उपमा” ऋ०
१०, ८, १ । “उपमान् समीपस्थान्” भा० “राजानि जटे-
रुपमस्य पत्रेः” ऋ० ४, ४२, १ ।

उपमद्ग पु० “अक्रूरः सुपुत्रे तस्मात् अफलकाङ्गूरिद्रक्षिणः ।
उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुद्रचारिमेजयः” हरिवं० १५ अ०
इत्युक्ते अफलकपुत्रे अक्रूरानुजे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे ।

उपमन्त्रण न० उप+मन्त्र-ण्युल् । आमन्त्रणे कर्तव्यकर-
णाय प्रार्थनापूर्वकप्रवर्तनारूपे व्यापारभेदे । “भासुनो-
पसम्भाषणज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु यदः” पा० । “उप-
मन्त्रणमुपच्छन्दनम्” सि० की० । २ उपच्छन्दने ।
(खोसाम्दी) ततः अस्यर्थे इति उपमन्त्रिन् ।
(खोसामुद्रिया) उपच्छन्दनकारके नर्म्मसचिवे । “हसना-
मुपमन्त्रिणः” ऋ० ८, १२, ४ । “उपमन्त्रिणः उपमन्त्र-

शान्तिनर्ममविवा हसनासुपहासयुक्तां वाचमिच्छन्ति भा०
उपमन्वनी स्त्री उपमन्यतेऽनया उप+मन्व-करणे ल्युट्
ङीप् । अग्निमन्त्रनसाधनद्वये 'चतुरौदम्बरो भवति
चौदम्बरश्चमस चौदम्बर, सुव चौदम्बर इधौ चौदम्बरा
उपमन्वन्त्यौ' शत० ब्रा० १४, ८, १, २१ ।

उपमन्वु पु० आयोदधोम्यशिष्ये ऋषिभेदे । "धौम्योना-
मायोदस्तस्य त्वयः शिष्या बभूवुरुपमन्वुरारुणिवेदयेति"
भा० १३० तत्परितञ्ज तत्त्व वर्णितं यथा ।

"अथापरः शिष्यस्तस्य आयोदधौम्यस्योपमन्वुनाम । तं चो-
पाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्वो ! गा रक्षस्विति । स
उपाध्यायवचनादरक्षज्ञाः स चाह्नि गा रक्षित्वा दिवसक्षये
गुरुष्टहमागम्योपाध्यायस्यागृतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमु-
पाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्वो ! केन वृत्तिं
कल्पयसि पीवानसि वदमिति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच
भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
मयनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति । स तथेत्युक्तोभैक्ष्यं
चरित्वा उपाध्यायाय न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्यायः सर्व-
मेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्तः पुनररक्षज्ञाः अह्नि
रक्षित्वा नियामुखे गुरुक्षलमागम्य गुरोरगृतः स्थित्वा
नमश्चक्रे । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव वदुवाच व-
त्सोपमन्वो ! सव्यं मशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं
वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच
भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पया-
मीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा नृणां गुरुवृत्ति-
रन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां इत्युपरीधं करोषि इत्येवं
वर्त्तमानो जुहोऽसीति । स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत्
रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृह्मागम्योपाध्यायस्यापतः
स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव वदुवा
पुनरुवाच वत्सोपमन्वो ! अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न-
चान्यञ्चरसि पीवानसि भयं केन वृत्तिं कल्पयसीति ।
स एवमुक्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एतासां गवां पय-
सा वृत्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नैतद्व्याख्यं पय
उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति । स तथेति
प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृह्मेत्य गुरोरगृतः
स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमेव वदुवाच व-
त्सोपमन्वो ! भैक्ष्यं नास्मि नवान्यञ्चरसि पयो न पिव-
सि पीवानसि भयं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति । स
एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भो केनं पिवामि यमिमे

वत्सा माहूणां स्नानान् पिवन्ति उद्दिशन्ति । तमुपध्यायः
प्रत्युवाच एते त्वदनुकम्पया गुरुवन्तो वत्साः प्रभूततरं
फेनमुद्दिशन्ति तदेवामपि वत्सानां इत्युपरीधं करोष्येवं
वर्त्तमानः फेनमपि भवाच्च पातुमर्हतीति स तथेति
प्रतिश्रुत्य पुनररक्षज्ञाः । तथा प्रतिषिद्धोभैक्ष्यं नास्माति
नचान्यञ्चरति पयो न पिवति फेनं नोपयुक्ते स कदाचिद-
रण्ये जुधात्तां ऽर्क्षपत्राण्यभक्षयत् । स तैरर्क्षपत्रै-
र्भक्षितैः चारतिक्रकटुर्हृत्स्नीच्छविपाकैश्चुष्युपहतोऽन्वो
बभूव ततः सोऽन्वोऽपि चण्डकस्यमाणः कुपे पपात । अथ
तस्मिन्नागच्छति सूर्ये चास्मावलाबलमिनि उपा-
ध्यायः शिष्यानवोचत् नायात्युपमन्वुः त ऊर्चुर्नकृतो
गा रक्षितुमिति तानाह उपाध्यायः । मयोपमन्वुः स-
र्व्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कुपितस्ततोनागच्छति पिरं
ततोऽन्वेष्ट इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्द्धमरण्यं गत्वा त-
स्याह्वानाय शब्दं चकार, भो उपमन्वो ! कासि वत्सै-
हीति । स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोद्द्वैरयमस्मिन्
कुपे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन्
कुपे पतित इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच अर्क्षपत्राणि
भक्षयित्वाऽन्वोभूतोऽस्मृतः कुपे पतित इति । तमुपा-
ध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि तौ देवमिषजो त्वां
चक्षुश्चक्षुः कर्त्तारपिति स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्वु-
रश्विनौ स्तोऽमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्मिर्हमिः ।
अश्विस्तुतिमपवर्णं कथां समापयामास यथा "इत्येवं
तेनाभिद्युतावश्विनावाजम्भतराहृत्यैनं प्रीतो स एव-
तेऽप्सोऽश्विनैर्ममिति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच नास्तत्पूर्व-
मूचतुर्भगवन्तौ । नत्वहमेतमुपमन्वोपयोक्तुमुत्सहे गुर-
वेऽनिवेद्येति । ततस्तमश्विनावचतः आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत
उपाध्यायेनैवमेवाभिद्युताभ्यामप्सोदत्त उपयुक्तः स ते-
नानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कुरुषु यथाकृतमुपाध्याये-
नेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतन्नतानुनये भवन्तावशि-
नौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽप्समेनमुपयोक्तुमिति ।
तमाश्विनावाहृतः प्रीतो सस्वसानया गुरुभक्त्या उपा-
ध्यायस्य ते काष्णायसा दन्ता भवतोऽपि किरणसया भवि-
ष्यन्ति चक्षुष्ठांश्च भविष्यसि श्रेयसावाप्नुसीति । स एव-
मुक्तोऽश्विभ्यां नाव्यवक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्याय-
मभ्यवादयत आवाचके च स आस्य प्रीतिमान् बभूव आह
चैनं यथाश्विनावाहृतस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्नुसीति ।
सर्व्वं च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्व्वानि च धर्मशास्त्रा-

योति एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः। उपमन्योरपत्यम्
विदा० अञ् । औपमन्यव तदपतेः ब्रह्मत्वे तु तस्य लुक् ।
उपमन्यवः “उपमन्यु परागरक्षिणनेभ्यः” “उपमन्यूनां
वाशिडाभरदस्त्रिन्द्रप्रमदेति” आश्व० श्रौ० सू० १२१५ १, २,

उपमर्ह पु० उप+सृद-घञ् । आलोडने, रक्षिणने, पूर्वधर्म-
विनाशनेन श्रध्मन्निरोत्पादने । यथा अस्मैर्भूः चलिङो
वचिः स्वा-तिष्ठ इत्याद्यादेशे । शनिष्पीडने “अन्यासु
तावदुपमर्हं सङ्गासु भृङ्ग” सा० द० । धान्यादेः शनिष्पल्लो-
करणे च । (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्हन्सङ्गायै
न० । कर्त्तरि णुल् । उपमर्हकं तत्कारके लि० ।

उपमा स्त्री उप+भि-अ । १ सादृश्ये, “अनुलोपमाभ्याम्”
पा० उक्तेः तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी न तु तृतीया ।
‘स्फुटोपम’ भूतिसिनेन शम्भुना” भावे तु सङ्गार्थे तृतीया
मङ्गि० । २ अर्थाङ्कारभेदे च अर्थाङ्कारभेदस्य
३६६ पु० विष्टतर्ह्य्या । न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये
श्रवणादिगन्धशक्तिज्ञानरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे श्रवणादि-
वशज्ञानरूपे अनुभवभेदे च उपमानशब्दे विवृतिः ।
करणे बा० अ । ५ उपमाने च । “अपि लङ्कृतमध्वानं
बुधुचे न बुधोपमः” रघुः । “यथा दीपो निपातस्यो
नेङ्गते सोपमा स्मृता” गोता “यजते सोपमा दिवः”
अ० १, २१, १५, स्मार्थे घञ् । औपस्य उपमाने न० ।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रलिप्यते उप+भिज-ल्लेपे-वा० अति ।
स्थूणायाम् वल्लवन्धनसाधने स्तम्भे “सानुमुपमादिव द्योः”
अ० ६, ६७, ६, “उपमीयते प्रलिप्यते इत्युपमात् स्थूणा”
सा यथा वत्सं धारयति तद्वदित्यर्थः” भा० ।

उपमाति स्त्री उप+भि-क्तिन् वेदे नि० आत् । उपमायाम् ।
“पूर्वोऽह इन्द्रोपमातयः” अ० ८, ४०, ८, लोके तु उप-
मतिरित्येव उक्तायै । उप+मीड-बधे-क्तिन् वा० आत् ।
रक्षिणने उपमातिवनिः । “रिषे धादन्नाकं भूदुपमाति
वनिः” अ० ५, ४१, १६, उपमातये वनति वतु व्याष्टौ
इत् । रक्षिणव्याष्टु इत्यर्थः उपमातिवनिर्हन्ता” भा० ।

उपमाह स्त्री उपमिता माता अवा० स० । १ धात्र्याम् अ-
भरः । सा हि माहवृत्त्यं प्रतिपालयतीति तस्यास्तवात्वम्
२ माहवृत्त्यासु माहवृत्त्यादिषु च । ताव “माहवृत्ता मा-
तृत्वानी पितृत्वानी पितृवसा । अन्तः पूर्वजपत्नी च
माहवृत्त्याः प्रकीर्तिता” दायभा० उच्य० अ० उक्ताः ।
स्वभादिपर्युदासात् अदन्तत्वेऽपि स्त्रियां न ङीप् ।
उप+मा-हच् । ३ उपमानकर्त्तरि लि० । स्त्रियां ङीप् ।

उपमाद लि० उपमादयति उप+मद-णिच् अच् । उप-
मादके हर्षजनके “देवानामुपमादस्तृप्” अ० ३, ५, ५,
“उपमादमुपमादकं यज्ञम्” भा० ।

उपमान न० उपमीयतेऽनेन उप+मा-भावे ल्युट् । १ सादृश्य-
ज्ञाने । करणे ल्युट् । २ सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियो-
गिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव सुख-
मित्यादौ चन्द्र उपमानम् । प्रसिद्धस्योपमानत्वम् प्रसि-
द्धस्योपमेयत्वम् । उपमानमभिलिखितानाम्” कुमा० “उप-
मानमनुजामहीरुकाणाम्” भावः । ३ उपमिति प्रमाकरणे
उपमानलक्षणञ्च न्या० सू० इत्योदेर्यतः यथा “प्रसिद्ध-
साधर्म्यात् साध्यसाधनसुपमानम्” सू० । “प्रसिद्धस्य पूर्व-
प्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य
गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानसुपमितिर्यत-
इत्यध्याहारेण करणलक्षणम् अथ वा साध्यसाधनमिति
करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिं
मन्यन्ते टीकाकृतः यथा अतिदोर्भगवत्वादिपञ्चनरवैधर्म्य-
ज्ञानादुद्रे करमपदवाच्यतायुजः । एवमन्योऽप्युपमानस्य
विषयइति भाष्यं यथा मुहपथीसदृशो औषधी विषं
हृन्तीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुहपथीसादृश्यज्ञाने जाते
इयमेवौषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयौक्रियतइत्यादि” ।

उपमानचि० सादृश्यपदार्थनिर्दिष्टपूर्वकसुपमानस्य

प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा । “तत्र सादृश्यप्रमा-

करणसुपमानमिति केचित् । सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम् ।

तथा हि । सदृशव्यवहारादबाधितादस्ति सादृश्यं तच्च न

प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्तेः स्वसदृशत्वापत्तेः च

सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेः । न च

व्यङ्गकभूयःसामान्यात्यन्तभूयस्त्वाभ्यां तद्गौरिति वाच्यं

बहुभिरत्यै च व्यज्यमानघटादौ ह्यासदृशगौरदर्शनात्

व्यङ्गकामिमतादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तसिद्धे च । नापि

संयोगवत् व्यासज्जट्यनेकम्, मोत्वोपलक्षितसादृश्यान्व-

यत्वात् गवयवत्, गोरपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गात् गोरसन्निकर्षे

संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च । प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपित-

स्यैकचित्तिवेद्यत्वेन गोनिष्ठतया चाक्षुषत्वप्रसङ्गः । किन्तु

प्रत्याश्रयं भिन्नम् । नचैकैकव्यभिचादनुगतरूपामावाद्यानु-

गतप्रत्ययः सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनु-

गतचित्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्रपदार्थतिरिक्तत्वाद्वा

जातिवदन्यविशेषवच्च स्वस्वलक्षणत्वात्तयोरुपपत्तेः । तच्च

द्रव्ये न गुणः कर्म वा, गुणकर्मवृत्तित्वात् न च सदृशान्वय-

खानोन्मर्षविवाहमनामुपहामयुक्तां वाचमिच्छन्ति" भा०

उपमन्वनी स्त्री उपमन्यतेऽनया उप+मन्व-करणे ल्युट्
ङीप् । अग्निमन्वनसाधनद्रव्ये 'चतुरौदुम्बरो भवति
यौदुम्बरवमस यौदुम्बर, सुव यौदुम्बर इध्म यौदुम्बरा
उपमन्वन्त्यौ' शत० ब्रा० १४, ६, १, २१ ।

उपमन्वु ५० आयोदधोऽस्य शिष्ये ऋषिभेदे । "धौस्योना-
मायोदस्तस्य त्वयः शिष्या बभूवुरुपमन्वुरारुणिर्देधेति"
भा० १ अ० तच्चरितञ्च तत्त्ववर्णितं यथा ।

"अथापरः शिष्यस्तस्य आयोदधौस्यस्योपमन्वुनाम । तं चो-
पाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्वो ! गा रक्षस्वैति । स
उपाध्यायवचनादरक्षज्ञाः स चाह्नि गा रक्षित्वा दिवसस्य
गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्यागृतः स्थित्वा नमस्करो । तमु-
पाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चेभं वत्सोपमन्वो ! केन वृत्तिं
कल्पयसि पीवानसि इदमिति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच
भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामोति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
मयनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति । स तथेत्युक्तोभैक्ष्यं
चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्यायः सर्व-
मेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्तः पुनररक्षज्ञाः अह्नि
रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरगृतः स्थित्वा
नमस्करो । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव इदोवाच व-
त्सोपमन्वो ! सद्य मशेषतस्ते भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं
वृत्तिं कल्पयसीति । स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच
भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पया-
मोति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा नग्राया गुरुवृत्ति-
रन्येषामपि भैक्ष्योपजीविनां वृत्त्युपरीधं करोषि इत्येवं
वर्त्तमानो लुब्धोऽसीति । स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत्
रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः
स्थित्वा नमस्करो । तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव इदो
पुनरुवाच वत्सोपमन्वो ! अहं ते सर्वं भैक्ष्यं गृह्णामि न-
चान्यश्चरसि पीवानसि भयं केन वृत्तिं कल्पयसीति ।
स एवमुक्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एतासां मया पय-
सा वृत्तिं कल्पयामोति तमुवाचोपाध्यायो नैतद्ग्राह्यं पय
उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति । स तथेति
प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य गुरोरगृतः
स्थित्वा नमस्करो । तमुपाध्यायः पीवानमेव इदोवाच व-
त्सोपमन्वो ! भैक्ष्यं नाश्नामि नचान्यश्चरसि पयो न पिब-
सि पीवानसि भयं केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसीति । स
एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भो केनं पिबामि यमिमे

वत्सा साह्णं क्षनान् पिबन्त उद्गिरन्ति । तमुपध्यायः
प्रत्युवाच एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूतरं
फेनमुद्गिरन्ति तदेवमपि वत्सानां वृत्त्युपरीधं करोष्येवं
वर्त्तमानः फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति स तथेति
प्रतिश्रुत्य पुनररक्षज्ञाः । तथा प्रतिषिद्धोभैक्ष्यं नाश्नाति
नचान्यश्चरति पयो न पिबति फेनं नोपयुक्ते स कदाचिद-
रग्ये लुधात्तौ र्कपलाग्यमन्वयत् । स तैरर्कपलै-
र्भक्षितैः चारतिरक्तकटुर्लृप्तीच्छविपाकैवल्युष्यपहतोऽम्बो
बभूव ततः सोऽम्बोऽपि चङ्कस्यमाणः कूपे पपात । अथ
तस्मिन्नागच्छति स्त्र्ये चास्त्रावलाबलम्विनि उपा-
ध्यायः शिष्यान्वोचत् नायात्युपमन्वुः त ऊर्ध्वमङ्गतो
गा रक्षितुमिति तानाह उपाध्यायः । मयोपमन्वुः स-
र्व्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं कृषितस्ततोनागच्छति चिरं
ततोऽन्येष्ट इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः सार्द्धमरग्यं गत्वा त-
स्याङ्गानाय गच्छं चकार, भो उपमन्वो ! कासि वत्सै-
हीति । स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोश्चरयमस्मिन्
कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वमस्मिन्
कूपे पतित इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच अर्कपलाशि
भक्षयित्वाऽम्बोभूतोऽस्मृतः कूपे पतित इति । तमुपा-
ध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ कुहि तौ देवभिक्षो त्वां
चलुष्मन् कर्त्तारोविति स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्वु-
रश्विनौ सोऽमुपचक्रमे देवावश्विनौ वाचमिच्छन्ति ।
अश्विस्तुतिमपवर्ग्यं कथां समापयामास यथा "इत्येवं
तेनाभिष्टुतावश्विनावाजम्भतराहृतुर्वाजं प्रीतौ स एव-
तेऽपूपोऽशानैनमिति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच नान्यत्पूर्व-
भूयतुर्भगवन्तौ । नत्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुर-
वेऽनिवेद्येति । ततस्तमश्विनावृणतः आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत
उपाध्यायेनैवमिवाभिष्टुताभ्यामपूपोदत्त उपयुक्तः स ते-
नानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कृत्स्नं यथाकृतमुपाध्याये-
नेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतस्मिन्नुद्यमे भवन्तावशि-
नौ नोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमेतमुपयोक्तुमिति ।
तमाश्विनावृणतः प्रीतौ स्वस्त्वानया गुरुभक्त्या उपा-
ध्यायस्य ते काण्ठायसा दन्ता भवतोऽपि हिरण्यया भवि-
ष्यन्ति चलुष्मांश्च भविष्यसि अथवावाचसीति । स एव-
मुक्तोऽश्विभ्यां लब्धवद्वरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्याय-
मभ्यवाद्यत आचवक्षे च स चास्य प्रीतिमान् बभूव आह
चैनं यथाश्विनावृणतस्तथा त्वं अयोऽवाचसीति ।
सर्व्वं च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्व्वार्थि च धर्म्यशास्त्रा-

शीति एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः'। उपमन्योरपत्यम् विदा० अञ् । औपमन्यव तदपतेः बह्वत्वे तु तस्य लुक् । उपमन्यवः "उपमन्यु पराशरकुण्डिनेभ्यः" "उपमन्यूनां वासिष्ठाभरदस्त्रिन्द्रप्रमदेति" आश्व० श्रौ० सू० १२१५१, २,

उपमर्ह पु० उप+मृद-घञ् । आलोडने, रङ्गिष्वने, पूर्वधर्मि-विनाशनेन श्रध्मन्निरोत्पादने । यथा अस्तेभूः चक्षुःलो वचिः स्या-तिष्ठ इत्याद्यादेशे । शनिष्पीडने "अन्यासु तावदुपमर्हं सङ्गासु भृङ्ग" सा० द० । धान्यादेः शनिष्पल्लो-करणे च । (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्हन्सुक्ताये न० । कर्तरि ल्युट् । उपमर्हकं तत्कारके लि० ।

उपमा स्त्री उप+भि-अ । १ सादृश्ये, "अतुलोपमाभ्याम्" मा० उक्तेः तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी ननु तृतीया । 'स्फुटोपम' भूतिसितेन शम्भुना" भाषे तु सङ्गार्थे तृतीया मङ्गि० । २ अर्थात्कारभेदे च अर्थात्कारभेदस्य ३६६ पु० विवृतर्हश्चा । न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये श्रवणादिगद्यशक्तिज्ञानरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे श्रवणादिसा-दृश्यज्ञानरूपे अतुल्यभेदे च उपमानगद्ये विवृतिः । करणे बा० अ । ५ उपमाने च । "अपि लङ्कृतमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः" रघुः । "यथा दीपो निपातस्यो नेकृते सोपमा स्रुता" गोता "यजते सोपमा दिवः" अ० १, २१, १५, स्तार्थे घञ् । औपम्य उपमाने न० ।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रक्षिप्यते उप+भिज-ल्ये-वा० अति । स्थूणायाम् वज्रबन्धनसाधने स्तम्भे "सातुमुपमादिव द्योः" अ० ६, ६०, ६, "उपमीयते प्रक्षिप्यते इत्युपमात् स्थूणा" सा यथा वत्सं भारयति तददित्यर्थः" भा० ।

उपमाति स्त्री उप+भि-क्तिन् वेदे नि० आत् । १ उपमायाम् । "पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातवः" अ० ८, ४०, २, लोके तु उप-मिति रित्येव उक्तायै । उप+मीड-बधे-क्तिन् वा० आत् । २ रङ्गिष्वने उपमातिवनिः । "रिषे धादन्नाकं भूदुपमाति वनिः" अ० ५, ४१, १६, उपमातये वनति वनु व्यापृतौ इत् । रङ्गिष्वन्यापृत इत्यर्थः उपमातिवनिर्हेना" भा० ।

उपमाह स्त्री उपमिता माता अवा० स० । १ धात्र्याम् अ-मरः । सा हि माहृतस्यं प्रतिपालयतीति तस्यास्तयात्वम् । २ माहृतस्यासु माहृत्यादिषु च । ताश्च "माहृत्या मा-तृलानी पितृवास्त्री पितृपुसा । शशूः पूर्वजपत्नी च माहृत्याः प्रकीर्त्तिता" दायभा० इह० सू० उक्ताः । शम्भुादिपर्युदासात् कन्दनात्वेऽपि स्त्रियां न ङीप् । उप+मा-हृच् । २ उपमानकर्त्तरि लि० । स्त्रियां ङीप् ।

उपमाद् लि० उपमादयति उप+मद-णिच् अच् । उप-मादके हर्षजनके "देवानामुपमादस्तृषः" अ० १, ५, ५, "उपमादमुपमादकं यज्ञम्" भा० ।

उपमान न० उपमीयतेऽनेन उप+मा-भावे ल्युट् । १ सादृश्य-ज्ञाने । करणे ल्युट् । २ सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियो-गिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव सुख-मित्यादौ चन्द्र उपमानम् । प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वम् प्रसि-द्धस्योपमेयत्वम् । उपमानमभूद्विलासिनाम्" कुमा० । "उप-मानमनुजामहीरुहाणाम्" भाषः । २ उपसिति प्रमाकरणे उपमानलक्षणञ्च न्या० सू० इत्योदोर्ध्वितं यथा "प्रसिद्ध-साधर्म्यात् साध्यसाधनसुपमानम्" सू० । "प्रसिद्धस्य पूर्व-प्रमितस्य गदादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिपमानसुपमितिर्यत-इत्यध्याहारेण करणलक्षणम् अथ वा साध्यसाधनमिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमितिं मन्यन्ते टीकाकृतः यथा अतिदोषगोवत्वादिपञ्चनरवैधर्म्य-ज्ञानादुद्वे करणपदवाच्यतायज्ञः । एवमन्योऽप्युपमानस्य विषयइति भाष्यं यथा मुह्यपर्णीसङ्गो औपधी विषं हृन्नीत्यतिदेशवाक्यायै ज्ञाते मुह्यपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमेवधो विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियतइत्यादि" ।

उपमानचि० सादृश्यपदार्थनिरूपकपूर्वकसुपमानस्य प्रमाथान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा । "तत्र सादृश्यप्रमा-करणसुपमानमिति केचित् । सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम् । तथा हि । सङ्गव्यवहारादबाधितादस्ति सादृश्यं तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्वस्य सर्वसङ्गत्वापत्तेः स्वसङ्गत्वापत्ते च सुसङ्गमन्दसङ्गव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेः च । न च व्यङ्ग्यकर्म्यः सामान्यात्यन्तमूयस्ताभ्यां तद्गौरिति वाच्यं बहुभिरत्येव व्यञ्जमानघटादौ ह्यासङ्गोदरदर्शनात् व्यङ्ग्यकाभिमतदेव व्यवहारविज्ञौ अतिरिक्तसिद्धेय । नापि संयोगवत् व्यासङ्गवत्त्यनेकम्, गोत्वोपलक्षितसादृश्याश्र-यत्वात् गवयवत्, गोरपि स्वसङ्गत्वप्रसङ्गात् गोरसच्चक्रे संयोगवत्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च । प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपित-स्यैकवित्तिवेद्यत्वेन गोनिष्ठतया चाक्षुषत्वप्रसङ्गः । किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम् । नचैकैकव्यभिचादनुगतरूपाभावाज्ञात-गतप्रत्ययः सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनु-गतवित्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् सप्रपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा जातिवदन्यविशेषवच्च स्वस्वलक्षणत्वात्तयोरुपपत्तेः । तच्च इव्ये न शुषः कर्म वा, शुषकर्मवृत्तित्वात् न च सङ्गान्य-

वृत्तित्वादेव तत्र व्यवहारः स्थात्रयवैसादृश्येऽपि तत्र तत्-
प्रतीतिः । अतएव नात्रयसादृश्यात्, सामान्योपपत्त्यात्, वा-
धकाभावादिविशेषेण वैपरीत्यसम्भवाच्च । नापि सामान्यं
तद्वि न सर्ववृत्त्येकमनभ्युपगमात् सुसदृशमन्दसदृश-
व्यवहारानुपपत्तेरव । अथ विजातोयत्वे सत्यवयवगुणकर्म-
वृत्तिभूयःसामान्यं तत्, अतएव दूरस्थे प्रतियोगिनि
भूयःसामान्यज्ञानाच्च तत्र सादृश्यप्रत्ययः वर्तते, प्रासाद-
तिवत् बहुत्वस्य समुदायस्यैकत्वादेकं सामान्यमिति धी-
प्रयोगौ अन्यथा वनादपि अर्धान्नरं स्यात् सामान्यबहु-
त्वात्सत्वाभ्यां सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारः । यदुच्यते । “सा-
मान्यान्वेव भूयांसि तुल्यावयवकर्मणाम् । भिन्नं प्रधानसा-
मान्यव्यक्तं सादृश्यमिष्यते” इति साजात्येऽप्यरविन्दद्वयवत्
यमजयोरवयवादिभूयः गुणादौ जातौ च सदृशप्रत्य-
यात् विसदृशयोः करभरगरभयोस्तत्सत्त्वाच्च । नापि धर्म्य-
न्तरे धर्म्यन्तरवृत्तिधर्मबाहुल्यम् असाधारणधर्मभूयःसत्ये
सति तद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वं वा स्निग्धात्मनाभावप्रतियोगि-
धर्मसमानाधिकरणभूयोधर्मवत्त्वं वा लिखतुः पञ्चादि-
भेदेन भूयस्तत्त्वानुगतत्वात् । नापि कपिञ्जलवृत्तित्वप-
र्यवसन्नं विसदृशयोरपि हस्तिमशकयोः सादृश्यप्रसङ्गात् ।
तदुक्तं “एवं जातिगुणव्यक्रियाशक्तिषु धर्मतः । एकैक-
द्विलिखामभ्यभेदादेकत्वं चित्तेति” । अथ व्यावर्त्तकधर्मापे-
क्षया तद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यबाहुल्यञ्च लिखतुरादिषु-
नुगतं हस्तिमशकयोस्तु बहुव्यावर्त्तकं साधारणानुत्पन्नमतएव
भेदाधिष्ठानमुच्यते इति चेन्न व्यावर्त्तकसमसङ्गेनात्येना-
गणितेनापि सादृश्यव्यवहारात् । किञ्च सामान्यान्या-
त्रयभेदेनाभिधानं सादृश्यन्तु भिन्नम् । सामान्यं
निःप्रतियोगिकं तद्विद्विषयञ्च । सादृश्यन्तु सप्रति-
योगिकं तद्विषयञ्च । अथ भेदे सति तद्वत्तन्मूयो-
सामान्यवत्त्वं सादृश्यं भेदश्च प्रत्यान्यमन्यः सप्रतियो-
गिकचेति चेत्तर्हि सादृश्यस्य भेदवदितत्वेन तस्मात्
सदृश इति स्यात् नत तेन तस्य वा सदृश इति स्यात् ।
नच सादृश्यस्यापि सप्रतियोगिकत्वेन तस्मात् सदृश इति
स्यात्, अवधौ हि तस्याप्रतीतिप्रयोगो न तु प्रतियोगिनि,
अभावेऽपि घटाच्चेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । अपि च तद्वत्तन्मूयो-
यदि सादृश्यं तदा तस्मात्तद्वत्तयोः सङ्करप्रसङ्गात् । तद्वत्त-
वत्ता हि तत्ता तदन्या च तद्वत्ता यदि च तत्तैव तद्वत्ता
तदा तदेव तद्वदिति स्यात् । तथा च तद्वत्तन्मूयोधर्मज्ञाने
प्रत्यभिज्ञानवत् सोऽयमिति स्यात् नत तद्वदिति । एवं तद्व-

तैव हि तत्तेति मयवेऽपि गोबुद्धिव्यपदेशौ स्थाताम्
गोमतसामान्ययोगित्वेन गोवत्तत्तात्रयत्वात् । नापि विशेषः
प्रत्यक्षत्वात् । न समवायः, वृत्तिमत्त्वात् इत्यतिरिक्तं साद-
ृश्यं यत्तु सादृश्यं भावोऽभावो वा भावोऽपि सगुणं निर्गुणं
वा, निर्गुणमभ्याश्रितमनाश्रितं वा । आश्रितमपि सा-
मान्यवद्विःसामान्यं वा सामान्यवत्त्वे सन्तोऽसन्तो वा
निर्गुणं निःसामान्यमाश्रितमनाश्रितमनेकाश्रितम् वा ।
इति यथायथं सप्रपदायान्तर्गतमिति तत्र व्यवहारानुप-
पत्त्या तद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वं अन्यवैतादृशविकल्पेन सामान्यवि-
शेषसमवायानामपि द्रव्यादित्वयधर्मास्तदन्तर्गतत्वं स्था-
दिति । उच्यते । असाधारणान्यतद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वं तस्मा-
दृश्यं यमजादिसाधारणं भेदाधटिततया च निरवधि,
तद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वं तद्विषयमिति तद्विषयत्वमेव तस्य स-
प्रतियोगिकत्वं तवापि सादृश्ये तदेव सप्रतियोगिकत्वं
न तु भेददीर्घादिवत्त्वावधित्वं तस्मात् सदृश इति प्रत्यया-
पत्तेः । बहुत्वञ्च लिखतुरादिसाधारणमिति नातुगमः ।
त चातिप्रसङ्गः हस्तिमशकयोरपि प्राणित्वसुखित्वदुःखि-
त्वादिना सादृश्यात् । अतएव वैसादृश्येऽपि आह्लादक-
त्वादिना चन्द्र इव मुखं, बहुलशीरत्वादिना मङ्गिणीव
गौरिति । बहुत्वतद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वेन सुसदृशमन्दसदृशत्वम् ।
अतएव मयवे गोसादृश्यं मन्दतद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वेन विवेचयति ।
वराहं गावोऽनुधावन्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहेऽप्युक्तम् ।
तत्तद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वेनोपमेयव्यवहारः काव्यादौ, साध्यसाधनवत्त्व-
मालेण दृष्टान्ते पलसादृश्यवाचकवति प्रयोगः परीक्ष-
काणाम् । न चेत् गोणा मुख्ये बाधकाभावात् । तस्मात्
केनचित् कस्यचित् कचित् सादृश्यं नत्यनुगतमस्ति ॥ किञ्च
सादृश्यबहुतद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वज्ञानं सादृश्यव्यञ्जकं तदेव तद्व्यव-
हारनियमाकमस्तु किमधिक्तेन । अन्यथा लिखतुरादित्वे
तु व्यञ्जकमपि बहुधर्मवत्त्वमननुगतं स्यात् । व्यञ्जक-
मननुगतमपि वज्रौ प्रत्यक्षादिवदिति चेन्न तत्र व्यञ्जनीनां
पञ्जात्वात् भूमान्कोकादौ वज्रिव्याप्तत्वमेवातुगमम् ।
अत्रापि तद्व्याप्तत्वमस्तीति चेत् सादृश्यं तद्व्याप्तं तदेव
तद्व्यवहारनिमित्तं न तु तद्वत्तन्मूयोधर्मवत्त्वज्ञानं, न
व्यञ्जकमेवातुभवविरोधात् तद्वत्तन्मूयोधर्मस्य बहुत्वत्वज्ञानं
विना सुसदृश-मन्दसदृशत्वज्ञानाभावाच्च । अथ तद्वत्त-
न्मूयोधर्मवत्त्वं न सप्रतियोगिकं, सादृश्यं तु तथेति व्यव-
हृत्यमधिकमिति चेन्न सादृश्यवत्तस्यापि सप्रतियोगि-
त्वात् यत्तु तत्तातद्वत्तयोः सङ्करः स्यादिति तत्र तत्तैव

तद्वर्तमानं तदभेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने भासते । भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्वर्तमानं तदुपस्था यतो भवति तदुपस्था न तु स इति तयोर्भेदात् । नन्वेवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वग्रहे तद्वर्तमानमिति साक्षात्त्वमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वग्रहे ससञ्चयः, एकल नानासम्बन्धावगमात् । तद्वर्तमानमिति तद्वर्तमानं भवत्येव शब्दावधारणेति । तथाप्ययमपि शब्दादिमानिति स-सञ्चयधीः स्यात् न तु गोसदृश इति चेन्न एकलोभयसम्बन्धः ससञ्चयोऽत्यन्तभूयोधर्मवत्त्वमन्यत् सादृश्यमिति विवेकात् नवीनास्तु । विलक्षणसुखद्वये इतरसकलव्यावृत्तसादृश्यमनुभूयते न तु तद्वर्तमानवृत्तित्वातिरिक्ते तद्वर्तमाने जा-तेरनाश्रयत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि जन्यं धर्मान्तरम-स्तीत्यधिकं सादृश्यसुमेयं तवापि समानधर्मवत्त्वव्यञ्जकं विना कथं तल सादृश्यप्रतिभिरिति चेन्न प्रतीतिवत्त्वात् इत्ये तथा, गुणादौ तु व्यभिचारात् अतएव न व्यञ्जकेना-न्यथासिद्धिस्तदभावेऽपि सादृश्यानुभवादित्याहुः । तत्तु-त्वं विलक्षणं सुखद्वयं न सुखमात्रहेतुजन्यं सुखान्तरस्यापि सदृशत्वापत्तेः, किन्तु विलक्षणादृष्टजन्यं तद्वाह्यं विहि-ततद्देतुक्रियाविशेषानुष्ठानादन्वेषासम्पत्तीति तेषामपि ता-दृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विल-क्षणतास्तु तस्मादात्मनामानन्त्यात् अनादिनिधनत्वादुत्-पन्नानागतविजातीयं न सुखमस्ति एवं दुःखान्तरकाये-दपि नञ्जतुल्यवस्तुपक्षसमानजातीयं कार्यमस्ति । यच्च व्यक्त्यनाशे जातेरनित्यत्वमापादितं तदपि न विनाश-काभावात् अतएव प्रत्ययेऽपि तदवस्थानम् । अपि चैकल प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं न त्वेकम्, सुसदृशमन्दसद-शव्यवहारात् तथा च योग्यत्वादेकपक्षे सर्वसदृशप्रसङ्गात् । प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य क्रमाक्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम् । किञ्चैवं वैसादृश्यमपि स्यात् । न च सादृश्यभावस्तु, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् साद-र्याभावत्वेनैव प्रतीतिविशेषस्य निषेधार्थत्वादिति चेत्तर्हि गौरित् मङ्गिप्रोक्तत्वं पावनत्वदीरवत्त्वादिना विपक्षितसाद-र्याभावान्नये सर्वे वैसादृश्यं न स्यात् न हि तल गो-सादृश्यं तदभावश्च । तस्मात् साधर्म्यवैधर्म्ये सादृश्यवै-सादृश्ये । यत् तद्वर्तमानेकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयो-र्युद्धं रामरावणयोरिव' इत्यादौ सादृश्यं, न चैवं गौरपि गोसदृशत्वे गव्यपदप्रतिधेयत्वापत्तिः तल सदृशपदस्य

विशेषे तात्पर्यात् । अन्यथा मङ्गिप्रोक्तिप्रसङ्ग इति तल तस्य तेन वा सदृश इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेदे सम्बन्धः सङ्घर्षो वा सम्भवति । गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्येवैतादृशधर्मवत्त्वान्तरित्वत्वं तात्पर्यम् । यद्वा सर्गान्तरीयगगनसागरयोरुपमानत्वं तयोर्व्युद्भवविशेषे तयोरेव युद्धान्तररूपमानमिति । नन्वेवं देवदत्तस्तदद्यो वा भवतु तत्सदृशस्तदवयवमिति भेदाभेदसंशयेऽपि सादृश्यनिश्चयात् अतिरिक्तं सादृश्यमिति चेत् न देवदत्ताभिप्रायेणैकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा स एवायं न तु सदृश इति, सदृशोऽयं न तु स इति प्रतीतिप्रयोगौ । न चाल सदृशपदं भेदमात्रपरमिति युक्तं सुखे सम्भवति लक्षणाया अव्योगात् । तस्मात् पदा-र्थान्तरं सादृश्यमिति । स्यादेतत् । सा भूत् पदार्थान्तरं त-थापि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यज्ञानात् गवयसदृशो गौरितिज्ञानरूपमिति । न चैतद्व्यञ्जकं विशेष्यासन्निक-र्षात् नानुमानं लिङ्गाभावात् । न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अपवादधर्मत्वात् । अथ सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यद्वत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्ति-ग्रहे सति गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसदृश इत्यनुमितिरेति चेत् व्याप्तिग्रहं विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्य-ज्ञानोद्वात् । किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमत-स्तदप्रतीतेः गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गवि न प्रत्यक्षं विशेष्यस्यासन्निकर्षादिति नानुमितिगम्यं तल्लिङ्गस्यापि त-द्वत्त्वेनाप्रत्यक्षस्य लिङ्गान्तरगम्यत्वेऽनवस्थानात् । न च गौरैतद्वयसदृशः गवयगतभूयोऽवयवादिनाभ्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवय-सादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयति । न हि गोसदृशो गवय एतद्वयसदृशो गौरिति वाच्यम् । गवयनिरूपि-तगोसादृश्यप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावा-त् । किञ्च तवार्थापत्तिर्व्यतिरेकानुमानं न च गवयग-तसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातं गव्यमि-त्युक्तम् । नन्वेवं करमे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करमवैध-र्म्यज्ञानमपि मानान्तरं स्यादिति चेत् गवि करमवैधर्म्यं यदि करभट्टतिधर्माभावत्वं तदाऽस्मृते गवि प्राङ्गास्ति तावदनुपपन्नमिदमेव अथ करमव्यावृत्तधर्मवत्त्वं तदा गोधर्मा गविगता एव इदानीं स्मृतगोधर्माणां करभे-भावमात्रसन्निकर्षं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव । अथ तत्प्रतियो-

गिकैतद्विषयादृशे भासमाने समानसंविद्य'वेद्यतया एतत्
प्रतियोगिकतद्विषयादृशे वैधर्म्यं च ज्ञातमिति चेन्न वि-
षयविशेषप्रतियोगिभेदेन समानसंविद्यसंवेद्यत्वासिद्धेः ।
एतत्सदृश एतद्विधर्मा स इत्येतद्विशेष्यकप्रत्ययानुदयाच्च
तद्विशेष्यकप्रत्यये तत्त्वविकर्षस्य हेतुत्वात् । ननु प्रत्यये
विशेष्यसन्निकर्षोहेतुर्न तु यावद्विशेष्यसन्निकर्षो गौरवात् अ-
न्यथातोतानागतव्याप्यविशेष्यकव्याप्तिप्रत्ययः न स्यादिति
चेन्न अतोतानागतविशेष्ये सामान्यलक्षणायाः सत्त्वात् ।
अथ गवयसादृशं गवि गवयगतश्चेत्कादिमत्त्वं तच्च गवये
गोसदृशे भासमाने गवि भातमेव यद्वा गोगतश्चेत्कि-
त्वादेशगवयगतत्वं गवये गोसादृशम् एवं तस्यैव गवयगतस्य
गोगतत्वं गवि गोसादृशं तच्चेन्द्रियेणैव ज्ञातं सामान्यसंज्ञक-
त्वेनेन्द्रियसन्निकर्षत्वात् अयं न स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञा-
यामिवेति चेत् सत्यम् गोविशेष्यकगवयगतश्चेत्कित्वादि-
ज्ञानं नेन्द्रियजन्यं गोरसन्निकर्षात् तस्मादेतत्सदृश एत-
द्विधर्मा एतस्याहीर्षः स इति ज्ञानं नानुमानात् विशेष्या-
सन्निकर्षे तद्वतलङ्घनात् । एवञ्च सप्रतियोगिकपदार्थ-
ज्ञानेन तत्प्रतियोगिकपदार्थज्ञानसुपमानं प्रत्यक्षादिकं विना-
यादृशपक्षो पूर्वेषामुपमानतेति वार्त्तमेतत् तथा हि । पर-
स्परसदृशं हृस्वादिक् प्रत्यक्षमती यो यत्सादृश्यप्रतियोगी
स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयस-
दृशः तत्सादृश्यप्रतियोगित्वात् यथा भ्राता भगिनी ।
गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गौर्गवयगतसादृश्यवित्ति-
वेद्यमेव सादृश्ये गोः प्रतियोगित्वेनैव ज्ञानात् अन्यथा
सादृश्ये गोरनन्यथापत्तिः यत्तद्ग्रां सामान्यतो व्याप्तिप्र-
पञ्चेऽस्माकं व्यतिरेकी परेषामर्थोपत्तिरित्यन्यदेतत् । सादृ-
श्यस्रोतमवच्छिन्नधर्मस्य किञ्चिद्विशेष्यसन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण
मानं यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्य प्रयोजकत्वात् । अन्यथा
ऽयं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञायां का गतिः । मन-
सैव चैतद्विषयादृशप्रतियोगित्वस्य हः प्रत्ययविशेष्यकत्वं
परामर्शे न प्रयोजकमित्युक्तम् । कीदृशो गवय इति जि-
ज्ञासया यथा गौस्तद्वत्त्वव इति श्रुतोत्तरवाक्यस्य तथा
भूते पिण्डे दृष्टे तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यान्तुसम्माने-
ऽयं गवयगव्याव्य इति मतिरूपमानफलम् । न चेयं वाक्य-
भावात्, अप्रत्यक्षीकृतपिण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्य-
क्षभावात् अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि तयोः
समाहारात् स हि प्रमाणसमाकारो वा फलसमाहारे वा

व्याधौ प्रमाणत्वे सति समाहारः समाहृतयो वा प्रमाणत्वं,
फलानेकत्वे समाहारानुपपत्तेः तस्य परस्परसङ्काररूप-
त्वात् । नान्यः वाक्यप्रत्यययोर्भिन्नकालत्वात् वाक्यतदर्शयोः
स्मृतिहारोपनयेऽपि गवयपिण्डसम्बन्धे नापि इन्द्रियादिना
तद्वतसादृशानुपनये समयपरिच्छेदासिद्धेः । फलसमा-
हारे च तदन्तर्भावे शब्दानुमानयोरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ।
तत् किं तत्फलस्य प्रमाणवद्भिर्भावे एव अन्तर्भावे वा
कियती सीमा । तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाक्षित्वम् अस्ति
तर्हि सादृश्यज्ञानेऽपि विस्कारितस्य चक्षुषो व्यापारः ।
न तस्मिन् सति तस्यानुपयोगात् उपलब्धगोसादृश्यविशि-
ष्टगवयपिण्डस्य वाक्यार्थस्मृतिसमयः कालान्तरेऽप्यनुस-
न्धानवलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः । तस्मादागमप्रत्यक्षा-
भ्यामन्यदेवेदमागमस्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानसुपमानप्रमा-
णमिति जरज्ञेयाविकाजयन्तप्रभृतयः । तच्च वैधर्म्येऽनुप-
पत्तेः । यदोदीच्येन क्रमेणकं निन्दतोक्तं धिक् करममतिदी-
र्घधीवं प्रलम्बचपलौकं कठोरतीक्ष्णकण्टकागिनं कुत्सि-
तावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति, तदुपपत्त्य दाक्षिणात्य
उत्तरापथं गतस्तादृशं वस्तूपलभ्य नूनमसौ करम इति
प्रत्येति । तत्र किं मानं न तावदुपमानं सादृश्याभावात्
न च प्रमाणान्तरं सम्भवति । उच्यते । न तावदनुगतं
प्रवृत्तिनिमित्तसुपलक्षणं विना, प्रत्यभिज्ञानतः शरीरैकत्व-
वादिनां शरीरविशेषे चैवादिपदवदेकैकशृङ्गप्राङ्गिकया
गवयपदशङ्कपक्षे गवयान्तरेऽपि सम्भवात् । नाप्यनध्यक्षे
पदान्तरोपस्थिते परिभाषाऽस्माद्यादिपदवत्, अतएवानध्य-
क्षत्वाच्च उपलक्षणस्य च शक्तौ बहिर्भावात् तद्वदेव । नापि
योगनिर्ज्वचनात् पाठकादिवत् सोपलक्षणे, अन्यथा पठि-
क्रियानुपहिते पठतिप्रयोगः स्यात् । अतस्तदनुगुणा-
नादियोगिनि शक्तिः । अवच्छेदकतया तूपलक्षणेऽपीति
योगाभावात् । नाप्युपस्थितनिमित्तसङ्कोचनात् स्वर्गादिप-
दवत् तदभावात् । अतो गव्यादुपलक्षितेन पृथिवीत्वेन
निमित्तेन पृथिव्यादिपदवत् सादृश्यादुपलक्षिते गवय-
त्वादौ गव्यादिपदानां शक्तिरिति परमार्थतः । अन्यथा
फलस्याभासत्वे मानत्वविरोधात् न च पूर्वं गवयत्वमुप-
स्थितमुपस्थापकाभावात् न च गवयपदादेव तदुपस्थितिर-
न्योन्याश्रयात् अथ वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः के-
वलमप्ये प्रत्यभिज्ञानाति योगोसदृशो गवयपदवाक्यत्वेन
मवावगतः सोऽयमिति नोपमानस्य विषय इति चेन्न न हि
सादृश्यमेव निमित्तमसम्भूतीतगूनाभ्यवहारप्रसङ्गात् गौर-

वाच्यं नापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव नोभयं स्वयं प्रतीतसमयसंक्रान्तयेऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः । गवयत्वेऽप्यनुपपत्तो न मोसादृशे निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः । न च यदा यद्वाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं नाजीजनत् तदा तदेव वाक्यं कृतं तद्वृत्तिनिमित्तं ज्ञेयमिति व्यध्यनसमयगृहीत एव वेदराशिर्होपाकृपर्व्यादातस्य कालान्तरे नववाक्यस्य वाक्य प्रागेव बोधितत्वात् पर्यावसित इति वाच्यं गोः सादृश्योपलक्ष्यत्वनिमित्तत्वयोः सन्देहात् पश्चाद्गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्यस्योपलक्ष्यत्वे गङ्गायां घोषः इत्यत्रैवान्वयो भविष्यतीति चेत् न उपलक्ष्यनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो मोसदृशः स गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्याभावेऽन्ययोपपत्तौ भानान्तरोपनीतानपेक्षणात् रक्तारक्तसन्देहेऽपि घटो भवतीति वाक्यवत् अन्यथा पर्यावसितेऽपि वाक्ये भानान्तरसङ्कारात् तदुदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थैवान्वयायोग्य इति युक्तं तल्लभान्तरामेक्षणम् । यदि च प्रतीतसंज्ञैव ब्रह्मायातोऽप्यर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्यानुपपत्त्या यदोः प्रवेशयेतिवत्त्वत्वात् गवयपदाव्युत्पन्नं प्रति तदव्युत्पत्तये वाक्यमात्रे नोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना । न च मोसादृशं तदिति तात्पर्यतो गोसादृश्यपदेन गोसामानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितं कल्प्यते । न तु यथा धूमोऽस्तीत्यत्र ब्रह्मो तात्पर्यमनुमानेन निर्वह्यतीति न लक्षणा न चाल प्रमाणान्तरमस्तीति येन तद्विवाहं अनुमानस्यासिद्धेः । अन्यथान्योन्यान्वयात् न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः पदधर्मत्वादिति वाच्यं एकपद एव लक्षणा पदान्तरान्तु नियामकमित्यस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षण्या तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न ज्ञायेत शब्दादिति विशिष्टवाच्यता ग्राहकमानान्तरमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च यन्निष्ठो धर्मोऽवयववाच्यः सोऽपि तदुवाच्य इति नियमः । जातिपदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिवदुवाच्यत्वबोधतात्पर्यकत्वे न जातीति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तौ रेव लक्षणात् । अथ यदा गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं मोसादृश्यगच्छस्य गृह्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्यमवहतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि सास्यादिति चेत् न उपस्थापकान्तराभावे तात्पर्यस्यैव साक्षात् तात्पर्यरूपत्वात् नचोपमानमेव तथा, अन्योन्यान्वयत्वात् । नैवं यत् प्रवृत्ति-

निमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं योगोऽदृशः स गवयशब्दवाच्य इति स्वस्वपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तसामर्थ्यतः समयपरिच्छिन्निर्भवत्येव न च व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यं यदनुपस्थितलक्षणावीजं स्यात् । अपि च चिक्रं करभमतिदीर्घधीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यकस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवतः अतएव वाक्यार्थस्य व्ययं करभशब्दवाच्य इति भवति मतिः । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यमस्ति लक्षणाया वीजं, निन्दापरत्वात् । किञ्च सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं यदोः प्रवेशयेत्वादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवेशनस्य अवगतं तादृशे च प्रवेशनादौ यच्छादेरनन्वयात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि तत्पर्यमज्ञात्वा चातुमशक्यत्वात् । अथ प्रकरणादेरनुगमः तात्पर्यव्याख्यात्वेन तदनुगमे तात्पर्यानुपपत्तिरेव तदुवीजमस्तु लाघवादिति चेत् न भूमादिवदननुगतस्यैव व्याख्याविरोधात् । तस्मात् गवयशब्दः कस्यचिदुवाचकः शिष्टप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मो गवयपदवाच्य इति लाघवाजिण्येयम् । तच्च प्रमाणसङ्कारि न च तस्यां दशायां प्रमाणान्तरमस्ति यत् प्रमाणसङ्कारि तल्लभान्तरमास्थेयम् । अस्तुमानं तथा हि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टवाचकः अस्ति इत्यन्तरेऽभिप्रेतः पुरुषमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो यो धर्मो तस्य वाचकत्वसन्देहेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । न च शक्तिमज्ञात्वा उत्तरान्तरं कापि अवधारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तोपलक्ष्यतासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यनिमित्ततागौरवज्ञानवतारेणोपमानस्याप्यनवतारः । तथा च तर्कस्य तस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति चेन्न तर्कस्थानिषावकत्वात् न चायं तर्को व्याप्तिप्रवृत्तलक्षो येन विपर्ययानुमानादयसिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसङ्गतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिन्नमिति न तु भानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सङ्कारो कल्प्यते इति चेन्न इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमन्वयं न प्रवृत्तिनिमित्तमिति वृत्तावपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति भानान्तरं विना प्रतीतेः अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकल्पनियमात् । अथ यथेच्छायां

सामान्यतो दृष्टेन विशेषबाधसङ्गततेनान्यद्व्यानाश्रितत्वं प्रतीयते अन्यथा विशेषणप्रकृत्य तद्विपर्ययस्य वा प्रमाणत्वात् बाधकानां पृथिव्याद्यैकैकमात्रव्यतिरेकविषयकत्वं जन्मद्व्यानाश्रितत्वं केन ग्राह्यम्, तथात्वापि गौरवाख्य तर्कसङ्गतसामान्यतो दृष्टादिना प्रवृत्तिनिमित्तकत्वं ज्ञायते पञ्चाङ्गतिरेकी स्यात् काम्यप्रमाणान्तरापेक्षयोः प्रकृष्टप्रमासङ्कारित्वस्य युक्तत्वादिति चेन्न इच्छायाभेदे कबाधसङ्गतपरापरबाधकरेव तावद्रूपविशिष्टवैशिष्ट्यादन्यद्व्यानाश्रयत्वपरिच्छेदात् न तु सामान्यतोदृष्टेन, विशेषणतयोपस्थित्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाहात् तर्कान्वारदशायां तस्य तदपरिच्छेदकत्वाच्च । न च व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति वाक्याद्वगतव्याप्तिरनुमितुयादयं गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वात् अतिदेशकालावगतामिगुणवदिति वाच्यं न हि गोसदृशं ज्ञात्वाऽनेन पृष्टः स किं गव्यवाच्य इति किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य कीदृगिति तथा च यद्योग-प्रायमाख्यानां तस्यैवार्थत्वं ततः, किं तेन । अथ लक्षणपरमिदं वाक्यं किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः एवञ्च प्रयोक्तव्यम् अवमसौ गवय इति व्यवहृत्तव्यो गोसदृशत्वात् यस्तु न तथा नामौ गोसदृशः यथा कृतीति चेन्न न हि कृत्वादीनां विषयत्वे प्रमाणमस्ति सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञानत्वात् कतिपयव्यवहारस्यैकानिकत्वात् अथ कीदृक् किंलिङ्गः इति प्रश्नार्थो नञ्ज्ञानेन लिङ्गमज्ञात्वा गवयपदस्य वाचकत्वं कस्यचिद्व्याख्यात्वमवगतं येन तदर्थः प्रश्नः । अथ प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे लिङ्गप्रश्नो गवयपदं येन निमित्तेन वर्तते तस्य किं लिङ्गमित्यर्थ इति चेत्तुन हि तदनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं येन तथा स्यात् ज्ञानहेतुमात्रमग्रे तद्विशेषेणोत्तरमिति चेन्न अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत्वनं गतो ब्रूयति तस्मान्निमित्तभेदेऽप्ययं प्रश्नः कीदृग् गवयः केन निमित्तेन गवयपदं प्रवर्तते, गवयत्वस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् पृष्ट उपलक्षणं सादृश्यमाचष्टे पञ्चादृष्टेऽपि पिण्डेऽतिदेशवाच्यं स्मरतस्तर्कसङ्कारेण गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयशब्दवाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषः परिच्छित्तिरुपमानफलम्” इत्यनेन

वेदान्तपरिभाषायाम् “सादृश्यप्रमाकरणमुपमानम् । तद्विहितं नगरेषु दृष्टमपिण्डस्य पुरुषस्य धनं गतस्य गवयेन्द्रियसन्निकर्षे” इति भवति प्रतीतिरयं पिण्डो गोसदृश इति तदनन्तरं च भवति निश्चयोऽनेन सदृशी मदीया

गौरिति । तत्त्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिर्गोसादृश्यज्ञानं करणं गोनिर्गवयसादृश्यज्ञानं फलम् । नवेदं प्रत्यक्षेण सम्भवति गोपिण्डस्य तदेन्द्रियासन्निकर्षात् नाप्यनुमानेन गवयनिर्गोसादृश्यस्यातल्लिङ्गत्वात् । नापि मदीया गौरितद्वयसदृशी एतद्विदसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयत्सादृश्यप्रतियोगो स तत्सदृशः यथा मैत्रनिर्गसादृश्यप्रतियोगी चैत्रो मैत्रसदृश इत्यनुमानात् तत्सम्भवं इति वाच्यम् एवं विधानुमानानवतारेऽप्यनेन सदृशी मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादुपमिनोभोक्तुव्यवसायाच्च । तस्मादुपमानं मानान्तरम्” ।

सं० त० की० तस्य प्रमाणान्तरत्वं निराकृतं यथा “उपमानं तावत् यथा गौक्षया गवय इति वाक्यं तज्जनिता धीरागमएव योऽप्ययं गवयशब्दो गोसादृश्यस्य वाचक इति प्रत्यक्षः सोऽप्यनुमानमेव, यो हि शब्दो यत्तद्वैः प्रयुज्यते सोऽस्ति उक्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वे, प्रयुज्यते चैव गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचक इति ज्ञानमतुमानमेव । यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्निकर्षस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । अतएव अर्थमाख्यायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् नञ्ज्ञान्यत् गवि सादृश्यमन्यञ्च गवये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि ज्ञात्वान्तरवर्त्ती ज्ञात्वान्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगवर्त्तकः स चेद्गवये प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्तु प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम्” ।

एतन्मार्तं च मणिकृता विस्तरेण निराकृत्य तस्य प्रमाणान्तरत्वं समर्थितम् । तदेतत् संक्षिप्य भाषा० उक्तं यथा “यामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम् । वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिव्यापार उच्यते । गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम्” । अतएव प्राचीनैरपि उपमानस्य शक्तिप्राप्तकता स्वीकृता यथा “शक्तिपञ्च” व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विहितेर्वदन्ति साक्षिभ्यतः सिद्धपदस्य उदाहरणम्” ।

उपमानचिन्तामणि प० गङ्गे गोप्राध्यायकते उपमानप्रामाण्यव्यवस्थापके ग्रन्थभेदे उपमानशब्दे प्रायेण स ग्रन्थ उपपद्यतेः स एव ग्रन्थ उपमानखण्डत्वेन प्रसिद्धः ।

उपमारण न० उप-सृ-णिच्-ल्युट् । वरुणप्रघासे यज्ञेऽवधोदकसमीपं गत्वा हविषोऽंशु प्रक्षेपे “उपमारणप्रकारस्य शत० ब्रा० २, ५, २, ४, ६, उक्तः “दृष्टीमेव प्रतिप्रस्थाता सु च”

प्रसृज्जाति तयो वैश्वदेवेन यजमानयोषांसमी परिहिते
स्यातां ते एवात्रापि स्यातामशास्यै वारुण्यै पयस्यायै
क्षामकर्षमिश्रमादावावष्टयं यन्ति वरुण्यं वा एत-
क्षिरणतायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना
किञ्चन क्रियते तृणोमेनेत्याभ्यवेत्योपमारयति' 'यजमा-
नयोर्यजमानतत्पत्न्योः । क्षामकर्षमिश्रं क्षामोऽतिपा-
केन दग्धः पात्रे संसक्तः क्षय विवेखने लब्धत इति कर्षः
क्षामशासौ कर्षयेति क्षामकर्षस्तेन मिश्रं हविरादाय
अवष्टयसुदकं प्रति यन्ति एतत् क्षामकर्षमिश्रं हविः
वरुण्यम् । सौमिकावष्टयवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति
तत्र न सामेति न ह्यत्रवरुणप्रपासे साम्ना किमपि प्रयो-
जनं क्रियते अवष्टयसमीपमभ्यवेत्य हविरुपमारयति
अस्य प्रक्षिपति' भा० । एतादृशोपमारणामिप्रायेण कात्या०
२०, ८, २१, सूत्रवृत्तौ 'अतः कुम्भोपमारणान्तमेव पूर्वयो-
रहोः कर्त्तव्यमित्युक्तम्' कर्कषे ।

उपमास्य न० उपनामं प्रतिभासं भवं यत् । प्रतिभासभवे
पितृणां आह 'विराड् वा इदमय आसीत्' इत्युपक्रम्य
'सोऽस्तुक्रामत् सा पितृनामभ्युत्तां पितरोऽज्ज्ञत सा मासि
समभवत् तस्मात् पितृभ्योमास्य उपमास्यं ददति प्र पित्र-
याणं पत्न्यां जानाति य एवं वेद' अथ० ८, १०, १६ ।

उपमित् त्रि० उपसमीपे मीयते लिभ्यते उप+मि-ङिप् ।
१ उपनिष्ठाते २ उपस्थापयितरि च 'स्थूषेव जना उप-
मिदायन्त्य' अ० १, ५, ६, १, 'उपमित् उपस्थापयिता यदा
उपमिदुपनिष्ठाता स्थूषेव' भा० । स्थूषावाप्तम् 'स्वभाय-
पमित्र रोधः' अ० ४, ५, १, 'उपमित् स्थूषा' भा०
'उपमितां प्रतिभितामघोपरिमितासुत शालाया विश्व-
वाराया नहानि वि चृतामसि' शालाभिमन्त्रणे, अथ०
६, २, १ । कर्त्तरि क्तिप् । ४ उपमाकर्त्तरि ।

उपमित त्रि० उप+मि-क्त । १ सादृश्यानुयोगिनि । यथा
चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखं, तस्य चन्द्रसादृश्यानुयोगि-
त्वात् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' पा०
नरव्याघ्रः नरो व्याघ्र इव वाक्ये व्याघ्र उपमानं नर
उपमितः । अतः, समासे व्याघ्रगच्छस्य व्याघ्रसदृशे लक्षणा
व्याघ्रसदृशोनर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यत्वेऽपि समास-
विधिशक्ते प्रथमान्ततया निर्द्देशात् पूर्वनिपातः । अनेन
स्त्रुतेण विहितसमास उपमितसमास इत्युच्यते ।

उपमिति स्त्री उप+मि-क्तिन् । १ उपमालङ्कारे सादृश्यानु-
जान्ये गवयादिगन्धर्वविबोधरूपे २ उपमानकवे बोधभेदे

'प्रत्यक्षमप्यनुमितस्तथोपमितिगच्छजे' भाषा० करणे
क्तिन् । २ सादृश्ये च 'पञ्चवोपमितिसाम्यसपञ्चम्' सा०
द० । 'तदाननस्योपमितौ दरिद्रता' नैष० ।

उपमित त्रि० उपमासुपमानभावं सर्व्वोपज्ञेभ्योदीर्घत्वात् इतः
२त० । शालङ्क्ये प्रकाशं मध्ये तस्य सर्व्वोपज्ञत्वात् अन्य-
स्योपमानतां प्राप्तत्वात्तथात्वम् । 'शालाप्रान्शुर्महाभुजः'
रघो तस्योपज्ञतायासुपमानत्वं वर्णितम् ।

उपमेय त्रि० उपमीयतेऽसौ उप+मि-यत् । सादृश्यानुयोगिनि
यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखम् । 'अन्तःपुरश्चैक
कुलोपमेयम्' कुमा० । 'भूयिष्ठमासोऽपमेयकान्तिः' ।
'नवेन्दुना तन्मसोपमेयम्' रघुः । 'सा पृथ्वी यदि सामा-
न्यधर्म औपम्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्य-
मियं पुनः' सा० द० ।

उपमेयोपमा स्त्री अर्थालङ्कार भेदे । १६८ प्रष्टवे विवृतिः ।

उपयज् पु० उप+यज-भावे वेदे विच् लोके ढ क्तिन् । पशु-
यागाङ्गेयागभेदे 'लीणि ह वै पशोरेकादशानि एकादश
प्रवाजाः एकादशानुयाजा एकादशोपयजः' शत० ब्रा०
३, ८, ४, ४, इत्युपक्रमे 'अथ यद्यजन्तसुपयजति तस्मादुप-
यजोनाम' इति तस्मान्निरुक्तिः प्रदर्श्य एकादश उपयजः
क्रमेण दर्शिताः ।

उपयन्तृ पु० उप+यम-हच् । विवाहकर्त्तरि पत्न्यौ ।
'अथोपयन्तारमलं समाधिना' कुमा० । 'अथोपयन्त्वा
सदृशेन युक्तम्' रघुः । २ संयमनकर्त्तरि त्रि० क्तिवां छीप् ।

उपयन्तृ न० उपगतं यन्त्रम् अथा० स० । सुश्रुतोक्ते शल्यो-
द्धारणोपाययन्त्रभेदे । यथा 'तत्र मनःशरीराबाधकराणि
शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि तानि च षट्प्रका-
राणि तदाद्या स्तकियन्त्राणि, संदययन्त्राणि,
तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायस्त्राणि, उ-
पयन्त्राणि चेति' विभज्य । 'उपयन्त्राण्यपि रज्जुवे-
ष्टिका षट्चर्मालवस्कलतावस्त्रावीलाप्रससदुगरपाणिपादत-
लाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखवालास्तकटकयास्त्रावीवनप्रवाहण-
हर्षायस्त्रान्तमयानि क्षारान्निभेषजानि चेति' तानि
दर्शितानि । 'एतानि देहे सर्व्वं क्तिन् देहस्यावयवे तथा ।
सन्धौ कोवे धमन्याश्च यथायोगं नियोजयेत्' सुश्रु० ।

उपयम पु० उप+यम-अप् । विवाहे । 'कन्या त्वजातोप-
यमा सलज्जा नवयौवना' सा० द० । उपयमस्य भेदादिक-
मुदाहरण्ये ११८ ईष्ट० उक्तं तत्काल वरकन्यामेलकादि
विशेषोक्तिरुच्यते । तत्र द्विजातीनां समावर्त्तनानन्तरं

विवाहकालः मनुना “चतुर्थमायुषोभागमुपित्वाद्यं गुरौ
 द्विजः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृह्यते”
 आशुर्द्वितीयभागे विवाहकाल उक्तः” कृष्णकभट्टे न
 त पूर्वापरविरोधमागच्छेत् ब्रह्मचर्यकालोत्तरत्वमस्य
 समर्थितं यथा “चतुर्थं भागमिति ब्रह्मचर्यकालोपलक्षणा-
 र्थम् अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् न
 च “यतायुर्वै पुरुष” इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तपर-
 त्वम्, “षट्त्रिंशदाजिकं चर्यमित्यादिना विरोधात् ।
 आश्रमसमुच्चयपलमात्रितो ब्राह्मण उक्तं ब्रह्मचर्य-
 कालं जन्ममेव्याद्यं यथाशक्ति गुरौ स्थित्वा द्वितीय-
 मायुषश्चतुर्थभागं कृतदारो गृह्येत्” इत्यत्र मनुतिष्ठेत् “गृह-
 स्थस्तु यदा पश्येत् बलिपलितमात्मनः । पुत्रेषु दारान्
 निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहेव वा” (मनुः) इत्यनियत-
 कालत्वात् द्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हस्थ्यकालमेव ।
 “गुरुणानुमतः स्नात्वा समाहृतो यथाविधि । उद्दिष्टे
 द्विजोभार्यां स्वर्णां लक्ष्णान्विताम्” मनुना समावर्त्त-
 नोत्तरमेव विवाहकालोर्विहितः । समावर्त्तनकालश्च “षट्-
 त्रिंशदाजिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं प्रतप्त्वा । तद्विकं पा-
 दिकं वा पञ्चाष्टान्तिकमेव वा” मनुना षट्त्रिंशद्वर्षाद्यु-
 त्तरकालः उक्तः । स च श्रद्धमेकया युगभेदेन वा व्यव-
 स्थाप्यः तथा च सत्त्वयुगे, वैश्वर्षाः त्रेतायामष्टादश वर्षाणि
 द्वापरे नव वर्षाणि कलियुगे वेदपञ्चकालपर्यन्तं ब्रह्म-
 चर्यं कार्यं ततः समावर्त्तनम् । युक्तञ्चेत् मनुनासत्ये
 नराणां चतुःशतायुष्कलेन त्रेतायां त्रिशतायुष्कलेन
 द्वापरे द्विशतायुष्कलेन कलौ शतायुष्कलेन त्रैलोक्ये
 आयुश्चतुर्दशमर्त्यभेदेन अतकालाधिक्यादि । अतएव “दीर्घ-
 कालं ब्रह्मचर्यं धारयन् कर्मण्डलोः” इत्यादिपुराणे कलौ
 आशुर्गोहीनत्वाभिप्रायेणैव दीर्घकालब्रह्मचर्यनिषेधः ।
 तत्त्वायं भेदः । “केशान्तः षोडशे वा ब्राह्मणस्य विधी-
 यते । राजन्वन्मोहोर्विशेषे वैश्वस्य ह्यधिके ततः” मनुना
 स्त्रोपनयनद्विगुणितकालएव गोदानाख्यस्य केशान्त-
 संस्कारस्य विधानात् वेदव्रतकालस्य बलप्रमाणस्य म-
 हानाम्नादिकेशान्तरूपस्थानन्तरं विवाहस्य कर्त्तव्य-
 तायाः सर्वनिबन्धुभिर्व्यवस्थापितत्वेन स्त्रोपनयनद्विगुण
 कालोत्तरं विवाहस्य कर्त्तव्यता नावाक् । तथा च ब्राह्म-
 णस्य षोडशवर्षात् क्षत्रियस्य द्वाविंशतेः वैश्यस्य चतुर्विंशते-
 रन्तरं विवाहकालः । अतएव रघौ वर्णितम् “अथास्य
 गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीर्घां निरवर्त्तयत् पिता”

शुद्राणाम् “वैश्यवर्षौ च कस्यचित्तुक्ते” इत्यधर्मातिदेशात्
 चतुर्विंशतिवर्षोत्तरमेव विवाहकालः “त्रिंशद्वर्षो वृद्धार्यां
 हृद्यां द्वादशवर्षावर्षीम् । त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षीयां धर्मो मृतेति
 सत्तर” इति मनुना ब्रह्मचर्यरक्षणायसौ सत्तरतोक्तेः
 अथतौ ततोऽर्वागपि कर्त्तुं शक्नुते इति भेदः । स न
 श्रेयानिति बोध्यम् । अतएव शु० त० रघुनन्दनेन ।
 “अनूठभार्यः शुद्रस्तु षोडशाद्वत्तरात् परमिति” शब्द-
 वचनार्थमीमांसायां “तद्विशेषणेन न्यायवर्तिनां शुद्राणां
 षोडशवर्षोपरि विवाहकालः कल्प्यते” इति व्यवस्थाप्य
 तत्समर्थनाय वैश्यवर्षौ च कल्पयेति चकाराहैश्वर्यधर्म-
 मात्रस्यातिदेशकत्वा अतिदेशेन शुद्रस्याप्युपनयनप्राप्ती
 “विवाहमात्रं संस्कारं शुद्रोऽपि लभते मदेति” ब्रह्म-
 पु० तस्य विवाहस्योपनयनस्थानीयतासङ्गा तत्काला-
 काङ्क्षायां “गर्भाष्टमेऽष्टमे वावदे ब्राह्मणस्योपनयनम् ।
 राज्ञामेकादशे महे विधामेके यथाकुलम्” या० पुरतौ ।
 उत्तरोत्तरमधिककालस्योक्त्या वैश्वोपनयनकालापेक्षया-
 ऽधिककालत्वं शुद्रविवाहस्योक्तम् । तत्रापि यथाकुलमित्य-
 तिदेशेन षोडशाद्वर्षात् प्रागपि विवाहो दृश्यते स तु न
 प्रकृत इत्यनेन उक्तरीत्यैव व्यवस्थापितम् । द्विजाति-
 स्त्रीणाम् यद्यपि हारीतेन “द्विविधाः तत्र ब्रह्मवादि-
 नीनामुपनयनं वेदाध्ययनं भिक्षाचर्या च, सद्योबधूनां
 तु उपस्थिते विवाहे स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योबधून्
 यथा कवचिदुपनयनं विधाय विवाहः कार्यः” सद्यो-
 बधूनामप्युपनयनं विहितम् । तथापि तथा विधीयमान
 उपनयनेन वर्णभेदेनोक्तकालापेक्षा उपस्थिते विवाहे इति
 कथनात् विवाहकालश्चैव तत्कालता । वस्तुतः स्त्रीणा-
 मुपनयनं कल्याणरविषयम् यथाह यमः “पुराकले हि
 नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते । अध्युपनञ्च वेदानां
 साविलीप्यहन्तया । पिता पित्रव्यो भ्राता वा नैनाम-
 ध्यापयेत्परः । स्त्र्यहे चैव कन्याया भैक्ष्यवर्षा विधीयते”
 इति । ननु यद्यपि कलौ सत्त्वसुपनयनं स्त्रीणां नास्ति
 तथापि आतिदेशिकमस्ति यदाह मनुः “वैवाहिकोविधिः
 स्त्रीणाभौपनायनिकः परः । पतिसेवा गुरौ वासोऽ-
 हार्थोऽग्निपरिस्तिषेति” तेन कालभेदः सेतुस्त्यतीति सत्यम्
 अतिदेशोपनयनधर्मप्राप्त्यर्थः यथा ब्राह्मणादीनामुपन-
 यनात् प्राक् कामचारकामवादकामभक्ष्याद्याचाराणामदो-
 यतास्ति तदनन्तरं पुनयनधर्माणां सन्ध्यास्नानादीनां प्राग-
 धर्मनिरसनपूर्वकमनुष्ठानपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा-

मपि विवाहात् प्राक् कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वन्ति
विवाहस्य च द्विजत्वसिद्धिकरत्वादनुष्ठिते विवाहे काम-
चारादिधर्मेनिरासपूर्वकं पतिसेवा गुरौ वास इत्या-
दिकमनुष्ठानं भवेदिति । सर्ववर्णस्त्रीणां षड्वर्षोत्तरं
विवाहकालः वक्ष्यमाणवचनात् । एवं वरकन्ययोः
सामान्यकाले निरूपिते इदानीं विशेषकालोऽभिधीयते ।
तत्र तयोः रज्यादिशुद्धेरावशङ्कता यथाह “गुरुशु-
द्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षड्वदकोपरिष्ठात् रविशु-
द्धिवाच्यभोवराणां समयोचन्द्रविशुद्धितोविवाहः” सु० वि०
पी० धा० व्या० “कन्यकानां विवाहः षड्वदकोपरिष्ठात्
पक्ष्मप्रातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्तु, गुरुशुद्धौ
सत्यां विवाहः शुभः । अर्थात् गुरुवाणां विषमवर्षेषु रवि-
शुद्धौ विवाहः शुभः । तदाह च्यवनः । “षड्वदमध्ये-
नोडाद्या कन्या, वर्षद्वयं यतः । सोमोभुक्ते इव गन्धर्वस्ततः
पश्चाद्भुतायन” इति जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां
भुक्ते । तदनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनु-
ष्याधिकारः षड्वदन्तः प्राग्विवाहो न कार्यः । तत्र षड्व-
दपानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः । यदाह नारदः । “यु-
ग्मेऽवदे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पणिपोडनम् । एतत्-
पुंसामयुग्मेऽवदे व्यत्ययेनाशुभलयोरिति” । कश्यपः “वि-
वाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेऽवदे उलपौलदः । अयुग्मे
श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु स्त्र्युदः” इति । एवं च सति
स्त्रीणां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः । यथाह व्यासः
“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्
कन्या ह्यदशे वृषली स्मृतेति” । अस्य फलभेदमाह वात्स्यः
“गौरी ददद्वज्रलोकं सावित्रं रोहिणीं ददत् । कन्यां-
ददत् स्वर्गलोकमतः परमसद्गतम्” । प्राप्नोतीति शेषः ।
“गौरी विवाहिता सौख्यसम्पन्ना स्यात् पतिव्रता । रोहिणी
धनधान्यादिपुलाढ्या सुभगा भवेत् । कन्या विवाहिता
सम्पत्सम्पदा स्वामिपूजितेति” । ननु नववर्षाया रो-
हिण्या अयुग्मवर्षत्वाद् विवाहः कथं सम्भवति गर्भतो नववर्ष-
पक्षेण अयुग्मवर्षत्वापरिहारात् स दोषस्तदवस्थ एव
ये तु “अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेदिति”
चरुण्डेश्वरवाक्यमभ्यसन्ति तस्मिन्नेति स्मृतां विवाहभावाः ।
उच्यते । “युग्मेऽवदे सम्पदः सौख्यं विद्याधर्मायुषः रुदा ।
मर्तुर्दुष्टा भवन्त्योजे निषेकाश्चाल संशय” इति पराशरवा-
क्याद्रभ्यपहणं यथाऽवसीयते नारदादिवाक्ये तथा ज-
न्मत इत्यपि । तत्र षड्वदपानन्तरं जन्मतो विषमवर्षयोर्वमा-

सत्ययानन्तरं नव मासाः शुभाः । समवर्षोऽवसानवच्च ।
इदमेव च मासत्रयं नारदादिमते स्मृतेति इति युक्ता व्य-
स्येति युक्तसत्पश्यामः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपति-
निबन्धे । “मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव
यावत् । विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सन्तोषात्स्यादयो गर्भ-
पराहसख्याः” इति । “अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु वि-
धवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पति-
व्रतेति” चरुण्डेश्वरोक्तिश्च सार्थिका । एवं नवमवर्षस्या
युग्मत्वप्रयुक्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव । एवं
विहितवर्षं यस्मिन् काले गुरुशुद्धिर्भवेत् तद्वशेन विवाहः
कार्यः । गुरुशुद्धिस्तु ‘वदुकन्याजन्मरोगेक्षिकोणायादि-
सम्पन्नः । श्रेष्ठो गुरुः क्षपट्प्राये पूजयान्यत्र निन्दित”
सु० वि० अभिहिता । यदाह गुरुः “स्त्रीणां गुरुबलेनैव
विवाहः शोभनः स्मृतः । वरस्यार्कबलं स्याद्भवेन्दुलम्भयो-
रपीति” ‘सुरगुरुबलसबलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मि-
बलमेव । चन्द्रबलं दम्पत्योरवल्लोक्य विशेषयेद्भग्नमिति” ।
वराहोक्ते च । एतच्चावश्यकत्वाद्यर्थमभिहितम् । यदा द्वयो-
रपि गुरुबलमिष्टं भवेत् तदा पाणिपक्षः शुभदः । द्वयो-
रन्यतरस्य पुर्वकं शुद्धौ विवाहकालान्तरासम्भवे च तत्पिला-
दिना पूजाकारयेत् “रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ
व्रतोदाहौ । शौरनाराशुद्धौ शेषं चन्द्राश्रितं कर्मेति” रा-
जमार्तसङ्कोक्तेः । वराणां विवाहानां पुंसां रविशुद्धिवशेन
विवाहः शुभः । उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः
शुभः स्मृतः अत्र सम्मतिः प्रायुक्ता । यदा तु कन्या का-
लातिक्रान्ता भवति तदा गुरुबलसनावश्यकमिच्छाह व्यासः
“दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविषज्जिता । तस्या-
स्तारेन्दुलम्भानां शुद्धौ पाणिपक्षोमतः” इति । “गुरुशुद्धि
मवदशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दश-
वर्षेभ्यो सुमयः कथयन्ति कन्यकानाम्” भुजबलः सा च
गुरुविचन्द्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते । “गोचरबलाभा-
वेऽष्टकवर्गादिवलं स्यादमित्याह नारदः “गोचरं वेधजं
चाष्टवर्गजं रूपजं बलम् । यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं
गोचरमार्गजमिति” पी० धा० ।

तत्वादी अयननिरूपणम् । विवाहोपक्रमे “हरी प्रभुमे न
च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते शशिमि जयङ्गते” राजभा० ।
‘छदशमयन आर्य्यमागे पञ्च कल्याणे नक्षत्रे चूडोपन-
यनमीदानविवाहाः, विवाहः सर्वकालिक इत्येके” आश्व०
सू० १, ४, ३, सू० । सार्वकालिक इति दक्षिणायन-

लक्षणपक्षविषयः न तु अशुद्धकालपरस्तस्यानुपस्थितेः
अवनपक्षयोरेव प्रकान्तत्वात्तद्विषयता सर्वशब्देन तथैव
परामर्शयोम्यतया अचक्षुः चाप्रकान्ततया तेन परामर्शः
योगात् । अत एव भजवलमी० अशुद्धिमित्यादिकं
प्रागुक्तमभिधाय “एतत्परन्तु विशेषमङ्गिरोवचनं
यथा । कालातृप्ते च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ।
सलभासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः प्रति
सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता” इत्युक्तम् । ततश्च वर-
कन्ययोर्मध्ये कन्याया दशवर्णातीतत्वे अशुद्ध्यादिनां भेदः
समयाशुद्धिश्च उभयसाधारणत्वादपेक्ष्यैव । एतदेव भङ्ग-
नरेणोक्तं ज्यो० त० “राज्यस्य तया युद्धे पितृणां प्राण-
संशये । अतिप्रौढा च या कया नातुज्जगं प्रतीच्यते ।
अतिप्रौढा च या कया कालधर्मविरोधिनी । अविशु-
द्धापि सा देवा चन्द्रलग्नबलेन तु” । “एतत्परमेव दश-
मासाः प्रशस्यन्ते चेत्तपोपविर्जिताः” राजमा० वाक्यम्
“सर्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं” गौतमादय इति मिहिर-
वचनमप्येतत्परम् । वस्तुतः सर्वकालिक इत्येतदासुरा-
द्यधर्म्यविवाहविषयम् । प्रमि० “प्राजापत्यब्राह्मणैर्वर्षं प्रा-
काले प्रोक्तेष्वेव कार्याः विवाहाः । गान्धर्वास्तथासुरो-
राक्षसश्च पेशाचो वा सर्वकाले विधेयः” श्रीपञ्चुक्तेः
“धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालश्चैव परीक्षणम् । नाधर्म्येषु
विवाहेषु” मृच्छपरिशिष्टोक्तेः । तत्र सौरादिमासनिष्पणम्
“मिथुनकुम्भमृगशिराजमे मिथुनेऽपि रवौ त्रिलवे
शुभे । अलिङ्गगाजगते करपीडनम्भवति कार्तिक-
पौषमधुष्वपि” मु० चि० । “मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ ।
मृगोमकरः अलिङ्गेशिकः उषः प्रसिद्धः अजोमेघः ।
एतद्राशिगते रवौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्येऽपि
शुभेराषाढस्य त्रिलवे तृतीयांशे आषाढशुद्धप्रतिपदमारभ्य
दशमोपस्थानं करपीडनं विवाहो भवति । अर्धादितर-
राशिगते सूर्ये सति आषाढशुद्धदशम्यनन्तरं हरिश्चयने
च सति विवाहो न स्यात् यदाह कश्यपः । “उत्तराश्विगते
सूर्ये मीनं चैव च पर्वयेत् । अजतोदन्तकुम्भालिङ्ग-
राशिगते रवौ । सुखं करपङ्कं त्वन्यराशिगे न कदा-
चनेति” पथिष्ठः । “दिनाधिपे मेघपञ्चमालिकुम्भमृग-
क्राव्यधटर्क्षसंस्थे । माघहस्ते माधवशुक्रलोह सुख्योऽथ वा
कार्तिकसौम्ययोचेति । धटस्तुला । शुक्रोज्ज्वलः सौम्यो
मार्गशीर्षः सुख्यो विवाह इति शेषः । “आर्द्रोदयादूर्ध्व-
मिनस्तु कार्यं तत्तत्तद्वन्दे द्युक्ते कदाचित् । मासोक्त-

कर्मैतरमङ्गलायं कुर्यान्न मुनेऽपि तथा सरारौ” । एतेन
हरिश्चयनात्प्राक्कालः साधीयानिस्तभिहितं भवति । अत्र
सामान्यतोमासशब्देन चान्द्र एव मासो गृह्यते “इन्द्राग्नी
यत्र कुर्येते” इत्याद्युक्तेः । अत्र तु सौरचान्द्रमासद्वयोपादा-
नादुभयोरैक्ये विवाहफलमविकलं भवति । तदुक्तं केशवाक्ये
ष । “प्रायःसौरं मानमिष्टं विवाहे केचिच्चान्द्रं मान-
माहुः फलेन । तस्मात् सम्यक् तत्फलामिष्टदैक्ये सौरो-
मासः केवलः किञ्चिद्गूढः” इति । अस्यार्थः । कश्यपा-
दिभिः सौरा एव मासाः उक्ताः तेषां च प्राशस्यम् ।
“विवाहादौ कृतः सौरौ यत्रादौ सावनोमत” इति हजुर्मग-
क्षरणात् । भारदादिभिस्तु “माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठ-
मासाः शुभप्रदाः । मध्यमाः कार्तिकोमार्गशीर्षौ वै नि-
न्दिताः परे” इति चान्द्रा एवोक्ताः । एतत्प्राशस्यं च
वशिष्ठेनोक्तम् । “उद्वाह्यचोपनयनप्रतिष्ठातिथिप्रतं
क्षौरमहोत्सवाद्यम् । पूर्वक्रियावास्तुमृच्छप्रवेशः सर्वं हि
चान्द्रेण हि गृह्यते तदिति” । अतोदयोः सौरचान्द्र-
मासयोरैक्ये विवाहादि शुभमेकतरपक्षान्वयणे मध्यममिति
निष्कटोऽर्थः । एवं च मकरसंक्रान्तौ मासः, कुम्भे फा-
ल्गुनोमेवे वैशाखः द्वे ज्येष्ठः, मिथुने आषाढतृतीयांशः,
तत्रायां कार्तिको देवोत्थानादुत्तरः, हृदिके मार्गशीर्षः,
शुभ इत्यर्थः । केचित्तु चान्द्रमासं मुख्यमाहुस्तोनायमर्थः ।
फाल्गुनो विहित इति मीनसंक्रमणमङ्गावेऽपि शुभः,
चैत्रो निषिद्ध इति मेघसंक्रान्तिसङ्गावेऽप्यशुभः । तदुक्तं
विवाहचन्द्रावने । “अथोन निन्द्यो यदि फाल्गुने स्याद-
जस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः । मृश्वान्नितौ ह्यवपि वर्ज-
नीयाविस्थादिवाचाभियमेव युक्तिरिति” “अजस्तु वैशा-
खगतो न निन्द्य इति तु निर्मूलमेव । न हि मेघसंक्रमः
क्षचित् निषिद्धोऽस्ति । तदेतद्विचारितरमणीयं कुतः ? य-
तोयन्मते सौरमासश्चैव मुख्यत्वं तन्मते मेघः प्रशस्त इति
चैत्रेऽपि विवाहप्रसङ्ग इति विपरीतं तस्यापि वक्तुमश-
क्यत्वात् । उक्तञ्च ब्रह्मरत्ने । “पौषेऽपि मकरस्थोऽके चैत्रे
मेघगते रवौ । आषाढे मिथुनादिस्थे केऽप्याहुः करपीडन-
मिति” । किञ्च वशिष्ठवाक्ये “दिनाधिपे मेघपृष्ठेलादौ, सौर
चान्द्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात् । तस्मात् द्वयो-
रैक्ये विवाहः प्रशस्तः । तत्र माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठा-
सख्याः । यत्र तु निषेधानन्तरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षि-
णायने विवाहं निषिध्य कार्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र
मध्यमतम् अतएव कार्तिकसौम्ययोश्च वशिष्ठेन पुत्रयुक्तं

नारदवाक्ये स्मृतमेव मध्यमत्वम् अतो विवाहपटले गगः
 “पुत्रोपेता तु कार्तिके धनधान्यसुतोपेता सौख्ये भर्तृपरा-
 यणा” इत्युक्तवान् तदपि धनुःसंक्रान्तिव्यतिरिक्तविषयं द्र-
 ष्यम् । हरिश्चयनात्प्रागाप्रादुर्गतयोर्गन्ध मध्यमः हरि-
 स्त्राप्तान्तर्गताः आषाढश्रावणभाद्रपदश्विनकार्तिकाः पौ-
 षशैते निषिद्धाः । धनुषि पौषस्वत्यन्तं निषिद्धः । ‘मीने
 धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततरङ्गने । जौरमन्त्रं न कुर्वीत
 विवाहं गृहकर्म चेति’ गार्ग्योक्तेः । अन्नमन्त्रप्राशनं वि-
 श्रुतकालातिक्रान्तम्, जौरं चोत्तमं स्वान्नम् यत्तूपन-
 यनाङ्गं जौरं तस्य न निषेधः ‘चैत्रे मीनगते रवाविति’
 विश्रुतोपनयनस्य विषयाभावात् । अथोत्तरार्द्धं व्याख्या-
 यते । अलीति । अलिष्टगजाः प्राग्व्याख्याताः । एत-
 द्वाश्रयगते सूर्ये सति कार्तिके कपोपमधुजपि करपीडनं भवति
 यथा उच्यते कार्तिकः मकरे पौषः मेषे चैत्रोऽपि त्यर्थः
 इदं तु सौरमासपञ्चलानां मतम् । अतएवाधुनोक्तचू-
 ळारत्नस्यवाक्ये “केषाङ्कः करपीडनं” मित्युक्तिः । श्रीधरो-
 ऽपि । “पौषे च कुर्यान्नकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो
 व्रदा स्यात् । प्रयत्नमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गगं मि-
 श्रुनस्थितेऽर्के इति तदेतत्प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् अथवा
 केषवमताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गीकृत्य कालान्तरानुपेक्ष-
 यस्थदेयकन्याविषयम्” । पी० धा० । प्रमिता० तु देशभेदात्
 मासभेदस्य व्याख्यातोक्ता ‘तपतीक्षणयोर्मध्ये चान्द्रोमासः
 प्रशस्यते । अन्येषु सर्वदेशेषु सौरो व्रतविवाहयोः । विन्ध्या-
 द्देर्दक्षिणे भागे चान्द्रोमासः प्रशस्यते । उदग्भागे तु
 विन्ध्यस्य सौरमानं विधीयते । अन्येषु सर्वदेशेषु मिश्रमानं
 प्रकल्पयेत्” । मासभेदे फलभेदमाह ज्यो० त० भुजबलः
 “आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टगजाः श्रावणे वेश्वा भा-
 द्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके । पौषे प्रेतवती
 विद्योगबहुला चैत्रे मदान्मादिनी” निर्ण० सि० व्यासः ।
 “माघफाल्गुनवैशाखे यद्गृहा मार्गशीर्षके । ज्येष्ठे वाषाढ-
 मासे वा सुभगा वित्तसंयुता । श्रावणे वापि पौषे वा कन्या
 भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुक्कार्तिकेपु याति वैधव्यातां लघु”
 व्याख्यातस्य शुभता दशदिनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अत्र
 प्रतिपद्यः प्रागुक्तः । अत्र जन्ममासादिनिषेधः
 “आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासमतिथौ करग्रहः । नोचि-
 तोऽथ विवर्धः प्रशस्यते चेद्विदोवजन्तुपोः सुतप्रदः” सु० चि०
 “यस्मिन् चान्द्रोमासे जन्म सजन्ममासः जन्मतिथिसारभ्य-
 लिङ्गतिथ्यात्मको मासो जन्ममासोनेत्युच्यते । इत्यनया

द्युपकरणे “जन्मर्जमासमतिथयः” इति पञ्चाव्याख्यावसरे विविच्य
 व्याकृतमश्राभिः, यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तज्जन्ममं यस्यां तिथौ
 जन्म सा जन्मतिथिः । समाहारद्वन्द्वः आगमशासनस्या
 नित्यत्वाच्चुमभावः । उपलक्षणत्वात्तन्मूर्त्तौऽपि । तत्रा-
 द्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोः करग्रहो विवाहो नोचितो निषिद्ध
 इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः । “स्वजन्ममासमतिथिष्वक्षत्रेषु
 पैनाशिकाद्यवृत्तगणेषु चैवम् । नोदाहृमात्माभ्युदयाभिकाङ्-
 क्षी नैवाद्यगर्भद्वितये कदाचित्” । ज्योतिषसूक्तः नारदोऽपि
 “न जन्ममासे जन्मर्त्ते न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्यगर्भसुत-
 स्वाथ इहिलुवां करग्रहः” इति । जन्मदिवसे जन्मतिथौ ।
 आद्यग्रहकल्पेऽपवादो जगन्मोहने “जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः
 पञ्चैव गर्गश्चदिनं तथात्रिः । तज्जन्मपक्षं किल भागुरिच
 व्रते विवाहे गमने चुरे चेति” पी० धा० । ज्यो० त० तु “चाटौ
 च गर्गश्चनोदशाहम् । जन्मास्वमासं किल भागुरिच व्रते
 विवाहे क्षुरकर्णवेधे” तृतीयपादादि पाठः “अथेति द्विती-
 यजन्तुपोरनाद्यगर्भयोश्चेद्विवाहः तर्हि सुतप्रदो विवर्धः
 पशुव्रतैः प्रशस्यते । एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम् ।
 सर्ववाद्यगर्भराहित्यं विवक्षितम् । केचित् “चेदनाद्यजन्तुपो-
 रिति” पठन्ति । यदाह च्यवनः “जन्मर्त्ते जन्ममासे वा
 तारायामथ जन्मनि । जन्मलग्ने भवेद्गृहा पुलाढ्या पतिव-
 क्त्वेति” । चण्डेश्वरः “जन्ममासे तु पुलाढ्या घनाढ्या
 जन्मभोदये । जन्मलग्ने भवेद्गृहा सन्ततिचौख्यभागिति
 एतज्ज्ञानाद्यगर्भविषयम् । “आद्यगर्भं साक्षाद्विषेधाभिधानात्
 पी० धा० । ज्यो० त० तु कन्याविषयमिदं न परविषयम् ।
 “उदाहृच्च कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते” इति श्रीपतिवच-
 नात् इति समर्थितम् । अथ जौठादिमासे विवाहे विशेषः ।
 “ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठश्चैव युक्तं कदापि ।
 केचिन्नूयं वज्रिणं मोक्षं चाङ्गनैवान्योन्यज्येष्ठयोः स्थादि-
 वाहः” सु० चि० “पुत्रो ज्येष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि
 ज्येष्ठः इत्येतन्निज्येष्ठम् । इदं ज्येष्ठलयस्युच्यते । तत् कदापि
 नैव युक्तं नैव प्रशस्तम् । ज्येष्ठे मासे ज्येष्ठधूर्वरयोर्नैव
 विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदात्येकतरज्येष्ठत्वं तदा ज्येष्ठमा-
 सेऽपि भवति । यदाह गुरुः “न ज्येष्ठे ज्येष्ठयोः कार्यं
 न्यूनयोः पाणिपीडनम् । तयोरन्यतरं ज्येष्ठे ज्येष्ठमास्यपि
 कारयेत्” इति । एतज्ज्ञान्यतरज्येष्ठत्वं द्विविधं ज्येष्ठ-
 मासो ज्येष्ठोवरस्य, ज्येष्ठोमासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठः-
 द्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः । एकोज्ये-
 ष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठसुतमभेयदाह वराहः “द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

जन्मर्त्ते जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलग्ने भवेद्गृहा पुलाढ्या पतिव-
 क्त्वेति” । चण्डेश्वरः “जन्ममासे तु पुलाढ्या घनाढ्या जन्मभोदये । जन्मलग्ने भवेद्गृहा सन्ततिचौख्यभागिति
 एतज्ज्ञानाद्यगर्भविषयम् । “आद्यगर्भं साक्षाद्विषेधाभिधानात् पी० धा० । ज्यो० त० तु कन्याविषयमिदं न परविषयम् ।
 “उदाहृच्च कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते” इति श्रीपतिवचनात् इति समर्थितम् । अथ जौठादिमासे विवाहे विशेषः ।
 “ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठश्चैव युक्तं कदापि । केचिन्नूयं वज्रिणं मोक्षं चाङ्गनैवान्योन्यज्येष्ठयोः स्थादि-
 वाहः” सु० चि० “पुत्रो ज्येष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि ज्येष्ठः इत्येतन्निज्येष्ठम् । इदं ज्येष्ठलयस्युच्यते । तत् कदापि
 नैव युक्तं नैव प्रशस्तम् । ज्येष्ठे मासे ज्येष्ठधूर्वरयोर्नैव विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदात्येकतरज्येष्ठत्वं तदा ज्येष्ठमा-
 सेऽपि भवति । यदाह गुरुः “न ज्येष्ठे ज्येष्ठयोः कार्यं न्यूनयोः पाणिपीडनम् । तयोरन्यतरं ज्येष्ठे ज्येष्ठमास्यपि
 कारयेत्” इति । एतज्ज्ञान्यतरज्येष्ठत्वं द्विविधं ज्येष्ठमासो ज्येष्ठोवरस्य, ज्येष्ठोमासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठः-
 द्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः । एकोज्येष्ठोऽन्यद्वयमज्येष्ठसुतमभेयदाह वराहः “द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

सौ प्रोक्तावेक ज्येष्ठः शुभविहः । ज्येष्ठस्य न कुर्वीत विवाहे सर्वसम्मतमिति । पराशरोऽपि “अज्येष्ठ कन्याया यत्न ज्येष्ठः पुत्रो वरो यदि । व्यत्ययो वा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रदः” इति । केचित्तु ज्येष्ठमासाभावेऽपि परकन्ययोज्येष्ठत्वमपि मध्यमाक्षुक्षदमत् । वधूराव्यतरज्येष्ठता राक्षस्य विवक्षितम् । तदुक्तं प्रागुक्तं । किन्तु जन्मासज्येष्ठमासयोरभावेऽपि ज्येष्ठयोर्वधूवरयोः सर्वथा निषिद्धो विवाहः । यदाह गर्गः “ज्येष्ठायाः कन्यायाश्च ज्येष्ठपुत्रस्य वै मिथः । विवाहो नैव कर्त्तव्यो यदि स्यान्नियमं तयोरिति” । तदेतदुक्तं ग्रन्थकृता “नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः” इति । ज्येष्ठस्य निषेधस्त्वितिदोषाधिक्यं सूचयार्थः । (अतः परं ज्येष्ठस्य ज्येष्ठवाचकत्वं समर्थितम्) अथास्यापवाद उच्यते केचिदिति । सत्यावश्यकत्वे सूर्यं वज्रिगङ्गुत्तिकास्यं प्रोक्ष्य त्यक्त्वा ज्येष्ठमासेऽपि ज्येष्ठस्य वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभः इति केचिदुक्तं एतच्च तत्त्वव्याख्यात्वाज्ज्येष्ठपक्षस्य न ज्येष्ठे इति सामान्यतो मङ्गलकृत्यनिषेधेऽपि द्रष्टव्यं यदाह भरद्वाजः “ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत भास्करे चानलस्थिते । नोत्सवादीनि कार्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत्” । विशेषमाह स एव । “यदाह-ज्ञैव गर्गस्तु त्रिदशाहं वृक्षसतिः । अर्कभोग्यान्निगम-तो मुनिः त्वाहं पराशर” इति । तन्मानरेपि “ऊत्तिका-स्यं रविन्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवादीनि कार्याणि दिनानि दश वर्जयेत् । व्रतवन्धविवाहश्च पूजां कर्णस्य वेधनम् । ज्येष्ठमासे न कुर्वीत कल्याणज्येष्ठपु-त्रगमिति” । अत्र ज्येष्ठपुत्रद्विलो ज्येष्ठमासवन्मार्गगीर्षे-ऽपि मङ्गलकृत्यनिषेधमाह वात्स्यः । “मार्गगीर्षे तथा ज्येष्ठे विवाहश्चौलमेव च । ज्येष्ठपुत्रद्विलोच न कु-र्वीत व्रतनथा” । भरद्वाजोऽपि “मार्गगीर्षे तथा ज्येष्ठे-सौर परिणयं व्रतम् । आद्यपुत्रद्विलोच यत्नतः परि-वर्जयेत्” इति । (जे०००० । “आद्यगर्भमवपुत्रकन्ययोः ज्येष्ठमासि न च जात मङ्गलम्” इत्युक्तम्) स्वयं च ‘ग्रन्थकर्ता ज्येष्ठे कैचिन्मार्गेऽपि नेष्यते इत्युक्तं प्राक्, कैचिदुपपन्नं गिराबारामाव्यं स्वचरितकृतम्” पी० धा० । “सुतपरिणयात् पणमासान्तः सुताकरपीडनं न च निजकुले तद्वदा मण्डनादपि सुखम् । न च सहजयोर्देवे आलोः सहोदरकन्यके न सहजसुतोहा-होऽर्द्धार्धे शुभे न पितृक्रिया” सु०चि० । “देहलीदीप-न्यायेनात्रापि निजकुल इति सख्यप्रते निजकुले स्वयं

सुतस्य परिणयाद्विवाहात् परतः सौरमासपट्टकमध्ये सुतायाः कन्याया विवाहो न स्यात् । उक्तं च वसिष्ठेन । “पुलोद्वाहाज्ञैव पुत्राः कदाचिदा पणमासात्कार्यसुहाह-कर्मेति” । नारदोऽपि । “पुलोद्वाहात्परं पुलोविवाहो न कर्त्तव्ये । कुर्यान्न व्रतसुहाहं मङ्गलाद्यापि मङ्गलमिति” (कृतानां सौरत्वात् सौरपणमासवर्जनसूक्तम्) अथ च निषेधः कुलपरोद्भवः । यदाह वात्स्यः । “स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः कथ्यते पुं विवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिश्च । निर्गमादादितो न प्रवेशोहितस्तत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कौत्सितय” इति । निजकुल इति । स्वयं पुत्रस्य कन्याया वा मण्डना-द्विवाहान्मण्डनश्चौलसुपनयनं मण्डनान्मण्डनादिप्रतचतुष्टयं समावर्त्तनं वा तद्वत् पणमासान्तं कार्यम् । यदाह-हालिः “कुले कृतपुत्रयादवाहं मण्डनान्न त मण्डन-मिति” । तस्मान्मण्डनान्मण्डनं कार्यं तथा कन्या-विवाहादनन्तरं पुत्रस्य विवाहः कार्य इत्यर्थः । यदाह नारदः । “सुखण्डान्मण्डनं कार्यं मण्डनादिव सुखण्ड-मिति” । वसिष्ठः “पुलोविवाहात् परतः सदैव शुभप्रदं पुत्रविवाहकर्मेति” नचेति, सहजयोः सोदरयोर्भातो-स्तुहोदरकन्यके न देवे नोद्वाह्ये । उक्तं च नारदेन “नचैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये त कन्यके । नूनमुदाचि-दुदाहो नैकदा सुखण्डनद्वय मिति” “एकजन्ये त कन्ये द्वे-पुत्रयोर्नैकजन्ययोरिति” वसिष्ठोक्तेः । अत्र चकारोऽनुक्तं सहजयाद्यैः । तेनैककं वराय सहोदरकन्याद्वयमपि न देयमित्यर्थः । “न पुलोद्वयमेककं प्रदद्यात्तु कदाचनेति” वसिष्ठोक्तेः नारदोपि । “प्रत्युद्वाहोर्नैव कार्या नैककं द्वे-हितद्वयमिति” । प्रत्युद्वाहोर्विनिमयविवाहः सत्पुत्राय चेत्यत्र कन्या दीयते तदा मयापि त्वत्पुत्राय कन्या देये-त्वेन पणवन्धरूपः । (परिवर्त्त) एतादृशः पणवन्धोभमि-न्यादिदानेऽपि द्रष्टव्यः । सुतश्च सुतश्च सुतौ सरूपाणा-मित्येकगेषः । सुता च सुता च सुते पूर्ववदेकगेषः । सुता च सुतश्च सुतौपमान् स्त्रियेत्येकगेषः । सुतौ च सुते च इति कृतैकगेषाणां नन्दः अत्रापि पुमान् स्त्रिये-त्येकगेषः । सहजाश्च ते सुताश्चेति कर्मधारयः । तेषां सोदरस्याहृणां विवाहः अर्द्धार्धे वर्षाहे सौरपणमास-मध्ये न कार्यः । यदाहनारदः “विवाहश्चैकजन्यानां पणमासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्र का विधवा भवेत्” । विवाह इत्युपलक्षणम् । तेन समानसंस्कार एक माहजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा पुत्रकन्ययोर्वा न कार्य

इत्यर्थः । तथा च उक्तमनुः “एकमात्रजयोरेकवत्सरे पुरु-
षस्त्रयोः । न समानक्रियाङ्गुल्यान्मात्रभेदे विधीयते”
इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निधि-
हेत्यर्थः । एकवत्सर इति सावकाशकालद्योतनाय ।
पण्यसमये तु सर्वदैव न कार्या । “विवाहस्तै-
जन्व्यानां पण्यसाध्यन्तरे यदीति” नारदवाक्यस्वरसात् ।
पराशरोऽपि “एकोद्वप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि ।
पाणिपद्मोभवेच्च न तत्रैका विधवा भवेदिति”
तुल्यन्यायत्वाद्युपपत्तौ तदर्थत्वात् तयोरेवतरस्य
नाश इत्यर्थः “नैकदा सुखदुःखमिति” वसिष्ठोक्तेः ।
एकदा एकस्मिन् वर्षे सुखदुःखौलसुपनयनं वा” “पुत्री-
परिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् । पुत्रान्तरस्य
कुर्वीत नोद्वाहमिति स्वरय इति” गर्गवाक्यान्तु भिन्न
मात्रविषयपूर्वोक्तपराशरवाक्यस्वरसात् । “समाना-
पि क्रिया कार्या मात्रभेदे तथैव च । विवाहे दुहितः
कार्यो न विवाहचतुर्दिनमिति” नारदोक्तेः । वसिष्ठेन तु
विशेषोऽभिहितः । “एकोद्वप्रसूतानां मात्र कार्यत्वयं
भवेत् । भिन्नोद्वप्रसूतानां नेति यातातपोऽप्रवीदिति” ।
चौलोपनयनविवाहरूपं कार्यत्वयम् । तदुक्तं व्यवनेन ।
“आदौ चौलं ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः । मात्रभेदे
बुधैरुक्तो मात्रैको न कर्हिचिदिति” । एवं स्थिते भिन्नो-
द्वप्रसूतं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन् सख्ये न कार्यम् ।
किञ्च गृहभेदादाचार्यभेदाद्वा कार्यं यदाह वसिष्ठः ।
“द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पञ्चाश्वभिर्दिनैश्च ।
आवश्यकं शोभनसुखयो वा द्वारेऽथवाचार्यविभेदतोऽपि”
इति । द्वारे द्वारभेदे ।

यमलजातयोस्तपत्ययोर्नियतकालानां जातकर्मादिकर्म-
णामेकक्रियानियेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात् । अतो यम-
लजातयोस्तपत्ययोर्नियतकालानां जातकर्मादिकर्म-
णामेकक्रियानियेधाभावात् । “एकस्मिन् वत्सरे प्राप्ते पुत्र-
यमलजातयोः । चौरश्चैव विवाहश्च मौञ्जीवस्त्रमेव चेति”
पराशरोक्तेः । चौरश्चौलम् । भट्टकारिकायां च “एकस्मिन्
वत्सरे चैव वासरे सख्ये तथा । कर्त्तव्यं सख्यं स्त्रोभ्या-
न्तोर्यमलजातयोरिति” । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण । “ज्ये-
ष्ठेन चाज्ञानं सुजातान्तरासपि स्मृतम् । यमयोश्चैव
गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मतेति” मनूक्तेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठ-
त्वम् । “यस्य जातस्य यमयोः पश्यति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः प्रथमश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठः प्रतिष्ठितमिति” ।
सन्तानोवन्धः । शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलकाले पितृ-

क्रिया आह क्रिया न कार्या विशेषेणानभिधानात् कुलेऽयं
निषेधः सख्ये नाप्यमङ्गलमिति” नारदोक्तेः । अम-
ङ्गलं आहम् । तु किन्तु समाप्ते एव सख्ये कार्यमित्यर्थः ।
अथवा आहदिने समीपस्थिते तदनन्तरं लग्नमवधार्य विवा-
हादिमङ्गलं ज्ञेयं कार्यमित्यर्थः” पी० धा० । “वध्वा वरस्यापि
कुले लिपुरुषे नाशं व्रजेत्कचन निचयोत्तरम् । मासोत्तरं तत्र
विवाह इत्येते शान्त्याऽथ वा स्मृतकर्त्तव्ये परैः” मु० चि०
“निचयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि वध्वाः कन्यायास्तथा
वरस्यापि कुले वन्धे तत्रापि लिपुरुषमध्ये कचन सपिण्डो-
नाशं व्रजेत् प्राप्नुयात् तत्र मासोत्तरं मरणदिनादार-
भ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिजूलं ततः शान्त्या स्तनुष्ठितया विवाहः
सुखेनेष्यते । उक्तञ्च स्मृतचन्द्रिकायाम् । “उक्ते वाङ्-
मये पञ्चानुष्ठानमवति गोविणः । तदा न सख्यं कार्यं
नारीवैधव्यदं भवति” । विशेषमाह मेधातिथिः ।
“पुरुषत्वपर्यन्तं प्रतिजूलं सगोविणाम् । प्रवेशनिर्गमौ
तद्वत् तथा सुखदुःखमण्डने” । इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं
यथोक्तं माण्डव्येन “अन्येषां तु सपिण्डा-
नामाशौचं माससंज्ञितम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो-
लग्नं विधीयते” इति । पित्रादिमरणे तु विशेषमाह
शौनकः । “वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ।
एतेषां प्रतिजूलञ्च सहाविघ्नप्रदं भवेत् । पिता पि-
तामहश्चैव माता वापि पितामही । पितृव्यः स्त्रीसुतो-
भ्राता भगिनी वा विवाहिता । एभिरेव विपद्मैश्च प्रति-
जूलं बुधैः स्मृतमिति । अन्यैरपि विपद्मैश्च केचिदूर्ध्वं तद्व-
नेत्” । अन्यैः उक्तेभ्योऽन्यैः । प्रतिजूलस्य नियतं कालमाह-
माण्डव्यः “वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्-
मृतिः । तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् । पि-
तराशौचमवदं स्यात् तदूर्ध्वं मातुरेव हि । मासत्रयञ्च
भाष्यावास्तदूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः” । देवतमनोहरे विशेषः
“प्रतिजुले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् । विवाहस्तु
ततः पश्चात् तयोरेव विधीयते । दुर्भिक्षे राष्ट्रमङ्गे च पि-
त्रोर्वा प्राणसंगरे । प्रौढाद्यामपि कन्यायां प्रतिजूलं न दुष्य-
तीति” मेधातिथिः । “दोर्ध्वरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ।
उदासवर्त्तिनश्चैव प्रतिजूलं न विद्यते । सख्ये समनुप्राप्ते
याज्ञवल्केन योगिना । शान्तिरक्ता गणेशस्य कृत्वा तां
शुभमाचरेत् । अज्ज्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे ।
यः करोति शुभं तावद्दिनं तस्य पदेपदे” इति । अथाव-
श्यकत्वेऽपवादमाहाधवेति । “स्वस्ववर्णपुरस्कारेणाशौचनि-

गमे मरणाशौचनिर्गमे सति शान्त्या च स्तुतिविता
 विवाहः कार्य इति परैराचार्यैरिष्यते । यदाह मेधा-
 तिथिः । “मेतकार्याण्यनिर्वृत्य चरेद्वाभ्युदयक्रियामिति”
 ज्योतिःप्रकाशेऽपि । “प्रतिक्रुतेऽपि कर्त्तव्योविवाहोमास-
 मन्तरा । शान्तिं विधाय मां दत्त्वा वाग्दानादि चरेदुत्तमः”
 इति । सत्यावश्यकत्वे स्त्रियाशौचादनन्तरं मासमध्येऽपि
 शान्तिं विधाय विवाहः कार्य इत्यर्थः पी० धा० “कुडा
 व्रतञ्चापि विवाहतोव्रताञ्चूडा नेटा पुरुषत्वयान्तरे । बधू-
 प्रवेशाच्च सुताविनिर्गमः पण्मासतोवाऽवद्विभेदतः शुभः
 सु० चि० “कुडा चौलं व्रतमुपनयनञ्च अपिशब्दान्
 महानाम्नादिसमावर्त्तनञ्च विवाहात् परतः पुरुष-
 त्वयान्तरणव नेटम् । तथा व्रतादुपनयनाञ्चूडा पुरुषत्वव-
 पर्थ्यन्तं नेटा । तथा बध्वाः सुपायाः कन्यायाः वि-
 निर्गमोऽपि पुरुषत्ववपर्थ्यन्ते नेटः एतन्मूलवाक्यं “पुरुषत्व-
 वपर्थ्यन्तमित्यादि” “आदौ चौलं ततो मौञ्जीत्यादि” च प्रा-
 ग्विहितम् । तस्मान्मूलपुरुषस्य चतुर्थादौ नायं
 दोषः । स चायं दोषः पुरुषत्ववे पण्मासपर्थ्यन्तमेव अतः
 पण्मासत इति मासवट्कानन्तरमयं व्यत्यस्योऽपि विवा-
 हादिः सर्वोविधिः शुभः । एतन्मूलवाक्यम् “कुले
 ऋतुत्वयदर्वाक्” इत्यादि प्रागुक्तम् । अत्रापवाद उच्यते
 चेति अथवाऽवद्विभेदात् वर्षभेदात् पण्मासमध्येऽपि
 शुभः । यथा मासि मासि विवाहो वैशाखे चौलं यज्ञो-
 पवीतं वा भवत्येवेत्यर्थः । तदुक्तं संहितासारावल्याम्
 “फाल्गुने चैत्रमासे त्र उपलोद्वाहोपनावने । भेदादवदस्य
 कुर्वीत नर्त्तुत्वयविलङ्घनमिति” अत्र फाल्गुनपदं प्रागवद-
 सतमासान्तरस्याप्युपलक्षणं चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखा-
 द्युपलक्षणं तत्र कैतिककन्यायेन यत्र स्वसङ्कालान्तरं तत्रा-
 पि निषेधाभावस्ततोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम् अवद-
 भेदस्यैव प्रयोजकत्वात्” पी० धा० । अथ प्रसङ्गान्मूलादि
 पूत्पन्नयोर्वधूरयोः अशुरादिपीडकत्वमाह “अशूविना-
 यमहिजौ सुतरां विधत्तः कन्यासुतौ निर्धर्तिजौ अशुरं
 हतम् । ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवायजञ्च शक्राग्निजा
 भवति देवनायकत्वी” सु० चि० । “अहिजावास्ते पोत्-
 पन्नौ कन्यासुतौ अशूः साक्षाद्भर्त्तुर्मातृविनाशं विधत्तः
 कुरुतः तथा निर्धर्तिजौ मूलोत्पन्नौ कन्यासुतौ अशुरं
 हतोभारवतः । उक्तञ्च वसिष्ठेन “नैर्धर्त्यभोद्भूतसुतः
 सुता वा साक्षादवश्यं अशुरं निहन्ति । तदन्यपादे जनितो
 निहन्ति नैवोत्क्रमेणाहिभवः कलत्रमिति” अहिभव

इति पुंस्त्वमविवक्षितम् । सुतः सुता चेति पूर्वोक्तेः
 ‘मूलजा अशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनामिति’ नारदो-
 क्तेषु तस्य अशुरस्याङ्गनां पत्नीम् । वरस्य कन्याया
 वा साक्षान्मातरं न तु सापत्नमातरं हन्तीत्यर्थः । तदेव
 स्पष्टमुक्तं वसिष्ठेन । ‘जनकं जननीं हन्ति भर्त्तुर्मूला-
 हिधिष्णुजा’ । तल्लव्यायत्वात् कन्याया अपि साक्षा-
 न्मातरम् । ज्येष्ठेति ज्येष्ठानलभोत्पन्नकन्या स्वधवा-
 यजं भर्त्तुज्येष्ठमातरं हन्ति । शक्राग्निजा विशाखा-
 नक्षत्रोत्पन्नकन्या देवरस्य भर्त्तुः कनिष्ठवन्धेनायकत्वी
 भवति । यदाह वसिष्ठः । “सुरेयताराजनिता धवायजं
 हिदैवताराजनिता तु देवरमिति” । हन्तीत्युत्पत्तयेति । ना-
 रदोऽपि । “हेन्द्री पत्ययजं हन्ति देवरन्तु द्विदैवजेति” पी०
 धा० अत्र विशेषः “हीशाद्यापादवयजा कन्या देवरसौख्यदा ।
 मूलान्वयपादसापाद्यापादजातौ तयोः शुभौ” । सु० चि०
 ‘हीशं विशाखा । यदाह न्यवनः । “विशाखा तुलया-
 युक्ता देवरस्य शुभावहा । विशाखा वधिकोद्भूता देवरं
 हन्यसंशयमिति” । इह नारदोऽपि “न हन्ति देवरं
 कन्या तुलामिध्विदैवजा । चतुर्थपादजा त्याज्या दुष्टा
 वधिकपृच्छवत्” । तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे निषेधः फ-
 लितः इत्यर्थः । सूत्रेति । तयोः अशुरवधोः मूल-
 चतुर्थचरणोत्पन्नौ तो कन्यासुतौ अशुरसौख्यदौ ।
 आक्षेपाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ तयोः सौख्यदौ तदुक्तं
 नारदेन । “सुतः सुता वा नियतं अशुरं हन्ति मूलजः ।
 तदन्यपादजनैव तस्याऽक्षेपाद्यापादजः” अत्र पुंस्त्वमविव-
 क्षितं हेतुः स एव पी० धा० । इति बधूरयोः सामान्य-
 तोषुणदोषविचारः

अथ बधूरयोर्मेलकम् । तत्र कूटान्यनेकविधानि तत्र
 केचिद्दश कूटान्याहुः । तदाह नारदः । “दिनं गणञ्च
 माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरेव च । राशिराश्वधिपौ रज्जु-
 वृक्षं वेधो दय फटताः” । “पुनश्च वणकूटञ्च माहेन्द्रं
 वा ततः परम् । एते द्वादश योगाश्च प्रीतिभेदाः
 प्रकीर्त्तिताः” । अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः । यदाह गर्गः
 “माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम् । स्त्रीदीर्घं
 रज्जुकूटञ्च वृक्षं वधोऽख्यकूटकम् । राशिराश्वधिपाख्ये
 च वेधौ नाद्याख्यकूटकम् । भूतलिङ्गाख्यकूटञ्च जात्याख्यं
 पणिकूटकम् । योगिनीगोलकूटन्तु कूटान्यष्टादशैव तु ।
 दम्पत्योर्द्विकारीणि यत्राक्षिण्यानि शास्त्रतः” इति । तत्र
 दशादिकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धत्वात् तानि विज्ञाय

सर्वदेशप्रसिद्धान्यदृष्टानि सल्लवणानि आह पी० धा०

“वर्णोवश्यं तथा तारा योनिश्च पञ्चमैलकम् । गणमै-
लम्भकूटञ्च नाडी चेते गुणाधिकाः” मु० वि० ।

“एते राशिगूटभेदवर्णादिमैलगां सत्यां गुणाधिका
एकादिगुणाधिकास्तुः । वर्णमैलगानेकगुणः, वश्ये द्वौ
गुणौ, तारायां त्रयोगुणाः, योनिमैलगां चत्वारः, पञ्चमै-
लगां पञ्च, गणमैलगां षट्, सङ्गकूटे सप्त, नाडीभे-
देऽष्टौ इत्यर्थः । तदुक्तम् “वर्णोवश्यं” तारा योनिपञ्च-
भकूटनाडिकाचेति । श्रेया यथोत्तरं ते बलिनः स्त्रीपुं-
सयोर्घटन” इति । दैवज्ञमनोहरेऽपि । “नाडीभेदे गुणा
अष्टौ सप्त सङ्गगिकूटके । षट् गुणा गणमैलगाञ्च सौहार्दे
पञ्चकं तयोः । योनिमैलगाञ्च चत्वारस्तयस्ताराबले
गुणाः । वश्यत्वे द्वौ गुणौ मोक्षौ वर्णएकः प्रकीर्त्ति-
तः इति” पी० धा० । तत्वादौ वर्णकूटमाह

“विजाभषालिकर्कटास्ततो नृपा विगोऽङ्घ्रिजाः ।
वरस्य वर्णतोऽधिका बधूने शस्यते बुधैः” मु० वि० ।

“मीनद्विचक्रकराशयोद्भिजाः ब्राह्मणाः । ततोऽनन्तरमन्ये
मेघसिंहधनूराशयोन्धपाः जलियाः । उपकन्यामकराविगो
वैश्याः । मिथुनतलाकुम्भा अङ्घ्रिजाः शूद्राः । ततश्च
बधूराराशयोर्वर्णौ ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः ब्राह्मणादिकादु-
बधूरधिका ज्येष्ठवर्णा बुधेन शस्यते । किन्तु समा होना
वा शस्यत इत्यर्थः । यदाह नारदः । “भषालिकर्कटाविप्रा-
स्तदूर्ध्वाः जलियादयः । पुंवर्णराशेः स्त्रीराशौ समे-
होने तथा शुभम् । वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहीनः
स्तु यः पुमान् । विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्ता विन-
श्यति” । अत्र को गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा वर्णहीने
तु गुणाभावः तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे । “एकोगुणः सङ्ख्ये
तथा वर्णोत्तमे वरे । हीनवर्णे वरे शून्यं केऽप्याहुः सङ्ख्ये
दलमिति । दलनर्हम् । पी० धा० । अथ वश्यकूटम् ।
“हित्वा सृगेन्द्रं नरराशिबश्याः सर्वे तथैषां जलजाच-
भक्ष्याः । सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां
व्यवहारतोऽन्यत्” मु० वि० । “नरराशयो मिथुनकन्या
तुलाः एषां सर्वेऽपि मेघादयः सिंहं त्वज्जा वश्याः ननु
अनुष्याणां जलचराः कथं वश्याः अत उभयोः सङ्गाव-
स्थानाभाव इत्यत आह तथेति । एषां नरराशीनां
जलजाः कर्कमकरकुम्भमीनास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या
इति सूचयितुं तु गङ्गः । सिंहस्य वशे अलिं दृष्टिकं विना
सर्वे राशयोवश्याः अन्यदुक्तं चतुष्पदानां स्थलचराणां

चतुःपदजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्याः, नराणां
अनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयं यदाह वसिष्ठः “वश्यास्त्व-
ज्जा राशयोऽन्ये नृभानां सिंहस्तस्याऽप्येवमन्ये विधेयाः ।
कीटन्धकात्वा लोकतोऽन्यत्रसिद्धम् वश्यावश्यां नैव तो-
यालयाल्योः” तोयालया जलचराः अलिच ते पर-
स्परं वश्या नैव स्वरित्यर्थः । अत्र गुणविभागो दैवज्ञम०
“सख्यं तैरं च भक्ष्यं च वश्यमाहुस्त्रिधा बुधाः ।
वैरे भक्ष्ये गुणाभावोदयोः सख्ये गुणद्वयम् । वश्यं वैरे
गुणस्त्वेको वश्यभक्ष्ये गुणोऽर्द्धक इति” यद्यपीदं बधू-
वरयोः परस्परं तुल्यमेवोक्तं तथापि सत्यावश्यकत्वे
वरं प्रति भक्ष्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोऽपेक्ष्यं न तु वि-
परीतं “वर्णज्येष्ठा तु या नारीत्वमेव” समानन्यायत्वात्
“अन्योन्यवश्यत्वे त्वत्तममेव” पी० धा० । अथ ताराकूटम् ।

“कन्यालोहरं यावत् कन्याभं वरमादपि । गणवेक्ष्य-
वच्छेषे लोपद्रिभमसत् कृतम्” मु० वि० । “कन्याजन्मनज-
त्वात् वरनजत्वं यावद्गणवेक्ष्यत्वं वरनजत्वादपि कन्या-
नजत्वं गणवेक्ष्यतोऽपगतोऽङ्को नवभिर्भक्तो यदवशिष्टं तज्ज्ञेत्
त्रिपञ्चसप्तमितम्भवेत्तदाऽसत् अशुभम्” कृतमन्यथा
द्विचतुःषडष्टनवमितञ्चेत्तदाऽसत् शुभमित्यर्थादुक्तम्भवति
यदाह नारदः “स्त्रीभमारभ्य गणने नवपञ्चादतः
क्रमात् । जन्मत्रिपञ्चसप्तस्यम्भं स्थाहरनाशनम् ।
पुम्भमारभ्य गणने स्त्रीभञ्जनादिके स्थले । स्त्रीविनाशो
भक्ष्ये ब्राह्मिणकूटं विवर्जयेत्” दिनकूटं ताराकूटम् ।
शाङ्गीयेऽपि “नरलोहरणयेत्यावत्कन्याल्लङ्घ्यामादपि । वरं न
पञ्चच्छेषास्ताराः सन्ति परस्परम् । त्वज्जा त्रिपञ्चसप्ताख्याः
शेषोहाह मिथः शुभाः” इति यत्तु कश्यपेन “गणवेक्ष्य-
काधिष्ण्यादावकन्या वरजन्मम् । जन्मत्रिपञ्चसप्तसं हि-
त्वाऽन्यर्थं शुभप्रदमिति” । कन्यानजत्वादेव गणनोक्ता ।
अत एव “भीरुमादवलपञ्चलतीयाः शोकवैरविपदेव च
तारा” इति केशवार्केणाप्युक्ता सा त्वावश्यकद्योतनाया । त-
थाहि । द्वयोरपि परस्परनजत्लगणने शुभञ्चेत् शुभमेवाशुभ-
ञ्चेदशुभमेव तल्लेख्यादन्यतरनजत्लगणनयाऽशुभत्वेऽपि स्त्री-
नजत्वादुरनजत्वं त्वशुभं नापेक्षितव्यमेवेति भावः । अत्र
गुणविभागो दैवज्ञम० । “एकतोऽन्यते तारा शुभा-
ल्लेवाशुभाऽन्यतः । तदा साङ्गो गुणश्चैव ताराशुद्ध्या मिथ
स्त्वयः । उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समादिशेदिति”
अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धेऽप्युक्तम् । तदु-
पन्यस्तता एकनजत्वे तावत् “राशैक्ये चेद्विचक्रनजत्वाः

स्वाक्षत्वं के राशिगुणनवैवेति" वक्ष्यमाणत्वाच्चोक्तम् ।
 दशमैकोनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभङ्गटे शेषः ।
 सङ्गकूटे त दोषाभावएव" । पी० धा० योनिङ्गटमाह "अश्वि-
 न्यम्बु पयोर्हयोनिगदितः स्वात्कर्कयोः कासरः, सिंहोवस-
 जपाङ्गयोः समदितोवास्यान्वयोः कुङ्कुरः । मेघोदेवपुरो-
 हितानलभयोः कर्णाश्वु नोर्वानरः, साह्रंशभिजितोस्तपैव
 नकुलवान्द्राजयोऽन्योरहिः । ज्येष्ठाभेदभयोः कुरङ्ग उ-
 दितो मूलाङ्गयोःश्वा तथा, माज्जरोऽदितिसार्पयोरथ
 मघायोन्योस्तथैवेन्दु रुः । व्याघ्रोद्दोशमचित्तयोरपि च
 गौरार्थं मूषणुभ्रूर्जयोर्योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं
 भयोऽन्योस्त्वजेत्" स० वि० "अश्विनीशततारयोर्हयः अ-
 श्वयोनिरुक्तः । स्वातीहस्तयोः कासारोमहिषः २ । वस-
 जपाङ्गयोर्धनिष्ठापूर्वाभाद्रपदयोः सिंहः ३ । वास्यान्व-
 योर्भरणीरेवयोः कुङ्कुरोहस्ती ४ । पुष्यकृत्तिकयोः मेघः ५
 कर्णाश्वु नोः श्रवणपूर्वाषाढयोर्वानरः स्वात् ६ । उत्त-
 राषाढाभिजितोर्नकुलः ७ । चान्द्रं मृगः अजयोनिर्ग-
 ह्ना तद्गं रोहिणो तयोरहिः सर्पः ८ । ज्येष्ठानुराधयोः
 कुरङ्गो हरिणउदितः ९ । मूलाङ्गयोःश्वा कुङ्कुरः १० । तथा
 पुनर्वसुश्लेषयोर्माज्जारः ११ । मघापूर्वाफाल्गुन्योरुन्दु-
 र्भूषिकः १२ । द्यौशं विशाखा चित्रा तयोर्व्याघ्रः १३ । आर्य-
 मूषणम् उत्तरफल्गुनी बुध्नूर्जसत्तरभाद्रपदा तयोर्गौः १४ ।
 तत्फलमाह पादगयोरिति । एकस्मिन् पादे लोकचरणे
 उक्तमक्षयोन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्यथा नेत्यर्थः ।
 यथा । "अश्विन्यम्बु पयोर्हयोनिगदितः स्वात्कर्कयोः कासरः"
 इतिपादस्तौक्तयोऽन्योरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत् । एवं
 सिंहहस्तिनोरित्यादिवपि द्रष्टव्यम् । यदाह वसिष्ठः । "अ-
 श्वे भमेधभुजगद्वयकुङ्कुरौतुमेधौतुमूषकमधोन्दुरुगोलुलापाः ।
 शार्दूलमाहिषगवारिस्तृगद्वयं श्वा कीशोऽथ वभ्रु-
 युगकीशगवाश्चसिंहाः । गौःकुङ्कुराविति यथाक्रममाश्व-
 नादिभानाम्भवन्ति खलु कस्त्वित्योनिरूपाः" । लुलापो म-
 हिषः, गवारिव्याघ्रः कीशोवानरः वभ्रुर्भुलः । "वभ्रूरगं
 श्वैर्णमिमेन्द्रसिंहमोत्वास्त्रुसंश्रज्जवानरौ च । गोव्या-
 घ्रमश्वोत्तरमाहिषश्च वैरं न्नार्योर्भृपश्वयोश्चेति" एत-
 त्फलं सापवादमाह्वतिः । "एकयोनिषु सम्पत्त्यं द-
 म्पत्योः सङ्गमः सदा । भिन्नयोनिषु मध्यः स्वादरिभावो
 न चेत्तयोः । योनेरभावे नोद्वेगः स त काय्यो
 वियोगदः । राशिर्वश्यञ्च यद्यस्ति कारवेत्त त दोषभाक्" ।
 अथ गुणविभागोदयम० "अष्टाविंशतिताराणां ज्ञेयस्तु

चतुर्दश । मैत्रं चैवातिमैत्रश्च विवाहे नरयोपिताः ।
 महावैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमम् । मैत्रे चैवाति-
 मैत्रे च खेन्दुद्विचतुर्गुणाः" पी० धा० । अथ यजुर्मैत्री
 "मित्राणि द्युमणेः कुजेज्यगग्निनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ,
 सौम्यवास्य समौ, विधोर्बुधरवी मित्रे, न चास्य द्विपत् ।
 शेषावास्य समः, कुजस्य सुहृदचन्द्रेज्यस्त्रया, बुधः
 शत्रुः, शुक्रयनी समौ च, शशभ्यस्तु नोः शिताहृक्करो ।
 मित्रे, चास्य रिपुः शशी, सुरुग्निक्रमाजाः समौ, गोप्यते-
 मित्राख्यर्ककुजेन्दुवोबुधसितौ शत्रूः समः सूर्यजः । मित्रे-
 सौम्ययनी, कवेः शशिरवी शत्रूः, कुजेज्यौ समौ । मित्रे
 शुक्रबुधौ, यनेः शशिरविक्रमाजा द्विपोऽऽन्यः समः" स० वि०
 एतत्फलं सापवादमाह जगन्मोहने वसिष्ठः
 "अन्योन्यमित्रं यस्तं स्वात् सममित्रं तु मध्यमम् ।
 उदासीनं कनिष्ठं स्थान्द्रुतिदं शालवं सूतम् । शत्रु-
 मित्रञ्च विज्ञेयं दम्पत्योः कलहप्रदम् अन्योन्यममशत्रुत्वं
 दम्पत्योर्विरहप्रदम्" अस्यापवादस्तत्त्वं "राशिनाथे विरुद्धे-
 ऽपि सवलावंशकाधिपौ, तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः
 शुभमिच्छता । अत्र गुणभेदो दैवज्ञम० । "यजुर्मैत्र्यु-
 सप्रविधं गुणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः । तत्रैकाधिपतित्वे च
 मित्रत्वे गुणपञ्चकम् । चत्वारः सममितृत्वे द्वयोः साम्ये-
 त्रयो गुणाः । मित्रवैरे गुणयैकः समवैरे गुणाद्विकम् ।
 परस्परखेटवैरे गुणान्यन् विनिर्द्दिशेद् । असङ्गे सममि-
 त्वादौ व्येका स्याद्वा यद्योदिता" पी० धा० । अथ गणकूटम् ।
 "रत्नोन्नरामरगणाः क्रमतोमघाहिवस्त्रिभूतवर्णानलत-
 ल्लाधाः । पूर्वोत्तराख्यविधाख्यमेघभानि मैत्रादितोन्दुह-
 रिपौष्णमरुत्तृष्णि" स० वि० ।

"क्रमतः रत्नोन्नरामरगणाः वाक्पल्लवेणोच्यन्ते ।
 मघा प्रसिद्धा अहिरक्षेपा वसुधनिष्ठा इन्द्रोज्ज्वला
 मूलं प्रसिद्धं वरुणः शततारका अनलः कृत्तिका
 तज्जा चित्रा राधा विशाखा एतानि भानि रत्नोन्नराः ।
 पूर्वाख्यम् उत्तराख्यं चेत्येवं षड्भानि विधाता रोहिणो
 यमोभरणी कैशः आर्द्रा एतानि भानि नरगणोऽनुख्यगणः ।
 मैत्रमतुराधा अदितिः पुनर्वसुः इन्द्रभृगः हरिः अ-
 वणः पौष्णं रेवती मरुत् स्नातिः लघून् अश्विनोह-
 स्तापुष्याणि एतानि भान्यमरगणो देवगण इति । यदाह
 नारदः । "रत्नोन्नराः पितृत्वाद्भुविदेवत्येन्द्रतारकाः । वसु-
 वारोगमूलाहिकृत्तिकाभिर्युतास्ततः । तिस्रः पूर्वोत्त-
 राधाख्यममाहेयतारकाः । इति मर्त्यगणोच्चेयः स्नाद-

मर्त्यगणः परे। ह्यादित्यार्कवायुन्यमित्राश्चन्द्रतारकाः”
 प्री० धा० । फलमाह । “निजनिजगणमध्ये प्रीति-
 रत्नं तमा स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा ।
 असुरमनुजयोश्चैकमृत्तुरेव प्रदिष्टो दनुजविषययोः स्यादमर-
 मेकान्ततोऽल” सु० वि० । “असुरमनुजयोः राजसमनु-
 ज्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः सृष्ट्युरेव प्रदिष्ट उक्तः द्वयोर्वा-
 न्यतरस्य वेत्ताकाङ्क्षायां प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते इति
 न्यायेन मनुष्यगणस्यैव नागः, यदाह नारदः । “दम्पत्यो-
 र्जन्ममे चैकगणे प्रीतिरनेकधा । मध्यमा देवमत्स्यानां रक्षोनृणां
 तयोर्मूर्तिः” कश्यपः, “स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमाऽमरम-
 र्त्ययोः । मत्स्यं राजसयोर्वैरमसुरासुरयोरपीति” अयमर्थः
 पुरुषोरक्षोगणः स्त्री मनुष्यगणा तदा वैरं, यदि वैपरीत्य-
 न्नदा सृज्युः । तथा पुरुषोरक्षोगणः स्त्री देवगणा तदा
 वैरं वैपरीत्ये सृतिः । उक्तं च । “राजसी यदि वा नारी
 नरो भवति मानुषः । सृष्ट्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः
 शुभावहः” । शार्ङ्गधरे । “रक्षोगणः पुमान् स्यात्कन्या
 भवति मानवी । केऽपीच्छन्ति तदोद्वाहं व्यस्तद्वोऽपीह
 नेच्छतीति” । एतत्तुल्यं यावत्वाद्देवराजसयोरपि दृष्टव्यम् ।
 अत्र गुणविभागो देवसमः । “पञ्चगुणा गणसादृश्ये पञ्च
 स्युः सुरमातुषे । नार्यां देवोनरः पुंसचत्वारो वा गुणा-
 स्त्रयः । देवराजसयोः शून्यं तथैव नररक्षयोः । पुंसी
 रक्षोगणो यत्र नार्यादेवोऽथ वा नरः । गुणौ द्वौ क्रमतश्चै-
 को गुणोऽप्यस्योऽन्यथा न हीति” । अस्यापवादमाह गर्गः ।
 “यहमैत्री च राशीशोविन्द्यते नियतं यदि । न गणाभाव
 जनितं दूषणं स्यादविरोधनम्” । अत्रिरपि । “राशी-
 ययोः सृष्ट्वावे मितत्वे वांशनाययोः । गणादिदोष्टोऽप्यु-
 द्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्धनः” । अमुं परिहारं मन्वहदप्यप्ये
 वक्ष्यति । मनुजः । “यहमैत्री च रज्जुश्च यदि नाङ्गी
 टुष्टश्च तयोः विवाहः शुभदः कन्या राजसी वा नरोनरः”
 इति प्री० धा० । रज्जुकूटमन्यत् इत्यम् । अथ भूकूटम् “सृष्ट्युः
 षट्काटके शोयोऽप्यमृत्तानि न वात्सजे । द्विहादये निधनत्वं
 हयोरन्यत्र सौख्यकृत्” सु० वि० । “स्त्रीपुंसराशयोः परस्परं
 षट्काटमरागित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः । यथा मेघकन्ययोः
 एषधनुषोः । एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽप्यत्मानं बालानां
 ज्ञानिनां च स्यात् । यथा सिंहधनुषोः एवं द्विहादये
 सति निर्जनत्वं दारिद्र्यं स्यात् । यथा मेघद्वयोः अ-
 न्यत्र तृतीयैतादृशे चतुर्थदशमे समसप्रमे वा सति सौख्य-
 कृत्पाणिपोडनं स्यात् । यदाह नारदः “षट्काटके

मृतिर्नन्दनवमे त्वनपत्यता । नैस्त्रां द्विहादयेऽन्येषु दम्पत्योः
 प्रीतिरुत्तमेति” । अत्र विशेषोक्त्योतिः प्रकाशे । “पुंसी सृष्ट्यात्
 सुतगृहे सुतज्ञा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिव्रता
 च । द्विहादये धनमृष्टे धनज्ञा च कन्या रिपुके स्थिता धनवती
 पतिव्रता चेति” । अन्यत्र । “सृष्टः कुलीरेण षटेन सिं-
 हो वैरप्रदः स्यात् समसप्रकोयम् । तुला सृष्टेणाथ वृषेण
 सिंहो मेघेण कर्कोभिषुनेन भीमः । चापेन कन्या षट्मेन
 चालिदौर्भाग्यदैव्ये दशहयैकेऽस्मिनि” प्री० धा० अ-
 त्पापवादः, “प्रोक्ते दृष्टभूकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभो-
 ऽयो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाङ्गुलशुद्धिर्दिदि ।
 अन्यर्क्षेऽंशपयोर्वलित्वमस्थिते नाङ्गुलशुद्धौ तथा तारा-
 शुद्धिगणेन रागिवगताभावे निरुक्तो बुधैः” सु० वि० ।
 “प्रोक्ते दृष्टराशिगृहे सत्यपि द्वयोः स्त्रीपुरुषराश्वोरेका
 धिपत्ये एकस्त्रामित्वे परिणयो विवाहः शुभोगदितः ।
 यथा षट्काटके मेघद्वयोस्तुलावयोर्वा । नवपञ्चमे
 त्वेकाधिपत्याभावः । द्विहादये मकरकुम्भयोः । अथ
 वा राशीश्वरयोः रागिस्त्रामिनोः सौहृदे मैत्र्ये परि-
 णयः शुभोगदितः । यथा षट्काटके भीमसिंहयोरित्या-
 दौ, नवपञ्चमे मेघधनुषोरित्यादौ । द्विहादये भीममेघयो-
 रित्यादौ । यदाह वसिष्ठः “द्विहादये वा नवपञ्चमे वा
 षट्काटके राजसयोऽपि तयोर्वा । एकाधिपत्ये भवनेशमैत्र्ये
 शुभाय पाणिग्रहणं विधेयमिति” राजमा० । “भवेत्त्रि-
 कोणे बद्धपुत्रवित्तं द्विहादये चाथेमुपैति कन्या । षट्का-
 टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहे यहमैत्रीभावे”
 इति एकाधिपत्येपीति शेषः । अतएव यहमैत्र्यैका-
 धिपत्याभावे वैरषट्काटकमित्यादि वदन्ति । यदाह ना-
 रदः “वैरषट्काटकं मेघकन्ययोर्घटभीनयोः । चापेनयो-
 नृयुक् कोटभयोः कुम्भकुलीरयोः । पञ्चास्य सृष्टयोर्जन्म-
 राशेः प्रोक्तोऽशुभप्रदः” इति । उक्ता वृषः चापेनयोरि-
 त्वाकारान्निर्देशश्चान्दसः । एतद्विज्ञं मित्पट्काटक
 मित्याह । तदुक्तं जगन्मोहने “मित्पट्काटकं कोट-
 मेघयोर्घटपञ्कयोः । कर्कचापभयोर्भीमसिंहयोर्मृगयुग्मयोः ।
 कन्यकाकुम्भयोरन्यत् प्रयत्नादेव वर्जयेदिति” । एवञ्च य-
 हमैत्र्यभावे वैरनवपञ्चममित्याह । तथा च शार्ङ्गधरीवे-
 शुक्रः । “भीनालिभ्यां युते कोटे कुम्भे मिथुनसंयुते ।
 मकरे कन्यकायुक्ते न कुर्याद्विपञ्चमे” इति । एता-
 वृषस्य नवपञ्चमस्य फलानामरमुक्तं कैचित् यथा
 उक्तो निर्जन्ये शार्ङ्गधरः । “वरमध्योर्मातृपितृर्जीवितो-

सहिनाशक्त । त्रिकोणमीनकीटाढं न स्यादन्यत् दोष-
दमिति । एतत्फलमनार्थत्वादुपेक्षम् । इतोन्मय मेघ-
सिंहादिकं नवपञ्चमं यद्भूमौ सत्त्वात् नवपञ्चममिति
ननु मीनकर्कादिकमपि त्रिकोणं यद्भूमौ सत्त्वात् नवप-
ञ्चममिव, कथं ? गुरोश्चन्द्रो मितमेव चन्द्रस्य तु गुरुः
समोऽपि मितमिव “अपदोपतैव विगुणस्य गुणः” इति
न्यायात्तथा सति त्रिकोणदोषोच्चेदापत्तिः स्यादिति
चेत् उच्यते यत् श्लोकस्य मितत्वमपरस्य समत्वन्तु
दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहारः । तादृशं मीनकर्कादिकं
त्रिकोणचतुष्टयमेव सम्भवति । यत् त्वभयोरपि यद्भूमौ-
तौ तत्रैव मेघसिंहादिके मितनवपञ्चममिति व्यवहृतः ।
अथ च परिहारो वरवध्वोर्माहपित्तोरित्यस्यापि दोषा-
न्तरस्य सत्यसति वा समूलत्वे नाशको भवति तत्त्वान्या-
यत्वात् । कृतमातापित्तकयोस्तु वरवध्वोर्नायं दोषो-
न्नेयः एवं द्विहादयोऽपि । तथा जगन्कोहने वसिष्ठ
कथ्यते । “द्विहादयं शुभं प्रोक्तं मीनादौ युग्मराशिषु ।
मेषाद्युग्मराशौ तु निर्जनत्वं न संशयः । “आयुष्य
सम्पत्तु तभोगसम्पत्पुत्रार्थसम्पत्तिसौख्यसम्पत् । सौभाग्य
सम्पद्भनधान्यसम्पत् भवादिद्युम्ने क्रमतः फलानि ।
अजादिद्युम्ने क्रमतः फलानि वै वैधव्यस्युर्ध्ववन्मनानि ।
वियोगसन्नापसतीव दुःखं वसिष्ठगर्भप्रसूतैः कृतानि”
इति । अथैवं विधेऽपि प्रीतिपट्टकाटकादिविषये नाडीदोषः
सर्वथा त्वाज्य एवेत्याह नाड्युत्तगुह्यदोति । वज्रमाणां
त्रिविधनाडीनल्ललाणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनल्लस्थितिरे-
कस्यां कस्यामपि नाड्यां यदि न भवति तदा प्रीतिपट्टकाट-
कादि भवति तदा विवाहः कार्यः । यद्येकस्यां नाड्यां स्त्रीपु-
रुषनल्लस्थितिस्तदा तु नैव विवाहः । उक्तञ्च रत्नमालायाम्
“भवनपतिमुद्धृत्य” स्नातयैकाधिपत्वं यदि भवनवशित्वञ्चैव
पट्टकाटकेऽपि । शुभकर्तृह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ
यदि खलु फणिक्रमे स्नात्त नाडीसमाज” इति । अपिश-
ब्दाद्यमपञ्चमद्विहादयोरपि । अत्र केचित् बड़क-
स्यैव मरणरूपानि फलान्यवगात्र तस्यापवादकः पट्टकाटके-
पोति परिहारः, किन्तु निन्दं प्रतिपादयतोऽपि यद्वान्त
स्य वाक्यस्याधिपतिमैत्र्यादिगुणप्रशंसाद्वारा नवपञ्चम-
द्विहादयोरैव दुष्टभूतयोर्विधानमर्थवसानात्तयोरेवाप-
वादक इति यथा “जङ्घापि नरः पूज्यो यदि स्याद्वि-
पुलं धनमिति” अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्नरपूजापरा न
तु धनवद्विपन्नरपूजापरापीति मैवं शेषः ‘द्विहादये वा

नवपञ्चमे वा पट्टकाटके’ इत्यादि वसिष्ठादिवाक्यानि दुष्टभ-
ज्जटापवादभूतान्यधिपतिमैत्र्यादिविशिष्टं पट्टकाटके विद-
धते । पट्टकाटके स्त्र्युरित्यादीनि निन्दार्थवादावाक्यानि-
यद्भौमस्य पट्टकाटके विविधवाच्ये अन्यथा दुष्टफलपट्ट-
कनिराकरणस्य नवपञ्चमस्य द्विहादयोरपि तत्त्वत्वे-
नापवादकवाक्यानां विषयाभावात् । दृष्टान्ते तु जङ्घ-
प्रार्थयित्तविधानस्य वैयर्थ्यापातात् धनस्तुतिर्धनवत्
प्रशंसापरैवेति युक्तमुत्पत्त्यामः । अथ नाडीसमाजप-
दस्यायमर्थः । अन्विन्वादित्तकगणनया त्रिविधानां नाडी
नल्ललाणां वेधो नाडीसमाजः । यदाह श्रीपतिः “ना-
ड्यस्त्रिकोन्मयस्तनिःशेषधिष्णयास्त्रिभ्यश्चात्मादिभ्य एव प्र-
सूताः । सर्पाकारास्तत्र नाडीसमाजो नल्ललाणामेकना-
डीसृष्टां स्यादिति” । एवञ्च यत् भज्जटादयः सप्तभेदाः शुभा
भवन्ति । तत्र नाडीदोषचेत्तदा विवाहो न विधेयः ।
उक्तञ्च सप्तभिन्ने विवाहपट्टके । “सदा नाशवत्के न ना-
डीसमाजो भज्जटादिकान् सप्तभेदान् प्रशस्तानिति” । अत्र
केचित् । नाडीसमाजशब्दोपादानात् समाजशब्दस्य
सहदायवाचित्वात् यदा लिखतः पञ्चपर्वनाडीत्वयस-
दाये स्त्रीपुरुषनल्लयोरैकनाड्यां पातस्तदा समस्तवस्थादि
गुणसत्त्वे विवाहो नैव भवेत् । यदा लिखतः पञ्चपर्व-
नाडीत्वे क्व नाडी स्त्रीपुरुषयोः स्नातदा भवत्येव विवाहः ।
अतएव “भज्जटादिकान् सप्तभेदांश्च ते तामिति” श्रीपरीतं
वचनमतुक्कलम् । अस्यायमाशयः” ते इति वक्तव्यात्तत्र
भज्जटादयः शुभास्नामित्येकवचनात्तुरोधादेकामेव ना-
डीं परिहरेयुः न तु नाडीसमाजमिच्छाः । तच्चि-
त्यम् । यतश्च तस्मिन्निहाद्विभोऽत्यायाः” इति वाक्याच्चत-
वरणनल्लोत्पन्नायाः कन्याया स्त्रिपर्वैव, त्रिवरणन-
ल्लोत्पन्नायाः कन्यायाः द्विपर्वैव द्विवरणनल्लोत्पन्नायाः
कन्यायाः पञ्चपर्वैव नाडी गणनीयेति नियमाद्युपपन्नाडी-
त्वविचारसम्भव एव । किञ्च रत्नमालादिवाक्येषु
पार्थक्येन नाडीत्वयाभिधानात्तत्र समाजपदं नाडी-
संस्वनल्लसमुदायपरं तथाहि “अन्वादिभ्यस्त्रिभ्य
एव नल्लवेभ्यः प्रसूता न्यस्तनिःशेषधिष्णया सर्पाकारा-
त्त्रिकोनाद्याः स्त्रुः तत्रैकनाडीसृष्टां नल्ललाणां समाजो
नाडी स्यात् इति । ननु “यस्मादनर्थकलहागमनल्लवः
स्त्रुः पाणिग्रहादह तयोः खलु नाडीयोगे । तस्माच्चत-
स्त्रियमलाङ्गिषु भेषु नूनं नाडीसमाज इति चिन्त्यमत-
क्रमेणेति” उक्तमर्थवचनाद्नाडीसमाज एव स्थिते दोषः नै-

कक्षां नाद्यामिति चेत् उच्यते । स्वयमेव चतुस्त्रिय
मलाङ्गिभेषु इति परिगणितविषयत्वेनाभिधाना-
न्नाह संख्येन जलसमुदायविषयकमिति । किञ्च पञ्च
पर्यन्तं प्रवर्तनाद्योद्देशविशेषविषयत्वेन त्रिनाद्यास्तु
सर्वदेशव्यवस्थादेतस्या एव निषेधोक्तः । तानि च
देशविशेषवाक्यान्वयेऽभिधास्ये । अतः 'भङ्गकान् सप्त-
भेदांश्च ते तामित्यत्राठे प्रगस्तानिति पठन्ति अभियुक्ताः
शाङ्गधरोयज्योतिर्निबन्धकारादयः । तस्माद्वाडोसमाज
प्रदस्य प्राम्बदेव व्याख्यानं न्याय्यम् । ननु यत् नाडीनजल
शुद्धिरस्ति । यथा भरणोक्तयोः षट्काटकञ्च वर्धते
पञ्चमैलपि नास्ति तत्र किं कार्यमत आह । अन्यत्वेऽंशे-
यपयोरिति । अन्यत्वे प्रोक्तषट्काटकादिभ्योऽन्यराशौ,
कोट्यः? राशिस्त्राभिः परस्परं गतुं वा समत्वे वा षट्
काटकादौ च सति अंगपयोस्तद्वाग्निवाग्निस्त्राभिः बलित-
स्त्रित्वे चेत् स्याताम् । बलितं सबलत्वसञ्जादिस्यतत्वेन,
सखिता परस्परमैत्री ते उभे चेद्भवतः सखिताया उपलक्षण-
त्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाहः शुभो निरुक्तः । उक्तञ्च
जगन्मोहने वसिष्ठेन । "राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलवांशका-
धिपौ । तन्मैलपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः सुखमिच्छतेति"
नन्ववस्परिहारो राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्युवादात्केवल
पञ्चदोष्वापवादको न तु दुष्टभङ्गकृत्पञ्चैरस्य । उच्यते
'खेटारित्वं नाशयेत् सङ्गकृत्म्' अप्ये वक्ष्यति । तत् च
'नभोगारिभावं हरेत् सङ्गकृत्मिति' सप्तप्रिमतविवाहपट-
लीय वाक्यं सम्मतित्वेनास्माभिरभिधास्यते । तदेव केवल-
पञ्चैरापवादकमस्ति न त्विदमपि । ननु द्वयो-
र्वीक्ययोर्वैवाच्यतयद्वास्वराधेनाथे जिज्ञासिते एकस्मि-
न्नेव पञ्चदोष्वरूपे परिहारद्वयं दृश्यते । अथैकस्मि-
न्नेव दुष्टभङ्गके भवनपतिमुहूर्त्तमित्यादिनानेकपरिहारा-
भिधानमित्यत्रोऽत्र वचने न किञ्चित्सादृश्यं विषयं पश्यामः
सत्यम् । "नभोगारिभावं हरेत् सङ्गकृत्मिति तु निःसन्देहं
पञ्चैरस्वापवादकम् परन्तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैलत्वे
वांशनाथयोः । विवाहद्वारदेहीमान्दम्पत्योः सौख्यवर्जन
मिति" जगन्मोहनस्यवसिष्ठवाक्येन प्रागुक्तवसिष्ठवचः
समानार्थकं दुष्टभङ्गकृत्पञ्चैरापवादकम् । तथाहि ।
न्यूनार्थे एकस्मिन्वाक्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति-
तद्वाग्निवाग्निस्त्राभिः परस्परमैत्री चेच्छुभो विवाह इ-
त्यर्थः । अत्रांशनाथयोः सबलत्वविचारोनास्ति । यत् त्वंश-
नाथयोश्चादिस्यतत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति द्वयमस्ति

तद्दुष्टभङ्गकृत्पञ्चैरापवादकमित्यधिकार्थवचनस्यार्थः ।
एवञ्च 'नभोगारिभावं हरेत् सङ्गकृत्मिति' वाक्यं पञ्च-
वैरापवादकान्तुल्यवलाङ्गोद्देशवयवत् । अंशनाथसबलत्वा-
भिधायकं तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्येववाक्यं सुभयवि-
रोधपरिहारकम् । तथाहि । राशौ च नाथौ च एतेषां
समाहारो राशिनाथनाथिन् राशिनाथे इत्येव यदि
समाहारद्वन्द्वं आश्रीयेत तथा सत्ययमर्थः । राशौ विरु-
द्धौ षट्काटकादिना, नाथौ विरुद्धौ कयोर्नाथावित्याकाङ्-
क्षायां ययोः षट्काटकादिविचारस्तयोरेव सन्निहितत्वा-
दप्यहमिति तयोः राशोर्नाथो विरुद्धौ "मित्राणि द्यु-
मणेरित्यादिना परस्परं शत्रु स्यातां तद्वाग्निवाग्निस्त्राभिः
सबलत्वे मित्रत्वे च सन्निहिते सति विवाहः शुभदः ।
नन्वतिक्लिष्टे समाहारद्वन्द्वे किं प्रयोजनम् ? उच्यते ।
अंशनाथस्य सबलत्वसाधिककरणमेव । तच्च युगपदुत्प-
न्नस्य दोषद्वैविध्यस्य राशिनिरोधपञ्चविरोधरूपस्य परि-
हारोऽतएव ज्योतिःशास्त्राभिमुक्ताः एवंविध उभयविरोधे
एवंविधं समाधिमाश्रित्य विवाहद्वन्द्ववलीत्यास्तां प्रसक्ता-
नुप्रसक्तम् । अस्मिन्नपि पक्षे नाडोशुद्धिरमेक्षितैवेत्याह ।
नाड्युत्तराशौ तथेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनजलेषु स्त्री-
पुंसपनजलयोरेकक्षां नाद्यामवस्थित्यभावचेत्तदा विवाहः
शुभः । यदा भरणोक्तयोः सत्युभयविधविरोधे राशि
नवांशयोः क्रमेण पञ्चमचतुर्थयोर्वै स्त्राभिः सौख्य-
भीमौ तयोर्मैलप्यस्ति स्वनांशस्थितत्वात्सबलत्वमपि तत्र
विवाहः शुभफलदो निगदितः । यतोऽत्र स्त्रीपुंस-
नजलयोरेकनाद्यामवस्थित्यभावः । यदा त्विदोशस्ता
स्ये एव दुयोर्नजले स्यातां तदा नाडीनजलशुद्धिमा-
वात् सकलगुणवत्त्वेऽपि विवाहो न भवति । किं पुनरेवं-
विधविषये इति "सदा नाथयज्येकनाडोसमाजोभङ्गकृतादि-
कान् सप्तभेदान् प्रगस्तान्" इत्युक्तेः । अथैतत्परिहारा
सम्भवे परिहारान्तरमाह । ताराशुद्धिवशे इति । अ-
त्रान्यत्वं इत्युत्तरं । प्राम्बदेव व्याख्येयमिदम् । एवं-
विधे विषये षट्काटकादौ च सति यदि स्त्रीपुंसनज-
लयोः परस्परानाराशुद्धिवशे कन्याशुद्धिरं वावदित्यादिना
ताराशुद्धिरूपे पश्ये वक्ष्ये द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमनवमता-
रांशके सति बुधैर्विवाहः शुभो निगदितः । अत्रोदाहर-
णानि बुधैर्वैवाच्यानि । अत्र संमतिः 'अन्योन्यताराविशुद्धौ'
इत्युक्ता । राजमातृशुद्धौ नाथमर्थः स्पष्टमभिहितः ।
'मैत्री चोत्पद्योर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेसारा

मित्तमुमित्तजन्मशुभदा जोमा च संपत्करी । पञ्चाष्टे नव
पञ्चमे व्ययधने योगेऽपुं योयिताः । प्रीत्यायुःसुतद्वि-
वित्तजनकः काय्यो विवाहस्तदेति । चकारात् पञ्च च ।
जन्मतारा यशुत्पत्तितारा तदा रागिभेदे चरणभेदे वा
शुभा ध्येया । दशमैकोनविंशतितारे शुभे एव । अत्रापि
पक्षे नाडीशुद्धिरेवेति । नाडीशुद्धिभावे विवाहेनैव
भवेत् । उक्तं वाच्यं संमतिः । अथैतस्यापि परिहारस्या
सम्भवे परिहारान्तरमाह । अथ रागिवशताभावे इति ।
अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः रागिनाथविरोधादिके विषये
षट्काटकादौ सति "हित्वा मृगेन्द्रं नररागिवश्या" इत्या-
दिना पुरुषराग्योः स्त्रीरागिवशताभावे सति विवा-
हः शुभोनिर्गदितः । "यदि भवनवशित्वमिति श्रीपत्यु-
क्ते च अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरेवेति तैत्तिरीय-
ज्ञेयोः । तदयमत्र निष्कटोऽर्थः । षट्काटकनवमपञ्च-
मद्विहादयाख्येषु डटभूटेषु सत्यं परस्परं ग्रहमैत्र्यो-
रकः परिहारः । एकाधिपत्ये द्वितीयः । ग्रहवैरेऽप्य-
शपयोः सत्त्वत्वे मैत्रे च तृतीयः । ताराशुद्धौ चतुर्थः ।
रागिवशत्वे पञ्चमः । सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडी
शुद्धिरेवेति । नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहेनैव स्यादिति ।
एवञ्च पत्युः कर्त्ता "भवनपतिसुहृत्त्वमित्यस्य" श्रीपतिज्ञोक्त-
स्य वाक्यचतुष्टयमङ्गीकृत्य तत्परिहाराभिधानकृतम् ।
तद्दोषात्तद्वादेवैवेत्येव व्याख्येयम् । यत् हि प्रतीकं
परिहारकम् तत् शुणसमुदायः परिहारकः स्यादिति
किं वाच्यम् । वस्तुतस्तु । "मैत्री जेतृपयोर्द्वयोरपि तयो-
रेकाधिपत्येऽपि चेत्तारामित्तमित्तजन्मशुभदा जोमा च
सम्पत्करीत्यादि प्राग्विहितेन राजमार्त्तगण्डाक्येन डट
भूटेषु ग्रहमैत्र्या सह तथैकाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव
परिहारिका समुचिता । अर्थादेकस्य मितृत्वेऽपरस्य सम-
त्वे वशत्वपेक्षा अतएतद्व्याक्यं ज्योतिःसारसागरे विवृतम्
"तत्त्वान्योन्यमितृत्वे तुल्याधिपतित्वे वा ताराशुद्धिरेव
चिन्त्या । एकमित्ततायान्तु वशित्वादि गुणान्तरापेक्षा ।
शत्रुत्वे तु सर्वथा त्याग इति" । अत एवैतस्मिन् पक्षे
चेत्पदाभिधानादेकवाक्यतावसायः । एवं श्रीपतिवाक्यमपि
व्याकर्त्तव्यमेकवाक्यतावसायात् । तत्षट्काटके पुनर्भवनपति-
सुहृत्त्वमिति सकलगुणसत्त्वमेव परिहारकम् । अनयो-
र्दुष्टभूटयोर्द्वयमेव । यदाह ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "ग्र-
हमैत्र्या शुभा तारा रागिवशेऽपि लिभिः शुभम् । षट्प-
कस्य धाः प्राङ्मुखाः द्वाकर्त्तव्यौ कोणक मिति" । "द्व-
कर्त्तव्यौ द्वाकर्त्तव्यौ वा नवपञ्चमे जेत्यादीनि" वसि-

धवादीनि तृपलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अत यथास-
म्भूदायं व्यवस्था ध्येयेत्यलमियता" पो० धा०
अत्रापवादः । "मैत्र्या रागिस्त्रासिनोरंगनापहङ्गस्यापि
स्याङ्गणानां न दोषः । खेटारित्वं नाशयेत् सङ्गुटं खेट-
प्रीतिचापि डटं भूटम्" । सु० चि० "स्त्रीपुंसरागिस्त्रासि-
नोमैत्र्यां सत्यां तथा रागिनवांगयोर्द्वन्द्वं युग्मं तस्यापि
मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात्, स्त्री-
रंजोगणा पुमान् सन्तुष्यगणोदेवगणो वा तदा मणदोषो न
स्यादित्यर्थः" । यदाहातिः "रागीययोः सङ्गुटं
मित्तत्वे वांगनाथयोः । गणादिदौष्ट्येऽप्युदाहः पुन-
पौत्रप्रवर्द्धनः" । अथ सङ्गुटं शुभफलदम्भूटं रागि-
गुटं ततोयैकादश्यादिकं खेटारित्वं ग्रहयोः शत्रुता-
संश्लिप्तं दोषं नाशयेत् । एवमेव खेटप्रीतिर्ग्रहमैत्री चापि
डटं भूटं षट्काटसम्भन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः
तदुक्तं सप्रतिभते विवाहपटले । "नभोगारिभावं हरेत्
सङ्गुटं विरुद्धं भूटं हरेत् खेटमैत्री । सदा नाशय-
त्वेकनाडीसमाजोभूटादिकान् सप्रभेदां च ते ताम्" ।
(सु० चि०) चतुर्थपरः "प्रोक्ते डटभूटक इत्यादिना पुन-
रुक्तोऽपि अरणाविच्छेदार्थं पठितः" । यत्तु नारदेन
"एकाधीये मित्तभावे शुभदं पाणिपीडनम् । द्विहादये
त्रिकोणे च न कदाचित् षट्पटके" इति । एतन्नाडीदोषे
सत्त्वेव द्रष्टव्यम् । अधुनोदितवाक्यस्तरसात् । "भवन-
पतिसुहृत्त्व" स्यात् तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव
पञ्चाटकेऽपि । शुभकदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ
यदि खलु फणिके स्यात् नाडीसमाज" इति श्रीपत्युक्तेषु
"अन्यथा प्राग्विहितवसिष्ठादिवाक्यान्वयनार्थकान्यापदोर-
न्विति" । पो० धा० । अथ नाडीकूटमाह । "ज्येष्ठार्थ-
मेषानीराधिपमयुगयुगन्दास्तभक्तनाडी सुबन्धुत्वाद्गमि-
त्वान्नकवसुजलमं योनिवृद्धौ च मध्या । वायुमिन्न्यालवि-
शोडुपुगयुगमयोपौष्णमज्जापरा स्यादम्पत्योरेकनाद्यां परि-
शयनमसन्मध्यनाद्यां हि सत्युः" सु० चि० ज्येष्ठा प्रसिद्धा ।
अर्थमृगसत्तराफलानो । ईश आर्द्रा । नीराधीपोवरुण-
स्तर्जं शततारका एभ्यो न जलमेभ्यो युगयुगं हयं हयम् ।
ज्येष्ठामूलं उत्तराफलगुनीकृतम् । आर्द्रा पुनर्वसु ।
शततारकापूर्वभाद्रा चेत्तर्थाः । दास्यमसन्निनी च एतन्न-
जलनवकं परस्परमेकनाडीत्युच्यते । अथ पुष्यः प्रसिद्धः
इन्द्रमृगः त्वाङ्गं चित्वा मित्तोऽन्तराधा अन्नकं भरणी व-

सुधेनिश, जलभं पूर्वाषाढा, योनिः पूर्वफाल्गुनी, बुध्नोऽ-
हिर्बुध्न्य उत्तरभाद्रपदा, एतन्नक्षत्रनवकं परस्परं मध्य-
नाडोत्पद्यते । अथ वायुः स्नाती, अग्निः कृत्तिका, व्या-
घ्रोऽश्लेषा, विश्वोत्तराषाढा, एभ्यो युगयुगं स्नाती विशाखा
च, कृत्तिका रोहिणी च अश्लेषा मघा च उत्तराषाढा-
नवकमपरा तृतीयनाडोत्पद्यते । एतत्फलमाह ।
दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोरैकनाद्यां परिणयनमसदुदफलं
स्यात् । मध्यनाद्यां हि निचयेन सत्युद्भूयोरपि स्यात् । “मूले-
न्द्राकिमपाश्र्वजैकचरणादिन्यायेमेगाश्विभैर्याभ्येन्नीज्जममिल-
भाभ्यस्तुभवाद्भाम्बुहिर्बुध्न्यभैः । अन्यैर्नाद्याइहैकना-
डिनवके स्यातां द्विमे चेन्द्रतिगोदादक्षिणतः कचिन्नृपमुखे
पार्श्वैकनाडी हिता” । गोदादक्षिणतः सर्ववर्षेषु पार्श्वैक-
नाडी हिता, जलियादौ कचित्, अन्यकन्याया अलाभे
पार्श्वैकनाडी हितेत्यर्थः । यदाह गर्गः । “नाडीकूटं
त संपाद्य कूटानां त गिरोमणिः । जल्लणा कन्यका-
कण्ठस्तत्वेन विनिर्मितमिति” । पराहः “आद्यैकनाडी-
कुरुते विद्योगं मध्याह्ननाद्यासुभयोर्विनाशम् । अन्या
च वैधव्यमतीव दुष्कं तथाश्च तिस्रः परिवर्जनीयाः” इति ।
अत्र चक्रन्यासोवसिष्ठेनोक्तः । “आष्टतिभिर्भैरवभिरश्वि-
भाद्यं क्रमेत्क्रमत् संगणयेदङ्गुलि । यदैकपर्वण्युभयोश्च
धिया नेटा नृनादीर्भृगमेकनाडी” । फलेऽपि विशेषमाह
वसिष्ठः “सा मध्यनाडी पुरुषं निहन्ति तत्पार्श्वनाडी
खलु कन्याकां तु । आसन्नपर्यायसमागतश्चेदुपेयं साध्यन्-
रिता त्विष्ये” । उत्तराश्विस्वायमर्धः । आसन्नो समीप-
स्थिते पदाये आष्टौ वेदेकनाडी समागता । यथा-
ऽश्विन्याद्वैश्वीरणीश्वगोरोहिण्याश्चे पयोर्वा सा नाडी व-
देकैकेन स्त्रीपुंसयोरेकनाद्याशुभफलदात्री स्यात् । यदा त्वश्वि-
न्युत्तरफाल्गुन्योरितरक्तव्यवधाना सा नाडी त्विष्ये-
रक्ताऽशुभफलदात्री स्यात् । इयञ्चाश्विन्यादितिकगणना
कन्यायाचतुशरणे जन्मनक्षत्रे सति यदा तु त्विचरणं
नक्षत्रं तदा कृत्तिकामारभ्य साभिजिच्चतुःपर्वगणना
द्विचरणत्वे कन्यानक्षत्रस्य सप्तमीर्धतः पञ्चपर्वगणना ।
यदाह नारदः । चतुस्त्रिंशद्भिप्रोत्पायाः कन्यायाः
क्रमयोऽश्विभात् । वज्रिभादिन्दुभावाङ्गी त्विचतुःपञ्चप-
र्वसु । गणयेत् संख्या चैकनाद्यां सत्युद्भूतं संशयः” । अश्व-
मर्धं स्पष्टमाह गर्गः । “चतुःपात् कन्यकाण्यं गण-
येदश्विमादिकम् । त्विभं सव्यापसव्येन भिन्नं पर्व सुखा-

वहम् । कन्यकण्यं त्विपाञ्चेत् स्याद्विषयेत् कृत्तिकादिकम् ।
चतुर्भिः पर्वभिस्तदुद्भविजित्तारकान्वितम् । कन्यकण्यं
द्विपाञ्चेत् स्याद्विषयेत् सौम्यमादिकम् । पञ्चभिस्तारोक्ते
तु पञ्चमात् त्रिकवर्जितं” एतत्फलमप्याह गर्गः । “संज्ञि-
टा मध्यनाडी तु पुरुषं हन्ति वेगतः । संज्ञिटा पार्श्व-
नाडी तु कन्यकां हन्यसंशयम् । आसन्ना त्वेकनाडी
स्यादासन्नमितिदायिनी । दूरस्था चैकनाडी स्याद्दूरानि-
दस्य कारिणीति” । जगन्मोहने नारदः । “एकनाडी-
विवाहश्च युगैः सर्वैः समन्वितः । वर्जनीयः प्रयत्नेन
दम्पत्योर्निधनं यतः” । आसां नाडीनां देशभेदेन
व्यवस्थामाह जगन्मोहने नारदः । “चतुर्नाडी त्वह-
ल्यायां पाञ्चाले पञ्चनाडिका । त्विनाडी सर्वदेशेषु वर्ज-
नीया प्रयत्नतः” इति । अहल्यापाञ्चालौ देशविशेषौ ।
तथाद्विषादिभिर्देशभेदेन नक्षत्रभेदेन चानित्यप्रवृत्तिर्न
चतुःपञ्चनाद्यावुपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात् सकलनक्षत्रव्या-
पित्वाश्च त्विनयोमेका । नचैतावता चतुःपञ्चनाद्यां स्वसदे-
शव्यतिरिक्तदेशेषु नैवावलोको किन्तु सर्वेषुपि देशेषु
विचार्यै तत्र स्वदेशे दोषमहत्त्वमन्यदेशे दोषाल्लता त्विनाडी
तु सर्वत्रैव समानदोषा” यदाह भट्टः । “अहल्यायां
चतुर्नाडीसंयोगः कालमृत्युदः । एष योगोऽन्यदेशेषु ह्यप-
मृत्युफलप्रदः । पञ्चनाडीसमायोगः पाञ्चाले कालदण्डदः ।
इतरत्र समायोगो दुःखदारिद्र्यदोषप्रदः । त्विनाद्यां त स-
मायोगः सर्वत्रानिदकारकः” इति । यच्च ज्योतिर्निबन्धे
ज्योतिःप्रकाशे अश्विन्यादित्विनाडीं प्रकृत्याभिहितम्
“निधनं मध्यमनाद्यां दम्पत्योर्नैव पार्श्वयोर्नाड्योः” अत्र
पार्श्वनाद्यां सत्युद्भूतमहादोषाभावं भत्वा विवाहादिकरणं
शुभायेत्यर्थः । तत् जलियादिविषयं गोदापरोतोदक्षिणदेश-
वासिविषयं वा । तदप्युक्तं तत्रैव । “करपक्षे पृष्ठनाडौ
न निन्द्ये इति यद्वचः । तत्तत्त्रियादिविषयं गौतम्याया-
स्यतस्तथेति” । गौतमो गोदापरो । अत्रार्थे आर्थं मूलं स-
म्यम् । “इयं चाश्विन्यादित्विनाडी गुरुमन्त्रादिपुण्यनिदा प्रस-
पण्याङ्गनादौ त शुभैव” । उक्तञ्च स्मृतोदये “एकनाडी-
स्थिता यत् गुरुमन्त्राच्च देवताः । तत्र दुपै रजं सत्युद्भू-
क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पण्याङ्गना मिलं देवो ग्रामः
पुरं गृहम् । एकनाडीस्थितं भव्यं विरुद्धं वेधवर्जित-
मिति” । अत्र नाडीवेधे चरणवेधेऽधिकदोषः, आवाग्रहे स
एव त्याज्यः” एतदप्युक्तं तत्रैव । “आद्यांशेन चतुर्धां चत-
र्धांशेन चादिभम् । द्वितीयेन तृतीयञ्च तृतीयेन द्वितीयकम् ।

एवंभांशव्यधो येषां जायते वरकचयोः । तेषां मृत्युर्न
सन्देहः शेषांशः स्वल्पदोषदा इति" तत्राध्यावशप्रकृत्ये गुरुः
"दोषापसुतयेनाद्या मृत्युञ्जयजपादिकम् । विधाव जा-
ह्मणां चैव तर्पयेत् काञ्चनादिना । हिरण्यस्यीं दक्षिणाञ्च
दद्याद्वर्णादिकूटके । गावोऽन्नं वसनं देयं सर्वं दोषापहा-
रकमिति" । एवं सर्वं सम्मतत्वाद्दौ कूटभेदा अभिहि-
ता नाने । "माहेन्द्रं गौडदेशे च मालवे रज्जुसंज्ञक-
मित्यादिना वादरायणवाक्येनान्यकूटानां तत्तद्देशविषयता-
पादनात् । ते च कूटभेदावसिद्धसंज्ञितायां तोडनानन्दे
च सामान्यविशेषभावसहिता इष्टव्याः" पी० धा० ।
अथ नाडीदोषापवादः "राश्वक्ये चेद्भिन्नमूलं द्वयोः
स्यान्नक्षत्रैक्ये राशिगुणं तथैव । नाडीदोषो नोगणानां
च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात्" स० चि० । "द्वयोः
स्त्रीपुंसयोरेकराशिवत्वे सति यदि भिन्नमूलं स्यात् तदा
नाडीदोषोगणानाञ्च राक्षसमनुष्यगणानाञ्च दोषो नास्ति ।
यथा एकस्मिन्नपि कुम्भराशौ शततारकापूर्वभाद्र-
पदापादत्रयं च इत्येवं रूपोनक्षत्रभेदः । तथैव नक्षत्रैक्ये
राशिगुणं राशिद्वयं चेत् स्यात् तदापि प्रागुक्तो दोषो न
स्यात् । उपलक्षणत्वात् तारादोषोऽपि न भवेत् । यथा ।
एकस्मिन्नेव नक्षत्रे पूर्वाभाद्रपदास्थे पूर्वभाद्रपदायाः प्रथ-
मपादत्रयं कुम्भे चतुर्थचरणस्य मीने इत्येवंरूपो
राशिभेदः" । यदाह नारदः । "एकराशौ पृथग् धि-
ष्णो दम्पत्योः पाणिपोडनम् । उत्तमं मध्यमं भि-
न्नराशेरकलङ्गयोस्तयोः । एकलङ्गं चैकराशौ च विवाहः
प्राणहानिदः" । वसिष्ठः । "दम्पत्योर्जन्मभेदक्ये राशौ च
निधनं तयोः । एकस्य च तद्योदुवाहे किञ्चिद्भेदे पि वा
नवा" । किञ्चिद्भेदे नक्षत्रभेदे राशिभेदे च । गर्गः "ए-
कराशिं विना नाडीयोगमादौ विवर्जयेत् । न दोषस्त्वे
कराशिस्थे भूकूटोऽन्येषु मृत्तुदेति" । भृगुरपि "दम्पत्यो-
रेकराशिचेत् पृथग्दत्तं यदा भवेत्" । वसिष्ठोक्तो विवाहः
स्वाङ्गणनाडी न योजयेदिति । "अतएवाह केशवार्कः
"नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशोरभिन्नराशोर्यदि भिन्नमूलम् ।
मोतिक्षदाने निविद्धा न्दमार्येचेत् कृत्तिकारोहिणिवन्न
नाडीति" । चतुर्थचरणस्यायमर्थः चेद्यदि कृत्तिकारोहिणीवत्
स्यात् तदापि नाडीदोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वाद्गणदोषो-
ऽपि । यथा कृत्तिकारोहिण्योरेकनाडीस्थत्वेऽपि गणदो-
षोऽपि तत्संज्ञविताऽशुभफलं नैव स्यात् । अत्रापि प्रथ-
मतः पुंनाराभेजिता द्वितीयतः स्त्रीतारेतपि विशेषोध्येयः ।

यदाह गर्गः "एकराशौ पृथग् धिष्णो पुंनारा प्र-
थमा भवेत् । अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेत्त्वयो-
भनेति" । तदेवं कैमुतिकन्यायेन यत्र नाडीगणदोषाद्य-
भावो यथा रोहिण्योऽन्योर्हस्तचित्रयोर्वा तत्र पाणि-
पोडनं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः । अथैकराशि-
नक्षत्रत्वेऽपवादमाह । नक्षत्रैक्ये इति । स्त्रीपुंसयोः
राश्वक्ये नक्षत्रैक्ये च यदि चरणभेदो यथा भरण्याः
प्रथमपादे पुंशो जन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं
कल्याणं स्यात् । तदुक्तं केशवार्केण । "पराशरः प्राह-
नवांशभेदादेकराशोरपि सौमनस्यमिति" । सौमनस्यं
प्रीतिः । वसिष्ठेनापि "एकमृत्तुसम्भवनं भवति विवाहः
सुतार्थसम्पत्त्यै" । यद्युभयोरेकलङ्गं भवति यदा चांशको
भिन्न इति । एतच्च सङ्कोचविषयं वेदितव्यम् । तथा च
जगन्मोहने । "एकलङ्गं चैकराशौ च विवाहस्तु शुभः कृतः ।
सङ्कोचे तु तदा कार्यो भिन्नपादो यदा तयोरिति" । अ-
त्रापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरले । "रोहिण्यस्त्रा-
द्रा मघेन्द्राग्नी तिष्यश्रवणपौष्णभम् । उत्तराप्रोष्ठपाञ्चैव न-
क्षत्रैक्येऽपि शोभना" इति । इन्द्राग्नी विद्यास्त्रा तदेतत्
स्मृतमुक्तं तत्रैव विधिरले । "विद्यास्त्रिकार्द्रश्रवणप्रजेशति-
ष्यान्त्यतत्पूर्वमथाः प्रयस्त्राः । स्त्रीपुंसतारैक्यपरिच्छे-
दं येषां विवर्ज्य इति सङ्गिरान्" इति । शेषास्तारा इत्यर्थः ।
अत्र द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मराशि नक्षत्राद्यज्ञाने उपाय-
माह । वसिष्ठः । "अज्ञातजन्मनाम्नृणां नामभे परिकल्पना ।
तैर्नैव विनयेत् सर्वं राशिकूटादि जन्मवत् । जन्मधं जन्म-
धिष्ण्येन नामधिष्ण्येन नामभम् । ज्यत्येन सदा योज्यं
दम्पत्योर्निधनप्रदम् । कुर्यात् प्रोड्ग कर्माणि जन्म-
राशौ वलान्विते । सर्वाण्यन्यानि कर्माणि नामराशौ
वलान्विते" इति । इहस्ततरपि । "व्यवहारराजसेवा
संख्यामयामनैतेषु । ज्ञातेऽपि जन्मराशौ फलमुक्तं नाम-
राशिवादि" । नाम्नः सत्तायाज्जन्मनक्षत्रज्ञानं
स्त्रोदयाभिहितशतपदचक्रान्तर्गतस्त्रीयनामादिवर्णवशात्
ज्ञेयमिति । यस्तु अकारादिर्णं ऋषभादिनामसु
हयते तत् यदासम्भदायं व्यवस्था" पी० धा० । नाडीभेदे-
ऽपौ गुणाः प्रागुक्ताः ।

श्लो० त० नाडीचक्रवर्णनतद्विशेषो दर्शितो यथा
स्त्रोदये । "अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडि-
कम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् । त्रि-
नाडीवेधनजन्यमश्विन्याद्राशुशेतराः । हस्तेन्द्रभूला-

रुण्यः पूर्वभाद्रपदादिमा । यास्यः सौम्योयुर्योनित्ति-
मित्तजलाह्वयम् । धनिषा चोत्तरा भद्रा मध्यमाङ्गी व्य-
स्थिता । क्तिका रोहिणी सर्पौमषा स्नातोविशाखके ।
उत्तराश्रवणापौष्णं पुष्याङ्गी व्यस्थिता । अश्रवादि-
नाङ्गीवेधर्णे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् । यास्यादितिक
तयैव क्तिकादिषट्ककम् । एवं निरीक्षयेद्देवं कन्या-
मन्त्रे चरे गुरौ । पण्यस्त्रोस्त्रामिमिलेषु देये ग्रामे पुरे
मृष्टे । एकनाङ्गीस्त्रधिष्णाणि यदि स्तुर्वरकन्ययोः ।
तदा वेधं विजानीयात् सुवादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य
जन्मर्षं तस्य जन्मर्षतोव्यधः । प्रणष्टं जन्मं यस्य तस्य
नामर्जतोवदेत् । द्वयोर्जन्मयोर्वेधे द्वयोर्नामभयोस्तथा ।
नामजन्मर्षयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कदाचन । एकनाङ्गीस्थिता
चेत् स्नात् भर्त्तुर्नाशाय चाक्रना । तस्मान्नाङ्गीव्यधोवीज्यो-
विवाहे शुभमिच्छता । प्राङ्नाङ्गा वेधतोभर्त्ता मध्य-
नाङ्गोभयं तथा । पुष्याङ्गीव्यधे कन्या श्रियते नात्
संगयः । एकनाङ्गीस्थिता यत् गुरुमन्त्रं देवता । तत्
क्षेपं रुजं स्त्र्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुः पण्यक्रना-
मित् देवोग्रामः पुरं मृष्टम् । एकनाङ्गीगता भव्या
अभव्या वेधवर्जिताः । अस्यापवादः ज्यो० त० ।
‘एकराश्यादियोगे तु नाङ्गीदोषो न विद्यते’ एकरा-
श्यादिव ‘एकराशो च दम्भयोः शुभं स्नात् समसप्तके ।
चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा’ इत्युक्तः । समसप्तका-
द्विषमसप्तके दोषः । तथा च ‘योदके सप्तके मेपतुले
शुभमहयो तथा । सिंहघटी सदा वर्ज्या मृतिं तत्त्रावी-
क्षितः’ । श्रोपतिव्यवहारनिर्णये । ‘सृष्टदेकाधिप-
योगे ताराबले वश्वराशौ वा । अपि नाङ्गादिवेधे भवति
विवाहोहितायां राजमार्त्तण्डे च । ‘न राजयोगे सृष्टवै-
रिता च न तारगुहिनं गण्यत्यं स्नात् । न नाङ्गीदोषो न च
वर्गदुर्दिर्गमादयस्तो सुनयोवर्द्धनि’ अथ देशभेदात् व्यवस्था ।
अन्यतोक्तम् । ‘लग्ने व्यये च पातौले जामिते चाष्टमे कुजे ।
भर्त्ता कन्याविनाशाय कन्याभर्त्तुविनाशकत्’ । अस्याप-
वादः । ‘अथ वा गुणबाह्यस्ये कुजे वा तादृशे दुषोः’
प्रागुक्तरोत्या अष्टानां कुटानां गुणाङ्गानां सङ्गलने अष्टा-
दशतोऽधिकत्वे उभयोर्वरकन्ययोः सङ्गलग्नादिस्थाने सङ्गलस्य
स्थितौ च न दोषः एवमन्योऽपि वेधव्ययोगोनिन्दनीयः स च
जातकशब्दे वक्ष्यते । एवं विवाहे वर्षादिशुद्धिं दम्भयो-
रासङ्गुल्याङ्गं चोक्ते दानं निर्दोषदिनलग्नादि निरूप्यते ।
‘तत्रैकविंशतिः सर्वसम्पत्ता दोषा नारदेन परिगणि-

ताः । ‘एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च । पिता-
महोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः । पञ्चाङ्गशुद्धिरहि-
तोदोषस्तादृशः प्रकीर्तितः । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीयः
सूर्यसंक्रमः । तृतीयः पापपङ्क्तौ भृगुपङ्क्तः कुजाष्टमः ।
गण्डान्तं कर्त्तरी रिपुपङ्क्तौ मृगशिरसं संपङ्क्तः । दम्भयोरष्ट-
मं लग्नं राशिर्विषघटी तथा । दुर्भुक्तौ वारदोषः
खार्जूरिकसमङ्गप्रभम् । सृष्टयोत्पातं क्रूरविहर्षं
क्रूरसंयुतम् । कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशति-
रिति’ अन्यैस्तु दश दोषा उक्ताः ‘वेधश्च लक्ष्मिश्च तथा
च पातः, २ खार्जूरयोगो ४ दशयोगचक्रम् । युतिश्चैजामि-
ल ७ सप्तपञ्चाश च पाशाख्यवज्जी ८ दश चैव दोषा इति व्यव-
हारोद्देशेऽभिधानात् । तत्र ‘दुर्भुक्तौ रवावयमेत्यादिः । वार
दोषः कुलिकादिः, क्रूरसंयुतमित्यस्योपलक्षणत्वादकाल-
वृत्तिनामकोऽपि दोषो मृष्टते । यदाह वसिष्ठः । ‘प-
ञ्चाङ्गशुद्धिरहिताद्योत्पाताऽकालवृत्तिजाः’ इति । एवं
दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वसिष्ठः ‘एकविंशन्-
महादोषास्त्वेते ब्रह्मसुखोदिताः । कदाचिन्नैव सीदन्ति
गुणानां कोटिकोटिभिः । तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचि-
न्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारो मरणं प्रतवन्ने ।
ग्रामनाशः प्रतिष्ठायां सीमन्ते गर्भनाशनम् । नवाश्र-
भोजने मृत्युः क्षपी तत्फलनाशनम् । कर्त्तुर्नाशो मृष्टा-
रम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्त्तुर्नाशः स्नाद्यु-
द्धवाने विशेषतः । लभ्यते समस्तपुण्यमेव न्यादादिकर्म-
भिरिति’ पी० धा० ।

तत्र सर्वकर्मापयोगिपङ्क्तौ वक्तव्ये आदौ क्षेत्रनवांशपावाह
‘कुजगुरुसौम्यगणिसूर्यचन्द्रजाः कविभौमजीवगणिभौ-
रयोयुरः । इह राशिपाः, क्रियस्तृणास्तौलिकेन्दुमतो
नवांशविधिरुच्यते बुधैः’ सु० चि० ।

‘अथ लग्नादीनां लक्षणं नारदोक्तम् । ‘विंशद्वा-
गात्रकं लग्नं होरा तस्याहं सच्यते । लग्नलिभागो-
द्रेष्काणो नवमांशो नवांशकः । द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिंशं
शस्त्रिंशदंशकः । पञ्चमांशः कथिताज्ञेते- तेषामोशो दमे
कृताः’ इति । तत्रैते भौमगुरुबुधचन्द्रसूर्यबुधशुक्र-
भौमगुरुशनिगुरुवः, क्रमेणैव पञ्चमै राशिपा मेपादिरा-
शीनां स्वामिनः । क्रियेति । क्रियो मेपः स्त्रगास्यो सकरः
तौलिकं तुला इन्दुभं कर्कः एभ्यो राशिभ्यो द्वादशस्त्रिंशं
राशिषु नवांशं बुधैर्धैरुच्यते । मेपे मेपादेश्च, ह्ये सक-
रादेव मिथुने तुलातः कर्कः कर्कादेव, एवं सिंहोऽपि मे-

षादेव एव कन्यादिषु अपि राशिषु मकरादित एव ।
एवमेव धनुरादिषुपि इत्यर्थः । यदाह नारदः । “सिंह-
स्थाधिपतिर्भानुचन्द्रः कर्कटकेन्दुरः । मेघपक्षिकयोर्भीमः
कन्यामिधुनयोर्बुधः । धनुर्भीमयोर्देवेन्द्रः शुक्रोदपतलेन्दुरः ।
शनिर्मकरकुम्भे इत्येते राशिनायकाः । “नवमांश-
मेघसिंहवासे, मेघादयः क्रमात् । क्रमाद्भूमगकन्यासु
श्रेयाः सूर्यकरादयः । तुलामिधुनकुम्भेषु सूर्यः क्रमेण
तुलादयः । अलिकर्कटभीनेषु क्रमात् सूर्यः कर्कटादयः”
इति पी० धा० । अथ होरेणकवनम्

“समस्तह्रस्वमध्यं शशिरविहोरा विषमभ्रमध्ये रविशशिनोः
भा” सु० चि० । “पञ्चदशभागात्तत्कैका होरा समराशि-
मध्ये प्रथमा चन्द्रस्यापरा सूर्यस्य । विषमराशिमध्ये प्रथमा
रवेः परा चन्द्रस्येत्यर्थः । “होराकैन्दोरोजराशौ समभे
चन्द्रसूर्ययोरिति नारदोक्तेः” पी० धा० । अथ त्रिंशंश-
द्रेक्षायोगः । “शुक्रश्चजीवशनिभूतनयस्य बाणशैलादपञ्च-
विशिखाः समराशिमध्ये । त्रिंशंशकोविषमभे विपरीत-
मस्मादुद्रेक्षाणकाः प्रथमपञ्चनवाधिपानाम्” सु० चि० ।
समराशिमध्ये क्रमेण प्रथमतः पञ्चानामंशानां शुक्रः
स्वामी ततः शैलानां सप्तानां जीवधुः । ततोऽष्टानां
जीवो गुरुः । ततः पञ्चानां शनिः । ततो विशिखाबाणाः
पञ्च तेषां भूतनयो भीमः । शुक्रप्रेत्यादिसमाहारइहः ।
विषमभे तु अत्रात्मनराशेर्विपरीतं ज्ञेयम् । यथा प्रथ-
मतः पञ्चानां भीमः ततः पञ्चानां शनिः ततोऽष्टानां
गुरुः । ततः सप्तानां बुधः ततः पञ्चानां शुक्रः इत्यर्थः ।
अथमेव त्रिंशंशकसंज्ञ इति । यदाह नारदः ।
“कुजाकीर्जितशुक्राणां बाणपुष्टाद्रिभार्गवाः भागाः सूर्य-
विषमे ते तु समराशौ विपर्ययात्” इति । इकाणां राशि-
दशांशाः हादशसु राशिषु प्रथमोद्रेक्षाणः प्रथमस्य
स्वराग्राधीयस्य, द्वितीयोद्रेक्षाणः पञ्चमराशीन्दुरस्य,
तृतीयः स्वराशितो नवमराशीन्दुरस्य । यथा उपे प्रथमो
द्रेक्षाणो षष्ठाधीयशुक्रस्य, स्थापेक्षपञ्चमकन्याधीयबुधस्य
द्वितीयः, तृतीयः स्थापेक्षनवममकराधीयशनेरित्यर्थः ।
“सूर्योद्रेक्षाणां लम्पपञ्चनवराशीन्दुराः क्रमादिति” नार-
दोक्तेः पी० धा० । हादशांशेयानाह ।

“स्थाद्वादशांश इह राशित एव नेहं होराय
इह नवमांशकसूर्यभागः । त्रिंशंशकच पङ्क्तिमे कथितास्तु
वशाः सौम्यैः शुभं भवति चाशुभमेव पार्श्वः” सु० चि० ।
“इह पञ्चमं हादशांशः सार्द्धमंशद्वयं तत् स्वराशितेऽप्ये-

षांशान् गणितं सद्यः यस्तद्वाशिसवामी स हादशांशेन्दुरः
“आरभ्य लम्पराशेस्तु हादशांशेन्दुराः क्रमादिति” नारदोक्तेः ।
अन्यद्वरणत्वं स्पष्टतरम् । तदुक्तं वसिष्ठेन । “लम्प-
तदर्हञ्च ततस्त्रिगागो नवांशकच द्विदशांशकच । त्रिंशं-
शकचेति हि वसिष्ठकं शुभं शुभव्योमवराधिपत्यम् ।
यः प्रापपञ्चमं भवो हि दोषः पञ्चाङ्गसौम्यस्य ह्यलम्प-
जातम् । गुणौघमम्भोधिभमोववाणः शुभव्योमं शुलु
राधवस्येति” । तस्मात् सौम्यपापपञ्चमवर्गसाङ्ख्ये सति
सौम्यपञ्चमवर्गस्त्रिभ्योऽधिकश्चेच्छुभः त्रिभ्योहीनश्चेदशुभ
इत्यर्थः” पी० धा० । अथ गण्डानन्दोपः । “ज्येष्ठा-
पौष्णमसार्पमान्यघटिकाशुभं च मूलाश्विनीपित्रादौ
घटिकाद्वयं निगदितं तद्गण्य गण्डान्तकम् । कर्काद्व-
यजमानतोऽर्धघटिका सिंहाद्य मेघादिगा पूर्णान्ते घटि-
कात्मकं त्वशुभं नन्दातिथेयादिभम्” सु० चि० ।

“गण्डान्तं नाम सन्निविशेषः सचानेकविधः नक्षत्र
सन्निविशिसन्निवर्त्तनसन्निव तथा योगसन्निवः करणसन्निवर्त्त
सन्निवयनसन्निवर्त्तसन्निवर्त्तसन्निवः पक्षसन्निवर्त्तनसन्निव-
रात्रिसन्निवमध्याह्नसन्निवः प्रातःसायंसन्निवर्त्तनीयसन्निव ।
तत्र त्रिचिनक्षत्रलम्पविशेषाणां यः सन्निवर्त्तितकालः
स गण्डान्तसंज्ञः । अन्येषां तु सन्निवर्त्तितकालः
सन्निवर्त्तितवाच्य एव । तत्रादौ नक्षत्रगण्डान्तसंज्ञते ।
ज्येष्ठा प्रसिद्धा पौष्णम रेवती सार्पमसहोषा एषा-
मन्ते घटिकाद्वयम् (४८घण्टाः) । तथा मूलाश्विन्यौ
प्रसिद्धे पितृ मघा । एषामादौ घटिकाद्वयं च
गण्डान्तमाम । तथा च रेवत्यश्विन्योरस्तेषामधयोर्ज्येष्ठा-
मूलयोरन्तरालवर्तिषट्पञ्चद्वयं नक्षत्रगण्डान्तमशुभदम्
तदुक्तं रत्नमालायाम् । “पौष्णाश्विन्योः सार्प-
पित्राश्विन्योश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् । तद्गण्डान्तं
स्थासुनुर्नाडिकं हि यात्राजकोदुवाहकासेवनिद-
मिति” । यत्तु वसिष्ठोक्तम् “यदन्तरालं पित्र-
सार्पयोश्च मूलेन्द्रयोरान्नपौष्णायोश्च । ससन्निव गण्डा-
न्तमिति त्रयं तदुयामप्रमाणं शुभकर्महन्तु इति” । यामः
प्रहरो नक्षत्रभोगस्येति शेषः । नारदोऽपि “सार्पेन्द्र
पौष्णधियात्रान्ते षोडशांशा भसन्धयः । तदयमेवाष्ट-
जाताः पापागण्डान्तसंज्ञकाः । उयं सन्निवर्त्तितयजं ग-
ण्डान्ततितयं महत् । सूर्यदं जन्मयानादिविवाहस्या-
पनादिषु” । षोडशांशो नक्षत्रभोगस्यार्द्धप्रहरो इति यावत् ।
आद्यजाताः षोडशांशाः । तदेतद्दोषमहत्वात्पत्यसूच-

नार्थम् । तथा हि । चतुर्घटिके नवतृगण्डान्ते महान्
दोषः, तदधिके त्वष्टटिकात्मके मध्यमदोषः । ततोऽधिके
चरणावधिके त्वष्टदोषः । अतएवाक्तं सूर्यसिद्धान्ते “सार्प-
न्द्रपौष्पधिष्णानामन्त्याः पादा भसन्वयः । तदपभेधु
सार्द्धांशो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते । व्यतीपाततृयं घोरं
गण्डान्ततृयं तथा । एतद्भसन्वितृतयं सर्वकर्मसु व-
र्जयेदिति” । अर्द्धांशचरणार्द्धं प्रहुर इत्यर्थः । दीपिका-
याञ्च । “आद्ये सप्ताचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च । रेव-
त्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणनायक” इति । अथ लग्न-
गण्डान्तमुच्यते । कर्कोति कर्कः प्रसिद्धः अलिष्टधिकः
अण्डजोमीनः एषाम्भानां लग्नानामन्तेऽर्द्धघटिका, तथा
सिंहमेधौ प्रसिद्धौ अन्वोधतुः एषां लग्नानामादिभूतार्द्ध-
घटिका गण्डान्तं नाम । तथा च कर्कसिंहयोर्द्विचक्रधनु-
षोमीनमेधयोर्वा लग्नयोरन्तरालवर्त्तिन्येका घटिका लग्नग-
ण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह कश्यपः “सिंहकर्मटयो-
पापकीटयोर्मीनमेधयोः । गण्डान्तमन्तरालं तस्मादिका
निधनप्रदेति” । यत्तु नारदेनेक्तम् “कुलीरसिंहयोः
कीटचापयोर्मीनमेधयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्यात् घटि-
कार्द्धं स्मृतिप्रदमिति” । वसिष्ठेनापि । “लग्नान्तरालं
घटिकार्द्धमेतत्कुलीरहयोरलिचापयोगे च । मीनाजयोः सर्व-
गुणाद्रिहन्ति लाभो यथा सर्वगुणाच्चरस्येति” । तद्दोषाधि-
क्यसूचनार्थम् । अथ तिथिगण्डान्तमुच्यते । पूर्णान्ति
इति । पूर्णाः पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यास्तासामन्ते घटि-
कैका, तथा नन्दाः प्रतिपत्पञ्च्यैकादश्यास्तासामादिभूतैका
घटिका तिथिगण्डान्तं नाम । तथा च पञ्चमीपञ्चोर्दश-
स्यैकादश्याः, पञ्चदशीप्रतिपदेवां तिथेयोरन्तरालवर्त्ति-
षट्ठीद्वयं तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह नारदः
“पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथयोः सन्विनां ङीद्वयं सदा । गण्डान्तं
स्त्वदं जन्मयात्रोद्वाहप्रतादिषु” इति । यत्तु कश्यपे-
नेक्तम् “पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथयोः सन्विनां ङीचतृष्टयम् ।
उदुवाहजन्मयानेषु गण्डान्तं निधनप्रदमिति” । तद्दोष-
तारतम्यसूचनार्थम् । एषं गण्डान्तसंज्ञः सन्विरक्तः ।
तत्र तिथिलग्नगण्डान्तपरिहारः याकल्लसंहितायाम् ।
“तथैव तिथिगण्डान्तं नास्तीन्दौ बलशालिनि । तथैव
लग्नगण्डान्तं नास्ति जीवे बलान्विते” इति । अथात्र
प्रसङ्गादन्येषामपि सन्विरच्यतेऽस्मानिः । यदाह गुरुः
“घटिकाद्वयमृगान्ते मासान्ते तु दिनत्रयम् । वर्षान्ते व-
र्जयेत्तत्र” अह्नादिनसप्तकमिति” । तिथ्यादिसन्विम-

ष्याह वसिष्ठः “पक्षोऽष्टसन्विस्तिदिनञ्च माससन्विस्तिना-
ड्यः खलु सन्वयोश्च । नाड्युचतस्तस्तिथिचक्रययोगस-
न्विस्तद्वर्गं करणस्य सन्विः” । वर्षेषु विशेषमाह स एव
“सौराब्दान्ते त्वनेत्यत्र चान्द्रे तु नवमन्वयेत् । सावनान्तेऽ
एभन्त्याजं नाचले पौष्पभात् त्र्यहमिति” । अत्रापि
विशेषमाह स एव । “अब्दाः स्युस्तिविधा जीवसौर
चान्द्राङ्गयाः सदा । तेषामादौ तथा चान्ते तिदिनं
वर्जयेच्छुभे” इति । अथञ्च सर्वकार्यसाधारणो निषेधः
अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्तिनि-
षेधस्य वैयर्थ्यापातात् । गुरुः “स्त्वान्ते पुत्रनायः
स्यान्त्यासान्ते तु धनक्षयः । वर्षान्ते वर्गनायः स्यादुपहृणात्
सर्वनाशनमिति” । आवाश्यकत्वे तु “नञ्चलयोगतिथि
सन्विषु नाड्यैका तिथ्यष्टविंशतिपदैः संहितोभयत्र ।
कर्कोलिमीनतृयसन्विषु दिक्पलानि त्वाज्यानि शेष
विवरेषु च पञ्च पञ्चेति” वासनासिद्धं केशवार्कवाक्यमनु-
सर्त्तव्यम् । वासना च सिद्धान्तशिरोमणावभिहिता ।
“शशितनुविकलाभ्यश्चन्द्रभुज्येन्दुभान्तोर्गतिविवरकलाभि-
र्भूय एवाभिरेव । पृथग्वच गतिगुह्या नाड्यैकाः सन्विरा-
प्ता भतिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रमिति” । सन्वि-
फलमस्याह केशवार्कः । “सन्वौ पुरन्वौ शुचमेति वक्ष्या मृ-
तप्रजा वा यदि सन्विसन्विः । यदन्ति वात्स्या ऋतुना-
विमूढां निशीथसध्यं दिनसन्विषूढाम्” तत्राह रालमध्यन्दि-
नसन्विः “मध्ये निशाङ्गोर्षटोत्पन्नम्” सु० वि० । इत्याद्यो
प्रकरणेऽभिहितः । सन्विसन्विस्तु केशवार्कणोक्तः । “रेवमे-
वेदेकगृहाधिकस्य यदंशष्टन्दं खलु सायनस्य । तदत्र रा-
शिद्वयभागतदं स्मृतं वसन्ताहतयो भवन्ति । तत्सन्वयोगा-
ङ्गघटोसमाः स्युर्द्विसङ्गुणाश्चेद्द्विषुवायनीयाः । स सन्वि-
सन्विः खलु यत्र शेषं न्युन्यं भवेदेव विशेष-
पुण्यः” इति मीनसंज्ञानिमारभ्य वसन्तर्त्तुगणनेति
पञ्चमङ्गोक्त्यैकगृहाधिकसंख्युक्तम् । गण्डान्तदोषपरि-
हारमाह वसिष्ठः “गण्डान्तदोषमखिलं सङ्कृतोऽभि-
जिदाङ्गवः । हन्ति यद्वनृगज्याधः पक्षिसङ्कमिया-
खिलम्” । तदेतद्दोषापादाख्यस्य प्रकारस्य नियासकत्वा-
द्विवाहविषयं न जातकादौ” पो० भा० । अथ कर्त्तरीदोषः ।
“लग्नात् पापाहज्जन्तू व्यार्थस्यौ यदा तदा । कर्त्तरी
नाम सा ज्ञेया मुलुदारिद्र्यशोभदा” । सु० वि० “यदा पाप-
यज्ञौ लग्नाह्वाद्याख्याज्जन्तू हादयस्यः पापयज्ञोमा-
गी, द्वितीयस्यः पापयज्ञो वक्त्री सात्तदा कर्त्तरी नाम दोषः

कनति स्त्रीपुंसयोः प्राणांश्चेदयतीति कृती च्छेदन इति
धात्वर्थानुसारादन्वया सम्मुखकर्त्तरीयं मृत्युदारिद्र्ययो-
कदा भवेत् । यदाह नारदः “लग्नाभिमुखयोः पाप-
ग्रहयोर्जुवक्रयोः । सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्ग-
लकर्त्तरी । कर्त्तरीदोषसंयुक्तं यत्कर्म तत् परित्यजेत् ।
अपि सौख्यग्रहयुक्तं शुभैः सर्वैः समन्वितमिति । ग-
मोऽपि । ‘व्यये मार्गगतिः क्रूरो वक्रो क्रूरो धने यदि ।
तौ च लग्नांगतुल्यौ च तदा घोरस्त्वकर्त्तरी’ । यदा तु
द्वितीये मार्गे द्वादशे च वक्रो अथ हापपि क्रूरौ व्यया-
र्थस्यौ सन्तौ शीघ्रिणौ वा स्यातां तदा कर्त्तरी नास्त्वेष ।
यदाह वशिष्ठः “लग्नस्य प्रष्टाग्रगयोरसाध्वोः सा कर्त्तरी
स्यादजुवक्रगत्वोः । तावैव शीघ्रौ यदि व्यक्तवारौ न कर्त्त-
री चेति पितामहोक्तिरिति” । इयं कर्त्तरी चन्द्रस्यापि
द्रष्टव्या । यदाह कश्यपः “चन्द्रस्य कर्त्तरी तद्वच्छुभ
दृष्टा न दोषदेति” । परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरग्रहम-
ध्यगतत्वदोषोऽस्यैव कर्त्तरीतोऽत्यफलः कन्यानायकरत्वात् ।
यदाह वशिष्ठः “क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथ वा कर-
ग्रहणम् । ते यसमदनाभिमुखं गमनञ्चेच्छन्ति कन्यायाः”
इति कर्त्तरीदोषेऽन्यदप्यपवादान्तरं ‘पापौ कर्त्तरीकार-
कावित्यादिना स्वयं वच्छति । अत्र लग्नादिषु पलजपात्
सर्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषोऽध्यवसेयः ‘यो यो भावः
स्त्राभिदृष्टोयुतेवेत्यादिना’ तुल्यन्यायत्वात् । तत्र लग्ने
कर्त्तरी महादोषकरी लग्नमङ्गाधायकत्वात्तस्या अन्यत्र ता-
दृशदोषाभाव इति तत्त्वम्” पी० धा० । अतः परं राज्ञकेत्योः
पापग्रहत्वं व्यवस्थापितं तच्च केतुशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।
अथ युतयोगापरपण्यायसंयज्ञदोषः । “चन्द्रे सूर्यादिसंयुक्ते
दारिद्र्यं मरणं शुभम् । सौख्यसापत्न्यवैराग्यं पाप-
हययुते मृतिः” सु० चि० “सूर्ययुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं स्यात् ।
भौमादियोगे मरणादि फलं क्रमेण स्यादित्यर्थः । पाप-
ग्रहराहित्येऽप्यशुभफलं राज्ञकेत्योरपि द्रष्टव्यम् । यदाह
नारदः “शशाङ्के ग्रहसंयुक्ते दोषः संयज्ञसंज्ञकः ।
सूर्येण संयुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यमभवति भुवम् । कुजेन मरणं
व्याधिः सौख्येन त्वनपत्यता । दीर्घायुर्गुरुणा युक्ते
सापत्न्यभार्गवेण तु । प्रवृत्त्या सूर्यपुत्रेण राज्ञया कलहः
सदा । केतुना संयुक्ते चन्द्रे नित्यं कष्टदरिद्रता । तस्मिन्
संयज्ञदोषे तु विवाहं नैव कारयेत्” । सापत्न्यं
भर्तुरन्या भार्या स्यात् । अत्र गुरुवधसाहित्यफलमशुभ-
सूक्तम् यन्मकलं तु वसिष्ठवाक्ये कस्यचिन्मताभिप्रायेण

शुभफलसूक्तम् । यद्योक्तं वसिष्ठेन ‘दारिद्र्यं रविणा
कुजेन मरणं सौख्येन न स्यात् प्रजादीर्घायुर्गुरुणा सितेन
मृतिरिति चन्द्रे सापत्न्यकम् । प्रवृत्त्याऽर्कसुतेन सन्दुजगुरौ
वाञ्छन्ति केचिच्छुभं द्वादशैर्द्वन्द्वैरसङ्गैः शशियुतैर्दीर्घः
प्रवासः शुभैरिति” । अत एव श्रीपतिनोक्तम् । “शुभञ्च-
दम्भोलिभृदोऽज्जिविद्वाभिति” दम्भोलिभृदोऽज्जीवः ।
पापेति । पापहयेन युते उपलक्षणत्वात्पापत्वयादियुते
मृतिरेव स्यात् । “पापहययुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं भ्रुव-
मिति” नारदोक्तेः । बहुसौख्यग्रहयोगे तु बहुकालं
पत्युद्देशान्तरेऽवस्थानं स्यात् तदाकामधुनैवाभिहितम् ।
अथास्य परिहारो नारदोक्तः । “स्त्रेत्वगः स्त्रेत्वगोवा
मित्रस्त्रेत्वगतो विधुः । युतिदोषाय न भवेद्दम्पत्योः त्रेयसे
तदेति” । कविहर्गोत्तम इति पथते । कश्यपेनापि ।
“तुल्यमित्सुराशिस्यः शुभयुक्तः शुभप्रदः । एवंविधः क्रूर-
युतः सम्पूर्णफलदः शशीति” पी० धा० ।

अथ जम्बाराशिलग्नयोरदमलग्नदोषं सापवादमाह ।

“जम्बलग्नमयोर्द्वन्द्वराशौ नेष्टः करग्रहः । एकाधिपत्वे
राशीये मैत्रे वा नैव दोषकत्” सु० चि० ।

‘जम्बलग्नजम्बाराशौः सम्बन्धिनि मृत्यु राशात्तमलग्ने
करग्रहोनेष्टः । यदाह नारदः ‘दम्पत्योरदमं लग्नं त-
दमोराशिरिव च । यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्नि-
धनप्रदः । स राशिः शुभयुक्तोऽपि लग्नं वा शुभसंयुतम् ।
लग्नं विवर्जयेत् यत्नात् तदंशं च तदीश्वरान्” इति । अतः
जम्बलग्ने जम्बाराशौ च विशेषमाह कश्यपः । “इष्टं स-
जम्बलग्नं तज्जम्बाराशिरनष्टदः । लग्नगस्तु तयोः स्थाना-
च्छुभान्युपचयानि वै” इति । नारदोऽपि “जम्ब-
राश्याद्भूमौ नैव जम्बलग्नोदयः शुभः । तयोरुपचयस्थानं
यदि लग्नगतं शुभमिति” । अथादमलग्नदोषपरिहार-
माह । एकैति जम्बाराशिलग्नयोरन्यतरस्य विवाह-
लग्नस्य च स्वास्थ्येको सति यथा सेषद्विकयोः, तथा
तयोराशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः । अत्र हि
सूर्यशुभैरन्योन्यप्रीतिरस्ति । एतादृशविषये विवाहो
लग्नादमदोषकत्वं न स्यात् । यदाह कश्यपः ‘जम्बोरा-
दमलग्ने शौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ । जम्बाराश्यादमर्तो-
त्यदोषो नश्यति भावतः” इति पी० धा० । परिहारान्तरमाह
“भीनोज्जककोलिमृगस्त्रियोऽदमं लग्नं यदा नादमगेह-
दोषकत् । अन्योन्यमित्रत्ववशेन सा बधून्मित्रेण तासुर्द्वन्द्व-
सौख्यभागिनी” । ‘उच्चा हयः स्त्री कन्या अन्ये प्रसि-

ज्ञाः एते राशयो यद्यदमलग्नं स्युः यथा सिंहाग्नीनः
तुलातोष्टपः धनुषः कर्कः मेघात् षड्विकः मिथुनाम्भकरः
कुम्भात्कन्याऽष्टमलग्नम् । तदाष्टमगेहदोषलक्ष भवेत् ।
कुत इत्यत आह । अन्योन्येति । प्रागुक्तपरस्परप्रीति
वशे । इदञ्चोपलक्षणम् । मेघषड्विकयोस्तुलाष्टपयोरेकाधि-
पत्यात् । एवं सति सा वधूः परिणीता कन्या सुता
युग्मं हसौख्यभागिनो स्यात् । उक्तञ्च 'भयकुलीर-
पालिङ्गगाङ्गना जननरागिविलग्नमृहाटमाः । शुभ-
फला भृगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि प-
रस्परमिति' । परिहारान्तरमप्याह गुरुः । 'लग्नादष्टम-
राशीशः केन्द्रगः शुभवीजितः । यद्यष्टमगतस्तोक्त
दोषमाशु व्योहति । रन्ध्रे शः स्वगुभांशस्थस्तुङ्गः स्ववेल-
मितगः । अष्टमस्थानदोषोहि विनश्यति न संशय' इति ।

अथ लग्नेऽष्टमेशादियोगफलम् । "मृतिभवनं शोयदि च
विलग्नं तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्यात् । व्ययभवनं वा भवति
तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात्" मु० चि० । "अष्टम-
भवननवांशोयदि विलग्नं स्यादथ वाष्टमभवनस्वामी विलग्नं
स्यात्तदा शुभकरो न स्यात् । यदाह कश्यपः । "दम्भ-
लगे लग्ने राशौ वापि तदंशके । तदोशे वा लग्नगते
तयोर्मृत्युर्न संशय" इति । अथ व्ययभवनल्लग्नलग्नजन्म-
रागिभ्यान्नादयस्त्वभवनम् अथवा व्ययंशो व्ययस्वामी यदि
लग्ने स्यात्तदा कलहकृत स्यात् । उक्तञ्च कश्यपेन "तथैव
द्वादशे लग्ने तदंशे वा तदीचरे । विवाहे लग्ने जैस्त्रां
निम्नं स्यात् कलहोदयोरिति" । नारदेनापि "दम्भ-
ल्लोर्दुर्दयं लग्नं रागिवा यदि लग्नगः । अर्थहानिस्त-
तोस्तस्मात्तदंशस्वामिनन्वजेदिति" ।

अथ विषयदोषः । "खरामतो १०ऽन्यादितिविज्ञपितुमे
खवेदतः ४० के, रदत १२ च सार्धमे । खवाणतो ५०ऽश्वे, छ-
तितो ८० र्यमाव्युपे, कते २० भगत्वाद् भविष्यजीवमे । मनो
१४ द्विदैवानिलसौम्यशक्रमे कुपलतः २१ शैवकरेऽष्टि ६
तोऽजमे । युगान्तो २४ वृद्धभतोयशाम्यमे, खचन्द्रतो १०
मिलभवासवन्तौ । मूलेऽङ्गगाणाद् ५६ विषनाडिकाः
कृता ४ वज्याः शुभेऽशोविषनाडिकाध्रुवाः । निम्ना भमोगेन
खतर्कैर्भाजिताः स्फुटाभवेयुर्विषनाडिकास्तथा" मु० चि० ।
"रेवतीपुनर्वसुशुक्रतिसामधानलक्षणे खरामतः त्रिंशत्पटि-
कोत्तरं कृताचतस्रो घटिकाविषनाडिकाः शुभकार्ये वज्याः-
स्युरिति" लतोयल्लोकेनान्वयः । एवं सर्वत्र व्याख्येयं के
रोहिण्यां कते विंशतेः । अजमे पूर्वभाद्रपदायाम् अन्या-

नि पदानि स्युः । तदेवं षट्पटीरूपे मन्त्रभोगे
ध्रुवकायतस्रो विषनाडिकाः प्रोक्ताः न्यूनाधिकत्वे तु
स्युटीकरणमुच्यते । अथो इति । विषनाडीनां ध्रुवाः ख-
रामतः इत्येवमादायो मन्त्रभोगेनेतेन निम्नाः खतर्कैः
पञ्चाभाजितास्ततोविषनाडिका ध्रुवाः स्युटा भवेयुरित्य-
र्थः । अलोपपत्तिस्तरागिकेन । यदि षटोपञ्चात्मकभो-
गेनेमे ध्रुवका इमाश्चतस्रो विषनाडिकाश्च लभ्यन्ते । तदेष्ट-
भमोगेन किमपि, ध्रुवाविषनाडिकाश्चेष्टभमोगेन सुख्याः
पञ्चाभाज्या फलितम् । यदाह कश्यपः । 'वियदुवाणा ५०
वेददक्षाः २४ खरामा २० व्योमसागराः ४० । वेदचन्द्रा १४
चन्द्रदक्षाः १२ खरामा १० व्योमवाहवः २० । नेला-
ग्नयो १२ व्योमगुणाः १० न्युन्यदक्षा २० गजेन्द्रवः १८ ।
ज्यावाहवो २१ वियदक्षाः २० शक्राः १४ चन्द्राः १४
खभूमयः १० । वेदचन्द्रा १४ सार्कवाणा ५६ वेददक्षाः २४
खवाहवः २० । व्योमेन्द्रवो १० व्योमचन्द्रा १० धृतयः ८
सार्कभूमयः १६ वेदाश्विनः २४ खरामाः १० स्फुटस्तर्कात्
घटिकाः क्रमात् । आभ्यः परस्तत्क्रमशस्ततो विषनाडिकाः ।
ज्ज्याद्यन्तघटीनिम्नाः षट्मक्ताः स्फुटाः कृताः । विष-
नाडोदोषदुष्टं लग्नं सर्वगुणान्वितम् । शुभैः सर्वत्र
संयुक्तमपि पक्षेष्टकं त्यजेदिति" । वसिष्ठः कुर्वन्त्य-
द्वाह्रितां कन्यां विधवां वस्त्रलवात् । अन्यस्मिन् मङ्ग-
ले ताव निधनं वाच निर्जनमिति" । ताः विषनाडिकाः ।

अथ प्रसङ्गात् सन्धानरोक्तास्त्रिवारविषनाडिकाः
प्रोच्यन्तेऽस्माभिः देवप्रस० । "तिथीः ५५ पु ५ नागाऽऽष्टि-
गिरी ७ पु ५ वारिधि ४ गर्जा ८ऽष्टि ७ दिक् ० पावक २ विश्व २
वासवाः १४ । सुनोभ ७, दसं स्त्राप्रयमा तिथेः क्रमात्परं विषं
स्यात् घटिकाचतुष्टयम् । नखा २, हय २ द्वादश २ दिक् ० च
शैला ७ वाणा ५ तत्त्वानि २५ यथाक्रमेण । सूर्यादिवारेषु
परं चतस्रो नाड्यो विषं स्यात् खलु वर्जनीयम्" । ज्योतिः सा-
गरे । "विवाहप्रत्यूहासु मङ्गारम्भप्रवेशयोः । यात्रादिशु-
भकार्येषु विघ्नदा विषनाडिकेति" । अस्य परिहारमाह देव-
प्रस० गुरुः । "चन्द्रो विषघटीदोषं हन्ति केन्द्रलिकोत्तरगः ।
लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केन्द्रे वा लग्नपस्तथेति" फलप्रदीपे
"विषनाड्युत्थितं दोषं हन्ति सौम्यशक्रगः शशो । मिलदष्टोऽथ
वा स्त्रीवर्गस्थो लग्नयो भवेत्" पी० धा० । अथ सुहृत्तेशः ।
"गिरियभुजगमिलाः पितृवस्त्वस्यु विधेः भिजिदथ च वि-
भाताऽपीन्द्र मन्द्रानलो च । निर्वृतिरुदकनायोऽप्यर्थमायो
भगः स्युः क्रमश इह सुहृत्तां वासरे वाचचन्द्राः" मु० चि० ।

“अत्र पाणचन्द्रा इत्युक्तेः मुहूर्तस्य पार्श्वे कोनात्-
लक्षणं नोक्तम् । गिरिशो महादेवः भुजगः सर्पः मिलः
सूर्यविशेषः पितृवस्त्वु विश्वे प्रसिद्धाः अष्टमोऽभिजित्
ततो विधाता ऋद्धा, इन्द्रः इन्द्रानलौ अत्र समुदितवो-
व्यासज्योतिर्देवतात्वम् अत्र तर्कमुहूर्तस्वामिनः पितर
इत्यमेजितम् पितृमिति नक्षत्रतदीयैरभेदोपचारात्
तस्य स्वामिनि इति । निर्वृतीराजसः उदकनाथो
वरुणः अर्यमा भगवन्मौ सूर्यविशेषौ । इत्येतदीया
पाणचन्द्राः पञ्चदश वासरे सहस्रताः स्युः यदाह
नारदः “दिनामुहूर्ता रुद्राहिमिलाः पितृवस्तदकम् ।
विश्वे विधातृज्योत्त्रा इन्द्राग्निपुरतोयपाः । अर्यमा-
भगसंज्ञविज्ञेयाः दश पञ्च वेति” पी० धा० ।

“गिवोऽजपादादौ सुभेषा अदितिजीवकौ । विष्णु-
कैत्वट्मरुतो मुहूर्ता निशि कीर्तिताः” मु० चि० ।

“प्रथममुहूर्तस्वामी शिवः ततोऽजपादात् पूर्वाभाद्रपदा-
दौ भेषानक्षत्रस्वामिनेमुहूर्तेशाः स्युः । यथा “अजपादः
अर्जुवृद्धः पूषा अश्विनौ यमः अग्निर्ब्रह्मा सोम इत्यष्टौ
भेषाः । ततोऽग्रेभ्योऽदितिः जीवको गुरुः । विष्णुकैत्वट्म-
रुतः प्रसिद्धाः एतदीया निशि मुहूर्ता प्रकीर्तिताः यदाह
नारदः “देशजपादार्जुवृद्धपूषाश्विनयमवृद्धयः । धातृचन्द्रा-
दितीज्यास्तुविष्णुकैत्वट्मरायवः” इति । मुहूर्तलक्षणं कथ-
मेनोक्तम् । “अज्ञः पञ्चदशोभागेमुहूर्तोऽथ तथा निशः”
इति । प्रयोजनमाह नारदः । “यस्मिन्क्षणे हि यत्कर्म
कथितं निश्चलं यत् । तदैवत्ये तन्मुहूर्ते कार्यं यात्वा-
दिकं सदेति” यालिख्युल्लेखं देवस्थापनाद्यपि कार्यम् ।
पी० धा० । एवं मुहूर्तेश्च निरूपिते तद्वाचमाह ।

“रवावर्यमा अक्षरलक्षणे सोमे कुजे वज्रपिले बुधे वा-
भिजित् स्यात् । गुरौ तोयरवो ऋगौ ब्रह्मपिले यना
मीशसापौ मुहूर्ता निषिद्धाः” मु० चि० ।

“रवेवारेऽयमा लक्षणया अर्यमस्वामिकवतुदेयसं-
ख्याकोमुहूर्तनिषिद्धः । एवं सोमवारे अक्षरलक्षणे इन्द्र-
कवदभावः । अक्षरलक्षणे स्वामिकौ मुहूर्तौ निषिद्धौ
एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । देशो महादेवः । यदाह-
नारदः । “अर्यमा राजसजाज्ञौ पितृगन्धौ तथा-
भिजित् । रवःसापौ ब्रह्मपिलौ भौजज्ञेयाविनादिपु ।
वारेषु वर्जनीयास्ते मुहूर्ताः शुभकर्मणि” पी० धा० ।

“अथ वेधदोषं विषयविहितमन्त्रादिकमभिजिज्ञानञ्चाह
‘निर्वृधैः शशिकरमूलमैलपितृग्राह्यान्त्योत्तरप-

वनैः शुभोविवाहः । रिक्तामारहिततिथौ शुभेऽङ्गि वैश्वमा-
न्याङ्गिभित्तिविभागतोऽभिजित् स्यात्” मु० चि० ।

“मृगशिराहस्तमूलानुराधा मघारोहिण्युत्तराफाल्-
गुण्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदास्वातीनक्षत्रैः निर्वृधैः वेधा-
ख्यदोषरहितैः विवाहः शुभः शुभफलप्रदः यदाह
वसिष्ठः । “स्वातीमघायां निर्वृधौ ध्रुवान्यमित्रेन्दुहस्तेषु
च कन्यकानाम् । पाणिपक्षस्मिन्फलप्रदः स्यादविहभेषु
गुणान्वितानामिति” । नारदोऽपि “पौष्णभालुत्तरामैत्रम-
रुद्राकर्कपतृभैः । समूलभैरविहस्तैः स्त्रीकरपक्ष इष्यते”
अर्कोहस्तः पी० धा० । वसिष्ठवाक्ये इदमलदइत्युक्ते अन्ये-
षामपि ग्रहणमापदिष्ये सूचितम् तेन “कुमार्याः पाणि-
मृष्टीवाक्षिपूत्तरादिषु” पारस्करसूत्रे चित्वाश्रयणाधनिवा-
हिनीनां ग्रहणं तच्च तस्य यजुर्वेदीयमृष्टसूत्रकरत्वेन
तद्देविषयमापदिष्यं वेति ज्यो० रघु० अतएव भीमपरा-
क्रमे अन्यान्यनक्षत्रेऽनिरुक्तं यथा

“पूर्वांशे विषाखायां शिवाद्यो भवतुष्टये । ऊढा चाशु भ-
वेत् कन्या विधवाऽतो विवर्जयेत् । विष्णुभासु त्रिके चित्रे
ज्येष्ठायां ज्वलने यमे । एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सु-
दुःखिता” अत्र चित्रादिवर्जनात् यजुर्वेदिनामप्यन्तानापद्येव
प्राह्यता । तिथिनिर्णयमाह रिक्तेति । रिक्ताभाः प्रसिद्धाः
आभिर्वर्जिततिथिषु शुभेऽङ्गि शुभग्रहवासरेऽपि विवाहः
शुभः । यदाह वसिष्ठः । “शुक्लद्वितीयादित एव क्षण्ये पक्षे
दशम्यन्तगताः प्रशस्ताः । तास्तस्मिन्क्षणेऽदुर्गाचतुर्थी
चापि तिथिर्विजग्रा । वाराः प्रशस्ताः शुभक्षेत्राणां
सूर्याकिवारो खलु मध्यमौ तु । त्याज्यः सदा भूमिस्तस्य
वारः कामार्कतिथ्योरपि तौ प्रदोषाविति” तौ सूर्याकि-
वारौ तृयोदशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रकृतदोषावित्यर्थः । गणेशच-
तुर्थी दुर्गा नवमी । अत्र यदि विचारितविवाहदिनमारभ्य
चतुर्थीकर्मपर्यन्तं पितृग्राह्यावश्यकान्नाह्नितममावास्या वा
भवति तदा विवाहो न कार्यः । उक्तञ्च “विवाहमा-
रभ्य चतुर्थिमध्ये आह्नं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् ।
वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत् पतिश्चेद्वनप-
त्यता स्यादिति । अन्यञ्च “विवाहमध्ये यदि तत्क्षणाह-
स्तत्वाक्षस्यः पितरो न यान्ति । उक्ते विवाहे परतस्तु
कुर्यात् आह्नं स्वधाभिर्न तु दूषयेत् तमिति ।
पी० धा० । तेन क्षण्यपक्षे द्वादश्यादिदिनवत्तदये आपद्यपि
विवाहो न कार्यः । रिक्ताया वर्ज्यत्वेऽपि शनिवारयुक्ताया-
कास्याः प्राह्यता इति मौढ्या अनार्थमूलत्वात्तच्चिन्त्यम् “न

वारदोषाः प्रभवन्ति राज्ञौ स्त्रियावनीस्त्रुशनेचरणामिति”
गोडावदन्ति तन्मूलमपि नृम्यम्” । अथामिजित्प्रमाणम् ।
वैवेति पी० धा० “अभिजिज्ज् २२७८० तद्विहितः ।

अथ पञ्चशलाकाचक्रे विद्वन्मन्त्राणि । “वेधोऽन्योन्यमसौ
विरिञ्चामिजितोर्वाभ्यामुराधर्षयोर्विज्जोर्ध्वरिपित्तयो-
र्ध्वजतोहस्तोत्तराभाद्रयोः । स्नातीवारुणयोर्भवेच्चि-
ह्वातिभादिव्योक्तयोफान्ययोः खेपे तत्र गते तुरीयचरण-
योर्वा तृतीयद्वयोः” सं० वि० ।

“विरिञ्चः रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्ध्वः क्रूराक्रूरैः
जतोवेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत् । रोहिणीस्ये यज्ञे
अभिजिद्विद्वः अभिजित्स्ये रोहिणी विद्वेत्वर्थः । एवं
सर्वत्र उपा उत्तरफल्गुनी । तद्व्यासप्रकारमाह नारदः ।
“तिर्यक् पञ्चोर्ध्वाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणयोः । शुभ-
कोण्ये द्वितीयेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत् । भान्यतः सा-
भिजिन्ये करेखाकोणे च विद्वन्मिति” । चक्रे तस्मिन्ने करे-
खास्थितेन तद्विद्वत् खेचरेण प्रदिष्टम् । क्रूरैर्विद्वं सर्वधिष्ण्यं
विवर्ज्यं सौम्यैर्विद्वं नाखिलं पाद एवेति” । नन्दराज-
तिनलत्वाणि चक्रे तत्र त्रयोर्द्वयोः परस्परवेधे चतुर्दश
शुभानि वक्तव्यानि स्युः कवमटावेवाभिहितानि उच्यते
विवाहे ह्योकादशनलत्वाणामेव प्राग्व्याभिधानात् तद्वेधो-
पयोगिन्ये तावन्त्येव शुभानि सम्भवन्तीति तावतामेवाभि-
धानम् । अतएव देवज्ञम् । “रोहिण्यभिजितोर्भूला-
दिन्येर्गर्भगर्भवेधयोः । रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्मघाश्रवणयोर्भ-
वेत् । ज्योतिषाभाद्रपदोः स्नातीवारुणयोर्भिधः । अनु-
राधाभरणीयोच वेधोऽयं पञ्चरेखजः” इति तथैवेति ।
वाराहविवाहपटले प्रत्येकवेधफलानि “रविरेधे वैधव्यं पुत्र-
नाशं करोति कुजवेधे । बन्ध्या पण्डितवेधे दीक्षाकरणं
करोति गुरुवेधः । भृगुसुतवेधेऽपुत्रा दासी रविजात-
राज्यसम्भूते” इति । पण्डितो बुधः दीक्षाकरणं प्रपञ्चाम्
चरणवेधमाह खेपे इति । तत्र तस्मिन् नलत्वे
विद्यमाने यज्ञे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्व-
न्मन्त्रस्य प्रथमपादे वेधः । यदि तृतीयपादे तदा द्वि-
तीयचरणस्य वेधः एवं यदि द्वितीयपादस्य तदा द्वि-
तीयपादे वेधः यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य
वेध इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः “अतोऽन्यपादभा-
दिगोहितोयगलृतीयकम् । तृतीयगोहितोयकश्चतुर्थ-
गस्तु चादिभम् । भिनन्ति वेधकश्चोन्नयनपादभादि-
शेत्” । एतद्यद्यपि शुभाशुभपञ्चमावारणं प्रतीयते तथा

पि सौम्यपञ्चपरम्परयम् । यतोवसिष्ठेनैव खार्जूरदोषा-
भिधानावसरे “विषप्रदिग्धेन जतस्य पत्निषा मृगस्य मांसं
शुभं जताहते । तथैव पादो न शुभोऽवशिष्टपादाः शुभा-
चेति पितामहेन” इत्याशङ्क्य समाहितम् “पादएव न शु-
भः शुभस्यैर्विद्वं इत्यखिलशास्त्रसंमतम् । क्रूरविद्वं
भयुतं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादतः इति ।
नारदः । “पादमेव शुभैर्विद्वंस्युभैश्चैव जत्स्नभम्” इति ।
कश्यपोऽपि । “क्रूरविद्वं युतन्विष्ण्यं क्रूराक्रान्तञ्च जत्-
स्नभम् । मणिहेममयं हर्म्यम्भूताक्रान्तमिव त्वजेत्”
इति जत्स्नभं सकलमन्त्रम् । तस्मात्क्रूरपञ्चविद्वे
संपूर्णमन्त्रत्वात् । शुभविद्वे चरणत्वात् इति सिद्धान्तः ।
तत्र विवाहे पञ्चशलाकावेध एव यदाह वसिष्ठः
“पञ्चशलाकाचक्रे पाणिपञ्चने भवेधविधिरक्तः । यस्तः
शुभमिद्वजतः सप्रशलाकाजइतरत्वेति” । श्रीपतिः “बधू-
प्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने । वेधः पञ्चशलाकास्थोऽ-
न्यत्र सप्रशलाकक” इति पी० धा० । अत्र केचित् सप्र-
शलाकाचक्रेवेधमाहुः । तत्र विद्वन्मन्त्राणि यथा “शाक्रेज्ये,
शतभानिसे, जलशिखे, पौष्णार्थं मर्जे, वसुहीने, वैश्वसुधां-
शुमे, हयभगे, सार्पातुराधि, तथा । ज्योतिषान्तिभमे, विधा-
तृविधिभमे, मूलादितौ त्वाष्ट्रभाज्जाह्वी, यास्यमघे, जया-
तृहरिभे, विद्वे कुम्भद्वेयके” सं० वि० । “कुम्भद्वेयके सप्रशलाके
चक्रे शाक्रेज्येज्येष्ठापुष्यनलत्वे मिथः क्रूराधिष्ठितत्वेन
विद्वे स्ये । एवं जलशिखे पूर्वपादाद्रे” विद्वे स्ये एवं
सर्वत्र । वैश्वसुधांशुमे उत्तरपादादमृगशिरसी, हयभगे
अश्विनीपूर्वफाल्गुनी, उपान्तिभं उत्तराभाद्रपदा,
अत्र मूलवाक्यं स्तरोदयस्य यज्ञोपवीतप्रकरणे भिहि-
तम् । चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चये “सप्र सप्र विनि-
पात्य रेखिकाक्षिर्यगूर्ध्वमथ जत्तिकादिकम् । खेखे-
दभिजिता समन्वितश्चैकरेखखगमेन विध्यते” दीपि-
का । “यस्याः शशी सप्रशलाकभिजः पापैरपापैरथवा
विवाहे । उदाह्वस्तेण तं संवृताङ्गी श्रुयानभूर्भि-
रुदती प्रयाति” । तथा च भोजः । “विद्वे सप्रशला-
कास्थे विधवा लग्नवाससा । पुनर्यावद्विराद्यारी सस्यान्तो
सुखचन्द्रिकाम्” । वैधव्यश्च नलत्वसंख्यातुल्याद्वैवति
तदुक्तं वराहणे “नलत्वजसहाहे फलभर्द्वाकारकामितैः
सदसदिति” । अत्रापि तल्लन्यायत्वात् क्रूरवेधे पूर्णं नल-
त्वन्त्याज्यम् । शुभपञ्चवेधे पादस्याज्यः इति ध्येयम् ।
पी० धा० । “सप्रशलाकाजइतरत्वेति” प्रागुक्तवचनात्

“भुक्तभोग्यन्तथाक्रान्तं विज्ञं पापपक्षेण च । शुभाशु-
भेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः” स्तरोदयवाक्याच्च अथ
कर्मकार्येषु वर्ज्यं तथा चतुर्दशगुम्मानामिहोक्तिः” अत्रापवादः
“अत्राणि क्रूरविज्ञानि क्रूरसक्त्यादिकानि च । भुक्ता
चन्द्रेण सक्तानि शुभाङ्गानि प्रवक्षते” । स० चि० “क्रूर-
यहैविज्ञानि अत्राणि तथा क्रूरैर्भुक्तानि त्यक्तानि । आदि-
शब्दात् क्रूरैराक्रान्तानि क्रूरैर्गन्तव्यानि च त्रिविधोत्पातै-
र्दूषितानि ज्ञेयानि तानि यदि चन्द्रेण भुक्ता सक्तानि
तदा शुभाङ्गानि प्रवक्षते वदन्ति मुनय इति शेषः । यदाह
वाक्यः “भुक्तभोग्यन्तथाक्रान्तं विज्ञं पापपक्षेण भम् ।
मङ्गलेषु च कार्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति” । पवित्रो-
ऽपि “उत्पातमङ्गलमङ्गलं क्रूरविज्ञस्थितञ्च यत् । दृष्ट्वेव
शुभं कर्म राघवानिगरोम्भुधिमिति” । शाङ्गीये “क्रूर-
श्रितङ्गं रविभुक्तविद्वङ्गन्तव्यधिषोषु कुमारिकाणाम् ।
वदन्ति पाणिपङ्कजे मुनीन्द्रावैधव्यसर्वदैस्त्रिभिरेवमाहुरि-
ति” । अस्यापवादमाह केशवार्कः । “उत्पातपापग्रहदूषित
म्भं यदोन्दु राक्षस्य पुनर्भुनक्ति । तदा तदर्हद्विज मङ्गलेषु
त्यज्जन्तमाक्रान्तधनूरवन्दोरिति” । अयमवधिराक्रान्तनक्षत्र
भिरविषयो वेदितव्यस्तत्र हि चाण्डालधृतहस्तज्ञानव-
च्चन्द्रभोगस्थानिर्जकत्वात् । तदुक्तं शाङ्गीये “यद्वि-
ष्णुप्रदोषसंयुक्तं स्थातवापोन्दुसंयुतम् । शुभकार्येषु त-
न्त्याज्यमन्यकर्मसु सिद्धिदम् । यथा हि चाण्डालधृतैकहस्तो
मज्जन्नगाधेऽपि सरित्प्रवाहे । भवेन्न पूतः शशिमोगतोऽपि
तथा न शुद्धेऽङ्गु पापयुक्तम् । स्पृष्ट्वा गते तु चाण्डाले शु-
द्धिराश्रयनाद्यथा । तथा भुक्त्वा गते क्रूरे चन्द्रभोगाद्विशो-
धनमिति । अतएवोक्तं वसिष्ठेन “गन्तव्यधिषण्डाल
भुक्तं यत् क्रूरैर्भोत्पातविदूषितञ्च । चन्द्रोपभोगाद-
मलनदानौ शुभेषु कार्येषु शुभप्रदं चेति । एतच्च सामा-
न्यायत्वात् क्रूरविज्ञे भे चन्द्रभोगादपि शुद्धिर्नास्त्युक्तम्
यत्तु नारदेनोक्तम् “ग्रहणोत्पातमन्याज्यं मङ्गलेषु न्यत-
त्यम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा सक्तन्तर्ह्यकाष्ठवदिति”
“तथावहचनं वाचनिकमिति” न्यायेन ग्रहणोत्पातमयोः प-
र्यासपर्यन्तं निषेधस्ततोऽपि यावद्रविणा भुक्त्वा न त्यक्त-
नावत्यजेत् तत्रापि चन्द्रग्रहण एव सूर्यग्रहणोपयनस्तत्र
तु पर्यासानन्तरं सूर्यभोगासम्भव एव अतो न
क्रूरसक्तादी रविभोगामेजा उत्पातमस्य चन्द्रोपभोगोऽप्या-
वश्यको वसिष्ठवाक्यालोचनात् । अत्र क्रूरवेधे निखिल-
मं त्याज्यं न वरण एव । तदुक्तं कश्यपेन “क्रूरविज्ञ-

युतन्विष्णु” निखिलं नै पादतः । अन्यैरपि सूर्यैर्युक्तं
सर्वदोषविवर्जितम् । त्यजेदनर्घमाणिषडङ्गलद्वयोपकृतं
वयेत” अथ च क्रूरविज्ञित्ये दोषः क्रूरग्रहचन्द्रयो-
रेकरागिस्थित्ये वेदितव्यः । यदा तु चन्द्रः प्रथमपादे
क्रूरग्रहस्य तृतीयपादे एवं सति राशिभेदोऽपि जायते
तदा क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वदोषो नास्तीति ध्येयम् । उक्तञ्च
ज्योतिनिबन्धे । “एकस्मिन्नपि धिष्यो भिन्ने राशौ खल-
पक्षे शशिनः । तच्चन्द्रो कुर्याद्विवाहयत्नादिकं सर्वमिति”
यथा ऋगशिरसि प्रथमे पादे चन्द्रः तृतीये क्रूरग्रहः
तत्र सत्यप्येकनक्षत्रस्य राशिभेदोद्वयोरिति प्री० भा० ।

अथ लक्ष्मिदोषः । “वराहपूर्येन्दुमिताः स्वष्ट्ये
भं सप्तगोजातिपरैर्मितं हि । संलक्षयन्ते ऽर्कगनीज्यभौमाः
सूर्यादितर्काग्निमितं पुरस्तात्” स० चि० ।

“सप्त प्रसिद्धाः गावोनव जातयोद्वाविंशतिः शराः पञ्च
एतैर्भेदभम् स्वाक्रान्तनक्षत्रात् वराहपूर्येन्दुमिताः स्व
ष्ट्ये संलक्षयन्ते यथा बुधः सप्तमं, राहुर्नवमं, पूर्येन्दुः
पूर्णिमान् चन्द्रोद्वाविंशम्, तच्च गतक्षणपक्षे पञ्चमी
पक्षे सप्तमीनामन्यतमायां सम्भवति । शुक्रः पञ्चमं
स्वष्ट्ये लक्षयतीत्यर्थः अर्कगनीज्यभौमाः क्रमेण पुरस्तादप्ये
सूर्यादितर्काग्निमितं संलक्षयन्ते यथा सूर्यः स्वाक्रान्त
नक्षत्राद्वादशं, शनिरष्टमम्, गुरुः षष्ठम्, भौमस्तृती-
यमम् अप्यतो लक्षयतीत्यर्थः । यदाह नारदः “पुरतः
ष्टुतोऽर्काद्या दिनर्षं लक्षितञ्च यत् । अर्काक्षतिगुणाङ्गत्तु-
वाणादनवसङ्गाभमिति, सूर्यः पुरतः, चन्द्रः पृष्ठतः एवं
क्रमेण भौमादयोपि पुरतः पृष्ठतश्च लक्षयन्तीत्यर्थः । वरा-
होऽपि “सूर्योद्वादिगच्छन् पञ्चं गुरुर्वनिजस्तृतीयन्त ।
संलक्षयति दिवाकरपुलोऽष्टममद्यतः पादैः । पश्चाद्वा-
विंशतिभम्पौर्णिसचन्द्रस्तु पञ्चमं शुक्रः । स्वर्भानुरपि न-
वमं सप्तममृचं शशाङ्गस्तु” इति प्रत्येकं वेधफलमाह
सएव । “रविलक्ष्मा वित्तहरी निलङ्घौजी विनिर्दिशेन्नरभम् ।
चान्द्री नाशङ्क्यास्तौघी नाशं वदत्येव । सौरी मरणं कथय-
ति बन्धुविनाशं दृष्टव्यतेजसा । मरणं लक्ष्मा राहोः कार्य-
विनाशश्च गोर्वदन्तीति” नन्वपलक्ष्मा वा पृष्ठलक्ष्मा वा वक्त-
व्या किमिति न ईदृष्यकथनम् । अत्र समाधत्ते केशवार्कः
“इति सति द्युसदामभिलक्षणे यदल्लक्षनसक्तमृषिप्रजः ।
तदुपचिन्तयन् विभागयोरनधिक्यधिकदोषपिवक्ष्येति” ।
अत्र राहोः सदा वक्रिवाचवमगणना क्रमेणैव व्याख्या
यथाशिवाराजः तदा अक्षेपां लक्षयति । सम्प्रत्यक्षताः

वादिमतेऽपि वक्ष्यामिना राहुणा सन्नुखमन्विनीरेवतीत्या-
दिगणनया विंशतिभम् अज्ञेयैव न तन्वयथाश्रयितव्यमिति
साम्प्रदायिकाः” पी० धा० ।

अथ पातदोषः । “हर्षणवैधृति साध्यव्यतिपातकगण्डशूल-
योगनाम् । अन्ते यन्नलं पातेन निपातिततन्त् स्यात्” ।
स० चि० । “हर्षणेत्यादि षड्योगानां अन्ते यच्चन्द्रनलं
भवेत् तत्पातेन चण्डीशचण्डायुधाख्येन निपाति-
तं स्यात् यदाह त्रिविक्रमः “साध्यहर्षणशूलानि वै-
धृतिव्यतिपातयोः । षड्भङ्गण्डस्य चान्ते स्यात्तत् पातेन
निपातितमिति” । नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्भा-
दकः पातोऽभिहितः । “सूर्यभास्वार्पणिलग्नान्धत्वाद्
मितोडुविष्णुभे । सङ्ख्या दिनमे तावदाश्रित्वाभ्यातडुट-
भम्” । वसिष्ठेनापि “रविभादृष्टिपट्टमिलत्वाद्भृष्टरपौ-
ष्णभेषु गणितेषु । आश्विनभादिन्दुयुतौ तापति वै पतति
गणनया पातः । अयमपि पातोदोषचण्डीशचण्डायुधा-
ख्योद्येयः । अखिलेषु मङ्गलेषुपि वक्ष्येयस्यादिनाशदः
कर्तुरिति” यद्यप्यलं हर्षणादीनामुपादानं नास्ति तथा-
प्यभिहितान्नेषादिनल्लसाहृत्येन पाताभिधानात्तत्तुल्य
संख्याकेष्वेव योगेषु पातसम्भवो जायते इति मत्वा हर्षणा-
दीनामनुक्तिः । एषञ्च प्रागुक्तेषु दशसु विरुद्धयोगेषु
लक्षापातयोः पृथक् कीर्तनम्” । ज्यो० त० रघुनन्दनेन
“कच्चं हादशसुषारश्मिरवनीसूनुत्तृतीयं शुक्रः षडं
आद्यमर्कजस्तु पुरतोहन्ति स्फुटं लक्ष्यं” इत्यादि रत्नमा-
लावाक्य सङ्गा “लक्षापातोऽयमिति, यदुक्तं तच्चिन्त्यमूलम्
तयोर्भिन्नदोषत्वात् अन्यथा प्रागुक्तव्यवहारोद्वयवाक्ये-
वर्ज्यं दशसंख्यानुपपत्तेः तद्वाक्ये पातशब्दस्याश्रयणाच्च ।
अथ क्रान्तिसाम्यम् “पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ
कन्यामीनौ कर्कशौ चापयुग्मे । तत्त्वान्योन्यञ्चन्द्रभावो-
न्निर्हृतं क्रान्तेः साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु” स० चि० । “पञ्चा-
स्याजौ सिंहमेवौ अन्ये प्रसिद्धाः । एषु राशियुग्मेषु च-
न्द्रभावोः पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रान्तिसाम्यं
निर्हृतलक्षणेन नो शुभं स्यात् । अत्र पञ्चास्याजा-
विधिदमादीनाङ्गणमुदाहरणदिकप्रदर्शनाद्वत्वात्तत्त्वात् वा
सूर्याचन्द्रमसोः सायनयोर्योगः षड्राशिमितो हाद-
शराशिमितो वा विवक्षितस्तदैव क्रान्तिसाम्यस्य सम्भ-
वात् । अतः सम्प्रतिवाक्यस्यानवसरः नन्वेतावन् एव
षड्राशियोगा हादशराशियोगा वा सम्भवन्तीति चेन्न
राश्यानायच्छेदस्थित्वाधिकानामपि सम्भवात् प्रत्यक्षं

कलापिकलान्स्थितत्वेनानन्तमेदसम्भवाच्चातः प्रागुक्तं
व्याख्यानं ज्ञायः । क्रान्तिसाम्यस्य च सङ्हापात इति
नाम । एतस्य निन्द्यतामाह वसिष्ठः “दीपो सङ्हा-
पात इति प्रसिद्धः सर्वैष्टतोहन्ति बधूं वरं च । तं र-
जितं लग्नगुणास्वयक्ताः स्वभावनाऽशनिताऽपघातम्” ।
अशनिर्वज्रम् । नारदेऽपि “यस्मिन् दिने सङ्हापात
स्तद्दिनं वज्रवेत् शुभे” इति अतएव पतननात्पातः सकल-
शुभकर्मणामित्यन्वयतामि । सा च स्रष्टा सोमसिद्धान्ते ।
“यच्चुभानां विनाशाय नदन्निव पतत्ययम् । व्यतीपातः
प्रसिद्धोऽल संज्ञाभेदेन वैधृतिः” इति । सङ्हापातशब्दस्य
रूढिस्तु रवोन्दुक्रान्तिसाम्य एव न तन्वयेषां सङ्हाणां क्रान्ति
साम्ये । यथा जलजशब्दस्य रूढिः कमले न तु भेकाद्री ।
क्रान्तिनाम सङ्हाणां दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम् । या च सूर्य-
स्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तुल्या स्यात् पातम-
ध्यकालः । ततोत्सर्गतोरवोन्दुक्रान्त्योः समानत्वं भुज-
सामेय सति भवति । भुजोनाम “लूग्नं भुजः स्यात्
लूग्नधिकेन हीनं भार्गव भार्गवधिकं विभार्ग्वम् । नवा-
धिकेनोन्नतमर्कं चेति” लक्षणलघितः तत्त्वाम्यं तु
सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशितुल्ये हादशराशितुल्ये वा
सति भवति । अतएव अन्यकृता तादृशयोगा एव पठिताः ।
“विनाशपातेन्दुमिहायनांशकैर्युतैरतिः शीतकरच स्रष्टाते ।
समापमत्वे व्यतिपात वैधृताङ्गुयास्वदैको रसभेकेभे क्रमात्”
इति भास्कराचार्योक्तिमङ्गलतत्त्व सामान्यतः क्रान्तिसाम्य-
दिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादनम् । तदुक्तं
वसिष्ठेन ससिद्धान्ते “चक्रे चक्राङ्गुतुल्ये वा कियद्भाभाधि-
कोनके । सायनाकेन्दुयोगे चेत्तदा पातस्य सम्भवः ।
शुभमङ्गलकर्माणि लोकानां च विनाशयेत् । स्नानदा-
नादिकं तत्र जपत्राहादिकाः क्रियाः । कदापि कुरुते-
मर्त्यः सुमहत् फलमश्नुते । सूर्यग्रहे कुरुते कोटिस्व-
र्गापि फलम् । तत् फलं लभते पाते स्नानत्राहाजपा-
दिना । उत्पत्तौ लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसङ्ख्यम् ।
पातेऽथार्बुदसङ्ख्यं पतिते दत्तमक्षयमिति” । तथा सूर्यसि-
द्धान्तेऽपि । “एकायनगतौ स्थातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।
तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः । विपरीता-
यनगतौ चन्द्राकौ क्रान्तिलिपिकाः । समास्तदा व्यती-
पातोभगवार्जनयोर्युतौ । तुल्यांशुजालसम्पर्कासयोस्तु प्र-
वहाहतः । तादृक् क्रोधोद्भवोवज्रलौकाभावाय जायते”
इति । अतएवानन्तरोत्पन्नक्रान्तिसाम्ये सङ्हापातदोषो

नास्त्वैव । तदुक्तं गणेशदेवस्यैः “पूर्वं तत्स्थात् पातमध्यं द्वितीयं पूर्वमौक्तं तद्यतोनातिदुष्टमिति” । अनेनैवाशयेन वसिष्ठेन स्मरं हितायामुक्तम् । “शास्त्रात् समानीतमज्ञातिपातः सर्वदुष्टोहन्ति वधूं वरं च । त्रिःसप्तवारानिव जामदग्न्यक्रोधोऽचिरात् क्षत्रकुलं समस्तमिति” । शास्त्राद्विहितशास्त्रोक्तान्महापाताधिकारादित्यर्थः । तत्र हि योगादेव महापातस्यानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं नान्यस्थेत्वर्थादुक्तं भवति । किञ्चपञ्चाङ्गोऽपि योगः सूर्याचन्द्रमसोर्योगादेव साधितः स्मृताधिकारेऽतस्तस्मादेव महापातोऽपि साधयितुमुचित एव ”पी० धा० ।

अथ खार्जूरपरपरायैकार्गलदोषः

“व्याघातगण्डव्यतिपातपूर्वं नृलान्त्वज्जो परिधातिगण्डे एकार्गलाख्योऽभिजित्समेतोदोषः शशी चेद्विमर्शगोऽकात्” सु० वि० । “अन्योऽवैष्टितः । अन्ये प्रसिद्धाः । यस्मिन्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादिकेन जलाच्छशी चन्द्रोऽभिजित्समेतोविषमे विषमसंख्याके ऋषे नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकार्गलाख्योदोषः स्यात् । यदा समे स्यात्तदा न दोषः इत्यर्थः । यदाह त्रिविक्रमः “विरुद्धनामयोगेषु साभिजिद्विमर्शगः । अर्कादिन्दुस्तदा योगोनिन्द्य एकार्गलाभिधः” इति वसिष्ठेन तच्चक्रमभिहितम् । “अन्यस्यातिगण्डपरिधव्यतिपातपूर्वव्याघातगण्डवरं नृलमज्ञागनोय । चित्वावराधपितृपद्मगदस्तमेयु साहित्यमूनशयिस्त्रिषु मूर्ध्नि भेषु । “रेखामेकामूर्ध्नि गां षट् च सप्त तिर्यक् कृत्वाप्यत्र खार्जूरचक्रे । तिर्यग्रेषा संस्थयोश्चन्द्रभान्तेऽर्कस्मृतादोष एकार्गलाख्यः । “खरकरतुहिनां चोर्ध्वेऽटिसमातजातस्तनलमयशरीरस्तूहिरदग्नि संस्थान् । भुवि पतति जनानां सङ्गलध्वंसनाय गुणगणयतसङ्कैरप्यशौऽग्निकोपः” इति अत्र वसिष्ठवाक्येऽभिजित्वाहित्यमस्ति न वेति सन्देहः नारदस्तभिजिद्वर्जितं चक्रमाह “व्याघातनृलपरिधपातपूर्वेषु सत्क्षपि । गण्डातिगण्डकुलिशवैष्टत्या सहितेषु च । अदितिन्दुमघाज्जाद्यमूलमैत्रिभानि च । ज्ञेयानि सहचित्राभिर्मूर्ध्नि भानि यथाक्रमम् । लिखेदूर्ध्वगतामेकान्तिर्यग्रेषा स्तपोदय । तत्र खार्जूरिके चक्रे कथितं मूर्ध्नि भं न्यसेत् । भान्येकरेखागतयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिधः । एकार्गलोऽटिपाताज्जाभिजिद्वर्जितानि वै । लाङ्गले कमठे चक्रे फणिवक्त्रे त्रिनाडिके । अभिजिद्वर्जना नास्ति चक्रे खार्जूरिके तथेति” । कश्यपेनापि एकार्गलोऽटिपात-

साभिजिद्वर्जितानि वै” इति । तत्र त्रिविक्रमकेयवाक्ये-माक्रयोः समूलत्वस्य शिष्टसम्मतत्वाच्चारदादिवाक्यैः सह विकल्पः ततोऽनयोः पक्षयोश्चोद्देशाच्चारदुप्यवस्थेति युक्तं प्रतीतः” पी० धा० । खार्जूरवेधे ऋषोऽति० “एकामूर्ध्वगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्यादवेत् । रेखाचक्रमिदं कुपैरभिरुतं खार्जूरिकं तत्र तु । व्याघातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखास्ययोः सूर्याचन्द्रमसोर्मियोनिगदितो दृक्पात एकार्कलः” “व्याघातादीति व्याघातयोगसंख्याकृत्त्रयोदशाङ्कः । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देवानीत्यर्थः” इति यद्वाख्यातं तद्विन्ध्यसंज्ञवाक्यैः व्याघातादिदुष्टयोगयुक्तदिवसे एव खार्जूरवेधप्रतिपादनात् तत्र लेखनक्षत्रादीनां च नारदेन विशेषाभिधानाच्च ।

अथोपपन्नदोषः स च उपपन्नदोषे १२०२ पृ०

उक्तप्रायः विशेषाद्यं पुनरुच्यते ।

“शरादृक्प्रक्रमनगातिर्यत्प्रतिषिद्धं तत्र प्रकृतेच पञ्च । उपपन्नाः सूर्यभतोऽजताराः शुभा न देये कुरुषांस्तु कानाम्” । “सूर्यभतः सूर्यक्रान्तनक्षत्रादजताराः चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चादृशचतुर्दशसप्तकोनविंशतिपञ्चदशाष्टादशैकविंशतिहाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिपञ्चविंशतिसंख्याकाश्चेत्सुस्तदाप्यप्युक्तनामकादोषाः सुः प्रकृतिरेकविंशतिः ततः पञ्च । यदाह नारदः “भूकम्पः सूर्यभास्त्रप्रमर्शे विद्युच्च पञ्चमे । नृकोऽष्टमे च नवमेऽश्विनिरष्टादशे ततः । केतुः पञ्चदशेदृशद्वयोक्ता एकोनविंशतौ । निर्धातपातसंज्ञच ज्ञेयः स नवपञ्चमे । मोहनिर्धातकम्पाच्च कुलिशं परिवेषकम् । विज्ञेयाश्चैकविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम् । चन्द्रयुक्तेषु भेषेषु शुभकर्म न कारयेदिति” । पराहः “उपपन्नदोषेषु विवाहिता स्त्री सूर्ययतो दुर्भगतासुपैति” । अन्यत्रापि । “ऋग्वेदे दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत् । प्रस्थाने विपदः प्रोक्ता उपपन्नदिने यदीति” । एवं सामान्यतो निवेधमभिधाय देशभेदेन परिहारमाह । शुभा इति । “वाङ्मूके कुरुदेशे च वर्जयेत्सप्तपञ्चमिति” कश्यपोक्तेः” पी० धा० । अत्रापवादः ।

“पातोपपन्नकृत्तासु नेटोऽङ्घ्रिः खेटपत्समः” सु० वि० ।

“पातसङ्कीर्णचङ्कायुधाख्योदोषः उपपन्नः प्रायुक्त एव । लता शराङ्कपूर्णेन्दु विताः” इत्यादिनेोक्ता, तत्र खेटपत्समः सङ्करश्चन्द्रो नक्षत्रचरणोऽनितः अस्यार्थः

पाते उपपद्ये च रविर्विस्मिन् स्यात्तत्संस्वरणस्तस्य
नक्षत्रस्य वर्ज्यानाम्; लतायान्त लताकारिणोपहा -
यश्चरणे स्युस्तत्संस्वर एव पादो वर्ज्यानाम् । उक्तं च
सुचूर्त्तदीपिकायाम् “उपपद्ये लतायां तथा चण्डाशु-
धाङ्गये यज्ञोऽस्ति यत्प्रमाणाय विद्वांश्चतुर्प्रमाणकः” इति
उपपद्यचण्डाशुधयोः सूर्यगतोऽङ्गुलीर्पाङ्गुलस्यैव सम्भ-
वात् । अथ च परिहारस्तुल्यन्यायत्वात् खार्जूरकेऽपि
द्रव्यः । सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसंस्वरण एकरे-
खावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य वर्ज्यं द्रव्यं: “खार्जूरिकसमा-
ङ्गुलमिति” नारदेऽपि: ज्योतिर्निबन्धे गर्गः “पूर्वाङ्गे
दण्डदोषः स्यादपराङ्गे तु मोहजः । उक्ता चैवार्जुराले
तु कम्पोऽहोरात्रदूषकः” । तत्रापि “कम्पोऽलकादण्डमो-
हानामङ्गुलमिति” नारदेऽपि: कालभेद एव वर्ज्यः
“स्वर्मासदशतव ७, १२, १०, ६, आदिता षटिकास्तु
वर्जनीयाः पराः शुभा” पी० धा० ।

अथ वारदोषः । स च अर्द्धयामकुलिकयमपष्टभे-
दात् त्रिविधः । ते च कश्यपेनोक्ताः यथा “शैलान्त-
तयः सूर्ये चन्द्रे पञ्चेदपर्वताः । भीमे वाणाग्निनेलाणि
सौम्ये वेदाजिनायवः । गुरुवारेऽग्निचन्द्रेभाः शुके ने-
लात्रिजयः । शनी चन्द्रे भतकोऽसुः कुलिकोयमपष्टकः ।
अर्द्धपहरसंज्ञं मङ्गलेषु विवर्जयेत् । वारदोषेण दुष्ट-
नक्षत्रं सर्वं शुणान्तिम् । त्वज्ज्येष्ठा पुरोडाशं धायसोप-
हृतनयेति” । फलमाह वसिष्ठः “निधनं प्रहरार्धे तु
निलयं यमपष्टके । कुलिके सर्वनाशः स्याद्रात्रावेते न
दोषदाः” पी० धा० । द्विवाष्टमभागात्काचैते । तत्र
अर्द्धयामगच्छे १०६ पृ० अर्द्धयामविशेष उक्तः । मुहूर्-
त्तात्कालकुलिकस्तु कुलिकगच्छे वसति तत्र कुलिकमुहूर्-
त्तं भूपक्रम्य श्रीपतिना “यात्रायां मरणं काले वैध्यव्यं
पाणिपीडने । वने व्रजवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म ततस्त्व-
जेत्” उक्तम् ।

अथ जामिलदोषः । “लग्नाच्चन्द्रान्कदनभवनगे खेटे न
स्यादिह परिणयनम् । किंवा वाणाशुगमितलवगे
जामिलं स्यादशुभकरमिदम्” सु० वि० । “विवाह-
लग्नाच्चन्द्रादा सप्तमं भवनं गृहं जामिलं तत्र गते खेटे
परिणयने न स्यात् । उक्तञ्च “जामिलं द्विविधं प्रोक्तं
गर्गमालवगौतमैः । तस्मात्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामिलं परि-
वर्ज्यवेदिति” । तत्स्वरूपमाह महेन्द्रः “लग्नाच्छीत-
करादुपहा शुनगता नेला विवाहे मृताः” इति । वसिष्ठः

लग्नप्रकरणे “सर्वे जामिलसंस्थाविदधति मरणम्” इत्याह यः ।

उक्तः “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा
यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषोऽपि संकथ्यते ।
उहाहे विधवा, व्रते तु मरणं, मूलञ्च पुंस्त्वर्माणि, यात्रायां
विपदो, गृहेषु दह्नः, क्षीरेऽपि रोगो महान्” । भुज-
बलः “चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्वक्ता धनैः कन्यका,
भीमे च ममदा प्रयाति विलयं, सौरे च बन्धा सरक् ।
जीवः शुक्रगयाङ्गुजो शुभकराः केचिददन्ति क्रमात्
भर्तृप्रेक्षितदीक्षितास्तभवेने निधं प्रवासान्वितेति” । अस्या-
प्रवादमाह । किंवागच्छोविकल्पे पूर्वपहाधितराशेः
सप्तमराशिस्थितविंशद्भागात्मके लग्नेऽपि चन्द्रोनिषिद्ध
इत्युक्तमिदानीन्तदधितराशिनवांशमारभ्य वाणाशुगाः पञ्च
पञ्चाशत् तन्मिन्नवांशगे लग्ने चन्द्रे सति जामिलं स्यात् ।
यथा मेघराशौ पञ्चमनवांशे भीमेऽस्ति तस्मात् तलायां प-
ञ्चमनवांशस्य लग्नं तत्र चन्द्रो वा निषिद्धोऽस्येऽहो नवांशाः
शुभाः । एवंविधं सूर्यज्ञं जामिलमिदमशुभकरं स्यात् ।
यदाह महेन्द्रः “कैचित् कामनवांशकादिषु शरैस्तु-
ल्यै नवांशे स्थिताः” इति । जेयवार्कस्तु चन्द्रनवांशाः-
देवाह । “हिमरश्मिनवांशकात् खलो यदि खेटः शरः
सायकांशके । अथमन्यगुणैर्न हन्यते निविर्हरवुपसर्गद्व-
रः” अपवादान्तरमाह राजमातङ्गः “तद्वर्तिकोयमवने
भवने निजे वा सौम्याधिमिलमृगोऽपि तदीजितो वा ।
जामिलवैधजमितानपङ्क्त्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेक-
विधं विधरे” इति । व्यवहारसमुच्चयेऽपि । “क्षौत्रेऽथवा
स्व भवने स्तुरदंशुजालः सौम्यालये हितगृहे शुभवर्गगो
वा । जामिलकारिपरिसङ्घितदोषराशिं हृत्वा ददाति
बहुयः सुखमेव चन्द्रः” । कालखण्डे वात्स्यायनः “गुरु-
चन्द्रश्च जामिले तिष्ठेद्यदि बलान्वितः । धनसौभाग्य-
उत्पाद्य लभते नात्र संशयः । मण्डिताप्रपालैश्च सुवस्त्राभ-
रणैः शुभैः । शोभिता तु सदा तिवेदगुरुणापि निरीजिते ।
सा तु भर्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रस्य सप्तमे” पी० धा० ।

“एकार्गलोपपद्यपातलताजामिलकसूर्यदयास्तदोषाः ।
नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपद्ये लग्ने यथाकांश्चिदये तु दोषा”
सु० वि० । “एकार्गलः खार्जूरचक्रोक्तः उपपद्यः शरा-
हेत्यादिनोक्तः पातश्चण्डाशुधमुहं लता चराङ्गित्या-
दिनोक्ता, जामिलमधुनोक्तम् । कर्त्तरी, लग्नात् पापादि-
त्याद्युक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते । एवंविधादोषा नश्यन्ति ।
कदा विवाहलग्ने चन्द्रार्कयोर्विधं सौम्यमिलादिराशि-

स्थितत्वरूपं विहितस्थानस्थितत्वञ्च तेनोपपत्ते संहिते
सति । अर्जस्य सूर्यस्याभ्युदये दोषा रालिर्यथा नश्य-
तीत्यर्थः । गाढान्धकारयुक्तापि रालिरिकाकिना सूर्यस्यो-
दयेन स्वयमेव नश्यतीति यथा'पी० धा० ।

प्रसङ्गादन्यान्यदोषस्य देशान्तरविषयत्वमाह "उपपत्त्यर्थं
कुरुवाञ्छिषे कलिङ्गवङ्गेषु च पातितम्भम् । सौराष्ट्रशास्त्रे
च ललितम्भं त्यजेत् तं विहं किल सर्वदेशे" स० वि० ।

"कुरयोवाङ्गोकाश्च पश्चिमदेशास्तेषूपपत्त्यदोषाक्रान्त-
म्भं त्यजेत् तदरिक्तसर्वदेशेषु तेषु शुभमेवेत्यर्थः । कलि-
ङ्गोवङ्गश्च प्राग्देशौ बलवचनान्धगङ्गादयोऽपि । तेषु
चमण्डौष्यललायुधपरपर्यायं पातं त्यजेत् । न त् क्रान्ति-
साम्यरूपं पातं तस्य महापातत्वव्यवहारात् । सौराष्ट्रः
शास्त्रदेशः पश्चिमदेशविशेषः बलवचनान्धगङ्गाबल-
तेषु ललितं ललतासंजातास्य तद्वं परित्यजेत् । विहं
क्षेत्रेण शुभेन वा पञ्चगलाकादिवक्रहारा भिन्नम्भं भूत-
लवर्त्तिसर्वदेशेषु त्यजेत् । किल निचयेन नपस्य देशभेदेन
परिहारः एतदपि वाक्यं सम्प्रत्यन्तरं नार्हति । विवाह-
पटलेऽपि "ललतामालवके देशे पातः क्रोशलके तथा ।
एकांगीलन्त काश्मीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेदिति" । वराहः ।
"श्रुतिदोषस्तु विख्यातस्य देशे नान्येषु केषु चेति" । दश-
योगो भवेद्द्वौडे जामित्यस्य च यासुने । वेधदोषश्च शेषेषु
इत्यादि वाक्यानां यथादेशाचारात् व्यवस्था'पी० धा० ।

अथ दशयोगः "शशाङ्कसूर्यवर्त्युतेर्भशेषे खं भूयुगा-
ज्जानि दशेशतिथ्यः नागेन्द्रोऽङ्गिन्दुमिता नखाचे दु-
भवन्ति चैते दशयोगसंज्ञाः" स० वि० । "चेद्यादि-
चन्द्रसूर्यनक्षत्रयोर्युतेर्योगाङ्गः सप्तविंशत्याभक्ताद्यच्छि-
प्रक्षिप्नु सूर्यैकवतः पट्टदशैकादशपञ्चदशाष्टादशैकोन-
विंशतिविंशतिसंख्याके सति एते अङ्काः दशयोग-
संज्ञा भवन्ति नान्ये इत्यर्थः । शिष्टानां दशानामङ्का-
नामभिहितत्वाद्दशयोग इत्यन्वयसंज्ञा तदुक्तं दीपिका-
याम् "तिथ्यङ्गवेदकदिगूनविंशभैकादशाष्टादशविंश-
संख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना वा योगादमी चेद्दश-
योगदोषः" । लङ्गोऽपि "यस्मिन्मृते रविस्तिष्ठेद् यस्मि-
न्मृते शमी तथा । धिष्णो ह्योयौगङ्गते शेषः स्यात्
वादिनोदय । न्युन्वेदकेरूपाणि दिव्यदृतिचयोद्धतिः ।
जनविंशानखाचेति दश योगाः प्रकीर्त्तिता" इतिपी० धा०
तत्फलम् "वाताभ्याग्निमहोपचौरमरणं स्वप्नवादाः ज-
तिर्वैगाङ्गे दलिते समे मनुयुतेऽदौजे तं सैकैर्द्विते ।

भन्दास्तादथ सम्मितास्तु मनुभीरेखाः क्रमात् संलिखेद्भी-
ऽस्मिन् यज्ञचन्द्रयोर्न शुभदः स्यादेकरेखास्थयोः" स० वि० ।

'न्युन्वेदि वातदोषः स्यात् एकशेषे आग्निघातः, चतुर्थ-
वशिष्टेऽग्निः, पट्टसु मङ्गीपाट्टादः, दशसु चौरात्, एकाद-
शसु मरणं हयोरन्यतरस्य वा, पञ्चदशसु रुक्, अष्टादशसु
वज्रम् एकोनविंशतिशेषे वादः कलङ्कः, विंशतिशेषे क्षतिः
द्रव्यनाशः स्यात् । यदाह लङ्गः "मरुत्समेधाग्निभूपालचौर-
स्यसुरजोऽग्निः । कलिङ्गानिर्देशोद्वाङ्गे दोषास्याज्याः
सदा बुधैः" । विवाहादौ प्रतिष्ठायां व्रते पुंस्वने तथा ।
कर्णवेधे च बुद्ध्यायां दशयोगं विवर्जयेदिति" । अथा-
पवाद उच्यते । योगाङ्क इति । योगाङ्के समे
शुम्भसंख्याके सति दलिते सत्त्वर्द्धीकृते मनुभिश्च चत-
र्दशमियुते योगाङ्के तदा दास्तादश्विनीतोभं नक्षत्रं
स्यात् । यथा समाङ्के अङ्कयोगः दशाङ्कः १० अङ्कितः
५ मनुयुतः १८ मूलनक्षत्रं जातम् । अथ योगाङ्के अ-
शुम्भसंख्याके सति सैके एकयुक्ते ततोऽङ्किते अश्विनीतोभं
स्यात् । यथा विषमाङ्को योगः पञ्चदश सैकः १६ अ-
ङ्कितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् । तद्वत् यथा अथ मनुभिः
सम्मिताचतुर्दश रेखास्तिर्यक् क्रमात् संलिखेत् । अ-
नेन प्रकारेण यज्ञचालभागतं तत आरभ्य सामिजिज्ञ-
क्षत्तएन्दमस्मिन्चके लेख्यं तत्र स्वाक्रान्तनक्षत्रे स्थाप्याः ।
दिननक्षत्रे च चन्द्र एवं सति यदि यज्ञचन्द्रावेकरेखास्थौ
स्यातां तयोस्तादशयोः परस्परवर्णिकनक्षत्रोपवेधोन
शुभदः । उक्तञ्च ज्योतिःसागरे 'योगाङ्के विप्रमे सैके
समे सवसुलोचने २८ दलीकृतेऽश्विनीपूर्वदशयोगसदाङ्कतम् ।
दशयोगे महाचक्रे प्रमादाद्वादि विध्यते । क्रूरैः सौम्य-
यज्ञैर्वापि दम्बत्वोरैकनागनमिति" दशयोगापवादान्तर-
माह भरद्वाजः । "गुरौ लग्नाधिपे शुके सवीर्ये लग्न-
केन्द्रगे । दश दोषा विनश्यन्ति यथान्नौ तूजराशयः" ।
व्यासोऽपि "शुकेण गुरुणा वापि संयुतं दृष्टमेव च ।
दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहमिति" पी० धा० ।
अपवादान्तरं ज्यो० त० । "आद्यापादस्थिते सूर्ये तुरी-
यांशः प्रदुष्यति । द्वितीयस्य तृतीयस्यो विपरीतमतोऽ-
न्यथा" । विपरीतं चतुर्थस्य आद्याः तृतीयस्य द्वितीयो
दुष्यति नान्यस्य नान्यपादो दुष्यतीत्यर्थः ।

अथ वाणदोषः "लग्ने नाटप्रायाततिथ्योऽद्वयतटाः शेषे
नागहृत्स्थितकेन्द्रसंस्थे रोगोवज्जीराजचौरौ च स्युः
वाणघातं दाक्षिणात्यप्रसिद्धः" स० वि० । "शुक्लपक्षप्रतिप-

दमारभ्य गतित्योऽङ्कैर्नवभिस्तटाः शेषे नागसंख्येऽष्टसंख्ये
रोगाख्योवाणः । एवं द्विसंख्ये शेषे वज्राख्यः चतुःसंख्ये
शेषे राजा । तर्काः षट् तत्संख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये
शेषे ऋष्यसंख्योवाणः । अथ च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदे-
शेषु प्रसिद्धः तेन देशाचारात् व्यवस्थया वाणस्य त्यागः ।
न त प्राच्योदीक्षपाद्यात्यानाम् । तदुक्तं सप्रसिद्धे विवा-
हपट्टे । “गततिथियुतलनं पञ्चधा स्थापनीयं तिथि
१५ रवि १२ दश १० नागैर्द्वे ८ युक्तं क्रमेण । नवतृहृत-
यरूपे वाणसंज्ञाः क्रमेण रगनलनृपचौराः पञ्चमो-
मृत्युसंज्ञ इति” पी० धा० अथ प्राच्यार्यवाणापवादौ

“रसगुणयथिनागाव्याडसंक्रान्तियातांशकमिति रथ
तटाद्वैयंदा पञ्चशेषाः । रगनलनृपचौरा मृत्युसंज्ञ
वाणो नवतृहृतयरूपे शेषकैश्च सगल्यः” सु० चि० ।
“रसगुणयथिनागाव्याडसंक्रान्तियातांशक-
मिति चेति स्मटनिरवनांगल्यैरसंक्रान्तिभुक्तांशानाम्मितिः
संख्या पञ्चधा स्थाप्या कलादिकसुषेणम् । सा क्रमेण
तटान्तेऽकाटवतुर्भिराद्या संयोज्याङ्कैर्नवभिस्तटा सती
यदा पञ्चशेषा यन्मिन् स्वचे पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण-
रुगादिवाणो ज्ञेयः । यथा आदौ पञ्चशेषे रोगवाणः द्वितीये
पुञ्चशेषेऽग्निवाणः तृतीये पञ्चशेषे राजवाणः चतुर्थे पञ्चशेषे
चौरवाणः पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युवाणः तस्मात्संक्रान्त्यं भव-
तीत्यर्थः । यदाह कश्यपः “संक्रान्तियातांशकनन्दशेषस्त-
त्क्रान्तिरूपाष्टयुग्मे समेतः । तटोपहर्त रोगकुताशभूपक्षोना-
मृतिचेति च पञ्च वाणाः । इति पञ्चेति पृथक् पृथक् पदं
शिष्यन्ते तदा वाणाः स्फुरित्यर्थः । तत्र वाणोद्विधः
एकः काष्ठशल्कोऽपरोजोऽङ्गल्यः तत्राभिहितो वाणः
काष्ठशल्क उच्यते । अथ नाम प्राच्यार्यो वाण इ-
त्याहुः । तेन तादृशे वाणे लम्बे तथा मोटा न भवेत्त-
दर्थे तदपवादभूतो लोहशल्कसहितो वाण उच्यते न
वेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैकं नवतृहृते
प्रचाख्यरूपे सति सगल्यः लोहसहितोवाणः स्यात् ।
पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्कसहितो दुष्टवाणः । अथ तुल्य-
न्यायत्वात् प्राक् पद्योक्तेऽपि वाणो सगल्यो वाणो ज्ञेयः
ज्योतिषिन्तामणावन्मया वाणोऽभिहितः । “तिथिवारभ-
लम्नाहोरसाम्यज्ञादवेदयुक् ६, १, ८, ४, नन्दाप्र पञ्च-
शेषे रगवज्राट्चौरमृत्युद्विदिति” पी० धा० । अथ
लम्बादिभेदेन वाणापवादः “रालौ चौररजौ दिवा
ऽग्निनृपती त्याज्यौ सदा सन्ध्ययोर्मृत्युश्चाथ शनौ नृपो-

विदि मृतिभौमेऽग्निचौरो रवौ । रोगोऽथ व्रतमेहगोप-
नृपसेवायानपाणिपहे वर्ज्याश्च क्रमतो बुधैरगनलनृप-
पालचौरा मृतिः” सु० चि० ।

“रालौ चौररजौ वाणौ त्याज्यौ दिवा दिवसेऽग्निनृपती
वज्रराजवाणौ त्याज्यौ सन्ध्ययोः प्रातःसायं सन्ध्ययोः
सदा मृत्युवाणस्याज्यः । ज्योतिःप्रकाशे “रोगचौर-
नृपजेद्रालौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयोः सन्ध्य-
योर्मृत्युमन्यकाले न निन्दितः” । अथ शनौ शनिवारे
नृपवाणः, विदि बुधवारे नृतिवाणः, भौमेऽग्निचौरवाणौ
रवौ रोगवाणः त्याज्यः । उक्तञ्च दैवज्ञम० “रवौ रोगं,
कुजे वज्रं, शनौ च नृपपञ्चकम् । वर्जयेच्च कुजे
चौरं, बुधवारे च मृत्युदमिति” । एतेषु शुभकर्मास्तु एते
वाणा वर्ज्याः यथा व्रते यज्ञोपवीते रक्तं, मेहं नृहं
तस्य गोप आच्छादनं तत्त्वानलोऽग्निः, नृपसेवायां ज्ञा-
पालो राजा, याने यात्रायां चौरः पाणिपहे मृतिवाणो
वर्ज्य इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “नृपाख्यं राज-
सेवायां नृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौरं, व्रते रोग-
नृपजेन्मृत्युं करयहे इति” । केचिदेव पाठमाहुः । व्रते
विवर्जयेद्रोगं नृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्रायां राजचौ-
राख्यौ विवाहे मृतिपञ्चकमिति” पी० धा० ।

अथ लग्नसम्प्रमयोः शुद्धावपयोगिपञ्चदशभेदः “लग्नाश-
त्रिकोणं चतुरस्रमक्षं पश्यन्ति खेटाचरणामिदृश्या । मन्दो-
युग्मूमिमुतः परे च क्रमेण संपूर्णेशो भवन्ति” सु० चि० ।

“खेटाचरणान्निन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात् कथ्यमानानि
स्थानानि चरणाभिदृश्या पाददृश्या पश्यन्ति तद्यथा
लग्नाशं तृतीयं दशमक्षैकचरणदृश्या पश्यन्ति त्रिकोणं
सप्तपञ्चमं द्विचरणदृश्या पश्यन्ति । चतुरस्रं चतुर्थम्
अष्टमं च त्रिचरणदृश्या पश्यन्ति । अक्षं सप्तमस्थानं चतु-
रचरणदृश्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्गोचरवशुभफलं चर-
णाभिदृश्यैव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहणेण
“दशमक्षतृतीये नवपञ्चमे चतुर्वाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति
पाददृश्या फलानि चैवं प्रयच्छन्तीति” । मन्द इति । मन्दः
शतैश्चरः सत्त्वानात् लग्नाशं संपूर्णदृक् चतुचरणदृष्टिः । एवं
युगस्त्रिकोणं, भूमिमुतः चतुरस्रं, परे चन्द्रबुधसूर्यशुक्राः
क्रमेण सप्तमे संपूर्णेश इत्यर्थः यदाह गार्गिः । “द्विच-
कादशमानु, सौरिस्त्रिकोणस्थानु हृहस्पतिः । चतुर्वाष्टम-
नानु भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितानु । भवन्ति चोक्षणे नित्य-
मेवाधिकफला यद्वा” इति । वराहोऽपि “पूर्णं पश्यति

रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः । चतुरस्रं भूमिभुतः
सिताकृष्टवृद्धिमकराः कुलत्वं चेति” पी० धा० । अत्रापि
शब्दात् सप्तमस्यानेऽपि पूर्णदृष्टिः एवं गनिकुजयोः । अत-
एव भु० वि० परे चेत्तत्तम् तत्तमाणाञ्च सङ्गृह्यशब्दे वक्ष्यते ।

अथ लग्ननिर्णयम् । दीपिका कन्यातुलाश्चन्द्रिय-
नेषु साध्वी शेषेषु साध्वी धनवर्जिता च । निन्द्येऽपि
लग्ने द्विपदांश्च इष्टः कन्यादिलग्ननेषुपि नान्यभागः” ।
कन्यादिलग्ननेषुपि द्विपदांश्च इष्टो नान्य इत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणवचने चरे चरांश्च वर्ज्यतां चरलग्नेऽपि तुला-
तिरिक्तद्विपदांश्च स्यात्तत्ता “धनुषि कुलटा तत्पूर्वाङ्गे
सतीत्यपरे जगुः” विवाहपटले धनुश्चरार्द्धनिषेधात्
पूर्वाङ्गेऽस्य स्यात्तत्तत् । मासभेदे लग्नभेदानां न्युत्पत्त्यात्
तत्तन्मासे न्युत्पन्नं विवाहो नेष्टः यदाह व्यव० च० “घट-
मत्स्यद्वया युग्ममेव कन्यालयस्तुला । चापः कर्कशं मृगः
सिंहश्चैत्रादौ न्युत्पन्नाशयः” पञ्चादिलग्नानि यानि वक्ष्यन्ते
तान्यपि तत्तत्काले वक्ष्यामि ।

अथ लग्नसप्तमशुद्धी ‘यदा लग्नांशोऽलवमव
ततुं पश्यति युतोभवेद्वाऽयं वोढुः शुभफलमनन्तरं रच-
यति । लवधूनस्वामी लवमदनं लग्नमदनं प्रपश्येद्वा
वध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम्” सु० वि० । “यदा ल-
ग्नांशोऽलवमवस्तुः स्वामी लवं नवांशं पश्यति ।
अथ वाऽयं नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्वरस्त्वानलं
वह्नुगुणफलं रचयति । यथा मेघलग्ने मिथुनांशस्तदीयो
बुधः तुलायां मिथुनं पश्यति तत् तदिति वा अथ-
सुदयशुद्धेः प्रथमः कलः । तदलाभे तु लग्नांशोऽलवमव
लग्नं पश्यति लग्नेन सह युतो वा भवेत्तदापि वोढुः
शुभफलमनन्तरं स्यात् यथा मेघलग्न एव मिथुननवांश-
स्वामी बुधोमकरे स्वनवांशं न पश्यति किन्तु लग्नं
पश्यति अथवा मेघ एव तिष्ठति । अयं लग्नशुद्धेः
द्वितीयः प्रकारः । लवेति । लवधूनस्वामी लवमदनं
वात् द्यूनं सप्तमनवांशस्तस्वामी लवमदनं लवान्मदनं
सप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत् तदा वध्वा
अनलं शुभं रचयति । यथा मिथुननवांशात् सप्तमो ध-
तुरंशस्तदीयोगुरुर्मेघे धनुः पश्यति तत् तदिति वा
अथमस्तशुद्धेः प्रथमः प्रकारः । तदलाभे तु लवधूनस्वामी
लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति सप्तमभवेन सह
युतो वा भवेत्तदा वध्वाः शुभं यथा मेघलग्ने गुरुः
कर्के सप्तमत्वागतं स्वनवांशं धनरूपं न पश्यति किन्तु

सप्तमभवनं तुलां पश्यति अथवा तुलायामेवास्ति । अथ-
मस्तशुद्धेर्द्वितीयः प्रकारः । इतरथेति इतरथा यदा ल-
ग्नांशोऽलवमवस्तुं वा न पश्यति तत्तत् युतो वा न स्यात्तदा
वरस्त्वशुभं मृत्युः स्यात् । यदा लवमवस्तुं वा न स्यात्तदा कन्याया
अशुभं मृत्युरित्यर्थः । यदाह कश्यपः “स्वलोऽनोदयास्तांशौ
वीजितौ वाध संयुतौ । लग्नं वास्तव्यं तत्तदंशेने-
क्षितं युतमिति” तदाऽशुभमित्यनुपपन्नः । वसिष्ठः इष्टो-
दयांशे निजपत्न्यष्टे वरस्य मृत्युस्तनुसंयुते च । अक्षांशके
ऽप्येवमष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशसुपैति कथ्यते” । तुल्य-
न्यायत्वात् लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयलवांशास्तांशस्वामि-
नोर्द्विभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम् । “लवशोऽलवं
लग्नपोलग्नोहं प्रपश्येन्निधौ वा शुभं स्याद्वरस्य । लव-
द्यूनपोऽंशं द्यूनं लग्नपोऽस्तं मिथो वीजते स्याच्छुभं क-
न्यायाः” सु० वि० । “नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्ये-
न्न लग्नस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात् । अथ वा
मिथः परस्परं लवस्वामी लग्नं लग्नशोऽलवकं प्रपश्येत्
तदाऽपि वरस्य शुभम् एवं लवद्यूनपोनवांशास्तत्तत्त-
नवांशस्वामी अंशं द्यूनमंशं सप्तमराशिमीक्षते लग्नपः
लग्नस्वामी अस्तं लग्नात् सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्यायाः
शुभं स्यात् । वा अथवा मिथः सप्तमाधिशोऽलवमव-
प्रमं वीक्षते लग्नात् सप्तमाधिशोऽलवमवप्रममीक्षते तदापि
कन्यायाः शुभं स्यात् । अत्रान्यथात्वे दम्पत्योरशुभमित्यर्थः ।
यदाह नारदः “लग्ननवांशकौ स्वस्वपतिना वीजितौ
युतौ । न चेद्वा न्योन्यपतिना शुभमित्येव वा यथा । वरस्य
मृत्युः स्यात्तत्तत्तत् सप्तमप्रोदयांशकी । एवमौ वीजितौ युक्तौ
मृत्युर्बध्वाः करपहे” । वसिष्ठोऽपि “उदयांशः स्व-
नाथो मित्तसौम्येन वा युतः । प्रेक्षितो वा तथाक्षांशो
दम्पत्योः पुत्रपौत्रदः” इति । परस्परलोचनेऽप्येतदेव फलं
ध्येयं नारदवाक्यस्वरसात् पी० धा० ।

‘लवपतिशुभमित्त्वं वीजतेऽंशान्तुं वा परिणयन
करस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम् । मदनलवपतिं सौम्यम-
शद्यूनं वा तत्तुमदनमृहं चेद्भीजते गर्भं वध्वाः” सु० वि० ।
“अथ पूर्वोक्तप्रकारेणोदयास्तशुद्धेरभावेऽपि तृतीयप्रकार
उच्यते । लवपतीति शुभमित्त्वं शुभञ्च तन्निष्ठं चेति कर्म
धारयः । लवपतेर्लग्ननवांशेऽस्य शुभमृहः सो-
मबुधगुरुशुक्राणामन्यमखेन्द्रित्वात् स्यात्तत्तत् चेदं स्वनवां-
शान्तुं लग्नं वा वीजते तदा परिणयनकरस्य वरस्य

शास्त्रदृष्टं वसिष्ठोक्तपुत्रपौत्रादिप्राप्तिरूपं शुभं फलं
 स्यात् अथ वा एवं भदनलवस्यास्तांगेयस्य मित्वं सौम्यं चेत्
 स्यात्तज्ज्ञायात् द्यून् सप्रमनवांश्च वेदीयते वा अथ
 वा तनुमदनमृदुं लग्नात्प्रमनवनञ्चेदीयते तदा बध्वाः
 शास्त्रदृष्टं शुभं स्यात् । यद्युभयत्रापि नवांगस्याभिनो
 मित्वं पापपक्षे चेतस्य दृष्टिरशुभैवेति फलितार्थः । यदाह
 वराहः “शुद्धिस्तिष्ठे स्यान्न यदोदवांगोलम्ने नवां-
 स्तांगसुपैति शुद्धिम् । तदा सुहृत्सौम्यनिरोजितोवः
 शुभाय स स्यात्प्रमदन्ति सन्तः” इति । कश्यपः “रा-
 श्यंगौ मित्वसौम्येन वीजितौ वायु संयुतौ । उदयास्तां-
 शयोः शुद्धिस्तिष्ठेति वा सुहृत्प्रदेति” । वसिष्ठः “लग्ना-
 स्तशुद्धा रक्षितः सदोषः करोति मृदुं वरकन्ययोच ।
 त्वात् तदा लग्नपुण्यास्तगतास्तं बन्धुगां इव स्रष्टे-
 मिति” । केचित्तु विवाहादो वज्रयोगं निषिद्धमाहुस्त-
 त्तत्तत्तम् । “तिथिवारं च ननु नवमिष समन्वितम् ।
 सप्रमिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्गे फलमादिशेत् । विशेषे
 त्तु जलं विद्यात् पञ्चयोगे प्रमज्जनः । सप्रमेषे वज्र-
 पातोक्षेयं वज्रस्य लक्षणमिति ठोडरानन्दे” पी० धा०
 अथ सूर्य्य संक्रातिदोषः “विषुवायनेषु परपूर्वमध्यमान्दिव-
 सांश्वजेदितरसंक्रमेषु हि । षटिकास्तु षोडश शुभ-
 क्रियाविधौ परतो पि पूर्वमपि सन्त्यजेद्दुःखः” सु० वि० ।
 “विषुवन्तुलामेषसंक्रान्ती अयनं कर्कमकरसंक्रान्ती एव-
 ष्वतस्तु विषुवायनाख्यासु संक्रान्तिषु परपूर्वमध्यमान्
 दिवसानुबुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादि
 शुभकार्येषु त्यजेत् । इतरास्तत्संक्रान्तिषु संक्रमकाला-
 त्परतोऽपि पूर्वं प्रागपि षोडश षटिकाः मिति-
 त्वा हात्विंशदृष्टिकास्त्यजेत् । यदाह वसिष्ठः “विषु-
 वतोरयनयोर्दिवसत्रयं हरिपदे षड्शीतिसुखेषु च ।
 पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रममाहिकाच खलु षोडश त्य-
 जेत् । संक्रान्तिदोषे त्यचिरात् कृतं यदुदाहृत्पूर्वाखिल
 मङ्गलाद्यम् । लालासमूहज्वलितान्निमग्ने बिलीयते
 तद्वदशेषमेतदिति” उदाहृदिगृहणात्प्लानादावनिषेधः ।
 तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि । किल-
 द्विनित्यं त्याज्यं किं संक्रान्तिकालात् प्राग्द्विनित्यसुत
 तदनन्तरमुत मध्यमं चेति पक्षत्रयसम्बन्धे निर्णयमाह-
 गुरुः । “अयने विषुवे पूर्वस्मरं मध्यन्दिनत्यजेत् । अन्य
 संक्रमणेषु पूर्वाः पराः षोडश नाहिका इति” । अथ ह नि-
 षेधः सायनसंक्रान्तिषुपि ध्येयः । यदाह वसिष्ठः “यदाऽ-

यनप्रवेशः स्यात्तदा तद्वागिसंक्रमः । तस्मिन्नपि दिने-
 त्याज्या नाद्याः षोडश षोडशेति” । शौनकः “अयनद्वये
 समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारो । विषुवद्वयेऽपि विधवा
 षड्शीतिसुखेषु सा श्वियते । विषुपदेऽपि विगीता कन्या
 विकलेन्द्रिया व्यतीपाते । वैष्टतिविष्टोर्भ्रष्टा सुभगा शेषेऽपि
 करणेऽपि” पी० धा० ।

अथ पङ्कभादिलग्नदोषः “वस्ते तुलाङ्गी बधिरौ मृगाङ्गी
 रालौ च सिंहाजडया-दि वाग्वाः । कन्यामृगकूर्कटका
 निगाग्वा दिने षटोऽन्यो निशि पङ्कसंज्ञः” सु० वि० ।
 “वस्ते दिवसे तुलाङ्गिकौ बधिरौ मृगतौ, मृगाङ्गी मक-
 रधनुषो रालौ न तु दिवसे, सिंहाजडया दिवाग्वा
 दिवसे बधिरा न तु रालौ । कन्या मृगकूर्कटा निगा-
 ग्वाग्वाग्वा न तु दिवाग्वाः । षटः कुम्भोदिने पङ्क-
 संज्ञो न तु रालौ । अन्योमीनो निशि पङ्क संज्ञो न तु
 दिने । यदाह वसिष्ठः “मेघादिवाग्वां षट्कं चत्वारोव-
 धिराः मृताः । द्वौ पङ्कचेति विष्टोवावित्येतद्वा शिख-
 लणम् । मेघो हयो मूनेन्द्रश्च दिवसेऽग्वाः प्रको-
 र्त्तिता । मृगकूर्कटकन्याश्च रालावग्वाः प्रकोर्त्तिताः ।
 तुला च दृष्टिकर्षेव दिवसे बधिरौ तथा । धनुश्च मकरश्चैव
 बधिरौ निशि कीर्त्तितौ । कुम्भोमीनौ च पङ्क द्वौ दिवा-
 रालौ यथाक्रममिति” । कुम्भोदिवा पङ्कमीनो रालौ पङ्कः,
 अनेन यस्मिन्काले लग्नस्य योऽन्यपङ्गादिदोषः उक्त-
 स्तस्मिन्नेव काले तत्लग्नन्दोषावहं न कालान्तरे” पी० धा० ।
 तत्फलम् । “दारिद्र्यम्वधिरतनौ दिवाग्वालग्ने वैधव्यं
 शिशुरमरणं निगाग्वालग्ने पङ्कङ्गे निखिलधनानि नाश-
 भयुः सर्वथापिपुष्टदृष्टिर्भने दोषः” सु० वि० ।

“वसिष्ठः “अथैव वैधव्यमात्रोति दारिद्र्यं बधिरं तथा ।
 अथ नाशो भवेत् पङ्काविति धात्वा विनिर्मितम्” । आसः
 “मासमृग्याङ्गास्तारा राशयो बधिरादयः । गौडमाल-
 वयोऽस्याज्यास्त्यद्वये न गर्हिता इति पी० धा० ।

अथ नवांगशुद्धिः । “कार्त्तिकतौलिककन्यायुग्मलये भवने
 वा । यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या” सु० वि० ।
 “कार्त्तिकं धनुस्तौलिकं तुला मृगश्र्मं मिथुनम् एषामंशे न-
 वांगे भवने मीनगते वाशब्दे कीयमस्त्यनार्थः धनुरादि-
 नवांगः सर्वमृगसम्भूता इत्यर्थः तेष्वंशेषु यर्हि यदा उ-
 पयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता
 खलु यदाह वसिष्ठः “लग्ने हि सर्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिता
 वाय युताः शुभाः सुः । नवांगकस्तौलिकमृगश्र्मकन्याचापाद्य-

भागः शुभदो न चान्ये । हिमलं का मेघनवांशके स्यात् भ-
वांशके सा पशुशीलयुक्ता । धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुली-
रकांशे कुलटाप्यजस्रम् । सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था क-
न्यांशके वितयुता सुशीला । तलांशके सर्व्यगुणास्पदा सा
कीटांशके निःस्वारा विशोला । चापांशकाद्ये धनिनी द्वि-
तीये भागेऽन्यसक्ता मलिना गदाट्टाः निःस्वा स्तगांशे वि-
गुणा घटांशे विमलं का योगरता विशीर्णा । भीमांशके भर्तृ-
सुताघंजीना शुभप्रज्ञै र्मुक्तिनिरोधिते वा । तस्मात्पदैवो-
क्तनवांशकेषु कुर्याद्विवाहं पुण्यसंघट्टम् । नवांशदोषः
सकलजुषीघं लग्नोत्पत्तौ स्यात्सम्भवः । ध्रुवं निह-
न्त्यैव एकोऽजस्रं पङ्कजं सौम्यवियञ्जराणाम् । पशु-
शीलयुक्ता पशुचारपरा गदोरोगः एते एव च
नवांशाः सकलमुनिभिरुक्ताः । “तुलामिधुनकन्यां-
ग्राधनुरादार्जसंयुताः । एते नवांशाः शुभदा यदि नान्यां-
शकाः खल्विति” नारदोक्तेः शौनकस्तु भीमांशकमपि
शुभमाह “सुदती सौभाग्यवती प्रहसितवदना च भीमांशे”
इति । तत्र निषेधस्तत्त्वबलत्वात्पौडगीयगृहाणाप्यङ्ग-
वदिकस्य इत्याहुः । तत्र एकवाधेनोपपत्तावनेकवाधेन-
न्याय्य इति वक्तुमनिवचनप्राप्तायात् भीमांशस्याग एवा-
चितेन त्वेकमुनिवचनात्तुरोधात्पाणिनीयविकल्पविधिस-
स्याददोषस्यत्वात् । का तर्हि शौनकावकाश गतिरिति
चेत् पुण्यवहरोपलब्धौ लग्नान्तरासम्भवे भीमांशको निधि-
होऽपि प्रशस्त इत्येवं विषया गतिर्युक्ता” पो० धा० ।
“अन्यनवांशे न च परिणया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा ।
नो चरलग्ने चरलवयोगे तौलिस्तगस्ये शशभृति कुर्यात्-
तु” मु० चि० । “विहितनवांशेऽपि यथा मेघलग्ने धनु-
नवांशोऽन्तिम इत्येवं विधिविषये लग्नान्तिमनवांशे काचन
कन्या न परिणया न विवाहाः । परन्तु वर्गोत्तमं नवांशं
हित्वा तत्र विवाह उचित एव । यथा मिथुनलग्ने मिथु-
नवांशोऽन्तिमोऽपि वर्गोत्तमः । यदाह कश्यपः “अन्यांशका
पि अथ यदि वर्गोत्तमाङ्गयाः । अतुक्तांशस्तु न पा-
ङ्गा यतस्ते कुनवांशकाः” इति । वसिष्ठोऽपि “वर्गोत्तमं
विनान्वांशे विवाहो न शुभप्रदः । वर्गोत्तमचेदन्यांशः
पुत्रपौत्राद्विद्विदः” इति । अन्यच्च नो चरलग्ने इति ।
तौलिस्तगस्ये तुलामकरस्ये शशभृति चन्द्रे सति चरलग्ने
विहितचरलवयोगे नो कुर्यात् । यथा मेघलग्ने तुलांशे
उक्तञ्च केयवार्केण “चरलं चरेश्वरगसुत्सृजेन्नुष्टगतला
धरगे स्तगलक्षणि । युवतिरत्र भवेत् कृतकौतुका मदन-

पत्यनवयजनो नृसखीति” । अनयो जीर्णोभर्ता तस्य स्यजने
त्यागे उन्मुखी परपुरुषरता स्यादित्यर्थः” पो० धा० ।
अथ लग्नादिस्थ पक्षदोषः “व्यये शनिः खेऽवनिजसृतीये
भृगुस्तनौ चन्द्रस्तला न शक्ताः । लग्नेट् कश्चिर्लोप रिपौ
सृती ग्लोलिगनेट् पुनाराच सदे च सर्वे” सु० चि० ।
“व्यये द्वादशस्थाने स्थितः शनिः न शक्तः “सोम-
पक्षेऽपि हि जातां द्वादशगे मशपां कुरुते” इति शौ-
नकोक्तेः । अत्र रविमुते इत्युत्पत्तेः । “खे दशनेऽवनिजो
मङ्गलो न शक्तः । “शाकिनो व्योम्नि वक्ते” इति केय-
वार्कोक्तेः । तृतीयो भृगुः शुकः न शक्तः “धन्या धनगे
शुके लपणत्वं प्राप्नुयाच्चारी । उचिक्रमते त कन्या
त्वाद्वाहर्दुः कनीयसा-स्यजते” इति शौनकोक्तेः । तनौ
लग्ने चन्द्रः खलाः पापपङ्काय न शक्ताः । “लग्नस्थे-
ऽङ्गे कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति । लग्नस्थो हिम-
रश्मिमृग्युः कुर्यात् त्रयोदशे मासे । भौमः सद्यो विधवां
लग्नस्थोऽवदास सौम्यगृहयोगात् । कामयति नौचवर्णाङ्ग
ग्नस्ये रविमुते बहून् पुरुषान् । शनिवद्विधुन्तदस्य
त विनये” सदसदिति विधैरिति” शौनकोक्तेः । लग्नेट्
लग्नस्वामी, कविः शुकः ग्लोचन्द्र रिपौ पक्षस्थाने
न शक्ताः । “रन्ने कुजे सौम्यग्नगे च सृष्टुः पञ्चदशे
जम्नपती च सृष्टुरिति” ज्योतिर्निधनोक्तेः । “भृगु-
पट्काङ्गयो दोषोलग्न्यात् पठगते सिते । उद्गने शुभ-
संयुक्ते तलग्नं सर्वदा त्यजेदिति” नारदोक्तेः । “अष्ट-
चतुष्कान् मृत्युर्दम्भयोः पक्षगे चन्द्रे” इति शौनकोक्तेः ।
ग्लोचन्द्रः लग्नेट् शुभाचन्द्रवधगुरुगुक्ताः आरौभौम-
चैते मृतापदमस्थाने न शक्ताः “मासव्येष विधवां निधन-
गचन्द्रमाः कुरुते” । मासव्येष कन्या निधनस्ये याति पञ्च-
त्यम्” । बुधइत्युत्पत्तेः । “दम्भयोर्निधनस्यः सप्तदशावदा-
हियोगदो जीवः । पञ्चत्वं नयति भृगुनिधनस्यः सप्त-
भिर्विधैरिति” शौनकोक्तेः । नारदः “कुलाष्टमो सहा-
दोषो लग्नादष्टमगे कुजे । शुभलवपुत्रं लग्नं त्यजेत्
तत्तुङ्गो यदि” । अत्र सम्प्रतिः प्रागुक्ता । लग्नेट् च
पुनः सव्ये सृष्ट्यादयोपज्ञा सदे सप्तमस्थाने न शक्ताः
निषिद्धाः । “सर्वे जायितसंख्यादिदधति सरणमिति”
वसिष्ठोक्तेः । कश्यपोऽपि “सप्तस्थानमाः सर्वे पङ्काः
कुर्वन्ति शीघ्रतः । दम्भयोर्भरणं यत् स्यादेकस्य च
न संशयः” इति व्यर्थादन्येषु स्थानेषु पङ्काः समी-
चीनास्तत्र केपुचित् स्थानेषु शुभा एव केपुचिन्नाप्यमा

एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽसमर्थनसिद्धिं विवि-
क्रमेण निपिङ्गस्थानान्येवोक्तानि । “त्याज्या लब्धेऽध्यो-
मन्दात्, षष्ठे शुक्लेन्दुलग्नाः । रन्ने चन्द्रादयः पञ्च सर्वे-
ऽसौऽजगुरु समाविति” । (मन्दादयः चत्वारो मन्दरवि-
चन्द्रजगत् इत्यर्थः) । अजगुरोः समत्वं यौनकमतेन
तादृशविरुद्धफलाभावात् । यदाह ‘कन्यास्तिष्ठो जनयति
सापत्न्यं चैव सप्रमे यगिनि’ । “शौलवरिजोमेताङ्क-
रोति पशुः कलत्रगे द्वेषामिति” । गुरुरित्यनुवर्त्तते
अत्र वचनद्वयप्रामाण्यादिकल्पः । यत्त्वत्विशोक्तं “जा-
मित्रगो यदि भवेदुग्रना बुधो वा गोर्वाणनाथसचिवः
सितचन्द्रपक्षे । कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौ-
भाग्यपुत्रसङ्गतां वनितां करोतीति” तच्चन्द्रजामित्र-
विषयम् । तथा च भुजबलः ‘स्त्रीणां विवाहे तु
ब्रह्मरूपेताः पशुः प्रणायं विहगा विदधुः । त्यक्ता-
बुधं दैत्यगुरुं गुरुं च निशाकरादस्तमहप्रपन्नाः” इति ।
अतएव दोषिका “रविमन्दजूजाकालं मृगाह्वात् सप्रमं
त्यजेत् । विवाहयात्रा चूडासु मृङ्गकर्मावेयने” इति पौ० धा०
अथ लग्नतः स्थानविशेषे मृङ्गभेदानां शक्तता “त्रायाए-
मष्टसु रविकेतुतमोऽर्केषुवास्त्रायारिगः क्षितिस्तुतो
द्विगुणायगोऽजः । सप्तव्ययाएरहितौ जगुरु सितोऽट-
तिद्युनप व्ययमृङ्गान् परिहृत्य शस्तः” सु० चि० ।

‘तृतीयैकादशाष्टमषष्ठस्थानेषु रविकेतुतमोऽर्केषुवाः
शस्ताः शुभफलदातारः । यदाह यौनकः ‘बन्धुजनेभ्यः
पूजां त्रिंशद्वर्षाणि सहजने त्वर्के’ । माश्रोति धनं षष्ठे
त्राव्दादूर्ध्वं सुतायैव । दम्पत्योः सह मरणं निधन-
स्थोऽर्केऽष्टमप्रत्या । कारयति धनविहङ्गं त्रव्दादूर्ध्वं तथा
वगः सवितेति” (रवे) धनधान्यपल्लयुक्तां पञ्चमसं-
वत्सरान्तृतीयस्यः । षष्ठः षड्भिर्मासैरसप्तर्षी कन्यकां
कुरुते । निधनगतार्कः कुर्यादभरणादाभयविशुक्ताम् ।
अथ गतार्कः कन्यां त्रिंशद्वर्षाणि करोति पण्णासादिति”
(यनेः) अत्र राक्षसेत्योच फलं यनिवदेवेति “सर्मानो वाप्य-
थ शिखिनि वा लग्नभावादिषंस्थे” इति वसिष्ठोक्तेः त्रि-
यारिगः तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितः क्षितिस्तुतो भौमः
शस्तः “सहजस्यो नृभिस्तुवः सौभाग्यकरस्तु वावदाद्युष्यम् ।
संवत्सरेण विपुलं धनागमं शत्रुसंस्थस्तु । मणिकाञ्च-
नरत्नादप्राप्तेकादशगः कुजोऽवदष्टकेन” इति यौनकीकोः ।
अजचन्द्रोद्विगुणायगोद्वितीयतृतीयैकादशस्यः शस्तः । ‘अव-
दाहमसंयुक्तां करोति चन्द्रे धने नाथ्याः । चन्द्रस्तृतीय

राशौ सौभाग्यकरस्तु वावदाद्युष्यम् । लग्नादेकादश-
गः कन्यामिन्दुधेनात्वितां कुरुते” इति यौनकीकोः । जगुरु
बुधश्चक्षुसती सप्रमहादगाष्टातिरिक्तस्थानस्थितौ शक्ती ।
उक्तस्थानानाम् असुभत्वादित्येषां शुभदातृत्वात् । यदाह
वसिष्ठः । “प्रीतिर्हृदिः सगुणनिरतिर्वन्द्यपूजा सुताभिः
सद्विषयं तनयरहितं त्वन्यथा भर्तृनाथः । धर्मं बुद्धि-
र्भवति धरणीलक्षिरत्येव हृदिर्हानिः स्त्रीणां हिम-
करचने लग्नभावादिसंस्थे” इति । “लग्नप्राप्तिर्भवति
सुययाः प्रीतिरन्योन्यहृदिर्हृदिप्राप्तिर्विधमयं चाश्रमाणां
विरक्तिः । पापाशक्तिः सुकृतविरतिर्भूरिखामः कुरेव्ये स्त्रीणां
सौख्यं रिपुकृतभयं लग्नभावादिसंस्थे” इति अयं शुभ-
दैवः अयः शुभायहो विधिचित्तमरः । क्षीयत्वं त्वर्पम्
केचिद्विधमयमिति” षष्ठन्ति तन्मकारे भवकारभ्रान्तेः
“उभयगुणानन्दकरो करोति न चिराद्गुरुः षष्ठे” इति
षष्ठस्थानस्थितगुरोः यौनकेनापि सम्पत्फलभाभिधानात् ।
सित इति अष्टमस्तृतीयसप्तपञ्चादशस्थानानि परिहृत्य
त्यक्तायेषु स्थानेषु सितः शुक्रः शस्तः । तदुक्तं वसिष्ठेन
“भोगप्राप्तिर्विचिन्तितं स्वैरुत्तिर्भवत्यं द्युस्माधिकां
भवति निधनं सर्वनाशोऽवसुत्वम् । तस्यप्रीतिर्विधम-
गुणाः सर्वसम्पत्समृद्धिरस्तं स्त्रीणामुग्रमसि तथा लग्न-
भावादिसंस्थे” इति द्युस्मं द्विगुणम् । अथस्तुतं दरिद्रता ।
अस्मं दारिद्र्यम् । वसिष्ठः “मृत्युर्नैव बलविधधनं
भ्रातृहानिः प्रजानां व्याधिः सौख्यं बहुविधमतोभर्त-
हानिचिरायुः । अयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरागमय
भानो स्त्रीणामतिशयवज्जा लग्नभावादिसंस्थे । (रवे) नाथः
सम्पद्बलविधययोऽवसुत्वहिः प्रजाभिः शक्तान्मृत्युर्भवति न
चिरादुदीर्घमापत्यबाधा । प्रदग्धात्वं दुहितृजननं वधनं
भोगभाक्त्वं दास्यं स्त्रीणां हृदिनिकरणे लग्नभावादिसं-
स्थे (इन्द्रोः) । अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाभिः फलसमिहितम्
श्रीपतिनामि “सुखे तु वधितो बन्धुजवः कैच-
नेत्येकीयमतमतुस्तुत्योक्तमिति पञ्चकता चतुर्थस्थानस्य
मध्यमत्वमङ्गीकृतम् । ‘बधुं अशुरविशुक्तां चतुर्थस्यः
शमी त्वाव्दादिति” यौनकः । विरुद्धार्थयोः का गतिरिति
चेत् । अत्रचन्द्रविषयमशुभफलम् तद्विषयचन्द्रविषयं
शुभफलम् । उक्तञ्च केयवाक्येण ‘वाक्कोऽजः प्रियविरहं
यनिः क्षताम्भः मृत्युत्वं सृजति सुखे सुवासिनीनामिति”
वसिष्ठः “मृत्युः शोको बहुविधधनं भ्रातृवैरं कुबुद्धिर्हृत्प्रा-
प्तिर्भवति मरणसोभयोर्वचनाथः । स्त्रीणां द्वेषो व्यसननि

रतिः पुत्रपौत्रादिस्त्रिभिर्निर्भूमेर्वलिनि तनये लग्नभावा-
दिसंस्थे" (कुजस्य) । स्वच्छन्दत्वं कदग्नरतिर्विज्ञमत्वं विधीलं
व्याधिः सुशोभितिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः द्यूतासक्तिर्भ-
वति रविजे वैभवं वक्त्ररोगं स्वभानौ वाध्यय शिखिनि वा
लग्नभावादिसंस्थे" पी० धा० बुधादीनामनुपदसक्तम् ।

अथ लग्नादिभङ्गकर्त्तर्योद्दिष्टोपापवादः

'पापो कर्त्तरिकारको रिपुमृहे नीचास्तगौ कर्त्तरी-
दोषो नैव सितेऽरिनीचमृहगे तत्पटदोषोऽपि न । भौ-
मेऽस्ते रिपुनीचगे न हि भवेद्भौमोऽप्यमो दोषस्तत्रोचे नीच-
नवांशके यशनि रिफाटारिदोषोऽपि न' सु० वि० ।

"तत्र कर्त्तरीयोगलक्षणं लग्नात् पापावित्यादिमोक्तं यौ-
क्रो यज्ञौ कर्त्तरिकारको रिपुमृहे शत्रुनेहे स्थितौ नी-
चेऽस्तगौ स्त्रीनीचराशिस्थितौ अस्त्रं गतौ वा तदा कर्त्तरी-
नैव स्यात् यदाहः कश्यपनारदवशिष्टाः "पापयोः कर्त्तरी-
कर्त्तरीः शत्रुनीचमृहस्थयोः । यदा चास्तगयोर्वापि कर्त्तरी-
नैव दोषदा" इति इदं विशेषणं शत्रुमृहस्थत्वादिकं
समुच्चितं व्यस्तं समस्तं वा ध्येयम्, अपवादान्तरमुक्तं दैव-
जम० गणैः । "क्रूरकर्त्तरिभ्युक्तं लग्नं चन्द्रं च न
त्यजेत् । केन्द्रलिकोणसंस्थेषु शुभभार्गववित्तु च" ।
'विधौ धनोपगे शुभग्रहेऽथवान्यगे गुरौ । न कर्त्तरी
भवत्यहोजगद वादरायणः । क्रूरद्वयस्थान्तरगंगिलम्नं
मृतिप्रदं चन्द्रमसञ्च रोगदम् । शुभैर्धनस्थैरेव वाऽन्यगे
गुरौ न कर्त्तरी स्वादिह भार्गवाविदुरिति" ।

अथ षड्गुणापवाद उच्यते । "सिते शुकेऽरिमृहगे नीच-
मृहगे वा सति तत्पटदोषो भृगुपटदोषोऽपि न स्यात्
यदाह कश्यपः "नीचराशिगते शुके शत्रुजेतुगतेऽपि
वा । भृगुपटकोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः"
अथाष्टमभौमदोषापवाद उच्यते । भौमेऽस्ते व्यस्तं गते
रिपुनीचगे शत्रुमृहे वा स्त्रीनीचमृहगे वा सत्यष्टमो
भौमो न दोषकत्वं स्यात् । उक्तं च कश्यपेन "अस्ते
नीचगे भौमे शत्रुजेतुगतेऽपि वा । कुजाष्टमोद्भवोदोषो
न किञ्चिदपि गीयते" इति । अथ षडष्टद्वादशस्थान
चन्द्रापवाद उच्यते । यशनि चन्द्रे नीचनवांशके वा
सति रिफाटारिदोषोऽपि हादगाष्टमशत्रुस्थानस्थित
चन्द्रदोषोऽपि न स्यात् । "नीचराशिगते चन्द्रे नीचांश-
कगतेऽपि वा । चन्द्रे षडारिफाटस्थे दोषो नास्ति न
संशयः इति" कश्यपोक्तेः पी० धा० ।

अथाव्दाद्यादिदोषापवादः "अव्दावनर्तुतिविमसम्भपञ्च

दग्धतिथ्यम्बकाणवाधिराङ्गसखाद्य दोषा । नश्यन्ति विदुः-
सितेपिह केन्द्रकोणे तदुपच पापविधुयुक्तनवांशदोषाः"
सु० वि० ।

"अव्ददोषः १ अयनदोषः २ अतदोषः ३ तिथिदोषो-
रिक्तादिः ४ भासदोषः ५ नक्षत्रदोषः क्रूरसहि-
तादिः ६ । पञ्चदोषस्तयोदगदिनात्मकादि ७ दग्धा
तिथिः प्रसिद्धा चापान्यगेत्वादितोक्ता । अम्बकाण-
वाधिराख्योलग्नदोषः ८ तन्मृखास्तदादयोऽन्ये अकाल-
उच्छाद्या दोषा विदुः सितेषु केन्द्रकोणे केन्द्रं सप्तमस्या-
नरहितं विवक्षितं जामित्वदोषस्य सत्त्वात् । अतएवो-
क्तमप्ये "लिकोणे केन्द्रे वा सदनरहिते" इति कोणे नव-
पञ्चमे सत्सु नश्यन्ति । उक्तञ्च कश्यपेन "अव्दावनर्तु-
माधोत्याः पलतिष्युः सन्भवाः । ते सर्वे नाशमायानि
केन्द्रसंस्थे शुभयज्ञे । काणान्बधिराङ्गता दग्धलग्न-
तिथेर्भवाः । ते दोषानाशमायानि केन्द्रसंस्थे शुभ-
यज्ञे" इति । "अकालजाय नीचराविद्युत्पांश्वभसम्भवाः ।
परिवेषप्रतिस्तर्यगकृचापध्वजादयः । दोषप्रदा मङ्गलेषु
कालजायेद्य दोषदाः । गुरुरेकोऽपि केन्द्रस्थः शुक्रो वा
यदि वा वधः । हरेः सृष्टिर्यथा हन्ति तद्वहोषानकाल-
जान् । लक्षोपपञ्चशङ्खीयचन्द्रजामित्सम्भवान् ।
तत् केन्द्रगोशुर्हन्ति सुपर्णः पद्मगानिवेति" । तद्वज्जेति
तथा यदि पापः क्रूरविधुयुक्तरागेर्नवांशे स्याद्यथा
सचन्द्रे मेपे सूर्यनवांशस्तदोषोऽभिहितो यज्ञोपवीतप्रकरणे,
तदा तत्कतदोषो नश्यति । उक्तञ्च संहिताप्रदीपे
"सचन्द्रागोरभूमीनवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विलम्बसंस्थः ।
लिकोणकेन्द्रेषु शुक्रः सितो वा यदा तदाऽसावशुभोऽपि
यस्तः पी० धा० ।

अथ वज्रविधदोषापवादः "केन्द्रे कोणे जीव आये रवौ वा
लग्ने चन्द्रे वा पि वगैस्तमे वा । सर्वे दोषानाशमायानि
चन्द्रे लाभे तदुपचुर्मुहूर्तांशदोषाः" सु० वि० । "केन्द्रं प्र-
सिद्धं कोणं नवपञ्चमं तत्र च जीवो गुरुः स्यात्तदा सर्वे
दोषानाशमायानि उपलक्षणात्वाच्चुक्रावपि । यदाह
नारदः "उक्तातुक्ताच ये दोषास्ताद्विहन्ति वली गुरुः केन्द्र-
संस्थः सितोवापि पद्मगान् गरुडो यथेति" सितो वृषस्या-
प्युपलक्षकः । उक्तञ्च कश्यपेन "काव्ये गुरौ वा सौम्ये
वा यदा केन्द्रलिकोणगे । नाशं यान्यश्चिन्तादोषाः पापा-
नीव हरिस्ततेरिति" तत्रापि लग्नास्थकेन्द्रस्यातिबलत्वा-
त्तत्र स्थितो जीवः सर्वारिष्टहरः तदुक्तं वशिष्ठेन "कुनवांश

दोषाः ये लग्नदोषाः पापैः कृता इति पातदोषाः । लग्ने
 गुरुस्तान्मिमीकरोति फलं यथास्थः कतकद्रुमस्येति ।
 अथवा व्याये एकादशे रवौ सति दोषनाशः । “यत्नैका-
 दशमे सूर्ये दोषा नाशं ययुस्तदः । अरणादेव रुद्रस्य पापं
 लग्नगतोद्भवमिति” । अथवा लग्ने वर्गोत्तमे स्नानवांश-
 युक्ते यथा मिथुने मिथुनांशः तदा दोषनाशः । अथवा
 चन्द्रे वर्गोत्तमे स्नानवांशस्थिते वा सति दोषनाशः । हि-
 तैः यवांशस्तस्यानुक्तसप्तयवार्थत्वाच्चन्द्रो लग्नादुपचयः, १०, ११
 स्थाने चेत् स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः । एवं क्रमेण प-
 रिहारत्वयुक्तं यदाह कश्यपः “वर्गोत्तमगते लग्ने
 वर्गदोषा लयं बधुः । चन्द्रे दोषगते वापि योद्धे कुसरितो
 जयेति” । चन्द्रे इति तद्वत्तेनैव प्रकारेण दुर्भुक्षुर्त्ता र-
 वावर्धयेत्यादयः, अंशदेवाः पापपञ्चनवांशाख्यासो सर्वे
 चन्द्रे लामे एकाग्रस्थानस्थिते सति नाशमायान्ति ।
 “सुहूर्तलग्नवर्गकुनवांशपञ्चोद्भवाः । ये दोषास्तादृश-
 न्त्वेव यत्नैकादशमः शयीति” । अन्यदप्याह कश्यपः
 “लग्नाद्ः स्नानमव्योमचरोत्वं दोषसञ्चयम् । शुभः केन्द्र-
 गतोऽह्नि दावाग्निर्विपिनं ययेति” प्रो० धा० ।
 “लिकोणे केन्द्रे वामदक्षरहिते दोषगतकं हरेत् सौम्यः शु-
 क्रोद्दिगुणमपि लक्षं सुरगुरुः । भवेदावे केन्द्रेऽङ्गप उत
 लवेद्यो यदि तदा समक्षं दोषाणां दहन इव तूलं शम-
 यति” सु० वि० । “लिकोणे ५, ६ केन्द्रे सप्ररहिते
 १, ४, १०, यदि सौम्यो बुधश्चित्ता दोषगतकं
 हरेत् । उक्तस्थानस्थितः शुक्रोऽपि दिगुणं दोषग-
 तकं दोषविशतीं हरेत् । तथोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि
 लक्षं दोषान् हरेत् । यदाह नारदः “दोषाणां हि
 शतं ह्नि बलवान् केन्द्रमोबुधः । अपञ्चाय द्युनं
 शुक्रोद्दिगुणं लक्षमङ्गराः” । अत्र शतशब्देनानेकसंख्या-
 त्वं विवक्षितम् । अतएवाह कश्यपः “बलवान् केन्द्रमः सौ-
 म्यो ह्नि दोषगतत्वयम् । द्युनं विहाय दैत्यैः सहस्रं
 लक्षमङ्गराः” इति । भवेदिति अङ्गपोलग्नस्वामी उत श-
 ङ्गदोषार्थं लवेद्यो लग्नगतं यनाद्यो वा व्याये ११ केन्द्रे १,
 ४, १० यदि भवेत्तदा ह दोषाणां समूहं शमयति
 तत्र इष्टानः दहनोऽग्नितूलं कार्पासमपि शमयति ।
 तदुक्तं नारदेन “लग्नेट् लग्नांशनाथो वा चायगः केन्द्र-
 गोऽपि वा । राशिं निह्नि दोषाणामिन्धनाभीष पावकः”
 अथ पञ्चवशेन अगुरादिगुभाशुभनिरूपणम् “अश्वः मि-
 तोऽर्कः अश्वरु, अश्वरु, जांमित्रपः स्याद्वितो, मनः शयी ।

एतद्वलं संप्रतिभाव्य तान्त्रिकलोपां सुखं संप्रवेदुविवा-
 हतः” सु० वि० । “शुक्रः अश्वः, सूर्यः अश्वरुः, अत्र
 कन्यानिमित्तगुभाशुभस्य विवारास्तद्वत्तस्याः कन्यायाः
 अश्वरुमाता अश्वरोवरपिता, तत्तुल्यं ततुः अश्वरीरं, जा-
 मित्रपः सप्रमाधीशोद्वितो भर्ता जेवः, शयी मनो-
 जेयम् एतद्वलम् एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्य-
 तान्त्रिकः तन्त्रमिहान्वितु विवाहतो विवा-
 हादनन्तरं तेषां अश्वरुदीनां सुखं स्यादिति प्र-
 देत् । यदाह यौनकः “अश्वरुः सहस्रकिरणः अश्व-
 भृगुनन्दनो विनिर्दिष्टः । होरागमार्थगुणलैर्जांमित्रपतिः
 पतिः स्त्रीणाम् । शरीरं लग्नवशात् सुखदुःखं मानसं-
 शशाङ्कवशादिति” । शाङ्गीतिः “अश्वरोऽर्कः, सितः अश्वः,
 स्त्रीणामस्तपतिः पतिः । एभिश्चोपगैरेषां शुभं नी-
 चादिगैरसदिति” विशेषान्तरमप्युक्तं शाङ्गीति “सूर्या-
 तपतिः, स्त्री च विधो, स्रवाराहितं, सुतो ज्ञाच्छुशुरं गुरोव ।
 धर्मः सितादर्कसुताश्च वेदसः, ब्रूयात्सदाहविधौ स्वयुक्त्वा,
 एतैर्नीचस्थितैः यत्तु गतैर्वाहदिकं न सत् । स्वदहोऽ-
 त्रिकोणस्थैः शुभमेवां लघोदितमिति” ।

अथ संकीर्णं ज्ञातीनां विवाहे नियतकालविशेषः “ज्येष्णे
 पक्षे सौरिकुजाकेऽपि च वारे वज्जे न जले यदि वा स्यात्क-
 रपीडा । संकीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभ प्रीतिप्राप्त्यै सा भ-
 वतोऽह स्थितिरेवा” सु० वि० । “ज्येष्णे पक्षे शनिभौमाकेऽपि
 विवाहोक्तनलत्वादिभिन्नललेष, चकाराद्व्याघातशूलैः वादि
 दुष्टयोगेषुपि यदि संकीर्णानाम् अतुल्योमप्रतिभोजनानां
 करपीडा विवाहः स्यात् । तर्हि सा करपीडा सुतायुर्ध-
 नलाभप्रीतिप्राप्त्यै भवति । एषा स्थितिराचारोऽस्ति, अतु-
 लोमजानूहवसिक्तादयः प्रतिलोमजायाण्डाद्याः । वा-
 कारपञ्चमेतदभावे विवाहाद्यावश्यकत्वे च प्रायुक्तदि-
 नेऽपि स्यादिति सूचनार्थम् । तदुक्तं शाङ्गीति “ज्येष्णे पक्षे
 भातुभौमाकेऽपि वारे योगे चापि पिण्या निषिद्धे ।
 संकीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थं प्राप्ते यौनकाद्याः”
 इति । केशवार्कः “प्रायेण सङ्करभुवाशुभमर्षपञ्च
 क्रूरवशेषु शुभकत् करपीडनं स्यात्” इति

अथ लग्ने वक्तव्यं तदन्तर्गते गोधूलिनिरूपणप्रसंगे
 “नास्यामृष्टं न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चिन्ता नो वा
 वारो न च लपविधिर्नोऽसहृत्स्य चर्चा । नो वा योगो
 न ह्यतिभवनं नैव जामित्रदोषो गोधूलिः सा सनिभि-
 रदितो सर्वकार्येषु यस्या” सु० वि० ।

“यद्यनं कञ्चमिच्छादिः स स्तुत्यर्थपादः तेन गोधूल्याः प्रशंसायां तात्पर्यं न तु विधिरन्यथा निषिद्धेषु अभावा-
स्याभद्राभरणोत्पादेष्वपि गोधूलिलग्नं भवितुं युक्तं
स्यात् । सामान्यैवार्थापत्तेरिष्टापत्तिरपि वक्तुमशक्या ।
तस्मादभिहिततिथ्यादिष्वेव यावच्छक्याखिलदोषपरिहार
पूर्वकघटीलग्नं कार्यं तदभावे गोधूलिलग्नं कार्यम् ।
यदाह लल्लः “लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यगोधूलिकां साधु
तदा वदन्ति । लग्ने विशुद्धे सति वीर्यवत्ते गोधूलिका
मैव फलं विधत्ते । शुभाशुभयुतं सर्वं राशेदोषान्नि-
न्दितम् । विवाहलग्नवच्छेषगोधूलीं प्राह मायुरिरिति”
किञ्च “कुलिकं कान्तिसाम्यं च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी ।
पञ्च गोधूलिके त्वाज्या अन्ये दोषाः शुभावह्वाः” इति
दैवज्ञमनहरीयवाक्यमपि सार्थकम् । गोधूल्यधिकारे
आह नारदः “प्राच्यानां च कलिकानां मुख्यं
गोधूलिकं स्मृतम् । गान्धर्वादिविवाहेषु वैश्वोदाहे
च योजयेत् । चतुर्थमभिजितलग्नमुदयान्तु सप्रभम् ।
गोधूलिकं हि भवति सम्पत्पुत्रादिसौख्यदमिति” । दैव-
ज्ञमः “घटीलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शु-
भम् । श्रुतादीनां बुधाः प्राङ्मूर्तिं विजानां कदाचन ।
महादोषान् परित्यज्य मोक्षधिष्णादिकेषु च । कारये-
द्भोरजोयावत्तावत्लग्नं शुभावहमिति । लग्नशुद्धिर्यदा
नास्ति कन्या यौवनशालिनी । तदा वै सर्वयशानां लग्नं
गोधूलिकं शुभमिति” । अतएव भूपालवल्गुमे “विप्रेषु घ-
टिकाऽलाभे दातव्यं गोरजो बुधैः । संकीर्णं गोरजः शूलं
परेषु हितव्यं शुभमिति” तत्र गोधूलिस्त्रय्यकालसमयः
केयवाक्यैः “अलोभयत् घटिकादलमिष्टमाच्छ्रयांछां
तदम्बरमणेरपि चार्द्रविम्बादिति” केचित्तु यावदिना-
न्ते दिशि पश्चिमायां पश्येत्तृतीयं रविबिम्बभागम् ।
तस्मात्परं नास्तीकयुग्ममेक गोधूलिकालं सुनयोवदन्तीति,
तदेतयोः पञ्चयोश्चादेशाचारं व्यवस्था पी० धा० ।

“पिण्डोमृते दिनकृति ज्येष्ठतर्तौ स्यादक्षांसे तपसमये
गोधूलिः । संपूर्णांसे जलधरमालाकाले त्वेधा योज्या
सकलशुभे कार्यादौ” सु० चि० । “ज्येष्ठमास्थे ज्येष्ठौ ज्येष्ठमश्व-
मे न शीतकाल उपलब्धते मार्गशीर्षादिमासवत्तदये इत्य-
र्थः तत्र दिनकृति सूर्ये पिण्डोमृते अ्योदनगोलकदृष्टे
बन्ध्यायां नीकाराद्यावत्तत्वेन निःप्रभे इत्यर्थः । तस्मिन्
समये गोधूलिर्ज्ञेया तथा तपसमये उपलब्धकाले चैलादि-
वत्तदये सूर्योक्षांसे अर्द्धविम्बस्य दृश्यत्वे च सति गोधूलिः ।

जलधरमेवास्तेषां मालासमूहस्तस्यात्पादके काले वर्षा-
काले आवणादिमासवत्तदये सूर्ये संपूर्णांसेऽर्धमेनं गते सति
गोधूलिः । केवलमियं न विवाहे एव किन्तु सकलशुभे
समस्तगुणककार्यादिषुपि ज्ञेया । यदाह वराहः “गोधूलिं
त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविवाहादिके ज्येष्ठान्ते शिशिरे
प्रयाति स्मृदतां पिण्डोक्तते भास्करे । योष्टोक्षांस्मते
पसन्तसमये भानी गते दृश्यतां सूर्ये चास्त्रमुपगतं भगवति
प्राङ्दृष्टरत्नालयोरिति” । पी० धा० ।

अथ गोधूलिसमयेऽपश्यवर्ज्यदोषाः “अस्मां यातं गुरुदिवसे
सौरे साके लग्नान्मृत्यौ रिपुभवने लग्ने चन्दौ । कन्या-
नाशस्तनुमदश्चलुस्ये भौमे वोढुर्लाभे धनसङ्गजे चन्द्रे
सौख्यम्” सु० चि० ।

“गोधूलिरित्यनुवर्तते गुरुदिवसे दृष्टेस्मतिवारे, सूर्य-
क्षांयाते सूर्यास्तादनन्तरं गोधूलिः शुभा स्यात्
न तु सूर्यास्तात्पूर्वमर्द्धघटिकलग्नगोधूलिलग्नं कार्यमर्द्धया-
मसङ्गावात् । तथा सौरे शनिवारे साके सूर्योदयनस-
ङ्घिते गोधूलिः शुभा । न तु सूर्यास्तादनन्तरङ्गुलिकस-
ङ्गावात् । उपलक्षणत्वात् कान्तिसाम्यमपि त्वाज्यम् तथा
लग्नात्वायङ्गालीनलग्नान्मृत्यावष्टमे रिपुभवने षष्ठे वा
लग्न एव वा चन्द्रे सति कन्यानाशः स्यात् । तदुक्तं
दैवज्ञः “कुलिकङ्कान्तिसाम्यञ्च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी ।
पञ्च गोधूलिके त्वाज्या अन्ये दोषाः शुभावह्वाः” । अत्र
कुलिकशब्देन तत्कालसम्भाव्यार्द्धयामास्थोवारदोषो
स्मृताते अन्येषान्त्वसम्भव एव । लग्नस्ये मदनस्ये
स्मृत्युस्ये वा भौमे सति वोढुर्वरस्य नाशो भवति तदुक्त-
ङ्गोतिःसंज्ञितासारे “षष्ठेऽष्टमे मूर्त्तिगते शशाङ्के गोधू-
लिके स्मृतमुपैति कन्या” । कुजेऽष्टमे मूर्त्तिगतेऽथवास्ते
वरस्य नाशं प्रवदन्ति गमाः” अन्योऽपि विशेषस्त-
त्वेव “षष्ठाष्टमे चन्द्रजवन्द्रजीवे चौणोसुते वा भयुनन्दने
वा । मूर्तौ च चन्द्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं स्यादिह
वर्जनीयमिति” । “धिष्णाङ्कूरयुतन्याज्यं मूर्त्तौ षष्ठाष्टमः
शशी । गोरजस्तत्रशंसन्ति सन्तः शनिदिनं विनैति” ।
उक्तञ्च “केयवाक्येण गोधूलिकेऽपि विधुरष्टमघटमूर्त्तौ
यन्मोक्षयन्ति तदयो स्वरुचिप्रपञ्चाः । पञ्चाङ्गशुभसमयेव
विवाहधिष्ण्यैर्यथादिदं सततमस्मृते पतङ्गे । नाशो न
लग्नमिह दृष्टयुतं स्वमर्त्ता नाकारसौरितमसामपि सङ्ग-
भङ्गः । किञ्चन्द्रवारभयमेकमिहास्तु किञ्च नात्र
प्रमाणवचनङ्गिमपि श्रुतं नः” । साके शुनौ विरविचित्

शिशुशिशुनौतत्केवलं लुक्तिकयामद्वयोपलम्भादिति। चन्द्रे
लाभस्ये वित्ते द्वितोयस्ये सहजस्ये वा सति स्त्रोप-
रूपयोः सौख्यं स्यात्। तदुक्तं संहितासारे “यत्कै-
दगगचन्द्रोदितोयो वा तृतीयगः। गोधूलिका स वित्ते-
या शेषा धूलिरिति स्मृतेति” पो० धा०

ज्यो० त० भासभेदे फलभेदः। “भार्गे गोधूलियोगे प्रभवति
विधवा, माघमासे तथैव, पुत्रायुधेनयौवनेन संहिता कुम्भे स्थिते
भास्करे। वैशाखे शुभदा, प्रजावत्सवती, ज्यैष्ठे पतेर्मा-
नदा व्यापाटे धनधान्यपुत्रवृद्धता, पाणिपद्मे कन्यका।
अथ विवाहादौ वर्ज्यदोषसमष्टिः “उत्पातान् सृष्टं पात-
दग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा चन्द्रे ज्योत्स्नसामयस्तमयनं
तिथ्याः ज्येष्ठी तथा। गण्डान्तश्च सप्तदि संक्रमदिनं
तन्वंगपास्तं तथा तन्वंगेशविधून्वाटरिपुगान् पापस्य
वर्गीस्तथा। सेन्दुकूरखगोदयांगमुदवास्ताशुद्धिचण्डायु-
धम्। खार्जूरं दग्धयोगयोगसहितं जामिललताव्यधम्।
वाणोपसृष्टपापकर्तरि तथा तिथ्युक्तयोगोद्यितं दुष्टं योग-
मथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि। कूराकान्तविमु-
क्तं यक्ष्णभं यत् कूरगन्तव्यं त्वेधोत्पातहतञ्च केतुह-
तमं सन्ध्योदितम् तथा। तद्वच्च यक्षभिन्नयुद्धगतं
सृष्टांतिमान् सन्त्यजेदुदाहे शुभकर्मसु यक्षकृतान् स-
न्त्यजेदोषानपि” सु० चि०। “उत्पातादोदोषावु-
दवाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च सन्त्यजेदिति तृतीय
श्लोकेनान्वयः। उदाहृष्टयक्ष्णं गोबलीवर्द्धन्यायेन सुख्य-
त्वसूचनार्थम्। उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान् रिक्त-
भौमान् लक्षणया तत्सम्बन्धिनः सप्त वर्ज्यदोषांस्तयजेत्।
यदाह गुरुः “दिग्दाहे वा महादारुपतने वायुवर्षणे।
उत्कापाते महावाते महाशनिनिपातने। अनन्धाशनि-
पाते च भूकम्पे परिवेपयोः। यामोत्पाते गिवाशब्दे
दुर्निमित्ते नशोभने। केतवौ यत् दृश्यन्ते स धूमा वा
पृथग्विधाः। चन्द्रसूर्ययक्षे चैव वर्ज्येद्दिनसप्तकमिति”।
प्रातो महापातः ज्ञानिसाम्यमिति यावत् तद्विहितप्रसि-
द्धम्। दग्धतिथयः “चापान्यगे गोषटगे इत्यादिनोक्ताः
एतैः सृष्ट्यजेदिति सम्बन्धः तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपात
वैधृतिपरिधादादीन्। अथ चन्द्रे ज्योत्स्नसां चन्द्रगुरु
यक्षाणां सन्त्यजेदयमस्तं च तिथ्याः ज्येष्ठी तिथिजयं ति-
थिदृष्टिं च पुनर्गण्डान्तं नक्षत्रतिथिलम्बैः त्रिविधं विधि-
भेदा संक्रमदिनं तद्विधे वर्ज्या घटिकाः, अयनेषु विषेषु
तत् पूर्वोपरं त्रिदिनमिति विशेषोद्देशः। ताभ्यां संहि-

तमिति पूर्वेषु सम्बन्धः। तन्वंगन्तुर्लपम् अशोलग्नगत
विहितनवांशः तौ पातः तन्वंगपौ तथोरस्तं लग्नाधीशस्तं
लग्नगतनवांशाधीशस्तं चेत्यर्थः तथा तन्वंगेशविधून्
लग्ननवांशेषवन्तान् अटरिगान् अटमगतान् पटस्यान्
इन्दुश्च क्रूरखगसेन्दुकूरखगो उदयो लग्नञ्च अंशो
नवांशश्च उदयांगमिति समाहारइत्येकवचनं इन्दुकूर-
खगाभ्यां संहितमुदवांगम्। इन्दुसहितं लग्नं लग्नांगं
च क्रूरयक्षेण सहितं लग्नं लग्नांगं चेत्यर्थः। पापस्येत्ये
कत्वमपिविहितं पापानां वर्गांनिर्णयः उदयाशुद्धिरस्ताशुद्धि-
श्च उदवास्ताशुद्धिः चण्डायुधम् “चण्डायुधं हर्षणवैधृतिता-
ध्येत्यादिनोक्तम्। खार्जूरं व्यापातगण्डेत्यादिनोक्तं दग्ध-
योगः “सूर्यस्तं चन्द्रं युतेरित्यादिनोक्तः, योगो यक्षयुतिश्च तत्-
सहितं जामिललताव्यधम् समाहारइत्येकवचनं जामिलं
द्विविधं लग्नजामिलं चन्द्रजामिलञ्च लग्नाञ्चन्द्रेत्यादि-
नोक्तं लता “त्राज्जपूणेन्दुसिता” इत्यादि व्यधम् वेचं सप्तशला-
कोक्तं पञ्चशलाकोक्तञ्च। वाणाः पञ्चकम् उपग्रहः प्रसिद्धः
शराटदिग् शकेत्यादिः पापकर्तरी क्रूरयक्षकर्तरी समा-
हारइत्येकवचनं तिथ्युक्तवारोद्यितं दुष्टं योगं तिथिनक्षत्रवा-
दै रूयितं उत्पन्नं दुष्टयोगम्। तथा तिथिचक्रवो-
द्भवं वैश्वमादिभे इत्यादि। तिथिवारोद्भवं सूर्यशेषश्चे-
त्यादिनक्षत्रवारोद्भवं याम्यन्वाष्टमित्यादि अनेकं दुष्ट-
योगम् अथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि स्मृतार्थम्
आदिशब्देन दुर्मुच्युतादिकान्। कूराकान्तविमुक्तं कूरा-
कान्तं क्रूरविमुक्तञ्च मंयक्ष्णभं यक्षिन् भे सूर्यं चन्द्रोपरगो
जातस्तद्वं यत् कूरगन्तव्यं क्रूरेण जिगमिषितं यद्वं न-
क्षत्रं त्वेधोत्पातहतञ्च भम्। त्रिविधोत्पातैर्दिव्यभौमाना-
न् रिक्तैर्हतं तन्मासपट्कं त्वाव्यमेवं यक्ष्णनक्षत्रमपि।
केतुहतमञ्च केतुना हतम्भञ्च। सन्ध्योदितम्भम् अत्र स-
न्ध्याशब्देन सार्यसन्ध्या स्पष्टाते। ततोदितं तत्कावे य-
क्षलक्ष्मि क्षितिजे उदयस्तसु सूर्योद्युतुर्दग्धं नक्षत्रमित्य-
र्थः। न तु प्रातःसन्ध्यायान्तत्वं हि सूर्योत्थाकान्तभुक्ता-
न्यतरत्वसत्त्वात्। यदुक्तं केगवार्केण “तरणितारकतोऽपि
चतुर्दशं तदक्षिणेऽपि स्थितं शुभकर्मणीति”। तारकशब्दः
क्षीवेऽपि। ननूपग्रहत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभिधान
किमर्थम् उच्यते उपग्रहर्चदोषस्य सत्यावश्यकत्वे कुत्रवा-
ह्लिकदेशविषयत्वाच्चतुर्दशस्य च दोषाधिक्यस्य च नादावश्य-
केऽपि सर्वदेशविषयत्वेन निषेधो यथा स्यादिति।
यक्षभिन्नयुद्धगतं यक्षेण भेदितं यक्षयुद्धगतसु यक्षसां

निषिद्धं तथा पङ्कजतान् लग्नस्य दोषान् । “व्यये यनिःखे
ऽयनिजइत्यादिकान् लग्नसम्बन्धिदोषान् सत्यजेत्” ।
पौ०षा० । ज्यो०त० । ज्योतिःसारसंयुक्वाक्यम् “विवाहे
तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विरहानलदग्धा
सा नियतं स्नामिवातिनी” एतद्वचनस्यार्थमूलानुपलम्भात्
पाशास्त्रादिभिरप्रामाण्यत्वमुरोक्तं दिवाऽपि विवाह
क्याचर्यते । कन्यादानं च राज्यावपि कर्तुं शक्यते यथाह
ज्यो०त० भारतम् “राज्ञौ दानं न शंसन्ति विना चा-
भयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठाः दीपमन्त्रं प्रति-
श्रयम्” । तत्रैव व्यासः रिक्तास्तु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्
विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्यां विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनी” इत्युक्तेः
शनिवारे रिक्तायामपि विवाह इति गौडाः । पाशास्त्रादि-
भिरेतद्वचनमूलकमेवेति मत्वा शनिपुक्तरिक्तायां न तदा
चर्यते । अथ विवाहस्थोशुभाशुभलक्षणान्युच्यन्ते । उह०
७०ख० “स्निग्धोन्नतापततुतामनस्यौ कुमारीः पादौ समो-
पतिचचारुनिगूढगुल्फौ । स्निग्धाङ्गुली कमलकान्तिनली च
यस्यास्त्रासद्वेष्टादि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् । मत्स्याङ्गु-
याजयवज्रहलासिचिह्नवस्त्रेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रग-
स्तौ । जङ्घे च रोमरहिते विगिरे सुवस्त्रे जातुद्वयं
सममनुस्वणसन्निदेशम् । ऊरू धनौ करिकरप्रतिमाव-
रोभावश्चतुर्पलसदृशं विपुलं च गुह्यम् । श्रोणीललाट
मुखजङ्घासमुच्चतं च गूढो मणिव विपुलां श्रियमाद-
धाति । विलोर्णमांसोपचितो नितम्बो गुरुश्च धत्ते रगना-
कलापम् । नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गुलानां प्रदक्षिणा-
वर्तगता प्रगता । मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च
उत्तौ धनावविषमौ कठिनावुरस्तौ । रोमापवर्जितमुरो
मृदु चाङ्गुलानां धीवा च कम्बुनिधितार्थसुखानि धत्ते ।
वन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरविम्बरूपश्चतुः ।
कुन्दकुम्भलज्जिभाः समा द्विजा योषितां पतिसुखामिता-
र्चदाः । दालिप्ययुक्तामशठं वरपुष्टं सवलुगु प्रमापित-
मदीनमनन्तसौख्यम् । नासा समा समपुटा रुचिरा प्र-
शक्ता इग्नोलनीरजदलदुतिहारिणी च । नो मङ्गते
नातिष्ठन् न लम्बे यत्ने भुवौ बालशयाङ्कवक्त्रे । अर्धेन्दु-
संस्थानमरोमशं च शक्तां ललाटं न नतं न तद्वत् । क-
र्णयुग्ममपि युक्तामांसलं यस्मिन् मृदु समं समाहितम् ।
स्निग्धनीलमृदुतुङ्गितकजा मूर्धजाः सुषकराः समं शिरः ।
अङ्गारासनपाजिलङ्गरथश्रीहजसूपुमिभालाकुण्डलचाम-

राङ्गुशयवः शैलैर्ध्वजैस्कोरणैः । मत्स्यास्त्रास्तिकवेदिका-
व्यजनकैः यज्ञातपत्राभ्युजैः पादे पाणितलेऽपि वा युवतयो
गच्छन्ति राश्रीपदम् । निगूढमणिवन्धनौ तरुणपद्म-
गर्भोपमौ करौ नृपतियोषितां तनुविलसपङ्कजुली ।
न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं करोत्तविधवां
चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् । मध्याङ्गुलिं वा मणिव-
न्धनोत्था रेखा गता पाणितलेऽङ्गनायाः । ऊर्ध्वस्थिता
पादतलेऽथवा या पुंसोऽथवा राज्ञ्यसुखाय सा स्यात् ।
कनिष्ठिकामूलभवा गता या प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् ।
करोति रेखा परमायुषः सा प्रमाणमूना तु तदूनमायुः ।
आङ्गुलमूले प्रसवस्य रेखाः पुत्रा वृक्षयः प्रमदास्तु तन्त्राः ।
अश्विद्वदीर्घा वृक्षदायुषां ताः सत्यायुषां विजलपु-
प्रमाणाः । इतोदमुक्तं शुभमङ्गुलानामतो विपर्यस्तमनि-
ष्टमुक्तम् । विशेषतोऽनिष्टफलानि यानि समासतस्तान्य-
नुकीर्तयामि । कनिष्ठिका वा तनदनरा वा मङ्गलं न
यस्याः स्पृशती स्त्रियाः स्यात् । गताऽथवाङ्गुलमतीत्य यस्याः
प्रदेशिनी सा कुलटातिपापा । उद्ग्राह्यां पिण्डिह्याभ्यां
गिराले शुष्के जङ्घे रोमशे चातिमांसे । वामावर्तं नि-
म्नमस्यं च युद्धं कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् ।
सुखयाऽतिनिःस्तता दीर्घया कुललयः । धीवया पृथ्वया
योषिताः प्रचण्डता । नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गवे वा
सा दुःशीला श्वावलोलेक्षणा च । कूपो यस्या गण्ड-
योष स्त्रितेषु नि सन्दिग्धं वन्धकीं तां वदन्ति । प्रवि-
लम्बिनि देवरं ललाटे जगुरं हन्युदरे स्त्रियोः पतिं
च । अतिरोमवयान्वितोत्तरोष्ठी न शुभा भर्तुरतोष या
च दीर्घा । स्तनौ सरोमौ मलिनोल्बणौ च क्षेपं दधाते
विषमौ च कर्णौ । स्त्रूलाः कराळा विषमाश्च दन्ताः क्षे-
याय चौर्ध्वाय च कण्ठमांसाः । क्रव्यादरूपैर्दृक्काककङ्क-
सरोष्ठपोलूकवमानविज्ञैः । शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तै-
र्भवन्ति नार्यः सुखवित्तहीनाः । या तृत्तरोष्ठेन समु-
न्नतेन रुक्ताश्रुकेयो कलहप्रिया सा । प्रायो विरुपाक्ष
भवन्ति दोषा यत्नालतिस्तत्र युवा वसन्ति । पादौ स-
गुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं च सज्जानुचक्रे ।
मेट्रोममुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिचेति चतुर्थ-
माङ्गुः । उदरं कवयन्ति पञ्चमं मूढं षष्ठमतः स्तना-
न्वितम् । अथ सप्रभमंसजलुषी कवयन्त्यष्टमोऽवकम्ब-
रे । नवमं नयने च सप्तमौ ललाटे दशमं शिरस्त-
था । अशुभेषुशुभं दशाफलं चरणाद्ये शुभेषु शोभनम्” ।

काशोखण्डे २७ अध्याये स्त्रीणां शुभाशुभलक्षणान्मुक्तानि
यथा 'सदा मृदो मुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि । अतः
सुखसम्पत्तिर्वापदौ लक्षणमोक्षयेत् । वपुरावर्त्तोगन्धश्च छाया
सत्वं स्रोगतिः । वर्णश्चेत्युपा पोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका ।
आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् । शुभाशुभानि
वक्ष्यामि लक्षणानि मुने' इति । अदो पादतले रेखा ततो-
ऽङ्गुलाङ्गुलीनखाः । प्रथं गुल्फद्वयं पाष्णीं जङ्घे रोमाणि
जानुनो । ऊरु कटिनितम्बः स्निग्ध भगोजघनवस्ति के ।
नाभिः कुजिद्वयं पाष्णौदरमध्यवस्तित्रयम् । रोमाणि
हृदयं वक्षो वक्षोजिद्वयचूचकम् । जल्लुक्कम्भांसकलादो-
र्मणिबन्धकरद्वयम् । पाणिप्रथं पाणितलं रेखाङ्ग-
ङाङ्गुलीनखाः । प्रथं कलाटिकाकण्ठे चिबुकश्च हृत्तु-
यम् । कपोलवक्त्रमधरोत्तरोष्ठद्विजिह्विकाः । घण्टि-
कातालुहसितं नासिका लुतमन्त्रिणो । पञ्चभूकर्णमा-
लानि मौलिमोमलमौलिजाः । पट्टिः पटुत्तरा योषिद-
ङ्गलक्षणसत्त्वनिः । स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं
मृदुलं समम् । अस्त्रेदमुष्णमरुणं बलभोगोवितं मृ-
तम् । कूलं चिबुकं पर्यं खण्डितप्रतिविम्बकम् । सू-
पाकारं विगुष्कं च दुःखदौर्भाग्यसूचकम् । चक्र-
स्वस्तिकगङ्गाजघ्नजमीनातपत्रवत् । यस्याः पादतले
रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना । भवेदखण्डभोगाहो या-
मध्याङ्गुलिमङ्गता । रेखासुसर्पकाकाभा दुःखदारिद्र्य-
सूचिका । उद्वेगोमांसलोऽङ्गुली वत्सुलोऽतुलभोगदः ।
वक्षो सुखच चिपिटः सुखसौभाग्यमङ्गकः । विधवा वि-
पुलेन स्याद्दीर्घाङ्गुलेन दुर्भगा । मृदोऽङ्गुलयः शक्ता-
घनादृक्ताः समुद्रताः । दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा, कर्माभिरति-
निर्दना । सुखायुष्या च सुखाभिर्भुग्नाभिर्भुम्भर्त्तिनो ।
चिपिटोभिर्भेदासो विरलाभिर्देरिद्रिणो । परस्परं समा-
कृता यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । हत्वा बहूनापि पतीन्
परप्रेष्या तदा भवेत् । यस्याः पट्टि समायान्वा रजो-
भूमेः समुच्छेत् । सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविना-
शिनी । यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् ।
सा निहृत् पतिं पापा द्वितीयं कुरुते पतिम् । अनाभिका-
च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या
द्वितीया च पतित्रयम् । पतिहीनत्वकारिण्यो ह्येने ते-
हे इमे यदि । प्रदेहिनी भवेद्यस्याङ्गुल्यतिरेकिणी ।
कस्येव कुलटा सा स्यादेव विनिश्चयः । स्निग्धाः समु-
द्रतास्तान्पादताः पादनखाः शुभाः । राक्षोत्वसूचकं

स्त्रीणां पादप्रथं समुद्रतम् । अस्त्रेदमविराट् च मरुणं
मृदुमांसलम् । दरिद्रा मध्यमस्त्रेण मिरालेन सदाऽध्वगा ।
रोमाटेन भवेद्दासी निर्मांसिन च दुर्भगा । गूढौ
गुल्फौ शुभायोक्तावमिरालौ सुवर्त्तुलौ । सुपुटौ शिथि-
लौ दृश्यौ स्थातां दौर्भाग्यसूचकौ । समपाष्णीः शुभा-
नारी प्रपुपाष्णी च दुर्भगा । कुलटोद्वतपाष्णी च दीर्घ-
पाष्णी च दुःखभाक् । रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे क-
मवर्त्तुले । सा राजपत्नी भवति विसिरे सुमनोहरे ।
एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखास्पदम् । त्रिरोमा रो-
मकूपेषु भवेद्द्वैधव्यदुःखभाक् । उत्तं पिथितसंलग्नं
जातयुग्मं प्रगच्छते । निर्मांसं स्त्रैरचारिण्या दरिद्रा-
याच विज्ञयम् । विसिरैः कर्माकारैरुभर्मिर्भुग्ना-
र्त्तिनैः । सुपुटौ रोमरहितैर्भवेयुर्भूषणवल्गुभाः । वैधव्यं रो-
मयैरुक्तं दौर्भाग्यं चिपिटेरपि । मध्यस्थिर्भेदाङ्गु-
ल्यदारिद्र्यं कठिनत्वचः । चतुर्भिरङ्गुलैः शक्ता कटिर्विंशति
संयुतैः । समुद्रतनितम्बाद्या चतुरस्ता मृगोदयाम् । वि-
नता चिपिटो दीर्घा निर्मांसा सङ्कटा कटिः । सुसरोम-
युता नास्यां दुःखवैधव्यसूचिका । नितम्बवस्त्रो नारीणा-
सुवतोमांसलः प्रथः । महाभोगाय संप्रोक्तस्तदम्योऽश-
र्मणे मतः । कपित्थफलवद्वृत्तौ मृदुली मांसली घनौ ।
स्निग्धौ बलिनिर्मुक्तौ रतिसौख्यप्रवर्त्तनौ । शुभः क-
मठप्रभाभोगस्तुल्योपभोगः । वामोद्वतस्तु कन्याजः पु-
त्रजोद्वतश्चोद्वतः । आसुरोमा गूढमांसः सुष्टिः संह-
तः प्रथः । दुर्गः कमलवर्णाभिः शुभोऽश्वदलाकृतिः ।
तरङ्गचतुरङ्गोऽयश्चुलीकोटरसन्निभः । रोमशोविद्वतास्तु
दृश्यनासोऽतिदुर्भगः । यङ्गावर्त्तोभगोयस्याः सा गर्भमिह ने-
च्छति । चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपददो भगः । वंश-
वेतसपत्राभो गजरोमोपनासिकः । विकटः कुटिलाकारो
लम्बगङ्गलया शुभः । भगस्य भालं जघनं विसौख्यं
तुल्यमांसलम् । मृदुलं मृदुलोमाटं दक्षिणावर्त्तमी-
लितम् । वामावर्त्तं च निर्मांसं भुम्भं वैधव्यसूचकम् ।
सङ्कटस्यपुटं कूलं जघनं दुःखदं सदा । वस्तिः प्रग-
क्ता विपुला मृद्वी स्त्रीकसमुद्रता । लोभया च विराला च
रेखाङ्गा नैव शोभना । गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभी स्यात्
सुखसम्पदे । वामावर्त्ता समुद्रता व्यक्तपन्थिर्न शोभना ।
छते सुतान् बह्वदारी प्रपुक्लिः सुखास्पदम् । शिती-
यं जनयेत् पुत्रं सङ्कृक्काभेन कुञ्जिणा । उद्वेगेन व-
लीभाजा मावर्त्तनापि कुञ्जिणा । वक्ष्या प्रव्रजिता दासी

क्रमाद्योपा भवेद्विह । समैः समांसेर्मुदुभिर्योषिभ्योऽस्मि-
भिः शुभैः । पाशैः सोभाम्यसुखयोर्निधानं स्यादसं-
शयम् । यस्या दृश्यमिरे पाशे उच्यते रोमसंयुते ।
निरपत्या च दुःखाला सा भवेदुदुःखगेवधिः । उदरेणा-
तितुल्येन विमिरेण मृदुत्वचा । योषिर्भवति भोग्याद्या-
नित्यमिष्टान्नसेविना । कुम्भाकारं दरिद्राया जठरं च
मृदुङ्गवत् । कुप्याण्डामं यवामं च दुःपूरं जायते स्त्रियाः ।
सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा । प्रलम्बज-
ठरा हलि श्वशुरं चापि देवरम् । मध्यव्यामा च सुभगा-
भोगाद्या सबलित्वया । अज्वो तन्वो च रोमाली यस्याः
सा नर्मशर्मभूः । कपिला जटिला स्यूता व्युच्छिन्ना रोमरा-
जिका । वैरवैधव्यदौर्भाग्यं विदध्याद्विह योषिताम् ।
निर्लोभं हृदयं यस्याः समं निम्नत्वजितम् । ऐश्वर्यं चाप्य-
वैधव्यं प्रियमेव च सा लभेत् । विस्तीर्णहृदया योषा पुं-
ला निर्दया तथा । उद्भिद्रोमहृदया पतिं हलि विनि-
श्चितम् । अष्टादशाङ्गुलततमुरःपोवरमुन्नतम् । सुखाय,
दुःखाय भवेदोमयं विषमं पृथ् । यद्यौ दृढौ पानौ
समौ यत्नौ पयोधरौ । स्यूतापौ विरलौ स्रज्ज्यौ वामो-
रूपां न यर्मदौ । दक्षिणोन्नतवज्जोडा पुत्रिणीष्वप्यर्णोर्मिता ।
वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यसुन्दरीम् । अवचट्टपटी
तल्यौ कुचौ दौःशील्यस्रचकौ । पीवरास्यां सान्तरालौ
उद्यूपानौ न शोभनौ । मूलेस्यूतौ क्रमकयावप्येतौ च्छौ
पयोधरौ । सुखदौ पूर्वकावे त पचादत्यन्तदुःखदौ ।
सुदृश्यं चूचुकुयुगं यत्नं श्यामं सुवर्तुलम् । अन्तर्मग्नं च
दीर्घं च लघं क्लेशाय जायते । पोवराभ्यां च बाहुभ्यां
धनधान्यनिधिर्वधूः । अथास्थिभ्यां च निम्नाभ्यां विषमाभ्यां
दरिद्रिणी । अवस्थावनतो स्तम्भावदौर्धावलग्नौ शुभौ ।
वक्रास्यूतौ च रोमाद्या प्रेक्ष्यैधव्यसूचकौ । निगूढसन्धी
लक्षाङ्गौ शुभावसौ सुसंहतौ । वैधव्यदौ सस्रज्यापौ निर्मा-
णावतिदुःखदौ । कले सुसूक्ष्मरोमे च तृप्ते स्निग्धे च
मांसले । यक्षे, न यत्ने मन्त्रिरे सिराले खेदमेदुरे ।
स्यातां दीपौ सनिर्दोषौ मूढास्त्रिपान्त्रिकोमलौ ।
विमिरी च विरोमाणौ सरलौ हरिणोदयाम् । वैधव्यं स्यू-
तरोमाणौ ह्रस्वौ दोर्भाग्यसूचकौ । परिक्लेशाय नारीणां
परिदृश्यगिरोभुजा । अम्भोजसुकुलाकारमङ्गुष्ठाङ्गुलि
सञ्चलम् । हस्तद्वयं मृगाजीणां बहुभोगाय जायते । मृदु-
मध्योन्नतं रत्नं तलं पाण्योररज्यकम् । प्रगल्भं यत्न-
रेखाद्यमल्लरेखं शुभाश्रयम् । विधवा बहुरेखेण विरेखेण

दरिद्रिणी । मितुको शुधिराट्टेन नारी करतलेन वै ।
विरोम विमिरं यत्नं पाणिपृष्ठं समुन्नतम् । वैधव्यहेतु
रोमाद्यं निम्नाभं स्त्रायुमत् त्वजेत् । व्यक्ताव्यक्ता गभीरा च
स्निग्धा पूर्या च वर्तुला । कररेखाङ्गनायाः स्नाच्छुभा
भास्यानुसारतः । मत्स्थेन सुभागा नारी स्नाक्षिकेन च
सुप्रजाः । मग्नेन मूपतेः पत्नी जनयेन्मूपतिं सुतम् ।
चक्रवर्त्तिस्त्रियाः पाणौ नन्द्यावर्त्तः प्रदक्षिणः । यक्षा-
तपत्रकमठा देवमाहत्वसूचकाः । तुलाभासाङ्गतो रेखा च
षिकपत्नीत्वहेतुका । गजवाजिहवाकाराः करे वामे मृशो-
दयाम् । रेखाः प्रासादवज्जुभा न्यूयस्त्रोर्ध्वकराः शुभम् ।
लपोवलस्य पत्नी स्नाच्छकटेन युगेन वा । दोमराङ्गु-
कोदण्डं राजपत्नी भवेत् ध्रुवम् । अङ्गुष्ठमूलाभिर्गम्य रेखा
याति कनिष्ठिकाम् । यदि सा पतिहन्ता स्यादुद्वरतस्तां
त्वजेत् सुधोः । त्रिभूलासिगदायक्तिदुन्दुभ्याकतिरेखया ।
जितस्थिन्ने कीर्त्तिमती पादेन पृथिवीतले । कङ्कजम्बूक-
मण्डूककटविलभोगिनः । रावभोद्रविङ्गलाः स्युः
करस्या दुःखदाः स्त्रियाः । शुभदः सरलाङ्गुष्ठो
हस्तोदन्तनखोमृदुः । अङ्गुल्यव सुपञ्चांशो दीर्घा हस्ताः
क्रमात् लघाः । विपिटाच्छपुटा लघाः पृष्ठरोमयुजाः
शुभाः । अतिचुष्माः लघा वक्रा विरला रोगहेतुकाः ।
दुःखायाङ्गुलयः स्त्रीणां बहुपर्वसमन्विताः । अरुणाः
सगिष्ठास्तुङ्गाः करजाः सुदृशां शुभाः । निम्ना विषयाः
स्रज्ज्याभाः पीता दारिद्र्यादायकाः । नखेषु विन्ध्यः
श्वेताः प्रायः स्युः सैरिणीस्त्रियाः । पुरुषा अपि
जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः । अन्तर्निर्मग्नवंशा-
स्थिः पृन्निः स्थान्नांसला शुभा । पृष्ठेन रोमयुक्तेन वै-
धव्यं लभते ध्रुवम् । भुग्नेन विनतेनापि ससिरेः
नापि दुःखिता । अज्वो लक्षाटिका जेवा समांसा च
ससन्नता । शुष्का सिराला लोमाद्या विशाला कुटिला-
शुभा । मांसलो वर्तुलः कण्ठः प्रगल्भश्चतुरङ्गुलः ।
शक्ता प्रीवा त्रिरेखाद्या त्वय्यक्तास्त्रिसुसंहता । निर्माणा
चिपिटा दीर्घा स्वपुटा न शुभप्रदा । स्तूढप्रोवा च वि-
धवा वक्रप्रोवा च किङ्करी । बन्ध्या हि चिपिटप्रोवा
सुखप्रोवा च निःसुता । चिबुकं हाङ्गुलं यत्नं हस्तं
पीनं सुकोमलम् । स्यूतं विधा संविभक्तमायतं रोमशं
त्वजेत् । हनुशिवकसंलग्ना निर्लोभा सुधना शुभा । वक्रा
स्यूता लघा दीर्घा रोमशा न शुभप्रदा । यत्नौ कपोलौ
वामाक्ष्याः प्रीनौ दृप्तौ ससन्नतौ । रोमशौ पश्यौ

निम्नो निर्भासौ परिपञ्चयेत् । समं समासं सुस्निग्धं
स्वामोदं वक्तुं सुखम् । जनेष्टवदनच्छायां धन्वा-
नामिह जायते । पाटलो वक्तुः स्निग्धोरेणामुपितमध्य-
भूः । सीमन्तिनीनामधरो धराजानिमिया भवेत् । जयः
प्रलम्बः स्फुटितो रुजो दीर्भांश्चकः । श्यावः स्थूलोऽ-
धरोष्ठः स्नाद्वैधव्यकलहप्रदः । मस्त्वोभक्तकाशिन्याद्यो-
त्तरोष्ठः सुभोगदः । किञ्चिदध्योन्नतोऽ रोमा विपरीतो
विरुद्धकृत् । गोलीरध्विभाः स्निग्धा हातिगृहनाः
शुभाः । अधस्तादुपरिष्ठाञ्च समस्तोकसमन्विताः ।
पीताः श्यावाश्च दशनाः स्थूला दर्पा द्विपङ्क्तयः ।
शुक्लाकाराश्च विरला दुःखदोर्भांश्चकारिणः । अधस्ताद-
धिकैर्दन्तैर्भक्तारं भवेत् स्फुटम् । प्रतिहीना च विकटैः
कुलटा विरलैर्भवेत् । जिह्वेटमिष्टभोजी स्वाच्छोषा-
न्वदी तथा सित्वा । दुःखाय मध्यसंकीर्णां पुरोभागसवि-
स्तरा । सितया तोयमरणं श्यामया कलहप्रिया । दरि-
त्रिणो मांसलया लम्बयाऽभक्षमणिणी । विशालया रसनया
प्रज्ञातिप्रसादभाक् । स्निग्धं कोकनदाभासं प्रशस्यं ता-
लुकोमलम् । सिते तालुनि वैषम्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ।
जल्पेऽपत्यवियोगात्तां रुजो चौरकुटुम्बिनी । कण्ठे
स्थूला सुदन्ता च क्रमतोष्णा च लोहिता । अप्रलम्बा-
शुभा धस्ता स्थूला जप्ता च दुःखदा । अलङ्कितदिजं
किञ्चित् किञ्चित्फुल्लकपोलकम् । स्थितं प्रशस्यं सुद-
ग्रामनिमोलितलोचनम् । समदन्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शु-
भावहा । स्थूलाया मध्यनखा च न प्रशस्ता समुन्नता ।
आकुक्षितारुणाया च वैधव्यक्रीगदाविनी । परमेष्ठ्या च
विपटा रुखा दीर्घा कलिप्रिया । दीर्घं सकृत् क्षुतं
दीर्घं युगपद्विपिच्छितम् । ललनालोचने शस्त्रे रक्तान्ते
ज्वातारके । गोलीरवर्णविशदे सुस्निग्धे ज्वापचक्षणी ।
उन्नताचीन दोर्घाद्युदन्ताच्चो कुलटा भवेत् । मेघाची महि-
माची च केकराची न शोभना । कामप्रहिला नितरां
गोपिह्वानी सुदुर्गता । पारवताची दुःखोला रक्तानी भर्तृ-
घातिनी । कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना ।
संचलो वामजायाची अन्या दक्षिणकाणिका । मधुपिङ्ग-
वाची रमणी धनधान्यसङ्ग्रहिभाक् । प्रक्षामिः सुधनेः स्निग्धैः
ज्यैः सूक्ष्मैः सुपुण्यभाक् । कपिलैर्विरलैः स्थूलै-
र्निम्न्या भवति भाविनी । भ्रुवो सुवर्तुते तन्वयौ स्निग्धे
ज्ये सुसंज्ञते । प्रशस्ते स्फुरोमाणी सुभुवः कर्म-
काशतो । खररोमा च पृथुला विकीर्णां परला क्षियाः ।

न भूः प्रशस्ता मिलिता दोर्घलोमा च पिङ्गला । ल-
म्बकक्षी शुभावर्त्तौ सुखदौ च शुभप्रदौ । शङ्खुलो-
रहितो निम्नो सिरालो कुटिलो ज्यौ । भावः सिरावि-
रहितो निर्भासोऽन्तुसन्निभः । अनिन्तस्त्राङ्गुलीनार्याः
सौभाग्यारोग्यकारणम् । व्यक्तस्त्रिकरेणश्च ललाटं
राज्यसम्पदे । प्रलम्बमलिकं यस्या देवं हनि सा भुवम् ।
रोमयेन सिरालेन प्रशुला रोगिणो मता । सीमन्तः
सरलः शस्त्रोऽमौलिः यस्तः समुन्नतः । गजकुम्भ-
निभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः । स्थूलमूर्ध्ना च
विधवा दीर्घगोर्धा च बन्धको । विशालेनापि शिरसा
भवेद्दीर्भांश्चमाजनम् । केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः
स्निग्धाः सुकोमलाः । किञ्चिदाकुक्षितायाश्च कुटिला
अतिशोभनाः । परुषाः स्फुटितायाश्च विरलाश्च शि-
रोरुहाः । पिङ्गलालधवोरुजा दुःखदारिद्र्यवन्दाः ।
तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् । यस्या
दक्षिणवज्जोले शोणे तिलकलाञ्छने । कन्याचतुर्थ्यं सूते
सूते सा च सुतल्यम् । भ्रुवोरन्तर्ललाटे वा मसकोराज्य-
सूचकः । वामे कपोले मसकः शोणोमिष्टाक्षदः स्त्रियाः ।
तिलकं लाञ्छनं शोणं यस्या वामकुचे भवेत् । एकं
पुत्रं प्रसूयादौ ततः सा विधवा भवेत् । गुह्यस्य दक्षिणे
भागे तिलकं यदि योषितः । तदा क्षितिपतेः पत्नी
सूते वा क्षितिपं सुतम् । नासायै मसकः शोणो
महिष्या एव जायते । जल्पः स एव भर्तृप्राः पुंसन्याश्च
प्रकीर्तितः । नाभेरधस्तात् तिलकं मसको लाञ्छनं
शुभम् । मसकस्तिलकविज्जं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् । करे-
कण्ठे कपोले वा कण्ठे वामे भवेद् यदि । एषां त्रया-
णामेकन्तु प्राग्गर्भं पुत्रदं भवेत् । भावनेन लिङ्गुलेन
निर्मितेन स्वयम्भुवा । नितम्बिनो सहस्राणां स्वामित्वं
योषिदाप्नुयात् । उग्रा परस्परं वा ख दन्तान् कटकटा-
यते । सुलक्ष्णापि न सा यस्ता यत् किञ्चित् प्रलभेत्
तथा । पाणौ प्रदक्षिणावर्त्तौ धर्यां वामो न शोभनः ।
नाभौ श्रुतावरसि वा दक्षिणावर्त्तं रीरितः । सुखाय दक्षि-
णावर्त्तः पृष्ठवंशस्य दक्षिणे । अन्तःपृष्ठे नाभिसमो हृद्वायुः-
पुत्रवर्धनः । राजपत्न्याः प्रदक्ष्येत भगमौली प्रदक्षिणः ।
स चेद्द कटिभागे स्याद्दृष्टपत्यसुखप्रदः । कटितोगुह्यवेधेन
पत्यपत्यनिपातनः । स्नातासुदरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न
शोभनी । एकेन हनि भर्तारं भवेदत्येन पुंसलो ।
कण्ठगेदक्षिणावर्त्तौ दुःखवैधव्यहेतुकः । सीमन्तोऽय

खलाटे वा त्याज्यौ दूरात् प्रयत्नतः । सा पतिं हन्ति-
यथैव यस्या मध्ये लक्षाटिकम् । प्रदक्षिणो वा वामो वा
रोम्णामावर्त्तकः स्त्रियाः । एको वा मूर्धनि हो वा वामे
वामगती अपि । आदर्षाहं पतिग्नौ तौ त्याज्यौ
दूरात् सुमहिना । कस्यावर्त्ता च कुलटा नाभ्यावर्त्ता
पतिव्रता । पृष्ठावर्त्ता च भर्त्सनी कुलटा वाऽप्य जायते ।

अथ कन्यायाः समयविशेषे जन्मवशात् विषकन्यात्व
दोषः यथाह जातकालहारे । “भौजक्रे ६ क्षत्ति-
कायां शतभिषजि तथा सूर्यमन्दारवारे भद्रासंघे
तिथौ या ननु जननमियात् सा कुमारी विषाख्या ।
लम्नस्यौ सौम्यसेटावशुभगगनगद्यैक्यासे ततो हो
वैरिसेलानुयातो यदि जनुषि तदा सा हि कन्या
विषाख्या । मन्दास्त्रेष्वादितीया यदि तदनु कुजे
सप्तमी वारुण्ये २४ द्वादश्यां वा द्विदेवे १६ दिनमणि
दिवसे वज्रनिः सा विषाख्या । बर्म्मस्यो भूमिस्तु-
स्तुसदनगतः सूर्यस्तुस्तदानीं मार्त्तशङ्खः स तु-
यातो यदि जनिमये सा कुमारी विषाख्या । लम्ना-
दिन्द्रोः शुभो वा सदनमृहपतिर्द्वीनवायो विषाख्यं दोषं
चैवानपत्वं तदनु च नियतं हन्ति वैधव्यदोषम् ।
अन्योऽपि वैधव्यादियोगोऽन्यलोक्तः यथा होरागम-
रत्ने “त्यक्ता धवेनोष्णकरेऽस्तसंस्थे वात्योऽपि
भौमे विधवा प्रदिष्टा । पापगृहालोकिनवर्गयाते कन्यैव
बन्ध्या भवतीति सूता । वैधव्यं क्रूरसेटेर्भदनमृहगतं-
मिश्रितैः स्वात् पुनर्भुः पापैर्लोवीर्ययुक्तैर्भवति परि-
हृता प्रेयसा सौम्यशटे । अन्योन्यांशस्ययोश्च क्षिति-
स्तुतितयोर्बन्धकी योषिदुक्ता चन्द्रोर्वीस्तुशुक्रा यदि
मदनमृहे प्रेयसोऽनुत्तया सति” “लग्ने व्यये च
पाताले इत्यादि” प्रायुक्तम् । एवमन्योऽपि वैधव्यादियोगा
आकरे दृष्ट्याः । स.वि. तत्पमिहाराव विधि-
रुक्तः यथा “जन्मोत्थं च विदोक्त्य बालविधवायोगं
विधाय व्रतं सावित्र्या उत पौषपत्वं हि सुतया दद्या
दिमां वा रजः । सङ्गमनेऽप्युत्तमूर्त्तिपिप्पलपटैः कृपा
विवाहं, स्मृतं दद्यात्तां विरजीविनेऽप्य न भवेद्दोषः
पुनर्भूभवः” संहितासारे “अवैधव्यकरैर्योगैर्विवाहपट-
लोदितैः । वरायाशुव्रते देवाः कन्या वैधव्ययोगजा”
ज्ञानमाश्वरे “बालवैधवायोगे बाल्ये सति मृगे-
क्षणात् । पिता रजसि कुर्वीत तद्भक्तं शास्त्रसम्मतम्”
मार्क. ० पु. “बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रुप्रतिमा-

दिभिः । कृत्वा लग्नं रजः पश्चात् कन्योद्वाह्येति
चापरे” । तत्र सावित्रीपिप्पलादिव्रतविष्णुप्रतिमादिविवा-
हप्रयोगादयच्च पी. धा. विधानपारिजातादौ च दृष्ट्याः ।
उपयमन न० उप+यम-ल्युट् । विवाहेऽसंयमने श्वश्रे-
रधःस्थापने च । करणं ल्युट् । श्वश्वनसाधने कुशादौ ।
उपयमनौ उपयम्यते कर्म्मणि ल्युट् । अग्न्याधानाङ्गे सि-
कतादौ “उभयमनोरूपकल्ययनि” शत. ब्रा. ३, ५,
१, १ । “उप अग्ने रधस्तात् यम्यन् इत्युपमन्यः सिकताः”
भा. । “उपयमनोरूपनिवर्पति” कात्या. ५, ४, २. १
“आहवनीयस्योपयमनोऽग्नीध्रायस्याचोपाजने च” ८, ६, ३,
उपयष्टृ पु० उप+यज-लृच् । षोडशसु अत्तिलु मध्ये प्रति-
प्रस्थात्वाख्ये अत्तिभेदे । “मनोमे हार्द्दि वय्येति ततोहो-
पयटात्मानं नानुप्रष्टव्यं” शत. ब्रा. ३, ८, ५, ५ ।
उपयाचक लि० उपगम्य याचकः उप+याच-खुल् । समीपे
आगम्य याचकाकर्त्तरि । [दिप्रार्थने ।
उपयाचन न० उपगम्य याचनम् । देवादिसमीपे अमीटा-
उपयाचित लि० उपयाच्यतेऽनेन वा० करणे इतच् ।
अमीटसिद्धये देवेभ्योदेये पश्चादौ । “उपयाचितदानेन
यतो देवा अमीटदाः” पञ्चत. । कर्म्मणि क्त । २ उपगम्य
प्रार्थिते च । भावे क्त । ३ उपगम्ययाचने न० “उपयाचि-
ताय हितम् कन् । सेटसिद्धयं देवेभ्योदीयमाने पश्चादौ ।
“सिद्धायतनानि कृतविधवदेवतोपयाचितानि” काट. ।
उपयाज च० उप+यज-घञ् यज्ञाकृत्वात् प्रयाजादि-
वत् न कुलम् । उपयजि एकादशप्रभेदे, यागाङ्गे याग-
भेदे । २ काश्चपगोत्रे अपिभेदे । “तथैव च महाभागः
सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ । याजोपयाजो ब्रह्मर्षौ या-
म्यन्तौ परमेष्ठिनौ । संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतथापि
काश्चपौ । तोरणेयौ वीर्ययुक्तौ ब्राह्मणादपि सत्तमौ” भा.
आ. १, ६, ७ अ. । “ताभ्यामेव याजनेन द्रुपदेन पुलवोः-
प्राप्तिः ‘पुलार्चमयजद्राजा वधाव मम भारतः । याजोप-
याजतपसा पुलं लेभे स पावकात् । छट्पुत्रं द्रौपदीञ्च
वेदिमध्यादनिन्दताम्” भा. सा. ७, ८ अ. ।
उपयात पु० लि० उप+या-कर्त्तरि क्त । समीपगतौ ।
“उपयातायार्थमिति कोहनीया” गोभि. । “उपयाता-
याचार्यसमीपमागताय” स. त. रघुनन्दनः ।
उपयान न० उप+या-ल्युट् । उपसर्पणे । “हरोपयाने
त्वरिता बभूव” कुमा. ।
उपयान पु० उपयामवत्यनेन उप+यम-णिच्-अच् । शस्त्राङ्गे

यह रूपे पात्रभेदे । “उपयामस्योतोऽपि” यजु० ७, ४, ११, २० । उपचारात् २तद्देवे च । “वातं प्रायेणापा-
लेन नासिके, उपयाममधरेण” यजु० २५, २ । उप+
यम-घञ् वा ङिङ् । २विवाहे । “यर्हि भवेदुपयामसार्हि
सतो खलु कन्या” सु० वि० । बला० अस्त्वर्थे वा मत्पू ।
उपयामवत् तद्दिगिष्टे लि० । पत्ने इति उपयामिन् तत्रैव
उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

उपयुक्त लि० उप+युज-क्त । १न्याये, २रचिते, ३भुक्ते च ।
उपयोग उ० उप+युज-घञ् । आचरणे २भोजने, “पय्यागते
मदनफलमज्जवदुपयोगः” सुश्रुतः । ३इष्टसिद्धिसाधने
आपारे आसुक्त्ये च । “अथवा कार्यनिर्हृत्तेरुपयोगो
यथाक्रमम्” सुश्रु० । “अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्” कुमा० ।
उपयोगिन् लि० उप+युज-घिणुन् । १इष्टसाधनायासुक्ते
२उपयुक्ते च । “तदुपयोगीनि शरीरकसूत्रादीनि” वेदा०
शा० । स्त्रियां ङीप् । तस्य भावः तत् उपयोषिता स्त्री
त्व उपयोगित्व न० आसुक्त्ये ।

उपर लि० उप-करन् । १उभे स्थापिते “दिवरज
उपरमस्तभायः, “उपहरे यदुपराः अपित्वन्”
अ० १, ६, २, ५, ६ । “उपरा उपराः स्थापिताः” भा० ।
“तिस्रोभूमीरुपरा मडिधानाः” अ० ७, ८७, ५ ।
उप+रम-वा० आधारे ङ । २उपरमाधारे । “ते नः
पूर्वांस उपरास इन्दवः” अ० ८, ७७, २, “उप-
रासः उपराः उपरता यत्ने त्वुपराः” भा० । कर्त्तरि ङ ।
३उपरते “पुरः सतीरुपरा एतथे कः” अ० ५, २८, ५ “उपरा
उपरताः” भा० । उपरि जम्बसमयत्ने नाक्यस्य अर्थ
आ० अच् । उपरिकाशोत्पन्ने । “ये पूर्वसोय उपरा-
सर्जयुः” १०, १५, २, “उपरासः यजमानजन्यन उपर्युत्-
पन्नाः” भा० । डल्योरैक्यात् । ४उपले प्रसरे च ।

उपरक्त उ० उप+रन्ज-क्त । १राज्यपक्षे चन्द्रे सूर्ये च ।
२असनेष्वसक्ते, ३रङ्गनद्वेषेण रक्ते ४उपाधिसाक्षिप्राड-
पाधिगुणवत्तया प्रतीते च ।

उपरक्ष उ० उप+रक्ष-खुल् । समीपस्थित्वा रक्षके सैन्यादौ
(वाङ्मार्ग) । [(पहारा) ।

उपरक्षण न० उप+रक्ष-खुल् । रक्षार्थं सैन्यादिस्थापने
उपरत लि० उप+रम-क्त । १विरते, २निवृत्ते, ३मृते,
“पितर्युपरते पुत्राविभजेयुर्धनं पितुः” दा० अ० ।
“पितर्युपरतमृते” या० अ० । “सत्यपि जीवने
निवृत्तस्वहृत्ताने इत्यर्थः । ५उपरतियुक्ते “शान्तोदान

उपरतस्तित्तुः अह्वावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मान-
मवलोकयेत्” श्रुतिः ।

उपरताति स्त्री ताय-कर्मणि क्तिन् । ३त० लस्य वा रः ।
१युद्धे “अर्थ उपरताति वन्वन्” अ० ७, ४८, ५ । “उपरै-
रूपलैः पाषाणतुल्यः” शरैश्चावते विस्तोर्यते उपरताति
युद्धम्” भा० सप्तम्या लुक् । २उपलक्ष्यकरकैराच्छाद्ये
अन्तरिक्षे च । “स्तरनि ता उपरताति” अ० १०, ५१, ५ ।
उपरताति मेघकरकाच्छाद्ये अन्तरिक्षे सप्तम्या लुक् ।
उपरति स्त्री उप+रम-क्तिन् । १विरतौ, २मृतौ ३लभ्य प्राप्तावौ-
दासीन्ये विषयेभ्य इन्द्रियाणां ४निवारणे, ५विहितकर्मणाम्
विधानतस्त्यागरूपे संन्यासे “पुमर्धः कर्मणा नेति धीयां शोप-
रतिर्भवेत्” इत्युक्तस्थापायां द्वेबुद्धौ च । सेयसुपरतिर्ब्रह्मवि-
चारारूपाधनचतुष्टयान्तगतसाधनविशेषः तानि च साध-
नानि विवेकबुद्ध्यामणौ सलक्षणमचार्येण दर्शितानि यथा
“साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनोविभिः । तेषु सत्-
खेव सद्भिर्वा यदभावे न सिद्ध्यति । आदौ निश्चानित्य
वस्तुविवेकः परिगम्यते । इहासुख फलभोगविरागसद्वन-
नरम् । शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् । ब्रह्म
सत्यं जगन्निष्ठत्वे च रूपो विनिश्चयः । सोऽयं निश्चानित्य-
वस्तुविवेकः समुदाहृतः । तद्वैराग्यं जिह्वासा या दर्शन-
अवस्थादिभिः । देहादिब्रह्मपर्यन्तो ज्ञानित्ये भोग्यवस्तुनि ।
सलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते । विषयेभ्यः परा-
वर्त्तं स्थापनं स्तम्भगोलके । उभयेषामिन्द्रियाणां स दमः
परिकीर्त्तितः । बाह्यानामन्वनं हृत्तेरेपोपरतिरुक्तमा ।
सहनं सर्वदुःखानामप्रतोकारपूर्वकम् । विनाविलाप-
रहितं सा तितित्वा निगद्यते । शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य स-
त्यनुष्ठानधारणम् । सा अह्वा कविता सद्भिर्व्या वस्तूपल-
भ्यते । सर्वदा स्थापनं बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्समाधानमित्युक्तं न तु वित्तस्य लालनम् । अह-
ङ्कारादिदेहान्तान् बन्धान्ज्ञानकल्पितान् । स्तम्भरूपा-
वबोधेन मोक्तुमिच्छा समुज्जुता । मन्दमध्यमरूपापि
वैराग्येण, शमादिना, प्रसादेन गुरोः, सेयं प्रवृद्धा
सूयते फलम् । वैराग्यञ्च समुज्जुत्वं तीव्रं यस्य तु
विद्यते । तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः ।
एतयोर्मन्दता यत् विरक्तत्वसमुज्जयोः । सरो सलिलवत्
तत् शमादेर्मानसालता । मोक्षकारणसामग्री भक्तिरेव ग-
रीयसी । स्तम्भरूपावबोधानं भक्तिरित्यभिधीयते । स्वात्म-
तत्त्वावबोधानं भक्तिरित्यपरे जगुः । उक्तसाधनसम्पन्न-

सात्त्वजिज्ञासुरात्मनः । उपसीदेत् गुरुं प्राप्तं यतो
बन्धविमोक्षणम्”

उपरञ्जक लि० उप+रन्ज-णिच्-खुल् । उपरागकारके ।

“न बाह्यान्तरयोरुपरञ्जोपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधा-
नात्” सं० सू० । [रागाश्रयतया करणीये ।

उपरञ्ज लि० उ+रन्ज-णिच्-यत् । उपरञ्जनीये उप-

उपरञ्ज न० उपमितं रत्नेन अवा० त० । मणिसङ्घेषु काचा-
दिषु ‘उपरत्नानि काचव कर्पूरोऽश्वा तथैव च । सुक्ता
शुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि । सुषा यथैव
रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा । किन्तु किञ्चित्ततोऽङ्गीना वि-
शेषोऽयमुदाहृतः” भा० प्र० ।

उपरम पु० उप+रम-घञ् अङ्ङिः । विषयवैराग्ये, श्निष्ट-
त्तौ च । “तथैव फेनोपरमे कल्कइभ्य” नियोजयेत्” वैद्य०
“सन्निगतेऽस्त्विवृद्धोपरमघ” सुश्रु० । “हिमाक्षोपरमे
काले व्यतीते प्रवगास्ततः” भा० व० २८१ अ० । भावे
ल्युट् उपरमण । उपरतौ न० ।

उपरव पु० उप+र-आधारे घञ् । सोमामिषवाङ्मे गन्तांकारे
देशभेदे । तत्करणप्रकारश्च” शत० ब्रा० १, ५, ७, १-११
उक्तः यथा “इयं वा अभ्यु परवाः स्थायन्ते । शिरो वै यज्ञस्य
हविर्धानं तदा इमे शीर्षं चत्वारः कृपा इमावह हविमौ
हौ तानेवैतत् करोति तस्मादुपरवान् खनति । देवाश्च वा
असुराश्च उभवे प्राजापत्याः पशूधरे । ततोऽसुरा-
एषु लोकेषु ज्ञ्यां पलगाद्विचख्नुरेतयैव चिद्देवानमि
भवेमेति । तद्वै देवा अस्मृ खत । त एतैः ज्ञ्यां पल-
गानुदखनन् यदा वै ज्ञ्यामुत्खनन्त्यय सालसा मोषा
भवति तथो एवैव एतद्यद्यस्या अल कश्चिद्विषन् भ्रा-
तृव्यः ज्ञ्यां पलगाद्विखनति तानेवैतदुत्किरति तस्मा-
दुपरवान् खनति सद्विणस्य हविर्धानस्याधोऽधः प्रउगं
खनति । सोऽभिमादत्ते “देवस्य त्वा सुवित्तः प्रसवे ऽधि-
नोवाङ्मभ्यां पूर्वो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति” समान
एतस्य यजुषो बन्धुर्योपो वा एषा यदभिरुक्तादाह
नार्यसीति । तान् प्रादेशमात्रं विना परिलिखति ।
इदमहं रत्नं श्रीवा अपि कलामीति वज्रो वा अ-
भिरुज्ज्वलैवैतन्नाश्रयाः रत्नं श्रीवा अपि कलति ।
तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिणमेषाग्ने परिलिखेदथापर-
योरुत्तरमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरम् । अ-
थो इतरथाङ्कः अपरयोरेवाप उत्तरं परिलिखेदथ
पूर्वयोर्दक्षिणमथापरयोर्दक्षिणमथ पूर्वयोरुत्तरमित्यथो

अपि समीच एव परिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेद्य
एव पूर्वयोरुत्तरोभवति तान् यथापरिलिखितमेव यथा-
पूर्वं खनति । उहृक्षसि उहृक्षवा इत्युपसौत्येवैतानेतन्म
हव्येव यदाह उहृक्षसि उहृक्षवा इति उहृक्षतीमिन्द्राय
वाचं वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवं हविर्धानं तत्
सेन्द्रं करोति तस्मादाह उहृक्षतीमिन्द्राय वाचं वदेति र-
क्षोहृणं पलगाहनमिति रत्नं स्तेते पलगानां वधाय
स्थायन्ते वैष्णवीमिति वैष्णवी हि हविर्धाने वाक्, तान् यथा-
स्वातमेवोत्किरति । इदमहं तं पलगमुत्किरामि यं
मे निष्क्रोयममात्यो निचखानेति निष्क्रोवा अमात्यो
वा ज्ञ्यां पलगाद्विखनति तानेवैतदुत्किरति इदमहं
तं पलगमुत्किरामि । यं मे समानो यमसमानो
निचखानेति समानोवा असमानो वा ज्ञ्यां पलगाद्वि-
खनति तानेवैतदुत्किरति । इदमहं तं पलगमुत्कि-
रामि । यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखानेति सबन्धुर्वा
असबन्धुर्वा ज्ञ्यां पलगाद्विखनति तानेवैतदुत्किरति ।
इदमहं तं पलगमुत्किरामि यं मे सजातो यमसजातो
निचखानेति सजातोवा असजातोवा ज्ञ्यां पलगाद्वि-
खनति तानेवैतदुत्किरत्युत्तज्यां किरामीत्यन्तत उ-
हपति तत्तज्यामुत्किरति तान्वाङ्ममात्रान् खनेत् । अन्नो
वा एषोऽन्तेनैवैतत् ज्ञ्यां मोहयति तानच्छया संतन्द-
न्ति यद्यच्छया न शङ्कुवादपि समीचस्तस्मादिमे प्राधाः
परः संतस्थाः तान् यथास्वातमेवावमर्शयति” “सोमा
मिषवायोपरवाणां खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थता
माह इममिति । कर्णच्छिद्रे हे नासिकाच्छिद्रे हे । इष्य
वधाये भूमौ स्थापिताः ज्ञ्याविशेषा पलगाः । अस्मृ
खतः हंसितवन्तः । मधे मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं
विहाय समचतुरस्त्रे खननप्रदेशे चतुरोऽष्टान् प्रादे-
शमात्रान् परिलिखेत् खननमपि परिलिखनक्रमेण
कर्त्तव्यम् । स्नातावाङ्मद उहपनेऽपि खननक्रम एव ।
अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्थान्तवम् ततोऽधि-
कात् प्रदेशात् ऋङ्ङरणस्यायकात्वाद्बाहुमात्रस्थान्त-
वम् तानच्छया संतन्दन्ति पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य
चान्तरालदेयम् । अन्नः प्रदेशमिन्धेऽन्नतत्परिहाराय
संभृतेत् संभृतेते परस्पररुक्तासंस्पर्शं कुर्याताम्” ।
भा० “उत्तरपूर्वे जुहोतुपरवे” कात्या० २५, १२, १०,
“उपरवदेशात् स्तम्भयजुर्हरति” ८, १, १३,
उपरस पु० उपमितोरसेन अवा० त० । पारदसुषेणु गन्धकादिषु ।

“गन्धोहिङ्गुलमभ्रतालकगिलासोतोऽन्नं टङ्गुणं राजाप-
त्तकचुम्बको स्फटिकः शङ्खः खटी गैरिकम् । कसीसं
रसकं कपटिकताबोलाय कङ्कुठं सौराष्ट्री च मता
अमो उपरसाः स्तनस्य किञ्चिदुष्णैः” भा० प्र० । अत्रैषां
शोधनविधिः “सूत्र्यावर्त्ता पञ्चकन्दः कदली देवदालि-
का । गिर्युः कोषातकी वस्त्र्या ककमाची च बाणुकम् ।
एषामेकरसेनैव त्रिचारैर्लवणैः सह । भावयेद्वस्त्र्यागैव
दिनमेकं प्रयत्नतः । ततः पचेच्च तदुद्भावैर्दोलायन्ते
दिनं सुधोः । एवं शुद्धानि ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि
ये” । विशेषश्च । “कङ्कुठं गैरिकं शङ्खः कासीसं टङ्गुणं
तथा । नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः कृत्तिका सवराटिकाः । ज-
म्बीरवारिणा स्निग्धाः जालिताः कोष्णवारिणा । नित्य-
मायान्त्यमी योज्याभिषगभिर्गोमसिद्धये” भावप्रकाशः ।

उपराग पु० उप-रन्ज-घञ् । १ समीपस्थित्या स्वन-
वगुणादेरन्यत्वारोपे, यथा स्फटिकस्थान्तिकस्थितजवादि
गतलोहित्यं स्फटिके आरोप्यते” स चारोप उपाधि-
कृतत्वादौपाधिकः असुसुपरागमाश्रित्यैव सांख्यादयः वेदा-
न्निव बुद्धिगतकर्तृत्वादेः पुरुषे, पुरुषगतचेतनस्य च
बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति “उपरागात् कर्तृत्वं चित्-
सान्निध्यात्” सां० सू० । “पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तदु-
परागात् बुद्धेयं वा चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् एत-
दुभयं न वास्तव्यं यथाऽन्यथयोः परस्परसंयोगविधे-
यात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिकः यथा च जलसूर्य-
योः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोः” प्र०
भा० । “तदुगुणसारत्वात्” शा० सू० । “बुद्धेशु चैव आत्म-
नोगुणवत्त्वारोप इति समर्थितम्” । बौद्धा अपि बाह्योपरा-
गात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति मन्यन्ते तत्सर्वं तत्त-
न्मतापसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरागेण बाह्यान्तरयोरेपरस्म्यो
परस्म्यभावः । २ सतीगुणान्तराधानरूपे वासनारूपे
संस्कारे “मानादिविशेषोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य” सां० सू० ।
“अस्यात्मनः प्रवाङ्मरूपेणानादिर्या विषयवासना न ततो बन्धः”
प्र० भा० । ३ रविचन्द्रयोर्ग्रहणे तत्रापि आदकसान्निध्यात्
चन्द्रार्कयोस्तद्व्यापारोप एवेति तस्य तथात्वम् । ग्रहणञ्च
राहुघटितभूमिच्छायाया चन्द्रस्य, तदधिष्ठितचन्द्रम-
ण्डलेन च रश्मिखण्डलस्य आदानमिति सिद्धान्ते स्थितम् ।
तत्र सि० गि० ग्रहणं कथं ? भवेदित्येतद्विरुद्धं यथा
“पञ्चाङ्गागाज्जलद्वयः संस्थितोऽभ्येत्य चन्द्रो भानोर्विम्बं
स्फुरदसितया आदयत्यात्मभूत्या । पञ्चात् स्पर्शो हरि-

दिशि ततो सुक्तिरस्यात एव कापि चन्द्रः कचिदपिहितो
नैव कलान्तरत्वात्” गि० । “अत्रादधचन्द्रकला । यथा
मेधोऽधःस्थः पञ्चाहुभागादागत्य रविं आदयति एवं चन्द्रो-
ऽपि शीघ्रत्वात् पञ्चाहुभागादागत्य रविं आदयति । ततः
पञ्चात् स्पर्शः । निःसरति चन्द्रे पूर्वतो मोक्षो रवेः ।
अत एव कलाभेदात् कचिदर्थचन्द्रो दृश्यते कचिदेव न
दृश्यः । यथाधःस्थे मेधे केचिदुरविर्न दृश्यते केचिदुदृश्यते
प्रदेशान्तरस्यैः । इदानीं नतिलम्बयोः कारणमाह” प्रमि० ।
“पञ्चान्तेर्कं नतमुपपत्तिश्चन्द्रमेव प्रपश्येत् भूमध्यस्थो न तु
वस्तुमतीष्टनिःस्तदानोम् । तदुदक्सूत्राङ्गिमरुचिरधोल-
म्बितोऽर्कगृहेऽतः कलाभेदादिह खलु नतिलम्बनं चोप-
पन्नम् । समकलकाले भूभा लगति सृगाङ्गे नतस्तया
ज्ञानम् । सर्वे पश्यन्ति समं समकवत्वाच्च लम्बनावनती ।
पूर्वाभिसुखो गच्छन् कुच्छायान्त्यतः यशो विगति । तेन
प्राक् प्रगृह्यं पञ्चान्तेर्कोऽस्य निःसरतः । भानोर्विम्ब-
प्रुत्वाद्युत्पृष्टिव्याः प्रभा हि सूच्यग्रा । दीर्घतया श-
शिककामतीत्य दूरं बहिर्याता । अनुपातात् तद्दृष्ट्यं श-
शिकवायां च तद्विम्बम् । भूमेन्दोरन्यदिशि व्यस्तः क्षेपः
यशिरुष्टे तस्मात्” गि० । “दर्शानकाले रविं पूर्वतः पश्चिमतो
वा नतं चन्द्रेण चन्द्रमेव पश्यति भूमध्यास्थो द्रष्टा, यतो
दर्शान्ते समौ भवतः । यो भूष्टस्थो द्रष्टा स तदार्कं दृष्टं
न पश्यति । यतस्तदुदिसूत्राङ्गिन्द्रोऽधो लम्बितो भवति ।
अतः कलाभेदाच्चम्बनं नतिचोपपद्यते । चन्द्रगृहे तु ल-
म्बननन्दोरभावः । यतः समकलकाले भूभा चन्द्रे लगति ।
तथा दृष्टं सर्वे पिदेशान्तरस्था अपि नतमपि तं चन्द्रं
समं पश्यन्ति । यतस्तत्र आद्याच्छादकयोरेकैव कला
याता । तथा भूभा तावत् पूर्वाभिसुखमर्कगत्या गच्छति ।
चन्द्रश्च खगत्या । स शीघ्रत्वात् पूर्वाभिसुखो गच्छन् भू-
भां प्रतिगति । तेन तत्र प्राक् स्पर्शः । भूभाया निःस-
रतः पञ्चान्नुक्तिः । भानोर्विम्बं विपुलं प्रुष्टी लघुः ।
अतो भूभा सूच्यग्रा भवति । दीर्घत्वेन चन्द्रकलामतीत्य
दूरं गता । तद्दृष्ट्यं नतुपातात् साध्यते । चन्द्रकलाप्रदेशे
भूभा चन्द्रविम्बं चेति सर्वं गृह्यते प्रतिपादितमेव ।
(अप्ये स च ग्रन्थोदर्यायिष्यते) इदानीं आदकनिर्णय-
माह” प्रमि० । “आदकः प्रुष्टतरस्ततो विधोरद्वै-
खण्डिततनोर्विषाणयोः । कुण्डता च महती स्थितिर्यतो
लक्ष्यते हरिणलक्षणपक्षे । अर्धखण्डिततनोर्विषाणयो-
स्त्रील्लता भवति तीक्ष्णदीधितेः । स्थात् स्थितिल्लपुरतो

लघुः पृथक् आदको दिनजतोऽपगम्यते । दिग्देशकाला-
वरणादिभेदात् आदको राक्षरिति ज्ञेयम् । यन्मानिनः
केवलगोलविद्यास्तत् संहितावेदपुराणवाद्याम् । राक्षः
कुभामण्डलगः शशाङ्कः, शशाङ्कगन्धादयतीनविश्वम् । न-
मोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्वांगमानाभविष्णुमेतत्" मि० ।
“अर्कश्चादकाश्चन्द्रश्चादकः पृथुतरोऽवगम्यते । कुतः य-
तोऽर्धखण्डितस्तेन्दोर्विषाणयोः कुण्टता दृश्यते स्थितिश्च
मङ्गली । अर्कस्य पुनरर्धखण्डितस्य तीक्ष्णता विषाणयोः ।
स्थितिश्च लघ्वी । एतत्कारणद्वयान्यथातुपप्रत्यार्कस्य आद-
कोऽल्पः । स च लघुकालः । एवं रवीन्दोर्न आदको राक्ष-
रिति वदन्ति । कुतः दिग्देशकालावरणादिभेदात् ।
एकस्य प्राक् स्वर्गः इतरस्य पश्चात्, रवेः कापि यज्ञ-
णमस्ति कापि नास्ति । कापि दर्शनादपतः कापि
पृथगः । अतो राक्षकतं न यज्ञणम् । नहि बह्वेव
राक्षवः एवं केचन वदन्ति । केवलगोलविद्यास्तदभिमानि-
नश्च । इदं संहितावेदपुराणवाद्याम् । यतः संहितासु
‘राक्षरदमो गृहः’ । ‘स्वर्मांस्तुर्हं वा अक्षरः सूर्याचन्द्रमसौ
विध्याधेति’ भाष्यान्दिनी श्रुतिः । ‘सर्वं गङ्गासमं तोयं
सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः । सर्वं भूमिसमं दानं’ राहुपक्षे
दिवाकरे” इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतोऽविश्वमुच्यते ।
राहुनियतगतिस्तमोमयो ब्रह्मवरप्रदानाद्भूमां प्रविश्य
चन्द्रं, चन्द्रं प्रविश्य रविं, आदयतीति सर्वांगमानाभविष्-
णुम्” प्रमि० । अत्र लज्जः । “यज्ञणे कमलासनानुभावा-
द्भुतदत्तांगभुजोऽस्य सन्निधानम् । यदतः स्फुटिवेदसंहि-
तासु यज्ञणं राहुकृतं गतं प्रसिद्धम्” । श्रीपातः
“भूक्षायायां प्रविष्टः स्वगवति शशिनं शुकपचावसाने
राहुब्रह्मप्रसादात् समधिगततरस्तमोव्यासतुल्यः ।
ऊर्ध्वस्थं भानुविश्वं सन्निलमयतनोरप्यधोवर्ति विश्वं स-
हस्रैव च मासव्युपरतिसप्तमे स्वस्य साहित्यहेतोः” ।
यज्ञणप्रकारस्तज्ज्ञानोपायश्च सू० सि० रङ्गनाथेन
दर्शितो यथा “साधानि षट्पञ्चज्ञाणि दे५०० योजनानि
विश्वतः । विश्वम्भो मण्डलस्तेन्दोः सहायोत्था चतुःशती
४८० । स्फुटस्तभुक्ता गुणितौ मध्यभुक्त्वोद्धृतौ स्फुटौ । रवेः
स्वमगणायुक्तः शशाङ्कमगणोद्धृतः” सू० सि० । “सूर्यस्य
मण्डलस्य गोलरूपविश्वस्य विष्कम्भोव्यासः । दे५०० यो-
जनानि, चन्द्रस्य गोलकारविश्वस्य ४८० योजनानि
व्यासः” “व्यासस्यैव गणिते विश्वव्यवहार” र० ना०
“शशाङ्ककायुषितो भाजितो वार्ककव्या । विष्क-

म्भचन्द्रकक्षायां तिथ्याप्रा मानलिपिकाः” सू० सि० ।

“सूर्यस्य विष्कम्भः दे५०० प्रागुक्तः सप्तो व्यासः स्वमगणैः
सूर्यमगणैरुक्तं गुणितचन्द्रमगणैर्भक्तो वायवा चन्द्रकक्षया
वक्ष्यमाणया गुणितः सूर्यकक्षया वक्ष्यमाणया भक्तचन्द्र-
कक्षायां चन्द्राधिविताकागगोले सूर्यव्यासः सप्तो भ-
वति । ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयो-
र्विश्वव्यासप्रमाणकला भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदा चक्र-
कलाभिश्चन्द्रकक्षायोजनानि तदैककक्षया कानीति चन्द्रक-
क्षास्थितैककक्षायां पञ्चदश योजनानि । अतश्चन्द्रस्य स्व-
कक्षायां स्थितत्वात् सप्तचन्द्रविश्वव्यासयोजनानि पञ्च-
दशभक्तानि चन्द्रविश्वव्यासकला भवन्ति । एवं सूर्यक-
क्षायामेका कला सार्धशतद्वययोजनैरिति सप्तसूर्यव्या-
ससंभक्तो व्यासकला भवन्ति । तत्र सूर्यस्य लोकैर्दू-
रान्तराश्चन्द्राकाश इव दर्शनात् प्रत्यक्षतो विविक्तान्तरेण
दर्शनाभावाच्च चन्द्रकक्षाप्रमाणेन सूर्यविश्वव्यासः यदि सूर्य
कक्षयाऽयं तदा चन्द्रकक्षया कः? इत्यनुपातेन गणिताय-
मवस्तुभूतः साधितः । न तु वस्तुतश्चन्द्रकक्षायां सूर्यम-
ण्डलावस्थानं सूर्ययज्ञणे चन्द्रस्य आदकात्वात्तुक्तिप्रसङ्गात्
अथ सूर्यस्पष्टव्यासचन्द्रमगणभक्तस्वकक्षारूपचन्द्रकक्षया
भक्ता इति स्वकक्षारूपगुणहरयोर्नागात् सूर्यमगणगु-
णितचन्द्रमगणभक्ता इति पूर्वं कक्षयोरनुक्तेरयं प्रकारो
सुस्थत्वात् प्रथमसुक्तेस्ततश्चन्द्रकक्षासिद्धसूर्यविश्वव्यासः
पञ्चदशभक्तः सूर्यविश्वव्यासकलाः सिद्धा इत्युपपन्नम्” रङ्ग०
“स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्योद्धृता । लब्धं सूर्यो
महीव्यासस्फुटाकत्रवणान्तरम् मध्येन्दुव्यासगुणितं
मध्यार्कव्यासभाजितम् । विशोध्य लब्धं सूर्यां तु
तमोलिप्रास्तु पूर्ववत्” सू० सि० ।
“सप्तचन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणिता मध्यया चन्द्र-
गत्वा भक्ता फलं सूर्योपपन्नं स्यात् । भूव्यासस्पष्टसूर्य-
विश्वव्यासयोरन्तरं मध्येन चन्द्रविश्वव्यासेन ४८०
योजनेन गुणितं मध्येन सूर्यविश्वव्यासेन दे५००
योजनेन भक्तं फलं सूर्यां प्राक्सिद्धायां
न्यूनीकृत्य तत्काराण्येषं तमः भूक्षायास्वरूपं योज-
नात्मकं भाभावस्तम इति ज्ञायायास्तमस्त्वात् । अस्य
कलात्मकं मानमाह । लिप्रा इति । पूर्ववत् तिथ्या-
प्रा मानलिपिका इति पूर्वोक्तेन भूक्षायायाः कलाः
कार्याः । अत्रोपपत्तिः । “भूव्यासहीनं रविविश्वमिन्दुक-
र्णितं मास्तरकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलं हीना

भवेत् कुभाविस्मृतिरिन्द्रमागे" इति सि० शि० उक्ता तत्र
 ३८०० भूयासो नरस्य रविबिम्बस्य दै० ०० स्वस्थानराक्षीका-
 रेण स्रष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूप-
 स्मृतेन्दुयोजनकर्णो गुणः । तादृगसूर्यकर्णो हरः ।
 तत्रैतत्खण्डस्य कलाकरणार्धं त्रिज्यागुणचन्द्रकर्णस्तादृशो
 हर इति चन्द्रस्रष्टमध्यगत्तोस्तुल्यगुणहरत्वेन नायात्
 त्रिज्यामध्येन्दुयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हरः पञ्चदश
 पृथगुक्तः । अथोऽपिगिटी भूयासहीनमध्याकैबिम्बयो-
 जनानां रविस्मृष्टगतिमध्यगतौ गुणहरौ । चन्द्रसूर्य-
 योजनकर्णावपि क्रमेण गुणहरौ । तत्र कर्णस्थाने ला-
 घवात् तयोर्बिम्बयोजनानि मृहीतानि । यद्यपि सूर्य-
 चन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णानुसारिताभावाद्विम्बयोजनग्रहण-
 मनुचितं तथाप्यस्यानराक्षीकारेण तददोषः । इन्द्रव्या-
 साकैव्यासयोर्मूलाभ्यायोक्तकशासूर्यगुणिता महीमण्ड-
 लभाजिता तत्कर्ण इति । तत्कर्णव्यासार्धत्वे तु सुत-
 राम् । तत्रापि स्रष्टाकैबिम्बयोजनग्रहणे मध्याकैयो-
 जनविम्बं सूर्यस्मृष्टगतिगुणितं सूर्यमध्यगतिभक्तमिति
 सिद्धम् । न चोक्तरीत्या सूर्यस्रष्टमध्यगती गुणहरौ भू-
 व्यासमध्याकैबिम्बयोजनान्नरस्योत्पन्नौ न केवलं बिम्बस्येति
 भूव्यासस्तादृशो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वा-
 च्यम् भगवता स्वस्थानरेण महीव्यासस्य यथास्थित-
 स्यान्नरीकारात् । महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्नरमित्युक्ता
 मध्यस्फुटपदसोभयलान्वयेनार्कश्रवणसन्निधानेन च सूर्य-
 बिम्बस्फुटरीत्यैव महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेयं । अथैतत्-
 खण्डसिद्धं फलं भूव्यासाहीनं भूमायोजनानि । तत्र
 कलाकरणार्धं भूव्यासस्यापरखण्डस्य त्रिज्या गुणः स्रष्ट-
 चन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्रष्टयो-
 जनकर्णो हरः । तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णौ गुणहरौ
 गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्रष्टमध्यगती गुणह-
 राविति सूच्युक्तोपपत्ता । भूमायाः सूच्यनुकारत्वात्
 प्रथमखण्डं द्वितीयखण्डे हीनं भूमायोजनात्मिका वा
 पञ्चदशभक्ता कलादिजैत्युक्तप्रपन्नम् । यदि तु भूव्यास
 हीनं रविबिम्बमिच्छादौ मध्यबिम्बानुक्तेः प्रथमेव स्र-
 ष्टाकैबिम्बग्रहणं तदा महीव्यासस्य स्रष्टत्वाप्रसिद्धा म-
 हीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्नरमित्येव यथाश्रुतं सम्यक् ।
 परन्तु तदा भूव्यासोनाकैबिम्बस्य सूर्यमध्यस्रष्टगती हर-
 गुणावपिगिटी वाच्यावपि भगवता स्वस्थानरत्वादनुक्तौ ।
 न चानुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेव मृहीतौ न

स्फुटाविति मध्यस्फुटगतौ हरगुणावनुत्पन्नौ नोक्ताविति
 वाच्यम् । चन्द्रस्रष्टयोजनकर्णरूपग्रहणेनोत्पन्नस्रष्टा
 व्यनुक्तत्वापत्तेः । न च चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन मृहीते
 बङ्गनारमतः स्रष्टत्वेन तस्य ग्रहे सूच्युपपत्ता सूर्यक-
 र्णस्य मध्यत्वेन मृहीतेत्यस्यान्नरमिति वाच्यम् । मध्या-
 कैबिम्बयोजनग्रहणेन स्फुटार्कश्रवणानुपपत्तेः । न चो-
 भयत्वामृहीते प्रत्येकमस्यान्नरमपि बङ्गनारमत एकत्र
 सूर्यगतिग्रहणसूचितमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात्
 पूर्वं सूर्यबिम्बस्यैव सूर्यस्रष्टगती गुणहरौ न महीव्यासस्य
 प्रान्त्ये त्रुमयोरिति स्थूलसूच्यविनिगमके तु प्रान्त्ये सूर्य-
 गतिग्रहणस्यैवित्याह । अथ महीव्यासस्य प्रथमखण्डस्य
 चन्द्रगतिग्रहणेन सूच्युक्तावेव द्वितीयखण्डस्य भूव्यासो-
 नस्फुटरविबिम्बस्यार्धात् सूर्यगतिग्रहणं सूचितमिति न
 क्षतिरिति चेन्न व्याख्याप्रसङ्गे सूर्यगतिग्रहणे मानाभा-
 वात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च । अन्यथात्रापि चन्द्रगतिग्रहणा-
 पत्तेरिति । एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूव्यासस्तादा चन्द्र-
 स्रष्टगत्या क ? इति भूव्यासरूपं खण्डं स्रष्टं सूचीसञ्ज्ञं
 यदा सूर्यबिम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासो नस्फुटरविबिम्बखण्डं
 तदा चन्द्रबिम्बप्रमाणेन किमिति स्रष्टं द्वितीयं खण्डं
 तयोः, स्रष्टयोरन्नरं स्रष्टा भूमेति सर्वप्रपन्नमिति निर-
 क्षम् । उक्तानुपाताभ्यां तयोः स्रष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्रष्ट-
 त्वस्याप्रसङ्गाच्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यबिम्बानुपपत्तेश्च" र० ना० ।

अथ चन्द्रार्कप्रगुणद्वयसम्भवमाह ।

“मानोभाधे महीव्यासा तत्तुल्यैर्कैर्मनेऽपि वा । श-
 शाङ्कपाते ग्रहणं कियद्वागाधिकोनके” सू० सि० ।
 “सूर्यात् सकाशात् पृष्ठान्नरे भूच्याया सूर्यापरदिक्ता ।
 तत्तुल्ये सप्तर्षार्करूपच्यायाज्जैलादिना समे चन्द्रपाते अपि
 वाऽथवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं ग्रह-
 णम् । ननु समताभावेऽपि ग्रहणमिष्यत एवेत्यत आह
 कियद्वागेत्यादि । सप्तर्षार्कादिकां कतिपर्यभांमैरधिके
 जनेऽपि चन्द्रपाते ग्रहणम् । तथा च न क्षतिः । भा-
 गाचन्द्रग्रहणे द्वादश, सूर्यग्रहणे तु नतांशपटङ्गसंस्कारात्
 सप्तैवापाततः । अत्रोपपत्तिः । सप्तर्षार्कैकेवलान्यतर-
 तुल्ये चन्द्रपाते शराभावचन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात् । तदा चन्द्रो
 भूच्यायायां भवतीति ग्रहणम् । एवं शरसत्त्वेऽपि मानै-
 क्यखण्डादले भूच्यायायां मण्डलैकदेशस्य सत्त्वेन ग्रह-
 णम् । एवं शराभावे मानैक्यखण्डाच्चूनशरे च चन्द्र-
 मण्डलं सूर्यमण्डलस्याद्यादकं भवति परन्तु तत्र शरो नति-

संस्तुतोऽतः सम्यगुक्तमुपपन्नम्" र० ना० । तत्र ग्रहणकालः

"तुल्यो राश्यादिभिः स्याताममावास्यानकालिकौ" ।

सूर्येन्द्रो पौर्णमास्यने भाद्रे भागादिकैः समौ" सू० सि० ।

"अमावास्यानकालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवैः समौ भवतः । पौर्णमास्यने भागादिकैः तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ षड्भान्तरे स्याताम् । तथा चामान्ते सूर्यचन्द्रयोरेकलोध्वीधरान्तरेण सत्त्वात् सूर्यग्रहणम् । पौर्णमास्यने चन्द्रमूमयोरैकत्वापस्यनाञ्चन्द्रग्रहणम् । एतेन पूर्वलोके शशाङ्कपातइत्यत्र चन्द्रचन्द्रपातौ द्वौ न स्याद्व्यतिरिक्तं सूचितम् एतच्छ्लोकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्रोपपत्तिः । अमान्ते सूर्यचन्द्रयोः पूर्वापरान्तरामात्रेण योगात् तुल्यौ सूर्यचन्द्रौ, पूर्णिमान्ते भवक्राधान्तरत्वात् प्रज्ञाशून्यनरी भागादिसमाविति" र० ना० ।

"गतेष्वपर्वनाड्यीनां स्वफलेनोनसंयुतौ । समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा" सू० सि० ।

अथ पर्वान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह ।

"तौ सूर्यचन्द्रौ गतेष्वपर्वनाड्यीनां यत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ तत्कालाद्गता एष्या वा दर्शानपूर्णिमान्त्वान्यतरघटिकास्तासां स्वफलेन स्वगतिसम्बन्धेन यत् फलम् । "इष्टनाड्यीयुषा मुक्तिः पश्चा भक्ता कलादिकम्" इति मध्याधिकाश्लोकेनानोतम् । तेन गतेष्वक्रमेणोनयुतौ तत्र समकलास्तः । यद्यपि समांशविति वक्तुं शक्नुमः तथाप्यन्यतिथ्यनीयसाधितौ समकलाविति द्योतनार्थं समकलावितुक्तम् । पातः स्वगत्युत्पन्नफलेनान्यथा गतेष्वक्रमेण युतो न स्तात्कालिकः पर्वान्कालिकः स्यात्" र० ना० ।

अथ प्रागुक्तानां विस्वानां प्रयोजनमाह "आदकोभास्कारस्येन्द्रुरधःस्यो धनवद्भवेत् । सूच्यायां प्राञ्जुषचन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ" सू० सि० । "सूर्यमण्डलस्याष्टादकचन्द्रः स्यात् । नन्याकाशे द्वयोः सत्त्वेन सूर्य एव चन्द्रस्य आदकः कथं ? न स्यादित्यत्र आह अधःस्य इति । वक्ष्यमाणकलाध्याये सूर्यकलातोऽधःकलास्यत्वाञ्चन्द्रस्यैवाष्टादकत्वम् । न ह्यसूर्यस्याष्टादको येन सूर्यचन्द्रस्य आदकः । ननु विनैकत्वापस्थानं आदनं न भवत्यत आह । धनवदिति । यथाऽधःस्यो मेघः सूर्यस्याष्टादको भवति तथा चन्द्रो भवतीत्यर्थः । प्राञ्जुषः पूर्वाभिमुखो गच्छन् चन्द्रो सूच्यायां प्रति प्रविशति । अतः कारणादस्य चन्द्रस्यासौ भूमा आदिका भवेत् । तथा च सूर्यग्रहणे सूर्यचन्द्रविम्बयोः प्रयोजनं चन्द्रग्रहणे चन्द्रभूमाविम्बयोः प्रयोजनमिति

भावः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो दर्शान्ते सूच्यादधो भवतीति चन्द्रः सूर्यस्याष्टादकः । बुधशुक्रयोस्तु मण्डलात्सत्त्वाच्चाष्टादकत्वम् । चन्द्रस्याधो यद्वाभावात् षड्भान्तरे भूमा प्रतिवहाः सूर्यकिरणाचन्द्रगोले न पतन्ति । अतो निष्पन्नस्य चन्द्रस्य भूमायां प्रवेश इति चन्द्रस्य भूमा आदिका" र० ना० । अथ सासानवनमाह "तात्कालिकेन्द्रुविशेषं जाद्यष्टादकमानयोः । योगाधात् प्रोक्तं यच्छेषं तावच्छत्रं तदुच्यते" सू० सि० । "यस्याद्यते स जाद्यः सूर्यग्रहणे सूर्यचन्द्रग्रहणे चन्द्रः । यस्यादयति स जादकः । सूर्यचन्द्रग्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूमे । तयोः पूर्वोन्नीतमानतलयोरैक्यस्याधात् तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्त प्रकारेण साधितं विशेषं कलादिकं विशेष्य वदवशिष्टं तत्प्रमाणकम् अत्र जादकेन जाद्यस्य बावन्मण्डलप्रदेश व्याख्यादितत्त्वात्प्रदेशात्कं आसक्यं यद्ग्रहणतत्त्वतः कथ्यते । अत्रोपपत्तिः । जाद्यष्टादकमण्डलनेमियोगे यद्ग्रहाद्यन्तरूपे मण्डलकेन्द्रोरन्तरं स्वविम्बमण्डलयोगरूपम् विम्बस्य व्यासमानात्मकत्वात् । तत् तु समत्वाच्चावाञ्च योगार्द्धरूपं धृतम् । ततो यथा प्रवेशस्तथा आसो भवतीति पर्वान्ते जाद्यष्टादकयोर्विशेषान्तरितत्वात् तदूने विशेषे मण्डलयोगसादन्तरमितः स एव आसः" र० ना० ।

अथ सम्पूर्णं न्यूनग्रहणज्ञानं यद्ग्रहाभावज्ञानं वाह "यद्वाहमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा । योगार्द्धादधिके न स्याद्विशेषे ग्राससम्भवः" सू० सि० ।

"तस्मिन् अत्रमानेऽधिके ग्राहमानाधिके यद्यस्मात् कारणाद्वाहमानमस्ति । अतः कारणात् सकलं सम्पूर्णं ग्रहणं भवति । अन्यथा ग्राहमानास्त्रूने ग्रासे न्यूनं स्याद्मानान्तर्गतं यद्ग्रहणं स्यात् । मानैक्यसखडाद्विशेषेऽधिके सति न ग्राससम्भवः यद्ग्रहणं न स्यात् । अत्रोपपत्तिः । याह्रमानादधिके ग्रासे सम्पूर्णग्रहणं न्यूने न्यूनमानैक्यसखडादधिके विशेषे मण्डलस्य ग्राससम्भावद्ग्रहाभावः" र० ना० ।

अथ स्थित्यर्थविमर्दार्थे आह । "याह्रयाह्रकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक् । विशेषपर्वनाडीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यासुमे पदे । पश्चा सङ्गुख्य सूर्येनोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते । स्यातां स्थितिविमर्दार्थे नाडिकादिकले तयोः" सू० सि० ।

"याह्रग्राहकमानयोर्वोगान्तरे अर्धिते पृथक् स्थानान्तरे स्याये । अपिमक्रियायां कदाचिद्ग्राहकत्वसम्भवे पुनः क्रियावर्धितयोरावश्यकत्वात् । तद्वर्गाभ्यां योगार्द्धाः

नरार्थयोर्वर्गाभ्यां विज्ञेयवर्गेण वर्जिताभ्यासमे द्वे मूले
प्रज्ञा गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोर्मन्त्रनरकलाभिर्भक्ते तयो-
र्योगवियोगयोः स्थाने यथादिभक्ते क्रमेण स्थित्यर्थविम-
र्दाधिभवतः । अत्रोपपत्तिः । यद्गुणारम्भाद्गुणानप-
र्यन्तः यः कालः स स्थितिमञ्जुः । तस्य द्वे खण्डे, एकं
यद्गुणारम्भान्मध्यगुणपर्यन्तं, मपरं मध्यगुणान्मध्यगुणानप-
र्यन्तम् । तत्र विम्वनेभिस्सर्गकाले मानैक्यखण्डं कर्णः
स्वर्गमोलकालिकशरो भुजः स्वर्गमोलान्यतरकालिकशरा-
गुमध्यकालिकशरागुयोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरिति तत्ख-
ण्डसाधकं ज्ञेयम् । एवं सम्पूर्णगुणे सम्मेलनोन्मी-
लनकालयोरन्तरकालोविमर्दस्तत्र मध्यगुहणात् सम्मेलनो-
न्मीलनकालावधिखण्डे तत्साधकं जादाच्छादकमण्डल-
केन्द्रयोरन्तरं विज्ञेयपटले पूर्वापरं कोटिरिति ज्ञेयम् ।
सम्मेलनं जादामण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः । उन्मीलनं
तच्छादकमण्डलादाच्छादितसम्पूर्णजादामण्डलस्य निःसर-
णारम्भः । तत्र स्वर्गमोलसम्मेलनोन्मीलनकालानामन्त-
रान्मध्यकालिकविज्ञेयगुहणम् । भुजकर्णवर्गान्तरपदं को-
टिरिति पूर्वोक्तोक्तमपपन्नम् । जादाच्छादकमण्डलके-
न्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावे मध्यगुहणसम्भवाच्छादकमु-
त्तिर्गन्धनरकलाभिर्द्यदि षट्षटिकास्तदानीतकोटिकलाभिः
का इत्यनुपातेन स्थिति विमर्दखण्डे । तत्र चन्द्रगुहणे
भूभागतेः सूर्यगन्धरोधात् सूर्यगतित्वमित्युपपन्नं द्वि-
तीयलोकोक्तम् रं. ना० ।

अथ स्थित्यर्थविमर्दाधिं व्यसक्तत्वात् साध्यं इत्याह । 'स्थित्य-
र्थनाडिकाभ्यस्ता गतयः षट्षटिभाजिताः । लिप्रादि
प्रगुहे शोधं मोले देयं पुनः पुनः । तद्विज्ञेयैः
स्थितिदलं विमर्दाधिं तथाऽसक्तत्वात् । संसाध्यमन्त्रया पाते
तल्लिप्रादि फलं स्वकम्' सू. सि० ।

'सूर्यचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्थघटीभिर्गुणिताः यथा
भक्ताः फलं कलादि प्रगुहे स्वर्गस्थित्यर्थनिमित्तं सूर्यच-
न्द्रयोर्हीनं मोले मोलस्थित्यर्थनिमित्तं सूर्यचन्द्रयो-
र्देवं योज्यम् । चन्द्रपाते तल्लिप्रादि फलं स्थित्यर्थघटानीतं
कलादिपूर्वं फलं स्वकं स्वगन्धुपद्रवमन्त्रया विपरीतं प्रगुह-
स्थित्यर्थनिमित्तं योज्यं मोलस्थित्यर्थनिमित्तं हीनमि-
त्यर्थः । तद्विज्ञेयैस्तात्कालिकचन्द्रपाताभ्यामानीतशरक-
लाभिः कलानां बहुत्वाद्विज्ञेयैरिति बहुवचनम् ।
विज्ञेयपाभ्यामित्यर्थः । पुनः पुनः स्थितिदलं कार्यम्
अत्रैकं पुनः पदं स्वर्गस्थित्यर्थव्यसक्तं, द्वितीयं मोलस्थित्य-

र्थव्यसक्तं पुनः पदम् । तेन स्वर्गस्थित्यर्थार्थसाधितचन्द्र-
पाताभ्यामानीतशरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्वर्गस्थित्यर्थं संसा-
ध्यम् । मोलस्थित्यर्थार्थसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण
पूर्वाक्षरीत्या मोलस्थित्यर्थं साध्यमित्यर्थः । तन्मोलयमस-
क्तद्वारं स्वर्गस्थित्यर्थानीतचालनेन मध्यकालिकौ
चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वाक्षरीत्या स्वर्ग-
स्थित्यर्थमन्त्रादप्युक्तरीत्या स्वर्गस्थित्यर्थमेवं यावद्विशेषः ।
एवं मोलस्थित्यर्थानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपाता-
वुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वाक्षरीत्या मोलस्थित्यर्थ-
मन्त्रादप्युक्तरीत्या मोलस्थित्यर्थमेवं यावद्विशेष इत्यर्थः ।
ननु स्थित्यर्थविमर्दाधियोरैकरीत्युक्तोः कथं विमर्दाधिमस-
क्तत्वात् साध्यमिति नोक्तमित्यत आह विमर्दाधिमिति । तथा
च स्वर्गमोलस्थित्यर्थसाधनरीत्याऽसक्तयावद्विशेषस्तावत्
स्वर्गमर्दाधिं मोलमर्दाधिं च संसाध्यम् । तथा हि स्थि-
त्यर्थनाडिकाभ्यस्ता इत्यत्र विमर्दाधनाडिकागुहणात् स्वर्ग-
मर्दाधिमोलमर्दाधिं साध्ये । आभ्यां प्रत्येकमसक्तत्वात् स्वर्गम-
र्दाधिमोलमर्दाधिं स्फुटे स्तः । अत्रोपपत्तिः । प्रागुक्तं ज्ञेयं
स्वर्गमोलसम्मेलनोन्मीलनकालिकशरवयादिति तदज्ञानान्म-
ध्यकालिकशरगुहणेन स्थूलं स्थित्यर्थं मर्दाधिं चातो मध्यका-
लात् तदन्तरेण पूर्वागिमकालिकयोस्त्रेण सम्भवात् तत्का-
लवाहितचन्द्रपाताभ्यां विज्ञेयस्तात्कालिको भवति परं
स्थूलः स्थूलस्थित्यर्थार्थानीतत्वात् । अतोऽच्छादानीतं
स्थित्यर्थार्थं पूर्वापेक्षया सूक्ष्ममपि स्थूलमित्यसक्तत्वात् सूक्ष्म-
मिति । तत्र सम्मेलनोन्मीलनकालयोरान्तरागस्वर्गमोल-
सम्भवात् स्वर्गमोलमर्दाधिमिति ध्येयम्' रं. ना० ।

अथ मध्यगुहणस्वर्गमोलकालानाह । 'स्फुटतिचय-
साने त मध्यगुहणमादिशेत् । स्थित्यर्थनाडिकाहीने
ग्रासो मोलस्तु संयुते' सू. सि० ।

'स्फुटतिचयान्काले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः ।
मध्यगुहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत् । मध्यगुहणसम्ब-
न्धेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिचयान्ते तत्सम्भव इति कस्य-
विदुश्चमस्तद्वारणार्थं स्फुटेति स्थित्यर्थघटिकाभिर्गुणे तित्यन्त-
काले ग्रासः स्वर्गः । संयुते स्थित्यर्थघटीभिर्गुणे तित्यन्तकाले
मोलः । तुकारः स्वर्गमोलस्थित्यर्थार्थार्थं स्वर्गमोलकाला-
पिति विषयव्यवस्थार्थकः । अत्रोपपत्तिः । तित्यन्तकाले
जादाच्छादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शा
यावान् भवति ततः पूर्वागिमकालयोर्नून एवातोऽत्र
मध्यगुहणकालः । मध्यगुहणकालात् पूर्वं स्वर्गस्थित्यर्थ-

घटीभिः स्पर्शः । अप्रिमकाले मोक्षस्थित्यर्धघटीभिर्भौतः ।
स्थित्यर्धयोस्तदन्तरूपत्वेन सिद्धेः” र० ना० ।

अथ सम्पूर्णगृहणे निमीलनोन्मीलनकालावस्था
“तद्वदेव विमर्दाधनाडिकाहीनसंयुते । निमीलनो-
न्मीलनाख्ये भवेतां सकलगृहे” सू० सि० ।

“सम्पूर्णगृहणे तद्वत् यथा स्थित्यर्धनाधिके ति-
थान्ते स्पर्शभौतौ तथेत्यर्थः । एवकारात् तद्वच्चरीतिव्यु-
दासः । स्पर्शविमर्दाधनोन्मीलनविमर्दाधघटीभ्यां क्रमेणोन
युते तिथान्ते क्रमेण निमीलनोन्मीलनसञ्ज्ञे स्थाताम् ।
अलोपपत्तिः । मर्दाधस्य मध्यकालात् तदन्तरूपत्वेन
तदूनाधिके तस्मिन् क्रमेण निमीलनोन्मीलने सम्पूर्ण-
गृहण एव भवतः । न्यूनगृहणे तत्सकलपञ्चाघातात्
तदभावः” र० ना० ।

अथेष्टकाले इष्टग्रासनानाधि कोटिकलानयनमाह ।
“इष्टनाडोविज्ञोनेन स्थित्यर्धेनार्कचन्द्रयोः । भुज-
नरं समाहृत्यात् पञ्चाघाः कोटिलिपिकाः” सू० सि० ।
“सूर्यचन्द्रयोर्मध्यन्तरं कलात्मकं गृहणारम्भाद्या इष्ट-
घटिकाः स्पर्शस्थित्यर्धघटिकाधिकानाडिकाभिर्भूतेन स्पर्शस्थित्य-
र्धेन गुणयेत् । अस्यात् पट्टविभक्तप्राप्ताः कोटिकला
भवन्ति । अलोपपत्तिः । इष्टकाले ज्ञाद्यन्तादकमण्डल-
केन्द्रयोरन्तरं विज्ञेयपट्टे कोटिरिति ज्ञेये इष्टघट्यून-
स्पर्शस्थित्यर्धघटिकानां कलाः कोटिः सिद्धाः । पूर्वं स्पर्-
शकालिककोट्याः स्थित्यर्धघटिकानां सिद्धत्वात्” र० ना० ।

“भानोर्गृहे कोटिलिप्रा मध्यस्थित्यर्धसङ्गुणाः । स्फु-
टस्थित्यर्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्रुताः” सू० सि० ।

“अथाल सूर्यगृहणे विशेषमाह । सूर्यस्य गृहणे
उक्तप्रकारेण याः कोटिकलाः सूर्यगृहणोक्तस्य स्थित्य-
र्धानीतस्थित्यर्धेन सङ्गुणिताः स्फुटस्थित्यर्धेन सूर्यगृह-
णधिकारोक्तेन भक्ताः सत्यः स्रुताः कोटिकलाः सूर्य-
गृहणतत्त्वैरेकताः । अलोपपत्तिः । सूर्यगृहणे स्पर्श-
भौतान्यतरमध्यकालयोरन्तरस्य स्थित्यर्धत्वात् तस्य च स्फु-
टशरोद्भूतस्थित्यर्धलम्बनान्तरैकसंस्कारमितत्वात् स्रु-
टस्थित्यर्धतुल्यता उक्तरीत्यानीताः कोटिकलाः । अमेचिताय
स्रुटशरोद्भूतस्थित्यर्धतुल्यता । एतत् कोटिसम्बद्धं ज्ञेयम्
स्थित्यर्धज्ञेयान्तरगतत्वात् । स्रुटस्थित्यर्धस्य लम्बनान्तरैकसं-
स्कारानुक्तिप्रसङ्गः । अतः स्रुटस्थित्यर्धेनैता आगताः को-
टिकलास्तदा स्रुटशरोद्भूतजमध्यमरूपस्थित्यर्धेन का ?
इति स्फुटाः कलाः सिद्धाः र० ना० । ‘लोपो भुजस्त-

योर्गर्गयुतेर्भूल’ अथस्तु तत् । मानयोगार्धतः प्रोक्तम्
ग्रासस्तात्कालिको भवेत्” सू० सि० ।

“अथेष्टग्रासनयनमाह । दोषो विज्ञेयो भुजः, को-
टिभुजयोः कर्णसापेक्षत्वादाह तयोरिति । कर्णस्तु तयोः
कोटिभुजयोर्वर्गयोगान्मूलं सिद्ध एव । तत् कर्णवर्गात्मकं
मूलं स्यात्प्राक्कमानैकधाधोविशोध्य शेषं तात्कालिकः
कल्पितेष्टकालसम्बन्धो ग्रासोऽवान्तरग्रासः स्यात् । अलो-
पपत्तिः ज्ञेयं पूर्वं प्रतिपादितम् । स्पर्शकाले मानैक्य-
खण्डस्य कर्णत्वात् ज्ञेययोः रूढयोर्मध्यकालावधित्वादिकर्णानं
मानैक्यखण्डमित्यग्रास एव” र० ना० । “मध्यगृहणतत्त्वो-
न्मिष्टनाडोर्विशोधयेत् । स्थित्यर्धान्मौलिकाल्क्षणं प्राग्व-
क्ष्यं तु मौलिके” सू० सि० । “अथ मध्यगृहणानन्तरमित्यग्रा-
सानयनमाह । “मध्यगृहणकालादूर्ध्वमनन्तरम् । चकारो
विशेषार्थकस्तुकारपरः । इष्टघटिकाः कर्म । मौलिकान्मो-
लकालसम्बद्धात् स्थित्यर्धात् । न स्पर्शस्थित्यर्धात् । विशेषयेत्
गणक इति कलाज्ञेयः । शेषं कोटिलिप्रादिग्रासानय-
नानां गणितकर्म प्राग्वद्भुजान्तरं समाहृत्यादियुक्तप्र-
कारेण ज्ञेयात् । मौलिके मोक्षस्थित्यर्धान्तरगतेष्टकाले
तद्विशेषे ग्रासः शेषसुर्विरतो ग्रासोऽवान्तरग्रासो भ-
वति । न पूर्ववद्वतः । अलोपपत्तिः । मध्यगृहणात्
पूर्वमित्यग्रासस्य गृहणारम्भावधिकस्य स्पर्शस्थित्यर्धसम्ब-
त्वादागते ग्रास उपचयात्मकः । नावशिष्टः । अवशिष्ट-
मण्डलस्य शुद्धत्वेन गृह्यत्वासम्भवात् । एवं मध्यगृह-
णानन्तरमित्यग्रासस्य मोक्षस्थित्यर्धान्तरगतत्वादुक्तरीत्यानीतो
ग्रासोऽपचयात्मकः । न शुद्धविषयदर्शनात्मकः । गृह्यत्वा-
भावात्” र० ना० । “ग्राह्यग्राहकयोगार्धाद्धोऽध्याः स्रु-
जलिपिकाः । तद्वर्गात् प्रोक्तम् तत्कालविज्ञेयस्य कति
पदम् । कोटिलिप्रा रवेः स्रुटस्थित्यर्धेनाहता हृताः ।
मध्येन लिप्रास्तद्व्याध्याः अतिविज्ञासनाडिकाः” सू० सि० ।
“अथामीष्टग्रासादिकालानयनमाह ज्ञाद्यन्तादकमानैक्य-
खण्डादमीष्टग्रासकलाः शोध्यः शेषस्य वर्गादमीष्टग्रास-
कालिकविज्ञेयस्य वर्गं विशेष्य शेषस्य मूलं कोटिकलाः ।
सूर्यगृहणे विशेषमाह रवेरिति सूर्यस्य गृहणे इति शेषः
भानोर्गृह इति पूर्वसूक्तेः । उक्तप्रकारेण याः कलास्ता
मध्यगृहणकालस्पर्शभौतान्यतरकालयोरन्तररूपेण स्रु-
टस्थित्यर्धेन गुण्याः । स्रुटशरोत्पन्नस्थित्यर्धेन मध्यमेन भक्ताः
फलं कोटिकला भवन्ति । स्थितिपत् स्थित्यर्धसाधनरीत्या ।
“पञ्चा सङ्गुण्य सूर्योन्मौलिकान्तरविभाजिताः” इत्युक्तेन

तासां कोटिकलानां घटिका यास्ता अमीष्टग्राससम्बन्धितघटिकाः सूर्यभोगान्तरस्थित्यर्थान्तर्गताः क्रमेण मध्यग्रहणाख्येया गता वा भवन्ति । अत्रोपपत्तिः पूर्वोक्तव्यत्यासात् सुगमतरा । परन्तु स्वाभीष्टग्रासकालिकशरत्ताने स्फुटम् । तच्छरत्ताने मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलम् । अतएव भास्कराचार्यैः “कालसाधने तत्कालवागेन सङ्गः स्फुट इत्युक्तमिति” रङ्गः ।

अथ वक्ष्यमाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवलनानयनमाह ।

“नतज्वालज्ज्याभ्यस्ता विज्याप्रा तस्य कर्मिकम् । वलनांशाः सौख्यवास्याः पूर्वापरकपालयोः । राशित्वयुताङ्गाङ्गात् क्रान्त्यैर्दिक्स्मैर्युताः । भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता” सू० सि० ।

“यत्कालिकं वलनं कर्तुमिष्टं तात्कालिकं नतं, चन्द्रग्रहणे चन्द्रस्य, सूर्यग्रहणे सूर्यस्य साध्यम् । तद्यथा सोदयात् स्वास्तादृशेषघटिकाः स्वेदिनार्धान्तर्गताः स्वेदिनार्धादुनाः क्रमेण पूर्वापरनतघटिका भवन्ति । तद्वत् नवतिगुणं स्वेदिनार्धभक्तं नतंशास्तेषां ज्ञा नतज्ज्यैर्त्यर्थः । स्वेदशास्त्रांशज्ज्या गुणिता विज्यावा भक्ता फलं धनुः कलात्मकं पटिभक्तं पूर्वापरकपालयोः पूर्वापरनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणा वलनांशा भवन्ति । यत्कालिकं वलनं तात्कालिकादुग्राङ्गाङ्गाशित्वयुतात् सायनांशाद्यैः क्रान्त्यैर्दिक्स्मैर्युतास्तेषां ज्ञा, भेदे भिन्नदिक्तेऽन्तरात् क्रान्त्यैर्वलनांशयोरन्तराज्ज्या सप्तत्यङ्गुलैर्भक्ता शेषदिका । अङ्गुलात्मकत्वेन हरसोद्देशादङ्गुलादिका वलना भवति । अत्रोपपत्तिः । समष्टत्पूर्वापरादिदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तपूर्वापरादिदिशो यावतान्तरेण वलिता उत्तरांशं दक्षिणांशं वा वलनांशाः । तदानयनार्थं प्रथमतः समष्टत्तानुवृत्तदिग्भ्यो विषुवद्वृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदायनम् । तथा हि समप्रोतवृत्तं ग्रहचिह्नस्य समविषुवद्वृत्तयोरेव लग्नं तत्प्रदेशावस्थान्तरे प्राच्योरन्तरं वलनं तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरं पूर्वकपालस्य पक्षे समष्टत्प्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या उत्तरादुत्तरम् । पश्चिमकपालस्य तु समष्टत्प्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या दक्षिणत्वाद्दक्षिणम् । तत्र वलितजस्ये ग्रहे तदन्तरमज्ञां यत्तुल्यम् । यास्योत्तरवृत्तस्य पक्षे तदन्तराभावः । अतो यदि विज्यातुल्यवा नतकालज्ज्याऽन्तज्ज्यातुल्यावपलनज्या तदेष्टनतज्ज्या केतुपुतागताज्ज्याया धनुराद्यं वलनस-

क्तपपन्नम् । द्वितीयं तु विषुवद्वृत्तदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदायनं वलनम् । तथा हि ध्रुवोत्तरेण ग्रहचिह्नस्य विषुवद्वृत्तयेत्वासन्नं लगति तत्स्थानाच्चतुर्थांशान्तरे यत् स्थानं तद्विषुवत्प्राची । तस्या ग्रहचिह्नात् विभान्नरितक्रान्तिवृत्तप्राची यदन्तरेण तदायनं वलनम् । तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरम् । उत्तरायणस्य पक्षे उत्तरं, दक्षिणायनस्य पक्षे दक्षिणम् । तत्तुल्यमन्वावभावात्मकम् गोलसंज्ञा परमक्रान्तिवृत्तमतः स विभक्रान्तिवृत्तं सविभग्रहगोलदिक्कमित्युपपन्नं राशित्वयुताङ्गाङ्गात् क्रान्त्यैरिति । हयोरवलनयोरेकदिक्ते समष्टत्प्राचीतः क्रान्तिवृत्तप्राची तद्योगरूपस्फुटवलनान्तरेण वलनदिश भवति । भिन्नदिक्ते तु वलनान्तररूपस्फुटवलनान्तरेण शेषदिशि भवति । तज्ज्या स्फुटवलनज्या विज्यावृत्ते । अथ परिलेख एकोनपञ्चाशन्तव्यासाध्वं वृत्ते दानार्थं विज्यावृत्ते यदीयम्, तदैकोनपञ्चाशन्तज्या केतुपुताते प्रमाथेच्छ्वोरिच्छापवर्तनाद्वरस्थानेऽधोऽवयवत्वागात् सप्रतिः । अतो दिक्स्मैर्युता इत्याद्युपपन्नम्” रङ्गः ।

अथ कलात्मकविम्बविज्ञेपादीनामङ्गुलीकरणमाह ।

“सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनाधोपं फलेन तु । जिन्द्याद्विज्ञेपमानानि तान्येधामङ्गुलानि तु” सू० सि० ।

“दिनमानमज्ञेनाधिकम् इत्यध्यर्धं स्वर्धयुक्तमित्यर्थः ।

अमीष्टकालिकोन्नतघटीभिः सहितं दिनाद्वेन भक्तं फलेन । तुकारो यदुग्रहणं तस्य दिनमानोन्नते ग्राह्ये इत्यर्थकः । विज्ञेपग्राह्यग्राहकविम्बमानानि । तानि पूर्वोक्तानि कलात्मकानि । ग्राहादिकमपि ध्येयम् । भजेत् । तुकारात् फलमेषां कलात्मकानामङ्गुलानि भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । उदयास्तकावे विम्बकिरणानां भूमिगोलावरुद्धत्वेनालोहविम्बकिरणानां नयनप्रतिचित्रनानर्हत्वादिभ्यं व्यक्तत्वान्महद्भासे । तत्राङ्गुलात्मकं विम्बं कलाव्यात्मककाङ्गुलप्रमाणेन भवति । समध्यस्ये ग्रहे तु विम्बस्य सर्वकिरणानवरुद्धत्वाद्ययनप्रतिघाताच्च सूक्ष्मं विम्बं भासते । तत्राङ्गुलात्मकं विम्बं कलाचतुष्टयात्मककाङ्गुलप्रमाणेन भवति । ततोदयास्तकावे शङ्कोरभावात् समध्यस्ये तस्य विज्यातुल्यत्वात् विज्यातुल्यशङ्कावुदयकालिककाङ्गुलमानस्य कलाव्यात्मककाङ्गुलसुपचयो लभ्यते तदेष्टशङ्को क ? इत्यनुपातेनामोष्टकावे फलं त्वयमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति । अत एव

भास्कराचार्यैरुदयास्तकाले सार्द्धद्वयं कलाबलमानम-
ङ्गोक्तम् “विश्वोदृतस्तत्समवेद्यशङ्कुः सार्द्धद्वियुक्तो-
ऽङ्गुललिप्तिकाः स्युः” इत्युक्तम् । तत्र भगवता लोका-
नुकम्पया स्वल्पान्तरत्वाच्च मध्याह्नेऽपि कलाबलतुल्यात्मका-
ङ्गुलमङ्गीकृत्य दिनाङ्गं तस्य परमोन्नतकाल एवोपचयस्तदे-
ष्टोन्नतकाले क इत्यनुपातागतफलसक्तं त्वयं कला एका-
ङ्गुलमानमभोदकाले । तत्र दिनाङ्गभक्तोन्नतकालस्य फल-
स्वरूपत्वात् त्वयाणां समच्छेदतया योजने त्रिगुणितं
दिनाङ्गं सार्द्धैरङ्गुलदिनमानरूपसुन्नतकालवृत्तं दिनाङ्ग-
भक्तमिति सिद्धम् । तत एतत्कलाभिरेकाङ्गुलं यदा तदे-
ष्टककलाभिः किमित्यनुपातेन कलात्मकानामङ्गुलैककरणमु-
क्तसुपपन्नम्” रङ्गः । इति चन्द्रगृहणाधिकारः ।

अथ सूर्यग्रहणाधिकारश्चात्र विशेषः ।

“मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः । अथोदङ्म-
ध्यमक्रान्तिसाप्ये नावनतैरपि” सू० सि० । “सूर्योऽभावास्या-
न्तकालिके मध्यलग्नसमे सति दिनमध्यस्थाने ऊर्ध्वं यास्यो-
त्तरवृत्ते लग्नः क्रान्तिवृत्तप्रदेशो मध्यलग्नं त्रिप्रस्थाधि-
कारोक्तम् । तन्मुख्ये सति मध्याह्न इति फलितम् ।
हरिजस्य लग्नस्य भूवृत्तजित्जराङ्गम्वनोत्पत्तेर्लग्नस्यापि
जित्जरावाचकहरिजशब्देनाभिधानात् सम्भव उत्पत्तिर्न ।
तत्र लग्ननाभावः इत्यर्थः । लग्नयोर्द्वयजित्जराङ्गम्वनोत्प-
त्तिप्रदेशयोः संलग्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोर्मध्यम् ऊर्ध्वं मध्य-
प्रदेशयोस्त्रिभोनलग्नमित्यर्थः । प्रयोगस्तु मध्याह्न इतिवत् ।
तत्तुल्ये के लग्नस्याभाव इति । नल्लभावस्थानमाह ।

अथेत्यादि । अक्षांशा उत्तरा ये मध्यमस्य मध्यलग्नस्य
क्रान्त्यंशाः । अत्र मध्यलग्नशब्देन दृश्यभावस्त्रिभोन-
लग्नं वा याहासुभयपक्षेऽप्युच्यते । अनयोस्तुल्यत्वेऽवन-
तेर्नतेः । अपिशब्दात् सम्भवाः नाभाव इत्यर्थः । न
स्वपिशब्दाङ्गम्वनस्यापि तत्राभावः । उत्तरक्रान्त्यङ्गयो-
स्तुल्यत्वे मध्यलग्नतुल्यार्कत्वाभावेऽपि तदभावापत्तेः ।
अत्रोपपत्तिः । अभावास्यान्तकाले समी सूर्यचन्द्रौ ।
तत्र चन्द्रशराभावे भूगर्भाद्वीक्षमानं सूर्यमर्कस्याना-
वधि चन्द्रं स्मृशब्देवेति भूगर्भेऽष्टादशत्वं चन्द्रस्य सूर्यस्य
आद्यात्वं सम्भवति । तत्र सदुप्याणामवस्थाङ्गुष्ठे तेषां
सत्त्वाच्च भूवृत्ताद्वीक्षमानमर्कोपरि सूर्यं चन्द्रं न लगत्वेव ।
किन्तु चन्द्राधिष्ठानगोले । चन्द्रचिह्नादूर्ध्वं लगति । तत्र
यदा चन्द्र आयाति तदा भूवृत्ते सूर्यस्य चन्द्रस्यादको
भजति । यदा तु स्वमध्ये सूर्यस्तदा भूगर्भसूर्यं भूवृ-

त्वं च सूर्योपरिगमेकमेव चन्द्रे लगतीति भूवृत्तेऽ-
मानकाले चन्द्रस्यादको भवति । अत एव भूगर्भवृत्त-
सूर्यान्तरं लग्नस्य । भूवृत्तसूर्यात् सूर्योपरिगाङ्गान्धाधि-
ष्ठानाकाशगोले चन्द्रस्य शरभत्वे चन्द्रचिह्नस्य वा लग्नित-
त्वात् । अत एव भास्कराचार्यैरुक्तम् “दृग्गर्भसूर्ययो-
रैक्यात् स्वमध्ये नास्ति लग्नस्य” इति । अथ चन्द्रा-
धिष्ठानगोले भूवृत्तसूर्यमर्कोपरिगतं चन्द्रचिह्नादूर्ध्वं
चन्द्रदिग्दृष्टे यदंशैर्लगति तल्लग्नं दृग्दृष्टाकारक्रान्ति-
वृत्ते भवति । यदा तु दृग्दृष्टाद्विभं क्रान्तिवृत्तं तदा
भूवृत्तसूर्यं चन्द्राधिष्ठानगोले चन्द्रादूर्ध्वं यत्र
लग्नं तत्र चन्द्रगोलस्य क्रान्तिवृत्तयास्योत्तररूपकदम्बप्रो-
तवृत्तमानोद्य चन्द्रगोलस्य क्रान्तिवृत्ते यत्र लग्नं तच्चन्द्रचि-
ह्नाधोरन्तरं क्रान्तिवृत्ते पूर्वापरं स्फुटलग्नस्य कलाः कोटिः
चन्द्रस्य क्रान्तिवृत्तानुसारेण गमनात् प्रोतवृत्ते क्रान्ति-
वृत्तदृग्दृष्टयोरन्तरं यास्योत्तरं कलात्मकं नतिर्भुजः ।
भूगर्भवृत्तसूर्यान्तरं दृग्दृष्टे कलात्मकं दृग्दृष्टं कर्षः ।
दृग्दृष्टस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्तिवृत्ते तयोरेनरा-
भावाङ्गम्वनाभावः । यास्योत्तरमन्तरं दृग्दृष्टं नतिरे-
वोत्पन्ना । दृग्दृष्टाकारक्रान्तिवृत्ते तु दृग्दृष्टमन्त्रेव क्रान्ति-
वृत्ते तयोरेनरमिति लग्नस्युत्पत्तिर्न लक्ष्यभावश्च ।
तथा च दृग्दृष्टस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे त्रिभोनलग्न-
स्थानेऽर्को भवति । तद्वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तयास्योत्तरत्वे नो-
दयास्तलग्नमध्यवर्तित्वेन लग्नस्यानात् विभान्तरित-
त्वात् । न हि क्रान्तिवृत्ताद्यास्योत्तरान्तरानार्थं सम-
प्रोतवृत्तमङ्गीकार्यम् । येन दृश्यभावतुल्यार्कं लग्नना-
भाव उपपन्नः स्यात् क्रान्तिवृत्तस्य गोलेवृत्तत्वेन सम-
प्रोतवृत्तस्य देशवृत्तत्वेन सम्बन्धाभावात् । अत एव भग-
वता सर्वज्ञेन नतिसाधनार्थमप्ये हक्लोपः कदम्बप्रो-
तवृत्ते त्रिभोनलग्नस्यैव साधितः । हक्लोपभावे त्रिभो-
नलग्नस्य स्वमध्यस्थत्वेन तदा तस्य दृश्यभावतुल्यत्वेन द-
ृश्यभावनांशाभावाद्दृक्लोपभावात् । तदा त्रिभोनलग्नस्य
नतांशाभावश्च । नतांशाभावस्तज्जांशतुल्योत्तरक्रान्तौ तु सार्धं
स्थलाङ्गोकारे तु दृश्यभावस्यैव नतांशोन्नततज्जो हक्लोप-
दृग्गती नतिरुत्पन्नाः साधनार्थं समनन्तरमेव भगवतोक्ते न
तु वस्तुतुम् । आयासेन हक्लोपसाधनस्योक्तस्य वैयर्थ्या-
पत्तेः” रङ्गः ।

“देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः । लग्नस्यार्थापि
पूर्वान्द्यदिग्वशाच्च तथोच्यते” सू० सि० । “देशविशेषेण काल-

विशेषेणावनतिसम्भवो नतिकालोत्पत्तिर्गोचरिष्यति यथा भवति । लङ्घनस्यापि ससञ्चये । त्रिभोनलङ्घनस्यानात् पूर्वोपरदिगनुरोधात् । चकारात् सम्भवो देयकालविशेषेण यथा भवतीत्यर्थः । तथा तत्तुल्येन नतिलङ्घने खानयनद्वारा मया कथ्यते" रङ्ग० । तत्रोपयुक्तासु दद्याभिधामाह । "लङ्घनं पर्वविनाङ्गीनां कुर्यात् स्त्रीरुदयासुभिः । तज्जगन्त्यापक्रमज्जघ्नो लम्बज्जाप्रोदयाभिधा" सू० सि० । "स्त्रीः स्वेदीयैरुदयासुभी राशुदयासुभिः पर्ववटिकानां लङ्घनं गणकः कुर्यात् । पर्वान्तकालिकं लङ्घनं साध्यमित्यर्थः । यद्यपि पूर्वं लङ्घनसाधनं स्वेदीयैरोक्तमिति स्त्रीरुदयासुभिरिति व्यर्थं तथापि समनन्तरदेव दग्गतावसाधनोक्त्या कस्यचित्त्वङ्घनं व्यजोक्त्यैरेवात्र साध्यमिति भवत्यवारणाय पुनरुक्तिः । तस्य लङ्घनसाधनं संस्कृतस्य ज्ञा भुजज्ञा परमक्रान्तिगुण्या स्वेदीयलम्बज्जया भक्ता फलसदयसञ्ज्ञं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । लङ्घनक्रान्तिज्जासाधनायं लङ्घनभुजज्ञायाः परमक्रान्तिज्जा गुणस्तिज्जा हरस्ततो लम्बज्जा कोटी त्रिज्जा कर्णसदा लङ्घनक्रान्तिज्जाकोटी कः कर्ण इत्यनुपाते त्रिज्ज्योर्नोशास्त्रमभुजज्ञा परमक्रान्तिज्जा गुणलम्बज्जया भक्ता फलं लङ्घनस्याया । इयं भगवतोदयसञ्ज्ञोक्ता लङ्घनस्वेदीयसञ्ज्ञत्वात् उदयसम्बन्धाच्चेत्युक्तमुपपन्नम्" रङ्ग० । "तदा लङ्घोदयैर्लङ्घनं मध्यसञ्ज्ञं यद्योदितम् । तत्क्रान्त्यंशंशयोगो दिक्क्षाम्येऽनरमन्यथा । शेषं नतंशस्तन्मौर्वी मध्यज्जा साभिधीयत" सू० सि० । "अत्रोपयुक्तां मध्यज्जामाह । तदा पर्वान्तकाले लङ्घोदयैर्व्यज्जदेशे यराशुदयैर्योदितं पूर्वोक्तप्रकारेण जातकपङ्क्तुक्तनतघटीभिर्धनसृष्टं यथायोग्यं मध्यसञ्ज्ञं लङ्घनं दग्गमभावात्कं साध्यम् । अत्र लङ्घनसम्बन्धेन स्वेदीयराशुदयासुग्रहणज्ज्यावारणाय लङ्घोदयैरित्युक्तम् । तस्य दग्गमभावस्यायमांशसंस्कृतस्य क्रान्तिः स्वेदीयानांशः । अनशेयौग एकदिक्को कार्यः । अन्यथा भिन्नदिक्कोऽनरं तयोरेव शेषं संस्कारदिक्का नतांशान्ते प्रां ज्ञा कार्यो सा मध्यलङ्घननतांशज्जा मध्यज्जोच्यते तत्त्वम्बन्धात्" रङ्ग० । "अथास्यामुपयुक्तां हक्त्वेपं लम्बनोपयुक्तां हग्गतिंवाह । मध्यादयज्ज्याभ्यस्ता त्रिज्जाप्रा वर्गितं फलम् । मध्यज्ज्यावर्गविहितं हक्त्वेपः शेषतः पदम् । तत्रिज्ज्यावर्गविशेषान्मूलं शङ्कुः स हग्गतिः" सू० सि० । "पूर्वोक्तमध्यज्जा पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्जया अस्या

ज्जारूपत्वाज्ज्येवुक्तम् । गुणिता त्रिज्जया भक्ता फलं वर्गितं वर्गः सञ्ज्ञातो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः । मध्यज्ज्याया वर्गे विहितं हीनं वर्गितं फलं कार्यम् । शेषान्मूलं हक्त्वेपः स्यात् । हक्त्वेपत्रिज्ज्योर्वी वर्गो तयोरनन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुहग्गतिमञ्जो भवति न तु शङ्कुमात्रम् । अत्रोपपत्तिः । त्रिभोनलङ्घनस्य हग्गखानयनायं ज्ञेयम् । मध्यलङ्घनज्ज्याकर्णस्तिभोनलङ्घनस्य यास्योत्तरहत्तात् प्रागपरस्थितत्वेन तत्तत्त्वस्तिहान्तरस्थिततदीयज्ज्यसंप्रदेशांशज्ज्या कोटिः । मध्यलङ्घनत्रिभोनलङ्घनान्तरांशज्ज्या क्रान्तिहत्तस्यो भुजः । अत्र भुजानयनं चेदयलङ्घनस्यक्रान्तिहत्तप्रदेशः प्राक्स्तिक्तात् तदपान्तरेणोत्तरदिक्षिणो भवति । एवमन्तलङ्घनप्रदेशः परस्तिक्ताहृत्तिणोत्तरः । तदनुरोधेन च त्रिभोनलङ्घनप्रदेशक्रान्तिहत्तीययास्योत्तरहत्तरूपतद्हग्गत्तं क्षितिजे यास्योत्तरहत्तक्षितिजसम्मातात् तदापान्तरेण लङ्घनसम्बन्धं भवति । अतस्तिज्जातल्लमध्यलङ्घनज्ज्या लङ्घनापान्तस्यो भुजक्षदाभीततद्दहग्गत्तया क इत्यनुपातेन स फलसञ्ज्ञः । तद्दग्गोनामध्यलङ्घनज्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलङ्घनस्य हग्गत्ता हक्त्वेपाख्या । एतद्दग्गोनात् त्रिज्जावर्गान्मूलं त्रिभोनलङ्घनस्य हग्गतिमञ्जुः । अत्रेदमवधेयम् । त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलङ्घनस्य शङ्कुहग्गत्ते हग्गतिहक्त्वेपतुल्ये न भवतः । किन्तु हग्गतिहक्त्वेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिकी भवतः सर्वदा भूजोक्तमनुभवात् । अत आनीतोदयं हक्त्वेपस्तिभोनलङ्घनलङ्घनलक्षितोऽपि न त्रिज्जातुल्यः । किन्तु फलवर्गेन त्रिज्जावर्गपदरूपत्रिज्ज्याहत्तज्ज्यासार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो हग्गत्तयास्तिज्जातुल्यत्वेन त्रिज्जाहत्तपरिणतो हक्त्वेपस्तिभोनलङ्घनस्य हग्गत्ता स्फुटहक्त्वेपरूपा । अस्यास्तत्रिज्जावर्गोत्तादिना हग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलङ्घनशङ्कुरूपा । एतदुक्तिः खलान्तरत्वाद्गणितसुखाधिपलातुना कृता । त्रिप्रश्नक्रियागोरवभियेतन्मार्गान्तरलाघवादुक्तमिति" रङ्ग० ।

अथ लाघवाहक्त्वेपहग्गती गणितसुखाद्यमाह ।

"नतांशबालुकोटिज्जे स्फुटे हक्त्वेपहग्गती" सू० सि० ।

"दग्गमभावनतांशानां भुजकोज्योर्नतांशतदूननपतिरूपयोरनयोज्जे क्रमेण हक्त्वेपहग्गती अस्फुटे स्थूले । यदा स्फुटे प्रागुक्ते हक्त्वेपहग्गती विज्ञाय गणितलाघ-

वार्थं दशमभावनतांशुभुजकोशोर्जो तत्स्थानापन्ने स्यात्ते ।
अत्रोपपत्तिः त्रिभोनलग्नस्य दशमभावासन्नत्वेन
दशमभावस्य व्याख्योत्तरदत्तस्यत्वेन साधवार्थं दशमभाव-
मेव त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तद्वतांशज्या मध्यज्यारूपा
त्रिभोनलग्नार्कस्यैव । उच्चतज्याशङ्कुहृत् गतिः । इद-
मतिस्सूलम् । यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलग्नं दशमभावपर-
तया व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति । प्रयास-
साधितदृक्चेष्टगती प्रागुक्ते सूत्रे व्यप्यतिस्सूत्रे
इति ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु “त्रिभोनलग्नस्य दिना-
र्धजाते नतोच्चतज्ये यदि वा सुसार्थम्” इति यदुक्तं
तदस्मात् सूत्रमिति ध्येयम्” इति ।

अथ लम्बनोपयुक्तच्छेदकथनपूर्वकं लम्बनानयनमाह ।

“एकज्यावर्गतज्ये दो लब्धं दृग्गतिजीवया । मध्य-
लग्नार्कविक्षेपज्या छेदेन विभाजिता । रवीन्दोलम्बनं ज्ञेयं
प्राक् पश्चादुचटिकादिकम्” सू० सि० ।

“एकराशिज्याया वर्गात् दृग्गतिजीवया प्रागुक्तदृग्गत्या
दृग्गतेस्त्रिज्यारूपत्वेन ज्यारूपत्वाज्जीवयेति स्वरूपप्रति-
पादनम् । भागहरणेन लब्धं छेदसञ्ज्ञं स्यात् । अथ
मध्यलग्नस्य त्रिभोनलग्नं दर्शान्कालिकं नतु दशमभावः
तात्कालिकः सूर्यः अनयोरन्तरस्य त्रिभानधिकस्य ज्या
छेदेन प्राक्साधितेन भक्ता फलं चटिकादिकं प्राक्
पश्चात् त्रिभोनलग्नरूपमध्यलग्नस्यानात् पूर्वापरविभागयोः
सूर्यचन्द्रयोस्तुल्यं लम्बनं ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः “त्रि-
भोनलग्नार्कविशेषशिङ्गिनी कृताहता व्यासदलेन भाजिता ।
कृतात् फलाद्विभक्तमध्यज्या त्रिजीवया प्राक् चटिकादि
लम्बनम्” सि० शि० सूत्रं लम्बनानयनसूत्रम् ।
मध्यलग्नस्य त्रिभोनपरत्वम व्याख्यानान्मध्यलग्नार्कवि-
क्षेपज्या त्रिभोनलग्नार्कविक्षेपशिङ्गिनीरूपा जाता ।
इयं चतुर्गुणा त्रिभोनलग्नशङ्कुहृत्पदगत्या च गुण्या त्रि-
ज्यावर्गेण भाज्येति लम्बनानयनप्रकारेण सिद्धम् । तत्र
चतुर्ज्यावर्गयोगुणहरयोगुणापवर्तनेन हरस्थान एक-
राशिज्यावर्गः सिद्धः । अत्रापि दृग्गतेकराशिज्यावर्गै
गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थान एकज्यावर्ग इत्यादिना
छेद उपपन्नः हरस्य छेदाभिधानात् । अतो मध्य-
लग्नार्कैलाद्युक्तसुपपन्नम् । लम्बनघटीभिरुभयोश्चालनं
वक्ष्यमाणमणित व्यावश्यकमिति सूचनार्थं रवीन्दोलम्बन-
मित्युक्तम् । अन्यथा दर्शान्काले सूर्यगतमूढसूत्रा-
चन्द्रकजायां चन्द्रविज्ञस्य तदुचटीभिर्लम्बितत्वादुदयोः

तदुपपत्तिः । त्रिभोनलग्नसमेर्के लम्बनाभावात् पूर्वा-
परविभागे सूर्ये सति लम्बनं भवतीति प्राक् पश्चादि-
त्युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । लम्बनानयने मध्यलग्नस्य
त्रिभोनलग्नस्यैव छेदः पूर्वसाधितसूत्रदृग्गत्या सूत्रो
नतांशेत्यादिदृष्टोतस्य लङ्गत्या स्यूल इति । एवं मध्य-
लग्नस्य दशमभावार्थं तु विपरीतमिति” इति ।

अथ मध्यमृहणकालज्ञानार्थं तिथौ लम्बनसंस्कारं
तदसकत् साधयामिति च ह ।

“मध्यलग्नार्कधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् । धन-
मूलेऽसकत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरोभवेत्” सू० सि० ।

“सूर्ये मध्यलग्नं त्रिभोनलग्नं तस्मादधिके सति तिथ्य-
न्तादृशतिथ्यन्तकालादागतं लम्बनं शोधयेत् । सूर्ये त्रि-
भोनलग्नान्तादूने सति तिथ्यन्तकाले लम्बनं धनं युतं
कार्यम् । एवं कर्म गणितमसकत् सञ्ज्ञः कार्यम् । अ-
यमर्थः । तिथ्यन्तकालिकः सूर्यो लम्बनघटीभिः क्रमेण
पूर्वाधिमकाले चाल्यो लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तेऽर्के भवति
तस्मात्लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तकाले लग्नदशमभावौ प्रसाधय
पूर्वात्तरीत्या लम्बनं साधयम् । इदमपि केवलति-
थ्यन्ते संस्कार्योत्तरीत्या लम्बनं केवलं तिथ्यन्ते
संस्कार्यम् । अस्मादपि लम्बनं तिथ्यन्ते संस्कार्यमि-
सकृदिति । गणितावधिमाह । यावदिति । सर्वं गणितं
लम्बनादि यावद्यपरिवर्तविधि स्थिरोभवेत् । अविलम्ब-
नं यावदविशेष इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः दर्शान्काले-
रविगतमूढसूत्राचन्द्रस्याधो लम्बितत्वेन त्रिभोनलग्नान्तादूने
रवौ ज्ञानिदृष्टे पूर्वापरान्तराभावेनैकसूत्रस्थितत्वरूपयुति-
दर्शान्कालाच्चलनकालेनाप्ये भवति शीघ्रचन्द्रस्य स-
न्दर्भवितः पृष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रवौ चन्द्रस्य पुरः
स्थितत्वेन दर्शान्काल लम्बनकालेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो
दर्शान्कालो लम्बनसंस्कृतो मध्यमृहणकालः स्यात् ।
युतिकालस्य मध्यमृहणकालत्वात् । परन्तु तावता लम्बन-
कालेन सूर्यस्यापि ज्ञानिदृष्टे चलनाच्चलनसंस्कृतदर्शान्-
काले रविगतमूढसूत्राचन्द्रस्य लम्बितत्वं स्यादेवेति मध्य-
मृहणकालस्तु सिद्धः । न हि सूर्यो धनलम्बनं कणलम्बने
चन्द्रस्य लम्बनकाले स्थिरो येन तथोयुतिः सकृता स्यात् ।
अतस्तादृगकालात् पुनस्तात्कालिकं लम्बनं प्रसाधय दर्शान्-
ते पुनः संस्कार्यम् मध्यमृहणकालः स्यात् । एवं तादृश-
लम्बनसंस्कृतदर्शान्तेऽपि तयोर्भूषणसूत्रस्याभावात् पुन-
र्लम्बनं साधयम् । तत्संस्कृतो दर्शान्को मध्यमृह इत्य-

सकृद्विधिना यदा लम्बनं पूर्वैकलम्बनद्वयं सिध्यति तदावश्यं तादृशलम्बनसंस्कृतदर्शनरूपमध्याह्नकाले भूषणसूत्रे तयोः सन्निवेशः यत्कदा सूर्यगतभूषणसूत्रचन्द्रयोरनराभावेन पूर्वागतलम्बनद्वयलम्बनस्य पुनः सिद्धिः अन्यथा तल्लम्बनानुपपत्तेः । तस्मान्मध्याह्नकालोऽसकृदावद्विधेयः साध्या इत्युपपन्नं मध्याह्ननेत्यादि" रङ्ग० ।

अथ नतिसाधनम् । "इक्ष्वेपः शीततिष्मांश्चोर्मध्यमलम्बनराहतः । तिथिप्रतिपद्यया भक्तो लब्धं साऽवनतिर्भवेत्" सू० सि० । "इक्ष्वेपः प्रागानीतः शीततिष्मांश्चोर्मध्यमलम्बनराहतः कलात्मिके तयोरनरेण युगितया विज्यया भक्तः फलं सा देयकालविशेषाभ्यां या गोले सिद्धा भवति सैवात्र गणिते नतिर्भवेत् । अलोपपत्तिः यदा क्रान्तिवृत्तं दृग्गुत्ताकारं तदा नल्यभाव इति प्रायुक्तम् । तत्र लिभोनलम्बनस्य समध्याह्नस्यत्वेन इक्ष्वेपाभावः । यत्र च पञ्चानां शास्त्रात् देशे लिभोनलम्बनस्य नितिः स्वत्वेन परमा नतिः । परमास्तु नतिकला सूर्यमन्वितिजाङ्गूष्वलितिजस्य मूल्यासार्धान्तरेणोन्नीतत्वात्, गतिजोर्जनैर्दीप्त्यन्तरकला लब्धन्ते तदा मूल्यासार्धजोर्जनैः का इत्यनुपातेन तत्र मध्याह्नतियोजनानां मूल्यासार्धस्य च नियतत्वाद् मूल्यासार्धेनापवर्त्तः कृतः । तेन मध्याह्नान्तरकलानां स्वत्यानरेण पञ्चदशांशः परमा नतिकलाः । अतएव षट्षटिकानां पञ्चदशांशो षटिकाचतुष्टयं परमं लम्बनं सिद्धम् । आभित्तिज्यातुल्यइक्ष्वेपे सूर्यगतभूषणसूत्राच्चन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेणावलम्बनं भवति । अतस्त्वज्यातुल्यइक्ष्वेपेण यदि मध्याह्नान्तरपञ्चदशांशो नतिस्तदेतद्विधेयं केत्यनुपातेन गत्यन्तरगुणो इक्ष्वेपो हरघातेन पञ्चदशगुणिततिज्यात्मकेन भक्तो नतिकला इत्युपपन्नम्" रङ्ग० ।

अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधनं लाघवादाह ।

"इक्ष्वेपात् सप्रतिज्ञताङ्गवेदाऽवनतिः फलम् । अथवा विज्यया भक्तात् सप्रसन्नकसङ्गात्" सू० सि० ।

"सप्रत्या भक्ताद्विज्येपात् फलं कलादिका नतिः प्रकारान्तरेण भवेत् । अथवा प्रकारान्तरेण सप्रसन्नकसङ्गात् सप्रानां सप्रतं सप्रवारमाहतिर्वर्ग एकोनपञ्चाशदित्यर्थः तेन युगिताद्विज्येपात् तिज्याया भक्ता कलादिका नतिः । अलोपपत्तिः इक्ष्वेपस्य गत्यन्तरकलामित ७२।२७ गुणकपञ्चदशगुणिततिज्यामितहरौ ५।५ ७० पदमकारे गत्यन्तरापवर्त्तितौ हरस्थाने सप्रतिः ।

द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्त्तय गुणस्थाने स्वत्यानरादेकोनपञ्चाशद्वरस्थाने तिज्येत्युपपन्नम्" रङ्ग० ।

अथ नतिर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविशेषं बाह ।

"मध्याह्ना दिग्गयात् सा च विशेषा दक्षिणोत्तरा ।

सेन्दुविशेषदिक्साभ्यो युक्ता विज्ञेयिताऽन्यथा" सू० सि० ।

"साऽवनतिर्मध्याह्नाया दिग्गुरोधाद्विज्ञोत्तरा मध्याह्ना चेद्विज्ञा तदा नतिरपि दक्षिणा चतुसरा तदोत्तरा ज्ञेया । चः ससङ्गये । तेन मध्याह्ना नतांशदिकेति । सा दक्षिणोत्तरा नतिचन्द्रविशेषदिक्समत्वे तयोरेकदिके इत्यर्थः । युक्ता विश्लेषेण युतेत्यर्थः । अन्यथा तथोर्भिन्नदिक्ते विश्लेषेणान्नरिता शेषदिक्का विश्लेषसंस्कृता नतिः स्पष्टयरूपा स्यात् । चन्द्रविश्लेषो मध्याह्नकालिक इति धेयम् । अलोपपत्तिः नतांशदिकमध्याह्नयावगादुक्ष्वेपस्योत्पत्त्यात् तदुत्पत्तेन तस्माद्विज्ञं युक्तमेव । अथ रविगतभूषणसूत्राच्चन्द्राकाशगोले क्रान्तिवृत्तावधिस्योत्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रान्तिमण्डलाच्चन्द्रविश्लेषविश्लेषपत्वाद् रविगतभूषणसूत्राच्चन्द्रविश्लेषविश्लेषस्योत्तरान्तरस्य सूर्यगुणोपयुक्तनतिसंस्कृतविश्लेषरूपस्पष्टविश्लेषत्वादुत्तरेकदिशि योगोर्भिन्नदिक्षन्तरमित्युपपन्नम्" रङ्ग० ।

अत्र चन्द्रग्रहातिदेशः "तथा स्थितिर्विमर्दाद्व्यासाद्यं तथोदितम् । प्रमाणं वलनाभीष्टयासादि हिमरश्मिवत्" सू० सि० । "अथ चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तया विश्लेषसंस्कृतया नत्या स्पष्टविश्लेषरूपेत्यर्थः । स्थित्यर्थे विमर्दाद्व्यासाः आद्यग्रहात् स्वर्गमोलमम्मोलनोन्नीलनं यथोदितं चन्द्रग्रहणे यथोक्तं तथा । तुकारस्तदतिरिक्तरीतिव्यवच्छेदाधिकारपरः । प्रमाणं मतमित्यर्थः । अवशिष्टमप्याह वलनेत्यादि । वलनाभीष्टयासौ । आदिग्रहादिष्टयासादिष्टकालानयनम् । हिमरश्मिवत् चन्द्रग्रहणोक्तरीत्या कार्यमित्यर्थः । अलोपपत्तिरविशेष एव" रङ्ग० ।

अथ स्थित्यर्थे विमर्दार्थे च विशेषः ।

"स्थित्यर्थोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यानालम्बनं पुनः । यासमोजोर्ज्ञेयं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् । प्राक्पाशेऽधिकं मध्याह्नवेत् प्राग्ग्रहणं यदि । मौलिकं लम्बनं हीनं पदार्थं तु विपर्ययः । तदा मौल्यस्थितिद्वे देयं प्रग्रहणे तथा । हरिजान्तरकं शोध्यं यत्तत् स्वादिपर्ययः । एतदुक्तं कपालं कृते तद्दे लम्बनैकता । से से स्थितिद्वे योज्या विमर्दार्थेऽपि चोक्तवत्" सू० सि० ।

“चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तप्रकारेणासक्तं साधितं स्वर्ग-
स्थित्यर्थं भोजस्थित्यर्थं च । तद्यथा मध्यग्रहणकालिकस्व-
शरादुक्तरीत्या स्थित्यर्थवटिकास्तामिसिख्यलकालिकप्रज्ञाः ।
स्वर्गस्थित्यर्थनिमित्तं पूर्वं चाख्याः । भोजस्थित्यर्थनि-
मित्तमप्ये चाख्याः । तत्कालयोः प्रत्येकं नतिशरो प्र-
साध्य स्वदशरः साध्यः । ततः प्रथमकालिकस्वदशरात्
स्थित्यर्थमनेन पूर्वं तिथ्यन्तकालिकप्रज्ञान् प्रचाख्यो-
क्तरीत्या स्वदशरः प्रसाध्य स्थित्यर्थं साधयम् । एवमस-
क्तं स्वर्गस्थित्यर्थम् । एवमेव द्वितीयकालिकस्वदशरात्
स्थित्यर्थमनेनाप्ये तिथ्यन्तकालिकप्रज्ञान् प्रचाख्योक्तरीत्या
स्वदशरः प्रसाध्य स्थित्यर्थं साधयम् । एवमसक्तो-
क्तस्थित्यर्थमिति । अथाभ्यां स्वर्गभोजस्थित्यर्थाभ्यां क्रमेण
हीनयुतादृशान्कालात् प्राप्सदुक्तरीत्या लम्बनं पुनरस-
क्तदृष्ट्यासमोक्षोद्भवः स्वर्गभोजकालिकं कार्यम् । तथाहि
स्वर्गस्थित्यर्थहीनात् तिथ्यन्तात् तात्कालिकसूर्यालम्बन-
शमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साधयम् । तेन स्वर्ग-
स्थित्यर्थेनतिथ्यन्तं संस्कृत्याख्यालम्बनमनेनापि स्वर्गस्थि-
त्यर्थेनतिथ्यन्तं संस्कृत्याख्यालम्बनमेवमसक्तं स्वर्गकालिकं
लम्बनम् । एवमेव भोजस्थित्यर्थयुतात् तात्कालिकसूर्या-
लम्बनदशमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साधयम् ।
तेन भोजस्थित्यर्थयुततिथ्यन्तं संस्कृत्याख्यालम्बनमनेनापि
भोजस्थित्यर्थयुततिथ्यन्तं संस्कृत्याख्यालम्बनमेवमसक्तोक्त-
कालिकं लम्बनमिति । प्राक्पाठे त्रिभोनलम्नात् पूर्व-
भागे त्रिभोनलम्नाधिके रवौ मध्याह्नमध्याह्नकालिकात् ।
अप्योक्तलम्बनस्य विभक्तिविपरिणामादेत्येन लम्बनात् प्राग्-
ग्रहणं प्रग्रहणं स्वर्गः स्वर्गकालिकम् । अत्रापि लम्बन-
मित्यस्यान्यः । लम्बनं चेदधिकं स्यात् । मौक्तिकं भो-
जकालिकलम्बनं लम्बनं न्यूनं स्यात् । पश्चार्धे त्रिभोनल-
म्नात् पश्चिमभागे त्रिभोनलम्नाङ्गीने रवौ । तत्कारः
सप्तद्वयार्थवकारपरः । विपर्यय उक्तवैपरीत्यम् । मध्या-
ह्नकालिकलम्बनात् स्वर्गकालिकं लम्बनं न्यूनं भोजका-
लिकं लम्बनमधिकमित्यर्थः । तदा तर्हि तस्माच्चरुहरिजान्
रम् । तयोः स्वर्गभोजकालिकलम्बनेन प्रत्येकलम्बनं भोज-
स्थित्यर्थं योज्यम् । प्राग्ग्रहणे स्वर्गस्थित्यर्थे तथा देयम् ।
भोजमध्याह्नकालिकलम्बनयोरन्तरं भोजस्थित्यर्थं योज्यम् ।
अथमध्याह्नकालिकलम्बनयोरन्तरं स्वर्गस्थित्यर्थं योज्यमित्यर्थः ।
यत्नं यत्नितुं काले विपर्यय उक्तवैपरीत्यं प्राक्पाठे मध्या-
ह्नकालिकलम्बनात् स्वर्गकालिकलम्बनं न्यूनं भोजकालिक-

लम्बनमधिकं पश्चिमकपाले तु मध्याह्नकालिकलम्बनात् स्वर्ग-
कालिकलम्बनमधिकं भोजकालिकलम्बनं न्यूनं भवती-
त्यर्थः । तत्रैतन्नोक्तस्वर्गमध्याह्नकालिकं चरिजान्तरकं ल-
म्बनान्तरं भोजस्थित्यर्थं, मध्याह्नकालिकलम्बनयोरन्तरं
स्वर्गस्थित्यर्थं मध्याह्नकालिकलम्बनयोरन्तरमित्यर्थः ।
शोध्यां हीनं कुर्यात् एतल्लम्बनान्तरं योज्यं शोध्यं वा
कपालैक्ये द्वयोः स्वर्गमध्याह्नयोर्मध्याह्नयोर्वैकपाले
स्वर्गकालिकत्रिभोनलम्नात् स्वर्गकालिकसूर्य्य उभयत्राधिके
न्यूनं वेत्यर्थः । उक्तं कथितम् । तद्भेदे तयोः स्वर्ग-
मध्याह्नयोर्मध्याह्नयोश्च भेदे कपालभेदे स्वर्गकालिक-
त्रिभोनलम्नात् तात्कालिकसूर्य्यसाधिक्ये मध्या-
ह्नकालिकत्रिभोनलम्नात् तात्कालिकसूर्य्य न्यूनत्वे मध्या-
ह्नकालिकत्रिभोनलम्नात् तात्कालिकसूर्य्यसाधिक्ये भोज-
कालिकत्रिभोनलम्नात् तात्कालिकसूर्य्य न्यूनत्वे
इत्यर्थः । लम्बनैकता लम्बनैक्यम् । स्वर्गमध्याह्नयोर्भेदे
तात्कालिकलम्बनयोर्वैकः मध्याह्नमध्याह्नयोर्भेदात् तात्कालिक
लम्बनयोर्वैक इत्यर्थः । स्वर्गयोः स्वर्गीये स्थित्यर्थं संयुता
कार्या । स्वर्गस्थित्यर्थं स्वर्गमध्याह्नकालिकलम्बनयोर्वैकयो-
योज्यः भोजस्थित्यर्थं भोजमध्याह्नकालिकलम्बनयोर्वैकयो-
योज्य इत्यर्थः । स्वर्गस्थित्यर्थं भोजस्थित्यर्थं च स्फुटं
भवति । आभ्यां चन्द्रग्रहणोक्तद्वया मध्याह्नग्रहणा-
त् पूर्वमपरत्र क्रमेण स्वर्गभोजकालौ सा इत्यर्थसि-
द्धम् । अप्योक्तरीत्या विमर्दार्धेऽपि स्वदशरमतिदिशति ।
विमर्दार्धे इति । स्वर्गमर्दार्धभोजमर्दार्धे चन्द्रग्रहणाधि-
कारोक्तरीत्या स्वदशरेण भक्तं साधितं उक्तवत् “स्थित्य-
र्थेनाधिक्तात् प्राग्बत् तिथ्यन्तालम्बनं पुनः” इत्याद्यु-
क्तरीत्या स्थित्यर्थस्थाने मर्दार्धग्रहणेन द्यासमोक्षोद्भवमित्यत्र
सम्बोलनोन्मीलनोद्भवमिति यद्ग्रहेण प्राग्ग्रहणमित्यत्र
सम्बोलनग्रहणेन मौक्तिकमित्यत्रोन्मीलनग्रहणेन स्फुटं
साधे । अपि सप्तद्वये । चकारात् ताभ्यां सन्धीलनो-
न्मीलनकालौ मध्यग्रहणकालात् पूर्ववत् साध्यावित्यर्थः ।
अत्रोपपत्तिः स्थित्यर्थेनयुता मध्याह्नग्रहणकालः स्वर्गभो-
जकालः मध्याह्नकालिकलम्बनसंस्कारात् स्वर्गभोजका-
लिकलम्बनसंस्कारस्यापेक्षितत्वाद् । न हि यः कालो
लम्बनसंस्कृतः स्फुटः स चाभिद्विकालिकलम्बनसंस्कृतः स्फुटः
स्यात् शब्दस्वाभावात् पूर्वं स्वर्गभोजकालयोः रक्षानात्
तात्कालिकलम्बनस्याभावात् । अतो मध्याह्नकालज्ञानार्थं
युता तिथ्यन्तादभ्युदयलम्बनं प्रसाध्य तिथ्यन्ते संस्कृत्य

मध्यकालत्वात् स्वर्गभोजस्थित्यर्थो मनुक्ततिथ्यन्त-
कालाभ्यां स्वर्गभोजतिथ्यन्तररूपाभ्यां प्रत्येकं लब्ध-
मसकृत् प्रसाध्य स्वसतिथ्यन्ते संस्कृत्य स्वर्गभोजकालौ
स्फुटौ तन्मध्याकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्थम् । तत्र-
र्थलब्धत्वेन स्वर्गमध्यामभोजोत्पत्तौ यदा मध्यालम्बनाद-
धिकं स्वर्गलम्बनं भोजलम्बनं च न्यूनं तदा स्वर्गस्थित्य-
र्थानतिथ्यन्तस्याधिकलम्बनो नितस्य स्वर्गकालत्वान्नूनलम्बनो-
नितस्य तिथ्यन्तस्य मध्याकालत्वात् तयोरन्तरे तिथेः स-
मत्वेन नाशात् स्वर्गस्थित्यर्थे स्वर्गकालिकलम्बनेन युतं
मध्याकालिकलम्बनेन हीनमिति लम्बनयोरन्तरं तत्र धनं
योज्यम् । एवं भोजस्थित्यर्थयुततिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनो-
नितस्य भोजकालत्वान्मध्यामभोजकालयोरन्तरे पूर्वरीत्या
मध्यामभोजकालिकयोर्लम्बनयोरन्तरं धनं भोजस्थित्यर्थे यो-
ज्यम् । यदा तु मध्यालम्बनाहीनं स्वर्गलम्बनं भोजल-
म्बनं चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्वर्गकालत्वादधिकं
लम्बनम् । हीनस्य मध्याकालत्वादुक्तरीत्या तदन्तरे स्वर्ग-
स्थित्यर्थे लम्बनान्तरं हीनम् । एवमधिकलम्बनहीनस्य
भोजकालत्वान्मध्यामभोजयोरन्तरे भोजस्थित्यर्थे लम्बनान्तरं
हीनम् । धनलम्बनेन स्वर्गमध्यामभोजोत्पत्तौ तु यदा मध्य-
लम्बनाद्भूतं स्वर्गलम्बनं भोजलम्बनं चाधिकं तदा स्वर्गस्थि-
त्यर्थानतिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्वर्गकालत्वादधिक-
लम्बनाधिकस्य तिथ्यन्तस्य मध्याकालत्वात् तयोरन्तरे लम्ब-
नान्तरं स्वर्गस्थित्यर्थे योज्यम् । एवं भोजस्थित्यर्थयुत-
तिथ्यन्तस्याधिकलम्बनाधिकस्य भोजकालत्वान्मध्यामभोजयो-
रन्तरं भोजस्थित्यर्थे पूर्वरीत्या योज्यम् । यदा तु मध्या-
लम्बनादधिकं स्वर्गलम्बनं भोजलम्बनं च न्यूनं तदाऽधि-
कलम्बनाधिकस्य स्वर्गकालत्वाहीनलम्बनाधिकस्य मध्या-
कालत्वात् तयोरन्तरे उक्तरीत्या स्वर्गस्थित्यर्थे लम्बनान्तरं
हीनम् । एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य भोजकालत्वात् त-
न्मध्याकालान्तरे भोजस्थित्यर्थे लम्बनान्तरं हीनमिति
सिद्धम् । अन्यथा लम्बनान्तरहीनपक्षो न सङ्गतः वा-
धात् तथाहि कणलम्बनस्य क्रमेणापचयात् स्वर्गभो-
जकालानां यद्योत्तरं सम्भवाच्च मध्याकालिकलम्बनात्
स्वर्गभोजकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्वमसिद्धम्
एवं धनलम्बनस्य क्रमेणोपचयान्मध्यालम्बनात् स्वर्गभोज-
कालिकलम्बनयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम् । न हि
कदाचिन्मध्याकालात् स्वर्गभोजकालौ क्रमेणापि मपूर्वका-
लयोः सम्भवतो वेदोक्तं युक्तम् वाधात् तथा च लम्बन-

नान्तरं योजयितव्यस्यैवोपपन्नत्वे सङ्गतेतावता प्रपञ्चेन
 “हृरिजान्तरकं शोधयं यत्नं तत् स्थाद्विपर्ययः” इति सर्व-
 जभगवदुक्तं कथं निर्वहतीति चेत् सैवम् लब्धनसं-
 स्कृतस्यार्थमेवकालयोः स्फुटयोरवस्तुभूतयोः सर्वदा भ-
 च्चकालात् क्रमेण पूर्वोत्तरावस्थं भावित्वेऽपि लब्धना-
 संस्कृतयोः स्थित्यङ्गेनियुततियन्तरूपस्यार्थमेवकालयोः
 पारिभाषिकत्वेनावास्तवयोः कदाचित्मध्याकालार्थधनलब्ध-
 नाभ्यां स्थास्थित्यङ्गमेवकालस्थित्यङ्गयोः क्रमेण न्यूनत्वे भ-
 च्चकालादग्रिमपूर्वकालयोः क्रमेण सम्भवात् स्फुटो
 निर्वाहः । परन्तुगणलब्धने धनलब्धने च मध्याकाल-
 नात् क्रमेण मेवकालस्यार्थलब्धनयोरधिकत्वासम्भवाः । मध्या-
 कालात् पूर्वोत्तरकालयोर्मैवकालस्यार्थयोः पारिभाषिकयोः
 क्रमेण सम्भवात् । अतः साक्षात् कष्टोक्तेरभावाद्विपर्यय-
 इत्यनेन विपर्ययविशेषश्चैव विवक्षितवन् । पूर्वं तु साधार-
 णस्याच्छब्दस्य साधारण्येन व्याख्यानं कृतमित्यादौषः” ।
 ‘वस्तुतस्तु स्वर्योदयाद्यत्नं प्राक् स्वर्योऽनन्तरं मध्याकाल-
 कदा मध्याकालवनात् स्वर्यलब्धनं सत्विभलम्बवत्तुर्धर्मावसा-
 धितं कदाचित् न्यूनं भवति । यत्नं चोदयात् पूर्वं मध्या-
 परतो मेवकालत्वं कदाचित् सत्विभलम्बवत्तुर्धर्मावसा-
 ध्याकाललब्धनान्मेवकाललब्धनमधिकं भवति । यत्नं चा-
 स्तात् पूर्वं स्वर्यः परतो मध्याकालात् मध्याकाललब्धना-
 द्राविमलम्बवात् स्वर्यकाललब्धनं कदाचिदधिकं भवति ।
 यत्नं चास्तात् पूर्वं मध्याकालः परतो मेवकालादपि
 मध्याकाललब्धनान्मेवकाललब्धनं द्राविमलम्बं न्यूनं न
 भवति । कदाचिदिति । यत्नोदयस्य साक्ष्ययोः कदाचि-
 पर्ययसम्भवाद्दृष्टिजान्तरकं शोधयितव्यं नाप्रसिद्धिः
 विसर्गोऽप्युक्तोतिस्तुल्येति सर्वसुपपन्नम् । भास्कराचा-
 ख्येस्तु । ‘तित्यन्ताङ्गतागतात् स्थितिदलेनोनाधिका-
 लम्बनं तत्कालोत्पन्नती पुंसं संस्कृतिभविस्थित्यङ्गहीनाधिके ।
 दर्शान्ते गणितागते धनवृत्तं यद्वा विधायामस्तत् प्रत्येयौ
 मध्यमेवकालसंज्ञसमयावेव क्रमात् प्रस्तुतौ । तन्मध्या-
 कालान्तरयोः समाने स्मृते भवेतां स्थितिष्वङ्गके च ।
 दर्शान्तो मर्ददलेनोत्पन्नात् सम्बोलनोन्मीलनकाल एवम्”
 इत्यनेन भगवदुक्तादतिस्फुटसुसुक्ष्ममित्यर्थं पञ्चवितेन
 रङ्गः । इतः परं परिलेखवचनाद्यानयनं तच्च शि०
 गुण्येनाविधिः तस्मात् वक्ष्यते इतीह तत्रोक्तम् ।
 सिद्धान्तगिरिसम्प्रदायस्य अङ्गणसंज्ञावनिर्णयार्थमाह यथा ‘कले-
 र्गताद्वा रवि १२ भिज्जिनिज्जायतादिमासः संहिताः प्र-

यक्षाः । द्विधाः स्वनामाङ्गजांश्च ८८८ क्षीमाः पञ्चाङ्ग ६५ भक्ताः प्रथमान्विताः स्तुः । मासाः पृथक् ते द्विगुणास्तिपूर्णावाणः ५०२ धिकाः स्वाङ्गपांश्च १६८ युक्ताः । त्रिभिर्विभक्ताः फलमयपूर्वं मासौषतस्यैव स्वरूपं स्यात् । सपातसूर्योऽस्य भुजांशका यदा मनु १४ नकाः स्वाङ्गपङ्क्तयः सम्भवः" शि० । 'कलिमुखादे-
रारभ्य गताब्दा द्वादशगुणाचैत्रादिगतमासयुताः पृथ-
क्स्या द्विधाः स्वकीयेन गजाङ्कात् ८८८ भागेनोनाः पञ्चपञ्चा ६५ भक्ताः फलमधिसासाः । तैः पृथक्स्या युताचान्द्रा मासा भवन्ति । अलोपपत्तिस्तैरागिकेन ।
यदि युगरविमासै ५१८०००० युगाधिसासा १५८३-
३०० लभ्यन्ते तदैभिः कलिगतैः किमिति । अत्राधि-
सासानामर्धेनानेन ७८६६५० युगकभाजकायपवर्त्तिताः
जातं युगकस्थाने इयम् भागहारस्थाने पञ्चपटिः
किञ्चिदभ्यधिका ६५।४।२१। अतः पञ्चपटिगुणानाम-
धिसासानां १०३५६८५०० द्विगुणानां रविमासानां च
१०३६८०००० यदनारं ११५५००। तेन द्विगुणा रवि-
मासा भक्ता लब्धमष्टाङ्गजाः ८८८। तैर्द्विगुणाः कलि-
गतमासा भाज्याः । यज्ञभ्यते तेन तान् वर्जितान् कृत्वा
पञ्चपञ्चा ६५ भागे हृतेऽधिभासा लभ्यन्ते इत्युपपन्नम् ।
तैरधिमासैः पृथक्स्या युताचान्द्रमासाः स्तुः । ते चान्द्र-
मासाः पृथग्द्विगुणास्तिपूर्णावाणः ५०२ संहिताः स्वकी-
येनाङ्गपांश्च १६८ युक्तास्त्रिभिर्भाज्याः । फलमंशाद्यं
प्राप्तम् । तानंशास्त्रिगता ३० विभज्य फलं राशय-
स्तदुपरि स्थाप्याः । राशिस्थाने मासौषतस्य राशयश्च
ज्ञेयाः । एवमसौ सपातसूर्यो भवति । तस्य भुजांशा
यदि चतुर्दशभ्यः १४ जना भवन्ति तदा चन्द्रपङ्क्तयः
सम्भवो वेदितव्यः । अलोपपत्तिः । पङ्क्तं हि मानैक्याधो-
दूने विज्ञेयं भवति । चन्द्रपङ्क्ते मध्यमं मानैक्याधि पट्पञ्चा-
शत् कलाः ६५। सूर्यपङ्क्ते द्वाविंशत् ३२। पट्पञ्चाशत् कलाः
शरो द्वादशभिर्भुजभागैर्भवति (चन्द्रपङ्क्ते) । द्वाविंश-
न्विताः सप्तभिर्भुजभागैर्भवति (रविपङ्क्ते) । अतः स विज्ञेयः
सपातेन्दोः साध्यते । दर्शने यावान् विधुस्तावनेप
रविर्भवति । यौगैमास्यन्ते त पट्भाधिकस्यापि भुजस्तुल्य
एव । अतः सपातार्काद्विज्ञेयः ज्ञतः । अतः सपातसूर्य-
साधनेऽनुपातः । तत्पार्कापातयोः कल्पभगणानामैक्यं
द्वादशभिः १२ सङ्गुल्य राश्यात्मकं कार्यम् । यदि कल्प-
चान्द्रमासैरेभिः ५३४३३३००० रते राशयो ५४६२-

७७३४०१ दैलभ्यन्ते तदैकेन किमिति लब्धमेको राशिः ॥
येन लिङ्गता ३० सङ्गुल्य तेनैव हारेण भागे ह्रियमाणे
लब्धं पूर्णम् ०। शेषं भागांशा अधश्चेदस्य ३५८३३०२०
४८०/५३४३३३०००। अदत्वा ज्ञेन १७८१११००००
अदेऽपवर्त्तिते जातं त्वयम् २। तेनैव अदत्वा ज्ञेन भाज्य-
राशयपवर्त्तिते जातं इयम् २। शेषार्धेन शेषे ३१०८२
०४८०५पवर्त्तिते जातं इयम् २। पूर्वअदेऽस्य त्वयं च
शेषार्धेनापवर्त्तिते जाता अङ्गपाः १६८। अतो द्विगु-
णाभासगणात् स्वाङ्गपां, १६८ शाधिकात् त्रिभिर्विभ-
क्तात् फलं भागादि सासगणतस्य राशयश्च तत्र ज्ञेयाः
एवं सपातसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । यदुक्तं त्विपूर्णावाणा
५०२ धिका इति । अथ कलियुगादौ पातस्य शेष-
स्तथा सपातसूर्यमासाधेनोपचात्र योजिताः । तत्रात्र
मध्यमः सूर्यः सपात आगच्छति । तेन स्फुटेन भवि-
तव्यम् । स्फुटमध्ययोरनारं स्थूलं कलि भागइयम् ।
अत उक्तं मनूना इति अन्यथा द्वादशभिरेव भुजभा-
गैर्मानैक्यार्हितव्यः शर उत्पद्यते । तथा गूढक्रियया फ-
लमानोय सपातसूर्य इति नामनिर्देशः ज्ञतः । तेन तयो-
र्वीजकर्म सूचितम् । तदप्यत्र सपातार्कं कार्यम्" ममि० ।
अथ सूर्यगृहार्थं विशेषः । "गृहार्थयुक्तस्य सपातभा-
सतो भुजांशकान् गोलदिशोऽवगम्य च । शेषोऽर्को-
रविषं क्रमाद्गतदिर्नैर्दशाननाङ्गोनताद्देदांशेन गृहार्दिनो-
नसहितः प्राक् पश्चिमेऽस्थापमः । अर्चागैः खलु संस्कृतो
रसलवेनास्थाप्य ते संस्कृताः पाताट्यार्केभुजांशका यदि
नगोऽनाः स्तुत्तार्कपङ्क्तः । रूपं १ वियत् ० पूर्णजतान्
४० सपादान् १५ जिप्ता सपाते प्रतिमासमर्कः । तत्सम्भवं
प्रागवलोक्य घीमान् यज्ञान् गृहार्थं विदधीत तत्र" शि० ।
"अलोक्तवद् यः सपातसूर्यो ज्ञातः । असौ पञ्चदशभि
१५ भागैरधिकः कार्यः । यदि सूर्यपङ्क्तयः सम्भवो ज्ञा-
तव्यः । ततस्तस्य भुजांशा यदि सपातः सूर्य उत्तरगोले
तदोत्तरा यदि दक्षिणे तदा दक्षिणाः, तद्विक्चिज्जिता
अनटाः स्थाप्याः । रविषं क्रमात् सूर्यो ज्ञेयः । रवि-
षं क्रमाद्यावन्तो दिवसा गतास्यावन्तो भागा कल्प्याः ।
गतसंक्रान्तिस्तस्य राशयश्च । ततोऽभावास्थानकालस्य
स्थूलस्य नतपटिकाः कार्याः । तासां चतुर्भि ४ भागे
हृते यज्ञभ्यते तद्वाश्यादिकं फलं प्राप्तम् । तेन रा-
श्यादिना फलेन पूर्वाङ्के रविस्थानः कार्योऽपरार्द्धे युतः
तस्य राशयंशस्य ज्ञानिः साध्या । क्रान्त्यंशानां च

तद्व्यदिगां योगोऽन्यदिगामनरमेव' ते नतांशा भवन्ति ।
तेषां रसांशे न ह्येतेऽनटाः स्थापिता भागाः संस्कृता कार्याः ।
समदिगां योगोभिन्नदिगामनरमित्यर्थः । एवं ते भागा
यदि सप्तम्य ७ जना भवन्ति तदा सूर्यगृहणसम्भवो जे-
दितव्यः । अथ सपातसूर्यस्य प्रतिमासज्येः । यदि
तस्मिन् मासे नार्कगृहस्तदा सपातसूर्ये राशिस्थाने
रूपम् १ । भागस्थाने पूर्णम् । सपादाश्चत्वारिंशत् क-
लाय ४० । १५ । प्रतिमासं प्रविश्य सम्भवो ज्येः ।
ज्ञाते सम्भवे स्फुटार्थं तत्र गृह्णाः कार्याः । अत्रोपपत्तिः ।
ये सपातसूर्यस्य भुजांशास्ते शरांश्च पृथक् स्थापिताः ।
अथ च सूर्यगृहे शरो नत्वा संस्कृतः कार्यः । तदर्थं
दर्शान्ते या नतघटिकास्तान्मन्नेनोनाधिकाः कार्याः
नतघटीनां चतुर्थांशः स्थूलं लब्धम् । पञ्चमिः
पञ्चमिर्घटिकाभिरेकैकः किल राशिः । याः किल
नतघटिकास्तान्मन्नेनोनाधिकाः कार्याः ।
ततः पञ्चमिर्भाज्याः । एवं कृते पूर्वघटिकाचतुर्भिर्भक्ता
भवन्ति । अतस्तेन राश्यादिनो नो रविः पूर्वांशे विलि-
भासन्नो भवति । पश्चिमकपाले तु युतः सन् । यतस्तत्वा-
कादप्यतो विलिभं वर्तते । एवं विलिभलम्बनस्य क्रान्ति-
रक्षांशैः संस्कृता नतांशा जाताः । ते यदा नतांशाः
पञ्चवत्वारिंशद् ४५ भवन्ति तदा । यदि त्रिजया परमा-
वन्ति ४८ । ४६ लयते तदा पञ्चवत्वारिंशद्दर्शानां
जया । २४२ किमिति । फलं नतिः साधोश्चतुस्त्रिं-
शत् कलाः ३४ । २० एतावांश्चरे यैर्भुजभागैरुत्पद्यते
ते ज्येः । यदि सप्तम्या कलानां पञ्चदश १५ भागा
लब्धन्ते तदाभिर्नतिकलामिः २४।२० किमिति लब्धा अंशाः
सप्त०, २४ चतुर्विंशति कलाय । एते तु नतलयाणां पञ्च-
शेनोत्पद्यन्ते । अत उक्तं रसलयेनास्याय ते संस्कृता
इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

एवं सिद्धान्तोक्ते ग्रहणसम्भवनियमे स्थिते" ज्यो० त० ।
"भलिपादान्तरे राशोः केतोर्वा संस्थितो रविः । चतुष्पादा-
न्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः । अक्षिवृत्ते रविसंज्ञाच्च-
तुर्द्दशमतः शशी । पूर्वसिमाप्रतिपत्सम्बो राक्षणा गृह्यते
शशी । कृष्णपक्षे तृतीयायां मासर्षे यदि जायते । तत-
स्तयोद्देशे सूर्ये राक्षणा गृह्यते रविः" इत्युक्तिर्निर्भूता,
समूलत्वे अतिस्थूलदृष्ट्या तथोक्तिः कथञ्चित्समर्थनीया ।
सिद्धान्तगिरमणौ पासाद्यानयने विशेष उक्तो यथा
"समग्रज्यां कलाविकलौ स्फुटौ रविबिधू विदधीत रवि-

गृहम् । समलवायवयौ तु विधुगृहं समवगन्तुमयं च त-
दोक्तवत्" शि० । "सति संभवे रविग्रहं ज्ञातुमसावास्यायां
रविबिधू तमच स्फुटं कृत्वा ततोऽर्केन्द्रे देशान्तरादिस्व-
ष्टीकरणैः स्फुटौ विधाय तिथिं च कृत्वा यथोक्तं नतकर्म
च । तथा कृते सति तिथ्यन्तकालिणौ तौ कार्यौ तमच
एवं चन्द्रग्रहणं ज्ञातुं पौर्णमास्यां च । यतस्ततो ग्रहण-
क्रिया" प्रमि० ।

इदानीमर्केन्दोः कलाव्यासार्धे व्याह । "नगन-
गाग्निनवाटरसा ६८६२७० रवे रसरसेषमज्योषु ५१५६६
मिता विधोः । निगदिताऽवनिसम्यत उच्छ्रितः शुतिरियं
किल योजनसंख्यया" शि० । "स्फुटार्थम् । अत्रो-
पपत्तिः कलाध्याये चन्द्रार्कयोः किल (४२११४८७, २०
रवेः, २२४००० इन्द्रोः,) कले कथिते । किन्तु व्यासौ न
कथितौ । ताविदानीं त्वं राशिकेन । यदि मनन्दाम्नि-
मित ३६२७ परिधेः खषाणसूर्ये १२५० मितो व्यास-
स्तदा साधोर्द्विगोमनुसुराव्यमिता ४२११४८७ । २०
ऽर्ककलावास्तथा सहस्रगुणितजिनरामसंख्याया २२४०००
चन्द्रकलायाः क इति । फलं क्रमेण तयोः (१२७८७५४
र० १०२१२२ च०) व्यासौ । तयोरर्थे एते (ज्योकोक्ते)
शुतो । इयं भूमध्यात् कलाया उच्छ्रितः" प्रमि० ।

इदानीमस्य योजनात्मककर्णस्य स्फुटोत्तरार्थमाह ।
"मन्दशुतिर्द्राक्शुतिवत् प्रसाध्या तया विभज्या द्विगुणा
विहीना । लिज्याकृतिः शेषकृता स्फुटा स्वाक्षिप्रा शुति-
स्तिम्बरचेर्विधोः" शि० । "यथा ग्रहस्य शीघ्रकर्षणं कर्णः
साधितस्तथाकर्णस्य विधोश्च पृथक् पृथक् मन्दकर्णः साध्यः ।
तं कर्णं द्विगुणायास्त्रिज्याया विगोष्य शेषेण लिज्या-
कृतिर्भाज्या । फलं स्फुटः कलाकर्णो भवति । एवं विधो-
श्च । अत्रोपपत्तिः । इह स्फुटोत्तरार्थे ये मन्दनीचोच्च
उत्तपरिधिभागाः पठितास्ते लिज्यातुल्ये कलाव्यासार्धे
यदा गृहस्य कर्ण उत्पद्यस्तदा कर्णो व्यासार्धं गृहकला-
याः । अतस्त्रैराशिकेन तत्परिणतास्ते कार्याः । यदि
त्रिज्याव्यासार्धे एते मन्दपरिधिभागास्तदा कर्णव्यासार्धे
क इति । एवं परिधेः स्फुटत्वं विधायामकत् कर्णः
कार्यः । स कलाकर्णः स्फुटो भवति । एतदसकर्मोप-
संहृत्य सकर्मणा कर्णस्य स्फुटत्वं कृतम् । प्रथमं यः
कर्णं व्यागतस्तमेव लिज्यारूपं प्रकल्प्य स्फुटः कर्णोऽत्र
साध्यते । यदा किल कर्णं त्रिजयातो न्यूनो भवति या-
वता न्यूनस्तत् त्रिजया संयोज्य यद्यधिको वर्तते या-

वताधिकस्तत् त्रिजग्राया विशेष्य शेषेणातुपातः । यद्य-
नेन त्रिजग्रा लभ्यते तदा त्रिजग्रा किमिति । अने-
नातुपातेन स्फुटः कर्णः सङ्गृह्यते । अत्र भूलोकर्मणा
प्रत्यक्षप्रतीतिः” प्रमि० ।

“इदानीं योजनात्मककर्णस्य स्फुटत्वमाह । “लिप्ता-
श्रुतिज्ञस्तिगुणेन भक्तः स्फुटो भवेद्योजनकर्ण एवम्” शि० ।

“स्फुटार्थम् । अत्रोपपत्तिस्त्वेराशिकेन यदि त्रिजग्राव्या-
साधे” एतावान् स्फुटः कर्णस्तदा योजनात्मकव्यासाधे”
किमिति । फलं भूमध्याद्गृहोच्छ्रितयोजनानि” प्रमि० ।

इदानीं योजनाविश्वान्याह । “विश्वं रवेर्हि हिशरतु
६५२२ संख्यानोन्दोः खनागाम्बुधि ४८० योजनानि ।
भूव्यासहीनं रविविश्वमिन्दुकर्णोक्तं भास्वरकर्णं भक्तम् ।
भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविकृतिरिन्दुमार्गे” शि० ।
“रवेर्योजनात्मकं विश्वं मध्यमं हियमवाणयटकतल्यानि
६५२२ योजनानि (सौरागमे ६५०० मितविश्वोक्तिः किञ्चिद-
धिकपरत्वपरतया संज्ञमयीया) । इन्दोस्तु न्यववसुवेद ४८०
मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविविश्वं भूव्यासेन हीनं
४८४१ ऊत्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संयुक्त्य स्फुटेन
रविकर्णेन भजेत् । फलेन भूव्यासो वर्जितचन्द्रकला-
यां भूभाष्यासो भवति । एतानि योजनविश्वानि । अ-
त्रोपपत्तिः । यस्मिन् दिनेऽर्कस्य मध्यतल्लैव स्फुटा गतिः
स्यात् तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासाधमिनेन
यदि हितवेन मूलमिलितेन तल्लव्यटप्रा तद्ग्राभ्यां विश्व-
प्रान्तौ विध्येत् । या यद्यग्योरन्तरकलास्ता रविविश्वकला
भवन्ति मध्यमाः । तावद्वालिंशत् किञ्चिदधिककालिंश-
द्विकलाधिकाः ३२ । ११ । १२ । एवं विधोरपि पौर्ण-
मास्यां यदा मध्यं गतिः स्रष्टा तदा विध्येत् तस्यैव
द्वालिंशत् कलाः ३१ । ० । ६ उत्पद्यन्ते । विश्व-
कलानां गोजनोकरणायातुपातः । यदि त्रिजग्राव्यासाधे
एतावत्प्रमाणं विश्वं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्वेव-
स्तुपद्यन्ते हिहिशरतु ६५२२ संख्यानं योजनानि । वि-
धोस्तु खनागाम्बुधि ४८० मितानोति । अथ भूभा-
विश्वोपपत्तिरुच्यते । अर्कविश्वव्यासाद्भूव्यासो यतोऽऽ-
स्योऽतो भूभा सूर्य्या भवति दीर्घतया चन्द्रकलामतीत्य-
दूरं बहिर्गच्छति । अतो भूविस्तृतेः कियत्पचवे जाते
चन्द्रकलायां भूभाविस्तृतिर्भवतीति ज्ञानायातुपातः । यदि
रविकर्णेन सूर्य विश्वभूव्यासान्तरयोजनानि ४८४१ लभ्यन्ते
तदा चन्द्रकर्णेन किमिति । फलं भूव्यासस्यापचययोज-

नानि भवन्ति । अतस्तैर्भूव्यास ऊनीकृतचन्द्रकलायां भूभा-
व्यासो भवतीत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं योजनानां कलाकरणाधमाह । “सूर्येन्दु-
भूभातनुयोजनानि त्रिजग्राहृतान्यकार्यशाङ्ककर्णः” ।
भक्तानि तत्कारुणिकलिपिकास्तोषां क्रमान्मानकला
भवन्ति” शि० । स्फुटार्थम् । अत्रोपपत्तिस्त्वेराशिकेन
यदि योजनात्मकव्यासाधे” एतावान् विश्वमानानि तदा
त्रिजग्राव्यासाधे” कियन्नोति फलानां चापानि लघुजग्राभि-
प्रावेणोक्तानि” प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण विश्वकलानयनमाह “भानो-
र्गतिः स्वदय १० भागवताधिता वा विश्वं विधोस्ति
१२गुणिता युगशैल ७४ भक्ता । तिथ्यष्टि ७१५ हीन-
यशिभुक्तिरिपुहि २५ भक्ता नन्दादि २८ युग भ-
वति वा विधुविश्वमेवम्” शि० “रवेर्गतिः स्वदयशिन १० युताऽ-
धिता च रवेः कलाविश्वं भवति । अथ चन्द्रगतिस्ति
गुणिता युगशैल ७४ भक्ता तद्विधुविश्वं भवति । अथ वा
चन्द्रभुक्तिस्तिथ्यष्टि ७१५ हीना पञ्चविंशत्या २५ भक्ता
फलमेकोनविंशता २८ युतं चन्द्रविश्वं भवति । अत्रोपपत्तिः
त्रिजग्रातो भवति कर्णे पञ्चविश्वं लघु भवति तथा गतिच
लघ्वो भूमध्याद्गृहगतत्वादुपहस्य । अथास्ते कर्णे विश्वं
पृथु गतिच महती तत्वासन्नत्वात् । विश्वगत्योरुपचमा-
पचयवोस्तुल्यकालत्वाद्भूतेरपि विश्वं साधयितुमिति
भवति । तद्यथा तल्लैराशिकम् यदि योजनात्मिकया
गत्या पादोनगोऽल्लुप्तभूमितया ११८५६।४५ हिहिशरतु ६-
५२२ संख्ये विश्वं लभ्यते तदा कलागत्या किमिति । अत्र
युगकस्य हिहिशरतुसंख्यस्यैकादशभागेन ५६२ । ५५
युगकभाजकावपवर्तितौ जाता युगकस्थान एकादश ११ ।
भाजके विंशतिः २० । अतो रविगतिः सुखार्थं दश-
गुणा विंशत्या क्षियते तावदधिता भवति यत् एकाकय-
भिर्गुणतातो दशंशेनाधिका ऊतेत्युपपन्नम् । एवं चन्द्रस्य
खनागाम्बुधि ४८० मितो युगो भागहारो योजनगति-
रेव ११८५६।४५ । एतौ खण्डपैः ६० रपवर्तितौ जातं
युगकस्थाने त्वयं भागहारस्थाने चतुःसप्ततिः ७४ अत्र
परमं विकलावितयं यदनरं तत् सुखार्थमङ्गीकृतम् ।
अथ चन्द्रविश्वानयने क्रियेपमं हारः सुखोपायार्थं कृतः ।
तल्ल तिथ्यष्टि ७१५ तुल्यस्य गतिखण्डस्यैकोनविंश २८
नितं विश्वखण्डं लभ्यते । गतिगेष्वष्ट पञ्चविंशत्या
२५ भागे कृते विश्वशेषं कलावयं ३ लभ्यते । अतस्त-

दैर्घ्ये ङातिग २२ न्मध्यमं चन्द्रविष्वम् । गतेरुपच-
यापचयवशात् स्फुटत्वे विष्वस्यापि स्फुटत्वमुपपन्नम्"प्रमि०।

इदानीं राहोः प्रकारान्तरेण कलाविष्वमाह । 'मानो-
र्गतिः शरः कृता रविभिः १२ विभक्ता चन्द्रस्य लोचनं गुणा
तिथिः १५ भाजिता च । लब्धान्तरं भवति वाऽवनिभाप्रमाणं
भूमा विधुं, विधुरिनं यज्ञे पृथक्ते"प्रि० । 'रविगतिः
पञ्चगुणा हादगभक्ता फलं कलात्मकमनष्टं स्थाप्यम् । अथ
यथिगतिर्द्विगुणिता पञ्चदशभाजिता इदमपि कलात्मकं
फलम् । अथ योः फलयोरन्तरं भूमाविष्वप्रमाणं भवति ।
इदानीं यज्ञे आद्यच्छादकसमुच्चये भूमा विधुगुण्ये विधुं
आदयति रविगुण्ये तु रविं विधुगुणादयति । अलोप-
पत्तिः । अत्र कर्कष्यासान्तरमितानां योजनानां रवि-
कलायां कलाकरणायातुपातः । यदि गतियोजनै ११८
५८ गतिकला लभ्यन्ते तदा कर्कष्यासान्तरयोजनैः ४८४१
किमिति । अत्र रविगतेः कर्कष्यासान्तरं गुणः ४८४१ ।
गतियोजनानि हरः । एतौ वसुपसुनवभि ८८८ रपवर्तितौ
जाता गुणस्थाने पञ्च ५ । हरस्थाने हादग १२ । फलं
रविगतिसम्बन्धिन्योऽपचयलिप्राः । अथ भूव्यासस्य
चन्द्रकलायां लिप्राकरणावधुतुपातः । यदि गतियोजनै
११८५८ चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासयोजनैः १५
८१ किमिति । अत्र गुणकार्धेन गुणकभाजकावपवर्तितौ
जातं गुणकस्थाने द्वयम् २ । भागहारस्थाने पञ्चदश १५ ।
फलं भूव्यासकलाः । एताभ्यः पूर्वकलाः शोध्यः । यत
उपर्युपरिगच्छन्त्या भूमाया विस्तरपरचयिनो भवति"प्र० ।
इदानीं चन्द्रविशेषानयनमाह । "सपाततात्कालिक-
चन्द्रदोर्घ्या खभै २७० कृता व्यासदलेन भक्ता । सपा-
तशीतद्युतिगोलदिक् स्थाद्विचोप इन्द्रोः स च वाणसंज्ञः"
प्रि० । "यस्मिन् काले विशेषः साध्यस्तस्मिन् काले
तात्कालिकयोश्चन्द्रपातयोर्योगः कर्त्तव्य इति साधरण्ये-
नोक्तम् । इह चन्द्रपञ्चणावगमे समकलस्य चन्द्रस्य
तात्कालिकपातस्य च योगः कर्त्तव्यः । तस्य दोर्घ्या
खभै २७० गुण्यया विष्वया भाज्या फलं कला-
त्मकचन्द्रविशेषः । स च वाणसंज्ञः । यदि प्रहमा-
दूनः सपातचन्द्रस्तदोत्तरो ज्ञेयो यदा प्रहमाधिक-
स्तदा दक्षिणो ज्ञेयः । अलोपपत्तिः । चन्द्रो हि वि-
मण्डले भ्रमति क्रान्तिमण्डलस्य विमण्डलस्य च यः
सपातस्य पातसंज्ञा । स पातो मीनान्नादिलोभं
तच्छति । तस्मात् पातादुपतस्तिभेऽन्तरे तद्विमण्डलं

साधैतुर्भि ४,२० भागैः क्रान्तिवृत्तादुत्तरतो भवति ।
पातात् पृष्ठतस्तिभेऽन्तरे तैरेव भागै ४,२० दक्षिणतो
भवति । अथ विमण्डलगतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिमण्डलेन
सह यदन्तरं स यास्योत्तरो विशेषः । तज्ज्ञानार्थं चन्द्र-
पातयोरन्तरं ज्ञेयम् । तच्च चन्द्रपातयोर्योगे कृते भवति
पातस्य विलोभगत्यात् । तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्घ्यायातु-
पातः । यदि विष्वयातुल्यया दोर्घ्याया परमः खसुनि-
यन २७० कलातुल्यो विशेषस्तदानया कियानिति ।
फलमिन्द्रुविशेषः । यतः पातादुपतः पङ्क्तं क्रान्ति-
वृत्तादुत्तरतोऽन्यदक्षिणतोऽतः सपातशीतद्युतिगोलदिक
इत्युपपन्नम्"प्रमि० । इदानीं यज्ञे यासप्रमाणमाह ।
"यच्छाद्यसंज्ञादकमण्डलैक्यखण्डं शरोनं स्थितप्रमाणम् ।
तच्छाद्यविस्वादिधिकं यदा स्याज्ज्ञेयं च सर्वपञ्चणं तदा-
नीम्"प्रि० । "स्पर्धार्थम् अलोपपत्तिः । रवेरपतो भार्धा-
न्तरे क्रान्तिवृत्ते भूमा भ्रमति । अतः पौर्णमास्येन भूमा-
चन्द्रौ समौ भवतः । किन्तु यास्योत्तरमन्तरं विशेषतुल्यं
भवति स विशेषपञ्चाद्यच्छादकविष्वमध्ययोरन्तरम् । तद्यदा
विष्वार्धैक्यसमं तदा विष्वमालयोर्योगमात्रं स्यात् । यदा
यावता मानैक्याद्वा दूनं तावच्छाद्यविष्वे आदकविष्वं
प्रविशति । अत उक्तं तत्स्थितप्रमाणमिति । तत्
स्थितं आद्यविस्वादिधिकं यदा भवति तदा सर्वपञ्चण-
मित्यपि सुगमम्"प्रमिताक्षरा ।

इदानीं स्थितिमर्दाधेयोरानयनमाह । "मानार्धवो-
गान्तरवोः कृतिभ्यां शरस्य वर्गेण विवर्जिताभ्याम् ।
भूले खषट् ६० संयुजिते विभक्ते भुज्वन्तरेण स्थिति-
मर्दुखण्डे"प्रि० । स्पष्टार्थम् । "अलोपपत्तिः । स्पर्ध-
काले तु विष्वगर्भयोरन्तरं मानैक्यार्धम् । तच्च कर्णरूपं
भवति । तत्र यः शरः सा कोटिः । कर्णकोट्योर्वर्गान्तर-
रपदं भुजः । तच्च पाङ्ककमार्गखण्डम् । तत्कमण्य-
कालायातुपातः । तच्चन्द्रार्कयोः प्राग्गमनात् भुज्वन्तरेण
यदि भुज्वन्तरतुल्यकलाभिः षट् ६० षटीरर्धेन्द्र क्रान्ति-
मस्तदा लब्धाभिर्भुजकलाभिः कियत्य इति । फलं स्थि-
त्यध्वप्रटिकाः । परं स्पर्धकालगताज्ञानान्नाध्यपञ्चणशरे-
णैतत् कर्म कृतमतः स्थूलं स्थित्यर्थं जातम् । अथ म-
र्दाधेयुच्यते । यदा आदकेन आद्ये समवे ज्ञेये संमी-
लनमानं तदा विष्वगर्भयोरन्तरे विस्वाधान्तरतुल्याः कला
भवन्ति । ताश्च कर्णरूपाः । तस्मिन् काले यावान् वि-
शेषस्तावतो कोटिस्तयोर्वर्गान्तररपदं पाङ्ककमार्गखण्डं भव-

ति । तत्रापि पूर्ववदनुपातेन षटिकात्मकः कालो मर्द-
स्वरूपं भवति । सोऽपि स्थूलः" प्रमिताक्षरा ।

इदानीं षटीकरणमाह । "स्थित्वर्धनाडीगुणिता
स्वभक्तिः षट्पादं हृता तद्विहती युतौ च । कृत्वे-
न्दुपातावसङ्गधराभ्यां स्थित्वर्धमाद्यं स्फुटमन्तिमं च" ।
"स्पष्टार्थम् । अत्र स्पर्शकालमवशरेण कोटिरूपेण कर्म
कार्यम् । एवं स्थित्वर्धमसङ्गत् स्फुटं भवतीति सुगमा
वासना" प्रमिताक्षरा ।

"इदानीमेव विमर्दाधमपीत्यतिदिशति । "एवं विम-
र्दाधं फलोनयुक्तसपातचन्द्रेद्भवसायकाभ्याम् । प्रयक् प्रयक्
पूर्ववदेव सिद्धे स्फुटे स्त आद्यान्यविमर्दस्वरूपे" शि०
स्पष्टार्थम् । इदानीमिदं काले भुजानयनमाह ।

"स्पर्शागतः स्पर्शमिदं सङ्गं प्राङ्मोक्षतो मौलिकमत्र
पूर्वम् । वीटन निष्ठाः स्थितिखण्डकेन भुजान्तरांशो भुज
इदं काले । एवं विमर्दाधं हृताः प्रयक् ते संमीलनोन्मीलन-
योर्भुजौ स्तः" शि० । पूर्वाहं स्पष्टार्थम् । इदोनेन स्थिति-
खण्डेन गुणिता भुजान्तरभागाः कलात्मको भुजो भवति ।
एवं त एव भुजान्तरांशः प्रथमविमर्दाधं गुणाः संमी-
लनभुजो भवति । द्वितीयगुणास्वदोन्मीलनम् । अलो-
पपत्तिः । इदं काले यत्र स्पर्शकालमध्यचिह्नं यत्र
च मध्यग्राह्यचिह्नं तयोरन्तरं स्पर्शकमार्गखण्डं भुज
इहोच्यते । तस्यानयनं त्वैरागिकेन । यदि षटीपञ्चा
भुजान्तरकला लभ्यन्ते तदेतेन स्थितिदलेन किमिति ।
अत्र गुणकमाजकयोः पञ्चापवर्त्तने ज्ञेयं जाता भुज-
ान्तरांशो गुणकस्थाने । हरस्थाने रूपम् । एवं विमर्दा-
धं विमर्दभुजौ" प्रमि०

इदानीं कर्णार्थमाह । "कोटिश्च तत्कालगरोऽथ
कोटीदोर्गवेगस्य पदं द्रुतिः स्यात् । मानैक्यखण्डं
द्रुतिवर्जितं सदुगासप्रमाणं भवतीदं काले" शि० ।
"इदं काले यावान् शरः सा तत्र कोटिः । कोटिभुजवर्ग-
योगपदं कर्णः । कर्णेन मानैक्यार्धमिदं काले यासप्रमाणं
भवति । अलोपपत्तिः । भुजोऽत्र क्रान्तिदत्ते प्राच्यपरस्-
त्कादुयाभ्योत्तरः शरोऽतः कोटिः । तद्वर्गयोगपदं कर्ण
इत्युचितम् । कर्णे नाम विष्वमध्योरन्तरम् । स या-
वता मानैक्यार्धादूनो भवति तावदुगाहकविष्वं ग्राह्ये
प्रविष्टम् । अतस्त्वनामिदं काले ग्राह्य इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं ग्राह्यात् तत्कालज्ञानमाह । "ग्राह्येन मानैक्यद-
लस्य वर्गाद्विचित्रपञ्चा रक्षितात् पदं यत् । गत्यन्तरांशवि-

हृतं फलोनं स्थित्वर्धकं स्तं भवतीदं कालः । तत्कालेपाथेन
सङ्गः स्फुटोऽग्रे वक्ष्ये अन्यथा वा परिवेष्टतोऽसुम्" शि० ।
इदं पञ्चनेन मानैक्यार्धस्य वर्गात् तत्कालविचित्रपञ्चो-
नान्तरं गत्यन्तरांशो भवेत् । फलेन स्पर्शस्थित्वर्धं हीनं यदि
स्पर्शमिदं यावः । यदि मौलिकस्तादा मौलिकं हीनम् ।
शेषमिदं कालो भवति । स च स्थूलः । अथ तत्कालय-
रेण य आनीयते स सूक्ष्मासङ्गः । एवमसङ्गत् स्फुटः
स्यात् । अस्मिदं कालमग्रे परिवेष्टादेव वक्ष्ये ।
अलोपपत्तिर्विचित्रपञ्चनेन ग्राह्येन मानैक्यार्धं कर्णस्ताका-
लशरः कोटिस्तद्वर्गान्तरपदं भुजः । स गत्यन्तरांशो विहृतः
फलमिदं कालस्य मध्यग्रहस्य च सावनान्तरमतः स्वस्थित्व-
र्धाधोऽधितमित्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं स्पर्शाद्व्यवस्थितिमाह । "मध्यग्रहः
पर्वविरामकाले प्राक् प्रयहोऽप्यात् परतश्च सतिः ।
स्थित्वर्धनाडीध्वज मर्दजासु संमीलनोन्मीलनके तथैव"
शि० । स्पष्टार्थम् । इदानीं चलनानयनमाह ।
"खाङ्का ६० हृतं स्वद्युदलेन भक्तं स्पर्शादिकालोत्थनतं
लवाः स्युः । तेषां क्रमज्या पञ्चविंशतिनीचो भक्ता द्यु-
मौर्ध्या यदवाप्रवापम् । प्रजायते प्रागपरे नते क्रमादुदग्-
यमायं चलनं पञ्चोद्भवम्" शि० । "यस्मिन् काले चलनं साध्यं
तस्मिन् काले वा नतषटिकास्ताः खाङ्का ६० हृताचन्द्रस्य हे
रात्रार्धेन भक्ता अर्कस्य हे दिनाङ्केन, फलमंशः स्युः ।
तेषां क्रमज्याऽन्तज्या युग्या द्युजीवया भक्ता लवस्य
चापं पञ्चोद्भवं चलनं जायते । प्राङ्मते सौम्यं, पवि-
मतते वास्यम् । चलनानयनसुक्रमज्यायां कैश्चित् जतं
तस्मिन्नासाधर्म्यं क्रमज्येति विशेषणम् । न पुनरेतद्विशेष-
णवलादत्यत्र सर्वलोत्क्रमज्याः प्राप्नुवन्ति" प्रमि० ।

इदानीं भावनं चलनमाह । "युतायनांशोऽप-
कोटिशिञ्जिनी जिनान्तरमौर्ध्या १२६० गुणिता विभा-
जिता । द्युजीवया लवफलस्य कर्मकं भवेच्छयाङ्गाया-
नदिक्रमायनम्" शि० । "यस्य सायनांशस्य कोटिज्या
जिनान्तरज्या १२६० युग्या दुज्याया भक्ता फलस्य चाप-
मायनं चलनं भवति । तच्च यस्मिन्नयने यहो वर्त्तते
तद्विहृतं भवति । अलोपपत्तिर्गोले" प्रमि० ।

इदानीं स्फुटचलनार्थमाह । "तयोः पञ्चोत्थायनयोः
समाशयोर्धुतेविशुक्तेषु विभिन्नकाष्ठयोः । वा शिञ्जिनी
मानदलैक्यनिष्ठी लिख्योद्भूता तद्वलनं स्फुटं स्यात् ।
यैस्तुक्रमज्याविधिनैतदुक्तं सस्यङ्गं ते गोलगतं विदन्ति" शि० ।

‘तयोः पलोद्गवायनयोर्वलनचापयोः समाशयोर्योगो भि-
न्नाशयोरन्तरं तस्य ज्या मानैक्याङ्गयुगा लिख्यया भक्ता
फलं स्फुटा वलनजग्रा भवति । यैरिदं वलनद्वयसूत्रम-
जग्राविधिनाक्तं सम्यङ् न ते गोलगतं विदन्तीति गोलं
परिभ्राम्य दिशां वलनस्योत्क्रमजग्रायोपचयः क्रमजग्राया
वेति तैः सम्यक् कापि नावलोकितमित्यर्थः । अलोपप-
त्तिर्गोले सविस्तरा । इह सममण्डलं द्रष्टुः प्राची
सममण्डलादिदे नते काले विषुवन्मण्डप्राची यावता यत-
चलिता तावत् तद्विक् पलोद्गवं वलनं ज्ञेयम् । अथ
विषुवन्मण्डलात् क्रान्तिदृष्टप्राची यावता यतचलिता
तदायनं तद्विक् ज्ञेयम् । तयोर्वोगवियोगात् स्फुटमिति ।
सममण्डलात् क्रान्तिमण्डलप्राची यावता यतचलिता
तत् स्फुटमित्यर्थः । एवं लिख्यापरिणतं तद्वत्तुपातेन
मानैक्याङ्गपरिणतं कृतम् । यतोऽत्र मानैक्याङ्गदृष्टे
वलनं देयम्” प्रमि० । इदानीमङ्गुलिप्रार्थमाह ।

“लिख्योद्गृहस्तत्त्वमयोत्सृज्यः सङ्गिहि २, १० युक्तोऽङ्गुल-
लिपिकाः स्युः । स्थूलाः सुखार्थं द्युद्वेन भक्तं सङ्घतं
सार्धयमा २, १० न्वितं वा” गि० । “मध्यपङ्कजकाले पङ्कज
लिपयोक्त्या गङ्गुः साध्यः । स गङ्गुलिख्यया भक्तः ।
फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुलिपिका भवति । अथयोजतघटिका
पङ्कज दिनार्धघटीभिर्भक्ताः फलं सार्धद्वियुक्तं सुखार्थं
स्थूला अङ्गुलिपिका भवति । अलोपपत्तिः । गगन-
मध्यस्थं यदुपपङ्कजं तस्य निखिलकरनिकरपिहितप-
रिधित्वात् किञ्चित् सूक्ष्मं दृश्यते । अथोदये लितिजस्य
भूयवहिततत्करनिकरविशालमिव प्रतिभाति । तत् सूक्ष्मत्वं
विशालत्वं चोपलब्ध्या बुद्धिमद्भिः कल्पितम् । तच्च गग-
नमध्ये सार्धलिकलं २, १० । उदये सार्धलिकलं २, १०
अङ्गुलं कल्पितम् । अवान्तरेऽनुपातेन । यदि लिख्या-
तस्य गङ्गावङ्गुलिप्रान्तरं रूपं ? लभ्यते तदेष्टेन किमिति
फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुलिपिकाः स्फुरिष्युपपन्नम् । अथवा
स्थूलोऽनुपातः । यदा दिमार्धतल्लग्नभिक्रतघटिकाभी
रूपं ? लभ्यते तदेष्टाभिः किमिति” प्रमि० ।

इदानीं वलनादीनामङ्गुलीकरणमाह “आभिर्विभक्ता
वलनेषु विस्मदोऽन्धबलिप्राः सूरयाङ्गुलानि । शरा यथाया
पङ्कजे शरांशोचन्द्रपङ्के व्यसदिशस्तु वेदाः” गि० ।
आभिरङ्गुलकलाभिर्वलनविशेषविश्वपङ्कजभुजकोटिकणां भा-
ज्याः । फलान्यङ्गुलानि भवन्ति । इह रविपङ्कजे शरा
अशोमतदिय एव । चन्द्रपङ्कजे तु व्यसदिशो ज्ञातव्याः ।

अलोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कवितैव । शरांशे हि चन्द्रः,
शरभूजे भूभाऽतचन्द्रविक्षेपादन्यदिशि भूभा वर्त्तते । तत्-
स्थानज्ञानार्थं चन्द्रपङ्कजे व्यसदिशः शरा वेदा इत्युप-
पन्नम्” प्रमि० । इदानीं परिलेखमाह ।

“प्राज्ञार्धसूत्रेण विधाय दृष्टं मानैक्याङ्गणेन च साधि-
तायम् । बाह्योऽत्र दृष्टे वलनं ज्ञेयावत् प्राक्चिह्नतः स्पर्श-
भवं हिमांशोः । सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मौलं
तथा पश्चिमतश्च देयम् । परिपङ्के पश्चिमपूर्वतस्तो विक्षे-
पदिक्चिह्नत एव साध्यम् । सूत्राणि केन्द्राद्वलनागुसक्ता-
न्यङ्गान्यतः स्पर्शविस्तृतिवाच्यौ । ज्यावद्विजग्राभ्यां वलनाप-
काभ्यां देयौ यथाशापथ मध्यवाणः । केन्द्रात् प्रदेशो वल-
नस्य सूत्रे तेभ्यः पृथग्ग्राहकणखलकेन । हरैः कृतैः
स्पर्शविस्तृतिमध्यमासाः क्रमेणैवमिहावगम्याः” गि० । “स-
मायामवनौ प्राज्ञार्धप्रमाणेन सूत्रेणोदस्थानकल्पितविन्दोर्दृष्टं
लिखित्वा तस्मादेव विन्दोर्मानैक्याङ्गणप्रमाणेन सूत्रेणान्य-
दृष्टं कृत्वा तस्य विन्दोरपरि प्राच्यपरं याम्योत्तरं च सूत्रं
खटिकाया रजसोच्छाद्या रेखे कार्यं । अथ मानैक्याङ्गदृष्टे
वलनं देयम् । तत्र चन्द्रस्य स्पर्शिकं प्राचीविज्ञतो,
मौलिकं प्रतीचीविज्ञतः । रवेस्तु स्पर्शिकं प्रतीचीवि-
ज्ञतोमौलिकं प्राचीविज्ञतः । अथ मध्यवलनं यदि विक्षेपो
दक्षिणतो देयस्तदा दक्षिणविज्ञाद्यादोत्तरस्तदोत्तरवि-
ज्ञात् । तत् कथं देयमित्याह । सव्यापसव्यं याम्यसौम्य-
मिति । यदि याम्यवलनं तदा सव्यक्रमेण प्राचीविज्ञा-
द्याम्यं, दक्षिणविज्ञात् पश्चिमं, पश्चिमविज्ञादुत्तरस्तत्तरवि-
ज्ञात् पूर्वमिति सव्यम् । इतोऽन्यथापसव्यम् । तच्च वलनं
ज्यावदेयं न धनुर्वित् । एवं वलनानि दत्त्वा केन्द्राद्वलना-
गुगतानि सूत्राण्यङ्गुलानि । अथ स्पर्शवलनाभात् स्पर्शि-
को मौलवलनाभात् मौलिको विक्षेपो देयः । स च ज्यावत् ।
अथ सव्ये विक्षेपः केन्द्राद्वलनसूत्रे देयः । तेभ्यः शरा-
गुचिह्नेभ्यो ग्राह्यकार्धप्रमाणेन सूत्रेण दृष्टान्युत्पाद्य
स्पर्शविस्तृतिमध्यमासाः वेदितव्याः अत्र वासना । मानै-
क्याङ्गदृष्टे प्राहकदृष्टस्य मध्यं यदा भवति तदा प्राज्ञ-
प्राहकयोर्विस्वप्रान्तौ स’लम्बौ भवतोऽतो मानैक्याङ्गदृष्टं
महिलिखितं तच्च दिग्दृष्टं तत्र या प्राची सा सममण्ड-
लप्राची ततस्तस्या वलने दृष्टे या केन्द्राद्वलनागुगा रेखा
सा ज्ञानिदृष्टप्राची । एवं सर्वदिशां वलनम् । अथ
वलनसूत्राङ्गुलावद्विक्षेपः । वतः क्रान्तिदृष्टप्राच्या वि-
क्षेपो वास्योत्तरः । एवं स्पर्शमौलयोः किल । अथ

मधुशरः केन्द्राहलनमूलेऽतो दत्तो यतो मधुशरः
नाम तत्कालकान्तिवृत्तप्राच्या यास्योत्तरा दिक् । वि-
ले पागु पाहकवृत्तमधुमतस्तत् जतैः सैः स्वर्गमोक्षमध्या
भवन्तीत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं निमीलनोन्मीलनेऽप्यासपरिलेखमाह ।
“केन्द्राहुजं स्वे वलनस्य सूत्रे शरं भुजाप्याक्षवर्षं च
केन्द्रात् । प्रसार्य कोटिस्तुतियोगचिह्नादुदृष्टे जते प्या-
हकखण्डकेन । संमीलनोन्मीलनकेऽप्यासप्यासाव वेद्या
यदि वान्यवाऽमी" प्रमि० । “संमीलनकाळे वलनमानीय तत्
प्राक्चिह्नतः प्राग्वत्त्वा केन्द्राहलनापगां रेखां कृत्वा
तस्यां रेखायां केन्द्रात् पूर्वतो भुजो देवः । भुजाप्यात्
तत्कालग्रमसायां शलाकां तथा केन्द्रात् कर्णमितां च
प्रसार्य शलाकापयोर्बुतिचिह्नादुपाहकाङ्गेन वृत्तं विलिख्य
संमीलनस्थानं ज्ञेयम् । एवमुन्मीलनवलनं पश्चिमतो
दत्तोन्मीलनस्थानं ज्ञेयम् । एवमेव तत्कालवलनमिदप्येन
प्राक् पश्चिमतो वा दत्तोक्तवदित्प्राप्तो ज्ञेयः । यदि
वान्यवामी इत्यस्याग्रे सम्बन्धः । अलोपपत्तिः । भुजो हि
प्याहकमार्गखण्डम् तत्र शरः कोटिस्तद्वर्गयोगपदं कर्णः ।
कर्णादुपाहकविम्बे लिखिते संमीलनादिकं भवतीति युक्त-
सक्तम् । नतु प्याहप्रविम्बमध्याहलनसूत्रे भुजो दत्तस्तत्
कर्णं भुजो प्याहकमार्गखण्डमित्युच्यते सत्यम् यत्र
कुलचिह्नजकोटिकर्णैश्चरुसमुत्पद्यते तदवश्यमायतचतुर-
सार्जं स्यात् । तदत्र भुजाग्रादिचेषः कोटिः । एवं भुज-
सूत्रादपि । विलेपसूत्रयोरन्तरे यावान् भुजस्तावान् विले-
पस्ययोरपि । अतोप्याहकमार्गखण्डं भुज इत्युच्यते
तदुदृष्टम्" प्रमि० ।

इदानीमन्यथा संमीलनादिपरिलेखमाह । “वे स्वर्ग-
सुखोर्विचिन्तापचिह्ने ताभ्यां पृथक्मध्यशरागवाते । रेखे
किल प्रगृह्णोक्षमार्गौ तयोश्च माने विगण्य वेद्ये ।
विम्बान्तराङ्गेन विधाय वृत्तं केन्द्रेऽथ तन्मार्गयुतिद्वयेऽपि ।
भूभाजसूत्रेण विधाय वृत्ते संमीलनोन्मीलनके च वेद्ये"
प्रमि० । स्वर्गशरापान्मधुशरागवाता रेखा कार्या ।
स प्रगृह्णमार्गौ ज्ञेयः । अथ मधुशरागानुक्तिशरा-
गुगा पृथगन्या रेखा कार्या । स सक्तिमार्गौ ज्ञेयः ।
तयोर्मार्गयोः प्रमाणे अङ्गुलपलाकवा मित्वा पृथगनटे
स्वाये । अथ विम्बान्तरार्धप्रमाणेन सूत्रेण केन्द्रे वृत्त-
सत्पाद्य तस्य वृत्तस्य मार्गद्वयेन यौ योगौ तन्माद्योगद्वय-
चिह्नात् भूभार्धसूत्रेण वृत्ते विधाय संमीलनोन्मीलने

ज्ञातव्ये । अलोपपत्तिः । स्वमार्गेषामगच्छतो ग्राहक-
मधुस्य यत्र मानान्तरार्धवर्षः कर्णो भवति तत्रस्ये त-
स्मिन् ग्राहके संमीलनसंमीलनं च यत उत्पद्यते ततो
विम्बान्तरार्धेन वृत्तं विलिख्य ते स्थाने ज्ञातव्ये" प्रमि० ।

इदानीमिदगुसार्यमाह । “मार्गाङ्गुलम् स्थितिस्वरूपम-
मिदं स्फुरिटाङ्गुलसंज्ञकानि । इटाङ्गुलानीत्यवगात् स्व-
मार्गे दत्त्वा च प्याहकखण्डवृत्तम् । कल्पेऽखण्डं यदि
वाऽवगम्यं स्थूलः सुखार्थं परिलेख एवम्" प्रमि० । “इद-
मितोऽप्यालो घटिकादिरेनदस्यापितैर्मागाङ्गुलैर्गुण्यः स्व-
स्थित्यर्धघटीभिर्माजः फलमिटाङ्गुलानि भवन्ति ।
तानीटाङ्गुलानि स्वमार्गे दत्त्वा । कथमिति चेत् इद-
वशात् । यदि स्वर्गादप्यत इदं कल्पितं तदा स्वर्गशरागु-
दप्यत इटाङ्गुलानि देयानि यदि मध्यात् पूर्वत इदं
तदा मधुशरागुत् पूर्वतो देयानि । एवं सक्तिमार्गेऽ-
पीत्यवगादिटाङ्गुलान् प्याहकविम्बाङ्गेन वृत्तं विलिख्ये-
टगुप्तो ज्ञेयः । एवं वा स्थूलः सुखार्थं परिलेखः ।
अलोपपत्तिस्वरूपेण । यदि स्थित्यर्धघटीभिर्मागाङ्गु-
लानि लभ्यन्ते तदेवघटीभिः किमिति फलमिटाङ्गु-
लानि । तदग्रे प्याहकविम्बमध्यमित्यर्थः । तत्र प्याहका-
ङ्गेन वृत्ते जते इदगुप्तो भवतीति किं चित्तम्" प्रमि० ।
इदानीं प्यासात् कालानयनं परिलेखेनैवाह ॥ “प्राप्ति-
नमानैक्यदलेन केन्द्रे वृत्तात् जतान्मार्गदले बहिर्व्ये ।
ते संयुगे स्वस्थित्यखण्डकेन मार्गाङ्गुलापे पृथगिदकालौ"
प्रमि० । “मानैक्याङ्गेन मार्गोनेन केन्द्रे वृत्तं लिखेत् ।
तन्मादुदृष्टादुबहिर्व्ये मार्गखण्डे भवतलो स्वस्थित्यखण्डकेन
युजिते स्वमार्गाङ्गुलैर्माजोः । फलं स्वर्गादप्यत इद-
कालो भवति । मोक्षात् पृथक्तथ । अलोपपत्तिः । ग्रा-
सोनमानैक्यदलमिदकाले ग्राहप्रग्राहकविम्बमध्ययोरन्तरं
कर्ण इत्यर्थः । इदं पूर्वमेव कथितम् । तेन कर्णेन केन्द्रे
वृत्तात् जताद्वये मार्गखण्डे बहिर्भवतस्ताभ्यामिहानु-
पातः । यदि मार्गाङ्गुलैः स्थित्यर्धघटिका लभ्यन्ते तदा
बहिर्भूतखण्डाङ्गुलैः किमिति फलमिदकाल इति" प्रमि० ।

इदानीं गृह्ये वर्णमाह । “सत्ये लक्षे भूस्वरूपः
सुधशरीरं कृष्णः कृष्णरक्तोऽधिकेऽर्धात् । सवेक्ष्ये वर्ण-
वृत्तः पिण्डो मानेन्यस्य सर्वदा कृष्ण एव" प्रमि० ।

इदानीमादेशानादेशानाह ।

“इन्दोर्मागः शीघ्रः खण्डितोऽपि तेजःपञ्चक्यभावात्
लघुः । तेजसौष्ण्यत्वात् तीक्ष्णगोर्धादयां गो नादेशोऽतोऽस्यो

गृहो बुद्धिमद्भिः” यि० स्वटार्थम् इति चन्द्रगृहणाधिकारः ।

अथ सूर्यगृहणाधिकारः तत्तादी नतिप्रयोजनोक्तिः ।
“दर्शान्ताकाशेऽपि समौ रवीन्दु इष्टा नतौ येन विभिन्नकक्षौ ।
कर्धोऽक्षितः पश्यति नैकसूत्रे तल्लम्बनं तेन नतिं च वच्मि” यि० ।
“अमावास्यान्ताकाशे समदलावपि चन्द्राकौ नतौ स्वार्धा-
दन्त्यत्वं यतस्ततोऽपि वा स्थितौ भूष्यर्धेभोऽक्षितौ इष्टैक-
सूत्रे न पश्यति । येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ ।
चन्द्रस्य कक्षा लम्बी अर्धेस्य मङ्गली । यथा चन्द्रगृहणे यैव
चन्द्रस्य कक्षा सैव भूमाया अपि तत्र तिथ्यन्ते समौ भू-
मेन्दू नतावपि कर्धोऽक्षितोऽपि इष्टैकसूत्रे पश्यति तथार्क-
पक्षणेऽर्केन्दू न पश्यति भिन्नकक्षत्वात् । तेन कारणेन
तल्लम्बनाख्यमन्तरं नत्याख्यं च वच्मि” प्रमि० ।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं धनर्थत्वं च कथयति ।

“दर्शान्तलम्बनं प्रथमं विधाय न लम्बनं विविभलम्बनतल्ये ।
रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्थादेवं धनर्थं क्रमतश्च वेद्यम्” यि० ।
“अत्र लम्बनं ज्ञातुं दर्शान्ताकाशे लम्बनं विधाय तत् वि-
भोने कार्यम् । तेन विभोनेन लम्बनेन समे रवौ लम्बनं
नास्ति । जनेऽभ्यधिके च स्थादिति वेदितव्यम् । तथा
विविभलम्बनादूने रवौ यल्लम्बनमुत्पद्यते तद्वनसंज्ञं वेदि-
तव्यम् । तिथ्यन्तघटिकासु योज्यमित्यर्थः । यदधिके
तद्वनं तिथ्यन्तघटिकाभ्यः योध्यमित्यर्थः । अथ लम्बन-
स्योपपत्तिस्तावदुच्यते । इह किल सममण्डलयास्योत्तर-
कोणवृत्तानामर्धेऽन्धेन परिकरवदाहृतं निषध्यते तत्
चित्तिजम् । तत्रस्य पृष्ठं भूगर्भस्यो इष्टा पश्यति । भू-
पृष्ठगस्तु भूष्यर्धं तत् चित्तिजमपि न पश्यति । किन्तु
भूष्यर्धं योजनैकस्मात् चित्तिजादुपरि समग्रादन्त्यत्वं चित्ति-
जं स मन्यते । यतस्तस्मादूर्ध्वं स पश्यति । तदधः
चित्तिजं दृक्सूत्राङ्गमितं न पश्यति अतो पृष्ठकक्षायां
दृक्मण्डले तेषां योजनानां संश्लिष्योया लिप्तास्ताः
कुच्छन्नलिप्तास्ता एव परमलम्बनलिप्ताः परमावनतिलिप्ताश्च ।
तास्तु गृहभुक्तिपञ्चदशांशतल्या भवन्ति । यतो गति-
योजनानां पञ्चदशांशो भूयासाङ्गम् । यदा किल
चित्तिजस्यस्तदा कुच्छन्नलिप्ताभिर्नतत्वं गतः । अथ यदा
अमध्यस्यो रविस्तदा तं भूगर्भस्यो इष्टा भूपृष्ठस्योऽपि
अमध्यस्यमेव पश्यति । न कुतोऽपि नतमतस्तत्र लम्बना-
भावः । चित्तिजे तु कुच्छन्नलिप्तातल्यं परमं लम्बन-
म् अतो ज्ञातं स्वार्धाकृते पृष्ठे लम्बनदुत्पद्यते । एवं
चन्द्रस्यापि । दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽर्कलम्बनलि-

प्तासु शुद्धास्तु येषं रविदृक्कक्षाधचन्द्रस्य परमा लम्ब-
नलिप्ताः । अथ यदा दृक्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तं भवति
तदा परमलम्बनलिप्ताणां घटीकरणायास्तुपातः । यदि ग-
त्यन्तरकक्षाभिर्घटीघटिर्लभ्यते तदा गत्यन्तरपञ्चदशांश-
तल्याभिः किमिति । फलं घटिकाचतुष्टयं परमं लम्ब-
नम् । अतो घटिकाचतुष्टयानुपातेन लम्बनं साध-
यितुं युज्यते परं यदि दृक्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तम् ।
यदा तदपि तिरचीनं तदानुपातद्वयेन । लम्बनं हि
दृक्मण्डलसूत्रेणोत्पद्यते तच्च मध्यमं लम्बनम् । तत्
किल कर्णरूपम् । तत् क्रान्तिवृत्तप्राचीपरिधतं कोटि-
रूपं स्फुटं भवति । यदा दृक्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तं
तदा तदेव स्फुटम् । यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरया
लम्बनस्य स्फुटत्वम् । अतः क्रान्तिवृत्तस्य परमनीचस्थाने
लम्बनस्य परमात्वम् । परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः । तच्च
तस्य परमोच्चत्वं विविभलम्बने भवति । यदा विविभं अ-
मध्ये भवति तदा तच्छङ्कुस्तिव्यादल्यः स्यात् । तदा म-
ध्यमेव स्फुटं लम्बनम् । यदा तद्विविभं अमध्या-
वृतं भवति तदा तच्छङ्कुस्तिव्यातो न्यूनो भवति तदा
मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपकारणेन तदत्यन्तं
याति । अतो विविभलम्बनशङ्कोरपचयवशेन लम्बनस्याप-
चयः । अतो विविभलम्बनशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फुट-
त्वकरणेऽनुपातः कर्तुं युज्यते” प्र० मि० ।

असुमेवार्थं संप्रधायानुपातद्वयेन लम्बनमाह । “विभोन-
लम्बनं तरणिं प्रकल्प्य तल्लम्बनयोर्थः समयोऽन्तरेऽसौ । वि-
भोनलम्बनस्य भवेदुद्युयातः शङ्क्याद्यतस्तस्य चरान्ताकाद्यः ।
विभोनलम्बनार्कविशेषमिष्टिभो ज्ञताहता व्यासदलेन भा-
जिता । ज्ञतात् फलाद्विविभलम्बनशङ्कुना विजीव्याप्तं
घटिकादि लम्बनम्” सि० यि० । “दर्शान्ताकाशे लम्ब-
नं विधाय तदनष्टं विविभं च कृत्वा तयोर्विविभस्य भोग्यं
लम्बनस्य भुक्तमन्तरोदययुतं विविभस्योदितः कालो भव-
ति । तेन कालेन विविभलम्बनजनितकुजग्राद्युजग्रा-
न्यादिभिश्च विप्रस्रोतया शङ्कुः साध्यः । शङ्काश्च दृग्-
जग्रा तच्छायाकर्णश्च साध्यः । अथ विभोनलम्बनार्कयो-
रन्तरस्य जग्रा साध्या । अथ तया लम्बनार्थमनुपातः ।
यदि विजग्रातल्यया विविभलम्बनार्कान्तरजग्राया चतस्रो
घटिका लम्बनं तदानयाभीष्टया किमिति फलं मध्य-
मलम्बनम् । अतस्तत्स्फुटोकरणाद्यं द्वितीयोऽनुपातः ।
यदि विजग्रातल्ययिविविभलम्बनशङ्कानेतावलम्बनं लभ्यते तदा

ऽस्मिन्ननन्तरानीते किमित्येवं लम्बनं स्फुटं भवति" प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण स्फुटीकरणमाह । "फला-
द्वि १२ घात् त्रिभङ्गोन्नतगणनेन लब्धं खलु लम्बनं
वा" सि० शि० । "मध्यलम्बनात् हादशगुणाद्वि-
भङ्गनसंभूतायाकरणेन भक्ताद्वयलम्बनं तद्वा स्फुटं लम्बनं
भवति । अत्रोपपत्तिस्तैराशिकेन । तत्र विवि-
भङ्गनशङ्कोर्हादशांशेन विविभङ्गनशङ्कुस्त्रिज्या चाप-
वर्जिता जाता गुणकस्थाने हादश १२ चरस्थाने विवि-
भङ्गनसंख्यं इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । "त्रिभोन्नतगण-
नरवेच शङ्कोर्वा हगज्यायोर्वर्गवियोगमूलम् । स्याद्-
ङ्कृतिर्वेद ४ गुणा त्रिभौय्या भक्ताथवा लम्बननाडिकाः
स्युः" सि० शि० । "त्रिभोन्नतगणन यः शङ्कुः साधित-
स्तथा दशान्तकासे रवेः खोपकरणैर्यः शङ्कुरूपयते
तावनष्टौ स्थापयित्वा तयोः हगज्या साध्ये । अथ तयोः
शङ्कोर्यहगान्तरपदं तदङ्कृतिसंज्ञं भवति । प्रथमप्र-
कारोऽयम् । अथ हङ्कृतिर्द्वितीयः प्रकारः । तयोर्हग-
ज्यायोर्वर्गान्तरपदं हङ्कृतिर्मज्ञं भवति । अथ हङ्कृति-
लम्बनसूच्यते । हङ्कृतिचतुर्गुणा त्रिज्याया भक्ता फलं
लम्बननाडिकाः स्युः अत्रोपपत्तिः सैव । यदा विविभङ्गनं
खमध्ये भवति तदा हङ्कृमण्डलमेव क्रान्तिवृत्तम् । त्रिभो-
न्नतगणनार्कयोर्नन्तरज्या सैव तदाकस्य हगज्या । सा चतु-
र्गुणा त्रिज्याया प्रा मध्यमं किल लम्बनं भवति । तदेव
स्फुटम् ऊर्ध्वस्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य । अथ यदा
विविभङ्गनं खाधान्तम् तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य
तदा तत् प्राच्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति ।
तच्च विविभङ्गनशङ्कुरुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं ज-
तम् । तत् कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते । मध्यलम्बनान-
यने त्रिज्यैव विविभङ्गनशङ्कुः ततः स्फुटत्वात् यः
साधितो विविभङ्गनशङ्कुः स हङ्कोपमण्डले स्फुटस्तद्हग-
ज्या भुजस्त्रिज्या कर्णः । विविभङ्गनस्य यद् हङ्कृमण्डल-
मिति गोचे कथितम् । अतस्त्रिज्यापरिणतया नतज्याया
यदानेते तज्जातं कर्णरूपं तत् कोटिरूपेण विविभ-
ङ्गनशङ्कोरुपातेन कोटित्वं नीतमित्युपपन्नम् । यदेव
स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपत्वमुपपन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोप-
पादितम् । रवेर्हङ्कृमण्डले हगज्या सा कर्णरूपिणी ।
विविभङ्गनस्य वा हगज्या स एव हङ्कोपः स भुज-
रूपः । यतः क्रान्तिवृत्तप्रमाणाः सव्यवृत्तिव्योसरं

खाधान्तविविभङ्गनोपरिगतं हङ्कोपमण्डलम् । तत्र
विविभङ्गनस्य वा हगज्या स हङ्कोपः । तज्जातया न-
तिकलाचन्द्रार्ककक्षयोर्वाभ्योत्तरमन्तरं सर्वत्र तुल्यमेव दृष्टा
पश्यति । यद्योक्तं गोचे । "कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्वि-
लिभे सर्वतोऽपि तत् । नतिलिप्रा भुजः कर्णो हग्लम्बन-
कलास्तयोः । लम्बनरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिपिकाः"
शि० । यत् इदं लम्बनचतुर्गतो हङ्कोपार्कहगज्या-
योर्वर्गान्तरपदतुल्या हङ्कृतिर्मवितुमर्हति । परं यथा
स्थिते गोचे ज्योत्सोपरीयं न दृश्यते । यतो विविभङ्ग-
नार्कयोरन्तरज्या विविभङ्गनशङ्कुव्यासार्धपरिणता सती
हङ्कृतिर्भवति । अत एवानेनापि प्रकारेण चित्तजस्ये-
ऽर्के परमा हङ्कृतिर्विविभङ्गनशङ्कुतुल्या भवति ।
अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतुल्य एव । किन्तु हङ्कोपार्क-
हगज्यास्तुल्ये शलाके भुजकर्णरूपे समायां भूमौ वि-
न्यस्य तदन्तरे कोटिरूपां हङ्कृतिं दर्शयेत् । एवमने
कविधान्युपपत्तावसारेण अत्राणि परिकल्प्य धूलिकर्मे-
पसंस्कारमायाः कुर्वते । अथ प्रस्तुतमुच्यते । अत्र किल
विविभङ्गनस्य रवेच हगज्यायोर्वर्गान्तरपदं तावदेव तज्ज-
ङ्कोरपि भवति । तत् कथमिति चेत् तदुच्यते । अत्र
खलुशङ्कुवर्गोपनी त्रिज्यावर्गो हगज्यावर्गो भवतः ।
तयोरन्तरे जते त्रिज्यावर्गयोस्तुल्यत्वाद्गतयोः शङ्कुवर्ग-
ान्तरमेवावशिष्यते । एवं यत्र कुलचिह्नसाधार्ज्येऽपि भुज-
ज्यायोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्यायोर्वर्गान्तरं भवतीति ।
अत उक्तं त्रिभोन्नतगणन रवेच शङ्कोर्वा हगज्यायो-
रिति" । हङ्कृतितस्त्रिज्यारुपातेन लम्बनस्य षटीक-
रणम्" प्रमि० ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । "शङ्कोर्यहगान्तर-
योक्तयोर्वा त्रिज्याचतुर्धांशविभक्तयोः स्यात् । यद्वर्गविश्वे-
पपदं द्विधैव विस्मयनं तद्वटिकादिकं वा" सि० शि० ।

"तयोरन्तरकवितयोर्विविभङ्गनार्कशङ्कोस्त्रिज्याचतु-
र्धांशेनापवत्ति तयोर्वर्गान्तरपदं तल्लम्बनं वा भवति ।
अथ तयोः शङ्कोर्यहगज्या तयोस्त्रिज्याचतुर्धांशमन्त-
र्वर्गान्तरपदं वा लम्बनं भवति । अत्रोपपत्तिः ।
अत्र निष्पन्नाया हङ्कृतिः कोटिरूपाया षटीचतुष्टयेन
त्रिज्याया चातुपातः । स तदुपकरणभूतयोः शङ्को-
रस्तद्हगज्यायोर्वा श्रियाणावधार्य यदि क्रियते तदा ष-
टिकात्मिकैव हङ्कृतिरूपयते । तदेव लम्बनम् ।
अतस्तथा जते जातमस्यत् प्रकारद्वयम्" प्रमि० ।

लम्बनप्रयोजनमाह । 'तत्संस्कृतः परविराम एवं स्फुटोऽसकृत् स पञ्चमध्यकालः' सि० गि० । 'एवं यद्दर्शान्तरकाले लम्बनमुपपन्नं तद्विलिखन्नादनेऽर्के धनमतो दर्शान्तरादिकालो ज्ञेयः । यदि विलिखादधिकोऽर्के जातं तद्वत् दर्शान्तरादिकालः शोध्यम् । एवमसकृत् लम्बनसंस्कृताद्दर्शान्तरकालालम्बनमानीय विलिखं च कालोत्तमकारेण लम्बनं साधयाम् । तेन गणितगतो दर्शान्तरः पुनः संस्कार्यः । एवं सकृदधिकविशेषः । एवं संस्कृतो दर्शान्तो पञ्चममध्यकालो भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चन्द्रकलाया आसन्नत्वादधिककलाया दूरत्वात् कुर्धोच्छ्रितादुद्गृह्य रविमण्डलगामि यत् स्फुटं तस्मादधिकचन्द्रोऽवलम्बितो दृश्यते तल्लम्बनम् । कालिष्ठत्वे परलोक्षस्थाने किञ्चित् विलिखम् । तस्माद्भूतो यदा रविस्तदाकादवलम्बितचन्द्रः पृथगतो भवति । चन्द्रो हि शीघ्रगतिः । शीघ्रे पृथगते युतिरेष्या । अतो लम्बनं तिथौ धनम् । यदा विलिखन्नादधिकोऽर्केस्तदा चन्द्रोऽवलम्बितोऽर्कादपगतो भवति । शीघ्रेऽपगे युतिर्जाता लम्बनतुल्येन कालेनातस्तस्य लम्बनमूलम् । एवं लम्बनसंस्कृतो दर्शान्तो गृह्यमध्यकालः स्यादित्युपपन्नम् । यदि त्रिज्यातल्लयाऽर्कगज्ज्या परमा भुजस्तत्परपदद्वयगतुल्या लम्बनलिप्रा ४८ । ४६ लम्बने तदेतयाऽर्कगज्ज्या किमिति । फलं इग्लम्बनकलाः । एवमेवैवास्तुपातेन इक्षोपाद्या लम्बनलिप्राऽतपद्यन्ते ता अप्रतिलिप्राः ता भुजरूपाः । इग्लम्बनकलाः कर्णः तयोर्धर्मान्तरपदं स्फुटलम्बनलिप्राः । यतो इग्लम्बनतल्लयनेऽर्कगज्ज्या कर्णो इक्षोपो भुजः । अतो इक्षोपाज्जनिताऽवनतिर्भुजः । स्फुटलम्बनलिप्राः कोटिः । इदमस्ति त्रिभुजं मोले लम्बनोपपत्तौ कथितम् । तद्यथा । 'यतः कुर्धोच्छ्रितो दृष्टा चन्द्रं पश्यति लम्बितम् । दृष्टव्येनातो लम्बनं च नतिस्तथा । दृष्टापरवर्तितां पृथ्वीं कक्षे च शगिस्तथ्ययोः । भित्तौ विलिख्य तन्मध्ये तिर्यगेखां तयोर्ध्वगाम् । तिर्यग्रेखायुतौ कल्पं कलायां चित्तिजं तथा । ऊर्ध्वरेखायुतौ सार्धं इग्लज्यावापांशकैर्नतौ । कलाकोन्दु सप्तपत्तिं लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूषधातः स्फुटं नयेद्गण्डांशुमण्डलम् । दृष्टुर्भूषधाद्व्यष्टिमूलं तदुच्यते । कलायां स्फुटयोर्मध्ये यास्ता लम्बनलिपिकाः । गर्भसूत्रे सदा स्यातां चन्द्रार्को समलिपिकौ । एकसूत्रा लम्बितचन्द्रस्तेन तल्लम्बनं स्फुटम् । इग्लर्मूलयोरेखात् खमधेयं नास्ति लम्बनम् । अत्र वास्योत्तरायां तु भित्तौ

पूर्वोक्तमालिखेत् । ये कक्षे मण्डले ते तु क्षेपे विक्षेपमण्डले । त्रिभुजलम्बनगज्ज्या वा स इक्षोपो द्वयोरपि । तज्जापांशैर्नतौ विन्दु कृत्वा विलिखंशकौ । प्राग्वद् स्फुटं तद्वन्विलिखंश नतिर्नतिः । कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्विलिखे सर्वतोऽपि तत् । वास्योत्तरं नतिः साऽतु इक्षोपात् साधयते ततः । यत् तत्र नतादकादधिकचन्द्रावलम्बनम् । तदुद्गृह्यतेऽन्तरं चन्द्रमान्योऽपूर्वापरं तु तत् । पूर्वापरं च वास्योद्गज्जातं तेनान्तरद्वयम् । अत्रापमण्डलं प्राची तत्तिथ्यं गद्विलिखोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम् । यद्वास्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते । नतिलिप्रा भुजः कर्णो दिग्लम्बनकलास्तयोः । कलान्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिपिकाः । परलम्बनलिप्रा ४८/४६ भौ त्रिज्या २४३८ प्रा रविदृग्ज्ज्या । इग्लम्बनकलाः स्फुरेवं इक्षोपयोर्नतिः । गलान्तरस्य ७२१/२७ तिर्यगः ४८/४६ परलम्बनलिपिकाः गतियोजन ११८५६/४५ तिर्यगः ७६०/२५ कदलस्य यतो मितिः । स्फुटलम्बनकलायां गलान्तरलभ्योऽनुताः । प्रागपगतो रवेचन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवलम्बितः । शीघ्रेऽपगे युतिर्जाता गत्या पृथगते यतः । प्राग्यत् तद्वत् पश्चात् क्विते लम्बनं तिथौ । वास्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शगिस्तथ्ययोः । नतिस्तथा तथा तस्मात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः शरः' प्रसि० ।

इदानीं सकृत्कारेण लम्बनमाह । 'त्रिभुजलम्बनस्य नरस्त्रिभू १२ भौ दन्तै ३२ विभक्तः परसंज्ञकः स्यात् । लम्बनार्कयोरन्तरकोटिर्दोत्रौ विधाव दोज्यां परयोर्विभोगात् । सप्तम्याद्युतात् कोटिगुणस्य कल्या मूलं युतिः कोटिगुणात् परम्यात् । इत्या स्फुटाल्लयधनुःकलायास्ते वाऽस्यो लम्बनजाः सकृत् स्फुः' सि० गि० । 'त्रिभुजलम्बनस्य यः गहुः स लम्बोदगुणो द्वाविंशत्तः फलं परसंज्ञं भवति । दर्शान्तकाले यद्दर्शनं तस्मादार्कानादुभयकोटिर्दोत्रौ साधेत् तत् दोज्यायां अन्तरानोतस्य च परस्य यो विभोगस्तथाद्विभक्तितात् कोटिज्यावर्गेण युतायात् पदं स कर्णः । कोटिज्यापरयोर्धातात् तेन कर्णेन मज्जाद्यत् फलं तस्य चापे यावत् कलास्तावन्तो लम्बनाः सवः सकृदेव भवेयुः । अत्रोपपत्तिः । यदि त्रिज्यातल्लये १२० विलिखन्मण्डलोः परमलम्बनज्यातल्लयगुणयोन त्रिज्या इरस्तादा त्रयोदशगुणकेन कः । फलं द्वाविंशत् । तस्य परसंज्ञा कृता । अत्रोऽधःस्थानोरपि चन्द्रार्कयोः विभोपसंहारार्थमन्यथा कथितं लम्बनयत्तम् । तत्र

रत्नरं मौजिकं स्थित्यर्थम् । एवं मर्ददेवोनाङ्गि-
तागतात् सम्मोहनकालः । मर्ददेवेन युक्ताङ्गोहन-
कालः । सम्मोहनमध्यप्रहकालयोरन्तरं प्रथमं स्फुटं
मर्दाङ्गम् । उक्तीलनमध्यप्रहकालयोरन्तरं द्वितीयम् ।
यदासकद्विधिना लम्बनं क्रियते तदैवम् । यदा पुनः
सकद्विधिना लम्बनं तदा स्पर्शकालो मौजकालोऽपि स-
कदेव स्फुटो भवति । किन्तु तत्राद्यं विशेषः । स्पर्श-
काले मौजकाले वा पुनर्विलिखनं कृत्वा तस्माच्चतिः
साध्या । तथा तत्कालभवे विशेषः संस्कृतः सन् स्फुटः
स्पर्शिकः । मौजिको वा स्फुटो भवति । नचेदेवं तदा
स्थूलः । अलोपपत्तिः स्थित्यर्थानयने पूर्वो-
क्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । गणितगते हि दर्श-
नकालो मध्यप्रहकालो भवितुमर्हति चन्द्रार्कयो-
स्ताव तस्यैवात् । स्थित्यर्थेनो नो दर्शनकालः स्पर्शकालो
भवति । युतो मौजकालः । अथ च इदुः कर्धोच्छ्रित-
त्वात्तन्मनस्यपत्रम् । अतस्तेन संस्कृतो दर्शनो मध्यप्रह-
कालः स्फुटो भवति । एवं स्पर्शकालोऽपि तत्काल-
जनितलम्बनेन संस्कृतः स्फुटो भवितुमर्हति । या युक्ति-
र्मध्यप्रहकालस्य लम्बनसंस्कारे सैव स्पर्शमौजसम्मोह-
नोक्तीलनकालानां, किन्तु स्पर्शमौजकालस्य लम्बनसंस्कारे
क्रियमाणे कालान्यत्वाच्चरः किञ्चिदन्यथा भवति ।
नतिच किञ्चिदन्यादृशी । तत्संस्कृतिमव स्थित्यर्थमपि
किञ्चिदन्यादृशम् । अतस्तेनो नो गणितगते दर्शने तल-
म्बनं धनरूपं वा कर्तुं युज्यते । अत उक्तं तत्का-
लोत्पत्तीमुसंस्कृतिमवस्थित्यर्थेनोनाधिक इत्यादि । यदा
सकद्विधिना लम्बनं तदा पुनः पुनर्लम्बनं नतिच । तथा
तत्कालपरः स्फुटः स्थित्यर्थं किल क्रियते । तदा
स्थित्यर्थं स्फुटं भवति । तदा तत्कालशरोऽपि स्फुटो
भवति । स एव स्पर्शिकः शर इति वेदितव्यम् । यदा
पुनः सकद्विधिना लम्बनं तदा पुनः पुनः शरस्य नतेचा-
करणात् स्पर्शिकः शरः पुनः कर्तुं न युज्यते । अत
उक्तं किन्त्वत् पाषाणवती पुनश्च तत्कालिकाभ्यां विभु-
विलिभाभ्यामिति” प्रमिताचरा ।

इदानीं विशेषमाह ।

“शेषं गणाङ्गुलीकृतवत् स्फुटेपुलेन स्थितिलख-
नेन । इतोऽथ तेनैव कृतः स्फुटेन बाहुः स्फुटः स्फाट-
प्रहणेन भानोः । स्फाटवत् कालानयने फलं यत् स्फु-
टेन निष्पन्नं स्थितिलखनेन । स्फुटेपुलेनागलङ्कृतं तत्

स्थित्यर्थं शुद्धं भवतीत्येकालः” इति गिहान्निगिरोमणिः ।

“अत्र रविगृहणे विम्बलनभुजकोष्ठादीनामानयनं ग-
णाङ्गुलीकृतवत् वेदितव्यम् । किं तत्र भुजसाधने विशेषः
अत्र पूर्वानयनेन यो भुज आगच्छति । असौ तत्कालस्फु-
टशरजनितेन स्थित्यर्थेन युज्यः स्फुटेन स्थितिलखनेन
भाज्यः । स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण भाज्यः इत्यर्थः । फलं
स्फुटो भुजो भवति” । “ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गाद्विच्छेपकत्या
रहिततात् पदं यत् । गत्यनारायैर्विभूतमिति” यत् फलं
लभ्यते तस्य स्फुटीकरणम् । तत् फलं स्फुटेन स्थित्य-
र्थेन स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण युजितं तत्कालस्फुटशरज-
नितेन स्थित्यर्थेन भक्तं स्फुटं भवति । तत् स्तस्थित्यर्था-
च्छुद्धिमिदकालो भवति । स च स्पर्शादगृतो मौजात् पृ-
थगतः । तस्मिन् काले नतिसंस्कृतं शरं पुनः कृत्वा ग्रासो-
नमानैक्यदलस्य वर्गाद्विच्छेपकत्येवादिना फलं साध्यम् ।
तत् फलं पुनः स्फुटं कर्त्तव्यम् । एवं यावद्विच्छेपक-
स्फुटो भवति तावदस्यैव कर्म । अलोपपत्तिः । भुजा-
नयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । यदा चन्द्र-
गृहणे स्थित्यर्थं शरमानैक्यार्थेयोरगानराङ्कृतं तथेहा-
प्मानोतम् । तदस्फुटम् । लम्बनसंस्कारे कृते स्पर्शमध्यग-
ृहकालयोरन्तरं तत् स्फुटं स्थित्यर्थम् । लम्बनान्तरसंस्का-
रमिदमर्थः । भुजो हि स्थित्यर्थसम्बन्धेनागच्छति । यदा
चन्द्रगृहे मध्यममेव स्थित्यर्थम् । तत्तन्मन्त्रेण यादृशो
भुजस्तत्वागच्छति तादृशेनेहापि भवितव्यम् । वाचनाया-
स्तुल्यत्वात् । अथ च “वीष्टेन निष्पन्नः स्थितिलखनेनेत्येवम्”
यदानोयते तदा स्फुटस्थित्यर्थं वीष्टं कृत्वा युज्यक आनीयते
तदा स्फुटस्थित्यर्थसम्बन्धो भुजः स्यात् । असावसम्बन्धः ।
अतस्तेन तत्कालस्फुटशरजनितस्थित्यर्थसम्बन्धीकरणायातु-
पातः । यदि स्फुटस्थित्यर्थेनैतावान् भुजस्तदा तत्कालज-
नितस्फुटशरमवस्थित्यर्थेन किमिति । फलं स्फुटो भुजो
भवति । एतदेव विपरीतं कर्म ग्रासात् कालानयने ।
“ग्रासोनमानैक्यदलस्य वर्गात्” इत्यादिना यत् फलमाग-
च्छति तन्मध्यमं स्थित्यर्थं वीष्टम् । तत् स्फुटस्थित्यर्था-
द्यावद्विशोध्यते तावदस्यैवमिदं भवति । अतस्तेन फलस्य
स्फुटस्थित्यर्थपरिणामायातुपातः । यदि मध्यमस्थित्यर्थे-
नैतावान् फलं तदा स्फुटस्थित्यर्थेन कियदिति । अत्र य-
ज्ज्यते स्फुटं फलं तस्मिन् स्फुटस्थित्यर्थोक्तोपधिते स्फुटमिद-
मवशिष्यतः” इति प्रमिताचरा ।
इदं हि तावत् ग्रासप्रकारसङ्केतस्तत्फलानि चोक्तानि यथा

“यच्छास्त्रद्विगेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुर-
 खेदम् । प्राणैरपरित्यक्तं गृह्यतां यातं वदन्त्येके ।
 इत्येकमण्डलाकृतिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने ।
 अथ त्वं पर्यतालादु वरप्रदानात् कमलयोगेः । सुखमुच्छ-
 विभक्ताङ्गं भुजङ्गमाकारमुपदिशन्त्ये । कथयन्त्यमूर्त्त-
 मपरे तमोभयं सैहिकेवाख्यम् । यदि मूर्त्तौ भविचारो
 शिरोऽववा भवति मण्डली राज्ञः । भगणार्धमनारितो
 गृह्णाति कथं नियतवारः । अनियतवारः खलु चेदु
 उपलब्धिः सङ्गया कथं तस्य । पुच्छाननाभिधानोऽन-
 रेण कक्षाच्च गृह्णाति । अथ तु भुजगेन्द्ररूपः पुच्छेन
 सुखेन वा न गृह्णाति । सुखपुच्छानरसंख्यं स्थगयति
 कक्षाच्च भगणसार्द्धम् । राज्ञश्च यदि सादृश्यात् ऽस्मिन्ने
 ऽवशोदिते चन्द्रे । तत्समगतिनान्येन गूढः स्रवोऽपि
 दृश्येत । भूक्षायां स्वगृह्ये भास्वरमर्कपक्षे प्रविशतीन्दुः ।
 प्रपङ्गमगतः पञ्चाक्षेन्दोर्भाषोच पूर्वार्णत् । उज्ज्वल
 स्रक्काया यथैकपाक्षेन भवति दीर्घा च । निशि निशि
 तद्वद् भूमेरावरणशब्दितेयस्य । स्रव्यात् सप्रमरागौ यदि
 चोदद्गच्छेन नातिगतः । चन्द्रः पूर्वाभिसुखस्काया-
 मोर्वी तदा प्रियति । चन्द्रोऽधःस्थः स्थगयति रविमम्बु-
 दवत् समागतः पञ्चात् । प्रतिदेशमतस्त्रिंशत् दृष्टिवशाद्भा-
 स्करूपं हणम् । आवाणं महदिन्दोः, कण्ठविषाणस्तो-
 ऽर्धसंक्ष्वः । स्रव्यं रवेर्येतोऽतस्तीक्ष्णविषाणो रविर्भवति ।
 एतसुपरागकारणसत्क्रमिदं दिव्यमभिराचार्यैः । राज्ञ-
 रकारणमस्मिन्निवृत्तः शास्त्रसद्भावः । योऽसावसुरो राज्ञ-
 सस्य वरो ब्रह्मणायमाश्रयः । आप्यायनसुपरागे दत्त-
 क्षुतांशेन ते भविता । तस्मिन् काले साक्षिभ्यस्य तेनो-
 पचय्यते राज्ञः । यास्योत्तरा शशितिर्गच्छितेऽप्युपचर्यते
 तेन । न कश्चिदपि निमित्तैर्पङ्कषं विज्ञायते विना-
 सैस्तु । अन्यस्मिन्नपि काले भगवन्त्योत्पातरूपाणि । पञ्च
 पङ्कसंयोगाच्च किल पङ्कणस्य सम्भवो भवति । तैर्न च
 विनाऽऽभ्यां न विचिन्त्यमिदं विपश्चिद्भिः । अवनत्याकै
 यामो दिग्गजे वा वलनयावनत्या च” अथ वेलाभेदे फलम् ।
 “तिथ्यवसानाद्देहा करणे कथितानि तानि भवा । सण्सा-
 सोत्तरद्वयं पर्वणाः सप्त देवताः क्रमशः । ब्रह्मण्यगिन्द्र-
 कपेरा वरुणाग्नियमाच विज्ञेयाः । ब्राह्मे द्विजपशुद्वि-
 षे भारोग्याणि शशसम्पद् । तद्वत् सौम्ये तस्मिन् पीडा
 विदुषामडित्व । ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदशस्त्रजयो न च
 क्षेमम् । कौबेरेऽर्धपतीनामर्धविनाशः सुभिक्षं च ।

वा ह्यणमयनीशाशुभमन्येषां क्षेपसखद्विक्करम् । आन्येयं
 मित्राख्यं सखारोग्याभयाम्बुकरम् । यास्यं करोत्यदृष्टिं
 दुर्भिक्षं सङ्कयं च सखानाम् । यदतः परं तदशुभं क्षुन्ना-
 रादृष्टिदं परं । वेलाक्षणे पर्वणि गर्भविपत्तिश्च यस्तकोपच ।
 अतिवेले कुसुमफलजयो भयं सखनायच । हीनातिरिक्तकाले
 फलसक्तं पूर्वशास्त्रदृष्टत्वात्” ।

अथ एकमासि ग्राह्यस्य ग्रासभेदस्य च फलम् ।
 “स्फुटगणितविदः कालः कश्चिदपि भान्यथा भवति ।
 यद्येकस्मिन् मासे पङ्कषं रविमोमयोस्तदा क्षितिपाः ।
 स्वर्गलोभैः सङ्गममायान्यतिगस्तकोपैश्च । यस्ता-
 बुदितास्तमितौ शारदधान्यावनीश्वरजयदौ सर्वयस्यौ
 दुर्भिक्षमरकदौ पापसंघटौ” अथ दिनाद्यांशभेदे पञ्चफलम् ।

“अर्धोदितोपरतो नैकृतिकान् हन्ति सर्वयज्ञांश्च ।
 अग्न्युपजोविगुणाधिपविप्राश्रमिणोऽयुगाभ्युदितः । कर्प-
 कपाप्रसिद्धवणिक्शत्रुविषयबलनायकान् द्वितीयेऽंशे । कारक-
 न्द्रुद्वन्द्वेच्छान् खलतोयांशे समन्विजनान् । मध्याह्ने
 नरपतिमध्यदेशज्ञां शोभनश्च धान्यार्घः । हृण्भुगमात्वा-
 नःपुरवैश्वधुः पञ्चमे आंशे । स्त्रीन्द्रान् वडेऽंशे द-
 स्युप्रत्यलङ्घाऽस्तमयकाले । यस्मिन् आंशे भोजस्तत्प्रोक्ता-
 नां शिवं भवति” ।

अथायनादिभेदे फलम् “द्विजन्तपतीसुदगयने विट्छूहान्
 दक्षिणायने हन्ति । राज्ञश्चदगादृष्टः प्रदक्षिणं हन्ति
 विप्रादीन् । खेच्छान् विदिक्स्थितोऽध्यायिनश्च हन्या-
 कुताशसक्तं च । सलिलवरदन्निघातो यास्ये नोदग्गवाम-
 शुभः । पूर्वेषु सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो दैत्यः ।
 पञ्चाक्षर्कसेवकरीजविनाशाय निर्दिष्टः । पाञ्चाक्ष-
 कलिङ्गनूरसेनाः काम्बोजोद्भिरातयस्त्रवासां” ।

अथ मेघादिराशौ ग्रासफलम् । “जीविनि च ये
 छतायदन्त्या ते पीडासुपयानि मेघसंस्थे । गोपाः
 पश्यतोऽथ सोमिनो सनुजा ये च महत्त्वमागताः ।
 पीडासुपयानि भास्करे गूक्षे शीतकरे ऽथवा हरे । मिथुने
 प्रवराङ्गना नृपा नृपमात्वा बलिनः कलाविदः । यम-
 नातटजाः सर्वाङ्गिका भगवाः सङ्गजनेः समन्विताः ।
 आभीराण्डहरान् सपङ्गवान् सह मल्लान् मत्स्यकृच्छ-
 जानमि । पाञ्चालान्चिकलांश्च पोडयद्वयं चापि निहन्ति
 कर्कटे । सिंहे पुलिन्दगणमेकलसत्वयुक्तान् राजोपमाक्षरप-
 तीन् वनगोचरांश्च । वडे तु मत्स्यकलिलेखकगेयसक्तान्
 इन्द्वयस्यकविपुरगान्जुतांश्च देवान् । तुलाधरेऽवन्यपरा-

नसाधून् वणिग्दशाणां मरुक्कपांश्च । अलिन्यथोदुम्ब-
रमद्रुचोलान् द्रुमान् सयौधेयविषायुधीयान् । धन्विन्यमा-
त्ववरवाजिविदेहमङ्गान् पाञ्चालवैद्यवणिजो विषमायुध-
ज्ञान् । हन्यान्मृगे तु भक्षमन्त्रिणानि नीचान् मन्त्रौष-
धिषु कुशलान् स्वविरायुधीयान् । कृष्णेऽन्तर्गिरिजान् स
पश्चिमजनान् भारोद्वहंस्तस्करान् आभीरान्द्रदार्ढ्यसिंह-
पुरकान् हन्यात्तथा बर्ह्यरान् । मीने सागरकूलसागरज-
लद्रव्याणि मान्यान् जनान् प्राप्तान् वायुपजोविनश्च भफलं
कृष्णैः पदेशाददेत् । ताराफलं कृष्णविभागयजे वक्ष्यते ।

अथ यासभेदनामतत्फलम् “सव्यापसव्यलेहपसन-
निरोधावमर्दनारोहाः । आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्य इति
ते दय यासाः । सव्यगते तमसि जगज्जलद्भुतं
भवति सुदितमभयं च । अपसव्ये नरपतितस्कराव-
मर्दैः प्रजानाशः । जिह्वेव लेडि परितस्तिमिरनुदो
मण्डलं यदि सु लेहः । प्रसुदितसमस्तभूता मभूततोया
च तत्र मही । यसनमिति यदा त्र्यंशः पादो वा
मृच्छतेऽववायव्यम् । स्फोटितवित्तहानिः पीडा च
स्फोटितदेशानाम् । पर्यन्तेषु मृच्छोत्वा मध्ये पिण्डोक्तं
तमस्तिडेत् । स निरोधो विज्ञेयः प्रमोदकत् सर्वभूता-
नाम् । अवमर्दनमिति निःशेषमेव सञ्ज्ञाद्य यदि चिरं
तिष्ठेत् । हन्यात् प्रधानदेशान् प्रधानभूषांश्च तिमिरमयः ।
वृक्षे गृहे यदि तमस्तत्क्षणमादृत्य दृश्यते भूयः । आ-
रोहणमित्यन्योऽन्यमर्दनैभ्यकरं राक्षसम् । दर्पण इवैक-
देशे सवाय्वनिः श्वासमारुतोपहतः । दृश्येताघ्रातं तत् सु-
डटिद्वद्वायवं जगतः । मध्ये तमः प्रविष्टं वितमस्त्वं म-
ण्डलं च यदि परितः । तन्मध्यदेशनाशं करोति कुक्ष्या-
मयभयं च । पर्यन्तेष्वतिबहुलं स्तलं मध्ये तमस्तमोऽन्या-
स्त्वम् । सखानामीतिभयं भयमस्तिस्तस्कराणां च ।

अथौत्पातिकराज्यभेदे फलम् । “अते क्षेमसुभिर्ज-
त्राक्षयपीडां च निर्दिशेद्ग्राह्यौ । अग्निभयमनलदणं
पीडा च ज्ञताग्रहसीतानाम् । हरिते रोषोत्पणता
सखानामीतिभिश्च विध्वंसः । कपिले शीघ्रमस्तवन्नेच्छ-
ध्वंसोऽयं दुर्भिलम् । अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिलादृष्टयो
विह्वयपीडा । आधूमे क्षेमसुभिर्जमादिशेन्द्रदृष्टिं च ।
कापोतारुणकपिलश्चावामे लुप्तं विनिर्देश्यम् । कापोतः
शूराणां व्याधिकरः क्षणपणश्च । विमलकमणिपीताभो
वैश्वानरी भवेत् सुभिर्जाय । सार्वभौमत्वग्निभयं गौरिकरूपे
तु बुद्धानि । दूरीकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्दिशे-

करकम् । अग्निभयसम्प्रदायी पाटलिकुसुमोपमो-
राजः । पांशुविकीर्णरूपः क्षत्रध्वंसाय भवति वटेश ।
बालरविकमलसुरचापरूपश्चक्षुस्कोपाय । शिरोमण्युजो
गामभेदे गामवस्त्रभेदस्तु स्वाभाविक इत्यविरोधः ।

अथ गृहभेदेदेशेने फलभेदः । “पश्यन् यस्तं
सौख्यो हतमधुतेलज्वाय राक्षसं च । मौसः सम-
रविमर्दे शिखिकोपं तस्करभयं च । शुकः सस्य-
विमर्दे नानाकेशांश्च जनयति धरित्राणाम् । रविजः
करोत्यष्टदिं दुर्भिलं तस्करभयं च । यदशुभमवलोकना-
भिरुक्तं गृहजनितं गृहणे प्रमोक्षणे वा । सुरपति-
गुरुणावलोककं तच्छुभमुपयाति जलैरिवान्निरिदः ।”

अथ ग्रासीसरपणसाध्यन्तरे पुनर्ग्रासे भूकम्पादौ स-
पातेन्दुना सूर्यश्चैव भौमादिपञ्चकक्षायाश्चादसम्भवेन त-
थात्वे व्योत्पातिकं गृहणं तेजनिदफलानि चोक्तानि यथा ।
“गृह्णे क्रमाच्चिन्तितैः पुनर्गृहो मासपट्कपरिद्विष्टा ।
पवनोत्कपातरजःक्षितिकम्पतमोऽग्निनिपातैः । आधुनिका
जनपदाः कावेरीनर्मदातटाद्वयिणः । इप्ताश्च मनुजपतयः
पीड्यन्ते क्षितिसुते गृह्णे । अन्नवैर्दो सरयू नेपालं पूर्व-
सागरं शोणम् । स्त्रीन्धपयोधकुमारान् सह पिडि-
बुधो हन्ति । गृह्णेणपगते जीवे विद्वद्वृषमन्त्रिगजहय-
ध्वंसः । सिन्धुतटवासिनामप्युद्विष्टं संश्रितानां च ।
अगुतनये राजगते दसेरकाः सैकैक्याः सयौधेयाः । आ-
र्यावर्त्ताः शिबयः स्त्रीसचिवगणाश्च पीड्यन्ते । सौरे मरुभव-
पुष्करसौराष्ट्रा धावतोऽर्बुदान्त्यजनाः । गोमन्तपारिवाला
श्रिताश्च नाशं व्रजन्त्याशु ।”

अथ मासभेदे यासफलम् । “क्षान्तिं क्यामनलोप जीविभ-
गधान् प्राच्याधिपान् कोशलान् कल्माषानश्च सूरसेनस-
हितान् कार्शो च सनापयेत् । हन्याञ्चाशु कलिङ्गदेशम-
पतिं सामात्यध्वं तमो वटं क्षत्रियतापदं जनयति क्षेमं
सुभिर्जान्वितम् । काश्मीरकान् कोशलकान् मण्डलान्
मृगांश्च हन्यादपरान्ताकांश्च । ये सोमपाक्षांश्च निहन्ति
सोमे (मार्गे) सुदृष्टिक्त् क्षेमसुभिर्जज्ज । पौषे द्विजक्ष-
जनोपरोधः ससैववाख्याः कुजरा विदेहाः । ध्वंसं
व्रजन्यत्व च मन्ददृष्टिं भयं च विन्यादसुभिर्जयुक्तम् ।
माघे तु मातृपितृभक्तवसिष्ठगोलान् साध्यायधर्मनिरतान्
करिणस्तुरङ्गान् । वङ्गाङ्गाकाशिमनुजांश्च दुनोति राजर्षिं
च कथंजनानुभतां करोति । पीडाकरं फाल्गुनमासि पर्व
वङ्गाङ्गाकावनकमेकलानाम् । नव्यश्वसुप्रवराङ्गानां ध-

सुप्रकरल्लतपस्त्रिनां च । चैत्रे तु चित्रकरलेखकगेय-
ज्ञान् रूपोपजीविनिगमज्ञाहरिगयपयान् । पौषडोह
कैकयजनानथ चाश्रुकांच तापः स्पृगयमरपोऽल विवित-
वपी । वैशाखभासि गृहणे विनायमायान्ति कर्पासतिलाः
सस्रङ्गाः । दक्षकुयोधेयगकाः कलिङ्गाः सोपद्रवाः किन्तु
सुभिलमस्त्रिन् । ज्येष्ठे नरेन्द्रद्विजराजपत्न्यः सस्यानि
दृष्टिश्च महामणाय । प्रध्वंसमायान्ति नराश्च सौम्याः
साल्वैः समेताश्च निषादसङ्गाः । आषाढपर्वण्युदपानव-
प्रनदीप्रवाहान् फलमूलवात्तान् । गान्धारकाश्लोरपुलि-
न्दपीनान् हतान् वदेनुमण्डलवर्षमस्त्रिन् । काशी-
रान् सगुलिन्दपीनयवनान् हन्यात् कुरुक्षेत्रकान्
गान्धारानपि मध्यदेशसहितान् दृष्टो मरुः श्रावणे ।
कालोजैकयफांश्च शारदसपि त्यक्त्वा यथोक्तानिमान्
अन्यत्र प्रसुराक्षदृष्टमनुजैर्धार्तैः करव्याहताम् । कलिङ्ग-
वक्त्रान् मगधान् सुराङ्गान् स्त्रेष्णान् सुवोरान् वरदाक्ष-
कांश्च । स्त्रेष्णां च गर्भानसुरो निहन्ति सुभिलकङ्गाद्रपदे-
भ्युपेतः । काश्यपजवनयवनान् सह शल्यहृद्भिर्वाह्लोक-
सिन्धुतटवासिजनान्श्च हन्यात् । आमर्त्तपौषडु भिषजन्तु तथा
किरातान् दृष्टोऽसुरोऽन्यथुज भूरिभु मन्त्रलक्ष् ।

अथ मोक्षभेदनामतत्फलानि “हनुर्लपिपायुभेदाद्विहिः
सञ्जर्दनं च जरणं च । मध्यान्त्ययोश्च विदरणमिति दश
शशिक्ष्यर्थोर्भोलाः । आग्नेय्यामपगमनं दक्षिणहनुभेद-
संज्ञितं शशिनः । सस्रविमर्दो सुखरुग् नृपपीडा स्यात्
सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हनुभेदो नृपकुमारभयदायी ।
सुखरोगं शस्त्रभयं तस्मिन् विन्ध्यात् सुभिलश्च । दक्षि-
णकुक्षिभेदो दक्षिणपार्श्वेन यदि भवेन्कोजः । पीडा
नृपकुलपामभिव्योद्या दक्षिणा रिपवः । वामस्तु कुक्षि-
भेदो यद्युत्तरमार्गसंस्थितो राज्ञः । स्त्रेष्णां गर्भविपत्तिः
सस्यानि च तत्र मध्यानि । नैऋतवायव्यस्यौ दक्षिणवामौ
त पायुभेदो द्वौ । सुक्षारुगस्या दृष्टिर्द्वयोस्तु राज्ञीक्षयो
वामे । पूर्वैष्य गृहणं कृत्वा प्रागेव चापसर्पेत । स-
ञ्जर्दनमिति तत् क्षेमसखहार्दिप्रदं जगतः । प्राक्प्रग-
ृहणं यस्मिन् पचादपसर्पणं त तज्जरणम् । कुच्छस्त्र-
भयोद्दिग्नाः क शरणमुपयान्ति तत्र जनाः । मध्ये
यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्तःको-
पकरं स्यात् सुभिलदं नातिदृष्टिकरम् । पर्यन्तेषु वि-
मलतावल्लभं मध्ये तमोऽन्तदरणाख्यम् । मध्याख्यदेश-
ज्ञायः शारदसखलवशास्त्रिन् । एते सर्वे मोक्षा वक्तव्या

भास्वरोऽपि कित्त्वत् । पूर्वा दिक् शशिन यथा तथा
रवौ पश्चिमा कल्प्या” ।

अथ ग्रासोत्तरं सप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् ।
“मुक्ते सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽन्नसंलयं कुरुते ।
नीहारो रोगभयं भूकम्पः प्रवरन्धपष्टवुम् ।
उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्णा घनाश्च भयमतुलम् ।
स्तनितं गर्भविनाशं विद्युज्जृपदं द्विपरिपीडाम् । परि-
वेषो रूक्षपीडां दिग्दाहो नृपभयं च शान्तिभयम् ।
रुधो वायुः प्रवतश्चौरसमुद्यं भयं धत्ते । निर्घातः सुर-
चापं दण्डश्च जुह्वयं सपरचक्रम् । गृह्युद्धं नृपयुद्धं केतुश्च
तदेव संहतः । अत्रिलतसन्तिलनिपाते सप्ताहान्तः
सुभिलमादेशम् । यज्ञाशुभं पृहणजं तत् सर्वं नाश-
मुपयाति । सोमपृष्ठे निहते पञ्चान्ते यदि भवेदुपहो-
ऽकस्त्र । तत्त्वानयः प्रजानां दम्भलोदैरमन्योऽन्यम् ।
अर्कगृहात् शशिनो गृहणं यदि दृश्यते ततो विप्राः ।
नैऋतफलभाजो भवन्ति सुदिताः प्रजाचैव” इ० स० ।

ज्यो० त० “द्विभौमनवांश्च तु निरम्भं ग्रासमादिशेत्
बुधबीरिनवांश्च तु मन्त्रिन् जुह्वयिषम् । गुरोरंशकमा-
साद्य दृश्यते सवल्लङ्कः । शशिशुकनवांश्च तु प्रावृट्-
काले मञ्जुलम् । अन्यत्वाव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते आदि-
ताम्बरौ” । “अन्यत्र वर्षे तरल तौ चन्द्राकां ।

एवं गृहणस्य काश्चभेदेन शुभाशुभसूचकत्वे सामान्यतः स्थिते
इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन गृहणस्य दर्शननिषेध-
स्तत्फलञ्चोच्यते । राजसा० “सप्ताहजन्मदिनेषु (१२) चतुर्थे
दशमे तथा । नयमे च तथा चन्द्रे न कुर्व्याद्राक्षदर्शनम् ।
श्रीपतिव्याहारनिर्णये वशिष्ठः । “जन्मभे जन्मराशौ च पचा-
दमगते तवोः । चतुर्थे हादये चन्द्रे च कुर्व्याद्राक्षदर्शनम् ।
यासदर्शनमालेष्वा चार्थहानिर्महद्भयम् । जायते नात्र
सन्देहश्चासात्परिर्वर्जयेत्” । “जन्मनक्षत्रापेक्षया पठे
सप्तमे अथात् निधन तारायाम्” ज्यो० रघु० । “जन्मसप्ता-
हरिष्काक्षदशमस्ये निशाकरे । दृष्टोरिष्टप्रदोराक्ष-
कैर्नक्षत्रैर्निधनेऽपि च” । “वैनायिक षष्ठे दृष्टं गृहणं
सुधांशुभास्वरयोः । जनयति रोगं वल्लभा ल्लेयं वित्त-
क्षयं वाशु” वराहः । तत्त्वान्तिरप्युक्ता ज्यो० त० तत्रैव
“जन्माटजायान्त्यस्रधर्मसंस्थे निशाकरे जन्मसु तार-
काश्च । इहा तमचन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात्
कनकं द्विजाय” चन्द्रमसमितुपलक्षणं चन्द्रगृहे
चन्द्रं सूर्यं गृहे सूर्यं मध्यक्षेत्रेऽर्चयेत्” ज्यो० रघुनन्दनः ।

यद्दृष्टं च स्वरारोः स्थानभेदेन शुभादिस्वरूपं यथाह ज्यो-
तिषे । “विषदृष्टयाद्योपगतं नराणां शुभप्रदं स्थादृष्टदृष्टं
रवीन्द्रोः । द्विसप्तनन्देषु मध्यमं स्थाप्येवनिष्टं कथितं
सुनीन्द्ररिति । पृथुचन्द्रोदये विष्णुधर्मो “यद्गल्लगतो-
राज्यसते शशिमास्करौ तज्जातामां भवेत्पोडा वे नराः
यान्निर्वर्जिताः” तत्रैव पुरा० “सूर्यस्य संक्रमोवापि
यद्दृष्टं चन्द्रसूर्ययोः । यस्य लिङ्गमनन्तत्वे तस्य रोगो-
ऽथवा मृतिः । तस्य दानं च होमं च देवाचैनजपौ
तथा । उपरागाभिषेकं च कुर्यान्मानिर्भविष्यति ।
स्वर्णेन वाद्य पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् । प्राञ्जणाय
ददेत्तस्य न रोगादियं तत्कृतः” । लिङ्गमनन्तत्वं
जन्मदग्ने कोनविंपति तारा इति । सर्पस्य तदाकारस्य राजो-
रित्यर्थः । अङ्गुतस्यारे भार्गवः । “यस्य राज्यस्य नजले
स्वर्भानुरूपरज्यते । राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं वाल
निर्दिष्टेत्” तच्छान्तिव निर्णयसिद्धौ दर्शिता तत एवावगम्या
चन्द्रार्कयोगोद्गृहणे यस्य उभोर्दर्शनं न पर्युदस्तं तस्यैव
आज्ञाधिकार इति ति० त० रघुनन्दनेन समर्थितं यथा
“ननु ज्योतिःशास्त्रादुक्तं निषेधो हिंसावदुयादच्छिकपरो-
ऽस्तु न त्व वैचपरः भवम्” राज्यदर्शनसंज्ञाविवाहात्यय-
उद्दिष्टु । स्नानदानादिकं कुर्यान्नियं काव्यप्रतेषु च”
इति देशलवचने दर्शनपदश्रवणादर्शने सति स्नानादेम-
हाभ्युदयहेतुत्वादुदर्शनमपि विधेयम् । तथा च सर्वत्-
सरप्रदीपे मार्कण्डेयः । “एकरात्रमुपोष्यैव राज्यं दृष्ट्वाऽ-
न्तैव नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं आहं विधा-
नतः” । ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैधदर्शनस्य
पर्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वेनानुप-
स्थितेः । एवञ्च पदार्थान्तरसाकाङ्क्षविशेषविधिमपहाय
तदितरत्वं सामान्यमन्वेतोति सर्वत्र पदाहवनीयादौ सामा-
न्यस्य विशेषेतरपरत्वे वीजम् । यथा “अहरहर्दद्यात्” इति
“दोचितो न ददातीति” प्रतिषेधात् दीजितेतरपरं न राग-
प्राप्तिनिषेधकम् । तदुक्तं “लिघैव ज्ञायते कस्तो विशेषेण
प्रतिक्रियम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषणप्रदान्यैः”
“यजमानः पठतीति श्रुत्वा तदुद्योग्योविद्वान्, दीजितो न
ददातीति प्रतिषेधाद्दोचितेतरः, “सर्गकामोऽग्निष्टोमेन
यजेत” इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन
सप्रमवन्द्रादीतरो राज्यं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते ।
एवं वैधदर्शनपर्युदासोऽपि निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्वा-
गप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः कृत्यभिगमननियमे पर्वणः

पर्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगमनस्य प्रसज्यप्रतिषेधवदिति”
तदेतन्निरूपयसिन्मुक्ता निराकृतं यथा “केचिदुच्यते-
तस्या राजगृहणस्य निमित्तत्वेन तन्निश्चयस्य प्रयो-
जकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना जातस्य ज्ञानस्य निमि-
त्तत्वे प्राप्तेऽपि “ज्ञानं दानं तपः आह्वयमन्नं रा-
ज्यदर्शने । चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनमोचर” इति जा-
बात्यादिवचनेषु द्विगमयोगाच्चानुपज्ञानस्यैवोपसंहारन्या-
येन निमित्तत्वम् । अन्यथा द्वयो लक्षणा स्यात् । तेन
मेधाच्छादनेऽभ्यादीनां, जन्मसंप्राप्येत्यादिनिषिद्धदर्श-
नानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार” इति । कल्पतरु-
प्याह । “दर्शनशब्देन चानुपज्ञानं गृह्यते । न ज्ञान-
मात्रम् अज्ञातस्य निमित्तत्वासम्भवाद्निमित्तमहिम्नैव ज्ञा-
नलाभेन दयनपदवैयर्थ्यापत्तेः । तेन चानुपधीयोग्यः
कालः पुण्यः । योग्यत्वं च प्रयत्नानपनेयचानुपज्ञान-
प्रतिबन्धकराहित्यं तेन मेधच्छेदे योग्यताभावाच्च स्नाना-
दीति” निर्णयाम्भेऽप्येवम् । तदेतच्छुद्धम् । यदि चानु-
पज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा “सूर्यगृहो यदा रात्रौ दिवा
चन्द्रगृहस्तथा तत्र स्नानं न कुर्यात् दद्याद्दानं न च कश्चि-
दिति” वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चानुपज्ञानाभावेन प्राप्त-
भावात् तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं गृह्णास्तपरम्
रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवाप्रहृत्यादिति वाक्यम्
तत्रपदस्य गृहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगाद्निमित्तपरत्वे च
तद्गृहनिमित्तकस्नानादेरस्तात्मागम्यभावापत्तेः । अथ
तत्रेति रात्रिदिने उच्येते वैश्वदेवीतिवदुगुणभूते
अपि तत्र तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्त-
त्वेऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेः । किञ्च
“नेत्तेतोद्यत्तमादित्यं नाक्षं यन्मं कदाचन । नोपरक्तं
न वारिस्थम्भमध्यं नभसो गतमिति” मतवचनं बाध्यते
“दृष्टोऽरिष्टप्रदो राज्यरित्यादि” च । न चाल विहिते दर्-
शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युदसनीयतापि न युक्तेति वाक्य-
म् दर्शनस्यानुवादेन विधेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रे व-
क्ष्यामः । तत्त्वे वा विरुद्धलिकद्वयापत्तेः अस्तु सकृदर्शन-
विधानेन सकृच्च इति चेत् न “सक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नाया-
दिति” सक्तिज्ञानेऽपि चानुपज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः
अस्तु किं नमिच्छामिति चेत् न गृह्णास्तो “तयोः परेद्यु-
रुदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिरिति” दर्शनोत्तरं भोजनविधाना-
दभ्यस्य पूर्वमेधकाल इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः
मध्येऽधीभूतस्य सुतरां यावच्चानुप्राप्तापवासप्रसङ्गश्च ।

अथाक्षलोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्येत तत् तत्पूर्वमपि निर्लज्जेन सक्रियताम् । एतेन यत्तु कैचिदुक्तं अर्थज्ञाने सक्रियज्ञाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्यं नान्येन ज्ञानप्रत्ययेन समानकर्तृत्वावगतेरिति तन्निरस्तम् । का तर्हि तस्य गतिः दृश्येच्छाविशेषणत्वादुक्तैकत्ववदविवक्षयार्थतः सिद्ध-ज्ञानमात्रावृत्तौ सर्वं सुखम् । अङ्गत्वाद्यानादेश्यगृह्याद्युक्त्यै वा दर्शनस्यार्थवत्त्वम् । न चोक्तयोर्म्यतापि साध्वी दर्शनोत्तरं मेवच्छन्द्रे योग्यताभावापत्त्या दानाद्यभावापत्तेः । तेन तत्तद्रेखावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेदात्ममेव योग्यता । किञ्च “रजसोदर्शने नारो त्विरात्मशुचिर्भवेत्” इत्यन्त्यात्मस्त्रीषामाशौचाभावप्रसङ्गः । यत्तु वर्द्धमानेनोक्तम् “ज्ञानोत्तरं” ह्यधिकारो न ज्ञानकाले, ज्ञानकाले ज्ञानाभावात् । एवं दर्शनोत्तरं सक्रियार्थं न सम्यक् एव योग्यतेति” तदपि प्रतिज्ञामात्रम् । किञ्च यस्मात्ते “तयोः परेद्युददे इष्टाऽभ्यवहरेच्छुचिरित्यादि” वाक्येयथ्यापत्तिः । चातु, यज्ञानान्वयात्तु पत्त्यैवाध्यातुददे ज्ञानसिद्धेः ननु सक्रियज्ञाने शास्त्रोदमेव ज्ञानं निमित्तं न चातु, यम् “चन्द्रसूर्ययोः नाद्यात् तन्निवृत्तिरिति पूर्वतः । राहोर्विभक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति” एङ्गोतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रेणैव । यत्तु “मुक्तिं एव त भोक्तव्यं” ज्ञानं क्त्वा ततः परमिति” तदपि ज्ञानमात्रपरम् । “मेवमात्मादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वास्यतः” । इति गोहनिबन्धे दर्शनात्” मेवम् अज्ञानस्य निमित्तत्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्येयथ्यात् । यस्मात्तेऽपि तदापत्तेः । किञ्च, दर्शनं उच्यते विशेषणमुपलक्षणं वा, नाद्यः दर्शनावच्छेदे काले ज्ञानद्वारादेर्वाधात् । दर्शनविच्छेदे ततमपि ज्ञानादि न यद्वयं निमित्तं स्यात् । नान्यः, “यावद्दर्शनमोचर” इति यावत् पदस्यैव प्रसङ्गात् इष्टप्रज्ञोत्तरमपि ज्ञानाद्यापत्तेः । ज्ञानपक्षेऽप्येव दोषस्तुल्य इति चेत् । सूत्रोऽपि । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयत ततस्तस्यान्वयो विचार्येत । दृष्टिस्तु श्रूयत इति वैमर्श्यात् कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते । संकालो ज्ञायादिति वदवादिष्येहि । अनुत्तरत्वादेव नोद्देश्यविशेषणविवक्षाकृतो वाक्यभेदोऽपि । अस्तु तर्हि इष्टप्रज्ञं निमित्तमिति चेत् । यस्मात्तेऽस्तोत्तरं ज्ञानापत्तेः । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तवाप्येतत्तुल्यमिति चेत् “यावद्दर्शनमोचर” इति वचनेन तन्निषेधात् ।

तव त्वन्यप्रज्ञ इव यस्मात्तेऽपि स्यात् । किञ्च, दर्शनस्य विधिरतुवादो वा । आद्यो यद्व्योद्देशेन दर्शनविधिरतु-दर्शनविशिष्टज्ञानविधिः । नाद्यः, यद्व्योद्देशेन ज्ञानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात् । एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वे नाविधेयत्वात् ज्ञानस्याप्राप्तेः । अन्यथा सोमवचनादौ प्रसङ्गनविधिः केन वाच्येत । अथ नानावाक्येषु कृषि-दर्शनविशिष्टज्ञानविधिः । कृषिश्च प्राप्तदर्शननिमित्तोक्तस्य ज्ञानमात्रविधिः । तत्र, ज्ञानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकज्ञानविधिः सति च प्रधानज्ञानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः । एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम् । ज्ञानपूर्वकालत्वविधौ चास्ते च वाक्यभेदः । अन्यथा ज्ञानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात् । न द्वितीयः । तत्रापि दर्शनमङ्गणयोर्निमित्तत्वे ज्ञानद्वयापत्तेः दर्शनादसौ नैमित्तकावृत्तिप्रसङ्गात् । दर्शनविशिष्टगृहस्य विशिष्टस्तुवादे वाक्यभेदापत्तेः । न च हविरातिर्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं आतिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निषेधाद्या-त्तेरपि तत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वमङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वम् । इह तु गृहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित् सतिः । तस्मादर्शनवाक्यानां गुणास्तविषयत्वात् ज्ञानादेश्यगृहपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्हतः प्राप्तेस्तदेव निमित्तम् । तेन मेवाच्छादनेऽभ्यासे ज्ञानादि भवत्येव-त्तलं वेदवाक्यैः संलापेन” ।

“प्रागुक्तमनुवचनेनोपरक्तं दिवाकरदर्शननिषेधः साक्षाद्-दर्शनपरः । अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते “सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं स्पर्शतलासु दर्पणैः” यद्वयं सुविंशो जातु न पश्येत्तु पटं विना” पटदिस्थितयैव गृहणदर्शनमङ्गम् ।

अथ पूर्वापरवेषः हेमाद्रौ दर्शितो यथा “त्वयोद्देशा-दिता वक्ष्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् । साङ्गल्लेषु समस्तेषु गृ-ह्येषु चन्द्रसूर्ययोः” । प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम् । “दादृष्ट्यादि तृतीयान्तो वेध इन्द्रगृहे स्मृतः । एकादृष्ट्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः” इदं च पूर्णगामे, “त्रयं खण्डगृहे तथोरिति” तत्रैवोक्तेः इदञ्च “गुप्तास्ते त्विदिनं” पूर्वमिति नारदेन गुप्तास्ते विशेषोक्तेर्गुप्तास्तभिन्नगृह्यपरम् । ज्योतिर्निबन्धे प्यवनः गृह्योत्पातभं त्वाद्यं मङ्गलेषु चक्षुष्यम् । यावच्च रविषा मुक्ता मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत्”

चन्द्रार्कप्रहणस्य भूक्षायाचन्द्राभ्यामावरणरूपस्याऽपि
अभावात्संक्रान्तिकालवत् तत्र ज्ञानदानादौ वज्रपु-
ण्यसाधनत्वं स्मृत्वादपि प्रसिद्धम् तत्रादौ कालमाधवीये
यथा निर्णीतं तत् प्रदर्शयते उद्देश्यार्थः “पूर्णिमाप्रति-
पत्सन्धौ राहुः सम्पूर्णमण्डलम् । पश्यते चन्द्रमर्कश्च द-
र्शप्रतिपदनरे” इति तत्र पूर्वणोऽन्तिमोभागः स्वर्णकालः
प्रतिपद आद्योभागोमोजकालः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते “या-
वत्कालः पूर्वणोऽन्ते तावानुप्रतिपदादिमः । रवीन्दुप्रह-
णानेहाः स पुण्योमित्रपाङ्गवेदिति” प्रहणानेहाः राहु-
गृहणकालः तत्र कर्त्तव्यमाह उद्भवसिधः “गङ्गातोये च
संप्राप्ते इन्द्रोः कोटौ रवेर्दृश्य । गवाङ्कोटिप्रदानेन सम्यग्द-
त्तेन यत् फलम् । गङ्गास्नाने तत् फलं स्याद्राहुगृहे नि-
शाकरे । दिवाकरे पुनस्तत्र दशसंख्यसुदाहृतमिति” अस्य
श्लोकद्वयस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितपदाध्याहारेण योजनीयं
इन्द्रोर्गृहणे संप्राप्ते सति गङ्गातोये अवगाहनं गोको-
टिदानसमं भवति रवेर्गृहणे ततो दशगुणं फलम् अथमे-
वार्थ उपरितनेनार्द्धवशेण स्पष्टीकृतः । व्यासोऽपि “इन्द्रो-
र्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः । गङ्गातोये तु संप्राप्ते
इन्द्रोः कोटोरवेर्दृश्य । गवाङ्कोटिसङ्कलस्य यत् फलं लभ-
ते नरः । तत् फलं जाङ्गोस्नाने राहुगृहे निशाकरे ।
दिवाकरे तु स्नानस्य दशसंख्यसुदाहृतम् चन्द्रसूर्यपक्षे चैव
योऽप्यङ्गाहेतु जाङ्गवीम् । स स्नानः सर्वतीर्थेषु किमर्थमतटे म-
हीमिति” गङ्गाव्यतिरिक्तमहानदीतोये लक्षगुणदशलक्षगुण-
त्वं गङ्गातोये तु कोटिगुणदशकोटिगुणत्वम् । ब्रह्मपुराणेऽपि
“तिस्रोऽनद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाङ्गवी । गां हरी-
शाङ्गिकात् प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्त्तिताः”
हरेः पादादीन्वरस्य गिरसच गाम्भूभिं प्राप्ता गङ्गा । य-
द्यपि जाङ्गव्येव तादृशो न तु वेणागोदे तथापि अत्रिणो
गच्छन्तीति न्यायेन जाङ्गव्या सङ्ग निर्दिष्टयोस्तयोरपि
गङ्गात्वमविरुद्धं यद्वा जाङ्गवीजलमेव केनचिन्निमित्तेन
ब्रह्मगिरिवाङ्गिर्योऽङ्गूतमिति कृत्वा तयोरपि मुख्यमेव
गङ्गात्वन्तात्तु गङ्गासु ज्ञानं मुख्यं तदसम्भवे नद्यान्तरेषु
स्नायात् तदुक्तं महाभारते “गङ्गास्नानं तु कुर्वीत गृहणे
चन्द्रसूर्ययोः महानदीषु चान्यासु स्नानं कुर्वीद्यथावि-
धीति” भाषानयो ब्रह्मपुराणे दर्शिताः “गोदावरी भीम-
रथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तापो पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे
तु प्रकीर्त्तिताः । भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
विशोका च वितस्ता च विन्ध्यलोत्तरतस्तथेति” महानद्यास-

न्धने जलान्तराख्याह गङ्गाः “वापीकूपतडागेषु गिरिप्र-
स्तवणेषु च । नद्यान्तरे देवस्नाते सरसीपूजिताः स्मृति ।
उष्णोदकेन वा स्नायात् प्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति” एतत्
सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः “सर्वं गङ्गासमन्तोर्वं सर्वो ब्रह्म-
समो हिजः । सर्वं भूमिसमं दानं प्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति”
उष्णोदकस्नातुरविषयत्वमाह व्यासः “आदित्यकिरणैः पूतं
पुनः पूतं च वज्रिना । अतोव्याध्यातुरः स्नायादुष्णहणेऽ-
प्युष्णवारिणेति” गङ्गातोयमारभ्योष्णोदकान्ते पूतरोत्तरस्ना-
तुकल्पत्वमुक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्योष्णादकादिषु समुद्रजलान्ते
पूतरोत्तरस्य प्राशस्त्यमाह मार्कण्डेयः “शोतसुष्णोदका-
त्पुण्यमपारक्यं परोदकात् । भूमिमुद्धृतात्पुण्यं ततः
प्रस्रवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदी-
जलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्याम्बुपावनम् । ततस्त-
तोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिरिति” मासविशेषे-
षु प्रहणे नदीविशेषो देवीपुराणेऽभिहितः “कार्तिके प्र-
हणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे । मार्गे तु प्रहणं प्रोक्तं
देविकायां महाभुने । पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्नि-
हिता यमुना । फाल्गुने वरणा पुष्करं चैत्रे पुण्या सरस्वती ।
वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा । ज्येष्ठे तु की-
शिकी पुण्या व्यापाठे तापिका नदी । आषाढे सिन्धुनामा
तु तथा भाद्रे तु चन्द्रिका । आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा
पुण्या तु नर्मदेति” प्रहणविशेषे नदीविशेषस्तत्रैवाभिहितः ।
“गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते । सूर्ये च राहु-
णा पक्षे तमोभूते महाभुने । नर्मदातोयसंस्पर्शे कृतकृत्वा
भवन्ति हीति” स्नानवत् स्नानादिष्वपि पुण्यमाह “स्मृत्वा-
शतक्रतुफलं हृदा सर्वाधनाशनम् । स्नानं गोमेधपुण्यं तु पीत्वा
सौत्वामण्येर्लभेत् । स्नात्वा वाजिमण्ये पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः
रविचन्द्रोपराने च अयने चोत्तरे तथेति” । श्लेषविशेष
माह । “गङ्गा कनकलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा ।
कुशलेन महापुण्यं राहुपक्षे दिवाकरे” इति प्रहणे
आहं विहितं लिङ्गपुराणे “व्यतीपातक्षणे यावांचन्द्र-
सूर्यप्रहणः । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितृणां
दत्तमलयम्” इति महाभारतेऽपि “सर्वस्तेनापि कर्त्तव्यं
आहं वै राहुदर्शने । अकुर्वीतस्तु नास्तिक्यात्मके
गौरिव सीदतीति” । ऋष्यशृङ्गोऽपि “चन्द्रसूर्यप्रहणे
यस्तु आहं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी
दत्ता विप्रस्य वै करे” इति । विष्णुरपि “राहुदर्शनदत्तं
हि ब्राह्मचन्द्रतारकम् । पुण्यवत् सर्वकासीयं मितया-

सपतिष्ठते" इति ग्रहणे रात्रावपि स्नानादेर्न निषेधः ।
 तथा च शातातपः "स्नानं दानं तपः आह्नसनन्तं
 रात्रदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जये-
 दिति" देवलः "यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे
 दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधी-
 यते" आह्नं प्रकृत्य कूर्मपुराणे "नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं
 ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । वान्धवानां तु मरणे नारकी स्याद-
 तोऽन्यथा । काम्यानि चैव आह्नानि गच्छन्ते ग्रहणा-
 पिति" वारविशेषे योगफलतिथयमाह व्यासः "रवि-
 ग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा । चूडामणिरिति
 ख्यातस्तत्र दत्तमननकम् । पारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे
 चन्द्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ
 स्मृतमिति" अतिथिप्राप्तादिवद्ग्रहणस्यापि आह्नकालत्व-
 माह मार्कण्डेयः "विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुग-
 र्हणे दिने । जन्मर्गग्रहणोडासु आह्नं कुर्यात् तथेच्छ-
 वेति" । अत्र च आह्नं नाह्नेन किन्तु हेमादिना तदाह
 होधायनः "अद्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
 हेमन्नाह्नं संगृहे च कुर्याच्छूद्रः सदैवहोति" शाता-
 तपोऽपि "आपद्यानमौ तोर्ये च चन्द्रसूर्यगृहे तथा । आ-
 मन्नाह्नं प्रकुर्वीत हेमन्नाह्नमपि वेति" अशौचि-
 नोऽपि ग्रहणे स्नानादि न निषिद्धं तथा च हृदयसिद्धः
 "सूतके स्मृतके चैव न दोषो रात्रदर्शने । तावदेव
 भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" इति इत्यञ्च शुद्धिः
 सर्वस्मार्त्तकर्मविषया अविशेषोक्तेः एतदेवाभिप्रेत्य व्यासपा-
 दाह्नं "स्मार्त्तकर्मपरित्यागो रात्रोरन्यत्र स्मृतके । श्रौते
 कर्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुवादिति" यत्तु
 ग्रहणनिमित्तमाशौचं तत्स्नानेन निवर्त्यन्तदुक्तं ब्रह्म-
 पुराणे "आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 रात्रस्पर्शे तयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः" इति ग्रह-
 त्ति शस्त्रेऽपि "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं रात्रदर्शने ।
 स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्नं विवर्जयेदिति" ग्रहणस्य
 आद्यान्तयोः स्नानं विहितं स्मृत्यन्तरे "गृह्यमाने
 भवेत् स्नानं गृह्ये होमो विधीयते । सद्यमाने भवेद्-
 दावं सूक्ते स्नानं विधीयते" होमदानवद्देवार्चनमपि
 स्नानद्वयमध्ये कार्यं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते "स्नानं स्यादु-
 परागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति" तत्काले स्ना-
 पादिकं न कुर्यात् तदुक्तं शिवरहस्ये "सूर्येन्दुग्रहणं
 तावत् तावत् कुर्यात्स्नानादिकम् । न स्वपेक्ष च भुञ्जीत-

स्नात्वा भुञ्जीत सूक्तयोरिति" मोक्षानन्तरभावि यत् स्नानं
 तस्य शुद्धयतया तत् सचेत्तं विधेयं तदाह हृदयसिद्धः "सर्वेषां
 मेव वर्णानां सूतकं रात्रदर्शने । सचेत्तं तु भवेत् स्नानं
 सूतकान्नञ्च वर्जयेदिति" ग्रहणकाले ततः पूर्वं वा
 यावत् पक्वं तत्सूतकान्नं तत्तु पचादपि न भुञ्जीत ।
 अत्र विशेषोऽभक्ष्यशब्दे २८० पृ० उक्तस्तत्तावसेयः
 "आदिमध्यावसानेषु यद्यदिहितं तस्य फलतिथय उक्तो
 ब्रह्मपुराणे "उपमह्ने लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 पुण्यं कोटिगुणं मध्ये सूक्तकाले त्वनन्तकमिति" अत्र
 ग्रहणे यदुदानं तत् सूतपात्रे कर्त्तव्यं तदुक्तं महा-
 भारते । "अयने विषये चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पात्र-
 भूताय विप्राय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति" पात्र-
 लक्षणां माह याज्ञवल्क्यः । "न विद्याया केवलया तपसा
 वापि पात्रता । यत्र उत्तमिमे होमे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तित-
 मिति" पात्रे सख्यातुक्तस्यावाहं वौवायनः "श्रौतियो-
 ऽश्रौतियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा । विप्रान्नोऽपि
 वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति" अङ्गि सूर्यग्रहणं
 निशि चन्द्रग्रहणमिति हि प्रसिद्धिः सर्वजनीना, तादृशे
 ग्रहणे यद्वक्तव्यं तदुक्तं यत्तु कालविपर्ययासेन द्वाप्य
 मानं ज्योतिःशास्त्रभावात्प्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानादिकं न
 कर्त्तव्यं तदुक्तं निगमे "सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा
 चन्द्रग्रहस्तथा । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यादुदानं न च
 कश्चिदिति" यस्मात्समये जावालिराह "संक्रान्तौ
 पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्योपरान्ते तु
 तु यावद्दर्शनमोचर" इति यस्मात्सामनपर्यन्तं दर्शन-
 मोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजनव्यवस्था-
 माह सत्तु । चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।
 अमुक्तयोरस्तमयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽह्नीति" ग्रहे ग्रहणकाले
 अर्थमारभ्य भोजनपर्यन्तोग्रहणकालः तस्मिन् काले न भुञ्जी-
 त किन्तु रात्र्या चन्द्रसूर्ययोर्भुक्तयोः समोः पचात् स्नात्वा
 भुञ्जीत यदा तु यस्मात्समयसदा परेद्युसौ विमुक्तौ दृष्ट्वा
 स्नात्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु
 ग्रहणात्प्रागपि तदाह व्यासः "नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्व
 मङ्गि सायं शशिग्रहात् । ग्रहकाले च नाश्रीयात् स्नात्वाश्री-
 याद्विमुक्तयोः । सूक्ते शशिनं भुञ्जीत यदि न स्थान्महानिशा ।
 अमुक्तयोरस्तमयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽह्नीति" । पूर्वकाले भोज-
 ननिषेधे विशेषः अभक्ष्यशब्दे २८० पृ० उक्तस्तत्तावसेयः ।
 "समर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कालावनेन" चन्द्रसूर्य-

हे भुक्ता प्राजापत्येन शुध्यति"। यस्मात्समये विशेषमाह भृगुः
 'यस्मात्वेवास्मानं तं रवीन्द्रं प्राप्नुतो यदि। परेद्युर्दये दृष्ट्वा
 स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः' इति दृष्ट्वाभ्यवहरेन्नरः। यदा
 राक्षस्यसते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुङ्जीत रात्रावपि
 कदाचनेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अहोरात्रं न भोक्तव्यं
 चन्द्रसूर्ययहो यदा। सक्तिं दृष्ट्वा तं भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा
 ततः परमिति" ननु मेघाद्यन्वधाने चालुषदर्शनं न सम्भवतीति
 न दर्शनशब्देन शास्त्रीयज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तदाह दृष्ट्वा
 गौतमः "चन्द्रसूर्ययहो नाद्यात्तस्मिन् पूर्वतः। तयोर्वि-
 सक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" एवं तर्हि परे
 द्युर्दयात् प्रागपि शस्त्रीयविज्ञानसम्भवात्तदैव भोजनं
 प्रसज्येतेति चेन्न "परेद्युर्दये दृष्ट्वा स्नात्वाभ्यवहरेन्नरः" अहो
 रात्रं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन तदप्रसङ्गे यत्तु "स्नान-
 पुराणे" यदा चन्द्रयहस्तात् निशीघात्परतो भवेत्। भोक्तव्यं
 तत्र पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन। पूर्वं निशीघादुपहणं यदा
 चन्द्रस्य वै भवेत्। तदा निशि न कर्तव्यं भोजनं शिखिवाह-
 नेति" तदिदं यामलवाभिप्रायं "चन्द्रयहो तं यामांस्त्रीनिति"
 विशेषस्य दृष्ट्वागौतमेनाभिधानात्। पापलवकामोपहण
 दिने उपपसेत् तदाह दृष्ट्वा "अयने विपुले चैव यहणे चन्द्र-
 सूर्ययोः। अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रसज्येत" इति
 पुली तं नोपपसेत् तदाह नारदः "संक्रान्त्यासुपवासश्च ज-
 ण्यैकादशिकादिने। चन्द्रसूर्ययहो चैव न कुर्यात् पुलवान्
 गृहीति" यस्मात्समये तं पुलिणोऽप्युपवासएव "अहोरात्रं
 न भोक्तव्यमिति, भोजनप्रतिषेधात्"। कालमा०।

यहणश्चाह विशेषः नि० सि० "सैहिकेयो यदा सूर्यं
 यसते पर्वसन्धिषु। गजच्छया तु सा भोक्ता तस्यां आहं
 प्रकल्पयेत्। एतेन भोजयेद्दिप्रान् एतं भूमौ समुत्सृजेत्"
 इति वासुपु० विज्ञानेश्वरोप्याह "यहणश्चाह भोक्तुर्दोषो
 दातुस्त्वभ्युदय इति। "सूतके सूतके भुङ्क्ते गृहीति शशि-
 भास्करे। आद्यायां हस्तिनचैव न भूयः पुरुषो भवेत्
 इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् अयं च निषेधः आह-
 भोक्तुः। अत्र यहणनिमित्तकथाह नैवामासंक्रान्त्या-
 दिनिमित्तकानां सिद्धिः"। प्रागुक्तवचनैरयौ चाभ्यन्तरेऽपि
 आर्त्तादिकर्मविधानात् "स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानया-
 जविजितमिति" निर्मूलं वदन्तो गौडः परास्ताः
 नि० सि०। अथोचिनां यहणकाले शुद्धिरविशेषान्दन्दी-
 क्षापुरश्चरणादिसर्वकार्त्तकर्मविषया मदनरत्नेऽप्येवम्। रज-
 स्त्रयायास्तु भार्गवाचनदीपिकायां भेदः। "न सूतकादि

दोषोऽस्ति यहे होमजपादिषु। यस्ते स्नायादुदकापि
 तीर्थादुद्धृतवारिणेति" अत्र "स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी
 यदि रजस्त्रया। पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं
 चरेत्"। इत्यादि मितान्नरोक्तो विविक्तैः" नि० सि०।

गृह्णदिने वार्षिकं आहं हेमादिना कार्यम्
 यथाह प्रयोगपारिजाते गोमिलः। "दयै रविपहणे पिलोः
 प्रत्यान्दिकमुपस्थितम्। अक्षेनासम्भवे हेम्ना कुर्या-
 दमेन वा सुतः" इति। अत्र दर्शरविपलसुतशब्दाः प्रदर्श-
 नायाः न्यायसाम्यात्। तेन चन्द्रयहोऽपि सपिण्डादि वा-
 र्षिकमन्त्रादिना तद्दिन एव कार्यमिति" मदनपारिजाते
 व्याख्यातम्। पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवं तेन यानि "यामश्चाहं
 तु कुर्वीत माससंवत्सरादृत" इति। "अक्षे नैवावदिकं कुर्या-
 द्मेना वाऽऽमेन न कविदिति" सरोचिलौगाध्यादिवचना
 नि तानि गृह्णदिनातिरिक्तविषयाणि निरुपयान्ते-
 ऽप्येवम्। यानि तं "गृह्णात्तु द्वितीयेऽङ्गि रजोदोषात्तु
 पञ्चमे"। तथा "गृह्णावेवास्मानन्तु रवीन्द्रं प्राप्नुतो यदि।
 प्रत्यवदं तं तदा कार्यं परेऽह्नयेव सर्वदा"। "चन्द्रसूर्यो-
 परागे च तथा आहं परेऽह्नि" इत्यादीनि वचनानि तानि
 महानिबन्धेषु काप्यनुपलब्धानिर्मुलानि। प्रत्युत पूर्वोक्त
 वचनेऽप्येतत्तद्दिन एव आहसक्तमित्यलम्" नि० सि०।

"गृह्णादिसप्तदिनपर्यन्तमागमे दीक्षोक्ता शिवार्चनं
 चन्द्रिकायां ज्ञानार्थे। "मन्वाद्यारम्भणं कुर्यादुप-
 हणे चन्द्रसूर्ययोः। यहणाहापि देवेशि कालः सप्त-
 दिनावधीति"। रत्नसागरे "सत्तीर्थैर्कविधुपामे तन्तु-
 दामनपर्वणि। मन्वदीक्षां प्रकुर्वीतो मासश्चादीक्ष यो-
 धयेत्"। अत्र सूर्ययहणमेव मुख्यम्। "सूर्ययहण-
 काले तु नान्यदन्वेषितम्भवेत्। सूर्ययहणकालेन समो नान्यः
 कदाचन। न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणीति"
 तत्रैव कालोत्तरवचनात्। "चन्द्रयहो तं या दीक्षा या दीक्षा
 व्रतवारिणाम्। वनस्पत्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्त-
 जलसु" इति तत्रैव योगिनोतन्त्रे निषेधाच्च" नि० सि०

"पुरश्चरणचन्द्रिकायां। "चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा
 प्रयतमानसः। स्वर्गादिभोगपर्यन्तं जपेकालं समाहितः।
 जपादुदयागतो होमस्तथा होमात्तु तर्पणम्। तर्पणस्य
 दर्शनेन सार्जनं कथितं किल। सार्जनस्य दर्शनेन आहू-
 तानपि भोजयेत्। जपाचां पूर्वको होमस्तर्पणञ्चाभिषेचनम्।
 भूदेवपूजनं पञ्चप्रकारोक्ता पुरस्तिथ्या। होमाशक्तौ जपं
 कुर्याद्दोमसंस्त्रा चतुर्गुणम्"। विशेषणतया सम्बन्धमात्रे च।

४निन्दायाम् हेम० ५यहकलोले दैव्यमने ७दुष्टनीती
च मेदि० उपरुद्धते मित्यासम्बन्धेन सम्बध्यते ज्ञेन क-
रणे षञ् । आध्यात्मिकसम्बन्धेन सम्बद्धे ऽविशेषणभेदे ।
यथा घटलोपरागेण पटमानम् । घटत्वं हि पटस्य
आध्यात्मिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम् ।

उपराज अव्य० सामीप्ये व्ययी० अच् समा० । १राज्ञः सा-
मीप्ये उपगतो राजानं सादृश्येन अवा० स० टच् समा० ।
२राजहृत्वे लि० स्त्रियां ङीप् । ततः काश्या० भवार्थे
हञ् (औपराजिकः तद्भावे लि० स्त्रियां ङीप् । तदर्थे
जिहोऽपि रूपमेकं स्त्रियां ट टाप् इति भेदः

उपराधय लि० उप+राध-णिच्-भा० श । उपसेवके ।
ततः ग्राह्या० भावे कर्मणि च घञ् । औपराधय
तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

उपराम पु० उप+रम-घञ् वा ह्रिः । १उपरतो २श्च्यौ
३निष्ठौ ४संन्यासे च । अव्ययी० । ५रामसामीप्ये अव्य०

उपराव पु० उप+र-घञ् । समीपोच्चारितगच्छे

उपरि अव्य० ऊर्ध्व+रिल् उपादेशश्च । प्रथमापञ्चमोसप्तम्य-
न्तार्थेऽङ्तेः ऊर्ध्वं शब्दस्यार्थः । ऊर्ध्वं पुरम् ऊर्ध्वा वा वसतिः
ऊर्ध्वात् पुरात् ऊर्ध्वायावा वसतेरागतः ऊर्ध्वं पुरे ऊर्ध्वायां
वा वसती वसति इत्याद्यर्थे सर्वत्र उपरीत्येव । “तदु-
पर्यपि वादरायणः” शा० सू० । “नीचानाः स्वरूपपरि-
बुध्नेषामग्रे” षट् १, २४, ७, “अधः स्त्रिदासीदुपरि
स्त्रिदासीत् । १०, १२६, ५, “तत्पाणिमात्रोपरिपाठकन्तः”
जैष० । “त्वयासन्ने नयनमुपरिस्सन्दि गच्छे स्त्रगाध्याः”
मेघ० । “अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पहृदिः” “परस्पर-
स्योपरि पर्यचोयत” रघुः । “क्षित्वा मांसानि-
शस्त्रेण यद्विषोपरिजोभवेत्” सुष्ठु० । “उपरिजतश्चजानि
यावमानास्” किरा० । “मित्रा तत्सत्यादुपरिमुता भङ्गेन”
यजु० ७, ३, अथ सामीप्ये हित्वं उपर्युपरि समीपोर्ह्ये
अव्य० “उपर्युपर्युमुचं विताने” माघः । “अभिष-
र्च्य तस्योः कार्या धिक्पुण्यादिषु लिप् । द्वितीयाच्चेदितानेषु
तथान्यत्रापि दृश्यते” इत्युक्तेः तद्योगे सम्बन्धिनि
द्वितीया । “उपर्युपरि लोकं हरिः” सि० कौ० । उपर्यु-
परि गच्छन्तः शैलराजमदङ्गुखाः” भा० आ०
४२४ अ० । बाहुलकात् कचिच्च । “उपर्युपरि बुद्धीनां
चरन्तीश्वरबुद्धयः” ।

उपरिचर लि० उपरि+चर-ट । १ऊर्ध्वं चरे विहृतादौ । २रा-
जभेदे पु० । स च वसुनामा चेदिदेवपतिः शक्रश्चजपूजा-

प्रवर्तकः । तस्मैतिष्ठत्तं च भा० आ० दै३अ० । “राजो-
परिचरोनाम धर्मानितोमहोपतिः” इत्युपक्रम्य ह-
टेन यज्ञेण तस्मै आकाशं विमानं दत्तं तत्र चरणादु-
परिचरनामेत्युक्तं यथा ‘देवोपभोग्यं दिव्यं आकाशे
स्मादिकं महत् । आकाशं त्वं महत् विमानमुपपत्-
स्यते । त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः । चरिष्य-
सुपरिषो हि देवो विष्णुवानिव । ददामि ते वैजयन्तीं
मालामम्हानपङ्कजाम् । धारयिष्यति संप्रामे या त्वां
यस्मैरविच्यतम् । लज्जं चैतदेवैश्च भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमावेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् । वैगम्भायन
उवाच । यद्विष्णु वैजयन्तीं तस्मै ददौ हलनिष्ठदन्तः । इष्ट-
प्रदानमहिंश्च शिटानां प्रतिपालनीम् । तस्याः शक्रस्य
पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा । प्रवेगं क रयाभास गते
संवत्सरे तदा । ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टेः वितिप-
सत्तमैः । प्रवेगः क्रियते राजन् । यथा तेन पूर्वर्त्तितः ।
अपरेद्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽत्युद्धयो नृपः । अलङ्क-
तायाः पिटकैर्गन्धैर्मांस्त्र्यैश्च भूषणैः । मांस्त्र्यैश्चपरिविप्रा
विधिवत् क्रियतेऽपि च । मगवान् पूज्यते चाल् चम्भ-
रूपेण शङ्करः । स्वमेव स्मृतेन वसोः प्रीत्या मह्य-
त्वनः । स तां पूजां महेन्द्रस्तु ददा देवः कृतां शुभाम् ।
वसुना राजसुख्येन प्रीतिमानव्रवीत् प्रभुः । ये पूजयि-
ष्यन्ति नरा राजानश्च महं सम । कारयिष्यन्ति च सुदा
यथा चेदिपतिर्नृपः । तेषां और्विजयस्यैव सराङ्गाणां
भविष्यति । तेषां स्मीतो जनपदो सुदितश्च भविष्यति ।
एवं मह्यत्वेना तेन महेन्द्रेण नराधिपः । वसुः प्रीत्या
मघवता महाराजोऽभिषिक्तः । उत्सवं कारयिष्यन्ति
मदा शक्रस्य ये नराः । भूमिरत्नादिभिर्हर्नैस्तथा पूज्या
भवन्ति ते । वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च ।
संपूजितो मघवता वसुदेवीश्वरो नृपः । पालयामास
धर्मोण चेदिस्वः पृथिवीमिमाम् । इन्द्रप्रीत्या चेदिपति-
शकारेन्द्रमहं वसुः । उच्चाचाम् मह्यवीर्याः पञ्चामन्न-
मितौजसः । नानाराज्येषु तान् पुत्रान् स मन्वाडभ्य-
चयत् । महारथो मागधानां विभुतो यो हृष्टद्वयः ।
पुत्रपञ्चः कुशाम्बव यमाङ्गर्मणिशङ्खनम् । मावेज्जय
यदुचैव राजन्यचापरजितः । एते तस्य सुता राजाना-
जर्धर्भूरितेजसः । न्यवेगयन्नामभिः स्तैस्ते देशांश्च सुराणि
च । वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वांश्च मांस्तताः ।
वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्मादिके च तम् । उपतस्थु-

मैहात्मानं गन्धर्वाश्चरुषोऽन्यम् । राजोपरिचरेतेष्वं नाम
तस्याय विश्रुतम् । शरोपवाहिनीं तस्या नदीं शुक्तिमतीं
गिरिः । शरोत्सीञ्जेतमायुक्तः कामात् कोलाहलः किल ।
गिरिं कोलाहलं तन्त्र पदा वसुरताडयत् । निश्चकाम
ततस्तेन पुष्पारविचरेण सा । तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं
पर्वतः स्वयम् । तस्याहिमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवे-
दयत् । सः पुमानभयत्तलं स राजर्षिसत्तमः । वसुवसु-
पुत्रश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा
तां गिरिकां नृपः । [कर्तृभवे ।

उपरितन लि० उपरि भवः अल् लट् च स्त्रियां ङीप् ।
उपरिमर्त्य अव्य० वेदे वा० अव्ययी० । मर्त्यस्योपरीत्यर्थे
“अवोदेवमुपरिमर्त्यं कधि” अ० ८, १८, १२, “उपरि
मर्त्यं मर्त्यानामुपरि” इति भा० । लोके तु वा ईत० ।
मर्त्यापरीत्येव । अतएव “तदुपर्यपि वाद्वरायणः”
या० सू० । “आत्मोपरिपाठकन्तु” नै० इत्यादौ वा
षष्ठीसमासप्रयोगः ।

उपरिमेषल उ० उपरि कर्त्ता मेषला यस्य । गोत्रप्रसङ्गे
अभिभेदे ततः गोत्रार्थे इज् औपरिमेषलं तन्नोले पुंस्त्री
बहुषु तु अस्त्रियाम् यस्मादि० तल्ल लुक् । उपरिमेषलाः
उपरिबृहती स्त्री वैदिके बृहतीच्छन्दोभेदे ‘बृहती बृहती
बृहती’ इत्यादयः । आद्यच्चेत् पुरस्ताद्बृहती द्वितीयच्चे-
त्पश्चाद्बृहती उपरिबृहती स्तन्मयीवा वा अन्यच्चेदुप-
रिबृहती सर्वास्तुल्यमणिका० ५ अ० । एवमुपरिबृह-
तीत्यपि वैदिके बृहतीच्छन्दोभेदे ।

उपरिष्ठात् अव्य० कर्त्तृनि० रिष्ठात् उत्पादेयश्च । उपरि-
न्दल्लार्थे “उपरिष्ठादाव्यसाभिधारयति” यत० ब्रा० १,
६, १, २१, “पुरुष उपरिष्ठात् पशून्नातिवर्ति” १, २, ६, ४,
“तस्योपरिष्ठाद् दृष्टस्य बलाका संन्यस्यत” भा० व०
२० ५ अ० चिप्रश्नोपरिष्ठादुभयतः कूर्चः” सुश्रु० ।

उपरिसदृ उ० उपरि सीदति सद-ङिप् । राजस्त्रययचे सो-
मनेत्येके द्रुवस्त्वनामके । देवभेदे । “सोमनेत्येभ्यो देवेभ्य
उपरिसदृशो द्रुवस्त्वनाः स्नाहा” “ये देवा सोमनेत्या उपरि-
सदो द्रुवस्त्वनामेभ्यः स्नाहा” यजु० ८, १५, २६ । २ कर्त्तृस्थे लि०

उपरिसद्य न० उपरि सद्यं सदनसुपवेशनम् सद-भावे वा०
यत् । ऊर्ध्वोपवेशने अलरिणोपवेशने “उपरिसद्यं वा
एष जयति योजयन्नरित्यवसदाम्” यत० ब्रा० २, १,
२२, उपरिसद्यम् अलरिजसद्यमावाये उपवेशनम्” भा० ।

उपरीतक उ० “एकपादमूरो कृत्वा द्वितीयं स्तन्वसंस्तितम् ।

मारीं कामयते कामी बन्धः स्यादुपरोतकः” रतिम० उक्ते
शृङ्गारबन्धभेदे

उपरुह लि० उप+रुध+क्त । १ निरुद्धे २ आहते च “अलघुनि-
लम्बिपयोधरोपरुहाः” भाचः “उपरुहाः निरुद्धा आहताश्च”
मल्लि० २ प्रतिरुद्धे च । “वृत्तं हि राक्षामुपरुहवृत्तम्”
रघुः ४ मूलादिवेगयुक्ते च ।

उपरूपक न० उपगतं रूपकं दृष्टकाव्यम् सादृश्येन अत्मा० स० ।
नाटकभेदे तल्लेदाद्य अटादय यथाह सा० द० “नाटिका
लोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्रस्थानोल्लासका-
व्यानि प्रेङ्गुषं रासकं तथा । संलापतं श्रीगदितं शिल्पकञ्च
विद्यासिका । दुर्मञ्जिका प्रकरणी हल्लीशो भाषिकेति च”
अटादय प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं
सर्वेषां लज्जा नाटकवन्मतम्” तल्लल्लणानि तत्तच्छब्दे तल्लन्ते
उपरीच उ० उप+रुध+घञ् । १ आवरणे “शरत्पञ्चदशाम्बुधरोप-
रोधम्” रघुः । २ प्रतिबन्धे च “अन्येषामपि मैत्रोपजी-
विनां दृष्ट्युपरोधं करोषि” भा० आ० १ अ० । “तपोधन
निवासिनामुपरोधो मा भूत्” शकु० १ अ० तुरोधे च । भावे
लुट् उपरोधनमप्युक्तायेषु न० ।

उपरोधक न० उप+रुध+लृट् । १ वासव्ये शब्द रत्ना० ।
२ उपरोधकर्त्तरि ३ आवरके ४ प्रतिबन्धके ५ अतुरोधकर्त्त-
रि च लि० स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

उपल उ० उप+ल-आदाने क उपलोयते गिरिरश्मिन्
वा ली वा० उ, पल-गतौ अच् पलः श्रोः शिवस्य पलः
बोधक इत्यपरे । १ पापाथे “रेवां द्रव्यस्युपलविषमे विन्य-
भादे विशीर्णाम्” मेघ० । “परिदृष्ट्वा यतन्नोच सचक्राः
समुद्रोपलाः” भा० व० २८ २ अ० २ बालकायाम् “भिषमुपल-
प्रतिष्ठापि नना” अ० ८, १ १२, २ । “उपलेषु बालकास्तु
प्रतिष्ठापन्ति” भा० १२ तल्लाले भेदि० । “यत्नवार्पितासितमहो-
पलप्रभाः “शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानाम्” “नीलोपल-
स्युतविचित्रधातुः” भाचः “मध्यमोपलनिभे लसदंगौ”
किरा० । ४ गङ्गायां स्त्री । उपराति वारि रा-दाने
क वा रल्ल लः । ५ मेघे निरु० । लत्नाभावे उपरोऽपि मेघे

उपलक्षक लि० उप+लक्ष-लृट् । १ उल्लावके “मेधावी वाक्-
पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः । धीरो यथोक्तवादी च
एष दूतो विधेयते” नीतिः उपादानलक्षणया स्वस्तेर
बोधके २ शब्दे च यथा काकोभ्योरलक्ष्यतामन्नमित्यादौ काक-
शब्दः उपधातकत्वेन काकतदितरबोधकत्वात् उपलक्षकः ।
उपलक्षण न० उपलक्ष्यते स्वस्तेरज्ञानेन उप+लक्ष-करणे

ल्युट् । सस्य सान्यस्य च अजहत्स्य र्थे वा लक्षणा बो-
धके शब्दे यथा काकोभ्योदधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं सस्य
सान्यस्य आदेव बोधकम् । तल्लक्षणञ्च सप्रतिपादकत्वे
सति स्तेतरप्रतिपादकत्वम् । भवति चोक्तोदाहरणे
उपपातकत्वेन काकाकाकोभयद्वयत्वं काकशब्दस्येति
तथात्वम् ततश्च शक्यतावच्छेदकधर्मपरित्यागेन इतर
धर्मरूपेण स्वस्तेतरबोधकं हि पदसुपलक्षणं भवति “म-
न्त्रपह्णं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्” सि० कौ० । उप+
लव-भा ने ल्युट् । २तादृशज्ञाने । “अणुपह्णं नियो-
गोपलक्षणात्” सि० कौ० । स्वगभेदे राजनि० ।
उपलधिप्रिय उ० बालधिः प्रियोऽस्य प्रयो० । वमरनाम-
उपलब्ध लि० उप+लभ-क्त । १प्राप्ते, २ज्ञाते च । आस्था-
यिकोपलक्षार्था” अमरः । कृतवत् । उपलब्धवत् प्राप्तं रि-
ज्ञातरि च स्त्रियां ङोप् “उपलब्धवती दिव्युत्तम्” रघुः ।
उपलब्धि स्त्री उप+लभ-क्तम् । १प्राप्ते “इया हि मे स्यात्
सपदोपलब्धिः” रघुः । २प्रत्यक्षादिज्ञाने च । “नाभाव
उपलब्धेः” शा० सू० । योग्यानुपलब्धिः “अनपायिपदो-
पलब्धये” रघुः ।
उपलभृ लि० उप+लभ-लृच् स्त्रियां ङोप् । १प्राप्तरि २ज्ञातरि
ज्ञानाच्चये ३श्वात्मनि उ० । [आश्वमेदे दृष्टे राजनि० ।
उपलभेदिन् उ० उपलं भिनत्ति भिद-धिति इति । पा-
उपलभ्य लि० उप+लभ-कर्मणि यत् । १प्राप्ते “आरम्भसिद्धौ
समवोपलभ्यम्” रघुः । २ज्ञेये च प्रशंसायां सुम् उपलभ्यः
उपलभ्य उ० उप+लभ-घञ् सुम् च । १ज्ञाते, २ज्ञाने च ।
“कर्तृता तदुपलभ्यतोऽभात्” भाषः । “ज्ञातौ सुतस्मयं-
सुखोपलभ्यात्” रघुः ।
उपलिङ्ग न० उपमितं लिङ्गेन अवा० स० । लोकनिष्ठसाधन-
भावेन लिङ्गेनाहुमापत्तेन सव्ये अलौकिकसाधनभावके
अरिदृष्टचके मूकस्मादौ उपद्वये ।
उपलेप उ० उप+लप-घञ् । १गोमयादिना आलेपने “गाले पु-
सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनमिति” सुहृतोक्ते २सर्वेन्द्रि-
यावसादने च । “कासोपलेपस्त्रभेदनिद्रातन्वासादौ-
गैस्त्रविषोपसर्गाः” सादोपलेपबलकृत्” सुश्रु० । भावे ल्युट्
उपलेपन गोमयादिना आलेपने न० “मण्डलापेननादिकं
कर्म समाप्तापयति” पञ्चत० ।
उपवक्तृ उ० उपवक्ति उपदिशति उपपश्यति वा उप+वच्
लृच् । यज्ञे कृताकृतावेवके अतिगभेदे १ब्रह्मणि २सदस्य
च “वेदि ब्रह्मरीयतामुपवक्ता जनानाम्” ऋ० ४, ८, ५,

“उपवक्ताऽध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थमित्यं
प्रथयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मावि, सर्वेषां कर्म-
णामवैकल्यार्थमपदटा सदस्यो वासि” भा०
उपवङ्ग उ० उपगतोवङ्गम् अत्वा० स० । वङ्गदेशसमीपस्थे देशभेदे
देशशब्दे विवर्तितः । [उच्ये राजनि०
उपवट पु० उपमितो वटेन अवा० स० । वटवृक्षसदृशे प्रियावाल-
उपवन न० उपमितं वनेन अवा० स० । वनतल्ले कृत्स्निमे आरो-
पितवृक्षसमूहे १उद्याने । “पाण्डुः कायोपवनवृक्षः केतकैः
स्रविभिर्द्वैः” मेघ० “साकेतमालोपवना वृहन्ति” रघुः
आरामशब्दे उ० ८०१ विवर्तितः वनस्य सामीप्यम् वने वा
अव्ययी० । २वनसामीप्ये श्वने इत्यर्थे च अव्य० “कुसुम-
यन् फलिनीरलिनीरवैर्मद्विकारिभिर्वाहितलङ्घ्रितः ।
उपवनं निरभट्टं सयत प्रियान्” भाषः ।
उपवर्णन न० उप+वर्ण-ल्युट् । सम्यक्कोर्तने स्वरूपलक्षण-
गुणादिभिः प्रतिपादने “अतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्” सुश्रु०
उपवर्त्तन न० उपेत्य वर्त्तन्तेऽत्र उप+उत-आधारे ल्युट् ।
जनपदे १विषये “तद्योपवर्त्तनेऽप्येको न द्युतो गोलभित्
कचित्” काशी० तदेकदेशे २सजलस्थले भरतः ।
उपवर्ष उ० पाणिनिकाताग्रयनव्याहृतिप्रभृतीनामध्यापके
अपिभेदे तत्कथा दृष्टकथायाम् द्रष्टव्या “वर्षा एव तु
भगवानुपवर्षः” शा० सू०
उपवर्ह उ० उप+उह-उदायने करणे घञ् । शिरोधाने
(वाल्लिग) हेम० तत्र हि स्थापयित्वा शिर उदास्यते इति
तस्य तथात्वम् । ल्युट् । उपवर्हणमस्य न० [राजनि० ।
उपवलिक्ता स्त्री उप उक्तवै प्रादिषु । अस्मत्संज्ञकतायाम्
उपवल्लि उ० उप+ल्लि-प्राधान्ये घञ् । प्राधान्ये उक्तवै
“तत् पूर्वेषां वृत्तानां धारयतामेव धनमुपाहितं भवत्युपव
ल्ल्याय विभ्यताम्” यत० ब्रा० १, ४, १, १,
उपवसथ उ० उपेत्य वसत्यत्र उप+वस-आधारे अथ । १प्राप्ते
हेमच० । “यद्याहिताग्निरूपवसथे स्थिते कथमस्य यज्ञः
स्यात्” ऐत० “यजमानस्य समीपे वसन्ति देवा अग्निर्वाजि
आधारे अथ । २यागपूर्व दिवसे । तन्निर्वचनादिकं यत०
ब्रा० १, ११, १, ७, २, दर्शितं यथा
“अथातोऽशनानशनस्यैव । तदुहापाहः सावयसोऽनशन
मेव वृत्तं मेने मनोह्रवै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तत् एन-
मेतद् तदुपयन्तं विदुः प्रातर्नो वक्ष्यत इति तेऽस्य विष्टे
देवा मृहानागच्छन्ति तेऽस्य मृष्टेऽप्यवसन्ति स उपवस-
थः । तत्प्रेषानवल्लुप्तम् । यो मनुष्योऽनश्नत्सु पूर्वोऽ-

श्रीवाद्य किमु यो देवेभ्यश्चतुष्टयं पूर्वोऽश्रीवात्तथादु
नैवाश्रीवात् । तदुहोवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्रीवात्
पितृदेवत्वोभवति यद्यु अश्रीवात् देवानत्वश्रीवात्ति स
यदेवाश्रितमनश्रितं तदश्रीवादिति यस्य वै हविर्न
मृच्छन्ति तदश्रितमनश्रितं स यदश्रीवात् तेनापितृदेव-
त्वो भवति यद्यु तदश्रीवात् यस्य हविर्न मृच्छन्ति तेनो
देवाश्चाश्रीवात् । स वा आरण्यमेवाश्रीवात् "व्रत-
प्रसङ्गादागतं तद्विषयं समाम्य पूर्वोद्युयजमानेन
व्रतानन्तरं यत् कर्तव्यं तद्वक्तव्यं प्रतिजानीते अथेति ।
यतो व्रतानन्तरमयजमानापरनामकभारग्राह्यनमेव
यजमानेन कर्तव्यम् अतस्तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं
क्रियते इत्यर्थः । प्रतिज्ञातस्यायनानयनपक्षस्य प्रशंसार्थम् ।
केवलानयनपक्षं निरसितमुपपन्नस्यति तदु हेति । तत्त-
स्मिन्नयनानयनविषये अनयनं सञ्जातना अनयनप्रागम् ।
उपवस्यमाननिर्वचनेन देवानामागमनं इत्येति तेऽस्येति
उपवस्यमाने यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पूर्व
दिवस उपवस्यमानमक इत्यर्थः । मृच्छे मनुष्येणागतेषुन
अतुष्टु पूर्वोऽश्रीवादिति यत्तत्स्थानवक्तृभिः किमु वक्तव्या ?
अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतोऽनयनपक्षः तर्हि स एव
परमार्थः । कथमयजमाननयनपक्षः ? इति चेत् अनेन मु-
निनैव स्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयित्वा याज्ञवल्केन
सोपपत्तिना नोभयवित्युक्तम् । यदीति अयनानयनलक्षणं
यदीति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः
प्रथममनुपयोगः काममन्यस्य, पितॄन् पुनरनय
माहविषोऽन्यदपि अनुपयोग्यमिति पितृदेवत्वतामापा-
दयतीति याज्ञवल्क्यसंग्राहयः । तत् किं दैविके कर्मणि
प्रागपि भोक्तव्यमिति यस्माद्ययमजानानः यद्वृत्ते त-
माह यद्यु इति यदि त अश्रीवात् तदा अश्रितमिति
देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् स्यात् । अयनानयनप-
क्षयोर्भयोरपि दोषचेत् का गतिरिति यदुद्वेगमश्रित
मनयनमश्रितमिति तदश्रीवात् । यद्यु इत्यस्य संवन्ध-
नं हविरेन देवा न मृच्छन्ति तदश्रितमपि सदनमिति
वदन्वति । तत्रात्मे यथोदीरितदोषद्वयाभावमाह स यदिति ।
आरण्यपक्षं प्राकृतदशैश्वर्यमहविष्यतिरिक्तोपलब्ध-
म् भा० । तत्र विहितः ठञ् भावे अथ । दैविके कर्मभेदे
तत्र कर्म कात्या० ८, ८, ८, दर्शितम् । नवमाध्यायादौ
"उक्तमोपवस्य कर्मेति" कर्मः । [उपवासे अमरः ।
उपवस्त् न० उप+वस-सम्भवे उपवस्यत्वाद्भोजने भावे क्त ।

उपवस्ति स्तो उप+वस-सम्भवे भावे क्तम् । उपवस्ते आह-
म्येने तेन जीवति जेतना० ठञ् । औपवस्तिक तदुपजी-
विनि लि० ।

उपवाक पु० उप+वच-वञ् क्तम् । उपेत्य वचने १ पर-
स्परालापे "नमस्तन इदुपवाकमोयुः" ऋ० १, १६ ४, ८,
"उपवाकमुपेत्य वचनं परस्परवचनम्" भा० । उपवाति
उप+वा-भावे क्तिप् तस्यै कं जलं यत् । २ यवे पु० "स-
क्तूनां रूपं वदरमुपवाकः करम्भस्य" यजु० १८०, २२,
"सरस्वत्युपवाकैर्व्यानम्" १८, ८०, "उपवाका यवाः वेददी०
"अथ नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तवच वदरसक्त-
वच श्रोत्रे एवासेन्द्रौ यजौ" शत० ब्रा० १२, ८, १, ५,
भ्रष्टयवैर्हि जलस्य गोपयात् तद्यात्वम् । २६ न्यवे स्त्री
छीप् "वदरैरुपवाकीभिर्भेषजं तोक्तमिः" यजु० २१, १०,
तस्मिन् हितः यत् । उपवाक्य तत्प्राधाने वज्रौ उप+वच-
कर्मणि गत्यत् क्तम् । सम्भाषणीये "अयमग्निर्ब्रह्मस्य
इत्येवा सनकात् प्रेक्षा नमसोपवाक्यः" ऋ० १०, ६६, १२,
कुत्वाभावे उपवाच्य स्तुते प्रणम्ये च "अहन्निश्चो यथा
विदे गोष्ठागोष्ठापवाच्यः" ऋ० २, १, १२२,

उपवाद पु० उप+वद-वञ् । अपवादे निन्दायाम् "पशुप-
वादाच" कात्या० "पशुपवादः पशुदाननिन्दा" कर्मः
णिनि उपवादिन् । तत्कारिणि "तस्मादुपवादी स्यादुत
शो बं वित्परो भवति" ऐत० "वेऽत्याः कलहिनः पिशुना
उपवादिनः" आ० उ० ।

उपवास पु० उप+वस-वञ् । भोजनाभावे भोजननिवृत्तौ
स च वैधः अवैधचेति भेदात् द्विविधः । तत्र वैधस्य व्रत-
रूपत्वम् । तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका० त० संकल्प-
जन्यत्वमुक्तम् यथा "दीर्घकालानुपालनीयः सङ्कलोन्नत-
मिति नारायणोपध्यायानां स्वरसः । स्वकर्तव्यविषयो-
नियतः सङ्कलोन्नतमिति श्रीदत्तहरिनाथश्चैवमानप्रभ-
तयः । सङ्कल्पस्य भावे भयैतत् कर्तव्यमेव, निषेधे न
कर्तव्यमिति ज्ञानविशेषः अतएव सङ्कल्पः कर्ममानस-
मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तपराहपुराणवचने-
नैकादशुपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् "एकभक्तेन नक्तनेन
तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकच्छ उदा-
हृतः" इत्यादियाज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्ताया-
चितभोजनोपवासादिषु पादकच्छादित्याभिधानाच्च न स-
सङ्कलोन्नतं किन्तु सङ्कल्पपथतत्तत्कर्मेव व्रतमिति ।
अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः "सङ्कल्पमूलः

कामो वै यज्ञाः बहुलसम्भवाः । व्रतनियमधर्माश्च सर्वे
सहस्रजाः सृताः । अनेन कर्मणा इदमित् फलं
साध्यते इत्येवंविधया बुद्धिः सहस्रस्रदन्तरमित्साधन
तथा आगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं
कुर्वीत इत्येवं यज्ञा सहस्रसम्भवाः । व्रतनियमरूपाध-
र्मावतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि
शास्त्राणां सहस्रादेव जायन्त इति कल्लूकभट्टः । सह-
स्रताश्च वराहपुराणम् । “प्रातःसहस्रवेद्विद्वानुपवासव्रता-
दितम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ
सृताः अथ संकस्योव्रतारम्भः” । तत्र भोजनाभावस्य अहो-
रात्रिकात्वावच्छिन्नः । यथोक्तं सृता “तपनोदयमारभ्य
यामाष्टकमभोजनम् । उपवासः सविज्ञेयः प्रायश्चित्ते
विधीयते” प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम् । प्राजापत्यादौ
निराहाराद्युपोषणमस्यैवावच्छेदा बोध्यम् । उपवासस्य
व्यस्य निरुक्त्यनरं भवि० पु० दर्शितं यथा “उपा-
वस्य पापेभ्योयस्य वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञे-
यः सर्वभोगविवर्जितः” वैधोपवासस्य यथा निवृत्ति-
रूपयत्नपरतया भावरूपत्वं तथा एका० त० समर्पितम् यथा
एवञ्च सहस्रविषयस्य अनन्तं पूजयेद्विरमितादौ भावत्वं,
नेत्येतोऽन्तर्मादयमित्यादौ चाभावरूपत्वम् । ननु तर्हि व-
ज्रस्य कविदयभारस्वरत्वात् “निषेधः कालमात्रकः” इत्यस्यैव
विषयत्वं स्यादिति चेत् तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् अस्य
तु सहस्रादौतिकर्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् “तत्र पूज्य
विधेर्दत्तः” इत्युक्तैव विषयत्वमिति । जाम्बवह्नेनापि
“एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयन्नुपवासं नियमयति । न-
चायं निषेधः इतिकर्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्तव्यता-
विरहाद्भूतपदाप्युपयोगाच्च” इत्युक्तम् । यत्तु निषेधपूरक-
स्य देववचने “न यज्ञेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म-
शूकरो । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोर्भयोरपि” इत्याह
नञोनिषेधे सुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्वभोज-
नसहस्ररूपं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात् । अतस्तद्वराह-
पुराणे “दशम्यां नियताहारो मांसमैधुनवर्जितः । एकादश्यां
न भुञ्जीत पक्षयोर्भयोरपि” इति दशमो नियमपूर्वकं
व्रतमभिधाय “रटनीह पुराणानि भूयोभूयोवरानने ! ।
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे” इत्यादिविधे-
रनन्यगतिकृतया निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच नि-
षिद्धे भोजने दोषव्यवस्था निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं
न फलश्रुत्या कान्यतया निरुद्धस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाथ-

मिति तद्वित्यं न खलु “न यज्ञेन पिबेत्तोयमित्यादिभिः”
प्रतिपक्षनिषेधभावैः साहचर्येणैकादशीभोजननिषेधकमात्र-
सत्तराज्ञं किन्तु “एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोर्भयोरपि ।
वनस्पत्यतिधर्माऽयं शुक्लमेव सदा गृही” इति गोभिल-
वचने धर्मावच्छेदमभिव्याहारेणैकादश्यासुपसृष्टित्वेनैक-
वाक्यतया उपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां वज्र-
हत्यादीनां त्वगेन कश्चिद्धर्माजायते किन्तु भावरूपाङ्गास्त-
गृहीतोनिषिद्धोद्धर्माभवेदिति, वैधोपवासे च “उपावस्य
पापेभ्योयस्य वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः
सर्वभोगविवर्जितः” इति भविष्यपुराणवचनेन भोग-
मात्रस्यैव वजने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव
पापनिवृत्तगुणवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्जनस्याकृत्यम् ।
तथाच “सूतके सूतके चैव प्रणम्य मनसा हरिम् । एका-
दश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्वि वैष्णवम्” । अथ एकादश्या-
सुपवासमात्रस्य व्रतत्वसक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रत-
परत्वेन नाभोजनपरता तस्याच पूर्वं दूषितत्वात् । ततश्च
यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वचनान्तरादुपवासरूप-
व्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यादिपि । वस्तुतस्तु वराह-
पुराणे एकादशोव्रतसन्दर्भमध्ये “न यज्ञेन पिबेत्तोयमिति”
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे
प्रत्ययाय उक्तः । नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्व-
मिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति
पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीक्ष्यया तस्यैव व्रतस्य
नित्यत्वस्यापनमिति । अन्यथा “निषेधः कालमात्रकः”
इत्यनेनैव एकादशीत्यस्यैव भोजननिषेधः स्यात् ।
“एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनोपिबः” इति भवि-
ष्यपुराणे उपवासपदाक्षराक्षरपदं नैकादशीकालमा-
त्राभोजनपरम् किन्तु तद्व्युक्ताहोरात्राभोजनपरम् ।
तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । नच वैपरीत्यम् उपवास-
पदस्याक्षराभावात्मात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहार-
पदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेष-
तात्पर्यकत्वात् । तथाच कात्यायनः “नित्योपवासी
योमर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्तियाम् । सन्यजेन्मतिमान्
विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे” । सायं प्रातरिति रात्रिर्दिवो-
पलक्षणम् “सुनिभिर्द्विरणसक्तं विप्राणां सतर्पवाशिनां
नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्धं प्रहरयामातः”
इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् । अतएव खण्डतिथेर-
वहोरात्रत्वकीर्तनम् अहोरात्रसाध्यकमाङ्गत्वार्थम् । तथाच

विष्णुधर्मोत्तरे । “सा तिथिस्तद्वहोरात्रं यस्यामभ्युदितो-
रविः । तया कर्माणि कुर्वीत स्नासहोत्री न कारणम् ।
सा तिथिस्तद्वहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः । तया कर्माणि
कुर्वीत स्नासहोत्री न कारणम् । शुक्लपक्षे तिथिर्मासा
यस्यामभ्युदितोरविः । कृष्णपक्षे तिथिर्मासा यस्यामस्त-
मितोरविः” । तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायेण
सम्भवति अतएव गृह्यपरिशिष्टे युष्मान्मोत्याकाभिधाय “ति-
थ्योऽयम् महाफलम्” इत्युक्तं अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः खग-
विशेषनियमनम्, स्तित्य्या कर्मानिर्वाहे सहायभावेनान्य-
तिथ्यनुप्रवेशेनाहोरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च । एवञ्च
प्रातःकाले तत्तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहो-
रात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारम्भाहोरात्रात् । सर्वतुसर-
प्रदीपेऽपि “प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सकृत्” बुध आच-
रेत्” इत्युक्तम् । अत्र च कर्मण्यस्तावदपूर्वजनकत्वेन वि-
धित्वेन प्राधान्यम् तिथ्यादेशुण्यत्वेन कश्चिदुपलक्षणत्वमाह
गर्गः । “तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्र-
धानगुणभावेन स्नातन्त्रेण न ते क्षमाः” इति प्रधानस्य
कर्मणोगुणभावेनाह्वयेन । एवञ्च निराहारपदस्योपवास-
परत्वे न कलञ्जाधिकरणन्यायादौकादशीक्षणमतिवाह्य भो-
जनम् । किन्त्वेकादश्यामिति विहितैकादशीयुक्ताहोरा-
त्रपरम् । अथ कलञ्जाधिकरणम् । तत्र श्रुतिः “न
कलञ्जं भक्षयेत्” इति कलञ्जभक्षणभावविषयकं कार्य-
मित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादानाद्विधिभ्रमानक्रिया-
यां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां
तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणायुतः कृतचित् का-
रणाद्विद्वत्तस्य निषेधानुपादनं सकृद्वृत्तिमिति कलञ्ज-
भक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्र-
वृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तद्
तदा एव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कल-
ञ्जभक्षणमुपक्रम्य यावत्कालं तद्वर्त्तयति । अतस्त-
दितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलोविधिः ।
ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः, सत्यं
प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्नुयन् प्रागभावएव प्रवृत्ति-
निराकरणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्ति-
रपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागमाप्नोतिप्रवृत्तिमत्तएव नि-
षेधविधावधिकारः । यत् “मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेदा-
वतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्ज्यं तद्विवर्त्तनम्” इति
तत्प्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसङ्ख्यायां विरोधः भूतचेदावत

इति । “भूतं च्छादौ पिशाचादौ जलौ क्षीवं त्रिषू-
चिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना” इति
मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेधे चेदावत इत्यर्थः । त-
तश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वोप-
दिश्यते । प्रागभावस्यानादिर्द्वयसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृ-
त्तस्य भक्षणकारणमननुवृत्तः सिध्यत्येव । तस्मात् स-
कृत्क्रियापर्यवसायित्वे विफलोविधिः कादाचित्का-
करणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत्
साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्राननुवृत्ता-
धीनसिद्धत्वादिनिषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षावि-
रुद्धात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्माद्विषे-
धविधेयं काकवन्नोदेवदत्तस्य गृह्यादित्यादिवृत्तस्यत्वे ना-
धिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्भावत्कालमनुवृत्तिस्ता-
वत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरपक्ष सक-
दनुवृत्तानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः । गदाधरस्तु विधिसंख्ये
उपवासादिप्रतादेर्निषेधविधिविधेयतया वैधत्वं कलञ्ज
भक्षणदेश निषेधविषयतया निषिद्धत्वमङ्गीकारः । तस्या-
यमाशयः । विधिप्रत्ययार्थस्येष्टसाधनत्वादेर्भात्यर्थे एवान्वय
व्युत्पत्तेः एकादश्याधुपवसेदित्यादिवाक्येन उपवासि नि-
वृत्त्याद्येष्टसाधनत्वस्यान्यबोधनात् भोजनाभावरूपोपवासस्य
निषेधरूपतया तत्र च विध्यर्थान्वयात् निषेधविधित्वम् तदेक
वाक्यतया च एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादौ भुजधानोरुप-
वासपरत्वकल्पनं नञ् तु तत्र तादृशलक्षणायाङ्गकः एवञ्च
तत्र निषेधरूपभोजनाभावे इष्टसाधनत्वबोधनाद्विधेयवि-
धित्वम् । प्रकृत्यर्थे एव प्रत्ययार्थान्वयनियमेन तथान्वयस्यैवौ
चित्यम् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तु यथा कलञ्जभक्षण
एव विध्यर्थेष्टसाधनत्वस्याभावबोधनात् निषेधरूपत्वम् । नञ-
समभिव्याहृतस्यले यत्र यस्यान्ययः तत्समभिव्याहारे तु तत्र
तस्याभावान्वयनियमात् मैत्रः पचतीत्यादौ मैत्रे पाचककर्त्तृ-
त्वान्वयेन मैत्रो न पचतीत्यादौ तत्रैव कर्त्तृत्वभावान्वयदर्श-
नात् । ननु एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादिप्रापिकृतो न तथान्वय
इति चेत् तत्र तथान्वयसम्भवेऽपि एकादश्यामुपवसेत् इ-
त्यादौ तथान्वयासम्भवात् तत्र धातुनैव भोजनाभावस्यो-
पस्थापनात् तत्रैव विध्यर्थान्वयौचित्यात् न च तत्र स्या-
तन्त्रेष्टाभावबोधकपदमस्ति येन विध्यर्थान्वयस्यात्र स्यात् ।
तदेकवाक्यतया च न भुञ्जीतेत्यादौ उक्तनिषेध विधि-
त्वस्यचितमिति । निषेधविधेय इष्टसाधनताज्ञानजननद्वारा
अवर्त्तकत्वम् निषेधस्य तु उदीच्यानिष्टसाधनत्वज्ञानोपजन-

नात् निर्वर्त्तकत्वमिति भेदः स्मिरस्तु विधिस्वरूपे दृश्यः ।
 प्रागुक्तं भवि० पु० वाक्याख्यायाम् एका० त० रघु०
 “उपावसस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः । मयि-
 चास्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योरागद्वेषमात्-
 स्यादिनिषिद्धात्मधर्मभ्य इत्यर्थमाहुः । गुणानाह गोत-
 मः । “दया सर्वभूतेषु चान्तिरनसृया शौचमनाया-
 सोमङ्गलमकार्ष्यमस्मृहा चेति” । दयादिलक्षणायाह
 उच्यते । “परे वा बन्धुवर्गे वा मिले हेतुरि वा सदा ।
 आत्मवद्वर्त्ति तव्यं हि दयैवैषा प्रकीर्त्तिता” । परे उदासीने ।
 आत्मवद्वर्त्तल आपत्सु रक्षितव्यमिति कल्पतरौ पाठः ।
 व्यक्तमाह दण्डः । “यद्यैवात्मा परस्तद्दुष्टव्यः सुखमि-
 ष्यता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे” । उच्य-
 स्मतिः । “बाह्ये बाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते कश्चित् ।
 न कथ्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान्
 गुणिनो हन्ति स्वीति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते
 साऽनसृया प्रकीर्त्तिता । अथवापरिहारस्तु संसर्गबाध्य-
 निन्दितः । स्वधर्मं च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्ति-
 तम् । शरीरं पीद्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं
 तत्र कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्तचरस्य नित्य-
 मप्रशस्तविषर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमभिहितव्यद-
 र्शभिः । श्लोकादपि च दातव्यमदोनेनैव चात्मना । अ-
 हन्यहनि यत् किञ्चिदकार्ष्यं हि तत् स्मृतम् । यथोत्-
 पन्नेन सन्नोपः कर्त्तव्योऽप्यत्यवस्तुना । परस्यार्चिन्निवि-
 त्पार्थ साऽस्मृहा परिकीर्त्तिता” । देवीपुराणम् । ‘व-
 ज्रानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् । उपवास-
 क्षतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोविभिः” सर्वभोगविवर्जितः
 शास्त्रानुमतमन्त्रगीतादिमुखरहितः” अत्र दन्तधावने
 मैथिलमतमुत्थाप्य दूषितं तत्रैव । ‘अत्र मतिताः उच्य-
 यातातपोभोगविशेषान् प्रतिपृच्छते । “गन्धालङ्कारवस्तूनि
 पुष्पमाल्यानुलेपनम् । उपवासे न दुष्येत् दन्तधावनमङ्ग-
 नम्” । गौडोयस्मृतिः ‘उपवासे तथा श्राद्धे न स्नादेहन्-
 धावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगोदहत्यासम्पन्नं कुलम्” तत्र
 योगीश्वरः ‘तस्मात् सर्वपूजने न भज्येहन्तधावनम्” इत्यभि-
 धाय दन्तकाष्ठसंयोगं निषिध्य नृजोटादिना दन्तधावनमिति
 विरोधं परिजहारेति वदन्नोन्वयं व्याचक्रुः तत्र वृद्धया-
 तातयेन ‘सुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्युत्तमनरः । तस्मात्
 सर्वपूजने न भज्येहन्तधावनम्” इत्यभिधाय तद्वचना-
 भिधानेन दन्तधावने दोषएवोक्तः । अन्यथा पौनरुक्त्या-

पत्तेः “अङ्गनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा । पुष्पको-
 चोपवासे च नियमेव विवर्जयेत्” इति हरिवंशात् मित-
 चरायाम् । “गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुले-
 पनम् । व्रतस्थोवर्जयेत् सर्वं यज्ञान्यदुबलरागकृतं” इत्य-
 नेनानुलेपनरागकृत्प्रतिषेधाच्च । अतएव प्रायश्चित्तविवेक-
 क्षप्तिः सुष्ठुसुपवासेन हेतुनेति” ।

जोमुतवाहनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारादनु-
 क्तादिपुपीति व्याख्यातम् । तस्मादन्वेत्यादि सर्वं भोगसंय-
 पदर्थकं तेन विलासार्थगन्धादिवर्जनं कार्यम् । देव-
 लः “उपवासः पुणश्चेत् दिवास्वापासमैद्युनैः । अत्य-
 ये चासुपाने च नोपवासः पुणश्चेति” । उपवासोऽपि
 नश्येतेति कल्पतरुपाठे अपि नान्यदुत्तं ससृज्येत इति
 विशेषः । अत्रैर्दूयैः । अतएव नाशे सम्भाव्यमाने ।
 मैद्युने विशेषमाह देवलः । “उपवासे तथा यौनं हन्ति
 हस्तजलानि वै । स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शान्तामिः सङ्-
 घनादपि । ब्रह्मचर्यं विषद्येत न दारेष्वृतसङ्गमात्”
 संप्रेक्षणात् संकचनादित्यत्र सरागत्वं संशब्दस्यार्थः साह
 चर्यात् स्पर्शोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः । कातप्राय-
 नोऽपि “रेतःसंकातकं भोगश्चेत्तप्यत्र जयः स्मृतः ।
 तथाच दण्डः । ‘स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रैक्षणं गुह्य-
 भाषणम् । मङ्गलोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
 एतन्मैद्युनमष्टाङ्गं पूजयन्ति मनीषिणः । अतुरागात् कृतञ्चैव
 ब्रह्मचर्यं विरोधकम्” ।

अनुकल्पपक्षप्रधानपक्षयोर्यथायोगम् अन्यान्यपि
 वर्ज्यानि कालमा० उक्तानि यथा “कांस्यं मांसं मसूरांश्च
 चणकान् कोरदूषकान् । शाकं मधु पराश्वत्थं जलेदुपवसन्
 स्त्रियम्” कूर्मपु० । “असज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च
 मैद्युनम् । ताम्बूलवर्षणं मांसं वर्ज्येदुव्रतवासरे” विष्णु-
 पु० । “पतितपापसिंहनास्तिकसम्भाषणमन्त्रताल्लीला-
 दिकमुपवासादिषु वर्ज्येत्” हारीतः । “बहिर्मासान्य-
 जान् स्मृतिं पतितं च रजस्वलाम् । न स्मृयेद्वाभिभाषेत
 नेचेत् व्रतवासरे” कूर्मपु० । “सृष्ट्यालोकनगन्धादिसेवनं परि-
 कीर्त्तनम् । अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं व्यासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् ।
 गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो-
 वर्जयेत् सर्वं यज्ञान्यत्र निराकृतम्” विष्णुर० । तत्रै-
 कादस्तु उपवासे “यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादि-
 कानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठानि संप्राप्ते हरिवासरे, इति
 भवि० पु० अन्नमात्रस्य निषेधेऽपि साधनस्मृतादिनिषेधोऽ-

तु कल्पपक्षेऽधिकदोषाय । अतएव 'अन्नं तु धान्य-
संभूतं गिरिजे भुवि जायते । धान्यानि विविधानीह-
जगत्वां शृणु यत्नतः । श्याममाजसकृदा च धान्यकोट्य-
सर्षपाः यामोधमुद्रा च तिलकल्कालयकाः' इत्यादीन्य-
ष्टादश धान्यान्वुक्ता "एतैरेव समुद्भूतमन्नं भवति शोभने ।
अन्नद्वयमेव जने भक्ष्ये जेतान्येव विवर्जयेदिति" शास्त्रोत्तर-
खण्डे धान्यमालसंभूतान्नस्य निषेधात् । अतएव नक्तं हवि-
ष्यान्नमनोदनं वेत्त्यनेन मनोदनप्रदेन सिद्धान्तमालमिन्न-
स्यानुकल्पतोक्ता ।

एकादश्यासेऽधिकारिण एकादशोऽयं वक्ष्यते । सम-
हं कायान्तु भर्त्तुमिति विमोषवासे नाधिकारः । "नास्ति
स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते
यत्तु तेन स्नानं मज्जयेत्" मनूक्तेः सावित्रीव्रतादौ विशेष-
विधानात् भर्त्तुत्वायाऽधिकारः । अतएव शङ्केन सामान्यत-
ज्ज्ञम् 'कामं भर्त्तुत्वाया व्रतोवासानियमेच्छादीनाम-
भ्यासः स्त्रीधर्मः' "प्रत्नौ जीवति या नारी उपोष्य व्रत-
साधरेत् । आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्"
इति विष्णुवाक्यान्तु अनुसृत्य भावविषयकम् ।

स च उपवासः नित्यः काव्यः नैमित्तिकश्चेति त्रिधा तत्रै-
काशीगिरालाद्या पञ्चाशो नित्यः । एकादशीयज्ञे शिवरा-
त्र्यादि यज्ञे च तत्प्रमाणं दृश्यम् । काव्यस्तु "अमावस्या
द्वादशो च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्तान्तिष्ठयो-
भानुवारस्तत्रैव च । अत्र स्नानं जपोहोमो देवतानाञ्च पूज-
नम् । उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्" सं० "सप्त
वारानुपोष्यैव सप्रधा संयतेन्द्रियः । सप्रजन्मकृतं पापं तत्-
क्षणादेव नाशयेत्" सं० प्रदो० "नित्यं हयोरयनयोर्नित्यं
विष्वतोर्द्वयोः । चन्द्रार्कयोर्धृणयोर्द्वयोर्नित्यं पर्वसु ।
अहोरात्रोपितः स्नानं दानं होमं तथा जपम् । यः
करोति प्रसन्नात्मा तस्य सादत्तयश्च तत्" ब्रह्म० इत्यादौ
पिहितः, तत्रायनविषवत्सु नित्य इति भेदः । नैमित्तिकः
प्रायश्चित्तरूपः "त्र्यहं प्रातस्तृहं सायं त्र्यहमद्याद-
वाचितम् । त्र्यहं परञ्च नाप्नोयात् प्राजापत्यं चरन्
द्विजः" मन्वादिर्विहितः एवमन्यान्यपि प्रायश्चित्तविधाय-
कानि वाक्यानि स्मृतितोत्रेयानि

तत्र काव्ये सर्वं यज्ञिमानधिकारी भवतीत्युक्तेः सर्वोक्तो-
पेतस्यैवाधिकारः । नित्ये तु यथाकवचिदनुष्ठानमिति
समर्थितम् एका० त० "एवमेकादशोऽयं नित्यत्वात्
किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधानोपवासादेराचरणं यावज्जीवा-

धिकरणन्यायात् । स च न्यायोपवा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुष्टवादिति श्रूयते तत्र किं सर्वोक्तोपसंहारेणैवाधिकारः
उत यावज्जीवपदेन यावन्ति यज्ञोक्तोपसंहरन्तुं यदा तदा
तावद्भिरङ्गैरेवेतं प्रधानं कुर्वन्धिकरोतीति संशयः ।
तत्राद्ये सर्वोक्तोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गवैकल्ये
फलानुदयात् सर्वोक्तोपसंहार इति पूर्वपक्षः तत्र विद्वान्तः
'सायं प्रातर्जुहोताति' इति सायं प्रातःकालावच्छिन्नं
जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां, सति
निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं भावि अन्वया निमित्तत्वात्सम्भवात् ।
अतोऽयं कदाङ्कपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम् तावदेव
शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति अतएव नैमित्तिकाधिकारे
श्रीधरस्वामिभिरिति इति "यथा यज्ञोपासनाया जुष्या-
दिति" । बोधायनोऽपि स्मरति । "यथा कथञ्चिच्छि-
न्नाग्निं यज्ञवस्तुनिरूपतः । तेन केनापि कार्याणि नैव
नित्यानि कोपयेत्" ।

अवसर्गस्यानुकल्पे नाप्यवरणम् अनुकल्पश्च कर्त्तृद्रव्यादिषु
प्रतिनिधिरूपः तत्राह मनुः । "विश्वं देवैः साध्यं च
ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । आपत्य, मरणाद्भीतैर्विधिः प्रति-
निधिः जतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न सास्त्राधिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्" । अत्रापत्-
प्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्यायता । कालविवेकधृतराष्ट्रपुराणे
"उपवाससमर्थस्तु किञ्चिद्वक्ष्यं प्रयोजयेत्" तथा एकाद-
शीमधिकृत्य स्मृतिः "एकभक्तेन नक्तेन भक्षन् वृद्धादरः
क्षिपेत्" नारदीये "अनुकल्पोऽयं प्रोक्तः शीघ्रानां वर-
वर्णनम् । मूलं फलं पयस्तोयसुपभोग्यं भवेच्छुभम् । नत्वेव
भोजनं कैचिदेकादश्यां प्रकीर्त्तितम्" । एवमनुकल्पासमर्थ्यं
ब्रह्मवैवर्त्तः । "उपवाससमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्द्वानां वा दद्यात् यद्भक्तादिगुणं भवेत् । सहस्र-
संस्मृतां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । जुष्याद्वादशवर्षा-
कान् यथाशक्ति व्रते नरः" । देवीं मायलीम् । वायुपुराणे
"उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्वक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्कृ-
पवासेन उपवासफलं भवेत् । नक्तं हविष्यान्नमनोदनं
वा फलं तिलाः पीरमवाप्सु वाज्यम् । यत् पञ्चमयं यदि
वायु वायुः पृथक्त्वलोत्तरसत्तरञ्च" । उपवासनिषेधे तु
असमर्थपुत्रव हविष्यादिरनुकल्पः । तानि च "अदौ
तान्यव्रतज्ञानि ज्ञाप्योमूलं फलं पयः । हविर्वाङ्मण-
काभ्या च सुरोर्वचनसौमधम्" बोधायनः । एकादश-
तिरिक्तोपवासे अनुकल्पपक्षे विशेषः नि० सि० । "नित्य-

स्नायी मितार्हो गुरुदेवविजार्कः । चारं चौरश्च लव-
णम् मधुमांसानि वर्जयेत्" पृष्ठीच० अग्निपु० । चाराच
तत्त्वोक्ताः "तिलसङ्गादते शिष्याः यस्य गोधूमकोट्रौ ।
धन्याकं देवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैव च । श्विध्वान्यं
तथा पयसं मूलं चारमणाः स्रुताः" गोधूमस्य चारत्वे-
ऽपि उपवासानुकुले प्रतिप्रसवस्तत्त्वं "श्रीहृषिकेशदुगाच
कलायः सतिलं पयः । श्यामाकश्चैव नीवारा गोधूमाद्या
व्रते हिताः" । कुशाखण्डाववासं कपालञ्च ज्योत्स्निका-
ख्यजेत् । चतुर्भेजं सक्तुकणाः याकं दधि घृतं मधु ।
श्यामाकशालिनीवारा यावकं मूलतत्फलम् । हविष्यं
व्रतनक्तादावग्निकायादिके हितम् । मधुमांसं विहा-
यान्यव्रते वा हितमीरितम्" । "चतुर्भेजं सक्तुकणाया-
वकयाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रश-
स्तानि" मितार्हो गौत० । निर्णया० संय० । स्नेहिसकयोः
सख्यम् कृत्वा सौम्यञ्च हिवनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात्
उपवासगतत्वम् । मिथ्यावादे दिवास्वापे वज्रयोऽम्बु
निषेवणे । अष्टाक्षरं व्रतो जप्ता शतमष्टोत्तरं शुचिः ।
अतएव समर्थस्य किञ्चिद्व्रणमपि भङ्गा निषिद्धम् । "उप-
वासो यदा राम । आहं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा
कुर्यादाप्रायः पितृसेवित मिति" कात्या० ।

अथ कर्त्तृप्रतिनिधिः स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिनाऽपि
उपवासादिव्रतं कार्यमिच्छाच्च स्तन्दुः । "पुत्रञ्च विनयोपेतं
भगिनीं स्नातरत्नया । एवमभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनि-
योजयेत्" गरुडपुरा० । "भार्या भर्तुर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च
पतिस्तथा । असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां श्रतमङ्गोन जायते" ।
वराहपुराणे "पितृभ्रातृपतिभ्रातृस्त्रिगुणोद्भिभूजाम् ।
अष्टदार्ढ्यमुपैष्यैव स्वयञ्च फलभागभवेत्" ।

अथ नि० वि० त्रिकाखण्डमण्डने विधेयः "काव्ये प्रतिनिधि-
र्नास्ति निम्ने नैमित्तिके च सः । काव्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं
केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामि-
देवान्निकम्पेत् । स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्नौ च स ।
नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुलचित्" । ततश्च
शक्तौ उपोषणादिकमनुकम्पादिना कार्यं पूजादिकं तु
स्वयमसामर्थ्ये अन्येन कारयेदिति एका० त० रघु० ।

नित्यकाव्ययोरुपवासयोरयं भेदः "उपवासफलं प्रेषुस्व-
जेत् भक्तचतुष्टयमिति" कालमा० भारतम् "जज्ञाद्भक्तद्वयं
निवे काव्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यनयोर्भक्तमेकैकं
मध्यमे द्वयम्" एका० त० स्मृतिः । अथ सायमित्यस्य

एकभोजनमात्रपरत्वम् तेन देवात् पूर्वदिने द्विवाऽ-
भोजने रात्रिभोजनेऽपि न फलाप्राप्तिः "अङ्गोराद्य-
नयोर्भक्तमेकैकं मध्यतो द्वयम् । उपवासफलमेष्टोर्वैक्यं
भक्तच त्वमिति" वाराह्यात् ।

उपवासव्रतस्य वैधतया तत्तत्तिथेः पूज्यखण्डएव कर्त्तव्यता
तन्निरूपणाय प्रतिपदमारभ्य खण्डविशेषनियमनं
कालमा० दर्शितं तत्रादौ प्रतिपत्प्रकरणे यथोक्तं तदुच्यते
ततो मागगिरे मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि । इहा गुरुद्योप-
सेनहादेयं करञ्च हृरति" । ननु पूर्वविद्धायां शुक्ल-
प्रतिपदि योऽयदुपवासो विहितस्तस्य संकल्पः किं प्रातः
कार्यं किं वा परत्वं नाद्यः प्रातस्तद्भावेन संकल्पायोगा-
त् । अतएव बोधायनः "योयस्य विहितः कालः कर्मण-
स्तमुपक्रमे । तिथिर्याऽभिभता सा तु कार्या नोपक्रमोऽभि-
तेति" स्तन्दपुराणेऽपि "योयस्य विहितः कालः कर्मणस्त-
दुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोऽङ्गितोपक्रमेण तु" (मन्वि-
रार्थः) । न द्वितीयः प्रातःकालस्यैव संकल्पाङ्गत्वात् तथा च
कथ्यते "प्रातः संकल्पोऽदिहातुपवासव्रतादिकमिति" । तथा
"प्रातरारभ्यमतिमान् कुर्याच्चक्रव्रतादिकम् । नापरारब्धे न
मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृताविति" । अत्रोच्यते
यथोक्तवचनबलात् प्रातरेव संकल्पः कार्यः तदानीं ज्योतिः-
शास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः
सत्त्वात् अतएव देवलः "यान्तिधिं समनुप्राप्य अस्तं याति
दिवाकरः । तिथिः सा सकला सोऽया दानाध्ययनकर्मस्मिति"
अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादिनिश्चिन्तयोरुपलक्ष्यार्थत्ववि-
वक्षया कर्मस्मिति बलवचनं निर्दिष्टम् । अत्रास्तमयात् पूर्वं
सुचूर्त्तत्वव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्यैव व्याख्येयम् ।
न तु ततोऽन्यव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्वोत्तरवे-
धाभावेनोत्तरतिथेरेव स्यात्त्वप्रसङ्गात् तथा च त्रिसुचूर्त्त-
व्याप्तिः स्तन्दपुराणे दर्शिता । "यान्तिधिं समनुप्राप्य-
यात्कलं पश्चिनाप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिसु-
चूर्त्ता यदा भवेदिति" । पिवरहस्यसौरपुराणयोरपि
"यां प्राप्यास्तसुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिसुचूर्त्तिका । धर्म-
कृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाः" इति । एहद्वि-
ष्टोऽपि "यस्यान्तिथावस्तमियात् सूर्यस्तु त्रिसुचूर्त्तकैः ।
यामदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिमिति" । ननु
सातन्तत्रत्रिसुचूर्त्तशुक्लप्रतिपदपेतायां तिथौ प्रातरेव
संकल्पा प्रतिपदुपवासः कार्य इति शुम्भादिवचनसाध-
न्य निर्वर्तितं तत्तिथिचक्षे तथाऽस्तु सायदद्योस्तु सर्वादि

वाक्यात्परेद्युपवासः प्रोक्ष्यतीति चेत् सैवं स्वर्गादिवा-
क्यस्यैकोदिटादिविषयत्वात् तथा च व्यासः “द्वितीयादिक
युष्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोदिटादि उद्गातादौ ह्यस्य
उद्गादि नोदनेति” नियमादिवत्त्वादियद्देन पितृ-
कर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिसकलकर्मणोपहृणम्, एकोदि-
टादीत्यादिशब्देन विवाहादिमङ्गलाङ्गभूतश्राद्धव्यतिरिक्त-
पावणश्राद्धस्य, उद्गादावित्यादिशब्देन भाङ्गलिकश्राद्धस्य,
ह्यस्य उद्गादीत्यादिशब्देन यथास्तमित्यादिश्राद्धस्य” ।
पूर्वाङ्गवाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन परविहोपवासविषय-
तया संकोचनीयत्वादिति तत्कोक्तेर्न पूर्वाङ्गादिश्राद्ध
वैवर्थात् । एतदेवाभिप्रेत्य निगमे श्रूयते । “पूर्ववि-
ह्यसु तिष्ठिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष्य विधि
यत् कुर्यात्तदन्ते चैव पारणमिति” । भेषु नञ्त्वेषु स्त-
नपुराणेषु । “तिथीनामेव सर्वासासुपवासव्रतादिषु । ति-
थ्यान्ते पारणं कुर्याद्दिना शिवचतुर्दशीम्” । अत्रोपवास
व्रतादिवित्यादिशब्देनैकभक्तान्नक्तयाचितानि शृङ्खलान्ते । या-
निष्ठिमुद्दिश्यैतानि पूर्वोद्गुर्विहितानि परेद्युस्तस्मिन्निभागे
समाप्ते पञ्चाङ्गोजनं कार्यम् अन्यथा पूर्वदिनानुष्ठितै-
कभक्तादिप्रदानां वैकल्यं स्यादित्यभिप्रायः । अथ च ति-
थिभान्नपाणस्यापवादः कश्चित् स्मर्यते । “तिथ्यान्ते चैव
भान्ते च पारणं यत् नोद्यते । यामल्योर्जगामिन्यां प्रात-
रेव हि पारणमिति” । तदलाभे उदयगामिन्याः पूज्यता
यथाह तत्त्वैव देवतः । “यान्तिधिं समनुप्राप्य उदयं याति
भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिप्रति”
व्यासोऽपि “उदयश्चैव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा
तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मास्थिति” । भविष्यो-
त्तरपुराणेषु । “व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदोदये ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृचैव चापराङ्मकीति” । पद्म-
पुराणेषु “व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् । उदये
सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैङ्गके” इति । स्कन्दपुराणेषु
“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा-
तिथिर्पाङ्गा विपरीता तु पैङ्गके” इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि
व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा
तिथिर्पाङ्गा श्राद्धादावस्तगामिनी” । बौधायनोऽपि
“आदित्योदयवेलायां याऽस्यापि च तिथिर्भवेत् पूर्णा इत्येव
सा ज्ञेया प्रभूता नोदयं विनेति” अत्रमा० । “नन्वस्तेवं
कृतस्त्रादिवसाभ्यनुज्ञा । तथाप्युत्तरविहायास्तुष्टिर्न ह्येव जि-
यत्यस्मिन्सद्वेपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र

बौधायनेनास्यापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति ।
तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति उदयश्चैवेत्यभिधानात् ।
भविष्यत्पुराणादिवचनेषु घटिकाभावं प्रतीयते ।
वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधायनप्रोक्तं घटिकाचतु-
ष्टयं प्रतिभासते । तथा च पश्यते । “उदिते देवतं भानौ
पितृं चास्मिन्तेरवौ” हिसृष्ट्वा त्विमृष्ट्वा सा तिथिर्ह्यव्य-
क्ययोरिति” । अस्मार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकाळेऽ-
ङ्गो मुहूर्त्तद्वयं देवतं तस्मिंश्चास्मिन्ते ततः पूर्वकालीन-
मङ्गोभूत्तत्वं पितृदेवतम् अतस्त्वावत्कालव्यापिनी या-
तिथिर्भवति सैव क्रमेण ह्यव्यक्ययोर्पाङ्गा भवतीति” ।
तत्रैवान्यत्र “पौर्वङ्गिकादिवचनेन देवे पूर्वाङ्गव्या-
प्रायास्तिसृष्ट्वा परिमितायास्तियेर्पाङ्गं त्विमृष्ट्वा नूना-
यास्तियेः पूर्वाङ्गव्याप्राभावात् पूर्वाङ्गस्य पञ्चपा विभक्त-
स्य सख्यत्वादुदिते भानौ त्विमृष्ट्वा तिथिर्पाङ्गीतव्या । यत्तु
दशेषोक्तं “त्विमृष्ट्वाऽपि नोकायां यातिष्ठुदयगामिनीति”
न तत् त्विमृष्ट्वा व्याप्तेर्पाङ्गं प्रत्युतोपोहकमेव । तथा हि
प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसङ्गपूर्वकः प्रसङ्गश्च यथोक्तरीत्या
पौर्वङ्गिकावाक्याद्वा त्विमृष्ट्वा वैधविधायिपैठोनसिवाक्याद्वा
भवति तच्च प्रसङ्गं त्विमृष्ट्वा समन्तिथौ बाधका-
भावात्तथैव व्यवहितते तिथिजये त्वधिकव्याप्तिविवक्ष-
या प्रतिषिध्यते । अतश्च तत्र चतुर्थमुहूर्त्तस्थिर्नी-
तिथिर्पाङ्गा तिथिसाम्यवर्त्ततिष्ठद्वापि मुहूर्त्तत्वमेव
मुख्यं मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः । एतदेव सूचयितुं त्विमृ-
ष्ट्वापीत्यपिशब्दः पश्यते” । तत्रैव स्थलान्तरे स्मृत्यन्तरे
“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः
परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषां संयुताः” । शिवगीतायाम् उद्ग-
हयितुं “द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतु-
र्दशी चोपवासे ह्यन्यः पूर्वोत्तरे तिथी” द्वितीयादयः स्ववेधेन
पूर्वमुत्तराङ्गं हन्युरित्याह । तेन प्रतिपद्य द्वितीयायुक्ता
उपवासो निषिद्धा । “प्रतिपद्य सहितीया स्याद्-द्वितीया
प्रतिपद्यतेति” आपस्तम्बवाक्यं कृष्णप्रतिपदिषयम् उपवासा-
तिरिक्तदेवकर्म परं चेति साधवः । उपवासस्याहोरात्र
साध्यत्वेन सख्यतिथौ संपूर्णकालव्याप्राप्तसम्भवेन व्याप्ति-
बाधत्वं पूर्वविहायामेव सम्भवति अङ्गोऽपरभागे सकल-
रात्रौ च तद्गामिनीः । “उदये सा तिथिर्पाङ्गीति सामान्य
शास्त्रस्य विशेषशास्त्रादुद्गुर्वलत्वम् ततश्च अपराङ्गद्वि-
मुहूर्त्तव्यापिन्येव पूर्वविहा उपोष्येति साधवमते स्थितम् ।
रघुनन्दनमते तु “पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नमो चैव कर्त्तव्या साम्प्रसी तिथिः” । पैठी० उक्तेः
 “साम्प्रख्यं” नाम सायाङ्गव्यापिनी दृश्यते यदा” इति स्कन्द-
 पुराणोक्तसाम्प्रख्ययुक्तायाः प्रतिपदोपास्यता सायाङ्गव्या-
 प्रिचमं हूतान्वयनत्वेन स्थाप्यमिति । उभयदिने तत्प्राप्तौ
 त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु परैवोपोष्या “त्रिसन्ध्यव्यापिनी या
 तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र शुक्लादरणमन्यत्र हरि-
 वासरादिति” पराशरवाक्येन तदपवादः एतच्च ज-
 यन्तीशिवरात्रादि विशेषेतरपरमिति ति० त० तेनोक्तम् ।
 अत्र प्रागुक्तविशेषवचनानुसारिभाधनमतमेव ज्ञायः ।
 गौडाहतमपि रघुनन्दनमतान्त सामान्यशास्त्रानुसारित्वाद्
 दुर्बलमिति सुधीभिरपक्षपातिभिर्विवेच्यम् ।
 अन्यथासु तिथिषु व्यवस्था तु तत एवावगमनव्या दिङ्-
 मालमिह दर्शयितुं तिथिष्वदे विवृतिः । उपवासे दीयते
 कार्यं वा व्युटा० अण् । औपवासं तत्र देवे तत्र कार्यं च
 लि० । तस्मै प्रभवति विमुक्ता० ठञ् । औपवासिक तस्मै
 पर्याप्ते लि० ।

उपवासक लि० उप+वस-खुल् । अनाहारकारिणि ।
 उपवासे हितम् कर्त्तु । २ व्रतभेदे लि० “नैव यत्प्रक्रियाः
 काचिन्न चाहं नोपवासकम्” भा० २०४ अ० ।

उपवासन न० उप+वास-उपसेवायाम् भावे ल्युट् । उप-
 सेवने । “यदा सन्ध्यासुपाधाने यक्षोपवासने कृतम्” अथ०
 १४, २, ६३ ।

उपवासिन् लि० उप+वस-णिनि । अनाहारकर्त्तरि “दि-
 नोपवासी तु निशामिवाशी जटाधरः सन् कुलटाभिलाषी”
 ह्यास्यार्थः “विमानहंससंयुक्तैर्यानि मासोपवासिनः”
 भा० व० १८८ अ० ।

उपवाहन न० उप+वह-णिच्-भावे ल्युट् । समीपनयने ।

उपवाह्य यु० उप उत्कर्षे प्रा० स० । राजवाह्यहस्तिनि ऐम०

उपविट् स्त्री उप+विन्दतेः वेत्तव्यां सम्भ० क्तिप् । १ उप-
 लब्धे प्राप्ता २ ज्ञाने च “उपविदा वज्रिर्विन्दते वसु” छ०
 ८, २१, ३ । “उपविदा उपवेदनेनैते हवींषि देवाद्यं
 न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन” भा० । कर्त्तरि क्तिप् ।
 २ प्राप्तरि षोडशरि च लि० ।

उपविन्दु उ० उपगतो विन्दुम् अल्पा० स० । राजभेदे तस्याप-
 लम् बाह्या० इज् । औपविन्दवि तदपत्ये पुंस्त्री० ।

उपविष उ० उपमितं विषेण ज्ञवा० स० । “अर्कवीरं क्षुही-
 जीरं तथैव कलिहारिका । धसूरः करवीरश्च पञ्च चोप-
 विषाः स्मृताः” इत्युक्तेषु अर्कवीरादिषु २ कृत्विमविष

न० ऐम० । ३ अतिविषायां (आतदृच्) स्त्री ।

उपविष्ट लि० उप+विश-कर्त्तरि क्त । कृतोपवेशने “उपविष्ट
 होमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः” कात्या० १, २, ७ ।

उपवीणि वीणया उपगायति उप+वीणा+णिच् नामधातुः
 सक० उभ० सेट् । उपवीणयति ते उपाविवीणत् त । उप-
 वीणयाम् बभूव आस चकार चक्रे उपवीणितः “श्रितगो-
 कर्णुनिकेतभीश्वरम् उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयादृत्ति-
 पथेन नारदः” रघुः ।

उपवीत न० उप+व्ये-क्त संप्र० । वह्निर्भूतदक्षिणहस्त-
 तया वामांसस्थापिते कार्पासादि यश्च स्रज्जले । तच्च त्रि-
 गुण्योक्तस्य स्रजस्य पुनस्तैर्गुण्ये भवति यथाह अन्द्-
 प० “ऊर्ध्वं तु त्रिदशं कार्यं तन्तुत्रयमधोदतम् । त्रिदश-
 ज्जोषीतं स्यात् तस्यैकोपान्विरिष्यते” । तथा च
 प्रथमं ऊर्ध्वावर्त्तनेन स्रजत्रयमेकोक्त्य पुनस्तथाभूतस्रज
 त्रयस्याध आवर्त्तनेन नवमूलात्मकमेकत्र पिण्डोक्तं भवति
 तच्च पुनस्त्रिदशमसंज्ञरूपेण पिण्डोक्तमेकपन्थियुक्तमेक
 भुपवीतं भवति । व्यक्तमाह देवलः “यज्ञोपवीतकं कुर्या-
 त् स्रजत्रयि नव तन्त्रवः” इति । नह्यमेव सर्वदा धार्यं
 भुजरीयवस्त्रालाभे तु तत्त्रिदशं धार्यम् “यज्ञोपवीते द्वे
 धार्येभ्योते आत्ते” च कर्मणि । तृतीयभुजरीयार्थं वस्त्रा-
 लाभेऽतिदिश्यते” आ० त० स्मृतेः । तदुपान्विष सावि-
 त्रीमन्त्रेण कार्यः “सावित्रीयन्त्रिसंयुक्तमुपवीतं तवा-
 च्यत” विष्णुपूजने ब्रह्मपुराणात् “लौकिकास्तु सावित्री
 यन्त्रिः प्रवरसंख्यावेदितयन्त्रित्वाङ्गः” आ० त० रघु०
 अत्र सावित्रीयन्त्रिरित्युक्तेः देवपूजादौ सावित्रीयन्त्रिः
 रेवान्यत्र सावित्रीयन्त्रि ब्रह्मयन्त्रिरेति शास्त्रभेदादवस्था ।
 तत्स्रजत्रयेदृच मनुना वर्णभेदेन उक्तः “कार्पासमुपवीतं स्यात्
 विप्रस्रोर्ध्वदतं त्रिदशं । शण्डस्रजमयं राज्ञो वैश्वस्या
 विकसौलिकम्” । “ऊर्ध्वदतं दक्षणावर्त्तितम्” कुल्ल० ।
 इदं ज्योपनयनकाले उत्तरकाले तु सर्वेषामेव कार्पासमय-
 मिति भेदः । कषोणान्तु यथेच्छस्रजमयम् अत एव माघे
 “विहङ्गराजाङ्गवहैरिवायतैर्हरिणमयोर्वीरुहवक्षितन्तु-
 मिः । कृतोपवीतं हिमशुभ्रसञ्ज्ञकैः” मुक्तायज्ञोपवीतानि
 विभक्तो हैमवल्कलाः कुमारैश्च वर्णितम् ।

यदाप्युपनयनप्रकरणे उपवीतधारणं दृष्टास्रजोदौ न विहितं
 तथापि प्रागुक्तमनुवचने “मिथलामजिनं दण्डमुपवीतं कम-
 श्छलम् । अथ प्रास्य दिनटानि षड्जीतान्यानि मन्त्रवत्”
 इति मनुवचने समन्त्रधारणविधानात् “सदोपवीतिना भाव्य

मिति स्मृते: "दण्डाजिनोपवीतञ्च मेखलाञ्चैव धारयेन्"
याज्ञ० वाक्यात् "प्रविलं चास्मै प्रयच्छतीति" जातू-
कर्त्तृवाक्यात् तद्धारणमवश्यं कार्यमिति गम्यते ।
किञ्च स्मृत्कारेणापि कर्मविशेषे यन्नोपवीतधारण-
नियमोऽभिहितः "यन्नोपवीतयौ च" आश्र० स्म० १, १,
१० "मानुषपैङ्गव्यतिरिक्ते कर्ममात्रे उपवीतधारणनियमः"
ना० व० । "यन्नोपवीतना आचान्नेन कृत्यमिति" गोभिल
स्मृतौ च तथा नियम्यते । "यन्नोपवीतमसि यज्ञस्य
त्वोपवीतेनोपनेह्यामि" भट्टभाष्यहृतमन्त्रलिङ्गात् "यन्नो-
पवीतनं कुर्यादिति" संख्यायनस्मृत्याञ्च "वेषुर्वा धार-
येद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् । यन्नोपवीतं वेदञ्च शुभे
रोक्ते च कुण्डले" इति मानवाञ्च तद्धारणविधिः ।
"यन्नोपवीतं परमं प्रविलम् इहस्यतेयत् सज्जं परस्तात् ।
आयुष्यमप्यं प्रतिमञ्च शुभं यन्नोपवीतं बलमस्तु तेजः"
इति मन्त्रोक्तफलमेव तद्धारणे ज्ञेयम् । तथाहृते २ वस्त्रे च
न केवलं यज्ञस्त्रलक्ष्यैव तथात्वं तथानिवेशितस्य वस्त्र-
स्यापि तथात्वं "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽव-
धाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति
एवं यन्नोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय
दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बनं भवत्येवं
प्राचीनावीती भवति, निवीती कण्ठसज्जन इति" गोभिलेन
सामान्यतोऽभिधानात् "शिरोऽवधाय दक्षिणादिपाणाव-
तुङ्गते कण्ठादेव सज्जने ऋजुमालम्बे यज्ञस्त्रले वस्त्रे च
निवीती भवति" कुल्लू० उक्तेः मनुना "उद्धृते दक्षिणे पाणा-
वुपवीलुच्यते द्विजः । सव्ये तु प्राचीनावीती निवीती
काण्ठसज्जने" इति सामान्यतोऽभिधानाञ्च । उपवीतमस्या-
स्ति इति । उपवीतिन् तथासन्निवेशितस्त्रलवस्त्रधारिणि ।
उपवीतस्य वस्त्रादिसंनिवेशविशेषरूपस्य प्राकरणिक्काकृता
मोमांसायां ३ अ० १ पादे निधीता यथा "दर्शयौर्ध्वास-
मयोः ७ । ऋज्ज्वाणानुवाकयोः सामधेन्य उक्ता नयमे
निविदः दग्धे कात्याः सामधेनीकल्पाः, एकादशे यन्नोप-
वीतमाश्रातम् । "उपव्ययते देशञ्चञ्चैव तत् वृत्ते" इति
श्रुतिवाक्याण्यस्य उपवीतं सामधेनीनां प्रकरणे निवृत्तेऽ-
निवृत्ते वा इति सन्देहे सामधेनीप्रकरणमनिवृत्तं तत्र
उपवीतं समाश्रातमिति कृतः ? काव्यानां सामधेनीक-
ल्पानामानन्त्यैवचनात् हृदयमनुविपरिवर्त्तमानासु
सामधेनीषु उपवीतमासनन्ति कर्त्तुं च वासो दिव्यासमात्रं
पुण्यो भवति उपवीतं नान, किं कुर्वता तत्कर्त्तव्यमिति ?

भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा तत्र बुद्धौ सन्निहितेनाविप्र-
कटेन सामधेनीवाक्येन एकवाक्यतारूपगम्य सामधेनीषु
उपवीतम् उपव्ययते इति यद्वेदोविदधाति इति गम्यते
इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु निविदा व्यवधानात् बुद्ध्या
विप्रकृतत्वाच्च वाक्यभेदभिर्या च न सामधेनीभिः सङ्केतवा-
क्यतोपवीतस्य, तस्मात् दर्शादिप्रकरणे यदनुष्ठेयं तदुप-
वीतिना कार्यम् इति । श्रुतौ उपव्ययते इति श्रवणात्
उपपूर्वकात् व्यञ्ज एव रूपमुपवीतमिति तु न्याय्यमित्यन्य-
दुपेक्षितम् । अजधातुरूपोक्तिः श्रुत्यदर्शनात् प्रामादिकी ।
उपवृत्तिरिति लि० उप+उन्+हृ-णिच्-कर्मणि क्त । १ भविते
बहुलं करोति बहुल+णिच्-वृत्तादेशे क्त । २ बहुलीकृते
अत्रार्थे वर्यवादिरयमिति भेदः ।

उपवेणा स्त्री उपगता वेणाम् अत्रा० स० । नदीभेदे 'वेणोप-
वेणा भोमा च बहुवा चैव भारत' । भा० व० २२१ अ० ।
उपवेद पु० उपमितः वेदेन अवा० स० । वेदसदृशे आयुर्वे-
दादौ । स च वेदभेदेन चतुर्धा "तत्सर्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः,
यजुर्वेदस्य धनुर्वेदः, सामवेदस्य गान्धर्ववेदः, अथर्ववेदस्य
शस्त्रशास्त्रार्थीति" गौनकोक्तचरणव्यूहोक्तदिशोवसेयः । भा-
वप्रकाशमते तु "विधातार्थसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्" इ-
त्युक्तेः अथर्ववेदोपवेदत्वमायुर्वेदस्येति भेदः । अतएव श्रुते
"इह सन्त्यायुर्वेदोनाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्य त्वत्तम्"

उपवेश पु० उप+विश-भावे घञ् । (वषा) १ स्थितौ "प्रातः स
वने जुहोति संवेगाद्योपवेशाय गायत्र्यै कन्दसेऽभिमूढ्यै
स्वाहा" कात्या० २५, ४, १६, उपमितोवेशेन अवा० स० ।
अर्च्यारूपवेगसदृशे २ वेशे । तेन जीवति श्वेतमादि० ठञ् ।
औपवेशिक तेनोपजीविनि लि० स्त्रियां ङीप् ।

उपवेशन न० उप+विश-भावे ल्युट् । (वषा) १ आसने 'प्रा-
योपवेशनमतिरूपतिर्बभूव' रघुः । "अन्तासितमन्त्रव्या" रघुव्या०
"पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम्" मल्लि० । "प्रादे-
शोपवेशने" आश्र० श्रौ० ४, ८, २, "ब्रह्मोपवेशने विनि-
योगः" भवदेवः णिच्-भावे ल्युट् । निवेशने २ स्थापने च
उपवेशि पु० उप+विश-इन् । यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋ-
षिभेदे "अरुणादृषण उपवेशरूपवेशः" शत० ब्रा० १४,
६, ४, २२, वंशवर्णने उक्तम् । [पविष्टे ।

उपवेशिन् लि० उप+विश-णिनि । उपवेशनकर्त्तरि उ-
पवेशि पु० उप+विश-करणे घञ् । अङ्गारविभजनायै काष्ठे
'स उपवेशमादत्ते छटिरसीति' शत० ब्रा० १, २, १२, अङ्गा-
रविभजनार्थं काष्ठविशेष उपवेशः' भा० संचारत्रिमासः प्रा-

देयमात्रो वा तत्करणप्रकारः "मूलादुपवेधं करोति" का० ४, १, १२, दर्शितः "प्रथमं तु यथा शाखा मूलमरत्निप्रमाणा-
धिकप्रमाणं लिख्या पृथक् कार्यं ततस्तस्मादुपवेधं क-
रोति उपवेधवारत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा पराशरोक्तः"
कर्कः । स च हस्ताकृतिः "हृष्टिरसीत्युपवेधमादायापाम्न
इत्यङ्गारान् प्राचः करोति" कात्या० २, ४, २६, व्या० उप-
वेधोऽङ्गारापोहनसमर्थं हस्ताकृति काष्ठम् कर्कोक्तेः "शृता-
वभिवसयति भस्मना वेदनोपवेधेण वा" कात्या० २, ५, २५,
उपवेधेन न० उपवेधेण-अथ उत्तरपदद्वयः । त्रिसन्ध्ये हेम०
उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या-ल्युट् । फलमाहात्म्यो-
पासनप्रकारादिकथने । "ओमित्युद्गायति तस्योपव्या-
ख्यानम्" छा० उ० "तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एवमुपास-
नम्, एवं विभूति, एवं फलमित्यादिकथनम्" शा० भा० ।
"आदित्या ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानम्" "ओमित्ये
तदक्षरं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" इति च छा० उ० ।
उपव्याघ्र उ० उपमितो व्याघ्रेण अवा० स० । १ व्याघ्रतल्ये स्तना-
न्तर्गे (चित्तागध) चित्तकाख्ये पशुभेदे । सामीप्ये अव्ययी० ।
२ व्याघ्रसमीपे अव्य० ।
उपव्युपस अव्य० विगता ऊषाः व्युषाः प्रा० स० ततः
विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । विगताया सुष-
सीत्यर्थे "उपव्युपसं सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति" कात्या०
२१, २, १२, "उपसि विगच्छन्त्याम्" कर्कः । २ विगच्छत्या
उपसः समीपे च ।
उपशम उ० उप+शम-घञ् अट्ठिः । १ इन्द्रियाणां निपचे
२ लक्षणाशये, शरीरोगोपद्रवशान्ति च । "तेषां पैत्तिका-
नां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, स्त्रैश्चिकाणां, निद्राद्ये वाति-
कानां घनात्यये स्वभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोप-
शमाः" "तत्कालमेव चतुष्टयः प्रवृत्तस्योपशमार्थम्" इति
च सुत्र० । ४ निवृत्तौ "जगत्प्रशमं याते नट्यश्रोत-
सवाकुले" भा० व० २० अ० ।
उपशमन न० उप+शम-भावे ल्युट् । उपशमार्थे "व्याधीना
मुपशमनार्थम्" सुत्र० । उप+शम-णिच्-ल्युट् । अट्ठिः
२ निवारणे । तस्मै हितम् छ । उपशमनीय रोग-
शान्तिहेतो आयुर्वेदे । कर्माणि अनीयर् । निवारणीये ।
"कटुकौषधिशमनोयस्य" सा० ६० ।
उपशय उ० उप+शो-अच् । १ समीपयने । "हेतुव्याधिविप-
र्यासविपर्ययकार्यकारिणाम् । औषधान्नविहाराना
मुपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः सह सात्त्व-

मिति श्रुतः" इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतौषधा-
दितः २ सुखावहोपयोगे । शयः, हस्तः तस्मिन् तत्सामीप्ये
वा अव्ययी० । २ हस्ते इत्यर्थे ४ हस्तसमीपे च अव्य० ।
उपशरद् अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच्
समा० । १ शरदि इत्यर्थे २ शरत्समीपे च
उपशल्य न० उपगतं शल्यम् अस्त्रिस्थानं (भागङ्) अत्या० स० ।
ग्रामान्ते "क्षमं च विशालोपशल्ये कमप्याक्रोडमांसाद्य"
दशकुमा० । "उपशल्यनिविष्टः" "अथोपशल्ये
रिपुसमशल्यः" रघुः । उपचारात् २ प्रान्तभागे च । "शै-
लोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा" इति माघः ।
उपशान्ति स्त्री उप+शम-क्तिन् । निवृत्तौ उपशमे । "बल-
मार्त्तं भयोपशान्तये" रघुः "वेदनोपशान्तिरुत्पसादो-
मार्द्दवच्च" सुत्र० । ["नियोपशायः कर्त्तव्यः" भट्टिः ।
उपशाय उ० उप+शी-घञ् । वामिकभटानां पर्यायेण शयने ।
उपशायिन् ली० उप+शी-णिनि । समीपयनशीले "ब्र-
ह्मवार्थग्नित्यधारी क्षीरहोम्यग्निमुपशायी हादशरात्रं
पद्मालं त्रिरात्रमन्तः" कात्या० ४, १०, १६, अग्निमुपशायी
अग्निमसमीप एव भूमिशयः" कर्कः । शीलार्थत्वात्
नात्र कर्मणि षष्ठी । "आहूताध्यायी गुरुकर्म स्वचोद्यः
पूर्वोत्थायी चरमं शीपशायी । मृदुर्हान्तो हृतिमानप्रमत्तः
स्नाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी" भा० व्या० ८, १० अ०
उपशिक्षा स्त्री उप+शिक्ष-अ । सम्यक्शिक्षणे "उपशिक्षाया
अभिप्रान्तिनम्" यजु० २०, १०, ल्युट् । उपशिक्षण तत्पार्थेन०
उपशिक्षन न० उप+शिक्षि-आप्राप्ते ल्युट् । १ आप्राप्ते ।
णिच्-ल्युट् । २ आप्रापणव्यापारे च । (शोभान्) "तीक्ष्णा-
ञ्जनावपीडभ्यां तीक्ष्णम्वोपशिक्षनैः । वर्त्तिप्रयोगैरथ वा
क्षयशक्तिं प्रवर्त्तयेत्" सुत्र० । तत्र शिक्षनैः शिक्षनैरिति
वा पाठः प्रामादिकः गणपाठे विविधातोरेव पाठात्
सिध्धातोर्हान्तिशिक्षिधातोश्चाभावाच्च ।
उपशिष्य उ० उपगतः शिष्यम् अत्या० स० । शिष्यशिष्ये
"स्वतः प्रमाणं परतः प्रमाणं शुकाङ्गना यत्र सप्तद्वारिनि ।
शिष्योपशिष्यैरूपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिन्द्रधाम" उद्ग०
उपशुन अव्य० शुनि, तस्य समीपे वा अव्ययी० अच् समा० ।
१ कुकुर इत्यर्थे २ कुकुरस्य सामीप्ये वा ।
उपशोभ स्त्री उपगता शोभा सादृश्येन अत्या० स० । आरो-
पितशोभायाम् "विहितोपशोभमुपदाति माधवे" माघः ।
उपशोषण न० उप+शुष-णिच्-ल्युट् । १ शोषणसाधने व्या-
पारे । उपशोषयति कर्त्तरि ल्यु । २ तत्कारके लि०

(कटुकः) “विष्णु त्रैलोक्ये देवोऽस्योपशोषणचेति”

(कथायः) “ल्लोदोपशोषणचेति” सुशु० । शोषणञ्चान्न-
स्थितजलादेर्वातोष्णादिना नाशनम् ।

उपश्रुत् ४० श्रूयते श्रु+सम् ० क्तिप् श्रुत् स्तुतिः उपगता
श्रुद् यञिन् । यत्र “आ नो यातसुपश्रुत्यक्षिनां ऋ० ८,
८, ५, ‘उपश्रुति यज्ञे’ भा०

उपश्रुति स्त्री उप+श्रु-क्तिन् । १ समीपश्रवणे “सुश्रुतिश्च मो-
पश्रुतिश्च मा हासिताम्” अथ० १६, २, ५, “सोमपा
गिरामुपश्रुतिः” ऋ० १, १०, २, “उपश्रुतिः समीपे श्रवणम्”
भा० श्रुतिः श्रवणम् समीपे अव्ययी० । २ श्रवणसमीपे
“आ नो याहुपश्रुत्यक्षेपु” ऋ० ८, २४, ११, उपश्रुति
श्रवणसमीपमायाहि” भा० “नक्तं निगम्य यत्किञ्चित्
शुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्दिदुर्धी रादेवप्रश्नमपश्रुतिम्”
हारावल्मुक्ते ३ देवं प्रति कृतशुभाशुभप्रश्नस्य तदापि तबाला-
दिभिर्हृताद्युक्ते उत्तरवाक्ये च “परिजनोऽपि चास्याः सतत-
मुपश्रुत्य निर्जगाम” काद० । उपश्रुतिश्रवणप्रकारश्च विधा-
न पा० यज्ञकाण्डे दर्शितो यथा “उपश्रुतौ विधानं त यथा
कार्यं फलार्थिना । ज्ञातव्या यज्ञकर्मान्ते सा पौरमुखजा
सुः । अन्यजानां ऋद्धे वाक्यं पूर्वरात्रे यदुच्यते । स्त्रिया
वा बालकैर्वापि तथा पुम्भिः परस्परम् । विचार्य तद्वच-
स्तत्त्वमादेष्टव्यं फलं बुधैः । निश्चयेज्जालये पश्येत् प्रतिपद्यैव
बुद्धिमान् । मद्यक्तसदने पश्येत् द्वितीयायां न संग्रहः ।
तैलविक्रयिणो गेहे पुक्कसस्य तद्यालये । लोहकृतसदने चैव
किंशुकानां ऋद्धे तथा । मद्यकारिण्ये चैव तथा वैश्य-
ऋद्धेऽपि च । योगिजातिर्गृहे पश्येत्तथा पौष्कलगेहके ।
सिन्दूरकृतसदने पश्येत् कुम्भकारऋद्धे तथा । स्वर्णकारालये
चैव कापालिकद्विजजन्योः । तृतीयादित्यो ज्ञेया क्रमे-
णोपश्रुतिर्भवेत् । अमायां शूद्रजातीनां ऋद्धे पश्येदुपश्रु-
तिम् । पश्येत् शुभाशुभमालोचयेत् । तत्र क्रमश्च ।
“उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां शरच्छात्वाहितं सुधीः ।
स्नस्त्रिवाण्य द्विजान् गच्छेद्ब्रह्मयन्त्रिर्मुदान्वितः । चन्द-
नेनासुलिप्राङ्गः श्वेतमाल्यधरः शुचिः । श्वेतवस्त्रस-
मायुक्तो हतजैमविभूषणः । अक्षतानुल्लौ हत्वा मन्त्रे-
णानेन मन्त्रितान् । ओं ऐं ह्रीं श्रीं महादेवि ! म-
हादेवस्य वल्लभे ! । विमोहय जनान् सर्पान् ममात्र वश-
गान् कुरु । वस्त्रेण वदनेनैः सन्धीयतेऽन्येन तदुद्वहम् ।
ऋद्धोपरि परिचिप्य मुक्तनेनैः श्रुतिर्भवेत्” । “तदुद्वहं म-
हत्तममशुभं यदि ऋद्धुयात् । तच्छुभमशुभं वा विचार्यादे-

ष्टव्यम् । तेषु शब्देषु कसरान्वर्जितान्यशब्दादिवर्णाः
श्रेष्ठाः । प्रयाहि ऋद्धाण गच्छ भवति अर्वाजनावां दाना-
र्था लाभार्थाः साधुशब्दाः प्रशस्ताः तेष्वपि काकार्था दुष्टाः
न याहि न गच्छ नास्ति भवत्यर्था अयानशब्दाश्च गमने
दुष्टाः तच्छब्दान् शब्देषु यातां निवर्त्तयेत् । अत्युत्कटकार्ये
तु द्विराचम्य कलदेवतां संस्तुत्य मुहूर्त्तं तिष्ठन् गच्छेत् ।
वैश्वं प्रयुं हैहयमित्रादि पठन् पुनरपि निषिद्धप्रवाण-
चेत् क्षुतादिभिरुदा सिद्धिविनायकप्रतोपयाचितं भक्त्या
गच्छेत् । तत्रापि निषिद्धेष्वेव गच्छेदेव” वि० पा० ।

उपश्लेष पु० उप ईपदर्थे एकदेशेन श्लेषः संबन्धः । आधारा-
श्लेषयोरेकदेशसंबन्धे । यथा ऋद्धशब्दयोः । उपश्लेषे साधु-
ठक् । औपश्लेषिक आधारभेदे “औपश्लेषिको वैषयिको-
ऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्तिधा” सि० कौ० । भावे ल्युट् ।
उपश्लेषण तलैव न “अत्याधानमुपश्लेषणम्” सि० कौ० ।

उपश्लोकि श्लोकरूपकौति उप+श्लोक+णिच् नामधातुः
उभ० सक० सेट् । उपश्लोकयति-ते उपाश्लोकोक्त-त उ-
पश्लोकयाम्-बभूव-आस-चकार-चक्रे उपश्लोकयन् उपश्लो-
कितः उपश्लोकयितम् उपश्लोकनम् ।

उपश्लम् पु० उप+श्लम्-घञ् वा० घत्वम् । १ पतनप्रतिरोधे
(यामान) २ आलम्बने ३ आङ्गुल्यरे च स्याथै कन् । तत्राठे
३ आधिक्ये च । उपश्लभाति ल्युट् । उपश्लम्बक पतन
प्रतिरोधके, स्पर्शायां न० “सर्व एव द्विप्रकारोऽनाः प्राणः
उपश्लम्बकः” इ० उ० “उपश्लम्बकः ऋद्धश्चैव श्लम्भादि-
लक्षणः” भा० ।

उपश्रुत् लि० उप+श्रु-कर्मणि क्तिप् वा० घत्वम् । उपश्रुयमाने
“शचीव स्ताता उपश्रुत्” ऋ० ८, ८७, ८.

उपसं(सङ्ग)क्रमण न० उप+सम्+क्रम-भावे ल्युट् वा ङः ।
१ सन्निवेशे कस्यचित् वस्तुनः पूर्वाधारत्वागेन समीपस्थित-
वस्तुनि संक्रमणे “सन्निवेशे हि विधिनिषेधौ विशेषण-
सुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे” इत्यादौ विशिष्टे विधि-
निषेधबाधे तद्वैविशेषणे उपसंक्रमणं भवतीत्युक्तं यथा
शिक्षी विनष्टः पुरुषो न नष्ट इत्यत्र विशेषणभूतशिक्षा-
यामेव नाशश्लोपसंक्रमणम् । उपसंक्रमणे दीयते कार्यं
वा व्युष्टा० अण् । औपसंक्रमण तत्र देये कार्ये लि० ।
स्त्रियां ङीप् ।

उपसं(सङ्ग)ग्रह पु० उपसंश्लोते पादावत् उप+सम्-घञ्-
आधारे अच् वा ङः । १ पादग्रहणपूर्वकमभिवादाने उपसं-
श्लोतेऽनेन करणे अच् । २ उपकरणे “उपातिष्ठत मेघामां

पर्यङ्गे सोपसं पृष्ठे भा० वि० १७ अ० । भावे अच् । १ सम्यक्
सं पृष्ठे 'बलानामुपसं पृष्ठः' रामा०

उपसं (सङ्ग) ग्रहण न० उप+सम्+पृह-आधारे ल्युट्
वा ङः । पादग्रहणपूर्वकप्रणामे 'उपसं पृष्ठं कृत्वा श्रो-
णाय स विनियते' भा० द्रो० ७४ अ० 'वात्यस्तपाणिना
कार्यमुपसं पृष्ठं गुरोः' मनुः । २ सम्यक् सं पृष्ठं च ।

उपसं (सङ्ग) ग्राह्या लि० उप+सम्+पृह-कर्मणि ख्यत्
वा ङः । पादग्रहणेन अभिवाद्यो 'भ्रातृभार्योपसं ग्राह्या
सवर्णाऽह्यह्यपि । विप्रोष्य त्वसं ग्राह्या ज्ञातिसम्ब-
न्धिव्योषित' मनुः । [२ सम्यग्नियमे १ चत्वेने च ।

उपसंयम पु० उप+सम्+यम-घञ् अट्ठिः । १ उपसंहारे ।

उपसंयमन न० उप+सम्+यम-णिच् ल्युट् । १ सम्यग्बन्धने
करणे ल्युट् । २ तत्साधने ।

उपसंयोग पु० सामीप्येन संयोगः । समीपसंबन्धे । 'नामा-
ख्यातयोस्तु कस्योपसंयोगद्योतका भवन्ति उपसर्गाः' व्या०
उपसंरोह पु० उपगतः संरोहः प्रा० सं० । समीपप्ररोहे
'यस्यमागतुपसंरोहः' सुब० ।

उपसंवाद पु० उपेत्य अङ्गीकृत्य संवादोवदनम् । पणबन्धे-
नाङ्गीकारपूर्वककथने उपसंवादाशङ्कयोश्च पा० । "उ-
पसंवादः पणबन्धः" सि० कौ० । स च "यदि भवानिदं
कुर्यात् तर्हि इदमहं ते दास्यामीत्येवं वाक्यरूपः ।

उपसंव्यान न० उपसंवीयतेऽनेन उप+सम्+व्यञ्-संडती
करणे ल्युट् । परिधानवस्त्रे "अनरं बहिर्ह्युपसं-
व्यानवोः" पा० ।

उपसंहार पु० उप+सम्+ह-घञ् । १ समाप्तिः, स च पन्थ-
तात्पर्यावधारकलिङ्गभेदः "उपक्रमोपसंहारौ-हेतुसात्प-
र्यानिर्णये, इत्युक्तेः । तलोभयोरेव तद्वैतत्वं न तु प्रत्ये-
कस्येत्युक्तमुपक्रमशब्दे । २ सं पृष्ठे च । १ सम्यग्ग्रहणे ४ एकल
सुताशेषान्वलान्वयार्थमुपलोपे यथा गुणोपसंहारः । तच्छ-
ब्दे विवृतिः । ५ साकल्येन सम्बन्धे 'सर्वोपसंहारवत्या-
व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात्' सर्व० सं० ।

उपसंहारिन् लि० उप+सम्+ह-णिनि । १ उपसंहारके
साकल्येन सम्बन्धेन व्याप्ते अतुपसंहारिणश्चे उदा० ।

उपसङ्गान न० उपरि स्मृतोक्तादतिरिक्तार्थः संख्यायते
अनेन उप+सम्+ङ्-करणे-ल्युट् । स्मृतावृत्तस्याप्यस्य
वार्त्तिकदिभिः कथने वाक्यभेदे । "प्रकृत्यादिभ्य उपसं-
ख्यानमित्यादि" वार्त्तिके भूतिप्रयोगः । इदुपसंख्यानै-
रपेक्षेण" २, ११२, माषव्या० मन्निनायः ।

उपसत्ति स्त्री उप+सद्-भावे क्तिन् । १ नैकस्थेन सम्बन्धे २ आ-
तृगत्वे १ सम्यग्व्यभावे च । करणे क्तिन् । ४ सेवावासं सिदि० ।

उपसत्तृ लि० उप+सद्-तच् । १ आसन्नं निकटस्थिते २ अतृ-
गते १ सेवके च । "मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने ।" "तत्त्व-
मग्ने स्यममस्तु त्वभ्यमुपसत्ता" यजु० २७, २, ४, उपसत्ता
सेवकः वेददो० ।

उपसद् लि० उपसीदति उप+सद्-क्तिप् । १ समीपस्थिते ।
'प्रकामोद्यायोपसदम्' यजु० २०, ८, करणे क्तिप् । २ इष्टि-
भेदे स्त्री । सा चेष्टिः "अयोपसद्" आश्च० श्रौ० ४, ८, १,
आरभ्य पाग्लोयोपसदः" इत्यन्तेषु १ । स्त्रुत्वेपु उक्ता दृष्टव्या ।
'अयोपसद्भिः प्रवरति' "यदोपसद्भिः प्रवरति" अथेताभि
हवींषि निर्वपति आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं
चरुं वैष्णवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथेष्टैर्गवै
यजते । तद् तदा न कुर्यात् कृत्वति वा एष यो यत्त
पचादेत्येति वा एष यत्तपचाद्य उपसत्पचादेति तस्मा-
दुपसत्पचादेव नेयात्" शत० ५, ४, १, ६, "अथ दग्धेये
तं ब्रह्माट्टहे स्थापितं सोममाहुत्यामन्दाग्रामासद्यातिथ्यवा
प्रवरैः । तदनन्तरमुपसद्यागः । तत्वाग्निसोमविष्णुदेवता
कोपसत्प्रतिनिधित्वेन संख्यव्यागसम्बन्धिनोऽसत्तमानां
त्वयाणामग्नेय सौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्वपत्नयति
यदोपसद्भिरिति । तेन यथेष्टेति एकैकोपसत्स्थाने तेन
एकेन हविषा यथेष्ट इष्टितन्त्रेण कुर्यात् उपसत्त्वयार्थ-
मेतद्विस्तृत्य कर्त्तव्यमिति शास्त्रान्तरीयः पत्नः तमिभं
निराकरोति तद् तथेति । नेयात् न प्रच्युतोभवेत् तत
उपसदः पृथक् कुर्यात् तदन्त एतानि संख्यपामनिमानि
लीषि हवींषि चेष्टितन्त्रेण पृथक् कुर्यात् स एष दग्धेयः
क्रतुः सप्रदगस्तोमसाध्याग्निदोमसंस्थोभवति भा० । "उ-
पसद्भिश्चरित्वा मासमेकस्मिन्हीतं जुहोति" सतिः ।
"रूपमुपसदामेतत्तत्तत्तोरालीः यजु० १८, १४, "उपसत्-
सु रौहिण्यो कुर्यात्" कात्या० ४, ६, ४४, "उपान्मुपसदः ।
७, २, २२, । ज्योतिषोमे १ प्रवर्ग्याहृप्रसिद्धावामिदौ
४ गार्हपत्यादिभिश्चेऽग्नी च । "गार्हपत्योदाक्षिणाग्नि-
स्तथैवाहृनीयकः । एतेऽज्ञयस्तयो सख्याः शेषा यो-
पसदस्तयः" अग्नि पु० गणभेदनामाध्याये । उपसद् तच्छ-
ब्दोऽस्यैकान् विमुक्ता० अस् । औपसद तच्छब्दयुतो स्त्रा-
ध्याये अनुवाके च पु० ।

उपसद् पु० उपसीदत्यस्मिन् उप+सद्-वेदे वा० वज्रघे० क ।
उपसद्वागे 'अथ यदग्राति सत् पिबति खड्गमते तदुपसद्

रेति" आ० उ० । "यद्रसते रतिश्चानुभवति इष्टादि-
संयोगात्तदुपसदः समानतामेति उपसदाच्च पयोव्रत-
निमित्तं सुखमस्ति अल्पभोजनादीनां चाहानि आसन्ना-
नीति प्रश्नासोऽयनादीनामुपसदाच्च सामान्यम्" शा० भा० ।
"पयोव्रतत्वं पयोभक्षणं कृतम् यत्र ये यान्यहान्यभोज-
नीयानि तानि प्रसज्यानि उपसत्सु क्रियमाणासु
प्रश्नासः स्वास्त्रविशेषः अयनादिषु सोऽस्तीति प्रसज्य-
मित्यङ्गसुखनिमित्तत्वं त्रैश्वर्येणैव सामान्यम्" आ० गि०

उपसदन न० उप+सद-ल्युट् । १। सेवायामुपसेवने २। आनुगत्या
दिना प्राप्नोति "तलोपसदनं चक्रे द्रोणस्यैषु कृत्स्नकर्म्मणि" भा०
व० २०८ अ० । "प्रतिगृह्य च तान् सर्वान् द्रोणचैव"
समव्रवीत् । रक्ष्येकः प्रतीतात्मा ततोपसदानांस्तथा"
आ० १२२ अ० । सामीप्ये अययौ । ३। गृहसमीपे अययौ ।
"धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ! । यत्रो-
पसदनं ब्रह्मन् प्राप्नोऽसि मुनिभिः सह" रामा० ।
अत्राव्ययीभावस्यापि यत्नेन समासः आर्यः ।

उपसदी स्त्री उप+सद-घञर्थे क गौ० ङीप् । सन्ततो
धारायाम् । "स्वस्त्येऽस्योपसदां मा च्छेत्सीत् प्रजाता च
पशुभिश्चायितम् पत० १४, ६, ४, २१ । अस्य यजमानस्य उप-
सदां सन्ततो" भा० । सन्ततिश्च द्वेधा कालिकी दैशिकी च ।
तत्र समानानेककालिककार्यमात्रधर्मत्वं कालिकसन्तति-
त्वम् । विविधकालोपघटपटादिकार्यमात्रवृत्तिधर्मघटत्वादौ
सन्ततित्ववारणाय समानेति सामान्यश्चान्वयितावच्छेदक-
धर्मेण । तेन सत्त्वद्रव्यादिना घटपटयोः समत्वेऽपि न
क्षतिः । सत्त्वद्रव्यादिकमादाय तद्धारणाय कार्य-
मात्रेति । एककाकोत्पन्नेषु वज्रेषु घटेषु तद्धारणाय
अनेककालिकेति । दैशिकसन्ततित्वञ्च समानानेकवृत्ति
कार्यमात्रधर्मत्वमितिभेदः । तत्र कालिकसन्ततेः प्रवा-
हादिप्रदेन व्यपदेशः यथा ज्ञानप्रवाहः, दुःखप्रवाहः इत्यादि
दैशिकसन्ततो तु श्रेणिप्रभृतिशब्दव्यवहारः यथा वृत्त-
न्नेषो वृत्तपङ्क्तिरित्यादि । उभयसन्ततो तु सन्ततिधारादि
शब्दप्रयोगः यथा ज्ञानधारा सुखधारा दुःखसन्तति-
रित्यादि एवं जलधारा तैलधारा तैलसन्ततिरित्यादि ।
तादृशधर्मवत् सुखत्वदुःखत्वज्ञानत्वादिकं वृत्तत्वतैलत्वादिकञ्च ।
उभयविधापि सन्ततिः पुनर्द्विविधा अविच्छिन्ना विच्छिन्ना च
देशकालयोरव्यवधानेऽविच्छिन्ना यथा धारावाहिकं स्ववे
ज्ञानादिधारा । तयोर्व्यवधाने विच्छिन्ना यथा विच्छिद्य वि-
च्छिद्य जायमानदुःखानाम् । विच्छिन्नसन्ततिमादायैव खटि-

प्रवाहः । सुखदुःखसन्ततिरित्यादिव्यवहारः ।

उपसदा लि० उपसद-सेवामर्हति यत् उप+सद-कर्म्मणि बा०
यत् वा । १। सेवनीये २। नैक्येन प्राप्ये च' भरेषु हृद्यो नम-
सोपसदोगन्ता" ऋ० २, २२, १२ । "उपसदाव मीढुष
आस्ये जुष्टता हविः" ऋ० ७, १५, १ ।

उपसदन् लि० उप+सद-ङुनिप् स्त्रियां ङीप् वक्षानादेशः ।
१। उपसदने २। सेवके च । कर्म्मणि ङुनिप् । ३। सेव्ये च ।
"नमस्ते अस्तु मीढुषे नमस्त उपसदने" आ० नौ० २, ५, ६ ।
उपसद्व्रत न० उपसदसु विहितं व्रतम् । उपसद्विहिते
पयोव्रते । "आपूर्व्यमाणपत्न्यस्य द्वादशाहमुपसद्व्रती
भूत्वा" उ० उ० । "उपसत्सु व्रतमुपसद्व्रतमुपसदः
प्रसज्याः ज्योतिरोमे । तत्र स्नानोपचयापचयद्वारेण पयो-
भक्षणं व्रतं तत्र च तत्कर्मानुपसंहारात् केवलमिति
कचं व्यतान्मन्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते । उपसद-
व्रती पयोव्रती सन्नित्यर्थः" शा० भा० ।

उपसन्न लि० उप+सद-क्त । १। उपस्थिते, २। निकटागते ३।
पसेवके च ४। आनुसंगत्येन नैक्यप्राप्ते "व्रतीत भगवांस्तन्मे
उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः" भा० शा० २८६ अ० । "भगवन्नु-
दधौ स्ततिजन्मजने सुखदुःखवडवे पतितं व्यथितम् । ऊप-
या शरणागतम् हार मामनुशाध्युपसन्नमनस्यगतिम्" "तस्मै
स विद्वानुपसन्नाय-प्रोवाच तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" श्रुतिः ।

उपसमाधान न० उप+सम-आ-धा-ल्युट् । राशीकरणे,
"निवासविततिशरीरोपसमाधानेत्वादि" पा० । "उपसमाधानं
राशिकरणम्" सि० कौ० । २। समिधः प्रक्षिप्य ज्वालने । "वि-
वाहान्निमुपसमाधाय पश्यादस्याः" आश्व० मृ० १, ८, ६,
"उपसमाधाय समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वाल्य" ना० वृत्तौ ।
अग्निमुपसमाधाय" गो० सू० । "उपसमाधाय ज्वालयित्वेति
सं तत्त्वे च समापूर्व्यधाज्धातोस्तयार्धदर्शनात् तदार्थत्वम् ।

उपसमिध (ध्) अव्य० समिधः समीपे अव्ययो० वा अच् समा० ।
समिधः समीपे ।

उपसम्पत्ति स्त्री उप+सम्+पद-क्तिन् । अभिनवत्वेन
सम्पत्तौ । "प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ" पा० । "अभिसम्पत्तौ
अभिनवत्वे" सि० कौ० । सम्पत्तिश्चातुर्यवात्तभावः सि० कौ०

उपसम्पद्य लि० उप+सम्+पद+क्त । १। प्राप्ते २। स्मृते च हेम० ।
"ओत्तिवे त्वसम्पद्ये तिरालमशुचिर्भवेत्" मनुः ।

उपसम्भाषा स्त्री उप+सम्+भाष-भावे अ । उपसम्भाषने ।
"भाषणोपसंभाषाज्ञानयत्नेत्वादि" पा० । "उपसम्भाषा
उपसाम्बन्धम्" सि० कौ० ।

उपसर उ० उप+हृ 'प्रजनने सत्तेः' पा० अच् । गर्भपृष्ठ-
षाधि स्त्रीपशुषु पुम्यगुगमने । 'प्रजननं प्रथमगर्भपृष्ठम् ।
गतासुपसरः' सि० कौ० । उपचारात् नैरन्त्यर्थेण निगमने
'वीनासुपसरं वृद्धा' भट्टिः । 'वीनासुपसरं नैरन्त्यर्थेण निर्ग-
मनम् वृद्धा उपसर इव उपसरः नैरन्त्यर्थेणोपलक्षित-
त्वात् उपसरो हि स्त्रीगोषु पुङ्गवानामभिगमनमुच्यते स
च नैरन्त्यर्थेण भवति' जय कूलः ।

उपसरण न० उप+हृ-ल्युट् । १ उपसरार्थे २ संज्ञोपगमने च ।
'यस्तुर्भूधो वा भेषजवेमं प्रहृतमसत्त्वादिनिङ्गन्ति तस्यो-
पसरणं हृदि कुर्वन्ति देवाः' 'परिष्ठावः प्रवाहिका
हृदयोपसरणं विवस्वः' सुश्रु० कर्माणि ल्युट् । २ उपसर्गस्य
उपगम्ये च । 'अथ स्त्रियाः सृष्टिरूपसरणानोत्पत्ति-
सीत' छा० उ० । 'उपसरणानि उपसर्गानि उपग-
मन्यानि ज्ञेयानि' भा० ।

उपसर्ग उ० उप+हृज-षञ् । १ रोगविकारे २ उपहृजे, शुभा-
शुभस्तवके ३ दिव्यादिविकाररूपे उत्पाते, व्याकरणोक्तेषु
"निपाताच्चादयोच्चेयाः प्रादयस्सुपसर्गकाः । द्योतकत्वात्
क्रियायोगे लोकादवगता इमे" इत्युक्तवक्ष्येषु क्रियायोगे
४ प्रादिषु च । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' पा० । 'यत्न प्रा-
दीनामन्य यस्त' प्रत्ययेपसर्गतेति द्योतनाव योगप्रवृत्तम् ।
तेन निर्गतः सेवको यत्नादिति वाक्ये निःसेवक इत्यादौ न
भवम्' गङ्गेन्दु० । ते च द्वाविंशतिविधा यथा, प्र, परा
अप, सम्, अनु, अव, निम्, निर्, दुष्, दुर्, वि, आहु,
नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अति, प्रति, परि,
उप एते प्रादयः । निस्, दुस् इति सान्नी 'निसस्तपता
वनासेवने' पा० सूत्रे निस् इति निर्द्देशात् । निष्कृतं
दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपधस्य रो विस्मर्त्तनीयः' इति
भाष्योक्ते च 'निरुक्ष इति' "सुदुरोरधिकरणे" इति च
पा० निर्द्देशात् रान्तावपि' मनो० । निदुरोरभेदारोपेण
कविर्द्दिशतिषाकचनं वृत्त्यम् । 'तस्य लिधा प्रवृत्तिः
"धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तनुवर्त्तते । तमेव विवि-
नश्चन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा । क्रमेणोदाहरणानि यथा ।
आदत्ते प्रवृत्ते प्रगमतीति । अपि च । "उपसर्गेण धात्वर्थो
बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहाराभं हारविहारपरिहार
वत्' । "विभाषोपसर्गे" "ह्यनुरूपसर्गभ्योऽपदेत्" पा० ।

प्रादयस्सुपसर्गा न सार्धकाः, सार्धकाश्च चादयो निपाता
वाचकत्वात् उपसर्गास्तु न तथा किन्तु द्योतका इति नैयायि-
काः । वैयाकरणास्तु उभयेऽपि द्योतका इति मेनिरे तदेतत्

वै० भू० दशितम् "प्रादयो द्योतकाश्चादयो वाचका इति नै-
यायिकमतमयुक्तम् वैषम्ये योजाभावादिति ध्वनयन्निपातानां
द्योतकत्वं समर्थयते । 'द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चा-
दयस्तथा । उपास्येते हरिहरौ लकारोदृश्यते यथा'
येन हेतुना प्रादयो द्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपाता-
स्तथा द्योतका इत्यर्थः । अयं भावः । ईश्वरमनुभव-
तोत्पादावन्तुभवादि प्रतीयमानो न धात्वर्थः भवतीत्यत्रा-
ध्यापत्तेः । नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्युक्तवर्त्तयता तत्राख्याता-
र्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रत्ययार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्प-
त्तेः अतुगच्छतीत्यादौ अनुभवादिरूपव्यापत्तेः । न विवि-
धार्थः गौरवात् । तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिव्याचकस्य
लक्षणा उपसर्गस्यात्यर्थप्राहक इत्यस्तु । तथा च तात्पर्य-
प्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति । तच्च चादिष्वपि तस्यम्
चैवमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्टं चैवपदलक्ष्यम्
इत्यगदस्तात्पर्यप्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति । स्वयं
युक्तान्तरमाह । उपास्येते इति । अत्र लुपासना
क्षिपुपसर्गार्थः ? विशिष्टस्य ? धातुमात्रस्य ? वा । नाद्यः
तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मक-
त्वस्याऽऽसंभारोपासनारूपफलवाचकत्वेनाभावादकर्मकत्वाप-
त्तेस्ततः कर्मणि लकारो न स्यात् । न द्वितीयः गौरवात् ।
तृतीये त्वागतं द्योतकत्वं तात्पर्यप्राहकत्वमात्रात् इति
भावः । इत्येते इत्यत्र कर्मणीति शेषः । तच्चादिष्वपि तस्य-
मित्याह । 'तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।
विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः' । (अन्यत्र)
सालात्क्रियते अलङ्घ्यते उरीक्रियते शिव इत्यादौ । अ-
त्रापि धातोस्तत्तदर्थं कर्मणि लकारसिद्धयर्थं तत्तदर्थवाच-
कत्वं वाच्यमित्युपसर्गसद्देशात्तत्तत्तन्मनीषामपीत्यर्थः । यद्यपि
लघातोः सकर्मकत्वमस्मैव तथाप्येवार्थेषु सकर्मकता न
स्यात् । अन्यथा वायुर्विक्रान्ते सैन्धवा विक्रान्त इत्यत्रापि
स्यादिति भावः । अथोपासनासाक्षात्कारादि निपाता-
र्थोऽस्तु "साक्षात्प्रत्यक्षतस्ययोरिति" कोपसरसात् तदनु-
कूलोव्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्य युक्तनिपातान्यतरार्थ-
फलव्यधिकरणव्यापारवत्त्वं सकर्मकत्वमपि सुवचमिति
वृत्तान्दाष्टान्निकावयुक्ताविति नेदं साधकमिति चेन्न
नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्ययासम्भवेन निपातधात्व-
र्थयोरेव्यासम्भवात् । अन्यथा तस्यलः पञ्चोत्पत्त्यापि
कर्मतया तस्यलानां धात्वर्थेऽन्ययापत्तेरिति । किञ्च
प्रादीनां पाचकत्वे भूयान् प्रकर्षः कीदृशो निश्चय इतिवद्भु-

यान् म, कीदृशो निरतिरपि स्यात् । अस्मन्मते प्रादेरनर्थ-
कत्वात् तदन्य इत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति ।
साधकान्तरमभिप्रेत्याह । विशेषयेति । शोभनः समुच्च-
योद्ध्य इति वक्ष्योभनश्च दृष्टव्य इत्यस्यान्यापत्तेः कृत्यस-
माधेयत्वादिति भावः । अपि च निपातानां वाचकत्वे प्राति-
पदिकार्थवोर्निना षड्गादिकं भेदेनान्वयासम्भवः । अन्यथा
राजा पुरुष इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यन्यापत्तेरित्य-
भिप्रेत्याह आदोति । ध्वजदिरयोः समुच्चय इति वक्ष्यस्य
अदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः । ननु प्रातिपदिकार्थ-
योरभेदान्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य-
कारणभावो निपातातिरिक्तपिषय एवेति शोक्तदोष इत्या-
शङ्क्याह । “पदार्थः सङ्गान्नेति विभागेन कदाचन । नि-
पातेतरसङ्कीर्णे प्रमाणं किं विभावय” । (सङ्गान्) सङ्गेन
समानाधिकरणेनेति यावत् । (अन्वेति) अभेदेनेति शेषः ।
(विभागेन) असङ्गेन समानाधिकरणेनेति यावत् ।
अयमर्थः समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ति-
निपातातिरिक्तविषयेति कृत्यने मानाभावो गौरवञ्च । अ-
स्याकं निपातानां द्योतकत्वादन्य एव नास्तीति नायं
दोषः अतएव षडोनास्तीत्यादौ षट्पदं तत्प्रतियोगिके
खालणिकमिति नैयायिकाः । अपि च निपातानां वाचकत्वे
काव्यादावन्वयोन स्यादिति साधकान्तरमाह । “शरैरस-
रिवोदोच्यान् उद्धरिष्यन् रवानिव । इत्यादावन्वयोन
स्यात्पुपाञ्च श्रवणं ततः” । अलोससङ्गैः शरैः रससङ्-
घानुदोच्यामुद्धरिष्यन्निवर्षः । अयञ्चोस्मादिशब्दानां त-
त्त्वद्वयपरत्वे इवयञ्स्य द्योतकत्वे च सङ्गच्छते । अन्यथा
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः ।
तथाहि । उच्चैरिति करणे हतोया । न चोक्तोऽन्-
करणम् इवार्थसङ्गस्य करणत्वेऽपि तस्य करणत्वं नानेन
बोधयितुं शक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात् । इवयञ्स्य चास-
त्त्वार्थकतया तदुत्तरहतोयाया असम्भवात् । सम्भवे वा
श्रवणप्रसङ्गात् । उत्तरपदोत्तरहतोयानत्वप्रसङ्गाच्चेत्याह ।
सुपां चेति । सुपां श्रवणञ्चेत्यर्थः । यकारादुत्तरपदोत्तर-
हतोयानत्वयः समुच्चोयते इत्यादाविद्यादिपदात् “वाग-
यांविष सम्पृक्तौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ” इत्यत्र वागर्थयो-
र्विन्दकर्मत्वाभावासदुत्तरहतोयाया अनन्वयः इवार्थस्य
कर्मत्वान्वयबोधोपसम्भवश्च संसङ्गते । यदि च विशेषण-
विभक्तिरभेदायां साधुत्वमात्रार्था वा तदापि इवयञ्स्य
वाचकत्वेऽनन्वय एव उत्तरसङ्गसङ्गायां समानाधिकरणपदो-

पस्याप्यतया भेदेनान्वयायोगात् । बाधादभेदेनापि न
सः । नह्युक्ताभिप्रेतयामिदं शर इत्यर्थ एवत्यः” ।

उत्पातरूप उपसर्गश्च त्रिविधः “अतिलभादसत्त्वाद्वा
नास्तिक्याद्वाऽप्यधर्मतः । नरापचाराद्वियतमुपसर्गः प्रवर्तते ।
अतोऽपचाराद्वियतमपसर्गज्जनि देवताः । ताः सृजन्यद्भुता
स्यावद्व्यनामसभूमिजान् । तएव त्रिविधा लोके उत्-
पाता देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनायाय रूपैः सम्भा-
वयन्ति च” गगः । “उपसर्गसृजने चैव सद्यः यौषं विधो-
यते” पराशरः । उपद्रवरीगृहताद्योपसर्गो मुमुः उक्ताः “देव-
वचप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिगच्छन्ता अयस्रजता उपसर्गजता-
च तेऽपि द्विविधा विद्युद्व्यनिजताः पिशाचाद्विजताश्च पुनश्च
द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च” “उपसर्गोदयोरोगा
ये चाप्यागन्तवः सृजताः” शीघ्रं हृत्युद्योपसर्गः प्रभूताः”
मुमुतः उपद्रवयन्दे विवृतिः । “उपसर्गानियेषांस्तु महा-
सारसमुद्भवान् । तया त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं
शमनेश्वरं” देवीमा० । तस्मै प्रभवति सनापा० तेन
निर्दत्तम् वा ठञ् । औपसर्गिकतत्र पद्यां प्रे तेन निर्द-
त्ते च त्रि० । औपसर्गिकात्यन्तमरकपोड्यायाम् शु० त० ।

उपसर्जनं त्रि० उप+सृज-ल्युट् । दैवाद्युपद्रवे “निघांते
भूमिचलने ज्योतिषासुपसर्जने” मनुः । २२प्रधाने गोखे-
विशेषणे “वोपसर्जनस्य” “मोक्षियोरुपसर्जनस्य” पा० ।
“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते” मनुः “उप-
सर्जनमप्रधानम्” कृष्ण० । “अतुपसर्जनात्” “आचा-
यौपसर्जनवान्वासी” पा० उपसृजत्वनेन करणे ल्युट् ।
२३संभारसाधने त्रि० स्त्रियां छीप् । “अथैक उपसर्जनो-
भिरेभिः” यत० १, २, ३, ४, “पितृसमार्जनायां च अप्सु
पितृसमार्जनार्थोपसर्ग साधनानि उपसर्जन्यः” भा०
“प्रथमानिर्हिंसुपसर्जनम्” पा० उक्ते । समासविधायकशा-
स्त्रे ४प्रथमानपदनिर्दिष्टे । “एकविभक्ति चापूर्वविनिपाते”
विग्रहवाक्ये वद्वियतविभक्तिं तदुपसर्जनसंज्ञम् इत्यर्थक
पाणिनिस्त्र्योक्ते ५यन्दभेदे च “उपसर्जनं पूर्वम्” पा०
समासे उपसर्जनस्य पूर्वप्रयोगः यथा “द्वितीया त्रिते-
ज्यादि” पा० सूत्रे द्वितीयेति प्रथमानस्य पदं तदेव प्राक्-
प्रयोज्यम् यथा कटं त्रित इत्यादि वाक्ये कटत्रित इत्यादि
उपसर्पणं न० उप+सृप-भावे ल्युट् । समीपगमने “न ताव-
दयमुपसर्पणकालः” विक्र० । “मच्चिकोपसर्पणमात्रस्य
मित्यादि” मुमु० ।

उपसर्पिन् त्रि० उप+सृप-गतौ णिनि । समीपगमनरि

‘एकमेव दहस्यग्निर्नैः दुःसपसर्पिणम्’ मनुः । ‘शुक्लं मात्वा
कृतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम्’ भा० अ० २० अ० ।

उपसर्प्या स्त्री उपसर्पितेऽसौ स्त्र-कर्मणि यत् । गर्भपङ्कण-
योग्यायाम् अतुमत्वां स्त्रीगव्यादौ । अप्रजनार्थे तु यत्
उपसर्प्य प्राप्ये त्वि० ।

उपसि अय० उप+सि वा० कि० । समीपस्थाने “आसीन
जुहोमपसि तिष्ठाति” ऋ० १०, २७, २ । ‘उपसि समो-
पस्थाने’ भा० “पि नै पुत्र उपसि प्रेष्ठः” ऋ० ५, ४२, ७ ।

उपसीर अय० सोरे हवे तत्सामीप्यं वा अय० । ‘हवे
इत्यर्थे’ इल्लवमपे वा । ततो भवार्थे परिसृष्टा० आ ।
उपसीर्य तत्त्वमेवे त्वि० अस्या० स० । हलोपगते त्वि०
ततोभवार्थेऽपे । औपसीर तद्भवे त्वि० ।

उपसुन्द उ० दैत्यभेदे तत्कथा भा० आ० “महासुरस्या-
न्यथावे हिरण्यकशिपोः पुरा । निरुम्भो नाम दैत्येन्द्र-
सोज्ज्वली बलवानभूत् । तस्य पुत्री महावीर्या जाता भीम-
पराक्रमी । सुन्दोपसुन्दो दैत्येन्द्री दाक्ष्यौ क्रूरमानसौ ।
तामेकनिचयो दैत्यावेककाव्योऽयसम्मतौ । निरन्तरमवसत्तां
समदुःखसुखानुभौ । विनान्योन्यं न भुञ्जाते विनान्योन्यं
न गच्छतः । अन्योन्यस्य प्रियकराव्योन्यस्य प्रियंवदौ ।
एकवीरसमाचारी द्विभेके यथा कृतौ । तौ विद्वदौ
महावीर्यौ कार्येष्वेकनिचयौ । त्रैलोक्यविजयार्थाय
समाधायैकनिचयो । दोषां कृत्वा गतौ विन्ध्यां तावुप
तेपतस्तपः । तौ तु पूर्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतः ।
सुतपिपासापरित्रानौ जटावस्त्रलधारिणौ । मलोप-
चित्तसर्वाङ्गौ वायुमज्जौ बभूवतः । आत्ममांसानि जुहुनौ
पादाङ्गुष्ठापधिशितौ । ऊर्ध्वग्राहू चाभिमिषौ दीर्घकालं
उतव्रतौ । तयोस्तपःप्रभावेण दाक्षकालं प्रतापितः । धूमं
प्रसृष्टचे विष्यस्तद्भूतमिवाभवत् । ततो देवा भयं ज-
न्मु रूपं दृष्ट्वा तयोस्तपः । तपोविचाराद्यमयो देवा विभ्रानि
चक्रिरे । रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रोभिर्गोमौ पुनः पुनः ।
न च तौ चक्रुर्मर्कं व्रतस्य सुमहाव्रतौ । अथ मायां
पुनर्देवास्तथोचक्रुर्महात्मनोः । भगिन्यो मातरो भाव्या-
स्तथोवात्मजनस्तथा । प्रपात्यमाना विव्रस्ताः मूलहस्तेन
रत्नसः । भ्रष्टाभरणकेशान्ता भ्रष्टाभरणवाससः । अभि-
भाष्य ततः सर्वसौ त्वाहीति विचक्रुः । न च तौ
चक्रुर्मर्कं व्रतस्य सुमहाव्रतौ । यदा लोभं नोपयाति
मार्त्तिमन्यतरस्तयोः । ततः स्त्रियस्ता भूतस्तु सर्वमन्तरघो-
हृद । ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ । वरेण-

अन्द्यामास सर्वलोकहितः प्रभुः । ततः सुन्दोपसुन्दौ
तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ । दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्यतः
प्राञ्जली तदा । अचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सङ्गितौ
तदा । आधयोस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामहः । मा-
याविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ । उभावप्यमरौ
स्याव प्रसन्नौ यदि नौ प्रभुः । ब्रह्मोवाच । अतः समरत्वं
युवयोः सर्वसुक्तं भविष्यति । अन्यदृष्ट्वा तं स्त्रियोऽपि विधान-
ममरैः समम् । प्रभविष्याव इति यत्कहृदयुद्यतं तपः ।
युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं पिधीयते । त्रैलोक्यविजया-
र्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः । हेतुनानेन दैत्येन्द्री न वां
कामं करोम्यहम् । सुन्दोपसुन्दावूचतः । त्रिषु लो-
केषु यद्भूतं किञ्चित् स्यावरजङ्गमम् । सर्वान्मो भयं न
स्यादतेऽन्योन्यं पितामह ! । पितामह उवाच । यत्प्रा-
र्थितं यद्योक्तञ्च काममेतं ददानि वाम् । स्त्रियोविधान-
मेतच्च यथावद्व्यां भविष्यति । नारद उवाच । ततः पि-
तामहो दत्त्वा वरमेतसदा तयोः । निर्वर्त्य तपस्तप्तौ च
ब्रह्मलोकं जगाम ह । लब्ध्वा परास्मि दैत्येन्द्रावपि तौ भ्रात-
रावुभौ । अवध्यौ सर्वलोकस्य स्तमेव भवनं गतौ २११० अ०
“तावन्तरोक्षमुपगृह्य दैत्यौ कामगमावुभौ । देवानामेव
भवनं जगमत्युद्गुह्यमर्दौ । तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानञ्च
तत् प्रभोः । हित्वा लिपिपटं जन्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः ।
ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यत्नरजोगणांस्तथा । स्वेचराग्यपि
भूतानि जन्मतुस्तौ ब्रह्मविक्रमौ । अनर्भूमिगतान् नागान्
जित्वा तौ च महारथौ । ससृष्ट्वा सिनीः सर्वां स्त्रेष्ण-
जातीर्विजिग्यतः । ततः सर्वां मह्यं जेतुमारब्ध्वावुप-
यासन् । सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतः ।
राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकर्मैर्द्विजातयः । तेजो बलञ्च
देवानां वर्द्धयन्ति त्रियं तथा । तेषामेव प्रवृत्तानां सर्वे-
षामसुरद्विषाम् । सम्भूय सर्वैरेक्षाभिः कार्यैः सर्वात्मना
बधः । एवं सर्वान् समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः ।
क्रूरां मतिं समाख्याय जन्मतः सर्गोत्तमो । यशैर्यज-
न्ति ये केचित्प्राजयन्ति च ये द्विजाः । तान् सर्वान् प्र-
सभं हत्वा बलिनौ जन्मतुस्ततः । आश्रमेऽग्निहोत्राणि
सुनीनां भावितात्मनाम् । गृहीत्वा प्रलिपन्त्यसु विश्वं
सैनिकास्तयोः । तपोधनैश्च ये क्रुद्धैः शापा उक्ता महा-
त्मभिः । नाक्रामन्त तयोस्तोऽपि वरदाननिराकृताः ।
नाक्रामन्त यदा शापा वाचा सुक्ताः शिलास्त्रि । निव-
मान् सम्परित्यज्य व्यद्वन्त द्विजातयः । पृथिव्यां ये

तपःसिद्धा दान्ताः यमपरायणाः । तयोर्मयाद्भुतसो
 वनतेयादिवोरगाः । सधितैराश्रमैर्मन्त्रैर्विकीर्णकलसचक्रैः ।
 मन्त्रमासीत् जगत् सर्वं कालेनेव कृतं तदा । ततो राजव-
 द्दृष्टद्विर्द्धिभिर्व मङ्गासुरो । उभौ विनिययं कृत्वा
 विगृह्णन्ते बधैर्षिणौ । प्रभिवक्त्रटौ सत्तौ भूत्वा कुञ्जर-
 रूपिणौ । संलीनमपि दुर्गेषु निन्यतुर्मसादनम् । सिंहौ
 भूत्वा पुनर्व्याघ्रौ पुनश्चानर्हितावभौ । तैस्तेरुपायैस्तौ
 क्रूरादृष्टौ तदा निजघ्नतः । निवृत्तयत्तस्त्राध्याया प्रनट-
 न्दपतिद्विजा । उत्सन्नोत्सवयत्ता च बभूव वसुधा तदा ।
 हाहाभूता भयार्ता च निवृत्तविपण्यापणा । निवृत्तदेव-
 कार्या च पुगवोद्वाहविवर्जिता । निवृत्तकपिगोरक्षा
 विवृत्तनगराश्रमा । अस्त्रिकङ्कालसङ्कीर्णौ भूर्भूवोपदर्शना ।
 निवृत्तपितृकार्येषु निर्वपटकारमण्डलम् । जगत् प्रति-
 भयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा । चन्द्रादित्यौ यज्ञास्तारा
 नक्षत्राणि दिवौकसः । जम्बुविषादं तत् कर्म दृष्ट्वा सुन्दो-
 पसुन्द्योः । एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा ।
 निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिव्रततः ॥ २१ ॥ अ० । तत
 स्तिलोत्तमासुष्टिमुपवर्त्य तस्मात्सुष्टिसोपवानं तयोस्तदा-
 सक्तत्वमुक्त्वा तत्त्वान्योन्ययुद्धेनान्योन्यबधः ॥ २१ ॥ अ० उक्तः
 यथा “ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्त्यती । वेश-
 मालिप्रभाधाय रक्तेनैकेन पांसवा । नदीतीरेषु जातान् सा
 कर्णिकारान् प्रचिन्त्यती । यनैर्जगाम तं देवं यत्नात्
 तौ मङ्गासुरौ । तौ तु प्रीत्या परं पानं मदरक्तान्तिलो-
 चनौ । दृष्ट्वा तां वरारोहं व्यथितौ सम्बभूवतः । तावु-
 त्वायासनं हित्वा जम्बुतटं सा स्थिता । उभौ च
 कामसम्पत्तापभौ प्राययतश्च ताम् । दक्षिणे तां करो सुभू-
 सुन्दो जगूह पाणिना । उपसुन्दोऽपि जघ्राह वामे
 पाणौ तिलोत्तमाम् । वरप्रदानमत्तौ तातोरसेन बलेन
 च । धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च । सर्वैरेतैर्मदै-
 र्मत्तावन्योन्यं भ्रुवुटीकृतौ । मदकामसमाविष्टौ परस्पर-
 मयोचतः । मम भार्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
 मम भार्या तव धरूपसुन्दोऽभ्यभाषत । नैषा तव ममै-
 मेति ततस्तौ मन्थुराविशत् । तस्या रूपेण स'मत्तौ विग-
 तक्षेहृणीहृदौ । तस्या ह्येगोर्गदेभीमे संसृष्टीतासुभौ तदा ।
 प्रसृष्टा च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ । अहंपूर्व-
 सहपूर्वमित्यन्योन्यं निजघ्नतः । तौ मदमिहृतौ भीमौ
 मेततुर्धरयोतले । रुधिरेषापिक्ताङ्गौ हाविवाकौ नभ-
 श्चतौ । सुन्दोपसुन्द्यायः ।

उपसूर्यक न० उपगतं सूर्यं चन्द्रं वा संज्ञायाम् कर्तुं । चन्द्रा-
 कंसमीमे मण्डलाकारे परिधौ ।
 उपसृष्ट न० उप+सृज्+ङ् । १ मेषने । २ व्याकरणोक्ते प्राद्यु-
 पसर्गशुक्ते, “ऋधृङ्ङोरुपसृष्टयोः” पा० । ३ विवृष्टे
 ४ उपद्रुते च लि० । ५ पङ्केपरक्ते चन्द्रेऽर्के पु० “नेष्टेतोद्य-
 नमादित्यं नास्तं यानं कटावन । नोपसृष्टं न वारिस्थं
 न मध्यं नभसोगतम्” मनुः ६ कासुके “उपसृष्टा इव
 चुहाधित्तभवना” काद० । ७ व्याप्ते च रोगोपसृष्टत-
 तदुपसृष्टिं मुमुक्षुः” रघुः । [करणे ।
 उपसेक पु० उप+सिच-भावे घञ् । जलादिसेवनेन सृष्ट
 उपसेचन लि० उप+सिच-ल्य् । उपसेककर्त्तरि “त्ययः
 कोयास उपसेचनासः” ऋ० १०, १०१, ४. ङच् । उपसेक
 तत्ताये लि० “लोकैश्च उपसेक्तारमवकाशै” यजु० ३०,
 १२, स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् । १२ उपसेके न० दुहन्त्यू-
 धरूपसेचनाय कम्” ऋ० १०, ७६, ७, “पर्यङ्गणाद्योप-
 सेचनात् कृत्वा” कात्या० ८, ५, २६, भा० कर्त्तरि ल्युट् ।
 १३ उपसेवके लि० स्त्रियां ङीप् “वेति त्वामुपसेवनी”
 ऋ० १०, २१, २, उपसेवनी उपरिस्तरणशीला आहुतिः
 भा० । करणे ल्युट् । १४ तत्ताधने
 उपसेवक लि० उप+सेव-ल्युट् । उपभोगादिना सेवनासक्ते
 १५ भोगप्रसक्ते । “अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः”
 याज्ञ० १३ उपसेव सेवके च ।
 उपसेवन न० उप+सेव-भावे ल्युट् । १६ उपभोगप्रसक्ते ।
 “नहीदयमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरु-
 षश्चेह परदारोपसेवनम्” मनुः २४ मीपस्थित्या सेवने च ।
 “निरताहं सदा सखे । भर्तृणां सुपसेवने” भा० व० २१२
 अ० १३ तत्कर्त्तरि णि अयनासक्तौ “अजोऽस्माध्ययनाया-
 सविरुद्धादोपसेवनात्” “एवंविधानां द्रव्याणामन्येषाञ्चो-
 पसेवनात्” सुश्रु० । भावे अ उपसेवा । तत्वाद्यर्थे स्त्री ।
 “गोभिरुचैश्च यानैश्च ज्ञाया राजोपसेवया” “परदारोपसेवा
 च शरीरं विविधं कृतम्” “विषयोपसेवा याज्ञकम्” मनुः ।
 उपसेविन् लि० उप+सेव-णिनि । उपसेवके “अभिरा-
 दनशेखरं नित्यं दृष्टोपसेविनः । तेषां सततमत्तानां
 विषयान्मुपसेविनाम्” मनुः । “ये हितं वाक्यसत्सृज्य
 विपरीतोपसेविनः” पञ्चत० । “चूडाका पुलिनयनान्त-
 रोपसेवी” सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।
 उपसीम पु० उपगतः सोमम् अद्या० स० । सोमोपगते
 सोमयाजिनि । अल तत्पुरुषत्वात् इङ् चत्वादनोदा-

सता । उपगतः सोमोऽनेन प्रा० व० । तत्रार्थे सामीप्ये
अवयवौ । ३ सोमसामीप्ये अव्य० एतयोर्नानोदात्ततेति भेदः
उपस्तर उ० उप+तृ-भावे ल्युट् हिंसने सुट् । हिंसने उप-
स्तरति उप+तृ-अच् भूषणे समवाये प्रतियत्ने
विकारे अध्याहारे च सुट् । २ भूषणे कटका गडगादौ
२ भूषादिते संज्ञते । ४ व्यञ्जनसंस्कारकपिष्टधन्याकादि-
द्रव्ये (वाटना) । गृहसंस्कारके पस्यमाज्ज्यादौ ।
६ विकृते अध्याहारेण उक्तके च "पञ्च नूना गृहस्यस्य
चूला पेयस्युपस्तरः" । "वक्तो भवति हृत्वाग्निं पृह-
कारी क्षुपस्तरम्" मनुः ।

उपस्तरण न० उप+तृ-भावे ल्युट् हिंसने सुट् । हिंसने ।
उप+तृ-भावे ल्युट् उपस्तरण्यदोक्तभूषणादौ सुट् ।
२ भूषणे २ संज्ञते ४ सतोयुषान्तराधानरूपसंस्कारे ५ विकारे
दैवाध्याहारे च । उभाभ्यां करणे ल्युट् । उक्ततत्तदर्थेषु
सुट् । ७ हिंसासाधने ८ भूषणादिसाधने कटकादौ च न० ।
उपस्तर उ० उप+तृ-भावे ल्युट् उपस्तरण्यदोक्त भूषणादौ
सुट् । १ भूषणे २ संज्ञते ३ प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४ विकारे
५ अध्याहारे च । "साकाङ्क्षमुपस्तरं" विष्णुगति निरा-
कुलम्" किरा० ।

उपस्कोर्णं लि० उप+तृ-क्त हिंसने सुट् । हिंसने
उपस्कृत लि० उप+तृ-क्त उपस्कारण्यदोक्तभूषणादौ सुट् ।
१ भूषिते २ संज्ञते ३ संज्ञते ४ विकृते ५ अध्याहारे च ।
भावे क्तिन् उक्तार्थेषु सुट् । उपस्कृति उपस्कारण्यदोक्त
स्त्री । उप+तृ-भावे क्तिन् हिंसने सुट् । उपस्कृति
हिंसने स्त्री ।

उप(ष्ट)स्तम्भ उ० उप+स्तम्भ वच् । पतनप्रतिरोधने अवलम्बने
'भूषिकक्षोपस्त(ष्ट)म्भे केनापि कारणेनात्र भवितव्यम्"
हितो० । नि० वत्वम् । उपस्तम्भ उपस्तम्भगर्जाय २ आ-
लम्बने स्थितो गृहकारे च "स्थानात् वीजादवस्तम्भात्
प्रसन्दात् निधनादपि" पात० भा० गाथा । भावे
ल्युट् । उपस्तम्भन तत्रैवाच्ये न० । करणे ल्युट् ।
तत्साधने शकटाप्याधारकाष्ठे च "वरुणस्रोतस्तम्भन-
मीयुपस्तम्भनेनोपस्तम्भाति" शत० ब्रा० १, २, ४, २५,
"उपस्तयते प्रतिष्ठयते इत्युपस्तम्भनं शकटाप्याधार-
काष्ठम्" भा० "देवानामित्युपस्तम्भनस्य पञ्चादोषाम्"
कात्या० २, २, १४, "शकटस्य काष्ठमोषा तदप्यस्य मूर्ति-
स्यार्थो मा मूर्दिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुप-
स्तम्भनम्" वेददी० । ततो लृप् । उपस्त(ष्ट)स्तम्भ

वा नि० वत्वम् । उपस्त(ष्ट)स्तम्भकर्तरि आधिक्याधायके लि० ।

उपस्तरण न० उप+स्तृ-ल्युट् । आस्तरणे (विधान) २ भूमेः
समीकरणे च । "पुनर्नवीकृत्य लेपनोपस्तरणैः आ० गृ० २,
१, आधारे ल्युट् । आस्तरणाधारे "अष्टतोपस्तरणमसि"
भोजनस्यादौ जलपानमन्तः "अथाचमनीयमावाभति
अष्टतोपस्तरणमसीति" आ० गृ० १, २४, ११, । "स्तरण-
माच्छादनम् उपस्तरणं भूमेः समीकरणम्" ना० वृत्तिः
उपस्ति उ० उप+स्तृ-इत् नि० । वृत्ते । "उपस्तरस्तु सोऽ-
श्नाकम्" यजु० १२, १०१, "उपास्त्रायन्ति उपकारायोपद्रव
निराकरणाय च समापे संज्ञतास्तिवनीत्युपस्तयः वृत्ताः
वेददी० ।

उपस्तिर् लि० उप+स्तृ-कर्मणि क्तिप् । आलीख्यमाणे
आस्तरणीये । "अभि शुक्रमुपस्तिरम्" अ० ८, ६२, २८,
उपस्तुत लि० उप+स्तृ-क्त । समीपस्तुते अवयवोन्मेषत्वेन स्तुते
"बोदश्रुत उपस्तुतविदवाक्" अ० ७, २७, २, "त्वं त्वम-
हयं वा उपस्तुतं पूर्वोभिरिन्द्रः" अ० १०, ८६, ५ ।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तृ-क्तिन् । समीपस्तवे अवयवोन्मेष-
तिवाक्ये "कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य" अ० १, १४८, २,

उपस्तुत्य लि० उप+स्तृ-क्यप् । समीपे स्तवनीये । "उपस्तुत्यं
महिजातं ते अर्चन्" अ० १, १६२, १,

उपस्थ उ० न० अर्च्यार्चि । उप+स्था-क्त । स्त्रीपुंसयोरि-
न्द्रियविशेषे तत्र पुमिन्द्रिये "स्नानमौनोपवासिज्वासाध्या-
मोपस्थनिपज्ञाः" वाच० । स्त्रीन्द्रिये "दक्षिणेन पाणिना
उपस्थमभिस्तृयेत् विष्णुर्योनिं कल्पयतेत्येतयज्ञा" गोभि० ।

"वितितन्तां सातुरस्या उपस्थानानारूपाः पश्यो जाय-
मानाः" अथ० १४, २, २५ । "मुखदम्नं ब्राह्मणस्रो-
पस्थदम्नं स्त्रियाः" शत० १२, २, ११ । उभयेन्द्रिये "हस्तौ
पायुरपस्थश्च वाक् पादौ चेति पञ्च वै । कर्मन्द्रियाणि जा-
नीयात्" वाच० । "उपस्थसदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च
पञ्चकम्" मनुः "सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकाग्रनम्"
शत० ब्रा० १४, ५, ४, ११ । उपस्थश्च न तयोश्चिह्नस्थान-

मात्रं किन्तु तत्स्थानावधितः प्रजापतिदेवतानियमित-
शक्तिक आनन्दनव्यापारकारकः कर्मोन्द्रियभेदः । तत्र "ब्रह्मे-
न्द्रोपेन्द्रमिलकाः" इति या० ति० तस्य कश्चिदप्यप्रजा-
पतिदेवताकत्वमुक्तम् शत० ब्रा० उक्तपाक्ये आनन्दन
व्यापारसाधनत्वमुक्तम् तस्यैवापाटवे ल्युट् । इन्द्रियाणां
भौतिकत्वमते तस्य पृथिवीरजोगुणोपदानकता आह्वारिक-
त्वमते गन्धरसालसङ्गिताह्वारोपदानकता । स च स्रज्ज्वा

लिङ्गदेहान्तर्गत इति वेदान्तिनः सांख्यायाहुः । तेन जीवति
चेतना० उच्यते । औपस्थिक जारकस्योपजाविनि जारभेदे
यु० । वेश्यायां स्त्री । उत्सङ्गे प्रोङ्गे शब्दनाशे “आत्म-
न्नुपस्थेन एकस्य लोम” यजु० १८, ८२ । “वरीयस्योभा
पृथग्वी पितृवोरुपस्था” ऋ० १, १२४, ५ । “उपस्था उपस्थे
उत्सङ्गेऽन्तरालदेशे वा” भा० “तस्याः कुमारतपस्य व्या-
दधुः” गोभि० “उपस्थे उत्सङ्गे” सं०त० “भूम्या
उपस्थेऽपवज्जवन्तात्” ऋ० २, १४, ७ । “रवोपस्थ उपा-
विशत्” गीता । उप+स्था वजर्थे भावे क । सर्वाङ्गुलीभिः
भूमिमाश्रित्य ४ स्थितौ “समस्तजङ्गोरुररतिभ्यां जातभ्यां
चोपस्थं कृत्वा” आश्व० श्रौ० ६, ५, ५ । “उपस्थं कृत्वा
भूमिमाश्रित्येत्यर्थः पादाङ्गुलीभिश्च भूमिमाश्रित्यैवसुप-
विशेत्” नारा० व० । “प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा”
आश्व० श्रौ० २, २, २ । उप+तिष्ठति स्था- क । “उप-
स्थकृतस्तेवाश्विनं यंसेत्” आ० श्रौ० ६, ५, ५ । ५ समोप-
स्थिते लि० ।

उपस्यपत्र उ० उपस्यं स्त्रीविज्ञमिव पत्रमस्य । अथर्वे एषे
तत्पत्रस्य तदाकरत्वात्तथात्वम् अतएव नैष० दमयन्त्यास्त-
दङ्गास्ते । अथर्वस्य चत्तपत्र नामता कारणमुत्प्रेक्षितम् ।
“अङ्गेन केनापि विजितमस्यागतेष्वते किं ? चत्तपत्र-
पत्रम् । नो चेद्द्विगेषादितरच्छेदभ्यास्तस्यास्तु कस्यस्तु कृतो
भयेन” उपस्यदत्तादयोऽप्यत्र । उपस्यमगच्छे स्त्रीलक्षण-
श्च तदङ्गस्य अथर्वदत्तारतोक्ता ।

उपस्थात् वि० उप+स्था-लच् । उपसासके, उपपनते, च श्वयो-
क्तवाचे उपगते “अन्यवादी क्रियाद्वयी नोपस्थाता
निरुत्तरः । आकृतप्रपलाया च हीनः पञ्चविधः स्रुतः”
मिता० स्रुतिः । १४४ विगमेदे पु० ।

उपस्थान न० उप+स्था+स्थ्। १ उपेत्य स्थितौ, २ अतुष-
त्वान्ने अकारणे "तत्त्वस्मैतेरुपस्थानात् मनोयोगात् परिष्का-
यात्। कर्मणां सन्निकर्षाच्च सतां योगः प्रवर्त्तते" वाङ्म०।
"कस्माद्विहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते। शब्दात्तु तदुप-
स्थानसुपादेये गुणो भवेत्" भट्टका०। २ उपसेवने
उपासने "सूर्योपस्थाने विनियोगः" सन्ध्याप्रयोगः "हृषीं
योपस्थानम्" कात्या० ४, १२, २०, ३ उपसर्गणे। "तस्योक्त-
सुपस्थानम्" आश्व० श्रौ० ५, १२, २, "उपस्थानं प्रसर्गणम्"
नारा० ड०। ५ स्थानतीकरणाद्योपगतौ "सुरद्विषयैव जगच्च
सर्वसुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात्" भा० श्रौ० ७६।
इसमीपस्थाने "कुशान् यथांशानोपस्थानेषु प्रोचते"

पार० सू० । उपस्थोद्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । उप-
सनाधारे ष्टहादौ । “पार्थिवैर्लुभिः कोर्णनपस्थानं
दिदलुभिः” भा० सू० ४७ अ० “उपस्थानस्यैर्भद्रैर्वृक्ष-
भीभिश्च शोभितम्” भा० आ० १२८ अ० । अनुसन्धानञ्च
स्मरणम् तस्य च वित्तेऽनुभवाद्भित्तमङ्कारेणोपस्थित-
त्वात् तथात्वम् ।

उपस्थानीय वि० उप+स्था-“भञ्जेत्यादि” पा० नि० कर्त्तरि
ल्यनीयर् । १ उपपासके । कर्मणि ल्यनीयर् । २ उपपासे । वि०

उपस्थापक लि० उप+स्था-णिच्+खुल् । १। स्मारके अनुभव
जन्यसंस्कारेण चित्तेऽनुसन्धानसम्पादके । उपस्थितौ
च समानविषयत्वं तन्त्रम् यद्विषयकोऽनुभवस्तद्विषयकः
संस्कारस्तद्विषयिकैव कृतिरिति कार्यकारणभावः स च
समवायेनैव, तेनान्यानुभवसंस्काराभ्यां नान्यस्य स्मारणम् ।
तत्र च सादृश्यादिज्ञानादि सङ्गकारि कारणम् तत्सम-
वहितसंस्कारस्यैव कृतौ हेतुत्वात् । उपेक्षात्मकज्ञानेन च
संस्कारो न जन्यते । संस्कारस्य चरमफलनाशः तेन
कृतिधारायां न संस्कारान्तरकल्पनमिति वेदा०प० ।
कचिच्च दीर्घकालरोगादिना जन्मान्तरेण वा तद्वाशः ।
जन्मान्तरन्तु कर्मविशेषाभावसङ्कृतमेव तद्वाशकम् तेन
“जातिं स्मरति पौर्विकीम्” इत्यादिमन्वाद्युक्तकर्मविशेष-
सत्पे न तद्वाशः । उपस्थापकञ्च यथा पदज्ञानं पदार्थस्य
‘हस्तिज्ञानं’ हस्तिपक्ष्येत्यादि एकसंस्वान्विज्ञानस्यापर-
संस्वान्विस्मारकत्वनिवृत्त्यात् पदपदार्थयोश्च शक्तिसम्बन्धेन
सम्बन्धितेति तथात्वम् ।

भावे स्थि० । उपस्थापन-उपस्थिति साधन व्यापारे उद्बो-
धकसमवधाने तत्सङ्गकारे । उपस्थापनं प्रयोजनमस्य प्र-
प्रवचना ॥ । उपस्थापनीय उपस्थापनसाधने उद्बोधकादौ
वि० उप+स्थापि-कर्माणि खनीयर । आर्थे वि० ।

उपस्थावरा स्त्री उप+स्था-वा० कर्मणि परच् । उपस्थेनीमे
 सुसुप्तेधवज्राङ्गे देवताभेदे “सरोभ्यो धैवरसुपस्थावराभ्यो-
 दाशम्” यजु० २०, १६,

उपस्थित लि० उप+स्था-क्त । १ समीपस्थिते, २ समीपागते
 “तदनुपस्थितमग्निहोत्रं तस्मानुपस्थितिमन्वनुपस्थिता
 इमाः प्रजाः प्रजायन्तेऽनुपास्थितो ह वै श्रिया
 प्रजाया प्रजायते” गत० ब्रा० २, २, १, १२, “उपस्थिते-
 यं कल्याणो” रघुः । ह्यवङ्गधीनमादाय घोषहृद्वा-
 नुपस्थितान्” भट्टिः । २ माप्ते, उपस्थितपरित्यागे
 प्रमाणाभावात्” न्यायवाक्यम् ‘अनुपस्थितकल्याणः’

न्याया” इति भीमां० ४वेदाग्रमुक्ते अनाथे च । “अ-
ग्रमुत्तुपस्थिते” पा० । “उपस्थितोऽनार्थः” सि० कौ०
“उत्तुपस्थिते” स्तारेण चित्ते उपगते पश्यते “तौ जी गुरु-
णोयमुपस्थिता” ए०र० उक्ते दशाक्षरपादके ईकन्दोभेदे
स्त्री “उपस्थितमिदं जसौतसौ यदि गुरु स्थातु” इति उ०
र० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके ईकन्दोभेदे न० । ८सेविते
त्रि० । भावे क्त सेवने ६ उपस्थाने न० । तेन जीवति
वेतना० ठक् । औपस्थितिक सेवनोपजीविनि त्रि०

उपस्थिति स्त्री उप+स्था+क्तिन् । १ उपसेवने २ उपगतौ
३ स्मृतौ च “आमन्त्रितव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः
सा० द० आमन्त्रितव्य उपसर्गव्यदे च उदा० ।

उपस्थू ग्ल अय्य+स्थूणायां तत्समीपं वा अय्ययी० । १ स्थूणा-
यामित्यर्थे २ तत्समीपे च तत्र भयः परितुष्टा० अ । औप-
स्थूय तद्भावे त्रि० । उपगता स्थूणास् अत्वा० स० । ३ स्मृ-
ह्मोपगते त्रि० ततो भवार्थे अण्, न आ इति भेदः
उपस्थेय त्रि० उप+स्था+सोर्गत्वात् कर्मणि यत् । उपस्थेये
‘वात्समं स्तुतोपस्थेयं चेत्’ कात्या० १७, १, २, “यदीदृशं
रजं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः” रामा० ।

उपस्तेह पु० उप+स्तिह-घञ् । क्लिप्तस्य नैकसमन्वयेन
क्तेदे “मूलयुक्त उपस्तेहात् प्रविश्य कुरुतेऽङ्गरीम्” ।
‘सास्य मातुराहाशरमरीर्यभविष्यन्ति तेनोपस्तेहेनास्या
भित्तिर्भवति” । “सर्वगरीराययवातुसारिणीनां रसव-
हानां तिर्यग्नतानां धमनीनामुपस्तेहो जीवयति” सुश्रु० ।

उपस्पर्श पु० उप+स्पर्श-घञ् । १ स्पर्शे, २ स्पर्शने च । उपस्पर्-
शने इन्द्रियाण्यत्र आधारे घञ् । विधिना जलपान-
पूर्वके मुखदिस्पर्शयुक्ते ३ वैधाचमने तत्र हि “लिः प्राश्या-
पोदिरुक्लृप्त् सस्तेमतामुपस्पृशेत् । आस्यनासासि कर्णां च
नाभिवलः शिरोऽसकान्” जन्तो० आस्यनासिकादिस्पर्शो
विहित इति तस्य तत्वात् । ‘तथेत्तुपस्पृश्य पयः पवि-
त्रम्” रघौ आचमनार्थे उपात्तस्य भूतेः प्रयोगात् । भावे
ल्युट् । उपस्पर्शनम् तत्कार्थं न० “अघात उपस्पर्श-
नम्” कात्या० ५, १०, २०

उपस्त्रवण न० उप+स्त्रु-भावे ल्युट् । सत्यक्तरणे उपरतं
स्त्रवणम् प्रा० स० । १ विरतस्त्रवणे क्षरणनिष्ठसौ “पत्युद-
क्या दोषारूपाणि निधाय सिकतास्त्रासीतोपस्त्रवणात्”
का० २५, ११, १२, “ज्योतिषोमादौ दीक्षितस्य पत्नी रज-
स्त्रा दोषारूपाणि शङ्खादीनि निधाय सिकतामु आ-
सीत आ रक्तस्त्राविरमणात्” कर्कः ।

उपस्त्रव न० उपगतमुत्पत्तिकाले एव प्राप्तं स्त्रवणं यत् । स्त्रवा-
सदीभूतमूत्रादिभ्य उतपन्नस्य आदिद्वये । लोकाव्यवहारः ।
अन्यस्य द्रव्यस्य प्रतिपञ्चार्जनाधीनं स्त्रवणं न तु उत्पत्ति-
कालात्, अस्य तु तत्काले एव स्त्रवणवेष तथात्वम् ।

उपस्त्रावत् पु० सत्वाजितो नृपस्य पुत्रभेदे । ‘सत्वाजितो-
दय त्वाप्तुं भावांस्तासां गतं सुताः । स्त्रातिमन्त-
स्त्रयस्तेषां भङ्गकारस्य पूर्वजः । शोरोवातपतिश्चैव उ-
पस्त्रावांस्तथैव च’ हरिवं० २६ अ०

उपस्तेद पु० उप+स्तेद-करणे घञ् । १ वज्रादिसमीपस्था-
नात् ज्ञाते जघ्नाणि ‘तयोरगुहानि निदधः प्रहृष्टाः परि-
चारिकाः । सोपस्तेदेप भागडे प पञ्च वर्षं गतानि च’ भा०
आ० १६ अ० “सोपस्तेदेप जघ्नायुः तत्र शङ्खान्जलम्
प्राणां प्राप्तिं चनोभवतीति” नो० क० “अस्त्रावमध्यादिपुत्र्य
बीजं यत्नेन गोप्यताम् । सोपस्तेदेप पालेप हतपूर्णेपु
भागयः” भा० व० १० ६ अ० । भावे घञ् । २ उपतापे

उपहत त्रि० उप+हन-क्त् । १ तिरस्कृते ‘करोत्यवशोपहनं पु-
त्रगजनम्’ किरा० । “उपहतं तिरस्कृतम्” मल्लि० । २ दू-
षिते “क्षिमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः” कुमा० ‘आगया
उपहता दूषिता” मल्लि० । ३ विनाशिते ४ उत्पत्तायस्ते
अशुद्धव्यसंयोगेन पृथग्भवे च “शारीरैर्मलैः सुरभिर्म-
द्यैर्वा यदुपहतं तदवन्नोपहतम्” विष्णुः । ६ अभिमृते
“शम्भुमुपहृदयः सङ्घा” किरा० ।

उपहति स्त्री उप+हन-क्तिन् । १ उपघाते । २ कार्यासामर्थ्य
प्रयोजकापाठवे ३ प्रतिहनने च ।

उपहृत् त्रि० उप+हृ-क्त् । उपहृत्तरि “मृगं न भीममु-
पहृत्मुपमृ” अ० २, २९, ११,

उपहृन्तृ त्रि० उप+हृ-हृक् स्त्रियां ङीप् । उपघातके
(कटुकः) “स्तन्यशुक्रमेदसासुपहृन्ता चेति” सुश्रु० ।

उपहृरण न० उप+हृ-ल्युट् । १ परिवेषणे २ उपायनदाने च
उपहृत् त्रि० उप+हृ-हृक् स्त्रियां ङीप् । प रनेषण-
कर्त्तरि “अनुमन्ता विधायिता नियन्ता प्रत्यविवक्षी ।
संस्कार्ता चोपहृत्ता च खादकचेति घातकाः” मनुः ।
३ उपायनदातरि च ।

उपहृव पु० उप+हृ-अप् संप्र० घुणः । आह्वाने, ‘वीना-
मुपहरं दद्या तेऽन्योन्योपहृवाः सुहृदम्” मल्लि० । “अ-
ध्वयुर्होतयुपहृव” काङ्क्षते” आ० श्रौ० ५, ७, ४, ‘प्रति-
वृत्तोपहृवमिहाऽवेचेत” ई० १२, १,

उपहृव्य पु० उपहृवतेऽत्र उप+हृ-वा० आधारे यत् । सप्र-

दगस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये क्रतुभेदे । ते च क्रतवः
कात्या० २२, दर्शिताः यथा । “सप्रदयाः पञ्च” ६,
“वक्ष्यमाणाः पञ्च क्रतवः सप्रदगस्तोमका भवन्तीत्यर्थः”
कर्कः । “उपह्वयोऽनिरुक्तो यामकामस्य” ७ “उपह्वय
इति विशेषसंज्ञा स यामकामस्य भवति अनिरुक्तश्च”
कर्कः । “अनृतेनाभिगच्छमानस्य” ८ “अनृतेनाभिगच्छ
मानस्याप्युपह्वयो भवति” कर्कः “श्लाघोऽन्धो दक्षिणा तं
ब्रह्मणे ददाति” ९, इत्युपक्रम्यामे चत्वारस्तत्र दर्शिताः ।

उपहसित न० उप+हस-भावे क्त । उपहासे (ठाड्ठाकरा)
निन्दासूचके हासभेदे । कर्मणि क्त । २ हासेन सूचित-
निन्दे लि० ।

उपहस्त उ० उपहस्ति-भावे क्त । हस्तेन य हस्ते प्रतिपद्ये
तेन जीवति वेतना० ठञ् । औपहस्तिक तदुपजोविनि लि० ।

उपहस्ति हस्तेन उपगृह्णाति उप+हस्त-णिच् नामधातुः
उभ० सक० सेट् । उपहस्तयति ते उपा(ज)जीहस्तात् त ।

उपहस्तिका स्त्री उपगता हस्तम् अत्वा० स० संज्ञायां कन्
अत इत्त्वम् । (वेट्, या) वस्त्रादिनिर्मिते ताम्बूलाद्याधार
पात्रभेदे । “उपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितसङ्कुच
मञ्जं दत्त्वा” दण्डक० ।

उपहार उ० उप+हृ-घञ् । (भेट्) १ उपदौकने उपायने
“ततः सपर्यां सपन्थपहाराम्” “रत्नपुष्पोहारेण ज्ञायामा-
नर्ष पादयोः” रघुः कर्मणि घञ् । २ उपदौकनीये उपा-
यनद्वये “बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तन्वत्योपहारः”
मेघ० उपगतः हारम् अत्वा० स० । ३ हारसमीपस्थे तदु-
पगोभके द्वये । अथ० यो० । ४ हारसमीपे अथ० । उभयत्र
“उरोभुजाकुम्भयुगेन जृम्भितं नरोपहारेण वदस्तेन
किम्” नै० । “ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युप-
हारताम्” कुमा० । [प्रसक्तोत्पल । कुन्तलदेशे ज्ञेय० ।

उपहालक उ० हृजे प्रहृतः भा० वृष् उपगतोहालको हल-
उपहास उ० उप+हस-भावे घञ् । निन्दासूचके हासे

(ठाड्ठा) “कलमस्रोपहासस्य सद्यःप्राप्स्यसि पश्य माम्” रघुः

उपहास्य लि० उप+हस-कर्मणि क्त । उपहासेन
निन्दनीये “गमिष्यासु पाहासताम्” रघुः ।

उपहित लि० उप+धा-क्त । १ निहिते २ अर्पिते ३ समीप-
स्थापिते ४ आरोपिते च । “बलसुपहितशोभां तूर्णमावाद्-
योध्याम्” भट्टिः । “पुष्पं प्रवालपोहितं यदि स्यात्”
कुमा० । ५ उपाधिसङ्गते उपलक्षिते “अन्तःकरणो-
पहितं चैतयं जीवः अज्ञानोपचैतन्यमीश्वरः” वेदान्त० ।

उपहूत लि० उप+हृ-क्त संप्रसारणे दीर्घः । समाहूते आ-
चितादित्वाङ्गतिपूर्वकत्वेऽपि नान्नोदात्तता ।

उपहूति स्त्री उप+हृ-क्तित् संप्रसारणे दीर्घः । आह्वाने
“पटहप्रणादविहितोपहूतयः” माघः ।

उपहृत लि० उप+हृ-क्त । १ उपदौकिते उपहाररूपेण दत्ते
“उपहृतपन्थकः” सि० कौ० ।

उपहोम उ० उपगतः होमं प्रधानहोमम् अत्वा० स० ।
प्रधानयागसमीपे स्तिष्ठितः पूज्यं होतव्ये अग्निहोमादि-
दशदेवताके प्रत्येकं दद्यादुक्तिर्नै दशदक्षिणाके होमभेदे । स
च शत० ब्रा० ११, ४, १, ८, अथर्व० १७, पर्यायानेषु दर्शितः ।
“सैतानुपहोमानपश्य” इत्युपक्रम्य “अग्निरक्षाद इत्या-
दि ।” “सोमोराजेत्यादि” “वरुणः सम्पाङ्गिति” “मित्रः
क्षत्रमिति” “इन्द्रो वलमिति” “वृहस्पतिर्वाङ्मोति” ६
“सविता रात्रिमिति” “पूषा भगमिति” “सरस्वती पुष्टि-
मिति” “त्वष्टा रूपाणामिति” १० इत्येतैर्दश देवता
उक्ता “तावाएता दश देवता, हवींषि दद्यादुक्तयोदश, दश
दक्षिणाः” इति यथोक्तविशेषणतया दर्शितः ।

उपह्वर उप+हृ-आधारे घ । निर्जने रहस्योपगमाधारे “उप-
ह्वरे पुनरित्यगिजयं धनमिलम्” दण्डक० । “यत्सोपह्वरे
पिदत्” अ० ८, ६६, ६, “वरन्तसुपह्वरे नद्यः”
अ० ८, ६६, १४, “उपह्वरे अत्यन्तगुह्यस्थाने” भा० ।
२ अन्निकस्थाने “जर्मीतिरङ्गैर्जाञ्ज्याः समानीतामुपह्वरम्”
भा० व० १०, ८ अ० । ३ भूप्रदेशमात्रे च “उपह्वरे वदुपरा
अपिन्वन्” अ० १, ६२, ६, “कौटिल्यलक्षणागतिवाचिनाल
गतिमात्रं लक्ष्यते उपह्वरानि गच्छन्त्यस्मिन् घः इत्युप-
ह्वरोभूप्रदेशः” भा० । कर्मणि घ । ४ गन्तव्ये “उपह्वरेषु
यदचिध्वम्” १, ८०, २ । “उपह्वरेषु गन्तव्येषु” भा०
५ प्रान्तभागे । उपह्वरे गिरीणां संगमे च” अ० ८, ६, २, ८
“उपह्वरे प्रान्तभागे” भा० ।

उपह्वान न० उप+हृ-ल्युट् । १ आह्वाने २ मन्त्रोच्चारणे
माह्वाने च “द्यावापृथिव्योरुपह्वाने षडवत्सम्” कात्या०
१, ४, १६, “आग्नीध्रे भक्षणं षड्कारोपह्वानाभ्याम्”
१०, ६, २२,

उपांशु अथ० उप+अनृथ-ठ । १ निर्जने “परिचेतुसपांशु धार-
णाम्” रघुः । “उपांशु विजने” मल्लि० । २ अग्रकाशे
च । “जिह्वोष्ठी चालयेत् किञ्चित् देवतागतमानसः ।
निजश्रवणयन्त्रः स्यादुपांशुः स जपः स्रुतः इत्युक्तलक्षणे
३ मन्त्रादेर्जपभेदे उ० । जपोहि लिङ्गविधः नरसिंह उ० उक्तः ।

‘विधिषो जपयत्तः स्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः । त्रयाणां जपयत्तानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यतोऽपनीचस्वरतैः स एव गृह्यदर्शः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्तं जपः प्रोक्तः स वाचिकः । यन्नैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोषौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दस्वरं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । धिया यदुच्चारयेत्तस्या वर्यांश्चर्षं पदात् पदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तो मानसोजपः’ । तेन स्वरादिषु व्यक्तवर्णोच्चारणान् वाचिकः स्वर्यपहण्ययोग्यः किञ्चिच्छब्दान् उपांशुः । जिह्वोत्तमालनमन्त्रेण वर्णोच्चारणसम्भवात् मानसः’ आ० त० । हारीतः ‘यदुच्चारयेत्स्वरतैः शब्दैः स एव पदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयत्तस्तु वाचिकः । यन्नैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदीदौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यं स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरत्रयेण चर्षं पदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यासं तदुक्तं मानसं स्मृतम्’ । “तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह” मतुः “विधियज्ञाजपयत्तो विधिषोऽपि भिर्युग्मैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः” । “उपांशुदेवतां यजन्निरुक्तं वा उपांशु इति शत० ब्रा० १, ३, ५, २, उक्ते ४ अनिरुक्तमात्रे ५ मौने । ‘उपांशु वै रेतः सिध्यते’ शत० ई० २, २, २, भैषजकाले मौनविधानात् तस्योपांशुत्वम् । ई० निगूढे च “अस्य त्वेकमुपांशु जतम्” भा० आ० १, २५ । परपहण्यायोग्यतया निगूढमित्यर्थः नील० क०

उपांशुयाज ३० यज-घञ् वशाकृत्वात् प्रयाजादिवत् न कृतम् । उपांशु अमुषेवोयाजः । यज्ञभेदे तच्च शत० ब्रा० १, ३, ५, २, दर्शयित्वा “एतेन वै देवाः उपांशुयाजेन च यमसुराणामकामयन् तद्यप्युत्तर्यं वज्रेण वषट्कारेणाज्जस्त एवैव एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं हृष्यन् भ्रातृव्यसुपतस्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजते” तत्फलमुक्तम् । “उपांशुयाजमन्तरा यजति” प्रयाजादियानेतिकर्तव्यतायां नृतिः ।

उपाक ३० उप+अक-अच् । परस्परं समीपगते सङ्घिहिते “आसुज्यन्ती यजते उपाके” वजु० २६, ११, उपाके परस्परसमीपगते वेददो० । “आ भन्दमाने उपसा उपाके” ऋ० १, ४, ६, “आ भन्दमाने उपाके” १, १४२, ७, २ अन्तिमे च । ‘स्वर उपाकचक्षुस्’ ऋ० ८, ६, २५, “उपाक इत्यन्तिकनाम” भा० ।

उपाकरण ३० उप+आ+क-क्युट् । उपार्थस्य भवेत्येवं स्तोत्र

प्रैषे “नापव्याहरेदोपाकरणमुपावर्तध्वमित्येवाध्वर्यु-रुद्वाहभ्यः” शत० ब्रा० १, १, २, १२, “यदा उद्वाहः स्तोत्रं प्रारभेरन् तापदध्वर्युपहृणादनन्तरं नापव्याहरेत्” भा० “प्राग्वा च प्रवर्तितोः प्रातरनुवाकोपाकरणम्” कात्या० ६, १, १०, । “सोमे च यज्ञं यज्ञोत्थोपकरणात्” १, १, १७, उपावर्तध्वमित्येवं स्तोत्रप्रैषः उपाकरणशब्दे नीच्यते कर्कः । तथा प्रेषे हि स्तोत्रक्षारम्भणात्तस्य तथात्वम् । २ यज्ञियपशुसंस्कारविशेषे च “गोतमस्तोमः प्रथमं द्वितीयस्याज्ञं पशोरुपाकरणकालेऽनुमानोय बहिर्वेद्या-श्चावेवास्थापयेयुः” आश्व० श्रौ० १, ८, २ । “तमवस्थित-सुपाकरणाय यदक्रन्दरथे कादयभिः स्तोत्रं प्रणुवन्” ५ “पशुकल्पेन पशुं संदध्य प्रोक्ष्योपाकरणवर्जं वपास्तु-खिद्य जुहुयात्” आश्व० श्रौ० २, ४, १५, । आरम्भे च । “अथातोऽध्यायोपाकरणम्” आश्व० श्रौ० ३, ३, २, “उपाकरणमारम्भः” ना० ह० । उपाकर्म शब्दार्थे च तत्प्रकार-कालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्म ३० उप+आ+क-करणे मनिन् । येन कर्मविशेषेण वर्णान्ते पुनर्वेदः पठितमारभ्यते तादृशे, कर्मभेदे तच्च “अथातोऽध्यायोपाकरणम्” इत्युपक्रम्य आश्व० श्रौ० दर्शितम् तत्कालकर्तव्यतादि च तत्रैवोक्तः विशेषस्तु नि० सि० उक्तो यथा “तत्र बह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकाः । ‘अथातः आरण्ये मासि अवर्णयन्ते दिने । आवर्णयन् आवर्ण मासि पञ्चम्यां हस्तवर्धयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यदो-दितम् । सध्यायोपाकर्मं कुर्वीतलोपासनवज्जिना” अत्र पौर्णमासी उपसंहारन्यायेन यजुर्वेदपरिति हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकायाऽपि “तस्मासि हस्त-युक्तावां पञ्चम्यां वा तदिष्यते” इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिन इति ठ हेमाद्रिः । उपासन-वज्जिनेति ठ “कर्मद्वयमदं केचिन्नौकिकाम्नौ प्रकुर्वते” इति कारिकोक्तनौकिकाम्निना विकल्प्यते । तत्र “अध्यायै रन्वारब्धः” इति सूत्रात् सशिष्यत्वेन तदधिकारित्वात् नाचार्याग्नौ “नान्यस्याम्नामन्योजुयादिति” निषेधान्नौकिक एव । तदभावे स्मार्त्त इति निर्गमः । यद्यपि दोषिकायाम् । “वेदोपाकृतिरोपधिप्रजनने पक्षे सिते आवर्णे” इति शुक्ल-पक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकाव्येनोक्तः । वक्ष्यमाणमार्ग्य-वचनेन अन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्माद्विरोधिता सर्वान् प्रति निवृत्तिश्च । तथापि आवर्णमाससंबन्धस्य सूत्रो-क्तत्वात् जण्यपक्षेऽपि कार्यं मिति उक्ताः । तथा च आश्व०

सूत्राणि “अथातोऽध्यायोपाकरणम्” “ओषधीनां प्रादु-
भावे” “अवधेन आवणस्य पञ्चस्यां हस्तेन वा” ।
अथ अवधोस्योऽन्तो गौणः । तस्याहर्द्वयोगे
हेमादौ व्यासः । “धनिशासंयुतं कथ्याच्छ्रावणं कर्म यद्ग-
येत् । तत्कर्म सकलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् । अवधेन
तु यत् कर्म ह्युत्तराष्टसंयुतम् । संवत्सरकृतोऽध्याय-
स्तत्पञ्चादेव नश्यतीति” । प्रयोगपारिजाते गार्ग्योऽपि ।
“उदयव्यापिनी त्वेव विष्णुर्लोकं घटिकाद्वयम् । तत्कर्म
सकलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकमिति” पूर्वोदुत्तरा-
ष्टाद्वयोगे, परेद्युः अवधभावे घटिकाद्वयवन्ने वा
पञ्चस्यादौ कार्यम् । न तु पूर्वविहायां सकृदेऽपि,
अपवादाभावात् । किञ्च परेद्युः सकृद्वार्षिकं निषिद्धं
पूर्वपक्षे किं मानम् । सकृद्वार्षिकं अवधवाक्यं वेति
चेत् तर्हि ग्रीष्माद्वयपञ्चमपञ्चमभाषमिथायाम-
ध्यापानं स्यादिति सकृत्पाणिष्ठत्वम् । एतेन पर्याप्तौ
द्वयिकं व्याख्यातम् निषेधप्रवेशोभयत्र साध्यात् ।
अवधयुतदिने संक्रान्त्यादौ तु “उपाकर्म न कुर्वन्ति
क्रमात्सामर्थ्यजर्दिदः । यज्ञसंक्रान्तिवृत्तेषु हस्तव्यव-
र्तयन्” इति हेमादौ निषेधात् पञ्चम्यादयो आह्वानाः ।
अथ यज्ञसंक्रान्तिदिने येषां प्राप्तेः सर्वेषुपाकर्म न कार्यम्
इत्येको वाक्यार्थः । तेनार्थवेदिनामपि निषेधः । अ-
थवा हस्तादित्रये प्रत्येकं यज्ञसंक्रान्त्योः पञ्चाङ्गक-
ल्पनापत्तेः । सदनरत्नेऽपि “यदि स्यात् आवणं पर्व य-
ज्ञसंक्रान्तिदूषितम् । स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां आ-
वणस्य तु” इति, इतिमहार्णवे “संक्रान्तिर्पञ्चम्यां वापि
यदि पर्वणि जायते । तन्नामि हस्तशुक्लायां पञ्चम्यां वा
तद्विद्यते” । तत्रापि प्रयोगपारिजाते उद्धमनुकाला-
यनौ । “अर्द्धरात्रादधस्ताद्वेत् संक्रान्तिर्पञ्चम्यां यदा ।
उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेद दोषकृदिति” । सदनरत्ने
गार्ग्योऽपि । “यद्यर्द्धरात्रादवाक् तु यज्ञः संक्रमणव वा ।
नोपाकर्म तदा कथ्याच्छ्रावणं अवधेऽपि वा” । एतेन य-
ज्ञकाले अवधसमये एव निषेधोनाशमिति मूर्खगृह्य-
परास्ता, यज्ञविधिनां हस्तव्यवधपर्वणां प्रत्येकं नि-
षेधे तद्युक्तोपाकर्मनिषेधे च विधिदोहेये वाक्यभेदात्
पञ्चम्यां संक्रान्तौ निधाभावापत्तेः । तेनार्द्धरात्रात्
पूर्वं यज्ञसमयान्ते उपाकर्मनिषेधो न तद्योगे । यत्,
“प्रतिपक्षिचिते नैव नोत्तराष्टसंयुते । अवधे आवणं
कुर्वन्पञ्चसंक्रान्तिवर्जिते” इति प्रतिपक्षिचितनिषेधकं

वचनं तच्चिर्मूलम् । हेमादौ निगमः । “यज्ञयोगो
शुक्लं हस्ति संक्रान्तिः शिष्यपातिनी । तपोहन्त्युत्तराष्टादा
उपाकर्मणि वैष्णवे” अथ च “वेदोपाकरणे प्राप्ते क्लीरे
संस्थिते रवौ । उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिद्धयुक्तके”
इति वचनं देयान्तरविषयम् । “नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं
सिद्धयुक्तके । कर्कटे संस्थिते भानावुपाकथ्यां तु दक्षिणा”
उद्धमं वचनात् इति प्रयो० पा० उक्तम् । पराशरमाध-
वीयेऽप्येवम् । सामगानां सिद्धस्वरवाक्तेस्तद्विषयेवेदं,
उरोऽष्टाशचतुर्द्व्यंकरवदुपसंस्थित इति । न तु बहु-
चादपरम् । तेषां सूत्रे चान्द्रावधोक्तोः सौरे
पञ्चम्ययोगात् सामान्येन सौत्रविशेषस्य बाधयोगादिति
तु वयं पश्यामः । यत्सु कालादर्थे “अध्यायानामुपा-
कर्म आवणयान्तेत्तिरीयाः । बहुचाः अवधे कुर्युः
सिद्धस्योऽङ्गोभवेदादि । सकृत्पञ्चम्यां तद्वद्व्यव-
संक्रमे । अविंशार्कपौषपद्यां अवधेन व्यवस्थेति” तन्मूला-
लिखनात् सूत्रविरोधाच्च चिन्त्यम् । सूत्रे हि अव-
धेन आवणस्येति चान्द्रमास एवोक्तो न सौरः तस्य
पञ्चम्यभावात् श्रुतिलक्षणाध्यायभयपरत्वे इतिव्य-
विरोधाच्च । तेन सिद्धस्योऽङ्गोभवेदादि तदा कर्तव्येऽपि
यज्ञसंक्रमे सति अविंशार्के शुक्लपञ्चम्यां अवधे वा
बहुचाः, पौषपद्यानैत्तिरीया इति व्याख्येयम् तेषां
सौरमासाभावात् । आवधे यस्यानुष्ठमादौ बहुचपरि-
शिष्टे “अवधोपधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।
तदा भाद्रपदे मासि अवधेन तद्विद्यते इति” । “तत्रा-
ध्यातुमे तु “कुर्यादेव तद्वापि कर्मिष्यत्युच्यते” इति सूत्रात् ।
वर्षसौ भव’ वार्षिकम् । एतच्च शुक्लास्तादावपि कार्यम् ।
“उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमिति” दमनारोपणे
लिखितवचनात् “निषि नैमित्तिके जप्ते होमयज्ञ-
क्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे यज्ञवेधो न
विद्यते” इति प्रयोगपारिजाते हेमादौ च संयोज्योः ।
पर्वणि यज्ञे सति पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्तुमि-
दम् । तेन पर्वणि यज्ञेऽपि यद्यर्द्धरात्रं अवधे कार्य-
मिति हेमाद्रिः । प्रथमारम्भस्तु न भवति “युद्धमार्ग-
वयोमैदेयं वाक्ये वा वार्तिकेऽपि वा । तथाधिसासंभर्गे
मलमासादिषु द्विज ! प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृता कर्म-
विनाशकृदिति” तत्रैव कथ्योपोक्तोः । अथ प्रथमारम्भे
उद्धिआर्द्धं कुर्यादिति । नारायणवृत्तौ एतच्चाधिसासं न का-
र्यम् “उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाटकाः । मास-

उद्यौ पराः कार्यं वर्जयित्वा तु पैतृकमिति' ज्योतिःपरा-
शरोक्तेः 'उत्कर्षः कालउद्यौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि ।
अभिषेकादिहोनां न तूत्कर्षो युगादिष्विति' कात्यायनो
ल्लेखः । यत् 'उपाकर्माणि चोत्कर्षेणोत्तदिष्टं उपादित'
इति अथ्यश्रुत्वाचक्षत्सामगविषयम् तेषां सिंहाके एवो-
क्तेः । एतच्चापराह्णे कार्यम् । 'उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्कर्षः
प्रातरेव त्विति' 'अध्यायानामुपाकर्मा कुर्यात्कालेऽपराह्ण-
के । पूर्वाह्णे तु विमर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति'
हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः । वस्तुतस्तु 'भवेदुपाकृतिः पौर्णमा-
स्यां पूर्वाह्ण एव त्विति' प्रवेतोवचनात् पूर्वावाक्यं सामग
विषयम् । तेषामपराह्णे एवोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते ।
दोषिकापि । 'अथ त्वं विधिः पूर्वाह्णकालः स्मृत' इति ।
वाजुपास्तु पर्वणि कर्तुः । तच्चापस्तस्मैरौदयिकं या-
ज्ञम् । अन्यस्तु पूर्वेम् । 'पर्वण्यौदयिके कर्तुः आवाण्यनै-
त्तिरीयकाः । बह्वृचाः अथे कर्तुं पर्वण्यज्ञानिर्वाजते'
इति गर्गोक्तेः 'संप्राप्तवान् सुतीर्जज्ञा पर्वण्यौदयिके
पुनः । अतो भूतदिने तस्मिन्नेपाकरणमिष्यते' इति
कालिकापुराणात् । 'अथ चेदोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादु-
पाकृत्या । दुःखयोक्तव्यपस्ताराद्रे तस्मिन् द्विजातयः'
इति मदनरत्ने गर्गोक्तेः । अत्र सिद्धमन्त्रोपे विषेयः ।
'अवणः आवणं पर्वं सङ्गस्य गृह्यदा भवेत् । तदैवौदयिकं
कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत्' । पराशरभाष्यीनेऽपि गार्ग्यः
'आवणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि । तदैवौदयि-
की याज्ञा नान्यदौदयिकी भवेत्' । कर्मकालमाह काला-
दर्थे निगमः । 'आवण्यां प्रौढपद्यां वा प्रतिपत् पशु-
चूर्तके । विज्ञा स्याच्छ्रद्धां तलोपाकर्मात्तर्जनं भवेत्' ।
अत्र पौर्णमासी अवणकृत्तवोरुपलक्षणं तेन तावपि सङ्ग-
वस्य शो याज्ञा । 'उदये षष्ठ्यष्टीस्यर्धे अन्ते पर्वणि वाकं भे ।
कुर्यान्मभ्युपाकर्म कर्म्यजुःसामगाः क्रमात्' इति पृथ्वी-
चन्द्रः । 'विष्णुं ज्ञे षटिकाहयमिति' पूर्वोक्तविरोधात् सा-
मान्यवाक्यादौदयिकी कर्मपर्याप्ता याज्ञा न पूर्वा । स-
ङ्गवनिमित्तपूर्वविज्ञापवादाभावात् भाद्रादौ कालान्तरे
वास्तु, न तु निषिद्धम् । न हि प्रौढत्वमे निषिद्धमा-
वपहणं युक्तम् । अतएव परेद्युः सङ्गव्याप्नो पूर्व-
निषेधः । तदभावे तु नेति मूर्खव्यवस्थायपासा विधि-
वैषम्यात् साधनिषेधे तदापत्तेः । पूर्वविज्ञावचन-
सत्त्वे हि सा युज्यते । एवं अवणोऽपि ज्ञेयम् । एतच्छ्रु-
द्वाधिक्यपरं तेन यवाग्निहोतादौ सायं प्रातः काल-

वाधे सामान्यस्य जीवनावच्छिन्नकालदशादेरनुष्ठानम् ।
यथा प्रौढाश्रयफाट्यभावे यागान्तिप्रानिषिद्धावच्छिद्येष
तथात्र सङ्गवाभावेऽनिषिद्धावच्छिन्नकर्मपर्याप्नौदयिके का-
लान्तरे वातुष्ठानं न तु कदापि निषिद्धे अपवादाभावे
उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः । कात्यायनादीनान्तु दिनद्वये पूर्वाह्ण-
व्याप्नो एकदेशस्मर्ये वा पूर्ववेति हेमाद्रिः । षटिका-
हयमिति पूर्वोक्तविरोधात् तेन प्रायश्चमात्रपरमि-
दम् । यदपि 'आवणी दौर्गन्तव्यो दूर्वा चैव हतायनी ।
पूर्वविज्ञा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्वर्तेदिति' जज्ञावैवर्त्तम्
तदुक्तपक्षविषयमिति हेमाद्रिः । मदनपारिजाते-
ऽपि पूर्वविज्ञायां आवण्यां वाजसनेयानामुपाकर्मे-
त्युक्तम् मदनरत्ने ऽपि 'पर्वण्यौदयिके कर्तुः आव-
ण्यनैत्तिरीयकाः' इति बह्वृचपरिषिष्टाद्वह्वृचान् प्रति
कर्मविधानार्थं प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्मविध्ययोगात्
पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्वप्राप्ते-
स्तन्निषेधे न बह्वृचानां अवणविधानात्तैत्तिरीयकपदम्
अनुवादत्वात्तस्य च प्राप्ताधीनत्वात् प्राप्तेऽव वजुर्वेदमा-
त्रपरत्वात् सर्वयजुर्वेदपुल्लक्षणार्थम् । अवयुल्लुवादो
वा । न तु विधायकम् । तेन विशेषविधिना उपसं-
हारः स्यात् । अनुवादत्वात्तल्लेखना न दोषः । अन्यथौ
दयिकपर्वविशिष्टोपाकर्मादेशेन कर्तुंविधौ कर्तृविशिष्टे
वौदयिकपर्वविधौ पाकभेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयक
प्रदाविषयत्वा सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्व्येत्तुक्तम् ।
तत्र न तावत्परिषिष्टे बह्वृचान् प्रल्लेख विधिः । धनिष्ठा
प्रतिपद्युक्तत्वात् 'त्वाङ्गुलसमन्वितमिलादि तदुदाहृते
एव परिषिष्टे वेदान्तरधर्मविधीनां दर्शनात् । नाश्रुवादोऽ
यम् कालिकापुराणादुबह्वृचादीनामपि तदापत्तेः कु-
र्यादित्यस्य विधित्वेन तस्मैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तानुवादि-
त्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां मन्त्रे तद्विधिरस्ति येना-
नुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः । तैत्तिरीयकपद-
मात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वाद्योगेन हविरार्तिव-
दत्तवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेतिवज्जामत्या विशिष्टोद्देश्यत्वात् ।
अन्यथोत्तरार्द्धे बह्वृचपदस्याऽप्यविषयापत्त्या आवण्यस्य सर्व-
साधारण्यापत्तेः । तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक् ।
इदं च । शिष्यान्ध्यापयत आवस्येऽग्नेौ अन्ध्यापयतो-
नाधिकार इति कर्कः । आवण्यामपि अहण्यादिदुष्टायां
कातीयभिदैः प्रौढपद्यां कार्यं तैस्तु आवणपञ्चस्याम् ।
'संक्रान्तिर्माहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपा-

कृतिस्तु पञ्चस्यां कार्यावाजसनेविभिरिति" कृतिमहार्णवे
वाजसनेयिष्यहणादिति हेमाद्रिः । इदं सखल्लोक्त
कालपरत्वात् बहुचपरमपि । शाखायनैस्तु हस्ते का
र्यम् । आपस्तम्बैरावर्ण्यैव प्रौढपद्याम् । यत्तु बौधा-
यनः 'आवण्यां पौष्मास्त्राभाषाढ्यां वोपाकृत्येव' ।
तत् प्रौढपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवमर्थम् ।
तच्छाखीयविषयं वा । सामगास्तु आवण्ये हस्ते कुर्युः ।
"बहुधाः आवण्ये चैव हस्तस्य सामवेदिनं" इति निर्णया-
मृते गोभिलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः 'धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वा-
द्रव्यसमन्विताम् । आवण्यं कर्मा कुर्वीरन्वयजुःसाम-
पाठकाः' इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गर्गाऽपि
"सिंहे रवौ त पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णेऽ विधरे बहिः । छन्दोगा-
मिलिताः कुर्युस्तर्गं सखल्लन्दसाम् । शुक्लपक्षे तु हस्ते-
न उपाकर्मापराह्निकमिति" । पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे उत्सर्गः
आपराह्निकमुपाकर्माख्यव्यः । अविधरे यज्ञादिदोषर-
हिते । अन्योविशेषः पूर्वमुक्तः । प्रयोगपारिजाते गाभिलः
"उपाकर्माख्यजनं च वनस्थानामपीयते । धारणाध्ययनाङ्ग-
त्वादुत्सर्गः प्रवृत्तवारिषाम् । उत्सर्जनं च वेदाना
मुपाकरणकर्मा च । अतएव वेदजपेन फलं नाप्नोति
मानवः" । सर्वथा लोपे तु कृत्वा उपवासच "वेदोदितानां
नित्यानामिति" मनुनाऽभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गोऽपि ।

अथ प्रसङ्गादलैरीक्ष्यजनमच्यते । तच्च पौषमासे
रोहिण्यां तत्कृष्णाष्टम्यां वा कार्यम् । "पौषमासस्य रो-
हिण्यामष्टम्यामथापि वा । जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्स-
र्गं विधिवद्भिरिति" याज्ञ० उक्तेः । आवाण्यां प्रौढ-
पद्यां चोपाकृतौ क्रमेण पौषशुक्लप्रतिपदि, माघशुक्लप्रति-
पदि च कार्यम् "अङ्गपञ्चमासानधीयीतेति" तेनैवोक्तेः ।
यत्तु हारीतः "अर्धपञ्चमान्मासानधीत्योर्ध्वं मृतसृजेत्
पञ्चार्धपठान्तेति" । तदापाङ्गुपाकर्माविषयम् । बौधाय
नास्तु पौष्यां माघ्यां वा कुर्युः । "पौष्यां माघ्यां वोत्-
सृजेदिति" तत्सूत्रात् । तैत्तिरीयैस्तु तैष्यां कार्यं "तैष्यां
पौष्मास्यां रोहिण्यां वा विरमेदिति" तत्सूत्रात् ।
बहुचैस्तु माघ्यां कार्यम् "अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां
पौष्मास्यां विधीयते" इति कारिकोक्तेः । कातोयास्तु
भ्राद्रपदे कुर्युः । "उत्सर्गश्चेत्तदा तिष्यतिष्यां प्रौढपदेऽपि-
वेति" कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु सिंहार्क्षे पुष्ये कुर्युः ।
तथा च सिंह रवौ वेति गार्ग्यवचनं पूर्वमुक्तम् । स-
र्वे उपाकर्मादिने वा कार्यम् । 'पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपा

कर्मदिनेऽथवेति" हेमाद्रौ खादिर मन्त्रोक्तेः । यदा सिंह-
स्ये सुख्ये सति तत्पुष्यस्य हस्तनक्षत्रात्माक पुष्यः कर्कस्यो
भवति तदा तस्मिन् पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदुत्तरहस्ते उपा-
कर्मा सामगाः कुर्युः । "भासे प्रौढपदे हस्तात्पुष्यः पू-
र्वोभवेद्यदि । तदा तु आवण्यं कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां
द्विजः" इति तलैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र हावपि सौरौ-
मासौ ज्येष्ठौ तेषां सौरस्योक्तेः । अत्र विशेषमाह
काष्ठाजिनिः । "उपाकर्माणि चोत्सर्गं यथाकालं समे-
त्य च । अथीन्द्रमभयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ।
संप्राप्ते आवण्यस्थानं पौष्मास्यां दिनोदये । स्नानं
कुर्वीत मतिमान् नृतिस्मृतिविधानतः । उपाकर्मादिकं
प्रोक्तस्योपाङ्गैव तर्पणम् । शुद्धाणां मन्त्ररहितं स्नानं
दानं प्रयत्यते" । "उपाकर्माख्यत्सर्गं च विराजं पक्षिणी-
महोनालं वानध्याय" इति मिताकरावामुक्तम् । अत्र
नदीनां रजोदोषोनास्ति । "उपाकर्माणि चोत्सर्गं रजो-
दोषो न विद्यते इति" गर्गोक्तेः । "उपाकर्माणि चोत्सर्गं
प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्ययुगे चैव रजोदोषो न
विद्यते" छन्दो० उक्तेः उपाकर्माणि चोत्सर्गं दुगादौ मृत-
वासरे । निषेधेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिन्धितम्" इति ।
"त्वयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् । मङ्गल्येषु
समस्तेषु यज्ञेषु चन्द्रसूर्ययोरिति" सामान्यतो यज्ञेषु
दिननवकनिषेधस्तु अनियतकालोक्तकर्मापरः न तु नियत-
कालीनकर्मापरः । "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमे यज्ञ-
क्रियासु च । उपाकर्माणि चोत्सर्गं यज्ञदोषो न विद्यते
इति नि० सि० सूत्रलोके नोपाकर्माणि यज्ञवैधदोषः ।
आषाढ्यामपि उपाकर्माविधानात् आषाढीप्रयोजनकत्वात्
दशहस्याषाढनामता वेदयज्ञस्य दशहपूर्वकत्वात्
तथात्वमिति बोध्यम् । करणे क्तिन् उपाकृतिरप्यत्र
स्त्री कर्माकरणवोरभेदोपचारात् उपाक्रियाम्बल स्त्री ।

उपाकृत त्रि० उप+आ+कृ+क्त । यज्ञे हननायं १ कृतसंस्कारे
पथौ ; "अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" बभाम्भे
मनुः । "पशुयागादौ मन्त्रबहुलेन पथोऽस्पर्शनमुपाकरणं
तद्भित्तपशुरनुपाकृतः" कुल्लू० । "पशुषु दुपाकृतः पञ्चा-
नेत वायवे तमसुद्दिश्य तदर्थं तद्वयसमाचमेत" कात्या०
२५, ८, १ ३ स्तोत्रप्रतिषेध प्रेषिते च "उपाकृत उद्गातार
आहोतृमैषात्" कात्या० ३, २, १८ । ४ अथारब्धे च ।
भावे क्त । ५ उपाकरणे दीव्यत्रियपशुसंस्कारे ७ अथारब्धे
च न० । ततः इटा० कृत्तरि ५ नि । उपाकृतिन् उपा-

करणकर्तरि लि० स्त्रियां ऊोप् उपाकृतिनी ।

उपात्त अव्य० अव्य० समीपम् अव्ययी० नि० टच्समा० ।

नेत्रसमीपे "कूलतोरतलवाकालसमव्ययीभावे" पा०

अलोदात्तता अत्रैव अनेतिनिर्देशात् नि० टच्समा०

उपाख्या स्तो उप+आ+ख्या-भावे अ । प्रत्यये 'द्वितीयेऽ-
वानपाख्ये' पा० । उपाख्या प्रत्ययं तच्छब्देऽनुमान-
गम्ये इत्यर्थः । शब्दादिभिर्निर्वचने च । "ज्ञानविज्ञान-
बुक्तानां निरुपाख्या निरङ्कुना । कस्या या गतिर्देवः
परमो स गतिर्भवेत्" भा० अतु० २६ अ० । निरु-
पाख्योऽभावः । तस्य च भावभिन्नत्वादिना यथा निर्जु-
मयश्वत्वं तथाऽभावशब्दे उक्तम् "प्रतिषंख्याऽप्रतिषंख्या-
निरोधावाकाशश्चेति" शा० सू० भाष्ये "तदवस्तु अभाव-
मात्रं निरुपाख्यम्" "न हि भावानां निरन्वयो निरु-
पाख्योऽविनाशः सम्भवति" "निरोधद्वयमाकाशश्चेति निरु-
पाख्यम्" । "तल निरुद्धद्वयस्य निरुपाख्यत्वम् पुरस्ता-
द्विराकृतमाकाशेदानां निराक्रियते" "आकाशे च न
बुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः" इत्येवम् सौगतमतनिरा-
करणे अभावपरतयाऽसङ्गुक्तम् ।

उपाख्यान न० उप+आ+ख्या-ल्युट् । पूर्ववत्तकथने
"रामोपाख्यानमत्रैवेति" भा० आ० १ अ० । एवं नलोपा-
ख्यानान्लोपाख्यानानि बहुव्युपाख्यानानि तल सन्ति ।
"चतुर्विंशतिसाहस्रं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानै-
र्चिना तावत् भारतं प्रोच्यते वधैः" भा० आ० १ अ० ।
२ विशेषकथने । "सर्वोपाख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् । अतीव परमा-
द्भुतम् । कथुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमद्भु-
तम्" "शृणु नारद ! ब्रह्मणि स्वधोपाख्यानमद्भुतम्"
इति च ब्रह्मवै० । तल साधु कन् । उपाख्यानक तत्प्रति-
पादके सत्यभेदे स्तार्थे कन् । कथनमाले च । [गते च ।

उपागत लि० उप+आ+गम-क्त । स्वयमुपस्थिते २ अभ्युप-

उपागम पु० उप+आ+गम "यहउडनिश्चिगमच" पा०

अप् । स्त्रीकारे २ समीपगमने च ।

उपायहण न० उप+आ+यह-ल्युट् । संस्कारपूर्वकवेद-
प्रारम्भे अमरटीकायां रायसु० ।

उपाग्रहायण(णि) अव्य० व्यापग्रहायणः समीपं अव्ययी०
वा० टच्समा० । व्यापग्रहायणोऽसमीपे

उपाङ्ग न० उपमितसङ्केत अव्य० स० । प्रधानस्याङ्गोपयोगिनि
"साङ्गोपाङ्गैरिहोदितम्" इत्यमरः २ वेदाङ्गसङ्गो शास्त्रभेदे
उपङ्गानि शास्त्राणि च "पुर ण्ययायमीमांसाधर्मशा-

स्त्राणि । चत्वार्युपङ्गानि" इत्यङ्गानि तेषां अङ्गगत वेदार्थस्य

बहुलकरणोऽपाङ्गत्वम् । "साङ्गोपाङ्गोपनिषदः" हरि०

२५ अ० "साङ्गोपाङ्गं चतुर्वेदाः सरहस्याः क्रमेण तु" विक्र-

मो० । "यदेदग्राह्यं तच्चापि कृतस्त्वमिह न प्रतितितम् ।

तव पुत्रे महावाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मानि भा० अ० १००

अ० । अङ्गं देहसदुपयोगिनि श्रयङ्गे प्रत्यङ्गानि च

अङ्गशब्दे ७२ प्र० दर्शिताभि ४ तिलके पु० जटाधरः ।

उपाजिन लि० उपगतोऽजिनम् अत्रा० स० । चर्मोपगते उ-

पात् अजिनान्ततुपुरुषत्वत् अलोदात्तता । अजिनस्य

समीपम् अव्ययी० । २ चर्मसमीपे अव्य० । निरुद्धादि-

त्वात् अलोदात्तता । उपगतमजिनं वेन प्रा० ब० ।

३ उपगतचर्मके लि० अत्र प्रकृतस्तरः इति भेदः

उपाजे अव्य० उप+अज-बा० के वीमावाभावः । दुर्बलस्य बला-

धाने, 'उपाजे अन्वाजे' पा० कृजि परे तस्य गतित्वम् तेन

समासे उपाजेकस्य अग्रमासे तु उपाजे कचेति दुर्बलस्य

बलमाधावेत्यर्थः" सि० कौ० । एतौ च विभक्तिप्रतिरूप-

काव्ये इत्यन्वये

उपाङ्गन न० उप+अङ्ग-ल्युट् । लेपने "मार्ज्जनोपाङ्ग-

नैर्वैज्ज पुनः पाकेन सृण्मयम्" मनु० २ गोमयादिनातु-

लेपने च "समार्ज्जनोपाङ्गनेन सेकोनोलेखनेन च । गवाक्ष

परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः" "ज्ञानं तपोऽस्मिरा-

हारो सृण्मनो वाङ्मुपाङ्गनम् । वायुश्च कर्मकालौ च शुद्धेः

कर्त्तव्यं देहिनाम्" मनु० । उपाङ्गनमद्वेषनम्" कुल्लू० ।

आधारे ल्युट् । श्रवणधारे हस्तादौ च । "चतुर्वैक

आङ्गनीयस्योपयमनोष्मानीप्रीयस्याङ्गोपाङ्गने च"

कात्या० ८, ६, १४, तृतीयं चतुर्भागमङ्गोपाङ्गने अच-

धुरावनक्तोऽङ्गनायाज्यशेषे पत्नीपाशावित्यर्थः" कर्कः ।

अचधुराङ्गनप्रकारस्तत्रैव "दक्षिण्या द्वाराऽऽनीता पत्नी

पाणिभ्यां श्रेणं प्रतिगृह्णाऽचधुरावनक्ति" परागं देवमुति-

रिति" "प्रतिप्रस्थात्वा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्ये-

नाचस्थाज्यस्यभागवपसृज्यादिति सूत्रार्थः" वेददी० ।

उपात्त लि० उप+आ+दा-क्त । गृहीते, २ प्राप्ते च "अयं

केचिदुपात्तस्य उरितस्य प्रचक्षते" लावालिः । ३ अन्तर्गतमदे

गजे पु० हलायुधः ।

उपात्यय पु० उप+अति-इण्-अच् । लोकयात्राचाराति-

क्रमे, २ व्यतिक्रमे, क्रमोत्तङ्गने, ३ नाशे च । "परावतुपात्यय

इणः" पा० क्रमप्राप्तिज्ञानतिपातोऽनुपात्ययः" सि० कौ० ।

उपादान न० उप+आ+दा-ल्युट् । १ यद्वयं 'विद्ययं' आ-

कृषः मृदात् द्रव्योपादानमाचरेत्" मनुः । "स्वादात्मनोऽ-
मुपादानात्" सा० द० । स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणरूपे
प्रत्याहारे, कर्माणि स्युः । कार्यजननार्थमुपादेयमाने
कार्योन्मिते शकारणे, यथा मृदादि घटादेः स्वर्णादि अल-
ङ्कारादेः, जननार्थं मृदादेः । तच्च सर्वदा कार्येषु भवति ।
"असदकरणादुपादानमहणात् सर्वसम्भवाभावात् । यत्तस्य
शक्त्यकारणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्" सा० का० ।
"उपादानानि कारणाणि तेषां यदृशं कार्येण सह सम्बन्ध
उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत् एतदुक्तं भवति
कार्येण संबन्धि कारणं कार्यस्य जनकं सम्बन्धे कार्य-
स्यासतो न सम्भवति तस्मात् सत् कार्यमिति" सा० को० ।
"उपादाननियमात्" "न कर्माणि उपादत्तायोगात्" सा० सू० ।
उपादानकारणञ्च कार्याभिन्नकारणमिति सांख्या वेदान्ति
नय मन्तव्ये यथा मृत्तिकादयः घटादिकं प्रति, सुवर्णं
कुण्डलादिकं प्रति, तन्मयः पटं प्रति, तत्तत्कार्याभिन्नत्वादु-
पादानकारणम् । नैयायिकास्तु उपादानकारणं समवायि-
कारणतया व्यवहृत्यते । "यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञे-
यम्, समवायि जनकं तत्" भाषा-तेषांमते उपादान-
शब्देनापि तस्य प्रवहरोऽस्त्वैव "उपादानस्य बाध्यत्वं
प्रवृत्तौ जनकं भवेत्" भाषोक्तेः । तत्तदुपादानगोचर
चिकीर्षाकृतज्ञानाभ्यवत्येन तैः ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्व-
त्वाभ्युपगमात् तच्च ईश्वरशब्दे चिन्तामणिपदस्ये विष्टतम्
सांख्यमतसिद्धे ४ व्याध्यात्मिकतुष्टिभेदे च यथाह सा० का० ।
"व्याध्यात्मिकवृत्तश्चः प्रकृत्युपादानकालभाष्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिभवाः" । "या
तु प्रकृत्यविवेकस्यातिः सा प्रकृतिमात्रात् सा भूत्
सर्वस्य सर्वदा तस्मात्सर्व सर्वान् प्रत्यविशेत् प्रवृत्त्या-
वास्तु सा भवति तस्मात् प्रवृत्त्यामुपाददीक्षाः कृतं ते
ध्यानभ्यासेनादुष्टम् । इति उपदेशे या तुष्टिः सोपादा-
नाख्या नामास्य इत्युच्यते" सा० को० । सन्निलस्येव अङ्कुरं
प्रति प्रवृत्त्यायाः साक्षात्कारं प्रति सहकारिकारणत्वेन
सन्निलसदृशत्वात् सन्निलत्वम् । व्यात्मसाक्षात्काराय च
फलार्थिभिरुपादीयमानतया तस्या उपादानत्वमिति बो-
ध्यम् । तेन निर्दृष्टम् ठक् । औपदानिक स्वीकारमात्र-
जन्ये सत्त्वादौ यथा निध्यादौ द्रव्ये यद्वृत्तमात्रादेव सत्त्व-
मुत्पद्यते । उपादानोपादेयभावः

उपादानलक्षणा स्तो उपादानात् स्वार्थस्य यदृशत्वं लक्षणा ।

"मुखं चेष्टेवराज्ञोपो वाक्यार्थेऽन्यसिद्धये । स्वादात्मनो-

ऽमुपादानादेवोपादानलक्षणा" सा० द० । उक्ते अजङ्ग-
स्वाथारूपे लक्षणाभेदे । यथा कृन्ताः प्रविशन्तीत्यादाः कृन्त-
व्यस्य कृन्तधारिणि लक्षणाभ्युपगमेऽपि तत्र कृन्त-
मख्यायस्यापि विशेषणविधयाऽन्यथास्तथात्वम् ।

उपादिक उ० उप+उद-इन् संज्ञायां क्तु । कटभेदे ।

उपादिकायां स्त्री

उपादेय लि० उप+आ+दा-कर्मणि यत् । १। पादो यज्ञीतुं
योग्यं विषये "उपादेयतारतम्यमेव" सा० द० । "भवे सौख्यं
ज्ञित्वा यमसुखमुपादेयमनघम्" शान्तिः । उपादानकारणे
सम्बन्धे इतदभेदे कार्ये । शिष्येयत्वादिना उत्तुङ्गे च
"कर्मासिद्धिर्ज्ञितं नैव ब्रह्म विपरिवर्तितं । यद्व्याप्तुं
तदपस्थानमुपादेये गुणोभवेत्" भट्टका० । "उपादेये
विधेये" ति० त० रघुनन्दनः ।

उपादेयं यद्वृत्तयोग्यं तज्जातकूलवेदनीयं कृत्तं तत्साधनञ्च
"हेयोपादेयरहिते परिनिष्ठिते" या० भा० वाक्ये "स यथा
भत्स्याधीं सयस्कान् सकष्टकान् भत्स्यात्तुपादते स याव-
दुपादेव तावदादाव निवर्तते" सर्व० दर्शने च प्रयुक्तम् ।

उपाधि उ० उप+धा-धा-कि । अव्ययास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथा
प्रकाशनरूपे १। कपटे, उपधिष्ये उदा० । उपाधीयते
स्वधर्मोऽनेन करणं वा० कि । स्वसामोष्यादिना अन्यपिन्
स्वधर्मारोपसाधने विशेषणभेदे । २। उपाधिभेदेऽर्थकस्य
नानायोगः व्याकाशस्येव घटादिना गतिश्रुतिरप्युपा-
धियोगादाकाशवत्" सा० सू० । "उपाधिना क्रियते भिन्न
रूपः" इति श्रुतिः "कार्योपाधिरयं जीवः कारणो-
पाधिरीश्वरः" पञ्चद० कार्यमन्तःकरणं कारणमज्ञानमिति
वक्ष्यमाणोपाधिवादे उदा० । ३। उपलक्षणरूपे विशेषणे च ।
स च जात्यादिस्तद्भिन्नच पदार्थलक्षधर्मः । "पदार्थविभा-
जकोपाधिमत्त्वम्" सूता० । पदार्थविभाजकाच्च द्रव्यात्व
गुणत्वकर्मत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वभावत्वरूपाः तत्र
द्रव्यात्वादयो जातिरूपाः सामान्यत्वादयस्तद्भिन्नाः तत्र
नित्यत्वे सति समवेतत्वम् जातिरूपम् परमसीमावर्तित्वे
सति नित्यद्रव्याभावलक्षित्वं विशेषत्वम् । नित्यत्वे सति
सम्बन्धत्वम् समवायत्वम् । भावभिन्नत्वमभावत्वमन्योन्मा-
न्यभावात् अखण्डोपाधिभावत्वमिति नवराः । एवं
प्रतियोगित्वादयोऽपि अखण्डोपाधयः तैः कल्पान्ते ।
"उपाधिभेदादेकापि प्राध्यादिव्यपदेशभाक्" भाषा०
४। कुटुम्बव्यापृते । उपाधीयते नामसमीपे कर्माणि कि ।
५। उपनामनि यथा महाचार्यमिश्रादयः उपाधीयते मनोऽल

व्याधारे कि । इधर्मविनायाम् उपनिवारोद्वायके
न्यायवत्सङ्गे पदार्थभेदे च । 'सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः-
सदुपाधयः' हेतोरैकाग्र्ये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता भाषा-
उपाधिपदार्थनिरूपणस्य प्रायेण वङ्गदेशादौ पठन-
पाठनाभावेन लुप्रागतया प्रचारो नास्तीति अनुमान-
विनामशङ्कता यथा उपाधिवादे तद्विरूपितं यथा च
तस्य दूषकतायां वोजं निरूपितं तदत्र प्रदर्शयते ।

“तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभि-
मतव्यापकः । अनौपाधिकत्वज्ञानञ्च न व्याप्तिज्ञाने हेतुरतो
व्यापकमिति ज्ञानेन नान्योन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं
तद्विज्ञानान्नाभाषाण्ययोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्या-
पकत्वं प्रतिषेधयोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति व-
दन्ति तत्र साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्रेः
न च तयोरनुपाधित्वं दूषकतावोजसाम्यात् मित्रातनय-
त्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकत्वस्य, प्रत्यजस्य शीतय-
त्वेन वायोः प्लवत्वे साध्ये उड्डूतद्रूपवत्त्वस्य च शास्त्रे
प्रयोजकत्वे नोपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतर इति व्याप्रे च ।
न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धि-
वारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेष-
णत्वाच्च स उपाधिः, बाधोद्धीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न
चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धा विशेषणं विना व्याप्ति-
पक्षेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर
उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते सा-
ध्यव्यापकतापह्लादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्वाप्यस्ति, अन्यथा
पक्षे साध्यसन्नेहादनुपाधित्वे उपाधिसाम्यसिद्ध्योत वि-
पक्षाव्यावर्त्तकविशेषणान्यत्वं विशेषणं तेन बाधोद्धीतप-
क्षेतरस्य परिपक्षः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वते-
तरत्वादेरिति चेन्न न हि वस्तु विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणान्यत्वं
सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्तलोपात्तेति विशेषणे सिद्धि-
सिद्ध्याच्चातः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे
तत्र स इति तद्वाक्ये पक्षे साध्यव्यापकत्वे हेतोर्व्य-
भिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतर एव
तलोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं वि-
शेषणम् । अतएवानुमानभाषावच्छेदकतया जातित्वाच्च पक्षे-
तर उपाधिरित्युपास्तम् दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् ।
एतेन पक्षेतरव्यापक्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपा-
धित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । अथोपाधिः स्वव्यतिरे-
केण सत्यतिपक्षोपापकतया दूषणं, पक्षेतरत्वव्यतिरेकव

न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् न तु व्यभिचारोद्वा-
यकतया दूषणं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः
साध्यव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न
साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिपक्षकस्योभयत्वापि
साध्येन विनिगमकविरहात् । तथापि साध्यव्याप्येन हे-
तुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यापक्यत्वा
साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिपक्षहेतुत्वादिति दूष-
कतावीजं सोऽयं सत्यतिपक्ष एवेति सैवम् एवं हि सत्-
प्रतिपक्ष उपाध्युद्भावम् न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्नरवत् ।
किञ्च बाधोद्धीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् वृत्ति-
रेकेऽसाधारणत्वात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन हृदे
यङ्गिसाधने तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतर-
पाधिनियमः प्रत्यक्षे वङ्गौ कृतकवे मानुष्यात् साध्येऽतेज-
स्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्रपक्षेऽ-
तेजस्वं विनान्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतावयववत्त्व-
न्यत्वं पर्वतेतरद्रूपत्वं हृदपर्वतसंयोगानाधारत्वं हृद-
पर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव वृत्तिरेकेऽसाधारण्यभा-
वात् वृत्तिरेकिणा सत्यतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यं,
तस्यापि सत्यतिपक्षोपापकतया दोषत्वात् तदादुभयो-
रपि व्याप्तिपक्षकसाध्ये विरोधाच्च व्याप्तिनिश्चयः किन्तु
भयत्वं व्यभिचारसंशयः तथा च व्यभिचारसंशयाध्यक-
त्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरैः पक्षैस्तदङ्गमुपाधेरैव व्य-
भिचारश्चेति । भवतु वाक्यन्यायेन सकलानुमानमङ्ग-
मिवा पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम् ।
नापि साध्यसमव्याप्यत्वे सति साधनाव्यापकपक्षमुपाधित्वं
दूषकतावोजस्य व्यभिचारोद्वायनस्य सत्यतिपक्षस्य वा
साध्येन विषमव्याप्तिपक्षमुपाधित्वात् तथा दूषकतायां सा-
ध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजकोपधर्म-
उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मात् स-
त्त्वभवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा प-
क्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणौपयिकं हि
प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वधिकं वर्धित्वात् ।

अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिषिध्यते यथा
जवाकुसुमं स्फटिकजौहिरस्य उपाधिः तथा चोपाधिरिति-
व्यापत्वं हेतुत्वाभिमतं चकास्ति तेनासावुपाधिः न च व्य-
प्यत्वमालेख दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीड्यते तथा
च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्ति

दूषकतावीजाभावाच्चाधिमग्नवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपा-
धिपदपठननिमित्ताभावाद्वा नाद्यः तस्यापि वृत्तिचारा-
द्युच्चायकत्वात् । नापरः न हि लोके समव्याप्यव्याप्य-
स्वधर्मप्रतिविम्बजनक एवोपाधिपदप्रयोगः लाभाद्युपा-
धिना कृतमिवादी लाभाद्युपाधिपदप्रयोगात् । किञ्च
न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिरुत्पादनं किन्तु-
मानदूषणार्थं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-
त्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रैवोपाधिपदप्रयोगात् । अन्ये तु
यदभावोवृत्तिचाराविरोधी स उपाधिः न च विषमव्या-
प्यसाधनाव्यवृत्तिचारां विरुद्धं तस्याभावेऽपि वृत्तिचा-
रात् अस्ति हानित्वव्यापकं प्रमेयत्वं तच्च पञ्च गुणत्वं
न हानित्वव्यापकत्वयोर्व्याप्यप्रतिष्ठितं समव्याप्यकस्य च प्रति-
रेकत्वात्, न हि साध्यव्यापकव्याप्यभीतस्य व्याप्यं यत्तत्
साध्यं वृत्तिचरति वृत्तिचारे चान्तः साध्यमेवोपाधिः
अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात् साधनव्यापकत्वादिति स्त्री-
चक्रस्तत्र तथापि ह्यवृत्तिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्व-
मावश्यकत्वाद्वापवाच्च न साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि भवति
वृत्तिचारात् दर्शितत्वात् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवा-
नोपाधिकत्वं साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनोपाधिकत्वं त-
देव वाच्यं तथा चानवस्थेति । अनोपाधिकत्वे च व्याप्य-
लक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव किञ्च
यस्मिन् सत्यमितिर्भवेति तदेव तत्र दूषणं न तु यद्वा-
रेके न भवत्येवेत्येतदुभयं विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः नापि
पञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनव्यापकत्वमुपा-
धित्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् । यदो-
ऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्याश्रयत्वस्योपाधित्वापत्तेः यच्च
धर्मगुणत्वावच्छिन्नसाधनाव्यवृत्तिचारे यत्तत् रूपादौ तत्ताश्रयत्व-
व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् ।
आर्द्धेऽनवस्थादावुपाधौ पञ्चनियततादृशधर्माभावाच्च ।
अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-
उपाधिः तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः । श्वाभवे
शाकपाकजन्यमुपाधिरिति तच्च पञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्यव्या-
पकउचित्योक्त्यापाधित्वप्रसङ्गात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकवृत्तिचारित्वे साधनावच्छिन्ने-
त्यस्य वृत्तिव्यवस्था । किञ्च पञ्चधर्मावच्छिन्नविशिष्टसाध्यवृ-
त्तिचारं विशिष्टसाध्यवृत्तिरेकं वा प्रसाध्य पञ्चात् कै-
वसाध्यवृत्तिचारः केवलसाध्यवृत्तिरेको वा साधनीय-

सथा चाद्योनरं केवलसाध्ये हि विशिष्टो न तु विशिष्टः ।
अथ प्रकृतसाध्यवृत्तिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यवृत्तिचारः
साध्य इति चेन्न अप्राप्तकालत्वात् प्रथमं साध्यवृत्तिचार-
एवोद्भावात्तत्वाविहावुपाधिरिति चेत् तर्हि प्रकृतानुमाने
नोपाधिदूषणं स्यात् । किञ्च साध्यवृत्तिचारहेतुत्वेन प-
ञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकवृत्तिचार एवोपन्यसनाद्योनो-
पाधिः । स्यादेतत् पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति सा-
धनाव्यापक उपाधि पर्यवसितं साध्यं च पञ्चधर्मावच्छि-
न्नत्वं यथा यच्चोपाधिरित्यत्रातिरिक्तपञ्चधर्मातिरिक्तधर्मवानु-
मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्तत्साध्यम् अनित्यत्वं तस्य व्या-
पकं कृतकत्वमुपाधिः यदि च तत्रैव कृतकत्वमपि यच्च
साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यनि-
यमप्युक्तोऽपि कथमेवोपाधिरुद्धाव्यं पर्यवसितं नियम-
यन् दूषकतावीजसाक्षाज्जादित । अनेन पञ्चधर्माव-
चनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः समुद्भूते तादृश साध्यस्य
पर्यवसितत्वादिति तच्च एवं हि ह्युक्तस्य सावयवत्वे
सिद्धे ह्युक्तमनित्यव्यापकमेतत् जन्यमवस्थानधिकरण-
द्रव्यत्वादित्यत्र निश्चयद्रव्यव्यवस्थेति तत्तत्साध्यं स्यात् । भवति
हि नित्यव्यवस्थेति पर्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं
साधनाव्यापकञ्च । किञ्च पञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्यसिद्धौ
निष्फल उपाधिः तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः न हि सो-
पाधौ पञ्चधर्मावच्छिन्नत्वात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापक-
उपाधिः स्यादिति । अतोच्यते यद्वृत्तिचारित्वेन साध-
नस्य साध्यवृत्तिचारित्वं स उपाधिः लक्षणन्तु पर्यवसि-
तसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं यच्चमावच्छि-
देन साध्यं स च धर्मः । क्वचित् साधनमेव क्वचिद्रूपत्वादि
क्वचिन्नाहानसत्त्वादिति । तथा हि समव्याप्यस्य विषमव्या-
प्यस्य वा साध्यव्यापकस्य वृत्तिचारैश्च साधनस्य साध्यवृ-
त्तिचारः स्फुटएव व्यापकवृत्तिचारिणस्तद्व्याप्यवृत्तिचा-
रनियमात् साधनावच्छिन्नपञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
योर्वृत्तिचारित्वेन साधनस्य साध्यवृत्तिचारित्वमेव यच्च
ध्वंसस्थानित्वे साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रसक्तत्वे साध्ये
उद्भूततत्त्वत्वस्य च विशेषसाध्यवृत्तिचारिण साधने विशि-
ष्टवृत्तिचारस्य विशेषवृत्तिचारित्वनियमात् । अतएव
नाद्योनरं, विशेषसाध्यवृत्तिचारित्वेन स्याते साधने विशि-
ष्टवृत्तिचारः सिध्यन्ति विशेषसाध्यवृत्तिचारमादायैव सि-
ध्यति पञ्चधर्मावच्छिन्नत्वात् । अन्यथा प्रतीतिपर्यवसानात् ।
न च पञ्चधर्मावच्छिन्नत्वात् प्रकृतसिद्धावद्योनरम् । यद्वा प्र-

शाकाद्याहारपरिणतिजलं न च तेन हेतुना शाकपा-
कजलमपि साध्यं तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादभ्यस्यापि
साधने अर्थात्तरं श्यामत्वमात्रे विवादो नतूभयत्वं । न
चैवं धूमादङ्गानुमानेऽपि वज्रिसाम्युपाधिः स्यात् तत्र
वज्रिनेव तस्यामयपि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्च-
यात् । यत् तं भिन्नातनयत्वव्याप्यश्यामसामस्या स्यात्-
व्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिप्राप्ताकाशमभा-
वात् । अतएव साध्यसामस्या सङ्ग हेतोरपि यत्र व्याप्तिप्रा-
प्तकर्मणि तत्र साम्यो नोपाधिः यत्र तु तद्वास्ति तत्र
साध्युपाधिरित्यभिसम्वाय साम्यो च क्वचिदुपाधिर्नतु
सर्वत्र इत्युक्तं यथा तत्त्वयोग्येभ्योऽुपाधेर्यापकतासन्देहे
ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाद्युत्पादिः यथा च शाकपा-
कजलस्य साध्यव्यापकतासन्देहे भिन्नातनयत्वे । यत्तु
उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्नरमिति तदु-
द्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति तत्र सन्दिग्धानैकान्तिक-
व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्याभि-
चारनिश्चयाधायकतया ।

इदानीमुपाधेरूपकताबीजं निरूप्यते । नायस्य
वृत्तिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि
सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरपदुपाधिरुद्भावनं न स्यात्
न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिबन्धार्थमुद्भावनं शतमप्यस्यो
न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च
व्याप्तिपक्षधर्मतेति वक्तुं तच्च तत्त्वमेव न तु भूयस्त्व-
मपि एकस्मादनुमितेरदर्शनात् । सन्दिग्धोपाधेरदू-
षकतापाताच्च तद्वृत्तिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् अपि
चैवं बाधोद्घोषितपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् वृत्ति-
रेकेऽसाधारण्यात् पक्षधर्मोपाधिर्न स्यात् यथा घटो-
ऽनित्यो द्रवत्वादित्यत्र कार्यत्वं, गन्धाधरो द्रव्यं स्वात-
न्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्रावयवत्वं, तद्वृत्तिरेकस्य पक्षा-
द्वैतत्वात् । न च नायमुपाधिः, तद्वृत्तिपक्षत्वात् अन्यथा
दूषकत्वसम्भवाच्च । किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेः
साध्याव्यापकत्वे तद्वृत्तिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः, न
ह्यव्यापकवृत्तिरेकादव्याप्यवृत्तिरेकः । नापि व्याप्तिविर-
हपक्षतया असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तिविरा-
सात् । नायनौपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिभीहेतुत्वस्य तत्त्वेन
व्याप्तिज्ञानकारणविषयकतया व्याप्यत्वासिद्धान्नर्भावात् ।
नह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यव्या-
प्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्याप-

कत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप-
कत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं न हि साध्यव्यापकव्या-
प्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत् प्रतिबन्धकं स्यात्
किन्तु साध्यव्यापकव्याभिचारित्वेन साध्यव्याभिचारित्व-
ज्ञानद्वारा, नापि व्याभिचारोद्भायकत्वेन । यथा हि सा-
ध्यव्यापकव्याभिचारितया साधनस्य साध्यव्याभिचारित्व-
मनुमेवं तथा साध्यव्याप्यव्याभिचारित्वेन साध्यव्याभि-
चारित्वमुपाधेरनुमेयं व्याप्तिप्राप्तकसाम्यात् । नापि
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोद्भायकतया, साध्य-
व्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरिव साध्याव्यापकत्वसाधनात् त-
स्मादुपाधिहेत्वाभासान्नरमिति । उच्यते आर्हन्त्येनलत्वा-
देककोटिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते
दूषकताबीजचिन्तनं यदि हि साध्यसाधनसङ्घारदर्श-
नेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति तदोपाधि-
त्वनिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्वचिर्भाषान्तर्भाव-
चिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वमिद्वैततया स्वा-
तन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्च-
योवाच्यः तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनि-
श्चयाद्व्याभिचारनिश्चयः तत्त्वश्रवात् संशय इति व्याभिचा-
रज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोद्भा-
यकतया योपाधेरूपकत्वम् । यथा साध्यव्यापकाभावा-
पदुष्टतया साध्यव्याभिचारित्वसुद्वेयं न च साधनाभावा-
वदुष्टतित्वमुपाधेरिति वाच्यम् उपाधिभावात्वेदं प्रस-
ङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनवृत्तिरेकवत् अद्वैतगग-
नादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्याप-
कत्वाच्च । अथोपाध्याभावाः । असाधारणविषययो य-
त्वात्वयवृत्तिरेकस्य साध्ये बाधोद्घोषितान्यपक्षेतरत्वम् ।
अप्रसिद्धसाध्यविषययो यथा ज्वलन्त्वयिनि साध्ये पक्षे-
तरत्वादितः । बाधितसाधकविषययो यथा वज्रिह्णसो-
जस्तादित्यत्राजतकत्वम् । पक्षाविषययो यथा चित्त्वा-
दिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राणुवृत्तिरिक्तत्वम् अन्वा-
णुवृत्तिरेकवृत्तिरेकस्य चित्त्वादेरेकदेशद्वयत्वा भागासिद्धेः ।
पूर्वसाधनवृत्तिरेको यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्ति-
गुणत्वात्, रसोऽनित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्भक्त्यकविषय-
त्वात् रसत्ववदित्यादौ पूर्वसाधनतयाः प्रयोगानुरोधि-
त्वेनावृत्तिस्थितत्वात् कदाचिद्विद्यत्वसाधनवृत्तिरेकस्यो-
पाधित्वं कदाचिद्विद्यत्वसाधनवृत्तिरेकित्यस्येति वस्तुव्या-
वस्था न स्यात् उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि सद्येन

सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति न तु
सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजं
स्थापनाया यत्नाभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य
साध्यावगापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वहेतोस्तत एवासा-
धकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् अस्त्यङ्गभाष-
विशेषद्वयाद्यो सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यति-
रेको यथा अकटत्वात्तुमाने नित्यत्वादिः । पक्षविपक्षान्य-
तराभ्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलस्रुदान्यतरान्यत्वम् ।
पक्षेतरसाध्याभावो यथात्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वं न चाल-
वार्थविशेषणत्वं दूषणं सत्येष्युपाधेराभासत्वात् । तत्तु-
ल्यस्य यथात्रैव पक्षेतेतरेभ्यनवत्वम् । एवं वज्रिष्ठमभ्यादि-
कमूह्यम्” विवरणं दोषित्वादौ दृष्टं विस्तरभयाच्चोक्तम् ।
उपाधिना निर्मितः ठञ् स्त्रियां ङोप् । औपाधिक
उपाधिजनिते मिथ्याभूते आरोपिते स्फटिकलौहित्यादौ
जवासन्निकषात् स्फटिके च मिथ्याभूतं लौहित्यसत्पद्यते
इति वेदान्तिनः । नैयायिकादयस्तु तत्र लौहित्यस्य
भ्रान्तिरित्युरोचयः । प्रमेयवि०सं०छे तयोः पक्षयो-
रुक्त्यायुक्तत्वं यथावस्थितं तदत्र दर्शयते ।

“यस्तु लौहित्यमिथ्यात्वं न सङ्गते स यस्तस्य किं स्फटिक
प्रवृत्ता नवनरश्मयः स्फटिकप्रतिकलितजवाकुसुमसह-
स्रपैयुः ? किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रति-
विम्बितं स्फटिकात्मना भासते ? उत पद्मरागादिमणी-
प्रभयेव कुसुमप्रभया व्यापत्वात् स्फटिकोलौहित्यद्रवा
यभासते ? । अथ वा तत्र व्यापवती प्रभैव लौहिता भाति ?
आहोस्त्रिस्तया प्रभया स्फटिके नूतनं लौहित्यसत्पा-
दितम् । आद्ये नेत्राभिसृष्टं कुसुममपि प्रतीयेत ।
यदि च दोषवशात् कुसुमेन संयोगः तर्हि लौहित्य-
मपि न भासेत तद्युक्तसम्भावस्य तत्नाभावात् । न
द्वितीयः कचिदपि द्रव्यं परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रति-
विम्बादर्शनात् । तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः सम्यग्बो-
धिव्यति त्वयाभ्युपगतमेव स्यात् इवशब्दप्रयोगात् ।
चतुर्थे स्फटिकगौक्षमपि प्रतीयेत अप्रतीतिकारणाभावात्
न च जवाप्रभया विरोधिगुणयुक्तया गौक्षमपसारितं
तथासति नौरूपस्य स्फटिकस्यावाप्तुपलभसङ्गात् न हि
रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुषत्वं सम्भवति वायोरपि
तत्प्रसङ्गात् । पक्षेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा
प्रभापनमेऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत् । उपादानं प्र-
मेति चेत् न मन्वापि कुसुमे प्रभावा एवादर्शनात् पूर्वोक्त-

विकल्पदूषणानामङ्गीकारवादत्वात् तदेवं स्फटिके मिथ्या
लौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्तव्यम् । एवमात्रमङ्ग-
हारनिमित्तं कटत्वादिकमारोप्यते” । प्रतिविम्बपक्षेऽपि प्र-
तिविम्बपदाद्यस्य यथा मिथ्यात्वं तदपि तत्रैव निश्चीतं यथा
ननु जीवस्याङ्गहारस्यप्रतिविम्बत्वे दर्पणस्यसुखप्रति-
विम्बवद्विम्बाङ्गेदः स्यात् । तत्र हि स्योवास्तदर्पणस्थयो-
रन्योन्याभिसृष्टत्वेन भेदोऽनुभूयते । भैवं मदीयमिदं मुख-
मित्येकप्रत्यभिज्ञवाभेदानुभवस्य बाधात् । न च प्रत्य-
भिज्ञावैतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिविम्बास-
म्भवात् । किं प्रतिविम्बोनाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्प-
णावयवा एव विम्बस्य सन्निधिवशास्तथा परिणमन्ते ।
नाद्यः दर्पणस्यसुखस्येतरस्यादत्तत्वात् । यत्र तु प्रौढ
दर्पणे प्रौढं सुखसुपलभ्यते तत्रापि तस्य न सद्भात्वम्
दर्पणसुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः निमित्तका-
रणस्य विम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि
तथावतिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्थ्यङ्कुरीक्षिते पुरु-
षान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तत्सुखानुपलभ्यात् । न
चैवं मनस्यम् कचिद्विनिमित्तापाये कार्यमप्यपैति हस्त-
संयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपाय-
दर्शनादिति । न तत्र निमित्तापायात् कार्यापायः किन्तु
चिरकालसंवेदनाहितेन संस्कारेण संवेदनलक्षणविरुद्ध
कार्योत्पादनात् । अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेदनसं-
स्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् । न
चैवमपैति । इह तु चिरकालविम्बसन्निधावप्यन्ते विम्बा-
पाये प्रतिविम्बोऽपि मच्छत्येवेति न विम्बं परिणामस्य
निमित्तम् । अथ मनसि चिरकालावस्थितोऽपि कमलवि-
काशः सविलकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति ।
तत्र तत्रापि प्राथमिकसुकृतत्वे हेतुभिः पार्थिवैरायैश्च
कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ सुकुलत्वे विरुद्धकार्ये जनिते
विकासापायात् । अन्यथा तादृगवयवरहिते स्थाने कम-
लेऽपि रात्रौ विकासोऽपगच्छेत् । आदर्शे तु सुखाकार-
परिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः तदवय-
वानां कारकमव्यतिरेकेण अकिञ्चित्करत्वात् । अतएव वि-
म्बासन्निधिमालेण नादर्शावयवा सुखाकारेण परिणमेरन् ।
अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमासुखे कर्तव्ये सति लौकिकाविम्ब-
मेव सन्निधागयेयुर्न तद्वेतनमपलेरन् । दर्पणद्रव्यस्याव्याकार
परिणामे कारकमपिज्ञावामपि प्रतिविम्बपरिणामे पुनः
स्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न सुख-

प्रतिविम्बाकारपणिणामो युक्तिसहः चक्षुर्नासिकादि
निम्नोन्नतभावस्य स्पर्शेनानुपलम्भात् । समतलमेव हि
पाणिना स्पर्श्यते । समतलेन व्यवहितं सुखमिति चेत् ।
तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात् । तत एतत्सिद्धम् । विमत
आदर्शमुखव्यत्यन्तररहितः तज्जन्मकारणमुच्यते ।
यथा विषाणजन्मकारणमुच्यते विषाणरहितं यशमस्तक-
मिति । ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्निष्ठात्वापत्तेर्न विष्वक्-
त्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजतेऽपि स-
दीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् । विषमोड-
णान्तः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया र-
जताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमु-
चितम् इह तु न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः
किन्तु नालं सुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सुसुप्तदा-
सदीयमेव सुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात् । न च
स्वसुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञानमिति
वाच्यम् नासाप्यादिकतिपयावयवदर्शनादपि षडादि-
वदवयविनाचाक्षुषत्वोपपत्तेः । यः पुनर्हर्षेणापगमे प्रतिवि-
म्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रस-
ङ्गात् । ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिविम्बो-
बाध्यते यः स्थाणुरसौपुरुष इति वद्धाधायां सामाना-
धिकरण्यात् सार्थाविविन्याये च मोक्षानुपपत्तेः । नै-
वम् सोऽयं देवदत्त इति वदैक्यपरत्वेनापि सामाधि-
रगलसम्बन्धात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः ।
क्षुत्प्लव्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात् । यस्तु म-
न्यते प्रतिविम्ब एव नास्ति, दर्पणप्रतिस्फालिता नेत्रर-
श्मयः परावृत्य विम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति, स्रष्ट-
प्रत्यक्षसुखत्वाद्यनुभवेनैवासौ निराकरणीयः । कथं तर्हि
मूर्त्तद्रव्यस्य सुखस्यैकस्य विच्छिन्नदेशहवे युगपत् कान्तर्ज्ञेन
इत्तिः । दर्पणदेशइत्तेर्मायाकृतत्वादिति ब्रूमः । न हि
मायायामसम्भावनेयं नाम स्मरिण्येदादिकमपि स्वप्ने
माया दर्शयति । नन्वेवमेव जलमध्येऽधोमुखस्य वृक्षप्रति-
विम्बस्य तीरस्वदृष्टेः सति तीरस्वदृष्टोऽधिष्ठानं तत्र
च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं बाध्यस्त्वमिति वक्तव्यम् ।
न चाल्पाध्यासहेतुरस्ति । अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रती-
तेस्तत्कथमसावध्यासः । उच्यते । किमत्र वृक्षावरणा-
भावाध्यासाभावः ? किं वा दोषाभावात् । उत्तो-
पादानाभावात् ? आहोस्तिदध्यासविरोधिनोऽधिष्ठान-
तत्त्वज्ञानस्य सङ्गावात् ? । नाद्यः । चैतन्यावरणस्यैवा-

ध्यासोपादानतया जडे पृथगावरणातुपयोगात् । एतेन
ततोयोऽपि निरस्तः । न द्वितीयः । सोपाधिकभ्रमेयूपा-
धेरेव दोषत्वात् । न चतुर्थः । निरूपाधिकभ्रमस्यैवाधि-
ष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात् । तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य क-
र्तृत्वादेर्नास्तत्त्वज्ञानाद्विदितः किन्तु अहंकारो-
पाध्यपगमादिति चेत् । वाटम् । पारमार्थिकदर्पणाद्यु-
पाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावयवज्ञानजन्योपा-
धेरहङ्कारस्य निरूपाधिकभ्रमरूपस्यास्तत्त्वज्ञानाद्विदितौ
कर्तृत्वादेर्ज्ञानाद्विदितिरथात् सिध्यति ।

परिभाषायां तु उपाधिसद्विकर्षस्थले भ्रममेवाङ्गीचकार न
तु तत्र मिथ्यत्वमिति भेदः । “तत्र सङ्केतवद्वाच्यं सैव संज्ञेति
कीर्त्यते । नैमित्तिकी पारिभाषिकयोपाधिक्यपि तद्भिदा”
इति संज्ञां त्रिधा विभज्य । “उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा
स्यात् पारिभाषिकी । औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या
प्रवर्त्तते” इति “यद्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम् ।
जात्या नैमित्तिकं यत्तमौपाधिकमुपाधिना” । “यदुपाध्य-
यच्छिन्नशक्तिभ्रमं तदौपाधिकं यथाकाशपञ्चादि” इति
च शब्दप्र० । अत्र उपाधिना शक्तेरवच्छेदकरणात् तत्कृत-
त्वम् इति बोध्यम् ।

उपाधेयं लि० उप+आ+धा-कर्मणि यत् । १ अभिनिवेशनीये
२ आरोपे ३ उपाधिना विशेष्ये च । “उपाधेयसङ्कुरेऽपि
उपाधेरसङ्कुरात्” जगदी० ।

उपाध्याय उ० उपेत्याधीयतेऽस्मात् उप+अधि+इङ्-घञ् ।
“एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्याप-
यति इत्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” इति मनज्जलश्लो-
के वेदैकदेशतदङ्गाध्यापके । स्त्रियां ङीप् उपाध्याया
उपाध्यायोतिरूपद्वयम् । उपाध्यायस्य पत्नोत्तर्ये ङीप्
आतुक् वा उपाध्यायानी “उपाध्यायानी ऋतुमतौ” मा०
आ० १ अ० उपाध्यायी च । “उपाध्यायान् दशाचार्य-
आचार्याणां शतं पिता” । “आचार्यं सप्तमाध्यायं पितरं
मातरं सुहृन्” मनुः । तन्कारणे एकरात्राद्यौचम् “आचार्य-
पत्नोपुलोपाध्यायमातुल्यसुरक्षसुर्यसङ्गाध्यायिषिष्येके-
रालेण विष्णुर्ज्ञेः ।

उपानसं लि० उपगतमनः शकटं पितरं वा अस्मा० समा० ।
१ शकटसदृशे २ पितृसदृशे पितृव्यादौ च । जातो अच्
समा० । उपानस शकटसदृशे मृगमयादौ शकटे आकरे-
व्यङ्ग्यतयाऽस्य जातित्वम् । वेदे तु पुस्तमपि “सचायो-
रिन्द्रचक्रे उपानसः” ऋ० १०, १०५, ४,

उपानह स्त्री उप+नह-क्तिप् उपसर्गदर्धः। चर्मपादुकायाम् ।

“कृतावरोहस्य ह्युपापानहौ नियोजकामे किमु वद्वर्मणी”
इति नैष० अलोपानहोः वर्मत्वे नोत्प्रेक्षणात् तस्याः सर्वा-
ङ्गावरकत्वं गम्यते तेन लोके (भोजा) इत्यादिप्रसि-
द्धाया एव तद्यात्वम् एकदेशमात्रावरकत्वे तु पादुकाशब्द-
प्रयोगः । “अभ्यङ्गमङ्गलं चाङ्गोरुपानच्छलधारणम्”
“लेलं हिरण्यं गामश्वं अलोपनहमासनम्” मनुः अलो-
पानहमिच्छत्यत्र समा० ह० अच् समा०। एवमन्यशब्देन द्वन्द्वे-
ऽपि । दण्डोपानहमिच्छादि “उपानहौ च वासश्च हत-
मन्यैर्न धारयेत् “स्वयं नोपानहौ हरेत्” “सोपात्कश्च
यदुभुक्ते तद्वै रक्षांसि भुङ्क्षते” मनुः। [सङ्घे वैदिके वाक्यभेदे

उपानुवाक्य न० उपगतमनुवाक्याम् अन्वा० स०। अनुवाक्या-
उपान्त ३० उपमितमन्त्रेन अवा० स०। निकटे, २ प्रान्ते च ।
“दिशामुपान्तेषु समर्जं दृष्टिम्” “नयनोपान्तिवि-
लोकितश्च यत्” “उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः” कुमा० ।
“मेरोरुपान्तेष्वपि वर्त्तमानः” “उपान्तवानोरस्यहाणि
वहा” रघुः। “शयोपान्तिनिविष्टमस्मिन्सुखी” सा० द० “ति-
रोहितोपान्तनभोदिगलरा” किरा०। अन्तश्च सीमाभेदः
स च दैशिकः कालिकः बुद्धिकल्पितश्च । “उपान्त्यतो
निवर्त्तते” इ० र०। अन्तस्य समीपम् अवगृह्यो० । ३ अन्त-
समीपे अवगृ०।

उपान्तिक न० उप आधिक्ये प्रा० स०। १ अन्तन्तान्तिके अति-
निकटे “यदुपान्तिकेषु ददतोमहीरुहः” भाषः “प्रसभानु-
पान्तिकनीपरेणकीर्णम्” किरा०। २ तद्वृत्तौ लि० अस्या-
रादर्शत्वात् ततः प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी “यच्च वीरं न
पश्यामि धनञ्जयसुपान्तिकात्” भा० व० अ०

उपान्तिस लि० उपगतमन्त्रिमम् अन्वा० स० उपान्तशब्दात्
न हिमच् प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावात् । १ अन्तिसीपगते
“गुणान्त्वमङ्गं गुणकेन ह्यन्यादुत्सारितेनैवसुपान्तिसा-
दीन्” लोका०। सामीप्ये अव्ययी०। २ अन्तिसममीपे अव्य०
उपान्त्य लि० उपान्ते भवः दिगा० यत् । अन्तसमीपवर्त्तिनि
“अन्त्योपान्त्यौ लिभौ श्रेयो फाल्गुनश्च लिभो मतः” म० त०
“उत्तमपदसुपान्त्योपलक्षणा चम्” सि० कौ० ।

उपाप्ति स्त्री उप+आप-क्तिन् । प्राप्ति, “यदेतानि सर्वाणि
सह दुर्गपापानि कृतेषामुपाप्तिरिति” शत० ब्रा० १०, १, २, ६
उपाभृत् स्त्री उप+आ-भृ-क्तिप् तृक् । उपाहरणे, “स न ज-
ज्जासुपाभृत्तया जपा न जुर्जति” ऋ० १, १०, ८, २ ।
“उपाभृति उपाहरणे” भा० ।

उपाय ३० उप+अय-भावे घञ् । १ उपगमे । उपायतेऽ-
र्थोऽनेन करणे घञ् । २ साधने, स च द्विविधः
लौकिकोऽलौकिकश्च तत्र घटादिकं प्रति दण्डादिनैकिक
उपायः स्वर्गं प्रति यागादिरलौकिक उपायः । “उपायेन
च यच्छक्यं तच्छक्यं न पराक्रमे” हितो० । “पुंसो-
नेष्टाभ्युपायत्वात्” कुमु० । ३ रात्रां रिपुनिराकरणहेतुषु
सामादिषु च । “चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्व-
नपक्रिया” । “उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः
प्रमादतः” भाषः । “सर्वोपायैस्तथा कुर्याच्चीतिष्ठः
प्रथिवीपतिः” मनुः । रात्रां विजयोपायाश्च सामादयश्च-
त्वारः “साम भेदश्च दण्डश्च दानश्चैव चतुष्टयम् । उ-
पायाः कथं तारात्रां स्वार्थसम्पत्तेषु भवम्” इत्युक्तेः एतेषां
लक्षणाणि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते । कश्चित् सम्रोपायाः पञ्च-
ान्ते । “साम दानश्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायो-
पेलेन्द्रजालश्च सम्रोपायाः प्रकीर्त्तिताः” शृङ्गारोपायो च
हौ “शृङ्गारे तु पुराविद्भिर्रूपायौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ । उपायौ
हौ प्रयोक्तव्यौ कान्तासु सुविचक्षणैः । सामदाने इति प्राक्तः
शृङ्गाररसकोविदाः । भेदे प्रयुज्यमाने हि रसभासस्तु
जायते । निपद्ये रसभङ्गः स्थास्यस्तौ दूषितौ बुधैः”
इत्यालङ्कारिकोक्तेः । ४ प्रयुक्तधनप्राप्तिसाधने उत्तमर्थ-
व्यापारभेदे च “यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्तुं यादुत्तमार्थिकः ।
तैर्हैरुपायैः संश्लक्ष्णं दामयेदधमार्थिकम्” मनुः । ते चो-
पायाः मनुना दर्शिता यथा “धर्मेण व्यवहारेण
उलेमाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ।
तत्र धर्म उक्तो दृष्टस्ततिना “सृष्टृसम्बन्धिसन्दिष्टैः
साक्षा चानुगमेन च । प्रायेण वा कष्टो दाप्यो धर्म एव
उदाहृतः” अत्रादौनि त्रिषुषुक्तानि तेनैव “अद्याना
याचितश्चार्थमानीय कृषिकाङ्क्षनी । अन्याहृतानि वाऽऽहृत्य
दाप्यते यत्र सोपधिः । दारपुत्रपशून् कृत्वा कृत्वा हारो-
पवेशनम् । यस्यार्ची दाप्यतेऽर्घ्यं तदाचरितमुच्यते । बहु
स्वस्त्यहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । कृषिकोदाप्यते यत्र
बलात्कारः स कीर्त्तितः” व्यवहारस्तु मनुना स्वयं
दर्शितः । “अर्थोऽपवदमानं तु कारणेन विभावितम् ।
दापयेन्निकस्यार्थं दण्डलेयश्च यत्कृतः” । तेन राजा-
वेदनरूपो व्यवहारः” कुल्लू० (मालिश) । मेधातिथिस्तु
निःस्वो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्मोपकरणं धनं
दत्त्वा, क्षिप्याणिज्यादि तेन कारयित्वा तत्रोत्पन्नं धनं
तस्मादुत्प्रेक्षीयादित्याह” । ५ उपक्रमे च ।

उपायन न० उपायने समीपे उपस्थिते उप+यव-ल्युट् ।

१. उपदौकते (भेटेकोया) "तस्योपायनयोश्च नि रत्नानि
संरतां प्रतिः" कर्मा० कर्मणि ल्युट् । २. उपदौकनीये
"परम्परेण विज्ञातस्तेषां पायनपाणिषु" रघुः "संश्लेषेण
निर्हरणायनः" भाषः "प्रतोऽप्युपायनानि" काद० ।
भाते ल्युट् । ३. उपगमने "उपयन उपमा गोमत नाम्"
ख० २. २. २. "उपायने उपगमने" भा० । "सहो-
पायनकोत्थी उवाच" ख० २. २. "उपायनकोत्थी उपगमन
कोत्तनमात्रेण" भा० भा० ।

उपायिन् लि० उपायोऽस्य इति । १. साधनयुक्ते । उप+
इण-णि न । २. उपगमनरि । "सर्वान् वीर्येनोपायि-
त्वात्" का० ०३. २. ८. "पञ्चमस्तुतः सर्वे उपयानि
उपगच्छन्ति" कर्कः । "स्वस्थानान्मेनोपायित्वात्"
कात्या० २. ५. १. ६. एतेषः प्राक्प्राया मध्वायतनयोपायी
कात्या० ५. २. २. ३. कृतकालेनैव सर्वसोपायाः" कात्या०
१८. ६. २. ३. उभयतः स्त्रियां छप् ।

उपाय लि० उप+इण-उण् । उपगमनरि । "तथादाह वायवः
स्वेति उपायः स्वेत्येकं व्याज्यं हि द्वितीयोऽ-
वतीति" यत० ब्रा० १. ७. १. २,

उपार पु० उप+अ-मतौ कर्मणि णञ् । उपगमने । समं पे ।
"असं व्यायान् कनायस उपारे" ख० ०. ८. ६. १. "उ-
पारे उपगमने समीपे" भा० ।

उपारण पु० उपेत्य न रमणं यत् प्रयो० । उपेत्यारतिस्थाने
"सुषु वा सुपारणे" ख० ८. २. २. १. उपारणे ब्राह्मणा
उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते सुपारणः" भा० ।

उपारत लि० उप+आ+रत-क्त । प्रतिनिदिते "उपारताः
पश्चिमरात्रगोवरात्" किरा० ।

उपारम्भ उप+आ+रम्भ-घञ् कृम् । प्रारम्भे "सर्वकर्मो-
पारम्भे त्रिनियोग" सन्ध्यापठतिः

उपार्जन न० उप+अर्जि-ल्युट् । स्वतःसमादकव्यापार
भेदे स च अर्जनगर्ह्ये १. ६. ५. प्र० दर्शितः "ग्रन्थाणां
सरथानाञ्च कृत्वा सव्युपाज्जनम्" रामा० । ल्युट् ।
उपार्जनं कर्तुं कर्त्तरि लि० ।

उपालभ लि० उप+आ+लभ-क्त । तिरस्कारेण निन्दिते
उपालभ पु० उप+आ+लभ-घञ् कृम् च । निन्दापूर्वकतिर-
स्कारे । ल्युट् । उपालम्भनं तत्प्राये न० । कर्मणि ल्युट् ।
उपालम्भः हिंसनीये । "सौर्यः पशुपालम्भः सवनीयश्च"
वाङ्म० छ० । तिरस्कारार्थं तु न कृम् । उपालभ्य इत्येव ।

उपावर्त्तन न० उप+आ+वर्त-ल्युट् । पुनरागमने प्रत्या-
वर्त्तौ "तदुपावर्त्तनमिदं मे मनः रघुः १० भूमौ लुठने च ।

उपावृत्त लि० उप+आ+वृत्-क्त । १. अमापनयनाय पुन पुनः-
भूमिमुठतेऽन्ते २. १. निनिवृत्ते च । "उपावृत्तस्य पापेभ्यो-
यश्च वासो गुणैः सह" ए० त० मविष्यपुराणम् ।

उपावृत् स्त्री उप+आ+वृत्-क्तिप् । १. आवर्त्तिनां समीपे
आवृत्तौ । "यतः ते सत्त्ववृत्तः सहस्रं त उपावृत्तः यजुः
१२. ८. "स्वस्यैवावर्त्तनमावृत्तं तत्समीपवर्त्तिनामाव-
र्त्तनमुपावृत्तं वेददा० । २. निवृत्तौ च । उप+आ+वृत्-
क्तिन् । उपावृत्तिरप्युभयत्र स्त्री

उपाश्रम पु० उपमितमाश्रमेण अवा० स० । १. अश्रमसदृशे
प्राश्रयपतादिदीक्षादौ । "उपाश्रमान्श्रमपरान् प्राश्रयज्ञान्
विविधानपि" भा० शा० १. ५. ५. ०. "उपाश्रमान् प्राश्र-
यतपाश्रवात्वाद्युक्तं दाक्षायोगान्" नीलक० । समीपे
अव्य० । २. आश्रमसमीपे अव्य० ।

उपाश्रय पु० उप+आ+श्रि-पवादाच् । १. आश्रयकर्त्तरि
"ब्राह्मणोपाश्रयं नित्यमुत्कृष्टं जातिमश्रुते" मनुः कर्मणि
अच् । २. आश्रयणे "राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपा-
श्रयः" भा० आश्र० ४. ५. ०. "तं हि नस्मात् । सर्वे
उचितानामुपाश्रयः" भा० व० ६. १. १. ५. ०. भावे
अच् । ३. आश्रये ।

उपाश्रित लि० उप+आ+श्रि-कर्मणि क्त । यस्याश्रयो
मृहीतस्तस्मिन् "तद्वैवोपाश्रिता देवो बुद्धिर्बुद्धिमतां वरः"
भा० शा० ४. ५. ५. ०. उपश्रितेति पाठान्तरम् । कर्त्तरि क्त ।
२. कृत्याश्रये लि० ।

उपासक लि० उप+आस-ल्युट् । १. सिद्धे २. उपासनाकर्त्तरि
"पञ्चमयस्यादितोयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपास-
कानां सिद्धार्थं ब्रह्मणोरुपकल्पना" वेदा० । ३. श्रद्धे पुंस्त्री
तस्य हिजसेवकत्वात् तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङोप् ।
४. मन्त्रोक्ते ४. वाक्यद्वयभेदे यथा वाक्यमुपकल्प्य "आचा-
राञ्च स्तुतकृतं स्थानाङ्गं सप्तवाययुक्तं । पञ्चमं भगवत्पुण्यं
ज्ञाता धर्मकथापि च । उपासकान्कृतस्तत्तरोपपातिका
दयाः । मन्त्रव्याकरणञ्चैव विपाकश्रुतमेव च । इत्येकादश
सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुनः" इति । उपासनञ्च सित्त-
नापरपरपर्यायमननात्मिका मानसो क्रिया । सा च
कुचिदगुणादिकमारोप्य पञ्चर्तते यथा निर्गुणे ब्रह्मणि सगु-
णत्वाद्यारोपेण प्राश्रयवचने निर्गुणस्य ब्रह्मणोरुपासोर्भेदेव
उपासनोक्तेः अतएव "सर्वे" खल्विदं ब्रह्म तत्त्वज्ञानं इति

यान् उपोसितं यथाकतुरास्ति जाके भवति तथेय प्रेत्य
भवति स इति ॥ १ ॥ इत्यपकस्य सनोमयः प्राणशरः ।
इत्यादिना शा० उ० । 'उपासनायां तत्तुष्ठापाधयः'
मिहितानि निगुणे प्रथमं चित्तप्रवेशासम्भवेन सगुणे एव
मनोऽभिनिवेशम् ततो न विवृणमस चित्तकायाम् ततः
उपासितेश्वरान्पञ्चादेव समाधियोगं सति इति पात०
सू० भाष्ययोर्दशितम् । "देवरूपिधानादा" सू० "प्रणि-
धानाद्भक्तिविशेषदायर्जित देवरूपस्य स्वरूपाति अभिधा-
नमालेप" व्यसभा० "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात् मान-
सादाचिकान् कायिकादा यावर्जित अभिमन्त्रीभूतत्वमनु-
स्मरति अभिध्यानमन मनेऽये इका इदमस्याभिप्रेत-
मस्त्विति तावन्मालेप न व्यापारान्तरेण" विव० । तादृशे-
श्वरोपासनासमर्थस्य तु प्रथमं स्थलादिभ्यो विविच्यत्वन-
इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्यं तच्चिन्तने च फलसक्तं
वा ३५० । "दय सन्वन्तराणोऽतिशान्तिवचिन्तकाः ।
कौश्याः दय सङ्गच्छन्ति तिरज्जितं प्रियतज्जरा । पूर्णं
यतवहसं त तिरन्यागुक्तचिन्तका" विवृतञ्च तत् पात०
भाष्यवदतो वाचस्पतना "अथगुक्तमहदहङ्कारपञ्च-
तन्मात्रेण न्यूनममात्मत्वेन प्रतिपन्नाः तदुपासनं गततद्वा-
सनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमवगुप्तादीनाम-
न्यतमे ज्ञानाः" उक्ततत्तत्कालपर्यन्तं तिरज्जीव्यः ।
उपासनशब्दे अधिकं वक्ष्यते । तन्त्रोक्ता उपासकाश्च पञ्च-
विधा पञ्चदेवतोपासकत्वात् । 'याज्ञः शैवोमाधव्यः
शौरव ईशवः क्रमात् । उपासकाः पञ्चविधास्तन्त्र-
शास्त्रविधानतः" । पुनस्ते त्रिविधाः । "सात्विको राज-
सत्त्वैव तामसश्चेति ते त्रिविधा" । प्रकारान्तरेणापि यथा-
सम्भवं त्रिविधा । "पशुर्वीरस्तथा दिव्य आचारभेदतस्त्रिविधा"
उपासकः पु० उपासकत्वे गरा अत्र उप+आ+सन्+ज-आधारे
घञ् । ॥ १ ॥ "इमे च कस्य नाराचाः सङ्ख्या लोमवाहिनः ।
समन्तात्कुलप्रोताया उपासकैः हिरण्यवे" भा० वि० १२२५०
"एतान् सृजानुपासकान् जिमं ब्रह्माहि मे रथे" वि०
१५५० भावे घञ् । २ समीपासकै च ।

उपासनं न० उपासने मूयः लुप्लुप्ते गरा अत्र उप+अस-
विशेषे आधारे ल्यु । १ शरत्पेशिलार्थे गराभ्यासे अम-
रः । उप+आस-भावे ल्युट् । २ चिन्तने मनने ३ सेवने
च "नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन" "उपासनानि शा-
खिल्यविद्यादीनि" "उपासनस्य चित्तकायम् परं प्रयोज-
नम् अचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरवान्तरफलम्"

इति वेदान्तशा० । 'आचार्योपासनं शौचं स्वै-
य साक्षात्निपद्यते' इत्यपकस्य "एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं
यत्ततो न्यस्या" गीतायाम् आचार्योपासनस्य ज्ञानसाधन-
त्वेन ज्ञानत्वसक्तम् आचार्योपदेशं विना हि ज्ञाना-
नुत्पत्तिः "आचार्योपासनं वेदगोप्यार्थेण विवेकिता"
इत्युपकस्य "एतदुपायैः संशुद्धः सत्यमुक्तो मृती भवेत्"
याज्ञ० तद्वैतत्वसक्तम् । "आचार्यमनिकस्य च सुव्यो-
पसनेनैव भवः । ब्रह्मण उपोसनाति च जेदे ज्ञाना-
विधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेतरेषामवान्तरफलमर्चि-
रादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः । प्राप्तिब्रह्मलोकस्य तत्र अ-
वस्थापननादिसम्भवेन कृमसुक्तः "न स पुनरावर्तते" इति
श्रुतेः तत्र प्राप्तिविवेकस्यानावृत्तिर्निरापत्तये "तत्र
प्राप्तिविवेकस्यानावृत्तिर्निरापत्तये सां० सू० उक्तः । अतएव "इमं
मानवं नावर्तते" इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेष-
णयात् मानवान्तरे आवृत्तिरिति सूचितम् । कार्यब्रह्मणो-
धिकारसमाप्तिपर्यन्तं तत्रस्थायित्वस्तु तेन सङ्घेय मोक्षः ।
'कार्याख्ये तदध्यक्षेण सङ्घातः परमभिधानात्" शा० सू०
उक्तः ब्रह्मणासह भेदवै समुप्राप्ते प्रतिसङ्घरे । पर-
स्थाने कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" श्रुतेः । एतौ को-
पासनायां तु नाचिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्तादि फलम्
किन्तु तत्तच्छास्त्रेषूक्तं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासनं
तत्फलञ्च शा० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा "न
प्रतीकेन हि सः" "मनोब्रह्मे लुपासीतेत्यध्यात्मम्" अथा-
धिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति" तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः,
"स वो नाम ब्रह्मे लुपासीते" इत्येवमादिषु प्रतीकोपा-
सनेषु संशुद्धः किमेवमध्यात्मपङ्कः कर्तव्यो न वेति ।
किन्तावत् प्राप्तिं तेष्वध्यात्मपङ्क एव युक्तः कस्यात् ?
ब्रह्मणः श्रुतिप्राप्तत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि
ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्तात्मनोपपत्तिरित्येवं प्राप्ते
ब्रह्मः । न प्रतीकेष्वध्यात्मनं बध्नीयात् न हि स उपा-
सकः प्रतीकानि तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यतपुनर्ब्र-
ह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तत्तत्तात्पर्यमिति तदसत्
प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपपत्तेर्न हि नामादि-
जातस्य ब्रह्मत्वमेवान्वितं भवति खलूपोपपदं च नामा-
दीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मपङ्को वा । न च ब्रह्मण
आत्मत्वाद्ब्रह्मलक्ष्यपदेशेष्वात्महृदिः कस्या कर्तृत्वाद्य-
निराकरणात् कर्तृत्वादिष्वर्थसंसारधर्मनिराकरणेन
हि ब्रह्मण आत्मतोपदेशनिराकरणेन चोपासनविधानं

त्वौत्सर्गिकेण तत्कृतन्यायेन प्रकृतकृतनामेव तत्प्राप्ति
नैवेष्टमिति मन्यते" भा० । "विशेषश्च दर्शयति" सू० ।
"नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्वज्ञात् पूर्वज्ञात्
फलविशेषसुत्तरादिषुत्तरादिषुपासने दर्शयति "यावन्ना-
मोगतं तत्वास्तु यथाकामचारो भवति" "वाग्वाय ना-
मोभूयसी" "यावद्वाचोमतं तत्वास्तु यथाकामचारो भवति
"मनोवाच वाचोभूयः" इत्यादिना । स चायं फलविशेषः
प्रतीकतन्त्रवाडुपासनानामुपपद्यते, प्रकृततन्त्रत्वे तु प्रकृ-
तोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात् ? । तस्माच्च प्रती-
कात्मनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा० ।

उपासनञ्च मानवशरीरपारो यद्यपि देहशरीरपारानभैवस्तथा
पि आसीनस्यैव तद्भवति मानस्य यथाह या० सू० भाष्ययोः "
"आसीनः सम्भवात्" सू० । "कर्माङ्गस्यस्त्रिषु कर्मतन्त्रत्वादा-
ननादिविन्ननेऽपि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य इत-
रेषुतपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवृत्ते
तेजानियमे न आसीन एवेति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानि-
यमः शरीरस्थितेरित्येवं प्राप्ते ज्ञेयति आसीन एवोपासी-
तेति कुतः ? सम्भवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाह-
करणं न च तद्व्यवहारी भावतो वा सम्भवति गत्यादीनां चि-
त्तविशेषकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो
न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणसमम्भवति । शयानस्याप्यवस्थादेव
निद्राऽभिभूयते । आसीनस्य त्वेव जातीयको भूवान्दोषः
सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम्" भा० । "ध्या-
नाञ्च" सू० "अपि च ध्यायत्यर्थ एवः यत्समानप्रत्यय
प्रवाहकरणं, ध्यायति च प्रविष्टिलाङ्गणेषु प्रतिष्ठितह-
टिष्वेकविषयान्निष्ठचित्तपूषचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति वक्तो
ध्यायति प्रोषितवन्तिरिति । आसीनस्यानायासो भवति ।
तस्मादप्यासं न कर्म उपासनम्" भा० । "अचलत्वापेक्ष" सू० ।
"अपि च ध्यायतीव दृढविशीलत्वं दृढिआदिषुचलत्वमपेक्ष
ध्यायतिवादी भवति तच्च बिभ्रसुपासनस्यासीनकर्मत्वे"
भा० । "करन्ति च" सू० "करन्त्यपि च शिष्टा उपा-
सनाङ्गत्वेनासनम्" "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमा-
त्मनः" इत्यादिना अतएव च यज्ञादीनामासनविशेषा-
नामुपदेशोयोगयाक्षे" भा० । उपासनञ्चामरणात् भूयः क-
र्त्तव्यमिति तत्र बोद्धव्यम् ।

"आ प्रायथात् तत्रापि हि दृष्टम्" सू० । "आवृत्तिः सर्वो-
पासनेषु दृष्टं व्येति स्थितमाहोऽधिकरणे । तत्र यानि तावत्
सम्यग्दर्शनाद्युपासनानि तान्यवघातादिवत् कार्यपर्य-

वसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणं न हि सम्यग्दर्शने
कार्ये निष्पद्ये यज्जानरं किञ्चिच्छासितं शक्यम् अग्नि-
बोध्यज्जान्रत्नप्रतीतेः शास्त्रस्य विषयत्वात् । यानि
धुनरभ्युदयफलानि तेषु वा विना किं कियन्तिषुत्काशं
प्रत्ययभावतोपरमेत् उत यावज्जीवमावर्त्तयेदिति । किन्ता-
वत् प्राप्तिं कियन्तिषुत्काशं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् आ-
वृत्तिविशिष्टस्योप सतयद्दर्शयत्य ज्ञतत्वादित्येवं प्राप्ते
भूयः । आ प्रायथादेवावर्त्तयेत् प्रत्ययम्, अन्यप्रत्ययवशाद्
दृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि ज्ञानान्तरोपभोग्यं
फलमारभमाणानि तदनु रूपं भावनाविज्ञानं प्राययकाळे
आवृत्तिपत्ति । "सविज्ञानो भवति" "सविज्ञानमेवान्वयकावृत्ति"
"अज्ञितस्य नैव प्राणमायाति प्राणस्योक्तया युक्तः सहात्मना
यथा बहुलितं लोकं नयतीति" चैवमादिश्रुतिभ्यः दृष्ट-
जलायूकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्ते ते स्वरूपावृत्तिं सङ्गा
क्षिमन्यत् प्राययकाळे भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्यो
प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेषां प्रायथादावृत्तिः ।
तथा च श्रुतिः "स यावत्कृत्स्नरयमकाङ्क्षोकात् प्रैतीति"
प्राययकाळेऽपि प्रत्यवातुवृत्तिं दर्शयति । अतिरपि "यं
यं चापि स्मरन् भावं तज्जलान्ते कलेवरम् । तं तमेवैति
कौन्तेय ! सदा तद्भावमावितः" इति "प्रवाणकाळे मनसा-
ऽचचेनेति" च । सोऽन्तवेलायामेतत् जयं प्रतिपद्येतेति"
च मरत्येलायां कर्त्तव्यमेव आवृत्ति" भा० । प्रतीकभि-
न्नेषु उपासनेषु अक्षिरादिमार्गेण जज्ञातोवाप्राप्तिः फलम् ।
"अक्षिरादिना तत्प्रणितेः" या० सू० भाष्यदोक्तम्
तच्च अक्षिरादिमार्गयज्ञे आतिवाहिकयज्ञे च उक्तम् ।
शुचं उपासनाध्यक्ष्य स्तो । "न्यायवज्ञेऽमीयस्य मननव्यप-
देशभाक् । उपासनैव क्रियते अवयवान्तरागता" कुमु०
सेवने च "उपासनानेत्यपि तः स स्मरते" नैव । शास्त्रि-
त्योक्ता भक्तिरूपोपासना भक्तियज्ञे वक्ष्यते ।

उपासा स्त्री उप+आस भावे च । उपासने "उपासासिद्धिश्च
प्रसंशामात्मम्" वा० सू० ।

उपासादित लि० उप+आ+सद-णिच्-कर्मणि क्त । १ प्राप्ते
भावे क्त । २ प्राप्नोति तत्, तत्कृतमनेन इष्टा० इति उपासा-
दितित् जतलाभे स्त्रियां क्तोप् ।

उपासित लि० उप+आस-सेवनात्कृत्वात् कर्मणि क्त । ज-
तोपासने यस्योपासनं जतं तस्मिन् देवादौ ।

उपास्ति स्त्री उप+आस-क्रिन् स्त्रीप्रत्ययत्वेऽपि वा० शुक्ल वा न
क्षिणोवाचकः । उपासनायाम् "स्वर्गापर्वण्योर्मायैषामभनन्ति

मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत् परमात्मानिच्छयते" कुचु० ।
उपास्ति न० उपगतमस्तिम् उपकरणत्वेन अस्ती० स० । अस्ती-
पकरणे तूणादौ । "राजानौ नीतिमार्गैरतौ अस्तीपास्ति-
कृतिनौ भा० व० १८६ अ० ।

उपास्य लि० उप+आस-सेवनार्थत्वात् कर्मणि यत् । १ सेव-
नीये २ चिन्तनीये "इत्थं ततो रक्षा उपास्या गुरवश्च ते"
भा० अतु० ८ अ० "गङ्गा सदैवात्मन्यैरुपास्या" भा० अतु०
२६ अ० उप+आस-ल्यप् । १ सेवयित्वेत्यर्थे ४ चिन्तयि-
त्वेत्यर्थे च अय्य० । ४ उपास्य सन्ध्यां विधिवत्" स्मृतिः ।

उपाहित पु० उप आसन्नमाहितं यतः । १ उष्णापातादौ अग्न्यु-
त्पातरूपे उपद्रवे उप+आ-धा-क्त । २ आरोपिते, लि०

उपेक्ष पु० गान्दिनीसुते अक्षरभाटभेदे । "अक्षरः सुपुत्रे तस्यात्
वसन्कात् मूरिदक्षिणः । उपमदुगुलया मदुर्मुदर-
वारिमेजयः । अविजिपस्तयोपेक्षः शत्रुघ्नोऽचारिमर्दनः"
हरि० १ पूतलैव १८ अध्याये च गान्दिनीसुतत्वमस्योक्तम्
उपेक्षक लि० उप+ईक्ष-लृत् । उपेक्षाकारके योगिनि "उ-
मेक्षकोऽसङ्गसुको सुनिर्भासमन्वितः" मनुः "दृष्टा मनेत्यु-
मेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरता त्वन्या" सां० शा०

उपेक्षण न० उप+ईक्ष-भावे लृट् । १ आगे २ औदासीन्ये च
२ राज्ञां संप्रविधोपायान्तरिते उपायभेदे "वाञ्छा दानेन
भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च" भा० व० १५० । उपेक्षणस्य
यथोपायत्वं तथा उपायगर्ह्ये उक्तम् ।

उपेक्षणीय लि० उप+ईक्ष-अनीयत् । १ आग्रे २ प्रतीकारार्थ-
मनालोचनीये च "नश्यत् पुरसादनुपेक्षणीयम्" रघुः ।

उपेक्षा स्त्री उप+ईक्ष-अ । १ आगे इदं न सम स्यादिति
इच्छाभेदे २ औदासीन्ये ३ अनपेक्षणे च । उपेक्षा च पर-
स्त्वानभिस्त्वानापूर्वकस्त्वप्रागभावासमानकालीनस्त्ववि-
षयकेक्षा । उपेक्षायाः स्त्वनायकत्वम् स्मृती व्यव-
स्थापितम् "उपेक्षानात्मक स्तत्त्व निश्चयः कारणं भवेत्"
भाषोक्ते ५२ दसपादेयं न भवतीत्याकारकज्ञानभेदे
च "कुर्यात्सपेक्षां कृतजीपितेऽस्मिन्" रघुः । ६ योगयास्योक्तं
चित्तप्रसादमार्गभावनाचतुष्टयान्तर्गते भावनाभेदे । "भैली-
करणासदितोपेक्षायां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भाव-
नातचित्तप्रसादनम्" पात० सू०

उपेत लि० उप+इष-क्त । १ उपगते २ समीपगते सेवादिधर्मेण
१ प्राप्ते ४ उपनीते च । "यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकत्वम्"
भा० १ स्क० । "न स्त्री जुहुयाच्चातुपेतः" स्मृतिः । "अ-
तुपेतः अतुपनीतः" म० त० रघु० । गर्भाधानार्थं ५ स्त्रिय-

सुगते च "गर्भाधानमुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति" हारीतः
"उपेतः स्त्रियमुपगतः" म० त० रघुनन्दनः ।

उपेन्द्र पु० उपगत इन्द्रम् असुजत्वात् अस्ती० स० । विष्णौ ।

स हि कश्चपात् अदितौ इन्द्रादननारं वामनरूपतया
संजातः इति तस्य तथात्वम् । "उपेन्द्रो वामनः
प्रांशुः" विष्णुस० । अत्र भाष्ये अस्यापि निरुक्तिर्दर्शिता

यथा । "मनोपरि यथेन्द्रस्तं स्थापितोगोभरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां मास्यन्ति दिवि देवताः" इति हरि-

वंशवचनात् उपरि इन्द्रः उपेन्द्रः इति । अत्र वासुदेवस्यैव
यथोपेन्द्रनामता, तथा गोवर्द्धनोद्धारणेन गोषु रक्षितासु

तत्प्रीतये गोभिस्तस्य सर्वोपरिलोकस्थितत्वेन उपेन्द्रनामत-
याऽभिप्रेतः कृत इति वसिष्ठं हरिवं० ७६ अ० यथा ।

"अपामधस्ताल्लोकोऽयं तस्योपरि महीधराः । नागानामुप-
रिष्टाङ्गः पृथिव्युपरि मातृषाः । मनुष्यलोकादूर्ध्वं तु

खगानां गतिरुच्यते । आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य
भातमान् । देवलोकः परस्तादाहिमानगमनो महान् ।

यत्नाहं कृष्ण ! देवानामेन्द्रे विनिश्चितः पदे । स्वर्गादूर्ध्वं
ब्रह्मलोको महर्षिगणपूजितः । तत्र सोमगतिश्चैव ज्योति-

वाश्च महात्मनाम् । तस्योपरि गवां लोकः सिद्धास्तं
पालयन्ति हि । स हि सर्वगतः कृष्ण ! महाकाशगतो म-

हान् । उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तत्र तपोमयी । यां न
विद्म ययं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् । लोकास्तथो

दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः । पृथिवी कर्मसीलानां
क्षेत्रं सर्वस्य कर्मणः । स्वमस्थिराणां विषयो वायुना

तल्यवर्तिनाम् । गतिः शमदमादयानां स्वर्गः सुकृतकर्म-
णाम् । ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः ।

गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः । स तु
लोकस्तथा कृष्ण ! सीदमानः क्षपात्मना । छतो हतिमता

वीर ! निघ्नतोपद्रवं गवाम् । तदहं समनुप्राप्नो गवां वा-
क्येन नोदितः । ब्रह्मणश्च महाभाग । गौरवात्तव चानघ ।

अहं भूतपतिः कृष्ण ! देवराजः पुरन्दरः । अदितेर्गर्भप-
याये पूर्वजस्यो पुरातनः । तेजस्तेजस्विनश्चैव यत्ते द-

र्शितवानहम् । मेघरूपेण तत्त्वयं जन्तुमर्हसि मे विभो ! ।
एवं ज्ञानमनाः कृष्ण ! स्वेन शीघ्रेण तेजसा । ब्रह्मणः

शृणु मे वाक्यं गवाश्च गजविक्रम ! । आह त्वां भगवान्
ब्रह्मा गाववाकाशना दिवि । कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्तव

संरक्षणादिभिः । भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महा-
नयम् । तदयं पुङ्गव ! साहं वृद्धाभिः प्रसवैस्तथा । कर्म-

कान् पुङ्गवैर्वाच्येन हविषा सुरान् । त्रिवं शकृत्-
प्रहत्तेन तर्पयिष्यामः कामदाः । तदस्माकं गुरुस्त्वं
हि प्राणदत्त महाबल । अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो
वै भव प्रभो । तस्मान्वाकाङ्क्षनेः पूर्णैर्हिव्यस्य पयसो घटैः ।
एभिरेवाभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः । अहं किमेन्द्रो
देवानां त्वङ्गमिन्द्रताकृतः । गोविन्द इति लोकास्त्वां
स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् । समोपरि यदेन्द्रस्त्वं स्थापितो
गोमिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण ! त्वां गास्त्वानि दिवि
देवताः ।

ततः शकृस्तु तान् मृत्वा घटान् दिव्यपयोधरान् । अभि-
षेकेन गोविन्दं योजयामास योगवित् । इहाऽभिषिच्य-
मानं तं गावस्ताः सह यूषयैः । स्नानैः प्रस्तवसंयुक्तैः
सिपिचुः कृष्णमव्ययम् । मेघाश्च दिवि सुक्ताभिः सा-
मृताभिः समन्ततः । सिपिचुस्तोषधाराभिः सिच्यमानं
तमव्ययम् । वनस्पतीनां सर्वेषां सुखावेन्दुनिभं पयः ।
सर्वेषां पुष्पवर्षाश्च नेदुस्तूयाणि चाम्बरे । सुवर्णं सुनयः
सर्वे भार्गवर्भस्मन्परायणाः । एकार्णवविपिक्तश्च दधार
वसुधा वपुः । प्रसादं सागरा जम्भुर्वाता जगद्धिताः ।
सार्गस्थो विबभौ भानुः सोमो नक्षत्रसंयुतः । रेतवः प्रथमं
जम्भुर्जम्भुर्निर्वरीतां नृपाः । प्रवालपल्लववलाः पुष्प-
वनस्पतयः । मदं प्रसूयन्वर्णां वातास्तोषं वने
सृगाः । अलङ्कृता गालवैर्धातुभिर्भानि पर्वताः । देव-
लोकोपमो लोकस्तृप्तोऽन्तरर्षिरिव । आसीत् कृष्णाभि-
षेके हि दिव्यः स्वर्गरसोचितः । अभिषिक्तस्तु तं गोभिः
शक्रो गोविन्दमव्ययम् । दिव्यमात्म्याम्बरधरं देवदेवोऽज-
वीदिदम् । एष ते प्रथमः कृष्ण ! नियोगो गोपु वः कृतः ।
तत्रैव १७७ । “शकृस्तु स्वयमागत्य देवतैः सह इत्यहं ।
अभिषिच्योत्तमवित् कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः” । वासुदेवस्यै-
वेन्द्रेण उपेन्द्रनाम्नाऽभिषेकः कृतः इत्युक्तम् । मा० ८२० १२
अ० ८ वामनस्यैव तन्नामतोक्ता यथा वामनेन बलेर्दमनान-
नरम् । “कश्यपस्यादितेः प्रोक्तं सर्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम् । वेदानां
सर्वदेवानां धर्मस्य यशसां त्रियः । सृष्टलानां व्रतानाञ्च
कल्पं स्वर्गापवर्गयोः । उपेन्द्रं कस्यवाञ्छते इति सर्व-
विभूतये इति” “प्राप्य त्रिभुवनञ्चेन्द्र उपेन्द्रभुजपाशितः”
इति तत्रैव । वामनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्रानुजातत्वात् वासु-
देवस्य तु पूर्वोक्तप्रकारेण तन्नामतता उभयोरेव एक-
प्रमेयशरीरत्वाच्च विरोधः । “तदिन्द्रसन्दिग्धमुपेन्द्र !

यद्वचः” साधे नारदस्य वासुदेवसन्बोधनतया प्रयोगः ।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री “उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ” इति वृ० २०
उक्ते एकादशाक्षरपादके जन्दोभिदे । अस्याश्च इन्द्रवज्राया
संभवेने यथोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्राशब्दे दर्शितम् ।

उपेय लि० उप+इष्-यत् । १ उपायसाध्ये, २ प्राप्ताये च ।
२ उपगम्ये “उपेतारमुपेयश्च सर्वोपायाश्च कृत्स्नयः” मनुः
“चातित्वेनानुपेयास्ताः” मनुः । ३ अन्विष्य गम्ये “भूधरस्थि-
रमुपेयमागतम्” भाषः । “उपेयमन्विष्य गम्यम्” मल्लि०

उपेयिवस् लि० उप+इष्-कृत् लोकेऽपि नि० । उपगते “प-
ञ्चाङ्गेदमुपेयुषे” कुमा० “उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजात
यावन्वीम् । राजन्यकानि” “उपेयुषोमोक्षपयं मनस्विनः”
भाषः । स्त्रियां ङीप् उपेयुषी ।

उपीठ लि० उप+वृ-कृत् । सन्निवेशविशेषयुक्ते १ व्यूढे सैन्ये
२ निरुद्धे, “तदुपीठेय नभश्चरैः दृष्टत्कः” किरा० तं “वराह-
मुपीठैः प्रस्थास्रष्टैः” मल्लि० । ३ ऊढे कृतविवाहे च ।
भावे कृत् । सैन्यविन्यासभेदे व्यूढे न० ।

उपीत लि० उप+वेञ्-कृत् । उपस्यूते । गौरा० ङीप् । पूति-
कायां स्त्री यद्धरत्ना०

उपीत्तम लि० उपगतसुत्तमम् अव्यधानेन अत्या० स० ।
उपान्तमे अन्त्यात् पूर्वतने । “गुरुपोत्तमयोः ष्वङ्
गोले” । “योपधादुगुरुपोत्तमाहुञ्” “अल्युपोत्तमम्”
“उपोत्तमं रिति” पा०

उपीदक षु० उपगतसुदकम् अत्या० स० । उदकसमीपस्ये ।
“प्रजापतो त्वा देवतायामुपीदके” यजु० ३५, ६, “अयं वै
लोक उपीदकस्य देनं प्रजापतो देवतायामुपीदके लोके
निदधाति” शत० ब्रा० १२, ८, १, २, सामीप्ये अव्ययी० ।
२ उदकसमीपे अव्ययम् ।

उपीदकी स्त्री उपगतसुदकमत्र गौरा० ङीप् । पूतिकायाम्
(पुद्गलाय) । राजनि० । “हादस्यां पारणं कुर्वाद् व-
र्जयित्वाप्युपीदकीम्” ऐ० त० कूर्मपुराणम् ।

उपीदिका स्त्री उपाधिकसुदकं यत्र उदादेशः संज्ञायां कन्
अतइत्त्वम् । पूतिकायाके अमरः तत्पाकादि प्रकारगुणादि
वैद्यके उक्तम् । “एकाङ् पद्मभोमेता किमन्यै व्यञ्जनानरैः ।
तच्छुद्धैरानतव्याजैर्हस्त्ये वा उपोदिका । वटपत्रवच्छुभ-
पत्रिका परितप्ततैलसुपाचिता । नवहिङ्गुवाससुवासिता
परिभोक्तृचित्तसुविकाशिका । सुतप्तवतैलविपाचिता सुष-
नाश्चतक्रसुपाचिता । सुपीदिकाऽष्टभिर्जिता भोक्तृ-
राण्य रसनायनर्त्तकी । पीदिका शीतला बद्धा ज्ञेयला

वातपितृणां । पथ्यान् दीवयमनो निद्रापुष्टिकरी मता”
उपाधिकसदृशं यत्न उदादेशः गौरा० ऊपो स्थाये कन्
ना तुल्यः । उपोदीकाश्च स्त्री

उपोदग्रह ३० उप+उद्+पह-कप् । ज्ञाने । “तस्याह स-
खसुपोदग्रहमिति” आ० उ० । “उपोदपूर्वकपहेः ज्ञानार्थे
त्वदर्शनात् तदार्थत्वम् ।

उपोद्घातः ३० सभोपवर्तिनः प्रकृतस्य उद्घातः उद्घननम्
ज्ञानं चिन्तनम् यत्न । उप+उद्+हन-गती गत्वर्धत्वात्
ज्ञानार्थता आधारे षञ् । प्रकृतसिद्धार्थमाहोचनात्मके
सङ्गतिप्रभेदे । “चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थसुपोद्घातं विदुर्बुधाः”
अथसरयवे विवृतिः । २तदर्थवर्त्यने च । अथसुपोद्घातेन
विधितज्ञानस्य कारणात् अवस्थापयति” दीधि० २प्रारम्भे च

उपोद्घलन न० उप+उ+द्वल-लुट् । उद्घोषने उत्तेजने ।
उपोषण न० उप+उष-लुट् । उपवास्ये अहोरात्राभोजने ।

“प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने सर्वे विमूढधीः । उपोषणं न
कुरुते कुम्भीपाके महीयते” । “उपोषणं नवम्याश्च
दशम्यामेव पारयम्” ति० त० अथस्वसं० । उपवास-
यत्ने विवृतिः । उपवासस्य उपदाहसाधनत्वात् तत्वात्वम् ।

उपोषित न० उप+वास+भावे-ङ् । उपवास्ये । “नास्ति
स्त्रीणां पृथग्व्ययः न व्रतं नाप्युपोषितम्” सनुः । कर्त्तरि
ङ् । उपवासकर्त्तरि लि० । “उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि
पूजयेत् पुनरेव ताम्” दुर्ग० त० पु० ।

उपोष्य लि० उप+वस-अकर्मकधात्वोमे कालस्य कर्मसंज्ञा
विधानात् कर्मणि वा० क्यप् । उपवास्येन यापनीये
तिव्यादौ । “लिसन्ध्यापिनी या तु सैवोपोष्या
सदा तिथिः” काठमा० पु० । उप+वस-ल्यप् । उपवास-
कालेत्यर्थे अय्य० ।

उपस लि० वप-ङ् । उपसवाये धान्यादौ अधिकरणे ङ् । उप-
धान्यादौ षोले । “सर्वं वपेन तद्भूदसदीयः । रिक्तं भक्षन्
ऊतं कुहकराहमिवोपसृज्याम्” भाग० । उपसृज्यते
च । “पथ्यं प्रथिरसमिति” पार० सू० । परिसर्वतोभावेन
उपसृज्यते मुख्यतश्चिरसम्” हरिनाथः । भावे क्तिन् ।
उपि वपने स्त्री “बीजानामुपसृज्य स्थात्” सनुः ।

उपसृज्य लि० पूर्वभुजं पथात् ऊतं पूर्वकालेत्वादिना स० ।
बीजवपनानन्तरं ऊते षोले (बीजाकृते षोले) । (काठान)

उत्तिम लि० वप+ङ्ति क्यप् । वपनजाते ।

उप्य लि० वप-वा० कर्मणि क्यप् । वपनीये ग्रीष्मादौ
“दोषितयेऽपतयेतोयानां वेनेऽप्येत् विक्रमेत्” आत्मा०

२५, १२, २० । “उप्यानां ग्रीह्यवादीनाम्” शर्कः ।

उज्ज क्ति० उज्ज-लुङ् । आर्ज्ज्वलुङ् । ततः तिका०
फिज् औज्जायनि तदपत्ये षञ् स्त्री । तिककतवादिवात्
गोत्रप्रत्ययस्य षङ्पु द्वन्द्वे लुङ् । उज्जकजुभाः ।
उभ(श्च) पुंस्त्री तदा० प० षक० सेट् । उभति औभीत् ।
उभोभ । उभति उभोत् अयं सुवादिरिति अविक्लवः
तन्मते औभत” भोपधत्वात् भोपधाङोपः उभाम् बहुव
आस चकार । वेदे गणव्याख्यः उभति उभति “इदा-
न्यौन्नाडुगमान्योजः” ऋ० ४, १८, ४ । “इधुम्यं
गा ये ज्ञानम् परिपन्तमहिम्” ऋ० ४, १, १५ । “सर्वमर्भसु
काकुत्स्वमौभतीच्छैः शिखीमुखैः” भट्टिः । पा० भते
लुङि रूपम् । अन्यमते लुङि रूपम् ।

उभ लि० द्वि० । उभगतो-भक् । उभ-पुंस्त्री क वा । द्वित्ववि-
शिष्टे एकत्वापेक्षाबुद्ध्या प्रथमं द्वित्वस्यैव जननेन द्वित्व-
स्यैकत्वेन ज्ञानद्वारा गम्यमानत्वात् पूर्वसाधत्वाद्भोपचारात्
तत्वात्वम् । “उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेताम्” भाषः ।

“उभावपि हि तौ धन्वर्गौ सम्यगुक्तौ मनोविभिः” ब्रह्मशा
अथवाभौ” “आचम्य प्रयतोनिष्ठमभे सन्ध्ये समाहितः”
सनुः । ततः उत्तिमाले नित्यम् अयच् । “उभयपल-
विनीतनिद्राः” रघुः । उभयविधः, उभयथा उभयतः
उभयत्न । अस्य सर्वादि-सर्वनामकः र्यम् तेनास्य द्विवचना-
त्वात्वेन अन्यकार्याभावेऽपि टेरकच् । उभकौ नायच् ।
स्त्राद्यै तद्विक्रानि तु अयच्प्रसङ्गः । ततः प्रथमापञ्चमी
सप्रत्यये तसिच् अयच् । उभयतस् । आभ्यां हावित्यर्थे
द्वयोरित्यर्थे च अय्य० । “तज्जः पुनात्युभयतः पुष्पा-
नेकविंशतम्” याज्ञ० । “यक्तिं चोभयतस्त्रीक्ष्णासायसं
दण्डमेव वा” । “ओषध्यः फलपाकानां षङ्पुष्पफलोपमाः ।
अपुष्पाः फलवन्तीये ते वनस्पतयः कृताः । इतिव्ययः
फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयतः कृताः” सनुः । प्रकारे
षाल् अयच् । उभयथा द्विप्रकारार्थे अय्य० ।
“नेव नः प्रियतमोभयथासौ वदामु” न एषुते एषुते वा”
नैप० । “विनाशे नाशे वा तव सति विद्योगोऽप्युभयथा” ।

उभ लि० द्वि० । उभगतो-भक् । उभ-पुंस्त्री क वा । द्वित्ववि-
शिष्टे एकत्वापेक्षाबुद्ध्या प्रथमं द्वित्वस्यैव जननेन द्वित्व-
स्यैकत्वेन ज्ञानद्वारा गम्यमानत्वात् पूर्वसाधत्वाद्भोपचारात्
तत्वात्वम् । “उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेताम्” भाषः ।
“उभावपि हि तौ धन्वर्गौ सम्यगुक्तौ मनोविभिः” ब्रह्मशा
अथवाभौ” “आचम्य प्रयतोनिष्ठमभे सन्ध्ये समाहितः”
सनुः । ततः उत्तिमाले नित्यम् अयच् । “उभयपल-
विनीतनिद्राः” रघुः । उभयविधः, उभयथा उभयतः
उभयत्न । अस्य सर्वादि-सर्वनामकः र्यम् तेनास्य द्विवचना-
त्वात्वेन अन्यकार्याभावेऽपि टेरकच् । उभकौ नायच् ।
स्त्राद्यै तद्विक्रानि तु अयच्प्रसङ्गः । ततः प्रथमापञ्चमी
सप्रत्यये तसिच् अयच् । उभयतस् । आभ्यां हावित्यर्थे
द्वयोरित्यर्थे च अय्य० । “तज्जः पुनात्युभयतः पुष्पा-
नेकविंशतम्” याज्ञ० । “यक्तिं चोभयतस्त्रीक्ष्णासायसं
दण्डमेव वा” । “ओषध्यः फलपाकानां षङ्पुष्पफलोपमाः ।
अपुष्पाः फलवन्तीये ते वनस्पतयः कृताः । इतिव्ययः
फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयतः कृताः” सनुः । प्रकारे
षाल् अयच् । उभयथा द्विप्रकारार्थे अय्य० ।
“नेव नः प्रियतमोभयथासौ वदामु” न एषुते एषुते वा”
नैप० । “विनाशे नाशे वा तव सति विद्योगोऽप्युभयथा” ।

प्रथो । सप्रत्यये लङ् अयच् । उभयत् द्वयोरित्यर्थे अयच् ।
“उभयत्वरौ सुनोन्त्राः” जातकप० । “द्वौ देवे पित्रकाये”
लोनेकमुभयत् वा” अन्टो० । अङ्गि द्युस् एद्युस् वा-
अयच् । उभयद्युस् उभयेद्युस् च द्वयोरङ्गोरित्यर्थे
अयच् । “यो अन्त्येद्युस् उभयद्युर्भ्येति” अय० १, २५, ४ ।

“उभयेद्युस्तथा मातौ परोपोष्या मनोपिभिः” अटितिः ।

उभय लि० उभ+अयच् । द्वयवये द्वित्वविगटे अयस् द्वित्वबोध-
कत्वेऽपि एकवचनान्तर्भव प्रयोगः न द्विवचनप्रयोगः ।
वि० कौ० । “उभयमानयिरे वसुधाधिपाः” रघुः । सर्वादि०
सर्वनामकार्यम् । उभयस्मै उभयेषाम् । “अथा न
उभयेषामस्य तत्त्वानाम्” अ० १, २६, ८ । जसि वा यी ।
उभये उभयाः । “परेऽवर उभया अमिताः” अ० २, १२,
१८ । “ये जना उभवे भुङ्क्ते विशः” २, २४, १० ।

“किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सकृताः” रघुः ।
स्त्रियां गौरा० ङीप् । “उभयो विद्विमुभाववापतः” रघुः ।

उभय(त्र)चर ङ० ङी० उभयत् उभयोर्वा चरति चर-टा । भूस्व-
त्तरिचरे पञ्चिभेदे स्त्रियां ङीप् । स्त्र्यांक्रान्तराद्येर्हि-
द्वयद्वितीयस्यपह्योगभेदे स्त्री “स्त्र्याद्व्ययेऽपि च धने च
तयोभयत् संस्पर्धिना विधुसुशानि खगैस्तु योगान् ।
नेदी च योयिमुभयत्वरौ गुनीन्द्राः सप्त” फलानि विवि-
धानि वदन्ति तेषाम् ” “समो राशोभयचरोप्रभवो बङ्ग-
अलभाक्” जातकपद्धतिः ।

उभयतोदत्(न्त) ङ० ङी० उभयतोदत्तः दन्तपङ्क्तिरस्य वा द-
त्तादेशः । उभयदन्तपङ्क्तिवृत्ते मनुष्यादौ । “पण्डन् मृगान्
मनुष्यांश्च व्याहृद्योभयतोदतः” मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
दत्तादेशाभावपक्षे तल्लेखार्थे स्त्रियां वा ङीप् । “उभयतो-
दन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते” यत० ब्रा० १, ६, २, २,

उभयतोमुख लि० उभयतो मुखे यस्य । द्विमुखे ष्टङ्गादौ
“उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्याम्” यत० ब्रा० ४, ७, १, ७,
स्त्रियां स्त्राङ्गत्वाभावे टाप् स्त्राङ्गे तु ङीप् । उभयतो-
मुखी घेतुः । “सप्तसा रोमस्तस्यानि युगान्दुभयतोमुखी ।
दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्येन विधिना ददत् । यावदुभय-
त्पक्षपादौ द्वौ मुखं योनौ च दृश्यते । तावत् गौः प्रविशे
येवा यावदुभयं न मुञ्चति” याज्ञ० उक्ती घेतुभेदः । अ-
न्यत्र इयमेव उत्क्रान्तिर्न चोक्ता । “उत्क्रान्ते तु प्र-
पञ्चसु चोत्क्रान्तिसदृशे । त्वयं संप्रददे नाम्ना गवामुत्-
क्रान्तिसंज्ञकाम्” विधा० पा० ब्रह्मणमन्त्रः ।

उभयतय्योर्षी ङी० उभयतः योर्षे यस्याः योर्षवादेशः

ङीप् अङ्गोपः विसर्गस्य वा यः । उभयतः योर्षेयस्य प्राय-
णीयादिशुक्तायां गपि “अदितिरस्युभयतय्योर्षी” बजु०
४, १८, “उभयतः योर्षे यस्याः ज्योतिषोमस्याद्यनयोः
प्रायणीयोदयनोययोः योर्षत्वम् “द्वे योर्षे प्रायण्यायोदय-
नीये” वाष्कोक्तेः” वेददो० ।

उभयवेतन ङ० उभयोः भेदे स्त्रामिनि च वेतनं यस्य अयच् ।
दूतभेदे यो हि स्त्रामिसकायात् प्रच्छन्ना भतिं ष्टङ्गोत्वा
तदुभेद्यत्तु सकाशे तदीयदासत्वेनात्मानं ख्यापयित्वा तत्-
सकायात् भतिं ष्टङ्गवपि पूर्वस्त्रामिनोऽष्टङ्गोत्तभतिनि-
ष्कवार्यमुत्तरस्य सविवादिभेदं जनयति स उभयवेतन
इत्युच्यते । “अघातदोषेर्दोषघ्ने रुद्रदूष्योभयवेतनः । भेदाः
यत्नोरभिव्यक्त्यासनैः सामवायिकाः” माघः । तादृशदू-
ताश्च मुहूराक्षये चाणख्यप्रेमिता वक्ष्यो वर्णिताः ते च
मत्तवकेतोः प्रधानसविवादीन् राजसादीन् ततो विभिदा
चाणक्यकार्यं साधितवन्तः तच्च तत एवावस्येयं विस्तरभया-
लोक्तम् ।

उभयादन्ति अय० उभौ दनौ प्रहरणं यत् युद्धे द्विदण्ड्या०
इच् समा० अयच् । उभयदन्तसाधेयुद्धे एवम् उभयाङ्गानि
उभयाबाहु उभयाहस्ति उभयाकर्षि इत्यादयोऽपि नि०
साध्याः तत्तत्साधनयुद्धे । उभाहस्ति उभाकर्षि उभा-
बाहु उभादन्ति इत्यादयः नि० साध्याः तत्तत्साधनयुद्धे ।
तेऽपि तत्तदर्थेण ।

उम् अय० उ-वा० हुमि । १।रोपे, २।स्त्रीकारे, ३।प्रत्यये च ।
उमा स्त्री ङी० शिवस्य मा लक्ष्मीरिव उं शिवं माति
मन्वते पतित्वेन मा+क वा । शिवपत्न्याम् । दुर्गायाम्
“उ मेति माता तपसे निषिद्धा पञ्चादुमाख्यां सुमुखी,
जगामेति” कुमारं निरुक्तायां २।पार्वत्याम् । “यदाह तपसे
पुनीर्वनं गन्तुञ्च मेनका । उ मेति, तेन सोमेति नाम प्राप
तदा सती” काळि० पु० । “माता निषिद्धा तपसे यदा
सा यवामुमाख्यां भवभक्तिभाविनी” शिवपु० अत्र पक्षे उ मेति
शब्दः नामहेतुत्वेनास्त्वस्याः अर्थः स्या० अच् “यद्येति” पा०
आलोपे टाप् । “उमामुखे विश्वफलाधरोक्ते” “उमामुखन्तु
प्रतिपद्य लोला” “उमाकूपेण ते यूयम्” “उमा बभूवैशान्
दाता” इति च कुमा० । “नियोजयितुकामस्तु उमायां
चन्द्रवैशरम्” शि० पु० उमामाहेयव्रतम् । व्रतयद्धे
वक्ष्यते । वे-वा० मक् संप्रसारणम् । १।हरिद्रावाम् ४।अत-
सीहले (महिना) उमाकटः उम्यः ऋषीनः । ५।कोत्तौ
ईकानौ, ७।यानौ च ।

उमाकट उ० उमाया अतस्या हरिद्राया वा रजः कटश्च ।
अतस्या हरिद्रायाश्च रजसि ।

उमागुरु उ० दैत० । हिमाख्ये तस्य उमायाजनकत्वा-
त्तयात्वम् । उमाजनकादयोऽप्यत्र । तस्याश्च तदुत्पत्ति-
कथा शिवपुर० दृश्यते ।

उमाचतुर्थी स्त्री उमायाजन्मादिनम् चतुर्थी । अष्टशुक्ल-
तुष्याम् 'अष्टशुक्लचतुष्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।
तस्मात् सा तल संपूज्य स्त्रीभिः सौभाग्यद्वये' ब्र० पु०

उमापति उ० दैत० । महादेवे । स च यथा तामुपयेमे
तत्कथा शिवपुर० दृश्यते । तन्मूलकं कुमारो च
वर्णिता एवमन्यत्वापि पुराणे दृश्यते । "मेनां यावत् सती
प्राप्य हिमाचलपतिव्रताम् । उमरूपा हि तपसा पतिं
प्राप्य पिनाकिनम्" । काशीसं० उमाधवादयोऽप्यत्र

उमावन न० उमाप्रोते ये वनमल । पुरभेदे शोणितपुरे हेम०

उमासहाय उ० दैत० । महादेवे । उमासहायतत्त्वह-
रादयोऽप्यत्र

उमासुत उ० दैत० । कात्तिकेये । तत्कथा अग्निकुमारखण्डे
५५ प्र० शिवपुराणे च दृश्यते । उमातनयपार्वतीसुतादयोऽप्यत्र

उम्बर उ० उमितलव्यक्तखण्डं वृणाति वृक्षश्च । हारोर्बकावे,
२ गन्धर्भेदे च । "उम्बरस्तुम्बुरश्चैव जगुरन्त्ये च मङ्-
गलान्" हरि० १२८ अ० ।

उम्बी स्त्री उम्+वा-क गौरा० स्त्री प्र० वस्त्र वः । "मञ्जरी
त्वर्पका वा यमगोधूमवोर्भवेत् । त्वणानलेन समुद्रटा
मुर्ध्वस्मोति सा स्मृता" इति भा० प्र० उक्तायाम् अर्धपक्य-
वगोधूमयोर्भञ्ज्याम् । "उम्बी ककमदा बह्या लब्धी
पित्तानिष्ठापहा" भा० प्र० ।

उम्बुर उ० उम्+वृ-क उत् रपरः । हारोर्बकावे ।

उम्भि लि० उम्भ-इत् । पूरके । ततः कक्षार्जं जाताद्यर्थे
ठक्ञ् । औम्भेयक तज्जातादौ लि०

उम्भ न० उमाया अतस्या भवनं जेतम् वा वत् । अतस्वीम-
वनजले पक्षे अज् औमीन तलार्थे न०

उम्बीचा स्त्री अशुरभेदे । "अतुस्तला हताची च विन्वाची
पूर्वचिन्त्यपि । उम्बीचेति च विस्वाता" भा० आ० १२२ अ०

उर गतौ सौ० पर० वक्० सेट् । ओरति औरीत् उवोर उरतः

उर उंस्त्री उर-क । १ मेघे स्त्रियाम् अजा० टाप् । "कला वि
नेमिरेषाकराम्" ८, २४, २, 'उरां मेयोम्' भा० २ गनरि
लि० । "उरामधिरा वयनेषु" अ० ८, ६६, ८ ।

उरःकनिका स्त्री उ० । सक्ताहारो अमरः ।

उरग उंस्त्री० उरसा गच्छति उरस्+गम-उ सलोपः । १ सपे,
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् पादन्वयतया उरसैव तेषां हि
गमनम् । "भिष्वोत्थितं भूमिभिवोरगाणाम्" "विजयमन्त्रा-
विवोरगौ" "अङ्गुलीवोरगता" रघुः । २ तद्देवताके
अङ्गुलीपानजले । "उरगविधियतास्याः शर्वरीनाथवारे"
ज्यो० त० । ४ सीसके तस्य नागवोजजले नाऽभेदोपचा-
रात्तयात्वम् । अहिखण्डे ५८ प्र० विवर्तिः ।

उरगभूषण उ० उरगोभूषणमस्य । सर्पभूषणे महादेवे

उरगाराज उ० दैत० टप् सभा० । १ सर्पराजे वासुकी ।
उरगोराजेव उपनि० स० । २ महासर्पे च । "प्रहर्षुरेवो-
रगाराजखण्डः" भाषः उरमेयतदिन्द्रादयोऽप्युभयत्र ।
"उरगेन्द्रमूर्ध्वहरत्नसन्निधेः" भाषः । [तयात्वम् ।

उरगस्थान न० दैत० । पाताले तेषां तलस्थितत्वात् पातालस्य
उरगाशन उ० उरगान्नावि अय-अत् दैत० । सर्पभक्षके
१ गच्छे च २ मयूरे उरगमन्त्रादयोऽप्यत्र । "स्वावासमाग
मुरगायनकेतयस्या" भाषः ।

उरङ्ग उंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-ङ् नि० । सपे स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । [सपे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

उरङ्गम उंस्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-अच् सलोपः ।

उरण उंस्त्री अ-क्य, धातोश्च रपरः । १ मेघे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । "हकीवोरणमासाद्य स्त्र्युरादाय गच्छति"
भा० या० ६५ अ० । "य उरणं जघान नव चक्षुर्वाग्
नयति च बाहून्" अ० २, १४, ४, २ दर्शुर्नष्टले उ० स्त्री ।

उरणात्त उ० उरणस्य मेघस्य अक्षीव अक्षि प्रथं वस्त्र ।
दर्शुर्न (दादमर्हन्) दृष्टे । स्त्री त उरणाख्यस्तलात्
दलोह । तस्मै उरणस्यास्या आख्या वस्येति विग्रहः

उरभ उंस्त्री उर उत्कटं अमनि अम-उ प्र० उलोपः ।

१ मेघे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् २ दर्शुर्नष्टले उ० स्त्री ।
तस्येदम् अच् । औरभ मेघमांसादौ 'इपियासिन वै माधं
पावसेन च वत्सरम् । मातृस्वहारिण्यौरभ्याकुनच्छान
पार्पतैः । ऐषरीरववाराहमायैर्भयैर्ध्याक्रमम् । मासाभिह-
क्षा तस्यनि दत्तेनेह पितामहाः" याज्ञ० । "दर्पिता
ध्वाङ्गुलहमाहमहिमोरभ्रकुङ्गराः" सुश्रुते पशुषु तस्य
दर्पितत्वमुक्तम् स च पात्यपशुः "अत्राश्वतरगो-
स्त्रोद्वस्त्रोरभ्रमेदः प्रच्छन्नभ्रतयो व्याख्याः" सुश्रु० तन्मां
सशुष्कास्तैव "व्याख्या वातहाराः सर्वे हं हृणाः कफपि-
तलाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्धनाः"
"हं हृणं मांसमौरभं पित्तज्ञे भावहं शुभं" ।

उरभसारिका स्त्री सुनुतोक्ते कीटभेदे कीटयज्ञे विवृतिः ।

उररी अय्य० उर-वा० अरौक् । १ अङ्गीकारे, २ विस्तारे च ।

कजि अय्य गतिवात् तेन सङ्ग समासः उररीकृत्य इति
“काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य” सा० द० । षञ् उररीकार
अङ्गीकारे ष० । क्त । उररीकृत स्त्रीकृते लि०

उरल लि० उर-वा० कलच् । गतियुक्ते ततो बला० चतुरार्या
वत् । उरल्य तत्त्वचिह्नपदेशादौ लि० ।

उरश ष० मुनिभेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका० फिञ् औरशा-

यनि तस्य भर्गा० स्त्रियां तत्प्रत्ययस्य न लुक् औरशावनी ।

उरश्चद ष० उरश्चाद्यतेऽनेन छद-णिच्-घ ह्रस्वः । कवचे

उरस् बलायै कयङ्वा० ष० अक० सेट् । उरस्यति बलवान्भवतीत्य-

र्थः औरसीत् औरसीत् उरसाम् (साम्) बभूव आस चकार

उरस् न० अ-असुन् धातोश्च रपरः । वज्रः स्रजे । “कवाटविक्षो-

र्धमभोरभोरः स्रजस्थित श्रीलङ्गनस्य तस्य” “जनितमुदमु-

दस्यादुङ्गकैश्चिह्नितोरः स्रजस्थितनिमग्नश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः”

भाषः । “उरोस्तुलितस्तनं जघनमंसवज्रोदुरम्” भासतो०

अस्य व० व० अन्त्यस्य कप्समा० “व्यूढोरस्तो वृषस्तन्यः”

रघुः । “प्रत्ययैव गिलोरस्तः” कुमा० । कचिच्च । “हारोरा

यनमार सा” सुप्रसिद्धपद्यम् । तेन निर्मित अण् औरस,

इत्यभेदे “औरसः जेलजयैव दक्षः कतिमएव चेति” काविल०

ष० उरौजातमात्रे च औरसं भयम् । पले वत् उरस्य ।

वक्षोगते । २ अष्टे न० । तस्य द्वे त० अन्ते अण् समा० ।

अऔरस अश्वप्रधाने । १ अविभेदे ष० तस्यापत्यम् तिका०

फिञ् औरसायनि । उरसवत् भर्गादिकार्यम् ।

उरः प्रायस्त्वेनास्य अर्थका० अच् । उरस प्रयस्तोरस्ते

लि० । पाठान्तरे तिकादिषु उरस्यज्योऽपि पश्यते उर-

सवत् फिञ् भर्गादिकार्यञ्च ।

उरसिज ष० उरसि जायते वन-इ त० सप्रत्या अलुक् ।

श्रीवज्रोजाते स्तने । “परिपस्पृशिरै चैनं पीनैररविजैः

र्मुक्तः” रामा० । उरसिजातोरविरहादयोऽप्यत्र ।

“केनानामरसिरुहेषु हारलीलाम्” भाषः

उरसिल लि० उरः प्रायस्त्वेनास्यस्य पिच्छा० इलच् । प्रयस्तो

रस्ते । पले मत्तप् मस्य वः । उरस्यत् तलार्थे स्त्रियां ङीप् ।

उरस्काट ष० उरः कश्चते आश्रित्यतेऽनेन कट-पञ्चमे करणे

क । १ बाढानामुत्तरोरभेदे तदीये यज्ञोपवीताकारे श्वस्त्र-

भेदे च । (वृषवाकाट्) । लि० ।

उरसाम् अय्य० उरसैका दिक् तसिः, पञ्चम्याद्यर्थे तसिन् वा ।

१ उदयैकदेशभवे इत्ये २ वक्षस इत्याद्यर्थे च अल्य चित्वात्

स्वरितस्वर इतिभेदः । [ल्युट् । उरस्याप्यमप्यत्र न० ।

उरस्त न० उरस्यावते त्रै-क । वक्षोरस्ते कवचे । करणे

उरस्य ष० उरसैका दिक् यत् । वक्षसैकदेशगत । “कर्मणा

वायुरस्येन वक्षो यस्य विदारितम्” सुश्रुतः निर्दिष्टाद्ये

वत् । २ पुंल्ले

उरी अय्य० उर-गतौ वा० ईक् । १ अङ्गीकारे, २ विस्तारे च ।

अर्थैदि० कजि गतित्वम् तेन समा० । ल्यप् उरीकृत्य

“तदुरीकृत्य कतिभवांचक्षत्वं प्रतायते” भाषः ।

उरीकार ष० उर+क-चञ् । १ स्वीकारे, विस्तारे च ।

उरीकृत लि० उरी+क-क्त । १ अङ्गीकृते, २ विसृते, च ।

उरु लि० ऊर्णु-ऊ तुल्योपो तुल्यश्च । १ विषाद्ये, २ उहृति च

“विस्तीर्णं ददृशत्तरम्बरप्रकाशं तेऽगाधं निधिसुखमभ्य-

सामननम्” भा० आ० २२ अ० । १ वज्रवे निर०

“तविजाता उरुत्वा” अ० १, २, ८, “उरुत्वा अङ्गनि-

वासौ” भा० “रघे वृद्धजुरुचक्रे” । ४ विलीखे च

उहृत्त्वस्य विसांसीयत्तत्वात् । “जनास उरु ज्ञातिं सुज-

निमा चकार” अ० ७, १०, ८, “स्नानमदुर्बलितौ मृषीहि”

अ० ८, ८, १, उरुगायः “उरुगय्यतिरभयानि” अ०

८, ८, ०, ८, अहोविदका उरुगय्यतिरभयानि” २, २, ६, ८,

“अन्यामिषसुधाराभरुतम्” ८, १, १०, “उरुप्रयाः

प्रथमानम्” यजु० २०, १८, “गायवोरो रघ उरुयुगे” अ०

८, ८, ८, १, ८, “गदोर्ध्वं च गतोर्ध्वमार्गः” भाषः भाषितङ्क-

त्वात् क्लीवे ढतीयाद्याणि वा षं वत् । उरवे उरुषे इत्यादि

स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीम् । “शितोभिस्ते मृहीतोर्वी”

सजमारक्तव सः” मनुः उरोर्ध्वः इत्या० इमनिष् ।

उरिमन् तद्भावे । पले त्व, उरल न० । तल् उरता स्त्री

अण् औरव न० । तद्भावे ।

उरुकाल ष० उरः कालः पाकेऽस्य । (राखालयया) १ महा-

काललतावाम्” रत्नमा० । कर्म० । २ दीर्घकावे ।

उरुक्रम ष० उरवः भूस्वादिव्यापकत्वात् क्रमाः पादविक्षेपा

अस्य । १ वामनरूपे भगवदवतारे “यस्योरुषु विक्रमणेपुधि-

क्षियन्ति भुवनानि विद्वा” अ० १, १४, २, “यस्य विष्णो-

रुषु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु

विद्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यान्त्रित निवसन्ति, च

विष्णुः स्तूयते” भा० । इति तस्योरुक्तनत्वे लिङ्मुक्तम् ।

“यं न इन्द्रो वृद्धश्रुतिः यं नो विष्णु रश्मिः” अ० १, ८,

८, उरु विस्तीर्णं क्रामति पादान् विक्षिपतीत्युक्क्रमः

विष्णुः” भा० । उरु प्रधानं पदमाश्रयं क्रामति-क्रम-

अच् दंत० । भगवतोऽष्टमावतारे २ अक्षभदेवे च । “अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नामेजांत उरुक्रमः । दर्शयन् वार्ष धीराणां सर्वेषामात्मनाहतम्” भा० १ अक्ष० १ अक्ष० अक्षभयज्जे विष्टांत इत्या ।

उरुगाय पु० उरुभिः अष्टैर्गीयते गम्यते वा गै-गाने गाङ् गतौ वा कर्मणि धञ् । परमेष्ठरे वासुदेवे “ओर्येक उरुगाय । विक्रमे” अ० ८, २८, ७, “उरुभिर्विष्टभिर्गातव्यः बहुषु देवेषु गता बहुकोर्त्तिवा” भा० बहुकात्तिरिति पक्षे गीयते नायः कीर्त्तिरित्येः “अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः” यजु० ६, ३, “विष्णु उरुगायैषः” यजु० ८, १, यः पार्थिवानि त्रिभिर्विष्टि सामभिरुक् ऋषिदोरुगायाय जीवसे” अ० १, १५, ४, “उरुगायाय उरुगातव्याय” भा० । गाङ् गतौ भावे धञ् गायो गतिः कर्म० । २ विस्तीर्णायां गतौ स्तोममहुदुर्गायं प्रतिष्ठां इहा” कठश्रुति । “उरुगायं विस्तीर्णां गतिम्” या० भा० “असम्भाधातुरगायवतोऽभिधाय तं” आ० उ० उरुगायवतो विस्तीर्णं गतीन् नै गाने धञ् कर्म० । ३ बहुकोर्त्तिने । “प्राणस्य वाता-वोरुगायं कुर्वते” शत० आ० १, २, १४,

उरुचक्षस् लि० उरु यथा स्यात् तथा चट् चक्ष-अचनु । १ अष्टादशने “वर्षेऽत्रला उरुचक्षसा नराः” अ० ८, १, २, सर्वशृत्वात् २ स्त्र्यै पु० “ममोभिरुचक्षो नृन्विश्वान्” ६, ५, १, ८, यं नः स्त्र्यै उरुचक्षा उदेत्” ७, १५, ८, उरुजम्ब लि० उर्यौ जम्बा लितिर्यत् । बहुभूमियुक्ते “उरुष्या, य उरुजम्बपयुञ्जन्” अय० ६, ७, २,

उरुजयस् लि० ज्वि-अभिभवे करणे अचनु उरु ज्योवेगोऽस्य विस्तीर्णं वेगे । वेगेन हि सर्वोभिभवात् जयसक्तया-त्वम् । “उरुजयसमित्तुभिः” अ० ८, ६, २९, “उरुजय-सम् विस्तीर्णं वेगम्” भा० । “उरुजयसं इतयोनिमा-हुतम्” ५, ८, ६, सेहानः पूतना उरु ज्ययः” ८, १६, १, इत्यत्र जयसोवेनार्थकस्याहुचलतया प्रयोगात् तस्या दलकल्पनं प्रमादिकम् ।

उरुज्वि लि० उरु यथा तथा ज्वति जि क्तिप् वेदे नि० न उक् । जृ-वा० क्तिवा । प्रभूतमतिगुक्ते । “अर्वाक्पथ उरुज्वयः कणुध्वम्” अ० ७, १८, १, “उरुज्वय प्रभूतम-मनाः” भा० ।

उरुज्ज पु० उपद्रावके असुरभेदे । “अत्राः यक्षधूमदा उ-रुज्जा ये च मट्मटाः । कुम्भसुखा अयाशयः । तानस्या मज्जयस्यते प्रतिषेधेन नाशय” अय० ८, ६, १५,

उरुविल लि० उरु उहत् विजमस्य । उहृच्छिद्रयुक्ते पाले स्यात्वां स्त्री गौरा० ङीष् । “यद्येयोश्चा भिद्येत वा-ऽभिन्ना नवा स्यात्पु रविनी स्यात्तस्याभिभं पय्यावपेत्” शत० आ० १, ६, ४, ८,

उरुज पु० उरुभ्योऽदृभ्यो जायते जनयति अन्तर्भूतयर्थे जन-उ प्रयो० अङ्गोपः । प्रभूतपयोजनके । “गवासुरजमभ्यर्षति व्रजम्” अ० २, ७७, ४, “उरुजं प्रभूतानामपं जनकम्” भा० उरुरी व्यय० उरु राति रा-वा० की । १ अङ्गीकारे २ विस्तारे च । उरुलोकि न० उरु यथा तथा लोकायते लोका-कर्मणि धञ् । १ अन्तरिक्षे तस्य सर्वलोकेभ्यो महत्त्वेन ज्ञानात् तत्वात्त्वम् । “कालस्यात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत्” भाषोक्तेस्तस्य परममहत्त्वम् । “ममान्तरिक्षमुहलोका-मस्तु” अ० १०, १२८, २ । कर्म० । २ अष्टलोके पु० ।

उरुवु पु० उरु वायति वै शोषणे कृ । एरुष्टट्ठणे “यस्या-कोरुवधोमूवाजिगम्यानिगाच्छदेः” सुशु० स्यात् कन् तलैव । रायमुकुटस्तु उरुवुक्त्वाने उरुवकस्त्वङ्गीषकार प्रयो० साधु ।

उरुवूक पु० उरु वायति वै शोषणे “उरुवाद्यव” उषा० नि० । रक्तैरुष्टे “पुनर्यवावास्त्वतकोरुवूकस्त्वादतो-वित्वयाकप्रभृतीनि उष्यानि स्यादुत्तिक्तानि वातप्रम-नानि च” सुशु० । “पटोलवात्तां कुकारवेत्तकटुकिकाकेवुको-रुवूकपर्मटकिराततित्तक्तकोटकारिडकोपातकीवेतकरीराट-रुपाकैऽपुमप्रभृतीनि रक्तपित्तहराश्चाङ्गुर्वाणि सुवर्णनि कुठमेहज्वरहासकासारविहराणि च” सुशुतः ।

उरुव्यचस् लि० उरु विचति व्यच-व्याजे (विशेषव्याप्ते) अचनु अतिव्यापके । “ओरुव्यचाः पृथक्ताम्” अ० २, ५, १ । “उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः” भा० । २ विस्तीर्णे “उरुव्यचसि-महिने” अ० ७, ११, १ । “उरुव्यचसा विस्तीर्णे” भा० । “ममदुह्यवा अदितिः” ५, ४, ६, ६ । “उरुव्यचसो-धाम्ना पत्यमानाः” यजु० २७, १६,

उरुवा लि० उरु सनोति सन-विट् ङा वेदे पत्वम् । बहु-दातरि “महीमक्षभ्यमुह्वामुरुजयः” अ० ५, ४४, ६ । “उरुवां बहुदातारम्” भा० ।

उरुय रत्नये पर० सक० सेट् । उरुयति औरुधोत् । “उ-रुय राय एतो यजस्” यजु० ७, ४, अस्व व्याख्याने “उरुय रत्न उरुयतीरत्नकम्पा” वेददी० । “उरुयदन्तिः पित्रोरुपस्ये” अ० २, ५, ८ । अरुयत् रत्नत् भा० । “गोपीषे न उरुयतम्” अ० ५, ६५, ६ ।

उरुष्या स्त्री उरुष्यं रत्नमिच्छति क्यच् च यलोपः
रत्नयेच्छावाम् । 'उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः' अ०
६, ३३, ७ । 'उरुष्या रत्नयेच्छावा' भा० ततोयाया लुक् ।
ततः उ । 'उरुष्यु रत्नयेच्छावति' 'इमे मा पोता ययस
उरुष्योरयम्' अ० ८, ४८, ५ । 'उरुष्यवः रत्ना-
कामाः' भा० ।

उरुषी स्त्री उरुष्यति क्तिप् डोप् अलोपे पूर्व्यां दीर्घः ।
अतिव्यापिन्यां स्त्रियाम् । 'उरुषी विद्ये यजते नि-
पातम्' अ० ४, ५, ६, ४ । 'यं न उरुषी भवतु स्वधामिः'
अ० ७, २५, २ 'विश्वमाषो अमतिमुरुषीम्' अ० ७,
३५, २ 'या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेभ्यस्त
उरुषी' अ० १, ५, ७, ५ । स्त्रीमित्रे उरिच् तच्चात्तं यसा-
दावति उरुषः उरुषा इत्यादि ।

उरुष्यम् लि० उरु दीर्घे नासिके तस्य नसादेशः वेदे
नि० अत्व दीर्घश्च । दीर्घनासिकायुक्ते 'उरुष्यसावसुहृपा'
अ० १०, १४, १२ ।

उरोज पु० उरवि जायते जन-ड 'जे विभाषा' पा० सप्रत्या
लुक् । स्त्रीसन्ने 'दधन्तुरोजयमुरोऽशीतलम्' 'रेजाते रु-
चिरदयासुरोजकुम्भौ' भाषः सनादिकं छक्कुरूपेण जन्म-
कावे उत्पन्नमपि यौवने उद्भिद्यते । यथाह भाष-
प्रका० । 'बालानां शुक्रमस्थेव किन्तु सौच्यग्राह्यं दृश्यते ।
तेषां तदेव तारुण्ये पुटलाङ्गकिमेवति । कुसुमानां
प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः
पुंसां नारीणामपि यौवने । जायन्ते तत्तयोर्भेदो ज्ञेयो
व्याख्यानतः स च' । तथा च पुंसां रोमराजीश्वरप्रभृतयः
नारीणां तु रोमराजीश्वरस्तन्यार्चवप्रभृतयः' । आर्त्त-
वक्षनोद्भेदकालश्च एकादशवर्षादुत्तरः स्मृतायुक्तः ।
'अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशमे कन्यका-
प्रोक्ता तत ऊर्ध्वं रजस्तला' उ० त० स्मृतिः । इदमपि
सम्भावितविषयम् आतुभेदेन तत उत्तरमपि भवतीति लोके
दृश्यते सम्भावनाभिद्या दशमाब्दादूर्वाक् देयेति तत्त्वम् ।
सृजते तु द्वादशवर्षोपरि रजःसम्भव उक्तः । 'रसादेव
रजः स्त्रीणाम् नासि नासि त्र्यहं सवेत् । तदूर्वादु-
द्वादयादूर्ध्वं याति पञ्चायतः जयम्' रजःपदं सनोद्भे-
दस्याप्युपलक्ष्यम् । गर्भिण्याः पीनस्तनत्वे दुग्धवज्जलत्वे च
कारणयुक्तम् भा० प्र० । 'मृहीतगर्भाणां स्त्रीणामार्त्तं व
वह्नानां श्रोतसां गर्भेष्वावरोधादार्त्तं न स्रवति तदेव
प्रतिष्ठतमूर्ध्वं मागतमुपकीयमानमपरा भवति येन श्रोत-
र-

मागतं पयोधरौ याति तस्माद् गर्भिण्याः पीनौघौ पयो-
धरौ भवतः' इति । उरोभूषणतयोऽप्यत्र 'उरोभूषा कुम्भ-
युगेन जृम्भितम्' नैष० ।

उरोभूषण न० उरोभूष्यतेऽनेन भूष-करणे ल्युट् ईत० ।
'वचोऽलङ्कारे हारे । उरोभूषयति ल्यु । २ तदर्थे लि० ।

उरोद्वहती स्त्री वैदिके जन्दोभेदे । 'उद्वहती जागतस्तयस
गायत्राः । पथ्या पूर्वये सृतोयः । न्यहुसारिणी द्वितीयः ।
स्तम्भपीवी कौटुकेः । उरोद्वहती वास्तस्य' कात्या०
उक्तेः वास्तमते द्वितीयचरणस्य जागतात्मकत्वे अ-
न्येषां त्रयाणां गायत्रात्मकत्वे च सा भवतीत्यर्थः ।

उरोहस्त न० उरवि हस्तचपेटाग्रातोवत् । बाहुयुग्मेदे
बाहुयुग्मप्रकारः भा० सं० २२ अ० दर्शितः यथा
'करप्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवादनम् । कर्तुः कक्षां वि-
धुन्वानावास्मोटं तल चक्रतः । स्तम्भे दोभ्यां समाहृत्य-
निहृत्य च मुकुर्मुकुः । अङ्गमङ्गैः समान्निध्य पुनरास्त्रालनं
विभो । । चित्तहस्तादिकं कृत्वा कक्षावन्धं च चक्रतः ।
गलमण्डलाभिघातेन सस्फुल्लितेन वायनिम् । बाहुपाया-
दिकं कृत्वा पादाहृतगिराभौ । उरोहस्तं ततश्चक्रे
पूर्णकुम्भौ प्रयुज्यते । करसंपीडनं कृत्वा गर्जनी
वारणाविव । दुर्दान्तो मेघसङ्घातो बाहुप्रहरणाभौ । त-
लेनाह्वयमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्ष्यौ । सिंहाविव सु-
संक्रुतावाहण्यालस्य युध्यतम् । अङ्गेनाङ्गं समापी-
या-बाहुभ्यामुभयोरपि । आहत्य बाहुभिश्चापि उदरं च
प्रचक्रतः । उभौ कट्यां सुपात्रे तु तलवन्तौ च शि-
क्षितौ । अधोहस्तं स्वकण्ठे तद्वरक्षीरसि चाक्षिपत् ।
सर्वातिक्रान्तमन्यादं घृष्टमङ्गञ्च चक्रतः । संपूर्णसूर्वा बाहु-
भ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतः । त्र्यपीडं यथाकामं पूर्वयोर्न
समुत्तिकम् । एवमादिनियुद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्' ।
व्याख्यातश्चैतत् नीलकण्ठेन 'कलैः दीर्घैः कक्षां
प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानो । यतः तल कलैः आस्मोटं
चक्रतः बाहुमूलास्त्रालनेन अङ्गद्वयभरज्जुयेवं कम्पव-
न्नावित्यर्थः । चित्तहस्तादिकं हस्तास्थातिवेगेन आङ्ग-
ञ्चनप्रसारणोपर्यधालनमुटीकरणानि चित्तहस्ताः आ-
दिपदात् पादस्याप्याङ्गञ्चनादि । कलत्रावन्धं परस्पर-
चक्रावां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् मलेन नयत्वेन भालदे-
येनाभिघातस्थेन पादप्रसङ्गमाङ्गलाचयोरभिघातेन वि-
स्फुल्लितोत्पत्त्याऽर्थनिं वज्रमिव ससृजदतिरिक्तार्थः । बाहुपा-
यादिकं चरणपाय आदिसन्दर्भः । पादाभ्याम् आहृताः

शिराः स्त्रियोयाभ्यान्तौ वदप्रहारौ नाडीपर्यन्तमपि
वेदनाबन्नाविषयः । उरोहस्तं उरसि चमेटाप्रहारम् ।
पूर्वकुम्भौ हितं परस्परं हावपि चक्रतरति वक्तुम् ।
तत्रेन चमेटया । आहत्य जलुदेगे पृष्ठं कृत्वा बाहुभिः
बद्धत्वा हावपि मिथः उदरम् आदाय प्रचक्रतः प्रविजि-
पतः कृ विक्षेपेऽस्य आन्दसं रूपम् । एवं कक्षां सुपात्रं
च प्रचक्रतः । तल्लव्णौ तल्लसूनकरणं गालसङ्कोच इत्यर्थः
तद्वन्तौ । अधोहस्तं उदरस्याधस्तात् हस्तं कृत्वा चक्षुः-
मुदरभावेऽपि स्रक्छे स्रोसि च कश्चोरः समीपे अनीय
आविपत् आस्फालितवान् । पृष्ठस्य मूसवन्नेन जातं
भङ्गं पराभवं बाहुभ्यां उदरादिनिपीडने सम्मुखं मुखं
हृषपीडं पूर्वयोगं योगोविश्वघातनं तच्च पूर्वम् ।
अथान्न मुटेः पातं प्रदर्शय अन्वत्य पातनमित्यर्थः एवमा-
दिनिशुद्धानि प्रादाकर्षणयोर्षकक्षीकरणादीनि

उ(क)र्ज जीवने वा बु० उभ० अक० पक्षे भा० पर०
सेट् । उ(क)र्जयति ते उ(क)र्जति । और्ज्जित्-त
और्ज्जित् । उ(क)र्जयाम् भव्य आस चकार चक्रे
पक्षे उ(क)र्जाम् भव्य आस चकार । त उ(क)र्जति, उर्ज
बलान्विते । शिथलत्वे वर्जिते लि० दीर्घादिरयमिति बहवः
उ(क)र्जनाभ पु० उर्जं स्त्रुत् नामो गर्भेऽस्य अच् समा०
ह्रस्वः । लूतायाम् (माकडमा) दीर्घादिरयमिति केचित् ।
उ(क)र्णा स्त्री ऊर्णयते आच्छादयते ऊर्णु-ह ह्रस्वः । शेषादि-
लोम्नि २ ललाटस्थलोमसमूहात्मके चिह्नभेदे । “ललाट
पट्टे नवनलिननालभङ्गतन्वीयमूर्स्यां परिस्फुरति” काद० ।
दीर्घादिरयमिति बहवः

उ(क)र्द् दाने खादे सक० क्रोडायाम् अक० भा० आत्म०
सेट् । उ(क)र्दते और्द्द दीर्घादिरयमिति बहवः ।

उ(क)र्द् पु० उर्द-रक् । अजविद्धावे (उहिराज) दीर्घादिर-
यमिति बहवः ।

उ(क)र्वं हिंसायां भा० पर० सक० सेट् । उ(क)र्वति और्वीत् ।
किं पक्षोपे कः उरौ दीर्घादित्वे ऊरौ इति भेदः ।

उर्व पु० उर्वीं पृथिवी सञ्चारस्थानत्वे नास्त्वस्य अर्थ० अच् ।
पृथिवीसञ्चारिणि पितृभेदे ताण्ड्य० ब्रा० दृश्यः । २ अयि-
भेदे ततः विदा० अच् । और्वं तदपत्वे पु० स्त्री ।

उर्वट पु० उर्व यथा तथाऽस्ति अट+अच् इत० । वत्से
लिङ्गा० । तस्य दीर्घाद्वृत्तादिना अटनात् तथात्वम् ।

उर्वरा स्त्री उर्व गस्यादिकमुच्यति अ-अच् इत० । १ सर्वगस्या-
अग्नौ पततां तपेः पितृव सार्धमुर्वरा साधः २ भूमिमात्रे

विश्वः ३ अधिके लि० उर्वरमधि० जातमस्य तारका इतच् ।
उर्वरित आधिक्ययुक्ते (उपचान) अधिके । उर्वन् मङ्गत
अच्यति अ-अच् इत० । अश्वरोभेदे “कलानिधिर्गुण-
निधिकर्पूरितकोर्वरा” काशीय० ।

उर्वरासा लि० उर्वरां भूमिं मनोति मन-विट् ङा । भूमि-
विभाजके पुत्रादौ “शेलासां ददयुर्वरासाम्” अ० ४,
१८, १, उर्वरासां पुत्रम् भा० । २ उर्वराविभाजके लि०
“त्वं नः सहस्रभरमुर्वरासाम्” ई० २, १ । “उर्व-
रासां भूमीनां सनितारं संभक्तारम्” भा० ।

उर्वरी स्त्री अ-गतौ वनिप् ङीप् वनोरच । आधिक्यप्रा-
प्रायां स्त्रियाम् “शेषधीनामहं पृथ उर्वरीरिव साधुया”
अथ० १०, ४, २, अन्वलिङ्गे उर्वन् इत्येव

उर्वर्य लि० उर्वरायां भवः यत् । १ सर्वगस्यादभूमिभवे रुद्रभेदे
“नम उर्वराय खल्लाय” यजु० १६, २३, रुद्राध्यायः ।

उर्वशी स्त्री उर्वन् अन्ते वशो करोति उर्व+अय-क गौरा०
ङीप् । स्वर्गवैश्याभेदे । अश्वरोभेदाच्च अश्वरः यच्चे उक्ताः
इत्यञ्च नारायणोर् भित्त्वा जाता यवोक्तं हरिवं० ८५

अ० “नारायणोर् निर्मिता सम्भूता वरवर्णिनी । ऐहस्य
दयिता देवी योषिद्रजं किमुर्वशी” ततश्च ऊर् नारायणोर्

कारणत्वेनाश्रुते प्राप्नोति अय-क ङीप् पृ० ह्रस्वः । इति
विग्रहः । इयमेव पुरुषवशः पत्नी आसीत् । “पुलोमध-

स्योत्तमवीर्यकर्मा पुरुषवा यस्य सुतो सुदेवः । तथैव
प्रवाञ्चकमे महात्मा पुरोर्वशोमश्वरसां वरिजाम्” १५, ४

अ० “पुरुषवाः सुतोविहानिजायां समपदान्” इत्युप तस्य
‘पट् सुता जजिरे चैलादायुधीमानमावसुः । उडायुच
यनायुच यतायुचोर्वशीसुताः” भा० आ० ७५, अ० ।

सा च इन्द्रलोकगतार्जुनस्य समीपे रिरंसया गत्वा
तेन प्रत्याख्याता तयां यापं ददाविति कथा भा० व०

४६ अ० “तव पिताभ्यनुज्ञातां स्वपञ्च ऋषमागताम् ।
यकान्मां नाभिनन्देयः क मवाचययंगताम् । तस्मात्पुं

नर्जनः पाथे ! स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अश्वमानिति
विख्याः प्रणुतद्विचरिषि” २ नदीभेदे उर्वशीतीर्थयच्चे

उदा० । उर्वशीतीर्थ न० मारतोक्ते तोष्टेभेदे । “उर्वशीतीर्थमासाद्य
ततः सोमात्मनं वुधः” भा० व० ८४ । तच्च नदीरूपम् ।

“उर्वशीं क्षत्तिकार्येणे गत्वा चैव समाहितः और्जित्ये
विधिपत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्” भा० अथ० २५, अ० ।

उर्वशीरमण पु० उर्वशी रमयति रम-ञ्च् इत० । चन्द्रवंशे

बुधपुत्रे प्रह्वरवि नये उर्वशीवत्तमादयोऽप्यल ।

उर्वारु पु० उर-यया तथा अचरति अ-उल् । कर्कशाम् ।
स्वार्थे कन् अलैव । “उर्वारुमिव बभूवनाम्न्योर्मुवीय
मान्दतात्” अ० ७, ५६, १२, । यजु० २, ६, “उर्वारुमिव
बभूवनादितो मुवीय मासतः” १, ७, अथ स्त्रीत्वमपि
अप्राणिजातिवचनत्वात् ऊल् । उर्वारुः तदर्थे “क्षिप्यस्य
बभूवन्, मूलमूर्वावा इव” अथ० ६, १४, १,

उर्वी स्त्री उरु+पुणवचनत्वात् स्त्रियां वा लोप् । इडहृत्पु-
क्तायां स्त्रियाम् “उर्वी” सजम् “उरुयडे उदा० २ इडिअं
च तस्याडहृत्त्वात् तथात्वम् । “तैत्तिरीर्निहितचलत्पदं प्रचेवे
माघः । “अनन्यशासनानुवी” यथासैकपुरं मिव” “स्वितः
सर्वोच्चतेनोर्वीम्” रघुः वेदे “सुपांसुलुगित्वादिना” पा०
सर्वविभक्तौ द्विवजादेशः “सिन्धुर्नजोद उर्विया व्यञ्चत्”
अ० १, ६२, १२, “उर्विया मङ्गती” भा० “प्रतोची वषु-
रुर्विया विभाति” १, ६२, ६ । २नद्याम् निरु० ।

उर्वीधर पु० उर्वी धरति अ-अच् ६०० । पर्वते तेषां
कीलकहृत्पेय अवपम्भनेन पृथिव्याधारकत्वात् तथात्वम्
भूधरादयोऽप्यल “गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्याः” कुमा०

उर्वीधव पु० इत० । पृथिवीनाथे राजनि । उर्वीयोर्वीश्वर
तन्नाथादयोऽप्यल

उर्वीभृत् पु० उर्वी भिनत्ति धारयति पात्रयति वा भृ-किप्
तक् इत० । पर्वते २राजनि च एवं पृथिवीभृद्वरणीभृदा-
दयोऽप्यल “उदयति अ तदङ्गु तमात्रिभिर्धरणीभृद्भुवि तल
विच्छेद्य यत् । अतुमितोऽपि हि बाधपनिरीक्षणात् व्यभि-
चकार न तापकरोऽनलः” नैष० तत्र धरणीभृत् राजा
पर्वतश्च अथ व्यभिचारश्च साधनसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वरूपः तेन साध्ये तत्सम्भवः तादृशव्यभिचारश्च
उपाधिवादे बिलामयौ अङ्गोक्तः तच्च उपाधिष्ये दर्शितम्

उर्वीरुह पु० उर्वी रोहति रुह-क ७१० । इष्ये “हिर-
ण्यवोर्वीरुहवृत्तितन्तुभिः” माघः

उर्वी स्त्री उरोर्भावं ब० व्यत् उलोपव । मङ्गत्वे “रुद्राणास-
व्यायां स्वादियाः” यत० त्रा० १, ५, १, १७, “उर्व्यायां
मङ्गत्वे” भा०

उल दाहे (धौवः) पर० सक० सेट् । ओलति ओलीत्
उल पु० उल-दाहे कर्मणि वजर्थे क । मङ्गभेदे “उलो-
हजिज्जो षष्ठ्यं धावे” यजु० २४, २१ । “उ-
लोमङ्गभेदः” वेददी० । ततः चतुर्थ्यां त्रजा० य । उल्य
मत्कसमिहृदयेयादौ लि० ।

उ(ओ)लड उत्क्षेपे इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर०
सक० सेट् । उ(ओ)लडयति ते उ(ओ)लडयति ओलि-

लडयत् त ओलिङीत् अयं लडि ओदित् इत्येके ।

उलन्द्र(न्द्र) पु० राजभेदे तेन निर्दिष्टम् अरोहणादि० बुज् ।
ओलिन्द्र(न्द्र)क तच्चिन्मिहपुरादौ लि०

उलप पु० न० वल-अपच् संप्रसारणम् । १शाखापत्रप्रचययुतायां
लतायाम् २कोमले हृणभेदे न० (उलुखड) । “नयोदपा-
लङ्कृतयैवलाभः” “उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघुलपोषसौहित्य
निःसङ्गतरेण तयोरधस्तात्” माघः ।

उलप्य पु० उलमे भवः यत् । रुद्रभेदे । “नमोऽनोप्याय ओल-
प्याय” यजु० १६, ७५, रुद्राध्यायः

उलिन्द पु० वल-बा० किन्दच् संप्र० । देवभेदे उषादिकोषः ।

उलु लि० उरु रस्य लः । इडहृति २ इडियुक्तशब्दे च विवाहादौ
स्त्रीभिरुच्चार्यै यद्भेदे “प्रकारे गुणवचनस्य” पा०
प्रकारे द्वित्वम् । उलुलु उरुप्रकारे । “उच्चैरुलुध्वनिश्च-
ञ्चवार” नैष० “यत्तदजायत सोऽसावादिह्यसं जायमानं
धोषा उलूलवोऽनूदतिरन् सव्याणि च भूतानि सव्ये च
कामासक्तस्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति धोषा उलूलवो-
ऽनुतिष्ठति” छा० उ० । “उलूलवः उरुरवः विस्त्रो-
रुंरवाः” शा० भा० ।

उलुप पु० उरु पायते रण्यते अस्मात् पा रण्ये-अपादाने
वजर्थे क रस्य लः । उलपण्ये । “हृषोलुपुल्लकचिञ्जा-
सुमेयैर्जरत्कान्नारङ्गपरिव” काद०

उलुलि पु० उल-उलि । इडिहृत्चकशब्दे । “पृथग् घोषा
उलूलयः केतुमन्न उदीरताम्” अथ० ४, १६, ६,

उलूक पु० वल-समवाये अल संप्रसारणम् । १पेचके, जातित्वात्
स्त्रियां लोप् उलूकीषा च ताम्बायाः कन्यायाः श्लेष्वाः
कन्या “मट् सुतास्तु महामत्वास्तामायाः परिकीर्तिताः”
इत्युपक्रम्य “शुकीशुकानजनयडुलूकीं प्रयुलूकान्” विष्णु० ।
२इन्द्रे, कैतव्ये ३दुर्योधनदूतभेदे ४हृणभेदे । (उलुखड)
“त्वजति मुदलूकः प्रीतिमांशकवाकः” माघः “श्वगोषोलूक
काकांश्च गृह्णत्वात्रतं चरेत्” मनुः “यदलूकी वदति भो-
चमेतत्” अ० १०, १६५, ४, “विविधाश्चैव सम्पीडाः काको-
लूकैश्च भक्षणम्” मनुः । अथ काकोलूकैरित्युक्तेः काको-
लूकमित्यादि विरोधे समाचारैकत्वविधानं प्राशिकमिति
गम्यते । “उलूकान् सुधवे काकी श्लेनो श्लेनान् व्यस्त्र-
यत” भा० न्या० ६२ । उलूकनामा दूतश्च युधिष्ठिरादीनां
समीपे दुर्योधनेन प्रेषितः यथा “काङ्क्षोपहृते

राजन् लूकामिदमवती । उलूक ! गच्छ कैतव्य ! पाण्डवान्
सहसोमकान् । इत्यादिना भा० उ० ५०।५० । उलू-
कश्च कैतव्यः कितव्यस्यापत्यम् । तदागमनमधिलयैव उलू-
कद्रुतगमनपर्व उद्योगपर्वान्तर्गतं पर्वम् । ४ देशभेदे । “उलूक-
वासिनं राजन् उद्वन्मुपजग्मिवान्” । “उलूकात्तुत्तरां
चैव तांश्च राज्ञः समानयत्” भा० स० ५०।५० । अथ च देशः
“प्रययावत्तरां तस्माद्विषं धनदपाशिताम्” इत्युपक्रम्य
तस्य कीर्तनात् धनञ्जयस्य उत्तरदिग्विजय एव तस्य
उलूकदेशस्य वर्णनाच्च उत्तरदेशवर्तीति गम्यते । ५ तद्देश
रूपे च “उत्तरं पर्वतोद्देशं ये ते दुर्गमहा नृपाः ।
आरोहन्तु विमर्द्दन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः । उलूकः
कैतवेयश्च” हरिवं० ८८ ।

उलूकयातु ५० उलूकरूपेण याति या-तन् । असुरभेदे ।
“उलूकयातं शुश्रूक्षयातं जहि” अ० ७, १०, १२ ।
“उलूकरूपेण यातमुलूकयातम्” भा० ।

उलूखल न० जङ्गं खम् उलूखं पृथो० तत् लाति
मृच्छाति ला-क । धान्यादिकखलनसाधने कावमये । पाले
(उच्छरो) तच्च यज्ञियपालभेदः । तल्लक्षणसक्तम्
“उलूखलसुपले अरत्रिमात्रे औदस्ये प्रादेशमात्रे
चतुरस्रसुखलं मध्यमं मृहीतमूहं छत्तम्, सुपलं दक्षिण-
सुखलमात्रं” कात्या० १७, ५, २ । तदुत्तरत्वं सूत्रेऽऽपि
उदा० । “वनस्पतिभ्य इत्येव सुपलो लूखले हरेत्” मनुः
“स्मृत्पृथगुक्तानाञ्च सुपलो लूखलस्य च । अङ्गिस्तु, प्रोक्ष्यं
शौचं बहूनां धान्यवाससाम्” तस्य मनुक्ताशौचं श्रेयम्
उलूखलशब्दस्य यास्ते नान्यथा निरुक्तिर्दिष्टेता यथा ।
“उलूखलसुत्करं वोर्किं वोर्गुं कं वोश्च मे कुर्वित्वज्ज्वीतदुलू-
खलमभयसुत्करं वै तदुलूखलमित्याजते परोक्षेण” ।
आथै कन् तत्पार्थे “मृष्टे मृष्ट उलूखलके” अ० १, १२८,
५ । तदस्य साधनत्वेनाख्यस्य ठन् । उलूखलिकः । तत्-
साधनके जने “दन्तो लूखलिकोऽपि वा” मनुः १२ शुक्ला ५०
उलूखलसुत ५० १२० । उलूखलेनाभिपुते सोमरसे
“उलूखलसुतानामवेदिन्द्रः” अ० १, २८, १, २, २ ।

उलूत ५० उल-वा० जतच् । अजगरसर्पे त्रिका० ।

उलूपिन् ५० अ० यश्चोः रूपमख्यस्य इति रस्य लः ।
यिथुमारो अमरः । ५० लुप्तपाठोऽपि तत्रैव उलूपिन्
इत्यपि पाठः कश्चित् तत्रार्थे ।

उलूपी स्त्री कौरव्यनागकथाभेदे तत्कथा भा० आ० २४१ अ० ।
“उलूप्याच एरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पद्मगः ।

तस्याऽऽसि इक्षिता राजन् । उलूपी नाम पद्मगो । साऽहं
त्वामभिषेकाद्येवमवतीर्थं सप्तद्रुमां । इहैव पुरुषव्याघ्र !
कन्दर्पेणाभिगृहिता । तां मामनङ्गम्लपितां त्वत्कृते कुरु-
मन्दन ! । अनन्यां नन्द्यस्याद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ ! ।
अर्जुन उवाच । ब्रह्मचर्यमिदं भद्र ! मम द्वादशवार्धि-
कम् । धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि स्वयंवराः । तव
चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि । । अन्धतं
नोक्तपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् । कथञ्च नाश्रितं
मे स्थास्य परिप्रियं भवेत् । न च पोक्ष्यते मे
धर्मस्त्वया कुर्यां भुजङ्गमि ! । उलूप्याच । जानाम्यहं
पाण्डवेय ! यथा चरसि मेदिनीम् । यथा च ते ब्रह्मच-
र्यमिदमादिष्टवान् पुरुः । परस्परं वर्तमानान् द्रुपदस्या-
त्मजां प्रति । यो नोऽनुप्रविशेन्नोहास्य वै द्वादशवार्धिकम् ।
वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति वः समयः क्षतः । तदिदं द्रौप-
दीक्षेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् । क्षतवांस्तत्र धर्माधमत्वं
धर्मो न दुष्यति । परित्यागञ्च कर्त्तव्यमात्मानां पृच्छो-
चन ! । क्षत्वा मम परित्यागं तव धर्मो न लुप्यते । यदि
वाऽप्यस्य धर्मस्य स्रक्लोऽपि स्यादुच्यतिक्रमः । स च ते धर्मो
एव स्याद्वत्त्वा प्राधान्यमार्जुन ! । भक्ताञ्च भज मां पार्थ !
सतामेतन्मत्तं प्रभो ! । न करिष्यसि चेदेवं मृतां मासुपधा-
रय । प्राणदानान्महाबाहो ! चर धर्ममनुत्तमम् । शरणाञ्च
प्रपन्नाऽसि त्वामद्य पुरुषोत्तम । दीनाननायान् कौन्तेय !
परिरक्षसि निःश्वयः । साऽहं शरणमभ्यमि रोरवीमि च दुः-
खिता । याचे त्वां चाभिकामाऽहं तस्मात्कुरु मम प्रियम् ।
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पद्मगेश्वरकन्यया । क्षतवांस्तत्तत्त्वा सर्व्वं
धर्ममुद्दिश्य कारणम् । स नागभवने रात्रिं तासुमित्वा
प्रतापवान् । उदितेऽभ्युदितः सूर्य्यो कौरव्यस्य निवेद्य-
नात् । आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह । परित्यज्य
गता साध्वो उलूपी निजमन्दिरम् । दत्त्वा वरमजेयत्वं
जले सर्व्वत्र भारत ! । साध्या जलचराः सर्व्वे भवि-
ष्यन्ति न संशयः” ।

उल्का स्त्री उप-दाहे क नि० पक्ष लः । रेखाकारे गगनात्
पतत्तेजःपुञ्ज । अम्लपातशब्दे ६२४ छे तत्संज्ञ-
फलदिकमुक्तम् । “बाधेतोल्काजपितचमरीवाल्भारो-
द्वाम्निः” मेघ० । “उल्कानिघातकेतुं च ज्योतींश्चुञ्चावचानि
च” । “उल्कापाते दिशां दाहे गोमातृविभते तथा”
“विद्युत्क्षानितवर्षेषु महोल्कानां च संज्ञा” मनुः । स्मृ-र-

अज्ञातमिति विनिर्णयनेषु" किरा० । उल्काकारणसु-
क्तम् श्रीपतिना "यासां गतिर्दिवि भवेद्भविष्यतेन गम्या ता-
स्मिन्नाः सकलखेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति वा अग्नि-
वतोद्गतयस्य ताराश्चन्द्रादधोऽपि निवसन्ति तदन्वितास्ताः ।
शीतशुष्कजलमयास्तपनात् स्फुरन्ति तासावहप्रवहमाह-
तसन्धिसंस्थाः । पूर्वानिलैः समितभावमप्रागतेऽस्मिन्ताराः
पतन्ति कुर्वन्विह्वलतापयेन" । (ज्वलन्तस्फुरन्तुङ्गा)
शुष्क इणवस्त्रादिदोषिते (मशाल) इति प्रसिद्धे
श्लोपभेदे च । "तुल्याराशिं गते भानौ अमा-
यासां नराधिपः । स्नात्वा देवान् पिबन् भगवा संपू-
ज्याय प्रणम्य च । जत्वा तु पार्वण्यार्चं दधिवोरगुह्य-
दिभिः । ततोऽपराह्णसमये योययेन्नगरे नृपः । लज्जीः
संपूज्यतां लोकाः । उल्काभिवापि वेष्टताम्" ति० त० ज्यो०
उल्कादाने दर्शयैषे निर्णयः । "तुल्यसंस्थे सङ्घातौ
प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पिबन्
भार्गदर्शनम्" ति० त० ज्यो० वचनात् प्रदोषव्यापिदर्श-
कार्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युष्मादिशा-
स्त्रात् । "दण्डैकजरजनीयोगोदर्यस्य स्थात् परेऽहनि ।
तदा विहाय पूर्वेषु परेभ्यः सुचरात्रिका" ज्योतिर्वचनाच्च ।
उभयत्र प्रदोषप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्वोक्तपार्वण्यचर-
भात्, न पूर्वदिने भूताहे ये प्रज्ज्वलन्ति उल्कापहमपेतसः ।
निराशाः पितरो बान्ति शार्पं दत्त्वा सुदारुणम्" ज्योतिर्व-
चनात् । उल्कापहृणादि पिबन्तत्वात् प्राचीनवी-
तिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । "प्राचीनवीतिना सम्यग-
पस्यमतन्द्रिणा । पिबन्तमा निधमात् कार्यं विधिवद्भूपाणि-
ना" मन्त्रेः । तद्दानमन्त्रादि ति० त० इष्टम् । ४ ज्योति-
षोक्ते नास्त्यकदशाभेदे । "मङ्गला पिङ्गला धान्या
आमरो भद्रिका तथा । उल्का सिद्धा सङ्घटा च हाटौ-
शेया सङ्घादयाः" ज्यो० । तदानयनञ्च "वज्रिभास्त्रीमन्त्रा-
ज्जन्मन्त्रांश्चिह्नमादय" इत्युक्तेः सतभेदेन जसिकानलत्वात्
पूर्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनलत्वाद्वाऽऽरभ्य एकैकास्ता-
विराट्क्या क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चत-
विंशतिनलत्वे विराट्क्या अष्टौ दशा व्यवसेयाः ततो-
ऽन्तिमत्रिभेः मङ्गलाद्यास्तिस्रो भवन्ति । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।
तासां भोगकालश्च । "एकादशोत्तरा अष्टयोगिनीवत्सरा
मताः इत्युक्ता मङ्गलायाः १ एकोवर्षः पिङ्गलायाः २ द्वौ,
धान्यायास्तयः, आमर्याः ४ वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च,
उल्कायाः षट्, सिद्धायाः सप्त, सङ्घटायाः अष्टौ वर्षाः,

तेषां योगेन शदैवर्षा मङ्गलाद्यानां भोगकाला इत्येवं विरा-
ट्क्या अष्टोत्तरशतवर्षास्तासां भोगकालः । अन्तर्दशादिकं
योगिनीयन्दे वक्ष्यते ।

उल्काचक्र म० इत्यामलोक्ते आहमन्त्रशुभाशुभप्रापक
चक्रभेदे 'उल्काचक्रं सर्वभारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम् ।
मन्त्राकारमूर्तं सुखं सर्वमन्त्रादिविषयम् । स्तम्भदेशावधि-
नाथ ! पुच्छपर्यन्तमेव च । अकाराक्षरमारभ्य हादशा-
क्षरमाहकम् । विनिखेत् पृथग्देशे तु शुभाशुभविशुद्धये ।
त्रयोदशाक्षराक्षरं । एकविंशत्यक्षरान्तकम् । नेतव्यं साध-
कैर्मन्त्रं पृथक्सं सदाहृतम् । तथा श्रीशुभं प्रोक्तं क-
रुणादिपुच्छकान्तकम् । हाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्तं
शुभं मनुम् । पुच्छस्य नापि मङ्गलीयान् पुच्छस्य तथा
भुवम् । शीर्षस्वप्नापि मङ्गलीयात् तद्वारं शृणु
प्रभो ! । पञ्चविंशादि हाचत्वारिंशदक्षान्तमेव च । मन्त्र-
कस्य शुभं प्रोक्तं सुखवर्णान् शृणु प्रभो । त्रिचत्वारिं-
शद्वर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम् । सुखस्यमन्त्रं मन्त्रो तु न
मङ्गलीयात् कदाचन । पुच्छस्य शृणु यत्नेन निरर्थकमहा-
सिद्धम् । अमो गालस्य पीडाभिः देवता कुप्यतेऽनिशम् ।
द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टिमान्तिकान् । वर्णान् पुच्छ-
स्थितान् प्रोक्तान् नेतव्यान् शृणु वज्रभ ! । द्विषष्टितमव-
र्णादि चतुष्षष्ट्यक्षरान्तकम् । अङ्गं लोचनमन्त्रश्च त-
तोऽन्यत् रसनास्थितम् । तत् सर्वं शुभं प्रोक्तं एतदन्यतमं
शृणु । वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रजापनम् ।
अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिस्मिन्निप्रदं नृणाम्" । "एतच्च चत-
षष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः । स्वराविंशतिरेकस्य
स्वर्णानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृताः हाटौ चत्वारश्च
यमास्तथा । अतस्त्रारो विमर्शच+कूपौ चापि पराश्रितौ ।
दुष्पृच्छेति विज्ञेयो लृकारः प्रुत एव च" इति शिको-
क्तविभागाभिप्रायं चतुःषष्टेरन्यथयनम् लृकारस्य देव-
सत्त्वमतेनेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्वु प० उल्केव जिह्वाऽस्य । रामा प्रसिद्धे राक्षसभेदे
उल्कामुख प० उल्केव मुखमस्य । प्रेतभेदे "वान्ताश्चुल्कामुखः
प्रेतो विप्रोधर्मात् स्तकात् व्युतः" मनुः (स्वाक-
सेखोवालि) इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री लीप् ।

उल्कुपी स्त्री उल्-दाहे जिह्वा उल्का दाहेन कुप्यति कुप-
नौ० लीप् । उल्कायाम् । "अग्निरैव प्रथमोऽनुवाजः
हाडनिर्दितीय उल्कुपी तृतीयः" । "उल्कुप्यसं
जहीति तृतीयम्" । "उल्कुपीह तमनुवाजोऽहनि" उल्-

कुप्यन्तस्यै देवानां यज्ञः" इति शत० ब्रा० ११, २, ७, २१, २५, "उल्लुक्पो उल्लुक्" भा० । 'अभिचरन्नु-
याजायुमन्त्रणमग्न्यम्' जहि ह्याडुम्यसं जहि उल्लुक्प्यसं
जहि" कात्या० २, ५, १४.

उल्लुक् न० उल्ला दाहनेन वणति वण-बा० ड । जरायौ गर्भं
वेष्टनचर्मण्य । 'यद्योल्लुवेनाश्रतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्'
गीता । "तस्योत जायमानस्योल्ब आसीद्विराग्ययः"
अथ० ४, २, ८, "गर्भो वा एष यदीक्षित उल्लुक् वासः
प्रोषुते" । "तस्याङ्गर्भाः प्रावृता उल्लुकेन जायन्ते तैत्ति०
सं० "उल्लुके गर्भवेष्टने तिष्ठति" यजु० ५, २, ४, १८,
"गर्भो जरायुणावृतः उल्लुक् जहाति जनना" १८, ७६,

उल्लुक् णि० उल्ला वणति अच् । १ उल्लुक्ते १ प्रकाशयिते
२ नतोद्धते च । "त्याजितैः फलसुखातैर्भग्नैश्च बहुधा
वृषैः । तस्यासे उल्लुक् णो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः" रघुः
"प्रवर्षे च तल्लैव सहसा तोयसुल्लुक्प्यम् भा० १०, ८, ४० ।

उल्लुक् न० उल्लु-दाहे सक, वल्ल लः । १ ज्वलदङ्गारे अमरः ।
२ वृष्णिभेदे "उल्लुको निगठश्चैव धीरश्चाङ्गावहस्तथा भा० ४०
२१ अ० २ अग्नाभानार्थे ज्वलदङ्गारे च । "अग्न्या-
र्थपचमादुल्लुक्मादायोदङ् परेत्य जुहोति" शत० ब्रा० २, ६,
२, ७ "उद्यत एव अग्नेः प्रियोऽग्निर्भवत्यथैत एकैकमेवो-
ल्लुक्मादाय यथाधिक्यं विपरायन्ति तैरेव तेषामुल्लुक्कैः
प्रव्रज्यन्तीति" ४, ६, ८, ७ । उल्लुक्कै भवः यत् । उल्लु-
मुखसाध्ये णि० । "अथ ह्येक उल्लुक्क्येन दहन्ति"
शत० ब्रा० १२, ५, १, १६ ।

उल्लुक् न० उल्लु-लघि-भावे ल्युट् । अतिक्रमे, ऊर्ध्वभाग-
ममनादिना अतिक्रमणे (डिङ्गान) । [२ उल्लुक्किते णि० ।
उल्लुक् णि० उल्लु-लघि-अच् । १ बहुरोगयुक्ते हारा० ।
उल्लुक्किते णि० उल्लु-लघि-लः । १ उल्लुक्किते २ तरङ्गिते,
२ आन्दोलिते च ।

उल्लुक् न० उल्लु-लघि-ल्युट् । १ उल्लुक्के कर्षजनकआपारे
आधारे ल्युट् । संघायां कम् । २ रोमाङ्गे हेम० ।
उल्लुक्किते णि० उल्लु-लघि-लः । १ स्फुरिते २ उल्लुक्ते ३ उल्लुक्ते च ।
उल्लुक् णि० उल्लु-लघि-लः णि० । १ रोगनिर्मुक्ते, २ दन्ते,
३ शूषे, च । ४ मरिचे पु० ।

उल्लुक् पु० उल्लु-लघि-अच् । १ काङ्गुराको, २ शोकरोगा-
दिना विजितस्त्रैर्युक्तकाको ३ दुष्टकाको "खलोङ्गापाः सोदाः
कथमपि तदाराधनपरैः" वारा० । ४ सूचने च ततो-
ऽप्यर्थे ठन् । सूचके णि० "साजोङ्गापिकधूमाढा-

सञ्चप्रकारतीरणम्" भा० उ० १८, २ अ० [स्थाने ।

उल्लापन न० उल्लु-लघि-अच्-ल्युट् । उल्लादिना व्या-
उल्लास पु० उल्लु-लघि-अच् । १ प्रकाशे, २ आल्लादे, "निप-
तानि कन्दलवनोङ्गासाः पयोविन्द्वः" अमरुत० ।
'सौहृद्वचनोङ्गासमहासप्रतिभादिभ्यः" सा० द० ।
पन्वस्थाध्यायस्थानीये २ परिच्छेदे च यथा काव्यप्रकाशे ।
४ प्रारम्भे च

उल्लासिन् णि० उल्लु-लघि-णिनि । १ उल्लासयुक्ते प्रमान्विते
२ आल्लादिनि स्त्रियां ङप् । "सुमनसामुल्लासिनी-
मानसे" बन्द्यालोकः ।

उल्लिखित णि० उल्लु-लघि-लः । १ उल्लिखिते २ तनूकते "त्वष्ट्रे व
यन्तोऽल्लिखिता विभाति" रघुः । २ उपरि लिखिते ।
४ चित्रिते ५ कर्त्तव्यतया कृतोक्ते पदार्थे च ।

उल्लुक्चन न० उल्लु-लघि-अपनयने ल्युट् । १ उल्लुक्कर्त्तने (उपल्लान)
२ उल्लुक्कर्त्तने च "पादकेयांशुककरोल्लुक्चने च पणान्दय" वा०

उल्लुगुठन न० उल्लु-लुठि-ङ्ग, तौ । सामिप्रायापङ्गवेन अ-
न्यथाभाषप्रकाशने (ठाढा) अ । उल्लुगुठाः प्यव स्त्री ।
"धीराधीरा उ सोल्लुगुठभाषितैः संतदेदसम्" यथा
"अनलङ्गुतोऽपि सततं हरसि मनोमे यतः प्रथमम् । किं
पुनरलङ्गुतस्त्वं सम्प्रति नखरयतैस्तस्याः" सा० द०
अथ सपत्नीनखरयतदर्शनजातेर्ध्यापङ्गवेन समोर्द्धजनक-
त्योक्तिस्तदभावद्योतनार्था ।

उल्लुक् णि० उल्लु-लु-किप् । उल्लुपाटके
उल्लेख पु० उल्लु-लघि-अच् । २ दं कर्त्तव्यमित्यादिना संक-
ल्पितार्थप्रतिपादकगण्डोद्धारणे "संघाशब्दस्ते देवैः प्रयोज-
नम् यत्तयोक्तेषुः" ति० त० । अलङ्कारभेदे पु० स च
१८, ८ पु० उल्लुक् । २ धर्मणे च । "असक्तप्रियतयस्त्रोक्ते-
खविपमितयिखरेण" काद० । ३ उल्लुक्कर्त्तने च

उल्लेखन न० उल्लु-लघि-ल्युट् । १ रमने, २ खनने, कर्त्तव्य-
तया ३ संकल्पितार्थप्रकाशोद्धारणे "मासपक्षतिथौनाञ्च
निमित्तानाञ्च सञ्चयः" । उल्लेखनमङ्गुल्योऽन तस्य फल-
भाग भवेत्" ति० त० ब्र० पु० । "संकल्पेन विना राजन् ।
यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलं चात्मात्यक्तं तस्य धर्मस्याई-
क्यो भवेत्" ति० त० ब्र० पुराणाञ्च संकल्पार्थो मासादी-
नामवश्यं कीर्त्तनीयताऽवगम्यते । "मनसा सङ्कल्पयति वा-
चाऽभिलषतीत्युक्तेरपि अभिलाषस्यावश्यकता । अभिला-
षार्थो च मासादिनिमित्तानामिव आत्मसम्बन्धितेन
तत्तत्कर्मादिकस्यापि कीर्त्तनं कर्त्तव्यम्" "प्रत्येकं नि-

यत् कालमात्मनोऽप्रतमादिगत् मा० त० सं० उक्तः ।
 “सैकादृक्छेदनात्तेषां गृहं सार्ज्जमलेपनात्” “सम्मा-
 र्ज्जतोपाज्जनेन सैकेनोत्तेज्जनेन च” मनुः । यत्ते वज्जि-
 स्थपनाङ्गस्यखिज्जादिस्थबालुकादो रेखाभिः ४ वज्जकरणे ।
 “ओत्तेज्जनात् करोति सैखलादि चेत्” कात्या० ७, ३, ६ ।
 तदा भूमौ प्राच्यां रेखया उल्लेखनान् कर्म्म कुर्यात्”
 कर्कः । ५० पृष्ठे च ।

उल्लोच ५० ऊर्जं लोच्यते उद्+लोच-कर्मणि चञ् निशायां
 सेट्कत्वात् न कृत्यम् । चन्द्रात्मे विताने ।

उल्लोप्य न० उद्+लुप-यत् । लौकिकगोतिभेदे । तच्च
 भित्तसरायां दर्शितं यथा ।

“यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्धराकारालम्बनतया समाधौ नाभि-
 रमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह । “यथाविधा-
 नेन पठ् साधमायमविष्णुतम् । सावधानस्तदध्यासात्प-
 रं ब्रह्माधिगच्छति” या० । “स्वाध्यायादगतमार्गानतिक्रमेण
 सामगायं साम्भोगानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणम्
 अगोतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविष्णुतमकखलितम् । साव-
 धानः समाध्यनुष्णतात्मा काव्यचित्तवृत्तिः । पठन् त-
 दध्यासवशात्तत्र निष्ठातः । शब्दाकारान्तर्योपासने पर-
 मब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । “शब्दब्रह्मणि निष्ठातः
 परं ब्रह्माधिगच्छतीति” । यस्य पुनर्वैदिकब्रह्मोत्तरी चित्तं
 नाभिरमते तेन लौकिकगोतानुष्णतात्मा उपोपासनद्वार्यमि-
 त्याह । “अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकम्पुतरीनद्या । औवे-
 शक्तं सरोविन्दुमुत्तरङ्गोत्तकानि च । अग्गाथापाणिक्कादक्ष
 विहिता ब्रह्मगोतिका । गेयमेतत्तदध्यासकरणाच्छे-
 दं हितम्” या० । “अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकथ्यैविषयकानि
 सरोविन्दुकवहितञ्चोत्तरमितेतानि प्रकरणाख्यानि सप्त
 गीतकानि । यशब्दादासारितवर्द्धमानकादि गीतकानि
 गृह्यन्ते । गाथाद्याद्यतस्योत्तकानि गृह्यन्ते । अग्गाथा-
 द्याद्यतस्योत्तकानि गृह्यन्ते । इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्या-
 रोपितात्मावभोक्तृसाधनत्वाच्छेदं हितम्” मन्त्रव्यम् ।
 तदध्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मकतापत्तिहेतुत्वात् ।
 “चित्तविक्षेपादन्तरायवृत्तस्य गीतस्य फलान्तरमाह । “गी-
 तस्यो यदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् । रुद्रस्यानुवरोभूत्वा
 सृष्टे तेनैः मोदते” या० । “गीतज्ञो यदि कविवृद्धो योगेन
 परमम्पदं प्राप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिरोभूत्वा तेनैव
 सृष्टे मोदते” । [२ कतिचक्षुषेति० ।

उल्लोच ५० उद्+लोच-चञ् । मङ्गातरङ्गे अमरः ।

उल्ल ५० उच-समयाये व्याधारे वन् “उल्लादयश्च” उणा० नि० चस्य
 लः गुणाभावश्च । गर्भवेदनवर्म्मणि “उल्लादतोमोदश्च वा
 मासान्नन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते” छा० उ० ।
 “उल्लादत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कटं चि
 मातुः कुक्षौ मूलपुरोषगतपित्तश्लेष्मादिद्रव्यैर्तदनुलिप्रस्य
 गर्भस्योलाऽशुचिपूयादतस्य लोहितरेतोऽशुचिवीजस्य
 मातुरशितपोतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धगतिवत्-
 वीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं, ततो योनिद्वारेण पीड्यमा-
 नस्य कटतरा निःसृतिर्जन्तेति वैराग्यं यावद्यति सृष्ट-
 र्त्तमथवत्तदं दय वा मासानतिद्वैर्कालमन्तःशयित्वेति”
 इति शा० भा० । कर्त्तरि वन् । २ गर्भे

उल्ल ५० लि० उल्ला दाष्टेन वलति पवाद्यक् पृषो० । व्यक्ते स्मटे
 उल्लवणशब्दे उदा० । [उल्ल २, ६, ७] “कामयमानदाही” भा०
 उग लि० वश-क । कामयमाने “अपो यदग्न उगधग् वनेषु”
 उगत् लि० वश-यष्ट सम्प्र० । कामयमाने । “उगन् हव
 वाजयवसः सर्वसदेवसं ददौ” कठ उ० स्त्रियां ङीप् ।
 “उगतीरिव गतरः” अथमर्थेण सूक्तम् । सा च अकल्या-
 नायां वाचि” शब्दरत्ना० । तत्र रगतीत्येव पाठो युक्तः
 रग सिंहायामित्यादिकस्यैव शत्रुत्वस्य तदु रूपम् ।
 इति अमरटीकायां भातुजदीक्षितः । उगतीति पाठस्तु
 लिपिकरप्रमादात् । तन्मूल एव शब्दकल्पद्रुमोऽपि
 चिन्ताः वयधातोरिच्छार्थकतया तथार्थत्वात्सम्भवात् ।

उगनस् ५० वय-कनश्च सम्प्र० । भार्गवे शुक्ले । सौ उगना
 संजुहो उगनन्-उगन-उगनः । “अध्यापितस्योयन-
 सापि नीतिम्” कुमा० । उगनसा प्रोक्तम् अण् । औगनस
 तत्कृते धर्मशास्त्रे “मन्त्रविर्विष्णुहारीतयात्तवस्करोय-
 नोऽङ्गिराः” इत्युपक्रमस्य “धर्मशास्त्रप्रयोजकाः याज्ञ० ।
 तस्येदम् अण् । तदेवे लि० स्त्रियां ङीप् औगनसी नीतिः ।
 अथञ्चासुराणां पुरोहितः यथोक्तम् “सुराणामसुराणाञ्च
 समजायत वै मिथः । ऐश्वर्यं प्रति संघर्षं स्वैलोक्ये सच-
 राचरे । जिगीषया ततो देवावत्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
 पौरुषेण याज्यार्घ्यं काव्यं तृणमसं परे । ब्राह्मणौ
 तावभौ नित्यमन्योन्यसहि नौ यत्प !” भा० आ० ७६
 अ० । “असुराणासपाध्यायः शुक्रस्तु पितृतोऽभवत् ।
 स्थाता उगनसः पुत्राचत्वारोऽसुरयाजकाः” भा० आ० ६५
 अ० । सच भृगुपुत्रः भा० आ० ६६ अ० उक्तः “अगोः
 पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविस्ततो यष्टः । त्रैलोक्य
 प्राणयात्रार्थं वर्षावर्षे भयामये । स्वयम्भुवा नियुक्तः

सदक्षिणापथाः श्रव्यं ब्रजन्यविमलरुद्रदोहवैः । निहन्ति
शुक्रः क्षितिजेऽपतः प्रजा क्षुताग्रशस्त्रमुदडटितच्छरैः ।
चराचरं व्यक्तमथोत्तरापथं दिशोऽग्निविद्युद्भजसा च
पोहयेत् । उहस्यतौ हन्ति पुरःस्थिते सितः सितं
समस्तं द्विजगोसुरालयान् । दिशं च पूर्वां करकास्त्र-
जोऽम्बुदा मलेगदा भूरि भवेच्च गारदम् । सौम्योऽसो-
दधयोः पुरो ऋगुसुनखावस्थितस्योयहृद् रोगान् पिप्प-
लकामलांश्च कुरुते पुष्पाति च यैश्चिकम् । हन्यात्
प्रमज्जिताग्निहोत्रिकभिषग्नोपजोव्यान् हव्यान् वैश्यान्
माः सह वाहनैर्नरपतीन् पीतानि पचाद्दिग्म् । शि-
खिमयमनलामे शस्त्रकोपच रक्ते कनकनिकषगौरे
व्याधयो दैत्यपुञ्जैः । हरितकपिलरूपे श्वासकासप्रकोपः
पतति न सज्जितं खाद्गच्छास्त्रासितामे । दधिकुमुद-
शशाङ्कानिभ्यत् स्मृत्विषकषात्किरणो उहस्यतुः । सुगतिर-
विजितो जयान्वितः क्षतशुगरूपकरः सिताङ्गयः । “उशने
काव्याय” छ० ६, २०, ११ । “उशने उशनसं” भा० आन्दसम् ।

उशनसस्तोम इ० उशनसः स्तोमो यत् अलङ्कृतमा-
वा विमर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये यागभेदे “उशनसस्तोमेन
गरगोष्मिवात्मानं मन्यमानो यजेत” आ० श्रौ० ६, ५, १ ।
“उशनसस्तोमोनाम एकाहसाध्यः पुनः स्तोम इति चासौ च
संज्ञा गरोविषं गीष्मो येन स गरगोष्मः सो ब्रह्मप्रति-
पञ्चादिना पापादिभयात् गरगोष्मिवात्मानं मन्यते स
एतेन यजेत” नारा० इ० “उशना यत् सहस्रैरयातं
त्वमपोयदेतुर्वयायेति स्मृत्तमुखीये” इति तत्त्वैव स्मृत्तप्रार-
म्भः २ स्तुते उक्तः ।

उशाना स्त्री वय-ताच्छील्ये चानश् । सोमसाधनभूतायां गिरि
जातायामोषधौ । “यदादाप्यायन्ति देवो वै सोमो दिवि
हि सोमो हलो वै सोम आसीत् तस्मैतच्छरीरं बहिरव्यः
यदश्मानस्तदैषोशाना नामोषधिर्जायते इति स्मृत्तं
केतुशङ्खलकिस्तामेतदाष्टुत्वाभिपुखन्ति” यत० ब्रा० १, ४,
१, २० । “उशानाख्या ओषधिर्जायते इत्येवं श्वेत-
केतुराह श्वेतस्त्वामेव गिरावुत्तन्नाम् इदानीन्तना यज-
माना अभिपुखन्ति न साक्षात् सोमम्” भा० ।

उशिज् पु० वय-इति किञ्च सं० । श्वानौ २ हते च उज्ज्व०
तत्त वज्रैः हविःकामयमानत्वात्, एतस्य तु काम्यमानत्वात्
तथात्वम् । १ कामयमाने लि० । “उशिनसि कवि-
रिति” “उशिनसि वसुध इति” च ता० ब्रा० “हवन्नुशिनो-
ययाविषः” छ० १, १३, ५, “उशिजः कामयमानान्

यजमानान्” भा० । उशिजोमनीविषः” छ० २, २१, २,
“उशिज इन्द्रं कामयमानान्” भा० । “स हव्यवाहुर्मर्त्यं
उशिग्दूतश्च लोहितः” १, ११, २ । “उशिक् हविःकाम-
यमानः” भा० उशिजोयविषो वज्रितमानाम्” १, १५,
२२ । “प्र पूर्वादिगुरुगिजः” यजु० “उशिजः हवींषि का-
मयमानान् वेददी० ४ काम्ये “उशिक् त्वं देव ! सोमाम्नेः
प्रियं पार्थेपीहि” यजु० ८, ५५ “उशिक् काम्यमानः”
वेददीपः । “उशिगसि कविः” ५, २२, १ । उशिक्ता-
मयमानः” वेददी० ५ वज्रं तस्य काम्यमानत्वात्तथा-
त्वम् । “उशिजा वसुधोवसून् जिन्यः” यजु० १५, ६ ।
उशिजा वय कानौ इति उशिगस्य तेन वेददी० । ततः प्रजा०
स्वाधेय । औसिजः उक्तार्थः । करणे इति । इदच्छा-
हेतौ मेधायाम् निरु० । मेधास्वरूपान्तराच्छाहेतुत्वात्
तथात्वम् । ततः श्वस्यधेयं अर्थः श्वच् । उशिजः
मेधाविनि लि० निरु०

उशी स्त्री वय-इ-सं० । इच्छाभेदे उशीनरः ।

उशीनर पु० इच्छापथोद्भवे क्षत्रियभेदे । “उशीनरश्च विक्रान्तो
वृष्णयस्ते प्रकीर्त्तिताः” भा० आ० १८६ अ० । २ पौरवे न-
पभेदे “शृणु पुरोर्महाराज ! वंशस्तमपौरुषम्” इत्यु-
पक्रम्य “सृष्टयस्याभवत् एतौ श्रीरो राजा पुरज्वयः ।
जनमेजयो महाराजो पुरज्वयस्ततोऽभवत् । जनमेजय
यस्य राजर्षेर्महाशीलोऽभवत् सुतः । महाशना नाम
सुतो महाशीलस्य धार्मिकः । महाशनास्तु द्वौ एतौ
जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुश्च महाव-
लम्” हरिवं० ११ अ० तस्य चरितं वर्णितम्” भा० व०
“क्षत्रागच्छन्नुदपवरं ज्ञातुमग्निः सवासवः । जिज्ञासमानो
वरदो महात्मानमुशीनरम् । इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा
यज्ञेऽभिजम्मतः । जहं राक्षः समासाद्य कपोतः श्येन-
जाङ्गवात् । शरणाधीं तदा राजन् ! निजिल्लेभयपो-
हितः” ११ अ० । “श्येन उपाच । धर्मात्मानं
त्वाङ्कुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः । स वै धर्मो विरुद्धं
त्वं कस्मात् कर्म चिकीर्षसि ? । विहितं भक्षणं राजन् !
पीक्षमानस्य मे जुषा । मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्मसत्-
सृष्टवानसि । राजोवाच । सन्मत्सरुपस्त्राणार्थी त्वत्तो
भीतो महाद्विज ! । मत्सकायमनुप्राप्तः प्राणमन्त्रुरयं
द्विजः । एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्चनः । अग्र-
दाने परं धर्मं कथं श्येन ! न प्रशस्यि ? । प्रसन्दमानः
संभ्रान्तः कपोतः श्येन ! लज्जते । मत्सकाये जीविताधी

तस्य त्वागो विमर्हितः । यो हि कचिद्भिज्जानुं हन्याद्वां
या लोकस्य मातरम् । शरणागतञ्च त्यजते तुल्यं तेषां हि
हि पातकम् । श्येन उवाच । आह्वारात् सर्वभूतानि
सम्भवन्ति महीपते ! । आह्वारेण विवर्जिते तेन
जीवन्ति जन्तवः । यकते दुस्त्वजेऽप्यर्थे चिररात्राय जी-
वितम् । न तु भोजनसुखञ्च यक्यं वर्त्तयितुं चिरम् ।
भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विशास्यते ! । वि-
सृज्य कायमेध्वनि पन्थानमकृतोभयम् । प्रवृत्ते भयि
धर्मात्मन् ! पुलदारं विनङ्गुति । रत्नमाणः कपोतं
त्वं बहून् प्राणाञ्च रत्नसि । धर्म्यं यो वाधते धर्मो
न स धर्मः कुधर्मवत् । अविरोधात्तु यो धर्मः स
धर्मः सत्यविक्रमः ! । विरोधिषु महीपाल ! निक्षिप्त्य गुरु-
लाभवम् । न बाधा विद्यते यत्नं तं धर्मं समुपाचरेत् ।
गुरुलाभवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये । यतो भूयांसतो
राजन् ! कुरुष्व धर्मनिययम् । राजोवाच । बहुकल्याण-
संयुक्तं भागसे विष्णोत्तम ! । सुपर्णः प्रजिराट् किं त्वं
धर्मं ज्ञास्यसंशयम् । तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्तञ्च
भागसे । न तेऽस्त्वविदितं किञ्चिदिति त्वां लज्जयाभ्य-
हम् । शरणैषिपरित्यागं कथं साधयति मन्यसे । आ-
ह्वाराद्यं समारम्भस्तव चायं विहङ्गम् । यक्यथाप्यन्यथा
कर्तुमाह्वारोऽप्यधिकस्तथा । गौहपो वा वराहो वा मृगो
वा महिषोऽपि वा । त्वदधमद्य क्रियतां यद्वान्यदिह
काङ्क्षसि । श्येन उवाच । न वराहं न घोलाणं न
मृगान् विविधांस्तथा । भक्त्यासि महाराज ! किं ममा-
न्येन केनचित् । वस्तु मे दैवविहितो भक्ष्यः क्षतियु-
क्त्व ! । तमुत्सृज्य महीपाल ! कपोतमिममेव मे । श्येनः
कपोतमस्तीति स्थितिरेषा सनातनो । सा राजन् ! सा-
रसन्नात्वा कदलीस्तन्वमासजः । राजोवाच । राट्
शिवीनामृहं वै ददानि तव खेचर ! । यं वा कामयसे
कासं श्येन ! सर्वं ददानि ते । विनेमं पत्तिणं श्येन ! श-
रणार्थिनमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पत्ति-
सत्तम ! । तदावच्छ करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ।
श्येन उवाच । उशीनर ! कपोते ते यदि स्नेहो नरा-
धिप ! । आत्मनो मांसमुत्तम्य कपोततुलया हृतम् ।
यदा ससं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ! । तथा देवन्तु
तन्मया सा मे तृप्तिर्भविष्यति । राजोवाच । अतुष्टमिह
सस्ये श्येन ! यन्माभिवाचसे । तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि
क्षमांसं तुलया हृतम् । क्षमय उवाच । उत्तम्य स

स्वयं मांसं राजा परमधर्मावित् । तुलयामास कौन्तेय !
कपोतेन समं विभो । ध्रियमाणः कपोतस्तु नांसिनाप्य-
तिरिच्यते । पुनरोत्तम्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ।
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं हृतम् । तत उत्-
कृतमांसोऽसावारोह स्वयं तुलाम् । श्येन उवाच ।
इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ ! कपोतो ह्यव्यवाहयम् । जिज्ञास-
मानो धर्मं त्वां यज्ञपाटमुपागतौ । यत्ते मांसानि गात्रे-
भ्य उत्कृतानि विद्यास्यते ! । एषा ते भास्वरी कीर्त्तिर्लो-
कानभिभविष्यति । यावन्नोक्ते मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति
पार्थिव ! । तावत् कोर्त्तिश्च लोकाश्च स्वास्थानि तव शाश्व-
ताः । इत्येवमुक्त्वा राजानमाकरोह दिवं पुनः । उ-
शीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणादत्त रोदसी । विराजमानो
वपुषा प्राकरोह त्रिपिटपम्" ॥१॥ अ० । उशीपूरको
वाञ्छापूरको नरो यत्न । शतदधिततदेये जटाधरः ।

उशीर पु० न० वय-ईरन् किञ्च । वीरणमूले (खसखस)
तस्य गुणाः "उशीरं पाचनं शीतं स्नाभनं लघु तिक्तकम् ।
सधुरं ज्वरहृद्वाग्निमलतृप्त कफपित्ततृप्त । तृष्णाक्षिप्रविषवीर-
पेदाहृत्क्षत्रपापहृत्" भावप्र० "अमरप्रहृत्कोशीरभद्रदाह
कुङ्कुमाणि पुद्गामकेयरक्षेति" "चन्दमकुचन्दनह्रीवेरोशी-
रमज्जिवापयस्याविदारोयतावीरिहृत्कुभिः" सुश्रु०
स्वार्थे कन् तत्त्वैव । उशीरं पण्यमस्य किशरादि वृन् ।
उशीरिक तद्विक्रतेरि स्त्रियां भिष्वात् ङीष् । उशीनर-
स्यापत्यम् अण् । औशीनर तदपत्ये शिविप्रभूतौ ।

उशीरवीज पु० उशीरस्य वीरणमूलस्य वीजं योनिरत्न ॥ उत्तर-
दिक्स्थे पर्वतभेदे "उशीरवीजं मैनाकं गिरिं जेतुञ्च भारत ! ।
समततोऽसि कौन्तेय ! नीलशैलञ्च पार्थिव !" इत्युपक्रम्य
"जेतुं गिरिं प्रवेष्ट्यामो मन्दरश्चैव पर्वतम् । यत्न साधि-
वरोयञ्चः कुवेरश्चैव वज्रराट्" भा० व० ॥१०॥ अ० उक्ते-
सस्य उत्तरदिक्स्थत्वं मन्दरगिरिसन्निकटत्वं "तपार-
चयसङ्कायो मन्दरश्चैव पर्वतः । उशीरवीजञ्च गिरीरुद्रोपस्य-
स्तथाहिराट्" हरि० २३६ अ० उक्तेः कैलाशसन्निकटत्वमपि
उशीरादि न० चक्रदत्तेन जुरातिसाराधिकारोक्ते पाचनभेदे ।
"उशीरं बालकं सुप्तं धान्यकं विश्वभेषजम् । सप्तकाधा-
तको क्षोभं विस्वं दोषनपाचनम् । हृन्त्यरोचकपि-
प्यामं विषम्वं सातिवेदनम् । सशोषितमतोसारं स-
ज्वरं वाच विज्वरम्" ।

उशीन्य त्रि० वय-वा० केन्य संप्र० । कमनीये । "आ जे-
मात्रोऽश्वेन्योजनित" अ० ५, १, ८, "उशीन्यः कमनीयः" भा०

उप दाहे बधे च भा० पर० सक० सेट् । ओषति औषीत् औषाम्
बभूव आस चकार उवोष ओषित्वा । ओषितः-उषितः ।
उषा । कर्मणि उष्यते औषामासे कवे "औषामासे मत्सरो
तृपातवातास्त्रिष्यद्भन्तश्चास्वहाम्" भाषः । "हिरण्यमायु-
रक्षत्र भूगौशयोषतस्तुम्" मनुः । "दण्डे नैव तमयोषेत्
स्वकाङ्क्षमोहि विच्युतम्" मनुः । ओषासुकार कामाग्नि-
देवपुत्रमर्चयिषम्" भट्टिः । "चिरेत रामस्तुल्यमोषासुके
शुचेचरः" भट्टिः तस्य "मूलप्रतीघातादुष्यते चूष्यते दह्यते
पच्यते इव" मुच्यतः ।

उप दाहे बधे च भा० पर० सेट् उदित् सक० सेट् ।
ओषति औषीत् औषाम् बभूव-आस-चकार उवोष ।
उदित्वात् ओषित्वा उषा वेट् । क्त । उट् । ओषणः ।
अभि-सर्वतो दाहे । "योऽभ्युदमित् इव" शत० ब्रा०
११, २, ७, २१ । अभित ओषणं अभ्युटं सर्वतोदाहः तेन-
मित्र इव" भा० । [अन्नभेदः अपपादि० ।

अव-अधःसन्नापनेन दाहे । ओषोषः अधोभागे दधो
उदु-आधिक्येन दाहे । "मा मोदोषिटम् मा मा हिंसिट-
म्" शत० ब्रा० १, ५, १, २५ । "युषां मास्तुल्यमाधि-
क्येन वा उदोषिटं दाहं कारम्" भा० ।

उप-सामीप्येन दाहे । "अग्निना वा कजसुपोषेत्" आश्व०
मृ० २, ४, ८ । तमग्निभिः ससुपोषेत्तदेनम्" शत० ब्रा०
१२, ५, १, १२ । उपवासे च उपोषणम् ।

प्रति-प्रतिदाहे । "स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योषः यातुधान्यः"
अ० १०, ११, ८, ८ । प्रत्येकदाहे च "प्रत्युटं रक्षः प्रत्युटा
अरातयः" यजु० १, ७, "प्रत्युटं प्रत्येकं दग्धम्" वेददी० ।

उपस् प्रभातोभावे कण्डू० पर० सक० सेट् । उपस्यति औ-
षसीत् औषसीत् उपस्याम् साम् बभूव आस चकार ।

उप लि० उप-क । १ दाहके २ सन्ध्याव्ययसमये ३ कामिनि
४ गुग्गुली । ५ रात्रिशेषे पु० भेदि० । रात्रिशेषे च सुहृत्ता-
मककालः पञ्चपञ्चाशदष्टकोत्तरसूर्याहोदयपर्यन्त-
कालः । ईदिवसे पु० ।

उपङ्गु पु० उप बा० अङ्गु । रुद्रे तस्य संहृत्त्वात्तत्वात् ।

"उपङ्गुश्च विधाता च मान्वाता भूतभावनः" भा० अनु० १७

उपण न० उप-क्युन् । १ मरिचे २ पिप्पलीमूले च ३ गुण्डां,
४ चव्यिके(चर) । पिप्पलीं च स्त्री । उपणशब्दे विवृतिः

उपती स्त्री उप-शब्द-बा० तुम् गुणभावः रायसुतः । अक-
ल्याख्यायां वाचि । "यथाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां
गदेदुगतीं पापलोकां" भा० स० ६, ४ आ० ८७ अ० । शब्दे

पु० उपन् शब्दः वाक्ये न० उपत् वाक्यं तेनास्य त्रिलिङ्गता
उपत् पु० यदुपशेय न्यपभेदे । क्रोष्टुं शवर्णेन "अनन्तरं सुयशस्तु
सुयज्ञतमयोऽभवत् । उपन् यो यज्ञमखिलं स्वधर्मसुधर्मा-

वरः । शिनेयुरभवत् पुल उषतः शत्रुतापनः" हरि० १७
उपद्गु पु० यदुपशेय न्यपभेदे । "स्वाष्टेः पुलोऽभवद्राजा उपद्गु-
र्वदतांवरः । महाक्रतुमिरीजे योषिविधैर्भूरिदक्षिणैः ।

ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उपद्गुः सोऽप्यमात्मजम्" हरि० १७

उपद्रथ पु० पौरवे न्यपभेदे । उषीनरस्य भ्रातृस्त्वितिचोः सु-
तभेदे । "तैत्तिस्त्वोऽभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत । । उप
द्रथो महाराज ! फेनस्य सुतोऽभवत्" हरि० २१ अ० ।

उपप पु० उप-दाहे कपन् । १ वज्रौ २ सूर्यौ च तयोस्तापक-
त्वात्तत्वात् । ३ चित्रकण्ठे च ।

उपबुध् लि० उपसि बुध्यते बुध-क्लिप अहरादि० नित्यं
रः । अग्निहोत्रकाले प्रबुध् । "मर्त्येषुर्भुङ्क्षुर्दतिविजात
वेदाः" अ० ६, ४, २ । "आकां सूर्यस्य रोचनाहिंशान्
देवास्तुर्बुधः" १, १४, ८ "आ दाशुषे, जातवेदो वहाद्या
देवा उपबुधः" अ० १, ४४, १ ।

उपबुध् लि० उपसि बुध्यते बुध-क अहरा० नित्यं रः ।
अग्निहोत्रकाले प्रबुध् । "इमम् य वो अतिघसुपबुधम्"
अ० ६, १५, १२ अग्नौ पु० २ चित्रकण्ठे च अवरः ।

उपस् न० ओषत्यन्वकारम् उप-असुन् किञ्च । १ प्रत्ये,
"उप उपो हि वसो अयमेभि" १०, ८, ४ । स च कालः ।
"पञ्चपञ्च उपःकालः" ऋतेः पञ्चपञ्चाशदष्टकोत्तरः ।

"आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपाङ्गिरिवोषसि" रघुः । "धन-
रूपसि विविक्षैर्मातरिश्वावचूर्ण" भाषः २ सन्ध्याव्यये स्त्री
"इह सूरिन्द्राय पूर्वीरुषसोदुहानाः" अ० ६, २८, १ । तेन

उषा उपसौ-उपस इत्यादि भेकारादौ परे वेदे सस्य दः
उपङ्गिः सि० कौ० । "निष्पुच उपसस्तकीरिव"
अ० १, १५१, ५, इतदभिमानिदेवताभेदे अस्य देव-

तादृशे पूर्वापरयोः उपासादेयः । "नक्तोपासा सु-
मेयसा" अ० १, १४२, ७ । तदभिमानिदेवताभेदाभिधा-
यित्वेन देवतादृशः । "जिगीषोषासानक्ता सुदुषेव धेनुः"

१, १८६, ४ । आदिपदलोपोऽपि उपासावन्विना" यजु०
२१, ५० । नक्तोपासाविति प्राप्ते आदिपदलोपः
वेददी० । "उपासा वां सुहिरण्ये" यजु० २८, ६ ।

नक्तोपासावित्यर्थः वेददी० । "साऽस्य देवता यत् । उपस्य
तदेवताके पश्चादौ "लप्याङ्गिरस्याङ्गिर्महाङ्गिस्त उपस्याः"
यजु० २४, ४, उपस्या उपादेवताकावत्तथै यूपे नियोज्याः"

वेददी० ४ ब्राह्मसूत्रे “उषा वै अश्वस्य मेध्यस्य विव्याध”

उ० उ०। “उषा ब्राह्मो मूर्त्तिकालः” श० भा० ।

५ दिगोद्विहृदेवतायाम् स्त्री प्रौढमनोरमा ।

उषसी स्त्री उषं तापकत्वात् दिवसं स्थाति सो-क गौरा०
ऊष् । सायं सन्ध्यायाम् मेदिनिः ।

उषस्ति उ० अग्निभेदे “उषस्तिर्ह वाक्रायणः” छा० उ० । उग-
स्तीऽप्यत्र “अथ ह्येनमुपस्तवाक्रायणः पपच्छ” “ततो हो-
मस्तवाक्रायण उपरराम” इति च शत० ब्रा० १४, ६, ५, १ ।

उषा स्त्री ओषत्वन्कारम् उष+क । १ प्रातरादिसन्ध्यासु “वेमी-
रनुप्रतसुषास्तिष्ठः” श्र० ८, ४१, २ । तिस्र प्रातःसायं मध्या-
ह्नप्ररूपा उषाः” भा० । “उषा विभातीरनु भासि पूर्वाः”
३, ६, ७, “तेजःपरिहानिरुषा भानोरहोदयं यावत्” उ०
सं० उ० २ काले नजलप्रभात्ययः काल उषा । तेन पञ्च-
पञ्चागदृष्टिकोत्तरमारभ्य सूर्याहोदयपर्यन्तः स कालः ।
लग्नाद्यलाम्भे उषाकाले यात्रा यज्ञा यथाह ऋ० “प्र-
त्युद्युतितारका स्फुटतटी प्राची भवेद्भिर्माता स्वीप-
रुक्तविलोहितान्तगणला देवैः सदा वाञ्छिता । नो वारं
न तिथिं न योगकरणं लग्नञ्च नामेक्षते कृत्वा दोषसहस्र
सञ्चयमुषा नूनं करोत्युन्नतिमिति” । “तिथ्यादिषु
निमित्तेषु चन्द्रताराविलोमतः । उषा गोधूलियोगं वा
स्त्रीकृत्य गमनं चरेत् । प्राच्यामुषां प्रतीच्याञ्च गोधूलिं
वर्जयेत्पृथक् । दक्षिणेऽभिजितं चैवसुतरे च निशां तथा” ।
“आरक्तविम्बं रजनीविरामं वदन्त्युषायोगमिह प्रवीणाः ।
व्यासः” “आहुः प्रयातुः सकलार्थसिद्धिः संलब्धते हस्तत-
लस्थितेव” ऋ० त० व्यासः । अन्वकारेण सन्नापकारिण्यां
३ रालौ मेदि० “अधिकरुचिरयेषामप्युषां जागरित्वा”
माधः । ४ चारभूमौ । ततः क्वचित् गौरा० ऊष् ।
“भस्मन् ऊतं कुहकराहमिगोप्रसुष्याम्” भाग० ५ स्त्रीगव्यां
हेम० ६ उखायां विश्वः ७ स्थात्यां रमानायः ।
८ बाणराजसुतायाञ्च तत्र दीर्घादित्वमपि भारतादौ
तथैव निर्द्देशात् । तथा च यथा अनिरुद्धः पतित्वे-
नाग्नः तथा वसिष्ठं भाग० १० स्त्र० ६२ अ० यथा (वाणस्य)
‘तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युस्मिना रतिम् । कन्या
लम्पतकालेन प्रागदृष्टतेन सा । सा तत्र तमपश्यन्ती
कासि कालेति वादिनी । सखीनां मध्य उत्तस्यौ विह्वला
प्रोडिता ऋगम् । वाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डसितलेखा च
यत्सुता । सख्यपृच्छत् सखीं मूषः कौतूहलसमन्विता ।
कं त्वं मृगयसे सुभ्रु ! कौटुम्भे मनोरथः । हस्तपाहं

न तेऽद्यापि राजपुत्रपुत्रलक्ष्ये । जपोवाच । उ३ः कश्चिन्नरः
स्वप्ने स्थामः कमललोचनः । पीतवासा इहृदुवाङ्मयौपितां
हृदयङ्गमः । तमहं ऋगये कान्तं पाययित्वाऽधरं मधु ।
कापि यातः स्मृहयतीं क्षिप्त्वा मां वज्रिनाथं वै । चित्रले-
खोवाच । व्यसनमपकर्षामि त्रिलोकां यदि भाव्यते ।
तदानेष्ये नरं ! यस्ते मनोज्ञतां तभादिष्य । इत्युक्त्वा देव-
गन्धर्वसिद्धचारणपद्मगान् । दैत्यविद्याधरान् यज्ञान्
मनुष्याञ्च तथाऽलिखत् । मनुजेषु च सा उष्णीन् नृप-
मानकदुन्दुभिम् । व्यलिखत् रामकण्ठौ च प्रद्युम्नं
वीक्ष्य लज्जिता । अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मु-
खी क्षुब्धा । सोऽसावसाविति प्राह अयमाना महीपते ! ।
चित्रलेखा तस्मात्ताय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी । यद्यौ वि-
हायसा राजन ! हारकां कृष्णपालिताम् । तत्र सुप्रं
सुपर्यङ्गे प्राद्युम्निं योगमास्थिता । सङ्गीता शोणित
पुरं सख्यं प्रियमदर्शयत् । सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य
सुदितानना । दुष्प्रेक्ष्ये स्वसृष्टे पुंसा रेमे प्राद्युम्निना
समम् । परार्द्धवासः सङ्गमधूपदीपासनादिभिः । पान-
भोजनभक्षेत्रं वाक्यैः सुश्रूययाञ्जितः । गूढः कन्यापुरे
यच्च तं प्रहृष्टो हृष्यत तथा । नाहर्गणान् स वृत्तुधे जपयो-
पहृतेन्द्रिवः” विसरस्तु हरिवं० १७६ अ० । प्रातःकाले
अव्य० मेदि० अव्ययत्वात् ततो भवार्थं क्षुब्धं तट च ।
उषातन तद्वये त्रि० स्त्रियां ऊष् ।

उषाकल उ० उषायां कलोरयो यस्य । कुक्कुटे ।

उषापति उ० इत० । कृष्णपौत्रे प्रद्युम्नपुत्रे यदुवश्ये अग्नि-
रुद्धे तत्पतित्वप्राप्तिकथा उषागच्छे उक्ता उषानायादयो-
प्यत्र, अमरे “अनिरुद्ध उषापतिरिति” सुस्तपाठः
भारतादौ तु दीर्घपठः ।

उषित त्रि० वसक्त । १ पर्युषिते २ कृतवासे च । उष-दाहे
क्त । ३ दग्धे मेदि० । ४ चरिते चरणिः । भावे क्त ।
५ वासे न० “वाञ्छालैरुषितं यत्न” शु० त० देवकः ।

उषीर पुंन० उष-कीरच् । वीरणभूले रायसुकुटः ।

उष्टृ पु० उल्ल-सिचने ढन् वेदे नेट् । १ सस्यक्षेत्तरि व-
लीवर्द्धे । तस्मात्सोषवीर्यत्वात् तस्मात्तम् “ओष्टारौ वा”
कात्या० ५, ११, १३ । “ओष्टारौ महावलीवर्द्धौ” कर्कः ।
आ+सस्यक् उष्टारौ इति विपश्चः । “उष्टारेण फर्गरेषु
अयेणे” श्र० १५, १०६, २ । लोके तु उल्लिख इत्येव ।
सेक्तारि त्रि० स्त्रियां ऊष् ।

उष्ट्र पुंस्त्री० उष+इन् क्तिञ् । (उ३) प्रसिद्धे पशुभेदे

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “हस्तिगोऽश्वोद्वदमकोनजत्वेयच-
जोवति” । “माधीयीताश्चमारुहो न रयं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्यो न यानगः” मनुः । तद्यान-
निषेधमाह “उट्टयानं समारुह्य खरयानं त कामतः ।
स्नात्वा तु विप्रो दिग्वाभाः प्राणायामेन शुध्यति” मनुः ।
जाततः” इत्याद्या कर्मभेदे तद्याने न दोष इति सूचितम्
अतएव “उट्टमारोक्ष्यन्नमिन्नवते त्वाष्ट्रोऽसि” पार०
४८० सू० मन्त्रलिङ्गे न तद्यानं विहितम् । तस्य मांसं
न भक्ष्यम् “भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वारुह्युष्ट्रांश्चैकतोदतः”
मनूक्तेः । तेनास्य एकदलपङ्क्तिवृत्तत्वम् । ‘गौरजो
महिषः जघ्णः शुकरो गवयोदहः । द्विगताः पशवश्चेमे च-
विरुद्रश्च सप्तमः !’ भाग० उक्तेः गवादयः, उष्ट्रान्ता द्विगताः
इति बोध्यम् । एषा तदुच्यते दोषः “मनुष्यमारणे
क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत् । प्राणभृत्सु महत्-
स्वई गोगजोद्वह्यादिषु” मनूक्तेः । अङ्गहत्याशेष-
पापेन तज्जातिर्भवति यथाह मनुः “यां यां यो-
निन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा । क्रमशो याति
लोकैऽस्मिन्सत्तत् सर्वं निबोधत । बहून् वर्षगणान् घोरा-
क्षरकान् प्राप्य दारुणान् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते महा-
पातकिनस्त्रिभे । शत्रुकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविष्टगपत्ति-
णाम् । चण्डालपुच्छकसानाश्च अङ्गहृता योनिमृष्यति” यान-
हरणपापेऽप्युद्वयोनिप्राप्तिमाह ज्ञेयवतुल्यौ मनुः “स्त्री-
मृगः स्त्रीककोवारि, यानान्मुष्ट्रः, पशुनजः । तद्वधे प्रायश्चि-
त्तमाह “इत्येवागाविकोष्ठेषु गर्ह्येभ्यु च भारणात् । प्राजा-
पत्याहं भवेह प्रायश्चित्तं विधीयते” प्रा० वि० विष्णुः । तद्व-
क्षणे प्रायश्चित्तमाह भुक्तोऽवतुल्यौ प्रा० वि० शङ्खः “गामां
कुङ्करोद्गौ च सर्वं पञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं व्यास्यं
कुर्वीत् संवत्सरव्रतम्” “अवोद्वामोऽथतवाहितार्चः”
रघुः । “इतिञ्च तल कुर्वीत यासुष्ट्रोनावलोकयेत्”
मनुः । “अन्योन्यतः पथि वताविमीतामिभोद्वौ” भाषः ।
तन्मूलगुणाः सुप्त० उक्ताः । “अस मूलाणि गोमहि-
षाजाविजङ्घयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटून्मुष्णानि ति-
क्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोषनानि कफवातकृमि-
भेदोविषगुल्मार्थउदरकुष्ठयोफारोचकपाण्डुरोगहराणि
हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चान् ।
तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु । शोषनं कफ-
वातघ्नं कृमिभेदोविषापहम् । अयौजठरगुल्मघ्नं योफा-
रोचकनाशनम् । पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाच-

नम्” । सामान्यत उक्ता “अयौजठं कारभं मूलमिति” विषे-
पगुण उक्ताः । तन्मांसगुणाः सुप्त्युते उक्ताः तच्च उरभ्यगन्धे
दर्शितम् । तस्य व्यास्यत्वं तत्त्वोक्तम् । तच्च उरभ्यगन्धे
दर्शितम् । किन्तु तस्यारण्यत्वमपि अतएव “उट्टमारण्य-
मनु ते दिशामि” यजु० १२.२४, तस्यारण्यत्वसूक्तम् ।
तस्य त्वष्टृदेवतायै अश्वमेधे देयतोक्ता “उहृष्यतये गवयां-
स्त्वष्ट्र उष्ट्रान्” यजु० २४.२८, हित्वे गोयुगम् उट्टगोयुग
उट्टहित्वे न० गालायां गोष्ठम् । उट्टगोष्ठ उट्टगालायां
न० षट्के षड्गन्धम् । उट्टपङ्गम् उट्टपट्टके न० । तस्ये-
दमम् । ओष्ट, तत्सम्बन्धिमांसादो त्रि० । “परं चौष्ट्रं
सैव नरमहिषयोऽन्ध्यागमपि वा” कर्पूरस्तवः ।

उट्टकर्णिक उ० उट्टस्य कर्णः भेदनम् कर्ण+भिदि-अच् ।
शोऽस्मिन्नस्ति ठन् । दक्षिणस्य यवनदेशभेदे तद्देशवासिभिर्हि
भोजनार्थम् उट्टभेदनात् तद्देशस्य तयात्वम् । सहदेवदक्षि-
णदिम्बिजयार्थने “अन्तुःस्नातवनार्चयै कलिङ्गास्तुष्ट कर्षि-
कान् । आटवीं च पुरीं रम्यां यवनानां पुरीं तथा”
भा० सं० २० अ० उट्टस्य कर्णजनवन्वाहा तयात्वम् ।

उट्टकाण्डौ स्त्री उट्ट इव काण्डोऽस्य जातित्वात् ङीप्
(उटाटी) पुष्पभेदे राजनि० ।

उट्टघोवपु० उट्टघोवा आकारत्वेनास्यस्य अर्थ० अच् ।
सुप्त्युते पौष्टिके भगन्दरोगभेदे । तद्विदानसख-
पादि तत्त्वोक्तं यथा “वातपित्तक्षेपसन्निपातागन्तानिमित्ताः
शतपोनकोट्योवपरिस्त्राविशन्मूत्रावर्त्तन्मार्गिणो यथासङ्गं
पञ्च भगन्दरा भवन्ति । ते तु भगनुद्वस्तिप्रदेशद्वाराश्च
भगन्दरा इत्युच्यन्ते । अपक्वाः पिङ्गकाः पक्वास्तु भगन्दराः ।
तेषाम् पुर्वरूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूदाहः योफस
गुदस्य भवति” इत्युपक्रम्य । “पित्तन्तु प्रकुपितमनिवेनाधः-
प्रेरितं पूर्ववदस्थितं रक्तां तन्मोसुच्छ्रितासुष्ट्रघोवाकारां
पिङ्गकां जनयति । साऽऽस्यचोषादीन्वेदमविशेषान् जनयत्य-
प्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति यच्चान्निवाराभ्यामिव
दह्यते दुर्गन्धस्यमास्ताव” सवत्युपेक्षितव वातमूलपुरी-
धरेतांसि विखजति, तं भगन्दरमष्ट्रघोवमिद्व्याचक्षते” ।
उष्णपिरोधरोऽप्यल “प्रकोपयैः पित्तमतिप्रकोपितः करोति
रक्तां पिङ्गकां गुदागताम् । तदानुपाकाहिमपूतिवाहिनीम्
भगन्दरं तद्विधोऽधरं वदेत्” निदानम् ।

उट्टधूसरपुच्छी स्त्री उट्टस्येव धूसरः पुच्छ इव भङ्गरी अस्याः
जातित्वात् ङीप् । (विखाति) इश्वभेदे रत्ननाभा स्वार्थे
कन् ह्रस्वः । तत्त्वार्थे ।

उद्ग्रासिका स्त्री उद्ग्रास पादा इव पादोन्मूलमस्याः कपि अत
इत्थम् । (मदनमाली) मूलितायाम् रत्नमा०

उद्ग्रासान् न० इ० त० । उद्ग्रास शालायाम् । तत्र भवः अण् ।
स्थानान्तात् तस्य लुक् । उद्ग्रासान् तत्रभवे लि० तद्धित
लकि विशेष्यलिङ्गत्वनियमात् लिङ्गत्वम् ।

उद्ग्रासिका स्त्री आसनम् आसिका आस-भावे खुच् उद्ग-
स्त्रेवासिका । उद्ग्रास्त्रे आसने । “उद्ग्रासिकाः आसने”
पा० भाष्यम् अत्र क्रियाविशेषणस्यापि यथा बहुवचन-
नताऽस्तीवता च तथाकारे समर्थितम् तच्च शब्दार्थरत्ने
अस्माभिर्दर्शितम् ।

उद्ग्रासिका स्त्री उद्ग्रासकारः पृष्ठवयव इव आकारोऽस्य स्याः
ठन् । स्त्र्यमये मशुभाण्डभेदे विश्वः “धूर्मङ्गविशेषविदारि-
तोद्ग्रासिका” भाषः । उद्ग्रास-स्त्र्यार्थे कन् । उद्ग्राजातिस्त्रियाच्च ।

उष्ण पु० उष्ण+नक् । १ योष्णे, अतौ, २ आतमे, ३ पलायडौ
४ नरकभेदे, ५ योतविरोधिस्त्र्यर्थे च । अर्थे० अच् । इतद्वति,
७ आलस्यरहिते ददत्ते च लि० । “स्मृतके स्मृतके चैव न
स्त्रायादुष्णवारिणा” स्मृतिः “आददे नातिशीतोष्णः नभ
स्त्रानिव दक्षिणः” रघुः “अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्णः”
“स्त्रापयद्भिमामोष्णं वैनमाकां सुखानिलैः” भाषः ८ तापे
पु० मुष्णन्मुष्णं ततिभिस्त्रुणाम्” भाषः “उष्णं तापम्”
मङ्गि० । तत्र योष्णस्य सूर्य्यतापाधिक्यवत्त्वात् उष्णत्वम्
“योष्णातीव्रकरोभानुर्न हेमन्ते तथाविधः” इति मयप्रश्ने
“अत्रा सन्नतया तेन योष्णे तोत्राः कराः रवेः । देवभागे-
ऽसुराणान्तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा” सू० सि० तथैवोक्तेः ।
विष्टतच्चेदं रङ्गनाथेन “तेन उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्य-
स्रोत्तरदक्षिणसञ्चाररूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बूद्वीपे
अत्रासन्नतया सूर्य्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन योष्णे योष्णर्त्तौ
सूर्य्यस्य तेजोगोलकस्यकिरणास्तीक्ष्णा अत्युष्णाः । अत्र
राणां देवभाग इत्यस्य समन्वयाद्दैत्यानां भागे समूहाद्-
क्षिणप्रदेये हेमन्ते हेमन्तर्त्तौ तुकारात् सूर्य्यस्यात्युष्णाः
किरणाः सूर्य्यस्यात्यसन्नत्वात् । अन्यथा सूर्य्यस्य दूर-
स्थत्वे मन्दता किरणानामुष्णताभावः । देवभागे हेमन्तर्त्तौ
कराणां मन्दता । अतएव तत्र शीताधिक्यम्, दैत्यभागे
योष्णे कराणां मन्दता शीताधिक्यं च । तथाच देव-
भागे दक्षिणगोले सूर्य्यस्य दूरस्थत्वसुत्तरगोले निकट-
स्थत्वं मध्यगतदेशानां क्रमेणाधिकात्यत्वादीति भाषः ।
अतएवोक्तं “भिवर्ककटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः”
ति० त० पु० । एतच्च देवभाग एव नासुरभागे, योष्ण

अतएव ज्यैष्ठ्यामाहात्मकः । “मधुच माधवच वासन्तिकारतुः
शुकच शुचिच योष्णर्त्तुः” काल० मा० इदकोपधानमन्त्रोक्तेः ।
ततो भावे इमनिच् । उष्णिमन् पु० तत् उष्णता स्त्री
त्व उष्णत्व न० अच् योष्ण्य न० । उष्णस्त्र्यर्थे स्त्र्यार्थे कन्
उष्णस्त्र्यार्थे । उष्णस्त्र्यर्थे तेजसोऽयुष्णः “स्त्र्यं उष्ण-
स्त्रेजसस्तु” भाषोक्तेः जलादीनां तेजःसंयोगविशेषादौ-
पाधिकः । देहस्य तथात्वे कारणमूष्ण्यशब्दे वक्ष्यते गुणव-
चनत्वात् प्रकारे इत्यम् उष्णोष्ण उष्णप्रकारे । “उष्णो-
ष्णशीकरसृजः” भाषः

उष्णक लि० उष्णमिव करोति कन् । १ अनलचे, विप्रकारिणि
विप्रकारी हि जात्याधायकमालस्यमनादव्य स्वकर्तव्ये
व्याप्तिरयते इति तस्य तथात्वम् । उष्णं करोति उष्ण+
णिच्-खुल् । २ ज्वरे पु० ।

उष्णकर च० उष्णः करः किरणोऽस्य । १ सू० यै । उष्ण-
किरणोष्णदीधिति प्रभृतयोऽप्यत्र । उष्णं करोति क्त-अच्
दैत० । २ उष्णकारके लि०

उष्णकाल पु० कर्म० इ० त० वा । योष्णे अतौ । “तत्र” मैव अते-
दद्यात् नोष्णकाले न दुर्व्यये” सुश्रुतः ।

उष्णग पु० उष्णमुष्णस्त्र्यर्थे गच्छति यत्र गम-भा० आधारे ङ ।
योष्णे काले “मातङ्गोन्वपतत् भूमौ नदीरोधइवोष्णगे”
भा० उ० १२१ ख० । आधारे घञ् उष्णगमोऽप्यत्र हेम० ।

उष्णगु पु० उष्णागावः कराः अस्य तुस्यः । सू० यै । उष्णर-
श्म्यादयोऽप्यत्र “कुवेरगुप्तां दिग्गमुष्णरश्मौ” कुमा० ।

उष्णह्वरण न० इ० त० करणे परे स्मृ । उष्णसाधने ।

उष्णनदी स्त्री कर्म० । “यमहारे महापोरे तप्ता वैतरणी
नदी” इत्युक्तायाम् तप्तायां वैतरण्याम् नद्याम् ।

उष्णवारण न० उष्णं वारवति ङ-णिच्-ल्यु दैत० । आतपले,
अत्रे “यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणम्” कुमा० अस्त्रोत्पत्त्या-
दिकम् आतपलशब्दे दै० ४८ पु० उक्तम् । तत्र ज्वरं
उह० सं० दर्शितं यथा “निश्चितं तु हंसपक्षैः ककवाकु-
मयूरसारसानां च । दौर्जलेन नवेन तु समनतम्भादितं
शुक्लम् । सृक्ताफलैरचितप्रलम्बमाहाविकं स्फटिकमू-
लम् । षड्दन्तशुद्धैर्मं नवपर्व नगैकदण्डं च । दण्डार्ध-
विक्षृतं तत् समावृतं रत्नविभूषितसदृशम् । नृपतेस्तदात-
पलं कल्याणकरं विजयदं च । युवराजवपतिपत्न्याः
सेनापतिदण्डनीयकानां च । दण्डोर्ध्वपञ्चहस्तः समपञ्च-
कतार्धविक्षारः । अन्ये षाष्ठ्याच्च प्रसादपट्टैर्विभूषितगिर-
स्त्रम् । व्यालम्बिरत्नमालं जलं कार्यं च मायूरम् ।

अयेषां च नराणांसातपवारणं त चतुरस्रम् ।
समदसदण्डयुक्तं जलं कार्यं त विप्राणाम्” उष्णान्नादयो
ऽप्यत्र । तद्वारणे शुषाः सुश्रुते उक्ता यथा
“वर्षानिलरजोषर्माहिमादीनां निवारणम् । बल्यं चक्षु-
ष्यमोजस्यं शङ्करं जलधारणम्” ।

उष्णवीर्यं पु० उष्णमुप० वीर्यं मस्य । १ शिशुमारस्थे जल-
जनौ । २ उपगोर्ध्ववति त्रि० हेम० । उष्णवीर्यं द्रव्याणि
च सुश्रुते नानास्थाने उक्तानि तानि तत एवावगम्यानि
उष्णांशु पु० उष्णाः अ० शयोयस्य । सूत्र्ये ।

उष्णागम पु० उष्ण आगम्यतेऽत्र गम+आधारे-अप् । नि-
दाषकात् । उष्णाभिगमोऽप्यत्र शब्दच० ।

उष्णालु त्रि० उष्णं न सृष्टे आलु । उष्णाऽसृष्टे । “उष्णा-
लुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी” विक्रमो० ।

उष्णासह पु० उष्ण आसह्यतेऽत्र आ+सह-अच् । १ हेमन्ते
अतो । उष्णं न सृष्टे अच् । २ असह्योणे त्रि० ।

उष्णिका स्त्री अत्यमममस्याम् अत्यार्थे कन् नि० अत्यस्य
उष्णादेशः । १ यवान्याम् (याउ) । उष्णकयदात् स्त्रियां
टाप् अत इत्त्वम् । २ दवायाम् स्त्रियाम् ।

उष्णिज् पु० उष-इजक् भा० रुट् । उष्णस्पर्शयुक्ते ततः
प्रज्ञा० स्तार्थे ण । औष्णिज तदर्थे ।

उष्णिह् स्त्री उत्प्लिहति किन् नि० उदोऽन्यत्वेपे षत्वम् । सप्राण-
रपादके । अन्दोभेदे । स्नादौ कुः उष्णिक् । उष्णिग्ध्याम् ।
“गायत्र्युष्णिगनुट् च उहृती पङ्क्तिरेव च” इ० र० । “अथ
अन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुट् च उहृती” इत्युपक्रम्य “द्विती-
यउष्णिक् त्रिपदान्वयोहादयकः । आद्याचेत् पुरउष्णिक्,
मध्यमचेत् ककुप् । त्रैटुभ जागतचट्काः ककुबन्ध-
कुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तुगिराः मध्ये चेत् पिपी-
लिका मध्याद्यापञ्चकस्तयोऽटका अतुट्त्वगर्भा चतुःसप्त
कोष्णिगेव” सर्वातु० ५ अ० । “एषमेवोष्णिहं सवितारं
योवास्तनूके” इति सर्वातु० ४ अ० उक्तेः तस्याः सविह-
देशताकत्वेन योवासु अतुके च न्यासः । तस्या उप-
धानप्रकारः शत० ब्रा० ८, ६, २, १, आदौ दर्शितं
तत एवावसेयः । २ तदभिमानिदेवभेदे च । अश्वमेधे “त्रि-
वक्षा अतुट्मे तृथ्वाह उष्णिहे” यजु० २५, १२१ ।
मयुषिषेपाषाणस्तदेवविशेषोद्देशेन यूपदौ बभूवसक्तम् ।
अस्य हलन्तत्वेऽपि अजादि० टाप् । उष्णिहा “उष्णिहा
अन्द इन्द्रियम्” यजु० २१, १३, ‘उहृत्तुष्णिहा ककुप्
रूपीभिः सन्त्युत्वा २१, १३, “श्रुत्वातु योवाः म श्रुत्वा

तूष्णिहा हलस्तेव यवीपतिः” अथर्ववेदे ६, १३४, १,

उष्णीगङ्ग न० उष्णीमूला गङ्गा नदीभेदो यत्र मध्यपदलोपः ।

अतुट्त्वगर्भतस्ये तीर्थभेदे “अपां सुदं च पुण्यास्थं भृगु-
तङ्गं च परितम् । उष्णोगङ्गे च कौलोय ! सामात्यः
समुपसृथ” भा० व० १३५ अ० ।

उष्णीष पु० न० उष्णमीमते हिमस्ति ईष-क शक० पररूपम् ।
१ शिरोवेदनवस्ते (पागङ्गि) २ किरीटे च “अथास्मा अश्वर्यु-
रुष्णीषं प्रयच्छति तदञ्जलिना प्रतिच्छद्य त्रिःप्रदक्षिणं
गिरः सम्मुखं वेदयित्वा” आ० श्रौ० सू० ६, ७ । सप्तहा
लोलितोष्णीषा निस्त्रिंशिनो याजनेयुः” आ० श्रौ० ८,
७, ४ । “लौहितोष्णीषा अतज्जचरन्तीति” श्रुतिः । समा-
वर्त्तनकात्वे च तस्य धारणमाचार्याय दानं च विहितम् ।
“अथैतान्युपकल्पयित समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त-
युगं जलसुपानद्युगं दण्डं स्रजसुन्दरं नमस्तुलेपनमाञ्जन-
सुष्णीपमित्वात्मने आचार्याय च” । “यद्यभयोर्न वि-
न्देताचार्यायैव” आ० गृ० १, ८, १, २ । तद्वारणयुषः
सुश्रु० उक्तः “पवित्वं केशसुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ।
वर्षानिलरजोषर्माहिमादीनां निवारणम्” ।

उष्णीषिन् त्रि० उष्णीष+अस्यर्थे इनि । १ उष्णीषधारिणि
स्त्रियां ङीप् २ महादेवे पु० । “उष्णीषी च सुवक्त्र च उद-
योविनतस्तथा” शिवस्तुती” भा० अतु० १७ । “उष्णीषिषे
सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीदुषे” भा० अतु० ८ ।

उष्णीदक न० कर्म० । अग्निना तपज्जले काय्यमानपादशेषा-
ह्वावशेषपादादिहीनके जले वट्टगुणादि भावः ।
“अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा । अथवा कथने-
नैव सिद्धमुष्णीदकं वदेत्” । तद्वृत्त्याः “स्त्रे आमवातमेदोषं
वस्तिशोधनदीपनम् । काशश्वासज्वरान् हन्ति पीतमु-
ष्णीदकं निमि । काय्यमानान्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मल-
न्तथा । अर्हवशिष्टं यत्तोयं तदुष्णीदकमुच्यते । ज्वरकाश
कफश्वासवातपित्तामेदसाम् । नाशनं वस्तिशोध-
पथ्यमुष्णीदकं सदा । त्रिपादशेषं सलिलं पीष्टे
शरदि शस्यते । हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्त्योः”
अन्ये तु “निदाचे त्वर्द्धपादोनं पादहीनान्तु शारदम् । शि-
शिरे च वसन्ते च हिमे चाह्वावशेषितम् । अष्टमांशा
वशेषन्तु गारि वर्षासु शस्यते” केचित्तु “विषिष्यङ्गेषु वाणेषु
वेदेषु त्रिषु पञ्चयोः । एकमाणावशेषं स्यादम्बु वर्षा-
दिषु क्रमात्” । अत्र दोषाणां यथोत्पत्त्या हीनता वा
तथा व्यवस्था कल्पनीया । “तत् पादहीनं पित्तघ्नम्-

ईं होनन्त वातसुत् । विपादहीनं ज्ञेयं संपादयित्वा
करं लघु । विपादहीनस्य तन्मात्रे आरोह्यान्वुसंज्ञा । तस्य
लक्षणमुक्तास्तु । “पादशेषान्तु यत्तोयमारोह्यान्वु तदुच्यते ।
आरोह्यान्वु सदा पथ्यं कासश्वासकफापहम् । सद्यो-
जुरहरं पाहि दीपनं पाचनं लघु । आनाहपाण्डु-
न्युलाशौगुल्मयोषोदरापहम्” भा० प्र० “दिशं श्रुतन्तु यत्
तोषं रालौ तद्गुरुतां व्रजेत्” वैद्यकम् । “संक्रान्ती
वर्षहृदौ च पक्षणे चन्द्रार्थयोः । सूतके मृतके चैव न
स्त्रायादृष्टशरिणा” स्मृतिः । “जेतस्यसुहृत्तं वापि
शीतस्यमवापि वा । मातुं प्रयः पुनात्याशु पापभा-
सरथान्तिक्मम्” मरीचिः । “नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाङ्गं
मलकवर्णम् । तीर्थाभावे च कर्तव्यस्योदकपरोदकैः”
यमः । “उष्णान्नाधःकायस्य परिषेको मन्त्रापहम् ।
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य मलसुत् केशवसुपोः” आ० त० व्यायु-
वेदः । उष्णोदकेनावसननिषेध आवासनयन्त्रे उक्तः ।
उष्णोपगमः उ० उष्ण उपगम्यतेऽत्र आधारे घञ् अड्डिः ।
निदाघकाळे । पीप्लौ [कन् । तल्लैव आतमे च ।
उष्णः उ० उष-मक् । १ घर्मे, २ आतमे, १ पीप्लौ च । स्त्राये
उ(ज)पान्ति-उष-आधारे मनिन् वा० वा लुक् । १ पीप्लौ
कर्त्तरि मनिन् । २ आतमे “भोपतापि मनः सोप्ल”
“उष्णोष्णगीकरस्यः प्रबलोष्णोऽनः” “अभोष्णस्यारपि
तस्य सोप्लः” भाषः । दीर्घादिः १ यप्रसहवर्णेणु ।
उ(ज)पान्ति उ० उष्णान्ति पिवति पा-किप् । भृगोः पुले १ पित्त-
गणभेदे “शुक्लादिनो बहिर्गद उ(ज)पान्ति आञ्जपा-
स्तथा” पित्तगणनायां स्मृतिः । २ उ(ज)पान्तिकर्त्तरि तप-
सिभेदे लि० । “उर्विषस्यैव रविनिविट्टटिभिरु(रु)-
प्रपैः” काद० । [घञ् अड्डिः । निदाघकाळे ।
उ(ज)पान्ति उ० उ(ज)पान्ति आगम्यतेऽत्र आ+गम-आधारे
उ(ज)पान्ति नामधा० उ(ज)पान्तिसुहृमति उ(ज)पान्ति+कञ् ।
उ(ज)पान्ति चोष्णयिड उ(ज)पान्तिमाधः ।
उत्तर उ० वसन्ति रसा अत्र वस-रक् नि० न पत्यम् । १ कि-
रणे, सूर्यकिरणानां जलाकर्षकत्वेन रसवत्त्वात्तत्वात् ।
२ अन्वेषां यथावयं रसवत्त्वम् बोध्यम् । २ उपे । १ शूरभ्यां
४ लतायां १ प्रविष्ट्यां च स्त्री निरु० । देवमात्रे उ० उज्ज्व०
“उष्णवेतं भूपीहौ” यजु० ४, १२ । “उष्णो अमङ्गलौ”
वेददी० “क्रत्वा नावैसः पितेव” ऋ० ६, १२, ४ । “उष्णो
उपमः” भा० “शरैश्चैरिवोदीच्यान्नुदरिष्यन् रसानिव” रघुः
“यो धर्मा भुवनानां य उष्णानिपोजा” ऋ० ८, ४१, ५ ।

७ सूर्ये “प्रमितासो न ददुस्को अये” १, ५८, ४ ।
“वसति नमसीत्युच्यः सूर्यः” भा० । सूर्यरश्मिसम्पर्कात्
ददिवसे च । “वसुमा उक्षयामा” ऋ० ७, ७१, ४, उक्ष-
यामा दिवसं प्रति गता” भा० उक्षमिच्छति उक्षेयति
“उक्षोमाङ्गाटः प्रतिषेधः” वात्ति० लङ्गादौ नाट उक्षी-
त्युक्तेः पत्वाभावश्च शोच्यते । २ सङ्गवासिनोः अश्विनी-
जुमारयोः द्वि० व० । “अग्नयः उक्षा करन्ते” ऋ० ४, ४,
५, ५, उक्षा सहनिवसन्तावश्विनीसुतौ” भा० ।

उस्त्रि स्त्री वस-वा० कि पत्वाभावः । गन्त्याम् “ह्रिन्नि स्त्रर
मुख्यः” ऋ० ८, ६५, १, “उक्षयः सूर्यं त्व गन्त्यः” भा० ।

उस्त्रिक उ० उक्ष+अत्यार्थे स्त्रर्थे वा ठन् । अत्यराहके
१ जीर्णोदपमे अत्यन्तीरसाविष्ट्यां २ स्त्रीगव्याम् स्त्री
उस्त्रिय उ० उक्ष+स्त्रार्थे अत्यार्थे वा च । १ जीर्णोदपमे “उस्त्रियो
उपमः क्रन्दतु दौः” ऋ० ५, ५८, ६, २ स्त्रीगव्याम् स्त्री
निरु० । “गवामूर्ध्वं मुखियाणाम्” ऋ० ५, १, ४, उस्त्रियाणां
जीरमुत्सारयन्तीनाम्” भा० ।

उह्य अर्धेने भ्वादि० पर० सक० सेट् इति । अह्यति अह्यत्,
अह्यीत्, उवोह्य जह्यतुः । अप्यपसारणे तानपौह्यीत्
निगाचरः” भट्टिः “अपौह्युत्तरः” रघुः

उह्य अय्य० उ व ह च ह० । १ संबोधने, २ एवार्थे च ।

उह्यह्य अय्य० उह्य च ह्य च । सम्बोधने ।

उह्य स्त्री उह्य-कू । १ छेदस्त्वक्के यन्त्रे “नखानि विधुगङ्गया
करतलेन तत्प्रादृष्टोत् ततः किसलयभ्रमात् करमथाक्षि
पहूरतः । ततोवलयविभ्रिते भ्रमरगुप्तितायङ्गया उह्युरिति
कुहूरवध्वनिभियाऽपतत् मुच्यता” । वह्य-कू । वाह्यके
लि० । “हिरण्यं पखां उह्युव उपवुधः” ऋ० ४, ४५,
४, उह्युव, वाह्यकाः” भा० उवङ् आन्दसः

उह्यमान लि० वह्य-कर्मणि शानच् । यस्य वहनं क्रियते
तस्मिन् “यथोह्यमानः किल भोगिर्वरिणा” नैषध० ।

उह्य उ० वह्य-रक् । उपमे शब्दार्थविनामणिः

इति पावस्याख्ये उकारादिशब्दार्थसङ्ग्रहः ।

ज

जकारः स्वरवर्णभेदः “ओष्ठजावृ” इत्युक्तेः ओष्ठस्या-
नोच्चारणोऽयः स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः
दीर्घेण हाभ्यां मात्वाकालाभ्यासञ्चार्यत्वात् तस्य श्रुतयो-
क्तिश्चिन्त्या त्रिमात्रकालस्यैव श्रुतत्वात् व्यङ्ग्यकारभेदाच्च
श्रुतस्य पार्श्वस्वरवृद्धिचिह्नितसुस्वकारेणैव लेखनसमाचा-
रात् । त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् द्विधा
तेन षड्विधः तस्योच्चारणे विचार आन्तरप्रत्ययः “स्वरा-
णामूष्णानाञ्चैव विवृतं करणं स्रुतम्” शिबोक्तेः विव-
तञ्च जिज्ञासादेः स्पर्शाभावः । “अचोऽस्पृष्टायणस्तीपत्,
नेमस्पृष्टाः शलः स्रुताः” इति शिबोक्तेः तस्य तन्त्रे
शुक्लाद्याकारतया ध्येयतोक्ता यथा “शुक्लकुन्दसमाकार
जकारः परकुण्डली” कामधेनुतन्त्रम् । तस्य वामकर्णे
सविन्दुकतया निर्विन्दुकतया वा मातृकान्यासे न्यासः ।
अतएव वामकर्णगन्धेन तस्याभिधेयता “ईशानः सिन्दु-
वामश्रवणपरिगतो वीजमन्यन्नेह गि !” कर्पूरस्तवे जूङ्गारम-
न्वोद्धारः । ततः स्वरूपे कारप्रत्ययः । तत्रययश्च । अधिकं
स्वरवर्णसमाप्तौ षष्ठ्यते ।

ज अयं वेज्-क्लिप् । १ समो धने, २ वाकारम्भे, ३ दयायां,
४ रक्षायाञ्च मेदि० उजः स्थाने इतौ परे अनुनासिक
ज इति आदेशे तदर्धे तस्य प्रत्ययत्वादिता न सन्धिः ।
ज पुं अवतीति अव-क्लिप् जठ् । १ महादेवे २ चन्द्रे च ।
२ पाठके लि० गन्दरत्ना०

जठ पु० वृह-प्रापणे ज्ञानार्थत्वात् १ कर्त्तरि क्त । १ जतविवाहे
पुं सि “परिवेत्तातुजोऽनूढे ज्वेदे दारपरिग्रहात्” अमरः
क्तवत् जठवत् तत्रैव पु० । कर्मणि क्त । जतविवाहायां स्नि-
याम् स्त्री । “भार्योऽतं तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ”
भट्टिः “कन्या पितृर्धनहरो यद्यनूढा मवेत्तदा” स्रुतिः
“जडानूढासमवायेऽनूढैव प्रवमं धनहारिणो” दायक० ।
जठमाख्यत् इति वाक्ये औजडत् त सि० कौ० औजडत् त
इत्यन्ये । २ जतवृद्धेने हते लि० । अस्य प्रत्ययेन प्रा०
स० षड्विः । प्रौढः “प्रौढकन्यायादोषदर्शनात्” रघु० “अथव-
दुपहणेनार्थकलेति” परिभाषया प्रोढवानित्यत्र न षड्विः
जठकाङ्कट उ० ऊढो हतः कङ्कटः कवचोयेन । हतकवचे वर्जिते ।
जठि स्त्री पञ्च-भावे क्तिन् संप्र० । १ वृद्धेने २ विवाहे च । प्र+

जठि प्रा० स० षड्विः । प्रौढिः । जठिमाख्यत् औजडत् त
सि० कौ० औजडत् त इत्यन्ये ।

जत लि० वेज्-क्त संप्र० दीर्घः । १ जतवयने २ यथिते । जयी-
तनुसन्धाने क्त । ३ स्रुते “यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च” श्रुतिः ।
अव-क्त जठ् । ४ रजिते लि० ।

जति स्त्री अव-क्तिन् जठ् । १ रजणे । “देवस्य यन्मृतयो वि-
विधाः” ऋ० ३, १४, ६, “यतमस्यान् सृष्टमृतयः” ४, २१, १०,
कर्त्तरि क्तिच् जठ् । २ रजितरि “उरुष्यलसुमाध्वोदक्षा न
जतीः” ऋ० ४४, २, “जतीः जतयः रजन्तः” भा० अव-वेज्-
वा क्तिन् । ३ सीवने (सिलाइ) ४ वयने (वोना) ५ खरणे
शब्दवि० । ६ लीलायाम् “नचास्य कश्चिद्विषयेन घातरवै-
ति जन्तुः कुमनीष जतीः” भा० १, ५, २८, “जतीर्लीलाः”
श्रीधरः वेज्-कर्मणि कर्त्तरि वा क्तिन् क्तिच् वा । पु-
राणलक्षणमध्ये ७ कर्मवासनारूपे तल्लक्षणभेदे । “तस्या-
दिदं भागवतं पुराणं दृग्गलक्षणम्” इत्युक्ता “अल-
सर्गो विस्मयः स्थानं पोषणमृतयः । मन्वन्तरेषां तु कथा
निरोधो भक्तिराश्रयः” इति दृग्गलक्षणान्युद्दिश्य तेषां
लक्षणान्युक्तानि यथा “भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म
सर्ग उदाहृतः । ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विस्मयः
पौरुषः स्रुतः । स्थितिवैकुण्ठविजयः मोषणं तद-
नुग्रहः । मन्वन्तराणि सङ्कर्माजतयः कर्मवासनाः ।
अवतारास्तु चरितं हरेरास्यास्तु चर्त्तिनाम् । पुंसां भो-
गकथाः प्रोक्ताः नानास्थानोपवृत्तिः । निरोधोऽस्या-
नुग्रयनमात्मनः सृष्ट शक्तिभिः । सक्तिर्हित्वाऽन्यवारूपं
स्वरूपेण व्यवस्थितिः । आभासश्च निरोधश्च यतोऽन्यध्य-
वसीयते । स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्दप्रते” भाग०
२, १०, २, ८ “कर्मणां वासनाः जयन्ते कर्मभिः सन्त्यन्ते
इत्यतएव यदा वृद्धार्थात् संज्ञेपार्थाद्वा वयतेर्धातोरिदं
रूपम् । जयन्ते कर्मभिर्वर्जन्ते संश्लिष्यन्ते वा जतयः”
श्रीधरः

जधन् न० जधस्+उपो० सख नः । स्त्रीपशोः दुग्धाधोरस्थाने
(मिड) “वत्सो न मातृरूप सख्युधनि” ऋ० ८, ६, ६, १ ।
“यदा पीतासो अश्वो गावो न दुह्यु जधभिः” ८, ८,
१८, १ “प्र धेनवः विस्मृते वृष्ण जधुः” ऋ० ४, २, २, ६ ।
जधरू न० जधस्+उ० सख रः । स्त्रीगव्यादेः जवसि (मिड)
“जधर्नलना जरन्ते” ऋ० ८, २, १२ ।

जधस् न० उन्-क्तेने असृन् किञ्च दीर्घः । स्त्रीगव्यादेः दुग्धा-
धारे स्थाने (मिड) “गवामूधस्य वृक्षणासु” ऋ० १०, ४८, १० ।

“वदैव स्त्रियै स्तनावाध्यायेते जघः पन्थनाम्” शत० ब्रा० २, ५, १, ५ । अथ वज्र० स० अथ नङ् समा० ङीप् । पीनोन्नी घटोन्नी । “भुवं कोष्णेन कुण्डोधी मेध्यैनावध्यादपि” रघुः । अस्त्रियान्त न कुण्डोधीतुकम्” सि० कौ० । अनन्तत्वेनेवोपपत्तौ अनङ् विधानं समासे सान्प्रयोग-वारणादम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कश्चिन् “मण्डू-कनेलां खाकारां पीनोधसमनिन्दिताम् । अभिनन्द्य स तां राजन्निन्दीं गाधिनन्दनः” भा० आ० १७५ अ० । आर्धत्वाद्वा तथा प्रयोगः । लोके तु न तथा । तत्र भवः शरीरावयवत्वात् यत् । जघस्य तद्भवे दुग्धे न० । “जघस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्” रघुः । प्राशस्ये मतप् मस्य वः ङीप् । जघस्यती प्रशस्योघोक्तुयां गवि । “सिधितुः स प्रजान् गावः पयसोघस्यतीमैदा” भा० १, १०, ५ । जघसे हितम् गवादि० यत् अनङ् च । जघस्य जघसोहिते द्रव्यभेदे, यद्भोजने आपीनं पीनं भवति तस्मिन् द्रव्ये लि० । शराज्ञौ निरु० तस्याश्च हि मकरकरसम्पर्केण क्लेदयोगात्तत्त्वात् ।

जन परिहाणे अदन्तचुरा० उभ० सक० सेट् । जनयति ते औनिनत् त लुङि वा चङ् औनयीत् औनयिष्ट । जनः जनितः । “मा त्वायतो जरितुर्माभूयः” ऋ० १, ५, २, २ ।

जन लि० जन-हानौ अच् । १। हाने, २ अक्षरपूर्णे च । “जनं न सत्वेषुधिकोवभाधे” “किञ्चिद्भूतमनूनर्जैः शरदामयुतं यवौ” रघुः । “जने दृष्टादुगुरुनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्” ऋ० २० । “जनद्विवार्धिकं प्रेतं निदधुर्बांस्त्रिवा बहिः” मनुः । “जनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजयासनम्” याज्ञ० । जनार्थशब्दयोगे तृतीया । एकेनोनः । जनार्थकशब्देन वा तृतीयास० । भाषेयोनः भाषोनः कलोनः कलयोनः । एको-नविंशतिः एकोनविंशत् एकोनचत्वारिंशत् एकोनपञ्चाशत् एकोनषट्पिः एकोनसप्ततिः एकोनाशीतिः एकोननवतिः एकोनशतम् । तत्तत्संख्याया एकेकोनसंख्यायाम् । एवं ह्यूनविंशत्यादयोऽपि अष्टादशादिषंख्यासु । संख्यासु एकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् एकशब्दाप्रयोगेऽपि एकत्वेनैको-नत्वावगमात् जनविंशत्यादिशब्दानामेकोनविंशत्यादीनां बोधकत्वम् । “एकेन द्वाभ्यामित्यूनके निवृत्तः” सर्वानु० ।

जनचत्वारिंश लि० जनचत्वारिंशतः पूरकः ङट् । जनच-त्वारिंशदसंख्यापूरणे एवमूनविंश उनविंश उनपञ्चाश इत्यादयः तत्तत्संख्यापूरणेषु स्त्रियां ङीप् । तत्राचै-

तमप् । जनचारिंशतम तदर्थे । एवमूनविंशतितमादय-स्तत्तत्संख्यापूरणेषु स्त्रियां ङीप् ।

जवध्य न० ज-ईषदर्थे बध्यं जीर्णम् । ईषज्जीर्णं दृष्टादौ “यद्वबध्यसदस्यापयाति” ऋ० १, १६२, १० । “जवध्यम् अजोर्णं दृष्टादि” भा० “अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना जवध्यं वातं सर्वं तदारात्” यजु० १८, ८४, “जवध्यमा-माशयगतम् वेददो० । २ तत्स्थाने च “एतद्दोऽत्र तद्वरध्व-मिति संपैथ्योयत्तत्वात्तद्वगूढ्यं यावत्तुतं भवति तद्व-रन्नि सर्पाः” आश्व० श्ट० ४, ८, २६ । अथ अनःस्य व मध्यत्वमित्येके ।

जवध्यगोह पु० जवध्यस्य गोहः प्रच्छादनं यत् । आन्तप्र-च्छादनस्थाने । “सव्याहतः शमितोवध्यगोहचात्वालोत्-करासावान्” आश्व० श्ट० श्रौ० ५, २, १६, “जवध्य गोहोनाम आन्तप्रच्छादनस्थानम्” नारा० छ० । [याञ्च ।

जम् अव्य० जय-सृक् । १। रोषाज्ञौ, २ प्रज्ञे, ३ निन्दायां, ४ सङ्घा-जम न० अव-मन् कित् जङ् च । नगरभेदे उज्ज्वलद० । कर्त्तरि मन् । २। रजितरि लि० । “परि व जमेभ्यः सिञ्चता मघु” ऋ० १०, २२, ५, “जमेभ्यो रजितभ्यः” भा० । भावे मन् । ३। रजये न० । “ये मर्त्यं पूतनयानामभूः” १, १६८, ७, जमैः अत्यरजयैः” भा० । उज्ज्वलदत्तस्तु तस्य बा० ह्रस्व प्रकल्प्य उमाशब्दमाह । स च उमाशब्दार्थे । वेजोरु-पम् यदि वाऽवतेः रूपसम्यक्वापि बा० ह्रस्व इति बोध्यम् ।

जय तन्तुघनाने भा० ईदित् आत्म० स क० सेट् । जयते औविष्ट । ईदित्वात् निष्ठायां नेट् क्तः क्तवान् कतिः जररी अव्य० जय-बा० ररीक् । १। अङ्गीकारे, २ विस्तारे च । लजि गतिष० जररीकृत्य । क्तजररीकृत्य अङ्गीकृते विस्तीर्णं च लि० । यज् जररीकारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु० ।

जरव्य पु० स्त्री जरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत् । १। वैश्ये त-ज्जातिस्त्रियां टाप् योपधत्वात् न ङीप् । वैश्यानां ब्रह्मण जरजातत्वञ्च “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य वह्निश्चः पद्भ्यां शूद्रो अ-मायत” यजु० ३१, ११, उक्तेः “लोकानां स विद्वद्वायं सुखबाहू रूपादतः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निर-वर्त्तयत्” मनुस्मृते च । तस्य उत्तिरपि तत्त्वोक्ता । “सुखबाहू-रूपजानां पृथक् कार्याण्यतन्वितः” इत्युपक्रम्य “पन्थनां रजसं दानमिच्छाध्ययनमेव च । बलिर्कृपं कुमीदञ्च वैश्यस्य क्षमिमेव च” । २। जरभवमात्रे ति० ।

जरौ अव्य० जय-बा० ररीक् । १। अङ्गीकारे, २ विस्तारे च ।

ऊर्यादि० ऊजि गतिसमासादि कररीवत् द्रष्टव्यम् ।
 ऊरु पु० ऊर्णयते आच्छादयते ऊर्ण-कर्मणि कृ लुलोपच ।
 जानूपरिभागे तस्य वस्त्रादिभिराच्छादनीयत्वात् तयात्वम् ।
 “निशान्तनारीपरिधानधूननस्तुटागसायू रूप लोलचक्षुषः”
 “करभकरोरुभिर्रुभिर्दानैः” माघः । “कदली कदली,
 करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितये
 न विभर्ति तस्मिन्मदमूदुगं न चमूदुगः” प्रसन्नरा० ।
 “धालीकराभ्यां करमोपमोरः” “भुजमूर्ध्नीरुवाङ्गल्या-
 देकोऽपि धनंदातुजः” रघुः अस्य उपमानपूर्वकत्वे उत्त-
 रपदस्यस्य बहु० स० स्त्रियाम् ऊङ् । करभोरुः “करभोरु !
 रतिप्राप्ते द्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्” विद्यासुन्द० संहितय-
 फलवणवामपूर्वकस्यापि ऊङ् । संहितोरुः सख्यगृहितो-
 रुका इत्यर्थः यथाविव संहितौ ऊरु यस्याः यफोरुः ।
 लज्जयुक्तावरु यस्याः लज्जयोरुः । वामौ मनोहरौ
 ऊरु यस्याः वामोरुः “लक्ष्मि च लज्जयोरुपिघटितो-
 रुवामोरु रतिशयमाप विभ्रमस्य” किरा० । संहितसह-
 पूर्वकस्यापि तादृशस्य ऊङ् । संहितौ हितयुतौ ऊरु
 यस्याः संहितोरुः । भारं सहेते सह्यवरु यस्याः सह्योरुः ।
 ऊरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत् । ऊरव्य ऊरुभवे वैश्ये
 पुंस्त्री तद्वयमात्रे लि० । स्नातृतयाऽस्मात् निशान्तात्
 बहु० स० स्त्रियां ऊप् । ऊरुभिन्नी ।

ऊरुग्राह पु० ऊरु गृह्णाति सभाति यङ्-अच् उप० स० ।
 ऊरुसम्भरोगे ऊरुसम्भयन्दे विवृतिः । “ऊरुपा-
 ष्टमृहीताय केचित्तत्तामवन् भुवि” भा० श्रौ० १४६ अ० ।

ऊरुज पुंस्त्री ऊरोर्जायते जन-ङ् । वैश्ये स्त्रियां जातित्वात्
 ऊोप् । २ ऊरुजातमात्रे लि० ऊरुजातो रजन्मादयोऽप्युभयत्र ।
 २ भृगुवंशे और्वे ऋषिभेदे पु० तस्य ऊरुतो जन्मकथा भा०
 आ० १७८, ७९ पु० “ऊतयोर्व्य इति स्थातो बभूव पृथिवी-
 पतिः । याज्जी वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः । स
 तानपभुजस्तात । धान्देन च घनेन च । सोमानो तर्पया-
 मास विपुलेन विशाभ्यते । तस्मिन्पतिशार्दूले स्वर्गतिः स्य
 कथञ्चन । बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यसुपस्थितम् । भृगू-
 णान्तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ते । याचिष्णवो-
 ऽभिजम्मु स्नांसतो भार्गवसत्तमान् । भूमौ तु निदधुः
 केचित् भृगवो धनमजयम् । ददुः केचिद्विजातिभ्यो
 ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् । भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं
 यजेक्षितम् । क्षत्रियाणां तदा तात ! कारणान्तरदर्श-
 नात् । ततो महीतलं तात ! क्षत्रियेण यदृच्छया । खन-

ताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेक्ष्मनि । तद्वित्तं ददशुः
 सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः । खवमन्य ततः क्रोधादुभृगू-
 स्ताच्छरणागतान् । निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्वांस्तान्नि-
 शितैः शरैः । आगर्भादवकलनचक्रैः सर्वां वसुध्वराम् ।
 तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेव भयासदा । भृगुपत्न्यो
 गिरिं दुर्गं ह्रिमवन् प्रपेदिरे । तासामन्यतमा गर्भं भ-
 यादृधे महीजयम् । ऊरुकेन वामोरुर्भर्तुः कुलवि-
 द्ब्रूये । तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मणदास्तु भयार्हिता ।
 गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपहृते । ततस्ते क्ष-
 त्रिया जन्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः । ददशुर्ग्राह्यो
 तेष्वर्ष्यमानां स्वतेजसा । अथ गर्भः स भित्तोरुं
 ब्राह्मणा निर्जगाम ह । भुषान् हटीः क्षत्रियाणां म-
 ध्याङ्ग इव भास्वरः । ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु
 बभूवुः । ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदयः । ब्रा-
 ह्मणीं यरणं जम्मुर्ह्यर्धं तामनिन्दिताम् । ऊचुर्चनं
 महाभागां क्षत्रियास्ते विवृतसः । ऊोतिः प्रहोणा दुः-
 खान्ताः शान्ताश्चिष इवाम्नयः । भगवत्याः प्रसादेन
 गच्छेत् क्षत्रं सचक्षुषम् । उपरस्य च गच्छेम संहिताः
 पापकर्मणः । सपुत्रा त्वं प्रसादं नः मर्तुमर्हसि यो-
 भने ! । पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः सन्ताप्तमर्हसि । ब्राह्म-
 ण्यवाच । नाहं गृह्णामि वस्त्राता । हटीर्नास्ति रुषान्विता ।
 अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽस्य वः । तेन चक्षुं पि
 वस्त्राता । व्यक्तं कोपान्नाह्वानना । ऊरता निहतान्
 बभूवादसानि न संशयः । गर्भानपि यदा नूनं भृगूणां
 ज्ञत उन्नकाः । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षयतं हृतः ।
 यदुक्तुं शालो वेद इमं गर्भस्यमेव ह । विवेश भृगुवं-
 शस्य भूयः प्रियचिक्षीर्यया । सोऽयं पितृवधादुक्तं
 क्रोधात्वे हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य द्रव्येन चक्षुं पि
 मुषितानि वः । तस्मिन् ताता । याचध्वमौर्वं मम सुतो-
 त्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन हृष्टो हटीः प्रमोक्षति ।
 वसिष्ठ उवाच । एऽमुक्तास्ततः सर्वे राजानसो तमूरुजम् ।
 ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादश्च चकार सः । अनेनैव च
 विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः । स और्व इति वि-
 प्रविष्टुर्भित्त्वा व्यजायत । चक्षुं पि प्रतिलब्ध्वा च प्र-
 तिजन्मुस्ततो नृपाः” ।

ऊरुद्वं लि० ऊरु+“प्रवमस्य द्वितीयस्य ऊर्जमाने मतौ मम”
 वार्त्तिकोक्तेः ऊर्जमाने दृष्टम् । ऊरुपर्यन्तोर्द्विभाना-
 न्विते आतादौ । “यावानुहाङ्गः पुरुषस्तावत् क्षत्रियस्य

कृत्यात् सस्रदधुं ब्राह्मणस्योपस्रदधुं स्त्रिया जर-
दधुं वैश्वस्यापीवदधुं श्रुस्त्रैववीर्याहते" शत० ब्रा०
१२, ८, २, ११ । 'जरदधो द्वितीयोजासुदधुः कृतीयः
१२, २, १, २ । अत्राद्ये हयसच् तत्परिभाषे उभयत्र
स्त्रियां लीप् ।

जरुपर्वन् पु० जर्जोः पर्वे । जातुनि (हांटु) ।

जरुरी अव्य० जय-रुरीक् । अङ्गीकारे विस्तारे च कर्थादि०
गतिस्वात् कजि स० । जरुरीक्य । घञ् । जरुरी-
कारः अङ्गीकारे विस्तारे च पु० । क । जरुरीकृत अङ्गी-
कृते विस्तीर्णं च लि० ।

जरुस्तम्भ पु० जरु स्तम्भाति सन्तुभ-अण् उप० स० । १। रोगभेदे
स च रोगः भावप्र० सनिदानपूर्वकपादिर्दिशितः यथा
"शीतोष्णद्रवसंशुष्कपुरुस्त्रिगैर्निषेधितैः । जीर्णाजीर्णत-
यायाससंक्षोभस्तृणजगैः । सल्लेपभेदः पवनः साम-
मत्यर्थसञ्चितम् । अभिभूयेतरं दोषमूढं चेत् गतिपद्यते ।
शक्यप्रस्थिनी प्रपूर्यान्तः लेपणा स्तिमितेन सः । तदा स्त-
म्भाति तेनोक्तं स्तम्भो ग्रीतावचेतनैः । परकीयाविव सुखं स्थाता
मतिगयव्ययौ । ध्यानाङ्गमर्द्धं कौमिल्यतनुच्छर्दश्चिज्जैः ।
संयुतो पादसदनलङ्कोरुणसुप्रिभिः । तमूरुस्तम्भमिव्याड
राट्रपादमथापरे" "प्रापूषं तस्य निद्रा ऽतिध्यानं स्तिमि-
तता जुरः । रोमहर्षोऽरुचिच्छर्द्दिर्जङ्घोर्गोः सदनं तथा ।
वातगङ्गिभिरक्षानात्तल स्थात् स्नेहनात् पुनः । पादयोः
सदनं सुप्रिः कच्छाद्युद्धरणं तथा । जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं
शश्वदादाहवेदना । पदं च व्यथते न्यक्तं ग्रीतस्पर्धं न
वेत्ति च । संस्थाने पीडने गत्वां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्येयौ हि सम्भग्नपादरूपादौ च मन्वते । यदा दा-
हार्त्तितोदादौ वेपनः पुरुषो भवेत् । जरुस्तम्भस्तदा ह-
न्वात् साधवेदन्वाथा नवम्" अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं
तमपि नवसुत्पन्नमात्रं साधयेत् । सात्विकभावेन २ ज-
र्जोः स्तम्भे च । "करिणीवोरुस्तम्भविष्टता" काद० ।

जर्ज ब्रह्मधाने जीवने वा अदन्तु० पक्षे भ्वा० अक० तत्-
करणे सक० सेट् । उर्जवत् । नामयो वाजिनमूर्जयानि'
अ० ८, ८६, ४, "यो ह्येवावमस्ति स प्राणित तमूर्ज-
यति" शत० ब्रा० ७, ५, १, १८, "तां वो देवाः सुमतिमूर्ज-
यन्तीमिवमश्वाम" अ० ५, ४१, १८ ।

जर्ज स्त्री जर्ज-भावे क्तिप् । १। वले । करणे क्तिप् । २। वले न० ।
१। अश्वतरसामिधेयेऽश्वस्य अत्यन्तसारभूते रसभेदे स्त्री "विश्वे-
देवा यामूर्जं मदन्ति" अ० ७, ४६, ४, "यास्त जर्जस्तनः

सम्भूयुः" अथ० १२, १, १२, इह पृथिव्याः सम्बोधनेन तस्या
विकारात्तस्यैवायमूर्जासकम् । "स जर्जसुपजोवतीति"
उ० उ० "जर्जं सृजिति सूक्तम्" अ० २, २०,
"उर्गस्त्राङ्गिरस्यैवदा उर्जं मयि धेहि" यजु० ४, ४०,
"जर्जं अश्वरसस्था" वेदो० जर्जं बलं धेहि इत्यर्थः
"अश्वमूलं बलं पुं साम्" इत्युक्तेः अश्वरसस्य बलाधाय-
कत्वम् । "तमः समूहाकृतिमप्यग्रेमादूर्जां जयनं प्रवितप्रका-
शान्" भट्टिः जर्जो बलेन "बलमूर्जं च यच्छति" मनुः
अत्र बलोजेभेदोदैहिकमानसिकत्वाभ्यां शारीरिकं बलमूर्जं
इति बोध्यम् । ४। जले स्त्री । "जर्जो नपातं स हि नाय-
मश्वयुः" यजु० २७, ४४, जर्जं गन्धेनाप उच्यन्ते अङ्गो-
द्वयाजायन्ते ततोऽग्निः इत्यग्नेरप्यौलत्वम् । वेदो० ।
"जर्जोपते पाहि" यजु० २७, ४२ ।

जर्ज पु० जर्जति रसादिकं सोमोऽलाधारे अच् । १। कार्तिके
मासि तस्य शरदतोरुत्तरावयवत्वात् तत्र सोमेन रसवी-
र्याधिक्यवर्द्धनेन तयात्वम् । "इयोजीं शरत्" इत्युपक्रम्य
अयने विभज्य च "तयोदैर्जिणं वर्षां शरद्वे मन्तास्ते पु भग-
वानाधायते सोमोऽम्लवणमधुररसा बलवन्तो भवन्त्यु-
त्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते" सुश्रुते शरदतोर-
न्तिसस्य कार्तिकस्य उत्तरोत्तरबलाधिकाभिधानेनास्य तथा
त्वम् । करणे अच् घञ् वा सेट् क्त्वाच्च कृत्त्वम् । २।
तुमाहे । भावे अच् घञ् वा । ३। वले ४। जीवने च ।
करणे अच् घञ् वा । ५। जले न० । "जर्जं यज्ञनी-
रमृतं एतं पयः कीलालम्" यजु० २, २४ । जल-
स्योर्जाधायकतात् अश्वस्य जलाधीनतयेव बलहेतुत्वाच्च
तयात्वम् "जर्जमन ! जर्जं भाः" अ० ६, ४, ४, "ज-
र्जं सने ! अश्वस्य दातः !" भा० "जर्जाद उत यज्ञि-
यासः" अ० १०, ५, २, ४ । जर्जादः अश्वदाः भा० "अत्र
जर्जशब्दः अश्वगतं रसमभिधत्ते तेन तदाधायकत्वात् तथा
त्वम् । "तदक्षितपर्णादेशं लभेतेर्जमश्वयम्" सु०
कर्त्तरि अच् । दैवत्वान्विते लि० "कृतजगत्त्रयमूर्ज-
मतङ्गजम्" भाषः ।

जर्ज योनि पु० अग्निभेदे "जर्जयोनिरुदामेनी नारदोऽपि
महान्दधिः" भा० अनु० ४।

जर्ज व्य पु० राजभेदे "सिधेकु न जर्जव्यस्य पृष्ठेः" अ० ५, ४१,
२०, जर्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः" भा०

जर्ज स् न० जर्ज-अदन्तु । १। उत्साहातिशयाधायके वले
२। अश्वरसभेदे च । ततोऽश्वयै विनि उर्जं स्त्रिन्, बलच् ज-

जर्जल, मतप् मस्य वः । जर्जस्वत् । तद्वति लि० तल
विन्यन्तस्य मतुबन्तस्य च स्त्रियां ङीप् । “जर्जस्वनं
हविषोदत्त भागम्” ऋ० १०, ५, १, ८, “जर्जस्वती चासि
पयस्वती च” यजु० १, २७, “जर्जस्वनं मन्यमानम् आत्मानं
भगवानजः” भाग० ३, २०, ४२, “जर्जस्वनं हस्तितरङ्ग
मेतत्” भट्टिः “भोक्तामूर्जस्वनमात्मदेहम्” रघुः “जर्ज-
स्वन्य जर्जमेधाव यज्ञे” भा० अतु० ०६ अ० ।
“अक्षमूर्जस्वरं लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नरः” भा० अतु०
१, १२ अ० जर्जः करोति । जर्जस्+ङ-अच् इत० ।
अस्त्रायमानरसाधायके लि० । “जर्जस्तरान् हव्य-
वाहान्” भा० व० २२ अ० ।

जर्जा स्त्री भा० जर्ज-भावे अ । १ बले २ उत्साहे ३ अक्षरस-
विकारे ४ उडौ च । १ जर्जस्वस्य मतप् मस्य वः ।
जर्जावत् बतान्विते षड्विधमिति च लि० स्त्रियां ङीप् ।
“जर्जावती महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्म्याम्” भा० अतु०
२६ अ० ।

जर्जित लि० जर्ज-कर्तरि क्त । १ बतान्विते २ षड्विधकृते च ।
“माहकं च धनुर्जितं दधत्” रघुः । “विनिहत्य
बलमूर्जितश्रीः” माघः । भावे क्त । ३ बले ४ सामर्थ्ये
५ उत्साहे च न० । “उपपत्तिमदुर्जिताश्रयम्” किरा०
णिच् क्त । उत उडौ द्विवर्तिते लि० । “हिमकरोमकरोर्जि-
तकोतनम्” रघुः ।

जर्जन० जर्जा अस्वस्य कारणत्वेन अर्थ० अच् । मेघलोमर-
चितवस्त्रादौ “जर्जस्व राहुव” चैव कीटजं पट्टजं
तथा । कुटीकृतं तथैवात्र कमलानां सङ्कस्यः ।
जर्जस्व वस्त्रमकापांसमाविकं स्रुद चाजिनम्” भा० स०
५, ० अ० । २ मेघलोमि स्त्री । “माङ्गल्योष्णवलयिनि पुरः
पावकस्योष्णस्य” रघुः “कापांसकीटजोष्णानां द्वि-
यैकशफस्य च” मनुः । ३ ललाटस्थचिह्नभेदे उर्जाशब्दे
उदा० । स च चक्रवर्तित्वस्य चक्रः भूद्वयमध्यगत
स्रणालतन्तुस्रच्छांशुनिभः प्रशस्नायतः । नरलक्षणे शब्दे
व्युत्पत्ते ।

जर्जनानाम् पु० उर्जनानामवत् । (माकड्या) । लूतायाम् “यस्पूर्ण-
नाम इव तन्तुभिः प्रधानजः” आ० उ० । गोत्रप्रवर्तके
२ अर्थभेदे ततः अपत्ये शिवा० अच् । और्जनानाम् तदपत्ये
पुं स्त्री । स्त्रियां ङीप् । तस्य परिशीलितोद्देशः राजन्या०
वृज् । और्जनानाम् तच्छीलितदेशे । समासान्तविधेरनित्य-
त्वात् कश्चित् अच् न । “माचारेण विना स्त्रिहर्षना-

भेरपीड्यते । न च निःसाधनः कर्ता कश्चित् सृजति
किञ्चन” शब्दा० धृतवाक्यम् । “यथोर्जनानाम् सृजते स्रुजते
च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति” सुश्रुतकोष० ।

जर्जस्मदस् लि० जर्जस्मिव जर्जानिर्म्मितवस्त्रमिव अदीयः
अतिशयेन स्रुद वेदे अदीयस्+नि० ईयसोरीयो लोपः ।
जर्जतल्यातिस्मदौ “जर्जस्मदा युवतिर्दक्षिणापतः” ऋ० १०,
१८, १०, “जर्जस्मदसं त्वा कृणामि” यजु० २, २, “जर्जस्मा-
द्विरस्यूर्जस्मदा जर्जं मयि धेहि” ४, १० । अत्र मृदत्ये-
नोर्जाया उपमानतोक्तेः काश्चरीरेदयस्य (पयस्य) प्रसि-
दस्य आधिक्यलोमस्य एव जर्जस्व तस्यैवातिस्मदत्वात् ।

जर्जवाभि पु० जर्जनानाम् पु० परोक्षे वा नस्य वः ।
(माकड्या) । लूतायां “यथोर्जवाभिस्तन्तुनोश्चरेत्” शत०
ब्रा० १४, ५, १, २१ ।

उर्जामय जर्जा+विकारे भवट् । मेघलोमविकारे स्रुतादौ
“जर्जामयं कौतुकहस्तस्रुतम्” कुमा० ।

जर्जायु लि० जर्जा-अस्वस्यै युम् चित्त्वात् भत्वाभावेन न
आतो लोपः । १ जर्जाविशिष्टे “हंसमूर्जायु” वरुणस्य
नाभिम्” यजु० १२, ५, “जर्जायुमूर्जावनम्” वेददो० ।
२ गन्धर्वभेदे “जर्जायुचित्तसेनच षाहा उडूच भारत !
हरिवं १२८ अ० ” बह्वभिः सङ्ग गन्धर्वैः प्रागास्तत
च तस्मिन् । सङ्गावृत्तिविशिरा जर्जायुतनयस्यथा” भा०
२६१ अ० । “सोमदा नाम गन्धर्वी उर्जायुर्द्विधाऽ-
भवत्” रामाय० ।

जर्जावन लि० जर्जा अस्वस्यै वा० वनच् । उर्जायुक्ते । “अ-
द्यायेः इममूर्जायुमिन्नूर्जावनं इत्येतद्गुणस्य नाभिम्”
शत० ब्रा० ७, ५, २, १५ ।

जर्जास्तुक लि० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपवच् अव्ययम्
जर्जास्त्वत् वा० जक । जर्जायुक्ते “जर्जास्तुके केशप-
ल्योर्वहे भवतः” आश्व० ऋ० १, ७, १७,

जर्जु आच्छादने अदा० उभ० सक० सेट् । जर्जोति जर्जोति
जर्जुतः जर्जुनि जर्जुते । जर्जुयात् जर्जुवीत । जर्जोति
जर्जोति जर्जुहि जर्जुताम् । और्जोत् और्जोत् । औ-
र्जुत । और्जुवीत् और्जावीत् और्जुवीत् और्जु(र्जा)(र्जु)
विट उर्जुनाव उर्जुनुवतः । उर्जुनुविरे । जर्जु(र्जु)
विता । जर्जुयात् जर्जु(र्जु)विषीट । जर्जु(र्जु)विष्यति ते
और्जु(र्जु)विष्यत् त । जर्जुवनु जर्जुवानः उर्जुतः । “स
द्यामौर्जोदन्नरिजम्” अथ० ७, १, २, “उर्जुनाव दिशः गन्तैः”
“इहोर्जुवानान् ककुभो बलौचान्” भट्टिः “जर्जुना-

मियंघोरुते" भा० २, ६, २७, । सनि जखुं नूषति ते
जखुं नूषति ते जखुं नूषति ते ।

अप+अपसृतावरणे "अपीडता अपोर्षुवनो व्यस्युः" क० १

१६०, ६, "अपोर्षुवनः अपगतनिरसनवनः" भा० ।

अभि+आभिमुख्येन आच्छादने । "अभ्यर्क्षोति यन्नग्नं भिष-
क्ति" ऋ० ८, ७६, २, [२, १४, २

आ- सस्यगाच्छादने । "इन्द्रं सीमैरोर्षुत जूष्यवस्वैः" ऋ०
प्र- प्रच्छादने । प्रोर्षुवनं शरवर्षेण तानमौहोद्विशावरः ।

'प्रोर्षुवनं' दिगोवाणः' भट्टिः ।

वि-विगतापवरणे प्रकाशने । "सवितर्व्यर्षुषेऽनुचीना" ऋ० ४,
५४, २, 'व्यर्षुषे प्रकाशयसि' भा०

जड् उर्ध्वाधत् ।

जड् लि० जड्-अच् । मोडायुक्ते स्त्रियां गौ० ङप् ।

जड् र न० जज्जां बनेन दृषाति इ- "जज्जिं दृषातेर-
लक्षौ पूर्णान्यलोपय" उणा० अल् अच् वा जज्जो-
ऽन्यलोपय ३त० । १ नूरे २ राजसे च उज्ज्वल० ।

उदीर्ष्यम् पूर्वम् उद् इ-अच् इषो० उद् जरादेशः ।
धान्याधारभेदे कुक्षले माधवः । "जड् रं पृथता यवे
नेहम्" ऋ० १, १४, ११ । उद्दीर्ष्यम् जड् रं कुक्षलम् भा०

जड् (ङ्) लि० उद्-हाङ्-ड पृषो० जरादेशः । १ उज्जे
२ उपरि ३ उपरितने च "प्रबोधयत्वूर्ध्वं सखैर्मयूखैः" कुमा०
'नीलोर्ध्वरेखाश्वलेन शंसन्' । "व्यक्तोर्ध्वरेखाभुक्तोर्ध्व-
हस्तिः" "गङ्गेवोर्ध्वप्रवर्त्तिनी" रघुः । ४ उत्पाटिते

जड् कचः हेम० । ५ अनुपविष्टे दण्डायमाने 'आसीनः
जडः प्रज्ञो वा नियमोयत्न नेहयः" छन्दो० "जडः अनु-
पविष्टः" आ० त० रघु० । ६ उत्पिप्त्रे "जड् पावाणः"
ऋ० १, ५४, १२ । जड् पावाणः सोमाभिषर्चार्थमुद्धृत-
पावाणः भा० । जुयतेवां उ तेन सवकारत्वमपि तत्पार्थ

जड् (ङ्) क ण० जडः सन् कायति शब्दायते । ऋद्धभेदे स
च गोपुच्छवदाकारस्त्रितालपरिमितः सुखेऽष्टाङ्गुलः जडः
हृत्वा वाद्यते । "जडं कोगोपुच्छसमस्त्रितालोऽष्टाङ्गुलो
सुखे । हृत्वोर्ध्वं वाद्यते" शब्दार्थवोक्तेः । "हरोतक्याकृति-
स्त्वङ्गुस्तथास्त्रिङ्गोयवाकृतिः । जडं कोदण्डतल्लः स्नात्
सुरजामेदतोमताः" शब्दचि० ।

जड् (ङ्) कच लि० जडां उत्पाटिता कवा यस् । विकचे
हेम० स्त्रियां स्नाङ्गत्वात् वा ङीप् ।

जड् (ङ्) कगठ लि० जडः कण्ठोऽस्य । १ उन्नतकण्ठरे स्त्रियां
वा ङीप् । २ महायतावरीलतायां स्त्री ङीप् राजनि० ।

जड् (ङ्) कस्मिन् न० जडं जडं देशप्राप्रार्थं कर्म क्रिया ।

उत्थानक्रियायाम् उदोऽनूर्ध्वं कर्मस्थि" पा० । जडं चे-
टोर्ध्वं क्रियादयोऽप्यत्र । वङ्ग० स० । तत्कर्म भवति लि०
स्त्रियां वा ङीप् ।

जड् काय ण० । जडं कायस्य एकदे ३त० । देहस्योर्ध्वभागे
जड् केतु लि० जडः उच्छ्रितः केतयस्य यत्न वा । १ उच्छ्रित-
ध्वजे राजादौ तवामृतपूर्यां स्त्री । २ जनकवंशजे नृप-
भेदे ण० । "जड् केतुः सनहाजादजोऽप्य परजित्पुत्रः"
भाग० ८, १२, १२ ।

जड् केय ण० जडः केय इव कुशाम् यस्य । "जड् केयो भवेद्
ब्रह्मा लम्बकेयस्तु विष्टरः" स्मृत्युक्ते कुशमयब्राह्मणे । उन्न-
तापकेययुक्ते लि० स्त्रियां वा ङीप्

जड् ग लि० जडं गच्छति गम-ङ । १ उपरिगते । "भुवा सहो-
ध्मायमसुद्धूर्ध्वगम्" कुमा० शरांदाशीविषाकारानूर्ध्वगान्
दीप्ततेजसः" भा० व० २२ अ० । जड् गतदेहस्य-
वायुक्ते २ रोगभेदे "जड् गे रक्तपित्ते च पीतमम्भः प्र-
गस्यते" सुश्रु० "तस्योर्ध्वगोऽनिलः काश्चिं दीर्घस्य पाण्डु-
गालता" सुश्रु० । सर्वेषामुपरिगतत्वात् ३ परमेश्वरे ण०
'जड् गः सत्पथावारः" विष्णुसूक्त० । 'सर्वेषामुपरि-
तिष्ठजड् गः" शा० भा० । जड् गतिशालिनि ४ धार्मिके
लि० "धर्मेण गमनमूर्ध्वं मधस्ताद्वत्त्वधर्मेण" सां० का० ध-
र्मोर्ध्वं गत्यभिधानात् धार्मिकस्य तथात्वम् । जड्-
गतादयोऽप्यत्र । ५ जड् गतियुक्ते उत्थायिनि लि० ।

जड् गति स्त्री० जडं गतिः । १ जड् गमने । यथा ज्वलनादेः
यथोक्तं सुश्रु० "उष्णतीक्ष्णरुचश्चरलघुविषदं रूपगुणबहुल
भीषणवर्णं कटुकरसप्रायम् विशेषतश्चोद्वेगतिस्त्रिभावं
मिति तैजसं समूहनपचनदारुणतापप्रकायप्रभावस्य-
करमिति" । जड् ज्वलनादयोऽप्यत्र । "अमणं रेचनं
स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च । तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव
लभ्यते" भाषा० । "प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः" माघः
जड् गतिश्च लाघवातिशयेन भवति सत्वस्य च लघुत्वामूर्ध्व-
गतिहेतुत्वमुक्तम् सां० का० "सत्वं लघु प्रकाशकमिष्टमु-
पलम्बकञ्चलञ्च रजः" । "तत् कार्थोद्वेगने हेतुलाघवं गौर-
वप्रतिहन्ति, यतोऽग्नेरुर्ध्वं ज्वलनं भवति" सां० का० । २ जड्-
लोके स्वर्गादौ गमने च तद्देहस्य धर्मैः "धर्मेण गम-
नमूर्ध्वमिति" सां० का० उक्तेः "जडं गच्छति सत्वस्थाः"
इति गीतोक्ते च सात्विकभावमात्रस्यापि तद्देहत्वम् । जडम्
देहात् ३ उत्क्रमणे । जडं गतिर्यस्य ४ जड् गतिशालिनि लि० ।

जर्वगपुर न० कर्म० । अम्बरस्थपुरे खपुरे हरिचन्द्रपुरे
लिका० । हरिचन्द्रगच्छे तत्पुरस्थोर्द्धत्वं वक्ष्यते । २ लि-
पुरासुरपुरे च तत्पुरस्याम्बरस्थत्वसक्तम् हरिवं० १२४
अ० यथा
“लिपुरं पुरुषव्याघ्र । वृहद्वातसमीरितम् । विक्रामति
नभोमध्ये मेघवृन्दमिवोत्थितम् । प्राकारेण प्रवृद्धेन काञ्च-
नेन विराजता । मणिभिश्च प्रकाशयिः सर्वरत्नैश्च तोरणैः ।
वभासे नभसो मध्ये त्रिव्या परमया ज्वलत् । गन्धर्वाणा-
मिवोदयं कर्मणा साधितं पुरम् । वाजिनः पञ्चसं-
युक्ता वहन्ति बलदर्पिताः । पुरं प्रभाकरं श्रेष्ठं म-
नोभिः कामचारिणः । धावन्तो हेषभाषाश्च विक्रमैः
प्रायसंभृतैः । आह्वयन्त इवाकाशं सुरैः शम्भुदलप्रभैः ।
बाहुवेगसमैर्वैभैः कम्पयन्त इवाम्बरम् । सर्वतः समदृश्यन्त
चक्षुर्भविदितात्मभिः । सर्वाभिर्ज्वलनप्रख्यैस्तपसा दग्ध-
किल्बिषैः । गीतवादिबज्रजलं गन्धर्वनगरोपमम् । चि-
त्तायुधसमाकीर्णैः प्रतप्तकनकप्रभैः । भवनेर्बहुवर्णैश्च पां-
शुभिः समलङ्कृतैः । देवेन्द्रभवनाकारैः शुशुभे तन्महाद्युति ।
प्रासादायैः प्रवृद्धैश्च कैलासगिरिप्रभैः । शुशुभे दैत्य-
नगरं बड्ढस्यमिवाम्बरम् । चयाट्टालकसम्पन्नं तप्त-
काञ्चनसप्रभम् । स्नेहितोत्कुटवज्रजलं सिङ्गनादविना-
दितम् । वभौ दलजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं यथा ।
समुत्तपताकं तदसिभिश्च विराजितम् । रराज लिपुरं
राजन् ! महाविद्यु दिवाम्बरे” ।

जर्वचरण प० जर्व उर्वस्थः चरणोऽस्य । १ तपस्विभेदे जर्व-
पादादयोऽप्यत्र । २ अष्टपादे यरभे च तस्याष्टानां पादानां
मध्ये चतुर्णामूर्ध्वस्थत्वात् तथात्वम् ।

जर्वजानु लि० उर्वमुञ्चम् जानु यस्य । उञ्चजानुके वा कप्
जर्वजानुक तदर्थे । कबभावपक्षे वा जानुनोष्ठुः
जर्वस्तु तदर्थे “लक्षणमयमभूयः स्वप्नमूर्ध्वचुरेव” भाषः
अत्रार्थे जर्वस्तु इति द्विरूपकोषः पृथो० साधु ।

जर्वथा अथ० उर्व+वा० घाल् । जर्वप्रकारे उर्व इत्यर्थे च
“प्र श्लक्ष्ण दोषु वदूर्ध्वं घामूत्” अ० १०, २२, १ ।

जर्वदंष्ट्रकेश प० उर्वदंष्ट्रकाणाञ्जतदंष्ट्राणां मूतानामीशः । १ भृश-
देवे “नमोर्ध्वदंष्ट्रकेशाय शुक्लायावतताय च । विजोर्हिताय
धूम्राय मोलपीवाय वै नमः” भा० शा० २८६ अ० नमोर्ध्व-
स्थल “सैवदाशरवी रामः” इति वत् पादपूर्वणाय सन्धिः ।

जर्वदृष्टि स्त्री जर्वी भ्रुवोर्मध्यस्था दृष्टिः । उपारमनाङ्गे
योगार्थं भ्रुवोरन्तरालस्थदृष्टौ २ जर्वी तु लिप्रदृष्टौ च

जर्वी दृष्टिरस्य बल० । ३ तादृशदृष्टियुते ४ जर्वी तु लिप्रदृष्टि
युक्ते च जर्वी नेत्रोर्ध्वदृष्ट्यादयोऽप्यत्र ।

जर्वदेव प० जर्व उज्जो देवः । १ पञ्चमेश्वरे २ विष्णौ शङ्करता०

जर्वदेह प० जर्वः मरणोत्तरं भावो देहः । मरणोत्तरभाविनि

देहे “जर्वदेहनिमित्तार्थमहं दातुं जलाञ्जलीन्” रामा०

जर्वदेहाय साधु “जर्वेन्द्रमाञ्च देहाञ्च लोकोत्तरपदस्य च”

का० ठञ् । और्वदेहिक मरणोत्तरकर्त्तव्ये आह्लादौ

तच्च कर्म मृतिपु प्रसिद्धम् और्वदेहिकगच्छे विवृतिः ।

जर्वनभस् प० उर्व नभोयस्य । नभोमध्ये वर्त्तमाने वायौ

“स्नाह्लाकते जर्वनभसं भारते गच्छतम्” यज० ०६, १६,

जर्वन्दम लि० जर्वम्+दम-अच् । जर्वस्ये लिका०

ततो भवादर्थे ठञ् । और्वन्दमिक तद्वपादौ लि० ।

जर्वपात्र न० जर्व नेतव्यं पात्रम् । यज्ञपात्रे उलूखलादौ

“सौवर्णरजदीनामूर्ध्वपात्रपद्माश्मनाम्” याज्ञ० “जर्वपा-

त्रम् यज्ञियोलूखलादि यज्ञादिसाहचर्यात्” मिता०

जर्वपुण्ड्र प० जर्व जर्वमुखः पुण्ड्रः इत्युपलक्षणम् । लला-

टस्ये जर्वमुखे पुण्ड्रः क्वत् रेखात्मके तिलकभेदे ।

तद्वारणे विधिविधेयादिकं निरूप्यते । “जर्वपुण्ड्रं

मृदा जयात् लिपुण्ड्रं भस्मना मृदा । तिलकं वै द्विजः

कुर्याच्चन्द्रेण यद्वक्ष्यया” आ० त० पु० । “जर्वपुण्ड्रं द्विजः

कुर्यात् जलियस्तु लिपुण्ड्रकम् । अर्वचन्द्रान्तु वैश्वव व-

र्त्तुलं शुद्रयोनिजः” आ० त० ब्रह्मा० पु० । “अशुचिर्वाय

नाचारो मनसा पापमाचरन् । शुचिरेव भवेन्नित्य-

मूर्ध्वपुण्ड्राङ्गितोनरः” जर्वपुण्ड्रधरो मल्योन्मियते यत्र

कुलचित् । अपाकोऽपि विमानस्यो मम लोके महीयते”

इति ब्रह्मपु० । तद्वारणे वैदिकद्विजातिरिक्तस्यैवाधिकारः

यद्योक्तं देवीभागवते श्रीनारायणेन “जर्वपुण्ड्रं लिङ्गलक्ष

वर्त्तुलं चतुरस्रकम् । अर्वचन्द्रादि वा लिङ्गं वेदनिष्ठो न

धारयेत् । जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपन्थानमाश्रितः ।

पुण्ड्रान्नरं भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेत् । स्वाति-

कान्वादिस्त्रिद्वर्धमपि विष्णुवगमादिषु । स्थितं पुण्ड्रा-

न्नरं नैव धारयेद्द्विजोन्नरः” नि० सि० सूतसं० “विष्णु-

गमादितन्त्रेषु दीक्षितानां विधीयते । शङ्खचक्रगदाध्वर-

ज्जनं नान्यदेहिनाम् । वेदमार्गे कनिष्ठस्तु मोहेनाथ-

ङ्गितोयदि । पतत्येव न मन्दे च साधा पुण्ड्रान्नरादपि ।

शङ्खचक्राद्यङ्गनं च गीतस्तदादिकं तथा । एकजातेरयं

चर्म्मो न जातु स्यात् द्विजन्नरः” । “शङ्खचक्रमृदा यस्तु

कुर्यात् तप्रायसेन वा । सन्द्वयद्विहः कार्यः सर्वका-

द्विजचर्मणः" यथा इमं गानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु ।
द्विजस्तु तत्र गङ्गादिलिङ्गाद्विगतस्तथा । संभाव्य कोरवं
याति यावदिन्द्राक्षतर्दयं दृष्ट्वा० । "शिवकेशवयोरङ्गान्
शूलचक्रादिकान् द्विजः । न धारयेत् मतिमान् वैदिके
वर्त्मनि स्थितः" ततश्च त्रिपुण्ड्रादिधारणविधायकवाक्यं
वैदिकेतरद्विजविषयम् अहविषयञ्च । यदपि ब्राह्मणस्य
तद्धारणविधानम् "अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं
यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेह तत्प्रसूरादिधारणम्" पद्मपु० ।
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यदि वेतरः । शङ्ख-
चक्राद्विगतस्तुलसीमङ्गरीधरः । गोपीचन्दनलिङ्गाङ्गोद-
खेत्तदधं कुतः" काशी० । तदपि वैदिकेतरविप्रपरम्
सर्वसामञ्जसात् एवं शस्त्रार्थे स्थितेऽपि कुलाचारात् तस्य-
सर्वैः कर्त्तव्यता । तथैव भारतटीकायां नीलकण्ठेन
निर्णीतम् यथा

"ओष्णामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति स्नानया
भूतम् वा निम्बुचः शङ्खदेको अपाभरत् किं स्त्रित् पुल्लेभ्यः
पितरावुपावतः" इति । "अस्यार्थः के भवः! भवतां मध्ये
एकः ओष्णं श्लक्ष्णं गां शृदं गोपीचन्दनादिरूपां तीर्थे
निकटस्थां सुखकर्मभूतां प्रति उदकं जलं मौलिकम् अवा-
जति अत्र गमयति अन्तर्भावितगणैर्वाजतिः । ओष्णं गाम्
उदकेन मिश्रयतीत्यर्थः ओष्णं गां रक्तचन्दनादिरूपां वा
तथा । एकः स्नानया हिंसया तत्कक्षां व्याभूतं आभूतं
मांसं गोरोचनाख्यं पिंशति पिनष्टि उदकेन सह इति शेषः
निम्बुचः नितराससं गच्छतो दग्धेऽनस्याग्नेः सम्बन्धि
शङ्खत् गोमयं शुष्कगोमयौक्तं भवेति यावत् अपाभरत्
अपाभूतवान् अवाभूदकेन सह इति शेषः व्यवहृताचेति-
कन्दसि व्यवहितेनाम्बुपसर्गेण क्रियायाः सम्बन्धः । हृद्यहो
र्भस्त्वन्दसीति हृद्य भ । एतानि मन्त्रपदानि असंपूर्णार्थ-
त्वात् स्मार्त्तलाभाय ब्राह्मणमपेक्षन्ते इपे त्वोर्जे त्वेत्वादि-
मन्त्रवत् तत्र यथा "इपे त्वेति शाखां विनक्ति कर्जे त्वे-
त्वमुपासीति" ब्राह्मणानुसारात् हे शाखे त्वा त्वाम् इपे
अक्षाय विनष्टीति कर्जे पशुभ्यः अमुमाजर्मीति व्या-
ख्यातम् एवमिहामि वासुदेवोपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुरा-
णोपदं हृष्यानुसारात् ऊर्ध्वपुण्ड्रार्थं श्लक्ष्णं शृदं जलेन
मिश्रयेदिति व्याख्येयं तथा कालाम्निहृष्टहृज्जाबालाद्युप-
निषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपदं हृष्यानुसारात् त्रिपुण्ड्रकर्तुः
निम्बुचः शङ्खदपाभरदिति च व्याख्येयम् एवं नितरस्यापि
पदस्य ब्राह्मणमन्त्रलिङ्गाद्युपदं हृष्ये अतिभ्यषाहकामपा

विधिः दत्तमेयं तथाच ओष्णामिति पदस्य रक्तामिति व्या-
ख्याने सौरशाक्तगाथेशानां रक्तमेव पार्थिवं इव्यं पु-
ण्ड्रार्थं तत्तत्तन्त्रे विधीयते वैष्णवानां पीतं शैवानां भ-
स्मेति अनेन तत्तत्पुण्ड्रविशेषोपलक्षिततत्तद्देवता
भजनेनापि देवताभावं प्राप्नुवन्तीति विधीयते । केवलवैदि-
कानां तु ओष्णं श्लक्ष्णमिति व्याख्यानेन नित्यवस्थापि
समुच्चयः "स्नात्वा पुण्ड्रं शृदा कुर्यात् धुत्वा चैव तु भस्म-
ना । देवान् विमान् समभ्यर्च्य चन्दनेन समाचरेदिति"
अतिभ्यः अत्र गोरोचनाशृङ्गणं चन्दनाद्यष्टगन्धोप-
लक्षणाद्यर्थम् एतेषां विकल्पसमुच्चयपक्षाणां पितृपैताह
परंपराक्रमेण व्यवस्थामाह किं स्त्रित् पुल्लेभ्यः पितरा
वुपावतरिति पुल्लिङ्गात् यत्किञ्चिद्भूतं पितरौ माता
पितरौ पितृपितामहौ वा उपेत्य स्त्रीकृत्य अवतः व्रतं
सम्बन्धं परिपालयामासतः तदेव तस्य अयः साधनमि-
त्यर्थः एवं सति तीर्थानि यत्रादयस्तन्त्रमार्गेण सूर्या-
द्यान्यतमोपास्तिः केवलवैदिकता चेति देवताभावमाप्रिषा-
धनानि" इत्यनेन ।

आहकर्मणि तु त्रिपुण्ड्रादौ विभिन्नपेधयोर्व्यवस्थानि०
सि० उक्ता यथा ।

"जपो होमे तथा दाने स्नाध्याये पितृकर्मणि । तत्सर्वं
नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रविनाशतमिति" हेमाद्रावृक्तेः ।
"यज्ञोदानं जपो होमः स्नाध्यायः पितृकर्म च । इत्या
भवति विप्रेन्द्रा ! ऊर्ध्वपुण्ड्रविनाशतमिति" दृष्टान्तरदी-
यात् "ऊर्ध्वं तिलकं कुर्याद्द्वैवे पित्रे च कर्मणीति"
दृष्टपरामर्शोक्तं च ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणं पैले विहितम् । अन्ये तु
"ऊर्ध्वपुण्ड्रोद्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिः । आहकाशे
च संप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेदिति" वामहन्ते च वेदमौ
शृङ्गे रङ्गबलिनाथा । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरौ
गताः" इति संप्रहोक्तेः "ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्रा-
कारमथापि वा । आहकर्त्ता न कुर्वीत यावत् पुण्ड्राक्ष
निर्दिष्टं" इति विश्वप्रकाशे वचनाच्च न धार्थ्यमिवाहुः ।
अत्र कुलाचारादेव व्यवस्था । अत एव दृष्टान्तरदीये "ऊर्ध्व-
पुण्ड्रश्च तुलसीं आह्वे नेच्छन्ति केचन" इत्यत्र केचनेत्युक्तम्
ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः आहभोक्तृपरः, निषेधः कर्त्तृपरः इति
ग्रन्थीचन्द्रः । यत्तु हेमाद्रौ देवलः "ललाटे पुण्ड्रकं
दृष्ट्वा स्नान्ने मास्यं तथैव च । निराशाः पितरौ यानि दृष्ट्वा
च दृष्टलीपतिमिति" । तद्वन्त्रिपुण्ड्रविषयम् । "प्राक्षि-
पुण्ड्रदानात् गन्धोदौ नालङ्घुयात्स्वविषयम्" इत्यादि लायनोक्तेः

बोधयत्यहं सुखमैयूषैः" इति २० जडं स्थिताय भागे "अधो-
सुखं सुखं च पतिभिः" रघुः । इति मतवदने च
स्वाङ्गत्वात् स्त्रियां ङीप् । जडं सुखस्य एकः ।
४ सुखस्योर्भागे न० "दलान्लोहसुखं सशेषदहनम्"
तन्त्रमा० । मातृकान्यासे सुखस्योर्भागे विन्दोर्न्यस्य-
त्वादभेदोपचारात् विन्दुवर्णद्वयं तदर्थः ।

जडं मूलं लि० जडं मूलमस्य । १ जडं स्थितमूलभागे कृपादौ
जडः क्षरादुत्पद्यतेः पुरुषोत्तमो मूलमस्य । २ संसारे च
"जडं मूलमधः शास्त्रमस्य" प्राञ्जल्ययम् गीता ।

जडं रेतस् पु० जडं मूलं नाधः पतत् रेतो यस्य । १ महा-
देवे, २ मनकादिमनो रेतपश्चिमेदे, ३ भीमे च । रेतो हि
पुंलिङ्गेन प्रायः सर्वेषामधो गच्छति यस्तस्य अधो गतं
संरुद्धं स जडं रेतो इत्युच्यते । मनकादीनां निवृत्ति-
धर्मपरत्वेन नैतिकवृत्तचारितया तथात्वम् "अष्टाशीति-
सहस्राणि कपीणामूर्ध्वरेतसाम्" भा० स० ११ अ० ।
"इत्युक्त्वा चोर्ध्वमनयद्रेतोऽपमवाहनः । जडं रेतोः
समभवत् ततः प्रवृत्तिरपि सः" भा० अ० ८ अ० ।
"जडं रेतो जडं लिङ्गं जडं शायी नमः स्थलः" भा० अ०
१७ अ० शिवस्तुतौ । भीष्मस्य च कृतसमावर्त्तनस्यापि
मित्रकास्यविवाहार्थं सत्यवतोसमीपे मातृस्यपरित्याग-
प्रतिष्ठानात् तथात्वम् तत्कथा "अद्य प्रवृत्तिरिति मे दास्ये !
ब्रह्मचर्यं भविष्यति" भा० अ० १०० अ० दृष्ट्या ।

जडं रोमन् पु० जडानि रोमागस्य । १ जडं सुखतया विकट-
रोमिण्यमद्रुतादौ "स प्रायश्चक्षांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृश-
दारुणान् । वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्य आत्मानं नेतुमागतान्"
भा० दै० १२ दै० । २ कुशदीपसीमापर्वतभेदे च । कुशदीप-
वर्णने "तेषां वर्षेषु सीमागिर्योन्यद्वयमिच्छताः सप्तैव ।
वक्रवभ्रुवतः शृङ्गः कपिलचिलकुटोदेवानीक जडं रोमा
द्रविणः" इति भाग० ५, २०, ११ । जडं सुखरोमयुक्ते लि० ।
१ रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणां काकजङ्घाक्षिनासिकम्" भा० अ०
६ अ० । स्त्रियां वा ङीप् ।

जडं लिङ्गं पु० जडं सुखं लिङ्गं विज्ञमस्य । १ महादेवे जडं-
लिङ्गं विरूपाक्षमिति" सन्ध्याकृमन्त्रः "जडं रेतो जडं-
लिङ्गं जडं शायी नमः स्थलः । लिङ्गं चौरवासाथ रुद्रः
सेनापतिर्विभुः" भा० अ० १७० ।

जडं लोको पु० कर्म० । स्वर्गं ।

जडं वात पु० जडगतो वातः । सुखतोक्ते स्थाभाविकगतिरोधेन
जडं गते वायी । स च मूलादिभेदधारणाद्भवति यद्योक्तं

सुख० । "अधोर्ध्वं च भावानां प्रवृत्तानां सम्भावतः । न
वेगान् धारयेद्भेदान् वातादीनां जिजीविषुः" । अधिक-
सुदावर्त्तनशब्दे ११ दै० १७० उक्तम् । "आटोपशूलौ परिवर्त्तनश्च
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातम्" सुख० २ सप्तमारुतान-
गते परीवहे वायी तस्य सर्ववायूनामुपरिस्थित्यात् तथा-
त्वम् आवृत्त्यज्जे विवृतिः ।

जडं वृत्तं लि० जडं गत्या वेष्टनेन वृत्तः । जडं भावर्त्तनेनावृत्ते
दक्षिणावर्त्तनेनावर्त्तिते सूत्रादौ "कापामुदुपवीतं स्यात्
विप्रस्योर्ध्वं वृत्तं लिङ्गत्" मनुः । यथा च दक्षिणावर्त्त-
नस्यैव तथात्वम् तथोपवीतशब्दे उक्तम् ।

जडं वृत्तं स्त्री वैदके अन्धोभेदे । "वर्तयं वृत्तं" इत्युप-
क्रम्य "अष्टिनोर्मध्ये दशकोविदारवृत्तं लिङ्गागतोर्ध्व-
वृत्तं" सर्वांशु० ५ अ० ।

जडं शायिन् लि० जडः सन् गेते शी-णिनि । १ उत्तान-
शायिवालके । स्त्रियां ङीप् । २ महादेवे पु० । जडं-
लिङ्गशब्दे उदा० ।

जडं शोषम् अर्थ० जडः सन् शुष्यति जडं + शुष-णसुल् ।
जडं तथा शुष्के कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगनियमात्
शुष्मत्वात्तुप्रयोग एवास्य साधुत्वम् । "जडं शोषं शुष्यति
वृत्तः जडः सन् शुष्यतीत्यर्थः" सि० कौ० । "यदोर्ध्वं शोषं
लघ्वपदिशुष्कः" भट्टिः ।

जडं सानु पुंन० कर्म० । १ पर्वतादीनामुपरिस्थे सानौ । जडं
स्वति सो-त्तु । २ उपर्युपर्युद्धे "कनिकदत् पतयदूर्ध्व-
सानुः" ऋ० १, १५२, ५ । "जडं सानुरूप्युपरिस्थस्य-
यणः" भा० ।

जडं स्थिति स्त्री जडं स्थितिर्यत्न यस्य वा । १ अश्वद्वयभागे
लि० । २ जडं स्थे ति० । जडं स्थितिः । २ जडं स्थाने स्त्री
जडं स्त्रोतस् पु० जडं मूलं जडगतं नाधोगामि स्त्रोतः रेतसः
प्रवाहोऽस्य । १ जडं रेतसि योगिभेदे स हि उत्पतनहेतु-
सत्त्वाधिक्येन रेतःप्रवाहमूर्ध्वमानयतोति तस्य तथात्वम्
सत्वबाहुल्ये एव यथोर्ध्वस्त्रोतस्त्वं तथा सां० कौ० उक्तम्
यथा "केचित् खलु सत्वबहुलाः सत्त्वनिकाया वयो-
र्ध्वस्त्रोतस इति" जडं स्त्रोत आहारसञ्चारोऽस्य
२ वनस्यत्वादियु "वनस्यत्वापधिलतात्वक्सारवीरुधोऽनुभाः ।
उत्स्त्रोतसक्तमप्रायाः अन्नः स्याद्विशेषिणः" भाग० १,
८, २०, तेषां तथात्वोक्तेः "जडं स्त्रोत आहारसञ्चारो-
येषाम्" श्रीधरः । मूले सिक्तजडादीनां मूलेनैवोर्ध्वमाक-
र्षणात् तेषामूर्ध्वस्त्रोतस्त्वम् ।

जर्हीयन ति० जर्हीमयनं यक्ष । १ जर्हीगते अलदीपस्ये २ वैश्य-
वर्णस्थानीये पविभेदे । अलदीपवर्णने अरुणादिवप्रनदी-
रुक्ता 'यासां जलोपस्य शैलविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोडां
यनवयसं चाश्वत्वारोवर्णाः' भाग० ५, २०, ७ । 'हंसादयः
पत्निषः ब्राह्मणादिस्थानीयाः' श्रीचरः । ३ जर्हीगतौ न०
जर्हीम्राय उ० जर्हीमाम्रायते आ+म्रा-कर्मणि घञ् । वेद-
मार्गातिरिक्तबोधके तन्त्रभेदे

जर्हीवर्त्त उ० जर्हीभावर्त्ततेऽत्र आ+वर्त्त आधारे घञ् ।
१ अष्टष्टवस्थाने त्रिका० भावे घञ् इत० । २ दक्षिणावर्त्तं च
जर्हीमित उ० जर्हीमुपरिभागे अमितः क्षणः अमितो वा ।

१ कारवेले (कोरेला) त्रिका० २ जर्हीपवविष्टे त्रि० ।
जर्हीह उ० जर्हीमोहा चेष्टा । उत्थानासुकुलायामूर्ध्वचेष्टायाम्
"उदोऽनूहोहे" सुम्भ० जर्हीहाप्यत्र स्त्री ।

जर्मि पुंस्त्री० क-मि-अस्-रञ् । १ तरङ्गे, "ज्योमगङ्गोर्मि-
वायुभिः" रघुः "महोर्मिर्मिर्वाहताञ्जितायै" २ प्रकाशे,
३ वेगे, ४ वस्त्रसङ्कोचरेखायाम्, ५ पीडायाम्, ६ उत्कण्ठायाम्,
७ बुभुक्षादिषु, ८ घट्टं देहमनःप्राणानां यथायथं घर्म्मेषु
ते च 'बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू घट्टर्म्मयः" शा० ति०
विभज्योक्ताः "पङ्क्तोक्ततानामश्चानां नमनोन्नमनाकृतिः ।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरुर्मिरुदाहृता" वैजयन्त्युः
क्षललणायाम् ऽअश्वगतौ स्त्री "तर्णं" पयोधय
इवोर्मिभिरापतन्तः" माघः "क्षिपद्भिर्म्मिर्नपरैरिवो-
र्मिभिः" माघः "पक्षे जर्मिभिरश्वगतिभिरित्यर्थः ।

जर्मो भवः यत् । जर्म् जर्मिभवे ति० रालौ स्त्री
निर० "तिरस्त्रमेदङ्ग्य जर्म्मासु" अ० ६, ४८, ६, "ज-
र्म्मासु रालिषु" भा० । रुद्रभेदे उ० "नम जर्म्माय चाव-
न्दाय च" यजु० १६, २१ ।

जर्मिका स्त्री जर्मिरिव कायति कै-क । १ तरङ्गवत् प्रकाश-
माने अङ्कुरीयके । स्त्रार्थे कन् । २ तरङ्गादौ च । ३ उत्-
कण्ठायाम् ४ अङ्गनादे ५ वस्त्रभङ्गे च हेम०

जर्मिन् त्रि० जर्मिरस्य बा० इति । जर्मियुक्ते स्त्रियां
ङीप् । "सम्पृच्यध्वमृतावरीरर्मिणा मधुमत्तमाः" कात्या०
४, २, २२, "प्रक्ष्तापयन्त्यूर्म्मिणम्" अ० ८, ८८, ६,
२ समुद्रे उ० "ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महो-
र्मिणः" भा० व० २० अ० ।

जर्मिमत् त्रि० जर्मिरिव वक्रतास्त्वस्य मत्तप् यवा० मस्य
न वः । १ वक्रे । "दीर्घेषु नीलेष्वध्वोर्मिमत्सु जग्राह

केषु नरेन्द्रपत्नोम्" भा० म० ६५ अ० २ तरङ्गवति च ।
जर्मिमालिन् उ० जर्मिमालाऽस्त्वस्य इति । समुद्रे "चन्द्र-
प्रद्वोर्मिरिवोर्मिमाली" रघुः

जर्मिला स्त्री लक्षणपत्र्याम् जनकस्यौरक्षां कन्यायाम्
'पार्थिवीसद्वह्वद्वह्वो लक्षणसदनुजामयोर्मिलाम्' रघुः
जर्थादि उ० पाणिन्युक्ते गतिर्ज्ञानिमित्ते शब्दसमूहे-
स च गणः जरी, जररी, तन्वी, ताली, आताली,
वेताली, धूली, धूसी, शंकला, संशंकला, ध्वंसकला,
भ्रंसकला, गुलगुधा, सजू, फल, फली, विह्वी, आ-
लोडी, केवाली, केवासी, पर्याली, शेवाली, वर्षालि,
अलूमया, वज्रमया, मयसा, मयमया, शौषट्, शौषट्
वषट्, स्वाहा, स्वाधा, बन्धा, प्रादुस, अत्, आविस्,
अल पाठान्तरम् जररी उरोति जरीरुय ।

जर्व उ० जरः कारणत्वे नास्त्वस्य अर्थ० अच् संज्ञापूर्वकविधेरनि-
त्वेन स्त्रायम्भुवत् न गुणः । १ शौर्ज्ये अपिभेदे उप-
चारात् तज्जाते २ बाहुवानवे "जर्व इव प्रत्ये" अ० २, २, १८,
जर्वः बाहुवानलः भा० २ तर्जितुं समुद्रे "अपार जर्वोऽमृतं
दुहानाः" अ० २, १, १६, समानमूर्त्वं नदाः पुष्पलि"
अ० २, १५, २, जर्वः सादृश्ये नास्त्वस्य अच् । बाहुवा-
नलतल्ये ४ मरुति "दिव जरुर्वीं अमितः" २, १२, ७,
"जर्वान् मरुतः" भा० तत्तल्ये ५ विसृते च "मरुतिदग्म
एनसो अभीष् जर्वान् ४, १२, ५, "जर्वान् विसृतात्" भा० ।

जर्वङ्ग न० जररिव अङ्गम् यक्ष । अत्रिकायाम् शिबीन्ने हारा०
जर्वशी स्त्री जरुं नारायणोर् कारणत्वे नाश्रुते अश्व-अच्
इत० गौरा० ङीप् । जर्वश्याम् । ष्ट० अस्त्वस्य दन्त्यस्यैवमपि ।

जर्वशीव न० जरु च अशीवन्तौ च समा० इन्ः नि० । जर्वो-
रशीवतोच समाहारे

जर्वी स्त्री जरु मध्यस्थत्वे नास्त्रस्य अर्थ० अच् स्त्रायम्भुवत्
न गुणः गौरा० ङीप् । जरुमध्यस्थाने "जरुमध्ये जर्वी नाम
तत्र शोणितलयात् शक्तिशेषः "जर्वी जर्वम-
धोवङ्गणस्येकरुमूले लोहिताश्वमिति" लोहिताश्वणि
जामूर्वी कूर्वाः विटकूर्परा" इति च सुशु० ।

जर्व्य उ० जर्वे बाहुवानवे भवः यत् । अघिवाहृतया बाहुवानल
स्थिते रुद्रे "नम जर्व्याय च स्रर्व्याय च" यजु० १६, ४,
जर्पा स्त्री उर-स नि० नेट् । देवताङ्गण्ये शब्दच० ।

जलुपिन् उ० उलुपिन्+ष्ट० दीर्घः । १ जलजन्तुभेदे २ मत्स्यभेदे च
जलूक उ० स्त्री० उल-जकच् दीर्घश्च । मेघके स्त्रियां ङीप् ।
जप उ० रुजायाम् भ्वा० पर० सक० सेट् । जपति श्रोत्रोत्

जपाम् वमूय आस चकार । जपितः व्यपः जपयः ।

जप पु० जप-रजायां क । १। चारे, २। कर्णरन्ध्रे, ३। चन्द्र-
नाद्रौ च । “कौशेयाविककौपिकम्” मनुः । “सोमैरुदकगो-
मूलैः शुध्यत्याविककौपिकम्” या० । तत्र चन्दनादिः
विरहितापकत्वात् कर्णैश्चिद्रस्य अत्यजजादिप्रवेशेन उद्देश-
हेतुत्वात् चारुचिक्ताया मलापहारकत्वात् तथात्वम्
इति भेदः । जपति अन्धकारं मेचकम् वा । ४। प्रभाते
५। रेतवि न० । तस्य च चारवत्तीव्रत्वात् उष्णत्वाच्च
तथात्वम् । यथा च रेतस जपत्वम् तथाह “रेतो
वा जपाः प्रजननं तदेनं प्रजननं आभजत्येतत्तव वी-
पितरः प्रजननं आभजता भवन्ति यदेषां प्रजाभवति” शत०

भा० १२, ८, १, १४ । ५। चारुचिक्तायां स्त्री [शब्दच० ।

जपक न० जपति अन्धकारं मेचकं वा जप-ख्युल । प्रत्यये
जपण न० जप-ल्यु, १। मरिचि, २। पिप्पली मूले, ३। शुण्ठ्याश्च ।
(चिता) ४। चिलके पु० । ५। पिप्पल्यां दैचव्ये च (वद्) स्त्री ।
मरीच्यादीनां कटुत्वेन जिह्वोद्देशकतया तथात्वम् ।
त्र्यूपणं लिङ्गु शुण्ठी पिप्पली मरिचं च यथाह “विश्वो-
पकुल्या मरिचं त्र्यूपं लिङ्गु कथ्यते । कटुत्वं लिङ्गु कं
त्र्यूपणं व्योषमुच्यते । त्र्यूपणं दीपनं हृन्नि शसकास-
त्यगमयान् । गुल्ममेहं च त्वक्स्थौल्यं मेदसा सह पीन-
साम्” भावप्र० । त्र्यूपणं सकणामूलं कथितं यदुत्तम-
व्ययम् । व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकचतुष्टयणे” भा०
प्र० । षडूषणम् । “पिप्पली पिप्पलीमूलम् च व्या चि-
त्वकनागरैः । पञ्चभिः कोलमात्राच्च पञ्चकोलम् तदुच्यते ।
पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमिहोच्यते” भावप्रकाशः ।

जपर लि० जप+भत्वर्थीयो रः, जपं चारुचिक्तां राति ददा-
ति कः वा । चारुचिक्तायुक्ते देशे यिः सुप्रं बीजं
न प्ररोहति । “अनूपरमविदिणु मूष” आश्व० मृ० २,
७, २ । आधानाङ्गोपरमृदुपञ्चणम् शत० ब्रा० २, १, १, ६ ।
उक्तम् यथा “अथोषान् सम्भरति । “असौ ह वै द्यौरस्यै
प्रविश्या एतान् पन्थन् प्रददौ तस्मात् पणव्यमूपरमित्वाह” ।
“वर्षकस्य किमपः कृतोद्यतेरस्य दक्ष परिहार्यमूपरम्” भावः ।
“तत्र विद्या न वपञ्चया शुभं बीजमिवोपरै” मनुः “नचोपरं
न निदेश्यां महीं दद्यात् कदाचन” भा० अशु० १२४ ।

जपरज न० जपराज्यायते जन-ड । (पाङ्गा) लवणभेदे ।
तदुगुणादि सुष्ठु० “उपसृतं बालुकेन गैलं मूलाकरोद्भवम्”
लवणं विभज्य “लवणं कटुकं जेदिविहितं पटु चोच्यते” सुष्ठु०
जपवत् लि० जप-मठप् मस्य वः । जपरस्थाने । स्त्रियां ङीप्

जपा स्त्री बाणराजसुतायाम् उपाशब्दे तत्कथोक्ता ।

जप पु० जप-म । १। शीतविरोधिनि स्पर्शं । अर्थ-कच ।

२। तद्वति लि० शनिदाघकाले अमरः ।

जपण लि० पामादि० अस्त्वर्गे न । जपयुक्ते मठप् मस्य वः
जपवत् तदर्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

जपण्य लि० उष्मा निवारणोयत्वेनास्त्वस्य यत् । जपनिवार-
णाहं “उपाण्या पिधानां वरुणामहः” ऋ० १, १, ६, २,
१२ । “उपाण्य जपनिवारणाहं पिपात्याणि” भा० ।

जपान् पु० जप-मनिन् । १। योषे २। तेजोद्रव्यस्य सूक्ष्मावयवे
(भाप) “भुवा सहोपाणमसुद्धूर्जं गम्” कृमा० “यथान्नेधूम
उदयते एवमेधामूदयते” शत० ब्रा० १, ६, २, १, ५ ।
व्यारणोक्तेषु सोपावायुनोद्धार्यभावेऽप्यस्य रूपेषु वर्णेषु ।
“सराणामूपाणां चैव विहृतं करणं मतम्” शिवा । “यथ-
सहा जपाणः” सि० कौ० । “सर्वे सरा घोषवन्तो
बलवन्तो वक्तव्याः इन्द्रे बलं ददानीति । सर्वज-
पाणोऽप्यस्ता अनिरस्ता विहता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं
परिददानीति” आ० उ० । “सर्वे जपाणोऽप्यस्ता
अनिरप्रवेशिता अनिरस्ता कर्बुराक्षिप्ता विहता वि-
हृतप्रयत्नोद्धारिताः प्रजापतेरात्मानं परिददानी प्रय-
च्छामि” शा० भा० । “अथ यद्येनमूपाण्यपालभेत प्रजापतेः
शरणोऽभूव” स त्वा प्रतिपेक्ष्यतोत्थेन ब्रूयात्” आ० उ० ।
“सर्गस्तस्याभवज्जोषः सरोदेह उदाहृतः । उपाणमि-
न्द्रियाण्युच्छरन्तस्या बलमात्मनः । सराः सप्त विहारेण
भवन्ति सा प्रजापतेः” भाग० १, १२, २० । जपाणं यथसह
इति चतुष्टयम् अन्नः स्या यरलवाः सप्त सराः सहजादयः
विहारेण क्रीडया” आश्वरः । “खे खानि वायौ निश्वासां
स्तेजःसूपाणमात्मवान् । अशुद्धक्लेषाशुक्राणिनिती
शेषं यथोद्भवम्” भाग० ७, १२, २४ । अत्र तेज रुपाण्य
मिति स्वरूपेण व्याभिधानात् तस्य तेज कार्यता गम्यते ।
सुष्ठुते च तस्य तेजःकार्यत्वदुक्तं तच्च उपाशब्दे दर्शितम् ।
देहस्योपा च ब्रह्माक्षि कौशेयानमोपाधिकजीवधंयोगेनैव
भवति यथोक्तं आ० उ० भाष्ययोः । “अथ यदतः परोद्वि-
ज्योतिर्दीप्यते विश्रुतः प्रवेष्टुं सर्वतः प्रवेष्टुं अतुल्यमेव तमेव
लोकैर्षुदं वाव तदादिदमक्षिपन्नः पुरुषे ज्योतिश्चक्षुषा
वटिः विजानाति” उप० । “इदं वावेदमेव तदादिदमक्षिपन्
पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रपादौ न विज्ञे नोष्णि-
का शब्देन वावगम्यते । यत्त्वया सर्गं रूपेण मृद्वते
तच्चक्षुषैव । इदं प्रतीतिकरत्वात्त्वयोऽविनाशूतत्वाच्च रूप-

स्वरूपोः । कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोच-
रत्वमापद्यते ? इत्याह यत् यस्मिन् काले एतदिति क्रिया-
विशेषणं अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शोन्नीयमानं
रूपसहभाविनसुष्णस्पर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमा
नामरूपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो
लिङ्गमव्यभिचारात् । न हि जीवन्मात्मानमूष्णिमा व्यभि-
चरति । “उष्ण एव जीविष्यन् गीतो मरिष्यन्निति” हि वि-
ज्ञायते । मरणकाले च “तेजः परस्यां देवतायामिति”
परेणाविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्ने-
रिव धूमः । अतस्तस्य परस्मैपाठः साक्षादिव दर्शनं
दर्शनोपाय इत्यर्थः ।

एतद्वाक्यञ्च कौलियानलोपाधिकजीवाभिन्नब्रह्मपरं तस्यैव
ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वेन तत्सम्पर्कादेव देहसौण्डर्यमभवः
तदेतत् या० सू० भाष्ययोः समर्थितं यथा “ज्योतिश्चरणा-
भिधानात्” या० सू० “इदमामनन्ति अथ यदतः परोदिवो
ज्योतिर्दीप्यते विद्यतेः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु
लोकेष्विदं वायुतद्वदिदमस्मिन्ननः पुरुषे ज्योतिरिति” तत्र
संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादिवादिक् ज्योतिरभिधी-
यते ? किं वा पर आत्मेति ? अर्वात्नरविपयस्यापि शब्दस्य
तस्मिन्नादुब्रह्मविषयत्वसक्तम् इह तस्मिन्नेवास्ति नास्ति चेति
विचार्यते किन्नायत् प्राप्तं आदिवादिक्मेव ज्योतिःश-
ब्देन परिगृह्यते इति । कुतः ? प्रसिद्धेः तमो ज्योति-
रिति होमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ ।
चक्षुर्धृत्तेर्मिरोषकं शार्बरादिकन्म उच्यते । तस्याएवातु-
षाहकमादिवादिक् ज्योतिः । तथा दीप्यते इतीयमपि
श्रुतिरादिवादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपादिहोमं ब्र-
ह्म दीप्यत इति सुख्यं श्रुतिमर्हति । किञ्च द्युमर्षादत्व-
श्रुतेः । न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य दीर्घ-
मर्षादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य दीर्घमर्षा-
दा स्यात् ‘परोदिवो ज्योतिरिति’ च ब्रह्मण्यम् ननु का-
र्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् मर्षादावप्य-
मममङ्गलं अस्तु तर्हि लिङ्गत्कृतमेजः प्रयसजम् । न
अलिङ्गत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव
प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेन्न प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्त्वेवा-
दिवादेरुपास्यत्वदर्शनात् । “तासां लिङ्गतं लिङ्गतमेकैकां
करवाप्नोति” चाविशेषश्रुतेः । नचालिङ्गत्कृतस्यापि ते-
जसोद्युमर्षादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि लिङ्गत्कृतमेव
तेजो ज्योतिःशब्दम् । नमूकमर्षागपि दिवो गम्यतेऽग्न्या-

दिकं ज्योतिरिति, नैव दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्यो-
तिषः परोदिव इत्युपासनायः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न
विरुध्यते न तु निःप्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना-
भागिनी । सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विति
चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् ।
“इदं वायु तद्वदिदमस्मिन्ननः पुरुषे ज्योतिरिति” च कौ-
ल्ये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्मानं दृश्यते साध्यनि-
मित्ताद्याध्यासा भवन्ति यथा “तस्य भूरिति शिरः एकं शिर
एकमेतदन्तरमिति” कौल्यस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं
तस्यैवादिवादिस्त्वैवा श्रुतिरिति चोष्णप्रसोषविशिष्टत्वव-
शात् “तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीतेति” च श्रुतेः । “चक्षुष्यश्च
श्रुतो भवतीति च एवं वेदेति” चात्यफलश्रवणादब्रह्मत्वं
महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । नचान्यदपि कि-
ञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवत् ज्योतिषोक्ति ब्रह्मलिङ्गम् ।
न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति । “गायत्री वा
इदं सर्वं भूतमिति” अन्तोनिर्देशात् । अवापि कर्वाञ्चित्
पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्यैह
प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति
द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः परोदिवो ज्योति-
रिति दीर्घमर्षादात्वेन । तस्मात् प्राक्तं ज्योतिरिह पा-
हमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ज्योतिरिह ब्रह्मप्राज्ञं कुतः ?
चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन्
हि वाक्ये चतुष्पादु ब्रह्म निर्दिष्टं “तावानस्य सहस्रा
ततोऽज्यायां च पुरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिवि” इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मणः
त्रिपादमृतं द्युमर्षान्विरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युमर्षान्वा-
दिर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत् परित्यज्य प्राक्तं ज्योतिः
कल्पयतः प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येतायाम् । न के-
वलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मातुष्टतिः परस्यामपि हि शा-
खिष्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योति-
रिति ब्रह्म प्रतिपद्यम् । यत्तूक्तं ज्योतिर्दीप्यते इति
चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायन्दोषः प्र-
करणादुब्रह्मावगमे सत्यमयोः शब्देवारविशेषकत्वात् दीप्यमान
कार्यज्योतिरूपलविते ब्रह्मस्यपि प्रयोगसम्भवात् “वेन
सूर्यस्तपति तेजसेहः” इति च मन्त्रवशात् । यद्वा नायं
ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्धृत्तेरेवानुपाह्वये तेजसि वर्तते । अन्य-
त्रापि प्रयोगदर्शनात् “वाचैवायं ज्योतिषाको” मनोज्यो-
तिर्जुषतामिति” च । तस्माद्यद्यत्कस्य चिदवभासकत्वात्

ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोपि चैत-
न्यस्वरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिशब्दः
“तमेव भान्तुमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं मिदं विभाति” ।
“तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्ज्ञेयासातेऽमृतम्” इत्यादिशु-
तिभ्यश्च । यदप्युक्तं दामर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यते
इति । अत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मणोपासनार्थः प्रदे-
शविशेषपरिपक्षो न विरुध्यते । ननुक्तं निःप्रदेशस्य ब्र-
ह्मणः प्रदेशविशेषकत्वेना नोपपद्यत इति । नायं
दोषः निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणो उपाधिविशेषसम्बन्धात्
प्रदेशविशेषकत्वनोपपत्तेः । तथा हि आदित्ये चक्षुषि
हृदये इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मणो उपासनानि-
वृत्त्यन्ते । एतेन “विश्वतः प्रष्टुं पितृणां चारवत्त्वमुपपादि-
तम् । यदप्येतदुक्तं औष्ण्यशेषाभ्यामनुमिते कौशेये
कार्ये ज्योतिष्यस्यमानत्वात् परमपि दिवः कार्यं
ज्योतिरेवेति । तदप्युक्तं परस्यापि ब्रह्मणोनामादि
प्रतीकत्ववत् कौशेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । “इदञ्च
श्रुतञ्चेत्युपासीतेति” तं प्रतीकद्वारकं इदत्वं श्रुतत्वञ्च भ-
विष्यति । यदप्यत्यक्तव्यवशाच्च ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम् ।
न हि इवते फलाय ब्रह्मात्ययोपयोगिवते नेति नियमे
हेतुरस्ति । तत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मा-
त्मत्वेनोपदिश्यते तत्रैव रूपमेव फलं भोज इत्यवगम्यते
यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मो-
पदिश्यते तत्र संसारगोचराग्येनोद्भावचानि फलानि
दृश्यन्ते “अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद” इत्याद्या-
स्तु श्रुतिषु । यद्यपि न स्त्राक्ये किञ्चित् ज्योतिषो ब्रह्म-
लिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं यज्ञीतव्यं
भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिषरणाभिधानादिति ।
कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः
स्त्राविषयात् प्रख्याप्य यस्या व्यावर्त्तयितुम् । नैव
दोषः । “यदतः परोदिवा ज्योतिरिति” प्रथमतः पठितेन
वच्छब्देन सर्वनाम्नाद्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्व-
वाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्त्रासम्बन्धेन परामृष्टे सत्यर्थात्
ज्योतिःशब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः । तथादिह
ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्” भा० । श्रुत्यन्तरे तु
कौशेयान्निर्गम्यत्वात् देहस्थौण्यसक्तम् । तथापि कौशे-
यान्तेरपि जीवस्थितिनियतत्वात् जीवाधीनत्वं कल्या-
णमिच्छाकरे प्रपन्नः

जह वितर्कं भादि० आत्म० सक० सेट् । जहते औहिट । जहं

बभूव आस चमे । जहितः जहमानः जहितुम् जहः ।
“औहिट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्” भट्टः । कर्मणि जहते
औहि णिच् । जहयति ते औजिहत् त । “रूपेण
तावौजिहतां नृसिंहौ” भट्टः अस्य जहयद्दे वच्छ-
मात्तेऽर्थेऽपि वृत्तिः । परस्मैपदित्वमस्य जहति, इत्यु-
हेतुद्विदवत् “दैविकेषु” कात्या० १०, १, १, १०, यादौ उप-
सर्गात् परस्मादेर्हृत्त्वः । ससृजते

अति-एकदेशस्थितस्य तद्विपरीतदेशप्रेरणे “द्रोणकलसमत्प-
ह्य” कात्या० ८, २, १६ । “अत्यह्य प्राञ्चमेव प्रतीच्यार्
प्रैथ्य” कर्कः ।

अधि+अञ्जने । “अग्निमग्नीत् संहृद्दीति यथाधुरमध्युहे
देवं तदात् पूर्वभाषार साधार वत्यध्युह्य हि धुरं बुद्धानि”
शत० ब्रा० १, ४, ४, १२,

अप+निरसने दूरीकरणे । “अपोह्य वहीँ” पि” कात्या० २,
२, १०, “एतैर्ब्रतैरपोहेत पापं क्षेयकृतं द्विजः” मनुः ।

“सर्वां रसानपोहेत कृताञ्च च तिलैः सह” मनुः
प्रतिकूलतर्कणं प्रकृतर्ककापनमने अपोहः ।

अप+वि+निवारणे “अपोहत शरांसस्य सर्वांनेव धनञ्जयः” भा०
आ० ४७० । [१८ । “अभ्यूहति आच्छादयति” भा० ।

अभि+आच्छादने । “अवाङ्गारैरभ्यूहति” शत० ब्रा० १, २, ४,
उत्+उत्कर्षणे । “रथनासदृशं प्राच्याम्” कात्या० १, ६, १ ।

“उदुह्य उत्कृष्य” कर्कः निरसने च । “तेन प्राचोऽङ्गा-
रात्तदुहति” शत० ब्रा० १, २, १, ४ । [१, २, ५, १० ।

प्रति+उदु+प्रक्षेपणे “दक्षिणतः पुरीषं प्रत्युहति” शत० ब्रा०
वि+उदु+अन्ते विवर्त्तने । “चतुर्भुजसुभयतो बाह्यतो व्यु-
दुहति” शत० ब्रा० १, २, १, ४ । व्युदुहति अन्ते विवर्त्त-
यति” भा०

उप+अधस्तात् प्रवेशने । “पचाच्छस्यासुपोहति” कात्या० २,
५, ४ । “उपोहति अधस्तात् प्रवेशयति” कर्कः ।

निर्+निष्काशय्य यज्ञे पृथक्करणे च । गार्हपत्यादुप्यं भक्ष-
निरुह्य” शत० ब्रा० १, २, ४, २, २ । “शिरः श्रियमस्य निरौ-
हत्” शत० ब्रा० १, ५, ४ । यपानोऽनपेक्षमध्ययुः
प्रेष्यति निरुह्यैतं गर्भमिति” “निरुह्याणमभिमन्ययित”
कात्या० २५, १०, ४, ५ । निरुह्यमाणं पृथक्क्रियमाणम्
वेददी० निरुह्यणम्

परि+परितः स्नातपूरणे । “अरत्निमाले संहस्ते वोपदधाति-
पर्युहति च” कात्या० ८, ५, २५ । पर्युहति पांशुभिरल-
रालं परितः पूरयति” कर्कः । पर्युह्यणम् ।

प्र+देवान्तरनयने । “मोह्य द्रोणकलसम्” कात्या० ८, ५, १४ । “मोह्य प्रये” कर्कः । पातने च । “क्षणाजिने मोह्यति” कात्या० २, ५, ७ । प्र+जहृसादेर्वृद्धिः प्रौहः । प्रति+उपरिस्थापने । “दीक्षितोरी दक्षिणे प्रत्यह्य वासः” कात्या० ७, ८, २३ । “प्रत्यह्य उपरि स्थापयित्वा” वेददी० निवारणे च । “प्रत्यह्यतमन्त्रिणी मृत्वा मुखात्” यज० २७, “प्रत्यह्यत न्यवस्यताम्” वेददी० ।

वि+विपरीततया प्रेरणे “जुहूपभ्यतौ व्युहति” कात्या० १, ५, १७ । सैन्यानां सन्निवेशविशेषेण स्थापने च । व्यूहः । “प्रह्वयेद्वलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्” मनुः । समवेतभवने । “योरैक्ययते ऋतवोऽस्य व्यूह्यन्ते” शत० ब्रा० ८, ७, १२, १३,

प्रति-वि प्रतिरूपव्यूहकरणे । “वाह्यस्थलविधिं कृत्वा प्रति-व्यूह्य निशाचरम्” भा० व० १८८ अ० । विरोधाचरणे च प्रत्यूहः

सम्- समवेतभवने संहनने सम्यक्प्रापणे च । “यदुगम्यन्ता हा जना स्त यन्ता समूहसि” ऋ० १, ११, २, समूहसि प्रापयसि भा० । सम्यक्पूरणे “अङ्गारैरभि समूहति” शत० ब्रा० ४, ५, २, १८, समूहः

उप+सम् समोपे सङ्कोचने “पलाउपसमूहने” शत० ब्रा० १०, २, १, १, “समूहने मध्यभागसमोपे सङ्कोचयन्ति” भा० ।

परि-सम्-समन्तात् परिमार्जने “वेदिं परिसमृह्य” कात्या० २, ६, १२, “परिसमृह्य सर्वाज्य” कर्कः । “अग्निं प्रति-शान्वात्वाधाय परिसमृह्य” आश्व० मृ० १, २, १, “परिसमूहनं नाम चाग्नेः समन्तात् परिमार्जनमम्” नारा० ८० ।

समुद्व्युदनिष्ठदिकमस्त्यैव रूपमाहुः केचित् । अस्-सेट्कत्वात् अहित इत्यादय एव स्युः । अतस्तानि उपसृष्टस्य वृत्तेरेव रूपाणीत्यन्ये । अस्त्यैव आहूत्पूर्वकस्य ओहते इति रूपम् । न त केवलस्य, दीर्घोपधत्वेन शुष्णाप्रसक्तेः ।

जह ५० जह-घञ् । इति कर्त्तव्यमाविरोधिना तर्केण आगमार्थस्य संशयपूर्वकपक्षनिवारणपूर्वकोत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निर्णयरूपे १ परीक्षणे, २ अनन्विता र्कविभक्तिलिङ्गप्रागपूर्वके अन्य-ययोम्यविभक्त्यादिकल्पने, यथा पार्वणे सौम्यास इति वङ्ग-वचनमन्वितमपि एकोद्दिष्टे अनन्वितत्वात् सौम्य इत्येकवच-नान्ततया कल्पनम् । ३ पदान्तरेणाकाङ्क्षापूरणार्थे अध्याहारे च । “जहः गच्छोऽध्ययनं दुःखविघातास्तयः सुहृत्-प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धयोऽतो विद्वेः पूर्वोऽङ्गुशस्त्रविधः” शा० का० उक्ते ताराख्ये ५ विद्विमेहे जहृकर्कः आगमा-

विरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् । संशयपूर्वकपक्षनिवार-णेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आग-मिनः सा तृतीया सिद्धिस्तारुच्यते” सा० कौ० “रक्षोहा-गमलज्यसन्देहाः प्रयोजनम्” का० वार्त्ति० । “जहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैर्नैव सर्वभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदि-तास्ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विप-रिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिण मयितुम् तस्मादध्ययं व्याकरणम्” महाभा० । “जहः ख-ल्वपीति । इह यस्मिन् वागे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा यागा-न्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः तेन चोपजीव्यते सा विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति भीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्या-ये प्रकृतिप्रत्यवादीनामूहं वैयाकरणस्यैव ज्ञानाति । तत्र अन्ने सैन्धोऽक्षि “अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति” तत्र ‘सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम’ इति सौम्यं चरौ मन्त्र जह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति । विकारेण भर्तृहरिणा प्रदर्शित जहः” कै० । “जहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे वे मन्त्राः पठि-तास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति बोद्धेन प्रयोजन मित्यामङ्ग्य प्रकृतामूहमात्रेऽपि प्रकृतामूह इति दर्शयितुम् प्रकृतिगच्छार्थं माह । इहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ । यागा-न्तरेण सौम्यादिना । प्रकृतिप्रकृत्यपगमश्च द्विदैवत्य त्वैकदैवत्यादिमास्थेन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्रा-णाङ्गुलमन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिवदिति । यथा सोप-कारा प्रकृतिरनुजीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः त-दनेनोपकारातिदेशे तत् पृष्ठभावेन पदार्था अप्यतिदि-श्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायाम्भावनायास्माकाङ्क्षात्वादेतन्मू-लकमेव प्रकृतिवदिति भीमांसकसरणिः । यागा-न्तर्गताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्यापप्रकाशक मन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्य सम्बन्धिनिर्यापप्रकाशनासम-र्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यानेत्यमूहमिलाह त-त्त्वान्नेरिति । मन्त्र जहात इति । यद्यप्युहे न मन्त्र-त्वं तथाप्येकदेशसोऽपि अग्नेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्रत्य-भिज्ञानाच्च दुषटिरे समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः, कर्मण्य स्था-कृत्येति बोध्यम् । सोऽयमूहमूहः अन्येऽप्युहाः । ज-हृशस्य हि आर्त्तिज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिकसुख विद्विःफलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदञ्च प्रकृत्या-देरुपलक्षणम् । यथायथमिति । अर्थप्रकाशनसाम-र्थ्यानि लिङ्गनेनेत्यर्थः उद्योतः ।

तादृशोऽहमेदस्तु अधिकरणमाणादौ दृश्यः । द्रव्यप्रति-
निधौ तु नोहः । “तैलं प्रतिनिधिं कुर्यात्तृताये यात्रिको-
यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ज्ञायात् हतवतीमिति” भीमां०
कात्यायनसूत्रादौ प्रतिनिधिविषये जहभाषोदशितो यथा
“अयेदं चिन्त्यते विहितद्रव्यस्याभावे द्रव्यान्तरं प्रति-
निधित्वेनोपात्ते ज्ञाभाभावे सेवरूपे अनुवाचनप्रादादौ
किमहं कृत्वा प्रतिनिहितद्रव्यगच्छस्य प्रयोगः कार्यः
“अग्नीषोमाभ्यां सेवस्य वपाया” इत्येवम् उक्तं विहितद्रव्य
गच्छस्यैव अग्नीषोमाभ्यां ज्ञागच्छेत्वेवमेवेति । तत्र सन्नेष
द्रव्यमभिधेयम् न चानुचितः प्रतिनिहितं द्रव्यं यज्ञो-
त्पन्निधातुम् तस्मादुचित्वा प्रतिनिहितद्रव्यवाचिशब्दस्य
प्रयोगे प्राप्त आह “शब्देऽविप्रतिपत्तिः” कात्या०
१, ४, ८, “प्रतिनिधावपासेऽपि विहितद्रव्यवाचिनि-
शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः अनुहो भ-
वति अग्नीषोमाभ्यां ज्ञागच्छ वपाया इत्यनुचितमेव से-
वेऽपि प्रयोज्यम् न तु सेवस्यैव विपरिणतरूपमित्यर्थः
कृतः ? प्रतिनिधिः न्युतद्रव्यबुद्ध्या स्मर्यते न तु द्रव्यान्तर
बुद्ध्या अतस्त्वाग एवायमिति बुद्ध्या स्मर्यते तत्तात्पर्य-
नैवाभिधानम् । यद्यत्र सेवस्त्वागवत् साधनं भवेत्तत्तात्-
प्रकाशकम् सेवपदं प्रक्षिप्येत न त्वेवम् किं तर्हि सेव-
गता ये ज्ञागांशास्त एवात्र साधनम् ते च ज्ञागगता
इव सेवगता अपि ज्ञागगच्छेनैव प्रकाशयितुं शक्यान्त
इत्यनुह्येनैव प्रयोगः । यत्र तु द्रव्यान्तरं वचनेन विधो-
यते यथा “शारस्वतीं मेधमिति” “ऐन्द्रं मेधमिति” “ऐन्द्र
औरध्वः” इति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र जहोऽपि
भवति । नचात्रैवंविधं किमपि वचनमस्ति तस्मादुह-
नामवयवानां सामान्याच्छ्रुतद्रव्यमेवेदमिति बुद्ध्या मेमादि-
द्रव्यस्य ज्ञागादिप्रतिनिधित्वेनोपादानम् । तेन न्युत-
द्रव्यगच्छेनैवाभिधानं युक्तमिति साधुक्तम् शब्देऽविप्र-
तिपत्तिरिति । यत्र तु वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते
तत्र जहो भवतीत्युक्तम् तेन सोमाभावे पूतीकानभिषुगुया-
दिति पूतीकानां वाचनिकत्वादुहो भविष्यतीत्याशङ्क्याह
कर्कः “सोमेन जात्यभावात्” का० सू० १० “सोमेनेति तृती-
यैकवचनम् । सोमाभावे पूतीकैर्पाप्तेषु सोमशब्देनैव
पूतीकानामभिधानं कर्तव्यम् । “अंगुरंगुटे देव ! सोम !
पायतामित्येवम् न तु पूतीकाशब्देन । अथ वा सोमे इति
सप्रत्येकवचनम् नेमि निषेधः । सोमप्रतिनिधित्वेनोपा-
त्तेषु अर्जुनश्वेन न्युतपूतीकादिषु सोमे सोमशब्दे जहो

न भवति कृतः जात्यभावात् जात्यन्तरबुद्ध्याभावात् नह्यत्र
वचनेन द्रव्यान्तरं विधीयते किं तर्हि सोमाभावे यागस्या-
वश्यकस्य व्यत्पादनेकेषु सुसङ्गेष्वीषत्सङ्गेषु च प्राप्तेषु
पूतीकादेर्नियमः प्रियते तेनैन्द्रमेधइतिवद् वाचनिक
जात्यन्तराभावादतोऽप्युहो न भवति” कर्कः ।
“जह ! त्वं बलिरूपेणेत्यादिमन्त्रे च बह्वपशुघाते न ब-
ह्वतोहः । तदेतत्” ति० त० “बहुपशुघातेऽपि मन्त्रे
एकवचनान्न एव प्रयोज्यः न बह्वपचनोहः । “नरं
पशुत्वमागतम्” इत्यत्र नार्यां स्तोत्रोहाभाववत् अतएव
सपत्नीकयजमानप्रयोगेऽपि “पत्नीं सन्नह्यति” मन्त्र एक-
वचनान्न एवेति । जहं प्रकृत्य “प्रकृतावपूर्वत्वात्” कात्या-
यनेनोहस्य प्रकृतौ प्रतिषेधात् । विकृतावेवोहः । “जहो-
ऽपूर्वोत्प्रेक्षामिति” जै० तत्त्वचर्यात् न वान्वयवाचः वैमर्श-
कावापेक्षया प्राचमिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य सम-
न्वितत्वेनाविरोधात् । एवञ्च प्रकृतौ नररूपबह्वपशु
बह्वववनोहाभावात् ज्ञागादौ विकृतिभूतेऽपि न बह्ववच-
नोहः किन्तु एकवचनमात्रमिति” वदता रघुनन्दनेन तथा
समर्थितम् । संकल्पादिवाक्ये तु जह इति भेदः । कृत्विगादि-
प्रयोगे च अश्वदादिपदपठिते “दातारो नोऽभिवर्द्धना-
मित्यादि” मन्त्रेऽपि नोहः तैसाचा प्रयोगेऽपि यजमान-
गतानामेव तत्तत्फलानामवगम इत्याकरे प्रपञ्चः । तथा-
चासमेवैतार्थस्य समन्वयाय मन्त्रे समवेतार्थकरण-
रूपमपूर्वोत्प्रेक्षामुहः । ५ आरोपे ईसृहने च ।
“इमे मनुष्या दृश्यन्ते जहापोहविशारदाः” भा० अनु०
१४५ अ० “जहापोहभावां तत्त्वतधारणम्” पातञ्ज० भा० ।
जहगान न० सामगानमन्यभेदे जहगोतिरप्यत्र स्त्री ।
जहा स्त्री जह अ स्त्रीत्वात् टाप् । १ अध्याहारे २ जहशब्दाद्ये
जहिनी स्त्री जह-णिनि । समवेतायाम् “अथात् परस्य
तस्यादेर्लङिः अचौहिणी सेना ।
जह नि० जह-स्यत् । १ तर्कणीये २ उद्गावमीये ३ अध्याहारे
४ भीमांसकोक्तोहविषये च । अनौर्यर् । जहनीय तदर्थे ति०
जहगान न० सामगानमन्यभेदे ।

इति वाचस्पत्ये जकारादिगच्छार्थसङ्ख्यानम् ।

कृ

कृत्कारः स्वरवर्णभेदः सूत्रम्: “कृत्तराणां मुहा” इत्युक्तेः। स तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः। अनुनासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं द्विधेति षड्विधः। स च चतुष्टयः एकमात्राकालेनोच्चार्यत्वात्। तस्य च रक्तविद्युज्ज-तारूपेण ध्येतोक्ता। “रक्तविद्युज्जताकारकृत्कारं प्रथमास्य हम्” काम०त०। तस्य च मातृकान्यासे वामनासिकायां न्यस्यता उक्ता तेन अन्तेदोषवारात् वामनासादि-शब्दाव्यवृत्ता। स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रत्ययौ कृत् कृत्कारः तत्कालोच्चार्ये “तपरस्तत्कालस्वैव” पा० उक्तेः। व्यञ्जनवशास्ते अननुबन्धः कृ इत्येतत् अटा-दयविधस्य अक्षरस्य, हादयविधस्य लृकारस्य संज्ञा भवति तेन “कृ इति लिङ्गतां संज्ञा” इति सि०कौ०। अधिकं स्वरवर्णादिगन्धसमाप्तौ वक्ष्यते समानवर्ण्यक्षरव्योतना-र्हेम् वर्णगन्धोत्तरः प्रयुज्यते अक्षरवर्णः लिङ्गतां संज्ञा।

कृत् गतौ आ०पर०सक०अनिट्। गति कृच्छादेशः। कृच्छति आच्छत् आरत्-आपीत्। आर आरिष्य अर्त्ता अर्थात् अरिष्यति। आरिष्यत्। कृच्छन् कृतः कृतिः अर्त्तव्यः अरण्यः अर्थः यत् वैश्वसामिनोः अन्यत्र गतुं आर्थः। अर्त्ता आरौ आरिवान् अर्त्तुम्। सङ्गमा-र्थत्वेनाकम्पेकात् सम्पूर्णत्वात् ततः आत्म०। सङ्गच्छते। समारत समार्त्त। “सारमानवारोहा-वनमार सा” उद्भटः। कृ-णिच् अर्थयति ते। सन् अरिरिपति समरिरिपते गन्तव्येऽपि कौटिल्ये यङ्। आरार्थे ते “किमभीररा-र्थसे” भट्टिः। कर्मणि अर्थयते। आरि।

कृत् गतौ प्रापणे च कृत्तो०पर०सक०अनिट्। लडादौ शपो-क्षुत्वेन शित्परत्वाभावात् न कृच्छादेशः। शलशान-चोक्षुतदादेशः। इवर्त्ति इयुतः इयुति। इयुवात्। इयुतुं इयुहि इवराणि। ऐवः ऐयुताम् ऐवकः। आरत्-आपीत् सृवाङ्गवर्थात् अङ्गविधौ आदेरेव यङ्ग-मित्यन्ये तस्मिन् आपीदित्येव। समारत समार्त्त इत्यन्ये आर इत्यादि आदित्वत्। शित्वात् इयुच्छन् सङ्गच्छा-न इति भेदः। अयं वैदिक एवेति वक्ष्यते “यङ्गलं छन्द-सीति” पा०विभे: “अर्त्तिपिपात्सीव” पा० इतोत्पविधा-नवामय्यादयं भाषायामपि” सि०कौ०। “युग इवर्त्ति प्रभतो मे अहिः” कृ० १, १६५, ४। “इवर्त्ति वाचमरितेव

नायम्” २, ४२, १। अन्त्ययोग्यत्वात् उपसर्गभेदेनाश्रितस्तु इवधातुवत् स च तच्छब्दे उक्तः “अभ्युः कपयोऽन्वारत् कुम्भकर्णे मरुत्सुतः” “सीतां जिघांसु सौमित्रे रावसावारतां ध्रुवम्” भट्टिः। आ+कृत आर्त्तः उहिः “तथारोऽपि क्रियां धर्मां” भट्टिः “उदयर्षि भातुना” कृ० १०, १४०, २, “सप्तद्रादूर्भिसदिवर्त्ति वेनः” १०, १२२, २, “यदा यसा निःशसा भिशसोपारिम जायतो यत् स्वपनः” कृ० १०, १६४, २, एवं यथायथमुपसर्गपूर्वस्य उदाहृण्यं दृश्यम्।

कृत् हिंसायां स्वा०पर०सक०अनिट्। कृणोति। कृणुयात् कृणोत कृणु आर्णत्। आर्णीत् लिङ्गादौ आदिशत् गृह-कृणुन् तत् कृणुम् इतिभेदः “लेषको धूम कृणुति” कृ० ६, २, ६, “कृणं देयमेदेयश्च येन यत् यथा च यत्” याज्ञ० कृतिः। “अपहारा मतीनां पला कृणुति का रवः” कृ० ८, १०, ६, कृणोरणं न गयीभिः” कृ० १, २०, १५, अस्व रिकारादित्मित्यन्ये रिणोति इत्यादि।

कृत् अव्य० कृ-किप् बा०न तुक्। सम्बोधने २ गङ्गले श्वाक्ये च भेदि० ४ परिहृसे वाक्यविकारे शब्दरत्ना० ५ देवमातरि स्त्री।

कृत्कृत्स् अव्य० कृच्+यस्। कृचम् कृचमित्यर्थे “कृचदे-शब्दे चरणव्यूहभाष्यप्रतत्राङ्गएवाक्ये उदा० दृश्यम्।

कृत्कृण् लि० प्रच-क्त प्र०बलोपः। इक्ष्णे जिघे “वाचमेव तदाप्रां आन्ताष्टक्यवर्णी वज्राविणीष्टच्छनि” ऐत०।

कृत्कृथ न० कृच्-यक्। धने २ स्थे कृतिप्रसिद्धे श्वायक्ये धने च “कृत्कृथाङ्गो कृणं दाप्यः” याज्ञ० “स्वामी कृत्कृथ क्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेयु” गीत०तत् “कृत्कृथमप्रतिब-न्धोदायः यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पित्रधनं पितृमहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धः” मित्ता० कृचित् सप्रतिबन्धदायवाचिताऽपि “पुत्रहीनस्य कृ-क्थिनः” इति याज्ञ०प्रयोगात् तथा च सम्बन्धनिमित्त स्त्रवास्तदीभूतं द्रव्यमृक्थम्। कृचित्तनमात्रेऽपि प्रयोगः। कृत्कृथं सृष्टाति णिनि ईत०। कृत्कृथयाङ्गिन् दायहरेति० क्षियां ङीप्। “कृत्कृथाङ्गो कृणं दाप्यः” या० कृण् उप०स०। कृत्कृथाङ्गोप्यत्र लि०क्षियां टाप् तद्धितास्य-नस्वैव ङीप् सि०कौ०। कृत्कृथ+अस्त्वर्थे इति। कृत्कृथन् तदुपाङ्गके “पुत्रहीनस्य कृत्कृथिनः” याज्ञ०क्षियां ङीप्। कृत्कृत् पु०स्त्री कृच-स कृत्। १ भङ्गुके तज्जातिक्षियां संयोगोपधत्वात् न ङीप् किन्तु टाप्। २ नञ्त्वे।

शमेवादिराशौ च न० ४ भज्जके हले (भेदा) ५ योना-
कहले (योना) ईपर्वतमेदे च पु० सेदि० । स च रैवताप-
रनामकः 'अलोऽपि रैवताञ्जले तस्य पर्वतमूर्धनि ।
ततो रैवत उत्पन्नः पर्वतः सागरान्तिके । नास्मा रैव-
तको नाम भूमौ भूमिधरः कृतः' हरि० १२ अ० । स च
कुलाचलपर्वतः यथोक्तं सि० शि० । "माहेन्द्रशक्तिमल-
यकपादियात्ता सद्यः सविन्य इह सप्त कुलाचला-
स्थाः" इति । ७ नृपभेदयोः तत्रैकः "आजमोदपुत्रः ।
"धुमिन्या स तथा देव्या त्वजमोदः समीपियान् । अजं
संजनयामास धूम्रवस्त्रं सुदर्शनम् । अज्यात् संवरणो
जग्रे कुरुः संवरणात्तथा" अपरो विदूरथस्य पुत्रः "वि-
दूरथस्य दायद अज एव मङ्गारथः । अजस्य च द्विती-
यस्य भीमसेनोऽभवत्पुत्रः" इति हरि० १२ अ० । भज्जक-
सारण्यपशुः जरापुत्रश्च । "जरापुत्रानां प्रवराः मानवाः
पश्यन्ते दे । नानारूपधरा राजन् ! एषां भेदाश्चतुर्दश ।
अरगवशासनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः । सिंहाद्या
गराहाश्च मङ्गिषा वारणाक्षया । अज्याश्च वानराश्चैव
सप्तराज्याः कृता नृप ।" भा० आ० तत्र प्रवरा इति
विशेषणत् एतद्विज्ञानामारगवत्वमन्वेव तेनोद्गस्याप्यार-
गवत्वं सुश्रुते उक्तम् तच्च उद्गयन्दे उक्तम् । ८ अरिहपुत्रे
च "अरिहः अत्ताङ्गेयीसुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजी-
जनवत्सम्" भा० आ० ८५ अ० । ९ उत्तर दिशि स्त्री निह०
अद्यापि नजलस्य सामान्यतो गगनस्थिततारासात्ववा-
चकता तथापि ज्योतिषे येषामुदयास्तप्रापनं तेषा-
मेव अजगन्देन व्यवहारः तानि च सप्तविंशतिः । अग्नि-
जिज्ञेत्पटाविंशतिः । "अग्निर्भरणी चैव कृत्तिका
रोहिणी तथा । मृगशिरस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुक्-
पुष्यको । अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनो ।
ज्येष्ठा विष्ठा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका । ज्येष्ठा
मूलं तथाषाढे पूर्वाश्रपदादिके । श्रवणा च धनिष्ठा च
शतभिषगाद्यामङ्गिका । उत्तरादिभाद्रपदा रैवती भानि च
क्रमात्" ज्योति० अभिजित् अभिजिज्जन्दे उक्तम् । एतानि
द्वादशवाचिभक्तारागिचक्रपटत्वात् प्राधान्याच्च अजगन्देन
अपदिश्यन्ते एतेषां स्वरूपप्रमाणाधिष्ठातृदेवताः अज्ज्ञेपा-
शब्दे ४८७ पु० श्रौपतिवाक्येनोक्ताः । अन्वयान्यपि यानि
उदयास्तभाजि गगनमण्डले सन्ति तेषामपि गति ज्यो-
तिषे आनीता तान्यपि अजगदवाच्यानि । अजलकला-
प्रमाणपुक्तं सि० शि० । "अध्वे विभाङ्गगजकुञ्जरगोऽ-

क्षपत्वाः (२५८८८८८५० योजनानि) कलां गच्छन्ति न-
चका भगवत्स्य चैताम्" । नजलकलाया भूमध्यादुत्क्रितिमा
नम् "नागाजपङ्कगुरवाम्मि कुवेदसंस्थो (४१२६२६५८
योजनमितः) नजलमण्डलभवः श्रवणो निरुक्तः" ज्यो०
उक्तम् । "तेषामन्येषां कोदवादिज्ञानाय" सि० शि० ।
ध्रुवकभागा उक्ता यथा "अटौ नखा गजगुणाः खगरास्त्रि-
षट्काः सप्तर्वस्त्रिनव चाङ्गद्विगोऽष्टकाः । गोऽर्को-
क्षयाद्भिन्नवः शरवाणचन्द्राः खाल्पयस्त्रिष्टयौ नव-
नन्दचन्द्राः । अर्कोऽग्निर्भोजिनयमा नव बाहुदद्याः
क्षयाद्भिन्नो जलधितत्त्वमिताश्च भागाः । षट्त्रिंशन्व
पवनोत्कृतयोऽष्टमानि खाल्पयन्ति नखगुणा रसदन्त-
संख्याः । सप्तराज्याः खमिति भद्रवका निरुक्ता इक्ष्मण्याव-
नमवेन सहाश्विधिप्रात् । ब्रह्माग्निभद्रवला रदक्षि-
प्रिकोना सैवैन्द्रयोर्द्विधिपमस्य च सैषुलिप्राः" शि०
"अटौ नखा इत्यादयोऽग्निव्यादीनां सार्भिजितां ध्रुवभागा
वेदितव्याः । तत्रापि विशेषमाह । ब्रह्माग्निभद्रव-
लवा इत्यादि । कृत्तिकारोहिणीनक्षत्रयोर्द्विंशत्कलो-
नाः । विशाखातुराधाज्येष्ठानां कलापञ्चकेनाधिका
भद्रकभागा वेदितव्याः" प्रमि० । एषां शरानाह
'दिशोऽर्कोश्च सार्धोऽव्ययः सार्धवेदा द्येया रसाः
खं खराः खं च ख्याः । त्रिचन्द्राः कुचन्द्राः
विपादौ च दक्षौ हरकामनयः सतिभागं च रूपम् । वि-
पादं हयं सार्धरासाश्च सार्धं गजाः सतिभागेष्वो मार्ग-
पाव । द्विषष्टिः खरासाश्च षड्वर्गसंख्यास्तिभागो जिना
उत्कृतिः खं च भानाम् । निरुक्ताः कृताः योग-
तराशरांशाश्चैव ब्रह्माधिष्ठाद्विशाखादिषट्कम् । करो
वारुणं त्वाष्ट्रं सार्धमेषां शरा दक्षिणा उत्तराः शेष-
मानाम्" सि० शि० । "दिशोऽर्को इत्यादयोऽर्कोषां भानां श-
रांशा ज्ञेयाः । शेषं खलार्धम् । अलोपपत्तिः । तत्र भवे-
धार्धं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्तं कार्यम् ।
तत्र खगोलस्यान्तर्गोल आधारवृत्तद्वयस्योपरि विप्रवृ-
त्तम् । तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगवतां १६० हितं
च कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्तं सम्यग्ध्रुवाभिसंख्यटिकं
जलसमन्वितजलवयं यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा राज्ञौ
मोलमध्यगविज्जगतया दृष्ट्या रैवतीतारां विज्ञोक्त्य क्रान्ति-
वृत्ते यो भीनान्तकां रैवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव
दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विज्ञोक्त्य तस्योपरि-
वेधवलयं निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्ति-

इत्तस्य च यः संपातः मोनान्तादपतोयावद्भिरंयैस्तावन्
 क्षस्य धियास्य भ्रुवांशा श्रियाः । अथ वेधवलये त-
 स्मैव संपातस्य योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरेऽंशास्तावन्क्षस्य
 शरांशा उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्याः । अथ ये भ्रुव-
 भागाः पठितास्ते कृतदृक्कर्मका एव । ये तु शरांशाः पठि-
 तास्ते स्फुटा एव । यतो भ्रुवद्वयोऽन्तरोऽन्तरे वेधवलयम् ।
 दक्षिणं वेधवलयं यो ज्ञातः शरः स भ्रुवाभिसुखः । भ्रुवा-
 भिसुखः शरः स स्फुटः । अस्फुटस्तु कदम्बाभिसुखः । अत-
 इव पूर्वं भगवोत्पत्तिकथने पञ्चवेधवलयं कदम्बकी-
 लयोः प्रोतं कर्तव्यमित्युक्तम् । अत एव कारणात्
 कृतदृक्कर्मका एव भ्रुवाः । यतो भ्रुवादुपप्लोपरि नोय-
 मानं सूत्रं यत् कान्तिरुत्ते लगति तत् कृतायनदृक्कर्मको
 पङ्क इति दृक्कर्मवासनायां पूर्वं कथितमेव । अथागच्छ
 कुम्बकयोराह" प्रमि० । "अगच्छभ्रुवः सप्रनागास्तु
 भागास्तुरङ्गादवस्तस्य यास्याः शरांशाः । षड्दृष्टौ त्वा
 कुम्बकस्य भ्रुवोऽयं नभोऽभ्योधिभागाः शरस्तस्य यास्यः"
 वि० शि० । अतम् "अस्योपपत्तिः पूर्ववत् । अष्टे-
 षट्दृष्टौ आह" प्रमि० । "अगच्छस्य नाडीद्वयं प्रोक्त-
 मित् सप्तद्वागनाडीद्वयं कुम्बकस्य । त्रिभागाधिकं
 स्थूलभानामधूनां ततश्चाधिकं तारतम्येन कस्यम्"
 वि० शि० स्फुटार्थम् । "अस्योपपत्तिः अगच्छस्य नाडीद्वयं
 यदिष्टं तत् तस्य द्वादश कालांशा उत्पद्यन्ते । सप्तद्वभाग-
 नाडीद्वयं कुम्बकस्येति । तत् त्वयोदश ११ कालांशाः त्रिभा-
 गाधिकं स्थूलभानामिति । यानि स्थूलानि नक्षत्राणि तेषां
 षट्दश कालांशाः । अधूनां ततश्चाधिकमिति तेषां द्वादश पञ्च-
 दश तेषां द्वादश गोद्वयेति कस्यते । अत्र पञ्चाणां भागां
 वा ये कालांशास्ते स्थूलसूक्ष्मतारतम्यपर्यालोचनया ।
 वाः स्थूलास्तारास्ता अर्धोदयादत्येन कालेनान्तरिता दृष्ट्या
 भवन्ति । वाः सूक्ष्मास्ता अधिकेनेत्युपपन्नम्" प्रमि०

सू० शि० रङ्गनावाभ्यान्तु तदुदयप्रानार्धमन्यप्रकार उत्तौ
 यथा "प्रोच्यन्ते क्षिप्रिका भागां स्वभोगोऽयं दशाक्षतः ।
 भवन्त्युदयविधियाणां भोगक्षिप्रं युता भ्रुवाः" सू० शि० ।
 "भानामश्विन्यादिनक्षत्राणां उत्तराषाढाभिजिष्णुवृषभनि-
 शाजितानां क्षिप्रिका योगसञ्ज्ञाः कलाः प्रोच्यन्ते स-
 मनन्तरमेव कथ्यन्ते । अथानन्तरं स्वभोगः स्वाभीष्ट-
 नक्षत्रभोगः कलाको वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः ।
 तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणां श्विन्यादीनां भोगक्षिप्राः ।
 "भभोगोऽष्टमती क्षिप्राः" इत्युक्तादष्टमकलाः । प्रत्येकं

युताः । अश्विन्याद्यातीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलादष्टम
 युतमित्यर्थः । अथा नक्षत्राणां भवन्ति" । रङ्ग० । अथ
 प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगक्षिप्राः उत्तराषाढाभिजिष्णुवृषभनिशा-
 व्यतिरिक्तानां तेषां भ्रुवकाक्षजलशरांशादष्टोक्तैराह ।
 "अष्टार्थवाः न्यूनकलाः पञ्चषट्भिर्गणयः । अष्टार्था
 अश्वयोऽष्टमा अङ्गागा मनवस्तथा । कृतेष्वो युगरसाः
 न्यूनवाणा विवदसाः । खवेदाः सागरनगा गजागाः
 सागरावः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वम धर्मभोगम् ।
 आश्वस्यैवाभिजितानो वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः । त्रिच-
 तः पादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु । स्वभोगतो विव-
 द्वागाः षट्कर्तव्यमलान्निनः । रन्मादयः क्रमाद्देवा विषेपाः
 स्नादप्रक्रमात् । दिङ्मासविषयाः सौम्ये वास्ये पञ्च
 दिगो नव । सौम्ये रसाः खं वास्ये गाः सौम्ये साकां-
 स्वयोदय । दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदक्षोत्तरे ।
 वास्येऽध्यर्धक्षिककला नवसार्धशरेषवः । उत्तरस्यां तवा
 षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे त्वर्धभागस्तु
 षट्त्रिंशतिरुत्तरे । भागाः षट्त्रिंशतिः खं च दक्षादीनां
 यथाक्रमम्" सू० । "अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते ।
 तत्राश्विन्या अष्टचत्वारिंशत् कलाः । भरण्याश्चत्वारिंशत्
 कृत्तिकायाः कलाः पञ्चषट् । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत्
 कलाः । मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः ।
 अत्राज्य इत्यत्र गोऽज्यो गोऽज्य इति वा पाठस्त-
 युक्तः । याकल्यसंहिताविरोधात् । एतेन "सौरोऽष्ट-
 भस्यांशास्त्रयोऽग्राज्यः कलाः" इति नार्मदोक्तम्
 "दशकलोपञ्चदशभागा मिथुने" सर्वजनाभिमतप्रमाणो द-
 शकलायुतत्वयोदयभागाः पर्वताभिमतप्रवक्तव्य निरस्तः ।
 पुनर्वसोरष्टसप्ततिः । पुष्यस्य षट्सप्ततिः । अश्लेषाया-
 चतुर्दश । तथेति रुद्रः पूरुषार्थम् । मघायाश्चतुःपञ्चा-
 शत् । पूर्वफाल्गुनाश्चतुःषट् । उत्तरफाल्गुन्याः
 पञ्चाशत् । इत्तस्य षट् । चित्रायाश्चत्वारिंशत् ।
 स्वात्याश्चतुःसप्ततिः । विशाखाया अष्टसप्ततिः । अतुरा-
 धायाश्चतुःषट् । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य
 षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया भ्रुवक-
 माह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् ।
 आश्वार्धभोगम् । आश्वस्य पूर्वाषाढानक्षत्रसार्धभोगः ।
 धनुरार्थेऽंशतिभागस्तत्र स्थितं ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो
 विंशतिभागा उत्तराषाढाया भ्रुव इत्यर्थः । एतेन
 पूर्वाषाढायोगतारायाः सकायादुत्तराषाढायोगतारा

विंशतिकलोनसप्रभागान्तरिता । तेन पूर्वाषाढाध्रुवको-
ऽष्टराशयचतुर्दश भागा विंशतिकलोनसप्रभागैर्युत उत्त-
राषाढाया ध्रुवचत्वारिंशत्कलाधिकोक्तप्रव इति पूर्व-
तोक्तमपास्तम् ब्रह्मसिद्धान्तविरोधात् । अभिजिदध्रुव-
कमाह । आषाढेति । पूर्वाषाढाया अवसाने धनुराशे-
विंशतिकलोनसप्रविंशतिभागेऽभिजिद्योगतारा शेषा ।
चत्वारिंशत्कलाधिकपञ्चविंशतिभागाधिका अष्टौ राशयो-
ऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः ।
तेन संहितासम्मतं अवणपञ्चदशं स्थानं विंशतिविकला-
युतत्वोदयकलायुतचतुर्दशभागान्तराशयो निरस्तम् ।
अवणस्य ध्रुवकमाह । वैश्वान इति । उत्तराषाढाया
अवसाने अवणयोगतारायाः स्थानं शेषम् । नव राशयो
दश भागा अवणध्रुवक इत्यर्थः । धनिष्ठाया ध्रुवकमाह ।
त्रिचतुःपादयोरिति । अवणस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः
क्रमेणान्तादिसन्धौ मकरराशेविंशतिभागे अविष्टा धनिष्ठा
शेषा । नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः ।
तकारात् ज्योतिर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्य विंशतिकलो-
नसप्रभागान्तरिता । शतताराया भोगमाह । सभो-
गत इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्य विंशतिकलोनसप्र-
भागवधेरित्यर्थः । शतताराया अश्वितीर्भोगः । अतः
प्राग्बद्धा इति ज्ञापनार्थं सभोगत इत्युक्तम् । शत-
तारायाः स्थानं शततारकाध्रुव इति पूर्ववसम्मतम् । अव-
शिष्टनक्षत्राणां भोगानाह । षट्कतिरिति । पूर्वभाद्र-
पदायाः षट्त्रिंशत् कला भोगः । उत्तरभाद्रपदाया
द्वाविंशतिः । रेवत्या एकोनाशीति । अथ ध्रुवकानयनं
यथा । अश्विन्या भोगः । ४८ । दशगुणितः ४८० ।
अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावः । अतोऽश्विन्याः
कलात्मको ध्रुवः । ४८० । राश्याद्यस्तु । ०८ । भरण्या
भोगः । ४० । दशाङ्गतः । ४०० । अतीतनक्षत्रस्यैक-
त्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः ।
० । २० । एवमाहर्भोगः । ४ दशाङ्गतः ४० । अतीत-
नक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टशतेन ४००० षष्ठः-
सहस्रात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुवः ४०४० राश्याद्यस्तु २ ।
७ । २० । एवं पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोगः । ४० ।
एकोनविंशतिगुणिताष्टशतेन । १५२०० युतः परि-
भाषया राश्याद्यो ध्रुवः । ८ । १४ । शतताराया दश-
गुणितो भोगः । ८०० । त्रयोविंशतिगुणिताष्टशतेन ।
१८४०० । युतचतुर्विंशतिगुणिताष्टशतरूपो । १८२०० ।

जातो ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २० । पूर्वाभाद्रपदाया-
दशगुणितो भोगः २६० । चतुर्विंशतिगुणिताष्ट-
शतेन । १८२०० युतः । १८५६० जातो
ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तराषाढाभिजि-
तध्रुवधनिष्ठानां सभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्त-
रीत्यसम्भवाद्भिदरीत्या ध्रुवका उक्ताः स्वादिस्थानाद्योग-
तारा यदनरकलाभिः स्थितास्ता कलावाद्गमापवर्तिता
भोगसञ्ज्ञा उक्ताः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते । “अष्टौ
विंशतिरेवैव गजान्मन्व्यर्धेष्टेयवः । त्रितर्काः सविभागा-
द्विरसास्त्राङ्काश्च षट्शतम् । नवाशा नवस्रव्याश्च वेदेन्द्राः
शरवाणभूः । स्वात्यष्टिः सप्ततिर्गोऽतिष्ठतिर्विंशतिश्च न-
क्षत्रा । वेदाकृतिर्गोऽद्विष्टाः कविहस्ता युगार्धद्वे ।
स्रोतकृतिस्त्रयस्त्रीणाश्च रसहस्ताः सप्ततिहक् । सभो-
ऽश्विनः सदनाः षड्दनाः शैलगुणान्वयः । मेधादन्त्या-
दिमध्यांशाः षडंगोनाः स्रवङ्काः” इति । अथ नवा-
शाणां विज्ञेयभागानाह । एवमिति । उक्तध्रुवका-
सम्भविनामश्विन्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः ।
स्वात् स्रव्यापक्रमात् क्रान्त्यपात् ज्ञान्तिष्टकस्य ध्रुवका-
स्थानादित्यर्थः । विज्ञेया विज्ञेयभागा दक्षिणा उत्तरा वा
भवन्ति । तत्रोत्तरदिशश्चिन्त्यादित्ययाणां दिग्भास-
विषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिणदिशि
रोहिण्यादित्ययाणां पञ्च दश नव । उत्तरस्यां पुनर्वसुः
पङ्कगमाः । पुष्यस्य च विज्ञेयाभावः । अत्र पञ्चमाश्व-
रस्य सुहस्तेन अन्धोभङ्ग आर्षत्वात् दोषः । दक्षिणस्या-
मश्लेषायाः सप्त । उत्तरस्यां मघादित्ययाणां शून्यं
द्वादश त्रयोदश । दक्षिणस्यां ज्येष्ठाचित्रयोरेकादश द्वौ ।
अनन्तरं स्वात्या उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां
विशाखादीनां षष्ठां सार्धैकं त्रयं चत्वारः नव सार्धपञ्च
पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विज्ञेयभागाः । अभिजितः
षष्टिः । अवणस्य त्रिंशत् । धनिष्ठायाः षट्त्रिंशत् ।
एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकार । पूरणार्थः ।
दक्षिणस्यां तकारस्तथा । अर्धभागः शततारायाः । तका-
रस्तथा । उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदायाश्चतुर्विंशतिः । तस्या-
मेव दिशि भागा विज्ञेयभागा उत्तरभाद्रपदायाः षड्-
विंशतिः । रेवत्या विज्ञेयाभावः । चकारः पूरणार्थः ।
अथागस्त्यलुब्धकवज्रब्रह्महृदयताराणां ध्रुवविज्ञेयांस्तदुप-
पत्तिं लोकतत्वेणाह रङ्गः । “अश्वितीर्भागैर्यास्यायामश्विनो-
मिष्टान्तमः । विंशे च मिथुनस्यांशे श्रुगव्याधौ अव-

“एषो ह्रीने पक्षे योगो भुवकादधिके गतः । विपर्य-
याद्व्रगते पक्षे स्यैः समागमः” सू० । “नक्षत्रेषु वाहुकादु-
पक्षे व्यायनहृत्कर्मसंस्तपक्षे व्यायनहृत्कर्मसंस्तनक्षत्र-
भुवकात् हृत्कर्मद्वयसंस्तपक्षे इति विवेकाष्टः । न्यूने
सति योगो नक्षत्रपक्षयोगः स्नातोऽसमयाद्वावी । अधिके
सति पक्षे जातः । वक्रगते पक्षे विपर्ययादुक्तैरपरीक्षात्
समागमो नक्षत्रपक्षयोगो भवेत् । ह्रीने पक्षे गतोऽधिके
पक्षे एषो योगः । अत्रोपपत्तिर्नक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा
स्थिरत्वादुपक्षममेनैव योगमन्त्रवादिति सुगमतरा । अ-
ष्टाश्विन्यादिनक्षत्रस्य षड्भूतारात्मकत्वात् कस्यासाराया
एते भुवका इत्यस्य योगताराया भुवकात्मिकात् नक्षत्र-
ष्टाश्विन्यादिनक्षत्राणां योगतारां विवक्षुः प्रथममेवां
नक्षत्राणां योगतारामाह” रङ्ग० ।

“फाल्गुन्योमोत्पद्योस्तवैवाषाढयोर्हयोः । विषाखाश्विनि-
शौभ्यानां योगरारोतरा कृता” सू० । “एवास्तनक्षत्राणां
प्रत्येकं स्तारासु योत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा
मेव तत्पक्षैरुक्ता । अथान्येवोरनयोराह” रङ्ग० । “प्रसि-
मोत्तरताराया द्वितीया पश्चिमे स्थिता । कृत्तस्त्र योग-
तारा सा अविशयाश्च पश्चिमा” सू० ।

“हस्तनक्षत्रं पञ्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशा-
कारम् । तत्र नैर्ऋत्यदिगाग्रितपश्चिमावस्थितताराया उत्-
तरदिगावस्थितताराया द्वितीया पूर्वोक्तातिरुक्ता पश्चिमे
वायव्याग्रिते वा स्थिता सा कृत्तस्त्र योगतारा प्रिया ।
उत्तरताराश्च पश्चिमान्निता तारा कृत्तस्त्र योगतारेति
कश्चित्तरथः । धनिशया योगतारामाह । अविशया
इति । धनिशयास्तारासु वा पश्चिमदिक्स्था सा तस्या
योगतारा । यः सप्तज्ञेयः । अथान्येषामेवामाह” रङ्ग० ।
“अथान्येषामेवामाह वाह्यस्तस्य मध्यमा । भरण्याग्ने-
र्वाप्रजापत्यां रेवकाश्चैव दक्षिणा” सू० ।

“अथान्येषामेवामाह वाह्यस्तस्य मध्यमा । भरण्याग्ने-
र्वाप्रजापत्यां रेवकाश्चैव दक्षिणा” सू० । “रौहिण्यादिमूलानां प्राचो सार्धसु चैव हि ।
तथा प्रत्यवशेषाणां स्तुता सा योगतारका” सू० । “रौहिणी-
इत्यनुमूलानामष्टमायाश्च प्रत्येकं स्तारासु वा पूर्वदिक्स्था
चैव योगतारेत्येवोक्तार्थः । प्रत्यवशेषाणामवशिष्टनक्षत्रा-
णामाहोचिन्तास्तुतिभिर्नक्षत्रताराणां स्तारासु यावन्तं

स्तुता भवन्ती सा योगतारा स्थात् । अथ ऋषयः इत्यनक्ष-
त्रावस्थानमाह रङ्ग० । “पूर्वस्यां ऋक्षहृदयादंगैः पञ्चभिः
स्थितः । प्रजापतिर्होमानोऽसौ शौभ्योऽष्टविंशदंगैः” सू० ।

“ऋक्षहृदयस्यानात् पूर्वभागे पञ्चभिरंगैः प्रजापतिस्तारा-
त्मको ऋक्षा क्रान्तिष्टने स्थितः । कुलेत्यत आह । इवा-
न् इति । उपान्तनिकटे । एकराशिः सप्तविंशतंगैः
मङ्गभ्रुवक इत्यर्थः । अथ विवेपमाह । अथाविति ।
मङ्गा उत्तरस्यामष्टविंशद्भागैः स्थितः । अष्टविंश-
द्भागं अथ विवेप इत्यर्थः । अथापांशुत्वापांशुत्वात्तारोत्तर-
स्थानमाह रङ्ग० । “अथांशुत्वात् चित्वायास्तरेऽस्तु पञ्च-
भिः । उक्तं किञ्चिदतो भागेरापः षड्भिरस्तयोत्तरे” सू० ।
“चित्वायाः सकाशादपांशुत्वात्तारोत्तरात्मकः पञ्चभिर्भागै-
रुत्तरस्यां स्थितः । प्रथमतः कारचित्वाभ्रुवत्तुत्वात्तारोत्तर-
द्वितीयतुकारचित्वाविवेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादपां-
शुत्वाविवेप उत्तरस्तिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपांशु-
त्वात् किञ्चिदत्यानरेण उक्तं स्तुत्वात्तारात्मकं व्यापकं त्रयः
तथाऽपांशुत्वात् षड्भिरंगैरुत्तरस्यां स्थितचित्वाभ्रुवक य-
वापस्य भ्रुवको विवेप उत्तरे नवांशा इत्यर्थः” रङ्ग० ।

नक्षत्राणांसदयास्तकालनिर्दिष्टपक्षम् उदयशब्दे । १२८
पृष्ठादौ दर्शितम् ।

अथचटितत्वात् राशीनां तयात्वम् । राशिनाम
भवेत् नाम भट्टलं गृह्णाम च” ज्यो० । राययव हादय
“उनर्हादयधातमानं व्यभजद्राशिर्षचक्रम् । नक्षत्र-
पिणं भूयः सप्तविंशत्तकं वशी” सू० सि० उक्तेः । ते च
मेवदृष्टमिष्टनकैर्दृष्टिः कन्या तुल्यश्च दक्षिणम् ।
धनुश्च मकरः कुम्भोमीन इति च राययः कथिताः”
ज्योति० उक्ताः राशिश्च “विष्वक्भाषा कक्षा षष्ठा तत्-
पञ्चा भाग उच्यते । तन्निश्चयता भवेद्दक्षिणमण्डोद्दयैव
त” सू० सि० उक्तेः । १०८००० विष्वक्तात्मकः । १०००० कक्षात्मकः
लिंशतुभागात्मकः । तैर्हादयभिः १२६०० अथैर्भग्योराशि-
चक्रं स्थात् तत्र सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकराशिचक्रे हादयधा-
वितक्ते सपादनक्षत्रद्वयस्यैव प्रत्येकराशिचक्रता तेन प्रत्ये-
कनक्षत्रस्य ८००० कक्षात्मकत्वम् । “भमोगोऽष्टयतो बिम्बाः”
सू० सि० उक्तेः । राशिभेदे नक्षत्रभेदनिर्दिष्टपक्षसुप्तकशब्दे
१०३१८० इत्यम् ।

“मासर्षादीन् न शोधयेत्” “जन्मार्थे उपतापिते” ज्यो० ।

“दक्षिणां दिग्दक्षिणं सार्धं केवलं भास्करः” रङ्गः ।

चन्द्रगन्ता शो कथा । अथान्ये हिमशि गन्तव्यम् इति ।

१। जाह्नवोदयो, (अथिजाह्नवो) २महाश्वेतायां, ३वीरवि-
दायां च । (वीरताह) सार्धं कनु तल्वैव

चक्रगिरि पु० कर्म० । कलाचलभेदे कलनामके पर्वते ।

चक्रचक्र न० ईत० । नल्लसमुदाये कलाणां चक्रमिव गग-
नस्थे नल्ललाके चक्राकारे पदार्थभेदे । ऊहचक्रश्चेति तद्वि-
वृतिः । भवचक्र प्रवृत्तवायुना प्रवृत्तं पञ्चाङ्गनेऽपि यज्ञाणां
यथा प्राग्वतित्वं भवेत्तथा सू० सि० रङ्गनाथव्याख्योः
यथा "अथ यज्ञपूर्व गत्युत्तौ कारव्यमाह । "पञ्चाङ्गजन्तो-
ऽतिजगत्तल्वैः सततं यज्ञः । जीयमानास्तु लब्धन्ते तल्ल-
वैव स्वमार्गगाः" सू० सि० । "पञ्चादमलरं पुनराहव्या
पञ्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नल्लवैसारकादिभिः सह
यज्ञः कुर्यादयोऽतिजवात् प्रवृत्तवायुसत्वरगतिवशात्
सततं निरन्तरं प्रजन्तो लब्धन्ते स्वमार्गगाः स्वकलावृत्तस्या
जीयमाना नल्लवैः पराजिता नल्ललाणामग्रे गमनात् ।
अतएव लब्धवैव गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः । तल्लं स-
प्तम् । एवकारादधिक्यन्यूनव्यपक्षेदः । लब्धन्ते स्वस्या-
मात् पूर्वकिन् लब्धायमाना भवन्ति । यथा लज्जितः
पञ्चाङ्गवति नाथे । तुकारादधोऽधः कलाक्रमानुरोधेन
गत्यादिपञ्चाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनिरतिगु-
रभूतकक्षात् किञ्चिद्गुणो गुरुस्तथादपि भौम इत्यादि
बधोत्तरम् । यद्य कलां महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यद्य
लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुतात्त्विकमिति । एतदुक्तं भ-
वति । प्रज्ञाया प्रवृत्तवायौ नल्ललाधिरितो मूर्ते गोचः
स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वकाकाशगोलस्थाः गत्यादयो न-
ल्ललाधिरितमूर्तेगोलस्थक्रान्तिरस्यरेवतोयोगतारासमूह-
रूपेणादिमदेवमल्लस्याः स्थापिताः । क्रान्तिरुत्तं तु
मेघतलास्थाने विषुवदुत्तलनं सम्पातात् जिमान्नरितक्रा-
न्तिरुत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यन्तरेण दक्षिणोत्तरी मक-
रकक्षादिरूपौ तदेवं द्वादशराश्यात्मकं उक्तं यज्ञधारभू-
तम् । विषुवदुत्तं तु भुवमजस्यं निरवदेशोपरिगम् ।
मल्ल प्रवृत्तवायुना स्थापतेन मूर्ते नल्लगोचो नाजलप-
ट्टिचट्टिभिः परिवर्तते । तदनन्तरं वायुमिक्षादापतेन
वा यज्ञा भवन्तोऽपि नल्लगोलस्थितक्रान्तिरुत्तरीयमेवा-
दिप्रदेशेन यद्य न गच्छन्ति वायूनां स्वस्यामात् तदापात-
स्यावस्थावाङ्मिनी गुरुत्वाच्च । अतस्तत्स्यामादुपज्ञाणां
लब्धना इत्यन्ते । अतएव नल्लोदवकावे तेषां द्वितीय-
दिने गोदवः किं न वि । लब्धितप्रदेशेन वायुना तदनन्-
त्युद्भाग्यवती नरसुदयः । लब्धन्तं तु गत्यादीनां

कलाानुरोधेन गुरुत्वादायूनां तदातानां वा कलाानुरो-
धेन बल्लस्यत्वात् तल्लम् । यद्यपि वायोभ्रंवाानुरोधेन
स्वस्यामादुपज्ञावृत्तमनं विषुवदुत्तं भवितुमुचितं न क्रान्ति-
रुत्तं । तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिरु-
त्तस्यादग्राश्रिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपप-
त्तिश्च । तथापि वायुनावलम्बितो यज्ञो विषुवद्वार्गमोऽपि
तद्विषयप्रदेशासन्नक्रान्तिरुत्तप्रदेशेन यज्ञाकाशगोल एव
स्वयमल्लवैवाकष्यव इति नानुपपत्तिः । अतएव स्वमा-
र्गगा इति क्रान्तिरुत्तानुसृतस्वाकाशगोलस्थकलाभार्गगता
इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः । रङ्ग० । "अथात एव यज्ञाणां
लोके प्राग्वतित्वं सिद्धिमित्याह । "प्राग्वतित्व-
मतस्तथा भगवैः प्रवृत्तं गतिः । परिष्ठाहवशाद्भिन्ना तद्व-
शाङ्गानि भुङ्क्ते" सू० सि० । "अतोऽवलम्बनादेव तेषां
यज्ञाणां प्राग्वतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्ग-
तयश्चाङ्गावः प्राग्वतित्वं सिद्धम् । लब्धन्तस्वरूपं यज्ञाणां
पूर्वगतिरुत्तपक्षा लोके कारणाभिज्ञैः प्रवृत्तवागता
तल्लज्जितजनिता कल्पितेत्यर्थः । सा कियतोत्तव्याह ।
भगवैरिति । वक्ष्यमाणभगवैः प्रवृत्तं प्रतिदिनं गतिः
प्राग्गमनरूपा भगणानां मल्लपक्षत्वात् भगवत्सम्बन्धिवक्ष-
माणदिनैः कुर्यात्वावर्त्यैव भगणां लब्धन्ते तद्वैकेन दिनेन
केल्लसुपाताज्ज्ञेया । ननु यज्ञभगणानां तल्लस्यामावात्
प्रतिदिनं यज्ञगतिभिन्नैति पूर्वं लब्धन्तस्या यज्ञगतिरनु-
क्तोक्ता यज्ञलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह । परिष्ठाहव-
शादिति । परिष्ठाहः कलापरिष्ठाहत्वात् तदनुरोधा-
दिवं यज्ञगतिभिन्नाऽतल्ल्या । अयमभिप्रायः यज्ञाणां
लब्धन्तं तल्लप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकलायां तत्तत्प्रदेशे दल्ले
याः कलास्ता गतकलास्तास्तु महति कलाहनेऽस्या ल-
भुकलावृत्ते वल्लः सर्वकलापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् ।
भगणास्तु गतिवशादेव यद्य कलावृत्तं महत् तल्लस्या यल्ल
च लघु कलावृत्तं तस्य वल्लस्तदुत्पक्षा गतिरपि तथेति न
विरोधः । नन्येकरूपगतिं विज्ञाय भिन्नरूपा गतिः कथ-
मङ्गोक्तेत्यत आह । तदुपशादिति । भिन्नगतिवशाङ्गानि
राधीन् नल्ललाणि भुङ्क्ते यज्ञा भुङ्क्तन्तीत्यर्थः । तथा च
यज्ञराश्यादिभोगणानां भवमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति
भावः" रङ्ग० "अथ भमोगे विशेषः" वदन् वक्ष्यमाणभ-
गवत्स्वरूपमाह । "यीधृगस्तान्यथास्थेन कालेन महताऽ-
ल्लमः । तेषां तु परिवर्तेन पीयान्ते भगवः सततः" सू०
वि० "अथयज्ञः पूर्वातिर्विशेषस्तथा । यीधृगतोयज्ञ-

स्नानि भान्वत्येन कायेन भुनक्तव्यमिति यही बहुकालेन भुनक्ति तत्स्वराद्यादिभोगो मन्दशीघ्रमतिग्रहणोस्तुल्य-
कालेन न भवतीति विवेचनार्थः । तेषां राशीनां परि-
वर्तनं भवत्येव । तुकारादुपहादगतिभोगजनितेन भगवः
प्राज्ञैः । क्रान्तिवृत्ते हादगत्यादीनां सत्त्वात् तद्गो-
मेन चक्रभोगवभाप्रेयत् स्नानमारभ्य चरितो यज्ञः पुन-
स्तत् स्नानमावाति स चक्रभोगः परिवर्तनं सोऽपि हाद-
गत्यादिभोगाद्भगव इत्यर्थः । नतु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः
परिवर्तनं सत्त्वात् कः परिवर्तनं भूतः प्रदेश इत्या वाह
पौष्णान् इति । सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते देवतीयो-
गतारासन्नप्रदेशे सर्वग्रहाणां निवेशितत्वात् तद्वर्धितो
यज्ञश्चक्रनाथ पौष्णस्य देवतीयोगताराया अन्ते निकटे
प्रदेशे तथा च देवतीयोगतारासन्नान्निमित्तमेवाद्याना-
वधिभूतमिति" रङ्ग० ।

तत्सन्निवेशप्रकारः सि० वि० उक्तो यथा "सृष्ट्या भवकं
कमलोद्भवेन यज्ञैः सङ्गतगुणवादि संस्यैः । यज्ञज्ञाने वि-
श्वज्ञाना नियुक्तं तदन्ततरे च तथा भवत्येव । ततोऽपरा-
याभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शशुतरे भवत्यसि । तदत्यग-
लेन्द्रदिग् नभश्चराचरानि नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु"

"सदेतद्भवकं यज्ञैः समं भवद्भूयते तद्विश्वज्ञाना जग-
दुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्ट्या ततः
यज्ञतुभ्यमेनवरतभूमये नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भा-
न्वत्यन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतीषि तेषां समूह-
श्चक्रं, यज्ञाच्च स्रुवादि यज्ञैः सङ्गृह्यते । तानि भानि
प्राक् संस्था समन्ताद्विवेशितानि । यज्ञास्तु भगवादा-
वन्निनीसुखे निवेशितास्त उपर्युपरि संस्था । तत्रादौ
तावदधचन्द्रः । तदुपरि बुधः । ततः शुक्रः । ततो
रविः । तन्नाङ्गौषः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वे-
वास्तपरि दूरे भवन्त्येव । यथा कलाप्रभाषानि कला-
ध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो यद्बुद्ध्याऽर्थाः स्रुवा-
चदुपरि दूरतो भगवत्सत् कवं भगवादि संस्यैः यज्ञैरि-
त्युच्यते । सत्यम् । अतः भूमध्ये स्रुवस्यैकमयं ब्रह्मा वि-
तीयमयं भवकं ज्ञानीसुखे किल निवस्यम् । तस्मिन्
स्रुवे मोता मणव इव चन्द्रादयो यज्ञाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा
निवेशिताः । भगवत्सत् हादगत्या विभज्यैव भूमध्यात्
स्रुवाणि प्रतिभागं नीत्वा किल ब्रह्मानि तैः स्रुवैः सङ्ग-
यज्ञकलायां ये संपातास्तौ तास्तु कलास्तु राश्यान्ताः ।
तद्वत्प्रकारा राशय इति सङ्क्षिप्तमिहोक्तम् । कलाध्याये

गोले च किञ्चिद्विस्तार्य दृष्टव्यम् । एवंविधं भवकं स्रुवा
ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । अतः निवेशितं तत् प्रवहो
नाम वायुः । स च निव्यं प्रत्यगतिः । तेन समाहृतं
भवकं सखेचरं पश्चिमाभिमुखं भवे प्रवृत्तम् । यत् तत्स
प्रवृत्तभूमयं तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाङ्गा भगवत्स्रुवस्य
(भूमेः) परिवर्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शशुतरे
भवत्यसि सखेचरा इन्द्रदिग् चरन्ति पूर्वोन्निमुखं ब्रह्मणि ।
नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अन्तराकर्षितेषु स्रुवमार्गेषु तेषां
प्राग्भूमयम् । तत् तदत्यगत्वा । प्रत्यगतेर्वृत्तत्वात्
प्रागत्यगत्वा ब्रह्मणो नोपलब्धत्वा इति भावः । तथा तत्स
भपञ्जरे यो दक्षिणोत्तरावनौ तत् वे तारे ते ध्रुवस्य
नियुक्ते" प्रमि० । राशियचक्रस्य प्रवृत्तवायुना यथादुष्कम-
योक्तिरपि व्यचदेशोपरिगतत्वाभिप्रायेण देवाचरदोस्तु
स्रु० सि० स्रुवापस्रुवभूमयोक्तेः यथा "स्रुव्यं भवति
देवानामपस्रुव्यं सुरदिव्याम्" इति "व्यजे पचाइतिः सदेति"
तत्स्रुव पचाइते चक्रे वेति दृष्टव्यम् ।

कृत्स्नर उ० अथ-कसरन् । १। कर्त्तव्यः । कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः
कर्त्तव्यो वा निहं कसरन् । २। कर्त्तव्ये "श्रीना
पृथिवी भवान्कलरा निवेशनी" यजु० १५, २१, "कलरा
अकलरा" वेददी० । श्वारिधारायां स्त्री मेदिनिः ।

कृत्स्नराज उ० ६ त० ८ वृत्तमा० । १। कलराये चन्द्रे २। ब्रह्मणे
जाम्भवति च । "अथ सिङ्ग" प्रधावन्तकलराजो मङ्गा-
वतः" हरिवं० १८८ अ० । "लेभे जाम्भवती कल्याण-
लराजस्य सम्पत्ताम्" हरिवं० १८ "जाम्भवन्कलरा
जेन्द्रः" भाग० ८, २१, ४ । कलरायादयोऽप्यतः ।

कृत्स्नरा स्त्री अथ-सचक् किञ्च । गुल्फाधःस्थानाद्याम् "कमये
स्रुवाभ्यामललाभिः कपिललाम्" यजु० ५, १, "कलरा
गुल्फाधःस्था नाद्याः" वेददी० ।

कृत्स्नवत् उ० अथाः बाहुल्येन सन्त्यतः सत्पु मस्य वः । नर्म-
दातीरस्ये परं तमेदे "वप्रक्रियास्रुवतस्तेषु" रघुः "नर्मदा-
कूलमेकाकी मेकलां स्रुत्तिकायतोम् । कलवन्" गिरिं
जित्वा शुक्तिमत्वासुवास सः" हरिवं० १७ अ० उक्तैः तस्य
नर्मदातीरस्यत्वम् बोध्यम् "कलवन्" गिरिवरं विन्ध्यञ्च
गिरिस्तमम्" हरिवं० १८ अ० ।

कृत्स्नवन्त अथ+वा० वन् । १। नर्मदासुरपुरे मगरभेदे
"तत्कलवन्ते नगरे निहत्यासुरसत्तमम् । स्रुवा मावावती
देवीमागच्छगरं पितुः" मेघव ३, १६ अ० तं शम्बरम् ।
कृत्स्नीक ति० अथ इव इवाये देवभुक्त अथवत्ये किञ्चिदे ।

“अग्नीकाः पुरुषव्याघ्राः परिभोषिण आव्याधिन्यस्तस्मै
अरुण्ये वाजवेरु” यत् ० ब्रा० १२, २, ४, २, ४,
२ अवाकारपुरुषमेधोयदेवताभेदे स्त्री । “नदोभ्यः पौञ्जि-
मृत्तोकाभ्यो नैषादम्” यजु० १०, ८ । पुरुषमेधे उक्तम् ।
ऋक्षेष्टि स्त्री नल्लविशेषविहिते इतिभेदे ।

ऋक्षोद पु० अक्षं नल्लमिव स्रक्कम् उदकं यत् उदादेशः ।
पर्वतभेदे । “ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो वेषाम् अण् । आ-
चोदा द्विजाः” सि० कौ० ।

ऋक्षसंहिता स्त्री इत० । अश्वेदसंहितायाम् अश्वेदशब्दे
विहितः । “ऋक्षसंहितां तिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
साम्नां वा सरहस्थानां सर्वपापैः प्रमुच्यते” मनुः वेदोहि
मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविधः तत्त्वमन्त्रात्मको भागः संहिता ।
“अग्निमीधे” इत्यादिकः ऋक्षसमुदावात्मकः ऋक्षसंहिता ।
मन्त्रेतररवेदभागो ब्राह्मणम् । संहितारूपसम्बन्धकार्य-
नियतान्नयतया संहितात्वं ब्राह्मणे पदग्रन्थे च न स-
ंहितानियम इति तयोर्न संहितात्वमिति भेदः संहिता-
स्वपदविश्लेषेदशापकोपन्यः पदपन्यः । स च ऋष्या-
दिततः प्रौरूपेय इति बोध्यम् ।

ऋक्षसम न० अवा समम् । सामभेदे । “जगत्या ऋक्षसमम्
ऋक्षसमाच्युतम्” यजु० १२, ६५, “ऋक्षसममृक्षसमसं
यत् साम” वेददी० ।

ऋक्षसाम न० द्विव० । अक् च साम तदारुदगानं च
इवोः समाहारः अक् समा० नि० द्विव० । अग्रूपमन्त्र-
भेदतदारुदगानवोः समाहारे “ऋक्षसामाभ्यां संतरन्तः”
यजु० ४, १ । “ऋक्षसामवोः शिल्पो स्वस्ते” ४, ८ । अक्च
सामानि चेति बहुल्ये त माच् । अक्षसामन् इत्येव । “अक्-
सामान्यश्वरस एत्योनाम” यजु० १८, ४२ ।

ऋगयन न० अवायनम् । अक्षपारायणपन्थे पूर्वपदात्
यत् नैह नव्ययनानात् । अगयनस्य व्याख्यानो पन्थः
अगयनादि० अण् । आर्गयन तद्व्याख्यानं पन्थे ।

ऋगयनादि पु० पाणिन्युक्तं तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अण्प्रत्यय
निमित्तप्रकृतिभूतयजुषसुदावे । स च गणः “अगयन, पद-
व्याख्यान, छन्दोगान, छन्दोभाषा, चन्दोर्विहित, न्याय,
पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, अल-
विद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव
संवत्सर, सङ्कर्त, उपनिषद्, निमित्त, शिवा, भिवा”

ऋगावान न० आ+वेञ्भावे ल्युट् अवाभावानं यवनं
संहिताकार्येण जतसन्धानम् । वेदपाठकावे अर्वादीनां

संहितया पूर्वोत्तरयोः सन्धाने “अक्षमृचमनावानसङ्गा
प्रमुखावस्येत्” आश्व० श्रौ० ४, ६, २ । “तेनार्वाचाः
संहितयैव वक्तव्याः” नारा० उ० । अक्षामन्त्रे तु न
संहितया यवनमित्यर्थः । “अभिदुयादगावानम्” ५, ६, १ ।
“तस्योक्तमृगावानधर्मेण” ५, ११, २ । “तस्याद्यां पञ्च
अगावानं पञ्चः शस्त्रा चेत्” ५, २०, ३ ।

ऋगाद्या स्त्री अक्षामिव गाया । लौकिकगीतिभेदे । “अग्-
गायापाणिनादक्षविहिताब्रह्मगीतिका” वाच० ।

ऋग्मत् लि० अक् स्तुतिः पूजा वा अक्षस्य मतप् । स्तोतरि
२ अर्चनोक्ते पूजनीये । “राजानसुपतस्तु ऋग्मियम्” अ०
६, ८, ४ श्रुतेर्निरुक्तौ ऋग्मियमृग्मन्मन्त्रार्चनीयं पूजनीयम्”
निरुक्तकारः । अग्मानिव स्वार्थे ष द्वितीयाचः परलोपः ।
अग्मियोऽप्यत्र । “नाभिष्टयन्मृग्मियम्” अ० १, ८, ८ ।
ऋग्मिन् लि० अक्+अक्ष्वर्थे मिनि । स्तोतरि । “गिरा यदि
निश्चिजमृग्मियो ययुः” अ० ८, ८, ६, ४ । “अग्मिषः
स्तोतारः” भा० ।

ऋग्विधान न० अवा अग्वेदेन कर्मविशेषस्य विधानम् ।
अग्वेदोक्तमन्त्रभेदेन कर्मविशेषविधाने तच्च हेमाद्रौ ब्रत-
खण्डे विसरेषोक्तम् । बज्रपुराणोक्तमत्र दर्शितं

“अग्निश्वाच प्रतिवेदन्तु कर्माणि काम्यानि प्रवदामि
ते । प्रथमं अग्विधानं वै शृणु त्वं भुक्तिमुक्तिदम् ।
अन्तर्जने तथा होमे जपतो मनसिष्ठितम् । कामं करोति
गायत्री प्राण्यायामाहिषेयतः । गायत्र्यादयसाहसो जपो-
नक्तायनोद्विजः । आश्रमाद्विजः स्नातश्च सर्ववैश्वाना-
शनः । दयायुतानि जप्त्वा च हविष्यायी स मुक्तिमाक् ।
प्रथमोहि परं ब्रह्म तज्जपः स च पापहा । ओङ्कार
शतजपस्तु नाभिमालोदके स्थितः । जलं पिबेत् स सर्वैस्तु
पापैर्विप्रः प्रमुच्यते । भालालयं त्रयोवेदास्तयोदेवास्त-
योऽग्नयः । महाव्याहृतयः सप्त ओकाहोमोमहा-
पङ्कः । अन्तर्जने तथा राम । प्रोक्तश्चावधर्मणः । अग्नि-
मीधे पुरोहितं सृक्तोऽयं बज्रदेवतः । शिरसा धारयन्
बज्रं योजयेत् परिवत्सरम् । होमं त्रिषवणं भैक्षमन-
भिष्वजनं चरेत् । अतः परमृचां सप्त आद्याद्या याः प्रको-
र्त्तिताः । भोजयन् प्रवतानि त्वमितान् कामान् समश्नुते ।
मेधाकामो जमेष्ठित्यं सदसस्तितिभित्त्वम् । अश्वं व-
जन्ति वाः प्रोक्ता नवर्षो मृत्युनाशनः । शुनः येकमृषिं
वहः सन्निरुद्धोऽयं वा जपेत् । मुच्यते सर्वपापेभ्यो गदी
शाम्यगदी भवेत् । यद्वक्षेत् शाश्वतं कामं मिलं प्राचं

परन्दरम् । अग्निः सोऽग्निः कृष्णदिन्द्रोति दिने-
दिने । हिरण्यस्तु समिधो तत् जपन् शत्रून् ब्रवाधते ।
जेमी भवति चाध्याने ये ते पत्न्या जपन्तरः । रोहोति
षड्विंशतान् स्रुवाद्युषो वै दिने दिने । चरं वा कल्पयेद्द्रौं
तस्य शान्तिः परा भवेत् । उद्यद्यु दितमा दिव्यसुपतिष्ठन्
दिनेदिने । क्षिपेज्जलाङ्गलीन् सप्त मनोदुःखविना-
शनः । द्विषन्मित्रशत्र्वेदं यद्विष्यान् जपन् अरेत् ।
आगम्यो सप्तरालेण विद्वेषमभिगच्छति । आरोग्य-
कामो यो धो व प्रज्ञासाक्षात्तमनुमेत् । उत्तमस्तस्य
चाहोभोजमेदुपैरिविनाशने । उद्यस्यायुरक्षयं तेजो म-
ध्यं दिने जपेत् । अक्षं प्रतिगते सूर्ये द्विषन् प्रतिवा-
धने । तव यद्येति सृज्यानि जपन् शत्रून् विवच्छति । एक-
देशं सुवर्गस्य सर्वकामान् विनिर्दिशेत् । आध्या-
त्मिका क इत्येता जपन्कोचमवाप्नुयात् । आ नोमद्रा इ-
त्यनेन दीर्घमायुरवाप्नुयात् । त्वा सोमेति च सृज्येन
नवं पञ्चद्विंशत्करम् । उपतिष्ठेत् समित्पाणिर्जाप-
न्नाप्रोत्यसंशयम् । आयुरायंमि समिति कोषसृक्कनदा-
जपेत् । अपानः शोशुचदिति स्तुत्वा मध्ये दिवाकरम् ।
यथा सृज्यति चेपीकान्तया पापं प्रसृजति । जातवेदस
इत्येतज्जपेत् सूर्यवयनं पथि । भयैर्विमुच्यते सर्वैः स्तुति-
मानाप्रुयाद् गृहम् । व्युष्टायाञ्च तथा रात्रौ जपेत्तुः
सप्तनाशनम् । प्रमन्दिनेति भूयत्वा जपेद्भविभोच-
नम् । जपन्दिन्द्रमिति स्नातो वैश्वदेवं तु सप्तकम् । स-
ज्जत्येभ्यस्तथा जुहुत् सकलं किल्बिषं नरः । इमामिति
जपन् शत्रून् कामानाप्रोत्यभीष्टितान् । मा नस्तोक इति
हाभ्यां तिरातोपोषितः शुचिः । औदुम्बरीञ्च जुहुयात्
समिधवाज्यसंभृताः । क्षित्वा सर्वांन् सृष्टुपायान् जी-
मेद्रोगविपर्जितः । ऊर्ध्वं बाह्वरनेनैव स्तुत्वा शत्रून्
तथैव च । मा नस्तोकेति च अथा शिखाबन्धे कृते नरः ।
अष्टध्वः सर्वभूतानां जायते संशयं विना । क्षित्मि-
त्युपतिष्ठेत् त्रिषन्धं भास्करं तथा । समित्पाणिर्न-
रोनित्यभीष्टितं धनमाप्नुयात् । इः स्रग्नं रुदते जलं
भोजनं चाप्नुयाच्छिवम् । कृतेपण्याभीति तथा रघोषः
परिकीर्तितः । यदि वासा इत्यनेन जपन् कामान्
वाप्नुयात् । नमोववदिति जपन् सुप्रणे तापनः शुचिः ।
कवान इति च जपन् जातिश्रेष्ठमवाप्नुयात् । इमन्ने-
षोममित्येतत् सर्वांन् कामानवाप्नुयात् । पितृर्ष्यजूपतिष्ठेत्
नित्यमक्षसुपस्थितम् । आग्नेतत् पतिस्सृजेन क्षिप्रमाप्रो-

त्यतुत्तमम् । योमेराजद्विन्द्यान्त इः स्रग्नमनीश्वरम् ।
अध्वनि प्रस्थितो यस्तु पश्येच्छुभमवाप्तुम् । अमशक्तं
प्रशक्तं वा कनिकद्विमं जपेत् । हाविंशकं जपन् सृज्यमा
ध्यात्मिकमनुत्तमम् । पूर्वं सुप्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्
समनुते । जगुषेति जपेन्मन्त्रं जुहुदाज्यं समाहितः ।
अरातीनां हरेत् प्राणं रक्षांसि च नाशयेत् । उपति-
ष्ठेत् स्वयं वज्रं परीक्ष्यं दिने दिने । सूरजति स्वयं
वज्रविंशतो विजतो मुखः । हंसं शुचिपदित्येतत् शुचिर्वाजेत्
दिवाकरम् । अग्निं प्रपद्यमानन्तु स्वालोपाकं यथाविधि ।
जुहुयात् तेलमध्ये तु स्वालोपाकांस्तु पञ्चभिः । इन्द्र
यममरुत्सूर्यपर्वण्याय भगवतः । यथाक्षिप्तं त
विहरेत् लाङ्गलन्तु कपीवलः । प्रोक्तोधान्याय सीतायै सु-
नासीरमयोत्तरम् । गन्धमाख्यानमस्कारैर्जपेदेतां च दे-
वताः । प्रवापने प्रलवने खड्गे स्थापनद्वारयोः । अमोषं
कर्म भवति वदंते सर्वदा क्षिपः । सप्तद्रादिति सृ-
ज्येन कामानाप्रोति पावकात् । वैश्वानर इति हाभ्यां
य अग्भ्यां वज्रमर्हति । स तरत्वापदः सर्वा ययः
प्राप्नोति चाज्यम् । विपुलां श्रियमाप्नोति जयं प्राप्नोत्य-
नुत्तमम् । अग्ने त्वमिति च स्तुत्वा धनमाप्नोति चोच्छ्रितम् ।
प्रजाकामोजपेद्विद्यमरुणादेवमित्युचम् दत्तात्रेयं जपेत्
प्रातः सदा सूर्यवयनं सृष्ट्वा । स्तुति पत्न्या इति प्रोच्य स-
क्षिमान् व्रजतेऽध्वनि । विजिगीर्षुर्नमते शत्रून्
व्याधिदम्भवेत् । स्त्रियागर्भप्रसूताया गर्भमोक्षसुच-
नम् । आ ब्रह्मादिति सृज्यं च उटिकासः प्रयोजयेत् । नि-
राहारः क्षिप्रवासी नचिरेण प्रवर्धति । मनसः काम-
मित्येतां पशुकामो नरोजपेत् । कर्हमन इति स्नायात्
प्रजाकामः शुचिर्गतः । अथे पूर्वामिति स्नायाद्राज्यका-
मस्तु मानवं । सोऽहिते चर्मणि स्नायात् ब्राह्मणस्तु ब्रथा
विधि । जलशर्मणि वै व्याघ्रे जगो वैश्वस्तथैव च । दयसाह-
सिकोऽहोमः प्रत्येकं परिकीर्तितः । आ मा वधेति सृज्येन
गोठे गां लोकमातरम् । उपतिष्ठेत् जपेच्चैव यदोच्छेत्ताः
सदाऽज्ययाः । उमेते तिरुमीराप्रो हन्तुमिं चाभिमन्येत् ।
तेजोवचञ्च प्राप्नोति शत्रून् चैव नियच्छति । दक्षपाणि-
र्जपेत् सृज्यं रघोषं दक्षुभिर्हृतः । ये केचिन्नेतृषं
जपन् दीर्घमायुरवाप्नुयात् । जीमूतस्येति सृज्येन बाह्व-
लान्वभिमन्येत् । यथा क्षिप्तं ततो राजा विनिर्हन्ति
रथे रिपून् । अमीवेतिलिभिः सृज्यं धनमाप्नोति चाज्यम् ।
अमीवहेति सृज्येन भूतानि स्नापयेद्विधि । सर्वाणि विधने

दुर्गे बहो वा निगदः कश्चित् । पलायन् वा मृहीतो वा
 स्रक्तमेतत्तदा जमेत् । तिरात्ममपि चोपोष्य नृपयेत् पायसं
 चरम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयात् त्र्यम्बकैस्तृचा । सप्तहिंश
 महादेवं जीवेद्दृष्टे शतं सुखम् । तच्चक्षुरित्पुत्रा स्नात
 उपतिष्ठे हिवाकरम् । उद्यन्तं मध्यमं चैव दीर्घमायुर्जि-
 जोविषुः । सूक्ताभ्यां परभागभ्यां मृताभ्यां मृतिमाप्नु-
 यात् । इन्द्रा सोमेति स्रक्तन्तु कवितं शत्रुनाशनम् । यस्य
 क्षुप्रं व्रतं मोहादधैतैः संसृजेत वा । उपोष्याज्यं
 स जुहुयादग्ने व्रतपते इति । आदित्य उच्चसास्त्राज्यं
 जत्वा वादे जयी भवेत् । नदोतीति पतपक्षेण सच्यते सहतो
 भयात् । अहं जत्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 हाचत्वारिंशकं चैन्द्रं जत्वा नाशयते रिपून् । रायस्सहीति
 जत्वा च प्राप्नोत्यारोग्यमेव च । शत्रोभवेति हाभ्यान्तु
 भुक्ताक्षं प्रयतः शुचिः । ऋदयं पाथिना स्मृद्वा व्याधिभि-
 र्नामिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा शत्रुं प्रमापयेत् ।
 त्वघो अग्नेति स्रक्तेन हुतेनाश्रमवाप्नुयात् । कन्या-
 वा मिति स्रक्तेन दिग्दोषात् विप्रसच्यते । यदभ्य कञ्जेलु-
 दिने जप्नुर्वशं जगद्भवेत् । यद्वागिति च जप्तेन
 वाणी भवति शान्तिः । वाचोविदमितीत्येतां जपन् वाचं
 समश्नुते । पवित्राणां पवित्वन्तु पावमान्य अर्चा मताः ।
 वैश्वानसा ऋचस्त्रिंशत् पवित्राः परमा मताः । अचोद्वि-
 षटिः प्रोक्ताश्च यवचेत्यृषिसत्तमः । सर्वकल्पप्रनाशाय प-
 रिशामशिवाय च । सादिष्येति स्रक्तानां सप्रपटिददा-
 ऋता । दशोत्तराण्युपास्मैताः पावमानीः यतानि षट् ।
 एतज्जपन् जुहुवा धोरं स्रक्तुभयं जयेत् । आपोहिष्ठेति
 चारिणो जपेत् पापमयार्हने । प्रवेदनेति निवते
 जपेच्च मरुचक्षुः । प्राणान्तिके भवे प्राप्ते क्षिप्रं प्राणांस्तु
 विन्दति । व्युदायास्तदिते स्रक्त्ये ये चेति जयमाप्नुयात् ।
 आशुहामेति मूद्व पन्थानं पथि विन्दति । जीणे युवति
 मन्त्रेण यं कञ्चिद्बृदयप्रियम् । यत्तेयमेति स्रक्तातस्तस्य
 मूर्ध्निमालभेत् । सहस्रक्षत्रः पञ्चाहं तेनायुर्विन्दते
 नहत् । इदं मेध्येति जुहुवाद्दृष्टं प्राशः सहस्रयः ।
 पशुकामो गवाक्षोऽथैर्धकामस्तृष्ये । ययः सुवर्णं
 इत्येतां जपन्ना विन्दते प्रियम् । हविष्यन्तीं समभ्यस्य सर्व-
 पापैः प्रसच्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्द्धते
 सदा । त्वक्तामयः स्तस्त्वयनं सर्वव्याधिनिनाशनम् । उहस्यते
 अतीत्येतद्दृष्टिनामः प्रयोजयेत् । सर्वं त्वेति परा शान्ति-
 र्जयाप्रतिरयस्तथा । मृताश्च कश्यपक्षित्यं प्रजाकाम-

स्य कीर्तितम् । अहं रुद्रेभिरित्येतद्वाग्मी भवति मा-
 नदः । न येनौ जायते विद्वान् जपंश्चाष्टपु रात्रिषु ।
 रात्रिस्तु जपन् रात्रौ रात्रिं स्वेमां नवेक्षरः । आकम्-
 यन्तीति जपेक्षित्यं कल्याणनाशनम् । आशुष्यच्चैव स-
 र्वस्य स्रक्तं दातावयं नहत् । उत देवा इति जपेदास्त्रा-
 पानं धृतव्रतः । अपभागं तु जपिते जपेदग्निभये सति ।
 अरण्यामीत्यरण्येषु जपेत्स्रक्तवनाशनम् । ब्राह्मीमासाद्य
 स्रक्ते द्वे वरां ब्राह्मीं यतावरीम् । पृथगर्हतेनाथ मेधां
 लक्ष्मीञ्च विन्दति । मास इत्यस्यपञ्चमं संयामं विजि-
 शीषतः । ब्रह्मणोऽग्निं संविदानं गर्भमस्तुनिवारणम् ।
 आपेहीति जपेत् सूक्तं शुचिर्दुःस्वस्त्रनाशनम् । येनेद-
 मिति वै जत्वा समाधिं विन्दते परम् । मयोभूवात इ-
 त्येता जपेत् स्तस्त्वयनं परम् । शमरीमिन्द्रजननम्
 बाधामेतेन वारयेत् । सहिलीषामवोस्त्विति पथि स्तस्त्वयनं
 जपेत् । अग्नेये द्विपदेयं जपेच्च रिपुनाशनम् । वास्तोष्प-
 तेति मन्त्रेण जपेच्च मृहदेवताः । अपस्त्रेण विधिः प्रोक्तो-
 ह्यतो सवे विधेयतः । होमान्ते दक्षिणा देवा पाप-
 शान्तिकेन त । हुतं शयति चाक्षेन अन्नहोमप्रदा-
 नतः । विप्राशिवस्त्वमोषाः स्रुर्वाहिः स्नातं च सर्वतः ।
 सिद्धार्थका यथा धान्यं प्रयोगव्यहृतं तथा । क्षीरदद्यात्त-
 येधन्तु होमा वै सर्वकामदाः । सभित् कष्टक्षिनचैव
 राजिका रुधिरं विषम् । अभिचारे तथा शैलमसनं
 शक्तयः पयः । दधि भैक्ष्यं फलं मूलमृन्निधानमुदाहृतम् ।

ऋग्वेद ३० । अथ्यते स्रुयते अक् कर्म० । वेदभेदे । स च मन्त्र-
 ब्राह्मणोभयात्मकः । तत्र मन्त्रसमूहात्मकः अक् गृह्ये
 ब्रह्ममाण्डलवर्णनात्मकः संहितारूपो पन्थः । तत्र दय
 मखलानि तत्वादी मखले २४ अनुवाकाः “अग्नि-
 मीले” इत्यादीनि आग्नेयानि १६ । स्रक्तानि तानि शत-
 चिकर्षितानि अध्यायोपाकरणोत्तर्गयोर्विनिशुक्तानि ।
 द्विबीजे शौनकमृतसमदधिहृष्टे चत्वारि अनुवाकाः ।
 त्वमग्न इत्यादीनि ४२ स्रक्तानि आग्नेयानि उपाकरणो-
 त्तर्गयोर्विनिशुक्तानि । शौनकमृतसमदः अग्निरेतन्मखलहृष्टा
 स च पूर्वमाङ्गिरसकुले शुनहोतृस्य पुत्रः सन् यज्ञकाशेऽ-
 चरैर्होत इन्द्रेण सोचितः । प्रजासहचनेनैव अग्निकुले शुनक
 पुत्रो मृतसमदनामाभूत् । “य आङ्गिरसः शौनहोतो
 भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स मृतसमदो द्वितीयमखल-
 मपश्यत्” सर्वातु उक्तेः । “त्वमग्न इति मृतस-
 मदः शौनको अग्नितु गतः । शौनहोतः प्रकृत्वा त्वं

आहिरस उच्यते" इति ऋष्यतृकोक्तेः । ऋग्वेदभाष्यम् ।

तृतीये विश्वामित्रवृष्टे पञ्चातुवाकाः सो-
मस्य मेत्वादीनि ६२ सूक्तानि । तानि च आग्नेयानि
प्रातरतुवाकाश्चिनयस्त्रयोऽष्टौभे ऊर्ध्वसि विनियुक्तानि ।

चतुर्थे वामदेवर्षिवृष्टे पञ्चातुवाकाः । आग्नेयानि त्वां
ह्यग्ने इत्यादीनि ५८ सूक्तानि । आद्याध्यायोपाकरणे
मण्डलादिहोमे च विनियुक्तानि ।

पञ्चमे आत्वे वबुधगविष्टराद्यर्षिके षष्ठ्यतुवाकाः ८७
अबोध्मिरित्यादीनि सूक्तानि आग्नेयानि आग्नेये
ऋतौ त्रैष्टुभे ऊर्ध्वसि एतदादिसूक्ताष्टकं द्वितीयवर्गे
विनियुक्तम् शिष्टानि आद्योपाकरणे विनियुक्तानि ।

षष्ठे भरद्वाजवृष्टे षष्ठ्यतुवाकाः त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्या-
दीनि ७५ सूक्तानि आग्नेयानि तत् प्रातरतुवाके आग्नेये
ऋतौ त्रैष्टुभे ऊर्ध्वसि एतदादिसूक्ताष्टकं द्वितीयवर्गे
विनियुक्तम् शिष्टानि आद्योपाकरणे विनियुक्तानि ।

सप्तमे वसिष्ठवृष्टे द्विष्ट्यतुवाकाः अग्निं नर इत्यादीनि १०४
सूक्तानि आग्नेयानि तेषां विशेषतो विनियोगो बाह्व्यस्यात्
नोक्त आकरे दृश्यः ।

अष्टमे मेधातिथिमेध्यातिथ्यादिनामर्षिके । दशतु-
वाकाः । इन्द्रादिदेवत्यानि 'मां चिदन्यद्दीत्यादीनि
१०२ सूक्तानि मङ्गाग्रतादौ विनियुक्तानि ।

नवमे वैश्वामित्रमधुऊर्ध्वस्यार्षिके सप्तातुवाकाः
वावमानसोमादिदेवताकानि स्यादित्येत्यादीनि ११४
सूक्तानि तेषाञ्च उपाकर्माणि मण्डलादिपङ्क्तये च
यथावयवं विनियोगः ।

दशमे मण्डले आप्नप्रतिताद्यर्षिके द्वादशतुवाकाः
अत्रे वृहन्नित्यादीनि १८१ सूक्तानि आग्नेयादीनि ।
प्रातरतुवाकाश्चिनयस्त्रयोरग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे ऊर्ध्व-
स्यादि कर्मसु विनियुक्तानि । इत्येवं दशसु मण्डलेषु
१म० १८१, २म० ४२, ३म० ६२, ४म० ५८, ५म०
८७, ६म० ७५, ७म० १०४, ८म० १०२, ९म०
११४, १०म० ११८१ । इत्येवं समष्टि भूतानि १०२८
सूक्तानि । सूक्तानि च एकद्व्यादिकर्ग्वर्णितानि यथावयवं
तत्तत्सूक्तेषु दृश्यानि । एतत्संख्या च बालचिन्मसंहितानां
तद्व्यतिरिक्तानि तु १०१७ सूक्तानि तच्च चरणव्यूह-
भाष्ययोः सप्तम् । तस्य च पकारान्तरेषु विभागः तस्य
अष्टाष्टकानि प्रत्येकाष्टके च अष्टौ अष्टौ अध्यायाः
इत्येवं ६४ अध्यायाः

तत्तत्तु वागी २००६ संख्याकारणव्यूहोक्ताः चिन्म-
संहितस्तु ततोऽप्यधिकाः । चरणव्यूहभाष्ययोर्दर्शित-
विभागो दर्शयते यथा ।

"चातुर्वेदा" चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ऋग्वेदो-
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति तत्तत्तु ऋग्वेदस्या-
ष्टमेदा भवन्ति चर्वा न्वाकचर्चक न्वणीयपारः क्रमपारः
क्रमजटाः क्रमदशश्चेति चतुष्पारायणमेतेषां शाखाः
पञ्च भवन्त्याश्रयायनी सांख्यायनी शाकला बाष्कला मा-
ण्डूकाश्चेति तेषामध्ययनम् । अध्यायानां चतुर्ष्वर्षिष्व-
क्षानि दर्शयतु । वर्गाणां परिषंख्यातं हे सङ्क्षेपे षडुत्तरे
सङ्क्षेपमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पितम् । दश सप्त च
पञ्चमे संख्यातं वै पदक्रमात् । एकयत्तसङ्क्षेपं वा द्वि-
पञ्चाशत्सङ्क्षेपाद्वैमेतानि चतुर्दश वासिष्ठानामितरेषां
पञ्चाशीतिः । अत्रां दश सङ्ख्याणि अत्रां पञ्चयतामि
च । अत्रामशीतिः पादच पारायणं प्रकीर्तितम् ।
एकच एकवर्गश्च नवकश्च तथा सूतः । द्वौ वर्गौ द्विचर्चो
त्रयोचर्चश्च त्रयं च सूतम् । चतुर्ष्वर्चां पञ्च-
सप्तत्यधिकश्च त्रयं तथा । पञ्चष्वर्चां तु द्विचर्चं
सङ्क्षेपं दशसंयुतम् । पञ्चचत्वार्यधिकं तु षष्ठ्य-
ष्वर्चां च त्रयत्ययम् । सप्त ष्वर्चां त्रयं त्रयेवं विंशति-
चाधिकाः सूताः । अष्टष्वर्चां तु पञ्चाशत् पञ्चाधिका-
स्तथैव च । दशाधिकद्विसङ्ख्याः पञ्चयाश्चासु निश्चिताः ।
वर्ग संज्ञा न सूक्तस्य चत्वारश्चात् कीर्तिताः" चरण-
व्यूहः । वेदपारायणचतुर्विभागात् चरण उच्यते ।
तस्य व्यूहः सप्तदायः, चतुर्वेदानां सप्तदायं व्याख्या-
स्यामः इत्यर्थः । ऋग्वेदो वेदः तदुक्तं आरभ्यके, "सर्वे
वेदाः सर्वेषोषा एकैव व्याहृतिः प्राणा एव प्राणा
अथ इत्येता विद्यादिति" तस्य चतुर्धा भागः जतः । तथा
चोक्तं भागवते । "तेनासौ चतुरो वेदाः चतुर्विद्वद्वैः
प्रभुः । स व्याहृतिकान् सोऽङ्गारान् चतुर्विंशतिवचनैः । इत्या-
नध्यापयंतां तु ब्रह्मभिर्ब्रह्मकोविदान् । ते तु धर्म-
पदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् । ते परम्परया प्राप्ता
स्तत्तत्तद्व्यहृतततैः । चतुर्वर्गेष्वप्यवस्था हापारादौ
महर्षिभिः । शीखायुःशीषसखञ्च दुर्भेदा वीक्ष्य का-
लतः । वेदान् ब्रह्मर्षयोऽवस्थान् हृदिस्थाऽऽद्युतनोदितः ।
अस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मन् स्मरन्ता लोकभावनः । ब्रह्मेश-
वर्लोकपालैर्याचतो धर्मगुप्ते । पराशरात् सत्यवत्सामंशा-
यकजया विभुः । अवतीर्योमहाभागो वेदं चक्रे चत-

विधम् । अगर्भयजुःसाम्नोराशेनुत्तम वर्गः । चत-
स्रः संज्ञिताश्चैव सन्त्यर्भणगणा इव । तासां स चतुरः-
गिष्यन् उपाहूय मङ्गमतिः । एकैकसंज्ञितां ब्रह्मचर्येणैव
ददौ विभः । पेलाय संज्ञितामाद्यां ब्रह्मचर्यास्यवाच ह ।
शैम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् । साम्नां जैमिनये
मादात्तया खन्दोगसंज्ञिताम् । अथर्वङ्कुरसं नाम ख-
गिष्याय सुमन्तये । पैलः स्वसंज्ञिताभूचे इन्द्रप्रमित-
ये सुनिः । बाष्कलाय च सोऽप्याह गिष्येभ्यः संज्ञितां
स्नहाम् । चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ! ।
परायरायाग्निहोत्रे इन्द्रप्रमतिरात्मवान् । अध्यापयन्
संज्ञितां स्वां माण्डूकेयस्त्वपिहविम् । तच्छिष्यो देवमित्रव
सौभार्यादिभ्यः जिवान् । (इन्द्रप्रमतिस्तुतो माण्डूकेयः ।
माण्डूकेयस्तुतः शाकल्यः । शाकल्यशिष्यो देवमित्रः) ।
शाकल्यस्तुतस्तुतः स्नात् पञ्चधा व्यस्य संज्ञिताम् । वात्स्य
सुहृत्वालोयगोखल्यगिरिरेधुधात् । जातूकर्णच तच्छिष्यः
सुनिहतां स्वसंज्ञिताम् । बालाकपैङ्गवेतालविरजेभ्योददौ
सुनिः । वाष्कलः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंज्ञि-
ताम् । चक्रे बालायनिर्मुञ्चः काशोरथैव तां दधुः ।
ब्रह्मचरः संज्ञितास्तेता एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्भृताः । श्रुत्वैव
खन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते" भाग० १२, ६ अ० ।
"ब्रह्मणा नोदितो व्यासोवेदान् व्यस्यन् प्रवक्रमे । अथ
गिष्यान् सञ्जयाह चतुरोवेदपारगान् । खन्देदन्वावकं
पैलं सञ्जयाह महामतिः । वैशम्पायननामानं यजु-
वेदस्य चापहीत् । जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेद-
वित् । सुमन्तस्तस्य शिष्योभूद्देव्यासस्य धोमतः" विष्णु पु०
मृद्वसूत्रम् । "सुमन्तुर्जमिनिवैशम्पायनपैलाः सूत्र-
भाष्यमङ्गभारतधर्माचार्या" इति । जलतिबाह-
रीत्वारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तामाण्डूकगणाः गगोपाचक्र-
रीत्वारभ्य सांख्यायनमित्तलाः सांख्यायनगणाः । एतेषां
कौपीतकीसूत्रं ब्राह्मणम् आरण्यकं च । ऐतरेय इत्या-
रभ्य आश्वलायनान्ताः आश्वलायनगणाः एषान्तु ऐतरेय
आरण्यकं ब्राह्मणम् । आश्वलायनसूत्रम् ।
तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति । अ-
स्मिन् यन्वे चातुर्वेद्यं तेन चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति
अथवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति इति स्वरार्थः ।
वेदा हि यज्ञार्थम् अग्निप्रवृत्ताः । ते यज्ञाः द्विविधाः ।
अग्नौ हूयमाना, अनग्नौ प्रज्जताः । अग्नौ हूयमाना
मैतानिहाः । अनग्नौ प्रज्जता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारा-

यथं च । अत्र मृद्वसूत्रे ब्रह्मयज्ञस्य "यद्वचोऽधीतेष-
व्याकृतिभिरेव तद्देवतास्त्वर्पयति, यद्वज्रं पि हताकृतिभिः,
यत्सामानि मध्वकृतिभिः, यदथर्वङ्कुरसः सोमाकृतिभिः,
यत् ब्राह्मणानि कल्याणं गाथानारौगंसीरितिहासपुरा-
णानीत्यस्तुताकृतिभिर्ब्रह्मोऽधीते स्वधा अस्य पितृन् उप-
हरन्ति" इति । तत्र अग्नवेदस्याप्यभेदा भवन्ति । स्वानामि
भवन्तीति पाठान्तरम् । शाकलवाक्कलौ ऐतरेयब्राह्म-
णारण्यकौ ४ साङ्ख्यानमाण्डूकौ ६ । कौपीतकीय
ब्राह्मणारण्यकाविति च अष्टभेदाः । अन्यच्च "वेदाश्च
विकृतिः शाखाभेदस्तु विविधस्ततः । पृथग्नामाभिधानेन
व्यासेन कथितं पुरा" इति । अत्राप्यभेदेनाप्यनेन वा
प्रकृतिर्याज्ञा विकृतिस्तु अग्रे वक्ष्यामः । तस्मात् ब्रह्म-
यज्ञार्थं पारायणार्थं च अग्नवेदस्याध्ययनं कर्तव्यम् । ततश्चतु-
ष्टयेन वक्ष्यति । चर्चत्वादि चर्चाध्ययनम् । तास्तेष्टपट-
व्यापारेण शब्दस्योच्चारणं क्रियते सा चर्चा । तस्याध्ययनस्य
शुरुः आरम्भः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः । श्रवणीयो
वेदः । तस्य पारं समाप्तिः । इति चतुष्टयेन अध्ययनं
सूचितम् । अग्रे चतुष्टयेन चत्वारि पारायणानि सू-
चयति । तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम्
का प्रकृतिः ? । प्रकृतिः संज्ञिता । सा द्विविधा रूढा
योगा च रूढा यथा ! "अग्निमीले पुरोहितमिति । योगा
यथा । अग्निम् ईले पुरोहितमिति । प्रातिशाख्ये
द्वितीयपटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्टयपारा-
यणं यथा । क्रमपारः क्रमपदः क्रमजटाः क्रमद-
ण्डश्चेति चतुष्टयपारायणम् । क्रमशब्देन उभयसंज्ञिता
माध्या स कथम् ? । "अतुल्योन्मिलोमाभ्यां द्विवारं
हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्सम्भिरतुलोमे यथाक्र-
मम्" । यथाक्रमं यथा संज्ञिता इत्यर्थः । अन्यच्च वर्ष-
क्रमः अक्षरसमानाय एवेत्यारण्यके । "कथमभिदुयादि-
त्तत्त्वरयः चतुरक्षरयः पञ्चः अर्धचरयः षडक्षः" ।
इति ब्राह्मणम् । क्रमः संज्ञितावाचो कथम् ? । पद
प्रकृतिः संज्ञिता इति नैरुक्तवचनात् । सा क्रमरूपा
इत्यर्थः । क्रमपदः । क्रमः संज्ञिता तस्याः पदानि इति
प्रकृतिपारायणे द्वे प्रकृतिरूपे । विकृतिस्तु अष्टधा भवति ।
तच्च "जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डोरयोधनः ।
अटौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्णा महर्षिभिः" इति आसां मध्ये
जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्त्वम् ? । जटानुसारिणो शिखा
दण्डानुसारिणो मालालेखाध्वजोरयश्च । धनस्तु उभयो-

रेवानुसारी । तत्र जटापटले जटावाक्यम् । “क्रमे यथोक्ते
पदजातमेव हिरण्यस्योत्तरमेव पूर्वम् । अथवा पूर्वम् च त-
थोक्ते पदेऽवसानमेव हि जटाभिधीयते” अस्मात् । क्रमे
यथोक्ते सति क्रमोत्क्रमाभ्यामित्युक्ते क्रमप्रकारे
पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा हिवारमभ्यसेत् । हि-
वारमभ्यसेत् । अभ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वम् ।
क्रमवत्पदद्वयं मृहीत्वा पूर्वेष्वं समं प्रथमम् उत्तरपदम-
भ्यसेत् । ततः उत्तरपूर्वपदयोः सम्बन्धद्वारा पूर्वम्
हिरण्यस्योत्तरपदे अवसानम् एवं प्रकारेण अध्ययनं
जटा अभिधीयते उदाहरणेन दर्शयते । अग्निमील
रेलेऽग्निमग्निमीले रेले पुरोहितं पुरोहितमील रेले
पुरोहितमित्यादि ज्ञेयम् । अथ दण्डलक्षणम् । “क्रम-
सक्तं विपर्यस्य पुनश्च क्रमसुत्तरम् । अत्रैवादेव मृग्योक्तः
क्रमदण्डोऽभिधीयते । उदाहरणम् । अग्निमीले रेलेऽ-
ग्निम् अग्निमीलरेलेपुरोहितम् पुरोहितमीलेऽग्निमित्यादि
ज्ञेयम् । अथ मालालक्षणम् । “मूयात् क्रमविपर्यया-
वधेर्वस्यादितोऽन्ततः । अन्तं चादित्येदेवं क्रममालेति
गीयते । माला मालेन उपपायां पदानाङ्गुलिनी कृता ।
आवर्त्तने क्रमसंख्यां क्रमव्युत्क्रमसंज्ञमाः । अथ शिखा-
लक्षणम् । “पदोत्तराङ्गुलमेव शिखामाख्याः प्रचक्षते ।
अथ लेखालक्षणम् । क्रमद्विलिखतः पञ्चपदक्रममुदाहरेत् ।
पृथक् पृथक् विपर्यस्य लेखामाङ्गुः पुनः क्रमात्” । अथ
अङ्गलक्षणम् । “मूयादादेः क्रमं सम्यगान्ताङ्गुत्तरये-
दादि । वगै च अचि यत्र स्यात् पठनं स ध्वजः कृतः” ।
अथ रथलक्षणम् । “पादयोर्द्वयो वापि सङ्कोक्षा दण्ड-
वद्वयः” । अथ वनलक्षणम् । “जटामुक्ता विपर्यस्य वनमाङ्गु
मनोविषः” । अन्यत्र । “जटाशिखाधनाः प्रोक्ता क्रमपूर्वा
मनोविषिभिः” । इति विवृतिलक्षणांशुक्तानि । अध्ययने
संज्ञितापारायणम् पदपारायणम् जटापारायणम्
क्रमदण्डपारायणं चतुष्पारायणमित्यर्थः । एतेषां शाखाः
बहु भवन्ति । एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्ती-
त्यर्थः । ताः काः ? । आश्वलायनी सांख्यायनी शकला
वाल्मीका माण्डूका चेति इति प्रसिद्धाः । तेषामध्ययनम् ।
तेषाम् आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं सूचयति ।
अध्यायावतः पटिः । अग्निमीले अयं देवायेत्यादि ।
चतुःपटिरध्याया इत्यर्थः । मण्डलानि दर्शयत । अग्नि-
मीले-तपुस्त्रयम् इत्यादि उपाकम्पि प्रसिद्धानि इत्यर्थः ।
वर्गाणां परिचिख्यातये सङ्घे प्रवृत्तरे । वर्गादिः आश्व-

खानाः संख्या बालखिल्यैर्विना प्रोया । बहुत्तरमहस्य-
हयं वर्गा इत्यर्थः । सङ्घसमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं वि-
स्तृतम् । दय सप्त च पयाने । सप्तदशाधिकसङ्घस्य सूक्ता-
नीत्यर्थः । संख्यातं वै पदक्रमम् । एकं यतसङ्घस्य च
द्विपञ्चाशत्सङ्घस्य सार्धम् चतुर्दश वासितानामि-
तरेषां पञ्चाशीतिः । एकलक्षद्विपञ्चाशत्सङ्घस्य सप्तत-
चतुर्दश वासितानां वसितगोत्रित्याम् इन्द्रोभिरेकसप्तति-
पदात्मकोवर्गोनास्ति । एतद्विनीयाणां पञ्चाशीत्यधिकपदा-
नीत्यर्थः । अथ बालखिल्यसङ्घितपदसंख्या उच्यते ।
बालैकान्तु द्विपञ्चाशत्सङ्घस्य यतसप्तकम् । पदानि च द्वि-
वतिः प्रमाणं याकलस्य च । एकलक्षद्विपञ्चाशत्सङ्घस्य सप्त-
यतं द्विवति वाधिकानि पदानि इत्यर्थः । पदानि बाल-
खिल्यस्य अर्धसंख्यायतानि च । अधिकाणि तु सप्तैव वर्गा
अष्टादश कृताः सप्ताधिकडादययतानि पदानीत्यर्थः ।
इत्याश्वलायनानाम् सांख्यायनानान्तु बालखिल्यसङ्घित
पदसंख्या उच्यते । शाकल्येऽपि पदलक्षमेकं सार्धं तत्रैव
त्रिसङ्घस्युक्तम् । यतानि सप्तैव तथाधिकानि चत्वारि-
विंशत् पदानि चर्वा । याकल्योमायङ्कुलगणस्य सप्त-
संज्ञितापदानि एकलक्षद्विपञ्चाशत्सङ्घस्य सप्तयतं चत्वि-
शदधिकानि पदानीत्यर्थः । पदानि बालखिल्यस्य सप्तसंख्या
यतानि च पञ्चशीत्यधिकानि वर्गाः सप्तदशायपि च ।
एकादशयतपट्पञ्चाशदधिकानि बालखिल्यस्य पदानीत्यर्थः ।
अष्टपञ्चाशत्पदात्मकत्वं यस्य अष्टविजो वर्गोनास्ति
आश्वलायनानां सप्तर्चात्माको वर्गः । इत्याश्वलायन-
सांख्यायनशाखयोरध्ययनयोर्भेद इत्यर्थः । अथ पारायणे
अक्षपरिमाणमुच्यते । अत्र दश सङ्घाणि अत्र पञ्च-
यतानि च । अत्रावशीतिः पादस्य पारायणं प्रकीर्त्तितम्
एतत्पारायणं बालखिल्यैर्विना संख्यातम् । बालखि-
ल्यानि पारायणे न सन्ति । तदुच्यते । अत्रेवेदान्त-
बालखिल्यमेकादशसूक्तम् सूक्तसङ्घसप्तदशाधिकमित्यत्र
अत्र दशसङ्घाण्योलेतत्संख्या व्यतिरिक्तानि बालखिल्या-
नीति प्रसिद्धिः” भाष्यम् । अत्र प्रधान शाखाभेदाभि-
प्रायेण पञ्चविधत्वसूक्तम् “अग्रे दस्य तु शाखाः सरेक-
विंशतिसंख्याकाः” सूक्तकोपनिषदि एकोनविंशतिभे-
दोक्तः प्रशाखाभिप्रायेण अत एव प्रशाखाभ्य इति
प्रायुक्तभाग० वाक्ये तथोक्तम् । अथ उपनिषद्वेदस्य
उपनिषच्छब्दे उक्तः । “अत्रेदो देवदेवयो यजुर्वेदस्य
मातृषः । सामवेदः कृतः पैतृकस्यातस्याशुभिर्भानः

मनुः । “कचो दाधिपतिर्जीवः” उच्यते । जीवस्व कचो-
दाधिपत्यं तेन तस्य वारे तद्वत् च तत्तत्कर्म्म कचोदिभिः
करणेभ्यम् “शास्त्राधिपे बलनि वीर्ययुतेऽथवास्त्रम्” ।
उच्यते । तदुद्धानं तु “कचोदः पद्मपत्राक्षो गायत्राः
सोमदैवतः । आत्रेयगोत्रः” इति विधा० पा० उक्तम् ।
कचोदोऽध्येयत्वेनास्त्वस्य इति । कचोदिन् तत्पाठके ।
कचो स्त्री क-वा० धनुं विद्वां । हिंसायाम् । “कविशक्त कचा-
वान्” क० १, १५, २, “कचवान् हिंसकः” भा० ।
“महाव्रातस्तु विद्वान्महाव्रतवान्” क० २, २०, २ ।
कच स्तुतौ तदा० पर० सक० सेट् । कचति आर्चते ।
आनर्च । कर्मणि कच्यते आर्चि । “वाभ्यां गायत्र्यश्च्यते”
क० ८, २८, १० “ब्रह्माण्यश्च्यते युवभ्याम्” ७, ७०, ६,
कच स्त्री कच्यते स्तुयतेऽनया कच-करणे कृप् । वेदमन्त्र
भेदे “यत्वार्यवशेन पादव्यवस्थितिः सा कच” ज० ।
“कचो यजूंषि सामानि निगदामन्त्राः” कात्या० १, २, १, ।
“कचोदो निगदान्तावत्वारोमन्त्राः” । तत्वार्यवशेन उक्त-
वशेन वा यत् पादव्यवस्था, सा कच तत्र “समिधाग्निं
दुवस्थत” इत्यादौ यत् प्रत्ययेण समाप्तेऽर्थोऽव्ययते तत्वार्य-
वशेन पादव्यवस्था यत् च क्रियापदानुपादानात् “सुस-
सिहाय योषिये तं त्वा समिधिराक्रुतः” इत्यादौ अपर्य-
वसितोऽर्थस्तत्र उक्तवशेन पादव्यवस्था भवति अतएव यत्
नियताक्षराणि नियताक्ष पादानियतानि वाचसानानि सा
कच गत्युच्यते । अनियताक्षरापादावसानं यजुः यद्यपि
प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेतन्मिथुक्तप्रयोगः तथापि तत्र विशेष-
जघां गीतिः विशेष्याग्लृगञ्जराणि नाव्यहोतविशेषणा
विशेष्ये बुद्धिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गीतिरेव सामे-
त्युच्यते तथा च “कचतीव रथन्तरं गायति” “यद्योन्वां
तदुत्तरयोगायति” “कचध्यूदं साम गायति” प्रजापतेर्हृ-
दयमनूतं गायतीत्याद्युपपन्नं भवति अतश्च गलरातिरिति
बुद्धीतिगद्गच्छं तत् सामगच्छे नोच्यते । ननु यदि रथ-
न्तरादिगद्गा गीतिरेव वाचकाः तदा “रथन्तरेण स्तुतीति”
कचं स्तुतिसाधनत्वम् गुणगुणिसम्बन्धकीर्तनं हि स्तुतिः
सा च गीतिरूपेण साम्ना न सम्भवति । उच्यते गीतेः
स्वयंस्तुतिवाचकत्वाभावात्प्रकटनद्वारा स्तुतिसाधनत्वं
भवतीति नोक्तदोषः । निगदाः प्रैयाः परस्मैधोषनायाः
“मोक्षपोरासादय” “अग्नीदम्नीन्विहर” इत्येवमादयः । ननु
निगदा अपि यजूंष्येव ततः किमर्थं पृथगुक्ताः । उच्यते
“उपांशु यजुषा अङ्गैर्निगदेनेति” चर्म्मभेदेन यजुःजनन-

भाष्यगुह्या पृथग्वचनम् । यस्तु तस्तु निगदानां यजुर्भवेन
परस्मैधोषनायत्वात् उच्यैर्निगदेनेति चर्म्मभेदः न च चर्म्म-
भेदादुभेदः कचसामवोरपि कचिदुपांशुप्रयोगविधानात् अ-
तस्त्वेविध्यमेव मन्त्राणाम् । तथाचोक्तम् “अहेतुं प्रमन्त्रं
मे गोपाय यमृषयस्त्वेविदा विदुः” कचः सामानि यजूं-
षीति लोच्येदानीदन्तीति त्रिविदः त्रिविदां सम्बन्धि-
नोऽध्येतारस्त्वेविदाः ते च यं मन्त्रभागस्त्वगादिहृषेण
त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । कच्यजुःसामा-
न्त्रको मन्त्रभेदोऽभिहितः तद्वान्तरभेदाकाङ्क्षायास्तथा च
साम्नां चाध्येतप्रसिद्धौ च भेदे सिद्धे लक्षणं न क्रियते”
कचः । “कचैव हौत्रमकरोद्यजुषाध्वर्यवं साम्नोऽधीयम्”
येत० “त्रिधा विहिता वाग्वचो यजूंषि सामानि”
यत० ब्रा० ६, ६, २, ४ । “कचः सामानि जतिरे पुरुष-
स्तु०” “तदेतदवाभ्यनूक्तम्” का० उ० । २ विध उच्यते निरु० ।
समासे तदन्तात् कच । अर्द्धवः एकचम् द्वृचं बृहचम्
इत्यादि । वहु० । अध्येतय्येव कच । अन्वचः बहुचः
इत्यादि यन्त्रे तु न कच । अन्वक् साम । मातुष्ये मयट् ।
कचमयं तत्प्रचुरे त्रि० स्त्रिवां ङीप् । “एतं यत्तस्मिन्-
मयं यजुर्मयम् साममवमाहुतमयम्” यत० ब्रा० ४,
२, ४, ५ । भावे कृप् । इस्तुतौ षृजायाञ्च ।
कचस् त्रि० कच-वा० कचन् । स्तुतिरिति । “मा अर्चतो-
नृन्वचसे रिरौहि” क० ६, २८, ५ । “कचसे स्तोत्रे” भा०
कचसे अय्य० कच-तुमर्थे कसेत् । स्तोत्रमित्यर्थे । “प्र वां म-
न्यामृचसेन वानि” क० ७, ६, १, ६ ।
कचोक्त पु० कच-ईकक् । १ दिवः पुत्रे सवित्रभेदे । “दिवः पुत्रो
हृङ्गानुचक्षुरात्मा विभावसुः । सविता स कचोकोऽर्कोमातु-
राशावहोरविः” भा० आ० १ अ० । ऋग्वंश्ये २ जमदग्नि-
पितरि कचभेदे । “तस्मिन्नि युक्ते विविन्ना योगक्षेमाय-
भार्गवे । अन्वसुत्पादयाव पुत्रं ऋगुरनिन्दितम् । अयनं
दीप्रतपसं चर्म्मार्त्तानं यशस्विनम् । यः सरोपाङ्गुतो गर्भा
न्यातुमौलाय भारत । । आरुषो तु मनोः कन्या तस्य
पत्नी मनीषिणः । अयिंस्तस्यां समभवदूरं मित्वा महा-
यथाः । महातेजाः महावीर्यावान् एव गुणैर्युतः ।
कचोक्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत्” भा० आ०
६, ६ अ० । तस्य चरितम् । भा० अ० प० ४ अ० । विस्म-
रेण वसितम् सन्नेपतस्तु हरिवंशे २८ अ० यथा
“गाधेः कन्या महाभामा नाम्ना सत्यवती शुभा । तां मा-
चिर्भृगुपुत्राय कचोकाय ददौ प्रभुः । तस्याः प्रीतोऽभव-

इत्तां भार्गवो भृगुनन्दनः । पुत्रार्थं कल्पयामास चरुं
माधेस्तथैव च । उवाचाहूय तां भर्ता कचोको भार्गव-
स्तदा । उपयोज्यचरुं तया माता त्वयंतव । तस्यां
जनिष्यते पुत्रो दीप्रमानु क्षत्रियर्षभः । अजेयः क्ष-
त्रियैर्लोकैः क्षत्रियैर्भस्मदः । तवापि पुत्रं कल्याणि !
हृतमन्तं तपोधनम् । शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुमेव
विधास्यति । एवमुक्त्वा तु तां भार्यास्त्वोको भृगुनन्दनः ।
तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविशेय ह । माधिः सदा-
रस्तु तदा कचोकात्ममभ्यगात् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन
सुतां द्रष्टुं नरेन्दरः । चरुहयं स्मृत्वा तद्वेदेः सत्यवती
तदा । चरुमादाय यत्नेन सा तु मातु न्यवेदयत् । माता
व्यत्यस्य दैवेन दुहिते स्तं चरुं ददौ । तस्याश्चरुमया-
ज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह । अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रि-
यान्तरं तदा । धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदग्ने-
नम् । तास्त्वोकोस्ततो हृदा योगेनाभ्यतुस्तुत्य च । तामज-
वीद्विजश्रेष्ठः स्तं भार्यां वरवर्णिनोम् । मातासि न-
क्षिता भद्रे ! चरुव्यत्यासहेतुना । जनिष्यते हि पुत्रोऽसौ
क्रूरकर्मास्तिदारुणः । भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्म-
तत्त्वोपोधनः । विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तस्मिन् सम-
र्पितम् । एवमुक्त्वा महाभाग भर्ता सत्यवती तदा ।
प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेहयो भवेत् । ब्राह्मणा-
पसदः काल इत्युक्तो सनिरजवोत् । नैव सङ्कल्पितः कामो
मया भद्रे ! तथाऽस्त्विति । उपकर्मा भवेत् पुत्रः पितृमा-
तृच कारणात् । पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वाऽजवीदिदम् ।
इच्छन् लोकानपि सुने ! स्त्रजेषां किं पुनः सुतम् ।
शमात्मकं पुत्रं त्वं मे पुत्रं दातुमिहार्हसि । काममेवं-
विधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ! । यद्यन्यथा न
शक्यं वै कर्तुमेतद्विजोत्तम । ततः प्रसादमकरोत् स
तस्यास्तपसो ब्रह्मा । भद्रे ! नास्ति विशेषो मे पौत्रे च
वरवर्णिनि । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे ! भविष्यति ।
ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं
दानं जमदग्निं शमात्मकम् । भृगोश्चरुविपर्यासे रौ-
द्रवैष्णवयोः पुरा । यजनाद्द्वैष्णवेऽर्थांशे जमदग्निरजा-
यत । सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा । कौयि-
कीति समाख्याता प्रहत्तेयं महानदी । इच्छाकुर्वन्प्रभवो
रेणुर्नाम नराधिपः । तस्य कन्या महाभाग कामकी
नाम रेणुका । रेणुकायान्तु कामत्यां तपोविद्यासम-
न्वितः । आर्क्षीको जनयामास जमदग्न्यं सुदारुणम् ।

सर्वविद्यान्तर्गं चैवं धनुर्वेदस्य पारमम् । रामं क्षत्रि-
यन्तारं प्रदोप्रमिव पावकम् । अर्क्षीकोऽवस्त्वोकोस्तस्य सत्य-
पत्यां महाययाः । जमदग्निस्तपोवीर्याञ्जने ब्रह्मविद्यां-
वरः । मध्यमश्च शुनः श्रेष्ठः शुनः पुच्छः कनिष्ठकः । वि-
श्वामित्रस्तु दयादं माधिः क्षत्रियनन्दनः । जनयामास
पुत्रस्तु तपोविद्याशमात्मकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं
सप्रर्षितां गतः । विश्वामित्रस्तु धर्मत्वा नाम्ना विश्वरथः
कृतः । जप्ते भृगुप्रसादेन कौयिकाहंशवर्द्धनः ।
“अवर्चीकादयोऽभ्येव्य पितरो राममनुवन् । राम !
राम ! महाभाग ! प्रीताः स्त तव भार्गव ! भा० आ० १४०
१ भरतसुतमुमन्वु सुते नृपभेदे । “ततोमहद्भिः क्रतुभिरीजा
नो भरतस्तदा । लेभे पुत्रं भरताजादु भूमन्वु” नाम
भारत ! इत्युपक्रम्य “पुष्करिण्यास्त्वोकोस्तस्य भूमन्वोरभवत्
सुतः” भा० आ० १४० ।

कचोप न० अच-कोपन । पिपपवनपात्रे हेम० ।

कचोपम पु० अचा सुत्या समः वेदे नि० ईत्वं पत्यञ्च ।
अयमेवेष्य समानगुणे । “इह सुत इन्द्रो अस्ते अद्या स्तमे
वज्रमूषीधमः” अ० १०, २२, २ । कचोपमः । “अ-
द्याव इन्द्र ! ते यतं यतं भूमीरुत स्तुः । न त्वा वज्रिन्”
इत्यादिकथा अ० ८, ७०, ५ । सुत्या समानगुणकः “भा०
“परोमातृस्त्वोपममिन्द्रोपम” अ० ८, ६८, ६ । कचो-
पमम् अचा सुत्या समम् यद्यप्यपरिच्छिन्नसायापि स्तुति-
वाङ्मालां विषयीकरोति तत्समम्” इत्यर्थः भा० । “अव-
चट कचोपमः” अ० ८, ६२, ६ । “इत्यहं परमण्या
कचोपमः” ८, ६०, १ । “२दीप्रा समे च “अचन् इत-
स्त्वोपमः अचा दीप्रा समः” भा० ।

कचेषु च० राजभेदे । पूर्ववशवर्णने “रौद्राश्च महे-
पासा दयाशूरसि सनवः” इत्युपक्रम्य “अचेदुरथ कालेषुः
लक्ष्येषुष वीर्यवान्” भा० आ० १४० ।

कचच्छ मोहे मूर्त्तौ (कठिनीभावे) अक० गमने सक० तदा० पर०
सेट् । अचक्षति आर्क्षीत् आनर्क्ष । उपसर्गात् अस्यादे
र्हतिः प्रार्क्षति अपार्क्षति । “उपसर्गाः क्रियाद्योने”
पा० इत्युक्तेः यत्क्रियया योगस्तत्क्रियायामेवोपसर्गत्वम् तैत्त
प्रगतः अचक्षकोऽस्मात् वाक्ये प्रादि० ब० । प्रर्क्षकः इत्यादौ न
वर्हिः अत्र प्रक्ष गमेरुपसर्गत्वेन अचक्षोपसर्गत्वाभावात् ।
कचच्छरा स्त्री अचक्ष-कर्माणि करणे वा षञ् । जेष्ठायाम् ।
उज्ज्वलः साधारणत्वेन सर्वोर्ग्यत्वात् इन्द्रियभोजनमन-
साधनत्वाच्च तस्यास्तथात्वम् ।

ऋजु गतौ ऋजने (बलाधाने) ऋजने च भा० आत्म०
सक० स्वैर्ये अक० सेट् । ऋजने आर्जिते आनृजे ।
ऋजु भर्जने इदित् भा० आ० सक० सेट् । ऋजुते
आर्जिते । ऋज्जां बभूव आस चक्रे । ऋजुसानः ।

ऋजिष्य लि० ऋजु आग्नौति गच्छति आप-यत् ५० ।
ऋजुगामिनि “ऋजिष्यं श्वेनं प्रुषितमुम्” ऋ० ४,
२८,२ । “ऋजु आग्नौति गच्छतोऽत्युजिष्यः” भा० ।
“ऋजिष्य इमिन्द्रावतः” ४, २७, ४ ।

ऋजिष्वन् ५० राजभेदे “अपमृष्यऋजिष्वने दातं दायुषे”
ऋ० ६, २०, ७ । ऋजिष्वने एतद्वामकाय रात्रौ” भा० ।

ऋजीक लि० ऋज-गतौ ईकन् किञ्च । इन्द्रे २धूमे च
उज्ज्व० । उपार्जीकशब्दे उदा० करणे ईकन् । २साधने
च “आविर्ऋजीको विदधा” ऋ० ४, २८, ४ । “आवि-
र्ऋजीका आविर्भूतसाधना” भा० ।

ऋजीति ५० ऋजु गच्छति ई-गतौ क्तिच् ५० । ऋजुगामिनि
वाक्ये “ऋजीते ! परि इत्थि नोऽश्ना” ऋ० ६, ७५, १२ ।
“ऋजु गच्छति ऋजीतिरिषुः” भा० ।

ऋजीष न० अर्जते रसोऽस्मिन् अर्ज्यं आधारे कीषन्
ऋजादेयः । पिष्टपचनपात्रे २नरकभेदे पिष्टपचनाकार-
पात्रभेदेन पापिनां पचनहेतुत्वेन तस्य तथात्वम् । नरक-
गणनायाम् सन्तुः । “लोहशङ्खऋजीषश्च” नर-
कशब्दे विवृतिः । २नीरसे सोमलतापूरुषे “सोमो-
राजामृतं सुत ऋजीषेणाजहान्ऋजुम्” यजु० १६, ७२
“ऋजीषं नीरसं सोमलतापूरुषम्” वेददी० । ४गतसारे
सोमे पु० । “ससरे त इति ऋजीषकुम्भं ज्ञावयति” कात्या०
१०, ६, १ । “गतसारः सोमः ऋजीषस्तेन पूर्णकुम्भम्”
कर्कः । यथा मादकद्रव्यस्याभिपचयेन सारांशे सृज्यते
अवशिष्टः नीरसभागः (सिटि) अवतिष्ठते एवं सोमस्याभि-
पचये निःसारांश ऋजीष इत्युच्यते । कर्मणि कीषन् ।
५अभिपुते सोमे च “कुविद्राजानं सधवन्ऋजीषिन्”
ऋ० २, ४३, ५ । “ऋजीषिन् ! सोमवन्” भा० । “अनारिष्ठा-
डजीषो” २, ४६, ३ । “ऋजीषो सोमवान्” भा० । तैत्ति०
अस्य निरुक्तिर्दृष्टिता “तेनांशुमद्यद्यभिपुष्यति तेनेर्जीषि”
ततः जाताये तारका० इतच् । ऋजीषित नीरसतया जाते
लि० । ऋजीषं द्रव्यं देयत्वेनाख्यस्य इति । ऋजीषिन् गत-
सारसोमद्रव्यसम्पदाने देवे “इन्द्र ! सोमं सोमपते ! पिबेमं
भाध्यन्दिनं सवनं चारु यज्ञे । प्रमुष्या शिप्रे सध-
वन्ऋजीषिन् ! विष्टव्या हरी इह मादयस्व” ऋ० २, २२

१, ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते” भा० ।
ऋजु लि० अर्जयति गुणान् अर्ज-कु नि० ऋजादेयः ।
१प्रगुणे २सरले अवक्रे । सरलस्य बहुगुणार्जकत्वात् तथा
त्वम् । श्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीप् । “ऋज्वोर्दधा-
नैरवतत्त्व कन्वराः” भाषः । “ऋजायताः स्नेहमिव
स्वप्नीः” भट्टिः । “उमां स पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा”
कुमा० “ऋजवस्तो त सर्वे स्युरवणाः सौम्यदर्शनाः” सन्तुः ते
दण्डाः । “ऋजवोदभाः” गोभि० सू० । नान्दीसखादी देवे
पैत्रे च दभां ऋजवः काव्याः । “धर्मप्रधाना ऋजवः
पुत्रवन्तो धनान्विताः” या० । ततः वेदे वा० प्रकारे
धाच् । ऋजुधा सरलप्रकारे अर्थः । “यज्ञमेव तद्वजुधा
प्रतिष्ठापयति” ऐत० । भावे पृष्ठा० इमनिच् । ऋजि-
मन् सारल्ये अकौटिल्ये पु० । भावे तल् । ऋजुता
तदर्थे स्त्री “ऋजुतां नयतः ऋरामि ते” कुमा० । त्व ।
ऋजुत्व न० गुणवचनत्वात् अण् आर्ज्यव न० तत्त्वाये ।
४अनुकूले ५कल्याणे । “ऋजुहस्ता ऋजुवनिः” ऋ०
५, ४१, १५ । “ऋजुहस्तास्तदनुकूलहस्ता ऋजुवनिः कल्या-
णदाना” भा० । ६गोभने च “धारवाकोजृजुगायः” ऋ० ५,
४४, ५ “ऋजुगाय । गोभनस्तुतिकः” भा० । ७वसुदेवपुत्रभेदे
पु० । “वसुदेवस्तु देवक्यामट पुत्रानजीजनत् । कीर्त्तिमन्”
सुषेणश्च भद्रसिन्सुदारधीः । ऋजं संमर्द्दनं भद्रं सङ्कर्षणम-
हीश्वरम् । अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हारिः किल ।
सुभद्रा च महाभागा तव राजन् ! पितामही” भाग०
६, २४, अ० २५, २६ । अजुत्वञ्च आर्ज्यशब्दे ८०६ पृष्ठे
व्याख्यातम् वाक्यस्य तत्त्वञ्च स्रष्टारत्वम् । “धर्मशास्त्र-
ऋजुभिर्भिताश्वरैः” मिता० ।

ऋजुकाय ५० ऋजुः कायोऽस्य । १कश्यपसन्तौ त्रिका०
२अङ्गुलिद्वयमात्रे लि० । “तस्मिन् सस्त्रिकमासीन ऋजु-
कायः समभ्यसेत्” भाग० २, २८, ६ । [हारिणि २पाथे पु० ।

ऋजुश लि० ऋजु यथा तथा गच्छति गम ४ । १सरलव्यव-
ऋजुरोहित न० कर्म० । सरले इन्द्रधनुपीति केचित् वस्तुतः
“रोहितं रुधिरं प्रोक्तं ऋजुशक्रशरासने” विश्वोक्तेः उत्-
पातसूचके सरले इन्द्रधनुषि रोहितशब्दस्यैव वृत्तिः तेन
“इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्” अमरे ‘सन्तानव
धनुर्देवायुधं तद्वजु रोहितम्’ जैमिनिश्च तदेव ऋजु
चेत् रोहितमिति व्याख्यानात् न विष्टिनामित्यपेक्षम् ।
ऋजुसर्प ५० कण्ठपर्यन्तं निवसमा० । सुष्ठुतोक्ते दर्वी-
करविशेषे सर्पभेदे । “तत्र दर्वीकरा द्रुत्युपक्रम्य ऋजुसर्पः

श्वेतोदरो महागिरा खल्वर्द्धाशीविष' इति उक्तम् ।
कृज्जूका पु० कृज्-वा० कृज्-पु० । देवभेदे विपायानदी-
जन्मभूमौ । कृज्जूके भवा कृष्-पु० । आर्जकीया तत्-
प्रभवायां विपायायाम् "इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति !
शतद्रि ! क्षोमं सचतां परुषया । आसिक्तामरुद्धे
"वितस्तयार्जकीये । शृणुता सुषोमया" क० १०, ७५, ५,
इमासुदाकृत्य निरुक्ते आह । "आर्जकीयां विपादित्याहः
अजुक्तप्रभवा कृज्गामिनी वा" तेन विपायानद्यत्-
पत्तिस्थानकृज्जूक इति गम्यते ।

कृज्जूकरण न० अज्जुः कृज्जूः क्रियतेऽनेन कृज्जू+अभूततद्भावे
चि+ज्-करणे ल्युट् । सरलतासम्पादनसाधने सुवृ-
त्तीकृते । यन्त्रव्यापारभेदे । "यन्त्रकर्मणि तु निर्घातनपूरण-
यन्त्रन्यपवर्त्तनचालनविवर्त्तनविवरणपीडनसामेविशोधन
विकर्षणःहरणोच्छनोच्छमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूपणैषण
दारणर्ज्जकरणप्रचालनप्रधावनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः"
सुबु० । २तथाभूतव्यापारमाले च ।

कृज्जूयत् लि० अज्जु गच्छति कृज्जू गच्छति वा कृज्जू+
अतृ+वा क्यच् कृज्जू-पु० । तस्य जोषा शब्दः । कृज्जू-
गामिनि २कृज्जुगामिनि च "देवानां भद्रा सुसतिर्ज्जूयतां
देवानां रातिरभि नो निवर्त्तताम्" क० १, ८८, १, नृतिमा-
श्रित्य "कृज्जूयतामृज्जुगामिनामृज्जुगामिनां वेति" निरुक्तम् ।

कृज्जू पु० कृज्-गत्यादिषु रन् नि० । १नायके उज्ज्वल० ।
२कृज्जुगामिनि लि० । "सू मन्वू अज्जु वातस्याश्वा" क० १,
१७४, ५ । "कृज्जू कृज्जुगामिनौ" भा० । "कृज्जू वाजं
न गध्यम्" क० ४, १६, ११ ।

कृज्जू स्त्री कृज्जू+स्त्रियां वा स्त्रीप् । १आर्जवत्यां स्त्रियाम्
कृज्जूगन्धे उदा० । सू० सि० उक्ते यक्षाणां २गतिभेदे ।
"वक्रासुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा
शीघ्रा शीघ्रतरा यक्षाणामप्यत्र गतिः । तत्रातिशीघ्रा
शीघ्रा मन्दा मन्दतरा समा । अज्जीति पञ्चधा
श्रेया या वक्रा सासुवक्रा" सू० । "तत्राटविधमतिषु
अतिशीघ्रेत्यादिः समेत्यन्ता इत्येवं पञ्चधा गतिः कृज्जू-
मार्गी गतिश्चेदा या गतिः सासुवक्रा अनुवक्रगमनेन
सह वर्त्तमाना पूर्वलोकेऽनुवक्रगतेर्वक्राकुटिलमध्येभिधा-
नात् उभयावस्थत्वाच्च सासुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा
श्रेया तथा च यक्षाणां मार्गी वक्रेति गतिद्वयम्" रङ्ग० ।

कृज्जुसान पु० कृज्जु-असानच् । भेदे उज्ज्वल० ।

कृज्जु गती तना० उज्जु० सक० सेट् । अज्जुति कृज्जुति, कृज्जुते

आर्णीत् आर्णित् । आनखं आनखतः आनखे । कृष्णः ।
कृष्ण लि० कृष्ण-क । १गन्तरि । "धवीयान्धयो न तावुरति
धन्वा राट्" क० ६, १२, ५ "कृष्णः शोधगता" भा० । "उत्र
कृष्णेव यातय" १०, १२७, ७ । कृ-क्त नि० । २अवश्यदेवे
(धार) अर्जिचां पु० न० । "कृतावानस्यमाना कृ-
षानि" क० २, २७, ४ । "कृषानि स्तोत्रभिरन्येभ्यो
देवानि" भा० । "परकृषा सावीरध मत्कृतानि" क० २, २८
८ । "कृषानि पित्रादिभिः कृतानि अन्नाभिर्देवानि ।
अथ मत्कृतानि कृषानि" भा० तच्च अवश्ययोध्यत्वेन
लौकिकमलौकिकश्च । तत्र देशदित्याणां चतुर्णां पञ्चानां
वा अवश्ययोध्यत्वादलौकिककर्मत्वम् अथोधने पापक्षेप-
त्वात्तस्य तयात्वम् । कृषानपक्रियाया उपपातकशब्दे उक्त-
शब्देण पापक्षेपत्वम् । "देवानाञ्च पित्राञ्च कृषोणाञ्च
तथा नरः । कृषयान् जायते यस्मात् तन्मोक्षे प्रयतेत्
सदा । देवानामन्यथो जन्तुर्यज्ञं भवति मानवः । अन्त्य-
वित्तस्य पूजाभिरुपवासप्रतैस्तथा । आहुतेन प्रजया चैव
पितृणामन्यथी भवेत् । अथोणां ब्रह्मचर्येण नृतेन तपसा
तथा" विष्णुधर्मो० पु० । "जायमानो वै ब्राह्म-
णस्तिभिर्कर्मैरेण्यथी भवति ब्रह्मचर्येण कृषिभ्यो,
यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" मिता० नृतिः । "न
च जातमात्रोऽज्ञादाराग्निपरिग्रहोयज्ञादिषु विक्रियते ।
तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादियज्ञादीननुतिष्ठेत्"
मिता० । "कृषानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानः पतत्यधः" । "मह-
र्षिपितृदेवानां गत्वान्धमं यथाविधि । पुत्रे सर्वं
समासज्य वसेन्नाध्यस्यामाश्रितः" मनुना क्रमेण चातु-
राश्रम्यपक्षमाश्रितोक्तम् । यथा च ब्रह्मचर्यादेव प्रज-
ज्वाधिकारस्तथा आश्रमशब्दे ८२८ पु० उक्तम् ।
अवश्यदेयत्वेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्चैव दर्शितं भा०
आ० १२० अ० । "कृष्येचतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मानवा
भुवि । पितृदेवर्षिसनुजैर्देवं तेभ्यश्च यज्मतेः" इत्युपकृत्य
"यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा हनोन् । पुत्रैः
शत्रुः पितृणां पित्राणां शत्रुः मानवान्" "कृष्यमु-
क्त्य देवानास्तृणोणाञ्च तथैव च । पितृणामथ विप्राणाम-
तिथीनाञ्च पञ्चमम्" अतु० १७ अ० । "कृषामिधानात्
स्वयमेव केवलं तदा पितृणां सुसुचे स बन्धनात्" "अस-
त्तापीडं भगवद्गुणमन्यमवेहि मे" "नचोपवेमे पूर्वेषां कृष्य
निर्गोक्षसाधनम्" रङ्गः । लौकिककृष्यम् (धार) (कृष्ण)

अथादानयन्ते वक्ष्यते । २३० ॥ ४०० ॥ ५०० ॥ च सि०
की० प्रवत्सरकम्बलवसनस्य दशपूर्वकात् अस्यादेर्द्विः
प्रार्थम् वत्सरार्थं सम्बलार्थं वसनार्थम् दशार्थो-
द्देशो दशार्थो नदी । अथयोधनार्थमृणमृणार्थम् । अङ्ग-
शास्त्रोक्ते कृतचित् राश्यान्तरादवश्यं विद्योक्तसंस्थान्विते
पदाद्यैः । तत्सूत्रकसंस्थायाः सजातीयेन पिजातीयेन
धनेन च योगवियोगादिक्रियादिकं बीजग० उक्तं यथा ।

“धनार्थमङ्गलने करणसूत्रं” इति । योगे युतिः
स्यात् जययोः सवयोर्धनार्थयोरन्तरमेव योगः । उदा० ।
रूपत्रयं रूपचतुष्टयं च जयं धनं वा सहितं वदाशु ।
सर्वं जयं स्वं च पृथक् पृथक् धनार्थयोः सङ्गलनाम-
बैधि । अत्र रूपाणामव्यक्तानां चाद्यान्तरानुपलब्धार्थं
वेष्टयानि । यानि अणमनानि तान्युर्विन्दूनि । न्यासः
रु १ रु ४ योगे जातं रु ७ न्यासः रु १ रु ४ योगे
जातं रु ७ । न्यासः रु १ रु ४ योगे जातं रु १ ।
न्यासः रु १ रु ४ योगे जातं रु १ । एवं विभिन्नेषुपि ।
धनार्थव्यवकलने करणसूत्रं” इति । स० धोध्यमानं स-
मृणत्वमेति स्वं जयसदुत्तुतिरुक्तवत् । उदा० । जयादुद्वयं
स्यात् समृणादणं च व्यस्तं च स० धोध्य वदाशु गेयम् । न्यासः
रु १ रु २ अन्तरे जातं रु १ । न्यासः रु १ रु २
अन्तरे जातं रु १ । न्यासः रु १ रु २ अन्तरे जातं
रु ५ न्यासः रु १ रु २ अन्तरे जातं रु ५ ।

गुणनभागे करणसूत्रं” इति । सवोरसयोः स्वं वधः
सर्वाधाते जयोभागहारेऽपि चैवं निरुक्तम् । उदा० ।
धनं धनेनर्णमृणेन निष्पन्नं द्वयं त्वेण समृणेन किं स्यात् ।
न्यासः रु २ रु १ धनं धनघ्नं धनं स्यादिति । रु ६ ।
न्यासः रु २ रु १ अणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं
रु ६ । न्यासः रु २ रु १ धनमृणघ्नमृणं स्यादिति
जातं रु ६ । न्यासः रु २ रु १ अणं धनमृणमृणं स्या-
दिति जातं रु ६ । इति धनार्थगुणनम् ।

भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति । उदा० । रूपा-
णकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णमृणेन भक्तम् । अणं ध-
नेन समृणेन किं स्यादुत्तं वदेदं यदि बोधोपि ।
न्यासः रु ८ रु ४ धनं धनघ्नं धनं स्यादिति जातं
रु २ । न्यासः रु ८ रु ४ अणमृणघ्नं धनं स्यादिति
जातं रु २ । न्यासः रु ८ रु ४ अणं धनघ्नमृणं स्या-
दिति जातं रु २ । न्यासः रु ८ रु ४ धनमृण-
घ्नमृणं स्यादिति जातं रु २ । इति धनार्थभागहारः ।

वर्गमूलयोः करणसूत्रं” इति । जतिः स्वार्थयोः स्वं समृ-
धनार्थं न मूलं जयस्यास्ति तस्याकृतित्वात् । उदा० ।
धनस्य रूपवितवस्य वर्गः जयस्य च त्रुहि सखे ममाशु ।
न्यासः रु २ रु ३ जातो वर्गो रु ६ रु ६ । धनात्मका-
नामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वादशु । न्यासः रु
६ मूलं रु १ वा रु १ । न्यासः रु ६ एवामवर्गत्वा-
न्मूलं नास्ति । इति धनार्थवर्गमूले ।

समङ्गलव्यवकलने करणसूत्रं” इति । सवोगे वि-
योगे धनार्थं तथैव व्युत्तं न्यूनतस्तद्विपर्यासमेति । उदा०
रूपत्रयं स्वं जयं च स्वं च किं स्यात् सवुक्तं वद सा-
ञ्जातं च । न्यासः रु १ रु १ रु ० एतानि सवुतान्य-
विकृतान्येव । रु १ रु १ रु ० एतानि साञ्जातानि रु
१ रु १ विपर्यस्तानि ।

“जेदं गुणं गुणं जेदं वर्गं मूलं पदं जतिम् । अणं स्वं
समृणं कृष्यादुद्वये राशिप्रसङ्गे” लीला० ।

कृष्णकाति लि० अथवदवश्यफलप्रदा कातिः स्तुतिर्वस्य ।
अवश्यफलदायकस्तुतिशालिनि “सामहिमृणकातिमदा-
भ्यम्” अ० ८, ६१, १२ । अथकातिः अथवदवश्यफल-
प्रदस्तुतिकः भा० ।

कृष्णस्य पु० नृपभेदे “अथस्यस्य प्रयता मयानि” अ० ५,
२०, १२, “अथस्यस्यैतन्नामकस्य राज्ञः” भा० अथस्ये
राजनि रूयमानाम्” अ० ५, २०, १४ ।

कृष्णचित् पु० अथमिव चिनोति वि-क्रिप् । अथस्येव
स्रोतकामस्याधायके यजमाने । “अथचित् स्रोतकामस्यामिव
चिनोति” अ० २, २२, १० । अथचित् स्रोतकामस्यामिव
चिनोति” भा० ।

कृष्णदास पु० अथात् मोचनेन कतोदासः । दासभेदे ।

“मृज्जलातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः । अनाका-
लस्तस्तदाहितः स्वामिना च यः । मोचितो मृज्ज-
याद्युद्धे प्राप्नोति पणे जितः । तवाहमिष्युपगतः प्रवृद्धा-
वसितः कृतः । भक्तदासस्य विजयेत्यस्यैव बहवाकृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश कृताः” नारदः ।
“मृजे दास्याङ्गातो मृज्जजातः । क्रीतोमूल्येन, लब्धः प्रति-
पञ्चादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाका-
लमृतोदुर्भिक्षे यो दासत्वाय भरणार्हः । आहितः
स्वामिना धनमृणनेनाधितां नीतः । अथमोचनेन दास-
त्वमभ्युपगतः अथदासः” मिता० ।

कृष्णमत्कुण पु० अणं परकृतं समवेति कुणति कुण-
व

सुप्रसूतेति स० । प्रतिभुवि (जामिन्) शब्दः । स हि
परकीयस्य मदीयत्वेन स्थापयतीति तस्य तथात्वम् ।
ऋणमार्गाणं उ० ऋणं मार्गयते परार्थं स्वगतत्वेन मार्गयते
मार्ग-ल्यु ईत० । (जामिन) प्रतिभुवि हारा० ।
ऋणमुक्ति स्तो ऋणान्मुच्यतेऽनया सूच-करणे क्तिन् । ऋण
शोधने त्रिका० । ऋणमोचोऽप्यत्र हारा० ।
ऋणमोचन न० ऋणात् मोचयति सूच-णिव-ल्यु ५त० ।
काशीस्ये तीर्थभेदे काशीखण्डे प्रसिद्धम् ।
ऋणलेख्य न० ऋणसूचकं लेख्यं लेखपत्रम् । ऋणग्रहण-
सूचके व्यवहारोपयोगिनि (छत) (तमःसुक) इत्यादि
प्रसिद्धे पत्रभेदे । तल्लेखनप्रकारादि मित्ता० दृष्टितं
यथा 'तल लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति । शा-
सनं निरूपितं जानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम्
सहस्रकृतमन्यकृतं चेति । तल सहस्रकृतमसाक्षिकम्,
अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च देशाचारानुसारेण
प्रामाण्यम् यदाह नारदः । "लेख्यन्तु द्विविधं
त्रेयं सहस्रान्यकृतं तथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धि-
द्वयस्थितेऽयोरिति" तलान्यकृतमाह । "यः कश्चिद-
र्थो निष्ठातः स्वरूपा तु परस्परम् । लेख्यन्तु साक्षिमत्
कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम्" या० । धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो
हिरण्यदिः परस्परं स्वरूपा इयता कायेनैतावदेयमि-
तोयती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्ठातो व्यवस्थितः, त-
स्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपक्षौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यम्
साक्षिमद्वलक्षणसाक्षियुक्तम् धनिकः पूर्वा यस्मिन्
तद्वनिकपूर्वकम् धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत्
कार्यं कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्त्तव्याः
"कर्त्ता तु यत्कृतं कार्यं सिद्धार्थिनस्य साक्षिणः । प्रवर्त्तने
विवादेषु स्मृतं वाच्यलेखकमिति" अरणात् । अपि च
"समासासतदङ्गाङ्गनामजातिस्वगोलकैः । सञ्ज्ञाचारिका-
त्मीयपितृनामादिविज्ञितम्" या० समा संवत्सरः मासः
पौर्वादिस्तदर्थः पञ्चः शुक्लः कृष्णो वा अङ्गुलिः प्रति-
पदादिः । नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिः ब्राह्मणादिः
स्वगोलं वागिडादिगोलमेतैः समादिभिर्विज्ञितम् । तथा
सञ्ज्ञाचारिकं बहुधादिशास्त्रायुक्तं गुणनाम बहुचः
कठ इति । आत्मीयपितृनाम धनिकार्थिकपितृनाम ।
आदिग्रहणाद्, व्य जाति संख्याचारादेशग्रहणम् । एतच्चि-
ज्ञितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः । किञ्च 'समाप्त्यर्थे
अथो नाम सहस्रकोन निवेशयेत् । मतं मेऽसकप्रत्यक्षं यद-

लोपरि लेखितम्" या० धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरूपा
प्रावस्थितः तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते कृष्णो अधमर्णो ना-
मात्मीयं सहस्रको नाङ्गुल्लेख्ये यदुपरि लेखितं तन्मासासक-
प्रत्यक्षं मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत् पत्रे विलिखेत् ।
तथा "साक्षिणश्च सहस्रकोन पितृनामकपूर्वकम् । अत्राहम-
सकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः" या० । तस्मिन् लेख्ये ये
साक्षिणो लिखिताः तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमभि-
प्रेतं अहमसको देवदत्तः साक्षीति सहस्रको नैकैकयो लि-
खेयुको च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्याः । यदाधमर्णः
साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाऽधमर्णोऽन्येन साक्षी च
साक्ष्यनारेण सर्वसाक्षिसन्निधौ स्मृतं लेखयेत् । यथा-
ह नारदः "अलिपित्त कृष्णो यः स्थात् स्मृतं तु स
लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः"
इति अपि च "उभयाभ्यर्चितेनैतन्मया हस्तकस्तुना ।
लिखितं हस्तकोनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" या० । ततो
लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यामुभयाभ्यां प्रार्चितेन मयाऽ-
स्रवेन देवदत्तेन विष्णु मितस्तुना एतल्लेख्यं लिखित-
मिष्यन्ते लिखेत्" साम्प्रतं स्मृतं लेख्यमाह । "विनापि
साक्षिमल्लेख्यं सहस्रलिखितं तु यत् । तत्प्रमाणं स्मृतं
लेख्यं बलोपधिक्षतावते" या० । यल्लेख्यं सहस्रकोन लिखितं
अधमर्णेन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं कन्धा-
दिभिः । बलोपधिक्षतावते । बलेन बलात्कारेण, उप-
धिना अललोभकोपभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्मादि-
ना । नारदोऽप्याह "मत्ताभियुक्तस्तीक्ष्णबलात्कार-
कृतं च यत् । तत्प्रमाणं लिखितं भयोपधिक्षतन्तेति" ।
तच्चैतत् सहस्रकृतं परहस्रकृतञ्च यल्लेख्यं देशाचारा-
नसारेण सम्बन्धकप्रवहारे सम्बन्धकप्रवहारयुक्तमर्थकमापरि-
लोमेन लिप्यक्षरापरिलोमेन च लेख्यमित्येतावच्च पुनः
साधुशब्देरेव प्रातिस्निकदेशभाषयापि लेखनीयम् यथा-
ह नारदः "देशाचारविद्वद् यद्व्याप्ताधिविधिलक्ष-
णम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तकमाक्षरमिति" ।
विधानं विधिराधेर्विधिराधीकरणान्तस्य लक्षणम् गो-
प्याधिभोग्याधिकालकतमित्यादि तद्व्याप्तं विस्पष्टं य-
स्मिन्तद्व्याप्ताधिविधिलक्षणम् । अविलुप्तकमाक्षरम्
अर्थानां क्रमः क्रमसाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्ता-
नि क्रमाक्षराणि यस्मिन्तदविलुप्तकमाक्षरम् । तदेवं
भूतं लिखितं प्रमाणम् । राजयासनवज्र साधुशब्दनिब-
धोऽस्ति त्वभिप्रायः । लेख्यप्रपञ्चेन लेख्यास्तदमप्युक्तं त्वभि-

रे। देवमियाह “अथ लेख्यकृतं देवं पुरैश्चिभिरेव तु।
यथा साक्षाद्विज्ञतमृणं त्विभिरेव देयम् तथा लेख्यक-
तमप्याहृतं पुत्रतत्पुत्रैश्चिभिरेव देयम्। न चतुर्थादि-
भिरिति नियम्यते। नतु पुत्रपौत्रैश्चिण्डेयमित्यविशे-
षेणार्थमात्रं त्विभिरेव देवमिति नियतमेव। आठम-
स्योत्सर्गस्य पत्राखण्डविषये कृत्यन्तरप्रभामपवाद-
शङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम्। तथा हि पत्रलक्षण-
मभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् “एवं कालमतिक्रान्तं
पितृणां दाप्यते कृष्णमिति”। इत्थं पत्राखण्डमतिक्रान्त-
कालमपि पितृणां सम्बन्धि दाप्यते। अत्र पितृणा-
मिति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचना-
श्रुत्यादिदोषत इति प्रतीयते। तथा हारीतेनापि
“लेख्यं यस्य भवेद्वक्षो लाभस्तस्य विनिर्दिशेदिति”। अत्रापि
यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यार्थलाभ इति सामान्येन चतुर्था-
दित्योपपन्नलाभोऽस्तीति प्रतीयते। अतश्चेतदाशङ्कानि
इत्यर्थम् एतद्वचनमिति युक्तम्। वचनद्वयान्त योगेश्वरवच-
नानुसारेण योजनीयम्। अस्यापवादमाह “आधिसु-
भुज्यते तावद्यावत्तच्च प्रदेयते”। सर्वव्यक्तैऽपि पत्राखण्डे
अथ त्विभिरेव देवमिति नियमादप्यपकटस्थानधिकरेणा-
ऽऽध्याहरणेऽप्यनधिकरमाप्ताविदमुच्यते। यावच्चतुर्थेन
पञ्चमेन वा कृष्णं न देयते तावदेवाधिर्भुज्यत इति वदता
सर्वव्यक्तार्थापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकरो दर्शितः। नन्वे-
तदप्ययुक्तमेव। “फलभोग्यो न नश्यतीति” सत्यम्। तदप्ये-
तस्मिन्सत्यपवादवचने पुरुषत्वव्यविषयमेव स्थादिति
सर्वजनवदम्। प्रार्थार्थकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति।
“देवान्तरस्ये दुर्ज्ञेय्ये नटोऽनृपे चूते तथा। भिक्षे दग्धे-
ऽथवा क्षिप्ते लेख्यमन्यत् कारयेत्” या०। वृषहाराण्यमप्येव
पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते। वृषहाराण्यमत्र वा-
त्सल्यवृषहृतदेवान्तरस्ये पत्रे दुर्ज्ञेय्ये दुष्टानि सन्दि-
ह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि
पदानि वा यस्मिंस्तस्मिन् दुर्ज्ञेय्ये नटे कालवयेन, अनृपे
मर्षीदौर्बल्यादिना, मृदिते लिप्यक्षरे, चूते तस्करादिभिः,
भिक्षे विदधिते, दग्धे अग्निना, क्षिप्ते द्विधाभूते सति हि-
भंयति। एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विमत्या-
न्य वृषहाराण्यौ देवान्तरस्यपत्रानयनाध्यापेणया
कालोदातयाः दुर्देवावस्थिते नटे वा पत्रे साक्षिभि-
रेव वृषहारनिर्णयः कार्यः। यथा ह नारदः “लेख्ये
देवान्तरव्यक्षे योऽर्थो दुर्निश्चिते चूते। सतस्तत्कालक-

रणमसतोऽदृष्टदर्शनमिति”। सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तर-
स्थानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः। असतः
पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये दुष्टारः साक्षिणस्तर्देन
वृषहारापरिसमापनं कार्यम्। यदा तु साक्षिणो न
सन्ति तदा दिवेन निर्णयः कर्तव्यः। “अलेख्यसाक्षिके
देवी वृषहारे विनिर्दिशेदिति” अरुणात्। एतच्च ज्ञान-
पदं व्यवस्थापत्रं सन्दिग्धं चेत् स्वरुक्तालिखितादिभिः शोध-
नीयम् “सन्दिग्धलेख्यशुद्धः स्थात् स्वरुक्तालिखितादिभिः
क्षिप्राप्रक्रियाचिह्नं संबन्धममञ्जेति” या० उक्तेः।

कृष्णादानं न० कृष्णमादेयते यत्। कृत्युक्ते अष्टादशविवा-
दानमन्ते व्याहारभेदे “तेषामाष्टादशदानमित्यादीनि
अष्टादश व्यवहारपदानि संतुना दर्शयति। तल्लव-
णादि नारदादिनाम्येन मित्या० दर्शितं यथा
“अधुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाष्टादशदानपदं द-
र्शयति। “अयोतिभागो वृद्धिः स्थादिस्थादिना मोक्ष आ-
धिसुभुज्यते प्रविष्टे द्विगुणे धने” इत्येवमन्ते न। तच्चार्था-
दानं सप्रविधम्। ईदृशस्यन्देयमीदृशमदेयमनेनाधि-
कारिणा देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यव-
श्यं पञ्चविधसुसमर्थं दानविधिरादानविधिश्चेति द्विवि-
धमिति। एतच्च नारदेन स्वीकृतम् “कृष्णन्देयमदेयञ्च
येन यत् यथा च यत्। दानपञ्चधर्मस्य कृष्णादान-
मिति कृतमिति” तत्र प्रथमसुसमर्थस्य दानविधमाह
तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्। “अयोतिभागो वृद्धिः स्था-
सिमासि सर्वव्यक्तैः। वर्णक्रमेण च द्विलिचतुःपञ्चकम-
न्यथा” या० “मासिमासि प्रतिमासं विद्यासाथं यदाधीयते
आधिरिति यावत् सर्वव्यक्तेन सह वर्तत इति सर्वव्यक्तः
प्रयोगस्तस्मिन् सर्वव्यक्ते प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्व्यस्यायोतित-
मोभागो वृद्धिर्द्विगुणो भवति। अथवा बन्धकरहिते प्र-
योगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्विलिचतुःपञ्चकं यत्
धर्म्यं भवति। ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं यत्तम्, क्षत्रिये त्रिकं,
वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासिमासीत्येव। द्वौ वा त्रयो
वा चत्वारो वा पञ्च वा द्विलिचतुःपञ्चाः द्विलिचतुःपञ्चा
अस्मिन् यत्ते वृद्धिर्हीयते इति द्विलिचतुःपञ्चकं यत्तम्।
“तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुक्लोपदा दीयते इति (पा०) कन्।
इत्थं वृद्धिर्मासिमासि स्थात इति कालिका। इयमेव वृ-
द्धिर्द्विगुणमनया विभज्य प्रतिदिवसं स्थापयित्वा कारिका-
भवति तथा च नारदेन। “कारिका कालिका चैव कारिता
च तथाऽपरा। चक्राद्विच यास्तेषु तस्य वृद्धिचतुर्विधा”

इत्युक्तोक्तम् “कायाविरोधिनी शङ्खरूपपादादिः कायिका ।
प्रतिमासं स्वप्नी या उद्विष्टा कालिका भता । उद्विःसा
कारिता नाम यथैकेन स्वप्नं कृता । उद्वेरेपि पुनर्द्वि-
शङ्खरुद्विष्टाहतेति” । गृहीतविशेषेण उद्वेः प्रकारा-
न्तरमाह । “कान्तारगास्तु दशकं सासुद्रा विंशकं शतम्”
या० । कान्तारमरयन्तत्वं गच्छन्तीति कान्तारनाः ये
उद्वेरा धनं गृहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनवि-
नाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्याः । ये च
ससुद्रगास्तो विंशकं शतं सासुमासीत्येव । एतदुक्तमभवति
कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सासुद्रेभ्यश्च विंशकं शतम् उत्त-
मार्थे आदद्यात् मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति ।
इदानीं कारितां उद्विष्टाह । “दद्यात्वां स्वकृतां उद्विं
सर्वे सर्वास्तु जातिषु” या० । “स्वप्ने ब्राह्मणादयोऽधमर्णा
अधम्यके स्वधम्यके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतं उद्विं सर्वास्तु
जातिषु दद्याः । कचिदकृतापि उद्विर्भवति यथाह
नारदः “न उद्विः प्रीतिदत्तानां स्थादनाकारिता क-
चित् । अनाकारितमप्युद्विं वत्सराहोद्विर्वर्तते” इति । यस्तु
वाचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनो-
क्तम् । “यो वाचितकमादाय तददत्त्वा दिशं ब्रजेत् । ऊर्ध्वं
संवत्सरात्तस्य तद्वनं उद्विमाप्नुयादिति” यच्च वाचितक-
मादाय वाचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तम् प्रति ते-
नैवोक्तम् । “हतोऽहमदत्त्वा यो वाचितस्तु दिशं ब्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्वनं उद्विमाप्नुयादिति” यः पुनः
स्वदेशे स्थित एव वाचितो वाचितकं न ददाति तं याच
नकात्वादारभ्य उद्विं दापयेद्राजा । यथा ह “स्वदे-
शेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः कचित् । तन्तोऽ-
कारितां उद्विमनिच्छन् च दापयेदिति” । अनाकारित
उद्वेरपवादो नारदेनोक्तः “यस्य मूलस्य भूतिर्न्यासोद-
ख्योवच प्रकल्पितः । उद्यादानां निक्षेपणा वर्जन्ते नावि-
क्षिताः” । अविपक्षिता अनाकारिता इति । अधुना द्र-
व्यविशेषे उद्विविशेषमाह । “सन्नतिस्तु पशुस्त्रीषाम्” या०
“पशूनां स्त्रीषां सन्नतिरेव उद्विः पशूनां स्त्रीषां स्मोषणा-
समर्थस्य तत्पुष्टिसन्नतिकामस्य प्रयोगः सम्भवति । य-
श्चक्षुश्च क्षीरपरिचर्याधीनः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य
उद्विप्रक्षयमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य किय-
ती परा उद्विरित्यपेक्षिते आह “रसस्याष्टगुणा परा । व-
स्तुधान्यहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिगुणा परा” या० । “रसस्य
तैलकृतादेर्द्विप्रक्षयमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया

उद्वेरा वर्जमानस्याष्टगुणा उद्विः परा नातः परं वर्जिते ।
तथा वस्तुधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः त्रिगुणा-
दिगुणा च उद्विः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्युक्तम्
“त्रिगुण्यं हिरण्यं त्रिगुण्यं धान्यम् धान्येनैव रसा व्या-
ख्याताः पुष्पमूलफलानि च तुलाहृतं त्रितयमष्टगु-
णमिति” । मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्च-
गुणत्वमुक्तम् । “धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्च-
तामिति” शदः जैलफलं पुष्पमूलफलादि । लवोमेघोषां
चमरोकेयादि । वाह्योवलीवर्दतुरगादिः । धान्यशदलव-
वाह्यविषया उद्विः पञ्चगुणत्वस्यातिक्रामतीति । तत्त्वामर्थ-
योग्यतावशेन दुर्भिनादिकालवशेन च व्यवस्था इत्युच्यते ।
एतच्च सक्तप्रयोगे सक्तदाहरणे च वेदितव्यम् । पुष्-
धान्तरसङ्क्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुष्पे
क्यनेकयः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं हेतुगुणातिक्त्वस्य
पूर्ववद्वर्तते । सक्तप्रयोगेऽपि प्रतिदिनम् प्रतिमासमति-
वत्सरं वा उद्वेराहरणेऽधमर्णदेवस्य हेतुगुणसम्भवात्
पूर्वाहृतउद्वेरा सह हेतुगुणमतिक्रम्य वर्जित एव यथाह
मनुः “कुसीदुद्विर्हेतुगुणं नात्येति सक्तदाहृता” । सक्त-
दाहितेऽपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसी-
दनस्य उद्विः कुसीदुद्विर्हेतुगुणं नात्येति नातिक्र-
मति यदि सक्तदाहृता सक्तप्रयुक्ता पुष्पधान्तरसंक्रम-
णादिना प्रयोगान्तरकरणे हेतुगुणमत्येति । सक्तदाहृते
ति पाठे ग्रन्थैः प्रतिदिनम् प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वाऽधम-
र्णादाहृता हेतुगुणमत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौ-
तमेनाप्युक्तम् “चिरस्थाने हेतुगुणस्य प्रयोगस्येति” प्र-
योगस्येति कवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे हेतुगुणाति-
क्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान इति निर्देशाच्छनैः ग्रन्थैर्द्वे-
षं ह्ये हेतुगुणातिक्रमोदधेयः । अथप्रयोगधर्मा उक्ताः
साम्प्रतम् प्रयुक्तस्य धनस्य यश्च धर्मा उच्यन्ते । “प्रपन्नं
साधवर्धनं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् । साध्यमानो नृपकृच्छन्
दण्डोदाप्यश्च तद्वनम्” या० । प्रपन्नसम्युपगतमधमर्णेन धनं
सालादिभिर्भाविनं साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैः
उत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो निवारणीयो न भवति । धर्मा-
दयस्योपाया मनुना दर्शिताः । “धर्मेण व्यवहारेण जलेना-
चरितेन च । प्रयुक्तं साधवेदर्थं पशुमेन वसेन चेति”
धर्मेण प्रीतिवृत्तेन सामवचनेन, व्यवहारेण साजिलेखाद्यु-
पायेन, जलेन उच्छवादिव्याजेन भूषणादेर्यश्चयेन, आचरि-
तेन अभोजनेन । पशुमेनोपायेन वसेन निगद्वन्धनादिना

उपपद्यते प्रयुक्तं इत्यमेतैरुपायैरात्मसात्कृत्यादिति ।
प्रपञ्चं साधयन्नेवं न वाच्य इति वदन्प्रतिपक्षं साधयन्
राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव अटोक्तत्वात्
यनेन 'पोद्बोधो धनो कश्चिदर्थिकं न्यायवादिनम् । तस्मा-
दर्थोत् स ह्येतत् तत्त्वमं प्राप्नुयाद्भूमिति' । वस्तु धर्मादि-
भिरुपायैः प्रपञ्चमर्थं साधयमानो वाच्यमानो नृपं गच्छेत् ।
राजानमभिगम्य साधयन्तमभियुक्ते स दण्डो भवति श-
स्त्रतुसारोऽयम् । घनिने तद्वन्दाप्यहम् । राज्ञा दापने च प्र-
कारादर्शिताः 'राजा तु स्वामिने विप्रं सान्त्वेनैव प्रदा-
पयेत् । देवाचारोऽप्यन्यास्तु दुष्टान् समीपे दापयेत् ।
रिक्त्विनं सुहृदं वापि ज्ञेयैव प्रदापयेदिति' वा० । सा-
ध्यमानो अपहृच्छेदितोऽतः सत्त्वाचारव्यपेतेनेत्यस्य
प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यम् । अष्टमस्तमर्णिकेन युगपत्प्राप्ते-
र्लोकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्योराज्ञे त्वमेकित स्यात् ।
'सृष्टीतातुक्रमाद्वाप्यो धनिनामधमर्णिकः । दत्त्वा तु
प्राज्ञायायैव नृपतेस्तदनन्तरम्' वा० । समानजातीयेषु येनैव
क्रमेण धनं सृष्टोतन्नेनैव क्रमेण धमर्णिको दाप्योराज्ञा,
मिहजातीयेषु तु प्राज्ञायादिक्रमेण । यदा तु पुनरुत्त-
मर्णो दुर्बलः प्रतिपक्षमर्थमर्णमादिभिरुपायैः साधयितुं
मग्न्यन् राज्ञा साधितायै भवति तदाऽधमर्णस्य दण्ड-
सत्तमर्णस्य च भवतिदानमाह 'राज्ञाऽधमर्णिकोदाप्यः
साधिताह्यकं यतम् । पञ्चकञ्च यतन्दाप्यः प्राप्तायैः
समर्णिकः' वा० । 'अधमर्णिकोराज्ञा प्रतिपक्षायां साधि-
ताह्यकं यतं दाप्यः' प्रतिपक्षस्य साधितस्यार्थस्य दण्डम-
र्थं राजाधमर्णिकादण्डरूपेण सृष्टीयादित्यर्थः । उ-
त्तमर्णिकस्तु प्राप्तायैः पञ्चकं यतं भवतिरूपेण दाप्यः
साधितस्यार्थस्य विंशतितमभागम् उत्तमर्णां राजा-
भत्यर्थं सृष्टीयादित्यर्थः । अप्रतिपक्षार्थसाधने तु दण्ड-
विभागो दर्शितः 'निष्कवे भावितो दद्यात्' इत्यादिना । स-
धनमधमर्णिकस्तु तन्मधुना निर्जन्ममधमर्णिकस्तथाह ।
'हीनजातिस्परिणीतमृषार्यं कर्म कारयेत् । प्राज्ञाणस्तु
परिणीतः शनैर्हीनो यथोदयम्' वा० । प्राज्ञाणादिजाति-
रुत्तमर्णो हीनजातिः क्षत्रियादिस्परिणीतं निर्जनमृ-
षार्यमृषानिहृत्त्यर्थं कर्म स्वजात्युत्तरं कारयेत्तत्कुटु-
म्बाविरोधेन । प्राज्ञाणः पुनः परिणीतो निर्जनः शनै-
र्यथोदयं यथासम्भवमृषान्दाप्यः । अत्र हीनजाति-
यज्ञं समजातेरभ्युपलक्षणमतश्च समजातिमपि परिणीतं
व्योचितं कर्म कारयेत् । प्राज्ञाण्यज्ञं च श्रेयोजाते

रूपलक्षणमतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो वैश्यादेः शनैः शनै-
र्हीनो यथोदयम् एतदेव अटीकृतं मतम् । 'कर्मणापि
समस्तु, योऽनिजेनाधमर्णिकः । समाऽपहृच्छातिश्च दंष्ट्रा-
च्छेदांस्तु तच्छनैरिति' । उत्तमर्णो न समं मिहत्तोत्त-
मर्णाधमर्णव्यपदेशमात्रानमधमर्णः कर्मणा कृत्या-
दित्यर्थः । किञ्च 'दोषमानं न सृष्टाति प्रयुक्तं यः स्व-
कम्बनम् । मध्यस्वस्यापितं तस्याहर्ज्ञेते न ततः परम्' वा०
उपचक्षार्थं दत्तं धनमधमर्णेन दीयमानस्तत्तमर्णोऽहर्ज्ञो-
भावादि न सृष्टाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्वसृष्टे स्थापितं
स्यात्तदा ततः स्थापनादूहं च वर्धते । अथ स्थापितमपि
वाच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्धते एव ।
इदानीन्त्येयमृणं यदा येन च देवन्दाह । 'अविभक्तैः
कुटुम्बार्थं यदणन्तु कृतमभवेत् । दद्यात्तद्वर्धनः प्रेते
प्रोषिते वा कुटुम्बिनि' वा० । अविभक्तैर्बहुभिः कुटु-
म्बार्थमेकैकेन वा यदणं कृतमभवेत् कुटुम्बो दद्यात्तस्मिन्
प्रेते प्रोषिते वा तद्वर्धनः सर्वे दद्याः । तेन देव
मित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह । 'न योषित् पतिपुत्राभ्याश्च
पुत्रेण कृतस्मिता । दद्यात्तत् कुटुम्बार्थं पतिः स्त्री-
कृतमभवेत्' वा० । पुत्रा कृतमृणं योषिद्वार्या नैव
दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषित् माता न दद्यात् । तथा
पुत्रेण कृतस्मिता न दद्यात्तथा भाव्योक्तस्मितिर्न दद्यात्,
कुटुम्बार्थोऽहर्ज्ञ इति सर्व्येषमतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि
कृतं तत्कुटुम्बिना देयम् 'कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यव-
हारं समाचरेत् । सदेष्टे वा विदेष्टे वा तस्मिन् विद्वान् विचा-
क्रेत्' इति मतम् (अध्यधीनः दासः) । तदभावे तदाह्वर-
देयमिति उक्तमेव । पुत्रपौत्रैर्ज्ञान्देयमिति वक्ष्यति तस्य
पुरस्तादपवादमाह 'सुराकामदूतकृतन्दण्डशुल्काविशेषकम् ।
वृथादानमन्वयेवैव पुत्रोदयाच्च पैतृकम्' वा० । सुरापानेन
यत् कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम् । द्यूते परा-
जयनिर्हृत्तं दण्डशुल्कयोरविशेषं वृथादानं धूर्त्तवन्द-
मज्ञादिभ्यो यत् प्रतिघातम् 'धूर्त्तं वन्दिनि महे च
जुर्वैद्ये कितने शठे चाटवारश्चोरेषु दत्तं भवति
नि फलमिति' अरणात् । एतदण्यम् पित्रा कृतं पुत्रादिः
शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्काविशेषक-
मित्यवशिष्टपक्षणात् सर्वं दातव्यमिति न मन्वयम् 'दण्डं
वा दण्डयेप' वा शुल्कस्तच्छेषमेव वा । न दातव्यन्तु
पुत्रेण यज्ञं न व्यवहारिकम्' इत्यौशनः अरणात् । गौतमे-
नायुक्तम् 'मद्यशुल्कदातुदण्डा न पुत्रानध्यावहेयुरिति' ।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेवमृणुक्तम् । न
पतिः स्वीकृतं तथेवस्थापवादमाह । “गोपशौचिकगैलू
परजकयाधयोपिताम् । कृष्णं दद्यात् पतिक्तासां यस्मा
हृत्तिस्तदाश्रया” या० । गोपो गोपालः शौचिकः
सुराकारः शैलूयोनटः रजकोवस्त्राणां रजकः । व्याधो-
मृगयुः एषां योषिर्द्विर्यथं कृतान्तपतिभिर्देयं यस्मात्तेषां
हृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद्हृत्ति-
स्तदाश्रयेति हेतुव्यादेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीवि-
नस्येऽपि योषित्कृतस्य द्युरिति गम्यते । पतिगत-
स्त्रियां न दद्यादित्यस्यापवादमाह “प्रतिपन्नं स्त्रिया
देयं पत्न्या वा सह यत् कृतम् । स्वयंकृतं वा यदर्थं
नान्यत् स्त्री दातुमर्हति” या० । “समूर्पुणा प्रवृत्तता वा
पत्न्या नियुक्तया कृष्णदाने यत्प्रतिपन्नत्पतिगतमृणन्देयं
यच्च पत्न्या सह भार्यया कृतन्तदपि भर्तृभावे भार्यया अ-
पुत्रया देयम् । यच्च स्वयमेव कृतस्य तदपि देयम् । न तु
प्रतिपन्नादित्यं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहा
भावात् उच्यते । “भार्या पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः
स्युताः । यस्ते समधिगच्छन्ति यस्मै ते तस्य तद्वत्प्रति”
वचनाद्विधनत्वेन प्रतिपन्नादिद्विदानशङ्कायामिदमुच्यते ।
प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन स्त्र्या-
दीनां निर्धनत्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्रं प्रतिपादन-
परत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत्
स्त्रीदातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् विधानेनैवान्यत् प्रति-
षेधसिद्धे । उच्यते “प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्न्या वा सह
यत् कृतम्” इत्यनयोपवादादुच्यते । अन्यच्च सुराकामादि-
वचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्न्या सहकृतमपि न देयमिति ।
पुनरपि यदर्थं दातव्यं येन च दातव्यं यत् च काले
दातव्यं तत्प्रत्ययमाह “पितरि प्रोषिते प्रेते वसनाभि-
परिप्लुते । पुत्रपौत्रैर्कथन्देयं निज्जवे सार्वभाषितम्” या० ।
पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो दूरदेशगतोऽधिकृत्स-
नोव्याध्यायामिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यन्देयं पुत्रेण
पौत्रेण वा पित्रधनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च । तत्र
क्रमोऽप्यवमेव पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण
पौत्रेण वा निज्जवे कृतेऽर्चना साक्षादभिर्भाषितमृणन्देयं
पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावदुक्तं
कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः । “भार्यां संवत्स-
रादिंश्चात् पितरि प्रोषिते सुतः । कृष्णं दद्यात् पित्र्ये
वा ज्येष्ठे भ्रातर्यं यापि वेति” प्रेतोऽप्यप्राप्त्यवधारकास्तु

न दद्यात् प्राप्त्याहारकास्तु दद्यात् स च काव्यो-
नैव दर्शितः । “गर्भस्यैः सद्यो ज्ञेयं खाद्यमादत्तरा-
व्ययः । बालश्च भोक्तृगार्हपातौ गृहस्थश्चेति गच्छते ।
परतो व्याहारतः स्वतन्त्रः धितराहत इति” । यद्यापि
पित्रमरणादूर्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि न कृष्णभाग
भवति । यथाह “अप्राप्त्यवधारणे स्वतन्त्रोऽपि हि
नर्थभाक् । स्वतन्त्रश्चि स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठश्च गुणवयः कृत-
मिति” । तथा आसेधाज्ञाननिषेधश्च दृश्यते । “अप्राप्त-
व्याहारश्च दूतोदामोक्तुश्चो ब्रूते । विषमस्य च नासेधो
न चैतानाङ्गवेष्टृषु” इति तस्मात् । “अतः पुत्रेण जातेन
स्वार्थस्तुल्यं यत्नतः । कृष्णात् पिता मोचनीयश्च
मोनरकं ब्रजेदिति” । पुत्रेण व्याहारस्तथा जातेन
निष्पन्नेनेति व्याख्येयम् । आदे इति वाक्यस्यापि अधिकारः
“न ब्रह्माभिव्यहारेऽप्यन्यत् स्वयान्वयनादिति” गौतम-
स्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति वक्तव्यमनर्देयाङ्गव्यः पुत्रा यदि
विभक्ताः, स्वांशानुरूपेण दद्यात् । अविभक्ताश्चेत् सम्भूय
समुत्थानेन, गुणप्रधानभावेन वत्तमानानां प्रधानभूतएव
दद्यादिति गम्यते यथाह नारदः “अतः ज्येष्ठं पितुः
पुत्रा कृष्णं दद्यात् यथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा यस्मां
चोदहते धुरमिति” । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्कथं देय-
मित्यविशेषोक्तम् । तथापि पुत्रेण यथा पिता सञ्चिक्कन्द-
दाति तथैव देयं पौत्रेण तु समं मूलमेव दातव्यं न दृष्टिरिति
विशेषोऽवगम्यः । “कृष्णमात्रेणैव पितुः पुत्रैर्देयं वि-
भाषितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु” इति-
वृत्त्यतिवचनात् । अत्र विभाषितमित्यविशेषोपादानात्
सार्वभाषितमित्यत्र सार्वपुत्र्यं प्रमाणोपलक्षणम् । समं
यावदुदहति तावदेव देयं न दृष्टिः तत्सुतस्य मपौत्रस्या-
देयमदहति धनस्य । एतच्चोत्तरलोके स्पष्टयिष्यते । अ-
थापकरणे कृष्णो तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारोद-
र्शिताः तेषाञ्च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः ।

इदानीं कर्त्तृन्तरसमवाये च क्रममाह । “अथ कृष्ण-
कृष्णं दाप्योपोपि दद्यात्सर्वे च । पुत्रोऽनन्यान्वितद्रव्यः
पुत्रहीनस्य कृष्णः” या० । अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य
त्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्वीयं भवति तद्वत्त्वं विभागहारेण
अथ कृष्णं दद्यात् इति कृष्णप्राहः स कृष्णं दाप्यः । एतदुक्तम्
भवति यो वदीयन्द्रव्यं रिक्तरूपेण दद्यात् स तत्कृतम्
कृष्णं दाप्यो न चौरादिरिति । योषितं भार्यां दद्यातीति
योषिदुपाहः स तथैव कृष्णं दाप्यः । यो वदीयं योषितं

मृच्छाति स तत्कृतमृच्छं दाप्य; योषितोऽविमाज्यद्रव्यत्वेन
 ऋक्चव्यपदेशानर्हत्वाद्देन निर्देशः । पुल्लान्वाश्रितद्रव्य
 ऋक् दाप्य; अन्वमाश्रितमन्वाश्रितम् मालपितसम्बन्धि-
 द्रव्यं यस्यासावन्वाश्रितद्रव्यः न अन्वाश्रितद्रव्योऽनन्वाश्रित
 द्रव्यः पुल्लीनस्य ऋक्चिन ऋक् दाप्य इति सम्बन्धः ।
 एतेषां समवाये क्रमव पाठक्रमएव ऋक्चपाङ्ग ऋक् दाप्य-
 स्तदभावे योषिद्व्याङ्गस्तदभावे (तवामृतः) पुल इति ।
 नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते । 'न भ्रातरौ न
 पितरः, पुत्रा ऋक्चपाङ्गः पित्ररिति' पुल्ले सत्यन्वस्य
 ऋक्चपाङ्गस्यासम्भवात् । योषिद्व्याङ्गोऽपि नोपपद्यते
 'न द्वितीयव साध्वीनां कश्चिन्नोपदिश्यते' इति अर-
 चात् । तदर्थं पुल्लो दाप्य इत्यव्युक्तं पुल्लौल्यार्थं
 देवमित्युक्तत्वात् । अन्वमाश्रितधन इति विशेषणमन्वमर्थ-
 कम् पुल्ले सति द्रव्यस्थान्वाश्रयणासम्भवात् सम्भवे च
 ऋक्चपाङ्ग इत्यनेनैव गतार्थत्वात् पुल्लीनस्य ऋक्चिन
 इत्येतदपि न वक्तव्यम् । पुल्ले सत्यपि ऋक्चपाङ्ग ऋक्
 दाप्य इति स्थितमसति पुल्ले ऋक्चपाङ्गः सुतरां दाप्यः
 इति सिद्धमेवेति । अलोच्यते । पुल्ले सत्यन्वस्य ऋक्च-
 पाङ्गी सम्भवति स्त्रीवाच्यवधिरादीनां पुल्लेऽपि ऋक्च-
 पङ्गत्वाभावात् । तथा च स्त्रीवादीननुक्रम्य 'भर्तव्यास्तु
 निर्गन्धाः' इति वक्ष्यति तथा 'सवर्णापुल्लोऽप्यन्वायडत्तो
 न जनेतेति केवामिति' गौतमवचनात् । अतश्च स्त्रीवादिषु
 पुल्लेषु सत्स्वन्वायडत्ते च सवर्णापुल्ले सति ऋक्चपाङ्गी
 पित्रव्यतुपुल्लादिः । योषिद्व्याङ्गो यद्यपि शास्त्रविरोधेन
 न सम्भवति तथाप्यतिशान्तिनिषेधः पूर्वपत्तिरुक्तार्थाप-
 रणाधिकारी भवत्येव । योषिद्व्याङ्गोयद्यतस्तृणां स्त्रीरिषो-
 नामन्तिमां मृच्छाति, यच्च पुनर्भोर्निस्तृणां प्रथमाम्,
 यथाङ्ग नारदः 'परपूर्वास्त्रिवस्त्वन्वाः सप्त प्रोक्ता
 यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रीरिषी तु चतुर्विधा ।
 कन्वीवाऽलतयोनिर्वा पाण्ड्यचण्डूणिता । पुनर्भूः प्रथमा
 प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा । देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरु-
 भिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाङ्गसाऽन्वकै सा द्वितीया प्र-
 कीर्तिता' । उत्पन्नसाङ्गसा उत्पन्नमन्त्रिचारा । 'असत्सु
 देवरेषु स्त्री बान्धवैर्वा प्रदीयते । सवर्णाश्च सपिशुडाय
 सा तृतीया प्रकीर्तिता । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्न्या-
 नेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्वं प्रथमा स्त्रीरिषी
 तु सा । कौमारं पतिस्तुल्यं वा त्वन्यं पुरुषाश्रिता ।
 पुनःपञ्चमृच्छं वाचात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता । मृते

भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य वा । उपगच्छेत् परं
 कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता । प्राप्ता देवाङ्गनप्रोक्ता सु-
 तृपिपासाद्वरा तु या । तवाङ्गमित्युपगता सा चतुर्थी प्र-
 कीर्तिता । अन्तिमा स्त्रीरिषीनां वा प्रथमा च पुनर्भूपाम् ।
 ऋक्चनयोः प्रतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रितः' इति । तथा-
 न्योऽपि योषिद्व्याङ्गः ऋक्पापाकरणाधिकारी तेनैव
 दर्शितः 'या तु सप्रधनेव स्त्री सापत्न्या बान्धवावेत् । सो-
 ऽस्या दद्यादणं भर्तुस्तुल्यं जडा तथैव ताम्' । प्रकटेन
 धनेन सङ्गवर्त्तत इति सप्रधना बहुधनेति यावत् । तथा
 'अधनस्य सप्रधनस्य मृतस्योपेत यः स्त्रियम् । ऋक् योदुः
 स भजते सैव चास्य धनं मृतमिति' । पुल्ले पुनर्भूचनं
 क्रमाश्रितम् । अन्वमाश्रितद्रव्य इति बहुपुल्लेषु ऋक्चपा-
 भावेऽप्यप्यङ्गयोर्म्यस्त्वर्थापाकरणाधिकारोनामोर्म्यस्या-
 न्वादेरित्येवमर्थम् । 'पुल्लोऽनस्य ऋक्चिन' इत्येतदपि
 पुल्लौल्यार्थेन प्रपौत्रादयो यदि ऋक्चं मृच्छन्ति तदर्थं
 दाप्यानाम्येवेवमर्थम् । पुल्लौल्यं तु ऋक्चपाङ्ग्या
 भावेऽपि दाप्यावित्युक्तम् यथाङ्ग नारदः 'क्रमाद-
 भ्यागतं प्राप्तं पुल्लैर्वर्ण्यं चतुर्दशम् । दद्युः पैतामहं पौत्रा-
 साञ्चतर्थाञ्चिर्त्तते' इति सर्वं निरवद्यम् । यथा योषि-
 द्व्याङ्गाभावे पुल्लोदाप्य इत्युक्तनस्त्राभावे योषिद्व्याङ्गो
 दाप्य इत्युच्यते । पुल्लीनस्य ऋक्चपाङ्गेन योषिदेवो-
 च्यते 'सैव चास्य धनं मृतमिति' अरचात् 'यो यस्य
 हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति' च । ननु यो-
 षिद्व्याङ्गाभावे पुल्ले ऋक्चं दाप्यः पुल्लाभावे योषिद्व्या-
 ङ्ग इति, परस्परं विरुद्धम् उभयसङ्ग्राहे न कश्चिदाप्य
 इति, नैव दोषः अन्तिमस्त्रीरिषीपाङ्गिणः प्रथमपुनर्भू-
 पाङ्गिणः सप्रधनस्त्रीहारिषाभावे पुल्लोदाप्यः । पुल्ला-
 भावे तु निर्जन्मनिरपत्ययोषिद्व्याङ्गो दाप्य इति । एतदे-
 वोक्तं नारदेन 'धनस्त्रीहारिपुल्लाणां ऋक्चभाग् यो धनं
 हरेत् । पुल्लोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनि-
 पुल्लयोः' । धनस्त्रीहारिपुल्लाणां सप्रधने यो धनं हरेत्
 स ऋक्चभाक् । पुल्लोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनञ्च
 स्त्रीधने ते विद्येते ययोः तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीध-
 निनोः स्वसतोः पुल्ले एवमर्थभाक् । धनिपुल्लवोरसतोः
 स्त्रीहृत्थैर्वर्णभाक् स्त्रीहार्त्थभावे पुल्ले ऋक्चभाक् ।
 पुल्लाभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् ।
 पुल्लीनस्य ऋक्चधिनः इत्यस्यान्या व्याख्या, एते धन
 स्त्रीहारिपुल्ला ऋक्चं कस्य दाप्याः ? इति विवक्षायास्तत्तम-

यस्य दातुस्तदभावे तत्पुत्रादेः पुत्राद्यभावे कस्य दाया
इत्यपेक्षायां न दत्तमुपपत्तिरिति । पुत्रहीनस्य कश्चिन् इति
पुत्राद्यन्यहोनस्योत्तमर्णस्य यः कश्चो कश्चपहण-
योग्यः सपिण्डादित्यस्य कश्चिन्नो दायाः । तथा च ना-
रदेन “ब्राह्मणस्य तु यदुदेयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।
निर्वापयेत् सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु” इत्यभिधायाभिहि-
तम् “यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्वावाः ।
तदा दद्याद्विजेष्वस्य तेषु सत्सु विनिजिपेदिति” ।
अधुना पुरुषविशेषे कश्चपहणप्रतिषेधनप्रसङ्गादस्यदपि
प्रतिषेधति । “भ्रातृश्यामय दम्भयोः पितुः पुत्रस्य चैव
हि । प्रातिभावाभूतं साध्यमविभक्ते न तु कृतम्” या० ।
प्रतिभुवो भावः प्रातिभावम् । भ्रातृणां दम्भयोः पितापु-
त्रयोश्च । अविभक्ते इत्येव इत्यविभागात् प्राक् प्रातिभावा-
भूतं साध्यम् न कृतं मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिषिद्धं
साधारण्यजनत्वात् प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे इत्यव्यवा-
सानत्वात् कश्चस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परान-
तुमत्वा अतुमत्वा त्वविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव ।
विभागादूर्ध्वं परस्परानतुमत्तव्यतिरेकेणापि भवति । ननु-
दम्भत्वोर्बिभागात् प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते
तद्योर्बिभागाभावेन विशेषणानर्क्याद्विभागाभावस्य आप-
स्तम्बेन दर्शितः “जायापत्योर्न विभागो विद्यते” इति ।
सत्यं त्रौतय्यान्तान्निषाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च वि-
भागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु इत्येव । तथा हि
“जायापत्योर्न विभागो विद्यते” इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते
इत्यपेक्षायां हेतुसङ्गवान् “पाणिपहणाहि सहत्वकर्म-
सु तथा पुण्यफलेषु चेति” हि यस्मात् पाणिपहणा-
दारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते “जायापती अग्निमादधी-
यातामिति” । तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धान्नि-
षाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा “कर्म स्यात्तं विवा-
हाम्नावित्वादि” अरणात् विवाहसिद्धान्निषाध्येषुपि कर्मसु
सहाधिकार एव । अतश्चोभयविधाम्निनिरपेक्षेषु कर्मसु
पुत्रेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्पद्यते । तथा
पुण्यानां फलेषु सगादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते
“द्विजोतिरजरमारोभेतामिवादि” । येषु पुण्यकर्मसु
सहाधिकारलोपां फलेषु सहत्वमिति बोद्धव्यम् । न पुनः
पुण्यानां भर्तुस्तुत्यानुष्ठितानां फलेषुपि । ननु इत्यस्माभि-
त्येव सहात्वसङ्गम् “इत्यपरिच्छेपे च न हि भर्तु-
विप्रवासे नैमित्तिकदाने सो दत्तुपदिशन्तीति” सत्यं इत्य-

स्मात्तत् पत्रा दर्शितमनेन न पुनर्विभागाभावः यस्मा-
द्व्यपरिच्छेपे चेत्तुक्त्वा तत्र कारणसङ्गम्भर्तुविप्रवा-
से नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्यदानेऽतिविभोजनमिच्छादानादौ
हि यस्मात् सो दत्तुपदिशन्ति मन्वादयः तस्माद्वायाया
अपि इत्यस्मात्तत्तत्तत् अन्वयात् सोऽयं स्यादिति तस्मा-
द्वर्तुर्निच्छया भायाया अपि इत्यविभागेभक्त्येव न
स्तेष्वया यथा वक्ष्यति “यदि कृत्यात् समानां गान्
पत्राः कायाः समांशिकाः” इति । अधुना प्रातिभाव्यं
निरूपयितुमाह । “दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधी-
यते । आद्यौ तु वितथे दायावितरस्य सुता अपि” या०
प्रातिभाव्यं तिश्चासार्थं पुरुषान्तरेण सङ्ग समयः, तच्च
विषयभेदात् त्रिधा भिद्यते । यथा दर्शने दर्शना-
पेक्षायामेन दर्शयिष्यामीति, प्रत्यये विश्वासे भूतप्र-
त्ययेनास्य धनं प्रयच्छ नावं त्वं वक्षयिष्यते यतो
ऽसकस्य पुत्रोऽवसर्वराप्रायभूरस्य पामवरोऽस्तीति, दाने य-
द्ययं न ददाति तदानीमहमेव धनं दास्यामीति, प्राति-
भाव्यं विधीयत इति प्रत्येकं सम्बन्धः । आद्यौ तु दर्शन-
प्रत्ययप्रतिभुवौ वितथे अन्वयाभावे अदर्शने विश्वासव्यभि-
चारे च दाया राक्षा प्रस्तुतं (अष्टाद्विकम्) धनसत्तमर्णस्य ।
इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दायाः । वितथे इत्येव
शाब्देन निर्हणत्वेन वा अथमर्णोऽप्रतिक्रियति । इतरस्य
सुता अपोति वदता पूर्वयोः सुता न दायाः इत्युक्तम् ।
सुता इति वदता न पौत्रा दाया इति दर्शितम् । एतदेव
स्यलोककर्तुमाह । “दर्शनप्रतिभूत्यर्थं मृतः प्रात्ययिकोऽपि
वा । न तत्पुत्रा कश्चं दद्युर्दद्युर्दानीव यः स्थितः” या०
यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा-
तयोः पुत्राः प्रातिव्यावातं पैतृकम् कश्चं न दद्युः । यस्तु
दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवंगतस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः ।
ते च मूलमेव दद्युर्न वद्विम् । “अथ पैतामहं पौत्राः
प्रातिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात् तत्सुतौ तु न दाया-
विति निश्चयः” इति व्यासवचनात् । प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं
पैतामहस्य पौत्रः समं यावद्वद्वितीतं तावदेव दद्याच्च
वद्विम् । तथा तत्सुतोऽपि प्रातिभाव्यागतं पितृस्यैव
सममेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतो प्रपौत्रपौत्रौ च
प्रातिभाव्यावातमप्रातिभाव्यावातं चर्षं यथाक्रममस्तीति-
विज्ञौ न दायाविति । यदपि अरणम् “स्वादकोवि-
हीनः स्वाङ्गनकोविच्चवान् यदि । मूलं तस्य भवेत्तदेवं न
वद्विं दातुमर्हतीति” तदपि सग्नकः प्रतिभूः आदकोऽथ-

मर्थः, जन्मको यदि विज्ञानं नृत्तस्तदास्य पुत्रेण मूलमेव
दातव्यं न दृष्टिरिति व्याख्येयम् । यत्न दर्शनप्रतिभूः प्र
त्ययप्रतिभूः बन्धकपर्याप्तं गृह्यत्वा प्रतिभूजातः तत्-
पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभावायातव्यं दद्यु-
रेव । यथा ह कात्यायनः “गृह्यत्वा बन्धकं यत्न दर्श-
नेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मात् दाप्यः
स्यात् तदर्थं सुतः” इति । दर्शनगृह्यं प्रत्ययोपलक्षणम् विना
पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशकते चेति । यस्मिन्नेकप्रतिभू
सम्भवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । “बह्वः स्युर्द्युदि सांशै-
र्दद्युः प्रतिभूवोधनम् । एकच्छायाश्रितेषु धनिकस्य
यथाह्वि” या० । यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बह्वो वा
प्रतिभूवस्तदर्थं विमज्ज्य सांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु
प्रतिभूष एकस्याधमर्णस्य ज्ञाया सादृश्यं तामाश्रिताः
एकच्छायाश्रिताः अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय-
स्थितस्तथा दानप्रतिभूवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय
स्थिताः एवं दर्शनप्रत्यये च तेषु एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूष
सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथाह्वि यथाकामम् ।
अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्थायं वं प्रार्थयते च
एव कृत्स्नं दद्याद्वांगतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चि-
द्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रव सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स
सर्वं दाप्यः मृते तु कश्चिंश्चित् सपित्रमंशमद्विकं दाप्यः ।
यथाह कात्यायनः “एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र
दृश्यते । प्रोक्षिते तत्सुतः सर्वं पित्रमंशं नृते सति”
प्रातिभावाधदानविधिसंज्ञा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधि
माह । “प्रतिभूदपिती यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृषिकैस्तस्य तद्वेत्” या० । यदर्थं प्रति-
भूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपौडितः प्रकाशं सर्वजनसमर्थं
राष्ट्रा धनिनो दापितो न पुनर्द्विगुण्यलोभेन स्वयत्तपेक्ष
दत्तम् । यथाह नारदः “यदर्थं प्रतिभूदद्याद्धनिके-
नोपपौडितः । कृषिकत्तं प्रतिभूने द्विगुणं प्रतिदापये-
दिति” । कृषिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभूवस्तद्रव्यं द्विगुणं
प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्षं सद्य एव
द्विगुणं दातव्यम् वषनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्य-
विषयम् । नन्विदं वचनं द्वैगुण्यमालं प्रतिपादयति
तच्च पूर्वाक्तकालकलाकृमाबाधेनाप्युपपद्यते यथा ज्ञाते
टिपिधानं शुचित्वाबाधेन । अपि च सद्यः सट्टि-
कदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यःसन्नालभावान्मूलदानमेव
प्राप्नोतीति तदसत् “पशुधान्याहिरण्यानां वद्विद्वि-

गुणा परा” इत्यनेनैव कालकलाकृमेण द्वैगुण्यमिति द्वैगुण्य-
मालविधानं इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणान्त
कालकृमपक्षे सन्नालभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभू-
रपि द्वैगुदानानन्तरं कियता कालेनाधमर्णेन संघटते तदा
संततिरपि सम्भवत्येव यथा पूर्वमिदं सन्नालं सद्य पशुस्ति-
योदास्यतीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभावायं प्रीतिदत्त-
मतश्च प्रतिभूवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव न च प्रीतिदत्तस्य या-
चनात् प्राक्दृष्टिरस्ति यथाह “प्रीतिदत्तं तु यत्कि-
ञ्चिद्वैते न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तं चेद्वैते पक्षकं
शतमिति” । अतश्च प्रीतिदत्तस्यावाचितस्यापि दानदिव-
सादारभ्य यावत् द्विगुणं कालकृमेण दृष्टिरित्यनेन वचने-
नोच्यत इति । तदस्य सत् स्वरूपं स्थाप्याद्वचनादप्रतीतेः
द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते तस्मात् काल-
क्रममेवैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वषनारम्भसामर्थ्यादिति
सुप्रकृतम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवाद-
माह “सन्तिः स्त्रीपशुषु चैव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं
चतुर्गुणं प्रोक्तं रसचाटुगुणस्तथा” या० । हिरण्यद्वैगुण्य-
वत् कालानादरेणैव स्त्रीपशवादयः प्रतिपादितद्वया दाप्याः
लोकस्तु व्याख्यातएव यस्य द्रव्यस्य यावती दृष्टिः परा-
काशोक्ता तत्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं सादकेन तदा दद्यात् सद्य
कालविशेषमनपेक्षं सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा
तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपक्षे कालेऽधमर्णं दर्शयितुमसमर्थ-
स्तदा तदन्त्येवयाय तस्य पक्षत्रयं (अवधिभूतम्) दातव्यम् ।
तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं
दाप्यः “नष्टस्यान्वेषणार्थं न्तु देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ
दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काले व्रतीति प्रति-
भूर्वादि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तन्म प्रेते चैव
विधिः स्मृतः” इति कात्यायनवचनात् । जन्मके विशेष-
निषेधश्च तेनैवोक्तः । “न स्तामी न च वै शत्रुः स्तामि-
नाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न
कश्चित् । नैव कृष्वी न मितश्च न चैवात्मानवाधिनः ।
राजकार्यं निगुक्तश्च वे च प्रव्रजिता मराः । न शत्रो
धनिने दातुं दण्डं राक्षे च तत्समम् । जीवन्वापि पिता
यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः । नाविज्ञातो सङ्गीतव्यः प्रतिभूः
स्त्रियां प्रतीति” सन्दिग्धोऽभियस्तः । अत्यन्तवासिनो-
नैविकम्रच्छाचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे हौ
“विश्वासहेतु प्रतिभूराधिश्च यथाह नारदः । विश्वम्भरैर्ह
दाप्य प्रतिभूराधिरेव चेति” । प्रतिभूनिर्हपितः” मिता-

शास्त्रियो देयद्वयमदर्शयित्वैव अधमस्यैव मया
एतावती दृष्टिरियन्मूलमित्येवमङ्गीकारेण देयमृषं
परिवर्त्तयेत् सद्रष्टिकत्वे नाधिकतया अन्यथाभावमापादेत्
तदेव पत्ने साक्षिमन्त्रेणैव एतच्च यावती दृष्टिः तदा
दातुं शक्नोति तावती दत्त्वा लेख्यं कार्यं तथा-
स्मिन् सति द्विगुणातिक्रमेण दृष्टिर्भवतीत्यर्थः तथास्मिन् च
पक्षेऽपि दृष्टिः तस्य सद्रष्टिकस्य मूलस्यानीयत्वात्
यथाह दृष्टः । “पूर्णागधौ शान्तलाभमृषमुदुष्याहवे-
षनी । कारयेद्वा कृष्णी लेख्यं चक्रद्वयव्यवस्थाया । द्विगु-
णोपरि यथा चक्रदृष्टिः प्रवृत्तते । भोगलाभस्तथा तत्र
मूलं स्यात् सोदयमृषम्” कृष्णग्रहणोपायाच्च मिता०
उक्ताः उपायगच्छे च । १५५४८० विस्तरैव दर्शिताः । अ-
धिमध्ये सद्रष्टिकसर्वेषां दानासम्भवे क्रमेण दाने स-
लेख्यप्रयोगे लेख्यपृष्ठे लिखित्वैव दानप्रकारमाह याज्ञ० ।
“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वादर्शयिष्ये को धनम् । धनी
भोगगतं दद्यात् स्रहस्तपरिचिह्नितम्” उपगतगच्छे १२०१४०
व्याख्यातम् । विष्णुः “असमयदाने लेख्यासन्निधाने चो-
त्तमस्यः स्खलिषितं दद्यात्” (रसिद) प्रवेशपलादाने विशेष
माह नारदः । “मृहीलोपगतं दद्यादणिकायोदयं
धनी । अर्द्धदद्याच्चमानस्य शेषहानिमवाप्नुयात्” “उदयं
प्राप्नुम् । सर्वस्य दाने तु कृष्णलेख्यच्छेदनमाह “दत्त्वस्य”
पाठ्येलेख्यं शुद्धं नान्यत्कारयेत् । साक्षिमञ्च भवे-
द्वयदा तद्दातव्यं समाक्षिकम्” या० ।

तन्माशक्तौ विशेषमाह कात्या० । “धनदानासहं दुष्टा
स्वाधीनं कर्म कारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेश्यो
म्राज्यापादते” । अशुभकर्मकारणं बन्धनागारप्रवेशनञ्च
राजावेदनपूर्वकमेव कार्यं मन्यया दण्डमाह कात्या० । “यदि
ह्यादावनादितमशुभं कर्म कारयेत् । प्राप्नुयात् साहसं
पूर्वमृषान्मृष्येत चक्षिः कः” अनादित्मराज्ञाग्निनेदितम् ।
कृष्णदाहपुत्रं विशेषयति कात्या० । “कृष्णं तु दापयेत्
पुत्रम् यदि साक्षिरूपद्वयः । इतिवार्हस्पत्ये भूर्यश्व नान्यथा
दापयेत् पुत्रम् । अयनाभिप्लुते पुत्रे बाले वा यत्
प्रवृत्तते । इत्यहं ददापयेत्तु तत्सामाये प्रवृत्तते”
कुटुम्बार्थे कृतार्थे विशेषमाह दृष्टः । “पितृव्यभ्रात-
पुत्रस्त्रीदासगिष्वातुजीविभिः । यत् मृहीतं कुटुम्बार्थे तद्
मृही दातुमर्हति” । नारदः “शिष्यान्वासादिदासस्त्रीमृष्य
लक्षकदैव यत् । कुटुम्बहेतोर्हत् क्षिप्तं दातव्यं तत् कुटु-
म्बिना” शिष्यः वेदशिष्यः अन्नेवासी शिष्यशिष्यः ।

“कुटुम्बार्थमृष्यं दर्शयति” कात्या० । “कुटुम्बार्थ-
मृष्यो तु मृहीतं दद्याति तथा । उपपन्ननिमित्तं
च विद्यादापत्कृतम् तत् । कन्यावैवाहिते चैव प्रेत-
कायेषु यत् कृतम् । एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं
प्रभोः” । पुत्रकृते विशेषमाह नार० “पितुरेव निवो-
गाद्वा कुटुम्बभरणाय वा । कृतं वा यदणं कृच्छ्रे दद्यात्
पुत्रस्य तत्पिता” । स्त्रियाः पतिकृतस्य दाने विशेषमाह
कात्या० । “भर्तृकामेन वा भर्ता उक्ता देवमृष्यं तया ।
प्रतिप्रदा च सा दाया धनं यद्यान्वितं स्त्रियाम्” । नार०
“दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा सुमृष्या । या वा तद्वि-
कृष्यादद्यात् यतोरिकमृष्यं ततः” । मातृनिर्धनत्वे-
ऽपि तत्कृतस्य पुत्रेण देवमाह नारदः “पुत्रिणी तु
ससृष्टृव्य पुत्रं स्त्री नान्यमानयेत् । तस्या कृष्णं कृते सर्वं
निःस्वाया पुत्रेण तु” । सधनत्वे तामुद्दोषेण दद्यात् यथा-
ह कात्या० । “बालपुत्राधिकार्या स्यात् भर्तारं नान्यमा-
न्विता । आन्वितस्तमृष्यं दद्यात् बालपुत्राविधिः स्मृतः” ।
अविभक्त्यै विशेषमाह विष्णुः । अविभक्तः लक्ष्यं यस्मिन्
स दद्यात्” । नारदः “पितृव्येणाविभक्तेन भ्राता वा
यदणं कृतम् । भ्राता वा यत् कुटुम्बार्थे दद्यात् सर्वं
कृष्णं” । अविभक्तकाले कुटुम्बार्थे कृतस्य विभक्तैरपि
देवमाह मतुः । “मृहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे
कृतोव्ययः । दातव्यं नान्यवैस्तु स्यात् विभक्तैरपि स्मृतः” ।
कामकृतस्य माह कात्या० । “लिखितं सक्तकं वापि देयं
यत्तु प्रतिशुतम् । परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात् कामकृतं
मृष्याम्” सक्तकं लेखरहितम् । अनेकधनिसमवाये
विशेषमाह कात्या० । “नानस्य समवाये तु यदात् पूर्वकृतं
भवेत् । तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रिवात् परम् ।
एकाहं लिखितं यत् तत्र कुर्वीतस्य समम् । यदणं
रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम्” । भिक्षुदिवसे कृतं
श्रोत्रिणपूर्वकं देयम् । एकदिनकृतनानस्य समवाये युम-
पह्वेयम् भनात्यलवज्जलवयोस्तु तदनुसारेण भागं परिकल्प्य
देयमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह कात्या० । “वस्य इत्येष
यत्पत्न्यं साधितं यो विभायेत् । तद्दृष्टव्यमृष्यिकेनैव
दातव्यं तस्य नान्यथा” यदुत्तमस्योत्तं इत्थं मृहीत्वा
वालिज्यादिकं करोति तस्मात् सव्यधनं तस्मै एव
देयं तत्सत्त्वे नान्यथा इत्यर्थः । पैतामहपितृव्य-
योरप्ये देयतामाह दृष्टः । “पितरं पूर्वमृष्यं देयं
पश्चादात्मीयमेव च । तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृष्यं

सदा । पितृभ्यो विद्यामाने तू न च पुत्रो धनं हरेत् ।
 देवं तद्वनिके द्रवं मृते पौत्रैस्तु दाम्यते । एवं मातृक-
 णोऽपि 'मातृदुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः' या०
 उक्तेः । पुत्रपौत्रादिभिर्देयं ऋणे विशेषमाह विष्णुः "ध-
 नयाहिणि प्रेते प्रज्जिते वा हिदयाः समाः प्रोषिते
 वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनीजुभिः" प्रेते अप्राप्त
 वृत्तहारस्य विंशतिवर्षोत्तरं, संन्यसे प्रोषिते च सर्वस्यैव तत्
 कालोत्तरं देयम् । एतच्च अप्राप्तधनस्य ऋणीतधनस्य तु तत्
 क्षणादेयता ऋणावशेषधनपक्षस्यैव प्रागुक्तयास्त्वसिद्धेः ।
 ऋणापकरणाभावे दोषमाह व्यासः "तपस्वी वामि-
 होत्री वा ऋणवान् भ्रियते यदि । तपश्चैवामिहोत्रं च
 सर्वं तद्वनिको भवेत्" । अन्यकृतपुण्यस्यान्यत्र संक्रमाप्रस-
 ङ्गेरस्य निन्दार्थवादता तेन तत्तत्पुण्यनाशकतेति प-
 र्यवसितोऽर्थः । कात्या० "उष्टारादिकमादाय स्वामिने
 न ददाति यः । स तस्य दासो भूत्वा स्त्री पशुर्वा जायते
 ऋहे" तथा नारदः "याच्यमानं न दद्यादयं ऋणं
 वापि प्रतिपद्यम् । तदुद्रव्यं वर्जते तस्य यावत् कोटियतं
 भवेत् । ततः कोटियते पूर्वं वेष्टितस्तेन कर्मणा । अथः
 खरो हयो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि" तेन खानपक्रियाया
 उक्तपञ्चादियोनिप्राप्तिहेतुदुरदजनकत्वम् । ऋणपक्ष-
 भेव पापहेतुः तच्छोधनस्य तन्नाशकतेति गदाधर आह अ ।
 ऋणावन् लि० ऋण-वनिप दीर्घश्च । ऋणवति । "ऋणा-
 वानं न पतयन्त सर्गैः" ऋ० १, १६८, ७ । ऋणावानस्त्व-
 वन्तम्" भा० । "ऋणावा निष्पन्नम्" ऋ० १०, २४, १० ।
 ऋणान्तक पु० ऋणमन्तयति अन्ति-नामधा० खलु । सङ्ग-
 लपक्षे यद्भरता० तत्सेवने ऋणमोचनात्तस्य तयात्वम् ।
 ऋणापकरण न० इ० त० । ऋणशोधने ऋणापनयनादयोऽप्यत्र ।
 ऋणिक लि० ऋणमन्तयति ठन् । ऋणयुक्ते (खातक) "द्वि-
 गुणं प्रतिदातवमृषिकैस्तस्य तद्वनम्" या० ।
 ऋणिन् लि० ऋणमन्तयति रनि स्त्रियां ङीप् । ऋणयुक्ते
 (खातक) "ऋणी न स्यात् यथा पिता" ऋ० । "समा-
 प्रेक्ष्ये ऋणी नाम स्तृष्टेन निवेशयेद्" । "जाय-
 मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ष्वर्षैर्ष्यो भवति" श्रुतिः ।
 ऋणिधनिचक्र न० तन्मोक्तं पाह्यमन्तयति भाग्यभजानाथे चक्र
 भेदे तच्चक्रलेखनप्रकार उक्तः तन्मसारे "अथ ऋणि-
 धनिचक्रम् । तद्यथा रुद्रा० "कोष्ठान्येकादशैवेह वेदेन
 पूरितानि च । अकारादिहकारान् लिखेत् कोष्ठेषु तन्म-
 वित् । प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु चतुर्दशैर्धनैश्च त । इयं इयं

लिखेत् तत्र विचारे खलु साधकः । शेषेष्वेकैकयोग्यान्
 क्रमतस्तु लिखेत् सुधीः । षट्कालकालवियदग्निमसस्र
 वेदशाकाशमृन्मदहनाः खलु साध्यवर्णाः । युग्मद्विप
 क्षवियदम्बरयुग्मशाङ्ख्योभास्त्रियेदग्निमः खलु साध्य-
 कार्णाः । नामाज्जलादकठमादजनकशेषं ज्ञात्वोभयोरधि-
 कशेषमृणं धनं स्यात् । अथार्थः साध्यवर्णान् स्वरव्यञ्जन-
 रूपेण पृथक्कृतान् षट्कालाद्यैर्गणितान् (मिलितान्) तथा
 साधकनामाद्यक्षरस्य स्वरव्यञ्जनरूपेण पृथक्कृतानि युग्माद्यै-
 रङ्गैर्गणित्वा (सकलव्य) अष्टसंख्याभिर्ज्ञेत्वा उभयोः साध्य-
 साधकयोश्चाधिकम् ऋणं शेषं धनं ज्ञात्वा मन्त्रं दद्यात् ।
 मन्त्रशेषो भवति तदा मन्त्रः शुभदायको भवति धनी
 चेत् । तन्मन्त्रे "मन्त्रस्तृणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
 ठस्यो यदा समफलः कथितो सनीन्द्रः" । अन्यच्च "मृन्म-
 स्त्वमवाप्नोति धने च विफलो भवेत् । ऋणे तु प्राप्ति-
 मात्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते" तथा रुद्रयामले "मन्त्रो
 यद्यधिकाङ्कः स्यात्तदा मन्त्रं जपेत् सुधीः । सभेऽपि च
 जपेत् मन्त्रं न जपेत् तु ऋणाधिके । मृन्मस्त्वमं विजा-
 नीयात् तस्मात् मृन्मसं विवर्जयेत् । "तथा इन्द्रर्क्षनेत्ररविप-
 रुदशक्त्येदं प्राशुधातनवभिर्गणितानघ साध्यवर्णान् । दि-
 ग्भ्युगिरिस्तितगजाम्निमनीषवेदैः षड्वक्त्रभिस्तु गुणितानघ
 साधकाणां" इदन्तु वचनं विष्णु विषयम् रामार्चनवन्त्रिका
 छतत्वादिति केचित् । यस्तु तस्तु पूर्वस्यैव विवरणं तथा
 हि इन्द्रर्क्षनेत्रेणाद्यान्तरं "नामार्थकोठाहमभाभि-
 हन्त्यात् एकादिरुद्राङ्गुतक्रमेण" । यज्ञं रुद्रयामले
 "साध्याह्वान् साधकाङ्कांश्च पूरयेदुपहसंस्वया । गुणिते तु
 ज्ञेतेऽष्टाभिर्यज्ञेषु जायते स्फुटम् । तदङ्कं ऋचयाभ्यत्र
 शकादशमृष्टस्त्वितम्" इत्युक्त्वा षट्कालेत्याद्युक्तम् । प्र-
 कारान्तरं यथा "नामाद्यक्षरमारभ्य यावत् मन्त्रादिमा-
 क्षरम् । लिधा ज्ञत्वा स्वरैर्भिन्नं तदन्यद्विपरीतकम्" । अथार्थः
 साधकनामाद्यक्षरतो गणनया यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् तत्-
 संख्यां लिधा ज्ञत्वा सप्तभिर्ज्ञेत्वा अधिकम् ऋणं शेषं धनं
 स्यात् । तदन्यदिति मन्त्राद्यक्षरमारभ्य यावत् साधकाक्ष-
 रं भवेत् तावत् संख्यां सप्तगुणां ज्ञत्वा त्रिभिर्ज्ञेत् ।
 अन्यच्च 'साध्यनाम द्विगुणितं साधकेन समन्वितम् । अ-
 षट्मिष हरेत्केषं तदन्यद्विपरीतकम्" । अथार्थः साध्य-
 नामस्वरवृत्तनभेदेन द्विगुणीकृत्य साधकनाम्ना स्वरवृत्त-
 नभेदेन मिलितं ज्ञत्वा अष्टभिर्ज्ञेत्वा अधिकम् ऋणं
 शेषं धनम् । इदन्यदिति साधमनाम स्वरवृत्तनभेदेन

दिगुषोक्तय साध्येन युक्तं ज्ञत्वा खट्मिहरेत् । नामप-
रुषप्रकारमाह पिङ्गवामते । “प्रसिद्धं यद्वेद्याम किं
वास्तु जन्मनामतः । यद्दीनां पुष्पपातेन गुरुणा यत्
कृतं भवेत् । लोकप्रसिद्धमय वा मात्वा पित्रा तथा ज-
तम्” । वामते “सुभोजागतिं येनासौ दूरस्थस्य प्रभापते ।
वदत्यन्यमनमस्त्वोऽपि तद्धाम याद्यामल त” । सनत्कु-
मारोवे “पितृमाहकृतं नाम त्वज्ज्ञा यमादिदेवकान् ।
श्रीवर्षं च ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्”

कृत गतौ जुष्वावाच सौतः सक० सेट् सार्वधातुके ईयङ् आत्म०
आर्द्धधातुके वा ईयङ् ईयङ्भावे पर० । कृतीयते कृती-
यते कृतीयताम् आर्त्तीयत । आर्त्तीयिष्ट आर्त्तीयि ।
कृतीयाम्-बभूव आस चक्रे आनर्त्त । कृतीयिता-
आर्त्तिता । कृतीयिषीष्ट कृत्वात् । कृतीयिष्यते आर्त्ति-
ष्यति । आर्त्तीयिष्यत आर्त्तिष्यत् । कृतीयमानः भावे कृ ।
कृतीया । “तस्माद्वर्त्तयेरन् च योहेवं विद्वान् नर्त्ती-
यतेऽप्रियं द्विषतां करोति” यत० १, ४, २, १ । ते नर्त्ती-
यमाने कचतुः २, ६, २, २ । यद्दे सेनायां च समितौ
वर्त्तीयन्ते” ८, ६, १, १६ ।

कृत न० कृ-कृत । “कृतसुष्ठुशिलं श्रुते” मितुक्ते ब्राह्म-
णस्य । उपजीव्युष्टिभेदे श्रुते, श्रुते, “तन्ना कृतं पातु
यतयारदाय” कृ० ७, १०, १, ६ । “कृतसदकम्” भा० ।
“न मायो न लनन्तं जरितारस इन्द्र” कृ० ७, २२, ४ ।
“कृतसदकम्” भा० “कृतस्य धाराः सुदुषा दुहानाः” कृ०
७, ४२, ४ “गोला कृत्वा कृत्वा कृतम्” कृ० ४, ४०, ५ ।
४ कर्मफले “कृतं पिबन्तौ सुजतस्य लोके” श्रुतिः ५ सुप्रिये
वाक्ये हेमानसादिसत्ये च । ७ दीप्ते, ८ पूजिते व लि० ।
८ वृत्ते पु० “पीतावे चारुर्कृताय पीतये” कृ० १, १,
२७, २ । “कृताय यज्ञाय” भा० । “चारु कृताय
पीतये ८, १७, ८ । “कृताय यज्ञाय” भा० १० सूत्र्ये पु० ।
“एष ते योनिर्कृतायुष्मात्” यजु० ७, १० “कृतायुष्मां
मित्रावरुणाभ्याम् । कृतयज्जेन मित्रः आयुज्जेन
वरुणः वेददी० । “ब्रह्म वा कृतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म-
हृत्तं वरुण एवायुः” यत० ब्रा० ४, १, ४, १० । ११ चादित्ये
न० । “कृतं सत्त्वमृतं सत्त्वम्” यजु० ११, ४७, “कृतमा-
दित्यः” वेददी० । कृतमिति मन्नाध्यवमिति त न्यायम्
“कृतञ्च सत्त्वज्ञाभीहात्” अथमर्षयोक्तेः १२ परब्रह्मणि ।
“कृतमेकावरं ब्रह्म सत्त्वं स्यान्मनन्तकम्” कृ० १२ सत्ये
त वाक्यादौ । “सर्तो वाचमृतां कर्तुमर्हसि त्वमरि-

न्दम्” भा० आच० ६७ । “तस्मात् सान्ना” वदेदतम्”
“साध्यं पुच्छेदतं द्विजान्” भवतु । “सर्वमेतदतं मन्ये यन्मां
वदसि कैयव” गीता १४ तद्वति च लि० । १५ कृतदेवना-
मके देवभेदे पु० । “कृतस्य हि गुरुषः सन्ति” कृ० ४, २२, ८
“कृतस्य कृतदेवस्य” भा० । “गर्भमृतस्यति” कृ० ६,
४८, ५ । “कृतस्य वसुधोदकस्य वा पतिः” भा० प्रथो०
सुडागमः “कृतविद्धि सत्यः” कृ० १, १४५, ५ । “कृतस्य
वसुध जलस्य वा चित् चेतयिता ज्ञाता” भा० । १६ वज्र-
र्षिभेदे “कृतस्य सत्यस्य भुवश्च वरुणस्य” यजु० १७, ८२ ।

कृतजित् पु० कृतं जयति जि-किप् ईत० । १ यजुभेदे ।
“तदा च जमदग्निश्च कम्बलोऽयं तिलोत्तमा । ब्रह्मापेतो-
ऽयं कृतजित् इतराश्च सत्तमः । माधमासे वसन्त्येते सप्त
मैत्रेय ! भास्करे” विष्णु० १० अ० । “ब्रह्मापेतो ब्रह्मराजसः
कृतजित् यजुभेदः” श्रीधरः । २ यजुजयिनि लि० “कृतजिञ्च
सत्यजिञ्च सेनजिञ्च सुपेणश्च खनिमित्तश्च दूरेऽमितश्च गणः”
यजु० १७, ८२ । अथश्चान्ते धामप्रियभेदः “सप्त तेऽग्ने !
समिधः, सप्त जिह्वाः, सप्त कण्ठयः, सप्त धामप्रियाणि ।
सप्त होलाः सप्तधा ता यजन्ति । सप्त योनीराष्ट्रस्य इतेन
आहा” यजु० १७, ७८ इत्युपक्रम्य “अग्नेः समिधादिसप्त-
सप्तकोपक्रमेण धामप्रियरूपमध्ये तस्याभिधानात् ।

कृतद्युञ्ज लि० कृतं द्युञ्जं कीर्त्तिदीप्तिर्वाऽयम् । १ सत्तेन दीप्य-
माने २ सत्ययशस्ते च । “कृतं पददृत्तद्युञ्ज ! सद्यं वदन्
सत्यकर्मन्” कृ० ८, ११२, ४ । हे कृतद्युञ्ज ! कृतेन
दीप्यमान ! सत्ययशस्ते ! वा” भा० ।

कृतधामन् पु० कृतं धामास्य । १ विष्णौ लिका० । “कृतं
प्रियवाक्यं सामगानं धाम स्थानमस्य । २ सामगानस्थानयुक्ते
लि० “कृतधामासि सज्ज्योतिः” यजु० ५, २२ । “कृतं साम-
गानं धाम स्थानमस्याः खौद्रम्वर्याः” वेददी० कृतं सत्त्वम-
विनश्वरं स्थानमस्य । ३ अविनश्वरस्थानयुक्ते लि० “कृता-
धाकृतधामाग्निः” यजु० १८, २८ । ४ इन्द्रभेदे स च
हादयमन्वन्तरीयः इन्द्रभेदः । “भविता इन्द्रसावर्षी
राजन् हादयमो भवतु । कृतधामा च देवेन्द्रोदेवाश्च
हरितादयः” भाग० ८, १२, १२ । ५ वदुवशे नृपभेदे ।
“कृत्स्न कर्षिकायां वै कृतधामाजयावपि” भाग० ८, २, २२ ।
कृतध्वज पु० १ ब्रह्मभिभेदे । “कुमारोनारद अभुरित्युपक्रम्य”
“हिरण्यनाभः कोयलः श्रुतदैव कृतध्वजः । एते परे च
सिद्धेयाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः” भाग० ६, १५, ११ । २ शिवे च
तन्नाम कवने “मनुर्मनुर्महिमसोमहान् शिव कृतध्वजः

उपरेता भवः कालो वामदेवो हतव्रतः भाग० ३, १२, १० ।
 चतनि लि० चतं जलं यत्तं वा नयति नी० किं पेदे नि०
 चतः । आदिस्ते तस्य जलदायकत्वेन उदयेन यत्त-
 प्रवर्त्तकत्वेन च तथात्वम् । “यो राजभ्य चतनिभ्यो ददा-
 यः” भा० २, २७, १२ । लोके तु चतनीरित्येव ।
 चतपस्यं सूर्यवंशे नृपभेदे । “भगोरथसुतो राजा” इत्युप-
 क्रम्य “अयुताजितसुतस्यासौ हतपस्यो महाययाः । दि-
 व्याजहृदयप्रोऽयं राजा नलमखो बली । चतपस्यं सुत-
 चासौ दत्तं पशुर्भिर्हीपतिः” हरिवं० १६६० । तस्य च
 नलेन सख्यमजहृदयत्वेन भा० व० ७२६० दर्शितं यथा
 “एवमुक्तो नलेनाथ तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । चाससाद वने
 राजन् । फलवन् विभीतकम् । तं दृष्ट्वा वाञ्छकं राजा
 त्वरमाधोऽभ्यभाषत । मनामि स्तुत ! पश्य त्वं सङ्ग्रामे
 परमं बलम् । सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकल परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् । दृष्टेऽस्मिन्
 यानि पणानि फलान्यपि च वाञ्छक ! । पतितान्यपि
 यान्यत्र तलैकमधिकं यतम् । एकमलाधिकं पलं फल-
 मेकञ्च वाञ्छक । पञ्चकोट्योऽय पलाणां द्वयोरपि च या-
 खयोः । प्रचित्तहृत्स्य शास्त्रे हे यात्राप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसङ्कले हे पञ्चोत्तं यतमेव च । ततो रत्नमय-
 स्याथ राजानं वाञ्छकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् !
 कथमे शत्रु कर्षण ! । प्रत्यक्षमेतत् कर्त्तास्मि यातयित्वा
 विभीतकम् । अथात्र गणिते राजन् ! विद्यते न परोक्षता ।
 प्रत्यक्षं ते महा राज ! यातयिष्ये विभीतकम् । अहं हि
 नाभिजानामि भवेदेवं न नेति वा । सङ्ग्रामास्मां
 फलान्यस्य पश्यतस्ते जन्मधिप ! । सचूर्त्तमपि वार्ष्णेयो
 रक्ष्सीन् यच्छत वाजिनाम् । तमब्रवीन्नृपः स्तुतं नायं
 कालो विश्वस्मिदम् । वाञ्छकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्तं समा-
 स्थितः । प्रतीक्षस्व सङ्गृह्यं त्वमथ वा त्वरते भवान् ।
 एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेय ! सारथिः । अत्र-
 वोहतुपर्णस्तु सान्त्वयन् कुरुनन्दन ! । तमेव यन्ता नान्यो-
 ऽस्ति प्रथिव्यामपि वाञ्छक ! । त्वत्कृते यातमिच्छामि
 किंभूतं ह्यवकोविद ! । यत्तं त्वं प्रपन्नोऽस्मि न विप्रं
 कर्त्तुमर्हसि । कामञ्च ते करिष्यामि यन्तां वच्छसि
 वाञ्छक ! । विदमं यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितामि मे ।
 अथाब्रवीदुवाञ्छकं संख्याय च विभीतकम् । ततो वि-
 दमं यास्यामि कुरुवैव वचो मम । अकाम इव तं
 सजा गणयस्तेषुवाच ह । सोऽवतीर्य रवाक्षरं यात-

यामास तं द्रुमम् । ततः स विश्वाविष्टो राजानमिदं
 सज्जवीत् । गणयित्वा यद्योक्तानि तावन्त्येव फलानि च ।
 अत्राह तमिदं राजन् ! इदवानस्मि ते वचस् । श्रीरामि-
 ष्मामि ते विद्यां ययैतज्ज्ञायते नृप ! । तसुवाच ततो
 राजा त्वरितो गमने नृपः । विद्वच्चहृदयं मां सङ्ग्रामे
 च विशारदम् । वाञ्छकस्तसुवाचाव देहि विद्यामिमां
 मम । मत्तोऽपि वाञ्छहृदयं मृच्छास्य पुरुषर्षभ ! । चतप-
 स्यस्ततो राजा वाञ्छकं कार्ष्णगौरवात् । ह्ययज्ञानस्य लोभाच्च
 तं तथैवाब्रवीद्वचः । यद्योक्तं त्वं मृच्छास्येदमवाप्तां
 हृदयं परम् । निक्षेपो मेऽत्रहृदयं त्वयि तिष्ठत वाञ्छ-
 क ! । नलस्य वाञ्छकश्चरुपतासुपवर्ण्य अन्त, उक्तं यथा
 “चतपस्योऽपि शुभ्राव वाञ्छकश्चक्षिणं नलम् । दमयन्त्या
 समायुक्तं जह्मे च नराधिपः । तमानाय नलं राजा
 क्षमयामास पार्थिवम् । स च तं क्षमयामास ह्येवभिर्बु-
 द्धिसम्मतः । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विष्मिता-
 ननः । उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः । दिष्ट्या
 समेतो दारैः स्त्रीर्भवानित्यभ्यनन्दत । कञ्चित् नाप-
 राधं ते कृतवानस्मि नैषध ! । अन्नातवासं वसतो महु-
 मृष्टे तदुवाधिप ! । यदि वा बुद्धिपूर्वाणि वञ्चबुद्ध्यापि
 कानिचित् । मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमम-
 र्हसि । नल उवाच । न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि
 पार्थिव ! । कृतेऽपि च न मे कोपः क्षान्त्यं हि मया
 तव । पूर्वं ह्यपि मया मेऽसि सन्मन्त्री च जनाधिप ! । अत
 लक्ष्मन्तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्त्तुमर्हसि । सर्वकामैः सुवि-
 हितैः सुखमकुपितस्त्वयि । न तथा स्मृष्टे राजन् ! यथा
 तव मृष्टे सदा । इदञ्चैव ह्ययज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
 तदुपाहर्त्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ! । एवमुक्त्वा
 ददौ विद्यामृतपण्यां नैषधः । स च तां प्रतिजपाच्च
 विधिदृष्टेन कर्मणा । मृष्टीत्वा वाञ्छहृदयं राजन् !
 भाङ्गासुरिर्नृपः ! । निषधाधिपतेचापि दत्त्वाञ्छहृदयं
 नृप ! ” भा० व० ७५ अ० । “कौटिल्य नागस्य दम-
 यन्त्या नलस्य च । चतपस्यस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलि-
 नायनम्” भा० “चतपस्यं माहृतम्” नैष० ।

चतपेय पु० चतं स्वर्गादिफलं पेयं भोग्यमस्मात् । एकाहे
 २यागभेदे । “यः कामयेत नैःश्लिष्टां पाप्मानं इवामिति स
 चतपेयेन यजेत” आ० श्रौ० ८, ७, २५ । “निःश्लिष्टस्य
 भावो नैःश्लिष्टः यः पाप्मानो नैःश्लिष्टमियां गच्छेद्यमिति
 कामयेत स चतपेयनामकेन एकाहेन यजेत अत्यमपि

पापं मयि नो तिष्ठेत् इति यः कामयेत स ऋतपेयेन
यजेतेत्यर्थः” नारा० ८० । सप्रदशस्तोमकेषु पञ्चसु ऋतुषु
मध्ये स्वर्गकामकर्मस्यै २ ऋतुभेदे च । “सप्रदशाः पञ्च”
कात्या० २२, ८, ६ । इत्युपक्रम्य “स्वर्गकामकर्मस्यै”
१० सूत्रे दर्शितः ।

ऋतपेयस् ५० ऋतसदृशं पेयोरूपमस्य । जलात्मके वरुणे
“वरुणाय ऋतपेयसे दधीत” ऋ० ५, ६, ६, १ ।

ऋतसु ५० ऋतं यन्नियहृविः स्थाति स्था-बा० कु । यन्नियहृ-
विर्भोजके देवे । ऋतं सत्यं सु रूपमस्येति । २ सत्यस्वरूपे
देवे च । “अन्यैर्दनिनो वाऽऽतसू” ऋ० १, १८०, २ ।

“ऋतसू यन्नियहृविर्भोजयितारो सत्यस्वरूपौ वा” भा० ।

ऋतम् अथ० ऋत-कर्म । सत्यमित्यर्थः । ऋतम्भरः ।

ऋतम्भर ५० ऋतमित्यव्ययं तदुचिर्भक्तिं अथ । १ सत्यपालके
परमेष्ठरे “ततोमतो ब्रह्मागिरोपकृतं ऋतम्भरध्याननिवा-
रितायः” भाग० ६, १२, १२ । ब्रह्मदीपान्तर्गते २ नदी-
भेदे स्त्री । तस्य वर्षागन्धिषाय “तेषु गिरयोनयश्च सप्तै-
वाभिप्राताः” इत्युक्त्वा “अरुणा नर्मृणाङ्गिरसो सावित्री
सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्याः” भाग० ५,
२०, ६ । पाठ० उक्ते श्विपय्यामन्युष्ये समाधिस्थप्रज्ञा-
भेदे च स्त्री “ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा” सू० “तस्मिन् समा-
हितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा
भवति अन्यथा च सा सत्यमेव बिभर्ति न तत्र विपय्या-
सञ्ज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति । तथा चोक्तम् “आगमेनानुमानेन
ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योग-
सुत्तममिति” पा० भा० । तस्याः शाब्दादिभ्यो विशेषादिकसक्तं
तत्रैव । “श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयविशेषार्थत्वात्” सू० ।
“श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ज्ञागमेन शक्यो-
विशेषोऽभिधातुं कक्षात् ? नहि विशेषेण कृतसङ्केतः शब्द-
इति । तथातुमानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्तिस्तत्र
वृत्तिः तत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अनु-
मानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात् श्रुतानुमानवि-
षयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहित-
विप्रकटस्य वस्तुनोलोकप्रत्यक्षेण ग्रहणम् । न चास्य विषे-
यस्याप्रमाणकस्याभापोऽस्त्विति” समाधिप्रज्ञानिर्पाद्य एव
स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मागतो वा पुरुषगतो वा तस्मात्
श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयः सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वा-
दिति । समाधिप्रज्ञाप्रतिबन्धे योगिनः प्रज्ञाकृतः
संस्कारो नवो नवोजायते । समाधिप्रज्ञाभवः संस्का-

रोव्युत्थानसंस्काराशयं वाचते व्युत्थानसंस्काराभिभवात्
तत्प्रमवाः प्रत्यया न भवन्ति पाठ० भा० ।

“तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी” सू० ।

“प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा
ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराशयो
जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति । ऋतमसौ
संस्कारातिशयचित्तं समाधिसंस्कारं न करिष्यतीति ? न
ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशजयचेतुत्वात् चित्तसंस्कार-
रविषयं कुर्वन्ति चित्तं हि ते स्वरूपार्थादवसादयन्ति ।
स्वातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति” पाठ० भा० ।

विदुतश्चैतत् वाचस्यतिना । “अत्रैव योगिजनप्रसिद्धा-
न्यर्थसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह । ऋतम्भरेति आग-
मेनेति वेदविहितं श्रवणसुक्तम् । अनुमानेनेति
मननं, ध्यानं चिन्ता तत्त्वाभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं
तस्मिन् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनसुक्तम् । स्था-
देतत् आगमानुमानवृत्तीतार्थविषयभावनाप्रकर्षं स्वजन्या-
निर्विचारा आगमानुमानविषयमेव गोचरयेत् न स्व-
न्यविषयानुभवजन्या संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जन-
यितुम्, अतिप्रसङ्गात् तस्माद्विचारा चेत्तम्भरा आग-
मानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह । श्रुतानुमाने-
त्यादि । बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्वार्थदर्शने-
समर्थमपि तमसाहतं यत्रैव रजसोदुषाक्यते तत्रैव
वृद्धाति यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यासपासारजस्तोमलमन-
वदावैचारद्वयसङ्घटितते तदास्वातिपतितसमस्तमानमेय-
सीम्नः प्रकाशवत्त्वे सति किं नाम यच्च गोचर इति
भावः । व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं तस्याभ्यासविषयं
कक्षात् ? न ज्ञागमेन शक्योविशेषोऽभिधातुं, कृतः ?
यस्मादानन्याद्विचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः
यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयेत
नच वाक्यार्थोऽपीदृशो विशेषः सम्भवति । अनुमाने-
ऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणाधीनजन्तानि गतिरेषैवे
स्याह तथातुमानमिति । यत्र प्राप्तिरिति यत्रतत्रय-
ज्ज्योः स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः ।
अतोऽज्ञानुमानेन सामान्येनोपसंहारः । उपसंहारति
तस्यादिति । अस्तु तर्हि सम्बन्धप्रज्ञानपेक्षं लोकप्रत्यक्षं
न तत् सामान्यविषयमित्यत आह । स चास्येत्यादि-
या भूत् सम्बन्धप्रज्ञाधीनं, लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनानु-
स्यात् । नचेन्द्रियाणामाश्रित्य शोभ्यतेत्यर्थः ननु च यदा-

गमानुमानप्रत्यक्षागोचरः विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाण-
विरहादित्यत आह न चेति । न हि प्रमाणं व्यापकं
कारणं वा प्रमेयस्य, येन तद्विवृत्तौ निवर्त्तते । न खलु
कलावतवन्द्यस्य परभागवर्त्तिहरिणसङ्गाव प्रति स-
न्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थः । तस्मात् समाधि-
प्रज्ञानिर्माणा एवेति । अत्र च विवादाध्यासिताः पर-
माणवः आत्मानस्य प्रातिस्निकविशेषशालिनः द्रव्यत्वे सति
परस्परं व्यावर्त्तमानत्वात् ये द्रव्यत्वे सति परस्परं
व्यावर्त्तन्ते ते प्रातिस्निकविशेषशालिनः यथा खण्ड-
सुखदादय इत्यनुमानेनागमेन च ऋतम्भरप्रज्ञोपदेशपरेण
यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदनिरूपणे संशयः स्यात्
न्यायप्राप्तत्वात् तस्मात्पद्विप्रकर्षेण तत्त्वत्वं कथञ्चिद्भो-
चरयतः श्रुतानुमाने तु साक्षाद्वाच्यमिव सप्तत्रयादि
पदानि बिभ्रसंस्वायोगितया, तस्मात् सिद्धं श्रुता-
नुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति । स्यादेतत् भवतु परमार्थवि-
षयसम्भ्रतातो यथोक्तोपायाध्यासात् अनादिना तु बु-
द्धानसंस्कारेण भिन्ननिर्विज्ञतया प्रतिबन्धनीया समाधि-
प्रज्ञा यातव्यावर्त्तमध्यवर्त्तिप्रदोपरमाणुरित्येति शङ्कामप-
नेतुं सत्त्वभवतारयति समाधिप्रज्ञेति सत्त्वं पठति । तज्ज-
इति तदिति निर्विचारां समापत्तिं परामृशति अन्वेति ।
व्युत्थानमाह । भूतार्थपक्षपातो हि धियां स्वभावः,
तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत् तत्त्वं प्रतिबलते
तत्प्रतिलम्भे तत्र स्थितपदा सती संस्कारबुद्धिः संस्कार-
बुद्धिचक्रमेणावर्त्तमाणा सती अनादिमप्यतत्त्वसंस्कारबुद्धि-
क्रमं बाधत एवेति तथा च बाह्या अप्याहुः “निरूपद्रवभू-
तार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो नादिमत्त्वेऽपि बुद्धे
स्तत्पक्षपाततः” इति । स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोऽस्तु-
बुद्धानजन्यसंस्कारस्य निरोधः समाविज्ञस्तु संस्का-
रातिशयः समाधिप्रज्ञाप्रसवे चेतुरस्त्रादिकक इति
तदवस्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथम-
स्माविति । परिहरति न त इति । चित्तस्य हि कार्य-
हव शब्दाद्युपभोगः विवेकख्यातिश्चेति तत्र क्षेत्रकर्मा-
शयसहितं शब्दाद्युपभोगे वर्त्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारो-
न्मूलितनिखिलक्षेत्रकर्माशयस्य तु चेतसोऽवसितप्रासाधि-
कारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तस्मात्
समाधिसंस्काराचित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत
तत्परिपन्थिन इति स्वकार्याङ्गोत्पलत्वादावसादयन्ति
सप्तमं कुर्वन्ति इत्यर्थः । कस्मात् ? विवेकख्यातिपर्य-

वसानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्भि भोगाय चित्तं चेष्टते न
यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सङ्घातविवेकख्यातेस्तु क्षेत्र
निवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः । तदत्र भोगाधिकारप्र-
शान्तिः प्रयोजनं प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम् । “तत् प्रसिद्ध
चित्तप्रसाधनीयतस्मैत्वयादिभावनाः प्रसीदत ते विशोका
ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः समापयतु परशुश्च तत्प्र-
सादज ऋतम्भराभिधानप्रवाहः साधनोपाधेयः” वी० च० ।

ऋतव्यं लि० ऋतसदभिमानो देवो देवताऽस्य यत् । ऋतदेवताके
इष्टकादौ “ऋतव्ये मधुच साधवयेति” कात्या० १७,
४,२४ । विश्वज्योतिमः पुरोहे मद्ये प्राणलक्षणे ऋ-
तव्ये इष्टके अन्नकमभित उदङ्मुख उपदधाति” वेददी०
“अथर्त्तव्ये उपदधाति ऋतव एते यदतव्ये ऋतनैवेतदुप-
दधाति मधुच साधवच वासन्निकावत् इति हे इष्टके
भवतो द्वौ हि मासावतः” इति शत० ब्रा० ७,४,२८ ।
“अथ ऋतव्ये उपदधाति” इत्यादि प्राम्बत् । “शुक्रश्च शुचिश्च
यैष्ठावतः” इत्युक्ता प्राम्बत् ८,२,१,१६ । “नाकसदोऽन्न-
क्षेप पुर्व्वर्जः ऋतव्यवेलायाम्” कात्या० १७,१२,१ ।

ऋतव्रतं पु० ऋतमविनश्वरफलकं व्रतं यस्य । शाकहीपस्ये
भगदुपासकभेदे । शाकहीपवर्त्तने भाग० ५,२०,१८ । “तेषु
पुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतानाम भगवन्” वा-
युक्ताकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना य-
जन्ते” ऋतव्रतादयोवर्त्तमाना इति बोध्यम् । अन्य-
हीपेषु वर्त्तमानोऽस्ति रिह तु तेषामेव तत्त्वानीयत्वौषि-
त्वात् षट्संख्यासाध्याह ।

ऋतसदं पु० ऋते यज्ञे सीदति सद-किप् ७त० । वज्रो
“उपहरसदतसद्गोमसदजाः” ऋ० ४,४०,५ । “ऋतस-
दग्निः” भा० ।

ऋतसदनं न० ऋतस्य यज्ञार्थं सीदत्यभिन्नं सद-आधारे
स्युट् ईत० । यज्ञार्थसुपवेगनस्थाने । “वरुणस्य ऋतसदन-
मसि वरुणस्य ऋतसदनमासीद” यजु० ४,२६ । अत्रि-
क्षीप । “वरुणस्य ऋतसदन्यसि” तत्रैव ।

ऋतसाप् लि० आप+किप् सहापा साप् प्राप्ता ईत० ।
यज्ञस्य प्रापयितरि “ये चिद्धि पुर्व्वं ऋतसाप आसन्” ऋ०
१,१७६,२ । “ऋतसाप ऋतस्य यज्ञसापयितारः” भा० ।

ऋतस्मति पु० ऋतस्य पतिः बा० वेदे सुट् । यज्ञपतौ “तव-
वायवतस्मते” । ऋ० ८,२६,२१ । “ऋतस्मते ! यज्ञानां
पते !” भा० लोके तु ऋतपतिरित्येव ।

ऋतावनु लि० ऋतमस्यस्य “अन्दीवनिपौ” पा० वनिप दीर्घश्च

यज्ञवति । “ऋतावान् महिषं विश्वदर्शतमग्निम्” यजु०
१२, १११ । “ऋतावानो जने जने” ऋ० ५, ६८, ४ ।
“ऋतावानः यज्ञवन्तः” भा० । लोके तु मनुष्यस्य वः ।
ऋतवत् इत्येव । “ऐक्यादयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः”
भाग० १५, २० । “ऋतवान् सत्त्वान्” इति श्रीधरः ।

ऋतावध्व लि० ऋतं यज्ञं वर्धयति वध-अन्तर्भूतस्य यज्ञे किं
दीर्घः । यज्ञवर्धके । “विश्वयन्ताऋतावधोहारः” यजु०
२८, ५ । “सुतः सोम ऋतावधः” ७, ६ । “देवीरऋता
ऋतावधः” ४, १२ ।

ऋतावाह लि० ऋतं सृष्टे अस्मत् न, सृष्टि-स्त्रि दीर्घः
इतः ४० “सृष्टेः प्रतनर्त्ताभ्याश्चेति” पा० पत्वम् । सत्वसृष्टे
अस्मत्वे कृपिते “ऋतावाहृतधामाग्निः” यजु० १८, १८ ।
ऋति स्त्री ऋ-क्तिन् । १ गतौ २ स्मृतायाम् ३ शिन्दायाश्च ।
कर्मणि क्तिन् । ४ वर्त्तमानि ५ मङ्गले च । ६ पुरुषमेधय-
ज्ञियदेवभेदे । तत्र चतुर्थवर्गे मन्वनीयपशुकीर्त्तने ।
“ऋतवे स्तेनहृदयम्” यजु० २०, १२ । कर्त्तरि क्तिच् ।
७ गतौ ८ निरु० । अग्निरश्वासृतीपहम्” ऋ० ६, १४, ४
“शरव्यासुखेऽपि न ह्यश्मान ऋतिर्हन्वमाना” अथ०
१२, ५, २५ । [कारके ।

ऋतिङ्कार लि० ऋतिं पीडां करोति ल-अच् सप्तम् । पीडा-
ऋतीय नामधा० ऋतिमिच्छति ऋतीयति आर्त्तवत् । ऋतो-
याम् बभूव आस चकार । वेदे तु “न ऋन्दिषि” पा०
न ईप्सम् । ऋतवति इत्येव “अकृत्सर्वधातुकयोः” पा०
कृतिदात्वं ऋतायति । ऋतायन् । “देवा ऋतायते दमे”
ऋ० ४, ८, २ । “ऋतायते यज्ञमिच्छते” भा० । “अग्निऋत-
यज्ञादि” ऋ० ५, ४२, ७ । “ऋतयन् यज्ञमिच्छन्” भा० ।
अर्पति अतायन्” ऋ० ७, ८७, १ “ऋतायन् शोध्रगमन-
मिच्छन्” भा० । तत उ अ । ऋतयु यज्ञकामे “त्वं न इन्द्र
ऋतयुस्तानिदो नि हम्भि” ऋ० ८, ७०, १० । दीर्घं ऋतायु
तत्कार्यं “न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः” तै० सं० २, २,
५, ५, भावे अ । ऋतया ऋताया वा “धियं वने ऋतया
सपन्ता” ऋ० २, ११, १२ । “ऋतया ऋतं कर्मफलं तत्काम-
नया” भा० । वेदे सुपांस्तु गित्यादिना तृतीयास्थाने आ० ।

ऋतीया स्त्री ऋत-ईयङ् भावे अ । जुष्टायाय् अमरः ।
ऋतीपह्व लि० ऋतिं पीडां शलुं वा सृष्टे कृप् दीर्घः ।

“सृष्टेः प्रतनर्त्ताभ्याश्च” पा० चात् ऋतिशब्दादि पत्वम् ।
१ पीडासृष्टे २ शलु सृष्टे च “अग्निरश्वासृतीपहम्” ऋ०
६, १४, ४ ऋतीपह्वम् अरातीनां सोढारम्” भा० ।

ऋतु ३० ऋ-तु किञ्च । शिशिरः उपपत्तयोर्यो षोडशो वर्षा
शरद्विमः । माघादिमासशुक्लैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिमे
इत्युक्ते १ कालभेदे । “ऋतः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः
षोडश ऋताः” इति मनुके स्त्रीणां २ शोणितदर्शनयोर्म्ये
गर्भधारणसमये च कावे “ऋतौ भाव्यांसुमेयात्” इतिः
“सकृत्सकृद्भृतादतौ, ऋतुकावभिगामी स्वात्” मनुः ।
ऋतुरस्य प्राप्तः अण् । आर्त्तव स्त्रीरजसि न० आर्त्तवशब्दे
८०८ पृष्ठे विवृतिः । १ दीप्तौ ४ मासे च । मासद्वयात्मक
ऋतुश्च सौरयान्द्रश्च यथा काल० मा० “ऋतुशब्दस्य
अ गतावित्यस्माद्भातोर्निष्पन्नः । इयत्ति गच्छति अशोक-
पुष्पविकासान् साधारणलिङ्गमिति वसनादिकावविशेष
ऋतुः । स च महिषः “पह्वा ऋतव इति” इत्युक्ते । यत्त
“हादय मासाः पञ्चर्त्तव” इति इतं तत्र हेमन्तशिशिरयो-
रेकीकरणं विवक्षितं याजमानेषु पञ्चप्रयाजातुमन्त्रमन्त्रेषु
हेमन्तशिशिरयोरेकस्मिन्नेकेनैव पदेनैकीकरणमित्युक्तं तथा
हि “वसन्तऋतूनां प्रीणामि शीष्मन्तूनां प्रीणामि वर्षा
ऋतूनां प्रीणामि शरदमृतूनां प्रीणामीति” चतुर्णां प्रया-
जानां पृथक् पृथगनुमन्त्रमन्त्रानाम्नाय पञ्चमप्रयाजस्यातु
मन्त्रये मन्त्र एव न्यूयते “हेमन्तशिशिराऋतूनां प्रीणा-
मीति” एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचब्राह्मणे हादय मासाः पञ्च-
र्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति” यत्नयोर्योमन्त्रब्राह्म-
णयोर्द्विवचनं तत्स्वरूपद्विविध्याभिप्रायेण शिशिरस्य षट्-
स्थानिसत्वात्तेनातुमन्त्रणीयस्य षट्प्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव
पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्भावोन्वायः । अतएव प्रयाजब्राह्मणे
“वसन्तमेवर्तूनामवरुज्ज” इत्यादिना चतुरःप्रयाजान् प्रशस्य
पञ्चमे प्रयाजे केवलेन हेमन्तेन प्रशंसा “साहाकारं य-
जति हेमन्तमेवावरुज्ज” इति । अस्तु नाम यथा तथा प-
ञ्चसंख्या तथापि स्वरूपेण षोढा भिद्यते हादमासात्मके
संख्यारे एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मकत्वे सत्येकादश हादय-
मासयोर्वर्जं वित्तमशकत्वात् षष्ठौ पृथगनुष्ठानविधा-
नाच्च तज्जोपरिटाडुदाहरिष्यामः । मासद्वयात्मकत्वं
चाग्निचयने ऋतव्येऽप्येकोपधानब्राह्मणे न्यूयते । “हन्वस-
पदधाति तस्मात् हन्वमृतव” इति । एकस्मिन् ऋतौ कयो-
र्मासयोर्द्विष्वं पञ्चीतव्यमिति चेत् वसन्ताद्युत्क्रमेण चैत्र-
मासादि हन्वमिति ब्रूमः । तज्ज्वेऽप्येकोपधानमन्त्रेषु न्यू-
यते “मधुच माघवच वासुनिकाऋतू” “शुक्रश्च शुषिश्च यै-
ष्ठाऋतू” “नमश्च नमस्यश्च वार्षिकाऋतू” “इषधोर्जश्च “शार-
दाऋतू” “सहश्च सहस्यश्च हेमनिकाऋतू” “तपश्च तपस्यश्च

गिरादतू" एष च वाक्ये कृत इति द्विवचनं मासाभि-
प्रायम् अन्यथा बहुतव इति अयमाणा षट्संख्या बाध्येत ।
अवयवावयविनोर्वसनादेरेकात्म्यं सौत्रामणीयज्ञौलमन्त्रेषु
एकवचनेन प्रवहारादवगन्तव्यं "वसन्तेन कृतुना देवाः,
प्रीष्टेण कृतुना देवा" इत्यादि हि तत्र पश्यते तथैवाधान-
ब्राह्मणे अयते "वसन्तो वै ब्राह्मणस्तुः, प्रीष्टो वै राज-
न्यस्तुः, शरद्वै शूद्रस्तुरिति" यदुच्यते बहुतवो घटीवन्त्र-
वच्चैरन्त्येण प्रवर्त्तन्ते तथापि संवत्सरोपक्रमस्तुत्येन
वसन्तस्य प्रायस्य द्रष्टव्यम् एतदेवाभिप्रेत्य अयते "सुखं पा
एतदतूनां वसन्" इति पूर्वादाहृतेषु मन्त्रब्राह्मणेषु सर्वत्र
वसन्तोपक्रमणाच्च वसन्तस्य प्रायस्य ते च वसन्तादृ-
तवो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च । चैत्रादयश्चान्द्राः तच्चो-
दाहृतं "मधुच माधवश्चेत्यादिना" न च तत्र चैत्रादयो-
नोक्ता इति शङ्कनीयं मध्वादिगण्डानां चैत्रादिपर्याय-
त्वात् । अत एवाहुः "चैत्रेमासो मधुः प्रोक्तो वैशाखो
माधवो भवेत् । ज्यैष्ठमासस्तु शुक्रः स्वादापाठः शु-
चिरुच्यते । नभोमासः श्रावणः स्वाक्षमस्रो भाद्र उच्यते ।
इषबाह्वयुजोमासः कार्ति कचोर्ज संश्रकः । सहोमासो
मार्गशिरः सहस्रः पुष्पनामकः । माघमासस्तपाः प्रोक्त
स्तपस्यः फाल्गुनः कृतः" इति । एतेषां चैत्राद्यात्मकानां
वसन्तादीनां चन्द्रमतिपरिकल्प्यत्वाच्चान्द्रत्वम् । अतएव हो-
लमन्त्रेषु आम्नायते "चन्द्रमाः षड्दोता स ऋतुः कल्प-
यति तथा" स्रज्जविशेषे सूर्याचन्द्रमसौ प्रकृत्य आम्नायते
"पूर्वापरं चरन्तौ माययंतौ शिन्धुः क्रीलन्तौ परियातो अ-
ध्वरम् । विश्वान्यन्योभुवनाभिचष्ट कृतूनन्योविदधज्जायते
पुनरिति" अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गादनुविधाता चन्द्र
इति अवगम्यते । मन्त्रस्तेषां मध्वादीनां चान्द्रमासानां
वसन्तादृतत्वं संसर्पोऽस्य तत्र त्रयोदशस्य चान्द्रमासस्य
कचमृतपु निर्वाहः । तन्माससदुभावयतुं षड्ब्राह्मणेषु मन्त्रा-
नुवादपुरस्सरमाम्नायते "उपयामसद्वितीतोऽसि संसर्पोऽसि
अहस्रव्यायत्ये साहासि त्रयोदशोमास इत्याहुस्तमेव तत्
प्रोणातीति" तथा षड्वर्गब्राह्मणेषुऽपि "असि त्रयोदशो-
मास इत्याहुः सत्रयोदशः परिधिर्भवति तेनैव त्रयोदशं
मासमवसृज्ये" इति । तदुत्पत्तिप्रकारोऽप्याभिर्मलमास
निर्णये वक्ष्यते । विद्यातामेवं त्रयोदशोमासस्य का उप-
पत्तिर्वसन्तादिषु कृतपु इति चेत् उच्यते किमयं सप्रम
कृतः? आहोस्तिदुक्तेष्वेव षट्सु अन्तर्भावः? उत्तर्त्तुह्वान-
राजवर्त्ती कचिदनुत्तुः? न तावत् प्रचिनः "कृतुर्कृतु-

नानुद्यमान" इति कृतुनां नैरतय्यवशात् । नाथ-
यिमः । "षड्वा कृतवः" इति षट्संख्यानियमात् ।
वसन्तादिवन्त्रब्राह्मणयोर्नामान्तराव्यवशाच्च नापि
मध्यमः मध्वादिषु व्यपाठात् । उच्यते ययोर्मासयोर्मध्ये
मलमासो दृश्यते तयोर्द्वयोरस्मिन्संस्थान्तर्भावः । तथा चासौ
षट्दिवसात्मकोमलिनशुद्धभागद्वयात्मक इति मध्वादिगण्ड-
वाक्यत्वे नोक्तेष्वन्तर्भावाच्च काव्यनुपपत्तिः । सौरेषु कृतपु
वैशाखनेन मीनमेघयोर्मेघपयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात्
मीनादित्यं मेघादित्यं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम् ।
तथा च तदनुसारेण उत्तरे प्रीष्टादयोऽपि यथायथं
विकल्पन्ते । विनियोगस्यैषां कृतविशेषाणां श्रुतिकृति
पुराणेषु प्रवृत्तमभ्यते । तत्र श्रुतिः । "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नि-
मादधीत, प्रीष्टो राजन्यं व्यादधीत, शरदि वैश्व व्याद-
धीतेत्यादि" कृतिरपि "वसन्ते ब्राह्मणं उपनयोत, प्रीष्टो-
राजन्यं शरदि वैश्वमिति" विष्णुधर्मोत्तरेऽपि परामूर्त्ति-
श्रुते वसन्तादृतपु षडकपूजा विशेषतः कथिताः । तथा तत्रैव
वसन्ते स्नानानुष्ठेपादिदानम् प्रीष्टे मानकादिदानमुक्तं
देवीपुराणे । वर्षासु तिलदानं तथा शरदाद्वदानं हेमन्ते
वस्त्राग्निदानं शिगिरे वस्त्रदानमित्येतानि विष्णुधर्मोत्तर
एवोक्तानि एवमन्यदप्युदोहार्यम् ।

"वसन्तेन कृतुना देवा वसवस्त्रिदतास्तुताः" "प्रीष्टेण
कृतुना देवा रुद्राः षड्दशे स्तुताः" "वर्षाभिर्कृतुना-
दित्या सोमे सप्रदशे स्तुताः" "शरदेन कृतुना देवा
एकविंश कवमवस्तुताः" "हेमन्तेन कृतुना देवास्त्रिदशे म-
रुतस्तुताः" "शैशिरेण कृतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेऽस्तुतास्तुताः
प्राचस्तात्" यजु० २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८ ।
सूर्यसिद्धान्ते तु सौरत्वमङ्गीकृतम् । यथा "द्विराश्विनाचा-
कृतपस्ततोऽपि शिगिरादयः । मेघादयो हादशैते मासास्तै-
रेव वत्सरः" । कृतुमध्ये च वत्सरारम्भकत्वं वसन्तस्यैव
तत्र कालमा० उक्तम् अतएव गीतायाम् "कृतूनां कुसुमा-
कारः" इत्यनेन वसन्तस्य कृतपु प्रथमत्येव भगवद्भूतित्वस-
ङ्गम् स० त० ब्राह्मण ७ । "चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससृज्जं
प्रथमेऽहनि । शुक्रपत्ने सस्यन्तु तदा सूर्योदये सति ।
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । यज्ञान्प्राणीन्-
तून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" । माससु वत्-
सराणां व्यक्तं चान्द्रत्वमुक्तम् ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "चैत्रवि-
तादेष्टव्याङ्गानोर्वर्त्तुमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्काया-
माह प्रवृत्ता दिनैर्वत्स" । चैत्रवितादेचैत्रशुक्रप्रतिपदमा-

रभ्येदधेः दिनैस्त्रिभिः" म० त० ॥ १॥ मासद्वयमात्रे "सख्यं
 चादं मासि मासि चपय्याप्रावृतं प्रति" ऋतिः ।
 मृशुते ऋतुनिरूपणं तदुपलक्षणं च दधितं यथा
 "अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः कालोहि नाम
 भगवान् स्वयम्भूरादिमध्यनिधनोऽल रसव्यापकं पत्नी
 जीवितभरणे च मनुष्याणामावसे स सृष्ट्यामपि कलां
 न लीयत इति कालः सञ्चलयति कालवति वा भूता-
 नीति कालः । तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गति-
 विशेषेणाग्निमेवकाशकलासूक्तं होरात्पलमासस्यैव-
 नसंवत्सरपुनर्विभागं करोति । तत्र लज्जवरोद्धारभा-
 त्र्योऽग्निमेव । पञ्चदशाग्निमेवाः काशा । त्रिंश-
 त्काशाः कला विंशतिकलासूक्तं कलाद्वयमात्रं ।
 त्रिंशत्सूक्तं होरात्पलम् । पञ्चदशाहोरात्पलं पलः ।
 सव द्विविधः शुक्लः क्षणश्च तौ मासः । तत्र मासादयो
 हादय मासा द्विमासिकमृतं जन्ता पशूतयो भवन्ति । ते
 शिथिरवसन्त्योद्धारवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शि-
 थिरः । मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ श्रोष्ठः । नभो-
 नभस्यौ वर्षा । इषोर्जौ शरत् । सहस्रस्यौ हेमन्त इति ।
 त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाचन्द्रादित्ययोः कालविभागकर-
 त्वादयने हे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाश-
 रद्धेमन्तास्ये भगवानाध्यायते सोमोऽम्बलवणमधुराच
 रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलम-
 भिवर्धते । उत्तरश्च शिथिरवसन्त्योद्धारस्ये भगवानाध्या-
 यतेः कृत्तिककृत्तिककृत्काच रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरश्च
 सर्वप्राणिनां बलनपहोयते । भवति चाल् । शीतोऽशुः क्लेद-
 ययुर्गौ विवस्त्रान् शोषयत्यपि । तावभावपि संश्लिख वायुः
 पालयति प्रजाः । अथ खल्वयने हे युगपत्सर्वसरो भवति ।
 ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते । स एष निमेषादि
 युगपर्यन्तः कालचक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रस्यैव
 इत्येके । इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्त्योद्धारप्रावृषः पशूतयो
 भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदा-
 द्यो न द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा भाद्रपदाशुजी
 वर्षाः । कर्तिकमार्गशौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः ।
 फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्येष्ठौ श्रोष्ठः । आषाढ-
 आषाढौ प्रावृषति । तत्र वर्षाशोषधवस्तुहोऽत्यवीर्या
 व्यापकाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि
 मेधावतते जलप्रक्षिप्तायां भूमौ क्षिप्तदेहानां प्राणिनां
 शीतवातविष्टव्याम्नोनां विदहानो विदाहान् पित्तसञ्चयमा-

पादयन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेवे विवस्त्रपशुष्यति
 पक्षेः कर्किरणप्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता
 एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्या बलवन्तो हेमन्ते
 भवन्त्यापच प्रसन्नाः क्षिप्त्वा अयथं गुर्वास्ता उपयुज्यमाना
 मन्दकिरणव्याह्वानोः सतवारपवनोपस्तम्भितदेहानां
 देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याहोरादुपलेपाच्च स्नेपणः
 सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्कश्चिप्रविलापित
 रैपत्तव्यदेहानां देहिनां क्षैणिकान् व्याधीन् जनयति ।
 ता एवौषधयो निदाघे निःसारा कृत्वा अतिमात्रं लज्जो
 भवन्त्यापच ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोपगोपितदे-
 हानां देहिनां रौक्ष्णाक्षुष्याद्वैश्याच्च वायोः सञ्चयमापाद-
 यन्ति स सञ्चयः प्रावृषि आत्यये जलोपक्षिप्तायां भूमौ
 क्षिप्तदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षैरितो वातिकान् व्याधीन्
 जनयति । एवमेव दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुः क्तः ।
 तत्र वर्षाहेमन्त्योद्धारैः सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्त-
 प्रावृषश्च प्रकुपितानां निष्करणं कर्त्तव्यम् । तत्र पै-
 त्तिकानां व्याधीनासुपशमो हेमन्ते, क्षैणिकाणां नि-
 दाघे, वातिकानां घनात्यये, स्नातवत एव, त एते सञ्चय-
 प्रकोपोपशमा व्याख्याताः । तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं
 मध्याह्ने श्रोष्ठस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्तिकम्,
 शरद्वसन्तौ प्रवृषि हेमन्तसुपलक्षणेत् । एवमहो-
 रात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रको-
 पोपशमैर्जानीयात् । तत्राव्यापनेषु तुल्यव्यापना व्योष-
 धयो भवन्त्यापच ता उपयुज्यमानाः प्राश्नायुर्बलवीर्या-
 जस्त्यौ भवन्ति । तेषां व्यापदोऽदृष्टकारिताः । शीतो-
 ष्णवातवर्षाणि खलु विपरोतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यपच,
 तामासुपयोगाद्विचित्रोद्धारप्रादुर्भागे मरको वा भवेदिति ।
 तत्राव्यापनानामोषधीनामप्रावृषोपयोगः कदाचिदव्या-
 पनेष्वप्युतु लक्ष्यापिगाचरतः क्रोधाधर्मैरप्यवस्थाने जन-
 पदाः । विषोषधोपुष्पगन्धेन पायुनोपनीतेनाक्रस्यते यो
 देगस्तत्र दोषप्रकल्पविशेषेण कासश्चासवमधुप्रतिश्यायशि-
 रोरुग्वरैरुपतप्यन्ते अङ्गनल्लवचरितैर्वा मृहदारगयना-
 मनयानवाहनमणिरलोपकरतमर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भा-
 गैर्वा । तत्र स्वानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजप-
 होमोपहारेष्वाञ्जलिमस्त्यारतपोनियमदयादानदीक्षा-
 भ्युपगमदेवताज्ञाङ्गणगुरुपरैर्भविताभ्येव साधु भवति ।
 ऋतुनामत ऊर्ध्वमव्यापनानां लक्षणात्युपदेष्टव्याः ।
 वायुर्वायुतरः शीतो रजोभूमाकुला दिग् । अक्षुः

पारः सविता हिमान्वा जलाशयाः । दर्पिता ध्वा-
 ल्लहमाङ्गुमहिषोरभ्यकुञ्जराः । लोभप्रियङ्गुपद्मागाः पु-
 ष्पिता हिमसाङ्गये । शिशिरे शीतमधिकं वातहृष्टा-
 कुला दिशः । शेषं हेमन्तवत्सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः ।
 दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपगोभिताः । किंशु-
 काम्भोजवकुलवृताशोकादिपुष्पितैः । कोकिलाः षट्पद-
 मणैरुपगोता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सु-
 सुखाः पञ्चलोष्णवलाः । शीघ्रं तीक्ष्णशुरादिव्यो मा-
 रुतो नैर्धतोऽसुखः । भूस्तप्रा सरितस्तन्वो दिशः प्र-
 ज्वलिता इव । भ्रान्तकाङ्क्षदुग्धलाः पयःपानाकुला
 मृगाः । ध्वस्तभीरुसृणलताविपरीक्षितपादपाः । प्रा-
 ट्यम्बरमानसं पविमानिलकपितैः । अम्बुदैर्विद्युद्वद्योत-
 प्रस्तुतैस्तुलसुतैः । कोमलश्यामयस्माट्प्रा शक्रगोपो-
 ज्ज्वला मङ्गी । कदम्बनीपकुटजसर्जकैतकिभूषिता । तत्र
 वर्षासु नद्यम्भः पूरोद्गन्ततद्रुमाः । बायः प्रोत्फुल्लज-
 सुदनोलोत्पलविराजिताः । मूरवृक्षस्पलश्रम्भा बहुशस्यो-
 पगोभिता । नातिगर्जत्स्वनके धनिरुहार्कपङ्क नभः ।
 यभ्ररुणाः शरदार्कः श्वेताभ्रविमलं नभः । तथा सरां-
 स्तम्बुरुहैर्भान्ति हंससंघट्टितैः । पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा नि-
 श्चोक्षतसमेप भूः । पाणसप्राङ्गुमन्त्रकाशसनविराजितो ।
 सागुणैरतिशुक्लेषु विपरीतेषु वा पुनः । विपमेवपि
 वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम् । हरेद्वसन्ते ज्ञेयाण्यं
 पित्तं शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकार-
 समुच्छ्रयात् ऋतुषायाध्यायः । आ० त० ऋतुशुणादि यथा
 'मासैर्हि संख्यं भाषाद्यैः क्रमात् पठतयः' सूत्राः । हे-
 मन्ते कुपिताहायोः स्वाद्वल्लवणानुसान् । गोधूमपिष्टमां-
 सेषुवीरोह्यविकृतिर्भजेत् । नवमघ्नं रसान् तैलं शीचे
 तप्तोदकं नरः । शक्कार्ककिरणान् खेदं पादलाणञ्च
 सर्वदा । उष्णस्नानार्चैर्लघुभिः प्राहृतः शयनं भजेत् ।
 अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वसन्ते कुपितः
 ज्ञेया ज्ञानिमान्द्रो करोत्यतः । तीक्ष्णं वसननस्यादि
 कवलपङ्कमञ्जनम् । व्यायामोदत्तं न धूमं शीचे तप्तोदकं
 भजेत् । पुराणयवगोधूमचौद्रजाङ्गलभांसभुक् । सुखेण
 स्निग्धमधुरं दिवा स्नपञ्च वर्जयेत् । स्नादु शीतं द्रव्यं
 स्निग्धमनुपानं सर्गकरम् । हतं पयः सणात्यञ्चं
 भजन् शीघ्रं न सीदति । मध्याह्ने शीतले सुप्तात् निशि
 वातहिमान्ति । लवणाश्चकटूष्णानि व्यायामश्चाल् वर्ज-
 येत् । वर्षास्निग्धले ह्रीने कुप्यन्ते पयनादयः । अग्नेः

संवर्द्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु । जाङ्गलं पिशितं
 स्रगान् दिव्यं कौपं जलं शुचि । उष्णस्नानपथं स्निग्धं
 संशुभ्रं लौघमेव च । नदीजलौदनश्चाहः स्वप्रायासातपां-
 स्वजेत् । शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोल्लसम् ।
 स्वादुतिक्तकषायेषु शालिस्तद्वरोजलम् । तृषारलारसौ-
 हिन्दधितै ररसातपान् । अम्बुतीक्ष्णदिवास्नप्राची-
 वातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसास्तदः स्वस्वाधिक्य-
 म्बताहती । ऋतुनां शेषसप्राप्ते सेवितव्यः पराक्रमः ।
 तच्च नित्यं प्रयुज्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्त्तते । अजातानां
 विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणा-
 दभिभवाङ्गङ्गात् लवाञ्जगरात् वेगानाञ्च विधारणा-
 दतिशुचः शैत्यादतितासतः । रुक्मोभकपायतिक्तकटुकै-
 रेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधिरागमे परिणते चाश्चे ऽप-
 राह्णे ऽपि च । कटुस्त्रोणविदाहितीक्ष्णलवणकोधोपशसात-
 पस्त्रीसम्पर्कतिलातरीदधिसुरास्तृप्तारनालादिभिः । भुङ्क्ते
 जीर्यति भोजने च शरदि शीघ्रे सति प्रायिनाम् म-
 ध्याह्ने च तद्यार्द्रात्समये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुर
 रसातिस्निग्धद्रव्येषु भक्ष्यद्रव्यदधिदिननिद्रास्नपसर्पिःप्रपूरैः ।
 तस्मिन्पतनकाले ज्ञेयं पणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ
 भक्तमात्रे वसन्ते । देकालमात्रे ऋतुषाण्ये उदा० ।
 ७तदभिमानिदेवे पु० । ऋतव्यगन्दे उदा० । ८विष्णौ पु० ।
 'ऋतुः सुदर्शनः कालः' विष्णुस० । 'कालात्मना ऋतुगन्दे
 न लक्ष्यते इति ऋतुः' भा० । 'प्रधानपुरुषलोभकं
 यत्कालाख्यं रूपं तद्व्यगन्देन लक्ष्यते' आनन्दगि० ।
 ऋतुरस्य प्राप्तिः अण् । आर्त्तव प्राप्तिर्लुके लि० । स्त्रियां
 लोपः । लन्दसि घम् । सिन्वात्त गुणः । अत्यय तदर्थे
 लि० । ऋतुदेवताऽस्य यत् । ऋतव्य ऋतुदेवताके इटकादौ ।
 ऋतुकाल पु० । वसन्तसमयवत् कर्म० । राज्ञिरोत्तु ईत०
 वा । स्त्रीणां पुष्पदर्शनयोग्ये पोद्गरालात्रात्मके काले ।
 'ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः पोद्गर स्रुताः' भट्टः ।
 'ऋतुकालाभिगामी स्यात्' भट्टः । पर्वोदिवर्जं तत्-
 काले च स्त्रीगमनं नियम्यते । तत्र नियमस्वरूपनिर्वा-
 हककारणादिप्रदर्शनेन ऋतुभिगमस्य यथानियमविधित्वं
 तथा प्रा० त० न्यायवाक्येनोक्तम् यथा 'स्त्रुच्या क्रिय-
 भाथे त्वयत्नावयं क्रिया कचित् । नोद्यते नियमस्तत्र
 ऋतावभिगमो यथा' मीमांसकावाक्यम् । ऋतुभिगम-
 नस्य परिसंख्यापरत्वनिराकरणेन नियमपरत्वं समर्थितं
 मित्ता० यथा ।

“तस्मिन् युष्मासु संविशेदिति” । “किमयं विधिर्नियमः
परिसंख्या वा । “विधिरन्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्राप्तिश्च
सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते” ।
उच्यते । न तावद्विधिः, प्राप्ताद्यत् । नापि परिसंख्या,
दोषत्वयवमासतोः । अतो नियमस्यैदरे न्यायविदः ।
कः पुनरेषां भेदः । उच्यते । अत्यन्ताप्राप्तापणं विधिः ।
यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् “अष्टकाः कर्त्तव्याः” इति ।
पक्षे प्राप्ताप्राप्तापणान्तरप्रापणं नियमः । यथा “समे यजे-
तेति” “दर्शपूर्वमासाभ्यां यजेतेति” यागः कर्त्तव्यतया-
विहितः स च देशमन्तरेण कर्त्तुमशक्य इत्यर्थात् देशः
प्राप्तः । स च समो विषमश्चेति द्विविधः । यदा यज-
मानः समे वियजते तदा “समे यजेतेति” वचनमुदाहरे-
त् । यदा तु विषमे देशे वियजते तदा
समे यजेतेति” स्थायं विधत्ते स्थायं तदानीमप्राप्तात् ।
विषमदेशनिवृत्तिस्त्वायिकी नोदितदेशेनैव यागनिवृत्तिः ।
अनोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागोनातुवितः स्था-
दिति । तथा “प्राङ्मुखोऽज्ञानि भुङ्गतेति” । इदमपि
आर्त्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् । एकस्यानेकत्र प्राप्ता-
स्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या । तदु-
च्यते । “इमांसमन्त्रं रथनाम्नस्तथैवामिधानीमादत्ते”
इत्ययं मन्त्रः स्वामय्यादन्त्राभिधान्या गर्दभाभिधान्या च
रथनाया पक्षे विनियुक्तः । पुनरन्त्राभिधानीमादत्त
इति वचनेनान्त्राभिधान्या विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या
विनिवर्त्तते । तथा “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र
यद्वक्ष्या यथादिषु त्रादिषु च भक्षणं प्राप्तम् । पुनः
यथादिषु चूयमाणं त्रादिभ्यो निवर्त्तते इति । किं
पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह । तथाहि कतदारसं-
पक्षस्य स्वेच्छयैव कृतौ गमनं प्राप्तमिति न विधेरयं
विषयः । नापि नियमस्य, स्वरूपकतिविरोधात् ।
एवं हि स्वरूपि स्वरूपकाराः “दारसंप्रधानान्तरं त्रिरात्रं
द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति” । तत्र
द्वादशरात्रात् संवत्सरात् वा पूर्वमेव संवत्सरे कृतौ गच्छे-
देवेति नियमात् ब्रह्मचर्यं स्वरूपं बाध्यते । अपि च
प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम् । प्राप्तापणं
भावांगमनमिच्छयैवातो यदि गच्छेदतावेवेति वचनव्य-
क्तियुक्तम् । किञ्च नैवमिकात् पुलोत्पत्तिविधेर्यत्तीं नित्यं
गमनं प्राप्तमेवेति कृतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः
स्यात् । नियमे चादृष्टं कल्पनीयम् । किञ्च कृतौ गन्तव्य-

मेवेति नियमेऽसन्निहितस्य वाध्यादिनाऽसमर्थस्यानि-
च्छेदाशक्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । विध्यनुवादविरोधश्च
नियमे । तथा हि एकः शब्दः स्रष्टुविरतस्त्वैवायं पक्षो-
नुवदति पक्षे विधत्ते चेति । तस्मादतावेव गच्छेद्वा-
न्यत्र इति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदम्भारुचिविषय-
पादयोनातुमन्यन्ते । यतो नियम एव युक्तः पक्षे स्थाय्यविधि-
सम्भवात् । अगमने दोषमन्त्रणाञ्च यथाह पराशरः
“ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां
भ्रूयहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति” न च विध्यनु-
वादविरोधोऽनुवादाभावात् विध्यर्थत्वाच्चनस्य । तत्र हि
विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तदेवानुवाद-
तव्यमप्राप्तयान्योद्देशेन विधातव्यश्चेति । यथा वा-
जपेयाधिकरणे पूर्वपक्षे “वाजपेयेन स्माराज्यकामो यजे-
तेति” वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोनुवाद-
तव्यः स एव स्माराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्य-
श्चेति । न चातुवादेनेह कल्पमस्ति । यत्तु नियमेऽदृष्टं
कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् । अ-
न्यतो गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैवमिकपुलोत्पा-
दनविध्यापेक्षैव कृतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति ।
तदसत् स एवायं नैवमिकः पुलोत्पादनविधिः । स्थाय्यतम्
“एवं गच्छन् स्त्रियं ज्ञानं लक्षणं पुत्रं जनयेदिति”
स्त्राभिगमनारिक्तः पुलोत्पादनविधिरिति । तत्र गमन-
करणिकाया भावनाया एव पुलोत्पत्तिकर्मता प्रदृश्यते ।
“एवं गच्छन् लक्षणं पुत्रं जनयेदित्यनेन” यथाग्निहोत्रं
जुहुयात् स्वर्गं भावयेदिति । न चासन्निहिततादेरशक्यार्थे
विधिप्रसङ्गः सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् “ऋतुस्नातां
तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छतीति” “यः स्नानानृत-
स्नातान् स्नस्यः सद्योपगच्छतीति” विधेयोपादानात् ।
अनिच्छानिर्वाहस्तु नियमविधानादेव । न च विशेषण-
परता पक्षे भावार्थविधिसम्भवात् । नापि स्वरूपकति-
विरोधः संवत्सरात् पूर्वमेव नुदर्थेन संविशतो न ब्रह्म-
चर्यस्वरूपलक्षणोऽर्थः । यथा आह्वादिषु, तस्मात् स्थाय्यज्ञान-
पराधकल्पनप्राप्तापणलक्षणदोषत्वयवती परिसंख्या न
युक्ता । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र यदापि यथादिषु
भक्षणस्य पक्षे प्राप्ते नियमः, यथादिषु त्रादिषु च प्राप्ते
परिसंख्येति उभयसम्भवास्तथापि नियमपक्षे यथाद्य-
भक्ष्ये दोषप्रसङ्गः । त्रादिभक्ष्ये चादोषप्रसङ्गेन प्राय-
श्चित्तकतिविरोध इति परिसंख्यैवाश्रिता । एतेन “सायं

प्रातर्द्विजातीनामयनं नृतिनोदितम्” इत्यत्रापि नियमो
वाक्यातः “नान्तरा भोजनं कुर्यादिति” च पुनरुक्तं स्यात्
परिसंख्यायाम् । एवं च “नियमे सकलकृताहता
विति” वीक्षा लभ्यते “निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्तत”
इति न्यायात् । “यदा कामो भवेदित्यपि” नियम एवानृता-
वपि स्त्रीकामनायां सदा स्त्रियमभिरमयेदेवेति । “कृता
कुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिपिड्वर्जम्” इत्येतदपि गौतमीयं
स्त्र्यवयं नियमपरमेव । कृताकुपेयादेवानृतावपि स्त्री-
कामनायां प्रतिपिड्वर्जकुपेयादेवेत्यलमतिप्रसङ्गेनेति ।
“अनृताहताहते च मन्त्रसंस्कारकृतं पतिः । सुखस्य
नित्यं दातुं परलोके च योषितः” “तद्वृत्तौ रतिकाम्य-
या” इति च मनुना अन्यकाले स्त्रीकामनया गमन-
स्त्रीकाले “यथा कामी भवेदापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्”
या । अन्यकाले स्त्रीगमनोक्ते च न परिसंख्यापरत्वम् ।
तासां स्त्रीणां वरच इन्द्रदत्तः । स च मितः । नृत्तौ
दर्शितो यथा “ता अत्रुवन् वरं दृष्टीमहै कृत्वात्वात् प्रजां
विन्दामहै कृत्वाविवो भर्तुः काममाविजनितोः सम्भवामेति
तस्मादित्याः स्त्रियः प्रजां विन्दते काममाविजनितोः
सम्भवन्तीति वरं दत्तं ह्यासाम्” इति तासां वरचप-
वर्ण्यं “भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यादिति” इन्द्रेण
तासां वरोदत्तः । उक्तानुरूपजन्यजङ्गलताया भाग-
शः स्त्रीभिर्यङ्गणतोषितेन शक्येण तासां वरदानम् भार-
तादौ वर्णितम् ।

कृतग्रह उ० कृतनां यज्ञः पालमेदपक्षं यत् । यागमेदे
तत्परपाटो कात्या० ८. १२ अ० दर्शिता यथा “उपविष्टोऽ-
ध्यायके” इत्युपक्रम्य । “कृतपक्षे चरतः” १२ सू० । “अध्या-
यके सदः प्रविश्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पञ्चादुपविष्टे सत्य-
ध्वर्युप्रतिप्रस्थातारो कृतपक्षे चरतः । अत्रेहाभलणे
पत्नीयजमानाभ्यामृत्विग्मिवाशये च कृते मार्जनाभागप-
रिहरणवाजिनयामप्रणीताविभोकरालसभागमागवेक्षणमा-
गप्राशनानि कर्त्तव्यानि ततः कृतपक्षप्रचारः । अथ “कृत-
पक्षप्रचारस्य विधिसंप्रदिशति” कर्कः । “द्रोणकलगादुपवाम-
मृहीतोऽपि सधवे त्वेति द्वादशप्रतिमन्त्रम्” २ सू० । “क-
तपक्षान् मृहीतः द्रोणकलगादिति नियमावसृक्तम् ।
मन्त्रविभागमाह” कर्कः “अध्वर्योः पूर्वः” ३ सू० । पूर्वोमन्त्रः ।
यस्यां मन्त्रयुक्तानां पूर्वोमन्तोऽध्वर्योः स्यात्” कर्कः ।
“उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः” ४ सू० । “युगपत्प्रथमौ
मृहीतः” ५ सू० । “उत्तमौ च” ६ सू० । “व्यवसायम्” ७ सू० ।

“मध्वे न युगपत् प्रचरणं च सर्वेषाम्” ८ सू० ।
“सर्वेषाम् द्वादशानामप्युत्पन्नाणां प्रचरणं यागास्तुवानं
चकारात् व्याख्यासमेव पूर्वमध्वर्योः ततः प्रतिप्र-
स्थातुः । पुनरध्वर्योः पुनः प्रतिप्रस्थातु रित्येवं सर्वेषामपि ।
स व्यावसायः कर्त्तव्य इत्यपेक्षायांमाह । “निष्क्रामत्येकः
प्रविशतीतरः” ९ सू० । “हविर्धानमध्यात् अपरोहवि-
धानं प्रविशति” कर्कः । “उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थाता पर-
कालत्वात्” १० सू० । अत्र यज्ञे प्रचरणे च देशतः
कालतश्च प्रतिप्रस्थाता उत्तरो भवेत् कृतः अपरकाल-
त्वात् प्रतिप्रस्थातमन्त्राणां पश्चात्कालोनत्वात् परकाल-
त्वादिति केचित् स एवाद्यौऽपि पाठे “उभयतोऽध्व-
र्युपालेण परिप्रमृष्टाति” ११ सू० । उभयत इति “स वै
हविर्धानाद्विष्क्रामन् हविर्धाने प्रविशन् चाध्वर्युः
प्रतिप्रस्थाता पालेण परि मृष्टाति अव्यवायार्थं पालम-
ध्वर्योर्दक्षिणतोऽहुरति स्वयमुत्तरतो यातीत्यर्थः मानवे
‘कृत्वा मृहीत्वा च प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्युमभिप्रयय्य
पालं हरति नान्योऽन्यमभि प्रपद्यते येने पूर्वोत्तर-
मभि परिमृष्टातिः” इति काठके “प्रपद्यमानः प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणेनाध्वर्योः पालं हरेदुत्तर एव स हरेदिति” कर्कः ।
“सर्वकृताः प्रायुक्तमाभ्याम्” १२ सू० । “उत्तमाभ्यामे-
कादगद्वादश्यानां प्राग्ये दश कृतपक्षाः ते सर्वकृताः
कार्याः सकृदेव सर्वं होतव्यम् अनुवपट्कारोऽपि न
भवति” कर्कः । “कृतनेति षट् प्रेषतः” १३ सू० । “आ-
द्येषु षट्सु कृतपक्षयागेषु कृतना प्रेष्येत्वेवं सत्वावरणं
प्रेष्यतः” कर्कः । “कृतभिरिति चतुरः पालसुखे विपर्यस्य”
१४ सू० । “ततः पालसुखयोर्विपर्यासं कृत्वा सप्रमादमन-
वमदशमेव कृतपक्षयागेषु कृतभिः प्रेष्येत्वेवं प्रशास्तारं
प्रेष्यतः मानवे ‘कृतना प्रेष्येति षड्भिः प्रचरतो यतो
कृतम् । ततः पाले मृहीत्वा कृतभिः प्रेष्येति चतुर्भि-
र्यवादितस्तथा मृहीत्वा कृतना प्रेष्येति द्वाभ्यामिति”
अतश्च प्रसामयेण होमः । ततश्चतुर्थीं पालभूत्वेन होमो-
ऽयं हस्ते मृहीत्वा उत्तमवोः पुनरप्येव यज्ञ-
मपि पालसुखयोर्विपर्यस्यैव कार्यम्” कर्कः । “मृष्टुत्तमौ”
१५ सू० । “उत्तमावेकादगद्वादश्यादुत्पन्नौ षड्त् प्रचरतः तेन
पालयोरप्येव होमः कृतना प्रेष्येति चेत्वेतद्वृत्तिना
मृष्टुते कः पुनर्मन्त्राद्यः कृतना इत्येवंरूपां हतीयैक-
वचनान्तुशब्दयुक्तां याव्यां प्रेष्येत्तर्थाः कृतनेत्येतत्पद-
युक्तेन प्रेष्येण वा एवमृष्टुभिः प्रेष्येत्वापि” कर्कः । “य-

जमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् १६६० ।
 “हादये अतु नृपे नृपते ! यजेत्वेव प्रयास्ता प्रेषितो
 यजमानः होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयात् ततश्चां यजमान-
 याज्यां होता ब्रूयात्” कर्कः । “अध्वर्यु च” १७६०
 “एकादये अतु पृष्ठे प्रयास्ता अध्वर्यु यजतमित्येव प्रेषि-
 तावध्वर्यु होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयाताम् ततश्च तद्या-
 ज्यामपि होतरेव ब्रूयात् । याज्यान्तरे तु विकल्पेन होतुः
 प्रेषणं स्वयं वा याज्यापठनमित्येवमुक्तमस्ति । मानवे
 “एकादये प्रेषेऽध्वर्यु यजतमित्युक्ते तयोरेत्यतरो मध्य-
 मस्य परिधेः पश्चादुपविष्ट्य ये यजामहेऽग्निनावध्वर्यु या-
 ध्वर्यवावहता सोमं पिबतां वीषडिति प्रेषेण यजेदथ
 चेष्टया । ये यजामहेऽग्निना पिबतां मधु दीद्यामी शुचि
 व्रत अतुना यज्ञवाहना वीषडित्यनवानं यजेति होत-
 रेतद्यजेति वा न प्रेष्यतुत्तमे प्रेषे यजमानस्य याज्यानि
 प्रेषो वेति” काठके विशेषः “हारे हविधानस्योपविष्ट्याध्वर्यु-
 यजतमित्युक्तेऽग्निनावध्वर्यु यजतम् आध्वर्यवावहता सोमं
 पिबतमिति होतारं वा प्रेषे होतरेतद्यजेति यदाध्व-
 र्युर्धजेताश्चैता पक्षेण चरेदिति” कर्कः । “त्वयोदयं नृही-
 यादिच्छु पयामगृहीतोऽस्य हसस्तये त्वेति” १८६० ।
 यतः प्रा० ४, १, १, १, हादयादिपक्षपक्षे होतर्दक्षितो
 यथा “सन्नेऽक्षावाक । अतुपक्षेचरति तदात् सन्नेऽक्षावाक
 अतुपक्षेचरति मिथुनं वा अक्षावाक ऐन्द्राग्नोऽक्षावाको
 द्वौ हीन्द्राग्नौ हव्यं हि मिथुनं प्रजननं स एतन्नानुमिथु-
 नात् प्रजननादह्नु संवत्सरं प्रजनयति यज्ञेव
 सन्नेऽक्षावाके अतुपक्षेचरति सर्वं वा अतवः संवत्-
 सरः सर्वमेतत् प्रजनयति तस्मात् सन्नेऽक्षावाक अतु-
 पक्षेचरति तान् हादयं नृहीयात् । हादयं वा मासाः सं-
 वत्सरस्य तस्माद्हादय मासा इति हादय त्वेव नृहीया
 देवैव सम्पत् । द्वौषकलगाद् नृहीयात् प्रजापतिर्द्वौ-
 षकलयः स एतस्मात् प्रजापतेर्हन्तुं संवत्सरं प्रजन-
 यति उभयतोऽस्य भाग्यां पालाभ्यां नृहीति । कुतस्तयो-
 रनोये उभयतोऽस्य तस्मादयमनलः संवत्सरः परिप्लवते
 तं नृहीत्या न सादयति तस्मादयममन्नः संवत्सरः नातु-
 वाक्यमन्याह । हवति वाऽतुवाक्ययागतो ह्यवायस्तुर्यदि
 दिवा यदि नक्तं नातुवपट्करोति नेष्टुनपट्करोति इति
 सङ्घे प्रथमौ पक्षौ नृहीतः स होतमाविदमेवैतत् सर्वं
 संवत्सरेण परिप्लवितस्तदिदं सर्वं संवत्सरेण परिप्लव-
 तम् । निरेवान्यतरः कामति प्रान्यतरः पद्यते तस्मा-

दिमेऽन्योऽस्योमासा यन्त्यय यदुभौ वा सङ्घं निष्क्रामेतासुभौ
 वा सङ्घं प्रपद्येतातां पृथगुह्येवमासा रेवुस्तस्मादिरेवा-
 न्यतरः कामति प्रान्यतरः पद्यते । तौ वा अतुनेति षट्
 प्रचरतः । तद्देवाऽहरसृजन्तुभिरिति अतुस्तस्मात्त्रिमसृ-
 जन्त स यज्ञं तावदेवामविष्ट्यातिर्होमविष्ट्यश्च व्यवत्-
 सत् तौ वा अतुनेत्युपरिष्ठादुहचरतः । तद्देवाः पर-
 सादहरददुस्तस्मादिदमद्याहरणं त्र्योऽहर्भविता । अतुनेति
 वै देवाः मनुष्यान्सृजन्तुभिरिति पन्थुनस्य यत् तन्म-
 ध्ये येन पन्थुनसृजन्त तस्मादिमे पयव उभयतः परि-
 नृहीतावयसुमेता मनुष्याणाम् । तौ वा अतुनेति षट्
 प्रचर्य इतरया पाले विपर्यस्येते अतुभिरिति अतुचरि-
 त्वेतरया पाले विपर्यस्येते अन्यतरत एव तद्देवा
 अहरसृजन्तान्यतरतोरतिमन्यतरतएव तद्देवामनुष्यान्सृ-
 जन्तान्यतरतः पन्थु । अथातोऽनृहीत्येव उपयामनृहीतो-
 ऽसि मधवे त्वेत्वेवाध्वर्युर्नृहीत्युपयामनृहीतो-
 ऽसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वासन्तिकौ
 स यज्ञमनल ओपययो जायन्ते वनस्य तयः पच्यन्ते
 तेनोह्येता मधुच माधवच । उपयामनृहीतोऽसि शुक्राय
 त्वेत्वेवाध्वर्युर्नृहीत्युपयामनृहीतोऽसि शुचये त्वेति
 प्रतिप्रस्थातैतावेव यैर्गौ स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति
 तेन ह्येता शुक्रश्च शुचिश्च । उपयामनृहीतोऽसि न
 भसे त्वेत्वेवाध्वर्युर्नृहीत्युपयामनृहीतोऽसि नभस्याय-
 त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वार्धिकावस्तौ वै दिवोवर्धति
 तेनोह्येता नभश्च नभस्याय । उपयामनृहीतोऽसि
 इमे त्वेत्वेवाध्वर्युर्नृहीत्युपयामनृहीतोऽस्यूर्जे त्वेति प्रति-
 प्रस्थातैतावेव शारदौ स यच्छरदुर्धस ओपययः प-
 च्यन्ते तेनोह्येताविमथोर्जश्च । उपयामनृहीतोऽसि सङ्घे
 त्वेत्वेवाध्वर्युर्नृहीत्युपयामनृहीतोऽसि सङ्घस्याय
 त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव ह्येमनिकौ स यज्ञमनल इमाः
 प्रजाः सङ्घेयस्त्वं वयसुपनयते तेनोह्येता सङ्घश्च सङ्घ-
 स्यच । उपयामनृहीतोऽसि तपसे त्वेत्वेवाध्वर्युर्नृहीत्यु-
 पयामनृहीतोऽसि तपस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव प्रै-
 थिरो स यदेतयोर्बलिष्ठं श्वायति तेनोह्येता तपश्च तप-
 स्यच । उपयामनृहीतोऽसि अहसस्तये त्वेति त्वयोदयं
 पक्षं नृहीति यदि त्वयोदयं नृहीत्यादय प्रतिप्रस्थाता-
 ध्वर्योः पाले स चयमवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः पाले
 संस्ममवनयत्याहरति मनुम् । अथ प्रतिप्रस्थाता भजितेन
 पालेण ऐन्द्राग्नं पक्षं नृहीति तदादभजितेन पाले-

येन्द्राग्न् यद्दं ऋद्धाति न वा ऋतुपह्नाणामतु वष्टक-
र्त्तन्त्येतेभ्यो वा ऐन्द्राग्न् यद्दं यहीष्यन् भवति
तदास्येन्द्राग्ने नैवानुवष्टकता भवति यद्दं ऐन्द्राग्न् यद्दं
ऋद्धाति सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुपह्नाणामतु वष्टक-
इदं सर्वं प्रजनयेदमेवैतत् सर्वं प्राणोदानयोः प्रति-
ष्ठापयति तदिदं सर्वं प्राणोदानयोः प्रतिष्ठितमिन्द्राग्नी
हि प्राणोदानादिमे हि द्यावापृथ्वी प्राणोदानावनयो-
र्हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यद्दं ऐन्द्राग्न् यद्दं ऋद्धाति ।
सर्वं वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुपह्नाणामतु वष्टक-
इदं सर्वं प्रजनयामिन्द्राग्नेवैतत् सर्वं ऋन् प्राणोदानौ दधाति
ताविमार्वाङ्मिन् त्वसर्वाङ्मिन् प्राणोदानौ हितौ । अथातो
ऋद्धात्येव । इन्द्राग्नी आगतं सुतं गोभिर्धर्मोवरेण्यम् ।
अस्य पातं धियोधिता । उपयामऋद्धीतोऽस्येन्द्राग्नि-
भ्यां त्वं ते यो निरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयतीन्द्रा-
ग्निभ्यां हेतुनं ऋद्धाति । अथ वैश्वदेवयद्दं ऋद्धाति । सर्वं
वा इदं प्राजीजनद्य ऋतुपह्नाणामतु वष्टक-
यद्दं तावदेवा भविष्यन्न प्राजनिष्यन् । अथ यद्दं वैश्वदेवं यद्दं ऋद्धाति ।
इदमेवैतत् सर्वं मिमाः प्रजा यथायथं व्यवसृजति तस्मा-
दिमाः प्रजाः पुनरभ्यावत्तं प्रजायन्ते शुक्रपालेण
ऋद्धात्येव वै शुक्रो य एष तपति तस्य वे रश्मयस्ते विश्वे
देवास्तस्माच्छुक्रपालेण ऋद्धाति । अथातोऋद्धात्येव यो
मासचर्षणोर्ध्वतो विश्वे देवास आगत । दाक्षासौ दायुषः
सुतम् उपयामऋद्धीतोऽसि विश्वेभ्यस्ता देवेभ्य एष ते
योनिर्विश्वेभ्यस्ता देवेभ्य इति सादयति विश्वेभ्यो हेतुनं
देवेभ्यो ऋद्धाति ।

ऋतुषा अथ्य० गोष्ठाये वा० चान् । काले काले इत्याद्यर्थे
“ऋतवस्त ऋतवा पर्वं शमितारो विद्यासतु” यजु०
२३, ४०, “ऋतवा ऋतौ ऋतौ काले काले” वेददी० ।
“वा ते गात्राणाञ्छतुवा लणोमि” ऋ० १, १६२, १८ ।
ऋतुपति पु० इत० । वसन्तकाले तस्य सर्वद्वेषु प्रथमत्वात्
“ऋतूनां कुसुमाकरः” गीतायां भगवद्भिभूतित्वेभोक्तेषु
तत्तात्वम् । ऋतुनायादयोऽप्यत्र । [मेवतु पय्यये] मनुः ।
ऋतुपर्यय पु० इत० । ऋतूनां परिपाद्या गमने । “स्य-
ऋतुपा पु० ऋतुन् पाति निर्वाहकतया, ऋतुषु सोमं पिबति
ऋतुमिर्मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति वा पा-पालने पा-
पाने वा किप् । वर्षपाकके तदाभूतसोमपातरि च ? इन्द्रे
“ऋत ऋतमिर्मरुदपाः पाहि सोममिन्द्र ।” ऋ० १, ४७, २
ऋतुवाजदेवे च । “सजोपा इन्द्र ! वरुणेन सोमम्

सजोगाः पाहि मिर्मरुमरुद्भिः । अथे पाभिर्मरुदपाभिः
सजोपाः” ऋ० ४, २४, ७। “ऋतुपाभिः ऋतुवाजदेवैः” भा०
ऋतुपात्र न० ऋतुतुद्दिश्य पालम् । आश्वत्थे श्रीपर्णोद्विच
भवे वा यज्ञिये यद्दं रूपे पालभेदे तदाकारय “ऋतुपाले
पूर्वे सुकपुष्कराकृती उभयतोमुखे कार्पायमवे आश्वत्थे
वा” कात्या० ८, २, १३ उक्तः । “पूर्वे आश्वत्थस्याख्याः
पूर्वे इह ऋतुपह्नाले योजनीये सुकपुष्करस्येवाकारोय
योक्ते अथे मूले च सुखं ययोक्तो द्विमुखे इत्यर्थः ।
कार्पायमवे श्रीपर्णोद्विचकारौ आश्वत्थे वा पिप्पलवृक्ष-
कादिनिर्मिते वा” कर्कः । “तदाश्वत्थतीयान् ऋद्धाती-
त्युपक्रम्य । “तस्मादाश्वत्थे ऋतुपाले स्थातां कार्पायमवे
त्वेव भवतः” यत० ४, २, २, ४ ।

ऋतुप्राप्त लि० ऋतुस्तयोम्यः पुष्पादिः प्राप्नोऽनेन निवानस्य
परनि० । फलेयद्दौ अवस्थ्यहणे ।

ऋतुवल पु० ऋतौ ऋतुभेदे वलं यस्य । शिगिरादिषु वलपुष्क-
रव्यादिपक्षेपु ते च यथा । “शिशुशुक्रजलेन्दुपुत्रुरवः शि-
गिरादिषु भवन्ति कालवलिनो योषोः सूर्यस्तथैव च” ज्यो० ।

ऋतुमत् लि० ऋतुस्तकालयोम्यप्रगस्तपुष्पफलादिभोज्यतया-
ऽस्त्वस्य ऋतु+प्राशक्ये म० प० । १ प्रगस्तं फलपुष्प-
भोक्तारि । “कल्पन्ते हास्या ऋतव ऋतुमान् भवति य एवं-
विहायतुषु पञ्चविधं सामीपास्ते” ता० उ० । “आर्त्तं वै
भोगैव सम्पन्नो भवति” भा० । ऋतुकावे २ यजनीयप्रिह-
भेदे पु० । “अग्निष्वात्तानृतुमतोऽह्वामहे” यजु० १८,
६१ । ऋतुः स्त्रीरजःकालः प्राप्तये नास्त्वस्याः सतुप्
स्त्रियां ङोप् । २ आर्त्तं ववत्वां स्त्रीधर्मिण्यां स्त्रियाम्
“काममामरणात् तिष्ठेत् ऋते कन्यर्त्तुमत्यपि” मनुः ।
“तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मैत्रुनगमनमनामुष्यं पुंसां
भवति” सुनु० । “उपाध्यायानी ते ऋतुमती उपाध्यायश्च
प्रोषितोऽस्या यथावच्छतर्त्तव्यो न भवति तथा क्रियताम्”
भा० आ० २४४ । ऋतुमत्या धर्मश्च आर्त्तं ववत्वे
उक्तः । विशेषस्तयम् “स्त्रीधर्मिणी विराजन्तु स्त्र-
सुखं नैव दर्शयेत् । स्त्रवाक्यं आपवेद्यापि यावत् स्नाता
न शुद्धितः । सुस्नाता भक्त्युदनमोल्लेखेन्यस्य न कश्चित् ।
अथ वा मनसि ध्यात्वा पतिं भातुं विचोक्तवैत्” काशीख० ।

ऋतुमयी लि० ऋतुपञ्चुरा चितिः ऋतु+प्राशक्ये मयट् ङोप् ।
ऋतुप्रधाने चितिभेदे तदुपधानप्रकारः यत० जा० ८, १,
२, १० उक्तः यथा “अथ उत्तरतः श्रीप्रास्तासां प्रथमा,
वर्षा द्वितीया, हेमन्तस्तृतीया, हेमन्तवृत्ती, वर्षाः पञ्चमी

त्वादिभिरध्वर्युहस्तप्रचालनतस्तुननिर्वापपुरोडाशप्रदानादि
 लक्षणप्रवेगं करोति तदिदं यजनम् । एतदेवाभिप्रेत्य गो-
 भिल आह "पचान्ता उपवसव्याः पचादयोऽपि यदव्याः"
 इति अतोपवासशब्देनानुपस्तरणादिविवक्षितः तस्मिन्
 क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात् तदेतत्त-
 स्मिरीयब्राह्मणे दर्शितम् "उपास्मिन् शो यजमानावे देवताः
 सन्ति य एवं विद्वानस्मिन्सुपस्तृणातीति" उपवासशब्दाभि-
 धेयस्य पूर्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादेः पूर्व्याणि चतुरं
 शप्रति आद्यास्तयोऽंशाविक्षितः कालः न तु चतुर्थोऽंशः
 यागशब्दाभिधेयस्य पुरोडाशप्रदानादेः पूर्वोक्तः पर्वचतु-
 र्थोऽंशः प्रतिपदंशास्त्वयं विहितः कालः न तु प्रति-
 पदचतुर्थोऽंशः । तदेतदाह कौगात्रिः "लोमंशानौप-
 स्तस्य यागस्य चतुरोविदः । हावशावुत्तुजेदन्त्यौ यागे च
 व्रतकर्मण्योति" तमेतं यज्ञकालं यज्ञपार्श्वोऽप्याह "पञ्चदश्याः
 परः पादः पचादेः प्रथमास्तवः । कालः पार्ष्ववागे स्याद-
 वान्त्ये तु न पिद्यत इति" इदंशातातपोऽपि "पर्वण्योयचतुर्थो-
 ऽंशः आद्याः प्रतिपदस्तवः । यागकालः स विप्रैः प्रातरु-
 क्तोमनोपिभिरिति" अत्र प्रातरिति विशेषणात् सूर्योदय-
 स्तोपरि सुहृत्तयं यागकाल इत्युक्तं भवति प्रतिपदच-
 र्थांशं निषेधति कात्यायनः "न यदव्यं चतुर्थोऽंशे यागः
 प्रतिपदः क्वचित् । रक्षांसि तद्वि लुस्मन्ति श्रुतिरेषां सना-
 तनीति" तदेवं पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेदिरिति
 सन्निपार्श्वोऽभ्युदयोः प्रारम्भपरिसमाप्ती व्यवस्थिते । यदा
 पर्वप्रतिपदावुदयमारभ्य सम्पूर्णतिथी भवतः तदा न स-
 न्देहः यदा तु सखलतिथी तदा निर्णयोऽभिधीयते तत्र
 गोभिलः "आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदह-
 वांग इत्येत परतस्ते परेऽहनि । पर्वप्रतिपदोः सन्धिरवा-
 गावर्त्तनाद् यदि । तस्मिन्सहनि यदव्यं पूर्वद्युस्तदुपक्रमः ।
 आवर्त्तनात् परः सन्धिर्यदि तस्मिन्सुपक्रमः । परेद्युरिष्टि-
 रित्येव पर्वहवविनिश्चयः" इति आवर्त्तनमश्लोमध्यभागः ।
 कौगात्रिरपि "पूर्वाह्णे वाऽयमध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते ।
 उपोष्य तत्र पूर्वद्युस्तदहवांग इत्येत । उपराह्णेऽथवा
 रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्सहनि शो भूते
 याग इत्येत" इति एष वचनेषु मध्याह्नादिवश्यायोगिकाः
 न तु पञ्चधा विभागमात्रेण प्रवृत्तास्तथा सत्यश्लोमधो-
 मध्याह्ना इति व्युत्पत्तेश्चैव न मध्याह्नशब्देनाभिधीयते
 अतएव गोभिलेनावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः शातातमेनापि न-
 भ्यमशब्दः प्रयुक्तः "पूर्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व

समाप्यते । तदोपवासः पूर्वद्युस्तदहवांग इत्येत" इति
 अश्लोऽपरोभागोऽपराह्णः अतस्तथा मध्याह्नामा-
 वर्त्तनात् पूर्वोत्तरभागवभिधीयते । वाजसनेयि-
 नान्तु विशेषमाह भाष्यार्थसंप्रहकारः "मध्यदिनात्
 स्यादहनीह यस्मिन् प्राक् पर्वण्यः सन्धिरयं हतीया ।
 सा सन्धिका वाजसनेयिमतया तस्यास्तपोष्याय परेद्युरिष्टि-
 रिति" आवर्त्तनादूर्ध्वमस्तमयादौक् यदा सन्धिर्भवति त-
 दाहः सन्धिमती तिथिः प्रथमा, रात्रौ सन्धिश्चेत् सा ति-
 थिर्द्वितीया उभे अपेक्ष्य पूर्वाह्णे सन्धिमती पर्वतिथिस्तृ-
 तीया भवति तस्यां हतीयतिथौ पर्वकालस्यात्यत्वात् सा-
 सन्धिकेत्युच्यते । शाखान्तराध्यायिनामौदये विषये
 पूर्वद्युर्न्वाधानादिकं सन्धितिथाविरुद्धं वाजसनेयिनामू-
 रतिवाविष्टिः एवं सति वाजसनेयिनां न कापि सन्धि-
 दिनात्पूर्वेद्युर्न्वाधानादिकमस्ति कोऽयं विषयः आवर्त्तने
 ततः पुरा वा यदा सन्धिर्भवति तदा वाजसनेयि
 व्यतिरिक्तानां पर्वचतुर्थांशे इष्टिः प्राप्नोति तत्र विषय-
 माह गार्ग्यः "प्रतिपदप्रविष्टायां यदि वेष्टिः समाप्यते ।
 पुनः प्रणीय कृतस्त्रेष्टिः कर्त्तव्या यागावर्त्तनैरिति" पर्वण्यचतु-
 र्थांशः प्रतिपदस्तयोऽंशाव यागकालत्वेन विहिताः । अत्र
 पर्वचतुर्थीगस्य विषय उदाहृतः प्रतिपदंशानां विषय उ-
 दाह्रियते । उपः काले सन्धौ प्रतिपदः प्रथमांशोयागकालः
 निशीथे सन्धौ द्वितीयांशः रात्रिप्रारम्भे सन्धौ तृतीयांशः
 मन्त्रेण न्यायेनापाराह्णे सन्धौ प्रतिपदचतुर्थांशस्य याग-
 कालत्वं प्राप्नोति तत्र प्रतिपदं "न यदव्यं चतुर्थोऽंशे"
 इति श्रुतेः अतस्तत्र विषये याग एव लुप्येति चेत्
 सैवं इदंशातातमेन प्रतिपदस्य अभिधानात् "सन्धिर्यद्यपरा-
 ह्णे स्याद्यागं प्रातःपरेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्गोचरे चतुर्थो-
 ऽपि न दुष्यतीति" एवं तर्हि प्रतिषेधो निर्विषयः स्यादि-
 ति चेन्नैवं सद्यस्कावविषये चरितार्थत्वात् तं च वि-
 षयं दर्शयति कात्यायनः "सन्धिश्चेत् सङ्ग्राहदूर्ध्वं प्राक्-
 सेदवर्त्तनाद्वेः । सा । पौर्णमासी विप्रया सद्यस्काव-
 विधी तिथिरिति" भाष्यार्थसंप्रहकारोऽपि "अन्वाहितिवा-
 स्तरणोपवासः पूर्वद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् । आवर्त्तनात्
 प्राग्यदि पर्वसन्धिनादैव यागः क्रियते समस्तः" इति ।
 आपस्तम्बोऽपि "पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः
 सद्यो वा सद्यस्कावायां सर्वे क्रियन्ते" इति सङ्ग्राहवर्त्त-
 नयोर्न्याये पौर्णमासीप्रतिपदोः सन्धौ सति पूर्वोदाहृत-
 र्वचनैः सन्धिदिनात् पूर्वद्युर्न्वाधानादिकं प्राप्तं तत्र

रिक्तविषयम् एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपद्यतुं यै वाग उदा-
हृतः । ननु बौधायनव्यतिरिक्तानामपि चन्द्रदर्शनयोग्यं
द्वितीयायुतं प्रतिपद्विदिनमितौ निषिद्धं तथा च सृतिः, "प-
र्वण्योऽंशे चतुर्थे तु कायां चेष्टिर्हि जोत्तमैः । द्वितीयासृजितं
यस्माद्ध्ययन्त्याश्चलायनाः" इति तदेतदावर्त्तनतत्पूर्वका-
लवोः सन्धौ मति इष्टव्यं अपराङ्गादिमन्विषु चतुर्थेष्टेष्टा-
वप्राप्तत्वात् । तदेव प्रकतिरूपया इष्टेः कालो निरूपितः
विक्रतेषु कालो निरूप्यते तत्र कात्यायनः "आवर्त्तनात्
प्राग्यदि पूर्वसन्धिः कृत्वा तु तस्मिन् दिवसे प्रकृत्याः । तत्रैव
यागः परतो यदि स्नात्स्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्यु-
रिति" आवर्त्तने ततः पुरा वा पूर्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने
प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विकृतिसन्धौ यागः कर्त्तव्यः ।
यथावर्त्तनात्परतः सन्धिरुदा केवलं विकृतियागः
सन्धिदिने कर्त्तव्यः प्रकृतियागस्तु सन्धिदिनात्परेद्युर्नुवेय
इत्यर्थः । आवर्त्तनतः पूर्वकाले ततः परकाले वा सन्धिरि-
त्येतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु सन्धिदिन एव विकृतेरनुष्ठानं प्रक-
तेषु पूर्वोक्तरीत्या सन्धिदिने परेद्युर्वातुष्ठानं व्यवतिष्ठते
इतीनां सर्वाणां प्रकृतिदेशपूर्वमासौ "सिन्द्राग्नेमेकादश-
कपालं निर्धेत् पूजाकाम" इत्यादयः काण्डान्तरपठिताः
काव्येष्टयोविकृतयः । तत्र "प्रकृतिविकृतिः कर्त्तव्येति" न्या-
येन विकृतीनामपि सन्धिदिनात् परेद्युः कदाचिदनु-
ष्ठानं प्राप्तं तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्यते ।

तेन सन्धेः सूक्ष्मकालत्वेन कर्मानर्हत्वात् संक्रान्तिवत्त-
दुपलक्षितदिनविशेषे तत्तत्कर्म्म कर्त्तव्यमिति फलितम् । अत
एव "कृतुसन्धिषु वापयेत्" इतिवतिधम्मे सृतिः तत्र यदि
दर्शान्विषया स्यात् तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव वषणं
कुर्युः कुर्यन्ति तु पूर्वमायां तथात् दर्शान्वत्पूर्वमान्तवयोः
समो विकल्पः अनुष्ठाने तु तत्र वचनविशेषाच्छिष्टाचाराच्च
व्यवस्था कालमा० । अथ च कालः श्रौतस्मार्त्तकर्म्माङ्गम्
वैद्यके तु कालविशेषोऽपि परिभाषितः "यथा ऋतोर-
न्यादि सप्ताहादृतसन्धिरिति सृतः । तत्र पूर्वोविधि-
स्माज्जः सवनीयः परोविधिः" वागभटः । ज्योतिः-
शास्त्रे तु ऋतवोः सन्ध्युपलक्षितस्य कालभेदस्य "रवेर्भ-
वेदेकमष्टाधिकस्य यदंशद्वन्द्वं खलु सायनस्य । तदत्र राशिद्व-
यभागतटं सप्त वसनावतपो भवन्ति । तस्यैवयोगाङ्ग
दै०घटीसमाः सुहिंसंशुष्णा (१२४ घटीसमाः) खेत्
विषुवायनीयाः । स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं न्यूनं भवे-
द्देव विशेषपुण्यः" ज्योतिषां सन्धिसन्धित्वेनापि परिभाषा

कृता तत्र न्यून्यावशेषे ज्ञानदानादौ विशेषपुण्यफलम् ।
इतरस्य विवाहे वर्ज्यता । यथाह स एव "सन्धौ पुनश्चो
शुचमेति बन्ध्या सृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः" इति ।
कृतुसेव्यं वि० अतमेदे सेव्यं वैद्यकोक्तगुणवृत्तमाहारादि ।
सुवृत्तोक्ते सृतभेदे सेवनीये पथ्य रूपे वस्तुभेदे तच्च सृत्तुं दर्शितं
यथा । "यस्मिन् यस्मिन्तौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहि-
नाम् । तेषु तेषु प्रदातव्याः रसास्ते ते विजानता ।

प्रकृतिवत्ताच्छरीराणां वर्षासु खलु देहिनाम् । मन्देऽग्नौ
कोपमायान्ति संक्षयोऽस्मादुदयः । तस्मात् कोदविशुद्धार्थं
दोषसंहरणाय च । कषायतिलकटुकै रसैर्युक्तमथाऽष्टवम् ।
नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च । देवमन्त्रं
नृपतये यज्जलं चोक्तमादितः । तप्रावरतमन्त्रोवा पिबे-
न्मधुसमायुतम् । अज्जि मेषानिन्नाविष्टेऽत्यर्थांशोऽम्बु स-
ज्जुले । तरुणत्वादिदाहश्च गन्धन्योषधयस्तदा । मति-
मांसविमिश्रं नैव व्यावाममाचरेत् । अत्यम्बु पानाव-
श्नायप्राप्त्यधर्मात्पांशयथा । भूवाग्भरिहाराद्यं शयीत च
विज्ञायसि । शोते सान्नौ निवाते च गुरुप्रावरणे न्यस्ये ।
यायादागवधमिच प्रशस्तागुरुभूषितः । दिवास्त्रप्रमज्जी-
र्णञ्च वर्जयेत्तत्र यत्नतः" । वर्षासेव्यासेव्ये ।

"सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्तादृतिक्ताः । कीरेषु विकृति-
शौश्रूषालिसुद्गादिजाङ्गलाः । सलिलञ्च प्रसज्जत्वात् सर्वमेव
तदा हितम् । शरः स्नाप्यनञ्चैव कमलोत्पलशालिषु । प्रदोषे
शशिनः पादाचन्दनञ्चातुवासनम् । तिलस्य सर्पिषः पानै-
रसृक्क्षौद्रैश्च युक्तिः । वर्षासृपचितं पिबन् हरेन्नापि विरे-
चनैः । नोपेयात्तीक्ष्णमन्त्रोष्णं चारं स्नपन् दिवाऽऽतपम् ।
रात्रिजागरणञ्चैव संचुनञ्चापि वर्जयेत् । स्नादु शीतजलं
मद्यं शुचिस्फटिकनिर्मलम् । शरद्वन्द्वं शुचिर्वातमग्न्यो-
दयनिर्विषम् । प्रसज्जत्वाच्च सलिलं सर्वमेव तदा हितम् ।
सचन्दनं वा कर्पूरं वा सद्यामलिनं लघु । भजेच्च शारदं
मास्यं सोधोः पानञ्च युक्तिः । पित्तप्रशमनं यच्च तच्च
सर्वं समाचरेत्" । शरदि सेव्यासेव्ये ।

"हेमन्तः शीतलो रूक्षो मन्दस्त्वर्धोऽनिन्नाकुलः । ततस्तु शी-
तमासाद्य वायुसत्त्व प्रकुप्यति । कोष्ठस्य शीतसंस्पर्शान्नः-
पिच्छीकृतोऽनलः । रससन्धोमयत्वाच्च तस्मात् स्निग्धं तदा
हितम् । हेमन्ते लवणचारतिक्ताश्चकटुकोक्तटम् । सर्पि-
क्षौद्रमहिममशनं हितमुच्यते । तीक्ष्णान्यपि च पानानि
पिबेदगुरुभूषितः । तैलाभ्यक्तः सुषोण्ये च वारिकोऽव-
ताहयेत् । साङ्गारधाने सृति कौशेयाकारणास्ते । शयीत

शयने वापि हते गर्भस्त्रोदरे । स्त्रीः स्निग्धाशुभ्रपादाः
घोभोरुजघनस्तनीः । प्रकामश्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नृपः ।
मधुरं तिक्तकटुकमधुं लवणमेव च । अन्नपानं तिलान्
माषान् चाकानि च दध्नीनि च । तथैव विहृतीः शा-
लीन् सुगन्धं नवानपि । प्रसन्नानूपमांसानि क्रव्याद-
विलशादिनाम् । औदकानां प्रवानाञ्च पादिनाञ्चोप-
जायते । मद्यानि च प्रमद्वानि यच्च किञ्चिद्वलप्रदम् ।
कामतस्तद्विषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे' हेमन्तसेव्यादि
“एष एव विधिः कार्यः शिशिरे समुदाहृतः” ।

“हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम् ।
चौष्ण्यद्वन्द्वेन कृपितः कुरुते च गदान् बहून् । ततोऽ-
न्धमधुरस्निग्धलवणानि शुक्लानि च । वर्जयेद्दमनादीनि
कर्माण्यपि च कारयेत् । पटिकाञ्च यवान् शोतान्
सुहान् नोवारकोद्वान् । लावादिपिक्विररसैर्दद्यात् पूषं
शुक्रितः । पटोलनिम्बवासोक्तिक्रकैश्च हिमागमे । सेवे-
तं माधवेऽरिष्टान् सीधु माध्वीकमासवान् । व्यायाममङ्गनं
धूमं तोष्णञ्च कवलपङ्कम् । सुखाम्बुना च सर्वाद्यान्
सेवेत कुसुमागमे । तोष्णरुक्कटुचारकपायं कोष्णम-
द्वयम् । यः सुप्तमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम् । व्या-
यामोऽत्र निगुह्याध्वशिलानिघातजो हितः । उल्हादनं
तथा स्नानं वनिताः काननानि च । सेवेत निर्हरेच्चापि
हेमन्तोपचितं कफम् । शिरोविरेकवसनिरुहकवलादि-
भिः । वज्रवेगधुरस्निग्धदिवास्त्रप्रगुहद्वान्” वसन्तसे०

“व्यायामधुप्रायमायासं मैथुनञ्चातिशयोपि च । रसां-
श्चाग्निगुणोद्दिक्कान् निदाधे परिवर्जयेत् । सरांसि
सरितोवापि वनानि रुचिराणि च । चन्दनानि परा-
ध्वानि स्रजः सकमलोत्पलाः । तालवृन्तानिलाचारां-
स्तथा शीतश्लिषाणि च । धर्मकाले निषेवेत वासांसि
सुलघूनि च । शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धोनि हिमा-
नि च । पानकानि च सेवेत मन्वांश्चापि सगर्करान् ।
भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्वयम् । शृतेन पयसा
रालौ शर्करामधुरेण च । प्रत्ययकुसुमाकोर्णशयने हृद्यं-
संस्थिते । शयीत चन्द्रमार्गः स्रष्टृश्रमानोऽनिलैः सुखैः”
भीष्मसेव्यादि ।

“तापात्यये हिता निम्बं रसा ये सुरवस्तथा । पयो-
मांसरसाः कोष्णास्तैलानि च एतानि च । उच्छ्वस्यपि
यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च । निदाधोपचितश्चैव प्रकु-
प्यन्तं समीरणम् । निहन्त्यादनिलघ्नेन विधिना विधि-

कोविदः । नदीजलं रुक्मसुष्णसदमन्वं तथाऽऽतपम् । व्या-
यामञ्च दिवास्त्रं व्यायश्चाल वज्रयेत् । यवपटि-
कगोधूमान् शालींश्चाप्यनवांस्तथा । हृद्यमध्ये निवाते
च भजेच्छयां मृदूत्तराम् । सविप्रप्राणिविष्णून् लज्जाला-
निष्ठोवनादिभिः । समाप्नुतं तदा तीव्रमान्तरौलं विधोप-
मम् । वायुना विषदुष्टेन प्रादुष्येण च दूषितम् । तद्वि-
सर्वापयोगेषु तस्मिन्काले विवर्जयेत् । निरुहैर्वस्तिभि-
वान्यैश्चान्यैर्भास्तायकैः । कुपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं वा
चरेद्विधिम् । ऋताहतौ य एतेन विधिना वर्त्तन्ते नरः ।

घोरावृत्तकृतान् रोगाद्याप्रोति स कदाचन” प्रादुर्से०
ऋतुस्तीम ५० एकाहसाध्यं यागभेदे “नाकसद ऋतुस्तीमा-
दिक्लोमाचामिष्टवाहानि” व्याच० चौ० ८, ८, २६ ।
“ऋतुस्तीमनामानय पट्टेकाङ्गाः” मारा० ।

ऋतुस्थला स्त्री चक्षुरोभेदे “ऋतुस्थला एतावी च विशाचो
पूर्ववित्पि” भा० व्या० १२१ ख० चक्षुरोभेदकवने ।
ऋतुस्त्राता स्त्री ऋतौ ऋतुकाले विहितदिने (चतुर्विद्वसे)
ज्ञाता । ऋतुकाले चतुर्विद्वसे शुद्धार्धं कृतज्ञानार्थां
क्षियाम् । “ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोप-
गच्छति” मिता० ऋतिः धर्मलोपमयादाशीरुत्त-
ज्ञातामिमं स्मरन्” रघुः । “पूर्वं पश्येद्वृत्तज्ञाता यादृशं
नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः”
सुश्रुतः । अधिकसक्तमार्त्तवशज्जे ऋतुमतीशज्जे च । दार-
विशेषणत्वे पुंस्त्वम् “यः स्मरानृतज्ञातान् स्वस्यः
सन्धोपगच्छति” मिता० ऋतिः ।

ऋतुस्त्रान न० ऋतौ शुद्धार्धं ज्ञानम् । रजस्तलावा-
चतुर्विद्वदिनकर्त्तव्ये ज्ञाने तस्या आर्त्तायाः ज्ञानप्रकारसा-
त्तवशज्जे ८० ८५० उक्तः ।

ऋतुहरितकी स्त्री ऋतुभेदे द्रव्यभेदे न सेव्या हरितकी । वर्षा-
दिषु ऋतुषु क्रमेण सैन्धवशर्कराशुगठीजीरकमधुगुडै-
र्मिश्रणेन सेव्यायां हरितक्याम् । “सिन्धुत्वशर्कराशुगठी
कणामधुगुडैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायन
सुखैषिणा” भावप्र० ।

ऋते अय्य० ऋत (सौत्वः) के । १वर्जने २विनार्थे च । “अवे-
हि मां प्रीतश्चते वरकृमात्” रघुः “अंशादते निपिक्तस्य
नीललोहितरेतसः” कुमा० । “शक्तोऽन्यः संहितं वेगमृते
देवं पिनाकिनम्” भा० व० १८ ख० । “नाभिव्याहार
वेदुमङ्गा स्वभानिमयनादते” मनुः “अभातको हरेत्सर्वं
दुहितृणां सुतादते” या० । एतच्छब्दस्य विनार्थत्वात्

तद्योगे पञ्चमी द्वितीया तृतीया च भवति उक्तोदाहरणेप
पञ्चमो द्वितीयादूट्या। तृतीयाया उदाहरणं स्वस्यम् ।
ऋतेकर्म अथ० वेदे वा० वज्र० ने अथ० यो० अथ० समा० ।
कर्म विनेत्यर्थः । 'ये कर्मणः क्रियमाणस्य सप्र ऋतेकर्म-
सुपाजायन् देवाः' अ० १०, ५५, ६० ।

ऋतेजा लि० ऋते यत्ननिमित्तं जायते जन-विट् अलुक्-स० ।
यत्ननिमित्तजाते । 'अग्ने स जोषदतपा ऋतेजाः' अ०
६, १, १ । 'ऋतेजा यत्ननिमित्तं जातः' भा० ।

ऋतेयु पु० वरुणस्य ऋत्विजि ऋषिभेदे । 'इदेयुच ऋतेयुच
परिध्याध्व्योक्तिर्मानु । एकतच द्वितचैव त्रितचादि
त्यसन्निभाः । अत्रेः प्लवध धर्मात्मा ऋषिः सारस्वत
स्वधा । वरुणस्य त्विजः सप्र पश्चिमां दिशमास्थिताः'
भा० आनु० १५० अ० । २ पौरवे नृपभेदे । 'पूरोर्वं
प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्य । 'संवाचितस्याहुवातीरौद्राश्व-
सात्सुतः ऋतः । ऋतेयुस्तस्य कचेयुस्सिद्धेयुः कतेयवः ।
जलेयुः सवतेयुष धर्मसत्यव्रतेयवः । दधतेऽधुरसः प्लवा
वनेयुचावमः ऋतः । एताव्या इन्द्रियाणीव सत्यस्य जग-
दात्मनः । ऋतेयोरन्तिनावोऽभूत्' भाग० ८ । १०, १ ।

ऋतेरक्षस् पु० ऋते उद्देश्यतया पञ्जितं रक्षोयतः । यन्ने
'ऋतेरक्षा वै यत्नः' ऐत० ब्रा० । यत्नस्य रक्षोभ्यो
रक्षणीयत्वात् तथात्वम् ।

ऋतोद्य न० ऋत+वद-भावे क्यप् । सत्यकथने 'ऋतं वदन्ता
हतोद्येयु' अथ० १४, १, २१ ।

ऋत्विज् पु० ऋत+यज्-किन् उ० प० । १ याजके, 'अग्न्याधेयं
पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मथान् । यः करोति एतो
यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते' इति मनुक्तो रक्षातुष्टेयवदिक
कर्मकरे । ऋत्विजश्च षोडश तत्र सप्त्याश्वत्वारः तेषां
प्रत्येकं सहकारिण स्तय स्तय इति षोडश । विधितरण्या-
वाक्यज्दे ८५, ४० इत्या । 'अथर्विजो वां काञ्चिदायि-
गमाशासते सा यजमानस्यैवेति श्रुतेः 'ऋत्विग्वादेनियुक्तौ
च समौ संपरिकीर्त्तितौ । यन्ने स्वास्माभ्याम् पुण्यं हानिं
वादेऽथवा जयम्' इति दृष्टव्यत्वेन ऋत्विक्त्वरूपफलं
नेतनदलिषादिना वरयितुं रेव । 'त्रौतस्मात्तं क्रियाहेतो-
र्हणुयादत्विजः स्वयम्' या० । 'तस्य सांख्यपुराणेण
तत्त्वतां विभक्तः स्वयमकुर्वन्तः क्रियाः । कर्तृता तदुप-
जम्भतोऽभवदृत्तिभाजि करणे यत्नार्त्विजि' भा० ।
ऋत्विजः कर्म यज् । आर्त्विज्यः ऋत्विक्कर्मणि आर्त्वि-
ज्यपदे उदा० ऋत्विक्कर्माहंति सज् । आर्त्विजीन

ऋत्विक्कर्माहं 'दासिख्यादिष्ट' कृतमार्त्विजीनैः' भट्टिः ।
ऋत्विज् लि० ऋत्वरस्य प्राप्तः तत्र भवं तत्त्वानुष्ठेयं वा वेदे
धम् सिचत्वात् भत्वाभावेन न गुणः । १ प्राप्तं कालेऽकाल-
भवे रक्षतकालानुष्ठेये च 'अथं वो गर्भऋत्विजः प्रत्वं
सधस्यमासदत्' यजु० ११, ४८ । 'दधे ह गर्भऋत्विजं
यतो जातः प्रजापतिः' २१, ६१ । ऋत्विजावान् लोके तु
यत् । ऋतव्य इत्येव तिष्ठत्यर्थे लि० ।

ऋत्विजावत् लि० ऋत्विज्यऋतु कालभवं प्रजोत्पादनकर्म तत्वा-
नुष्ठेयकर्म वास्तवस्य मतुप् मस्य वः दीर्घः । १ प्रजोत्पादन-
कर्मयुक्ते २ तत्त्वानुष्ठेयकर्मयुक्ते च । 'जतं न ऋत्विजावतः'
अ० ८, ८, १० स्त्रियां क्रीप् । 'इयं' त ऋत्विजावती
धीतिरेति नवीयसी' अ० ८, १२, १० । 'ऋतौ वसन्ता-
दिकावेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्विजं तद्वती' भा० ।

ऋत्वर लि० ऋत्वरस्य प्राप्तः तत्र भवं तत्त्वानुष्ठेयं वा कर्म यत्
संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् न गुणः अज्वञ्च । ऋत्विज्य-
व्याये 'अपश्यं त्वा मनसा दीधानां स्वायां तनू ऋत्वो
नाधमानाम्' अ० १०, १८२, २ ।

ऋदूदर लि० ऋद उदरं यस्य वेदे पु० सलोपः । ऋदूदरे
निर्ऋ० । 'ऋदूदरः सुहो मा नो अस्थ' अ० २, २१, ५,
ऋदूदरेण सत्या सचेय' अ० ८, ४८, १० ।

ऋदूपा लि० पु० । १ अर्हणपातिनि २ गमनपातिनि ३ दू-
रपातिनि निर्ऋ० । 'उभा ते वाहूरण्या सुसंस्कृत ऋदू-
मे चिददूध' अ० ८, ७०, ११ । इमासेवर्चमधिल्ल
यास्तेन तथार्थतया निर्वचनं कृतम् ।

ऋदूतुध पु० पु० । १ मर्मगर्हणवेधिनि २ गमनवेधिनि ३ ग-
व्धवेधिनि ४ दूरवेधिनि च निर्ऋ० । ऋदूपायज्दे उदा० ।
तासेवर्चमधिल्ल यास्तेन तथार्थतया निर्वक्तम् ।

ऋह न० ऋध-क्त । १ पकसर्दितधाम्ये २ सिद्धान्ते ३ दृष्टौ च ।
४ सस्ये ५ सम्पन्ने लि० 'इयस्यद्वितीया इत्याद्विनी' नैष० । अवा-
प्य भूमावसपत्न्यस्यैराज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्' गीता
'धर्मज्ञानवैराग्यादिभिः सम्पन्ने प्रपञ्चरूपेण विवर्त्तमाने
च ईविष्णौ पु० । 'ऋहः अष्टाकरो मन्त्रः' विष्णुस०
धर्मादिभिरुपेतत्वात् ऋहः' भा० । 'सर्चर्षिर्हो हजा-
त्मा' विष्णुस० । 'प्रपञ्चरूपेण र्हमान ऋहः' भा०

ऋदि स्त्री ऋध-भावे क्तिन् । १ दृष्टौ २ सम्पत्तौ ३ सिद्धौ च ।
'परिष्कृष्टप्रभावर्षिर्न मया न च विष्णुना' कुमा० ।
'ऋहः भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते' भा० व० १११ ।
कर्त्तरि क्तिच् । ४ पार्श्वत्वां यद्दरत्वा० । ५ अक्षरां

इंद्रेभेदे । करणे क्तिच् । ७ओपधिभेदे स्त्री राजनि० ।

तल्लक्षणं यथा । “अद्विष्टं द्विष्टं कन्दौ द्वौ भवतः को-
श्यामले । श्वेतलोमान्वितः कन्दोलताजालैः सरम्भ-
कः । स एव अद्विष्टं द्विष्टं भेदमप्येतयोर्ब्रुवे । तल्लप-
न्विसमा अद्विष्टाभावस्य फला च सा । द्विष्टस्तु दल-
णावस्य फला प्रोक्ता महर्षिभिः । ‘अद्विष्टं ह्यत्र त्रिदोषघ्नी
शुक्लता मधुरा सुदः । पाण्डुरवर्णकरो मूच्छां रक्तपित्त-
विनाशिनी’ भावपू० । ‘काकोली क्षीरकाकोली जीवक-
र्षभकावभौ । तथा मेदा महाभेदा अद्विष्टं द्विष्टं धूलिका ।
निरुहेषु यदालाभमेव वर्गो विधीयते” सुश्रु० । तयोर-
लाभे वर्गमध्ये वाराही देवा अथमगन्दे प्रमाणम् । कुवे-
रपत्न्याश्च । “तरो तत्र निबध्नाय कश्यपं प्रददौ शुभा ।
अदितिर्मम पुण्यायै सौभाग्यार्थं तथैव च । निष्कलेष
मया सुतः कश्यपस्तु तपोधनः । इन्द्रोदत्तस्तु मेन्द्राण्या
सौभाग्यार्थं ततो भम ! सोमवायव रोहिण्या चङ्ग्रा च
धनदस्ता । एवं सौभाग्यदोहलः पारिजातो न सं-
शयः” हरिवं० १२६ । “अद्विः कुवेरकान्ता च जलेश
महिषी तथा” हरिवं० १२६ख० । “सावित्री त्र-
कूणः साध्वी कौशिकस्य शची सती । मार्त्तखेयस्य धू-
मोर्खा अद्विष्टं वषस्य च” भा० अतु० १४६ अ० ।
“शक्रः शचीपतिर्दण्डोयमोधूमोर्ख्यया सह । वरुणः सह
गौर्वा च सहर्षा च धनेश्वरः” हरि० १५ अ० । साः सा-
क्षि मतप् । अद्विष्टत्वं द्विष्टयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
“तद्विष्टमद्विष्टजनाधिरुदः” कुमा० । “धाराद्वेष्टात-
पद्विष्टमलः” रघुः तन्त्रोक्ते ऽष्टकारे । “अवामिधास्ये
त्वरितां त्वरितं फलदाविनीम् । “तारो रमा वर्मयो-
जन्मद्विरीयस्तरान्विता” अद्विः अकारः” तन्त्रसारः ।

अथ द्वौ दिवा० सा० च पर० अक्ष० सेट् उटित् इरि-
ञ्च । दि० अथ्यति अथ्यात् अथ्यतु अर्धित् सा० अ-
भूति अर्धुवनि अर्धुयात् अर्धुतु अर्धुहि आ-
र्धुत् । उभयतः । अर्धित्-आर्धित् । आनर्धं आन-
धतः । अर्धिता अर्ध्यात् अर्धिष्यति आर्धिष्यत् ।
अर्धितव्यः अर्धनीयः । अर्ध्यः । अर्धः अर्धः । अर्ध्यन्
अर्धुवन् अर्धः । उटित्वात् वेट् अर्धित्वा-अर्ध्या । सन्ध्या ।
“नामज्ञा चतस्रोति नाजलं ज्ञा वदते” मनुः “सपत्न्या-
अर्धतो दहा हीनमात्मानमेव च । सोऽहं न स्त्री न चाप्य-
स्त्री न पुमान् नापुमानपि” भा० सं० ४६ अ० । “पृथिव्याम-
स्ये समनमन्तु स आर्धित्” अथ० ४, २६, १ । ये

मन्त्रयन्तो न वस्त्रयान्धुः” २, २५, ८ । आत्मनेपदित्वमपि
“ते च लोमश ! लोकेऽक्षि वृध्यन्ते केन हेतुना” भा० व०
८४ । वेदे गणव्यवसायात् अम् । “य एषां अन्त्यान्धवत् स
जीवात्” अ० १, ८४, १६ । मन्त्रानि धीतिरुत यज्ञसम्बन्धं
१०, ११०, २ । अन्तर्भूतगण्यत्वात् सक० । अथि अ-
र्धं वति ये “त्वां यज्ञैर्यज्ञे अर्धं यन्ति” अ० ७, ८२, ४ ।
मनि वेट् अर्धि धिपति ईर्त्तु सति । वेदे गणव्यवसायात्
य तेन । “इत्यानास्ता यतं हिमा अर्धेम” अथ० १६, ५५,
४ । अर्धच्छन्दे उदा० । “अर्धदालो धिया भर्तः शय-
मते” अ० ६, २, ४ । सा० तर्पणे वर्धने च सक० । “आ-
द्विष्टोति हविष्कृतम्” अ० १, १८, ८ । “अन्त एव तद्वे-
वान्धुवनि” ऐ० ब्रा० । “सोऽहं प्राग्भवतैव मृतजननी-
अद्विष्टोमि” भवभूतिः ।

अधि+अधिकद्वौ । “यदक्षिदं सर्वमध्यार्धोत्तेनाध्यर्धः”
इति यत० ब्रा० १४, ६, १० ।

आ+अर्धद्वौ । “अथान्नोन्नयं मेत्तु समानो यमस्य लोकेऽधिर-
रञ्जुरायत्” अथ० ६, ११, २ । ताच्छिष्ये चानश्
उप+उपगमे । “तस्मादेतत् क्षत्रिय एव न क्षत्रसुपेतुं सेजि-
घांसतीव” यत० ब्रा० २, १, १० । “उपेतुं सेत् स्त्रोक्त्या-
त्” भा० । “एतेषामेव संवत्सरसुपेतुं सेत्” २, २, २, १४ ।
वि+अर्धविगमे विगतायां द्वौ “अथ यथाज्ञां ज्ञासिकास्ताद-
धीतर्क्षाणां वा एता अप्ये पत्रा आसुः सप्रपीतुं ह आ वै
पुरक्षां इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्धन्तामी क्षुत्तराहि
सप्रप्य उटान्ति पुर एता अगमिव वै तद्योमिथुनेन
व्यूहः स नेमिथुनेन व्यूहा” इति यत० ब्रा० २, १, २, ४ ।
“व्यार्धन्त विगतर्क्षिका अभवन्” भा० । गणव्य० साधुः ।
“यद्यज्ञसुखे यज्ञसुखे जुहुयात् पशुभिर्व्यूध्यत पा-
मीयान्त्स्यात्” १२, १, २, ८ । “अव्ययं विभक्तीत्यादि”
पा० सूत्रे विगता अर्धिः व्यूहिः” सि० को० ।

सम्+अर्धेराधिक्ये अतिशयितद्वौ । “अव्ययं विभक्तीत्यादि”
पा० “अर्धेराधिक्यं सन्ध्विः” सि० को० । “कः क्षिप्त्वा सान्
समृध्यात्” मनुः । “शत्रुपक्षं समृध्यन् यो भोज्यात्
ससुपेक्षते” भा० व० ५४ अ० । “अयं कामः समृध्य-
ताम्” यजु० २६, २ । पदव्यवसायः ।

अथज्(क्) अथ० अथ-वा० अजि(कि)क् सरा० । १सत्वे,
२वियोगे, ३शैत्र्ये, ४सामीप्ये, ५लाघवे, च प्रौढम् ।
वियोगः पृथक्करणम् । “अथगद्देवः क्षणत” अ० ८, १,
८, ११ । “अथक् पृथक् क्षणत कुरुत” भा० । “वदि-

न्द्रो दिवि पथ्यो यदधक्" क० ६, ४०, ५ । "कधक् सा वो मरुतः" ७, ६७, ४ । "कधग्देवा इह यजा चिकित्वाः" १, २५, १ । "कधगिह्या स मर्यः" क० ८, १०१, १ । "कधक् सत्यम्" भा० । "कधग्वतो अतिमिषं रज-माणाः" ६, १, १ । "कधग्वतः सत्येन गच्छतः" भा० । कर्त्तर अजिक् । इममृते, ७ वृत्ते च लि० । "कधगवा कधगुताशमिषाः" यजु० ८, २० । "कधक् समृद्धमयाः" "कधक् यज्ञं समर्द्धयन्" वेददो० । "कधक् सोमः स्वस्तये" क० ६, ६४, २० । "कधक् कधू वन् तथा च" वास्त० । "कधगिति पृथग्भावस्तुप्रवचनम् भवति अथाप्युधोत्यर्थे दृश्यते" भा० । "कधग्वुजेम कविनेषितासः" क० ६, ५६, १० । "कधक् समृद्धं यथा तथा ह्येव" भा० ।

कृधत् लि० कध० यत् वेदे गणव्यव्यासः । वर्तमाने । "दश श्लावा कधद्रयोवीतवारास आशवः" क० ८, ४६, २३ । "कधद्रयोवृहवेगाः" भा० । रयगद्धो वेगवापी जसः स्थाने प्रथमा । "शमाभिर्कधहारायाम्ने ददाय" ६, २, २ । "कधहाराय कधत् समृद्धं वारं वरणीयं धनं यस्" भा० ।

कृन्फ (स्फ) हिंसायां तदा० सचा० सक० पर० सेट् । कम्फति आम्फीत्-आफीत्-कम्फाम्-बभूव आस चकार आनर्फ कृन्फ दाने हिंसायां निन्दायां युक्ते च सक० लाघायाम् अक० तदा० पर० सेट् । कफति आफीत् । कविकल्पद्रुमे कफधातुस्तदर्थे पा० मते रिफधातुस्तदर्थे कफधातुस्तु हिंसायामिति भेदः । आनर्फ आनृफट् ।

कृवीस न० क०+वर्जने भाव-अच्-ष्ट० । पृथिव्यां निर० तत्स्वे २ अग्नौ च । "हिमेनाग्निं प्रसमवारयेषां पितृमतेभू-ज्जमसा अधस्तम् । "कवीसे अतिमहिनावनीतसृ-ज्जतः सर्वगणं स्मृति" क० १, ११६, ८ । इमामृचमपि-कृन्व यास्तेन कवीसमपगतभासमन्नार्हितभासं गतभासम् वा इति निरुक्तम् "योऽयं कवीसे पृथिव्यामग्निरन्-रोवधिवनस्पतिवज्रमु तसृ-ज्जतः" "युवमृचोससुत तप्तमलये" क० १०, २६, ६ । "तप्तमृचोसमग्निजुह्वम्" भा० । "अ-तिर्यङ्गामवरोहकवीसम्" क० ५, ७८, ४ । "कवीसं त-पाग्निम्" भा० । "अनृतातिथ्यपनोदपूतिदावाधान-वीसपकनाश्रुदकानि वज्जयेत्" कात्या० ४, १०, ५ । "कवीसपद्धः पृथिवीवापो "योऽयमृवीसे पृथिव्यामिति" याश्लोकेः कवीसे यत् पक्वं तिन्दुकादि" कर्कः ।

कृभु ३० अरि स्तर्गे अदितौ वा भवति क०+भू-ड । १ देवे ।

तेन कथयद्वा स्तर्गवाचित्वं द्रष्टव्यं तच्च प्रमादात् पूर्व-मतुक्तमिति तस्य च स्तर्गे पुंस्त्वम् बोध्यम् । "समोचीनास कभवः समस्तरन्" क० ८, २, ७ । "तं नेमिस्तभवो यथा" क० ७, ५, ५ । २ मेधाविनि निर० । "अग्नेवे ब्रह्म कभवस्तनुः" क० १०, ८०, ७ । "अभिर्विप्रः पुर एता जगानास्तुभूर्धोर उयना काव्येन" क० ६, ८७, २ । ३ देवा-नामपि द्रष्टव्ये देवे । "कभवोनाम तत्त्वान्यो देवानामपि दे-वताः । तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तो ह देवताः" भा० ५, १५, ४५ । चाक्षुषमन्वन्तरीये ४ देवगणभेदे च । "चाक्षुष-स्थानरे तात ! मनोर्देवानिमान् शृणु । आध्याः प्रभूताः कभवः पृथुकाश्च दिवौकसः । तेषां नाम महाराज ! पञ्च देवगणाः स्मृताः" हरिवं० ७ । त्रैवर्णिकस्त्रीने ५ जातिभेदे "कभूणां त्वेति रयजतः" कात्या० ४, ६, ५, "कभुः सौधन्वन सात्वतापरप्रर्थायस्त्वैवस्त्रिकैभ्यो ह्येनो नियतः कश्चिज्जाति विशेषः इति पार्थसारथिमित्राः" कर्कः । तृतीयसवनीये सुधन्वनः पुत्ररूपे ६ देवभेदे च । "इहोपयात शवसो नपातः सौधन्वना कभवो मापभूत" क० ४, २५, १, एतत्स्मृते च नवचैस्तस्यैव गुणादिवर्णनम् । क०+भा-डु । ७ उरुभासमाने लि० । "कभुस्तुभुक्षो रयिम्" । क० ४, २७, ५, "कभुस्तुभासमानम्" भा० । कभुरस्त्वस्य उ द्रष्टव्यता स्तुप् । कभुमत् कभुदेवताके लि० । "कभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे" क० २, ५२, ६ । कभुणा इष्टं साम अण् । आर्भव तदृष्टे सामभेदे आर्भवशब्दे उदा० । किप् । कभूरपि देवे पु० ।

कृभुञ्च पु० कभवो देवाः क्षियन्ति वसन्त्यत्र क्षि+आचारे वा० ड । १ स्तर्गे २ वज्जे ३ इन्द्रे च रायसुतडः । कभुनाम्ना-क्षीयते गम्यते कर्मणि वा० ड । कभुनामके देवे "उप नो-वाजा अध्वरस्तमन्वाः" क० ४, २७, १, "कभुना कभवः" भा० ।

कृभुञ्चन् पु० कभुनाम्ना क्षायते क्षी-क्षये घातनामनेकार्थत्वात् स्थितौ कर्मणि कनिन् । कभुनामस्थाने देवभेदे "सोमो-वाजा कभुञ्चो ददे वः । "कभुस्तुभुक्षो रयिम्" क० ४, २७, ५ ।

कृभुञ्चिन् पु० कभुजः वज्जं स्तर्गेवाऽस्यास्ति इति । इन्द्रे सादौ कभुञ्चा कभुञ्चाणौ शसादाजादौ टिलोपः कभुञ्च इत्यादि इन्द्रो विभ्यां कभुञ्चा वाजो अर्थः" क० ७, ४८, २, "कभुञ्चोवाचरति कभुञ्चिन्+आचारे किप् चाक्षुषासि-कदीर्घः कभुञ्चीयति । ततः किप् कभुञ्चीन् तद्वदाचारा-न्यिते लि० ।

कृष्य लि० उरभूतः प्रयो० । मरुति उरभूते निरु० । “सुषेयं
पुरुषसंस्थमिनतममाप्रामाप्रानाम्” क० १०, १२०, ६,
अथवा क० वः यास्तेन “स्रोतव्यं बह्वृषसुभूतमीश्वरतम-
माप्रव्यमाप्रव्यानामिति” क्रमेण पदानि निरुक्तानि । क० भूः
उरभूत इवाचरति क० भू+आचारे क्तिप् ततो वा० अतु ।
क० भूत् उरभूते मरुति । “पुरुहूतोयः पुरुगूत् क० भू
एकः पुरुप्रगच्छः” क० ६, ३४, २, “क० भूान् महान्
भा० अत्यन्तत्वाद्वाच्यलोपः । कनिन् । क० भून् तत्वात्
‘जुषह्व्या मनुष्योर्जुसाह्व्या यत्ते’” क० १०, २०, ५
वा० अथच् । क० भूस् अतिष्ठे । “सत्यश्वसंस्थभूस्”
क० ५, ५२, ८, “क० भूस् अतिष्ठे इमिति” भा० “इन्द्रं न
यत्तैर्विश्वगूत् मृभूस्मष्टम्” क० ८, ७०, २,
कृष्य हिंसायां गतो च सौ० पर० सक० सेट् । अर्थेति आर्षीत्
आनर्थं आनुगतः अर्थः । क० क० ।

कृष्य लि० क० क०-कर्मणि कप् । १ हिंसे शमृते पुंस्त्री गण-
रत्ना० । स्त्रियां जातिविधिपि योपधत्वात् टाप् । “क० न
तद्व्यञ्जनपानमा गहि” क० ८, ४१०, “क० क० क० क० क०
इव तद्व्यन् भा० “वसुधैव क० क० क० क० क० क०
“क० क० मयूरः सुपस्यो गन्धर्वान्” यजु० २४, २७,
२७, ततः चतुर्थ्याम् क० क० क० । क० क० तत्-
सञ्चितदेशादौ । भावे कप् । २ हिंसायां न० । क० क०
हिंसां पतनेन ददाति टा-क । क० क० क० पु० “युवं
बन्दनस्य ददादुपधुः” क० १०, २६, ८ । “क० क०
कृपात्” भा० ।

कृष्यपाटु लि० क० क० क० पादावस्य अन्यलोपः समा० । मृ-
गसहशपादयुक्ते स्त्रियां ङोष् पङ्गावय । “क० क०
उषदती गोपेधां विधमास्यत्” अथ० १, १८४ ।

कृष्यादि पु० पाणिन्युक्ते चतुर्थ्यां कप्रत्ययनिमित्ते गण्डगणे-
स च गणः । “क० क० क० क० क० क० क० क०
निधान, निबन्ध, विषय, परिगूढ, उपगूढ, अशनि, सित,
सत वेक्षण, उत्तराश्विन, अश्विन, स्तूक, बाह्य, खदिर,
यकंरा, धनद्वय, अरुह, प्रविश, वेणु, वीरण, खण्ड,
दण्ड, परिपुष्ट, कदम्ब, अंगु” ।

कृष्य गतो रथे च तदा० पर० सक० सेट् । क० क० आर्षीत् ।
आनर्थं आनुगतः अर्थेति क० क० क० क० क० क०
क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क०
क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क०
४, १७ । अथ दक्षिणाधुन्युत्तरार्पति” यत० ब्रा० ५,

४, २, ८ । “सुदं न हितान्मृगस्य मृगयः” क० १, ५२, ० ।
“यदुदर्थस्य मेदस्य परिशिष्यते तदुगुदे नृपेत्” यत०
ब्रा० २, ८, ४५ । “अथ पश्यति” इत्युपक्रम्य “ममं भूमि
पर्येषणं करोति” २, ६, १, १८ । अथ वेदे स्वाहित्यमपि
दृश्यते । गणव्यत्वासात् साधुः । “अर्पन्त्वापस्वयेह प्रकृताः”
क० २, २०, ८ । “क० गतो व्यत्ययेन शप्” भा० “तस्मा-
आपोऽतमर्धनि सिन्धवः” १, १२५, ५ । “महो न धारा-
त्यन्धो अर्पति” ८, ८६, ४४ । “एता अर्पन्त्यनला
भवन्ती” ४, १८, ६ । “एता स्वर्पन्ति हृदात् ससृतात्”
४, ५८, ५ । “शशमास्तन्मर्पति” यजु० २३, ५५ ।
अभि+आभिसुख्येन गतो “अभ्यर्पति सुटुति” गव्यमाजिमखा-
सु” क० ४, ५८, १० । “क० क० क० क० क० क० क० क०
सुटुतिम्” ८, ६२, २ ।
नि+परि+सम्+इत्वादौ गत्वर्थधातोर्वाच्ये । “गुहाकरिन्द्रं
याता वीर्येण नृपटम्” क० ४, १८, ० । “नृपटं नितरां
प्राप्नुम” भा० । “अथ निधिः सरमे अश्विधो गोभि-
रश्वेभिर्वसुभिर्नृप्यः” १०, १०८, ७ ।

कृष्य पु० यदुवशे राजभेदे । “यदुक्तस्मात्काहासलः क्रो-
टा तस्माद्विष्यति” इत्युपक्रम्य “वज्रिनीवतस्तु भविता
क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क०
स्तथा” भा० अतु० १४७ अ ।

कृष्य पु० क० क०-कर्मक् । १ ओषधिभेदे ओषधिभेदश्च इव्य-
गणान्तगतः । स च सुशु० दर्शितः यथा
“अथातो इव्यसंप्रहणीयमध्यायं वास्यास्यामः । समा-
सेन सप्रतिशुद्रव्यगणा भवन्ति । तदावा विदारो गन्वा
विदारो सृष्टेवा विश्वेवाश्चदंष्ट्रा प्रत्यकपर्णी शतावरो
सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्मकौ महासहा सुद्रसहा
वृक्ष्यौ पुनर्णवैरखण्डो हंसपादौ वृषिकात्युपभौ चेति” ।
तल्लक्षणाद्युक्तं भावम् । “क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क०
चामरैः । जीवकर्मकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनक्तन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ । जीवकः कूर्च-
काकार क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क०
साङ्गः कूर्चशीर्षकः । क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क० क०
इत्यपि । जीवकर्मकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । मधुरौ
पित्तदाहघ्नौ काशवातश्लेष्मघ्नौ” । अवज्ञादवमान्तगतः ।
जीवकर्मकौ मेदे काकोल्यौ कद्विद्विक्ते । अटवगोऽट-
भिर्द्रव्यैः कथितशरकादिभिः” भावम् । “राशामप्यटवगस्तु
यतोऽयमतिदुर्लभः । तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तदुभं

भिषक् । मेदा जीवकाकोली अर्द्धद्विस्तथा ऽसतो ।
परीविदाय श्वगन्धवारानीस्तु क्रमात् क्षिपेत् भावप्र० ।
२३निभेदे च । अष्टमश्रुतशब्दे सुनिभेदो दृश्यः । वर्षति रेतः
दृष-अभक् पृ० बलोपः । १४पभे "ते ते भवन्तूष्ण अष्ट-
भासो वया उत" अ० ६, १६, ४७ । अष्टभासो रेतोवर्ष-
कादष्टभाः" भा० । "उप अष्टमस्य रेतसु मेन्द्र ! तव
वीर्ये" २८, ८ "ततो निमुक्ताः पशवो यथा शास्त्रं मनी-
षिभिः । तं तं देवं ससृद्भिः पत्निष्व यथाविधि
अष्टभाः शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये" सर्वास्तान-
भ्ययुञ्जते तत्ताग्नियकर्मणि" भा० आश्व० ८८ ।
अश्वमेधस्य दृषभादयश्च सल्लक्षणा अश्वमेधशब्दे दर्शिताः
अस्य व्याघ्रादिषु पाठात् उपमितसमासः । नरः अष्टम इव
वाक्ये नरप्रेमः एवं राजप्रेमः पुरुषप्रेम इत्यादि । सर्वत्र
प्राशस्त्यं तेन द्योत्यते । "सुहृत्तरपदे व्याघ्रपुरुषप्रेम-
कुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पुंसि श्रीठार्यवाचकाः"
अमरकोशः । कश्चिद्व्याघ्रेऽपि अश्वत्वं द्योत्यते । "सा-
त्यतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत" भाग० २०२, १० ।
"सल्लक्षणा प्रादूरभूतं किञ्चास्यतः स मे अमीणामृषभः
प्रसीदतु" भाग० २, ४, २२ । गोलक्षणात्तर्गतदृषभलक्ष-
णं दृष्टं । "सास्त्राविलक्षणाज्जो मूपकनयनाश्च न शुभदा
गावः । प्रचलद्भिपटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः ।
दृगसप्रचतर्दन्यः प्रलम्बसुखानना विनतपृष्ठाः । सुस्रस्य-
क्ष्मीवा यवमध्या दारितखुराश्च । श्लावातिदीर्घजिह्वा
गुल्फैरतितनुभिरतिदृढद्विर्वा । अतिककुदाः क्षयदेहा
नेष्टा होनाधिकाङ्ग्यश्च । दृषभो ऽप्येवं स्त्रुलातिलम्ब-
दृषभः सिराततक्रोडः । स्त्रुलासिराचितगण्डस्तिष्ठानं
मेहते बभ । माजाराजः कपिलः करटो वा न शुभदो
द्विजश्लेष्टः । क्ष्णौष्ठतालुजिह्वाः श्वनो यूथस्य घात-
करः । स्त्रुलश्लक्ष्णिशृङ्गः सितोदरः क्ष्णसारवर्णश्च ।
सृङ्गजातो ऽपि स्त्राव्यो यूथविनाशवहो दृषभः । श्ला-
भकपुत्रपचिताङ्गो भस्माख्यसन्निभो विह्वलालः । विप्रा-
णामपि न शुभं करोति दृषभः परिमृहीतः । ये चोद्ध-
रन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः क्षयपीवाः । कातर-
नयना होनाश्च पृष्ठतस्तो न भारवहाः । स्रुदुसंहतता-
न्त्रोणास्तनुस्फिचस्तान्ताकुजिह्वाश्च । तनुस्रुतोऽश्ववर्णाः
स्रुतकवः स्रुतजह्वाश्च । आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्ता
दृढककुदशुक्ताः । स्निग्धश्चण्डतनुत्पयोभाणस्तान्तनु-
शृङ्गाः । तनुमूष्णमृगालधयो रक्तान्तविषोचना सहो-

ष्णासाः । सिंहस्तन्वास्तान्वत्यकम्बलाः पूजिताः सुगताः
वामावर्तवामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तः । शुभदा भ-
वन्त्यनङ्गो जङ्गाभिश्चैकनिभाभिः । वैदूर्यमङ्गिका-
बहुदेवणाः स्त्रुलनेत्रवर्माणः । पार्श्वभिरस्तुंठताभिः
शक्ताः सर्वेऽपि भारवहाः । प्राणोद्देशे सवल्लिमाजोर-
मुखः सितश्च दक्षिणतः । कमलोत्पललालाभः सुवाल-
धिवर्जितस्तज्जवः । लम्बैर्दृषभैर्धोदरश्च सङ्क्षिप्तवङ्ग-
क्रोडः । श्रेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतल्लश्च शक्तफलः ।
सितवर्णः पिङ्गालक्ष्णविषाणेल्लणो महावक्त्रः । हंसो
नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः । मूष्णमृगालधि-
राताम्रवङ्गणो रक्तदक् कङ्करी च । कल्पापच स्वाभिनम-
धिरात् कुरुते पतिं लक्ष्मणाः । यो वा सितैकधरश्चो
यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शक्तफलः । मिश्रफलोऽपि पादो
यदि नैकान्तप्रशक्तो ऽस्ति" । "अष्टभाख्यमेतद्वदितं स-
जसाः सयौ चेत्" इत्युक्ते ४ अन्धोभेदे ५ कर्णच्छिद्रे इत्युक्ते-
रपुच्छे मेदि० ७ पर्वतभेदे धरणी । ८ वराहपुच्छे
६ जिनभेदे च हेम० "नाभिमूलात् यदा वर्णं ललिततः
कुरुते ध्वनिम् । दृषभस्येव निर्वोति छेलया अष्टमः
स्तुतः" इति सङ्गीतदा० उक्ते १० खरभेदे । "निधर्धभसा-
भ्यारपङ्गमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चैतमी सप्त तन्त्रीकगती
ल्लिताः खराः" अमरः । ११ भगवदवतारभेदे स च नाभेर्मेरु-
दैव्यामजनि भाग० ५, १६ अ० । "नाभिरपत्न्याकामो मेरुदैव्या
भगवन् यत्रपुरुषमवहित्तात्माऽवजत्" इत्युपक्रम्य तपः-
प्रसन्नो भगवांस्तयोः पुत्रतयावतीर्णः इत्युक्तं तत्रैव ।
यथा "भवद्भिरवितथगीर्भैरमसुमभियाचितो यदमप्या-
त्मजो मया सदृशो भूयादिति" १८ । यथाहमेवामि-
रूपश्च वैवल्यात् १९ अद्यापि ब्रह्मवादो न कृपा भवितु-
मर्हति समैव हि सुखं यद्व द्विजदेवकुलम् ।
तत आग्नीप्रीयेऽंशकलयाऽवतरिष्यन्तात्मतल्यमनुपलभ-
मान इति निशामयन्त्या मेरुदैव्याः पतिमभिधातान्द्विधे
भगवान् ! बर्हिषि तस्मिन्नेवं विष्णुदत्तः भगवान् परम-
र्षिभिः प्रसादितोनाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने
मेरुदैव्यां धर्मान् प्रदर्शयितुकामो वातवसनानां श्वम-
णानामृषीणामूर्ध्वमन्विनां युक्तया तस्याऽवततार" इत्य०
"शुक उवाच अथ तत्सुतपत्यैवामिब्यज्यमानभगवत्तल्यं
सास्योपशमवैराग्यैश्चैवमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं
प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलससवनायातित
रां जग्मुः । तस्य ह वा इत्यं वर्णं वा वरीयसा दृष्टव्यौ-

केन च अजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्याश्रयाभ्याश्च
पिता ऋषभ इतोदं नाम चकार । यस्य ह्रीन्द्रः स्वर्ग-
भानो भगवान् वर्षे न वर्षे तदर्थार्थं भगवान्भद्रदेवो-
योगेश्वरः प्रहृष्टात्मयोगमायया स्वं तर्पमजनाभं नामाभ्य
वर्षत् । नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजास्त्वनवरुध्याति
प्रमोदभरविज्जलोगदुग्दालरया गिरा स्वरं गृहीतनरलो-
कवाचस्यं भगवन् पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स
तातेति सातुरागसुपलालयन् परां मिहं तिसृपगतः ।
विदितातुरागमापौरप्रकृतिजनपदोराजानाभिरात्मजं स-
मयसेतुरलायाभिमिष्य ब्राह्मणेषूपनिषाद्यं सह मेरु-
देव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपःसमाधियोगेन
भरनारायणास्त्वं भगवन् वासुदेवसुपासीनः कालेन तन्म-
हिमानमवाप । यत्नं ह पीण्डयेय ! श्लोकावुदाहरन्ति ।
कोऽतु तत् कर्म राजर्षेर्नाभिरन्याचरेत् पुमान् । अपत्यता-
भगादुयस्य हरिः शुभेन कर्मणा । ब्रह्मण्योऽन्यः ! कुतोना-
भेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः । यस्य बर्हिषि यज्ञेयं दर्शयामासु-
रोजसा । अथ ह भगवानृषभदेवः स्वं वर्षं कर्मयोगमनुम-
न्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासोलब्धारैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृ-
हमेधिनं धर्मानुशिलमाणोजयन्त्यामिन्द्रदत्तायासुभय-
विधलक्षणं कर्मसमाप्तायमभियुक्तञ्चात्मजानामात्मसमानानां
शतं जनयामास । तेषां खलु महायोगो भरतोऽज्येष्ठः
अष्टगुण आसीत् येनेदं वर्षेति भारतमिति व्यपदिशति ।
१२ राजकर्तव्ये ऋषभसहस्रादिदक्षिणके एकाहसाध्ये वाग-
भेदे “ऋषभगोसवौ” कात्या० २२, ११, २, “ऋषभश्च
गोसवश्च ऋक्षे भवतः” कर्कः “पूर्वोराजः” ४ । “पूर्वः
ऋषभसंज्ञोराजः” कर्कः “दक्षिण ऋषभसहस्रं द्वादशं वा
शतम्” ५ । “ऋषभाणां सहस्रं द्वादशाधिकं शतं वा”
संस्कृतः । १३ यज्ञतुरपुत्रे ऋषभेदे च । “एकविंशस्तोमेन
ऋषभो याज्ञतुरे देजे शिक्तानां राजा तदेतद्वाययाऽभिगी-
तम् । याज्ञतुरे यजमाने ब्रह्मण ऋषभे जनाः । अथ-
मेधे धनं विप्रा विभजन्ते दक्षिणाः” शत० १२, ५, ४, १५,
ऋषभकूट पु० हेमकूटपर्वते भा० व० ११० अ० । “पर्वतं स
समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यानङ्गुतान् भावान्
ददर्श सुबहून् ऋषः” इत्युपक्रम्य तदाचर्यमूलप्रश्ने
शुषिष्ठिरं प्रति लोभशवाक्यं यथा

“अस्मि ऋषभकूटेऽभूदृषभोनाम तापसः । अनेकशत-
वर्षायुक्तपत्न्यो कोपनोऽयम् । सर्वं सम्भाष्यमाणोऽन्यैः
कोपाद्भिरिषवाच ह । य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलाल-

तृजेस्तसु । वातश्चातूव मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
व्याहरं चेह पुरुषो मेवशब्देन वाच्यताम् । एवमेतानि
कर्माणि राजस्तेन महाविधा । कृतानि कानि चित् क्रो-
धात् प्रतिषिद्धानि कानि चित् । मन्दं त्वभिगता देवा पुरा
राजद्विति श्रुतिः । अन्वपदान सहसा पुरुषा देवर्षिभिः ।
ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः । दुर्गैश्चक्रुरिभं
देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदा प्रभृति कौन्तेय ! नरा गि-
रिभिर्भं सदा । नाशक्रुवन्नभिद्रुपुं कृत एवाधिरोहितम् ।
नातप्रतपसा शक्यो द्रुपुमेव महागिरिः । आरोढुं वा
ऽपि कौन्तेय ! तस्माद्वियतवाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे
यज्ञानाजसुरुत्तमान् । तेषामेतानि लिङ्गानि दृष्ट्वान्तेऽ-
द्यापि भारत ! । कुशाकारेव दूरेषु संक्षोर्षे च भूरि-
यम् । यूपप्रकारावह्वो हलाद्येमे विशास्यते ! । देवाश्च
ऋषयश्चैव यस्म्यद्यापि भारत ! ।”

ऋषभगजविलसित न० “भत्विनगैः स्वरात् खड्गपमगजवि-
लसितमिति” उ० र० उक्ते षोडशालरपादके वर्षद्वन्द्वभेदे ।

ऋषभतर पु० तनुः ऋषभः तनुत्वे हरश्च । भारवह्ने मन्द-
शक्तौ हषभे । जातित्वेन पितृत्वात् स्त्रियां ङीष् । हषभतरो ।

ऋषभदीप पु० न० ऋषभ इव जेतः दीपः । दीपभेदे जेतदीपे
यत्नं क्रौञ्च पर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः “ऋषभ-
दीपमासासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिष्ठदकम्” भा० व० ८४ अ० ।

ऋषभध्वज पु० ऋषभो हषभो ध्वजोऽस्य । हषवाहने षमहादेवे ।
ऋषभजेतनादयोऽप्यत्र । २ अर्हद्विशेषे मेदिनिः ।

ऋषभौ स्त्री ऋषभ+गौरा० ङीष् जातौ वा ङीष् । १ नराका-
रायां स्त्रियाम् २ शुकगिम्ब्याम् ३ सिरालावाम् ४ वि-
वावाञ्च मेदिनिः । ५ ऋषभजातिस्त्रियां स्त्रीगव्याम्
इ कपिकच्छाञ्च । ऋषभशब्दे उदा० ।

ऋषि पु० ऋषति ज्ञानेन संसारपारं कषी गतौ कि । प्रा-
नेन संसारपारगते षषिणदौ २ शास्त्रकदाचार्ये ३ वेदे
४ किरणे च तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । ऋषी हिंसा गतौ धातु-
र्विद्यासत्यतपःश्रुतिः । एष सन्निवयो यस्मात् ब्राह्मणश्च
ततस्त्वृषिः । विद्वत्समकालं तु बुद्ध्या वृत्तिर्हृषिस्तयम् ।
ऋषन्ति परमां यस्मात् परमर्षिस्ततः श्रुतः । गत्यर्थादृषते
धातौर्नामनिर्हृत्कारणम् । यस्मादेतत् स्वयम्भूतस्तस्माच्च
ऋषिता मतेति” सत्सु० पु० १२० अ० “अजान् ह वै पृथ्वीं
रूपसमानान् ब्रह्म स्वयम्भूतानर्पिते ऋषयोऽभवन् तद-
वीषाष्टपितम्” ऐत० ब्रा० हलादिरप्यत्र “पिद्याविदग्ध-
मतवोविषयः प्रसिद्धाः” भरतः । “सप्त ब्रह्मर्षिदेवर्षिभ-

हृषिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमा-
वराः । रत्नकोषोक्ते सप्तविधं ऋषिर्भवति । तेषां विशेषः
त्रिका० उक्तः यथा “आसाद्यास्तु महर्षयः । परमर्षयस्तु
भेलाद्याः देवर्षयः कणादयः । ब्रह्मर्षयो वसिष्ठाद्याः सुश्रु-
ताद्याः श्रुतवर्षयः । ऋतपर्णादयो राजर्षयः काण्डर्षयः
स्वमी । जैमिन्याद्याः” वसिष्ठाद्याश्च मरीच्याद्याः दश ।
“भृगुर्मरीचिरत्रिच अङ्गिरा पुलहः क्रतुः । मरुदेवो
वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश । ब्रह्मणो मानसाद्यो ते
उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः । परत्वेनर्षयस्तस्माद्ब्रूतास्तस्मा-
न्महर्षयः” मत्स्य० १२० अ० । तेषां पुत्राणां तु तपसैव
ऋषित्वं यद्योक्तं तत्रैव “इन्द्राणां सुतास्तेषामृषयस्तान्
निबोधत । काव्यो वृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चैव वनस्तथा । उ-
तय्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा । कर्हभो बाल-
खिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्चसः । इत्येते ऋषयः प्रोक्ता-
स्तपसा ऋषितां गताः” । किन्तु मरीच्यादीनामेव ऋषित्वं
भूरि प्रसिद्धम् । तएव भोगसमाप्तौ नञ्जलरूपेण गगनम-
ण्डले उत्तरस्थां सारन्वतीकाः स्थिताभ्यन्त्यन्ते तेषां च
मृति कालसहितवारादि निरूपितं वृह० सं० यथा
“सैकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी महासेव ।
जायवतीव च दिव्यैः कौबेरी सप्तभिर्भूनिभिः । ध्रुव-
नायकोपदेशाद्भरिर्नर्त्तकोत्तरा भ्रमद्विच । यैषारमहं
तेषां कथयिष्ये वृहत्तममतात् । आसन्नाघासु सुनयः शासति
पृथ्वीं शुधिष्ठिरे नृपती । षड्विक्रपञ्चद्वियुतः (२५२६)
शककालस्तस्य राज्ञश्च । एकैकाश्चिद्रूपा यतं यतं ते च-
रन्ति वर्षाणाम् । प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते सप्ताध्वोकाः ।
पूर्वभागे भगवान् मरीचिरपरं स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् ।
तस्याङ्गिरास्ततोऽग्निरुत्तमः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतु-
रिति भगवानासत्तातुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं सु-
निवरसुपाश्रितारुन्धती साध्वी । उत्काशनिधूमाद्यैर्हता
विवर्णा विरप्रस्यो हस्ताः । हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः
स्त्रिधाश्च तदुत्पन्नम् । मन्त्रदेवदानवमन्त्रोपसिद्धय-
क्षमागामासु । पोडाकरो मरीचिर्ज्ञेयो विद्याधराणां च ।
शक्यवनदरदपारतकास्त्रोर्जास्तापसान् वनोपेतान् । हन्ति
वसिष्ठोऽभिज्ञतो विद्विदो रश्मिस्तमजः । अङ्गिरसो
पानयुता धीमनो ब्राह्मणाश्च निर्दिष्टाः । अत्रैः का-
नारभवा जलजान्यम्भोनिधिः सरितः । रजःपिशा-
चदानवदेवभुजङ्गाः शृताः पुलस्त्यस्य । पुलहस्य तु
मूलफलम् क्रतोस्तु यज्ञाः सप्तमृतः” ।

एते च स्वायम्भुव मन्वन्तरे सप्तर्षय आसन् ततोऽधिकार-
समाप्तौ नञ्जलरूपेण नभोमण्डले स्थिताः । मन्वन्तरभेदे तु
अत्रैव एव सप्तर्षयोभवन्ति यथाह हरि० ।

१ “मरीचिरत्रिभोगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः” । पुलस्त्यश्च
वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः । उत्तरस्थां दिशि तथा
राजन् । सप्तर्षयः सृताः । नाभा नाम तथा देवास्तासन्
स्वायम्भुवेऽन्तरे” ।

२ और्वो वसिष्ठपुत्रश्च सन्तः काश्यप एव च । प्राणो-
वृहस्पतिश्चैव दत्तोनिश्चयवनस्तथा । एते महर्षयस्तान् !
वायुप्रोक्ता महाप्रताः ।

३ वसिष्ठपुत्राः सप्तासन् वासिष्ठा इति विस्तृताः । हि-
रण्यगर्भस्य सुता जज्जानाम सुतेजसः । ऋषयोऽत्र मया
प्रोक्ताः कीर्त्यमानादिबुध तान् ।

४ काव्यः पृथस्त्यैवाग्निर्जन्तुर्धामा च भारत । कपीवान्
कपोवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ।

५ वेदबाह्व्यैर्दुधश्च सुनिर्वेदगिरास्तथा । हिरण्यरोमा-
पर्जन्य ऊर्जबाह्वश्च सोमजः । सत्यनेलस्तथाऽत्रैव एते
सप्तर्षयोऽपरे

६ भृगुर्नभो विवक्षांश्च सुधामा विरजस्तथा । अतिनासा
सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षयः । चाक्षुषस्तान्तरे तात !
समोर्द्धानिमान् पश्यु

७ अत्रिर्वसिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महावृषिः गौतमश्च
भरद्वाजोऽपि नामितस्तथैव च । तथैव पुलो भगवान्दक्षस्तथा
महात्मनः । सप्तमोजभदग्निश्च ऋषयः साम्भूलं दिवि ।
मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका मयाः । कृत्वा कम
दिवं यानि ब्रह्मलोकमनामयम् । ततोऽन्ये तपसा युक्ताः
स्थानं तत्पूरयन्त्युत । अतीतावर्त्तमानाश्च क्रमेणैतेन
भारत ! । एतान्युक्तानि कौरव्य ! सप्तातीतानि भारत !
८ रामो व्यासस्तथात्रैवो दीप्तिमानिति विस्तृतः । भा-
रद्वाजस्तथाऽग्निरुत्तमः महाद्युतिः । गौतमस्तथाज-
यैव शरद्वाजश्च गौतमः । कौशिको गालवश्चैव रुक्मः का-
श्यप एव च । एते च सप्त महात्मानोभविष्या सुनिस्तमाः ।
ब्रह्मणः सहयाचैते धन्याः सप्तर्षयः सृताः ।

९ मेधातिथिस्तु पौलस्त्योवसुः काश्यप एव च । ज्योति-
ष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । सवनश्चैव वा-
सिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः । पौलहः सत्यः इत्येते
सुनयो रौहितेऽन्तरे

१० दशमे त्वष्ट पय्याये द्वितीयस्तान्तरे मनोः । हविष्मान्

पौलहृषैव सुकृतिचैव भार्गवः । आपोमूर्तिस्तथात्रेयो
वायिउद्याटकः स्मृतः । पौलहृषः प्रसूतिचैव नभोगवैव
काश्यपः । अङ्गिरानभसः सत्यः सप्रैव परमर्षयः ।

११ एकादशे तु पथ्याये तृतीयस्नानरे मनोः । तस्य सप्र
कर्षीवापि कीर्त्यमानादिबाध मे । हविष्मान् काश्यपश्चापि
हविष्मान् यव भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयोवासिष्ठ स्तनय-
स्तथा । अङ्गिरासोदधिष्ण्यश्च पौलहृषोनिधिरस्तथा । पु-
लहृवाग्नितेजाश्च भव्याः भद्र मर्षयः ।

१२ चतुर्थेऽथ सावर्णे ऋषीन् सप्रमण्डुष मे । द्युतिर्व-
गिष्ठ पुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसोमूर्ति
स्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलहृषः पौलहृष
तपोरविः । भार्गवः सप्रमण्डोपाम्”

१३ त्रयोदशेऽथ पथ्याये भव्ये सन्तानरे मनोः । अङ्गिरा-
श्चैव धृतिमान् पौलहृषो हव्यपस्तु यः । पौलहृस्तत्पदर्थी
च भार्गवश्च निरुत्तुकः । निम्नकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः
काश्यपस्तथा । वेतपाश्चैव वासिष्ठः सप्रैते तु मर्षयः ।

१४ चतुर्दशेऽथ पथ्याये भौलहृषान्तरे मनोः । अग्नीध्रः
काश्यपश्चैव पौलहृषो भार्गवस्तथा । भार्गवोऽतिवाह्यश्च
शुचिराङ्गिरस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रोवाशिष्ठ
एव च । अजितः पौलहृषश्चैव अन्त्याः सप्रर्षयश्च ते ।

सप्रर्षीणां उत्तराह्नुदयश्च शत० ब्रा० २, १, २, १ । उक्तः
यथा “सप्रर्षीनुहृ कश्चै पुरक्षां इत्याचक्षते ऋषीह्युत्त-
राह्नु सप्रर्षय उद्यानि” ।

विश्वामित्रस्तुताः सप्रर्षयस्तु दक्षिणस्थानं तमोमण्डले स्थिताः
तदुक्तं “ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः । स-
सृजं दक्षिणे भागे सप्रर्षीनपरान् पुनः” । “सनुमेकाय-
मासोनमभिगम्य मर्षयः” । “ऋषयो देर्घसन्ध्याहोर्घ-
मायुरवाप्नुयुः” । “ऋषयः संयतात्मानः इति च” सनुः ।
“वसन्तं पित्रुलेप सः” “आकोर्षं मृषिपत्नीनाम्” रघुः ।
“ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्र” “सप्रर्षिहस्तावचित्तवशेषा-
ग्नयो विवस्वान् परिवर्त्तमानः” कुमा० । वेदमन्त्रस्य
प्रथमं १४८८८८ च । “येन यद्विष्णा दृष्टं विद्धिः
प्राप्ता च तेन वै । मन्त्रेण, तस्य तत् प्रोक्तमुपि-
भावः स उच्यते” योगि या० । येन ऋषिणा कल्पादौ यो-
मन्त्रोद्वेष्टस्तस्य मन्त्रस्य स ऋषिः । तज्ज्ञानावश्यकत्वमपि-
यदे दर्शितम् तत्र वैदिकमन्त्राणामृषिनिष्पन्नञ्च सर्वाह-
क्तमपिकादौ दृश्यं संक्षेपेण तल्लोक्तमलोच्यते । “सर्व-
ज्ञानेयं गायत्रं गौतमीयम्, सर्वं सावितृमौष्णिहं

भारद्वाजीयम्, सर्वं सौम्यमानुषं भमाधर्व्यं णिकम् । सर्वं
वार्हस्पत्यं वार्हृतमाङ्गिरसम्, सर्वं वारुणं पाङ्कमात्मन्वाय-
नीयम्, सर्वमैन्द्रं त्रैलोक्यं वाचावल्कीयं, सर्वमादित्यदेवतं
जामतम् कौत्सम् । ज्योतिषोमे दीक्षाप्रवर्तितं वक्ष्यमाण
दीक्षायां ऋगुरग्न्याविष्णूगायत्रो । प्रायश्चित्ते, अङ्गिरसो-
ऽदितिरुष्णिक्, क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् । आतिथ्ये
वसिष्ठो विष्णुर्हृत्ती, प्रवक्ष्ये कश्यप आदित्यः पङ्क्तिः ।
उपसत्स्नात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् । अग्नीषोमीयेऽग-
स्त्योऽग्नीषोमी जगती । प्रायश्चित्तेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽ-
होरात्रे अतिजगती, चतुर्विंशत्ये सौकरायणः संवत्सरः
शकरो । अतिश्रमे षड्वक्षे सावर्णाऽर्द्धमासा मासाश्चेति
शकरो, पृथ्वे षड्वक्षे सावकायन षट्त्वोऽष्टिः, अभिजिति,
प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः, स्वरसामसु सरस्वत्यापो ष्टितिः, विपुवति
रौहिण्यायण आदित्योऽतिष्टितिः, विश्वजिति सौमर इन्द्र
निर्वर्तितः कृतिः, गो आयुषोर्वाक्त्रिभिर्मासैश्चैव प्रकृतिः,
दशरात्रे आपार्यो विश्वेदेवा अकृतिः, दशरात्रिके पृथ्वे
षड्वक्षे मासेयो दिशो विकृतिः, अन्धोगे, सौत्वायन इमे
लोकाः संकृतिः, दशमेऽहनि पराग्नरः संवत्सरोऽतिकृतिः,
महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुत्कृतिः, उदयनीयेऽतिरात्रे
भौवनायनो वायुश्चन्द्रांसि सर्वाणि, ऋषिभिरुपलक्षितं
वाक्यमूययः” । अधिकं हेमा० व्रत० दृश्यम् । भावे कि ।
१५ दर्शने १३ ज्ञाने च । ऋषिहृत् ऋषिमनाः । १७ त-
न्त्रोक्तमन्त्रस्य प्रथमोपासनेन सिद्धे ऋष्यादिवर्दे पु० उदा० ।

ऋषिकुल्या स्त्री ऋषीणां कुल्येव । इत्यां त्रिका० । ऋषीणां
कृतिमा सरित् । मानससरोऽनिकस्ये ऋषिनिष्कृतसरोवरे
“तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषि-
कुल्यास्तथा सर्वा ददर्श कुरुनन्दनः । सरो मानस
मासाद्य ज्ञाटकानभितः प्रभो ! । गन्धर्वरक्षितं देश
मजयत् पाण्डुवन्तः” भा० स० २७ अ० । इतीदमेदे
“ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठश्चैव भारत ! वासिष्ठी स-
मभिप्रेत्य सर्वे वृक्षां द्विजातयः । ऋषिकुल्यां समासाद्य
नरः स्नात्वा विकल्पतः । देवान् पितृन् चार्चयित्वा ऋषि-
लोकं प्रपद्यते” भा० व० ८४ अ० । “भूमिभागास्तथा पुण्या
गङ्गाहारमथापि च । ऋषिकुल्यास्तथामेध्या नदी चित्रव-
ज्ञातया” भा० अ० १६५ अ० । ऋषिकुल्याय हितं यत् ।
४ ऋषिकुलहृते त्रि० । “उभयोर्ऋषिकुल्यायाः सर-
स्वत्याः सरोधसो” भाग० २, २२, २६ । “ऋषिकुल्यायाः
ऋषिकुलहृतायाः सरस्वत्याः” दीधरः । ऋषिकुलमर्हति

यत् । ५ऋषिकुलवोम्ये लि० । “अथ तस्योशतीं देवी-
मृषिकुल्यां सरस्वतोम्” भाग० २, १६, १२, । सा च
“भूम्न ऋषिकुल्यायास्तुष्टोयस्ततः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्”
भाग० ५, १५, ६ । भारतवर्षस्ये दैमहानदीभेदे तल-
स्त्वमहानदीकीर्त्तने भा० ५, १८, १८ । चन्द्रवशा तास्य-
पक्षीत्युपक्रम्य “ऋषिकुल्याऽद्रिसामा कौशिकी मन्दा-
किनोति ताः प्रदर्श्य इति महानद्या इत्युक्तम् ।

ऋषिकुत् लि० ऋषिं दर्शनं करोति ल-किप् इत० । सर्व-
द्रष्टरि । “ऋषिमनाच ऋषिकुत् स्तथाः” ऋ० ८, ८६, १८,

ऋषिगिरि पु० गिरिज्वाख्यभागधदेशस्थजरासन्धपुरसन्निल-
टस्थे पञ्चसु पर्वतेषु मध्ये पर्वतभेदे “एष पार्य ! महान्
भाति पशुमात्रित्वमम्बुमान् । निरामयः सुवेश्मठाडो नि-
वेशो मागधः शुभः । वैहारीविपुलः शैलो वराहो वष-
भस्तथा । तथा ऋषिगिरिस्तात ! शुभाचैत्यकपञ्चमाः ।
एते पञ्च महारुद्राः पर्वता शीतलद्रुमाः । रत्नलीवाभि
संहृत्य संहताङ्गागिरिजम्” भा० स० २० अ० [रत्नमा०

ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी । ऋषिगन्धोले
ऋषितर्पण न० ऋषीणां तर्पणम् । ऋषीरुद्दीप्त्य जलाञ्जलि
दाने तद्विधिः आ० त० “कृतोपवीतो देवेभ्यो निवीतो च
भवेत्ततः । मनुष्यास्तर्पयेद्भग्न्या ऋषिपुत्रान्दर्पिस्तथा ।
मनकच मनन्द्य ततोयथ सनातनः । कपिलशसुरिचैव
योदुः पञ्चशिखस्तथा । सर्वे ते हस्तिमायान्तु महत्ते नास्यु ना
सदा । मरीचिमत्प्रह्विरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेत
सं वसिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च । देवान् सर्वाण्डपीन् सर्वान्
तर्पयेद्व्रततोदकैः” अजता अत्र यवाः “अजताश्च यवाः प्रोक्ताः”
इत्युक्तेः । तच्च स्नानकाले नित्यं कर्त्तव्यम् यथाह याता०
“तर्पणञ्च शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातकोद्दिजः । देवेभ्यश्च
ऋषिभ्यश्च पित्र्यभ्यश्च यथाक्रमम् । “नित्यं स्नात्वा शुचिः
कुर्याद्द्विवर्षपितृतर्पणम्” मतुः । तर्पणस्य प्रधानाङ्गभेदेन
द्विविधता तर्पणशब्दे वक्ष्यते ।

ऋषिपञ्चमी स्त्री ऋषीणां सप्तरशीणां पूजाङ्गं पञ्चमी । भार-
युक्तपञ्चम्याम् । तल हि सप्तरशीन् प्रतिमास्यान् पूजयित्वा-
ऽऽलभ्यमिजयाकेन वर्त्तनम् कार्यम् । सप्त वर्षांश्वेव कृत्वा
अटनेऽब्दे सप्तकम्भस्थितासु प्रतिमासु सप्तरशीन् संपूज्य
तन्मन्त्रेणाटोत्तरणतः तिलैर्हृत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजये-
दिति विधिः । मूलं हेमाद्रौ व्रतखण्डे दृश्यम् । सा
च मध्याह्नव्यापिनी याद्या “पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्या-
ह्नव्यापिनी तिथिरिति” माघवीवे हारीतोक्तेः दिनद्वये

तवालाभे हेमाद्रिभते परा याद्या “परामिता स्यात्
पञ्चमीति” दीपिकोक्तेः साधवभते पूर्वा “सर्वत्र पञ्चमी
पूर्वा” इत्युक्तेः युग्मयाश्चाह । “ऋषिपञ्चमी षड्युतैव
याद्योति” दिवोदासः । [पपण्याम्] रत्नमा० ।

ऋषिप्रोक्ता स्त्री ऋषिणा धन्वन्नरिणा भैषज्याय प्रोक्ता । मा-
ऋषिवन्तु पु० ऋषिर्वन्तुः उत्पादकोऽस्य । [ऋषिर्वंशजाते च-
लटर्षीं २ शरभनामके ऋषौ च । “वस्त्रपाटणोः शरभाः
ऋषिवन्तवे” ऋ० ८, १००, ५ । इत० । २ऋषिमित्ते च ।
ऋषिमनस् पु० ऋषिर्भवांचर्चदर्थि मनोऽस्य । सर्वांचर्चमनस्ते
ऋषिस्तच्छब्दे उदा० ।

ऋषियज्ञ पु० ऋष्यहेत्युक्तो यज्ञः ऋषिर्वेदस्तदध्ययनरूपो यज्ञो
वा । नित्यं सृष्ट्यस्त्यक्तं व्यपञ्चयज्ञान्मर्गते वेदाध्ययनरूपे
ब्रह्मयज्ञे “ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । नृयज्ञं
पितृयज्ञञ्च यथायक्ति न ह्यापयेत् । एतानेके महायज्ञान्
यज्ञास्तविदो जनाः” । स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्षीन् होमैर्देवान्
यथाविधि । पितृन् आहूयैव नूनञ्च भूतानि बलिर्कर्मणा”
मतुः

ऋषिलोक पु० ऋषिभिर्भोग्योलोकः । सत्यलोकसन्निलटस्थे
ऋषीणां भोगस्थानभेदे ऋषिकुल्याशब्दे उदा० । स च लोकः
शनिलोकादूर्ध्वं भुवलोकादधोवर्त्तमानः यथाह काशीखण्डे
शनिलोकवर्णनानन्तरं “नेत्रयोः प्राधुषीचक्रे ततः सप्तरि-
भ्यलम्” इत्युपक्रम्य “शिवशर्मान् ! शिवभते ! सदा सप्तरि-
योऽमलाः । वसन्तीह प्रजाः सृष्टुं विनियुक्ताः प्रजा-
सृजा । मरीचिरात्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुराङ्गिराः ।
वसिष्ठश्च महाभागा ब्रह्मणोमानसाः सुताः । सप्त ब्रह्मण
इत्येते पुराणे निरुच्यं गताः । संभूतिरनष्टया च जमा
प्रोतिश्च सद्गतिः । ऋतिरुज्जां क्रमादेपां पत्रोलोकस्य
मातरः । एतेषां तपसा चैतद्द्वार्यते भुवनत्रयम् । उत्पाद्य
ब्रह्मणा पूर्वमेतत् प्रोक्ता महर्षयः । प्रजाः सृजत रे
पुत्रा ! नानारूपाः प्रयत्नतः” इत्यादिकमुपवर्ण्य “भुवतो-
रिति संकथां तथा गणयोर्वैष्णवयोर्दावहासम् । भुवलो-
क उपागतस्तयोर्नयनातिव्यसतव्यवर्जितः” १८ अ० ।

ऋषिग्राह न० इत० । ऋषीणां कर्त्तव्ये आह । तल हि ब्रह्मा-
रम्भे लघुक्रिया तदुक्तम् “अजायुर्जे ऋषिग्राहं प्रमाते
मेघदम्बरे । दम्बलोः कलहे चैव ब्रह्मारम्भे लघुक्रिया” ।
ऋषिसाहू लि० ऋषीन् सहते अभिभवति सह-खि इत० ।
ऋषीणां द्रष्टृणामभिभावके । “ऋतस्य धीतिर्मृषि-
याद्वीवशत्” ऋ० ८, ७३, ४ । “सहेसाह” पा० मत्तपके

पत्यमन्त्राल कृषिवाहौ इत्यादौ न प्रत्यमिति भेदः ।

कृषिवाण्ड उ० कृषिभिः सायते भव्यते पथ-संभक्तौ कर्मणि
पञ्च वेदे पत्वम् । कृषिभिः संभक्ते । “ये त्वा सृजन्यु-
प्रियाण्य ! वेधसः” क० ८, ८, ६, ८ । “कृषिवाण्ड ! कृषिभिः
संभक्त” भा० । लोके तु न पत्वम् ।

कृषि(ष्टि)पेण्ड उ० नृपभेदे । ततो विदा० अञ् । अपि
(ष्टि)पेण्डः । तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

कृषिष्टुत लि० कृषिभिः स्तुतः वेदे पत्वम् । कृषिभिः स्तुते
“कृषिष्टुता जरयन्ती” क० ७, ७५, ५ । २ अर्गनौ च “कृषि-
ष्टुत इति कृषयोक्तो तमपेऽस्तुवंस्तस्मादाहृषिष्टुत इति”
शत० १, ४, २, ६ । लोके तु न पत्वम् । कृषिस्तोकेऽपि
पत्वम् । “कृषिष्टुतां विष्णुपदीं पुराणाम्” भा० अतु० २७

कृषिस्तोम उ० एकाहसाध्ये यागभेदे । “कृषिस्तोमा ब्राह्म-
स्तोमाश्च पृच्छाहानि” आश्व० श्रौ० २५ । “कृषिस्तोमा
नाम सप्त एकाहाः । उभयत्र सप्तभोज्योतिष्टोमः प्र-
कृतिः” नारा० ।

कृषिस्वर उ० कृषिभिः स्वर्यते शब्दप्रते स्वर्यते स्वर-कर्मणि
अच् दंत० । कृषिभिः स्तुत्ये । “कृषिस्वर” चरति
यासु नाम ते” क० ५, ४४, ८ । “कृषिस्वरमृषिभिः
स्तुत्यम्” भा० । [कृते जगत्सर्जने ।

कृषिसर्ग उ० कृषिभिः कृतः सर्गः । त्रिगुणानियुक्तैर्कृषिभिः
कृषी स्त्री अपि+गौरा० स्त्रियां ङीष् । कृषिपत्याम् ।

कृषि(षी)क उ० कृष्यां भवः क वा कृषः । कृषिपत्नी
गर्भजाते कृषेत्तोरसे पत्ने । “कृषिपत्नी कृषीकास्तु मैत्रु-
नात् गर्भसम्भवात् । परत्वे नर्षयस्ते वै भूताये कृषिकास्ततः ।
कृषीकाणां सुताये वै विष्टेष्वा कृषिपत्नकाः” इत्युपक्रम्य
कतिचिदपीनुज्ञा “तेषां पुत्रान्दृषीकास्तु गर्भात्पञ्चाक्षि-
बोधत” इत्युपक्रम्य कृषीणां सौरसान् कतिचिनुज्ञा “इत्येते
कृषिकाः सर्वे सत्येन कृषितां गताः” मत्स्यपु० १२० अ० ।

कृषीवत् लि० कृषिः स्त्रीत्वनास्त्वस्य मत्तप् “कृन्दसीरः”
पा० मस्य वः दीर्घः । कृषिस्तोत्रके कृषिस्तुते । “शिप्रिच-
षीवः शचीवो” क० ८, २, २८, “कृषीवः ! कृषि-
भिर्युक्त” भा० । अत्र “मत्तपसोर् कृन्दौ कृन्द” पा० स-
म्बुद्धौ नस्याने रः । कृषीवः शब्दकल्पनं प्रामादिकमेव ।
लोके तु कृषिमत् इत्येव ।

कृषीवह् लि० कृषीन् वहति पचा० अच् दंत० । “इकोवहेः
पीवो” पा० दीर्घः । कृषिवाहके

कृषु उ० कृष-गतौ कृ । “अनवरतगतियुक्ते स्वर्यरक्षौ” ज्येष्ठे

भिर्यो भानुभिर्कृषूणां पर्येति” क० १०, १, “कृषूणां स्वर्य-
रक्षीनाम्” भा० । गन्तृमात्रे २ मङ्गति २ वलवति ४ प्राह-
मात्रे च “अप्ये रेभोन जरत कृषूणां कृषिर्होत कृषूणाम्”
क० १, १२०, “कृषूणामागन्तृणाम्” “कृषूणां मङ्गताम्
ज्ञानवताम्” भा० । पूमन्त्रदृष्टि कृषौ च “हव्योभुवहस्तुर्क-
षूणाम्” क० ८, ७१, १५, कृषूणामृषीणां सूक्तादिदृष्ट-
णाम्” भा० ।

कृष्टि स्त्री कृष-करणे कृत् । उभयतो धारायुक्ते । खड्गे ।
२ खड्गमात्रे अमरः । श्यायुधमात्रे च “चित्तोवोयामः
प्रयतास्तृष्टिषु” क० १, १६६, ४, “कृष्टिषु युद्धस्यहेतिषु”
भा० । “अशेषेषां निमिमृक्षुर्कृष्टयः” क० १, ६४, ४,
“कृष्टा कृष्टीरसृजत” क० ५, ५२, ६, “कृष्टीरायुधवि-
शेषान्” भा० । “वाशीमन्त कृष्टिमनो मनीषिणः” क० ५,
५७, २, “कृष्टिर्नाम कुरिका” भा० । “शरशक्तृष्टि कृष्टिभिः”
देवोमा० । “धनूँपि चाप्याणि शराश्च चित्वा शक्तृष्टयः
काञ्चनभूषणाश्च” भा० आ० १६४ अ० । “कोवोऽन्तर्मरुत
कृष्टिविद्युतः” क० १, १६८, ५, “कृष्टिविद्युत कृष्ट्या मेघमे-
दनायुधविशेषेण विद्योतमानाः” भा० भावे कृत् । ४ हिं-
सायाम् । ५ अनिष्टोत्पादने । “हिरण्यनिर्णिगुपरा
कृष्टिः” क० १, १६७, ६, रिष हिंसायां रिष्टिरप्यत्र
‘गोचरे वा विलम्बे वा ये यथा रिष्टिरुचकाः’ ज्योति०
दंदोप्रौ च । कृष्टिरप्यत्र मत्तप् । रिष्टियुक्ते दीप्रियुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् । ‘विद्युद्रवा मरुत कृष्टिमनो दिवो-
मयां’ क० १, ५४, १२ “कृष्टिमनो दीप्रिमन्तः” भा०

कृष्टिपेण्ड उ० नृपभेदे ततः पाठान्तरे विदा० अञ् शिवा०
अण् वा । अपिष्टिपेण्ड तत्पुत्रे । “अपिष्टिपेणोक्तोत्र
मृषिर्निधीदन् देवापिर्देवसुमति” चिकित्वाण्” एतामृष-
मधिकृत्य यास्ते नेतिहासो वर्खितः यथा “तत्वेति-
हासमाचलते देवापिवापिष्टिपेणः शान्तनुव हौ कौरव्यौ
भारतौ बभूवतः स शान्तनुः कनीयानभिषेचयाश्चक्षुः दे-
वापिस्तपः प्रपेदे ततः शान्तनोराज्ये हादय वर्षाणि देवो
न वर्षत् तसूनुर्नाश्छाणाः अधर्मस्तया चरितो ज्येष्ठं भा-
तरमन्तरेत्वभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति” कृष्टि-
पेण्डस्य नामान्तरं प्रतीप इति । “प्रतिश्रवसः प्रतीपः
खलु शैव्यासुप्रयेने मत्तं नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास
देवाभिः शान्तनुं वाञ्छीकं चेति देवापिः खलु चात्र
एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु मङ्गीपानो बभूवेति” भा०
आ० ६५ । “कृत्स्नस्मादुद्विषीपोऽभूत् प्रतीपस्य च-

तजः । देवापिः शान्तुस्तस्य बाह्यिक इति चात्मजाः ।
पितरान्जं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः । अमवच्छान्त
नूराजा प्राङ्महाभिषर्षितः । समा द्वादश तद्वाक्ये न
वर्षं यदा विभुः । शान्तुर्वाङ्मयैरुक्तः परिवेत्ता यद-
प्यभक् । राज्यं देशपजायाशुपरं राष्ट्रविद्वज्जे । एव-
सन्तौ विजैज्यैः छन्द्यामास सोऽज्जवीत् । नाहं राजा
त्वमेवाङ्ग विप्रान् एतौ दृष्टुः । प्रभो । तन्मन्त्रिपरिचितैर्विप्रै-
र्वेदाद्विभर्गितोगिरा । वेदवादातिवादान् वै ततो देवो
वर्षं ह । देवापियोगमास्थाय कलापयाममास्थितः ।
सोमवर्गे कलौ नटे जतादौ स्थापतिष्यति भाग० ८, २२,
१२ श्लो० । अटिषेणशब्दस्यावयवार्थो निरु० दर्शितो
यथा “अटिषेण अटिषेणस्य पुलः इषितमेनस्येति
वा । सेना सेनरा समानगतिर्वा । पुलः पुत्र त्वायते
निपरणाहा पुत्ररक्तं ततस्त्यायते इति वा” ।

कथ्य पु० कथ-हिंसायां कर्त्तव्यं कथ् अग्रादि० यत्
नि० । “अथोनीलारुणकोलोके सरोय इति कीर्त्तितः”
इत्युक्ते भृगुभेदे ।

कथ्यकेतु पु० अनिरुद्धे त्रिका० । कथ्यकेतनादयोऽप्यत्र ।
कथ्यगता स्त्री कथ्यइव गता ज्ञाता । कथ्यप्रोक्ताड्ये शब्दरत्ना०
कथ्यगत्या स्त्री कथ्यस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः । १८६६दारके
एवे । २जीरविदायां २महाश्चेतायाम् ।

कथ्यजिह्व न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठरोगभेदे । सुश्रुते ।
“सप्त महाकुष्ठानि” इत्युपक्रम्य “तत्र महाकुष्ठान्यरुणौ
दुम्बरपर्णजिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदृष्टव इति” विभज्य ।
तत्र “वातेनारुणं, पित्तेनौदुम्बरपर्णजिह्वकपालकाकणा-
नि । क्षेपेणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठेति” तच्चिदानुसङ्गा
“कथ्यजिह्वाप्रकाशशरत्त्वानि कथ्यजिह्वानि” ललितम् ।

कथ्यप्रोक्ता स्त्री कथ्यभिरप्रोक्ता कथ्य इव प्रोक्ता इति वा ।
१यतावयवाम्, २अतिबलायाम्, ३शुक्तिस्वीष्ट्ये च ।
“कथ्यप्रोक्ता वयस्या च” सुश्रु० ।

कथ्यमूक पु० कथ्यो भृगो मूको यत्र । कथ्यमूकस्तु पम्मायाः
पुरतः उप्रितद्रुमः इति रामायणोक्ते पम्मासरोऽनिकस्ये
पर्वतभेदे “कथ्यमूकभगात् कपिः” भट्टिः अथञ्च पर्वतः
कूर्मविभागे दृष्ट० दक्षिणस्थतयोक्तः “अथ दक्षिणेन
लङ्गेलुपक्रम्य “क्रौञ्चहीपजटाधरकावेर्यं कथ्यमूकम्” ।

कथ्यशृङ्ग पु० कथ्यस्य भृगुभेदस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य । विभा-
शङ्कसुनिपुले लोमपाद्राजकन्यायाः शान्तायाः पत्न्यौ
अपिभेदे तस्योत्पत्त्यादि भा० ३० ११० अ० उक्तं यथा ।

‘विभाशङ्कस्य विप्रर्षेणपसा भावितात्मनः । अमोघवी-
र्यस्य सतः प्रजापतिममदातेः । शृङ्गं पुलो यथा जात
अथ्यशृङ्गः प्रतापवान् । महाशृङ्गं महातेजा बालः स्ववि-
रसम्मतः । महाशृङ्गं समासाद्य काश्यपस्तपसिस्थितः ।
दीर्घकालं परिश्रान्त कथिः स देवसम्मतः । तस्य रेतः
प्रचस्कन्द इह शूरसुर्वीशोम् । अश्वपुष्पयतो राजन् !
शृङ्गो तज्जापिबत्तदा । सङ्ग तोवेन हृषिता गर्भिणी चा-
भवत्ततः । सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
देवकन्या शृङ्गो भूत्वा सुनिं सुय विमोक्ष्यसे । अमोघ-
त्वादिधेयैव भाषित्वाहैवनिर्म्मितात् । तस्यां मृष्यां स-
मभवत्तस्य पुलो महाशृङ्गः । अथ्यशृङ्गस्तपोनिष्ठो वन
एवाभ्यवर्त्तत । तस्यर्षेः शृङ्गं शिरसि राज्ञासीकृष्टा-
त्मनः । तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येव ततः स प्रथितोऽभवत् । न
तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितरन्यत्र मातुषः । तस्मात्तस्य मनो
नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप । एतस्मिन्नेव काले तु सखा
दशरथस्य वै । लोमपाद्र इति ख्यातो अङ्गानामौश्वरोऽ-
भवत् । तेन कामात् ज्ञां मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः
श्रुतम् । स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः ।
पुरोहितापचाराच्च तस्य रात्रौ यदृच्छया । न वर्षं स-
हस्राक्षस्ततोऽपीक्षन्त वै प्रजाः । स ब्राह्मणान् पर्यष्ट्य-
क्षपोयुक्तान्मनोविषः । प्रवर्षेणैव शूरैर्नृस्य समर्थान् पृथी-
वीपते । कथं प्रवर्षेत् पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
तमूचुर्नोदितास्तेन स्वमतानि मनोविषः । तत्र त्वेको
सुनिवरस्तं राजानमुवाच ह । कुपितास्त्वं राजेन्द्रः ब्रा-
ह्मणा निष्कृतिं चर । कथ्यशृङ्गं सुनिश्रुतमानयस्त च
पार्थिव ! । वानेयमनभिषञ्च नारीणामार्जवे रतम् ।
स वेदवतरेद्राजन् विषयं ते महातपाः । सदाः प्रवर्षेत्
पर्जन्य इति मे नात्र संशयः । एतच्छ्रुत्वा वयो राजन् !
क्षत्या निष्कृतिमात्मनः । स गत्या पुनरागच्छत् प्रश्नेषु
द्विजातिषु । राजानमागतं श्रुत्वा प्रतिषंज हृषुः प्रजाः ।
ततोऽङ्गपतिराश्रुय सविधान्मन्त्रकोविदान् । अथ्यशृङ्गा-
गमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिचयम् । सोऽध्यगच्छदुपायन्त तैर-
भान्यैः सहाश्रुत ! । शास्त्रप्रैरलभयैर्नैर्नित्यां च परि-
निष्ठितैः । तत आनाययामास वारसुखा महीपतिः ।
वेष्टाः सर्वत्र निष्ठातासा उवाच स पार्थिवः । कथ्य-
शृङ्गमूषेः पुलमानयध्वसुपायतः । लोमवित्वाभिविज्ञास्तु
विषयं मम शोभनाः” ।
ततोवेष्टाभिमुखेन तस्योपचरणसुपवर्ण्य “ततो राजन् !

कश्चात्कृतं प्रवेश्य योगेन विमुक्तं नावम् । प्रभो-
दयन्त्यो विविधैरुपायैराजन्मरुक्माधिपतेः समीपम् ।
संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु सन्तारितां नावमवातिशु-
भाम् । तीरादुपादाय तथैव चक्रं नाव्याश्रमं नाम वनं
विचित्रम् । अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभाण्ड-
कलात्मजमेकपुत्रम् । ददर्श देवं सहसा प्रवृत्तमापूर्यमा-
णञ्च जगज्जलेन । स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां
ददादध्यश्नन्नाय शान्ताम् । अनेनैव याजयित्वा दशरथेन
पुत्रपुत्रपुत्रं लेभे इति कथा रामायणादिस्वानुसन्धेया
“मान्योऽसिनिः स्नां पुरमृष्यश्चक्रः” भट्टिः ।

कथादि उ० अक्षिरादिरसः । वैदिकमन्त्रस्यावश्यज्ञातव्ये
अक्षिप्रवृत्तिपञ्चके तच्च पञ्चकं यथा “आयं अन्धश्च दैव्यं
विनियोगस्तथैव च । वैदिक्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चि-
ता” योगिया० । ब्राह्मणेन सह आर्पादिकमित्यर्थः व्यक्त-
माह स एव “यस्तु जानाति तत्त्वेन आयं अन्धश्च दैवतम् ।
विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानवर्धम् च । एकैकस्या अक्षः
सोऽभिवन्द्योद्गतिविपङ्गवेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छ-
त्वत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण अक्ष्यादीन् वेत्ति यो
द्विजः । अधिकारोभवेत्तस्य रक्षसादिषु कर्मसु । मन्त्रे
मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु । विज्ञानपरिपू-
र्यस्तु स्वाध्यायफलमनुते । अन्दांस्वयातयामानि भवन्ति
फलदान्यपि । अथैव लभते सोऽत्र धर्ममायुष बिन्दति ।
दिव्यं परमसहस्रान्तु स्वस्थाने अक्षिभिः सह । तिष्ठन्ति
तत्र तैः साङ्गं तत्तत्त्वयैव जायते” । अक्ष्यादिपदार्था-
नाह स एव । “येन यद्विषया इष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन
वै । मन्त्रेण, तस्य तत्प्रोक्तमपि भावस्तदात्मकः । आदना-
च्छन्द इत्युक्तं वासमीवाऽयं वा ज्ञते । आत्मा तु आदितो-
देवैर्मृत्योर्मीतेस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वैसुभीरुद्रैश्चो न अन्ध-
श्चो रितम् । यस्य यस्य च देवस्य उद्दिष्टा या च देवता ।
तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते । पुरा कल्पे
सप्तपञ्चामन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदं तु कर्त्तव्यं
विनियोगः स उच्यते । निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य सप्त-
पञ्चः प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं त्वमि-
धीयते । एवं पञ्चविधं प्रोक्तं जपकाशेषपुनश्चरेत् । होमे
वान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा” ।

कथादिन्यास उ० अक्ष्यादीनां न्यासः । तन्मोक्तं मूर्धादिषु
अक्ष्यादीनां न्यासे । अक्ष्यादिगन्धार्थप्रदर्शनपूर्वकं तन्मन्त्रा-
प्रकारः तन्मन्त्रा उक्तः । “महेश्वरश्चान्त्रात्वा यः

सञ्जातपरा मनुम् । संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य अक्षि-
रोरितः । युक्त्वा तु मन्त्राक्षे चास्य न्यासस्तु परिकीर्तितः ।
सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां आदनात् अन्ध उच्यते । अन्तरात्मा
पदात्मा च सुखे अन्धः समीरितम् । सर्वेषामेव जन्तूनां
भावनात् प्रेरणात्तथा । हृदयान्मोजमध्यस्था देवता तत्र
तान्यसेत् । अक्षिच्छन्दोऽपरिज्ञानाच्च मन्त्रफलभाग्भवेत् ।
दोर्विष्यं याति मन्त्राणां विनियोगमजानताम्” । तन्वान्तरे
“अक्षिं न्यसेन्मूर्ध्नि देवे अन्धस्तु सप्तपङ्कजे । देवतां हृ-
दये चैव वीजन्तु युद्धदेवके । यत्किञ्च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे-
कीलकं न्यसेत्” । “आदादध्यादिकन्यासः करशुद्धिस्तः परम् ।
अङ्गुलिध्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । तालत्रयञ्च
दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् । ध्यानं पूजा जपश्चेति
सर्वतन्त्रेऽप्यं विधिः” तन्त्रम्” । तत्तद्देवमन्त्राणां विशेषत
अक्ष्यादयस्तु तन्त्रसारादौ दृश्याः ।

ऋषि लि० अक्ष व-उत्वादयव नि० । “महति महद्वा मसु
निरु० । “अजा इन्द्रस्य गिरिवशिष्ठपाः” अ० ई० २४, ८,
“अष्टा मज्जानः” भा० । “गम्भीरय अष्टया यः” अ०
ई० १८, १० । “गिरिर्न यः स्वतर्वा अष्टा इन्द्रः” अ०
४, २०, ६ । “त्वं भुवा प्रतिमानं पृथिव्याः अष्टवीरस्य
पतिर्भूः” अ० १, ५२, १२ । “प्रासोऽष्टौजा अष्टेभि-
स्तत्तत्” अ० १०, १०५, ६ । “अष्टा अष्टीः” अष्टिगन्धे
ऋहत् लि० रक्ष-गष्ट प्र० साधु । हस्तकायादौ । “उहन्
विहन्ते रन्ध्रानि” १०, २८, ६ । “अहते हस्तकाया-
ल्लाय” भा० ।

इति वाचस्पत्ये अक्षारादिगन्धार्थसङ्कलनम् ।

कृ

ऋकारः स्वरार्थविशेषः मूर्धन्यः स च दीर्घः उदात्तानु-
दात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः तुनः अतुनासिकानुनासिकभेदेन
प्रत्येकं द्विधेति षट् । मातृकान्यासे वामनासायां तस्य
न्यस्तया वामनासाशब्देनाप्यभिधेयता । तस्य कामधेनु-
तन्त्रे ध्येयस्वरूपसङ्गतं यथा । “ऋकारं परमेष्ठानि !
स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युज्जताकारं पञ्चदेवमयं

सदा । चतुर्त्तानमयं वर्षं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रि-
शक्तिवर्जितं वर्षं प्रणमामि सदा प्रिये !” । अस्य लृ, त-
त्त्वोक्तिचिन्त्या दीर्घस्य हिमात्रत्वेन त्रिमात्रोच्चार्य्युता-
द्विचत्वात् आकारभेदाच्च ।

ऋ गत्यां ऋणादि० षादि० पर० सक० सेट् । षादि०
आप्रत्यये ह्रस्वः । ऋणाति ऋणीतः ऋणनि । ऋणीयात्
ऋणात् ऋणीहि । आसात् आणीताम् आणन् ।
आरीत् । आर । आरतः । आरिता । ईर्यात् । आरि-
ष्यति । आरिष्यत् । आरितव्यः आरणीयः आर्यः ।
आरिता । आणन् । ईर्यः । आरः ।

ऋ अव्य० ऋ-क्लिप् वा० इत्वाभावः । १ वाक्प्राप्तौ २ रक्षायां
भेदि० । १ निन्दायां ३ भये च यद्धरत्ना० । ५ देवमातरि
ईदानवमातरि ७ ऋतौ द्रुतौ च स्त्री० वक्षसि न० भेदि० ।
६ भूरेवे १० द्रुते पु० भेदि० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

लृ

लृकारः स्वरवर्णभेदः स च दन्तमूलीयः । उदात्तानुदात्त-
स्वरितभेदात् त्रिविधः अनुनासिकाननुनासिकभेदात्
प्रत्येकं पुनर्द्विभेति पञ्चविधः । तस्य मात्रकान्यासे दन्त-
गण्डे न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम् । तस्य ध्येयत्वं
कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा । “लृकारश्चक्षुषापाङ्ग !
कुण्डली परदेवता । अत्र ब्रह्मादयः सर्वे त्रयोऽस्ति सततं
प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्षं चतुर्त्तानमयं सदा । पञ्च
प्राणयुतं वर्षं तद्यायुष्ययात्मकम् । विन्दुलयात्मकं वर्षं
पीतविद्युल्लता यथा” । अस्य लृ, तत्त्वोक्तिचिन्त्या एकमात्र
त्रिमात्रत्वाभ्यां तयोर्भेदात् । तकाररहितस्तु हादयानां
बोधक इति सि० कौ० अथर्ववे विवृतिः ।

लृ अव्य० ऋगतौ ऋ-क्लिप् लृगभावः लृत्वम् । १ देवमातरि
२ भूमौ ३ प्रवृत्ते च भेदि० ।

इति वाचस्पत्ये लृकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

लृ

लृकारः तन्त्रमते सुधबोधमते च स्वरवर्णभेदः पा० मते
तस्य दीर्घत्वं नास्ति तेन उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् अनु-
नासिकाननुनासिकभेदाच्च पञ्चविधः । अत्रेदं बोध्यम् लृ-
वर्णस्य दीर्घत्वाभावेऽपि ‘लृति लृ वा’ वार्ति० उक्तेः लृका-
रद्वययुतं लृवर्णस्य तत्र विधेयः तत्र लृकारद्वयव्य-
ञ्जनद्वयस्य एका मात्रा अवचयापरा इति हिमात्रत्वं तेन
लृकारः इत्यादौ दीर्घत्वव्यपहारः । सुधबोधे लृत्वय-
मित्युक्तिरपि एकमात्रहिमात्रत्रिमात्रत्वभेदापेक्षया । तेन
न विरोधः । अतएव शिलायां “दुस्सुष्टेति विज्ञेय
लृकारः लृ, तएव वेति” लृकारलृकारयोः दुःस्सुष्टत्वोक्तिः ।
दुःस्सुष्टत्वञ्च ईषत्स्सुष्टत्वं तस्य रकारलृकारादित्ये एव
सम्भवति “अथोऽस्सुष्टायणस्त्वोपक्षे मस्सुष्टाः शलस्तथा”
शिलायां यवरत्नानामेष्टत्वं लृत्वोक्तेः । “तेन लृकार
लृकारयोरीषत्स्सुष्टत्वात् दुःस्सुष्टत्वम् । एवं सर्वसामञ्जस्ये
लृवर्णस्य न दीर्घत्वकल्पनमिति सूक्ष्मभीक्ष्ण्यम् । अस्य
च लृकारद्वयचटितत्वात् दन्त्यता । अन्ते च स्वरवर्णयोगात्
अस्सुष्टत्वम् । तस्य च उदात्तादिभेदैः पञ्चविधत्वमपि ।
मात्रकान्यासे च तस्य वामगण्डे न्यस्यता तेन तच्छब्देना-
प्यस्याभिधानम् । कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्येयत्वं सुक्तम्
यथा “लृकारं परमेष्ठानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवा-
त्मकं वर्षं पञ्चप्राणात्मकं तथा । ऋणलयात्मकं वर्षं
तथाविन्दुलयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि । ध्यायेत् परम-
कुण्डलीम्” ।

लृ अव्य० ऋ-रस्य लः । १ देवनायाम् २ दैत्यस्त्रियाम् ३ दनु-
जमातरि ४ कामधेनुमातरि च स्त्री० एकाक्षरकोषः ।
५ महादेवे पु० एकाक्षरकोषः ।

इति वाचस्पत्ये लृकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ए

एकारः स्वरवर्णभेदः एषः “एदेतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठताल्लोः स्थानयोश्चायं । स च देर्घः द्विमात्रत्वात् उदात्तानुदात्तस्वरितभेदे रनुनासिकाननुनासिकभेदभ्याश्च बहिर्धः । तस्य मात्रकान्तासि जह्वौवस्थाने न्यस्ततया तच्छब्देनाप्यभिधेयता । तस्य ध्वेयरूपं कामधेतुतन्त्रे ।

“एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवमात्मकम् । रज्जिनीकुसुमप्रस्थम् पद्मेदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्षं तथा विन्दुलयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! ध्यायेत् परमकुण्डलीम्” । एगदस्य वाचकाः शब्दास्तन्त्रे उक्ता यथा “एकारो वाक्त्वं शक्तिर्भिण्डीशौगौ भगं मरुत् । स्रज्जो भूतोऽङ्गिकेशो च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्दनः । भयं ज्ञानं क्रिया धीरा जङ्घा सर्वसङ्गवः । वज्रविष्णु भगवतो कुण्डली मोहिनी वसु । योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः । सन्निरेकादशी भद्रा पद्मानामः कुलाचलः” ।

“एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्भिण्डी भगन्तथा । माजवीजञ्च विजया श्रोत्रः एकादशस्वरः” इति वीजवर्णाभिधानम्

ए अथ ० ई-विच् बा० न तुल्यः । १ स्मृतौ २ च्छ्रयायाम् ३ अतुक्तम्यायाम् ४ संबोधने ५ आह्वाने च” मेदिनिः ईविष्णौ पु० एकारकोषः ।

एकं लि० इष्-कन् । १ एकत्वरूपप्रथमसंस्थान्विते, २ केवले, ३ सुखे, ४ अन्याद्ये, ५ सत्ये, ६ अद्वितीये, ७ समाने, ८ अख्ये च । प्रायशः संस्थावाचकस्य संस्थासंख्येयोभयपरत्वेऽपि एकशब्दस्य भूरिशः एकत्वसंस्थान्वितपरत्वम् । तेन एकोघट-इत्यादि न तु घटस्यैकः । क्वचित्तु भावप्रधाननिर्देशपरत्वेन संस्थावाचकत्वमपि । “इत्येकयोर्द्विवचनैकवचने” पा० । इह द्वित्वम् एकत्वं च द्वेकशब्दयोरर्थः । अत्र द्विवचनान्तमेव तद्यार्थत्वे लिङ्गम् । संख्येयपरत्वे द्वेकेषामिति स्यात् इन्द्रार्थानां संस्थान्वितानां बहुत्वात् । तेन एकद्विवचनशब्दोऽपि एकत्वद्वित्वार्थकः तत्त्वार्थे तयोः परिभाषितत्वात् अतएव “सुपां कम्पादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङा-म्” इति सुपां तिङाञ्च संस्थावाचकत्वसङ्गतम् । तथा “अनेकमन्यपदार्थे” पा० सूत्रे अनेकपदस्य एकवचनान्ततया प्रयोगात् नास्ति एकत्वं बल इति विग्रहेण एकत्वश-

न्यार्थकता । एकसंस्थान्वितपरत्वे अनेके इति स्यात् “पत-न्यनेके जलधेरिवोर्मय” इत्यादौ बहुवचनान्ततयेवानेकशब्दस्य प्रयोगात् । स्वारसिकप्रयोगे तु न लक्षणा तेन घटस्यैक इत्यादि न प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् । इतरसंस्थासु एकत्वस्यानुगमात् द्वित्वादीनामेकत्वबुद्ध्यैव जननाच्च इष्वात्वर्थानुगमात् तस्य अन्वर्थनामता । संख्या च इष्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च संस्थान्वयः परस्परवेति विशेषः । एकत्वादेर्जातित्वनिरासेन गुणत्वव्यवस्थापनं कथा० सू० उक्त्योः कृतं यथा

“रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम्” क० सू० । रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकसंख्यादिप्रत्यक्षकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेकादिति व्यभिचारात् । तदयमर्थः, एकोघट इति विशिष्टप्रतीतिविशेषणज्ञानान्या, तत्र विशेषणं न रूपमिति, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात् । न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटोऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहान्वयानतिरिक्तावृत्तित्वात्, न च इष्यमात्रे सामान्यं तत्, इष्यत्वेनान्वयानतिरिक्तदेशत्वात्, न चान्वयानतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः, प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकृतत्वे सत्ताऽपि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषयभेदादनुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलसत्ययोरपि भेदापत्तेः । न च स्वरूपभेद एकत्वमिति भूषणोक्तं युक्तम् । घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात् स्वरूपभेदोद्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य त्विचतारादिसाधारण्येन व्यवहारवैचित्वादानुपपत्तेरिति भावः । वैवा० सू० सङ्ख्यानिरूपणपूर्वकं तद्विवक्षादिनिरूपणं यथा “अभेदेकत्वसंख्याया उक्तौ भा-नमिति स्थितिः । कपिङ्गलालम्भाक्ये त्वित्वन्यायादा-योच्यते । उक्तञ्च वाक्यपदोये । “यथैवधिरसाः सर्वे मधुन्याहृतशक्तयः । अविभागेन वर्त्तन्ते संख्यां तां तादृशीं विदुरिति” । परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यं तत् । उक्तञ्च “भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते । अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यते इति” । अस्याः उक्तौ समासादौ भावं न्यायसिद्धमिति शेषः । इति मतस्थिति-वैयाकरणानाम् । अयं भावः राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो-राज्ञोः राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासायां सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः शब्दादाव-

शक्तौ अतस्तस्यां शक्तिरिति । तस्या एकत्वेन प्रतीतौ
न्यायमाह कपिश्वेति । वस्तुत्वगणनायां त्वित्यस्यैव प्रथ-
मोपस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमो-
पस्थितत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा ।
तथात्वे वा ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतु-
मद्भावात्तत्तद्रूपेणैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम् ।
तथा च उक्त्यां सर्वत्र अभेदेकत्वसंख्यैव वक्तुं प्रतीयते
न तु विशेषेण । अत एव 'संख्या तु व्यञ्जकामावाद-
व्यक्ता मातरादिवत् । यत् त्व व्यञ्जकं किञ्चित् तत्तत्संख्या
प्रतीयते' इति वाक्यपदीये उक्तम्
तेन राजपुरुष इत्यादौ न विशेषसंख्याप्रतीतिः व्यञ्ज-
कामावात् त्वत्पुलः अस्मादनम् इत्यादौ तु विशेषेण तत्-
प्रतीतिः त्वादेशतद्भावयोर्व्यञ्जकत्वात् 'त्वमात्रेकपचने' इति
पा० एकवचने त्वमादेशस्य विधानात् । तद्भावादेव हि-
त्ववस्तुत्वयोर्विशेषेण प्रतीतिः । एवं द्रव्येक्ये एकदेशितत्-
वरूपविधानात् अर्हपिपपलीत्यादौ एकत्वप्रतीतिः हित्वादौ
विवर्जिते तु पिप्पल्यर्हमित्यादौ च स्यादिति तत्त्व विशेष-
संख्याप्रतीतिः । "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सव्यगृहातः
स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" इति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म
इति । एभेदत्वग्रन्थे परमेश्वरे पु० । "एकोऽनेकः सवः
कः किम्" विष्णुसं० । "परमार्थतः सजातीयविजा-
तीयस्वगतभेदराहित्यात् एकः" भा० । सजातीयभेदः
यथा वृक्षे वृक्षान्तरात् भेदः विजातीयभेदः यथा वृक्षे-
पटान्नेदः । स्वगतभेदः यथा वृक्षे शाखादिभ्योभेदः
इत्येव भेदत्वराहित्यञ्च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् कार्य-
कारणयोरभेदात् तद्विरक्तिपरमार्थवस्तुनराभावाच्च । तदेव
"एकमेवाद्वितीयमिति" इत्यौ पदत्वयेणोक्तम् इह तु अन्य-
पदाभावात् एकशब्दस्यैव तथा भेदत्वराहित्यपरत्वमिति
बोध्यम् । संख्यमते तु "एकोऽद्वितीय इति चेद्वचसि
सुंवि वैधर्म्यं लक्षणमिदाविरहं वदन्ति" इत्युक्तवैधर्म्यरूप-
भेदराहित्यमेकत्वमिति बोध्यम् । न्यायमते तु "एकत्वमनु-
पपन्नतः" इति न्यूनत्वात् एकत्वेन चिन्त्यतया, प्राधा-
न्येन वा एकत्वं समर्थनीयम् । "एकातपला पृथिवीभृता-
ङ्गणः" भाषः । "त्वमेकदृश्यं नयनैः पितृभ्यः" "समात्र
भावैकरसं मनः स्थितम्" कुमा० त्वमेकोद्यस्य सर्वस्य
विधानस्य स्ववस्तुत्वः" मतुः । "अजामेकां लोहितगु-
ल्लक्षणां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्ये-
कोऽनुपमाणोऽनुते" इति । "एकातपलां जगतः प्रभुत्वम्"

"त्वमेका कल्याणी गिरिगरमणी काङ्क्षि । सततम्" कर्पू० सू०
"हेतोरेकाग्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता" भाषा० ।
विशेषणयोरेकस्य विशेषत्वविवक्षया क० स० एकशब्दस्य
पूर्वनिपातः एकवचनैर इत्यादि "अमोघं सन्धे शब्दं
धनुष्येकधनुर्हरः" रघुः । वीरशब्देन समासे तु एकवीरः
वीरैक इति रूपद्वयं भवतीति भेदः । वस्तुतस्तु वीरैकः
इत्येव एकेषु सख्येषु वीरयते इति वीरधातो-
रूपवीरशब्देन सम्प्रतीतत्वरूपे एकवीर इति
प्रौढम् । एकशब्दस्य संख्यावाचकत्वेऽपि 'संख्या-
पूर्वो द्विगुः' पा० न द्विगुत्वमिति । अत्र सर्वनामकार्यम्
एके एकस्यैकस्यात् एकेषाम् एकस्मिन् । स्त्रियाम्
एकस्यैकस्याः एकासामेकस्यामित्यादि नञतत्वरूपे तु ।
अनेक एकभिन्ने द्वि० ब० व० । तत्र एकत्वं संख्यान्यासम्भा-
वाच्चैकवचनप्रयोगः । तत्र च सर्वनामकार्यम् "अनेके
अनेकस्यै इत्यादि अनेके सेवन्ते भवदधिकमोवांशनिव-
हान्" कर्पू० सू० । एकत्वार्थेन तेन वस्तुव्रीहौ एक-
वचनप्रयोगोऽपि "अनेकमन्यपदाद्यै" पा० ।
एकस्य भावः त्व । एकत्वं न० तत् । एकता स्त्री, ध्वज्
ऐक्यं न० । एकत्वसंख्यायां साम्ये व्युत्पत्ते अनेके च ।
"तत्त्व कोमोहः कः शोक एकत्वमनुपपन्नतः" इति ।
"अधोऽनन्तरमेकत्वम्" कणा० सू० । "एकत्वं सागता यस्मात्"
इति । "समालोक्यैकतामेव" शशिनो भास्वरस्य च"
भा० प० २२३ । "ब्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकताम्" भाषः
"दैव्यं सोऽन्ये" सुध्वो० । "द्रव्येक्ये" सि० कौ० ।
उत्तर । एकतर द्वयोर्मध्ये जातिगुणक्रियादिभिर्निर्धार्ये
एकस्मिन् त्वि० एकतरो ब्राह्मणः एकतरः कठः एकतरो-
नीलः एकतरचक्र इत्यादि । "अस्त्राणि वा शरीरं वा
ब्रह्मन्नेकतरं इत्थं" भा० आ० १६६ । "एकतरपञ्च-
पातिनी युक्तिर्विनिगमना" न्याय० । स च शब्दः अन्यतरा-
न्यतमवत् अव्युत्पन्नं प्रातिपादिकमित्यन्ये अतएव अदृष्ट-
रादिभ्यः" पा० एकतरशब्दाच्च अदृष्ट । एकतरं कुलम् ।
तेन न सर्वनामकार्यम् "द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामि-
त्यादि, एकशब्दस्य भिन्नार्थकत्वेन एकतरशब्दोऽपि भिन्नाद्यै
अमरः । इतम । एकतम बहूनां मध्ये जात्यादिभिः निहायै
एकस्मिन् त्वि० "यदि ह्येकतमो ह्येषां स्त्रीधनं मज्जयेद्व-
द्यात्" कात्या० सू० । सर्वनामकार्यम् एकतमे एकतम-
स्यादित्यादि स्त्रीने स्तमोः अदृष्ट एकतमत् । तस्मिन् ।
एकतम् एकस्मिन्निर्वाच्ये अव्य० "एकतोदतः" मतुः "तामेक-

तत्तव विमर्त्तिं सुवर्तितन्वां" रघुः । तल् । एकत्वं एक-
स्मिन्नित्यर्थे अर्थः । "एकत्वं स्मृतिगतद्वयभिरनोराः"
भाषः । "तथैकत्वं करो द्य" मनुः । "अन्यजगद्भै-
रुद्रैः सहैकत्वावतिष्ठते" या० । दाच् । एकदा एकस्मिन्
काले अर्थः । "स यः भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा ।
एकदा अल्पकं भुङ्क्ते" भा० अतु० १५८ अ० । अत्या-
द्यायकात् कारकायै बोधायने शम् । एकशब्द अल्पमल्पमेक-
मेकं वेत्याद्यायै अर्थः । "परिस्तीर्य तं पूर्ववत् पात्वा-
सादनमेकशः" कात्या० ४, २, ४ । एवमेकैर्नैकेन एकै-
कस्मै इत्याद्यायैपि । प्रकारे धा । एकधा एकप्रकारे
'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' खुतिः । ध्यसृज्
एकध्यम् एकधेयर्थे अर्थः ।

एकक लि० एक+असहायेऽर्थे वा कन् । असहाये 'समाचरिण्यो-
ककं भरतामप यद्रथः' अ० १०, ५८, ८ । "महानप्येकको
हवः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः । प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो-
धर्ययितुं यतः" पञ्चत० । "विधिरैककचक्रवारिणम्"
नैषधम् । सर्वनामत्वेन टेरकचि ह । एकशब्दार्थे इति भेदः
एककपाल लि० एककपाले संश्लतः अण् तस्य लुक् । एकक
पालसंश्लते पुरोडाशादौ । "एतं द्यावापृथिव्यमेककपालं
पुरोडाशम्" शत० ब्र० २, ४, ३ ।

एकाकर लि० एकं करोति एक+कृ—"दिवाविभेत्यादिना"
पा० संख्यापूर्वकत्वेन अणोर्वाधकः ट उप० स० स्त्रियाम्
ङोप् । एकमात्रकारके एवं द्विकर्त्तृकारादयोऽपि तत्तत्-
संख्यान्वितकारके लि० स्त्रियां ङोप् ।

एककार्य लि० एकं समानं कार्यं यस्य । समानकार्यकरे ए-
कस्य पाकर्तुर्दृग्ने अन्यस्य पाकर्तुः स्मरणं भवतीति
स्मरणगणमध्ये गौत० सू० उक्तम् यथा । "प्रणिधा-
न निबन्धः स्यात्सिद्धलक्षणसादृश्यपरिग्रहादयान्वितसं-
भानन्तर्यं विद्योगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानमुत्पु-
खे आदेयरागाधित्वक्रियाधर्माधर्मानिमित्ते भ्यः" सू० ।
'एककार्यात् एककर्तुर्दृग्नात् कर्त्तृन्तरस्य स्मृतिः'
हृत्तिः । एकं कार्यं ययोः तयोर्भावः । एककार्यत्व-
तत्त्वकार्यकरत्वरूपे सङ्गतिभेदे । तथा च समानकार्यका-
रित्वं स्वकर्तव्यकार्यकारित्वं सङ्गतिः । "सप्रसङ्ग
उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वं षोढा
सङ्गतिरिष्यते" अनुमानजा० । कर्मधार० । एक-
स्मिन् कार्ये "एककार्ये समुदात्तौ क्षणौ शुद्धेऽपरा-
जितौ" भा० स० १० अ० । "सुषासुषमनासङ्गमेककार्यं

सनन्तरम् । एतत्तु ब्रह्मणो उत्तमाद्धरैकपदं द्वयम्"
भा० व० २१२ अ० ।

एककाल कर्मधारयः । एकस्मिन् काले "एककालं चरेद्भैरवं
न प्रसज्येत विस्तरे" मनुः । "सुनिभिर्द्विरयनसङ्गम्" इ-
त्युक्ते भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्वजनीनं यतस्तु भिन्ना-
क्षिप्रभोजनस्य रागप्राप्तवया तदर्थे विधित्वासम्भवेन ए-
ककालशब्देन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्था परिसंख्यैवेहाग-
त्याययण्योया न च नियमः, एककालभोजनाकरणे दोषा
अपघात् । एककालोजनकतयास्तस्य ठन् । "कालाद्
ठञ्" ठ न भवति समासप्रतिपत्त्यविधौ तदन्तविधेः प्रति-
षेधात् । एककालिक एककालभवे लि० । "तेभ्यो लब्धेन
मैच्छेण वर्त्तयेद्भैककालिकम्" सृतिः । तत्त्वभवः खज् ।
एककालीनोऽप्यत्र लि० ।

एककुण्डल पु० एकं कुण्डलमस्य । बलरामे शकुनेरे च मेदि०
एककुण्ड न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुण्डम् । सुदुतोक्ते कुण्ड-
भेदे । तच्च "एकादशशुक्रकुण्डानीति" उद्दिश्य "शुक्रकुण्डा-
न्यपि स्युलारूपकं महाकुण्डमेककुण्डं चर्मदलम् विसर्पः
परिमर्पः सिद्धा विचर्चिका किटिर्षं पामा रकसेति" वि-
भज्यं 'कुण्डारूपं येन भवेच्छरीरं' तदेककुण्डं प्रवदन्त्य-
साध्यमिति' लङितम् ।

एकगम्य लि० एकत्वेन गम्यः । निर्विकल्पकसमाधिगम्ये
अक्षरगुणकरे चिदात्मनि । तत्र च भित्तिमात्रमेवानुन्यत्वे-
नैकरूपतया ज्ञानात् तत्वात्वम् । परस्मैपदतया गम्ये २ प-
रस्मैचरे च "स्वर्णामेको गम्यस्त्वमसि प्रयसामर्णव इव"
पुष्पपदन्तेन तत्त्वैकपदगम्यत्वोक्तेस्तत्वात्वम् ।

एकगुरु पु० एकोऽभिज्ञो गुरुर्यस्य । समानाध्यापके सतीर्थ्ये ।
एकग्राम पु० कर्म० । अविज्ञयामे । "एकग्रामे चतुःशास्त्रे दु-
र्भिक्षे राष्ट्रविज्ञवे । पतिना भीयमानायाः पुरः शुक्रो
न दुष्यति" ज्यो० । तत्त्वभवः ख । एकग्रामीण एकग्राम-
भवे लि० । "नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं यथा ।
गृहेऽपस्थितं विद्यात् भार्या यत्नाग्नयोऽपि वा" मनुः अथ
गृहाः पाठात् रूप एव एकग्रामीय तत्त्वार्थे । एकग्रामीणप्रयो-
गस्तु व्यापः । एकोग्रामोऽस्य । २ समानग्रामवासिनि लि० ।

एकचक्र न० एकं चक्रं वा चक्रं यत् । हरिश्च २ सूत्र्यरथे पु० ।
२ पुरोभेदे स्त्री यत् वकासुरस्य बधो भीमेन कृतः ।
"एकचक्रोरथो यस्य" सूत्र्यस्तुतिः "दृष्टवर्त्तुलतन्त्रितम्बलन्-
मिहिरस्यन्दनशिलशिलया । विधिरैकचक्रवारिणं किञ्च
निर्मितुमिति मान्दवं रथम्" नैष० सूत्र्यरथस्यैकचक्रवा-

रित्युक्तम् । ४ असहायवरे लि० “सूर्यरथवर्णनञ्च” अ० १, १६ ४, २ । “सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वृहति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमनर्थं यत्नेमा विश्वा भुवनाधितस्युः” । व्याख्यातृणां भाष्यकृता यथा

“एकचक्रमेकरथाङ्गमेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते रथं रंङ्गस्त्वभावं सूर्यस्य सम्बन्धिनं सप्तैतत्संख्याका अश्वा युञ्जन्ति अतु-
वधन्ति वृहन्त्यहोरात्रनिर्वाह्य किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः सप्तधा न-
मनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं धत्वा वृहती-
त्यर्थः वायुधीनत्वादनिरुपसंहारस्य एकचक्रमित्युक्तं
कीदृशं तदित्यत आह । त्रिनाभिं बलयत्ययमध्यस्थि-
तनाभिस्थानीयस्थिद्वयोपेतम् । अजरम् अमरणधर्मा-
कम् । अनर्थम् अशिविलं पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्न
यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि
भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्युः तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमे-
कचारिणमसाहज्येन सञ्चरन् रथमादित्यमखण्डं सप्त
युञ्जन्ति सर्पणस्त्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकार-
कास्तीं असाधारणाः परस्परविलक्षणः षडृतवः एक-
साधारण इत्येवं रूपाः व्यथवा सासहयात्मकाः षट् अपरोऽ-
धिमासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्तवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं
निर्दिशन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनयोग्य आ-
दित्यः सप्तनामा सप्तरसानां सप्तमयित रोरश्मयो यस्य
तादृशः । सप्त ऋषिभिः स्तूयमानो वादित्यो वृहति धार-
यति भ्रमयतीत्यर्थः । किं भूतं ? त्रिनाभि चक्रम् । तिस्रो
नाभिस्थानीया सम्भ्यासम्भ्या वा एव ऋतवो यस्य तत्तादृशं
के ते षोडशवर्षाहेमन्ताख्याः यद्वा भूतभविष्यदुक्तमाना-
ख्यास्तवः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्
पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरममरणं न
हि कदाचिदपि कालोन्वियते “अनादिनिधनः कालः” इति
स्मृतैः । अनैवमप्रतिष्ठतम् । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं
नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावर्त्तयति सं-
वत्सरादर्वाधीनानां तत्त्वैवान्तर्भावात् सुगादीनां तदावृत्ति
साध्यत्वात् संवत्सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुनः कीदृशं
तत् । यत्न यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि
भूतान्यधितस्युः । आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् सर्वस्याः
स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिचा-
नेन भोवसद्भावात् ज्ञानमोक्षान्तरप्रशंसा जेत्युक्तम-

यथासुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यास्कैः सप्त युञ्जन्ति रथ-
मेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्याख्यातः तद्वत्तात्पर्य-
सम्बन्धम्” भा० ।

भाष्येऽनुसन्धेयतयोक्तं यास्कवाक्यमुदाह्रियते “सप्त युञ्ज-
न्ति रथमेकचक्रमित्यादि” श्रुतिमधिकृत्योक्तम् सप्त युञ्जन्ति
रथमेकचक्रमेकचारिणम् । चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा क्रा-
मतेर्वा । एकोऽश्वो वृहति सप्तनामादित्यः सप्तास्य र-
श्मयो रसानभि संनामयन्ति सप्तैव नष्टपयः स्तुव-
न्तीति वा । इदमपीतरं नामेतस्यादेवाभिसंनामात् ।
संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धेचः । त्रिनाभि चक्रं त्र्युतः सं-
वत्सरो षोडशो वर्षा हेमन्त इति । संवत्सरः संवसन्ते
ऽस्मिन् भूतानि । षोडशोऽयस्यन्तेऽस्मिन्साः, वर्षा वर्षत्यास्य
पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हेनोर्वा हिनोतेर्वा ।
अजरममरणधर्माणमनर्थमप्रत्युतमन्यस्मिन् यत्नेमानि
सर्वाणि भूतान्यभि संतिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्माभिः
स्मृति । “पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमानः” श्रुतिः पृथ्वी-
तया । “पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्येति” इति च ब्राह्मणं हेमन्त
शिशिरयोः समासेन । “षडर आह्वरर्पितमिति” श्रुतिः
षट्पुनः । अराः प्रत्युता नाभौ । षट्पुनः सृष्टेः ।
“हादयारं नहि तज्जराय हादयप्रधयचक्रमेकम्” इति
श्रुतिः सासानाम् । सासा सानात् । प्रधिः प्रहितोभवति
“तस्मिन्त् साकं त्रिंशता न शङ्कोऽर्पिताः षट्तिर्न चला-
चलासः” श्रुतिः । “षट्च षड्वै त्र्योणि च यतानि संवत्-
सरस्याहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं समासेन । “सप्त-
यतानि त्रिंशतिच तस्युः” श्रुतिः । “सप्त च वै यतानि त्रिं-
शतिच संवत्सराहोरात्रा इति च” ब्राह्मणं विभागेन
५८ नोः पुत्रभेदे पु० “चत्वारिंशदुदनोः पुत्राः” इत्युपक्रम्य
“एकपादेकचक्रच विरूपाक्षमहोदरौ” भा० अ० ६५ ।
स एव प्रतिविन्ध्यतया जातः यथाह भा० अ० ६७ ।
“एकचक्र इति ख्यात आसीद् यस्तु महाचक्रः । प्रति-
विन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ” भा० पुरोभेदस्तु
“एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितप्रताः”
इत्युपक्रम्य “मात्रा सङ्केतचक्रायां ब्राह्मणस्य नि-
वेशने । तत्राससाद युधितं पुरुषार्थं हकीदरः । भोम-
सेनो महाबाहुर्विक्रं नाम महाबलम्” भा० अ० ६१ अ०
उक्तः । एकमेव चक्रं सैन्यसंघो यत्न । ऐकराजचिह्ने
लि० । “तावत् यथासं श्रुतिमेकचक्रमैकातपत्वामजि-
तेन पार्थः” भाग० २, १, ६० । “एकस्यैव चक्रं सैन्यं

यत् 'श्रीधरः । "वक्राक्षसमिधमृतेकवक्राम्" काद० ।
वक्रस्य तत्पुत्रीपक्ष्यभीमकस्तृकवक्रया च भा० व्या० १५७
अध्यायादौ । "एकवक्रां गतास्ते तु कुनीपुत्राः भङ्गा-
बला" इत्यादिना "भव्यमानस्य भासेन तस्य घोरस्य
रक्षस" इत्यन्तेन १६३ अ० वर्णितम् ।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् शा० त० । (एक-
चत्वारिंशत्) । एकाधिकाचत्वारिंशत्संख्यायां २ तत्संख्या
निते च बहुत्वबोधकत्वेऽपि उभयत्र नित्यैकवचनम् ।
एवमेकविंशति एकत्रिंशत् एकपञ्चाशत् एकषष्टि एक-
सप्तति एकाशति एकनवति इत्येते शब्दाः क्रमेण एकविं-
शत्यादिसंख्यायां तदन्विते च स्त्री एकाधिकादय इत्यत्र तु
आत् एकादय इति भेदः सर्वेभ्यः पूरणे ङट् । एकचत्वा-
रिंशदिस्तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङोप् ।

एकचर लि० एकः सन् चरति चर-पञा० अच् सुप्तेति स० ।
एककोभूत्वा चारिणि सहायचारिणि । "सुनिरैकचरः
श्रीमान्" धर्मो विपश्चानिव भा० व० ७६ अ० । "अनोक-
यावो लघुरत्यचारचरन् देवानेकचरः स भिक्षुः" भा० व्या०
८१ अ० । "न भलयेदेकचरान् अघातां च ऋगद्विजान्"
मनुः । "ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्ताने-
कचरान्" कुल्लू० अथमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्" किरा० ।
"पृथिव्यामेकचरः परिवर्त्तमान" भा० ५, ५, १० ।

एकचरण उ० एकचरणो यस्य । एकपादयुक्ते । मनुष्यभेदे
२ तद्युक्तजनपदभेदे च स च देयः उच्यते० कूर्मविभागे
ऐशान्यासुक्तः । "ऐशान्यामेकलव्यराज्यप्रशुपालकवीरका-
श्मोरा" इत्युपक्रम्य "एकचरणानुविधाः सुवर्धभूर्भुवन्
दिविषाच" [यगमने

एकचर्या स्त्री एकस्य चर्या चर-भावे कप् ईत० । असहा-
एकचारिन् लि० एकः सन् चरति चर-णि न "सुप्तेति" स० ।

असहायचरे । एकचरे लि० । २ बुद्धसहचरभेदे उ० लि० का० ।

एकच्छाया स्त्री एकस्य छण्योधनेऽन्यासहायस्याधर्मस्य छाया
सादृश्यम् । अधर्मस्य सादृश्ये । "बहवः स्युर्वादि स्त्रियान्
दद्युः प्रतिभुबोधनम् । एकच्छायाश्रितेषु धनिकस्य
यवाश्चि" या० । "एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूय एकस्या-
धर्मस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः
अधर्मणो यथा अणुदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभूयो-
ऽपि प्रत्येकं द्रव्यदानाय स्थिताः" मिता० । "एकच्छा-
याप्रविष्टानां दास्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतो-
दास्यः पितृमर्षं मृते सति" कात्या० श्रु० । एकैव छाया

आच्छादनरूपा यत् । तस्य आदने लि० "एकच्छाव-
चकतस्तावाकायं शरद्विभिः" भा० वि० १८७ ।

एकज लि० एकस्मात् जायते जन-ङ ५ त० । । एकस्माज्जाते
"साकजानां सप्रधमाङ्गरेकजम्" ऋ० १, १६, ८, १५ ।
साकजानामेकस्मादादित्वात् सङ्घोत्पन्नानामृणां मध्ये
सप्रधं सप्रममृतम् एकजमेकेनोत्पन्नमाङ्गः कालतत्त्वविदः,
चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेकमेव वसन्ताद्याः षट्-
तवो भवन्ति अधिमासेनैक उत्पद्यते सप्रमतेः" भा० ।
एकेन जातमित्युक्तिविन्या कर्त्तृकरणयोरेव तृतीयासभाशो
न हेतुतृतीयवेति नियमात् । २ सोदरासोदरभ्रातरि तयोरे-
कशरीरोत्पत्त्यात् एकजत्वम् । शमिण्यां स्त्री जन-ङ् ।
५ त० । एकजातादयोऽप्यत्र सर्वेषामेकजातानामेकचेत्
उत्पन्नान् भवेत् । सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरजवोत्"
श्रुतिः "बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत" मनुः ।
एकः असहाय एव जायते जन-ङ सुप्तेति स० ।
४ असहायतया जाते "एकजम्" कात्या० ६, १, १ ।
"एकः असहाय एव भूमेर्जातः तमेकं यूपं दधति" कर्कः ।
"उपं ते पाजो न त्वा रुद्रभे वशी वशं नयस एकजः
त्वम्" ऋ० १०, ८४, २ ।

एकजटा स्त्री एका जटा यस्याः । सर्व्य तारिणीगणप्रकृतिरूपे दे-
वीभेदे तदाविर्भावः कालिका० ६१ अ० वर्णितो यथा "सर्वे सुर-
गणाः सेन्द्राक्षतो गत्वा हिमाचलम् । गङ्गावतारनिजटे म-
हामायां प्रतुष्टुः । अनेकयः सुता देवो तदा सर्वामरोत्
चरैः । मातङ्गवनिताभूतिर्भूत्वा देवानपृच्छत । युष्मा-
भिरमरैरत्र सूर्यते का च भाविनी । किमर्थमागता-
यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति । एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु
कायकोपतः । ससङ्गता जवीदेवी मां सुवन्ति सुरा इति ।
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् । तस्मात्
तयोर्बधावाहं स्तुवेऽद्य सकलैः सुरैः । विनिःसृतायां देव्यान्तु
मातङ्गाः कायतस्तदा । भिन्नाङ्गननिभा ज्येष्ठा सामूत्
मं, रो जयादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचल
जतान्वया । तास्यतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः ।
उपादपि भयात् त्वाति यस्माद्भक्तान् सदाश्रिका । एतस्याः
प्रथमं बीजं कथितं तन्ममेव च । एषैवैकजटा स्याता
यस्मात्तस्या जटैकिका । शृणुतं चिन्तनं चास्याः सम्यक्
वेतालभैरवौ ! यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभी-
ष्टितम् । चतुर्भुजां ज्येष्ठवर्णां सुखलालाविभूषिताम् ।
सङ्गं दक्षिणपाणिभ्यां विषतोन्दीवरं तथः । कर्त्तुं च

अपरञ्चैव क्रमाद्दामेन विभ्रतो । खं लिखन्ती जटामेकां
विभ्रतो गिरसा खयम् । सुखमाणाधराशीर्षे स्त्रीवाया-
मपि सर्वदा । वज्रसा नागहारस्तु विभ्रतो रत्नलोचना ।
लणवस्तुधरां कक्षां व्याघ्राजिनसमन्विता । वामपादं
शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् । विन्यस्य सिंहपुत्रे तु ले-
खिहानाऽऽसवं खयम् । साङ्गहासमहाघोरावयुक्ताऽति
भीषणा । विन्योपतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषु भः ।
एतस्याः संप्रवक्ष्यामि वा अष्टौ योगिन्योमताः । महा-
काल्यय इद्राणी उपा भीमा तथैव च । घोरा च भ्राम-
री चैव महारात्रिच सप्रभौ । भैरवी पाटमी प्रोक्ता
योगिनीस्तु प्रपूजयेत् । तन्मसा० पञ्चाक्षरीं विद्यां
प्रदर्शय "पञ्चाक्षरी एकजटा (ओम्) ताराभावे महेश्वरि ।
(ओम्) ताराद्या तु भवेद्देवि श्रीमन्नीलसरस्वती" । "अन्यासां
विद्यानामेकजटैव देवता प्रकृतित्वात्" लण्णा० । तद्देवाच
"ताराचोपा महोपा च पञ्चा काली सरस्वती । कामे-
श्वरी च चासृष्टा इत्यष्टौ तारिणीभिदाः" तन्मसा० ।

एकजन्मन् उ० एकं प्रधानं जन्म यस्य एकेभ्यो प्रधानेभ्यो
दिक्पालांशेभ्यो वा जन्म यस्य वा । इत्ये त्रिका० इत
मनुष्यापेक्षया प्रधानभोगसाधनजन्मात्वेन दिक्पालांश-
भूत्वात्वेन च तथात्वम् । एकमेव न द्वितोयं जन्म दस्युः । र
२ नृद्रजाती उं स्त्री तस्य सावितृजन्माभावात् गर्भमा-
लज्जकत्वात्तथात्वम् स्त्रियां वा डाप् ।

एकजाति उं स्त्री एका जातिर्जन्मा । नृद्रजाती "ब्राह्मणः
शत्रिवोवैश्यस्त्रयोवर्णा द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु
नृद्रो नास्ति तु पशुमः" मनुना तस्यैकमात्रजन्मात्यप्रति
पादनेन द्विजातिवत् सावितृजन्मराहित्येन एकजातित्वम् ।
"एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया लिपन्" मनुः ।
"एकजातेरयं धर्मो यद्विष्णोर्ब्रह्मधारणम्" उरा० । स-
मुत्तोक्ते श्रौतभेदे । "एकजातीनतस्तु" कीटान् व-
क्ष्यामि भेदतः । सामान्यतोददन्तिष्ठः साध्यासाध्यक्र-
मेष च । त्रिकण्डकः कुण्डो चापि हस्तिककोऽपरा-
जितः । चत्वार एते कण्मा व्याख्यातास्त्रीभवेदनाः ।
इति कीटयज्जे विहतिः । एका तुस्या जातिः सामान्यध-
र्मोऽस्य । शतस्यधर्म्युक्ते त्रि० चर्माध० । शतस्यधर्मो
स्त्री । तामर्हति च । एकजातीय समानधर्मान्विते त्रि०
"एकमेकजातीयानां महारागरीरेभ्यः ऊगयरीराः प्रधान-
तमाः" सुशु० "एकः प्रकारः जातीयः । एकजातीय ।
तस्य प्रकारे त्रि० ।

एकजीववाद उ० एक एव जीव इत्येवं वादः । एकं चैतन्य-
मेकैवाविद्यया बह्वं संसरति तदेव शानेन कदाचिदुच्यते
नास्तदादीनां यन्ममोक्तौ स इत्येवं रूपे विदान्ये-
कदेशिवादभेदे । उक्तौ चैकानेकजीववादौः वेदा० प० यथा
"एकजीववादेऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः अनेकजीववादे तु
अन्यकरणप्रतिबिम्बः स च जायतस्तत्सुप्रतिरूपावस्था-
लववान् । तत्र जायद्वा नाम इन्द्रियजन्यज्ञानावस्था-
अवस्थान्तरे इन्द्रियाभावाच्चातिव्याप्तिः । इन्द्रियजन्य-
ज्ञानज्ञानाकरणवृत्तिः स्वरूपज्ञानस्यानादितात् । सा-
धानाः कारणवृत्तिरावस्थाभिभवायेत्येकं मतम् । तथाहि
अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य
जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभानप्रसक्तौ घटा-
द्यावच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यापरतन्त्रमवस्थाप-
दवाप्यसम्युपगमन्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादे-
भानप्रसक्तः अनाहतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भानप्रयोजकत्वात् ।
तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि घटभानं न
स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यमात्रं, त-
द्भासकस्य तदनिवर्त्तकत्वात् न पि उच्यते पङ्क्तिं चैतन्यं
परोक्षस्वरोऽपि तद्विहत्तत्प्रापत्तेरिति परोक्षव्यावृत्तवृत्ति-
विशेषस्य आवरणभङ्गकचमिन्त्यावरणाभिभवायां वृत्ति-
रुच्यते । सम्बन्धायां वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्रा-
विद्योपाधिको जीवोऽपरिच्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे वि-
द्यमानोऽपि घटाद्याकारपरोक्षवृत्तिविरुद्धायां न
घटादिकमवभासयति घटादिना समं सम्बन्धाभावात् त-
त्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् ।
नतु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वतएव स-
मस्तवस्तुसम्बन्धस्य वृत्तिविरुद्धायां सम्बन्धाभावाभि-
धानमसङ्गतं असङ्गतत्वदृष्ट्या सम्बन्धाभावाभिधाने च
वृत्तप्रनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् उच्यते
न हि वृत्तिविरुद्धायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्ध-
सामान्यं निषेधामः किन्तु घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्ध-
विशेषम् । स च सम्बन्धविशेषोऽपि यावमासकस्य जीवचै-
तन्यस्य च व्युत्पद्यकतात्तत्त्वः कदाचित्कस्यतदाकार-
वृत्तिनिबन्धनः । तथाहि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्व-
स्वतएव जीवचेतान्याभिव्यञ्जनसमर्थं घटादिकस्य न तथा
अस्वच्छद्रव्यत्वात् । साकारवृत्तिबंधोद्गद्यायान्तु वृत्त्या-
भिभूतजात्यधर्माकतया वृत्तप्रत्यादितचैतन्याभिव्यञ्जन-
बोद्धेतान्यतया च वृत्तप्रदानन्तरं चैतन्यमभिव्यजति ।

तदुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्ग-
व्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति ।
इदञ्चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्ब-
प्राप्तित्वम् । घटादेरभिव्यक्तत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बप्राप्तित्वम्
चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बत्वम् । एवंविधा-
भिव्यक्तत्वसिद्ध्यर्थमेव उत्तरपरोक्षस्यैव बहिर्निर्गमना-
ङ्गीकारः । परोक्षस्यैव तु वज्रादेर्हृत्संवेगाभावेन चै-
तन्यानभिव्यक्तकथा नापरोक्षत्वम् । एतन्मते च विषया-
न्नामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यक्तत्वमिति द्रष्टव्यम् ।
‘एकानेकजीववादी सिद्धान्तशेखरे दर्शितौ यथा । “अथ
विद्योदये सत्युपाधिविषयादपेक्षितजीवभावस्य किमीश्वरभावा-
पत्तिरुत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम् ।
अच्यते । एकजीववादे तदेकान्तानकल्पितस्य जी-
वेश्वरविभागादिकृतस्त्वभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विषयाच्च-
विशेषचैतन्यरूपेणावस्थानम् । अनेकजीववादसम्भूतस्य
वस्तुतत्त्वव्यवस्थाङ्गीकारे यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तद-
विद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बहुपुरुषान्तराविद्याकृतोजीवे-
श्वरविभागादप्रपञ्चोऽनुवर्तते तथापि जीववद्विश्वोऽपि
प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे सक्तस्य विस्मृतशुद्धचैतन्यरूपेणै-
वावस्थानम् अनेकोपाधिपक्षे कस्य प्रतिबिम्बे सत्येकोपाधि-
विलयेन तत्प्रतिबिम्बस्य विस्मभावेनैवावस्थानौचित्येन प्र-
तिबिम्बान्तरत्वापत्तिसम्भवात् तत्सम्भवे कदाचिच्छीवरूप-
विस्मान्तरत्वापत्तेरपि दुर्गारत्वेनावच्छेदप्रपञ्च इव सक्तस्य
पुनर्बन्धापत्तेः । अतएवानेकजीववादेऽवच्छेदप्रपञ्चोनाद्रि-
यते तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंसर्गं पुनरपि बन्धापत्तेः
प्रतिबिम्बो जीवः विस्मस्यानोव ईश्वर उभयानुसूतं शुद्धचैत-
न्यमिति पक्षे तु सक्तस्य साधुसंज्ञां सर्वज्ञत्वस-
र्वज्ञत्वं स्वसंश्रितत्वसत्यकामत्वादिगुणकपरमेश्वरभावापत्तिरि-
ष्यते यथानेकेषु दर्पणेषु एकस्य सप्तस्य प्रतिबिम्बे
सत्येकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो विस्मभावेनावतिष्ठते ।
न तु सप्तमात्ररूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तर-
सन्निधानप्रयुक्तस्य सुखे विस्मत्वस्यानपायात् तत्रैकस्य
ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषूपधिषु प्रतिबिम्बे सत्येकस्मिन् प्रतिबि-
म्बे विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य विस्मभावे-
नावस्थानावश्यकत्वात् । न च सक्तस्याविद्याऽभावात् सत्य-
कामत्वादिगुणविविधसंश्रितत्वानुपपत्तिः तद्विद्याभावेऽपि
तदानीं बहुपुरुषान्तराविद्यासत्त्वात् न हीश्वरसंश्रित-
सत्यकामादिगुणविविधसत्त्वात् स्वाविद्याकृतं तस्य निरञ्जन-

त्वात् किन्तु बहुपुरुषाविद्याकृतमेव तत्सर्वमनवद्यम् ।

एवात पु० पिष्टलिप्रपात्नीप्रलालनजलनिनयनेद्देश्ये । देवभेदे ।
तस्योत्पत्तिकथा यथायमात्मिकत्वा च यत० ब्रा० १,
२, ३, १, दर्शिता यथा । “चतुर्धा पिष्टतो ह वा अग्नेऽ-
भिरास । स यमग्नेऽग्निं होत्राय प्राहणत स प्रैवाध-
न्वद्यं द्वितीयं प्राहणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्राहणत
स प्रैवाधन्वद्यं चोऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिख्ये सो-
ऽयः प्रविषेय तं देवा अतुविद्य सृष्टमैवाङ्गा आनिन्युः
सोऽपोऽभितिष्ठेवावतूताः स्य या अग्रपदनं स्य याभ्यो
वोमामकामं नयन्तीति तत आग्राः सम्भूवन्ति तद्वि-
एकतः । तदन्तरेण सृष्ट चेष्टः यथेदं ब्राह्मणो राजान-
मनुचरति स यत्नं त्रिर्गोषां त्वाद् विष्टरूपं जघान
तस्य हृतेऽपि बध्यस्य विदाञ्चक्रुः शब्देन त्वित एव
जघानात्तद्विदन्द्रोऽसृच्यत देवो हि सः । त उ हृत
जघुः । उपैमरणो गच्छन्तु येऽस्य बध्यस्यानेदिषु
रिति किमिति यज्ञ एवैष मृतामिति तदेषु तद्यज्ञो मृते य
देभ्योः पात्रोनिर्जनमष्टु, लिप्रणेजनं निनयन्ति ।
त उ ह्याद्या जघुः । अथैव वयमिदमस्मात् परो नयामेति
कमभीति य एवादक्षिणेन हविषा यजता इति तस्या-
न्नादक्षिणेन हविषा यजतामेषु ह यज्ञो हृष्ट आग्रा
उ ह तस्मिन् हृजते, यो दक्षिणेन हविषा यजते ।
ततो देवाः, एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन् यद-
न्वाह्यं नेददक्षिणं हविरसदिति तद्वाना निनयति तथै-
भ्योऽसमदं करोति तदभि तपति तथैषां हृतं भवति स
निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति” “यं हो-
त्रकर्मणे प्राहणत ते देवा इत्यर्थः । प्राधन्वत् प्रागच्छदक्षिणत
धवि गमने । भीषा पूर्वाग्निवन्द्यरथभयेन निनीनोऽन्निर्हितो
बभूव । शिव निरसने । अग्रपदनमनायवभूताः । वः
पञ्चमर्थे चतुर्थौ युष्मात् सकायात् । ततो निनीवनलक्ष-
वीथ्यधारणात्ताभ्योऽङ्गाः सकायात् । यथेदानीं ब्राह्मणः
पुरोहितः । तं बध्यं बधाहं ज्ञातवन् । अन्तरं चैनं वि-
ष्टरूपं त्वित एवेन्द्राह्याथार्थं जघान इन्द्रश्च तद्वनजनि-
तात् पापादिति सक्तोऽभवत् यस्यात् इन्द्रो देवः अतोऽस्मिन्
पापसंज्ञेपो न युक्त इत्यर्थः । ते बौद्धिकाजना विश्व-
रूपजनानन्तरमेतदूचुः । एषु त्रितादिषु यद्विष्टरूप-
वधजनितमेनस्तद्यज्ञो मृजीत शोषयेदिति अत एतत् एतेन
पालीनिर्जनादिनिनयनेन एषु तदेनो यज्ञः संशोष-
यति तस्यादवहनमेषयादिजनितस्मैवसो रूपं पा-

त्वादिनिर्णयनमाप्नोभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः । वयम-
पोद्मेनः परःपरस्मादन्वत्वाधारान्तरं चान्यत्वात् तं नयाम
अन्वाहुरिति यत्तत्सम्बन्धि दोषजातं परिहरन्नेनेति चान्वा-
ह्यार्थेनाम कृत्विग्भ्यो देव्य षोडनः । निनीतमुदक-
मङ्गारेण प्रतपति भा० ।

“त्रिंताय त्वा, द्विंताय त्वा, एकताय त्वा” यजु० १.२२,
“पात्राङ्गुलिप्रचालनोदकं त्रिंताय त्रितनाम्ने देवाय
त्वा त्वां निनयामीति, तथा द्विंताय त्वा निनयामि, तथा
एकताय त्वा निनयामि इति व्याख्याय शत० ब्राह्मणोक्ता
कथा संक्षेपेण दर्शिता यथा “पूर्वं” कुतश्चित् कार-
णात् भीतोऽग्निरपः पाविशत्ततोदेवास्तं त्वात्वां जम्बु-
स्तदाग्निना वोय्यं मधु सक्तं तत् त्वाप्रा उत्पन्नाः त्रित-
द्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यत्ते पात्राङ्गुलिप्रचालनजल-
क्षयं भागं लेभिरे” इति वेदो० । “तदुदकनयनप्रकारः”
कात्या० २.५, २५, दर्शितो यथा “पात्राङ्गुलिप्रचालन-
माप्नोभ्यो निनयत्यभिपत्य प्रत्यगवस्यन्द्मानं त्रिंताय त्वेति
प्रतिमन्त्रम्” सू० । “पिण्डलिप्रपात्रोप्रचालनं पिण्डलिप्रः
लिप्रचालनम् चाभिपत्य पात्रोऽस्यमेव ज्वलतोऽनुकेन
तापयित्वा प्रत्यक्स्वस्थस्यन्द्मानं परस्परसङ्गतमप्राप्तुं
यदाप्नोभ्यो देवभूतेभ्यो निनयति स्विष्टकृद्वेदोऽस्य रूपमेतत्
कर्म प्रतिपत्तिरूपमपूर्वात्पादकञ्च । तेन द्रव्यविनाशेऽपि
स्विष्टकृद्वच्च द्रव्यान्तरेणापि निनयनं कर्तव्यम् । अपरे तु
द्रव्यप्रधानत्वात् तद्विनाशे नोत्पत्तिमिच्छन्ति” कर्कः । ब्रह्म-
णोमानसपुत्रे ० कथमेदे “प्रजापतिस्तुतायात्र सदस्याश्वं
स्तयः । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव सहर्षयः” “द्वितै-
कतत्रिंताद्योऽसृष्टाः पितृगणितानम्” “वयं हि ब्रह्मणः
पुत्राभानसाः परिकीर्त्तिताः” भा० शा० २२८ अ०
स एव वरुणस्यैवैकप्रकारान्तर्गतः तत्र प्रमाणम् कृतेयुगन्धे
भा० अतु० १५ ० अध्यायस्ववाक्यसुदोहृतम् ।

एकतान त्रि० एकं तानयति च० तन+अङ्गायाम् अण् उ०
स० । १॥ अन्वचित्तुत्तौ एकविषयासक्तचित्ते २तद्वत्चित्ते च ।
“सहैकतानमतयः प्रवाहैः कृतत्वचरेणैकतानयोः” भाग० १,
२०, २, । खलु । एकतानकोऽप्युक्तार्थे त्रि० “एकस्मानो
विस्तारो गतिभेदोऽस्य । १ एकरूपविस्तारै ४ एकता
प्राप्ते स्वरभेदे च । “तानोनाम स्वरान्तरप्रवर्त्तकः रागा-
दिस्थितिप्रवृत्त्यादिहेतुः अंशापरनामा वंशावयव-
साध्यः स्वरविशेषः । “माता यं यं स्वरं गायेत् तं तं
वंशेन तानयेत्” इति भरतः” कुमा० टी० सङ्ग्रहायः

एकताल उ० एक. समस्तानोमानं यत् । समन्वितलये, वि-
च्छेदरहिते न्यत्वाद्युक्ततादौ । एक एव ताळोयत् । २ वा-
द्यभेदे च (एकताला) ।

एकतीर्थिन् एकं समानं तीर्थमाश्रममस्त्वस्य इति । समाना-
श्रमयुक्ते । “वानप्रस्थवति ब्रह्मचारिणाश्च कथमाग्निनः ।
क्रमेणाचर्यसंश्लिष्यधर्मस्त्वात्वेकतीर्थिनः” इति या० । “एक-
तीर्थी एकाश्रमी” मिता० ।

एकतोदत् त्रि० एकतोदन्ता अस्व दत्तादेशः । एकपाशे दन्त-
पङ्क्तिं पशुभेदे गवादौ “अनुष्टुप्चैकतोदतः” मनुः ।

एकलिक उ० अद्यादकामकर्त्तव्ये एकाहसाध्ये वागभेदे “एकलि-
केष त्रिकेष वाद्यादकामेन” आश्र० श्रौ० ८, ५, १२, सू० ।
“एकलिकः त्रिकश्च द्वौ कश्चैतौ तयोरन्यतरेणाद्यादकामो
यजेत । एकलिक एवं भवति एकस्त्रोभो बह्वप्यमानः
त्रिस्त्रोभो होत्रराज्यम्, एवं व्यत्यासेन सर्वत्रैतौ स्त्रोभो
भवतः त्रिकस्त्रेतावेव स्त्रोभौ विपरीतौ भवतः त्रिस्त्रोभो
बह्वप्यमानः एकस्त्रोभो होत्रराज्यम् । एवमेव
व्यत्यस्य व्यत्यस्य समापयेत्” नारा० । कात्या० २२, २, २४,
२५, २६ सूत्रैः तस्य साद्यस्त्रत्वेन परिभाषां कृत्वा तद्विधा
नाद्युक्तम् । “षट् साद्यस्त्रः” ८ सू० । इत्युपक्रमेण पञ्च
क्रतुक्रमेण प्रदर्श्य षडमेकलिकं प्रतिपादयितुं तद्वर्त्तमानः
प्रथममुक्ताः “साद्यस्त्रधर्मा हिरण्यस्रग्वत्” २४ सू० ।
“साद्यस्त्रं यज्जेनालं श्येनोऽभिधीयते तस्य धर्मा लोहितो-
ष्णीपादयः हिरण्यस्रग्वत् । यद्यस्रोऽसृक्तं तत्तस्य भवति”
कर्कः । “साद्यस्त्रधर्मा लोहितवस्त्रादयः यथा वाजपेये
हिरण्यस्रजो यथोपसृक्तं दीयन्ते एवमत्रापि येन यद-
स्त्रादि परिहितं तत्तस्यैव देयम्” संय० । “एकलिके दक्षि-
णा पट्टिगतं षट् च २५ सू० । एकलिकः षष्ठः साद्यस्त्रः
तत्र षट्षट्टिगतं दक्षिणा” कर्कः । इतः परं साद्यस्त्रधर्माः
२६ सूत्रजातैः उक्ताः । तत्र सोमादि सामसं० भा०
निरूपितं यथा

“एकलिकनामकः कश्चित् प्रवृत्तिर्भवति, सचैवं श्रूयते
“यथैव एकलिकस्तस्यैकस्यां बह्वप्यमानम् । तिसृषु
होत्रराज्यम् एकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणा-
च्छंसिनः, एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः
पथमानः” इति । सन्नि प्रवृत्तौ माध्यन्दिनपथमानस्य
त्वद्वक्त्वाः “उवा ते जातम्” इत्ययं (उ१ प्र, ८ सू०
२, २ सू०) प्रथमोगायत्रीच्छन्दसः, “पुनानः सोम” इत्ययं
(उ१ प्र, ८ सू० १, २, २ सू०) द्वितीयोदङ्गतोच्छन्दसः, “प्र द

इवा' इत्ययं (उ११म, १० सू० १, २, ३ क) तृतीयस्ति-
 द्पञ्चन्दस्कः । एतदेवाभिप्रेत्य न्युतम्, लिच्छन्दाश्चावा-
 पोमाध्यन्दिनः इति । एवं सति एकत्विकस्य माध्यन्दि-
 नपचमाने तिष्ठन्निति यदुक्तं तत्र किं त्वयाणां त्वचाना-
 माद्यास्तिस्रः क्वचो व्याहृताः ? किं वा प्रथमतवस्थाः क्रम-
 पटितास्तिस्रः ? इति संशयः । तत्र लिच्छन्दस्त्वयुत्या
 प्रथमया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो व्याहृ-
 त इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् लिच्छन्दस्त्वं तदेतत्
 प्राक्तनम्, तत्र छन्दस्त्वयोपेतस्य त्वचत्वस्योपदिष्टत्वात्
 विज्ञतावपि तत्त्ववर्मातिदिष्टमिति चेत् वादम् । अत एव
 पाठक्रमोऽप्यतिदिष्टः, तथा सति प्रक्रान्तमायलोच्छन्द-
 स्तस्य त्वचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् उच्यते लिच्छन्दस्ते त्वचे
 प्रथमायाः क्वचः प्रारम्भात्परः स प्रारम्भस्तिस्रुप इति
 विशेषविधानेन बाध्यते, तस्मादादा सृजोनिखिलोप्याहः

एकत्वादिविवक्षान्याय ५० जैमिन्योक्ते एकत्वादिसंख्या-
 विवक्षावधारणार्थं न्याये स च न्यायः ४ अ० १ पादे ११ सू०
 भाष्यादौ दर्शितो यथा "तत्रैकत्वमयज्ञाक्रमस्य गुणभूत-
 त्वात्" ११ सू० अस्ति ज्योतिषोमे पशुः अग्नीषोमीयो,
 यो दीक्षितः 'यत् अग्नीषोमीय' पशुमालभते" इति,
 तथा, "अनङ्गहो युगन्ति" इति, तथा, अश्वमेधे, 'वस-
 न्माय कपिञ्जलानालभते" इति । तत्र सन्देहः, किं वि-
 वक्षितम्, एकत्वं हित्वं बहुत्वं च, उत अविवक्षितम् ?
 इति । तत्र एकत्वमयज्ञाक्रमं न विवक्षितम्, इत्यर्थः,
 अर्थस्य गुणभूतत्वात् न आलम्बस्य गुणभूता संख्या
 नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि ? पशोः अनङ्गहोः कपि-
 ञ्जलानां च, विभक्तिर्हि न्युता प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं
 ब्रूते, वाक्येन सा यज्ञाङ्गं ब्रूयात्, वाक्याच्च न्युतिर्वली-
 यसी । तस्मात् न यज्ञाङ्गं विवक्षितम् इति "आह
 मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पश्चादीनामङ्गम्, विवक्षितं तथापीति"
 ज्ञप्यते, न, पश्चादीनामङ्गेन उक्तेन अतुक्तेन वा किञ्चित्
 नियोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन हि अविवक्षेन प्रयोजनम्,
 विपक्षेऽपि हि पश्चादाङ्गेऽविगुण एव क्रतुर्भवति, यज्ञाच्च
 कस्य न पश्चादेः । तथात् पश्चादेर्गुणेन अज्ञातेन ज्ञातेन
 वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति न तत् विवक्षितम्,
 यदि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते" भा० ।
 "एकवृत्तित्वाच्च" १२ सू० "भवति च किञ्चित् वचनं देन
 विज्ञायते, न तत् विवक्षितम् इति, 'यदि सोममपहरे-
 दुरेकां मां दक्षिणां दद्यात्, इति, यदि हि विवक्षितं

भवेत्, नैकामिति ब्रूयात्, गामित्येकवचनस्य विवक्षि-
 तत्वात्, तथा, "अधी ह्ये धेनु ह्ये" इत्यत्रापि ह्ये इति
 वचनं शापकम्, अविवक्षितम् अधी इति हित्वम् इति
 "लीनं ललामान्" इत्यत्रापि लीनिति वचनं लिङ्गम् ।
 ललामानिति बहुवचनम् अविवक्षितम् इति" भा० ।

"प्रतीयते इति चेत्" १२ सू० "एवं चेत् पश्यसि, अ-
 विवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि संख्या
 आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा "पशुमानय" इत्युक्ते
 एक एवानीयते, पशू इति, द्वौ, पशून् इति बहव आ-
 नीयन्ते, यच्च प्रतीयते स शब्दार्थः, तस्मात् यज्ञस्याङ्ग-
 भूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात् गम्यमा-
 नम् षडते कारणात्, अविवक्षितं भवति" भा० "नाशब्दं
 तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत्" १३ सू० "नैतदेवं, सत्यं प्रती-
 यते, न तु अयं शब्दार्थः आमोहादेया प्रतीतिः । कुतः
 एतत् ? व्याख्याहि यज्ञाङ्गम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च
 न्युत्या बाध्यते । तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यज्ञे एकत्वादीति
 अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा पूर्वं धावति इति,
 स पूर्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्वः इ-
 त्युक्ते, अपरो गम्यते, न तु, अपरो, धावति इति
 अपश्चात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते,
 न तु यज्ञे यथैव हि पूर्वं इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव
 केवलं, न तु स विधीयते कश्चिदर्थे, एवम् इहापि
 संख्या प्रतीयते एव केवलं, न तु कर्तव्यतया यज्ञे विधी-
 यते न पशौ । कथं न पशौ विधीयते ? इति चेत्
 विधायकस्याभावात् । आख्यातशब्दो विधायको भवि-
 ष्यति इत्येतदपि नोपपद्यते, द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य स वि-
 धायकः सन् आलम्बते इति न संख्यासंख्येयसम्बन्धं वि-
 धातुमर्हति इति, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात्
 अविवक्षिता संख्या इति" भा० । "शब्दरूपलभ्यते त-
 दागमे हि तत् दृश्यते तस्य ज्ञानं यवान्येषाम्" १४ सू०
 "तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तत् अस्ति, न यज्ञे
 संख्या शब्देन ब्रूयते इति, आख्यातवाक्ये हि अर्थे उ-
 पलभ्यते, लोके पशुमानय इत्येकवचने सति एकत्वपशुवि-
 शिष्टो गम्यते, तत्र हि एकत्वमपैति, हित्वसुपजायते ।
 यस्य चागमे यत् उपजायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते
 तस्य ज्ञानं, यवान्येषाम् शब्दानाम्, अश्वमानयेति
 उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते, न गामानय इति ज्ञायते, अश्व-
 शब्दस्य अश्वोऽर्थो गोशब्दस्य गौः इति । यदुक्तं, न्युत्या

वाक्याद्यौ बाध्यते, इति, उच्यते, न श्रुतिर्नूते, वाक्याद्यौ नास्ति इति, केवलं तु प्रातिपदिकार्थगता संख्यामाह । तादृशो संख्या वाक्येन यत्र विधीयते, प्रातिपदिकार्थो हि आख्यातवाक्येन सम्बध्यते, विभक्त्यर्थोऽपि, तथा हि तद्विशेषणविशिष्ट आलम्बो गम्यते, तत्र एकाद्यत्वात् एकवाक्यम् अवकल्पते । पयो हि संख्यायां विधीयमाना-
यामेक आख्यातगद्गो न गन्तुयात्, आख्यातार्थं विधा-
तम्, संख्यासंख्येयसम्बन्धं च । तस्मात् यत्र विवक्षिता संख्या इति भा० “तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्” १६६० । किम् ? इति । “कषायास्या, अश्विप्रारौहा, नभोरूपाः प्रार्जन्त्याः, तेषाम् ऐन्द्राग्नी दयमः” इति, यदि त्वत्वं विवक्षितं तदा ऐन्द्राग्नी दयमो भवति । तथा “क्षणा भीमाः, घृष्णा आम्बरिष्वाः, उह्नो दिव्याः, शम्भा वैद्युताः, सिद्धास्तारकाः” इति प्रकृत्य आह । “अष्टा-
सानां वा एतत् रूपं यत् पञ्चदशिनः” इति तस्मात् अपि पञ्चामि, विवक्षिता संख्या इति । यत्तु उक्तम्, “एतां गाम्” इत्यविवक्षां दर्शयति इति । अत्र उच्यते गोसंख्यासम्बन्धं विधातम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि, गोदक्षिणासम्बन्धो विहितो गम्यते । तस्मात् विवक्षितेऽपि वाच्यमेतत् । अथो हे धेनु हे लीनूललामान् इति च अनुवादाः भा० “तथा च लिङ्गम्” १७६० “एवं च कृत्वा समानश्रुतिकं लिङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति, तत्र इदं दर्शनम् उपपद्यते, “वसुने प्रातराग्नेयौ क-
ष्णपीतामालभते, योषो माध्यन्दिने सिंहोमैन्द्री शरदि अपराह्णे अंतां वार्ष्णेयाम्” इति । तत्र श्रूयते, “मभिष्यो भवन्ति” इति, गर्भः स्त्रीणां गुणः, तेन स्त्रियोदर्थयति इति भविष्यति । तथा “अथ अपमो इष्टि-
र्वक्त्राः पुरुषः इति ते प्राजापत्याः” इति । तत्र श्रूयते “सुपर्करा भवन्ति सेन्द्रियत्वाय” इति, सुपर्करत्वं पुंसां गुणः, तेन पुंमप्राप्तिं दर्शयति इति । अधिकरणान्तरं वा, तथा च लिङ्गम् इति, संख्याधिकरणं लिङ्गाधिक-
रणेऽतिदृश्यते । लिङ्गम् अविवक्षितं, श्रुत्या वाक्यस्य बाधितत्वात्, न च, विवक्षितमिव श्रूयते इति, भवति लिङ्गं, “स्त्री गौः सोमकवयो” इति, स्त्रीवचनात् सोम-
कवयो इत्यविवक्षितमेव लिङ्गं प्रतीयते । “ननु कथं स्त्रीमात्रेण इति न स्त्रुगः आनीयते ?” नैवम्, तत्, अ-
शब्दन्त पूर्वो धावति इति यथा । लिङ्गं विवक्षितं वा-
वाक्यार्थस्य श्रुत्याऽप्रतिबद्धत्वात्, तथा च लिङ्गम्

“मभिष्यो भवन्ति” इति, तथा “सुपर्करा भवन्ति” इति । यदुक्तं, “स्त्री गौः सोमकवयो” इति, तत्र स्त्री-
त्वविवक्षितं, तथा “प्राजापतये पुरुषान् इक्षिन आलभते”
इति, पुरुषप्रत्ययम् अविवक्षितं, विस्मृतो हि न्याय उक्तो
लिङ्गाविवक्षायास् । तस्मात् विवक्षितं लिङ्गम् इति भा० ।

तत्त्वबोधिन्यां स्पष्टमुक्तं यथा “अग्नीषोमीयं पशुमाल-
भेत” “पशुना रुद्रं यजेत्” इत्यादौ पयोरेकत्वं विवक्षितं
न वेति संशयः । तत्र पशुमित्यत्र द्वितीयान्नादिश्रुत्या
पुंल्लेखयोः परस्परान्वये परस्परकाङ्क्षा-
भावात् तथैवामेकत्वे पञ्चैकत्वयोः परस्परमन्वयः पञ्चा-
श्च आलभेतेत्यादि पदान्तराकाङ्क्षया वाक्यादेकत्वान्वयपयो-
र्यागादावन्वय इति वाक्यात् श्रुतेर्विधीयत्वेन पशुविशेषण-
त्वेनोपवीणस्यैकत्वस्य न यागादावन्वयः निराकाङ्क्षत्वात्
तथा च सूत्रम् “एकत्वमयज्ञाकर्मव्यस्य गुणभूतत्वात्” ।
अर्थस्य पशोर्युगभूतत्वात् विशेषणत्वेन प्रागनन्वयात् तस्मा-
देकत्वमविवक्षितं हास्यां बहुभिरपि यागसिद्धिरिति प्राप्ते
उच्यते । पशुमित्यादौ प्रकृत्या पशुरूपस्थापितः प्रत्ययेन
चैकत्वं कारकत्वञ्च तत्रैकपदोपात्तत्वात्प्रत्यासक्त्या एकत्व-
स्य कर्मत्वादौ कारकेऽन्वयः कारकत्वञ्च क्रियानिमित्तत्वमिति
क्रिया षोपस्थितयागादिरिति पशोः प्रथमं कारकद्वारा
क्रियायामन्वयः । पञ्चाशामूर्त्तस्यैकत्वस्य क्रियासाधनत्वा-
न्वयात्पुनरप्यत्र द्वयद्वारा तदन्वयार्थं पशुविशेषणत्वेना-
न्वयः अस्यान्यायादिति विवक्षितमेकत्वमतोहास्यां बहु-
भिर्वा न यागसिद्धिः तदुक्तं “समानप्रत्ययस्येन कारके-
णात्मसात्कृता । क्रिया वै नीयते संख्या न परस्परपदाङ्ग-
वेदिति” । एवमनङ्गादौ युनक्ति कपिडलानालभेतेत्यादौ
द्वित्वबहुत्वयोर्विवक्षितत्वम् । एवं पुंस्त्वमपि विवक्षितं
प्रत्ययार्थत्वेन कारकान्वयित्वात् । अथ कथं लिङ्गं विव-
क्षितं शब्दार्थस्य तदनुष्ठानस्य विचारे तदुपयोगादर्शनात्
अपुंस्त्वमपि उच्यते उच्यते, मलिकादौ वाक्षि यामपि मलि-
कादिशब्दः प्रयुज्यत इति लिङ्गं न शब्दार्थः अपितु-
प्रयोगसाधुतामात्रार्थं तत्प्रयोगोऽनुष्ठाने एकत्वविशिष्ट-
पशुत्वस्याविशेषात् स्त्रियामपि अनुष्ठानसाध्यात् जात्ये-
कत्वादिवत् लिङ्गस्य उच्यते वचारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां श-
ब्दार्थावगमात् तस्य च तत्तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्-
पदवाच्यत्वाभ्युपगमात् उच्चादिषु न वाक्यार्थं पुंस्त्वं किन्तु
अभिप्रेत्योक्तिवत्त्वेन तेषां पुंसां साधुतेति । न वातुष्ठानसा-
ध्यं पुं पशौ विशेषसम्भवात् “वाहू ते आम्भेताम्” इत्यादि-

सन्नेतदवस्थाप्यायनकावे "मेदु" ते व्याप्यताम्" इति पुन-
नयवस्थाप्यायनवस्थात् । यत्न च सारस्वतमेधोयया-
गादौ स्त्रिया आत्मन्मनसुक्तं तत् स्त्रीत्यं विधातम् ।

एदं श्रमसंख्यायास्तु विवक्षा नास्तीति यद्वा न्यायसदे
वक्ष्यते एकत्वविवक्षास्त्वे गदाधरेण धर्मिपारतन्त्र्येण
एकत्वादेयांसादावन्वयोऽभ्युपगतः धर्मिणः पयोर्वागान्वये
तद्वैकल्यस्य स्वाययपशुकरणकत्वस्यानान्यपशुकरणकत्वो
भयसंख्येन योगेऽन्य इति तेनोक्तेः ।

एकदंष्ट्र ५० एका दंष्ट्रा यस्य । गणेशे लिङ्गा० । तस्य परशु-
रामेयैकदन्तस्योपाटनात् तत्रात्मन् परशुरामेण त-
द्वन्तस्योक्तलूनकथा च ब्रह्मवै० पु० गणेशखण्डे द-
र्शिता । विषपार्श्वस्योः रक्षसि वर्त्तमानयोर्द्वारपालत्वेन
स्थितेन गणपतिना परशुरामस्य मित्रं ब्रह्म अन्तःपुरमध्ये
जिगमिषोर्द्वाररोधे कृते तयोः कलहवाद्दशपरवर्षात् "वि-
क्षेप पशुमव्यर्थं विवृतस्य" त तेजसा" इति गणेशं प्रति प-
शुनिक्षेपसङ्गा "निषत्सु पशुवैशेन क्षित्वा दन्तं समूलकम् ।
जगाम रामहस्तं तं महादेववरेण च" इत्युक्ता "पपात भूमौ
दन्तश्च महान्" गच्छत्तच्चरन्" इत्युक्तम् अत्र दन्त इत्ये-
कवचननिर्देशात् एकस्यैव दन्तस्य भ्रमता प्रतीयते ।
एकदन्तादयोऽप्यत्र । "कपिलश्चैकदन्तश्च" गणेशस्तवः ।

एकदण्डित् ५० एकाः केवलः विद्यावशोपवीतादिभूत्यो वा
दण्डोऽस्यास्ति इति । "यदा हृदाध्यवसितं परं ब्रह्म सना-
तनम् । तदैकदण्डं संस्पृष्टोपवीतां शिखां त्यजेत्" इत्युक्तं
खण्डे परिभाषिते । संन्यासो तावत् चतुर्विधः कुटीचक
बहूदकहंसपरहंसभेदात्, तत्र कुटीचकबहूदकयोर्द्विदण्ड-
धारणं हंसस्यैकदण्डधारणम् परमहंसस्य न दण्डधारण-
मिति भेदः । तदेतत् निर्णयः सि० निरूपितं यथा

"कुटीचकोबहूदकोहंसश्चैव ततोऽयकः । चतुर्थेः परम-
हंसोऽयः पचात् स उत्तमः" हारीतः । आद्यः पुत्रा-
दिना कुटीकुमारयित्वा तत्रैव वसन् काषायवासाः शिखो-
पवीतद्विदण्डवान् बभूवुः स्मरहे वा भुञ्जान आत्मज्ञो
भवेत् । एतदुल्लानाशकपरम् । द्वितीयस्तु बभूवुः हित्वा
सप्तगाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात् । हंसस्तु
पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः । "एकन्तु वैश्वं दण्डं धारय-
न्निष्कमादरादिति" स्तान्दात् । विष्णुरपि "यशोपवीतं
दण्डं च रज्जुं मोहादनिर्भिताम् । शिखां यशोपवीतं
च नित्यं कर्म परित्यजेत्" व्यवस्येकदण्ड एव । ये तु
विश्वोपवीतादित्वाग्निपेधाक्षौ कुटीचकादिपराः ।

यत्तु मेधातिथिः "वाक्त्रस्य सुसूयो दण्डास्तावदेकेन
वर्त्तयेदिति" । तदपि तत्परमेव । यन्नालिः "चतुर्धा भि-
क्षुः प्रोक्ताः सर्वे वैव त्रिदण्डिनः" इति तत् वाग्दण्डा-
दिपरं न यद्विपरम् । "वाग्दण्डोऽय मनोदण्डः कर्म-
दण्डस्तथैव च । यस्तैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डो-
ति चोच्यते" इति मनूक्तेः । तस्मात् परमहंसस्यैक-
दण्ड एव । सोऽप्यविदुषः । विदुषस्तु सोऽपि नास्ति ।
"न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंस" इति
महोपनिषदुक्तेः "ज्ञानमेवास्ति दण्ड इति" वाक्यमे-
वात्र । यत्तु यमः "काठदण्डो हतो येन सर्वोऽशी-
ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् घोरान्महारौरवसंज्ञका-
निति" तद्वैराग्यं विना जीवनायं संन्यासपरम् । "एक-
दण्डं समान्निष्य जीवन्ति बह्वो नराः । नरके रौरवे
घोरे कमेत्यागात्यतस्ति ते" इति स्मृतेः । यज्ञाश्वमेधिके
"एकदण्डो त्रिदण्डो वा शिखी सुखित एव वा । काषा-
यमात्रसारोऽपि यतिः पूर्वोदुधिचरिते" तस्यापि पूर्वोक्ता
व्यवस्था श्रेया । "त्रिदण्डो एकदण्डो वेति" बौधा०
"चतुर्थेऽन्यथं गच्छेत् ब्रह्मविद्यापरायणः । एक-
दण्डो त्रिदण्डो वा सर्वसङ्गविवर्जितः" चतुर्विंशतिम-
तश्च अवस्थितविकल्पाश्रयत्वात् कुटीचकबहूदकवि-
षयम् इति गङ्गाचार्यमतानुसारिणः । रामानुमतानु-
सारिणस्तु त्रिदण्डधारणमेवाचरन्तः सम्प्रदायाचरो
व्यवस्थाभेदक इति कल्पयन्ति । एतेषां विद्यावशोपवीतधा-
रणमपि वैकल्पिकम् । "शिखी सुखी वेति" गौतमस्मृत्यात्
"सुखीमनोऽपरिपक्व" इति वसिष्ठस्मृत्यात् । "सशिखान्
केयाञ्चित्कल्पं विदुष्व यशोपवीतमिति" काठकण्डतेः
"कुटुम्बपुत्रदारांच वेदङ्गानि च सर्वेयः । केयान् यशो-
पवीतञ्च त्वङ्गा गृहधरेण्युनिः" वास्तवोक्तेः मिता० ।
एतदपि कुटीचकबहूदकविषयकम् व्यवस्थितविकल्पाश्रय-
मेवावगम्यम् । अत्र प्रसङ्गात् यतिधम्मा लब्धत्वे ते च
मिता० दर्शिता यथा

"सर्वभूतैः हतः शान्तिदण्डो सकमण्डलुः । एकारामः
परिमल्यं मिच्छार्थी याममाश्रयेत्" वा० ।

"काषायो सुखः त्रिदण्डो सकमण्डलुः पवित्रपादुका-
सनकन्यामात्रं" इति देवलः । श्रीचादसं पमण्डलु
सङ्गतश्च भवेत् । एकारामः प्रजितान्तरणासहायः
सन्ध्याविनोभिः स्त्रीभिश्च स्त्रीषादुक्ते" इति बौधायनेन
स्त्रीषामपि प्रज्ज्याश्रयत्वात् । तथा च देवः "शुभोभितु-

यैषोक्तं च हावेव मिथुनं कृतम् । त्रयोयामः समा-
 स्वात ऊर्ध्वं तु नगरायते । राजवासादि तेषाम्नि भि-
 चावासां परस्परम् । अपि पशुन्यमात्म्यं सन्निकर्षाच्च
 संशयः इति । परिग्रह्य परिपूर्वो व्रजतिष्ठाने वर्त्तते ।
 अतश्चाहंममाभिमानान्कृतञ्च कौत्सिकदृष्ट्या निचयं वैदि-
 कञ्च नित्यकात्यायकं सन्वद्व्य । तदुक्तं मतुना "सुखा-
 ध्यदविकल्पैव नैःश्वेदसिकमेव च । प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च हि-
 विधुदृष्ट्या वैदिकम् । इह च सुत्र वा काव्यं प्रवृत्तदृष्ट्या को-
 र्त्तते । निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते । यथोक्ता-
 न्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने यमे च
 स्यादेदाभ्यासे च यत्नवानिति । अत्र वेदाभ्यासः प्रण-
 वाभ्यासः । तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं याम-
 माश्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाले
 तु न दोषः । "ऊर्ध्वं वर्षाकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थान
 वासोति" गृह्यकरण्यात् । अगस्त्यो पुनर्मासवृत्त्यपर्यन्त-
 मपि स्यातव्यम् । "न विरमेकल वसेदन्त्यत्र वर्षाकालात्"
 इति स्मरण्यात् । "एकरालं वसेत् यामेनगरे पञ्चरालकम् ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासास्तु चतुरोवसेत्" इति कण्वकर-
 ण्यात् "कथम्भिक्षाऽऽदानद्वार्यमित्यत्र आह । "अप्रमत्तचरेर्ज्ञेयं
 सावाङ्गे नाभिलक्षितः । रक्षिते भिक्षुकैर्घामे यात्रामाल
 सञ्चलुपः" अप्रमत्तो वाक्चतुरादिचापहरहितोभैज-
 क्षरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषोदयितः । "सप्रामारागतस-
 क्लृप्तानि चरेर्ज्ञेयमिति" । सावाङ्गे अङ्गः पञ्चसे भा-
 गे । तथाच मतुः "विधूमे सन्नससले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 उक्ते शरावसम्माते नित्यम्भिक्षां यतिश्वरेत्" तथा "एत-
 कावचरेर्ज्ञेयस्त्वज्जनेऽतः विक्षरे । भैजे प्रसक्तो हि
 यतिर्विषयेष्वपि सञ्चलतीति" । अनभिलक्षितः ज्ञेयति-
 विज्ञानोपदेशादिना अचिह्नितः । "नचोत्पातनिमित्ता-
 भ्याञ्च नञ्जलाकृतिद्वया । नातुयासनवादाभ्याम्भिक्षां
 लिखेत कर्हिचिदिति" तेनैषोक्तत्वात् । यत्पुनर्वसिष्ठवच-
 नम् "ब्राह्मणकृते खड्गमेत ददुञ्जीत सायम्प्रातर्मासवर्ज-
 मिति" । तदुक्तविषयम् । "भिक्षुकैर्भिक्षयथोलैः पाप-
 पण्डादिभिर्वर्जिते यामे । मतुना चात्र विशेष उक्तः ।
 "न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्रमिः । आकीर्णम्भि-
 क्षुर्नैरन्यैरामारुपसं व्रजेदिति" । यावता प्राणयात्रा वर्त्त-
 ते तावन्मालं भैजक्षरेत् । तथाच संवर्तः "अष्टौ भिक्षाः
 समादाय स सनिः सप्र पञ्च वा । अङ्गिः प्रजाल्य ताः स-
 शौकतोऽग्नेवाह वास्यत" इति । अञ्चलुपः मिष्टान्नव्यञ्ज-

नादिष्वप्रसक्तः । भिक्षाचरणाद्यं यतिपालाश्याह । "यति
 पालाणि वृद्धेषुदार्ढ्यांस्तुमयानि च । सलिलैः शुद्धि-
 रेतेषाङ्गोबालं वावर्षणम्" या० वृद्धादिप्रवृत्तिकानि य-
 तानां पालाणि भवेयुः । तेषां सलिलङ्गे बालावर्षणञ्च
 शुद्धिपादनम् । इवञ्च शुद्धिर्भिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्ग-
 भूताऽमेध्याद्यनुपहतिविषया तदुपघाते इव्यशुद्धि
 प्रकरणोक्ता इष्टव्या । अतएव मतुना "अतैकसा
 मि पालाणि यस्य स्युर्निर्वाणानि च । तेषामङ्गिः कृतं
 शौचञ्चसमानाभिव्याधरे" इति वसमष्टालोपादानेन
 प्रायोगिकी शुद्धिर्दिष्टा । पालान्तराभावे भोजनमपि
 तत्रैव कार्यम् "तद्वैद्यं गृह्योक्तकाले तेन पालेनान्येन
 वा तुष्णीं मालया भुञ्जीतेति" देवलस्मरण्यात् । एवञ्चतस्य
 यतेरात्मोपासनाङ्गनियमविषयाह । "सद्विष्येन्द्रिय
 यामं रागद्वेषौ प्रहाय च । भयं हृष्या च भूतानामवृत्ती-
 भवति द्विजः" या० चक्षुरादीन्द्रियसमूहं रूपादिविषयेभ्यः
 सम्यक्निरुध्य विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्यविषयो प्रहा-
 य त्यक्त्वा चयन्दार्ढ्यादेनपि । तथा भूतानामपकार-
 करणेन भयमकुर्वन् शुद्धान्करणः सद्गतेतत्तात्का-
 रेणावृत्ती भवति सक्तो भवति । किञ्च । "कर्षव्याश्रय
 शुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्का-
 तन्त्राकरणाय च" या० । विषयाभिलाषद्वेपजनिदोष
 कलुषितस्याश्रयस्थानःकरणस्य शुद्धिः कर्मापलवः प्राणा-
 यामैःकर्त्तव्यः । तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपप्रा-
 नोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवञ्च सति विषयासङ्किततज्ज-
 नितदोषात्मकप्रतिबन्धलये सत्यात्मध्यानधारणादौ स्व-
 तन्त्रोभवति । भिक्षुकेण तेषां शुद्धिर्विशेषतोऽनुष्ठेया ।
 तस्य मोक्षप्रधानत्वात् मोक्षस्य च शुद्धान्करणताम-
 न्दरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मतुः "दत्तान्ध्यायमा-
 नामां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणान्दुक्तेन
 दोषाः प्राणस्य निपहादिति" ।

तेषां कर्त्तव्यानि च निर्णयं सि० दर्शितानि यथा
 'प्रातस्त्याय ब्रह्मणस्तते इति जपित्वा दण्डादीनि
 भूमौ निधाय मूलपरीषयोर्महस्वपत्तर्गुणं शौचं कृत्वाऽऽ-
 चम्य पर्णदादयोर्वज्रं प्रणवेन दत्तधावनं कृत्वा तेनैव
 वृद्धा बहिःकटिं प्रक्षाल्य जलतर्पणवर्जं कृत्वा पुन-
 र्जङ्गे प्राच्याख्य वस्त्रादीनि गृह्यत्वा केयवादिनमोन्मना-
 मभिसर्पयित्वा भूतर्पणामोत्यादिव्यससस्ताभिर्ज्या-
 द्युतिभिसर्ज्जनक्षपेयामीति तर्पयेत् । ओं भूः स्वा-

हेति स्वाहायज्ञानौद्यैभिरेव पुनस्तर्पणेदिति चेचित् ।
तत आचम्याञ्जलिना प्रथमेन जलमादाय व्याहृतिभि-
रुच्यु गायत्र्या त्रिः त्रित्वा त्रिः गायत्रीं जपेत् । उदिते
सूर्ये प्रथमेन व्याहृतिभिर्वायं विदित्वा मितस्य चर्षणी-
त्वाद्यैः पूर्वोक्तैः सौरैः इदं विष्णुरितिवैष्णवैः ब्रह्म-
यज्ञज्ञानमिति वीरस्याय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिण
भावर्त्तते । ततो नत्वादित्याय विद्महे सङ्ख्वाजाय धी
महि । तन्नः सूर्यः प्रबोदयात् इति विजपेत् ।
एवं त्रिकालम् । विष्णुपूजां ब्रह्मवन्नं च कुर्यात् ।
अथ भिक्षा । “विधूमे सद्यस्तुवते व्यङ्गारे” इत्यादिमन्त्रकाले
उदयमित्यादिसप्तपस्याय तेनैक्यं ध्यात्वा “आकृष्णेनेति
प्रदक्षिणं कृत्वा “ये ते पन्थान” इति जप्त्वा “योऽसौ विदास्ये
आदित्ये पुण्योऽनर्हृदि स्थितः । सोऽहं नारायणो देव
इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् । त्रिदण्डं दक्षिणे त्वंसे ततः
सन्ध्यायं बाहुना । पालं वामकरे क्षिप्त्वा स्ते प्रवेद्विजिणेन-
विति” औषाधनोक्तदिशा त्रीन् पञ्च सप्त वा गृह्णान् गत्वा
भवत्पूर्वं भिक्षा याचित्वा “पूर्वमसि पूर्णं मे भूवाः” इ-
त्यामय शुचिरन्नं प्रोक्ष्य चो भूः स्वधा नम इत्यादिव्य-
क्तममस्तव्याहृतिभिः सूर्यादिभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ त्रित्वा
भुक्त्वाऽऽचम्य प्रथमेन षोडशप्राणायामान् कुर्यादिति संज्ञे-
पः । गौतमव्याख्यायां षट्पुः । “यतिहस्तो जलं दद्याद्भैवं
दद्यात् पुनर्जलम् । भैवं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सा-
गरोपमम्” अत्र सर्वत्र मूलं माधवापराकर्मदनरत्न
सूत्रार्थसारादी ज्ञेयम् । जावालिश्रुतौ “शून्यागारे
देवस्थले तृणकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुलालगालाग्निहोत्रमृह-
नदीपुलिनगिरिकुहरान्भिरस्थण्डिलेष्वनिकेतनः” इति ।
मातृगे “अष्टौ मासान् विहारः स्वाद्यातीनां संवता-
त्मनाम् । एकत्र चतुरोमासान् वार्षिकान् निवसेत्
पुनः । अविष्टहे प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते” ।
अत्रिः । “भिष्ठाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्च-
नम् । कर्त्तव्यानि षड्देवानि सर्वथा नृपदण्डात् ।
मञ्चकं शुक्रास्त्रं च स्त्रीकवा लौहमेव च । दिवा-
स्नापय वानं च यतीनां पतनानि षट् । आसनं पा-
त्रसौम्यत्वं सङ्ख्यः शिष्यसंघः । दिवास्नापोष्ठयाजल्योय-
तेर्वन्धकराणि षट्” । दक्षः “नाध्येतयं न वक्तव्यं न
श्रोतव्यं कथञ्चन” । मदनरत्ने उच्यते । “पितृकल्पितं
पूर्वमन्नं देवादिकरणात् । वर्जयेत् ताडयौ भिक्षां पर-
वाधाकर्त्तुं तथा” इत्यस्मिन्तिः “न तीर्थयात्री नित्यं स्नाचो-

पवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्नात्वा व्याख्यान-
परो भवेत्” । एतदेदमिदमपरम् । अत्रिः “स्नानं सु-
रार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्ततः । भिक्षाटनं जपः
सन्ध्यास्नानः कर्मफलस्य” च । अन्येऽपि माधवीयमितास-
रादौ ज्ञेयः । यतिधर्मसमुद्भवे “न स्नानमाचरेद्विचुः
पुत्रादिभिर्धने श्रुते । पितृमातृकस्य श्रुत्वा स्नात्वा पु-
त्राति साम्बरः” । वापनं च पौर्णमास्यां कार्यम् “अतुस-
न्विष्य वापयेत्” कालमाहृतवाक्यात् । [कदिक] पा० ।
एकदिशं त्रि० एका समाना दिक् यस्य । त्र्यदिकस्य “तेनै-
एकदिशं त्रि० एका इक् यस्य । एकनेत्रे काये । २ काके पु०
एकं सर्वमभिन्नं पश्यति इय-क्तिन् । २ शिवे । एकत्रेन
सर्वदृष्टिर् ३ तत्त्वज्ञे त्रि० ।

एकदृष्टि स्त्री एका अभिन्ना ध्यानव्यविषयत्वात् दृष्टिः । धन-
न्यविषयदर्शने । “सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयन्” पञ्चत० ।
बहु० । २ तवाट्टियुक्ते ३ काये च त्रि० कायात्वं चक्षुःशून्यैक-
गोलकात्त्वमन्वत्वं चक्षुःसिन्द्रियमन्वत्त्वमिति भेदः । ३ काके पु०
एकदेव पु० कर्म० । सूर्यदेवे परमेश्वरे “एको देवः सर्वभूतेषु
गृहः इति” श्रुतेस्तस्य तत्वात्त्वम् “स हि पूर्वेषामपि गुरुः
कालेनानवच्छेदात्” पात० उक्तेः यो ‘ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वमिति” श्रुतेस्तं ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तत्वात्त्वम् ।

एकदेवत त्रि० एका देवतास्य । एकदेवताके १ अग्निहोलादौ ।
‘एकदेवतेषु भयम्’ कात्या० २२, ८, ४ । “यत्र पुनः कर्मण्येव
देवता यदाग्निहोले पुनराधेये च तत्रोभयं तद्देवत्वमेति”
कर्कः । एकदेवतोऽप्यत्र कर्मभा० । एकस्यां देवतायां स्त्री ।

एकदेवत्व त्रि० एका अष्टादेवताता मर्हति यत् । अष्टदेवता-
के । “तस्मादाहुर्निन्द्रः सर्वदेवता इन्द्रश्चेष्टादेवा इत्येतद्वयं
देवास्ते धर्मदेवत्वा अभवन्” शत० ब्रा० १, ६, ३, २२ ।
२ एकदेवताके च । “सोमादिषु उभयमेकदेवत्वं भवति”
कात्या० संप्रहव्याख्या । एकदेवत्वोऽप्यत्र त्रि० ।

एकदेश पु० कर्म० । १ अवयवे, प्रतीके । अवयवश्च सप्त-
दायस्यांशरूपः स च वास्तवोबुद्धिकल्पितश्च सावयवानां
षटादीनामंशविशेषः स्त्रीषामूनादिः वास्तवः, कालविद्यदा-
दीनां निरवयवानां तु बुद्धिकल्पितः यथा पूर्वाञ्चः पूर्वात्र
इत्यादि । तथा गुणविशेषाणामपि शब्दादीनां बुद्धिक-
ल्पितस्तथा “एकदेशविकृतमनन्ववद्भवतीति” व्या० परिभाषा
‘एकदेशन्त वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः” मनुः यजु-
समूहात्मकवेदस्य बौद्धमेव तत्वात्त्वम् । “सम्भोगहीनसम्पद-
विटस्तु भूतः कलंकदेशः” सा० द० । विद्याविशेषरूपक-

ज्ञानां तथात्वम् । 'उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां सर्वैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या' भा० अतु० २ दैत्य० अत्रापि तथा । 'तान्येकदेशान्निष्ठतं पयोधैः' माघः । 'शामिन्नैकदेशमाह्वनीये प्राप्नोति' कात्या० २, ६, १४ । एकदेशशब्दश्च पूर्वापरमध्योत्तरादिशब्दः । तेन सहैकदेशिना षष्ठीसमासापवादकः रक्तदेशिसमासः । 'पूर्वापरापरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' पा० । 'सर्वोऽप्येकदेशः कालेन सह समस्यते' सि० कौ० । 'उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्' किरा० । एवं मध्यरात्र इत्यादि । एकाधिकरणे इत्युक्तेः पूर्वस्यात्वात्तामिवादी न । तत्राह शब्दस्यैकदेशवाचकत्वेऽपि समांशवाचिन एव एकदेशिसमा० अत्रैकपिपक्ष्या इति वाक्ये अत्रैकपिपक्ष्योत्यादि । असमांशवाचित्वे तु षष्ठीसमासः 'प्रोशाङ्गिस्तिमितजलेन गत्वा' रघुः । इत्येक एव तेन पिपक्ष्योनामर्हन्मिवादी न किन्तु दैत० । एकदेशोऽस्यस्य इति । एकदेशिन् उक्तान्युक्ते लि० स्त्रियां ङीप् । 'असमेव शब्दमात्रित्वं प्रवृत्तसमासस्य एकदेशिसमाससंज्ञा तत्र प्रमाणम् । 'पूर्वापरेत्यादि' पा० सू० ।

एकदेशविभावितन्याय ३० एकदेशोविभावितः प्रमाणादिना संसाध्याङ्गीकारितो येन तमधिकृत्य न्यायोन्वायसाध्यसर्कविशेषः । अत्रादानादिव्यवहारे सुवर्णादिवडुद्रवाभिद्योगे प्रतिवादिनाऽपञ्चनेवादिनैकदेशमात्रस्य प्रमाणैः साधने एकदेशे तयोः सत्यमित्यावाधारणमूलके सर्वधनदापनातुङ्गत्वे तर्कभेदे तत्र एकदेशसाधने कश्चित् पूर्वनिवेदितसर्वधनदापनं कश्चिन्निति विषयविशेषव्यपस्थापनम् मिता० यथा । 'निष्कृते लिखितमैकमेकदेशविभावितः । दाप्यः सर्वं न्यपेक्षार्थं, न पाल्हास्त्यनिवेदितः' या० नैकमेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्चिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निष्कृते अपजानोते तदार्थं नैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थे पूर्वलिखितं दाप्योऽर्चिने न्यपेक्ष न पाल्हास्त्यनिवेदितः पूर्वभाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना पूर्वं भया विफलम् इति निवेद्यमानो न पाल्हास्त्यनिवेदितः । एतच्च न केवलं वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनोमिथ्यावादित्वसम्भवात् । अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् । एवं तत्कापरनामसम्भावनाप्रत्ययातुष्टहीतादकादेव योगीश्वरवचनतः सर्वं दापनीयम् न्यपेक्ष इति निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसरणेन निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहार

दर्शनाच्च दोषः तथा च गौतमः । 'न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपेक्षेनाभ्युदा यथास्थानकृतमयेत्' इत्युक्त्वा 'तस्माद्वाचाप्यायानिन्द्यो' इत्युपसंहरति । नचैकदेशविभावितोत्पादेयवचनः प्रत्यर्थीत्वेतावदिह गम्यते एकदेशविभावितो न्यपेक्ष सर्वन्दाप्य इति वचनात् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् । 'अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्गनी । साक्षिभिस्तावदेवाकौ लभते साधितमनमिति' तत् पुत्रादिदेयपित्वाद्युपविषयम् । तत्र हि बहून्वाचनियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन् निष्कृषवादी न भवतोत्वेकदेशविभावितोऽपि न कश्चिदसत्यवादोति 'निष्कृते लिखितमैकमिति शास्त्रान्तर्गत् न प्रवर्तते । निष्कृषाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च' 'अनेकार्थाभियोगेऽप्योति' कात्यायनवचनं सामान्यविषयं विशेषशास्त्रस्य विषयं निष्कृषोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्तते । ननु 'अत्रादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । अने वाच्यधिके साधे' प्रोक्ते साध्यञ्च सिध्यतीति वदता कात्यायनेन अनेकार्थाभियोगे साक्षिभिरैकदेशे विभाविते अधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तम् । तथा सत्यैकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतश्चात् ? उच्यते लिखितसर्वार्थसाधनतयोपपत्त्यैः साक्षिभिरैकदेशाभिधानेऽधिकाभिधाने च कृत्स्नमेव साध्यं न सिध्यतीति तस्यार्थसाक्षात्पि निश्चितं सिध्यतीति वचनात्पूर्ववत् संशय एवेति प्रमाणांतरस्यावसरोऽस्येव 'अलं निरस्येति' नियमात् । साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टैः साक्षिभिरैकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च । 'साध्यार्थीशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलमभवेत् । स्त्रीसङ्के साहसे चैवैयसाध्यं परिकर्तितम्' ।

असुवेवार्थमवलम्ब्य एकदेशविभावितन्यायः प्रवर्तते इत्येकदेशविभावितन्यायस्य तादृशार्थकत्वम् इति बोध्यम् । एकदेश ३० एकः अत्रोद्देशोऽस्य । १ बुधपक्षे त्रिका० तस्य पक्षेऽपि अतिसुन्दरत्वात् तथात्वम् । एकस्तुत्योद्देशो यत्र एकस्मात् देशोवत् वा । २ वंशरूपे गोत्रे तत्र सर्वेषां तुल्यदेहत्वादेकस्मादुत्पन्नदेहत्वाच्च तथात्वम् । 'बहूनि विप्रः गोत्राणि सुनीनां भावितात्मनाम् । एकदेशानि तिलानि विभक्तानि विना प्रजाः' हरिवं० ४६ । १ समानदेहाराज्ये सखिलशङ्के च एकमेकतां गतं देशमस्य । ३ दम्भतोः तयोर्विवाहेन एकदेशतोत्पादनासत्तात्वम् । 'अस्थिभिर-

स्त्रीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति" श्रुतेः । "आ-
न्वाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च स्मृतिभिः । शरीराङ्गं
स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा । यस्य मोपरता भाव्या
देहाङ्गे तस्य जीवति । जीवत्यङ्गं शरीरे तु कचमन्योधनं
हरेत्" इह० स्मृते च तयोरेकदेहत्वम् । तत्र पुंसि पुं०,
स्त्रियां स्त्रीति भेदः एकाङ्गादयोऽप्यत्र । स्त्रियां ङीप्
इति भेदः । कर्म० । एकस्मिन् देहे न० ।

एकदा पु० एकेन परात्मना दीयति दिव-किप् ऊठ् २त० ।
आत्मारामे कथौ सङ्घि आत्मनैव रमत इति प्रसिद्धम् ।
"अमन्दीदेकदा देवा उत याच देवीः" ऋ० ८, ८०, १०,
"एकदाः कथिः" भा० ।

एकधन न० एकमेव धनम् । एकमात्रधने "दुतानां धा-
वतामेकधनमुपाहितम्" यत० ब्रा० ११, ४, १, १, "एकमेक-
समसदुग्मं धनं धोयमानसुदकं यत्न । २युग्मसंख्याके
उदकाधारे कलसे "अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्ति "तयो
वा पञ्च वा, पञ्च वा सप्त वा, सप्त वा नव वा, नव वैकादश
वा, एकादश वा त्रयोदश वा, त्रयोदश वा पञ्चदश वा
हन्मसङ्घर्षिधुनं प्रजननम् । अथ य एष एकोऽतिरिच्यते
स यजमानस्य त्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषां सधनं यो
यजमानस्य त्रियमभ्यतिरिच्यते तदा देवां सधनं तस्मा-
देकधना नाम" यत० ब्रा० १, ८, १, ४, "प्रत्येकधनान-
युग्मात्तद्वहण्यास्ति प्रभवापञ्चदशभ्यः" कात्या० ८,
३, २२, "उत्तरस्थानसोऽष्टात् प्रत्येकं अधोभूमौ एक-
धनानयुग्मसंख्यासिद्धाति एकधनशब्दात्" स्वयमेव
व्याचष्टे उद्वहण्यानिति उदकांस्तुयते एभिरित्युद्वहण्याः
कलसः सान्त्वा त्वादिपञ्चदशपर्यन्तायुग्मसंख्यान् विषम-
संख्यान् । तत्राग्निष्टोमे त्रयः पञ्चम वा, अत्राग्निष्टोमे-
ऽपि तावन् एव, उक्त्ये पञ्च वा सप्त वा, मोक्षिणि सप्त
नव वा, वाजपेये नवैकादश वा, अतिराले एकादश
त्रयोदश वा आप्तोर्यामि त्रयोदश पञ्चदश वेति" कर्कः
"अत्र कलसपरत्वात् पुंस्त्वम् अपां विशेषणत्वे स्त्रीत्वम्
"आवर्तितवीरधनुर्द्विधारा इत्याहस्ताक्षेकधनासु" आश्व०
श्री० ५, १, ८, "द्विविधा व्यापः वसतीत्येव एकधनाय तत्र
पूर्वोदरेव वसतोपयोऽन्योऽन्यो एकधना इदानीं न्युज्याते ।
ता न्युज्यता यज्जलदेशदेव यजनदेशं प्रति यथा वर्तन्ते
तदेव न्युज्यतुवक्तव्या" नारा० ४० । अपाञ्चाधारं वि-
ना देशान्तरगमनासम्भवात् प्रायुक्तवाक्याच्च पुनरयुग्मकलसं
राहणं कर्तव्यमिति बोध्यम् । वस्तुतः एकधनशब्देन अयु-

ग्मसंख्याककलसा एवोच्यन्ते । स आधारत्वेनास्यस्य अच् ।
१तत्स्थे जलादौ लि० इत्येव न्यायम् "तावच्चैकधनानाम्"
कात्या० ८, १, २२, सू० "एकधनानामेकधनस्यानामपामिति"
कर्कः तथा व्याख्यानात् "एकधनां स्त्रीतुल्यमिति" कात्या०
३, १०, "एकधनान् उद्वहन्ति उदकेन पूरयित्वा उद्वहि-
पन्ति जलमध्यादूङ्घ्रि निनयन्ति निष्काशयन्ति" कर्कः एकं
सुखं धनम् कर्म० । ४सुखे धने न० 'सोमभाषा-
यतामिन्द्रायैकधनविदे' यजु० ५, ७, "एकं धनं सुखं
धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् । यदा
सोमकण्डूनाय यैर्जलमानोयते ते कुम्भाः एकधना एकं
धनं सोमरूपं यत्नेति वेत्ति जानातीति" वेददी० "एक-
धनस्तादृक् कलसः अस्यस्य इति । एकधनम् तादृगैक-
धनयुक्ते लि० "प्रत्येकदानयैकधनिनः" यत० ब्रा० १, ८, १, १०,
"एकं समानं साधारणं धनं यस्य । ५अविभक्ते ईर्ष्यति
च लि० । अविभक्तधनानां संसृष्टधनानाञ्च साधारणधन-
त्वात् तदात्वम् । ७एकमात्रधनयुक्ते लि० ।

एकधर्मन् लि० एकस्तुल्योपधर्मो यस्य अचिच् स० । तस्य धर्म-
युक्ते स्त्रियां वा ङाप् । एकोधर्मोऽस्यस्य इतिरिच्यत् सः पुः ।
"सर्वेषामेकधर्मिण्याम्" स्मृतिः । अत्र स्त्रियां ङीप्

एकधुरा स्त्री एका धूः कर्म० अच् समा० । एकधारे । तद्वह-
तीत्यर्थेऽप्यत्र तस्य लुक् । एकधुर-एकधारवाङ्के २गवादी
लि० । अस्यर्थे अच् । १एकधुरायुक्ते लि० । एकधुरं
वहति अ । एकधुरीण एकधुरवाङ्के लि० ।

एकधुरावह लि० एकधुरां वहतीति वह-अच् ईत० । एक-
धारवाङ्के गवादी ।

एकनक्षत्र न० एकं नक्षत्रं यत्न । एकतारात्माके नक्षत्रभेदे
आर्द्रा चित्रा स्मृतिश्च एकतारात्माकं नक्षत्रं तच्च अक्षे
आयच्छे ४८७४० दर्शितम् । यत० ब्रा० भाष्ये तु पुष्यशेक-
तारात्माकत्वस्य तदनुसारेण सरलायामस्माभिस्तथोक्तं
किन्तु तन्मूलं ज्योतिषवचनं मृग्यम् । वस्तुतोऽत्र एक-
शब्दस्यायुग्मपरत्वं पुष्यस्य च तितारात्माकत्वेन तत्रात्माभि-
प्रायेण पुष्यशेक्युक्तिः "अयुग्मं हि पितृशामेकनक्षत्रे
एकनक्षत्रं हि पितृशाममावास्यायाम् अमावास्या वा
एकनक्षत्रमेको हि यदेतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि संव-
सन्ति तेनो तं काममाप्नोति वा सर्वेषु नक्षत्रेषु" यत०
ब्रा० १०, १२, ८, १, २ । "एकनक्षत्रे कात्या० २, १,
३, २ । एकं नक्षत्रं हि पितृशामिति" एकनक्षत्रं
च यत्किंवा तारा चित्रा स्मृति रेवत्यादि यथा

कर्मः । अत्र रेवत्या हातिं गतार लकत्वम् अक्षोषः-
 गच्छे उक्तम् अतस्तस्या एकत्वाभावात् रेवत्यादिग-
 द्देन वहुः अक्षिनीति बोध्यम् तस्याच त्रितारत्वेनायुष्मप-
 रत्वम् । अभावास्या वा एतन्नलत्वमित्युक्तेः । अभावास्या-
 यास्तु । तत्र च रविचन्द्रयोरेकनलत्वस्थितत्वात् एकनल-
 त्वतुल्यफलदाहत्वाद्वा तदात्वम् कर्मः । १ एकस्मिन् नलत्वे
 एकनट पु० एको सख्यो नटः । नाट्यप्रवर्तके सख्यनटे लिङ्गः ।
 एकपक्ष पु० एकः पक्षो यस्य । १ सहाये कर्मः । एकल २ पक्षे पु०
 एकपत्नी स्त्री एकः समानः अनन्यो वा पतिर्यस्याः । नानादेशः
 नान्तत्वात् ङीप् । सपत्न्याम् “सर्वांसाभेकपत्नीनामेका
 चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वांसास्तेन पुत्रेण प्राहुः पुत्रव-
 तीर्नितुः” मनुः २ पतिव्रतायास्तु । “यो धर्म एकपत्नी-
 नां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्” मनुः “ताञ्चावश्यं दिव-
 सगणनातत्परामेकपत्नीम्” मेघः । “कामेकमत्रो व्रत-
 दुःखयोगीशम्” कुमाः । एकः पतिरीशो यस्य वा कप् ।
 एकपतिक एकस्त्रामिके लि० स्त्रियां टाप् । “पत्युर्नैयत-
 सम्बन्ध” इत्यधिकारात् भर्तृयत्नस्यैव नादेशङोपो नेतरस्य ।
 एकपत्रिका स्त्री एकं गन्धयुक्ततया अष्टं पत्रं यस्याः
 कप् टापि अत इत्त्वम् । गन्धपत्रावृत्ते राजनि० ।
 एकपद न० एकं पदं पदोच्चारणयोग्यकालो यत्र । एकपदो-
 च्चारणयोग्यकालेऽतकाले । कर्मः । एकस्मिन् २ स्थाने
 १ सुपतिङ्गलरूपे पदे च “निहन्त्यरेनेकपदे य उदात्तः
 स्वरानिव” माघः । “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” पा० एकपदे
 अन्यस्वरस्य उदात्तेन निघातविधानात्तेन सादृश्यमिहोक्त-
 मिति बोध्यम् “कथमेकपदे निरागमम्” रघुः । एकं पदं
 चरणो यस्य । ४ एकचरणमनुष्ये १ तद्युक्ते देगभेदे पु० स
 च देशः उहृत्य० कूर्मविभागे प्राच्यास्तुतः । अथ पूर्वखामञ्ज-
 न इत्याद्युपक्रम्य “एकपदतामलिप्रिकोयलकावर्जमानचेति”
 एकं पदं कोष्ठं पूजास्थानं यस्य । वास्तुमण्डले एककोष्ठपुञ्जे
 ईदेवभेदे पु० “अष्टपुञ्जैकपदोन्नेयः” वास्तु० त० देवीपु० ।
 एकं पदं कोष्ठरूपं स्थानम् । कर्मः । वास्तुमण्डलस्य
 ७ एककोष्ठात्मकस्थाने न० “इन्द्रो न्द्रात्मजसोभावेकैकपद-
 संस्थिता” तत्रैव । तत्कोष्ठलिखनादिप्रकारोवास्तुगच्छे
 वक्ष्यते । एकं पदं चरणोऽस्य । ८ अष्टभेदे पु० स्त्री ।
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “कथौर्णैकपदाश्चैर्निजुष्टं
 एकलालिभिः” भाग० ४, ६, १५ । एकं सुवनं पदं
 वाचकं यस्य । ८ एकपदवाच्ये लि० “किं स्त्रिदेकपदं धर्म्यं
 किं स्त्रिदेकपदं ययः । किंस्त्रिदेकपदं स्तम्यं किं स्त्रिदेकपदं

सुखम्” । यत्रप्रश्ने “दाक्षमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं
 ययः । सत्यमेकपदं स्तम्यं श्रीलमेकपदं सुखम्” भा०
 व० ११२ अ० । युधिष्ठिरेणैकपदबोध्यदाज्ञाद्युत्तरे उक्तम्
 एकं पदं पदविन्यासविशेषो यत्र । १० रतिबन्धभेदे पु०
 “पादमेकं हृदि स्वाप्य द्वितीयं स्तम्भसंस्थितम् । सनौ
 हृत्वा रमेत् कामो बन्धस्तेकपदः स्मृतः” रत्नमालोक्तेः ।
 एकपदि अव्य० एकः पादः साधनं यस्मिन् प्रहरणे । द्विद-
 शङ्गादि० इत्त्वमा० भत्वात् पङ्गावच । पादसाधने प्रहरणे ।
 एकपदौ स्त्री एकं गन्तुः समानं पदं तद्विज्ञमत्र गौ० ङीप् ।
 पयि अमरः । तत्र हि गन्तुः पदसमानचिह्नं दृश्यते
 इति तस्य तथात्वम् । एकः पादो यस्याः संख्या-
 पूर्वकत्वात् पाङ्गावः कुन्धपद्या० ङीप् पङ्गावच । २ एक-
 चरणयुक्तायां स्त्रियाम् १ एकद्वचतुर्थांशयुक्तायास्तु लि०
 “गायत्र्येकपदो द्विपदो त्रिपदो” ऋतिः । “एकपदो
 द्विपदो त्रिपदो चतुष्पदो मष्टपदो” यजु० ८, ११ ।
 एकपरि अव्य० एकेन विपरीतं प्रसम् “अत्रयलकासंख्याः
 परिणा” पा० अव्ययी० । एकेन विपरीततया पतनेन परा-
 जये द्युते व्यवहारेवायं प्रयोगः । यस्य यथा पातने ज-
 योभवति तस्य एकस्यान्यथाचादेः पातने एवं प्रयो-
 जनः एवं व्यवहारेऽपि ।
 एकपर्सा स्त्री एकं पक्षं तपःसाधनतया आहारो यस्याः । यैल
 राजस्य मेनायादुत्पन्नहृदिहृत्तलमध्ये । दुहितभेदे । “तिष्ठः
 कयास्तु मेनायां जनयामास यैलराट् । अपर्शामिकपर्सांश्च
 हतीयामेकपाटलाम्” इत्युपक्रम्य । “आहारमेकपर्शेन
 एकपर्सां समाचरत्” हरि० १८ अ० । स्त्रायै कन् वहु० कप्
 वा अत इत्त्वम् अपर्शिकांशत्वात् । “कथ्यपर्सां निराहारा
 एकाया एकपर्शिका” देवीपु० ४५ अ० । अस्य पूर्वोक्तवा-
 क्योनेकवाक्यतया हिमवत्कथामेदपरत्वम् न तु दुर्गापर-
 त्वमिति बोध्यम् । एकमालं पर्शमस्य । एकपत्रावृत्ते-
 ष्टादौ लि०
 एकपर्वतक पु० पर्वतभेदे “कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते त (कथ-
 भीमाज्जुनाः) मध्येन कुरुजाङ्गलम् । रम्यं पद्मसरोरगत्वा
 कालकूटमतीत्य च । गण्डकींश्च मङ्गागोणं सदानीरां व-
 चैव च । एकपर्वतके सदाः क्रमेणेत्याव्रजन्त ते । उत्तीर्य
 सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोयलाम्” भा० स२ १८ अ० ।
 एकपलाश पु० एकः पलाशो यस्य । एकपलमालवृत्ते तत्र भयः
 तस्तेदं वा गङ्गा० ह । एकपलाशीय तत्रभवे तदीये च लि०
 एकपाटला स्त्री एकं पाटलं पुष्पं तपःसाधनतया आहारो

यस्याः । हिमवतोमेनावासुत्पन्नदुहितृत्वमध्वे दुहि-
तभेदे एकपत्न्यायदे मूलं दृश्यं तत्रैवैतन्नामनिश्चि-
र्यथा । “पाटलायुधमेकश्च आदधावेकपाटला” ।

एकपातिन् लि० एकः सन् पतति पत-स्थिति “सहस्रमेति”
स० । एकाकितया षडनयोले अतिरात्रवागमसंख्ये
२७७विंशे न० “एकपातीनि त्वहानान्यतिरात्राः”
आश्व० श्रौ० १२, ६, १२ । “चतुर्विंशामिजिद्विषुवन्नाहा-
मनादीनि एकपातीन्यहानि तानि अतिरात्रसंस्थानि
भवन्ति” नारा० । १४७भेदे स्त्री छेप् । “धायाद्या-
लैकपातीनि” आश्व० श्रौ० ५, १८, ११ । “अग्निर्होता
सहपतिः स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पण्डः” ६, ५, ६ ।

एकपाद् लि० एकः पादोऽस्य अन्यलोपः समा० ।
१ विष्णौ “चतुरात्रा चतुर्भाष्यतवेदविदेकपात्” विष्णु-
सं० । “एकः पादोऽस्येकपात् पादोऽस्य विश्वाभूतानीति”
श्रुतेः “विदभ्याहमिदं कृत्स्नकेकांशेन स्थितो जगत्”
गीतोक्ते च भा० । परमेश्वराभिप्रायेण एकपादयुक्तत्वेन वा
२ शिवे च । स च रुद्रभेदः । “अजैकपादह्रिर्वधौविष्णु-
पाञ्च रेवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।
रुद्राएकादशप्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः” विष्णुध० अ-
न्यनामानोऽपि रुद्राः सन्ति त्वत्तदाणादौत्वेत एव पूज्याः ।
अजेतिनामान्तरं तेन एकादशसंख्यापूर्तिः अतएव वि-
ष्णुध० “अतनामा महारुद्रः” इत्यादिना तद्व्यापनस-
क्तम् “एकपादमिधो विप्रः । ज्ञेऽहः । स्वाहं नृणं शरम् ।
चक्रं हनरुक् नृणं सुहरं तदधोवरम् । अर्जं स्त्रवं
मेखलावान् सुहृदाङ्गवांश्च मखाके । धनुर्धरां कपालञ्च
कौमुदीं तज्जनीषटम् । परशुं चक्रमाधत्ते क्रमा-
हामाष्टके करे । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यज्वनः
सदा” इति तत्रैव एकपदोऽध्यानान्तरसक्तम् । १ एकपादयुक्ते
लि० स्त्रियां छेपि पङ्गावः एकपदोति भेदः एक-
पदोऽयदे उदा० ।

एकपाद् पु० कर्म० । “एकमात्रचरणे “व्युत्तिष्ठदकपादेन परमं
योगसाक्षितः” भा० अतु ०८२ अ० । “उत्तिष्ठदकपादेन
दृश्ये विबुधधाम्” भाग० ४, १, १८. “एकपादोऽस्य स-
मासान्विधेरनित्यत्वात् नान्यलोपः । एकपादयुक्ते २ परसे-
श्वरे । “पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्युक्तेः तस्य सर्वभूतरूप-
कपादत्वात् तथात्वम् “तत्र शिन्धियेऽज एकपादः” अथ०
१२, १, ६, २, एकचरणयुक्तमात्रे लि० स्त्रियां स्नाङ्गत्वात्
छेप् टाप् वा । “क्षत्री लक्ष्मीं विशालाक्षीं दीर्घजिह्वा-

मजिह्विकाम् । लिङ्गनीमेकपादाश्च लिङ्गनीमेकलो-
चनाम्” भा० अ० २०८ अ० “एकपादांश्च पुरुषान् कौर-
व्यान् वनवासिनः” भा० अ० १० अ० सहदेवदक्षिण-
दिग्विजये” “एकपादांश्च तत्राहमपश्यं हारि वारितान्”
५ अ० । ४ असुरभेदे “एकपादमहोदरौ” भा० अ०
असुरगणनायाम् । एकपादोऽवलम्बनत्वेनाख्यस्य अच् ।
५ एकपादमात्रालम्बके । “पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो
विभावसुम् । निरोक्षेत् निराहार ऊर्ध्वं बाहुः कृता-
ञ्जलिः” भा० अ० १२५ अ०

एकपादिका स्त्री एकः पादोऽवलम्बनत्वेनाख्यस्याः ठन् । एक-
पादावलम्बनेन खमानां स्थितिभेदे “अथावलम्ब्य क्षणमे-
कपादिकाम् तदा निद्रावपुपत्सलं खगः” नैष० ।

एकपिङ्ग पु० एकं पिङ्गं नेत्रमस्य । कुबेरे । तस्य क्रूरह-
स्या पार्श्वतीर्दधने वामनेत्रस्य स्फुटने शिववाक्येन प्रस-
न्नावाक्यस्या वरेण पिङ्गलं वामनेत्रं जातमिति तस्य
तथात्वम् तत्कथा काशी० यथा

“प्रसाध्य नयने पूर्वसुमामेव व्यलोकयत् । शम्भोः
समीपे का योषिदेवा सर्वाङ्गसुन्दरी । अनया किं तपस्तप्तं ?
ममापि तपपोऽधिकम् । अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्य
श्रीरहो भयम् । क्रूरहस्वीकृते यावत् पुनः पुनरिदं
वदन् । तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात् ।
अथ देव्यग्रवीह्वेवं किमसौ दुष्टतापसः । असक्तवीक्ष्य मां
वक्ति न्यकुर्वन्मे तपःप्रभाम् । असक्तदृष्टिणेनाप्ला पुन-
र्मांसेव पश्यति । असक्तवमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।
इति देवीमिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राङ् तां प्रभुः । उमे !
त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चतुषा । संपश्यते तपो-
लक्ष्म्यां तव किन्त्वधिवर्णयन् । इति देवीं समाभाष्य-
तमीशः पुनरब्रवीत् । वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन
तोषितः । निधीनामधिनायक्यं सुश्रुतानां भवेत्स्वरः ।
यत्नायां किन्नराणाञ्च राजा राजाञ्च सुमतः ! पतिः-
पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदोभव । मया सख्यञ्च ते नित्यं
वत्सामि च तगान्तिके । अलकां निक्षपा मित् ! तव प्रीतिं
विवर्धयन् । आगच्छ पादयोः स्थाः पत ते जननी त्रिवम् ।
इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् । प्रसादं
कुरु देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव । देव्युवाच । यत्स ! ते
निर्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा । भवैकपिङ्गोनेत्रेण
वामेन स्फुटितेन च । देवदत्तास्तु ये तृभ्यं वराञ्चान्तु तवैव
ते । कुबेरो भव नास्त्रा त्वं मम रूपेर्धिया सुतः ” एकपि-

कुलोऽप्यत्र । एकपिङ्गलवर्णनेत्युक्तत्वात्तस्य तवात्वम् ।

एकपिण्ड लि० एकः समानः पिण्डः देहः आद्देयपिण्डो वा यस्य । १। सपिण्डे तस्य एकदेहारव्यदेहकत्वात् दाढत्व-
भोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वाद्वा तवात्वम् । “ल-
याः पासुदकं कार्यं” लिपु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः संप्र-
दातृणां पञ्चभोगोपपद्यते “इति सन्तः” । लेपभाजचतुर्था-
द्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः” इत्युक्ते “जोवति यत्-
पिण्डदाता स हतः सन् तत्पिण्डभोक्तृव्युक्ते च संप्रा-
प्तमेव सपिण्डत्वमिति दायभागानुसारिणः ।

एकपुरुष पु० एकः चैवः पुरुषः । १। पुरुषोत्तमे परमेश्वरे तस्य
श्रेष्ठत्वमुक्तं शोतायाम् “यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि
शोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्त-
मः” तस्य च पुरुषत्वमन्यथामितया सर्वदेहे हरि वा-
सात् । “हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानवृक्षं वृक्षं
परिपृजते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति खन्यो ख-
नन्नभ्रमिवाकथीति” श्रुती वृक्षरूपदेहे वाशोक्ते च पुरु-
षत्वम् । २। प्रधानपुरुषे च । एकः पुरुषो यस्मिन् ।
३। एकपुरुषान्विते लि० । “तथैकपुरुषं राट्” विलम्बादट-
निर्गमम्” भाग० ई० पू० ७, “एकः पुरुषो भोक्ता यत्र । ४। ए-
कपुरुषभोक्तृके भोगभेदे तत्रायं भेदः प्रपितामहादीनां
त्वयाणां जीवित्वे एकपुरुष एव भोगः यवाह दा० त०
व्यासः “पिता पितामहो यस्य जावेच्च प्रपितामहः ।
त्वयाणां जीवतां भोगो विप्रो यो ह्येकपुरुषः” । “युगसङ्गो
वटिष्येऽपि न त्वैकपुरुषिकः प्रपितामहस्य तत्र स्वातन्त्र्यात्
तस्यैव भोगस्तेन तत्रैकपुरुषो भोगः” दाय० त० रघु०

एकपुष्कल(र) पु० एकं पुष्करं स्रवं यस्य रस्य वा लः । काहले
वाद्यभेदे । “अथ प्रयाते दायाहं प्रायाद्यन्तैकपुष्करा-
लाः” भा० उ० ८। १६६० एकपुष्कराः काहलाः” मोलकश्रुतः

एकपुष्पा स्त्री एकं पुष्पं यस्याः । एवमभेदे यत्किमात्रं
पुष्पं जायते तस्मिन् जातिव्येऽपि अजा० टाप् ।

एकपुस्त्य पु० कर्म० । १। एकस्मिन् प्रत्ये धान्यमानभेदे माणादि०
आद्यादातोऽवस् । एकः प्रत्योऽस्य । २। एकप्रत्ययुक्ते पर्वते पु०

एकफला(ली) स्त्री एकं फलमस्याः सुगन्धवोचमते टाप् ।
पा० मते ङीप् । एकमात्रफलके कौषधभेदे

एकभक्त न० एकं भक्तं भोजनं यत्र । फल्युक्ते व्रतभेदे तत्स-
रूपकालादिनिरूपणं कालमाधारीये यथा

“अयं भक्तनिर्णयः । ब्रह्मपुराणे वैश्वानरव्रते पठ्यते
“प्रतिपद्येकभक्तांशो समाप्ते कपिलापदः” इति । तत्रादा-

येकभक्तव्रतं त्रिविधम् स्वतन्त्रमन्याः सुसुपवासप्रतिनिधि-
रूपं चेति । तेष्विदानीं सुदाहृतं स्वतन्त्रम् । तत्र दे-
चिन्त्यते । किमुपवासवत् तिथिरस्मिन् पश्यीतव्या ? उत
प्रकारान्तरेणेति ? । उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् “दैवं
पित्रा” तथा कार्यम्” इति वचनेन उपवासैकभक्तादिकृत-
स्वदैवस्य विवक्षितत्वात् । न च कर्मकालव्याप्तिरिति तन्निर्ण-
य इति यदुक्तम् । तत्कालस्य व्याप्तिनिर्णीतत्वात् ।
किञ्च तन्निर्णये कर्मकालव्याप्तिप्रवचनस्य पित्राविषय-
त्वेनोपपत्तेः । तस्मादुपवासवत्तन्निर्णय इति प्राप्ते ब्रू-
मः । कर्मकालव्याप्तिरेवात्र निर्णयहेतुः । कर्मकालस-
त्कर्मस्वरूपं चैव्युभयं स्वान्दपुराणे दर्शितम् । “दिनाह्ने-
समवेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं
मतस्तत् स्थाद्वैव हीति” । देवलोऽपि “दिनाह्नसमवे-
ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तं तु तत् प्रोक्तं न्यूनं
पासत्येष त्विति” । अत्र च दिनाह्नस्योपरि साहस्रहूर्त-
परिमितोऽस्त्वः कालः पञ्चधा विभागे मध्याह्नस्यापरभाग
एकभक्तस्य कालः दिनाह्नेऽतीते सति समनन्तरत्वात् ।
असमयात् प्राचीनोऽवशिष्टो गौणः कालः दिनेत्यस्य
तुष्टानात् एवं स्थिते सति सत्यकालव्यापिनी तिथि-
र्यहीतव्या अतएव पञ्चपुराणम् । “मध्याह्नव्यापिनी
पाद्या एकभक्ते सदा तिथिरिति” । बौधायनोऽपि
“उदये ऋषवास्तस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्नव्यापिनी
पाद्या एकभक्तव्रते तिथिरिति” नचात्रोपवासन्यायो
युक्तः तत्र पूर्वविज्ञाप्येन विशेषशास्त्रपर्यवसानात् ।
द्विविधं हि विशेषशास्त्रं तिथिप्रयुक्तमेकं कनेप्रयुक्तमपरम् ।
तत्र “पूर्वाह्निकास्तु तिथयोदैव” इत्यनेन कर्मविषयेण सा-
मान्यशास्त्रेणोत्तरविज्ञायां प्राप्तायाम् “उपोष्याः परसंयुताः
पराः पूर्वैश्च संयुताः” इत्यनेन कर्मविषयेण विशेषशास्त्रेण
पूर्वविहिततिथिविषये अपि सामान्यविशेषशास्त्रे उदास्येते
“पूर्वाह्निकास्तु तिथयः” इति तिथिमात्रसुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्
सामान्यशास्त्रम् “प्रतिपत् सन्मुखो कार्येति” तिथिविशेषसुप-
जीव्य प्रवृत्तत्वाद्विशेषशास्त्रम् । तथा सति द्विविधेनापि
विशेषशास्त्रेण पूर्वविज्ञाप्येनोपवासः सुस्थितः । अत्र त-
मध्याह्नव्यापिनीत्येतत्कर्मविषयं विशेषशास्त्रम् । अत-
स्तदनुसारेण निर्णयो युज्यते ! ननु प्रतिपत्सन्मुखी का-
र्येत्यनेन तिथिविषयेण विशेषशास्त्रेण कुतो न निर्णय
इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः ।
ननु मध्याह्नव्याप्तिप्रवचनमपि तिथ्यन्तरैकभक्तविषयत्वेनोप-

पदवित् शक्यम् अतः कर्मविशेषास्ततिविशेषया-
स्तयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नास्ति-
यं मध्याह्न्यापित्वसंयुक्तत्वयोः पूर्वविद्याभाषादवित्
शक्यत्वेन विरोधाभावात् । यदा तत्तरविद्यायामेव म-
ध्याह्न्यापित्वं तदा विरोध इति चेत् । वाडम् । तथा
पि तिविविधविशेषयास्तत् कर्मविशेषविशेषयास्तं प्रबलं
मध्याह्न्यापित्वेयुं गत्वात् कर्मण्यत्र प्रधानत्वात् । तस्मादे-
वं विधैर्विषयैः कर्मकालव्याप्तिरिव निर्णेतव्यम् । अत्र नि-
र्णेतव्योविषयोभिद्यते । पूर्वदुरेव मध्याह्न्यापि-
त्वम् परेदुरेव तद्व्यापित्वम् । उभयत्र तद्व्यापित्वम्
उभयत्र तद्व्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापि-
त्वम् । उभयत्र वैधर्म्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र
प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्न्यापित्वस्य निर्णायकत्वम् । ततो-
मे पूर्वविद्या प्राज्ञा सुखकालव्याप्तिः समवेऽपि
गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । अनेनैव न्यायेनोभयत्र सु-
खकालव्याप्तिप्रभावेऽपि गौणकालव्याप्तिप्रभावात्पूर्ववि-
द्वैव । पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः । षष्ठे तु यदा पूर्व-
दुर्मध्याह्न्यैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकाल-
व्याप्तेः पूर्वदुर्प्राज्ञा । यदा परेदुर्मध्याह्न्यैकदेशम-
धिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्तिप्रभावेऽपि सुख-
कालव्याप्तिप्राधिक्यानुसारेण परेदुर्प्राज्ञा ! नन्वेवं
स्ततन्वैकमन्त्रे निर्णयः अन्याङ्गे तु कथम् ? । तत्र का-
तुपपत्तिः १ इति चेत् । “पूजाव्रतेषु सर्वत्र मध्याह्न्यापिनी
तिवि” । “मध्याह्ने पूजयेद्वृषेणादि” शास्त्रैरङ्गिनः पूजा-
दर्शमध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकमन्त्रस्यापराङ्गादौ सुख-
कालासम्भयः । सा भूदोदयविषये सुखः कालः । प्र-
धानानुसारेण सुखस्य नेतव्यत्वात् । यदा स्ततन्वैकमन्त्रेऽपि
केनचिद्विहितेन सुखकालासम्भये गौणकालोऽभ्यनु-
चायते तदा किञ्च वक्तव्यम् अन्याङ्गे । यत्तुपवासप्रतिनिधि-
रूपमेकमन्त्रं तदुपवासतिथौ कार्यं तस्य गौणेऽभ्यनुज्ञात-
त्वात् । अतएव सुमन्तुः “तिथौ यत्तुपवासः स्यादेक-
मन्त्रेऽपि सा तथेति” न च तादृशमेव नास्तीति गङ्गनीयम् ।
उपवासव्रतं प्रकृत्य रोगादिना तदवज्ञौ सुखं तुष्टया-
नस्यैकमन्त्रस्य सम्भावितत्वात् । “अदौ तान्यव्रतज्ञानि
आपोमूलं फलम्पयः ! इतिब्राह्मणकाव्या च गुरोर्विवन-
सौषधमिति” शास्त्रात् । “एकमन्त्रेण नान्येन तथैवावा-
चितेन च” या० एकस्मिन् नान्यस्मिन् भक्तेः । २ नि-
तान्तमन्त्रे २ अन्यस्मिन् भक्ते च लि० प्रौढ्यात् चैकम-

न्त्रात् मनुः । एकमन्त्रात् अन्य नासक्त्याः रङ्गः ।
एकमन्त्रि स्त्री एका अनन्यविषया भक्तिः । १ नितान्तमन्त्रौ
२ अन्यमन्त्रौ एकस्मिन् अनन्यस्मिन् भक्तिरस्य । २ नितान-
न्तमन्त्रे लि० “एकमन्त्रिर्विशिष्यते” गोता ।

एकमन्त्रिण्य उ० एका भक्ती रीतिस्तस्मात् तामधिकृत्य नयः ।
एकरूपाणां वचूनां मध्ये एकस्य यथा प्रवृत्तिरन्यस्यापि
तथा प्रवृत्तिरित्येवंज्ञापके न्यायभेदे “सर्वेषामेकरूपाणां
मेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्कुर्व्यादेकरूपाहि ते
कृताः” इत्युक्तेस्तथात्वम् ।

एकमाय्या स्त्री एकस्यैव माय्या । अनन्यपतिकार्या साध्या
स्त्रिणां “तामेकमाय्यां परिवादभीरोः” रघुः । “एकमा-
य्यां साध्वीम्” मङ्गि० । एका माय्या यस्य । २ अन्यस्त्री
रहिते उ० । एकेन माय्याः । २ एकमन्त्रे लि० ।

एकभाव उ० एको भावः । अनन्यविषये राने २ एकस्यभावे
२ एकायवे “स्त्रीणां शलोः कुमिलस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।
यो भवदेकभावेन न स जीवति मानवः” इति पञ्चत० ।
एकस्य भावः ईत० । ४ अभिमत्ये अभावे “स्ततेजसा सत्य-
सुखप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्वा” भाग० ४, ११, १६,
एकोभावो यस्य । ५ तस्यभावके लि० “या वै यूयं सोऽ-
मर्त्यैकभावः” भा० अतु० ७ ई० ।

एकभूत लि० अनेक एको भूतः चतुर्वै अस्या० त० स० । १ ए-
कीभूते । एकस्मिन् भूतः । २ एकासक्ते च “नियतेनेकभूतेन
मनसा वरदर्शभम्” भा० या० ४२ ख० ।

एकभूम उ० एका भूमिर्यत्र अ सना० सङ्घ० । एकभूमिरस्यस्य
अर्थः अच् पा० । (एकतला) प्रासादभेदे एवं हिभूमा-
दयोऽपि (दोताला) (तेतला) इत्यादि प्रासादभेदे ।

एकमति स्त्री एका मतिः । एकस्यां मती “तथा मनुर्वैभग-
वान् पितामहोयमेकमत्ता पुरुदक्षिणैर्मन्त्रैः” ४, १, २४, ए-
का मतिर्यस्य । २ एकविषयमतिरुक्ते “तैरेकमतिभिर्भूत्वा
यज्ञोक्तं शास्त्रसुत्तमम्” भा० या० १३७ ख० । मतेरेक-
त्वञ्च एकरूपविषयावलम्बनं विरीतविषयानवलम्बनञ्च ।
तस्य भावः व्यञ् । ऐकमत्त एकविषयज्ञाने विषयादि-
ज्ञानाभावे च “कैकमत्तं महाधियाम्” पुरा० ।

एकमुख न० एकं मुखं प्रधानं यत् । १ एकप्रधाने द्यूतादौ
“द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात्” या० ।
एकं मुखं द्वारं यत् । २ एकद्वारे मण्डपभेदे । “मण्डप-
कारेणेतत्तल मण्डलं पाद्यदक्षिणमुखं” पुरा० अज्ञाचलादौ
एकमुखमण्डपं विहितम् अन्यत्र तु चतुर्मुखमिति भेदः ।

एकं सुखमिवोदताकारविशेषोऽस्य । एकवक्त्राकारोद्धतांश-
विज्ञयुक्ते रूद्राक्षफलभेदे । तत्फलस्य एकादिचर्दयसुखता
यास्ये उक्ता । तन्मूलस्य 'रूद्राक्षोद्धतं मोक्षं सुखं
पुण्यं निम्नगम्' तन्मसा० सख्यन्दमहेसरे उक्तम् ।
रूद्राक्षगन्धे विवर्तितः । एकवक्त्रादयोऽप्यत्र ।

एकमूला स्त्री एकं मूलमस्यस्य अच् । एकं मूलमस्याः बहु०
तु जातौ लोप् स्यात् । (शालपान) १ शालपस्यां
व्यतस्याश्च वैद्यकम् । २ एकमूलयुक्ते लि० ।

एकयष्टिका स्त्री एका यष्टिरिवावली यस्याः व० कप् । (एकनर)
एकावलीहारभेदे ।

एकयोनि लि० एका समा योनिर्जातिरस्य । समानजातौ 'एत-
द्विधानं विधेयं विभागमेकयोनिषु' मनुः 'समानजा-
तिषु' कुल्लू० कर्म० । २ एकस्मिन्पुत्तिस्थाने स्त्री एका
योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । समानोत्पत्तिस्थानके लि० ।

एकरज पु० एकं श्रेष्ठतया रज्यते केयोऽनेन रज्ज-चञ्चलं
करणे क । शृङ्गराजे जटा० । स च केयरज्जुद्रव्यम् ।

एकरस लि० एकोऽनन्यविषयकोरसः रागः अभिप्रायः एको-
ऽभिप्रायः स्वभावो वाऽस्य । १ एकरागे २ एकाभिप्राये ३ अ-
भिप्रायस्वभावे च 'अस्यूलसनस्यल्लुल्लमदे र्धमसनलसनपरम-
बाह्यं प्रज्ञानपनमेकरसम्' इति श्रुतिः 'विदेकरसस्तुनि
वेदः० । एकोरसोऽयम् । ४ एकरागविषये लि० 'तपस्वक
रसे रतम्' रामा० । एकोरसोऽयम् त्वेन यत् । प्राधा-
न्येन एकरसयुक्ते ५ नाटके न० । 'एकएव भवेदङ्गी शृ-
ङ्गारो वीरएव वा । अङ्गान्वये रसात्तत्' इति सा० द०
उक्तेः नाटकस्य प्राधान्येन शृङ्गारवीररसान्वतरवत्त्वेन
वर्णनीयत्वात्तथात्वम् ।

एकराज् पु० एको राजते किप् । १ सार्वभौमे 'हिरण्यकशि-
पूराजज्जयेयमजरासरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराजं
व्यधिक्षत' भाग० ७, २, १, 'तस्मिन् महेन्द्रभवने महा-
बलो महासुरोनिज्जितलोकएकराट्' भाग० ७, ४,
११, 'यावदीशो महासुधार्माभिमन्यव एकराट्'
भाग० १, १८, ६, 'एकएव राजते राज-किप् । २ पर-
मेश्वरे तस्यैव भासा सर्वस्य भासनात् तस्य तथात्वम् ।
तथा हि 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति' श्रुत्या 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽचि-
क्षम् । यच्चन्द्रमसि यच्चान्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्'
गीतोक्तेः 'अस्ति भाति प्रियं रूपं भास चेत्संगपञ्चकम् ।
आद्यं लिङ्गं मञ्जरूपं मायारूपं ततो ह्ययम्' इत्युक्तेश्च

तस्य सर्वेषां भासप्रयोजकत्वात् 'एव स्रयंकोतिरिति
श्रुतेस्तस्य स्रयंप्रकाशमानत्वात् स्रप्रकाशे अन्यानमे-
क्षणाच्च तथात्वम् ।

'स वा एव द्रष्टा नापश्यद्द्रष्टृमेकराट्' भाग० २, ५, २०,
एकराज पु० एको राजा टच्सा० । एकस्मिन् श्रेष्ठे च राजनि
एकराज् न० एका रात्रिः-नि० अच् संख्यापूर्वकतया रात्रा-
न्तरेऽपि न पुंस्त्वम् । एकाहोरात्रे । 'एकरात्रं तु
नियमचरतिचित्रांशुषः कृतः' 'यत् करोलेकरात्रेष्वृष-
लोसेवनात् द्विजः' । 'एकरात्रोपवासश्च लब्धं सान्त्वनं
कृतः' मनुः । रात्रिपदमहोरात्रपरम् । 'कलसं त्वेक-
रात्रेण' भाग० २, २१, २ । एकरात्रभोजने पर्याप्तम्
ठन् । एकरात्रिक एकदिनभोजननिर्वाहपर्याप्ते लि०
'आददीताममेगाश्चाददृत्तावेकरात्रिकम्' मनुः ।

एकराशि पु० कर्म० । एकस्मिन् मेघादौ राशौ । 'एकराशि-
गतौ स्थातामेकर्कषिषये यदा' ज्यो० । २ एकस्मिन् धान्यादेः
क्षूपे च । 'एकराशिं पञ्चधा कुरुते' सि० कौ० ।

एकरिक्षिन् लि० एकस्य पितुः रिक्त्वमस्यस्य इति ।
एकपितृग्रांथहरे । 'यद्येकरिक्षिणो स्थातामौरसजेज्जौ
सुतौ' मनुः । एकं समानं अक्षयमस्यस्य इति । २ अवि-
भक्ते ३ संसृष्टे च । स्त्रियां लोप् ।

एकरूप लि० एकं समानं रूपमस्य । १ तस्यरूपे 'सर्वेषामेक-
रूपाणामेकस्यापि यदुच्यते' । सर्वेषामेव तत् कुख्यादेव-
रूपाहि ते कृताः' कृतिः । कर्मधा० । २ एकस्मिन् रूपे ।
'पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण सां० का० । एक-
रूपस्य भावः ध्वज् । ऐकरूप्यं तस्य रूपे न० । त्वएक-
रूपत्वं न० तत्, एकरूपता स्त्री तत्त्वाच्च ।

एकरूप्य लि० एकस्मात् एकस्या वा आगतः रूप्यप् । १ एकत
आगते । कर्म० । २ केवलरजते न० बहु० । शतवर्त लि० ।
एकैर्च पुं न० एका अक्ष् अ समा० अर्धर्वादि । १ एकस्याश्च
एका अक्ष् यत् । २ एकैर्युक्ते स्त्रोक्ते न० । 'चतुरस्तराख्ये-
कर्चानि' यत० ब्रा० १०, १, २, ६, २ एकैर्युक्त्यै देवभेदे 'लृ-
मेभ्यः स्नाह्वा एकैर्युक्त्यः स्नाह्वा' अथ० १६, २३, २०,
एकल लि० इण्-षिट् एगता कला यस्य । १ अन्वयने
एकत्ववलायते स्थिते शायते ला-चञ्चल्यै क 'सह
सुमेति' स० । २ अस्मिन्नामे एकके 'अथ ऊर्ध्वं चदेत्य नैवेदेता
नास्तेतैकल एव मध्ये स्थाता' जा० उ० 'एकलोऽ-
द्वितीयोनययो वा' भा० 'जायेत चैकलः प्राचीप्रणीयेत
तर्कलः । एकलः सुजतं भुङ्क्तेऽत्रोयादृशकतमेकलः' काशी०

एकमेकत्वं जातिं जा क । एकत्वात्प्रये “तच्छिन्ना वाव
किल स एकलः पुलङ्गाद्यमोपपन्ने” भाग० ५, ७, १२ ।

एकलव्य उ० निषादराजस्य हिरण्यधनुषः पुल्ले तत्कथा
भारते व्या० १२४ अ० ।

“ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः । एकलव्यो म-
हाराज ! द्रोणमभ्याजगाम ह । न स तं प्रतिजयाह
नैषादिरिति विनयन् । शिष्यं धनुषि धर्माज्ञोपा-
मेवान्वेषेत्तया । स तु द्रोणस्य गिरसा पादौ दृष्ट्वा प-
रन्तप । अरण्यमनुसंप्राप्य ज्ञत्वा द्रोणं मञ्जीमयम् ।
तच्छिन्नाचार्यवृत्तिं परमाभास्वितस्तदा । इपुस्ते यो-
गमातस्थे परं निवसमास्वितः । परवा श्रद्धयोपेतो
योगेन परमेष च । विमोक्षादानसम्माने लघुत्वं पर-
माप सः । अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपाण्ड-
वाः । रथैर्विनिर्गुः सर्वे मृगयामरिमर्द्न । ततो
पकरणं दृष्ट्वा नरः कथिदुयङ्मवा । राजसुतुजगामैकः
ज्ञानमादाय पाण्डवान् । तेषां विरचतां तत्र तत्तत् कर्म-
चिन्तीर्षवा । आ चरन् स वने गूढो नैषादिं प्रतिजग्मि-
वान् । स क्षणमलदिग्वाङ्गं क्षणाजिनजटाधरम् ।
नैषादिं आ समालम्ब्य भवत्सखी तदन्तिष्ठे । तदा त-
स्याथ भयतः पुनः सप्र पराङ्मुखे । जाघर्षं दर्शयन्त्ये
सुमोच युगपद्यथा । स तु आ परपूर्णासुः पाण्डवाना-
जगाम ह । तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमा-
मताः । जाघर्षं यद्देवित्वं दृष्ट्वा तत् परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं प्रीडितावाचन् प्रशंसन्त्य सर्वशः । तं
ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् । दृष्ट्वा पाण्डवा
राजसुतुजगामैकं शरान् । न सैन्यमभ्याजानंस्ते त-
दा विकृतदर्शनम् । अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान्
कस्य वेत्तुत । एकलव्य उवाच । निषादाधिपतेर्वीरा !
हिरण्यधनुषः सुतम् । द्रोणशिष्यश्च मां वित्त धनुर्वे-
दकृतश्रमम् । वैशम्पायन उवाच । ते तमाज्ञाय तत्त्वेन
पुनरागम्य पाण्डवाः । यथाहन्तं वने सर्वं द्रोणाया-
चक्षुरद्वुतम् । कौन्तेयस्तर्जुनो राज्ञेकलव्यमनुष्म-
रन् । रक्षो द्रोणं समसाद्य प्रणवादिदमब्रवीत् । अ-
र्जुन उवाच । तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं
वचः । भवतोक्तो न मे शिष्यस्तद्विशिष्टो भविष्यति ।
अथ कस्यान्नाद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् । अ-
न्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः । वैशम्पा-
यन उवाच । सुहृत्समिव तं द्रोणचिन्तयित्वा विनिश्च-

यम् । सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ।
दर्शं मलदिग्वाङ्गं जटिलं चीरवाससम् । एकलव्यं
धनुष्पाणिमस्यन्तमनियं शरान् । एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा
द्रोणमावाप्तमन्तिकात् । अभिगम्योपसंभृता जगाम शि-
रसा मञ्जीम् । पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स नि-
षादजः । निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्यो प्राज्ञाभिरपतः ।
ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः । यदि शिष्योऽसि
मे वीर ! वेतनं दीयतां मम । एकलव्यस्तु तत् श्रुत्वा
प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् । एकलव्य उवाच । किं प्रयच्छामि
भगवन्नात्तामयत मां गुरुः । न हि किञ्चिददेवं मे
गुरवे ब्रह्मवित्तम् । द्रोण उवाच । यद्यवश्यं त्वया दे-
यमेकलव्य ! प्रयच्छ मे । एकाङ्गं दक्षिणस्य हस्तस्येति
मतं मम । “एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य
दारुणम् । प्रतिज्ञामात्मनो रत्नं सखे च निवतः स-
दा । तच्चैव हृदयदनस्तयैवादीनमानसः । छित्वा विधा-
य्यं तं प्रादात् द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः । ततः शरान्
नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यं प्रकथत । न तथा च स योमोऽभूद्यथा
पूर्वं नराधिप !” अथञ्च निषादराजस्य पालित पुत्रः
सुतदेवपुत्रः यथोक्तं हरिवं० १५ अ० । “सुतदेवात्
प्रजातस्तु नैषादियैः प्रतिश्रुतः । एकलव्यो महाराज !
निषादैः परिवर्जितः” अतएवांशवतारे “रुक्मो च
नृपयार्हन् ! राजा च जनमेजय” इत्युपक्रम्य एकलव्य-
प्रभृतीन् कतिचिद्वृत्तान्तान् “गन्वात् क्रोधवशादेव राजपूगो-
ऽभवत् क्षितौ” व्या० ६७ अध्याये तस्य राजवंशत्वेन राज-
पूगान्तर्गमनोक्तिः । “एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्” काद०
एकलिङ्ग न० एकं पञ्चक्रोगमध्ये लिङ्गं यत् । सिद्धिसाधन
श्लोभेदे ‘पञ्चक्रोगान्तरे यत् न लिङ्गान्तरमोच्यते । तदेक
लिङ्गमाख्यातं तत् सिद्धिरनुत्तमा’ आगमः । एकं लिङ्गं
पुंस्त्वादि यस्य । २ नियतैकलिङ्गे शब्दे उ० । एकं लिङ्ग-
मिन्द्रियं चतुर्वक्ष्य । ३ कुबेरे शब्दरत्ना० ।

एकलू उ० एकं लुनाति लू० किप् ईत० । अविभेदे ततः
गोत्रे मर्गा० यञ् । एकलव्य तत्रोत्पापत्ये पुंस्त्री बङ्गले
यजो लुक् । एकल्व इत्येव स्त्रियां न लुक् ऐकलव्यः स्त्रियः
एकवक्त्र उ० । १ अचरभेदे “एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालस-
न्निभः” हरिवं० २ ई २ अ० । २ एकमुखे रत्नावफले न० ।
एकवचन न० एकमेकत्वस्य त्नेन वच-कारणे ख्युट् ईत० ।
व्याकरणोक्ते एकत्वसंस्थावाचके ‘द्रो कयोर्द्विवचनैक-
वचने’ पा० उक्ते स्तादौ तिङादौ न । “एकत्वबोधकाच्च

सु कम् टा डे डसि डम् डि इत्येवं रूपाः तिप् सिप्
मिप् ते से इ इत्येवं रूपाश्च प्रत्ययभेदाः “अथोनेदेक-
वचनेन बहुवचनं व्याख्यामेति” शत० ब्रा० १२, ५, १, १८ ।

एकवत् अव्य० एकस्यैव वति । एकतान्यस्य सङ्ग्रे कार्ये
“नपुंसकमपुंसकेनैकवचनान्यतवस्याम्” पा० । शुक्लः पटः
शुक्ला शटी शुक्लं वस्त्रम् इत्येवं वाक्ये नपुंसकमात्र-
त्रेपे विकल्पेन एकवत् कार्यविधानात् इदं शुक्लम् इमानि
शुक्लानीति वा” सि० कौ० । २ एकवचनवदित्यर्थे च । “एक-
वचनानूहेतैकोद्दिष्टे” विष्णुः । “एकवत् एकवचनवत्
यथा स्थानयोद्देत” आ० त० रघु० । एकेन तुल्यक्रि-
यति । ३ एकेन तुल्यक्रियायाम् अव्य० ।

एकवद्भाव उ० एकेन तुल्योभावः भवनम् । एकत्वा-
न्यस्याद्येकवचनान्तरारूपे शब्दनिष्ठे कार्यभेदे ।

एकवर्णं लि० एकोवर्णो रूपं यस्य । अन्यरूपासिञ्चितवर्ण-
बुक्ते । एकोवर्णः जातिभेदो यत् । २ ब्राह्मणादिवर्णवि-
भागान्तरं कलिबुगावशेषस्यनोके । “एकवर्णस्तदा चो-
क्तो भविष्यति युगल्ये” भा० व० १८० ख० । वर्ण्यतेऽ-
नेन वर्णः एकः वर्णः स्वरूपं यस्य । ३ एकस्वरूपे ।
“य एकवर्णं तमसः परम्” (उपासते) भाग० ८, ५,
१८ । एकवर्णमेकस्वरूपं ज्ञानम् एकस्वरूपमित्यर्थः ।
कर्मधा० । एकस्मिन् ४ शुक्लादौ रूपे एकस्मिन् ५ ब्राह्म-
णादौ जातिभेदे एकस्मिन् स्वरूपे ईशब्दे च । ७ अथोवर्ण-
दन्वेष्टजातौ च उ० । तमर्हति ठक् । एकवर्णिक कसाधारणे
ब्राह्मणवर्णमात्रार्हे कतधर्मादौ लि० । “हिजातीनाम्भतं
धर्मोक्तो कवेवैकवर्णिकः । यथाध्ययनदानानि त्रयः साधा-
रणाः कृताः” भा० व० १५० ख० । ८ बीजगणितोक्ते
सजातीये हृदयवर्णे द्रवभेदे च ।

एकवर्णसमीकरण न० एकवर्णो तुल्यरूपौ समीक्रियेते
अनेन करणे लुट् इत० । बीजगणितोक्ते बीजचतुष्टया-
न्तर्गतबीजभेदे अव्यक्तगण्ये तद्विधितप्रकारो दर्शितः “प्रथम-
मेकद्वयसमीकरणं बीजं, द्वितीयमेकवर्णसमीकरणं बी-
जम्, यत्नैकवर्णयोर्द्वयोर्बहुनां वा वर्णादिमतानां समी-
करणं तन्मध्यमाह्वयम्, यत्न आपितस्य तद्भाविमिति
बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः” भास्कराचार्यः । अस्योदा-
हरणम् । “एकस्य रूपतिष्ठती बहुधा अन्नादशान्यस्य तु
तुल्यम्” आ० । कर्त्तुं तथा रूपगतञ्च तस्य तौ तुल्यवित्तौ
च विभक्त्युक्तम्” एतज्ज्ञानगण्ये व्याख्यातम् ।
अतः तुल्यरूपसंज्ञाविधौ च पुष्टसंज्ञानितस्य

समीकरणात् एकवर्णसमीकरणमित्यनुगतार्थमस्ति ।

एकवर्णी स्त्री एकमवर्णायं यथा तथा वर्ण्यते शब्दातेऽनया
वर्ण-करणे लृच् २त० गौरा० लोप् । कर्ताकीरूपे
वाद्ये शब्दरत्ना० । कराभ्यामितरकारणानमेकया तदु-
वादावादानात् तत्तात्त्वम् ।

एकवर्षिका स्त्री एको वर्षो वयःकालोयस्याः कप् चत-इत्त्वम् ।
एकहायन्यां स्त्रीगत्याम् हेम० एकवर्षमने लि० ।

एकवस्त्र लि० एकं वस्त्रं यस्य । १ उत्तरीयपञ्चगुण्ये २ एक-
जातीयवस्त्रानिते च एकवासः प्रभृतयोऽप्यत्र । कर्म० ।
एकस्मिन् वस्त्रे उत्तरीयरहितपरिधानमात्रवस्त्रे न० ।
तस्यात्वे स्नाननिषेधमाह आ० त० गौतमः

“एकवस्त्रेण यत्स्नानं कृत्वा विहेन येन हि । स्नातस्तु न
च विशुद्धः स्नात् त्रिया च परिहृयेत” अतएव “स्नानं
तर्पणपर्यन्तं कुर्यादेकेन वाससा” इति यदि समूलं तदा
मेतत्तर्पणपरमिति । तत्र “एकवस्त्रा ज्ञातयः” इत्यादिना
एकवस्त्रत्वविधानात् “एकेन एकजातीयेन इति” वाक्यस्य ति-
मित्रः “येन वाससा स्नानं कृतं जलस्यस्य तेनैव तर्पणम्”
इति कृततत्त्वार्थः । न च “स्नानयाद्यान्तं दातव्याम्भ-
दस्मिन्नेव विशुद्धे । जलमध्ये तु यः कश्चित् हिजातिस्तान-
दुर्वलः । निष्प्रेषयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य प्रया भवेत्”
इति वशिष्टवचने स्नानयाद्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचन-
निर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र
विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोष्ठतवस्त्रस्यैव स्त्रयेश्च प्रक्षालनं
न तु उत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् । अतएव “स्त्रयेश्च अध-
रीयवस्त्रं प्रक्षाल्य” इत्यादिकविनामयिः । वशिष्टवच-
नैकवाक्यतया “स्नातोनाकृानि निर्मूल्यात् स्नानयाद्या न
याणिना” इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव मात्र-
मार्जनं निषिध्यते । एतेन “निष्प्रेषा स्नानवस्त्रमिति”
कात्यायनवचने एकत्वमविज्ञितमिति निरस्तम् । अतएव
सर्वत्रैकवचननिर्देशः” आ० त० रघु० । एवं वैदिक-
कर्ममात्रे एकवस्त्रतानिषेधः उत्तरीयगण्ये दर्शितः

एकवाक्य न० एकम् एकार्थं वाक्यम् । वाक्यान्वाकाङ्क्षिता-
काङ्क्षापूर्णेण विगिष्टकार्यबोधके वाक्यभेदे तच्च द्विविधं
पदैकवाक्यं वाक्यैकवाक्यञ्च तच्च वेदा० प० निरूपितं यथा
“श्वमर्वावादवाक्यानां प्रशंसापराणां प्राशस्त्ये लक्षणा,
शोऽरोदीदिवादिनिन्दार्थवादवाक्यानां निन्दितत्वे लक्ष-
णा अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्यादिलक्षणाभ्युपगमे एकेन
पदेन लक्षणाया तदुपस्थितिसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यं स्यात्

एवञ्च विध्यपेक्षितप्राग्वक्ष्य रूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थ-
वादपदसमुदायस्य पदस्यानीयतया विधिपदेनैकवाक्यता
भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता । क तर्हि वाक्यौ
कवाक्यता ? यत् प्रत्येकं निम्नभिन्नसंज्ञप्रतिपादकयोर्वा-
क्ययोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्वं यथा “दर्श-
योर्मासाभ्यां स्मृतिकामोयजत” इत्यादिवाक्यानां “समि-
धोयजति” इत्यादिवाक्यानाञ्च परस्परान्नाङ्गिभावबोधक-
तयैकवाक्यता । तदुक्तम् भट्टपादैः “स्वार्थबोधे समाप्ता-
नामङ्गाङ्गिवाद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः सं-
ज्ञाया जायते इति” । एकमविसंवादितया तुल्यरूपं वा-
क्यम् । अविसंवादितया तुल्यरूपे २ वाक्ये च । “अवण-
कटु नृपाणामेकवाक्यं विपत्रुः” रघुः । “एकमविसंवादि-
वाक्यमेकवाक्यम्” मल्लि० ।

एकवाद् पु० एकेन हस्तेन वाद्यते वाद-कर्मणि अच् ।
हिङ्गिहम वाद्ये यज्ज्द्रत्ना० तस्यैकहस्तेन वादनात् तया-
त्वम् । वादः कथामेदः एकस्य एकत्वस्य ज्ञानाभिप्रायस्य
वादः । २ वेदानिभिस्तु वादभेदे सर्वेषां ज्ञानाभिप्रायत्वेनै-
कत्वस्य प्रतिपादनात्तद्वादस्य तयात्वम् ।

एकविंशत् स्त्री एकाधिका विंशतिः पृ० । (एकविंशतिः) संख्या-
भेदे २ तदन्विते च एकविंशतियन्देश्यत्वं स्त्री । एक-
विंशतिः एकविंशतेषां पूरणः ङट् । एकविंश तत्संख्यापूरणे
स्वार्थे कन् तल्लवाचैः “दृश्यं पूर्वात् परान् वक्ष्यामात्मानं
चैकविंशकम्” भनुः । पूरणार्थे ङटि वा तमटि तु एक-
विंशतम एकविंशतितम इतिभेदः तत्पूरणार्थे स्त्रिया-
ज्भयतो ङप् । तदस्मिन्नधिकं यते सङ्ख्ये वेत्यर्थे कन् ।
एकविंशतिक एकविंशत्क एकविंशत्यधिक्यतादौ वृद्ध्याय-
त्वाभ्योपदार्थपेक्ष दीयते इत्यर्थे कन् । एकविंशतिक एक-
विंशत्क वृद्धादिरूपेण दोषमानविंशतिके यते । अवयवे
जन रूपसङ्गतात् एकविंशतिसंख्यायां न० । एकविंशति-
संख्याः परिमाणस्य सोमस्य ङ । एकविंश १ तावन्मन्त्रके
सोमभेदे एकविंशस्तोमयज्जे तिष्ठतिः । “यत्थनोडिनि-
र्वृत्तव्यः” “विंशतेव” वार्त्ति० डिनि । एकविंशन् एक-
विंशतिसंख्यायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रकारे वा एक-
विंशतिषा एकविंशतिप्रकारे व्यञ्ज० । एकाधिका विंशतिः
संख्येया ङच् समा० । एकाधिकविंशतिसंख्येये ।
एकविंश संख्यातः सोमोऽस्त्यस्य भट्टप् मस्य वः । एकविंश-
वत् एकविंशस्तोमान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “विष्टवती
पुरस्तादुपदधात्वेकविंशती पश्चात्” शत० ब्रा० ८, ४, १ ।

एकविंशस्तोम पु० कर्म० । एकविंशतिसंख्यपरिमिते
सोमभेदे “एकविंशस्तोमेन अथभो वासुतराजं”
शत० ब्रा० १९, ५, ४, १५, सोमस्य सोमादिवाग्नेषु सामगैः
क्रियमाणः पृष्टादिसंज्ञः स्तुतिभेदः । एकविंशस्तोमस्य
विष्टुतिप्रकारः ताश्चम० ब्रा० भा० दर्शितो यथा
“एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः । तत्र सप्तसप्तम्या-
ख्यां प्रथमां विष्टुतिं दर्शयति” भा० । “सप्तम्यो हि-
ङ्करोति स तिसृभिस्तु तिसृभिस्तु एकवा, सप्तम्यो हि-
ङ्करोति स एकवा स तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तम्यो हि-
ङ्करोति स तिसृभिस्तु एकवा स तिसृभिः, सप्तसप्तम्येकविं-
शस्य विष्टुतिः” ब्रा० । “अथास्यैव सोमस्य षड्वाख्यां
द्वितीयां विष्टुतिमाह” भा० । “पञ्चम्यो हिङ्करोति
स तिसृभिः स एकवा स एकवा, सप्तम्यो हिङ्करोति स
एकवा स तिसृभिः स तिसृभिः, नवम्यो हिङ्करोति स ति-
सृभिः स तिसृभिः स तिसृभिस्तुल्येकविंशस्य विष्टुतिः” ब्रा० ।
“अथास्यैव सोमस्य प्रतिष्टुतिर्नाम तृतीया विष्टुतिः प्रद-
र्शयति” भा० । “नवम्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः
स तिसृभिः, पञ्चम्यो हिङ्करोति स एकवा स तिसृभिः स
एकवा, सप्तम्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकवा सति-
सृभिः, प्रतिष्टुतिः” ब्रा० । “विष्टुतिस्तोमस्य षड्वा-
प्रतिरूपकत्वात् अस्याः प्रतिष्टुतिरिति संज्ञा यौगिकी
अथास्यैव सोमस्य सूत्र्याख्यां षड्वीं विष्टुतिं दर्शयति”
भा० । “नवम्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः, स-
प्तम्यो हिङ्करोति स पराकीर्तिः, नवम्यो हि-
ङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः
आदीप्रा” ब्रा० । “उभयत आद्यान्वयोः पश्चादयोर्यज्-
नवकान्तेन त्रिष्टुप्वाहुभयतः आदीप्रा त्रिष्टुप्वाह्ने च प्रजा-
पतिस्तथात् सङ्कोत्यस्तेरादीप्रा सुभीं कथा मध्यं स्रूवेतरा
तत्साष्टश्यादस्या अथेषा संज्ञा । अस्या अपि मध्यमपर्या-
यस्य अकल्पयात्मकत्वेन अकल्पनवकाभ्यामल्लत्वात्” भा० ।
अत्र षड्वीत्यन्ते दर्शिततद्वाच्यानुसारेण एतदर्थोदर्यते
एकैकस्य साम्नः पञ्च भक्तयः प्रस्थापोद्गीवप्रतिहारो-
पहवनिधनाख्याः तत्र हिङ्कारस्तु त्रिभिस्त्रिभिश्चाहभिः
कर्त्तव्यः “साम्ने साम्ने हिङ्कुर्युरिति” स्त्रुतस्तोत्रेः ।
तथा च सप्तम्य इति षड्वीं सप्त अथोगाहं हिङ्कुर्यु-
रित्यर्थः । तत्र एकैकं सङ्कतं निरावर्त्तनीयम् । तत्राद्या-
ष्टौ आद्याया द्वितीयायाच त्रिरभ्यासः । द्वितीयाष्टौ
द्वितीयाया अन्यायाच त्रिरभ्यासः । तृतीयाष्टौ

आद्यान्वयोस्तिरभ्यासः । एवं सप्तसप्तमो नाम विटुतिः ।
पञ्चोयत्नवेऽपि सप्तचैः स्तवनात् तथात्वम् सप्त सप्त ऋचः
प्रतिपद्याय परिमाणमस्यां "यन्गता द्विनि" वात्ति० डि-
नि ङीप् । सप्तसप्तमोति व्युत्पत्तेरन्वयसंज्ञा । पञ्च-
चोगात् हिङ्गुयुः रित्यर्थः । तत्र पञ्चानां मध्ये आद्याहत्तौ
आद्याया स्तिराहत्तिः । द्वितीयाहत्तौ सप्तचोगात् हिङ्गुयुः
तत्र मध्यमान्वयोस्तिराहत्तिः । तृतीयाहत्तौ नवचौ गात्
हिङ्गुयुः तत्र च सर्वासां तिराहत्तिः इत्यस्यैव कवि-
सोमस्य विटुतिः । पञ्चचंसप्तचनवचानां यद्योत्तर-
त्कर्माधिक्येन उद्यतीति संज्ञाऽन्यथा । नवचौ गात्
हिङ्गुयुः तत्राद्याहत्तौ सर्वासां तिराहत्तिः । ततः
पञ्चचौ गत्तम् हिङ्गुयुः । तासु द्वितीयायाः तिरा-
हत्तिः । ततः सप्तचोगात् हिङ्गुयुः । तृतीयाहत्तौ तासु
आद्यान्वयोस्तिरभ्यासः । इव प्रतिटुतिनां तस्य
सोमस्य विटुतिः । नवचोगात् हिङ्गुयुः आद्याहत्तौ
तासु सर्वासां तिराहत्तिः । ततस्तिरस्यचोगात् हि-
ङ्गुयुः । द्वितीयाहत्तौ तासां कस्यापि न तिरा-
हत्तिः । ततो नवचौ गात् हिङ्गुयुः तत्र तृतीयाहत्तौ
सर्वासां तिराहत्तिः । इत्यस्य सोमस्य छर्मी नाम
विटुतिः तत्त्वज्ञानमिति भाव्ये उक्तम् ।

एकविध लि० एका विधा प्रकारोऽस्य । एकप्रकारे "मा-
तृव्यैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सा० का ।

एकविलोचन लि० एकं विच्छेदनं यस्य । का० । २ तत्प्र-
धानदेशभेदे च स च देयः उच्यते । कूर्मविभागे पश्चिमो-
त्तरस्यामुक्तः । पश्चिमोत्तरस्यामिषुपक्रम्य एकविच्छे-
दनश्रुतिर्दीर्घदीर्घास्यकोशाच । ३ कुबेरे पु० तस्य वामने
तस्य स्फोटनात् तवात्वम् । एकपिङ्गुगन्दे विहतिः ।
४ कावे पु० स्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । तस्योभयगोल-
कस्यैवपि एकमेव नेत्रेन्द्रियसमयगोलके सञ्चरतीति
तस्य तथात्वम् । एकलोचनादयोऽत्र । कर्म० । ५ एकस्मिन्
लोचने न० वीरभेदेऽपि । एकमेव लोचनं नासास्त्रिभेदेन
व्यवधानादहित्वेन प्रतीयते इत्यङ्गीक्रियते तदेतन्मतस्यैव
मौत० सू० उच्यतेः खण्डितं यथा

"नैकस्त्रिधासास्त्रिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात्" सू० एकमिदं
चतुर्मध्ये नासास्त्रिव्यवहितं तस्यानौ मृदुमाषौ द्वित्वा-
भिमानं प्रयोजयतः मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्त्वैव" इ० । "एक-
विनाये द्वितीयाविनायाद्यैकत्वम्" सू० । "एकस्मिन् पङ्क्ते
चोदते वा चतुषि द्वितीयमवतिष्ठते चतुर्विधमपङ्क-

लिङ्गम् तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" इ० । "अवयवनाये-
ऽव्यवयवपल्लवेऽहत्तः" सू० । "एकविनाये द्वितीयाविनाया-
दित्यहत्तः कस्मात् पल्लवस्य हि कासुचित्कासासु द्विधास्यप-
ल्लव एव हत्तः" इ० । "इदानीविरोधादप्रतिषेधः" सू० । "न
कारणद्रव्यस्य विभागे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते निरालम्बप्रसङ्गात्
बहुल्यवयवेषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनायः ।
येषां कारणान्यविभक्तानि तान्यवतिष्ठन्ते अथवा इदं-
भानार्थविरोधो इदानीविरोधः स्यत्तस्य हि शिरःकपासे
द्वारवटौ नासास्त्रिव्यवहितौ चतुषः स्थाने भेदेन मृदुते
न चैतदेकस्त्रिधासास्त्रिव्यवहिते सम्भवति । अथ वक्तुविनाय-
स्यानियमात् हाविभावर्षौ तौ च पृथगावरणोपपातौ ज-
न्तुमीयेते विभिन्नाविति अवपीडनाच्चैकस्य चतुषो रश्मि-
विषमसङ्घर्षस्य भेदाद् इत्यभेद इव मृदुते तत्रैकत्वे
विरुद्धते अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिस्मयानमिति तस्मा-
देकस्य व्यवधानानुपपत्तिः" अवपीडनं विपिटीकरणम् ।

एकवीर पु० कर्म० वा० एकगन्धस्य पूर्वनि० । १ श्रेष्ठवीरे
"यस्तेकवीरोऽतिरथो विजिग्ये" भाग० १.१.४० ।
"गोमैकवीरो नरदेवनायः" ४.१.६.१८ । २ मङ्गवीरे
"भादकोऽस्य षण्णकटुकस्तोदनादिनायकः । षट्श्लोक-
पृष्ठादिचलपक्षादिघातकः" इति वैद्यकोक्तमुपलक्ष्ये उच्यते
वीरैक इत्यपि बाधः वस्तुत एकगन्धस्य संख्यापरत्वे
वीरैकः श्रेष्ठपरत्वे एकवीर इति व्यवस्था ।

एकवीराकल्प पु० एकः प्रधानं वीरः कुलाचारी यस्याः
सादृश्याः तारादिविद्यायाः कल्पः उपासनाप्राप्तक
यास्तम् । तन्त्रभेदे यत्र गीराचारसेव्यायाः देव्या
रक्षसादिकस्तत् तस्मिन् तन्त्रयास्तभेदे ।

एकवृत्त पु० एकोद्योयल । "चतुः प्रोशान्ते यत्र न इत्या-
न्तरमीक्ष्यते । एकवृत्तः स विज्ञेयोदेयः सिद्धिप्रदायकः"
इत्यागमोक्तेः । देयभेदे । कर्म० । २ एकस्मिन् वृत्ते "एकवृत्तो
पञ्च नौका मवतीति" सारमङ्करी ।

एकवृत्त स्त्री एकधैव वर्त्यते अलभूतगन्धे उत-भावे क्लिप् ।
१ एकधावर्त्तने एकाहत्तौ "एकवृत्तरचम्" कात्या० ८.२.
३८ । कर्त्तरि क्लिप् । २ एकाधा वर्त्तमाने । एकधा
वर्त्ततेऽत्र आधारे क्लिप् । ३ वर्त्तमाने । "एकोत्तरा-
जुलोकेकवृत्तै स्तर्गौ लोकेकधैवैर्न स्तर्गौ लोके" गमयति"
यत० आ० १.१.२.१.५ ।

एकवृन्द पु० "इत्योद्योयः श्लेषः सदाहः कलङ्गान्वितोऽपाक्य
मृदुर्गन्धः । नाम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ" इति सु-

शुतोक्तेः । रोगभेदे स च कण्ठगतो मुखरोगभेदः । "सुख-
रोगाः पञ्चपटिः" इत्युपक्रम्य तेषां मध्ये सप्तदश कण्ठमूले
इत्युक्ता "अथ कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठमालूक-
मन्त्रिजङ्गो बलये बलास एकहन्द्दोहन्द्ः यतस्त्रीगिलायुर्ग-
लविद्रुभिर्गलौषः स्वरधो मांसतानोविटारो वेति" इति कण्ठ-
गतान् विभज्य तेषां लक्षणविधाने एतल्लक्षणस्योक्तेस्तस्य
मुखरोगत्वम् । "एकहन्द्दं तु विस्त्राव्य विधिं शोषणमाचरेत्"
सु० । कर्म० । एकस्मिन् हन्दे २५करायौ न ।

एकवृष उ० कर्म० । १ एकस्मिन् वृषे तस्य स्नामिनोऽनष्टदा-
यकत्वम् यथा "एकोऽपस्त्ययोगावः सप्ताद्या नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिका गावः कपिताः स्नामिघातकाः" पुरा०
बृ० । २ एकवृषयुक्ते लि० "एकवृष इन्द्रसखा जिगी-
वान्" अथ० ४, २२, ६ "इमं विशामेकवृषं जगु त्वम्"
अथ० ४, २२, १ ।

एकवेणि(णी) स्त्री एकीभूता संस्काराभावेन जटावत् संज्ञां
प्राप्ता वेणी । प्रोषितभर्तृकायाः स्त्रियः केशसंस्कारराहित्येन
एकीभूततां प्राप्तायां जटाकारायां वेण्यम् । "गण्डा-
भोगात् पतनविषयामेकवेणीं करेण" मेघ० । "एकवेणीम्
एकीभूतां वेणीम्" मल्लिः । वेणीनां संस्काराभावेन
एकीभूतत्वेन शुम्भितत्वम् "प्रोषितेषु पतिषु द्युयं पि
ताम् शुम्भिताः शिरसि वेणयोऽभवन्" इति माघे वर्यि-
तम् । "ततः प्रविशत्येकवेणीधरा यजुलला" यजु० ।

एकगत न० एकाधिकं गतम् या० त० । १ एकाधिकगते एक-
मितं गतम् । २ एकमिते गते २ तत्संख्यानित्वे च । तत्र
संख्येवे "विश्वामित्रस्य चैवासन् पुला एकगतं नृपा" भाग०
६, १६, १७ । संख्यायाम् "प्रमाण्य वैश्यं उत्तमं दद्याच्चैकगतं
गवाम्" मनुः ततः पूरणे ङट् तमट् च । एकगततमः तत्पू-
रणे लि० स्त्रियां ङीप् । एकगतं परिमाणमेवाम् कन् ।
एकगतक तत्परिमाणे लि० । अवयवे कन् । एकगतक
तत्संख्यायां न० । प्रकारे धाञ् । एकगतधा एकगत-
प्रकारे अव्य० वीष्मार्थे कारकार्थद्वयेः यस् । एकगतस्
एकगतमेकगतमित्याद्यर्थे अव्य० ।

एकशफ उ० एकं शफं खरो यस्य । एकखुरयुक्ते खरादौ
ते च "खरोऽन्धोऽन्धतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चै-
कशफाः जतः" इत्युपपन्नान् पठन् भा० ३, १०, २२
उक्ताः । "अजाधिकं चैकशफं न जातु विषमं भजेत्" मनुः
अविश्रयेमध्ये "मद्या" नीलीञ्च लावाञ्च सर्वाश्चैकशफा-
कथा" मनुः अमलग्राम्ये "अनिर्दिष्टाश्चैकशफान् टिट्टि-

भञ्च विवर्जयेत्" मनुः "कापांसकोटजोखानां द्विशफैकशफस्य
च" "एकशफो वा एव पशुर्यदन्धः" यत० ब्रा० ७, ५, २,
२२ । "इमं मा हिंसोरेकशफं पशुं कनिष्ठदं वाजिनं
वाजिनेषु" यजु० १२, ४८ "एकविंशत्यास्तुवतेकशफाः पश-
वोऽस्तुज्जल वरुणोऽधिपतिरासीत्" यजु० १४, २० ।
"एकविंशत्यास्तुवतैभिः । दशहस्या अङ्गुल्याः दश पादाः
आत्मैकविंशको नैतदस्तुवतेकशफाः पशवोऽस्तुजनैकश-
फाः पशवोऽन्धोऽस्तुज्जल वरुणोऽधिपतिरासीत्" यत० ब्रा०
८, ४, १२ । एकशफमांसगुणाः "हं हृषं मांसं क्षौरभं
पित्तं ज्ञेयं गुरु । भेदः पुच्छोऽङ्गं हृष्यक्षौरभं संहं गुणैः
क्षौरभवत्स लवणं मांसमेकशफोऽङ्गवत्" सुश्रुते उक्ताः ।

एकशाख लि० एका तस्या शाखा भेदशाखा यस्य । १ तस्य-
शाखे "एकाशाखोऽङ्गोदतो मृहीतद्योपनायितः" कृ-
तिः । एका शाखा यस्य । एकशाखते २ ह्ये च । ततः
गङ्गादि० भवादौ ङ् । एकशाखीय तद्गङ्गादौ लि० ।

एकशाला स्त्री कर्म० । एकस्यां शालायाम् । सेव ठन् । ए-
कशालिक वा ठक् एकशालिक तत्सङ्घे लि० ।

एकशितिपाद उ० एकः शितिः क्षणः पादोऽस्य । अथभेदे ।
स च अथमेधे वरुणदैवतः पशुः । "वारुणः क्षणः ए-
कशितिपात्मेत्वा" यजु० २६, ५८ । अस्य युक्तारोह्या-
दि० आद्युदात्तता । तदुगमे ह्रस्वपाठात् लि० अन्तलोपः ।

एकशुङ्ग लि० एकं शुङ्गं मङ्गल्यर्थे यस्य । (एकशुङ्गो)
"अपेधभेदे "प्रसूयतीत्यन्विनोरेकशुङ्गाः प्रतन्वतीरोष-
धीरावदामि" अथ० ८, ७, ४,

एकशृङ्ग उ० एकमेकलं शृङ्गं प्रधानमत्र । एकत्वस्यभावे
१ यिषौ लि० । २ पित्रगणभेदे । "पित्रुणाञ्च गणान् वि-
हि सप्त वै पुरुषर्षभ ! । मूर्तिमनो वै चत्वारस्तयसा-
ध्यरीरिणः । वैराजाश्च सङ्गभागा अग्निष्वात्ताश्च
भारत ! । गार्हपत्या नाकचराः पितरोलोकविभुताः ।
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदकलास्तथा । एते चतुर्षु वर्येषु
पूज्यन्ते पितरो नृप ! । एतैसाध्यावितैः पूर्व्यं सोमचा-
षायते पुनः" भा० सं० ११, ४० । ३ शुक्रदेवमहिष्याम्
स्त्री । शृङ्गशब्दस्य प्राधान्यावकतया अस्माङ्गवाचित्वात्
न ङीप् । "तवैव वंशे या दत्ता शुक्रस्य महिषी प्रिया ।
एकशृङ्गेति विख्याता साध्वीनां कीर्तिर्वर्द्धनी" हरिवं०
११, ८४ । एकं शृङ्गं शिखरमस्य । ४ एकशिखरे पर्वते
उ० । एकं शृङ्गमस्य । ५ एकशृङ्गयुक्ते पशौ उ० स्त्री०
स्त्रियां ङीप् ।

एकशेष ३० एकः शेषो मूलमस्य । (एकशिकङ्कयुक्त) एकमूले षड्भेदे
 एकशेष ३० एकः शिष्यतेऽन्योल्लुप्यते यत्र शिष्य-आधारे
 षज् । “सकृपाणामेकशेष एकविंशतौ” इत्यादिना पा० उक्तं
 वृत्तिभेदे । अथ समासतत्त्वभावौ मतभेदेन सरलाया-
 मस्माभिर्दर्शितौ यथा सकृपाणां समानार्थानां समानानु-
 पूर्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्तत्सदृशाय
 व्यक्तिबोधकः । तत्र अपरांशोल्लुप्यते इति बोध्यम् । अथ-
 च्छेकशेषः “प्रत्ययशब्दनिवेशः” इति मते व्यक्तिभेदापेक्षया
 हन्वभासौ तदपवादकः । एष च सुवृत्पक्षेः पूर्वमेवोत्प-
 द्यतेऽतः पदनिमित्तकहन्वबाधकत्वेन । सुवृत्पक्षानन्तर-
 सुवृत्पक्ष इत्यन्ये । तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं
 नास्तीत्यतः कृतद्वितसमासैकशेषेत्यादिश्रुतिभेदगणने
 पृथग्निर्देशस्तथा च समासत्वाभावेन पन्थानावित्यत्र न
 समासान्न इति एकपक्षः । अथ पदनिमित्तकत्वेऽपि गो-
 वलीवर्द्धन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथग्ग्रहणं समासान्ताभा-
 वश्च तत्तत्सूत्रे एकशेषभित्तलेन निवेशनाच्चेति पक्षान्तरम् ।
 “विष्पाणामपि समानार्थानामिति” वार्त्ति० षट्च
 कलस्य षटौ कलसौ वा । तथा च समानानुपूर्वीकाणां
 भिन्नानुपूर्वीकाणाञ्च समानार्थानामेकशेषः । स प्रकारा-
 न्तरेण द्विविधः समानार्थकानां भिन्नार्थकानाञ्चेति
 भेदात् । तत्र षटौ इत्यादौ समानार्थकानामेकशेषः ।
 भिन्नार्थैकशेषः यथा पितरौ श्वरौ भ्रातरावित्यादि ।
 एकः प्रधानं शेषोऽन्यः । २ एकान्ते ३० वज्र० । अतिश-
 यिते लि० । “कृतद्वितसमासैकशेषस्य । नाद्यन्तघातवः
 वृत्तयः पञ्च” सि० कौ० ।

एकश्रुति लि० एका श्रुतिर्यस्य । १ उदात्तानुदात्तस्वरितानाम-
 विभागेनैकस्वरप्रवणायोज्झारिते शब्दभेदे कर्म० । २ तथैक-
 स्वरश्रुतौ स्त्री । कुलकुलेकश्रुतिर्भवतीति पा० उक्तं
 यथा “एकश्रुति दूरात् सम्यङ्गौ” पा० दूरात् सम्यङ्गौ
 वाक्यमेकश्रुति स्यात् । उदात्ताद्यपवादः । “यज्ञकर्मण्यजप-
 न्यङ्गासामस्य” पा० यज्ञक्रियायायां भन्त एकश्रुतिः स्यात्
 जपादीन् वर्ज्यित्वा । यज्ञेत्युक्तेः स्थाध्यायकाले य-
 योक्तस्वराः प्रयोक्तव्याः । जपोनाम उपांशुप्रयोगः ।
 यथा जले निमग्नस्य । न्यङ्गासाम षोडश श्लोकाराः
 सामानि गीतयः । एष ययोक्तस्वरा नैकश्रुतिरिति बो-
 ध्यम् । “उच्चैस्वरां वा षष्ट्यकारः” पा० यज्ञकर्मणि
 षष्ट्यब्द उदात्तो वा स्यात् षष्ठे एकश्रुतिः । “विभाषा
 कन्दशि” पा० व्यवस्थाविकल्पः संज्ञितायां यथोक्त

स्वराः प्राक्कण्ये त एकश्रुतिर्वर्ज्यचानाम् अन्येषाम्नु यथा-
 सम्भवायात् व्यवस्था । अस्यापवादः । “न सुब्रह्मण्यायां
 स्वरितस्य षडाक्षः” पा० सुब्रह्मण्यास्य निगदे “यज्ञ
 कर्मणीति” “विभाषा कन्दशीति” प्राप्ता एकश्रुति र्भ-
 स्यात् स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । “स्वरितात् संज्ञिता-
 यामनुदात्तानाम्” पा० स्वरितात् परेषामनुदा-
 त्तानामामेकश्रुतिः स्यात् एकश्रुतेरेव प्रचयनाम” सि०
 कौ० । एकश्रुतेर्भावः षज् ऐकश्रुत्य “उदात्तानुदा-
 त्तस्वरितानां परःसन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्” आश्व० श्रौ०
 १, २, ६ उक्ते उच्चारणभेदे “उदात्तानुदात्तस्वरिताना-
 मभिव्यञ्जका ये प्रयत्ना आयामविश्रम्भाक्षेपामन्यतम-
 स्यैकश्रुत्यान्तसन्निकर्षेणासजातीयप्रयत्नाव्यवधानेन यदु-
 च्चारणं तदैकश्रुत्यम्” नारा० । कतिचिद्वच उक्ता “ता एक-
 श्रुतिसन्ततमनुयात्” आश्व० श्रौ० १, २, ८ । एका
 श्रुतिः कण्ठो यत्र । लेखव्यवहारे भुजकोटिवर्गयोगस्य मूल-
 मितकर्णयुक्ते त्रिकोणादौ श्लोके ४ एककर्णयुक्ते लि० ।
 एका श्रुतिर्वेदः कर्म० । एकस्मिन् एवेदवाक्ये । “उभयो-
 रेकश्रुतिमूलकत्वादिति” कृतनिबन्धेषु भूरिप्रयोगः ।

एकषष्ट लि० एकषष्ट्याः प्रणः षट् संख्यापूर्वकत्वात् षटि
 न तमट् । एकषष्टिप्रणो यत्संख्याया एकषष्टिः पूर्यते
 तत्संख्यान्विते स्त्रियां ङीप् । एकषष्ट्या युतं शतादि
 षट् सप्त० । २ एकषष्ट्या युते शते सङ्क्षेपे च तेन ख्यं
 कविकल्पद्रुमे उक्तम् “इति स्त्रीतः सप्तदशशब्दा षट्-
 कोनषष्ट्या” । पा० मते तु नात्र षट् तेन दशानात्
 यदनात् विंशतेषु तदधिकद्विचक्रमित्यर्थे षटोविधानादिति
 भेदः । तेन तन्मते एकषष्टिरस्यस्याधिकतया ख्यं ।
 तेन तद्वृत्पक्षिः स्वरे भेदः । इदन्त्ववधेयम् येषाम् अच्-
 प्रत्ययेन न रूपविवक्षितेनामेव कृतकता दशानस्य
 यदन्त्यस्य विंशतेषु षड्क्षेपं कृतम् षष्टिसप्तत्यतीतिनवत्य-
 नानां तु अच्प्रत्ययेनैव तद्रूपसिद्धेर्न तेषां षड्क्षेपमिति ।
 एवमेकसप्ततादयोऽपि तत्तत्संख्यापूरणे लि० तत्तत्संख्या-
 धिके शते सङ्क्षेपे च न० । एकषष्ट्यादि परमाण्वेषां ष ।
 एकषष्टेऽकसप्ततादि तत्तत्संख्यामिति लि० एकषष्ट्यादि
 अधिकमस्मिन् शते सङ्क्षेपे वा कन् एकषष्टिकैसप्ततिकादि-
 तत्तत्संख्याधिके शते सङ्क्षेपे च । अथयवे कन् । एक-
 षष्टिकैकसप्ततिकादयस्तत्तत्संख्यायां न० ।

एकसप्त लि० एका सप्ता गौडी सप्तदायो यत्र । जगदात्मैकगौडी-
 युक्ते “अमसि ज्वलदसि पूर्वमसि प्रसक्तमस्यैकसप्तमसि”

शत० ब्रा० १४, ८, १, ८ । “याचत्वेका सभा जगदात्मिका
सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसभमसीति” भा० ।

एकसर्ग उ० एक एकविधयः सर्गः चित्तवृत्तिः यत् । एकः
एकताने एकमात्रासक्तचित्ते अमरः । कर्म० १२ एकसृष्टौ उ०
एकसूत्र उ० एकं सूत्रं वादनसंघनं यत् । डमरूपे वाद्ये
शब्दरत्ना० । तस्य एकसूत्रवेष्टनेन वादनात् तथात्वम् ।

एकस्थ लि० एकस्मिन् तिष्ठति स्वा-क ७त० । एकस्थिते
“एकस्थसौन्दर्यदिदृशयेव” कुमा० । “ताम्येकस्थानि स-
र्वाणि ततस्तत् प्रतिपत्स्यसे” भा० व० १७ अ० । “हृन्-
कस्य” कचिदपि न ते चण्डि ! सादृश्यमस्ति” मेघ० ।
स्वा-क ७त० । एकस्थितादयोऽप्यत्र लि० ।

एकहंस म० एकः अथो हंसोऽत्र । सरोभेदरूपे तीर्थभेदे
“एकहंसे नरः स्नात्वा गोमहसफलं लभेत् । कृतयौचं
समासाद्य तीर्थसेवो नराधिप ! । पुण्डरीकमवाप्नोति कृत-
यौवो भवेच्च सः” भा० व० ८१ अ० । “हृन्नि गच्छति
जापदाद्यवस्था इहलोकपरलोको वा हंसः कर्म० १२ जीवे ।
“शुकमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्ययः पौरुष एकहंसः”
“स ईदृते अष्टनो यत् कामं हिरण्ययः पौरुष एक
हंसः” शत० ब्रा० १४, ७, १, १२, १२ । “शुकं शुद्ध-
ज्योतिष्मदिन्द्रादिमात्रारूपं मृच्छीत्वा पुनः स्तब्धे-
तु कर्मोपरमानन्तरं जापद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं स्वा-
नमागच्छति हिरण्ययश्चैतन्यज्योतिःस्रभावः पौरुषः
पुरुषएव स्नात्वा अणु एकहंसः एकवासौ हंसश्चेत्कहंसः
एक एव जापतुस्तत्राविहलोकपरलोको वा हृन्नि गच्छति
हृन्निस्तीति वा एकहंसः” भा० जीवस्थोपाविलतजाप-
दाद्यवस्थाभिर्न किञ्चिद्विहतत्वमिति द्योतनार्थमेकत्व-
विशेषणम् ।

एकहायनी स्त्री एकहायनो वयोमानं यस्याः ऊ० पृ० । एक-
वर्षवयस्त्रायां स्त्रीगव्यादौ । एकहायन एकवर्षवयस्ते
पशुमात्रे लि० । “अजमेवावनड्राहं” खरं चैवैकहाय-
नम्” मनुः । १ एकार्पोतुपत्रे धान्यादौ लि० तत्र वयो-
वाचित्वाभावेन स्त्रियां न ङीविति भेदः एकहायना इत्येव
एका स्त्री सर्वत्र अभिन्नत्वेन स्थितायां । दुर्गायाम् “एका सा
तुष्टकत्वेन विना सर्वत्र विद्युता । यथा तु व्यच्यते य-
थैर्विचित्रैः स्रष्टिकोमणिः । तथा सुषुप्तमाद्देवो नानाभावेण
वर्ण्यते” देवीपु० ४५ अ० । २ द्वितीयरहितस्त्रियाम् । “एकै-
वाहं जगत्स्रज्वा द्वितीया समापराः” देवीमा० । १ ए-
कत्वान्वितस्त्रियाच्च “अजामेकां लोहितशुक्लकणां बह्वीः

प्रजाः सृजमानां सरूपाः” इति श्रुतिः “एका सुमित्रा
सह लक्षणेनेति” भट्टिः । सुत्रयोरेकलोत्पत्तिकथनार्थमे-
केति विशेषणम् । अन्ये तु ए विष्णौ कायति अभिरुते
कै-क अलुक् स० । विष्णुरतेत्यर्थमाहुस्तेन ४तदर्थे लि० ।

एकाकिन् लि० एक+असहाये पक्षे आकिनि । सजाते य-
सहचररहिते “एकाकी हयमारुहा जगाम गहनं वनम्”
देवीमा० । अत्र हयस्य विजातीयत्वात् तत्सहायत्वे-
ऽपि न क्षतिः । असहायत्वञ्च एकजातीयक्रियाकरणे
अन्यसहायरहितत्वम् तेन हयस्य स्वगतिक्रियां प्रति सह-
चरत्वाभावात् नातुपपत्तिः । तत्रान्यत्र प्रकृत्यर्थसंख्या-
न्वितपदार्थभिन्नत्वम् तेन “एकाकिनोऽपि परितः पौरु-
षेयकृता इव” भाषे प्रत्येकमेकत्वसंख्यान्वितानां राम-
कृष्णोद्भवानामन्यासहायकत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः ।
“एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः । एकाकी
चिन्तयानोहि परं त्रयोऽधिगच्छति” मनुः । “एका-
किना चालयिके” मनुः । स्त्रियां ङीप् । “एककिन्यपि
यामि सत्वरमतः स्तोतुमात्रा लम्” सा० द० ।

एकाक्ष उ० एकमक्षि यस्य पञ्च सभा० । १ काके । २ काये
लि० । स्त्रियां ङीप् । काकस्य यथा तथात्वं तथोक्तं
रामा० अ० का० १०५ अ० यथा
“एवमुक्तस्तु रामेण संप्रभार्यं स वायसः । अध्वगच्छद्-
इयोरच्छोऽस्मागमेकस्य पण्डितः । सोऽब्रवीद्राघवं काको
नेत्रमेकं तज्जाम्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेयं तत्प्रसा-
दाक्षराधिप ! रामानुज्ञातमेकं तत् (इषाकास्त्रम्) काक-
नेत्रमथातयत्” । तज्जातीयत्वादप्येवमपि तथात्वम् ।
एकनेत्रादयोऽप्युभयत्र । स्त्रियासुभवायेऽप्यु ।

एकाक्षर न० एकमक्षरीयमक्षरम् । एकमात्रवर्णे “एकाक्ष-
रद्वयराख्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति” शत० ब्रा०
११, ११, ६, ४ । २ एकक्षरवर्णे “एकाक्षरात् कृतोजातेः सप्त-
स्याञ्च न तौ स्रुतौ” व्या० का० अथोक्तेकाक्षरस्रुतीवसुपा-
सीत” छा० उ० । “एकाक्षरं परं ब्रह्म इति” मनुः ।
“एकाक्षरम् ओङ्कारः” कुल्लू० । ओङ्कारस्य द्विवर्णत्वेऽपि
एकक्षरवर्णत्वात् एकाक्षरत्वम् । अटोक्षराऽनुटुकादौ
क्षरवर्णेनैवाक्षरत्वव्यङ्ग्यत्वात् क्षरवर्णमनुज्ञार्थं केवल-
व्यञ्जनवर्णस्य प्राक् अनुबार्थात्वात् तस्य सर्वत्र उच्चारणे
क्षरणाभावात् अक्षरत्वम् । एकमक्षरं यत् । १ एकाक्षर-
युक्ते लि० स्त्रियां गौरा० ङीप् । “शिरो मे काष्ठिका
पादौ मीङ्कारेकाक्षरी परा” श्यामाकवचम् ।

एकागार न० एकसहायसगारम् । द्वितीयजनानधिष्ठित
रुहे तत्प्रयोजनमस्य ठञ् एकागारिक चौरै लि०
स्थियां छीप् 'केनचित् रुहवतैवागारिकेण' दशतुमा० ।
चौरादन्त्यव दृष्टत्वात् छ । एकागारोय स्यादो लि० ।

एकाग्र लि० एकमग्रं विषयप्रवणता यस्य । विषयान्तरव्या-
वृत्तकमात्रविषयकचित्तवृत्तिके श्लेषपरहितज्ञाने च ।
"मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य मङ्गर्थः" मनुः । स्वार्ये व्यञ् ।
एकाग्र व्यञ्जार्थे लि० । तस्य भावः व्यञ् एकाग्र्य तद्भावेन०
"मनसचेन्द्रियाणाञ्चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः" भा०
व० २५ व्य० । "तद्भातिश्रवणैकाग्र्या संशदशुसुखी बभौ"
रघु० । तत् एकाग्रता स्त्री, त्व एकाग्रत्व न० तत्त्वार्थे ।

एकाग्रता च चित्तस्य धर्मविशेषः विषयान्तरावलम्ब्य
नरूपसंसर्गान्मन्यः । एकविषयकधारावाहिकवृत्तिरूपः
स च त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य सत्वगुणोद्रेके रजोगुण
कृतविद्वेषाभावात् तमोगुणकृततन्वाद्यभावाच्च उदेति ।
तत्र बाह्याभ्यन्तरकारणान्युक्तानि" पात० सू०
माध्यविरूपेण यथा "यस्य चित्तस्यावस्थितस्योदं शास्त्रेण
परिकर्म्म निर्दिश्यते, तत्कथम् ? भा० ।

"मैत्रीकरणं सुदतोमेलाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषया-
णां भावनातच्चित्तप्रसादनम्" सू० ।

"तत्र सर्वे प्राणिषु सुखसम्भोगापक्षेण मैत्री भावयेत्
दुःखितेषु कष्टासु, पुण्यात्मकेषु सुदतासु, अपु-
ण्याशीलेषु प्लेतासु । एवमस्य भावयतः शुक्लोधर्म्म उपजायते
तच्चित्तं प्रबोदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते" भा० ।

"अपरिकर्म्मितमनसोऽसूयादिमतः समाधितदुपायसम्यक्त्य-
मुत्पादात् चित्तप्रसादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रति-
पादयितुमुपक्रमते-यस्य, -चित्तस्यावस्थितस्योदमिति । मै-
त्रीकरणेत्यादि प्रसादनान्तम् । सुखितेषु मैत्री सौहार्दं
भावयत ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य । दुःखि-
तेषु च कष्टाभासनीय पराङ्मुखं दुःखप्रहाणेच्छां भा-
वयतः परापकारविकीर्षाकालुष्यं चेतसोनिवर्त्तते ।
पुण्याशीलेषु प्राणिषु सुदतां हृषं भावयतः असूयाकालुष्यं
चेतसो निवर्त्तते । अपुण्याशीलेषु चोपेतां माध्यस्थ्यं
भावयतोऽमर्षकाळुष्यं चेतसोनिवर्त्तते । ततश्चास्य रा-
जसतामसधर्म्मा निवृत्तौ सात्विकः शुक्लोधर्म्म उपजायते ।
सत्वोत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति । वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्र-
सादश्लाघाव्याहितं प्रबोदति प्रसन्नञ्च वक्ष्यामाद्येभ्य
उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते । असत्यां पुनर्मैत्र्या-

दिभावनायां न ते उपायाः स्थितौ कल्पन्ते-तानिदानीं
स्थितुपायानाहु" वाचस्पतिविवरणम् ।

"प्रच्छेदनिवारणाभ्यां वा प्राणस्य" सू० ।

'कोष्ठस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् वसनं
प्रच्छेदनं, विधारणं प्राणायामः त्वाभ्यां वा मनसः स्थितिं
संप्रसादयेत्" भा०

"वाशब्दे वक्ष्यामाणोपायान्तरामेली विकल्पार्थे न, मैत्र्या
दिभावनामेलया तया सह ससुझ्यात् । प्रच्छेदं वि-
वृणोति-कोष्ठस्येति । प्रयत्नविशेषात् योगमास्तविहि-
तात् येन कोष्ठोवायुर्नासिकापुटाभ्यां यनैरेच्छते । वि-
धारणं विवृणोति विधारणं प्राणायामः रेचितस्य
कोष्ठस्य वायोर्दयामो बहिरेव स्थापनं न तु सहसा-
प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छेदनिवारणाभ्यां वायोर्लघुकृत-
शरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते । अत्र चोत्तरसूत्रगतत्वात्
स्थितिनिवन्धनोत्पदात् स्थितिरुत्पन्नमात्रस्य सम्प्रसादवेदि-
त्येवमात्रेण सम्बन्धनीयः" विव० । "स्थितुपायान्तरमाहु" भा०

"विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिवन्धनी" सू०

"नासिकाया धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धसंविज्ञा गन्ध-
प्रवृत्तिः जिह्वाया रसवित्, तालुनि रूपसंवित्, जिह्वा-
मध्ये स्पर्शसंवित्, जिह्वाभूषे शब्दसंवित्, इत्येताः प्रवृ-
त्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निवधून्ति संशयं विधमन्ति
समाधिप्रज्ञायाञ्च हारीभवन्तीति" भा० ।

"व्याचष्टे-नासिकाया धारयत इति । धारणाध्यान-
समाधीन् कुर्वतस्तज्जयात् या दिव्यगन्धसंवित् साक्षात्-
कारः एवमन्यास्तपि प्रवृत्तिषु योज्यम् । एतज्ज्ञानमात्
प्रत्येतव्यं नोपपत्तितः" विवरणम् ।

तत्र सामान्यकारणञ्च शौचमेव तत्रोक्तम् "शौचात् स्वाङ्गज-
योजुषुष्मापरैरसंसर्गः" सू० "सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रि-
यजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" सू० । "शुचेः सत्वशुद्धितः
सौमनस्यं तत एकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं
बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति एतत् शौचस्यैवादिधिगम्यते" भा० ।

तत्राह्यं सूत्रं बाह्यशौचसूचकं द्वितीयन्त आन्तरशौच-
सूचकम् "चित्तमलानां क्षालने चित्तमंसर्गं भवति वैमल्यात्
सौमनस्यं सख्यता सख्यत्वादैकाग्र्यं ततो मनोवश्यादिन्द्रि-
याणां जयस्तज्जयादात्मदर्शनयोग्यं भवतीति क्रमेण
आन्तरशौचस्य फलसूचकम् । एतच्च विवरणे स्थितम् एका-
ग्र्यताया आविर्भावे यथा समाधिज्ञानसत्ता तत्रोक्तम्
"सर्वाधैतिकाग्र्यतयोः जयोदयो चित्तस्य समाधिपरिणामः"

सू० 'सर्वार्थता चित्तधर्मः एकाग्रता च चित्तधर्मः
सर्वार्थतायाः क्षयस्त्रोभाव इत्यर्थः एकाग्रताया उदय
आविर्भाव इत्यर्थः तयोर्धर्मोपेक्षातुगतं चित्तं, तदिदं
चित्तसंपादोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरुत्तुगतं समा-
धीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः" भा० ।

"संप्रज्ञातसमाधिपरिणामवत्त्वां चित्तस्य दर्शयति ।
सर्वार्थत्वादिति । विज्ञिप्रता सर्वार्थता । सन्न विनश्यतीति
क्षयस्त्रोभावः, नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः ।
स्वात्मभूतयोः सर्वार्थताकायतयोः धर्मयोः यौ अपादो-
पजनौ सर्वार्थताया अपावः एकाग्रताया उपजनस्त
योरुत्तुगतं चित्तं समाधीयते पूर्वापरोभूतसाध्यमान
समाधिविशेषणं भवतीति" वा० विवरणम् ।

"ततः पुनः शान्तिदितौ तत्त्वप्रत्ययौ चित्तस्तेकाग्रता
परिणामः" सू० ।

"समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश
उदितः समाधित्तभूयोरुत्तुगतं पुनस्तथैव आ स-
माधिभेदादिति । स खल्वयं धर्मावचित्तस्तेकाग्रता
परिणामः" भा० ।

"पुनः समाधेः पूर्वापरोभूताया अवस्थायाः निष्-
पत्तौ सत्यां शान्तिदितवर्तितवर्त्तमानौ तत्त्वौ च तौ
प्रत्ययौ चेति तत्त्वप्रत्ययौ एकाग्रतायान्तु द्वयोः सादृश्यं
समाहितचित्तस्तेति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथै-
वैकाग्रस्यावधिमाह आसमाधिभेदात् । असमाधिभ-
गादिति" । वा० विवरणम् ।

एकाग्र लि० एकमग्रं यस्य । एकताये एकाग्रत्वम् ।

एकाग्र पु० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाक्रमस्य । पञ्चमधे-
यतिसुन्दराङ्गे बुधस्ये त्रिका० । एकं सुन्दरमङ्गं यस्मात् ।
२चन्द्रे न० हारा० । कर्मधा० । १एकस्मिन् न० ।
अथेकाङ्गेऽथ भोवस्तुमिच्छामि च सुकुत्सिते" भा० अतु०
८२ अ० १३०१०१ मन्त्रोक्ते च । एकमङ्गमस्य । एकदेहतां
प्राप्तयोः ४८म्योः क्रमेण पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

एकाग्र पु० एकमग्रं वृणमस्य । अश्वभेदे अश्वगदे विद्यतिः

एकाग्र पु० कर्म० । १एकाग्रजातानि । एक आत्मा स्वरूपम्
स्वभावे वा यस्य । २एकस्वरूपे ३एकस्वभावे लि० स्त्रियां
वा ङाप् । एकोऽवहाय आत्मा यस्य । ४अवहायात्मनि
लि० । "नान्यत् नैर्नावगच्छेत्कात्मभिरसाधनैः" भा० व०
८२ अ० । तस्य भावः ध्वज् । एकात्म्यं तदुभावे न० ।
"अवधोधरैकात्म्यनानन्दमनुसन्ततम्" भाग० ४, १२, ८ ।

"वर्मसर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना" भाग० ४, २१, २८
एकादश लि० एकाधिका दश नि० आत् । (एगार) । संख्या-

न्यते २तत्संख्यायाश्च ततः पूरणे ङट् । एकादश तत्-
पूरणे यत्संख्याया एकादशसंख्या पूर्यते तादृशसंख्या-
न्यते लि० स्त्रियां ङीप् । एकादशो सा च चन्द्रस्य सूर्यम-
खण्डप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्तैकादशचन्द्रमखण्डकलाक्रियारूपे
तत्क्रियोपपन्निते वा तिचिभेदे स्त्री । ङटि संख्या
पूर्वकादपि कचित् ङट् । एकादशम तदर्थे लि० ।

"सत्तुर्वै धर्मसाधर्म्यैरेकादशमस्वात्मवान्" भाग० ८, १२,
१२ । स्त्रियां ङीप् । एकादश परिमाणमस्य संघस्य कन् ।

एकादशक तत्संख्यामिते गणे । "एकादशकच गणसंज्ञा-
त्मात्रपञ्चकचैव" "सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृताद-
हङ्गारात्" सा० का० स च गणसंज्ञैव दर्शितः "बुद्धी-
न्द्रियाणि चक्षुःश्रोतस्त्राण्यरसनत्वगास्त्वानि । वाक्पाणि-
पादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याङ्गः । उभयात्मकमलमनः"
सा० का० । एवं रुद्रगणः । एकादशानामवयवः कन् । एका-
दशक तत्संख्यायाम् म० "रुद्रैकादशकैऽधिकम्" सुघ० ।

एकादशहार न० एकादश हाराणि विहायस्य । शरीरे तत्र
नवहारत्वप्रसिद्धापि क्वचिदेकादशहारत्वं खर्यते ।
सप्तगोर्धण्यानि नाभिसंहितान्यधःस्थाने त्रीणि शिरसोर्ध्वं
ब्रह्मरन्ध्रमित्येक दशच्छिद्रत्वात्तस्य तथात्वम् । नवहारव्य-
वहारस्तु नाभिशिरसोन्मिच्छस्य स्फूर्जत्वात् "प्रधानेन
व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् । प्रधाननवच्छिद्रावलम्बनेन ।

एकादशाह पु० एकादशानामङ्गां समाहारः टच् समाहारे
माङ्गादेशः अज्ञानत्वात् पुंस्त्वम् । एकादशानामङ्गां समा-
हारे । ङी ट एकादशाहे एकादशाङ्गि एकादशाङ्गि
रूपाणि । स साधनतयाऽस्य स्य अच् । एकादशाहसाध्ये
वागभेदे 'एकादशाहैरयजन् सदणिर्यैर्द्वादशाहैरश्वमैष
देव' भा० अतु० १० १३ अ० । ब्राह्मणजातीनामेकादशा-
हकर्त्तव्ये ३श्राद्धे च । तमघोटो भूतोभूतोवेत्यर्थे च ।
एकादशाङ्गीन उक्ताये लि० ।

एकादशि लि० एकादश संख्या परिमाणमस्य डिनि ।
एकादशसंख्यामितस्तोमादौ स्त्रियां ङीप् । "एकाने-
कादशिनोमपश्यत्" "स एकादशिन्येह प्रजापतिः पुनरा-
त्मानम्" "तस्मै कमेकादशिन्या यजेत" यत० ब्रा० १, ८, १,
४, ५ । "यूपैकादशिनी स्यात्" ३, ७, १, २२ । यद्यु पञ्चे-
कादशिनी स्यात् ३, ८, १, २२ ।

एकादशी लि० एकादशानां पूरणो । उभयपञ्चीयप्रतिपदादितः

एकादशपूर्व्यां तिथौ । यत् हि हरिवासरव्रतम् । अस्यां
व्रतस्य नित्यत्वादिप्रसङ्गान्नतद्व्रतकालव्यवस्थादि कालमा-
दर्शितं यथा “अथैकादशी निर्णयिते । तत्रैकादश्यासुप-
वासविधिव्याक्ये नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसा-
धकानां अरणाश्रित्यत्वसिद्धिः । तानि च साधकानि
संप्रत्यक्षकारेण संन्दृष्टानि । “नित्यं सदा यादयुर्न
कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्याऽतिक्रमे दोषशुत्तरत्यागनोद-
नात् । फलानुतेर्वीक्ष्या च तद्विधिमिति कीर्तितम्” । अथ
च नित्यशब्दादोन्वयौ नित्यत्वसाधकानि । नित्यशब्द उदा-
हृतो गारुडपुराणे “उपोष्यैकादशी नित्यं पञ्चयो-
रुभयोरपीति” । सदाशब्द उक्तः सनत्कुमारसंहितायाम्
“एकादशी सदोपोष्या पञ्चयोः शुक्लकृष्णयोरिति” याव-
दायुःशब्द उक्तो विष्णुरहस्ये “द्वादशी न प्रमोक्तव्या
यावदायुः सुवृत्तिभरिति” । आग्नेयपुराणेषु “उपो-
ष्यैकादशी राजन् । यावदायुः सुवृत्तिभरिति” अतिक्र-
मनिषेधः कस्येन दर्शितः “एकादश्यासुपवसेन्न कदाचि-
दतिक्रमेदिति” विष्णुनामि “एकादश्यां न भुञ्जीत क-
दाचिदपि मानवः” इति । अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः
“न करोति हि यो मूढ एकदश्यासुपोषणम् । स नरो
नरकं याति रौरवमसडातम् । एकादश्यां सन्नियते ! यो
भुङ्क्ते मूढचेतनः । प्रतिमार्गं स भुङ्क्ते त्वं किं स्वयं आदि-
धित्समम् । निष्कृतिर्भयपक्षोक्ता धर्मशास्त्रे सनीषिभिः ।
एकादश्याप्रकामस्य निष्कृतिः कापि नोदिता । सदापानात्
सन्निधेयः ! पातय नरकं व्रजेत् । एकादश्याप्रकामस्तु पितृभिः
सह मज्जतीति” नारदीये “पापानि कानि चिदु यानि
ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते
हरिवासरे । तानि पापान्युपाश्रयति भुञ्जानो हरिवा-
सरे” इति स्कान्दे “मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा
सुहृहा तथा । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते पञ्चयोरुभयोर-
पीति” अकरणे इवासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये ।
“परिप्लव्वा व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः । न समा-
पयते तस्य गतिः पापीयसो भवेदिति” अत्यागनोदना
दर्शिता विष्णुरहस्ये “परमापदमापन्नोऽर्ह्ये वा ससुप-
स्थिते । स्मृतके स्मृतके चैव न त्यजेत् द्वादशीव्रतमिति”
विष्णुः फलान्नपणञ्च कौचिद्व्याक्येण तत्र कात्यायनः “ए-
कादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपीति” स्कान्देऽपि
“उपोष्यैकादशी सम्यक् पञ्चयोरुभयोरपीति” कूर्मपुरा-
णेषु “वदनीह पुराणानि भूयोभूयो परानने ! । न

भक्त्योऽयं न भक्त्योऽयं संप्राप्ते हरिवासरे” वेष्माभाह स-
नत्कुमारः “पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुपोषण-
मिति” नारदोऽपि “नित्यं भक्तिसमायुक्तं भैरविष्णु परा-
यणैः । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुपोषणमिति”
तदेवं नित्यशब्दादिभिर्हेतुभिरुपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम् ।
काव्यत्वं च सायुज्यादिप्रवणादवगम्यते तदुक्तं विष्णु-
रहस्ये “यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं सुतान् सम्यग्मात्मनः ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपीति” । कूर्मपुराणे-
ऽपि “यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं श्रियं सन्तिमात्मनः । एका-
दश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपीति” कात्यायनः “संसा-
रसागरोत्तारमिच्छन् विष्णु परायणः । ऐश्वर्यं सन्तिं स्व-
र्गं सुक्तिं वा यदादिच्छति । एकादश्यां न भुञ्जीत प-
ञ्चयोरुभयोरपीति” स्कान्दपुराणे “यदीच्छेद्विष्णु-
भोगान् सुक्तिं चात्यन्तदुर्लभम् । एकादश्यासुपवसेत् पञ्च-
योरुभयोरपीति” नारदोऽपि “एकादश्यां समं किञ्चित्
पापलाभं न विद्यते । स्वर्गमोक्षप्रदा हेतुमा राक्षसप्रदा-
यिनो । सुकलत्रप्रदा शेषा शरीरारोग्यदायिनीति” ।
तदेवं फलश्रवणात् काव्यत्वं सिद्धम् । ननु काव्यत्वमनित्य-
त्वमसति कामे परित्यक्तं गम्यत्वात् तथा सत्वे कस्य क-
र्मणोनित्यत्वकाव्यत्वाभ्यां हैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयो-
गविरोधः, नायं दोषः खादिरादिवत् प्रमाणद्वयेन हैरूप्यो-
पपत्तेः । तथा हि । “खादिरो यूपो भवतीति” क्रतौ
नित्यः खादिरो विहितः । “खादिरं वीर्यकामस्य यूपं
कुर्वीतेति” तन्निष्ठेव क्रतौ काव्यत्वेनानित्यः खादिरो-
विहितः । तत्र यथा प्रमाणद्वयसम्यग्भावेकस्यापि खादिरस्य
हैरूप्यमङ्गीकृतं तद्वत्त्वापि द्विविधप्रमाणसङ्गावाडुपवासस्य
हैरूप्यं किं न स्यात् ? ननु विषमोद्घातान्नः नित्यः खादिरः
क्रत्वर्थः काव्यस्तु पुरुषार्थः । उपवासस्तु नित्योऽपि पुरु-
षार्थ एव तस्य खादिरवत् क्रत्वङ्गत बोधकप्रमाणाभावात्,
वाढम् । अस्तु एवं वैषम्यं, प्रयोजकं तु हैरूप्ये प्रमाण
द्वयमस्येव । कृत्वकारेण प्रमाणद्वयस्यैव हैरूप्यसाधकत्वोप-
न्यासात् । तथा च सूत्रम् “एकस्य त्वभयत्वे संयोन-
प्रयत्नमिति” (जै०) । अतः केवलपुरुषार्थस्यापुपवासस्य
हैरूप्यमपि सिद्धम् । यदि बुध्यारोहस्य सद्यो वृष्टान्तोऽ-
मेवितः तदाग्निहोत्रादिर्घटान्तोऽस्तु । न त्वाग्निहोत्रं
क्रत्वर्थं तस्य स्वयमेव प्रवृत्त्यात् । तस्य च नित्यकाव्यत्वे-
वाक्यव्यादवगम्यते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति”
नित्यत्वात्प्रसक्तं वाक्यम् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः”

इति च काव्यत्वावगमकम् । तस्य च कृत्यत्वभावेन केवलपुरुषार्थैव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काव्यत्वं चेति ईदृशमस्ति । तत्र यज्जान्तराभ्यासादिकर्मभेदेहेतुभावेनैकस्यैव कर्मणः सतः प्रयोगभेदाऽवगन्तव्यः । प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निरूपितः । तस्य चाधिकरणस्य संधाहकावेतौ लोको भवतः । 'यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा । कालः पुरुषधर्मोऽतः काव्य एकः प्रयुज्यताम् । न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः । काव्यः प्रयगभिन्नः स्यादावज्जीवप्रयोगतः' इति । अयमर्थः 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इति । काव्याग्निहोत्रं न्ययते तथा वाक्यान्तरं पश्यते 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति' तत्र संशयः । किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारान्तरं नोद्यते किं वा काव्याग्निहोत्रे शुषविधिरिति । यदर्थसंधानरचिना किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः कर्मधर्मः उत पुरुषधर्म इति । यावज्जीवमन्येन पुरुषायुषपरिमितः कालोऽभिधीयते । काव्येन चाग्निहोत्रेण कालविशेषश्च काङ्क्षितः । तस्य च कालस्थानेन समर्पणादयं कर्मधर्मः । तस्मात्शुषविधेः । तथा चाग्निहोत्रस्य काव्यप्रयोगः एक एव न त्वन्योनित्यप्रयोग इति प्राप्ते, ब्रूमः यावज्जीवमन्येन न कालस्य वाचकः । किन्तु कालकः । वाच्यार्थस्तु कृत्यत्वजननं तच्च न कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यं पुरुषधर्मत्वादिति जीविधातुः प्राणधारणामभिधत्ते न तु कालम् । प्राणधारणं च पुरुषधर्मः कालस्य तदसम्भवात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिन्निमित्तम् । तस्मादधिकारान्तरनोदना । तथा सति जीवननिमित्तो नित्यप्रयोगः कामनिमित्तः कादाचित्कप्रयोगश्च परस्परं भिद्यते इति सिद्धान्तः । अनेनाग्निहोत्रन्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः काव्यप्रयोगश्चास्तु । नन्वेकस्य कर्मणः कालभेदेन कर्तृभेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न सम्भवतः । न चाल कालभेदः सम्भवति नित्यकाव्योपवासयोरेकादश्यामेव विधानात् । नाप्यत्र कर्तृभेदोऽस्ति । यद्यपि काव्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठानं शक्यं तथापि काव्यमनुष्ठितानुना नित्यस्य परित्यक्तमशक्यत्वात् । अतः कर्तृक्यात् कालैक्याच्च नित्यकाव्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते । नयं दोषः, विविदिमाधिकरणन्यायेन सकृदेवावृत्ततः प्रयोगद्वयसिद्धेः । तस्य चाधिकरणस्य संधाहकावेतौ लोको भवतः 'विद्यार्थमात्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथ वा

सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते । आहं भुक्त्वा यथा त्वमिदं विद्यायैमांश्चमस्तथा । अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां आदिरे मतः' इति । अयमर्थः 'तमेतं वेदं तु वचनेन ब्राह्मणाविधिद्वयानि यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति' इतिवाक्येन यथादय आत्मविद्योदयाय विद्वाः गृहस्थाद्याश्रमधर्मत्वन्तु यज्ञादीनां सर्वश्रुतिकृतितेषु प्रसिद्धम् । तत्र संशयः किं यज्ञादीनां द्विःप्रयोगः ? उत सकृदिति ? । तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोगभेद इति पूर्वपक्षः । निमित्तनित्येन ब्राह्मणेन क्रियमाणभोजनेन यथा अन्यकर्तृकस्याहनिर्पत्तिः स्वाहनिश्च न च द्विभुज्यते । तद्वद्विद्यार्थमनुष्ठितेन कर्मणा प्रयोजनद्वयं सिध्यति । न च नित्यनित्यसंयोगविरोधः स्यादरवहाक्यहयेन तदुपपत्तेः । तच्च पूर्वपक्षपादितं तस्मात् सकृदेव प्रयोग इति । एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्वतः काव्यप्रयोगोनित्यप्रयोगचेत्युभयं सिध्यति । ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्द्वैधा भवति तन्मेष वा प्रसङ्गेन वा । तथाचा दर्शपूर्णमासयोः पशुं प्रधानयामानां मध्ये त्रयाणां सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रायाजाद्याङ्गेनोपकारः सिध्यति । तदिदं तन्त्रम् । पञ्चममनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पशुपरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति सोऽयं प्रसङ्गः । एवं सति प्रकृतेऽपि तन्त्रप्रसङ्गयोः कतरल्योपादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । काव्यप्रयोगेनैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च स्मृतिः । 'काव्येऽपि नित्यसिद्धिः स्यात् प्रसङ्गे नोभयात्कः इति' तदेवमेकादश्यापवासस्य नित्यत्वकाव्यत्वस्यैव ईदृशे विरोधाभावात् ईदृश्यमभ्युपेयमिति स्थितम् ।

अलोपवासाङ्गविधिनिर्णयस्य वेदाधीनत्वात् प्रथमं दर्शमं वेधो निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविधः अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधः पशुदशनाडीवेधश्चेति । तत्रारुणोदयवेधो भविष्यपुराणे दर्शितः । 'अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्वैकादशी तत्र प्रापसूक्तमुपोषणमिति' । 'अरुणोदयवेलायां दिशो गन्तो भवेद्यादि । दुष्टं तत्तुप्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ।' । गारुडपुराणेऽपि 'दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्विनाकादशीव्रतमिति' । अरुणोदयस्य प्रमाणं स्कान्दनारादाभ्यासकम् । 'उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका अरुणोदय' इति । तस्मिन्नरुणोदये वेधा बहुविधाः । ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्ते दर्शिताः । 'कीदृशस्तु भवे-

इहो योगो विप्रेन्द्र ! कीदृशः ? । योगवेधौ समावच्छ याभ्यां
 दुष्टमुपोषणम् । अतस्तोषटिकाः प्रातरुणोदयनिचयः ।
 अतश्च विभागोऽत्र वेधादीनां क्लिष्टादितः । अरुणोदय
 वेधः स्यात्प्रातरेणुषटिकात्प्रत्ययम् । अतिवेधोऽष्टिकाः प्र-
 भासन्दर्शनादयोः । मङ्गावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न
 दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सतीति ।
 अयमर्थः वेधातिवेधमङ्गावेधयोगाश्चत्वार उपवासस-
 दूषकाः । तत्र रवेः प्रभासन्दर्शनात्पूर्वं सार्धैषटिका
 त्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचीने षटिकांश्च अरुणो-
 दयसम्बन्धिनि दशमीसङ्गावेधे इत्युच्यते । यदा
 सूर्योदयनात्पूर्वं षटिकाद्वयमुपरितनमेकादश्या व्याप्तं
 पूर्वं तु षटिकाद्वयं दशमीव्याप्तं तदाऽतिवेध इ-
 त्युच्यते । यदा सूर्योदयस्य दर्शनादर्शनसन्देहकाल
 मेकादशी व्याप्नोति ततः प्राक् कृतस्त्रोऽरुणोदयकालो
 दशमीव्याप्तस्य दशमीवेधः । यदा सूर्योदये स्रष्टे सति
 पञ्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्राच्यास्तदयवेलायां दशमी
 विद्यते तदा योगसङ्गेनाभिधेयोदोषोभवति । स च वेधा-
 द्यपेक्षया तुरीयोभवतीति । नन्वरुणोदयात्पूर्वमपि
 यदि मध्यरात्रानन्तरं दशमीकला विद्येत तदा नोप-
 वासस्तदभावे तूपवासः कर्त्तव्यः । तथा च स्मृतिः “अ-
 ङ्गं रात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते । तत्रोपवासः क-
 र्त्तव्यो न तु वै दशमीकलेति” । अतोयथानिर्दिष्टेभ्य स्ति-
 भ्योऽन्योऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् सैवम् । अङ्गं रात्रं
 वेधोऽपि यदा वर्त्तस्तदा किञ्च वक्तव्यम् अरुणोदयवेध
 इति वक्तुमर्हत्वेन वेधोपपत्त्यो न तु वेधाभिप्रायेण ।
 तदेव ब्रह्मवैवर्ते शौनकेन स्मृतोक्तम् । “अङ्गं रात्रे तु के-
 वाङ्मह्यन्या वेध इत्यते । अरुणोदयवेलायां नावकाशो
 विचारणे । कापालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः !
 न तन्मम मतं यस्मान्नियामा रात्रिरिष्यते” इति । य एते
 वेधातिवेधमङ्गावेधयोगाः पूर्वमभिहितास्तेषु त्रयोऽरुणो-
 दयवेधाश्चतुर्थोदयवेधः । तत्रोदयवेधस्योऽप्याह “उ-
 दयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदा । दानवेभ्यः प्रीण-
 नायं दत्तवानुपाकशासन इति” । स्मृत्यन्तरेऽपि । “दश-
 म्याः प्रातःसादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन स्मृष्टं
 हरिदिनं दत्तं जन्मासुराय त्विति” । पञ्चदशनाडीवेध-
 स्तु स्मृत्पुराणे दर्शितः “नागोऽष्टादशनाडीभिर्दिक् पञ्च
 दशमिस्तथा । भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरानि-
 चिति” । तदेवं वेधत्रयं निरूपितम् । तत्र पञ्च-

दशनाडीवेधस्य वेधान्तरस्य च विषयव्यवस्था निगमे
 दर्शिता । “सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः । सार्धै-
 सप्तसहस्रेषु वेधोऽयं बाधते व्रतमिति” । सर्वप्रकार इ-
 त्यत्र प्रकारसङ्गेन कलाकाठादयो वेधातिवेधादयो वा
 षट्कालेनात्र तिथ्यन्तरवन्निवृत्तत्वं वेधोऽपेक्षितं
 किन्तु लयकलाकाठादिकमपि स्यात्काम् । तदुक्तं नार-
 दीये । “लवादिवेधे विप्रेन्द्र ! दशम्यैकादशी लजेत् । सु-
 राया हिन्दुना पृक्तं गङ्गाया इव निर्मलमिति” । स्मृ-
 तपुराणेऽपि “कलाकाठादिगलैव दृश्यते दशमी विभो,
 एकादश्या न कर्त्तव्यं व्रतं राजन् ! कदाचनेति” । स्मृत्य-
 न्तरेऽपि । “कलाङ्गेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी यदि ।
 तदाप्येकादशी हित्वा द्वादशी संशुपोषयेदिति” । सोऽयं
 कलाकाठादिवेधोऽरुणोदये सूर्योदये च समानः । त-
 त्त्वारुणोदयवेधोऽप्येवविषयः । तच्च गारुडपुराणे विष्णु-
 एतवगम्यते । “दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।
 नैरोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति” । वैष्णव
 सप्तपुराणादिवैष्णवागमोक्तदीक्षां प्राप्नोवैष्णवः । अत
 एव स्मृत्पुराणे वैष्णवस्वरूपमभिहितम् “परामापद-
 मापन्नोऽहर्षे वा संशुपस्यते । नैकादशे न्यवेद्यात् यस्य
 दीक्षाऽस्ति वैष्णवो । समात्मा सर्वजीवेभ्य निजाचारा-
 दविच्युतः । विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते”
 इति । विष्णुपुराणेऽपि । “न चक्षति निजकर्मणोऽयः
 सममतिरात्सहृदिपलपये । न हरति न च हनि क-
 श्चिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णु भक्तमिति” ।

यथोक्तगुणसम्पदो वैष्णवदीक्षां प्राप्नोयन्तं प्रति तिथि-
 वेधोनिर्णीयते । एकादशी द्विविधा अरुणोदयवेधवती शुद्धा-
 चेति । तत्र वेधवती सूर्या त्याज्या । “तद्दिनैकादशीव्रत-
 मिति” गारुडपुराणे सामान्येन प्रतिपेक्षात् । विशेष
 तस्तु संश्रुतादिभेदेन प्रतिपेधोऽप्युच्यते य एते वेधाति-
 वेधमङ्गावेधयोगाख्यादोषाः पूर्वसक्तस्तेषु सत्स्वेका-
 दशी संश्रुतसंदिग्धसंयुक्तसंकीर्णनामभिर्व्याप्नुयते । अरु-
 णोदयस्य प्रथमषटिकायां दशमीसङ्गावेध इत्युक्तः ।
 स च द्विविधः । षटिकाप्रारम्भे कृतसप्तिकायां च
 दशमीषटिमेदात् । तत्र प्रारम्भभातदशमीयुक्तैकादशी
 संश्रुतेत्युच्यते । कृतसप्तिकावर्तिदशमीसङ्गावयुक्तैका-
 दशी सन्दिग्धा । अरुणोदयमयनसहस्रार्त्तादधोदशमीव्या-
 प्तिरतिवेधश्चतुर्पेक्षादशो संयुक्तोत्युच्यते । सूर्यमण्डल-
 दर्शनसन्देहवेलायां दशमीसङ्गावेध मङ्गावेधः तद्यु-

नैदकागो संकीर्णेषु च्यते । ता एताः संपृक्तादयश्च
ततोऽपि स्यात्वाः । तथा च गोभिलः “अरुणोदय-
वेलायां यदिदगनीसङ्गता । संपृक्ताकादशी तान्त्र
मोहिन्यै दत्तवान् प्रभुरिति” । गारुडपुराणे “उदया-
त्राक् त्रिषटिकाव्यापिन्येकादशी यदि । संपृक्ताकादशी
नाम वर्ज्येव” धर्मकाङ्क्षिभिः । उदयात्रागुरुकुत्सेन-
व्यापिन्येकादशी यदा । संयुक्ताकादशी नाम वर्जयेद्भूमि-
हृदये । आदिशोदयवेलाया आरभ्य षट्पिनाडिका । सं-
कीर्णैकादशी नाम स्याज्जा धर्मफलेशुभिः । एतत्पौलस्त्य-
हृदयेनादश्यासुपवासयेत् । तत्र कृतगतं पुण्यं त्रयोद-
श्यां तु पारणमिति” । यद्यपि पूर्वैव वेधवाक्ये “साङ्गं
तु षटिकात्रयम्” इत्युक्तम् अत्र तु संपृक्ताकादशीवाक्ये
त्रिषटिकेत्युक्तं तथापि नैतावता वैषम्येण विरोधः श-
ङ्कनीयः । गारुडपुराणेषु दशमीवेधस्यागपरत्वात् ।
तदेव सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिषिद्धत्वादरुणोदयविज्ञैका-
दशी वैष्णवेन परिग्राह्या । यस्तु योगसंज्ञकचतुर्थी
योगस्तस्य त्याज्यत्वमर्थात् सिद्धम् । अरुणोदयवेधोऽपि
यदा त्यज्यते तदा किञ्चिन्नक्त्यं सूर्योदयवेध इति । वच-
नन्तत्र कश्चिदुक्तं पूर्वमेवोदाहृतम् । वा तु चतुर्विध
वेधरहिता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता
तद्रहिता चेति । आधिक्यं च त्रिविधम् एकाद-
श्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यं त्रयोदश्याधिक्यं चेति । त्रिष-
त्येतेषु पक्षेषु अरुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामभ्ये-
कादशीं परित्यज्य परेद्युःपवासः कर्तव्यः । तत्रैका-
दश्याधिक्ये नारदः “संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां
हृदयगमिनो । द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पार-
णमिति” । ऋत्विग्नरेऽपि “एकादशी यदा पूर्णा परतः
पुनरेव सा । पुण्यां क्रतुयतस्त्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति”
विष्णुरहस्येऽपि “एकादशीकलाप्राप्ता येन द्वादश्युपो-
षिता । तस्य क्रतुयतं प्रोक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति”
द्वादश्याधिक्ये व्यास आह “एकादशी यदा पूर्णा परतो
द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां
गतिम्” उभयाधिक्ये गुरुराह “संपूर्णैकादशी यत्र
प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो
द्वादशी यदीत” नारदोऽपि “संपूर्णैकादशी यत्र
प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी
यदीति” ऋत्विग्नरेऽपि “एकादशी यदा पूर्णा परतो
द्वादशी यदि । एकादशी परित्यज्य द्वादशीं सप्तपो-

षयेदिति” । उभयाधिक्यरहितायां न कोऽपि सन्दे-
होऽस्ति । इति वैष्णवदीक्षायास्तानामेकादशी निर्णीता ।

अथ श्रौतस्मार्त्तपर्यवसितानां पञ्चरात्रादिदीपार-
हितानाम् एकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेधस्य
वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सप्तोदयवेधः स्थापितुं नान-
विषयत्वेन परिशिष्यते । अतएव स्मर्यते “अतिवेधा
महावेधा ये वेधास्तथिषु कृताः । सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया
वेधाः सूर्योदये मतः” इति । एतच्च सति सूर्योदय
वेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते शुद्धा विहा चेति । तत्र
शुद्धायां पूर्ववच्चत्वारोभेदा भवन्ति एकदश्याधिक्यं द्वादश्या-
धिक्यं त्रयोदश्याधिक्यं त्रयोदश्याधिक्यं चेति । एवं विहा-
यामपि चत्वारोभेदा उच्येयाः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये
द्वयोस्त्योरुपवासव्योक्ततामाह हृदयविष्टः “संपूर्णै-
कादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नु-
पवासः कथमभवेत् ? । उपोष्ये हे त्रिषु तत्र विष्णु प्री-
यन्ततत्परैरिति” । उभयोर्विधकारिभेदेन व्यवस्था स्कन्द-
पुराणे दर्शिता “प्रथमेऽह्नि संपूर्णा व्याख्याहोरात्रसं-
युता । द्वादश्यां च तथा तात ! दृश्यते पुनरेव च । पूर्वा-
कायां ऋक्षस्यैस्तु यतिभिस्तूत्रा तिसिरिति” एतच्च
परेद्युर्द्वादश्याभावविषयम् तथा च ऋत्विग्नरे । “पुनः
प्रभातसमवे षटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो वि-
हितचतुर्थीश्रमवासिनाम् । विधवायाश्च तत्रैव परतो
द्वादशी न चेदिति” । गारुडपुराणेऽपि “पुनः प्रभा-
तसमवे षटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो
वनस्थस्य यतेस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वा-
दशी न चेदिति” । पुराणान्तरे “एकादशी यदा
पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुयतस्त्योक्तं त्र-
योदश्यान्तु पारणमिति” एवमेकादश्याधिक्यपक्षे ऋहित-
त्वोऽप्यवस्थाऽभिहित्वा । द्वादश्याधिक्ये पूर्वोद्युःपवासमाह
नारदः “न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उ-
पोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत् परमां पदमिति” । स्कन्द-
पुराणेऽपि “शुद्धा यदा समाप्तीना समप्तीनाऽधिकोत्तरा ।
एकादश्यासुपवासस्य शुद्धां वैष्णवोभपीति” दशमीवेधरहिता-
शुद्धैकादशी यदा परेद्युःपदादूर्ध्वं नास्ति किन्तूदये समा त-
तान्मूना वा हयोरपीत्यर्थः । एवं च सति प्रकृते द्वादश्या-
धिक्येऽपि एकादशी समन्वूनवोरन्यतरत्वात् प्रथमैषोपो-
ष्येत्युक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेद्युःपवासो गारु-
डपुराणे दर्शितः “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे-

व सा । तत्रोपोष्या पराऽऽ युष्या परतो हादशी यदीति”
 वराहपुराणेऽपि । “एकादशी विष्णुना चेत् हादशी परतः
 स्थिता । उपोष्या हादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति”
 स्मृत्यन्तरेऽपि “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकैकापि दृश्यते । ऋक्ष्योऽपि
 परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्तदा । पूर्णांशैकादशी त्वज्या
 वर्द्धते हितयं यदीति” एवमेकैकाधिक्ये द्वितयाधिक्येऽपि
 निर्णयो दर्शितः । अनुभवाधिक्ये तु नास्ति सन्देहः ।
 इति शुद्धायां चत्वारोभेदाव्यवस्थिताः । अथ विद्वायां
 चत्वारोभेदा व्यवस्थाप्यन्ते । तत्रांशैकादश्याधिक्ये पूर्व-
 वदुत्पत्त्यवस्था दृष्टव्या । तदाह प्रचेताः “एकादशी
 विहङ्गा चेच्छुक्ते क्षण्येऽविशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात्
 पूर्वां नोपवसेदुत्पत्तीति” न चैतद्वाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थ-
 मिति शङ्कनीयम् बाधकभावेन विज्ञाधिक्येऽपि
 तदुपचयप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् । द्वादश्याधिक्ये
 परेद्यु रूपवासः । तदाह व्यासः “एकादशी यदा लुप्रा
 परतो हादशी भवेत् । उपोष्या हादशी तत्र यदीच्छेत्
 परमां गतिमिति” लुप्रा आदौ दशमीमिश्रितत्वात् परतो-
 दृष्टाभावाच्च ज्ञयं गतेति यावत् । उभयाधिक्येऽपि परे-
 द्यु रूपवासः । तदुक्तं भविष्यपुराणे “एकादशीं दिशा युक्तां
 वर्द्धमाने विवर्जयेत् । लयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमी
 युतामिति” उभयानाधिक्ये तु नैवास्ति सन्देहः कोश-
 न्तराभावात् । न च विज्ञत्वादस्ति सन्देह इति वाच्यं
 कोशन्तराभावे विद्वायां अभ्युपादेयत्वात् । तथा च विष्णु-
 रक्षणे “एकादशी भवेत् काचिद्दशम्या दूषिता तिथिः ।
 दृष्टिपक्षे भवेदुदोषः क्षयपक्षेऽतिपुण्यदेति” । इति विज्ञाभे-
 दाव्यवस्थापिताः । अत्र शुद्धाविज्ञयोरप्येव निर्णयसंग्रहः ।
 एकादशीद्वादशोरुभयोरपि दृष्टौ परेद्यु रूपवासः । इ-
 योरप्यदृष्टौ पूर्वोद्युः । एकादशीमात्रदृष्टौ ऋक्ष्यत्वो-
 र्वावस्था । हादशीमात्रदृष्टौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वोद्युः वि-
 द्वायां परेद्यु रिति तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते यावन्ति स-
 निवाक्यानि विधावकानि निषेधकानि सर्वाणि तान्यविरो-
 धेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापनप्रकारं दर्शयामः
 स्कन्दपुराणे “प्रतिपत्प्रभृदः सर्वा उदयादोदया-
 इवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः” इति
 हरिवारेषु तु संपूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं गारुड-
 पुराणे “उदयात् ग्राम्यदा विप्रः सञ्चूर्तं हयसंयुता । स-
 पूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रोपोषयेदुत्पत्तीति” भविष्यपुराणे-

ऽपि “आदिशोदयवेलायां प्राङ्मुखं हयान्विता ।
 एकादशी तु संपूर्णा विद्वाऽन्या परिकल्पितेति” । तदेत-
 द्बचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वादुपेक्ष्यविष-
 यम् । दशमीवेधे निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्युप-
 लभ्यन्ते । कानिचिदरुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि, कानि-
 चिदनुवादेनेति । यथा भविष्यपुराणे “अरु-
 णोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । तत्र नैकादशी कार्या
 धर्मकामार्थनाशिनोति” कौत्सः “अरुणोदयवेलायां
 विज्ञा गार्वाक्युपोषिता । तस्याः पुत्रघतं नष्टं तस्मात् तां-
 परिवर्जयेदिति” एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि
 दृष्टव्यानि । अरुणोदयानुवादमन्तरेण दशमीविज्ञा-
 निन्दकानि च कानिचिदुपचयान्युपलभ्यन्ते तद्यथा
 नारदः “दशम्युगता यत्र तिथिरैकादशी भवेत् ।
 तत्रोपवासं नाशय परेत्य नरकं व्रजेदिति” ब्रह्मवैवर्ते
 “दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमृष्टधेः । एकादशी
 फले तस्य नश्येत् हादशवार्धिकमिति” विष्णुरक्षणेऽपि
 “दशमीशेषसंयुक्तासुपोष्यैकादशीं क्षिप । संवत्सकृतेनेह
 नरोधर्मेण सृज्यते” इति ईदृशानि सर्वाण्यपि वेधविषये
 वैष्णवविषयाग्रन्यविषये तुभयाधिक्ये हादश्याधिक्ये च
 सर्वेषुरप्यविषयाणि दृष्टव्यानि । दशमीविज्ञाभ्युत्थाप-
 कानि च कानिचिदुपचयान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्द-
 पुराणे “त्रयोदश्यां न लभ्येत हादशी यदि किञ्चन ।
 उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि चेति” स्मृत्यन्तरे
 “उपोष्यैकादशी तत्र हादशी न भवेद्यदि । दशम्यापि हि
 मिथैव एकादश्यैव धर्मकदिति” बृहद्दशमिणः “हा-
 दशी स्वल्पस्वल्पापि यदि न स्यात् परेऽहनि । दशमीमि-
 श्रिता कार्या मन्त्रापातकनाशिनोति” ऋष्यशृङ्गः “एका-
 दशी न लभ्येत सकला हादशी भवेत् । उपोष्यैकादशी
 विज्ञा ऋषिरुहालकोऽजपीदिति” हारीतोऽपि “त्रयो-
 दश्यां यदा नष्टं हादशीघटिकादयम् । दशम्यैकादशी
 विज्ञा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति” एतादृशानि वाक्यानि
 सर्वाणि अनुभवाधिक्ये सर्वेषुरप्यविषयाणि एकादश्याधिक्ये
 तु आर्त्तं ऋक्ष्यविषयाणि दृष्टव्यानि न त्वेतानि वैष्णववि-
 षयाणि वैष्णवप्रकरणेषु विज्ञाभ्युत्थाया अवर्धनात् ।
 संपूर्णैकादशीपरित्यागविषयाणि कानिचिदुपचयान्युपल-
 भ्यन्ते । तद्यथा स्कन्दपुराणे “एकादशी भवेत् पूर्वा
 परतो हादशी यदि । तदा ज्ञेकादशी त्वज्ज्ञा हादशीं सप्त-
 मोषयेदिति” तथा काशिकापुराणे “एकादशी यदा

पूष्पां परतो हादशी भवेत् । उपोष्या हादशी
तत्र तिविष्टद्विः प्रयस्यत इति" गारुडपुराणे "पूष्पां
भवेद् यदा नन्दा भद्रा च विवर्जिते । तदोपोष्या तु भद्रा
स्यात् तिविष्टद्विप्रयस्यत इति" । एतादृशानि सर्वाणि
वैष्णवविषयाणि । दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्वचनान्यु-
पलभ्यन्ते । यदाह नारदः "यदि दैवासु संसिध्येकादश्यां
तिथित्रयम् । तत्र क्रतुगतं पुण्यं हादशीपारणे भ-
वेदिति" कूर्मपुराणेऽपि "हिस्त्रिकदाशी यत्र तत्र सन्नि-
हितो हरिः । तामेवोपवसेत् काममकामो विष्णुः तत्परः"
इति आत्मानयोर्दशमीहादश्यां मध्ये एकादशीत्येतद्दि-
नत्रयं यदामोति तदा परतो हादश्यां त्रिविष्टद्विषेतुभयं
सम्भवति । तत्र यद्यद्विष्टदा यथोक्तं दिनत्रयसुपोष्यम् ।
तदुक्तं पुराणान्तरे "दिनत्रयस्यते ! देवि नोपोष्या दशमी
शुता । सैवोपोष्या सदा पुण्यं परतश्चेत् त्रयोदशीति"
हादशीपुष्टौ "एकादशी यदा लुप्ता" इत्यनेन व्यासवचनेन परे-
द्युपवास इति पूर्वमेव निश्चितं यदा त्वात्मानयोरेकादशी
त्रयोदश्यां मध्ये हादशीत्येतादृशं दिनत्रयं तदा ना-
रदेन स्मर्यते "एकादशी हादशी च रात्रिशेषे त्रयो-
दशी । तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पार-
णम्" । "एकादशी हादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
विष्णुया नाम सा मोक्षा जङ्गहत्या व्यपोहतीति" ।
तदेतद्वैष्णवविषयं यतिविषयं वा द्रष्टव्यम् । गृहस्थे तु
तद्विधिद्वयं तथा च कूर्मपुराणे "एकदशी हादशी च
रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्वीत पुलकौ-
समन्वितः" इति पञ्चपुराणे "एकदशी हादशी च
रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्राहस्यग्यदहोरात्रं नोपोष्यं
तत् सुतार्धभिरिति" यत्तु ऋष्यशृङ्गेणोक्तम् । "अवि-
ज्ञानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु । गृहस्थैः पञ्च-
भिर्विज्ञा भ्रातृदैकादशी तिथिः । तदर्हं विज्ञान्यन्यानि
दिनान्युपवसेद्बुधः । पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या पञ्चेकाद-
श्यादमी । एकादशीं तु कुर्वीत क्षीयते हादशी यदेति"
अत्र निषेधो यतिविषयः, विधिर्गृहस्थविषयः, वेधवाञ्छत्ये
हेयत्वशङ्का मा भूदिति पञ्चनिर्मुक्तौ रत्युक्तम् । तदेवं
मानाविधयश्चनस्य व्याख्यापनप्रकारो वा, त्पादितः । अन-
वा व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोत्येव ।
इत्युपवासतिथिर्निर्दिष्टा ।

अधाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः "अष्टाष्टा-
दधिको मन्त्रोऽष्टपूष्पांशोतिहायनः । भुङ्क्ते यो मानवो

भोज्यादेकादश्यां स पापकदिति" कात्यायनोऽपि
"अष्टवर्षाधिको मन्त्रोऽष्टपूष्पांशोतिहायनः । एकादश्या-
सुपवसेत् पञ्चयोरुभयोरपीति" । गृहस्थस्य तु शुक्लै-
कादश्यामेव नित्योपवासः यथा कूर्मपुराणे "एकादश्यां
न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपि । वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्ला-
मेव सदा गृहीति" भविष्योत्तरांशेऽपि "एकादश्यां न भुञ्जीत
पञ्चयोरुभयोरपि । जङ्गमचारी च नारी च शुक्लामेव सदा
गृहीति" नारी विधवा तस्या एव यतिधर्मत्वात् । पति-
मत्वास्तु पवासं निषेधति विष्णुः "पत्नौ जीवति या नारी
उपोष्य व्रतमाचरेत् । आशुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव ग-
च्छतीति" मनुः "नास्ति स्त्रीणां वृत्तगवशो न व्रतं नाप्यु-
पोषणमिति" मार्कण्डेयपुराणे "नारी अल्पननुज्ञाता
भर्तां पित्रा सुतेन वा । निष्फलं तु भवेत् तस्या यत्-
करोति व्रतादिकमिति" आदिशब्दाद्वक्त्रालङ्कारगन्धधू-
पाङ्गनानासुपसंयुक्तः मनुः "सुपपालहारवस्त्राणि गन्ध-
धूपानुलेपनमिति" पल्लवरत्नमत्या व्रतादिष्वधिकारिणी
भवति तदाह कात्यायनः । "भार्या पल्लुर्भतेनैव व्रतादीना-
चरेत् सदेति" शुक्लामेवेत्येवकारः कर्ण्यैकादश्यां सुवास-
निषेधपरः । तथा च कूर्मपुराणे "संक्रान्त्यां क्षण्यपक्षे च
रविशुक्रदिने तथा । एकादश्यां न कुर्वीत उपवासञ्च पा-
रणमिति" गौतमोऽपि "आदिशब्देऽहनि संक्रान्त्यामस्मिन्-
कादशीषु च । व्यतीपाते कृते आहो पुत्री नोपवसेद्गृह-
हीति" । अत्र पुत्रीति विशेषणं पुलकतो दोषविशेषप्रतिपा-
दनार्थम् तथा च पञ्चपुराणे "संक्रान्त्यासुपवसेन पारणे-
न युधिरिः । एकादश्यां च क्षणायां व्येष्टः पुलोविनश्यति"
नारदोऽपि "इन्द्रवजेऽसंक्रान्त्यामिकादश्यां सितेत्तरे ।
उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्सुनतिश्रुमिति" । अत्र सं-
क्रान्त्यादिपूषासस्य निषेधः संक्रान्त्यादिनिमित्तक-
स्य । तथाच कात्यायनः "एकादशीषु, क्षणासु रवि
संक्रमणे तथा । चन्द्रसूर्योपराणे च न कुर्यात्पुलवान्
गृही । तत्र शुक्लोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । निमित्ता-
न्तरशुक्लस्य न विधिननिषेधनमिति" जैमिनिरपि
"तद्विमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुपपन्नतो-
याज्ञोपतोनित्यसुपोषणमिति" । अयमर्थः एकादश्याप-
वासस्य निमित्तात्संक्रान्त्याद्युपवासस्य च काव्यत्वात्काव्यो-
पवासनिषेधे सति न नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति ।
संक्रान्त्यादिनिमित्तोपवासः संवर्त्तनोक्तः । "अभावात्सा-
हादशी च संक्रान्त्य विधेयतः । एताः प्रयस्तास्तिथ-

यो भानुवरस्तथैव च । अथ स्नानं जपोहोमो देवतानां च पूजनम् । उपवाससत्ता दानमेकैवं पावनं कृतमिति । ऋक्स्यस्य तु रक्तं यामिव निख्योपवास इत्युक्तम् । नैमित्तिकस्योपवासी तु कृष्णायामपि कर्तव्यौ । तत्र नैमित्तिकः कृत्यन्तरे पश्यते । “शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णं कादयो भवेत् । संशोषोष्वा ऋक्स्येन नात्या कृष्णा कदाचनेति” । काव्यस्तु स्कन्दपुराणे “पितृणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायां मनुष्योपयेदिति” सनत्कुमारः “भातुवारेण संयुक्ता कृष्णा संक्रान्तिर्भूता । एकादशी सदोषोष्वा सर्वसंपत्करी तिथिरिति” । मत्स्यपुराणेऽपि “एकादश्यां तु कृष्णायामुपोष्य विधिवच्चरः । पुत्रानाद्युः सृष्टिं च सास्वाद्यं च स गच्छतीति” । दिनचर्ये पुत्रवतो ऋक्स्यस्योपवासोऽपि निषिद्धः तथा च पितृमहः “एकादश्यां दिनचर्ये उपवासं करोति यः । तस्य पुत्राविनश्यन्ति मध्यायां पिण्डदोषयेति” । मत्स्यपुराणेऽपि “दिनचर्येऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसम्पत्तयः” इति । दिनचर्यलक्षणं पञ्चमाराणे ‘दौ तिथ्यन्तायेकवारं यस्मिन् स स्नाद्दिनचयः” इति । त्रिगणोऽपि “एकस्मिन् साधने त्वज्जि तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलमिति” । फलमलोपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं इष्टव्यम् उपवासस्य निषिद्धत्वात् । ईदृशे पिपये किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पश्यते “उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलम्भवेत्” । “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलानिलाः क्षीरमध्यान् वाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमन्नोत्तरसत्तरं चेति” । उपवासासमयस्ते कभक्तादीनि कुर्यात् तथा च कृतिः । “उपवासेत् यज्ञानामग्नीतेरुर्ध्वं क्षीप्रिनाम्” । एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिरिति । मार्कण्डेयपुराणे “एकभक्तेन नक्तेन तपैवावाचितेन च । उपवासेन दानेन न निहोदशिकोभवेदिति” । जूर्मपुराणेऽपि “एकभक्तेन नक्तेन वीणहृद्वातराक्षिपेत् । नातिक्तामेद्वादशेन्यु उपवासव्रतेन चेति” । कृत्यन्तरेऽपि “एकभक्तेन नक्तेन बालहृद्वातराक्षिपेत् । पयोमूलं फलं वाऽपि न निहोदशिकोभवेदिति” । भविष्यपुराणेऽपि “एकादशावपसेव्रक्तं वापि समाचरेदिति” । नित्यकाव्ययोरपवासासु प्रतिनिधिभिर्नृत्तद्वारेण्युः । तथा च विष्णु रक्षसे “असामर्थ्यं शरीरस्य व्रते च सस

पस्थिते । कारवेदमपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितमिति” । मैथीनसिः “भाष्यां पत्युर्भूतं कुर्याद्भाष्यांवाचपतिर्भूतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” इति । स्कन्दपुराणे “पुत्रं वा विनयोमेतं भगिनीं भ्रातरन्धरा । एवामभापयाम्यं ब्राह्मणं विनयोजयेत्” । अथवापि “भ्रातरं भगिनीं विष्यं कारवेदुर्ब्राह्मणादिति” । कृत्यन्तरेऽपि “पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रुवार्थं भूभुजासु । अट्टार्थं भूपोषित्वा स्वयं फलभागभवेदिति” कत्वायनः । “पितृमातृस्वभ्रातृश्वश्रुवै च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्वीतः पुण्यं शतगुणं लभेत् । दक्षिणा मातृ दातव्या शुश्रूषा विहिता च सा । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । पुण्यं शतगुणं प्राप्नुमन्यः पारदर्शनः । उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् । राज्यस्यत्वयिचार्यं च एकादश्यामुपोषितः । शुरोधाः कवियस्त्राज्ञं फलं प्राप्नोति निश्चितम् । पितामहादीतुदिश्य एकादश्यामुपोषणे । कृते ते तु फलं विप्राः ! समस्तं समवाप्नुयुः । कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः । यमुद्दिश्य व्रतं सोपि संपूर्णं फलमाप्नुयादिति” । प्रतिनिधौ च कश्चिद्विशेषः कृतौ “काव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काव्येषु प्रक्रमादूर्ध्वं कश्चिद्विनिधिं विदुरिति” । अथमर्थः नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काव्यं तु असामर्थ्यं परीत्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्यात् असामर्थ्ये उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

उपवासाकरणे प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं । “यद्यस्याश्च चतुर्दश्यां दिवा भुक्तेन्दवं चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तञ्चैव तु पर्वणीति” कृत्यन्तरे “अर्कं पर्वण्ये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुङ्क्ता चान्द्रायणचरेत्” ।

अथ काव्योपवासक्रमः तत्वाङ्गिराः “सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं मातृ सध्यमे । उपवासफलं प्रेषुर्ज्ज्वाङ्गचतुष्टयम्” इति । देवलः “दशम्यामेकभक्तसु भांसमैश्वर्यवर्जितः एकादशीसुपवसेत् पञ्चयोरुभयोरपि । देवतास्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यतीति” इत्यस्य तिरपि “दिवा निद्रा पराश्रं च पुनर्भोजनमैश्वर्ये । जौह्रं कांक्षामिषं तैलं ह्यदश्यामष्टवर्जयेदिति” जूर्मपुराणे “कांक्षं भांसं मस्त्रांश्च चणकान् कोरदूषकान् । शाकं नधु पराश्रं च त्र्यजदुपवसन् क्षिप्रमिति” कृत्यन्तरेऽपि “शाकं भांसं मस्त्रांश्च

पुनर्भोजनमैव । द्यूतमन्त्रं पानञ्च दग्ध्यां वैष्णवस्व-
जेदिति विष्णुर्भोजनसरे "अवन्माध्यान् हि सम्भाष्य तलस्य
तसिकादलम् । आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति"
"असक्तजलपानं च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्वणं
मांसं वर्जयेत् व्रतवासरे" इति च । वसिष्ठः "उपवासो तथा
आज्ञे न खादेद् दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगोऽहनि
सप्त कला नि वेति" दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरहस्ये
"आहोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्याः
शतसंप्रतमम् प्राश्य विशुद्धीतोति" हारीतः "पतितपाथ-
खिन्नास्ति कस्यश्चाप्यमन्त्रास्तेषां हि तद्विद्वत्परायणस्य वर्ज-
येदिति" कूर्मपुराणे "वाहिर्मासान्यजान् स्मृतिं पतितञ्च
रजस्वलाम् । न स्पृशेद्वाभिभाषेत नेष्टे व्रतवासरे" इति
विष्णुरहस्ये "फल्गुलोकागम्यादिखादनं परिकीर्तनम् ।
अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं खासानां चाभिकाङ्क्षणम् । गालाभ्यङ्गं
शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चालुलेपनम् । व्रतस्यो वर्जयेत् सर्वं
यज्ञान्यत्र निराकृतमिति" ब्रह्माण्डपुराणे "कांस्यं मांसं
सुरां शौद्रं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च
दिवास्नानं तथाञ्जनम् । तिलपित्तं मसूराञ्च हादयै-
तानि वैष्णवः । हादय्यां वर्जयेदन्नं सर्वपापैः प्र-
सूच्यते" इति ।

एकादश्यां आज्ञं कृत्वापि न भोक्तव्यं तदाह
कात्यायनः "उपवासो यदा नित्यः आज्ञं नैमित्तिकं
भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाध्याय पितृसेवितमिति"
तथा "मातापितोः क्षये प्राप्ते भवेद्देवादयो यदा ।
आभ्यर्च्य पितृदेवांस्तु व्याजघ्नेत् पितृसेवितमिति"
यत्तु वचनम् "आज्ञं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पि-
तृसेवितम् । हविर्देवा न मृच्छन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति"
तदेकादशोऽव्यतिरिक्तविषयम् व्याघ्राणेनापि भोजनकार्यं वि-
ध्यति तस्य भोजनकार्ये विधानात्

स्मृतकादौ दानार्चनरहितमुपवासमात्रं कुर्यात् तदुक्तं
कूर्मपुराणे "कास्योपवासे प्रज्ञाने त्वनरा स्मृतस्मृतके । तत्र
कास्यं व्रतं कुर्यात्तद्दानार्चनविवर्जितम्" इति वराहपुराणे
"स्मृतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एका-
दश्यां न भुङ्कोत व्रतमेवं न क्षुण्ते । स्मृतके न च भुङ्कोत
एकादश्यां सदा नरः । हादय्यान्तु समन्वीयात्स्नात्वा वि-
ष्णुं प्रणम्य वेति" । तत्र परित्यक्तं देवार्चनं स्मृतकाले
कुर्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "स्मृतकाले न स्नात्वा पूजा-
वित्वा जनाहं नम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलम-

श्रुते" इति । स्त्रीणां रजोदग्धनेऽपि न व्रतस्यागः किन्तु
देवतार्चनादिरहितं स्मृतकादाविषोपवासमात्रं कार्यं
तदाह उल्लङ्घः "एकादश्यां न भुङ्कोत नारी वटे रजस्व-
ऽपि" इति । अथर्वश्रुतिः "संप्रसूतेऽपि रजसि न त्वाञ्छं
हादयैव्रतमिति" । सत्यव्रतोऽपि "प्रारब्धदीर्घतपसां नारी-
णां चेद्भोजनमेव । न तत्रापि व्रतस्य स्वादुपरोधः कदा-
चनेति" शुद्धनन्दनः देवतार्चनादिकं कुर्यात् तथा च
स्मृतिः "स्नात्वा भर्तृवत्तथैऽङ्गं शुद्धा स्नात्परिवारणे ।
पञ्चमेऽहनि शुद्धा स्वादुद्वे पितृभ्यो च कर्मणीति"

नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येऽभिहितः "अथ नित्योप-
वासी चेत्तथायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्जयेदतिमान्
विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे" इति ब्रह्मवैवर्तेऽपि "इति
विज्ञाय कुर्यात् नित्यमेकादशोऽव्रतम् । विशेषनियमागस्तो-
ऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः । निमज्जीतेन्द्रियः अहास-
हायोविष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र
संशयः" । शक्तौ सत्यां नियमानाचरेत् तथा च कात्या-
यनः "शक्तिमांस्तु ततः कुर्यान्नियमं सविशेषमिति" ।

यदा द्वादश्यां अवगमनं कृतमवेत् तदा शुद्धैकादशी-
मपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् तथा च नारदीये
"शुद्धा वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवगम्यता ।
तयोरेवोपवासस्य त्वयोदश्यां च पारणमिति" तथा
"एकादश्यान्वविज्ञायां संप्राप्ते अवगमे तदा । उपोष्या-
द्वादशी शुद्धा सर्वपापलयावहेति" यदा पारणपर्याप्ता
द्वादशी स्नात्तदा तस्यामेव पारणा कार्या न तु त्वयोदश्यां
तदुक्तम् "भवेद्यत्र त्वयोदश्यां द्वादश्यास्तु कलाहयम् ।
द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्वयोदश्यां तु पारणम् । कलाद्वयं
त्रयं वापि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् । पारणे भरणे नृणां ति-
विस्मात्कालिकी स्मृतेति" ननु हादय्यातिक्रमेऽपि नास्ति
दोषः "सा तिथिः सकला ज्ञेयेति "वचने साकल्यविधा-
नादिति चेत् मैवं साकल्यस्य स्नानादिविषयत्वात्
वाक्यशेषे "स्नानदानजपादिषु" इत्यभिधानात् । पारणे तु
साकल्यनवनं न प्रवर्त्तते "तिथिस्मात्कालिकी ज्ञेयेत्युक्तेः"

अथहादश्याकाले यदा पारणनदा सङ्गः प्रागेव-
सर्वाः क्रियाः कर्त्तव्याः तदुक्तं नारदीये "अस्यावासस्य
विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये । स्नात्वाचनक्रियाः कार्या-
दानहोमादिषु युताः । एतस्मात्कारणादुविप ! प्रत्यवे-
स्नानमाचरेत् । पितृतपेणसंयुक्तं स्नानं वृद्धा च द्वा-
दशीम् । महाहानिकरी श्लेष्मा द्वादशी कङ्कितान्

याम् । करोति धर्माहरणमन्नातेन सरस्वतीति" गरुड-
पुराणेऽपि "यदा स्वस्वा हादशी स्वादपकपौभुजिर्भवेत् ।
प्रातर्मध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादपकपौभुजिमिति" । स्कन्दपुरा-
णेऽपि "यदा भवेदतीवास्वा हादशी पारणादिने । ऊषः-
काले द्युयं कुर्यात् प्रातर्मध्याह्निकञ्च यदिति" । तत्र पारणा
सम्भवे अङ्गिः पारणकुल्यात् तदाह कात्यायनः "सध्या-
दिकम्भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पार-
यित्वाथ नैलिकान्ते भुजिर्भवेदिति" देवलोऽपि "सङ्कटे वि-
षमे प्राप्ते हादश्यां पारवेत्कथम् ? । अङ्गिस्तु पारणकुल्या-
त्पुनर्भुक्तं न दोषश्चेदिति" । यदा कलयापि हादशी नास्ति
तदा त्रयोदश्यामपि पारणकुल्यात् तदुक्तं नारदाये
"त्रयोदश्यां तु शुद्ध्यां पारणं पृथिवीफलम् । शतयज्ञा-
धिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयमिति" । पारणञ्च नै-
वेद्यमिश्रितकुल्यात् तदुक्तं स्कन्दपुराणे "कृत्वा चैवो-
पवासन्तु योऽन्नाति हादयादिने । नैवेद्यं तुलसीमिश्रं
हृत्वाकोटिविनाशनमिति" ।

अस्यैकादश्यां यान्युपवासप्रतिनिधिरूपाणि एकम-
क्तनक्तावाचितदानानि तेषां प्रतिपद्युक्तव्यायेनोप-
वासतिथावेवानुष्ठानं, यानि तु स्वतन्त्राख्येकमक्तनक्ता
दीनि तेषां पूर्णोक्तव्यायेन सध्याह्नादिव्यापितिविपक्ष-
प्राप्तौ दशमीविज्ञा प्रतिविध्यते द्वादशीकल्पे "पूर्णाविज्ञा-
दिनाङ्गेन नन्दं पूर्णामपि त्यजन् । यदोष्णेदात्मस्नानं
नियमेन चतुर्थेऽपि । नोपोगितं च नक्तञ्च नैकमक्तमवाचितम् ।
नन्दायां पूर्णविज्ञायां कुर्यादैश्वर्यं मोहितः । एकादशी
युता शक्ता द्वादश्यां सप्तपोषणे । नक्तं चावाचिते नित्य-
मेकमक्ते तथाऽनघ ! । नक्तञ्चावाचितं तात ! नैकमक्त-
मुपाहरेत् । दशमीसङ्कटे दानमनर्थं हरिवासरे" इति
दिनाङ्गेन सार्द्धसप्तसूक्तैरित्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य "दिक्पञ्च
दशमिस्त्विति" उदाहृतम् । तथा "सार्द्धसप्तसूक्तैस्तु
वेधोऽयं बाधते व्रतमिति" एतदूनवेधे तु त्रिधन्वरव-
न्मध्याह्नादिव्यापिर्प्रहीतव्या" ।

अत्राधिकारिविधेयः हरिभ० आग्नेये "सहस्रोन्न-
चारी वा आहिताग्निर्वैतस्तथा । एकादश्यां न भुञ्जीत
पञ्चयो रभयोरपि" । पाद्मोत्तरखण्डे "वर्णानामान्नमाणा-
ञ्च स्त्रीणाञ्च परवर्णिनः । एकादश्यापवासस्तु कर्त्तव्योनाल
संशयः" । "एतस्मात् कारणादिभिः । एकादश्यां सुपे-
षम् । कुर्याच्चरोवा नारी वा पञ्चयो रभयोरपि" विष्णु-
धर्मोत्तरीयम् "वैष्णवो वायु शैवो वा कुर्याद्देवादशोव्रतम्" ।

सौरपुराणम् "वैष्णवो वायु शैवो वा सौरोऽप्येतत् समाचरेत्" ।
स्कान्दम् । "न शैवो न च सौरोवा नाश्वमी तीर्थसेवकः ।
योभुङ्क्ते वासरे विष्णोः स्वपवादधिको हि सः ।
विप्रियं तेन मे गौरि ! कृतं दुष्टेन पापिना । मद्-
भक्तिवलमाश्रित्य तेन भुक्तं हरेर्दिने" । "विधवा या
भवेच्चारी भुञ्जीतैकादशीदिने । तस्यास्तु सुकृतं भवेत्
अष्टादश्या दिनेदिने" कात्या० । एकादशीं विना
खण्डा यतिसु सुमहातपाः । पच्यते हान्धतामिच्छे
यावदाहुतसंज्ञवम्" नारदेयम् । "सधवायास्तु पच्य-
तुमत्या सह वाधिकारः । "सपुत्रश्च सभार्यश्च स्वजनै-
र्भक्तिसंयुतः । एकादश्यामुपवसेत् पञ्चयो रभयोरपि"
विष्णुध० । तदनुमत्या सधवाया अधिकारिता कालमा०
दर्शिता ।

"वैष्णवस्योभयपक्षयोर्नित्याधिकारः यथाह तत्त्वसामरे ।
"यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा । तुल्ये ते
मनुते यस्तु सर्वे वैष्णव उच्यते" एवमेव ए०तः रघु० ।
"व्याधिभिः परिभूतानां पितृाधिकारोपरिणामः ।
विश्वपांधिकानाञ्च नक्तादिपरिक्लेशम्" मार्क० पु० ।

प्रायुक्तकालमाधवमतानुसारिण्येकादशीव्रतकालादिव्यवस्था
सर्वदेशवासिभिः प्रायेणाद्रियते । गौडनिवासिभिस्तु रघु-
नन्दनोक्ता व्यवस्थाद्रियते । तन्मतसिद्धव्यवस्था तु एकादशी
तच्छ्रुतवचनजातादनुसन्धेया तत्र संक्षेपस्तत्र दर्शितो यथा
"तत्र संक्षेपः पारणादिने हादशीलाभे सर्व एव पूर्णं
त्यक्त्वा खण्डासुपवसेत् तदलाभे ऋद्धौ पूर्णं तदन्यः परां
विधवापि । यदा तु पूर्वदिने दशम्या उत्तरदिने
हादश्या युक्तैकादशी तदोत्तरासुपोष्य हादश्यां पारणं
कुर्यात् । परदिने हादश्यानिर्गमे त्रयोदश्यामपीति ।
यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अथ च पर-
दिने न निःसरति तदा तां विज्ञाय हादश्यामुपवसेत् ।
(अत्रमाधवमते भेदः) यदा तु सूर्योदयात् प्राक्
कालीनदशमीविज्ञैकादशी परदिने न निःसरति तदा
तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती परदिनेऽपि निः-
सरति तत्परदिने च हादशी तदा तां विज्ञाय खण्डा-
सुपोष्य हादश्यां पारयेत् । यदा तु पूर्वदिने तद्विज्ञैका-
दशी परदिने च हादशी तदा षट्दण्डात्मिकां विज्ञा-
सुपोष्य परदिने हादश्याः प्रथमपादसुमीर्षं पारयेत् ।
वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परासुपोष्य त्रयोदश्यां वार-
येदिति ।

सर्वस्यां लक्षणैकादश्यां वैष्णवानां सप्तत्रयाणां
महत्त्वानामप्युपपादयितुं । ब्राह्मणस्य तु विशेषतो-
नित्यः । वैष्णवेतरेषां तु तादृशानां हरिश्चर्यनसम्भवति-
नीयुः लक्षणैकादश्यापूवाभिनित्यः । अतएव तानि मह-
त्त्वानि सर्वेष्वेव नित्याधिकारः । काव्योपवासे तु अ-
विशेषेणैव सर्वेष्वामधिकारः । नित्योपवासे तु रविमं-
तमादिदोषोनास्ति अष्टादश्याधिकोभर्तृलक्षणं शोतिवत्-
सरोनित्याधिकारो विधवायास्तु सर्वेष्वेव नित्याधिकारः ।

अथ मलमासादिदोषोनास्ति । यथा ज्योतिः परा-
शरः “अनादिदेवताज्ञां कालदोषो न विद्यते । नित्य-
स्वाध्याययोगे च तथैवैकादशीमते” एका० त० रघु० ।

अथ विशेषो हेमाद्रौ स्तान्दे । “एकादशी कला यत्र हा-
दशी च जयं गता । नक्तं तत्र प्रकुर्वीत नोपवासं
महत्त्वमी” । अतोपवासविधायकसामान्यशास्त्रस्य
नक्तविधायकविशेषशास्त्रेण बाधः । “एकादशी कला-
ष्येका हादशी यत्र लुप्यते । ततोपवासं कुर्वीत निष्-
कामो विष्णु तत्परः” तत्रैव स्तान्दम् । “तत्र पूर्वापर-
वचनपर्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काव्योपवास-
व्रतविषयं, निष्कामस्य, नित्योपवासादिनो विष्णुपरायणस्य
महत्त्वस्याप्युपवासः” ए० त० रघु० । वाचस्पतिमते
“निष्कामस्तु महो कुर्यादुत्तरैकादशीं तथा । सका-
मस्तु तदा पूर्वां कुर्याच्चौघायनोऽवधीत्” विष्णुरहस्यात्
सकामेन तत्र दशमीविज्ञा कार्या निष्कामेण हादशी-
युक्तोपोष्येतिभेदः ।

वेधविषये हेमाद्रौ तु सार्द्धषट्कालयोजितरक्षाविंशति-
मानरात्रिविषया मङ्गलरास्तु रात्रोरपेक्ष्य अत्रलोच-
टिकायास्तु “निशःप्रान्ते तु यामार्द्धे देववादिववादेने ।
सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते इति” स्मृतेरित्युक्तम् ।
हेमाद्रिमतानुसारेण निष्० सि० एकादश्याभेदा अष्टा-
दशेभ्योऽपि तद्व्यवस्था ततोक्ता यथा

“शुद्धा विज्ञा हयो नन्दा लेधा न्यूनसमाधिकैः । षट्प्र-
काराः पुनश्चेष्टा हादश्या न्यूनसमाधिकाः” इत्यादिदशैकादशी
भेदाः तत्र शुद्धाधिकन्यूनहादशिका शुद्धाधिकसमहादशिका
च सकामैः पूर्वा निःकामैरुत्तरा कार्या ‘प्रथमेऽहनि
संपूर्णेति’ पूर्वोक्तस्तान्दात् “जनहादशिकायां तु विष्णु-
प्रोतिकामैरुपवासद्वयं कार्यम्” “संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते
पुनरेव सा । लुप्यते हादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ? ।
उपोष्ये हे तिथौ तत्र विष्णुप्रोषणतत्परैरिति” इहवसि-

धोक्तेः । “शुद्धन्यूनशुद्धाधिका शुद्धसमा विद्वन्मना विज्ञ-
समाधिकहादशिका च सर्वेषां परैवेति” हेमाद्रिः मदनरत्ने
तु शुद्धाधिका परा । “संपूर्णैकादशी यत्रेति” पूर्वोक्तेः ।
“शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा । एकादशी-
सप्तमेन शुद्धां वैष्णवोभयति” स्तान्दात् अथ शुद्धा एका-
दशी, उत्तरा हादशी ‘नवेदेकादशी विष्णाविति’ नारदो-
क्तेः । यत् “अविज्ञापि च विज्ञा स्यादिति” पञ्चमु-
तच्छुद्धाधिकापरम् । यत् “संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो
हादशी यदि । उपोष्या हादशी शुद्धा हादश्यामेव पार-
णम्” इत्यादि तद्व्यवस्थापरम् । आर्त्तानां तु पूर्वैवेत्युक्तम् ।
विद्वन्मना समहादशिका तु सप्तत्रयां पुत्रवत्तं च परा अ-
न्येषां पूर्वा । पुत्रवत्तोऽपि पूर्वैति मदनरत्ने । विद्वन्मना
समहादशिकोनहादशिका च रुस्तुभिः पराऽन्यैः पूर्वा
कार्या । “दशमी मिश्रिता पूर्वा हादशी यदि लुप्यते । शु-
द्धा हादशी राजन्नुपोष्या भोजकाङ्क्षिभिरिति” व्यासोक्तेः
भोजकाङ्क्षपक्षणादन्येषां पूर्वैव । “पारणाहे न लभ्येत
हादशी कलयापि चेत् । तदानीं दशमीविज्ञाप्योपवास-
दशी तिथिरिति” कप्यश्लोकोक्तेः । विज्ञाधिका समहा-
दशिका च सर्वेषां परैव माधवमते त्वल महिषः
पूर्वा यतेरुत्तरा “सर्वैकादशी कार्या हादशीमिश्रिता
नरैः । प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यसुपोषणमिति”
पाञ्चोक्तेः । विज्ञाधिका न्यूनहादशिका भोजपरैः विष्णु-
प्रोतिकामैः परा कार्या महत्त्वेन तु नक्तं कार्यम्
“एकादशी हादशी च रात्रिष्वे त्रयोदशी । उपवासं न
कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित” इति कौर्मै दिनस्य उपवास
निषेधात् । “दशमैकादशी विज्ञा हादशी च जयं
गता । जोषा सा हादशी ज्ञेया नक्तं तु महिषः गत-
मिति” इहवातातपोक्तेः महिषः पूर्वोपवासः । ए-
कादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा हादश्या न्यूनसम-
त्वयोरेकादश्यासुपवासः । यानि तु “दशम्यनुगता ह्यल
हादश्यादश्याफलम् । धर्माप्रत्ययनायूषि त्रयोदश्यां तु
पारणमिति” कौर्मोदीनि दशमीवेधत्रयोदश्यापारणयोर्नि-
षेधकानि तानि विहितमिदमपराणि, अथ मूलवचनानि
तद्व्यवस्थां चकारे चेवा । यत् कालहेमाद्रौ “वज्रवाक्य-
विरोधेन सन्देहो जायते यदा । हादशी तु तदा साक्षा
त्रयोदश्यां तु पारणमिति” मार्कण्डेयोक्तेः “सन्दिग्धेषु
च वाक्येषु हादशीं सप्तमोचयेत् । विवादेषु च सर्वेषु हा-
दश्यां सप्तमोपणम् । पारणं च त्रयोदश्यामात्रेण” मा-

मकी मुने !” इति पाद्मोक्ते च वेधसन्देहे ज्योतिर्विदां वि प्रतिपत्तौ वा परा कार्ये लक्ष्यम् । तद्वैष्णवविषयम्”

“अथालोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते । तत्र दशम्यामेकादशयोगे दशमीमध्य एव भोजनम् । “एकादश्यां न भुञ्जीतेति” तस्या एव निमित्तत्वात्, “निषेधस्तु निवृत्तात्मा कालमात्रमपेक्षते” इति देवलोक्ते च । केचित्तु एकादशो व्रताकृत्वेन पुनर्द्वारेकादशविधानादुपि स्पृष्टे च विषये निषेधानवकाशेन काव्यव्रताङ्गे न भोजननिषेध प्रवर्तते तेनैकादशोमध्येऽपि पूर्वदिने भोजनमित्याहुः” निरु० सि० । तत्रैकादशोदिवसे आह्वयप्राप्ती विशेषः नि० सि० उक्तः

साधवीये “उपवासो यदा निवः” इत्यादि प्रागुक्त काव्यायनवाक्यमाश्रित्य उपवासदिने आह्वं कृत्वा आह्वयेष घ्राणं काव्ये मिति व्यवसायोक्तम् । “हेमाद्र्यादिसर्वनिबन्धेष्वपि । एतेनैकादशो निमित्तकं आह्वं द्वादश्यां कार्यमिति” वदन्तः परास्ताः किञ्च, महालये । “स पक्षः सकलः पूज्यः आह्वयोदयकं प्रतीति, न्युतं” घोडगतम् । पौर्णमासीकादश्यां च मन्वादिआह्वं, जयाहापरिज्ञाने च जयाहाकादश्यां विहितं आह्वं बाधितमेव स्यात् । यदपि स्मृतिचन्द्रिकास्यं पठन्ति । “अन्नाश्रितानि पापानि तद्गोक्तदातरेव वा । भञ्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समा” इति । तस्यापि रागप्राप्तभुजिगोचरस्य वैधं आह्वं गोचरयतां महत्ताह्वमित्यलम् । योऽपि “स्मृत्याह्वनिचया जलपिण्डविनाशकताः” इति लघुनारदो वे एकादश्यां आह्वदिनिषेधः स मातापितृभिर्द्विविधः पूर्ववाक्ये तदुपस्थात्”

हरिभक्तिविलाससुसारिणस्तु वैष्णवदीक्षावतां तद्दिने आह्वनिषेधः द्वादश्यां तत् करणीयमिति वदन्ति यथा “अथोपवासदिने आह्वनिषेधः । पाद्मे उपकारखण्डे “एकादश्यां यदा राम ! आह्वं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां आह्वमाचरेत्” । तत्रैवोत्तरखण्डे “एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापितृलोके ताह्वनि । द्वादश्यां तत् प्रदातव्यं उपवासदिने कथितम् । गर्हितान् न चाश्रन्ति पितरश्च दीदौकसः” । स्कान्दे “एकादशी यदा निव्या आह्वं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यात् द्वादश्यां आह्वमाचरेत्” । ब्रह्मवैवर्ते । “ये कुर्वन्ति मङ्गीपाल ! आह्वं त्वेकादशोदिने । त्रयसो नरकं यानि दाता भोक्ता परेतकः” । हरिभक्ति-हृतवाक्यानि ।

“एकादश्यां यदा रामेत्यादिना उपवासदिने आह्वं निषिद्धम् । यच्च स्कान्दादौ “आह्वदिनं समासाद्य उपवासो यदा भवेत् । तदा कृत्वा तु वै आह्वं भुक्तयेषन्तु यज्ञवेत् । तत् सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वाद्यं शिखिध्वज ! । अजिमे दनेनाथ भवेत् आह्वं शिखिध्वज ! । पितृणां हृदि तत ! व्रतभङ्गो न विद्यते” इत्यादि । तच्च वैष्णवेतरविषयं सन्त्यस्य वैष्णवपितृणामपि श्रीविष्णुदिने आह्वमज्जयायोगादिति” तद्गोक्ता ।

अत्रेदं बोध्यं स्मृतिचन्द्रिकास्यवचनेन हरिभक्तिविलास-धृतचवनचतुष्टयेन च उपवासदिने आह्वनिषेधात् प्रागुक्त काव्यायनस्कान्दादिवचनेन आह्वयेषभोजनासम्भवेऽपि आघ्राणमात्राङ्गकृतया आह्वविधानात् परस्परं विरोधस्तयोर्विरोधपरिहाराय कर्मभेदविषयकत्वमवश्यं कल्पनीयं तद्विना तदपरिहारात् तत्र वैष्णवेतरविषयतया आघ्राणाङ्गआह्वस्य, वैष्णवविषयकत्वा च आह्वनिषेधस्य कल्पनं युक्तं न च विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं गृह्यनीयं वैष्णवस्य सत्वगुणाधिकविष्णोः सेवकत्वेन सात्विकपुराणोक्तविधेरेव आह्वतया सात्विकपुराणेषु च प्राङ्मुख कीर्त्तनात् वैष्णवैः पाद्मोक्तविधेरेव आह्वतोऽस्त्येन स्कान्दस्य तामसत्वेन तदुक्तविधेस्तत्तरेयाहातोऽस्त्येन च विनिगमनासम्भवात् “प्राङ्मुखान्दोयैयथा सात्विकतामसत्वं तथोक्तम्” मातृस्यं कौर्मि तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत । वैष्णवं नारदीतञ्च तथा भागवतं शुभम् । गार्हपत्यञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि षट्” पञ्चपु० । एवञ्च सति पाद्मवाक्यस्य वैष्णवविषयकत्वनिश्चये स्कान्दकाव्यायनादिवाक्यस्य तदितरविषयत्वं निर्वीयते । निरुदयसिन्धुकृता आह्वनिषेधवाक्यस्य मातापितृआह्वव्यतिरिक्तविषयकत्वं यत्कल्पितं तच्च मनोरथमं पाद्मोक्तवाक्ये गर्हितान् न गृह्णी पितर इति पितृमात्रस्याप्यह्वोक्तेः सर्वत्राह्वस्यैव निषेधात् मातापितृलोके ताह्वनाद्यादिपाद्मोत्तरवचने तदोरपि आह्वनिषेधात् । तेन वैष्णविकन्यायेनेतरआह्वस्यापि निषेधः रूपपक्ष एव । किञ्च शेषभोजननिमित्तकालयोः भयोऽपरकृतया आह्वानां शेषभोजनरूपाङ्गबाधः वैष्णवानां तु कालबाध इत्युभयोरपि एकतरबाधस्य शास्त्रबोधिततया न दूषकत्वम् । आह्वैरपि यस्मोदयादिनिमित्तकोपवासदिने आह्वं निषिध्य स्मृत्वात् प्रेरया आह्वविधानेन कालरूपाङ्गबाधस्तत्र स्वीकारात् तद-

दत्तापि एकादशुपवासदिनसम्बन्धविस्ताररूपकालबाधेनो-
त्तरदिने आहविधानेनावश्यकम् । तथा च 'असौदये
यदा चन्द्रे प्रत्यर्द्धं समुपस्थितम् । तद्दिने चोपवासः स्यात्
प्रत्यर्द्धं तु परेऽहनि' "यस्यावेवास्तमानं तुरवीन्दू प्राप्नुतो
यदि । प्रत्यर्द्धं तु तदा कार्यं परेऽहन्त्येव सर्वदा" नि०
सि० छतवचनैः निमित्तकालबाधेनापरेदुः आहकालः ।
एतेन एकादशीप्रतदिवसे आहनिषेधे विघ्नपतितश्चाद्वस्य
क्षणैकश्रां विधानम् अथयुक्त्वापचनिमित्तकपोडग-
आहविधानञ्च निर्विषयं स्यादित्यापत्तिरपास्ता विषयभेदेन
व्याख्यासम्भवात् । तथाहि विघ्नपतितश्चाद्वे आ-
हकालव्याप्रीकादशीतिविमालस्य निमित्तता तस्य प्रत-
दिशमात् पूर्वोदुरपि कदाचित् सम्भवेन तद्रूपविषय-
लाभेन निर्विषयत्वाभावात् कचिदेकदिने तत्प्रसङ्गावपि
सामान्यसूत्रेण प्रवृत्तशस्त्रस्य उपवासदिनव्यतिरिक्ततिथि-
सङ्गविषयकत्वकल्पनेनाविरोधः । किञ्चात्र कर्तृभेदेन-
व्यवस्थाप्यपपद्यते वैष्णवेतरसप्तलक्षस्यस्य क्षणैकाद-
शुपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्परं आहविधानं, वैष्णव-
विषयः आहनिषेध इति कर्तृभेदसम्भवात् । अथयु-
क्त्वापचनिमित्तकपोडगआहविधानमपि न निर्विषयं
तिविस्तृतादिशदेकसावनदिनस्य तत्त्वविहितश्चाहदुय-
वद्वैष्णवैः द्वादश्यां आहदुयकरणेन षोडशसंख्या-
पूर्तिसम्भवात् । पौर्णमासायोरुपमन्वादिनिमित्तकआह-
स्यापि नैमित्तिकतया मन्वादिलक्षत्वेन पूर्वाह्णे विहि-
तत्वेन उपवासदिन एव तत्सङ्गस्यैव लाभसम्भवेन पूर्वी-
दिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसङ्गेऽपि वैष्णवानां द्वाद-
श्यामेव षड्वाहस्यैव तस्य कर्तव्यता वैष्णवेतरलक्षस्य
तद्दिने कर्तव्यतेति कर्तृभेदात् व्यवस्थाया नानुपपत्तिः ।
पाप्मे नैमित्तिकमित्युक्तेः ब्रह्मपूजिते परेतक
इत्युक्ते च आद्यवाहमपि एकादशुपवासदिवसे वैष्णवेन
कर्तव्यमेव । "एकोद्दिष्टं तु यत् आहं तन्नैमित्तिकस-
ञ्च्यते । तदप्यदैविकं कार्यं मनुष्यानामयेदुद्दिज्ञान्" इति
भविष्य पु० एकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन परिभाषितत्वात्-
मेतोद्देश्यकश्चाद्वस्य च एकोद्दिष्टत्वाच्च तस्यापि तद्दिने
निषेध एव प्रेतश्चाद्वस्य यथैकोद्दिष्टत्वं तथैकोद्दिष्टशब्दे
वक्ष्यते इत्थं आर्त्तवैष्णवकर्तृभेदात् व्यवस्थाभेदः ।
एकादशगुरु पु० एकदशमिता गुरुवः । "आचार्यश्च पिता
ज्योषोष्माता चैव मङ्गोपतिः । मातुलः श्वशुरस्ताता
मातामहपितामहौ । वर्षज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्त्रेते

गुरुवोमताः" इति देवलोक्तेषु आचार्यादिषु । ताता
त्वायकत्तां । वर्षज्येष्ठः जलियादीनां ब्राह्मणादिः ।
"अनेनैकादश गुरुवः सङ्केतिताः । कथमनेकेषामेकगुरुवज्ज-
वाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात् इति चेन्न
"गुरुवस्तुगन्तव्यः" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादि
धर्मात्मकलोपाधित्वात् यद्यप्याचार्यस्यैव परितोषणी-
यता श्रूयते तथापि तदन्वयेतिदिश्याते अतोऽतिदिष्टध-
र्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इतिशब्दप्रवृत्ताविव
तद्वत्सम्बन्धः शास्त्रीयगुरुपदप्रवृत्तिविषयत्वं वोपाधिर्भव
तु विशेषायद्वादचादिशब्दवदनेकार्थतैव कोदोषः" प्रा०
वि० । अथञ्च शब्द एकादशिनृशब्दात् पूर्वो बोध्यः
प्रमादात्तत्वं न लिखितोऽतोऽत्र लिखितः ।

एकादशराशिक न० एकादश राशीनेधिलक्ष्य प्रवृत्तं गणनम्
कन् । लीलावत्युक्ते गणनप्रकारभेदे तत्प्रकारस्य तत्त्वं
यथा "पञ्चसप्तनवराशिकादिकेऽन्योन्यपञ्चनयनं फल-
च्छिदाम् । स विधाय बहुराशिके बधे स्तत्पराशिवध-
भाजिते फलम्" इत्युक्तदिशा फलानयनम् । ततोदा०
"पिण्डे येऽर्कमिताङ्गुलाः किल चतुर्वर्गिताः कलाविकृतौ
पि० १२ ८ पट्टादीर्घतया चतुर्दश करास्त्रिंशन्निताः"
वि० १६ १२ "एता विकृतौर्दोर्षपिण्डमितयो येषां
दी० १४ १० चतुर्वर्जिताः" इति नवराशिके उक्ता ।
मि० २० १४

"पट्टेति प्रथमोदितप्रमितयोगव्यूतिमाले गतास्तेषा-
वि० १२ ८ मानमनाय चेच्छकटिनां द्रष्टाएकं भाट-
वि० १६ १२ कम् । अन्ये ये तदनन्तरं निगदितामाने
दी० १४ १० चतुर्वर्जितास्तेषां का भवतीति भाटक-
मि० २० १४ मितिर्गव्यूतिपट्टके वद' । अत्र फलस्येतर-
म० १ ६ पञ्चनयने तस्य बहुराशिकत्वं तद्विहितपञ्चस्य
भा० ८ ० स्तत्पराशिता तेन समानाहो नोभयपञ्चयो-
रपवर्त्तने फलसङ्घितबहुराशिकत्वाद्वा परस्परगुणने
जाताः ४८शङ्काः फलरहितपञ्चाङ्गानां परस्परघातनियन्त्रेण
६ षडङ्गेन भाजिते लब्धाः ८अष्टौ अङ्गुलान् अष्ट द्रष्टा-
स्तत्र भाटकमिति रिति तत्र निश्चयः । अत्रोद्देश्येयम् फल-
च्छिदामित्युक्तावपि फलच्छेदभिरराशिके दस्यैव अन्योन्य-
पञ्चनयनम् न तु फलच्छेदस्येति । अथञ्च शब्दः एकादशहार-
शब्दात् परं बोध्यः प्रमादात्तत्वं न लिखितोऽतोऽत्र लिखितः ।

एकादि लि० एक आदिर्यस्य । एकतस्य स्थानितमारभ्य
पराहान्तसंख्यायुक्ते । २ तत्कारके रेखासन्निवेशविशेषरूपे-

अङ्के च । अङ्काय नव तेषामेव स्थानविशेषयोगभेदेन विभिन्नसंख्याकारकत्वम् । अथ एकादशैः यद् यत्संख्या-
न्विताः स्मार्थ्यन्ते तदुच्यते । १ इत्यङ्केन एकः एवं २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९ इत्येतेऽङ्काः क्रमेण एकादशदशत्रयोदशचतुर्दश
पञ्चदशषोडशसप्तदशाष्टदशनवदशानां स्मारकाः । दशाङ्कस्य
च ह्यादिनवभिर्गुणने क्रमेण २०, २०, ४०, ५०, ६०, ७०, ८०, ९० एतेऽङ्काः क्रमेण विंशतिलिंशच्चत्वारिंशत्-
पञ्चाशत्सप्तसप्तशतीतिनवतिसंख्यान्वितानां स्मारकाः ।
एषाञ्च एकादिकनवभिर्गुणने २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९ इत्येतेऽङ्का एकाविंशत्यादीनां स्मारकाः ।
एवं ३१ इत्यादयोऽङ्का एकत्रिंशदादीनां स्मारकाः । दशभि-
र्गुणिते दशाङ्के १०० इत्यङ्कः शतस्य स्मारकः । क्रमेण दशो-
त्तरगुणने 'एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।
अर्बुदमजं खर्वनिखर्वं महापद्मगङ्गस्तस्मात् । जलधि-
शान्धं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्यायाः
स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैः' इति लोकावबुद्धिदिशा-
वसेयम् । सञ्ज्ञेपेण तत्रैतादाङ्कानां क्रमशः स्थितानां योगज
संख्याज्ञानार्थसपायान्तरसक्तं तत्रैव यथा 'एकादिन-
वानामङ्कानां योगे का संख्येति प्रश्ने 'सैकपदसप्तपदार्द्धमथै-
कादशयुतिः किल सङ्कलिताख्या' इत्युक्तीत्या पृष्ठसंख्या-
पदं एकयुक्तेन तेन १० अङ्केनाहृतं पृष्ठाङ्कार्द्धम् ८/२
४५ सङ्कलितसंख्या । तथाचैकादिनवाङ्कानां योगे ४५
संख्या भवतीति निश्चय एवमन्यत्वाभूत् । 'एकादोको-
त्तरा षड्वा व्यष्टा भाज्याः क्रमस्थितैः' लीला०
एकादिसंख्यानां वाचकाश्च कतिचित् शब्दाः कविकल्प-
कृतायां संस्मृताः यथा ।
'एकोत्रज्जोन्द्रहस्यश्च गजाक्षदन्तश्चक्रदक् १ । इयं पञ्च-
गदीकुलासिधारारामनन्दनी २ । त्वयं कालोऽग्निभुवनं
गङ्गामार्गेशदग्गुणाः । सीवारेखा कालिदासकाव्यम्
पुल्लशिखा बलिः । सख्यापुरपुष्कराणि रामविष्णुपदं
वयः ३ । चत्वारि वेदत्रय्यास्त्रयर्णां विहरिवाहवः ।
सर्द्धनिदन्सेनाहोपायवामयुगावभाः ४ । पञ्च पा-
ण्डववृद्धास्तेन्द्रियस्त्रुं व्रतान्वयः । महापापमहाभूत
महाकाव्यमहामखाः । पुराणलक्ष्मणान्वक्तानिलकर्म-
न्द्रियार्थकाः ५ । षट् वज्रकोणत्रिंशदोनेत्वतर्काङ्क
दर्शनम् । चक्रवर्त्तिमहासेनवदनानि गुणा रसाः ६ ।

सप्त पातालभुवनसुनिर्दोषार्काजिनः । वाराहवन्दप-
राज्याङ्गरीहिर्वाङ्गशिखाद्वयः ७ । अष्टौ योमाङ्गवस्त्रीश-
भूर्त्तिदिग्गजसिंहयः । ब्रह्मभुतिव्याकरणदिक्पालाहि
कुलाचलाः ८ । नवाङ्गद्वारभूषणद्वयसप्तरावणमहाकाः ।
व्याघ्रीस्तनसुराकुण्डसेवध्वङ्गरसपहाः ९ । दश हस्ता-
ङ्गलीयन्मुवाङ्गरावणमौलयः । लणावतारदिम्बिन्वे
देवावस्थेन्द्रजिनः १० । एकादश महादेवाः सेनाच
कुम्भपतेः ११ । द्वादशार्कमासराशिचक्रान्निगुहवाहवः ।
शारीकोठकसेनानेत्रज्ज्वापतिमण्डलाः १२ । त्रयोद-
श सुस्वाम्बूलगुणा १३ अथ चतुर्दश । विद्यामनुविदिव-
राजभुवनध्रुवतारकाः १४ । तिथयः स्युः पञ्चदश १५ षोड-
शेन्द्रकुलात्मिकाः १६ । अष्टादश द्वीपविद्यापुराणसूत्रिधा-
न्यकम् १८ । त्रिंशतीरावणभुजाङ्गुलयो २० यत्तं यथा ।
धार्तराष्ट्राः शतभिषक्ताः पुरुषायुषम् । रावणाङ्गु-
ल्यज्जदलमयश्याव्ययोजनम् २०० । सहस्रं जाङ्गवीवर्त्म
शेषशीर्षीस्युज्जदम् । रविवाणाङ्गुनकरा वेदशास्त्रेन्द्र-
हटयः । १००० ।
शा० ति० केषाञ्चित् संख्याभेदान्विततद्योत्पत्तिकथनेन
तेषां तत्तत्संख्याबोधकत्वं सूचितं यथा "हंसवर्णौ परा-
त्मानौ शब्दाद्यौ वासरजमे । खजल्येषा परा देवि तदा प्रल-
तिपूरयौ । यद्यदन्यज्जगत्किञ्चिन् गुप्तं तत्तदजायत २ ।
त्रिगुणोत्तसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी । प्रकृते त्वेपरं
मन्त्रम्" इत्युपक्रम्य "लोकलयगुणलये । धामलयं सा
वेदानां त्वयं वर्णलयं शुभम् । त्रिपुष्करं स्वरान्देवी-
त्रय्यादीनां त्वयं तथा । वज्रकालत्वं शक्तित्वं उत्तित्वं
महत् । नाडोत्वं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत्रिधा मतम् ।
चतुःप्रकारगुणिता शम्भवी शर्मदायिनी" इत्युपक्रम्य
"चतुरः सागरानन्तःकरणानां चतुष्टयम् । स्र-
ज्यादींचतुर्भावाः विष्णोर्भूर्त्तिचतुष्टयम् । चतुष्टयं ग-
णेशानामात्मादीनां चतुष्टयम् । उड्डिवादिनादिकं षोड-
धर्मादीनां चतुष्टयम् । दमकादीन् गजान् देवी यद्यद-
न्यत्रचतुष्टयम् ४ । पञ्चधा गुणिता पत्नी शम्भोः सर्वार्थसाधिनी ।
पञ्चरत्नं महादेवी सर्वकामफलप्रदम् । पञ्चाक्षरं महेगण
पञ्चवर्णान् गुरुमतः । सम्भोजनान् पञ्च वाणान् कामान्
पञ्च सुरदुमान् । पञ्च प्राणादिकान् वायून् पञ्च वर्णान्
महेशितः । सूर्त्तिः पञ्च कलाः पञ्च पञ्च ब्रह्मक्षयः क्रमात् ।
खजल्येषा परा शक्तिर्देवेदार्थरूपिणी ५ । षोडा संगुणिता
देवी धत्ते मन्त्रं षडक्षरम् । कर्तुन् वसन्तप्रसन्नाना-

निरूपं जगत्त्रयम् । वाजमेवोपलक्षितं कर्ममात्रम् तच्च
वेदभेदात् द्विजभेदाच्च त्रयम् । त्रयोऽपि प्रातर्मध्याह्न
हृतोयसवनानि । त्रयो लोकाः स्वर्गोऽनरकं भूमेति भो-
गभूमयः । त्रयो ज्योतीषि जायदाद्यावस्थात्रयम् । १ ।
निकेतमाश्रयम् यत्तमिह ज्ञानयज्ञं तेन चातुर्वर्ण्ये
श्रुद्ध्यापि तत्त्वाधिकारः । दिशः विराट्स्त्रिजगत्त्रयमित्यु-
क्तात्काररूपाः चतस्रः दिशः । वाङ्मयप्रणवस्य षण्ण
चतुष्टयम् अकारउकारोमकारः अर्द्धमात्रा इत्येवं चतु-
ष्टयम् । चतुष्टया परा पञ्चगान्नी मध्यमा ईश्वरोति भे-
दात् गोवाक् चतुष्टया ४ । पञ्चान्वयः मार्कण्डेयस्य
स्मृत्याह्वनीयसभ्यापसव्याख्याः । पञ्चपदाऽष्टाक्षरैः पादैः
पङ्क्तिः छन्दः पञ्चपदा । यज्ञाः पञ्च ब्रह्मर्षिपितृ-
न्द्भूतयज्ञाः पञ्च स्मार्त्ताः, अग्निहोत्रं दर्शपौर्ण-
मासी चातर्मास्थानि पशुः सोम इति श्रुता वा पञ्च ।
अश्वशरोराकारपरिणतासु जलप्रधानासु मात्रासु सरति
मच्छतीत्यश्वराः चित्तिः पञ्चचूडा तत्तद्विषयाकारतया प्र-
माणविपर्ययविकल्पनिद्रासृष्टिरूपवृत्तिपञ्चकसारूप्येण शि-
खापञ्चकवती पञ्चानां विषयरूपस्रोतसां समाहारः
पञ्चनदम् षष्ट्युपाधने गादिति ज्ञेयः । मनस इन्द्रियत्व-
मभ्युपेत्य षट्कोपपत्तिः साद्यस्ता यत्तविशेषाः ६ । 'याम्यार-
यखाः पञ्चवत्तदंश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्दभोमनुष्यचेति
सप्त याम्याः सन्निवपानरराजससरीरूपरूपवृत्तमृगाचेति
सप्तरयखाः' पैठोनसुक्ताः । सप्त छन्दांसि गायत्र्यु-
ष्णिगनुष्टुप् षड्जतीपङ्क्तिविष्टुब्जगतीसमाख्यानि । सप्त-
र्षयः सप्त प्राणाः 'प्राणा वै कषय' इति श्रुतेः मनोबु-
द्धिसंहिताः प्राणादयः पञ्च सप्तत्वयेः । सप्त अर्हण्यानि
अर्हण्यानि सुखानि पञ्चभिरिन्द्रियैः मनोबुद्धिभ्यां प्रा-
प्यानि सुखानीतिभेदात् सुखानि सप्त । ७ "अष्टौ यज्ञा
अष्टावतिपञ्चाः" श्रुतेः यागाः यज्ञनिर्मिता गौख्यः
आवपनविशेषा इव इन्द्रियप्रवेशयोग्याः अष्टौ । ८ । पितृ-
णामिष्टौ "उग्रन्तस्ता निधीमहीति" ऋक् त्रिरभ्यस्ता प्र-
त्येकं त्रिसमित्का नव सामवेन्दोऽग्निमित्रनाथौ ऋचः
यम्यदन्ते । तथा एका प्रकृतिरेव त्रिगुणा एकहिगुणप्र-
धानभावविमर्दनैः प्रत्येकं त्रिविधा नवैव संपद्यते तथा
नवैवाह्वाः क्रमस्थानभेदात् यष्टेष्टसंख्यापाचिनो भवन्ति ९ ।
दिश उपदेष्टारदासा तत्त्वत्रयकाः । अर्द्धास्तत्त्वाधिकारिणश्च
दश । १० । इन्द्रियाणि मनसा सह ज्ञानकर्मा इन्द्रियाणि तेषां
विषयाः तदुपहृज्जाविकाराश्च एकादश ११ । प्राक्त-

यज्ञः द्वादशाहताध्यत्वात् द्वादशाहः १२ । त्रयो-
दशहोपाती भूरादिषट्केन पातालसप्तकेन युक्ता च म-
ध्यस्था मही त्रयोदशहोपवती १३ । एवमेका-
दिषंख्याया बोधकत्वं तत्तत्पदार्थानाम् दर्शितम् ।
अन्ये च शब्दाः शास्त्रान्तरेषु एकादिषंख्याबोधकतया
प्रयुज्यन्ते ते च शब्दाः पूर्वदर्शितशब्दाश्च यथा तत्तत्संख्य
बोधकामवन्ति तथा दर्शयन्ते तत्र सर्वत्र शब्दतदर्थवोरभे-
दात् स्ववाच्यार्गगतसंख्यातल्यसंख्याबोधकत्वेन स्ववाच्या-
र्थसंख्यापूर्वसंख्यातल्यसंख्याबोधकत्वेन वा तथात्वं
बोध्यम् । सर्वेषाञ्च क्वचित् तत्तत्संख्यापूरणवाचकतापि
"दुष्मान्मो हतभूतानि यस्मिनी वसुरन्वयोः" सृष्टौ दुष्मा-
दिभिः तत्संख्यापूरणहितीयादीनां बोधनात् ।

१ तत्त्वादी एकत्वबोधकाः । कवि० ल० । ब्रह्मणः "एकमेवा
द्वितीयं ब्रह्मेति" श्रुतेरेकत्वात्तत्वात्त्वम विरञ्चिवाचिब्रह्मणो
येकमहासर्गे एकत्वात्तथा च्छेद्विन्द्रेति पाठे भूमिचन्द्रयो-
रेकत्वात्तथा । इन्द्रहस्तिन ऐरावतस्य तदश्वस्रोत्रैः श्वस-
चैकत्वात् तथा । गणेशदन्तस्य शुकनेत्रस्य चैकत्वात् तथा
एवं काकनेत्रस्यापि । भा० व० उक्ताः । स्वप्रकाशस्य अ-
न्यप्रकाशकस्य सूर्यस्याग्नेव यमस्य सर्वं नियन्तरीश्वरस्य,
इन्द्रपदाभिधेयस्य तथा "इन्द्रोमावाभिः पुररूप ईयते
इति" श्रुतेरीश्वरस्येन्द्रपदवाच्यात्वात् ।

रूपम् वैशेषिकमतसिद्धचतुर्विंशतिगुणेषु स्यादात्वात् तथा ।
"भजेच्छेदोऽगैरय तैर्विमिश्रै रूपं भजेत् स्यात् परि-
पूर्त्तिकाः" लीला० । अश्विनी तस्याः तारास्यादात्वात्
अभेदात्तदधिपाश्विगब्धोऽपि । तस्य स्वपरत्वे द्वित्वबोधक-
तेति भेदः । उक्त्वा तस्या एकाक्षरपादकत्वात् प्रधान-
वाचो प्रकृतियद्वस्तथा "अजामेकां कोदितशुक्लकणाम्"
इत्यादिश्रुतेस्तदर्थस्यैकत्वात् ।

२ द्वित्वबोधकाः । कवि० ल० उक्ताः । चान्द्रमासघटकयोः
पञ्चिच्छदरूपयोर्वा पञ्चयोः, नदीकूलयोः, अग्निधारयोः, कु-
शलवृक्षयोर्दाशरथिपुत्रयोश्च तथा । शा० ति०
उक्ताः । हंस इति वस्त्रं जीवपरमरूपौ परात्मानौ
शब्दाभौ दिनरात्री स्त्रीपुरुषौ, परस्परविरोधि
गुणरूपा शीतोष्णसुखदुःखादयश्च तथा । भा० व०
उक्ताः । इन्द्राग्ने सत्वजीवी नारदपर्वतौ अश्विनी
रथचक्रौ च तथा । एवम् भरणी तारासु तस्माद्विती-
यत्वात् तदभेदात् तदधिपयमोऽपि । यमशब्दस्य यमवि-
त्रीश्वरपरत्वे एकत्वस्य, यमजपरत्वे द्वित्वस्य योगाङ्गव-

मोदादीन् गणाधिपान् । कोपानूमीन् रसान् शक्तीर्डाकि-
न्याद्याः षडध्वनः । यन्त्रं षड्गुणितं शक्तेः षडा-
धारानजीजनत् । षड्विधं यज्जगत्स्थितं सर्वन्तु परमे-
श्वरोद् । सप्तधा गुणिता नित्या शङ्करार्द्धशरीरिणो । सप्ताणं
त्रिपुरामन्त्रं सप्तवर्णं विनायकम् । सप्तकं व्याहृतीनां
सा सप्तवर्णं सुदर्शनम् । लोकान्द्रीन् स्वरान् धातून्
कुनीन् दोषान् सङ्गानपि । समिधः सप्त संख्याताः सप्त-
जिह्वा हविर्भुजः । अन्यत् सप्तविधं यद्यत्तदस्याः सम-
जायत ७ । अष्टधा गुणिता शक्तिः शैवमहात्तरद्वयम् ।
गन्धार्चकं शुभं देवीदेवानां हृदयक्रमम् । ज्ञानाद्या-
भैरवान् सर्वान् मूर्तीरेषोर्वस्त्रनपि । अष्टपोटं महा-
देव्या अष्टाष्टकसमन्वितम् । अष्टौ सा प्रकृतीर्विज्ञान्
वक्रतुण्डादिकात् क्रमात् । अणिमादिगुणाद्भागान् वज्रे-
र्मूर्त्तीरेषादिकान् । अष्टात्मकं जगत्स्थितं सर्वं वितनुते
तदा ८ । गुणिता नवधा नित्या कृते मन्त्रं नवात्मकम् ।
नवकं शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा मणेश्वरी । नवकं पीठ
शक्तीनां शङ्करादीन् रसानपि । साण्ड्यादीनि रत्नानि
नववर्गयुतानि सा । नवकं प्राणदूतीनां मण्डलं नवकं
शुभम् । यद्यद्व्यात्मकं लोके सर्वमस्यासुदञ्चत ९ ।
दशधा गुणिता शम्भोर्भूमिनो भवदुःखहा । दशकं
शक्तितत्त्वानां तत्त्वरूपा मणेश्वरी । नाडीनां दशकं
विष्णोरवतारान् दश क्रमात् । दशकं लोकपालानां यद्यन्य-
त्कल्पयत्यसौ १० । एकादश क्रमात् सविदु गुणिता सा
जगन्नाथो । रुद्रैकादशनामाद्या शक्तेरेकादशाक्षरम् ११ ।
समुद्भिरति सर्वात्मा गुणिता द्वादश क्रमात् । राशीन्
भासान् क्रमेर्मूर्त्तीर्वन्त्रं सा द्वादशात्मकम् । अन्य-
देतादशं सर्वं यत् तदस्याव्यजायत १२ ।
अथ च वो यः पदार्थः यद्यत्संस्थान्विततया उत्पन्नः स-
लः स्वगतसंख्यातुल्यसंख्यासूचकः भवति च निदर्शित
पदार्थानां तत्तत्संख्यायुक्ततया लोकयास्तप्रसिद्धिः इत्यत
स्तत्तत्तत्त्वानां तत्तत्संख्यास्मारकत्वम् । तथाचैकविधसं-
ख्यायुक्तप्रकृतिकार्यत्वेन तत्त्वसंख्याबोधकत्वम् ।
अन्येऽपि केचित् संख्याविशेषवचकाः भा० प० १२४
अ० दर्शिता यथा । “वन्द्युवाच । एक एवाग्निर्ब-
हुधा समिधत एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति ।
एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणामीश्वरचैक
एव । अष्टावक्र उवाच । हाविन्द्राग्नो चरतो वै सखायौ
दो देवर्षौ नारदपर्वती च । द्वाविधौ दे रथस्यापि

चक्रे भाष्योपतो दौ विहितौ विधात्वा २ । वन्द्युवाच ।
विः स्रवते कर्मणा वै प्रजेयं त्वयीयुक्ता वाजपेयं
वह्नि । अध्वर्युवस्त्रिसवनानि तन्वते त्वयो लोका-
स्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ३ । अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं
ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वह्नि ।
दिशस्ततो वर्षेचतुष्टयञ्च चतुष्पदा गौरपि शशदुक्ता ४ ।
वन्द्युवाच । पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाग्नयः
पञ्चेन्द्रियाणि । इहा वेदे पञ्चचूडाधराय लोके स्थात
पञ्चनदञ्च पुण्यम् ५ । अष्टावक्र उवाच । षडाधाने दक्षि-
णामाङ्गरेके षड्वै वेमे ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रिया-
ण्युत षट् कृत्तिकाश्च षट् साद्यस्ताः सर्ववेदेषु इहाः ६ ।
वन्द्युवाच सप्त स्यास्याः पश्यः सप्त वन्द्याः सप्त चन्द्रांसि
क्रतुमेकं वह्नि । सप्तवर्षः सप्त चाप्यर्षणानि सप्ततन्त्री
प्रयिता चैव वोद्या ७ । अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाखाः
शतमानं वह्नि तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वस्त्रं शुशुभ देवतासु यथाष्टास्त्रिर्बिहितः
सर्ववज्रो ८ । वन्द्युवाच । नवैगोक्ताः सामधेन्यः पि-
तृणां तथा प्राज्ञैर्नयोगं विसर्गम् । नवाक्षरा उच्यते
संप्रदिता नवाङ्गयोगगणनामेति यश्चतुष्ट ९ । अष्टावक्र-
उवाच । दिगो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दश-
पूर्णं शतानि । दशैव भासान् विभक्तिर्गर्भवत्यो दशैरका-
दश दशा दशाङ्गाः १० । वन्द्युवाच । एकादशैकादशिनः
पञ्चनामेकादशैरात्र भवन्ति सूपाः । एकादश प्राणभृतां
विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ११ । अष्टावक्र
उवाच । संशतसरं द्वादशभाषमाहुर्जगत्याः पादो द्वा-
दशैवाक्षराणि । द्वादशाङ्गः प्राकृतयज्ञ उक्तो द्वादशा-
दिव्यान् कथयन्तीह धीराः १२ । वन्द्युवाच । त्वयोदयो
तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्वयोदशद्वीपवती महो च । लोमश
उवाच । एतावदुक्ता विरराम वन्दो लोकस्त्रीर्ब्रह्मा-
क्षराष्टावक्रः । अष्टावक्र उवाच । त्वयोदशाङ्गानि स-
मार के पो त्वयोदशादीन्यतिचन्द्रांसि चाहुः १३ । अथ
नीलकण्ठोक्तदिगाव्याख्या यथा एकोऽग्निः सूर्यो वा
इतराप्रकाशोऽन्यप्रकाशकश्च । एवं देवानामिन्द्रियाणां
राजा प्रधानभूतः अरिहन्ता पराभिभूततत्त्वान्तराभिभा-
वकः । यमः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितृणां विषयोपहार-
द्वारा पालयितृणामिन्द्रियाणाम् ईश्वरो भोक्ता कर्त्ता
प्रधानभूत एक एव १ । सखायौ सत्वजोवौ जीवेश्वरौ वा ।
२ पुण्येन देवस्यावरमनुष्यरूपं, पापेन नारकस्यावरतिर्यग्यो-

रत्वे अटलस्य बोधकतेति भेदः । प्रेतराजपरकालशब्द-
स्यापि तत्वात् । तस्य समयपरत्वे त्वित्यस्य, शिवपरत्वे
आर्द्राधिपत्वात् षट्कस्येति भेदः । अत्युक्त्वा द्व्यक्षरपा-
दत्वात्तथा । शकटांशभेदार्थकयुगशब्दस्तथा तस्य शकटादौ
द्वित्वसंख्यकतयैव योजनात् । एवं हनार्थकयुगशब्दोऽपि ।
अयनशब्दोऽपि तथा यथै तदर्थयोर्द्वयोरेव षट्कत्वात् ।
पूर्वसन्धिः चान्द्रमासे तयोर्द्वित्वात् । शब्दः ध्वन्यात्मक-
वर्णात्मकरूपः, अटलम् पुण्यापुण्यरूपम्, शब्दशक्तिः
अभिधानवृत्त्यारूपा, बुद्धिः अतुल्यवृत्तिरूपा, गन्धः
सुरभिदुर्गन्धरूपः, ध्वनिधर्मः तारत्वमन्दत्वात्मकः, स्थगः
उष्णानुष्णात्मकः, शब्दत्वकाठित्यात्मको वा, अभावः, सं-
गर्भाभावभेदात्मकश्च द्वित्वस्य बोधकः । सामान्यं व्याप्य-
व्यापकात्मकम्, क्रिया सिद्धसाध्यात्मिका वेदान्तिमते पदा-
र्थः बिज्जडरूपः द्रष्टृदृश्यरूपो वा आर्हतमते जीवाजीव-
रूपो वा न्यायमते भावाभावरूपो वा, परिमाणम्
वेदान्तिमते अणुत्वमहत्त्वरूपं च द्वित्वात्तथा । वैशेषिकमते
तु अणुमहत्त्वसुखत्वदोषत्वरूपं चतुष्कात् चतुष्कस्य
तथेति भेदः । पदम् सुबलतिङ्गलरूपत्वात्, धात्वर्थः
फलव्यापाररूपत्वात् तथा । प्रयोजनं गौणसुखरूपत्वा-
त्तथा । न्यायमते व्याप्तिः अन्यव्यतिरेकरूपत्वात्तथा ।

वेदान्तादिमते व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तस्याः एक-
त्वादेकत्वस्येति भेदः । संयोगः कर्मजसंयोगजातात्मकः,
विभागः कर्मजविभागजातकश्च द्वित्वात् तथा । नाटक-
प्रसाव्यवस्तु आधिकारिकप्रासङ्गिकरूपं द्वित्वात् तथा ।
काव्यम् दृश्यव्यवस्था द्वित्वात् तथा अवाप्तरभेदपरत्वे
ध्वन्यादिपरत्वात् त्वित्यस्येति भेदः । गुरुत्ववद्व्ययम् रस-
वद्व्यञ्ज्यं जित्तिजलात्मकत्वात्तथा । नैमित्तिकद्रववद्व्यञ्ज्यं
जितितेजोरूपत्वात्तथा । समाधिः सविकल्पनिर्विकल्पा-
त्मकः सर्वोपनिर्विजात्मकः संप्रज्ञातासंप्रज्ञातात्मकोऽपि
द्वित्वात्तथा । समापत्तिः सविचारनिर्विचारात्मिका
द्वित्वात् तथा । परमसुखविदेष्टव्यत्वात्मिका द्वित्वा-
त्तथा । सालोक्यादिपरत्वे चतुष्टयेति भेदः । समाधि-
प्रज्ञा व्योमित्यवस्थात्मिका द्वित्वात्तथा । कर्मकारकं
सुखमोक्षात्मकं द्वित्वात्तथा । कर्तृकारकं स्वान्तरप्रयो-
जकरूपं, सम्पदानकारकं प्रेरकानुमनरूपञ्च द्वित्वात्तथा ।
प्रयत्नं सौख्यकालीकतात्मकतया द्वित्वात् तथा अवाप्तरभ-
ेदपरत्वे षट्कस्येति भेदः । ज्ञानं सविकल्पनिर्वि-
कल्पकात्मकं तथा । अनुमानं स्वाधेपराधीनकं अनु-

मानकत्वं तत्त्वनेर्त्यविजयरूपं तथा । ब्रह्म समुच्चयिण्यु-
रूपम्, जीववादः एकानेकविषयात्मकः वेदान्तिमते ज्ञानं
उत्तिष्ठत्यवच्छिन्नचैतन्यात्मकम् जीवभेदकः अवच्छेद
प्रतिविम्बरूपश्च द्वित्वात् तथा । कर्म शुक्लकृष्णात्म उ-
पस्थापुण्यसाधनम् विहितनिषिद्धरूपं, धर्मः प्रवृत्ति
निवृत्तिलक्षणः वेदमेव सिद्धसाध्यरूपं, प्रवाणः पवि-
मदक्षिणरूपः, वेदान्तिमते अविद्या कार्यकारणरूपा
तुल्याविद्यामूलाविद्यात्मिका द्वित्वात्तथा । काङ्क्षिः
विष्णुशिवकाङ्क्षिरूपत्वात् तथा । आगमरूपप्रमाणशब्दः
उदाहरणार्थकत्वात्तथा उदाहरणं साधक्यवैधर्म्यजनितम्, स्वरूपः
विमलम्भसंभोगात्मकः, मानश्च प्रणयेष्योजातः द्वित्वात्तथा

२ त्वित्वबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । कालः मृत-
भविष्यद्वर्तनरूपत्वात्, अग्निः दक्षिणाग्निगार्हपत्याज-
वनीयरूपत्वात्, लोकः स्वर्गमर्त्यपातालरूपत्वात्, ग-
ङ्गावत् त्रिलोकस्थत्वात्, शिवनेत्रम् सूर्येन्दुवज्ररूप-
त्वात्, गुणः सत्वरजस्तमोरूपत्वात् तथा । मोतिशस्त्रप्र-
सिद्धगुणपरत्वे षट्कस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशति
त्वस्य बोधक इति भेदः । श्रीवारेखा, कालिदासकृतकाव्यं कुमा-
ररघुवंशमेव दूतरूपत्वात्, त्रिशूलशिखा, देहोदराधःस्थल-
लितमांसरूपवन्निच द्वित्वात् तथा । प्रातर्मध्यसायाह्न्यरूप
सम्प्रदानं, निपुरासुरस्त्रगोदिस्यपुराणां, शरतिघिनज-
लभेदात्मकव्योतिषोक्तपुष्करदोषाणाम्, परशुरामदाशरणि-
बलभद्रात्मकरमाणां, त्रिलोकव्यापिषामनरूपविष्णुपदानां,
बाल्ययौवनजरारूपवयसाञ्च द्वित्वात् तथा । या०
ति० उक्ताः । सूर्येन्दुवज्ररूपधाम्नाम्, कल्पजुःसामरूप-
लयात्मकवेदानां द्वित्वात् तथा । अथर्ववेदमहितव-
योपरत्वे तु चतुष्टयस्य बोधकतेति भेदः । प्रणववर्णानाम्
अकारोकारमकाररूपाणाम्, उदात्तानुदात्तस्वरूपस्व-
राणाञ्च द्वित्वात् तथा । स्वरस्य षड्जादिपरत्वे सप्त-
कस्य अज्वर्णपरत्वे षोडशत्वस्येति भेदः । देवीनां
गावलीसापिलीसरस्तीररूपाणां, ब्रह्मविष्णुशिवरूपेश्वर-
मूर्तीनाञ्च द्वित्वात् तथा । कविपाशुपाख्यवाणिज्यरूपा
वाजनाध्यापनप्रतिपक्षरूपा वा आजीविकात्मिका उत्ति-
ष्ठथा मनोवृत्तिपरत्वे चतुष्कस्य, प्रमाणाद्वृत्तिपरत्वे
पञ्चकस्य, शब्दनिष्ठबोधनायत्तिरूपवृत्तिपरत्वे आत्म-
ह्वारिकमते त्वित्वस्य, अन्यमते द्वित्वस्य, वाचक-
शब्दभेदपरत्वे तद्वितादिपञ्चत्वस्येति भेदः । ज्येष्ठारौद्री
वामारूपा, ज्ञानेच्छाक्रियारूपा वा प्रभावेत्याह-

मन्त्रज्ञात्वा वा शक्तिः तथा, नाडी इडापिण्डा-
 क्षुप्तसूत्रात्मकप्रधाननाडीरूपा तथा । गान्धार्यादिनाडी-
 परत्वे सप्तत्वस्य, दण्डपरत्वे तस्याः षट्पञ्चात्मकत्वात्
 दिवसे षट्पञ्चकत्वाच्च षट्त्वस्येति भेदः । भा० व० उक्ताः ।
 प्रजा देवतिथ्यगमनरूपा, त्वयीभेदात् द्विजभेदाच्च वा-
 जपेयादिकर्म च तथा । प्रातर्मध्यसायाह्निकर्तव्यानि सप्त-
 नानि, ज्योतिः विश्वप्राप्तैजसरूपम् तथा । एवम् कटु
 शुण्ठोपिप्पलीमरिचरूपतया, फलम् हरीतक्यामलकीवय-
 स्सारूपतया, दोषः वातपित्तकफरूपतया रागद्वेषमोहरूप-
 तथा वा तथा । कृत्तिका तस्या राशिचक्रे तृतीयत्वात्, अमे-
 दोषवारात् तदधिप बृहस्पतिः । तदुष्टकतारापरत्वे तु
 षट्कस्य बोधिका इति भेदः । मध्या त्रिज्वरपादत्वात् तथा
 शब्दवृत्तिः शक्तिमन्त्राव्यञ्जनारूपा तथा इत्यालङ्कारिकाः
 अन्यमते द्वित्वस्येति उक्तम् । कारणम् समवाय्यसमवायि-
 निमित्तात्मकं त्वित्वात् तथा । फलावहहेतुः देवपुरुष-
 कारकालात्मकः "देवं पुरुषकारश्च काले फलति पाधिष्व ।
 त्वयमेतन्मनुष्यस्य परिशुद्धं फलवाहम्" इत्युक्ते
 स्तवाणां तथात्वात्तथा । "अधिष्ठानं तथा कर्त्ता-
 करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवज्ञेवात्र
 पञ्चमम्" गीतोक्तत्वात् पञ्चत्वस्यापि । संस्कारः स्थितिस्था-
 पनवेगभावनात्मकस्त्वित्वात् तथा, गर्भाधानादिपरत्वे दय-
 त्वस्य चत्वारिंशत्त्वस्य वेति भेदः । संसर्गाभावः प्रागभाव-
 ध्वंशान्नाभावात्मकत्वात्तथा । यत्नः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवन-
 योनिरूपत्वात्तथा । दुःखम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-
 विकात्मकत्वात्तथा । त्यागकर्त्तृकरणकर्म्मज्ञानबुद्धिदृष्टिश्र-
 द्धासुखादिकं गीतोक्तं प्रलेकं सात्विकराजसतामसरूपतया
 त्वित्वात्तथा । अवस्था सांस्थामते आविर्भावतिरोभावाभि-
 व्यञ्जितरूपा वेदान्तमते जागृत्स्वप्नसुषुप्तिरूपा, अविकारश्च
 गङ्गास्रोतोमण्डककृत सिंहावलौकित्यात्मकः त्वित्वात् तथा
 असिद्धिः आनन्दयासिद्धिः आश्रयासिद्धिरूपस्यासिद्धि-
 रूपत्वात् तथा, विरुद्धहेतुदोषः साधारणासाधारणा-
 तुषसंहारिरूपत्वात् तथा । न्यायमते "प्रकृतिः प्रत्य-
 यचैव निपातयेति स त्विधा" इत्युक्तानां प्रकल्पादीनां
 सार्धकशब्दानां त्वित्वात् तथा । वाचकशब्दः रूढयोगि-
 कयोगरूढरूपतया त्वित्वात्तथा वाचकशब्दशक्तिः
 नैमित्तिकवैराग्यकीपारिभाषिकात्मकतया त्वित्वात्तथा ।
 वक्तव्यं जहत्स्वायां जहत्स्वाची जहदजहत्स्वायां त्विका
 त्वित्वात्, आलङ्कारिकमते वक्तव्यस्येति भेदः । ग्रामः

स्यारोहावरोहकमात्मकः त्वित्वात्तथा "सप्त स्यारोहयो-
 ग्रामा मूर्च्छनाश्च कविंशतः । तान्नाचैकोनपञ्चाशत्
 मात्वातिस्त्रोत्रयास्तयः । स्थानत्रयं यत्तं नाञ्च षड्भासानि
 रसा नव । रागाः षट् त्रिंशत्तु भावाश्चत्वारिंशत्तयाः (तान)
 कृताः" भरतोक्तेः द्रुतमध्यविलम्बितकालरूपा मात्वा, त्रयः
 उत्तममध्याधममानात्मकः, आदिमध्यान्यरूपयतिस्थानं,
 च त्वित्वात् तथा । विग्रहफलम् भूमिहिरण्यमित्वञ्चाभा-
 त्मकं त्वित्वात् तथा । काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याव्यङ्ग्या-
 त्मकसुप्तममध्यमाधमात्मकं त्वित्वात् तथा । देहः कारण-
 स्थूलसूक्ष्मात्मकः त्वित्वात् तथा । मूर्त्तभेदः देहेन्द्रियवि-
 षयात्मकत्वात् । सर्गः सात्विकराजसतामसात्मकत्वात् ।
 सुखसिद्धिः दुःखत्वविभाषातात्मिका प्रभोदसुदितमो-
 दमानाभिधेया त्वित्वात् तथा । सिद्धाङ्गुशः विषय्यया-
 यत्तिवृत्तिरूपस्त्वित्वात् तथा । कर्मविपाकः जात्या-
 दुर्भोगात्मकस्त्वित्वात् तथा । अतीन्द्रियगुणः गुरुत्वा-
 ददृग्भावनात्मकः त्वित्वात् तथा । कर्मजगुणः वेग-
 संयोगविभागात्मकस्त्वित्वात्तथा । मित्वभेदः शत्रु-
 भेदश्च सहजप्राकृतकृत्रिमात्मकस्त्वित्वात्तथा । संसृतिमार्गः
 देवायानपितृयान यमयानात्मकः त्वित्वात्तथा । वि-
 लम्पत्वं तस्य प्रत्येकपक्षे त्वित्वात् तथा । वेदान्तिमते
 सत्ता पारमार्थिकीव्यवहारिकीप्रातर्भासिकीरूपा त्वि-
 त्वात्तथा । स्रोतः ऊर्ध्वाधस्तिथ्येषूपं त्वित्वात्तथा ।
 रैश्चित्तमकर्म निर्वर्त्यविकार्यप्राप्त्यात्मकं त्वित्वात्तथा ।
 आधारकारकम् औपक्षेपिकाभिव्यापकवैयक्यात्मकं त्वि-
 त्वात् तथा । अपादनकारकम् निर्दिष्टविषयोपास-
 विषयापेक्षितक्रियात्मकं त्वित्वात्तथा । व्यापारः काविक-
 वाचिकमानसात्मकत्वात् । कथं देवर्षिपितृसम्बन्धिरूपं
 तथा । अलौकिकसन्निर्घः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्ष-
 णायोगजात्मकस्त्वित्वात्तथा । काव्यगुणः भाधुर्यैजः प्रसा-
 दात्मकः त्वित्वात्तथा । श्लेषौदार्यादीनामोजस्वन्भावात्
 त्वित्वम् सा० द० । नायिका स्त्रीवापरकीयासाधार-
 णात्मिका, सुधा मध्या प्रगल्भात्मिका वा तथा तामा-
 मेकैकस्या उभयधर्मत्वे नवत्वस्य अवस्थाभेदात् वक्तव्यस्येति
 भेदः । व्युत्पत्तिनिष्ठं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्घातात्मकं
 केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकिरूपं वा त्वित्वात्तथा
 अलं वाक्यसामान्योपचाररत्नात्मकं त्वित्वात्तथा ।

४ चतुष्कवोधकाः कवि० ल० उक्ताः । वेदः कृष्यजुसा-
 माध्व्यात्मकः, चतुर्ष्वत्रज्ञाणोसुखानि, पूर्व्यापरदक्षिणो-

त्तरसदृशः चतुष्टयः तथा । लक्षणसमुदादिपरत्वे सप्रत्य-
 बोधक इति भेदः । चतुर्भुजविष्णुवाङ्मयज्योऽपि तथा ।
 स्वमेहस्तिनामैरावतादीनां चतुर्दशानामुत्तरं दशम्य-
 क्षया । हस्तचरणपादातरूपसिनाङ्गम् । उपायः साम-
 दानभेददण्डरूपः । दिनरात्रयोस्तु यौग्यरूपयामयन्दव-
 तथा । युगं सत्यवेतादापररूपं तथा यकटांशविशेषपरत्वे
 हस्तपरत्वे च द्वित्वबोधकमिति । आन्तरः ब्रह्मचर्यगा-
 ह्यस्त्वानप्रत्यसंन्यासरूपस्तथा । या० ति० उक्ताः ।
 तत्त्वम् आत्मविद्यागवितत्त्वपरम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे
 चतुर्विंशतिबंधाबोधकमिति भेदः । मनोवृत्तिः संशयनि-
 श्चयगच्छोभिमानरूपा तथा । वागवृत्तिः परापश्यन्तोम-
 ध्यावैखरोरूपा तथा । अर्थबोधनयक्तिविशेषपरत्वे द्वित्वस्य
 त्वित्वस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेदः । भावः वेदान्तिभते
 जायतृक्षप्रसुप्रतिष्ठोयरूपस्तथा । सांख्यमते तु धर्माद्या
 एपरत्वेनाद्वयबोधकः शैथिल्यमते षट्त्वस्येति भेदः ।
 विष्णुमूर्तिः वासुदेवानिरुद्धसंकपेणप्रद्युम्नरूपा तथा । यजु-
 दिचतुष्टयविन्यासभेदकता तन्मूर्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य
 बोधिकेति भेदः । गणेशः "गणाधिपं गणेशानं हृतीयं
 गणनायकम् । गणाक्रोडं पीतगोररक्तनीलरुचः क्रमात्"
 या० ति० १२०० उक्तपीतादिवर्णयुक्तगणाधिपादिरूप-
 स्तथा । आत्मादि आत्मानन्तरात्मजीवात्मपरात्मरूप-
 स्तथा । पीठयज्ज उड्डिहानं जालन्धरपूर्णगिरिकायार्थकः
 तथा । धर्मादि धर्मज्ञानैश्वर्यवैराग्यरूपम् अधर्मादि
 अधर्माज्ञानानैश्वर्यवैराग्यरूपम् तथा सांख्यमते धर्मादि
 अष्टत्वं बोधकमिति भेदः । लज्जोगजः दमकादि-
 रूपः दिग्गः प्राच्यवाषीषधिमोत्तररूपा तथा । अशान्तर-
 दिक्परत्वे अष्टत्वं दण्डत्वं वा बोधिका इति भेदः ।
 ज्योतिः विश्वाश्रयत्वात्मान्तर्गमिरूपम् । एवमन्येऽपि यथा
 रोहिणी राशिचक्रे तस्यासूर्यत्वात् तदभेदात् तदधिप-
 ब्रह्माऽपि तथा । प्रतिष्ठा तस्याश्चरत्वरपादकत्वात् तथा ।
 सत्ययुगार्थकतयज्जः चतुस्त्रिंशेकसंयुगा" सू० सि०
 उक्तेः "महाभुगप्रमाणद्वादशसहस्रदगांस्तु चतुर्गुणरू-
 पत्वास्तथात्वम् । सार्धकयज्जः नामाख्यातनिपातोपस-
 र्गात्मकत्वात्, पुरुषार्थधर्मार्थकाममोक्षरूपत्वात् तथा ।
 नावकः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तात्मकत्वात्
 दक्षिणधृष्टानुज्जलगटात्मकत्वाद्वा तथा तेषां प्रत्येक-
 क्षुद्रयधर्मत्वे षोडशभेदत्वात् षोडशत्वस्येति भेदः ।
 काव्यरोतिः वैदर्भीगौडीमाझाकीलाटिकात्मिका चतुष्ट-

यथा । प्रत्ययः नित्यनैमित्तिक प्राकृतान्वनिकात्मकत्वात् तथा
 भगवद्भक्तः "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्युपक्रम्य "आर्त्तं
 जिज्ञासुरसौखीं शान्तिं च पुरुषर्षभ ।" इति गीतोक्तेः
 चतुष्कत्वात् तथा । अभिनयः आङ्गिकवाचिकाङ्गार्थ-
 सात्त्विकात्मकः चतुष्कत्वात् तथा । नायकादिव्यापार-
 विशेषात्मकरोतिः कौशिकीसात्वत्यारभटीभारतीरूपा
 चतुष्कत्वात्तथा । कौशिक्यङ्गम् "नर्म च नर्मस्तुर्जो
 नर्मस्तोदय नर्मगर्भव" इत्युक्तनर्मादिरूपं तथा ।
 सात्वत्यङ्गम् "उत्थापकोऽयं संज्ञात्वं संज्ञापः परिवर्त्तकः ।
 विशेषा इति चत्वारः सात्वत्याः परिकीर्त्तिता" इत्यु-
 क्तोत्थापकादिरूपस्तथा । आरभ्यङ्गम् "यस्तुत्थापनसंफेटी
 संक्षिप्रिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभ्याः
 प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तवस्तुत्थापनादिरूपं तथा । अनेका-
 श्रितगुण्यः संयोगविभागद्वित्वादिसंख्याद्वादिष्टकत्वरूपः
 चतुष्टयस्तथा । आध्यात्मिककृतिः "आध्यात्मिकचतस्रः
 प्रकृत्युपादानकालभाष्याख्याः" सा० का० उक्तप्रकृत्यादि-
 रूपा चतुष्टयस्तथा । चित्तपरिकर्मविभावना भैलीकरणा-
 सुदितोपेक्षात्मिका चतुष्टयस्तथा । समाधिचिन्ताः लयविशेष-
 कषायरसास्वादालम्बकः चतुष्कत्वात्तथा । संन्यासी कुटीचक
 बहूदकङ्कं परमहंसालम्बस्तथा । अनुबन्धः विषयप्रयो-
 जनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा । ब्रह्मविविदिषासाधनम्
 इहामुत्सार्धफलभोगविरामनिवृत्तानित्यवस्तुविवेकं समाधि-
 षट्कसुसुप्तारूपं तथा । कल्पितकर्मकारकम् । औदासीन्य-
 प्राप्तानीक्षिताकलितान्धपूर्वकरूपं तथा । वीजम् एकानेक
 वर्णसमीकरणमध्यमाहरणभाषितात्मकं तथा । सङ्केतविषयः
 जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा । इव्यारम्भकः स्पर्शवदृश्यश्च
 क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा । अपरसक्तिः सात्विक्य-
 सायुज्यमाप्तिं साकृष्ट्यात्मिका तथा । कार्योत्पत्तिप्रकारः
 असतः सदुत्पत्तिः सतोः सदुत्पत्तिः सतोविवर्त्तः सतः
 सदुत्पत्तिश्चेति चतुष्कत्वात्तथा । वृद्धिः कायिकाका-
 लिकाकारिताचक्रकक्षिरूपा तथा । सिद्धान्तः सर्वतन्त्र
 प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरूपः चतुष्टयस्तथा ।
 वणोत्पत्तौ आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टेपत्स्पर्ष्टविघ्नतसंघता-
 त्मकचतुष्कत्वात्तथा । विप्रलम्भः, पूर्वरागमानप्रवास-
 करणात्मकः चतुष्कत्वात्तथा ।

५ पञ्चत्वबोधकाः । कति० ल० सुधिष्ठिरभीमार्जुनकुलसहदेवा-
 नाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननशिवसुखानां, श्रोत्रत्वग्नेत्र-
 रसनघ्राणात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, वाक्पाणि-

पादपायूपस्थरूपाणां कर्मेन्द्रियाणां वा, सन्तान
कल्लभमन्दारपारिजातहरिचन्दनानां देवहस्ताणां, म-
हानाम्नादिवेदपक्ष्याणां व्रतानाम्, दक्षिणाग्निगार्ह-
पत्याहवनीयान्वाह्याय्यपचनावसथ्यानां वज्रीनां, ब्रह्महत्या-
सुरापानब्राह्मणस्वामिकुवर्णहरणगुर्वङ्गनागमनतत्संसर्ग-
जानां पातकानाम्, नित्यपूतेजोमहद्गोमरूपाणां
मृतानां, कुमाररघुवंशमार्धकिरातनैषधस्थानां महा-
काव्यानां, होमस्त्राध्यायपाठपितृतर्पणातिथिपूजन-
वैश्वदेवबलिरूपाणां महस्वक्तव्यानां शार्त्तानाम्,
अग्निहोत्रादीनां गी०क० प्राग्दर्शितानां श्रौतानां
वा यज्ञानां, सगेप्रलयमन्त्ररराजवंशतञ्जुरितरूपाणां
सुराणलक्ष्मणानाम्, प्राणपानसभामोदानव्यानरूपाणां
देहस्यवायूनाम्, उत्क्षेपणाचक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणमनात्मि-
कानां क्रियाणां, चानेन्द्रियविषयाणां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धात्मकानां, कर्मेन्द्रियविषयाणां वचनादानममनविष-
यानन्दात्मकानां वा पञ्चत्वात् तथा । शा०ति० उक्ताः ।
भौलकह्रीरकपद्मारागप्रवालभौक्तिकरूपाणां स्थाप्यघटे
देवानां रत्नानां पञ्चत्वस्य बोधकता वास्तुभूमावारोप्यर-
त्नानां कालिदासादिकवीनाञ्च नवत्वात् तत्परत्वे नवत्वस्य
बोधकताये दृश्यते । अतर्गौररक्तहरितश्यामरूपाणां वर्ण-
विशेषाणाम् पञ्चत्वात् तथा पाटलादिवर्णानां मिश्रणेनैव
जातत्वात् न पृथग्वर्णता, वर्णशब्दस्य ब्राह्मणादि-
जातिपरत्वे चतुष्कस्य, अक्षरपरत्वे तन्त्रमते पञ्चाशत्त्रिपि-
भिर्विभक्तेत्याद्युक्तेः पञ्चाशत्त्वस्य, शिवात्मते “चतुर्घटि-
घटिर्वा वर्णाः सम्भवतोमताः” इत्युक्तसंख्याबोधकत्वमिति
भेदः । तत्पुरुषाधोरसद्योजातवामदेवेशानरूपाणां शिव-
मूर्त्तीनाम्, “सम्प्लोहनस्तपनस्य शोधणः सन्मनस्तथा ।
उन्मादनस्य कामस्य दायाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तानां
कामवाणामाम् “निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्थात् विद्या शान्ति-
रनन्तरम् । शान्त्यतीता कलाः पञ्च विज्ञेयाः” इति
उक्तानां कलाविशेषाणाम्, ईशानमनोभवतत्पुरुषमकरध्व-
जाधोरकुमारतेजोवामदेवसन्मनसद्योजातकामदेवात्मका-
नाम् तत्रैव उक्तानां कामदेवभेदानां च पञ्चत्वात् तथा ।
तत्पुरुषादिमन्त्ररूपाणां ब्रह्मण्यवाञ्च पञ्चत्वात् तथा ।
भा०व०उक्ताः । प्रमार्गविपर्ययविकल्पकृतिनिद्रारूपाणां
उत्थोनाम्, इन्द्रियवृत्तिरूपाणां श्रोतव्याम्, “किरणा
भूतपापा च सुप्रतोया सरस्वती । गङ्गा च यमुना चैव
पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः” काशी० उक्तानां नदीनां वा

पञ्चत्वात् तथा । उक्तिः कृतकृतिसमसैकशेषसनाद्यलधातुरूपा,
पञ्चवच “आत्मानश्चतुष्टयस्योऽष्टमरपञ्चवाः । पञ्च-
पञ्चमिन्त्युक्तम्” इत्युक्तानां पञ्चवानां पञ्चत्वात् तथा । मूलम्
“विल्वशोनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका । पञ्चमूलमिति
ख्यातम्” इत्युक्तविल्वादिमूलानां पञ्चत्वात् तथा । कथावः
“जम्बु गाल्पाक्षिवास्याखम् वकुलं बदरं तथा । कथायाः
पञ्च विज्ञेयाः” इत्युक्तजम्बुादीनां कथावाणां
पञ्चत्वात् तथा । कोषः वेदान्तोक्तानामक्षप्राणमनो
विज्ञानानन्दमयानां कोषाणां पञ्चत्वात् तथा । देहत्वम्
परत्वे षट्कबोधकताये दृश्यते । मय्यम् “पञ्चगव्यं
दधि क्षीरं हतमोमूलगोमयैः” इत्युक्तानां दध्यादीनां,
पञ्चत्वात् तथा । तत्त्वम् “मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मृगं मैथु-
नमेव च । पञ्चतत्त्वमिदं प्रोक्तम्” इत्युक्तमद्यादीनां पञ्च-
त्वात् तथा । वल्कलम् “न्यग्रोधोऽष्टमराश्चतुष्टयवेतसवल्क-
लम् । पञ्चवल्कलमित्युक्तम्” इति न्यग्रोधादिवल्कलानां
पञ्चत्वात् तथा । शस्त्रम् “धन्यं सद्भाक्षिलामाषा यवाः सिद्धा-
येकोऽपि वा । पञ्चशस्त्रमिति प्रोक्तम्” इत्युक्तानां धान्यादी-
नां पञ्चत्वात् तथा । सुगन्धिः कूर्ककोललवङ्गपुष्पगुवा-
गजातिफलरूपाणां सुगन्धिकानां पञ्चत्वात् तथा । सूना
“पञ्च सूना मृदुस्यस्य चूर्णो मेघगुणपुष्करः । कण्डनो
चोदकम्भव” इत्युक्तचूर्णादिरूपबध्यस्थानानां पञ्चत्वात्
तथा । एकहस्ताङ्गम् “त्यक् पलं कुक्षमं मूलं फलञ्चैकस्य
शाशिनः । एकत्वस्वन्तु पञ्चाङ्गम्” इत्युक्तानां एकस्य
हस्तस्य त्वगादीनां पञ्चत्वात् तथा । पुरचरणाङ्गम्
“जपहोमौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चाङ्गोपासनं
शास्त्रे पुरचरणमिव्यते” इत्युक्तानां जपादीनां पञ्चत्वात्
तथा । अष्टतम् “दुग्धं च शर्करा चैव हतं दधि तथा
मधु । पञ्चाष्टतमिदं प्रोक्तम्” इत्युक्तानां दुग्धादि-
रूपाणामष्टतत्त्वस्थादूनां पञ्चत्वात् तथा । नाखोक्तिः-
स्वगतप्रकाशापवारितजनान्तिकाकाशगतात्मिका पञ्चत्वात्
तथा । अनुप्रासः जेकट्टित्तुल्यन्यलाटानुप्रा-
सात्मकः पञ्चत्वात् तथा । लघुलौहिकम् “सुवर्णं रजतं
ताम्रं रङ्गं नागं तथैव च । पञ्चलौहमिति प्रोक्तम्”
इत्युक्तसुवर्णादिलौहानां पञ्चत्वात् तथा । ऋगगिरा
तस्याः राशिचक्रे पञ्चमत्वात्तत्त्वम् । अग्नेदोषवारात्त-
दधिपचन्द्रोऽपि तथा । सुप्रतिष्ठा तस्याः पञ्चाक्षरपाद-
त्वात् तथा । तर्कः आत्मानश्चान्योन्याश्चयत्नकानवस्थाप्र-
माणवाधितार्थकणसङ्करूपतया पञ्चत्वात् तथा । काव्यावस्था

आरम्भयत्नप्रपञ्चाशानियताप्रफलागमात्मिका पञ्चत्वा-
त्तथा । नाटकस्यसन्धिः सुखप्रतिसुखगर्भविमर्षोपसंभूति-
रूपः पञ्चत्वात्तथा । प्रस्थावना उदुचात्सककथोदुघात-
प्रयोगातिशयप्रवर्त्तकावलगितात्मिका पञ्चत्वात् तथा ।
प्रयोजनसिद्धिहेतुः प्रयोजनविन्दुपताकाप्रकरोकाव्याख्या तथा ।
विपर्ययः अविद्याऽऽकितारागद्वेषाभिनिवेशात्मकः तथा ।
अन्वगतिः 'आस्तन्दितां धोरितकं रेवितं वलितं युतम्'
इत्युक्तास्तन्दितादिलक्षणा तथा । गर्भस्यानुगामिधर्मः
“आयुः कर्म च विस्रं च विद्या निधनमेव च । पञ्च-
तानि हि सृज्यन्ते गर्भस्यस्यैव देहिनाः” इत्युक्ताशुरा-
दिलक्षणास्तथा । योगादासनं “पद्मासनं स्वस्तिकास-
वज्रमहासने तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासन-
पञ्चकम्” शांति० उक्तस्वस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा ।
पूजादासनं तु आसनयज्जे उक्तसंख्याबोधकमिति
भेदः । ज्ञेयाभासः अनेकानपि रूपासिद्धयस्तु प्रतिपन्नभाषा-
त्मकः तथा । न्यायावयवः, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणो-
पनयनिगमनात्मकः तथा । वेदान्तिकते तु त्वित्यस्येति-
भेदः । कालगुणः दिग्गुणः भूतान्भूतसाधारणगुणश्च
संयोगविभागपरत्वापरत्वप्रसक्तत्वात्मकः तथा । वा-
च्यैकेन्द्रियस्याश्रयगुणः शब्दस्यैकपरसम्बन्धात्मकस्तथा
‘दृष्टं संसारिणः स्तब्धश्चैव पञ्च प्रकीर्त्तितः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्तारोरूपमेव च’ इत्युक्तं
विज्ञानादिलक्षणः स्तब्धस्तथा । प्रातिपदिकार्थः वि-
शेषविशेषणसंख्याकारकलिङ्गात्मकस्तथा । अधिकरणा-
वयवः “विशयोविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तपोत्तरम् । निरस्य-
चेति सिद्धान्तः शास्त्रोऽधिकरणं स्मृतम्” इत्युक्तसंश-
यादिरूपस्तथा वर्षविभागकोपाधिः “वर्षान् जनयते
तेषां विभागः पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात्
मायत्वात्प्रदानतः” शिशोः उदात्तादिस्वरौच्चारण-
कालस्थानाभ्यन्तरमाद्यप्रत्ययानां पञ्चत्वात् तथा ।

६ षट्संख्याबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । वज्राक्षरकोषानां,
विमूर्द्धाक्षरनेत्राणां, तर्काणां ज्ञानसाधनप्रमाणानां प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानानामार्थापक्षनुपलब्धिरूपाणाम्, विनियोग-
साधनरूपाणां श्रुतिलिङ्गाकाप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकानां
वा षट्कत्वात्तत्वात्त्वम् । आपादकत्वाधीनापाद्यचोनरूप-
परत्वे आत्मन्ययादिपञ्चविधप्रसङ्गरूपत्वात् पञ्चत्वस्य इति
भेदः । चक्रानां सप्तकवाङ्मयप्रद्वयमध्यरूपाणाम् प्रधाना-
ज्ञानां, यिशाकस्य व्याकरणनिरुक्तञ्चेति वच्यन्ते रूपाणां

वेदाज्ञानां वा, न्यायवैशेषिकसंख्यपातञ्जलमीमांसावेदान्ता-
त्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानाम् चक्रवर्त्तिनां चक्रा-
वयवरूपाणाम् चक्राणां, कलौ यकप्रवर्त्तकानाम् “युधि-
ष्ठिरोविक्रमशालिवाङ्मनौ धराधिनाघो विजयाभिन्नन्दनः ।
इमे तु नामाङ्कुर्नमेदिनीविभुर्वलिः क्रमात् षट् यककारकाः
कलौ” ज्योतिर्वि० उक्तानां युधिष्ठिरादीनां सार्वभौ-
मानां वा, पञ्चाननकार्तिकेयसन्तानां, सन्धिविषयहवा-
नासनद्वैधाभयरूपाणां स्वपशुशानाञ्च षट्त्वात्तत्वात्त्वम् ।
गुणशब्दस्य सत्त्वादिपरत्वे त्वित्यस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे
चतुर्विंशतित्वस्येति भेदः । मधुरकटुकपायास्त्विति कलव-
शानां रसानां षट्कत्वात्तथा । षडङ्गारादिरसपरत्वे
नवत्वस्य बोधकतेति भेदः । शांति० उक्ताः । आभोद-
प्रभोदसुखदुःखविघ्नविघ्नकर्तृरूपाणां गणेशानां, क्रमे-
णोक्तामोदादिप्रियाणां सिद्धिसम्बल्लिकानिमदनावतीमदह-
वाद्राविष्ठीरूपाणाम्, “स्त्रायस्त्रिमज्जशुक्ताणि त्वङ्मांस-
रुधिराणि च । पाट्कौषिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु
देहिनामिति” तल्लोक्तानां स्त्रायुदादीनां कोषाणाम्, बुभु-
क्षापिपासायोकमोक्षजरास्त्वयुषाणाम्भूमीणाम्, डाकिनी
राकिणीलाकिनीकाकिनीयाकिनीहृकिनीरूपाणाम् षट्-
चक्राधितानां शक्तीनाम्, “कलाध्वा चैव तत्त्वाध्वा
भुवनाध्वेति च त्रयम् । वर्षाध्वा च पदाध्वा च मन्वा-
ध्वेत्परं त्रयम्” इत्युक्तानां कलाध्वादीनामध्वनाम्,
मूलाधारस्थाधिष्ठानमणिपुराणाञ्चतविशुक्ताक्षारूपाणां दे-
हस्यचक्रभेदरूपाणां डाकिन्यादिषट्गत्वाधाराणां च षट्-
कत्वात्तथा । कर्तॄणां वसन्तपीठवर्षाशरद्धैमन्तगिरात्मकानां
षट्त्वात्तथा भा० १० उक्ताः । आधाने दक्षिणात्वेन विहित-
गवानां षट्त्वात्तत्वात्त्वम् । क्तिकाः तासां षट्तरात्मक-
त्वात् तथा नक्षत्रचक्रस्यतृतीयक्षेपरत्वे त्वित्यस्येति भेदः ।
एकाङ्गसाध्यानामेकाङ्गकर्तृव्यदोक्षोपसदृशत्वाङ्गकानां सद्य-
स्त्वियावतां “षट् साद्यङ्गाः” कात्या० १२, २, ६, सू० उप-
क्रम्य १२, १२, २५, स्त्रालोपे दर्शितानां साद्यङ्गदोर्घ-
व्याधिप्रथमादिकामकर्तृव्यानुमोविश्वजिष्ण्वस्ये नैकत्विक-
रूपाणाम् षट्त्वात्तत्वात्त्वम् । आङ्गां रात्रिचक्रे तस्याः षट्-
त्वात् तथा तदभेदात् तदधिपशिवकालादिशब्दोऽपि तथा ।
गायत्री तस्याः षडक्षरपदत्वात् । भावविकाराणां जन्म-
मत्त्वद्विविपरिणामापचयनाशरूपाणां यास्कोक्तानां षट्-
त्वात्तथा । भावपदार्थानां वैशेषिकस्तोक्तानां द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकानां षट्कत्वात्तथा । “देह-

अस्य समसस्य दीर्घस्य ययसः त्रिवः । ज्ञानवैरा-
ग्ययोर्धैर्यं प्रज्ञां भग इहोच्यते” इत्युक्तभगस्य षट्संख्या-
योगात्तथा । कारकाणामपादानसंप्रदानकरणाधार-
कर्मकर्तृरूपाणां षट्कत्वात्तथा “सुपां सुपा तिङा नाम्ना
धातुनाऽच तिङां तिङा । सुवन्नेनेति च प्रीक्तः समासः
षड्विधोऽयैः” इत्युक्तानां, इहकर्मधारयहिगुतत्पुरुष-
बहुव्रीह्याद्यवोभावात्कानां वा समासानां षट्कत्वात्तथा ।
सङ्कतिः प्रसङ्गोपोहात्तत्तत्तावसरनिर्वाहवैकल्यात् त्व-
रूपा षट्कत्वस्य, शास्त्राध्यायपादसङ्कतिरूपा तु त्वित्यस्य,
अधिकरणसङ्कतिरूपावान्तरसङ्कतिस्तु आणोपहृष्टान्प्रत्युदा-
हरणादिरूपा बहुत्वस्येति भेदः । अङ्गन्यासः शीर्षशिखासुख-
हृदयनेत्रकरतलतत्पृष्ठन्यासरूपतया षट्त्वस्य, अभिज्ञा-
दिव्यबलुः श्रोत्रपरश्चि तज्ञानपूर्वनिवासानुसृष्टतिस्त्रात्मतत्त्व-
ज्ञानवियङ्गिकायव्यूहादिसिद्धिरूपबौद्धधर्मभेदरूपा षट्-
त्वस्य, उपसैन्यं भौलभ्ययसु हृत्प्रेणीपराजितयलु-
सैन्याटविकात्मकम् षट्त्वात् तथा । सुरापाणसमम् “ब्रह्मो-
न्मता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हिताद्याद्यो-
र्जग्निः सुरापाणसमानि षट्” इत्युक्तम् षट्त्वात् तथा ।
नारोदूषणानि “पानं दुष्कर्मसंसर्गः पत्न्या च विरहोऽ-
टनम् । सप्तोऽन्यष्टहवासच नारोषां दूषणानि षट्”
कायोऽङ्गानि षट्त्वात्तथा । शास्त्रतात्पर्यनिर्णायकः
“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्धवाटोप-
पत्तो च त्रेतुस्तत्पर्यन्तिर्ह्ये” इत्युक्तेः षट्त्वात् तथा ।
मीतिलक्ष्यम् “ददाति प्रतिष्ठह्णाति युद्धमाख्याति
पृच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं मीतिलक्ष्यम्”
इत्युक्तदानाद्यात्मकम् षट्कत्वात् तथा । गीताङ्गवस-
न्नादिरागः षट्त्वात् तथा । पताकास्यानाङ्गफलम् “इटा-
र्चरचनास्य लोभोऽज्ञानविस्तरः । रागप्राप्तिः प्रयोगस्य
गोप्यानां गोपनं तथा । प्रकाशनं प्रकाशानामङ्गानां षड्-
विधम् फलम्” इत्युक्तेटार्चरचनादिरूपं षट्त्वात्तथा ।
रिपुः कामक्रोधलोभमोहमदमात्यर्थ्यात्मकः षट्त्वात्तथा
जन्मलब्धनाशिकवत्स्थाने चिन्तनीयत्वात्तथा । विप्रकर्म
यजनयजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिपदात्मकं षट्त्वात्-
तथा । अभिचारः मारवीक्षाटनविह्वयस्तम्भनमोहन
वशोकरणात्मकः षट्त्वात् तथा । यमादिः शमदमोपरति-
तितिलाज्ज्वासमाधिरूपस्तथा । प्रत्यक्षम् आवयत्वाच
चासुपरायनप्राप्तजमानसात्मकं षट्त्वबोधकम् लौ-
किकप्रत्यक्षमधिक्यः इन्द्रियाद्यसंयोगतत्त्वयुक्तसमवाय

तत्संयुक्तसमवेतसमायसमवायसमवेतसमवायसंयुक्तविधे-
षणतात्मकः षट्कत्वात्तथा । आकाशगुणः संख्या
परिमाणुप्रत्यक्षत्वसंयोगविभागशब्दात्मकः षट्त्वात्तथा ।
निमित्तासमवायिकारणतापन्नगुणः उष्णस्य शब्दगुणत्व-
वेगसंयोगविभागात्मकः षट्त्वात्तथा । मानभङ्गोपायः
सामदानभेदनीलपेज्ज्वारसान्तरात्मकः षट्कत्वात्तथा ।
७ सप्तसंख्याबोधकाः । कवि० ल० उक्ताः । लोकः भूर्भुवः
स्वर्गलोकजगतपः सत्तात्मकः ऊर्ध्वस्थः, अतलवितलसुतल-
तलातलमहातलरसातलपातालात्मकः अधःस्थो वा, द्वीपः
जम्बुशालाजम्बुजयक्रुद्धगोमेदपुष्करात्मकः, सुनिच
वैवस्वतमन्वन्तरे वसिष्ठकश्यपातिविश्वामित्रजसदग्निगौतम-
भारहाजात्मकः स्यायम्भुवान्तरे मरीच्यलिपुलक्यपुलह-
क्रतुप्रचेतोवशिष्ठात्मको वा सप्तत्वात् तथा । सूर्यः हयः
तदज्ञानं सप्तत्वात् तथा । सप्तशः लवणेषुसुरासुतदधि-
क्षीरसादूदकात्मकः, खपराज्वाङ्गम् स्वान्यमात्यसुहृत्-
कोपराद्रुद्रगं वलात्मकम्, धान्यम् यवप्रोहितलमाय
श्यामाककङ्कसङ्कात्मकं सप्तत्वात् तथा । वज्रिशिखा
कालीकारालोमनोजवासुखोहितासुधूष्यखांस्तुलिकुम्भो-
विश्वधामात्मिका, अत्रिश्च महेन्द्रमलयसद्युक्तामङ्गविन्ध्य-
पारिवातकुलपर्वतरूपात्मकः सप्तत्वात् तथा । शा० ति०
उक्ताः । सुदर्शनम् आचक्रविचक्रसुचक्रधीचक्रसचक्र-
ज्वालाचक्रसुदर्शनचक्रात्मकम्, स्वरश्च निषादधर्मनाम्बार-
पङ्कजमध्यमधैवतपञ्चमात्मकः सप्तत्वात् तथा । उदा-
त्तादित्ये त्वित्यस्य, अजर्णरूपत्वे षोडशत्वस्येति भेदः ।
यहः रविचन्द्रभौमबुधशुक्रशनिरूपः सप्तत्वात् तथा ।
राहुकेतोर्यहृत्वमते तु नवत्वस्य यत्तिवपातभेदत्वे
दशत्वस्य “दश यहान् गृह्णातोति” नृतौ दशानामिव
सोमपङ्कपात्राणां विधानात् । “अष्टौ यहा अष्टा-
वतिपहाः” इति नृतेः ज्ञानसाधनात्मके पञ्चज्ञानेन्द्रिय-
मनोबुद्धाहङ्कारात्मकावधार्यपङ्कजैतृत्वात् अष्टत्वबोधक-
इति भेदः । समिधाम् अर्कपलायशब्दिरापासार्गपिप-
लोडुम्बरयमोरूपाणां, ली० क० उक्तानां व्याख्यपन्थानं गवा-
दीनां, पन्थपन्थानं मज्जिवादीनाञ्च भूरादीनां व्याङ्गीतीनाञ्च
सप्तत्वात् तथा । भा० व० उक्ताः मनोबुद्धिद्विहितज्ञाने-
न्द्रियपञ्चकात्मप्राणरूपः ऋषिः सप्तत्वात् तथा । मनो-
बुद्ध्यादिप्राण्याणि सुखानि सप्तत्वात् तथा, वीणातन्त्री
तासां लोके सप्तत्वप्रसिद्धेस्तथा । रुन्दः गायत्र्यादिजग-
त्तन्त्रपैदिकरुन्दोरूपम् सप्तत्वात्तथा लौकिकरुन्दः परत्वे

पश्चिंशतित्वस्येति भेदः । सामर्थाः ओङ्कारश्चिह्नारप्र-
 सावोद्गीतप्रतिहारोपद्रवनिधनरूपा सप्रत्वात् तथा ।
 “लोकेषु सप्रविधं सामोपासीतेति” श्रुतौ साम्नां सप्रविध-
 त्वोक्तत्वात् । वैशेषिकमते पदार्थः द्रव्यगुणकर्मसामा-
 न्यविशेषसमवायाभावात्मकः सप्रत्वात् तथा । प्रकृतिविकृतिः
 महद्दृष्टारवद्व्यर्थरूपपरवन्वतन्मात्रात्मिका सप्रत्वात्
 तथा । पुनर्वसुस्तस्माराशिके सप्रत्वात् तथा । अभे-
 दात्तदधिपतिरदितिरपि । उष्णिक् तस्याः सप्ताक्षरपाद-
 त्वात् तथा । अश्वजन्मस्यान्तम् “अमृताद् बाष्पतोवज्जैवेदे-
 भ्योऽखडाञ्च गर्भतः । सभ्रोहयानासुत्पत्तिः सप्रथा परि-
 कोर्त्तिता” इत्युक्तानां सप्रत्वात् तथा । तादृशोत्पत्तिस्या-
 नकत्वेन अश्वजन्मोऽपि तथा । मदसुतिर्गमः “करात् कटाभ्यां
 भेदाञ्च नेत्राभ्याञ्च मदसुतिः” इत्युक्तानां सप्रत्वात् तथा ।
 वरगुणः “कुलञ्च शीलञ्च मनोज्ञता च विद्या च वित्तं च
 वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्र विविन्व देवा कन्या नृपैः
 शेषमचिन्तनीयम्” इत्युक्तकुलादीनां सप्रत्वात् तथा ।
 पौनर्भवा “सप्र पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
 वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता
 या च या च पाणिषट्श्रीतिका । अग्निं परिगता या च
 पुनर्नृप्रभवा च या” इत्युक्तानां सप्रत्वात् तथा । धर्मवित्ता-
 गमः “सप्र वित्तागमा धर्म्यादायोलाभः क्रयोजयः । वि-
 भागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपक्ष एव च” इत्युक्तदायादीनां
 सप्रत्वात् तथा । मरुत्, आवहृत्प्रवहोद्वहसंवहविवहृपरा-
 वहृपरोवहात्मकः सप्रत्वात् तथा । अवान्तरभेदपरत्वे जन-
 पञ्चाशत्त्वस्येति भेदः । मोक्षदपुरी “अयोध्या मधुरा माया
 काशी काश्चिरवन्तिका । पुरी हारवती चैव सप्रैता मोक्ष-
 दायिकाः” इत्युक्तपुरीणां सप्रत्वात् तथा ।
 अष्टबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । योगाङ्गं यमनियमासन
 प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपं, शिवमूर्तिः
 लिखादिपञ्चभूतचन्द्रसूर्ययजमानरूपा, ऐरावतपुण्डुरो-
 कगामनकुसुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकरूपोदनी च
 अष्टत्वात्तथा एकवेषात् करिणीयज्जोऽपि तथा करिण्यश्च
 अश्वसुकपिशापिङ्गलातुपमाताश्चक्षुर्गुह्यदन्त्यङ्गनाञ्जनाव-
 तीरूपाः । सिद्धिः अणिमलधिमाप्रिप्राकास्ये शितावशिता
 व्याप्रिकामावसायितात्मिका अष्टत्वात् तथा । चतुर्वदन-
 त्रज्जकर्मस्तथा । व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकायकृत्यापि-
 शिलियाकटायनपाणिन्यमरजैनेन्द्रात्मकाष्टकृतम् अष्ट-
 त्वात् तथा । दिक्पालः इन्द्रवज्रियमनिर्कृतिवन्ध-

बायुकुबेरेशानात्मकः प्राच्यादीनामष्टानां दिगामीश्च रा-
 यामेषामष्टत्वात् तथा । ऊर्ध्वोर्ध्वदिक्सहितदिक्पाल
 परत्वे दशत्वस्येति भेदः । अहिः शेषवासुकिपद्मभङ्गा-
 पद्मतत्त्वककुलीरकर्कटगङ्गात्मकः अष्टत्वात्तथा । कुला-
 चलः मतान्तरे हिमाचलसहितः पूर्वोक्तमहेन्द्रादिरूपः
 अष्टत्वात्तथा । कुलाचलानां सप्रत्वमसिद्धावपि कवि-
 दष्टव्याहारः । “अष्टकुलाचलसप्रसुसुद्राः” मोक्षसुहरः ।
 या० ति० उक्ताः । भैरवः अक्षिताङ्गस्त्वखण्डोक्तकपा-
 लिभीषणक्रोधनसंस्कारात्मकः । प्रकृतिः प्रधानमहद्द्वारपञ्च-
 तन्मात्रात्मिका अष्टत्वात्तथा । प्रकृतिशब्दः प्रधानपरत्वे
 एकत्वस्य तत्त्वान्नरोपादानत्वपरत्वे अष्टत्वस्येति भेदः ।
 गणेशः यक्रतृण्डकदंष्ट्रमहोद्वरगजाननलम्बोदरविकटविघ्न-
 राजधूम्रवास्यात्मकः अष्टत्वात्तथा । अग्निमूर्तिः “जात-
 वेदाः सप्रजिह्वो हव्याः हनसंज्ञकः । अश्वोदरजसंज्ञः
 स्यात् पुनर्वैश्वानराङ्ग्यः । कौमारतेजाः साहिष्यसखोदेष-
 सस्तः अतः” या० ति० उक्तानां जातवेदस्यादीनामष्टत्वात्तथा
 भा० व० उक्ताः । शायः आवपनतुल्यपूरणीयः
 महद्द्वारचित्तसहितप्रानेन्द्रियरूपः अष्टत्वात्तथा ।
 शरभपादस्य लोके ऽष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । सूप-
 कोणस्य वेदे अष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । द्विजगुणाः “दया
 सर्वभूतेषु क्षान्तिरनखवा शौचमनायासोमङ्गलमका-
 र्पण्यमसृष्टेति” गौतमोक्तानामष्टत्वात्तथा । वैशेषिकोक्त
 ईश्वरगुणः संयोगविभागवृथक्त्वसंख्यापरिमाणबुद्धीच्छा
 कृतिरूपः अष्टत्वात्तथा । राक्षसाङ्गम् पौरुषेयीसहित
 स्नायमात्यादिसप्रकम् अष्टत्वात्तथा । नृपगतिः “आदाने
 च विभगे च तथा प्रैशनिवेधयोः । पञ्चमे चार्धवचने
 व्यवहारस्तु चेक्ष्ये । दण्डगुह्येरेवक्रः स्नात्तेनाष्टगतिको
 नृपः” उशनसोक्तगतिरूपा अष्टत्वात्तथा । तारिणी “तारा
 घोषा महोपा च वज्रा क्षाली सरस्ती । कामेश्वरी
 च चासुगुहा द्रव्यौ तारिणीमताः” इत्युक्तानां तारा-
 मूर्तिभेदानामष्टत्वात्तथा । होमद्रव्यम् “अश्वत्थोऽहुस्वरूप-
 जन्मद्योधसमिधस्तिलाः । सिद्धार्थपायसाज्जानि द्रव्या-
 यष्टौ विदुर्बुधाः” इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा । धातुः
 “स्वर्गं रौप्यञ्च ताम्रञ्च वज्रं यशदमेव च । सीसं लौहं
 रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तानामष्टत्वात्
 तथा देहस्य धातुपरत्वे सप्रत्वस्येति भेदः । महासरस्वती-
 भुजस्तस्या अष्टभुजत्वात्तथा । सात्विकभावः “साम्नाः
 स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्मरभक्त्योऽथ वेपथुः । वैश्वर्यमनु

भूय इत्येतौ स्वातिकाः कृताः सा० द० उक्तस्तम्भादी-
नामत्वात्तथा । असमवायिकारणगुणः रूपरसगन्धस्पर्श-
परिमाणैकप्रयत्नत्वस्त्रैहयव्यापकः । अष्टत्वात्तथा ।
निमित्तकारणगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाहेयव्यापकभावना-
त्मकस्तथा । मनोगुणः संख्यापरिमितप्रयत्नत्वसंयोग
विभागपरत्वापरत्ववेगात्मकस्तथा । मङ्गलम् “स्वगराजो-
द्योनागो कलसोव्यजनं” तथा । वैजयन्ती तथा भेरी
दीप इत्यष्टमङ्गलम् । इत्युक्तानां “लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्येतौ
ब्राह्मणो, गौर्जुतायनः । हिरण्यं सर्पिरादिव्योमात्ता
राजा तथाष्टमः” इत्युक्तानां वाटत्वात्तथा । नायिका-
मस्या स्वाधीनममर्त्तकाः खण्डिताभिसारिकाः कलहान्तरिता
विप्रलम्बाभोषितभर्तृकावासकसज्जाविरहोत्कण्ठितात्मिका
अष्टत्वात् तथा । वृहन्नौहम् “सुवर्णं रजतं ताम्रं सीसकं
कान्तिकं तथा । रत्नं लौहं तीक्ष्णलौहं लौहान्येतौ इमा-
नि त” इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा । लघुलौहपरत्वे पञ्चत्व-
स्य बोधकमित्युक्तम् । व्यायुर्वेदाङ्गम् “शल्यं शालक्यं
कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभट्ट्याऽगदतन्त्रं रसायन-
तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” सुश्रुतोक्तानामष्टत्वात्तथा ।
अर्षाङ्गम् “आपःक्षीरं कृषायाश्च दधि सर्पिः सतण्डु-
लम् । पयः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्षः प्रकीर्तितः” इति
इत्युक्तानाम् “आपःक्षीरं कृषायाश्च दधं” मधु तथा
दधि । रत्नानि कटवीराणि तथा वै रत्नचन्द्रमम् । अष्टाङ्ग
एव वा अर्षः इत्युक्तानां वाटत्वात् तथा । प्रणामाङ्गम्
“जातुभ्याश्च तथा पटुभ्यां पाणिभ्याश्चरसा धिया । गिरसा
वचसा वृद्धा प्रणामोऽष्टाङ्ग इरितः” इत्युक्तानामष्टत्वा-
त्तथा । “मैथुनाङ्गम् स्वरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्य-
भाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च आसनस्मृतिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गम्” इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा । पुष्पं तस्य
राशिवक्त्रे अष्टमत्वात् तथा । तदभेदात् तदधिपोजीवो-
ऽपि । अतुष्टुप् तस्याः अष्टाक्षरपादत्वात् तथा ।
तमः अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतात्कात्मककेवलात्मभूतेष्वत्म-
बुद्धिरूपमष्टविधविषयत्वात् तथा । “भेदस्तमसोऽष्टविधो-
मोहश्च च तथा” सा० का० । मोहः अणिमादिसिद्धी-
नामात्मगतानां शाश्वतिकत्वाभिमानरूपः अणिमाद्यष्ट-
विधविषयविषयत्वात् तथा । विनाहः ब्राह्मदेवार्पप्राजा-
पत्यासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचात्मकः अष्टत्वात् तथा । सिद्धि
“अहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्तुमाप्तिः ।
दानञ्च सिद्धयोऽती” सा० का० उक्तोद्वादीनामष्टत्वात्तथा ।

उक्तसिद्धीनां नामान्तराणि सां० कौ० दर्शितानि । तारुता-
रतारताररस्यकसदासुदितप्रमोदसुदितमोदमानरूपाणि ।
खगमतिः “संपातं विप्रपातञ्च महापातं निपातनम् ।
वक्रं तिर्यक् तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंपातम्” इत्युक्तं
सम्पातादिरूपा अष्टत्वात् तथा परिकर्म अष्टयास्तोक्तं
योगवियोगगुणनभागवर्गितत्पदघनतत्परूपम् अष्टत्वात्-
तथा” वर्योत्पत्तिस्थानम् । “अष्टौ स्थानानि वर्या-
नासरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्तोष्ठौ नामा-
मूलं तालु च” शिशोक्तोरव्यादीनामष्टत्वात् तथा ।
अत्रतन्त्रम् अष्टौ तान्यत्रतन्त्रानि आपोमूलं फलं पयः ।
हृदिप्राङ्गणकास्या च शुरोर्वचनमौषधम्” इत्युक्तवादी-
नामष्टत्वात्तथा । महारोगः उन्मादत्वग्दोषराजयक्ष्मास-
मधुमेहभगन्द्रोदराश्चरौरूपः अष्टत्वात् तथा ।
नवत्वसंख्याबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । सुखनासिकानेत्युक्त-
हयोपुष्पायुक्तायां देहद्वाराणाम् नवसंख्यायोगात् तथा
भारतकिन्नरहरिकृच्छिररस्यरस्यकेलाहतभद्रतरुकेतुमा-
लाख्यानां भूखण्डानाम्, तपस्याकाशे स्वयंभूतानां रा-
वणमस्तकानाम्, व्याघ्रस्तनानां गौडो पैटी च माध्वी च
विज्ञेया त्रिविधा सुरा” इति त्रिविधसुरायाः सात्विक-
राजसतामसाधिकारिभेदसेव्यतया नवत्वात्तथा । कुण्डानां
अष्टासु दिक्षु अष्टौ ऐशानोप्राच्योर्मध्ये आचार्यकुण्ड-
मेकमिति मण्डपाङ्गकुण्डानां नवत्वात्तथा । “पद्मोऽस्त्रियां
महापद्मः शङ्खोमकरचक्रपौ । सुकुन्दकुन्दनोलाच वज्रै-
ऽपि निधयो नव” हारा० उक्तानां पद्मादीनाम् अष्टा-
नामेकादीनां नवानामां, शङ्करवीररौद्रकण्ठाङ्गुलहास-
भयानकवेभक्तशालाख्यानमलहारोक्तानां रत्नानाम्, रवि-
चन्द्रभौमवधगुरुशुक्रशनिराक्षकेतुरूपाणां पञ्चाण्याश्च नव-
त्वात् तथात्वम् । शा० ति० उक्ता “संज्ञिदानन्दविभवात्
सकलात् परमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततो मादो नादा-
हिन्दुसुहृदवः । परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽष्टौ भिद्यते
पुनः । हिन्दुनादो वोजनिमि तस्य भेदाः समोरिताः ।
विन्दुः शिवात्मको वीजं यत्तेर्मादकायोमिकैः । समवायः
समाख्यातः सर्वागमविधारदैः । रौद्री विन्दोस्ततोना-
दात् अष्टौ वोजादजायत । वासा, ताम्रः सङ्गताः
रुद्रजङ्गरमाधिपाः” तत्रैवाद्ये उक्तानां शक्तिरत्नानां
पीठशक्तीनां तत्तद्देवताभेदेन भिन्नानां तत्रैवोक्तानाम्
“सुक्तामाणिक्यपैतृर्यगोमेदान् वज्रविद्भौ । पुष्करागं
मरकतं नीलञ्चेति न्यसेत् क्रमात्” इत्युक्तानां रत्नानां

नवत्वात् तथा । वर्गाणामकवटतपयगलरूपाणाम् नव-
त्वात् तथा लोके ललरूपलवर्गस्याभावात् अटसंख्या-
बोधक इति भेदः । प्राणरत्नकदुर्गाभेदरूपाणाम् या०
ति० २३ प० उक्तानां प्राणदूतीनाम्, नवत्वात्तथा ।
भा० व० । सामधेनो तस्याव यथा नवत्वं तथा नी०
क० व्या० दर्शितं प्रकृतिसंयोगस्तस्य च स्पष्टौ यथा
नवधा योगस्तथोक्तं प्राक् ।

ईश्वरलक्षणम् जगज्जन्मस्थितिप्रलयेषु प्रत्येकं ज्ञानचि-
कीर्षाप्रयत्नात्मतया नवत्वात्तथा । “विश्वसर्गविसर्गादिनव-
लक्षणलक्षितम्” श्रीधरः । पत्रिका कदली दाडिमी
धान्यं हरिद्रामानकं कषुः । विल्वोऽशोकौ जयन्ती च
विज्ञेया नव पत्रिकाः” इत्युक्तानां पत्रिकाणां नवत्वात्
तथा । नवपत्रिकास्पदेवोरूपा दुर्गा ब्रह्माणोरक्तदन्ति-
कालज्जयन्तीवासुण्डाकालिकाशिव शोकरहिताकार्ति-
कीरूपाणां नवत्वात् तथा । अविश्वेऽर्थात्कलत्रगद्दः “धन्व-
न्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहगङ्गुर्वैतालभट्टघटकर्परकालिदा-
सः । ख्यतो वराहमिहिरोन्मतेः सभायां रत्नानि वै वर-
रुचिर्नव विक्रमस्य” ज्योतिर्वि० उक्तानां विक्रमादिवसभा-
स्वकविश्वेऽनानां नवत्वात् तथा । विष्णुभक्तिः “अवयं की-
र्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं
सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसां पतिता विष्णौ भक्ति-
चेष्टवल्लभणा” भाग० ७, ५ उक्तप्रवणादिरूपा नव-
त्वात् तथा । तृष्टिः “आध्यात्मिकव्यवहारः प्रकृत्युपा-
दानकालभाम्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव
तृष्टयो भवन्तीह” सां० का० उक्तानां नवत्वात् तथा ।
अध्यागतेऽव्ययकार्यम् । “नवैतानि गृहस्थेन कार्या-
गम्यध्यागते सदा । अव्ययानि च यत् सौम्यं वाक्यं
वस्तुमनोऽसुखम् ४ । अथ तुत्यानं मिहायते सखेहं
पूर्वभाषणम् ७ । उपासनं न मनुवृक्षा ८” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । अध्यागते ईशदुव्ययसाध्य
कार्याणि । “तत्रेवैवायुक्तानि कार्यागम्यध्यागते
नव । आसनं १ पादयोचं २ च यथाशक्त्यनं ३
चित्तिः ४ । शय्या ५ तथैव जला ७ अक्षरं दीपा ८ मार्ग-
स्वप्नसिद्धिदाः” काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा । गृह-
स्थावस्थाव्ययनिन्द्याकार्याणि “तथा नव विकर्माणि त्या-
ज्यानि गृहमेधिना । पैशुन्यं परदाराच श्लोहः क्रोधा-
नृताप्रिये । हेषोदम्भश्च माया च स्वर्गमार्गमल-
यि च” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । अवश्यकर्त-

व्यानि “नवावश्यककर्माणि कार्याणि प्रतिपासरम् ।
ज्ञानं सन्ध्या जपोहोमः स्नाध्यायो देवार्चनम् ।
वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पित्रतर्पणम्” काशी० उ-
क्तानि नवत्वात् तथा । गोप्यानि “जन्मर्क्षं भैद्युनं
मन्त्रो गृहस्थिद्वयं वस्त्रनम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न
प्रकाश्यानि सर्वथा” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा ।
प्रकाश्यानि “नवैतानि प्रकाश्यानि बहुपापमकुत्सि-
तम् १ । प्रायोग्यं गृह्यशुद्धिचरं स्नान्ययः ४ क्रयश्च वि-
क्रयौ ६ । कन्यादानं ७ पुण्योत्कर्षः ८” काशी० दर्शितानि
नवत्वात्तथा । अलसदानपात्राणि । “पालमित्रपिनीतेषु
दीनानाद्योपकारिषु । पित्रमातृगुरुभ्यो तत्तत्तत्तत् दत्तमल-
यम्” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । निष्फलदान-
पात्राणि “निष्फलं नवकं गृहं चाटवारणतलसु ।
कुर्वेद्ये कितवे धूर्त्ते शठे मन्दे च बन्दिनि” काशी०
उक्तानि नवत्वात्तथा । अदेयवस्तूनि “आपत्स्वपि
न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । अन्त्ये सति सर्वस्वं दा-
राय शरणागताः । न्यासाधी कुलदत्तश्च निशेषः स्त्री-
धनं सुतः” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । साधारण-
कर्म “सत्यं शौचमहिंसा च ज्ञानिर्ज्ञानं दया दमः ।
अस्तेयमिन्द्रियाकोचः कर्म साधारणं ममम्” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । द्रव्यं चित्तजलतेजोवायुकाय-
कालदिग्मनस्यात्मरूपं नवत्वात् तथा । तमसोद्भवत्वमते
दशत्वबोधकमिति भेदः । स्वायिभावः “रतिर्हृषच
शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विषयधे-
त्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च” सा० द० उक्तरत्नादीनां
नवत्वात्तथा ।

१० दशत्वबोधकाः । कवि० व० उक्ताः । हस्ताङ्गुलीनां, दश-
भुजशम्भुबाहूनां, दशसुसरावणमौलीनां, भीमकृष्णवराह
नृसिंहवामनपरशुरामदामरचिबलभद्रबृहत्किष्किरूपाणां ज-
ष्णावताराणाम्, पूर्वार्ग्नेयोदक्षिणनैर्ऋतीपश्चिमाशायव्यो-
त्तरेयान्यूहोर्ध्वोरूपाणां दिशः, गविश्वेषां देवानां गणदेव-
ताभेदानां, क्रतुदशवसुसत्त्वकामकालध्वनिरोचकपुरुषो
माह्वसोरूपाणाम्, दशानुरचन्द्राश्चानाश्च दशत्वात्तथा
या० ति० । शक्तितत्त्वानि “निष्ठत्याद्याः कलाः पञ्च ततो
विन्दुकला पुनः । नादः शक्तिः सदापूर्वः शिवश्च प्रकृतेर्विदुः”
इत्युक्तनिष्ठत्यादिरूपाणि दशत्वात्, तथा । नाडीनाम्
इडापिङ्गलासुषुम्णासहितानाम् “गात्रादीर्हसिजिह्वाख्या
सप्तधा लक्ष्म्या मता । यमश्विनो शक्तिनी च कुहूः सुः

सप्त नाटिकाः” इत्युक्तानां दशत्वात् तथा । भा० व० ।
पुरुषस्य वागादीनामधिदैवमधिभूतं स्थितानां विषयसर्पण
वर्त्तात्मकदिशां दशत्वात्तथा “ता वा एता दशैव भूत-
मात्रा अधिचक्षुः प्रज्ञामात्रा अधिभूतमिति” नृतेक्षणा-
त्वम् । गर्भमासानाम्, उपनिषद्भेदेन उपदेशकम-
हावाक्यानाम् “ब्रह्माहमस्मीति” एवमादीनां तदुपनिषदानां
तद्विधेयकाणाञ्च दशत्वात्तथा ।

महाविद्या “काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी लिङ्गमस्ता च विद्या भूमावती तथा । वगला सिद्ध-
विद्या च भातकी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः
सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः” इत्युक्तानां दशत्वात्-
तथा । ब्राह्मणः सारस्वतकान्यकुलजगौडमैथिलोत्कलद्रा-
विडमहाराष्ट्रतैलङ्गगुर्जरनागररूपतया दशत्वात्तथात्वम् ।
पापानि “अदत्तानामुपादानं” हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पादद्वयमनृ-
तं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः । असम्बन्धप्रज्ञापय वा-
ल्मयं स्यात्तुर्विधम् । परद्रव्येण भिक्षान्नं मनसानिर्दि-
नम् । वितथामिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ।
एतानि दश पापानि” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा योगाङ्ग-
रूपो यमः “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं उपार्जवम् ।
अमा हृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश” इत्युक्ताहिंसा
दीनां दशत्वात्तथा । नियमः “तपः सन्तोषश्चास्तिर्ष्यं
दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तव्यपणं चैव क्षुर्भित्तश्च
जपोद्धतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ताः” शा० ति० उक्ततपस्या-
दीनां दशत्वात् तथा । रूपककाव्यम् “नाटकमथ प्रकरणं
भाषाव्यायोगसमकारिभाषाः । देहाह्वमाङ्गरीयः प्रहसन
मिति रूपकाणि दश” इत्युक्तानाटकादीनां दशत्वात्तथा
लास्याङ्गम् “मेयं पदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकालयूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् । उत्तमो-
त्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युत्तमेव च । लास्ये दशविधं स्मृतदङ्क-
सुक्तं मनोपमिभिः” इत्युक्तमेयादीनां दशत्वात्तथा । धर्म-
लक्षणम् । “हृतिःक्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमश्रौधो दशकं धर्मलक्षणम्” इत्युक्तदश्यादी-
नां दशत्वात् तथा । पञ्चमूलद्वयम् “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां
दशमूलसदाहृतम्” इत्युक्तानां दशत्वात्तथा । पञ्च-
मूले च “श्रोत्रः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
शोनाकः पञ्चमिधैतैः पञ्चमूलसदाहृतम् । शाखपत्नीं
पृश्निपत्नीं वृहती कण्ठकारिका । गोलुरः पञ्चमिधैतैः

कनिष्ठं पञ्चमूलकम्” भा० प्र० परिभाषिते । तेन प्रत्येक
मूलशब्दः पञ्चार्थकत्वात् पञ्चत्वस्य बोधक इति भेदः ।
उपनिषद् “देवाज्जेनकठः प्रश्नोसुगुहमाशङ्क्यतिस्तिरिः ।
ऐतरेयं च खान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश” इत्युक्तेषादीनां
प्रधानोपनिषदां दशत्वात्तथा । सन्तुष्टस्कारः तन्मोक्त-
दशविधतया दशविधत्वात्तथा ।

न्यायावयवः केषांचिन्कते जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्ति
प्रयोजनसंशयव्युदाससहितानां प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपन-
यनिगमनानां दशत्वात्तथा । सचा राशिचक्रं तस्या दश-
मत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपपितृगण्डोऽपि तथा ।
पङ्क्तिः दशाक्षरपादत्वात्तथा दशरथ इत्यर्थे पङ्क्तिरथः इ-
त्यादिः । बौद्धत्वम् “दानं शीलं क्षमा धीर्ध्यानं प्रज्ञा
बलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै”
इत्युक्तदानादीनां दशत्वात्तथा । वज्रिकला “धूर्त्वाचिरुद्धा
ज्वलिनी ज्वालिनी विस्तुलिङ्गिनी । सुन्नीः सुरूपा क-
पिला हृष्यकव्यवहे अपि” इत्युक्तधूर्त्वाचिरादीनां दशत्वा-
त्तथा । योगभङ्गः “तिथ्यङ्गवेदैकदशोनविंशभैकादशाष्टाद-
शविंशसंख्याः । इटोडुना सूर्ययुतोडुयोगाद्योगाचमूचेत्
दश योगभङ्गाः” ज्यो० उक्तयोगजातपञ्चदश्याङ्गानां दश-
त्वात्तथा । विप्राशौचदिनम् “शुद्धे दृष्टिप्रोदशाष्टेन” मन्-
त्रोः विप्राशौचस्य दशदिनव्यापित्वात्तथा । लघुर्विजयं स्मृ-
तः गर्भाधानपुंसवनसोमन्तोषयनजातकर्मनामकरणनिष्-
क्रामणाद्याशनचूडोपनयनविवाहकूपतया दशत्वात्तथा ।
वृहत्संस्कारस्तु अष्टचत्वारिंशच्छब्दे उक्तचत्वारिंश-
त्वावबोधक इति भेदः । महापुराणलक्षणम् “सर्गोऽस्याथ
विमर्गश्च उत्तोरजान्तराशि च । वंशोर्वंशानुवर्तितं संस्था
हेतुरपाययः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदोविदुः ।
केचित् पञ्चविधं चक्षुर्महदल्पव्यवस्थया” भाग० १२, ७ ।
महामोहः दिव्यादिव्यगङ्गादीनां तद्विषयाणां दशत्वात्-
तथा । “दशविधो महामोहः” सा० का० ।

देहस्वबाधुः प्राणादिप्रज्ञकसहितनागकुर्मधनद्वयज-
कलदेवदत्ताख्यानाम् देहस्थानां दशत्वात्तथा । वज्रिः
“आजकोरङ्गकथैव स्वेदकः स्नेहकक्षणा । धारकोव्यक्त-
चैव द्रावकाख्यश्च सप्रभः । व्यापकः पावकचैव श्लेष्मकः
दग्धः स्मृतः” इति पदाष्टादशोक्तानाम् देहस्थानानां
“तेजकोदीपकचैव विभ्रमममशेषाः । आवासव्याहव-
नीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यौ गार्हपत्य इत्येते
दश वज्रयः” इति तल्लौकोक्तानां बाह्यवज्रीनां वा दशत्वात्त-

था । दिक्पालवाहनम् ऐरावतकागमहृषिसिंहमकरह-
रिणाश्वद्वयमङ्गसपद्मरूपम् दशत्वात् तथा । मतान्तरे
सोमस्थाने कुबेराधिपतित्वे तस्य नरवाहनत्वमिति भेदः ।
दिक्पालास्त्रम् वज्रयुक्तदण्डखड्गपाशाङ्गुगदातिशृङ्ख-
लचक्रपद्मरूपम् दशत्वात् तथा । दुर्गाभुजः तस्या दशभुजत्वात्-
तथा । सामान्यगुणः संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभाग-
परत्वापरत्वनैमित्तिकद्रव्यगुणस्त्ववेगरूपो दशत्वात् तथा ।
तेषाञ्च अनेकद्रव्यगुणत्वात् सामान्यत्वम् । अमूर्त्तगुणः
“धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च । एतेऽमू-
र्त्तगुणाः सर्वे” इत्युक्तधर्मादीनां दशत्वात् तथा । बुद्ध्या-
दयश्च षट् बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नरूपा इति दशत्वम् ।
मूर्त्तगुणः “रूपं रसःस्पर्शगन्धो परत्वमपरत्वकम् । द्रवो-
गुणत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अपि” इत्युक्तद्रव्यादीनां
दशत्वात् तथा ।

एकादशबोधकाः कविः ल० उक्ताः रुद्राणाम् “अजैकपादहि-
रुभोविरूपाक्षश्च रेवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्वाम्बकश्च
सुरेश्वरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः”
इत्युक्ताजादिकानामेकादशत्वात् तथा । दुर्धरोधनसेनाना-
मेकादशाकौषीमितत्वात् तथा ।

भा० व० उक्ताः । पशुवागे सोमभेदानां, तत्त्वत्यूषानां
चैकादशत्वात्तथा मनसासहितज्ञानकर्मेन्द्रियाणां तद्-
द्याहृविषयाणाञ्च एकादशत्वात् तथा ।

इन्द्रियषातः “बाधिर्यं कुर्वितान्त्र्यं जडताऽजिघृता
तथा । मूकता कौण्डिन्नुल्लस्योदावर्त्तमन्दताः” इत्युक्त
बाधिर्यादीनामेकादशत्वात्तथा । “एकादशेन्द्रियबधाः”
सं० का० । पूर्वफाल्गुनो तस्याः कञ्जचक्र एकादशत्वात् तद-
धिभोगश्च तथा । तेजोगुणः रूपस्पर्शसंख्यापरिमाण
पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगनैमित्तिकद्रवरूपतया
एकादशत्वात् तथा । कारणोद्भवगुणः अपाकजरूपरस-
गन्धस्पर्शापाकजद्रव्येह्वेगगुणैकपृथक्त्वपरिमाणस्थिति
स्वापकसंस्काररूपत्वात् एकादशत्वबोधकः । अव्याप्य-
प्रतिगुणः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नादृष्टभावनाशब्द-
संयोगविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा ।

द्वादशबोधकाः कविः ल० उक्ताः “धाता मित्रोऽर्थमा रुद्रो परुणः
सूर्यश्चैव च । भगोविष्वक्पुत्रो पूषा च सविता दशमः स्मृतः ।
एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते” विष्णु ध० उक्त-
धातादीनां, चान्द्रबैलवैशाखवर्षाषाढश्रावणभाद्राश्विन-
कार्तिकमार्गपौषमाघफाल्गुनरूपानां मासानां, भेषहप-

मिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मीनरूपानां
राशीनां, तेषु सूर्यादिसंक्रान्तीनाञ्च द्वादशत्वात् तथा ।
कार्तिकबाहूनां, तन्मेलाणां शारीफलककोशानाम् अरि-
शब्दे दर्शितराजमखण्डस्य च द्वादशत्वात् तथा ।

शा० ति० । आदित्यानां विष्णु धर्ममूर्त्तीनाञ्च तथात्वम् ।
तत्रैव १५ प० “द्वादशादित्यसंहितामूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत् ।
केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः । कलाटे
केशवं १ धात्रा, कुक्षौ नारायणं २ पुनः । अर्धमूलां हृदि
मित्रं ३ शमाधवं ४ कण्ठदेशतः । वरुणेन ५ च गोविन्दं ६,
पुनर्दक्षिणपार्श्वके । अंशुना ७ विष्णु ८ संसर्गं भगेन ९
मधुसूदनम् १० । गण्डे विवस्वता ८ युक्तं त्रिविक्रमं ७ मन-
नरम् । वामपार्श्वस्थमिन्द्रेण ८ वामनाख्यं ८ मध्यांशके ।
पूष्पा ९ श्रीधरनामानं ९ गण्डे पर्जन्यं १० संयुतम् ।
हृषिकेशाख्यं १० पृष्ठे पद्मनाभं ११ ततः परम् । त्वष्टा ११
दामोदरं १२ पश्चात् विष्णुना १२ ककुदि न्यसेत् १२” इत्यु-
क्तानां द्वादशत्वात् तथा । भा० व० । जगती तस्याः
द्वादशाक्षरपादात्तथा । प्राकृतयज्ञसाधनाहः तस्य द्वाद-
शाक्षसाध्यत्वात् तथा ।

नाटकीयसंख्याङ्कम् “उपल्लेपः परिकरः परिन्यासो
विशोभनम् । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भावना । उल्लेखः कारणं भेद एतान्यङ्गानि वै सखे”
सा० द० उक्तोपल्लेपादिरूपतया तथा । बौद्धमतसिद्धमाय-
तनम् “अर्थातुषार्यं बहुयो द्वादशायतनानि वै ।
परितः पूजनोयानि किमन्यैरिह पूजितैः । ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च । मनोबुद्धिरिति प्रोक्तं द्वाद-
शायतनं बुधैः” इत्युक्तायतनानां द्वादशत्वात् तथा ।
उत्तरफाल्गुनी राशिचक्रे तस्या द्वादशत्वात् अर्धदोषचारात्
तदधिपार्यमापि तथा । तृपितः “प्राणापानसमानाश्च
उदानोव्यान एव च । चक्षुः श्रोत्ररसाघ्राणस्पर्शबुद्धिर्मन-
स्तथा । द्वादशैते च तृपिता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे”
इत्युक्तप्राणादिनामकगणदेवात्मकत्वात्तथा । जटाधरमते
“षट्त्रिंशत्तृपितामताः” इत्युक्तेः षट्त्रिंशत्त्वस्येति भेदः ।
क्षत्रियाशौचदिनम् “द्वादशाहं भूमिपः” इति मनूक्ते-
स्तस्याशौचस्य द्वादशाहसमाप्यत्वात्तथा । साध्यः “मनोमन्त्रा
तथा प्राणो नरोऽपानश्च दीर्घवान् । विनिर्भयोनयश्चैव
दंशो नारायणो हवः । प्रभुर्देति समाख्याताः साध्याः
द्वादश पौर्विकाः” इत्युक्तमनादिगणदेवात्मकः द्वादश-
त्वात्तथा । सूर्यकला “तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचि-

ज्वलिनो रुचिः । सुषुम्णा भोगदा विद्या बोधिनी धारिणी क्षमा" शांति० उक्तपित्यादीनां हादयत्वात्- तथा मयम् "पानसं द्वालाभाभूकं खाज्जूरं तालमैत्रवम् माजिकं टाडुमाध्विकमैर्यं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्नाद्यान्येकादशैव त । हादयन्तु सुरामयं सर्वेषामधमं फलम्" । पुल्ल्योक्तपानसादीनां हादयत्वात्तथा

११ लयोदयसंख्याबोधकाः । कवि० ल० उक्ताः तात्त्वल्लगुणः तात्त्वल्लगुण्ये वक्ष्यमाणत्वयोदयविधत्वात्तथा । भा० व० । महीदीपः ऊर्ध्वलोकपट्काधोलोकप्रकरूपत्वयोदयदी- पत्वययोगात्तथा । अतिच्छन्दः गायत्र्यादिदैदिकच्छ- न्दः सप्तकातिक्रान्तातिजगतीच्छन्दोरूपम् लयोदया- क्षरपादतया तथा । प्रतिमुखाङ्गं 'विलापः परिसर्पच विष्टतं तापनं तथा । नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रश- मनं पुनः । विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपा- सनम् । पुष्पं वज्रसपन्यासोवर्णसंहार इत्यपि" सा० द० उक्तविलासादीनां तथात्वात्तथा । गर्भाङ्गम् "अभूताहरणं मागौरूपोदाहरणे क्रमः । संयज्ज्वालमानञ्च प्रार्थना क्षिप्रैरेव च । त्रोटकाधिवलोद्देशा गर्भे स्थुर्विद्वत्तथा" तत्रोक्ताभूताहरणादीनां तथासंख्यात्तथा । विमर्षाङ्गम् "अपवादोऽयं संफेठो व्यपसायोद्भवः फलतिः । शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् । प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादनं तथा" सा० द० उक्तापवादादीनां लयोदयत्वात्तथा । हस्तनजलं तस्य राशिवक्त्रे लयो- दयत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपदिनकदपि तथा । करणं "करणं लयोदयविधम्" सा० का० उक्तज्ञानकर्म्मोन्द्रय- दयकमनोवङ्गहृद्धाररूपं लयोदयत्वात्तथा ।

चतुर्दशसंख्याबोधकाः कवि० ल० उक्ताः । विद्या "अज्ञानि वेदाश्वत्वारो भीमांसा न्यावविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या लोताचतुर्दश" इत्युक्ताङ्गविद्यादिरूपां मनुः "स्वाय- म्भुवो मत्तुरभूत् प्रथमस्ततोऽभी स्मारोचियोत्तमजता- मधरैवताख्याः । यदस्तु चाक्षुष इति प्रथितः पृथिव्यां वैवस्वतस्तदनु सम्पति सप्तमोऽयम्" सि० शि० उक्तानां "सा- खिर्दक्षवार्णवर्षिर्त्रिंशुसार्वाङ्गिकाश्च । धर्मासार्वाङ्गिकोरुद्र- पुत्रोरौषध मौलिकः" पुराणोक्तानां च चतुर्दशत्वात्तथा । इन्द्रः इन्द्रयज्ञे मन्वन्तरभेदे उक्तनामयुक्तः, भुवनम् भूरा- दिप्रकातलादिप्रकरूपं भुवतारकयोगताराश्च चतु- र्दशत्वात् तथा । एवं यममूर्तिः यमधर्मराजस्यैव लोका- न्तकावस्यैव भूतलज्यौहृत्परदम्नीलपरमेष्ठिकोदरचित-

चित्तगुणात्मिका चतुर्दशत्वात्तथा । जितिगुणः रूपरसगन्ध- स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगगु- र्वत्तद्वत्त्वात्मकः, जलगुणः गन्धर्वानस्ते हसहितचित्तित्तगुणा- त्मकः, आत्मगुणश्च बुद्धिसुखदुःखेच्छाहेषयत्तसंख्यापरि- माण पृथक्त्वसंयोगविभागभावनाधर्माधर्मात्मकः चतुर्द- शत्वात्तथा । चित्ता तस्माराशिवक्त्रे चतुर्दशत्वात्तथा तद- भेदात्तदधिपत्वतापि तथा । शङ्करी तस्माच्चतुर्दशाक्षरपादश्च त्वात् तथा । श्रीविद्यायन्त्रकाङ्गकोषम् तन्मे तेषां चतुर्दशत्वोक्तेस्तथा । निर्वहणाङ्गम् । 'सन्निर्विबोधो- यथनं निर्वह्यः परिभाषणम् । कतिः प्रमादस्थानन्दः समयोऽप्युपगूहनम् । भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति संहारे उक्तान्यङ्गानि नामतः" सा० द० उक्तसंख्यादीनां चतुर्दशत्वात्तथा ।

पञ्चदशसंख्याबोधकः विशेषव्यवहाराणां चन्द्रकलाक्रियात्मिका तिथिः उभयपल्लवप्रतिपदादिरूपा पञ्चदशत्वात्तथा । चन्द्रस्थामाकलायाः सामान्यतिथित्वेऽपि तस्या विशेषतो व्यवहाराभावात् न पञ्चदशत्वव्यापारः । स्थातनजलं तस्यैव चक्रे पञ्चदशत्वात् तदभेदात् तदधिपवनोऽपि तथा अतिशङ्करी तस्याः पञ्चदशाक्षरपादकत्वात् तथा । वैश्याशौचाङ्गः "वैश्यः पञ्चदशाक्षेन" मनुक्तेस्तस्याशौच- स्य पञ्चदशाक्षव्यापकत्वात्तथा । पल्लमानं तस्य पञ्चदश तिथिरूपत्वात् तथा । कालीयन्त्रकोषं "लिपिचारे पीठे" इत्युक्तेषां पञ्चदशत्वात्तथा ।

षोडशसंख्याबोधकाः इन्द्रकला "अमृता मानदा पूषा तृष्टिः पुटोरतिर्धृतिः । शशिनचन्द्रिका कान्तिर्ज्योतिस्त्वा श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्णांशुता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः" शांति० उक्ताष्टतादिरूपा, कलायज्ञे वक्ष्यमाणा दिगादिरूपा जङ्गलकला च षोडशत्वात् तथा । स्वरपणः तन्मते आकारादिविशर्मान्तकः षोडशत्वात् तथा । शिखा- मते "स्वरा विंशतिरेकचेति" इत्युक्तेः एकविंशतित्वस्येति भेदः । अष्टिः षोडशाक्षरपादत्वात् तथा । विशाखा राशिवक्त्रे तस्याः षोडशत्वात् तथा । तदभेदात् तदधिपी इन्द्रान्नोऽपि तथा । तत्त्वज्ञानोपयोगितया ज्ञातव्यपदा- दार्थः "प्रमाणप्रमेयसंयमप्रयोजनवृत्तान्तसहान्तावयवत- र्कनिर्णयवादनव्यवितण्डाद्वैताभासच्छब्दातिनिघञ्स्थान- रूपः गौतमोक्तः षोडशत्वात्तथा । प्रेतत्राहम् आद्य- हादयमासिकवासासिकद्वयमिच्छीकरणरूपं षोडश- त्वात्तथा । नृप- षोडशराजके प्रसिद्धमस्तुतिदिरूपः षोड-

२२ हाविंशतिसंख्याबोधकाः । अथवा तस्या अक्षरचक्रे हाविंश-
त्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपश्चुररपि तथा । आकृतिः
तस्याहाविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा । निष्पद्यमानम् 'प्रतिष्ठा-
हानिः प्रतिष्ठान्तरं प्रतिष्ठाविरोधः प्रतिष्ठामन्वायो-
हेत्वन्तरमन्वन्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं
न्यूनमधिकं पुनरुक्तमनुभाषणमज्ञानमप्रतिभाक्षेपो मता-
नुष्ठा पथ्यं तु योज्योपपत्तेयम् निरनुयोज्यानुयोगोऽप-
सिद्धान्तोहेत्वाभासाच्च' गौ० सू० उक्तानां प्रतिष्ठाहान्या-
दीनां हाविंशतित्वात् तथा ।

२३ त्रयोविंशतिसंख्याबोधकाः । अनिष्टा तस्या अक्षरचक्रे
त्रयोविंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपश्चुररपि तथा ।
विकृतिः तस्याः त्रयोविंशत्यक्षरपादत्वात् तथा ।

२४ चतुर्विंशतिसंख्याबोधकाः । तत्त्वम् प्रधानमहदहङ्कारमह-
स्य र्थरूपसगन्धतन्मात्राकादयेन्द्रियपञ्चस्थूलभूतरूपं चतु-
र्विंशतित्वात् तथा । पुरुषसङ्घितप्रधानादिपरत्वे पञ्चविंश-
तित्वस्य पुरुषेश्वरयुततत्परत्वे षड्विंशतित्वस्य बोधकमिति
भेदः । गायत्र्यक्षरम् तस्या षड्क्षरपादत्वाच्च उष्णाद्यां
तवासंख्यायोगात् तथात्वम् । जिनः स्वप्रभाजितसम्भवा-
भिनन्दनमुमतिपञ्चात्ममुपार्थचन्द्रप्रभमुविधियोतलश्रेयो-
शवासुपुष्पविमलानलतीर्थजडर्मशान्तिकुन्वरमस्तुमुनिमु-
व्रतनिमिनेमिपार्थवीरात्मकचतुर्विंशतित्वात् तथा । ज्ञा-
क्रान्तिश्च सि० शि० चतुर्विंशतिमितत्वोक्तेस्तथा । शतभिषा
तस्याराशिचक्रे चतुर्विंशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपश्चुरो-
ऽपि । स्वगततारासुदशपरत्वे शतत्वस्येति भेदः ।
संज्ञितस्तस्याचतुर्विंशत्यक्षरपादत्वात्तथात्वम् । जातिः
न्यायोक्तदोषभेदरूपा प्रतिषेधहेतुः चतुर्विंशतित्वात् तथा ।
सा च गौ० सू० दर्शिता यथा "साधर्म्यं वैधर्म्योक्तकर्षाप-
कर्षपरत्वोपपत्त्यं विवक्ष्यसाध्यमात्रमात्रप्रसङ्गप्रतिष्ठानानुत्-
पत्तिर्गणप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपपत्त्यनुपपत्त्य-
निव्यानित्यकार्यसमाः" इति । वैशेषिकोक्तः इत्याश्रितः
गुणः रूपसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभा-
गपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाहेतुप्रयत्नगुणत्वद्रव्येष्टृष्ट-
स्कारपुण्यापुण्यशब्दात्मकत्वात् चतुर्विंशतित्वस्य बोधकः ।
अन्यार्थपरत्वे त्रित्वादीनां बोधक इत्युक्तं प्राक् । विष्णु-
मूर्तिः गङ्गावक्रगदापद्मानां दक्षवामहस्तोपु विन्या-
सविशेषेण जातचतुर्विंशतिभेदा तथा । तस्य मूर्तिभेदा-
ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।

२५ पञ्चविंशतिसंख्याबोधकाः "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः

प्रकृतिविकृतयः सप्त । मोहशक्त्युत्पत्तिकारो न प्रकृतिर्न
विकृतिः पुरुषः" सा० का० उक्तपुरुषसङ्घितप्रधानादि
पञ्चविंशतितत्त्वानामङ्गीकारात् तथा । 'पञ्च पञ्चजनाः'
इति श्रुतिरेव तत्र मानतया तैरङ्गीकृता । शा० भा० उ
तस्याः श्रुतेः देवपितृगन्धर्वासुरयक्षादीनां पञ्चप्राणा-
दीनां पञ्चविंशतित्वपरतेत्युक्तम् । पूर्वभाद्रपदा तस्या-
राशिचक्रे पञ्चविंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपः अज-
कपादपि तथा । उल्लङ्घितः तस्याः पञ्चविंशत्यक्षरपादत्वा-
त्तथा । स्वर्गः कादिभावसानवर्णानां पञ्चविंशतित्वात्
तथा । "स्वर्गीनां पञ्चविंशतिः" शिखा ।

२६ षड्विंशतिसंख्याबोधकाः तत्त्वम् जीवेश्वरसङ्घितप्रकृत्वादि-
रूपं तस्य षड्विंशत्वात्तथा । उत्तरभाद्रपदा तस्याः
राशिचक्रे षड्विंशत्वात् तथा तदभेदात् तदधिपश्चुर-
भोऽपि तथा । संज्ञितस्तस्याः षड्विंशत्यक्षरपादात्तथा ।

२७ सप्तविंशतिः । नक्षत्रं उडु चक्रशब्दे दर्शितराशिचक्रस्या
श्रिन्यादिसप्तविंशतिरूपत्वात् तथा । रेवती तस्या राशि-
चक्रे सप्तविंशत्वात्तथा । शुक्रस्य भीमे सूक्ष्मं कन्यायां
सुमीचं च तथा ।

२८ अष्टाविंशतिसंख्याबोधकाः साभिजिच्चक्रत्वम् तस्याष्टाविंश-
त्वात्तथा । सात्विकनार्यलङ्कारः "यौवने सत्यजाज्ञासा-
मष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावजावहेलास्व-
योऽङ्गजाः । शोभा कानिच दीप्तिश्च साधुर्व्युष्टं प्रगल्भता ।
औदार्यं धैर्यं मिल्येते सप्तैव सूरयज्ञजाः । सीता विद्यासो
विष्णुचिन्तिर्विष्णोः किलकिञ्चित्तम् । मोहयितं कुटुमितं
विश्वमोललितं मदः । विजितं तपनं मौर्व्यं विवेषश्च
उडुह्वलम् । हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः"
सा० द० उक्तदशभावजभावसङ्घितसीतादीनामष्टाशाना-
मष्टाविंशतित्वात्तथा ।

२९ द्वाविंशत्त्वबोधकाः दन्तः तस्य नरसुखे द्वाविंशत्संख्यक-
त्वात्तथा । भगवदपराधः अपराधशब्दे २१२४० द-
र्शितानां यानगमनादीनां द्वावित्यसिद्धान्तमोजनानीनां
वा द्वाविंशत्त्वात्तथा ।

३० त्रयोविंशत्त्वबोधकः । नाद्यालङ्कारः "आशीराक्रन्द-
कपटाऽक्षमागर्वोद्यमाद्ययाः । उत्प्रासनं स्फुराक्षोभ
पद्यात्तापोपपत्तयः । आशंसोऽध्ववसायौ च विमर्षोऽक्ष
संशतौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् । मोत्
साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्षनम् । उत्कीर्तनं
तथा वाच्चा परीहारो निवेदनम् । प्रवर्धनाख्यान

युक्तिप्रज्ञाचोपपदेशनम्" सा० द० उक्ताशीरादीनां तत्संख्यकत्वात्तथा । व्यभिचारिभावः "निर्वेदावेगदैव्य-
श्रममदजडता औपमोहौ विबोधः स्वप्नापकारगर्वा-
मरणमलसताऽमर्षनिद्रावह्नित्वाः । श्रौतसुखोन्मादशङ्काः
कृतिमतिमहिता व्याधिसंज्ञासलज्जा हर्षास्त्रयाविषादाः-
सङ्घतिचपलताम्हानिचिन्तावितर्काः" सा० द० उक्तानां तत्संख्यत्वात्तथा ।

२६ षट्त्रिंशत्संख्याबोधकाः । रागिणी "रागाः षट् त्रिंश-
श्च भार्याः इति भरतोक्तेः वसन्तादिरागभार्याणां तत्-
संख्यकत्वात् तत्संख्याबोधकता । रागिणीशब्दे ताव-
द्वक्ष्यते । नाटकलक्षणम् सा० द० "षट्त्रिंशल्लक्षणाव्यव-
हृत्य प्रकृत्य "भूषणान्तरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा ।
हेतुसंशयवद्वान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः । निदर्शनाभिप्रायौ
च प्राप्तिर्विचार एव च । दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपाता-
तिशयो तथा । विशेषणनिरुक्तौ च सिद्धिर्भवविपर्ययौ ।
दाक्षिण्यानुनयौ मानार्थपत्तिर्गर्हणा तथा । पृच्छा
प्रसिद्धिः सारूप्यम् संज्ञे योगुणकीर्तनम् । ज्ञेयो मनो-
रथोऽनुक्तमिदं प्रियवचस्तथा" इत्युक्तभूषणादीनां
षट्त्रिंशत्त्वात्तथा ।

२८ अष्टत्रिंशत्संख्याबोधकाः शोभसूच्यांमिकला "शोभसूच्यां-
न्मिमेदेन भाटकावर्गसम्भवाः अष्टत्रिंशत्कलास्तन्म-
ण्डलोप व्यवस्थिताः" शा० ति० उक्तानां शोभशोडशकला
सूच्यां हादशकलावज्जिदशकलारूपाणामष्टत्रिंशत्त्वात्तथा ।

३० चत्वारिंशत्संख्याबोधकः । तानः "चत्वारिंशत्सतामताः" इति
भरतोक्तेः ततश्चद्वयान्तानां तत्संख्यत्वात्तथा ।

३६ जनपञ्चाशत्संख्याबोधकः । अनिलः अनिलशब्दे दर्शितो-
नपञ्चाशद्भेदत्वात्तथा ।

५० पञ्चाशत्संख्याबोधकः । माहकालिपिः तस्याः तन्त्रमते
पञ्चाशद्वर्णात्मकत्वात्तथा । "पञ्चाशत्त्रिभिर्भिभक्तेत्या-
दि" शा० ति० ।

५१ एकरश्माशब्दोपधकः महापीठः महापीठशब्दे वक्ष्यमाण
भेदानां महापीठविशिष्टाणां तत्संख्यकत्वात्तथा ।

६४ संख्याबोधकाः । वर्याः गिलासते "वतःषट्किपटि-
र्षा वर्याः सम्भवतोसताः । स्वरविंशतिवैक्य स्वर्गानां पञ्च-
विंशतिः । यादवश्च स्रुतालाप्तौ चत्वारश्च यमाः स्रुताः ।
अनुस्वारोविषमंश्च+कूपौ चापि पराश्रितौ । उल्लुप्येति
विज्ञेय लकारः कुतएव वा" इतिशिशोकोक्तया । कला
कलाशब्दे मध्यमाशब्देदानां तासां चतुःषष्टित्वात्तथा ।

महादेवीपीठम् "मायामङ्गलनागवामनमहालक्ष्मीपरित्वा
भृगुच्छायाच्छत्रिखण्डहासिनमहेन्द्रोड्डीगवम्पापुरम् ।
पद्मं कीटकमञ्जनेश्वरपटेलीचन्द्रपूः श्रीगिरिः कोलाकुल्ल-
पूर्य्यपर्वतकुरुतेतै कलिङ्गाबुदाः । काशीरैकान्तकाश्री-
मलवगिरिवरेकाराजुभूतदेशीकौ दाम्नाशेषजालन्वरसुर-
भिमण्योयादिकाश्रीप्रयागाः । त्रिस्रोतःकार्ककोशोव्य-
यिनिसमधुरं कोयलाकान्यकुञ्जी ड्रावैद्वारावृहासा विरज
इह ततः कुण्डिनं राजगेहम् । नेपालं पुण्ड्रवर्द्धन
भास्वपारसोकामरूपकेदाराः । विन्ध्यमहामठमोक्षुतिक-
म्बिल्लाश्रीपीठमरुदेयाः" पदार्थादर्शोक्तानां तत्संख्य-
कत्वात्तथा ।

१०० शतसंख्याबोधकाः पुरुषायुषम् "शतायुर्जै पुरुषः इति
श्रुतेरुक्तया । रावणहस्ताङ्गुलिः तस्य विंशतिवाङ्गुलेन
प्रत्येकं बाह्वौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्वम् ।
इन्द्रयज्ञः तस्य शतयज्ञत्वेन तद्यज्ञानां शतत्वात् तथा ।

१००० सहस्रबोधकाः । इन्द्रनेत्रः तस्य सहस्रनेत्रतया तद्वे-
त्ताणां सहस्रत्वेन तथा । विराट् पुरुषचक्षुः तत्पादः
तद्वाङ्मसन्मूर्ध्ना च तथा । "सहस्रशीर्षो पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात्" इति । कार्त्तवीर्यार्जुनबाहुः बाणासुरबाहुश्च
तयोः सहस्रबाहुत्वात् तथा । अन्नन्नीश्वरम् तस्य सहस्र-
शीर्षतया तथा । गङ्गास्रोतोत्तलम् सप्तदशवृद्धमसमीपस्थाने
सहस्रसुखतया तस्याः प्रवहनात्तथात्वम् । सामवेदशाखा
तद्देवस्य सहस्रशाखात्तथा ।

१०००० अयुतसंख्याबोधकः रामराज्यकालः "दश वर्षसहस्रा
णि रामोराज्यमकारयत्" रामा० उक्तेरुक्तया ।

अत्रेदं बोध्यम् । शास्त्रकारैः ये ये पदार्था यदातुसंख्यक-
तया उक्तास्तत्तच्छब्दास्तत्तत्संख्याबोधकाः । तेषु दिङ्-
मात्रमत्र दर्शितम् अन्यैव रीत्यान्येषामपि सुश्रुताद्युक्तभेद-
युक्ततत्तत्पदार्थपराणां शब्दानां तत्तत्संख्याकत्वं
कल्पनीयम् । शब्दार्थयोरभेदाच्च कचिच्छब्दस्य तदर्थकता
उक्ता कचिच्चाप्यस्यैव तत्तत्संख्यायोगउक्तः तेनैव तत्त-
दर्थकशब्दस्य तत्तत्संख्याबोधकता उच्येया । इत्यास्तु विशेषः
समुदायवर्तिपदार्थस्यैकदेशवृत्तित्वाभिप्रायेण वज्रसंख्या-
न्यतपदार्थबोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि । यथा
"रामोऽगनेर्देज्जलधिस्तु मैत्रैरित्यादौ" रामजलधयोः त्रित्व
चतुर्बोधकत्वेऽपि एकवचनान्नता अगनेर्देरित्यादौ सप्तत्व-
चतुर्बोधकयोः वज्रवचनान्नता । एवमन्यत्रापि । उक्त-
शब्दानां कचित्संख्यापरत्वम् कचित्संख्येयपरत्वम्

कचिच्च पूर्यार्थताऽपि यथा “दिग्भिर्गुणैरप्यमे शरैः
यौगैर्भसंख्यैर्नखसंमितैश्च” नी०क०दिगादिषट्पदानां द्यमा-
द्यांशपरत्वम् । एवं “युग्माग्नी कृतभूतानि प्रसूनी वसु-
न्वयोः” इत्यादौ युग्माग्निप्रसूतीनां तत्तत्संख्यापूरणो
हितीयादिपरत्वम् । अत्र च ये षट् उक्तास्तत्पण्यां
षट् अपि तत्तत्संख्याबोधकाः इति ।

एकादेशः ५० कर्म० । पाणिन्युक्ते उभयस्वानिप्रभवे
एकस्मिन्नादेशे । एकादेशश्च यथा सुरारिरित्यत्र सु-
रयस्स अन्त्याकारस्य अरिषट्पादिभूताकारस्य चेतुर्भयोः
स्थाने दीर्घभूत एक आकारः एवमन्यत्रापि । “एका-
देश उदात्तेनोदात्तः” पा० ।

एकाद्विंशति स्त्री एकेन न विंशतिः । एक+न+
आडक् दस वा न । एकौनविंशतिर्नखायां, २तद्युक्ते
च एवमेकाद्विंशतिर्नखायां ।

एकानंशा स्त्री एको न अंशोयस्याः अक्षमर्थसमा० । अने-
कशांश्यां दुर्गायां सा च ययोदागर्मसंभूता प्रजा-
पतेरंशजाता । तद्योक्तं हरिश्च० ई० अ० यथा “नन्दगोपस्य
मायैका वसुदेवस्य चापरा । तस्यकालं हि गर्भिण्यौ
ययोदा देवकी तथा । देवकजनयदु विष्णुं ययोदा
तान्तु कन्यकाम्” इत्युपक्रम्य “वसुदेवस्तु संवत्सा-
दारकं क्षिप्रमेव च । ययोदायास्तु रात्रौ विवेश सुत-
वत्सलः । ययोदायास्तु विज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् ।
सृष्टीत्वा दारिकां ताञ्च देवकीशयने न्यसत् । परिवर्त्ते
क्षते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्षयः । वसुदेवः कृता-
द्यौ वै निर्जगाम निवेशनात् । उपसेनसुतायाश्च कंसाया-
नकदुन्दुभिः । निवेदयामास तदा कन्यां तां वर्यार्थिनीम् ।
तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसोरजिभिः सह वेगितः । आजगाम
सृष्टद्वारं वसुदेवस्य शीर्षवान् । स तत्र त्वरितं दारि-
किं जातमिति चाब्रवीत् । दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः
सममितर्जयन् । ततो ह्वाह्वयताः सख्यां देवकीभवने क्षि-
यः । उवाच देवकी दीना वाग्मविक्रयया गिरा । दारिका
पुत्र ! जातेति कंसं समभियाचतो । श्रीमन्नो मे कृताः सप्त
पुत्रगर्भास्तथा विभो । दारिकेयं कृतैरेषा पश्यस्य यदि
मन्यसे । दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामक्षयत सुदा युतः । ह-
तैरेषा यदा कन्या जातेत्युक्त्वा उवाचमतिः । सा गर्भशयन-
क्षिप्रागर्भाभ्युक्षिप्तमूर्धजा । कंसस्य पुरतोऽन्यस्ता पृथिव्यां
पृथिवीसमा । पादे तां सृष्टा पुण्यः समाविध्यावधूय च ।
उद्यम्येव सहसा शिलायां समपोषयत् । साऽवधूता शिला-

पृष्ठे निष्पृष्टा दिवस्यतत् । हित्वा गर्भततुं सा तु स-
हसा सप्तमूर्धजा । जगामाकाशमाविश्य दिव्यशक्त्युलेप-
ना । कन्यैव चाभवत् सा तु दिव्या देवैरभितुता । नील-
पीताम्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी । रत्नविस्तीर्णलघना च-
न्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा । विद्युदिस्रष्टवर्णाभा बालार्कसदृशेलम्बा ।
पयोधरस्त्रनवती सन्ध्याय सपयोधरा । सा वै निशितमोक्षो
सर्वभूतगणकुले । नृत्तली हसतो चैव विपरीते नमस्तति ।
विद्यायसि गता रौद्री पयो पानमनुत्तमम् । जहास च स
ह्वाहासं कंसश्च क्षिताऽब्रवीत् । कंस कंसात्मनाशाय यदहं
घातिता त्वया । सहसा च ससत्क्षिप्य शिलायामभिपो-
षिता । तस्मात्तवान्कालेऽहं कृष्यमाणस्य गजुषा । पाट-
यित्वा करैर्देहस्यं पास्यामि योषितम् । एवमुक्त्वावचो घो-
रं सा यच्छेदेन वर्जना । खं सा देवालयं देवीं सगन्धा वि-
चवार ह । सा कन्या वष्टधे तत्र उष्णिसङ्घानि पूजिता ।
उत्पत् पात्यमाना सा देवदेवाश्रया तदा । विद्धि चैनाम-
योत्पन्नामंशाद्देवीं प्रजापतेः । एकानंशां योगकन्यां ह-
र्षार्थं केयवस्य च । तां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति अ-
यादयाः । देवीञ्च दिव्यवपुषं कृष्णः संरक्षितो यया ।
तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने कृत्यमात्मनः” ।
“सा कन्या वष्टधे तत्र उष्णिसङ्घानि पूजिता । उत्पत्
पात्यमाना वै वसुदेवाश्रया तदा । एकानंशा तु
यामाञ्जुत्पन्नां मानवाभुवि । योगकन्यां दूराधर्मां”
इति च । उद्धृतं भूर्तिष्ठल्लेखे “एकानंशा काव्यां
देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये” ।

एकानुदिष्ट लि० एकमतु दिष्टम् “सहस्रपां” पा० । एकोद्देशेन
दत्तत्राज्ञे । “वायदेकानुदिष्टस्य गन्धोलेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य
विदुषोदेहे तावदुद्रुह्य न कीर्त्तयेत्” मनुः ।

एकान्त लि० एकः अन्तः निश्चयः सीमा वा । १० अन्त्यन्ते अ-
तिशये “तेजःक्षमा वा नैकान्तं कालस्य महीपतेः” माधः ।
“यजुर्लमेकान्तमनोविनोदिनम्” नै० । क्रियाविशेषणत्वेनात्र
न० । “एकान्तविध्वंसिषु सद्भिधानाम्” रघु० । “नात्यन्तस्तु
योगोऽस्ति नचैकान्तमनन्तरः” गीता । तद्वति १२ अ०
लि० । “एकान्तपाण्डुस्त्रनलम्बिहारम्” रघुः । “एका-
न्यैत्यात् कदलीविशेषाः” कुमा० । एकं एवान्तो
यत्र । निर्जने ४ रक्षसि । “तस्मादुध्वान्ते हृष्यस्थानः
शय्यकान्ते कर्त्तव्या” ज्यो० त० । “वासे वक्षूनां कलहे-
भवेदुवात्तां दयोरपि । तस्मादेकान्तमास्थाय चिन्त-
येत् नित्यसंयुतः, उरा० । ततः तसिन् । एकान्तम् एका-

ने इत्याद्यर्थे । “हृदे साऽपार्था चेन्नैकान्ततोऽत्यन्ततोऽभावात्” सां०का० । तत्र भवः उज् । ऐकान्तिक एका-
न्तत्वे लि० स्त्रियां ङीप् । “ऐकान्तिको हरेर्मक्तिरुपा-
तायैव कल्पते” पुरा० । एक एवान्तः स्वभावो यस्य । एक-
रूपताप्राप्ते लि० । “विद्योक्तैकान्तभूतानि भूतात्यादौ
प्रजापतिः । स्त्रियं चक्रे स्रदेहादिं यया पुंसां मतिर्हृ-
ता” भाग० ई० १८, २२ ।

एकान्तत्यागवाद् पु० वस्तुनः एकान्तता एकस्वरूपता
अस्तीत्यादिसम्बन्धरूपता तस्य त्यागप्रतिपादकोवाद् ।
अर्हद्विधेयोक्त्यागदभेदे । सप्त वादः अर्हच्छब्दे स्याद्वाद
प्रकरणे १८ ई० पृ० दर्शितः ।

एकान्तदुःखमा स्त्री दुष्टा समा वर्षेदुःखमा सुखमा० पत्वम्
एकान्तं दुःखमा २त० । बौद्धकल्पिते कालभेदे हेमच० ।
यथा “कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते । अवसर्पिण्यां
षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः । एवं हादय-
भिररैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् । तत्रैकान्तसुखमारचतस्रः
कोटिकोटयः । सागराणां सुखमा तु तिस्रस्तुकोटिकोटयः ।
सुखमदुःखमाने द्वे दुःखमसुखमा पुनः । सैका सहस्रै-
र्वर्षाणां द्वित्वारिंशतोनिता । अथ दुःखसैकविंशतिरव-
सहस्राणि तावती तु स्यात् । एकान्तदुःखमापि ह्येतत्-
संख्याः परेऽपि विपरीताः । प्रथमारत्नये मन्थ्यास्त्रिद्वेक-
पल्यजीविताः । त्रिद्वेकगव्यलुक्प्राया स्त्रिद्वेकदिनभो-
जनाः । कल्पद्रुमसंतुष्टाचतुर्थे त्वरके नराः । पूर्वं
कोशायुषः पञ्चधनुःशतसहस्रक्रयाः । पञ्चमे तु वर्ष-
शतायुषः सप्तत्रयोऽश्रयाः । षष्ठे पुनः षोडशावदायुषो-
हस्तसहस्रक्रयाः एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपी-
दृशाः । पञ्चातुष्ट्यां विज्ञेया अरेषु किल षट्सप्तपि ।

एकान्तर लि० एकमन्तरं व्यवधानम् । एकव्यवधाने “एका-
न्तरे त्वातुकोम्वादम्बुषोऽपौ तथा स्मृतौ” मनुः । वृ० ।
१ एकान्तरवर्तिनि लि० । “एकान्तरास्तु जातानां धर्म्यं
विद्यादिमं विधिम्” मनुः । एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे
२ व्रतभेदे न० एकदिनव्यवधानेन जायमाने ४ ज्वरभेदे पु० ।

एकान्तमुपमा सुष्ठु समा वर्षः सुपमा सुपमादि० पत्वम् २त० ।

बौद्धमतसिद्धे कालभेदे एकान्तदुःखमाशब्दे विवृतिः ।

एकान्तिन् लि० एकान्तमस्त्वस्य इति स्त्रियां ङीप् । अति-
शययुक्ते एकान्तः एकस्वरूपः उपास्यत्वेनास्त्वस्य इति ।

स्त्रियां ङीप् । २ भगवद्भक्तविशेषे लि० । “एकान्तेना-

समोविष्णुयैष्मादेवं परायणः । तस्मादेकान्तिनः प्रोक्ता-
स्तद्भागवतचेतसः” गरुडपु० १११ ।

एकान्त लि० एककालमेवात्र भव्यं यत् । १ एककालि-
कभज्ये एकमन्तररूपे व्रते कर्म० । २ एककालभज्ये अत्रे
न० । “अज्जं यवात्तमग्नीवादेकात्तमय वा पुनः ।
एतान्कं गुरणञ्चैव गुरुकमिन्नीञ्च वर्जयेत्” काशी० ।
“भज्येण वत्तं येन्नित्यं नैकात्तादी भवेत् व्रतो” मनुः ।
“क्रोत्वा लब्ध्वा प्राप्य गृहमेकात्तमजयणमेकरात्रं त्विरात्रं
वा भोक्तव्यमिति” शु०त० स्मृतिः । एकस्मिन् स्थाने पच-
नीयमन्नं यस्य । अविभक्ते भ्रातादौ “एकात्तवर्तिनाञ्चैव
एकोदितं न पार्ष्णम् । एकपाकेन वसतां पितृदेवार्जुना-
र्जनम् । एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् गृहेगृहे” उह०

एकायन लि० एकमयनं विषयोऽवलम्बनं वा यस्य । विषया-
न्तरव्यावृत्तचित्ते एकायमनस्ते २ एकावलम्बने च ।
“तानि वा एतानि संकल्पकायनानि संकल्पप्रतिष्ठितानि”
आ० उ० । एकमयनमवलम्बनीयं यस्य । २ एकावलम्बनीये
लि० । “एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जनाः” भा० शा०
७८७२ श्लो० । एकस्यायनं गतिर्यत् । ३ एकमात्र-
गमनयोग्ये लि० । “आतरं भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान्
कपिः । दिवङ्गमं हरोपाय मार्गं भीमस्य कारणात् ।
अनेन हि पथा सा वै गच्छेदिति विचार्य सः । आस्त
एकायने मार्गे कदलीखण्डमश्नुते । भ्रातृभीमस्य रक्षा-
र्थम्” भा० व० १४ ई० अ० । कर्म० । ५ एकस्थाने न० ।
“यः स्यादेकायने लोनस्तूणीं किञ्चिदचिनयन्” भा०
अनु० ५२२ श्लो० ।

एकार्थं पु० एकः अर्थः प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा ।
एकस्मिन् प्रयोजने २ अभिधेये १ पदार्थे च । “वर्षाः पदं
प्रयोगार्हान्नितैकार्थबोधकाः” सा० द० । बह्व० ।
४ एकार्थिधेये शब्दभेदे एकार्थश्च एकशब्दोपस्थापितार्थकः ।
५ एकप्रयोजनयुक्ते लि० । अमृततदुभावे चिन्मू-घञ् ।
एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थताप्राप्तौ पु० । “समासे
खलु भिन्नैव शक्तिः पञ्चजशब्दत् । बहूनां दृतिधर्माणां
वचनैरेव साधने । स्याद्वहत् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव
आश्रितः” इति भर्तृहरिः । कर्त्तरि क्त । एकार्थीभूत
परस्परमन्विते एकस्मिन् विगिष्टार्थे च “एकार्थमनेक-
शब्दं वाक्यम्” निरु० । वै० मते वाक्येऽपि शक्तिः अखण्ड-
वाक्यस्फोटस्यैव वाचकत्वात् “पदे न तस्यां विद्यन्ते वषेज्व-
यवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविशेको न कचन ।

ब्राह्मणार्थोयथा नास्ति कचिद् ब्राह्मणकम्वले । देवदत्तादयो
पाक्ये तथैव स्युर्निरर्थाः । इति “वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे
तिष्ठतीति मतस्त्वितिरिति च” हरिः ।

एकावली स्त्री एकाऽद्वितीया आवली भावा मणिश्रेणी ।
(एकनर) हारभेदे, सा० द० उक्तेऽर्थात् हारभेदे अल-
हारभेदे १६८ पृ० विवृतिः ।

एकावदा स्त्री एकः अद्दो वयोमानं यस्याः । १ एकहायन्यां
स्त्रीगव्याम् । “एकावदा त्वेकहायनो” अमरः । २ एक-
वर्षयुक्ते लि० । एकवर्षादयोऽप्यत्र । “एकवर्षे गवि
कृते लक्ष्मपादो विधीयते” स्मृतिः । एकहावनोऽप्यत्र
हायनस्य वयोवाचित्वेन संख्यापूर्वकत्वात् स्त्रियां ङीप्
इति भेदः । “अथवा पित्राज्यैकहायन्या गवा सोमं
क्रीणाति” श्रुतिः ।

एकाशीतिपद न० एकाशीतिः पदान्यत्र । मृहारम्भप्रवे-
यादौ वास्तुपूजार्थं कर्त्तव्ये तावन्मृतकोष्ठके वास्तुमण्डल-
भेदे । तच्च मण्डलं त्रिवर्गगुह्यं स्वाभिर्दशमीरेखाभिः एका-
शीतिकोशात्मकं मृहारम्भाद्यर्थं वास्तुयागे लेख्यम् यथाह
देवीपु० । “प्रासादे च चतुःषष्टिरेकाशीतिपदं मृष्टे”
तल्लेखनप्रकारादि वास्तुमण्डलभेदे वक्ष्यते ।

एकाश्रय लि० एक आश्रय आधारोऽवलम्बनं वा यस्य ।
१ अवनन्दगतिके । २ एकाधारहस्तौ श्वैरेविकोक्तगुणभेदे च ते
च गुणाः अनेकाश्रितगुणभिदाः । “संयोगश्च विभागश्च”-
स्यादित्वादिवाक्ये । द्विष्टयत्वाद्यस्तद्वेदेनेकाश्रिता
गुणाः । अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकष्टयः”
भाषा० दर्शिताः । एवं च रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः एकत्व-
मेकष्टयत्वं परिमाणपरत्वापरत्वानि बुद्धिसुखदुःखे-
च्छाद्वेषयत्नगुरुत्वक्षेत्रज्ञसंस्कारादृष्टानि च तादृशाः, तेषां
प्रत्येकस्य एकैकष्टतित्वात् संयोगादीनान्त एकैकस्थैव
द्विष्टतित्वमिति न तत्तात्पर्यम् । एकाधिकरणादयोऽप्यत्र ।
कर्म० । ३ एकस्मिन् आधारे पु० “हेतुरेकाश्रये येषां
समाध्यव्यभिचारिता” भाषा० ।

एकाष्टका स्त्री एका अष्टका । १ साधकणाष्टक्याम् २ तत्क-
र्त्तव्ये आष्टे च । अष्टकानां तासु कर्त्तव्यव्याधानां च
त्रित्वेऽपि आ० नौ० सू० “हेमन्तशिखिरयोश्चतुर्णामपर-
पक्षाणामष्टमीषष्टका एकस्यां भेति” एकस्या अपि
कर्त्तव्यतया विधानात्तया । सा च मध्यत्वेन साधकणा-
ष्टमी स्यात्ता । अत एव “गवामयनायैकाष्टकायां दीक्षा”
कात्या० १२.१.२, सू० आ० “एकाष्टका नाम साधस्य

लक्षणाष्टमी प्रसिद्धिः” कर्कषोक्तम् । ३ तदभिमानिदेव्यां
शब्द्याम् “एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गभं महि-
मानमिन्द्रम् । तेन देवा अमहन् यत्तु नृणां हन्तासुरा-
णामभवच्छचीभिः” सा० ब्रा० २ प्र० १ क० । शचीभिरित्यत्र
शचीपतिरिति” अथ० वै०, १०, १२, पाठः । “एकाष्टके ! सुप्र-
जसः सुगोरा वयं स्याम पतयो रवीणाम्” अथ० २, १०, ५

एकाष्टीलि पु० एकमस्थीव काष्ठं तद्वत्कठिनत्वात् ज्ञाति
आ० क० पृथो० पात्वं दोषश्च । एकद्वये अमरः पाठायां स्त्री ।
(आकनादी) राजनि० ।

एकाह पु० एकमहः षष्ठ्यमा० एकशब्दोत्तरत्वात् नाङ्गा-
देशः । “अङ्गाङ्गान्ताः पुंसि” पा० पुंस्त्वम् । “एक-
स्मिन् दिवसे ‘एकाहेनैव निर्वपेत्’ अथ्य” स्मृतिः “सम्यक्-
चारिण्येकाहः” मतुः । “अथस्तेकाहगमः” पा० ।
उपचारात् । २ एकाहसाध्ये अग्निष्टोमादौ यागभेदे
च । “उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः” आश्व० ८, १, १ ।
“उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहाहीनसत्याणां प्रकृतिभूतः
उक्तानि पञ्चविंशतिरहानि सात्विकाणि एतेभ्य एव
सात्विकेभ्योऽहोभ्योऽहीनैकाहा व्याख्यायन्त इत्युक्तम्
इदानीं तानेकाहाहीनान् वक्तुकामेनाचार्यैश्च “उक्त
प्रकृतयोऽहीनैकाहा” इत्युक्तम् । तस्यायमर्थः उक्ता प्रकृति-
येषां ते इमे उक्तप्रकृतयोऽहीनैकाहाः । प्रकृतिः प्रकारो
न रूपान्तरमित्यनर्थान्तरं ज्योतिष्टोमोहि सर्वेषामेकाहा
हीनसत्याणां प्रकृतिरिति सिद्धम्” नारा० । “अनतिदेशे
त्वेकाहो ज्योतिष्टोमो द्वादशयतदक्षिणक्षेत्रेन यस्मिन्नेका-
हानाम्” ८, १, १ ।

एकाहगम पु० एकाहेन गम्यते गम-कर्मणि घञ् । एका-
हगम्ये देशे “अथस्तेकाहगमः” पा० ।

एकाहार पु० एकस्मिन् दिने एक आहारः । एकस्मिन्
दिने सङ्गोजने “एकाहारस्तथा (विधयया) काको न
द्वितीयः कथञ्चन” शु० त० पुरा० । “सुनिर्मिर्द्विरण-
सक्तम्” इत्यादिना द्विर्भोजनस्य विधानेऽपि एककाल-
मात्रभोजनं तस्या विहितम् । एकाहारे च परिसंख्यैव
आहारस्य रागप्राप्तेः न द्वितीय इत्यनेन तथैव प्रतिपाद-
नात् । एक आहारो यस्य । एकस्मिन् दिने सङ्गोक्तमि-
ति० “प्रौष्ठपदं तयो नासमेकाहारो भवेन्नरः” भा०
अनु० १०, ६ क० ।

एकीकरण न० एक+अभूततद्भावे चि-ङ-अनुप्रयोगः अनुट् ।
अनेकधाम्यादेः राशिकरणेन एकतापादने । कर्मणि ङ ।

एकोक्तं तथापादिते धान्वादौ लि० एको+भू-चञ् । एकी-
भावः खनेकधान्वादेः राशिताप्रापणरूपे व्यापारे पु० । क-
र्त्तरि क्त । एकीभूत एकत्वप्राप्ते खनेकधान्वादिराश्यादौ ।
ङ-ल्यप् । एकीकृत्य तथापादनं ज्ञाप्येत्यर्थे अच्य० भू-
ल्यप् । एकीभूय एतत् प्राप्तेत्यर्थे अच्य० ।

एकोय लि० एक+भवाथे तस्येदमित्यर्थे वा ङ । १ एकपक्ष-
भवे सहाये, २ एकसम्बन्धिनि च ।

एकीचण् पु० एकमीचणं यस्य । १ काके २ एकचतुर्दशतमात्रे
काये लि० । १ शुक्राचार्ये पु० । बलिना वामनाय दीय-
मानलिपदभूमिं प्रतिषेधतः शुक्रस्य वचनमनादृत्य तद्वा-
नाय प्रवर्त्तमानं बलिं वीक्ष्य दानार्थं स्तब्धो जलपातद्वारं
सूक्ष्मसूक्ष्मां प्रतिष्ठ्य स्वतस्तस्य जलं बुद्ध्वा जलद्वारा-
वरणनिवारणच्छेदेन कुशेन तस्यैकं नेत्रं वामनेन
विदारितमिति तस्य तत्कात्रादेकनेत्रेति पौराणिकी
कथाऽत्रातुसन्धे वा ।

एकीक लि० सुबन्तस्य एकस्य वीष्मार्थे द्वित्यम् "एकं बड्ग्री-
हिषत्" पा० द्विकृत एकशब्दो बड्ग्रीहिषत् तेन सुब-
न्तोपपत्तमावौ । प्रत्येकपदार्थे इह द्वयोरपि सुपोलुकि
कृते सति बड्ग्रीहिषद्वावादेव प्रातिपादकत्वात् ससदायात्
पुनः सुप् । स्त्रियां टाप् । एकैका आकृतिः । "न बड्ग-
ग्रीहौ" पा० सर्वनामसंज्ञानिवेधः सुख्यबहुव्रीहिपरस्तेन
एकैकस्य एकैकत्वात् इत्यादौ सर्वनामकार्यम् । "दयं दश
वा एकैकस्मिन् प्राणाः" श० ब्रा० ८, १, १, २ । ततः कार-
कायं यम् । एकैकशस् कारकरूपप्रत्यये अच्य० । "एकै-
कश्वरेत् जङ्घं द्विजः पापापनुत्तये" पा० त० विश्वा०
'ब्राह्मणस्य जयाहस्य यत् प्रमाणं समासतः । एकैकयोयु-
गानां तु क्रमशस्तानु निबोधत" मनुः । स्वाथे यत् ।
एकैकस्य तदर्थे न० "एकैकस्येनानुपूर्व्या भूत्वा भूत्वे ह जा-
यते" भा० ७, १५, ४२ "एकैकस्य तदा योधा धार्तराष्ट्रस्य
भारत । पर्यवर्त्तन् गन्धर्वैर्दशमिर्दशभिः सह" भा० व० ।
२४० । नीलकण्ठेन 'एकैकस्येति पठित्वा एकैकमिति
व्याख्यातम्' एकैकयो भावः यत् । एकैकस्य "एकैक-
राशिभवने" एकैकस्येन यवानुपूर्व्यम् भा० ५, १, १५ ।

एकीधिका स्त्री नित्यकर्माध० । (खाकनादौ) एके रत्न-
माला । "एकीधिकाजह्नुरी च प्रलेपे स्त्रीप्रयोगश्च" ।
"एकीधिकातेलं सप्तमतिगीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं
क्षौद्राभिरुषम्" इति च सुश्रु० । क्वचित् रत्नमालायाम्
एकीधिकेतिपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तादृशशब्दोक्तिरुचिताः ।

एकांक्ति स्त्री एका उक्तिः अभिधाशक्तिः । उभयपदार्थवि-
यविगत्याभेकस्यां यतौ । यथा पुष्पवन्ती इत्यादौ पुष्पवत्-
पदेन दिवाकरनिशाकरयोरुभयोरैव बोधः न तु अक्षपदा-
दिवत् प्रत्येकपदार्थबोध इत्याकरे दृश्यम् । एवं
"जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थाः" गौ० सू० जात्यादीनांभेक-
शब्देनैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधरः ।

एकीत्तर लि० एकैकत्तरं यत् उत्तरी सप्रच्छदवत् संख्याशब्दस्य
वीष्मार्थता । एकैकाधिके । "एकाद्वीकोत्तरा अद्वा-
व्यस्ताभाज्याः क्रमस्थितैः" लोका० । "सर्गादौ तु यथा
काशं वायुं ज्योतिर्जलं महोम् । सूक्ष्मत्वेकोत्तरगुणां
स्तथादत्ते भवन्नापि" । "तन्मात्रादीन्वहङ्कारादेकोत्तरगु-
णानि च" इति च याज्ञ० । "यथासंख्यमेकोत्तरपरि-
दृष्ट्वाः शब्दस्यैकरूपसगन्धाः" सुश्रु० । एकाधिकादयो-
ऽप्यत्र लि० ।

एकीदक पुंस्त्री एकं समानसुदकं यस्य । समानोदके
सप्रमपुष्पाद्भूतं चतुर्दशपुष्पपर्यन्ते गोलजे 'समानो-
दकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात्' स्मृतेस्तत्पर्यन्ताना-
मेकीदकत्वम् । "जगन्मेकीदकानां तु विराताच्छुद्धिरि-
ष्यते" मनुः ।

एकीदर पु० एकं समानसुदरं गर्भस्थानं यस्य । समा-
नोदरे भ्रातरि स्त्रियां टाप् । कर्म० । २ समाने उदरे
न० । "एकीदरप्रसूतानाम्" स्मृतिः ।

एकोद्दिष्ट न० एकः प्रेतः उद्दिष्टोयत् । प्रेतोद्देश्यके आह-
भेदे तस्य इतिकर्त्तव्यतादिकं चा० त० निरूपितं यथा ।
गोभिलः । "अथेकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोद्दिष्टं एकः
पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्त-
दितमिति तद्विप्रश्नः सुसुदितमिति प्रलुत्तरम् उपपिष्ट
तामित्युक्त्यस्याने, अभिरभ्यतामिति विसर्गे, अभिर-
तोऽस्तीति प्रतिशचनमेतत् प्रेतश्चाहमिति" । अथेत्यनेनै-
कोद्दिष्टस्य पार्वणानन्याभिधानं तयोः प्रकृतिविहितत्वं
सूचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्वणधर्मेप्राप्तावाहनादि-
प्राप्ती नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्रा-
प्तावाहानिषेधोऽनुपपद्यः स्यात् । एतत् प्रेतश्चाहमित्युप-
संहारात् एकं प्रेतसुद्दिष्टस्य यद्दीयते आहं तदेको-
द्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनवैयर्थ्यम् । अतएव प्रतिश-
वत्परिकल्प्यैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम् । अत्रा-
र्थ्येक्यादिदलरूपसङ्केतितपविलेक्यप्राप्ती एकं पवित्र-
मिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकदलपरम् ।

आज्योत्पवनप्रकरणे 'बर्हिः प्रादेशमाले पविले कुरुते' इति गोभिलसूत्रे पविलपदस्य दलपरत्व-
वत् । अत्र नावाहनं नाम्नौकरणमिति निषेधोः पौ-
र्वाप्रस्थादग्नीकरणपूर्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आहसूत्रो-
दितं आह्राक्वावाहनमेव निषिध्यते नत्वप्रधानसम्बन्धि
पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डाङ्गावाहनमिति । एतेन
पिण्डाङ्गावाहननिषेधोभेदिकोक्तो हेयः । अत्राग्नौ-
करणनिषेधेन हृतशेषस्यालभे "हृतशेषं दत्त्वा पात्रमा-
लभ्य जपति पृथिवीत्यादि स्नाह्रादख्यनसूत्रोक्तपात्रा-
लम्भनस्यापि बाधः आनन्तर्यानावात् अस्यतमिति मन्त्र-
निरुक्तिविरोधाच्च । स्मदितमिति त्वप्रिप्रश्न इति त्वप्राःस्य
इति त्वप्रिप्रश्ने, स्मदितमित प्रश्नः । कुगमयवाङ्मणपक्षे
तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्तिः अथय्यवद्-
स्थाने उपतिष्ठतामिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेना-
च्चादिकमित्यस्यान्ये अस्त्वित्यस्यान्येनानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयो-
गः । अतएव पितृदयितायामन्नादिकमुपतिष्ठतामिति
लिखितम् । ततश्च 'प्रेतायाज्यमस्तु च' इति ब्रह्मपुर-
णीयं "ततो वदेत् पुनर्धीमानज्यमुपतिष्ठताम्" इति मा-
र्कण्डेयपुराणीयञ्च गोभिलविरुद्धत्वात् शास्त्रनरीयम् ।
अभिरस्यतामिति "वाजोवाजो" इति स्थानेऽभिरस्यताभि-
त्यनेन विसर्जनमिति । एतेन "प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा
नाभिरस्यताम् । स्वस्वस्तु विष्टजेदेवं सक्तं प्रणववर्जितम्"
"इत्याश्वलायनमठहापरिशिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणववर्जित-
स्वस्वस्त्वित्यनेन यद्विसर्जनं तत्प्रेतश्राद्धविषयम् अभि-
रस्यतामिति तु सांख्यिकविषयमिति कस्यतश्चोदत्त-
वाचस्पतिमित्राद्युक्तं निरस्तम् । बह्वृचानामिव पा-
र्वण्येऽभिरस्यतामिति विसर्जनस्य प्राप्तत्वादिकोद्दिष्टेऽपि
तथात्वात् सर्वशास्त्रसाधारणनिषेधातुषपक्षे च । एत-
दिति पूर्वोक्तैतिकर्तव्यताकथाहमित्यर्थः । प्रेतश्राद्धं
नतु पार्वण्यविक्रितित्वेन प्राप्तपितृलोकरूपपितुः आहम्
अजतसपिण्डीकरणस्य तत्राविधिपितृत्वाभावात् । अतएव-
तन्मन्त्रायमूलकमेवाश्वलायनमठहापरिशिष्टेऽपि "पितृशब्दं न
युज्यते पितृह्रा चोपजायते" इत्युक्तम् । अतएव विष्णुना
"प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्त्वाज्योदकेषु" च इत्यत्र प्रेत-
नामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतस्येष्टुक्तं नतु सम्बन्धिन इत्युक्तम्
ततश्च मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिकेव पितृपदस्थाने प्रेत-
पदोक्तो नतु अग्निष्वात्ताद्युपाधिके । एवमभिलापवाक्ये
सम्बन्धित्वेन नोक्तेष्वः किन्तु प्रेतत्वेन असम्बन्धिनोऽपि

मठवाङ्मण्यदेरपि प्रेतश्राद्धाधिकारित्वात् । अतएव मा-
तातमेनापि "प्रेतान्ननामगोत्राभ्यामुत्सृज्येदुपतिष्ठताम्"
इत्युक्तम् । अत्र प्रेतस्थानः प्रेतान्नो नतु सम्बन्धिवचक-
स्थानः नवा भैषिलोक्तो बह्वृचीहृत्सस्य तत्पुरुषापेक्षया
जघन्यत्वात्, प्रेतपदस्य सम्बन्धिसंन्यायत्वेन तत्पुरुषस्यैव
युक्तत्वाच्च । ततश्च प्रेतान्ननाम च गोत्रञ्च इति द्वयः
अतएव तर्पणे विष्णुः "ततश्च सर्वे" शब्दार्थानुगत्या पितृ-
पदस्थाने प्रेतपदोक्तेन द्वितीयान्नं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चा-
रणे पितृह्राभवति" इति । एतेषां वचनानां न्यायमूल-
कत्वात् सांख्यिकविरोधाच्च एकोद्दिष्टपितृलोकेऽपि प्राप्त-
पितृलोकोपाधिकपितृपदव्यवस्थान्नेऽभिलाषे च सम्बन्धि-
बोधकपितृत्वेनैवोक्तेष्वः । एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यत्र
न प्रेतपदोक्तः तत्र पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् एवं
नैकवचनोद्घोषोपि तथा "मधु द्यौरस्तु नः पिता" इत्यस्य द्यौः
स्वर्गः पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मध्यस्तु मधुमयी
भवत्विति भाष्यव्याख्याने द्यौरिति पितेतिपदयोः सामाना-
करण्यं प्रतीयते अत्र च द्युत्वपितृत्वयोर्भेदेऽपि धर्मिणोः
सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात् दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्ति-
रिति पितृपदं पितृत्वस्यपरं नतु जनकपरंप्राप्तपितृलो-
कपरं वेति तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं नतु प्रेतपदो-
क्तः नवा "पितृशब्दं न युज्यते" इत्यनेन निषेधः । एवम्
आमावेति मन्त्रे पितरेत्यत्र नोक्तः यदाऽहं आहं करोमि
तदा मातरपितरावागच्छतामित्यनुव्रजने क्रियमाणे आ-
ह्निकस्य प्राचीन्यत्वात् । एवं वदित्वाहं इत्येतेषु नान्दो-
मुखविशेषणं न देयमेवेति अन्यत्र सर्वत्रोत्सर्गवाक्ये
मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोक्तः कार्यः ।
"अत्रैकोद्दिष्टे गोभिलानुक्तोविशेषोऽभिधीयते ; यथाह
विष्णुः 'एकवचनानूक्तेरैकोद्दिष्टे' इति एकवत् एक-
वचनवद्वयत्रा स्यात्तद्योक्ते "अपूर्वोत्प्रेतलक्ष्मणः" (जं.)
इत्युक्तेन पूर्वप्राप्तैकवचनानुक्तकल्पनेन बहुवचनान्ताम्ब-
नान् विकृतान् कुर्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासम-
वेतार्थत्वात् प्रकृतावर्तप्रकाशनाख्यद्वयप्रयोजनकस्य म-
न्त्रस्य विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोक्तः कर्त्तव्य
इति न्यायमूलमिदं वचनम् । यदा "पविले स्तो वैष्ण-
व्यावित्त्वत् "पविलाधि वैष्णवी" इति न चाल पविलमसि
वैष्णवम् इति पितृदयितोक्तं युक्तं "पविले स्तो वैष्णव्या-
विति" मन्त्रस्य हे पविले युवां विष्णुदेवताके स्तः भवयः
स्त्रीलिङ्गत्वं आन्दसमिति सायनाचार्यव्याख्याने युष्-

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्धान्तामतीतिः । एवं
“विष्णोर्भवेन सा पूते स्थः” इत्यत्रापि पूतमसीति । “अत्र पितरो
मादयश्च” यथाभागमादयायश्चम् इति मन्त्रे अत्र प्रेतः ।
मादयश्च यथाभागमादयायश्चम् । प्रार्थनार्थक-
लतीयलकारीयमध्यमपुरुषबलवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव
उद्गृह्यत्वात् न तु भूतार्थकवचनलकारीयमादयायया इत्य-
निरुद्धभट्टोक्तो युक्तः अतएव श्रीदत्तादिभिरपि “मादय-
श्चोक्तम्” “अमीमदन्त पितरः” इत्यत्र अमीमदन्तमेतेति
उपायिषतेत्यत्र उपायिषेति । एत पितर इत्यादिपि-
बहुवचनान्नमन्त्रे एहि मे तेति, सौम्यास इत्यत्र सौम्येति
दत्ताभ्यमित्यत्र देवाभ्यमिति, नियच्छतेत्यत्र निय-
च्छेति, नमोवदत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये
मेतेत्युद्गृह्यम् । एवं वदत्यत्र ते इति । आशीःप्रार्थने च
येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्येत्युद्गृह्यम् ।
एतद्वः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विजताबूहो न तु व-
हुवचनस्य “एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृ-
थक्” इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्वण्ये पिलादिषु
प्रत्येकमेतद्वः पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अ-
त्रानर्थक्येन तद्विकृतावेकोदितेऽप्यसमवेतार्थबहुवचनस्यैव
युक्तत्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विजताबूहः ।

संवत्सरिके त्वेकवचनान्तयैवोक्तो न तु पितृपदस्य तत्र
प्राप्तिप्रतीकत्वेन तथैव युक्तत्वात्” आ० त० रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्टञ्च “हादय प्रतिमास्थानि आद्यां पाण्मासिके
तथा” इत्युक्तपञ्चदशश्रावणकम् । अत्र हादयपदं त्रयोदश-
नामधेयश्रावणम् “संवत्सरे विहङ्गेऽपि प्रतिमासञ्च मासिक
मिति” काल० भा० कोपुमिना वत्सरघटकप्रतिमासे तस्य
विधानात् अत एव “हादय मासाः संवत्सरः क्वचित्
त्रयोदश मासाः संवत्सरः” इति श्रुतौ वत्सरस्य त्रयोदश-
मासात्मकत्वमुक्तम् ।

अथ कोद्दिष्टनिमित्तकालो निरूप्यते स च आ० त०
रघुनन्दनेन दर्शितो यथा
याज्ञवल्क्यः । “वृताह्नि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्-
सरम् । प्रतिषंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽह्नि” । एका-
दशेऽह्नीति स्वस्त्रायोचान्द्वितीयदिनोपलक्षणम् ।
“अत्रादिः स्रतकाले तु भोजयेद्युजो हिजान्” इति
मत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । आद्यां षोडशश्रावणानामादि-
भूतम् । तथा च अन्तेगपरिमितम् । “आहमन्ममतः
कुर्व्यात् दाहादेकादशेऽह्नि । भ्रूवाणि तु प्रकुर्वीत

प्रमिताह्नि सर्वदा । हादय प्रतिमास्थानि आद्यां पा-
ण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येवं आहपोड-
यम् । एकाहेन तु षण्मासा यदा सूरपि वा त्रिभिः ।
न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां पाण्मासिके तदा” । अग्नि-
मतःश्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽह्नि आहं कर्त्तव्यं
तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्यात् । अन्येषान्तु भर-
णावधि तथा च शङ्खः “भरणादेव कर्त्तव्यम् स-
योगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्ध्वमशौचं स्यादयस्य
वैतानिको विधिः” । वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादग्नि-
पदं श्रौताग्निपरम् । ततश्च केवलस्त्राश्रयिमतो निर-
ग्नेश्च भरणादेवाशौचम् । भ्रूवाणि एतानि षोडश श्रा-
वणानि नित्यानि सर्वदा वृत्तधनान्ताभ्यःपि । प्रमिताह्नि
भूततिथौ आद्याश्रावणमासिकश्रावणेतरेश्रावणानि
कार्याणि आद्याश्रावणैकादशाहे विधानात् पाण्मा-
सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् । अत्रायोचान्द्वितीयदिव-
सोद्याश्रावणस्यादिभयत्वसमाख्यातुरोधेन तद्वत्सरकर्त्तव्यमा-
सिकतिथेर्वृत्ततिथित्वानुपपत्त्या तत्त्वजातीयत्वमेव प्रती-
यते । तेन प्रथमवृत्ततिथिं विज्ञायान्यवृत्ततिथिमादाय
मासिकादिविज्ञिरिति । एवञ्च एकाहेन तु षण्मासा-
न्यूना इत्यनेन वृत्ततिथिपूर्वतिथिः प्रतीयते । एवं
त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्याप्येकादिनूने । अत्र
संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि पाण्मासिकत्वं द्वितीयषण्मासभव-
त्वादानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानन्वादिमध्याधिशसयुक्त-
प्रथमान्दस्य “हादय मासाः संवत्सरः क्वचित्त्रयोदश मा-
साः संवत्सरः” इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटितत्वात्
त्रयोदशमासएव द्वितीयषण्मासिककरणाय कालः सप्तम-
मासकर्त्तव्यस्य पाण्मासिकत्वं “षष्ठा तु दिवसैमांसः क-
थितो वादरायणैः” इत्यनेनापिशङ्कम् । ननु षोडशश्राव-
णाने हादयमासिकत्वमुक्तं कथं मलमासयुताव्दे त्रयोदश-
मासिकत्वमिति चेन्न “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधि-
मासकः । तदा त्रयोदशश्रावणं कार्यं तदधिकं भवेत्”
इतिसत्यव्रतवचनेन हादयमासिकादधिकं त्रयोदशमासिकं
श्रावणमित्युक्तेः । एतद्वचनं न्यायमूलकम् । “एवं वृताह्नि
प्रतिमासं आहं कुर्व्यादन्वितः” “वृताह्नि तु कर्त्तव्यं प्रति-
मासन्तु वत्सरम्” इति वचनद्वयेन पूर्वोक्तश्रुतिप्राप्त्ययोदश-
मासात्मकं संवत्सरं व्याप्य वृत्ततिथेर्वृत्ततिथिं यावद्वा-
दयुक्ततत्प्रतिमासकर्त्तव्यमासिकातुरोधेन तत्पक्षीयत-
त्तत्तिथिषु श्रावणमिति बोधयता अथापत्या वैशाखादि-

भूतस्थान्यभासिकं तन्मासीयतत्पत्नीयतत्तत्तिष्ठि कर्त्तव्य-
मिति बोधनात् मध्येऽधिमासपाते द्वादशे भासि मृतमा-
सीयतित्यप्राप्ता वषान्तविहितस्य भासिकस्य सपिण्डनस्य
चाप्राप्तेः । एवमाद्याधिमासेऽपि अतएवाद्यावद्देऽधिमास-
पातेऽपि लघुहारीतेन द्वादशभासे यदुद्वादशभासिकमि-
च्छन्तुं तदन्याधिमासविषयम् तत्र द्वादशभासे मृतमा-
सीयतत्तत्तिष्ठिप्राप्तेः । यथा लघुहारीतः 'प्रत्यवद् द्वादशे
भासि कार्याः पितृक्रिया द्विजैः । कश्चित्तयोदशेऽपि स्या-
दाद्यं सङ्गा त वत्सरम् । चतुर्वत् परिवर्त्तेत सूर्यः काल-
वशादुद्यतः । अतः सप्तवत्सरं ब्राह्मं कर्त्तव्यं भास-
चिञ्जितम् । भासचिञ्जन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।
यतस्तत्र विधानेन भासः स परिकीर्तितः । अयं कालोऽपि
कर्त्तव्यमातिदूकं प्रथमं द्विजैः । तथैव भासिकं पूर्वं सपि-
ण्डीकरणन्या । गर्भे वाङ्मुचिक्रमे च मृतानां पितृक-
र्म्मसु । सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः । सपि-
ण्डीकरणार्थादूर्ध्वं यत् किञ्चित् आदिकं भवेत् । इदं वाध्यं
वा पूर्त्तं तत्र कुर्यान्मल्लिखुचे" आ० त० रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्ट मध्याह्नकालव्यापितयौ कर्त्तव्यं यथाह
“यामत्राहं त पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः । पार्वणं
चापराह्णे त प्रातर्ह्णनिमित्तकम्” हारी० । “पूर्वाह्णे
दैविकं ब्राह्मपराह्णे त पार्वणम् । एकोद्दिष्टं त मध्याह्णे
प्रातर्ह्णनिमित्तकम्” मतुः । “यो यस्य विहितः काल-
स्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तयो कर्माणि कुर्वीत ह्यस-
हज्जी न कारणम्” वाज० । मध्याह्नकालश्च त्रिधा विभक्तदिन-
तृतीयभागरूप एव । तत्रापि कुतपप्रथमभागस्यैव तदा-
रम्भकालः “कुतमे प्रथमे भागे एकोद्दिष्टपक्रमेत् ।
आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” काल० व्यासोक्तिः
आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्गमनारम्भ-
कालः तत्समीपे कुतपशेषदख्ते । गौतमोऽपि “आरभ्य
कुतमे ब्राह्मं कुर्यादारोहिणं बुधः । विधितो विधिमास्थाय
रोहिणन्तु न लङ्घयेत्” अत्र कुतपसारम्भकालतयोक्तेः
पूर्वदुः रोहिणमात्रलाभे परदिने कुतपमात्रलाभेऽपि
परदुःरेव ब्राह्मं “योयस्यः विहितः कालः कर्मणमाहुप-
क्रमे । तिथिर्याभिमतता सा त याह्या नोपक्रमोऽङ्गिता”
बौधायनेनोपक्रमयोग्यतिथेरेव याह्यतोक्तेः । उभयदिने
कुतपलाभे रोहिणमात्रलाभे त तत्रैव ब्राह्मं रोहिणन्तु
न लङ्घयेदित्युक्ते । उभयदिने तयोरलाभे सप्रसङ्गहृत्ते
कार्यं तस्यालाभे तयोर्लाभे वा पक्षभेदेन व्यवस्था “शुक्-

पक्षे तिथिर्याह्या यस्यसमभ्युदितोरविः । तया कर्माणि
कुर्वीत ह्यसहज्जी न कारणम् । अत्रापक्षे तिथिर्याह्या
यस्यासमभितोरविः । तया कर्माणीत्यादि स्तान्दप्र० उक्तेः ।
“द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादि-
उद्वादी ह्यसहज्जादिदेशना” व्यासोक्तेः । तत्र स्तान्दवाक्ये
ह्यसहज्जिज्ञः तिथिविषयः व्यासवाक्ये चन्द्रह्यसहज्जिपरस्केन
अणुशुक्लपक्षभेदेन व्यवस्येति स्थितम् । तदेतत् कालमा०
निर्णीतम् यथा । “नन्वत्र जयउद्वापुपजीवनेन निर्णयः
क्रियते । सवानुपपन्नः । व्यासवाक्ये ह्यसहज्जिनोद-
नायाः पितृविषयत्वाभिधानात् । “एकोद्दिष्टादिह-
ज्जादौ ह्यसहज्जादिनोदनेति” हि पूर्वमुदाहृतम् ।
“दानव्रते चैतदेवेति” च अतः कथमनयोर्द्विज्याभ्यां
निर्णयः । किंचोदाहृतयासपत्न्यस्तान्दपुराणमार्गव-
चनेषु “ह्यसहज्जी न कारणमित्युक्तं तत्कथमत्र
ह्यसहज्जो निर्णयकारणत्वम् । अत्रोच्यते । सन्ति
ह्यन्यानि ह्यसहज्जादिवाक्यानि । तत्रोच्यतां, “खर्वो-
दपक्षया हिंसस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्वदपौ
परो कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकी” । पिता-
महोऽपि “खर्वोदपक्षया हिंसस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।
खर्वदपौ परो पुण्यौ हिंसं पूर्वत् पूजयेदिति” भविष्यो-
त्तरे “खर्वोदपक्षया हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्व-
दपौ परो कार्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकीति” । खर्वः
साम्यमत्यलयो वा । दपौ उद्दिष्टः । हिंसाधिकलयः । एतैः
खर्वोदवाक्यैः सह यस्मिन्विषये युग्मादिवाक्यस्य विरोधः
प्राप्नोति तत्र दैवपितृभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यम्
नतु प्रकृतयोः जयउद्वायोः पितृविषयत्वप्रतिपादकवाज-
यत्न्यादिवचनेष्वपि कर्मकालव्यापिशक्तस्य खर्वदपौदि-
शास्त्रस्य च विरोधेप्राप्ते सति कर्मकालव्यापिशक्तस्य प्रा-
वल्क्ष्युच्यते न तु प्रकृतयोः जयउद्वायोः निर्णयहेतुत्वं
प्रतिपिध्यते । न तु व्यासः खर्वोदवाक्यानि पितृ-
विषयत्वेन संकोचयामास, याज्ञवल्क्यादयस्तु पितृोऽपि
कर्मकालव्याप्रां खर्वोदवाक्यान्ववाधन्, हन्तैव निर्वि-
षयत्वमेवां प्रसज्येतेति चेत् मैव यदा पूर्वोत्तरदिनयो-
पितृविषयकर्मकालव्यापिः समाना यदा वा दिनद्वयोऽपि
कर्मकालव्याप्राभावः तत्रोभयत्र खर्वोदवाक्यैर्निर्ण-
यमयक्यत्वात् । तत्रैवायं विषयलाभ इति भावः ।

“एकोद्दिष्टे त संप्राप्ते यदि विधुं प्रजायते ।
भासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षणः”

देवतः” । एकोद्दिष्टविकल्पात् सांगतुसरिकं आहमपि
एकोद्दिष्टगद्देन शास्त्रे व्यवहियते । “एकं दिष्टं सुता दय”
“एकोद्दिष्टं न पार्थणम्” इति च कृत्योः सांगतुसरि-
कोऽपि तथा एवोगात् ।

एकोद्दिष्टाविकारिणस्तु निर्णयः विदग्धिताः यथा
“चन्द्रिकायां सुमन्तः ‘मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थित-
सौरसः सुतः । पौत्रमेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्वकमाहृतः” ।
तत्रैव हेमाद्रौ गङ्गः “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदा-
नोदकक्रिया । पुत्राभावे तु पत्नी सात्तदभावे तु सोदरः ।
अथ पुत्रपदं यद्यपि ज्ञेयजादिहादयविषयपुत्रपरम् । ते च
हादयपुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ताः “सौरसो धर्मपत्नीजस-
त्समः पुत्रिकासुतः । ज्ञेयजः ज्ञेयजातस्तु सगोत्रेणे-
तरेण वा । गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतः स्मृतः । अन्त-
रायां सुतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः । दद्यान्माता
पिता वा यं च पुत्रोदत्तकोभवेत् । क्रीतश्च ताभ्यां वि-
क्रीतः कृत्स्नः स्वात् स्वयंजतः । दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो
गर्भे विद्धः सहोदजः । उत्पद्यते स्मृतो सोऽपविद्धो भ-
वेत्सुतः । पिण्डदोऽंगहरवैषां पूर्वाभावे परःपरः” ।
इति तथापि “दत्तौरसैतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इति
हेमाद्रावादिप्रकरणे कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधादौ-
रवदत्तपरमेव । यद्यपि “पिण्डदोऽंगहरवैषां पूर्वाभावे
परःपरः” इति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसभावे दत्तकप्राप्ति-
स्त्वयासौरसभावे पौत्रः प्रपौत्रसदभावे दत्तकादय इति
त्रेयम् । “पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्यम-
श्रुते” इति “अथ पुत्रेण पौत्रेण नम्रस्याप्नोति विष्टप-
मिति” जन्मवाहनघृतहारीतवसिष्ठगङ्गालिखितोक्तेः
“लोकानन्यन्दिग्धप्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरिति” याज्ञ-
वल्क्योक्तेः । “पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव
च । पत्नी भ्राता चतजजश्च पिता माता शुभा तथा ।
भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकसहा । अवशिष्टाने
पूर्वेषु सुतरे पिण्डदाः स्मृताः” इति स्मृतिसंग्रहे प्र-
पौत्रानन्तरं पुत्रिकपुत्रोक्तेस्तत्त्वमत्वाच्च दत्तकस्य । यद्यपि
इहस्थतिना “पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरायुभौ ।
रिक्त्ये च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तितविति”
पौत्रसाम्यसक्तम् । याज्ञवल्क्येन च “सौरसो धर्मपत्ने-
जसत्समः पुत्रिकासुतः” इत्यौरससाम्यसक्तम् “तथापि लोके
राजसमो मन्त्रोवादी किञ्चिद्गाने समगद्मयोगादौ

सख्ययोः साम्यायोगाच्च स्तुत्यर्थन्तत् न तु समविकल्प
इति श्रुतव्यम् । “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा
भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डः सन्ततिर्नापि क्रियाह्ना नृप !
जायते । एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृ-
पुत्रः सपिण्डेन सम्बन्धो यो ज्ञेयः वा । पुत्रहृदयेऽपि
चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ! । तत्तत्कान्तर्गतै-
र्वापितृक्यात्कारवेद्यम्” इति विश्वपुराणाच्च प्रपौत्रान-
न्तरन्दत्तकादयः इति पृथीचन्द्रमदनरत्नकालादर्श-
दयः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । वोपदेवगङ्गाधरादयस्तु
“पुत्रेषु विद्यमानेषु नाप्योवै कारयेत्स्वधाम्” इति सु-
मन्तुक्तेः “पितामहः पितुः पश्चात्पुत्रत्वं यदि गच्छति ।
पौत्रेणैकादयाह्नादि कर्त्तव्यं आहपोडयम् । नैतत्-
पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रां चेत्यतामहः” इति छन्दोगपरि-
शिष्टे च पुत्रगङ्गस्य हादयविषयसुतपरत्वात् पूर्वाभावे
परःपर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकादभावे पौत्रादी-
नामधिकार इत्याहुः । अतएव निषेधादुपनीतपौत्र-
सत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः । सौरसस्याप्यनुपनीतो-
ऽपि कुर्यादित्याह पृथीचन्द्रः सुमन्तुः । “आहं कुर्यादवश्यं
तु प्रमीतपितृकोद्दिष्टः । व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एकएव
भवेद्यदि” इत्यमरः । “कुर्यादनुपनीतोपि आहमेको हि
यः सुतः । पितृवद्भाजति पाथी जुहुयाद्भाज-
णस्य सः” मनुः “न ह्यस्मान् जुह्यते कर्म किञ्चिदाभौ-
द्धिवन्मनात्” । सुमन्तरपि नाभिव्याहारवेदुज्ज्वा याव-
न्मोक्षं निवध्यते । मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैक सौरसः” ।
ब्रह्म वेदम् मन्त्रपाठस्त्रिवर्षहतचूडस्यैव । “अनुपनीतोऽपि
कुर्वीत मन्त्रवत्पौत्रमेधिकम् । यद्यसौ हतचूडः स्याद्यदि
स्याच्च त्रिवर्षः” इति सुमन्तुक्तेः । यत्तु व्यासः
“हतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च । स्वधाकारं
प्रयुज्जीत वेदोच्चारं न कारयेदिति” यच्च स्मृतिसंग्रहे
“हतचूडोऽनुपनीतश्च पितृः आहं समाचरेत् । उदाहरे-
त्स्वधाकारं न तु वेदाचाराख्यसाविति” । तत्प्रथमवर्ष-
चूडाविषयमिति साधवमदनरत्नपृथ्वीचन्द्राः । त्रिवर्षोऽहं
मन्त्रवत्त्वस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेवश्च । मदन-
रत्ने स्थान्दे । “यद्येष मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्याद्यथा नृप ! ।
तच्चैव देहिकं कर्म कुर्यात् सा धर्मसंस्कृता” । अथक्तो तु
कात्यायनः । “असंस्कृतेन पत्न्या च अग्निदानं समन्वयम् ।
कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि” । पुत्रश्च न जन्मतो-
धिकारी किन्तु वर्षोत्तरमिति कात्यायनः “चौलादाद्याविद-

कादाङ्क न कुर्यात्तैलमेधिकम्” इत्युक्तेः। मदनरत्ने सुम-
न्तरपि “उल्लसोत्पत्तिमालेण संस्तुर्यादृष्टमोचनात् ।
पितरं नाविदकाञ्चौल्लात्पितृमेधेन कर्मणा”। एतच्चौरसखैव
दत्तकादीनां त्वपनीतानामेवाधिकारः इति कालादर्शः ।
पृथुष० स्कान्दे “पितोरनुपनीतोऽपि विदध्या
दौरसः सुतः । और्द्धदेहिकमन्ये तु संस्तृताः आद्वकारिणः”
इति । अन्यत्रापि दर्शनमहात्म्यादावनुपनीतस्याधि-
कारोऽस्माभिः पूर्वमुक्तः । प्रपौत्राभावे दत्तकादयो ह्य-
दश पुत्राः । तदभावे भर्तुः पत्नी तस्याच सः “अपुत्रा
शयनं भर्तुः पालयन्तो व्रते स्मिता । पत्येव दद्यात् तत्-
पिण्डं कृत्स्नमयं लभेत चेति” इत्यमनूक्तेः । “भार्या-
पिण्डं प्रतिदद्याद्भर्तुर्भार्या तथैव च । श्रद्धादेव स्तुपा
चैव तदभावे सपिण्डकाः” इति । पुत्राभावे तु पत्नी स्था-
पत्यभावे सहोदरः” इति च हेमाद्रौ गङ्गोक्तेः । देव-
याशिकस्तु “कानीनगृहसहजपुनर्भूतनयाय ये । पत्न्य-
भावेऽपि कुर्यान्ते अग्रयस्याः स्मृताः हि ते” इति
स्मृतिसंस्थात् पत्यभावे कानीनादय इत्याह ।
पत्युरपि सपत्नी पुत्रे सति नाधिकारः । “पितृपत्युः
सर्वांमातरः” इति सुमन्तूक्तेः । “विदध्यादौरसः पुत्रो
जनन्या और्द्धदेहिकम् । तदभावे सपत्नीजः स्तेजजाद्या-
स्तथा सुताः । तेषामभावे नृपतिस्तदभावे सपिण्डकाः”
इति मदनरत्ने काव्यायनोक्तेः “वज्जीनामेकपत्नी-
नामेव एव विधिः स्मृतः । एका चेत्पुलिणी तासां
सर्वासां पिण्डदस्तु सः” इति बृहस्पतिवचनाच्च । अप-
राजोऽप्येवम् । तेन यच्छ्राद्धविवेके उक्तम् “सत्यपि स-
पत्नीपुत्रे पत्युरेवाधिकार इति तस्मिन्नुक्तम् । यच्च तत्रैव
काव्यायनः “न भार्यायाः प्रतिदद्यादपुत्राया अपि
कचिच्च” । यच्च विष्णुपु० “कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः
काव्या क्रिया न्यमेति” । यच्च मार्क० पु० “सर्वाभावे
स्त्रियः कुर्यात् स्त्रभर्तृणाममन्त्रकर्मिति” । तदासुरादिवि-
वाहोदादिष्वयम् “वज्जीर्विवाहैरुदा या सा पत्नी
परिकीर्तिता । क्रयक्रोता तया नारी न सा पत्यभिधी-
यते । न सा दैवे न सा पित्रे दासो तां सुनयो विदु-
रिति” माधवो वे शातातपोक्तेः । यत्तु शुद्धिरत्नाकरः
श्रुतपाणिष ‘अपुत्रस्य च या पुत्री सैव पिण्डप्रदा-
भवेत् । तस्य पिण्डान् दगैकं वा एकास्तेनैव निःचि-
पेत्, इति जात्राकोक्तेः “भर्तुर्धनहरा पत्नी तां वि-
ना इहिता स्मृता । अज्ञादज्ञात् सम्भवति पुत्रवदुद्दि-

ता नृणामिति” बृहस्पतिना दुहितृजनहारित्वोक्ते च
पुत्राभावे कन्या तदभावे पत्नी इत्याहृतः । तत् पूर्व-
विरोधात् “मातृदुहितरः शेषस्तृणात्ताभ्यक्षतेऽन्ययः”
इति दुहितृमातृधनहारित्वेन पुत्रस्य तच्छाह्वानधिकारा-
पक्षोपेक्षम् । वचनं भ्रातृपुत्राद्याभावविषयम् । पत्य-
भावे अविभक्तस्य सोदरः पूर्वोक्तयङ्गवचनात् । वि-
भक्तस्य तु इहिता धनहारित्वात् पूर्वोक्तजाबाल
वचनाच्च । तत्राप्युद्गान्दासमवायेऽप्युदैव “इहिता
पुत्रवत् कुर्यान्मातापितोस्तु संस्तृता । अथौचसदकं
पिण्डमेकोदुद्दिष्टं सदा तथौरिति” भरद्वाजोक्तेः ।
तदभावे दौहित्रः धनहारित्वात् । “मातापितोर्-
पाध्यायाचार्ययोरौर्द्धदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती
न भ्रष्टते व्रतादिति” चन्द्रिकायां बृहस्पतौक्तेः “यथा
व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप ! । उद-
काद्यां महाबाहो ! दौहित्रो दुहितृकृतोति” अप-
राजो भविष्योक्ते च । एतद्वनहारिण आवश्यकं नान्यस्ये-
त्याह तत्रैव स्कान्दः “आज्ञं मातामहानां तु अवश्यं
धनहारिणा । दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्त्तव्यं पूर्व-
सत्तरमिति” । तेन दौहित्रोऽपु पुत्रोक्त इति देव-
याशिकोक्तिः पराक्षा । अत्र पत्नीदौहित्रसमवाये
ऽग्निरत्नापत्येव कुर्यात् । दौहित्रभ्रातृपुत्रसत्त्वे वि-
भक्तस्य दौहित्रः । अविभागे भ्रातृपुत्रः । भ्रातृत-
त्त्वसत्त्वे कनिष्ठश्चेद्भ्रातृवः । ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्रः कुर्या-
दिति दाक्षिणात्यप्रत्ययः । हारलतादौ तु ‘भ्रातृ-
भ्राता स्वयं चक्रे तदुभार्यां चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृ-
सुतचक्रे यस्य नास्ति सहोदरः” इति ब्राह्मणोक्तेः ‘पत्नी
कुर्यात् सुताभावे पत्युभावे सहोदरः” इति कौमाञ्च ।
ज्येष्ठभ्रातृवः कुर्याच्च तत्पुत्रः । यत्तु “नानुजस्य तथा
पुत्रः” इति, तत्कनिष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम् । यच्च मनुः “स
वैशामेकजातानामेकचेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वास्तांस्तेन
पुत्रेण पुलिणो मरुदग्रीव” इति तत् सोदराभाववि-
षयमित्युक्तम् । एतेन पुत्रत्वातिदेशोऽयम् अतस्तस्मिन्
सखेतादयः पुत्राः प्रतिनिधयो न कार्य्याः । स एव
पिण्डदोऽग्निरह” इत्यादिपीति वाचस्पतिसदृशोक्तस्य
रत्नाकरादयः पराक्षाः । मदनरत्ने स्मृतिसंस्थां ‘पुत्रः
कुर्यात्पितुः आज्ञं पत्नी च तदवधिधौ । धनहार्यपि
दौहित्रस्ततोभ्राता च तद्भुतः । भ्रातोः सहोदरो-
भ्राता कुर्याद्वाहादि तद्भुतः । तत्त्वसोदरभ्राता तद-

भावे च तत्पुत्रः” इति । आह पुत्राभावे क्रमेण पित्र-
माह स्त्रुषास्त्रुषतत्पुत्रादयः धनहारित्वात् । “भगिनी-
तत्पुत्रवोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः “अनुजो
ह्यप्यजो वापि आतः कुर्वीत संस्क्रियाम् । ततस्त्वोद-
रस्तद्वत्क्रमेण तर्पयेत्तयोः” अपराकं काष्ठाजिनिः ।
“पुत्रः शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता स्त्रुषा गुरुः ।
स्त्रीहारो धनहारी यः कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम्” । मार्क-
ण्डेयपुराणे “पुत्रोभ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा
पिता । वित्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरन्मौर्ध्वदेहिकम्” ।
तेन धनहारो एतद्विज्ञ इति कालादर्थः । अत्र पाठक्रमो
न विवक्षितः पूर्ववाक्येषु अथ ततःशब्दादिभिः औत-
क्रमोक्तेः “अथ जिज्ञाया अथ वक्षसः” इति वत् । क-
थोयन्द्रोदेवे उद्गमत्तुः । “स्त्रुषास्त्रुषीयतत्पुत्रज्ञाति स-
म्बन्धिवाभवाः । पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान् यथा
विधि” । मार्कण्डेयपुराणे “पुत्राद्युच्छिन्नबन्धोश्च
सखापि अशुरस्य च । जामाता स्नेहवत् कुर्यादस्त्रिण-
पैत्रमेधिकम्” । चन्द्रिकायां उद्गयातातपः “मातुलो-
भागिनेयस्य स्त्रुषीयो मातुलस्य च । अशुरस्य गुरोश्चैव
सख्युमातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्याणां अशुमातुः
पितृक्षया । आहमेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो-
विदुः” । शुद्धिविवेके ब्राह्मे “दत्तानां वाप्यदत्तानां कन्यानां
कुरुते पिता । चतुर्थेऽङ्गुलि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहृ-
ताः” । दत्ता वाग्दत्ताः । “मातामहानां दौहित्राः क-
र्त्तव्यमङ्गुलि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽङ्गुलि
सर्वदा । जामातुः अशुराश्चक्रुस्तेषान्तेऽपि च संयताः ।
भित्वाणां तदपत्यानां ओलिवाणां गुरोस्तथा । भागिनेय-
सुतानां च सर्वेषां तदपरेऽङ्गुलि । रात्रोऽमिति सपिण्डे तु
निरपत्ये पुरोहितः । मन्त्री वा तदग्रीवान्ते पुरा चीर्त्वा-
करोति सः” । अत्र द्वितीयाह्लादौ आह विधानमस्त्विस-
हस्रपरम् । कालादर्थे “दाहादि मन्त्रवत्पितृर्विदध्या-
दौरवः सुतः । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिका-
सुतः । दौहित्रो धनहारो च भ्राता तत्पुत्र एव च ।
पिता माता स्त्रुषा चैव सखा तत्पुत्र एव च । सपिण्डः
षोडकोभातुः सपिण्डश्च सप्तोदकः । स्त्री च शिष्यत्वि-
गाथायां जामाता च सखाऽपि च । उच्छिन्नबन्धोरि-
क्येन कारयेद्वनीपतिः” । गौतमः “पुत्राभावे सपि-
ण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे स्त्रुषागाथायां” । यत्तु चन्द्रि-
कायां उद्गयातातपः “मौल्या आहं प्रकर्त्तव्यं सर्वेषां व-

र्षिजिह्मामिति” तत्पुत्रवर्षविषयम् । “ब्राह्मणस्त्वन्वयवर्षा-
नां न कुर्यात्कर्म्म किञ्चन । कामाहोभाह्वयान्कोहात्
क्षया तज्जातिनां व्रजेत्” इति ब्राह्मोक्तेः “न ब्राह्म-
णेन कर्त्तव्यं अद्रुष्टास्यौर्ध्वदेहिकम् । अद्रुष्टेण वा
ब्राह्मणस्य विना पारसवात् कचित्” इति पारस्करो-
क्तेः । पारसवः ऊढपूडापुत्रः । अत्रेदन्तत्त्वं सर्व-
पुत्रादेः पूर्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः । तत्रा-
भावेऽसन्निधिः नागचोच्यते । अतएव पूर्वत्र “अस-
न्निधाने पूर्वेषाम्” इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः स-
र्वत्वाधिकारे प्राप्ते “प्रोपितावसिते पुत्रः कालादति-
चिरादपि । एकादशाद्याः क्रमशोऽप्येव विधिवत्क्रियाः”
“अथैव नैव च यत्कृतम्” इत्याद्यौर्ध्वान्तरेऽपवादात्पुत्रनाश
एव पत्न्यादेः सपिण्डनादावधिकारः । असन्निधौ तु पूर्व-
मेव नोर्हम् । अतोऽनधिकारिणा आह्लादिना कृतमप्यकृत-
मेवेति पुनरावर्त्तनीयम् । मामिकापकर्षोऽप्यावर्त्तनीयः ।
एकादशाहमामिकानि नावर्त्तन्ते “तज्ज्वायसापि कर्त्त-
व्यं सपिण्डोत्तरं पुनरिति” यदाहृत्तिविधानाभावा-
दिति कैचित् । तत्र अस्य निर्मूलत्वात् । अतस्तदपि
कनिष्ठकृतमावर्त्तते । उद्भिचौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं
नावर्त्तते । मासपिण्डेऽग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समा-
चरेत् । न पार्वणं नाभ्युदयिकं कुर्वन् लभते फल-
मिति उद्भुत्तरनिषेधनादिति “भ्राता वा आह पुत्रो वा”
इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरप्यधिकारात् तथा
चात्र ज्येष्ठकर्तृकत्वबाधः । सपिण्डने तु बहु वक्तव्यं तन्नि-
र्णये वक्ष्यामः । अधिकारिविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णु-
पुराणे (पूर्वादिक्रियाः शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणाः) ।
“प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डोत्तरादनु । क्रियन्ते याः
क्रिया पुत्रं प्रोच्यन्ते तान्युत्तराः । पितृमाहस-
पिण्डश्च समानमस्ति तेषां । तत्सङ्कान्तर्गतेष्वैव रात्रा
वा धनहारिणा । पूर्वा मध्याह्न कर्त्तव्याः पुत्रा-
द्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरथेष्ट ! कात्यास्त-
नयेसाथा । स्त्रुषाह्नि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तराः
क्रियाः” । दौहित्रतत्पुत्रयोर्धनहारिणोरिदम् । एव-
मन्यत्वं धनहर्त्तुः । “यथार्थं हरः स पितृहृदायो स्यात्”
शङ्खोक्तेः । “मेतस्य मेतकाव्याणि अकृत्वा धनहारकः ।
वर्षानां वज्रधे प्रोक्तं तद्भूतं प्रयत्नचरेदिति “पृथ्वीचन्द्रोदेवे-
व्याघ्रपादोक्तेः । मदनरत्ने स्थान्देऽपि “मलमेतन्म-
हत्याणां त्रविणं यत्प्रकीर्त्तितं” भिद्युक्ता “अग्निमिन्द्रस्य

निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा । आदेहपतनात्तस्य कृ-
 यातिरुदकक्रियाम्" इत्युक्तम् । क्रियानिबन्धे कात्या-
 यनः "न च माता न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पै-
 तृकम् । नाप्यज तथा भ्राता भ्रातृणां तु कनीयसाम्" ।
 पृथुचन्द्रोदये वैयासिनः । "पिता आहं न कर्त्तव्यं पुत्राणां
 तु कथञ्चन । भ्राता चैव न कर्त्तव्यं भ्रातृणाञ्च कनीय-
 साम् । यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना ।
 गवायां तु विशेषेण ज्ञायानपि समाचरेत्" । अन्याभावे
 पितादिरपि कुर्यात् । "अच्छिन्नबान्धवं प्रेतं पिता भ्राता च
 वाऽप्यजः । जननी वापि संस्तुयान्महदेनोऽन्यथा भवे-
 दिति" समन्तकृतेः । ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके
 ब्राह्मे "असमाप्रव्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिणः । आहं तु
 मातापितृभिरनैव तेषां करोति सः" । आहं मासिका-
 ब्दिकादि सर्वं कार्यमित्यर्थः । नत्विति निषेधोऽन्यस्ये ।
 यत्तु ऋग्वेदोपरिगते "न त्वज्जेतुस्तके कर्म" ब्रह्मचारी
 स्वयं कवित् । न दीक्षणात्परं यज्ञे न जह्मदितपचरन् ।
 पितर्यपि ऋते नैषां दोषोभवति कर्हिचित् । अथौचं कर्मणां
 न स्यात्त्वज्ञं वा ब्रह्मचारिणाम्" । ब्रह्म वाचस्पत्यः
 "न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दकम्पतितस्तथेति" । तदप्यन्यस्ये ।
 अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्यम् पूर्वोक्तद्वयमनु-
 चचनात् । "आचार्यपितृपाध्यायान् निहृत्वाऽपि व्रतो-
 व्रतो । स तद्वत् च नास्तीयाञ्च तैः सह संवसेदिति"
 तेनैवोक्तेः । "ब्रह्मचारिणः यवकर्म्मणोव्रतान्निवर्त्तितः
 अन्यत्र मातापितोरिति" वसिष्ठोक्तेः । अत्राथौचमेकाहं
 वक्ष्यामः । प्रागुपनयनात् पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डी-
 करणवर्जं षोडशवर्षादि सर्वं कार्यमित्युक्तं देव-
 जानोवे "असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां
 कुशेति" प्रचेतोवचनात् । एतच्चाप्ये वक्ष्यामः । अ-
 विभक्तानां विशेषमाह पृथुचन्द्रोदये मरीचिः । "बहवः
 सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्ववासिनः । सर्वेषां तु मतङ्गत्वा
 ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृत-
 म्भवेत्" । ज्येष्ठस्य कर्त्तव्येऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः ।
 तेन ये ब्रह्मचर्यपराजवर्जनादयः कविताः संस्कारास्ते
 सर्वेषां भवन्तीति सिद्धम् संस्कृतिनामप्येवम् तद्व्याख्यात् ।
 विभक्तानां विशेषमाहोचनाः । "नववर्षं सपिण्डत्वं
 आह्वान्यपि च षोडश । एतेनैव तु कार्याणि संविभक्त
 भवेन्मपि" । लघुहारीतः "सपिण्डीकरणानामि यानि
 आह्वानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या

अपि कवित् । अहं सपिण्डीकरणात् सर्वे कुर्युः पृ-
 थक्पृथक्" । मदनरत्ने "विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिबंध-
 त्वाविदकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वेस्तु तत्कृतम्"
 एतेनान्दिकादिविभक्तानामनियम इति वदन् गृह-
 पाथिः परास्तः । अयमधिकारिक्रमोदात्तित्वात्प्रचलितः ।

गौडदेशवासिभिस्तु रघुनन्दनमतानुसारिणी व्यवस्था-
 द्रियते सा च व्यवस्था शुद्धितत्त्वे तेन दर्शिता यथा
 व्यासः "कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च" । एतच्च
 पुत्रेतरपरम् "असंस्कृतः सुतः अदोनापरोवेदपा-
 रगः" इति दायभागद्वयात् । अन्यथा सुतत्वेन
 विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । आहोऽनुपनीतस्य भग्न-
 पाठाधिकारमाह मतुः । "नाभिव्याहारवेदङ्ग संधा-
 निनयनादते । गृहेण हि समस्तावदुद्यावदे दे न जायते" ।
 अभिव्याहारवेत् वदेदिति यावत् स्मार्थे षिच् ।
 तत्र प्रथमतो ज्येष्ठपुत्रः यथाह मरीचिः 'भूते पितरि
 पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः । बहवः सूर्यदा पुत्राः
 पितुरेकत्ववासिनः । सर्वेषां तु मतङ्गत्वा ज्येष्ठेनैव
 तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्" ।
 तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । तथाच
 विष्णुपुराणम् 'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृ-
 सन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा ऋषि जायते" ।
 एतच्च षोडशवर्षपर्यन्तम् तथाच ऋग्वेदोपरिगते
 "पितामहः पितुः प्रचात् प्रेतत्वं यदि गच्छति ।
 पौत्रेणैकादशाह्वादि कर्त्तव्यं आशुषोडशम् । नैतत्
 पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांसेत् पितामहः" । सपिण्डीकरण-
 पर्यन्तमष्टवर्षकर्त्तव्यमाह लघुहारीतः 'सपिण्डीकरणा-
 नानि यानि आह्वानि षोडश । पृथङ्नैव सुताः कुर्युः
 पृथग्द्रव्या अपि कवित्" । एवमभावे पत्नी तथाच
 गङ्गाः 'पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
 तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः । भार्यापिण्डं
 पतिर्दद्यात् भर्तुं भार्या तथैव च" । इति "अपुत्रजन-
 पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामीत्यादि" विष्णुादिवचनेन
 धनाधिकारकृतेः । तदभावे इति प्रपौत्रपर्यन्ताभावपर्य-
 पार्ष्णपिण्डदातृत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां बहव-
 च्चात् । "अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।
 पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव जलमात्रन्तु इति" इति
 निर्मूलं समूलत्वेऽपि बाह्यदेशान्तरितपुत्रसङ्गाविविधमिति
 आहविनेकप्रभृतयः । पत्नीभावे कन्या । 'अपुत्रस्य तु

या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैवै-
तानेकाहेनैव निर्दिशेत्" इति ऋष्यशृङ्गवचनात् "गोत्र-
कक्ष्यातुगः पिण्डः" इति मनुवचनेन दत्ताद्यपेक्षया
तस्यावलम्बत्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वा दत्तादत्ता-
दौहित्राः "दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।
चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः" इति
ब्रह्मपुराणवचनात् । ननु "दुहितृ पुत्रवत् कन्याया-
तापितोऽयं संस्कृता । अथौवसुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं
सदा तयोः" इति शृङ्गवचनात् पुत्रानन्तरमेव दुहितृवि-
कारान्युतेः इति चेन्न पत्न्याः प्रथमं धनाधिकारान्युतेः
यथा वाच्यवत्कः । "पत्नी दुहितरथैव पितरौ
भ्रातरस्तथा । तत्सुतोगोत्रजोऽवसुः शिष्यः सुब्रह्म-
चारिणः । एवमभावे पूर्वेषां धनभागुत्तरोत्तरः" इति ।
तथा "मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे" ।
इति ब्रह्मपुराणात् । "पौत्रदौहित्रयोर्लोकै न विधेयो-
ऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि माता पितरौ संभूतौ तस्य
देवतः" । इति मनुवचनेन 'पौत्रदौहित्रसंबुक्ता ये तथा
चिरजीविनः । प्रियङ्गुराच बालानां ते नराः स्वर्गमा-
प्तिनः" इति विष्णुधर्मोत्तरेण पौत्रद्वयताभिधानाच्च ।
तेन यथा पुत्राभावे पौत्रसत्तादुहितृभावे दौहित्रः । न
च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक्सगोत्रत्वात् सोदराधिकार
इति वाच्यम् गोत्रवलापेक्षया पिण्डदानादेर्धनसाध्य-
त्वात् ऋक्ष्याप्राप्तिर्दौहित्रदौहित्रयोर्बलवत्त्वात् । अत
एव दुहितृधनाधिकारे तद्वचनेन स्वतोपकारकरणं हेतु-
रित्याह्वापस्तम्बः । "अन्ने वास्वार्थोऽसद्वर्षे धर्मोऽन्येषु
प्रयोजयेत् दुहिता वेति" तदर्थेऽपि साधिकादिना तद्गोत्रार्थं
धर्मोऽन्येषु जडवर्त्तमानमिति । "गोत्रकक्ष्यातुगः पिण्डः"
इति मनुक्तेः । "अन्यौ लीयपतितौ जात्यभ्यवधिरौ
तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः" । इति
मनुक्तानां "पितृद्विपतितः शृङ्गोऽयं स्यादौपपातिकः ।
खौरसाद्यपि नैतेऽयं लभेरन् क्षेजजाः कुतः" इति
नारोदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधि-
कारः । जात्यभ्यवधिरौ जात्यप्रभृतिष्वभ्यवधिरौ निरिन्द्रियाः
पशूदयः श्रौतस्मार्तकर्मनधिकारिणोऽपि नृक्षान्ते
इति रत्नाकरः । तथाच उक्त्यातातपः । "चाण्डालं
पतितं व्यङ्गसन्मत्तं शवहारकम् । स्त्रिकां स्त्रिकां नारीं
रजसा च परिहृतम् । अङ्गकुटवराङ्गं च यास्यान्
संस्पृश्य मानवः । सचैवं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शु-

ध्यति" । व्यङ्गः पाण्ड्यादिविकलः । व्यङ्गोऽन्यतयोः
सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः । श्रौ-
तस्मार्तक्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूलपरी-
पाद्यशौचापनयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । स्त्रिकां प्रम-
दकारयित्वम् । पितृद्विपट् पोषणौर्दौहित्रविमुखः । कौ-
पपातिकः उपपातिकः संस्पृष्टः । उपपातिकोति प्रकाश-
कारपाठेऽपि स एवार्थः । उपपातित इति पाठे तु
राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटापवर्जनं कृतमिति
कथ्यतः । व्यक्तं याच्यवत्करो नोक्तम् "न ब्रह्मचारिणः
कुर्युर्दकं पतिता न च । पाषाण्डमान्त्रितास्त्रोनां ब्राह्म-
न विकर्मणः । गर्भमत्तं दुष्टचैव सुरापाचैव योषितः" ।
पाषण्डं त्वयीवाह्यधर्मम् । स्त्रोनाः सततं चौर्योत्तयः ।
ब्राह्मः भोक्ष्यवर्षपय्यं नममाप्नोपनयनाः, विकर्मणः आ-
लस्ये नान्द्रुधानतया संधर्म्मान्तुष्टायिनः व्यङ्गत्वा-
दिना स्वधर्म्मांतुष्टानासमर्थाच्च बोध्या इति "कश्चित्
क्षिपति सत्पुत्रोदौहित्रलोका सहोदरः । नृक्षीत्वास्त्रीनि
तद्गन्धं नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत्" इत्यादिपुराणे क्रम-
दर्शनादपि दौहित्राभावे सोदरः पूर्वोक्तशृङ्गवचनेऽ-
प्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र ज्येष्ठः कनिष्ठश्चाविशेषात् । "नातु-
जस्य तथाप्यज" इति अन्दोगपरिधिष्टं कनिष्ठभ्रातृसङ्गाव-
विषयं तयोर्भावे तथाविधौ वैमाल्यौ । "भ्रातृभ्राता
स्त्रयं चक्रे तद्वाय्वां चैव पिद्यते । तस्य भ्रातृसुतयक्रे
यस्य नास्ति सहोदरः" इति ब्रह्मपुराणाहैमालेय-
स्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात् । "देवान्तरस्य लोके वैकल्य-
णानसहोदरान्" इत्यादिअन्दोगपरिधिष्टेन परिवेदने वैमाल्ये-
यस्य भ्रातृत्वप्रसङ्गावसहोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवाच्च ।
पितृव्यपुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गोणः । शुण्डश्च वीजि-
पुरुषापेक्षया समानसंस्थजनकजन्यत्वमिति । धनिपितृदि
पिण्डहयदत्तः सोदरपुत्राद् धनिपितृदिपिण्डव्ययदा-
तृत्वाहैमालेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वाच्च । ततश्च
सहोदरइति पूर्वाह्वांतुरोधात् वैमाल्येयपरमपि अन्यथा
सहोदराभावे वैमाल्येयस्य वैमाल्येयपुत्राधिकारापत्तेः ।
तेन वैमाल्येयाभावे सोदरवैमाल्येयभ्रातृक्रमवत् सोदर-
पुत्रसदभावे वैमाल्येयपुत्रः । तन्नाह्नोऽप्यपिण्डदातृत्वा
प्रथमाधिकारित्वेन बलवत्त्वात् तस्यातिदिष्टपुत्रत्वाच्च । तद-
भावे पिता । "पुत्रोऽभ्राता पिता वापि मातुलोऽप्युत्तरैव ।
एते पिण्डप्रदाश्चेयाः सगोत्राचैव बान्धवाः" इति प्रवे-
तोवचनात् । "न पुत्रस्य पिता दद्यात्" इति अन्दोग-

परिशिष्टे' भ्रातृपुत्रपर्याप्तसङ्गावविषयम् । तदभावे
माता । "पुत्रोभ्राता पिता वापि" इत्यत्रापि शब्देन मातः
समुद्भवात् । "पितरौ आतरक्ष्येत्वादौ धनाधिकारे तथा
दर्शनाच्च । अतएव आर्जविवेके पितरभावे तुल्यन्याय-
तया मातापीत्युक्तमिति । तदभावे पुत्रबधूः । तथाच
शङ्कः "भायर्पापिगुणं पतिर्दद्यात् भर्त्तुं भायर्पा तथैव च ।
अन्धादेशं कृत्वा चैव तदभावे द्विजोत्तमः" । अत्रादिप-
दात् अशुरादेरपि परिग्रहः इतरत्नं कृत्वात्वाभावात् ।
द्विजोत्तम इत्यत्र सपिण्डक इति मैथिलानां पाठः । स्वस्व-
पदोपात्तसपिण्डविशेषाभावे "अनन्तरः सपिण्डाद्वयस्य
तस्य धनं भवेत्" इति धनाधिकारे तदादर्शनादत्रापि
सन्निधितारतम्येन माता पुत्रबधूः पौली पौलबधूः प्रपौली
प्रपौलबधूः पितामहः पितामही पितृव्यादयः सपिण्डावाधि-
कारिणः" "पुत्राभावे स पिण्डाः" इति वक्ष्यमाणवचनात् ।
शङ्कवचनस्यमैथिलपाठाच्च । तदभावे समानोदकाः । "सपि-
ण्डसन्ततिर्वापि" इति वक्ष्यमाणात् । सपिण्डसन्ततिः
समानोदका इत्यर्थः । तदभावे समोदाः "समोदाश्चैति"
"सोतृक्क्यानुगः पण्डः" इत्युक्त्वात् "एषामभावे सर्वेषां
समानोदकसन्ततिरिति" वक्ष्यमाणाच्च । तदभावे माता-
महः "दाशमहानां दौहिताः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा" इति ब्रह्मपुरा-
णात् । तदभावे मातुलः तदभावे भागिनेयः "मातु-
लोभाग्निनेयस्य स्त्रीयोमातुलस्य च" इति शातातपीयपाठ-
क्रमात् । तदभावे सन्निधिक्रमेण मातामहसपिण्डाः । तद-
भावे मातामहसमानोदकाः । "सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रिया-
हान्दपि जायते । एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।
मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा" विष्णुपुरा-
णात् । तदभावे अशुरः तदभावे जामाता "जामातुः
अशुरास्तुक्तेषां तेऽपि च संयताः" इति ब्रह्मपुराण-
पाठक्रमात् । तदभावे पितामहीभ्राता । "भागिनेयस्युता-
नाच्च सर्वेषान्वपरैरहनि । आर्जं कार्यं च प्रथमे स्नात्वा
कृत्वा जलक्रियाम्" इति ब्रह्मपुराणात् । अपरेऽहनि
इत्यत्राशौचान्निदिनस्येति शेषः । तदभावे यथाक्रमं
शिष्यत्विगावायर्पाः, गौतमेन "पुत्राभावे सपिण्डाः
मातृसपिण्डा वा शिष्या वा दद्याः" तदभावे अतिगा-
वाय्ये" इत्युक्त्वात् । तदभावे सुहृत्पितृसुहृदौ
"मित्राणां तदपत्यानामिति" ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् । तद-
भावे एकप्यामवासी । "संघातान्मर्गैर्वापि कार्यां प्रेतस्य-

वत्क्रिया" इति विष्णुपुराणात् तदभावे तदनं गृह्योत्वा-
यः कश्चित् सर्वेषः । "उच्छ्रवन्मुनेः श्राद्धं कारयेद्वनी-
पतिः" इति विष्णुपुराणात् । और्वुदेहिकमधिकृत्य शि-
ष्णुपुराणं "प्राज्ञाणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
कामाहोभाङ्गयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितामियात्" ।

स्त्रियास्तु यथाक्रमं उत्तपौत्रप्रपौलाः विष्णुपुराणे
"पुत्रः पौत्रः प्रपौलो वा" इत्यविशेषमुक्तेः । तदभावे
कन्या । "अपुत्रस्य च या पुत्री" इत्यस्योद्देश्यगतलिङ्गाविव-
क्षया स्त्री पुंसाधारणत्वात् धनाधिकारित्वाच्च । तदभावे
वाग्दत्ता "दत्तानामभ्यदत्तानाम्" इत्यत्रापि पितृपदस्य
मातृपदोपलक्षकत्वात् । तदभावे दत्ता "दुहिता पुत्रवत्
कुर्वानुमातापितृश्च संस्कृता" इति भनुवचनात् ।
तदभावे दौहित्रः प्राशुक्लब्रह्मपुराणे तथा दर्शनात् ।
"पौलदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि
मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः" इत्यनेन यथा पुत्रा-
भावे पौत्रः तथा दुहितृभावे दौहित्रः इति प्रागेव
उक्तत्वात् । "मातुलोभाग्निनेयस्य स्त्रीयोमातुलस्य च ।
अशुरस्य गुरुश्चैव सख्युमातामहस्य च । एतेषां चैव
भार्याभ्यः स्वस्र्मातः पितृस्य च । पिण्डदानं कर्त्तव्यं
मिति वेदविदां स्थितिः" इति दृष्टशातातपवचनेन मा-
तामहाय साक्षात् दौहित्रेण पिण्डदानमुक्तेः धनाधि-
कारित्वाच्च । दौहित्राभावे सपत्नीपुत्रः । तस्य पुत्र
त्वशरणात् । यथाह भनुः । "सर्वेषामेकपत्नीनामेका
चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र-
वतीर्भनुः" । एकपत्नीनामिति एकः पतिर्योसामिति
अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सर्वेऽपि स्त्रीणां
सपिण्डेन मैथिलैरुक्तं तच्च "पुत्रेणैव तत्कर्त्तव्यं सपि-
ण्डोत्तरं स्त्रियाः । पुरुषस्य पुनस्त्वय्ये भ्रातृपुत्रादयोपि
ये" इति लघुहारीतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषे-
धात् । अतएवोत्तराद्धे भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते ।
अन्यथा पुंसां तत्र पुत्रत्वातिदेशात् पुत्रत्वेनैव प्राप्तेः
भ्रातृपुत्रोपादानं व्यर्थं स्यात् । तथाह भनुः । "भ्रा-
तृयामेकजातनामेकचेत् पुत्रपान् भवेत् । सर्वे ते तेन
पुत्रेण पुत्रियोभनुरुज्वीत्" एकजातनामेकपितामातृ-
जातानां तथाच "दृष्टमिति । यदोकाजातवह्नोभ्रातरः
स्युः सहोदराः । एकस्यापि सृते जाते सर्वे ते पुत्रि-
योभताः" । एतन्मयायमूलं तदिति चेत् आदिपदप्या-
होपु "भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्यश्च वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयन्तः” इति लघुहारी-
तोक्तेषु न्यायानुपपत्तेः । भ्राता चेति वागब्दात् पूर्वेषां
दौहित्रादीनां तदपेक्षया प्रधानाधिकारिणां ससञ्चयः । अत
एव सहपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपा-
दानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । पुत्रत्वातिदेशफलन्तु पुत्रामनर-
कनिसारः । अतस्तत्त्वत्वे चेत्तज्जादकरणञ्च । तथाहि
“पुत्रान्नोरकादयस्मात्तायते पितरं” इति । सखसन्द-
र्भेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः” इति अनुवचने पुत्राम-
नरकतृणांय पुत्रोत्पादनं विहितम् । तच्च फलं यद्यति-
दिष्टपुत्राभ्यां भ्रातृसपत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदा सिद्धे इच्छा-
विरहात् तदुपायान्नरसुतप्रतिनिधीभूतचेतुजादेर्नोपादा-
नम् । पुत्रोत्पादनन्तु तथापि कार्यं पुत्रसत्त्वेऽपि
पुत्रान्नरेच्छाविधानेन तत्कर्त्तव्यताप्रतीतिः यथा सत्स्य
पुराणम् । “एष्टव्याहवः पुत्रायद्येकोगयां व्रजेत् ।
यजेत वाचमेधेन मोक्षं वा वृषसुतं सृजेत्” । एमेव
कल्पतरुपारिजातशृङ्गपाथिमसहस्रमहोपाध्यायरत्नाकरवाच
स्मृतिमिश्रादयः । श्लोणामपि पुत्रात् पुत्रामनरक
निसारणमाहृत्तरत्नाकरे शङ्खलिखितौ “आत्मा पुत्र
इति प्रोक्तः पितृमातृरनुपहृत् । पुत्रान्नस्त्रायते पुत्र-
कोनापि पुत्रसंज्ञितः” । पूर्वोक्तलघुहारीतवचने पुत्रे-
ष्वेति तत्त्वत्वमात्रं विवक्षितम् । “सहपिण्डोकरणानाम्
पुत्राभावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्य-
त्वात् । “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराणि च ।
एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योजितः” इति छन्दो-
गपरिणिष्टेनापुत्राया एवाद्यापञ्चदश्याङ्गैः प्रेतत्वपरिहा-
रोक्तत्वाच्च । एतत् पलुरभावे द्रष्टव्यम् । “अपुत्रायां मृ-
तायान्तु पतिः कुर्यात् सहपिण्डनम् । शत्रूदिभिः स-
हैवास्याः सहपिण्डोकरणं भवेत्” इति पैठीनसिवचनात् ।
ततश्च यथा शिष्यो पुत्रोऽत्येन्यापि सहपिण्डः । एवं पति-
सत्त्वेऽपि । अतएव मैत्रिलैरवोवरायाः सहपिण्डनं नास्ती-
त्युक्तम् तदभावे पतिः । “भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात्”
इति शङ्खवचनात् । “न जायायाः पतिः कुर्यादपुत्राया
अपि कश्चित्” इति छन्दोगपरिणिष्टवचनम् सपत्नीपुत्रपर्य-
न्तसङ्गावविषयम् । पत्यभावे क्लृप्ता “शत्रूदेव क्लृप्ता चैव”
इति यमवचनात् । तदभावे साक्षिध्यक्रमेण सहपिण्डः ।
शङ्खवचने “तदभावे सहपिण्डकाः इति मैत्रिलपाठात्” ।
“तदभावे सहपिण्डः” इति पूर्वोक्तगोतमवचने सामान्यतः
श्रुतेः । तदभावे समानोदकाः । “सहपिण्डसन्ततिर्वैयवि-

पशुतेः । तदभावे समोदाः । समानोदकसन्ततिरिति व-
क्ष्यमाणात् । आहविषेकेऽप्येवम् । एषामभावे पिता ।
“दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता” इत्युक्त-
त्वात् । तदभावे भ्राता । “पुत्रोभ्राता पिता वापि”
इत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे यथाक्रमं दायभागोक्तो-
पकारतारतम्येन, “मातृलोभाग्निनेयस्य स्वसंयोभातृ-
लस्य च । शशुरस्य शुरोचैव सख्युमातामहस्य च ।
एतेषाञ्चैव भार्याभ्यः स्वसुमातुः पितृस्त्वया । पिण्डदा-
नन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः” इति याताप-
वचनात् भगिनोपुत्रभर्तृभागिनेयभ्रातृपुत्रजामातृभर्तृ-
मातृभर्तृशिष्याः पत्यमेकया पौत्रादिनत् पिण्डदाम-
तारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः । तथाहि तत्पिण्डतत्-
पुत्रदेयतत्पित्वादिपिण्डत्ववदाहत्वात् भगिनीपुत्रः । तद-
भावे भर्तृभागिनेयः । पुत्राङ्गसुर्दुर्बलत्वेन तत्स्थान-
पातिनोऽपि तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वेन तदङ्गसुर्देयपुत्र-
त्वयपिण्डतदुभर्तृपिण्डदत्वात् । तदभावे भ्रातृपुत्रः ।
तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पित्वादिपिण्डत्ववदाहत्वात् । तदभावे
जामाता । “मातृपत्यं मातृलानो पितृव्यस्त्री पितृ-
पुत्रा । शत्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्त्तिता”
इति वृहस्पतिवचनेन मातृपुत्रादीनां मातृतुल्याभि-
धानात् । स्वस्रोयाद्याः सह जामातुः पुत्रतुल्या-
प्रतीतिः । अतएव तेषां धनभागित्वमाह वृहस्पतिः ।
“वदासाधौरसोन स्यात् सुतोदौहित्रएव वा । तत्सुतोवा
धनं तासां स्वस्तीवाद्याः समानुयुः” । धनयाहित्वे-
नापि पिण्डदाहत्वमाह मनुः । “गोत्रकृत्वातुनः-
पिण्डः” इति । तदभावे भर्तृमातृभर्तृशिष्याः
क्रमेणाधिकारिणः यातातपीयपाठक्रमानुरोधात् ।
प्रातिस्निकानामभावे पितृवंशमाह वंशश्री । “पितृमातृ-
सहपिण्डैश्च समानसन्ततिर्नृपः” इति शङ्खपुराणेऽविशेष-
श्रुतेः । तयोरभावेऽसम्बन्धी द्विजोत्तमः पूर्वोक्तशङ्ख-
वचने द्विजोत्तम इति गौडीयपाठात् संघातान्तर्गतै-
र्वापीति अविशेषश्रुतेः ।

त्रिधाक्रियाकर्तृनाह विष्णुपुराणम् “पुत्रः पौत्रः
प्रपौत्रोवा तद्वद्भातृसन्ततिः । सहपिण्डसन्ततिर्वापि
क्रियाहर्त्ता नृपः जायते । एषामभावे सर्वेषां समानो-
दकसन्ततिः । मातृपत्यस्य पिण्डेन सम्बन्धाये जसेन
वा । कुलद्वयेऽपि चोत्सवे स्त्रीभिः कार्या क्रिया
नृपः । संघातान्तर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया ।

कुर्यात् वर्जयित्वा मृताह्नि । अभावस्याम् ज्यो यस्य
 प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पा-
 र्श्वयो विधिः । ज्यं सम्प्रदानानां त्वं कुर्यात्
 त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः । मृताह्णपुण्यदुस्तविदेवतत्त्वस्य प्रति-
 प्रसवमाह अभावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः अत्र-
 युक्त्वपक्ष इति यावत् न तु क्त्वपक्षमात्रं क्त्वपक्षमा-
 भान्यपरत्वेऽभावाद्यापदैवार्थपक्षेऽपि पितृपक्षं विशेषयति
 हेमाद्रिमाधवाचार्यैर्धृतं नगरखण्डम् 'नभोवाच नभ-
 स्तोवा मलमासो सदा भवेत् । सप्रमः पितृपक्षः स्याद-
 न्यत्वं तु पञ्चमः' । अत्र आचरणमाहयोरन्यतरस्य मल-
 मासत्वे आपाटपिण्यया सप्रमपक्षस्य पितृपक्षत्वम् । अत्र-
 मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमःसमाहृक्त्वपक्षमृतस्य ।
 ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽत्रयुक्त्वपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे
 न पार्श्वं किन्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्श्वोविधिः
 पार्श्वोत्तिकर्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति न व्यर्थमानप्रभ-
 तयः । तच्च पूर्वं वचनोक्तत्वे पुरुषिकस्य मृताहे पर्युदस्तस्य
 पार्श्वो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् सदैवकैकोद्दिष्टं
 त्वैपुरुषिकं न तु पाटपौरुषिकं 'कपू समन्वितं सद्वा त
 चाद्यं आह्वयोऽयम् । प्रत्यादिक्च शेषेषु पिण्डाः
 स्युः षड्विंशतिः' इति अन्तर्दोषपरिशिष्टवचनेन प्रत्यादि-
 क्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् । एवमभावाद्यादिभरण-
 निमित्तेन मातरपि प्रत्यादिक् पार्श्वविधिनैव अपुत्रा
 ये मृताः केचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं
 स्यादेकोद्दिष्टं न पार्श्वणम्' इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा
 इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्श्व्याभ्यनुष्ठानात् ।
 एतच्च मातादित्यदेवतं कार्यम् । "मात्रे पितामहौ-
 प्यपितामहौ च पूर्व्वेत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्व-
 टकायां तत्सादर्शनात् अवसानदिनमिमित्तत्वेन पार्श्व-
 विधिना अन्तर्दोषपरि पितृमात्रादित्यकाणां आह्वं कर्त्तव्यं
 "न यं विद्वाः पृथग्दद्यादवसानदिनाहते" इति अन्तर्दो-
 षपरिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डी-
 करणेऽपि । एतच्च मृताह्णपार्श्वं मातापितोरेव ।
 तत्राच हेमाद्रिमतं कात्यायनवचनम् । 'सपिण्डीकरणा-
 दूर्ध्वं पितोरेव हि पार्श्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणा-
 मेकोद्दिष्टं सदैव तु' । साह्यपदं सपत्नीमाहपरम् ।
 सपत्नीमाहपितृव्यं साह्यपदस्य राजदन्तादित्यात् पर-
 निपातः । ततश्च वाक्ये साह्यसपत्नीति न प्रयोक्तुं किन्तु
 सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं सान्निहोरसजेज्जाभ्यां

मृताहे पार्श्वं कर्त्तव्यम् । 'औरसजेज्जौ एवौ विधिना
 पार्श्वेन तु । प्रत्यादिमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं मृता दश'
 इति जावलिबचनस्य 'यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्
 परम् । पार्श्वेन विधानेन देयमग्निमता सदा' इति
 मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उभयानां च 'प्रत्य-
 ष्ठं दर्शयच्छाहं साग्निः कुर्यात् वै द्विजः । एकोद्दिष्टं
 सदा कुर्याद्विरग्निः आह्वदः सुतः' । अत्र प्रागुक्तयुक्त्या
 प्रेतपक्षस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकपक्षे यदे-
 कोद्दिष्टपदस्य तत् प्रेतपक्षधर्मस्याहित्वार्थम् । ततश्च
 शोभ्यत्वादेकाध्यादिलामः न च यथा प्रेतपक्षे पितृव्य-
 स्थाने प्रेतपक्षोऽहः तथात्वापीति वाच्यं सांवत्सरिके
 प्रेतत्वाभावात्तथाविधानानुपपत्तेः । एवं प्रतिसांवत्-
 सरिकपक्षे सन्ध्यायकपदं आशीःप्रार्थनं शेषभोजनञ्च
 कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलायां विशेषयति गौतमः 'अपुत्रा तु यदा
 भार्या सम्प्राप्ते भर्तुरावृद्धिके । रजस्वला भवेत् सा तु
 कुर्यात्तत्पञ्चमे दिने' । कुर्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु
 आह्विचिन्नामथौ "एकोद्दिष्टं त्वैवर्षिकेन सिद्धान्तेन क-
 र्त्तव्यम् । "एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्तयम् ।
 अभावे पाकपात्राणां तदहः ससुरोषणम्" इति लघुहारी-
 तवचनात् पाकपात्राभावः पाकसाधन्याभावोपलक्षणं त-
 दपि नामश्राद्धं किन्तुप्रोषणमेव आह्वयानीयमित्यर्थः ।
 स्तयमित्यभिधानादपाटवादिनापि नान्यद्वारा कारयितव्यम्
 अतएव उपवासिनैव आह्वयानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन
 वा कृतकृत्यतया आह्विज्ञादित्यादिवचनादपि नैकादश्या-
 मनुष्ठानमिति तच्च पितृव्यप्रेरजातत्वेनैकादश्यां तदनु-
 ष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा षोडश्यादधिकारिणः कदा-
 चित्तस्यात्वे 'यस्येतानि न दीयन्ते प्रेतपक्षानि षोडश ।
 पिशाचत्वं भ्रुवं तस्य दनैः आह्वयतरपि' इति वचनेन
 षोडश्याद्व्याभावे प्रेतत्वपरीहारी न स्यात् । तस्मादुपवा-
 सोन आह्वार्थः किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः
 यथा स्वकालाकृतसंस्तारे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे
 तत् करणं तथात्वापि तद्विने उपवासं कृत्वा एकादश्यां
 आह्वं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं नान्यद्वारा कार्यमित्यत्रापि
 गोत्वजेतरत्वेन विशेषणीयं 'न कदाचित् सगोत्राय आह्वं
 कार्यं सगोत्रजैः' इति प्रेतपक्षे ब्रह्मपुराणात् । अत्र
 हि नागोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तृत्वं निमित्त्यते सगोत्रायेत्यसम्भ-
 व्यापत्तेः तस्मादगोत्रजैर्हारीभूतैः सगोत्राय आह्वं न

एज दोमौ भूदि० पर० चक० सेट् । एजति ऐजोत् । एजाम्-
बभूव आस चकार । एजन् । [छुट्टे] अथ० १२, १, १८ ।
एजयु पु० एज-वा० भावे अयु । कल्पे "महानुवेग एजयुर्वेप-
एजय लि० एज-णिच्-अय् । कल्पके जनमेजयः अयन-
मेजयः अरिमेजयः विश्वमेजयः ।

एजि लि० एज-इत् । पातरोगपक्षे ततोऽपत्वे कुर्वा० अय ।
ऐज्य तदपत्वे पुं स्त्री ।

एज्य लि० आ+यज-कर्मणि क्यप् । सस्यग्वजनोये "आय-
जतामेज्या इव इति प्रजाया इवस्ता एतद्यायजूकाः"
शत० ब्रा० १७, २, १५ ।

एठ बाधने भूदि० आठ० चक० सेट् । एठते ऐठिष्ट एठाम्
बभूव आस चक्रे । एठनम् एठितः । बाधनमल शाखम्
एठ पुं स्त्री इल-खले अच् डस्य लः । १ मेमे "अडवराहेपूद
धारा माचीदं विष्णुरिति" कात्या० २५, ४, १८ ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् २ बाधरे लि० । एठमूकः ।

एठक पुं स्त्री० इल-खल् डस्य लः । १ वनच्छागे, २ घृच-
श्चङ्गे मेमे १ मेममाले च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादि-
त्वात् टां लिपकादि० नात् इत्त्वम् एठका । एठ इव
प्रतिष्ठतौ कन् । मेवसदये दलिष्ठापचप्रसिद्धे ४ पशुभेदे ।
वर्द्धने पलिसंघाच तथा पशुगवेडकम् भा० व० १४२ अ० ।
तस्येदम् अण् । ऐठक तत्संबन्धिनि लि० स्त्रियां
ङीप् । "अनैडकीरुर्थाः प्रणाख्य" कात्या० ५, २, ७ ।
एठको नाम दलिष्ठापये मेवाकृतिः पशुः तस्येमाः
ऐठक्यः कर्क० "तयोर्मैमे मेष्ठां च यद्यनैडकीरुर्थां
विन्देताः प्राणज्य निष्तेषवेत्" शत० ब्रा० २, ५, २, १५ ।
एठकइवाचरति क्यच् एठकीयति उपसर्गस्यापश्चात्
परस्य वा पररूपम् उपे(पै)डकीयति

एडगज पु० एडोमेप एव गज इव भजकत्वादस्य । (दाद-
महेन) चक्रमर्दे दद्, घे हले खमरः । [शक्तिरहिते ।

एडमूक त्रि० श्रुतिरहित एडोवधिरासौ मूकः । वाक्श्रुति-
एडु(डू)क न० ईड-(ज)उक उलूका० नि० गुणः । १ अ-
नन्त्यसास्थियुक्ते २ अनान्त्यसाकठिनद्वययुक्ते च कुक्षे तभि-
त्तिमातुं च । एडूकचङ्गा प्रयिषी न देवद्वहमूषिताः"
भा० व० १० । तस्य पुं स्त्वमपि "एडूकान् पूजयिष्यन्ति
पर्जन्यिष्यन्ति देवताः" भा० व० १८, अ० । सार्वेण्य ।
एडूकमपि वा० अोकः एडूकमपि तत्रैव द्विरूपकोषः ।

एण पुं स्त्री इ-अ तस्य नेत्त्वम् । कृष्णवर्णे ऋगे । स्त्रियाम्
ङीप् "तस्य स्तनप्रणविभिर्छुरेणयैः" रघुः । "अडा-

वेणस्य मांसिन रौरवेण नवैव त" मनुः । तस्य कृष्णत्व-
सक्तम् अन्धोग० "अन्धोमाश्वोऽप्येय एणः कृष्णमृगः
प्लुतः । रुक्मैरसुषः प्रोक्तः शंवरः शोण उच्यते" ।
"तं त्वेषकृष्णकं कृष्णं खोतसात्तुष्टमानम्" भाग० ५, ८, ८
"एणकृष्णकं ऋगशावकम्" आधरः । एगया क्रीतम् "एगया
ठञ् पा० ठञ् । ऐण्य एणीक्रीते लि० । एणेन क्रीत-
मित्यत्राण्येव । ऐण तत्क्रीते लि० । स्वादे कन् । एणक
तत्रैव यद्भरत्वा० । [चारा० ।

एणतिलक पु० एणतिलकमिव विष्णुं वस्य । मृगाङ्गे चन्द्रे
एणभृत् पु० एणं विभक्तिं भृ-किप् ईत० । चन्द्रे तस्य-
ऋगाङ्गत्वात् तथात्वम् ।

एणीपचन न० एणी पच्यते अत्र पच-आधारेण्युट् "एणी-
पाकाधारे देयभेदे स्त्रीपशोरवध्यत्वेऽपि तद्देशवासिभि-
निषेधसङ्गुतत्पचनात्तथात्वम् । तत्र भवः पके ख । एणी-
चनीय तद्देशभवे लि० । [एणीपादाकारपादशुक्ते ।

एणीपद् लि० एण्याः पादाविव पादावस्य अच नि० पद्मावः ।

एत पु० इण-तन् । १ कर्जुरवर्णे । २ तद्वति लि० । तोपध-
वर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् तस्य नच । "त्रेण्वाः
शब्दलयाः" श्रुतिः "मैत्रोवरुण्योऽन्यत एन्योमैत्राः"
यजु० २४, ८ । वर्णवाचिनि एते परे "वर्णोवर्ण्येऽनेते"
पा० एतयन्दपर्युदासात् तत्पुरुषे पूर्वपदं न प्रकृत्वा ।
कृष्णैतः शुक्लैत इत्यादौ न प्रकृतिस्यरः । आ+इण-
कर्त्तरि क्त । २ आगते लि० । "कया मयी कुत एताव
एतेऽर्चन्ति" ऋ० १, ६५, १ । "एतास आगताः" भा० सहो-
भिरेता उपयुज्यन्ते" ऋ० १, ६६, ५ । "एतानागन्तु" भा०

एतम् पु० एतवर्णोऽणः प्रथो० । विचित्रार्थांश्च । "एतम्वा
विद्य एतया युयोजते हरी" ऋ० ८, ७०, ७ । "एतम्वा
एतवर्णांवेवाश्वी" भा० । "पिपत्येतम्वा विद्य सुयुजा
युजानः" ऋ० ७०, ७, २ । २ अश्वमाले निह० ।

एतद् लि० इण-अदि लृक् च । बुद्धिस्थे समीपवर्त्तिनि
"इदमस्तु सन्निकटं समीपवर्त्ति चैतदोरूपम् । अदस्तु
विप्रकटं तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्तेः समीपवर्त्ति-
बुद्धिस्थोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने एतदो वृत्तिः । क्रिया-
विशेषणत्वेऽस्य लोपता "न वा उ एतन्मि यसे" ऋ०
१, १६, २, २१ । अस्य सर्वनामकार्यम् । एते एतच्च एत-
कात् एतेषाम् एतस्मिन् एतस्या एतासामित्यादि । "एते
वयममी दाराः" कुमा० । "देवा एतस्यामवदन् पूजन्"
१०, १००, १४ । एव वै प्रथमः कल्पः मनुः । "एतस्मि-

अनरे देवी"देवीमा० "एतान् महाराज ! विशेषधर्मान्"
शु० त० पुरा० । "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" "एतत्ते
सर्वमाख्यातम्" गीता । अनूक्तौ तु "द्वितीयाटोखेनः" पा०
एनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः । "एनोनिष्ठत्तेन्द्रिय-
वृत्तिरेनम्" रघुः । "महायनोमहापाप्मा विज्ञेयमिह
वैरिणम्" गीता क्लीवेऽपि अनूक्तौ एनादेयः । इदं कुलं
शोभते एतत्परिमाणे । परिमाणे वतु आदन्नादेयः ।
एतावत् एतत्परिमाणे लि० "एतावानेव पुरुषोयज्जायात्मा
प्रजेति ह" मनुः "किं वेतावन्मात्रमपजानीत" शत० ब्रा०
१०, ६, १, ४ । "एतावदुक्ता विरते भृगेन्द्रे" रघुः "एतावता
नन्वनुमेययोभि" कुमा० स्त्रियां क्लीप् । "एतावती महिना
सं बभूव" ऋ० १०, १२५, ८ । एतदि इय-क्तिन् क्स् टक् ।
आदन्नादेयः । एतादृग् एतादृज एतादृग एतत्कुल्यदर्शने
लि० तत् किनन्तस्य भक्ति पदान्ते च क्तुः "एतादृक्कृतता
कृतः" सा० द० । टगन्तस्य स्त्रियां क्लीप् । "अस्थाने पतता-
मतीव महतामेतादृशो ह्यादृगतिः" उल्लटः । तस्येदमित्यर्थे
क्त । एतदीव एतत्सम्बन्धिनि ति० । एतदात्मकः मयट् एत-
न्मय एतदात्मके लि० । परिमाणे सात्वच् । एतन्मात्र
एतत्परिमाणे लि० स्त्रियां क्लीप् । दिग्देदेशकालवृत्ते-
स्तस्मात् प्रथमापञ्चमीसप्रत्यये लृच् तसिच । एतत् एतम्
प्रथमाद्यर्थयुक्तैस्तच्छब्दार्थादिगादौ अव्य० । अव्यादेशे
"एतदोऽयं त्वत्सोऽस्मत्तसौ चासुदात्तौ" पा० उक्तेः अव्यादेशे
अत्र अतः इत्येवेति भेदः । [गतित्वात्तथा ।

एतन् पु० व्या+इण्-तन् । निश्चाये हेमच० । निश्चायस्य सन्त-
एतर्हि अव्य० इदम्+कावे हिंल् "एतौ रथोः" पा०
एतादेयः । अस्मिन् कावे इत्यर्थे "अथ योऽयमेतर्हग्निः
स भोषा निलित्ये" शत० ब्रा० १, २, १, १ । "एतर्हि
खलु वा एतद्वत्सुखम्" तैत्ति० ।

एतश् पु० इण्-तश्न । १ ब्राह्मणे उज्ज्व० २ अथ निष्० ।
"येन हृषादेतयो ब्रह्मणस्पतिः" ऋ० १०, ५१, ८ ।
"यत्तूतयोऽभिधोयसे" यजु० ४, १२ । "सज्जुः सूर एत-
येन" १२, ७४ । एतयेनायेनेति" मेददी० "उभे चक्रं
न वल्येतयम्" ऋ० ८, ६, १८ ।

एतश्च ति० इण्-तश्न । १ ब्राह्मणे २ अथ च ।
एदिधिषुःपति पु० इण्-विच् कर्म्म० प्रथो० मध्ये सुट् ।
अपेदिधिषुःपतौ । "निर्णय", परिवन्दनमारह्य
अदित्ये । एदिधिषुःपतिं निर्णय" यजु० १०, ८ ।
पुरुषमेधीयपयुदेवताभेदकीर्त्तने

एध ह्यौ आदि० व्याक्त० अक० सेट् । एधते ऐधिष्ट । एधाम्-
बभूव-आस-चक्रे । एधितव्यः एधनीयः एध्यः एधिता
एधितः एधनम् एधः एधमानः एधित्वा समेध्य एधांसि ।
"हिरण्यभूमिसंप्राप्ता पार्थिवो न तयैधते" मनुः । कश्चिदस्य
आमभावः "यत् मैथुनैरेधरे प्रजाः" भाग० १, २१, १ ।
आर्पित्वात् समाधेयः "तपसा महतैधित" भा० व्या० ८८२ ।
"विवर्द्धं ज्वलना इवैधमानाः" ७, ५५ । "लोकयोद्धमयोः
यक्ष्यं नित्यदा सुखमेधितम्" रामा० । कश्चित् पर० ।
"न हि साहसकत्तारः सुखमेधन्ति भारत !" भा० व०
२४५ अ० । णिचि एधयति ते ऐदिधत् त । "किं त्वं
सामजुगुप्तिवामैदिधः स्वपराक्रमम्" भट्टिः । उपसर्ग-
स्वावर्णात् वृद्धिरेव न पररूपं प्रैधते एधनादित्ये एव तथा
तेन मा प्रैदिधत् इत्यादौ न वृद्धिः ।

एध पु० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-करणे घञ् नि० नलोपगुणौ ।
काठे "एधान् ऊतायनवतः स सुनिर्धयाचे" रघुः "एधो-
दकं मूलफलमन्नमभ्युदितं च यत्" मनुः । "यथैधः स्तम्भ-
स्येन वज्रिना नागश्चकति" भा० व० ८४ अ० ।

एधतु पु० एध-कर्त्तरि चट् । १ पुरुषे उज्ज्व० । २ अस्मि मे०
१ वृद्धियुक्ते लि० शब्दर० भावे चट् । ४ वृद्धौ स्त्री । "युवं
हिष्मा पुरुषभुजेममेधतम्" ऋ० ८, ८६, १, "एधतं धनादि-
वृद्धिम्" भा० "ते हैतामेधतमेधाञ्जकिरे" शत० ब्रा०
६, २, १, "एतामेधतवृद्धिम्" भा०

एधस् न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-असि नि० नलोपगुणौ ।
काठे "यथैधांसि समिद्धोऽग्निरभस्मवात् कुरुतेऽर्जुन !" गीता ।
"अनलायाशुरुचन्दनैधसे" रघुः । "फलैधः कुसु-
भस्तो यमधैर्यं कुसलावहम्" "यथैधस्तेजसा वज्रः" मनुः ।

एधा स्त्री एध-भावे अ । सट्ठौ अमरः
एधित ति० एध-कर्त्तरि क्त । १ वृद्धे णिच्-कर्म्मणि क्त ।
२ वृद्धिं ते ति० । "मधुसूद्विधमेधितमेधया" भाषः ।

एनस् ब० एति गच्छति प्रायश्चित्तेन क्षमापत्तेन वा
आगसि अर्थे इण्-असुन् सुट् च । १ अपराधे । ईश्वराद्या
लङ्गनरूपनिमित्ताचरणामपराधजन्यत्वात् २ पापे च ।
"एनोनिष्ठत्तेन्द्रियवृत्तिरेनम्" । "अकामोपनतेनेव
साधोर्हृदयमेनसा" । "एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्ष-
क्षपनोदनम्" मनुः । पापभेदाच्च भा० वि० दर्शिताः यथा
"अथ पापीहेयः । तत्रै विष्णुः "अथ पुरुषस्य काम
प्रोचलोभाख्यं रिपुतयं सुचोरं भवति परित्यक्तप्र-
सङ्गादिशेषेण गृह्यान्मिषस्तेनावमाह्वानोऽतिपातक

महापातकानुपातकोपपन्नकेषु प्रवर्त्तते । जातिभृगु
करेषु सङ्गरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मन्त्रावेषु प्रकी-
र्णेषु च । अनेन नवविधं पापस्योक्तम् । हारीतस्तु
पञ्चविधत्वमाह 'पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातक-
पतकमहापातकानुपातकानि' पूर्ववचने पूर्वं पूर्वं
गरीयः अतः तत्तरोत्तरम् । प्रासङ्गिकं जाति
भृगुकरादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्यायः । ननु
नवत्वेन पापेषु पातकपदो दृश्यते यथा पैठीनसिः
"स्त्रीगोवृषलवैश्यक्षत्रियचातो शूद्रसहभोजी कन्या-
दूधमारदाहो वृषलीपतिः अन्नच्छेदः चेति पात-
कानि" नवविधं पापमभिधायान् विष्णुः । "एवं पा-
तकिनः पापमनुभूय सुदुस्विताः । तिर्यग्योनौ प्रप-
द्यन्ते दुःखानि विविधानि च" । याज्ञतल्काः "नोचाभि-
गमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् । विशेषपतनीयानि
नृणांमेतान्यपि ध्रुवम्" । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः ।
"कन्यास्युटोबल्लभमिति" करणेऽनोयर् । तथा गौतमः
"ब्रह्महत्यासुरापशुवृत्त्यगमाहपितृयोनिसम्बन्धान्तेन ना-
स्ति कनिन्दितकर्माभ्यामपि पतितान्त्याग्नितत्वाग्निः पति-
तासु पातकसंयोजकाश्च तैश्चादं समाचरन्" । पातक-
संयोजकाः सुरापाणादौ यः परान् प्रयोजयति सः ।
वादम् । सामान्यशक्त्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति नृ-
णादिपदस्येव, हारीतेन विशेषगणने पाठात् । तथा अ-
वनः "अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्यामः"
इति । तथा च पैठलि । "महापातकतुल्यानि पापान्यु-
क्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तदूनसुपपातक-
मिति" । ततो महापातकतुल्यपापविशेषेऽप्यस्य शक्तिः ।
पतनशब्दार्थमाह गौतमः "दिजातिकर्म्मभ्योहानिः
पतनम् परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्" । दिजातिकर्म्म
श्रौतमग्निहोत्रादि आर्त्तिसष्टकादि प्रायश्चित्ततदङ्गजाप-
दिव्यतिरिक्तम् तेभ्योहानिरनधिकारः इति । दिजाति
पक्षं प्राधान्यार्थम् शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण पाति-
त्याभिधानात् । इहलोके तावत् पातित्यलक्षणमिति
परलोके चासिद्धिः पापकर्मप्रतिबन्धादुपात्तमुक्तफला-
निष्पत्तिः नरकं वा । कृतकादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् ।

पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा० वि० दर्शितं यथा
"ननु किं पापलक्षणम्" उच्यते "भोदनालक्षणाधीधर्माः"
इत्यस्मिन् सूत्रे वेदैः प्रतिपाद्योऽर्थो धर्म इति धर्मलक्षणं
कुर्वता सूत्रकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्योऽनर्थो-

ऽधर्मा इत्यधर्मलक्षणं सूचितम् । अनर्थवानिष्टसाधनं
तथावीकृतं भाष्यकृता "कोऽर्थोऽभ्युदयाय कोऽनर्थोऽन-
भ्युदयायेति" । ननु पापसत्तायां किं प्रमाणं न तावदेदः
तस्य कार्यं कार्यान्वितं वा प्रामाण्यात् न च दुरितापूर्वं
कार्यं कार्यान्वितं वा । न च नित्यकर्मणाचरणस्य
निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वानुपपत्त्या-
कर्मणाम् तस्य तथाविधशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चाव-
गन्तुमशक्यत्वात् उच्यते "यो ब्राह्मणायावसुरेण
यतेन यातवेदिति" इतो लिङ्गद्वयानुतेरवगोरणशत-
यातनयोः साध्यसाधनफलभावोऽवगम्यते "हेतुहेतुमतो-
र्लिङ्गिति" पा० लिङ्गः करणादिति यद्योक्तं शंयधिकरणे,
तथाऽऽतापि क्वचित् पञ्चम्या क्वचित् तृतीयया क्वचित्
विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्करः "विहितस्थान-
मुदामास्तिन्दितस्य च सेवनात् । अनियन्ताश्चेन्द्रियाणां
नरः पतनमश्नुवति" । ननु "शरीरजैः कर्मदोषैर्यति स्या-
वरतां नरः । वाचिकैः पञ्चिभ्यतां मानसैरन्यजाति-
ताम् । इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नराः पविर्पर्ययम्" । तथा विष्णु-
पुराणम् "नरकं कर्म्मणः पापादेवमाकुर्महर्षयः" । तथा-
यमः "सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्येयक्षरः । पति-
तैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नोऽपशुवृत्त्यगः । एते पतन्ति सर्वेषु
नरकेषु पूर्वशः" । अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति सुरा-
पादीनां पतनकलत्वापगतेः कलत्वं च साधनत्वविशेषः
अतः सुरापाणादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे वि-
शेषस्य सुरापाणादेः सति सम्भवे पतनसाधनत्वमवगम्यते
"संप्रदश प्राजापत्यान् पशूनालभेति" इति । एवं "वारिद-
सृष्टिमाप्नोति" इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य कार्यान्वया
भावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत् शंयवद्विषयविशेषश्च
तथा इति ब्रूमः यथा शतयातनासाधनादवगोरणास्ति-
वर्त्तितव्यमिति विधिः, तथा नरकसाधनात् सुरापाणा-
देर्निवर्त्ततेति, नित्येऽपि यस्याकरणे प्रत्यवायस्तस्मिन् कर्म्मणि
प्रवर्त्ततेति विध्यङ्गीकारात् । अथवा यद् यत्साधनं तद-
भावस्तत्परीहारसाधनमिति लोकादवगतत्वात् अर्थात् प्र-
त्यवायपरिहारस्योपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारो नित्य-
निषेधेषुपि । ननु "अक्षरहः सन्ध्यानुपासीत" इत्यादौ
जीवनस्य सन्ध्यापासनव्याप्तावगमात् जीवनवतोऽधिकारः ।
"न कलङ्गमश्नुयेत्" इत्यादौ निवृत्तिस्त्वभावनिरुद्धा
प्रवृत्तिरधिकारिविशेषणं तथाचोचोक्तं "मनसा तु प्र-

इत्तस्य भूतचेदावतोऽपि वा । यदनामतभावस्य वर्ज्जनं
तच्चिवर्त्तनमिति' अतः कथं प्रत्यवायपरीहारार्थिनोऽ-
धिकारः उच्यते प्रत्यवायपरीहारस्याप्युपस्थितत्वात्
जातेऽपि संधिताधिकार एव भविष्यति तथा च जा-
वालः "अथ केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रवृत्ते । अ-
तुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य सन्वते । नित्यक्रियानर्थ-
वान्ये ह्यतुत्पत्तिफलं नृतिम्" । अतुत्पत्तिमित्यानेन प्र-
वायपरीहारः फलमित्युक्तम् । अथवा प्रायश्चित्तवि-
धिर्वातिवृत्त्यन्यायेनार्थवादिकप्राप्त्यार्थिनोऽधिकारात् ।
एवं च विधयः प्रापयन्ति बोधयन्ति तथाचाङ्गिराः
"उदुमळन् यददादितस्तमः सर्वं व्यपोहति । तदन्-
कल्याणमातिष्ठन् नरं पापं व्यपोहति" । पापश्चेद्
पुरषं कृत्वा कल्याणमभिपद्यते । सुव्यते पातकैः सर्व-
महाभैरव वन्द्याः" । कात्यायनं प्रायश्चित्तम् । यमः
"तपसोऽन्ते विशुद्धानि कर्मणां वापरिणयात् । तस्मात्
कर्तव्यमेतत् प्रायश्चित्तं विशुद्धये" । कर्मणां भोगेन
परिणयादिनर्थः । अपरं सृष्ट्यन्तरे श्रेयमिति । ननु
किं प्रापोत्पत्तिकारणम् ? उच्यते विहितकरणं निषिद्धा-
चरणञ्च पापकारणं तदाह मतुः । अतुर्वन् विहितं
कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसज्येन्द्रियार्थेषु प्राय-
श्चित्तीयते नरः" । प्रायश्चित्तार्हताज्ञापनेन प्रापसत्तां
प्रतिपादयति । तथा याज्ञवल्क्यः "विहितस्याननुष्ठाना-
दिन्दितस्य च शिवनात् । अनियङ्गाच्चेन्द्रियाणां नरः
पतनमश्नुयति" ।

प्रापस्य यथा वेदबोध्यत्वं तथा सीमां भा० दर्शितम् यथा
'उभयमिह बोधनया लक्ष्यते अर्थोऽनर्थश्च इति कोऽर्थः ?
यो निश्चयेषाय ज्योतिष्टोमादिः । कोऽनर्थः ? यः
प्रत्यवायात् श्येनोवज्रः इति खल्विवादिः तत्र अनर्थो
धर्म उक्तो मा भूत् इति अर्थप्राप्तिम् । कथं पुनरनर्थः ?
हिंसा हि सा साध प्रतिषिद्धेति । कथं पुनरनर्थः कर्तव्यं
तयोपदिश्यते ? उच्यते नैव श्येनादरः कर्तव्यः विज्ञा-
यते योहि हि विवृतिमिच्छेत् तस्यायमभ्युपायः इति हि
तेषु सुपदेशः "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इति समा-
नानि हि "नाभिचरतयम्" । "अतएव मूलकर्मरूपा-
भिचारस्योपपातकसंज्ञा कृता मतुना तेन तस्यानर्थहेतुत्वं
सुव्यक्तमेव । यथा च कलङ्कभक्षणस्येनादेरनिष्टसाधन-
त्वेऽपि वेदबोध्यत्वं तथा शब्द० चि० समर्चितं यथा
ननु "न कलङ्कं भक्षयेत्" इत्यत्र विध्यर्थनिषेधात्तुपपत्तिः

तद्वत्तस्य दृष्टेऽसाधनत्वात् । न चासुराविद्यावत् पर्यु-
दासलक्षणया विनोध्यनिष्टसाधनताबोधनं, नजोऽसमस्त-
त्वात् क्रियासङ्गात्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तयेति
चेत् न विशेष्यति विशिष्टनिषेधस्य "सविशेष्ये हीति"
न्यायेन विशेष्यनिषेधपर्यवसायितया कलङ्कभक्षणमि-
ष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति "न कलङ्कं
भक्षयेत्" इत्यनेन बोधनात् । इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः
सामान्ये निषेधात्तुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनवि-
शेषे तात्पर्यम् तथा चाशक्यविशेष्यनिषेधपरत्वं नञ्
इति कश्चित् तत्र यथाज्ञायोम्यतया छिद्रं विज्ञाय घट-
त्वेन तदितराव्ययो न तु छिद्रेतरत्वेन, युगपदुत्तिष्ठत्य-
विरोधात् तेषां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थिति-
रिति कथं निषेधः ? । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यत्र
कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टसाधनत्वादिति
चेत् तत्र कृतिषाध्यत्वे सति इष्टसाधनता योम्यतया
न्येति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोम्यत्वात् नि-
न्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन वा हिंसाया बलवदनिष्ट-
साधनत्वोपगमात् । अत एव विहितेऽपि श्येने विगानो-
ध्यात्पिकप्रवृत्तिः । रागद्वेषयोस्तु कटत्वेनानिष्टाननुबन्ध-
यस्य तिरोधानासु कसचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्ये त्वमि-
चारस्य वैरिबधफलत्वेन न्युतत्वात् तत्साधनत्वेन श्येनो-
विधीयते ननु बधसाध्यनरकसाधनत्वेनाश्रुतात्वात् । न च
जनकजनकस्य जनकत्वनिश्चयः कुम्भकारपरम्परायाः कुम्भ-
कारणत्वापत्तेः विधिनैव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य
बोधनाच्च । न च श्येनस्य नरकाहेतुत्वेनापेक्षितवैरिबध-
हेतुत्वे सत्यधिगीतत्वेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । श्ये-
नाहैरिवधोवधाज्ञावश्यं नरकमिति प्रतिशब्धानेन पिमा-
नात् । ननु श्येनोभरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा हिंसा च
नरकजनिकेति चेत् । नहि साक्षात् परम्परासाधारण-
भरणफलकव्यापारो हिंसा कृपादौ नष्टे गति तत्कर्तु-
र्जन्यत्वप्रसङ्गात् बध्यस्यापि जन्ममृत्युपादनहारात्मकनृत्य-
प्रसङ्गाच्च । न ह्यनुत्पादितमन्युः कश्चित् कश्चित् व्याप-
दयति । नन्वनुनिष्ठादितभरणफलकव्यापारो हिंसा यदनन्तरं
मरणं भवत्येव न च श्येनस्तथा किन्तु खड्गहनना-
दिकमेव । अथ भरणार्थकृलोव्यापारो मरणहेतु-
नानुशीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा कृपादौ च न मरणो-
द्देशेनानुशीयमानत्वमिति चेत् एवं सति गौरवात् भ-
र्यानुद्देशेन विप्रनाराचाहते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् ।

हिनस्तिभात्यर्थतावच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणम् अव्यवहितफलकव्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वात् अन्यथा परस्परया विकृतिफलकात्मकानि तच्छब्दं कुर्वत्यपि पचतीति प्रसङ्गात् अथ खड्गघातानन्तरं यत्तु विलम्बेन मरणं व्रणपाकपरम्परया वा, अत्रे विषप्रयोगेण वा तत्तु हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्तवत्त्वं त्वार्थं हि तत्तु हन्तृत्वव्यपदेशो गौणः विनिगमनन्तु लाघवमेव वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कतेऽऽट्टाद्वारकस्तदनुकूलो-
व्यापारः हिंसा श्लेनवाहट्टद्वाराभरणसाधनमतो न हिंसा । यद्यहट्टद्वारा मरणसाधनं हिंसा स्यात्तदा सप्रमोतैलाभ्य-
ङ्गस्याहट्टद्वारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्तुः हिंसकत्वा-
पत्तिः । अतएव कृपादौ गोमरणेऽपि न गोवधकर्तृता तत्-
कर्तुः, गललम्बान्नमरणेन भक्तुरात्महन्तृत्वं, परिवेषवित्तु-
ब्राह्मणहन्तृत्वम् । व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विष-
प्रयोगेण च हन्तृत्वं सुख्यमेव । नाप्यनुनिष्पादितमरणफल-
कत्वं गललम्बान्नमरणेन हन्तृत्वापत्तेः । अन्योद्देशेन विप्रना-
राचहते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्वं न स्यादिति चेत् न इहा-
पत्तेः । व्यपदेशः प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयितुं शक्य-
ते, तत्पक्षेऽतिप्रसङ्गो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनि-
गमनम् । अन्योद्देशेन कतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्ताच्चसक्तम् ।
अपरे तु अनभिसंहितावान्तरव्यापारमहारीक्षय मरण-
साधनं हिंसा, खड्गकारस्थानभिसंहितावान्तरव्यापारद्वारा
मरणसाधनत्वं तस्य हि अवान्तरव्यापारोनाभिसंहितः ।
किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातकः विषस्यात्रे
प्रक्षेपणमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेदं
भोक्तव्यमिति सन्ध्याय विषप्रयोगादिति ह्येव विषप्रयोग
इति तत्र गणलम्बान्नकालादुत्पन्न मरणं तत्तु परिवेषवित्तु
घातकत्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्ध्यायैवात्र-
परिवेषणात् भोक्तृहन्तृत्वापत्ते च अनभिसंहितमवान्तर-
व्यापारमहारीक्षय मरणानुसूत्रमल्लघानुष्ठानात् । अतएव
अव्यवहितप्राणवियोगफलकोव्यापारो हिंसा व्रणपाकपर-
म्परयामृतं न हन्तृत्वं व्यापारव्यवधायकत्वादिति निरस्तम्”
श्लेनादेवेदं चित्तत्वेऽपि यथाऽनर्थहेतुत्वं तथाऽभि-
चार शब्दे दर्शितवचनैरुक्तम् अधिकं श्लेनशब्दे वक्ष्यते ।
एनसाक्षतम् यत् । एनस्य पापरचित्ते लि० “यज्जमेनस्यम्”
अथ० ८, ७, २ । एनोऽप्यस्य मत्प० मस्य वः । एनस्वत्
विनि । एनस्मिन् पापयुक्ते लि० उभयत्र स्त्रियां
होप् । “मा त एनस्मलो यजिन् भुजेम” अ० ७, ८८, ६ ।

एनस्मन् विदेनसः सुदानवः ८, १८, १२ । “एनस्मिभि-
रनिर्णितो नार्थं किञ्चित् समाचरेत्” । “अव्दाहमिन्द्र-
मित्तेतेनस्त्री सप्तकं जपेत्” मनुः । “इष व्यागोति”
उष्णा० अपराध एव साधुत्वम् पापे त ईश्वराज्ञात्तु-
रूपापराधज्यत्वेनोपचारात् इति बोध्यम् ।

एम लि० इष-कर्म्मणि म । १ प्राप्ते । “अर्थश्च म एमश्च”
यजु० १८, १५, “एमः प्राप्तव्यार्थः” वेददी० ।

एमन् न० एत्वनेन मार्गेण इष-करणे मनिन् । १ गतिमार्गे
“लथां त एम रुयतः” अ० ४, ७, ८ । “लथां त एम रुय-
दुर्मे १, ५, ८, ४ । “एमन्गृहेन गमनमार्गं उच्यते” भा०
एत्वत्वा आधारे मनिन् । २ अर्थव्यतिस्थाने । “पृष्ठे स-
स्रस्थे मन्” यजु० १३, १७, “एमन् अवस्थाने” वेददी० ।
“अपां त्वेमन्त्वाद्यामि” १३, ५, ३ । सप्रस्था लुकि न
नलोपः । भावे मनिन् । ३ गमने । “दूरे द्यो ये
चितयन्त एमभिः” अ० ५, ५, ८, २ एमभिर्गमनैः” भा० ।

एरका स्त्री इष-वा० र ततः संज्ञायां कन् । निर्घन्वि-
त्त्वभेदे (मलखाडा) “एरका शुन्द्रमूला च शिम्बी
शुन्द्रा शरीति च । एरका शिथिरा पृष्ठा चक्षुष्या
वातकोपिनी । मूलकच्छ्राशरीराहपित्तयोषितना-
शिनी” भावप्र० । “ददार करजेरुरावेरकां कटक्षद्यावा”
भाग० १, ३, १८, “एरकाणां तदा सटिं कोपाज्जापाह
केयवः” । भा० मौ० ३, ३, ३, “एरकाः प्रभिर्जैर्जैर्निज
जुरितरेतरम्” भा० व्या० २, ३, ३ । २ कौरव्यवंशजे
सर्पभेदे “एरकः कुम्बलोवेषो वेषोस्तन्दः कुमारकः”
भा० व्या० ५, ७, ३ । नागनामकीर्तने

एरङ्ग पु० व्या० ईर-अङ्गच् । मल्लभेदे, “एरङ्गोमधुरः स्निग्धो
विट्मयी शोतलो गुरुः” राजनि० तदुत्पत्तिः ।

एरङ्ग पु० ईरयति वायुम् मलं वाऽधः ईर-अङ्गच् नि० गुणश्च ।
१ वृक्षभेदे (एरडी) । (मेरङ्गा) । “एरङ्गयुग्मं मधुर
सुगन्धं गुरु विनाशवेत् । मूलशोधकटीवस्तिशिरःपीडो-
दरञ्चरान् । ब्रध्नाशकफानाहकासकुष्ठाममारुतानिति”
एरङ्गयुग्मम् गुल्फरत्नैरङ्गैः “एरङ्गपत्रं वातघ्नं कफ
क्षमिविनाशनम् । मूलकच्छ्राहृद्वापि पित्तरक्तप्रकोप-
णम् । वातार्थ्यदलं सुख्यवस्तिमूलहरं परम् ।
कफवातक्षमीन् हन्ति हृदि सप्रविधामपि । एरङ्गफल-
मलुष्णं सुख्यमूलानिलापहम् । यक्तुः पीडोदरायोषि क-
टुकं दीपनं मतम् । तद्वन्मज्जा च विट्भेदी वातघ्नो
द्रावणः । कायेऽस्य मूलं संपाद्यमिवाह्वरपरे जनाः”

“एरगडतलं तोळोणं दीपनं पिच्छलं शुभं । एषं
त्वच्यं वयःस्थायि मेधाकानिबलमदम् । कभायातुरसं
सूक्ष्मं योनिशुक्रविगोधनम् । विस्मं स्वादुरसं पाके
सुतिक्तं कटुकं सरम् (रेचकम्) विषमञ्जरञ्जदोगप्र-
मुखादिभुजहृत् । हन्ति वातोदरानाङ्गुल्याढीलाकटि-
पहान् ॥ वातशोणितविह्वलक्षेत्रशोषामविद्रोहोन् ।
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः । एक एव निह-
न्नायमेरगडक्षेत्रे केशरी” भावप्र० । स्थाये कन् । तत्रैव ।
एरगडस्य फलम् अण् । ऐरगड तत्फले । “ऐरगडं
कोमलं द्याह्यं फलं तम्रेण स्नेदितम् । पाचितं
कटुतैवेन किङ्कुनातिमुपासितम् । कफानिबहुरं हृद्यं
रूच्यस्यञ्च पित्तलम् । अग्निर्भजननं रूच्यं शुभं पाके-
ऽतिपिच्छलम्” भावप्र० । “फले लुक्” पा० अणोलुग्वि-
धानात् एरगडमित्येव साधु । २पिप्पल्यां स्त्री शब्दच० ।
टाप् गौ० ङीप् वा ।

एरगडपत्रिका स्त्री एरगडस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप् संज्ञायां
वा कन् अथ इत्त्वम् । दनीहले । [हले । राजनि० ।

एरगडफला स्त्री एरगडस्य फलमिव फलमस्याः । लघुदनी-
एर ति० आ+ऐर-उन् । गन्तरि । “एजाति ग्लहा कन्देव
तत्रैव” हन्ताना पत्येव जाया” अथ० ६, २२, ३,
एवीरु पु० आ+ऐर-क्तिप् एर वारयति ह-थिच् उण् ।
चिर्मव्याम् कर्कटीभेदे (काकुण्ड) ‘एयोस्वीजं तोवेन-
पिवेहा लवणीकृतम्’ सुश्रु० । “कट्टे वारौ वधा पके
मधुरः सनुरसोऽपि न” या० स्थाये कन् तत्रैव ।

एलक पुंस्त्री एलक+उस्य लः । भेदे स्त्रियां अजा० टाप्
क्षिपा० नातइत्त्वम् उल्लयोरेकलक्षणात् ।

एलङ्ग पुंस्त्री आ+इल-अङ्गच् । (राइखड़ा) भृत्सभेदे
स्त्रियां ङोष् । “एलङ्गोमधुरोद्वयः संपाही कफ-
वातहा । मेधाग्निपुष्टिकारी च शीतलः क्षेपल्लो शुभः”
राजनि० ।

एल(ला)वालु न० एलेव वलते वल-उण् ङ्रापोरिति
संज्ञायां वा लुसः । (लालुका) सुगन्धिद्रव्यभेदे
“उन्नागैलेलवालूनि नागबुधोत्पल्लासिता” सुश्रु० । स्थाये
कन् एल(ला)वालुकमप्यत्र न० ।

एला स्त्री इल-अच् । १ स्तनानामुत्पल्लतायाम् । (एलाची)
तङ्गे दण्डादि भावम० उक्तम् । “एला स्थूला च बड्डला
पृथुका लिङ्गटापि च । मड्डेला हृद्देला च चन्द्रवाला च
निष्कटी । स्फूर्जला कटुका पाके रसे वानाङ्गुलधुः ।

रुच्योष्णा क्षेपिस्तासकफवासतपापहा । हृत्तासविषयस्थ्यास्य
शिरोरुग्गन्धिकासमुत् । स्फूर्जला कुक्षिका तुष्का को
रङ्गी द्राविडी गुटिः । एला स्फूर्जला कफवासकासाशौ
मूललक्ष्णहृत् । रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी मता”
“एलालतालिङ्गितचन्दनासु” रघुः । तस्याः फलम्
अण् तस्य लुप् लुपि प्रकृतिलिङ्गत्वेन तत्फलेऽपि स्त्री ।
“ससञ्जुरश्चलुखानामेलानासत्पतिष्णवः” रघुः । “सजना
नयौ शरदशयतिरिवमेली” ह० र० उक्ते २पञ्चदशा-
क्षरपादके जन्दोभेदे ।

एला विज्ञासे कण्डु० प० अक० सेट् । एलायति ऐलायोत् ।
एलायां बभूव आस चकार ।

एलाक पु० एलाय-खल् । अपिभेदे सर्गा० घञ् । ऐलाक्य
तदपत्ये ङं स्तो० । स्त्रियां ङीप् यलोपः । ऐलाकी ।
एलादिगुटिका स्त्री “एलापलत्वचोऽङ्गाद्याः पिप्पल्याह-
पलं तथा । सितामधूकखर्जूररम्भडीकाच पलोन्मिताः ।
संभूष्य मधुना युक्ता गुटिकाः कारयेद्भिषक्” चक्रद० उक्ते
रक्तपित्ताधिकारस्ये गुटिकारूपौषधभेदे ।

एलापत्र पु० एलापत्रमिवाकारोऽस्यस्य अच् । नागविशेषे-
“नागस्तथा पिङ्गरक्तः एलापत्रोऽयं वामनः” भा० व्या०
३५ अ० । नागनामकीर्तने । [(काटा आमरुल) ।

एलापर्णी स्त्री एलायाः पर्णमिव पर्णमस्याः । रास्त्रायाम्
एलापुर न० नगरभेदे ।

एलीका स्त्री आ+इल-ईकन् । स्फूर्जलायाम् (गुजराटि)
राजनि० । [च सर्वेषु लवणेषु च] सुश्रु० ।

एलुक न० इल-उक । गन्धद्रव्यभेदे । “भद्रदावैलुकास्त्रे
एलवालुक न० एलवालुक पृथा० लुङ्गामः । एलवालुके
सुगन्धिद्रव्ये (लालुका) राजनि० ।

एव अज्य० इण्-वन् । १ सादृश्ये, २ अग्नियोगे, ३ वाक्यभूषणे,
४ चारनियोगे, ५ विनिर्गच्छे, ६ परिभवे ७ ईषदर्थे च ।
विशेष्यसङ्गतः पञ्चन्ययोगव्यवच्छेदे । यथा पार्थ एव
धनुर्धरः इत्यादौ प्राधान्यपदार्थे प्रत्यक्षधनुर्धरत्वम्
व्यवच्छिद्यते । विशेषणसङ्गतः पञ्चन्ययोगव्यवच्छेदे यथा
गङ्गाः पाण्डुर एवेत्यादौ शब्दे पाण्डुरत्वायोगो व्यवच्छि-
द्यते । क्रियासङ्गतः १० अत्यन्तायोगव्यवच्छेदे यथा नीलं
सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलत्वात्यन्तायोगो व्यव-
च्छिद्यते । ११ गन्तरि लि० । “एवेत्यपधारणानियोगौ-
पम्यनियोगे” इत्युक्ता गन्तरत्वे यस्माकमसदा-
हृतम् । “अहमेव ददामि । अद्येव । इहैव । श्रीशएव-

मेऽस्तु । अद्यैव गच्छ । अत्रानियोगोऽनवधारणम् ।
 “एवे चानियोगे” वार्ति० । तत्र केव भोव्यसे” इत्यत्र
 पररूपकादेशः । एतद्योगे च “न च वाङ्माहव्युत्तो” पा०
 न वस्नसाद्यादेशः । “ब्राह्मणस्यैव कर्म्मैतदुपदिष्टं मनो-
 विभिः” । “स जीवन्नेव श्रुत्वमाशु गच्छति सान्वयः”
 मनुः । १२ एवमित्यर्थे च । “एवा न इन्द्रोतिभिः” ऋ०
 ४, २२, ७, एवा एवम् भा० । अत्र वेदे “एवा तु द्रुवै-
 प्रतनु” इत्यादि वत् दोषः । तत्र गनारि “एवा न देव्या-
 दितिरनर्वा” तैत्ति० २, १, १५, “एवा गमनशीला”
 भा० । शीघ्रगन्तृत्वात् १२ अथ पु० । “शूरोनाम पत-
 यद्भिरेवैः” ऋ० १, १५, २, “एवैरथैः” भा० । करणे
 भावे वा वत् । १४ गमनसाधने १५ गमने च । “एवेन
 सदाः प्रय्येति पार्यिवम्” ऋ० १, १२, ३, “एवेन
 गमनसाधनेन गमसेन वा” भा० ।

एव लि० एवमन्वयस्य अच् अन्व० टिलोपः । एवंक्रियमाणप्रकारे
 “सुदानूनेववा मरुतः” ५, ४१, १६, एवया एवंक्रिय-
 माणप्रकारेण भा० तृतीयस्थाने याच् ।

एवश्च पु० अव-भावे अथ प्रथो० अतः एत्वम् । गमने “न
 को राया नैववा न मन्दनो” ऋ० ८, २४, १५, एववा शत्रु
 पुराणि संघांसं प्रति गमनेन । तृतायास्थाने आह ।

एवम् अन्व० इण-वा० वृत् । “एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रका-
 रेणार्थोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारवाच्ये” गणर० उक्तेषु
 अर्थेषु । क्रमेण उदा० तत्रैव । १ प्रकृतपरामर्शे “एवं
 वादिनि देवर्षौ” कुमा० । २ प्रकारे । एवं कुरुते । इवाचो
 ३ सादृश्ये अग्निरेवं विप्रः । ४ उपदेशे एवं पठ । ५ निर्द्देशे
 एवं तावत् । ६ निश्चये । एवमेतत् कः सन्देहः ।
 ७ अङ्गीकारे एवं कर्म्मः । वाचो ८ ससञ्जयाचो “अहार्थ-
 मेवमृगनामिपलम्” । “अघेतमनेवम्” शा० सू० ।
 ८ सम्बन्धे १० परकृतौ ११ प्रश्ने च भेदि० । तत्र एवम्
 भूतः एवंकृत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एवंविधः एवं-
 प्रकार इत्यादौ द्वयविशेषणत्वमिति भेदः “एवंविधे-
 नाह्वयेदितेन” रघुः । “एवमादीन् विजनीयात् प्रका-
 शाङ्गो ककष्टकान्” “अन्येषाञ्चैवमादीनाम् मद्याना-
 मोदनस्य च” मनुः ।

एवया लि० एव एवं अवनं वा याति या-किप् प्रथो० ।
 रत्नके “द्युम्न एवया उ समधाः” ऋ० १, १५, ६, १,
 “एवया रत्नप्रपथिता” भा०

एवयामरुत् पु० एवया रत्नकोमरुदस्य । अथिभेदे ।

“मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् । “एतन्नामकस्य अर्थः
 पञ्चालकु” भा० ।

एवयावन पु० एवस्य एवंप्रकारस्य यावा या-निप् ।
 रत्नके विष्णौ । “विश्वजन्वामप्रयुतामेवयावो मातं दाः”
 ऋ० ७, १००, २, “एवयावः ! विष्णो !” भा० । वेदे
 सम्बन्धे रत्नम् । एवं गनारि लि० “तान्वा महो मरुत्
 एवयावोः” ऋ० २, १४, ११, स्त्रियां ङीप् वनोरच ।
 एवयावरो । “या सुम्नैरेवयावरो” ऋ० ६, ४८, १२,

एवार पु० एव एवच्छक्ति ऋ-अण् । सोमभेदे । “एवारे वृष-
 भाः सुते” ऋ० ८, ४५, २८, “एवारोनाम कश्चित सोमः” भा०

एवावद् पु० एव एवमावदति व्या+वद्-अच् । अथिभेदे
 “सहि जलस्य मनसस्य वित्तिमिरेवावदस्य यजतस्य सभ्रेः”
 अवत्सारस्य स्पृणवाम्” ऋ० ५, ४४, १, “जलस्य मनस-
 स्यैवावदस्य यजतस्य सभ्रेरवत्सारस्य चैषामृषीणाम्” भा०

एष गतौ भा० आत्म० सक० सेट् । एषते ऐषिष्ट एषाम्
 वभूव आस चक्रे । एषणीयः एषितव्यः एषितः एषिता ।
 एषितम् एष्टिः एषणम् एषा एषमाणः । “पराह्मिल एष
 त्वर्वाची गौरूपैवत्” अथ० ६, ६७, २, वेदे गणव्यव्यासात्
 पर० । उपेयत् एष्टिपररूपम् । “स वै वत् अष्टमतिस्त्रै-
 वते यः कर्म्मणां पारमपारकर्म्मणः” भाग० २, १२, ४४,
 धातुनामनेकार्थ्यात् अवलोकयतोत्तर्यः ” “तस्माद्दिवा
 नष्टै एति” शत० ब्रा० १२, २, ४, २, ।

परि+अन्वेषणे पर्येषते पर्येष्टिः लोकेऽपि कश्चित्
 गणव्यात्यासः । “जम्भः संसिद्धकल्पाः पर्येषन्तो
 िभावसुम्” भा० अतु० ८५ ।

एष स्त्री एष-भावे किप् । गतौ “तावामिषे रथानासृज्जिन्”
 ऋ० ५, ६६, २, “एषे गन्तुम्” भा० । “राय एषेऽवसे द-
 धीत” ५, ४१, ५, “एषे प्राप्नुम्” भा० । “तेभ्यः सैपमेव
 चकार” शत० ब्रा० २, ४, २, ४, । इष-विच् । २ इच्छौ ।
 “न चोदोऽदृषीतमेषे” ऋ० १, १८, ४, एषे सौख्यमि-
 च्छते” भा० ।

एषण पु० एषते शत्रु हृदयम् ह्यु । १ लौहमयवाणे हृत्वायुधः ।
 इष इच्छायां णिच् भावे-युच् । एषणा २ प्रेरणायां
 ३ पुल्लोकवित्तकामनायाञ्च स्त्री । “न कश्चिदन्यः पंसार
 उक्तादन्वे षणावयात्” वेदा० । “तमात्मानं विदित्वा
 ब्राह्मणाः पुत्रे षणायाश्च वित्तं षणायाश्च लोकैषणायाश्च
 व्युत्थायाश्च भिक्षार्थं चरन्ति । या ह्येव पुत्रे षणा वा
 वित्तं षणा वा वित्तं षणा वा लोकैषण्योमे ह्येते एषणे

भवतः" शत० ब्रा० १४, ६, ४, १, "उल्लैपणा उलोत्पत्ति-
सहिष्य दारसंयहेच्छालक्षणा । वित्तं द्विविधं सातुषं
गवादि, दैवं विद्यादि, तस्य कर्मणा साधनस्य गवादेर-
पादानरूपा इच्छा वित्तैषणाऽनेन कर्म कृत्वा पित्रलोकं
जेष्यामीति विद्यासंश्रुतेन वा देवलोकम् । केवलया वा
हिरण्यगर्भविद्याया देवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीतीच्छा
लोकैषणा । एवमेकत्वेऽपि लोकैषणायाः साधनमन्त-
रेणाभिज्ञेः साध्यसाधनाभेदेन द्वैविध्यमाह उभे होति"
भा० । "अपहतसकलैषणामलात्मन्यविरतमेधितभाव
नोपपन्नः" भाग० ४, २१, १८, एष्यते ज्ञायते मानमनया
करणे ल्युट् ङीप् एषणी । ४तुलासाधने (निष्ठा)
मानयन्तभेदे मेदिनिः । स्तार्थे कत् । एषणिकाऽप्यत्र ।
अमरः । एषते व्रणपारमनया करणे ल्युट् ङीप् । (वेल्-
कार) ५ व्रणस्फोटनास्त्रभेदे मेदि० । भावे ल्युट् । सु-
श्रुतोक्ते दैव्यविदारणव्यापारभेदे । तत्र हि "यन्त्रकर्मा-
णि तु नित्यातनपूरणेत्याद्युपक्रमे "चूषणैषणदारणेत्यादि
पठित्वा चतुर्विंशतिरित्युक्तम् । तत्र एषणमभ्यन्तरे शस्त्र-
प्रवेशनेन पूयादेरपसारणम् । तत्साधनशस्त्रमेषणी यथा
ह सुश्रुतः "विंशतिः शस्त्राणि तद्यथा मण्डलापकरपत्ने-
त्याद्युपक्रमे "वडिशदन्तशङ्खेषणी" इत्युक्त्वा "एषणेषणे
आनुलोम्ये च" इति तत्प्रयोजनसूक्तम् । एषणमभ्यन्तर-
गमनमानुलोम्यं विस्त्रावणम् तत्रैव एषणीलक्षणं "एषणी
गण्डूपाकारसूत्री" उक्तम् । "एष्ये धूपगन्धलाभे तु बाला-
ङ्गुल्यङ्कुरा हिताः" सुश्रुतः ।

एषणीय लि० इष-एष-वा कर्मणि अनीयर् । १ आशासे
"जायापती लौकिक मेषणीयम्" कुसा० । २ गम्ये च ।

एषा स्त्री एष-अ । इच्छायां जटाधरः ।

एषावीर पुंस्त्री । एषायां यथेष्टं धनादिप्रतिपक्षे-
च्छायां वीरः । यतः कृतश्चित् प्रतिप्राहके निन्दितब्राह्म-
णभेदे । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "यद्येनमैषावीरा
याजयेयुः" शत० ब्रा० ११, २, ७, २२, "एषावीरोनाम
निन्दितब्राह्मणजातिविशेषः तत्संबन्धिनः कृत्विजः" भा०

एषिन् लि० इष-णिनि । इच्छौ अभिलाषुके । "यौनने
विषयैषिणाम्" "बभूव युद्धं तस्य परस्परजयैषिणोः"
रघुः । स्त्रियां ङीप् । "तदाश्रिता हि सा त्रिया बुद्धि-
संश्लेषिणी भवेत्" भा० व० ८१ अ० ।

एष्टव्य लि० इषु वाञ्छायाम् तव्य । वाञ्छनीये । "एष्टव्या
वह्वः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत्" शु० त० मत्स्यपु०

"तद्वैव ब्राह्मणेनैष्टव्यम्" शत० ब्रा० १, ८, ३, १७ ।

एष्टि स्त्री आ+यज-आ+इष-वा क्तिन् । १ अभियजने २ अभि-
कामनायाञ्च । "पितृणां शत्रुदुर्बभूव सुष्टुएटी" क० दं, २१
८, । "एटी आयजनेऽभिकामये वा" भा० करणे क्तिन्
३ आयासनसाधनेषु ऋक्सामेषु । "प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा
सहीदं सर्वमकरोत् मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यधुरसः
इति मनोह गन्धर्वः ऋक्सामैरधुरो निर्मिथुनेन सहो-
क्रामैद्योनामेत्यृक्सामानि वा एष्टय ऋक्सामैर्ह्यायासते
इति नोऽस्त्विति नोऽस्त्विति" शत० ब्रा० ८, ४, १, १२ ।
"प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनोगन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यधुरस
एष्टयोनाम" यज० १८, ४३ ।

एष्ट्य लि० इष-कर्मणि खत् । १ वाञ्छनीये भावे खत् सुश्रुतोक्ते
"तच्च शत्यकर्मादिविधं तद्यथा खेदां भेदां खेष्ट्वं वेध्य-
मेष्टमाह्वार्यं विस्त्राव्यं सीव्यमित्युक्तेषु अष्टपु मध्ये
२ शत्यकर्मभेदे न० । "एष्ट्येष्टेष्टयलाभे" सुश्रु० "धुणोपहत
कांठे वेणुनलनालीशुष्कालावसुखेषु ष्यस्य" इत्युक्तेषु
तत्कर्मचरणम् । कर्मणि खत् । ४ एषणकर्मसाध्ये लि० ।
"एष्ट्या नाहः सगत्याच व्रणा उन्मार्गिणश्च ये" सुश्रु०
एष गतौ खत् । ५ गन्तव्ये लि० । "गतैष्यदिवसाद्येन
गतिर्निष्ठी खपङ्कृता" नील० ता० । इष गतौ दि० इष
इच्छायां आ० इष आभीक्ष्ण्ये क्रप्ता० एष्ट्यः खत् ।
एष्ट्य तत्तद्वात्यर्थकर्मणि प्राचु प्रैष्य इत्येव प्रेष्यस्तु ईप
गतिर्हिंसादर्शनेषु इत्यस्य ख्यदन्तस्य रूपम् इति भेदः ।

एष्ट् लि० आ+ईह चच् । १ मस्यक् चेष्टाश्रुते । एला एष्टाः
परिपाते दहन्त्यान्" अष्ट० १२, ३, ३३ । आ ईपदये
ईह-घञर्थे करणे क । २ क्रोधे निह० । क्रुडस्य सन्त्यक्काया-
नर्हत्वात् ईपङ्केटावस्थेन तथात्वम् । [ङीन् । एष्टी ।

एष्टि लि० आ+ईह-त इन् । मस्यक् चेष्टान्विते स्त्रियां शार्ङ्ग०
एष्टीड न० एष्टि ईहे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि मयूर०
नि० । एष्टि ईहे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि ताडये
कर्मणि एवं एष्टिकटा एष्टिबाणिकटा एष्टिद्वितीया
एष्टिस्त्रागता एष्टिविषया इत्यादयोऽपि तत्तत्क्रियायाम्
स्त्री एष्टियपं तु तत्कर्मणि न० इति भेदः ।

इति वाचस्पत्ये एकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ए

ऐकारः स्वरवर्णभेदः एदंतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठ-
तालुस्थानवोरुच्चार्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् ङु तस्य
त्रिमात्र इति भेदः । द्विमात्रस्य उदात्तानुदात्तस्वरित-
भेदः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्याञ्च षड्विधः एवं
ङु तस्यापीति द्वादशविधः । तन्मे तस्य वाचकशब्दा उक्ता
यथा । 'ऐलेञ्जा भौतिकः ज्ञाना वायवो मोहिनी विभुः ।
दद्या दामोदरः प्रज्ञो धरो विजितसुख्यपि । जमात्मको-
जगदुयोनिः परः परनिबोधजत् । ज्ञानामृता कपर्दि श्रीः
पोठेशोऽग्निः समात्मकः । लिङ्गो लोहिता राक्षो वाग्-
मनो भौतिकारुणम् । महेश्वरो द्वादशो च विमलच सर-
स्वतो । कामकोटो वामजानुरं शुभान् विजयो जटा ।'
'ऐकारः कोठराज्ञी च मालिन्युक्तमैरवी' इति च षष्ठी-
मिधो० । मातृकान्यासिधरोऽप्येव न्यस्तत्वात् तच्छब्दा-
भिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुत० उक्तं यथा
'ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनीं सयम् । कोटि-
चन्द्रप्रतीकायं पञ्चप्राणमयं सदा । ब्रह्मविष्णुमयं वर्षं
तथा रुद्रमयं प्रिये । सदाशिवमयं वर्षं विन्दुलय-
समन्वितम्' । तपरत्वे कारपरत्वे च तत्स्वरूपपरः ।

ऐ अद्य० आ+इण-विच् । आह्वाने १ स्वरणे १ आमन्त्रणे च
४ महेश्वरे पु० तस्य सर्वगत्वात्तत्वात् ।

ऐक वि० एक+कार्ये अण् । एकशब्दार्थे ततोभवाद्यर्थे गङ्गा०
ख । ऐकीय एकसम्बन्धिनि तद्वयादौ च लि० ।

ऐकध्यम् अव्य० एकधा+धास्याने ध्यञ्ज् । एकधेत्वर्थे
'ऐकध्यं च अपणम्' कात्या० १४, २, २४ । 'एतदैकध्यं
संज्ञम्' सुनु० । ततः स्वार्ये ङ । ऐकध्य तदर्थे न०
'ऐकध्येन अपणम्' उक्तकात्या० सूत्रभाष्ये कर्कः ।

ऐकपत्य न० एकपतेर्भावः कर्म वा ध्यञ्ज् । सार्वभौमत्ये
'अप्रतिद्वन्द्वतामैकपत्यञ्च सर्वदेहिनाम्' भाग० ७, २, २४ ।
एकपतौ भवः प्रत्युत्तरपदत्वात् यय । एकपतिभवे लि० ।

ऐकपदिक लि० एकस्मिन् पदे स्थाने विभक्त्यन्ते वा भवः
ठञ् । एकस्थानभवे २ एकविभक्त्यन्तपदभवे च । एकपदाय
प्रभवति ठञ् । 'उक्तोऽप्येकपदिका भवन्ति यथा
व्रततिर्दमूनाः' इत्यादि निरु० । 'एकार्थमनेकशब्द-
मित्येतदुक्तम् अथ यावन्नेकाध्यान्येकपदानि तावन्तो-
ऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् तदैकपदिक-

मित्वाचक्षते इति निरु० उक्ते अनेकशब्दे एकार्थपरं समा-
सादिष्टत्वरूपे श्वाक्यभेदे च ।

ऐकपदय न० एकपदस्य एकार्थकैकविभक्त्यन्तस्य भावः ध्यञ्ज् ।
संस्कारार्थत्वे अनेकपादानामेकार्थबोधकतासम्पादने स-
सादिभावे । [भावत्वे ।

ऐकभाव्य न० एको भावो यस्य तस्य भावः ध्यञ्ज् । एकस्व-
ऐकमत्य न० एकं मतं तेषां तेषां भावः ध्यञ्ज् । तस्यसम्मतौ
'स्वर्गामिषस्तस्य तमैकमत्वात्' रघुः । 'ऐकमत्यं हि नो-
राजन् । सर्वेषामेव लज्जे' भा० व० ७ अ० । 'ऐकमत्यञ्च
सर्वस्य जनस्याद्य नृपं प्रति' भा० व० २६ अ० । 'स-
हृदयैकमत्वात्' भा० उ० २२ अ० । 'कैकमत्यं महा-
धियाम्' नीतिः । ऐकमत्यमत्वास्ति अच् । ऐकमत्ययुक्ते
लि० । 'गर्हेतान्योन्यमतयो मस्तिष्यो ब्रुवते सदा ।
नचैकमत्यः शेषोऽग्नि मन्त्रः सोऽधम उच्यते' रामा० ।

ऐकराज्य न० एकराजो भावः ध्यञ्ज् । चक्रार्थित्वे 'यत्-
सुपश्ये वेनैकराज्यमजयो हि न' आश्व० चौ० ५, १६, ४ ।

ऐकलव्य पुंस्त्री एकलः अपत्यं गमा० यञ् । एकनू-
नामकपेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः ऐकलवी ।
ऐकलव्यस्य ज्ञात्राः कणा० ततोऽण् यलोपः । ऐक-
लव तच्छात्रेषु स्त्रियां ङीप् ।

ऐकशक्तिक लि० एकशतमस्यास्ति ठञ् । एकशतपरिमित-
द्रव्यस्वामिनि । एवमैकशक्तिकादयोऽपि तत्तत्संस्थद्रव्य-
युक्ते लि० ।

ऐकश्रुत्य न० एका श्रुतिर्यत्र तस्य भावः ध्यञ्ज् । 'उदात्तानुदात्त
स्वरितानां परः सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्' आश्व० चौ० १, २
६, सूत्रोक्ते स्वरभेदे । ऐकश्रुतिशब्दे विवृतिः ऐकस्यार्थ-
मयत्वं न० ।

ऐकागारिक लि० एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ठञ् ।
चौरे स्त्रियां ङीप् । 'ऐकागारिकवदुभौ दूराज्जम्बु-
रदर्शनम्' भाषः 'क्षेत्रविदैकागारिकेण हस्तवता' दशकु० ।

ऐकाग्र लि० एकाग्र+स्वार्येऽण् । एकाग्रचित्ते एकतानचित्ते
ऐकाग्र न० एकाग्रस्य भावः । अग्रन्यासकचित्तत्वे एक-
मात्रालम्बिचित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विवृतिरुदाहरणञ् ।

ऐकात्म्य न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः ध्यञ्ज् ।
ऐक्ये २ एकस्वरूपत्वे । 'तथैकात्म्यानुभावानां विकल्पर-
हितः स्वयम्' भाग० ६, ८, २१ । 'एतेषां त्रयेणाशासि
उतैकात्म्यं महात्मनि' ७, १२, २६ । 'एकात्म्यमननात्
सदाः कलुषादिप्रसृज्यते' भा० अनु० २७ । १ अ० भेदे च

“एकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवान्जुनस्य च” भा० अ० १५० । एकआत्मा तस्य भावः । उवाचन एकत्वे एकात्मवादाः एकात्मवादी

एकादशिन लि० एकादशानां संघ इति एकादशिनी खलि-
नीवत् स्त्रीत्वं सा साधनतयाऽस्त्यस्य खल् । एकादशिनो-
साध्यफले । “हे त्वेवैते एकादशिन्यावाहभेत य एवंका-
दशिनेषु कामस्तस्याम्रैः” मत० ब्रा० १२, २, २, २ तला-
लभ्यद्विविधैकादशसंख्यपपरुभेदाः देवतासंज्ञिताः यजु०
२८, ५८, ५८ उक्ता यथा

“आग्नेयः कृष्णधीवः१ सारस्वती मेघो २ बभ्रुः सौम्यः ३
पौष्णः ४ शितिपृष्ठो वार्हस्पत्यः ५ शिल्पो वैश्वदेवः ६
ऐन्द्रोऽरुणो ७ मारुतः कल्माषः ८ ऐन्द्राग्नेयः संज्ञितो ९ ऽधो
रामः सावित्रो १० वारुणः कृष्ण एकशितिपात् ११ मेतः १२

“अत्रमेधे श्रुतिरस्ति हे त्वेवैते एकादशिन्यावाहभेतैति”
तयोरेकादशिन्योः पञ्चवक्त्रदेवताश्च कश्चिज्जकाद्वेयो-
च्यन्ते तेनेमानि माङ्गल्यवाक्यानि इव्यदेवताप्रति-
पादकानि ननु मन्त्राः । कृष्ण धीवा यस्य स कृष्णधीवः
पशुराग्नेयः अग्निदेवत्वः १, मेघो सारस्वती सारस्वती-
देवताका २ बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्वः ३
श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्वः ४ शितिः श्यामं पृष्ठ-
मस्य स शितिपृष्ठः वार्हस्पत्यः उरुस्पतिदेवत्वः ५ शिल्पो
विश्वित्ववर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्वः ६ अरुणः रत्नः ऐन्द्रः
ऐन्द्रदेवत्वः ७ कल्माषः कर्बुरो मारुतः मरुदेवत्वः ८ संज्ञितः
उदाङ्गः ऐन्द्राग्नेयः ऐन्द्राग्निदेवत्वः ९ अधोरामः अधोदेशे
श्वेतः सावित्रः सवित्रदेवत्वः १० एकः शितिः श्वेतः पादो-
यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्त्यत्र कृष्णः मेतः
पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवत्वः ११ । एव
मेकादशं वेददो० । “अग्नेयेऽनीकवते रोहिताङ्गिरन-
डानधोरामो सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभो वैश्वदेवौ पिङ्गलौ
तृपरी मारुतः कल्माषः आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती
मेघो वारुणः मेतः १२ । “द्वितीयैकादशिनोपशुदेवानाह ।
रोहिती रत्नोऽङ्घ्रिस्तिलको यस्य सोऽनडान् दृषभोऽनीक
वतेऽग्नेये आलभ्यः अनीकं सुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीक
वान् तस्मै १ अधोरामो अधोभागे श्वेतो हौ पशु सावित्रौ
सवित्रदेवतौ २, २ । रजतवर्णो नाभिर्यवोक्षौ रजतनाभो हौ
पौष्णौ पूषदेवतौ ३, ५ “पिङ्गलौ पीतौ तृपरी निःशङ्कौ वैश्व
देवौ विश्वदेवदेवतौ ६, ७ कल्माषः कर्बुरो मारुतः ८ कृष्णः
श्यामोऽजोमेघः आग्नेयः अग्निदेवतः ९ मेघो सारस्वती १०

मेतः वेगवान् वरुणदेवतः ११ एवमेकादशं इति वेददेवः

एकाधिकारस्य न० एकाधिकारस्य भावः व्यञ्ज् । एकाधि-
करणवृत्तित्वे सामानाधिकार्ये । “अथवा हेतुमन्त्रि-
विरहाप्रतिवोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकार्यं
व्याप्तिरुच्यते” भाषा० । तस्यविभक्तिकपदयोः स्तोप-
स्थाप्यार्थयोरभेदबोधकत्वे च ।

एकान्तिक लि० एकान्तमवश्यं भावो ऽङ्ग । १ अवश्यमव्ये ।
“सुखस्यैकान्तिकस्य च” मतुः । “एकान्तिकमाव्यक्तिक-
समयमाप्नोति कैवल्यम्” सां० का० । एकान्तिकमवश्यं
भावि” कौ० । एकान्तं भूतः स्वसत्तया व्यापो ऽङ्ग ।
२ एकान्तस्य स्वसत्तया व्यापके “कृष्णस्यैकान्तिकः सुखत्”
भाग० २, २, स्त्रियां ङीप् । “एकान्तिकी हरेर्भक्तिरु-
पातायैव कल्पते” वरा० पु० ।

एकान्तिक लि० एकमन्यत् विपरीतं वृत्तमध्ययनेऽस्य ।
“कम्पाध्ययने वृत्तम्” पा० ठक् । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य
परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्ववचनमेकं जातम्
तादृशे कुपाठके ज्ञाते ।

एकायन पुंस्त्री एकस्य तन्नाम्नोसनेर्गोत्रापत्यम् नडा० फल् ।
एकस्यर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् ।

एकार्थ्यं न० एकार्थस्य भावः व्यञ्ज् । एकयत्वा विशिष्टैका-
र्थोपस्थापने एकार्थभावे । १ एकप्रयोजने च । “२ यथ-
वशेनेकार्थ्यं सन्धिः” सि० कौ० ।

एकाहिक लि० एकाहमघोष्टोभूतोभूतोभावी वा ऽङ्ग । १ ए-
काहसाध्ये यागादौ स्त्रियां ङीप् । ततोऽन्यान्त्यैका-
हिकानि आह० त्रौ० ८, १६, १६, “ताभ्यां पूर्वे
एकाहिके” २, १०, १०, “अन्यानामैकाहिकानासुत
मान्” २ एकाहव्यापके ज्वरादौ “सहस्रोत्तरे तीरे
द्विपदोनाम वानरः । एकाहिकज्वरं हनि तस्य नामानु-
कात्तनात्” । एकाहिकज्वरस्य एकाहानन्तरे एकदिनं
व्यापकोज्वरः इति वैद्यके प्रतिहम् । एकाहश्चते
३ दासि एकाहमघोष्टे सत्कृत्य व्यापारिते ४ अथ्यापके
स्वसत्तया एकाह व्याप्यकाले ५ एकाहभाविनि उत्स-
वादौ च । एकाहसाध्ययागभेद एकाहः तस्य दक्षिणा
ऽङ्ग ङीप् । ६ एकाहसाध्ययागदक्षिणायां स्त्री ।

एक्य न० एकस्य भावः व्यञ्ज् । १ एकत्वे २ अभिन्नत्वे ३ एकार्थी
भावे च “दैव्यं सोऽन्यत्रे” सुम्ब० “एक्यसंयोगनात्वात्
समवायविधारदः” भा० स० ५ अ० । ४ एकमन्ये सौहार्दे च
“तेषां द्वयोर्द्वयोर्दैव्यं विभेदे न कथञ्चन” रघुः । एकस्या-

प्रत्यं गगोऽयञ् । एकापतेः पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् यलोप ऐकी ।
ऐच्चव लि० इक्षोर्विकारः वित्वा० अण् । इक्षुविकारे गु-
हादौ इक्षुविकारभेदाच्च इक्षुव्यङ्गे ८०८ ८० उक्ताः ।
“ऐच्चं गुहार्जितम्” “फलान्यगुहमैवामि” च श्रुतिः ।
२ मद्यभेदे च । “पानं द्राक्षमाधूकं खाजूरं तालमैवम् ।
माक्षिकं टाक्षमाधूकमैरेयं नारिकेलजम् । समानानि
विजानीयान्द्रान्येकादशैव तु । द्वादशन्तं सुरामद्यं
सर्वेषामधमं श्रुतम्” पुलह्यः । मद्यान्येकादशेषु क्तिः
अधिकदोषार्था अन्वेषामपि मद्यानां मदनपालेन
दर्शितत्वात् । प्रसङ्गात् तान्यत्र गुणसहितानि दर्शयन्ते ।

“मद्यं ज्ञात्वा सुरा गुग्गुला मदिरा वरुणात्मजा । इरा
गन्धोत्तमा कल्या देवसृष्टा च वारुणी । मद्यं पित्तकरं
प्रायं सरं रोचनदोषनम् । विदाहि सृष्टविष्णुत्वं
तेज्ज्वां वातकफापहम् । विधिना तु युतं पीतं तस्मा-
दमृतसन्निभम् । अन्यथा कुरुते रोगानतिपीतं विषोप-
मम् । द्राक्षोत्पलविदाहि स्याद्रक्तपित्तेषु गच्छते । बल-
पुष्टिकरं मद्यं रक्तार्थोद्धारि दीपनम् । माध्वीकस्य
गुणं किञ्चित् २ खाजूरमनिलप्रदम् । तदेव विषदं रुच्यं
क्षेपघ्नं कर्षणं लघु । शालिषट्कपिटादिकृतं मद्यं
सुरा ३ मता । सुरा सुवीं बलस्तन्यपुष्टिभेदः कफप्रदा ।
प्राहिणी शोथगुल्माशौषधयोर्मूलकच्छतम् । पुन-
र्णवाशालिपिटे विहितं वारुणी ४ मता । सुरावहारुणी
लज्जी पीनसाध्यानशूलतुत् । प्रसङ्गात् ५ खाद्युरामगु-
ल्लक्षणात्कादम्बरी ६ घना । ७ जङ्गलस्तदधः प्रोक्तो जङ्गला-
न्नेदको दधनः । पक्षो ८ जङ्गलः सारः सुरापीजन्तु
किण्वकम् १० । प्रसङ्गानाङ्गुलमार्गस्यैव रोचकवात-
जित् । दीपन्याध्यानशूलकुलितोदण्डप्रणायिनो । काद-
म्बरी गुरुर्द्वया दीपनी वातकृत् सुरा । जङ्गलः कफ-
तृट् प्राङ्गी शोफार्थोपहृणीहरः । मेदको मधुरो क-
ल्यस्तन्धनः शीतलो गुरुः । पक्षो ज्वरमारत्वात् विटम्बी
वातवर्धनः । किण्वकं वातघनममृद्यं दुर्जरं गुरु ।
आक्षिकी ११ सा सुरा या स्यादल्लवकशान्तिखण्डः ।
आक्षिको पाण्डुरोधायः पित्तासकककुष्ठतुत् । किञ्चिद्वात-
करो रुक्षा दीपनी रेवनी लघुः । यद्यपि पित्तकृतं मद्यं
प्रोक्तं यवसुरा १२ च सा । काकोलिकी १३ रुक्षा श्रेया
मैरेयो १४ धान्यजासवः । आसवश्च सुरायाश्च हयोरथेक-
भाजनम् । साधनं तद्विजानीयान्द्रैवसुभयात्मकम् ।
कविस्तु भातकीडूपं गुह्रधान्याम्बुसाधितम् । सुवीं

यवसुरा रुक्षा स्याद्विदम्बतिदोषकृत् । काकोली दृङ्गणो
दृष्ट्या दृष्टिमान्द्रप्रदा गुरुः । मैरेयं दृङ्गणं दृष्ट्यं गुरु
सन्निपणं सरम् । मद्यं सर्वरसं जातं मधूलकसुदीर्यते ।
मधूलकं १५ गुरु स्वादु स्निग्धं शुक्लकफप्रदम् । पक्षो
१६ दीपन स्वादुः पचो रोचनो लघुः । स्त्रीविलासकरो
वातयोषास्तिविकारतुत् । मध्वसवो १७ लघुः रुक्षः कुष्ठ-
मेहविषापहः । गौडो १८ म्लिग्धो वर्णं बलकृत्पणः
कटुः । तित्तको दृङ्गणः स्वादुः सृष्टविष्णुत्वमाकृतः ।
इणोः शीतरसः १९ पक्षः शीघ्रः २० पक्षरसः श्रुतः । आसैः
स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः । शीघ्रं पक्षरसः
श्रेष्ठः आरग्निलक्षणात् । वातपित्तकरो हृद्यक्षेप-
नो रोचनो जयेत् । विबम्बमेहशोथार्थः शोथोदर-
कफामयान् । तस्मादल्लगुणः शीतरसः संश्लेषनः
श्रुतः । जाम्बवः क्षौद्रसम्भूतः जम्बूरसगुहोद्भवः ।
जाम्बवो २१ बह्विधस्य कवायोऽनिलकोपनः । अरिटा-
सवसोधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्ध्या यथा-
स्वं संस्कारमवेष्ट्य कुयलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दु-
र्गन्धिं विरसं कमिसङ्कुलम् । अमृद्यं तरुणं रुच्यं लघु
दुर्भोजने हितम् । अत्यौषधं पर्युषितमल्येष्वल्लक्ष-
यत् । कफप्रकोपे तन्मद्यं दुर्जरं विषेयतः । पित्त-
प्रकोपे बल्लवं तेज्ज्वां विदाहि च । अमृद्यं पेशवं
पूतकमिलं विरसं गुरु । तथा पर्युषितं वापि वि-
न्यादनिलकोपनम् । सर्वदोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रको-
पणम् । चिरस्थितं यातरसं दीपनं कफघातजित् ।
रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मेध्यं सेव्यं मङ्गलमम् । तस्माच्चैक-
प्रकारस्य मद्यस्य रसवैर्यतः । स मौष्ण्यदौषवातत्वाद्
विकाशित्वाच्च वज्रितुत् । समेत्य हृद्यं प्राप्य धमनी-
रुर्ध्वमार्गगाः । विषुभ्येन्द्रियचेतांसि मद्यवत्याशु वीर्यतः ।
चिरेण क्षौद्रिके पुंसि पातनो जायते मदः । अचिरा-
द्वातिके दृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च । नवं मद्यमभिष्यन्दि-
तिदोषजनकं सरम् । अरिष्टं दृङ्गणं दाहि दुर्गन्धिं
विषदं गुरु । ज्यैष्ठ्यं तदेव रोविष्णु कमिक्षेपान्निलाप-
हम् । हृद्यं सुगन्धिं सुगुणं लघु शीतोविषोषनम् ।
सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् । तामसे
निन्द्याकर्माणि निद्रादि कुरुते तदा । शुक्लं कफघ्नं ती-
क्ष्णं लघु रोचनपाचनम् । पाण्डु कमिहरं रुच्यं
भेदनं रक्तपित्तकृत् । गौडारिदरसङ्गानि मद्योष्णानि
यानि च । यथापूर्वं गुरुतराश्याभिष्यन्दकराणि च ।

स्यात्काङ्क्षितम् २२ सौवीर २३ भारनालं २४ द्व दीपकम् ।
काङ्क्षिकं शिथिरस्त्रं पाचनं रोचनं लघु । तपोदकं यवै-
रामं सतपैः सकलैः कृतम् । सौवीरकं कृतन्वामैः पक्वैर्वा
निस्तुर्धैरैः । सर्वैरैश्वर्यान् २५ स्यात् सौवीरकमिति
कचित् । तृणान् दीपनं हृद्यं पाण्डु कमिगदापहम् ।
सौवीरकं पङ्कजगोनाशनं भेदि दीपनम् । घान्यान् २५
भ्रान्त्योनितात्प्रोचनं लघु दीपनम् । स्पर्शदाहकरं
पानात्पाचनं क्षेपनाशनम् । गण्डूषान्मुलवैरस्यदौर्गन्ध्य-
कफकलनम् । ऐचवस्य द्वै विध्यमाह भावप्र० “इक्षोः पक्वैः
रसैः सिद्धः सीधुः पकरसश्च सः । आसैश्चैरेव यः सीधुः
स च शीतरसः स्मृतः” इति । इक्षुः काशमूलं तस्येदम्
अण् । १ काशमूलावयवभूते स्त्रियां ङीप् । इक्षुः इक्षुपत्वा-
कारः अस्त्वस्य अण् । ४ इक्षुपत्वाकारे च स्त्रियां ङीप् ।
“ऐचव्यौ विष्टौ” कात्या० ८, १, १४; “विष्टौ ऐचव्यौ
काशमूलावयवभूते अत्र भवतः “काशमयः प्रस्तरः काश-
मूलमये विष्टौ” शाखान्तरीयवाक्येपात्” कर्कः ।
अधिकरणमावायां “बर्हिःप्रस्तरयोर्वन्तराले तिर्यक्-
प्रसार्यमायौ दर्भौ विष्टौ ते अत्र इक्षुपत्वरूपे स्याता
मिति” माधवः । तेनात्र ऐचव्यशब्दकल्पनं प्रामादि-
कम् । “द्रोणकलशं पायव्यानिधुकार्घ्यमयान् परिधीना-
श्वालं प्रस्तरमैचव्यौ विष्टौ तद्वर्हिरुपसंग्रहं भवति”
यत० ब्रा० २, ६, १, १०,

ऐक्षुकं लि० इक्षौ साधु गुडा० ठञ् । इक्षुसाधुनि जेतादौ
इक्षुं भारभूतं वहति व्यावहृति वा ठञ् । १ भारभूतेषु-
वाहके २ तदावाहके च । इक्षुवः सन्त्यस्यां नडादि० ऊ
कुक् च । इक्षुकीया भूमिस्तस्यां भवः अण् वित्त्वकादि०
उमात्रस्य लुक् । ऐक्षुकः । तादृशभूमिभवे लि० ।

ऐक्षुभारिकं लि० इक्षुभारं वहत्यावहति वा ठञ् । इक्षु
१ वाहके २ तदावाहके च ।

ऐक्ष्वाकं पु० इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यम् अण् नि० । १ सूर्यवंशे नृपे
बहुष्य अणोलुक् । “इक्ष्वाकूणां दुरापेऽप्येत्वंदधीनाहि
सिंहयः” रघुः । इक्ष्वाकोर्यं जनपदः । ऐक्ष्वाकं २ तद्रा-
जके जनपदे च बहुषु लुक् । तत्र भवः कोपधत्वात् अण्
ऐक्ष्वाकं तज्जनपदभवे बहुषु लुक् । कविनून लुक् । “ऐ-
क्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलन्यस्य कर्मदाशिवः” इति
हरारिः । “ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम्” भा०
पा० २, ८, ५० । “विशङ्कुर्वन्मुभिर्भक्त ऐक्ष्वाकः प्रीति-
पूर्वकम् भा० अनु० १, ५० । अत्र ऐक्ष्वाकुरिति पाठस्तु

व्याप्यत्वात् साधुः

[इक्षुदोहलफले (जिंयापुती)

ऐक्षुदं न० इक्षुद्याः फलम् फले अण् तस्य गुणा० न लुक् ।
ऐच्छिकं लि० इच्छया निर्हन्तः ठञ् । इच्छया कृते स्त्रियां ङीप्
ऐडं पु० इडाशब्दोऽस्त्वानुवाकेऽध्याये वा विसृता० अण् ।
इडाशब्दयुक्ते १ अध्याये २ अनुवाके च एडस्येदम् अण् ।
३ मेघसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां ङीप् । इडा+अपत्ये शिवा०
अण् । इडापत्ये पुरुरवसि पु० ।

ऐडकं पुंस्त्री एडक एव स्त्रार्थे अण् । १ मेघाकारे दक्षिणापय-
प्रसिद्धे पशुभेदे “तयो वा पशवोऽमेध्यादुर्वराश्च ऐडकः
श्वा च” यत० ब्रा० १२, ४, ६, ४ । एडकस्येदम् अण् तत्-
संबन्धिनि लि० एडकशब्दे उदा० ।

ऐड(ल)विड(ल) पु० इड(ल) विडा(ला) या अपत्यम् “अड-
डाम्यो नदीमानुषीभ्य स्तन्नामिकाभ्यः” पा० ढकोऽपवादः
अण् डलस्योरेकत्वकारणात् उभयत्र अन्यतरतो वा
उस्य लो वा । कुबेरे । “तस्य प्रीतेन मनसा तान् दन्ते
डविडस्ततः” भाग० ४, १२, ८ ।

ऐडिडिडपु० सूर्यवंशे क्षत्रियभेदे “नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे
मूलकोऽभवत् । ततोदशरथः पुत्रस्तस्मादिडिडिडस्ततः”
भाग० ८, ८, १२ । सूर्यवंशवर्णने ।

ऐणं लि० एणस्य लण्शब्दमेदम् अण् । लण्भृगचक्षांदौ ।
एणशब्दे उदा० । [एणीपचनदेशभवे ।

ऐणीपचनं लि० एणीपचनदेशे भवः आभावपत्वे अण् ।

ऐणियं लि० एणया इदम् ढक् । १ लण्भृगचक्षांदौ “ऐणवरीर-
वाजानि अजिनानि” गोमि० । २ रतिवश्वभेदे हेम० ।

ऐतरं लि० इतरस्यादूरभवादौ सङ्ख्यादि० चट्ठार्याम् अण् ।
इतरादूरभवेयतत्सञ्ज्ञिलक्षणेयादौ ।

ऐतरेयं न० इतरस्य तन्नाम्न कथेरपत्यम् शुभा० ढक् । १ इ-
तरपेरपत्ये । “महिदायः ऐतरेयः क्षत्रि तेन प्रोक्तम्
उ० अण् । २ अथारण्यकादि व्रताख्यापके अग्नेदेवमाज्ञा-
यभेदे “ऐतरेयश्च आन्दोम्यं छद्गदारण्यकं दश” इत्युक्ते
तदीये ३ उपनिषद्भेदे ४ वेदशास्त्राभेदे च तदधोयते इति ।
ऐतरेरिन् तदध्यत्वेण “अन्नरेण हृषियो विष्णुसुपां-
श्चैतरेविषः” आश्व० श्रौ० १, १, १२ “अग्नीषोमावेवमि-
त्यैतरेविषः १, ६, २ । एकाहंश्चैतरेविषः” १०, १, १२ ।

ऐतिकायनं पुंस्त्री इतिकस्यैर्गोत्रापत्यं नडादि० फक् ।

इतिकर्षेर्गोत्रापत्ये । अन्नलरापत्ये तु इज् । ऐतिकिरिति

ऐतिशायनं पुंस्त्री ऐतिकवत् । इतिशर्पेर्गोत्रापत्ये ।

ऐतिहासिकं लि० इतिहासादागतः इतिहासं वेत्त्यधीते वा

ठक् । १ इतिहासग्रन्थलब्धे २ तद्देवतारि ३ तदध्येतारि च ।

ऐतिह्य न० इतिहासग्रन्थोपदेशः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकोप-
देश इति यावत् स्मार्थे ष्यञ् । पारम्पर्योपदेशे । यथात्र
वटे यजः प्रतिवसतोत्वादि परम्परोपदेशमात्रम् न तु के
नाथेतदुपलभ्य कथितम् । अष्टप्रमाणवादिनः पौरा-
णिका इदं प्रमाणान्तरसुरोचक्रुः तदेतन्मते सां०
को० निराकृतम् यथा 'यज्ञानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपार-
म्पर्यमात्रम् इति होचुर्द्धा इत्येतिहासं' यथा इह वटे
यजः प्रतिवसतोति न तत् प्रमाणम् अनिर्दिष्टप्रव-
क्तृकत्वेन सांयविकत्वात् आप्रप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वामम
इत्युपपन्नं विविधम् प्रमाणमिति "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिहासं
मनुमानं चतुर्थम्" ऐतरे० "ऐतिहासमनुमानञ्च प्रत्य-
क्षमपि चागमम् । ये हि सन्धक् परोक्षान्ते कुतश्चेपा-
सबद्धिता" रामा० । [साधौ

ऐन्द्र युगौन लि० इदं दुगे साधु प्रतिशुभा० ष्यञ् । इदं युग-
ऐन्द्रस न० एन एव प्रज्ञा० स्मार्थे ष्यञ् । पाप्मे ।

ऐन्द्रव न० इन्द्रदेवताऽस्य । १ मृगशिरोनक्षत्रे २ इन्द्रदेव-
ताके हविरादौ लि० । तस्येदम् अण् । ३ चान्द्रे मासे पु०
"ऐन्द्रवस्त्यभिस्तद्वत् संक्रान्त्वा सौर उच्यते" सू० मि० ।
४ चन्द्रसम्बन्धिनि लि० । इन्द्रः इन्द्रलोकप्राप्तिः प्रयोजनमस्य
अण् । ५ चान्द्रायणे व्रतभेदे । "सहस्रापात्रकृत्वासु मासं
शोधनमैन्द्रवम्" मनुः । "कर्तव्यमैन्द्रवद्वयम्" स्मृतिः
तद्व्रतस्य यथा चन्द्रलोकप्राप्तिफलकत्वं तथा चा-
न्द्रायणशब्दे वक्ष्यते । ६ सोमराज्याम् स्त्री लोप् ।

ऐन्द्र लि० इन्द्रोदेवताऽस्य अण् । इन्द्रदेवताके १ हविरादौ
'ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पयः' श्रुतिः । २ ऋग्विषये स्त्री ।
'ऐन्द्रा गार्हपत्यसप्ततिष्ठते' श्रुतिः । सा च षक्
"कदाचम स्तरीरसीत्वादि" । ३ तद्देवताके ज्येष्ठा-
नक्षत्रे न० "ऐन्द्रे गुरुः शमी चैव प्राजापत्ये
हविस्तथा" प्रा० त० पुरा० । तस्येदम् अण् । ४ इन्द्र-
सम्बन्धिनि लि० "कदा हि राख्यं पदमैन्द्रमाष्टः"
"ऐन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते" रघुः । ऐन्द्रं स्थान-
चमसीना मङ्गलभूता हि ते सदा । "ऐन्द्रस्थानमभिप्रे-
त्यर्थयथाचयमव्ययम्" मनुः । ५ तच्छक्तिरूपदेवीमूर्ति-
भेदे स्त्री लोप् । "ऐन्द्रोत्तमसुरेश्वरम्" देवीमा० तन्त्रोक्ते
भूतशुद्धौ ६ धारणाभेदे "ऐन्द्रा धारणाया देहं
स्थिरीकरोति भूतशुद्धौ" रघुः । तत्र भवः अण् ।
७ चर्कुने नवाक्षिवानरे च पु० तयोक्तत उत्पत्तिमत्त्वात् ।

अपत्ये तु इज् । ऐन्द्रित्येव एवनार्द्धके न० राजनि० ।
"ज्यैष्ठे मूले च नक्षत्रे चरेद्यदि इहस्यति । ऐन्द्रः सं-
वत्सरः स स्यात् सर्वभूतायिवप्रदः" विष्णु० उक्ते
हादयवर्षमध्ये १० संवत्सरभेदे पु० । तत्फलञ्च "ज्यैष्ठे
जातिकुलश्रेणो श्रेष्ठा नृपाः सर्वधर्मज्ञाः । पीयान्ते
सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कुयमीजानि" मल० त० ।

ऐन्द्रजालिक लि० इन्द्रजातेन चरति ठक् । मायाविनि
(वाजिकर) जटाधरः ।

ऐन्द्रद्युम्न न० इन्द्रद्युम्नमधिकृत्य कृतमाख्यानमण् । इन्द्र-
द्युम्नपाधिकारेण कृते आख्याने "ग्रीहृद्ग्रीष्मकाख्यान
मैन्द्रद्युम्नं तथैव च" भा० व्या० १४० । इदं आख्यानं ग्री-
हृद्ग्रीष्मकाख्यानात् परं सुदृष्टिभारते न दृश्यते क्वचित्
पुस्तकान्तरेऽस्ति ।

ऐन्द्रमहिक लि० इन्द्रमहः प्रयोजनं कारणं फलं वास्य
ठक् । १ ऐन्द्रमहकारणके २ तत्फलके च ।

ऐन्द्रवायव लि० इन्द्रव वायुश्च इन्द्रवायू वायुशब्दयुक्तत्वात्
देवताइत्येऽपि नानङ् तो देवते अस्य अण् । इन्द्रवायुदेव-
ताके हविरादौ । ऐन्द्रवायवपत्वं तत्तस्य द्वितीयम्
वत० जा० ४, १५, १८ "यदैन्द्रवायवाप्यान् प्रातःसवने"
४, ४, १, १७ ।

ऐन्द्रगर्भिणि पु० स्त्री इन्द्रगर्भयोऽपत्यं बाङ्गा० इज्-टिलोपश्च ।
इन्द्रगर्भनामकल्पस्यापत्ये स्त्रियां लोप् ।

ऐन्द्रहव लि० ऐन्द्रहव्यस्य जालः कक्षा० अण् यजो लुक् ।
ऐन्द्रहव्यजाले । इन्द्रहूगर्भे इन्द्रहव्यसाधनं दृश्यम् ।

ऐन्द्राग्नि लि० इन्द्राग्नी देवते अस्य अण् । इन्द्राग्निदेवताके
हविरादौ । "एता ऐन्द्राग्नी विरूपा अग्नीषोमीया"
यजु० २४, ८ "ऐन्द्राग्निः संहितोऽधीरामः" २८, ५, ८ ।
'ऐन्द्राग्नेन विधानेन' भा० अतु० ६० अ० ।

ऐन्द्रापोष्ण लि० इन्द्रव पूषा च इत्ये आनङ् इन्द्रापूषाधौ
देवते अस्य अण् उपधाऽतोषोपः । इन्द्रापूषदेवताके
हविरादौ । "ऐन्द्रापोष्णं चरमिति" वत० जा० ४, २,
५, ५ । "अग्नापोष्णः ऐन्द्रापोष्णः" कात्या० १५, २, १४
एवम् ऐन्द्राभासतैन्द्रावार्हस्यत्वादयोऽपि इन्द्रसहित तत्त-
देवताके हविरादौ लि० ।

ऐन्द्रायण पु० इन्द्रस्यापत्यम् बा० फक् । इन्द्रापत्ये ततः
चतुर्थ्यां ऋरीह० षुञ् । ऐन्द्रायणक तैन्न निर्दृष्टादौ लि०

ऐन्द्रि पु० इन्द्रस्यापत्यम् इज् । १ जवने २ अर्जुने ३ शक्ति-
वानरे ४ काळे च" मेदिनिः । तत्र काळे । "ऐन्द्रिः किञ्च

नखेस्तस्याः" रघुः । जयन्ते "कामस्तु कमचेत्यर्थः ।
ऐन्द्रिमभ्यर्चयामास वायुराशीविषोपमैः" हरिवं० १२२
अ० अर्जुने "सम्भोजनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुर्बका-
रैन्द्रिवारणीयम्" भा० पि० ६६ अ० ।

ऐन्द्रियं लि० इन्द्रियेण प्रकाशते अण् । ऐन्द्रियप्रकाशे
प्रत्यक्षात्मके ज्ञानभेदे तस्येदम् अण् । ऐन्द्रियसंज्ञं नि-
लि० "सतृचैस्तेन्द्रियः सर्गः" भा० १, १०, १६ । स सर्गः
"सनसरोन्द्रियाणाञ्चेति" भाग० १, १५, २६, उक्तः । स
च तेजस एव "तेजसानीन्द्रियाण्येव" भा० १, २५, ११,
उक्तः । इन्द्रियमेव स्वार्येण् । ऐन्द्रिये न० । "वैका-
रिकं तामसमैन्द्रियं सृजे" भाग० ५, २४, १७ ।

ऐन्द्रियकं लि० इन्द्रियेण प्रकाशः वृज् । इन्द्रियप्रकाशे
प्रत्यक्षात्मके ज्ञाने २तद्विषये च "स च परिणामभेदे ऐन्द्रि-
यक इति नास्ति प्रत्यक्षाद्यनवरुद्धो विषय इति" सां० कौ०
"यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं सृष्टा" भाग०
७, २, ४४ ।

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रस्येयम् इन्द्रोदेवताऽस्या वा अण् ङीप् ।
१यच्याम् । २व्येद्यायां तारायां १पूर्वस्थां दिवि ४अल-
क्ष्याम् लि० । इन्द्रवारुण्यां (राखालससा) रत्नमा-
दैस्तुल्यतायाम्" राजनि० । ऐन्द्रशब्दोक्तार्थेषु च ।
ऐन्धायनं पुंस्त्री इन्धस्यर्धेर्गौतापत्यम् नडा० कक् । इन्ध-
नामर्धेर्गौतापत्ये स्त्रियां टाप् । [र्यभवे २स्वामिभवे च ।
ऐन्ध लि० इने स्रत्ये स्त्रामिनि वा भवः कुर्वा० यत् । १स्र-
ऐभावतः पु० इभावतोऽपत्यम् अण् । अग्निभेदे प्रतोदये ।
"तद्वैतत् पपण्डुः सुप्ताः शार्ङ्गवः प्रतोदयेर्भभावतम्"
यत० ब्रा० १, ८, २११ ।

ऐभी स्त्री इभ इभवाचकशब्दः अख्यस्त्याः प्रज्ञा० अण् ङीप् ।
१हृत्तिगोपलतायाम् राजनि० । इभस्येयम् अण् ङीप् ।
२हृत्तिवस्त्वन्नि लि० ।

ऐरं लि० इरावाम् अथै पृथ्वां जले वा भवः अण् । १अज-
मवे मण्डे २तत्पूर्णे ब्रह्मलोकस्ये सरसि न० । "तदैरं
मदीयं सरः" आन्दो० उ० । "तत् तत्तत् इराव" तन्नाय
ऐरोमण्डलो न पूरुमैरम् मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं
हृषोत्पादकं सरः" भा० । तेन ऐरमित्येकं पदम्
मदीयमित्यपरं पदम् ऐरं मदीयमित्येकशब्दकल्पनं प्रामा-
दिकमेव । १भूमिभवे ४जलभवे च लि० ।

ऐरका लि० ऐरका+भायै कुर्वादि०ण्य । ऐरकामवादी लि० ।

ऐरावेण पु० इरा सुरा वनसदृशं यत् तल्ल भवः अण् ।

पूर्वपदादिति अत्वम् । १इन्द्रगजे ऐरावते । इरावा
उदकेन वणते शब्दायते वण-अच् इरावणः ससृष्टस्तल्ल
भवः अण्वित्येव न्याय्यम् । "चेतेर्दन्ते चतुर्भिस्तु महा-
कायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवत् वज्र-
भृता हृतः" भा० आ० १८ अ० । तस्य वीरससृष्टोद्भवत्वे न
सुराससृष्टोद्भवत्वाभावात् । सुरेवापेयत्वात् वनसदृशमस्य तल्ल
भवः अण् अत्वमित्यपि साधु । प्रासुक्ता वीरस्त्रासुक्ता-
व्युत्पत्तिस्तु काल्यनिकी सुराससृष्टे तस्याजातत्वात् । २सर्प-
भेदे "वासुकिस्तत्तत्तैव नागश्चैरावणस्तथा" भा० अ० ८
अ० । वरुणलोकवर्णने ।

ऐरावतं लि० इरा जलानि भूम्ना सन्धस्य इरा+मत्तप् मस्य
व इरावान् ससृष्टस्तल्ल भवः अण् । ससृष्टजाते इन्द्रगजे ।
"माहदेशं पयोवाहं विद्युर्देरावताविव" ऐरावतास्मा-
लनवित्तयं हरिः" रघुः । "ऐरावतस्फालनकर्कशेन"
कुसा० "कुर्वन् कामं क्षण्णवपटमोतिमैरावतस्य" मेघ० ।
१नारद्वेष्टे ४नकुचद्रुमे च मेदि० । ५पञ्चकलमात्रा-
प्रकारे आदिलघुको अन्त्यगुरुहयके प्रथमे भेदे पु०
६अजुदीर्घं शत्रुधनुषि मेदि० । इरावत्याः नद्याः सवि-
तलोदेयः अण् । ७महस्त्वलभेदे न० । "मभूव परमाश्राना
मैरावतपथे यथा" भा० अ० १६ अ० तल्ल भवः "धन्वयोपधा-
हुज्" पा० वृज् । ऐरावतक ऐरावतरूपधन्वदेशमने लि० ।

ऐरावती स्त्री इराः सन्धस्य भूम्ना मत्तप् मस्य वः इरावान्
मेघः तल्ल भवा अण् । १विद्युति । २ऐरावतयोवायां च
मेदि० । ३वटपत्नीवृक्षे राजनि० । ४पञ्चालदेशस्ये नदीभेदे ।
ऐरिणं न० हरिणे उपरे भवम् अण् । लवणभेदे । (पाङ्गा)
राजनि० [स्तल्ल भवः ङक् । २मङ्गले पु० ३अन्नादौ लि०
ऐरियं न० इरायामन्ने भवम् ङक् । १अन्नपिष्टभवे सद्यो । इराभूमि-
ऐर्यं न० इक्षायां हितम् ङक् । "महावीर्यस्तुवरकः कृ-
मेहापहः परः । सान्धर्मन्तस्य मज्जा त दग्धः जिप्र-
लौचे सैम्भवं चाक्षमञ्च । ऐर्यं इन्द्रादिभ्यो नक्ताभ्या-
कावाचीकीरोमं तैमिरं चाक्षनेन" सुश्रुतोक्ते अङ्गुनेन नेत्रे लेपनेन ।

ऐरी पु० इलाया अपत्यम् शिवा० अण् । १वृधुव उरुरवसि ।
"शोमपुत्राहुश्चाज्ञाजंस्तस्यां जघ्ने उरुरवाः । जनयित्वा
सुतं सा तमिला सुद्युक्ततां गता" हरिवं० १७ अ०
इडागच्छे विवृतिः । "मृदुता जशिरे चैलादावुर्ध-
मानमावसुः । इडावुच वनायुच यतावुचोर्वशीसुताः"
भा० आ० ७१ अ० । इला पृथ्वी तस्यां भवः । २मौमे

मङ्गले । इत्यानामन्नानां समूहः खण् । शब्दसमूहे न० ।
इत्यायाः प्रथिव्याददन् खण् । ४४ प्रिवीजाते खण् च ।
“ये प्रयां पवि रजस ऐलवृदा आसुधुधः” यजु० १६, ६०,
ऐलमवसमूहमन् वा विवति ऐलभूतः प्ररोलहत्या भत-
कारयोर्वदकारौ । ललयोरैक्यात् ऐलशब्दोऽप्युक्तार्थे
ऐलवाल्क ऐलवाल्कमेव स्थाये खण् । ऐलगालुके (लालुका)
सगन्धद्रव्ये शब्दरत्ना० ।

ऐलविल न० राजभेदे । “भरतश्च पिदौगन्निर्लेभे भूमिगया
दधिम् । तस्माद्धेमे च धर्मधो राजद्वैकविलस्तथा ।
ततश्चैलविलाद्धेमे” भा० शा० १६१ ख० । अग्निविद्यावंश-
गर्भने । २ कुबेरे च । “वरासनगतं तत्त यच्चैलविलं
तथा” हरिवं० १७७ ख० । ऐडविलशब्दे व्युत्पत्तिः ।
ऐलाक लि० ऐलाकस्य जालः कखा० खण् यजोलोपः ।
ऐलाकजाले ।

ऐलिक पु० इलिन्यां भवः ठक् पु० वत् । इलिन्यपत्ये
दुष्प्रनादिपितामहे तंघौ राजनि “इलिनीनाम तस्यासीत्
कन्या वै जनमेजय । । ब्रह्मादिन्यधि स्त्री च तंघुस्ता-
मभ्यगच्छत । तंघोः सुरोधो राजर्षिर्धर्मनेलः प्रताप
वान् । ब्रह्मादिरो पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी । उप-
दानवी सुतान् लेभे चतुरस्रैलिकात्मजात् । दुष्प्रान्तमथ
सुध्वन् प्रवीरमनघं तथा” हरिवं० १२

ऐलिय पु० इत्यायाः अपत्यम् ठक् । १ भौमे मङ्गले इत्यायां
भवः ठक् । २ ऐलवाल्कमे नम्रद्रव्ये न० शिवादी० इला-
शब्दस्तु भातुल्लोडापरस्तेन ततोऽप्येवेति भेदः ।

ऐश्व लि० ऐश्वदेस् खण् । ऐश्वसंख्वनि ‘सुरसरिदिव ते-
जो वज्रिनिष्पृतमैश्वम्” रघुः “यो लोकोरैश्वमितो धनु-
रैश्वपम्” भाग० ८, १०, ६ । एमैश्वानैश्वरादयोऽ-
खल स्त्रियां ङीप् । ऐश्वानी “पूर्वोत्तरयोरन्तरालद्वि-
“ऐश्वानीक्रमतो रेखोत्तरापा देवमण्डले । नैर्द्वीतीक्रमतो-
रेखा प्रागप्या पहिमण्डले” स्मृतिः । “ऐश्वान्यां सरषं
ध्रुवं निगदितं दिग्बलघ्नं खड्गने” ति० त० १० वर्षकल्पम् ।
ऐश्वरसंख्वनि लि० “पश्य मे योगमैश्वरम्” गीता
“ऐश्वरं धनुर्भाजि यक्षय्या” रघुः २ दुर्गायां स्त्री ।

ऐश्वर्य्य न० ऐश्वरस्य भावः खण् । १ प्रभवे “तस्मां निशाच-
रैश्वर्य्यं प्रतिशुश्राव राघवः” रघु० । इत्यानामिषातात्मके
२ ऐश्वरधर्मे ३ अणिमादौ च “ऐश्वर्य्यं स समस्य वीर्य्यस्य
यशसः श्रिवः” इति पुरा० । ऐश्वर्य्यञ्च द्विविधं नित्यं
नित्येश्वरानुष्ठानजन्यं योगजनं वा तत् नित्यैश्वर्य्यमैश्वरस्य

स्वाभाविकम् “स्वाभ्यं यस्य निजं जगत्सु” व्याकृत० । योगजं च
मूर्तिः सात्विकगुणभेदः यथोक्तम् “अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो-
ज्ञानं विरोग ऐश्वर्य्यम् । सात्विकमेतद्रूपम् तामसमपाहि-
पर्य्यक्तम्” सां० का० । व्यख्यातञ्चेदं वाचस्पतिना “ऐश्वर्य्य-
मपि बुद्धिधर्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । तत्रापिमा ख-
णुभावः यतः शिलापि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यतः
सूक्ष्मरेविमालम्बा सूक्ष्मलोकं याति । महिमा महतो-
भावः यतोमहान् संभवति । प्राप्तिरङ्गुल्यपेण स्मृति
चन्द्रम् । प्राकाम्यमिच्छानभिधातो यतोभूमावन्मज्जति
निमज्जति यथोदके । यशित्वं भूतभौतिकं यशोभवत्त्व-
स्यापश्यम् । ऐश्वर्य्यं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिमोटे
यश्च कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पा यथास्य सङ्कल्पो भवति
भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्वेषां निश्चया निश्चेतव्य-
मनुविधेयत्वे योगिनस्तु निश्चेतव्याः सदायां निश्चयमिति
श्वत्वारः स त्विका बुद्धिधर्माः” ।

पातेङ्गलसूत्रभाष्यविवरणेषु कारिणफलसहितं तस्य
स्वरूपादिकं दर्शितं यथा । “कायाकाशयोः सम्बन्धसं-
यमाङ्गुलसमापत्तेराकाशगमनम्” ४१ सू० ।

“यत्त कायस्तत्ताकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य तेन
सम्बन्धप्राप्तिस्तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघु-
तृणादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघु-
भवति लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णानि
तन्तुमात्रे विह्वय रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाश-
गतिरस्य भवतीति” भा० ४१ ।

“कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तृणादौ कृत-
संयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्समलघुतां लब्ध्वेति सिद्धि-
क्रममाह जल इति” वि० ४१ ।

“बहिरकल्पिता उत्तिष्मिहापिदेहाततः प्रकाशापरणमयः”
सू० “शरीराहृद्भिर्मनसोऽक्षिणाभोविदेहा नाम धारणा सा
यदि शरीरं प्रतिवस्य मनसोर्बह्वर्त्तितमात्रेण भवति सा
कल्पितेत्युच्यते या ह शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतैश्वर्य्यं मनसो
बह्वर्त्तितः सा अस्त्यकल्पिता । तत्र कल्पितया साध्यत-
कल्पितं महाविदेहामिति यथा परशरीरागत्यानिर्गन्त
योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनोबुद्धिमत्तस्य य-
द्धारणं क्लेशकर्मविपाकलयं रजस्तमोमूलं तस्य च
अयोभवति” भा० ४२ ।

“अपरमपि परशरीरावेयमेष्टव्यं” छेयसं विपाक-
द्ययमेव विदेहमाह शरीरोदिति । अकल्पिताया

महाविदेहाया य उपायस्तत् प्रदर्शनाय कल्पितां विदेहा-
माह सा यदीति । इतिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन
महाविदेहामाह या त्विति । उपायोपेयते कल्पिता-
कल्पितयोराह तत्वेति । किं परशरीरावेशमात्रमिती
नेत्याह ततश्चेति । ततोधारणातो महाविदेहायै मनसि
प्रवृत्ते सिद्धे लोभय कर्म च ताभ्यां विपाकत्वयं जात्यायु-
र्भोगाः तदेतद्वृत्तमोमूलं विगलितरजस्तमसः सत्वमात्रात्
विवेकख्यातिमात्रसमुत्पादात्तदेतद्विपाकत्वयं रजस्तमोभूत-
तया तदात्मकं बहुद्विसत्वमादृश्येति तत्त्वयाज्ञ निरावरणं
योगिचित्तं यथेच्छं विहरति जानाति" वि० "स्मूलस्वरूप-
सूक्ष्मान्वयायवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" मू० ४२ । "तत्तु पार्थि-
वाद्याः शब्दादयोविशेषाः सहकारादिभिर्धर्मैः स्मूलशब्देन
परिभाषिता एतद्भूतानां प्रथमं रूपं द्वितीयं रूपं स्रसा-
मान्यं मूर्तिर्भूमिः स्नेहोजलं वज्ररूपता वायुः प्रणामी
सर्वतोमतिराकाशइत्येतत् स्वरूपशब्देनोच्यते अथ सामा-
न्यस्य शब्दादयोविशेषाः तद्याचोक्तम् "एकजातिसम-
न्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति" सामान्यविशेषस-
मुदयोऽत्र द्रष्टव्यः । द्विषोहि समूहः प्रत्यक्षमितभेदाव-
यवानुगतः शरीरं हजोदयं वनमिति शब्देनोपात्तभेदा-
वयवानुगतः समूह उभये देवमनुष्याः समूहस्य देवा एको-
भागो मनुष्या द्वितीयोभागस्ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः ।
स च भेदाभेदविवर्जित आस्थायां वनं ब्राह्मणानां समूहः "आश्वयन
ब्राह्मणसंघ" इति स पुनर्द्विभिधोयुतसिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च
युतसिद्धावयवः समूहोवनं समूह इति । अयुतसिद्धावयवः सङ्घातः
शरीरं हजः परमाणुरिति । अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः
समूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिः । एतत्स्वरूपमित्युक्तम् । अथ
किमेषां सूक्ष्मरूपं ? तन्मात्रं भूतकारणं तत्त्वैकोऽवयवः
परमाणुसामान्यविशेषात्मा अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समु-
दाय इत्येवं सर्वतन्मात्राणि एतत् तृतीयम् । अथ भूता-
नां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्षियास्तिशीलगुणाः कार्यस्य
भावानुपातिनोऽन्वयशब्देनोक्ताः । अथेषां पञ्चमरूपमर्थ-
वत्त्वं भोगापवर्गायैता गुणेष्वन्वयिनो गुणास्तन्मात्रभूतभौ-
तिकेषुति सर्वमयेवत् । तेषुदानीं भूतेषु पञ्चसु पञ्चरूपेषु
संयमात्तस्य तस्य रूपस्य स्वरूपदर्शनं अवयव प्रादुर्भवति तत्र
पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयो भवति तज्जयाह्वान-
सारिष्य इव गावोऽस्य सङ्गत्यानुविधायिन्योभूतप्रकृतयो
भवन्ति" भा० । स्मूलश्च स्वरूपञ्च मूलज्ञानव्यव-
वर्णश्चेति स्मूलस्वरूपमूलज्ञानव्यवर्णानि तेषु संय-

मात्तज्जयः । स्मूलमाह तत्वेति पार्थिवाः पाथसीया-
सौजसा वायवोया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
यवासम्भवं विशेषाः षड्जगन्मारादयः शीतोष्णादयो
नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सौरभादयश्च एते हि
नामरूपप्रयोजनैः परस्परतोमिदन्वइति विशेषाः एतेषां
पञ्च पृथिव्यां, गन्धवर्जं क्षुत्तारोऽक्षु, गन्धरसवर्जं त्वयसो ज-
सि, गन्धरसवर्जं हौ नमस्त्विति, शब्दएवोकाय । तत्र त
द्वेष्टा विशेषाः सहकारादिभिर्धर्मैः स्मूलशब्देन
परिभाषिताः यास्ते तत्रापि पार्थिवास्त्रावृत्तम्भाः । "आ-
कारो गौरवं रौक्षं वरुणं स्यैवमेव च । इतिभेदः
क्षमा काष्ण्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता" । अथां धर्माः
"स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा सौक्ष्म्यं मादृवं गौरवञ्च यत् ।
शैत्यं रक्षा पवित्वं सन्धानं चोदका गुणाः" । तैज-
साधर्माः "जहुं भाक् पाचकं दग्धं पावकं लघु भास्वरम् ।
प्रध्वंसोजसि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम्" ।
वायवीयाधर्माः "तित्यं ग्यानं पवित्वमाम्बोपो नोदनं
बलम् । चलमध्यायता रौक्षं वायो धर्माः पृथग्विधाः" ।
आकाशीया धर्माः "सर्वतो गतिरव्युहो विटम्भचेति
च त्वयः । आकाशधर्मा व्याख्याता पूर्वधर्मं विलक्षणः"
इति । तत्र आकारप्रकृतयो धर्मास्तैः सृजेति आकारस्य
सामान्यवियोगो गोत्वादि । द्वितीयरूपमाह । द्वितीयं
रूपं स्रसामान्यं मूर्तिः सर्गसिद्धिकं काठिन्यं, स्नेहः जलं
सृज्जलजपृष्ठिर्बलाधानचेष्टः । वज्ररूपता औदर्यं शैत्यं
भीमे च सर्वत्रैव तेजसि समवेतोऽप्येतेति सर्वज्ञैतद्वर्त्म-
धर्माश्चोरभेदविवक्षयाभिधानम् । वायुः प्रणामी वज्र-
शीलः तदाह "चलनेन तणादीनां शरीरस्थाटनेन च ।
सर्वगं वायुसामान्यं नाभित्वमनुमीयते" सर्वतो-
मतिराकाशः सर्वत्र शब्दोपलब्धिदर्शनात् श्रोत्रा-
जयाकाशगुणेन हि शब्देन पार्थिवादिशब्दोपलब्धि-
रित्युपादितमधस्तात् एतत् स्वरूपशब्देनोक्तम् । अ-
थैव मृत्योर्दिसामान्यस्य शब्दादयः षड्जादयः उष्ण-
त्वः दहः शुक्लवादयः कषावत्वादयः सुरभित्वादयो मू-
र्त्यादीनां भेदाः सामान्यान्वपि मूर्त्यादीनि जम्बीरप-
नसामलजफलादीनि रसादिभेदात् परस्परं व्यावर्तने तेनै-
तेषाम् एते रसादयो विशेषाः तद्या चोक्तम् "एकजातिसम-
न्वितानां प्रत्येकं पृथिव्यादीनामेकैकया जात्या मूर्ति स्नेहा-
दीनां समन्वितानामेषां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरिति ।
तदेवं सामान्यं मूर्त्याद्युक्तं विशेषाश्च शब्दादय उक्ताः ।

ये वाङ्मनः सामान्यविशेषान्वयोऽव्यभिचारी" तान् प्रत्याह
सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने इत्यम् येऽपि तदान्वयो
इत्यस्मात्स्वयमेव तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो नापञ्चोक्त्यः
नच तदपञ्चमे तदाधारो इत्यभिहितं भवति तस्मात्तदेवास्तु
इत्थं न तु ताभ्यां, तत्समुदायाच्च तदाधारमपर इत्यस्य पक्ष-
भामहे प्यावभ्यो प्यावसमुदायादिभ्यः तदाधारमपरं
पृथग्विधं गिखरं समूहो इत्यभिव्यक्तम् । तत्र समूह-
मात्रं इत्यभिहितं ज्ञापयितुं समूहविशेषोऽव्यभिचारी
निर्धारयितुं समूहप्रकारमाह । द्वितीयोऽस्ति यस्मादेवं
तस्माच्च समूहमात्रं इत्यभिव्यक्तम् । हाभ्यां प्रकाराभ्यां
तिष्ठतीति द्विः । एकं प्रकारमाह । प्रत्यक्षमितेति प्रत्य-
क्षमितोभेदो येषामवयवानां ते तथोक्ता प्रत्यक्षमितोभेदा
अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति शरीरहल्लयूय-
वनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तदुवा-
चक्यत्वात्प्रयोगात् समूह एकोऽवयवस्य इत्युतायुतसिद्धा-
वयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोदाहरणवत्तत्त्वम् । युतायुत-
सिद्धावयवत्वज्ञाप्ये वक्ष्यते । द्वितीयं प्रकारमाह । शब्दे-
नोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभवे देवमनुष्या इति
देवमनुष्याः इति हि शब्देनोभयशब्दाव्यस्य समूहस्य
भागौ भिन्नावपात्तौ । ननुभयशब्दात्तावदवयवभेदो न
प्रतीयते तत्कल्लुपात्त भेदावयवानुगत इत्यत आह । ताभ्यां
भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयवाचि-
शब्दसंज्ञितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकत्वा-
दिति भावः । पुनर्द्विविध्यमाह स चेति । भेदेन चाभेदेन
च विवक्षितमाह । व्याख्याणां वनं ब्राह्मणानां समूहः
इति । भेदएव वक्ष्यते । यथा गर्गाणां गौरिति । अत्रेदं
विवक्षितमाह । व्याख्यानम् । व्याख्यायते वनञ्चेति समूह-
समूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्याभिव्यक्तम् ।
विधानरमाह । स पुनर्द्विविधः युतसिद्धावयवः समूहः
युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तरात्मा अवयवा यस्य स
तथोक्तः यूयं वनमिति सान्तरात्मा हि तदवयवा उक्ताश्च
गावश्चायुतसिद्धावयवश्च समूहो उच्यते । परमाणुरिति
निरन्तराह तदवयवाः सामान्यविशेषा वा साक्षादवयवेति ।
तदेतेषु समूहेषु इत्यनुभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति
तदेवं प्रासङ्गिकं इत्थं व्युत्पाद्य प्रकृतसुपसंहरति एतत्-
स्वरूपमित्युक्तमिति । तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति
अथेति । उत्तरमाह । तन्मात्रमिति । तत्संकोचवयवः
हरिषामभेदः परमाणुसामान्यं मूर्तिः । शब्दादयोविशेषाः

तदात्मानः अयुतसिद्धा निरान्तरायेऽवयवाः सामान्यविशे-
षास्तदुभेदेषुतुगतः समुदायः यथा च परमाणुः स्वरूप-
रूपम् एवं सर्वतन्मात्राणि स्वरूपं रूपमिति उपसं-
हरति एतदिति । अथ मूतानां चतुर्थं रूपं व्यातिश्रिया
स्थितिशीलागुणाः कार्यस्वभावसुपतितमनुगन्तुं शीलं
येषां ते तथोक्ताः अतएवान्वयशब्देनोक्ताः । अथैषां पञ्चमं
रूपमर्थवत्त्वं विवक्ष्यति भोगेति । नन्वेवमपि सन्तु-
गुणा अर्थवत्त्वात्कार्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह ।
गुणा इति । भौतिका गोषटादयः । तदेवं संयमविषय-
सत्त्वा स यमं तत् फलज्ञाह तेषुति । भूतप्रकृतयो-
भूतस्वभावाः ४३ वि० ॥

“ततोऽपिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्वर्णाऽनभिघातश्च” ४०
“तत्ताऽपिमा भवत्यणुः । लघिमा लघुर्भपति । महिमा
महान् भवति । प्राप्तिरङ्गुल्यपेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् ।
प्राकाशमिच्छानभिघातः भूमावुज्जति मज्जति यद्योदके ।
वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यस्यावश्यमन्वेषाम् दैशित्वं
तेषां प्रभावयव्युद्धानामीष्टे यच्च कामावसायित्वं सत्य-
सङ्कल्पता यथासङ्कल्पकानुतप्रकृतीनामवस्थानम् । न च
यत्तोऽपि पदार्थविषयासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यथा
कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति । एता-
न्वष्टावैश्वर्याणि । कायसम्पद्विषयमाणा तद्वर्णानभिघातश्च
पृथ्वी मूर्त्यां न निरुणद्धि योगिनः, शरीरादिश्रियाः शिला-
मध्यनुविशतीति, नापः स्निग्धाः ह्रीदयन्ति, नाग्निरुण्यो-
दहति न वायुः प्रणामी वक्ष्यन्नावरणात्केऽप्याकाशे
भवत्याहतकायः भिन्नानामवश्योभवति” भा० ।

“सङ्कल्पावविधाने मूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह
“सूक्ष्मसंयमविजयाच्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह ।
तन्मात्रमात्रं महानपि भवत्यणुः । लघिमा २ महानपि
लघुर्भूत्वेपीकातूल इवाकाशे विहरति । ३ महिमाऽ-
ह्योऽपि नागनगमगनपरिमाणो भवति । प्राप्तिः ४ सर्वे-
भावाः सन्निहिता भवन् योगिनस्तद्वयवा भूमिश्च एवा-
ङ्गुल्यपेण स्पृशति चन्द्रमसम् । स्वरूपसंयमविजयात्
सिद्धिमाह । प्राकाशमिच्छानभिघातो ५ मास्य रूपं भूतस्वरूपं
मूर्त्यादिभिरभिज्ञयते भूमावुज्जति मज्जति च यद्यो-
दके । सूक्ष्मविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भू-
तानि पृथिव्यादीनि भौतिकाणि गोषटादीनि तेषु वशी-
कृतन्वोभवतिर्दे । तेषां तदवश्यं तत्कारणतन्मात्र-
पृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्यवशीकारत्वेन यानि

ओ

ओकारः स्रवर्णभेदः कश्चैवस्मानयोश्चार्थः दीर्घः
हिमावत्वात् अतस्तु लिंमावः । स्रवोदात्तासुदात्त
स्वरितभेदः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकाभ्यां द्वैविध्यात्
पञ्चिधः तथा अतोऽपि पञ्चिधः एवं द्वादशविधः । तपरत्वे
कारपरत्वे च स्वरूपपरः । तन्त्रे तस्य वाचकगन्ता वर्णा-
भिधाने उक्ता यथा “ओकारः क्षयपीयूषी पचिमास्यः
श्रुतिः स्थिरा । सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घज-
ज्ञः । आप्ययनी चोर्द्धदन्तो लज्जीवीणीसुखो हिलः ।
उद्देश्य दर्शकलोत्रः कैलासो वसुधाधरः । प्रणवांगो
ब्रह्मस्त्रमजयेयः सर्वमङ्गला । त्रयोदशी दीर्घनासारति-
नाथो दिग्धरः । त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिबोजादि-
कपिणो” इति । तदभिधायदेवता च तत्रैवाक्ता
“ज्वालासौकारगा ज्ञेया भोमा च सत्तमालिनी” । तस्य
ध्येयरूपं कामधेः तं उक्तं यथा । “ओकारं चक्षुषा
पाङ्गुः पञ्चदेवमयं सदा । रक्तविद्युत्ताकारं त्रिगुणाम्ना-
नमोच्चरम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम् । एतद्वर्णं
महेयानि । स्वयं परमकृष्णलोम्” ।

ओ अय्य उ-विच् । १सम्बोधने २आज्ञाने ३स्वरणे ४अ-
तुक्त्यने च भेदि० । ५ब्रह्मणि पु० एकाक्षरकोषः ।

ओकि पु० उच-घ चस्य कः । १पञ्चिणि २उपले
३आश्रये च । “अनोकगायो लघुरत्यप्रचारधरन् देशा-
नेकवरः स भिक्षु” भा० आ० ८।५० । उच भावे घञ्
कः । ३समवाये च । ओकाय हितं यत् । ओका नि-
वासाय हिते त्रि० “ओतोत्तरणः पवते राय ओकाः”
अ० ८।८३, ८५ । [(उक्तुष) केगकोटे यद्धर० ।

ओकाण(णि) पु० उ-विच् औः सन् कश्चि कश्च-अच्-इन् वा
ओकस् न० उच-असुन् न्यङ्गादित्वात् कृत्वम् । १उद्देशे २आ-
श्रयमात्रे च । “यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वाहधान ओको दधे
ब्रह्मण्यन्तय नरः” अ० २, १८, १ । “यस्मिन् देवा ओ-
कांसि चक्रिरे” १, ३०, ५ । “लोभाणाञ्च शुभाः पापैः
गौतमैकः समीपजाः” भा० सं० २० । वनौकसः लिदि-
वौकसः द्विवौकसः जलौकस इत्यादि ।

ओकिवस् त्रि० उच-समवाये कस्य वेदे नि० । समवेते
“ओकिवांसा सुते सवा” अ० ६, ५८, ९ । ओकिवांसा
ओकिवांसौ समवेतौ” भा० ।

ओकुल पु० उच-उक्तं न्यङ्गा० नि० कु । अर्धाग्निदग्धे अ-
पके गोधूमे (हडा) ‘ओङ्गस्तु गुरुर्ध्वोमधुरो बल-
कारकः । रक्तपित्तापहः क्षिण्वो हृद्योमदविषर्जनः”
राजनि० । [गौ०ङीप् । (उक्तुष) केगकोटे यद्धर० ।

ओकीदनी स्त्री ओक आश्रयः मूर्द्धरूपम् अदनं भक्षणं यस्याः
ओक्कणी स्त्री उच-विच् ओक् सती कश्चि कश्च-अच्
गौ०ङीप् । (उक्तुष) केगकोटे यद्धर० ।

ओख गोपे सामर्थ्यं अक० भूपणे वारणे सक०भा० पर०
सेट् अदिट् । ओखति ओखीत् ओखाम् बभूव आस
चकार । ओखितः ओखनम् । ओखः णिवि ओख-
यति ते मा भवान् ओचिखत् त अदिप्त्वात् न सुखः ।
उपसर्गावर्णात् पररूपम् ओखति परोखति ।

ओगण त्रि० अच-गण्यते अच-गण कर्मणि घञर्थे क सम्भ० ।
अचगण्ये अचरतया गण्ये । “महि द्राधन्मयोग्यास इन्द्र”
अ० १०, ८८, १५ [“बलं सत्यादोगीयः” हङ् ० उ० ।

ओगीयस् त्रि० ओजीयस् वेदे नि० । अत्यनौजस्त्रिणि ।
ओघ पु० उच-घञ् टुघो० घ । १समूहे २जलवेगे ३द्रुतक्यादौ

४आध्यात्मिक तृटिभेदे च सा च तृटिः प्रमज्ज्यायां चिर-
कालसमाध्यतुष्टानेन या तृटिः सा कालाख्या तृटिरोष इत्यु-
च्यते” इति सां० प्र०भा० उक्ता । इयं तृटिः सां० कौ०
मेघत्वेन परिभाषिता यथा “प्रमज्ज्यापि ते न सद्यो नि-
र्वाणहेति सा च कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति
अलसुप्तप्रतया तेवेत्युपदेशे या तृटिः सा कालाख्या मेघ
उच्यते” । कश्चित् पुस्तके मेघ इत्यत्र ओघ इत्येव पाठः ।
तत्र जलवेगे “ओघवाताहतं वीजं यस्य जले प्ररीहति”
मनुः । “मङ्गीभङ्गा विरचितवपुः क्षान्तितालजलौघः”
मेघ० । “पुनरोचेन हि युज्यते नदी” कुमा० । समूहे
“स्त्रोर्थाञ्जितमर्षीषमवाप्य कुक्ष्यत्तमः” भा० व० २५५
अ० “गजगाजिरघौघेन बलेन महताऽगमत्” आ०
११५० १परम्परायास् इ उपदेशे भेदि० परम्पराऽवि-
च्छिन्ना सन्ततिः “तोद्गीषमन्त्रिसुङ्घन्” भाग० ३, १२, ११ ।

ओघरय पु० ओघवतो नृपतेः पुत्रे । “अयोधवाक्षाम नृपो
नृगस्यासीत् पितामहः । तस्यायोधवतो कन्या पुत्रयोध-
रयोऽभवत्” भा० अ० २५० ।

ओघवत् त्रि० ओघः जलवेगादिरत्यस्य मत्तु सस्य वः ।
१जलवेगादियुक्ते स्त्रियां ङीप् । “एषा सरस्वती रस्या-
दिव्या योघवतो नदी” भा० व० १२८ । अजगन्तुस्य पितामहे
२अपभेदे पु० ३तत्कन्यायां स्त्री ङीप् । सा च भर्तुराज्ञया

द्विरूपधरधर्मोपातिथेः आत्मपर्यन्तप्रदानादिरूपपरि-
 चरणेन तुष्टधर्मधरेण अर्द्धदेहेन लोकानां पावनाधि-
 नदीत्यमाप्ता इति तन्नामप्रसिद्धे कुरुक्षेत्रस्थे श्वनदी-
 भेदेऽपि । तत्कथा भा० अतु० २ अ० यथा “तस्यां सम-
 भवत्पुत्रो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः । सुदर्शनस्तु रूपेण
 पूर्णोऽसहस्रोपमः । शिशुरेवाध्यगात्सर्वं परं ब्रह्म
 सनातनम् । अथौषवाद्याम श्वपो नृगस्यासीत्पिता-
 महः । तस्याचौषवी कन्या पुत्रचौषरयोऽभवत् ।
 तामोषनान् ददौ तस्मै स्वयमोषवतीं सुताम् । सुदर्शनाय
 विदुषे भार्यार्धे देवकपिणीम् । स गृहस्थाश्रमरत्नत्वा
 सह सुदर्शनः । कुरुक्षेत्रेऽथमहाजोषवत्या समन्वितः ।
 गृहस्थाश्रमजेषामि गृह्युमित्येव स प्रभो ! । प्रतिज्ञामकरो-
 लीमान् दीप्रतेजा विशास्यते ! । तामचौषवतीं राजन् !
 स पावकसुतोऽब्रवीत् । अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्त्तव्यं
 कथञ्चन । येन येन च तुष्टेन नित्यमेव त्वयाऽतिथिः ।
 अथात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा । एतद्ब्रूतं
 मम सदा हृदि संपरिवर्त्तते । गृहस्थानाञ्च सुचोषि !
 नातिथेर्विद्यते परम् । प्रमाणं यदि वा मोक्ष ! वचसे मम
 प्रोभने ! । इदं वचनमव्यप्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ।
 निष्क्रान्ते मयि कदापि ! तथा सन्निहितेऽनघे ! । नाति-
 थिस्तेऽवमन्यः प्रमाणं यदाहं तव । तमब्रवीदोषवती
 तथा मूर्ध्नि क्षताङ्गुलिः । म मे त्वद्वचनात्किञ्चिदकर्त्तव्यं
 कथञ्चन । जिगोषमाणस्तु गृहे तदा गृह्यः सुदर्शनम् ।
 पृथतोऽन्यममहाजन् रन्ध्रान्वेषो तदा सदा । इष्टार्थान्तु
 गते तस्मिन्निष्ठञ्च सुदर्शने । अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमां-
 क्षामाचौषवतीं तदा । आतिथ्यं कृतमिच्छामि त्वयाद्य
 वरपरिणि ! । प्रमाणं यदि धर्मोस्ते गृहस्थाश्रमसंसृतः ।
 इत्युक्ता तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी । विधिना
 प्रतिजयाह वेदोक्तेन विशास्यते ! । आसनञ्चैव पादौ च
 तस्मै दत्त्वा विजातये । प्रोषचौषवती विप्रं केनार्थः
 किं ददामि ते । तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुद-
 र्शनाम् । त्वया ममार्थः कदापि ! निर्विशङ्कतदावर ।
 यदि प्रमाणं धर्मोस्ते गृहस्थाश्रमसंसृतः । प्रदानेनात्मनो
 राप्ति ! कर्तुमर्हसि मे प्रियम् । स तथा कन्धवानोऽ-
 न्यैरीक्षितैर्भृपकान्यथा । नान्यमात्मप्रदानात् तस्या वद्रे
 पर्व हिजः । सा तु राजपुत्रा गृह्णत्वा भर्तुर्वचनमादितः ।
 तथेति कञ्जमाना सा तदुवाच हिजपेभम् । ततो विहस्य
 विप्रर्षिः सा चैवोपविशे च । सङ्कल भर्तुर्वचनं गृह-

स्वाश्रमकाङ्क्षिणः । अथेध्यानमुपादाय स पावकिरुपागमत् ।
 गृह्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धु रिवाच्यतः । ततस्त्वाश्रम-
 सागम्य स्तं पावकसुतस्तदा । तां व्याजहारौषवतीं काशि
 यातेति वाचकत् । तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्तुर्वचनं प्रददौ
 तदा । कराभ्यां तेन विप्रेण स्मृता भर्तृव्रता सती ।
 उच्छिष्टास्तीति मन्याना कञ्जिता भर्तुर्वचनं च । त्वर्णी-
 भूताऽभ्युत्थाय नचोवाचाऽथ किञ्चन । अथ तां पुन-
 रेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः । क सा साध्वी कुतो याता-
 गरीयः किमतो मम । पतिव्रता सत्यगीता नित्यं चैवा-
 र्जवे रता । कथं न प्रत्युदेत्यद्य श्रयमाना यथा पुरा ।
 उटजस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् । अतिथिं
 विधिसंप्राप्तं ब्राह्मणं पावके ! च माम् । अनया कन्दुमा-
 नोऽहं भार्याया तव सत्तम । तैस्तरतिथिस्तत्कारैर्ब्रह्मज्ञेया
 एता मया । अनेन विधिना सेयं मामर्जति शुभानना ।
 अतुरूपं यदलान्यत्तद्भवान् कर्तुमर्हति । कूटगृहस्थस्तु
 गृह्युक्तं वै समन्वगात् । हीनप्रतिज्ञात्मनं बधिष्यामीति
 विलयन् । सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा मिरा ।
 त्वत्तेरेष्यक्तमन्युच श्रयमानोऽब्रवीदिदं । सुरतं तेऽस्तु
 विप्राय ! प्रीतिर्हि परमा मम । गृहस्थस्तु त्वं धर्मो
 ऽप्यः सम्प्राप्नोऽतिथिपूजनम् । अतिथिः पूजितो यस्य
 गृहस्थस्तु हि गच्छति । नान्यस्तथापरो धर्मा इ-
 मं कर्मनोपिणः । प्राणा हि मम दाराश्च यज्ञान्यदि-
 द्यते वसु । अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ।
 निःसन्दिग्धं मया वाक्यमेतन्मे सहदृष्टतम् । तेनाहं
 विप्र । सत्येन स्वयमात्मानमात्मने । पृथिवी वायुराकाश-
 मापो ज्योतिष पञ्चमम् । बुद्धिरात्मा मनः कालो दिव्य-
 शैव मणा दश । नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देह-
 संश्रिताः । कुलतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभूतं वर ! ।
 यथैषा नाश्रिता वाणी मयाद्य सप्तदीरिता । तेन सत्येन
 मां देवाः पातयन्तु दहन्तु वा । तेन नादः समभवद्भिक्षु
 सप्तभूभारत ! । असक्तु सत्प्रभित्वेनैतन्निश्चयेति सर्वतः ।
 उटजास्तु ततस्तथा विचक्राम स वै हिजः । वपुषा द्याञ्च
 भूमिञ्च व्याप्य वायुरिवोद्यतः । स्वरेण विप्रः श्रेष्ठेण
 त्रीक्षीकान्तुनादयन् । उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वं मामन्वय
 नामतः । धर्मोऽहमस्मि भूम्ने जिज्ञासार्थं तवानघ ! ।
 प्राप्ताः सत्प्रज्ञ ते ज्ञात्वा प्रीतिम् परमा त्वयि । विजि-
 तस्य त्वया गृह्युक्तोऽयं त्वामनुगच्छति । रन्ध्रान्वेषी तव
 सदा त्वया पृथगा वशीकृतः । न चास्ति शक्तिश्चैवोक्ते

कस्यचित् पुरुषोत्तमः । पतिव्रताभिर्मां साध्वीं तमेदीजि-
तमप्युत । रजिता त्वद्गुणैरेषा पातिव्रत्यगुणैस्तथा । अष्टधा
यदियं ब्रूयात्तथा तन्नाम्यथा भवेत् । एषा हि तपसा
स्तेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी । पावनार्थं च लोकस्य सरि-
च्छ्रेष्ठा भविष्यति । अनेन चैतद्देहेन लोकांस्तस्मिन्
पश्यसे । अङ्गेनैववती नाम त्वामङ्गेनानुयास्याति”

ओङ्कार उ० ओम्+स्वरूपे कारप्रत्ययः । प्रणवे । ‘प्राणायामै-
स्त्रिभिः पुस्तकतओङ्कारमर्हति’ मनुः । “ओङ्कारवाच-
शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा” पुरा० अधिकम् ओम्शब्दे-
वक्ष्यते । “ओङ्कारं पूर्वसुद्वार्य पचाद्देवमधीयते” इति ऋतेः
“तस्मादोमित्युदाहृत्य यत्तदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते
विधानोक्ता” इति मीतोक्तेः “स्वव्यत्योङ्कृतं सुर्वम्”
इत्युक्ते च ओङ्कारस्य सर्वकर्मोद्धारदौ प्रायत्वात् आर-
म्भसाधनत्वेन च आरम्भे । सप्रानां सामावयवानां प्र-
थमावयवे च । उदुगीचगच्छे ११७० पृ० सप्रावयव-
सामानि दृष्टानि । ओङ्कारः तदाकारः अस्त्वस्य
अच् । काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं
द्वितीयन्तु त्रिलोचनमिति” काशीस्थवतुर्दशप्रधानलिङ्ग-
कचने । तदाविर्भावकथा तत्रैव ७१२ अध्याये
“यथोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इहामवत् । पुरानन्दवने-
त्वात् ब्रह्मणा विश्वेनाग्निना । तपस्तप्तं महादेवि ! समाधिं
दधता परम् । पूर्णं युगसहस्रं ऽहं भित्वा पातालसप्तकम् ।
उदतिष्ठत् पुरोज्योतिर्विद्योतितहरिमुत्सृजम् । यदन्त-
राविरभवन्निज्योजेन समाधिना । तदेव परमं धाम
बहिराविरभूद्विधेः । अमृष्टवटायज्ञः स्फुटितो भूमि-
भागतः । तच्छब्दाद्वास्तुजज्ञेधाः समाधिं क्रमतीवशी ।
स्वराऽस्तुज्यत तत्सानी वावदुकीत्य लोचने । पुरःप-
चाद्दृश्यान् तावदक्षरमादिभम् । अकारं सत्वसम्पन्नसृष्ट-
कोलं सृष्टिपालकम् । नारायणात्मकं सत्तात्तमःपारे
प्रतिष्ठितम् । ओङ्कारमथ तस्यापरेखारूपं यजुर्जनिम् ।
विधातारं समस्तस्य स्वाकारमिव चिन्तितम् । नीरव-
ध्वान्सङ्केतसदनामं तदपतः । मकारं स ददृशाच्च
तमोरूपं विधेयतः । सान्नां योनिं लगे हेतुं साक्षाद्गु-
द्रस्वरूपिणम् । अथ तत्पुरतोधाता व्यधात् स्वनयना-
तिथिम् । विश्वरूपमथोङ्कारं सगुणज्ञापि निरुणम् ।
अनाख्यनादसदनं परमानन्दविषयम् । शब्दब्रह्मेति
यत् स्यात् सर्ववाङ्मयकारणम् । अथोपरिष्ठात्तादस्य
बिन्दुरूपं परात् परम् । कारणं कारणनाञ्च जगदा-

सञ्जनं परम् । विधिविलोकयाञ्चक्रे तपसा मोचरी-
कृतम् । अयनादोमिति ख्यातं सर्वस्यास्य स्वभावतः । भक्त-
सन्धवते यस्मात्तदोमिति यद्विरतः । अरूपोऽपि स्वरूपास्यः
स धात्वा नेत्वयोःकृतः । तारयेद्यद्वाभ्योऽधेः सजपासक्त
मानसम् । ततस्तार इति ख्यातोयस्यां ब्रह्मा व्यलोकयत् ।
प्रणयते यतः सर्वैः पुरनिर्वर्णकासकैः । सर्वेभ्योऽ-
भ्यधिकस्तस्यात् प्रणवोयः पकीर्तितः । सुखेवितारं
पुरुषं प्रणमेद्यः परमादम् । अतस्तं प्रणवं शान्तं
प्रयत्नीकृतवान् विधिः । त्वयीमयस्तुरीयोयस्तुर्याती-
तोऽखिलात्मकः । नादविन्दुस्वरूपो यः स प्रैक्षि द्विजगा-
मिना । प्रावर्तन्त यतोवेदाः साङ्गाः सर्वस्य योनयः ।
स वेदादिः पद्मभुवा पुरस्तादवलोकितः । उपभोवस्त्रिधा-
वहोरोरवीति महोदयः । स नेत्रविषयोचक्रे परमः
परमेष्ठिना । षट्कायत्वारि यस्यासनं ज्ञानसमुत्पन्न एव च ।
हेशीर्षे च त्वयः पादाः स देवोऽधिनेजितः । यदन्तर्लो-
नमखिलं भूतं भावि भवत् पुनः । तदोजं वीजरहितं
द्रुहिणेन विलोकितम् । लीनं सृष्ट्वे त यत् तदाब्रह्मसम्भ-
भाजनम् । अतः समाज्यते सत्त्वियं लिङ्गं तद्विलोकितम् ।
पञ्चायांयत्न भासने पञ्चब्रह्ममयं हि यत् । आदिपञ्च-
स्वरूपं यन्निरैलि ब्रह्मणा हि तत् । तमालोका ततो-
वेधा लिङ्गरूपिणमीश्वरम्” । ओङ्कारेश्वरोऽप्यल ४३३-
शक्तिभेदे स्तोत्रिका० । अथर्णाऽस्यादेः परत्ये पररूपम् ।

ओज वले अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । ओजय-ति-ते
ओजिजत्-त ओजयाम् वसूव आस चकार वक्षे । ओजितः

ओज उ० ओज-अच् । “ओजोऽहं युष्मं विषमः समश्च” ।
ज्या० त० उक्ते मेपादीनां द्वादशानां मध्ये । अयुष्मे
विषमे राशौ यथा १, २, ५, ७, ८, ११, अङ्कैर्बोधिता मेघ-
मिथुनसिंहस्तलाधनुःकुम्भाः ओजरागयः “ओजे रवीन्द्रोः
समश्चन्द्रयोः” नील० ता० । ओजस् शब्दोऽप्यल न० ।
“कुजाकिंगुरुस्त्रीयानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्च-
पदाष्टमेषु शोचमेजका राशिषु” ज्यो० त० अत्र ओजेषु
राशिषु इत्येव कश्चित्पाठः । २ अयुष्ममात्रे (विजोड)
च “मलयमेजगतं गुरुणा चेत्” “ओजे तपरी जरौ
गुरुवेत्” इत्यादौ अयुष्मपादे प्रयोगात्

ओजस् न० उज-असुन् वलोपे गुणः । १ दोषी २ अक्षयम्भे,
३ प्राणवले, ४ प्रकाशे, ५ समर्थे ६ ज्योतिषोक्ते प्रथमतो-
यादौ विषमराशौ, ७ शक्तादिकौशले, ८ धातुतेजसि, ज्ञाने-
न्द्रियाणां ९ परादे, १० काश्यपगुणभेदे, ११ शौचा० रीत्याम्,

वैद्यकोक्ते, “भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा सम्भ्रूयते मधु । तदुदोजः शरीरेभ्यो धातुभिर्भ्रूयते नृणाम्” इति । २२ लक्षणे धातुरसपोषके वस्तुभेदे च । अथ । ओजगजोऽप्यत्र । ओजः स्वरूपं मिता । स्वरूपान्तरे दर्शितं यथा । “हृदि तिष्ठति यत् शुभमोषदुष्णं सपीतकम् । ओजः शरीरे संस्वातं तद्वाशाच्चागच्छति” । “पुनर्ज्ञातो पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधा- यति । अष्टमे भासते गमोजातः प्राणैर्वियुज्यते” या । स्मृतिः सृजते तं बलप्रदायकत्वमसोक्तं तत्फलान्युक्तानि यथा “बललक्षणं बलजयलक्षणमत ऊर्जुं पश्यामः । तत्र रसा- देनां शुक्रानामां धातूनां यत्परं तेजस्तत्त्वलोकास्तदेव बलमित्युच्यते स्वगास्त्वसिद्धान्तात् । तत्र बलेन स्थितोप- चितमं वता सर्व्वेष्टास्तप्रतिधातः स्वरवर्णप्रसादो बाह्या- नामाभ्यन्तराणाञ्च करणानामात्मकार्य्यं प्रतिपत्तिर्भवति । भवन्ति चात्र । “ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरम् । विविक्तं मृदु मृत्तञ्च प्राणायतनसुप्त- म् । देहस्यावयवकोनं व्याप्तो भवति देहिनान् । तदभा- वाच्च शीर्य्यने शरीराणि शरीरिणाम् । अभिधातातृण- यात्कोपाच्छोकाहुनात् श्रमात् क्षुधः । ओजः सङ्कीयते श्लेष्मो धातुपङ्कणनिःसृतम् । तेजः समोरितं तस्मादि- क्षंसयति देहिनः । तस्य विस्संशो व्यापत् क्षय इति लि- ङ्गानि व्यापक्षस्य भवन्ति । सन्निविश्लेषो गात्राणां स- दनं दोषव्यवनं क्रियासिद्धिरोधश्च विस्संशे । सत्वगुरुगा- त्रता वातशोथोपसंभेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापद्ये । मूर्च्छा मांसलयो मोहः प्रलापो मरणमिति ज्ञेये । भ- वन्ति चात्र । “एते दोषा बललोक्ता व्यापद्विस्संस- जयाः । विस्सेपसादो गात्राणां दोषविस्संसजयाः । अप्राप्त्यर्थं क्रियाणाञ्च बलविस्संसलक्षणम् । गुरुत्वं स- त्वताद्रेषु ग्लानिर्व्वर्ण्यस्य भेदनम् । तन्द्रा निद्रा वात शोथो बलव्यापदि लक्षणम् । मूर्च्छा मांसलयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च । पूर्व्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये । तत्र विस्संशे व्यापद्ये च क्रियाविशेषैरविस्स- र्बलमास्यापयेत् । नष्टमंशमितरञ्च वर्जयेत्” । “ओजः समाभ्युत्सवं संशयं मृदुलम्बर” नित्युक्तलक्षणः काव्य गुणभेदः । सा० ८०८ “रसस्याङ्गित्वमाप्रस्य धर्माः शौर्थादयो यथा । एवं माधुर्य्यमोजोऽप्य प्रसाद इति ते” लिङ्गा इति गुणान् विभज्य तत्तल्लक्षणसुक्तम् “ओज- दितस्य विस्साररूपं दीप्तत्वमुच्यते । शरीरोभत् स रौद्रेषु मन्त्रेषाधिक्यमस्य तु” इति । तद्वाङ्मयवर्णादयश्च तत्त्वोक्ताः ।

“वर्गस्याद्यत्ततोऽयम्यां युक्तौ वस्ये तदनिमो । उपपद्यं भोदयो वां स्यात् रेफः टठडटैः सङ्ग प्रकारश्च प्रकारश्च तस्य व्यङ्ग्यताङ्गताः तत्रा समासबल्लता घटनौद्वयशालिनी” “रुद्रीजसा तु प्रसृतं त्वयाऽ स्यात्” रघुः । “महाभूतादि वृत्तोजाः प्रादुरासीत्तमोतुद” “पुरुषाणां महौजसाम्” “महात्मानो महौजसः” इति मतुः । अतस्तृतीयायाः कतादौ अलुक् । ओजसाकृतम् तस्यापत्यम् इज् । ओज- साकृतिः तदपत्ये । ५ तद्विशिष्टे लि० ततः भया० अमू- ततद्भावे क्यङ् सङोपय । “ओजायते ओजायमाना तस्यार्ध्यं प्रणीय जनकात्मजा” भट्टिः । “ओजायमान- सान्वस्य शुम्भते” क० १, १४०, ६ ।

ओजसीन न० “ओजसोऽहनि यत्सौ” पा० ओजोऽस्त्वत्वा- हनि इत्यर्थे च । ओजोयुक्तोऽहनि । “रुचिः शुक्रं अह- न्योजसीना” तैत्ति० “पञ्चे यत् ओजस्यमहः” सि० कौ० “मत्तये मासतन्यो” पा० मत्तये यत् । ओजस्या तनुः । ओजस्वत् लि० अजोऽस्त्वस्य मत्तप् मस्य वः । बलवति तेजस्विनि “मरुत्वन्मृजीषिणमोजस्तन्” क० ८, ७६, ५ विनि । तत्रार्थे लि० “रूपं तदोजसि तदेव शीर्य्यम्” रघुः । “ओजस्विष्योऽप्यलङ्कृतशालिनम्” माघः । “शतक्रतुरिजसा धर्मात्मा संशितव्रतः” भा० आश्व० ५ अ० । स्त्रिय स्रजयतो ङीप् । “ओजस्वतीस्य राष्ट्रदा राष्ट्रमसुप्तं दत्तं” वजु० १०, २२ । ताभ्याम् अतिशयने तरप् तमप् वा । ओजस्वितर ओजस्वितम अत्य- नौजोयुक्ते । तत्रार्थे रेणन् रेयसुन् वा । मतोलुक् । ओ- जिष्ठ ओजोयश्च तदर्थे लि० रेयसुद्वन्तात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः अजीयसी ।

ओज्मन् लि० आ+ज-ङमनिप् वा० सम्भ० । १ प्रेरके २ वेगे पु० “अपामोज्मानं परि गोभिः” क० ३, ४७, २७ । “ओज्मानं प्रेरकं वेगं वा” भा० ।

ओडव पु० सङ्कीतदामोदरोक्तेषु पञ्चस्वरयुक्तरागभेदेषु तत्र पञ्चस्वराश्च कृपमपञ्चमवर्जिताः निषादमाभ्यारवङ्ग- मध्यमधैवतात्मकाः ।

ओडिका स्त्री उ-ङ तस्य नेत्वसु गौरा० ङीप् स्वार्थे क सुसः । (उडिधान) नीवारे च च ‘नीवारः शीतलो- पाही पित्तघ्नः कफवातहत’ भावप्र० उक्तगुणकः ।

ओडो स्त्री उ-ङ तस्य नेत्वम् गौरा० ङीप् । (उडिधान) नीवारे ओडु न० आ+ईवत् उनति उन्द रक् नि० दस्य ङः । १ जवापुष्पे २ चक्रलदेये पु० (उडिधा) तद्देयस्य राजा तत्त्वमो वा

अण् । ओङ्, तद्देश्ये तद्भावे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य
लुक् । ओङ्कास्तज्जनपदवासिनः तद्देश्यपाद्य ते च क्रमेण
मुद्रत्वं प्राप्ता यथाह मनुः । “यनकैस्तु क्रियालोपादिभाः
स्तुः सत्वजातयः । उपलब्धं गता लोके ब्राह्मणादर्थनेन च ।
पौरुषं काचौहृदविहाः कः श्वोजाः जवनाः शकाः । पारदाः
पञ्चवासीनाः किराता दरदाः खषाः” । उत्कलदेश्य उह् ।
सं० कूर्मविभागे पूर्वदिक्स्थिततया उक्तः । अथ पूर्व-
स्थामञ्जनेत्याद्युपक्रमे “उदयगिरिभद्रगोडकपौरुहोत्कल-
कागिमेललाश्वराः” उत्कलशब्देऽधिकसुक्तम् । “तत्रैव
चौहृदाः पौरुषाश्च वामचूलाः सकेरलाः” हरि० २३६

ओङ्प्रुप्य उ० ओङ् प्रुप्यमस्य । जवाहणे ।

ओण् अपनयने अपसरणे ऋदित्त्वादि० पर० सक० सेट् ।
ओषति ओषीत् । ओषाम् बभूव आस चकार ओषनम्
कनिष् अवावा क्षियाम् अवावरी । ओषयति ते मा
भगन् ओषिणत् त ।

ओणि लि० ओण-इत् । ! अपनयनकारके २धावाष्टविभ्योः
स्त्री ङीप् द्वि० निरु० । “प्रते सोतार ओण्यो-
रसम् मदय” ऋ० ८, १६, १ । “तं त्वा धर्त्तारमोण्योः”
८, ६५, ११, “ओण्योः द्वावाष्टविभ्योः” भा० ।

श्रीत लि० आ+वेज्+क्त । ! अन्वयाप्रौ कर्मणि क्त । २तथासूते
लि० ‘यस्मिंश्चित् सर्वमोतं जनानाम्’ यजु० १४, ५ ।
“ओतञ्च मोतञ्चेति” ऋतिः । ३पटीयदोषतन्त्रो च
(टानारसुत) । “यदिदं सर्वमसुतो” च प्रोतञ्च, कश्चिद्
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च” इत्यादि । आ० उ० बहुलत्वः
प्रयोगः । तत्र स्थूलानां परिच्छिन्नानां कारणेन
सूक्ष्मेण आपरमात्रपर्यन्तं व्याप्यत्वमेवेति आ० उ०
भाष्यदोर्निर्णीतं यथा “यदिदं सर्वमसुतोञ्च प्रोतञ्च,
कश्चिद्खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति” आ० उप० ।
“यदिदं सर्वं पाथिवं धातुजातमसूदके ओतञ्च दीर्घपट-
तन्तुप्रोतञ्च तिर्यक्तन्तुवदुपरिततं वा अङ्घ्रिः सर्वतो-
ऽन्वर्हिर्भूताभिर्ध्याप्रनिर्व्वर्णः । अन्यथा सक्तुष्टिर्वि-
शेष्येत । इदं तावदनुमानमुपपन्नम् । यत्कार्यं परि-
च्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तिमिति
उच्यते । यथा दृष्टिव्यङ्गिस्तथा पूर्वं पूर्वमुत्तरेणो-
त्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्येव आधर्मान्तरादात्मनः प्र-
त्यार्थः । यत्न भूतानि पञ्च संज्ञान्येवोत्तरोत्तरं सूक्ष्म-
भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते । न च
परमात्मनोऽर्थाङ्गप्रतिरेकेण पञ्चान्वरमसि “सत्यस्य

सत्यमिति” ऋतेः । सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च
परमात्मा । कश्चिद्खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ।
तासामपि कार्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च कश्चिद्
ओतप्रोतभावेन भवितव्यम् । क्त तासामोतप्रोतभाव
इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रत्यप्रसङ्गो योजयितव्यः” भा० ।

“वायौ मार्गीति, कश्चिद्खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति,
अन्तरिक्षलोकेषु मार्गीति, कश्चिद्खलु अन्तरिक्षलोका
ओताः प्रोताश्चेति, गन्धर्वलोकेषु मार्गीति, कश्चिद्खलु
गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु मार्गीति,
कश्चिद्खलु अदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु
मार्गीति, कश्चिद्खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति,
नक्षत्रलोकेषु मार्गीति, कश्चिद्खलु नक्षत्रलोका ओ-
ताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु मार्गीति, कश्चिद्खलु देव-
लोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु मार्गीति, कश्चिद्खलु
अस्तिन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु
मार्गीति, कश्चिद्खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोता-
श्चेति, ब्रह्मलोकेषु मार्गीति, कश्चिद्खलु ब्रह्मलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति, सहोवाच मार्गि ! मातिप्रा-
चीर्मां ते मूर्धा व्यपप्रदन्तिप्रश्नां वै देवतामतिष्ठच्छि-
मार्गि ! मातिप्राचीरिति ततो ह मार्गी वाचकव्युपर-
राम” उपनि० ।

“वायौ मार्गीति । नव्यन्नाविति वक्तव्यम् । नैष
देवोऽन्तेः पाथिवमपां वा धातुमनान्वितेतरभूतवत्-
स्वातन्त्र्येणात्मलामो नास्तीति । तस्मादोतप्रोतभावो ने-
पदिश्यते । कश्चिद्खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष-
लोकेषु मार्गीति । तान्येव भूतानि संज्ञतान्वन्तरिक्षलो-
कास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्वलोका आदित्यलोकेष्व-
दित्यलोकाचन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्र-
लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्वन्द्रलोका विराट्-
शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका
ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाखण्डारम्भकाणि भूतानि ।
सर्वत्र हि सूक्ष्मातारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकार-
परिणतानि संज्ञतानि । तान्येव पञ्चेति बहुवचन-
भाङ्गि । कश्चिद्खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।
स होवाच याज्ञवल्क्यो हे मार्गि ! मातिप्राचीः स्वं
प्रश्नं न्यायप्रकारमतोऽप्यगमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन
मा प्राचीरित्यर्थः । दृष्टव्याप्य मा ते तव मूर्धा गिहो
व्यपप्रदिश्यते मा पतेत् । देवतायाः प्रश्नः आगम-

विषयस्तं प्रत्यविषयमतिक्रान्तिं गाम्वाः प्रत्यः आनुमा-
निकत्वात् यथा देवतायाः प्रत्यः सातिप्रत्या नातिप्रत्या
अनतिप्रत्या संप्रत्याविषयैव केवलागमगम्यत्वर्थः । ताम-
नतिप्रत्या वै देवतामतिप्रत्यसि अतो गार्गि ! सातिप्रती-
र्षसु चोच्चैश्च ततो ह गार्गी वाचक व्युपरराम" भा० ।

श्रीतु पुं स्त्री अय-तु कठ गुणः । १ विद्वांश्च माज्जारे । आ-
वे-तुन् वा० संप्रसारणम् (पद्यानसुते) तिरचीनसुले ।
“नाहं तन्तुं न विज्ञानम्येतुम्” ऋ० ६, ६, २ । “तन्तवः
पटस्य प्रागायतानि सुत्वाणि” श्रीतवस्तिरचानि सुत्वाणि”
भा० । अत्र रूपकतया विद्यदादीनां विस्तीर्णमाणात्वात्
श्रीतत्वं यथा तत्रैव भाष्ये “विज्ञानरस्य एतौऽसौ
परस्माद्विधेयः स्थितः । अन्तराध्वरवस्त्रस्य सुतशस्त्राणि
तन्तवः । यजूंषि येषां चोत्तु स्यादस्त्रं वातव्यमध्वरः”
श्रीः मोहन् पक्षीकृतानि स्थूलानि श्रीतुल्यानीवान्यपि
विद्यदादीनि” भा० । “ये अना आगतो सिचो य श्रीतवो
ये च तन्तवः । वासोयत्पत्नीभिर्न तन्तः स्त्रोन्सुपसृगात्”
अथ० १४, २, ५ । समासेऽवस्थात्परस्यास्या देवां पररूपम्
स्थूलोतः स्थूलोतः ।

श्रीदतो स्त्री उपसि-निह० । “नदं व श्रीदतीनाम्” ऋ०
८, ७, ६, २ । “श्रीदतीनाम् श्रीदत्तः ऊपसः तासाम्” भा०

श्रीदन पु० उन्-युच्-नलोपो गुणश्च । १ मेधे निध० । २ भक्ते
स्त्रिवाक्ने अर्द्धचांदि० पु० न० । “अर्द्धेन व्यङ्ग्यम्”
भा० स० शुद्धोदनः एतोदनः दध्योदन इत्यादि मिश्री-
करणद्वारा सामर्थ्यम् । “शुद्धोदनं पायसं च हविष्यं
शोरषट्कम् । दध्योदनं हविष्यं मांसं चित्राक्षमेव
च” वा० सृष्टिः शुद्धमिध श्रीदनः शुद्धोदन एवं
दध्योदनः हविष्यतौदनः” मिता० ततो हृतादौ ख यत्
वा । श्रीदनीय श्रीदन्य श्रीदनसाधने तण्डुलादौ ।
“अमी लग्नाग्रमखिलिताखिलं विस्तृतमन्योन्यसुकुम्भाई-
वम् । रसोत्तरं गौरमपीवरं रसादभुङ्गतां मोदनमादनं
जनाः” मेधे अन्वर्णने ‘अन्वेषाच्चैवमादीनां मद्याना-
मोदनस्य चै’ मनुः

श्रीदनपाको स्त्री श्रीदनस्य पाक इव पाको यस्याः ङीप् ।

१ नीलभिष्टकायाम् । २ श्रीपथिभेदे शब्दार्थवः ।

श्रीदनाज्ञया स्त्री श्रीदनस्याज्ञय आज्ञयो यस्याः । महा-
समज्ञायां (वेजिवाडा) राजनि० ।

श्रीदनी स्त्री श्रीदन इवाचरति श्रीदन+आचारे क्तिप्-ततः
अथ गौरा० ङीप् । (वेजिवाडा) यज्ञायाम् ।

श्रीद पु० उन्-लेदने भावे मनु नि० । उन्-लेदने ।

श्रीदन् लि० उन्-मनिन् नलोपश्च । श्रीपथौ । “अपां-
त्वोदन् त्वादयामि” यजु० १, ५, २ । अपान श्रीदन्
श्रीदनि श्रीपथौ, भा० संप्रत्या लुकि नलोपाभावः ।

श्रीम् अव्य० अव-मन् नि० । १ प्रणवे, २ आरम्भे, ३ स्त्री-
कारे, “श्रीमितुक्तवतोऽय शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं
नभः” माचः । ४ अनुमतौ, ५ अपाकतौ, ६ अस्त्रीकारे,
मङ्गले, ७ शुभे, ८ चोवे, ९ अङ्गिणि च । अथ उच मूच
तेषां समाहारः । विष्णुमहेश्वरब्रह्मरूपत्वात् ६ पर-
मेश्वरे अव्य० यथा तस्मै श्वरवाचकता तथा पात० सुत्र
भा० विवरणेपु दर्शितं यथा

“तस्य वाचकः प्रणवः” सू० । “वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य,
किमस्य सङ्केतकतं वाच्यवाचकत्वम् ? अथ प्रदीपप्रकाश-
वदवस्थितमिति । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह
सम्बन्धः, सङ्केतस्त्रीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथा-
वस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः, सङ्केतेनावद्योत्यते अयमस्य
पिता, अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेऽपि वाच्यवाचक-
वृत्तपेलस्यैव सङ्केतः क्रियते” भा० ।

“सम्यति तत्प्रतिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह, तस्य
वाचकः प्रणवः । व्याचष्टे, वाच्य इति । तत्र परेषां मतं
विमर्षद्वारेणोपन्यस्यति, किमस्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वम्
इत्यर्थः । परे हि पश्यन्ति, यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः
सम्बन्धः सङ्केतेनाच्छाद्यद्वायमर्थः प्रत्येतव्य इत्येवमाश्र-
येणाभिव्यज्येत ततो यत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केत-
यतेनापि न व्यज्येत न हि प्रदीपव्यङ्ग्योपचयो यत्र नास्ति
तत्र प्रदीपसङ्केतापि शक्यो व्यङ्ग्यितुम् । कृतसङ्केतस्तु
करभशब्दोच्चारणे वारणप्रतिपादकोऽष्टः सङ्केतकतमेव वाच-
कत्वमिति विवक्ष्यामिमतमवधारयति, स्थितोऽस्येति ।
अयमभिप्रायः सर्व एव शब्दा सर्वाकारार्थाभिधानसमर्था
इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविकः सम्बन्धः ।
ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च, तस्य ईश्वरसङ्केता-
सङ्केतकतयास्य वाचकापभ्रंशविभागसादिदमाह, सङ्केत-
स्त्रीश्वरस्येति । निदर्शनमाह, यथेति । ननु शब्दस्य
प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावसुपगतस्य शक्ति-
रपि प्रलीना ततोमहदादिप्रमेणोत्पन्नस्य वाचकस्यैव माह-
ेश्वरेण सङ्केतेन न यस्या वाचकशक्तिरभिज्वल्यति” विनष्ट-
शक्तित्वादित्या आह, सर्गान्तरेऽप्यपीति । यद्यपि सङ्के-
तस्या प्रधानसास्यसुपगतः शब्दस्यापि पुनराविर्भावे

तच्छक्तिवृत्त एवाविर्भवति, वर्धतिपातसमधिगतश्चैव
इति श्रुतिस्त्वेषां त्रिस्तुष्टवारिधारावसिक्तान्तेन पूर्वसम्बन्धसङ्के-
तानुसारं सङ्केतः क्रियते भगता इति तस्मात्प्रति-
पत्तेः सङ्गव्यवहारपरम्परया नित्यतया नित्यः सङ्गाद्योः
सम्बन्धः न कुटस्यनित्य इत्यागमिनः प्रतिजानते, न
पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव सङ्केत इति
प्रतिपत्तुमोद्यत इति भावः” वि० ।

“तत्त्वपक्षदर्शभावनम्” सू० ।

“प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम् । तदस्य
योगिनः प्रणवजपतः, प्रणवार्थं च भावयतचित्तमेकाग्रं
सम्पद्यते । तथाचोक्तं ।

“स्वाध्यायाद् योगमाप्नोत योगात् स्वाध्यायमामनेत् ।
स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते” इति भा० ।
“वाचकमास्वाय प्रणिधानमाह, तत्त्वपक्षदर्शभावनम् ।
व्याचष्टे, प्रणवस्यति । भावनं पुनः पुनश्चेतसि निवे-
शनम् । ततः किं सिध्यति इत्यत आह प्रणवमिति ।
एकस्मिन् भगवति आरमति चित्तम् । अत्रैव वैयासिको-
पाध्यायसुदाहृतः, तथा चेति । ततः ईश्वरः समाधितत्-
त्वद्वेदानेन तमनुमुह्यति” वि० ।

ओङ्कारस्य साक्षात्कारं स्वरूपादिकं ब्राह्मणसन्दर्शितं
यथा योगियाज्ञवल्करः “प्रणवाद्याः स्मृतान्मन्त्राश्चतु-
र्वर्गफलप्रदाः । तस्माच्च निःसृताः सर्वे प्रलोयन्ते च
तत्र वै । सङ्कल्पं पावनं धर्मं सर्वकामप्रदाधनम् ।
ओङ्कारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् । प्रजापतेर्ह-
स्तोत्पन्नं तपःसिद्धस्य वै पुरा” । स एव “यथा पथं
पलायस्य शङ्कुनेत्रेण धार्यते । तथा जगदिदं सर्वमो-
ङ्कारेणैव धार्यते । जपेन दहते पापं प्राणायामैस्तथा
मलम् । ध्यानेन जन्मनिर्वाणं धारणाभिस्तु सच्यते” ।
मनुः “अकारश्चायुकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेद-
तयान्तिरदहत् भूमिः वःसरितीति च । गोता “ओ
तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चिद्विधः स्मृतः । ब्राह्मणा-
न्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य
यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्म-
वादिनाम्” । योगियात् “सिद्धानाञ्चैव सर्वे मां
वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽओङ्कार
उच्यते । प्रणवाद्यान्तेवेदा प्रणवे पर्युपस्थिताः । वाक्स्व-
यं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्” । तथा स एव “आ-
द्यं यत्नाक्षरं ब्रह्म तयोयत्न प्रतिष्ठिता । समुद्रोऽन्वस्ति-

उद्देवेदोयो वेदेन स वेदवित् । एक एव तु विश्वेयः प्रण-
वो योगसाधनम् । स्मृतोतं सर्वसिद्धान्तरितरैर्ब्रह्मवादिभिः ।
वेदभारभरार्तो यः स वै ब्राह्मणगर्भम् । यो वेत्ति ब्रह्म-
गोप्यन्तं लिमात्वाञ्चैव तिष्ठति” । तथा “लिमात्वाञ्चैव
परं ब्रह्म मात्वाक्षरविजितम् । अचिन्त्यमव्ययं सूक्ष्मं
निष्कलं परमं पदम्” मनुः “स्वरिति सर्वावैदिक्योऽणु-
तियजति क्रियाः । त्वक्षरं दुष्करं श्रेयं ब्रह्म चैव प्रजा-
पतिः” । योगिया० यथाऽऽह तेन त्वत्प्रस्य पयसा किं प्रयो-
जनम् । तथोङ्कारविधिस्तस्य शान्तप्रतिनिधिद्वये । सर्व-
मन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते । तेन संपरिपूर्णाणि
यथोक्तानि भवन्ति हि । यन्मूलमतिरिक्तञ्च यत् छिद्रं
यदव्ययम् । यदमेध्यमशुद्धं यत्वातवामञ्च यत्नवेत् । तत्त-
दोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत्” । ऊन्दोगस्तु परि-
शिष्टम् “यदोङ्कारमकृत्वा तं किञ्चिदारभ्यते तदङ्गं भवति
तस्मात् वज्रभयात्भीत ओङ्कारं पूर्वभारमेत्” । गद्यव्यासः
ओङ्कारं स्वर्गहारं तस्मात्सर्वेष्वेव कर्मसादौ प्रयु-
ज्यते” । ऊन्दोगस्तु परिशिष्टम् “ओङ्कारपूर्वं हि योगो-
पासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्माणि दान-
यज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदेव
पितृमन्त्रोच्चारणब्रह्मरन्ध्रादि यज्ञान्यत् किञ्चित्सर्वं
प्रणवसुद्धार्थं प्रवर्तयेत् समापयेच्च” । मनुः “प्राक्कृते
पर्युपासीनः पवित्रश्चैव पावितः । प्राणायामैस्तुभिः
पूतस्तत ओङ्कारमर्हति” । व्यासः “प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा
गायत्री ऊन्द एव च । देवोऽग्निः सर्वकार्येषु विनियोगः
प्रकौर्त्तितः” । तथा “एवमाचार्योक्तं कृत्वा तत ओङ्कार-
मभ्यसेत् । सार्धं लिमात्वाञ्चैव दीर्घचष्टानिनादवत्” ।
योगियाज्ञवल्करः “लिमात्वाञ्चैव प्रयोक्तव्यः सर्वारम्भेषु
कर्मसु । लिम्बः सार्धं कर्तव्यामात्वास्तत्प्रायेचिन्तकैः ।
देवताध्यानकावे तं श्रुतं कुर्यान्न संशयः । तैलधारावद-
च्छिन्नं दीर्घचष्टानिनादवत् । अश्रुतं प्रणवस्थानं यस्तं
वेद स वेदवित् । आद्यं तत्वाक्षरं ब्रह्म तयो यत्न प्रतिष्ठिता ।
स मुक्तोऽन्यस्मिन् उद्देवेदोयोवेदेन स वेदवित् । ऊन्दोगपरि-
शिष्टम् “स्वरितोदास एकाक्षर ओङ्कार ऋग्वेदे,
लृस्वर्तोदासओङ्कारोऽयजुर्वेदे, दीर्घोदास एकाक्षरः
सामवेदे, संक्षिप्तोदास एकाक्षर ओङ्कार अथर्ववेदे”
बौधायनः “अपि वा प्रणवेन लिखन्तर्जने पठन् सर्वं स्थात्
पापात् प्रसज्यते” । उद्देवः “स्मदेहमरणाद्भूत्वा प्रणव-
ज्ञोत्तरारणम् । ध्याननिर्मन्त्रनाशिषु पश्येदग्निनिगू-

वत् । मोता "ओमित्येकार्णव" ब्रह्म व्याहरणमनुसरन् ।
यः प्रयाति त्वजन् देहं स याति परमावृत्तिम् ।
ओङ्कारस्य मात्राविशेषाभिधानफलम् प्रप्योप निखीतं यथा
‘एतद् सत्यकाम ! परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्य
विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्येति । स यदोक्तमात्रमभिध्या-
यीत स तेनैव संवेदितस्तत्सर्वं भव जगत्सामभिसम्पद्यते ।
तच्छब्दो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति । अथ यदि हिमा-
लेख मनसि सम्पद्यते सोऽनरिचं यजुर्भिरुच्यते ।
स सोमलोकां, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते ।
यः पुनरेतन्निमात्रं येषोमित्येतेनैवाचरेण परं पुरुष-
मभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पद्यते । यथा पादो-
दरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्माना विनि-
र्मुक्तः स सामभिरुच्यते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जी-
वधनात् परात् परं पुरिययं पुरुषमीचते तदेतौ लोकौ
भवतः । “तिस्रो मात्राः सत्यमत्यः प्रयुक्ताः अन्वोऽन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमासु सत्यम्
प्रयुक्तसु न कल्पते च । अन्तरं, यजुर्भिरनरिचं,
स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तदोङ्कारेणैवायतनेना-
न्येति विद्वान् यत्तत्कालमजरममृतमभयं परञ्चेति” ७० ।

“एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमजरं पुरु-
षास्त्वमपरञ्च प्राणास्त्वं प्रथमजं यत्तदोङ्कार एवोङ्कारा-
त्मकोङ्कारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्मब्रह्माद्युपलब्ध्या-
नर्हं सर्वधर्माप्येषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगो-
चरत्वात्कथमेव सनत्ताऽवगाह्यतमोङ्कारेण विष्वक्दि-
ग्गोमास्याभोवे भस्मावेष्टितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्रमी-
दृतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यत्वात् । तस्मात्परञ्च ब्रह्म ।
तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इत्युपचर्यते । तस्मा-
देव विद्वानेतेनैवात्मप्राप्तिसाधनेनैव ओङ्काराभिधाने-
नैकतरं परमपरमन्येति ब्रह्माहुगच्छति नेदिष्ठं द्वाव-
म्बनमोङ्कारो ब्रह्मणः । स यदोङ्कारस्य सकलमात्रा-
विभागस्तो न भवति तथाओङ्काराभिधानप्रमाणाद्विशि-
ष्टमेव गतिं गच्छति किन्नाहं यद्यप्येवमोङ्कारमेकमात्रा-
विभागस्य एव क्षेत्रोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत
सततैव मात्राविशिष्टोङ्काराभिधानेनैव संवेदितः
सम्बोधितस्तत्सर्वं लिपमेव जगत्सं पृथिव्यामभिसम्पद्यते
किं मनुष्यलोकमनेकानि जन्मानि जगत्सं तत्र तं पाठकं
जगत्सं मनुष्यलोकमनेवोपनयन्ते उपनिषदवन्ति अथः

अथैवदरुपा ओङ्कारस्य प्रथमा एका मात्रा । तदभि-
धानेन स मनुष्यजन्मनि द्विजाद्याः सन् तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति
न वीतशब्दो यथेष्टचेष्टो भवति योगभ्रष्टः कदाचिदपि
न दुर्गतिं गच्छति । अथ पुनर्यदि हिमात्राविभागस्तो
हिमात्रेण विशिष्टमोङ्कारमभिध्यायीत तत्रात्मके मनसि
मननीये यजुर्भवे सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकाग्रतयात्मभावं
गच्छति स एवं सम्पन्नो ऋतोऽनरिचोऽधारं द्वितीयरूपं
द्वितीयमात्रारूपैरेव यजुर्भिरुच्यते सोमलोकां सौम्यं
जन्म प्रापयन्ति तं यजुर्भीतपुत्रः । स तत्र विभूति-
मनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते ।
यः पुनरेतमोङ्कारं लिखालेख लिखात्राविषयविज्ञान-
विशिष्टेनोमित्येतेनैवाचरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्गते
पुरुषमभिध्यायीत तेनाभिधानेन प्रतीकत्वेन त्वालम्बनत्वं
प्रकृतमोङ्कारस्य, परञ्चापरञ्च ब्रह्मेति भेदाभेदश्रुतेरौङ्कार-
मिति च द्वितीयानेकशः श्रुता बाधेत अन्यथा यद्यपि-
तृतीयोऽभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथापि प्रकृतानु-
रोधान्निमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिचय्या । “तज्जो-
देकं कुलस्यायं” इति न्यायेन । स तृतीयो मात्रारूपको-
जसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो ऋतोऽपि सूर्या-
त्मोमलोकादिवत् पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्यसम्पन्नमात्र
एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग-
विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वै एष यथा
दृष्टान्तः स पाप्माना सर्पत्वकस्याभोवेनाशुजिह्वपेण विनिर्मुक्तः
सामभिरुच्यते तृतीयमात्रारूपैरेव उच्यते ब्रह्मलोकं हिरण्य-
गर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सतप्राण्यम् । स हिरण्यगर्भः सर्वेषां
संसारिणां जीवानामात्मभूतः स ह्यनरात्मा विकल्परूपेण
सर्वभूतानां तस्मिन् लिङ्गात्मनि संश्रुताः सर्वे जीवाः ।
तस्मात्स जीवधनः स विश्वंस्त्रिमात्रोऽङ्काराभिध्यायः । एत-
स्माज्जीवधनाद्विरण्यगर्भात् परात्परं परमात्मास्त्वं
पुरुषमीचते । पुरिययं सर्वगरीरासुप्रविष्टं पश्यति ध्याय-
मानः । तदेतावधिानुवयोक्तार्थप्रकाशकौ सन्तौ भवतः ।
तिस्रस्तिस्रङ्गाका अकारोकारमकाराख्या ओङ्कारस्य
मात्राः । ऋतुर्वासां विद्यते ता ऋतुमत्यः ऋतुगोच-
रादनतिकान्ता ऋतुमोचरा एवेतर्थाः । ता आत्मनो
ध्यानक्रियासु प्रयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरस-
म्बन्धाः । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव प्रयुक्ताः ।
तथा न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः

किलहि विशेषैकस्मिन्स्थानकालेऽतिवृष्टाव क्रियासु वा-
 ज्ञाभ्यन्तरमध्यमासु जायतस्त्वप्रसुप्तप्रस्थानपुरुषाभिधान-
 लक्षणसु योगक्रियासु सम्यक्प्रज्ञासु सम्यग्ध्यानकाले
 प्रयोजितासु न कल्पे न चलति शः सो योगी यथोक्त-
 विभागसु ओङ्कारस्थेतिर्थाः । न तस्यैवंविद्वत्जनसुप-
 द्यते । यस्माज्जायतस्त्वप्रसुप्तप्रसुप्ताः सह स्थानैर्मा-
 त्वरूपेणोङ्कारात्मरूपेण वृष्टाः । स हो वं विद्वान् सर्वा-
 त्मभूत् ओङ्कारमयः कृतो वा चलेत्कस्मिन् वा । सर्वाष्ट-
 सङ्गुहार्थो द्वितीया मन्त्रः । अङ्गभरेत् लोकं मनुष्यो-
 पलङ्कितम् । यजुर्भिरनरिणं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्य-
 जतुर्ब्रह्मलोकमिति हतोयं कवयो मेधाविनो विद्वान्न
 एव नाविदुःसि वेदयन्ते । तं त्विद्विभक्तिकमोङ्कारेण साध-
 नेनापरब्रह्मलक्षणमन्त्रेण सुगच्छति विद्वान् । तेनैवाङ्कारेण
 यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्तु पुरुषास्त्वं शान्तं विमुक्तं जाय-
 तस्त्वप्रसुप्तप्रज्ञादिविषेयसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं ज-
 रावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमेव । यस्माज्जराविक्रियादिर-
 हितमतेऽभयम् । यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिश-
 यम् । तद्व्योङ्कारेणायतनेन गमनसाधनेनान्तोर्धः ॥ भा० ।

स च सामावयवभेदः ब्रह्मवाचकः आत्मबोधकालरूप-
 स तदेत् आ० उप० भाष्ययोर्द्विर्धितं यथा ।

“ओमित्येतदक्षरसुहृद्यसुपासीत” आ० उ० ॥

“ओमित्येतदक्षरसुपासीत । ओमित्येतदक्षरम् । परमात्म-
 नोऽभिधानं नेदिष्टम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति
 प्रियनामयज्ञ एव लोकः । तदिहैति परं प्रयुक्तमभि-
 वाक्यत्वाद्भाषितं यद्वत्सुखमालो प्रतीयते । तथा-
 चाचार्योदितपरमात्मनः प्रतीकं सम्यग्यते ।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
 नेति मिति सर्ववेदान्ते ध्रुवगतम् । जपकर्मसाध्यावादान्तेषु
 ब्रह्मः प्रयोगात्मविज्ञमस्य अर्थम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णा-
 त्मसुहृद्यसुपासीत । कर्मा-
 क्तावयवभूते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके वृष्टाभेकाप्यलक्षणां
 मतिं सन्तुष्यात् ॥ भा० ।

“ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् । एषां भूतानां
 पृथिवी रसः पृथिव्या अपोरसः । अपामोषधयो
 रस ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वायसी,
 वाय अयस, अयः साम रसः, साम उद्गीषो रसः ।
 स एव रसानां रसतमः परमः पराहोऽसौ यदुद्गीषः ।
 अतमा अतमर्क, अतमत्तमस्याम्, अतमः अतम उद्गीष इति

विष्टम् भवति । वागेवर्क, प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरसु-
 हृद्यः, तदा एतन्मिथुनं यदाक् च प्राणवर्क च साम च ।
 तदेतन्मिथुनमोमित्येतन्मिथुनस्य मंष्ट्रव्यते यदा वै मिथुनौ
 समानच्छत आपयते वै तावन्तोन्मस्य कामम् । आपयिता
 ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरसुहृद्यसुपासीत ।
 तदा एतदुद्गाक्षरं यद्दि किञ्चासुजानाओमित्येव तदाह
 एषो ममृष्टिर्यदुद्गा, ममृष्टयिता ह वै कामानां
 भवति य एतदेवं विद्वानक्षरसुहृद्यसुपासीत । तेनेयं त्वयी
 विद्या वर्त्तते ओमित्यान्वायस्योमिति यंसतप्रोमित्युद्गा-
 यतेतस्मैवाक्षरस्यापचित्तं मङ्गिभ्रा रसेन” उप० ।

“स्वयमेव अतिरोङ्कारसोऽहं यद्वद्व्याख्यते हेतुमाह ।
 ओमिति उद्गायति । ओमित्याभ्य हि यस्मा-
 दुद्गायति अत उद्गीष ओङ्कार इत्यर्थः । तस्याक्षर-
 स्योपव्याख्यानमेषु रासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथ-
 नसुपव्याख्यानम् । प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः ।
 एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायण-
 मवष्टम्भः । पृथिव्या अपो रसोऽसु होता च प्रोता च
 पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽपपरि-
 षामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽपपरिषामत्वा-
 त्पुरुषस्य । तत्रापि पुरुषस्य वायसः । पुरुषावयवानां
 हि वाक् सारिणः । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते ।
 तस्या अपि वायः अयसः सारतरा । अयः साम रसः
 सारतरम् । तस्यापि साम उद्गीषः प्रकृतत्वादोङ्कारः सार-
 तरः । एवं स एव उद्गीषास्त्व ओङ्कारो भूगदीनासुत-
 रोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात्
 पराहोः अहं स्थानं परञ्च तदहं च तदहंतीति पराहोः
 परमात्मस्थानाहः परमात्मउद्गायत्वादित्यभिप्रायः ।
 अतमः पृथिव्यादिरससङ्गायां यदुद्गीषः स उद्गीषः ।
 वाय अयस इत्युक्तम् अतमा सा अहं अतमत्तमस्य
 अतमो वा स उद्गीषः । अतमा अतमेति वीष्वादेरार्था ।
 ननु वा ब्रह्मनां जातिपरिप्रश्ने अतमर्क पा० न ह्यत्र अङ्ग-
 जातिबहुत्वं कथं अतमर्कप्रत्ययः । नैष दोषो जातो
 परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन् विग्रहे जाताद्वग-
 श्मीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु जातेः परिप्रश्न इति
 विमृशते । ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे अतमः
 कठ इत्याद्युदाहरणसुपपन्नं जातो परिप्रश्न इत्यात्वं न
 युज्यते । तत्रापि कठादिजातानेत व्यक्तिकुलतामिप्रायेण
 परिप्रश्न इत्युद्देशः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् अतमा

कतमा ऋगित्त्रादौ उपसङ्गानं कर्त्तव्यम् स्यात् ।
 विष्टुः भवति विमर्शः कृतो भवति । विमर्शे हि कृते
 सति प्रतिवचनोक्तिरूपपद्मा वागवर्कप्राणः सामेति ।
 वाग्वेदोक्तोऽपि नाटमत्वव्याघातः पूर्वशास्त्राद्यान्त-
 रत्वादाप्रिगुणसिद्धये ओमितेऽतदक्षरसङ्गोप इति वाक्
 प्राणादृक्सामयोनी इति वागेवर्कप्राणः सामेत्युच्यते ।
 यथाक्रमसङ्कसामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रेहणे हि सर्वोपा-
 सृचां सर्वोपाङ्गु साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्वोपा-
 मावरोधे चर्कसामसाध्यानां च सर्वकर्मणामवरोधः कृतः
 स्यात् । तदवरोधे च सर्वे कामा अवरुद्धाः स्युः ।
 ओमितेऽतदक्षरसङ्गोप इति भक्त्याशङ्का निवर्त्यते ।
 तद्वैतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किन्तन्मिथुनमित्याह
 यद्वाक् च प्राणश्च सर्वोपासकारणभूतौ मिथुनम्
 ऋक् च साम चेति ऋक्सामकारणौ ऋक्सामयजोक्ता-
 वित्यर्थः । न तु स्वतन्त्रम् ऋक् च साम च मिथुनम् ।
 अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेत्तत्र मिथुनसङ्कसाम चापरं
 मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् तथा च तदेतन्मिथुनमि-
 तेऽक्षरवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्सामयोन्योर्वा-
 क्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् । तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमौ-
 मितेऽतदक्षरसङ्गोप इति सङ्गच्छते । एवं सर्वकामावाप्रिगुण-
 विगिष्टं मिथुनमोद्धारं सङ्गच्छते विद्यात् इति त्राह्वारस्य
 सर्वकामावाप्रिगुणवत्त्वं प्रसिद्धम् । वाङ्मयत्वमोद्धारस्य
 प्राणनिष्पादात्त्वञ्च मिथुनेन सङ्गच्छत्वं मिथुनस्य
 कामापयित्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके
 मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुमांसौ यदा समागच्छतो
 व्यास्यधर्मतया संयुज्येयानां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्यो-
 न्यस्वेतरेतरस्य तौ कामम् । तथा च स्नात्मानुप्रविष्टेन
 मिथुनेन सर्वकामावाप्रिगुणवत्त्वमोद्धारस्य सिद्धमित्प्रमावः ।
 तदुपासकैऽप्युद्गाता तदुन्मा भवताऽत्राह्व आपयिता
 ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवाप्रि-
 गुणवदुद्गीयसुपासो तस्मैतदुद्गीतं फलमित्यर्थः । “तं
 यथा यद्योपासते तदेव भवतीति” श्रुतेः । सङ्गृहिमांशो-
 द्धारः कथं ? तदा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरञ्च
 तत् अनुज्ञासुमतिरोद्धार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेतत्राह्व श्रुति-
 रेव । यद्धि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वातुजानाति
 विद्वान्नो वा तत्त्वानुमतिं कुर्वन्मोमित्येव तदाह । तथा च
 वेदे यत्तदेवास्त्वयि श्रद्धितोमिति होवाचेत्यादि ।
 तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामि इत्युक्तं ओमि-

तत्राह । अत एषा उ एषैव सङ्गृह्यैदनुज्ञा या अनुज्ञा
 सा सङ्गृह्यैतन्मूलत्वादनुज्ञायाः सङ्गृह्योऽयोमितानुज्ञा
 ददाति तस्मात्सङ्गृह्यैतन्मूलत्वाद्वा इत्युक्तं । सङ्गृह्यैतन्मूल-
 पासकत्वात्तस्मात् समर्पयिता ह वै कामानां यजमा-
 नस्य भवति य एतदेवंविद्वानक्षरमनुज्ञीयमुपास्य इत्यादि
 पूर्ववत् । अथेदानीमक्षरं स्तौति उपस्थात्वात्प्ररोच-
 नार्थम् । कथं ? तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयस्यैवदादिल-
 क्षणा त्रयो विद्या विहितं कर्म्मैतत्प्रथमं । नहि त्रयो
 विद्योवावावणादिभिर्वर्त्तते कर्म्म तु तथा प्रवर्त्तत
 इति प्रसिद्धम् । कथमोमितत्रावावयतरोमिति शंस-
 तरोमित्युक्तयतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते
 तच्च कर्म्म एतस्मैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्म-
 प्रतीकं हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा ।
 “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” इति
 श्रुतेः । महिम्ना रसेन किञ्चित्स्मैवाक्षरस्य महिम्ना
 महत्त्वेन ऋत्विज्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः” भा० ।

ओम्गण्डस्य सङ्कलं तु नार्थः किन्तु सङ्कलसाधनत्वं
 अवश्येन भवतीत्येतत्तर्कमभिसन्धाय तदुत्कीर्त्तनम्
 अवश्यं ददवत् । अतएव “ओद्धारसाधयण्डस्य हावेतो ब्रह्मणः
 पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्वातौ तेन साङ्कलिकावभौ”
 इत्यत्र ओद्धारस्य साङ्कलिकत्वसङ्कलं तथाचाद्यन्तरे
 प्रयुक्तावद्योद्धारयण्डौ श्रुत्या अभिप्रोतार्थसिद्धिरूपसङ्कल-
 जनयत इत्याकरे दृश्यम् । “अवस्थां त्वोम् गण्डस्यादेः
 पररूपैकादेशः ओम्+ज-चञ् । ओमित्यस्य करणं ओ-
 द्धारः । ओद्भूत अद्भुते ओमित्यादावुद्धारणयुक्ते
 च लि० । स्तवत्वमोद्भूतं सर्वं मनुः ।

ओमन्पु० अव-मनिन् ऊट् गुणः । अवने रक्षणे “मंसमो-
 मना वा यो गात्” ऋ० ७, ६६, ४ । “ओमनाऽवनेन
 रक्षणेन” भा० । “यो वामोमानं दधते प्रियः सन्” ७-
 ६८, ५ । “ओमानं रक्षणम्” भा० । “विज्ञे भिर्ग-
 न्मोमभिर्जानान्” ऋ० ५, ४२, १२ । “ओमभिः
 रक्षयैः” भा० । ओमाविद्यतेऽस्य मठप् मस्त्व वः नि०
 ननलोपः । ओमन्त्वत् ओमयुक्ते रक्षणे “ओमन्त्वन्”
 चक्रयुः सप्त प्रथमः” ऋ० १०, २८, ८ । “ओमन्त्वन्” रक्ष-
 णवन्त्वन्” भा० ओम्ना लायते त्वं क नलोपदीर्घौ । ओमात्
 अवनेन लाणकत्तरि लि० । “त ओमात्वां लष्टयोविदुः”
 ५०, ५, ओमनि हितम् यत् टिलोपः । ओम्य रक्षणाहिते
 लि० “वसूनां रालौ स्नाम रुद्राणां मोम्यावाम्” सांख्या०

श्री० सू० १, ६, २ । ततोऽस्यै मरुप् पूर्वस्य दीर्घः
ओस्यावत् तदुक्ते लि० । “तत्रपश्मभोस्यावन्तसत्त्वे”
अ० १, ११२, ७

श्रील पु० ओनन्ति आ+उन्-क नलोमे ण्यो० दस्य
लत्वम् । न्युरणे (ओल) इति ख्याते कन्दे । २ आर्-लि०
(भिजा) लि० । ओलस्य गुणाः भावप्र० “न्युरणः कन्द-
ओलस्य कन्दलोऽर्थोऽपि इत्यपि । न्युरणोदोपनोरुलः
कपायः कण्डू लुत् कटुः । विष्टम्भो विष्टोदोऽर्थः कफार्थः-
कलनोलुपुः । विशेषादर्शसे पथ्यः श्लोकागुलमविनाशनः ।
सर्वेषां कन्दशाकानां न्युरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां
रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगं
सम्भाप्रः न्युरणोऽस्यवत्तरः” उक्ताः ।

श्रीलज उत्तमे इदित् भा० पर० सक० सेट् । श्रीलज्जति
श्रीलज्जीत् । श्रीलज्जाम्-बभूव आस चकार ।

श्रीलड लेपे इदित् वा चुरा० उभ० पले भादि० पर० सक०
सेट् । श्रीलण्डयति ते श्रीलण्डयत् त श्रीलण्डयाम्
बभूव आस चकार चक्रे । पले श्रीलण्डति श्रीलण्डीत्
श्रीलण्डाम् बभूव आस चकार ।

श्रील पु० ओल+ण्यो० । ओले न्युरणे राजनि० ।

श्रीप पु० उभ-घञ् । दाहे । “अग्निहाराभ्यामोपचोपपरी-
दाहाश्च भवन्ति” । “वैषम्यतोदसुप्तत्वगुरुत्वौपसमन्वितौ”
“तेषां चतुर्णामथोपचोपपरीदाहधूमायनानि जिप्रोत्थान
प्रपाकभेदित्वानि लमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि”
सुशु० । २ पाके च व्योषः श्लिप्ते न० निघ० ।

श्रीपण पु० उभ-ल्यु । कटुरसे (भाच) इति ख्याते रसभेदे ।
गौ० डीप् । व्योषणी (पुडिया) रसाकभेदे स्त्री ।
“व्योषणी कफरातस्तु” राजवल्लभः ।

श्रीपधि(धी) स्त्री व्योषः पाको धीयतेऽल व्योष+धा-कि
जातिविषयत्वाद् स्त्रीत्वे वा डीप् व्योषधी च । फलपाका-
न्ते ग्रीह्यवादौ स्यावरभेदे । व्योषधिष्य स्यावरभेदो
यथाह सुश्रुतः “तासां स्यावराशुर्विधाः वनस्पतयो वृक्षा
वीरुध व्योषधयः । तासुऽप्याः फलवन्तो वनस्पतयः ।
पुष्पफलवन्तो वृक्षाः प्रतानवत्सः सस्मिन्वय वीरुधः ।
फलपाकान्ता व्योषधयः” मनुस्मृत्याह “उद्भिज्जाः स्याव-
राश्वीया वीजकाण्डप्ररोहिण्यः । व्योषधयः फलपाकान्ता
वृक्षपुष्पफलोपगाः । अमुष्याः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः
स्रुताः । पुष्पिण्यः फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयतः स्रुताः । शुक्ल
गुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातयः । वीजकाण्डवृक्षा-

चैव प्रताना वृक्षा एव च । तमसा वृक्षरूपेण वेदिताः
कर्म्महेतुना । अन्तःसंज्ञाभवन्त्येते सुश्रुतः सप्तमन्विताः” ।
व्योषधीनामुत्पत्तिः तन्निर्वचनञ्च ” ‘तां (व्याज्-
तिम्) जैनानां नाभिराधयांचकार जैशमिश्चैव हास
तां व्योषदोषं धरेति तत व्योषधयः समभवन्तस्या-
दोषधयो नाम” शत० ब्रा० २, २, २, ५ दर्शितम् । “ता-
ज्जाज्जतिं तस्मिन्मनो व्योषत् व्यज्जत् इदमाज्जतिद्रव्यम्
व्योषं पक्वं कृत्वा धय पिबेति अग्नेौ प्रजिप्तात्तस्यादोषधयः
पृथिव्यां समभवन्” भा० । निरु० “या व्योषधीः पूर्वजा-
ताः” इत्येतामृचमधिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता “व्यो-
षधय व्योषं धयन्तीति वीषत्वेनाधयतीति वा दोषधय-
न्तीति वा” । सर्वत्र ण्यो० । भाग० १, १० अ० स्यावराणां
पडभेदा उक्ताः यथा “सप्रभो सुख्यसर्गस्तु पडविधस्तस्युर्वा
धयः । वनस्पत्योपधिलतात्वक्सारा वीरुधोद्रुमाः । उत्-
स्रोतसस्तमः प्राया अन्तःस्थयां विशेषिणः” १६, २०, लो० ।
“सुखमेव सख्यः प्रथमः सुख्यसर्गः तस्युर्वा स्यावरा-
णाम् । पडविधत्वमेवाह ये पुष्पं विना फलन्ति ते वन-
स्पतयः १ व्योषधयः फलपाकान्ताः २ लता आरोहणा-
मेलाः ३ त्वक्सारा नेखादयः ४ लता एव काठिन्येना-
रोहणानमेला वीरुधः ५ ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः ६
तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्ध्वं स्रोत आहारसञ्चारो येषां
ते तमः प्रधाना अव्यक्तचैतन्या अन्तःस्थर्गमेव जानन्ति
नान्यत् तदप्यन्तरेष न बहिः, विशेषिणः अव्यवस्थितपरि-
णामाद्यनेकभेदवन्तः” श्रीधरः । तत्र भैषज्योपयोगिनीः
कतिचिद्व्योषधीः सुश्रुते लक्षणसहिता दर्शयामास यथा
“अथ वृक्षानि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक् । मण्डलैः
कपिलैश्चिलैः सर्पाभा पञ्चपर्षिणी । पञ्चरत्निप्रमाणा या
विज्ञेयाऽजगरी वृधैः । निष्पला कनकाभासा मूले दृगु-
लसम्भिता । सर्पाकारा लेहितान्ता ज्वेतकापोति २ रच्यते ।
दिपुर्षिणी मूलभवामरुणां लण्णमण्डलाम् । इतरत्निमात्रां
जानोयाद्गोनसी शोणसाकृतिम् । सजीरां रोमशां स्रुदौ
रसेनेचुरसोपमाम् । एवंरूपराज्ञापि लण्णकापोति ४-
भादिशेत् । लण्णसर्पसरूपेण वाराही ५ कन्दसम्भवा ।
एकपला महावीर्या भिज्जाजनसमप्रभा । ख्यातिचत्वकेर्दे, ७
विद्याद्रुलोघे कन्दसम्भवे । जरासृत्तुनिवारिण्यौ ज्वेत-
कापोतिर्षस्थिते । कान्तर्द्वादशभिः पलैर्मयूराङ्गरुहो-
पमैः । कन्दजा काञ्चनचीरी कन्या ८ नाम महापथी ।
करेणुः ९ सुवृक्षचीरा कन्देन मज्जतिपथी । हस्तिकर्ण-

पलाशस्य त्वत्पण्यां द्विपर्णिनी । अजासनाभकन्दा तु
सजीरा कुपक्षिणी । अजा १०महौषधी ज्ञेया यक्षकुन्दे-
न्दुपाण्डुरा । अत्र तां विचित्रकुक्षुमां काकादन्त्या समां क्षु-
पाम् । चक्रका ११मोषधीं विद्याज्जराभ्रतु निवारिणीम् ।
मूलिनी पञ्चभिः पलैः सुरक्तांशुककोमलैः । आदित्य-
पर्णिनी १२ज्ञेया सदादिहानुपर्णिनी । कनकाभा जलान्तेषु
सर्वतः परिसर्पति । सजीरा पश्चिमीप्रस्था देवी बृह-
सुवर्चला १३ । अरत्रिमातृकुपका पलैर्द्व्यङ्गुलसम्मितैः ।
सुप्रर्णोत्पलाकारैः फलेषाञ्जनसन्निभैः । आवणी १४महती
ज्ञेया कनकाभा पयस्विनी । आवणीपाण्डुराभासा
महान्नावणिलक्षणा । गोलोमी १५चाजलोमी १६च रोमये
कन्दसम्भवे । हंसपादी १७च विच्छिन्नैः पलैर्मूलससङ्गैः
अथवा यक्षपुष्पी च १८समाना सर्वरूपतः । वेगेन महता-
विष्टा सर्पनिर्मोकसन्निभा । एषा वेगवती १९नाम जायते
ह्यम्बुदक्षणे । सप्तादौ सर्वरूपिण्यो याज्ञौषध्यः प्रकी-
र्त्तिताः । तासां सङ्करणं कार्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा ।
महेन्द्ररामलक्षणां वारणानां गवामपि । तपसा तेजसा
वापि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै । मन्त्रेणानेन मतिमान्
सर्वानप्यभिमन्त्रयेत् । अत्र हृधानैरलसैः जतपैः पापकर्मा-
भिः । नैवासादयिदं यक्षाः सोमाः २०सोमसमास्ताः ।
पीतावशेषममृतं देवैर्ब्रह्मरोगमैः । निहितं सोमवीर्यांश्च
सोमे चाथौषधीपतौ । देवसुन्दे हृदवरे तथा सिन्धौ
महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये बृहसुवर्चला ।
आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमजये । दृश्यतेऽ-
जगरी नित्यं गोमयी चाभ्युदागमे । काश्रीरेषु सरो-
दिव्यं नाम्ना लुप्तमानसम् । करेणुस्तत्र कन्या च लज्जा-
तिच्छत्रके तथा । गोलोमी चाजलोमी च महती आवणी
तथा । वसन्ते लक्ष्मणसर्पांश्च गोमयी च प्रदृश्यते । कौ-
शिकीं सरितं तीर्त्वां सङ्ग्रयन्यास्तु पूर्वतः । क्षितिप्रदेशो
वल्गोकराचितो योजनत्रयम् । विज्ञेया तत्र कापोती
अत्रा वल्मीकमूर्धसु । मलये नलसेतो च वेगवत्योषधी
ध्रुवा । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याञ्च भक्षयेत्तामुपोषितः ।
सोमवञ्चात् वक्तुं फलं तावच्च कीर्त्तितम् । सर्वा विचे-
यास्तौषध्यः सोमे चाथर्वदे गिरौ । सष्टङ्गैर्देवचरितैर-
म्बुदानोक्तभेदिभिः । व्याघ्रस्त्रीर्षेण विख्यातैः सिद्धिर्षि-
सुरसेवितैः । सुह्याभिर्भोमरूपाभिः सिङ्गनादितकुक्षिभिः ।
गजाकोटित तोयाभिरापगाभिः समन्ततः । विविधैर्धातु-
भिश्चित्रैः सर्वैर्लोषयोभितः । नदीसु ग्रहेषु सरस्वतौ वापि

पुण्येषु सरस्वतेषु तवान्त्रमेषु । सर्वत्र सर्वाः परिभार्गितव्याः
सर्वत्र भूमिर्हि वस्तुनि धत्ते । शारिवाप्रभृत्योषधीनां
लक्षणादिकं भावप्र० दर्शितं तत्तच्छब्दे उक्तं यथास्थानं
वक्ष्यते च । वैदिककर्म्मोपयोगिन्य ओषधयो आम्बाराय-
भेदेन चतुर्दशविधाः यथा “तिलमाषत्रीह्रियवाः प्रिय-
ङ्गवो गोधूमाश्चेति सप्त आम्बाः ओषधयः । वेणुश्चामाक
नीवारजर्षिणा गवेधुका भर्कटका मार्गताश्चेति सप्त
आरण्याः ओषधयः” इति तैत्तिरीयसंभाष्ये ४र्थ
काण्डे ५ प्रपाठके ६ अमुगाले । “अथौषधीनामधि-
पस्य दृष्टौ” “महौषधीं नक्तमिवात्मभासः” कुमा०
“भोगीव मन्त्रौषधिरुहवीर्यः” । “नवोदयं नार्थमवो-
षधीनाम्” रघुः । ओषधीनामृतभेदे शुण्विशेषा अत-
यद्दे ४२५४० उक्ताः । २ देवपत्राञ्च । “देवानां हेता-
मध्ये पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः प्रथिव्याः सधस्येऽङ्गिरसहृ-
स्नाभिरैवैनामेतद्दधाति ता ह्यै ता ओषधय एवौषधयो वै
देवानां पत्रा ओषधिभिर्हीदं सर्वं हितमोषधिभिरैवैना-
मेतद्दधाति” शत० ब्रा० ६, ५, ४, ४ ।

ओषधिगर्भं पु० ओषधीनां गर्भं उत्पत्तिर्यथात् । १ चन्द्रे
तत्किरणसम्पर्कादौषधीनामुत्पत्तिस्तस्य तथात्वम् । २ सूर्ये
च । तस्य च दृष्टिद्वारा ओषधीगर्भभायकत्वात् “अपां
गर्भं दर्शतमोषधीनाम्” अ० १, १६४, ५, २ मन्त्रे सूर्य-
स्यौषधीगर्भभायकत्वोक्ते च तथात्वम् ।

ओषधिजं त्रि० ओषधिभ्यो जायते जन+ङ ५ व० । ओषधी-
जाते १ ओषधे २ तज्जाते वज्रौ पु० । ज्वल्यतीषधि-
जेन वज्रिना” भाषः ।

ओषधिपतिं पु० ईत० । चन्द्रे तस्य किरणे नौषधीनामाभ्याय-
नात् “अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।
तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यमृतवत् तथा” कालमा० सोमो-
त्पत्तिवाक्याञ्च तथात्वम् “अपमार्गं मोषधिपतिः अ करैः” ।
भाषः ओषधीनामौषधीपादयोऽल । २ कर्पूरे ३ सोम-
मलताद्याञ्च । यथा च चन्द्रस्यौषधिपतित्वं तथा हरिवं०
२५ अ० अत्रैः सोमोत्पत्तिपदवर्ण्यं उक्तं यथा “तस्य
यज्ञावितं तेजः प्रथिवीमन्वपद्यत । ओषध्याः ससृत्प-
क्षास्तजसा प्रजुलन्त्युत । तामिर्धार्वास्त्योलीकाः प्रजा-
सैव चतुर्विधाः । पीटा हि भगवान् सोमो जगतां जग-
तीपते । स लब्धतेजा भगवान् संस्तवैस्तैश्च कर्म्मभिः ।
तपस्तेषां मह्यभागः पदानां दशतोदृश । हिरण्य-
वर्णा यादेव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् । विधुस्तासामभूत्

औ

औकारः स्वरवर्णभेदः कण्ठोष्ठस्थानयोश्चाख्यः दीर्घः द्विमात्रत्वात् । मृत्सु त्रिमात्रः । स च उदात्तानुदात्त स्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकाभ्यां पुन द्वैविध्यात् षड्विधः एवं मृत्तोऽपि षड्विधः । तेन द्वादश-विधः । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपमात्रपरः । तन्मे तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा । “औकारः शक्ति-कोनादस्त्रजसोवामजङ्गकः । मनुर्हृत्पद्मेयच शङ्कुर्कणः सदाशिवः । अधोदन्तच कण्ठोष्ठी सङ्कर्षणः सरस्वती । आशा चोर्ध्वमुखी शान्ता व्यापिनी प्रकृतिः परा । अनन्ता ज्वालिनी व्योमा चतुर्दशो रतिप्रियः । नेत्रमात्राकर्षिणी च ज्वालाभालिनिका भृगुः” । तदधिष्ठातृदेवता च तत्रैवोक्ता । “औकारे ङाकिनी शिङ्गनादिनी चण्डभेरी” तस्य ध्येयरूपं कामधेनोः उक्तं यथा ‘रक्तविद्युद्धता-कारमोकारं’ कुण्डलीं स्वयम् । अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चप्राणमयं वरुणं सदाशिवमयं सदा । सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्” । मातृका-न्यासेऽधोदन्तपङ्क्तौ न्यस्तत्वात्तच्छब्दाभ्याताऽस्तेति बोध्यम् ।

औ अख्य० आ+अव-किप् ऊठ् । १ आङ्गाने २ संबोधने मेदि० । ३ विरोधे ४ निरुद्धे ५ यद्धरत्ना० । ५ अनन्ते पु० एकाक्षरकोपः ६ निरुद्धे पु० मेदि० । ७ पृथिव्यां स्त्री मेदि० स च “चतुर्दशस्वरयोगेऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः । सचा-नुस्वारनादाभ्यां शृङ्गाणां सेतुरुच्यते” तन्वसारधृत कालिकापु० उक्तेः शृङ्गाणां जप्यमन्त्रभेदः ।

औक्थ लि० उक्थ-गंगा० अपत्ये यञ् औक्थ्यः तस्य च्छात्रः कखादि० अण् यञोलुक् । औक्थ्यच्छात्रे

औक्थिक लि० उक्थं सामावयवभेदं वेत्यधीते वा ठक् । १ उक्थाध्यायिनि २ तद्वेत्तरि च । तेषां धर्म आम्नायो-वा ततः अण् । औक्थ्य औक्थिकानां धर्मो तदा-म्नाये च न० ।

औच न० उच्चां वृषाणां समूहः अण् टिलोपः । १ उपसमूहे । वुञ् । औचक तत्समूहे न० । तस्येदमण् टिलोपः । २ उपसमन्विनि लि० । अपत्ये अणि तु औचल इत्येव । वेदे कचित् इदमणोऽण्य उपधातोऽलोपः । ‘तामो-च्यैवमभिः पञ्चात्’ शत० ब्रा० १, २, ५, २ ।

औखीय लि० उखेन प्रोक्तमधीयते ङण् । उखप्रोक्त ब्राह्म-णाध्याविषु व० व० ।

औख्य लि० उखायां संस्कृतं यत् ततः स्त्राचैः ङ्यञ् । १ स्वा-लोपकोऽच्चादौ । २ नगरीभेदे स्त्री । उखायां जातादि कच्चादि० ढक्ञ् । औख्येयक तत्रजातादौ लि० ।

औघ पु० वङ्गति पुंसि संधायां च प्रथोऽततः स्त्राचैः ङ्यञ् । जलसंधाते “औघ इमाः संघाः प्रजा निर्वोदा” शत० ब्रा० १, ८, १, २, ‘वङ्गतीत्यौघ उदकसंधातः’ भा० ।

औच(त)थ्य पु० उतथ्यस्थापत्यम् अण् वेदे प्रथोऽततः स्त्राचैः ङ्यञ् । दीर्घतमसि “उपस्तुतिरौवघ्यमरुध्येचाः” षट् ० १, १५, ८, ४, “औचघ्यमुतथ्यपुलं दीर्घतमसम्” भा० । “दक्षा ह यद्रेक्य औचघ्याः” षट् ० १, ५, ८, १, उतथ्यस्थं नामान्तरमुच्यते तेन “उचय्यानामाङ्गिरसौचय्यगौत-मेति” आश्व० औ० १२, ११, १, उक्तम् । तस्य च गोलप्रव-र्धित्वम् उक्तवाक्यात् । लोके तु उतथ्यः औतथ्यइत्येव ।

औचित्य न० उचितस्य भावः ङ्यञ् । युक्तत्वे । “एता अपि यथोचित्यादुक्तमाधममध्यमाः” सा० द० । पितृवसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप् यलोपच । औचित्ये तत्राचैः । सामर्थ्यमौचित्ये देशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः” सा० द० ढटा० इमनिच् उचितिमाध्यत् पु० ।

औजसिक लि० औजसा वर्धते ठक् । शूरे तेजस्विनि औजस्य न० औजस्+स्त्राचैः ङ्यञ् । औजसि । “दौर्गत्यादौ रनौजसं दैन्यं मलिनतादिजत्” सा० द० ।

औज्यनक लि० उज्यन्यां जातादि धूमा० वुञ् । उ-ज्यनिनगरजातादौ ।

औज्जिहानि पुंस्त्री उज्जिहानस्थापत्यमत इञ् । उज्जि-नापत्ये ततः इज्जनात्वात् यनि फक् पैलादि० तस्य लुक् । तदीयवृषापत्येऽपि ।

औड लि० उन्द-क नलोपः नि० दस्य उ स्त्राचैः ङ्यञ् । आङ्गे ततः नङा० फक् । औडायन आङ्गस्य शुषापत्ये तस्य विषयोदेशः शेषकायां० भक्तञ् । औडायनभक्त तदीये विषये देशे

औडव पु० औडव+स्त्राचैः ङ्यञ् । “औडवः पञ्चभिः प्रोक्तः स्वरैः षड्विस्तु षाडवः । सम्पूर्णं सप्तभिः प्रोक्ता राग जातिस्तिधा मता” सङ्गीतरत्ना० उक्ते रागभेदे । स च भङ्गारादिः इति संगीतदामोदरः ।

औडवि लि० औडवं रागविशेषमनुशीलयति इञ् । औडव-रागानुशीले । ततः स्त्राचैः दामन्या० ङ्य औडवीय । तदर्थे

श्रीदुप लि० उडुपेन निर्हत्तादि सङ्ख्यादि० अण् । १चन्द्र-
निर्हत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशे च ।

श्रीदुपिक लि० उडुपेन पुनेन तरति ठक् । १पुनेन तारके
उडुपेन हरति उत्सङ्गा० ठक् । २पुनेन हारके च लि० ।

श्रीदु(डु)स्वर लि० उडु(डु)स्वरस्य विकारः रजतादि० अञ् ।
१ताम्बविकारे पात्रादौ । “मृहीलौडु(डु)स्वरं पात्रम्
स्रुतिः “शैवर्षराजतौडुस्वरसाङ्गमणिमयानां पात्रा-
णाम्” गोमि० । २यत्ताङ्गविकारे च । “पद्यात्पतिर-
वस्थाय युगमन्तमौडु(डु)स्वरं शलाटुपय मा बध्नाति” गोमि० ।
स्त्रियां ङीप् । औडु(डु)स्वरी स्रुता गायेत” स्रुतिः ।
“औडु(डु)स्वरी” शास्त्रासुपगूहति” यत० ब्रा० ५, ४, २, २५,
२तपस्त्रियेये पु० । “वैश्वानरा बालिषिष्यौडुस्वराः फेन-
पावने । न्यासे कुठोचरः पूर्वम् बङ्गोदो हंसनिष्क्रियौ”
भाग० २, १२, २७ । “औडु(डु)स्वराः प्रातरुत्थाय वां
दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतफलादिभिः जीवन्तः”
श्रीधरः । औडुस्वरं तत्फलं तस्येवाकारोऽस्यस्य अर्थ०
अच् । ४महाकुम्भेदे । “तत्र महाकुम्भान्यरुणौडुस्वरार्थ-
जिह्वकपालकाकणपुण्डरीकद्वयकुशानीति” विभक्त्य
“पित्तेन पक्वौडुस्वरफलाकृतिवर्णान्यौडुस्वराणीति” तल्लज्ज
सुश्रुते उक्तम् । स च रोगः ताम्बस्तेयकर्मविपाकः यथाह
याता० “औडु(डु)स्वरी ताम्बचौरो नरकान्ते प्रजायते” ।
५यमभेदे च “औडुस्वराय दध्नाय” यमतर्पणमन्त्रः ।

श्रीदुलोमि पुंस्त्री उडुलोमोऽपत्यम् बाह्वा० इज् ।
उडुलोमोऽपत्ये बङ्गु पुं अ । उलोमाः उडुलोमान्
श्रीदु पु० औडुदेशानां राजा अण् । १अडुदेशन्ते औडु-
शब्दे विवृतिः २तद्देशवासिनि च । बङ्गु अणो लुक् ।

श्रीत्कण्ठ न० उत्कण्ठैव चातुर्व० स्त्रिये ङीप् । उत्कण्ठा-
याम् “श्रीत्कण्ठाश्रुतलाक्षस्य हृदाधीनो गनैर्हरिः”
भाग० १, ६, १७ । “श्रीत्कण्ठाद्देवकीसुतः” १, १० ४ ।

श्रीत्कर्त्तृ न० उत्कर्त्तृ+स्त्रिये ङीप् । उत्कर्त्तृ ।

श्रीत्तेप पुंस्त्री उत्तेपस्य जङ्गुत्तेपकस्यापत्यं शिवा० अण् ।
उत्तेपकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

श्रीत्तम लि० उत्तमेन निर्हत्तादि सङ्ख्या० अण् । १उत्तमेन
निर्हत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च ।

श्रीत्तमि पु० उत्तमस्यापत्यम् इज् । मनुभेदे उत्तमशब्दे
उदा० । “सारोचिवश्रीत्तमिव तामसोरेवतस्तथा” मनुः
तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्यम् ठक् । उत्तमपत्न्यपत्ये
तत्पत्न्याय “श्रीत्तमेवान् महाराज ! दयं पुत्रान् निबोध

तान्” हरिवं० ७अ० उत्तमशब्दे तं च नामतोदर्थिताः ।

श्रीत्तर लि० उत्तरव्यक्तात् उडु+त-अपादानेऽप ततः
स्त्रिये ङीप् । उत्तारके “इतरेषामुपदेशेन दुःखादिनिवारके
कर्मौ । “बलौत्तराणां सर्वेषाम्भीषाणाम् नाङ्गपस्य च”
भा० व० १०, ५४६ ।

श्रीत्तरपथिक लि० उत्तरपथेन गच्छति तेनाहूतं वा ठक् ।
उत्तरपथेन अक्षिरादिमार्गेण ऽग्निरि उपासकभेदे
२तेनाहूते च । पाह्वे ।

श्रीत्तरपदिक लि० उत्तरपदं मृच्छाति ठक् । उत्तरपद-
श्रीत्तरवेदिक लि० उत्तरवेद्यां भवः ठक् । उत्तरवेद्यां भवे
कर्मादौ “श्रीत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा” यत० ब्रा० ७, २२, १७

श्रीत्तराध्वर्य न० उत्तरे च अधरे च तेषां भावः ङीप् ।
जङ्गुमीचभावेन स्थितौ । “संघे शानौत्तराध्वर्ये” पा०

श्रीत्तराह लि० उत्तराह्नि कालादौ भवः “उत्तरादाहज्”
पा० उत्तर+आहज् । उत्तरकालादौ भवे ।

श्रीत्तरिय पु० उत्तराया अपत्यम् ठक् । अभिमन्युसुते विराट्
इक्ष्वाकुत्तरायाः पुत्रे परिचिचुमे “श्रीत्तरयेण दत्तानि
न्यवसत्तद्विदेशजत्” भाग० १, १७, ४० । “अवधार्य मतिं
लण्य श्रीत्तरयः सर्तो व्यधात्” भाग० २, ४, २ ।

श्रीत्तानपाद(दि) पु० उत्तानपादे ऋमे भवः अण् । उत्ता-
नपादभवे भ्रुवे “भ्रुवस्त्रोत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च” भा०
अनु० १अ० । “उत्तानपाद ! भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा”
भाग० ४, १०, २५ । अपत्ये तु इज् । तत्रैव । “उत्तानपा-
दिर्निर्गत्य ततः काननतो द्विज !” काशी० । तस्य यथा
तपस्यया सर्वजन्तुधारतापदप्राप्तिस्तथा वर्धितम् भाग० ४,
८, ६, “जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरविस्तयोः । सुरविः
प्रवेशो पशुर्नेतरा यत्सुतोभ्रुवः । एकदा सुरवेः पुत्र-
सङ्गमारोष्य लालयन् । उत्तमं नाहरुचनं भ्रुवं राजाभ्य-
नन्दत । तथा विकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं भ्रुवम् ।
सुरविः शस्त्रतोराग्नः सैर्ध्माह्वातिगर्जिता । न बल्य !
ऋषतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति । न मृहीतोमया यत्त्वं
कुलावपि ऋपात्मज ! । बालोऽसि तव नात्मानमन्यस्त्री
गर्भसङ्गतम् । नूनं वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथः ।
तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुपहृण्य मे । गर्भे त्वं साध-
यात्मानं यदीच्छसि ऋपासनम् । श्रीमैत्रेयउवाच ।
मातुः सपत्न्याः सुदुरक्तिविद्वः श्वसन् रुषा दण्डजतो
यथाऽहिः । हित्वा भिपन्नं पितरं सद्यवाचं जगाम
मातुः स हृदन् सकाशम् । तं निःश्वसन् स्फुरिताधरोऽ

सुनीतिरुत्सृज्य दूष्टं बालम् । निशम्य तत्पौरसुखान्नितां
सा विव्यधे यद्वदितं सपत्न्या । सोऽसृज्य धैर्यं विललाप-
शोकदायाम्निना दाबलतेव बाला । वाक्यं सपत्न्याः स्मरती
सरोजश्रिया दशा बाष्पकलासुवाह । दीर्घं शसन्ती वृजि-
नस्य पारमपश्यती बालकमाह बाला । माऽमङ्गलं तात !
परेषु संस्था भुङ्क्ते जनोयत् परदुःखदस्तत् । सत्यं सुख-
व्याभिहितं भवान्ने यद्भुङ्गाया उदरे गृहीतः । सन्त्येन
वृद्धय विलज्जते यं भार्येति वा बोदुमिदस्सतिर्मां ।
व्यातिष्ठ तत्तात ! विमलरस्ससुक्तं समात्मापि यदव्यली-
कम् । आराधयाधोलजपादपद्मं यदीच्छसेऽध्यासनसुसमी-
यथा । यस्याङ्गुपद्मं परिचर्य विश्वविभाषनायात्तगु-
णाभिप्रेतेः । अजोऽध्यतिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं पदं जिता-
त्मशसनाभिवन्द्यम् । तथा सन्त्यो भगवान् पितामहो
यमेकमत्या पुरदलितैर्गर्भैः । इडाऽभिपेदे डुरवापमन्यतो
भौमं सुखं दिव्यमयापवर्गम् । तमेव वत्साश्रय भवत्य-
वत्सलं सुसुखमिष्टमपदाजपहतम् । अनन्यभावे निज-
धर्मभाविने मनस्यवस्थाप्य भजस्य पूरुषम् । नान्यं ततः
प्रदापलागलोचनाद्दुःखच्छिदं ते मृगयामि कञ्चन ।
योमृष्यते कृष्णगृहीतपद्मया श्रियेतैररुङ्ग ! विमृष्य मायया ।
एवं संजलितं मातुराकण्डाङ्गमं वचः । संनियम्या-
त्मनात्मानं निचक्राम पितुः पुरात् । नारदस्तुपाकण्यं
ज्ञात्वा चास्य विकीर्षितम् । अडा मूर्खन्यपन्नेन पाणिना-
माह विक्षितः । अहोतेजः क्षत्रियाणां मानभङ्गममृष्यता-
म् । बालोऽप्ययं हृदा घत्ते यत् समातरसद्वचः । श्रीनार-
द उवाच । नाधुनाश्वयमानं ते सम्मानश्चापि पुत्रक ! । लज-
यामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडनादिषु । विकल्पे विद्यामानेऽपि
न ह्यसन्नोपचेतवः । पुंसो मोहहृते भिक्षा यत्नोके निज-
कर्माभिः । परितुष्येत्तत्कृत ! तावन्मालेण पूरुषः ।
दैवोपसादितं यावद्दीप्ते श्रमगतं बुधः । अथ मालोप-
दिष्टेन योगेनावरुत्समि । यत्प्रसादं स वै पुंसान्दु-
राराधोभतोभम । सुनयः पदवीं यस्य निःसङ्गेनोरुजग-
भिः । न पिदुर्द्वगयन्तोऽपि तीव्रयोमसमाधिना । अतो-
निवर्त्ततामेव निवर्त्तन्तव निष्फलः । यतिष्यति भवान्-
काळे श्रेयसां सप्तपथिते । यस्य यद्द्वैवविहितं स तेन सुख-
दुःखयोः । आत्मानं तोषयन् देही तमसः पारमृच्छति ।
गुणाधिक्याद्दं लिप्तेदुस्तक्रोयं गुणाधमात् । मैत्री स-
मानादनिच्छेद तापैरभिमूयते । श्रीभुव उवाच । सोऽयं
शमोभगवता सुखदुःखकृतात्मनाम् । दर्शितः रूपया पुंसां

इहैर्योऽस्माद्विधैस्तु यः । अथापि मेऽविनीतस्य ज्ञात्वा धौ-
रस्येयुषः । सुख्या दुर्वचोवाचैर्न भिक्षे श्रयते हृदि ।
पदं त्रिभुवनोत्कटं जिगीषोः साधु वर्त्म मे । ब्रूहृत्कृत्
पितृभिर्ब्रह्मन्मैरप्यनधिष्ठितम् । नूनं भवान् भगवतो-
योऽङ्गजः परमेष्ठिनः । वितुदघटते वीणां हृिताव-
जगतोऽर्कवत् । मैत्रेय उवाच । इत्युदाहृतमाकर्ण्य भग-
वान्नारदस्तदा । प्रीतः प्रीत्याह तं बालं सहाक्यमतु-
कम्पया । श्रीनारद उवाच । जनन्याभिहितः पन्थाः
सर्वनिःश्रेयसस्य ते । भगवान् वासुदेवस्त्वं भज तं प्रव-
शात्मना । धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यं य इच्छेच्छेय आत्म-
नः । एकं ह्येव हरेस्तत् कारणं पादसेवनम् । तत्तात !
गच्छ भद्रान्ने यस्तुनायास्तं शुचि । पुण्यं मधुवनं यत्न-
साध्विधं नित्यदा हरेः । स्नात्वातुषवनं तस्मिन् कालिन्द्याः
सलिले शिबे । जलोवितानि निवसन्नात्मनः कल्पितात्मनः ।
प्राणावामेन लिङ्गता प्राणेन्द्रियमनोमलम् । शनैर्व्युद-
स्याभिध्यावेकनसा गुरुणा गुरुम् । प्रसादाभिसुखं श-
श्वत् प्रसन्नवदनेक्षणम् । सुनयं सुभवं चारुकोलं सु-
रसुन्दरम् । तस्य रमणीयाङ्गमरुणौघेक्षणाधरम् ।
प्रणताश्रयणं नम्रं शरणा कर्णार्णवम् । श्रीवतसाङ्गं
चनश्चामं पुरुषं वनमाश्रितम् । शङ्खचक्रगदापद्मैरभि-
व्यक्तचतुर्भुजम् । किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलया-
न्वितम् । कौस्तुभाभरणपीवं पीतकौशेयवाससम् ।
काञ्चोकलापपर्यं स्तलसत्काञ्चननूपुरम् । दर्शनीयतमं
शान्तं मनोनयनवर्धनम् । पद्मां नखमणिश्रेण्याविल-
सद्ग्रां समर्चताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ठात्राकस्या-
त्मन्यवस्थितम् । अयमानमभिध्यायेत् सासुरागाबलो-
कनम् । निवर्तेनैकभूतेन मनसा वरदर्पभम् । एवं भग-
वतोरूपं सुभद्रं ध्यायतोमनः । निर्वृत्त्या पर-
या त्वयं सम्पन्नं न निवर्त्तते । जपय परमोगुहाः शू-
यतां मे नृपात्मज ! । यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति-
स्त्रेचरान् । शौ नमो भगवते वासुदेवाय । सन्त्येष्टानेन
देवस्य कुर्याद्द्रव्यमयो वधः । सपर्यां विविधैर्द्रव्यैर्हृ-
कालविभागवित् । सलिलैः शुचिभिर्मास्यैर्वनैर्मूलफलला-
दिभिः । यत्ताद्वाराङ्कैवाङ्गैस्तुलस्या प्रियया प्रभुम् ।
लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्ज्ञं जित्यन्त्रादिषु चार्चयेत् । आ-
भूतात्मा सुनिः शान्तोयतवाङ्मनितवन्भुक् । खेच्छावतार-
चरितैरचितं निजमायया । करिष्यस्तुत्तमश्लोकक-
ध्यायेद् हृदयंगतम् । परिषर्थां भगवतो यावतीः

पूर्वसेविताः । ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुङ्गान्मन्त्रमूर्तये । एव
कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् । परिचर्यमाणो
भगवान् भक्तिमत्परिचर्यया । पुंसामभायिनां सख्य-
भजतां भाववर्द्धनः । अयोदिशस्त्रभिमतं यद्धर्मादिषु
देहिनाम् । विरक्तचेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन मूढसा ।
तं निरन्तरभावेन भजेताङ्गा विस्तृते । इत्युक्तस्तं परि-
क्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः । ययौ सधुवनं पुण्यं हरे-
चरणवर्जितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं
सुनिः । अघाहिताहिणोराज्ञा सुखासीन उवाच ह ।
ओनारदउवाच । राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं सुखेन परि-
शुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्मोवायेन संयुतः ।
ओराजोवाच । सुतोमे बालकोऽज्ञानं स्त्रियोनाकरुणात्मना ।
निर्वृत्तः प्रसूयते सङ्गमात्मा महान् कविः । अथ-
नार्धवने ब्रह्मणा स्वादन्त्यर्भकं वृकाः । आनं शयानं
क्षुधितं परिह्वानसुखाभ्युजम् । अक्षो मेवत दीरात्मन् स्त्री-
जितस्त्रोपधारय । योऽहं प्रेम्णारुहन्तं नाभ्यनन्द-
सत्तमः । ओनारदउवाच । मा मा शुचः स्तनयं देव-
शुभं विशास्यते ! । तत्प्रभावमविद्याय प्राणहृत्ते यद्यथो-
जगत् । सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः । ए-
ष्यच्चरितोराजन्ययोविपुलयंस्तव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं
विशुष्य जगतां पतिः । राजलक्ष्मीमनाहत्य पुलमेवान्वि-
नयत् । “तत्ताभिषिक्तः प्रयतस्तासुपोष्य विभावरीम् ।
समाहितः पर्यचरदृष्टादेशेन पुरुषम् । त्रिरात्रान्ते त्रि-
रात्रान्ते कपित्थवदराशनः । आत्महन्त्यतुसारेण मांसं
निन्देऽर्जुनहृदि । द्वितीयञ्च तया मांसं प्रपेपेऽर्भ-
कोदिने । तृणपर्णादिभिः शीघ्रैः कृताञ्जोऽभ्यर्चयद्विभुम् ।
तृतीयञ्चानवन्मांसं नवमे नवमे ऽहनि । अन्धमज्ञोत्तम-
लोकसुपभावन् समाधिना । चतुर्थमपि वै मांसं द्वादशे
द्वादशेऽहनि । वायुमलोजितश्चासौध्यायन् देवमधारयत् ।
पञ्चमे मास्यसुप्राप्ते जितश्चासौष्टपात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म-
पदैजेन तस्यै स्वाणुरिवाचलः । सर्वतोमनश्चाकृष्य हृदि
भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतोरूपं नाद्राजोत् किञ्च-
नापरम् । आधारे महदादीनां प्रधानं पुरुषेश्वरम् ।
ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयोलोकान्कस्मिरे । यदैकपादेन स-
पार्थिवात्मजस्तस्यै तदङ्गुलिनीपीडिता मही । ननाम
तत्तार्ज्जुमिमेन्द्रिचिता तरीव सद्येतरतः पदेपदे । तस्मिन्
भिध्यायति विश्वमात्मनोद्धारं निरुध्यासुमनन्दया धिया ।
लोका निरुध्यासनिपीडिताश्च सर्वलोकपालाः शरणं ययु-

हिरम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैव विदामोभगवन् ! प्राणरोधं
चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः । विधेहि तन्नोऽजिनादिभोक्तं
प्राप्ता वयं त्वं शरणं शरण्यम् । श्रीभगवानुवाच । मा भै-
तालं तपसोदुरत्ययाद्विचर्यिष्ये प्रतिपात स्वधाम । यतोहि
यः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्म्मवि संगतात्मा । तएव
सत्सङ्गभवात्कृत्तमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिपिटपम् । सहस्र-
शीर्षाऽपि ततोमरुतामधोर्वेन भृत्यदिद्वज्यागतः । स वै
धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोमे स्फुरितं तद्वि-
प्रभम् । तिरोहितं सहस्रैवोपलक्ष्य बहिः स्थितं तद-
पस्यं ददर्श । तद्दर्शनेनागतमाध्वसः क्षिताववन्ताङ्गं
विनमस्य दण्डवत् । इमं ध्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निर्भार्भकचुम्ब-
न्निवासेन भुजैरिवाक्षिपन् । स तं विवक्षन्ममतद्विदं
हृदिर्त्तात्वास्तु सर्वस्य च हृदयस्थितः । कृताञ्जलिं ब्रह्म-
मयेन कम्बुना पश्यन् बालं कृपया कपोले । स वै तदैव
प्रतिपादितं गिरं देवो परिह्वानपरात्मनिर्णयः । तं भ-
क्तिभावोऽभ्यर्चणादसत्वरं परिशुतोऽस्यवसं भ्रुवक्षितिः ।
ततो भ्रुवेण स्तुतो भगवान् तयै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्धितं
तत्रैव “अथाभिष्टुतएवं वै सङ्गहृत्सेन धीमता । भृत्यानु-
रुक्तो भगवान् प्रतिनन्द्यैनमब्रवीत् । श्रीभगवानुवाच ।
वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ! । तत् प्रवक्ष्यामि
भद्रं ते दुष्प्रापमपि सुव्रत ! । नास्तरिचिद्वितं भद्र !
यदुभ्राजिष्णु भ्रुवक्षिति । यत्त यत्तर्ज्जुताराणां ज्योतिषां
चक्रमाहितम् । मेध्यां गोवक्त्रवत् स्वास्त्रुपरस्तात् कल्प-
वासिनाम् । धर्मोऽग्निः कश्यपः शत्रो सुनयो ये वनौकसः ।
चरन्ति दक्षिणीकृत्त भ्रमन्तोयत् सतारकाः । प्रस्थिते तु
वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्म्मसंश्रयः । भर्त्त्रिं गदर्वसाहसं
रक्षिता व्याहृतेन्द्रियः । त्वदुभ्रातयुत्तमे नटे मृगयायां
तु तन्मनाः । अन्वेषती वनं माता दावाग्निं सा प्रवे-
क्ष्यति । इहा मां यत्तहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः । भुक्त्वा
चेहाशिषः सत्त्वा व्यन्ते मां संश्रिप्यसि । ततोमन्नासि
मत्स्वानं सर्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टाद्विषम्यस्त्वं
यतोनावर्त्तते यतिः”

नक्षत्ररूपतत्सन्निवेशविशेषस्तत्रैव ५५० उक्तो यथा
“अथ तस्मात् (गनिलोकात्) परतस्तयोदशलज्योजनान-
रतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवन्दन्ति यत्त महामागवतो
भ्रुव औत्तानपादिरग्निनेत्रेण प्रजापतिना कश्यपेन
धर्म्मैण च समकालवुग्मिः सह बहुमानं दक्षिणतः
क्रियमाण इदानीमपि कल्पजोविनामाजीव्य उपास्ते

तस्य महाननुभाव उपवर्णितः । स हि सर्वेषां ज्योति-
र्गणानां सङ्गमजलादीनां अनिमिषेणाव्यक्तं ह्रस्वा
भगवता कालेन भास्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ
दैवरेण विहितः शब्दवभासते । यथा मेधी-
स्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सर्वनैर्यथा
स्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं भगवता सङ्गद्वय
एतस्मिन् नैवैक्येणैव कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवा-
लम्बा वायुनोदीर्यभाषा आकल्पानां परितः क्रामन्ति ।
नभसि यथा मेधाः श्लेनादयो वायुवशाः कर्मासारण्यः
परिवर्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगात्-
वृद्धोताः कर्मनिर्मितगतयोभवि न प्रतन्ति । केचित्तदेतत्
ज्योतिरनीकं शिशुभारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य
योगधारणायामनुवर्षयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः
कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः” ५, २१, १ स्क० अ० ।

सि० शि० सर्वमजलाद्याधारी द्वौ ध्रुवौ अङ्गीकृतौ यथा
“निरजदेवे जितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणे-
तरो । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् तथा भ्रमद्गच्छन् निज-
मस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा नरस्तथा तथा स्यान्न-
तमृत्तमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोद्धतं क्षितेस्तदन्तरे
योजनजाः पलांशकाः । योजनसंख्या भांशैर्युक्ता स्वरि-
धिच्छ्रुता भवन्त्यंशाः । भूभौ कक्षायां वा भागेभ्यो योज-
नानि च व्यस्तम्” शि० । “उदग्दिशं याति यथा यथा नर
इत्यनेनापसारयोजनैरनुपातः सूचितः । यदि भूपरिधि-
योजनैश्चक्रांशा लभ्यन्ते तदापसारयोजनैः किमिति ।
फलमजलांशाः । यदि चक्रांशमितपरिधिना भूपरिधि-
भ्यते तदाक्षांशैः किमिति फलं निरजदेवस्तदेव-
योरनुरयोजनानि स्युः शेषं स्पष्टम् । एवं निरज-
देवात् क्षितिचतुर्थेणै किल मेरुः । तत्र नवतिः ८०
पलांशाः” प्रमि० । “सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये
यास्यं च देवा निजमस्तकोर्ध्वे । सव्यापसव्यं भ्रम-
दक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्” शि० ।

श्रौतपत्तिक उत्पत्त्या भावेन अविवृक्तः ठक् । १। नित्यसंयन्त्रे
शब्दाद्यैः सम्बन्धस्य निर्याविवृक्तत्वात् श्रौतपत्तिकत्वम्
जै० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“श्रौतपत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्य ज्ञानमुपदेशोऽ-
व्यतिरेकस्यार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं वादरायणस्थानमेव
त्वात्” । सू०

“श्रौतपत्तिक” इति नित्यं ज्ञमः, उत्पत्तिर्हि भाष्य

उच्यते लक्षणया । अविवृक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धः
नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः, श्रौतपत्तिकः शब्दस्यार्थेन
सम्बन्धः, तस्य अग्निहोत्रादिलक्षणस्य धर्मस्य प्रत्य-
क्षादिभिरनवगतस्य ज्ञानं निमित्तम् । कथं ? उपदेशो
हि भवति, “उपदेशः” इति विशिष्टस्य उच्चारणम् ।
अव्यतिरेकस्य ज्ञानस्य, न, हि तदुत्पत्तं ज्ञानं विप-
र्येति । यच्च नाम ज्ञानं न तत् शक्यते वक्तुं, ‘न एत-
देवम्” इति, यथा विज्ञायते, न तथा भवति, यथैतन्न
विज्ञायते, तथैतदिति, अन्यदस्य हृदये, अन्यद्वाचि स्यात्,
एवं वदतो विरुद्धमिदं गम्यते, अस्ति नास्ति चेति । तस्मा-
त् तत् प्रमाणमनपेक्षत्वात् । न ह्येवं सति प्रत्ययान्तरम-
मेक्षितव्यं, पुरुषान्तरं वापि, अयं प्रत्ययोक्तसौ । वाद-
रायणस्य ह्येवं वादरायणस्येदं मतं कीर्त्यते वादरायणं
पूजयितुं, नास्तीयं मतं पर्युदसितम् ।

उत्पत्तिर्भावः १। एककालः तत्र भवः ठक् । २। स्वभावे
स्वभावस्य यावदुद्भवभावित्वात् तथात्वम् । “मातृरनुसङ्गा-
दौत्पत्तिकेनैव सङ्गमनबलोपेताः पित्रा विभक्ताः” भा०
ग० ५, २, २१, तद्विशेषात् हर्म्यस्या श्रौतपत्तिकमनीयया
भाग० ई, ५, १० ।

श्रौतपात लि० उत्पातस्य तज्ज्ञापकग्राह्यस्य व्याख्यानो यन्त्रः
तत्रभवो वा कथयना० अण् । १। उत्पातावेदकयन्त्र-
व्याख्याने यन्त्रे २। तत्रभवे च ।

श्रौतपातिक लि० उत्पाते दैवारिष्टे भवः ठक् । दैवारिष्टभवे-
“श्रौतपातिकं मेघ इवाश्लवर्षम्” रघुः । “श्रौतपातिकं
तदिह देव । विचिन्तनीयम्” उद्भटः । “श्रौतपातिके
महाधारे तथा दुःस्वप्नदर्शने” वटुकस्तवः उत्पाताय
प्रभवति ठक् । उत्पातसम्पादनसमर्थे “प्रयाते तु ततः-
स्कन्दे बभूवौत्पातिकं मज्जत्” भा० व० २१० अ० ।

श्रौतपाद् लि० उत्पादं तदावेदकयन्त्रं वा वेत्तुधीते वा
तत्रभवो वा कथयना० अण् । १। भावानामुत्पादवेत्तरि
२। तदावेदकयन्त्राध्येतरे ३। तत्रभवे च ।

श्रौतपुट लि० उत्पुटेन निर्दिष्टादि सङ्ख्या० चतुरार्याम् अण् ।
उत्पुटेन उक्तद्वये १। निर्दिष्टे २। तत्राचिज्जलपदेशादौ च ।

श्रौतपुटिक लि० उत्पुटेन हरति उत्सङ्गा० ठक् । उत्-
पुटेन हारके । [वनसंस्कारान्वितेन हारके ।

श्रौतपुतिक लि० उत्पुटेन हरति उत्सङ्गा० ठक् । उत्प-
श्रौत्स लि० उत्से भवः अण् । प्रसवणभवे स्त्रियाङीप् ।
श्रौत्सङ्गिक लि० उत्सङ्गेन हरति ठक् । क्रोडेन हारके ।

औत्सर्गिक लि० उत्सर्गं सामान्यविधिमर्हति ठञ् । सामान्यविधियोग्यं स्त्रियां ङीप् । [फञ् । उत्सर्गेर्गोत्रापत्ये ।
 औत्सायन पुंस्त्री उत्स अभिभेदस्तस्य गोत्रापत्यम् अन्धा०
 औत्सुक्य न० उत्सुकस्य भावः प्यञ् । उत्कण्ठायाम् ।
 “औत्सुक्येन कृतवरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया”
 रत्नावली “तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन” रघुः । “रथ-
 चरस्यमाङ्गुलावदौतसुक्यतुङ्गा” माघः “इत्यौत्सुक्यादपरि-
 गणयन् गुह्यकस्तं यथाचे” मेघ० । तच्च अलङ्कारोक्तं
 व्यभिचारिभावभेदः सा० द० निर्वेदावेनेत्याद्युपक्रमे “औ-
 त्सुक्योन्मादशब्दा” इत्याह “इदानीमात्रे रौत्सुक्यं कालजे-
 पामाङ्गुता” ललितम् । २ इच्छामाले च । “औत्सुक्य-
 निवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकाः” सा० का० ।
 “औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणमाप्तौ निवर्त्तते इष्य-
 माणस्य स्वार्थ इदमलङ्कारत्वात् फलस्य” त० कौ० । “मनो-
 वस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितम् । तस्यौत्सुक्यं
 संभवति प्रवृत्तिरूपजायते” भा० व० ११४ श्लो० ।
 औदक लि० उदकेन पूर्णं गृह्णाति उदकशेदं वा अण् ।
 १ उदकपूर्णं गृह्णन्त्याह “अपरेणाग्निमौदकोऽनुषं व्रज्य पा-
 णिपाङ्गं मूर्ध्नि देहेऽपि सञ्चति” गोभिलः । “औदको गृ-
 ह्णीतोदकम्” सं० त० रघु० । २ उदकसम्बन्धिनि । “औद-
 केनैव विधिना निर्दिष्टे दक्षिणासुखः” मनुः । उदके भवः
 अण् । ३ लज्जामने च । “यानि चैवं प्रकाराणि स्वलज्जान्यौ-
 दकानि च” “स्वलज्जौदकयाकानि पुष्पमूलफलानि च” मनुः
 औदकि पुंस्त्री “उदक् उदक (संचायाम्)” पा० ग० बाङ्गा०
 अपत्ये इज् । उदकनामधेरेपत्ये ततः स्वार्थे दामन्या०
 ङ । औदकीय तत्पार्थे । एवम् औदङ्गि औदङ्गीय
 इत्यपि उदङ्गापत्ये पुंस्त्री । [स्थापत्ये ।
 औदञ्जयनि पुंस्त्री उदञ्जयनेरेपत्यं तिका० फिज् । उदञ्ज-
 औदञ्जन लि० उदञ्जते उत्प्लिथ प्रियतेऽस्मिन् उदञ्जनो जला-
 धारः मणिकस्तोदम् अण् । मणिकस्थिते जलादौ
 (जालारज्ज) “एतां (शफरीम्) तत आदाय न्वादादौ-
 दञ्जनोदके” भाग० ८, २४, १५ । “औदञ्जनोदके
 मणिकस्तजले” अधरः उदञ्जनस्य मणिकप्रदेशादि
 खरीकृपादि० वुञ् । औदञ्जनक मणिकस्य मणिकप्र-
 देशादौ लि० । [नामकधेरेपत्ये ।
 औदञ्जवि पुंस्त्री उदञ्जोरपत्यं बाङ्गा० इज् । उदञ्ज-
 औदञ्जि पुंस्त्री उदञ्जापत्यम् इज् । उदञ्जापत्ये ततः यूनि
 फिज् पैडा० तस्य लुक् । २ तदीययुवापत्येऽपि ।

औदनिक लि० औदनाय प्रभवति संतापा० ठञ् । औदन-
 निष्पादनाय समर्थे रूपकारे ।
 औदन्य पु० उदन्यायुक्ते कश्चौ भवः अण् । पिपासायुक्तं
 पिभवे सुखिभवे कश्चौ । “एतां ह वै सुखिभूत औदन्यः
 ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाश्चकार” यत० ब्रा० २, २, २,
 ५, ६ । तस्यापत्ये त्व इज् । औदन्य इत्येव तत्पार्थे
 ततः युपप्रत्ययस्य फिजः पैडा० लुक् । तदीययुवापत्ये च ।
 औदपान लि० उदपानादागतः शुखिका० अण् । आय-
 स्थानरूपोदपानादागते । राजघाट्टकरादौ । उदपाने
 भवः फलदा० अण् । २ उदपाननामधेयमभवे करादौ
 लि० । उदपाने जलाधारस्थानभेदे भवः उत्सा० अण् ।
 ३ उदपानभवे लि० । स्त्रियां सर्वत्र ङीप् ।
 औदभृज्जि पुंस्त्री उदभृज्जस्यापत्यम् इज् । उदभृज्जस्यापत्ये
 ततोऽनुपप्रत्ययस्य पैडादि० लुक् । २ तदीययुवापत्ये च । एवं
 औदमज्जि औदमेधि औदमज्जि औदशुद्धि इत्येतेऽपि
 शब्दाः तत्तदपत्ये तत्तदयुवापत्ये च । [सम्बन्धिनि ।
 औदमेधीय लि० उदमेधेरिदम् रैवतिकादि० ङ । औदमेधि
 औदमेयि पुंस्त्री उदमेवस्यापत्यम् इज् । उदमेवस्यापत्ये
 ततः मनुष्यजातित्वात् स्त्रियां ङीप् । [स्त्रियां ङीप् ।
 औदयिक लि० उदये लग्नकाले भवः ठञ् । लग्नकालभवे
 औदरिक लि० उदरे प्रसितः ठक् । आद्याने, (मेदुक्)
 उदरमालपूरणामेकके । “ऐश्वर्यवान् रौद्रं च गुरं
 च गृहमसूयकम् । एकाग्निमौदरिकमासुरं सत्यभी-
 दयम्” सुश्रुते तस्यासुरसत्यत्वसुक्तम् । अमरे विजिगीषा-
 विवर्जितस्य तथात्वसुक्तम् । विजिगीषा च विगानेच्छा
 सा च सोदरपूरणायसक्तया निन्देच्छा तस्याः त्याग एवास्य
 प्रवृत्तिः । “सर्वमेवौदरिकस्याभ्यवहाराय कल्पते” नाट०
 औदर्य लि० उदरे भवः यत् उदर्यः ततः स्वार्थे अण् ।
 १ उदरभवेऽनलादौ । २ अन्धन्तरप्रविष्टे च । “स त्वया-
 राधितः शुक्लो वितन्वन् मामकं ययः । ज्ञेसा ते हृद-
 ययन्विमौदर्यो ब्रह्मभावनः” भाग० २, २४, ५ ।
 औदल लि० चिकित्तालवकालवयमनुतन्तुकुङ्किलानां वैद्या-
 मितदेवरातोदयेति” आ० औ० १२, १४, २, उक्ते चिकि-
 तादीनां प्रस्थां प्रवरर्षिभेदे ।
 औदवापि पुंस्त्री उदवापस्यापत्यम् इज् । उदवापापत्ये
 स्त्रियां ङीप् । तस्मैदं रैवतिका० ङ । औदवापीय तत्
 सम्बन्धिनि लि० ।
 औदवाहि पु० उदवाहस्यापत्यम् इज् । अग्न्येदिनाम्

प्राचीनावीतितया तर्पणोद्यमिभेदे । द्वादशार्थितर्पणा-
नन्तरम् । 'प्राचीनावीती' "सुमन्तुर्जमिनिवैश्या-
यनपैलसुलभाष्यभारतमहाभारतषष्ठांशार्थाजानन्तिबाह-
विशाम्ये गौतमंशाकल्यबास्वव्यमाखड्यमाखडु केया गार्गी
पाचक्रयी बहुवा प्राचीथेयो सुलभा मैत्रेयी कङ्गोलं
कौपीतकं पैङ्गुं महापैङ्गुं सुयज्ञं साङ्ख्यायनमैतरेयं
महैतरेयं शाकलं वाष्कलं सुजातवज्रमौदवाहिं महौ
दवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचा-
र्यास्तो सर्वे ह्यप्यन्विति" आश्व० २८, १, ४, ४, 'त्रयोविंशति
वाक्यानि तत्र कङ्गोलादिषु अर्थात् तर्पणावीतिशब्दः
कार्यः । सर्वत्र प्रतिवाक्यं तर्पणश्रुत्यात् "एकमन्ताणि
कर्माणीति" न्यायात्" नारा० । "औदवाहेय ग्राखि-
ल्याञ्च ग्राखिडल्यः" शत० ब्रा० १४, ७, १, २, ६, वंशवर्षेने
औदक्षित लि० उदक्षित तन्मभेदे संस्कृतः खण् । उद-
क्षिद्रूपतः संस्कृतमन्त्रद्रव्ये । पञ्चे ठक् उदक्षित्कोऽप्यत्र
उदक्षिदिव अङ्गुल्या० ठक् । औदक्षित्क तत्पञ्चमे लि०
औदस्थान लि० उदस्थानं शीलमस्य खला० य । उदस्थान-
शीले । उदस्थाने भवः उत्सा० खञ् । उदकस्थानभवे च ।
औदार्य्य न० उदारस्य भावः गुणवचनत्वात् घञ् । उदा-
रतायाम् । "औदार्य्यञ्च नायकवोरयत्नसिद्धसात्विकाल-
ङ्कारविशेषः । यथाह सा० ६० "शोभा कान्तिच दीप्तिव
साधुर्य्यञ्च प्रगल्भता । औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्रैव सूर-
यत्नजाः" इति विभज्य । 'औदार्य्यं विनयः सदेति'
ललितम् । सात्विकपुरुषगुणभेदश्च यथाह तत्रैव ।
"शोभा विलासो साधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यं तेजसी । ललि-
तौदार्य्यमित्यष्टौ सत्वजाः पौरुषागुणाः" इति विभज्य ।
"दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समतेति"
ललितम् । १२ वाक्यस्यार्थसम्पत्तौ च । 'ससौवदौदार्य्यं विशेष-
शालिनीं विनिश्चिताद्यामिति वाचसाददे" किरा० । "औ-
दार्य्यमर्थसम्पत्तिः" मञ्जि० । तच्च वाग्गुणभेदः "संस्त्ता-
रवत्त्वमोदौर्य्यमिच्छादिना" हेमच० वाग्गुणदर्शने उक्तः ।
औदासीन्य न० उदासीनस्य भावः घञ् । शुभाशुभयोरुपे-
क्षायाम् तादस्ये । 'प्रत्याप्नोति प्रजाः पातमौदासी-
न्येन वर्तिषुम्" रघुः । १ राहिल्ये शरागनिदृष्टौ च
"न च स्वभावप्राप्तद्वन्द्वचानुरागेण नञः शक्यमप्राप्त-
क्रियार्थत्वं कस्यचित्तम्, हननक्रियानिदृष्ट्यौदासीन्य-
व्यतिरेकेण" "अभाववद्विषौदासीन्यकारणम्" "तस्मात् प्र-
सक्तक्रियानिदृष्ट्यौदासीन्यमेव "प्राप्तापेक्षेन हन्यम्" इत्या-

द्विपु प्रतियोधार्थं मन्यामहे' इति च शारीरकभाष्यम् ।
 श्रीदास्यं न० उदासो उदु+वास-श्च तस्य भावः ध्वज् ।
 वैराग्ये रागान्मुन्यतायाम् २मनोयोगविरहे । "श्रीदास्य
 स'विदबलस्वितन्यस्युदः।भक्तिगृहशोर्निपतितामवगम्य भै-
 स्याः" नैष० "क्षौणोविलिखनहेतोर्वयमपि कुञ्जाः किमौ-
 दास्यम्" पद्यावली ।

घौदुम्बरक उ० उदुम्बरस्य विषयोदेशः राजन्या० बुज् ।
 १ उदुम्बरविषये देशे । तस्य समूह इत्यधिकारात् राज-
 न्या० बुज् । २ तत्समूहे न० ।

औदुम्बरायण पुंस्त्री उदुम्बरस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् ।
 उदुम्बरस्य गोत्रापत्ये । अन्ननरापत्ये तद् अङ् । औदुम्बरि
 तदीयान्ननरापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ।

श्रीदुगात्र न० उदुगात्रवर्णानाम् कदन्तत्वात् खञ् । उद्गातः
 क्त्वितिभेदस्य षष्ठ्यर्थे “स्वरित्योद्गात्र आहवनीये”
 कात्या० २५, १, ८, उदुगात्रवेदवहिते भेषे स्वरित्याह-
 वनीये जुहोति” कर्कः । उद्गातः कर्म भाषो वा उ-
 द्गाता० अयम् । उद्गातः उच्चैर्गानात्मके षक्यार्थि
 शतद्वभावे च ।

श्रीब्राह्मणानि उ'स्ती उदगाह्मानस्यापत्यम् इज् ततोयूनि
फक् तल्ल पैला० लुक् । !उदगाह्मानस्यापत्ये २तदीये
युवापत्ये च स्त्रियां गौरा० ङीप् । ततो भवादौ गङ्गा०
ञ् । श्रीब्राह्मणानीय तद्ववादी लि० ।

श्रीदुग्धभण वि० उदुग्धण्याय साधु यन् वेदे हस भः । ऊर्ध्व-
 पङ्क्त्याधने "सर्वाणि च न दीक्षाया यजुं ध्यौदुग्धभणानि"
 उदुग्धभनोते वा एषोऽस्मात्त्रोक्ताद्देवलोक्तमभि यद्दीक्षते"
 शत० ब्रा० ३, १, १, "ध्यौदुग्धभणानि जुहोति स्वाह्याः
 क्षुभेणाज्या इति प्रतिमन्त्रम्" कात्या० ७, ३, १ ई ।
 भत्वाभावे ध्यौदुग्धपङ्क्त्याधनम् ।

ग्रीह्यसूक्तं वि० अह्नयस्य मन्त्रिलक्ष्मणादि चरितम् । बुद्धिः ।
अह्नयस्य मन्त्रिलक्ष्मणादौ ।

श्रीद्वालयक न० उद्दालेन उद्दालनेन निर्दिष्टः व्यष्टि संज्ञायां
 कन् । “प्रायो वलभीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वस्व-
 कीटकाः । कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् क्षादौद्वालयकं मधु”
 इत्युक्ते वलभीककीटमन्भृते मधुनि “श्रीद्वालयकं रुचि-
 करं स्वर्णं कुडिपिपापहृम् । कपायसुष्णमश्वत्थ कटुप्राकञ्च
 पिचलत्” तद्गुणा वैद्यकीज्ञाः ज्ञेयाः ।

अत्रिहालकि पंस्त्री उहालकस्तेरपत्यम् रज् । उहालका-
पत्ये गौतमे भवन् स्त्रियां मनुष्यजातित्वात् स्त्रीष । ततः

युनि फक् । श्रीदालकायन तदीययुवापत्ये प्राच्यभरते
तु वङ्गचक्रत्वात् तस्य वङ्ग्य लुक् । उद्दालकाः । तदीय-
युवापत्यानि प्राच्यानि भारतानि वा

श्रीद्वय न० उद्गतस्य भावः । अविनीतभावे तच्च “अस्त्रयान्य
गुणक्षीनामौद्दाल्याद्यसङ्गता” सा० द० उद्गतलक्षणम् ।

श्रीद्वारिक लि० उद्दाराय उद्दालदानाय प्रभवति ठञ् ।
विभागकाळे उद्दाराधं देवे द्रव्यभेदे । “विप्रस्यौद्दारिक”
देवमेकांगयच प्रधानतः” मनुः ।

श्रीद्वारि उ० उद्दारस्यैरपत्यम् इज् । उद्दारधैः पुत्रे
अग्निके अयो । “अग्निक एवौद्दारिरस्य प्रावदिरं
भेद” शत० मा० १, ८, २४, १ । [राजनि० ।

श्रीद्विज्ज न० उद्दिद्य जायते जन-उ स्त्रार्थेण । पांशुलवणे

श्रीद्विद् न० उद्दिभिनसि उद्+भिद-क-स्त्रार्थेण । पांशुलवणे ।

“श्रीद्विद् पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् । चारं
गुरु कटुस्निग्धं क्षेपलं वातनाशनमिति” तस्य गुणाः
“विदार्य भूमिं निष्ठां यन्नाहत्या धारया सवेत् । ततोय-
मौद्दिदं नाम वदन्तीति महर्षयः” इत्युक्ते २ जलभेदे च
“श्रीद्विद् वारि पित्तजनविदाहृतिशोतलम् । प्रोशनं
मधुरं बल्यमोषदातकरं लघु” । वैद्यकालरम्

सुश्रुते आन्तरिक्षजलसङ्का “तस्यालभे भौमं तद्वाका-
शगुणबल्लवं तत्पुनः सप्तविधम् । तदावा कौपं नादेयं
वारसं ताडाकं प्राच्यवणमौद्दिदं चैगुठामिति । तत्र व-
पांस्त्वान्तरिक्षमौद्दिदं वा सेवेत मङ्गागुणत्वात्” इत्यादि
उक्ता “कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्त्रवणोद्भवम् । मधुरं
पित्तशमनमविदाहृतिशोद्विदम् कृतम्” । तद्गुणाः उक्ताः ।
श्रीद्विदलवणगुणस्तु तलैव । “लघु तीक्ष्णोष्णसृक्लोदि
स्त्रव्यं वातातुलोमनम् । सुतिक्तं कटुश्चकारं विद्याल्लव-
णमौद्दिदम्”

श्रीद्विद्य न० उद्दिदोभावः षज् । उद्वादीनास्तत्पत्तौ ।

“जलं च म औद्दिद्यं च मे यज्ञेन कल्पताम्” यजु०
१८, ६, उद्दिदोभावः औद्दिद्यं घृतादिदोह्यत्तिः
वेददी० ।

श्रीद्व्याव लि० उद्वावस्य व्याख्यानोपन्यः तत्र भवो वा अग-
यना० अण् । उद्वावव्याख्यानपन्ये २ तत्र भवे च ।

श्रीडाहिक लि० उद्दाहकाळे लब्धं दीयते वा ठञ् । वि-
वाहकाळे १ लब्धे दीयमाने च “विद्याधनन्तु यदास्य तत्तस्यैव
धनं भवेत् ! मैत्रमौडाहिकश्चैव माधुपर्किकमेव च”
कृतिः “पितृव्याविनाशेन यदन्वत् स्वयमर्ज्यं देत् ।

मैत्रमौडाहिकश्चैव दायादानां न तद्भवेत्” याज्ञ० । तत्-
सर्वैरविभाज्यम् । [इति २ तत्सन्निवृत्तदेशादौ च

श्रीद्वेप लि० उद्देप+चदरर्थांस् सङ्गता० अण् । उद्देपेन १ नि-
श्रीधस लि० जधस इदम् अण् । जधः सम्बन्धिनि “यवसं ज-
ग्धगृहदिनं नैव दोग्ध्रौधसं पयः” भाग० ४, १०, १६,
भवार्थे तु शरीरावयवत्वात् यत् जधसमिति । “ज-
धसमिच्छामि तवोपभोक्तुम्” रघुः । श्रीधसमिति क-
चित् पाठः स्त्रार्थेणान्तवा समर्थाः ।

श्रीद्वेच न० उद्देतः कर्म भावो वा उद्दगात्वादि० अज् ।
उद्देतः १ कर्मणि उद्दयने २ तद्भावे च । तस्य धार्म्यम्
अदन्तत्वात् अज् । २ उद्देतर्धर्मो च ।

श्रीपकर्मिक लि० उपकर्षं प्रायभवः ठक् । कर्षसमीपे
प्रायप्रभवे । “श्रीपकर्षिकलोचनः” । भट्टिः ।

श्रीपकलाप्य लि० उपकलापं भवः परिसृष्टा० अज् ।
कलापसमीपभवे ।

श्रीपकायन उ० स्तो उपकस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् । उपकस्य
गोत्रापत्ये । वङ्गत्वे इन्वे इहने च वा फक् लुक् । उपका
उपकायनाः । उपकलापकाः श्रीपकायनकामवायनाः ।

श्रीपगव उ० स्त्री उपगतो गौरस्य उपगुर्गोपः तस्यापत्यम् अण् ।

१ गोपालकपुत्रे २ तद्याजिपुत्रे च लक्षणाया उपगुशब्द-
स्तथाजिप्रोपि उपगुशब्देभ्योच्यते “यं वक्ष्यं याजवेद्यास्तु
स तद्वर्षत्वमाप्नुयात् । सद्योवर्षेण वर्षेणैवेमेवाजवीदृष्टगुः”

हारीतोक्तेः । तत्सम्बन्धिनि ३ लक्षणे ४ अष्टौ ५ संधे च
तस्यापत्ये त स्त्रियां ङीप् । श्रीपगवस्तेदम् गोत्रचरणात्
दुज् पा० दुज् । श्रीपगवक श्रीपगवसम्बन्धिनि “तत आ-
गत” इत्यधिकारे “गोत्रादहवत्” पा० दुज् । श्रीपगवक
तत आगतेऽर्थे । तेषां समूहः गोत्रोपश्रित्यादिना युज् ।

श्रीपगवक तत्समूहे न० श्रीपगवोभक्तिरस्य “गोत्रजलिया-
स्येभ्यो वङ्गलम् दुज्” पा० । श्रीपगवक तद्वक्तियुक्ते लि०

श्रीपगवि उ० स्त्री उपगतो मां गिरं पतित्वेन उपगवो गोपति-
स्तस्यापत्यम् कालो वा इज् । १ गोपतेरपत्ये २ तच्छात्रे
उद्देपे उ० “क्षत्रमिव पुलिने यमससुक्तां ससृपित श्रीप-
गविर्निशां ततोऽगात्” भाग० २, ४, २८ “श्रीपगविरुहवः”

श्रीधरः”

श्रीपयस्तिक उ० उपपस्यं यासकालं भूतः समस्तया
व्याप्तः “तमधीचोन्मृतो भूतोभावी वा” पा० ठञ् । उप-
यासकालस्य समस्तया व्यापके १ चन्द्रे २ सूर्ये च शब्दर०

श्रीपच(ज)भनि उ० उपच(ज)भनस्थापत्यम् इज् । शुक्यज्-

ब्राह्मण वंशीये ऋषिभेदे । “औपच(ज)न्नेरौपच(ज)
न्निः” शत० १४, ५, २१ । १४, ७, २, २६, ब्राह्मणे च ।

औपचारिक इ० उपचार+सार्धे-विनयादि० ठक् । उप-
चारे उपचारस्य लक्षणया बोधनम् सेवनञ्च । उप-
चारः प्रयोजनमस्य ठञ् । उपचारहेतुके लि० ।
स्त्रियां ङीप् । औपचारिको उक्तिः ।

औपच्छन्दसिक लि० उपच्छन्दसा निर्दत्तं वा० ठक् । उप-
च्छन्दनेन निर्दत्ते । “आतन्वानं सुरारिकान्नासौप-
च्छसिकं हृदा विनोदम्” छन्दोमञ्ज् । “गड्विषमेऽष्टौ
समे कलास्तासु समे स्युर्नो निरन्तराः । न समाल परा-
श्रिता कला” इति वैताखीयाद्यलक्ष्ययुक्ते “पर्यन्ते यौ
तथैव शेषमौपच्छसिकं सुधीभिः” उ० र० उक्ते २ भाष्यादत्त
भेदे न० । “पुष्पितापाभिधं केविदौपच्छसिकं विदुः”
इत्युक्ते १ पुष्पितापाख्यवर्णितछन्दोभेदे च ।

औपजानुक लि० उपजानु जानुसमीपे प्रायभवः ठक् । जा-
नुसमीपपर्यन्तव्यापके “पाथो यस्यौपजानुकौ” भट्टिः ।

औपतस्त्रिनि इ० उपतस्त्रिन्स्थापत्यम् इज् । उपतस्त्रिन्स्था-
पत्ये रामनामके ऋषौ । ‘तदुद्घोवाच राम औपत-
स्त्रिनिः’ शत० ब्रा० ४, ६, १, ७ ।

औपदेशिक लि० उपदेशेन जीवति वेतना० ठक् । उपदेशो-
पजीविनि । उपदेशेन प्राप्नोति वा० ठक् । २ उपदेशेन प्राप्ते च

औपद्रविक लि० उपद्रवमधिकस्य लतोपत्यः ठक् । उपद्रवाधि-
कारेण सुश्रुतान्मर्गते पत्यभेदे स च ‘अथात औपद्रविक-
मध्यायं व्याख्यास्यामः’ इत्युपक्रम्य उत्तरतन्मार्गतः
सुश्रुतकृतः ।

औपद्रुह इ० उपद्रुह+सार्धे षज् । पुरुषमेधीये देव-
भेदे । “विविधं चत्तारम्, औपद्रुह्यायातुचत्तारम्”
यजु० ३०, ११ । तत्र तदुद्देशेनातुचत्ता हारपालसेवकः
व्यालभ्यत्वेन विहितः ।

औपधर्मा उपधर्म+सार्धे चातुर्वि० षज् । अपकृष्टधर्म ।
“लोकान् प्रतां मतिविमोहमतिप्रलोभं नेशं विधाय बद्ध
भाष्यत औपधर्मा” भाग० २, ७, ७८ ।

औपधेनव इ० उपगताधेनुरस्य तस्यापत्यम् अष् । सुश्रुतोक्ते
धन्वन्तरि प्रति प्रयत्नकारके ऋषिभेदे । “काशीराजं
द्विषोदासं धन्वन्तरिमौपधेनवतैरणीरभ्युपकृत्वावतकर-
योर्व्यगोपुदररजितसुश्रुतप्रसूतयः कथुः । ‘औपधेनवमौ-
रखं सौश्रुतं पौष्कलावतम्’ सुश्रु० । [रथाङ्गे ।

औपधेय न० उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गं ततः सार्धे ढङ् ।

औपनायनिक लि० उपनयनं प्रयोजनमस्य ठक् अतुष०

द्विपदवृद्धिः कृत्स्न० वस्तुतः उपनायनशब्दोऽपि उपनय-
नाथे प्रायुक्तः ततः ठक् इत्येव न्याय्यम् । उपनायन-
प्रयोजनके विधाने “एष प्रोक्तो हिजातीनामौपनायनिको
विधिः” मनुः । उपनायनाय हितः ठक् । २ उपनयसाधने
च । २ ब्रह्मचर्यविशं काल औपनायनिकः परः” याज्ञ० ।

औपनासिक लि० उपनासं भवः ठञ् स्त्रियां ङीप् । ना-
सासमौपमये । “द्विर्वाद्यं नासायां तासासौपनासिकाश्च-
तस्तस्ताः परिहरेत्” सुश्रुतः ।

औपनिधिक न० उपनाधिरेव सार्धे ठक् । “वासनस्वमना-
ख्याय हृत्तेऽन्यस्य यदर्पते । द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं
तथैव तत्” याज्ञ० विदितिरूपनिधिषण्डे दृष्ट्या ।

औपनिषत्क लि० उपनिषदा तदुक्तोपदेशेन जीवति वेतना०
ठक् । उपनिषदुक्तोपदेशेनोपजीविनि ।

औपनिषद् इ० उपनिषत्त्वेवामिष्यत्येते यैषिकोऽण् । उप-
निषत्प्रातृवेद्योऽपरमात्मनि । “तन्मौपनिषदं पुरुषं पृच्छा-
मि” उ० उ० । उपनिषत् ब्रह्मविद्या तस्या इदम् । २ ब्रह्म-
प्रतिपादके वाक्यादौ स्त्रियां ङीप् । “विविधासौप-
निषदीरात्मसंसिद्धये नृतीः” मनुः । उपनिषदि भवः
प्रकाश्यः तस्याव्याख्यानो पत्योवा ऋगयना० अण् ।
उपनिषत्प्रकाशे २ ब्रह्मणि तस्याव्याख्याने ४ पत्ये च ।

औपनीविक लि० उपनीवि नोविषमीपे प्रायभवः ठक् ।
नोविषमीपे प्रायभवे “औपनीविकमरुत्तं किञ्च स्त्री
वज्रमस्य करमात्मकराभ्याम्” माधुः “बहोदुर्बलरक्षां म-
सिर्वैनौपनीविकः” भट्टिः ।

औपपच्य लि० उपपचं बाहुमूलं तस्येदम् षज् । बाहु-
मूलसम्बन्धिनि । “तस्यादिमाः प्रजा लोमया जायन्ते
यस्यादासां पुनरिव रूक्षभूख्योपपच्याणि दुर्वीरणानि जा-
यन्ते” शत० ब्रा० ११, ४, १, ६ । “उपपचं बाहुमूलं
तत्सम्बन्धीनि” भा० ।

औपपत्तिक लि० उपपत्त्या कल्पितम् ठक् । उपपत्त्या ! कल्पिते
२ युक्ते । “औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छस्तेति भारत !”
भा० अतु० ८२ ख० ।

औपपातिक लि० उपपातेन उपपातकेन गोबधादिना
संखटः ठक् । उपपातकैः संखटे “पिष्टहिट् पतिकः
पण्डो यस्य स्यादौपपातिकः” नार० “यस्य स्यादुपपात-
कीति” प्रकाशहृत पाठः । [बाहोरपत्ये ।

औपवाहवि इ० औपवाहोरपत्यम् बाह्वा० इज् । उच्चगत

औपभृत लि० उपभृता पालेण सञ्चितः शैषिकोऽल् । १ उप-
भृत्पालेण सञ्चिते हिरादौ । “अङ्गानुज्ञातोऽनुवाजै-
स्त्रिभिश्चरौपभृतं समानीय” कात्या० २, ५, २ अ-
ध्ययं रोपभृतमाध्यं संशेषं जुहुं समानीय” कर्कः ।
तस्मिन् अण् । २ उपभृतसम्बन्धिनि “औपभृतासादनम्”
कात्या० ५, ४, २८, औपभृतसुपभृतसम्बन्ध्यासादनम्”
कर्कः । “सव्या ओषिरिष्यौपभृतानि” कात्या० ६, ७, ७ ।

औपमन्यव पुंस्त्री उपमन्योरपत्यं विदा० अण् । उप-
मन्योरपत्ये स्त्रियां ङीप् । “प्राचोनशालऔपमन्यवः
सत्यवज्रः पौलुविः” । “औपमन्यव ! किं त्वमात्मानं
सुपाश्व १” इति च आ० उ० ।

औपमिक लि० उपमया निर्दिष्टः ठक् । उपमयानिर्दिष्टे ।
“अभ्याहकाया इत्यनिर्वाह औपमिकः” ‘मधु सोममि-
तौपमिकं भावतेः” । “पीपिलिकामध्येतौपमिकं
पीपिलिका पेलतेर्गतकर्मणः” इति च निरु० ।

औपस्य न० उपमा+चातुर्व० स्त्राचै अण् । १ उपमायाम्
२ चातुर्व्ये “प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपस्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः” हितोप० ।
“आत्मौपस्येन सर्वत्र” गीता “सा पूर्णा यदि सामान्य-
धर्म्म औपस्यवाचि च” । “औपस्यवाचिनो लोपसमासे
तद्विधे विधा” इति च सा० द० ।

औपयज लि० उपयजद्दम् अण् । उपयजः सम्बन्धिनि उप-
यज् च तच्छब्दे दर्शितः । “मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपय-
जानङ्गारानाहरति” कात्या० ६, ८, ७,

औपयिक लि० उप+अय-अण् उपायस्तेन लब्धः ठक्
हुस्त्वच् । १ उपायलब्धे, २ युक्ते न्यायगतवस्तुनि च ।
“एतत्तव महाराज ! इत्येषु तेषु चैव हि । एतमौपयिकं
मन्ये भोग्येण सह भारत !” भा० आ० २०४ अ० । स्त्रियां
ङीप् । “नक्षत्रौपयिकी भार्या मातुषी लपसा तव”
भा० व० २८० अ० “यदौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयि-
तमहं हि” भा० उ० १०७ अ० । उपायएव विनया०
स्त्राचै ठक् हुस्त्वच् । २ उपाये पु० । “शिवमौपयिकं गरी-
वसीम्” किरा० । “औपयिकम् उपायम्” मङ्गि० ।

औपयोगिक लि० उपयोगः प्रयोजनमस्य ठक् । उपयोग-
निमित्ते “अथातः स्नेहौपयोगिकं चिकित्सितं व्याख्या-
सामः” सुश्रु० स्त्रियां ङीप् ।

औपरिष्ट लि० उपरिष्ठात् भवः अण् । अनेककृतमित्ये
एव”वार्त्ति० नियमात् न लप् ङीष् । उपरिष्ठाङ्गवे ।

औपरोधिक लि० उपरोधः प्रयोजनमस्य ठक् । १ उपरोध-
निमित्ते २ पैलवे दण्डे पु० हेमच० ।

औपल लि० उपलादागतः शुश्लुका० अण् । १ आयस्थान
रूपोपलादागते । उपलस्तेदम् अण् । २ प्रस्तरसम्बन्धिनि
“यथा लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्” मनुः ।

औपवसधिक लि० उपवसचे भवः ठक् । उपवसचकर्त्तव्ये
कर्त्तादौ । उपवसचव यामः यागपूर्वदिवसश्च उपवसच-
शब्दे उक्तः । अण् औपवसय्य तत्ताचै । “अग्निप्रणयनीया
औपवसय्येऽनियमः” आश्व० श्रौ० ४, १, २६ । स्त्राचै
अण् । “यागपूर्वदिने च । “औपवसय्येऽङ्गि” स्मृतिः ।

औपवस्त न० उपवस्तमेव प्रज्ञा० अण् । १ उपवस्ते
उपवस्तुः कर्म अण् । २ उपवासि । उपवस्ता प्राप्नोऽस्येति
विभृज् “अतोरण्” पा० स्त्राचै प्रदर्शनं प्राप्तादिकमेव ।
तत्र अतश्च अतश्चैव यज्ज् न तु अतश्च तथात्वे अतो-
ऽण् इत्येव स्त्रात् आर्त्तवमित्युदाहरणं चासङ्गतम् इति
बोध्यम् “माषान् मधुमसूरांश्च वर्ज्यवेदौपवस्तु कर्त्तु” स्मृतिः

औपवास लि० उपवासे दीयते व्युटा० अण् । उपवास-
प्रते दीयमाने इत्ये ।

औपवासिक लि० उपवासे साधु शुद्धा० ठक् । १ उपवासे
साधौ । तस्मै प्रभवति संज्ञापा० ठक् । २ उपवाससमये च

औपवास्य न० उपवास+चातुर्व० स्त्राचै अण् । उपवासे
“लक्षणेन यदानोत् पीत्वा वारि समाहितः । औप-
वासं तदाऽकाशीं प्राचवः सह गीतवा” रामा० ।

औपवाह्य पु० उपवाह्य एव स्त्राचैऽण् । उपवाहने रथादौ
“औपवाह्यः कुवेरस्य सार्वभौम इति श्रुतः” रामा० ।
सर्वांश्च भूमिषु विदितः अण् । सार्वभौम इत्यर्थः ।

औपविन्दवि पुंस्त्री । उपविन्दोरपत्यम् बाह्या० इज् ।
उपविन्दोरपत्ये स्त्रियां ङीप् । [विशेनौपजीविनि ।

औपवेगिक लि० उपवेगेन जीवति वेतना० ठक् । उप-

औपशेषिक लि० उपशेषेण निर्दिष्टः ठक् । एकदेशेन
सम्बद्धे आधारभेदे “औपशेषिको वैषयिकोऽभिधायक-
वेत्ताधार स्त्रिधा” वि० कौ० ।

औपसंक्रमण लि० उपसंक्रमणे दीयते व्युटा० अण् ।
उपसंक्रमणे देये स्त्रियां ङीप् ।

औपसद् पु० उपसंक्रमणोऽङ्गिप्रति विस्तृता० अण् । उपस-
ङ्गद्वयुक्ते स्त्राचाये २ अनुवाके च । उपसत् समीपस्थानं
तदन्तर्गतं प्रज्ञा० अण् । १ इत्ये “प्रजापतिकामसौ-
पसदः” कात्या० २२, १०, १२ । “औपसदोहन्” कर्कः

श्रीपसर्गिक लि० उपसर्गाय प्रभवति सन्नापा० ठञ् । उप-
सर्गसमर्थे । स च सुन्दरोक्तः रोगभेदः यथा “व्याधि-
विशेषास्तु प्रागभिहितः सर्व एवैते त्रिविधाः साध्या
याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्तान् भूयस्त्रिधा परोक्षेत्
किमसावौपसर्गिकः प्राक्वेवलोऽन्यलक्षण इति तत्रौप-
सर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधि-
रूपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसम्भवः” इति । वैद्यकान्तरे
तु “कफोऽतुलोमवातेन यदि पिप्पलातुगो भवेत् । स्वेद-
शैत्यादिभिर्जुष्टस्तदा भवति भानवः । प्रतिकोमः पुनस्तेन
स्वास्थ्यमायाति तत्क्षणम् । औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात
उदाहृतः” इत्युक्ते स्वातादिसन्निपाते च । श्देवारिष्ट
स्त्रचके पञ्चदोस्त्यादौ । ४ उपसर्गसम्बन्धिनि लि० शब्द-
कस्यद्रुमः । तन्मूलं सृज्यम् सम्बन्धिन्यर्थे ठकोऽस्तरणात्
कोशान्तराभावाच्च । भीमे उपासके ।

श्रीपस्थान लि० उपस्थानं शीलमस्य क्त्वा० ष । उपस्थान-
श्रीपस्थानिक लि० उपस्थानेन सेवनेन जीवति वेतना०
ठक् । सेवनोपजीविनि ।

श्रीपस्थान न० उपस्थस्य भावः कर्म वा ध्वज् । उपस्थव्यापार-
साध्ये सुखे । “औपस्थजैश्चार्कपयखात्” भाग० ७, १५, १६
“औपस्थजैश्चार्क बद्ध मन्वमानः” भाग० ७, ६, १४ ।
औपस्थशैश्चार्क जैश्चार्क सुखम्” श्रीधरः ।

श्रीपहारिक लि० उपहाराय साधु ठक् । उपहारार्थे द्रव्ये
“परमाद्धेन यो दद्यात् पितृणां पौपाहारिकम्” भा०
अनु० ६०१०१० स्तो० ।

श्रीपाधिक लि० तेन निर्दत्तः वा० ठञ् । उपाधिकते
स्त्रियां ङीप् “कृष्टं सङ्केतवद्भासं सैव संज्ञेति कीर्त्यते ।
नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्विदा” शब्दश०
पुरुषस्य बन्धस्तु औपाधिक एव न नैमित्तिकः नापि
तान्त्रिकः इत्येतत् सां० सू० भाष्ययोर्मिस्तीति यथा
“न स्वाभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः” सू०
“दुःखात्पन्ननिवृत्तमौलत्वसोक्ततया बन्धोऽल दुःखयो-
गएव तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं बद्धसाधनलक्षण
यमस्ति यतो न स्वाभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेश-
स्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यमानं घटते । न ह्यन्तेः स्वा-
भाविकादौष्ण्यान्मोक्षः सम्भवति । स्वाभाविकस्य यावद्-
द्रव्यभावितादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् ।

“यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।
न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तराथैरपि” ।

“यस्मिन् सति कारणविलम्बादिलम्बो यस्तोत्पत्तौ
न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्व
लक्षणम् । ननु सर्वदोषलम्बापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्व-
यद्वैव नास्तीति चेन्न त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःख-
स्वाभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखात्पल्लवि-
वदात्मनोऽपि तदुत्पल्लविसम्भवात् । दुःखस्वाभाविकत्व-
वादिभिर्बौद्धैश्चित्तस्वैवात्मताभ्युपगमाच्च । अथैवमात्मना-
यादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न । अहं ब्रह्मो ऽस्मिन्तः स्वाभिति
बन्धसामानाधिकरस्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ।
भवत्यननुष्ठानं तेन किमिदं तत्र व्याहृ” भा० ।

“स्वभावस्थानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्” सू० ।

“स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावितात्मोक्तसम्भवेन तस्याध-
नोपदेशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः भा० ।
ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात् तत्राह ।

“नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः” सू० ।

“नाशक्याय फलस्योपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति । यत
उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्योपाये स उपदेशो न भवति ।
किन्तुपदेशाभास एव “बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधय-
तीति” न्यायादित्यर्थः” भा० । अत्र शङ्कते ।

“गुरुपटवद्दीजवर्जितं” सू० ।

“ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते । यथा गुरुपटस्य
स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागेणापनीयते । यथा च मोक्षस्य
स्वाभाविकस्य गुरुशक्तिरग्निनापनीयते । अतः गुरुपट-
वद्दीजवत् स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति
तद्वदेव तस्याधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः” भा० ।
समाधत्ते ।

“शङ्खद्ववातुद्गवाभ्यां नाशक्योपदेशः” सू० ।

“उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकाद्योप-
देशो लोकानां भवति । कृतः शङ्खद्ववातुद्गवाभ्याम् ।
दृष्टान्तद्वये हि शौक्ल्यदेराविर्भावतिरोभावायेव भवतः ।
न तु शौक्ल्यगुरुशक्त्योरभावो भवति । रजकादिव्यापा-
रैर्वीगिसङ्कुल्पादिभिश्च रक्तपटभट्टवीजयोः पुनः शौक्ल्यगु-
रशक्त्याविर्भावादित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्ति-
रोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न दुःखात्पन्ननिवृत्तेरेव लोके
पुरुषार्थत्वात्मानात् श्रुतिस्मृतयोः पुरुषार्थत्वसिद्धेयं न तु
दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च दुःखशक्ति-
रोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिद्योगीश्वरसङ्कुल्पादिना
शङ्खद्ववस्य भट्टवीजेविव सुक्तेष्वपि सम्भवेनानिर्भावात् ।

तिरिति" मा० । स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्यो-
ऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमि-
त्तिकत्वे चानाद्युपायोच्छेदात् न घटेत् । अनागता-
वस्थसूत्रदुःखस्य यावद्दृग्भावितादित्याशयेन नैमित्ति-
कत्वं निराक्रियते ।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू० ।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कुतः ?
व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा सक्ता-
सक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकल-
पुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे कालदेश-
कर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलभ्यते श्रुतिस्मृतिश्रुति-
भिः सिद्धत्वात् । किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपदिव-
क्षिमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिपिध्यते पुरुषे बन्धस्योपाधि-
कत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्य-
न्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एवं सति
यत्संयोगे सतृपश्यं बन्धस्तत्रैव सहकारिणि लाघवाद्बन्धो
युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्योपाधिकत्वेनाभ्युपपत्तेरिति कृतं
नैमित्तिकत्वेनेति" भा० । "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू० ।
"देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः ? अस्मात् पूर्वसूत्रो-
क्तान्मुक्तासक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् सक्तस्यापि बन्धापत्तेरि-
त्यर्थः" भा० ।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू० ।

"सङ्घातविशेषरूपतास्या देहरूपा यावस्था न तन्निमि-
त्ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कुतः ? तस्या व्यवस्थाया देह-
धर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादिप्रत्यये । अन्यधर्मस्य साक्षाद्-
न्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । सक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः"
भा० । ननु पुरुषस्यावस्थायां किं बाधकं तत्राह ।

"असङ्कोऽयं पुरुष इति" सू० ।

"इति शब्दो हेत्वर्थः । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देह-
मालधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूप-
विकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति
भावः । असङ्गत्वे च श्रुतिः । "स यदलं किञ्चित् पश्य-
तृणन्यागतस्तेन भवति असङ्को ज्ञायं पुरुष" इति । सङ्गश्च
संयोगमालं न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वसक्तत्वात् ।
श्रुतिस्मृतिषु पञ्चपलस्यजलेनेव पञ्चपलस्यासङ्गतायाः पुरु-
षासङ्गतायां दृष्टान्तावस्थायाः" भा० ।

"न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसङ्गे" सू० ।

"न हि विहितनिमित्तकर्मणामपि पुरुषस्य बन्धः कर्म

धामनात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च
सक्तस्यापि बन्धापत्तेः । ननु स्वस्योपाधिकर्मणा बन्धाङ्गी-
कारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसङ्गे-
वेति । प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेरित्यर्थः । सह
कार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न
कालयोगत इत्यादिस्त्व इति" भा० ।

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकर-
ण्यसुरोधेन चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्ध-
त्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि कल्पते बन्ध इत्याशङ्क्यामाह ।
"विचित्तभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू० ।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमालधर्मत्वे विचित्तभोगानुप-
पत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्का-
राख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता
स्याद्विवामकाभावात् । ततश्चायं दुःखभोग्यायं च दुःख-
भोगेतित्यादिरूपभोगवैचित्त्यं नोपपद्येतेत्यर्थः । अतो
भोगवैचित्त्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो
बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्र-
तिविम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रतिविम्बश्च सोपाधि-
उत्तरेव भवतीति न सर्वेषां सर्वदुःखभोगः इति भावः ।
"चित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो
हेतुरिति" योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः । चित्ते च पुरु-
षस्य स्वत्वं स्वभक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति । यत् तु चित्त-
स्यैव बन्धनोक्तौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्विम्ब-
रूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम्" भा० ।
साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेदं तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू० ।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या
अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यसत्तरत्वं वक्ष्यमाणमस्ति ।
संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखसम्बन्धप्रस-
ङ्गादित्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनि-
बन्धना चेद्दुहेत्यर्थः" भा० । अतो यत्परतन्त्रा प्रकृ-
तिर्वन्धकारणं सम्भवेत् तस्यादेव संयोगविशेषादौपाधिको
बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्णावदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रस-
ङ्गेनान्तराल एवावधारयति ।

"न नित्यशुद्धबुद्धसक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादते" सू० ।

"तस्मात् तद्योगादते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य
तद्योगो बन्धसम्पर्कोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धहेतुः । बन्ध-
स्योपाधिकत्वलाभाय नञ् इयेन वक्तव्यम् । यदि हि बन्धः

प्रकृतिसंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव त-
द्वियोगेऽप्यनुवर्त्तते । न च द्वितीयव्यापदेर्दुःखनाशकत्वं
कल्प्यं कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः कृत्र्मत्वेन तेनैवो-
पपत्तावधिकाऽकल्पनात् । इति हि दुःखादेरुपादानम् ।
अतो दोषविखायत् क्षणभङ्गुराया इत्येवायुविनाशित्वेनैव
तदभावां दुःखेच्छादानां विनाशः सम्भवतीति । अतः
प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभा-
विको नैमित्तिको वेति । तथा तत्संयोगनिवृत्तिरेव
साक्षाद्ज्ञानोपाय इत्यपि वक्तव्यमिति । तथा च श्रुतिः
“यथा ज्वलद्गुह्यं ह्यग्निं दृष्ट्वा विच्छिद्य रक्षते ।

तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति” ।
वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति अतो मा
भूदित्येतदर्थं नित्यत्वादि । यथा स्वाभावशुद्धस्य स्फटिकस्य
रामयोगो न जपायोगं विना घटते तथैव नित्यशुद्धा-
दिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न
घटते अतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः । तथाह सौरे
“यथा हि ज्वलो रक्तः स्फटिको लघ्ने जनेः” ।

रज्जुकाव्युपधानेन तद्वत् परमपुरुषः” ।
नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं च
नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पाप-
पुण्यशून्यत्वम् । नित्यशुद्धत्वमनुप्रविष्टत्वम् । नित्य-
सुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिविम्बरूपदुः-
खयोगस्वपारमार्थिको बन्धः इति भावः । आत्मनो नि-
त्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः । “स्वभावात्मा सन्नालो नित्य
शुद्धः बुद्धः सत्प्रो सुक्तो निरञ्जनो विभुरित्यादिः” भा० ।

अथमेव प्रोक्तो वेदान्तिभिरप्यङ्गीकृतः “तदुक्तसारत्वा-
दित्यादि” शांख्यभाष्ये “न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवल-
आत्मनः संसारित्वमस्ति बुद्धुपाधिधर्माध्यासनिमित्तं
हि कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणं संसारित्वमकर्तृभोक्तृवासंसा-
रिणोनित्यसुक्तस्य सत आत्मनः” इति “यावदात्मभावि-
त्वादित्यादि” शांख्यभाष्ये च “यावदेव चायं बुद्धु-
पाधिधर्मवत्तावदेव चास्य जीवत्वं संसारित्वञ्च । पर-
मार्थतस्तु न जीवोनाम बुद्धुपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यति-
रेकेण” इति च संसारित्वस्य बुद्धुपाधिसंबन्धाधीनतयोपा-
धिकत्वस्योक्तोः । इदं विधेयः एतन्मते बन्धस्यैव जीवभेद-
स्यापि औपाधिकत्वं तदपि शां० सू० भाष्ययोर्निश्चीतं यथा
“अतएव चोपमा(जल)सूर्यकादिवत्” सू० “अतएव चाय-
मात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रति-

षेधेनोपदिश्यते अतएव आसोपाधिनिमित्तमपारमार्थि-
को विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदुपाधौपादी-
यते मोक्षसाक्षेयं “यथाज्ञायं ज्योतिरात्मा विवस्मानपो-
मिक्षा वज्रधैकोऽनुगच्छन्” उपाधिना क्रियते भेदरूपोदेवः
जलेष्वेवमजोऽयमात्मेति” । “एकएव तु भूतात्मा भूते-
भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रादिति”
चैवमादिषु । अत्र पत्यवस्थीयते” भा० । “अमुपपन्नव्या-
प्तु न तच्चात्वम्” सू० । “न जलसूर्यादिवत्त्वमिहोपपद्यते
तदुपपन्नत्वात् । सूर्यादिभ्यो हि भूतेभ्यः पृथग्भूतं विप्र-
कट्टदेशं भूर्त्तु जलं दृष्ट्यते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रति-
विम्बोदयोनत्वात्मा भूर्त्तः नचास्मात् पृथग्भूता विप्रकट्टदेशा-
योपाधयः, सर्वगतत्वात् सर्वानन्यत्वाच्च तथादयुक्तोऽयं
दृष्टान इति । अत्र प्रतिविधेयते । भा० “दृष्टिज्ञासमात्र
मनभावाद्बुभयसामञ्जसादेवम्” सू० । युक्त एव त्वयं दृष्टानः
विपक्षितांशसम्भवात् न हि दृष्टान्दार्ष्टान्तिकयोः कचित्-
कञ्चिद्वाचितमभयं सङ्गा सर्वसाक्ष्यं केनचिद्दृष्टवित्-
शक्यते सर्वसाक्ष्ये हि दृष्टान्दार्ष्टान्तिकभावोऽस्तेद एव
स्यात् । न चेदं समनीयया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रशय-
नम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपपन्नते । किं पु-
नरत्र विवक्षितं साक्ष्यमिति ? तदुच्यते दृष्टिज्ञासमात्रमि-
ति । जलगतं हि सूर्यप्रतिविम्बं जलपट्टौ वर्धते जल-
तुःसे क्षुब्धते जलचलने चलति जलभेदे भिद्यते इत्येवं ज-
लधर्माविविधावि भवति न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथा-
त्वमस्ति एवं परमार्थतोऽविकृतमेकस्वरूपमपि सङ्गच्छा देह-
द्युपाध्यन्तर्भावाद्भजतएवोपाधिधर्मान् दृष्टिज्ञासादीन्
एवमुभयोर्दृष्टान्दार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जसादविरोधः” भा० ।
“दर्शनाच्च” सू० । “दर्शयति च श्रुतिः परस्मैव ब्रह्मणो देहादिषु
पाधिध्वस्तुप्रवेशम् ” पुरः स चक्रे द्विपदः पुरचक्रे चतुष्-
पदः । पुरः स पञ्ची सूत्रा पुरः पुरुष अविमदिति”
“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति” च तदुक्तमेतत्” ।

उपाधिरेव विनया० स्मार्थे ठञ् । साध्यसमव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकत्वरूपे प्राशुक्ते उपाधौ “अनौपाधिको-
व्याप्तिः, अनुभा० चि० ।

श्रीपाध्यायक लि० उपाध्यायादागतः बुज् । उपाध्यायाद्व्य-
वस्रीपान्छा उ० उपानहे अवम् । “तदर्थं त्रिकतेः प्रकृतौ” पा०
इत्यधिकारे अत्र । उपनद्रूपविकारसाधने तत्प्रकृतौ रुद्धे
२ चर्माणि न० ।

श्रीपावि उ० स्त्री उपावस्थापत्यम् इज् । उपावर्धैरपत्ये ।

“तत्र ओपाविनैव जानन्नुतायनेन प्रत्यवच्छेदम्” यतः
ना० ५, १, १, २ । स्त्रियां छोप ।

ओपासनं वि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनेनोऽप्यु-
ग्निस्तत्र भवः अण् । अह्नाग्नौ कर्त्तव्ये सायंप्रात-
होमादौ कर्मणि । अह्नाग्निश्च विवाह्वाग्निः ।
तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं “नौपासनश्रुतेः” कात्या० १, १, २,
“यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निश्चौतं श्रुतं च कर्त्तव्यमिति
तत्र कुतः ? ओपासनश्रुतेः यत आह्वाग्नौरेषोपासनः
श्रुतेः पिल्लमेधे “अहारेषोपासनं निरस्यतीति” यदि श्रुतं
मपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आह्वाग्नौः पिल्लमेधे
ओपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तथात्वात् श्रुतान्वयोपा-
सने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृतिः “श्रुतं कर्म विवाह्वाग्नौ
कुर्वीत प्रत्यहं स्तुही । दायकालाहूते वापि श्रुतं वैतानि-
काग्निष्विति” । “तस्मिन् अह्नाग्नीत्यापस्तम्बस्मरणञ्च” ।
अह्नाय हितं अह्नाम् अह्नाय अह्नाय दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मि-
न्निवावस्ये । अतश्च यत्किञ्चिदह्नायोर्वर्त्तते कर्म शान्तिक
पौष्टिक व्रताहुमादिकं श्रुतं तत् सर्वमावस्येऽग्नौ
भवतीति । तथा च आदिरह्नायस्मृत्कारिकायाम् “हो-
मानात्कार्यपत्ययान् कृत्वा नौपासने न च । परार्थाने-
कदेशेऽग्नौ स चान्ते लौकिको भवेत्” अत एव कात्यायनः
(कर्मप्रदोषे) “न स्वेऽग्नौ न्यहोमः स्यान्सङ्गां समिदाहु-
तिम् । स्वकर्म सत्क्रियार्थं यथावन्मासौ प्रजायते । अग्नि-
स्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः । न हि पितृ
समानोऽत एव भवति कश्चित्” । अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि
श्रुतान्तामेव कार्यम् ! अपिच आधानेनोत्पादितानां
गार्हपत्यादीनामग्नौनाम् प्रयोजनापेक्षायां सत्त्वां “गार्हपत्ये
होमोऽपि अप्रयत्नाच्च नोपैव जुहोति दक्षिणाग्नावन्वाह्यार्थं
भवतीति” प्रत्यक्षवचननिर्द्देशेन प्रयोजननिर्णयकत्वात्
न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्त्यत्वं विनियोगः कल्पयितुं शक्यते” ।
तथात्वात् श्रुतान्वयोपासन एव कार्याणि इति कर्कः ।

विधानपा० तस्मात्कालादि निरूपितं यथा अह्नापरि-
शिष्टे “अथ नित्योपासनं तस्य सायमारम्भ” इति ।
शौनकोऽपि अथिह्ना विवाहः स्वाध्यायमारम्भ तस्य
तु । परिचर्यां विवाह्वाग्नौर्दिधीत स्वयं द्विजः । यदि
रात्रौ विवाह्वाग्निस्तत्र स्यात्तथा सति । उपक्रमोत्तर
स्याहः सायं परिचरेदस्मिति” । इदमपि नवनाथातत्त्वमे-
व दृश्यम् । तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यज्ञानुदर्शनाचार्यः ।
“अस्मिन्मन्त्रे रात्रौ नव नाद्योनातीताः ।

अतीताश्चेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारम्भ
इति” । अन्यथापि । “प्रातर्होमि सङ्गवानः कालस्तु-
दिते ऽथ वा । सायमस्मिति होमः कालस्तु नवनादि-
केति” । अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः ।
तथा च कात्यायनसूत्रम् । “ओपासनस्य परिचरणमस्म-
मितानुदितयोरिति” । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चतु-
र्धोऽग्नौ नान्तरमाह्वाग्नौ भवति न तु विवाह्वाग्नौ “आव-
स्यधातुं दारकाले दायकाले वेति” कात्यायनसूत्रात्
तद्भाष्यमपि । “दारकालस्तु चतुर्धोऽग्नौः । दायकालो-
धनविभागकाल इति” ओपासनात्पूर्वं यदि विवा-
ह्वाग्निः यास्येत तदा प्रायश्चित्तसक्तं विवाहार्थे “उहा-
हौपासनात् पूर्वमनले शान्तिमागते । स्वाहोपासनात् ततः
कृत्वा ओपासनमथाचरेत् । नवनाडोभ्य ऊर्ध्वं चेत्स्वाहो-
पाकोभवेत्तु वै” । ओपासने तदा कुर्वीत परेद्युः सायमेव-
चेति” । तस्य प्रादुर्गणकाल उक्तः आश्वलायनसूत्रे
“तस्याग्निहोत्रेण प्रादुर्गणहोममकालौ व्याख्याताविति”
तत्कारिकायामपि । “ज्वालयेदपराह्णेऽग्निमस्त्वं याते दि-
वाकरे । पर्युह्याग्निं परिसीर्य पर्युह्य च ततः पर-
मिति” । स्पष्टमाह कात्यायनः । “सूत्रे तु शैलमप्राप्ते
यहिं शङ्किरिह्नाहुतैः । प्रादुर्गणमग्नौनां प्रातराहोम-
दर्शनम्” । तथा “दुहित्वा स्तुपया वाग्निविहारो न
विरुध्यते । निलेपनं च पात्राणामुपलेपनमेव चेति” ।
उक्तकाले प्रादुर्गणकालाभावे प्रायश्चित्तसक्तम् आश्वलायन
कारिकायाम् । “प्रायश्चित्तं विशेषेण यत् नोक्तं
भवेद्विधिः । होतव्याव्याहृतिस्तत्र भूर्भुवःस्मरितीति
चेति” । कात्यायनः अनुदितस्तमयलक्षणमाह ।
“रात्रेस्तु षोडशे भागे यद्विज्जलभूषिते । कालं त्वनु-
दितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्” । तथा “यावत्सङ्गा-
मासने नभस्यूर्वाणि सर्वतः । न च लौहित्यमायाति
तावत्सायं तु हूयते” । अत्राश्वलायनादीनां होमे मुख्य-
कालमाह चन्द्रिकायामत्रिः “हस्तादूर्ध्वं रविर्वाङ्गुलि-
होत्रा न गच्छति । तावदहोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदित-
होमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदु-
रिति” । अत्र गौणकालमाह शौनकः “पश्चादस्तमया-
कालो यो भवेत्तिसृहूर्त्तकः । स सायंहोमकालः स्यात् प्रदो-
षान् उदाहृतः । यस्तु षड्नाडिकाकालः पश्चादप्युदया-
द्वयेः । स होमकालो विप्राणां सङ्गवान् इति स्मृतः” इति ।
यदि गौणकालोऽभ्युदितस्तदा अह्नापरिशिष्टे प्रायश्चित्तसक्तम्

‘नित्यहोममतीतं मनस्तथा चतुर्होतं जुहुयात्
द्वादशरात्रादूर्ध्वं पुनराधानमिति’ । केचित्तु प्रायश्चित्तं
कृत्वा प्रातर्होमकालात् पूर्वं सायंहोमः कार्यः सायं
होमात्पूर्वं प्रातर्होमः कार्यइत्याहुः ‘आसायकर्मणः
प्रातरप्रातः सायकर्मणः । आहुतिं नातिपद्येत प्रायश्च
प्रायश्चान्तरादिति’ बोधायनस्मृत्येति । अग्निहोत्रवद-
वदु विधानं प्रदर्शितं शौनकेन । “अग्निहोत्रवद-
तृतेऽश्विनकेन प्रपञ्चितम् । पुनः पर्युष्य चाङ्गारात्
दग्धनेरोह्य च । होम्यानां द्वादशानां तु प्रकमेते-
ऽधिष्ठयेत् । पथोयवामः सर्पिश्च ओदनं दधि तुण्ड
लाः । सोमसौलभपो व्रीहिर्द्वादशैते तिलायवाः । पथ
आदीनि चत्वारि विदुः प्रकानि याशिकाः । दध्यादीनाम-
प्रकानामधिष्ठयन्मिष्यते । उल्मुकेनैव ज्वलयेदप्रकं
प्रकमेव च । अधिष्ठिते स्तु वेष्ठापः परिषिञ्चेन्नवाधि-
काः । पुनस्त्रिज्वलता तेन पर्युष्य प्रहृत्य तत् । उद-
ङ्गं त्रिधोद्वास्याभ्यङ्गारानतिष्ठत्य च । अग्नेः पञ्चाक्षरे
ष्वेव निधाय समिधा सङ् । त्रिवारमेकं संकृत्य गृहीत्वा
सायमग्नये (तेषां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः) ।
स्नाहेति मन्त्रमुवाच्यं कुर्वीत प्रथमप्राहुतिम् । प्रातर्होमे
तु सूर्याय स्नाहेति प्रथमप्राहुतिम् । त्वर्यो प्रजापतिं
ध्यायन्नुभयत्र द्वितीयकामिति । अत्रान्योविशेषः स्वया-
खोक्तोऽपगतव्यः । होमस्थानं स्मृत्यर्चसारे “वह्नुगुप्ते
अग्नेनाग्नौ सुसमिधे छतायने । अङ्गारे वेदिह्वाने च हो-
तव्यं नान्यथा क्वचित् । योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ अङ्गारे
चैव मानवः । मन्दाग्निराभयावीच दरिद्रोपजायते ।
अग्निः प्रदक्षिणावर्तः शर्मदश्च शुवावहः” इति । अग्न्यु-
पस्थानमन्त्रानाह शौनकः “परिमृष्टं च पर्युष्यापु-
पतिष्ठेद्विभुजम् । अग्नेः स्मृतं च सौर्यं प्राजापत्यं च-
नित्यम्” वाचं । हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्वान् जपेन्नान्
समाहितः” एतद्बोमं प्रथमतः क्रूराः “सह्यात्काञ्चनं
मेरुं पृथिवीं च समाराधाम् । तज्ज्ञायं प्रातर्होमस्य त्वयं
भवति वा न वेति” । अन्यत्रापि “नाग्निहोत्रात्परोधर्मो
नाग्निहोत्रात्परं तपः । नाग्निहोत्रात्परं ज्ञानं नाग्नि-
होत्रात्परा गतिरिति” अकारणे प्रत्युवायमाह गर्गः “कत-
दारो न तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना । तिष्ठेत् चेद्दिनोब्राह्म-
क्षया च पतितो भवेत् । यथा ज्ञानं यथा सन्ध्या वेद-
साध्ययनं यथा । तथैवौपासनं कार्यं न स्थितिरिति-
योगतः । यो हि हित्वा विवाहान्ति गृहस्थ इति म-

न्यते । अत्र तस्य न भोक्तव्यं इत्यापाकोहि स स्मृतः ।
इत्यापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्राणा-
यामयतं कृत्वा इतं मासं विशुध्यतीति” ।
तस्यागौवेऽपि कर्त्तव्यतामाह वाचं । “वैतानौपासनाः
कार्याः क्रियाश्च स्तुतिनोदनात्” । उनीचभाव आर्चः
लोके तु औपासनीत्येव

औपोदिति पुंस्त्वो उपोदितस्यापत्यम् इज् । उपोदितपैर-
पत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्या अपत्यम् ङक् । औपोदितेयः
तस्या अपत्ये । “उतोह्यन्माहौपोदितेय एषवाव मङ्गं
मा दास्यति” शत० ब्रा० १, ८, २, १६ । [स्वाविकारे ।
औमा(क) लि० उमाया विकारः अण् गुञ् वा । अत-
औमायन लि० उमाया निमित्तं संयोग उत्पातो वा
अद्यां फज् । अतस्या निमित्ते संयोगे उत्पाते च
स्त्रियां ङीप् । [चेत्ते ।

औमीन लि० उमायां भवनं चेत्यम् अज् । अतसीभवने
औरग न० उरगोदेवताऽस्य अण् । १ सर्पाधिष्ठातृदेवताके अ-
ज्ञेमानस्यले । तस्येदम् अण् । २ सर्पं सम्बन्धिनि लि०
स्त्रियां ङीप् ।

औरभ्र न० उरभ्रस्य मेघस्येदम् अण् । १ मेघलोमजाते
कम्बवे २ तत्सम्बन्धिनि लि० । “औरभ्रेणाथ चतुरः
शाकुनेनाथ पञ्च वै” मनुः । “हं हण्” मांसमौरभं पित्त-
येष्वावहं गुरु” सुनु० । धन्वन्तरिं प्रति प्रत्यकारवर्धिमध्ये
१ भृषिभेदे पु० औपधेनवशब्दे उदा० ।

औरभ्रक न० उरभ्राणां समूहः गुञ् । मेघसमूहे ।
औरभ्रिक लि० उरभ्रः पण्यमस्य ङज् । मेघविक्रयोपजी-
विनि “औरभ्रिकोमाहृषिकः परपूर्वापतिसूया” मनुः ।
स्त्रियां ङीप् ।

औरस पु० उरसा निमित्तः यदभावे अण् । “सर्वस्यायां
संछतायां स्वयमुत्पादेयु यम् । औरसं तं विजानीयात्
पुलं प्रथमकल्पितम्” मनुके पुलभेदे “औरसः सेतजश्चैव
दत्तः कल्पि एव च” मनुजा द्वादशविधपुलमध्ये तस्य
प्राथम्योक्तेः “अङ्गादङ्गात् सम्भवति” आत्मा वै जायते
पुल” इति च स्वदेहजातत्वे नास्य तत्वात्वम् । १ उरसा-
निर्मितमात्रत्वेन असवर्षागुले परपूर्वापुलेऽपि औरस-
शब्दस्य वृत्तिः अतएव “अर्जुनस्य परपूर्वायां नागकन्या-
वासुत्पन्नमैरावतमभिप्रेत्य” भा० भी० ८, १५० “अजानन्
अर्जुनस्यापि निहतं पुलमौरसम्” ऐरावतस्य औरसत्व-
विशेषणम् । “एकएवौरस पुलः सर्वस्य वसुनः प्रभुः” मनुः

“औरसः ज्ञेयः पुत्रौ पित्रिक्वक्ष्य भागिनी” स्मृतिः
औरसे पुनरुत्पन्ने तृतीयोऽंशः सुताः” मनुः उरस
इदमण् । २५८५ मने लि० उरसा नाम पुरोभेदः तत्र
भवः सिग्धा० अण् । २औरस उरसापुरोभवे लि० ।

औरसिक २० उरएव अङ्गुल्या० स्थाये ठक् । १उरसि ।
इउसक्तान्तात् कः” पा० उरसिस्त्रिभुसादिभिन्नत्वात् औ-
रस इति शब्द कत्यनं प्राप्तादिकमेव ।

औरस्य न० उरसि भवः शरीरावयवत्वात् यत् ततः स्थाये
अण् । उरसिभवे । “हकारं प्रथमैर्युक्तमनःस्थाभिश्च
संयुतम् । औरस्यं तं विज्ञानोयात्” गिवा “औरसपुत्रे
त उरस एव “उरसोऽण् चेति” स्मृते चाहु यद्विधानात्
अतएव औरसपुत्रांवे उरस्यशब्द एवामरे बोध्यः तथैव
टोकाकङ्गिष्याख्यानात् । [लोमविकारे कम्बलादौ ।

और्ष (क) लि० कर्षायाः विकारः अञ् प्रथे वुञ् । मेघ-
और्षावत लि० उर्षावतोऽयम् अण् । अविभेदे ततः स्थाये
अञ् । और्षावतोऽप्यत्र । [तन्निमित्तादौ स्त्रियां डीप् ।

और्षिक लि० कर्षायां निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ् ।
और्विकालिक लि० ऊर्वकाले भवः काश्चि० ठञ् जिटच् ।
ऊर्वकालभवे । ठञ् स्त्रियां डीविति भेदः ।

और्वदेह लि० ऊर्वदेहस्येदम् अण् । ऊर्वदेहसम्बन्धिनि
“और्वदेहनिमित्तार्थमपतीर्योदकं नदीम्” रामा०

और्वदेहिक लि० ऊर्वदेहाय साधु-ठञ् । ऊर्वदेहप्रापके
शास्त्रोक्ते क्रियादौ मरणोत्तरं हि मनुष्याणां प्रथ-
ममातिवाहिकदेहोत्पत्तिस्ततः पूरकपिण्डदानेन प्रेत-
देहप्राप्तिः आद्यादिसपिण्डोऽन्तक्रियाभिः प्रेतदेहनि-
वृत्त्या भोगदेहप्राप्तिस्तत्र च पूर्वोत्तरभवे क्रिये चेत् ।
तदेतत् युजितत्वे निश्चयि” यथा ।

“अत्रेदं बीजं पूर्वक्रियायाः अतिवाहिकदेहतृतीयोत्तर-
देहान्तरजननं, मध्यक्रियायाः अपि प्रेतत्वपरिहारोत्तर-
देहान्तरजननं ततश्चैक्येन तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं वचना-
भावेऽनर्थकम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् “तत्त्वणा-
देव मृच्छाति शरीरमातिवाहिकम् । ऊर्वं प्रजन्ति भूतानि
त्वोऽप्यन्तस्तस्य विमृष्टात्” । त्वीषि भूतानि तजोवायु-
काशानि, पृथिवीजले तु अधोगच्छतः । तत्त्वणात् मृच्छज-
णात् । तथा “आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहोभवति भार्गव ! ।
केवलं तन्मृच्छायां नाम्नेषां प्राणिनां क्वचित्” । तथा
“प्रेतपिण्डं स्याद्य दत्तं देहमाप्नोति भार्गवः । भोगदेह-
मिति मोक्षं कृमादेव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते

यस्य तस्य विमोक्षणम् । प्रज्ञाशानिकेभ्योभूतेभ्यश्चाकल्पं
नैव विद्यते । तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवाः ।
ततः सपिण्डोकरणे बाध्यैस्तु लते नरः । पूर्णं संवत्-
सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते । ततः स नरके याति स्वर्गे
वा स्वेन कर्मणा” । तथा वायुपुराणम् “पुरोक्षेण तु पि-
ण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः । ततश्च करणायोगात्
पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्” । अतएवातिवाहिकदेहपरि-
त्यागाय तत्कालीनकर्मसमर्थपुत्रस्येव ऽप्यन्येन दाह्यादि
क्रियते । “पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैर्नृप । सं-
घातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्वाः क्रि-
यास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः” ।

तत्र क्रियाश्च त्रिविधाः विष्णुपुराणे दर्शिता यथा
“पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ।
त्रिप्रकाराः क्रिया श्रोतास्त्रासं भेदान् शृणुष्व मे । आदा-
ह्वाय्यायुधादिसर्गाद्यन्ताश्च याः क्रियाः । ताः पूर्वा-
मध्यामा भासिभूस्त्रयोऽहोऽष्टमं प्रज्ञताः । प्रेते पितृत्वमापन्ने
सपिण्डोकरणादह । क्रियन्ते याः क्रियाः पितृणाः प्रो-
च्यन्ते ता नृपोत्तराः । पितृमातृसपिण्डैश्च समान-
सलिलैर्नृप । संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहा-
रिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ ! काव्यास्तत्तनयैस्तथा । अन्ताहानि तु
कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः । प्रतिसंवत्सरं रा-
जन् ! एकोऽहोऽष्टं विधानतः” । आदाहेति दाह्याधेरथौ
चान्तविहितवाय्यायुधादिसर्गाद्यन्ताः पूर्वाः, भासिमा-
सीत्तेकादयाह्वादिसपिण्डदानान्प्रेतक्रियोपलक्षणम् । सपि-
ण्डोत्तराः पार्श्वणादिक्रिया उत्तराः । अत्र पुत्रादि-
सपिण्डादयः पूर्वाः क्रिया अवश्यं कुर्युः । मध्यमक्रिया-
यामनियमः । उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्निपत्यन्ता-
नियताः । आहविवेकेऽप्येवम् । दौहित्रैर्वेति वायज्जः
समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी” ।
अन्ताधिकारिणश्च एकोऽहोऽष्टमः ५२५८० उक्ताः “अह-
रोत् स तदौर्वदेहिकम्” रघुः । अतुगतिका० हिमदृष्टि-
रिति मज्झि० अतुगतिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि आहति-
गणत्वात् तत्सिद्धिरिति तस्याशयः । किन्तु बहुषु स्थलेषु
एकपदद्विषुक्तं दृश्यते तेन उभयमपि साधु इति तत्त्वम् ।
“श्रुत्यानासुपरोधेन यत्करोत्तौर्वदेहिकम् । तद्वयस्युत्तो-
दकं जीवतश्च मृतस्य च” मनुः । उपानहौ च वस्त्रञ्च
मतिमृच्छौर्वदेहिकम्” भारते अतु० पर्वणि ६२२८ जो०

श्रीवर्द्धमिक लि० जर्द्धमे भवः “जर्द्धात् दंभाच्च देहाच्च लोको-
त्तरपदात्तवा”त्युक्तेः ठक् । जर्द्धदमभमे लि० स्त्रियां ङीप्
श्रीवस्त्रोतसिक लि० जर्द्धोतसि जर्द्धरेतसि प्रसक्तः
ठक् । श्रैवे शिवभक्ते लिका० ।

श्रीव पु० उर्वस्यापत्यम् ऋष्यण् । उर्वर्षेरपत्ये गोत्रापत्ये तु
विदा० ऋज् । उर्वर्गोत्रापत्ये उभयतः स्त्रियां ङीप् ।
उर्व्यां भवः ऋण् । १पांशुत्वये न० राजनि० । ४उर्वी-
भवमात्रे लि० । उर्वतोजातः ऊर्+अण् संज्ञापूर्वक-
विधेरनित्यत्वाच्च गुणः । भृगुवंश्ये ऋषिभेदे । तत्र भवः
अण् । दैवाङ्गवानसे । तदुत्पत्तिकथा ऊर्जजब्दे १५८५
पु० उक्ता ततो बाहुवनद्योत्यसिकथा तु भा० आ० १८०१८१
अ० उक्ता यथा “ब्राह्मण्युवाच । “नाहं ऋहामि वस्ताता ह-
दीर्नांश्चि रूषान्विता । अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य
वः । तेन वक्षुं पि वस्ताता । व्यक्तं कोपात्तद्वात्मना ।
अस्ता निहतान् वक्षुं नादत्तानि न संशयः । गर्भानपि
यदा नूनं भृगूणां प्रत उच्यताः । तदायमूरुणा गर्भो
मया वर्षयतं धृतः । षडङ्गसाखिलो वेद इमं गर्भस्व-
मेव ह । विवेश भृगुवंश्यस्य भूयः प्रियचिकीर्षया ।
सोऽयं पितृवधाद्वृक्तं क्रोधाद्गो हन्तुमिच्छति । तेजसा
तस्य दिव्येन वक्षुं पि सुप्रितानि वः । तमिमं तात
वाचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन
तुष्टोऽपीः प्रमोक्षति । वशिष्ठ उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्वे
राजानस्ते तमूरुजम् । ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च
चकार सः । अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सप्त-
मः । स श्रीव इति विप्रर्षिर्हृषं भित्त्वा व्यजायत ।
वक्षुं पि प्रतिवक्ष्या च प्रतिजम्बुस्ततो नृपाः” ।
“इच्छन्नपविति” कर्त्तुं भृगूणां भृगुनन्दनः । सर्वलोक-
विनाशाय तपसा महर्तुधितः । तापयामास ताङ्गोकान्
सदेतासुरमानुषान् । तपसोऽप्येव महता नन्दयिष्यन्
पितामहान् । ततस्तं पितरस्तात ! विज्ञाव कुलनन्दनम् ।
पितृलोकादुपागम्य सर्वं ऊचुरिदं वचः । पितर
ऊचुः । श्रीव ! इष्टप्रभावस्ते तपसोऽप्यस्य पुत्रक ! ।
प्रसादं कुरु लोकानां निवृच्छ क्रोधमात्मनः । नानीयै-
र्हि तदा तात भृगुभिर्भावितात्मभिः । वधो ह्युपेक्षितः
सर्वैः क्षत्रियाणां विहिंसताम् । आशुषा विप्रजटेन यदा
नः खेद आविशत् । तदास्माभिर्विधस्तात ! क्षत्रियैरी-
क्षितः स्त्रियम् । निष्ठातं यच्च वै विसं भृगुभिर्हृषुवैरुक्षितम् ।
वैरायैव तदा न्यस्तं क्षत्रियान् कोपयिष्युभिः । किं हि

वित्तेन नः कार्यं स्वर्गेषूनां द्विजोत्तम ! । यदस्माकं
धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाह्वरत् । यदा तु स्त्र्युरादातं
न नः यज्जोति सर्वशः । तदास्माभिरयं इष्ट उपाव-
स्तात ! सम्यतः । आत्मज्ञा च पुमांस्तात ! न लोकाङ्गभते
शुभान् । ततोऽस्माभिः समोक्ष्यैव नात्मनात्मा निपा-
तितः । न चैतच्च प्रियं तात ! यदिदं कर्त्तुमिच्छसि ।
नियच्छेदं मनः पापात् सर्वलोकपराभवात् । मा
वधीः क्षत्रियांस्तात ! न लोकान् सप्त पुत्रक ! । दूष-
यनं तपस्तेजः क्रोधस्तत्पतितं जहि” ।

“श्रीव उवाच । उक्तवानस्मि वां क्रोधात् प्रतिज्ञां पितर-
स्तात । सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ।
द्वयारोषप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुस्तच्छ्रे । अनिस्तीर्णो
हि मां रोषो दहेदग्निं रिवारणिम् । यो हि कारणतः
क्रोधं संजातं हन्तुमर्हति । नालं स मनुजः सम्यक्
त्रिपर्णं परिरक्षितम् । अशिष्टानां निहन्ता हि शिष्टानां
परिरक्षितः । स्थाने रोषः प्रयुक्तः स्यादृषैः सर्वजिगी-
षुभिः । अश्रीयमहमूरुस्यो गर्भयथागतस्तदा । आरा-
वं माह्वमेव भृगूणां क्षत्रियैर्वधे । संहारो हि यदा
लोके भृगूणां क्षत्रियाधमैः । आगर्भोऽदनात् क्रान्त-
स्तदा मां मन्युराविशत् । संपूर्णकोपाः किल मे मातरः
पितरस्तात । भयात् सर्वेषु लोकेषु नाधिजम्बुः परा-
यणम् । तान् भृगूणां यदा दारान् कश्चिन्नाभ्युपप-
द्यते । माता तदा दधारेयमूरुस्यैकेन मां शुभा । प्रति-
षेधा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते । तदा सर्वेषु
लोकेषु पापलक्ष्योपपद्यते । यदा तु प्रतिषेधारं पापो न
लभते कश्चित् । तिवनि वक्ष्यो लोकास्तादापायेषु क-
र्मसु । जानन्नपि च यः पापं शक्तिमात्रं निवृच्छति ।
ईशः सन् सोऽपि तेनैव कर्मणा सम्युत्पद्यते । राजभि-
श्चेत्तरैश्च यदि वै पितरो मम । शक्तेन शक्तितास्तदा-
मिदं मत्वेह जीवितम् । अत एवामहं क्रुद्धो लोकाना-
मीश्वरो ज्ञाहम् । भवताञ्च वचो नात्ममहं समतिवर्षितम् ।
ममापि चेद्भवेदेमीश्वरस्य सतो महत् । उपेक्षमाणस्य पु-
नर्लोकानां किल्बिषाङ्गयम् । नन्ययं मनुजो मेऽग्निर्लो-
कानादातुच्छति । दहेद्देव च मामेव निगृहीतः स्वतेजसा
भवतां च विजानामि सर्वलोकहितेषुताम् । तस्माद्विदहं
यच्छ्रेयो लोकानां मम चेश्वराः । पितर ऊचुः । य एव
मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । अशु तं सुहृ भद्रमे
लोका ह्येषु प्रतिष्ठिताः । आपोमयाः सर्वरसाः सर्वभापो-

मयं जगत् । तस्मादस्य विमुक्तेन क्रोधमिह विज-
सत्तम । । अयं तिष्ठत ते विप्र ! यदोच्छि मज्जोदधौ ।
मन्युजोऽस्मिहृद्वापो लोका ह्यापोमयाः सृताः ।
एवं प्रतिष्ठा सत्येयं तथानघ ! भविष्यति । न चैवं सा-
मरा लोका गमिष्यन्ति परामवम् । अथिष्ठ उवाच ।
ततस्तं क्रोधजं तात ! और्वोऽस्मिं वरुणालये । उत्स-
सर्जं स चैवाप उपबुद्धो मज्जोदधौ । मज्जयशिरो
भूत्वा यत्तद्देविदे विदुः । तमस्मिन् हरन् वक्त्रात् पिब-
त्यापो मज्जोदधौ ।

बाहुवानलस्य स्थितिस्थानम् वि० शि० उक्तम् भूमेयां स्ये ऽहं
सप्तद्वीपसमुद्राणां स्थितिकीर्तनान्ते "स्वादूदकान्तर्बडवा-
नलोऽसौपाताललोकाः पृथिवीपुटानि" इति । और्वस्य
च प्रवरर्पितम् आर्षेयगर्दे उक्तम् । "जामदग्न्यापत्सा-
क्षेपां पञ्चापेयो भार्गवस्यावनाप्रवानौर्वजामदग्नेति च
आश्व० औ० १२, १०, ६, ६ और्वमधिलय जतोपन्यः
अण् । भारतान्तर्गते और्वविरितास्थाने । "तापत्यमध-
वासिउमौर्वं चाख्यानसुत्तमम्" भा० आ० ११ तच्चाख्यानं
भा० आ० १८६ आध्यायादौ इत्यम् ।

और्वश पु० उर्वशी तच्छब्दोऽप्यत्र विमुक्ताः अण् । और्वशी
शब्दपुक्ते ऽस्वाध्याये २ अनुपाके च । उर्वश्या इदम्
अण् । २ उर्वशीसम्बन्धिनि लि० ।

अर्वशेय पु० उर्वश्या अपत्यम् ढक् । । अर्गस्ये सनौ हेमच०
तस्य च उर्वशी इहा मित्वावरणयोः स्त्रलितरेतेजा
ततया तयात्वम् तत्प्रमाणज्ञामस्तिगर्दे ४७५० उक्तम् ।
ऐलगर्दे दग्गितेषु उर्वशीगर्भजातेषु पुरुरवसः सुतेषु
२ आशुर दिप पट्स च

औलपि पु० उलपस्य कलाप्यनेवासिप्रियेष्टस्यापत्यम् इज् ।
उलपापत्ये ततः स्वार्ये दामन्या० ङ । औलपीय तदर्थं
वज्रगु तस्य पुक् । औलपय इत्यादि ।

औलपिन् पु० ङ० व० । उलपेन प्रोक्तं ण्यन्तोऽधीयते कला-
प्यनेवासित्वात् णिनि । उलपप्रोक्तलन्देध्यायिपु

औलान न० अवलम्बनं वेदे पृथो० । अवलम्बने । "विहान्
पच अतुगोदेवयानानयौडानं दिविधे" ऋ० १०, ६८, ११ ।

औलूक न० उलूकानां समूहः खण्डिका० अज् । पेचकसमुदाये

औलूक्य पु० उलूकपौरपत्यम् गगां० यज् । उलूकनामपौर-
रपत्ये कणादे वैशेषिकसूत्रकारे तस्य जालः कण्ठादि०
अण् । ततो यजो लुक् । औलूक औलूकाच्छात्रे वैशे-
षिकमतभिन्ने । उलूक इति ह्रस्वमध्यं जैचिदाङ्गः

औलूक्यदर्शनन्तु वैशेषिकदर्शनं तत्प्रतिपाद्याविषया उप्यन्ते
"आद्यातो धर्मं व्याख्यास्यामः" । १ छ०

"तापत्यपराहतां विवेकिनस्तापत्यनिवृत्तिनिदानमनुसन्-
धाना नानाश्रुतिभृतीतिहासपुराणेपात्रतत्त्वसाक्षात्कार-
मेव तदुपायमाकलयाम्भूवुः । तन्नाप्रिहेतुमपि पन्थानं
जिज्ञासामानाः परमकारुणिकं कणादं सुनिमुयसेदु-
रथ कणादो सुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः परमं
पदार्थानां साधनम् और्वधर्म्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्व-
साक्षात्कारप्राप्तये परमः पन्था इति मनसिस्ततः तच्च
निवृत्तिलक्षणज्ञानादेतेषामनायायेन सेत्स्यतीति लक्षणतः
स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिशाम्यनन्तरं षडपि पदा-
र्यानुद्देशलक्षणपरोक्षामिरूपदेव्यामीति हृदि निधाय
तेषामवधानाय प्रतिजानीते । अद्यातो धर्ममित्यादि" उप०

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" । २ छ०
"को धर्मः किंलक्षणश्चेति ? सामान्यतः शिष्यजिज्ञा-
सायां यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपनिषते" तथा च
यतोऽभ्युदयसिद्धिरित्युक्तं निःश्रेयससिद्धिरुदभयं धर्मः
एवं पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परम-
पुरुषार्थयोः सुखदुःखभावयोर्विशेषतः परिचयार्थं
मभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गपवर्गयोरेवान्येष्वा-
नधीनेष्वाविषयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् । साधयिष्यते
च दुःखभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्" उपस्कृतः ।

"तद्वचनादान्त्रायस्य प्रामाण्यम्" । १ छ०

"ननु निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतु-
रित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रति-
पद्यामहे अन्ततव्यावातपुनरुक्तदोषेभ्यः, पुत्रेटी जताया-
मपि पुत्रातुत्यादादन्ततत्वम् "उदिते जुहोति अतदिते
जुहोति समयध्यायिते जुहोतीति" विधेः प्राप्ता एवोदिता-
दिकाखे होमो व्याहृत्यते "श्रवोऽस्याहुतिमभ्यवहरति
य उदिते जुहोति योऽतदिते जुहोति श्रावणवलाव-
स्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयध्यायिते जुहोति" इत्या-
दिना । तथा "त्रिः प्रथमामन्वाहं त्रिरुक्तमामन्वाहं"
इत्यनेन प्रथमोक्तमसामिधेन्योस्त्रिरुक्कारणाभिधानात्
पौनरुक्तमेव । न चान्त्रायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चि-
दस्ति प्रमाणम् नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि
सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमादविप्रतिपत्तिकरणापाट-
वादिसम्भावनया आप्तोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रे-
यसं न वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति

सर्वमेतदाकुलमत आह । तदुद्भवनादास्त्रायस्येत्यादि । तदित्युपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धयेत्यर्थः परावृत्तयति यथा “तदप्रामाण्यमन्यतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” इति गौतमीयसूत्रे तच्च ननु तदुद्भवनात्तुपक्रान्तोऽपि वेदः परावृत्तयते । तथा च तदुद्भवनात्तेनेत्यर्थः प्रणयनादास्त्रायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति सन्निहितं धर्ममेव परावृत्तयति तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आस्त्रायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्रप्रमाणमेव यत इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्रत्यक्षं साधयिष्यते यत्रोक्तमन्यतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति तत्रान्यतले ज्ञानान्तरीयफलकत्वं कर्मकर्मसाधनवैशुष्यकत्वं वा श्रौतात् साक्षात् कर्मणः फलान्तराभावनिरव्यात् न च कारोरीयदैहिकमात्रफलकत्वं तत्र हि शुद्धकर्मसंज्ञीयकामस्याधिकारः पुत्रेष्टौ पुत्रकामस्येतिविशेषात् न च व्याघातोऽपि उदितादिहोमं विधेयतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमानुष्ठाने “श्रावोऽस्माकं तिमभ्यवहरति” इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् न च पुनरुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् “पञ्चदशवरेण वाग्वर्ज्येणावसाधे तस्मिन् भ्रातृव्यम्” इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशवरेण प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिभिधानमन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात्” उपपन्नः २ ।

प्रियाकाङ्क्षानुरोधेन स्वरूपतोत्तमत्वं तत्र धर्मं व्याख्यायामिधेयसम्बन्धफलप्रतिपादानायाह “धर्मविशेषप्रकृत्यात् इत्युक्तकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाच्च श्रेयसम्” ३ सू० । “एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेयसहेतुत्वं दण्डापूर्पायितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति काष्ण्युत्पत्त्याशास्त्रपरत्वे धर्मविशेषप्रकृतादित्यनेनानन्वयापत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो हन्तृत्वात् समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्र शास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्ज्ञापारव्यापारिभावः निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः इत्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रतिपादाप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एते प्राज्ञं सम्बद्धानां ज्ञानाच्च निःश्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः । मोक्षमाणाश्च सुनेर्होताप्रभावा एव शास्त्रे प्रवर्तन्ते । निःश्रेयसमात्यनिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखनिवृत्तेरान्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वं युगपदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुण-

ध्वंससमानकालीनत्वं वा । आशेषविशेषगुणध्वंससाधिकादुःखप्रागभावो वा सक्तिः न च साध्यत्वाच्चार्थं पुरुषार्थः, कारणविघटनसुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् न च तस्य प्रामाण्यत्ववृत्तिः प्रतियोगिजनकभावत्वेन तत्वात्, जनकत्वञ्च स्वरूपयोज्यतामात्रम्, नहि प्रागभाववरमसामन्तीयेन तस्मिन् सति कार्यभयस्यन्भवेत् तथा सति कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा सङ्कटं रितित्वादिदयन् कालं नाजीजनत् तथाप्येऽपि तद्विरहाच्च जनयिष्यति हेतुच्छेदे पुरुषव्यपारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमित्याद्यानामासुत्तरोत्ततापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपामेव सक्तिं वृत्तयति नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय इत्यत्रापायो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः साच प्रागभाव एव न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धिः प्रायचित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसहारा दुःखाः-नुत्पत्तेरेवामेक्षितत्वात् लोकेऽहिकष्टकादिनिवृत्तेर्दुःखानुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रेषावतां प्रवृत्तेः । केचित्तु दुःखात्यन्ताभाव एव सक्तिः सव यद्यपि नात्मनिवृत्त्यापि लोटादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते सिद्धिस्तस्य दुःखप्रागभावासहवर्त्तितुःखध्वंस एव तस्य तत्त्वस्वन्वतयोपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखात्यन्ताभावप्रतीतेः एवञ्च सति “दुःखेनात्यन्तं सिद्धवन्तरति” इत्यादिश्रुतिरुपपत्तिरुपादिता भवतीत्याहुः तत्र दुःखात्यन्ताभावः साध्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वं परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तवन्तरति” इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनसुखेनात्यन्ताभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् । नन्वयं न पुरुषार्थः निरुपाधोऽप्यविशेष्यत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नोत्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् सुखेऽपि दुःखाभावोपाधिकीत्येव किं न स्यात् शोकाकुलानां सुखविशेषानामपि दुःखाभावसामान्यभूमिसन्ध्याय विषमवृत्तौ ह्यन्यदौ प्रवृत्तिदर्शनात् । ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव सक्तेस्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानत्वं नास्ति अन्यथा भूषार्थव्यवस्थायामपि प्रवृत्तेरिति चेन्न श्रुतानुमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावेदात्पत्तप्रपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्यन्तं विमुक्त-

शरति" 'तमेव विदित्वाऽतिष्ठतुमेति" इत्यादिका ।
 अदुमानमभ्यसि दुःखसन्नतिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्नतित्वात्
 प्रदीपसन्नतिविदित्यादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षात्का-
 रेण ज्ञानं विषयं करणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनां
 योगजधर्म्मवर्त्तेनागामिनो दुःखध्वंसस्य पूर्वज्ञोपगमाच्च ।
 तथापि तस्य यव्ययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवन् सुख-
 स्थापि ज्ञाने द्वयोरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत्
 उत्तमगतौ वीतरागाणां दुःखदुर्द्दिनमरुणां सुखसद्यो-
 तिकाभावेऽलम्ब्यवयवतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि
 दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरयक्यत्वात्
 अतीतदुःखस्यातीतत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य पुरुषतृप्त्यलम्ब-
 नेन निवृत्तेरिति चेन्न ज्ञेयत्वे पुरुषव्यापारात् प्राय-
 क्षित्तवत् तथाहि सवासनं मिथ्याज्ञानं संसारजैतुकादु-
 च्छेदसाक्षात्तत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति
 तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः" उपस्कारः कियदनरे च
 "धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र
 धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः यदि ह्य तत्त्वं ज्ञाय-
 तेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्रस्यति तदा धर्मविशेष ईश्व-
 रनिर्वाणप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते ह्रीश्वरनिर्वाणप्रसाद-
 वधिराय कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्व-
 ज्ञानमात्रतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासन-
 मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिष्ठतुमेति
 नायः पन्था विद्यतेऽनायः इत्यत्र "हे मन्त्राणी वेदि-
 तव्ये" इत्यादि च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्य
 तच्छुः" इत्यादिपि तथा । सच शास्त्रान्तरनिर्दिष्टा-
 सनादिपरम्परैरिति जैतुपक्षस्या तत्त्वैवाभिधानात्" उप-
 न्यायकन्दर्पः प्रयोजनसूत्रमित्यं विवृतं यथा
 "तज्ज्ञेयश्वरनोदनाभिव्यक्ताइष्मादेवेति" भः व्यपतीकव्याख्या-
 याम् "यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणो-
 धर्म्मः, साधर्म्यम् असाधारणोधर्म्मो वैधर्म्यं तयोस्तत्त्व-
 ज्ञानं निःश्रेयसहेतुः विषयसंयोगजं सुखं तावत् क्षिण-
 कविनापि दुःखवृत्तं स्वर्गादिपदे प्राप्नुमपि सप्रजयं,
 सातिशयञ्च तथा च कलचित्स्वर्गनालम्परस्य स्वर्गराज्यम्
 अतस्तदपि सततं प्रच्युतिशङ्कया परमसुखं प्रपन्नापाञ्च दुः-
 खाक्रान्तं न निश्चितं श्रेयः । आत्यन्तिको दुःखनिवृत्तिर-
 मज्जसंवेदननिखिलदुःखासंवेदनारूपत्वादपरावृत्तेः निश्चितं
 श्रेयः तस्य कारणं द्रव्यादिस्वरूपज्ञानम् । एतेनैतत् प्रत्युक्तं
 भगवन्नेन यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणां सति शब्दे-

पश्चात्त भिद्यत इति । विशेषगुणोच्छेदे हि सति आत्मनः
 स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदो नित्यत्वात् नचायमपुरुषार्थः
 समस्तदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपु-
 र्णार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयितया बहुलप्रत्यनीक-
 तया साधनप्रार्थनायतपरिक्लिप्ततया च सदा दुःखा-
 क्रान्तस्य विषमिच्छेव मधुनोदुःखपथे निक्षेपात्" । किय-
 दनरे तत्रैव । "तत् निःश्रेयसं धर्म्मादेव भवति द्रव्यादि त-
 त्वज्ञानं तस्य कारणत्वेन निःश्रेयससाधनम् इत्यभिप्रायः
 तत्त्वतोज्ञातेषु बाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनादिर-
 त्तस्य समीहानिहत्तावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्म्मण्यनुवर्त्त-
 स्मात्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्मृत्युदितानि असंक्षिप्त
 फलान्युपादानस्यात्मज्ञानमभ्यस्य तः प्रवृत्तिविनिवर्त्तकधर्म्मो-
 पपत्ते सति परिपक्तात्मज्ञानस्यात्मनिकशरीरविशेषगुण-
 बाहुल्योऽपि विषयाणामाहिकच्छादोर्णां, परित्यागो-
 विषयदोषदर्शनादभिसन्वितनिवर्त्तकात्मविशेषगुणनिमित्तविधात
 इति भोवाधिकारे वक्ष्यामः । धर्म्मोऽपि क्षेत्रज्ञं न
 तावन्निश्चयसं करोति सापदीश्वरेच्छया मातुष्ट्यहते
 तेनेदसक्तम् ईश्वरनोदनेत्यादि । नोदने प्रेर्यन्ते सुखाख्येषु
 प्रवर्त्त्यन्ते ऽनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्व-
 रेच्छाविशेषः अविव्यक्तिः काय्यारम्भं प्रत्याभिमुख्यम् ईश्व-
 रनोदनाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण काय्यारम्भाभि-
 मुख्यताइष्मादेव निःश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना ।
 एवं विषयप्रयोजनादिकं चतुःस्त्वश्रमभिक्षितं तत्र प्रति-
 पाद्यविषयाच्च सर्वदं दर्शिता यथा
 "इह खलु त्रिखिलमेवावस्थसंगप्रतिकूलवेदनीयतया
 त्रिखिलसंवेदनसिद्धं दुःखं जिह्वासंस्पर्शज्ञोपायं जिज्ञा-
 सुः परमेश्वरसाक्षात्कारसुपायमाकलयति" यदा चर्म्मवदा-
 कायं वेदयन्तीह मानवाः तदा शिवज्ञमिच्छादुःखस्या-
 न्नोभविष्यति" इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात् । परमेश्वर-
 साक्षात्कारश्च अवयवमनभावनाभिर्भावीयः यदाह
 "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । लिधा
 प्रकलयन् प्रज्ञां लभते योगसुत्तममिति" तत्र सन्न-
 सुत्तज्ञानाधीनमनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानञ्च
 पदार्थविषेकापेक्षम् । अतः पदार्थपटक्म् । "अथातो
 धर्म्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दण्डलक्षणां कण-
 भलेषु भगवता व्यवस्थापि तत्वाज्ञिकद्वयात्मके प्रवसे-

ऽध्याये समवेतायेपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमा-
ङ्गिके जातिमन्त्रिरूपं, द्वितीयाङ्गिके जातिविशेषनिरू-
पणम् । आङ्गिकद्वययुक्ते हितयेऽध्याये इत्यनिरूपणं,
तत्रापि प्रथमाङ्गिके भूतविशेषलक्षणं, द्वितीये दिक्काल-
प्रतिपादनम् । आङ्गिकद्वययुक्ते तृतीये आत्मान्तःकरण-
लक्षणं, तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीये अन्तःकरण-
लक्षणम् । आङ्गिकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं,
तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् ।
आङ्गिकद्वययुक्ते पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं, तत्रापि प्रथमे
शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं, द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् ।
आङ्गिकद्वययुक्ते षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपणं, तत्रापि प्रथमे
दानप्रतिपक्षधर्मविवेकः, द्वितीये चातुराश्रयोचितधर्मनिरू-
पणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादनं, तत्रापि
प्रथमे बुद्धिनिरूपणगुणप्रतिपादनं, द्वितीये तत्त्वप्रेमगुण-
प्रतिपादनं समवायप्रतिपादनञ्च । अष्टमे निर्विकल्पकस-
विकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपा-
दनम् । दशमे अस्तमानभेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो
लक्षणं परीक्षा इति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु
विभागापेक्षया चातुराश्रये वक्तव्ये कथं त्रैविध्यसङ्गतिमिति
चेन्नैवं संस्थाः विभागस्य विशेषोद्देश एवान्नर्भावात् । तत्र
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भाषा इति षडेव ते
पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र क्रमनियमे कारणम् ? उच्यते
समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य द्रव्यस्य प्रथमोद्देशः ।
अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्योत्तेर्गुणस्य, तदनु सामा-
न्याप्यसाध्यात् कर्मणः, पञ्चास्तन्त्रितयान्त्रितस्य सामान्यस्य,
तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य, अन्ते अवशिष्टस्य
समवायस्येति क्रमनियमः । ननु षडेव पदार्था इति कथं
कथ्यते, अभावस्यापि सङ्गात्वादिति चेन्नैवं बोधः नञर्थानु-
वृत्तिरित्यधीनियतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात्
तथापि कथं षडेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः
तथाहि नियमव्यवच्छेदां प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं
निषेधः अप्रमितत्वे कथन्नराम्, नहि कश्चित् प्रेक्षावान्
मूषिकविधायं प्रतिषेद्धयते, ततश्चातुपपत्तेर्नो नियम इति
चेन्नैवं भाषणः सप्रमत्तया प्रमिते अव्यकारादौ भावत्वस्य
भावतया प्रमिते शक्तिसादृशादौ सप्रमत्तादेव निषेधा-
दिति कृतं विश्लेषणम् ।

तत्र द्रव्यादिद्वितयस्य द्रव्यत्वादित्यतिर्लक्षणम् । द्रव्यत्व-
नाम गगनारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगन्वासमवेतम् ।

(गगनसमवेतत्वे सति पद्मसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति
गन्वासमवेतत्वं द्रव्यत्वलक्षणम् । सत्तात्त्वजातिव्यवच्छेदाय
गन्वासमवेतत्वसङ्गम् कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वस्य गन्ववृत्ति-
त्वादसम्भववारणाय गन्वासमवेतत्वसङ्गम् संयोगादेर्गन्वा-
समवेतत्वेन गगनादिसमवेतत्वेनातिप्रसङ्गवारणाय
नित्यत्वे सतीति विशेषणम् । पद्मत्वपृथिवीतजातौ
पद्मसमवेतत्वस्य नित्यत्वस्य गन्वासमवेतत्वस्य च सत्त्वा-
दतिप्रसङ्गवारणाय गगनसमवेतत्वे सतीति विशेषणम्
गगनपरिमाणस्य नित्यस्य गन्वासमवेतस्य तथात्ववारणा-
यारविन्दसमवेतत्वे सतीति विशेषणम् इति बोध्यम्) ।
गुणत्व नाम समवायिकारणसमवायिकारणभिन्नसमवेतस-
त्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः । (सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यस्य समवायिका-
रणद्रव्यसमवेतस्य द्रव्यत्वस्य, असमवायिकारणसमवेतस्य क-
र्मसमवेतस्य कर्मत्वस्य च तथात्ववारणाय तदुभयभिन्न-
समवेतत्वं जातौ विशेषणम् गुणत्वस्य तु तथात्वम्
गुणेषु ज्ञानादिषु असमवारिकारणभिन्नेषु समवेतज्ञान-
त्वादेः सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः) कर्मत्वना-
मानित्यसमवेतत्वसङ्गितसत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः । (अनि-
मात्वसमवेतत्वे सति सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातित्वम् कर्मत्व
लक्षणम् द्रव्यत्वस्य गुणत्वस्य च नित्यमात्वसमवेतत्वाभा-
वाच्च तथात्वम् । संयोगत्वादेस्तथाऽपि सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्य-
त्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः) सामान्यन्तु प्रध्वंसप्रतियोगित्वर-
हितमनेकसमवेतम् । (संयोगविभागादौ अनेकसमवेतेऽ-
तिप्रसङ्गवारणाय ध्वंसप्रतियोगित्वरहितेति अत्यन्ता-
भावे तथात्ववारणाय समवेतत्वं विशेषणम्) ।
विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः ।
समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति यस्यां लक्षणां
व्यवस्थितानि ।

“द्रव्यं नवविधं पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकालदिगात्म-
नांसीति । तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादित्यतिर्ल-
क्षणम् । पृथिवीत्व नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्व-
साक्षाद्द्रव्याप्यजातिः । व्यम्बु नाम सरित्सागरसमवेतत्वे
सति सलिलसमवेतं सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्र-
बामोकरसमवेतत्वे सति ज्वलनसमवेतं सामान्यम् । वा-
युत्वं नाम त्वग्निद्रवसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिः ।
आकाशकालदिगामेकैकत्वादपरजालभावात् पारिभाषिक-
श्लेषः संज्ञा भवन्ति आकाशः कालो दिगिति । संयो-
गाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाका-

शब्द । विभुत्वे सति दिग्गुणसमेतपरत्वात्समाधिकारणाधिकरणम् कालः । अकालत्वे सद्यविशेषगुणा मङ्गती दिक् । आत्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे । आत्मत्वं नाम अमूर्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं नाम द्रव्यसमाधिकारणत्वरहितानुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धिसुषुप्तुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाद्य कष्टोक्ताः सप्रदय चयञ्जससञ्चिताः शुक्लद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः संप्रैवेक्ष्येवं चतुर्विंशतिगुणाः । तत्र रूपादिशब्दानामां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम् । रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अनया दिशा शिष्टानां लक्षणानि दृष्टव्यानि । कर्म पञ्चविधम् उत्तरेष्वपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । भ्रमणरेचनादीनां गमन एवान्तर्भावः । उत्तरेष्वपणादीनामुत्तरेष्वपणादिजातिर्लक्षणम् । तत्र उत्तरेष्वपणं नाम अर्द्धदेशसंयोगासमाधिकारणप्रमेयसमवेतकर्मत्वापरजातिः । एतदवक्षेपणादीनां लक्षणं कर्तव्यम् । सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणकर्मसमवेता वा । अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् । विशेषाणामनन्तात् समवायस्य चैकवाहिभागो न सम्भवति तल्लक्षणञ्च प्रागेवादि । (सर्वत्वापरत्वं व्याप्यत्वम् अत्यदेशवृत्तित्वं वा) ।

“द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न स्खलितं बुद्धिस्त्वं वै वैशेषिकं विदुरिति” आभाषकस्य सङ्गात्वात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तत्त्वादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिः ततो द्वित्वोत्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्मात् द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः” । तदाह “आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधोरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते । द्वित्वत्वप्रमितस्ततोऽनु परतो द्वित्वप्रमाणान्नरं हे द्रव्ये इति धोरित्यं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रियेति” ।

द्वित्वादेरेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राहुराचार्याः अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेरुत्पादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधोयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवदिति” । यद्यन्तु ब्रूमः द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिबुद्ध्या भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् शुच्यज्ञादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य द्वित्वोत्पत्तिसमकालनिवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसा-

मान्यज्ञानात् द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकालं गुणबुद्धेः, द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धेस्तदनन्तरसंस्कारादिति । तथाच संयुक्तः “आदावमेक्षाबुद्ध्या हि नश्यदेकत्वजातिधोः । द्वित्वोदयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः । द्वित्वस्यगुणधीकाने ततो द्वित्वं निवर्तते । अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्यकानतः । गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः । द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रभो मतः” इति ।

बुद्धेरुद्भूतान्नरविनाशत्वे संस्कारविनाशत्वे च प्रमाणं विधादाध्यासितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्यविनाशानि क्षणिकविभुविशेषगुणत्वात् शब्दवत् । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचित्तनया आश्रयनिवृत्तेरेव द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तादुभाभ्यामिति सत्तेपः । अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति बोद्धव्यम् ।

अथ ह्यगुणकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यदुद्भूतकसत्पद्य रूपादिभङ्गवतीति जिज्ञासायास्तत्पत्तिप्रकारः कथ्यते । नोदनादिक्रमेण ह्यगुणकनाशः नष्टे ह्यगुणे परमाणावन्निर्भययोगात् श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्यादन्निर्भययोगादुद्भवादीनामुत्पत्तिः उत्पन्नेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणो द्रव्यारम्भणाय क्रिया तथा पूर्वदेयादिभागः विभागेन पूर्वदेशसंयोगनिवृत्तिः तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां ह्यगुणकारम्भः आरब्धे ह्यगुणे कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्तिरिति यथाक्रमं नवक्षणाः । दयलव्यादिप्रकारान्नरं विस्तरमयान्नेह प्रतन्यते । इत्थं धीलुपाकप्रक्रिया पीठरपाकप्रक्रिया तु नैवाधिकयोः सम्यक्ता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणकारणविभागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते कार्यव्याप्रेकारणे कर्मोत्पन्नं यदावयवान्नरादिभागं विधत्ते न तदाकायादिदेशादिभागः । यदा त्वाकायादिदेशादिभागः न तदावयवान्नरादिस्थिति नियमः कर्मणो गमनविभागा कर्तृत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजवर्गेणैव व्यभिचारानुपलम्भात् ततश्चावयवकर्म अवयवान्नरादेव विभागं करोति नाकायादिदेशात् तस्याद्विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिः ततः कारणभावात् कार्याभाव इति न्यायादवयविनिवृत्तिः निवृत्तेऽवयविनि तत्का

रणयोरेवयवोर्बन्तमानो विभागः कार्यविनाशविघटं
कलंस्तन्त्रं वावयवमपेक्ष्य सक्रियस्यैवावयवस्य कार्यसंयुक्ता
दाकायदेयादिभागवारभते न निष्क्रियस्य कारणाभावात् ।
द्वितीयस्तु हस्ते कर्म्मोत्पन्नमवयवान्तरादिभागं कुर्वत्
आकाशादिदेहेभ्यो विभागानारभते, ते कारणाकारणवि-
भागाः । कर्म यां दिवं प्रति कार्यारम्भाभिमुखतामपेक्ष्य
कार्याकार्यविभागमारभते यथा हस्ताकाशविभागोऽपरो-
राकाशविभागः न चासौ शरीरक्रियाकार्यस्तदा तस्य नि-
ष्क्रियत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्यः व्यधिकरणस्य कर्मणो
विभागकतं त्वानुपपत्तेः अतः पारिषेष्ठात् कारणाकारण-
विभागस्य कारणत्वमङ्गीकरणीयम् ।

यदवादि अन्धकारादौ भावत्वं निषिध्यत इति तद-
सङ्गतं तत्र चतुर्धा विवादसम्भवात् तथाहि इत्थं तम इति
भाट्टाः वेदान्तिनश्च भणानि, आरोपितनीलरूपमिति श्रीध-
राचार्याः आलोकज्ञानाभाव इति प्रामाकारैकदेशिनः
आलोककाभाव इति नैयायिकादयः इति चेत्तत्र इत्यव्यपचो
न घटते विकल्पानुपपत्तेः इत्थं भवदन्धकारं द्रव्याद्यन्तम-
भन्यद्वा नाद्यः यत्त्वान्भावोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुण-
कालप्रसङ्गात् न च तमसो द्रव्यवह्निर्भाव इति साध्यतं निर्गु-
णस्य तस्य द्रव्यतासम्भवेन द्रव्यान्तरत्वस्य तुतरामसम्भवात् ।
ननु तमालस्यामलत्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं, स्वा-
दिति, नीलं नम इतिवत् आन्तिरेवेतन्नं उल्लेखवधया ।
अत एव आरोपितनीलरूपं तमः अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणा-
रोपायोगात् बाह्यालोकवह्णकारिरहितस्य चक्षुषो रूपारोपे
सामर्थ्यानुपलम्भाच्च । न चावमचानुपः प्रत्ययः तदनु-
विधानस्यानन्यथासिद्धत्वात् । न च विधिप्रत्ययवेद्यात्वायो-
गो भावे इति साध्यतं प्रलयविनाशवधानादिषु व्यभि-
चारात् । अत एव आलोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतियो-
गिषाहकेन्द्रियप्राप्त्यनियमेन मानसत्वप्रसङ्गात् । तस्मा-
दालोककाभाव एव तमः न चाभावे भावधर्माध्यारोपो दुरु-
पपादः दुःस्वाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभाग-
त्वाभिभावस्य च उच्यतात् । नचालोकभावस्य घटाद्य-
भाववद्रूपवद्भावत्वे आलोकवामेक्ष्यचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं
सद्वादितोऽपितव्यं, यदुपपेक्षे यदपेक्षं चक्षुस्तद्भावपक्षेऽपि
तदपेक्षत इति न्यायेनालोकपक्षे आलोकामेक्षाया अभावेन
तदभावपक्षेऽपि तदपेक्षाया अभावात् । न चाधिकरण-
प्राप्त्यावश्यम्भावः अभावप्रतीतावधिकरणप्राप्त्यावश्यंभावा-
नङ्गीकारादपर्याय निवृत्तः कोलाहल इति शब्दपञ्चस-

पुत्राचो न सद्वादिति अप्रामाणिकं तव वचनं परम् ।
तत्त्वार्थमभिवन्धाय भगवान् कणादः पुष्टिनाय स्तत्र इ-
व्यवृणक्तमनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तम इति प्रत्ययवेद्या-
त्वेनापि निरूपितम् ।

अभावात्तु नियोजनस्य प्रामाण्यः सप्रभो निरूप्यते ।
स चासम्बन्धत्वे सत्तामवधायः (अनुयोगित्वप्रतियोगित्वतादा-
त्यान्यतमसम्बन्धेन सप्तवायन्त्यत्वमसमवायत्वम्) स च संले-
पेतो द्विविधः संसर्गाभावात्वेत्याभावेदात् संसर्गाभावोऽपि
त्रिविधः प्राक्प्रध्वंसात्तन्नाशाभावेदात् तन्नाशितः अ-
नादितमः प्रागभावः, उत्पत्तिमात्रं विनाशो प्रध्वंसः,
प्रतियोग्यान्वयोऽभावोऽतन्नाभावः । नन्यन्योन्याभाव ए-
वातन्नाभाव इति चेत् अहो राजमार्ग एव भवः अन्वो-
न्याभावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः यथा घटः
पटात्मा न भवतीति सर्वगुणप्रतियोगिकः प्रतियोगोऽतन्ना-
भावो यथा वायौ रूपसम्बन्धो नास्तीति । न चास्य
पुरुषार्थोपधिकत्वं नास्तीत्युक्तं नूनं दुःस्वातन्त्र्यो-
क्तेः परपक्षेयनिःश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् ।

वास्तवतो च १० अ० २ खाण्डिके “इष्टानां दिष्ट-
प्रयोजनानां इष्टमात्रे प्रयोगोऽभ्युदयाय” ६ सू० ।
“इष्टानां प्रमाणत उपलब्धानां यागदानस्नानादीनां दिष्ट-
प्रयोजनानां दिष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तेषाम् तथाहि
“स्वर्गकामोयजेत” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम”
इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव फलम्, क्वचिदार्थवादिकं
यथा “यथा रात्रौ रधीयते तस्य पितरोऽतः कल्याणमुक्तु-
ल्याः जरन्ति” इत्यादौ, क्वचिद्वैपरीत्यपदानिकम्, यथा “विश्व-
जिता वजेत” इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं
नाथार्थवादोपस्थितमित्यौपपादनिकं कालानिकं स्वर्गस्यैव
स्वतः सुन्दरस्य फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचायुतरविना-
शिनामेतेषां कर्मणां चिरभाविने फलाय कारणत्वमनु-
पपद्यमानमतएषां प्रयोगोऽनुष्ठानमभ्युदयायापूर्वायेत्यर्थः ।
ननु नृतिप्रामाण्ये सति स्वादेवं तदेव तु दुर्लभं नहि मी-
मांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन नृतिप्रामाण्यं त्वयेष्यते
पौरुषेयत्वे नाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलि-
प्तादिसम्भवादत् आह इष्टाभाव इति इष्टं पुरुषान्तरे-
ऽस्मादौ भ्रमप्रमादविप्रलिप्तादिकं पुरुषदूषणं तदभावे
सतीत्यर्थः । जितिकर्तृत्वेन वेदवक्तृत्वेन वाऽनुमितस्य
पुरुषधौरेवस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथा च तद्वचसां न
निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न निष्प्रयोजनानभिधे-

यता, भूतेन्द्रियमनसां दोषात् भवतप्रमादकरणापाटवादि-
प्रयुक्ता एव वचनमभिप्रेक्ष्यः सम्भाव्यते, न चेश्वरवचसि
तासां सम्भवः, तदुक्तम् “रागाद्यानादिभिर्विज्ञा यस्तत्वाद्-
न्यतं वदेत् । ते चेश्वरे न विद्यन्ते स भूवात् कथमन्यथेति” ।

ननु तेनेश्वरेण वेदस्य प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत-
थाह । उप० “तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यमिति” १०८० ।

“इति शास्त्रपरिसमाप्तौ । तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात्

प्रणयनादान्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तयाहि वेदास्मा-
वत् पौरुषेवा वाक्यत्वादितिसाधितं नचास्मादादयस्तेषां
सहस्रशाखापक्वित्वानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते, अतोन्दि-
यार्थत्वात्, नचातोन्दियार्थदर्शिनोऽस्मादादयः । किञ्च-
प्रोक्तावेदा महाजनपरिच्छिद्यतात् यन्नाप्रोक्तं न तन्म-
हाजनपरिच्छिद्यतां महाजनपरिच्छिद्यताञ्चेदं तस्मादाप्रो-
क्तम् । अतन्मपुरुषप्रणीतत्वज्ञाप्रोक्तत्वम् । महा-
जनपरिच्छिद्यताञ्च सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषादुगी-
यमानार्थत्वम्, कश्चित् फलाभावः कर्मकर्तृसाधनवै-
गुण्यादित्युक्तम् । कर्तृस्मरणभावाच्चैवमिति चेन्न कर्तृ-
स्मरणस्य पूर्वमेव साधितत्वात्, तत्रापीतत्वञ्च अतन्म-
पुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मादादीनां सहस्रशाख-
वेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं संभवतोक्तत्वात् । किञ्च प्र-
माया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमायाश्चपि गुणजन्यत्वभाव-
शङ्कं तत्र च गुणोक्तवृत्त्यर्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्य-
स्या च तादृश एव वेदे वक्तारः, यः स्वर्गापूर्व्यादिविष-
यकसाक्षात्कारवान्, तादृश नेश्वरतादन्य इति सुबु” ।

श्रीलूखल ति० उलूखले लुखं शैपिकोऽण् । १ उलूखलेपि-
यावकादौ । उलूखले भवः अण् । २ उलूखलभवे
शब्दादौ च । “अभिपुण्यतौलूखलातुझायता” कात्या०
१०, २, ११, । “उलूखलेभवा श्रीलूखलाः ध्वनयः” कर्कः

श्रीविष्णु न० “अपरान्तकमुत्तमं मद्रकं प्रकरोति तथा । श्री-
वेषकं सरोविन्दुत्तरं” गीतकानि च” वा० उक्ते गीतिभेदे

श्रीशेनस न० उशनसा रुक्तेण प्रोक्तम् अण् । रुक्तेण पृथीति
१ उपपुराणे “तवैवोशनसेरितम्” कूर्मपुरा० २८ अ० प्रणयनरूपे
शास्त्रं च । २ धर्मशास्त्रभेदे तच्च प्रतिभोमजातवर्षसङ्कर
विभागप्रतिपादकप्रायम् । उशनसा इष्टं साम अण् ।
३ उशनसा इष्टं सामनि । तस्येदम् अण् । ५ तत् सन्-
ध्वनि ति० । “अह्ना चौशनसं व्यूहम्” भा० व०
२८ अ० । “लोकमौशनसं दिव्यं यत्कलोकञ्च मन्त्रिति”
भा० अतु० १०७ अ० । उशनसि भवः अण् । ईशुकभवे

क्षिप्यां छीप् सा च ७ देवयान्याख्यायां तदीय दुहितरि
“विश्वैश्वनसि ! मद्रले न त्वमहोऽस्मि भाविनि !” भा०
आ० ८१ अ० देवयानीं प्रति कथोक्तिः ।

श्रीशेनस पृ० उशेनेव प्रस्ता० अण् । १५ अ० उशेने । “श्रीशे-
नाय वशिजे दीर्घश्रवसे” अ० १, १११, ११ । २ प्रवरर्षिभेदे
“काक्षीवतामाक्षिरसौ चय्यगौतमौ गिजकाक्षीवतेति” आश्व०
श्री० १२, ११, २ ।

श्रीशेनस पृ० उशेनरस्यापत्यम् उत्सा० अण् । उशेनरस्या-
पत्येषु शिथिप्रभृतिषु । उशेनरस्यपत्यः १७५ अ० उशेनर-
शब्दे उक्तः । तत्पुत्राश्च “उशेनरस्य पत्यस्तु पञ्च राज-
र्षिवंशजाः । नृगा क्षमिर्नवा द्वा पञ्चमी तु दृग्वती ।
उशेनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्भवाः । तपसा चैव
महता जाता इहस्य चात्मजाः । नृगायास्तु नृगः पुत्रः
जय्याः क्षमिरजायत । नवायास्तु नवः पुत्रोद्भवाः सुव्रतो
ऽभवत् । दृग्वत्यास्तु संजघ्रे शिविरौशेनरो नृपः”
हरिवं० २१ अ० उक्ताः तद्विरितश्च भा० वन० १८ अ० ।
“देवानां कथा संजाता महोत्तमं गत्वा महीपतिं शिवि-
श्रीशेनरं साध्वेनं जिज्ञासिष्याम इति । एवं भो
इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपातिष्ठेताम् । अग्निः कपोतरूपेण
समभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्वेनरूपेण । अथ कपोतो
राज्ञो दिव्यासनासीनस्य उत्सङ्गं न्यपतत् । अथ पुरो-
हितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षां श्वेनाङ्गीतो भवन्
प्राणाधीं प्रपद्यते । वसु ददातु अन्नवान् पार्विवोऽस्य नि-
म्नृतिं कुर्यात् । शेरं कपोतस्य निपातमाहुः । अथ क-
पोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षां श्वेनाङ्गीतो भवन्
प्राणाधीं प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राणाधीं सुनिभूत्वा प्रा-
णांस्तान् प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि ।
तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिक्लृभापिषम् एवं युक्तम-
पायं मां विद्धि । गदामि वेदान् विचिनोमि ह्यन्दः सर्वे
वेदा अक्षरयो मे अधीताः । न साधु दानं श्रोत्रियस्य
प्रदानं मा प्रदाः श्वेनाय न कपोतोऽस्मि । अथ श्वेनो
राजानमब्रवीत् । पथ्योरेण वसतिस्मां भवेयुः सर्वे जातः
पूर्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽयं कपोतमेनं मा
त्वं राजन् । विप्रकर्त्ता भवेथाः । राजोवाच । केनेदृशी
जातु पुरा हि इष्टा वायुच्यमाना शकुनेन संकृता । यो
वै कपोतोवदतेमाञ्च श्वेन उभौ विदित्वा कथमस्तु
साधु । नास्य वर्षति वर्षकाले नास्य योजं रोहति काल
उत्तमम् । भीतं प्रपन्नं योहि ददाति शत्रुनेन लाघं

लभते त्वामिच्छन् स काले । जाता ह्यस्या प्रजा प्रभी-
यते सदा न वै बासं पितरोऽस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं
योहि ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति ह्यस्यम् ।
भोषमन्नं विन्दति चाप्रवेताः स्वर्गाह्नोकाद्भ्यस्ते शीघ्र-
मेव । भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सैन्द्रा देवाः
प्रहृन्त्यस्य वज्रम् । उच्चाणं पक्वा सह चोदनेन कृष्णात्
कपोतात् प्रति ते नयन्तु । यस्मिन् देशे रमसेऽतीव श्येन !
तत्र मांसं शिवयस्ते वृहन्तु । श्येन उवाच । नोच्चाणं
राजन् प्राधयेयं न चान्यदन्यन्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैव मन्त्रस्तन्मे ददस्व यजुनानामभावात् ।
राजोवाच । उच्चाणं वेह तमनूनं नयन्तु ते पश्यन्तु पु-
रुषा ममैव । भयाहितस्य दावं ममान्निकात्वां प्राप-
यन्तु त्वं ह्येनं मा हिंसोः । त्वज्जे प्राणाश्चैव दद्यां क-
पोतं सौम्यो ह्ययं किञ्च जानामि श्येन ! । यथा क्लेशं मा
कुरुष्वेह सौम्य ! नाहं कपोतमपयिष्ये कदाचित् । यथा
मां हि वै साधुशतैः प्रसन्नाः प्रशंसयुः शिवयः कर्मणा
तु । यथा श्येन ! प्रियमेव कुर्यां प्रयाधि मां वददेक्षतु
करोमि । श्येन उवाच । करोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपि-
यितं तावद्वाजन् ! यावन्मांसं कपोतेन समम् । तथा त-
स्मात् साधु त्वातः कपोतः प्रशंसयुः शिवयः कृतञ्च प्रियं
स्यान्ममेति । अयं स दक्षिणादूरोत्कृत्य स्वमांसपेयीं
तुल्यवा धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत् । पुनरन्य-
दुत्कृतं गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्वं समधिकतम
थरोरं तुलायामारोपयामास तत्तथापि गुरुतर एव कपोत
आसीत् । अथ राजा स्वयमेव तुलामाकरोह । न च
व्यलीकमासीद्राज एतदुत्तानं तदा त्वात इत्युक्त्वा प्राचीनत
श्येनः । अथ राजा आब्रवीत् कपोतं विदुः शिवयस्त्वां
कपोतः पृच्छामि ते प्रकुने ! को तु श्येनः । नानीश्वर
दैत्यं जातु कुर्यादितं प्रश्नं भगवन्मे विचतु । कपोत उ-
वाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्र-
हस्तः शबोपतिः । साधु त्वात् त्वास्त्वमं सौरधेयं नौ
जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ । यामेतां पेयीं मम
निष्कृष्य पादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् । एतद्वो लब्धं
शिवं करोमि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्ड्रमक्षम् । एताकां
प्रजानां पात्रयिता यशस्वी सुरवीणाभय सम्मतो भूयम् ।
एतस्मात् पात्रात् पुरुषो जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य
नाम । कपोतरोमाणं शिविनौद्भूतं पुत्रं प्राप्नुयति न-
मस्त्यं संवृणनं यशोदीपमानं इष्टाभि नुरक्ष्यमं सौर-

वानाम्" उशीनरगच्छे दर्शिततश्चरितमेवंपुं तच्च
शिवेरेवेति वृद्धभिः कल्प्यते तत्र पितापुत्रयोरभेदोपचारात्
उशीनरगच्छेप्रयोगात् इति । वस्तुतः कल्पमेदात् उशीनरस्य
तत्पुत्रशिवेश तथा चरितमित्यपिरोधः । अयञ्च ययातेर्दौ-
हित्यः तेन च ययातेः पुत्र्यचये स्वर्गात् पतने तस्मै स्वपुत्र्यं
दत्त्वाऽसौ पुनः स्वर्गलोकं प्रापितः तत्कथा यथा । "पृ-
च्छामि त्वां शिविरौशीनरोऽहं ममापि लोकावदि सन्नोह
तात ! । यद्यन्नरोजे यदि वा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञं त्वां
तस्य धर्मस्य मन्ये । यथातिरुवाच । यत्त्वं वाचा हृदये-
नापि साधून् परोक्षमाणाश्चावमंस्या नरेन्द्र ! । तेमानन्नादि-
विभोकाः स्थितास्ते विदुर्दूपाः स्तनवन्मोमज्जान् । शिवि-
रुवाच । तांस्तं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन् मयादत्तान्वदि
नेष्टः क्रयस्ते । नचाहं तान् प्रतिपत्त्येह दत्त्वा यत्र ग-
त्वा नातुषोचन्ति धीराः" । "अन्ते च यजातिरश्मि नञ्चपस्य
पुत्रः पुरोः पिता सार्वभौमस्त्वहासम् । शुद्धं चार्धं
मासकेभ्यो ब्रवीमि मातामहोऽहं भवतां प्रकाशम्" भा०
आ० ८३३० । उशीनरस्य गोत्रापत्यम् इज् । औशीन-
रि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां लोप । "नृद्रावां गौतमो
यत्र महात्मा संशितव्रत । औशीनर्यामजनयत् काक्षीवा-
द्यान् सुतान् सुनिः" भा० स० २०५० । तस्यापत्यम् अत
इजपि । औशीनरि शिविपत्ये । "काष्ठीं पेयो दिलीपस्य
महात्मा चाप्युशीनरः । औशीनरिः पुण्डरीकः शर्वातिः
शरभः शुचिः" भा० स० ८ । यमसमावर्धने ।

श्रीश्रीर न० पञ्च-दश-रत्नं किञ्च ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् । १ सृष्टि-
तयोः गत्यापीठयोः श्रीरक्षामी । २ गत्यायाम् ३ श्वासने च
पृथक् इति सुभूतिः । "अभ्यवहार्यं परमात्मनौ श्रीरेऽद्य-
कामचारः कृतोऽभूत्" दशकुमा० । उशीरमिवाकारो
स्यस्य अण् । ४ चामरे तस्य नलदमूलाकारत्वात्तत्तात्वम् ।
औशीरं चामरमक्ष्यस्य अच् । ५ चामरदण्डे अ-
सरः । ६ अचः दण्डार्थतोक्तिचामरदण्डपरा "कलं वेष्टन-
मौशीरसुपानद्वयजनानि च । यातयामानि देयानि
नृद्राय परिचारिणे" भा० श० ६०५० । उशीरस्तेद-
मण् । ६ उशीरजे "स्तनन्यसौशीरम्" शकु० ।

श्रीपद्मश्रीरक्षी स्त्री ऊपण एव स्वार्थेऽण् औपण्ये कटुरसे
श्रीरक्षी ७त० । शृणुताम् तस्याः कटुरसत्वात्तत्तात्वम् ।

श्रीपदश्चि पु० औपदश्च्यस्य नपस्यापत्यम् इज् । औपदश्चि
नपमेदापत्ये वसुमति यथातिदौहित्ये । "पृच्छामि त्वां
वसुमानौपदश्चि दक्षि लोके यदि मे नरेन्द्र !" भा० आ०

८३४० । अथ च यथा यथातिमातामहस्तथा औषी-
नरिगद्धे दर्शितः । तत्र भवच्छब्देनैतस्यापि परामर्शात्
औषध न० औषधेरिदम् “औषधेरजातौ” पा० अण् । औषधि-
जाते ऽवज्ञादौ २ रोगनाशके द्रव्यभेदे । स्वार्थे ऽण् ।
३ औषधौ च । औषधशब्दार्थं च सुच्यते दर्शितः
“एवमेतत्पुरुषो व्याधिरौषधम् क्रियाकाल इति चतु-
ष्टयं व्याख्यातम्” इत्युक्त्वा “औषधग्रहणात् द्रव्यगुणरस-
वीर्यविपाकप्रभवानामादेशः” इत्युक्तम् । तेन द्रव्यमात्रसाध्य-
स्यौषधत्वम् । अतएव तैलघृतजलविषविशेषाणामप्यौ-
षधत्वम् । “रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः
कर्म्म मिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वम् समाचरेत्” चक्रद० परि-
पाटीसङ्गा रोगभेदेन औषधविशेषा उक्तास्त एव तेऽ-
धिगम्याः । तदुपयोगिभूत्यादिकं सुच्यते दर्शितं यथा
“अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानोयमध्यायं व्याख्यास्यामः
श्वभ्रवर्णराश्वविषमवलम्बोक्तश्रयानाद्यायतनदेयतायतनसिक्-
ताभिरनुपहृतामनूपरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररो-
हवतीं मृदीं स्थिरां समां क्षणां गौरीं लोहितां वा
भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि क्षमिविषयश्चात-
पपवनदहनतोषवस्वाधमागैरनुपहृतमेकरसं पुष्टं पृथ्व्यगण्ड-
मूलसुदीर्घां औषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सा-
मान्यः । विशेषतस्तु तत्राश्रयवती स्थिरा गुर्वी श्यामा
क्षणा वा स्थूलजलस्यमाया स्तुगुणभूयिषा । स्निग्धा शीतला
सद्भोदका स्निग्धगण्डवत्कोमलजलमाया शुक्लाऽम्बुगुण-
भूयिषा । नानावर्णां स्रज्वरप्रवती प्ररिक्तात्यपागण्ड-
जलप्ररोहाऽग्निगुणभूयिषा । रूपा भस्मरासभवर्णा
तनुरुलकोटरात्सरसजलमायाऽनिलगुणभूयिषा । मृदी
समा श्वभ्रवत्सव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारजला महापर्वत-
जलमाया श्यामा चाकाशगुणभूयिषा । तत्र केचिदाहु-
राचाख्याः । प्रादुर्भाषांशरक्षेन्नवसन्नसोप्रेषु यथासंख्यं
मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तत्तु न सम्यक्
कक्षात्सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्वौषधानि सौम्येषु
वृत्तुषु ददीताग्नेयान्त्वेषु वैषम्यपद्मगुणानि भवन्ति ।
सौम्यान्वौषधानि सौम्येषु वृत्तुषु मृहीतानि सोमगुणभू-
यिषां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते ।
एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिषायां भूमौ
जातानि विरेचनद्रव्याख्याददीताग्न्याकाशमातृगुणभू-
यिषां वसनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिषावासुमयतोभागानि ।
आकाशगुणभूयिषायां संशमनान्येवं ब्रह्मवत्तराणि भवन्ति ।

सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविड-
ल्लेभ्यः । सर्वाण्येव सलीराणि वीर्यवन्ति तेषाम-
सम्भत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराख्याददीतेति । भवन्ति चान् ।
गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।
मूलाहाराश्च ये तैभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्वावयव-
साध्येषु पलायनवणादिषु । अवस्थितो न कालोऽस्ति
तत्र सर्वे विधीयते । गन्धर्वरसोमेता पक्षिधा भूमि-
रिष्यते । तच्छाङ्गभिक्षभावेन वीजिनः षड्भैरुताः ।
अव्यक्तः किल तोवस्वरसो नित्यं विनिश्चितः । रस एव
सचाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् । सर्वलक्षणसम्पन्ना
भूमिः साधारणा स्रजता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गु-
णानि विशेषतः । विगन्धेनापरास्रजमविपन्नं रसा-
दिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा याज्ञमेव विनिर्दिशेत् ।
विडङ्गं पिप्पली चोद्वं सर्पिर्वायनवं हितम् । शेषम-
न्यत्पनिनवं मृहीयात्तु दोषवर्जितम् । जङ्गमानां वनः स्वानां
रक्तरोमनखादिकम् । क्षीरमूलपुरीषाणि जीर्णाहारेण
संहरेत् । भुतसृङ्गाखण्डफलकगङ्गुविन्यस्तभेषजम् । प्रश-
स्तायां दिशि शुषौ भेषजागारमिष्यते” ।
औषधग्रहणे परिभाषादिकसक्तं भावम् यथा
“प्रशस्तदेशे सज्जातं प्रशस्तोऽग्निं चोद्धृतम् । अत्यमात्रं
वज्रगुणं गन्धर्वरसान्वितम् । दोषधूमग्लानिकरमधिकं
न विकारि यत् । समोष्णं काले दत्तञ्च भेषजं स्थाङ्गुणा-
वहम् । आग्नेया विन्यसेत्तादाः सौम्यो हिमगिरिः
स्रजतः । अतस्तदौषधानि स्वरुद्रपाणि श्वेतभिः ।
आग्नेयाः अधिकाग्नेयाः सौम्यः अधिकसौम्यः ।
औषधयो एवौषधानि । अत्र स्वार्थे अण् । अनुकूपाणि
सदृशानि । अन्येष्वपि प्ररोहनि वनेषूपवनेषु च ।
मृहीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुभासरे । आदित्य
सम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधरा-
द्रव्यं मृहीयादुत्तरान्वितम् । साधारणधराद्रव्यम्
सर्वभूमिभवनद्रव्यम् । उत्तरान्वितं स्नानात् उत्तरदि-
ग्भवम् । पक्षीककुत्सितानूपप्रशयानोपरमार्गजाः ।
जन्तुवज्जिहिमव्याप्रा नौषध्यः कार्यसाधिकाः । शरदा-
खिलकाख्यां याज्ञं सरसमौषधम् । विरेकवसना-
र्धन्तु वसनान्तः समाचरेत् । वसनान्तः वसनमध्ये समा-
चरेत् संमृहीयात् । अतिस्थूलजटा याः सुस्तासां
याद्यास्तत्रो ध्रुवम् । मृहीयात् स्तब्धमूलानि सेक-
नान्यपि बुद्धिमान् । अन्यच्च । महानि येषां मूलानि

काशगर्भाणि सर्वतः । तेषान्तु वल्कलं पाह्यं ह्यस्य
मूलानि सर्वशः । न्ययोधादेस्तत्रो पाह्या सारः स्या
हीजकादितः । तालीसादेश पत्राणि फलं स्यात् त्रिफ-
लादितः । कचिन्मूलं कचित् कन्दः कचित् पत्रं क-
चित् फलम् । कचित् पुष्पं कचित् सर्वं कचित् सारः
कचित् त्वचः । विलकं गुरणं निम्बो वाला च त्रिफला
क्रमात् । धातको कण्टकारी च चदिरः क्षीरपादपः ।
कचिन्निम्बस्य मृच्छीवात् पत्राभावे त्वचामपि । बालम्फ-
लन्तु विलस्य पकमारम्बस्य च । अङ्ग्रेऽनुक्ते जटा
पाह्या भागेऽनुक्तेऽस्थिलं समम् । पालेऽनुक्ते मृदः
पालं कालेऽनुक्ते त्वहसं चम् । नवान्येव हि योज्यानि
द्रव्याण्यस्थिलकर्मसु । विना विट्कृष्णान्धां गुडधान्या
व्यभक्तिकैः । धान्यमन्नम् । पुराणन्तु प्रयणं स्यात्ताम्बूल-
कृष्णिकानवा । शुष्कक्षरीनद्रव्यन्तु योज्यं सकलकर्मसु ।
आर्द्रन्तु द्विगुणं युष्मादेव सर्वत्र निवयः । गुडूची
कुटजो वाला कृष्णखण्डश्च शतावरी । अश्वगन्धा सहचरी
शतपुष्पा प्रसारिणी । प्रयोक्तव्या सहैवाद्रां द्विगुणं
नैव कारयेत् । सहचरी कुरखटकः (कटरीया) इति लोके ।
वासानिम्बपटोलकेतकलजला कुष्माण्डकेन्द्री वरी वर्माभूः
कुटजाश्च कन्दसहिता सा पूतिगन्धा मृदा । ऐन्द्रो नाग-
वला कुरखटक पुरी ज्वामृता सर्वदा । साद्रा एवत कु-
लचित् द्विगुणिता कार्थ्येषु योज्या बुधैः । ऐन्द्री इन्द्रवा-
रणी । वरी शतावरी पूतिगन्धा गन्धप्रसादनी ना-
गवला (गुलशकरि) कुरखटकः (पीतपुष्पाटि) (कटसरंवा)
पुरी गुग्गुलुः । घृतनैलश्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकम् ।
पक्वा शीतोक्तं चोष्णं तत्सर्वं स्याद्विषोपमम् ।

द्रव्याणां परीक्षा । सूक्ष्मास्त्रिमांसला पथ्या सर्वकर्माणि
पूजिता । त्रिप्लाम्बसि निमज्जेद्या भल्लातक्य क्षयोत्तमाः ।
वराहमूर्ध्ववत्कन्दो वारहीकन्दसंयुक्तः । सौवर्चलन्तु काचाभं
सैन्धवं स्फटिकप्रभम् । सुवर्णवर्णिकं ज्ञेयं स्वर्णभाषिकसुत-
मम् । इन्द्रपुष्पप्रतीकाया मनोज्ञा चोत्तमा मता । श्वेठं
शिलाजत ज्ञेयं प्रसिद्धं न विधीर्यते । तोयपूर्णं कांस्यपाले
प्रतानेन विवर्जिते । कर्पूरस्तुवरः स्निग्धः एला सूक्ष्म-
फला वरा । जेतवन्दनमत्तलं सुगन्धि गुरु पूजितम् ।
रक्तचन्दनमत्तलं लोहितम्पूरं मतम् । काकतुण्डानिभः
स्निग्धोऽगुरुः श्वेठो गुरुर्मतः । सुगन्धि लघु रुचश्च
सरदारु परं मतम् । सरलं स्निग्धमर्द्धं सुगन्धि च गुणाय-
हम् । क्षतिपीता प्रमत्ता तु ज्ञेया दारुनिशा बुधैः ।

जातीफलं गुरु स्निग्धं समं शुभान्तरं वरम् । मृद्धीका-
मोत्तमा ज्ञेया या स्याद्गोष्ठानसन्निभा । करमर्द्धफलाकारा
मध्यमा सा प्रकीर्तिता । गोष्ठानसन्निभा । (मुनका) इति
लोके । करमर्द्धफलाकारा । (करोन्दीदाख) इति
लोके । खण्डन्तु विमलं श्वेठं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।
गव्याज्वरहं रुच्यगन्धं मधु वरम्मतम् । अथ स्वभावतो
हितानि । शालीनां लोहितः पालिः पत्रिकेषु च व-
ष्टिका । मूकधानेऽपि ययोगोधूमः प्रवरो मतः ।
शिम्वोधान्ये वरो मृद्धो मखरचादकी तथा । रसेषु मधुरः
श्वेठो लवणेषु च सैन्धवम् । दाडिभामलकन्द्रावास्त्रज्ज-
रश्च परुषकम् । राजादनं मातुलङ्गं फलवर्गेषु गृह्यते । परु-
षकं (फालसा) इति लोके । राजादनं (खिरियो) इति
लोके । मातुलङ्गं (वीजपूरा) इति लोके । पत्रशाकेषु वा-
सूक्तं जीवनी पोतिका वरा । पटीलं फलशाकेषु कन्द-
शाकेषु गुरणम् । एणः कुरको हरियो जाङ्गलेषु प्र-
गृह्यते । पत्रिणां तित्तिरिर्लायो वरो मन्त्रेषु रोहितः ।
हरिणस्तान्वर्यः स्यादेषः जगताया मतः । कुरङ्गस्ताम्ब
लट्टिरो हरिणः क्षतिको मृदान् । जलेषु दिव्यं दुग्धे
षु गव्यमाज्येषु गोभयम् । जलेषु तित्तजलैर्मैश्वरेषु
सिता हिता । अथ स्वावादाहितानि । शिम्वेषु माषान्
शोषाचौ, लवणेष्वोषरं त्वजेत् । फलेषु लघुचं याके
सार्यपेन हितम्मतम् । गोमार्गं व्याख्यसांशेषु गृहितं मङ्गिणी-
यसा । मेघीपयः कृष्णस्य तैलन्याज्यश्च फाणितम् ।
इलुरसः परिपक्वो योऽर्द्धधनः तत् फाणितम् तद्धि (शोवा-
राव) इति लोके । अथ संयोगविरक्तानि । मन्त्रप्रमान्
पमांसश्च दुग्धशुक्तं विवर्जयेत् । कपोतं सर्पपक्षेज्ज-
म्बितं परिवर्जयेत् । मत्स्यानिज्योर्गिकारेण तथा क्षौद्रेण
वर्जयेत् । सक्तान् मांसपयोयुक्तालुण्णैर्दधि विवर्जयेत् ।
उष्णैर्मोऽन्वना क्षौद्रं पायसं जगरान्वितम् । रम्भाफलं
त्वजेत् तक्रं दधि विलफलान्वितम् । दद्याद्भुषितं सर्पिः
कांस्ये, मधुघृतं समम् । जताञ्जलं कषायश्च पुनरुप्योजितं
त्वजेत् । एकलं बहुमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् । म-
धुसर्पिर्वसातैलं पानीयं वा पयस्काचा । अथ भोजयद्ग-
न्धसङ्केतः । लवणं सैन्धवं प्रोक्तं चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
चूर्णलेहासवज्जेहाः साध्या भवत्तचन्दनैः । कषायले
पयोः प्रायो दुज्यते रक्तचन्दनम् । अन्धःसम्भाज्जने
ज्ञेया क्षजमोदा यवानिका । बहिःसम्भाज्जने सैव
विज्ञातव्याजमोदिका । पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेव हि

मृद्वते । अथ प्रतिनिधिः । चित्रकाभावतो दन्ती चारः
 शिखरिजोऽथवा । अभावे धन्यवासस्य पुत्रेप्रव्या दुरा-
 लभा । शिखरी अपामार्गः । तगरस्यायभावे तु कुष्ठं
 दद्याद्भिषग्वरः । मूर्वाभावे त्वचो आच्छा जिह्विनीप्रभवा
 बुधैः । अहिंसाया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ।
 लज्जयाया अभावे तु नीलकण्ठगिष्ठा मता । नीलक-
 ण्ठगिष्ठा मधुरगिष्ठा । वकुलाभावतो देयं कल्हारो-
 त्पलपङ्कजम् । नीलोत्पलस्याभावे तु कुसुदं देयमिष्यते ।
 जातिपुष्पं न यत्नास्ति लवङ्गं तत्र दीयते । अर्कपर्णादि
 पयसो ज्ञाभावे तद्रूपो मतः । पौष्कराभावतः कुष्ठं तथा
 लाङ्गल्यभावतः । स्तोत्रेयकस्याभावे तु भिषग्भिर्दीयतेऽ
 गदे । चक्रिकागजपिप्पल्यौ पिप्पलीमूलवत् स्फुटौ ।
 अभावे सोमराज्यास्तु प्रपञ्चाटफलं मतम् । यदि न स्था-
 द्वाहनिशा तदा देया निशा बुधैः । सोमराजो वाकुषी ।
 प्रपञ्चाटफलं चक्रमर्द्धफलम् । दारुनिशा दारुहरिद्रा
 निशा हरिद्रा । रसाञ्जनस्याभावे तु सम्यग्दार्वा प्रयुज्यते
 सौराष्ट्रभावतो देया स्फटिका तद्रुणा जनैः । सौराष्ट्री
 (सौराष्ट्रीमाटी) इति लोके । स्फटिका (फटिकारी) इति
 लोके । तालोद्यपलकाभावे स्पर्शताली प्रयुज्यते । भार्ग्य-
 भावे तु तालोद्यं कण्टकारी जटाऽथवा । रुचकाभावतो
 दद्यात्तवणं पांशुपूर्वकम् । अभावे मधुयस्यास्तु घात-
 कोच्च प्रयोजयेत् । रुचकं (चीहार) इति लोके पांशुल-
 वणं (खारी) अथवा (रेड इति लोके । अश्वनेतवका-
 भावे चुक्रं दातव्यमिष्यते । द्राक्षा यदि न लभ्येत प्र-
 देयं काशसरीकलम् । तयोरभावे कुसुमं नखूकस्य मतं
 बुधैः । लवङ्गकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः । कस्तू-
 र्यभावे कङ्कोलं लेपणीयं विदुर्बुधाः । कङ्कोलस्याय
 भावे तु जातीपूष्पं प्रदीयते । सुगन्धोसुस्तकं देयं
 कर्पूराभावतो बुधैः । कर्पूराभावतो देयं अन्विषणं
 विशेषतः । कुङ्कुमाभावतो दद्यात् कुसुमकु-
 सुमं नवम् । श्रीखण्डचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ।
 अभावेलेतयैर्विद्यः प्रणिपेत् रत्नचन्दनम् । रत्नचन्द-
 नकाभावे नवोद्योरं विदुर्बुधाः । सुप्ता चातिविषाभावे शि-
 वाभावे शिवा मता । अभावे नागपुष्पस्य पद्मकेशरमिष्यते ।
 मेदा जीवककाकोली अहिदन्तुऽपि वा वसति । वरी विदार्य
 अगम्या वाराहो च ऋणात् स्फुटा । वरी शतावरी ।
 वारह्याथ तथाभावे चर्मकारालुकी मतः । वाराहोक्तं
 मंघ्रस्तु पक्षिने मृष्टिचञ्चकः । वाराहोक्तं एतान्य-

चर्मकारालुको मतः । अनूपसम्भवे देये पराङ्ग इव लो-
 भवान् । भक्षातकासम्भवे तु रत्नचन्दनमिष्यते । भ-
 क्षाताभावतश्चित्रं नलये चोरभावतः । सुवर्णाभावतः स्पर्श-
 माशिकं प्रणिपेत् बुधः । अतन्तु माशिकं चैयं बुधैः
 रजतवत् ध्रुवम् ! माशिकस्यायभावे तु मृदयात् स्पर्शमै-
 रिकम् । सुवर्णमय वा रौप्यं स्फुटं यत्नं न लभ्यते । तत्र
 कान्तेन कम्पांश्च भिषकुः स्याद्विचक्षणः । कान्ताभावे
 तौष्ण्यलोहं योजयेद्द्वैतसत्तमः । अभावे मौक्तिक-
 स्यापि सुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् । मधु यत्नं न लभ्येत तत्र
 जीर्णगुडो मतः । मत्स्याण्डाभावतो दद्युर्मिषजः सित-
 शर्कराम् । असम्भवे सितायास्तु बुधैः खण्डं प्रयुज्यते ।
 चोराभावे रवो मौडो मासूरो वा प्रदीयते । अत्र प्रो-
 क्तानि वस्तूनि यानि तेषु च तेषु च । बोध्यमेकतराभावे
 परं वैद्येन जानता । रसवोर्ध्वविपाकाद्यैः समं द्रव्यं
 विचिन्त्य च । युञ्ज्याद्विधिमन्यञ्च द्रव्याणान्तु रसा-
 दिवित् । योगे यदप्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्मतः ।
 यत् प्रधानं तस्यापि सद्यः नैव मृद्वते । व्याघेरगुक्तं
 यत् द्रव्यं गुणोक्तमपि तत् त्यजेत् । अनुक्तमपि युक्तं
 यत् योजयेत् तद्रसादिवित् । द्रव्यगतपञ्चपदार्थ-
 कम्पांश्च । द्रव्ये रसो गुणो बोध्यविपाकः शक्तिरेव च ।
 पदार्थाः पञ्च तितल्लि स्तंस्त्रं कुर्वन्ति कर्म च ।
 “बोध्यैवन्वोषधिनीव विकारे साक्षिपातिका” कुमा० ।
 “द्वेषोऽपि सम्मतः गिदस्तस्यात्तस्य यथोषधम्” रघुः ।
 “विषस्य विषमोषधम्” उद्भटः । “भवोषधात् औत्तमनोऽभि-
 रामात्” भाग० १.१, “औषधं जाङ्गलीतोयं वैद्यो नाराय-
 णः खयम्” पुरा० । संसाररूपदः सदायकरो गनिवारणे
 ४ परमेष्ठरे च “औषधं जगतां सेतुः” विश्व० सं० ।
 औषधि स्त्री आ+औषधि-प्रा० सं० । सम्मोषधौ । “तिर-
 मन्ति न जुलितमौषधयः” किरा० वा डीप् । औषधी ।
 औषर न० उचरे भवः अण् । पांशुलवणे राजनि० ।
 औषरक न० औषरमिव कन् । (खारी) लवणभेदे राजनि० ।
 औषस न० उचसि भवः सन्निवेनेत्यादिना योगविभागात्
 अण् । उचसिभवे । वस्तुतः भवार्थे “कालाट्ठञ्” पा० उक्तेः
 ठञ् स्यात् तेन जयस इदम् इत्यण् इत्युचितम् । उचसः
 सम्बन्धिनि । “अतुदितौषरागेति “औषसातपभयादप-
 लीनम्” इति च” किरा० स्त्रियां ङीप् । “या
 सोषाः पत्न्यौषसो सा” यत० ग्रा० ६, १, २, ८, उचस-
 वा० यत् सार्धे अण् । औषस्य उचोभवे लि० ।

श्रीप(स्त)स्य लि० उपसोरिदम् अण् ध्वज् वा । उपसिचरि-
तात्मके का० उ० ब्राह्मणकारणभेदे । तच्च “उपसिर्ह चा-
प्रायणः” इत्यादि तत्त्वत् ब्राह्मणं “श्रीपस्ते(स्ये)
कारण्डे विदुषामपि आविर्व्यदर्शनात्” का० उ० भा० ।

श्रीपसिक लि० उपसा चरति ठक् टिडोपः । १ उपसाचारि-
णि । उपसि भवः कालाट्ठज् पा० ठज् । २ उपसिभवे च ।

श्रीपिक लि० उपा उपसि भवः ठज् । उपाभवे स्त्रियां ङोप्
श्रीष्ट्र न० उष्ट्रस्येदम् अण् । उष्ट्रदुग्धादौ । “श्रीष्ट्रं दुग्धं
लघु स्नातु लघुणं दीपनं तथा । क्षमिकुक्कफानाहशोषो
दरहरं सरम्” भावप्र० । “अनिर्द्वायाः गोः क्षीर-
मौष्ट्रमैकगणं तवेति” मनुः उष्ट्रयज् विवृतिः ।

श्रीष्ट्रक न० उष्ट्राणां समूहः गोक्षीरोष्ठेत्यादिना वुज् ।
उष्ट्रसमूहे । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा वुज् । २ उष्ट्र-
विकारे शतद्वयवे च लि० ।

श्रीष्ट्रय न० उष्ट्रयस्येदम् “पलपूर्वादज्” पा० रथादिस-
तुष्टौ अज् । उष्ट्रवाह्यरयस्यन्विनि ।

श्रीष्टायण पुंस्त्री उष्ट्रापतम् वा० फक् । उष्ट्रापत्ये ततः
चतुर्याम्यं अरोहणादि० वुज् । श्रीष्टायणक तत्सन्नि-
हृष्टदेशादौ लि० ।

श्रीष्टिक लि० उष्ट्रे भवः ठक् । उष्ट्रभवे दध्यादौ “विपाके
कटु सचारं गुरु भेद्यौष्ट्रकं दधि” सुश्रुतः ।

श्रीष्ठ लि० श्रीष्ठ श्रीष्ठाकारोऽस्य मन्त्रा० अण् । श्रीष्ठा-
कारकाशवयवयुक्ते आश्विनपक्षपाले । “श्रीष्ठमाश्विनम्”
कात्मा० ८, २, ७, “श्रीष्ठावयवयुक्तमाश्विनपक्षपालम्” कर्कः
“तद्दिदेवसमौष्ठमाश्विनपालम्” शत० ब्रा० ४, १, ५, १८ ।

श्रीष्ठ लि० श्रीष्ठे भवः यत् सार्धे अण् । श्रीष्ठभवे उपस्य
पवर्गदोः “श्रीष्ठजावुप्” इति शिञोक्तेस्तयोस्तथात्वम्

श्रीष्ठाज न० उष्णिज्+प्रज्ञा० सार्धे अण् । उष्णिगर्थे ।

श्रीष्ठाह लि० उष्णिहि भवः उत्सा० अज् तस्येदमण् वा ।
१ उष्णिक्छन्दोभवे २ तत्सम्बन्धिनि च । उष्णिहा स्तुत्यः
अण् । २ उष्णिक्छन्दसा स्तुत्ये सवितरि “सवित्र उष्णि-
हाय” यजु० १८, ६ ।

श्रीष्ठीक लि० उष्ठीमे भोभते अण् प्रथो० । १ उष्ठीप-
धारिणि २ तद्धारिजनपदविशेषे ३ तद्गुप्ते च “श्रीष्ठी-
काननवासांश्च योधकान् पुरुषादकान्” भा० सं० ५० ।

श्रीष्ठा न० उष्णस्य भावः गुणवचनत्वात् ध्वज् । उष्णस्ये
स च “उष्णस्यैस्तु तेजसः” इत्युक्तेः तेजसएव स्वाभावि-
कधर्मः तत्संयोगादितरेषामौपाधिकः । सुश्रुते तत्कार्य-
पित्तस्य धर्म इत्युक्तं यथा “श्रीष्ठातैश्चरौष्णला-
घवैर्गदगुणलघुणां पित्तं तस्य समानयोनिः कटुकोरसः
सोऽश्वौष्ठादीष्ठां वर्धयति” सुश्रु० ।

श्रीष्ठा न० जण्यणोभावः ऊष्णैव वा ध्वज् । उष्णस्ये । “पूर्व-
राजवियोगौष्ठां कृत्स्नस्य जगतोऽहम्” रघुः । उष्णस्ये
यद्यपि तेजोयोगात् भवति तथापि देहस्य तथा स्वर्गः सप्त-
दशाङ्गसूक्ष्मदेहसंयोगादेव तथोक्तं शा० सूत्रभाष्ययोः
“अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्ठा” सू० “अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैव
ऊष्ठायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संसर्गोऽनौष्णमानं विज्ञानाति
तथाहि स्मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेषुपि च
रूपादिषु देहगुणेषु भोगोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूप-
लभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यापान्नय
एवैष ऊष्मेति तथा च श्रुतिः “उष्ण एव जीवव्यच्छीतो-
मरिष्यन्निति” भा० । तदुपाधिकत्वात् जीवस्यापि ऊष्णत्वं
व्यवर्तयते इत्युक्तं प्राक् ।

इति वाचस्पत्ये श्रीकारादिग्रन्थार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रीतारानाथ-तकवाचस्पति-भट्टाचार्य-विरचिते वाचस्पत्येऽभिधाने

स्वरवर्णादिग्रन्थार्थसङ्कलनं समाप्तम् ।

श्रीं तत्त्वत्

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	एकमात्रोच्छ्वसः	कण्ठः	विहृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
आ	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठः	विहृतम्	संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च
इ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	सः	तत्	ते सच
ई	उदा०१	एकमात्रोच्छ्वसः	तालु	तत्	ते सच
उ	उदा०१	२द्विमात्रोदीर्घः	तत्	तत्	ते सच
ऊ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	तत्	तत्	ते सच
ऋ	उदा०१	एकमात्रोच्छ्वसः	ओष्ठौ	तत्	ते सच
ॠ	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	तौ	तत्	ते सच
ॡ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	तौ	तत्	ते सच
अ	उदा०१	एकमात्रोच्छ्वसः	शृङ्गा	तत्	ते सच
आ	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	सः	तत्	ते सच
इ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	सः	तत्	ते सच
ई	उदा०१	एकमात्रोच्छ्वसः	दन्तमूलम्	तत्	ते सच
उ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	तत्	तत्	ते सच
ऊ	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	दन्तमूलम्	तत् ईपत्स्वृष्टं च	ते सच
ऋ	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठतालुनी	विहृतम्	ते सच
ॠ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सच
ॡ	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सच
अ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठतालुनी	तत्	ते सच
आ	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
इ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
ई	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
उ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
ऊ	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
ऋ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
ॠ	उदा०१	द्विमात्रोदीर्घः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
ॡ	उदा०१	त्रिमात्रःप्लुतः	कण्ठौष्ठौ	तत्	ते सच
एषामनुनासिकत्वे उदा०	यथाप्राप्तम्	यथास्थानं नासिकाऽपि	तत्	यथाप्राप्तं बाह्याः	
अनुस्वारस्य	०	०	नासिका	स्वृष्टम्	संवारनादघोषा महाप्राणश्च
ः विधर्मस्य	०	०	कण्ठः	स्वृष्टम्	विवारनादघोषा महाप्राणश्च
+क+ख	०	०	जिह्वामूलम्	स्वृष्टम्	विपारादयः महाप्राणश्च
पूँफ	०	०	ओष्ठौ	स्वृष्टम्	विपारादयः महाप्राणश्च
क	०	अर्द्धमात्रा	कण्ठमूलम्	स्वृष्टम्	विवारनादघोषा अल्पप्राणश्च
ख	०	अर्द्धमात्रा	तत्	तत्	विपारादयः महाप्राणश्च
ग	०	सा	तत्	तत्	संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च
घ	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः महाप्राणश्च
ङ	०	सा	तत् नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
च	०	अर्द्धमात्रा	तालु	तत्	विपारादयः अल्पप्राणश्च
छ	०	सा	तत्	तत्	विपारादयः महाप्राणश्च
ज	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च

वर्णः	स्वरः	कालः	स्थानम्	आभ्यन्तरप्रयत्नः	बाह्यप्रयत्नाः ।
अ	०	अङ्गमात्रा	तालु	स्फुटम्	संवारादयः सहाप्राणश्च
इ	०	साः	तालु नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
उ	०	सा	मूढा	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
ए	०	सा	सः	तत्	विवारादयः सहाप्राणश्च
ओ	०	सा	सः	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
अ	०	सा	सः	तत्	संवारादयः सहाप्राणश्च
इ	०	सा	सः	तत्	संवारादयः सहाप्राणश्च
उ	०	सा	सः	तत्	संवारादयः सहाप्राणश्च
ए	०	सा	सः नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ओ	०	सा	दन्तमूलम्	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
अ	०	सा	तत्	तत्	विवारादयः सहाप्राणश्च
इ	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
उ	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः सहाप्राणश्च
ए	०	सा	तत्	तत्	संवारादयः सहाप्राणश्च
ओ	०	सा	तत् नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
अ	०	सा	औघौ	तत्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
इ	०	सा	तौ	तत्	विवारादयः सहाप्राणश्च
उ	०	सा	तौ	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
ए	०	सा	तौ	तत्	संवारादयः सहाप्राणश्च
ओ	०	सा	तौ नासा च	तत्	संवारादयः अल्पप्राणश्च
अ	०	सा	तालु	रैषत् स्फुटम्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
इ	०	सा	मूढा	रैषत् स्फुटम्	विवारादयः अल्पप्राणश्च
उ	०	सा	दन्तमूलम्	तत्	ते सच
ए	०	सा	दन्तोघौ	तत्	ते सच
ओ	०	०	यथास्थानं नासाऽपि	तत्	ते सच
अ	०	सा	तालु	अङ्गस्फुटम्	विवारादयः सहाप्राणश्च
इ	०	सा	मूढा	तत्	ते सच
उ	०	सा	दन्तमूलम्	तत्	ते सच
ए	०	सा	कण्ठः	अङ्गस्फुटम्	संवारादयः सहाप्राणश्च
ओ	०	सा	यथास्थानं नासिका च	स्फुटम्	यथाप्राप्तं बाह्याः
अ	०	०	उरः यथास्थानञ्च	यथाप्राप्तम्	संवारादयः सहाप्राणश्च

उदात्तादीनां सूचक चिह्नानि तु ऊर्ध्वरेखाचिह्नितः अकरादिवर्ण उदात्तः, अधोरेखाचिह्नितः अहदात्तः, ऊर्ध्वाधोरेखारहितः स्वरित इति । तत्र अचामेव स्वरगतविभागः, न तु व्यञ्जनानां तेषामुदात्तादिस्वराभावात् ।

स्वरवर्णविभागादि ।

स्वरवर्णानि अकारादयः अकारान्ताः यिनाभते
 द्वारिंशतिस्तयोर्विंशतिर्वा “स्वरा विंशतिरेकव” दुःस्पृष्टेति
 विज्ञेय लकारः श्रुत एव वेति” च यिचोक्तेः । तथाहि
 चुसदीर्घश्रुतभेदेन अ, इ, उ, ऋ, इत्येते द्वादश
 लकारः चुस एव तस्य दीर्घाभावात् । ए, ऐ, ओ, औ,
 इत्येते दीर्घश्रुतभेदात् अदौ इत्येकविंशतिः लृकारस्य
 लकारद्वययुक्तत्वेन ईषत्स्पृष्टतया दुष्पृष्टत्वेन द्वारिंशतिः
 श्रुतत्वे तयोर्विंशतिर्भेदाः स्वरूपाः । तेषां च प्रत्येकसदा-
 त्तात्तुदासस्वरितभेदः त्रैविध्येन ईई भेदाः ईः वा
 भेदाः । पुनस्तेषामनुनासिकाननुनादिकभेदाभ्यां द्वैवि-
 ध्यात् १२२ । १२८ वा स्रज्जा भेदाः सर्वेषाञ्चैषां स्वयं
 राजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वरगदवाच्यता ।
 तन्वमते तु अनुस्वारविभर्गसहिताः अ, आ, इ,
 ई, उ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, इत्येते दश ए, ऐ,
 ओ, औ, इत्येते चत्वारः इत्येते षोडश । पाणि-
 नीयमते लृकारस्य यथा दीर्घत्वाभावेऽपि लकारद्वययुक्त
 चुसलृकारकमालया द्विमात्रत्वमास्यात् दीर्घत्वव्यवहार-
 कथा लृकारादिगच्छे उक्तः । अनुस्वारविभर्गयोश्च अन्त-
 रसमाश्रयध्वनेषु अ, इ, उण्, इत्यादिषु माह्वरेषु
 चतुर्दश सुलेषु आश्रयानामावेऽपि भाष्यकता अट्स्व-
 संख्यानोऽपि न स्वरवर्णत्वम् “अयोगवाह्य विज्ञेया
 आश्रयस्वानभामिनः” इत्युक्त्वा स्वयंविराजमानत्वाभावात्
 उदात्तादिस्वरवत्त्वाभावाच्च । तयोः स्वरवर्णत्वाभावेऽपि
 अट्स्वसंख्यानञ्च पलणत्वकार्यार्थम् । तेन हवींषि इत्यादौ
 अनुस्वारव्यवधानेऽपि पलम् । अत्र च तुम्हस्वानिकानुस्वा-
 रस्यैव निमित्तता न तद्विचयः, तेन सहिंसु उंसु इत्यादौ
 न पलम् । अत्र तु सव्यानुस्वारव्यवधानेऽपि तेन त्रहृणं
 वृहृणमित्यादौ पलम् “अट् कुपाङ्गुमुम्यवायेऽपीत्युक्तेः तत्र
 अट्पहृणैवेवाह स्वारप्राप्तेरनुस्वारमात्रव्यवधाने अत्रार्थं तुम्
 पहृणम् न तु पल इव तुम्हस्वानिकस्यैव पहृणमित्युक्तोदा-
 हृतोऽस्त्वम् । सर्वेषां स्वरवर्णोच्चारणे विवृतं दूरावस्था-
 नरूपम् आभ्यन्तरप्रयत्नः “विवृतमूष्णां स्वरणाच्च” इति
 “अचोऽस्वराः इति चोक्तेः । एषां बाह्यप्रयत्नास्तु घोषनाद-
 संवाराः “कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभामिनः”
 इत्युक्तेः । यथा चैषां दूरावस्थानं तथा सरलायामस्वा-
 भिरक्तं तत् आभ्यन्तरप्रयत्नगच्छे उक्तम् । एतेषामुच्चारण-

स्थानानि प्रदर्शयन्ते । अ इति वर्णः कण्ठमूलोच्चार्यः
 “जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः” इत्युक्तेः । तत्र अ इति चुस-
 वर्णः एकमात्रत्वात् । स च उदात्तादुदात्तस्वरितभेदात्-
 लिधा, त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकरूपद्वैविध्यात्
 षड्विधः । एवं आ इति दीर्घः द्विमात्रत्वात् तस्य च
 तथैव षड्विधत्वम् । अश्श्रुतवर्णः त्रिमात्रत्वात् तस्यापि
 उक्तरीत्या षड्विध्यम् तथा च अ इत्येतत् अटादशानां
 संज्ञा पारिभाषिकी कारतकारपरत्वे स्वरूपपरता । एवम्
 इ, इति तात्त्विकः “इचुयगानां तालु” इत्युक्तेः । तस्यापि
 इ, ई, इश् इति चुसदीर्घश्रुतसंज्ञा एकमात्रद्विमात्र
 त्रिमात्रताभेदात् तेषाञ्च प्रत्येकसुक्तरीत्या षड्विध्यमित्यादा-
 दशविधता । तथाच इ, इति अटादशानां संज्ञा तपरत्वे
 कारपरत्वे च स्वरूपपरता । उ इति वर्णः ओष्ठोच्चार्यः
 “ओष्ठजावुपू” इत्युक्तेः स च चुसदीर्घश्रुतरूपः एक-
 मात्रद्विमात्रत्रिमात्रताभेदात् त्रिविधः तेषां प्रत्येकसुक्तरीत्या
 षड्विध्यमित्यादादशविधता । एवञ्च उ, इत्यादादशानां
 संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । ऋ, इति
 मूर्ध्नि स्थानोच्चार्यः “कण्ठुरसानां मूर्ध्नि” इत्युक्तेः स
 च चुसदीर्घश्रुतरूपः लिधा एकमात्रत्वादिभेदात् ।
 तेषाञ्च प्रत्येकसुक्तरीत्या षड्विध्यात् अटादशविधता ।
 “अल्लवर्णयोर्मिधः सावर्ण्यम्” इत्युक्तेः लृकारस्य
 पञ्चमाण्डादशभेदसहिता अटादशभेदाः तेन अ इति त्रि-
 यतां संज्ञा इति भेदः । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता ।
 लवर्णः दन्तमूलोच्चार्यः “लटलसानां दन्त” इत्युक्तेः
 तस्य दीर्घाभावात् चुसश्रुतभेदेन द्वैविध्यम् तथैव प्रत्ये-
 कसुक्तरीत्या षड्विध्यात् द्वादशविधतेति लवर्णः द्वादशानां
 संज्ञा तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपरता । अ, इ, उ, ऋ, ल,
 इत्येषां वर्णपरत्वे अटादशदीनासुक्तानां संज्ञा । अधिकं
 सूचीपत्रे दृश्यम् एप्रभृतीनां विभागादि तत्तच्छब्दादौ उक्तम्
 अकारादीनामनुक्ता वाचकगच्छाः तन्वोक्ता वर्णा-
 मिधाने दर्शितास्तेऽत्र क्रमेणोच्यन्ते यथा
 अ “अः श्रीकण्ठः सुरेश च ललाट” चैकमात्रकः । पूर्णो
 दरी स्वरिमेवौ सारस्वतप्रियंवदः । महाप्राज्ञौ वासुदेवो-
 धनेशः केशवोऽस्तुतम् । कीर्त्तिर्निष्ठतिर्वागोशो नरका-
 रिर्हरोमस्तु । ब्रह्मा रामानुजोचुस कामश्च प्रणवाद्यकः ।
 ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशीवासिनी वियत् । विश्वेशः
 श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिविरश्चिनी । अर्कमण्डलं वर्णाद्यो
 ब्राह्मणः कामकर्षिणी” ।

आ “आकारो विजयोः न लोदीर्घा बो विनायकः । शीरो-
दधिपयोदय पायोदीर्घास्त्रुत्तके । प्रचण्ड एकजोस्रो-
नारायणरभेश्वरः । प्रतिष्ठा मानदा कालो विशाल-
कगजान्तकौ । पितामहोद्दिष्टान्ताभूः क्रिया कान्ति-
सम्भवः । द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजो वि-
यत् । सुरान्तकश्च हृदयश्चाङ्गुलोभगमालिनो ।

इ “इः स्रज्ज्वा गाल्मलो विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः । सुमितः
सुन्दरोधीरः कोटरी कोटरः पयः । भुमध्योमाधवस्तुष्टि-
दर्शननेत्रश्च नासिका । शालः कालिः कासिनी च का-
मो विघ्नविनायकः । नेपालो भरणीरुद्रो नितप्रक्रिया च
पावकः” ।

ई “ईर्मुक्तिः स्त्री महामाया लोलाची वामलोचनम् । गो-
विन्दः शेषरः उष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः । विष्णुलक्ष्मी-
मञ्जेश्वरश्च वज्रिगुह्यः परापरः । कालोत्तरी भेररुद्रा रति-
पाण्डुवर्द्धनः । शिवोत्तमः शिवा तटिचतुर्वी विन्दुमा-
लिनी । वैष्णवी वल्लवी जिह्वा कामकला सनादिका ।
पावकः कोटरः कीर्तिर्भोजिनी कालकारिका । कुचद्वयं
तर्जनीयो शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरो ।

उ “उः गङ्गोर्वचुलाचो भूतः कल्याणवाचकः । जम्भरोदय-
कश्यः पञ्चकोमोहनः शिवः । उषः प्रभुधूर्तिर्विष्णुः विश्व-
कर्मा मणेश्वरः । शत्रुघ्नश्च कटिः उष्टिः पञ्चमी वज्रिवा-
सिनी । कामधुः कमलावेशो मोहिनी विघ्नहन्ताही ।
तटस्थः कुटिला श्रोत्रं पारङ्गो नो ह्योहरः” ।

ऊ “ऊः कण्ठकोरतिः शालिः क्रोधनोमधुसूदनः । कामः
राजकुजेश्वरश्च मणेशो वामकर्णिकः । अर्धोशोभैरवः स्रज्ज्वा
दीर्घबोधा सरस्वती । विलासिनो विघ्नकर्ता लज्जणे
रूपकर्षिणी । महाविद्येश्वरो षठी पञ्चलोभूः कान्य-
कुलकः” ।

ऋ “ऋः सुदीर्घसुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः । भारभूतिः
क्रिया ह्यारोरेचिका नासिका हृतिः । एकपादः शिरो-
माला भगवता शान्तिनी जलम् । कर्णः कामलता मेघो-
निर्वाहकः पणनायकः । रोहिणी शिवदूवी च पूषा गिरि-
सप्रसी” ।

ॠ “ॠः क्रोधो तिथीशो वाचीवासनो गोसुखी हृतिः । ऊर्ध्व-
सुखो निशानाथः पद्ममाला विनष्टधोः । शशिनी मोचिका
श्रेष्ठ दैतमाता प्रतिष्ठिता । एकदन्ताङ्गुयोमाता-
त्वरिता मिथुनोदया । कामला श्यामला मेधा तारका-
पतिरष्टमी । ब्रह्माण्डसरकोलाचे पावकान्धकर्षिणी ।

ॡ “लः स्यात्तुः श्रीधरः शुभो मेघो धूको वको वियत् । देव-
योनिर्दशमखोरुद्रः काकोदरी शुभा । शान्तिजल-
स्तिका शक्रो माया च आमरी शुभा । विश्वेश्वरो दीर्घ-
जिह्वा महास्त्री लाङ्गुली परा । चन्द्रिका पार्थिवो धूम्या
द्विदलः कामवर्द्धनः । शुचिस्थिता च नवमी कान्तिरायत-
केश्वरः । चित्तस्थान्कर्षकरो तुरीया कुलसुन्दरी” ।

ॢ “लृकारः कमलाकर्षी हृषीकेशो मधुव्रतः । स्रज्ज्वा कान्ति-
वामगण्डोरुद्रः कामोदरी शुभा । दशमी सुस्त्रिरोमाता
नीलपीतोगजाननः । कामिनी विश्वपः कालो नितप्रगुह्यः
शुचिः कृती । स्रज्ज्वा धूर्तिर्कर्षिणी च एकाक्षी दत्तजप्रसूः” ।
एकारादीनां वाचका तत्तच्छब्दे उक्ता । एषामधिष्ठातृदेव-
ताश्च तत्रैवोक्ता यथा “अकारे भीमणा कीर्तिर्विद्युज्जि-
ह्वेति कीर्तिता । आकारे तामसी कालजिह्वाया काल-
भैरवी । इकारे गजिनी चण्डा चेवा रुद्रभयह्वरी ।
ईकारे स्रचिनी स्वाता वण्डोपा धूमभैरवी । उकारे
कालरत्नाख्या प्रचण्डा चण्डवल्लभा । विद्या ह्युकारगा
प्रोक्ता तालजङ्घा कपालिनी । अकारे कालिका देवी
पितृकालो भयह्वरी । ऋकारे स्थान्महारोद्री जालिनी यो-
गिनोत्थपि । संहारिणी लृकारे स्थान्मेघनादो धवासिनी ।
रुद्रचण्डा कालरात्रौ लृकारे च कपालिनी” । एका-
रादीनामधिष्ठातृदेवताश्च एकारादिशब्दानामादौ दर्शिताः
अकारादीनां ध्येयरूपश्च कामधेनुतन्त्रे दर्शितं यथा

अ “ऋणं तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने । शरच्-
चन्द्रप्रतीकायं पञ्चकोशमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं
यज्ञतन्त्रममन्वितम् । निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैव-
ल्यमूर्तिमतम् । विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपकम्” ।

आ “आकारं परमाद्यं शङ्खज्योतिर्मयं प्रिये । ब्रह्मविष्णु-
मयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये । पञ्चमाणमयं वर्णं
स्वयं परमकुण्डलीम्” ।

इ “इकारं परमानन्दं सुगन्धकुसुमच्छविम् । हरिजङ्गलमयं
वर्णं सदा रुद्रयुतं प्रिये । सदा यज्ञमयं देवि । सुखजङ्ग-
मयं तथा । सदा शिवमयं वर्णं परं ब्रह्ममन्वितम् ।
हरिजङ्गलात्मकं वर्णं गुणत्रयममन्वितम् । इकारं परमे-
शानि ! स्वयं कुण्डलीमूर्तिम्” ।

ई “ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डलीम् । ब्रह्मविष्णु-
मयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं पीत-
विद्युत्प्रकाशितम् । चतुर्गणमयं वर्णं पञ्चमाणमयं
सदा” ।

उ “उकारं परमेशानि ! अधःकुण्डलीनीं स्त्रियम् । पीतचम्पक-
सङ्कायं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतु-
र्वर्गप्रदायकम् ।

ऊ “गङ्गकुन्दसमाकारमूकारं परकुण्डलीम् । पञ्चप्राण-
मयं वर्षं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्षं पीत-
विद्युज्जतां यथा । धर्माद्यैकाममोक्षणं सदा सुखप्रदा-
यकम्” ।

ऋ “अकारं परमेशानि कुण्डलीमूर्त्तिधारकम् । अत्र ब्रह्मा
च विष्णु च रुद्रश्चैव वरानने ! । सदाशिवमयं वर्षं सदा-
रेश्वरसंयुतम् । पञ्चवर्णमयं वर्षं चतुर्गणमयं तथा । रक्त-
विद्युज्जताकारमूकारं प्रणमाम्यहम् ।

ॠ “अकारं परमेशानि ! स्त्रियं परमकुण्डलीम् । पीतवि-
द्युज्जताकारं पञ्चदेवमयम् सदा । चतुर्गणमयं वर्षं
पञ्चप्राणयुतं सदा । विशक्तिमयं वर्षं प्रणमामि
सदा प्रिये ।

ए “अकारं चञ्चलापाङ्ग ! कुण्डलीं परदेवताम् । अत्र
ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ! । पञ्चदेवमयं वर्षं
चतुर्गणमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्षं तथा गुण-
त्रयात्मकम् । विन्दुत्रयात्मकं वर्षं पीतविद्युज्जतां यथा ।

ऐ “लकारं परमेशानि ! पूर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवात्मकं वर्षं
पञ्चप्राणात्मकं सदा । गुणत्रयात्मकं वर्षं तथा विन्दु-
त्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! स्त्रियं परमकुण्डलीम् ।
एकारादीनां ध्येयरूपपात्रे कारादिशब्देषु उक्तानि” ।

इति वाचस्पत्ये स्वरविभागादि ।

व्यञ्जनवर्णविभागादि

व्यञ्जनवर्णाः त्रिविधाः स्वरानि स्वोद्गमभेदात् तत्र कादयो
भावनामाः स्पर्शाः, यरलया अन्तःस्था श्वसद्वा जघ्नाशः ।
“आत्मा बुद्ध्या समेतोऽर्थान् मनोयुक्ते विवक्षया । मनः
कायाग्निमाह्नि स प्रेरयति भासतम् । शोदोर्ध्वोऽर्ध्वो-
भिहतो वक्त्रमापद्य भासतः । वर्णान् जनयते तेषां विभागः
पञ्चधा मतः । स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नात्पदानतः”
इति शिबोक्तेः सर्वेषां वर्णानां प्राचयायुजन्यत्वम् । तथाहि
चेतनेन प्रातार्धविषयत्वा तद्बोधकशब्दनिष्पादनाय प्रे-
रितमनःकरणं मूलाधारस्थितमनसं चालयति तद्वाचित-
वानसत्सत्स्वस्वानिलचालनाय प्रभवति तद्वाचितेन

चानितेन तत्रैव सूक्ष्मरूपेणोत्पादितः शब्दः परा वा-
गित्यभिधीयते । ततोनाभिदेशपर्यन्तं चलितेन तेन तद्दृ-
शं योमादुत्पादितः शब्दः पश्यन्तीति कीर्त्यते एतदुद्ग-
वस्तु सूक्ष्मरूपेणोत्तरतया रेश्वरयोगिमात्रगम्यता नास्म-
दीयश्रुतिगोचरता । ततश्चैव हृदयदेशं परिसरता हृ-
दयसंयोगेन निष्पादितः शब्दो मध्येत्युच्यते सा च
स्वकर्णपिधानेन ध्वन्यात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कदाचिदस्मा-
कमपि समधिगम्या । ततो भूर्जपर्यन्तमाक्रमता तेन
आह्वय भूर्जानं तत्प्रतिघातेन ततः पराह्वय सुखविवरे
कण्ठादितत्तत्स्थानेषु स्थाभिघातेनोत्पादितः शब्दो
वैश्वरीत्युच्यते । इत्येवं वर्णोत्पत्तिस्त्रोधाश्च विभागः पञ्चधा
तदाथा स्वरतः । उदात्तातुदात्तस्वरितभेदात् अर्चां
त्रैविध्यम् तथाकालतोऽपि २ त्रैविध्यम् “उदात्तमनुदात्तञ्च
स्वरितञ्च स्वरास्तथा । ह्रस्वोदीर्घः प्रुतश्चेति कालतो
नियमा अर्च” इत्युक्तेः अर्चामेव स्वरवत्त्वात्तयात्वम्
कालस्तु उच्चारणकालभेदः स च यद्यपि अर्चामेवोक्तञ्चापि
“एकमात्रोभवेद् ह्रस्वोद्दिमात्रोदीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु
प्रुतोच्चेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्” इत्युक्तेः व्यञ्जनाना-
मप्यर्द्धमात्राकासेनोच्चार्यत्वात् कालकृतविभागोऽस्येव ।
मात्राकालस्तु “दशगुर्वलरैः पाणः षड्भिः प्राणैर्विनाडिका”
इत्युक्तेः विनाडिकायाः पलात्मिकायाः पटितमभागरूपका-
न्तार्द्धभागो मात्रा “हिमात्रो दीर्घ उच्यते” इत्युक्तेः दीर्घस्य
गुरुतया पलपटितमभागरत्वात् तथा च १५ पञ्चदशानु-
पलात्मककालः अर्द्धमात्राकालः त्रिंशदनुपलात्मकः कालः
एकमात्राकालः, विपलात्मकः कालः हिमात्राकालः
सार्धविपलात्मकः कालः त्रिमात्राकालः । तत्तत्कालो-
च्चार्यत्वात् वर्णानां कालकृतविभागवत्त्वम् । इत्यास्तु
विशेषः स्वराणामिव व्यञ्जनानां न ह्रस्वादिविभागः
किन्तु सर्वेषामर्द्धमात्रत्वमेवेति । स्थानतो(३)विभागो
यथा “अटौ स्थानानि वर्णानामुपरः कण्ठः शिरस्ताया ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौघौ च तालं चेति” सामा-
न्यत उक्ता वर्णभेदेन स्थानविशेषः शिवायास्तुतः यथा
“अकारं पञ्चभैरवस्तमनःस्थानिच संयुतम् । शौरस्थानं
विजानीयात् कण्ठप्रमाहुरसंयुतम् । कण्ठप्रावहाविचुय-
शास्तालव्या ओष्ठजावुप् । सुमूर्ध्वस्था कटुरपा दन्ता
लङ्गलसाः स्मृताः । जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः दन्तोष्ठौ
वः स्मृतौ वुधैः । ए ऐ उ कण्ठप्रतालव्यावोष्ठौ कण्ठो
ष्ठौ स्मृतौ । अर्द्धमात्रा तु कण्ठप्रा स्यादेकारैकारवो

भवेत् । ओकारौकारयोस्तदिति” “अनुस्वारयमानाश्च नासिका स्थानमुच्यते । अवोगवाहा विज्ञेया आश्रय-स्थानभागिनः” इति च । यद्यपि सर्वेषां वर्णानां सुचारये कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकाराद्युच्चारणे तात्वा-दिव्यापारोऽधिकोऽप्यपेक्षित इति तन्मात्राभावात्कृतत्वेन वर्णानां वैलक्षण्यम् । “जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः” इति पाणिनिशिक्षाभिधानात् कवर्गस्य कण्ठमूलीयत्वम् कण्ठ-त्वव्यवहारस्तु कण्ठशब्दस्य कण्ठमूलपरतया भाक्त एव तव-र्गस्य इनामूलीयत्वेऽपि दन्त्यत्ववत् श्रम्यथा भग्नदन्तस्य तद-नुच्चारणपक्षेः । जिह्वामूलीयस्य आश्रयस्थानभागित्वेनोक्तेः तदाश्रयस्य कोरपि जिह्वामूलस्थानत्वौचित्यात् । दन्तो-द्योवदत्वादावभयोरेव वकारस्थानत्वं नतु प्रत्येकस्य तदासति दन्त्योद्योवत्येव परिगच्छेत् । अतस्तस्य दन्तोद्योभवकार्य-भाक्त्वम् एवमप्येऽपि दृष्टव्यम् । यमानां प्रातिग्राह्यप्रसि-द्धानां कर्णगंध इत्येषां यमप्रत्यूहचारसंज्ञाबोधितानाञ्च नासिकापि स्थानमधिकमुपदिश्यते । तत्र च यमेत्युपलक्षणम् “अमोऽनुनासिका नह्यौ” इत्युक्त्वा हकाररकारमिच्चानाम् अमप्रत्यूहचारबोधितानाम् नासिकास्थानत्वविधानात् नासामनुगतः स्थानत्वेनेत्यनुनासिक शब्दव्युत्पत्त्या नासि-कास्थानत्वप्राप्ते च । तत्र ननु आविति पुनः हकाररकारयोः पर्युदासः । “सुखनासिकावचनोऽनुनासिकः” पा० सूत्रे सुखपदस्य कण्ठादितत्तत्स्थानपरतया यमानासुभयस्था-नत्वम् । अवोगवाहा अनुस्वाराः विसर्गाश्च जिह्वामूली-योपाध्मानोयदोरपि विसर्गविशेषरूपत्वेनाश्रयस्थान भागि-त्वम् । आश्रयस्थानभागित्वञ्च यमाश्रयैते उच्चार्यन्ते तत्स्थानभागित्वमतः विसर्गस्य कण्ठयोः परयोर्जिह्वामूली-यार्थमाश्वयोराश्रयत्वेन तत्स्थानभागित्वात् जिह्वामूलीय-रूपान्वितनामता समुच्चये वा । पक्षयोः परबोरोद्योऽर्थमा-श्वयोराश्रयत्वेनोपाध्मानोयता । उच पक्ष आध्मायेते अ-नेन स्थानेनेति व्युत्पत्तेः उपाध्मानशब्द ओद्यवचनः । तत्स्थानोद्योत्वादन्यतनामता चावधेवा । अतएव कौ-सद्यां “जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलमुपाध्मानोयस्योद्यौ” इत्यु-क्तम् । यद्यपि सर्वेषां वर्णानामाकाशस्थानत्वं करण-त्वञ्च कण्ठादीनां तद्व्युत्पत्तौ युक्तं तथापि तेषां स्थानत्व-व्यवहारः तात्त्वादौ वर्णाभिव्यञ्जकवर्णजनकवायुसंयोगा-धारे वर्णाधारत्वारोपेण भाक्त एव । तत्तत्स्थानेषु जि-ह्वायादिवम्बदेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वायादिस्थिते तत्-सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे आभ्यन्तरप्रयत्नवाच्ये स्पृष्टता-

दावेव करणत्वव्यवहारः इति मञ्जुपायां स्थितम् । प्रयत्नाः ४ आभ्यन्तरप्रयत्नाः अनुप्रदानानि ५ बाह्यप्रयत्नास्तै-रपि वर्णानां विभागः । तत्र वर्णभेदे प्रयत्नभेदादिकं बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नस्वरूपनिरूपणपूर्वकं शब्दार्थरत्नेऽस्मा-भिर्निरूपितं यथा आभ्यन्तरप्रयत्नास्तु वर्णोत्पत्तेः प्राग्भाविनः, बाह्यप्रयत्नस्तु तद्व्युत्पत्तेः पश्चाद्भाविन इति विवेकः । तथा हि नाभि-देयात् प्रयत्नपेरितः प्राणवायुर्हृन्माक्रमचरुः प्रभृतीनि स्थानान्याहृत्य वर्णान् तदभिव्यञ्जकध्वनींश्च उत्पाद-यति तत्र वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वायोपापसध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्त्वादिकं यदा सम्यक् स्मृत्यन्ति तदा स्पृष्टता प्रयत्नः, यदा ईषत् स्मृत्यन्ति तदा ईषत्-स्पृष्टता, तेषां समीपावस्थाने संघटता, दूरावस्थाने विघटता, इत्येवनाभ्यन्तरप्रयत्नभेदैः वर्णानां भेदाः । अतएव इववर्गयमानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चपरीञ्चारणे कर्तव्ये तालस्थाने जिह्वायादीनां सम्यक्स्पर्शः, वकारो-च्चारणे तु ईषत्स्पर्शः, शकारोच्चारणे समीपावस्थानम् इव-र्णोच्चारणे दूरावस्थानमिति भेदः । एतेषां आभ्यन्तरत्वम् ओद्यप्रभृतिकाकलीध्वनिजनककाकलस्थानवर्त्यनरूपास्था-नगततत्तत्स्थानेषु जिह्वायादीनां प्रागुक्तस्पर्शादिचक्षुष्य-रूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वात् वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावि-त्वाच्च बोध्यम् । विचारसंवारौ तु गलबिलस्य विकाशावि-काशात्मकौ बाह्यौ प्रयत्नौ विघटसंघटताभ्यां भिन्नावेव तयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादिति विवेक्तव्यम् । अथ वर्णभेदेनाभ्यन्तरप्रयत्नभेदस्यावदभिधीयते । तत्र का-दिभावसानानां स्पृष्टता, अतएव तेषां सम्यक्स्पर्श-वत्त्वेन स्पर्शपदवाच्यता । यथः ईषत्स्पृष्टता । तेषा-ञ्च स्पृष्टविघटयोर्मध्यस्थितत्वेन लौकिकव्यवहारेऽपि श्रवणज्ञानां वर्णानाञ्च मध्यस्थितत्वेन ज्ञानः स्वायद्-वाचाता । श्रवणज्ञानां अवाञ्च विघटता । श्रवणज्ञानाञ्च जगन्मन्त्राभिधेयवानुप्रधानत्वात् जगन्मन्त्रवाच्यता । अवाञ्च स्वयंराजमानत्वात् उदात्तादिस्वरवत्त्वाच्च स्वरभिधेयता “अवः स्वयं विराजन्ते” इत्युक्तेः “उदात्तमनुदात्तञ्च स्वरितञ्च स्वरास्वयः । ह्रस्वोदीर्घः मृतयेति कालतो नि-यमा अचि” इति चोक्तेः । तत्र ह्रस्वस्य संघटता । “संघटं त्वेकभावं स्यात् विघटन्तु द्विभावंकम्” इत्युक्तेः ह्रस्वस्यैक-भावात्तया प्रयोगे संघटता प्रक्रियायान्तु विघटतैव । तत्र मूलं “अथोऽस्पृष्टा यथस्तीपन्नेमस्पृष्टाः शलकाद्या ।

शेषाः स्मृता ह्यः प्रोक्ता इति शिष्टावाक्यमेव बोध्यम् ।
अत्राचः स्वर्गभावरूपविद्यतत्वं नः यथा वरलवास्तीपत्
पृष्टा इत्यर्थः नेमश्चैव वाचो । यत्नः यत्नस्य नेमश्चैव
अर्हश्चैव अर्थादर्थविद्यताः “स्वर्गाणामूष्णान्तैव विद्यते
करणं स्मृतम्” इत्येकवाक्यत्वात् । एते च स्थानप्रयत्नाः
सर्वसंज्ञायासपयुक्ताः । बाह्यप्रयत्नास्तु ध्यानरतस्यपरो-
क्षायामेवोपयोगिन इति “तस्यास्यप्रयत्नं सर्वमिति” पा०
सूत्रभाष्यादौ स्मृतम् । तेन तत्कारस्थाने विचारश्चासधो-
पाल्यप्राणरूपबाह्यप्रयत्नमाभ्येन चकारटकारादेश इति
“स्थानेऽन्तरतमः” इति सूत्रभाष्ये स्मृतम् बहुसमान-
धर्मत्वमेवान्तरतम्ये हेतुरिति बोध्यम् ।

बाह्याः प्रयत्नाद्यादिभिः काकलकाधः स्वर्गलविल
सङ्कोचविकाशश्चासोत्पादकध्वनिविशेषधोपाल्यधोप्राणा-
ल्यधमहत्त्वरूपकार्यकरा यथाक्रमं विचारसंवासास-
नादधोपाधोपाल्यप्राणमहाप्राणनामानो मन्त्रव्याः ।
प्रयत्नमेरितो वायुवर्णानिभ्यस्तत्र यत्नविशेषेण गलविल-
विकायादीनपि सम्पादयति अतो गलविलविकायादि-
करत्वादास्यवहिर्देशकार्यकरत्वात् चैते बाह्या इति ।
ते च “स्वयां यमाः स्वयः+कपो विभर्गः शरएव च ।
एते श्वासासुप्रदाना अधोपाध विद्यन्ते । कण्ठम्, अन्ये
त धोपाः स्तुः संवारा नादभागिनः । अयुक्ता वर्गयम-
गायणवात्सासवः स्मृताः” इति सिद्धान्तकौमुदुक्तदिवाव-
सेवाः । स्वयां स्थाने जाता ये यमाः कं खं गं घं इत्येते
प्रातिपद्यप्रसिद्धाः स्वयः, जिह्वाभूतोयोपध्मानीवविभर्गः
शरः यत्नस्य एते श्वासाधोपाः कण्ठं विद्यन्ते च ।
अन्ये एतद्भिन्नाः सर्वे वर्णा धोयसंवारनादरूपबाह्यप्रयत्न-
पन्तः । वर्गीयप्रथमहृतीयपञ्चमवर्णाः पूर्वोक्ताः प्रथम-
हृतीयवर्गजातयमाश्च यथा वरलवाः एते अल्पप्राणा-
स्तद्भिन्नाः सर्वे महाप्राणाः इति विवेकः ।

तदेव परस्परविभाजकैर्वाङ्माभ्यन्तरप्रयत्नैः स्वरकाल-
विशेषैर्वर्णानां परस्परविलक्षणरूपता । प्रसिद्धा हि वरुणः
उरुस्त्वैव कश्चिद्विशेषम् विलक्षणतामासादयन्ति तत्र
वर्णविभाजकानि सूचोपलब्धिदृष्टानि

काव्यादौ विन्यस्तवर्णानां फलश्रुतं उच्यते ० टी० यथा
गणप्रसङ्गे नावरशुद्धिरस्यभिधीयते “अक्षरे परिशुद्धे च
नायको भूतिस्तुति” इत्युक्तेरवरशुद्धेरावश्यकत्वात् ।
“अवर्णात् वस्त्रं चिमेवति, यमिवर्णाङ्गगतान्यवर्णाद-
स्यातिः, सरभसवर्णात् वरहितात् । तथाहोचः सौख्यं

उज्ज्वलरहितादवरगणात् पदादौ विन्यासात् भरवह-
लपूर्वविरहितात्” । भरवहलास्तपूर्वाणि वान्यव-
राणि तैर्विरहितादित्यर्थः । हलवर्णानां फलान्युक्तानि-
तत्त्वैव । “कः खो गो घञ लच्छी” वितरति, विद्ययोह,
स्तथा चः सुखं, खः प्रीतिं, जोमिललाभं, भयभरण-
करौ भञ्जो, टठौ खेददुःखे, । डः योभां, ठो विशेषां,
भ्रमणमय च णस्तु खं, यस्तु युद्धं, दो, धः, सौख्यं,
सुदं, नः, सुखभयभरणज्ञेयदुःखं पवर्गः । यो लच्छी,
रस्तु दाहं, व्यसनमय लवो यः सुखं, प्रस्तु खेदं, मः-
सौख्यं, हस्तु खेदं, विलयमपि च लः, लः समृद्धिं
करोति । संयुक्तं चेह न स्थात् सुखभरणपटुर्वर्णविन्या-
सयोगं पद्यादौ, गद्यवर्ते, पद्यस्य च सकले, प्राज्ञतादौ-
भोऽयम्” । एतेषां फलाधारनिरूपणमपि तत्त्वैव “नायको
वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत् । अन्यथा तु कते
काव्ये कवेर्दोषावहं फलम्” । तस्य प्रतिप्रसवोऽप्युक्तः ।
“देवता वर्ण्यते यत्र कापि काव्ये कवीश्वरः । मितामिल-
विचारो वा न तत्र फलकल्पना । देवतावाचकाः शब्दा ये
च भद्रादिवाचकाः” ।

इति वाचस्पत्ये व्यञ्जनवर्णविभागादि ।

क

व्यञ्जनवर्णभेदः ककारः कण्ठः अर्हमात्रः । तस्य तन्त्रे
वाचकाः शब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा । “कः क्रो-
धीयो महाकाली कामदेवः प्रकाशकः । कपालो तेजसः
शान्तिर्वासुदेवो जयानलः । चक्री प्रजापतिः स्फुटिर्दश-
स्कन्धो विशात्मतिः । अनन्तः पार्थिवो विन्दुस्तपिनी पर-
मात्मकः । वर्गाद्यश्च सुखो ब्रह्मा वर्णाद्योऽन्धः शिवो ज-
लम् । माहेश्वरो तुला पुष्पं मङ्गलवरणं करः । नित्या-
कानेश्वरी सुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः । श्रीपुंरमथो-
रङ्ग कुसुमा परमार्थकः” ।

क पु० कं-शब्दे कच-दीप्री वा ड १ ब्रह्मणि २ विष्णौ ३ काम-
देवे ४ अग्नी ५ वायौ ६ वने ७ सुखे ८ आत्मनि ९ दन्ते-
प्रजापतौ १० राजनि ११ कामपन्थौ १२ मयूरे” मेदि० ।
१३ विष्णवे शब्दचि० । १४ चित्ते १५ देहे १६ कामे
१७ वने मेघे १८ शब्दे अनेकार्थकोपः १९ प्रकाशे च एका-
क्षरकोपः । २० शिरसि न० “हाम्यामोषौ द्विरुन्मज्ज

वैकेन. आलयेत् करम् । सुहव्राणनेत्रयोत्तमाभ्युत्थं भु-
जौ क्रमात्" तन्वसारः कं गिरः २। जले २२ सुखे च न०
मेदि० २२ केये पु० घरणी । तत्र ब्रह्मणि "दिम्वा-
नार्कप्रचेतोऽश्विश्चन्द्रोपेन्द्रमित्ताः" या० ति० । कः ब्रह्मा ।
तद्वीका 'कक्ष' त्वा काय त्वा' यजु० २०, ४। काय सुखाय
प्रजापतये इत्येके । "कस्यासि कोनामासीति प्रजा-
पतिर्वै कोनाम" शत० ४, ५, ६, ४ । "कवत्योवाज्वातु-
वाक्या कोहि प्रजापतिः" ६, २, २, ५. प्रजापतिर्वै कस्तस्या
श्वेतदिमां वषट्करोति" ६, ४, २, ४ । दत्तप्रजापतौ
"ततः प्राचेतसोऽसिक्कामनुनोतः खयम्भवा । षटिं
व जनयामास दुहितृः पितृवत्सलाः । दश धर्माय
कायेन्द्रोर्दिषट् तिनव दत्तवान्" भाग० ६, २, २०, काय
दत्तप्रजापतये द्विषट् द्वादश । "खेभ्यस्तु चन्द्रांसृषयो मेदृतः
कः" भाग० ८, ५, २८ । कः प्रजापतिः । "यस्मात्पितामहो-
भूतः प्रभुरेकः प्रजापतिः । ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्भुवः
कः परमेष्ठ्य" भा० आ० १० । "मारीचमायु विशिखेन
यथा कस्यः" ८, ८, १० कं दत्तम् । सुखे 'प्राणो ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति सहोवाच जानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कश्च
तु सुखं न जानामीति तेऽहोचुः यद्वा कं तदेव खं यदेव
खं तदेव कमिति" शा० उप० । अत्र सुखस्वरूपतया
ब्रह्मरूपत्वम् । यथाह तद्वाक्ये "तमेवमुक्तवन् ब्रह्मचारिणं
ते श्रामयः जपुः यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमा-
काश इत्येवं खेन विशेषमाणं कं विप्रवेन्द्रियसंयोजातसु-
खाद्विवर्त्तितं स्वाप्तीलेनेव विशेषमाणसमलं रक्तादिभ्यः ।
यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि
एवञ्च सुखेन विशेषमाणं खं भौतिकादचेतनात् स्वाधि-
वर्त्तितं स्वाप्तीलोत्पलवदेव" । अत्र कंशब्द एव मान्ताव्ययम्
इत्यन्ये । जले "के शवं पतितं दद्याद्दोषोर्हर्षसमागतः"
विदग्धसु० । "के यूयं स्पल एव सम्प्रति वयम्" सा०
त० । कः देवताऽस्य अथ । "कस्ते" पा० इत्
द्विः । काय प्रजापतिदेवते विवाहभेदे । "क्तोऽस्मीन्
कायोदजासुतः" मनुः ।

कंयं लि० कमित्यव्ययम् सुखाधिकं तदस्त्वस्य य । सुखान्विते
यु । कंयु व-कं व इत्यस्य लि० सर्वत्र वा यवि पर
सर्वस्व अनुनासिकौ यकारंकारौ

कंवूल न० नोलकगठोक्ते वर्षलम्बकालिकयद्ययोगभेदे कंवूलं
कवूलमप्यत्र । तत्सुखरूपादिनिरूपणं तत्रैव यथा
"कार्यलम्बे शयोरित्यस्यादिनिश्चयशालतः । कंवूलं श्रेष्ठ-

मध्यादिभेदेनानाविधं कृतम् । यदीन्दुः स्वमहोच्चस्व-
सादृशौ लग्नकार्यौ पी । इत्यशाली कंवूलं तदुत्तमोत्तम-
मुच्यते । स्वीयहृद्वाङ्काणां भागस्येनेत्यशालतः । मध्य-
मोत्तमकंवूलं हीनाधिकतमोत्तमम् । उत्तमाधमता नीच
रिपुगेहस्थितेन चेत् । स्वहृद्वादिगतचन्द्रः स्वमोच्चस्वेत्य-
शालकत् । मध्यमोत्तममेतच्च पूर्वस्यात्तु विशिष्यते ।
स्वहृद्वादिपदस्थेन कंवूलं मध्यममध्यमम् । मध्यमाधम
कंवूलं हीनाधिकतमोत्तमम् । अधमाधमकंवूलं नी-
चारिभगसेटजम् । इन्दुः पदोनः स्वमोच्चस्थितेनाभ्युत्तमं
तु तत् । स्वहृद्वादिगतेनापि पूर्ववन्मध्यमुच्यते । पदो-
नेनापि मध्यं स्यादिति युक्तं प्रतीयते । नीचारिस्थितेनेत्यशाले
ऽधमं कंवूलमुच्यते । नीचशत्रुभगचन्द्रः स्वमोच्चस्वेत्यशाल
कत् । अधमोत्तमकंवूलं स्वहृद्वादिगतेन चेत् । इत्य-
शाले कंवूलं तदुच्यतेऽधममध्यमम् । पदोनेनेत्यशाली चेत्
कंवूलं मध्यमं कृतम् । नीचारिभगसेटेन नीचारिभगतः
शयी । इत्यशाली कंवूलं तदधमाधममुच्यते । मेघे रविः
कुजोवापि हरे कर्केऽथ वा शशी । तलेत्यशाले कंवूलम्-
उत्तमोत्तममेव तत् । हचिकस्यः शशी भौमः कर्कं तलेत्य-
शालतः । अधमाधमकंवूलं कार्यविध्वंसदुःखदम् । एवं
पूर्वोक्तभेदानामुदाहरणयोजना । उत्तमलक्षणसम्बन्धा-
दूहनीया विचक्षणैः ।

कंस पु० कम-स । तैजसद्वये, कांसे, तात्पर्यमन्त्रज-
नितधातुद्वये । (कांसा) २ स्वरर्षरजतादिनिर्मितपानपात्रे
आढक इति प्रसिद्धे परिभाषे च अस्ती । वर्तुलाकारे
यद्यपि ४ पात्रभेदे । 'यौदुम्नरे कंसे चमसे वा सर्वै-
र्यधं समानीय सम्भृत्य' शत० १४, ८, २, १, "कंसे
कंसाकारे वर्तुलाकारे" भाष्यम् । पृथो० तालव्यान् इति
केचित् । कंसपरिभाषाञ्च "शरावोऽपलं तद्वज्रो-
मल विचक्षणैः । शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थद्वयः प्रस्थैश्च-
आढकः । भाजनं कांशपात्रञ्च चतुःषट्पलञ्च सः"
भावप्र० उक्तेः चतुर्षट्पलात्मकाढकरूपम् । उपसेनसुत-
भेदे लथादेव्ये ५ न्यपभेदे पु० । कंसेत्पत्तिकथा तद्वा-
मनिर्वचनञ्च हरिवं० ८५ अ० उक्तं यथा कंसं प्रति
वारद उवाच "हन्त ते कथविध्यामि शृणु राजन् !
यथार्थतः । द्रुमिलस्य च माता ते संवादञ्च सभागमम् ।
सुयासुनं नाम गिरिं तव माता रजसला । प्रसिद्धां संहिता
स्त्रीभिर्गता वनकुतूहलात्" इत्युपक्रम्य यदृच्छया जागतस्य
सौमपतेर्द्रुमिलस्य तां दद्या कामयमानस्य तां प्रति उप-

सेनमूर्त्यां गत्वा तस्याः सङ्क्रमे कंसोत्पत्तिरिति तत्त्वोक्तम् ।
 'एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे । हृच्छयाविष्ट-
 हृदयो दृष्ट्वा तामसितेक्षणाम् । वायुं पशुष्य बलवान्
 ध्यानमेवान्वचिन्तयत् । सुहृत्तं ध्यातमात्रे तं दृष्टं
 ज्ञानबलात्ततः । उपसेनस्य प्रतीतिं ज्ञात्वा हर्षमवाप
 सः । उपसेनस्य वै रूपं ज्ञत्वा स्त्रं परिवर्त्य च ।
 उपासपन्नाङ्गाबाहुः प्रसभं दानवेन्द्रः । स्वयमानय
 शनकैर्ज्याहामितवीर्यवान् । उपसेनस्य रूपेण मात-
 रं ते व्यधर्षयत् । सा पतिस्त्रिगुह्यदया भावेनोप-
 ससर्प तम् । शङ्किता चाभवत् पश्चात्तस्य गौरवदर्श-
 नात् । सा तमाहोत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्भूषम् ।
 कस्य त्वं विजिताचारो येनास्मि मलिनीकृता । एकपत्नी-
 व्रतमिदं मम संद्रूपितं त्वया । पत्युश्चैव रूपमास्याय
 नीचनीचेन कर्मणा । किं मां वक्ष्यन्ति रूपिता बान्ध-
 वाः कुलपारंगुलाम् । जुगुप्सिता च वक्ष्यामि पतिपक्षैर्मिरा-
 कृता । धिक् त्वामीदृशमज्ज्ञानं दुष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम् ।
 अविद्यासुमनार्थं च परदारभिमर्षणम् । स तामाह
 प्रसज्जन्तो विप्रः क्रोधेन दानवः । अहं वै द्रुमिलो
 नाम सौमस्य पतिरुज्जितः । किं मां विपसि रोपेण
 मूढे ! पण्डितमानसि ! । मातुषं पतिमात्रिण्य नीचं
 स्त्रियुगे स्थितम् । व्यभिचाराच्च दुष्कृति स्त्रियः स्त्रीमा-
 नगर्ज्जते । न ह्यासं नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशे-
 षतः । नूनमे हि स्त्रियो बह्व्यो व्यभिचारव्यतिक्रमैः ।
 प्रसृता देवसदृशान् पुत्रानमतिविक्रमान् । अतोव हि त्वं
 स्त्रीलोकं पतिधर्म्मावती सती । युद्धा केयान् विधुन्वन्ती
 भाषसे यद्यदिच्छसि । कस्य त्वमिति यद्वाहं त्वयोक्तो
 भक्तकाशिमि ! । कंसस्यैवाद्रिपुङ्गवी तव पुत्रो भवि-
 ष्यति । सा सरोषा पुनर्भूत्वा निन्दली तस्य तं वरम् ।
 उवाच व्यथिता देवी दानवं दृष्ट्वादिदम् । धिक् ते
 दत्तं सुदुर्दत्त ! यः सर्वा निन्दति स्त्रियः । सन्ति स्त्रि-
 यो भीषदृताः सन्ति चैव पतिव्रताः । यास्तेकपत्यः
 नूनमे ऽरुन्वतीप्रसूताः स्त्रियः । यामिर्हताः प्रजाः
 सर्वा लोकाश्चैव कुलाधम ! । वस्तुवा मम पुत्रो वै दत्तो
 दत्तविनाशनः । न मे बहुसदृशेषु दृष्टुं चापि यदु-
 च्यसे । उत्पत्यति पुमास्त्रीच ! पतिव्रते समाव्ययः । भवि-
 ष्यति स ते स्त्रियुगं दत्तस्त्वया सुतः । द्रुमिलस्ते-
 वसकस्तु जगामाकाशमेव त्वम् । कांस्यसाधनद्रव्यं कंसकण्ठे
 वक्ष्यते कांस्योपधनमारणविधानगुणाः भावप्र० उक्ता यथा

“अथ कांस्यस्य रीतेषु शोधनन्यभिधीयते । पत्तनीकृत-
 पत्त्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत्तप्तपत्रानि तैले
 तप्तं च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषायैश्च त्रिधा
 त्रिधा । एवं कांस्यस्य रीतेषु विशुद्धिः सम्प्राप्यते” ।
 अथ मारणविधिः “अर्कशीरेण संपिष्टो गन्धकसोऽन लेपयेत् ।
 समेन कांस्यपत्त्राणि शुद्धान्यस्त्रैर्वैभुः । ततो मूषापुटे
 धत्वा पचेत् गजपुटेन च । एवं पुष्टदवात् कांस्यं रीतिच
 चिद्यते ध्रुवम्” एवं मारितयोः कांस्यस्य रीतेषु गुणाः
 “कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम् । गुरु
 नेत्रहृत् कूलं कफपित्तहरं परम्” ।

“कंसमन्वयुर्पपायकाख्यानं द्विगौ” पा० द्विगुसमासे
 आद्युदात्तता । द्विकंसः । द्वौ कंसौ परिमाणमस्येति तद्वि-
 तार्थद्विगुः । कंसशब्दोऽर्जुनार्थः । “का काञ्ची का मधुरा
 का शीतलवाहिनी गङ्गा । कंसं जघान कण्ठः कम्बलवर्णं
 न बाधते शीतम्” विदग्धसुखसंयुक्ते समानमन्त्रोत्तरदर्श-
 नात् दन्त्यमध्य एव । ईउपसेनकन्याभेदे स्त्री सा च देव-
 भागभार्या “कंसा कंसवती कङ्का सुतनूराद्रुपातिका ।
 उपसेनदुहितरो वसुदेवाजस्रियः” । “देवभागस्य
 कंसायां चिल्लोत्तुङ्गद्वली” भाग० ८, २४, २३,

कंसक न० कंसमेव स्त्रियं कन् । १कांस्ते तदुत्पत्तिगुणादि
 भावप्र० उक्तं यथा

“ताम्रपुत्रमाख्यातं कांस्यं घोषच कंसकम् । उपधातु-
 र्भवेत् कांस्यं इयोस्तरणिरुद्रयोः । कांस्यस्य तु गुणाः त्रयोः
 स्त्रियोनिसदृशा जनेः । संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि
 गुणाः स्रुताः” । “कांस्यं कषायं तीक्ष्णं लेखनं विशदं
 सरम् । गुरु नेत्रहृत् कूलं कफपित्तहरं परम्” । कंसमिव
 “द्वे प्रतिज्ञतौ” पा० कन् । २कांस्यजाते काशोऽपि उपधातु-
 भेदे । “काशीयं धातुकाशीयं पांशुकाशीयमित्यपि । त-
 देव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीयस्य च । काशीयमन्व-
 स्यञ्च तिलञ्च त्वरं तथा । वातक्षेत्रं हरं केयं नेत्र-
 कण्डूविषप्रणुत् । मूलकच्छाश्रुतीश्वरनाशनं परिकी-
 र्त्तितम्” भावप्र० तद्गुणादि ।

कंसकार पु० कंसं तन्मयपात्रं करोति क-अण् उप० स० ।
 (कंसारि) वर्षसङ्हरजातिभेदे “वैशाखां ब्राह्मणाज्जातो
 ह्यन्वो गान्धिकोवर्णिकः । कंसकारशङ्कुकारौ ब्राह्मणात् संब-
 भूतः” दृष्ट० पु० । तेनैतस्यान्ववत् द्विजसंस्कार इति किन्तु
 सा जातिर्देशान्तरे प्रसिद्धा । मौडदेशवासिनस्तु शूद्राः ।
 “विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः । ततो

बभूवुः उवाच पठेते शिल्पकारिणः । माताकारः कर्म
कारः यक्षकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः
पठेते शिल्पिनोवराः । अक्षरैः ५० तेनास्य नृपज्ञातत्वात्
“मातृवद्वर्णसंहराः” इत्युक्तेः नृपत्वम् । उच्यते त
तस्य प्रतिबोभवस्य सङ्करत्वसङ्गम् । “नृपायां वैश्वसंसर्गात्
आयोगव इति कृतः । तन्तुवायो भवन्त्येते वस्त्रकांक्षोप-
जीविनः । शिल्पिकाः केविदत्वैव जीवनं वस्तुनिर्मितम् ।
आयोगवेन विप्रायां जातास्तान्मोपजीविनः” ।
कंसकृष्ण ५० कंसं कृत्वा नृप-कृष्णं दत्तं । वासुदेवे तेन हि
तस्य सभामध्ये कर्षणेन नाशनात्तयात् यथाह हरिः ८८
अ० । “क्षिप्रं पितरि पुत्रोऽपि नन्दगोपे च ज्ञेयः । ज्ञातो-
नाश्च व्यथां दृष्ट्वा विसंभ्राज्यैव देवकीम् । सविंश्रु इव वेगेन
ज्ञेयवो जातविक्रमः । आरुरुर्मुह्यवाञ्छः कंसनाथार्थ-
मच्युतः । रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंसासनान्तिके । अस-
जहायुना क्षिप्रो यथास्थस्यो घनावनः । दृढशुर्नहि तं सर्वे
रङ्गमध्यादवज्जुतम् । केवलं कंसपार्श्वस्थं दृशुः पुरवासिनः ।
सोऽपि कंसस्तदायस्तः परीतः कालधर्माया । आकाशादिव
गोविन्दं मेने तत्त्वगतं विभुम् । स लण्ठेनायतं कृत्वा बाणं
परिवसद्विमम् । मूर्ध्नि जेषु पराकृतः कंसो वै रङ्गसंसदि । सजु-
टपापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूमितः । शिरसस्तत्र लण्ठेन
पराकृतस्य पाणिना । हस्तेन यस्तज्जेषु कंसोऽन्येन्यन्ततां
गतः । तथैव च विसंभ्रुदो विजृम्भः समपद्यत । निम्न-
हीतय ज्ञेयेषु गतासुरिव निम्नसन् । न यथाक सुखं
दृष्टुं कंसः लण्ठस्य वै तदा । विजृम्भलाभ्यां कर्णाभ्यां
क्षिप्रहारेण वल्लभा । विलम्बाभ्याश्च बाणभ्यां गालविक्षत
मूषणैः । भ्रंशितेनोत्तरीयेण सङ्घसा चञ्चिताननः । चेष्ट-
मानः समाक्षिप्तः कंसः लण्ठेन तेजसा । चक्रे च महारथे
मञ्चान्निष्क्रम्य ज्ञेयः । ज्ञेयेषु तं बलादुत्तम कंसं
क्षेपार्हतां गतम् । लण्ठमायः स लण्ठेन भोजराजो
महाद्युतिः । समाजगटे परिक्रमः देहकटां चकार च ।
समाजगटे विक्रीष्य विलम्ब च गतायुषम् । लण्ठो विस-
र्ज्यामास कंसदेहमदूरतः” । “निर्पेदिषान् कंसकृष्णः स
विष्टरे” मायः । कंसजित्कंसारातिकंसहृदयोऽप्यत्र
कंसवती स्त्री उपसेनदुहितृभेदे देवत्ववन्तः पत्न्याम् कंसयन्दे
उदा० । “कंसवत्यां देवत्ववन्तः सुवीरद्वयमांसाया” भाग०
८, १४, २ ।
कंसार न० कंसं तदाकारम् अञ्जति अ-अच् उप० स० ।
अस्ति तस्य च कंसवत्त्वत्वात् तदात्वम् “यत्किञ्चित्

कंसारं तदस्ति” ऐत० ब्रा० । [१ कंसधातौ लिङ्गा०
कंसास्थि न० कंसमस्तीव कठिनत्वात् व्याघ्रा० उपमितस० ।
कंसिक लि० कंसेन चतुःपटिपलमानेन क्रीतः “कंसाटिठन्”
पा० टिठन् इकार उच्चारणार्थः । १ कंसेन क्रीते स्त्रियां
टिप्त्वा लीप् । अर्धपूर्वद्विगोस्तु तस्य लुक् । अर्धपूर्वकंस
सार्धकंसेन क्रीते लि० । द्विकंस द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीते लि० ।
कंसोद्भवा स्त्री कंस इव शुभ्रत्वादुद्भवति उद्-भू-अच् । सौ-
राष्ट्रां सृत्तिकायां तस्याः शुभ्रत्वात् कंसतत्त्वत्वम् ।
कक इच्छायाम् सक० गच् चापले च अक० भ्या० आत्म० सेट् ।
ककते अककिट् चकते [चकट्टे प्रनिकट्टते न चत्वम् ।
कक गतौ भा० इदित् आत्म० सक० सेट् । ककते । अककिट्
ककान्त् ५० कक-अन्च् । १ स्त्रियै उणादिकोषः २ नृपे लज्ज०
ककर ५० कक-अन्च् । पल्लिभेदे । “हंसनाय ककरांश्चि-
शिराय विककरान्” यजु० २४, २० । ककरः पल्लिविशेषः
ककरघा(हा)ट ५० कं विषं करहाटेऽस्य हस्य ५० वाचः ।
मूलविषे उच्यते । “तत्र क्रीतकाचमारगुञ्जासुगन्ध
गर्गरककरघा(हा)टविद्युक्षिप्त्वा विजयानीत्वष्टौ मूलवि-
षाणि” सुश्रु० । चमध्यस्तु “अन्वपाचक कर्तरीयसौरीय
ककरघाट करम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्द्यास-
विषाणि” सुश्रुतोक्ते त्वक्सारनिर्द्यासविषे २ हज्जभेदे ।
ककर्हु ५० कस्य कर्हन् हिंसनम् कर्ह-भावे उन् ईत० ।
सुखनायने । “ककर्हने उवभोयुक्त आसीत्” अ० १०,
१०२, ६ ककर्हने हिंसनाव” भा० ।
ककाटिका स्त्री ककाटिका प्रभो० । १ पाटायाम् २ ललाटा-
स्थिभेदे च “मस्तिष्कमस्य कतमोललाटे ककाटिकां प्रथ-
मोयः कपालम्” अथ० १०, २, ८ ।
ककुक्षल पुंस्त्री कं जलं कूजयति कूज-अलच् प्रभो० नृम्
हृत्स्व । पातकपक्षिणि राजवज्रसः स्त्रियां लीप् ।
ककुत्सल न० ककुत्स्वत्वं भेदे प्रभो० । ककुद्रूपे स्वत्वे “असौ
वा इह ते मनः ककुत्सलमिव जामयः । अध्येनं भूम
जर्णुहि” अथ० १८, ४, ६६, जामयो नवोदाः ककुत्स्वत्वं
वक्ष्ये यथा जर्णुमिति तथैव मन आच्छादय इत्यर्थः ।
लोके तु ककुत्स्वलमित्येव ।
ककुत्स ५० उपरूपधरस्य यक्षस्य ककुदि तिष्ठति स्या क । पुर-
ञ्जया-स्त्वे इच्छाकुपुत्रयथादुष्टे नृपभेदे । तदासनिश्चि-
चरिते यथा “इच्छाकौ संस्थिते ताते यथादस्तामवावसत् ।
यथादस्त त दावादः ककुत्सो नाम वीर्यवान् । इन्द्रस्य
उपभूतस्य ककुत्सोऽजयतासुरान् । पूर्वमाजीवके युद्धे ककु-

तुल्यमेव सः स्मृतः "हरिवं० १०७०। 'यासदीजे हरि' यज्ञैः ययाद इति विस्तृतः। उरुजयस्तस्य सुत इन्द्र-वाद्या इतिरितः। ककुत्स्व इति चाभ्युक्तः श्वश्रु नामानि कर्मभिः। ज्ञतान् व्यासीत् समरोदेवानां सह दानवैः। पाष्णिं याहे इतो वीरो देवैर्देवपराजितैः। यचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विवात्मनः प्रभोः। पाहन्त्वे इतस्तस्य बभूवेन्द्रो महाहृषः। नमस्तुभ्यो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शिता-न्। ज्ञयमानस्तमारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः। तेज-शाभ्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः। प्रतोच्यं दिशि देवानां स्वरूपतुल्यदृशैः पुरम्। तैस्तस्य चाभूत् प्रधनं तमुत्तं लोमहर्षणम्। यमाय भक्षैरमयद्देवान् येऽभियुक्ते। तस्तेषु पाताभिमुखं युगान्नाग्निमिवोत्सवणम्। विस्त्वह दुद्रुवदौत्वाहन्तमानाः स्वमालयम्। जित्वा पुरं धनं सर्वमयच्छन्नुपाणये। प्रत्ययकृत् स राजर्षिरिति नामभिराकृतः" भा० ८, ६, ११ "इच्छाकुवंशः ककुदं नृपाणां ककुत्स्व इत्याहितलक्षणेऽभूत्" रघुः। तस्यापत्यं शिवा० अथ। काकुत्स्व तदपत्ये। "काकुत्स्व रैपत् श्वमान आत्" भट्टः।

ककुदु स्त्री कं सुखं कौति कु-यन्दे किम् त्वं च पृथो० तस्य दः। इषस्तस्य पृथक्स्यमांसपिण्डाकारे, (भुंङ्) इति ख्याते। इषा-कृभेदे १२ चोत्पत्तादौ नृपविज्ञे, १२ प्रधाने, ४ पर्व तापभागे च। "आस्यं विहृत्य ककुदि पाष्णिना प्राविपच्छनैः" भा० अनु० २८१ अ०। ककुदिस्थितः ककुत्स्वयन्दे उदा०।

ककुद पु० न० कस्य देहस्य सुखस्य वा कुं भूमिं ददाति दा-क। (भुंङ्) इति ख्याते। इषाकृभेदे, २ प्रधाने, ३ नृपविज्ञे, कृत्तादौ, ४ पर्व तापभागे च। "इच्छाकुवंशः ककुदं नृपा-णाम्" रघुः। "नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" रघुः। "स राजककुदव्यपपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः" रघुः। वज्र० अथस्यायामन्वयोपः समा०। अजातककुत् अन्वयः। इषः। पूर्व ककुत् तरुणः। पर्वतभेदे चान्व-योपः। ककुत् त्विज्जुटमरिः।

ककुदाच्च वि० ककुदं राजविज्जमश्नोति धारकत्वेन व्या-प्नोति अन्न-अथ उप० स०। राजविज्जधारके। वस्यापत्यम् रेवत्या० उक्त्। काकुदिक तदपत्ये पु० स्त्री ककुदावर्त्त पु० ककुदि आवर्त्तः। ककुदिस्थे इष्टरोमावर्त्त-भेदे। तस्य प्राणिस्यत्वात् निन्द्यत्वाच्च मत्वर्थे इति। ककु-दावर्त्तिन् तच्छिञ्जयुक्ते निन्द्ये इषे।

ककुदात् पु० ककुदस्यस्य मत्पुं यवादि० न मस्य वः।

इषे। "दर्पकलः ककुदान्" कुमा०। "अथोभतोर्ज-नदितं ककुदात्मा" माघः। "मदोदधाः ककुदान्ः सरितां जलसद्गुजाः" "हृषः ककुदानिव चित्तकूटः" रघुः। ककुदु सादृश्येनास्त्वस्य मत्पुं। २ ककुत्सदृश्ये वज्रलोदक-संघातयुक्ते। "जम्भिः प्रवृत्तिः ककुदान्" वजु० ८, ६, ककुदान् ककुच्छेदेन इषस्तस्ये उन्नतप्रदेशे उच्यते सादृश्ये मयुपुं तत्सामान्यादुदकनिचयैर्युक्तः" वेददो०।

३ अथभोपधौ' राजनि० ४ पर्वते ख्यातो

ककुदाती स्त्री ककुदिव मांसपिण्डोऽस्यस्याः मत्पुं यवा० न मस्य वः लीपुं। कस्याम् अमरः

ककुद्भिन् पु० ककुदु+अस्यर्थे मिनि। इषे २ पर्व-ते च। "अष्टौ सहस्राणि ककुद्भिनामहम्" भा० आश्व० १०१ अ०। ४ रैवते नृपे पु०। "आनर्त्तस्य ह दायदो रेवोनाम महाद्युतिः। आनर्त्तविषयचासीत् पुरी चास्य कुयस्यलो। रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुदो नाम धार्मिकः" हरिवं० १०७०।

ककुद्भिस्तुता स्त्री इ० त०। बलरामभार्यायां रेवत्याम्। ककुद्भिः कन्यादयोऽप्यत्र "ककुद्भिः कन्यावज्जानानां सलब्धाधि-वासया" माघः।

तस्याः पूर्वकालिकायार्थापि बलदेवपरिचयकत्वा यथा 'रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुदो नाम धार्मिकः। ज्येष्ठः पुत्र मत्स्यासीद्राज्यं प्राप्य कुयस्यलोम्। स कन्यासहितः सुत्वा गार्त्त्व्यं ब्रह्मणोऽनिके। सङ्कर्त्तभूतं देवस्य गतं वज्रयुगं प्रभो। आजगाम युवैवाव खां पुरीं यादवैर्हताम्। जतां द्वारवतीं नात्वा बलद्वारां मनोरमां। भोजहृष्यान्वकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः। ततस्तद्रैवतोच्चात्वा यथातत्त्वमरिन्दम्। कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम्। दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संशितः। रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी" १०७०। युधिष्ठिरउवाच "कवं वज्रयुगे काले समतीते दिजोत्तम। न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवतं वा ककुद्भिन्म्। मेकं गतस्य वा तस्य शयान्तेः सन्तिः कथम्। स्थिता पृथिव्यामद्यापि त्र्योतमिच्छामि तत्त्वतः। नारद उवाच। न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्भरतर्षभ। कस्तवकं न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ। ककुद्भिन्स्तु तं लोकां रेवतस्य गतस्य च। ज्ञता पुण्यजन-स्तात राक्षसैः सा कुयस्यलो" भा० हरि० ११ अ०।

ककुन्दर न० कस्य शरीरस्य इष्टदेशस्य कुं भूमिं दद्याति इ-वा० खच्। उन्नतं यावत्स्ये गताकारे कूपके 'वज्र-

द्विभक्तचतरस्रक(कु)कुन्दरविभागः रथाङ्गाकारसंस्थितच
नितम्बविभागः" दशकुमा० । "कक्षीं गङ्गां भुवौ दन्त-
वेष्टापोडौ ककुन्दरे" वात्त० "ककुन्दरे जघनकूपकौ"
मिता० । पृषो० कुकुन्दरमपि तत्रार्थे ।

ककुम् स्त्री कं प्रकाशं स्कुभ्राति स्कुन्म-किप् पृषो० । १।दिशि,
२।भोमायाम्, ३।चम्भकमालायाम्, ४।वास्त्रे, ५।रागिणीभेदे
च । "अष्टौ व्यस्यत् ककुमः पृचिव्याः" वज० १, ५, ८ ।
"दाधर्य प्राचीं ककुमं पृचिव्याः" ७, ८, २ । ई।प्राणे ।
"ककुपूजन्दः" यज० १५, ४ । "कं सुखं शरीरे स्कुभ्राति
धारयतीति ककुप्, कं सुखं कोपयति दोषयतीति कुप-दीप्तौ
चुरादि किप् । पूर्वत्वप्ते सलोप्यन्त्यान्दसः ककुप् प्राणः
"प्राणो वै ककुप् जन्दः इति श्रुतेः" वेददी० । द्विती-
यपक्षे पान्तमिति भेदः । वैदिके ऽजन्दोभेदे ।
"उष्णा वयः ककुपूजन्दः" यज० १, ४, ८ "आद्यान्तावष्टाक्षरी
पादौ मध्यमौ द्वादशक्षरौ ककुप्" वेददी० । कात्या०
सर्वा० ५।ख० । "द्वितीयसृष्टिक् त्रिपदान्त्यो द्वादशकः
आद्यश्चेत् पुर ऽष्टिक् मध्यमश्चेत् ककुप्" इति तल्लक्षण
सक्तम् । "सर्वाः ककुमः" आन्व० त्रौ० ६, १, २ ।
ककुव्रागिणीरूपसक्तम् संगीतदामो० "पीतं वसाना वसनं
सुकेशी वने रुदन्ती पिकनादद्रुता । विलोकयन्ती कक-
भोऽतिमीता सृष्टिः प्रदिष्टा ककुमस्तथेयम्" ।

ककुम पु० कं वातं स्कुभ्राति स्कुन्म-क पृषो० । घीणाङ्गे, त-
स्याः स्वरगान्धोर्यसम्पादमार्थमधोवह्वालावस्यभावे । कस्य
वातस्य कुः भूमिः भाव्यस्यात् ककु+भा-क । विस्तीर्णशा-
स्त्राभिः वातभूमिमकाशकेऽर्ज्ज्वनद्वये, च तद्गुणादि भाव-
प्रका० उक्तं यथा "ककुमः शीतलोभमन्ततज्जयविषासजि-
त् । मेदोमेघप्रणान् हन्ति तृशरः कफपित्तहृत् ।
"मध्येससृष्टं ककुमः पिशङ्गी" भाषः तांस्तण्डुलोन्नति-
निम्नोत्तानविस्तीर्णकुवौ ककुभोलूखले" दशकु० कालक्षेपं
ककुमसुरमौ पर्वते पर्वते ते मेघदू० । शरागभेदे च ४ रा-
गिणीभेदे स्त्री । ककुम इवावरति ककुम+किप्-च्यच् । ५ म-
हति लि० निष० "ककुमं रूपं उपभस्य रोचते" यज० ८, ४८ ।
ककुमं सहत् वेददी० [छेप् । मञ्जीनामगन्धद्रव्ये शब्दच०

ककुभादनौ स्त्री ककुम इवाद्यते तल्लरसत्वात् अद-ल्युट्
ककुम्भती स्त्री वैदिकेज्जन्दोभेदे "एकस्मिन्पञ्चकेज्जन्दः शङ्खमती
पट्टे ककुम्भतीति" कात्या० सर्वा० ८ । तल्लक्ष्यसक्तम् ।
ककुह लि० कस्य स्वर्यस्य कुं भूमिं जिहीते ऽच्छ्रितत्वात्
गच्छति हा-क ईत० । १।उच्छ्रिते २।महति निषष्टः ।

"ककुहं चित्त्वा कवे ! मन्दन्तु पृथग्विन्दवः" वज० ८, ४५,
१४ । "ककुहः सौम्योरस इन्द्रिन्द्राय" ६, ६७, ८ । ककुहः
ककुहसीति निषष्टौ पाठान्तरम् तदर्थे ।

कक हासे भ्रा० पर० अक० सेट् । ककति । अककौत् ।
चकक । ककटः । प्रनिककति कादिवाच्य णत्वम् ।

ककट पुंस्त्री कक-अटन् । गृहविशेषे स च अश्वमेधे अतु-
मतिदेयताकः पशुः । "न्यङ्कुः ककटस्तेऽतुमत्यौ" यज०
२४, २२ । पेडो मृगभेदः न्यङ्कुरपि, ककटः सण्, ते
त्वयोऽतुमत्यौ" वेददी० । स्त्रियां जातित्वात् छेप् ।

ककूल पु० कक-उलच् । बालदले नलितविस्तारः ।

ककौल पु० ककते गच्छति किप् कक्, कौलति संख्यावति
कुल-अच् कोलः कक् चाभौ कोलश्चेति कर्म० । गन्धद्रव्य-
साधने द्रवे (कांकोल) इति वङ्गभाषाः शब्दाते (वनकपूर)
इति पाञ्चान्यख्याते । "आकम्पितककौलैः नमस्कृतसुम-
पांशुपातिभिः" काद० । "कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं
हृद्यं रुचिप्रदम् । आस्य दुर्गन्धिहृद्गोमकफवातामया-
न्यहृत्" भावप्र० तट्टगुणाः "जातीफललवङ्गककौलसेपाश्च
षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति" तन्त्रसारः ।

ककौलक पु० इदमर्थे कत् । ककौलद्वज्जाते गन्धद्रव्ये
(वनकपूर) इति ख्याते । तस्य कोषे फलवत्त्वात् कोषफल
इति प्रसिद्धिः २।स्फूलसरिचे राजनि० । [चककख ।

ककल हासे भ्रादि० पर० अक० सेट् । ककलति अककलत् ।

ककलट लि० ककल-अटन् । कठिने अमरः । २।हासान्विते लि०

ककलटपत्रक पु० ककलटं प्रकाशान्वितं पत्रमस्य । (पाठः)

द्वज्जभेदे शब्दमा० [भूमौ वयं लेखनसाधने द्रव्यभेदे लि० ।

ककलटी स्त्री ककल-अटन् गौ० छेप् । कठिन्वाम् (शङ्खी)

काज पु० कप हिंसादौ स । १।उत्तरीयवस्त्रस्य पञ्चाङ्गाग-
स्ये अक्षले (अर्धवस्त्र) २।तायाम्, ३।शुष्कलक्ष्ये, ४।शुष्-
कवने च मेदि० ५।पार्श्वभागे, ६।राजान्तःपुरे, ७।वाङ्मूर्ते

८।पृष्ठप्रदेशनिहितापोऽंशुः कक्षकदेशे (काक्षा) ९।हस्त-
बन्धनरज्ज्वां, १०।काञ्चशाम्, ११।मकोटके, १२।स्टम्भ-
भित्तौ, १३।सन्धे १४।खलौखदे मेदि० १५।कक्षरोगभेदे च

(कांकाविराडी) स्त्री । १।ईषामे न० छेम् । "प्रक्षिप्यो-

दक्षिणं कजे" भाषः० । "मोटा वराङ्गं निरतक्त कक्षात्"

वज० १०, २८, ४ । "छटकजवनप्रस्था मसज्जलनिष्कृता"

भा० व० १८२ "कक्षान्तरगतोवायुर्जीभूत इव गर्जति"

रामा० "यथोद्वरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षति"महः ।

"कक्षपुः मगिरिप्रथ" "महाकक्षे विलोकयः । न ददते

दिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति" भा० आ० १४५
 अ० । 'अथमग्निर्देहं कृत्वा मितव्यायति भीषणः" भा०
 आ० ८२६६ अ० । 'अग्निर्महाकृत्वा मितव्यायति भीषणः" भा०
 व० १२० अ० । १७ बाहुमाले स्तोत्रमपि "कचैः कचां
 विधुन्वानावास्कोटं तत्र चक्रतः" भा० अ० २२ अ० ।
 वस्त्राद्युक्ते तु उंस्त्री "चित्तहस्तादिकं कृत्वा कचाबन्ध
 चक्रतः" भा० ८०२ । "वामे पृष्ठे तथा नाभौ कचत्वय-
 सदाकृतम् । एभिः कचैः परोक्षे योविप्रः स शुचिः
 कृतः" इति । "परिधानात् बहिःकचा निबद्धा ह्यासुरी
 भवेत्" योगिया० । १८ नौकाङ्गे हेम० । बाहुमूले (वगल)
 "वैदूर्यरूपान् प्रतिष्ठय काञ्चनान् कचान् स कचे परि-
 ष्टय वाससा" भा० वि० २५ जो० । प्रकोष्ठे "आ पञ्च-
 म्यास्तु कचाया नैनं कश्चिदवारयत्" रामा० । "क्रान्तानि
 पूर्णं कमलासनेन कचान्तराख्यद्विपतेर्विशेष" कुमा०
 "करोतु कामिरन्ध्रकचान्तरम्" काद० । १८ परिकरे "आवह-
 निविष्टकचैः" काद० । कचारोगस्तु "बाहुपार्श्वे कचासु
 ऊष्णस्कोटां सवेदनाम् । पित्तप्रकोपात् संभूतां कचा-
 मिति विनिर्द्दिशेत्" । कचाभागेषु ये स्कोटाः जायन्ते
 मांसदारुणाः । अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तिपावकसन्निभः ।
 सप्ताहात् द्वादशाहा पञ्चाहा घृन्ति मानवम्" सुश्रुते
 उक्तलक्षणः । "हरिजिह्वां गन्धनाम्नीं कचां विस्कोटकां-
 क्षया । पित्तजस्य विषर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक्"
 सुश्रु० २० कच्छे जलप्राये विश्वः ।

कचक उ० जनमेजयवर्षसप्तहते वासुकिजलजसर्पभेदे ।
 "हिरण्यवाहुः शरणः कचकः कालदन्तकः । एते वासु-
 जकिजानागाः प्रविष्टा ह्यव्याहृणम्" भा० आ० ५८ अ० ।
 कचतु द० कच इव तन्यते विटपं तन-वा० लु । उल्लभेदे
 तस्य फलम् अज्जुला० न लुक् । काञ्चतव तत्फलं न०
 चतुरर्थ्याम् उपस्थान्तात् अण् । काञ्चतव तत्सन्निह-
 देशादौ लि० ।

कचधर न० कचां धारयति ह-अच् नि० कृत्स्नः । सुश्रुते कच-
 धरः कचयोर्नरालक्ष्यानस्थिते मर्मस्थानभेदे । 'विशेषतस्तु
 यानि सक्चिगुल्मजातुविटपानि तानि बाह्योर्भण्ड-
 कर्परकचधराणि । बह्वृणहृणयोरनरे विटपम् एवं
 वलः कचयोर्भीधे कचधरमिति" लक्षित्वा कचधरे प-
 चाघातः" सुश्रुते तद्भेदे पचाघात उक्तः । स्त्रियां ङीप् ।
 कचप उंस्त्री कचे जलप्राये पिबति पा-क० ७० । कूर्म-
 कचरुहा स्त्री कचे जलप्राये रोहति रुह-क० । (नागरसुवा)

नागरसुवायाम् राजनि० तस्याजलप्रायभवत्वात्तत्तात्वम् ।
 कचशाय उंस्त्री कचे शुष्कहृत्ते शेते श्री-ण । कुक्कुरे शब्द-
 माला । स्त्रियां ङीप् ।
 कचशाय उंस्त्री कचे शेते श्री-उण् । कुक्कुरे राजनि० ।
 कचसेन उ० "परोक्षितोऽभवत् पुत्राः सन्धे धर्मार्थकोविदा ।
 कचसेनोपसेनौ तु चित्तसेनश्च वीर्यवान्" भा० आ०
 ८४ अ० उक्ते परिचिन्तयपुत्रभेदे । अथ च परिचित्
 स्वाविततः पुत्रः "स्वाविततः परिचित्तु" इत्युपक्रमात् ।
 "अलर्कः कचसेनश्च गयो गौराश्च एव चेति" यमसभास-
 हर्षने उक्तम् । तस्यान्वयः अर्वादिदेवस्यासितगिरिस्थः ।
 "अवलिपु प्रतीच्यां वै" इत्युपक्रम्य "बहुभूलफलोपेतो-
 ह्यसितो नाम पर्यतः । आन्वयः कचसेनस्य पुत्रस्तत्र
 युधिष्ठिरः" भा० व० ८८ अ० । तस्य च संन्यास-
 कथा । "कचसेनस्तु राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने ।
 न्यासं यथावत् संन्यस्य जगामाशु महायथाः" भा०
 अतु० १०७ अ० । तस्य प्रातःस्मर्यतामाह भा० अतु०
 १६७ अ० । "कचसेनश्च राजर्षिर्वसिष्ठाय नानुकी-
 र्तिताः । कल्युप्तत्वाय योनिव्यं सन्धेऽह्नास्त्रमयोदये ।
 पठेच्छुचिरनाड्यः सधर्मफलभागभवेत्" । "कचसेनार्ण-
 सेनौ च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः । एते चान्ये च बहवः
 सिद्धिं परमिकां गताः" भा० अ० ८१ अ० । २५ अ-
 भेदे च । यस्यापत्यमभिप्रतारी । "अथ शौनकाच्च कपेय-
 मभिप्रतारिणं काचसेनिं परिवेष्यमाणौ ब्रह्मचारी वि-
 भिद्ये" आ० ७८ कचसेनस्यापत्यम् इज्ज् भा० ।

कचा स्त्री कच-स । उत्तरीयवस्त्रे २ काश्चायाम् शमध्य-
 वस्त्रे ४ हस्तिवस्त्रे च विश्वः ५ मध्ये ईशं शयकोटौ
 ७ तुल्यतायाश्च । समकचः । कचोक्तः कोडीकृतः । ८ रा-
 जालः पुरे च तत्र मध्यवस्त्रे "उभे परैः सह दृढवद्वकल्या"
 माघः "कचा मध्यवस्त्रम्" मल्लि० कचशब्दे उक्ताचैष च
 कचापट उ० कचाकारः पटः । कौपिने हला० ।

कचाय नामधातुः पापचिकीर्षायाम् । "सत्कचक-
 टकचकचनेभ्यः कचचिकीर्षायाम्" वार्त्ति० अण्डः । कचा-
 यते कचं (पापम्) चिकीर्षति । अकचायि कचायां-
 बभूव व्यास चक्रे ।

कचावेचक प० कचं वनसुपवनं साम्यं स्त्रीबाहुमूलं वा
 कचां राजशुभान् पुरीं वाऽवेचते अच+ईच्-ण्वुल् ।
 १ शुभान्पालके, २ उद्यानपालके, ३ रक्षाजीवे, ४ जारे
 करो ईहाः स्ये च भेदि० ।

कचिन् लि० कचं पापमन्त्रस्य सुखा० इति । पापयुक्ते
 कचोवत् पु० कक्षा अक्षस्य मतृप् नि० संज्ञायां संप्रसारणं
 दीर्घश्च । स्फोटायने कचिभेदे ऐमच० । अन्यत्र कक्षावत्
 कचोयुक्ते । “सोमानं स्वरं कुण्डलि मन्त्रास्तते । क-
 लोवन् ययौगिजः” निरु० श्रुतिः कचोवान् कचो-
 वान् निरु० । मनुष्यकच एवामिमेतः इति निरु० ।
 “यतं कचोवा अक्षरस्य” ऋ० १, १२, २, “अहं मनु-
 रमयं सुख्याहं कचोवा अक्षिरसि विप्रः” ऋ० ४,
 २६, १, “कचोवान् दीर्घतमसः पुलस्तसंज्ञकः” भा० ।
 अयश्चाङ्गिरोमोतोपन्नः । “यवक्रोतश्च रैभ्यश्च अभावसु
 प्ररावसु । यौगिजश्चैव कचोवान् बलचाङ्गिरसः सुताः”
 भा० अतु० १५० अ० । “यवक्रोतोऽथ रैभ्यश्च कचोवानौ-
 गिजस्तथा” भा० अतु० १६५ अ० । अयश्च मोलप्रवर्तकः
 “कचोवतामाङ्गिरसौचय्यमौतमौगिजकाचोवतेति । आच०
 श्री० १२, ११, १, कचोवतोऽपत्यम् अण् । काचोवत
 तत्पुत्रे प्रवरर्षिभेदे । “कचोवन् ययौगिजः इति
 श्रुतिमधिकृत्य उगिजः पुत्रः उगिग् वटेः कान्तिकर्मणः”
 निरुक्तोक्तेः यौगिजशब्दं तालव्यमध्यएव साधुः भारते
 भूर्जन्यमध्यपाठः लिपिकरप्रमादकृत एव । एवं सतिष्ठत्वा
 भारतादौ पा० स्मृत्यैव ईकारमध्यपाठदर्शनात् ऐम० कचो-
 वच्छब्द एव । शब्दकल्पद्रुमे कलावच्छब्दकल्पनं निर्मूलम् ।
 कचोयु पु० “रौद्राक्षस्य घृताचीसम्भूते पुलभेदे । “रौद्राक्षस्य
 महेष्वास्य द्याधुरसि सूनवः” इत्युपक्रम्य “अवेयुरथ
 कचोयुः ककणेयुश्च योर्यवान्” इत्यादिना तस्य दण्ड उवा
 दर्शिताः भा० आ० ८० अ० । “आयुःक्षुपश्च राजर्षिः कचे
 युश्च नराधिपः” भा० अतु० १६५ अ० । “रौद्राक्षस्य
 घृताच्या वै द्याधुरसि सूनवः । अवेयुः प्रथमस्तोषां ककणे
 युश्चैव च । कचेयुः स्थण्डिलेयुश्च” हरिवं० २१
 कचोत्या लि० कचात् जलप्रायदेशादुत्तिष्ठति उदु+स्या-क
 ५त० । भद्रसुतायां राजनि० । (नामरसुषा) तस्या-
 जलप्रायदेशजत्वात्तथात्वम् । कचोद्भावादयोऽप्यत्र ।
 कच्य लि० कचे भवः यत् । “कचोवीरुधिदोर्मुले कच्य शुष्क
 वने तणे” इति विश्वोक्ततादि । भवे । २२३ भेदे
 पु० । “नमो वन्द्याय च कच्याय च” यजु० १६, २२, रूद्रा-
 ध्याये रूद्रभेदकवने । ३ कलपुरके लि० । “क्षेम आसामदितिः
 कच्योमदः” ऋ० ५, ४४, ११, “कच्यः कलापुरकः
 मदः” भा० । कचे मध्ये भवः यत् । ४८ उररीयवम्भे
 ५ हर्म्यादिप्रकोष्ठे राजशब्दादेर्वेदनावाच्छब्दे ईदमे राज-

शब्दादेः ७ प्रारम्भकोष्ठके ऽसादृश्ये ८ कचवद्वरज्यौ
 १० काच्युः मेखलारजौ ११ वस्त्राश्च १२ गजमध्यवन्धन-
 रज्यौ च स्त्री । स्वार्थे यत् । १३ उद्योगे १४ परिकर-
 वन्धने च स्त्री । “ते त्वतोऽयं जनाकीर्त्या कक्षास्तिस्रो
 नरर्षभाः” भा० स० २० अ० । “अभिगम्य श्वहं भ्रातुः
 कक्षामपि विष्टव्यं च” रामा० । अत्र ह्येवमपि “अन्ये च-
 हरयोदास्या श्वहकच्युगतास्तथा” रामा० । १५ गुह्याणां
 शब्दरत्ना० १ ईपाश्च भागे न० । “शोभितं ऐमकच्युश्च
 ऐमपट्टैर्विभूषितम्” । र० भा० “परायै बहकच्युणां
 तादृशां सम्भवः कुतः” पुरा० । १७ अङ्गुली स्त्री निषष्टुः ।
 कक्षावत् पुंस्त्री कक्षास्यस्य मतृप् मस्य वः । कचिभंज्ञा-
 भावात् न संप्र० । कचिनि ऐमच० स्त्रियां ङीप् ।
 कच्यवेचक पु० कचावेचकार्येण ।
 कच्य हासे आ० पर० अक० सेट् एदित् घटादि वोपदेवः ।
 कचति एदिच्वात् अकसीत् । चकाश्च णिच् कचयति ।
 पा० मते नास्य एदिच्त्वं तेन अकसीत्-अकसीत् इति-
 भेद न वा तन्मते घटादि । तेन काचयत्वैव । कादि-
 त्वात् प्रनिकचति इत्यादौ न णत्वम् ।
 कच्यो स्त्री कच-यत् । हर्म्यादिप्रकोष्ठे कचायै शब्दर० ।
 कच्य क्रियाभावे आदि० पर० सक० अक० च सेट् एदित्
 वोप० । कचति अकसीत् । पा० नेदिच्त्वम् तेन अकसीत्
 अकसीत् काचयति । चकाम प्रनिकचति न णत्वम् ।
 कच्य पुंस्त्री कचि-अच् । १ पविभेदे । (काँक) । “कच्यपत्यः
 शिलीमुखः” इत्युक्तेस्तस्य पत्येण यरपुङ्खः क्रियते । “श-
 रास्तवोस्तु वभुवुः कच्यवर्हिषवाससः” भा० वि० ५८ ।
 सच पत्नी सुरमासुतकुलजः “अनन्तायाः शुकी पुत्री कच्यस्तु
 सुरमासुतः” भा० आ० ६६ अ० । २ महाराजपुत्रे राजनि० ।
 ३ चत्विषमात्वे शब्दमात्रा । ४ वने ५ अक्षुणा हिजवेषधरे
 भेदि । “कक्षोनाम हिजोभूता मतातः प्रियदेवनः” भा०
 व० २ अ० । युधिष्ठिरस्य अक्षुणा हिजवेषधया तथात्वम् ।
 ६ सुदेवानुजभेदे “देवमोढस्य श्वरस्य मारिषा नाम पत्य-
 भूत् । तस्यां स जनयामास दण्ड पुत्रान् क्रमेण च । वसुदेवं
 देवभागं देववत्समानकम् । सुहृदं श्यामकं कक्षं शमीकं
 वत्सकं वृकम्” इत्युक्त्वा “कक्षस्य कर्पिकायां वै अतथामा-
 जयावपि” इति तत्पुत्रोत्पत्तिरज्ञा ।
 “कृतवर्ष्णा क्षुणाष्टिः शमीकः समितिञ्जयः । कक्षः
 शकुच कुलिश सप्तैते वै महाराजाः” भा० स० १३ ।
 ७ उपमनेनकन्याभेदे स्त्री । “तेषां (उपमनेनकन्यानाम्)

स्वसारः पञ्चासन् कंसा कंसवती तथा । सुतनूराष्ट्रपाली च
कङ्का चैव वराङ्गना" हरि० १८ ।

कङ्कट्ट उ० कं देहं कटति क+कट-सम् च्, ककि लौख्ये
अटन् वा । १कवचे । "सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च" रघुः
तेन निर्वृत्तादि कुसुदा० चतुर्थ्याम् ठक् । कङ्कटिक
तन्निर्वृत्तादौ लि० । चतुर्थ्यां काया० इल । कङ्कटिल
तदर्थे । प्रेक्षा० चतुर्थ्याम् इनि । कङ्कटिन् तदर्थे लि० ।
अस्वर्थे इनि । तद्युक्ते वङ्ककवचे लि० । उभयत्र स्त्रियां
ङीप् । स्त्रार्थे कन् । कङ्कटकोऽप्यल ।

कङ्कण न० कं शुभं कणति कम्-कण-अच् । १करभूषणे, २भू-
षणमात्रे च श्रेयसरे ४हस्तसूत्रे च विश्वः "सिन्दूरि-
तानेकपङ्कणकुताः" भाषः "उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदम्
वद्वा इदं मेखला" सा० द० । कङ्कणशब्दस्य करभूषणार्थत्वे-
ऽपि तत्कावे करवृत्तत्वसूचनार्थं कर्णावतंसं कर्णशब्दवत्
करशब्दप्रयोगः । भूषणमात्रे "के द्रुमास्ते क वा पामे स-
न्ति केन प्ररोपिताः । नाथ । मत्कङ्कणन्यत्वं येषां सक्ता
फलं फलम्" सा० द० । कमिलव्ययम् जलार्थकं तस्य
कणः । ५जलकण्डे पु० । "नितम्बे पलाही नयनयुगलं
कङ्कणभरम् सुखे हारावाप्तिः सतिलकमभूत् पाणिकमलम् ।
अरण्ये कणाट ! त्वद्विनितानां विधिवशादपूर्व्यांभ्यं
भूषाविधिरजनि" उद्भटः ।

कङ्कणीका स्त्री पुनः पुनः कणति कण-यङ्-लुक्-इकन्
"चङ्कणः कङ्कण च" उषा० कङ्कणादेशश्च । लुङ्घष्टिका-
याम्" उज्ज्वल० वा० चङ्कणः-अच् कङ्कणादेशश्च गौरा०
ङीप् । कङ्कणीत्यपि तत्रैव भरतः । अल मूलं मृग्यम् ।
कङ्कत पु० ककि-अतच् । १नागवलाढ्ये । तक्+गती अतच्
ष्टयो० । २अस्त्रविषे दुग्धमे सपे । पुंस्त्री जातित्वात्
स्त्रियां ङीष् । "कङ्कतो न कङ्कतोऽय सतीनकङ्कतः" ख० १,
१८१, १ । "कङ्कतोऽत्यविधः सतीनं जलम् तत्र कङ्कतः
जलकुशुभः" भा० । १केशप्रसाधन्याम् न० (काङ्कड) ।
"गिरसीव कङ्कतममेतमूर्तुजे" भाषः पुंस्त्वमपि "कलिः
कङ्कतः शतदन्त्य एषः । अपाखाः केशमलमप शीर्षस्थं
लिखात्" अथ० १४, २, ६८ प्रसाधनीयुषाव सृष्टे उक्ताः
"केशप्रसाधनी केशराजो जन्तुमलापहा" अस्य स्त्रीत्व-
मपि तत्र गौ० ङीप् । कङ्कती तत्रार्थे विश्वामरौ । स्त्रार्थे
कन् । कङ्कतिका तत्र कङ्कतं तदुत्सृष्टारः प्रयोजनमस्य
ख । कङ्कतीय केशप्रसाधनपरे ऋषिभेदे "तद्वैतव्याखिल्यः
कङ्कतीयेभ्योऽहरहः कर्म प्रदिश्य प्रवमाज" शत० ना० ८,

४, ४, १२ । मृहस्यं च तस्यैव केशसंस्कारप्रयोजनत्वात्
कङ्कतोऽटि उ० कङ्कस्य तोटिरिव चक्षुरस्य । १मत्स्यभेदे (कांकला)
वा० अच् समा० । कङ्कतोऽप्यल । स्त्रियां जातित्वात् ङीष्
कङ्कपत्र उ० कङ्कस्य पत्रं पत्रं पत्रोऽस्य । पुङ्के तत्पञ्चयुक्ते
१शरे "ह्रयांश्च रजतप्रख्यानं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः" भा० वि०
१८ "क्षित्वा च तानाशुगैश्च कङ्कपत्रान् शिलाशितान्"
भा० व्याख० ७८ अ० । इत० । २कङ्कखगस्य पत्रे च । कङ्कस्य
पत्रं यत्र । ३तत्पञ्चयुक्ते "नखप्रभारूपितकङ्कपत्र सक्ता-
ङ्गुलिः सायकपङ्कखण्व" रघुः । तदस्यस्य इनि । कङ्कपत्रिन्
कङ्कपत्रयुक्ते वाच्ये पु० । "विव्याध दशभिर्वाणैस्तरितः
कङ्कपत्रिभिः" भा० व० ५७ अ० । "पुनरेवाहन्त् पाथं
हृदये कङ्कपत्रिभिः" भा० वि० ५८ ।

कङ्कपर्वन् पु० कङ्कः कङ्कमुखमिव पर्वणां । सर्पभेदे । तिर-
विराजेरसितात् पृदाकोः परि संभृतम् । तत् कङ्कप-
र्वणो विषमिवं वीरुदनीनशत्" अथ० ७, ५६, १,
कङ्कपुरी स्त्री कं सुखं तेन कायति प्रकाशते कै-क कर्म० ।
कासोऽप्यर्थं तस्यां वसतां हि सुखवाञ्छित्यात् तवात्वम् ।
"असिं ह्युपसृश्य पुनः पुनः स (असस्त्व) प्रासादमालाः
परितो विलोकयन् । उवाच नेत्रे ! स चले ! प्रपश्यतं
कासीं युवां कङ्कपुरी त्रियं वत" काशी० ३४० ।

कङ्कमाला स्त्री ककि-चापले यञ् कङ्क चापल्यं करचाक्षल्यं
मलते धारयति मल-ष्टौ अण् उप० स० । करतालीनाद्यो
शब्दर० तत्र हि करचापल्यत्वात् । तयात्वम् ।

कङ्कमुख पु० कङ्कस्य मुखमिव मुखमस्य । (काङ्काणि) १संदंभे
सृष्टुतोक्ते २यल्लोडारणाद्यैः यन्त्रभेदे न० । "तत्र नाना-
प्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखाणि यन्त्राणां
प्रायशः सदृशानि तानि" इत्युक्ता "तत्र सप्तिकयन्त्राख्य-
एादयाङ्गुलप्रमाण्यानि सिंहव्याघ्रकतरङ्गलदीपि
माज्जारिहृगालमृगैर्वाककाकङ्कङ्कररषासभासशयदा-
त्यङ्गुलकविज्ञस्थेन मृगप्रकौशमृगज्जालिकयांभञ्ज-
ननन्दिमुखस्थानि मसूराकृतिभिः कीर्तयन्तानि मूले-
ऽङ्गुशयदाडस्यराङ्गाख्यस्त्रिभुजस्योद्भरणाश्च सुपदिश्यन्ते"
इति तल्लक्षणसक्तम् । अस्य प्रयसाऽपि तत्रैव । "निवर्त्तते
साधवगाहने च यत्नं प्रमृष्टीद्वरते च यस्मात् । यन्त्रे-
ष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि चैव" ।
कङ्कुर लि० कं सुखं किरति जिपति कृ-अच् । कृत्सिते हेमच० ।
कंजलं धार्यतेऽत्र कम्+कृ-आधारे अप् । २तत्र न० ।
कङ्कुरील पु० कङ्क इव लोलः लस्य रः । अङ्गोष्ठ्ये (आंको-

कङ् वङ्भाषा (टेरा) हिन्दिभाषा । [राजवल्लभः ।

कङ्गलोड्य न० कङ्ग २५ लोड्यते लोड-यत् । विष्णोडम्बूले
कङ्गवाज प्र० कङ्गस्य वाज एववाजः पकोऽस्य । कङ्गपत्ने वाण-
भेदे कङ्गपत्तोऽप्यस्य । कङ्गस्य वाजः जातोऽस्य तार० इतच् ।
कङ्गवाजित कङ्गपत्तयुक्ते सायके । “अताडयदमेवात्मा
नवभिः कङ्गवाजितैः” भा० भी० ११७ अ० । [कत्वात्तत्वात् कम्
कङ्गयन्तु उ० इत० । टन्निपत्तौ गम् शब्दच० । तस्याः कङ्गमाश-
कङ्गमाय उ० कङ्ग २५ येते गी-य । कुङ्कुरे शब्दमाला
कङ्गा स्त्री कङ्क-अच् १ गोशोर्षचन्दने शब्दमाला २ उप-
से नदुहितभेदे च कंसशब्दे उदा० ।

कङ्गाल उ० कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिपति कल-अच् ।
त्वङ्मांसरहितशरीरारम्भकेऽस्त्रिमधुये अस्त्रिपञ्चरे ।

कङ्गालमालिन् यु० कङ्गालानां मालास्त्वस्य इति । महादेवे
कङ्गालय उ० कङ्गालं याति या-क । देहे ।

कङ्ग उ० कङ्क-उन् । (काङ्गनी) त्वणधान्यभेदे दिङ्प्रकोषः ।
उपसेनस्य पुत्रभेदे कंसश्चातरि । “कंसः सुनामा न्यपोधः
कङ्गुः शङ्खुः सुहस्तथा । राष्ट्रपालश्च सृष्टिश्च तद्विमानुय-
सेनजाः” भाग० ८, २४, १४ ।

कङ्गु (ङ्गु) उ० न० कङ्गुः त्वणभेदः तत्र तत्समीपे तिष्ठति
स्या-क पत्वम् । पर्वतीयसृष्टिकाभेदे । “हिमवत्-
पादशिखरे कङ्गु(ङ्गु)र्धनाम जायते । तत्रैकं नलि-
काख्यं स्यात्तदन्यत्रैकं स्मृतम् । पीतप्रभं शुक्लस्निग्धं
तत्र त्र्येवं च रेणुकम् । कङ्गु(ङ्गु)र्धं रेचनं तिक्तं कटूष्णं
वर्षकारकम् । लमियोद्योदराभानगुल्मानाङ्कका-
पङ्कम्” भावप्र० अथपृषो० कस्य गः कङ्गु उभयपि ।

कङ्गुष उ० कङ्क-जघन् । आभ्यन्तरदेहे । “कर्णाभ्यां ते कङ्गु-
पेभ्यः कर्णान्त्रं विगच्छन् । सर्वं शीर्षस्थं ते रोगं वञ्चि-
र्मन्त्रयामहे” अथ० ८, ८, २ ।

कङ्क उ० कङ्क-एश् । काकभेदे त्रिका० ।

कङ्किलि उ० कम् सुखं तदर्थं जैलिरत् । अशोकवृक्षे राजनि०

कङ्किल उ० कङ्क-वा-एल । वास्तुके शब्दमाला ।

कङ्किलि उ० कङ्ग-वा० एलि प्रयो० । अशोकवृक्षे त्रिका० ।

कङ्ग न० कम् खलत्वमेव खल-वा० उ । पापभोगे शब्दमा० ।

कङ्गु स्त्री कं सुखमङ्गति ऋग्या० कु शकम्बा० । (काङ्गनी)
धान्यभेदे । ‘सा च चतुर्विधा तासां गुणाः भावप्र० उक्ताः ।

० “स्त्रियां कङ्गुः प्रियङ्गुर्दे” लण्यरक्तवितस्तादा । पीता,
चतुर्विधा कङ्गुः सासां पीता वरा स्मृता । कङ्गुस्तु भग्नस-
न्धानवातलदृष्टं हृषी शुक्लः । स्रग्मन्ते प्रचरातीव वाजिनं

शुणक्तुं भृशम्” । अप्राणिजातिवाचित्वात् वा ऊङ् ।

“आर्यास्तु यवशब्दाद्दोषं नृकविशेषं प्रतिपत्तिं लेख्यास्तु
कङ्गुम्” अधिकरणमा० स्तार्थं कन् तत्त्वैव । “कङ्गुका त्रि-
फला लोभं कारीयं अवणाङ्गया” सुशु० । इयञ्च स्यास्य
ओषधिः । “तिलभाषम्रीहयवाः प्रियङ्गुवो गोधूमाश्चेति
सप्त स्यास्या ओषधयः” इति तैत्तिरीयसंहिताभाष्यप्रता-
पतिः प्रियङ्गुः कङ्गुः । अष्टादशधान्यमध्ये च अस्याप्यह-
णम् अष्टादशधान्यशब्दे ५२५ प्र० तत्प्रमाणम् ।

कङ्गुनी स्त्री कङ्गा कङ्गुशब्देन नीयते प्रायते नो-वा० कर्मणि
उ गौरा० ङीप् । (काङ्गनी) धान्यभेदे राजनि० ।

कङ्गुनीपत्नी स्त्री कङ्गुन्याः पत्नमिव पत्नमस्याः । पत्न्या-
भ्याख्ये त्वणभेदे राजनि० ।

कङ्गुल उ० कङ्गुं लाति स्थात्यनेन ला-वा० घञ्
करणे क इत० । १ पाथौ हस्ते शब्दच० ।

काच रवे भा० पर० अक० सेट् । कचति अकचोत् अकाचोत्
चकाच । प्रनिकचति । [कञ्चति अकञ्चोत् कञ्चञ्च ।

काच बन्धे सक० दीप्रौ अक० भ्यादि० पर० इदित् सेट् ।

काच बन्धे सक० दीप्रौ अक० भ्यादि० भ्यात् सेट् । कचते अक-
चिट् चकचे कचः । “चचाम मधु माध्वीकं त्वत्ताञ्चावकचे
वरम्” भट्टिः । कादित्वाच्च अथ प्रनिकचति ।

काच उ० कच-अच् । १ केशे, २ वृक्षस्य त्रिपुले, ३ शुष्कवृक्षे,
४ भेषे शब्दमा० हस्तिस्यां स्त्री । मेदिनी । भावे च ।
५ बन्धे ईशोभायाञ्च । कचार्थचरितञ्च भा० आ० ७६, ७७
अ० यथा “जिगीषया ततो देवा वप्तिरेऽङ्गिरसं” सुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थं काव्यलूशनसं परे । ब्राह्मणौ
तावभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ भृशम् । तत्र देवा निजङ्गु-
र्यान् दानवान् युधि सङ्गतान् । तान् पुनर्जीवयामास
काव्यो विद्याबलाश्रयात् । ततस्ते पुनरुत्थाय योधया-
ञ्चकिरे सुरान् । असुरास्तु निजङ्गुर्यान् सुरान् सम-
रमूर्ध्वनि । न तान् संजीवयामास वृक्षस्य त्रिपु-
रधीः । नहि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेति धीर्य-
वान् । सञ्जीवनीं ततो देवा विषादभगमन् परम् । ते त
देवा भयोद्दिग्माः काव्यादुशनसस्तदा । ऊङ्गुः कचसुपा-
गव्यं ज्वेष्टं पुत्रं वृक्षस्यते । भजमानान् भजस्ताञ्चान् कुरु
नः साङ्गसत्तमम् । या सा विद्या निवसति ब्राह्मणेऽ-
मिततेजसि । शुक्ले तामाचर क्षिप्रं भागभाङ्गो भवि-
ष्यति । उपपर्वसमीपे हि शक्योऽष्टुः त्वया हिजः ।
रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्वदानवान् । तमारा-

धवितं शक्तो भवान् पूर्वव्याः कविम् । देवयानीञ्च
दयितां सुतां तस्य महात्मनः । त्वमाराधयितुं शक्तो
नान्यः कचन विद्यते । शीलदाक्षिण्यमाधुन्यैराचारेण द-
मेन च । देवयान्यां हि तृप्तायां विद्यां तां प्राप्नुमि
ध्रुवम् । तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्दृष्टस्तिष्ठतः कचः ।
तदाभिपूजितो देवैः समीपं दृष्टपर्वणः । स गत्वा त्व-
रितो राजन् ! देवैः सम्प्रेषितः कचः । असुरेन्द्रपुरे शुक्रं
दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह । ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षात्
दृष्ट्वस्तेः । नाम्ना कचमिति ख्यातं शिष्यं दृष्ट्वा तु मां
भवान् । ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ । अतु-
मन्वस्य मां ब्रह्मन् ! सङ्क्षमं परिवत्सरान् । शुक्र उवाच ।
कच ! सुस्वगतं तेऽस्तु प्रतिदृष्ट्वा मिते वचः । अर्चयिष्ये-
ऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु दृष्ट्वस्ति । वैशम्पायन उवाच
कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजपाह तद्ब्रतम् । आदिष्टं
कविपुत्रेण शुक्रेणोद्यनसा स्वयम् । व्रतस्य प्राप्रकालं
स यद्योक्तं प्रत्यदृष्टत । आराधयन्नुपाध्यायं देवया-
नीञ्च भारत ! । नित्यमाराधयिष्यंतां युवायौवनगोचरे ।
गायन् नृत्तन् वाद्यं च देवयानीमतोपयत् । स शीलं
यन् देवयानीं कन्यां सम्प्राप्नुयौवनाम् । पुत्रैः फलैः
प्रेषयिष्ये तोषयामास भारत ! । देवयान्यपि तं विप्रं
नियमव्रतधारिणम् । गायन्तो च ललन्तो च रजः
पर्यं चरन्तदा । पञ्चवर्षगतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीशुरघो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् । गा रक्षन्तं
वने दृष्ट्वा रक्षणेकममर्षिताः । जघ्नुर्वृक्ष्यते देवादि-
द्यारक्षार्थमेव च । कृत्वा शालादकेभ्यश्च प्रायच्छन्नुवाचः
व्रतम् । ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः सन्निवेशनम् ।
ता दृष्ट्वा रक्षिता गाश्च कचेनाभ्यागता वनात् । उवाच
वचनं काले देवयान्यश्च भारत ! । देवयान्युवाच । आह-
तद्वाग्निहोत्रेण सूर्यं वास्तद्व्रतः प्रभो ! । अगोपाद्यागता
गावः कचस्तात ! न दृश्यते । व्यक्तं हृतो हृतो वापि कच-
स्तात भविष्यति । तं विना न च जीवेयमिति सत्यं
ब्रवीमि ते । शुक्र उवाच । अयमेहीति संगच्छं भूतं
संजीवयाम्यहम् । ततः सङ्गीवनीं विद्यां प्रयुज्य कच-
माह्वयत् । आहूतः प्रादुरभवत् कचो हृष्टोऽपि विद्यया ।
हृतोऽहमिति वाचस्म्यो प्रुष्टो ब्राह्मणकन्यया । स पुन-
र्देवयान्योक्तः सुष्माहारो यदृच्छया । वनं ययौ कचो
विप्रोदशुद्धीनवाच तम् । पुनस्तं प्रेषयित्वा तु सप्तडा-
म्भस्यमिश्रवन् । विप्रं गतं पुनः कन्यां पितृ तं सङ्गी-

वेदयत् । विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः ।
पुनराहूतस्तद्गुप्तं न्यवेदयत तदुद्यथा । ततस्तृतीयं कृत्वा तं
दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णयः । प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायाम
सुरासदा । देवयान्यश्च भूयोऽपि पितरं वाक्यमब्रवीत् ।
सुष्माहारः प्रेषणस्तु कचस्तात ! न दृश्यते । शुक्र उवाच ।
दृष्ट्वस्तेः सुतः पुत्रि ! कचः प्रेतगतिं गतः । विद्यया
जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् । भवं शुचो मा
रुदो देवयानि ! न त्वादृशो मर्त्यमनु प्रयोचेत् । यस्या-
स्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽद्यान्विनौ च ।
सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्वं संप्रस्थाने सद्गमनि प्रभावात् ।
अगच्छोऽसौ जीवयितुं द्विजातिः सङ्गीवितो बभूवते चैव-
भूयः । देवयान्युवाच । यस्याङ्गिरा दहतमः पितामहो
दृष्ट्वस्तिचापि पिता तपोनिधिः । ऋषेच पौत्रं तम
द्यापि पुत्रं कथं न शोचेयमहं न रुदाम् । स ब्रह्मचा-
रो च तपोधनश्च सदोत्थितः कर्मसु चैव दृढः । कच-
स्य मार्गं प्रतिपत्त्ये न भोक्ष्ये प्रियो हि मे तात ! कचोऽभि-
रूपः । वैशम्पायन उवाच । स पीडितो देवयान्या म-
हर्षिः समाह्वयत् संरम्भाच्चैव काव्यः । असंशयं माम-
सुरा द्विषन्ति ये मे शिष्यानागतान् खदयन्ति । अत्राह्वयं
कर्तुमिच्छन्ति रौद्रास्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि । अथ-
स्य पापस्य भवेदिहान्तः कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ।
शुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः शनैर्वाचं जठरे व्याजहार ।
तमब्रवीत् केन पक्षोपनीतो ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ! ।
कच उवाच । भवत्प्रसादान्न जहाति मां मृतः स्मरामि
सर्वं यच्च यथा च दत्तम् । न त्वेवं स्यात्तपसः सङ्ख्यो
मे ह्येवं ततो घोरमिमं सङ्ग्रामि । असुरैः सुरायां भवतो-
ऽस्मि दत्तो कृत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ! । ब्राह्मीभा-
यामासुरो चैव माया त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तेत् । शुक्र
उवाच । किन्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से ! वधेन मे जीवितं-
स्यात् कचस्य । नान्यत्र कुलेभ्यः मभेदनेन दृश्येत् कचो
महतो देवयानि ! । देवयान्युवाच । हौ मां शोकावग्नि-
तृष्यो दहेतां कचस्य नागस्तव चैवोपघातः । कचस्य नाशे
मम नास्ति शर्म तवोपघाते जीवितं नास्ति शक्ता । शुक्र
उवाच । संसिद्धरूपोऽसि दृष्ट्वस्तेः सुत यत्त्वं भक्तं भजते
देवयानी । विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं मचेदिन्द्रः कच-
रूपी त्वमद्य । न निवर्त्तेत् पुनर्जीवितुं कचिदन्यो ममोद-
रात् । ब्राह्मणं वर्जयित्वं तं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि । पुत्रो
भूत्वाभावय भावितो मामस्य देहादुपनिष्कस्य तात ! । समी-

लोधा धर्मवतीमवेष्टां गुरोः सकाशात् प्राप्य विद्यां स-
विद्याः । वैशम्पायन उवाच । गुरोः सकाशात् समवाप्य
विद्यां भित्त्वा कुर्वन् निर्विचक्राम विप्रः । कचोऽभिरूप-
स्तत्क्षणं ब्राह्मणस्य शुक्लाख्ये पौरुषमाश्रामिवेन्दुः ।
इष्टा च तं पतितं ब्रह्मराशिमुत्थापयामास स्मृतं कचो-
ऽपि । विद्यां विद्यां तामवाप्याभिव्याद्य कचस्ततस्तं गुरु-
मित्युवाच । यः श्रोत्रयोरस्मृतं स निर्विघ्नेदुर्गो मे नवि-
द्यास्य यथा ममायम् । तं मन्येऽहं पितरं मातरञ्च
तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य ज्ञानम् । स्मृतस्य दातारमनु-
त्तमस्य निधिं निधोनां चतुरन्वयानाम् । ये नाद्रियन्ते
गुरुमर्चनीयं पापाहोकांस्ते ब्रजन्त्यप्रतिष्ठाः । वैश-
म्पायन उवाच । सुरापाशाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञा-
नाशं चैव महतिचोरम् । इष्टा कचञ्चापि तथामिरूपं
पीतं तथा गुरवा मोहितेन । समन्युहत्याय महानु-
भावस्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः । काव्यः स्वयं वाक्य-
मिदं जगद् सुरापाशं प्रति वै जातगद्गुः । यो ब्राह्मणो-
ऽद्यप्रभृतीह कश्चिन्नोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्मो ब्रह्मज्ञा चैव स स्यादस्मिन्नोके गर्हितः स्यात्
परे च । मया चेमां विप्रधर्मोक्तिधीमां मर्यादां वै
स्वापितां सर्वलोके । सन्नो विप्राः शुश्रूषांशो गुरुणां
देवा लोकाद्योपशृङ्खन्तु सर्वे । इतीदृशज्ञा स महानु-
भावस्तपोनिधोनां निषिरप्रमेयः । तान् दानवान् देव-
विमूढबुद्धीनिदं समाहूय वचोऽभ्युवाच । आचक्षे वो,
दानवा बालिशाः स्व सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे ।
सञ्जीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थी तत्त्वप्रभावो ब्राह्मणो
ब्रह्मभूतः । वैशम्पायन उवाच । एतावदुज्ञा वचनं
विरराम स भार्गवः । दानवा विस्मयाविष्टाः प्रवयुः स्तं
निवेगनम् । गुरोरुप्य सकाशे तु दृग्दर्शयतानि सः ।
अनुत्तातः कचो गन्तमिवेप त्विदशालयम् ।

वैशम्पायन उवाच । समाहृतत्रतं तन्तु विस्फटं गु-
ह्यता तदा । प्रस्थितं त्विदशालासं देवान्यमवोदिदम् ।
अपेरङ्गिरसः पौत्र ! हत्तेनाभिजनेन च । भ्राजसे वि-
द्याया चैव तपसा च दमेन च । अर्धियाङ्गिरा मान्यः
पितृर्धर्म महायशः । तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम गुरो
इहस्थितिः । एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्वृत्रवीमि तपो-
धनम् । व्रतस्य नियमोपेते यथा वृत्तास्यहं त्वयि । स
समाहृतविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि । स्मृताय विधि-
वत् प्राणिं मम मन्त्रपुरस्कृतम् । कच उवाच । पूजो मा-

न्यश्च भगवान् या तव पिता मम । तथा त्वमनवद्याङ्गि !
पूजनीयतरा मम । प्राणेभ्योऽपि प्रियतरा भार्गवस्य
महात्मनः । त्वं भद्रे ! धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा
मम । यथा मम गुरुर्द्विष्यमान्यः शुकः पिता तव ।
देवयानि ! तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि । देवान्युवाच ।
गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै ननु त्वमपि मे पितुः । तस्मात्
पूज्यश्च मान्यश्च ममापि त्वं हिजोत्तम । असुरैर्हन्तमाने
च कच ! त्वयि पुनः पुनः । तदा प्रभृति या प्रीतिष्ठां
त्वमद्य स्मरस्व मे । शौहाहं चातुरागे च वेत्स्य मे भक्ति-
सुत्तमाम् । न मामर्हसि धर्मज्ञ । त्वक्तुं भक्तामनागसम् ।
कच उवाच । अनियोज्ये नियोगे मां नियुजस्व शुभ-
प्रते ! प्रसीद सुभु ! त्वं मद्यां गुरोर्गुह्यतरा शुभे ! । यतो-
पितं विद्यालालि ! त्वया चन्द्रनिभानने ! । तत्वाहस्यपितो
भद्रे ! कुलो काव्यस्य भाविनि ! । भगिनी धर्मतो मे त्वं
मैवं वीचः सुमध्यमे ! । सुखमश्नुष्यति भद्रे न मनु-
र्विद्यते मम । आष्टक्ये त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे
पथि । अविरोधेन धर्मस्य कर्तव्योऽस्मि कथान्तरे । अग्र-
मत्तोत्थिता नित्यभाराधय गुरुं मम । देवान्युवाच ।
यदि मां धर्मकामार्थं प्रत्याख्यास्यसि वाचितः । ततः कच !
न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति । कच उवाच । गुरु-
पुत्रीति ज्ञत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः । गुरुणा धानतु-
ज्ञातः काममेवं शपस्व माम् । आर्धं धर्मं वृत्राणोऽहं
देवयानि ! यथा त्वया । शप्नो नाहोऽस्मि शपस्य काम-
तोऽद्य न धर्मतः । तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स
भविष्यति । अविपुत्रो न ते कश्चिज्ज्ञातु प्राणिं पक्षी-
ष्यति । फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं सामात्य तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि त्वं यं तस्य विद्या फलिष्यति । वैशम्पा-
यन उवाच । एवमुक्त्वा हिजनेष्टो देवयानीं कचस्तदा ।
त्विदशालयं शीघ्रं जगाम हिजसत्तमः ।

काचग्रह उ० कचानां पक्षोयत् । केशकर्षणेन धर्मणे
“शपयन्निष्ठापौलस्त्यमलात्कारकचपक्षैः” “अङ्गसूति
रुद्रः कचपक्षैः” रघुः । [इहस्थाने त्रिका०]
काचङ्गल न० कच-दीपैः अच् कर्म० शकम्बा० । करगुन्य
काचङ्गल उ० कच-वा० अङ्गलच् । ससद्रे त्रिका० ।
काचप न० कच-कपन् । शकपले उज्ज्वलदत्तः ।
काचपल उ० कचानां समूहः कच+पल । केशसमूहे अमरः
एवं केशपलादयोऽप्यत्र ।
काचपाश उ० कचानां समूहः कच+पाशप् । केशसमूहे अमरः

एवं केयपायादयोऽप्यत्र । “केयपाये मनाये” विक्र०

“तं केयपायं प्रसमीक्ष्य कुर्याः” कुमा० ।

कचमाल उ० कचं कचकान्तिं मलते मल-धृतौ अण् ।

उप० स० । धूमे हारा० ।

कचरिपुफला स्त्री कचस्य रिपुः फलमस्याः । गठोदये राजनि० । [केचहस्तादयोऽप्यत्र ।

कचहस्त उ० कचानां मगूहः कच+हस्त । केयमगूहे अमरः

कचाकचि अय्य० कचेण कचेण गृह्योत्वा प्रवृत्तं युद्धम् कर्म-
अतोहारे स० इच् समा० पूर्वोदोषः । केयेण केयेण
पहणपूर्वके प्रवृत्ते युद्धे एवं केयाकेयिप्रवृत्तयोऽप्यत्र अय्य० ।

कचाकु लि० कच इव अकति वक्रं गच्छति अक-उण् ।

ःशोषे तस्य हि प्रवृत्तगतिस्तथात्वम् २सर्पे उ० २दुरा-

धर्मे लि० मेदि० । तयोः कुटिलगतित्वात् तथात्वम् ।

कचाय न० दंत० । १ केयायभागे २ तत्परिमिते त्वसरेष्वट-

कभागे च । बालायादयोऽप्यत्र “बालायागतभागस्य गत-

धा कलितस्य च भागोजीवः स विज्ञेयः” नृतिः ।

कचाचित लि० कचैरालुलावितैः आचितः । विकोर्षके

“कचाचितौ विष्णुविवागजौ गजौ” किरा० । [ङोप् ।

कचाटुर उ० स्त्री कच इवाटति अट+उरच् । दास्यहे स्त्रियां

कचामोद उ० कचमामोदयति आ+मुद-णिच्-अच् । (वाला)

इति ख्याते गन्धद्रव्ये । [दिशादौ ।

कचिक लि० कच+चतुरर्थ्यां कचुदा०ठक् । केयाटूरभव-

कचु स्त्री कच-उण् । स्तनामख्याते कन्दभेदे “कदलो दाडिमो

धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः । विलोऽग्नौ जयन्ती च

विज्ञेया नवप्रतिकाः” दुर्गो०त० । कचुस्या कालिका ।

कचेल न० कच्यते बध्यतेऽनेन कच-वा० एलच् । लेख्यपत्र

बध्ने स्त्र्यादौ लि० । [सिते मेदिन्यमरी ।

कचट न० कुत्सितं अटति अट-अच् बा० कोः कट् । कुत्-

कचर लि० कुत्सितं चरति चर-अच् कोः कट् । कुत्सिते

मेदिन्यमरी ।

कचित् अय्य० काम्यते कस-णिच्-कन् चोयते निधीयते

यस्मात् कम्+चि-क्लिप् प्रथो० मस्य दः । स्नाभिलपित-

ज्ञापनाय कृते कामप्रवेदनरूपे १प्रप्ते, २हृप्ते, ३मङ्गले च ।

कचित्कहर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् “कचिदुपपन्नोवः” इति चरुः ।

कचिदध्याय उ० भारतान्तर्गते नारदेन कृतप्रश्नेन भङ्गा रा-

जनोतिज्ञापके यन्त्रभेदे स च भा०सभा०५अ०

“नारद उवाच । कचिदधांच कल्पन्ते धम्मे” च रमते

मनः । सुखानि चातुर्मूलं मनस न विहृत्यते । कचि-

दाचरितां पूर्वैर्नरेभ्यः पितामहैः । वर्त्तसे वृत्तिमनुद्रां

धर्माधिपतितां त्रिषु । कचिदयेन वा धम्मे धर्मेणार्थ-

मवापि वा । उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रवा-

धसे । कचिदर्थश्च धम्मे च कामश्च जयतां वर । । विभज्य

कावे कालश्च समं वरद । सेवसे । कचिद्राजगुणैः प्रदुः

सप्रोपायांस्तथानघ । । बलाबलेन सन्त्यक् त्वं चतुर्दश

परीक्षसे । कचिदात्मानमन्वीक्ष्य पराय जयतां वर । ।

तथा सन्ध्याय कर्माणि अटौ भारत । सेवसे । कचित् एक-

तवः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ । । आट्यास्तथा व्यसनिनः

स्वतुरङ्गाश्च सर्वशः । कचिन्न कृतकैर्द्रुतैरे चाप्यपरि-

शङ्किताः । त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्यते मन्त्रितं तथा ।

भिलोदासीनयत्नूणां कचिदेत्सि विकीर्णितम् । कचित्

सन्धिं यथाकालं विपक्षं चोपसेवसे । कचिद्वृत्तिसदासीने

मध्यमे चातुमन्यसे । कचिदात्मसमा उद्धाः शुद्धाः सम्बोधन-

क्षमाः । कुलीनाश्चातुरङ्गाश्च कृतास्ते वीर । मन्त्रिणः । वि-

जयो मन्त्रमूलो हि राज्ञो भवति भारत । । कचित् संवृत-

मन्त्रैस्ते अमात्यैः शास्त्रकोविदैः । राज्ञं सुरक्षितं तात ।

यत्नं भिनं विलुप्यते । कचिन्निद्रावशं नैधि कचित् कालेऽपि

बुध्यसे । कचिच्चापररात्रेणु चिन्तयत्यर्थमर्थवित् । कचिन्मन्त्र-

यसे नैकः कचिन्न बहुभिः सह । कचित्ते मन्त्रितो मन्त्रो

न राज्ञं परिधावति । कचिद्वर्णान् विनिश्चित्य लघुमूलान्

सहोदयान् । क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विज्ञयसि तादृशान् ।

कचिन्न सर्वे कर्मान्ताः परीक्षास्ते विशङ्किताः । सर्वे

वा पुनस्तुष्टाः संवृतं चाल कारणम् । व्याघ्रैरलुब्धैः

क्रभिकैस्ते च कचिदनुष्ठिताः । कचिद्राजन् । कृतान्ये कृत-

प्रायाणि वा पुनः । विदुस्ते वीर । कर्माणि नानवाप्तानि

ज्ञानि चित् । कचित् कारुणिका धम्मे सर्वशास्त्रेषु

कोविदाः । कारयन्ति कुमारश्च बोधसुख्याश्च सर्वशः ।

कचित् सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् । पण्डि-

तो ह्यर्थक्येषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् । कचिदुद्वर्गाणि

सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः । यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा

गिह्यधनुर्दरैः । एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दानो

विचक्षणः । राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महर्षीं शिव-

म् । कचिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पक्षे च । त्रिभि-

स्त्रिभिरविज्ञातेर्बृहत्तीर्थानि चारकैः । कचिद्विद्वषाम-

विदितः प्रतिपन्नश्च सर्वदा । निव्योदुवुक्तो रिपून् सर्वान्

धीजसे रिपुसूदन । । कचिद्विनयसम्पन्नः कुलपुत्रो बहु-

श्रुतः । अन्नसुरसङ्कीर्णः सत्कृतस्ते परोक्षितः ।

कश्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमान्जुः । उतश्च
होष्यमाणश्च काले वेदयते सदा । कश्चिदङ्गेषु निष्णातो
ज्योतिषः प्रतिपादकः । उत्पातेषु हि सर्वेषु दैवज्ञः
कुशलस्तव । कश्चिन्मुखा मङ्गलस्येव मध्यमेषु च मध्य-
माः । जघन्याश्च जघन्येषु भव्याः कर्मसु योजिताः ।
अमात्यानुपधातोतान् पितृपतामहान् शुचीन् । श्रेष्ठान्
त्रेतेषु कश्चित्च नियोजयसि कर्मसु । कश्चिन्नोपेण
दण्डेन भृशमुद्विजसे प्रजाः । राष्ट्रं तवानुशासन्ति
मन्त्रिणो भरतर्षभ ! । कश्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः
पतितं यथा । उषं प्रतिपङ्कितारं कामयानमिव
स्त्रियः । कश्चिददुष्टः शूरश्च मतिमान् उतिमान् शुचिः ।
कुलीनवाचुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव । कश्चिद्वलस्य ते
सुखाः सर्वयुद्धविशारदाः । हृष्टावदाता विक्रान्तास्त्वया
सत्कृत्य मानिताः । कश्चिद्वलस्य भक्तश्च वेतनश्च यथो-
चितम् । संप्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि ।
कालातिक्रमणादेते भक्तवेतनयोर्भृताः । भक्तैः कुर्वन्ति
दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्रुतः । कश्चित् सर्वसु-
रक्तास्तां कुलपुत्राः प्रधानतः । हृष्टाः प्राणांस्तवाग्नेषु
संयजन्ति सदा युधि । कश्चिद्वैको वचून्थान् सर्वशः
साम्भारोयिकान् । अतुशालि यवाकामं कामाक्षा शास-
नातिगः । कश्चित् पुरुषकारेण पुरुषः कर्म शोभयन् ।
लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् । कश्चिद्विद्या-
विनीतांश्च नरान् ज्ञानविशारदान् । यवाहं शुण्ठश्चैव
दानेनाभ्युपपद्यसे । कश्चिद्द्वारान् मनुष्याणां तवाग्रे
स्त्वभ्युषाम् । व्यसनं चाप्युपेतानां विमर्षं भरतर्षभ ! ।
कश्चिद्ववाडुपगां क्षीणं वा रिपुमागतम् । युद्धा वा
विजितं पार्थ । पुत्रवत् परिरक्षसि । कश्चित्त्वमेवं सर्वस्थाः
पृथिव्याः पृथिवोपते ! । समयानभिगच्छस्य यथा माता
यथा पिता । कश्चिद्व्रसनिनं शत्रुं निशस्य भरतर्षभ ! ।
अभियासि जवेनैव समीप्य त्विविधं बलम् । यात्रासार-
भसे दिष्ट्या प्राप्रकालभरिन्दम् ! । प्राणैर्गूलश्च विघ्नाय
व्यस्रायं पराजयम् । बलस्य च महाराज ! दत्त्वा वेत-
नमप्यतः । कश्चिच्च बलसुख्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप ! ।
उपच्छन्तानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः । कश्चिदात्मा-
नमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः । परान् जिगीषसे
पार्थ ! प्रभक्तानजितेन्द्रियान् । कश्चित् यास्यतः शत्रून्
पूर्वं यान्ति स्मरुहिताः । साम दानश्च भेदश्च दण्डश्च
विधिबद्धाः । कश्चिन्मूलं इदं क्षत्वा परान् यासि

विशाम्यते ! । तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ।
कश्चिदटाङ्गसंयुक्ता अतुर्विधवला वभूः । बलसुख्यैः सु-
नीता ते द्विषतां प्रतिबाधिनी । कश्चित्त्वञ्च सटिञ्च पर-
राष्ट्रे परन्तप ! । अविहाय महाराज ! निहंसि समरे
रिपून् । कश्चित् स्वपरराष्ट्रेषु बहुभोऽधिकतास्तव । अ-
र्थान् समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् । कश्चिदभ्य-
वह्याणां गालसंघर्षणानि च । प्रेयाणि च महाराज !
रक्षन्त्यनुभतास्तव । कश्चित् कोपश्च कोपश्च बाह्वनं द्वार-
मायुधम् । व्यायश्च कृतकल्याणैस्तप भक्तैरनुष्ठितः । क-
श्चिदाभ्यनरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्यते ! । रत्नस्यात्मानमे-
वाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् । कश्चित् पाने दूयते
वा क्रीडासु प्रमदासु च । प्रतिजानन्ति पूर्वाङ्गे व्ययं
व्यसनजं तव । कश्चिदायस्य चाङ्गेन चतुर्भागेण वा पुनः ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव । कश्चित्-
ज्ञातीन् गुरुन् वृद्धान् बणिजः विखिनः श्रितान् । अमी-
च्छन्मनुष्टङ्गासि धनधान्येन दुर्गतान् । कश्चिदायस्ये
युक्ताः सज्जैः गणकलेखकाः । अतुतिष्ठन्ति पूर्वाङ्गे निष्प्र-
सायव्ययं तव । कश्चिद्वैधर्मसंभूदान् हितकामाननुप्रियान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य क्लृप्तम् । कश्चिद्विदित्वा
पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् । त्वं कर्मस्वतु रूपेषु नियो-
जयसि भारत ! । कश्चित् लुब्धाचौरा वा वैरिणो वा विशा-
म्यते ! । अप्राप्रव्यवहारा वा तव कर्मस्त्रिनिहिताः । क-
श्चित् चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीवशेन वा । त्वया वा पो-
द्यते राष्ट्रं कश्चित्तुष्टाः कषीवकाः । कश्चिद्वाष्ट्रे तडागानि
पुष्पाणि च दहन्ति च । भागशो विनिविष्टानि न क्षपि-
दैवमालका । कश्चित् वीजं भक्तश्च कर्षकस्यावसोदति ।
पादकश्च शतं दद्यात् ददास्युत्तममुपहम् । कश्चित् स्मृ-
हिता तात ! वाक्ता ते साधुभिर्जनैः । वाक्तायां संश्रित-
ज्ञात लोकोऽयं सुखमेधते । कश्चित् शूराः कृतप्रज्ञाः पञ्च
पञ्च स्मरुहिताः । क्षेमं कुर्वन्ति संहृत्य राजन् ! जनपदे
तव । कश्चिच्चगरपुत्रार्थं यामा नगरवत् कृताः । याम-
वच्च कृताः प्रान्तास्ते च सर्वे त्वदर्पणाः । कश्चिद्वलेनातु-
गताः संमानि विषमाणि च । पुराणि चौरा निघ्न-
चरन्ति विषये न ते । कश्चित् स्त्रियः सान्वयसि कश्चि-
न्नाथ सुरन्विताः । कश्चित् अहधास्यासां कश्चिद्वृष्टान् न
भाषसे । कश्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च ।
प्रियागयनुभवन् शेषे न त्वमनःपुरे नृप ! । कश्चित् द्वौ
प्रथमौ यामो रात्रेः सुप्ता विशाम्यते ! । संचिन्त्यसि

धर्माधीनं याम उल्लास पवित्रे । कश्चिदर्थयसे नित्यं मनु-
ष्यान् समलङ्कृतः । उल्लास कावे कालधैः सह पाण्डव !
मन्त्रिभिः । कश्चिद्विज्ञातव्यधराः खड्गहस्ताः खलङ्कृतः ।
उपासते त्वामभितो रत्नधार्यमरिन्दम् ! । कश्चिद्विज्ञेय-
यमवत् पूज्येषु च विशास्यते ! । परीक्ष्य वत्सं सख्यम-
प्रियेषु प्रियेषु च । कश्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्निखनेन वा ।
मानसं दृष्ट्वेवाभिः सदा पालापकर्षि । कश्चिद्वैद्याधि-
कित्सायामटाङ्गायां विधारदाः । सृष्टदवातुरक्ताव य-
रीरे ते हिताः सदा । कश्चिन् लोभान्कोहाहा माना-
हापि विशास्यते ! । अविप्रत्यर्धिः प्राप्ताय पश्यसि कथ-
ञ्चन । कश्चिन् लोभान्कोहाहा विश्वम्भात् प्रणयेन वा ।
आश्रितानां मनुष्याणां हसि त्वं संरुणत्सि वै । कश्चित्
पौरा न संहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः । त्वया सह विर-
ध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन । कश्चिन् दुर्बलः शत्रुर्बलेन
परिपोडितः । मन्त्रेण बलवान् कश्चिदुभाभ्याश्च कथञ्चन ।
कश्चित् सर्वेऽतुरक्तास्त्वं भूमिपालाः प्रधानतः । कश्चित्
प्राणांस्तदर्थेषु संत्यजन्ति त्वयाहताः । कश्चित् सर्वविद्यां
गुणतोऽज्ञां प्रवर्त्तते । ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव नैः-
त्रेयस्य शुभा । कश्चिद्वर्मे लघुमूले पूर्वैराचरिते जनैः ।
वतमानसता कर्तुं तस्मिन् कर्मणि वत्ससे । कश्चित्तव
मृष्टेऽन्तानि स्यादून्यत्रानि वै द्विजाः । गुणवन्ति गुणो-
पेतास्तवाध्यक्षं सदनित्यम् । कश्चित् क्रतून्कश्चित्तो बाज-
प्रेवांश्च सर्वशः । पुण्डरीकांश्च कार्त्तस्त्रेण यतसे कर्तुं-
सात्मवान् । कश्चिज्जातीन् गुरुन् दृढान् देवतासाप-
सानपि । चैलांश्च उद्यान्, कल्याणान् ब्राह्मणांश्च नम-
स्कृषि । कश्चिच्छोको तु मन्युष्यां त्वया प्रोत्साद्यतेऽनघ ! ।
अपि मङ्गलकृतश्च जनः पात्रेऽस्तुतिवति । कश्चिदेषा च
ते बुद्धिर्ज्वतिरेषा च तेऽनघ । आयुष्या च खगस्या च
धर्मकामार्थदर्शिनी । एतया वत्समानस्य मुक्ता राष्ट्रं
न सीदति । विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुख-
मेधते । कश्चिदार्थो विशुद्धात्मा चारितशौर्यकर्मणि ।
अदृष्टशस्त्रहृत्पुष्पेन लोभाद्वध्यसे शुचिः । इतो मृष्टीत-
क्तकारी तज्जुष्टैः सकारणः । कश्चिन् सुव्यते स्तेनो
द्रव्यलोभाक्षरर्षभ ! । उत्पन्नान् कश्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च
भारत । अयांश्च मिथ्या पश्यन्ति तवामात्मा हृता धनैः ।
नास्तिक्यमन्दतं क्रोधं प्रसादं दीर्घस्त्वताम् । अदर्शनं
प्राप्तवतामात्रस्य प्रविचिताम् । एकचिन्तनमर्थांशमनर्थ-
यैश्च विन्ननम् । निश्चिन्तानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरव-

यम् । अमङ्गलप्रयोगश्च प्रसङ्गं विषयेषु च । कश्चित्
पञ्जवस्तेतान्नाजदोषांचदृष्टं । प्राययो यैर्विनश्यन्ति
लतमूला हि पार्थिवः । कश्चित् सफला वेदाः कश्चित्
सफलं धनम् । कश्चित् सफला दाराः कश्चित् सफलं
श्रुतम् । युधिष्ठिर उवाच । कथं वै सफला वेदाः कथं
वै सफलं धनम् । कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं
श्रुतम् । नारद उवाच । अग्निहोत्रफला वेदा दत्तमुक्त-
फलं धनम् । रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
वैशम्पायन उवाच । एतदाख्याय स मुनिनारदो वै महा-
तपाः । पद्मच्छाननरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
नारद उवाच । कश्चिदध्यागता दूराद्विषिणो लाभकार-
णात् । यथोक्तमवहार्यन्ते शुक्लं शुक्लोपजीविभिः ।
कश्चित् पुरुषा राजान् पुरे राष्ट्रं च मानिताः । उपान-
यन्ति पश्यान्ति उपधाभिरवह्निताः । कश्चिच्छृणोषि वृ-
क्षानां धर्मावसंहिता गिरः । नित्यमर्थदिदां तात । तथा
धर्मावर्धनाम् । कश्चित् क्षयितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ।
धर्मावर्ध द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिणी । द्रव्योपकरणं
कश्चित् सर्वदा सर्वविश्विनाम् । चातुर्मास्यावरं स-
म्यक् निवतं संप्रवच्छसि । कश्चित् लतं विजानीये कर्त्तार-
श्च प्रशंससि । सतां मध्ये महाराज ! सत्करोषि च पूज-
यन् । कश्चित् सूत्राणि सर्वाणि मृष्टाणि भरतर्षभ ! ।
हस्तिस्तनाश्च सूत्राणि रथसूत्राणि वा विभो । कश्चिद-
भ्यस्यते सम्यग्मृष्टे ते भरतर्षभ ! । पशुव्येदस्य सूत्रं वै
यन्नसूत्रञ्च नागरम् । कश्चिदस्त्राणि सर्वाणि मृष्टद-
ण्डश्च तेऽनघ । विषयोगास्तवा सर्वे विदिताः शत्रु-
नाशनाः । कश्चिदग्निभयाञ्चैव सर्वं व्यालभयात्तवा ।
रोगरक्षोमवाञ्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि । कश्चिदस्त्रांश्च
मूर्कांश्च पङ्क्तून् व्यङ्गानमाश्वान् । पितेव पासि धर्मज्ञ !
तथा प्रवर्जितानपि । पडनर्था महाराज ! कश्चित्ते
पृष्ठतः कृताः । निद्रालसं भवं क्रोधो माह्वं दीर्घ-
स्त्वता । वैशम्पायन उवाच । एताः कृष्णास्त्वभो
महात्मा श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य । प्रपश्य पादाव-
भिवाद्य ततो राजाश्रयीक्षारदं देवदत्तम् । युधिष्ठिर
उवाच । एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञा हि मे
भूय एवाभिदृष्टा । उक्त्वा तथा सैव चकार राजा लेभे
महीं सागरमेखलाञ्च ।

कच्छ वि० केन जलेन कृषाति दीप्यते जायते वा हृ-लद-
वा० ह । १ जलप्राये देये । "सकन्दोऽप्युदक-

कच्छकुहरातेतराम्बुच्छटा" काव्यप्र० "समूचरैः कच्छभुवां
प्रदेशः" भाषः ॥ तटे शनैकाक्षे च पु० ४ परिधानाक्षणे, स्त्री
(काक्षा) जेम० ५ वाराणाम्, ईचोरिकायाञ्च (भिक्षि) स्त्री
मेदि० ७ देशभेदे पु० स च देशः ४४० सं० कूर्मविभागे दक्षि-
णस्यां दिशि उक्ताः "अथ दक्षिणेन लङ्घेयुपक्रम्य" कच्छो-
ऽथ कुङ्गरदरी सताम्पक्षीति विज्ञेयाः" तत्सीमा च
'गणेश्वरात् पूर्वभागे सप्तद्व्योतरे तटे । कच्छदेशः स-
माख्यातः" शक्तिप्रक्रम० त० उक्ता । दत्तवृत्ते पु०
(तँ द) जेम० १८ सप्तसम्पुटे १० आकाशाच्छादने ११ कूर्म-
कर्परे च निरु० कच्छपयन्त्रे विवृतिः कलायन्त्रे उदा० ।
कच्छक पु० कच्छ+संज्ञायां कन् । तत्त्ववृत्ते (तँ द) मेदिनिः
कच्छटिका स्त्री कच्छः कच्छप्रदेशमटति चट-अच् शक०
संज्ञायां कन् क्यत इत्यम् । १-कच्छायाम् (काक्षा) २-वस्त्रा-
क्षणे" यद्वार्चर० ।

कच्छप पुंस्त्री "कच्छमात्मनो सुखसंपुटं पाति सच्चि-
किह्विहृष्टा शरीर एव सुखसंपुटं प्रवेशयति संपुटे
हि कच्छयन्त्रः प्रसिद्धः प्राचिवाच्यकच्छपुट इति ।
कच्छेन कटाक्षेन (कर्परेण) इतराङ्गाणि पाति वा ।
अथ वा कच्छेन सुखसम्पुटेन पिबतीति कच्छः क्षमा-
कार्यं ज्ञादयतिः कच्छः । कच्छः कच्छदः क्षयम-
पीतरो नदीकच्छ एतदीयसुदकं तेन ज्ञादयते" इति
च निरुक्तोक्तेः कच्छं पाति कच्छेन पाति वा कच्छेन
पिबतीति वा पा-उ । १-कूर्मो क्षियां जातित्वात् लोप् सा
च २-वीणाभेदे ३-कच्छपस्त्रियाञ्च । ३-कुङ्गरोगभेदे
स्त्री ५-कुङ्गेरनिधिभेदे ईमङ्गलम्भभेदे च पु० मेदि० ।
कच्छप्रौरोगव भाव० प्रका० दर्शितः "पथिताः पञ्च वा
मृत्वा दारुणाः कच्छपोक्षताः । कफानिहाभ्यां पि-
डकाः सा स्त्रता कच्छपो बुधैः" कच्छपोक्षता मध्ये प्रो-
क्षता प्राने नता । इत्यञ्च प्रमेहरेणोमेवायां दग्धविधिपिड
कान्तर्गता । निधिभेदः एकादिग्रन्थे नवसंख्यायां
दर्शितस्तत्र द्रष्टव्यः । स्वार्थे कन् कच्छपिकाऽपि रोगभेदे ।
"सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः" वैदिकम् ।
कच्छपमाधगुणाः भावप्र० उक्ताः "कच्छपो बलदो वा-
तपित्ततृप् पुंस्कारकः" । अथञ्च भक्ष्यपञ्चनखान्तर्गतः
"यशकः यज्ञको गोषा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्याः
पञ्चनखेभ्योते" इति मनुजोः "पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेति"
इति । जल परिशंख्यैतदतिरिक्तपञ्चनखानां भोजन-
निवृत्तिफलकत्वादित्याहरे स्तम् । सप्तद्रव्यनखाद्ये एत-

नूत्या मन्दरधारणार्थं भगवानवततार यथाह भाग०
१, २५० भगवतस्तुविगत्यवतारकथने । "सुरासुराण्यु-
दधिं मघतां मन्दराचलम् । दध्ने कमठरूपेण प्रव एका-
दशे विभुः १७७० ।" मथ्यमानेऽर्घ्ये सोऽद्विरनाभारोक्षपी-
ऽविशत् । भ्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात् पाण्डुनन्दनः ।
ते सुनिर्विस्मयनसः परिस्त्रानसुखान्वितः । आसन् स्त्री-
रूपेण नटे दैवेनातिबलीयसा । विबोध्य विभेन विधिं तदे-
श्वरोदुरनवीर्योऽवितथाभिसन्धिः । जला वपुः कच्छपकङ्कुतं
महत् प्रविश्य तोयं गिरिसुञ्जहार । सस्रित्यंतं वीर्य-
कुलाचलं पुनः सस्रयता निर्मयने सुरासुराः । दधार
प्रुवेन स लक्ष्योजनप्रसारिणा द्वीप इवापरो महान् ।
सुरासुरेन्द्रभैजयोर्व्यवेपितं परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग प्रवतः । कि-
भ्रतदावर्त्तनमादिकच्छपोमेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" भाग०
८, ७, ७ विवाहितसुते सुनिभेदे कतग्रन्थे प्रमाणम् ।

कच्छकुहा स्त्री कच्छे जलप्राये रोहति इह-क । द्रुवायाम्
जटाधरः तस्या जलप्रायेदेयभगवत्तत्त्वात् ।
कच्छादि पु० पाणिन्युक्ते जाताद्यर्थे अणप्रत्ययनिमित्ते ग्रन्थ-
मणे स च गणः "कच्छ सिन्धु वर्णु कच्छार मधुमत् कम्बोज
कम्बोर गल्ह कुह सतुगण्ड द्वीप खनूप अजवाङ्ग नि-
पथ कलूर रङ्गु एते च देगविशेषाचकाः तत्र जा-
तादि अण् काच्छ इत्यादि ।

कच्छु (च्छु) स्त्री कष-हिंसायां "कषच्छेति" उणा० ७ क ऊ
टपो० वा चुक्षः । "कच्छा बाह्याः पिडकाः ज्ञातव्यः
पामेत्तुक्ताः कण्डु मत्वः सदाहाः । सैव स्फोटैः क्षीप्रदा-
हैरुपेता ज्ञेया पाण्डोः कच्छरूपा स्त्रियोव" उक्ते रोग-
भेदे (खोस) । [भेदे पटोले राजनि०

कच्छुघ्नी स्त्री कच्छुं कृत्ति कृन्-टक् लोप् चुक्षच । चुपवा-
कच्छुर वि० कच्छूरस्त्राय र"कच्छा चुक्षच" पा० चुक्षः ।
रविधौ दीर्घाप्रयोगार्थं चुक्षविधिः १-कच्छूरोगयुते २-अ-
भिचारयुते पुच्छे च पु० ३-पामरे वि० मेदि० ।

कच्छुरा स्त्री कच्छुः साध्यत्वेनास्त्वस्याम् चुक्षच ।
१-कृत्तिगम्याम् २-शब्दाम् ३-द्वारालभायाञ्च मेदि० ४-पा-
हिचोदने (लोहद) रत्नमात्रा० । ५-उचल्यां स्त्रियाञ्च ।
कच्छुराक्षस न० "दन्ती निम्बदलञ्चैभिः प्रत्यक्कर्षितैर्भिषक् ।
बल्बोक्षतैः पचेत्तैलं कटु प्रसृज्योन्मिहैः । चर्कैर्लोहखड्ग-
द्वयेन प्रत्यक्पलमितेन च । गोमूत्रस्याटकेनापि ग्रन्थै-
हाम्भना पचेत् । अथ्यङ्गेन चरेदेतत् कच्छुः साध्यता-
मपि पामानञ्च तथा कण्डू त्वग्याधिवधिरामयान् ।

कञ्जराद्यधनामेदं तैलं हारीतभावितम्" इति भावप्रका-
शोक्ते तैलमेदे ।

कञ्जुमती स्त्री कञ्जुः साधनत्वेनाख्यस्याः सतृप् छीप् ।
श्रुतिगम्याम् तत्सुषनेहि कञ्जुरोगजननात् तद्यात्वम्
कञ्जोटिका स्त्री कञ्जस्य उटसृष्टादिकमिव इवायं कन् ।

वेलाक्षणे (काञ्चा) हेमच० । [यस्याम् रत्नमाला ।

कञ्जोर पु० केन ख्यते हर-सेने कर्मणि घञ् ।

कञ्ची स्त्री कञ्चु मा० छीप् । (कञ्चु) प्रसिद्धे कन्दमेदे । "महि-

षापरशुमे कञ्चीरूपमिह सुत्रे ! । मम वैरिनिनायाय
पूजां शृङ्खल प्रसीद मे "दुर्गाचौपकृतिस्य तत्पूजामन्त्रः ।

"कञ्ची तु मेदिका गुर्वी कटुका पिच्छिला तथा । खाम-
वातपित्तकरी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता" राजवल्लभः ।

कज रोहे (शैलः) इदित् पर० अक० सेट् । कञ्जति अकञ्जोत्
चकञ्ज रोहोऽयं जन्म तेनास्याकर्मकता । कञ्जारः ।

कज न० के जले जायते जन-ड । पञ्जने राजनि० ।

कज्जल न० कुत्सितं जलमच्छात् कौः कडु । अञ्जने
(कालज) तस्य संयोगाच्छुभ्रमप्युदकमसितं भवतीति तस्य

तद्यात्वम् अञ्जनगन्दे ६४ प्र० विवृतिः । "सकज्जलं
ताम्बुलं च दृढं सर्पियुतं त्वय्यलमञ्जलम्" सुशु० ।

"गाङ्गमम्बु सितमम्बु यासुभं कज्जलमभयत्न मज्जतः"
काव्यप्र० । २२ लेखनसाधने द्रव्ये च (काञ्चि) "अभित-

गिरनिभं स्यात् कज्जलं विम्बुपालम्" उष्यदलक्ष्यः । मेघे
पु० शब्दमा० मत्स्यमेदे पुंस्त्री स्त्रियां गौ० छीप् । शब्दर० ।

कज्जलं जातमस्य इतच् । कज्जलित जातकज्जले लि० ।
वमभ्योऽपि एकाक्षरकोषेऽयं पठितः कज्जलमिवाचरति

कज्जल+क्तिप् ततः अच् गौरा० छीप् ५ भित्तिरसगन्धके
स्त्री । स्त्रायं कन् तत्रायं "शुद्धं स्रतं तथा गन्धं खल्ले

तावद् विमर्दयेत् । यापत् स्रतं न दृश्यते किन्तु कज्जलवत्
भवेत् । एषा कज्जलिका ख्याता इङ्गुली पीर्यवर्द्धिनी ।

नानातृपानयोगेन सर्वव्याधिविनाशिनी" वैद्यकम् ।

कज्जलध्वज पु० कज्जलं ध्वज इवास् । दीपे लि० का० ।

कज्जलरोचक पुंन० कज्जलं रोचयति रुच-विच्-अच् ।
(पिलसृच) । वृक्षभाषायां प्रसिद्धे । दोषाधारे जटाध०

कञ्जट न० कञ्चि-अटच् । (काञ्चडादाम्) जलतण्डुली ये
जलजलाकमेदे "पानीयतण्डुलीयसत्कञ्जटसदा-

हृतम् । कञ्जटं तिक्तं रक्तपित्तानिहर्त्रं लघु । (चक-
राट्) (हिन्दिभाषा) भावप्र० ।

कञ्जटादि न० चक्रदोहोक्ते अतीवारेणरोधके औषधमेदे

"कञ्जटजम्बुदाडिमुष्टकाटकपत्रवित्स्वहीवेरम् । जञ-
ध्वनिगतसहितं गङ्गावेगमपि रुन्ध्यात्" ।

कञ्जड पु० कञ्चि-वा० अटच् । चक्रमहानटले शब्दचन्द्रिका ।

कञ्जार पु० कञ्चि-भावे घञ् कञ्चं प्रकाशयत्यति अ-अच् ।

कं जलं चारयति किरणेन चर-विच् अच् वा । ख्यते

जटाधरः । २२ कर्कटले च । [सुद्रस्फोटे वैद्यकम् ।

कञ्चिका स्त्री कञ्चि-खलु ११ गयाखायाम् (कञ्ची) शब्दच०

कञ्चुक पु० कञ्चि-प्रीतिवन्धयोः वा० उकन् । ११ वारवाणे २ यो-

धादेचोलाक्षांतमच्छाते श्लौहमये कवचे ४ सर्पनिर्मोक्षे

(खोलस) अमरः ४ चोलके (काञ्चुलि) ५ वस्तुमाले उपा० को०

इवश्रापकशृङ्गोताङ्गस्वितवस्त्रे (पुलादेर्जम्बोत्त्रवे अत्रादिभिः

स्त्रामिनोऽङ्गात् बलात्कारेण शृङ्गीते वस्त्रे) हेमच० । १० खोष-

धीमेदे स्त्री गौरा० छीप् मेदि० । दन्तरीयगले रत्नमा०

"बलानि पुराण घनाय कञ्चुकाः "घनसंघतकञ्चुकः" क-

चिद्वेन्द्रगजाजिनकञ्चुकः" भावः "अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य

विशति त्रासादयं वामनः" रत्ना० । "सख्यं किं करवाणि-

यानि शतधा यत् कञ्चुके सम्ययः" अमरस्य० । "सुभाषि

तरसास्त्रादजातरोमाश्च कञ्चुकाः" पशुतन्त्रम् । "कञ्चुकं

तलमर्मस्रतलिकां छपपीतिकाम् कापी० । सोऽस्य जातः

तारका० इतच् । कञ्चुकित जातकञ्चुके लि० ।

कञ्चुकालु पु० कञ्चुकोऽस्वस्य आलुच् । सर्पे शब्दच० ।

कञ्चुकिन् पु० कञ्चु, क+अस्वये इनि । "अन्तःपुरचरोरुहो

विप्रो सुषगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चु-

कीत्यभिधीयते" इत्युक्तलक्षणे । ११ राशामन्त्रः पुरा-

धिकारिण्य "अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य" रत्ना० । २२ हार-

पात्रे, २२ सर्पे ४ जारे, ५ यवे, ६ पयके च राजनि० ।

तपस्वपकञ्चुकादतत्तात्तयोस्त्यात्वम् । ७ व्यायङ्कस्ये लि०

कञ्चुलिका स्त्री कञ्चि-उलच् गौरा० छीप् स्त्रायं कन् सुस्त्रे

टाप् । स्त्रीणां कूर्पांसवस्त्रे (कापली) हेम० । "त्वं सुधाजि

विनेय कञ्चुलिकया धत्ते मनोहारिणीम् लक्ष्मीमित्तिभि-

धायिनि प्रियतमे" वा० द० । कनभावे । कञ्चुलीत्यप्यत्र ।

कञ्चूल न० कञ्चि-दीप्तो जलच् । स्त्रीमात्राभरणे उक्त्व०

कञ्ज पु० कम् जले जायते । चतरामने हिरण्यगर्भे "अप एव

ससर्ज्जादौ तासु वीजमवाहजत्" "तस्मिन् जले स्त्रवं

मृदा" मनुस्मृतस्य जलेजातत्वात्तयात्वम् । २ पञ्जे

"चतुर्भुजं कञ्जरवाङ्गमङ्गुगदाधरम्" भाग० १, २, ६ ।

१ अञ्जते च न० मेदिनिः । तत्र पञ्चस्य जलजातत्वात्

अञ्जतस्य सञ्जोत्पत्त्यात्तयात्वम् अञ्जतगन्दे विवृतिः । कम्

विरसि जायते जन कर्त्तरि-ड । ४ केशे पु० मेदिनिः ।

कञ्जक पुं स्त्री कजि-सौलधातुः खलु । (भवना) पश्चिमेदे
यञ्च० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जज पु० कञ्जात् विष्णुनामिपञ्चात् जायते जन-ड । हिर-
गर्भे वतुसंखे जञ्जणि यञ्च रत्ना० । यथा च जञ्जणो विष्णु-
नामिजातकमलादुद्भवस्तथा वर्णितं भाग० २, २, १८, च०
“सोऽन्तःशरीरेऽर्पितमृतसूक्ष्मः कालात्मिको यज्ञिसुदो-
रवाणः । उवाच तस्मिन् सलिले पदे स्वे यद्यानलो दारुनि-
रुद्धोऽर्थः । चतुर्गुणानाञ्च सहस्रसंख्यं स्रपन् स्रयोदीरितया
स्रगम्या । कालाख्ययासादित कर्मतन्त्रो लोकानपीतान्
दशमे स्त्रेहे । तस्यासंख्यं नामिनिविष्टं रत्नमर्गतोऽर्घो
रजसा तनीयान् । गुणेन कालानुगतेन विद्वः स्फुटस्त-
दाभिद्यत नामिदेशात् । स पञ्चकोपः सहस्रोदतिष्ठत् का-
लेन कर्मप्रतिबोधितेन । सरोचिषा तत् सलिलं विशालं
विद्योतयच्छर्क इवात्मयोनिः । तल्लोकपद्मं स्रज एव विष्णुः
प्राचीविद्यत् सर्वं गुणावभासम् । तस्मिन् स्रयं वेदमयो
विधाता स्रयम्भुव यं प्रवदन्ति सोऽभूत् । तस्यां स्रवाभो-
रुहकणिकायामवस्थितोलोकमपश्यमानः । परिक्रमन्
य्योन्नि विदुस्तेनैव त्वारि जेभेऽनुदिगं स्रजानि । तस्मात्
युगान्तश्च सनावर्षं जलोर्मिचक्रात् सलिलादिरुद्धम् । अपा-
चितः कञ्जस्र लोकतत्त्वं नात्मानमवाविददादिदेवः” ।

कञ्जन पु० कं स्रजं जनयति जन-विच्-अण् । १ कन्दर्पे लि-
का० (भवना) २ पश्चिमेदे यञ्च० ।

कञ्जनाभ पु० कञ्जं पद्मं नाभावस्र स्रज्जायाम् अच् सभा० ।
विष्णौ । “अज्जेदं स्त्रेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे”
भाग० २, ८, ४४ ।

कञ्जर पु० कजि-धरन् कं जलं जृणाति वा जृ-अच् वा ।
१ स्रज्ये २ अर्कहरे ३ हृस्तिनि ४ चतुर्ष्वे ५ उदरे च उषा०
कञ्जल पु० कजि-कलच् । (भवना) पश्चिमेदे यञ्चन्द्रिका ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कञ्जर पु० कजि-धरन् कं जलं जारयति वा जृ-विच् अण् ।
१ स्रज्ये २ अर्कहरे ३ चतुर्ष्वे ४ गजे ५ उदरे ६ स्रनिभेदे च मेदि० ।
कञ्जिका स्त्री कजि-अण् टाप् अ (वामनकाटी) । जञ्जयि-
कायाम् यञ्च० । [चकाट । प्रनिकटति न षत्वम् ।
कट गतौ आदि० पर० सक० सेट् । कटति अकटीत् अकाटीत्
कट गतौ आदि० इदित् पर० सक० सेट् । कटति अक-
टीत् । चकाट कटकः । प्रनिकटति न षत्वम् ।
कट गतौ आदि० पर० सक० सेट् । कटति अकटीत् अका-

टीत् चकाट इदित् तेन नेट् षट् । प्रनिकटति न षत्वम् ।
कट इतौ वर्णसे च आदि० पर० सक० सेट् । कटति इदित्
अकटीत् चकाट । कटः कटः प्र+प्रकाये अक० प्रकटिव
प्रकटः । विच्-प्र+प्रकायने सक० । घटादि० प्रकटवति
प्रकटितः प्रकटयन् । युच् प्रकटना । नामधातुरित्यन्ये
कट पु० कट-कर्मणि ध कर्त्तरि अच् वा । १ हस्तिगण्डे
सदवर्षणात् तथात्वम् “यद्दन्तिनः कटकटाकृतं
मिमल्लो” माघः “कण्डूयमानेन कटं कदाचित् व-
न्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य” “कटप्रभेदेन करीष पाथिवः”
२ गण्डमात्रे स्वेदवर्षणात् तथात्वम् “तल्लगन्निगु मत्ते-
भकटेषु फलरेखः” रघुः । नलास्त्रे शत्रुभेदे अमरः । देन
(मादुर दङ्गमा) प्रभृतिद्रव्यं विरच्यते तस्य च मृदादेरा-
वरणसाधनत्वेन कटत्वम् ३ तस्मिन्मिति आसनभेदे च अमरः
“गोऽश्वोयानप्रसादस्त्ररेषु कटेषु” मनुः । “वर्षासु
क्षिप्रकटवत्तिष्ठन्नेवावसोदति” भा० सं० १८ च २५० । “ददार
करजं ह्यरामेरकां कटकश्या” भा० १, २१, २ । ५ कृष्णे
(मराड) भरतः तस्य त्रयादिरव्युभिराहतत्वात्तथात्वम् ।
दैव्यावरणकारके लि० उरस्त्रकटः । ७ अतिशये उत्कटे ।
८ शरे ९ समये आचारे मेदि० । १० उशीरादिवृणमात्रे
धर० कटाग्निः ११ श्वे प्रेते कटपूतनः १२ श्वरये (श्व-
हरणार्थरथे) १३ अश्वधिभेदे १४ ज्ञाने जेमच० कटप्रः
१५ तटकाठे (तक्ता) यञ्च रत्ना० । १६ क्रियाकारकमात्रे
लि० जेमच० । १७ द्यूतकोडासाधनद्रव्यभेदे च । “अंता-
कृतसर्वस्रः पावरपतनाञ्च योषितशरीरः । नर्हितदर्शि-
तमार्गः कटेन विनिपातितो यामि” मृच्छक० उत्तरपदस्ये
कटयञ्च परे पूर्वपदस्योदात्तता । दाक्षिकटः सि० कौ०
१८ चोणौ पुं स्त्री मेदि० स्त्रोत्वे गौरा० ङीष् । ङी-
वनः १९ कटुक्याम् वैद्यकम् । [कटुक्याम् अमरः
कटवरा स्त्री कटं वृणोति कट+वृ-अच् स्रम् च । (कटकी)
कटक अस्त्री कट-कृजादि० णुन् अर्द्धादि । ११ हस्तभूषणे वलये,
“कटकगण्डलादिवत्” सा० द० । २० तमभ्यभागे “प्रकु-
ल्लवजैः कटकैरिव स्त्रैः” कुमा० । “मार्गैर्विष्णो वा कट-
कान्तरेषु” रघुः । “सद्रज्जविलकटकासु उहृष्टितम्बाः” माघः ।
२१ श्वे च अमरः । २२ हस्तिदन्तमण्डले । २३ सास्रहलवणे
देराजधान्याश्च” मेदि० । २४ नगस्याम् यञ्च रत्ना० ८२-
नासवे जेमच० “स च दिग्विजयक्रमेणागत्य चन्द्रमागतां रे-
सबावेधितकटको धर्त्तते “अगाञ्च कठकं सर्वम्” हितो०
८२ तमस्रभूभागे सानी दिग्धः “जलाकोशेषु देवेषु

कटकेव, परेषु च" भारते विराटपर्वणि ८७२ श्लोकः ।
कटकट लि० कटप्रकारः प्रकारे द्वित्वम् । १ अत्यन्तातिशयिते
सर्वोत्कृष्टे २ महादेवे पु० "नमोनाभाव नाम्नाय नमः कट-
कटाय च" भा० पा० २८ वैख० शिवनामोक्तौ । अव्यक्ता-
करणे ङाच् कटकटा तदनुकरणशब्दे अव्य० । "ततः कट-
कटायङ्गो बभूव सुमहात्मनोः" भा० व० १५७ अ० ।

कटकार लि० कटं करोति क-अण् उप० स० । १ कट-
कारिणि शिल्पिभेदे "शूद्राणां वैश्यतश्चौर्यात् कटकारः
इति स्मृतः" उग्रनसोक्ते २ वर्यसङ्करभेदे पुंस्त्री स्त्रियां
ङीप् । "वशिष्ठशापतस्त्वेषां केचित् पारगनास्तथा ।
वैश्वानसेन केचित् केचित्प्रागवतेन च । वेदयास्त्रावल-
म्बास्ते भविष्यन्ति कलौ युगे । कटकारास्ततः पचानु-
नारायणगथाः स्मृताः" । उग्रनसा तेषां कलौ वैश्वानसा-
दिसंभर्गेण वेदधर्म्मनिष्ठत्वप्राप्तिः वैष्णवत्वप्राप्तिश्चोक्ता । क-
किप् । कटकद्वयत्वं "एरकां कटकद्वया" भाग० १, २, १८ ।

कटकिन् पु० कटकोऽस्त्वस्य इति । १ पर्वते लि० २ कटकयुक्ते लि०
कटकीय लि० कटकाय वलवाय हितः अप्रपा० क । वल-
यसाधने स्त्रियादौ पञ्चे यत् । कटक्य तत्प्राये लि० ।

कटकील पु० कटति वर्धति स्रवति कट-अच् कटस्य निघो-
वनरूपजलस्य कोलः घनीभाषा यत् कुल-संस्थाने आ-
धारे घञ् वा । पतद्वृषे (पिकदानो) लि० ।

कटखादक लि० कटमपि खादति-खाद-खल् । १ सर्वभक्षके
शवखादके २ जम्बुके पुंस्त्री कटखादकस्य च मध्यस्थि-
तच्छिद्रमस्ति अद-खल् । काचनिर्मितकलसे तस्य शिष्टा-
भावात् तद्यात्वम्" मेदि० ।

कटघोष पु० कटप्रधानोघोषः आभेरपल्ली । प्राग्देश्यभवे याम-
भेदे ततः "प्राचां कटादेः" पा० जातादौ क । कटघोषीय
तज्जातादौ लि० । एवं कटपल्लव कटनगरी कटपल्ली इत्या-
दयः प्राग्देश्यस्थितयामभेदेषु । ततः जातादौ कटपल्लवीय
कटनगरीय कटपल्लीय इत्यादयः तत्तद्व्यामजातादौ लि०

कटकुट पु० कटं घातं कटति ज्वालयति आह्वयति कट-वा०
अच् । १ वज्री "कटकुटाव भावाय नमः पञ्चपलाय च"
अग्निपु० "खलो कालकटकुटः" भा० अष्ट० १७ अ० । शिव-
नामसु कालाग्निरूपतया तस्य कालकटकुटनामता । उप-
चारात् वज्रिजे २ खर्खे ३ चित्रकण्ठे तस्य तद्धामनामत्वात्
४ गणपतिकल्पे याज्ञ० स्मृतौ "मितश्च संमि-
तश्चैव तथा शालकटकुटौ । कृष्णारुणौ राजपुत्रश्चैव न
स्वाहासमान्वितः" "मितसम्मितादिभिर्विनायकस्य ना-

मभिः स्वाहानैर्जुहुवादिति" मिताकरायास्तुतेः ।
कटकुटेरी स्त्री कटकुटं वज्रिजं सुवर्खेनान्कान्निमोरवति
रैर-गतौ अण् उप० स० अण्नात्वात् ङीप् गौ० ङीप्
वा । १ हरिद्रायां लि० २ तस्याः स्पर्शतुल्यपीतवर्णत्वात्-
तद्यात्वम् । २ दारुहरिद्रायां रत्नमाला "मीनोत्पलो-
शीरकटकुटेरी" सुभु०

कटदानम् न० कट देहावर्त्तनं दीयतेऽल दा-ल्युट । भग-
वतः पार्श्ववर्त्तास्त्रे (करोतदेवोवा) कर्म्मणि । तच्चिमितो-
त्सवादि भाद्रपुष्यैकादश्यादौ सन्ध्यायां श्रवणनक्षत्रमध्यपा-
दयोगेन कार्यम् । "प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां मिते
ऽहनि । कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते" एका०
त० वराहपु० । "कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः" रघु० । अत्र
कालव्यवस्था उत्थानैकादश्याशब्दे ११०७४ उक्ता ।

कटपूतन पु० कटस्य शवस्य पूतं पवित्रतां तथोति तन-अच् ।
प्रेतभेदे । "वालाशुल्कासुखः प्रेतोविमोघस्मात् स्वका-
च्छ्रुतः । अमेध्यकुणपायीस्यात् अलिवः कटपूतनः" मनुः
अमेध्यकुणपभक्षकत्वं तस्य धर्म्मोऽप्यनेन दर्शितः ।

कटप्रू पु० कटे श्मशाने प्रवते प्रूङ् गतौ किप् नि० दीर्घश्च ।
२ महादेवे तस्य श्मशानवासित्वात् तद्यात्वम् । कटं श्मशानं
प्रवते कटेन शवेन प्रवते वा । २ रात्रौ ३ विद्याधरे च
मेदि० तयोः यथाक्रमं श्मशानवासित्वात् प्रेतवाहनत्वाच्च
तद्यात्वम् । कटेन देवनसाधनद्रव्येषु प्रवते । ४ अक्षदेवके
लि० मेदि० । कटात् समयत्वात् आचारात् तमतिलकस्य प्रवते ।
५ कामचारिणि लि० । कटं नञ्त्वर्थं प्रवते । ६ कीटभेदे
च उज्ज्वलदन्तः

कट(टि)प्रोष पु० कटस्य कट्याः कटेर्वा प्रोषोर्मांसपिण्डः ।
१ श्लिचि कटिदेशस्य मांसपिण्डे, अमरः ।

कटभङ्ग पु० कटस्य सैन्धवंशस्य भङ्गो यस्यात् । १ सैन्धवंश-
भङ्गश्चेतौ खपञ्चलौ । कटानामोपधीनां भङ्गः खेदनम् ।
२ यस्यानां हस्तादिना खेदने च मेदि० ।

कटभी स्त्री कट इव भाति भा-क गौरा० ङीप् । १ प्रतीतिद्वयो-
लतावाम् राजनि० २ लताभेदे भावप्र० । का च "कटभी
खादुपप्रा च मधुरेषुः कटभूरः । कटभी तु प्रमेहार्शो-
नाहीग्रणविषक्रमीन् । हन्त्यप्या कफकुष्ठौ कटून् च
कीर्त्तिता । तत्फलं तुवरं शैवं विशेषात् कफशुक्-
लम् । भा० वप्र० उक्तपण्यांयगुणा । २ अथराजितायाश्च
अलापराजिता (कांटागिरीय) वृक्षभेदः रत्नमाला ।

कटमालिनी स्त्री कटानां किंवाद्योपधीनां माला साधनस्ये-

नास्वसाः इति छीप् । मदिरायां तस्याः किण्वाद्योपधि-
गणप्रभवत्वात्तयात्वम् ।

कटश्च पु० कट-धातुनामनकार्थत्वात् वादने अस्वच् । १ वादिते
उज्ज० कश्चते आत्रियते शत्रुपुरमनेन करणे अस्वच् ।
२ वाणे उणादिकोषः ।

कटभर पु० कटं गुणातिशयं विभक्तिश्च-खच् सम् ।
१ कटभीष्टे भावप्र० । २ श्योनाकडले राजनि० ।
३ नागवल्गायां स्त्री अमरः (गन्धभाटाल) ४ प्रसारिण्याम् ।
(कटकी) ५ रोहिण्याम् । ६ हस्तिन्याम् । ७ कलन्धिकायां
गोलायाम् । ८ वर्षाभिः (पुनर्नवा) ९ मूत्रायाश्च स्त्री मेदि० ।

कटव्रण पु० कट उत्कटो व्रणो बुद्धकण्डुरस्य । मीमंसेने तिका० ।
कटशर्करा स्त्री कटः नलः शर्करेव मिटरमत्वात् यस्याः ।
(नाटा) गाल्गेडीलायाम् हारा० ।

कटा(ठा)कु पु० कट(ठ)-लच्छजीवने काकु । १ विह्वले कण-
श्रीनानास्वान्तयाहाराहरणेन लच्छजीवनात्तस्य तथात्वम्
उज्ज्वलदत्तेन त्व कट लच्छजीवने इत्युक्तेरयं ठान्मध्य एव
कटसु तदर्थाभावात् कठः तद्वन्नरूपतदर्थात्वाच्च ।

कटान्न पु० कटं गण्डम् अलति व्याप्नोति अच् । अपाङ्गदौ ।
अमरः “हरिणाति ! कटालेय आत्मानमवलोकय” उज्ज-
टः । “आमोक्षन्ते त्वयि मधुकर्ण्येणयस्ते कटालाः”
मेघ० “तवान्तरे जम्बुरसं कटालैः” माघः । “भ्रमयति
मयि भूयस्ते जपाद्ः कटालः” गङ्गाचार्यः ।

कटाम्नि पु० कटेन वीरणादिवेष्टनेन जातोऽग्निः । वीरणा-
दिना वेष्टनेन जाते अग्नौ “जोषवेष्टनस्यामविधीतस्यल-
दाहकाः । राजपत्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाम्निना”
या० “कटवीरणमयैवेष्टित्वा दहेत्” मिता० । “उभा-
वपि त तावेव ब्राह्मण्या गुप्रया सह । विष्णुतो नृद्र-
पदुदण्डौ दग्धयौ वा कटाम्निना” मनुः । [भूले शब्दः

कटायन न० कटस्य तन्नामासनस्यायनस्यत्तिसाधनम् । वीरण-
कटार पु० कट-वा० चारन् । १ नागरे २ कानिनि च यद्भा०
कटाल लि० इष्टः कटः अस्वस्य सिद्धादि० लच् “जटाघटा
कटाकलाः लेपे” पा० ग० निह्नेशात् आत्वम् । उष्ट-
गण्डयुक्ते ।

कटाह पु० कटमाहनि आ+हन्-ड । १ तैलादिपाकपात्र-
भेदे (कडाह) २ कूर्मपृष्ठे ३ हीमभेदे । ४ जायमानश-
ङ्गापमहिषायां च मेदि० । ५ नरकभेदे हारा० । ६ स्पर्शरे
यद्भारत्वा० । ७ छर्पे दस्तूपे ८ कच्छे च इति केचित् ।
“यह्निनः कटकटाहृतं” मिमङ्गोः” माघः । “अ-

श्विन् महामोहमये कटाहे स्त्रियांश्चिना रात्रिदिनेभ्यनेन ।
मासर्तुद्वीपरिषङ्गनेन भूतानि कालः पश्यतीति वाचां”
भा० व० ३१३५० ।

कटि(टौ) स्त्री कट-इन् । १ श्रोणिदेशे (काकाल) । कटिकारा
न्तत्वात् वा छीप् । “सहासनमभिप्रेक्षुस्त्वत्पक्ष्याप्यपक्ष-
पक्षः । अस्यां कटाङ्गोनिवासः” मनुः । “कटिश्च तस्या-
तिज्ञतप्रमाणा” भा० व० १०५४ । “सर्वेन च कटोदेशे
मृद्व्य वाससि पायुजवः” भा० व्या० १६३ “कटिस्तु हरते
मनः” सा० द० । तत् तच्छब्दस्य साम्यत्वमुक्तम् । छोचनः
२ पिप्ल्यां स्त्री मेदि० ।

कटित्र न० कटिं त्वायते त्रै-क । १ काष्ठ्याम्, २ कटिवस्त्रे,
३ कटिपर्णाय च मेदि० । “स्फुरत् किरीटकैयूरकटित्व-
कङ्कणम्” भाग० ६, १६, २७ ।

कटिन् पु० कटोऽक्षयस्य प्रागख्येन इति । १ प्रयत्नगच्छे गजे ।
कट+चतुर्थ्यां प्रेक्षा० इति । २ कटनिर्दृष्टादौ लि०
स्त्रियासुभयतो छीप्

कटिप लि० कटिं पाति पा-क । कटिरक्षके । ततः सङ्घ-
या० चतुर्थ्यां यत् । काटिश्च कटिर्निर्दृष्टादौ लि०
कटिमालिका स्त्री कटौ मन्वेव कम् । (चन्द्रहार) (गोट)
कटिमूषणे । हेमक०

कटिरोहक पु० कथा हस्तिकथा तं रोहति रुह-एतल्
१ त० । हस्तिपञ्चाङ्गागेन हृत्कारोहके यद्भा० ।

कटिष पु० कट-वा० इज्ज । कारवेष्टे (करेला) । ततः स्त्राये
कम् तत्तैव अमरः । [हृत्वा०

कटिगोर्धक पु० कटिः गोर्धमिव संघ्रायं कम् । कटिदेशे-

कटिशूल पु० कटिस्थं शूलम् । कटिदेशस्य कफवातिके शूल-
रोमभेदे ; शूलप्रसङ्गात् तद्भेदनिदानादि भावप्र० दर्शितमु-
च्यते यथा “दोषैः प्रचक्ष्मस्तमद्वयैः शूलोऽपि भवेत् ।
सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः । प्रभुः कर्त्ता । अथ
वातिकस्य विप्रलटं निदानसम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
व्यायामयानादतिभैद्यनाञ्च प्रजामराच्छीतज्वातिपानात् ।
कलायस्य हादककोरदूपादत्यर्थं रुग्णाभ्यशनाभिधातात् । क-
पायतिक्तातिविह्वलान्नविह्वलान्नरक्षणायाकैः विद्विक्क-
मूलानिलसन्निरोधाच्चोकोपवासादतिहासभावात् । वायुः
प्रह्वो जनयेद्वि शूलं हृत्पृष्ठपात्रैर्मिकवाक्षिदेशे । (लिङ्गं
प्रवृत्तं वाधरसज्जितकक्षादि) जोषे प्रदोषे च घना-
गमे च शोते च कोपं ससृपति नाडम् । सृष्टं-
ऊषोपशमप्रकोपो विष्णुसंस्तम्भनतोद्भेदे । संस्तेद-

नाभ्यङ्गनमर्द्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च समं प्रयाति ।
 व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तरगरवादि । मैथुनं स्त्रीसेवा ।
 प्रजामरः राज्ञौ, एषामतिवोगात्, शीतलजलप्रभूतपानात्
 कलायस्त्रिपुटः (मटर) आठको त्वरी कोरद्रूपः कोरद्रवः
 अतिरूक्षद्रव्यसेवा अध्ययनं भूक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो
 लोटादिभिः, कषायतिक्तससेवा । विरूढजात्रम् विरूढ
 मङ्गरितमन्त्रम् कलायचणकादि तज्जमन्त्ररूपमञ्जम् ।
 बलूरकं शुष्कमांसम् । तस्य मूलस्य देशमाह । हृदा-
 दीति तत्र हृच्छूलस्य प्रथमपि लक्षणं पठन्ति । “कफपित्ता-
 वरूढस्तु भारतो रसवर्द्धितः । हृदयस्यः प्रकृते मूल
 सच्छासरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमार-
 तकोपजः” । अथ पार्श्वमूलस्यापि लक्षणमाह । “कफं
 निस्तल्य पवनः सूचोभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्यः पार्-
 श्वयोः मूलं कुर्यादाधानसंयुतम् । तेनोच्छसिति
 वज्जेन नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च नाभ्रयादेव पार्श्व-
 मूलः प्रकीर्तितः” । वस्तिमूलस्यापि लक्षणमाह । “सरो-
 धात् कुपितो वायुर्वस्तिं संश्लिष्य तिष्ठति । वस्तेरध्वनि
 नाङ्गीषु ततः मूलोऽस्य जायते । विस्मूल वातसरोधी
 वस्तिमूलः स उच्यते” । प्रकृतमनुसरति जीर्णं भुक्ते ।
 प्रदोषे रात्रिप्रागमे रात्रिभवशोतेन । वातप्रकोपात् ।
 वनागमे वर्षासु मेघोदये च । तथैव पैत्तिकमाह । चारा-
 तितोऽस्त्रोष्णविदाह्निर्तैलनिष्पावपिण्याककुलत्ययूषैः । क
 ट्स्थलौघोरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । पा-
 म्यातिवोगादग्नेर्विदग्धैः पित्तं प्रकृष्याथ करोति मूलम् ।
 तृश्नोहृदाहार्ति करं हि नाभ्यां सस्त्रे दमूष्णभ्रमशोष
 युक्तम् । मध्यंदिने कृष्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाये जल-
 दाह्यवे च । शीते च गीतैः ससुपैति शान्तं सुखादुगीतै-
 रतिभोजनैश्च । निष्पावो राजमाषः । सौवीरं सन्धान-
 भेदः । सुराविकारैः “परिपकाक्षसन्धानससुपत्वा सुरा
 मता” । तस्याः विकारैः । रविप्रतापः आतपः । पास्या-
 तिवोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीत्युक्तापि अग्नेर्विदग्धै-
 रिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्तवशादिदा-
 हित्वं भवतीति । जलदाह्यवे घरदि । शीतैर्वातादिभिः ।
 त्रैशिकमाह । आनूपवारिजकिलाटपयैविकारै र्भंसिस्तुपिष्ट
 जयरीक्षलशष्कुलीभिः । अत्यैर्बलासजनकैरपि जेतुमिच
 ज्ञेया प्रकोपसुपगम्य करोति मूलम् । हृत्कास-
 काससदनास्त्रिषं प्रसेकैरामाशयैस्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।
 भुक्ते ससैनं हि रजं कुरुतेऽतिमात्रम् सूर्योदयेऽथ पि-

शिरं कुक्षमागमे च । आनूपं वल्लजलदेशजं भक्ष्यम् ।
 वारिजं शालूकादि । “पक्वं दध्ना समं क्षीरं विक्षेया
 दधिकूर्चिका । तत्रेण तत्कूर्चकं स्नात्तयोः पिण्डः किला-
 टकः” । पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः । अन्यैः
 गुवादिभिः । स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च
 तयो र्गुरुत्वैः सह । सूर्योदये इति त्रिधा विभक्तदिवस-
 प्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्चयात्
 कुक्षमागमे वसन्ते । इन्द्रजमाह । द्विदोषलक्षणैरेतैर्विद्या-
 ष्कृतं द्विदोषजम् । (तस्य भेदा स्त्रयो वक्ष्यन्ते, द्विदोषजमाह ।
 सर्वेषु देशेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वं भवं हि मूलम् ।
 सुकटमेनं पिषयन्वक्तुं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपात्रे त्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु सर्वं भवं
 द्विदोषजम् । अथामजमाह । आटोपहृत्कासवमीगुरु-
 त्वस्यै मित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गैश्च समानलिङ्ग-
 मामोद्भवं मूलमुदाहरन्ति । कफस्य कफमूलस्य । आमो-
 द्भवं आमोद्भवे वस्य तम् । आत्मान्मुले जाते पचाद्
 दोषसम्बन्धः अतएवास्य मूलस्याऽऽत्मत्वमुक्तम् । स च
 प्रथमसामाशये भवति पचात् सम्बन्धिभिर्दोषैर्विस्तिनाभि
 हृत्पात्रैर्कुक्षिषु भवति यथादोषसम्बन्धम् । आममूलस्य
 दोषविशेषेण देशविशेषमाह । वातात्मकं पक्षिगतं वदन्ति
 पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पात्रैर्कुक्षौ कफस-
 न्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् । हृत्पात्रैर्कुक्षौ हृत्पा-
 त्राभ्यां सहिते कुक्षौ । कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् ।
 ‘वसौ हृत्कटिपार्श्वेषु स मूलः कफपातकः । कुक्षौ हृत्पा-
 त्रमिधये त स मूलः कफपैत्तिकः । दाहज्वरकरो घोरो
 विक्षेयो वातपैत्तिकः । तन्मूलरोक्तमाममूलमाह ।
 “अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुताङ्गते । स्थिरीकृतम्
 तत्काष्ठं वायुराहत्य तिष्ठति । यदाह्नं न गतं पाकं मच्छूर्जं
 कुरुते भ्रमम् । शूर्जोऽधानं विदाह्नाञ्च हृत्कृते शम
 विलम्बितम् । कस्यं वानिमतीशारं प्रमेहं जनयेदपि ।
 अविपाकोद्भवं मूलमेतमाहुर्मनीषिणः” । अविपाकोद्भवं
 आमोद्भवमित्यर्थः । अथ मूलस्योपद्रवाणाह वेदनाति
 त्वया मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासः श्वासो वमि-
 र्चिका मूलस्योपद्रवा मृताः । अथास्य साध्यत्वादिकमाह ।
 एकदोषानुगः साध्यः लक्ष्मसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदोषा-
 न्वितो घोरस्त्रसाध्यो मूर्खुपद्रवः । अथारिष्टमाह । वेदनाति
 त्वया मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । भ्रमोऽस्त्रिः लक्ष-
 त्वञ्च वल्लहानिस्त्रयैश्च । उपद्रवा दर्शयन्ते यस्य मूलेषु

नास्ति सः । अथ मूलस्यैव भेदं परिणाममाह । स्निग्ध-
दानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्तं समा-
प्लव मूलकारो भवेद्धली । भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव
परिणामजम् । स्निग्धानैरित्यादिना निदानपूर्विका सं-
प्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्यतीत्यादिना लक्षणमुक्तम् । मृणा-
हन् व्याप्य तस्य लक्षणमध्येतत् समासेनाभिधीयते ।
आध्मानाटोपविष्मूलविवस्वारतिवेषमैः । स्निग्धोष्णोप-
शमप्रायं वातिकं तद्वदेत् भिषक् । तृष्णा दाह्य रति-
स्नेदकटुश्चलवणोत्तरम् । मूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं
लजयेत् वधः । ऊर्ध्वं हृत्प्राससंभोजस्वल्पम् दोर्घसन्नतिः ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च विधेयञ्च कफात्मकम् । संदललज्जं
बुद्धा द्विदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजनमाध्यं स्यात्
क्षोणमांसवतानलम् । अथाक्षद्वयनामानं मूलविशेष-
माह । जोर्यं जीर्यति चाप्यग्ने यच्छूलमुपजायते ।
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न समं याति
नियमात्सोऽक्षद्वय उदाहृतः । नेदं मूलमसाध्यं चिकि-
त्सामिधानात् । उभयथा प्रयोगात् क्लोवत्वमप्यस्य ।

कटिमुहला स्त्री इतः । कटिधार्थं जुष्टमिष्टकायाम् हारा-
कटिसूत्र न० कटौ धार्थं सूत्रं शाकः । कटिधार्थं कार्पासर-
चिते धातुमये वा सूत्रे (चनसी गोट) हलाः । “प्रवरमणिमय
मुकुटकुण्डलकटकहारकटिस्तुल्यैरनूपराट्कभूषणविभूषि-
तम्” भाग० ५, १, ४ । अत्र सर्वत्र मणिमयेति विशेषणम्
प्राचुर्ये भवत् । तेन “कटिस्तुल्यं न धारयेत्” इति न
कृतिविरोधः केवलस्तुल्यस्यैव कटौ धारणनिषेधात् ।
सूत्रञ्च कार्पासमेव उर्ध्वमयादेस्तु न धारणनिषेधः ।
कटीतल पु० कक्षां तलमास्रदमस्य । १ वक्रखड्गे त्रिका० यतो-
ऽसौ कटिदेशे धार्यते । इतः । कक्षास्तले २ नितम्बे न० ।
कटीर पु० कट-रैरन । १ कन्दरे २ जघनदेशे च उज्ज्व० ३ नितम्बे
४ कक्षाजटाधरः । ततः स्तार्थे कन् । कटीरक नितम्बे त्रिका०
कटु न० कटति सदाचारमाह्वयति रसनामाह्वयति वर्णति
स्त्रावयति नासःदिनो जलम्, कट-उन् । १ अकार्यं अमरः
२ द्रुपथे विश्वः ३ रसभेदे (भाक्) ४ तद्वति अमरः लि० स्त्रियां
वा ङोप् । तद्वयुष्णाः भावप्र० उक्ताः “कटु कृष्णश्च तोष्णश्च
विशदो वातपित्तहृत् । श्लेष्मण्डलधुरान्मेयः क्रिमिकण्डू-
विधापहः । रुक्मस्तन्यहरश्चापि भेदः स्त्रौल्यापकर्षणः ।
अनुदो नासिकांश्चाजिज्जामोडेजको मतः । दीपनः
पाचनोश्चो नासिकाशोषणो भृशम् । क्लेदभेदोवमा-
मज्जाशक्नन्मूलोपशोषणः । स्रोतः प्रकाशको रूक्षो मेध्यो

वर्जो विवम्बकृत् । आग्नेयः अधिकाम्यंशः । मेध्यो मेधावै-
हितः । वर्जो विवम्बकृत् मलवम्बं करोति । अतियुक्तस्य
कटुरसस्य गुणाः । सोऽतियुक्तो भ्रान्तिदाहमुखताखोष-
शोषकृत् । कण्ठादि पीडामृच्छान्निदाहदो बलकान्तिहृत् ।
कटुरसस्याग्निजन्यपित्तकार्यत्वं सुश्रुते उक्तं यथा “कटु-
श्चलवणा आग्नेया इत्युपक्रम्य “ओष्णप्रतैक्ष्ण्यरौष्ण्यवापव
वैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समानयोनिः कटुको रसः
सोऽस्यौष्ण्यदादौष्ण्यं वर्धयति तैक्ष्ण्यप्रतैक्ष्ण्यं रौष्ण्यदौष्ण्यं
वापवावापव” वैशद्याद्वैशद्यमिति” । श्लेष्मोपक्रमे
चोक्तं तत्रैव “पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्र-
त्यनोक्तत्वात् कटुकत्वात् माधुर्यमभिमवति रौष्ण्यात् स्ने-
हम्, लाघवात् गौरवम् ओष्ण्यात् शैत्वम्, वैशद्यात्
पैत्थित्वम्” । ५ परस्मै च । “अवणकटु, निनादमे-
कवाक्यं विवम्बुः” रघुः “कण्ठभाकुण्ठविष्यामि कटू-
क्लिवचने पटुम्” नैषधम् ।

वाक्यस्य कटुत्वञ्च दुर्दार्थवाचकत्वम् रसविषरीत-
वर्णयुक्तत्वञ्च । तत्र रसभेदे वर्णभेदानां कटुत्वमकटुत्वञ्च
सा० द० दर्शितम् । शृङ्गारकरुणयान्त्रिषु “मूर्द्धि-
वगान्वयवर्णेन युक्ताः टठडडान् विना । रथौ लघू च त-
द्वृत्तौ वर्णाः कारणतां गताः” । वीरयोभत्सरौद्रेषु त-
“वर्गस्यादाहतीवाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ । उपर्यधो
हयो वां सरफः टठडडैः सह । शकारश्च पकारश्च तस्य
व्यङ्ग्यतां गताः” । ईमत्तरिणि उद्युगम्यौ लि० मेदि०
“सप्रच्छदजोरकटु प्रवाहम्” रघुः । कटुः सुरभिः “कटु-
तिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः” यादवोक्तेः ।
दक्षप्रिये त्रिका० । एदुर्गम्यौ शब्दमा० । (कटुकी)
१० कटुक्याम् स्त्री अमरः सुलवचनत्वात् वा ङोष् कङ्गा ।
कटुक पु० कट-स्त्रार्थे कन् । कटुरसे “योजिज्जाप्यं बाधते
उद्वेगं जनयति शिरो मृच्छीते नासिकां च स्त्रावयति स
कटुकः” सुश्रु० २ तद्वति लि० “उपर्यधो विभ्रान्तकटुकवर्त्तिप्रयोग
वर्द्धिततिमिरेण” काद० । २ परस्मै च लि० । “परम्” ते
न भावन्ते कटुकं निहुरं तथा” भा० अश्रु० ६४५ अ० ।
४ उपमे लि० “ततः प्रावर्त्तत पुनः संध्यामः कटुकोदयः”
भा० व० २८६ अ० । ५ पटोले पु० राजनि० । ईदुग्मविवक्षणे
शब्दरत्ना० उज्जटजडणे (इड्चि) दक्षकण्ठे (आकन्द)
शब्द० एराजमर्षमे च पु० हारा० । १० शृङ्गती-
पिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटुके न० मेदि० ।

कटुकचय न० कटुकानां कटुरसानां लवम् । शृङ्गतीविषपत्नी

भरिवरूपे त्रिकटुनि । 'कुङ्कुटाण्डकपालानि लघुन' कटुकत्वयम्" सुश्रु० । कटु कलिकमप्यत्र न० ।

कटुकन्द उ० कटुः कन्दो भूतं यस्य । शिपुवृक्षे (सजिना) श्वार्ङ्गके, च (आदा) मेदिनिः ।

कटुकफल उ० कटुकं फलमस्य । कङ्कोले राजनि० ।

कटुका स्त्री कटु+संज्ञायां कन् । (कटुकी) । कटुरोहिण्याम्, राजनि० । शताम्बुखां, (पान) शब्दच० । शराजिकायां, (राइसरिषा) श्रित्तालावुके (तितलाउ) च रत्नमा० ।

५ कटुरसयुक्तश्चियाञ्च । तत्र (कटुकी) उक्तस्य पर्याय-गुणादि भावप्र० उक्तं यथा । "कटुो तु कटुका तिक्ता लणमेदा कटुम्भरा । अशोक्तं मत्स्यशकला च-क्राङ्को शकुनादनी । मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिण्यो कटुरोहिण्यो । कङ्को तु कटुका पाके तिक्ता ख्या हिमा लघुः । मेदिनी दोषिनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा । प्रमेहश्वासकासासदाहृङ्गकर्मप्रणुत्"

कटुकालानु(बू) स्त्री विपाके कटुका अलावु(बू) कर्म० । (तितलाउ) अलावुभेदे रत्नमाणा । कटुतुम्बी शब्दे विवृतिः "मत्स्यं कटुकालानुखेदमारब्धदन्तुरताप्रतीकारेण" काद० "कटुकालानुक्तपेषधनसर्पसर्पनिष्कोकैः" सुश्रु० ।

कटुकी स्त्री कटु+सार्धं कन् गौरा० ङीप् । (कटुकी) । कटु-कायाम् । कटुकाशब्दे गुणपर्यायादि । [भयके जटा० ।

कटुकीटक उ० कटुः दंशेन दुःखदत्वात् कीटकः सार्धं कन् ।

कटुकाण उ० कटुकोष्णः काणो यस्य । (तितिर) टिट्टिम-पक्षिणि हेमच० । [भूवे च राजनि० ।

कटुग्रन्थि पुंन० कटुर्ग्रन्थिरस्य । शिपुपत्नीमूले, शृङ्गो-

कटुङ्गता स्त्री कटु दूषितं करोति ल-ङ् प्रथो० सुम् वस्य भावः तत् । "नित्यकर्मसमाचारनिष्ठुरत्वे कटुङ्गता" हारा० उक्ताय० ।

कटुचातुर्जातिक न० चतुर्भ्यो जातकं ततः सार्धं खण् कर्म० ।

एलात्यक्पत्रकमरिचाककङ्कयचतुष्के राजनि० । [रत्ना० ।

कटुच्छद उ० कटुच्छदः पत्रं यस्य । तगरुखे (टगर) शब्द-

कटुतिक्तक उ० कटुशामो तिक्तश्चेति अल्लाघं कन् । भूनिम्बे, वैद्य० शृङ्गखे राजनि० ।

कटुतिक्ता स्त्री विपाके कटुः स्त्रादे तिक्ता । कटुतुम्ब्याम् ।

स्त्राघं कन् खत इत्थम् । कटुतिक्ता तत्रैव राजनि० ।

कटुतुण्डो स्त्री कटु तुण्डमस्याः । (कटुतराङ्) लताभेदे राजनि० ।

स्त्राघं कन् खत इत्थम् । कटुतुण्डिकापि तत्रैव । "कटुतुण्डो कटुः पाके रसे तिक्ता च सा मता । कफवान्निविषमो-

चारव्यासकफपित्तहृत् सदा पथ्या च सा श्रेया"

राजनि० उक्तगुणा

कटुतुम्बी स्त्री विपाके कटुतुम्बी । (तितलाउ) अलावुभेदे भावप्र० तद्गुणादि उक्तं यथा "इच्छाकः कटुतुम्बी स्त्रात् सा तुम्बी च महाफला । कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकाश-विनापहा । तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्नहृत्" । कटुत्रय न० शृङ्गोपिपत्नीमरिवरूपे त्रिकटुनि राजनि० । कटुकलिकमप्यत्र ।

कटुदला स्त्री कटु दलं यस्याः । (काङ्गुङ्) कर्कश्याम् राजनि० । कटुनिष्पाव उ० कर्म० । नदीसन्निजप्रदेशजाते निष्पावधा-न्यभेदे राजनि० ।

कटुपत्र उ० कटु पत्रमस्य । पर्पटे सितार्ज्जुके राजनि० ।

कटुपत्रिका स्त्री कटु पत्रमस्याः बद्ध० कप् खत इत्थम् । कण्टकारीखे राजनि० ।

कटुपाक त्रि० कटुः पाकोऽस्य । यस्य पाककाले कटुत्वं

१ ताडयद्गुण्ये "कटुपाकः सरो हृद्यो गुग्गुलुः स्निग्धपिच्छि-

लः" । "जौमं तैलं बलवहम् कटुपाकमन्त्राण्युषम्" सुश्रु० ।

इत्यादिनास्त्वाने दर्शितम् । कर्म० । २ कटुरसरूपेण पाके ।

तथा पाकश्च भावप्र० दर्शितः "जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति

रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ।

मिष्टः पटुश्च मधुरमण्डोऽश्च" पच्यते रसः । (पटु रत्न लवण

रसः) "कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्त्रात् प्रायशः कटुः"

वाग्भटः "त्रिधा रसानां पाकः स्त्रात् स्नाह्वकटुकात्मकः"

तत्फलसङ्गतं भावप्र० "क्षेत्रलक्षणधुरःपाको वातपित्तहृत्

मतः । अश्वस्तु कुरुते पित्तं वातश्चेद्गगदापहम् । कटुः

करोति पवनं कफं वातन्तु नाशयेत् । विशेष एव रसतो

विपाकानां निर्दिष्टः" तथा च यस्यामपि रसानां पाके

त्रैविध्यमेव मधुराश्वकटुभेदात् । सुश्रुते तु पाकत्रैविध्यं

निराजत्वं द्विधैव पाकः समर्धितः यथा

"तस्माद्दीर्घं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः

प्रधानमिति कस्मात् ? सम्बन्धिव्याविपाकादिह सर्वत्र व्या-

ख्यम्यवच्छ्रुतानि सम्यक् मिथ्या विपाकानि सुखं दोषं वा

जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचि-

न्निविधमिच्छन्ति मधुरमण्डं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक्

भूतगुणादागमाज्ज्ञास्यो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्ध

मन्वतामुपेत्यग्नेर्भन्दत्वात् । यद्येवं लघुणोऽप्यन्यः पाको

न विध्यति स्तेष्वा हि विदग्धो खवणतामुपैति मधुरो म-

धुरस्याश्वोऽश्वस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुरेदानीं को-

पट्टिदृशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्वालीगतमभिपच्यमानं
मधुरमेव स्वात्तवा यावद्विषयसङ्गादयः प्रकीर्णः स्वभाव-
सत्तरकालेऽपि परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्यत्र-
वन्तोवत्तवतां वयमायान्तीत्येवमनयस्थितिसिद्धादिसिद्धान्त-
एव । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च
तयोर्ध्वधुराख्यो मधुरः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र प्रवि-
ष्यन्ते ज्योवायाकाशानां ह वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्भुक्ता
लघुता च प्रविष्यापच गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्मादि-
विध एव पाक इति । भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु
येषुम्बुप्रविधीगुणाः निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको म-
धुर उच्यते । तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु
त । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ।
कटुपाकोऽस्त्वस्य इति । कटुपाकिन् कटुपाकयुक्ते लि०
स्त्रियां ङीप् । “औद्दालकं रुचिकरम्” इत्युपक्रम्य
“पित्तकृत् कटुपाकि च” सुश्रुतः कटुविपाकादयोऽप्यत्र ।
कटुफला स्त्री कटु, फलं यस्य । पटोले तस्य पलतिक्तत्वेऽपि
फले कटुपाकत्वेन तत्तात्पर्यम् श्रीवल्लीङ्गो च राजनि० ।
कटुभङ्ग पु० कटुः भङ्ग एकदेशो यस्य । गुण्ट्याम् लिका० ।
कटुभद्र पु० कटुरपि भद्रः हितकारी कर्म० । गुण्ट्याम् राजनि०
कटुमञ्जरिका स्त्री कटुस्त्रीक्ष्णा मञ्जरी अश्वत्थाः अथ
गौरा० ङीप् । अपामार्गे । राजनि० ।
कटुमोद न० कटुमोदोऽस्य । जवादिनामगुग्गुलिद्रव्ये राजनि०
कटुर न० कटुति वर्धति रसान्तरं भन्वनेन कटु-उरन् । तत्र
जटाधरः ।
कटुरव पु० स्त्री कटुः पुरुषः रवोऽस्य । मण्डूके राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । कटोररवयुक्ते लि० कर्म० २५ रूप्यग्रे पु०
कटुरोहिणी स्त्री कटुः सती रोहति रुह-णिनि । कटुका-
याम् (कटुकी) अमरः ।
कटुवर्ग पु० कटूनां वर्गः ससदायः । सुश्रुतोक्ते कटुरसानां
द्रव्योणां वर्गे स च वर्गो यथा “पिप्पल्यादिः सुरसादिः
गिष्पु मधुगिष्पु मूलकलशुनसुखगीतशिवकुड्देवदारुहरेणु-
कावक्षुजफलचण्डागुग्गुलुसुस्तलाङ्गुलकोशुकनासापीलुमभ-
तीनि साक्षसारादिषु प्रायशः कटुकोवर्गः” । तत्र पिप्प-
ल्यादिः सुरसादिः साक्षसारादिषु तत्रोक्तो यथा
पिप्पलीपिप्पलीमूलव्यचित्रकहृत्वेरमरिचहृत्वापिप्-
पलीहरेणुकैलाजमोदन्द्र्यवपाठा जीरकसर्पपमडानिम्बफल-
हिङ्गुभागीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी
चेति” पिप्पल्यादिः । “सुरसाश्चेतसुरसाफणिञ्जकार्जक-

भूक्षुषागुग्गुलुसुखकालमात्र काममर्द्धवकखरपुष्पाविड-
ङ्गकटुफलसुरसोनिगुण्डीकुलाहलोन्दु रुचिकंकाफङ्गीप्राची-
नामलकाकमाख्यो विषसटिकचेति” । सुरसादिः शसाल-
साराजकर्णखदिरकदरकालस्तन्वक्रतुर्भूजमेवष्टप्रोतिनिग-
चन्दनकुचन्दनशिथपाशिरोपासनधवाजनेतालशाकनक्तमाल-
पूतीकाश्वकर्णगुरुणि कालीयकञ्चेति” शसालसारादि ।
कटुवार्त्ताकी स्त्री कर्म० । जेतकरुकारिकायाम् राजनि०
कटुवीजा स्त्री कटु, बीजं यस्याः । पिप्पल्याम् राजनि० ।
कटुशृङ्गाल न० कटूनां शृङ्गाय प्राधान्यावालति प्रत्योति
अल-अण् । सुवर्णभाके राजनि० ।
कटु, स्नेह पु० कटुः स्नेहोऽस्य । गौरवर्षे राजनि० ।
कटुत्कट न० कटु, पु उक्तकटम् । पार्श्वके रत्नमात्रा । संज्ञा-
यां कन् । कटुत्कटक २ गुण्ट्यां न० राजनि० ।
कटोदक न० कटाय प्रेताय देवसुदकम् शा० त० । प्रेताय-
तर्पणार्थं देये जले । “हिरण्यकशिपुर्भातुः मम्मरेतस्य
दुःखितः । जत्वा कटोदकादीनि” भाग० ७, २, १६ ।
“कटोदकं प्रेताय देवसुदकम्” श्रीधरः ।
कटोर न० कथ्यते दृश्यते निषिष्यते भण्डद्रव्यमत्र कट-आ-
धारे व्योलच् लस्य रः । भण्डद्रव्यादानार्थं श्रद्धादिपाल-
भेदे । “रसाक्षं देवकीदत्तं पाले काञ्चननिर्मिते ।
कटोराणां वतःपटिः पालस्थोभयतः स्थिता” जैमिनिभा०
आश्व० ८ अ० । स्तार्थे कन् तत्प्रायेण न० । “मृतकपटसं-
युतकाचक्रुष्यां दत्त्वा सुखं मोहनलोहसूत्रैः । निष्का-
सितो धूमरश्चसु तस्य शौगन्धकैः काचकटोरके यः” ।
मेरुत० । अतिशुद्धे तथामृतपात्रे स्त्री कटोरा
कटोल पु० कटुति आहपोलन्यरसम् कट-व्योल् ।
कटुरसे २ कटुरसयुक्ते लि० सि० कौ० । चण्डाले पु० स्त्री
उणादिको० स्त्रियां ङीप् । स्तार्थे कन् । तत्प्रायेण । कटोलकस्य
चण्डालस्यैव पादावस्थ उपमानपूर्वकात्वेऽपि हस्तादि०
नान्यलोपः । कटोलकपादः इत्येव ।
कटोलवीणा स्त्री ईत० । चण्डालस्य वाक्त्रभेदे (केन्दुहा) शब्दर०
कटुफल पु० कटुति आहपोलन्यरसं कट-किप् कट-
फलमस्य । कटुरसतवाऽन्यरसापरकफलके (कायफल)
इति स्वाते श्रीपरीङ्गे अमरः । तत्पस्यांयगुणादि
भावप्र० उक्तं यथा “कटुफलः सोमवत्कस कैटव्यः
कुम्भिकाऽपि च । श्रीपर्णिका कुसुदिका भद्रा भद्रतीति
च । कटुफलस्तु धरस्तिक्तः शटुर्वातकफवृत्तान् । इति आस-
प्रमेहार्थः कासकण्ठाभयारुचिः” । शमान्भार्या स्त्री

रत्नमा० ३६४त्वां ४काकमाच्यां ५देशदात्यां देवात्ताकां
७मृगेवारां च स्त्री राजनि० ।

कट् फलादिचूर्णं चक्रद० कामरोगाधिकारोक्ते चूर्णभेदे यथा
“कट्फलं कटुं मार्गं सुखायान्यं वषाभया । शङ्खी
पर्यटकं शृणुतो सुराङ्गा च जले श्रुतम् । मधुहिङ्गुयुतं
मेघं कासे वातकफात्मके । कठरोगे जले मूले चास-
क्तिकाज्वरेषु च” ।

कटुङ्ग पु० कटु अङ्गमस्य । श्लोनाकठले (शोना) अमरः ।
कटूनि उपाणि अङ्गनि यस्य । २स्त्र्यवशे दिक्षीप-
न्यपे पु० त्रिका० ।

कटुर न० कट-वर्षादौ एरच् । १अङ्गने उज्ज्व० । २दधिमरे
रत्नमा० “दधस्तु ससरस्वात् तक्रं कटुरमुच्यते” वैद्य-
कोक्ते शतकभेदे च [(कटुकी) २कटुकायाश्च सावप्र० ।

कटो स्त्री कटु स्त्रियां ङीप् । १कटुरसान्वितायां स्त्रियां
कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्वकसरणे) वा चुरा० उभ० पक्षे
भा० पर० सक० सेट् इदित् । कण्ठयति ते कण्ठति ।
अथकण्ठत् त अकण्ठीत् । कण्ठयां बभूव आस चकार
चक्रे चकण्ठ-कण्ठतः कण्ठा ।

कठ कच्छजीवने भादि० पर० अक० सेट् । कठति अकठीत्-
अकाठीत् । चकाठ । कठरः कठेरः कठिनः कठोरः ।

कठ आध्याने (उत्कण्ठापूर्वककण्ठौ) इदित् भा० काम० सक०
सेट् । प्रायेणोत्प्लुङ्गः उत्कण्ठते उदकण्ठत् । उज्ज-
कण्ठे । उत्कण्ठितः उत्कण्ठा “उत्कण्ठायां कृदि न
कुहते कारयानां सहस्रम्” । “देवावोधवि नेतसीतरुतले
चेतः समुत्कण्ठते” काव्य० प्र० ।

कठ पु० कठ-अच् । १मुनिविशेषे कठेन प्रोक्तमधीयते वैशा-
म्भयमानो वासित्वात् णिनि तस्य “कठचरेकात् लुक्” पा०
लुक् । २तदृष्टशाखाध्याविषु पु० ब० व० । स्त्रियां तु वेदशाखा
वाचित्वेन जातित्वात् ङीप् कठी इत्येव । ३अग्भेदे
४अरभेदे च” हेम० । “वैशम्भयमानो वासिनश्च आल-
म्बुलङ्ग कमल कच्छमाऽऽरुणि ताराङ्गं श्यामायन कठ-
कलापिन्” इति नव । कठशाखा च यजुर्वेदे अग्भेदे
चाक्षि सैव अग्भेदः । “देवसुभ्योऽयं जुषि काठके” इत्यस्य
पा० सुलस्य व्याख्यायां सि० कौ० “यजुःशब्दोऽत्र न मन्त्र-
मात्रपरः किन्तु वेदोपलङ्गकः तेन अगात्तकेऽपि मन्त्रे यजु-
वेदस्ये भवति किञ्च अग्भेदेऽपि भवति स चेन्नन्तो यजुषि-
कठशाखायां तटः यजुषोति किम् “देवान् जिगाति सु-
ज्जुयुः” । वज्रचानामप्यसि कठशाखा ततोभवति प्रत्युदा-

हरणमिति हरदत्तः” । २मन्त्रेतरवेदभागरूपब्राह्मणे “३-
शाक्रेन कठमग्नसुखं भास्यन् कतिचित्तिरः इति उपनिषच्छब्दे
दर्शितसुक्तिकोपनिषद्वाक्ये कठेति निर्देशात् । तच्च
कठवल्लीत्वेन प्रसिद्धम् । सा च कण्ठयजुर्ब्राह्मणरूपा
“उग्रन् ह वै वाजस्रवसः” इत्याद्या । यद्वत्कल्लद्रुमे
त्रिकाण्डशेषप्रमाणेन ब्राह्मण इति पुंलिङ्गनिर्देशेन
विप्रपरतोक्तिविन्या त्रिकाण्डशेषे ब्राह्मणपण्यांने ठान्
नानार्थे च कठशब्दस्यादर्शनात् । [त्रिका०

काठमर्ह पु० कठं कच्छजीवनं शब्दाति श्रुद-अच् । शिवे
काठर त्रि० कठ-अरन् । कठिने जटा० ।

काठशाठ पु० अपिभेदे ततः तेन प्रोक्तमधीयते णिनि । काठ-
शाठिन् तत्प्रोक्तकच्छोऽध्याविषु पु० ब० व० ।

काठाहक पुंस्त्री कठं कठिनमाहनि-आ+हन् ड ता-
डयं कं शिरोऽस्य । दास्यहे शब्दर० ।

कठिका स्त्री कठ-बा० वुन् । (खड्गो) कठिन्याम् ।

कठिञ्जर पु० कठ-इन् कठिं कठिनं जरयति जु-णिच् बा०
अच् सस् च । तलस्याम् अमरः ।

कठिन त्रि० कठ-इन् । १क्रूरे, २निदरे, ३कठोरे, ४स्रब्धे
च भेदि० ५स्थाय्याम् स्त्री हारा० न० च ई शुद्धस्य शर्कायां
विश्वः । “नवजलधरप्रसामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना
कठिनहृदये ! जीवत्वेप मिये ! स तव मियः “न विदीर्ये
कठिनाः खलु स्त्रियः” कुमा० “परान्द्रुगत् कठिनकठोर-
कामिनीत्यादि” भाषः । “नितान्तकठिनां रजं मम न वेद
सा मानसीम्” विश्वामो० । “गरुडाभोगात् कठिनविषमामेक-
नेयीं करेण” मेघ० तस्य भावः त्व । कठिनत्व कठिनभावे न० ।
तत् । कठिनता तद्भावे स्त्री । अज्ज । काठिन्य तद्भावे न० ।
काठिन्यञ्च द्रव्यस्य आरम्भकसंयोगविशेषात्स्वर्यविशेषः ।
शब्दादेस्तु दुर्बोधत्वम् । [जातित्वात् ङीप् ।

कठिनपृष्ठ पु० कठिनं पृष्ठमस्य । १कच्छमे राजनि० स्त्रियां
कठिनी स्त्री कठिन+गौरा० ङीप् । मूषौ लेखनमाधने द्रव्ये ।
खटिकायाम् । “कठिनोः लिषोतीति” नैषधम् “शुणि-
जनगणनारम्भे न पतति कठिनी समन्वामा यस्य । तेनास्या
यदि सुतिनी वत बन्ध्या कीदृशी भवति” नीतिशारः ।
स्वार्थे कन् कठिनिकापि तत्त्वार्थे ।

कठेर त्रि० कठ-कच्छजीवने एरक् । कच्छजीविनि उज्ज्व० ।

कठेरणि पु० अपिभेदे ततो गोत्रापत्ये अणो बहुल्ये वा लुक् ।

काठेरणाः कठेरणयः तद्गोत्रापत्येषु पुंस्त्री ब० व०

कठेरु पु० कठ-एर । चामरवाते । शब्दचि० ।

कठोर लि० कठ+ओरन् । कठिने, २ पूणे, च शब्दचि० ।

“कठोरतारापतिलाच्छनच्छविरिति” भाषः । “पराश्वयत्
कठिनकठोरकाभिनीत्यादि” भाषः “सूक्ष्माद्येयादिके च ।

“कलाकलापानोचनकठोरमतिभिः” काद० ।

कठोल लि० कठ-ओलच् । कठिने कठोरे अमरः ।

कड भल्लये सक० मदे अक्० तदा० सेट् पर० । कडति अक्-
डोत् अकाडोत् चकाड । कडारः कडम्बः । प्रथिकडति
कड दर्पे भ्वा० इदित् जिज्ञात्, उभ० डिप्तात् अफलवत्कर्त्तव्यं पि
आत्म० अक्० सेट् । कण्डति ते । अकण्डोत् अकण्डित
चकण्ड चकण्डे । अयं विदुषोकारणार्थं व्यापारभेदे
च । (कांडान) कण्डति तण्डुलम् इति केचित् ।

कड रत्नभे भेदे (विदुषीकरणार्थं व्यापारे) च (कांडान) चुरादि०
इदित् उभ० सक० सेट् । कण्डयति ते अचकण्डित् त ।

कण्डयाम् भूय आस चकार चक्रे । कण्डनम् कण्डितः

कण्डयन् कण्डयितम् । कण्डयित्वा कण्डना ।

कड लि० कड-मदे अच् । मूर्च्छं हला० । वज्रये क ।
२ भल्लयीवे च कडङ्गरम् । [भेदे रत्नमा० ।

कडक न० कड-अच् संज्ञायाम् कन् । (सरकच्) लवण-
कडङ्गर न० कडं भल्लयीयं यस्यादि गिरति अभ्यन्तरे
निवेशयति गृ-अच् नि० सन् । युषे सुत्रादेः
फलान्मुन्याडिकाकाटे अमरः ।

कडङ्गरीय लि० कडङ्गरमईति । वृषभल्लययोम्ये गवादौ ।
“नीवारभाक्कादिकडङ्गरीये” रघुः ।

कड(ल)त्र न० गड-सेचने अलन् “गडेरादेश कः” उणा०
गल्ल कः डल्लयोरेकत्वात् वा लः । ओषौ २ भाष्यायाश्च
उज्ज्वलदत्तः । कल्लयशब्दे उदा० ।

कडम्ब इ० कड-अम्बच् । शकनाडिकायाम् (डंटा) अमरः ।
२ कोणे प्रान्तभागे च उणादिडन्तिः ।

कडम्बी स्त्री कडम्बो भूयसा विद्यतेऽस्याः अर्थं आद्यचि
गौरा० ङीप् । (कलमी) शकभेदे शब्दरत्ना० तस्याः
कडम्बभूयस्त्वात् तयात्वम् कलम्बीशब्दे उदा० ।

कडवक इ० “अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः” सा०
द० उक्ते अपभ्रंशनिबन्धानामध्यायविरामसूचके सर्गे ।

कडार इ० गड-सेचने आरन् गल्ल कादेशः । पिप्पलवर्णे ।
२ तद्वति लि० । “कटभकण्डकडारमाशाः” भाषः ।
२ दासे इ० मेदि० । तस्य सेचनकर्त्तृत्वात् तयात्वम् ।
कड-दर्पे आरन् । ४ दप्ते लि० कडारशब्दस्य कर्म-
धारये वा पूर्वनिपातः । कडारजैमिनिः जैमिनि-

कडारः वड्म्रीहौ त न । “कडारपुरोत्तमः” सि० कौ० ।

“कडारोः कर्मधारये” पा० वड्मत्वात्तद्वयोऽत्र विवक्ष्यते
स च गणः । कडार, गडुल, खड्ग, खोड़, काण, कण्ड,
खलति, गौर, डड, भिजुक, पिङ्ग, पिङ्गल, ततु, जरठ,
बधिर, मठर, कज, वर्षर ।

कडितुल इ० कडा तुलात् प्रुपो० टस्य ड ।
खड्गे शब्दर० कटिव्यासस्य लि० शब्दकुलाधिकतया ख-
ड्गस्य च निस्संगत्वेन लि० शब्दधिकाङ्गुलतया च तयोः
साम्येन तथात्वम् । कड भल्लये इन्तस्य तुलात् । हिंस-
कतुल्यत्वाद्वा खड्गस्य तथात्वम् ।

कडड कर्कशे भ्वा० पर० अक्० सेट् । कडडति अकडडोत् ।
चकडड-प्रनिकडडति डोपधत्वात् किपि डट् कड ।
काण आर्त्तक्षरे भ्वा० पर० अक्० सेट् । कणति अकाणीत्
अकणीत् । अदित् । णिचि अचीकणत् त अचकणत् त ।
चकाण प्रनिकणति ।

काण गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । कणति अका(क)णीत् ।
चटादि० । णिचि कणयति ते ।

काण निमीलने वा चुरा० पर० अक्० सेट् । काणयति ते ।
अचीकणत् त । काणयाम् भूय आस चकार चक्रे काणः
पक्षे पर० भ्वा० कणति अक(का)णीत् चकाण ।

निमीलनयत् नेत्यादेः पञ्चावरणं सावयवस्याङ्गसङ्कोचनञ्च ।

काण इ० कण-निमीलने अच् । १ धान्यादेरितिसूक्ष्मांशे,
राजनि० २ लेथे च वयवात्यत्वेन तयोरवयवसङ्कोचवत्त्वात्तथा-

त्वम् “तिलातवीर्यपकणं द्याल प्रकिरेत्” सुश्रु० । “हाद-
याहं कणाक्षता” याज्ञ० “नयनयुगलं कडुणमरम्” ब्रह्मटः ।

“उद्यानानां नवजलकणैर्युक्तिकाजालकानि” मेघ० ।
कणभजः कणादः । २ वनजीरके स्त्री गौरा० ङीप् ।

अत्यार्थे टाप् । ४ जुङ्गांशे, ५ जीरके “शुखीपादमिता क-
णार्थपमिता दीप्राववान्योः क्रमात्” वैद्यकम् । “शचा-

वल्लीनागवल्ली लयावलोयतादृतम्” काशो० । ६ पिप्-
पल्याम्, ७ जेतजीरके च राजनि० । “कणान् वा

भक्षयेदद्” पिप्पलाकं वा सज्जिगि” भट्टः अत्यार्थे
स्त्रीत्वमपि “कटवीफलमध्यस्थं कथामालमपककम्”

तिथित० । (कुमेरापोका) । ७ कुम्भरीमञ्जिकायां
स्त्री मेदि० । ८ मङ्गिपाख्यगुणुलौ न० “रुहिकाख्यं कणं

दारु विष्णुकं सागुरुं दितम् । यङ्गं लातीफलं श्रीये
धूपानि स्युः प्रियाणि वै” ति० त० वामपु० । “कणं

मङ्गिपाख्य गुणुलुः” रघु० भीमसेनो भीमवत् कणयुग्-

गुलुः कण इत्युत्तरपदलोपात्तयेति चिन्तनीयम् ।
 कणगुगुलु उ० कण-निमीलने च कर्मधा० । महिषास्व-
 गुग्मलो राजनि० । प्रवृत्तात् गुग्मलुभेदगुणादिकं भावप्र०
 दर्शितमुच्यते । "महिषास्वो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि ।
 हिरण्यः पञ्चभो त्रयो गुग्मलोः पञ्च जातयः । भृङ्गाङ्गन
 सर्वस्तु महिषास्व इति स्मृतः । महानीलस्तु विज्ञेयः
 स्नानामसमलक्षणः । कुसुदः कुसुदामः स्यात् पद्मो मा-
 णिक्यसन्निभः । हिरण्यतास्वस्तु जेमामः पञ्चानां लिङ्ग
 मारितम् । महिषास्वो महानीलो गजेन्द्राणां हिता
 बुभौ । इवानां कुसुदः पद्मः स्वस्वारोग्यकरौ परौ ।
 विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः । कदाचिन्म-
 हिषास्वस्य स्वातः कैचिदृषामपि । गुग्मलुर्विशदस्त्रिको
 वीर्योष्णः पित्तलः सरः । कषायः कटुकः पाके कटू
 रूचो लघुः परः । भस्मसम्मानजदु दध्यः सूक्ष्मः सख्यो
 रसायनः । दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफघातव्रणापहः ।
 मेदोमेहाश्रयातां च क्लेदकृषाममाकृतान् । पिङ्गका
 यन्मिशोफार्शोगण्डमालाः क्षमीन् जयेत् । माधुर्याच्छ-
 भयेदातं कषायत्वाच्च प्रित्तिहा । तिलत्वात् कफजिह्वेन
 गुग्मलुः सर्वदोषहा । स नवो दंष्ट्रणो दध्यः पुराणस्तति-
 लेखनः । निग्धः काञ्चनसङ्कायः पक्वजम्बूलोपमः ।
 नूतनो गुग्मलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः । शुष्को
 दुर्गन्धकश्चैव त्वक्कप्रकृतिवर्णकः । पुराणः स तु विज्ञेयो
 गुग्मलुर्वीर्यं वर्जितः । अस्त्रं तीक्ष्णमजीर्णं च व्याघ्रं
 अममातपम् । मद्यं रोपन्त्यजेत् सख्यगुणाधीं पुरसेवकः ।

कणजीर उ० कर्मधा० । जेतजीरके राजनि० ।

कणजीरक उ० कर्म० अल्पार्थे कन् । जङ्गीरके रत्नमा०
 जीरकपर्यायभेदगुणादि भावप्र० दर्शितं यथा "जीरको
 जरणो जाजी कणा साहोर्धजीरकः । कणजीरः सुगन्ध
 तर्धवोद्धारयोधनः । कालाजाजी तु सुपवी कालिका चोपका-
 लिका । पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुलुष्णोपकुक्षिका ।
 उपकुक्षी च कुक्षी च हृज्जीरक इत्यपि । जीरकत्रितयं
 रुचं कटुघ्नं दीपनं लघु । संपाहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशय
 विशुद्धिहृत् । ज्वरघ्नं पाचनं दध्यं बल्यं रुच्यं कफापहम् ।
 चक्षुष्यं पवनान्मानगुल्यच्छर्द्यतिहारहृत् ।

कणप उ० कणान् लोहगुलिकाः पिबति पा-क । यन्त्रभेदे
 (बन्दुक)वेन यन्त्रेण व्याग्नेयद्रव्ययोगेन गर्भसंभृता लोह-
 गुलिकास्तारका इव विकीर्यन्ते तादृशे यन्त्रे "अयः
 कणपचकाश्चमूशुण्ड्युद्युतबाह्वः" भा० आ० ८२५७

स्त्रो० नीलकण्ठ व्याख्यावां अयःकणपम् लोह-
 मयमिति लोपतया प्रयोगचिन्त्यः अमरे "आतपः स्त्रिये
 नाभिः कणपः क्षुरकेदरः" इति पुंस्त्वनिर्देशात् तत्र
 कणप इति पाठान्तरम् । "वापचक्रकणप कर्पण प्रासपट्टिय
 सपलतोमरादिप्रहरणजालम्" दशकुमा० पा-णिनि । कण-
 पायिन् इत्यपि तत्र । "परिधान् भिन्दिपालां च भुशुण्डी
 कणपायिनः" भा० कर्ण० ७३४ स्त्रो० । कणपानपि इति पाठः
 कणभ उ० कण इव भाति भा-क । अग्निप्रकृतिके सुसुतोक्ते
 कीटभेदे । "त्रिषष्टकः कणो चापि हस्तिकजोऽपराजितः ।
 चत्वार एते कणभाव्याख्यातास्तोत्रवेदनाः" सुशुः ।
 स्त्राघे कन् तत्पार्थ । "कौण्डिल्यकः कणभकः" इत्यु-
 पक्रम्य "एते अग्निप्रकृतयश्चतुर्विधतिरेव च । रैभवनीह
 दटानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः" सुशुः ।

कणलाभ उ० कणानां लाभोयस्यात् । प्रियणसंघनयन्त्रभेदे
 (यौता) स सादृश्येनास्वस्य स्वर्थे० अथ २२ आवर्त्ते त्रिका०
 (जलेरूपणां) तस्य प्रियणयन्त्रवत् आवर्त्तनात् तयात्वम्
 कणशस्त्रं अथ कणशस्त्रात् अस्याघात् कारकार्यहत्तेः वी-
 स्त्रार्थे यम् । कारकार्यहत्तेः कणशस्त्रस्य वीक्षान्वितेऽर्थे
 "तदिदं कणशोविकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकुरम्" कुमा० ।
 कणाटोन उंस्त्री कणावाटति अट्-ईरन् । खड्गनपजिणि
 शब्दर० स्त्रियां ङीप् ।

कणाटीर उंस्त्री कणावाटति अट्-ईरन् । खड्गनखने शब्द-
 रत्ना० । स्त्रियां ङीप् । स्त्रार्थे कन् । कणाटीरकोऽप्यत्र
 कणाद् उ० कणमसि अट्-अण् उप० स० । वैशेषिकसूत्रकारे
 काश्यपगोत्रे अविभेदे तन्मत्तमौलूक्यशब्दे दर्शितम् । २ क-
 लादे स्पर्शकारे च शारसुन्दरी ।

कणिक उ० कणोविद्यतेऽस्य अस्त्वर्थे टन् । गोधूमचूर्णे,
 (मयदा) राजनि० २ अतिस्त्रुच्छांशे, २ अन्निमन्त्रहत्ते च
 स्त्रो मेदि । स्त्रार्थे टन् ४ अल्पार्थे "नाभेरभूत् स्वकणि-
 काद्वत्तन्महाजम्" भाग० ७, ८, २२, कणैव स्त्रार्थे कन् ।
 कणिका जीरके । मेदि० । ईदृश्यां ७ नखलुभेदे च राय-
 सुकुटः । "तासुघ्राय खजलकणिकाधीतलेनानिलेन" मेघ०
 कणित न० कण-आर्त्तखरे भावे क्त । पोडितानां शब्दे ।
 कर्त्तरि क्त । शतकर्त्तरि लि० ।

कणिग्र न० कणो विद्यतेऽस्य इति कणो तं श्रुति श्रो-क ।
 शस्त्रमङ्गल्यां चान्यादिशीर्षे अमरः ।
 कणौक लि० कण-ईकन् । १ अल्पे उष्मादिकोपः ।
 कणोचि उ० कण-"स्त्रुणिभ्यामीचिः" उणा० ईचि । १ पञ्चव्यां

२निवासे च रमसः । २प्रमितायां लतायां ४गुह्यायां
शकटे च स्त्री मेदि० या ङीप् ।
कणीयस् त्रि० कण+ईयञ् । अलनात्वे स्त्रियां ङीप् ।
कणे अव्य० कण-ए । अहाप्रतिघाते अस्स “कणेमनसी अहा
प्रतिघाते” पा० गतित्वम् । तेन कणञ्चय पयः पिबतीत्या
दौ गतित्वात् समसे खप् । अहाप्रतिघातं लतेत्यर्थः ।
कणेर पु० कण एर- । १कर्षिकारण्ये २वेष्टायां ३हस्तिन्यां
च स्त्री उणादिकोषः । [कारण्ये पु० मेदि० ।
कणेर स्त्री कण-एर । १वेष्टायां २करिण्याश्च ३कर्षि-
कण्ट त्रि० कटि-खच् । कण्टके । कण्टफलः
कण्टक पु० न० कटि-खच् । १खच्चपे, २कुद्रुश्लौ, ३रो-
माञ्चे, अम० ४मत्स्याद्यास्थि ५द्रुमाङ्गे (कांटा) मेदि०
ईकेन्द्रे दीपिका “लग्नाम्बु द्यूनकर्माणि केन्द्रस्तु कण्टकम्”
इति ज्योतिषोक्तेः लग्न तज्जल्यस्य प्रमदयमस्वरूपं केन्द्रम् ।
“वेत् कण्टके पनफरे त यज्ञाः समस्ताः स्थादिकृताश्च
इति राजवृत्त्याप्रचेदः” नील० । “अष्टमस्ये निधानाये
कण्टके पापवर्जिते” षट् प० । तत्र कुद्रुश्लौ “सर्व-
कण्टकपापिष्ठं हेमकारं त पार्थिवः” “कण्टकानाञ्च
शोधनम्” “एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशान् लोकक-
ण्टकान्” “कण्टकोद्वरणे निवृत्तास्तिष्ठेत् यत्नसत्तमम्”
मनुः । रोमाञ्चे “प्रीतिकण्टकितत्वचः” कुमा० । उपषा-
रात् वादे ७दोषभेदे । “एवं कुद्रुकण्टका उद्धर्त-
व्याः” सर्वद० ।

कण्टकद्रुम पु० कण्टकप्रधानोद्रुमः शा० त० । वर्षरप्रभृतौ
कण्टकाचिते दृष्टे । “किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्
कारणम् । भवन्ति नितरां स्त्रीताः सुचेले कण्टकद्रुमाः”
खच्च० । “दैत्यचन्दनप्रने जातोऽयं कण्टकद्रुमः” भाग०
७, ५, १७, । २शाल्मलिदण्डे (शिशुलगाच्छ) राजनि०
कण्टकोऽस्यस्य वाञ्छत्येन इति कर्मधा० । कारुणिकि-
मोऽप्युभयत्न । एवं कण्टकडलकण्टकि इत्यादयोऽप्युभयत्न
कण्टकप्रावृता स्त्री २त० । एतज्जुमाख्यां राजनि० ।
कण्टकफल पु० कण्टकाचितं फलं यस्य । पनसहजे (का-
टाळ) कण्टकिफलोऽप्यत्र अमरः । २गोजुरदण्डे (गोखु-
री) रत्नमाला

कण्टकवृत्ताकी स्त्री कण्टकाचिता वृत्ताकी शा० त० ।
वार्ताक्याम् (वेगुण) राजनि० । तस्याहन्ते कण्टका-
चितत्वात् तद्यात् । [शब्दच०
कण्टकत्रेणि स्त्री कण्टकानां त्रेणिर्बल । कण्टकायां

कण्टकस्थल पु० दृष्ट० सं० कूर्मविभागे आग्नेय्यास्तदेश-
भेदे । स च देशः “आग्नेयां दिशि कोसलेष्वपक्रमे
“किमिच्छ्याकण्टकस्थलनिषादराष्ट्राणि पुरिकदा-
शायाः” इत्युक्तः । [जन्तुभेदे राजनि० स्त्रियां ङीम् ।
कण्टकागार पु० स्त्री कण्टकमागिरति आ+गृ-अच् । (सरट)
कण्टकाव्य पु० कण्टकैराव्यः । कुलके कण्टकयुक्तपुष्प-
प्रधाने वृक्षेभेदे राजनि० ।

कण्टकार पु० कण्टकश्चरति क-अच् । १शाल्मलिदण्डे
(शिशुल) राजनि० । २विकङ्कते (वृद्धी) यन्दरत्ना० ।
३स्वनामख्यातदण्डे स्त्री भावप्र० “किङ्काण्य” सूत्रे तद्धि-
तायनस्यैव पञ्चमते गौरा० ङीप् । अन्यमते अथनत्वात्
ङीप् इति भेदः । कण्टकारा(री)णां समूहः रजता०
अञ् । कण्टकार तत्समूहे । तत्र यथे कण्टकारयन्द्-
स्य पाठेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कण्टकारीयदस्यापि
पञ्चमात् ।

कण्टकारिका स्त्री कण्टकान् चरति कण्टक+अ-खल् ।
१स्वनामख्याते दण्डे । फलेऽपि चरितक्यादित्वात् कुक् तत्
फलेऽपि स्त्री । “कण्टकारी त इःस्यार्थं जुष्टा व्याघ्री
निदिग्धिका । कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृक्षती
तथा । उभे च दृष्टौ । यत आह शान्ततः
“जुष्टायां जुष्टभय्टाक्यां दृष्टीति निगद्यते” । त्रेता
जुष्टा चन्द्रहासा लक्ष्मणा खेत्तदुतिका । गर्भदा चन्द्रभा
चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्गुरी । कण्टकारी सरा तिका कटुका
दीपनी लघुः । रुचोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफा-
निहान् । निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाक्षमिच्छुदामयान् ।
तयोः फलं कटु रसे पाके च कटुकं भवेत् । शुक्लस्य
रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निहृत् । हन्यात् कफमरुत्-
कण्डूकासभेदक्षमिजूरान् । तद्विजोक्ता मिता जुष्टा विधे-
पादु गर्भकारिणी” भावप्र० पर्यायभेदगुणा उक्ताः “क-
ण्टकारीफलं तिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रुचोष्णं
श्वासकासघ्नं ज्वरानिलकफापहम्” भावप्र० ।

कण्टकारीघृत न० चक्रद० उक्ते एतभेदे “कण्टकारीगुह-
चेभ्यां पृथक्त्वित्पलादुरसे । प्रस्यः सिद्धोष्ता-
ज्ञातकासनुहज्जिदीपनः” ।

कण्टकार्यादिपाचन न० चक्रद० उक्ते पाचनभेदे “कण्ट-
कार्यस्यता भार्गी नागरेन्द्रयवाशनम् । शून्यम्बुचन्दनं
सुप्तं पटोलं कटु रोहिणी । कपायं पाययेदेतत्पित्तघ्ने ह्रज्ज-
रापहम् । दाहटप्याश्चिच्छर्दिवासहृत्पार्श्वशूलघ्नम्”

कण्टकाल उ० कण्टं कण्टकाकारं फले कालयति चुरा०
कल-कण् । पनसद्वे शब्द० । [ववासद्वे राजनि०
कण्टकालुक उ० कण्टकायालति पर्याप्नोति अल-उकञ् ।
कण्टकाशन उ० स्त्री कण्टकमश्रति अश-युच् । उद्वे त्रिका०
स्त्रियां ङीप् । एवं कण्टकमश्रकादयोऽप्यल ।

कण्टकाष्टील उ० स्त्री कण्टकमश्रोलमिवाश । मत्स्यभेदे
त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कण्टकित लि० कण्टको रोमाश्वो जातोऽस्य तार० इतच् । जा
पुल्लके "प्रीतिकण्टकितत्वः" कुमारः । "आसीदु वरः
कण्टकितप्रकोष्ठः" रघुः ।

कण्टकिन् उ० स्त्री कण्टकोऽस्य कण्टक+इनि । मत्स्ये शब्द०
स्त्रियां ङीप् । २खदिरद्वे उ० शब्दमात्रा ३मद-
नद्वे (मयना) रत्नमा० । ४गोचुरे ५वशे ईवदिरद्वे
च राजनि० । ७कण्टकयुक्तमात्रे लि० ।

कण्टकिफल उ० कण्टकि कण्टकयुक्तं फलमस्य । पनसे
स्त्रियां ङीप् सा च । वार्त्तिकां शोषभिरुष्टां ३मधुख-
र्ज्यांश्च राजनि० । तस्य पर्यायगुणादि भाव० उक्तं यथा
"पनसः कण्टकिफलः पनसोऽतिवृष्टफलः 'पनसं' शो-
तलं पकं क्षिण्वं पित्तानिलापहम् । तर्पणं वृंहणं स्नाद-
कांसलं हृष्टलं भयम् । बल्यं युक्तप्रदं हन्ति रक्तपित्त-
जतत्रणान् । आमनसदेव विटभिः वातलन्तुवरं सुर । दाह-
कृत् मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्धनम् । पनसोऽद्भुतवी-
जानि वृष्याणि मधुराणि च । सुखेण बह्वित्कानि हृष्ट
मूत्राणि संवेदेत्" । अथ्यञ्च । "मज्जा पनसजोवृष्यो वात-
पित्तकफापहः । विशेषात् पनसोऽवल्लः सुलभिर्मिन्द-
वश्चभिः" । [भेदे शब्द० ।

कण्टकिल उ० कण्टक+अस्त्वर्थे इतच् । (वेङ्वांश) । वंश-
कण्टकिलता स्त्री कण्टकिनी लता कर्म० । (यथा)
लघुपीलतायाम् राजनि० ।

कण्टको स्त्री कण्टक+अश्वद्विवाद्घो गौरा० ङीप् । वार्त्ता-
कीभेदे । (काटावेकुण) राजवल्लभः । "कण्टकी कटु तिक्ता
च रक्तपित्तप्रकोपिनी । कण्डूकण्डूहरा विलं दोषनी
परिकीर्तिता" इत्यङ्गगुणा । २कर्मणि च "यातधानेभ्यः
कण्टकीकारीम्" यञु० ३०८ । "कण्टकी कर्म तत्-
रिषोम्" वेददीपः ।

कण्टकोद्रुम उ० कण्टको द्रुमः पृषो० दीर्घः खदिरद्वे रत्नमा०
कण्टकोफल उ० कण्टकि फलमस्य पृषो० दीर्घः । पनसे भरतः
कण्टकुरण्ट उ० कण्टप्रधानः कुरण्टः । भिषट्टग्राम् (भाटि) राजनि०

कण्टतनु स्त्री कण्टा कण्डकान्विता ततुर्बन्धाः । वृहत्साम्
राजनि० । [राजनि०

कण्टदला स्त्री कण्टं कण्टकापितं दलं यस्याः । केतक्याम् ।
कण्टपत्र उ० कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य । विकृतवृक्षे ।
(वृक्षी) शब्दमात्रा [मृगदन्तग्राम् राजनि० ।

कण्टपत्रफला स्त्री कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः ।
कण्टपाद उ० कण्टः कण्टकान्वितः पादो मूलं यस्य । विक-
ृतवृक्षे । (वृक्षी) राजनि० ।

कण्टफल उ० कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य । १गोचुरे,
२पनसे, ३धूसूरे, ४लताकरञ्जे, ५परण्डभेदे च
राजनि० । (देवताल) देवतालीलतायाम् स्त्री राजनि० ।

कण्टल उ० कण्ट+मत्वर्थो लच् । ववुरे (वावला) शब्द० ।
कण्टवल्ली स्त्री कण्टा कण्टकान्विता वल्ली । शीघ्रीवृक्षे
राजनि० ।

कण्टवृक्ष उ० कण्टप्रधानोवृक्षः । तेजःफलवृक्षे राजनि० ।
कण्टाफल उ० कटि-भावे च कण्टा वेदनम् तया तदुपलक्षितं
फलमस्य । पनसे (काटाल) शब्दमात्रा ।

कण्टार्त्त बला स्त्री कण्टा तद्युक्ता आर्त्तयन्ता कर्म० । नीलभि-
रुष्ट्याम् । (नीलभाटि) राजनि० ।

कण्टालु स्त्री कण्टाय कण्टाय अलति पर्याप्नोति अल
लच् । १वार्त्तिकां २वशे ३वृक्ष्यां ४ववुरे च राजनि० ।
कण्टाङ्ग न० कण्टं कण्टकमाङ्गयते अङ्गते आ+ङ्-क ।
कटुकन्दे राजनि० ।

कण्टिन् लि० कण्ट+अस्त्वर्थे इनि । १खदिर २खपामार्गे

(आपाड) ३गोचुरे (गोचुरी) ४कलायभेदे च राजनि० ।
५कण्टकयुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् । सा च कण्टकार्या भावप्र०

कण्ट उ० कण-ठ ठस्य नेत्वम् कटि-कण् वा । १शोवापुरोभागे
गले "मनोरथः कण्टपथं कण् सः" नैष० । नीलकण्टः शि-
तिकण्टः कालकण्टः । "सबाष्पकण्टस्त्वलितैः पदैरियम्" ।
"असत्त्वकण्टार्पितबाष्पबन्धना" कुमारः । "कण्टाश्चे पप्र-
णयिणि जने किं पुनर्दूरस्थे" मेघ० । "कण्टं ते कुराठ-
विष्यामि" नैष० । कण्टदेये च सुपुम्बानाङ्गीमध्यस्थ

भट्चक्रान्तर्गतं विशुद्धाख्यं चक्रमस्ति । "तदूर्ध्वं विशुद्धा-
ख्यं दलमोदशपद्मकम् । खरैः मोदुग्मभिर्मुक्तं धूमवर्षैर्भ-
ङ्गाप्रभम् । विशुद्धतत्त्वमाख्यातमाकाशाख्यं भङ्गाङ्गुतम्"
गौत० त० । विशुद्धचक्रे विवर्तितः । २मदवृक्षे, ३समीपे
४होमकुण्डाहाद्योऽङ्गुलिमितस्याने च "खातबाह्योऽङ्गुलः
कण्टः सर्वकुण्डेऽप्ययं क्रमः" ति० पु० त० । ५कण्टध्वनौ ध्वनि-

मात्रे च हेमच० । “सा सुक्तकण्ठं, व्यसनातिभारात् रघुः
सुक्तकण्ठध्वनि यथा तथेत्यर्थः । अथ स्थाकृते न उपसर्जनत्वे
संयोगोपपत्त्येऽपि ङीप् । किमिदं किञ्चरकण्ठः । सुचते”
रघुः । स्वरद्वारा किञ्चरकण्ठसाध्यम् । “जहुं वि-
स्तृतदोः पाणिन्दमाने पौरुषं त्रिषु । कण्ठोगलो-
ऽच” इत्यमरे त्रिष्विति पदस्य उत्तरान्वयभ्रमेण शब्द-
कल्पद्रुमादौ कण्ठशब्दस्य त्रिलिङ्गित्योक्तिः प्रामादिको ।
“पौरुषं पुरुषस्याय भावे कर्मणि तेजसि । जहुं वि-
स्तृतदोः पाणिन्दमाने स्वादिभवेयवत्” मेदिन्यां मान-
भेदे पौरुषशब्दस्यैव वाच्यत्वात्कृत्वोक्तेस्तदेकवाक्यतया पौ-
रुषशब्दस्यैव त्रिलिङ्गित्वं युक्तं न तु तस्य कण्ठान्वयि-
त्वम् । युक्तञ्चेत् पुरुषः प्रमाणमस्येत्यर्थे पुरुषवृत्तिभ्यामण्य-
चेति पा० । सूत्रे विहितान्ततया व्यस्येति वाक्यबोधित-
लिङ्गत्वमिति ।

कण्ठकृणिका स्त्री कण्ठ इव तदुध्वनिरिव कृणयति कृण-
यन् । वीणायां हेम० । वीणायाः कण्ठतत्त्वस्यैव ध्वनि-
कत्वात्तत्त्वात् ।

कण्ठतलासिका स्त्री कण्ठतले अथ कण्ठ स्थाने आस-
त्वात् । अथ पीवावेष्टकचर्मादौ शब्दच० ।

कण्ठदम्ब त्रि० कण्ठः परिमाणमस्य दम्बश्च । गलपरिमाणे “यद्यो-
पपक्षदम्बं वा कण्ठदम्बं वा” गत० प्रा० १२, २, १, २ ।

कण्ठधानं पु० देशभेदे स च दृष्ट० कूर्मविभागे “उत्तरतः
कैलासः” इत्यपक्रम्य “तत्राशिलपुष्पकलावतकैलावतकण्ठ-
धानाश्च” उत्तरत उक्तः ।

कण्ठनीडक पु० कण्ठे निकटस्थे नीडे कायति शब्दायते
कै-क (चल) । पञ्चभेदे त्रिका० ।

कण्ठनीलक पु० कण्ठं नीलयति धारकस्य स्वशिखाकज्ज्वलेन ।
नील+चिप्-बाल् । (समाल) मञ्जादौ शब्दमाला ।

कण्ठपाशक पु० कण्ठे पाश इव कायति प्रक शते कै-क ।
गजगलावेष्टनरज्ज्वां शब्दमाला । [दडिबांघा] ।

कण्ठवन्ध पु० ७त० । गले बन्धने । उद्ध्वने । (गलाय-
कण्ठभूषा स्त्री इत० । गलाभरणे अमरः ।

कण्ठमणि पु० कण्ठे धार्योमणिः । गले धार्ये मणिभेदे ।

कण्ठशालूक न० सुशुतोक्ते गलगते सुखरोगभेदे “कण्ठगतास्तु
रोहिण्यः पञ्च, कण्ठशालूकमिति विभज्य कोलास्यमात्रः
कफसम्भवो यो पन्थिगले कण्ठकन्तुकभूतः । स्वरः स्थिरः
यश्च निपातसाध्यसं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति” सुशु० ललितम्
“विश्वस्य कण्ठशालूकं साधयेत् तृणकैरिवत्” सुशु० ।

कण्ठशुण्ठी स्त्री सुशुतोक्ते तालुगते सुखरोगभेदे स च रोगः
“तालुगतास्तु गलशुण्ठिकेत्युपक्रम्य “जे शास्त्रगर्भ्यां तालु-
गृहात् प्रवृत्तो दोषः शोफाभ्रानवस्तिमकाशः । तृणाश्व-
सकामकत्वं संप्रदिष्टो व्याधिर्दोषः कण्ठशुण्ठीति नाम्ना”
इति ललितः । गणशुण्ठीताप्यल स्त्री ।

कण्ठसूत्र न० “यं कुर्वते वलमि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निवि-
डोपघातात् । परिश्रमात्ताः यनकैर्विदग्धास्तत् कण्ठसूत्रं
प्रदन्ति तज्ज्ञाः” इत्युक्तलक्षणे सुरतवन्धभेदे । “तस्य
निर्द्वरतिश्रमावसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः” रघुः ।
कण्ठाग्नि पु० कण्ठे अग्निः पाकान्निर्यस्य । विह्वले, तस्य
गलायः करणमात्रेणैवाग्नादेः पाकाद्गोप्राग्नित्वात् तत्तात्वम्
कण्ठाल पु० कठि-बालश्च । १ गुरणे (खोल) २ सुखे, ३ मौकाङ्गे,
४ अन्तिमे विन्दः । ५ गोपीभेदे ऐजालगणिकायां
च मेदिनिः स्त्री । [भेदे । हेमच०

कण्ठिका स्त्री कण्ठोभूष्यतयाऽस्त्यस्याः ठन् । (एकनर) गलाभरण
कण्ठी स्त्री क्षुद्रः कण्ठः अस्त्रार्थे ङीप् । २ अश्ववेष्टनरज्ज्वां ।
शब्दमा० । ३ गले अमरटीकायां भरतः कण्ठीरवः ।

कण्ठीरव पुंस्त्री कण्ठ्यां रवो यस्य । १ सिंहेश्वरमत्तगजे,
“कण्ठीरवमहापद्मेण” दशकुमा० । २ कपोते च राजनि०
स्त्रियां ङीप् । वासकपले स्त्री गौ० ङीप् । राजनि०
कण्ठे काल पु० कण्ठे कालः कण्ठे कालोऽस्य वा सप्रम्या
अलुक् । मञ्जादेवे । हेमच० ।

कण्ठ्या त्रि० कण्ठे भवादि “शरीरावयवाद् यत्” पा० यत् ।
१ गलभवे “कीर्तितं तालुजानान्तु कण्ठ्यानां कर्म्म-
चोच्यते” सुशु० । “भवस्य ‘कण्ठ्यां’ रुद्रस्थानः-
पाश्याम्” यजु० १.८, कण्ठ्यां गलभवे भा-
सम् वेददो० । २ अकुहविमर्जनीयवर्णेषु च । “अकुहविमर्ज-
नीयानां कण्ठ” इत्युक्तवर्णानां तत्तात्वम् । “वर्ण-
मात्रा तु कण्ठ्याः स्वादेकारैकारयोर्भवेत्” शिवा “कण्ठ्या-
माह्वरसंयुतम्” शिवा कण्ठाय कण्ठस्तराय हितं यत् ।
३ कण्ठस्तरहितकारके “सर्व्यदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मू-
लकपलिका” सुशु० । “यवकोलकूलस्यानां यूपः कण्ठोऽ-
निलापकः” सुशु० । अथ च यदनह्यक्ततया व्याधु-
दात्तस्तरः ।

कण्डन न० कडि-खटु । सुमलादिना तण्डुलादेर्निस्तुपता
सम्पादने व्यापारे (काहान) “न हि ग्रीष्मादिलवनकण्ड-
नोपपन्नादौ च सविज्ञानानाम्” शा० उ० भा० । कण्ड्यते
कर्म्मणि खटु । तण्डुलादेः कण्डनसाध्ये (कुण्डो) इति

ख्याते श्रद्धाभेदे । “क्रियां कुर्यात् मिथक् पचाच्छालि-
तश्च, लकण्डनैः” सुत्र० । “अथ प्रतितं तण्डुल कण्डन
प्रदिग्धगालीम्” सुत्र० ।

कण्डनी स्त्री कण्डनेऽनेन कण्डि-करणे ख्युट् । १ मूले २ उट्ट-
खले च “कण्डनी षोडशमध्वं बध्यते वास्तु वाहयन्” मनुः
कण्डरा स्त्री कण्डि-खरन् । १ महास्त्रायौ महानाद्यां हेमच०
तासां विवृतिः भोवप्रका० यथा ‘महत्त्वः स्त्रायवः प्रोक्ताः
कण्डरास्तास्तु षोडश । प्रसारणाकुञ्चनयोर्दंष्ट’ तासां प्र-
योजनम् । चतस्रोऽक्षयोक्तासां तावत्तः पादयोः स्त्रताः ।
पीवायामपि तावत्प्रस्तावत्यः पृष्ठसङ्कताः’ । तत्र पादहस्त
गतानां कण्डराणां नखाः प्रोक्ताः, पीवानिवन्माना-
मधोभागगतानां प्रोक्ते मेढः, पृष्ठनिबन्धानां प्रोक्ते
नितम्बमूर्ध्नि रवस्तनपिण्डाः’ । ‘पार्श्वप्रत्यङ्गुलीनां तु
कण्डरा याऽनिलाहिता” “तत्तं प्रत्यङ्गुलीनां तु क-
ण्डरा बाहुपृष्ठतः” इति च सुत्रतः ।

कण्डरीक प० सप्तजातिस्मरणे विप्रभेदे तेषां पूर्वजन्मदृष्टा-
न्महाता कथा हरिवंशे दर्शिता यथा “सगालवस्त्र
चरितं कण्डरीकस्य वैवहि” इत्युपक्रम्य ।
“शान्तुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च । खलुमः
पितृवर्त्ती च नामभिः कर्मभिरुच्यते । कौशिकस्य सुतास्तात
मिथ्या गर्गस्य भारत । पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाऽ-
भवन् । नियोगात्ते गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालयन् ।
समानवत्स्यं कपिलां सर्वे न्यायागतं तदा । तेषां पथि
बुधाक्षानां बाह्यान्मोहाच्च भारत । क्रूरा बुद्धिः सम-
भवत्तां गां वै हिंसितं तदा । तान् कविः खलुमस्यैवा
वोचतां नेति वै तदा । न चाशक्यन् ताभ्यां ते तदा
वारयितुं हिजाः । पितृवर्त्ती तु यस्तेषां नित्यं चङ्गा-
न्वितो हिजः । स सर्वान्मन्त्रोद्विष्टान् कोपाहर्षेण समा-
हितः । यद्यवश्यं प्रहस्य पितृनहिंसा साध्विनाम् ।
प्रकुर्वीमहि गां सम्यक् सर्वं एव समाहिताः । एवमेपा-
ऽपि गौर्द्धमं प्राप्नुते नालं संशयः । पितृनम्यर्च्य धर्मेण
नाधर्मो नो भविष्यति । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रोक्षयित्वा
च गान्तः । पितृभ्यः कक्षयित्वेनासपायुञ्जन् भारत ।
उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन् । ग्राहून्नेन हता
धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिन्दृष्टताम् । स्वार्यवात् स तु वत्सं तं
प्रतिजग्राह वै हिजः । भिद्योपचर्य ते तन्तुं गुरुमन्यायतो
हिजाः । कालेन समयुज्यन् सर्व एवायुषः क्षये । ते वै क्रूर-
तया हिंसा अनार्यत्वात् गुरौ तया । उया हिंसाविहाराव

सप्तजायन्त सोदराः । लुचकस्यात्मजाकात । बलवन्तो म-
नीषिणः । पितृनम्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गान्ता ।
स्मृतिप्रत्ययमर्पय तेषां जात्यन्तरेऽभवत् । जाता व्याधा
दगार्थेषु सप्त धर्मविचक्षणः । स्वधर्मनिरताः सर्वे लोभा-
न्वतविचर्जिताः । तावन्मालं प्रकुर्वन्ति यावता प्राण-
धारणम् । शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत् ।
नामधेवानि चाप्येवमिमान्वासन् विश्राम्यते । निर्दोरो
निर्दोतिः क्षान्तो निर्मन्दुः क्षतिरेव च । वैवसो मातृवर्त्ती
च व्याधाः परमधार्मिकाः । तैरेवमुचितैस्तुत हिंसाधर्म-
परैः सदा । माता च पुजिता दृष्ट्वा पिता च परितो-
षितः । यदा माता पिता चैव संयुजौ कालधर्मणा ।
तदा धनं पि ते त्वङ्गा वने प्राणानवाहयन् । शुभेन वर्म-
णा तेन जाता जातिस्मरणा स्मृताः । त्वासात्तुलाद्य संवि-
ग्ना रम्ये कालक्षरे गिरौ । उन्मुखो नित्यविलसः स्त-
न्यकर्षो विलोचनः । पण्डितो धनरो नादी नामतस्ते
ऽभवन्मृगाः । तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसम्भवम् ।
आसन् वनेचरा दान्ता निर्द्वन्धा निष्परिग्रहाः । ते सर्वे
शुभकर्माणः सधर्माणो वनेचराः । योगधर्ममनुध्यान्तो
विहरन्ति स्म तत्र ह । मरुं साध्य जङ्गः प्राणान् लब्ध्वा-
हारास्तपस्विनः । तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भा-
रत । तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालक्षरे नृप ! । कर्मणा
तेन ते तात ! शुभेनाशुभवर्जिताः । शुभाच्छुभतरः योनिं
चक्रवाकत्वमागताः । शुभे देये शरीरीये सप्तासन् वै जलौ-
कसः । त्वङ्गा सहचरोधर्मं सुनयो धर्मचारिणः । सुमनाः
शुचिवाक् शुद्धः पाञ्चकम्बिदृश्यः । सुनेत्रश्च स्त-
न्यश्च शकुना नामतः स्त्रताः । पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्त-
जातिप्रजायत । पञ्चस्तु कण्डरीकोऽभूद्रज्जदत्तस्तु स
प्रमः । तेषान्तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै । योगस्य
चाभिनिर्द्वन्धा प्रतिमानाच्च योगिनाम् । पूर्वजातिषु यदु-
जङ्गं शुभं शुद्धकुलेषु वै । तथैवावस्थता बुद्धिः संसारेषुपि
वर्त्तताम् । ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गाः ब्रह्मवादिनः ।
योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह । ते योगधर्म-
निरताः सप्त मानसचारिणः । पञ्चगर्भोऽरविन्दाक्षः क्षी-
रगर्भः सुलोचनः । उरविन्दुः सुविन्दुश्च हेमगर्भस्तु स-
प्रमः । वायुश्चुभक्षाः सततं शरीराण्युपशोषयन् । तत्र
ते शकुना राजसत्तारो योगधर्मिणः । योगधर्मास्तत्र-
चैव देहान्यासकतोऽभवन् । काम्बिन्दो नगरे ते तु ब्रह्मदत्त-
पुरोगमाः । जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकलमयाः

ज्ञानध्यानतपःपूता वेदवेदाङ्गपारगाः । सृष्टिमन्त्रोक्तं च-
त्वारस्तयस्तु परिमोहिताः । स्वतन्त्रस्वणुहाज्ये ब्रह्म-
दत्तो मङ्गायथाः । यथा ज्ञासीत् पञ्चभावे सङ्कल्पः
पूर्वचिन्तितः । छिद्रदृष्टीं सुनेत्रं तथा ब्राह्मव्यवहारीः ।
जातो त्रोलियदावादो वेदवेदाङ्गपारगौ । सञ्ज्ञायौ ब्र-
ह्मदत्तस्य पूर्वजातिमहोपेतौ । पाञ्चालः पाञ्चिकस्तत्र
कण्डरीकस्तथाऽपरः । पाञ्चालो बहुचक्षासीदाचार्यत्वं
चकार ह । द्विवेदः कण्डरीकस्तु च्छन्दोगोऽध्ययुरेव च ।
सर्वसत्त्ववृत्तस्तु राजासोदण्डात्मजः । पाञ्चालक-
ण्डरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा । ते स्यात्त्वधर्मनिरताः
कामस्य यशवर्त्तिनः । पूर्वजातिजतेनासन् धर्मकामार्थ-
कोविदाः । प्रसङ्गागतमन्युपवर्त्तिनः । तेषु चतुर्णां पञ्च-
भाष्यलोकप्रावचयः ब्राह्मणनियोजनसङ्गाः सृष्टिसप-
वर्ण्यं व्यवस्थितानां सृष्टिदर्शनायोक्तं यथा । “अथ
राजा शिरःस्नातो लब्ध्वा नारायणाहरम् । प्रवि-
शेय पुरं प्रोतो रथमारुह्य काञ्चनम् । तस्य रश्मीन्
प्रत्यवृज्वात् कण्डरीको द्विर्धमः । चामरव्यजनञ्चापि
ब्राह्मव्यः समवाक्षिपत् । इदमन्तरिमित्वेन ततः स ब्रा-
ह्मणस्तदा । आवयामास राजानं श्लोकं तं सचिवौ
च तौ । [सप्त व्याधा दशार्धेषु सृगाः कालञ्जरे गिरौ ।
चक्रवाकाः शरहीमे हंसाः शरशि मानसे । तैः भिजाताः
कुर्वन्ते ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दूरमध्यान्
ध्रुवं तेभ्योऽवसीदध] । तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्ब्रह्मदत्तो
नराधिपः । सचिवश्चास्य पाञ्चाल्यः कण्डरीकस्तथैव
च । सस्तराश्रितप्रतोदौ तौ पतितव्यजनाभौ । ब्रह्म
बभूवुरस्तस्याः पौराण्यं सुहृदस्तथा । सङ्कल्पमेव राजा
स सह ताभ्यां रथे स्थितः । प्रतिलभ्य ततः संप्रां
प्रत्यागच्छदरिन्दम् । ततस्तौ तत् सरः कृत्वा योगल-
सुपलभ्य च । ब्राह्मणं विपुलैरर्थभोगैश्च समयोजयन् ।
अभिपिच्य स्वराज्ये तु विपक्षेनमरिन्दमम् । जगाम
ब्रह्मदत्तोऽयं सदारी वनमेव ह । कण्डरीकोऽपि ध-
र्मात्मा साङ्ख्ययोगमनुत्तमम् । प्राप्य योगमतिं विज्ञौ
विग्रहः स्नेहकर्मणा” हरिवं २१, २२, २३, २४ अ० ।
कण्डिका स्त्री कण्डि-एवम् । वेदैकदेशे । सा च व्यधायप्रपा-
ठकाद्यन्तर्गतब्राह्मणवाक्यसंघट्टपा । छान्दोगादौ उदा० ।
कण्ड, स्त्री कण्डि-स्त्रयादि० उ । १ गालधर्मणे, २ तत्कारके
रोगे च (बुलकानी) । “पामेत्तुक्ताः पिङ्गकाः कण्ड-
मलः” भावप्र० ।

कण्ड, र पु० कण्ड, राति रा-क । १ कारवैल्लतायाम्
(करेला) राजनि० २ शुकशिम्याम् (आलकुरी)
३ शल्यम्पण्यां स्त्री राजनि० ।

कण्ड, गालधर्मणे सृष्टीकर्मकत्वेन अक० धर्मणमात्रे
प्राग्यक्तधर्मसमलोपाधिः सक० उभ० सेट्
स्त्राथे यक् । कण्डयति ते अकण्डयति अकण्डयिष्यति
कण्डयाम्-बभूव-आस चकार चक्रे । कण्डयन् क-
ण्डयितः कण्डूः कण्डूया कण्डूयन् कण्डूयमानः “क-
ण्डूयमानेन कटं कदाचित्” रघुः “सृष्टीकर्मकण्डूयत
जणसारः” कुमारः । “न सङ्ज्ञास्यां पाणिभ्याम्
कण्डूवेदाख्यनः शिरः” मनुः “शङ्के जणस्यस्य वाम-
नयनं कण्डूयमानं मृगीम्” शकु० । कण्डादिषु घातः
प्रातिपदिकश्च “धातुप्रकरणाद्घातः कस्य चासङ्गनादपि ।
आह चायमिमं दीर्घमन्यैर्धातुविभाषितः” इत्युक्तेः । यकः
कित्त्वकरणसामर्थ्यात् घातत्वं प्रातिपदिकत्वे तत्करणं
व्यर्थं स्यात् प्रातिपदिकस्य गुणप्रसङ्गे दीर्घकरणञ्च
प्रातिपदिकत्वम् आह धातुक्यकारे धातोः दीर्घसम्भवेन
दीर्घपाठो वृथा स्यात् अत उभयरूपत्वम् ।

कण्ड, स्त्री कण्डूय-किप् अलोपयलोपौ सम्प्रदा०
किप् । १ कण्डूयने गालधर्मणे (बुलकान) २ तत्साधनरोगे
(बुलकनी) “कपोलकण्डूं करिभिर्विनेतम्” कुमा० ।
“सकण्डूः पिङ्गका श्लाघा बहुज्ञावा विचर्चिका”
भावप्र० । [कुशी] यद्दर०

कण्डूकरी स्त्री कण्डूं करोति क-उ । शुकशिम्यां (आल-
कण्डू) पु० कण्डूं हनि हन-ठक् । १ चारम्भे (सोन्दा) २
गौरसर्पे च राजनि० ।

कण्डूति स्त्री कण्डूय-भावे क्तिन् अलोपलोपौ । कण्डूयने
(बुलकान) कृला० । “सुभग ! त्वत्कारम्भे कर्षे कण्डूति
लालसा” सा० द० “कण्डूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः”
भाग० ७, ६, ४५ ।

कण्डूमका स्त्री “कण्डूमकाभिर्दृष्टे पीताङ्गमृद्वतीसारज्वरा-
दिभिरभिहृत्यते” सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । कीटयद्धे विवृतिः
कण्डूयन् न० कण्डूय-भावे ल्युट् । गालधर्मभेदे (बुल-
कान) “कण्डूयनैर्दंशनपारणैश्च” रघुः । “तद्भावभा-
विते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु । मोहायितमिति प्राहुः-
कर्षं कण्डूयनादिकम्” । “नेत्रः कण्डूयनेऽङ्गानामास-
नोत्थनवेष्टने” भाग० १, ११, २७ । दोषितस्य तत्साधनद्रव्यम्
“जणविषाणां त्रिविधं पञ्चविधं वोक्तानां दशावासावभूति

तथा कण्डूयनम्" कात्या० ७, १, २६, ३० उक्तम् । "यदा कण्डूरूपयते दीक्षितेन तथा कण्डूयनं कार्यम्" कर्कः । यजमानपत्न्यास्तु कण्डूयने । "पृथुमुखोयक्षियवृत्तयङ्गुः कण्डूयने" कात्या० ७, ५, ८ । "विपुलापो यक्षियवृत्तयो-दुम्बरपलादेः यङ्गुः पत्न्याः कण्डूयनकर्मणि भवति स च प्रादेशमात्रः" कर्कः । करणे ल्युट् । २ कण्डू-यनसाधने स्त्रियां ङीप् । "कण्डूयन्यभिषेकेष प्रलिख्यते "प्र पर्वतस्थेति" कात्या० १५, ६, ८ । कण्डूयनी ज्ञप्तिवि-भाषा" कर्कः ।

कण्डूया स्त्री कण्डूय-ञ-स्त्रीत्वात् टाप् । कण्डूयने । कण्डूरा स्त्री कण्डू-राति रा-क । (खालकुरी) कपि-कण्डूम् अमरः । [राजनि० २ कण्डूयुक्ते लि० ।

कण्डूल उ० कण्डू+अस्त्वयं लच् । ! कण्डूकारके मृत्पथे । कण्डोल उ० कडि-खोलच् । ! नलादिनिर्मिते धान्यादिस्थापन-पात्रे (डोल) अमरः । २ उट्टे उ० स्त्री० उवा० स्त्रियां ङीप् । छावे कन् तलावे । कण्डोलकक्ष पादाविव-पादावस्य हृष्या० नान्यलोपः । कण्डोलकपादः उट्टपात् । कण्डोलवीणा स्त्री कण्डोल इव वीणा । (केदङ्गा) चण्डाल-वीणायाम् अमरः । कचित् कटोलवीणेति पाठः ।

कण्डोली स्त्री कण्डोलसदाकारोऽस्यस्याः अच् गौ० ङीप् । कण्डालवीणायां (केदङ्गा) शब्दच० ।

कण्डोघ उ० कण्डूनामोघो यस्मात् । ! शुक्कोटे शब्दच० (शुब्धोवापोका) तत्स्यार्थे हि देहे कण्डूसंघस्य जायमान-त्वात्तस्य तत्वात्तम् ।

कण्व लि० कण-कन् । ! भेधाविनि निघ० । २ स्तोतरि लि० "प्रदक्षिणो दिव्यः कण्वोत्तारः" अ० ५, ४१, ४ । "कण्वाः-स्तोतारः होतारः" भा० । "आठर्षञ्च कण्वमलं नद्या-विद्या" अ० ८, २, १२, "कण्वमलम् कण्वतिः शब्दकर्मणा कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा तैर्युक्तम्" भा० । येदे मस्य न वः । लोके कण्ववत् इत्येव । कण्वते अपोद्यते कन् । ३ पाप्मे न० "क-ण्वधिकोषायाम्" वात्ति० । पौरने शब्दभेदे उ० । "अन्ते-योरन्तिनावोऽमूच्ययक्षसात्मजा नृपाः । सुमतिर्भुवोऽ-प्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः । तस्य भेधातिथिस्तस्मात् प्रकृष्टाद्या दिजातयः" भाग० ८, २०, २, १ । काश्यप-गोत्रोत्पन्ने ५ सुनिभेदे स च गोत्रप्रवर्तकः । "कण्वानामा-श्विराजमीडिकाण्येति" आश्व० श्रौ० १२, १०१, "यामस्य कस्तोऽस्यङ्गत् प्रदीपां सङ्गधारां प्रयसा मही नाम्" अ० १०१, ७, ७४, एतदधीतयाद्यायाः काण्वयाद्यात्वेन प्र-

सिद्धिः । "अजुर्भिरकरोन्त्याद्या दयपञ्चयतैर्विभुः । जम्यु-वाँजसंन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" भाग० १२, ६, ६७ । तदपतस्य काण्वस्य शुक्लयजुर्वेदाध्योत्पत्तकम् नक्षत्रं अथो-लुक् । "पिमतो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम्" अ० ८, ८, १ अथञ्च सुनिः काश्यपगोत्रः "महर्षिं काश्यपं ऋष्टमघ कण्वं तपोधनम्" भा० आ० ६० । तस्य चान्नमः । "माखिनीमभितो राजस्रदीं पुण्यजलां तथा" तलोक्तेः कण्वसुतायन्दे वण्डमाणात् भा० वाक्याच्च हिमवत् प्रत्ये मा-खिनीनदीतोरेऽस्ति । तस्यान्नमयात्मादौ पुण्यविशेषो यथा । "कण्वान्नमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् । धर्मा-रण्यं हि तत् पुण्यमाद्याञ्च भरतर्षभ ! । यत्र प्रविष्ट-मात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्चयित्वा पिष्टृन् देवान् नियतो नियताशनः । सर्वकामसम्पदस्य यत्तस्य फलमश्नुते" भा० व० ८२ अ० १६ स्तुत्ये लि० । "स इदग्निः कण्वतमः कण्व-सत्तार्यः" अ० १०, ११५, ५, "कण्वतमः स्तुततमः" भा० कण्वरथन्तर न० कण्वेन गीतं रथन्तरम् । सामगानभेदे । वैश्वसोमे "कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति" सुतिः तच्च साम "पुनानः सोम" इत्यादिषु गीतम् उत्तरार्चि० ४ प्र क० ३० उक्तम् ।

कण्वसुता स्त्री कण्वस्य अप्थेः प्रतिपालिता सुता । शक-न्तुलायाम् सा च विश्वामित्रात् मेनकायास्तपसा जातमात्रा च तथा परित्यक्ता शकुनैरक्षिता कण्वेन प्रतिपालिता दुष्मन्नेन गान्धर्वविधिना व्यूढा । कण्वुडहिलादयोप्यत्र । तज्जन्मकथा भा० आ० ७। अ० "तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महातपाः । अयं वै तापयासास शक्रं सुरगणेश्वरम् । तपसा दीपवीर्यो-ऽयं स्थानान्धां व्याववेदिति । भीतः पुरन्दरस्तस्मान्मे-नकामिदमब्रवीत् । शुणैरक्षरसां दिव्यैश्चैनके ! त्वं विशि-ष्यसे । त्रयो मे कुरु कल्याणि ! यत्पुत्रं वक्ष्यामि तच्छृणु । असावादित्सङ्गाथो विश्वामित्रो महातपाः । तप्यमान-क्षपो चोरं मम कल्पयते मनः । मेनके ! तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ! । संयितात्मा सुदुर्धर्ष उभे वपसि वर्त्तते । स मां न व्यावयेत् स्थानान्तं वै गत्वा प्रलोभय । चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियसुतसम् । रूपयौवनमाधुर्यं चेदितस्मिन्भाषितैः । लोभयित्वा वरा-रोहे ! तपसस्तं निवर्त्तय" तत्सङ्गायतया वायुप्रेमसङ्गा "कण्व उवाच । एवमुक्तस्तथा शक्रः सन्दिश्य सदागतिम् । प्रातिवर्त तदा काले मेनका वायुना सह । अध्यापय-

हरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् । विश्वामित्रं तप्य-
मानं मेनका भीरुरात्रमे । अभिवाद्य ततः सा तं प्रा-
प्नोडद्विषसन्निधौ । अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशि-
सन्निभम् । साऽगच्छत्परिता भूमिं वासस्तदभिलिखती ।
अयमानेव समीडं मरुता वरवर्णिनी । प्रप्लवतस्तस्य त-
त्परेष्वग्निमतेजसः । विश्वामित्रस्ततस्तान् विषमस्या-
मनिन्दिताम् । खड्गं वासधि संभ्रान्तां मेनकां रुनि-
सक्तम् । अनिर्द्वेष्यवयोरुपामप्रप्लवितं तदा । तस्या
रूपगुणं दृष्ट्वा स तं विप्रसंभसदा । चकार भावसंसर्गा
तया कामवशजतः । मयमन्यत चाप्येनां सा चाप्येच्छ-
निन्दिता । तो तल सुचिरं कालसमौ व्याहरतां तदा ।
रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा । जनवामास स
सुनिष्पन्नकायां यकुन्तलाम् । प्रस्ये हृमयतो रस्ये मा-
लिनीमभितो नदीम् । जातसृष्ट्यस्य तं गभं मेनका मा-
लिनीमसु । जतकायां ततस्तूर्णमगच्छत्प्रसंसदम् ।
तं वने विजने गभं सिंहव्याघ्रसमाकुले । दृष्ट्वा शयानं
यकुनाः समन्तात् पर्यवारयन् । नेमां हृष्ट्युर्वा ने माणां
क्रव्यादा मांसमृद्धिनः । पर्यरन्त तां तल यकुन्त
मेनकात्मजाम् । उपस्पृष्टुं गतचाहमपश्यं शयिता-
मिमाम् । निर्जने विपिने रस्ये यकुनैः परिवारिताम् ।
अनयित्वा ततचैनां दुहितृत्वे मयेशयम् । शरीरजत्
प्राणदाता यस्य चादानि भुङ्गते । क्रमेणैते त्वयोऽभुक्ताः
पितरो धर्म्मयासने । निर्जने तु वने यस्मात् यकुनैः
परिवारिता । यकुन्तैति नामास्याः कृतञ्चापि ततो
मया । एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र ! यकुन्तलाम् । य-
कुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता । तस्याश्च दुष्प्र-
ज्ञेन गाम्भर्वविधिना परिणयकया तलं शोक्ता ।

कण्ठाय नामधातुः कण्ठ+तत्करणे कण्ठ् आत्मन्त्यक-
सेट् । कण्ठुं करोति कण्ठावते अकण्ठादिषु कण्ठयाम्-
बभूव आस अत्रे । कण्ठावितः कण्ठाया ।

कत पु० कं जलं शुद्धं तनोति तन-ड । १कतकडले २कपिभेदे
च । कतस्य गोलापत्यम् गर्गा० यज् । कात्त तहोलापत्ये
बडले तु तस्य लुक् कताः कतगोलापत्येषु व० व० ।
यजन्तत्वात् यूनफक् । कात्यायनः तद्गोत्वशुभापत्ये । तस्य
कात्ताः अण् फकोलुक् । कातीयाः तदीयच्छालेषु बड० व० ।
कतपेश विश्वामित्रादुत्पत्तिः विश्वामित्रपुलकधने चरि-
वं० २७ अ० । "देवश्रवाः कतदेव यस्मात् कात्यायनाः
अस्ताः । याज्ञवल्क्यं, हरिण्यायो रेणोज्ञेऽथ रेणुमान् ।

सांक्तिगोलवचैव सुदृढचेति विस्तृताः । मधुच्छन्दोऽजयचैव-
देवलस्य तथाऽएकः । कच्छपोहारितचैव विश्वामित्रस्य ते
सुताः तेषां ख्यातानि गोलाणि कौशिकानां महात्मनाम्"

कतक पु० तक-हासे वा० घ कस्य जलस्य तको हासः प्रकाशो
यस्मात् ५ व० । (निर्माणी) एवमेदे राजनि० । तस्य हि फल-
सम्पत्तात् जलप्रसादः "फलं कतकडलेस्य यद्यप्यम्बु प्रसादकम् ।
न नामपहृष्यादेव तस्य वारि प्रसीदति" मनुः । "कतकस्य
फलं नेत्रां जलनिष्कलताकरम् । पातश्चेद्वाहरं" गीतं
मधुरं त्वरं शुक्लं भावप्र० तद्गुणादुक्तम् । तस्य फलम्
अण् तस्य लुक् तत्फले न० । "जलप्रसादि कतकं तत्फलं
कतकं खट्वम्" भावप्र० उक्तेः दृष्टपरत्वेऽपि न० अयस्य
सुश्रुते काकोल्यादिरित्युपक्रम्य कतकगिणोद्येत्यादि-
ना मधुरवर्गे उक्तेः । [कतकडले राजनि०

कतफल पु० कं तनोति प्रसन्नम् तन-ड तादृशं फलमस्य ।
कतम लि० किम्+उतम् । बहूनां मध्ये जातत्वादिभिर्निर्वा-
रयार्थप्रपन्नविषये एकस्मिन् पदार्थे "कतमा कतमक्, कतमत्
कतमत् साम, कतमः कतम उद्गीयः" जा० उ० । इतरा कतर
द्वयोर्मध्ये जातत्वादिभिर्निर्वायार्थप्रपन्नविषये लि० "यद्येन-
सृज्मसि तदा कतरोवरस्ते" नैप० "अथैतयोः पद्या कतरेण
चलितानामपि ब्रूयादसकदावर्त्तीनि भूतानि" जा० उ० ।
उररडतमानत्वादनयोः सर्वनामकार्यं कतमस्मै कतरस्मै
कौने स्मोरेदृड् कतमत् कतरत् "कतरसो गरीयो बडा
जयेम यदि वा नोजयेयुः" गीता । "कतमदृष्टं च युद्धं
यत्ताजैर्धर्मनञ्जयम्" "तथैव कतमदृष्टं यस्मिन् लणा-
जिता पुरा" भा० वि० ५० अ० । "कतरकतमौ कस्मैधारणे"
पा० उक्तेः कर्म० प्रजतिधरः धारये ।

कतमाल पु० तम घञ् च्छुलः कस्य जलस्य तमाव शोषणा-
यावति पथ्योप्नोति अ-ल-अच् । वज्रौ शब्दमाला तस्य
जलशोषणहेतुत्वात्तात्पर्यम् कचमालः अचमालः इत्यपि
पाठान्तरे तत्पार्थे पु० ।

कति लि० व० व० किं परिमाणमेतां किम्+इति । संख्या
परिमाणविशेषविषयप्रपन्नविषये पदार्थे । "कति देवाः त्वो
च दश च" जा० उ० । अस्य संख्यावत्कार्यं भागित्वात्
स्त्रियां न डीप् । पूरणे डट् युक् च । कतिच कियत्संख्या-
पूरणे लि० स्त्रियां डीप् । भाच् । कतिधा कियत्प्रकारे
अव्य० "कतस्य विष्टाः कस्यचराणि कति होमासः कतिधा
समिद्धं" यजु० २३, ५७ । वीष्टार्थे कारकडले कतः
शब्दः । कतिमम् कियद्द्वारादौ अव्य० कतिथो ददाति

कतिपय लि० लि० कति+अवच् पुक् च । कतिपयार्थे २५-
रिमिते च । “वर्षैः कतिपयैरेव पश्चितस्व खरैरिव” भाषः
“कतिपयैः परिमितैः” भट्टि० । “संपत्सुतो कतिपयदि-
अस्यायिहंसा दयाणां” मेव० “पोटायुवतिस्त्रोककतिपये-
त्तादि० पा० सूत्रस्य प्रायिकत्वाच्च लघुनिपातः” भट्टि० ।
अन्यत्र तु प्राज्ञाण कतिपय इत्यादि । अस्य जसि वा धी
कतिपये कतिपया वा “परिष्कृत्यर्थान् सङ्गृह्य धुरोणाः
कतिपये” रसगङ्गा० । “एवैव” सम्बन्धः स्युः कतिपये
वाधरा” यत० भा० ५, १, १० । अद्रव्यवाचित्वे कस्मात् वा
करणे पञ्चमी । कतिपयेन सक्तः कतिपयानुसुक्तो वा समासे
तत्र पञ्चम्या अलुक् । अद्रव्यपरत्वे तु कतिपयेन विषेण
सक्त इत्येव “मट् कतिपयवत्तुरामिति” पा० निर्देशात्
तस्याऽसंख्यावाचकत्वेऽपि पूरणे डट्, पुक् च । कति-
पयस्य कतिपयपूरणार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

कात्तृण् कुत्सितं तथं प्रा० सं० कोः कदादेशः । १४औ (चाकु-
लिया) मेदिनिः । २कुम्भिकायां (पाना) रत्नमाला ३सुग-
न्धित्वे अमरः । अस्य सुवादि भावप्र० उक्तम्
“कत्तृणं रौहिणं देवजम्” शैलगन्धर्वं तथा । भूतिकं व्या-
मपीरञ्च श्यामकं भूमगन्धिकम् । रौहिणं तुवरं तित्तं
कठपाकं व्यपोहति । कृत्कण्ठव्याधिपित्तान्धुलकासकफ-
ज्वरान्” (सौगंधिया हिन्दिभाषा) ।

कात्तीय न० कुत्सितं तोवम् ईषदा तोयं यत् । मद्ये लि०
कत्ति लि० व० व० कुत्सितास्तयः प्रा० सं० कोः कट् । कुत्सितेषु
लि० । ततो जातादौ ठकञ् कान्तेयक तज्जातादौ लि० ।
कात्त्यादि ड० पाणिन्युक्ते जाताद्यर्थे ठकञ्प्रत्ययनिमित्ते
यद्दसूत्रे स च गणः कत्ति उन्मि उप्कर उप्कल
मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिप्रती वर्मती उल्ला
याम । (कुड्याया यलोपच) गणसूत्रम् ।

कात्त्य साधायाम् (आत्मगुणाधिकरणे) मृहीतकर्मकत्वात् अक०
भा० आ० सेट् । कत्यते अकत्यिष्ट अकत्ये । कत्यमानः
कत्यनम् कत्या कत्यितम् । “गर्जितेन दया किं ते
कत्यितेन च मातुष ! । कत्यैतत् कर्मणा सर्वं क-
त्येया ना चिरं ह्यथा” भा० आ० १, १५२ अ० । “परो-
क्षमिव मे राजन् ! कत्यसि शत्रु कर्षण !” भा० व० ७२ अ०
“कत्या कत्यिष्यते न कः” भट्टिः “जनस्य गोप्रापि विकत्य-
मानः” भाग० ५, १२, ७ । आर्षप्रयोगे पदव्यत्ययात्
मर० । “तयाऽभिगम्य विज्ञानि को विकत्ये द्विचक्षुषः”
आ० जि० ५० अ० । प्रथामेऽपि सक० । कत्यन् ।

उपपरुषं निरतं स्मरणे” भाग० ८, ७, २० । “कत्यन्ते
प्रलपन्ति” श्रीधरः । विवेकेन कथने । “कोविकत्यितु-
मर्हति” आ० प० २५, ११ । कर्त्तरि पुक् कत्यनः ।
कत्पय न० कं सुखमिवाचरति क+किप् शल कत् सुखकरं
पयोऽस्य वेदे नि० ड समा० । सुखकरजले । “त्वं चिदित्या
कत्पयं ययानम्” ऋ० ५, ३२, ६ । “कत्पयं सुखकरं
पयो यस्य तम्” भा० । निरुक्ते दे, १ इमान्धवमधि-
कृत्योक्तम् “सुखपयसं सुखमस्य पयः” इति लोके तु कत्-
पयस् इत्येव ।

कात्त गैधिल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कत्यति ते
अचकलत् त । “तद्वत्तादन्वदीर्घश्च पुक् चेत्तद्वापयत्यपि”
इत्युक्ते वा दीर्घः पुक् च । कत्यापयति ते इत्यपि । कत्याम्
बभूव आस कचार चक्रे । एवं कत्यापयाम् बभूवेत्यादि ।
कात्सवर न० कट्—कल्ये स कत्सः विज्ञलता त्रियते इ-
अप् । क्तभ्ये यद्च० ।

कात्त वाक्यरचनायां अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कथ-
यति ते अचकलत् त अचकयत् त । कथयाम् बभूव आस
चकार चक्रे । कथितः कथयित्वा कथयितुम्—कथनम् ।
कथा “तं जनाः कथयन्तीह यावत् भवति गौरियम्”
भा० अनु० ११, ६८ “हन्ते ते कथयिष्येऽसुमितिहासं पुरा-
तनम्” भा० ४, ४५, ६ । “कथाच्छलेन बालानां नीतिसादिह
कथ्यते” हितो० “यो मनुः कथातेऽपमः” देवी० “प्रत्येकं
कथिताश्चिताः संक्षेपेण हिसप्रतिः” मनुः ।

अतु+अतुवादे कथितस्य कथने अन्वादेशे अतुकथयति अतुवदति
ऽतुपसर्गे प्रकषादिना कथने अस्य त्रु वर्तयता द्विकर्म-
कत्वम् तत्र गौणे कर्मणि लकारः ।

कात्तक लि० कथ-खुल् । १वाचके २तत्त्वनिर्णयार्थं वाद-
रूपकवाक्यकर्त्तरि च कथकस्य कथायां नियमविशेषः ख-
ण्डने दर्शितः यथा ।

“अथ कथायां वादिनो नियममेतादर्थं मन्यन्ते प्रमाणा-
दयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथ-
काभ्यामभ्युपेयम् इति । तदपरे न ज्ञानो । तथाहि प्रमा-
णादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथनेन, तत् कस्य हेतोः, किं
तदनभ्युपगच्छद्वा वादिप्रतिवादिभ्यां तदनभ्युपगमसाहित्य-
नियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रव-
र्त्तनीयतागव्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत लोकमिद-
त्वात्, अथवा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्ग-
कत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि बाध्याकमा-

अभिधादेर्वाग्व्याहाराणां सप्तितराणां प्रतीयमानत्वात्
तस्यैव वा अभिप्रेतं भवतल्लेख्यप्रयासानुपपत्तेः । सो-
यमपूर्वः प्रमाणादिवत्त्वाभ्युपगमात्मा वाक्यस्य नमन्वो
भवताभ्युपगमो नूनं यत्प्रमाणादिवत्त्वात् सुरगुणेषां लोका-
यत्तत्त्वाणि न प्रणीतानि, तथागतेषां वा मध्यमागता मो-
पदिष्टाः, भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं
नामापि । प्रमाणाद्यभ्युपगमोऽपि प्रवर्त्तनां तन्नाते वाचो-
भङ्गाः तासु साधनबाधनलक्षणा न भवन्ति तावन्तेति ब्रूम-
इति चेन्न प्रमाणाद्यभ्युपगमप्रवर्त्तितत्वं तदोपसाधन-
बाधनाल्लभतायां न न्यायिकं किन्तु सद्वचनाभासलक्षण-
योग्यत्वमिव शब्दाभ्युपगमे भवता येनाभ्युपगमस्यापि प्रमाणा-
दीनि प्रवर्त्तिताः सतान्तरानुसारिभिरव्याहाराभ्युपगतप्र-
माणादिवत्त्वमोक्षान्तरव्याहाराणुसारिभिरपरैस्तथामुताइति
कथ्यन्ते । यदि त्वन्नादवसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान्
दर्शयितुमोटे तदा अत्रभ्युपगमस्य प्रमाणादि भवता प्रव-
र्त्तितोऽयं व्यवहारइति शतशतस्त्वबोद्धमानेऽपि नास्मा-
कमादरः अन्यथाभ्युपगमस्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्तितोऽयं
व्याहारइत्येतत्वाता भवदोयो व्याहाराभास इत्यन्नाभिरपि
वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यव-
हारएव धर्मी कथं सिद्धेत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं
स्यात् सर्वं विधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवम् ।
न द्वौ मोपयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथार-
भ्येति विद्वाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां
चिन्तायास्तदासीने । यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवहितयते
तथा व्यवहारिभिरैव कथा प्रवर्त्त्यतामिति । अन्यथा न
सन्ति प्रमाणादीनीति मतदृष्टाकमारोक्ष यदिदम्भवता
दूषणशक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्यादांमात्रम्वा
प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणशक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्व-
मभ्युपगम्योभाष्यां प्रवर्त्तितायां कथायां उतावत्त्वमभ्यु-
पेत्य, अथैकेन सत्त्वमपरेण वाच्यत्वमङ्गीकृतम् । न तावदाद्यः
अभ्युपगतप्रमाणादिवत्त्वं प्रति तादृक्युद्बुद्ध्योगानवका-
शात् द्वितीये तु स्वतोऽप्यपत्तेः न तृतीयाः तत्रैव कथान-
रस्य प्रसङ्गेः उभवाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य ।
अन्यथा स्नामिमावसाहस्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चि-
द्भागान्नि दूषणोऽभिहिते कस्य जयो अतिदत्ताम् प्रमा-
णाद्यभ्युपगमनुरेव यावच्चयसभरवन्त्रवा मृहती स्यात् ।
तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वावत्त्वाभ्युपगमोदासीन्येन व्यवहार-
नियमे समयं वद्धा कथायां प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषण-

शक्तं दुष्कमेव तथा सति स्यात् । सोऽयं भवान् स्नामिमाव-
सापि लावधारविदं शक्नोतिदूरतस्तस्मात् पराभिसम्वा-
तावधारणप्रत्यागा । अत्र वादोक्त्य उतीरितकं तस्मिन्
सोपोऽभिधीयतइत्येव नेत्यते शिष्यादयस्तु तस्य कथानधि-
कारं ज्ञाप्यन्ते अतएव भाष्यकारः “स प्रयोजनमतयुक्तो यदि
प्रतिपद्यत” इत्याह स्म ननु प्रतिपद्यतइति । मैवम् शिष्यादीन्
प्रत्यपि चार्थाकादेर्दोषोऽवमित्येवामिधातव्यम् । कथञ्च
तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेद्याप्रवेद्ययोः लक्षणाभासत्वात्कथाया-
मेव हि नियमः । नापि द्वितीयः तस्य हि सादृश्यं यदि
कथकप्रवर्त्तनीयमाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता
तत्त्वत्त्वाभ्युपगमे निवर्त्तते नचैवं सम्भावति तथासति
तत्त्वत्त्वाभ्युपगमनृणां वाग्व्याहारस्वरूपतेव न निष्पद्येत
हेतुत्वपपत्तेः । उक्तवाच्यमर्थो यथाअभिधादिवाग्व्यव-
हाराणां स्वरूपपलापो न शक्यत इति । अत्र मन्यसे
कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं
सत्त्वाभ्युपगमः यत्सत्तदभ्युपगमस्यतइति स्थितेति ।
मैवम् कथापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथक-
वाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वा-
भ्युपगम भवता प्रमाध्यः कथनात्पूर्वं तत्त्वत्त्वावधारणं
वा परपराजयं वा अभिलक्षणां जडतायां यावता
विना तदभिहितं न पर्यवस्यति तावदनुरोद्धयम् तच्च
व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव हास्यामपि ताभ्यां सम्भाव्य-
तइति । व्यवहारनियमसमयमेव बधीतः सच्च प्रमाणेन
तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना प्रतिवादिनापि कथातत्त्व-
ज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्यादन्वतमं निरुद्धस्यानं तस्य
दर्शनीयम् तदुपस्थादने प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा
द्वितीयस्यैव तादृशेतरी च जेततया व्यवहर्त्तव्यौ, प्रमा-
णिकः पक्षस्तात्पिकतया व्यवहर्त्तव्यइत्यादिरूपः । अत-
एव वाग्व्यवहारनियमसमयेऽपि हेतुत्वमर्थः तस्या
च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातं युक्त इति
प्रमाणासत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशं
हास्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलक्ष्यमाशुतत्त्वव्यव-
स्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वीकृत्यैव परिहृ-
हीतत्वात् । नचैवं प्रमाणाद्युपगमोऽप्येवमात्रमङ्गीतमूल-
त्वान्न चापरिगृहीतसम्भवेन सर्वविचारविचार्यतत्फल-
विश्रवापत्तिः स्यात् । अपिदिविधिमानानादिपारम्प-
र्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिरङ्गीतमवादेश्य च तस्यान्य-
थाभावासम्भाव्यतालक्षणात्तत्त्वमङ्गीतमवादेश्य । न व प्रमा-

यादेवां सतापोत्यमेव ताभ्यामङ्गीकर्तुं सचिता तादृश-
व्याहारनियममात्रेणैव कथाप्रद्वयुपपत्तेः प्रमाणादिसत्ता-
मभ्युपेक्षापि तत्राः व्याहारनियमव्यतिरिक्ते कथाप्रवृत्ति-
विना तत्त्वनिर्णयस्य जयव्यापासमिलितस्य कथकयोर-
पर्यवसानान् । नापि तत्राद्यः लोकव्यवहारो हि प्रमा-
णव्यवहारो वा स्यात् पाश्चादिसाधारणव्याहारो वा ।
नादाः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तत्रा दुर्जिह्वपत्वात् तद-
र्थमेव च पूर्वे विवक्षितं गवेषणात् । नापि द्वितीयः
शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्तव्यताऽऽपा-
तात् । पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि
प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्यु-
पेया एव अन्यथा तत्प्रगल्भ्या इति लोकव्यवहारविज्ञतया
सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः याद-
वोभयता प्रमाणादभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथाया-
मालम्ब्यते तस्मै प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वातुसरणोदासीन-
रक्षाभिरप्यवलम्बनात् । तत्रा यदि मां प्रति फलातिप्र-
सन्नकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि सभानः प्रसन्नः ।

“वाद्युक्तबाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्य”
अनु० चि० । २कथोपलोचिनि नाटकाचार्ये कथाप्राये ।
शब्दरत्ना० ।

कथङ्गधिक लि० कथङ्गयमिति, प्रवृत्तेनास्मस्य कथम् कथम्
+वा०ठन् टिलोपः । कथं कथमिति प्रत्यकारणे ।
तस्य भावः तत् । कथङ्गयिकता पृच्छायां स्त्री हेमच० ।

कथङ्गारम् अय्य० कथम्+अण्ड् । १कथंजत्वेत्यर्थे “कथङ्गारमना-
लम्बा कीर्त्तिर्द्यौमधिरोहति” माघः “अन्यथैककथमित्यं-
सु सिद्धाप्रयोगवेत्” पा० सिद्धाप्रयोगः व्यर्थत्वात् प्रयो-
गानर्हे” लि० कौ० उक्तेः अनर्थकात् लज्जः कस्य ।
२कथमित्यर्थे च ।

कथञ्चन अय्य० कथम्+चन सुन्वबोधः “असाकल्ये तु वि-
चन” इत्यमरोक्तेः पा० तादृशप्रत्ययाभावात् चन शब्दे-अच् ।
कथम् चनअदकलमिति पदद्वयमिति भेदः । चनशब्दे
विभक्तिः । १यसकले २कथमित्यर्थे एकांशेनेत्यर्थे च । “न
विभागः कथञ्चन” अटितिः । “न वै जनोज्ञात कथञ्चन
ब्रजेत्” भाग० २, ५, २० । “यन्नतिप्रमणयो हि विधी रा-
जन् कथञ्चन” भा० स्त्री० द्रव्य० । “पदार्थः पदशा-
न्येति विभागे न कथञ्चन” हरिकारिका ।

कथञ्चित् अय्य० । कथम्+चित् साधयो० पा० न चित् प्रत्ययः
“किन्तु चिद्व्यय” असाकल्ये चिञ्चन इत्यमरोक्तेः । “किं वृत्तं

चिदुत्तरम्” पा० उक्तेः पदद्वयमिति । १असाकल्यान्विते
कथमित्यर्थे २कलेनेत्यर्थे च “अथः कथञ्चित्तुभूमिभागः”
कुमा० । “कथञ्चित् फलिनः गणैरधः” भाषः । ततः स्वाधे
विनया० ठक तान्तावात् क । कथञ्चित्कः । कथमवे लि० ।

कथन्ता स्त्री कथम्+भावे मल् । कियकारतायाम् ।

कथम् अय्य० कथम्+प्रकारार्थे घञ् कादेशश्च । कथिन् प्रका-
रेत्यर्थे । “सात्तुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदोऽपि निरा-
पदः” रघुः “अवाप्यते वा कथ-न्यथा इयं तवाविधं प्रेम
पतिश्च तादृशः” कुमा० “कथं तु यकोऽस्तुनयो मङ्गलैः”
रघुः “सा प्रक्रिया या कथमित्येवा” मीमा० तत्र
“कथमित्येव कर्तव्या कथिन्” कात्या० १, २, १८ सू० भा०
कर्मः । प्रसङ्गात् तत्र कुत्र कर्मणि कथमाकाङ्क्षित्या-
भ्येति कर्तव्यरूपाङ्गस्य मेवास्ति कुत्र वा नास्ति तदेतत्
कात्यायनसूत्रभाष्योर्दर्शितमत्र प्रदर्श्यते । “अधेदं विचा-
र्यते द्विप्रकारं कर्म नित्यं कथम्” च तत्र नित्यं प्रकृत्येदं
विचार्यते किं सर्वाङ्गोपेतं कर्तव्यम् ? उत यातन्यङ्गानि
कर्तुं यज्जोति तावद्भिरङ्गैरुपेतमिति ? किं तावत् प्राप्नोति ?
सर्वाङ्गोपेतमेव कर्तव्यमिति कुतः ? भावनांशस्य कथमावस्य
सर्वैरङ्गैः परिपूर्णमेव सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फल-
वत्त्वात् अन्यथा अङ्गान्नानस्य वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात्
सर्वाङ्गोपेतमेव कर्तव्यमित्येव प्राप्नोति । “विगुणे फल-
निर्दिष्टिरङ्गप्रधानभेदात्” कात्या० १, २, १८ सू० “नित्यक-
र्मणि अग्निहोतृदण्यपूर्णं सासादिषे विगुणेऽपि अङ्गहोनेऽपि
कृते फलनिर्दिष्टिः प्रत्यगायपरिहाररूपस्य फलस्य नि-
वृत्तिर्भवत्येव अङ्गप्रधानभेदात् यतोऽङ्गानि च प्र-
धानानि च भिन्नानि नित्येषु चेतिकर्तव्यता नास्ति । कुत
इतिकर्तव्यता नास्ति ? अपूर्वाभावात् अपूर्वप्रयुक्ता हीति
कर्तव्यता, सा च तस्मिन्मति न भवितुमर्हति कथम् अपूर्वा-
भावः ? फलाभावात् कालान्तरभाविफलसिद्ध्यर्थं ह्यपूर्वं क-
स्याम् तच्चासति फले कथयितुं न शक्यते तस्मात् नित्येषु
यागस्यैव भाव्यत्वम् न फलस्य । तस्मात् पौर्वासाक्षात्मभावा-
स्यायां वाग्निसुदृष्टिं पुरोडाशस्यैव इत्येतदुपदिश्यते तेन
दृष्टार्थानि यान्यङ्गानि सन्निपत्योपकारकाणि यैर्विना
प्रधानभूतयागनिवृत्तिर्न भवति, अन्यथातुपपत्त्या, ताव-
द्भिरुपेतं प्रधानं कर्तव्यम् नाङ्गानि । अङ्गाङ्गानि तु का-
व्यप्रयोगार्थम् । अतोऽग्निकालपुरोडाशमात्रमादर-
णीयम् अन्यदङ्गजातमदृष्टार्थं नादरणीयमिति । कथं
तर्हिदृष्टे निष्कृते पुरुषस्य प्रवृत्तिः ? इति चेत् उच्यते प्रत्य-

वादानुत्पत्त्यर्थां प्रदर्शितं तु फलार्थाः, विहिताकरणाश्चि
प्रत्यवायः श्रव्यते । (मनुना) “अकुर्वन्निहितं कर्म प्रायश्चित्-
तोयते नरः” इति अतो नित्यकर्मणो निष्फलत्वादपूर्वा
भावादित्यक्तव्यता नास्तीति हीनाङ्गस्यैव प्रयोगइति ज्ञे-
यम् । विद्वान्माह । तदेतच्चोपपद्यते कथम् ? भावनातो
हि तिस्र आकाङ्क्षा जायन्ते किं तेन कथमिति, तत्र कथ-
मिति तत्कर्तव्यताकाङ्क्षा नित्येऽप्यस्ति तस्मादत्राप्यस्तीति
कर्तव्यता । सत्यम् ? अथर्ववेदायाकाङ्क्षालयम् तथापि
किम् आकाङ्क्षायाः समानपदोपात्तेन यागेनैव पूरणात्त-
द्विद्वत्पयोगिन्येवेति कर्तव्यता कथमाकाङ्क्षायाः सृज-
ते न त्वदोपयोगिप्रयोज्यादाङ्गम् अदृश्य साध्यस्याभावा-
दिति चेत् न यागस्य स्वतोऽपुन्यार्थत्वेन प्रदृश्यमानवानु-
पपत्त्या समानपदोपात्तं यागसुखं सर्वेषामभिमतस्य
प्रत्यवायपरिहारस्यैव भाव्यतया कल्पनात् न तु सर्वेषाम-
भिमतः स्वर्गः किमिति न कल्प्यते ? इति चेत् तस्य गरी-
रारम्भहेतुतया मोक्षविरोधित्वेन सुखलूषामनभिमतत्वात्
प्रत्यवायपरिहारस्तु तैरपीकृत एव । कथम् ? तस्मिन् पापे
एतज्जन्मोपाजिते भवान्मोपाजिते वा स्थिते सति
तदुपभोगहेतुभूतगरीरारम्भावस्थभावेन मोक्षाभावात् ।
अमोक्षार्थिनाप्यवश्यं पापजय एवितव्य एव समीहित
फलाय, इतरथाऽप्रवीणो पापे फलाप्राप्तेः । तस्माच्चित्वा-
नि कर्माणि पापजयस्योपायत्वेन नोद्यमानानीतिकर्तव्य-
तामपेक्षन् एव । धर्मशास्त्रेषु च यथैवाकरणे प्रत्य-
वायः कृतः तथैव करणादपि पापजयः श्रव्यते (मनुना)
“पूर्णा सम्पत्तां जपंस्तु नैशमेनोव्यपोहते” इत्यादिभिः
“नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणोदरितव्यमिति” च ।
तस्माच्चित्वाप्यस्यैव प्रत्यवायपरिहाररूपं फलम् । तस्मान्
नित्यान्वपि कर्माणि सर्वाभिमतस्य पापजयस्योपाय-
त्वेन नोद्यमानानीतिकर्तव्यतामपेक्षन् एव । ततश्च सर्वो-
क्तोपेतामभनुजानं कश्चिदपि सर्वदा कर्तुं न
शक्नोति । जीवनादिनिमित्ते च तानि विधीयन्ते नि-
मित्तस्य चैतदेव रूपं यत् तस्मिन् सति नैमित्तिकमवश्यं
कर्तव्यम् तेन यावज्जीवं कर्तव्यम् सर्वोक्तोपेतां च क-
र्तव्यमिति दुःशक्तमेव तेन यथा यत्तु यादित्युपपद्यते
तत्तावद्व्यमन्यतरश्चिद्व्यातव्ये निमित्ते सति नैमित्तिक-
कस्य कर्तव्यत्वं प्रधानवाक्ये श्रव्यते तदादि कस्य विद-
ङ्गस्यानुरोधेन सति निमित्ते नैमित्तिकं न क्रियेत ततः
परं न वाक्यविरोधः स्यात् प्रधानभावं नुत्या निमित्ते

सति विधीयते अङ्गानि तु तदर्थतया प्रकरणेन सृजन्ते
अतस्तानि प्रधानवाक्यगतावश्यकत्वात्तुरोधेन यथाश-
क्यं पसंहर्तव्यानि इतरथा प्रधानस्यावश्यं कर्तव्यत्वं नुतं
हीयेत तस्मात् प्रधानाविरोधेनाङ्गानि यथा शक्यं पसंह-
र्तव्यानि । नन्वेवं हीनाङ्गादपि प्रधानात् फलसिद्धे-
रभ्युपगमात् समर्थोऽप्यङ्गानि परित्यज्यतीति मेवम्
शक्तस्य कामतोऽङ्गे त्यज्यमाने वेगुख्यं स्यादेव । अङ्गोप-
देशं निमित्तं बालोप्योभयानुरोधेन यावन्मयङ्गानि कर्तुं
शक्नोति तावद्विरूपेत प्रधानमेव लपयतीति शास्त्रा-
र्थोऽवधार्यते तावतैव यावन्मयात् फलनिष्पत्तिः इति
साधूक्तम् “विगुणे फलनिर्दिष्टिरङ्गप्रधानभेदादिति” ।
एतच्च प्रयोगविध्यनुत्पाप्येवङ्गेषूच्यते यदि कुर्वादिभ्यु-
च्यते तत् यथाशक्तीत्युपपद्यते । यानि तु स्वभावसिद्धानि
विध्यन्तरसिद्धानि बोधनीयानि यथा लोके धनार्जनादि,
वेदेऽपि कालो विद्यान्यथ तेषां स्वरूपेणैवाधिकारि-
विशेषणत्वं दृश्यवान् विद्यावानभिमनानिति । एतदुक्तं
भवति अङ्गं हि विधिवत्तादुपादीयते निमित्तानुरोधाद्वा-
त्यज्यते उभयानुपपत्त्यर्थं वा यत्तं प्रत्युपादीयते अथक्तं
प्रति त्यज्यते इति नान्वा गतिरस्ति तत्रोभयानुपपत्त्योक्तो
यदि सम्भवति, सम्भवतोपादेयैषङ्केषु यथाशक्ति मीहीन्
सम्पादयेत् यथाशक्यवचन्यादिति आह्वयनीयादि स्वरूपं
तु नानेन विधिनोपादीयते तस्मादग्निमान् विद्यावान्
द्रववान् जीवं च यजेतेत्येवमाश्रीयते अतो विद्याग्निजा-
लादपरित्यागेनान्वेषामङ्गानां यथाशक्यनुष्ठानं सिद्धम् ।
तथा चोक्तम तन्वरत्ने “यानि प्रयोगविधिना कर्तुंरुपादे-
यत्वेनाङ्गानि नोद्यन्ते तेषामेव शक्तिपरिमितत्वम् यावन्ति
शक्त्यात् तावन्ति कुर्वादिति यानि तु विध्यन्तरप्रयुक्तानि
स्वयंविज्ञानं बाङ्गत्वेन सृजन्ते तानि स्वरूपत एवाधि-
कारिविशेषणम् यथाम्नादीनि तेषानुपादानस्य प्रयोग-
विधिनानुपादानाच्च यावदुक्तोत्पन्नः सम्भवति । किन्तु
तदपेक्षोविधिरुक्तहलमेवाधिकरोति तेन सपत्नीकस्यावेकस्य
व्याख्यातोपात्तसंस्कारविशिष्टस्याग्निमतो विद्यावतः प्रदो-
षादिकालसंयोगिनोऽधिकारो नान्यत्वेति । एवं चाप्रति-
समाधेयाङ्गवैकल्येऽप्यग्नादिमानधिक्रियेतेव आधानं तु
न कुर्वात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति प्रायश्चित्तविधानाच्च” सू०
प्रायश्चित्तविधानादप्येवं ज्ञायते यद्विगुणेषु फलनिर्दि-
ष्टिर्भवतीति । यदि च विगुणात् फलं न स्यात्तर्हि
प्रायश्चित्तं न विधीयते न हि विघ्नस्याङ्गः कथ-

मस्ति अस्ति च विधानम् तस्मादिगुणादपि फलं भव-
तीति । येषां मते नित्येषु फलाभावेनापूर्वाभावात्
तदर्थैतिकर्तव्यता नास्ति तेषां प्रायश्चित्तविधानमन्वन्तानुप-
पन्नम् । ऐतिकर्तव्यताके तु निमित्ते भेदने जाते वै-
गुण्यात्तत्परिहारायापरं होमाष्टमङ्गं भिक्षे जुहोती-
त्यादिकसत्पन्नं सत् क्रियत एव पश्चान्तरे त्वसत्यामिति
कर्तव्यतायां भेदने जातेऽपि नास्ति वैगुण्यम् गुणहानि
हि वैगुण्यम् अस्ति गुणे कस्य हानिः स्यात् ततश्चासत्पन्नं
एव प्रायश्चित्तविधानमुपपन्नमिति । “तथा च दृष्टम्” सू० ।
नित्यं कमे यथा कथञ्चित् श्रुताङ्गपरित्यागेनापि यथाशक्त्य
क्रोपेतमनुशातव्यत्वेन श्रुतो दृष्टम् । तथा हि “यत् पयो न
स्यात् केन जुहुयात्” इति श्रीहिववाभ्यामित्यादि “न वा-
दृष्टं तर्हि किञ्चननामोदयैतदक्षयत सत्यं च इवा” इत्यन्तेन
यन्मेव तथा “तदैव यादृकीदृक् च होतव्यमिति” शाखा-
न्तराच्च । तस्मादिगुणेऽपि नित्यं प्रत्यवायपरिहाररूपं
फलं भवति अत एवोक्तं कर्त्ताचार्यैः “उपासदुरितक्षयो
वा उत्पत्त्यमानदुरितप्रतिबन्धो वा भवत्येवेति” ।
अथ कास्ये कर्मणि चिन्त्यते । कास्येऽपि विगुणे फलामि-
निष्पत्तिर्भवत्येव । यतस्तत्प्राप्त्यानि प्रधानानि च भि-
न्नानि । अत्रमेवे च कास्ये प्रायश्चित्तविधानमप्यस्ति
अत्र प्रकृत्य “अथातः प्रायश्चित्तीनां यद्यश्चोबहवां स्त-
न्देहायव्यं पयोऽस्तु निर्वपेदथ यदि स्नातो विन्देदित्यादि
तथा पञ्चशरदोनेऽपि “उत्सृष्टान् पशून् प्रकृत्य तारुण्डे
प्रायश्चित्तविधानं दृश्यते “अपोनप्लिवोऽशु च्छते” इत्या-
दिकं यदि च विगुणादपि कास्यात् फलं न स्यात् प्रायश्चित्त
विधानं व्यर्थमेव स्यात् तथा च दृष्टं विगुणमपि कास्यं
फलमुत्पादकं वेदे दृष्टम् । कारीरीमिति प्रकृत्य श्रूयते
“यदि वर्षेतावत्येव जुहुयादिति” अत्रासमाप्तायाम् एव
कारीर्यां तत्फलं दृष्टिरूपं वेदे दृष्टम् अतो विगुणे-
ऽपि कास्ये फलं सिध्यतीति पूर्वपक्षिते सिद्धा-
न्तमाह । “न श्रुतिलक्षणत्वात्” सू० । यदुक्तम् विगुणे-
ऽपि कास्ये फलं सिध्यतीति तच्च कुतः श्रुतिलक्षणत्वात्
कास्यस्य, यतः कास्यं सगुणमेव सर्वाङ्गोपेतमेव श्रुत्या-
लक्षितम् फलसाधनत्वेन विहितम् तत्प्राप्त्योपे कास्य-
मानफलस्यानुत्पत्तेः तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा फलं
नास्ति एवमङ्गत्यागेऽपि, फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकसम-
धिगम्यं ततो यदङ्गं प्रधानं वा यावच्छब्दोपासकं तस्य लोपे
साधनत्वं नास्ति अतो यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्तुं शक्नोति

तदैव तत्र प्रवर्त्तेत न तु यथाशक्ति । न हि तत्प्राप्ति-
त्यागे प्रमाप्यमस्ति प्रधानवाक्यम्, अस्यागेऽप्यविरोधात् न
हि तस्यावश्यकत्वं केनचिदुक्तं यतः औदासीन्यं न लभ्येत ।
कामश्रुतिस्तु समर्थेऽपि वर्त्तमाना श्रुत्यर्थतां न अङ्गीतीति
नाङ्गत्यागे प्रभवति । निमित्तश्रुतिस्तु निमित्ते सत्याक्रिय-
माणे नैमित्तिके प्रोक्ष्येतेति वैषम्यम् । अतोनिमित्ते
सति नित्यस्यावश्यककर्तव्यत्वबलात् सर्वदा सर्वाङ्गोपेतस्य
केनापि कर्तुं मयकत्वाद्यथा शक्त्युपात्तया कुर्यादित्येव
कल्याते कास्ये त्ववश्यककर्तव्यत्वाभावादेवं कल्यायितं न श-
क्यते अतः कास्यं विगुणं फलं न साधयत्येवेति सिद्धम्”
कथमा योगे गङ्गायां “विभाषा कथमि लिङ् च” पा० ।
लिङ् चात् लट् । “त्वधर्मं त्यजेष्वजसि वा पक्षे काल-
त्ययलकाराः । तत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेति
भेदः । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यज्यत्” सि० की० ।
गङ्गायामित्यनुर्त्तनाभावे अगङ्गायामपीति प्राञ्चः । तेन
“मनस्तु यं नोच्छति जातं यात मनोरथः करुणपथं कथं
चः” इत्यादौ अगङ्गायामपि लिङ् ।

कथमपि अव्य० कथम् च अपि च इ० । १ अतिकटे नेत० यं
२ अतिगौरवेणेत० यं च । “विष्टव्यं कथमप्युभाम्” कुमा०
“कथमपि चरणोपलैखलङ्घिः” भाषः “तिष्ठतिः कथमपि”
किरा० । “कथमपि गुरुयोका मा रुदन् माङ्गलिक्यः”
भट्टिः । पदद्वयमित्येके ।

कथम्भाव उ० कथितस्य भावः । १ किं प्रकारतायाम् भू-
प्राप्तौ घञ् धेत० । २ कस्यचित् प्रकारस्य प्राप्तौ इकथमित्य-
पेक्षायाश्च । कथमित्याकाङ्क्षया प्राप्तिर्यस्य । इतिकर्त्त-
व्यारूपे अङ्गे लि० कथं शब्दे कर्त्तव्याख्यायाम् उदा० ।

कथम्भूत लि० कथं किं प्रकारं भूतः प्राप्तः भू-प्राप्तौ क्त २त० ।
१ किं प्रकारप्राप्ते २ कीदृशे च ।

कथा स्त्री कथ-नि० थ । १ कथने, “अभितप्रमयोऽपि मार्दवं
भजते कैव कथा शरीरिणाम्” “आप्रागमातुमानाभ्यां
साध्यं त्वां प्रति का कथा” रघुः । “का कथा वाचस-
न्याने ज्यायस्तेनैव दूरतः” शकु० । “सन्वासन्तकथा
दृष्टा” अष्टाध्यायः । “कथाप्रसङ्गेन मिथः सखीमु-
खात्” नैष० । “कथाप्रसङ्गेन जनेरुदाहृतात्” किरा० ।
“प्रबन्धकल्पनां स्त्रोकसत्यां प्राप्ताः कथां विदुः । पर-
स्परान्वया या स्यात् सा मतास्त्रायिका वृधैः”
इत्युक्तलक्षणे २ स्त्रोकसत्यप्रबन्धरूपे वाक्ये । प्रबन्धरूप-
वाक्यसमुदायकत्वाच्च कादम्बर्यादीनां कथात्वं तत्र

मृद्वन्तपठतान्मस्य सतत्वात् अन्वस्य सर्वस्य मिथ्या
मृतस्यैव कविना कल्पनेन प्रवचनत् । पञ्चप्रतिपक्षोपस्थासेन
विचाररूपे श्वाको च । विचाराङ्गकथा हि त्रिविधा
वाद्जल्पवितरणभेदात् तत्र “प्रमाथतर्कसाधनोपलम्भः
सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पञ्चप्रतिपक्षपरिपक्षो
वादः” । “यद्योक्तोपपन्नश्चलजातिमिच्छस्वानुसंधानोप-
लम्भोऽजल्पः” “स्वपक्षस्यापमाङ्गीनो वितरणः” गौ० सूत्रैः
वादादयो लजिता विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । कथायां
साधु कथादि० ठक् । काथिक कथासाधौ लि० ।

कथादि पु० पाणिन्युक्ते तत्र साधावितरणे ठक्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः “कथा विकथा विश्वकथा सङ्ख्या वि-
तण्डा कुटपिटु जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संपद
गुण गण आनुवेदे” ।

कथानक न० कथयत्यत्र कथ-भा० खानक् । (कहानि)
(गल्) ख्याते कथाविशेषे यथा वेतालपञ्चविंशदि
तत्र उपाख्यानवाङ्मयेन कथानकतया व्यवहारः ।

कथान्तर न० कथाया अन्तरम् अवकाशः । “कथावसरे
“अर्त्तय्योऽस्मि कथान्तरेण भवता” इत्युक्तम् “अर्त्तय्योऽस्मि क-
थान्तरे” भा० व० १५, १६० । अन्या कथा मयूर० नजा स०
अक्षपदविपक्षे १२ अन्वयस्य कथायाम् वादान्तरे । [मुखे ।

कथापीठ स्त्री कथायाः पीठमिव । कथापुष्पावस्त्रके पन्थ-
कथाप्रसङ्ग पु० कथायाः प्रसङ्गः । १ कथायामासक्तौ “कथा-
प्रसङ्गेन मिथः सखीमुखात्” मैथ० । २ विपक्षे लि०
विश्वः “कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्” किरा० । कथाप्रस-
ङ्गानां विपक्षेयानामिनाः प्रभुभिर्जनैरित्यर्थः । कथायां
प्रसङ्गो यस्य । ३ जल्पादे अन्वयं गल्पकारके लि० शब्द-
रत्ना० । ४ वाङ्मये” लि० सेदिनिः ।

कथाप्राण पु० कथया प्राणिति जीवति प्र-अन-अच् ।
कथोपजीविनि नाटकाचार्ये शब्दर० । [प्राश्नाशभेदे ।
कथामुख न० कथाया आसृष्टम् । कथापुष्पावस्त्रके पन्थ
कथाशेष लि० कथा कथनमात्रं शेषोऽस्य । १ शब्दे मरणादि
जनस्य कथामात्रमवशिष्यते । एवं शब्दशेषनामशेष
कथावशेषादयोऽप्यत्र । अतएव नैषधे “कथासु शिष्य-
ध्वमिति प्रसीदतः” मरणपरतया कथासु शिष्यध्व-
मिति प्रयुक्तम् । इत० । २ कथावसाग्नौ पु०

कथित लि० कथ-गौणकर्मात्मनिव्याहारे लुप्ते कर्माणि-
क्त । १ उक्ते २ व्याख्यातादिना वाच्येऽर्थे च “अकथितश्च”
पा० । ३ किञ्चिद्भूमेण प्रतिपादिते लि० परमेश्वरे पु०

सर्वेभ्यः परत्वेन तस्य कथितत्वात्तथात्वम् । “इन्द्रियेभ्यः
पराज्ञायां अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनश्चस्तु परा बुद्धिर्विज्ञे-
राज्ञा मङ्गान् परः । मङ्गतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः
परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः”
इत्यनेनेश्वरस्यैव सर्वेभ्यः परत्वेन कथितत्वम् । अतएव
“संसारमृतः कथितः” विष्णु सं० तस्य सङ्ख्यनामसु ४ कथित
इत्येकं नाम व्याख्यातं च भाष्ये उक्तं रूपेणैव, गौणे कर्माणि
क्त । अस्यावबोधाय कथिदर्थः प्रतिपाद्यते “प्रतिपक्षार्थे” लि०
भावे क्त । देकवने न० । “पूर्ववत्तकथितैः पुराविदः” रघुः ।

कथितपदता स्त्री कथितं पूर्ववत्तं पदं तत्र वाक्ये तस्य भावः
तत् । अलङ्कारोक्ते पुनरुक्तत्वरूपे वाक्यदोषभेदे “अधिक-
न्यूनकथितपदता हतउत्तता” सा० द० वाक्यमात्रगत-
दोषगणनायासकम् “रतिनीलाश्रम” भिन्ने सलील-
मनिलो वङ्गन्” अत्र कीलाशब्दस्य द्विःप्रयोगात्
कथितपदत्वं वाक्ये दोषः उद्देश्यप्रतिनिर्देशे तु नावं
दोषः । यथा “उदेति सविता ताचक्षाम् एवास्ममेति च”
इत्यादौ ताम्रशब्दस्योद्देश्यप्रतिनिर्देशात्तया नोक्तदोषः ।

कवीकृत लि० अकथा कथा सम्बन्धमाना क्रियते स्म कथा-
वि-क्त-क्त । कथामात्रावशेषिते “अवगम्य कथो
क्तं वपुः” कुमा०

कद रोदने, वैकल्ये अक-आङ्गाने सक० भा० इदित् पर०
सेट् । कन्दति अकन्दीत् । अकन्द कन्दनम् प्रनिकन्दति
कद विजुलीभावे दिवा० व्यास० अक० सेट् । कद्यते
अकदिट् । अकदे । घटादि णिच्-कदयति ते । कदनम्
णिच्-लघुट् । कदनम् कद्यतेः कदयतेषां किप् कट् ।
कट् वाच्य० । कद-किप् । किंशब्दाद्यैः “कट् नव आह्वनो
वीच्या नृन्” अ० १०, १०, दे०, न यत् पुरा चक्षमा कट्”
अ० १०, ८, “कट् कदा खलु” भा० । कट् न स्या
कतम् । “कट् महीरहटा” अ० ८, दे०, ट, १० । “कट्
“कटा खलु” भा० । [१ सखदायके च लि० ।

कद पु० कं ददाति दा-क । १ मेघे शब्दर० २ जलदायके
कदक न० कदः मेघ इव जावति प्रकाशते उपरिभागे अ-
ध्वराच्छादकत्वात् कै-क । १ विताने (चांदोया) हेम० ।
कदक्षर न० कुत्सितमक्षरम् कोः कट् । कुत्सितवर्णं ।
कदग्नि पु० कुत्सितोऽग्निः कोः कट् । मन्दाग्नौ । वज्र० ।
मन्दाग्निवृत्ते लि० ।

कदध्वन् कुत्सितोऽध्वा कोः कट् न समा० । इष्टपथे
कदन न० कद-णिच्-घटादि० करणे लघुट् । १ पामे, भावे

लुट् । २ मर्दने, ३ मारणे च । आधारे लुट् । ४ युद्धे ।

“तथा प्रजाणां कदनं विदधुः कदनपुत्राः” भाग०

७, २, ११ । “संसारचक्रकदनात् पश्यता प्रणीतः” भाग०

७, ८, १६ । कद-भावे लुट् । ५ विजुलतायाम् ।

कदन्न न० कृतस्मितमयं कीः कदु । कृतस्मितान्ने । शास्त्रि-
मन्त्रालेन वैद्यकेऽप्यत्येन च कीर्ति तमन्त्रश्च कदन्नम् ।

कदपत्य न० कृतस्मितमयं कीः कदु । भूर्खादि-
रूपे कदाचारयुते चापत्ये । “कदपत्यभूतं दुःखं येन
विन्दन्ति दुर्भरम्” भाग० ४, १२, २० । “कदपत्यं वरं
मन्ये सदपत्याच्छुचां पदात्” भा० ४, १२, ४२ ।

कदम्ब पु० कद-करणे अथवा । दर्शनेन विरहितैकव्यसा-
धने (कदम्) वृक्षे अथवा । “एकहारे चतुष्पदं वनमा-
लाविमूषितम् । कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः”
शास्त्रधामलक्षणे पुरा० । “कदम्बकुसुमसूत्रैरभिहृष्टं
प्रजान्त्रिभिः” रघुः “कदम्बकुले इतिः समारोपिता” उद्भटः ।
“कदम्बोन्मथुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः । सरोविष्ट-
म्भकृच्चः कफक्षान्दानिलमृदः” भावप्र० तद्रुषा उक्ताः ।
तस्य भेदास्तत्रैव । “नीपोमहाकदम्बः स्यात् धारा कदम्ब
इत्यपि । द्वितीयोऽल्पपराच उच्यते कदम्बकः” । हा-
रिश्चरुरजोवल्गुः । धूलीकदम्बको धाराकदम्बः षट्पदपुत्रः ।
उत्तपुत्रः कैशराद्याः प्रादुपेयः कदम्बकः । नीपो महाक-
दम्बोऽपि तथा बहुलकोमतः” इति भरतः । खल प्रादुपेय
इत्युक्तौ लोकादिदेशाभिप्रायेण मथुरादो चैत्रेऽपि तत्पुत्रपा-
शादामकाभिः पूतयुक्तो बहुशोऽल्लत्वात् अत एव “यः
कौमारहरः स एव हि वरुणा एव चैत्रवपास्ते चोन्मी-
लितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः” काव्य-
पु० चैत्रमासे तत्पुत्रवर्णनमुपपद्यते । एतेन कदम्बपदं
केनिकदम्बपरमिति” सा० ८० रामचरणव्याख्यानं सधु-
रादिदेशानभिगमनसूचकम् । तेन देशभेदात्तस्य वसन्त-
प्रादुर्भयमवत्वमिति ज्ञायः । कविभिस्तु वर्षाकाले एव
तद्वर्णनं क्रियते यथा माघे रैवतकपर्ष्वतवर्षने । वर्षा-
वर्षेनमधिकृत्य “विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कल-
यन्त्यनुलक्षमनेकलवम्” । भ्रमयन्नुपैति सुन्दरवभ्रमयं
पवनस्य धूतनवनीपवनः । वर्षावर्षेने च तत्रैव “धनवनी
नवनीपवननीरभि” तस्य च प्रादुर्भवात् “कदम्बं गूरुयं
तथेत्यादिना हरिश्चयने भोजननिषेधः । इति” त्वत्सम्भवात्
पुलकितमिव प्रौढपुष्टैः कदम्बैः” मेघदू० आषाढ
मधिकृत्यैव तदुपपन्नमवयनात् । इति तस्य प्रायेणत्वमपि ।

कदम्बवृक्षस्य मेरुविष्णुमन्त्रपर्वतकूपमन्दरस्य विशेषविश्रुतः

“विष्णुमन्त्रैः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धयैवो विपुलः सु-
पाश्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च कैवटलाः कदम्बजम्बूवट-
पिप्पलकास्त्राः । सि० यि० । अथ सुमेरोः ।

कदम्बक पु० स्त्रायै कन् । १ कदम्बवृक्षे । संज्ञायाम् कन् संधर्षेण
विजुलीकरणसाधने २ समूहे न० अथवा । “गजकद-
म्बकमेचकसुक्तैः” माघः । “पृथुकदम्बकदम्बकराजितम्”
किरा० । “कदम्बकं वातमर्जं मृगाणाम्” भट्टिः
कदम्ब इव कायति कै-क । ३ हरिश्चै ३ सर्वमे च राजनि०
कदम्बकोरकोपरिस्थसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तस्य तथात्वम् ।
५ देवतावृक्षे न० रत्नमा० ।

कदम्बकोरकन्याय्य पु० कदम्बपुष्पस्य यथा सर्वापय-
येषु सुगन्धकोरकाणामुत्पत्तिस्तद्वये एकदोत्युक्तौ इत्यन्त-
भेदे शब्दानामुत्पत्तिर्हि द्विविधा । “वीचित्ररङ्गन्यायेन
तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता । कदम्बकोरकन्यायादुत्पत्तिः कस्य-
चिन्मते” भाषा० उक्ता । दशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते
ततश्चान्ये दश शब्दा इत्येव कदम्बकोरकोत्पत्तिवत् स-
र्वांश्च दिक्षुपर्युषरि शब्दानामुत्पत्तिरिति कस्य चिन्मतम्
न्यायमते तु वीचित्ररङ्गन्यायेनैव तदुत्पत्तिरिति भेदः ।

कदम्बद पु० कदम्बः तदुपरिस्थः सूक्ष्मांश इव दीवते चण्डाते
दो-छण्डने कर्माणि यजर्णे क । सर्वमे शब्दचन्द्रिका तस्य
कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात्तथात्वम् ।

कदम्बपुष्पा स्त्री कदम्बस्यैव पुष्पमस्यास्ति अर्थ० अथ । सु-
खिष्टाका वृक्षे (सखेरी) रत्नमाला तस्यां पुष्पमिव पुष्प-
ममृगाः विपद्ये तु छोप । कदम्बपुष्पी तत्रैवार्थे राजनि० ।

कदम्बभ्रमवृत्ति न० कदम्बवत् भ्रमस्य वृत्तं गोलत्वेनम् ।
सि० यि० उक्ते गोलवृत्तभेदे । तद्वन्वप्रकारस्तत्रैव

“तत्प्रापसङ्गलमाद्या यास्या सौम्या च दिक् सदा । क-
दम्बभ्रमवृत्तं च बभ्रीयात् परितो ध्रुवात् । लोके तु जिनतस्त्रां
शैस्तत्र ज्ञा क्रान्तिशिष्टिनी । सर्वतः समदृष्टाच्च यास्यो-
दक् कुजसंगमे । तत्तिर्ध्वगमतस्त्रायां योगः स समस-
त्तकः । समध्रुवः कदम्बानामुपरि ध्रुवराशयेत् । स्त्रायां
वृत्तरूपाणि वलनानि तदनरे । अथजं वलनं मध्ये स्यात्
समध्रुवस्तत्रयोः । कदम्बध्रुवस्तत्रानारायणं च त्रिषे य-
द्वात् । कदम्बसमस्तत्रान्तः स्फुटं सर्वदिशां च तत्” ।

कदम्बवादिन् पु० कदम्ब इति वादः संज्ञा अथस्य चिनि ।
कदम्बसंज्ञायुक्ते नीमे । “कदम्बवादिनो नीमान् इहा
कष्टकितैरिव । समन्ततो आजमानं कदम्बकदम्बैः”

कायो० । कदम्बककदम्बकैः कदम्बसमुदायैः स्वतन्त्रक-
दम्बयद्वाच्यान् नीपान् महाकदम्बान् दृष्ट्वा कण्ट-
कितेर्जातपुलकैरिवेतुप्रेक्षा । [लयायाम् राजनि० ।
कदम्बो स्त्री कद-करणे अश्वत् गौरा० ङीप् । देवदाहो-
कदर पु० कं जलं दृष्टातिट-अच् । १३ तखदिरे तस्य सेव-
नात् सुवस्थितस्य चैषाणा संज्ञतरूपजलस्य दारणात्
“कदरो विशदोवर्णो मुखरोगकफाश्रितः” इति
भावपु० तद्गुणमध्ये मुखकफनाशितोक्तेस्तथात्वम् ।
२ पायसभेदे (खेडापायस) न० शब्दमाला । तस्य
अस्त्रादिवोगात् दुग्धान्तरगतजलदारणात् तथात्वम् । कदः
विज्जलकारिका धरा अस्त्र । ३ कृकचे (करात) मेदि० संशु-
तोक्ते ४ अङ्गुरोगभेदे स च रोगः “समासेन चत्वारिंशत्
अङ्गुरोगा भवन्तीत्युद्दिश्य” “कदरम् अजगल्लिक इत्यादि-
ना विभज्य “शर्करोन्मथिते पादे जते वा कण्टकादिभिः।
भेदोरक्तातुगैश्च दोषैर्वैधाद्यापि वा । कोलमालः सर-
कृस्त्रावो जायते कदरस्तु सः” लज्जितः (पाण्डुरासुडा)
तत्र विभागे कदरमित्याहर्त्तुं संकताप्यस्य ।

कदर्थ्य पु० कुत्सितोऽर्थः कोः कदु । कुत्सितपदार्थे । ततः त-
त्करोतीति” णिच् । कदर्थयति कुत्सितमर्थं करोती-
तार्थः । ततः क्त कदर्थितः । कुत्सितार्थोक्तते । “अष्ट-
भूषणकदर्थितमाल्यः” भाषः । ल्युट् । कदर्थनम् कुत्सि-
तार्थकरणे । युच् । कदर्थना तत्रैव स्त्री । अकदर्थं कदर्थं
करोति चि कदर्थोक्त-क्त । कदर्थोक्तत अमृतकदर्थे कदर्थ-
तया कृते लि० । “केयैः कदर्थोक्ततवीर्यसारः” किरा० ।

कदर्थ्य लि० कुत्सितोऽर्थः स्वामो कुगतिर्कोः कदु । सति
विभवे । अदातरि, लुट् । “आत्मानं धर्मकृतञ्च पुत्रदारांश्च
पातयन् । यो लोभात् सञ्जिनोत्प्राणान् स कदर्थ्य इति
प्लुतः” इत्युक्तलये २ अर्थसङ्ख्यकारके च । “देवितस्य कद-
र्थस्य बहुस्य निगडस्य च” “आत्मेयस्य कदर्थस्य वदान्यस्य
च बाहुर्धुः” मतुः “उवाच न मे जनपदे कदर्थ्यो न म-
द्यपोनानाङ्गितामिनां विहान् न खेरो” छा० ७० ।

कदल पु० कद-दृष्टा० कलच् । १ रम्भाहले मेदि० । २ प्रञ्चौ
(चाकुलिया) ३ डिम्बिकायाम् (डिम्बि) शाल्मलिहले च
स्त्री मेदि० । अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।

कदली स्त्री काय जलाय दह्यते त्वगादौ जलवाङ्मलात् गौरा०
ङीप् । १ रम्भाहले, अमरः । कदली गुणादि भावप्र०
उक्ता यथा । “कदली वारणा मोचाम्भुसारांशुम-
तोफला । मोचाम्भुं खादुं शीतं विष्टम्भ कफतुह-

गुरु । स्निग्धं पित्ताश्लेष्मद्दाहजलज्वरसमीरजित् ।
पक्वं खादुं हिमं पाके खादुं वषट्कं दंष्ट्रणम् । सुतृण-
नेत्रगदहृन्मेघप्रं रुचिमांसजत् । माणिक्यमूर्त्यामृत-
चम्पकाद्या भेदाः कदल्यावह्वोऽपि सन्ति । उक्ता गुणा-
सौधधिका भवन्ति निर्दोषता स्नाङ्गपुता च तेषाम्” ।

रम्भायाश्च स्तम्भे जलाधिकशुक्लत्वात् शैत्याधिक्य-
युक्तपत्रत्वाच्चतथात्वम् “कदली कदली करमः करमः
करिराजकरः करिराजकरः” प्रसङ्गरा० । अत्र द्वितीय
कदलीपदम् शैत्यादिगुणयोगात् गौर्णमिति सा० द० सम-
र्थितम् “ऐकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः” कुमा० । २ वैजय-
न्यामृकदल्याकारपत्ररूपस्यैवत्त्वात् तथात्वम् अत-
एव माघे कदल्याः कामवैजयन्तीत्ये नौतृप्रेक्षणम् तदीवा-
कारसाम्यात् यथा । “जगद्वीकृषुमिमाः आस्य प्रभा-
वनीके तमवै जयन्ती । इत्यस्य तेने कदलीर्मधनीः प्र-
वनी केतनवैजयन्ती” भाषः । “श्रीहार्दयैः कनककदलीवेदन
प्रेक्षणीयः” “यास्त्यलूरः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम्” मेघ० ।
स्वार्थे कन् रम्भाहलादौ । “अभ्युत्सुकदलिकावनरा-
जिरुद्धैः” भाषः । ३ हस्तिपताकायां हारा० । “कद-
लिका कामकारिणः” काद० । ४ अङ्गभेदे “कदलीस्रगमो-
कानि लणश्चामारुणानि च । काम्योजः प्राङ्णिषोत्तमैः”
भा० स० ४७ अ० “मोकानि अजिनानि” नीलक० । तेन
तस्य कम्बोजदेशस्यत्वं गम्यते तस्य च कदलीस्तम्भवदभ-
ङ्गुरपादकत्वात्तथात्वम् । कदल्याः फलं पुष्पं वा अणु-
तस्य लप् लुपि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् । कदल तत्फल-
न० । “पनसे कदलं कदले च दतं दते च लवणं लवणे च
दधि” बौधकम् । “कदली लवनी चाली” इत्यादौ तु उपचारात्
तत्फलपरता । संज्ञे अङ्गह च । कदलोऽष्टाङ्गुलतुल्यः न० ।

कदलीकन्द पु० दंत० । रम्भामूले तद्गुणाश्च भावप्र० उक्ता
यथा “शीतलः कदलीकन्दो बल्यः केश्योऽम्बपित्तजित् ।
वज्रिहृदाहृहारी च मधुरो रुचिकारकः” । “कन्दः
कदल्यादलितोनितान् संखेदितो हिङ्गु हतेन रावः।
उद्धतः शैत्यरेणुनाथ मरीचसंस्कृत एव रस्यः”
कन्दलीकुसुम न० दंत० । (मोषा) कदलीपुष्पे । “कद-
ल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं दवरं गुरु । वातपित्तहरं शीतं
रक्तपित्तज्वरघ्नम्” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । कदलोऽष्टप-
रम्भापुष्पादयोप्यत्र न०

कदलीदण्ड पु० दंत० । (घोड) स्वाते कदलीसामध्यस्थे
पदार्थे “लज्जः खिन्नः सलिलविधृतः कसिततनुः प्रभिन्नः

कम्बोर्भ्या जलविरहितः क्षारजम्बीरपुष्टः । मध्ये मध्ये तनुशकलितेनार्द्रकेषातिपुष्पैः स्वादुसूयं भवति सुतरां गन्धदण्डः कदम्बाः । योनिदोषहरोदण्ड कादम्बोऽसृक्कदरं जयेत् । रक्तपित्तहरः शीतः सुख-
ज्योऽग्निप्रवर्धनः" भावप्र० तद्गुणाद्युक्तम् ।

कदा अव्य० कश्चिन् काले किम्+दा-कादेशः । कश्चिन्काले इ-
त्यर्थे अनद्यतने काले तु तत्रार्थे वा ङिन् कर्हि कदा वा ।
“कदा काश्चां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि यद्वरम् । इति
ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्” काशीख० । “न पादौ
धावयेत् कांक्षे कदा चिदपि भाजने” मनुः । “कदा
वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्” “कदा हन्दा-
रगले विमलयसुनातीरपुलिने” “कदायोध्यामध्ये वि-
मलसरयूतीरपुलिने । “विभाषा कदाकर्णोः” पा०
एतद्योगे भव्ये लट् । “कदा कर्हि भुङ्क्ते भोक्तारं भोक्ता
वा” सि० कौ० । अव्ययत्वात् ततो मवाथे ङिन् लट् च ।
कदातन कश्चिन् काले भवे वि० स्त्रियां ङीप्

कदाकार वि० कुक्षिताकारोऽस्य कोः कदु । १ कुक्षिताकारे
कुगति स० । २ कुक्षिताकारे पु० ।

कदास्य पु० कुक्षिता आख्या यस्य कदादेशः । (कुङ्) इहने
कुडौपधौ शब्दव० । २ कुक्षितास्ये वि० । कुगति स० ।
३ कुक्षितास्यायां स्त्री ।

कदाचन अव्य० कदा+चन मुग्व० । अनिर्दिष्टरिते कश्चिन्चित्
काले इत्यर्थे “कदाचन सरीरवि” श्रुतिः । “पञ्चानन-
गते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि । चतुर्थास्तदितचन्द्रो नेति-
तव्यः कदाचन” ति० त० पु० । कदा+चित् मुग्व० ।

कदाचित् कदापीत्यर्थे अव्य० । “ततः कदाचि-
दुच्चैर्द्या भैरवो भैरुनं ययौ” कालिका० । “कण्डूयमानेन
कटं कदाचित्” रघुः । पा० चिञ्चनपत्रयाभावात् “अ-
साकल्ये तु चिञ्चनेलमरोक्ते च पदद्वयमिति विवेकव्यम् ।

कदामत्त पु० कदाविनाशः । कृषिभेदे ततः गोलापतये
इज् । कदामत्ति तदपतये पुं स्त्री तस्य बहुल्ये उपका०
या इजो लृक् । कदामत्तयः कदामत्ताः ।

कदुष्ण न० ईषत् उष्णस् ईषदर्शकः कदु । १ ईषदुष्णे स्यार्थे
२ तद्वति वि० । “कसन् कदुष्णं पुरमाविभेग” भट्टिः ।
“कदम्बाः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणः” “कदुष्णं
कर्णवोर्देवमेतद्वा वेदनापहम्” सुश्रु० । पक्षे कादेशः
कौण्ड तदर्धयोः “भुवं कौण्डेन कुण्डोभौ” रघुः । पक्षे
कदादेशः कौण्ड उक्ताद्योः ।

कदुल्ल कार्क्ष्ये अक० कदुवत् दोषधत्वात् किप् कदु इति भेदः
कद्वय पु० कुत्सितोरथः कोः कदु । कुत्सिते रथे “बुधि क-
द्वयवद्भौमं वभञ्ज ध्वजपालिनम्” भट्टिः ।

कद्रु पु० कद-रु । १ पिङ्गलवर्णे । २ तद्वति वि० “प्राजा-
पत्यं कद्रुमालभेत” तैत्ति० २, १, ४, २, ३ कर्तुरवर्णे पु०
४ तद्वति वि० “वासः कृष्णं कद्रु” कात्या० २२, ४, १२,
“कद्रु कर्तुरं वासः” संयजुष्या० । संज्ञायामृज् ।
कद्रू ईनागमातरि दक्षप्रजापतेः कन्याभेदरूपे कश्य-
पपत्न्यभेदे स्त्री “कद्रुस्तु सुपुत्रे नागान्” भा० व्या० ।
काद्रवेयशब्दे विवृतिः । “प्रजप्तिरे महाभाग दक्ष-
कन्यास्तयोदय । अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिं-
हिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला
सुनिः । कद्रू च मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत” भा०
व्या० ६ पू० । “लोका भारतयार्दूल ! कश्यपस्य निबोध
मे । अदितिर्दितिर्दनुषैव अरिष्टा सुरसा खया । सुरनि-
विनता चैव तास्या क्रोधवशा इरा । कद्रुर्न निच राजेन्द्र !
तास्तपत्न्यानि मे शृणु भा० हरि० ३ अ०

कद्रुण वि० कद्रुरस्यस्य पामा० न । पिङ्गलवर्णान्विते ।

कद्रु(द्रू)पुत्र पु० ईत० प्रथो० वा लुक् । १ सर्पे । कद्रु(द्रू)सुता-
दयोऽप्यत्रार्थे । तस्य कद्रू तनयत्वं काद्रवेयशब्दे वक्ष्यते ।

कद्राच् वि० कश्चिन्नश्चति किम्+अनुच्-किप् अद्रादेशः
किमः कः । अनिश्चितदेशगन्तारि कश्चिन् गन्तारि अनिश्चित-
देशगमने । शसादावचि अल्लोपदीर्घौ । कद्रीचः कद्रीचा
इत्यादि । स्त्रियां ङीप् अल्लोपदीर्घौ । कद्रीची । “मा
कद्रीची कं सिद्धं परागात्” ऋ० १, १, ६४, १ उ । “क-
द्रीची कगतेतन्निश्चितगमनादित्थं प्राप्रवतो” भा० ।

कदत् वि० कः कण्डोऽस्यस्य सप्तपृमस्य वः प्रथो० ।
कण्डयुक्ते मन्त्रादौ स्त्रियां ङीप् । “कदत्प्रो वाक्कानु-
वाक्याः कोहि प्रजापतिः” यत० ब्रा० ६, २, २, ५ ।

कदद् वि० कुत्सितं वदति वद-व्यच् कोः कदादेशः । गर्हित-
वाक्यवादिनि अमरः “येन जातं प्रियापाये कददं हंस-
कोकिलम्” भट्टिः । २ दुःश्रवणद्वयुक्ते च “वाग्विदां
वरमकददो व्यपः” माघः ।

कद्वर वि० कं जलमिवाचरति क+किप् गृह कदा प्रियते
इ-कर्माणि व्यप् । दधिस्नेहे तत्तभेदे कद्वरे विकारलु० ।
कधप्रिय पु० स्तम्भं प्रीणाति प्री-क वेदे प्रथो० । स्तम्भप्रिये ।
“कध जयः कधप्रिये भुजे” ऋ० १, २०, २ । स्तम्भं
प्रीणाति प्री-किप् वेदे प्रथो० । कधमी तत्तैवार्थे । “कध

नूनं कथपियः पिता पुत्रं न हस्तयोः दधिध्वे दत्तवर्हिमः”
क० १, २८, १ ।

कान प्रीतौ चक० गतौ सक० भा० पर० सेट् । कानति चकनीत्-
चकानीत् चकान । प्रनिकनति । दैदित् । कान्तः । ज्मे-
दित् वर्त्तमाने क्त । कानोवर्त्तते । कानिः । काननम् ।
“अधिक्रान्तो चकानिध” पुनर्वन्” क० ४, २४, ८,

कानक न० कनी दोप्री कजादि० पुन् । १ स्त्रस्ये चमरः ।
२ पलायणे ३ नागकेचरे ४ धस्तूरे ५ काञ्चनालहसे ६ कालोय-
हणे ७ चम्पकहणे च पु० मेदि० । ८ कासमर्द्धवृक्षे पु० राजनि०
९ खालातरो यद्भा० । “सुप्रः सन् कनकपलायकर्त्तृकारान्”
सुप्र० । “सौदामन्या कनकनिकषस्त्रिग्वया दर्शयोर्वीम्”
“नीत्वा मासान् कनकवलयम्भं शरित्प्रकोष्ठः” । अन्वे टव्यः
कनकसिकतास्तृप्तिपगुदैः” मेघ० । “कनककुण्डलवान्
किरिटी” विष्णुध्यानम् । “कनकचक्रमेतद्रोचनालोहितेन”
माघः । “अद्यापि तां कनकचक्रमदागौरीम्” चोर-
प० । कूर्मविभागे वृह० सं० । “अपरस्त्राम् मणिसान्नि-
त्यु-
क्रम्य तारक्षितिवृक्षैश्च कनकयकाः” इत्युक्ते १० पविम-
देशस्वदेशभेदे पु० । कनकसोम् परिमाणम् चण्ड । कानक
तत्परिमाणे निष्कादौ लि० । काञ्चनोत्पत्तिकथा च
अग्निरेतः यद्दे ५६ प्रथे उक्ता । भावप्र० तदुत्पत्तिगुणा-
दिस्तुक्तं यथा “पुरा निजाग्रमस्थानां सप्रदीपां जिता-
ज्जनाम् । मरीचिरङ्गिराश्वलिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वशिष्ठश्चेति सप्तैते कीर्त्तिताः परमर्षयः । पञ्चोर्वि-
लोक्य लावस्त्यबन्धोसम्पन्नयौवनाः । कन्दर्पदर्पविध्वस्त-
चेतसो जातयेदसः । पतितं यद्वराष्ट्रे रेतस्तस्मैमतामगात् ।
कान्तिमञ्चापि भयति तद्देन्दुस्य नेधतः । तारं शुक्लोत्थितं
स्निग्धं कोमलं सुहृद्देभ्यः सत् । (सत् उत्तमम्) तच्छेतं कठिनं
रूपां विवर्णं समलं दलम् । दाहे च्छेदे धितं स्वेतं
कषे त्वाज्यं लघु स्फुटम् । सुवर्णं शीतलं दृष्यं वल्यं
सुहृद्देभ्यः सत् । स्नादु तिरुक्तं त्वरं प्राप्ते च स्नादु
पिच्छलम् । पवित्रं दृंह्यं नेत्रं मेधाश्रुतिमति
प्रदम् । इदमावुष्करं कान्तिवाग्निगुह्यस्त्रिरत्वज्जत् ।
विषद्वयल्योन्माद्विदोषज्वरशोभजित् । बल्यं सवीर्यं
हरते नराणां रोगप्रजान् शोभयतीह कावे । असौख्यलज्जा-
पि सदा सुवर्णमशुभमेतन्नरचक्षुः कुर्यात् । असम्भवाभितं
स्वर्णं वलं वीर्यञ्च नापयेत् । करोति रोगान् मृदुञ्च
तद्व्याध्यातस्ततः” ।

कानकचार पु० कनकस्य श्रावणाय चारः । (सोहागा)

टक्के राजनि० । तत्सम्भवात् हि भटिति कनकं द्रवति ।
कानकदण्ड न० कनकस्य दण्डोयत् । राजच्छत्रे त्रिका०

कनकच्छत्रादयोऽप्यत्र ।

कानकध्वज पु० इतराद्रुद्रमेदे । “दीर्घं बाहुर्महाबाहुर्व्य-
टोरः कनकध्वजः” भा० आ० ११७ अ० । तत्पुत्रकीर्त्तने ।

कानकपल पुंस्त्री कनकमिव पलं मांसमस्य । मत्स्यभेदे
हारा० स्त्रियां ङीष् । तत्वाद्यानयोर्मत्स्यपण्यायक-
नात् मध्ये सुवर्णपलरूपपरिमाणार्थकताकल्पनं यद्
कल्पद्रुमादौ प्रमादिकमेव । दैत० । कनकस्य कर्मचतुष्टय
रूपपलपरिमाणे न० ।

कानकपत्र न० कनकनिर्मितम् पत्रं पत्राकारं मूषणम् ।
(कानपात) १ कनकमयकस्याभरणभेदे । “अद्यापि तन्म-
नसि सम्भारिवर्त्तते मे रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितिपाल
उत्तरी । जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात् कर्ष-
कृतं कनकपत्रमनालपन्त्या” चोरप० । “कनकपत्राह-
कृतया” काद० । [कृतीलतायाम् राजनि०

कानकप्रभा स्त्री कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः । महाश्वोति
कानकप्रसवा स्त्री कनकमिव प्रसवः उपपं यस्याः । स्त्र-
जेतव्याम् राजनि० ।

कनकमय लि० कनकस्य विकारः मयट् । स्वर्णविकारे
“काधत्ते कनकमयस्य यत्न लक्ष्मीम्” किरा० । [राजनि०
कनकरश्मा स्त्री कनकवर्णफलिका रश्मा शा० त० । स्वर्णकदल्याम्
कनकारस पु० कनकवर्णैरस उपरसः । १ किरिताले राजनि०

तस्य स्वर्णवर्णत्वात् पारदस्य लघुणतवोपरसत्वाच्च तवात्वम् ।
उपरसाश्च भावप्र० दर्शिताः यथा । ‘मन्त्रोद्दिक्कलमभ-
तालकशिलाः सोतोऽङ्गनं टङ्कनम् । राजावर्णकचुम्बको
स्तटिकया यङ्गी खटी गैरिकम् । काशीचं रसकं
कपर्दसिकता वोलाच कङ्कुठकम् सौराष्ट्री च मता खमी
उपरसाः स्त्रतस्य किञ्चिद्गुणैः” । (स्त्रतस्य पारदस्य)
“स्वर्णवर्णं सुहृद्देभ्यः सत् इत्यनेन तस्य गुणादिकस्तु
तत्रैव । ततश्च स्वर्णवर्णत्वात् पारदात् किञ्चिद्गुणकत्वा
ज्ञास्य तवात्वम् । दैत० । स्वर्णस्य द्रवीभूते रसे च ।

कानकलीङ्गव पु० कनतीति कना दीप्रा कला अवयवः तया
उद्भवति उदु+भू+क् । (धूना) सालनिर्यासे । राजनि०
कानकसूत्र न० कनकनिर्मितं सूत्रम् । (घोनारतार)
स्वर्णसूत्रे

कानकाङ्गद न० कनकमयमङ्गदम् । स्वर्णमये केयूरे । “कनका-
ङ्गदयुतिरस्य” माघः । तदस्वस्य मत्तपं मस्य वः । कनका-

कृदन्तु इति । कनकाङ्कदिन् तद्युक्ते त्रि० विष्णौ पु०

“महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्कदो” विष्णुसं० ।

कनकाचल पु० कनकमयोऽचलः । सुमेरुपर्वते, धान्या-
चलादिषु दशसु दानीयपर्वतेषु मध्ये दानीये स्वरूप-
पर्वते च । हेमशैलस्तथैलादयोऽप्यत्र । तद्गानकालपरिमा-
णादि मत्स्यपु० उक्तं यथा “प्रथमो धान्यशैलः स्याद्द्विती-
यो लवणाचलः । गुड्याचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ।
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः । सप्तमो हत-
शैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः । राजतो नवमस्तद्विदुदयमः
शर्कराचलः । दशमे विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्यैः ।
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनचये । शुक्रपक्षे
हतीयायासपरागे ग्रथिचये । विवाहोत्सवयज्ञेषु
द्वादश्यामधवा पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्चे वा
विधानतः । धान्यशैलादयो देवाः यथा शास्त्रविधानतः ।
तीर्थे यायतने वापि मौढे वा भवनाङ्गने । मण्डपं कार-
ण्ण्या चतुरस्रदण्डस्तम्भम् । प्रागुदक्प्रवनं तद्वत् प्राङ्मुख-
ं वा विधानतः । गोमयेनातुलितप्रायां सूमाशास्त्रोक्तं वै
कुशान् । तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद्विष्णुकम्पपर्वतान्वितम् ।
विधानयुक्ताविष्णुकम्पपर्वतनिर्माणाप्रकारादि धान्यपर्वत
हेमादौ वक्ष्यते । अस्य परिमाणसूत्रं ब्रह्माण्ड पु० ।
“अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलस्तम्भम् । यस्य प्रसा-
दाङ्गवनं विरिञ्चेवाति मानवः । उत्तमः पल्लवाङ्गो
मध्यमः पञ्चभिः शतैः । तदद्वैनाधरस्तद्वत् अत्य-
वित्तोऽपि शक्तिः । दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथा शक्या विम-
त्सरः । धान्यपर्वतवत् सर्वं विदध्यात् विधितुस्तम्भम् ।
विष्णुकम्पशैलास्तद्वच्च कविभ्यः प्रतिपादयेत्” ।

कनकाध्यक्ष पु० ७तः । सुवर्णरत्नवादावधिलते अमरः ।

कनकायु पु० इन्द्राष्टपलभेदे तत्पुल्लगणने भा० व्या० ६७च०

“उपायुधोभीमरेताः कनकायुर्द्विषुधः” ।

कनकार पु० कनकं दीप्तं यथा अर्क्षति सर्वतो व्याप्नोति
अ-अण् । कोविदारहणे । राजनि० ।

कनकालुका स्त्री कनकनिर्मिता आलुः संघायां कन् ।

भङ्गारे (भारो) सौवर्णकलसभेदे अमरः ।

कनकावतीमाधव कनकावतीं माधवस्याधिलतः ज्ञतोपन्यः
अण् व्याख्याधिकायाम् तस्य लुक् । कनकावतीमा-
धवस्तान्नाख्यापके शिल्पकरूपनाटकभेदे तल्लघणं
शिल्पकगण्डे वक्ष्यते ।

कनकाङ्ग पु० कतकसाङ्गा आङ्गा यस्य । सुवर्णं नामनामके

नागकेशरे न० । २धूसूरे पु० । अमरः कनकाङ्गयोऽ-
प्यत्र राजनि० । पुष्पे न० ।

कनखल पु० । तोर्यभेदे तच्च तीर्थं गङ्गाहारसमीपस्थम् यथोक्तं
भा० व० ८१च० “विभेदं तरवा गङ्गां गङ्गाहारं युधिष्ठिर ! ।
पुण्यं तद्ग्रायतं राजन् ! ब्रह्मविष्णुसेवितम् । सनत्-
कुमारः कौरव्य ! पुण्यं कनखलं तवा । पर्वतस्य पुष्-
नाम यस्य जातः पुष्करवाः” । तस्य माहात्म्यसूक्तम् “गङ्गा-
हारे कुशावर्त्ते विल्लके नीलपर्वते । तथा कनखले स्नात्वा
भूतपाप्मा दिवं व्रजेत्” भा० व्यु० २५ । “विशेषो वै कनखले
प्रवागे परमं महत् । यत्कार्यं यतं सत्त्वा जतं गङ्गा-
वसेचनम् । सर्वं तत्तस्य गङ्गायोदकस्त्वन्निरिवेत्वनम्”
भा० व० ८५च० । “ततो मन्त्रेण धर्म्मज्ञं नमस्कृत्य महा-
गिरिम् । स्वर्गहारेण यत्तुल्यं गङ्गाहारं न संशयः” इत्यु-
पक्रम्य “ततः कनखले स्नात्वा त्विरात्रोपोषितो नरः । अत्र-
मेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च विन्दति” भा० व० ८८ । तत्तीर्थस्य
२समीपस्थपर्वते च “एते कनखला राजवृषीणां दयिता-
न्यपः । एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर ! महानदी” भा० व०
११५च० “तस्मादुगच्छेत्तु कनखलं शैलराजावतीर्णम्” मेघ०
“तीर्थं कनखलं नाम गङ्गाहारेऽस्ति पावनम् । यत्र काञ्च-
नपातेन जाङ्गवी देवदत्तिना उमीनरगिरिप्रस्थाङ्गिन्वात्मव-
तारिता” कथासरित्सागरः ।

कनन त्रि० कन-युच् । काणे एकनेने हेमच०

कनल त्रि० कन-अलच् । दोष्टे । तेन निर्दृष्टादि चरीकृष्या०

चतुरर्थ्याम् वुञ् । कानलक तन्निर्दृष्टादौ त्रि०

कनवक पु० यदुर्वये वसुदेवस्यातरि नृरस्य प्लभेदे । नृ-
रात् वसुदेवोत्पत्तिस्तुक्ता । “देवभागस्तोजज्ञे तथा देव-
श्रवाः पुनः । अनाष्टतिः कनवको वत्सधानश्च मृच्छिमः”
हरि० १५ । तत्रैव “तन्निजस्तन्निद्रापालश्च सुतौ कनवकस्य त्व”

कना स्त्री कनि नामधातु-अच् । कनिष्ठायाम् । “उनष्टदा
वहति यत् कनाया दुहितः” अ० १०, ६१, ५ ।

कनि नामधातु युवानं अल्पं वा करोति णिच्-कनादेशः उ-
भय० सक० सेट् । कनयति ते । “कीर्त्तने कनयन्ति च” भट्टः

कनिर्द त्रि० कन्द-यङ् लुक् अच्-तुत्वाभावः निगममच ।
अतः कनिर्दन्ति । “इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनि-
र्दम्” यजु० २, ४८ । दाधतीतगादि पा० सू० कनिर्ददति
प्रकृतिभागमात्रनिपातः तेनान्यप्रत्ययेऽपि रूपं भवत्येव ।

कनिष्ठ त्रि० अतिशयेन युवा अल्पो वा इवन् कनादेशः ।

१ अतितरुणे २ अतःपले । ३ अतुजे ४ अंशो । ५ दुर्वृत्ताङ्गो

अस्माकृलौ (कडेयाकृल) स्त्री मेदि० । ५ कनिष्ठस्य भा-
र्यायाँश्चस्त्वयस्त्रायां स्त्रियाम् स्त्री । तत्र पुंयोगलक्षणं
स्त्रीयं वयोवाचिलक्षणं स्त्रीयं च बाधित्वा अजादि-
पाठात् टाप् । ७ नायिकाभेदे सा च रमसङ्ग्यां धीरा-
धीराधेराधीराभेदेन त्रिविधेति विभज्य परिणीतत्वे
सति भर्तृव्यनस्त्रेहा कनिष्ठेति लक्षयित्वा धीराधी-
रादिज्यज्जकनिष्ठयोर्दाहरणसक्तम् तत्र धीरे ज्येष्ठा-
कनिष्ठे यथा “एकस्मिन् शयने सरोरुहद्वयोर्विज्ञाय
निद्रार्त्तयोरेकां पत्न्यवितापयुगठनवतीमत्कुम्भरीं दृष्ट-
वान्” । अन्यस्याः सविधं समेत्य निश्चितं व्यालोलहस्ता
कुलिष्यापारैर्वसनाक्षलं चपलयन् स्वापच्युतिं लूप्-
वान् । अधोरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा “अन्नः कोपकषायिते
प्रियतमे पश्यन् घने कानने पुष्पस्यावचयाय नन्ववदन्
मेकां समायोजयन् । अर्द्धीकीलितलोचनाक्षलचमत्का-
राभिरामाननां खोराभाधरपङ्क्तं नववधूमन्यां समालि-
ङ्गति” । धीराधीरे ज्येष्ठाकनिष्ठे यथा “धैर्याधैर्यं परि-
चक्ष्यज्वलद्वोरेषीदयोः प्रीतये रत्नदन्तमनन्तकान्ति
रुचिरं मुष्टिद्वये न्यस्तवान् । एकस्याः कलयन् करे प्रथम-
तोरलं परस्याः पिप्लो हस्ताहस्तमिषात् स्मृयन् कुचतटी
मानन्दमाविन्दति” । ८ व्यक्त्यपरिमिते लि० ।

“गायत्री ज्येष्ठां कनिष्ठां तैत्ति० ६, १, ६, २ । वैदिक-
ज्येष्ठां गायत्र्याः प्रथमत्वेन उष्णिगादितोऽस्याक्षरत्वात्
कनिष्ठत्वम् “तद्वै कनिष्ठं ज्येष्ठं यदु गायत्री प्रथमा ज्येष्ठ-
सां युज्यते” शत० १, ८, २, १० ।

९ उत्तरकालजाते लि० “गर्भः कनिष्ठं पशूनां पूजायते”
तैत्ति० २, १, ५, ५, १ “अथ यदजाः कनिष्ठानि पात्राणि खलु
पूजायन्ते तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजायमाना द्वौ
त्रौन् विजनयन्त्यः कनिष्ठाः कनिष्ठानि हि पात्राणि खलु
पूजायन्ते” शत० ब्रा० ४, ५, ६, १ । १० अधःपदे ११ अधरे
य लि० “जाययेपायं पुरुषः पाप्मानानुवक्तः सोऽस्य एव
कनिष्ठो भवत्यधःपदमिवेवस्यते तत्कनिष्ठमिति” शत० ब्रा०
२, २, २, २ । १२ परजातमात्रे । “अन्वज्योऽमात्रा अधो-
निधीताः प्रकृतगिष्ठाः ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः” ब्रा०
४, २, ६ । “यो यः कनिष्ठः स एततो गच्छेत् नारा०
“पुत्रः कनिष्ठः ज्येष्ठायां कनिष्ठायाश्च पूर्वजा” मनुः ।
“सर्वं ज्येष्ठः कनिष्ठश्च संहरेतां यद्योदितम्” “येऽन्ये
ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्वात् सव्यं धनमिति” मनुः
“सरस्विः स्वादस्विस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना” कसूरः ।

कनिष्ठायाः अपत्यं टकञ्-इतुक् । कानिष्ठिनेय कनिष्ठाया
अपत्ये । “कृते कानिष्ठिनेयस्य भरतस्य विवाहितम्” भट्टिः ।
१२ महादेवे पु० “नमो ज्येष्ठाय कनिष्ठाय च” यजु०
१६, २२ । तस्य च “अणोरणीयान् महतोमहीयान्”
इति श्रुत्या अणुतरत्वकोक्तेः कनिष्ठत्वम् ।

कनिष्ठपदं न० बीजगणितोक्ते ज्येष्ठापेक्षया न्यूनसंख्या-
न्विते पदे वर्गमूले । वर्गपूतौ तदानयनप्रकारः स
प्रयोजनं तत्र दर्शितं यथा
“इदं ह्रस्वं तस्य वर्गः प्रकृत्या लघुशुक्लोवर्जितोवा
स येन । मूलं दद्यात् क्षेपकं तं धनयै मूलं तच्च ज्येष्ठ-
मूलं वदन्ति ॥ ह्रस्वज्येष्ठक्षेपकादस्य तेषां ता-
नन्यान् पाधोनिवेश्य क्रमेण । साध्यान्धोभावनाभिर्ब-
हूनि मूलान्तेषां भावना प्रोच्यतेऽतः । ज्येष्ठाभ्यासो
ज्येष्ठलघोस्वदैक्यं ह्रस्वं लघोराहित्यं प्रकृत्या । लघुसा
ज्येष्ठाभ्यासद्वयज्येष्ठमूलं तत्राभ्यासः क्षेपयोः क्षेपकः
स्यात् ॥ ह्रस्वं वज्याभ्यासयोरनरं वा लघोर्धा-
तोयः प्रकृत्या विनिघ्नः । धातो यच्च ज्येष्ठयोस्तद्विधौ-
गोच्येष्ठं क्षेपोऽत्रापि च क्षेपधातः ॥ इदवर्गकृतः
क्षेपः क्षेपः स्यादित्भाजितः । मूले ते स्तोऽयं वा
क्षेपः लघुः लघुः तदा पदे ॥ इदवर्गप्रकृत्योर्वि-
वरं तेन वा भजेत् । द्विघ्नमिदं कनिष्ठं तत् पदं स्या-
देकसंयुतौ ॥ ततो ज्येष्ठमिहानन्यं भावनाभिस्तचेष्टतः” ॥
उदाहरणम् । “कोवर्गोऽद्वयः सैकः कृतिः स्याद्वय-
कोच्यताम् । एकादशगुणः कोवा वर्गः सैकः कृतिर्भवति ॥
प्रथमोदाहरणे

न्यासः प्र ८ ज्ये ? अथैकमिदं ह्रस्वं प्रकृत्या जाते
मूले सज्ये क ? ज्ये २ ज्ये ? । एषां भावनार्थं न्यासः
प्र ८ क ? ज्ये २ ज्ये ? । क ? ज्ये २ ज्ये ?
वज्राभ्यासौ ज्येष्ठलघोरित्यादि प्रथमकनिष्ठः । द्वितीय-
ज्येष्ठमूलाभ्यासः २ द्वितीयकनिष्ठः । प्रथमज्येष्ठमूलाभ्यासः
२ अन्वयोरैक्यं ६ कनिष्ठपदं स्यात् कनिष्ठयोरहितः ।
प्रकृतिगुणा ८ ज्येष्ठयोरभ्यासेन ८ अनेन गुता १८ ज्येष्ठ
पदं स्यात् क्षेपयोरहितः क्षेपकः स्यात् । माहूमूलक्षे-
पाभ्याम् एभिः सह भावनार्थं न्यासः

प्र ८ क ? ज्ये २ ज्ये ? । क ६ ज्ये १० ज्ये ?
भावनया लब्धे मूले क १५ ज्ये ६६ ज्ये ?

एवं पदानामानन्त्यम्

द्वितीयोदाहरणे रूपमिदं कनिष्ठम् प्रकृत्या तद्वर्गमव्यति-

गुणात् ?? रूपद्वयमपास्य मूलं ज्येष्ठं २ अत्र भावनार्थं
न्यासः प्र ११ क १ ज्ये २ ज्ये २ । क १ ज्ये २ ज्ये २
प्राग्वक्तव्यं चतुःशेषमूले क ६ ज्ये २० ज्ये ४ इटवर्ग-
कृतः शेषपदत्वादिना जाते रूपक्षेपमूले क २ ज्ये १० ज्ये १
अतस्तुल्य भावनया वा कनिष्ठज्येष्ठमूले जाते क ६०
ज्ये १८८ ज्ये १ एवमनन्तमूलानि ।

अथवा रूपं कनिष्ठं प्रकल्प्य जाते पञ्चशेषपदे क १
ज्ये ४ ज्ये ५० अतस्तुल्यभावनया मूले क ८ ज्ये २७
ज्ये २५ । इटवर्गकृत इत्यादिना पञ्चकमिष्टं प्रकल्प्य
जाते रूपक्षेपपदे क ८/५ ज्ये २७/५ ज्ये १

अनयोः पूर्वमूलेभ्यः मूलभावनार्थं

न्यासः प्र ११ क ८/५ ज्ये २७/५ ज्ये १ ।

क १ ज्ये १० ज्ये १ भावनया लब्धे मूले क १६१/५
ज्ये ५६४/५ ज्ये १ । अथ वा ह्रस्वं वज्राभ्यासयोरनार-
मित्वादिना कृतया भावनया जाते मूले क १ ज्ये ४ ज्ये ५

चक्रवालेन तदानयनप्रकारः चक्रवालयन्दे वक्ष्यते । क-
निष्ठमूलमध्यत न० । [स्वार्थे कन् । २ कनिष्ठशब्दार्थे लि०]

कनिष्ठक न० कनिष्ठमिव कायति कै-क । श्रुतत्वे राज-
कनिष्ठिका स्त्री कनिष्ठैव स्वार्थे कन् । (कडे व्याकुल)

कुलौ “हिः कनिष्ठिका” कातया० ७, ७, १८ । प-
वडे च माने अनामिकासुतसृज्यतया कनिष्ठिका हि-
रम्” कर्कः । “परिवर्त्तपरिवर्त्त्याकुलकनिष्ठिकाभ्यामा-
पलाशपूटे प्रास्यति” कातया० १, ५, ७, १ । [हेमच

कनी स्त्री कन-अच् गौरा० ङीष् । १ दुहितरि २ कन्याया
कनीचि स्त्री कर्म-वा० ईचि । १ गुह्यायां (कुं च) गन्दरा० ।

२ सप्तपलतायाम् ३ शकटे च उणादि० । अयं मूलं अम-
ध्य एव न मध्यस्तु प्रामादिकः “मृकण्डिन्वामीचिः” उज्ज-
लदत्तेन शालकण्ठेरेव ग्रहणात्

कनीन लि० कन-प्रीतौ ईनन् । १ कमनीये । “सद्योज्जोषो
वृषभः कनीनः” ऋ० २, ४८, १ । “कनीनः कमनीयः” भा०
“मिनत् कनीन चोदनं पञ्चमानम्” ऋ० ८, ६८, १४ ।
“जारः कनीन इव चक्षुदानः” ऋ० १, ११७, १८ ।

कनीनका स्त्री “कनीनका कन्या कमनीया भवति” केयं
नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कमतेर्वा कान्ति
कर्मणः” निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः प्रथो० । १ कन्यायाम्
“कनीनकेव विदधे नवे इ पदे अर्भके” ऋ० ४, २२, २३,
इमांश्चमधिकृत्य ४, १५, निरुक्ते प्रागुक्ता निरुक्तिर्दृष्टा ।
भाष्यकता तु कनीनका कमनीयशालभक्षिकेति व्याख्यातम्

तेन २ तदर्थेऽपि । कनीनका कन्या काव्यत्वेनास्त्वस्याः अर्थः
अच् । १ कन्याकामे पु० । “जनिष्ट योषा पतयत् कनी-
नकः” ऋ० १०, ४०, ६, १ । कनीनकः कन्याकामः” इति भा० ।

कनीन इव कायति कै-क । ४ कनीनिकायां न० सुस्तु० “ततः
कनीनकगतम्” तत्त्वोक्तेः अक्षिगण्डे ४५८० विवृतिः

कनीनिका स्त्री कन-कनि-या ईनन् सञ्ज्ञायां कन् टाप् अत
इत्त्वम् । १ अक्षितारायां २ कनिष्ठाङ्गुली च मेदि० ।

अक्षिगण्डे ४५८० विवृतिः

[अमरटीका

कनीनी स्त्री कनि-नामधा० ईनन् ङीष् । कनिष्ठाङ्गुली
कनीयस् लि० अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वा ईवसन्
कनादेशः । द्वयोर्मध्ये १ अल्पतरे, “अन्नं कनीयो भवि-
ष्यति” जा० उप० । २ युवतरे, ३ अयुजे भ्रातरि पु० ।
“कथं कनीयानहस्तसृजेवम् ?” भट्टिः “कनीयान्
वृषस्तसृजेत्” स्रुतिः “कलत्रवानहं बाले कनीयां-
सं भजस्व मे” रघुः । स्त्रियां ङीप् ।

कनीयस न० कन-दीप्तौ अच् कनः सूर्यस्योदं अ कनीयं
तद्याभूततया सीयते अवसीयते सो-धज्ये कर्मणि क ।

१ ताव्ये । हेमच० तावस्य सूर्यदेवाकल्यात्तथात्वम् ।
कनीयस+स्वार्थे वा० अच् । २ कनीयसि कनिष्ठे लि० ।

“अभिषेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम्” “ययाति-
नां छपो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम्” भा० आ० ८ ई० ।

लि० कमित्वव्ययं कं सुस्त्वमस्य कम्+त । सुस्तुक्ते एवम्
“गृह्णन्त्यां वभयुस्तितयसः” पा० कम्+ति कनि

कम्+त । कन्तु तत्त्वार्थे लि० ।
कन्तु पु० कन-इन् । १ कामदेवे २ हृदये न० उणा० । कम्+तु

सुस्थान्विते लि० । [लापत्ये पुं स्त्री ।

कान्यक पु० अपिभेदे ततो गोत्रे गर्गा० यञ् । कान्यक्य तद्गो-
कान्यरी स्त्री कम-अरन् प्रथो० ठुक् च गौरा० ङीष् ।

दुष्प्रवेद्यायां तीक्ष्णकण्ठकयुक्ते डलभेदे राजनि० । अरन्
ठुक् । कन्यारीत्यप्यत्र राजनि० ।

कान्या स्त्री कम-अन् । सृण्वयमितौ (कां च) सृज्यपथितजीर्ण-
वस्तुसङ्घे । (कां च) “मिक्षा प्राणस्य रक्षार्थं” कन्या-

शीतनिवारिणी । अथला केयवे भक्तिः विभक्त्यैः किं प्रयो-
जनमिति” पुरा० । “कन्यां वह्निं दुर्बुद्धे ! गर्हभेनापि

दुर्वृत्ताम्” गृह्यरदि० अस्ते तत्पुरुषे “सञ्ज्ञायां कन्योशीन-
रेषु” पा० ज्ञावता सौममिकन्यम् । सञ्ज्ञाभावे ओयो-

नरभेदे च न । दाक्षिकन्या सि० कौ० ।

कान्द पुं० कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा कदि-अच्-णिच्-अच्

धञ् वा । १ गुरवे (खोल) १ शस्यमात्रमूले, १ मृज्जने
च (गंजर) ४ मेघे पु० मेदि० । मेघनामनामके ५ क-
पूरे च पु० “कन्दमूलफलाग्निः” चातुर्मास्यव्रतविधिः
“कन्दोद्भेदा वैदुषा वारिणीव” माघः “वने निवसतां
तेषां कन्दमूलफलाग्निनाम्” भा० अतु० ०४१ अ० । कन्द
भेदास्तेषां विशेषगुणाश्च सुष्ठु दर्शिताः यथा “कन्दानत
जङ्गं वल्लभः । विदारोकन्दशतावरीविस्मयालम्बक-
टकशेरुकपिण्डालुकमध्यालुकहृत्प्रालुककाणालुकशङ्खालु-
करक्तालुकेन्द्रीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि ।

रक्तपित्तहराण्यस्तः शीतानि मधुराणि च । गुरुणि
बल्युक्ताणि सन्त्यष्टिकराणि च । मधुरी वृंहणो दृष्यः
शीतः स्वयंतिमूलकः । विदारोकन्दो बल्यस्तु पित्त-
घातहरस्तु सः । घातपित्तहरो दृष्या स्नादुत्तिता शता-
वरी । मृज्जती चैव हृद्या च मेघाग्निबलवर्द्धनी । यज-
न्यर्षोविकारघ्नी दृष्या श्वेता रसायनी । कफपित्तहरा-
न्निक्तास्तस्या एवाङ्गुराः स्रुताः । अविदारिह विस्मोक्तं
रक्तपित्तप्रसादनम् । विटस्मिन् दुर्जरं क्लृप्तं विरसं भार-
तावहम् । गुरुविटस्मिन् शीतो च श्लेष्माटकशेरुकौ
पिण्डालुकं कफकरं गुरु घातप्रकोपणम् । सुरेन्द्रक-
श्चैव भ्रमो विपाके कटुपित्तहत् । त्रेयोः करीरा गु-
कफमारुतकोपनाः । स्थूलन्दुरणमाणकप्रभृतयः
रैवत्कषायाः कटुका कृष्णा विटस्मिनो गुरवः कफवा-
पित्तहराश्च । माणकं स्नादु शीतञ्च गुरु चापि पुं-
तम् । स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः शूरयो गुदको
कुसुदोत्पलपद्मानां कन्दा भारुतकोपनाः । कषाय-
पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः । वाराहकन्दः श्वे-
दघ्नः कटुको रसपाकतः । मेरुकुण्डलमिहरो बल्यो दृष्यो
रसायनः” । भावप्र० उक्तगुणादि तत्तच्छब्दे दृश्यम् ।
माघवनिदानोक्ते ईयोनिरोगभेदे पु० । “दिवास्त्रादाति
क्रोधाद्वायाभादातिमैश्वरात् । अताञ्च नक्षदन्नाद्यैर्वा-
ताद्याः कुपितायदा । पूर्वशोषितसङ्काशोलकुचाकति,
सन्निभः । उत्पद्यते वदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योजिजः”
स चतुर्विधः घातपित्तकफसन्निपातजभेदैः । “कृत्वा विपथं
स्फुटितं घातकं तम् विनिर्दिशेत् । दाह्यरोगव्यरयुतं
विदात् पित्तात्कण्ठं तम् । नीलपुष्पप्रतीकायं कण्ठभूतं
कफात्कण्ठम् । सर्वविकृष्टसमायुक्तं सन्निपातात्कण्ठं विदुः ।
सन्निपातात्कण्ठोऽसाध्यः श्वेताः लक्ष्मप्रसाधनाः” ।

कन्दगुडुची स्त्री कन्दोद्भवा गुडुची शक० । १ गुडुचीभेदे,

राजनि० (सुधनी) इति ख्याते २ कन्दे च शब्द०
कन्दट्ट न० कदि-अटन् । श्वेतोत्पले (सादासुंदि) शब्दरत्ना०
कन्दफला स्त्री कन्दात् फलं यस्याः । सुदृकारवेलायाम् ।

(खोटच्छा) राजनि०

कन्दबहुला स्त्री कन्दर्वहुला । त्रिपर्णिकावले राजनि०
कन्दमूल न० कन्दरूपं मूलमस्य । मूलके (मूलो) राजनि०
कन्दर न० कम् जलेन दीर्यते इ-कर्णणि अप् । १ आर्द्रं के
२ अङ्गुरे च राजनि० ३ गुहाकारे पर्वतनिमित्तस्थाने पुं स्त्री
अमरः । स्त्रीत्वे गौरा० ङोष् स्त्री । ४ गुहायां स्त्री
ठाट् अमरटीकान्तरम् “निर्घादक्षे सुरज इव चेत्
कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्” मेघ० । “विदूरगं प्रतिभवमस-
कन्दरम्” माघः “नानामलप्रसवणैर्नानाकन्दरसातुभिः”
भाग० ४, ६, १०, “अग्न्यर्षमेव शरणमुत्तजं वाहिकन्दरम्”
भाग० ७, १२, १८, कन्दस्य सन्निपद्यदेशादि अश्लादि०
चतुर्थ्यां र । कन्दर ५ कन्दसन्निपद्यदेशादौ लि० ।
कं गजशिरोदीर्यतेऽनेन करणे अप् । ईशङ्गुये मेदि०
न्दराकर पु० ईत० । पर्वते मेदिनिः ।

कन्दाराल पु० कन्दारवाङ्गुरायाम्नि-अल-अच् । १ गृह-
माण्डलके २ मूलदले (पाकुडु) ३ आखोटच्छे च राजनि०
संज्ञायां कन् । ४ मूलदले पु० शब्द रत्ना० ।

कन्दोद्भवा स्त्री कन्दरे उद्भवति उद्+भू-अच् । १ गुड-
पापशमेदोदक्षे राजनि० २ कन्दोद्भवमात्रे लि० ।
३ गुडुचीभेदे स्त्री राजनि० [राजनि०

कन्दोद्भिषी स्त्री कन्दात् रोहति रुह-णिनि । गुडुचीभेदे
कन्दर्प पु० कम् सुचं तथै तल वा दृष्यति कम्+उप+अच्,
कम् कुम्भितो दर्पोऽस्मात् वा । १ कामदेवे अमरः । “तल
निचित्य कन्दर्पगमन्तु पाकयासनः” कुमा० । २ शङ्खी-
तोक्ते ध्रुवभेदे । “तयोर्विशतिवर्णाङ्गिभुवः कन्दर्पसंज्ञकः ।
वीरे वा कश्यपे वा स्यात् खण्डिताले विधीयते” संज्ञी० दा०
कन्दर्पकूप पु० कन्दर्पस्य कूप इव । स्त्रीचिज्भेदे जटाधरः ।
कन्दर्पकेलि पु० कन्दर्पेण केलिः । कामदेवके केलौ तम-
धिजल लतोयन्वः अण् आस्वायिकायां तस्य लुक् । प्र-
हसनभेदे ।

कन्दर्पजीय पु० कन्दर्पं जीवयति वर्जयति जीव-णिष्-अण् ।
कामदृष्टिकारफलके पनसद्वले राजनि० ।

कन्दर्पमिथुन पु० कन्दर्पं मृणाति मय-ल्यु । १ मृष्टादेवे
कन्दर्पमयल्लुकासङ्गादयोऽप्यत्र पु० । [त्रिका० ।

कन्दर्पमृषल पु० कन्दर्पं मृषल इव । पुरुषचिज्भेदे ।

कन्दर्पशृङ्खल पु० 'नारीपदद्वयं न्यस्य कान्तस्रोतद्वयोपरि ।
कटिस्थे द्रोणवेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्खलः' रतिमञ्जरीकृते
रतिबन्धभेदे ।

कन्दल लि० कदि-खलच् । १ कलापे २ उपरागे ३ नवाङ्कुरे
४ कलध्वनौ च भेदि० ५ खपवादे शब्दर० । ७ कल-
हभेदे (वाग्गुह्ये) ७ कपाले च पु० धरणिः । गौरा०
छोप् कन्दली द्रष्टृभेदे ८ गुल्मभेदे च स्त्री भेदि० सा च
भूमिकदली, "द्रोणपथीं स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदम्ब-
पीति" शब्दार्थबोक्तेः "ध्वजांशुकैर्जातकन्दलीवनः"
भाषः । "आविर्भूतप्रथमकला कन्दली चातुकच्छम्" मेघ०
पुष्पे न० । "विह्वलमाना नवकन्दलैस्ते" रघुः ।
'हिदलकन्दलकम्पनलाहितः' भाषः "निमोहितेन्दु करक-
न्दलजोऽनुसक्तः" उत्तरराम० । १० खोले पु० भावप्र० ।

कन्दलता कन्दप्रधाना लता । माणिक्ये राजनि० ।
कन्दलोकुसुम न० कन्दल्या इव कुसुममय । शिलीमध्रे ।
इत० । १ भूमिकदलीपुष्पे च । [राजनि०]
कन्दवर्धन पु० कन्देन वर्धते वृध-ल्यु । शूरणे (खोल)
कन्दवल्ली स्त्री कन्दाकारा वल्ली । बन्ध्याकर्कशाम् राजनि० ।
कन्दशाक न० कन्दप्रधानः शाकः । कन्दप्रधाने शाके कन्द-
शब्दे दर्शितकन्दवर्गशाके शूरणादौ । "सर्वेषां कन्द-
शाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते" भावपू० । [राजनि०]
कन्दशूरण पु० कन्देषु शूरणः श्रेष्ठः । (खोल) शूर-
कन्दसार न० कन्दानां सारोऽल । १ नन्दनवने लिङ्गा० ।
न्दः सारोऽस्य । कन्दप्रधाने खोलादौ लि० । २ कन्दय-
दर्शितकन्दवर्गे लि० ।

कन्दाव्य पु० कन्दे नाटाः । भूमिकन्दे राजनि० । [राजनि०]
कन्दासृता स्त्री कन्दप्रधानाऽसृता । कन्दप्रधाने गुह्ये दे-
कन्दार्ह पु० कन्देषु अर्हं पूज्यः । शूरणे राजनि० ।
"सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते" प्रत्युक्तेस्त-
कन्देषु प्रधानत्वात्प्राप्तम् ।

कन्दालु पु० कन्देनालुरिव । १ कावाली २ भूमिकन्दे रति-
परिष्काराच्च राजनि० । [राजनि०]

कन्दिन् लि० कन्दोऽखल दनि । १ कन्दयुक्ते । २ खोले पु०
कन्दिरी स्त्री कन्द-इरच् गौरा० छोप् । लज्जालुह्य वेदा०
कन्दौ स्त्री कन्दोऽखल खच् गौरा० छोप् । भाषकश्याम् ।
कन्दु डं स्त्री खान्द उ खलोपच । (ताकोया) १ खेदेनीपाले
"कन्दुपक्षं तैलपक्षमिति" शब्दतिः २ तखडुलादेः भर्जन-
पालपाले च (भोजना खाद्या) "भौकुले कन्दुपालायां

तैलयन्त्रे सुयन्त्रयोः" शब्दतिः । "कन्दुपक्षानि तैलेन
पायसं दधि सक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि शृङ्गेर-
कृतान्यपि" ति० त० कुम्भ पु० ।

कन्दुक पु० कं सुखं ददाति दा-मित्त्वा-चु संज्ञायां कन्
कन्दु + यावादि० कमारोक्रोडनकलेन कन् या । १ यस्मादि-
निर्मिते उत्पातनावपातनक्रोडासाधनद्रव्यभेदे (ने दो) ।
"सनाङ्गरागावणिताञ्च कन्दुकात्" । "क्षमं ययौ कन्दु-
कलीलयापि या" "सा कन्दुकैः कृतिमपुत्रकैश्च" कुमा० ।
'कराभिघातोऽखितकन्दुकेयम्' रघुः "तटभूमि कन्दुकवि-
भ्रमं बभार" भाषः । "इदं कन्दुकं दत्त येभ्यश्चतुर्भ्योगः"
ह० र० टीकोक्ते २ लयोदगाक्षरपादके कन्दोभेदे न० ।

कन्दुकेश्वर न० काशोस्ये ज्येष्ठस्थानस्ये शिवलिङ्गभेदे कन्दुक
खेलनप्रकारः तदाविभावकथा च काशो० ६५ ख० दर्शिता
"सैरं विहरतस्तस्य ज्येष्ठस्थाने महेशितः । कौतुकेनैव
विमोहयिषा कन्दुकलीलया । उद्वृष्टाश्च दृष्टानां लाघवं
परितन्वती । निश्वासासोदमिलितभ्रमराकुलितेक्षणया ।
अश्वहृन्मिलसम्माख्यसुषुटीलतभूमिका । सिद्धात्कपोल
पवालीस्रवदम्बुकणोज्ज्वला । स्फुटस्त्रेलांशुकपचनिर्यदङ्ग
प्रभाविता । उल्लसत्कन्दुकास्फालातिशोषितकराम्बुजा ।
कन्दुकातुगसङ्घटिनर्चितभ्रूलताञ्जला । झटानी किल खे-
लन्ती दृश्येजगदम्बिका । खनरीलचराभ्यां च दितिजाभ्यां
मनोहरा । कटालिताभ्यामिव वै ससुपस्थितश्चतुर्गुणा । विद-
खोत्पलसंज्ञाभ्यां ह्रस्वाभ्यां परतोविधेः । तृष्णीकृतत्रिज-
मतीपुरुषाभ्यां स्तदोर्वलात् । देवो परिजिह्वीर्षू तौ पिब-
मेघप्रपीडितौ । दिवोऽवतेरतः क्षिप्रं भावां स्त्रीकृत्य-
शाम्बरोम् । हृत्वा पारिपदीं मूर्तिभायातावम्बिकान्ति-
कम् । तावत्पन्नं सुदुर्द्धतावतिचञ्चलमानसौ । सर्वज्ञेन
परिज्ञातौ चाञ्चल्याल्लोचनोज्ज्वलात् । कटालिताय देवेन
दुर्गा दुर्गविधातिनी । विज्ञातनेत्रसंज्ञान्त सर्वज्ञार्द्धशरी-
रिणी । तेनैव कन्दुकेनाथ युगपच्चिजघान तौ । महाबली
महादेव्या कन्दुकेन समाहृतौ । परिश्रव्यपरिश्रव्यतौ ड-
रौ विनिमेषतः । हन्तादिव फले पक्वेतालादमिललोचिने ।
दम्बोलिना परिहृते शृङ्गेर्य महागिरेः । तौ निपात्य
महादैतयावकायकरणोद्यतौ । ततः परिश्रितं दातो-
लिङ्गरूपेण कन्दुकः । कन्दुकेश्वरसंज्ञं च तल्लिङ्गमभवत्तदा ।
ज्येष्ठेश्वरदमीमे व सर्वदुष्टनिवारणम् । कन्दुकेश्वरकृ-
पतिं यः श्रोष्यति सुदान्वितः । पूजयिष्यति योभक्त-
स्तस्य दुःखमवन्तुतः । कन्दुकेश्वरमज्ञानां मानवानां

निरेनसाम् । योगलेभं सदा कुर्वान्नानी भयनागिनी ।
 सृडानी तस्य लिङ्गस्य पूजां कुर्वीत सदैव हि । तत्रैव
 देव्याः सावित्र्यं पार्वत्या भक्तसिद्धिदम् । सर्वोपसर्गं
 संचातविघातकरणं परम् । कन्दुकेशं महालिङ्गं
 काश्यां येन समर्चितम् । कथं तेषां भवानीशौ स्यातां
 सर्वसुतपदौ । दृष्टव्यं च प्रयत्नेन तल्लिङ्गं कन्दुकेश-
 रम् । कन्दुकेश्वरनामाऽपि नृत्वा वृजिनसन्तिः । जिप्रं
 क्षयमवाप्नोति तमः प्राप्नोत्ययं यथा । कन्दुकेशमथवा ।

कन्दुपक्ष लिङ्गलोपसर्कं विना कन्दुपात्रे पक्षं तण्डु-
 लादि । शुष्कतया भ्रष्टतण्डुलादौ । “कन्दुपक्षानि
 तैवेनेत्यादि ति० त० कूर्मपु० । कन्दुगच्छे उदा० ।

कन्दुशाला स्त्री कन्दुपाकार्था शाला शा० त० (कानशाळा)
 कन्दुपाकार्थं शालायाम् “गोकुले कन्दुशालायां रत्नयन्त्रे
 यन्त्रयोः । अमीमांस्यानि गौचानि स्त्रीषु बालाद्वरेषु च”
 अतिः । [गङ्गारत्ना० ।

कन्दोट पु० कदि-ओटन् । १ श्वेतोत्पले २ नीलोत्पले न० ।
 कन्दोत पु० कन्दे मूले जतः वेज्-क्त । कुमुदे । त्रिका० ।
 कन्दोद्ववा स्त्री कन्दाडुभयोः स्त्र्याः । गुडुचीभेदे ।

कन्ध पु० कं जलं दधाति धा-क । १ मेघे गङ्गारत्ना० । तद-
 मनामके २ सप्तो च ।

कन्धर पु० कं जलं शिरो वा धारयति धृ-अच् । १ मेघे भेदि-
 तप्लामनामके २ सप्तो च । २ भारिषयाके (नटिषया)
 राजनि० । ४ पीवायाञ्च सारसुन्दरी । पीवायां स
 अमरः । “कन्धरा बाहुसक्त्राञ्च भङ्गे मध्यमसाहसम्
 वाच० “उत्कन्धरं दारुक् इत्युवाच” माघः “कवाटवजाः
 परिणद्धकन्धरः” रघुः । [२ सप्तपु० राजनि० ।

कन्धि स्त्री कं शिरोजलं वा धीयतेऽत्र आधारे कि । १ पीवायां
 कन्ध न० कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन कन-गतौ वा करणे क्त ।
 १ पाप्मे २ मूर्च्छायाञ्च गङ्गामाला ।

कन्यका स्त्री अज्ञाता कन्या+अज्ञाताथे कन् लिपकादित्वात्
 नेच्वम् । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता अतज्जुं रजस्वला” कृत्युक्तायां दश-
 मवर्षायां स्त्रियां तस्यादशमवर्षादशैर् रजोयुक्ततया अज्ञात-
 स्वाच्छात्वम् । स्त्राचै कन् । २ कन्याशब्दार्थे “राजसो दुर्बल-
 रणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्” सुवासिनीबालवृद्धगर्भिण्या-
 तुरकन्यकाः । संभोज्यातिविधिव्याच दम्पत्योः शेषभोजनम्
 याच० । “कन्यकातनयशौचकृत्क्रियाम्” । “संभोज्यैश्चानव
 कन्यकानि” रघुः । १ नायिकाभेदे रसमङ्गल्याम् स्वकी-

परकीयासामान्यवर्तितेति प्रथमं लिङ्गा विभक्त्य अप्रकटि-
 तपरपुरुषानुरागा परकीयेति ललितत्वा सा च द्विवि-
 धा परोडा कन्यका चेति विभक्त्य कन्यायाः पित्राद्याधी-
 नत्वात् परकीयत्वमिति समर्थ्य अस्या शुभ्रा एव सर्वाचे-
 टा इत्युक्ता उदाहृतम् यथा “किञ्चित् कुञ्चित्कारयदि-
 सरलम् वल्लिमाचिञ्चितम् प्रान्नभ्रान्नविशेषनद्यु तिभुजाप-
 र्यन्तकर्मोत्पलम् । अङ्गुल्याङ्गु रदङ्गुलीयकरुचा गण्डस्य-
 कण्डूयनं कुर्वाणा नृपकन्यका सुकृतिनं मय्याजमालोकते”

कन्यकाजात पु० ५ त० । कानीने व्यासकर्मपञ्चतौ “का-
 नीनः कन्यकाजातोमातामहसुतोमतः” अतैस्तस्य माता-
 महसुतता

कन्यकापति पु० ६ त० । जामातरि गङ्गारत्ना० ।
 कन्यना स्त्री कन्यामाचष्टे कन्या+णिच्-भावे युच् । कन्या
 स्थाने कन्याह्वाने । “स्वोमं जुषेष्टं युवशेषे कन्यनाम्”
 अ० ८, २५, ५, “कन्यनां कन्याह्वानम्” भा० ।

कन्यला स्त्री कन्यतेभावे यत् कन्यं कमनोयतां लाति मृच्छाति
 ला-क । कन्यायाम् । “उषस्यन्तीव कन्यला” अ० ५, ५,
 २, सङ्घितपुष्पके एषा क्वचन दृश्यते पुष्पकालरेऽस्ति ।
 कन्यस पु० कन-अज्ञादि० नि० कन्यः कन्यत्वेन कास्यत्वेन सीय-
 ते अयसीयते सो-घञ्थे क । १ कनिष्ठे स्नातरि सारसुन्दरी
 “रामस्य कन्यसीभ्राता” रामा० । २ कन्यसी कनिष्ठायां
 भगिन्यां स्त्री । वयोवाचित्यात् छेप् । “अभिजित्स्त्रि-
 मानां तु रोहिण्याः कन्यसी स्त्रया । दृच्छन्ती ज्येष्ठतां देवीं
 तपस्तप्तुं वनं गता” भा० व० २२६ अ० । ३ अथमे लि०
 “कन्यसं षडभिरुद्दिष्टम्” अङ्गुलिपरिमाणे कालि० पुरा० ।

कन्या स्त्री कन-यत् अघ्रा० नि० । “कन्यायाः कनीन् चेति
 निर्देशात् “वयसि प्रथमं पा० न छीप् । १ अयनूटायां स्त्रियां
 २ अयनूडुङितरि “अज्ञतोपवसा कन्या” सा० ६० ।
 ३ मेघादितः षष्ठे राशौ च । निरुक्तौ ४, १५ । अन्यैव
 निरुक्तिरुक्ता । “कन्या कमनोया भवति कथं नेतयेति
 कमनेनानीयते इति वा कनतेर्वा स्यात् कोनिकर्मणः” तत्र स-
 त् पृष्ठो० साधु । भा० व० २० ६ अ० अन्यैव निरुक्तिर्देशिता
 “सर्वान् कामयते यस्यात् कमेधातोश्च भा-
 नि । तस्मात् कन्येङ् सुप्रोणि । सतन्वा व-
 र्वास्वनि ।” श्योपिण्याले । “अङ्गुल्या श्रौपदी कुन्ती
 तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः क्षरेक्षितं महापातक
 नाशनम्” पुरा० । “आधारलाजैरिव पौरकन्याः” रघुः
 उडहितमाले “नरेन्द्रकन्यासमवाय सत्पतिम्” रघुः ।

“ब्राह्मणाद्वैश्वकन्यायामन्वधोनाम जायते” निषादः नृद-
कन्यायां यः पारश्व उच्यते । “नलियाच्छूकन्यायां क्रूरा
चारविहारवान् । अलनृद्वर्णलु रूपोनाम प्रजायते”
मनुः तत्र अन्तर्दुहितरि “कन्यायां दत्तगुल्कायां त्रैया-
येत् वर आग्रेजत्” कात्या० स्मृतिः “पितृवैश्वसि या
कन्या रजः पश्यात्संस्कृता । सा कन्या दृषत्वा त्रैया
हरंसां न विदुष्यति, विष्णुः । अतुल्यसुरास्यैव कन्या
कुर्यात् स्त्रियंवरम् । अतुल्ये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः
सदा” विष्णुः । ५ अन्तर्दुष्टोभावे “प्रसङ्ग क-
न्याहरणं राजसोविचिरुच्यते” । “योऽकन्यां दूषयेत्
कन्याम्” । “अभिपद्यत यः कन्यां कुर्यात् दर्पेण
मानसः” इति च याज्ञ० । “कन्यैव कन्यां या कुर्यात्
तस्याः स्यादद्विगते दमः” । “या तु कन्यां प्रकुर्यात् सा
सद्यो वै मौख्योमर्हति” मनुः “कन्यैवास्ततयोनिर्वा”
स्मृतिः । “सह चान्यथा स्वविराजकन्यया” भाषः ।
“सिकान्ते पुनः कन्याभिस्तत्त्वस्थोऽभिस्तत्त्वकम्” रघुः ।
कन्याया भावः । कन्यात्व संज्ञात्वान्न पुं वद्भावः । पुर-
प्रसङ्गरहितवस्थायां “कन्यात्वे दूषिते चापि कस्यं शून्य-
द्विजोत्तमः” भा० आ० ६० । विवाहयोऽवस्थायां
“मादाञ्च तस्यै कन्यात्व” पुनः स परमव्युतिः
या० ११॥ अ० । कन्यादानविक्रययोगुणदोषौ
“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति सखल्लुताम् । विवा-
संप्राप्ते यथोक्तवृत्ते वरे । क्रमात् क्रमं क्रतुशतं पुन-
लभन्ति ते । अतः कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहः ।
विभक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते । ब्राह्मेण तु
विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीमं ब्र-
ह्माद्यैः पूजितः सुरैः । दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां
प्रयच्छति । भित्त्वा हारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।
गाम्बर्ज्येण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति । गाम्बर्ज्यलोक-
मासाद्य क्रीडते देवचित्रम् । शुक्लेन दत्ता यो कन्यां तां
पश्चात् सव्यगर्जयेत् । स किमरेष गम्बर्जैः क्रीडते काल-
मक्षयम् । (शुक्लेन गोमयनरूपशुक्लोपलक्षितेनार्पणेन)
न मयुं कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे । ब्रह्म-
देया विप्रेण ब्राह्मी भोज्या सदा भवेत् । कन्यायां ब्र-
ह्मदेयायामभुङ्क्तुं शुचमभ्युते । अथ भुङ्क्षीत यो भोज्यात्
भुङ्क्ता स नरकं व्रजेत् । अप्रजायाञ्च कन्यायां न भुङ्क्षीयात्
कदाचन । दौहित्रश्च सुखं तदा किमर्थमनुशोचति । यः
कन्यापालनं कृत्वा करोति यदि विक्रयम् । विक्रेता घनलो-

भेन कुम्भीपाकं स गच्छति । कन्यामूलपुरीषञ्च तत्र भक्ष-
ति पातकी । क्षमिभिर्दणितः काकैर्यावदिन्द्राद्यतृदंश । अ-
तश्च व्याधयो नौ व स लभेज्जन्म निश्चितम् । विक्रीणीति
सांभारं वहत्येव दिवानिशमिति” ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ।
विवाहकन्यात्वमुपयमगन्धे उक्तम् । उद्वाहयन्तेऽधिकं उ-
ग्रम् । “स्त्रिपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु” इत्युक्तेः
सुतपदस्य पुंस्त्वाविवक्षया कन्यापुत्रसंस्कारेषु द्विविधादे-
प्राप्ते “स्त्रीणामप्येवमेव स्यात्” मनूक्ते च सर्वसंस्कारेषु च
प्राप्तेषु च निष्कृमभिश्चकन्यासंस्काराणाममन्त्रकतया
कर्त्तव्यता तत्रापि द्विविधाद्विधेयमाह महानि० त० ८५
प० । “कन्याया निष्क्रमो नास्ति द्विविधाद्वं न विद्यते” ।
द्विविधाद्विधेयपि विवाहे द्विविधाद्विमध्यत एव “कन्या-
पुत्रविवाहेषु द्विविधाद्वं विधीयते इति” स्मृतेः । “नामाज्ञ-
प्राशनं ब्रूडां कुर्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्” । इति “जात-
कर्मादि ब्रूडानं कन्यायां प्रायमन्त्रकम् । कर्त्तव्यं पञ्च-
भिर्वैश्वरेकं निष्क्रमस्य” विनैति” च । तेन निष्क्रमस्य
भिन्नाः संस्काराः अमन्त्रकाः कात्याः । विवाहस्य
चोपयनस्यानीयत्वात् न तदाचरणम् इति भेदः दैष्टिक-
मायां मेदि० । अस्त्वैवावायां एवाराहीकन्दे एक-
न्याकर्कशाच्च राजनि० । “मौ चेत् कन्या” इत्युक्तलक्षणे
चतुस्तरपादकेऽऽन्देभेदे च । कन्याराशिच उत्तरफालगु-
न्याः शेषपादत्रयहस्तचित्रार्द्धमन्त्रलघटितः राशिचक्रे षष्ठः
१५० । सार्द्धं शतं शोचराशीन्नुत्तर शतं शेषार्द्धं नक्षत्रं शतं
तत्तकः । तदधिष्ठातृदेवतास्वरूपञ्च । “कन्या भूवस्था स्मृताः ।
कन्या गन्धर्वतामयुक्” इति जातकप० । उक्तम् तस्य रा-
शेशेषां दिकसुक्तम् नोक्तं ता० यथा । “पाण्डुर्दिपात्
स्त्री दितनुर्यमाया निशा मरुत् शीतमभोदयः च्छा ।
कन्यार्द्धगन्धा शुभमूमिवैश्वर्यरूपात्प्रसङ्ग प्रथवा शुभा च” ।
ततश्चास्य राशेः पाण्डुवर्णः द्विपदराशिता स्त्रीराशिता
द्विस्त्रिभावात्मकता दक्षिणदिग्भिस्तुल्यता रात्रिरूपता वात-
प्रकृतित्वं शीतवीर्यं समराशित्वम् । मूमिरूपता । सार्द्धगन्धः
शुभस्वामिकत्वम् वैश्वर्यः रूपात्त्वम् अत्यमल्लोऽत्यप्रसवः
अक्रूररूपत्वञ्च । तच्च जन्मप्रसवमल्लोऽत्यप्रयोगार्थमुक्तम्
अस्य स्त्रीमो वृधः । अत्यन्तास्य शीतोदयत्वमुक्तम् “कन्यां
गते पूषणि” “अप्राप्ते भास्करे कन्याम्” इति च ज्यो०
कन्याका स्त्री कन्यैव कन् अन्तर्गुणस्त्वत्वात् न ह्रस्वः । कन्या-
यां गच्छर० ।

कन्याकाल उ० कन्यात्वोपलक्षितः काळः या० त० । अविवा-

होपलविते काले विवाहकाल उपसमये उक्तः।

कन्याकुल उ० कन्याः कुजाः यत् । कान्यकुलदेशे हेतु०
“कन्याकुलेऽपिवत् सोममिन्द्रेण सह कौशिकः” भा० व०
२७ अ०। कन्यानां संधः अण् कान्यं तत् कुजं यत् का
न्यकुलोऽप्यत्र । यथा च तद्देशे कन्यानां वायुना कुजत्वं
ज्ञतं यथा वर्णितम् रामा० आ० काण्डे।

“कुशनामस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् । जनयामास
धर्मात्मा हताच्यां रघुनन्दन ! । तास्तु यौवनशालिन्यो
रूपवत्यः खलङ्कृताः । उद्यानभूमिभागस्य प्रादक्षीव यत-
स्तदाः । गायन्त्यो नखमानाश्च वादयन्त्यस्तु राघव ! ।
आमोदं परमं जम्बुविराभरणभूषिताः । अथ तासां
सर्वाङ्गरी रूपेणाप्रतिमा भुवि । उद्यानभूमिभागस्य तारा
इव चतानरे । ताः सर्वा गुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः ।
इहा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् । अहं वः कामये
सर्वा भार्या भव भविष्य । मानुषस्य ज्ञतां भावो
दीर्घमायुरवाप्नुय । खलं हि यौवनं निव्यं मानुषेषु
विशेषतः । अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्य ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरहितकर्मायः । अपहृष्ट
ततो वाक्यं कन्याशतमवाजवीत् । खल्वरसि भूतानां
सर्वेषां सुरसत्तम ! । प्रभावश्चाथ ते सर्वाः किमप्यस्य
मन्यसे । कुशनामस्तुता देव ! समस्ताः सुरसत्तम ! । स्वाना-
चञ्चलवित्तं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् । मा भूत् स कावो
दुर्मोहः । पितरं यत्नवादिनम् । अथमस्य स्वधर्मेषु स्वयं
वरसुपाशहे । पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं च सः ।
यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति । तासां
तु वचनं श्रुत्वा हरिः परमकोपनः । प्रविष्ट सर्वगा-
त्राणि बभूव भगवान् प्रभुः । ताः कन्या वायुना भग्ना
विविशुष्टं पतेन्दुहम् । प्रविष्ट च सुसम्मानाः सलज्जाः
शान्तबोचनाः । स च ता दयिता भग्नाः कन्याः पर-
मशोभनाः । इहा दीनस्तदा राजा खलुान् इमदब्रवीत् ।
किमिदं कथ्यतां उक्ताः ! को धर्ममवमन्यते । कुजाः
क्षेम हताः सर्वादेष्टव्यो नाभिभाषत”।

कन्याकूप उ० तीर्थभेदे । “कन्याकूपे उपलभ्यते बला-
कायां हतोदकः” भा० अतु० २५ अ० ।

कन्याट उ० कन्या व्यटल्लव आधारे पञ् । वासभवने
लिका० स्त्रीणां वासस्थे एव गतिविधानात् खल्वत्र-
गतिनिषेधाच्च तस्य तथात्वम् ।

कन्यातीर्थ न० । ऊरुखेलस्थे ऊरुरसमोपस्थतीर्थभेदे ऊरुर-

तीर्थमुपक्रम्य “ततो गच्छेत धर्मघ्नः कन्यातीर्थं मनुत्तमम् ।
कन्यातीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्” भा० व०
८२ अ० । सहस्रखापेरीसङ्क्रमणिकटस्थे २तीर्थभेदे च ।
“ततो गच्छेत कानेरीं हतामप्लरसां गणैः । तत्र स्नात्वा
नरोराजम् । गोसहस्रफलं लभेत् । ततस्त्रीरे समुद्रस्य
कन्यातीर्थं मुपसृष्टेत् । ततोपसृष्ट राजेन्द्र ! सर्व-
पापैः प्रमुच्यते” ८५ अ० । अप्लरीरूपकन्याहृतत्वेन
तस्य कन्यातीर्थत्वम् ।

कन्याधनन० कन्याकाले लब्धं धनम् । स्त्रीधनभेदे शुल्कादौ ।
खनूडावास्तस्मान्नरणे तादृग्धने आतुरधिकारः “भगिनो
शुल्कं सोदध्यायाम्” गौतमीयैः ।

कन्यापति उ० इत० । जामातरि जटाधरः ।

कन्यापाल उ० कन्याप्रधानः पालः । पालाख्ये वणिग्-
जातिभेदे लिका० स्त्रियां ङीप् । उप० स० । १ कन्यायाः
पालके लि० ।

कन्याभर्त्ता उ० कन्याभिः प्रार्थनीयः भर्ता । कार्त्तिकेये तस्य
शौन्दर्यातिशयात् सर्वभूमिनीभिर्भर्त्तृत्वेन प्रार्थनात् तथा-
त्वम् । “आग्नेयश्चैव खल्वन्” इत्युपक्रम्य “कन्याभर्ता
विभक्तश्च स्नाहेयो रेवतीसुतः” भा० व० २३ । कार्त्ति-
केयनामसु तन्नाम पठितम् । इत० । २ जामातरि उ० ।
तमय न० कन्या+प्राप्त्यर्थे मयट् । कन्याप्रसुरे खलः इरे
ताराम उ० बुद्धभेदे लिका० ।

कन्यावेदिन् उ० कन्यां दुहितरमाहिन्यति आ+विद-
क्विनि । जामातरि । “कन्यां कन्यावेदिनश्च पन्थुन्
शुखान् सुतानपि” वा० द्वितीयाश्राद्धस्य प्रयत्न-
जामातृश्राद्धस्य फलमुक्तम् ।

कन्याग्रम न० तीर्थभेदे । “ततः कन्याग्रमं गच्छेत् नियतो
मङ्गलार्थवान् । विराजोपोषितो राजन् ! नियतोभिस-
तायनः । लभेत् कन्याशतं दिव्यं स्वर्गलोकाच्च मच्छति”
भा० व० ८२ ।

कन्यासंवेद्य न० तीर्थभेदे । “कन्यासंवेद्यनामाद्य नियतोभिस-
तायनः । मनोः प्रजापतेर्लोकानां प्रोति पुरुषधर्मः ।
कन्यासंवेद्यं प्रयच्छन्ति दानमण्डपि भारत ! । वद-
क्ष्वमिति प्राञ्जल्यप्रयः संश्रितव्रताः” भा० व० ८४ ।

कन्याहृद् उ० तीर्थभेदे । “यस्य कन्याहृदे वासो देवलोका
स गच्छति” भा० अतु० २५ अ० ।

कन्यावा स्त्री कन्यैव कन् काम्यत्वेनोक्तं स्तृत्वात् वा अत
इत्यम् । कन्यायां शब्दरत्ना० ।

कनुप न० कन-इन् कन्या दीप्रा कोषति उप-क । हस्त-
पुष्पे चारा० । [काप प्रतिकर्षति न चत्वम् कपोलः।
कप चलने (सौत्रः) पर० अक० सेट् । कपति अका(क)पोत् च-
कप चलने भादि० इट् आत् अक० सेट् । कम्पते अक-
म्पट चकम्पे । कम्पा कम्पनम् कम्पतः कम्पमानः
कम्पितम् कम्पनः कम्पत्वा । “समुद्राश्च चकम्पिरे” देवोभा०
“चकम्पे तीर्क्ष्णौ हित्वे तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः” रघुः ।
“महाकटितटत्रोद्यतः कम्पमानाः पयोधरैः” भा० व० ४२ ।
चिचि कम्पयति अचिकम्पत् । अत्र फलवत्कर्त्तर्यपि
पर० “अस्मां कम्पयन्त्योनपतन्ति चोल्काः” । आरे
कचित् न पर० “अकम्पयत मेदिनोम्” रामा० ।

अतु+दवायामतुपरे सक० “प्रकम्पेनेनातुचकम्पिरे सुराः”
माघः स्त्रायै चिचि तलायै “प्रथमा दृष्टिविवातुकम्पयत”
कुमा० । कम्पयि अतुकम्पते “अतुकम्पतामयं
जनः पुनर्दर्शनेन यकु० ।

आ+ईपञ्चलने । “अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः” रघुः ।
सम्पकम्पने च “यतं विज्ञानवतामेको धनवानाकम्प-
यते” छा० उप० । [१४, २, २, १७ ।

उट्+ऊर्द्धतञ्चलने । “ऊर्द्धोर्द्धस्तु कम्पयति” यत० ब्रा०
प्रति+प्रतिरूपकम्पने यथा स्वस्य कम्पनं तत्तुल्यमन्यस्य का
प्रतिरूपकम्पनम् । “गतेन भूमिं प्रतिकम्पयंस्तटम्” भा
वि० २० । [ईवि” गीता ।

वि+विशेषे च चलने । “सुधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितम-
धुम्+सम्पक् चलने । “यस्य ज्वातलनिर्घोषात् समकम्पन्त्य
शतवः” भा० विरा० १८ अ० ।

कप पु० कानि जलानि पाति पा-रञ्छणे-क । १ वरुणे
जलपतित्वात् तस्य तथात्वम् पा-पाने क । २ जलपा-
यिनि लि० । ३ अक्षरविशेषेषु तेषां धर्म्मविशेषप्रतिपा-
दनं ब्राह्मणकट्टकवधकथा च यथा ।

“देवाकचुः सदास्य व्यतिपत्तानामप्याकं लोकपूजित ! ।
यनेन हृदा भूमिः कपैव त्रिदिवं प्रभो ! । ब्रह्मोवाच ।
नक्षत्रं यरणं विप्रानासु सेन्द्रादिनौकषः । प्रषाद्य
वासुभौ लोकाववासाय यथा पुरा । ते ययुः यरणं
विप्रानूचुस्ते कान् जयामहे । इत्युक्तास्ते द्विजान् प्राङ्कर्त्त-
यतेह कपानिति । भूगतान् हि विजेतारो वयमित्यनुवन्
द्विजान् । ततः कस्य समारब्धं ब्राह्मणैः कपनाशनम् ।
तच्छ्रुत्वा प्रेषितो दूतो ब्राह्मणैर्भ्यो धनी कपैः । (धनी त-
न्नामा दूतः) भूगतान् ब्राह्मणानाह धनी कपयचो यथा ।

भवद्भिः सदृशाः सर्वे कपाः किमिह वक्ष्यते । सव्ये-
नेदविदः प्राज्ञाः सर्वे च क्रतुयाजिनः । सर्वे सत्यव्रता-
श्चैव सर्वे तस्यामहर्षिभिः । श्रीसैव रमते तेषु धारयन्ति
त्रियञ्च ते । उवा दारान्न गच्छन्ति उवा मांसं न भुञ्जते ।
दीपनमग्निं जुहुते च सुरुषां वचने स्थिताः । सर्वे च गियता-
त्मानो बलानां संविभागिनः । उपेत्य शनकैर्यानि न सेवन्ति
रजस्तलाम् । स्वर्गतिञ्चैव गच्छन्ति तथैव शुभकर्मिणः । अमुक्तं
वस्तु नाश्रयन्ति गर्भिणीद्वन्द्वकादिषु । रमन्ते न च दीव्यन्ति दिवा
चैव न शेरते । एतैवान्यैश्च बहुभिर्गुणैर्युक्तान् कथं कपान् ।
विजेष्यथ ? निवर्त्तयन्ति निवृत्तानां शुभं हि वः । ब्राह्मणा
अचुः । कपान् धयं विजेष्यामीये देवास्ते धयं श्रुताः । तस्माद्
वध्याः कपाश्चाकं धनिन् ! याहि यथागतम् । धनो मत्वा
कपानाह न बोधिप्राः प्रियदुराः मृहीत्या स्थापयतो वि-
प्रान् कपाः सर्वे समाश्रयन् सद्यप्यायुधान् ददा कपान्
सर्वे द्विजातयः । व्यसृजन् ज्वलितान् मनीन् कपानां
प्रापनाशनान् । ब्रह्मसृष्टाह्वयभुजः कपान् कृत्वा सना-
तनाः । नमसोव यथाऽस्याधि व्यवर्द्धनं नराधिप ! । कृत्वा
वै दानवान् देवाः सर्वे संभूय संयुगे । तेनाभ्युत्थानम् हि
तदा ब्राह्मणैर्निवृत्तान् कपान् । अयामस्य महातेजा
नारदोऽकुपयद्भिभो । यथा हता महाभागैस्तेजसा ब्राह्मणैः
कपाः । नारदश्च वचः श्रुत्वा प्रोता सव्ये दिनौकषः । प्रश-
यंस्त्वर्द्धिजांश्चापि ब्राह्मणां च यमस्मिनः । तेषां तेजस्तथा
वीर्यं देवानां वदधे ततः । अवाप्नुवन् सागरत्वं त्रिषु लो-
केषु पूजितम्” । भा० अतु० १९ अ० ।

कपट स्त्री कप-अटन्, कं ब्रह्मण्यमापि पठति आच्छादयति
पट-अच् इत० वा अर्द्धर्चादि । यथास्थितवस्तुनोऽन्यथा
प्रकाशनरूपे हृदयस्वभावनिगूहणरूपे च लब्धे अमरः । “मयि
सकपटं किञ्चित् कापि प्रणीतविशोचने” वा० द० । “नरे-
न्द्रचिह्नः । कपटं न दोषु त्वमिहार्हसि” भा० आ० ७४ ।
कपटस्य भावः ध्वज् । कापश्च न० तत् कपटता स्त्री त्व
कपटल न० कपटभावे । कापश्च ह्य अन्यथास्थितवस्तुनोऽ-
न्यथाप्रकाशनरूपव्यापारभेदः हृदयभावस्य प्रच्छा-
दनञ्च । कपटमण्डलस्य ठन् । कपटिक कपटयुक्ते शब्द-
र० । इति कपटिन् कपटयुक्ते लि० स्त्रियां ङोप् ।
साच (चिह्ना) नाशगम्यद्वयं राजनि० । कप-अटन् ।
गौरा० ङीष् कपटी । परिभाषाभेदे (एक आलोच) यद्धर० ।
कपटधारिन् लि० कपटं धारयति ङ-यिनि । कपटयुक्ते
शब्दर० स्त्रियां ङीप् ।

कपटपटु लि० कपटे पटुः ७त० । १। कपटपटुः २। रेन्द्र-
जाणिकप्रभौ च । “कपटपटुः प्रजास्वमन्त्रेण कपटपटु-
रेन्द्रजाणिकः” भाषः

कपटखरो स्त्री कविशुभः पटस्तुल्यं फलमीष्टे ईश-
वरश्च । श्वेतकण्टकरीडले राजनि० । तस्याः श्वे-
तफलस्य जलवज्जपटाकारत्वात् तथात्वम् ।

कपन उ० कप(मौ०)-ल्यु । कप्पने घुणादौ कौ “कपनाः
कप्पनाः कपयो भवन्ति” निरु० ६, ४, “कपं कपनेव वे-
धवः” अ० ५, ५, ४, ६, कपनाः कप्पनाः कपयः कपं
घुणादयः” भा० । “वैष दाशरहृषीरासः” इत्यादिवत्
पाद प्रणयार्थः कपनेवेत्यत्र सन्धिः ।

कपर्द उ० पर्ज पूरणे क्षिप्त्वात् वलोपे परं पूर्तिः कस्य
गङ्गाजलस्य परा पूर्त्या दावति शुध्यति क+पर+दै-क ।
१। हरजटायाम् । केन मुखेन परा पूर्त्या दीयते दा-
घज्ये क । श्वराटके अत्यर्थं कन् अत्यर्थं पुंस्त्री० ।
स्त्रीत्वे टाप् अत इत्त्वम् । कपर्दिकाप्यत्र । दपर्दक-
मेदाच राजनि० दर्शिता यथा । १। सुवर्णवर्णां सिंही
२। धूमवर्णां व्याघ्रां, ३। पीतवर्णां सितोदरां शृंगी, ४। श्वेत-
वर्णां हंसीं पूजातिदीर्घिकां विदन्ता । कपर्दश्च उप-
समेदः भावप्र० उक्तः तद्वाक्यञ्च कनकरसगन्दे दत्त-
तम् । तस्य गुणाश्च ततोक्ता यथा “कपर्दे दाहपित्त-
क्षयोदहः शीतलः सरः” । राजनि० त “कपर्दः कटु-
क्लोष्णः कर्णमूलग्रणापहः । गुल्ममूलनेत्रदोषनाशकः
परिकीर्तितः” । “पञ्चाङ्गान् सौवर्णान् कपर्दान्” यजु० ।
“यदाहमिमं सक्तुशरावं विक्राय दश कपर्दकान् प्रा-
प्नोमि” हितो०

कपर्दिन् उ० कपर्दः अस्त्वस्य इति । १। महादेवे । “इमारुहाय
तवसे कपर्दिने” यजु० १६, ४७, २। जटायुक्तमाले लि०
स्त्रियां ङीप् । “मृणालव्यालवलयो वेषीवन्त्यकपर्दिनी ।
हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत्” सा० द०

कपर्दिश उ० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे । “काशेश्वरकपर्दिशो
वरणावर्तिनिर्मली” काशीख० ३२ ख० ।

कपाट अस्त्री० कं वातं पाटयति तद्वति कृष्णि पट-णिच्-
अण् । द्वारावरणेन वातरोधके स्नानासंख्याते काष्ठभवे-
द्रव्ये । “मोक्षद्वारकपाटपाटनकरी माताक्षपुण्येश्वरी” अक्षपू-
र्यांस्तवः । अर्द्धादि अमरः । अणन्तत्वात् स्त्रियां ङीप् ।
कपाटीत्यप्यन्ये । “कपाटविस्तीर्यमनोरमोरः” भाषः कपा-
टवच्चाः परिणद्धकन्वरः” रघुः । “कपाटयुक्तमज्ञातं समं

भूस्याद्य भारत !” भा० का० १४७ अ० । “कपाटयन्त्रदुर्घर्षा
बभूवुः सञ्जडोपलाः” भा० व० २८३ अ० । अत्यार्थं
कन् । कपाटिका स्त्र्यकपाटे (खिडकीर कपाट) कपा-
टिका+स्तार्थं शर्करा+अण् । कपाटिक तत्कार्ये न० स्तार्थि-
कत्वयाः प्रकृतलिङ्गान्यतिवर्तन्ते इत्युक्तेः लिङ्गातिप्रसङ्गः

कपा(वा)टन्न लि० कपा(वा)टं हन्ति शक्तौ हन-टक् ।
कपाटघातशक्तियुक्ते चौरभेदे । (टाकादत) ।

कपाटसन्धि उ० कपाटं सम्बोधतेऽत्र सन्+धा आधारे
कि । द्वारकाष्ठेन कपाटयोजनसन्धिभेदे ।

कपाटसन्धिक उ० सुश्रुतोक्ते कर्णवन्धरूपकर्णरोगभेदे तत्र
हि “एवं विवर्धितः कर्णश्चिद्यते तं द्विधा नृणाम् ।
दोषतो वाभिधाताद्वा सम्मानं तस्य मे शृणु । तत्र स-
मासेन पञ्चदश कर्णवन्धनाकृतयः” इत्युद्दिश्य “नेमिसम्मान
इत्युपक्रम्य “कपाटसन्धिकोऽङ्गकपाटसन्धिकः” इत्यादिना
विभज्य । “अभ्यन्तरदीर्घकपालिरितरात्यपालः कपाटस-
न्धिक” इति ललितः । उत्पलभेद्यकथने १२२४० विवृतिः ।

कपाल अस्त्री० कं जलं शिरोऽंता पालयति पाल-अण् कप-सौ०
आलन् वा । १। शटादेरवयवे “कपालतरुसंयोगात् संयोग-
सत्कृत्तमयोः” भाषा० । २। समूहे च भेदः । ३। शिरोऽङ्गस्थ
(माथारखलि) नरगिरः कपालं शुचिमास्यद्रव्याच्छुष-
दिव्यद्रव्यानामामाययामिति मयुरानाथः “कपालनेत्रान्तर-
लब्धमार्गः” कुमा० । “कपालं वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्”
“कपालमेवामलशेखरश्रीः” कुमा० । ५। यथादेभिर्वापाले
“कपालं दृजमूलानि कुपेलमसह्यता । समता चैव सर्व-
सिद्धेतनुमुक्तस्य लक्षणम्” भट्टः । “मग्नो मुखः कपालेन
भिचार्यो क्षुत्पिपासितः” भट्टः “कपालपाणिः पृथिवीमटतां
धीरमंहतः” रामा० । ६। अङ्गादीनामवयवे च “ब्राह्मं पर्या-
प्तकपालं घटमिव दृजमूलं भास्यदोदरेत्यादि” वीरच०
“कुक्कुटाखण्डकपालानि सुमनोसकुलानि च” । कुक्कुटाख-
ण्डकपालानि कतकं मधुकं समम्” सुश्रु० । ७। मज्जनपात्रभेदे
(खोला) । “कपालकण्टाम् संकृन् कारयित्वा” सुश्रु० ।
८। यथाश्वपुरोडायादिसंस्काराधारे मृक्षयपालभेदे ।

“अहनः कपालाहविधि” पा० । अष्टकपालः पुरोडाशः
एवमेकादशकपाल इत्यादि । “कपालानि धोषदधाति
पुरोडाशं आधिरूपयति” तैत्ति० १६, ६, २ । “अन्नवे-
गायत्र्याव लिटते राधनारायाणकपाल इन्द्राय त्रैलुभाय
पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो, विश्वेभ्यो देवेभ्यो
जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरुपेभ्योद्वादशकपालो, मित्राव-

रूपाभ्यामातुष्टुभाभ्यामेकविंशभ्यां वैराजाभ्यां पयस्या
वृहस्पतये, पाङ्गाय विष्णवाय शाकराय चरः सवित
औष्णिहाय त्वस्तिशाय रैवताय हादगकपालः
माजापल्यचरदित्यै विष्णुपत्यै चररुग्ने वैश्वानराय
हादगकपालोऽनुसत्या अष्टाकपालः" यजु० २६.६० ।
कुशरोमभेदे न० हेमव० तल्लक्षणम् यथा । "लक्ष्णारुण-
रकपालाभः बहुलं परं तनु । कपालं तोदवकुलं
तत्कुलं विभक्तं स्रुतम्" साधवनि० । सुश्रुते महाकुठा-
न्यरुणोदुत्तरार्धजङ्गकपाल काकलकपुण्डरीकदद्रुकुठा-
नीति विभक्त्यं लक्षणकपालिकाप्रकाशानि कपालकुठा-
नीति लक्षितम् ।

कपालनालिका स्त्री कपालस्य सूत्रसमूहस्य नालिकेव
निःसारणहेतुत्वात् । सूत्रसंघनिःसारणहेतौ तज्जो
(टोको) त्रिका० ।

कपालभृत् पु० कपालं ब्रह्मणः शिरोस्थिभयं पालं विभक्तिं
भृ-किप् । शिवे महादेवे अमरः । तस्य यथा ब्रह्म-
शिरःकपालभृत्ता तथा कपालभोचनशब्दे वक्ष्यते शकपा-
लधारणे भिल्लके च त्रि० । कपालधारकादयोऽप्यत्र ।

कपालमालिन् पु० कपालानां माला विद्यतेऽस्य इति ।
शिवे कपालभोचनशब्दे विवृतिः "कपालमालिने नि
सुवर्णसुकुटाय च" भा० आश्व० ८ख० । दुर्गायां स्त्री छोप् ।

कपालभोचन न० कपालं सुच्यतेऽत्र सूच-आधारे ल्युट्
काशीस्थे तीर्थभेदे । आशूलं तत्कथा काशीख० ११ख० यथा
"पुरा पितामहं विप्र ! मेरुद्वन्द्वे महर्षयः । प्रोषुः प्रे-
षस्य लोकेषं किमेकं तपसव्ययम् । स सायया महेयस्य
भोजितो लोकसम्भवः । अविज्ञाय परं भावमात्मानं
प्राह वर्णिषम् । जगद्योनिरहं धाता स्वयम्भूरेक ई-
श्वरः । अनादिमदहं ब्रह्म मामनर्थं न सुच्यते ।
प्रवर्त्तको हि जगतामहमेव निवर्त्तकः । नान्यो मदधिकः
सत्यं कश्चित् कापि सरोत्तमः । तस्मै नुवतोधातुः
ऋतुनारायणांशजः । प्रोवाच प्रहसन्वाक्यं रोसताम-
बिलोचनः । अविज्ञाय परन्तत्त्वं किमेतत् प्रतिलाद्यते ।
अज्ञानं योगयुक्तस्य न चैतदुचितम् । अहं कर्ता हि
लोकानां दत्तो नारायणः परः । न मामनादृत्य विधेः
जीवनं जगतामज ! । अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा-
गतिः । सत्प्रेषितेन भवता सृष्टिरेषा विधीयते । एवं
विप्रकृतौ षोडशत् परस्परजयैषिणौ । प्रप्रच्छतः प्रमाण-
प्रानाम्नावांचरुःपि तौ । विधिकृत्य अचरुः । वेदाः प्र-

माणं सर्वत्र प्रतिष्ठां परमान्विताः । यूयमेव न सन्नेहः
किमेषं प्रतिष्ठितं । श्रुतवक्तुः । यदि भान्वावयन्तेऽपि !
सृष्टस्थितिकरी ! विभू ! । तदा प्रमाणं वक्ष्यामोभवत्सन्ने-
हभेदकम् । इत्युक्तमिदमाकर्ण्य प्रोचतस्तौ श्रुतौः प्रति ।
युगदुक्तं प्रमाणं नौ तत्त्वं तत्सम्यगुच्यताम् । अगुवाच ।
यदन्तःस्थानि भूतानि यतः सर्वं प्रवर्त्तते । यदा स्रुतत् परं
तत्त्वं स रुद्रस्त्वेक इव हि । यजुर्वाच । योयत्तैरखिलै
रोषो यो योगेन समीक्ष्यते । चेत् प्रमाणं वयं वां हि स
एकः सर्ववृक् शिवः । सामोवाच । वेनेदं भाष्यते विश्वं
योगिभिर्यो विचिन्त्यते । यद्वासा भासते विश्वं स एक-
स्त्वाम्बकः परः । अथर्वोवाच । यं प्रपश्यन्ति सर्वेशं
भक्तानुग्राहिणोजनाः । तमाहुरेकं कैवल्यं शङ्करं
दुःखतस्करम् । श्रुतीरितं निगम्येत्यं तावतीव विमोहितौ ।
आत्माहृतः ऋतुविधौ महामर्षयुतौ सुने ! । कथं प्रमथ-
नालोऽसौ रममाणो निरनारम् । दिगम्बरः पितृवने शिव
या धूलिधूसरः । विटक्रवेषो जटिलो ह्रमगोव्यालभूषणः ।
परं ब्रह्मत्वमापन्नः क तत्सङ्गविवर्जितम् । तदुदीरितमा-
कर्ण्य प्रणवात्मा सनातनः । अमूर्तेर्भूतिमान् मूला
ह्रसमान उवाच तौ । प्रणव उवाच । नक्षोष भगवान्
शक्त्वा आत्मभो व्यतिरिक्तया । कदाचिद्वक्ष्यते रुद्रो
लोलारूपधरोद्गरः । असौ हि भगवानीशः स्वयं
व्योतिः सनातनः । आनन्दरूपा तस्यैवा शक्तिर्नाग-
न्तका शिवा । इत्येवमुक्तेऽपि तदामरमूर्तेरजस्य हि ।
नात्तानमगमन्नाशं श्रीकण्ठस्त्रैव मायया । प्रादुरासीत्
तोव्योतिरुभयोरनरे महत् । परयज्ञिजया भासा द्यावा-
भूम्योर्यदन्तरम् । व्योतिर्मण्डलमध्यस्योदशेषुखाकतिः ।
प्रजज्ज्वालाय कोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः । स्वावयोर-
नरं कोऽसौ बिभ्रयात् पुरुषाकतिम् । विधिः संभावये
द्यावत्तावत् सहि विलोकितः । सृष्ट्वा लक्ष्मेन च महान्
पुरुषो नीललोहितः । त्रिगुणपाणिर्मांसाक्षो नागोडु-
र्पविभूषणः । हिरण्यगर्भस्तं प्राह जाने त्वां चन्द्रशेख-
रम् । मालस्यलान्कम पुरा रुद्रः प्रादुरभूद्वान् । रोद-
नाद्रुद्रनामासि योजितोऽसि मया पुरा । मामेव शरणं
याहि पुत्र ! रक्षां करोमि ते । अथेश्वरः पद्मयोनेः श्रुत्वा
गर्ववर्ती गिरम् । स कोपतः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकति-
म् । प्राह पङ्कजजम्बाऽसौ शास्त्रज्ञे कालभैरव ! । कालव-
द्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो भवान् । विश्वं भर्तुं
समर्थोऽसि भरणाद्भैरवः स्रुतः । त्वत्तोभेष्यति काकोऽपि

ततस्त्वं कालभैरवः । आभर्तयिष्यति भवान् रुद्रो
 दुष्टात्मनोयतः । आभर्तयिष्यति ततः सर्वत्र वा-
 स्यति । यतः पापानि भक्तानां भवयिष्यति तत्क्षणात् ।
 पापभक्षण इत्येतत्तत्र नाम भविष्यति । या मे सुक्तिपुरी
 काशी सर्वेभ्योऽपि गरीयसी । आधिपत्यञ्च तस्मान्ने काल-
 राज ! सदैव हि । तत्र ये पापकर्त्तारस्तेषां शास्ता त्व-
 मेव हि । शुभाशुभं न तत् कर्म चित्तशुभो विनिश्चयति ।
 एतान् वरान् प्रष्टुञ्चाद्य तत्क्षणात् कालभैरवः । वामा-
 ङ्गुलिनखाप्येण चकर्त्त च शिरोविधेः । यदङ्गमपराभोति
 कार्यन्तस्त्वं शासनम् । अतो येन कृता निन्दा तच्छि-
 द्धं पञ्चमं शिरः । यत्तन्मूर्त्तिधरो विष्णुश्चतस्तुष्टाव श-
 क्कुरम् । भोतो हिरण्यगर्भोऽपि जजाप शतरुद्रियम् ।
 आश्वास्य तौ महादेवः प्रीतः प्रणतवत्सलः । प्राङ् स्तम्भ-
 र्त्तिमपरां भैरवं तं कपदिनम् । सान्द्योऽध्वरेशोभवता
 तथा शतधृतिस्त्वयम् । कपालं वैधसञ्चापि नीललोहित !
 धारय । ब्रह्महत्यापनोदाय धृतिं लोकत्रयं दर्शयन् ।
 चर त्वं सततं भिक्षां कपालव्रतमास्थितः । इत्युक्त्वा नर्हि-
 तो देवः प्रीतः प्रणतवत्सलः । उत्पाद्य कन्यामेकान्त-
 ब्रह्महृत्येति विद्युताम् । रक्ताम्बरधरां रक्तां रक्तसगु-
 लेपनाम् । दंष्ट्राकरालवदनां ललज्जिह्वातिभीषणाम् ।
 कान्तरीलैकपादायां पिवलीं रुधिरं बद्ध । कर्त्तृ कर्पर-
 हस्ताङ्गां स्फुटं पिङ्गोपतारकाम् । जनयलीं महोद-
 नेन भैरवस्यापि भीषणाम् । यावद्वाराण्यधीन्द्रियां पुरी
 मेव गमिष्यति । तावत्त्वं भीषणे । कालमतुगच्छोपह-
 पिषि ! । सर्वत्र ते प्रवेयोऽसि सुक्तां वाराणसीं पुरीम् ।
 नियोज्य तामिति शिवोऽनन्तर्धानं गतस्ततः । तत्सामि-
 ध्याद्भैरवोऽपि कालोऽभूत् कालकालनः । स देवदेववाक्ये
 न विभक्तं कपालिकं व्रतम् । कपालपाणिर्विन्वात्मा च-
 चार भुवनत्रयम् । नात्वालीङ्गापि तं देवं ब्रह्महत्याति-
 दाक्षता । सत्यलोकेऽपि वैकुण्ठे महेन्द्रादिपुरीष्वपि ।
 त्रिजगत्पती रुद्रोऽपि व्रतति जगतीश्वरम् । प्रतितीर्थं
 भ्रमन्नापि विस्तृतो ब्रह्महृतगुणः । अनेनैवातुमानेन सङ्घि-
 मा त्ववगम्यताम् । ब्रह्महृतप्रापनोदित्याः काश्चाः कलस-
 सम्भवः ! सन्ति तीर्थान्यनेकानि बहुन्यायतनामि च ।
 अधिलिखोकि नो काश्चाः कलामर्हन्ति पौड्यशुम् । ता-
 वदुर्गजानि पापानि ब्रह्महृतप्रादिकान्यनम् । यावद्वास न
 शङ्कन्ति काश्चाः पापावलायनेः । प्रसवैः सेव्यमानोऽपि
 त्रिलोकीं विचरन् हरः । कपालिको यवौ देवो नारायण

निकेतनम् । अथायान्तं महाकालं त्रिनेत्रं धृतकुण्ड-
 लम् । महादेवांशसंभूतं भैरवं भीषणाकृतिम् । पपात
 दण्डवद्भूमौ ब्रह्मा तं गरुडध्वजः । देवाश्च मुनयश्चापि
 देवनार्यः समन्ततः । निमेषतः प्रणिपत्यैव प्रणतः
 कमलापतिः । शिरस्त्राजलिमारीय स्तुत्वा बहुविधैः स्तवैः ।
 क्षीरोदमधनोद्भूतां प्राङ् पद्माब्ज्यां हरिः । प्रिये ! पश्चा-
 ज्जनयने ! धन्याऽसि शुभगेऽनघे ! । धन्योऽहं देवि ! सु-
 श्रोणि ! यत् पश्चादोजगत्पतिम् । अयं धाता विधाता
 च लोकानां प्रभुरीश्वरः । अनादिशरणं दान्तः परः
 षड्विंशसंस्मृतः । सर्वज्ञः सर्वयोगीशः सर्वभूतैकनायकः ।
 सर्वभूतान्तरात्मायं सर्वज्ञः सर्वदः सदा । यं विनिद्रा-
 विनिश्चासः शान्ता ध्यानपरायणाः । धिया पश्यन्ति
 हृदये सोऽयमद्य निरोक्ष्यताम् । यं विदुर्वेदतत्त्वज्ञा योगि-
 नोजितमानसाः । अरूपोरूपवान् भूत्वा सोऽयमावाति
 सर्वज्ञः । अहोविचित्रं देवस्य चेष्टितं परमेष्ठिनः । य-
 स्यात्स्यां ब्रुवतो नित्यं न देहः सोऽपि देहभृत् । यं ब्रह्मा
 न पुनर्जन्म लभ्यते मानवैर्भुवि । सोऽयमावाति भगवान्
 त्र्यम्बकः शशिशूषणः । पुण्डरीकदलायामे धन्ये मेऽद्य
 विलोचने । ययोरतिविषातं भोतो लोकारूपधरो हरः ।
 धिक्धिक् पदन्तु देवानां परं ब्रह्मा त्वं शङ्करम् । लभ्यते
 यच्च निर्व्याघं सर्वदुःखानाकच्छिपः । देवत्वादशुभं कि-
 ण्विद्देवि ! लोके न विद्यते । ब्रह्मापि सर्वदेवेशं यन्मुक्तिं
 न लभामहे । एवमुक्त्वा हृषीकेशः संप्रहृष्टतनूश्चरः ।
 प्रणिपत्य महादेवमिदमाह हृषध्वजम् । किमिदं देव-
 देवेन सर्वज्ञेन त्वया विभो ! । क्लिबते जगतां धात्वा सर्व-
 पापहराव्यय ! । क्रीडेयन्तव देवेश ! त्रिलोचन ! महाद्यु-
 ते ! किंकारणं विरूपाक्ष ! चेष्टितं ते चरार्हण ! । किमर्थं
 भगवन् शम्भो ! भिक्षाश्चरसि शक्तिप ! । संशयोमे जग-
 दाद्य ! नतल्लोकराव्यद ! । एवमुक्त्वा तः शम्भुर्विष्णुचेत-
 तदुदाहरत् । ब्रह्मणस्तु शिरस्त्रिजगत्पदं प्रपन्नसेन ह ।
 तदाप्रभृत्यहं विष्णो ! चराभ्येतद्भूतं शुभम् । एवमुक्तो-
 महेष्टेन पुण्डरीकविलोचनः । श्रित्वा किञ्चिद्व्रतशिराः
 पुनरेव व्यजिघ्रपत् । यथेष्टसि तथा क्रीड सर्वपिल-
 पनायक ! । मायया मां महादेव ! न आदयितुम-
 र्हसि । नाभोकमलत्रोवात्तु कोटिशः कमलासनान् । कल्ये
 कल्ये सृजामीश त्वन्नियोगबलादिभो ! । त्यज मायामिमां
 देव । दुस्तरामकृतात्मभिः । सदाद्यो महादेव ! मायया
 तव मीहिताः । यथावद्यावगच्छामहे पितृन्ने शिवापते ! ।

संहारकाले संप्राप्ते सदेवानखिलान् सुमीन् । लोकान् व-
स्थांश्चमवतो हरिष्यसि यदा हर । तदा क ते महादेव !
पापं ब्रह्मबधादिकम् । पारतन्त्र्यं न ते शम्भो ! स्मैरं
लोडंस्ततोभवान् । व्यतीतब्रह्मणामस्यां स्तब्धं कण्ठे ते
ऽवभासते । यदा तदा जातुगता त्वां हत्वा ब्रह्मणोऽनघ ।
हत्वापि सुमहत् पापं त्वां यः शरति भावतः । आधारे
जगतामीश ! तस्य पापं विधीयते । यथा तमोन तिष्ठेत्
सन्निधावशुभाजिनः । तथा च तव भक्तस्य पापं न-
श्यति तत्क्षणम् । यश्चिन्तयति पुण्यात्मा तव पादाम्बुज-
द्वयम् । ब्रह्महत्याभवमपि पापमस्य ब्रजेत् क्षयम् ।
तव नामानुरक्ता वाग्वस्य ऽंसेजगत्पते ! । अथद्रिक्कूटव-
क्षितं नैनस्तमनुधावति । रजसा तमसा विवर्जितं कलु पापं
परितापदायकम् । क च ते शिवनाम भक्तं जन-
जीवात् जगद्रुजापहम् । यदि जातु विदम्यकद्विपस्तव
नामोत्पुटाद्दिनःसुतम् । शिव ! शङ्कर ! चन्द्रयेश्वरेण्य
सकृन्नाम न संश्रुतिः पुनः । परमात्मन् ! परं धाम
स्तेष्वाविष्टतमिष्यह । कुतूहलं तवेष्टेदं क पराधीनता
शिवे । अद्य धन्योऽस्मि देवेश ! यद्य पश्यामि योगिनः ।
पश्यामि त्वां जगन्मूलमलयं परमेश्वरम् । अद्य मे
परमोलाभस्तथा मे भक्तं परम् । त्वहं हृदयप्रस-
न्नं स्तर्मापवर्गकम् । इत्थं वदति गोविन्दे विमल
पद्मवा तया । मनोरथवती नाम भिक्षा पात्रे समर्पिता ।
भिक्षाटनाव देवोऽपि निरगात् परया सुदा । हृद्वाहया-
विनीनान्तु समाहूय जनार्दनः । संप्राप्य ब्रह्महत्यां
विमुञ्चेति त्रिभुवनम् । ब्रह्महत्यावाच । कृष्णनापि
भिषेकाहं संसेव्याद्य उपभूजम् । आत्मानं पाववि-
ध्यामि क पुनर्भवेदर्थनम् । सा तस्माज्ज न तत्पार्श्वं व्या-
हृतापि सुरारिणा । तमूचेऽथ हरिं शम्भुः । शैरोस्तो
वचनं शुभम् । त्वहं प्राक्यास्तपानेन तटोऽस्मि वज्र-
मानद ! । वरं लब्धुं गोविन्द ! वरदोऽस्मि तवानघ !
न मादामि तथा भैक्षे भिक्षुवोऽप्यतिशङ्कतैः । यथा मान
सुधापानेनैतु भिक्षाटनज्वराः । दिष्णु रूवाच । एष
एव वरः स्नाय्यो यदहं देवताधिपम् । पश्यामि त्वां देव
देवं मनोरथपयातिगम् । अन्धमेव सुधाट्टटि-
नायासो महोत्सवः । अयत्नो निधिलाभोयं पीक्ष्यं
हरते सताम् । अविशेषस्तु मे देव । त्वदङ्गुलुगलेन वै ।
एष एव वरः शम्भो ! नाग्यं कश्चिद्वरं वृणे । श्रीभैरवज्जवा-
च । एवं भवतु ते देव ! वत्सयोक्तं महाभते ! । सर्वेषा-

मेव देवानां वरदस्त्वं भविष्यसि । अतुष्टोति दैत्यारिं से-
न्द्रादिभुवने चरन् । भोजे विमुक्तिजननीं नाम्ना वारा-
णसीं पुरोम् । यत्र स्थितानां जन्तूनां कलां नार्हन्ति
षोडशोम् । अपि ब्राह्मणाणि देवानां प्रदानि विपदाभ्य-
दम् । वरं वाराणसीवासो जटासुखोदिगम्बरः ।
नान्यत्र जलसम्पन्नवसुधामण्डलेश्वरः । वरं वाराणसी
भिक्षा न लज्जाधिपतान्यतः । लज्जाधीशोविशेषं तदु-
भिक्षाग्री न गर्भभाक् । भिक्षापि यत्र भिक्षुभ्यादत्ताऽम-
लक सम्मिता । सुमेरुणापि तुलितवाराणस्यां सुवर्भवेत् ।
वर्षायनं हि योदद्यात् काश्यां सीदत्कुटुम्बिने । वा-
गन्वद्धानि तावन्ति युगानि स दिवीष्यते । वाराणस्यां
वर्षभोज्यं योदद्यात्तिरुपायिने । स कदाचित् तटक्षुधा भो-
दुःखं भुङ्क्ते नरर्षभ ! । वाराणस्यां निवसतां यत्पुण्य
सुपजायते । तदेव संवासयितुः फलं त्वविकलं भवेत् । ब्रह्म-
हत्यादिपापानि यस्या नाम्नोऽपि कीर्त्तनात् । त्वजनि
पापिनां काशी सा जेनेहोपमीयते । सेवे प्रविष्टमात्रेऽथ
भैरवे भोषणालतौ । हाहेत्युक्ता ब्रह्महत्या पातालतल-
साविशत् । कपालं ब्रह्मणोऽहः सर्वेषामेव पश्याताम् ।
हस्तात्पतितमालोक्य ननर्त्त परया सुदा । विधेः कपालं
नामजुत् करमत्तल्लङ्घयजम् । हरस्य भवतः कापि
तत् काश्यां ज्यतोऽपतत् । नृत्तिनो ब्रह्मणोऽहत्या नापैति
स्मैव या कचित् । सा काश्यां ज्यतोऽनघा कथं काशी
न दुर्लभा । वाराणसीति काशीति महात्मन्मिम-
ञ्जपन् । यावज्जीवं त्विमन्थन्तु जन्तुर्जातु न जायते ।
अविमुक्तं महासेनं शरन् प्राणांस्तु वक्ष्यजेत् ।
दूरदेशान्तरस्थोऽपि मोऽपि जातु न जायते । आनन्दकाननं
यस्य विचित्रं शरते सदा । तत्सेननामशरणाज्ज स-
मूयोऽभिजायते । रुद्रावासे वसेन्नित्यं नरोनिवतमानसः ।
एनसामपि सम्भारं कृत्वा तस्माद्भिमुच्यते । महाशक्त-
यानमासाद्य यदि देवादिपद्यते । पुनः श्रुशानयवनं
न कापि लभते पुमान् । कपालमोचनं काश्यां ये शरि-
ष्यन्ति मानवाः । तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहान्यत्रापि पा-
तकम् । आगत्य तीर्थपवरे स्नानं कृत्वा विधानतः ।
तर्पयित्वा पिष्टुन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्या ।
भैरवमहादेवयोरभेदात् महादेवे कपालभ्रष्टाद्व्यप्रदेशः ।
“कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् । तत्र स्नात्वा
नरव्याघ्र । सर्वपापैः प्रमुच्यते” भा० व० ८३ अध्याये ।
कपालशिरस् पु० कपालं शिरसि यस्य । महादेवे “अथय-

स्तत्र महोविष्णुश्च शरदां शतम् । तपसा दिवमाहूताः
कपालाशिरसा सह” ।

कपालस्फोट उ० दंत० । शिरःस्फोटने (भाषाखोड़ा)
कपालाधिकरण न० जैमिनिसूत्रोक्ते अधिकरणभेदे तच्चा-
धिकरणं ४,१, पादे यथा

“अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य तद्विभित्वा-
द्यो हि विधीयते” जे० ६० । दर्शपूर्णमासयोः श्रूय-
ते “कपालेषु पुरोडाशं उपयति” इति तथा “पुरो-
डाशकपालेन तथातुपवपति” इति तत्र संदेहः
किम् ? उभयं कपालानि प्रयोजयति ? पुरोडाश-
उपपन्नं तुवोपवापय उत उपपन्नं प्रयोजकं न तुवोप-
वापः ? इति किंप्राप्तम् ? विनिगमनायां हेतोः अभा-
वात् उभयम् इति प्राप्ते उच्यते अर्थाभिधानम् प्रयो-
जनसम्बद्धमभिधानं यस्य यथा पुरोडाशकपालम् इति
पुरोडाशाधिकपालं पुरोडाशकपालम् कथम् एतदव-
गम्यते ? पुरोडाशं तावत् तस्मिन् काले नास्ति येन
वर्तमानः सम्बन्धः कपालेन स्यात् तेनैव हेतुना न-
भूतः स एव, कपालस्य पुरोडाशेन भविष्यता सम्बन्धः
भविष्यता सम्बन्धश्च तद्विभित्तस्य भवति तस्मात् पुरो-
डाशेन प्रयुक्तं यत् कपालं तेन तथा उपवपन्नव्याः इति
कपालं स्यात् न चेत् न, तेन तथा उपवपन्नव्याभवात्
तस्मात् न तुवोपवापः कपालानाम् प्रयोजकः प्रयोजक-
तु उपपन्नम्” एवञ्च सति चरौ पुरोडाशाभावे यदा तथा-
तुपवपन्नम् कपालमुपादीयते न तत्पुरोडाशम्” भा० ।

कपालि उ० कं ब्रह्मशिरः पालयति व्रतकाले पाल-इत् ।
महादेवे वि० “कपालं विपुराणकम्” भा० अ० ४५ अ० ।
कपालिका स्त्री कपाल+अल्पाद्यै कन् अत इत्त्वम् । भस्म-
मृत्समयखण्डे (खापरा) । कपालिकैव शर्करां स्थाप्येण ।
कापालिक तत्राद्यै न० स्थापिकत्वेऽपि क्वचित् लिङ्गाति-
क्रमनियमात् । नाधितिष्ठेत्तुं जातु केशभक्षकपालि-
का” भा० अतु० १०४ अ० ।

“अधितिष्ठेत्तुं केशांस्तु न भक्ष्यात्कपालिकाः” । “अश्वजिनो-
ऽस्त्रोनि गोबालास्तुधान् भक्ष्यात्कपालिकाः” मनुः । “कृष्ण-
कपालिकाप्रकाशानि कपालकुशानि” सुश्रुतः “सुश्रुतोक्ते
२८ दन्तभेदे च च “दन्तगतास्तु दाहिनः क्षमिदन्तको द-
न्तक्षयैर्भङ्गनकः यर्करा कपालिका श्वावदन्तकोऽनुभोज-
येति” विभज्य “दन्तानि दन्तवस्त्वानि यदायर्करया सह ।
सिवा कपालिका सैव दण्डानां विनाशिनी” सुश्रुते

ललितः शकपालावयवे “कपालिकाभ्यां कपालं कपाला-
भ्यां च घटकारभ्यते” न्यायकन्दली ।

कपालिन् पु० कपालमन्त्रस्य इति । महादेवे २ कपालयुक्ते
वि० “कपालि वा स्यादथ चन्द्रशेखरम्” कुमा० स्त्रियां
छीप सा च श्रुतायाम्” हेम० । शिरःकपालो ध्वजवान्
भिलाषी कर्म वेदयन् । ब्रह्महा हादशब्दानि मितभुक्
शुद्धिमाप्नुयान्” याज्ञ० “तन्नालमन्त्रकपालस्य वसत्
पिशाचै” भाग० ४,४,१७ । जातिभेदे पुंस्त्री पराशरः ।
जातिशब्दे तज्जातिविवर्तिः । स्त्रियां छीप् “नटी क-
पालिनी वेष्ट्या कुलटा नापिताकुना” तन्त्रे कुलनारी-
कीर्त्तने । कपालमन्त्रस्य भोजपात्रत्वेन ठन् कपालिक ।
कपालाधारेभोजिनि जातिभेदे च । तस्येदमण । कापा-
लिक तत्सम्बन्धिनि वि० कपालभोजनशब्दे उदा० “कापा-
लिकाभोजकृष्णं तद्वारीगामिनां तथा । शानात् कच्छाव-
दसहितमज्ञानादेन्द्वयम्” प्रा० वि० व्याख्येयम् ।

कपि पु० कपि-इत् नलोपश्च । श्वानरे अमरः । “नश्यन्ति
ददर्श हन्तानि कपोन्द्रः” भट्टिः । “कपितकपिकपोल-
क्रोडताम्रकर्मासि” उद्भटः । “विह्वराहसरोट्टाणां गो-
मायोः कपिकाकयोः । प्राश्य मूलपुरीषाणि द्विजसाम्ना-
यणं चरेत्” मनुः “रामायणमिव कपिकषासमाकुलम्” काद० ।
श्चिह्नके (शिलारस) । गन्धद्रव्यभेदे तस्य कपिजातत्वा-
त्” भाव० पु० कपिनामतात्त्रे च तथात्वम् । श्वानराद्ये च ।
मेदि० । “कपिलः कपिरण्ययः” विष्णुसु० । कंजलं र-
श्मिभिः पिबतीति कपिर्वराहो वा “कपिर्वराहः इति
वचनात्” भा० । कादृदकात् भूमिं पाति उद्भगति पा-
क । श्वराहे । ५ धात्विकायां (आमला) शब्दभा० ।
ईश्वरभेदे शब्दच० । कपिक्रीडार्थत्वात् अरक्तचन्दने । त-
द्वश्येऽपि कृत्वे च पु० । तद्वर्ण्यवति वि० । कपेः शाखा-
स्यत्वम् मांसगुणाच्च सुश्रुते दर्शिताः । “महामृषिक-
हलशायाकावकुशपुतिषासवानरप्रभृतयः पथंशृगाः”
“मधुरा गुरवो वृष्याश्चतुष्टयाः शोषिणे हिताः । खट-
मूलपुरीषाश्च कासार्यः श्वासनाशनाः”

कपिकच्छ स्त्री कपोनामपि कच्छः यस्याः १ व० । (आच्छु शी)
कपिकच्छं हेतौ शूकयिन्व्याम् अमरः । तद्वृथा भावप्र०
उक्तायथा “कपिकच्छं शृङ्गं वृष्या मधुरा वृक्षणी सुरः ।
तिक्ता वातहरी वल्गु कपिपित्ताक्षनाशिनी । तद्वीजं वा-
तशमनं स्रुतं वाजीकरं परम्” ।

कपिकच्छफलोपमा स्त्री कपिकच्छफलस्य उपमा यत्र तस्य

फलत्वात् । जतुकावतयां राजनि० तस्याश्चतुस्त्रफल-
त्वात्तथात्वम् । [(आत्कुमी) शूकशिव्याम् भरतः

कपिकच्छूरा स्त्री कपिभ्यः कच्छूराति ददाति रा-क ।
कपिकन्दुक न० अपि+कदि-उक् अतोन्तोपः कश्च शिरसः
पिकन्दुकम् । शिरोस्थि शब्दः० ।

कपिका स्त्री कपिर्नरा इव कायति प्रकाशते कण्ठत्वात् कै-
क । नीलशिव्यामरुहणे राजनि० ।

कपिकेतन पु० कपिर्हनुमान् केतने यस्य । अर्जुने कपिध्वजे
“स्नानपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः” भा० आ० ८८ ।
यथा च तस्य कपिकेतनता तद्यावस्थितं भा० व० १५१ अ० ।

“एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात् सौ-
हृदाच्च करिष्यामि प्रियं तव । चमून् विगाह्य शत्रूणां
परिशक्तिमदाकुलाम् । यदा सिंहरवं वीर ! करिष्यामि म-
हाबलः । तदाहं हं हृदिष्यामि स्मरवेणु रवं तव । त्रिजं-
यस्य ध्वजस्य च नादान् मोहयामि दारुणान् । शत्रूणां ये
प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ” । कपिध्वजादयोऽप्यत्र ।

कपिकोलि पु० कपीनां प्रियः कोलिः । (शेखोष्माकुल)
कोलिभेदे रत्नमा० ।

कपिचूडा स्त्री कपीनां चूडेव । आस्नातकण्ठे राजनि० ।
वनकुलस्य कपिचूडातल्यतया तथात्वम् । [त्रिका०

कपिचूत पु० कपीनां चूत इव प्रियत्वात् । आस्नातकण्ठे
कपिज पु० कपितोजायते जन-ड । कपितैवे हरणके

(शिलारस) राजनि० ।

कपिजङ्घिका स्त्री कपेर्जङ्घेव जङ्घा यस्याः संचायां कन् ।
तैलपिपिच्छिकायां (तिष्ठोपोका) राजनि० तस्याः कपि-
तश्चोदोषजङ्घत्वात्तथात्वम् ।

कपिञ्जल पुंस्त्री “कपिरिव जयते रैवत् पिङ्गलो वा कमनीयं
यद्” पिङ्गल्यतीति वा” निरुक्तोक्ता व्युत्पत्तिः प्रथो० ।

१ पञ्चिभेदे चातके राजवल्ल० जलयाचनाय तस्य रम्यशब्द-
वरणात् तथात्वम् । २ तित्तिरी त्रिका० । तित्तिरि-

रिह चेत् एव व्याहृतिः । “वर्त्तिकालावपत्तीर कपिञ्जल-
कतित्तिराः । कलिङ्गाः कुकुटाद्याश्च विस्मिराः ससुदा-

ह्वजाः । विकीर्य भव्ययन्येते वस्त्रात्तथाहि विस्मिराः ।
कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कवितो गौरतित्तिरि” भावप्र० उक्तेः

अतएव “वसन्ताव कपिञ्जलानां भेत शोभाय कलविज्ञानं
वर्षाभ्यस्तित्तिरीज्” यजु० ४, २० । कपिञ्जलतित्तिरीणां

भेदेन निर्देशः “कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निष्क-
ल” यजु० २४, २८ तस्य चारणत्वात् तत्तदेवतोहे-

भेन उत्सर्ग एवात्मानमनम् । “कपिञ्जलादीस्तुष्टजति
पर्यग्निकतान्” कात्या० ४०, ६, ८ उक्तेः । कपिञ्जलमांस-

गुणश्च भावप्र० उक्ताः कपिञ्जलादीन् विधिकरास्तुज्ञा
“विधिकराः मधुरा गीताः कषायाः कटुपाकिनः ।

वल्ग्याडध्यास्ति दोषघ्ना पय्यास्ते लघवः सुहृताः” ।
कपिञ्जलशब्दस्यावर्णान्तत्वेन ह्रस्वत्वान्मन्त्रत्वेन च अ-

र्थाशब्देन समासे न आद्युदात्तत्वम् । “अर्धे चावर्धं
ह्रस्वत्वाच्” पा० सूत्रात्

कपिञ्जलनाय पु० बहुत्वस्य त्वित्पर्यवसायितास्यापके
न्यायभेदे स च न्यायो यथा “सवन्नाय कपिञ्जलाना-

लभेतेति” श्रुत्या कपिञ्जलगतं बहुत्वं बोधितं तच्च वि-
हितं विधेयसंख्यात्वात् कपिञ्जलस्यान्यतोऽप्राप्तत्वात् वि-

धेयत्वं बहुत्वं च त्वित्प्रकारस्य पराङ्मप्यर्थनप्यवसन्नि-
त्यनव्यवसायेनाप्रवृत्त्या वेदप्रामाण्यापत्तिरिति प्राप्तेराह

“प्रथमोपस्थितेस्तन्मत्वात्” जै० सू० । त्वित्युत्पत्त्यनन्तरं
त्वित्सहितैकत्वबुद्ध्या चतुर्ध्वं जन्मते तत्र त्वित्स्य प्रथमो-

पस्थितत्वात् वेदबोध्यबहुत्वस्य तत्रैव पर्यवसायानध्यवसायः
संख्यायाम् एकत्वस्यैव बहुत्वसंख्यायां त्वित्स्यैव प्रथमो-

पस्थितत्वात्तत्रैव वेदतात्पर्यात् । अमेवाभुद्विकृतैक-
त्वत्वयेव त्वित्स्यैव एवं तथाविधैकत्वचतुर्ध्वं जन्मते

इति मते त्र कारणीभूतापेक्षाबुद्धिवाचनेन प्रथमोपस्थित-
त्वित्स्यैव वेदबोध्यता नातोऽप्रवृत्तिः अतएव वैया० भू०

संख्यायाम् एकत्वसंख्याया एव यज्ञे कपिञ्जलालम्भ-
वाक्ये त्वित्स्यैव उक्तान्नोक्तं यथा “अभेदेकत्वसंख्या-

या उक्तौ भानमिति स्थितिः । कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्वित्स्यैव
न्यायाद्यथोच्यते” । “बहुत्वमणनायां त्वित्स्यैव प्रथमो-

पस्थितत्वात् तद्रूपेणैव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थित-
त्वमस्तीति भावः” ।

कपितैल न० कपिभिः शिलावादारणेन निष्पादितं तैलम् ।
सिञ्चुके हरणके मन्त्रद्रव्यभेदे (शिलारस) । “सिञ्चुकस्तु त-

रन्कः स्यादतोयवनदेशनः । कपितैलञ्च संख्यातं तथा
च कपिनामकः” भावप्र० । तेन हरणकद्रव्यवनदेशो-

द्भवशिलादलनेन कपिभिरुद्भावनात्तस्य तथात्वम् ।
कपिस्थ पु० कपिस्थितत्वात् तत्फलप्रियत्वात् स्था-क प्रथो० ।

(कएतवेण) उच्यते “विराजान्ते विराजान्ते कपिस्थव-
द्राशनः” भाग० ४, ८, ६४ । अस्य गुणपर्यायादि भावप्र०

उक्ते यथा “कपित्स्यस्तु दधित्वः स्यात्तथा पुष्पफलः सुतः ।
कपिप्रियोदधिफलस्तथा दन्तशठोऽपि च । कपित्स्यमांसं

सङ्पाहि कथायं लघु लेखनम् । पकं सुख लघाहिक्का-
शमनं वातपित्तजित् । स्वादसन्तुवरद्वयगोचनं याहि
डुर्जरम् । अपिच “कपित्थमामं कण्डूजं विषदं याहि
वातलम् । मधुरान्धकषायत्वात् सौमन्याच्च कृचिप्रदम्”
सुश्रुते अमृतवर्गस्य पठितः अमृतशब्दे तद्वाक्यं दर्शितम् ।
हारीतेनास्य भक्षणं सर्वदा निषिद्धं यथा “न घटप्ल-
वोदुम्बरनीपदधित्यमातलाङ्गानि भक्षयेत् । कपित्थो-
क्ष्यत्वे देशे पुष्कराः इति कपित्थिनी स्त्री कपित्थयुक्तदेशे ।
तस्य सन्निजददेशादि कायाः इति । कपित्थिन् तत्स-
न्निजददेशादौ त्रि० । [कण्ठे राजनि०]

कपित्थत्वक् पु० कपित्थस्य त्वगिव त्वक् वत्कलमस्य । एतवानु-
कपित्थपर्णी स्त्री कपित्थस्य पक्ष्मिव पक्ष्ममस्याः गो० ङीप् ।

कपित्थतल्लपत्रिकायां चित्रपत्रिकायां हस्तभेदे रत्ना० ।

कपित्थाष्टक न० चक्रदत्तोक्ते चूर्णभेदे । यथा “यमानी
पिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः । रोचनामिजलाजाजी
धान्यसौवर्चलैः समैः । दद्यान्धधातको कृष्णा पिस्वदाडि-
भतिन्दुकैः । त्रिगुणैः पङ्कगुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ।
चूर्णोऽतिसारपङ्कणोज्ञयगुल्मगलाम्रवान् । कासं वा-
साक्षिं ह्रिक्वां कपित्थाष्टमिक्तमाजयेत्” चक्रद० ।

कपित्थास्य पुंस्त्री कपित्थमिवास्त्रं यस्य । गोलाङ्गुलास्ये
वानरभेदे त्रिका० । तस्य कपित्थाकारसंखत्वात्तत्वात्स्यम्
जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप् ।

कपिनामन् पु० कपेर्नाम नाम यस्य । शिङ्गुके भावप्र० ।

कपित्तैलशब्दे तद्वाक्यं दृश्यम् ।

कपिपिप्पली स्त्री कपिः कपिवर्णा रक्षा पिप्पलीव । १ रक्षा-
पामार्गे वैद्य० । २ खर्यावत्तद्वत् रत्ना० ।

कपिप्रभा स्त्री कषावपि प्रभा खगुणप्रसारोऽस्याः । (आल-
कुशी) कपिकण्डाम् शब्दरत्ना० । [२ सुपीने च]

कपिप्रभु पु० हैत० । १ रघुनाथे रामचन्द्रे शब्दरत्ना० ।

कपिप्रिय पु० हैत० । १ आम्नातकण्ठे राजनि० । २ कपित्थे
भावप्र० । कपित्तैलशब्दे तद्वाक्यसक्तम् ।

कपिरय पु० कपिर्हनुमान् रय इव वाहनमस्य । १ श्रीरामे श-
ब्दरत्ना० । कपिर्हनुमान् रयेऽस्य । २ अर्जुने कपिकेतन
शब्दे तन्नामताकारणं दर्शितम् ।

कपिल पु० ऊवृ वर्षे दलच्च यस्य पञ्च कपि+विष्णा० लच् वा ।
सांख्यशास्त्रप्रवर्तके १ मुनिभेदे कर्हमप्रजापतेर्देवचूतिगर्भज-
पञ्चरूपे २ भगवद्गतारभेदे । ३ वज्रौ ४ कुक्षुरे च जेम० ।
(शिवारय) ५ शिङ्गुके रत्ना० । ६ पिङ्गलवर्णे । ७ त-

द्ववति त्रि० अमरः । स च वर्षः नीलपोतमिश्रितवर्ण इति
रभसः रोचनाच्छविरत्नान्ये । साङ्ख्यमतश्च द्विविधं सेश्व-
रनिरीश्वरभेदात् तत्र सेश्वरसांख्यशास्त्रं भगवद्गतारः
कपिलः प्रणीतवान् । निरीश्वरसांख्यन्त अमृतप्रवतारः
कपिलः । “अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्तकः”
इति श्रुतेः । तत्र निरीश्वरसांख्यप्रवृत्त्यादि यथा
सां० का० उक्तं यथा “पुरुषार्थं ज्ञानमिदं सुहृत्स्मरमर्षिणा
समाख्यातम् । स्थित्युत्पत्तिप्रलयविघ्नान्नो यत्र भूतानाम् ।
एतत्पवित्रमयं सुनिराश्वरयेऽतृप्तमया प्रददौ । आसुरि-
रपि पञ्चशिखाय तेन ब्रह्मधा कृतनन्मम् । शिष्यपर-
म्परायातमौश्वरक्षणेन चैतदार्याभिः । संचिप्रमार्थ्य
सतिना सम्यग्विधाय सिद्धान्तम् । सप्रत्या किल जेऽर्था-
लोऽर्थाः कृतस्त्रस्य पटितन्मस्य । आख्यायिकाविरहिताः
परवादविवर्जिताश्चापि” विदितस्तैतदश्वभिः सा० त०
कौ० व्याख्योपक्रमे यथा

“अथ त्रिविधदुःखात्तन्मिष्टचित्तरत्नानुपुरुषार्थः” इत्यादिक-
कृतजातात्मकं पञ्चधावीर्यरूपं शास्त्रम् कपिलमुनिः आसुरि-
नामानं सुनिमुपलब्धीकृत्य प्रणिनाय तेनापि ततः श्रुत्वा
तदर्थानुगुणं संचिप्रमपरं शास्त्रं सगिष्याय पञ्चशिखाय
प्रदिदमेव लोके प्रचारसुप्रगतेऽस्मिन् शास्त्रे ईश्वरक्षणेन
विद्वदर्थेणाख्यायिकापरवादनिराकषणं पटिपदार्थीप्रति-
पादनाय द्वासप्रतिरार्थाः निर्दिष्टाः । एतच्छास्त्रस्य द्व
“सङ्ख्यां प्रकुर्वते यस्मात् प्रकृतिं च प्रवचते । तत्त्वानि
च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्यं प्रकीर्तितम्” इति महाभा-
रतपाश्चात्यसारेण प्रकृतिपुरुषसम्यग्विवेकज्ञानरूपप्रसङ्गा-
याः, प्रकृयादिचतुर्विंशतितत्त्वसङ्ख्यायाश्च प्रतिपादनात्
साङ्ख्याशब्दामिधेयता । तदिदं शास्त्रं चिकित्साशास्त्र-
मिव चतुर्व्यूहम् यथा रोगः रोगनिदानं रोगनिवृत्त्यु-
पायः रोगनिवृत्तिरित्येते पदार्थाः चिकित्साशास्त्रमताः
एवं ज्ञेयं दृश्यं, तद्विदानं चित्तादि, तद्विद्वत्पुपायो विवे-
कसाक्षात्कारः, दुःखनिवृत्तिरित्येते पदार्थाः अत्र शास्त्रे
प्राधान्येनोपदिष्टाः प्रसङ्गामतादान्ये । प्रकृतेः साम्या-
वस्थापञ्चगुणत्वयात्मिकायाः सर्गभेदेऽप्येकत्वं, स्वर्गापवर्गरूप-
प्रयोजनवत्त्वम्, परार्चयया प्रवृत्तिमत्त्वञ्च, अमृतस्य चेत-
नस्य पुरुषस्य प्रकृतिकार्येभ्यो भेदः, अकर्मत्वं जन्ममर-
णादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तेर्वैकल्यञ्च, प्रकृतेः पुरुषस्य चो-
भयोः अस्मित्वं, संयोगः, वियोगश्च स्वैच्छस्वच्छभूतानां
स्थितिरित्येते दश पदार्थाः मौखिकाः । तथा आदिद्या-

ऽस्मिन्तारागद्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च विपर्ययाः । इन्द्रियादीनां स्वस्वपारोऽसामर्थ्यम् “बाधिर्यं कुष्ठिताम्बलं जड़ताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्डपङ्कु-त्वं क्लेशोदावर्त्तमन्दता” । इत्येकादशविधम्, नवधा तद्वयोऽपि सिद्धयः तासां विपर्ययः सप्तदशधा इत्येवमष्टाविंशतिः नवधा तद्वयोऽपि सिद्धयस्तत्रैव पटिः पदार्थाः “प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थत्वमन्यता । पारार्थ्यं च तत्त्वानैक्यं वियोगो योग एव च । शेषवृत्तिरकर्मत्वं कौलि-कार्थाः स्मृता दय । विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नवतद्वयः । करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् । इति पटिः पदार्थानामष्टाभिः सिद्धिभिः सह” । इति राजवार्त्तिकोक्ता उपदिष्टाः । प्रकृतिपुरुषविशेषोपदेशाय प्रवृत्तं शास्त्रं प्रथमं चेतनाचेतनत्वेन पदार्थद्विविध्यं सूत्रावात्मभूय । तत्र चेतनाः पुरुषा जगदादिव्यवस्थान्यथातुप्रपत्तेर्बहवः । प्रकृत्यादयः चतुर्विंशतिः पदार्थाः संवृतपरायाः अचेतनाश्च । अचेतनाश्चपि प्रकृत्यादयः पुरुषस्य भोगापवर्गाश्च वक्ष्यन्ते चोपरि प्रवर्त्तन्ते । तत्र तद्वत्तौ च अनाद्यविद्या मिथ्याज्ञानजन्यवासनासहकृता पुरुषेण संयोगं सम्पादयन्ती उच्यते । पुरुषसंयुक्ता च साम्बावस्थापद्मगुण-त्वयात्मिका प्रकृतिः सहस्रतत्त्वाकारेण परिणमते इदमि-त्यमेवेति निश्चयात्मकवृत्तिविशिष्टमनःकरणमेव सहस्रतत्त्व-संज्ञकम् । तच्च पुनः इदं मम अनेनाहं कार्यं निष्पादया-मीत्येवमहङ्कारात्मकवृत्तिविशिष्टमनःकरणरूपाऽहङ्काराकारे-ण परिणमते । सोऽपि सूक्ष्मभूत रूपयद् तन्मात्रस्वर्यतन्मात्र-रूपतन्मात्ररसतन्मात्रगन्धतन्मात्राकारेण परिणमते । ता-नि च श्रोत्रत्वङ्मयनरसनजिह्वाश्लक्ष्ण-पञ्चज्ञानेन्द्रिय-वाक्-पाणिपादपादपृष्ठाश्लक्ष्ण-पञ्चकर्मेन्द्रिय-सहस्रविकल्पात्मकवृ-त्तिकमनोरूपेण, आकाशवायुज्वलनजलभूमिरूपमहाभूता-कारेण च परिणमन्ते । तएते चतुर्विंशतिः पदार्थाः “प्रकृतेर्भेदान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि, तन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति” सूत्रोपदिष्टाः । तेभ्य एव च भौतिकसङ्ख्यासहचतुर्विधप्राणि-देहादीनामुत्पत्तिः । प्रकृतिश्चैवं भूयोभूयः स्वस्वपारान् पुरुषाय दर्शयित्वा भूयोभूयो भुञ्जमानेभ्य तेषु क्रमयः पुरुषस्य वैराग्यसत्त्वादा आत्मात्मकाश्चैभ्यः पुरुषस्य विवे-कज्ञानं साधयित्वा च इष्टात्मविवेकं पुरुषं प्रति स्वस्व-पारदर्शनेन सतततत्तया निवर्त्तते । तच्चिद्वृत्तौ च तत्का-र्यं सकलपदार्थं व्यापारनिवृत्तिरित्यतः सकार्यं प्रकृति उत्ति-

निवारणाय प्रयत्नः कार्यः । तच्चिद्वृत्तिश्च विवेकज्ञानसाध्या इत्येवं विवेकसाधनायेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् । विवेकश्च यत् पुरुषाय यथास्थितम् तत्तत्कारूपेण ज्ञानम् तत्र पुरुषस्य निःसङ्गतया क्रियामुन्मत्तया चापरिणामित्वेन कर्मत्वा-भावात् प्रकृतिकार्यं बुद्धिरेव कर्त्तुं कृतिसमानाधिकारत्वेनैव तत्फलस्य सुखदुःखादेः तच्चिद्वृत्तैव । पुरुषे तु प्रधानकार्य-बुद्धेर्हिदात्मनि प्रोविम्वत् दुःखादेरपि पुरुषे प्रोविम्वन् तेन च पुरुष उपतप्यते, बुद्धेर्दुःखनिवृत्तौ च नैव तस्योप-ताप इत्यतः प्रतिविम्वरूपदुःखभोक्तृत्वेन आत्मानं जानन् पुरुष उपतप्यमान इव भवति । ततश्च प्रकृतेर्भिन्नतया तत्कार्यं सुखादिमुन्मत्तया ज्ञातः पुरुषः प्रतिविम्वकारैः दुःखैर्न संबध्यते इत्येवं प्रकृत्यादीनां चतुर्विंशतितत्त्वानां पुरुषस्य च असाधारणधर्म्मविशेषकथनद्वारा तयोर्विवेकज्ञा-नोपयोग्यपदेशायैवेदम् शास्त्रं प्रवृत्तम् यथा च तयोर्विवे-कज्ञया शास्त्रे तन्मूलके दासप्रतिकारिकात्मके प्रबन्धे च आख्यायिकापरवादिराकरणवर्जनीचरत्नत्वेन दर्शितम् । तत्र सांख्यमतं सर्वदर्शसंग्रहे इत्थं समप्याह

“सङ्क्षेपेण हि साङ्ख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिद्वृत्तिरेव, कश्चिद्वृत्तिः प्रकृ-तिश्च, कश्चिदनुभव इति । तत्र केवला प्रकृतिः प्रधान-पदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः नासावन्यस्य कस्याचिद्वृत्तिः, प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या सत्त्वरजसप्रयोगुक्तानां सा-म्बावस्थाया अभिधानात् तदुक्तं “मूलप्रकर्त्तृवृत्तिरिति” । मूलज्ञासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः सहदादेः कार्यकलाप-स्यासौ मूलं न त्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति अवनस्थापा-तात् । न च बीजाङ्कुरपदमवस्थादोषो न भवतीति वाच्यं प्रमाणाभावादिति भावः । विजतयश्च प्रकृतयश्च सहस्रहङ्का-रतन्मात्राणि । तदुक्तं “सहदाद्याः प्रकृतिविजतयः सप्तैति” अस्मार्थः प्रकृतयश्च ताः विजतयश्चेति प्रकृतिविजतयः सप्त सहदादीनि तत्त्वानि तत्त्वानः करणादिपदवेदनीयं सहस्र-त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विजतिः । एवमहङ्कार-तत्त्वमभिमानापरनामधेयं महतो विजतिः प्रकृतिश्च पञ्च-तन्मात्रादीनाम् तत्त्वाहङ्कारतत्त्वं तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानां प्रकृतिः, तदेव सात्त्विकं सत्त्वप्रकृतिरेकादशेन्द्रि-याणां बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चः श्रोत्रप्राणरसनजलमास्थानां, कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपादपृष्ठाश्लक्ष्णानामुभयात्मकस्य मनसश्च । रजससम्भवत् क्रियोत्पादनद्वारेण कारणत्वम-सीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकण्ठेन “अभिमानोऽ-

हृद्धारस्तन्मादुर्विधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशकश्च गण-
स्तन्मात्रपञ्चकश्चैव । सात्विकएकादशकः प्रवर्तते वैज-
तादहृद्धारत् । भूतादेशस्तन्मात्रः स तामससंज्ञसाधुभयम् ।
बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगास्थानि । वाक्पा-
णिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्यष्टाहः । उभयात्मकमत्र
मनः सङ्ख्यविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्च साधुमार्गादिति ।

विदितञ्च तत्त्वज्ञोसुधामाचार्यशास्त्रमिति । केवला वि-
कृतिस्तु विवदादीनि पञ्च भूतानि एकादशेन्द्रियाणि च तदुक्तं
“षोडशकस्तु विकारः” इति षोडशसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः
षोडशको विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः यद्यपि पृथिव्या-
दयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्त-
त्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपदानत्वं चेह प्रकृति-
त्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेन्द्रियप्राज्ञत्वयोः समान-
त्वे न तत्त्वान्तरत्वाभावात् । तत्र यदस्पर्शरूपरसगन्धतत्वा-
न्त्रेभ्यः पूर्वपूर्वस्पर्शभूतवर्हितेभ्यः पञ्च भूतानि विवदा-
दीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रिय-
वृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता । तदुक्तम् “प्रकृतेर्भङ्गास्ततोऽहृद्धार-
स्तर्माहृदणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः
पञ्च भूतानीति” । अतुभयात्मकः पुरुषः तदुक्तं “न प्रकृ-
तिर्न विकृतिः पुरुषः” इति । पुरुषस्तु कूटस्थनिव्योऽपरि-
णामी न कस्यचित् प्रकृतिर्नापि विकृतिः कस्यचिदित्यर्थः ।
इतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमाणत्वमभिमतं तदप्युक्तं
“इदमनुमानसाप्रवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं
प्रमाणमिदं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाधीति” । इह कार्यकारण-
भावे चतुर्हा विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सज्जायत
इति सौमताः सृजिरन्ति । नैयायिकादयः सतोऽसज्जायत
इति । वेदान्तिनः सतो विवर्तः कार्यजातं न वस्तु-
सदिति । सांख्याः पुनः सतः सज्जायत इति । तन्मासतः
सज्जायत इति न प्रामाणिकः पक्षः असतो निरुपाख्यस्य
अविषाणवत्कारणत्वात्तुपपत्तेः तच्छास्त्रोक्तोक्तादात्म्यानु-
पपत्तेः । नापि सतोऽसज्जायते कारकव्यापारात् प्राग-
सतः शरीराविषाणवत्कारणत्वमवधारणीयं तथा च प्रयोगः
नीलं निपुणतमेनापि पीतं कर्तुं शक्यते । ननु सत्त्वासत्त्वं
षट्स्य धर्मादिति चेत्तद्वच्च असति, धर्मिणि तद्वर्त्म इति
व्यवदेशात्तुपपत्त्या धर्मिणः सत्त्वापत्तेः । तस्मात् कारक-
व्यापारात् प्रागपि कार्यं सदेव, सतत्त्वाभिव्यक्तिरुपपद्यते
यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहेन सौरभेयीषु पयसः ।
असतः कारणे निमित्ते निदर्शनं न दृश्यते । किञ्च कार्येण

सम्बन्धं कारणं तत्तदनकम् असम्बन्धं वा प्रथमे कार्यस्य सत्त्व-
मायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात् प्रथमे सर्वं कार्य-
जातं सर्वस्माज्जायेत असम्बन्धत्वाविशेषात् । तदप्युक्त्वापि
साङ्ख्यार्थः “असत्त्वादाश्चि सम्बन्धः कारणैः सत्त्वस-
क्तिभिः । असत्त्वस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्तिरिति” ।
अथैवं सन्धेया असम्बन्धमपि तत् तदेव जनयति यत्तु यच्छक्तं
शक्तिच कार्यदर्शनोन्नेयेति तच्च सङ्गच्छते तिलेषु तैल
जननशक्तिरित्यत्र तैलस्यासत्त्वे सम्बन्धत्वासम्बन्धत्वविकल्पेन
तच्छक्तिरिति निरूपणायोमात् । कार्यकारणयोरभेदाच्च
कार्यस्य सत्त्वं कारणात् पृथक् न भवति पटश्चान्तरभ्यो न
भिद्यते तद्वर्त्मत्वाच्च वदेवं न तदेवं यथा मेघश्च, तद्वर्त्मच
पटस्तस्मादाद्यान्तरम् । तर्हि प्रत्येकं त एव प्रातरण्यार्थं
कुर्युरिति चेत् संस्थानभेदेनाविभूतपटभाषानां प्रावरणाभ-
क्रियाकारित्वोपपत्तेः यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे
निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति
एवं कारणस्य तत्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आवि-
र्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विन-
श्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतास्तपत्तिः सतां वा विनाशः ।
यद्योक्तं भगवद्गीतायाम् “नासतो विद्यते भावो नृभावा
विद्यते सतः” इति । ततश्च काव्यानुमानात् तत्त्वधान-
सिद्धिः । तदुक्तम् “असदकरणादुपादानसङ्ख्यात् सर्व-
सम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्का-
र्यमिति” । नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्तः प्रपञ्चः बाधा-
नुपलब्ध्यात् अविशान्दोषयोर्विच्छिन्नयोः कलत्रौत-
व्यादिवत् साहचर्याभावेनारोपासम्भवाच्च । तथातु सुखदुःख-
मोहात्मकस्य तथाविधकारणमवधारणीयं तथा च प्रयोगः
विमतं भावजातं सुखदुःखमोहात्मककारणकं तदन्वित्रत्वाच्च
यदोन्मान्नीयते तत्तत्कारणकं यथा इच्छादिकं सुवर्णान्वितं
सुवर्णकारणकं तथाचेदं तस्मात्सचेति । तत्र जगत्कारणे
येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वं, या दुःखमोहात्मकता तद्वजः, या
च मोहात्मकता तच्चम इति त्रिगुणात्मककारणसिद्धिः तथा
हि प्रत्येकं भावास्तैरुपलब्धोऽनुभूयन्ते यथा मैत्रदार्येषु
सत्त्वगन्धौ मैत्रस्य सुखमाविरक्षितं तं प्रति सत्वगुणप्रादुर्भा-
वात् तत्त्वपत्नीनां दुःखम् ताः प्रति रजोगुणप्रादुर्भावात् ।
तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमोगुणसत्त्व-
द्ववात् । एवमन्यदपि षटादिकं लब्धमानं सुखाकरोति परै-
रपि ह्रियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्त्वोपेक्षाविषयत्वेनो-
पतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः दुःखवैचित्र्ये इत्य-

आज्ञातोर्भोग्यद्विष्यतेः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्तसुदयात् ।
तस्मात् सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकार-
कस्यकमवगम्यते । तथाच ज्ञेताश्चतरोपनिषदि श्रूयते 'अ-
जामेकां लोहितशुक्लजम्बां बह्वीः पूजा जनयन्ती सरूपाः ।
अजोहो को जुषमाणोऽनुशते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽ-
न्यः' इति । अत्र लोहितशुक्लजम्बा रजस्कलपूकायक-
त्वावरकलसाधर्म्यात् रजश्चातवतमोगुणत्वप्रतिपादनधराः ।

नन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकायै न
व्याप्रियते अतः चेन्निचिन्नेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यं तथाच
सर्वार्थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्तव्यः स्यादिति चेत् तदवज्ञ-
तम् अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः
इदञ्च अचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्तमानं यथा
बलविद्वद्भिर्यमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते यथा जलमचेतनं लो-
कोपकाराय प्रवर्तते तथा प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमो-
क्षाय प्रवर्तते । तदुक्तम् "बलविद्वद्भिनिमित्तं क्षीरस्य
यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः
प्रधानस्येति" । यस्तु परमेश्वरः कुरुषवा प्रवर्तक इति
परमेश्वरास्तित्वादिनां विविधमः स प्रायेण गतः विकल्पा-
नुपपत्तेः स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्तते सृष्ट्युत्तरकालं वा
आद्यो शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखपु-
हाच्छेदानुपपत्तिः, द्वितीये परस्परान्धवप्रसङ्गः कुरुषवा
सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति । तस्मादचेतनस्यापि
चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः
पुरुषार्थपुरुषः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः । यथा नि-
ष्क्यापारस्यायवस्थानस्य सन्निधानेन ज्ञेयस्य व्यापारः
तथा निर्वापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो
युज्यते । प्रकृतिपुरुषबन्धव्यस्य पञ्चबन्धवत्परस्परामेधानिव-
न्धनः । प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्ता पुरुषमपेक्षते पुरु-
षोऽपि भेदापह्नाद् द्विधावापत्त्या तद्वत्तं दुःखत्वसं वारय-
माद्यः कैवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनम् । न
च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते ।
यथा खलु कौचित् पङ्कजस्यो पथि सार्धेन गच्छन्तौ देव-
कृताद्विप्लवात् परित्यक्तसार्धौ मन्दमन्दमितस्ततः परिध्व-
मन्तौ भवाकुलो देवशात् संयोगमुपमच्छेतां तत्र चाभ्येन
पङ्कः स्तब्धनारोपितः ततः पङ्कुर्दर्शितेन मार्गेणाभ्यः
समीहितं स्थानं प्राप्नोति पङ्कुरपि स्तब्धाधिकृष्टः । तथा
परस्परामेधप्रधानपुरुषनिबन्धनसर्गः । यद्युक्तम् "पुरु-
षस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्कजस्यदुभवो-

रपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः" इति । ननु पुरुषार्थनिबन्धना
भवत् प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यते ? इति चे-
दुच्यते यथा भर्ता वृद्धोष्ण स्नेहिणी भर्तारं पुनर्नोपैति
यथा वा जलप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृतिरपि ।
यद्युक्तम् "रजस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा
नृत्यात् । पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय विनिवर्त्तते प्रकृ-
तिरिति" । एतदर्थं निरीश्वरसाङ्ख्यशास्त्रप्रवर्त्तककपिला-
नुसारिणां मतमुपन्यस्तम् ।

तत्र सूक्ष्मसूतमादिमं तत्त्वसमासाख्यसूत्रं तदुक्तार्थप्रवचनात्
षडध्यायाः सांख्यप्रवचनसंघेति यद्युक्तं तद्भाष्ये 'नन्वेषमपि
तत्त्वसमासाख्यसूत्रेः साङ्ख्यशास्त्राः षडध्यायाः पौनरुक्त्यमिति
चेत् सैवम् संज्ञेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्तात् अतएवाऽ-
स्याः षडध्यायाः योगदर्शनस्यैव शास्त्रप्रवचनसंज्ञा युक्ता ।
तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रक-
र्षणायां निर्वचनमिति, विशेषस्तर्कं यत् षडध्यायां तत्त्वस-
मासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वभ्युपगमनाद्-
प्रतिविद्ध्यैवैश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारीऽपीति'
षडध्यायां च क्रमेणैतेऽर्था यथा "हेयदाने तवोर्हेन
व्यूहा एते यथाक्रमम् । चत्वारः यास्तस्यैवार्थाः आद्या-
ध्याये प्रपञ्चिताः । संज्ञिप्रसङ्गसूत्राणामर्थस्यात्र प्रप-
ञ्चनात् । शास्त्रं योगवदेवैतत् सांख्यप्रवचनाभिधम्" ।
सिद्धदेहस्य षट्कं यत् प्रपदयसंख्यकम् । प्रधान-
नकार्यं तत्सृष्ट्यं द्वितीयाध्यायवर्गमिति च २ । अत्यन्तब-
धपथ्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः । तृतीयोक्तोविवेकोऽत्र
परैराम्यसाधनम् ३ । अध्यायवर्तितयोक्तस्य विवेकस्यान्त-
रङ्गकम् । आख्यायिकाभिः संप्रोक्तं तथैऽध्याये समा-
सतः ४ । सन्निधानविरुद्धार्थवादिनो ये कुवादिनः । पञ्चमे
तान् निराकृत्य सन्निधानो हटीकृतः ५ । यास्तस्यैवार्थ-
विस्तारस्तन्वाख्योऽनुक्तपूरणैः । षष्ठाध्याये कृतः पञ्चादृश-
व्यावर्तयोपसंस्कृतः ।

सेश्वरसंख्यमतान्तु पातञ्जलमतत्वेन प्रसिद्धम् तन्म-
तञ्च पतञ्जलियन्द्रे दर्शयिष्यते । तदेव मतं कर्दमपूजा-
पतेर्देवचूतावाविर्भूय भगवदतारकपिलः मातरमुपदिदेश
तत्र भाग० १, २५, २६ अध्यायेषु वर्णितम् यथा ।
"अथ ते संप्रवच्छामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् । यद्वदित्वा
विसृज्येत पुरुषः प्राक्तनैर्गुणैः । ज्ञानं निःश्रेयसा-
र्थं पुरुषस्यात्मदर्शनम् । यदाह्वयैर्गुणैः तत्ते हृदय-
यन्त्रिभेदनम् । अनादितात्मा पुरुषो विगुणः प्रकृतः,

परः । प्रत्यग्धाम स्वयं ज्योतिर्विश्वे देन समन्वितम् ।
 स एष प्रकृतिं सृज्यां देवीं गुणमयीं विभुः । यदृच्छयै
 वोदगतामभ्यपद्यत लीलया । गुणैर्विचित्राः सृजतीं स्रु-
 पाः प्रकृतिं प्रजाः । विभोक्तुं सृष्टे सदाः स इह ज्ञान-
 मूहया । एवं पराभिधानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः प्रमान् ।
 कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते । तदस्य सं-
 सृतिर्विन्ध्यः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् । भवत्वकर्तुरी-
 यस्य साविण्यो निर्वृतात्मनः । कार्यकारणकर्तृत्वे
 कारणं प्रकृतिं विदुः । भोक्तृत्वे सृष्टदुःखानां पुरुषं
 प्रकृतेः परम् । देवकृतिरुवाच । प्रकृतेः पुरुषस्यापि ल-
 च्यं पुरुषोत्तम ! । ब्रूहि कारणयोरस्य सदस्यं यदात्म-
 कम् । भगवान् उवाच । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं
 सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राकटविशेषं विशेषवत् ।
 पञ्चमिः पञ्चभिः ब्रह्म चूर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतु-
 र्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः । सङ्गाभूतानि पञ्चैव-
 भूरापोऽग्निर्वायुश्च । तन्मात्राणि च तावन्नि गन्धा-
 दोनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृशस्पर्श-
 नासिकाः । वाक्तरौ चरणौ नेदुः पायुर्दशम उच्यते ।
 मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम् । चतुर्धा ल-
 ष्यते भेदोऽहंत्वा लक्षणरूपया । एतावानेव संख्यातो
 ब्रह्मणः सगुणस्य च । सच्चिदेवोभया मोक्षोयः कालः प-
 ञ्चविंशकः । प्रधानं पौरुषं प्राकृतः कालमेकै यतोभयम् ।
 अहङ्कारविनूटस्य कर्तुः प्रकृतिर्भोग्यः । प्रकृतेर्गुणसा-
 म्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ! । चेदा यतः स भगवान् काल
 इत्युपलक्षितः । अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण योबहिः ।
 समन्वेत्येव सत्त्वानां भगवानात्ममायया । दैवात् क्षुभित
 धर्माण्यां स्वस्यां योनौ परः प्रमान् । आधत्त वीर्यं
 साऽहृत महत्तत्त्वं हिरण्यम् । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् ब्रू-
 ठस्योजगद्गुरः । स्वतेजसाऽपिबन्तीब्रह्मात्मप्रस्थापनं तमः ।
 यत्तत् सत्वगुणं सच्चं शान्तं भगवतः पदम् । तदाह-
 व्यांसुदेवास्त्वं चित्तं तन्महदात्मकम् । स्रष्टव्यमविकारित्वं
 शान्तत्वमिति चेतवः । वृत्तिर्भिलक्षणं मोक्षं यथा मां
 प्रकृतिः परा । महत्तत्त्वादिकृष्णाङ्गाद्गन्धर्वोऽसम्भवात् ।
 क्रियायन्त्रिरहङ्कारश्चित्तविधः समपद्यत । वैकारिककौ-
 जस्य तामसश्च यतोभयः । मनस्येन्द्रियाणाञ्च भूतानां
 महतासपि । सहस्राशिरसं साक्षात् यमननं प्रचलते ।
 सहस्रपाशं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् । कर्तृत्वं क-
 रणत्वञ्च कार्यत्वञ्चेति ब्रह्मणम् । शान्तोपरविमुक्त-

मिति वा सादृष्टकृतेः । वैकारिकादिकृष्णाङ्गाद्गन्धर्वोऽसम्भवा-
 जावत । यत्संक्षल्यविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भवः ।
 बहिर्दृष्टानिहंदास्त्वं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेन्द्री-
 वरस्यामं संराध्य योगिमिः शनैः । तेजसात्तु विकृष्णाङ्गा-
 द्बुद्धितत्त्वममृतं सति ! । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणां
 मत्तुपहः । संशयोऽयं विपर्ययोनिश्चयः स्रष्टिरेव च ।
 साप इत्युच्यते बुद्धेर्बल्यं वृत्तितः पृथक् । तेजसानी-
 न्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागयः । प्राणस्य हि क्रिया
 शक्तिर्बुद्धेर्ज्ञानशक्तिता । तामसाञ्च विकृष्णाङ्गाद्गन्ध-
 र्वोऽनोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तन्मात्रमः श्रोत्रस्य
 शब्दगम । अर्थावयवत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लक्षणमेव च ।
 तन्मात्रञ्चैव नमसोऽलक्ष्यं कवयोविदुः । भूतानां हिहंदाह-
 त्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणोन्द्रियाणां भिन्नात्वं नमसो
 वृत्तिलक्षणम् । नमसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकृ-
 र्वतः । स्योऽभिवर्ततोवायुस्तक् च सूर्यस्य संपहः ।
 स्रष्टृत्वं कठिनत्वञ्च शैत्यसुषुप्तमेव च । एतत् सूर्यस्य
 सूर्यत्वं तन्मात्रञ्च नमस्ततः । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्ने-
 हत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः क-
 र्माभिलक्षणम् । वायोश्च सूर्यतन्मात्रात् रूपं दैवेरिताद्
 भूत् । सत्त्वितं तत्तत्तोजयक्षुरूपोपलम्भनम् । द्रव्या-
 लतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थत्वमेव च । तेजसं तेजसः
 साध्वि ! रूपमात्रस्य वृत्तयः । द्योतनं पचनं पानमदनं
 हिममर्दनम् । तेजसोऽहृतवस्तेताः शोषणं क्षुत्क्षेप च ।
 रूपमात्रादिकृष्णाङ्गात्तेजसो दैवनोदितात् । रसमात्रम-
 भूत्तन्मात्रमोजिह्वा रसपहः । कषाद्योमधुरस्निग्धः क-
 टुष्ण इति नैकधा । भौतिकानां विकारेण रसएकोवि-
 भिद्यते । छेदनं पिशुनं हस्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् ।
 तापापनोदो मूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्रिधाः । रसमात्रा-
 दिकृष्णाङ्गादम्भसो दैवनोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तन्मात्र
 पृष्ठो प्राणस्तु मन्त्रगः । करणपूतिशौरभ्यशान्तेदपा-
 दिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैभवाद्गन्ध एकोविभिद्यते ।
 भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सतिशेषणम् । सर्वसत्त्व-
 गुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् । नमोगुणविशेषोऽर्धो
 यस्य तत् श्रोत्रस्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्धो यस्य तत्
 स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्धो यस्य तत्क्षुब्धस्यते ।
 अम्भोगुणविशेषोऽर्धो यस्य तद्रसनं विदुः । धूमैर्गुण
 विशेषोऽर्धो यस्य द्राघः स उच्यते । परस्य दृश्यते धर्मा-
 क्षपरान् ससन्ध्यात् । अतोविशेषो भावानां भूमा-

वेवोपलभ्यते । एतान्यसंज्ञत्वं यदा महदादीनि सप्त वै ।
 काष्ठकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत् । ततस्तेनातु-
 विज्ञेभ्यो युक्तेभ्योऽष्टमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो य-
 स्मात् उदतिष्ठदसौ विराट् । एतद्वत्त्वं विशेषाख्यं
 क्रमवर्द्धयद्योत्तरैः । तोयादिभिः परिहृतं प्रधानेनाहतं
 बहिः । यत् लोकोपितानोऽयं रूपं भगवतोऽहरेः ।
 हिरण्यवाद्यदृष्टकोषादुत्थाय सखिलेयवात् । तमाविश्य
 अहोदेवो ब्रह्मधा निर्विभेद खम् । निरमिद्यतास्य प्रथमं
 मुखं वाणी ततोऽभवत् । वागवाचिर्ज्ञानोनासे प्राणतो
 प्राण एतयोः । प्राणाद्वायुरभिद्योतामलिणी चक्षुरे-
 तयोः । तस्मात् सूक्ष्मोऽन्तर्मिद्योतां कर्णौ श्रोत्रं ततो-
 दिग्यः । निर्विभेद विराजस्त्वपोमग्न्यादयस्ततः ।
 ततश्चोपधयश्चासन् मिश्रं निर्विभेदे ततः । ऐतच्छब्दादाप
 आसन्निरभिद्यत वै शुद्धम् । शुदादपानोऽपानाच्च स्तु-
 र्धौकमवहुरः । हृत्सौ च निरभिद्योतां बलं ताभ्यां ततः
 स्तराट् । पादौ च निरभिद्योतां गतिष्ठाभ्यां ततोऽहिरः ।
 नाशोऽस्य निरभिद्यन्ताभ्यो लोहितमाभ्यतम् । नद्यस्ततः
 समभवन्मुदरं समभिद्यत । जुत्पिपासे ततः स्थातां
 समुद्रस्तेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्नन
 उत्थितम् । मनसश्चन्द्रमाजातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः ।
 अहङ्कारस्ततोऽहः चित्तश्चित्तस्ततोऽभवत् । एते अ-
 भ्युत्थिता देवा नैवास्तोत्पापनेऽशकन् । पुनराविविशुः
 स्थानि तमत्पापयितुं क्रमात् । वज्रिवाचा मुखं भेजे नोद-
 तिष्ठस्ततोऽविराट् । प्रायेण नासिके बाहुनोदतिष्ठस्ततो-
 विराट् । अक्षिणी चक्षुरादित्येनोदतिष्ठस्ततोऽविराट् ।
 हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठस्ततोऽविराट् । विष्णुगोत्रेव
 चरथौ नोदतिष्ठस्ततोऽविराट् । नाडीनद्यो लोहितेन
 नोदतिष्ठस्ततोऽविराट् । जुत्तृह्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठ-
 स्ततोऽविराट् । बुद्ध्या मग्न्यापि हृदयं नोदतिष्ठस्ततोऽवि-
 राट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दियोनोदतिष्ठस्ततोऽविराट् । त्वचं
 रोमभिराधधो नोदतिष्ठस्ततोऽविराट् । ऐतसा मिश्रमा-
 मस्तु नोदतिष्ठस्ततोऽविराट् । शुद्धं स्तुवरपानेन नोदति-
 ष्ततोऽविराट् । रुद्रोऽभिभवा हृदयं नोदतिष्ठस्ततो-
 विराट् । चित्तेन हृदयं चैतः चेतसाः प्राविशद्यदा ।
 विराट् तदैव पुरुषः सखिकादुदतिष्ठत । यथा प्रसूतं
 हृदयं प्राणोऽन्यमनोऽधिवः । प्रभवन्ति विना येन मो-
 त्यापयितुमोजया । तमस्मिन् प्रत्यगात्मान्मिवा योगवि-
 द्तया । भक्ता विरक्ता ज्ञानेन विविख्यातानि क्षिणयेत्

इति भागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशाध्याये कपिनवचः ।
 “प्रकृतिस्योपि पुरुषोनाज्यते प्राकृतैर्गुणैः । अविकारा-
 दकलत्वाच्चिगुणत्वाज्जलार्कवत् । स एष बहिः प्रकृते-
 गुणेषूपि विस्मज्जते । अहङ्कारियाविमूढात्मा कर्तास्त्री-
 त्वमिमन्यते । तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्जुतः ।
 प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसम्बन्धवोनिषु । अर्थे ह्यवि-
 द्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते । ध्यायतो विषयानस्य
 स्वप्नेनायागमोयथा । अतएव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां
 पथि । भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्ता च नयेद्वयम् ।
 यमादिभिर्योगपदैरभ्यसन् अह्वयान्वितः । स वि भावेन
 सत्येन सत्कथामवशेन च । सर्वभूतसमत्वेन निर्दोषा-
 ऽप्रसङ्गतः । ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्म्येण महीयसा ।
 यद्वच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टोमितभुङ्क्षति । विविक्तशरणः
 शान्तोभैलः करुण आत्मवान् । सातुबन्धे च देहेऽ-
 क्षित् न कुर्वन्मदामहम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः
 पुरुषस्य च । निवृत्तबुद्ध्याऽप्यनोद्वेगीभूतान्मदर्थनः ।
 उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुरेकाग्रमात्मवत् । भुङ्क्षति सदा
 भासमसति प्रतिपद्यते । सतो बन्धुमसञ्जसुः सर्वास्तुष्टम-
 द्वयम् । यथा जलस्य आभासः स्वलस्येनावदृश्यते ।
 स्वाभासेन तथा सूक्ष्मो जलस्येन दिविस्मितः । एवं त्रिषद
 हङ्कारो मूर्तेन्द्रियमनोमयः । स्वाभासैर्लजितोऽनेन सदा
 भासेन सत्ववत् । भूतस्त्वप्नेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिविह निद्र-
 या । क्षीनेष्वसति यस्मात् विनिद्रो निरहङ्कारिवः । मन्थ-
 मानस्तदात्मानमनसो नटयन्मृषा । नटोऽहङ्कारश्चे दृष्टानट
 वित्त इवाहुरः । एवं प्रत्यवदृष्टासावात्मानं प्रतिपद्यते ।
 साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः । देवकृतिरुवाच ।
 पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् ! न विमुञ्चति कर्हिचित् । अन्धोन्धो-
 पान्नयत्वाच्च निष्ठात्वाज्ञानवोः प्रभो ! यथा मन्थस्य भूमेर-
 न भावो व्यतिरेकतः । अपरं रसस्य च यथा तथा बुद्धेः
 परस्य च । अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदास्यः ।
 गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेजतः कथम् ? कञ्चित्तत्त्वा-
 वसथेन निवृत्तं भयमुत्पन्नम् । अनिवृत्तनिमित्तत्वात् पुनः
 प्रतुष्टवतिष्ठते । शोभगवातुवाच । अनिमित्तनिमित्तेन
 रूपमेषामलयात्मना । तीव्रया सयि भक्ता च श्रुतसंभृतया-
 चिरम् । ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा । तपोबु-
 द्धेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना । प्रकृतिः पुरुषस्येह द-
 क्षानाना त्वहङ्गिणम् । तिरोभवित्वा शनैर्कर्मवर्जोनि रि-
 वारणिः । भुङ्क्षोमा परितुष्टा दृष्टदोषा च निवृत्तः ।

नेश्वरस्याशुभं धने स्ते महिम्नि स्थितस्य च । यथा
 लपतिबुद्धस्य प्रसापोवह्ननर्धजत् । स एव प्रतिबुद्धस्य न
 विमोहाय कल्पते । एवं विदितत्तुस्य प्रकृतिर्मयि मान-
 सम् । बुद्धतेनापकुरुते आत्मारामस्य कर्हिचित् । यदैव-
 मध्याह्नरतः कालेन बह्जजन्मना । सर्वत्र जातवैराम्य
 या ब्रह्मभवमान् मुनिः । मङ्गलः प्रतिबुद्धार्थोमतपसादेन
 भूयसा । निःश्वेयसं स्वसंस्थानं कैवल्यस्थं मदाश्रयम् ।
 प्राप्नोतीहाश्रया धीरः स्वदशा शिष्यसंशयः । यत् गत्वा न
 निवर्त्तते योगी लिङ्गविनिर्गमे । यदा न योगोपपितासु-
 चेता मायासु सिद्धस्य विस्मज्जतेऽम्ब ! । अनन्यहेतुत्वमे गतिः
 स्यादात्मनिको यत्न न स्यात्प्राज्ञः" भाग० १६००२०७०
 "योगस्य लक्षणं यच्छे सवीजस्य नृपात्मजे ! । मनो येनैव
 विधिना प्रसज्यं याति सत्पथम् । स्वधर्माचरणं यत्वा वि-
 धर्माच्च निवर्त्तनम् । देवात्म्येन सन्तोष आत्मविश्रुत्याश्चि-
 नम् । धाम्यधर्मनिर्दृष्टस्य मोक्षधर्मरतिश्चया । मितमे-
 ध्यादनं शश्वद्विनिर्गमेमवेनम् । अहिंसा सत्यमस्तेयं
 यावदर्थपरिग्रहः । ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पु-
 ण्यार्चनम् । मोक्षं सदासनजयः स्वर्ग्यं प्राणजयः
 यमैः । प्रतप्राहारयेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि । स-
 धिष्णानामेकदेये मनसा प्राणधारणा । वैकुण्ठलोलाभि-
 ध्यानं समाधानं तथात्मनः । एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनोदुष्टम-
 सत्यम् । बुद्ध्या युज्यते यनकैर्जितप्राणोत्तान्त्रितः । शुचौ
 देये प्रतिग्राह्य विजितासनवासनम् । तस्मिन् स्वस्तिकमा-
 सोनं कृज्जकावः समभ्यसेत् । प्राणस्य शोधयेन्नागं पूरकु-
 ष्मकरेचकैः । प्रतिकुलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम् ।
 मनोऽचिरात् स्वाहिरजं जितश्वासस्य योगिनः । वायुग्नि-
 र्भ्यां यथा लोहं घ्रातं त्यजति वै मलम् । प्राणायामैर्दे-
 हेष्टोषान् धारणाभिरु क्लिप्तवान् । पुण्याहारेण संसर्गान्
 ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् । यदा मनः सुविरजं योगेन सु-
 ब्रह्माहिम् । काशं भगवतो ध्यायेत् स्नानासायावलोकनः ।
 पुंसवदनाम्बोजं पद्मगर्भारुणेलम् । नीलोत्पलदलश्यामं
 गङ्गचक्रगदाधरम् । लसत्पङ्कजकिङ्कल्कपीतकौशेयवास-
 सम् । श्रोतुसवलयं भ्राजत्कौस्तुभासङ्गतम्बरम् ।
 भक्तहिरेफकलया परोतं वनमालया । परार्द्धहारवलयकि-
 रीटाङ्गदण्डम् । काञ्चीगुणोद्धमोच्छ्रोणिं हृदयाम्बोज-
 विपरम् । दर्शनीयतमं शान्तं मनोवदनवर्द्धनम् । अपो-
 न्यदशनं शशत् सर्वलोकनमस्कृतम् । सन्तं यदासि कैशोरे-
 श्चात्मापुष्पातरम् । कोर्त्तन्यतीर्थयशसं पुण्यलोकयशस्क-

रम् । ध्यायेदेवं समस्याङ्गं यावन्न च्यवते मनः । स्थितं
 ब्रजन्ममासोनं शयानं वा गुहाशयम् । प्रेक्षणीये हितं
 ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा । तस्मिन् लब्धपदं चित्तं
 सर्वापयवसंस्थितम् । विस्मयकल संयुक्तादङ्गे भगवतो
 मुनिः । सच्चिन्मयेद्भगवत्परधारविन्दं वच्चाङ्गु शध्वज-
 सरोरुहलाञ्जनाढ्यम् । उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवाल-
 ल्योत्प्लाभिराहतमहद्दयान्वकारम् । यच्चौचिनःसुत-
 सरित्प्रवरोदकेन तोषेन मूर्द्ध्वाधितेन शिवः शिवोऽभूत् ।
 ध्यातुर्म्मनःयमनशैलनिस्तवज्जं ध्यायेच्चिरं भगवत-
 चरणारविन्दम् । जातुद्वयं जलजलोचनया जनन्या
 लब्ध्वाश्लिष्य सुखान्दितया विधातुः । ज्यो-
 निर्धाय करपद्मवरोविषया यत् संलालितं हृदि विभो-
 रभवस्य कुप्यात् । जल सुपर्णभुजयोरधिभोभमानावोजो
 निधौ अतसिकाकुक्षमावभासौ । व्यालम्बिपीतवरवासि
 वत्तमानकाञ्चीकलापपरिरम्भितम्विवम् । नाभीसुदं
 भुवनकोषगुहोदरस्यं यत्नात्ययोनिधिपथाश्लिष्यलोकप-
 ङ्कम् । व्यूढं हरिन्नाशितपक्ष्मनयोरमुष्य ध्यायेत् इयं
 विशदहारममूढगौरम् । वल्लोधिवासस्तृषभस्य महा-
 विभूतेः पुंसां मनोमयननिर्वृतिमादधानम् । कण्ठश्च
 कौस्तुभमण्ये रधिभूषणार्थं कुप्यान्मनसालिललोकमख-
 तस्य । बाहूश्च मन्दरगिरेः परिवर्त्तनेन निर्णिकृता-
 लवलयानधिभोक्पालान् । संचिन्मयेद्भगवत्परमसत्ततेजः
 यद्भुजं तत् करसरोरुहराजहंसम् । कौमोदकीं भगवतो
 दयितां क्षरेत दिग्धामरातिभटशोणितकईमेन । मालां
 मधुव्रतवस्त्रगिरोपघुष्टां चैत्यस्य तपसमलंमणिस्य कण्ठे ।
 अत्मातुकम्पितविवेहं स्तहीतमूर्त्तैः सच्चिन्मयेद्भगवतोपदना-
 रविन्दम् । यद्विस्फुरन्नाकरकुण्डलवलिनेन विद्योतिता-
 मलकपोलसुदारलासम् । यत् श्रीनिकेतमणिभिः परिधे-
 च्यमानम् अत्मा स्वया कुटिलकुण्डलवन्द्युष्टम् । मोनइया
 अयमधिपदलज्जनेलम् ध्यायेत्कनोमयमतन्त्रितल्लसदुभु ।
 तस्यावलोकमधिकं कपयाऽतिशोरतापलबोपशमनाविस्म-
 टमच्छोः । स्निग्धुस्मिताहगुणितं विपुलप्रसादम् ध्याये-
 च्चिरं विततभावनया गुहायाम् । हासं हरेरवनताखिल-
 लोकातीव्रयोकाशुसामरविषोषमिल्युदारम् । संमोहनाश
 रचितं निजमाययास्य भूषणलब्धं मुनिजते मकरध्वजस्य ।
 ध्यानायनं प्रहसितं बह्मधाधरोपभासाराधिततनु-
 द्विजकुन्दपङ्क्ति । ध्यायेत् स्वदङ्गुलुरेव सितस्य विष्णोर्भ-
 क्त्वाङ्गैर्यार्पितमभा न दृष्टक् दिदृशेत् । एवं कुरो भगवति

प्रतिबन्धभावोभयार्द्रवद्वय उत्पुलकप्रमोदात् । औत्-
 कण्ठवाप्यकलया सुन्दरदमानस्तदापि चित्तवर्द्धिं मन-
 कैर्विदुक्ते । सन्नाम्यं यदि तं निर्विषयं विरक्तं निर्वीण
 मृत्प्रतिमनःसहसा यवाक्षैः । आत्मानमत्र पुरुषे ऽव्यवधा-
 नमेकमनोचते प्रतिनिवृत्तगुणप्राज्ञः । सोऽद्योतया चर-
 मया मनसोनिवृत्त्या तस्मिन्निवृत्तवसितः सुखदुःखबाहो ।
 जेतुमप्यसति कर्तारि दुःखयोर्वैत् स्वात्मन् ! विषय उप-
 लब्धपरात्मकाः । देहश्च तच्च चरमः स्थितस्थितं वा
 सिद्धौ विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् । देवादपेतसुत दै-
 ववशादुपेतं वा सोऽयथा परिहृतं मदिरामदान्धः । देहोऽपि
 दैववशः सन् कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिवर्त्तते एव
 बाधुः । तं संपूषन्मधिकुटसमाधिधामः स्वाग्रं पुनर्न भजते
 प्रविबुधवस्तु । यथा पुलाञ्च वित्ताञ्च पृथङ्मर्त्यः प्रतीयते ।
 अथात्मत्वेनाभिमता देहादेः पुरुषस्तथा । यद्योक्तुमाहि-
 स्तु विज्ञाद्भादापि स्वधम्भवात् । अथात्मत्वेनाभिमता-
 दधाम्निः पृथगुल्लुकात् । भूतेन्द्रियान्तःकरणान् प्रधाना-
 ल्लोवच्छिन्तात् । आत्मा तथा पृथग्द्रष्टा भगवान् ज्ञातृ-
 त्ततः । सर्वभूतेषु आत्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईदृता-
 नन्वभावेन भूतेषुपि तदात्मताम् । सद्योनिषु तथा क्लो-
 त्तिरेकं नाना प्रतीयते । योनीनां गुणैषस्यात् तथा-
 त्मा प्रकृतिस्थितः । तस्मादिमां स्यां प्रकृतिं देवीं सदसदा-
 त्तिकाम् । इति भाष्यं पराभाष्य स्वरूपेणावतिष्ठते" इति
 भा० १ स्क० २८ अ० ।

"देवकृतिस्वाच । लक्षणं महादीनां प्रकृतेः पुरु-
 षस्य च । स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ।
 यथा सांख्येषु कवितं यन्मूलं तत् प्रचलते । भक्तियो-
 गस्य मे मां ज्ञे विस्तरतः प्रमो ! । विरागी येन पुरु-
 षो भगवन् ! सर्वतोभवेत् । आचक्ष्य जीवलोकास्त विविधा
 मम संसृती । कालस्थे चरकपक्ष परेषाञ्च परस्य ते ।
 स्वरूपं वत कुर्वन्ति यद्वतोः कुशलद्वयः । लोकास्त मि-
 व्याभिमतेरचक्षुषचिरं प्रसृज्य तमस्तनाचवे । आन-
 स्य कर्मस्तुवद्भया धिया त्वमाविरासीः किल योगभा-
 क्तरः । श्रीमैत्रेय उवाच । इति मातृवचः लक्ष्यं प्रति-
 नन्द्य महासुनिः । आबभागे कुरुश्रेष्ठ ! प्रीतस्मां कुरुषा-
 र्हितः । श्रीभगवानुवाच । भक्तियोगो बहुविधोमार्गे
 भवति । भाष्यते । समावगुणभार्गेष इषां मावोविमि-
 श्रते । अभिसम्वाद्य दक्षिणां दक्षं मातृवचमेव वा ।
 संरम्भी भिन्नगुणभावं त्रयि कुर्यात् स तामवः । वि-

पयानभिसम्वाद्य यथ ऐश्वर्यमेव वा । अर्द्धादावर्द्धयेद्-
 योमां पृथग्भावः स राजसः । कर्मा निर्वारस्तद्विषय
 परस्मिन् वा तदर्पणम् । यजेत् यदव्यमिति वा पृथग्भावः
 स सात्विकः । मदगुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुणायते ।
 मनोगतिरविच्छिन्ना यथा मङ्गाश्वसोऽम्बुधौ । लक्षणं
 भक्तियोगस्य निरुपलब्धं ह्युदाहृतम् । अहैवक्यव्यवहि-
 ता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । सा लोकापार्थिवामीषसा-
 ह्यैकत्वमस्युत । दीयमानं न मृच्छन्ति विना मत्सम्पन्न-
 नाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्मनिक उदाहृतः ।
 येनातिव्रज्य विगुणां मङ्गावायोपपद्यते । निषेविता
 निमित्तेन स्वधर्मेण महीयसा । क्रियायोगेन यस्तेन
 नातिक्लेशेण निव्यथः । मदुपिष्ठादर्थनस्यैपूजास्तुतिनि-
 वन्धनैः । भूतेषु मङ्गावनया सत्वेनासङ्गमेव च । महतां
 बहुमानेन दीनानामनुकम्पया । मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन
 निवसेन च । आध्यात्मिकातुश्रवणाद्यामसंकीर्त्तनाच्च मे ।
 आर्जनेनार्थसङ्गेन निरहङ्कृत्यया तथा । मङ्गर्मणो गुणै-
 रेतैः परिसंगुह्याययः । पुरुषस्याज्ञासाध्येति श्रुतिमात्र-
 गुणं हि माम् । यथा वातरजोप्राणमाहङ्गे मन्वयाशयात् ।
 एवं योगरतं येन आत्मानमधिकारितत् । अहं सर्वेषु भू-
 तेषु भूतात्मावस्थितः सदा । तमवचाय मां मर्त्यः कुरुतेऽ-
 र्द्धाविहन्वन्म् । यो मां सर्वेषु भूतेषु मनमात्मानमीश्वरम् ।
 हित्वा र्द्धां भजते मौढ्यात् भ्रष्टान्येव जुहोति सः । हि-
 षतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः । भूतेषु बहवैर-
 स्य न मनः शान्तिमृच्छति । अहंश्चाप्यहंश्चैवैः क्रियते
 पक्षयाऽनये । नैव तुल्ये र्जितोऽर्थायां भूतस्याभावमानिनः ।
 अर्द्धादावर्द्धयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मजम् । यावच्च वेद स्मृ-
 दि सर्वभूतेषुवस्थितम् । आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्त-
 रोद्भरम् । तस्य भिन्नदृशोऽस्तु विदधे भयस्तुल्यम् । अथ
 मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतात्मयम् । अहंवेदानमानाभ्यां
 मैत्र्याभिज्ञेन चक्षुषा । जीवाः श्रेष्ठाजीवानां ततः प्रा-
 षभ्यतः शुभे । ततः सच्चिताः प्रवराः ततश्चेन्द्रियवृत्तयः ।
 तत्रापि सर्ववेदिभ्यः प्रवरा रक्षवेदिनः । तेभ्यो मन्त्रविदः
 श्रेष्ठास्ततः शब्दविदोवराः । रूपभेदविदस्तत्र ततोभ्यतो-
 दतः । तेषां बहुपदाः श्रेष्ठास्तत्पादस्ततोऽपिपात् ।
 ततो वर्णाश्च तत्पारलोपां ज्ञाज्ञाश्च उत्तमः । तान्मन्त्रेष्वपि
 वेदलोहार्थप्रोऽप्यधिकस्ततः । अर्धज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः
 ज्ञेयान् स्वकर्मजम् । सुतसङ्गस्ततोऽभूवान् दीन्धान् धर्मज्ञात्मनः ।
 तस्मिन्मन्त्रपितायेपि क्रियायां त्मा निरन्तरः । मन्त्रवितात्मनः

पुंसोमयि संन्यस्तकर्मणः । न पश्यामि परं भूतमकतुः
 समदर्शनात् । मनसैतानि भूतानि प्रणमेद्वल्ल मानयन् ।
 रेचरो जेवकलया प्रविष्टो भगवानिति । भक्तियोगश्च यो-
 गश्च मया मानय्युदीरितः । ययोरेकतरेणैव पुरुषः पूर्यं
 ब्रजेत् । एतद्भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः । परं पु-
 धामं पुरुषं देवं कर्म विचेष्टितम् । रूपभेदात्सदं दिव्यं
 काल इत्यभिधीयते । भूतानां सहदादीनां यतोभिन्नहर्षा
 भवम् । योऽन्तः प्रविश्य भूतानि मूर्तेरत्यखिलाश्रयः । स-
 विष्णुः प्रथोऽधियज्ञोऽसौ कालः कलयतां प्रभुः । नचास्य क-
 विहसितो न हेष्यो न च बाधयः । आविशत्यप्रमत्तोऽसौ
 प्रमत्तजनमनकत् । यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भ-
 यात् । यद्भयाद्भर्ते देवो भगणो भाति यद्भयात् । यद्भन-
 स्तयोभीता लताशोपविभिः सह । स्वे स्वे कालेऽ-
 भिम्यङ्गानि पुष्पाणि च फलानि च । खवलि सरितो भी-
 तानोत्सर्पत्युदधिर्यतः । अग्निरित्येव समिरिभिर्भूर्न मज्जति
 यद्भयात् । अद्देशदाति असतां पदं यन्नियमावमः । लोकं
 क्षदेहं तनुते महान् सप्रभिरावृतम् । गुणामिमानिनो
 देवाः सर्गादिपुंस यद्भयात् । वर्त्तन्तेऽस्तुगं येषां वय एत-
 द्भारम् । सोऽनन्तोऽनन्तरः कालोऽनादिरादिहृदययः ।
 जनदुनेन जनयन् मारयन् सृष्टुमानकम् भाग ० १८७० ।
 भगवदवतार एव कपिलः सगरसन्तोर्दुहारेण भस्मीचकार
 यथोक्तं रामा ० आ ० ४० च ० "यस्यैवं वसुधा लक्ष्म्या वा-
 सुदेवस्य धीमतः । मङ्गिषो माधवस्यैषा स एव भगवान्
 प्रभुः । कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनियं धराम् ।
 तस्य कोपाम्निना दग्धा भविष्यन्ति त्वपात्मजाः । पृथिव्या-
 चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः । सगरस्य च पुत्राणां
 विनाशोऽदोर्षदर्शनाम्" इति ब्रह्मवाक्यसुपवर्ण्यं रामं प्रति
 विश्वामित्रोक्तम् । "ततः प्रायुत्तरां गत्वा सागराः
 प्रथितां दिग्म् । रोषादत्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ।
 ते तु सर्वे महात्मनो भीमवेगाः महाबलाः । दंष्ट्राः
 कपिलं तत्र पाशुदेवं समातनम् । हयश्च तस्य देवस्य चरन्
 सविदूरतः । मर्ह्यमद्वयं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ! ।
 ते तं यज्ञहन्त्रं ज्ञात्वा क्रोधपण्याकुलेक्षणाः । खनित-
 काङ्क्षलधरा नानावस्त्रविभाधराः । व्यभ्यधावन् संक्रुद्धा-
 स्त्रिभृतिरिति चाब्रुवन् । अस्माकं त्वं हि तरुणं यत्पुत्रं
 हृतवानसि । इमेधस्तं हि सम्प्राप्तान् पिबि नः सगरा-
 त्मजान् । श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ! ।
 रोषेण महातापितो छद्धारमकरोमुनिः । ततश्चोवाग्निमेवेष्ट

कपिलेन महात्मना । मकराशीजताः सर्वे काकुत्स्थ ! स-
 गरात्मजाः । अत्र प्रायुत्तरामिति भूमध्यस्थलद्वारेण यथा त-
 त्स्थानस्य तथात्वात् । वस्तुतः सिद्धेशः कपिलोऽपि भ-
 गवदवतारसवः । "पञ्चमे कपिलो नाम सिद्धेशः काल-
 विज्जुतम् । प्रोवाचासुरवे सांख्यं तत्त्वप्रामाविनिर्णयम्"
 भा ० १, २, ११ उक्तेः "सिद्धानां कपिलो मुनिः" गी-
 तोक्ते च अग्न्यावतारकथनन्तु कल्पभेदाभिप्रायमित्य-
 तिरोधः । स च प्रत्यहं तपेथोर्ध्वभेदः "समकथ
 समन्दस्य ततोयव सनातनः । कपिलयासुरिचैव
 वोढुः पञ्चशिक्षस्तथा" ब्रह्मपु ० तपेणमन्त्रलिङ्गात् ।
 "कपिलः पिङ्गलः पिङ्गः" इत्यमरे पिङ्गलक-
 पिलयोः पर्यायत्वेऽपि तयोरीषद्भेदोऽस्त्वैव अत-
 एव सुश्रुते "अत ऊर्ध्वं ब्रह्मवर्षान् पञ्चगाम इत्यु-
 पक्रव्य नीलः पीतः हरितः श्यामः कर्पूरः कृष्णः
 रक्तः कपिलः पिङ्गलः इति कपिलपिङ्गलयोर्भे-
 देन निर्देशः । "वाताय कपिला विद्युत्" सि ० की ० ।
 दृष्टव्यतोक्ते मूषिकभेदे "पूर्वसक्ताः युक्विषा मू-
 षिका ये समासतः । नामस्यैवमैपक्यैरहाद्य निबोध
 मे । लालनः पुत्रक इत्यादिना "अत्रेन मङ्गता सांख्यं
 कपिलेनास्तुना तथेति विमज्ज्य ! तद्गोपद्रवचिकित्सा
 तत्तोक्ता यथा "कपिलेन ब्रह्मकोचो जूरो पन्थुद्रसक्तया ।
 चौद्रेण लिङ्गाक्षिफलां अंतां चापि पुनर्धाम्"
 सुश्रुतोक्तेऽल्लताभेदे स्त्री यथा ।
 "विश्वामित्रो त्वपरः कदाचिद्विषसक्तमम् । वयितं को-
 पयामास गत्यायमपदं किल । कुपितस्य सुनेक्षस्य ल-
 लाटाक्षेदविन्द्वः । अपतन्दर्गनादेवमधस्तात्तीक्ष्णवर्जसः ।
 लूने त्वणे मङ्गधीणां धेनूधं सम्भृतेऽपि च । ततो
 जातास्त्रिभा घोरा नानारूपा महाविषाः । अपका-
 राय वर्तन्ते त्वपसाधनवाहने । यस्माज्जलून् त्वणं प्राप्ता
 मुनेः पुष्टेदविन्द्वः । तस्याः जलूतेति भाष्येन सङ्ख्याया
 ताव घोडय । लक्ष्म्याऽप्यास्तथाऽसाध्या लताश्च द्विविधाः
 कृताः । तासांरूपी लक्ष्म्याऽप्या वज्रान्तावत्स एव तु ।
 विमज्जुला तथा अंता कपिला पीतिका तथा । आ-
 समूलविषा रक्ता यचना पाटमी कृता । तामिर्दंष्ट्रे
 शिरोदुः खं कच्छूर्दधे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण
 गदाः कौशिकवातिहाः । सोमशिका लाजवर्णा जाडित्ये-
 कीपदी तथा । कृष्णाग्निवर्णा काकाखला माहायुषाटमी
 कृता । तामिर्दंष्ट्रे दंष्ट्रकोचः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च । जूरो-

दाहोऽतिसारश्च गदाःस्तु च त्विदोषजाः । पिडका विवि-
धाकारा मण्डलानि मङ्गानि च । योफो मङ्गानो मृदो-
रक्ताः श्यावाश्चक्षुःश्यावाः । सामान्यं सर्वलूतानामेतदादं-
गलक्षणम् । विशेषलक्षणं तासां वल्लभाणि सचिक्वित्तम् ।
इत्युपक्रम्य “आदंये पिडका ताव्हा कपिलायाः त्विरा-
भवेत् । शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भयमेव च” १० गोवि-
शेषे स्त्री कपिलादानगङ्गे विवृतिः । कपिलानां नरश्चेष्ट ।
यतस्तु फलमश्रुते” भा० व० ८२ अ० । “अन्वियस्यैव वृत्त-
स्यो वैश्वः मृदोऽयं वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाजीरं
न ततोऽन्योऽस्त्वपुण्यकृत्” प्रा० वि० व्याप० । “कपिलं यः
पिबेच्छुद्रो नरकेण विपद्यते” प्रा० वि० भवि० पु० । तत्र शू-
द्रस्य कपिलाजीरपाणं मङ्गापातकं तत्पाननिषेधस्तु
अन्वियवैश्वयोपीति भेदः । ११ नदीभेदे स्त्री “कञ्जला-
चलशैलास्तु पूर्वस्मिन् शुभपर्वतः । यस्या मङ्ग पुरा रेमे
यत् यक्रः सुरेश्वरः । तत्पूर्वस्थां महादेवि ! नदी
कपिलसंज्ञिता । तां च स्नात्वा नरोगङ्गास्नानजं फल-
माप्नुयात्” काठिपु० ८१ अ० । १२ कपिलपुण्यां शिंश-
पायां स्त्री राजनि० । १३ रेणुकायामगम्बद्रव्ये १४ पुण्ड-
रीकदिग्गजस्त्रियाश्च हाराः १५ मृच्छकन्यायां १६ शिंशपा-
मात्रे १७ राजनीतो च स्त्री राजनि० । कपिलवर्णायां
स्त्रियां त्र टावेव वर्षावाचित्वेऽपि अतुदात्तत्वाभावात्
“नोदृष्टे कपिलां कन्याम्” मनुः । कुक्षुरजातिस्त्रियान्तु
जातित्वात् ङीप् । कूर्मविभागे नैर्ऋतदिक्स्थे १८ देश-
भेदे पु० “नैर्ऋत्यां दिशि देशाः” इत्युपक्रम्य “कपिलना-
रं सुखानर्त्ताः” इति वृह० सं० । अत्र कपिलनारीसुख
इत्येवं नाम इत्यन्ये ।

[निम्ने ।

कपिलक नि० सौ० कप-इरन् स्वायें क रस लः । कम्पा-
कपिलकादि उ० पाणिन्युक्ते रकारस्थाने लकारादेशनि-
मित्ते शब्दगणे स च गणः कपिलक निर्वीलक लो-
मानि पांशुल काल शुक्ल कपिलका तर्पिलिका तर्पिलि ।
यथा कपिरक+कपिलक एवं निर्वीरक+निर्वीलक इत्यादि ।
कपिलवृत्ति उ० कपिला व्युत्तिरस्य ११ सूत्र्ये शब्दच० । कर्म०
२ कपिलायां व्युत्तौ स्त्री ।

कपिलद्राक्षा स्त्री कपिला द्राक्षा । द्राक्षाभेदे राजनि०
कपिलद्रुम उ० कर्म० । काञ्चीनामसुगन्धिद्रव्ये शब्दच० ।
कपिलधारा स्त्री कपिलेशुद्धा धारा यस्याः संज्ञात्वात् “ङापो-
रिति” पा० सु० । मङ्गायां छेदमच० । कपिलानां तदीय-
दुग्धानां प्रारा संज्ञायां “ङापोरिति” पा० सु० ॥ २ कपि-

लादीनां दुग्धधारायां शतवृत्तते काश्चा उत्तरसोमास्ये
तीर्थभेदे च उपचारात् तवोरभेदात् । तदाविर्भावादि का-
शी० ६२ अ० । “एतस्मिन्ननरे प्राप्ता गोबोकात् पञ्च धेनवः ।
सुनन्दा सुमनाचापि सुशीला सुरभिक्षया । पञ्चमी कपिला
चापि सर्वांषीषविषद्विनी । वात्सल्यदृष्ट्या गर्भस्य तासामू-
धांसि सुक्षुब्धः । वर्षपुः पयसां पूरस्तदूधांसि पयोधराः ।
धाराधारेरविच्छिन्नस्तानद्यावदुक्षुदोऽभवत् । पयःपयो-
धिरिव स द्वितीयः प्रैलि पार्श्वदैः । देवेशसमधिगानात्तत्-
तीर्थमभवत् परम् । कपिलाक्षुद्र इत्याख्यां वक्रे तस्य मङ्गे-
श्वरः । ततो देवाज्ञया सर्वे स्नातास्तत्र दिवौकसः । आ-
विराडुस्तस्त्रीर्थादथ दिव्यपितामहाः । तान् दृष्ट्वा ते सुराः
सर्वे तर्पवाङ्मूत्रिरे सदा । अग्निध्यात्ता बर्हिषद आन्वयाः
सोमपास्तया । इत्याद्यादिव्यपितरस्तृप्ताः शम्भुं व्यजिज्ञ-
पन् । देवदेव ! जगन्नाथ ! भक्तानामभयप्रदः । अस्मिंस्तोत्रे
त्वदभ्यासाज्जाता नस्तृप्तिरलया । तस्माच्छम्भो ! वरं
देहि प्रसन्नेनान्तरात्मना । इति दिव्यपितृणां स सुत्वा वाक्यं
हमध्वजः । श्रेष्ठतां सर्वदेवानामिदं वचनमब्रवीत् । सर्वः,
वर्नपितृणां वै परं तृप्तिकरं परम् । श्रीदेवदेवउवाच । श्रेष्ठ
पिण्यो ! महावाक्ते ! श्रेष्ठ त्वं च पितामह ! । एतस्मिन्
कापिले तीर्थे कापिलेश्वरपरोष्ठते । ये पिण्डान् निर्वापिष्यन्ति
अज्ञया आज्ञदा नराः । तेषां पितृणां सन्तृप्तिर्भविष्यति स
साक्षया । अन्यं विशेषं वक्ष्यामि महातृप्तिकरं परम् ।
कुक्षुसोमसमायोगे दत्तं आहमहात्म्यम् । सर्वसंकाशे-
संप्राप्ते जलराशिजलान्यपि । जीयते न कथं आहं याति
सोमकुक्षुलतम् । अमासोमसमायोगे आहं यदात्र लभ्यते ।
तीर्थे कापिलधारेऽस्मिन् नयथा पुष्करेण किम् । गदाभृक्
भगवान् यत्नयत्न त्वं च पितामह ! । हमध्वजोऽस्माहं यत्न
फलसुखं न संशयः । दिव्यान्तरोक्षभौमानि यानि तीर्थानि
सर्वतः । तान्यत्र निवसिष्यन्ति द्रव्ये सोमदिनान्विते ।
कुक्षुलोत्से नैमिषे च गङ्गासागरशङ्कमे । पश्यते आहं तोयत्
स्नात्ततीर्थे वापेभध्वजे । अस्मिन् तीर्थे नानानि यानि दिव्य
पितामहाः । तान्यहं कथयिष्यामि भवतां तृप्तिदायकम् ।
सधुस्त्विति प्रथममेवा पुष्करिणी सता । इतज्जुह्या त-
तोऽज्ञया ततोऽसौ क्षीरनीरधिः । हमध्वजतीर्थं तु तीर्थं
पैतामहं ततः । ततो गदाधराख्यं च प्रिततीर्थं
ततः परम् । ततः कापिलधारं वै सुषाखनिरियं पुनः ।
ततः शिङ्गयाख्यं च ज्ञेयं तीर्थमिदं शुभम् । एतानि द्रव्य
नामानि तीर्थस्यास्य पितामहाः । भवतां तृप्तिकारीणि वि-

नापि आदितर्पणे । सूर्येन्दुसङ्गमे यत् पितृणां तृप्तिकारकाः । ब्राह्मणान् भोजयिष्यन्ति तेषां आह्वयनलक्षम् । आह्वे पितृणां संलग्नं दास्यन्ति कपिलां शुभाम् । वेऽत्र, तेषां पितृगणोत्सवो चोरोदरोधसि । हृषोत्सवैः कृतोऽयंस्तु-
तीर्थेऽस्मिन् हृषभध्वजे । अश्वमेधपुरोडाशैः पितरस्तु-
तर्पिताः । गयातोऽष्टशुक्लं पुण्यं अस्मिन्तीर्थे पितृमहाः ।
अनायां सोमयुक्तायां आह्वैः कपिलधारिके । येषां
गर्भेऽभवत् स्वाधोवे दलजननान्मृताः । तेषां तृप्तिर्भवेन्नूनं
तीर्थे कपिलधारिके । अहस्तमोज्जीदामानो ये वाऽदार-
परिपङ्काः । तेभ्योऽनिर्दिष्टं पिण्डमिह ह्यव्ययं ब्रजेत् ।
अग्निदाहो मृताये वै नाग्निदाहश्च येषु वै । ते सर्वे तृप्ति-
मायानि तीर्थे कपिलधारिके । और्ध्वं देहि कहीना ये पो-
ड्यन्त्याहवर्जिताः । ते तृप्तिमधिगच्छन्ति हतकुस्त्रा नि-
वापिताः । अष्टशुक्लं मृताये वै येषां नास्त्वदकप्रदः । ते
ऽपि तृप्तिं परां यानि मधुसूतसि तर्पिताः । अपस्वस्तुमृता-
ये वै चौरविद्युज्जलादिभिः । तेषामिह कृतं आह्वं जायते
सुगतिप्रदम् । आत्मघातेन निधनं येषामिह द्विकर्मणाम् ।
तेऽपि तृप्तिं लभन्तेऽत्र पिण्डैः शिवगयाकृतैः । पितृगोत्रे
मृता ये वै मातृपत्ने च ये मृताः । तेषामत्र कृतः पिण्डो-
भवेदव्ययतृप्तिप्रदः । पत्नीवर्गे मृताये वै मितृवर्गे च ये
मृताः । ते सर्वे तृप्तिमायानि तर्पिता वार्षभध्वजे ।
ब्रह्मलेखिण्यां वंशे मृदवंशेऽन्यजेषु च । येषां नाम
मृच्छीत्या वदीयते ते सन्तुष्टाः । तिर्यग्योनिर्यताये वै
ये पिशाचत्वभारताः । तेऽप्यङ्गमतिमयानि तृप्तिः
कपिलधारिके । ये तु मानुषलोकेऽस्मिन् पितरोऽमर्त्य-
भोजनयः । ते दिव्यभोजनयः स्वर्गे मधुसूतसि तर्पिताः ।
ये दिव्यलोके पितरः पुण्यैर्देवत्वमागताः । ते ब्रह्मलोके
गच्छन्ति तृप्तिप्राप्तौ हृषभध्वजे । कृते चौरमयं तीर्थं ले-
नायां मधुमत् पुनः । हापरे सर्पिषा पूर्यं कलौ जलमयं
भवेत् । भीमावर्जितमपि च्येयं तीर्थं मिदं शुभम् । मध्ये
वाराणसि श्वेदं समं सान्निध्यतो नरैः । काशीस्थितैर्भेताऽ-
दर्शं श्वलोमे हृषभाङ्गनः । हृषभध्वजेन नास्नातः स्वास्थ-
न्वत् पितृमहाः । पितृमहेन सहितो मदाधरसमन्वितः ।
रविषा पार्वदैः सार्धं तिस्रोऽत्र पितृमहाः । ।

कपिलधारिककपिलधारदयोऽथ ।

कपिलप्रला स्त्री कपिलं कलमस्ताः । ब्राह्मभेदे राजनि० ।
कपिलशिंशपा स्त्री कर्म० । पीतपुष्पायां शिंशपायाम्
राजनि० । रक्तपीतनिश्चितवर्णेषु पिङ्गलतया पीता-

धिकवर्णं मातृपरतया पीतपुष्पायां उत्तिरिति बोध्यम् ।

कपिलप्रति स्त्री कपिलप्रणीता मृतिः । “अथ त्रिविधदुः-
खात्मनिऽतिरत्यन्तपुरुषार्थः” इत्यादिके षडध्यायीरूपे
सांख्यशास्त्रे तस्य शास्त्रस्य च मृतित्वं वेदार्थात्मवत्त्वेकं
सुनिप्रसूतत्वात् मृतत्वं “मृत्युनवकाशदोषप्रसङ्गः” इत्यादि
या० सू० भाष्ये कपिलमृतेरनवकाशदोषमाशङ्क्य मान-
वादिमृत्युनरानवकाशदोषात् साङ्ख्यमतं प्रत्याख्यातम्
“अवक्त्रोऽयं पुरुषः” इत्यादिज्येव तस्य शास्त्रस्य साका-
शत्वेन न निरवकाशत्वमिति व्यपस्थापितम् ।

कपिलाक्षौ स्त्री कपिलमणि इव पुष्पमस्ताः । पीतपुष्पायां
शिंशपायाम् रसुर्गोरी च राजनि० ।

कपिलाचार्य उ० कर्म० । विष्णौ । “महर्षिः कपिलाचार्यः
कृतज्ञोऽमेदिनीपतिः” वि० सं० । “महर्षिः कपिलाचार्यः” इति
सविशेषणमेकं नाम । महर्ष्यासौ कपिचेति महर्षिः
कृतज्ञस्य वेदस्य दर्शनात् कपिलचासौ व्याचार्यचेति
सांख्यस्य शुद्धात्मतत्त्वज्ञानम् “शुद्धात्म तत्त्वज्ञानं
साङ्ख्यम्” इत्याभिधीयते इति व्यामर्शतेः । “कपिं
प्रकृतं कपिलं महानमिति” मृतेः । “सिंहानां कपि-
लोत्तिरिति” मृते च तस्य तयात्वम्” भा० ।

कपिलातीर्थ न० कुरुक्षेत्रस्थे तीर्थभेदे । कुरुक्षेत्रसुप-
रब्धस्य रामस्तुदादिषु स्नानमस्तु । “कपिलातीर्थमासाद्य
ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा च यित्वा च पितृन्
स्नानं देवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य कलं विन्दति
मानवः” भा० व० ८३ । [इन्द्रे । त्रिका० ।

कपिलाश्व उ० कपिलरूपेणाश्वरूपात् कपिलयस्याश्वयोगाच्च
कपिलादान न० दैत० वक्ष्यमाणविधिना कपिलायाः गोदाने
तद्विधानादि चेमा० दा० आदित्य० । “कपिलां ये प्रयच्छन्ति
चेलच्छन्नां सलङ्कताम् । सलङ्करी रोषयुगां सक्ताबा-
ङ्गूल भूषिताम् । श्वेतवस्त्रपरिच्छन्नां वस्त्रास्त्रनरैर्युताम् ।
(वस्त्रास्त्रनरैर्वस्त्राश्वकोलाहलैः) । “सङ्कलं योगदा-
दत्ते कपिलां चापि सुमतः । सममेव तयोः पुण्यं प्राज्ञ-
ब्रह्मविदां नर । यावन्ति रोमकृपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति
हि । तावत्कोटिसङ्कल्पाणि वर्षाणां दिवि मोदते ।
“रक्षाशङ्करी रोषयुगां सक्ताबाङ्गूलभूषिताम् । कांस्यो-
पदीकृतां धेनुं वस्त्रच्छात्रमलङ्कृताम् । दत्त्वा हि जेन्द्राय
नरः स्वर्गलोके महीयते । दशधेनुप्रदानेन तुल्यं का कपि-
ला मता” वासवस्तुतः । “हेमशङ्करी यक्षै रौषैः सुशीलाः
पञ्चसंभृता । सकांशपात्रा दातव्या चौरिणी गौः सद्-

क्षिणा । दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान् ।
कपिला पुनस्तारयति मूयस्तासप्रमं कुलम्” व्यासः “रुक्म-
शृङ्गो रौमसुरां वस्त्रकांशोपदोहनाम् । सर्वान् कपिलां
दत्त्वा वंशान् सप्रसहरेत् । यावन्ति तस्या रोमाणि सर्वस्या-
या भवन्ति हि । सुरभोक्तोकमाभाद्य रमते तावतीः सुभाः” ।
लोकोत्तरे “घण्टाचामरसंयुक्ता किंकिणीजालमण्डिता ।
दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता । प्रयस्विनी सुशीला
च तदृणो वत्सकान्विता । कपिलैवं प्रदातव्या शिवस्याप्ये
विधानतः” दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे “कपिले ! सर्वभूतानां
पूजनीवाऽसि रोहिणो । तीर्थदेवमयो यस्मादतः शान्तिं
प्रयच्छ मे” इति । रोहितवर्णाधिक्यात् रोहिणो ।
स्वर्गशृङ्गादिमानसुक्तम् हे० दा० कूर्मपुराणे “दश-
सौवर्षिके शृङ्गे सुराः पञ्चपलान्विताः । पञ्चायत्प-
लिकं ताम्रं कांस्यं चैतावदेव त । वस्त्रान्तु त्रिगुणं धेनू
दक्षिणा च चतुर्गुणा । एतैरलङ्कृतां धेतुं घण्टाभरणभू-
षिताम् । कपिलां विप्रसुखाय दत्त्वा भोक्तव्यमाप्नुयात् ।
दिगुणोपस्तरोदेता मङ्गती कपिला स्रुता । दत्ता सा विप्र-
सुखाय स्वर्गमोक्षफलप्रदा । सप्रजन्मकृतात् पापान्सुच्यते
दश संयुतः । यान् यान् प्राप्येयते कामांक्षांक्षान् प्राप्नोति
मानवः । अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोति संयतः” । २३ सभा-
मवर्षवत्सवर्षचितकपिलधेतुदाने च “समान वत् सां कपिलां
धेतुं दत्त्वा पयस्विनीम् । सुप्रतां वस्त्रसंपन्नाम् जङ्गलोके
महोयते” जेमाद्रिदा० भारतवाक्यम्

कपिलावट उ० कपिलया गोलकस्थया कृतोऽवटः गर्तः । गङ्गा-
हारसमीपस्थे तीर्थभेदे । कनकलतीर्थसङ्गा “कपिलावटं
ततो गच्छेत्” भा० व० ७० ७५ ।

कपिलाङ्गद उ० कपिलाभिः कृतो ह्रदः । काश्या उत्तरको-
मास्थे तीर्थभेदे कपिलधाराशब्दे विवृतिः । “ततो वारणसीं
गत्वा अत्र तिथा उपध्वजम् । कपिलाङ्गदे नरः स्नात्वा
राजसूयमवाप्नुयात्” भा० व० ८४ ७५ ।

कपिलिका स्त्री कपिला+संज्ञायां अत इत्वम् । यतपदी-
भेदे । (काण्डाङ्क) “यतपदस्तु वरुणा जम्बा चिला क-
पिलिका प्रीतिका रक्ता चैता अग्निप्रभा इत्युच्यते” सुश्रु०

कपिलेश न० कपिलेन प्रतिष्ठापितमीशविक्रम् शा० त० ।

काशीस्थे शिवलिंगभेदे “कपिलेशं महालिंगं कपि-
लेन प्रतिष्ठितम् । सुच्यन्ते कपयोऽप्यस्य दशमात् किं-
मानवाः” काशीख० प्रविष्टितं प्रतिष्ठापितमनूतस्यैवत्वात् ।

कपिलीमन् मा) स्त्री कपेर्लोभे लोम मङ्गरी लक्षाः मनन्-

त्वात् वा डाप् । रेणुकानामकमन्त्रद्वये राजनि० ।

कपिलीमफला स्त्री कपिलीमन्यपि फलति कण्डूदानाय प्रभवति
फल-अच् । (आलङ्करी) मृत्कपिशिग्राम् राजनि० ।

कपिलीह न० कपिवर्षं पिङ्गलं बोहं घातः । पिच्छले ।
हेमच० । [ल्लाम् रत्नमा० ।

कपिलिका स्त्री कपिः कपिवर्षा वल्लिका पृथो० । गजपिण्प-
कपिवक्त्र उ० कपेर्वक्त्रमिव वक्त्रमस्य । नारदे त्रिका० ।

पर्वतपिण्यापाञ्चास्य तद्यात्वम् यथाह भा० शा० ३० ७५ ।

“नारदः पर्वतचैव द्वादशो लोकसप्तमौ । मातुलो भागि-

नेयश्च देवलोकादिहागतौ । विहर्तुं कामौ सम्भोत्वा मातुषेय

पुरा विभो ! । हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि ।

नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः । तावुभौ तप-

सोपेताववनीतलचारिणौ । भुञ्जानौ मातुषान् भोगान् यथा-

वत्स्यर्थावताम् । प्रीतिमनौ हृदा युक्तौ समयश्चैव च-

क्रतुः । यो भवेद्भृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः ।

अन्योन्यस्य स व्याख्येयो सृष्टा शपोऽन्यथा भवेत् । तौ

तथेति प्रतिज्ञाय मङ्गर्षी लोकपूजितौ । सृष्ट्यं चैव-

मथ्येत्वा राजानमिदमूचतः । आवां भवति वत्स्यावः क-

श्चित्कालं हिताय ते । वधावत् पृथिवोपात्तः । व्यावयोः

प्रगुणीभव । तथैव कृत्वा राजा तौ सत्कृतोपचचार ह ।

ततः कदाचित्तौ राजा मङ्गात्मानौ तपोधनौ । अत्रनीत्य-
रमप्रोतः सुतेयं वरवर्णिनी । एकैव मम कन्या या सा वां

परिचरिष्यति । दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शीलवत्तसमाहिता ।

सुकुमारो कुमारो च पद्मकिङ्कलकमुप्रभा । परमं सौम्य-

मित्युक्तं ताम्भ्यां राजा शशास ताम् । कन्ये ! पित्रावुप-

चर देववर्षितवत्स ह । सा तु कन्या तथेयुक्ता पितरं धर्म-

चारिणी । तथा निदेशं राक्षस्यौ सत्कृतोपचचार ह ।

तस्यास्तो नोपचारेण रूपेणाप्रतिभेन च । नारदं हृत्स्वस्वस्थं

सहस्रैवाभ्यपद्यत । वदधे हि ततस्तस्य हृदि कामो मङ्गात्मा-

नः । यथा शुकस्य पत्नस्य प्रहृष्टौ चद्रमाः यनैः । न च त-

न्नाग्निनेयाय पर्वताय मङ्गात्मेन । यथं स हृदयनीत्रो ब्रू-
मानः स धर्मवित् । तपसा चेत्कृतं चैव पर्वतोऽयं बुभो-

ध तम् । कामार्त्तं नारदं श्रुत्वा शयापैमन्ततो श्यम् ।

कृत्वा समयमव्यस्यो भवान् संहितो भवा । यो भवे-

द्भृदि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः । अन्योन्यस्य स

व्याख्येय इति तद्वै सृष्टा कृतम् । भवता वचनं जङ्ग-

लाक्षादेव शपास्यहम् । न हि कामं प्रवर्त्तन् भवान्-

पद मे पुरा । सुकुमार्यां कुतार्यां ते तस्यादेव शपा-

अहम् । ब्रह्मचारी मुख्यं स्नात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
 अकार्षीत्समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः । शपथे
 तस्मात्सुसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे । सुकुमारी च ते
 भार्या भविष्यति न संशयः । वानरश्चैव ते रूपं विवा-
 हात्म्यमिति प्रभो ! । संश्रयान्ति नराद्यान्ये स्वरूपेण विना-
 ननम् । स तदाकथन्तु विद्याय नारदः पर्वतं तथा ।
 अथपक्षमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः । तपसा ब्रह्मचर्येण
 सत्वेन च दमेन च । युक्तोऽपि नित्यधर्म्मश्च न वै स्वर्गम-
 वाप्नुयि । तौ तु यत्ना श्रयं क्रुद्धो परस्परममर्षयो ।
 प्रतिजम्बतरन्वोन्व क्रुद्धाविव मजोत्तमौ । पर्वतः प्र-
 क्षिप्रीं कृतज्ञां विचचार मङ्गलमतिः । पूज्यमानो यथा-
 न्यायं तेजसा स्नेह नारदः । अथ तामलभक्तन्यां नार-
 दः सुहृत्प्राप्तमात्मा । धर्म्मण विप्रप्रवरः सुकुमारोमनि-
 न्दिताम् । सा तु कन्या यथाशयं नारदं तं ददर्श ह ।
 पाणिपद्मपद्मभन्वाणां नियोगादेव नारदम् । सुकुमारी
 च देवर्षिं वानरप्रतिमानवम् । नैवावमन्यत तदा प्रीति-
 मन्विव चाभवत् । उपतस्थे च भर्त्तारं न चान्यं मनसाऽ-
 व्यगात् । देवं स्मिन् वा यत्नं वा पतित्वे पतिवत्सला ।
 ततः कदापिद्भगवानुपर्वतोऽनुत्तार ह । वनं विरहितं
 किञ्चित्तलापश्यत् नारदम् । ततोऽभिवाद्य प्रोवाच
 नारदं पर्वतकदा । भवान् प्रसादं कुरुतात् स्वर्गादेशाय
 मे प्रभो ! । तस्माच्च ततो दृष्टा पर्वतं नारदस्तथा । ज-
 ताङ्गलिमुपावो न दीनं दीनतरः स्वयम् । त्वयाऽहं प्र-
 यमं शप्नो वानरस्तं भविष्यति । इत्युक्तेन सया पथा-
 च्छप्रस्तनपि मङ्गरात् । कदाप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावा-
 स्यतीति ह । तव नैव हि सद्यं इत्युक्त्याने हि मे भवान् ।
 निवर्त्तयेतां तौ यापावन्वोन्वेन तदा सुनो । श्रीमच्छ-
 तदा दृष्टा नारदं देवर्षिणम् । सुकुमारी प्रदुष्टाव पर-
 प्रत्यभिप्रेतुवा । तं पर्वतस्ततो दृष्टा प्रहृष्टोमनिन्दि-
 ताम् । अजयिष्ये भर्त्तारं नात्र काया विचारणा ।
 अग्निः परमधर्म्माद्वा नारदो भवतुप्रभुः । तैवाभेदाद्भू-
 दयो सा तेऽपूदल संशयः । साऽसुनीता बहुविधं पर्व-
 तेन मङ्गलान्ना । शपदोपश्च तं सत्तुः श्रुत्वा प्रकृति-
 मागता । वर्त्ततेऽव यदौ स्वर्गम् नारदोऽध्यगमद्गृहान् ।
 कपिच्छकीशास्त्रादवोऽप्यल । ईतं वानरमुखे न० ।

कपिवदान्त उ० कपिण वदान्तो बहुफलत्वेन तद्वदानात् ।
 आकातकउ० । यद्वाच० । [वानरः ।

कपिवत्सौ स्त्री कपिरिव तज्जोषिष्ठस्या वत्सौ । मजपिपपक्षाम्

कपिश उ० कपिः कपिनामात्मस्य लोमा० य । शिङ्गुले
 (गिलारस) मेदि० कपिं कविस्वं श्रूति शो-क ।
 २ कण्ठपीतमिश्रितवर्णं पु० १ तद्युक्ते लि० अम० । "मधुक-
 रविटपानमिता तरुपङ्क्तोर्विभक्तोऽस्य विटपानमिताः ।
 विपाकपिण्डकलता-रजसा रोधककाश्चि कपिशं गन्तता"
 भाषः । अत्र तरुपङ्क्तेः कण्ठत्वात् पिण्डकलतारजो-
 योगात् श्लावत्वम् । ४ रक्तकण्ठमिश्रवर्णं पु० ५ तद्वति लि०
 "सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधोनाम राजसः" रघुः । "ईष-
 वृत्तरजःकणाप्यकपिशा चूते नवा मङ्गरी" विक्र० ।
 "नीपं दृष्टा हरितकपिशं केयूरैर्दृष्टदैः" मेघ० । त-
 त्तुल्य वर्णत्वात् ईषद्यभेदे न० कृताः । "धामानपश्यत्
 कपिशं पिपासतः" भाषः ७ माधवीलतायां मेदि० स्त्री ।
 ८ उत्कलदेशसमीपस्थे नदीभेदे । "स तीर्त्वा कपिशां सै-
 न्यं वैवहिरदसेतभिः । उत्कलादधितपथः कलिङ्गा-
 भिसुखं यदौ" रघुः ।

कपिशञ्जन उ० कपिशमञ्जनं यत् । शिवे लि० तस्य
 श्वेतत्वेनाञ्जनस्य कण्ठत्वात्तयोर्मिश्रत्वात् तस्यात्वम् ।

कपिशपुत्र उ० कपिशायाः पुत्रः । पिशाचे शब्दरत्ना० ।

कपिशो स्त्री कपिश+वर्णवाचिवात् ऊ० । १ माधव्यां २ सुरा-
 याश्च शब्दकलत्रुमे मेदिनिजटाधरवाक्यं प्रमाणत्वे
 नोक्तम् । तद्विन्व "कपिशस्त्रिषु श्लाघे स्त्री माधव्यां
 विष्णुके पुमान्" इति मेदिन्यां स्त्रीमात्रोक्तेः लीयन्तानु-
 क्तोच । "वर्णात्तोपधादनुदात्तात् तोनः" "अन्यतो लीप्" पा०
 सूत्रयोः तोपधमिद्वयवर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तप्रतिपादकात्
 स्त्रियां लीप् स्यात् पि० कौ० व्याख्यानात् कपिश-
 शब्दात्तदात्तत्वाभावेन लीपोऽप्रसक्तेः "लघावन्ते इ-
 योच बहुषो गुरुः" किट् सूत्रेण तस्य पिण्डकलत्मापयोरिव
 गुरुयुक्तत्वाभावेन अनुदात्तत्वाभावात् अतएव "ईषद्वद्व-
 रजःकणाप्यकपिशा चूते नवा मङ्गरीति" विक्रान्तोऽप्यस्मात्
 टावन्ततया प्रयोगः । तथा च स्त्रीत्वेऽपि कपिशा इत्वेवं-
 रूपेण भवितव्यं न लीयन्तेनेति द्रष्टव्यम् । किञ्च उक्त-
 मेदिनिवाक्ये तस्य सुरार्थताऽपि न दृश्यते प्रत्युत "कथं
 मद्यच्च मरैव" कपिशं कपिशावनम्" इत्यायुधोक्तेः मद्यो
 लीयत्वमेव । अतएव "ग्राभ्यानपश्यत् कपिशं पिशासतः" इति
 भाषे लीयतयैव प्रयुक्तम् ।

कपिशोका स्त्री कपिशैव स्वावैवा० ईक । मदिरिकायां लि०
 कपिशोर्ध न० कपीनां प्रियं शीर्षमयम् शाक० । प्राकारायणे
 लि० । कपीनां प्राकारायणवाचितं हि लोकविदम् ।

कपिशोर्धक न० कपेः शोर्धमिव कायति कै-क । हिङ्गुले ।
गङ्ग० ।

कपिष्ठल पु० “कपिष्ठलो गोत्रे” पा० नि० प्रत्यम् । गोत्रपुत्र-
सर्गके कपिष्ठमेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् । कपिष्ठलि तद्-
गोत्रापत्ये बङ्गत्वे उपका० इजो वा लुक् । कपिष्ठल्यः
कपिष्ठलाः । गोत्रादपत्यं न प्रत्यम् ईत० । कपिष्ठल
वानरस्थाने न० ।

कपिस्कन्ध पु० दानवभेदे “उद्योगं परमं चक्रुर्दानवायुहव-
सदाः” इत्युपक्रम्य “काञ्चनालः कपिस्कन्धो व्याघ्रालः जि-
तिकम्पनः” हरिवं० १४० अ० ।

कपीकच्छू स्त्री कपिकच्छू+संज्ञायां वा दीर्घः । शू-
कशिव्याम् (आलङ्कृषी) गङ्ग० ।

कपील्य पु० कपिभिरिज्यते यज-कप ३त० । लीरिकाव्ये ।
जटाघ० । २। रामचन्द्रे । कपिषु खेडः ७त० । १। सुपीवे च ।

कपीत पु० कं जलवर्धं येतवर्धं मपीतः अमेरतो लोपः । अत-
वुज्जावत्ते रत्नमा० ।

कपीतन पु० कपोनाम् ई० लक्ष्मीं तनोति तन-अच् । १। आम्ना-
तकव्ये २। गिरिपठके ३। गर्दभासुडके च अमरः ४। अ-
न्यल्लके मेदि० । ५। युवाकव्ये ६। विस्वल्लके च गङ्ग० ।
गतेषां यवायवम् कपितल्ललोभयमङ्गरीकत्वात् तत्-
प्रियफलकत्वाच्च तथात्वम् ।

कपीन्द्र पु० कपिरिन्द्र इव । १। हनुमति गङ्ग० । “नश्यन्ति
ददर्श हन्दानि कपीन्द्रः” भट्टिः । ईत० । कपीनामिन्द्रे
स्वामिनि २। सुपीवे कपीनां यथेष्टं निवोक्तारि ३। रामे त-
दभेदात् ४। विष्णौ च । “शरीरभूतष्टदृभोक्ता कपीन्द्रो मू-
रिदक्षिणः” भा० अष्ट० १२ अ० । विष्णुनामकीर्त्तने ।

कपीवत् पु० वसिष्ठपुत्रभेदे । “सौर्वेवसिष्ठपुत्रस्य सत्यः कश्यप
एव च । कपीवानकपीवांच दन्तोन्निष्ठव्रतस्तथा । वसिष्ठ-
पुत्राः सप्राप्तन्” हरिवं० २६१ अ० । [सरोवरभेदे ।

कपीवह न० वहति वह-अच् ईत० “इतोवहे” पा० दीर्घः ।

कपीष्ट पु० कपोनामिष्टः । राजादमीवृक्षे २। कपित्ये च राजनि०

कपुच्छल न० कस्य शिरसः पुच्छमिव छाति-छा-क ।

!केशचूडायाम् । “अद्यातस्तृतीये वषे” चूडाकरणं

कपुटिका” गोभिः । “कपुच्छलास्वा केशचूडा

तस्याः संस्कारः कपुटिका” सं० त० रघु० । कस्य जलस्य

पुच्छमिव छाति छा-क । २। सुगमस्थाने । “इदमेव

कपुच्छलमयं दण्डः हे भवतो द्वौ ह्रीमौ-वाह” शत०

त्रा० ७, ४, १, २६ । “इदमेव हृक्कायं कपिरूपेण कपु-

च्छलम् सुगमस्थानीयम्” भा० । अत्र सूत्रे कपुच्छ-
लमिति सुद्वितपु० पाठः भाष्ये तु कपुत्सलमिति पाठः
तत्र कस्य जलस्य पृते पूरणाय सलति गच्छतीति व्युत्प-
त्तिः । वेदे परीक्षवचनत्वात् पृथो० साधुत्वम् । “इदमेव
कपुच्छलमयं दण्डः स्नाहकारः” शत० ब्रा० ८, २, १, १० ।

कपुटिका स्त्री कस्य शिरसः पुच्छं मोषणाय कायति
कै-क कस्य पुच्छं हितं वा कन् । केशचूडामंस्कारक-
मणि” कपुच्छलमयदे गोभिलवाक्यमुदाहृतम् ।

कपूय लि० कुत्सितं पूयते पूवी-विसरणे अच् पृथो० उ-
लोपः । कुत्सिते “अथ य इह कपूयचरणा अभ्यासीह ते
कपूययोनिसापथोरन्” छा० उ० । “मधवा यः कस्यः
वस्य कपूयाः सखायः” निरु० ६, १८ ।

कपूय लि० कुत्सितं प्रचयति प्राणि-किप् वेदे नि० संप्र० ।
कुत्सितप्रचयतिरि । “सिदीये यस्य रम्यतेऽनरा सख्या
कपूय” अ० १०, ८६, १७, “कपूयः कपूयसुधातन
चोदयत सुदत वाजसातये” अ० १०, १०१, १२,

कपीत पुंस्त्री कपू-वर्षे ओत वस्य पथ, क्त्वा वायुः पोत इव
यस्य वा । पारावते (पायारा) अमरः “कपीतको सु-
स्त्रिग्वो रक्तपित्तानिलापहः । संघाही शुक्लः शीतः
सुखाद्गु रूचिकारकः” भाव० तद्वृणा उक्ताः । [पुषु] इति
ख्याते शिल्पकण्ठे भूसरवसे वनकपीते मेदिनिः ।
कपीतजातिस्तु त्रिधा मृदुकपीतवनकपीतचिलकपो-
तचोति भेदात् । उह० सं० तेषां दिवासञ्चारित्यमुक्तम् ।

“श्यामाश्चैनययन्नवकुलशिखिभीकथं क्राज्यायाया-
मडीरकखड्गीरकशुक्लध्वाङ्गाः कपीतास्तयः । भारद्वाज
कुलालकुलुटकारा हारीतम्रप्रौ कपिः फेष्टः कुकुट
पूर्वकुटचटकाद्योक्ता दिवासञ्चाराः” । तत्र च कपीतविशे-
षाणाम् मृदुप्रवेशादिरिष्टम् । “यानासनयथ्यानि-
लयनं कपीतस्य सङ्गनिवेशनं वा । अशुभप्रदं नराणां
जातिविभेदेन कालोऽन्यः । व्यापाशु रस्य वर्षाञ्चितकपो-
तस्य चैव मस्यासात् । कुङ्कुमधूकस्य फलं सद्यः पाकं क-
पीतस्य” । व्यापाशु रस्य रंजत्पाशुधूसरस्य “रक्तपादाः
कपीताश्च” रामा० उ० । इरिष्टसूचने विधा० पा० भारते
शानिमर्हितं तस्य मृदुप्रवेशेनेऽरिष्टम् यथा ।

“वृधिरि उवाच । कपीतो यदि गात्रेव ! निविश-
त्वाद्यं कृणाम् । कथं शानिमर्षेत् तस्य क्षिप्रमेतद्द-
क्ष मे । भीष्म उवाच । प्रविष्टे सदनं राजन् ! कपीते-
भयकारिणि । उत्सन्नं जायते सङ्गनात् कार्या विचार-

या । अथ वा सद्यःस्वामी त्वरितं मृत्युमाप्नुयात् ।
 गेह्मिनी वा सुतो वापि राजा कुप्यति वा मृत्युम् । येन
 केन प्रकारेण प्रोत्सवं जायते मृत्युम् । न च संपद्यते
 राजन् ! कपोते सदृशं गति । निर्विशेषादनं यस्तु कपोतो
 विघ्नकारकः । स हनव्योमृतस्यास्य मेदसा जुहुयात् सुधीः ।
 जीवनेच्छा कपोते चेद्विधानान्तरमस्ति तत् । शालीनां
 पिष्टमादाय पयमालोद्य तत् पुनः । विदधीत कपोतस्य
 रूपं शास्त्रविचक्षणः । गुडेनोदरमापूर्य सुखं शर्कर-
 या पुनः । मधुना चरणौ तस्य पक्षौ धान्येन पलिणः ।
 ततो वज्रिसुखं कृत्वा हानयेत् प्रयतः सुधीः । “देवाः
 कपोताः” इत्येष यजने मन्त्र उत्तमः । खगं पिष्टमयन्तं तु
 जुहुयात् सर्पिषा युतम् । शतधा तं खगं कृत्वा भागशः
 परिकल्पयेत् । शिरसोऽप्यष्टभागांस्तु त्रिंशन्निंशञ्च पादयोः ।
 सवितरेति शिरसा वसुभ्योयजनं कृतम् । मनोज्योतिर्जुष
 तेति पक्षौ चन्द्रमसे जुनेत् । यक्षैर्वा सुकृतेति च पादं
 दक्षिणमग्नये । चरणं वाममग्निभ्यां जुहुयादग्नि-
 मन्त्रतः । “श्वेनस्य पक्षा” इति च बाहू रुद्राय वै
 जुनेत् । तिलश्रीहोन् व्याहृतिभिर्पञ्चासुद्दिश्य स-
 जुनेत् । अह्नाश्चैव पुनः पूज्य यजमानाभिषेच-
 नम् । सालङ्कारां सवत्सां च कामदोहां पयस्विनीम् ।
 धेनुं दद्यात्सुराणां च दक्षिणार्धे विशेषतः । व्याचा-
 र्याय सुशीलाय श्रीविषाय कुटुम्बिने । ब्राह्मणान् भोज-
 नेत् पक्षाद्यथाशक्ति च दक्षिणाम् । एवं कृते विधाने
 तु कपोतः शान्तिद्वन्द्वेदिति । ज्यो० त० अङ्गुशानौ
 अरिष्टसङ्गा उक्तविषये कपोतं विशेष्य शान्त्यन्तरमुक्तम्
 यथा “स्त्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्वेन एव च । विज्ञेय
 चर्मविज्ञेय भासः पाण्डुर एव च । मृहे यस्य पतन्त्येते
 गेहं तस्य विपद्यते । पक्षान्मासान्तवा वर्षान्मृत्युः स्याद्
 मृहमेधिनः । पत्राः पुत्रस्य वा मृत्युर्द्व्यङ्गापि विन-
 श्यति । ब्राह्मणाय मृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मृत्युमेव वा ।
 मृङ्गीयाद् यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत्” ।
 वैश्वशान्ते ध्यासः । “यज्यर्षः शान्तिकैव किं किञ्चिन्न
 नरा द्विज ! । महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुल्यस्य पूजितो
 हरिः । उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
 तुल्यस्य पूजितो भग्नः महाशान्तिकरो हरिः । अल-
 मङ्गुपराधीयोमन्त्रः । “नमस्ते वज्ररूपाय विष्णवे पर-
 मात्मने स्वाहेति” । छन्दोगपरिधिम् । “अथातो रज-
 श्वलाभिषेचने गोऽश्वमाभ्यां च गमने वमजजनने पिजा-

तीयजनने वा काककङ्कमृधवकश्चैनमासचिह्नं
 कपोतानां मृहप्रवेशे मङ्गिषस्योपरि विनामये एवामेव शि-
 यमाणे मृहद्वारारोहणे वादुभूतेषु अत्युदयेन विधिनाऽ-
 म्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतौजुहेति” अङ्गुताय
 अग्नये स्वाहा, सोमाय, विष्णवे, रुद्राय, वायवे, सूर्याय,
 मृत्यवे, वित्रेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति” । कपोतं विशेषयति
 यौनकः “रक्तपादः कपोतास्य अरस्यौकाः शुक्लक्ष्विः ।
 स चेच्छालां विशेषेच्छालासमीपञ्च व्रजेद् यदि । अग्नये
 मृहमध्ये वा वल्कलस्योदुग्मादिषु” । कत्युदयेन विधिना
 मृहोक्तेन प्रायश्चित्ताज्याहुतौः अङ्गुतदोषप्रशमनायाः
 सप्ताज्याहुतौः अङ्गुतायग्नये स्वाहा इत्यादि मन्त्रैः ।
 तत्र स्वाहीपाकेतिकर्त्तव्यतायां पावसचरुमिरेतेभ्यो देवे-
 भ्यो जुहुयात्” रघु० । छन्दोगप० । “पक्षात् घृतपाय-
 सेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्तिर्भवतीति” ।
 इहम् “हितोक्तविधिकपोतभिक्षकपोतानाम् मृहस्थेन
 अवश्यमेष्यता यथाह ज्यो० त० भारतम् । “पारावतामयूराय
 शुक्ला वैसारिकास्तथा । मृहस्थेन सदा पोष्या व्याज्जनः
 श्वेय इच्छता” अत्र प्रागुक्तकपोतविकल्पैर्वारिष्टसूचकत्वं
 नान्यत्वेति व्यवस्था अतएव प्रागुक्तभारते विघ्नकारक
 इति विशेषणम् । कपोतश्च प्रतदः यथाह भावप्र० । “हा-
 रीतोघवल्कः पाण्डुश्चिल पक्षो हृहृक्कुः । कपोतः खञ्ज-
 रीटस्तु पिकाद्याः प्रतदाः कृताः । प्रतद्य भण्यन्त्येते
 तृण्येन प्रतदास्ततः” तेषां सामान्यमांसगुणाय तत्रै-
 वोक्ताः “प्रतदाः मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः ।
 लघ्वो वज्रवर्षश्चा किञ्चिद्वातकराः कृताः” । “आवर्त्ति-
 मिर्ष्टं हृकपोतयिरोधराभैः” भाषः । कपोतोऽस्त्वस्य न-
 डादि० ऊ कुक् च । कपोतकीय कपोतयुक्ते लि० तस्मिन्
 भवः अण् विल्लङ्गा० ऊमात्रस्य लुक् । कपोतक तत्र
 भवादौ लि० । शृङ्गुतोक्ते कपोताने मूषिकभेदे च
 कपोतामशब्दे उदा० । [राज्ञे राजनि०

कपोतक न० कपोत इव कायति प्रकाशते कै-क । सौवी-
 कपोतचरणा स्त्री कपोतस्य चरणचरणाकारोऽस्त्वस्याः
 अर्थ० अच् । १ नलीनामगन्धद्रव्यवाधने हृत्वे जटाधरः ।
 कपोताङ्गुरपञ्च अमरः । ईत० । २ कपोतपादे ड० ।
 कपोतपाक पुंस्त्री कपोतःपाको द्विवः । कपोतगिशौ तेषां
 शतः जग्न । कपोतपाक्यः तस्य स्त्रियां वज्रपु लुक् । क-
 पोतपाकाः स्त्रियां तु न लुक्-कपोतपाकाः इत्येव ।
 कपोतपाद् लि० कपोतस्य पादाविष्य पादावस्य कृत्वादि०

पाठात् नान्यलोपः समासानः । कपोततल्ल्यचरणे ।
स्त्रिंशं वा ङीप् ।

कपोतपालिका स्त्री पालयति पाल+खल् ईत० । मृह-
स्तम्भापप्रसारितदारुभेदे सौधादिप्रान्ते काष्ठादिरचिते
पक्षिवासस्थाने विटङ्के (पावराखोप) । अमरः ।

कपोतपाली स्त्री कपोतं पालयति अच् गौरा० ङीप् ईत०
टिड्ढाणजिह्वादात्मनोः साहचर्यात् तद्धितात्मनस्यैव
वि० कौ० यङ्णात् न ङीप् सुग्ध० ह्र ईप् ङप् स०
इति भेदः । कपोतपालिकायै विटङ्के हलायु० ।
“कपोतपालीषु निकेतनानाम्” माघः ।

कपोतरोमन् पु० कपोतरूपधारिविज्वरात् प्राप्ते उ-
शीनरपुत्रे राजभेदे । तत्कथा भा० व० १८६५० ।
“कपोत उवाच । “वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुः” इत्युप-
क्रम्य “यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय प्रादा-
द्भवानसिनोक्तत्वं राजन् ! । एतदो ब्रह्म शिवं करो-
मि हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् । एतासां प्रजानां
पालयिता यमस्त्री सुरभीषामय सम्मतो मयम् ।
एतस्मात् पार्श्वत् पुरुषोजनविष्यति कपोतरोमेति च
तस्य नाम” । १२द्वंशे कुतुरस्य नृपतेः पौत्रे नृप-
भेदे च “कुतुरस्य सुतो पुण्युष्ट्रयोस्तु तनयस्तथा । कपो-
तरोमा तस्याथ तित्तिरिक्तनयोऽभवत्” हरि० १८६५० ।

कपोतलुब्धकोय न० कपोतं लुब्धकत्वाधिकृत्य जतो यन्त्रः
“इन्द्राक्षः” पा० ७ । भारतान्तर्गते मृहस्यस्य प्राणदाने-
नाप्यातिथ्यावश्यकर्तव्यतासूचके व्याख्यायिकाभेदे तत्कथा
भा० शा० १८६५० ।

“स पद्म्या वचनं श्रुत्वा धर्म्मं युक्तिसमन्वितम् । हर्षेण
महता युक्तो वाक्यव्याकुललोचनः । तं वै शकुनिकं
दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा । स पक्षी पूजयामास यत्रात्तं
पक्षिजीविनम् । उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं कर-
वाणि ते । सन्नायय न कर्त्तव्यः स्मरहे वर्त्तते भवान् ।
तदुग्रनीतं भवान् विप्रं किं करोमि किमिच्छसि । प्रथ-
येन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः । अरावप्युचि-
तं कार्यमातिथ्यं मृहमागते । जेतुमप्यागते ज्ञायां
नेपथ्यं हरते द्रुमः । शरणागतस्य कर्त्तव्यमातिथ्यं हि
प्रयत्नतः । पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन मृहस्येन विधेयतः । पञ्च-
यज्ञांस्तु यो मोहाच्च करोति मृहान्धमे । तस्य नायं
न च परो लोको भवति धर्म्मतः । तदुग्रब्रूहि मां सुवि-
श्वस्यो यत्त्वं वाचा यदिच्छसि । तत् करिष्याम्यहं सर्वं

मा त्वं शोके मनः कथाः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुने-
र्लुब्धकोऽव्रगीत् । बाधते खलु मे शीतं सन्नायणं हि
विधीयताम् । एवमुक्तस्ततः पक्षी पश्यान्वासीर्य मूले ।
यथाशक्त्वा हि पण्येन ज्वलनार्थं द्रुतं वयौ । गत्वाऽ-
ङ्गारककर्मान् मृहोत्वाऽग्निमवागमत् । ततः शुष्केषु
पण्येषु पावकं साऽप्यदीपयत् । स सदीप्तं महत् कृत्वा
तमाह शरणागतम् । प्रतापञ्च सुविश्वसः स्वगात्रायकुतो
भयः । स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्रायतापयत् ।
अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् । हर्षेण महताऽऽ-
विष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः । तथेव शकुनिं दृष्ट्वा विधि-
दृष्टेन कर्मणा । दत्तमाहारमिच्छामि त्वया लुब्धाधते
हि माम् । स तद्वचः प्रतिश्रुत्वा वाक्यमाह विहङ्गमः ।
न मेऽस्ति विभवे येन नाशयेयं लुधान्तव ।

उत्पन्नेन हि जीवामो वयं निम्नं वनौकसः । सञ्चयेनास्ति
चास्माकं सुनोनामिव भोजने । इत्युक्त्वा तं तदा तत्र
विषयवदनेऽभवत् । कथं तु खलु कर्त्तव्यमिति चिन्ता-
परस्तदा । ननुव भरतर्षभ ! गर्हयन् उत्तिमात्मनः ।
मूर्च्छां लब्धसंश्रुत्वा स पक्षी पक्षिचातिनम् । उवाच
तर्पयिष्ये त्वां सुहृत्सं प्रतिपालय । इत्युक्त्वा शुष्कपण्यैस्तु
समुज्ज्वाल्य जुतायनम् । हर्षेण महताऽऽविष्टः स पक्षी
वाक्यमब्रवीत् । कपोत्यां देवतानाञ्च पिबृणाञ्च महा-
त्मनाम् । श्रुतः पूर्वं मया धर्म्मे महाभक्तिपूजने ।
कुरुष्वानुपहं सौम्य ! सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । निविता खलु
मे बुद्धिरतिविप्रतिपूजने । ततः कृतप्रतिष्ठो वै स पक्षी
महसन्निव । तमस्मिं त्विः परिक्रम्य प्रविशेय महाभक्तिः ।
अग्निमध्ये प्रविष्टन्तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् । चिन्ता-
मास मनसा किमिदं वै कृतं मया । अहो मम नृपशस्य
गर्हितस्य स्तुतर्म्मा । अधर्म्मः सुमहान् घोरो भवि-
ष्यति न संशयः । एवं ब्रह्मविषं मूरि विललाप स
लुब्धकः । गर्हयन् स्नानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तत्तागतम्” ।

कपोतवङ्गा स्त्री कपोतो वन्यते प्रतार्यतेऽनया वन्य-करणे
षञ् । ब्राह्मीदृक्ते राजनि० । इमाञ्च सुश्रुते वीरतर्षादि-
गणे उक्ता तदुगुणा उक्ता यथा । “वीरतरुषश्चर-
हृयदर्भेऽद्यादनीमुन्द्रानलकुशकाशाश्रमेऽकाग्निमन्वधोर-
टावसुकागिरभङ्गू कुतुराष्टकेन्द्रीवरकपोतवङ्गाः । अदंष्ट्रा-
चेति । वीरतर्षादिरित्येव गण्योवातविकारतत् । अश्र-
रीशर्करामूलजङ्घ्राघातरुजापहः” । “कपोतवङ्गा-
मूलं हि पिबेद्वस्त्रादिभिः” सुश्रु० । भावप्र० “ब्राह्मी-

कपोतवद्धा च सोमवल्ली सरस्वती" इत्येव पाठः तत्र क-
पोतवद्धीति पाठकल्पनं प्राभादिकं सुश्रुतैकवाक्यतया
कपोतवद्धेति पाठस्यैव न्यायत्वात् ।

कपोतवर्णी स्त्री कपोतस्य वर्ण इव वर्णोऽस्याः गौरा० डीष् ।

सूक्ष्मलायां राजनि० तत्फलस्य कपोततुल्यशुभ्रत्वात्तथात्वम् ।

कपोतवाणा स्त्री कपोतस्तत्पाद इव वाणस्तत्तुल्याकारोऽस्याः ।

नलीकनामगन्धर्व्ये राजनि० शरतुल्यरूपत्वात्तस्याश्चात्वात्वम् ।

कपोतवृत्ति स्त्री कपोतानामिव सद्योहरणेनाकृतसञ्चयेन

वृत्तिः । कपोततुल्यायां ? सञ्चयरहितजीविकायाम् तस्याञ्च

सञ्चयराहित्यं कपोततुल्यकीयशब्दे दर्शितवाक्ये स्फुटम् ।

कपोतानां वृत्तिरिव वृत्तिरस्य । २ तत्पादवृत्तियुक्ते त्रि० ।

"कपोतवृत्तिर्मांसनिचयः संवत्सरनिचयोवा । संवत्सर-

निचये पूर्व निश्चितमाश्रयुद्धां जज्ञात्" विष्णु ४० ।

वानप्रस्थधर्मकवने । [(वामनहृदी) राजनि० ।

कपोतवेगा स्त्री कपोतस्य वेगो यस्याः ५ ब० । ब्राह्मीड्वे ।

कपोतसार न० कपोतः तदर्थः इव सारोऽत्र कथ्यत्वात् ।

स्रोतोऽङ्गने राजनि० । [कपोताङ्गनमिति पाठान्तरम् ।

कपोताङ्गन न० कपोतवर्षं घञ्जनम् । स्रोतोऽङ्गने अमरः

कपोताभ उ० कपोतस्याभेवाभाऽस्य । १ कपोतवर्षे हेम० तस्य ना-

नावर्ष्ये त्वेऽपि कपोताङ्गनादौ कथ्यवर्षोऽपि नृद्व्यते क्वचित् क-

र्ज्युराख्योऽपि "तदिदं भस्म कपोतकर्जुरमिति" कुमार-

प्रयोगात् कर्जुरवर्षस्य कथ्याधिक्यात् कपोतवर्षत्वम् ।

सुश्रुतोक्ते २ भूमिकभेदे । "पूर्वसक्ताः शुक्रविषा भूमि-

का ये समासतः । नामलज्जभैषज्यैरष्टादश निबोध तान्"

इत्युपक्रम्य "लावन" इत्यादीन् "भूमिकश्च कपोताभस्तथै-

वाष्टादश स्रताः" इति विभक्त्य "शरुणेनानिलं

क्रुद्धोवातजान् क्रूरते मदान् । मृदाज्जणेन पित्तञ्च त्रेते-

न कफमेव च । सहता कपिलेनासृक् कपोतेन स्रष्टव्यम् ।

भवति चैषां दंशेषु यन्त्रिमण्डलज्जलि काः । पिङ्गकोपय-

याचोपाः शोथश्च मृदादण्डः" इत्युक्तम् । रूपवत्तुल्यं

वातपित्तकफरज्जलविकाररूपम्" [तस्य तत्राश्रयत्वात्तथात्वम्

कपोतारि उ० कपोतहारिः इत० । श्येनपक्षिणि शब्दर०

कपोती स्त्री कपोतजातिः स्त्री डीष् । १ कपोतजातिस्त्रियाम् ।

२ यूपभेदे च । "अथ यस्मैतद्वज्रास्य सतः शृङ्गद्वयम्

भवति सह कपोती नाम यूपः वोह तादृशं यूपं

क्रूरते बाह्यायुषोऽष्टं लोकमेति तस्मात्तादृशमाशुष्का-

भोयूपं न कुर्वीत" शत० ब्रा० ११, ७, २, २ । "वक्रः

धनुर्दीक्षापश्च भवति स कपोती यूप कपोताख्य

स्त्रीपक्षिसन्निवेशसाभ्यात्" भा० । तेनात्र केनचित्

कपोतिन् इति शब्दस्य कल्पनं भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ।

कपोल उ० सौ० कप-खोलच् । गच्छे गच्छे (गाल)

अमरः । "कपोलकण्डूं करिभिर्विनेतुम्" कुमा० ।

"कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः । "लोनालिः

शूरकरिणां कपोलकायः" किरा० "यस्याः कपोलैः कल-

घोतधामस्तम्भेषु" । "कपोलमितीरिव लोभगौरीः"

भाषः कपोलाभिन्नेय इव विसीर्यत्वात् उपमि० स० ।

एवं कपोलफलकादयः प्रसीर्यकपोले ।

कप्यास न० आसृतेऽनेन आस करणे घञ् इत० । कपि-

पृष्ठान्तभागे "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी"

जा० उ० । "कपेर्मकटस्यासम् कप्यासं आसेरुपवेशनार्थस्य

करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति" भा० ।

कफ उ० केन जलेन फलति फल-ड । शरीरस्थो धातु-

भेदे स्त्रेष्णिणि । "प्राणप्रवाणसमये कफवातपित्तः कण्ठा-

वरोपनविधौ स्वरं कुतस्ते" उल्लटः । कफस्य स्वरूप-

स्यानकर्मादिकं भावप्र० उक्तं यथा ।

"क्षेप्ता त्रेतो युद्धः स्निग्धः पिच्छः शीतलस्रधा ।

तमोगुणाऽधिकः स्रादुर्विदग्धो लवणो भवेत् । एकः

क्षेप्ता नामस्यानकर्माभेदः पञ्चविधः । अथ क्षे-

प्ताणां नामान्याह "कफस्यैतानि नामानि क्षेदनवाच-

नन्वनः । रसनः क्षेदनवापि क्षेप्तायः स्यान्भेदतः ।

अथ क्षेदनादीनां स्थानान्याह । आभाशयेऽयं हृदये कण्ठे

धिरसि रन्निषु । स्थानेषु पञ्चस्रष्टाणां क्षेप्ता तिष्ठन्-

तुक्त्वात् । दोषाणां सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च

स्थानानीति बाहुल्याभिप्रायेणोक्तानि । तथाच वाग्-

भटः "इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्येकीकृतात्मनाम् ।

व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि च पृथक् पृथक्" । इति

चरकश्च "ते व्यापिनोऽपि हृद्वाभ्योरधोमध्योर्हृदयवाः"

इति अथ तत्तत्स्थानगतस्य क्षेप्तायः कर्माण्याह ।

क्षेदनः क्षेदयत्यक्षमाक्षगत्याऽपरारूपि । अतुल्यत्वात्

च क्षेप्तास्थानान्युदककर्माण्या । अयमर्थः क्षेदनोऽयं

क्षेदयति तेन संवृतमन्नं भेदं प्राप्नोति । अपराख्यापि

क्षेप्तास्थानानि हृदयादीनि मार्गैश्च गत्वा तत्र तत्र-

हृदयालम्बनसंधारण रसपहस्यसक्तोन्द्रितर्पणसन्निव-

त्तवणाद्युदककर्मभिरतुल्यत्वात् उपकरोति । तथाच

"रसयुक्तात्मनोऽयं हृदयस्यानलम्बनम् । त्रिकसन्वा-

रणं चापि विदधात्यलम्बनः । त्रिकं शरीराङ्गद्वय-

सन्धिः । उभावपि यतः सौम्यौ तिष्ठतश्चानिके यतः । ततो रसान्विजानीतोरसनारसनौ समौ । रसना रसनेन्द्रियं रसनः कण्ठस्थकफः । स्नेहनः स्नेहदानेन समस्तेन्द्रिय-
तर्पणः । स्नेहणः सर्वसन्धीनां सन्धेयं विदधात्यसौ ।
अन्यत्र वैद्यकेऽन्यथानामाद्युक्तम् । “अवलम्बकस्त्वैकः
क्लेदकः स्नेपकोऽपरः । बोधकस्पर्शकश्चेति स्नेहा पञ्चविधः
सूतः । तल्लक्षणानि यथा “कफघ्नानां तु शेषाणां यत्
करोत्यवलम्बनम् । ततोऽवलम्बकाख्यातिः स्नेहा प्राप्नो-
त्युपरः स्थितः” । आमाशयान्धितः सोऽक्षक्लेदनात् क्लेदकः
सूतः । स्नेहकः स्नेपणात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः ।
रसनावस्थितः स्नेहा बोधको रसबोधनात् । शिरसि प्र-
स्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात् “कफस्यानानि” उरः कण्ठः
शिरः क्लोमपर्वण्यमाशयो रसः । भेदोद्युक्तञ्च जिह्वा
च कफस्थानसुरः परम्” । अजितकफस्य कर्माणि यथा
सुखबोधे “स्नेहोन्मत्तः स्मिरत्वञ्च गौरवं दृष्टता बलम् ।
जम्बा हृतिरलोमश्च कफकर्माविकारजम्” कफसामान्यलक्षणं
यथा “माधुर्यं लेहगौरवं शैत्यं पैच्छिल्य गुणलक्षणः स्नेहा तस्य
समानयोनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं वर्ध-
यति स्नेहात् स्नेहं गौरवाद्गौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छिल्य-
मिति तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स स्नेहणः प्रत्य-
नीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्यं मभिभवति रौक्ष्यात् स्नेहं
लाघवाद्गौरवमोष्णत्वात् शैत्यं वैश्यात् पैच्छिल्यमिति”
सुश्रु० । विशेषतश्चाग्निदानादिकसक्तं सुश्रुते

“दिवास्तत्र प्रयायामालसमधुरास्त्वलवणशीतस्निग्धगुरु-
पिच्छलाभिध्निह्रायनकयवकनैषधेकटुमायमहाभापगोघू-
मतिलपिष्टविलितदिग्धध्वजशरापायसेचुविकारानूपोदकमं
सवसाविषसृणालकशेरुकश्ङ्गाटकमधुरवल्बोफलसमशनाध्य-
शनप्रवृत्तिभिः स्नेहा प्रकोपमापद्यते । स शीतैः शीत-
काशे च वसन्ते च विशेषतः । पूर्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्त-
मात्रे प्रकुप्यति” ।

सुश्रुते कफविकारे हेतुस्तौ यथा “विषमोवातजान् रोगान्
तोष्णपित्तनिमित्तजान् । करोत्यनिमिषा मन्दो विकारान्
कफसम्भवान्” यद्यभेदे कफाद्याधिक्यमाह तत्त्वं “बाले
विवर्द्धते स्नेहा मध्यमे पित्तमेव तु । मूत्रिषु वर्द्धते वायु
उर्द्धे तानुवीर्य्य योजयेत् । देशभेदोऽपि कफहेतुस्तौक्तः
“कफघातरोगमूत्रिषु शान्तः” । कफघात एव तद्वर्माणां
क्लेदनादेराध्यधमत्वात् यथोक्तम् सुश्रुते ।

“शीतस्निग्धमन्दगुरुसान्द्रकटुपिच्छलरसध्वजलभी-

पक्तपायास्त्वलवणं मधुररसप्रायमायं तत् स्नेहनप्रज्ञा-
दनक्लेदनवन्मनविध्यन्दनकरमिति” । अधिकमाकरो दृश्यम् ।

कफकार लि० कफं तद्विकारं करोति क्ष-अच् । कफ-
विकारकारको द्रव्यभेदे स च द्रव्यभेदः सुश्रुते उक्तः
“काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकसुदपथीभाषपथीभेदाम-
हामेदाश्चिन्नरुहाकर्कटश्ङ्कोतगामीरोपद्वाकप्रपौरुक्षीक-
र्षिष्ठद्विष्टदीकाजीवन्यो मधूकश्चेति । काकोल्यादिरयं
पित्तशोणितानिलनाशनः ; जीवो उर्द्ध्वो दृष्टः सान्य-
स्नेहकरस्तथा” ।

अन्यत्र “कफपित्तकरा मतस्याः कफपित्तकरं दधि” । सु-
श्रुतेऽपि । सामान्यत उक्तं यथा “कटुकं मूलकं स्नेहाणं
वर्धयति स्निग्धगीर्णत्वात्” “वसुधाजलजताभ्यां बलासं
परिवर्द्धते” बलासं कफः । कफतृकफवर्द्धनादयोऽप्यत्र ।
“प्रमेहजत् स्यात् कफजञ्च सर्वम्” वैद्यकम् ।

कफकूर्चिका स्त्री कफं कूर्चति तिकरोति कूर्च-विकारे
खुल । लालायाम् आस्त्रासवे (शाल) । हेम० ।

कफघ्नी कफं तद्विकारं हन्ति टक् ङीप् । ह्रुवामेदे राजनि० ।
२ कफहन्तृद्रव्यभेदे लि० तानि द्रव्याणि सुश्रुते दर्शितानि यथा
“आरग्वधमदनमोषघोराकुटजपाठाकण्टकीपाटलासूत्र्य-
न्द्रयवसप्रपणैर्मन्त्रकुसुमकदासीकुसुमकुसुमचिचलकया-
ङ्गैश्चाकरज्ज्वरपटोलकिराततिलफानि सुषयी चेति ।
आरग्वधवादिरत्नेष गणः स्नेहविधापहः” ।

“वरुणात्तं गलशिषु मधुशिषु तर्कारीमेष्टङ्गीपूतीकान्त-
मालमोरटान्मिमन्वसैरोयकद्वयविस्वीवसुक्वसिरचित्तकशता-
वरीविल्लजश्ङ्कीदभां दृष्टीद्वयश्चेति । वरुणादिर्गणो-
ज्ये कफभेदो निवारणः” ।

“शालसाराजकर्णशदिरकदरकालस्तम्बकसुभूर्जमेष्ट-
ङ्गीतिनिमचन्दनकुचन्दनशिशपाशिरोमासनधवार्जुनतालया-
कनकमालपूतीकाशकश्यायुरूथि कालीयकश्चेति । सा-
लसारादिरत्नेष गणः कुष्ठविनाशनः । मेहपाण्डू-
मयहरः कफमेहविशेषकः” । “रोध्रसावररोध्रपलाश-
कुटजशोकाफलीकटफलैलवानुसज्जकीजिङ्गीनीकदम्बमा-
लाः कदली चेति । एष रोध्रादिरित्युक्तो भेदः क-
फहरो गणः” । “अकालककरज्ज्वरनागदन्तीमयूरकभार्गी-
रास्तेन्द्रुपीकुड्मेतामहाघेतादृषिकाखलवणास्तापस-
दृष्टयेति । अर्कादिको गणो ज्ये कफभेदो विधा-
पहः” । “सुरासाश्चेतसुरसाफलिज्जकार्यकगन्धकभूत-
श्चसुखकालमालकासमर्द्धजवकसरधुपादिङ्गकटफलसुर

सानिगुंरुडोक्तुहालोन्दुर्कफिकफिप्राचीवलकाकमाच्यो
विषसृष्टिकथेति । सुरसादिर्गणो ह्येष कफकृत्क-
मिच्छदनः” । “पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकम्-
कुरेवरमरिचहृत्पिप्पलीहरेणुलजभोदेन्द्रववपाठाजोरक-
सर्पपमहानिम्बफलहृत्तुभागीभधुरसातिविषावचाविडङ्गा-
नि कटुरोहिणी चेति । पिप्पल्यादिः कफहरः
प्रतिश्लाघानिनारुचीः । निहन्त्याहीपनो गुल्ममूत्रलज-
शामपाचनः” । “एलातगरकुटमांसीध्यामकत्वक्पलनागपु-
ष्पाप्रयङ्गुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्याथेयकत्रीवेष्टकचो-
चचोरकमालकगुग्गुलुसर्जरसतुर्यकाऽगुरुशृङ्गो-
रमद्रदाशकुङ्कुमानि पुष्पागकेशरश्चेति । एलादिको
वातकफौ निहन्त्यादिप्रमेयः” । “उहृतीकण्टकारिकाकुटज-
फलपाठा मधुकथेति । पाचनीयो उहृत्त्यादिर्गणः पि-
त्तानिलापहः । कफारोचककृत्तामूलकच्छूरापहः” ।
“पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्ध्वागुहूचोपाठाः कटुरोहिणी चे-
ति । पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः” ।

“अथकर्मस्वयंशलाजतुकासीसहयहृत्तुनि तल्यकथेति
अथकादिः कफं हन्ति गणो भेदोविशेषणः । “सुचा-
स्ताहरिद्रादाहरिद्राहरीतक्यामलकविभीतककुटजैमवतोव-
पाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गंटातिविषाद्रात्रिडोमल्लातकानि चि-
त्वकथेति । एष सुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिधू-
दनः” । “हरितक्यामलकविभीतकानि लिफला ।
लिफला कफपित्तघ्नौ मेहकुटविनाशनौ” ।

“पिप्पलीमरीचश्चकुरेवराणि त्रिकटुकम् । “त्वग्रूपं कफ-
भेदोघ्नं मेहकुटत्वगामयान् । निहन्त्याहीपनं मूत्रपिनषा-
ग्नान्प्रतामपि” । “आमलकोहरीतकीपिप्पल्यचित्तकथेति ।
आमलक्यादिरितेभ्य गणः सर्वस्वरापहः । वलुष्यो दी-
पनो हृष्यः कफारोचकनाशनः” । “लावारेवतकुटजाऽ-
शमारकटफलहरिद्राहयनिम्बस्रग्ध्रमालतुर्यस्तवाभाषा
चेति । कषायस्तिक्तमधुरः कृफपित्तार्तिनाशनः” ।
“विल्वान्निमन्वटुष्टुकपाटलाकाश्लथ्येति सङ्गत् । सतिक्तं
कफवातघ्नं पाके लज्जन्मिदोपनम् । मधुरानुरसञ्चैव पञ्च-
मूलं महत् कृतम्” । “कुशकाशनलदर्भकाश्लेष्मुका इति
तथैव शकः । मूलदोषविकारश्च रक्तपित्तं तथैव च ।
कन्धः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत् । एषां वा-
तहरानाद्यावन्धः पित्तविनाशनः । पञ्चको श्लेष्म-
शमनावितरौ परिकीर्त्तितौ” इति विशेषत उक्तम् ।
शामान्यतस्तु तत्रैवोक्तम् “अथ कपित्थं श्लेष्माणं शम-

यति कृत्ववीर्यत्वात् मधुरं चौरुञ्च” । रसभेदस्तु तत्रैवता
तत्रोक्ता । “ये रसा श्लेष्मणमनाभवन्ति यदि तेषु वै ।
श्लेष्मणोरवशैत्यानि बलासं बर्हयन्ति ते” (बलासं कफम्)
तत्पाकपरिपाटी तत्रैवोक्ता । “श्लेष्मा विदग्धीलवणता-
मुपैति” स्वतेजोनिजैः श्लेष्मा शमं याति शरीरिणाम् ।
“तत्र यश्चे गुण्या वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धकृत्स्नदु-
तीक्ष्णपिक्किलविषदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ । शीत-
पिक्किलावन्मुगुभूविडौ । उषिष्यन्मुगुभूविडः श्लेहः ।
तोयाकाशगुणभूविडं मृदुत्वं । वायुगुणभूविडं रौक्ष्यम् ।
क्षितिसमीरणगुणभूविडं वैशद्यम् । गुरुलघुविपाकावक्त-
गुणौ । तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ । शीतमृदुपिक्किलाः
पित्तघ्नाः । तीक्ष्णकृत्स्नविषदाः श्लेष्मघ्नाः गुरुपाको वात-
पित्तघ्नः । लघुपाकः श्लेष्मघ्नः । तेषां मृदुशोतोष्णाः
स्वशं पाह्याः । पिक्किलविषदौ चतुःस्वशंभ्याम् । स्नि-
ग्धकृत्स्नौ वातघ्नौ । शीतोष्णौ सुखदुःखोत्पादनेन । गुरु-
पाकः मृदुविषलत्वतया कफोत्तरोयेन च । लघुर्वर्द्धवि-
षमूलतया मारुतकोपेन च” ।

“तीक्ष्णोष्णं मूलं कृत्स्नं कफघ्नं कटुपाकि च” इत्युक्तम् । त-
न्नायकद्रव्यगुणभेदाः संक्षिप्यान्यत्रोक्ताः । “गुरुशीत-
मृदुस्निग्धमधुरस्तिरपिक्किलाः । श्लेष्मणः प्रथमं यान्ति
विपरीतगुणैर्गुणाः” । तद्विवारणोपाया अन्यत्रोक्तायथा
“कृत्स्नकारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिठीवन स्तोसेवाध्वनि-
युज्जगमररतिक्लीडापदाघातनम् । धूमाल्पश्लिरोविरेकव-
मनस्सेदोपनाहृदिकं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्मा-
णस्य जयेत्” ।

कफहन्तृ कफहादयः श्लेष्महन्तृ श्लेष्मादयोऽप्यत्र लि० ।
कफणि पुंस्त्री केन जलेन फणति स्फुरति इत् । भुजमध्य-
पन्थौ । कूपरे (कुतुह) हेमच० स्त्रोत्वे वा लीप् ।
कफल लि० कफः साध्यत्वेनाप्यस्य लच् । कफदायके
“वेणोः करीराः कफनामधुरारसपाकतः” इत्युक्तम् ।
कफवर्द्धन पु० कफं तद्विकारं वर्द्धयति उध-विच्-ल्यु ।
पिप्पलीतकटुके त्रिकाण्ड० । २ कफहृदिकारके लि० ।
कफविरोधिन् पु० कफं विरुषति वि+रुध-णिनि । मरिचे
राजनि० । कफविरोधकारके २ कफविकारनाशके लि० ।
कफान्तक पु० कफमनयति घ्नन्+तकरोतीति णिच्-ल्यु ।
वर्द्धकके राजनि० । २ कफविकारनाशके लि० ।
कफारि पु० इत० । शुण्ठ्याम् राजनि० २ कफनाशके लि० ।
कफिन् लि० कफोऽप्यत्र कफ+इनि । श्लेष्मप्रधाने जने ।

अमरः स्त्रियां ङीप् । कफिनी तस्य भावः तत् । कफिता
स्त्री त्व । कफित्व न० कफयुक्तत्वे ।

कफिलू उ० कफं लाति ला-ङ् नि० । स्त्रेष्वातकतरो उज्ज्वल०
रूपमङ्गरी । शब्दक० कफयुक्ते लि० सि० कौ० “प्रमाण-
तयोक्तं यदुक्तं तच्छिष्यं” सि० कौ० “कफं लाति कफेलूः
स्त्रेष्वातकः निपातनादेश्चम्” इत्युक्तेः तत् तदर्थत्वा-
दर्शनात् ।

कफोणि उ० स्त्री केन जलेन फणति इन् प्रयो० श्रोत्रम् ।
भुजमध्यपन्थौ कूर्परे (कुतुह) अमरः । स्त्रियां वा ङीप् ।
कफौड उ० कफोणि+वेदे प्रयो० । (कुतुह) कूर्परे ।

“कति कानौ व्यदधुः कः कफौडः” व्यध० १०, ४, २,

कव स्तुतौ वर्थे च भ्वा० सक० प० सेट् । कवति अकविट् चकव
कटित् णिषि अचकावत् । प्रनिकवति ।

कवन्ध उ० कं जलं बध्नाति बन्ध-व्यण्, केन वायुना बध्यते,
बन्ध-कर्मणि घञ्, कोवायुः प्राणकयुर्वध्यते संबध्यतेऽत्रा
धारे घञ् वा अवाययं वाक्यम् । उदरे तस्य
पीतजलनिरोधनात् तथात्वम् । २ धूमकेतौ, प्रवहवा-
युना निचीयमानत्वात्तस्य तथात्वम् । २ राहौ, तस्य
च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतपानात् जीवनसत्त्वेन क्रिया-
वत्त्वात् तथात्वम् । शराक्षसभेदे च भेदि० पूजने
अमरः तस्य प्राणवायुधारकत्वात् तथात्वम् “आ-
पोमयः प्राणः” इति ङा० उ० श्रुतेस्तस्य प्राणधारण्य
करत्वम् “पञ्चदशाहानि मांशीः काममपः पिवापोमयः
प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते” ङा० उ० जनपानं विना
प्राणविच्छेदस्योक्तेरुपपात्तम् । “मनुष्याणां सङ्क्षेपे हतेषु
हृतमूर्ध्नि । तदावेशात् कवन्धः स्यादेकोऽमूर्धा क्रियान्वितः”
इत्युक्तलक्षणे शिरःशून्ये देक्रियायुक्तदेहे अस्त्री अमरः ।
“कवन्धान्धशिरसः खड्गयत्नपृष्टपाणयः” देवीमा० ।
“नागानामश्रुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्नीनां
द्वयं कोटयो निपतिता एकः कवन्धोरणे । तादृक्कोटि
कवन्धनन्तं नविधौ खेज्जलत्वे स्त्रे शिरस्तेषां कोटिनिपातने
रघुपतेः कोट्गणवराटारयः” प्राचीनगाथा । “यस्य
नेत्यति वपुः कवन्धताम्” खलितोर्द्धकवन्धसदृः” माघः ।
“कवित् द्विषत् खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभृता-
सुपेय । वामाङ्गसंस्तुतुराङ्गनः स्वं नृपत् कवन्धं समरे
दर्शय” । “उत्थितं दृष्टेऽन्यच्च कवन्धेऽथो न किञ्चन”
रघुः । तद्देहस्य शिरःशून्यत्वेऽपि वायोः सम्यग्निःसर-
णाभावेन वायुना सम्यग्वसत्त्वात् क्रियासम्भवं इति बोध्यम्

७ भेषे निरुक्ते ५, ४ “निचीनवारं वरुणं कवन्धम्” इत्युक्तम-
धिल्लव्योक्तम् “कवन्धं मेघम् कसुदकं भवति तदस्मिन् धीयते,
उदकमपि कवन्धस्यते बभ्रुरनिभृतत्वे कमनिभृतञ्च इति”
तत्त्वोक्तेः तत् प्रयो० साधुत्वम् । कवन्धराजसकथा च भा० प०
२१७ अ० यथा । “दुःखयोः कसमाविष्टौ वैदेहो हरणाद्विर्तौ ।
जन्मतर्दहकारणं दक्षिणेन परानपौ । वने मर्हति त-
स्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूषानि हव-
माणानि सर्वथः । शब्दञ्च घोरं सत्वानां दावान्नेरिव
वर्द्धतः । अपश्यतां सङ्क्षुत्ताञ्च कवन्धं घोरदर्शनम् । मेघ-
पर्वतसङ्काशं साक्षस्त्वम् महामुजम् । उरोगतविशालाक्षं
महोदरमहासुखम् । यदृच्छयाच तद्विः करे जयाह
लक्ष्मणम् । विषादमगमत् सद्यः सौमित्रिरयं भारत ! ।
स राममभिषं प्रेक्ष्य लज्जते केन तन्मूखम् । विषसुखा-
ज्वीकामं पश्चादवस्थाभिमां मम । हरणञ्च वैदेहा मम
चायसुपन्नवः । राक्षस्यं यद्य भवतस्मातस्य मरणं तथा ।
नाहं त्वं सह वैदेहा समेतं कोयलागतम् । इच्छामि
प्रविशिराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् । इच्छामि न्याय्यं स्य
धन्या ये कुशलाजयमीजलैः । अभिषिक्तस्य वदनं सोमं
शान्तधनं यथा । एवं बहुविधं धीमान् विललाप स
लक्ष्मणः । तसुवाचाय काकुत्स्थः सम्भ्रमेपुष्यसम्भ्रमः ।
मा विषोद नरव्याघ्र ! नैष कश्चिन्मयि स्थिते । छिन्त्यस्य
दक्षिणं बाहुं छिन्नः सद्यो मया भुजः । इत्येव वदता
तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भयतीक्ष्णेन नि-
जस्तस्त्रिलकाण्डवत् । ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेन
जम्बवान् बली । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य स्मातरं राघवं
स्थितम् । पुनर्जघान पाशे वै तद्रथो लज्जतो भयम् ।
गतासुरपतङ्गमौ कवन्धः सुमहंस्ततः । तस्य देहादिनि-
सृज्य पुङ्गवो दिव्यदर्शनः । दृष्ट्वा दिवमास्याय दिवि
सूर्य इव ज्वलत् । प्रपच्छ रामस्य वाग्मी कस्त्वं प्रवृद्धि
पृच्छतः । का माया किमिदं चित्रमाचख्यं प्रतिभाति मे ।
तस्याचचक्षे गन्धर्वो विद्यावसुरक्षं नृप ! । प्राप्नो ब्राह्मणया-
येन योनिं राक्षससेविताम् । राघवेन हृता सीता राम !
लङ्काधिवासिना । सुपीवमभिगच्छ त्वं स ते सद्यं करि-
ष्यति । एषा पत्न्या शिवजला हंसकारणवैश्रुता ।
अप्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तडागिनी । वसते तत्र सु-
पीववतुर्भिः सचिः सह । भ्राता वानरराजस्य बालि-
भो हेममालिनः । तेन त्वं सह सङ्गस्य दुःखमूलं निवे-
दय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं श्रुतासि जानकीम् । भुव-
वानरराजस्य विदितो रावणाजयः । इत्युक्त्वानर्हितो
दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः । विस्मितं जम्बवोभौ प्रवीरो
रामलक्ष्मणौ । “बधनिधेतयापस्य कवन्त्यस्योपदेयतः” रघुः
कवन्तिन् पु० १४ पिभेदे “अथ कवन्ती कात्यायन उपेत्य
पप्रच्छ” प्रश्नोप० । अन्त्ये इति । २ उदकयुक्ते लि०
“अर्थसूत्रेण मरुतः कवन्तिनः” अ० ५, ५४, ८ । “कव-
न्तिनः उदकान्तः” भा० । स्त्रियां ङीप् ।
कवित्य पु० कपयस्तिष्ठन्त्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था-कृष्टयोः
पक्षवः । कपित्यष्टौ अमरटोका । [द्विरूपकोषः ।
कवित्य पु० कवृ-वन्ते इत्यच् । १ कपित्यवन्ते २ तद्वति लि० ।
कम् अन्त्ये । कम-णिङ्भावपक्षे विच् चादि । १ पादपूरणे, २ ज-
ले, कम्पम् । १ मस्त्रके ४ सुखे, शब्दर० कन्तिः कन्तुः ५ मङ्गले,
ईनिन्दायाम् शब्दविना० । “अथ ये प्रडत्तेऽर्थेऽभिवाञ्छ-
रेषु यन्त्रेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणास्तेऽभि-
वाञ्छरेषु नर्तकाः कम्पमिति” यथा “यत्रोत मन्त्राय
कमरिणा” अ० ४, २०, ६, “कमिति पादपूरणम्” निरु०
१, ६, उक्तेः पादपूरणार्थता “तत्वं जगुषे इये कम्”
अ० १, १२, ११, “अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति
सुखयचनम् सुखं यथा भवतीति” भा० “एवेदेषा पुरतमा
इये कम् १, १२, ६, “कम् सुखेन” भा० “अरमयः सर-
पस्रराय कमलम्” अ० २, १३, १२, “कं सुखेन” भा० ।
७ जलधारके मेघे “पितृषि त्वचं कं चित्” अ० १, १२६, २,
“कं चित् जलधारिणं मेघम्” भा० । पञ्चस्त्रके “प-
त्रिणं तोषयाय कम्” अ० १, १८२, ५, “कम् सुखकरम्”
भा० ताः अन्त्ये “कंशम्भ्रां वमयुस्तिष्ठतयसः” पा०
वाटयः सप्त प्रत्ययाः । कं कम्भ कंउ कन्ति कन्त
कन कंय एते सुखान्विते लि० ।

कम वाञ्छायां अ० आ० सक० सेट् । अतः स्थायै णिङ् व्या-
हृधातुके वा । कामयते कामयति कामयताम् अकामयत ।
अचीकमत । णिङ्भावपक्षेऽपि चञ् अचकमत । कामयाम्
बभूव आस चक्रे चकमे । कामयिता-कमिता कामयिषीष्ट-
कमिषीष्ट । कामयिष्यते-कमिष्यते । कामनीयः कमनीयः
काम्यः । कामयितव्यः-कमिष्यतव्यः । कामी । कामयिता-
कमिता कामितः कान्तः । कानिः । कर्त्तरि अच् कमः कर्म-
युपपदे अण् । स्वर्गकामः । उदित् कामयित्वा कमित्वा का-
त्या । कासकः कस्यः कमनः कामयमानः नि० काम-
यानः । काम्यते काप्यमानः । घञ् कामः सुव का-

मना । “नरपतिचक्रमे मृगयारतम्” “निष्कटु मयं चकमे
कुवेरात्” “भीमकान्तैर्नृपगुणैः” “नवं वयः कान्तमिदं
वपुश्च” रघुः । “सोऽकामत वज्रं स्यां प्रजायेय” श्रुतिः
“रमणोकमनीयकपोलतले” सा० द० टो० । “स चेत् कामयते
दातुं तव मामरिखदन् !” भा० आ० १०२ । “सर्वान्
कामयते यस्मात्” कन्याशब्दे उक्तम् । “प्रोत्सा युक्तः का-
मितं सर्वशक्ते” भा० आ० ५८ “कामयाञ्छितरे कान्ता-
स्तस्तुष्टानिवाचराः” “अकम्पनस्ततो योऽङ्गं चकमे
रावणाज्ञया” भट्टिः । अर्थे कचित् पर० । “एवं रूपं
नलं यो वै कामयेच्छपितं कले” भा० व० ५८
अ० । “न च सीता दग्धोव मनसापि हि कामयेत्”
“अकामोऽपि वलात् कामं दर्शनादेव कामयेत्” रामा० ।

अनु+कामनातुरूप्रकामनायाम् । अनुकामयते ।
अभि+आप्रिच्छस्वैम कामनायाम् । “दासी कन्यासहस्रेण
शर्मिष्ठाभिकामये” भा० आ० १८ ।
नि+निःशेषकामनायाम् । “या तस्य ते पादसरोरुहार्हं नि-
कामयेत् साऽखिलकामलम्पटा” भाग० ५ अ० १८, २२ ।
अतिगये च “निकामतप्रा द्विविधेन वज्रिना” कुमा०
प्र+प्रकपेण कामनायां अतिगये । प्रकामः ।

कम वाञ्छायां चुरा० आ० सक० सेट् उदित् कविकल्पद्रुमः ।
णिङ्कनकमवत् सर्वम् । किन्तु तत्र उदित्प्रयोजनं चिन्त्यम् ।
कमका लि० कम-णिङ्भावे अच् स्थायै क । १ कासके २ गो-
त्रप्रवर्तके २ अक्षिभेदे पु० । ततः गोत्रापत्ये इज् । कामकि
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री वज्रश्च उपका० तस्य लुक् । कमकाः
कामकयः ।

कमठ पुंस्त्री कम-अठ् । १ कूर्मे कच्छपशब्दे विदतिः स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् । “कमठपृष्ठकटोरमिदं घटुः” महाना० ।
२ विष्णोरेकादशे अवतारभेदे । “सुरासुराणासुदधिं
मयूतां मन्दराचवम् । दधे कमठरूपेण पृष्ठे एकादशे
विभुः” भाग० १, २, १७ । ३ सुनोनां जलपात्रभेदे न०
विश्वः । ४ वंशे पु० शब्दर० । ५ दैत्यभेदे पु० हेमच० ।
६ गङ्गाकोष्ठे पु० धरणिः ।

कमण्डलु पुंन० मण्डनं मण्डः कस्य जलस्य मण्डं जाति-
ला-कु अर्द्धादि । करङ्गे संन्यासिनां ब्रह्मचारिणाञ्च
जलपात्रभेदे, अमरः “मेखलामजिनं दण्डसुवतीतं कम-
ण्डलुम्” । “वैष्णवीं धारवेदुयष्टिं सोदतञ्च कमण्डलुम्” मनुः ।
“अयेपतीर्थोपहृताः कमण्डलोः” माघः । “कमण्डलु
कपालेन शिरसा च सज्जावता” भट्टिः । २ अक्षपणे,

मेदिनिः । ३८ उपाज्जाती न पुंस्त्री “कमण्डलुगङ्ग-
तृषादज्जातिभेदः” सि० कौ० । तस्यापत्वम् च उपा-
ज्जातो ढञ् पा० ढञ् “लोपोऽकट्टाः” पा० उ-
लोपः । कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री । तस्य कर्म भावो
वा युवादि० अण् । कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।
कमण्डलुतरु पु० कमण्डलुस्तदाकृतस्तरुः कर्म० । १ पुञ्-
उच्चे रत्नमा० । कमण्डलुद्रुमादयोऽप्यत्र ।

कमन वि० कम-णिङभावे ताच्छीत्ये युच् । १ कमनीये अ-
भिरूपे २ कामुके च मेदि० । “कम्वा कमना युवतिः”
सि० कौ० । कमनच्छदः । “त्रिभुवनकमनं तमालवर्षं
रविकरगौरवराम्बरं दधानम्” (वसुः) भाग० १, ८, २१ ।
कण्ठे युच् । १ कन्दर्पे । ४ अथोकट्टले च पु० मेदि० ।
५ त्राक्षणे पु० हेमच० । [हेमच० । स्त्रियां ङीप् ।

कमनच्छद पुंस्त्री कमनः सुन्दरः रुदोऽस्य । १ कङ्कपविणि ।
कमनीय वि० कम-णिङभावे कर्मणि अनीयर् । १ सुन्दरे,
“रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटोररसरत्नलसः”
सा० द० टी० । “रुचिरं कमनीयतरा ममिता” भाषः ।
२ कामनायाम्ये वाञ्छनीये च । “अनन्यनारोकमनीयम-
ङ्गम्” कुमा० । कमनीयस्य भावः “योपधातुगुरुपोत्त-
मादुञ्ज” पा० तुञ् । कामनीयक तद्भावे न० ।

कमन्तक पु० कम-वा० भ० सार्थे क । अविभेदे तस्य गोत्रा-
पत्वम् इञ् । कामन्तकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुल्ये
उपका० इञ्जोलुक् । कामन्तक्यः कमन्तकाः ।

कमन्त्र न० जले रायमुकुटे परमतेनोक्तम् । तत्र हि कवचमिति
स्थं व्याख्याय कमन्त्रम् इति ममध्यपाठे कम् अन्त्रम्
इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्ता कमन्त्रमित्येकं नाम परम-
तत्वेनोक्तम् ।

कमर वि० कम-णिङभावे अरच् । कामुके जञ्ज्वल०
कमल न० कम-टपादि० कञ्च् । १ पद्मे तद्गोत्रस्य त-
दवयवभेदस्य च गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“कमलं शीतलं वर्यं मधुरं कफपित्तजित् । तृणा-
दाहस्रविस्फोटविषवीर्यपनाशनम् । विशेषतः सितं
पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं त्रैवं
मौलमिन्द्रीवरं स्मृतम् । धवलं कमलं शीतं मधुरं
कफपित्तजित् । तस्मादत्युष्णं किञ्चिदत्यदृ रक्तो-
त्पलादिकम् । मूलनालदलोत्पुष्पफलैः सस-
दिता इनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राचैर्विमन्यादिषु
सा स्मृता । आदिगङ्गाजलिनी कमलिनीत्यादि ।

पद्मिनी शीतला युक्ती मधुरा लवणा च सा । पिता-
रुहकफतृक्षा वातविष्टम्भकारिणी । अथ नवपत्रादि ।
संवर्त्तिका नवदलं वीजकोषस्तु कर्णिका । किञ्चलकः केय-
रः प्रोक्तः मकरन्दो रसः स्मृतः । स्मृतं पद्मानलं
स्थात्तया विरमिति स्मृतम् । संवर्त्तिका हिमा तिल-
कपाया दाहहृत्प्रणुत् । मूलकच्छुद्व्याधिरक्तपित्त
विनाशिनी । पद्मस्य कर्णिका तिल-
कपाया मधुरा हिमा । सुखवैशद्य लज्जयो तृणास्रकफपित्तनुत् । किञ्चलकः
शीतलो दृष्यः कपायो स्याहृत्कोऽपि सः । कफपित्त-
मादाहरत्ताग्रीविषमोचजित् । मृणालं दृष्यमधुरं
पित्तदाहस्रजिह्वुत् । दुर्जरं स्रुपाकञ्च स्रान्यानि-
ल-
कफप्रदम् । संपाहि मधुरं रुचं शालूकमपि तद्गुणम् ।
“नवावतारं कमलादिगोत्पलम्” रघुः । “प्रमथेषु
स्मृतिरक्तमलामोदमौलीकपायः” “धारापातैस्त्वमिव कम-
लान्यभ्यवर्षन्नुखानि” मेघ० “अमलकमलराशेः” लीला०
“न कमलं कमलमवदम्भसि” भाषः । कमलयोनिः कम-
लासनः । २ क्लोन्नि ३ भेषजे ४ सलिले ५ ताम्ने हेम०
६ दृष्टगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ७ लज्जयां ऽवरनाय्यं
स्त्री मेदि० । ८ सारसपक्षिणि अमरः कमलनामनामत्वा-
त्तस्य स्त्रियां ङीप् । १० स्तनामख्याते जम्बीरभेदे
स्त्री “रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमलानागरङ्गकम् । फला-
न्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्” तन्त्रमा०
पुरचरणनियमे । तद्गुणाय भावप्र० उक्ता यथा । “मि-
टनिस्त्वफलं खाड्यं गुरु मारुतपित्तनुत् । गररोगविषध्वं-
सि कफोत्क्षेपि च रक्तहृत् । शोथारुचिहृत्पाच्छर्दिहरं
बल्यञ्च दृंहणम्” ११ मिथिलास्ये नदोभेदे स्त्री । १२ मन्दो-
भेदे स्त्री । तल्लवणं उत्तरावावल्यां दिधोक्तम् यथा “दिगुण-
लग्नव्यहृतः सगणद्वहृ हि विहितः । फणितमिति-
विमला चितिपः भवति कमलेति” “वसुभिः प्रमिता सग-
णानिहिताः पुनरेकमितोनिहितोयुक्तरत्ने । यदि सत्-
कवयोनिस्तन्मन्त्रयोऽभिधया कमलेति तदाकलवन्ने”
(गोलापी) १३ पाटलवर्णे १४ तद्वति लि० । “यवलाय स्वाहा
कमलाय स्वाहा पृथ्वे स्वाहा तैत्ति० ७, २, १८, १ ।
अस्य गुणवचनत्वात् स्त्रियां बहुादि० वा ङीप् । कमली
कमलानां संधः खण्ड । कमण्डलखण्ड पद्मसंघे न०
तस्य देशः पुस्त० इति । कमलिनी भावप्र० उक्ते वीज-
कोषादौ स्त्री “कमलिनीमलिना दिवसात्ये” उल्लटः ।
“उत्तोमलवृतालेन लघुमध्ये स्फुरेद्गुरुः । सप्तदशाक्षरं-

युक्तः कमलोऽयं भयानके"सङ्गीतशास्त्रोक्ते १५ भू भेदे ५०
कमलकीट ५० कमलवर्णः कीटः । कीटभेदे तत्र भवादौ
पलद्या० अण् । कमलकीट तद्भवे लि० ।
कमलकीरक ५० कमलवर्णः कीर इव कायति कै-क ।
कीटभेदे तत्र भवादौ पलद्या० अण् । कामलकीर-
क तद्भवे लि० ।

कमलज ५० कमलात् विष्णोर्नाभिकमलाज्जायते जन-
ड । ब्रह्मणि चतुर्मुखे कञ्जजम्बुदे विवृतिः । "अश्विनम-
दहनकनलजयशिशुलभूदिति" छन्दः ० । तदभेदात् २०
विष्णोर्नखत्वे च तस्य तदधिष्ठितत्वाज्जायत्वम् । २ पद्माज-
माले मध्वादौ लि० । कमलजातपद्माज्जातादयोऽप्यत्र ।
कमलभिदा स्त्री ईत० । कमलपाटने ततो भवादौ पलद्या०
अण् । कामलभिद तद्भवे लि० ।

कमलयोनि ५० कमलं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्था-
नमस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । कञ्जजम्बुदे विवृतिः । पद्म-
योन्यादयोऽप्यत्र । ईत० । १ कमलानामुत्पत्तिस्थाने स्त्री ।
कमलबीज न० ईत० । (कमलगङ्गा) पद्माब्जे भावप्र० तदुगुणा
उक्ता यथा "पद्मबीजं हिमं स्यादु कषायं तिक्तं गुरु ।
विटम्बि हृष्यं रुच्यं गर्भसंस्थापकं परम् । कफघातहरं
बल्यं पाहि पिप्पलासदाहृतम्" ।

कमलाकर ५० कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् । १ पद्माकरे
तद्भावे । २ पद्मानां समूहे च । "हरिदशः कमलाकरानि
व" रघुः । कमलाकरभट्टनिर्मिते शकृत्तिनिबन्धभेदे ।

कमलादि लि० वार्तिकोक्ते संचार्यं खण्डप्रत्ययनिमि-
त्ते शब्दगणे स च गणः "कमल खम्भोज पद्मिनी नलिनी
कुमुद सरोजपद्म नलिम कैरविणी" आकृतिगणः तेन क-
दलोखण्डमित्यादि सिद्धिः ।

कमलापति ५० ईत० । नारायणे ससृष्टात् लक्ष्म्या आवि-
र्भूतिसुरवर्ण्यं तथा विवेचनापूर्वकं नारायणस्य पतित्वेन
वरणं भाग० ८, ८ अ० वर्णितं यथा
'ततस्ततोऽनूपरयत्पुष्पिञ्जितं विषपती हेमलतेव सावभौ ।
विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पटं भ्रुवं चाव्यभिचारिसदृ-
शम् । गन्धर्वमिदासुरयक्षचारण्यैः प्रियेयादिषु ना-
न्विन्दत । नूनं तपो यस्य न मन्युर्निर्जयोद्भूतः क्वचि-
त्तत्र न सङ्गर्ज्जितम् । कश्चिन्महास्तस्य न कामनिर्जयः
स ईश्वरः किं परतोऽप्यथयः । धर्मः कश्चित्तत्र न भूत-
मौहृदं त्यागः कश्चित्तत्र न मुक्तिकारणम् । वीर्यं न
पुंसोऽस्मज्जवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः ।

कविजिरायुर्न हि शौलमङ्गलं कश्चित्तदप्यस्ति न वेदासा-
युपः । यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः सुमङ्गलः कश्चन का-
ङ्गते हि माम् । एवंविष्टश्लाघ्यभिचारिसदृशैर्वैरं निजै-
काश्रयतागुणान्वयम् । वस्त्रे वरं सर्व्यगुणैरपेक्षितं रभा मु-
कुन्दं निरपेक्षभीक्षितम् । तस्यां स देश उग्रती नवकञ्ज-
मालां माद्यन्मधुव्रतवर्णमिरोपघुटाम् । तस्यौ निधाव-
निकटे तदुरः स्वधाम सत्रोडहासविकसन्नयनेन याता ।
तस्याः त्रियस्त्रिजतोजनको जनन्या बलोनवासमकरोत्
परमं विभूतेः । श्रीः स्त्र्याः प्रजाः सुकश्येन निरोक्षणेन
यत्र स्थितैषयत साधिपतीः स्त्रिलोकान् । यत्रतुल्य-
सदृशानां वादित्राणां पृथक् स्वनः । देवाद्युगानां स-
स्त्रोणां नृत्यतां गायतामभूत् । ब्रह्मरुद्राद्विरोधस्थ्याः सर्वे
विश्वरूपो विभुम् । ईद्विरोधितैर्मन्त्रैः कश्चिन्नैः पुष्प-
वर्षिणः । त्रिधा विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ।
शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्द्विंतिं पराम् । निःसत्त्वा
बोलुपा राजद्विद्योगा गतलपाः । यदा चोपेक्षिता ल-
क्ष्या बभूवुर्देवदानवाः । पद्मापतिकमलाकान्तादयोऽप्यत्र ।

कमलालया स्त्री कमलमालयो यस्याः । लक्ष्म्याम् ।

कमलारुख ५० ईत० । नारायणे "साम्यमाप कस
वासखविकल्पेनेत्यादि" भाषः ।

कमलासन ५० कमलमासनं यस्य । चतुरानने ब्रह्मणि ।
"कान्तानि पूर्वं कमलासनेनेन" कुमा०

कमलासनस्थ ५० कमलं विष्णोर्नाभिकमलरूपमासनम् ।
तत्र तिष्ठति स्था-क । विधातरि यथा च तस्य विष्णु-
नाभिकमले स्थितिस्तथा कञ्जजम्बुदे उक्तम् ।

कमलिनी स्त्री कमलानां देशः "पुष्करादिभ्योदेशे" पा०
पुष्क० इति । १ कमलाधारदेशे पद्माकरे शब्दर० २ कमल
ससृष्टायरूपपद्मलतायाश्च । "उप्यिताः कमलिनोरिव
द्विपः" रघुः

कमलोत्तर न० कमलभित्तोत्तरसत्कृष्टम् । कुसुमपुष्पे खमरः
कमा स्त्री कम-णिङभावे वा० स्त्रियां भावे च । शोभायाम्
राजनि० ।

कमित् लि० कम-णिङभावेण लृच् । कामुके स्त्रियां ङोप् ।
कमित्री "अनुकामिकाभीकाः कमिता" पा० । अति-
शयेन कमिता इत्यस्य लृणोऽङोऽपः । कभीयस् कान्तरे
लि० स्त्रियां ङोप् । इत्तन् कमिज कान्तरे लि०

कम्म पु० कपि-चलने घञ् । गात्रादिकम्पे विषयो । "यथा
कले चन्द्रमसः कम्पादिरुत्तरो दूरः" भाग० ३, ७, ११

कम्पयन्तं स च वातादिना प्रेरणात् स्थावरस्य भूम्यादे-
भवेति देहादेस्तु भगवोपिकारभेदेन वातादिधातुना च
चालनात् भवति । स च रसविशेषे निर्वेदादिव्यभिचारि-
भावविशेषजन्यः यद्योक्तं सा० द० निर्वेदादिव्यभिचारि-
भावानां विभक्त्युत्पत्तिं लक्षणमिदमेतत् । आशेषः सम्प्रसारण-
इत्युपक्रम्य “गजादेः सम्प्रसारणमिति” । “शौर्यापराधादिभवं
भवेत्तुल्यत्वमुच्यते । तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्जनाताडना-
दयः” । मनःक्षेपस्त्वपहारी यथाद्यावेगनादिजः । भूपा-
तकम्पप्रसवेदकेनलालादिकारकः” । “निन्दाक्षेपापमानादेर-
मर्षोऽभिनिविष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादि-
जत्” । “परकीयात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्घस्य तर्कणम् । वै-
षम्यं कम्पवैषम्यैर्भूमीभ्योत्कम्पनादिकत्” । “निर्घात-
विद्युदुल्काद्यैस्त्यासः कम्पादिकारकः” । “रत्यायासमनस्ताप-
क्षुत्पिपासादिसम्भवा । ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पताश्चातुत्-
साहतादिकत्” । कम्पश्च भवानकरसंस्थानुभावः यथाह तत्रैव
भवानकं प्रकृत्य “अनुभावोऽल वैषम्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्पेक्षणादयः” । रौद्ररसस्य व्यभि-
चारिभावश्च यथाह तत्रैव रौद्रं प्रकृत्य “उद्यतावेगरोमाञ्च-
स्वेदपेषवोमदः । मोहामर्षादयश्चालभावाः सुख्यं भिचारि-
णः” । शङ्कारादौ तु तदीयव्यभिचारिभावभेदेनैव कम्पादि-
जन्यते इति भेदः । ज्वरादिकृतकम्पस्तु वैद्यके प्रसिद्धः ।
तद्विद्वतिर्वैरगच्छेद्व्या । दिङ्मालमुक्तं भावप्र० “व्यथा-
वेपथुनिद्रानाशविटम्भादयो वातजाः” । शीतानिलेन च दे-
हस्य कम्पो जायते । अतएव “सहसा सहसा कृतवेपथुः”
माधे वक्षितम् ।

कम्पन लि० कपि-युच् । १कम्पयुक्ते । भावे ल्युट् । २चलने
न० भेदि० । णिच्-युच् । १कम्पयितरि लि० “इन्दुमे त्वं
सपत्न्यानां घोषावृद्धकम्पनः” । इन्द्रभिपूजामन्त्रः । “प्रक-
म्पनेनानुषकम्पिरे सुराः” माधेः “एवमुक्ता जहत्कार्म-
न्नां हृदयकम्पनम्” भा० व्या० ४७७० । ४यिश्चिरे चतौ पु० ।
५अक्षभेदे च । “प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिधैः कम्पनैस्तथा”
“जडता गद्गदा बाणो रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रसक्त्ये-
नयने चैव सुखमाधुर्यमेव च । कफोत्पणस्य लिङ्गानि
सन्निपातस्य लज्जयेत् । सुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्प-
नसंज्ञकः” भावप्र० उक्ते इत्यादिपातिकाज्वरभेदे पु० ।

कम्पलक्ष्मन् पु० कम्पः लक्ष्म वस्य । वायौ लिङ्गा० तस्य स्था-
वराणां चलनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कम्पा स्त्री कपि-भावे ण्य । चलने हेतवः० [हेतवः० ।

कम्पाक पु० कम्पावा चलनेन कायति प्रकाशते कै-क । वायौ
कम्पित न० कपि-भावे क्त । १कम्पे शब्दश्च० कपि-णिच्
भावे क्त । २चालने “अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धिः” रघुः
कर्त्तरि क्त । २कम्पयुक्ते लि० । णिच्-कर्मणि क्त ।
३चालिते लि० “अतिचपलकपिकुलकम्पितकम्पिलक्ष्मन् तप-
ल्लवफलशवलः” काद० “आद्यकौललितितां प्रकम्पनैः कम्पि-
ताम्” माधेः ।

कम्पिन् लि० कम्प-णिनि । १कम्पयुक्ते णिच् णिनि । २कम्प-
वितरि “गीतो शीघ्रो शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थघोऽत्यकण्ठश्च यदेते पाठकाधमाः” ति० त० पु० ।

कम्पिल पु० कम्प-इलच् । रोचन्याम् (कम्पलागुडि) अमरः ।
पृथो० कम्पीलकम्पिल्यगद्गौ तत्रार्थे रामसुकुटादयः ।

कम्पिल्ल पु० कपि-इल्ल । रोचने ण्यभेदे । “कम्पिल्लः कर्क-
शचन्द्रो रक्ताङ्गोरोचनोऽपिच । कम्पिल्लः कफपित्तासक्तमि-
युल्मोदरप्रणान् । हृन्नि रेची कटूश्च मेहानाह्वि-
वास्तुत्” भावप्र० । २नगरभेदे “देवी कम्पिल्लवासिनीम्”
अनु० २३, १८, काष्ठीवेति पाठान्तरम् । काष्ठीवे नगरे
वासिनीम् वेददी० कम्पिल्ल इत्यङ्करज्जभेदः (लाटाकर-
मजा) इत्येके “अतिचपलकपिकुलकम्पिकम्पिल्लक्ष्मन् तपल्लवफ-
लशवलः” काद० स्वार्थे कृन् कम्पिल्लकोऽप्युक्तार्थे ।

कम्प्य लि० कपि-णिच् कर्मणि यत् । चालनीये “सत्यधर्म-
इवाकम्प्यः” रामा० ।

कम्प्य लि० कपि-र । कम्प्योक्ते “विधाय कम्पाणि सुखानि
कम्पति” नैष० । [प्रतिकम्पति

कम्प्य गतो म्वा० पर० सक० सेट् । कम्पति अकम्प्यत् चकम्प्य
कम्प्यर पु० कम्प-अरन् । १चित्तपथे २तद्वति लि० शब्द० ।
कम्प्यल पु० कम्प-कलच् कं, कुत्सितं शिरोऽम्बु वा चलति बल
संबरे ण्यच् वा । १सर्पभेदे २गवादेर्गलस्वरोमरूपसाक्षात्तां,
३प्रावारे, ४कमौ च । भूखनामख्याते मेघलोमनिर्मिते
वस्त्रासनादौ, ईजले न० ७उत्तरासङ्गे च भेदि० । ८सृग-
भेदे पु० स्त्री० जटा० स्त्रियां ङीप् । “न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रा-
वारान् कम्पलाः” रामा० । “कम्पलवनं न बाधते शीतम्” ।
विदग्धसु० । कम्पलनामश्च नागलोकपतिः “ततोऽधस्तात्
पाताले नागलोकपतयो बाहुकिप्रमुखाः शङ्कुलिङ्गम-
हाशङ्कुश्च तदनज्जयधृतराष्ट्रं शङ्कुचूडकम्पलाश्चतरदत्तादयो
महामोगिनो महामर्षानिवर्तिन्” भाग० ५, २४, ४२ ।
“कम्पलाश्चतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा” भा० व्या०
१५, नागनामकीर्त्तने । अथ च वरुणसमास्यः “कम्पलाश्चतरौ

कम्बोजसिन्धुसौवोराः” सुखयन्त्रेन समासे भयूरव्यं
पूर्वनिपातः कम्बोजसुख इत्येव । कम्बोजदेशस्यवर्तितयास्तु
शनकैः क्रियालोपात् नृदत्तमाप्ताः यथाह मतुः । “शन-
कैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातवः । उपलब्धं गता
लोके नान्नाद्यादर्शनेन च । पौण्ड्रकाद्यौद्रविङ्गाः क-
म्बोजाः यवनाः शकाः । पारदाः पञ्चाशोनाः किराता
दरदाः खसाः”

कम्बोजादि वार्तिकोक्ते तद्राजप्रत्ययस्य लुग्नमित्ते
शब्दगणे स च गणः “कम्बोज चोल केरल शक यवन”
कम्बुतायिन् ३० कम्बुरिवातायी । शङ्खतुल्यश्चेत्तपूर्वकाये
गङ्गविज्ञे ।

कम्ब लि० कम्+मत्वर्थे भ । १। जलयुक्ते २। सुखयुक्ते च ।
कम्भारी स्त्री कं जलं विभर्ति कम्+भ-अण् उप० सु० । गा-
म्भार्याम् (गाम्भार) । राजनि० । सुखं भते षण् तस्य
विश्वत् रैप् । सि० कौ० भते तु गौरा० ङोष् इति
भेदः । तस्याः शीतवीर्यत्वात्तथात्वम् ।

कम्बु न० कं जलं तद्वच्छैत्यं विभर्ति-भ-ङु । उगीरे
राजनि० तस्य शीतवीर्यत्वात् तथात्वम् ।

कम्ब लि० कम्-णिङभावे र । सैद्युनेच्छाद्युक्ते । कासुक्ते
खमरः । २। मनोहरे च । “कम्बा कम्बनाः युपतिः” सि० कौ०
कय लि० किम्+उपो० वेदे कयादेशः । किंशब्दाच्च “न किं
सङ्गन्त्य पथ्येता कयस्य चित्” ऋ० १, २७, ८ । “नि पू न
मातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिः” १२८, ५ “नरोऽभि-
मातिं कयस्य चित्” ८, २५, १५ ।

कयस्या स्त्री कं जलं याति वा-ङ तथा सतो तिष्ठति स्या
क । काकोल्याम् वीरक्षामी

कयाधू स्त्री जम्भासुरकन्यायां हिरण्यकशिपुभायां वासु
“हिरण्यकशिपोर्भायां कयाधूनां दानवी । जम्भस्य त-
नया दत्ता सुपुत्रे चतुरः सुतान् । संच्छादं प्राप्नुवन्नादं
मच्छादं छादमेव च” भा० ६, १८, ८ ।

कर ३० कीर्यते विजिघ्र्यतेऽनेन कृ-करणे व्यप् । १। हस्ते
हस्तिगुण्डे च तयोर्जलादिव्येषाधनत्वात् तथात्वम्
२। कर्मणि व्यप् । ३। करणे भेदिनिः । तत्र हस्तकिरणयोः
“प्रतिजूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति वज्रसाध-
नता । व्यवलम्बनाय दिनभर्तुर्भूपत पतिष्यतः करसह-
स्रमपि” “स्थितः करापरसमजपातिभिः” भाषः । ४। “के-
याद्वीरोमधःकायं संस्पृशेत् धरणीमपि । यदि स्पृशति
चैतानि भूयःप्रवालयेत् करम्” स्या० त० देवलः नेत्यत-

वृत्तिः “वामः काञ्चनपिङ्गरे नृपकराग्भोजैस्तनूभार्ज-
नम्” उद्भटः । “तथा वामकरे दश” मतुः । कं सुखं राति
रा क । ४। राजपाट्ये राजस्ते तत्र राजपाट्यहस्तयोः
“असम्भवदुधनरसा शताक्षिपरिवेष्टिता । करं न सृजते
राजन् ! भूमिर्नैववधूरिव” । “तन्नि तव कुचावेतौ नियतं
चक्रवर्त्तिनौ । आससुद्रक्षितीशोऽपि भवान् यत्र करपदः”
उद्भटः । यथा च राज्ञा करनिवेशनं राष्ट्रं करणीयं
तथा मतुनोक्तम् यथा

“क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् । योगक्षेमञ्च
सम्पन्नं बणिजो दापयेत् करान् । यथा फलेन युज्येत
राजा कर्त्ता च कर्मणाम् । तद्यानेच्छ नृपो राष्ट्रे
कल्येत् सततं करान् । यथात्मात्ममदन्त्यायं वायौ-
कोवत्सघटपदाः । तथात्मात्मा संहतव्यो राष्ट्रा-
द्राज्ञाद्विभक्तः करः । पञ्चायद्भाग आदेयो राज्ञा पशु-
हिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः पठो द्वादश एव
वा । आददोताय षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिणाम् । ग-
भ्योपधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पलयाकलया-
नाञ्च वैदलस्य च चर्मणाम् । मृण्मयानाञ्च माण्डा-
नां सर्वस्याश्रमवस्य च । क्रियमाणोऽप्याददीत न-
राजा श्रोत्रियात् करम् । न च क्षुधाऽस्य संशेदेच्छो-
त्रियो विषये वसन् । यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः
सीदति क्षुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ।
श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्मार्त्रां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत्
सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् । संरक्ष्यमाणो राज्ञा
यं कुरुते धर्म्ममन्त्रहम् । तेनानुवर्द्धते राज्ञो द्रविष्णं
राष्ट्रमेव च । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
व्यवहारेण जीवन् राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् । कार-
कान् शिल्पिनश्चैव नृद्रां चात्पोपजीविनः । एकैकं कार-
येत् कर्म मासि मासि महीपतिः । नोक्लिन्त्यादात्मनो-
भूलं परेषाञ्चाबिदण्णवा । उक्लिन्दन् ह्यात्मनो भूषमा-
त्मानं तांश्च मोडयेत्” व्याख्यातच्चेदं कुल्लूकभट्टेन
“क्रयविक्रयमित्यादि । क्रियता भूक्ष्मेन क्रीतमिदं वस्तु-
लवणादि द्रव्यं विक्रीयमाणञ्चाल क्रियज्ञम्यते क्रिय-
हूरादानीतं किमस्य बणिजो भक्तव्ययेन याकस्तुपादिना
परिव्ययेन लग्नं किमस्थारण्यदौ चौरादिभ्योरव्ययः
रूपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्य इदानीं लाभयोग-
इत्येतदनेच्छ बणिजः करान् दापयेत् । यथेति । यथा
राजाऽनेच्छादिकर्मणः फलेन, यथा च कार्ष्णिजबणिगादा-

क्षिप्राणिश्चादिकर्मणां फलेन सम्बध्यते । तथा निरूप्य राजा सर्वदा राज्ञात् करान् गृह्णीयात् । अथ दण्डान्माह यथेयादि । यथा जलौकौवत्सम्भराः श्लोकश्लोकानि रक्तवीरमधूनि अदन्तेषु राजा मूलधनमनुच्छिन्दताऽ-
ल्योऽल्योराज्ञादादिकः करो ग्राह्यः । तमाह पञ्चाग्रा-
गो राज्ञा यज्ञोतव्यः । एवं धान्यानां यज्ञोऽष्टमो द्वा-
दशो वा भागो ग्राह्यः मूष्युत्कर्षापकर्षामेव वा कर्षणादि
क्षेत्रलाघवगौरवमेषोऽयं बल्लत्यपहृणविकल्पः । आद-
दोतेत्यादि । पत्रशाकवृक्षानामित्यादि । द्रुमज्योऽल
दण्डवाचकः दण्डादीनां अश्लक्ष्णवान्नानां यद्येवमागो ला-
भादुपप्लोतव्यः । श्विसाण्डति । शीघ्रधनोऽपि राजा
श्रीतिवज्राङ्गणात् करं न गृह्णीयात् न च तदीयदेशे
वसन् श्रीवियः बुभुक्षया अवसादं गच्छेत् । यस्मात्
यस्तेत्यादि । यस्तु रात्रौ देशे श्रीवियः क्षुधाऽवसन्नो भवति
तस्मै रात्रौपि दुर्मिच्छादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादं गच्छति ।
यत एवमतः नृतेति । यास्तु ज्ञानानुवजने ज्ञात्वा अस्तु
तदनुकूपां धर्माद्वनमेतां जीविकासुपकल्पयेत् चौरादि-
भ्यश्चैनम् चौरसं पुत्रमिव पिता रक्षेत् । यस्मात् संरक्ष-
माण्डतयादि । स च श्रीवियो राज्ञा सम्यपक्षमाणो
यं धर्मं प्रवृत्तं करोति तेन राज्ञ आबुद्धं नराज्ञाणि व-
र्द्धन्ते । यदिति । राजा स्वदेशशाकपर्णादिस्वस्त्व-
वस्तुक्रयविक्रयादिना जीवनं निरुपजनं स्वस्त्वमपि
करास्व्यं वर्षेण दापयेत् । कारुणानिति । कारुकान् रु-
पकारादीन् शिल्पिभ्य ईषदुत्कृष्टान् शिल्पिनश्च लोहकारा-
दीन् शूद्रांश्च देहलोपोपजीविनो भारिकादीन् मासि
मास्येकं दिनं कर्म कारयेत् ; नोच्छिन्द्यादिति । प्रजा-
ज्ञेयात् करगुल्कादेरपहृणमात्मनो मूलोच्छेदः अति-
लोभेन प्रचुरकरादिपहृणे परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं
न कुर्यात् यस्मात् आत्मनो मूलसच्छिद्य कोपक्षयादात्मानं
पीडयेत् । पूर्वार्द्धात् परेषाञ्चेत्तपि संबध्यते परेषां
मूलसच्छिद्य तांश्च पीडयेत् ।

भार० शा० ८७७० विस्मरेणोक्तं यथा

“विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदम् । योगक्षेमञ्च
सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानड-
त्तिञ्च शिल्पं संप्रेक्ष्य चावहत् । शिल्पं प्रति करानेवं शि-
ल्पिनः प्रति कारयेत् । उच्चावचकरा दायाः मज्जाराज्ञा
युधिष्ठिर । यथा यथा न सीदेरक्षया कुर्यान्महोपतिः ।
फलं कर्म च सम्प्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् । फलं

कर्म च निर्वृत्तं न कश्चित् संप्रवर्त्तते । यथा राजा
च कर्त्ता च स्वातां कर्मणि भागिनौ । समवेक्ष्य तथा
राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं
परेशाञ्चापि तृणवा । देहादाराणि संरक्ष्य राजा
सम्प्रतिदर्शनः । प्रहियन्ति परिख्यातं राजानमतिस्वा-
दिनम् । प्रहियन्ति कुतः श्रेयो नाभियो लभते फलम् ।
वत्सोपस्थेन दीग्धव्यं राष्ट्रमशीषबुद्धिना । भूतो वत्सो-
जातवत्सः पीडां सहति भारत ! । निकायं कुरुते वत्सो
भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ! । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म
कुरुते महत् । यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं
वृषः । सञ्जातमुपजीवन् स लभते न महत् फलम् ।
आपदर्वञ्च निवार्य राजा न इह विन्दते । राष्ट्रञ्च कौ-
पभूतं स्थात् कौपो वेश्मगतस्तथा । पोरजानपदान् स-
र्वान् संश्रितोपाचितांस्तथा । यथाशक्त्यनुकम्पते सर्वान्
स्वस्त्वधनानपि । बाह्यं जनं भेदयित्वा भीक्षुभ्यो भक्ष्यमः
सुखम् । एवं नास्त्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः ।
प्रागेव तु धनादानमतुमाप्य ततः पुनः । सन्निपत्य स वि-
षये भयं राष्ट्रेषु दर्शयेत् । इयमापत् ससत्पक्षा पर-
चक्रभयं महत् । अपि चानाय कल्पने वेणोरिव फला-
गमः । अरवो मे ससुखाय बद्धमिदंशुभिः सह । इद-
मात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितम् । अस्माभापदि
घोरायां सम्प्राप्ते दाक्षणे भवे । परित्याषाय भवतः
प्रार्थयिष्ये धनानि वः । प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं ज्ञाहं
भयक्षये । नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्वरेषुर्वर्णादितः ।
कलत्रमादितः कृत्वा सर्वं वो विनशेदिति । अपि चेत्
उत्तदारार्थमर्थसञ्चय इष्यते । नन्दाभि वः प्रभावेण पु-
त्राणामिव चोदये । यथाशक्त्युपगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया
च वः । आपत्स्वेव हि मोढ्यं भवद्भिः उन्नवैरिव ।
न प्रियं सततं कार्यं धनं कस्याश्चिदापदि । इति वाचा
मधुरया स्तुत्या सोपचारया । स्वरश्लीनस्यवस्तुजेदोग
भाधाय कालवित् । प्राकारं भूतभरणं व्ययं सङ्गा-
मतो भयम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् क-
रम् । उपैक्षिता हि नश्येयुर्मौमिनोऽरगववाहिनः । त-
स्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वं समाचरेत् । सान्त्वनं रक्षणं
दानमवस्था चाप्यभीक्ष्ण्यः । गोमिनां पार्थ ! कर्त्तव्यः सं-
भागश्च प्रियाणि च । अजस्रसुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु
भारत ! । प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं क्षिपन्ति वा । त-
स्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः । दयावानप्रमत्तश्च

करान् सम्पुण्येनृदून् । सर्वत्र सेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु । न ह्यतः सद्यं किञ्चिद्वरमस्ति युधिष्ठिर !” ।
 “मधुदोहं दुहेद्वाङ्गं भ्रमरा इव पादपम् । वत्सामेक्षी दुहेद्वाङ्गं न विदुष्टयेत् । जलौकावत् पिबेद्वाङ्गं मृ-
 दुनैव नराधिपः । व्याघ्रीव च हरेत् पुच्छान् सन्दर्शय च पीडयेत् । यथा शल्यकवानासुः पदं धूयते सदा । अतीक्ष्णनाभ्यापायेन तथा राट् समापिबेत् । अत्येनात्येन देवेन वर्धमानं प्रदापयेत् । ततो मूयस्ततो मूयः क्रयद्विं समाचरेत् । दमयन्निव दम्यानि शशम्भारं विवर्धयेत् । मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पायानभ्यवहारयेत् । सक्तपाशावकी-
 णांस्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः । उचितैर्नैव भोक्तव्या न भविष्यन्ति यत्नतः । तस्मात् सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषं प्रति । यथासुखान् सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः । ततश्चान् भेदयित्वा तु परस्परविवर्जितान् । भुञ्जीत सान्त्वयन्तैव यथासुखमयत्नतः । न चास्याने न चाकाशे करा-
 ण्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि” ८०० । प्रजाभ्यः करादानप्रकारः रत्ना शब्दवक्ष्यमाणप्रकारवत् मनूजोऽनुसन्वेयः । अत-
 एव सा०कौ० “यथा हि यामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रमच्छन्ति विषयाध्याक्षय सञ्जाध्यक्षाय स च मूपतये” इत्युक्तम् ।
 ईहृत्कारे हृत्तनञ्जले । हेत्वादौ कर्मोपपदे क-कर्त्तरि ट । तत्तत्कर्मकारके लि० यथा कर्मकरः श्रेयस्करः यशस्करः स्त्रियां ङोप् कर्मकरी दासी यशस्वरी विद्योऽद्यादि । दिवाविभादिपूर्वात् अहेत्वादावपि ट । तत्तदुपपदार्थकारके लि० तानि च “दिवाविमानिशाप्रभा-
 भास्करानानलादिबहुनान्दीकिमृत्पिण्डिविबिम्बभक्तिर्कु-
 विजनलसंस्त्राजङ्गाबह्वर्हस्तुरूपम्” पा० दर्शितानि दिवाकरः निशाकरः । अहेत्वादावितोऽन्यत्र चण् । कुम्भ-
 कार इत्यादि ।

करक पुं० करति विक्षिपति करोति वा जलमत्र कृ-क-वा कजादि० संज्ञायां पुनृ । कमण्डलौ ‘उपवीतमण्डलं राजं करकमेव च’ मनुः २ दाडिमण्डले ३ पलिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जतित्वात् ङोष् । ४ मेघोपले (शिला) पुंस्त्री । करकोद्भवकारणं तज्जलगुणाच्च भावप्र० दर्शिताः यथा । “दिव्यवायुनि योमात् संज्ञताः स्वात् पतन्ति याः । पाषाणश्चण्डवज्रापक्ताः कारिण्योऽमृतोपमाः । कर-
 काजं जलं खलं विशदं युक् सस्विरम् । दाहणं श्री-

तलं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातहतम्” । (लाटा) ५ करज्जभेदे रत्नमा० स्त्रायै कनृ । ईराजकरे ७ हस्ते च । ८ पलायणले हारा० । ९ कोविदारण्ये १० बकुलहस्ते ११ करीरे १२ नाकेवास्थि च (माला) पु० राजनि० ।

करकङ्कणन्याय पु० कङ्कणयन्त्रस्य करभूषणार्थकत्वेऽपि यथा करयन्त्रयोगक्षत्वात् तत्संलग्नताद्योतनार्थः तद्रूपह-
 दानसूचके न्याये ।

करकच पु० “यनिभार्गवजीवचक्रजसोमार्कवासरे । पञ्चादिति ययः सप्त क्रमात् करकणाः स्मृताः” ज्यो० उक्ते योग-
 भेदे । तथा च ग्रनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, कुजे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी तिथिः करकच द्रव्यैः ।

करकच्छपिका स्त्री कच्छपस्तदाकारोऽक्ष्यस्याः ठन् करे हस्ते स्थिता कच्छपिका । चक्रुलिसन्निवेशभेदरूपायां कूर्ममृशायाम् । “करकच्छपिकां कुर्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः” कांति कापु० ५ ईश्व० ।

करकण्टक पुं० करस्य कण्टक इव । नखे त्रिका० ।

करकपात्रिका स्त्री करकः कनखण्डरूपा पात्रिका । कम-
 ण्डलुरूपपात्रे । [करकयन्त्रे भावप्र० वाक्यसूक्तम् ।

करकाज न० करकातो जायते जन-इ । करकाभवे जले करकाभस् पु० करकाया इव शीतलमम्भोऽस्य । नारि-
 केले त्रिका० । तज्जलस्यातिशीतत्वात्तथात्वम् । ईत० तदोयजले न० । [कायुर्विरोचनः” भा० सा० २८ अ० ।

करकायु पु० हतराष्ट्रुलभेदे । “उपायुधोयलाकी च कर-
 कारकासार पु० ईत० । शिलाहटौ

करकुण्डल न० करः कुण्डलमिव । सुकुलितान् कुलौ करे कर-
 सुकुलकलकलकरकोवाद्योऽप्यत्र ।

करग्रह पु० करो गृह्यतेऽत्र ग्रह-आधारे चण् । विवाहे तत्र करग्रहणेनैव हि संस्कारो विधीयते इति तस्य तद्यात्वम् । ईत० । २ हस्तधारणे ३ प्रजाभ्यः करादाने च । पाणिग्रहकरग्रहणादयोऽप्युभयत्र ।

करग्रहारम्भ पु० करग्रहस्य प्रजाभ्यः करादानस्यारम्भः । (पुण्या) वार्षिककरग्रहारम्भे । करग्रहारम्भदिनसंज्ञा-
 दिकं प्रसङ्गादुच्यते “तीक्ष्णोपवज्रीतरमेव लग्ने शीघोदये भातुदिने शुभाहे । कुर्यादनुज्ञानि समोहितानि कर-
 ग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः” ज्यो० तत्र तीक्ष्णमघाः ६, ८, १८, १९ आर्द्रादयः, उपमगधाः पूज्योत्तराश्विः, वज्रिः

क्षतिका तदितरेषु मन्त्रेषु । शीर्षोदयाः मितुन-
विहकन्या तुडाष्टिकाभ्यामाः तादृशे जम्ने ।
करग्राह्यं पु० करं स्रष्टाति यद्-अण् । १ पक्षौ भर्त्तरि
२ हस्तपाहकमाले ३ राजसदायके च त्रि० । शिनि ।
करपाहोत्पुभवत् स्त्रियां छीप् पाणिपादादयोऽप्यत्र
करवर्षणं पु० कराभ्यां छद्यते छप-कर्मणि ल्युट् । दधिम-
न्यनदण्डे हारा० । मावे ल्युट् १ त० । करेण घर्षणे न० ।
करङ्ग पु० कीर्यते जलनत् लृ-अप् करोऽङ्गो गर्भोऽस्य
ग्रह० । १ नारिकेलाम्नि (खोल), २ कमण्डलौ ३ पालभेदे
च "तासु लकरङ्गादिनां" काद० । कस्य शिरसः रङ्गद्वय
(साधारण्यं), ४ मस्तकपरं मेदिनिः । ५ दलुभेदे राज० ।
करङ्गमालि पु० करङ्गद्वयमाचते माच-इत् । दलुभेदे ।
राजनि० । [२ सिन्दूरपुष्पोदये च राजनि० ।
करच्छद् पु० कर इवावरकच्छदोऽस्य । १ शाखोटद्वये (विहङ्गा)
करज पु० करे जायते जम-उ । १ मन्त्रे "न किन्द्यात् कर-
जैस्तृणम्" मनुः । तन्नामनामके २ व्याघ्रनखाख्यग्रन्थे
च (नखा) । मेदिनिः । ३ हस्तजातमाले त्रि० । कं
शिरः जलं वा रञ्जयति रन्ज-णिच्-अण् नि० ।
(करमवा) ४ करङ्गद्वये । अमरः ।

करजाख्य न० करजखनखाख्या व्याख्या यस्य । नखोनाम-
ग्रन्थे रत्नमा० । [छलभेदे राजनि० ।

करजोडि पु० कुटा० जह-अन्ते इत् वा० गुणः । (हातजोडा)

करञ्ज पु० कं गिरः जलं वा रञ्जयति अण् । (करकचा) इति
प्राप्ते दृश्ये । करञ्जपर्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा ।
"करञ्जो नक्तमालय करञ्जशिरविलम्बः । एतत्पूर्वकरञ्जो-
ऽन्यः प्रकीर्यः पूतिकोऽपि च । स चोक्तः पूतिकरजः सो-
मवल्कलं स फलतः । करञ्जः कटुकस्त्रीस्यो वीर्योऽथोयोनि-
दोषहृत् । कुण्डोदावर्त्तगुल्लभायोः प्रपञ्चमिकफापहः ।
तत्पत्रं कफघातार्थः क्षमिषोचहरं परम् । भेदनं कटुकं
पाके वीर्योत्थं पित्तं हृत् । तत्फलं कफघातज्ञं मेहा-
शः कफक्षमिहृत् । एतत्पूतिकरञ्जोऽपि करञ्जस्यो
गुणैः" । उदकीर्यं पर्याये तु स्त्रीत्वमपि गौरा० छीप् ।
भावप्र० "उदकीर्यं सृतीयोऽन्यः बहुपन्था हृत्वाकथो ।
मर्जटो वायसो चापि हरञ्जो करमञ्जिका" । तदुपाय
तत्त्वोक्ताः "करञ्जो स्तम्भनी तिक्तः त्वरा कटुकामिनी ।
वीर्योऽथ वमिषितार्थः क्षमिहृत्प्रमेहहृत्" । तत्तैलगुणाच्च ।
"करञ्जतैलं सुस्निग्धं वातहृत् स्त्रियदीप्तिकृत् । नेत्रा-
स्रवणरोगजघ्नापहं विरुचिकारि । नाभयेत्तोऽक्ष-
हृत्" ।

पञ्च लेपनाश्चर्मदोषहृत्" राजनि० । सार्थं कन् कर-
ञ्जकोऽप्यत्र पु० 'यस्तु संवत्सरं पुंशं दीपं दद्यात्
करञ्जके । सुवर्चलामूलहस्तः प्रजा तस्य विवर्धते" भा०
प्रात० १२० अ० । अथमते करङ्गभेदाचत्वारः । (हर-
करमवा) (हाटाकरजा) (कांटाकरमवा) (अन्वकरमवा)
इति भाषाप्रसिद्धानामभेदात् "यत् पञ्चपञ्च उत वा कव-
ञ्जहे" अ० १०१० ४८, ८ । [(कएतवेच) राजनि० ।

करञ्जफल पु० करञ्जस्य फलमिवास्त्वं फलं यस्य । कपित्थे
करट पु० किरति मदम्-कृ-अट् । १ गजगण्डे "कथं
प्रमिच्छकरटं" इति नं वनगोचरम् । उपस्थाव महाभागं
करेणुः श्रुत्वा स्मृयेत्" भा० व० २७७ । इति गण्डे
स्त्रीत्वमपि । "ईषादण्डं महाभागं प्रमिच्छकरटासुष्ठु ।
शयकोष्ठयुगे युवं कथं पार्थ वनजयम्" भा० क०
३८ अ० स्त्रीत्वप्रयोगात् । २ काके पुंस्त्री अमरः ।
स्त्रियां छीप् । "वरमिह गङ्गातरे शरटः करटः क्षयः
शुनीतनयः" गृष्णाक्ष० ३ कुसुमछन्दसे पु० ४ निन्द्याजीविनि
त्रि० । स्त्रियां करटा । ५ नवमाहो एकादशादिकर्त्तव्ये
त्राहो ईड्डं रुद्धे डुरुच्छेदमतके वादिनि नास्तिकभेदे उ-
दये च० वादभेदे च पु० मेदि० । उदूर्णुदलित्वभेदानि-
मायेण 'मात्रायाः मात्रायाश्चैव तयैवापरमैक्याः । कुबिन्दाः
कालकाश्चैव कुण्डलाः करटास्तथा" भा० भी० ८ अ० ।
आहर करट इत्युच्यतेऽत्र कर्मणि आहरयद्-नास् ।
मयू० च० । आहरकरट तथा विधे कर्मणि । दडुःखेन
दोहायां गवि हेमन्त० । सार्थं कन् । काके पुंस्त्री य-
द्भर० स्त्रियां छीप् । ६ स्त्रियां स्तम्भनार्थं के कर्त्तुं सते पु०
"कर्त्तुं सतः करटकः स्त्रेययास्तम्भनार्थकः । तस्यास्यातौ
सखायौ द्वौ विपुलाचलसंघौ" काद० टीका ।

करटिन् पु० करटोऽख्यस्य प्रायस्त्वेन करट+इनि । गजे
"दिग्गजे अयुक्ते मदमनिजगण्डाः करटिनः" रसवङ्गा०
करट पु० क-अट् । (करकटिया) इति नामके विभुने । हेम०
करण न० क्रियतेऽनेन क-करणे ल्युट् । १ व्याकरणोक्ते साधकतमे
कारकभेदे "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यज्ञापारादनन्त-
रम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्रुतम्" हरिका० ।
विपश्चते इत्यनेनाप्यस्यापि विवक्षायां करणत्वम् भव-
तीति सूचितम् । अतएवाह 'स्थास्या पच्यते इत्येक
प्रयोगो दृश्यते यतः" "साधकतमं करणम्" पा० । तमच्-
पच्यतेमाव्ययितव्यापारवत्त्वं सूचितम् । सत्यं चेद-
हरणयोर्जनकत्वस्यास्ते क्रियामात्रविषयत्वं व्यापारवत्त्वं

च करणस्य विशेषः तदुक्तं “द्व्यादिविषयोहेतुः करणं चरितक्रियम्” । चरितक्रियं व्यापारद्वारा क्रियामात्र-विषयम् इत्यर्थः । “स्वाध्यायमृग्याश्चैव विवृतं करणं चतुर्मु”पिवा । “निष्कृ कर्त्ताय करणं रसादोपाय कार-णम्” सुतु० । “न तस्य कार्ये करणञ्च विद्यते” श्रुतिः । इन्द्रिये अमरः तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्-चात्वम् । यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साध-नत्वं तथा इन्द्रियगदे चतुर्म् । तस्य सांख्ये त्रयो-दशविधमिच्छा तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारित्व-मितरेषां द्वारत्वमुक्तं यथा सां० का० कौ०

“करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् । कार्यञ्च तस्य दशधाकार्यं धार्यं प्रकाशञ्च” का० “करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारेति त्रयो-दशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम् । न च व्यापा-रावेव विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधार-णप्रकाशकरम् यथायथं तत्र कर्मोन्द्रियाणि वागादीन्या-हरन्ति यथास्वतत्पाददत्ते स्वव्यापारेण प्राप्नुवन्तीति यावत् बुद्धिरहङ्कारमनसि च स्वस्वत्वा प्राणादिवृत्तयथा धार-यन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति । आहरणधारणा-दिक्रियाणां समर्पकतया किं कर्म, कतिविधं ? चेत्तत आह कार्यञ्च तस्येति तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा व्यापार्यं धार्यं प्रकाशञ्च कार्यम् । व्यापार्यं व्याप्यं कर्मोन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्या-हार्यं दशधा । एवं धार्यम् अथलः करणादि जलवण्या इत्या शरीरं, तस्य पार्विवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः प्रविवेति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दधेति धार्यमपि दशधा । एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दधेति प्रकाशमपि दशधेति”कौ० “अन्तः-करणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयास्तुम् । सास्म-तकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्” का० “अन्तः-करणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारोमन इति शरीराभ्यन्तरवृत्ति-त्वादन्तःकरणम् । दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयास्तुं विषयमाख्याति विषयसङ्ख्याभिमानाध्यवसा-येषु कर्त्तव्येषु हारीमवति तत्र बुद्धीन्द्रियास्यालोपनेन, कर्मोन्द्रियाणि च यथास्तं व्यापारेण । बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह सास्मतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्य-

न्तरं करणम्, सास्मतकालं वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम् अतो बागपि वर्त्तमानकालविषया भवति । त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं तदाया नदोपूरभेदादनुवृष्टिः, अस्ति भूमादग्निरिह नग-निजुष्टे, असत्युपघातके पिपीलिकायुगलसङ्घराजविधिति दृष्टिरिति, तदनुकृपाच्च सङ्ख्याभिमानाध्यवसाया भवन्ति । कालस्य वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादि-भेदं प्रपद्यते सन्तु तदुपपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः, जतमत्वान्तर्गुणा कावेनेति सांख्याचार्याः । तस्माच्च काल-रूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति” कौ० सास्मतकालानां बाह्यो-न्द्रियाणां विषयं विवेचयति । “बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि । वाग्भवति शब्दविषया शेषा-णि तु पञ्चविषयाणि” का० “बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशाना-मिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्वरूपाः शब्दादयः यान्त्योरमूढाः प्रविद्यादिरूपाः, अवि-शेषास्तत्त्वानाणि सूक्ष्माः शब्दादयः विषयपञ्चमेन भूत-प्राविनावपाकरोति विशेषाचाविशेषाच्च विशेषाविशेषास्तएव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तत्रोक्तानि । तत्रोक्तो-तसां योगिनाञ्च श्रोत्रं स्पर्शशब्दस्वास्वविषयं, स्पर्शशब्द-विषयमेव नः । एवं तेषां त्वत् स्पर्शस्पर्शस्पर्शविषया, अस्पर्श-दादीनान्तु स्पर्शस्पर्शविषयैव । एवं चक्षुरादयोऽपि तेषाम-स्पर्शादीनाञ्च रूपादिषु दृष्टव्याः । एवं कर्मोन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्पर्शशब्दविषया तद्वत्त्वात् न तु शब्दतत्त्वान्त्यहेतुः तस्याहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सङ्केत-कारणकत्वात् । शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्यपाणिपादा-ख्यानि पञ्चविषयाणि पाय्याद्याहाराणां षष्ठादीनां पञ्च-शब्दार्थत्वादिति”कौ० सास्मतं त्रयोदशसु करणेषु कोषा-ञ्चित् प्रधानभावं सङ्केतकमाह । “सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् । तस्मान्निविधं करणं द्वारि-द्वाराणि शेषाणि”का० । “द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्योन्द्रियाणि द्वाराणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनो-हङ्कारा बुद्धिर्दृष्ट्यादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद्बाह्योन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति” कौ० । “न केवलं बाह्यानीन्द्रियास्तपेज्य प्रधानं बुद्धिरपि तु वे-क्षणहङ्कारमनसो द्वारिणी ते कथमेव बुद्धिः प्रधानमि-त्याह । “एते प्रदीपकत्वाः परस्परविलक्षणया सुषुवि-शेषाः । ज्ञात्तुं हृदयस्थार्थं प्रकाशं बुद्धौ प्रयच्छन्ति”का० ।

“यथा हि यामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विष-
याध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षस्य सर्व्याध्यक्षाय, स च
भूपते, तथा बाह्येन्द्रियाणां कोष्य मनसि समर्पयन्ति
मनस्य सकृत्प्राज्ञद्वाराय, अहङ्कारवाभिमतं बुद्धौ सर्वा-
ध्यक्षभूतायाम्, तदिदं कृतं पुरुषस्यार्थं प्रकाशं बुद्धौ प्रय-
च्छन्तीति । बाह्येन्द्रियमनोहङ्काराश्च गुणविशेषाः गुणा-
नां सत्परजस्तमसां विकाराः । ते तु परस्परविरोधयोगा
अपि पुरुषार्थेन भोगाप्रवर्तकपेण एकवाक्यतां नीताः
यथा वर्त्ति तैलवज्रवः सन्तमसापनवरूपप्रकाशाय भिक्-
ताः प्रदीपाः, एवमेते गुणविशेषा इति योजना” ।

न्यायादिकते इन्द्रियाणामेकादशविधता वेदान्तपरिभाषा-
मते दशविधतेति भेदः इन्द्रियशब्दे उक्तः । “वपुषा करणो-
ज्झितेन सा” “करणापायविभिन्नवर्णया” रघुः । “करद्वैर-
न्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्चन” याज्ञ० । “आत्मन्यात्मनमेव
व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वज्ञा” वेङ्क० । अत्र करणं बाह्ये-
न्द्रियम् । आधारे ल्युट् । श्वेलरूपे देहे अमरः करणा-
श्रयत्वात् तस्य तत्तात्वम् । “उपमानमभूत् विलासिनां
करणं यत्तव कान्तिमसया” लमा० । भावे ल्युट् । ४ क्रिया-
याम् । “प्र ते पूर्वाणि करणानि” अ० ४, १२, १० ।
“आवाहनाम्नौ करणरहितमपसव्यवत्” याज्ञ० । “हृत्तस्य
करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वं गित्यनः” भा० १०, २५, ४ अ०
“तस्य करणं नास्तीति” प्राचीनगाथा । ५ से-
तिकर्त्तृभावे अतुष्टाने दैव्यापारमात्रे च । ७ ज्योति-
षोक्तं तु तिथ्यङ्गात्मकेषु वशादिषु तेषामानयनप्रकारः
स्वर्गसि० रङ्गना० उक्तो यथा ।

“ध्रुवाणि शकुनिर्नागं हतोयं तु चतुष्पदम् । किन्तु त्रं तु
चतुर्दश्याः क्षणायाश्च परार्धतः” सू० सि० । “क्षणापक्षी-
यायाश्चतुर्दश्यास्तियेर्द्धितीयाधार्द्वितीयाधर्मारभ्येत्यर्थः ।
अहार एवार्थः । तेनान्यतिथेरेतत्तिथिपूर्वार्धस्य च निरासः ।
ध्रुवाणि स्थिराणि करणानि । तान्याह । शकुनिरिति ।
चतुरष्पदं हतोयमित्यनेन शकुनिनामयोः क्रमेणाद्यद्वितीयत्वं
स्मरितम् । तुकारात् क्रमेण तिथ्यर्धेषु भवन्ति । किन्तु त्रं
चतुर्थम् । तन्नावधायोक्तः तेनोक्तातिरिक्तं स्थिरकरणं
नास्तीति स्मरितम् । अत्र चरकरणाभ्याम्” रङ्ग० ।
“वशादीनि ततः सप्त चराख्यकरणाणि च । मासेऽप्यत्र
एकैकं करणानां प्रवर्तते” सू० सि० । “ततः स्थिर-
करणपूर्व्यन्तरं वशादीनि चरसञ्चककरणानि सप्त भद्रा-
ज्याभिः शुक्लप्रतिपदद्वितीयाधार्तचतुर्थ्यन्तं भवन्तीति चार्थः ।

ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह
मास इति । चरकरणानां वशादीनां सप्तानां मध्य एकै-
कमेकमेकं करणं मासे स्थिरकरणकालो नितिविंशतिस्था-
त्मकमासे स्वल्पान्तरत्वान्मासपञ्चमम् । अतस्ततोऽप्यारः
प्रवर्तते प्रकीर्णं तिष्ठति भवतीत्यर्थः । तथा च पञ्च-
म्याद्यधार्द्वितानि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति । क्षणाचतुर्दश्या-
द्यधार्धपर्यन्तमिति भावः । ननु स्थिरकरणोक्तावपरार्धत
इत्युक्त्वा तेषां चतुर्थी तिथ्यर्धभोगेन शुक्लप्रतिपदाद्यध-
र्धपर्यन्तं क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलतोक्ता
तदनन्तरं क्षणाचतुर्दश्याद्यधार्धपर्यन्तमेक एव परिभ्रमोऽ-
स्त्वित्यतस्तदुत्तरं कथयन्नन्यदप्याह” रङ्ग० । “तिथ्यर्ध-
भोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत् । एषा स्फुटमतिः
प्रोक्ता सूर्यादीनां खचारिणाम्” सू० सि० । “सप्तानां
चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यर्धं चासौ भोगश्च तं तिथ्यर्ध-
कालमितावस्थानं प्रकल्पयेत् । “एकत्र निर्णीतः यास्या-
र्थोऽपरत्र भवतीति” न्यायात् करणत्वेनैवामप्यवस्थानं त-
त्तुल्यं कुर्यादित्यर्थः । अत एव “तिथ्यर्धं करणं स्फुटम्
इत्युक्त्वा चान्द्रमासे विंशतिस्थात्मके पटिकरणानां स-
प्तविंशच्चरकरणानामेव परिभ्रमणे प्रतिमासमनियततिथि-
भोगकं करणं भवतीति तद्वारकप्रतिमासमनियततिथि-
भोगककरणकविशेषं चरकरणानामप्यवारपरिभ्रमणोक्त-
रभवति पटित्योचतुर्थ्यर्धेषु स्थिरकरणान्युक्तानीति तात्प-
र्यम् । तत्रापि क्षणाचतुर्दश्यापरार्धतस्तत्कल्पनं तदिच्छा-
नियामकं स्तन्मन्त्रे च निबोधमानं हत्वा” रङ्ग०

करणानि च वववालयकौलवतैतिलगरवणिमिष्टिभद्राख्यानि
सप्त चरकरणानि । स्थिरकरणानि शकुन्यादीनीति तद्वशं
ख्यानि । ८ जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीम् ।
तज्जातिवज्रात्वात् जलियात् सवर्णायास्तत्पद्मः जाति-
भेदः “अङ्गोमङ्गलराज्यात् प्राङ्गादिच्छिन्निरेव च । नटश्च
करणश्चैव खसो द्विविडश्च च” मनुः । करणरूपवर्षसङ्ग-
रक्षैव कायस्थनामता तस्य कर्मविशेषपरिपाकेण तज्जा-
तिप्राप्तिस्तस्य उत्तिभेदश्च ब्रह्मवै० पु० जन्मखण्डे ८५८ उक्तो
यथा । “तैलचौरसौलकीटो भृङ्गिर्कीटश्चिज्जन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जम्बकं दुष्टमानसः । तमः कु-
ण्डो वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत् । जम्बकश्च
दुराचारो जम्बकं करणो भवेत् । विश्वकल्पिकर्त्ता
च मज्जदातुर्धनं हरेत् । कायस्थो नोदरस्थेन मातु-
र्भासं न नखादितम् । तत्र नास्ति क्षया तस्य दन्ताभावेन

केशवम् । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च प्रजेवर ! ।
अरेषु मध्ये ते धूर्ताः कपाहीना महीतवे । हृदयं क्षु-
रधारामं तेषाञ्च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः
कोऽपि कायस्थो नेतरी च तौ । सुवर्द्धः शिवभक्तश्च
यास्तत्रो धर्ममानसः । एवमसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री
“शुद्राविशेषस्तु करणोऽप्यतो वैश्याद्विजयनोः” ब्रह्मवे०
पु० । कायस्थश्च चतुर्विधः प्रात्यक्षत्वियः शुद्रावै-
श्वयोजातः करणान्ना प्रसिद्धः अत्यन्तः चित्त-
गुप्ताजितश्रीवाक्यश्च । कामस्थगण्डे विदितः । तस्य
वृत्तिमाह पराशरः । “धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा
तथैव च । द्विजातिः प्रविचर्या च दुर्गान्तपुरर-
क्षणम् । एषा पारश्वस्योक्ता उपस्य करणस्य च
प्रोक्ता उगमसा वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा” । “वृत्तवादि-
गोतानां प्रयोगवशमेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः
करणानि प्रचक्षते” राजकन्दर्पोक्ते तालव्यपस्यापके १० ता-
डनाविशेषे न० “शिवरासक्तमेधानाम् व्यज्वले यत्र वे-
प्रमानाम् । अष्टगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्भुरजसूनाः”
कुमा० सर्वकरणप्रयोक्तृत्वात् ११ परमेश्वरे न० “करणं
कारणं कर्ता विकर्ता च मतो गुरुः” विष्णु० स० । भवा-
द्यर्थे ततः काशा० ठञ् जिठ च इकार उच्चारणार्थः ।
कारणिकं तद्वत् स्त्रियां ङि ङीप् जिठ टाप् ।
१२ क्रियाधनस्त्रियां स्त्री ङीप् । क्रियते क्रियाविशेषो
ऽस्याम् आधारे ल्युट् ङीप् । बीजगणि-
तोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्क्रिया
विशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री ।
सा च महविधा सङ्ख्यजनव्यवकलनगुणभागवर्गमूल
रूपभेदात् । तत्क्रियाविशेषोबीजगणिते दर्शितो यथा ।
“यद्य करणी महविधा । तत्र सङ्ख्यजनव्यवकलनयोः करण-
सूत्रं उत्तमम् । योगं करणोर्महतीं प्रकल्प्य बधस्य
मूलं द्विगुणं लघुञ्च । योगान्तरे रूपवदेतयोः क्षोभर्गोण
वर्गो गणयेदुभयजं । लम्बाहृतायास्तु पदं महत्याः
सैकं निरेकं स्वरूपं लघुप्रभम् । योगान्तरे स्तः क्रमयन्
योर्व्यां पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम् । उदा-
हरणम् । द्विकाटमित्योस्त्रिमसङ्ख्ययोश्च योगान्तरे ब्रूहि
पृथक्करणयोः । त्रिसप्तमित्योश्च चिरं विचिन्त्य चेत् षड्विधा-
चेत्सि सखे ! करणयोः ।

न्यासः कर२ । क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २
न्यासः क ३ । क २७ योगे जातम् क ४८ अन्तरे च

क १२ न्यासः क ३ । क ७ अन्तरे जाते मूलाभावात् पृथक्
स्थितिरेव योगे जातम् क ३ क ७ अन्तरे च क ३ क ७
इति करणीसङ्ख्यजनव्यवकलने ।

गुणनोदाहरणम् । द्विगुणसङ्ख्यागुणकः करणया गुणय-
स्त्रिसङ्ख्या च सप्तकरुपा । बधं प्रवक्ष्यामि विपक्षरूपे
गुणेऽयं वा लघुर्हमिति करणयोः । न्यासः गुणकः क २
क ३ क ८ गुणयः क ३ क ५

अत्र गुणये गुणके वा भाज्ये भाजके करणीनां कर-
णयोर्वी यथासम्भवं चावधिं योगं कृत्वा गुणनमजने
कार्यं तथा कृते जातो गुणकः क १८ क ३ गुणयः
क २५ क ३ गुणिते जातम् क ३ क ४५० क ७१ क ५४ ।

सर्ववर्गादौ विशेषसूत्रं वृत्तम् । लघोभवेच्च लघु
रूपवर्गं यत्प्राप्यतेऽस्मी करणीत्वहेतोः । करणात्मिकायाश्च
तथा करणामूलं लघोरूपविधानहेतोः ।

न्यासः गुणकः क २५ क ३ क १२ गुणयः क २५ क २
अत्र गुणके करणयोर्वी कृते गुणकः क २५ क २२

गुणिते जातम् क ३२५ क ३७५ क ७५ क ८१ गता-
स्त्रिनयोः क ३२५ क ८१ मूले क २५ क ८ अन्तयो-
र्वी जातम् क १६ अन्तयोः क ३७५ क ७५ अन्तरे
योगइति जातोयोगः क १०० यथाक्रमं न्यासः क ३६
क १०० इति करणीगुणनम् । पूर्वगुणनफलस्य अगुण-
च्छेदस्य भागार्थं न्यासः भाज्यः क ८ क ४५० क ७५
क ५४ भाजकः क २ क ३ क ८ अत्र क २ क ८
एतयोः करणयोर्वी कृते जातम् क १८ क ३ भाज्या-
च्छेदः शुध्यति प्रच्युतः सन् इत्यादिकरणेन लघोः गुणयः
क ५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५ क ३ क १०० भाजकः क २५ क
३ क १२ करणयोर्वी कृते जातम् क २५ क २७

अत्रादौ त्रिभिर्गुणयित्वा धनकरणयोः अणकरणयोश्च
योगं विधाय पञ्चात्मज्ञविगत्या गुणयित्वा शोधिते लब्धं
क ५ क ३ अत्रापि पूर्ववल्लभो गुणयः क ५ क ३
अथ बान्धवोप्यते । धनवर्गाव्यवयमीप्सितायाम्छेदे कर-
णयोस्त्रिसङ्ख्याय । तादृक्छेदा भाज्यहरी निहन्त्या-
देकौ यावत्करणौ हरः स्यात् । भाज्यास्तथा भाज्यगताः
करणयोस्त्रिसङ्ख्याय । करणयो यदि योगजाः स्युः । द्विप-
क्षलेण पृथक् च कार्यास्तथा यथा प्रचुरभीप्सिताः स्युः ।
तथा च विज्ञेयसूत्रं वृत्तम् । वर्गेण योगकरणौ विहृता
विशुध्येत स्वसङ्ख्यानं तत्कृतिपदस्य यथेप्सितानि । कृत्वा

तदीयकृतयः खलु पूर्ववत्तया सुखा भवन्ति पृथगेवमिमाः
करणयः ।

न्यासः भाज्यः क ८ क ५४० क ७५ क ५४ भाजकः
क १८ क २ अत्र भाजके विभितकरणाः कृण्वन्
प्रकल्प्य क १८ क २ अनेन भाज्ये युषिते योगे च
कृते जातम् क २६२५ क ६७५ भाजके च क २२५
अनया भाज्ये कृते लब्धम् क २५ क २

न्यासः भाज्यः क २५६ क २०० भाजकः क २५ क
२७ अत्र भाजके पञ्चविंशतिकरणाधनत्वं प्रकल्प्य क
२५ क २७ भाज्ये युषिते धनसंकरणीनामन्तरे च कृते
जातम् क १०० क १२ भाजके च क ४ अनया भाज्ये
कृते लब्धम् क २५ क २ इदानीं पूर्वोदाहरणे युग्ये
भाज्ये कृते न्यासः भाज्यः क ८ क ४५० क ७५ क ५४
भाजकः क २५ क २ । अत्रापि विकरणाः कृण्वन्
प्रकल्प्य भाज्ये युषिते युते च जातम् क ८०१२ क
१४५२ भाजके च क ४८४ अनया कृते भाज्ये लब्धो
युग्यकः क १८ क २ । पूर्व्यं युग्यके खण्डित्यमासीदिति
योगकरणीयम् । १८ विज्ञेया तत्र वर्गेण योगकरणी
विज्ञता विशुद्धादिति नवात्मकवर्गेण ८ विज्ञता सती
युध्यतीति लब्धं २ नवानां मूलम् २ अथ खण्डे, १,
४, पूर्व्यलब्ध्या २ युषिते, २, ८, एवं जातोयुग्यकः क २
क २ क ८ इति करणीभजनम् ।

करणीवर्गद्विरुद्धरथम् । द्विकल्पि पञ्चप्रमिताः कर-
ण्यजासां कृतिं त्रिदिकसङ्ख्यायोष । षट्पञ्चकल्पिद्वि-
कृष्णितानां पृथक् पृथक्मे कथयाशु विदन् । अष्टा-
दशपदिकसङ्घितानां कृतीकृतानां च सखे ! पदानि ।
न्यासः प्रथमः क २ क २ क ५ । द्वितीयः क २ क २ ।
तृतीयः क ६ क ५ क २ क २ । चतुर्थः क १८ क ८
क २
स्याधोऽन्वयवर्गस्य चतुर्थ्यान्वयिन्न इत्यनेन युग्यः पृथग्-
युग्यकखण्डसमइत्यनेन वा जाताः क्रमेण वर्गाः प्रथमः
रू १० क २४ क ४० क ६० । द्वितीयः रू ५
क २४ । तृतीयः रू १६ क १२० क ७२ क ६०
क ४८ क ४० क २४ अत्रापि करणीनां यथासम्भवं
योगं कृत्वा वर्गवर्गमूले कार्ये तद्यथा क १८ क ८
क २ आसां वेगः क ७२ अस्यावर्गः क ५१८४ अस्या-
मूलं रू ७२ इति करणीवर्गः ।

करणीमूले स्तुलं हस्तद्वयम् । वर्गे करण्यवदि वा क-

रण्योस्तुल्यानि रूपाण्यथ वा वचूनाम् । विशेषेष्टप-
कृतेः पदेन शेषस्य रूपाणि युतोन्नितानि । पृथक्कृतवै-
करण्योदयं स्थान्मूलेऽथ बद्धी करणी तयोर्था । रूपाणि
तान्येव कृतानि भूयः शेषाः करण्योवदि सन्ति वर्गे ।
उदाहरणम् । द्वितीयवर्गस्य मूलार्थं न्यासः रू ५ क
२४ रूपकृतेः २५ करणीतुल्यानि रूपाणि २४ क-
पास्य शेषम् १ अथ मूलेन १ ऊनाधिकरूपाणामर्हे जाते
मूलकरणी क २ क २

प्रथमवर्गस्य न्यासः रू १० क २४ क ४० क ६० रूप-
कृतेः १०० चतुर्विंशतिचत्वारिंशत्करण्योस्तुल्यानि रूपाण्य-
पास्य शेषम् २६ अथ मूलेन ६ ऊनाधिकरूपाणामर्हे
जाते, २, ८, तत्तापीमां २ मूलकरणी द्वितीयां रूपा-
ण्येव प्रकल्प्य पुनः शेषकरणीभिः सः एव विधिः कार्य-
कालेयं रूपकृतिः ६४ अस्याः षट्ठिरूपाण्यपास्य शेषम्
४ अथ मूलम् २ अनेनोनाधिकरूपाणामर्हे, २, ५,
जाते मूलकरणी क २ क ५ मूलकरणीनां यथाक्रमं
न्यासः क २ क २ क ५

तृतीयवर्गस्य न्यासः रू १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८
क ४० क २४ रूपकृतेः २५६ करणीतुल्यस्यास्य क ४८
क ४० क २४ तुल्यानि रूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे,
२, १४, मङ्गती रूपाणीत्यस्याः १४ कृतिः १८६ अस्याः
करण्योदयस्यास्य क ७२ क १२० तस्य रूपाण्यपास्योक्त-
वज्जाते खण्डे, ६, ८, पुनरूपकृतेः ६४ षट्ठिरूपाण्य-
पास्योक्तवत्खण्डे, २, ५, एवं मूलकरणीनां यथाक्रमं
न्यासः क ६ क ५ क २ क २

चतुर्थस्य न्यासः रू ७२ क ० इत्यनेन लब्धा मूलकरणी
७२ पूर्व्यं खण्डित्यमासीदिति वर्गेण योगकरणी विज्ञता
युध्यतीति षट्त्रिंशतोमूलम् ६ एतस्य खण्डानां, १, २,
२, कृतयः, १, ४, ८, पूर्व्यलब्ध्या अनया २ कृष्याः, २,
८, १८, एवं पृथक्करण्योजाताः क २ क ८ क १८ ।

अथ वर्गगतस्य करण्यमूल्यानयनार्थं स्तुलं हस्तम् । अष्टा-
त्मिका सेत्करणी कृतौ स्यादनात्मिकां तां परिकल्प्य
साध्ये । मूले करण्यवयोरमीष्टा जयात्मिकां साधि-
यावगम्या ।

उदाहरणम् । त्रिसप्तमिखोर्वद मे करण्योर्विज्ञेयवर्गं
कृतितः पदं च ।

न्यासः क २ क ७ यद्वा क २ क ७ अनयोर्वर्गः समएव
रू १० क ८४ अत्र वर्गे षष्ठ्यकरण्यधनत्वं प्रकल्प्य

प्राग्ब्रह्मकरण्योरेकाभीष्टा कथमता स्यादिति जातम्
क १ क ० वा क १ क ०

उदाहरणम् । द्विकल्पिपञ्चममिताः करण्यः स्वस्वर्णगा-
स्वस्वधनसुखावा । तासां कतिं ब्रूहि कतेः पदं च चेत्
पहिषां नेति सखे ! करण्यः ।

न्यासः क २ क १ क ५ वा क १ क १ क ५ आसां
वर्गः समएव जाताः रु १० क २४ क ४० क ६० ।

अथ कथं करण्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकतेः
१०० अपास्य शेषस्य मूलम् । अनेनेनाधिकरूपाणा-
मर्द्धं क ५ क १ अत्रैका अत्रम् क ५ अन्यत्र रूपाणीति
न्यासः रु ५ क २४ पूर्ववज्जाते करण्यौ धने एव । क १
क २ यथाक्रमं न्यासः क १ क १ क ५ अथ वानयोः क
क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकते १००
रूपास्तुल्यज्जाते मूलकरण्यौ क ७ क १ अनयोर्महती
अथ क ० तान्येव रूपाणि प्रकृत्या रु ७ क ४० अतः
प्राग्ब्रह्मकरण्यौ क ५ क १ अनयोरपि महती कथमिति
यथाक्रमं न्यासः क १ क २ क ५

अथ द्वितोयोदाहरणे प्राग्ब्रह्मयमपले मूलकरण्यौ क ५
क ५ अनयोरेका कथं क ५ तान्येव रूपाणीति अ-
थोत्पत्ते करणीयखण्डे कथं एवेति यथाक्रमं न्यासः क १ क
२ क ५ द्वितीयपक्षेणापि यथोक्ताएव मूलकरण्यः क १
क २ क ५ एव बुद्धिमतास्तुल्यमपि प्रायते इति पूर्वैर्नाव-
मर्धौ विस्तीर्योक्तः बालावबोधार्थं तु मयोच्यते ।

एकादिसङ्कलितमितकरण्योखण्डानि वर्गराशौ स्युः । वर्गे
करण्योत्पत्ते करणीयद्वयस्य तुल्यरूपाणि । करणीयपटके
तिष्ठणां दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपकतेः प्रोक्त
पदं याज्ञं चेदन्वयान सत् कापि । उत्पत्त्युत्पत्त्यैव मूल-
करण्यास्तया चतुर्गुण्या । यासामपवर्त्तः स्याद्रूपकतेस्ता-
विशोद्ध्याः स्युः । अपवर्त्तान्दपि लब्धामूलकरण्योभवनि
तावापि । शेषविधिना न यदि ताभवनि मूलं तदा
तदसत् । करणीवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एककर-
ण्यवर्गे रूपाण्येव । द्वयोः खरूपैका करणी । तिष्ठणां
तिष्ठः । चतसृणां पट् । पञ्चानां दश । पक्षां पञ्च-
दश इत्यादि । अतोद्गादोनां वर्गेषु एकादिसङ्कलितमि-
तानि कतथीनां खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः ।
अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकर-
ण्यो विज्ञेया वा भवतीति क्त्वा मूलं याज्ञमित्यर्थः ।
वर्गे करणीयवर्गे करणीयद्वयस्य तुल्यरूपाणीति स्रष्टा-

वर्गम् । उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्योदोनाः सिद्धिर्गर्ज-
मितापिडन् । रूपैर्द्वयमित्येताः किम्बलं ब्रूहि तस्य
स्यात् । न्यासः रु १० क १२ क २४ क ८ अत्र वर्गे
करण्योत्पत्ते करणीयद्वयस्य तुल्यानि रूपाणि प्रथमं
रूपकतेरपास्य मूलं याज्ञं पुनरेकस्याएवं क्रियमाणेऽत्र
पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीयतमूलाभावः । अथानियमेन
सर्वकरण्योत्पत्त्यानि रूपाण्यपास्य मूलमाजीयते तदिदम्
क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गवम् रु १८
अथ वा दलगतमितयोर्गोर्गं क्त्वा रु १० क ७२ क
२४ आनीयते तदिदमसत् रु २ क ६ ।

उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यस्तिचिबिबुद्धताशनेदुर्गु-
णितैः । तुल्यादयरूपादगाः किम्बलं ब्रूहि तस्य स्यात् ।
क ६० क ५२ क १२ अत्र किल वर्गे करणीयवर्गमस्तीति
न्यासः रु १० तत्करण्योद्वयस्य द्विपञ्चाशदुद्गादयमितस्य क
५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्योत्पत्त्येते
क ८ क २ तयोरुत्पत्त्यनया २ चतुर्गुण्या ८ द्विपञ्चा-
शदुद्गादयमितयोरपवर्त्तान् स्यादतस्ते न शोध्ये यतस्तस्य-
त्युत्पत्त्युत्पत्त्यैवमित्यादि । अत्रात्यैकपक्षेपुलक्षणम् तेन
कथिक्कथ्यापि तदा मूलकरण्योरूपाणि प्रकृत्यान्वे कर-
णीयखण्डे साध्ये सा महती प्रकृत्योत्पत्त्यैः उदाहरणम् ।
अष्टौ पट्पञ्चाशत् पटिः करणी त्वयं कतौ अत्र । रूपैर्द्व-
यमित्येतां किम्बलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रु १०
क ८ क ५६ क ६० अत्राद्यखण्डद्वये क ८ क ५६ शोधते
उत्पत्त्युत्पत्त्यैव चतुर्गुण्या ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्त-
न-
लब्धे खण्डे । १ । ७ । परं शेषविधिना मूलकरण्यौ
नोत्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने
कते मूलं नावातीत्यतस्तदसत् । उदाहरणम् । चतुर्गु-
णात् सूर्यतिथीपुरुषागर्गयोयत्र कतौ करण्यः । सवि-
त्ररूपावद तत्पदं ते यद्यस्ति धीजेपटुताभिमानः ।

न्यासः रु १२ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क ३४
अत्र करणीयपटके तिष्ठणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि
प्रथमं रूपकतेरपास्य मूलं याज्ञं पञ्चाद्विद्वोक्ततएकस्या-
एवं कतेऽत्र मूलाभावः । अथान्यथा तु प्रथममाद्यकर-
ण्यस्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पञ्चाद्विद्वोक्ततयोक्ततः शे-
षाणां रूपकतेर्विशोद्ध्यानि तन्मूलम् क १ क २ क ५
क ५ तदिदमसत् यतोऽस्य वर्गवम् रु २२ क ८ क
८० क १६० । यैरस्य मूलानयनस्य निमग्नो कतसोपासितं
दृग्गणम् एवं विप्रवर्गे करणीनामासन्नमूलकरण्येन मूलान्या-

नीय रूपेषु प्रलिय मूलं वाच्यम् । अथ मङ्गतीरूपाणो-
त्पन्नप्रलक्षणम् । यतः कश्चिदस्यापि ।

तत्तोदाहरणम् । चत्वारिंशदशोतिर्हियतोदखाः क
रण्यचेत् । समदग्ररूपयुक्तास्तत्र ततो हिमदं ब्रूहि ।

न्यासः रु १७ क ४० क ८० २०० शोधिते जाते
खण्डे क १० क ७ पुनः खण्डो करणी रूपाणि कृत्वा

खण्डे करण्यौ क १ क २ । एवं मूलकरण्योनां न्यासः
क १० क ५ क २ । इति करण्यः षड्विधाः । [मस्तके ।

करणत्राय न० करणैर्हस्तादिभिरुपयते त्रै-कर्मणि ल्युट् ।

करणव्यापार पु० इत० । करणजन्यजनकत्वविशिष्टे करण-
जन्ये व्यापारभेदे । यथा जेदनादिक्रियायां जेददा

त्वादिसंयोगः तस्य हि दात्वजन्यत्वात् दात्वजन्यच्छेदनज-
नकत्वाच्च तथात्वम् । एवमिन्द्रियाणां विवक्ष्ययोगः तस्य

हि इन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वाच्च
तथात्वम् न्यायमते अनुमितौ परामर्शः शाब्दबोधे पदार्थ-

स्मृतिः । उपमितौ उपदेशवाक्यार्थस्मृतिः । यथायथसु-
हम् । संस्थमतसिद्धकरणव्यापारभेदस्तु करण्यग्रे उक्ताः ।

करणाधिप पु० इत० । १। जोवे तदधिष्ठानेनैव करणानां
स्वस्वकार्येषु प्रवृत्तेस्तस्य तदधिपत्वम् २ इन्द्रियाधिष्ठान-

देवभेदे च । तत्र बाह्येन्द्रियाधिष्ठानांतरस्य या० ति०
उक्ता यथा "दिग्भाताकर्कप्रचेतोऽश्वघ्नोऽपिन्द्रमिलकाः ।

ओलादीनां दशानां तु" । तथा च ओलस्य
दिक् । त्वयो वायुः । नेत्रस्य चर्कः । रसनायाः प्र-

चेताः नासिकायाः अश्विस्तौ । वाचः वज्रिः, पाथेरिन्द्रः
पादस्य उभेन्द्रो विष्णु मूर्त्तिभेदः । पाथोः मिलः सूर्य-

मूर्त्तिभेदः । उपस्थस्य कः प्रजापतिः । अन्तःकरणानां तु
मनसस्यन्द्रः, बुद्धेः चतुर्मुखः, अहङ्कारस्य रुद्रचित्तस्याध्यु-

तो विष्णु मूर्त्तिभेदः । करणाधिपानां तु सर्वेषामधिपः प-
रमेश्वरः । करणाधिपाधिपः परमेश्वरः ।

करण्ड पु० क-कर्मणि अखण्डन् । १। मधुकोषे (भौवाक) तस्य म-
त्रिकाभिविरमधुसञ्चयनेन क्रियमाणत्वात् तथात्वम् वा०

कृ-अखण्डच् । २। खण्डगे शत्रुविधिप्रवृत्तत्वात् तस्य तथात्वम्
करण्डस्तदाकारोऽस्त्वस्य अर्थः अच् । ३। कारण्डवस्त्रगे

पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगप्रधत्वात् न ङोष्
किन्तु टाप् । ४। दन्डाढके च भेदि० । ५। वंशादिरचितपुष्पा-

दिपालभेदे (साजि) "शुष्कवनस्तानिर्मितं मङ्गाकुसुमकर-
ण्डकेन" काद० । समुद्रे (कौटा) अमरः । "दोषभाज-

७। यत्कति कालखण्डे यद्वि० । ८। पुष्पभाण्डे स्त्री टाप्
अत इत्त्वम् करण्डिका । उज्ज्वलदन्तः ।

करण्डिन् पु० करण्डस्तदाकारोऽस्त्वस्य इति । मत्स्ये त्रिका० ।
करतल ७त० । इत० । १। हस्तस्य तले (हातेरतेनो) । "मस्थानि

विधुगङ्गया करतलेन तस्मात्प्राप्तयोत्" उद्भूतः "करतलघट-
मपि नश्यति" इति० । करतलमिव । २। हस्ते च ।

करताल(क) न० करेण तालो यत्र वा कप् । भङ्गके वाद्ये
(खरताल) "शिवगारे भङ्गकञ्च सूर्यागारे च शङ्खकम् ।

दुर्गागारे बंशवाद्यं मधुरीक्षु न वादयेत्" ति० त० पु०
तत्र भङ्गकं कांस्थनिर्मितकरतालकमिति" रघु० ।

करताली स्त्री करेण दोवमानस्तालो यत्र गौरा० ङोष् ।
१। वाद्यभेदे (खरतल) त्रिका० । इत० । २। करतल्यग्रे

(हातताली) । पु० कवित् स्त्रीत्वमपि "यथा न स्था-
दालीकपटकरतालीपटुरवः" उद्भूतः स्वार्थे कन् अत

इत्त्वम् । करतालिकापि करतल्यग्रे "उच्चाटनीयः
करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेवः" नैष० ।

करतोया स्त्री करतोयं हरपाश्वतीविषाहच्युतजलन् अ-
स्त्वस्या जेतलेन अच् । नदीभेदे सदानीरायाम् अमरः ।

गौरीविषाहे शङ्करचरच्युतजलभवत्वात् तस्यास्तथात्वम् ।
तस्याच यथा सदानीरत्वं तथोक्तं करतौ "प्रथमं कर्कटे

देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवृजानदाः करतोया
ऽम्बाह्विनीति" तेनान्यनदीनामिवास्याः उक्तकाले रक्त-

वह्नुत्वाभावात् सदानीरवाह्वित्वात्तथात्वम् । "करतोषां
समासाद्य त्रिरात्रोपोषितोनरः । अश्वमेधमवा-

प्नोति प्रजामलिहतीविधिः" भा० व० ८५ । "करतो-
यां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति

विमोह्य प्रवतः शुचिः" भा० अनु० २१ख० । अस्त्वर्थे
इति करतोयिन्यत्वम् । "प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्क-

राणि मङ्गलं सरः । पुण्यञ्च नैमिषं तीर्थं वाह्दृढं कर-
तोयिनीम्" अनु० प० ।

करद् ति० करं राजस्वं ददाति ना-क । १। राजस्वदायके ।
"कश्चिन्मृद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेनोप-

पन्ना" भा० व्या० १८२ख० । "य इमे पृथिवीपालाः
करदास्तव पाथिव्ये !" भा० व० २५४ अ० । "आहभिर्जि-

त्वरैर्हिषाम्" माघः । २। त्राणाथं हस्तदायके त्रि० ।
करद्रुम पु० किरति समन्तात् शाखाः कृ-अच् नित्यम् ।

कारकरण्डगे राजनि० ।
करदिप् पु० १। गोलभेदे २। वेदशास्त्रभेदे च । "तामेताः कर-

द्विष उपामते तस्मात्ते सर्वमायुर्यनि' ता० २,१५,४,
“करद्विषोनाम गोत्रभेदाः शास्त्रभेदा वा” भा० ।

करन्वम उ० करं धर्मात् भ्रा-खश् सुम् च । १ इत्याकुर्वन्ने
खनीनेलपुत्रे सुचौल्लये तस्य तन्नामनिरुक्तिः भा० व्याख०
४ ख० । “खनीनेलस्य दुर्धत्तासुजा “तमपास्य च तद्राज्ये
तस्य एवं सुवर्षसम् । अथ्यपिञ्जल राजेन्द्र ! सुदत्तास्तमव
स्तदा । स पितृविक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा । नि-
यतोवर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया । ब्रह्मणः सख्यवादी
च शुचिः शमदमान्वितः । प्रजास्तन्नाम्नरज्ज्वल धर्मनिष्ठां
मनीषिणम् । तस्य धर्मप्रदत्तस्य व्ययीर्यत् कोपवा-
हनम् । तं क्षीणकोपं सामन्ताः समन्तात् पथ्यपीडयन् ।
स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोपात्ताहनः । आर्त्तिभा-
र्त्तत् परां राजा सह भ्रष्टैः पुरेण च । न चैनमभिहन्तुं
ते शक्नुवन्ति बलवन्ते । संप्रदत्तो हि राजा स धर्मनिष्ठो
युधिष्ठिर ! । यदा च परमार्त्तं गतोऽसौ सपुरो
न्यपः । ततः प्रदधौ स करं प्रादुरासीत्ततोवरम् । तत-
स्मानजयत् सर्पान् प्रत्यमित्राक्षराधिपान् । एतस्मात् का-
रणाद्राजन् ! विभुतः स करन्वमः । तस्य कारन्वमः
पुत्रस्तेतायुगल्लेखमवत्” २ पाणिश्वमे सुखमाकृतप्रशनेन
हस्ताध्यायकमाले लि० ।

करन्वय लि० करं धरति धे-खश् सुम् च । हस्तलेखके ।
करन्यास उ० करे करावयने न्यासः । तन्मोक्तमन्त्रभेदेन ख-
ड्गपुतर्ज्जनीमध्यमानामाकनितकतरतलपृष्ठेषु न्यासभेदे
“खड्गन्यासः करन्यासो बीजन्यासस्तथैव च” वटुकता० ।
करपत्र न० करात् पतति-पत-ड्रत् । (करात्) १ कृत्वे दाह-
भेदके अक्षभेदे अमरः । “स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभि-
र्वियोगच्छृङ्गारिणो दाह्यायसे” नेप० केतकवर्षने । तच्च
सुश्रुतोक्तशस्त्रभेदः । तत्र हि “विंशतिः शस्त्राणि” इत्यु-
द्दिश्य “मण्डलाग्रकरपत्रेत्यादिना” विभज्य “तत्र मण्ड-
लाग्रकरपत्रे स्थातां खेदने भेदने चेति” तस्योपयोग उक्तः ।
करावेव पत्रं वाहनं यत् । १ जलक्रीडायां जटाधरः ।
तत्र हि हस्ताभ्यां जलमुत्तोल्य परस्परं क्रोशते ।

करपत्रवत् उ० करपत्रं तदाकारः पत्रवत् स्वरस्य सतृप् मस्य
यः । तालवत् शब्दच० ।

करपत्रिका स्त्री करो पत्रमिव वाहनमस्याः कप् अत इत्वम् ।
जलक्रीडायां जटा० । हस्ताभ्यां जलोत्तोलनेन खन्योन्
तत्क्रीडारचनास्तस्यास्तथात्वम् ।

करपर्व उ० करः हस्त इव पर्वं यस्य । (भेट) १ भिख्वातक-

उच्चै २ रक्तैरखडे च (लालभेरखडा) राजनिषण्डः ।
करपल्लव उ० करस्य पल्लव इव । १ अङ्गुली । करः पल्लव इव
रक्तत्वात् । २ करकिलवे । “करपल्लवसङ्गीनि तैरस्थान् रज
सर्वतः” देवोभा० ।

करपाल न० करः पालमिव यत् । १ जलक्रीडाभेदे हारा०
कररूपेणैव पालेण जलोत्तोलननेन तत्क्रीडाकरणा-
त्तस्यास्तथात्वम् । कर एव पालम् । २ हस्तरूपे पाले च ।
“करपाले स्थिते तोये कृत्वा मूलपुरीषके । आसुरं तत्
भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्” व्या० त० सृतिः ।
करपाल उ० करं पालयति पाल-अच् उप० स० । १ खड्गे
अमरटीका । गौरा० छीप् । २ हस्तयष्टौ (घोंटा) स्त्री
जटा० । खलु टाप् अत इत्वम् । करपालिकाऽप्यत्र
स्त्री । सा च एकधाराश्वभेदे क्षीरस्वामी ।

करपीडन उ० करस्य बहुकरस्य पीडनं यद्वचं वरेण यत् ।
१ विवाहे “सुतपरिणयात् पण्मासान्तः सुताकरपीडनम्”
मु० वि० । प्राणिपीडनादयोऽप्यत्र ।

करवाल उ० करस्य बालः शिशुरिव । १ नखे शब्दभा० । करं
बलति संवृणोति बल-संवृणे कष् उप० स० । २ खड्गे
(तरवाल) भरतः “शक्ती च विविधास्त्रीणां करवालां च
निर्मलान्” भा० व्या० १७ । खलु अत इत्वम् । करवा-
लिका अक्षभेदे स्त्री ।

करभ उ० कृ-अभच्, करे भाति भा-क वा । सविषयत्वात् कनि-
ष्ठापर्यन्ते करस्य १ बाह्यदेशे, अमरः । २ करियावके,
“कदली कदली करभः करभः” प्रसन्नरा० “करभोस्
रतिप्रप्ते द्वितोये पञ्चमेऽप्यङ्गम्” विद्यासु० १ उद्दिश्यौ
(नखौ) नाम ४ पञ्चद्वये, ५ उद्दिष्टाले पुंस्त्री भेदि० ।
स्त्रियां छीप् “करभकण्ठकडारमायाः” भाषः “स त
वृत्तस्य परिचं करञ्च करभोपमम्” भाग० ६, १२, २१ ।
“व्यजायन्त खरा गोषु करभाऽन्तरीषु च” भा० भौष०
२ ख० । करोऽवमेत्यस्याः किप् भी वा० उ गौरा०
छीप् या । ६ करभी वृत्तिकाख्यां स्त्री (विलाति) स्वार्थे
कत् करभक । उद्गाद्यर्थे पुंस्त्री । स्त्रियां करभिका ।

करभकाण्डिका स्त्री करभप्रियं काण्डमस्याः कप् अत
इत्वम् । उद्भकाण्डौष्ठो राजनि० ।

करभञ्जिका स्त्री भञ्ज-खलु ईत० । करमर्द्दभेदे भावप्र०
करभप्रिया स्त्री ई२० । १ उद्भुरालभायां राजनि०
उद्भुप्रियत्वात्तस्यास्तथात्वम् । २ उद्भुयोपिति च ।

करभवल्लभ उ० ईत० । १ उद्भुप्रिये पीलुखे, २ कपित्थखे

च राजनि०। १करभविष्यमात्रे लि०। स्त्रियां टाप्।
 करभादनो स्त्री करभरयते अद-कर्म्मणि ल्युट् ङीप्।
 उङ्गप्रियायां डुरालभावाम् राजनि०
 करभिन् प्रस्त्री करमः करावयवभेदक्षदाकारः शुण्डेऽस्त्वस्य
 इति। गजे राजनि० तस्य शुण्डे करभाकारत्वात्
 तथात्वम्। स्त्रियां ङीप्। [अण्। सिङ्गे शब्दर०।
 करभोर पु० करभिणं गजभोरयति पलायनाय प्रेरयति ईर-
 करभूषण न० करोभूष्यतेऽनेन भूष-करणे ल्युट्। १कङ्कले
 (काङ्कनि) हस्तभूषणे चमरः। करं भूषयति भूष-णिचि-
 ल्यु। २हस्तभूषणमात्रे लि०। [उत्तमस्त्रियाम्।
 करभोर स्त्री करम इव ऊर्ध्वस्थाः ऊङ्। प्रगच्छोरुहायां
 करमट्ट पु० करं हस्तिगुण्डमट्टति अट्ट-अनादरे वा० ख
 दम् च। १गुदाकट्टे लिङ्। तस्य हस्तिगुण्डवत्-
 काण्डत्वात्तथात्वम्। (पाणिना व्यामला) २उङ्गे इत्येके।
 करमरिन् लि० किरल्लव दम्भान् जृ-आधारे अप् करो-
 बन्धनागारः तत्र स्थिते वा० इति। (कवेदी) बन्दिनि
 लिङ्। तस्य बन्धनागारे मरणोत्तथात्वम्।
 करमर्द् पु० करं मृदुनाति मृद-अण् उ० ष०। (पाणिना व्यामला)
 उङ्गे राजनि०। खलु करमर्दकोऽप्युल। तत्समर्थे हि करक-
 षड् इति तस्य तथात्वम्। “लघुदीर्घफलाभ्यां तु करमर्द्
 इयं मतम्। करमर्दयं त्वामस्यं शुक्लतपाहरम्।
 उष्णं रुचिकरं मोक्षं पितृरक्तकफप्रदम्। तत् पक्वं मधुरं
 रुच्यं लघु पितृसमोरजित्” भावप्र० “करमर्द् लघुफला
 सा ज्ञेया करमर्द् का” इति तत्त्वोक्ते लघुफलकेऽप्यु स्त्री
 करमर्द् इन् पु० करं मृदुनाति णिनि ईत०। करमर्द्
 (पाणिना व्यामला) उङ्गे रत्नमा०।
 करमाल पु० करः हस्तिगुण्ड इव तदाकृतिर्मांडाऽस्य। भू-
 मे हेम० क्रमेण हस्तिगुण्डाकारेण प्रसरणात्तस्य तथात्वम्
 करमाला स्त्री करः कराङ्गुलिपर्वं मालेव जपसंख्याचेत्
 तात्। “आरध्यानामिकामध्यं दक्षिणावत्तं योगतः।
 तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्तिता” इत्युक्तलक्षणायां
 जपसंख्यायै कराङ्गुलिपर्वरूपायां मालायां। अथ
 विशेषस्तत्त्वशा० उक्तं यथा सनत्कुमारसंज्ञितायाम्
 “तर्जनी मध्यमागमा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात्। ति-
 स्तोऽङ्गुल्यस्तिपर्वणो मध्यमा चैकपर्विका। पर्वद्वयं
 मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्”। क्रममाह तत्रैव
 “अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च। तर्जनीमूल-
 पर्यन्तं दशपर्वसं जपेत्” इति। “अनामामूलमारभ्य

कनिष्ठादित एव च। तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसं ज-
 पेत्”। एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतविषयम् विष्णुविषयञ्च।
 शक्तिविषये पुनः “अनामिकाद्वयं पर्वं कनिष्ठा च त्रि-
 पर्विका। मध्यमाया च त्रितयं तर्जनीमूलपर्यन्तं।
 तर्जन्यपे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहृत्”। अन्यच्च
 “अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च। मध्यमा-
 मूलपर्यन्तं संजपेदष्टपर्वसु”। इदमपि अष्टोत्तरशत-
 विषयम्। हंसपारमेष्ठरे “पर्वत्वयमनामायाः परि-
 वत्तेन वै क्रमात्। पर्वत्वयं मध्यमायास्तर्जन्ये कं
 समाहरेत्। पर्वद्वयन्तु तर्जन्या मेरुतद्विधिं पार्ष्णिता।
 शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिता। श्रीविद्या-
 क्षामयं विशेषः। “अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण
 च। मध्यमामूलपर्यन्तं दशपर्वसं संजपेत्”। अन्यच्च
 “मध्यमाया अनामाया मूलपर्यन्तं द्वयं द्वयम्। कनिष्ठा-
 या च तर्जन्यास्तयं पर्वं महेष्टरि। अनामामध्यम-
 योश्च मेरुः स्यात् द्वितयं शुभम्। प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि।
 जपेत् त्रिपुररुन्दरीमिति” यामलात् “कनिष्ठां मूलमारभ्य
 प्रादक्षिण्यक्रमेण तु। तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेदष्टसु प-
 र्वसु” इति श्रीकसवचनाच्च। इदमपि तथैव। मुख-
 मालातन्त्रे “अनामिकाद्वयं पर्वं कनिष्ठादिक्रमेण
 तु। तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्तिता। अङ्गु-
 ली न विद्युज्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले। अङ्गुलीनां वि-
 योगाच्च क्षिप्राच्च स्वते जपः”। अन्यत्रापि। “अङ्गुल्यपे
 च यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्कने। पर्वसन्धिषु यज्जपं तत्-
 सर्वं निष्फलं भवेत्। गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत् त-
 ज्जपं यतः। मृच्छन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः।
 जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जपेत् सुधीः। असं-
 ख्यकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम्। हृदये हस्तमा-
 रोप्य तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः। आच्छाद्य वाससा हस्तौ
 दक्षिणेन सदा जपेत्”। गायत्रीजपे विशेषः विधानपा०
 गायत्रीहृदये “अनामिकामध्यरेखावध्यधः प्रक्रमेण च।
 तर्जन्यादिगुतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता” अना-
 मिकाया मध्यरेखामादि कृत्वा तर्जन्या आदिरेखा यन्ते
 यस्याः सेयं करे स्थिता मालेत्यर्थं विधानपा०। तत्रैव
 यमः। “सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दृगावराम्। गा-
 यत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम्। पर्वमिस्तु जपे-
 द्वेवीमन्यत्नानिवमः स्मृतः। गायत्र्यावेदो जप्त्वा तु
 गदितं ब्रह्मणा स्वयम्। अङ्गुष्ठारोण यज्जपं यज्जपं

मेरुलङ्घनात् । असंख्यातं तथा जपं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । सदनपारिजाते तु मध्यमाया इयं पर्वेतिपाठः । व्या० त० शङ्कः । “तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपञ्चाणो मध्यमा चैकपर्विका । अनामामध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः” काव्ये मालाऽभावे एवास्याप्याहता नित्ये तु सर्वेष्वप्याहता यथाह योगिनोत० । “नित्यं जपं करे कुर्याच्च काम्यमवरोधनात् । काम्यमपि करे कुर्यात् मालाऽभावे प्रियंवदे ! । तत्राङ्गुल्या जपं कुर्यात् साङ्गुलाङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुलेन विना कर्म कृतं तद्विष्फलं भवेत्” उत्पत्तितन्त्रे १५० “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्याद्विचक्षणः । करमाला मङ्गादेवि ! सर्वदोषविवर्जिता । शिवमिवादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन । अथवा तु करे देवि ! माला भवति तादृशी । सन्निः सा कुण्डलीशक्तिः पञ्चागदस्य रूपिणी । अतएव मङ्गेशानि ! करमाला मङ्गाफला” । ततश्च दक्षिणेनेति प्रागुक्तेः दक्षिणपर्वमिरेव दशसंख्याजपः कार्यः । यथादिजपे तु दक्षिणहस्तेन कृतजपदशसंख्यायाः प्रत्येकं दशकसंख्यामणना वामहस्तस्थितनिर्दिष्टपञ्चक्रमेण कार्या तथा च दशकस्य दशकेन गणने शतसंख्यापूर्तिः । अधिकारसंख्या तु दक्षिणेनेव प्रागुक्तीत्या कार्येति तत्त्वम् ।

करमुक्तं न० करे स्थापयित्वा सञ्च्यते यत्नं प्रति लिख्यते सुव-क्तं (पङ्कशी) अक्षरभेदे ज्ञेयम् ।

करस्य त्रि० क-कर्मणि अन्वच् । १ मिश्रिते । भावे अन्वच् । २ मिश्रणे पु० । ज्ञेयम् । ३ करम्भे इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः

करस्त्रितं त्रि० करम्भो मिश्रणं जातोऽस्य तार० इतच् । मिश्रिते “सधुकरनिकरकरस्त्रितेति” जयदेवः ।

करम्भ पु० केन जलेन रम्यते सिञ्चते रम-ञच् मुम् च । १ दधिमिश्रितसङ्गु पु० अमरः “धानावन्नं करम्भमपु-मवन्नम्” ऋ० १, ५२, १, । “पूषण्यते ते षडमा करम्भम्” ऋ० १, ५२, ७, “अठपानिव यवान् कृत्वा तावीषदिषोपतस्य करम्भपात्राणि तेषां कुर्वन्ति” शत० ब्रा० २, ५, २, ४, २ उदमन्वे “धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयो दधि” यजु० १८, २१, “करम्भः उदमन्वः” वेददी० । “रूपं वदरसपवाका करम्भस्य” २२ । “करम्भादिति पूषणम्” ऋ० ६, ५६, १ । २ अष्टयवमाले । “कामधियुस्तयि रचिता न परमारोहन्ति यथा करम्भबीजानि” भाग० १, २६, २७, “करम्भबीजानि भर्जितयषीजानि” श्रीधरः । “करम्भवालुकातापान् कुम्भोपाकांश्च दारुणान्” मठः ।

करम्भपाकांश्च वालुकावदातापोयेषु इति । “करम्भवालुकां तन्मायायसीच शिलाः पृथक्” भा० स्वर्गा० २ अ० । निरयव-स्थने । इत्यावयववैयम्मात् ४ मिश्रगन्धे । “करम्भपूतिसौ-रभ्यशालोपास्त्रादिभिः पृथक्” एकोविम्व्यते गन्धः” भाग० १, २६, ४३, “करम्भोमिश्रगन्धः” श्रीधरः । ५ मिश्रकुण्डले ईशतावर्ण्याञ्च राजनि० । स्वार्थे कन् करम्भक तत्त्वार्थे करम्भि पु० यद्वंशे न्यपभेदे । “करम्भिः शकुनेः पुत्रो देव रातस्तदात्मजः” भाग० ८, २४, २,

कररुह पु० करे रोहति रुह-क । १ नखे अमरः । वामचास्याः कररुहपदस्य अमानो मदीयै” मेघ० । २ कपाणे च (तरवार) कारहिं स्त्री करेण ऋद्धिर्वा । १ करताख्याम् । त्रिका० ईत० । २ हस्तसम्भत्तौ च ।

करवी स्त्री कस्य वायोः रयोऽत्र गौ० ङीष् । १ हिङ्गुपत्रे करेण वीयते वी-क्तिप् । २ कवर्ण्याञ्च त्रिका०

करवीर पु० करं वीरयति चु० वीर विक्रान्तो अण् । १ कपाणे खड्गे, २ स्नानसंख्याते ३ खड्गे, ४ देशभेदे च मेदि० । १ अग्रगाने, ज्ञेयम् । २ अन्नावर्त्तैर्दशहतीनदीतीरस्य चन्द्रसेखरराजपुरे च । करवीरहस्तभेदगुणाय भाव० उक्ता यथा । “करवीरः अतपुपः यतकुम्भोऽन्धमारकः । द्वितीवीरतपुपस्य चण्डद्रोणः शुभस्तथा । करवीरहयं तिक्तं कषायं कटु-कञ्च तत् । व्रणलाघावक्षेत्रकोपकुशव्रणपण्डम् । वी-र्योष्णं क्षमिकरुद्धं भक्षितं विषवन्धतम् । । ७ तीर्थभेदे । “करवीरपुरे स्नात्वा विद्यालायां जतोदकः । देवचुद उपसृश्य ब्रह्मभूतो पिराजते” भा० अष्ट० २५ अ० । करवीरपुरश्च चेदिदेशसंज्ञितः” गोमन्तपर्वतात् त्रिदिन गम्यमार्गे स्थितम् । यद्योक्तं हरिवं० १०० अ० “राज्ञां प-राजयं युद्धे गोमन्तेऽचलसत्तमे । अवणाहारणाञ्चास्य स्वर्ग-लोकं व्रजन्ति ते । तत्तुगच्छाम मङ्गाराज ! करवीरं पुरोत्तमम् त्वयादिष्टेन मार्गेण चेदिराज । शिवाय च । ते स्रन्दमगताः सर्वे पवनोत्पातिभिर्ह्वयैः । भोजिरे देर्षमध्वानं मूर्त्ति-मन्त्र इवाग्नयः । ते त्रिरात्रोषिताः प्राप्ताः करवीरं पुरो-त्तमम् । शिवाय च शिवे देवे निविष्टास्त्रिदशोपमाः” तत्-पुराधीशश्च शृगालनामा न्यपतिस्तदस्याह तत्त्वैव १०१ अ० “तानागतान् विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्मदः । पुरस्य च-र्षयं सत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रमः” ।

करवीरक पु० करवीर इव कायति कै-क । १ अर्जुनहस्ते रा-जनि० स्वार्थे कन् । २ करवीरार्थे । करं वीरयति क्वल् । ३ खड्गे शब्दमा० । करवीरे भवः कन् । ४ करवीरमूलज-

रूपे विषभेदे न० हेमव०

[कन्दे राजनि० ।

करवीरकन्दसंज्ञ ३० करवीरकस्य संज्ञा संज्ञाः । तैल-
करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुज इव भुजोऽस्याः । व्याठ-
काम् (अरहर) राजनि० [(अरहर) शब्दचि०
करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेण भूषा यस्याः । व्याठकाम् ।
करवीराय न० करवीरमाद्यं यत् । “करवीरपुष्पं
जात्यमनमल्लिकायाय । एतैः समन्तु तैलम् नामार्थो-
नायनञ्च श्रेष्ठम्” इति चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

करवीरी स्त्री ल-भावे अप् कराय विद्येपाय वीरः पुलोऽ-
स्याः । १ अदिती तत्पुत्राणां सुरक्षेपकत्वात्तस्यास्तथात्व-
म् । कं सुखं राति रा-क करः सुखदः वीरः पुलोऽस्याः ।
२ पुलवत्यां स्त्रियाञ्च भेदि० सर्वतः गौरा० ङीप् ।

करवीर्य ३० करवीरे डरे भवः यत् । धन्वन्तरिं प्रति व्यावृ-
त्तं दत्तानाय प्रप्रकारके अयिभेदे । “काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिभौषधेनवरैतरवीरभूषैकलातकरवीर्यगोपुरर-
क्षितसुव्रतप्रभृतयः कञ्चुः” सुश्रु० ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुली अमरः । अङ्गु-
लशब्दस्य परिभाषाविशेषे परिभाषिकत्वेऽपि अस्त्व तदर्थे
पारिविभाषिकत्वकल्पनं शब्दकल्पद्रुमे निर्मूलमेव ।

करशीकर ३० करस्य हस्तिहस्तस्यशीकरः । हस्तिहस्तात्
निर्गते जलकण्ठे अमरः ।

करशुद्धि स्त्री दैत० । फाडितमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां हस्तयोः
शोधने । “आदाहप्यादिकन्यासः करशुद्धिस्तः परम्”
तन्त्रशा० ।

करशूक ३० करस्य शूकः सूक्ष्मः । नखे । त्रिका० ।

करम् न० ल-असुन् । कर्मणि । ‘प्र ते पूर्वाणि करणानि
विप्रा विद्वां आह विदुषे करं सि’ अ० ४, १८, २० ।
‘करं सि कर्मणि’ भा० ।

करसूत्र न० दैत० । विवाहादौ हस्ते मङ्गलार्थं बध्यमाने सूत्रे ।
करस्थालिन् ३० करः स्थालीवाक्यस्य ग्रीष्मा० इति । महा-
देवे “तलस्थालः करस्थाली जलैर्मङ्गलनो महान्” भा०
अनु० १७ अ० शिवसङ्कलनामकवने । तस्य जालरू-
पेण सर्वभूतानां कररूपस्यास्मैव पचनान्तर्भावम् ।

करस्त्र ३० करणं करः ल-वा० अप् तं स्थाति करोति धातु-
नायनेकार्थत्वात् स्त्रा-क । कर्मकरे माहो निरु० “देवत्-
स्त्रमा करस्त्रा दधिषे वपूषि” अ० ३, १८, ५ । करस्त्रा
कर्मणि प्रस्तातारौ बाहू” भा० “ष्ट्रू करस्त्रा वडला
गमस्तौ” अ० ६, १८, १ । एतावद्वचनमधिकृत्य “करस्त्रा बाहू

कर्मणां प्रस्तातारौ” निरु० ६, १६ निरुक्तिर्दयिता ।

करहाट ३० करैः स्त्र्यैः करणैः हास्यते दीप्यते हट-दीप्तौ णिच्
कर्मणि घञ् । १ पद्मादिषु मूले, अमरः करं हाटयति
हट-णिच् अण् । २ मदनद्रुमे, ३ देशभेदे च ।
भेदिनिः । ४ पिण्डीतकतरौ राजनि० ।

करहाटक ३० करं हाटयति हट-दीप्तौ णिच्-खुल् ।
१ मदनद्रुमे । करहाटकार्जुनककुभेत्यादि सुश्रु० । ६त० ।
२ हस्ताभरणे सुवर्णे । अमरः । [हारा० ।

कराङ्गण न० करस्य राजस्त्रादानस्याङ्गणम् । राजस्त्रादानस्याने ।
कराघात ३० दैत० । करतलाघाते चपेटाघाते (चापहमारा)
कराट लि० कराय विद्येपायाटति अट्+अच् । विकटे शब्दचि०
करामर्द ३० करमाहट्टाति आ+हट्-अण् उप० स० ।
करमर्दे शब्दर० ।

करास्युक ३० कीर्यते कृ-कर्मणि अप् करमस्युयतः कप् ।
(पाणिया आमला) करमर्दभेदे शब्दच० । [राजनि० ।

करास्त्रक ३० करं कीर्यमाणयन्त्रं यतः कप् । करमर्दहस्ते
करायिका स्त्री कर इवाचरति कर+आचारे कञ् खुल् ।
१ वलाकायाम् तस्याः सुदुवितहस्तात् प्रकाशमानत्वात्तथा-
त्वम् । २ कुटप्याम् शब्दचि० [त्रिका० ।

करारोट ३० करे आरोटते हट-दीप्तौ अच् । अङ्गुरीयके
कराल ३० कराय विद्येनायालति पथ्यां प्रोति करं लाति ला-
क वा । १ सर्जरसयुक्ततैले (तैलधना) २ लणकुटेरके
(कालतुलसी) ३ दन्ते ४ दन्तरे उन्नतदन्ते (दैतो) ५ भया-
नके लि० भेदि० । “करालवदनां घोराम्” “घोरदंष्ट्रां
करालास्याम्” श्यामाध्यानम् । “वपुर्महोरगक्षेव करा-
लफणमखण्डम्” रघुः “लम्बा कराला विनता तथैव बह्व-
पुत्रिका” “दुर्दृष्टिना सुदुर्गन्धा कराला मेघका-
लिका” (पूतना) सुश्रु० । (अनन्तभूष) दैशारिधोष-
धो स्त्री राजनि० । गौरा० ङीप् । ८ अग्नेर्जिह्वाभेदे जटा-
धरः । सा च तामसी यथाह शा० ति० “विश्वमूर्ति-
स्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा । लोहितान्धा करा-
लो च कालो तामस्य रैरिताः” । संज्ञायां कत् अत इ-
न्वम् । करालिका राजसर्वज्जिज्ञायायाम् । “पद्मागा
सुखास्या ततोया भद्रलोहिता । लोहितान्नारं ज्वता
धूमिनी च करालिका । राजस्योरसना वज्रेर्विहिताः
काश्यकर्मसु” अग्निजिह्वशब्दे दर्शितवाक्यान् सामान्य-
विषयम् । ८ दन्तारोगभेदे ३० । “शनैः शनैर्विकुरुते वायु-
र्दन्तसमाश्रितः । करालान् विजितान् दन्तान् कराडो न क

विध्यति" भावप्र० । तादृशरोगयुक्तत्वात् दन्तरस्य तयात्वम् ।
 "तप्रस्त्रे हे पवेत् पूर्व वेसवारकसंज्ञकम् । पाकप्रापिततसौ-
 रस्यं करालं स्रदकैर्मतम्" पाकया स्तोते स्नेहपके १० वेसवारे
 न० । (कडि) ११ कस्तूरास्त्रे पुं स्त्री "एष हरिण्यर्धकुरङ्गकरा-
 लकृतमालयरभश्चन्द्राष्टपतचारुधक्कस्रगमातकाप्रभृततयो
 जङ्गलाः स्रगाः कषया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा
 हृद्या वक्षिणोभनाच" सुश्रुते मृगभेदावज्ञा तद्व्या उक्ताः ।
 १२ दैत्यभेदे पु० । "सस्रमः कालवदनः करालः
 कौशिकः गरः" हरिवं० २ असुरनामकधने । "सस्रमः-
 कालवदनः करालः केशिरेव च" हरिवं० २६३ अ० ।
 स्त्राय कन् करालकः उक्ताये लण्यतुल्यसाम् पुंरत्ना० ।

करालचिपुटा स्त्री करालानि लीणि पुटान्यस्याः । लङ्का-
 धान्ये त्रिकाण्डिकायाम् राजनि० ।

करालभैरव न० तन्त्रभेदे । म० त० जूम्पु० हिमालयं प्रति
 देशोवाक्यम् । "करालभैरवश्चापि यामलं वाममाजितम् ।
 एवविधानि चान्यानि भोजनार्थानि यानि तु । भया
 स्रष्टानि चान्यानि भोजनार्थानि भवार्थानि" [उक्ते हेमच० ।

करालिक लि० कराणां करतल्यशाखानामालियत् कप् ।
 करास्फोट पुं करेण व्यास्फोटः शब्दो यत् । वचःस्थले सङ्घु-
 चितरूपेण स्थापिते एकवाहौ इतरकराघातेन ताडने
 (तालटोका) । ईत० । २ कराघाते ।

करिक पु० करो विद्येमेऽस्त्वस्य ठन् । विट्छदिरे शब्दच०
 करिकणवल्ली स्त्री करिकणः गजपिप्पल्यवयव इव
 वल्ली । चविकावले (चर) राजनि० ।

करिका स्त्री करोविद्येखनमस्त्वस्याम् अर्थे अच् अत-
 इत्यम् । नखरेखायाम् पैज० । [चूर्णे शब्दचि०

करिकुसुम्भ पुं करो नागकेशरसस्य कसुम्भइव । नागकेशर-
 करिज पुं स्त्री करितोजायते जन-ड । हस्तिशिशो गन्द्रत्वा०
 करिणी स्त्री करिन्+स्त्रियां ङीप् । १ हस्तिन्याम् अमरः

"लासावसन्नमदधारकपोलभागाः सम्पादयन्ति करिणः
 करणीभ्रमं नः" धनञ्जयविज० । २ देवताभेदे शब्दचि० ।

करिदारक पुं करिणं दद्याति हिनास्ति ड-खुल् । सिंहे ।
 गन्द्र+स्त्रियां टाप् अत इत्यम् । [शब्दचि०

करिनासिका स्त्री करिणोनासेवाकारोऽस्याः । यन्त्रभेदे
 करिन् पुं स्त्री करः शुण्डः प्राशक्येनास्त्वस्य इति । हस्तिनि
 गजे "हं हितं करिगर्जितम् अमरः 'सुक्ताफलाय करि-
 णम् हरिणं पलाय" व्या० उदा० । "करिकरिहरिणां
 योजनानामयोत्या" लीळा० । "करीव सिक्तं" पृषतैः

पयोसुचाम्" "कटप्रभेदेन करीव पाथिवः" रघुः "आया-
 भवद्भिः करिणां घटाग्रतैः" भाषः । २ अष्टसंख्यायाम् एका-
 द्यद्विगन्धे विवृतिः । करिभेदादिकम् पृ० ८५८ इमशब्दे
 उक्तम् । तन्नामनामके श्वागकेपरे पु० ।

करिप पु० करिणं पाति पा-क । हस्तिपके (माहृत) । च-
 खांदि० अप्राणिवचकपण्यत्वात् अस्याद्युदात्तता । वन-
 करिप इत्यादि । [राजनि०

करिपत्र न० करी तत्कर्ष इव पत्रमस्य । तालिपत्रवत्ते
 करिपथ पु० ईत० अच् समा० । हस्तिगमनयोष्ये पथि ततः
 संज्ञायां कन् देवपथादि० तस्य लुक् । करिपथनामके
 देशभेदे पु० । [पिप्पल्याम् अमरः

करिपिप्पली स्त्री करिपूर्वपदयुक्ता पिप्पली शा० त० । गज
 करिपोत पु० ईत० । हस्तिपावके हारा० ।

करिवन्ध पु० करिणं बन्नातृत्व बन्ध-आधारे घञ् । १ हस्ति
 बन्धस्तम्भे हारा० । भावे घञ् ईत० । २ गजबन्धने च
 करिभ न० करीव भाति भा-क । कुञ्जभेदे त्रिका० ।

करिमाचल पुं स्त्री मच-शाखे घञ् करिणि मार्चं शाखं
 लाति ला-क । १ सिंहे त्रिका० गजमाचलादयोऽप्यत्र
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

करिमुख पु० करिणोमुखं मुखमस्य । १ गणेशे यथा चास्य
 गजवक्त्रता तथा इमाननशब्दे ८८ १ पु० उक्तम् । ईत० ।
 २ गजस्य मुखे न० ।

करिर पुं न० कृ-इरन् । गूढपत्ने उट्, प्रिये मरुभूमिजे
 करीरे उच्चभेदे । गन्द्रत्वा० । करीरशब्दे शुणादि ।

करिरत न० "भूगतस्तनभूजास्यभक्तकास्रततां स्वयमधोमुखो
 स्त्रियम् । क्रामति स्वरजटमेहने वल्लभे करिरतं तदु-
 च्यते" इत्युक्तलक्षणे १ रतिवन्धभेदे शब्दचि० करिपदमिति
 पाठान्तरे" करिपदमित्यपि तत्त्वार्थे । ईत० २ गजरमणे च ।

करिव लि० करिणं वाति वा-क । करिगते अप्राणिवण्य-
 नात्तस्य चूर्णा० आद्युदात्तता । वनकरिव इत्यादि
 करिशावक पु० गजशिशौ "यावत्पञ्चाब्दमेतस्मिन् क-
 रभः कलभोऽपि च" गन्द्र० उक्ते पञ्चाब्दपर्यन्ते हस्ति
 बालके ।

करिष्ठ लि० अतिशयेन कर्त्ता इरन् लघोलोपः । कर्त्तृत्वे
 "इह सखिभ्य आसृतिं करिष्ठः" ऋ० ७, ८, ७, ७ । देव-
 सुनु । करीयस् कर्त्तृतरे लि० स्त्रियां ङीप् ।

करिथ्यमाण लि० क-भविष्यति शानच् स्रष्ट् । कर्त्तव्ये । वेदे
 तु नि० मानलोपः । "यानि करिष्या लणुहि प्रष्टुह्" ।

अ० १, १६५, ६, "करिष्या कर्त्तव्यानि" भा० । द्वितीया-
स्थाने षाट् ।

करिसुन्दरिका स्त्री करीव सुन्दरी संचायां कन् । ना-
गयटौ वस्त्रशोषणार्थमङ्गणस्थापयन्मभेदे हारा० ।

करिस्तन्त्र न० करिणां समूहः स्तन्त्रश्च । गजसमूहे ।
इत० । गजस्य स्तन्त्रे पुंन० ।

करीर पु० कृ-रैरन् । १ घटे मेदि० । २ वंशाङ्कुरे व्यसरः ।
(वांशेरकोड) १ अङ्कुरमात्रे भावप्र० वंशसङ्का "तत्करीरः
कटुः पाके रसे कृत्तौ गुरुः सरः । कषायः कफघ्नश्च स्ना-
दुर्विदाही वातपित्तलः" तद्गुण उक्तः । "हिंसांशुवंगस्य
करीरमेव मां निशम्य किञ्चासि फलेपहिपहा" नैष० ।
आनिन्द्यरे वंशकरीरनोलैः" भाषः । "वंशशब्दस्यास्मान्ना-
नताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थात्वाच्च पौनरुक्त्यम् अतएव
एकार्थं पदम् न प्रयोज्यमित्युक्ता करिकलमकर्त्तव्यं सादिपु
प्रतिपत्तिविशेषकरो न दोष इत्याह वामनः" मल्लि० ।
तेन वंशाङ्कुरार्थकस्यापि करीरशब्दस्य प्रतिपत्तिविशेषार्थं
वंशशब्दप्रयोग इति तत्त्वम् । १ गूढपत्रे मरुभूमिजे उट्ट-
प्रियेष्ठभेदे भावप्र० । "करीरः कटुकश्चिक्तः खेद्युष्णोभे-
दनः स्फुटः । दुर्गन्धकफवाताभगरघोषप्रणयुतु" भावप्र०
४ चीरिकायां भिक्षुग्राम् (भिक्षुपोक) ५ हस्तिदन्तमूले
च स्त्री उष्ण० । अस्य प्रस्यशब्देन समासे करीरप्रस्ये
कस्यादि० नाद्युदात्तता । मध्या० चतुरर्थ्यां मतृप् मस्य
वः । करीरवत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ लि० स्त्रियां ङीप् ।
करीरकुण्ड न० करीरस्य पाकः पीत्वा० पाके कणश्च । तत्पाके
करीरिका स्त्री करीरमिवाकारोऽस्यस्य ठन् । हस्तिदन्तमूले
त्रिका० ।

करीरी स्त्री कृ-रैरन् गौरा० ङीप् । चीरिकायां (भिक्षु-
पोक) १ भिक्षुग्राम् २ गजदन्तमूले च मेदि० ।

करीष पुंन० । कृ-रैरन् । १ शुष्कगोमये (घुटिया) । "करीष
मिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा" मतुः । २ पशुपुरीष-
मात्रे च "उच्छुष्कश्च पशुरोषपांशुला" क्रादम्ब० । करी-
वाग्निः (घुटेर आगुन) ।

करीषगन्धि पु० करीषस्य गन्ध इव गन्धोऽस्य इत् समा० । करीषतु
गन्धयुक्ते तस्यापत्यमस्य स्त्रियां ष्यङ् करीषगन्ध्या तदीय-
स्त्वप्रत्यये । तस्याः पुत्रपतिशब्दाभ्यां समासे संप्र० दीर्घश्च ।
करीषगन्धीपुत्रः करीषगन्धीपतिः एवं परमकारोगन्धी-
पुत्र इत्यादि उपसर्जने तु न अतिकरीषगन्ध्यापुत्र
इत्याद्येव सि० कौ० ।

करीषहृषा स्त्री करीषं कषति हिनस्ति कष-घच् सप्त० च ।
वात्स्यायाम् तस्याः गोमयशोषणात्तथात्वम् ।

करीषिन् लि० करीषस्य देशः पुष्करा० इति न मतृप् ।
१ करीषयुक्तदेशे स्त्रियां ङीप् । करीषमात्रयत्वे नास्त्वस्याः
इति ङीप् । गोमयाधिष्ठाहृदेव्यां २ लक्ष्म्याम् स्त्री ।
"गन्धदारां दुराधर्मां नित्यपुष्टां करीषिणीम्" श्रीसूक्तम् ।

करुण लि० करोति मनः आतुङ्गुल्याय कृ-उनन् । दयायुक्ते
२ रसभेदे पु० तल्लक्ष्माद्युक्तं सा० द० यथा
"इष्टनाशादिनष्टाप्तेः करुणास्यो रसो भवेत् । धीरैः
कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः । शोकोऽत्र स्वा-
विभावः स्थाच्छोच्यमानस्त्वनं मतम् । तस्य दाह्यादि-
कावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः । आनुभावा देविनिन्दा
भूपातक्रान्तितादयः । वैषम्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि
च । निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्फूर्तिश्चमाः । विषा-
दजडतोन्मादविन्नाद्या व्यभिचारिणः" ।

शोच्यं विनष्टवस्तु प्रभृति । यथा राघवविलासे ।
"विपिने क जटानिवन्धनं तव चेदं क मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीष-
कर्त्तनम्" । अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दश-
रथस्य देविनिन्दा । एवं वस्तु वियोगविभवनाशादावप्युदा-
हार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः ।
अस्य करुणाविप्रलम्भाद्भेदमाह । शोकस्यावितया भिक्षो वि-
प्रलम्भादयं रसः । विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहे-
तुकः "१ परदुःखहरणेच्छायां दयायां स्त्री । 'अहो विधे
त्वां करुणा रूपं नः" नैष० । "प्रायः सद्योभवति । करुणा-
हृत्तिराद्रान्तरात्मा" नैष० । "करुणाविमुखेन हृत्य ना" रघुः ।
दुःखितेषु दया करुणा साऽस्यस्य अर्थ० अथ विषयत्वेन ।
४ करुणाविषये दीने लि० । "अनिर्घं निजैरकरुणः करुणम्"
भाषः । "करुणं दोनं यथा तथेति" मल्लि० । "अतुरोदि-
तीव करुणेन पत्रिणां विरतेन" भाषः । "विरतैः करुण-
स्वनैरिवम्" कुमा० । (करलहनेन) ५ वृत्तभेदे पु० त्रिका० ।
"पिकात् वने ब्रह्मवति ऋङ्गुङ्गु तैर्दयाशुदृष्टत्करुणे
वियोगिनाम्" नैष० । "करुणस्य फलं स्वेष्टावातामभेदसां
पुनः ; नायनं पित्तकोपस्य शमनं परिकीर्तितम्" इति त-
त्फलमुष्णाच पैदाकोक्ताः । ईवृत्तभेदे पु० त्रिका० ।
७ परमेश्वरे ऽभूताभयकारके परिब्राजके पु० शब्दचि० ।
करुणमल्ली स्त्री करुणा करुणाविषयः मल्ली । १ नवमल्लि-
कायाम् शब्दच० । तत्पुष्पस्यातिमृजुमारत्वात् करुणावि-

पश्येन सदयं चीयमानतया तस्यास्तदाभूतत्वम् ।
करुणप्रसन्नम् उ० शृङ्गाररसभेदे । शृङ्गारसङ्गा "भा० ८०
उक्तं यथा

"विप्रलम्भोऽयं सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः । तत्र
यत्र तु रतिः प्रकटा नाभीरमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।
अभीष्टं नायकं नायिकां वा । स च पूर्वरागमान-
प्रवासकरुणात्मकचतुर्धा स्यात्" ।

करुणानिधि उ० करुणा निधीयतेऽत्र नि+धा-आधारे
कि उप० ४० । करुणाधारे दयायुक्ते करुणानिधानादयो-
ष्यत् । [यस्य । अत्यन्तकरुणायुक्ते ।

करुणापर त्रि० करुणायां परः आसक्तः करुणा परा वा
करुणामय त्रि० करुणा+प्राप्त्यर्थे मयट् । प्रचुरकरुणावति
"काकुत्स्थं करुणामयं युष्मन्निधिम्, विप्रप्रियं धार्मिकम्"
महाना० स्त्रियां ङीप् करुणामयी ।

करुणिन् त्रि० मरुणाऽस्त्वस्य सुखा० इति । लपायुक्ते स्त्रियां
ङीप् । सिद्धे सुखादिपक्ष्यम् ठनादिनिष्ठत्वमिति
सि० कौ० । तेन सुखादिभ्यो न भटप् । आर्षे तु कश्चि-
दिष्यते ।

करुत्याम उ० त्वंसंख्ये दुःखलप्लवभेदे । "त्वंसोच सुतो-
र्वज्ररित्पुत्रस्य "दुःखलस्य तु दायादः करुत्यामः प्रजे-
श्वरः" हरिवं० १३४० ।

करुन्मम उ० त्वंसंख्ये त्वंसानोः उल्लेखभेदे । "करुन्म-
मस्तु त्वंसानोर्मरुत्तस्य चात्मजः" हरिवं० १२४० ।

करुम उ० पिशाचभेदे । ये शालाः परिहृतानि सायं गर्दभ-
नादिनः । कुच्छला ये च कुच्छिलाः ककुभाः करुमाः
स्त्रिमाः । तानोपधे ! त्वं गन्धेन विपूचीनान् विनाशय"
अथ० ८, ६, १० ।

करु स्त्री क-ङिषायाम् क । १ कर्त्तुने । "चतुर्दश वा आसां
करुकराणि" शत० ब्रा० २२, २, ४, १० । कर्मणि क । २ कृते
च । "वामं देवः करुलती" अ० ४, १०, २४ । "करुलती
कृतदन्तः" भा० पृथो० दन्तस्य लतादेशः पूष्णो मन्ददन्तत्वेन
तथात्वम् ।

करुष उ० क-कषन् । १ देशभेदे यस्याधिपतिर्दन्तवक्रः "एष
महान् वयो लता कुल्वं सह सोमसैः । चेदि-
काशिकरुपांश्च कुल्वच्छो वडिष्यति" भा० आ० १२२
अ० । "शिशुपालः सहस्रतः करुषाधिपतिस्तथा" भा०
ब० ४४० । करुषाणां जनपदानां राजा अण् तद्राजत्वात्
नञ्चु तस्य लुक् । करुषाः तद्राजेषु "दन्तवक्रः करुषश्च

करभोमेघवाहनः" भा० अ० १२४० । एकत्वेऽपि लुक् आर्षः ।
अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गादिगणे तद्यापाठात् ततो
भर्गा० स्त्रियां न तद्राजप्रत्ययस्य लुक् सि० कौ० ।

करुषज उ० करुषदेशे जायते जन-ङ । दन्तवक्रे नृपभेदे
"ताविह्वय पुनर्जातौ शिशुपालकरुषजौ" भा० आ० ७,
१०, २० । तौ जयविजयौ विष्णोः पार्षदौ ।

करुषाधिपति उ० दंत० । दन्तवक्रे नृपे । "काशीरराजो-
गोनर्दः करुषाधिपतिस्तथा" हरिवं० ८ । करुषाधिपा-
दयोऽप्यत्र ।

करेऽट उ० करे षटि षट्-अच् अलक् ४० । नखे त्रिका०
करेऽटव्या स्त्री करेऽटनं व्ययति अच्-ङ टाप् । धनच्छू-
षिणि त्रिका० । [ख्याते खगे ! अमरः ।

करेटु उ० केन मस्तकेन रेटति रेट-कु । (कर्कटिया) इति
करेणु उ० क-एणु(तु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १ गजे अमरः ।

"लसतः समस्तजनहासकरः करेणोः" माघः । उत्-
लिप्रगात्रः स विडम्बयस्रभः-करेणुरारोहयते निषादि-
नम्" माघः "स्नातन्मृगुज्ज्वलमवाव करेणुराजः" माघः ।
२ कर्षिं कारटवे विश्वः । ३ गजस्त्रियां स्त्री अमरः । "ग-
जाय गण्डू प्रजलं करेणुः" कुमा० । "करेणुभिर्दन्तकृपा-
लभङ्गाः" रघुः । करेणुदग्धगुणाश्च सुवृते "अथायाचैव
नार्थाश्च करेणूनाञ्च यत् पयः । तत्पनेकौषधिरसप्रसादं
प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं क्ष-
ब्धं शृङ्गु शृतम्" सामान्यत उक्ता । "हस्तिन्याः मधुरं
हृद्यं कपायातुरसं गुरु । स्निग्धं स्वेय्यकरं शीतं च-
क्षुष्यं बलवद्भेदनम्" लङ्काः । "करेणुः सबलक्षोरा कन्दे-
न गजहृदिपिणी । हस्तिर्गणेष्वपलाशस्य तस्यपक्षां द्विपक्षि-
नी" सुवृत्तोक्तलक्षणायां ४ खोपधौ स्त्री तदुत्पत्तिकालच
तत्त्वोक्तः । "करेणुस्तत्र कन्या च लतातिच्छत्रके तथा ।
गोलोमो चाजलोमो च महतो आवण्णो तथा । वसन्ते
लक्ष्मणसर्पाश्चो गोलोमो च प्रतायते" सार्ये कन् करेणु-
काव्यत्र स्त्री । रायसकुटस्तु करेणुशब्दं दीर्घान्नं पठित्वा
हस्तिनि उं स्त्रीत्याह ।

करेणुभू उ० करेणौ भवति भू-किप् । १ हस्तिशालप्रवर्तके
पालकाव्यसुनौ हेमच० । २ हस्तिजातमात्रे त्रि० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्याभेदे । "नकुलस्तु चैद्यां करे-
णुमती भार्यासदावहस्तस्यां इत्वं निरमितं नामाजनयत्"
भा० आ० ८५ अ० ।

करेणुसुत उ० दंत० ! पालकाव्ये सुनौ त्रिका० ।

करेनर पु० तुरष्कनामगन्धर्व्ये करेवरोऽप्यत्र राजनि० ।
करेन्दुक पु० करेण किरणेनेन्दुरिव मायति कै-क । मूलये
राजनि० ।

करोट न० के शिरसि रोटते रुट्-द्युतौ खच् । शिरोऽस्मि ।
(माघारखलि) इन् करोटिरप्यत्र स्त्री वा ङीप् ख-
मरः । 'वपुषि भटकरोटिन्यस्तकीलालसिन्धुः' धनञ्ज० ।
करोटक पु० नागभेदे 'आम्रः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिख-
स्तथा' भा० व्या० ३५ ख० नागनामकोत्तने । अत्र क-
कोटाचोभिधानं प्रामादिकमेव । उपक्रमे ऐरावतस्तलकच
कर्कोटकधनञ्जयौ' इति कर्कोटकस्य पृथगुक्तेस्ततो-
भिन्न एवायमिति तत्त्वम् । [प्रतिकर्कति ।

कर्क हासे सोलः पर० व्यक० सेट् । कर्कति व्यकृति । व्यकृ-
कर्क पु० लपोति करोति क्रियते वा ल-क तस्य नेचम् कर्क-
खच् वा । १ वज्रो २ चेतान्ते खमरः ३ दर्पणे ४ छटे ५ मेपा-
वधिचतुर्थे राशौ ईश्वरी ६ कर्कटवृत्ते (काकडागिड्डा)
च हेम० । ८ कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारे पु० ।

कर्कखण्ड पु० कर्कः श्वेताश्वयुक्तः खण्डः भूमिखण्डो यत्र
देशभेदे । 'भागधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषये त्वनः'
भा० व० २५३ ख० ।

कर्कचिर्भटि स्त्री कर्कषणां चिर्भटो । कर्कटोभेदे । राजनि० ।
कर्कट पु० सौ० कर्क-अटन् । लङ्गामलकवत्कुङ्कुमलकेऽल-
भेदे २ जलजन्तुभेदे कुलीरे । (काकडा) "गणनाटत्
करकर्कटोत्करम्" नैप० राजनि० । (करकटिया)
३ प्रलिभेदे । ४ खलान्वृत्ते च भेदि० । ५ पद्मकन्दे
जटा० मेपादितचतुर्थे ईराशौ 'पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्यो
ऽन्तेपा च कर्कटः' ज्यो० त० उक्तसपादनल्लवहयात्मकः ।
तथा च २६० अंशात्मके राशिचक्रे ८० अंशोत्तरम् २०
त्रिंशदंशात्मकः स राशिः । 'शेषाः सनामसदृशा-
तयो भवन्ति' ज्यो० त० उक्तस्तस्य कुलीराक्षतित्वम् । अस्य
वर्णाद्युक्तं नील० ता० "बहुप्रजासङ्गपदः कुलीरचरो-
ऽङ्गना पाटलहीनशब्दः । शुभः कफो स्निग्धजनोऽम्बु-
चारो समोदयो विप्रनिशोत्तरेणः" तथा च अस्य बहु-
प्रजासङ्गिता बहुपदता चरराशित्वं स्त्रीरूपता
पाटलवर्णता हीनशब्दता शुभत्वं शुभस्वामिकता च ।
कफप्रकृतित्वं स्निग्धजनत्वम् जलचरत्वम् समराशित्वम्
विप्रवर्णत्वम् निशाबलित्वम् उत्तरदिगुत्पत्तित्वम् । अयं
च कीटराशिः "कर्कटवृत्तिकमीना धनुषयान्धार्यश्च
कीटचंदाः स्युः" इत्युक्तेः तत्र समत्वं युग्मराशित्वं सम-

परिमाणञ्च । 'खोजोऽथ युग्मं विषमः समश्च' "कू-
रोऽथ सोम्यः पुरुषोऽङ्गना च" इत्युक्तेः "सुखास्तिनि
गोऽविषटा मिथुनपतुः कर्किसृगसुखाच्च समाः" इत्युक्ते च ।
"छोटोदयाविमिथुना दिवा शीर्षोदयाः परे" इत्युक्तेः अस्य
शीर्षोदयत्वम् । अस्याधिपः चन्द्रः । कुजशुक्रबुधेर्नर्क सौम्य-
शुक्रावनीभुवाम् । —चेत्वाणि स्युरजादयः इत्युक्तेः "मेघ
कर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" तिथि० पु० ।
"कर्कटे प्रथमं देवी त्वष्टां गङ्गा रजस्वला" पट्टतिः ।
(काकुड) ७ एवारी स्त्री गौरा० ङीप् भावप्र० ।
तस्याः गुणाः भावप्र० उक्तायया । "एवारी कर्कटी
प्रोक्ता कथ्यन्ते तदुगुणा अथ । कर्कटी शीतला कृत्वा
प्राज्ञिणी मधुरा गुरुः । कृत्वा पित्तहारा साऽमा प्रका
ह्यग्निपित्तकृत्" । अस्याः पाकप्रकारस्तु । "त्वग्धी-
जरहिता प्रौढा शुलिकाकारखण्डिता । तल्लिता
सुधते तप्रे कर्कटी वावलेहिता । विपाखडु खण्डं
हृतदुग्धसार्द्धं विभावितं वल्लजशर्कराभ्याम् । लतलवा-
सञ्च कटुप्लमेतत् प्रतिषण् रोचनमातनोति" । ङी-
पल्लः । ८ शाल्मलौ भेदि० । ९ सपे गन्दरत्ना० । १० देव-
दाक्षीलतायां १२ घोषिका १३ छले राजनि० । १४ कर्कट-
जातिस्त्रियाञ्च । "यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते स्रज्यमात्म-
नः" भा० विरा० २७२ श्लो० । कर्कटस्य कोपस्या तन्मांसगु-
णाच्च भावप्रका० उक्ता यथा । "शङ्खः शङ्खनखचापि
शुक्तिषस्व कर्कटाः । जीवा एवंविधाश्चान्ये कोपस्याः
परिकीर्त्तिताः । कोपस्या मधुराः स्निग्धा वातापित्तहारा
हिमाः । "ताम्बूलनर्कटलणमत्स्यशिशुमारवराहवशाः"
सजीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र हतं प्रियेत्" सुश्रु० । फलतौ
चास्यामप्यतोक्ता तन्नामप्यशब्दे दर्शितम् । कर्कट
सच्छृङ्गाकारोऽस्यस्य अर्थ० व्यच् । त्वलाप्रान्ननिखेये कर्कट
शृङ्गाकारे आयसे १५ कीलकभेदे पु० मिता० १ ईश्वरके पु०
च । तत्पादाभ्युत्पत्त्यापत्तात्तस्य तत्वात्त्वम् । १७ कर्कट-
शृङ्गाम् स्त्री ङीप् भाव० प्र० ।

कर्कटक न० कर्कटश्च कायति कै-क । १ यन्त्रभेदे (कम्पास)
"फणिसखकाकलीभंदशकपुरुषशीर्षिकयोमचूर्णयोगवर्त्ति-
कामानसूत्रककेटकरञ्जुदीपमाजनभ्रमरकरखण्डक प्रभृ-
त्येनेकोपकरणयुक्तः" दशकुमा० । कर्कटः छल इव कायतिके
क । २ इन्द्रभेदे शब्दचिन्ता० । सार्धे कन् । ३ कुलीरे खमरः ।
कर्कटशृङ्गी स्त्री कर्कट इव शृङ्गं यस्याः । (काकडागिड्डा)
१ छलभेदे । सार्धे कन् कर्कटशृङ्गिकाप्यक । "शृङ्गी

कर्कटशृङ्गी च स्यात् कुलीरविपाषिका । अजशृङ्गी-
 च वज्रा च कर्कटाख्या च कीर्तिता । शृङ्गी कषाया
 तिक्तोष्णा कफवातवयव्वरान् । आसोर्ध्वातलट्टकास
 हिक्कासिक्कमनीन् हरेत् भावम् । तदुगुणादि उक्तम्
 कर्कटाक्ष उ० कर्कट इवाक्षि पन्थिभेदोऽस्य । कर्कश्याम्
 (काकुड) रत्नमाला । [शृङ्गाम् भावम् ।
 कर्कटाख्या स्त्री कर्कटस्याख्या यस्याः । (काकुडाशिकु)
 कर्कटाङ्गा स्त्री कर्कटस्याङ्गं शृङ्गमिव शृङ्गमपमस्याः अजा०
 टाप् । शृङ्गाम् । राजनि० । [विश्वट्टये राजनि० ।
 कर्कटाक्ष उ० कर्कटमाक्षायते कण्टकारत्वात् आ+क्षे-क ।
 कर्कटि स्त्री कर्कं कण्टकमटति इन् शक० । (काकुड) : एवौरो
 शब्दचि० । वाहोप् अत्रार्थे, २ गालमलोष्ठयो २ कर्कट-
 शृङ्गाश्च । मेदि० ।
 कर्कटिनो स्त्री कर्कटस्तदाकारोऽस्वस्याः इति ङोप् । दाह-
 हरिद्रायाम् राजनि० । [शब्दरत्ना० ।
 कर्कटु पु० कर्क-सूगया० नि० । (कर्कटिया) पञ्चभेदे
 कर्कन्ध स्त्री कर्कं कण्टकं दधाति धा-कृ नि० सप्तम् । १ वदयाम्
 (कुल) "कर्कन्ध फलसृजिनोति शवरो सक्ताफलाशङ्कया"
 शा० द० । तस्य उल्लेखमपि । "पुंवि स्त्रियाश्च कर्कन्धः
 वदरो कोलमिदपि । फेनिलं कुवर्लं घोटा सौवीरं व-
 दरं महत् । अजप्रिया कुहा कोलो विषमोभयक-
 ष्टका । पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।
 सौवीरं वदरं गीतं मेदनं गुरु शुक्रलम् । दृङ्गण-
 म्भितदाहासचयवट्पानिवारणम् । सौवीरं लघु स-
 पकं मधुरं कोलसृज्यते । कोलन्ध वदरं पाहि रक्ष्य-
 उण्यश्च वातलम् । कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमो-
 रितम् । कर्कन्धः सुद्रवदरं कवितं पूर्णसूरभिः । अस्त्रं
 स्यात् सुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च
 तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् । शुष्कं भेद्यग्निजत्सर्वं लघु-
 त्पणाकृमाक्षजित्" फले न० । "दध्नोरूपं कर्कन्धूनि"
 यजु० । १८, २३, कर्कन्धूनां पाकः पोलादि० कुण्व् ।
 कर्कन्धूकुण्व तत्पाके न० । प्रस्यपरे कक्षादि० कर्क-
 न्धू प्रस्यप्रत्यादौ नाद्युदास्तता । ततः मध्या० चतुर्थ्यां
 षष्ठ्यप् । कर्कन्धू मत् तत्सन्निजटदेयादौ लि० स्त्रियां
 ङोप् । कर्कन्धू मतो । तस्या अदूरभवः सुवास्ता० अण् ।
 कर्कन्धू मत तददूरदेशभवे लि० ।
 कर्कफलं न० कर्क-हासे अच् कर्कं प्रकाशान्वितं सत् फलति
 फल-अच् । सुहासलके राजनि० ।

कर्कर उ० कर्क-हासे-अरन् । १ दर्पणे, मेदि० २ चूर्णसाधने सुद्र-
 पाषाणखण्डे कङ्करे, (काकर) । कर्क-अच् कर्कं हासं
 राति-रा-क । २ वटे ४ कठिने लि० मेदि० । "किं नो
 वर्करकर्कैः प्रिययतैराक्रम्य विक्रीयते" अमरश्च० ।
 "करीरः कर्करोऽर्ककुक्" माघः । २ सङ्गरे शब्दचि० ।
 कर्कराङ्ग उ० कर्करदवाङ्गं यस्य । अङ्गने कालकण्टविहङ्गमे
 शब्दमा० ।
 कर्कराटु उ० कर्कं हासं रटति रट-ङ् । कटाचे जटापरः ।
 कर्कराटुक उ० कर्कं कठिने रटति रट-उक् । (कर्कटिया)
 विहभेदे शब्दर० ।
 कर्कराभ्युक् उ० कर्करः कठोरः अतिप्रयिताम्बाकारवत्त्वात्
 अम्भः कूपः संप्रायां कन् । अल्लनाम्बकारवति कूपे ।
 लिका० ।
 कर्कराल उ० कर्करः सन् अलति अल-अच् । शूलकुल्ले
 हेमच० । तस्य इतरकेशामेक्षया कठिनत्वात्तथात्वम् ।
 कर्करिका स्त्री कर्कर इवास्वस्याः अच् संप्रायां कन् अत
 इत्त्वम् । नेत्रखर्जुभेदे शब्दचि० । तत्र हि नेत्रे कङ्क-
 रयुक्ततेवोपपद्यते इति तस्यास्तथात्वम् ।
 कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा-क गौरा० ङोप् ।
 (भारी) १ सनालपाले, अमरः कन्दोर्ध्वादिपक्षिपक्षा-
 यनसाधने (आजरा) २ द्रव्ये च शब्दचि० । कर्कं राति रा-
 ईत्क् । कर्करीकोऽप्यत्र । कर्करी+स्त्रार्थे कन् न सृष्टः
 कर्करीका तत्रार्थे स्त्री । [लृप्त्वल० ।
 कर्करीक न० कर्क-फर्करीका० ईत्क् नि० । शरीरे
 कर्करीट उ० कर्कं कर्कति शब्दं रेटत्वात् रेट-अपादाने
 घञ् । अर्धचन्द्रे गलहस्ते (गलाटिपि) गलामर्दने हि
 कर्कशब्दकरणान्तस्य तथात्वम् ।
 कर्करीट उ० कर्कति शब्दं रेटति उन् उप० स० । (कर्क-
 टिया) पञ्चभेदे अमरः ।
 कर्कश उ० लज् हिंसायां विच् कः सन्+कयति-कर्क-अच्
 कर्क-लोमादि० य, करे कयति कथ-शब्दे अच् शक०
 वा । १ काम्यल्लहणे (गुडारोचनी) अमरः । २ कासमर्दे ।
 (कात्कासेन्दा) ३ द्रुतल्लहणे ४ शङ्गे च हेम० । ५ साहसिके
 कठोरे च लि० अमरः "वैष्णुकर्कशपर्वया" रघुः । "शिराव-
 तास्फालनकर्कशेन" कुमा० । "लृणा क्षन्नावलिप्रा वा
 जिह्वा मृना च यस्य वै । कर्कशा वा मवेद्यस्य सोऽचितरा-
 द्विजहायस्यन्" सुशु० । कर्कशं परिजीर्यश्च लमिजुष्टम-
 देयजम् । वर्जयेत् पलशकलत्" सुशु० । "सुरदिपास्फालन-

कर्मशास्त्रेणैरपुः । ईकठिनस्त्वर्गवति त्वि० अमरः ७३३
 ननिर्देवे च त्वि० भेदि० । इदुर्बोधे च “तर्कं वा भयकर्मणे
 मम ममं लीलायते भारती” प्रसन्न० । १० अत्यन्ते च “तस्य
 कर्मविहारमन्त्रवम्” रघुः कर्मस्य भावः त्व । क-
 शत्व न० तत् कर्मयता स्त्री । अज् । कर्मस्य न० इमन्
 कर्मयमन् पु० कर्मयभावे “नागेन्द्रहस्तास्त्वपि कर्मय-
 त्वात्” कुमा० । “आज्ञेयलोपवधूस्तनकाः कर्मयसाधिणीम्”
 माघः । कर्मस्य च सर्मभेदः । “सर्मनेन्द्रियविज्ञेयाः यो-
 तोष्णश्च कर्मयश्च कठिनाः” इत्यादिसुश्रुतोक्तेस्तस्य सर्म-
 न्द्रियप्राज्ञता । स च पार्थिवगुणभेदः । अन्यत्रये तु
 काकेश्यव्यवहारोभाक्तः । सुश्रुतोक्तेषु त्रिकुसोपयोगिवि-
 यतिगुणेषु १ गुणभेदे ते च गुणा यथा

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविकारम् । कर्म
 निस्तनुमीयन्ते नानाद्वयान्धवा गुणाः । ह्लादनः स्त-
 म्भनः शीतो भूच्छाब्दस्ते ददाहजित् । उष्णस्तद्विपरीतः
 स्वात्पाचनश्च विशेषतः । स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्ध-
 करस्तथा । रुतस्तद्विपरीतः स्वादिशेषात्स्तम्भनः चरः ।
 पिच्छलो जीवन्ो बल्यः सन्धानः स्नेहलो गुरुः । विषदी
 विपरीतोऽश्वात् स्नेदाद्वयपरोपणः । दाहपाककरस्तोष्णः
 साग्न्यो मृदुरन्यथा । सादोपलेपबलकृत् रुक्षपण्डित्त्वः ।
 लघुस्तद्विपरीतः स्वास्नेहो रोपयस्तथा । दयादायाः कर्मतः
 प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः । दशैशान्यान् प्रवक्ष्यामि द्र-
 वादींस्तद्विषयं मे । द्रवः प्रह्लेदनः सान्द्रः स्थूलः
 स्याद्व्यवहारकः । लघ्वः पिच्छलवज्ज्ञेयः कर्मयो वि-
 यदो यथा । सुश्रुतुबन्धो सूक्ष्मश्च सुमन्यो रोचनो
 मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽश्वाद्बल्लासकविकारकः ।
 सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मदो बालाकरः स्मृतः । व्यवायी
 चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकासी विक-
 सस्तेषां धातुबन्धान् विमोचयेत् । आशुकारी तथाशु-
 त्वाद्वाव्यवस्थि तैलवत् । सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेण
 स्रोतस्सुश्रुतः स्मृतः । गुणा विद्यतिरिक्त्येवं यथावत्परि-
 कीर्त्तिताः” । ११ उच्यते राजानि०

कर्मयच्छद् कर्मयः अदः पत्रमस्य । (येच्छोडा) १३ कोट-
 उच्ये यच्छमा० २५ टोले च त्विका० कर्मयदलोऽप्यत्र ।
 १३ कोषातक्यां स्त्री टाप् राजनि० । कर्मयदत्वा दग्ध-
 उच्ये राजनि० ।

कर्मयवाक्य न० कर्म० । निष्ठुरवाक्ये परस्ववाक्ये यच्छर० ।
 क शिका स्त्री कर्मय-संज्ञायां कन् अत इत्थम् । वक्त्रो-

लिट्ठे रत्नमा० ।

[मिथितसक्तुषु हारा० ।

कर्कसार न० कर्मः कठिनः सारोऽस्य । करभे दधि-
 कर्कारु पु० कर्मं हामं जेततामृच्छति च-उच्य० । कुष्माण्डे ।
 (पाण्डुकुम्हा) । अमरः तस्य पक्वे फले जेततामुक्तत्वात्
 तयात्वम् । अस्य स्त्रीत्वमपि “कर्कारुर्पाहिणी शीता र-
 क्तपित्तहरा गुरुः । पक्वा तित्ताग्निजननी सचारा कफ-
 वातनुत्” इति भावप्र० उक्तेः । १२ एवं कर्कारुः कुष्माण्ड-
 प्रभृतीनां तैलानि मधुराणि” सुश्रु० तयोर्भेदनिर्दे-
 श्यात् विशेषकुष्माण्ड एव एकांरुरिति बोध्यम् । “एवं कर्क-
 सकर्कारु पक्वं स्यात् कफवातकृत् । सचारं मधुरं कष्यं
 दीपनं नातिपित्तकृत् । सचारं मधुरं शीतं हृत्तं कफा-
 यकृत् । भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाजीवतुल्यः वडः” ।
 इति कर्कारोः “पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डं वाचं मध्वं कफा-
 यकृत् । पक्वं लघूष्णं चारं च दीपनं वस्तिशोधनम्” ।
 इति कुष्माण्डस्य च भेदेन गुणभेदोक्तेस्तयोर्भेदः

कर्कारुः पु० कर्मं हामं जेततामृच्छति च-उच्य० वैत० । का-
 लिन्दुल्ले (खंडो) हारा० कालिन्द्यन्दे गुणादि वक्ष्यते
 कर्कि पु० कर्म-इन् । कर्कटराशौ । “कर्किर्भीमघनभ्याश्च
 हरिः कीटघटेन च” ज्यो० त० ।

कर्की कर्म-हामे अथ गौरा० डीप् । कुष्माण्डासु (काकुड)
 कर्केतन पुं न० रत्नविशेषे । “रत्नान्याह गरुडपुराणे” आ० त०
 “तेषु रत्नोपिषव्यालव्याधिघ्नान्यघ्नानि च । प्रादुर्भूयानि र-
 त्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं सक्तामथयः पञ्चरागाः
 च सरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमथयौ वैदूर्याः पुष्करा-
 माश्च । कर्केतनकुर्वित्तौ रुधिराक्षसमन्वितं तथा स्फटिकम् ।
 विद्रुममपि च यत्राद्विष्टं संपृच्छे तज्जैः इत्युद्दिष्टम् ।
 “वायुर्नखान् दैत्यपते र्दहीत्वा विलोप सासाद्य वनेषु वृष्टः ।
 ततः प्रसृतं पवनोपपन्नं कर्केतनं पुज्यतमं प्रविश्याम् ।
 तद्रुधिरयोभमधुप्रकाशमातामपीतदहनोष्णलितं विभाति ।
 नीलं पुनः सुलभितं परुषं विभिन्नं व्याध्यादिदोष-
 हरणेन न तद्विभाति । स्निग्धं विगुहाः सधराणिणश्च
 व्यापीतवर्णा गुरुवो विविक्ताः । त्रासत्रयव्याधिविजिता-
 च कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः । पत्रेण काञ्चनम-
 येन तु वेष्टयित्वा हस्ते मलेऽथ हृत्तमेतदतिप्रकाशम् । रोग
 प्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च आशुकरं कुलकरञ्च सु-
 खप्रदञ्च । एवं विधं वज्रगुणं मणिमावहन्ति कर्केतनं
 शुभमलं कतरे मरा ये । ते पूजिता वज्रधना वज्रवाग्धवा-
 च नित्योष्णदाः प्रसदिता अपि ते भवन्ति । एके पिनड-

विजयताकुलनीलभासः प्रख्यानरागलुलिताः कलुषा विरू-
पाः । तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः कर्कतनख
सदृशं वपुर्दृढनि । कर्कतं यदि परीक्षितवर्णं रूपं प्रख-
यभास्वरदिवाकरसुप्रकाशम् । तस्योत्तमस्य मणिगण्यविदा
महिम्ना तस्यन्तु सूर्यसदितं तलितस्य कार्यम् ॥ ७५ ॥
कर्कोट(क) पु० कर्क-खोट । १। नागभेदे स च खटनागान्तर्गतः ।
“अनन्तोवाचुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तल्लकः । कर्कोटः
कुलिकः शङ्ख इत्यष्टौ नागनायकाः” त्रिका० । ति० त०
पुराणान्तरे गाण्डे च द्वितीयाह्ने “कुलिकः कर्कटः शङ्ख
इति पाठः । अथ च नागपञ्चम्यां पूज्यः यथाह तत्रैव ।
“शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः वाचुकिः
शङ्खकचैव कालियो मणिभद्रकः । ऐरावतो छतराष्ट्रः
कर्कोटकधनञ्जयौ” इति । अथ च कद्रुपुत्रभेदः । “शेषः
प्रथमतो जातो वाचुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तत्तत्तत्र क-
र्कोटकधनञ्जयौ” भा० व्या० १५५८ नागनामकपने ।
कर्कोटकनामस्य नारदशपेन जडताप्राप्तिकया नखेन
सह संवादश्च भा० व० ६६६०
“उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नखो राजा विगाम्यते ! । ददर्श
दावं दक्षन्तं महान्तं गहने वने । तत्र गुह्याव
शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नखेभ्यश्चैः
पुण्यश्लोकेति चासलत् । मा भैरति नखचोक्ता मध्य-
मग्नैः प्रविश्य तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कु-
ण्डलीकृतम् । स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नल-
नन्ना । उवाच विहि मां नाम्ना नागं कर्कोटकं
नृप ! । मया प्रलुब्धो महर्षिर्नारदः सुमहातपाः ।
तेन सन्नुपरीतेन शत्रोऽस्मि मनुजाधिप ! । तिष्ठ त्वं
स्थावर इव दाघदेव नखः कश्चित् । इतो नेता हि
तत्र त्वं शपाशोऽपि मत्कृतात् । तस्य शपाश
शक्नोमि पदाहिचलितुं पदम् । उपदेष्टुमि ते श्रे-
यस्नात्तमर्हति मां भवान् । सखा च ते भविष्यामि
मत्सखो नास्ति पद्मगः । लघुच ते भविष्यामि शीघ्र-
मादाय गच्छ माम् । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो वभुवा-
ज्जुषमात्रकः । तं शृङ्गीत्वा नखः प्रायाद्देशं दाघविव-
र्जितम् । आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं क्षणवर्जना ।
उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् । प-
दानि गणयन् गच्छ स्थानि नैवध ! कानिचित् । तत्र-
तेऽहं महावाहो ! श्रेयो धास्यामि यत् परम् । ततः
मह्यं प्रातमारब्धमदगह्यमे पदे । तस्य दृष्टं रूपं तत्

क्षिप्रमनरधीयत । स दृष्टा विस्मितस्तस्यावात्मानं विजितं
नखः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ।
ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन् नलभमब्रवीत् । मया
तेऽन्वहितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति । यत्कृते
चासि निजतो दुःखेन महता नख ! । विषेण स म-
दीयेन दुःखं त्वयि निवत्स्यति । विषेण संवृत्तैर्गालै-
र्यावत्त्वां न विभीक्ष्यति । तावत्त्वयि मङ्गराज ! दुःखं
वै स निवत्स्यति । अनागा येन निजतस्त्वभनर्हो ज-
नाधिप ! । क्रोधादस्त्रययित्वा तं रजा मे भवतः कृता ।
न ते भवं नरव्याघ्र ! दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्माहिहभ्यश्च भविता मत्प्रसादाक्षराधिप ! । राजन् ! वि-
घ्नमिहोत्ता च न ते पीडा भविष्यति । संशयैश्च
राजेन्द्र ! शङ्खजयमवाप्स्यसि । मच्छ राजद्वितः स्त्रतो
पाङ्क्तोऽहमिति ब्रुवन् । समीपस्त्वत्पर्यस्य स हि वैवाचनै
पुणः । अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ! । स
तेऽप्यहृदयं दाता राजाश्च हृदयेन वै । रक्षाकुलजः
श्रीमान् मित्तृषैव भविष्यति । भविष्यसि यदाज्ञः श्रे-
यसा योष्यसे तदा । समेष्यसि च दारैस्तं मा क
शोके मनः कृपाः । राज्येन तनवाभ्याश्च सत्यमेत-
दुब्रीमि ते । स्वरूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेदास्त्वं नरा-
धिप ! । संश्रुतं व्यस्तदा तेऽहं वासधेदं निवासयेः ।
अनेन वाससाच्छदः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे । इत्युक्त्वा
प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा । एवं नखं स-
मादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ! । नागराजस्ततो राज-
सत्त्वैवान्तरधीयत” ।

७२५० “तस्याप्यहृदयस्य शरीराग्निः स्फुटः कलिः ।
कर्कोटकविषं तीक्ष्णं सखात् वततस्तदमन्” । ७२५० । “कर्को-
टकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । अतृपण्यस्य राजस्य
कीर्त्तनं कलिनाशनम्” संज्ञायां कन् २ विल्लहणे पु०
राजनि० । १ फललताभेदे (काकुड) गौरा० कोष्
‘कर्कोटकीफल’ कुण्डल्लासारुचिनाशनम् । आसकासक्य-
रान् हलि कटुपाकञ्च दीपनम् । रीपहिमिन्नमरिचैः परि-
पूर्णं गर्भं तेनेन रन्ध्रितसुसंस्वपातयोगम् । वाञ्छीकयुक्त-
पयसा विहिताभिषेकं कर्कोटकीफलमिदं क्षिप्रकृत्त-
त्यम्” । वैद्यके तद्रुग्णपाकादि । ४ पीतधोषादले स्त्रो रा-
जनि० । स्तार्ये कन् अत इत्थम् । कर्कोटिका (काकोरोल)
हले (काकुड) ५ कुण्डलाश्च स्त्री राजनि० ।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन कृता वापी । काशोक्षे

तो भेदे । “कर्कोटवाया रेशने मरीचेः कण्डुसुत्तमम्”
काशीख० ।

कर्कादि पु० प्रत्ये परे अष्टपूर्वपदस्य आद्युदात्ततापर्युदा
सिपये पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च कर्क मन्त्री
मकरी कर्कम् करीर कन्दुक करण वदरो’ कर्कोप्रत्ययः ।
कर्चरिका स्त्री पूरकाभेदे (कचुरी) पाकराजेश्वरः । तत्-
पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा ‘भाषाणां पिष्टिका
पूर्वा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । तया पिष्टिकया पूर्वा सम्मिता
हतपोलिका । ततश्चेन पक्का सा पूरिका कथिता बुधैः ।
रुच्या स्वादो गुरुस्निग्धा बल्या पिप्पलासूषिका । चतु-
स्तोत्रोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव धृत
पक्वापि चतुष्पा रक्तापिक्कवत्” ।

कर्चरी स्त्री कं जलं चुय्येतल चुर-प्रथो० क गौरा० डीप् ।
जलमृत्युं शु० कफलखण्डे (कचुरी) यासात्यभाषाप्रसिद्धे
द्रव्ये “जीरासुखतसंस्कारा शुष्का स्नेहविपाचिता । अ-
रोचकादिरोगाणां कर्चरी कण्टकचरी । कर्चरी रुचि-
कृद्भ्या सुखादुरतिषेखनी । उष्णा पित्तकरी प्रोक्ता कफकृत्
सारिका सूता” भावप्र० ।

कर्चूर न० कर्ज जर+प्रथो० । १खर्जे । २कर्चूरवस्ते ३तद्वति
लि० अमरटीका (कचूर)प्रसिद्धे ४गन्धसारे श्याम् पु०
भावप्र० । तदुगुणादि “कर्चूरो वेधसुष्यश्च द्रा-
विडः कल्पकः शठो । कर्चूरो दीपनो रुच्यः कटुक-
स्तिष्ठ एव च । सुगन्धः कटुपाकः स्यात् कुष्ठार्गौत्रणका-
सनुत् । उष्णोष्णचुरेष्वास् गुल्मवतकफकिमोन्”
५हरिताले न० वैज० । “रराज कर्चूरपिप्पलाससः”
भाषः । “कर्चूरः हरितालम्” मञ्जि० ।

कर्चूरक पु० कर्चूर+स्त्राय० कन् स इव कायति कै-क वा ।
(काँचा) हरिद्रायाम् जीरसा० । तस्याः यथाकृतित्वात्
तयात्वम् । २कर्चूरशब्दाय० च । [चकर्ज्जं प्रनिकर्ज्जति ।
कर्ज्जं पीडावाम् भा० पर० सक० सेट् । कर्जति अकर्ज्जित् ।
कर्सं भेदने अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । कर्सयति ते
अचकर्षत् ॥ त । कर्षयाम्-बभूव आस चकार चक्र ।
कर्षयिता कर्षयिष्यति । कर्षणम् कर्षः कर्षितः
कर्षयितुम् । कर्षयन् कर्षयमानः । कर्षयित्वा आकर्ष्य
कर्षी । कर्षते अकर्षि अकर्षिषाताम् अकर्षयिषाताम्
आ+कर्ष-अवणे । “आकर्षयन्नुत्सुकहंसनादान्” भट्टिः ।
“मिषस्तदाकर्षणसज्ज कर्षया” देवाकर्षय सुश्रुतेन चरक-
स्तोत्रेन जानेऽखिलम् । “अदस्तदाऽकर्षि फलाद्वीजि-

तम्” इति च नैष० । “आकर्ष्य सम्प्रति इत” चरसायुधा-
नाम्” सा० द० ।

कर्ण पु० । कर्णं ते आकर्ण्य तेऽनेन कर्णं करणे कच
कीर्त्यन्ते शब्दा वायुनाऽल लृ-नन् वा । १श्रोत्रे शब्द-
ज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे तदाधारे २गोलके च । श्रोत्रं च
कर्णं शृङ्गुल्यवच्छिन्नभोरूपमिति नैवाविकादयः ।
सात्विकाकाशसूक्ष्मांश्च इति वेदान्तिनः सांख्यादयश्च
स्वीचक्रुः । तत्राद्यभते शब्दोत्पत्तिदेशे श्रोत्रस्य गम-
नाभावेन अन्यलोत्पन्नशब्दग्रहणसम्भवः । तथा हि
आकाशसूक्ष्मत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् यदीयकर्ण-
शृङ्गुलीप्रदेशे शब्दसमवायस्तस्यैव आवरणम् नाभ्यस्य, ततश्च
वीक्षितरङ्गन्यायेन कदम्बकोरककन्यायेन वा शब्दोत्पत्तावपि
शब्दोत्पत्तिदेशस्य श्रोत्रश्च विभिन्नदेशस्थतया न शब्दोप-
लब्धिः स्यात् । अतस्तत्तद्देशस्थस्य श्रोत्रं धावमानस्य वा-
योः संयोगविभागादयः श्रोतुः शब्दादभिव्यञ्जकाः ।
तदेतत् शब्दापूर्वकम् मोमांसाभाष्ये समर्थितम् यथा ।

“यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जनि न
कुर्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशसूक्ष्मत्वात्,
य एवापरत्र श्रोत्राकाशः, स एव देशान्तरेष्वपीति सुब्र-
ह्मैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटकिपुत्रेऽप्युपलभ्यते ? ।
यस्य पुनः कुर्वन्ति, तस्य वायवीयाः संयोगविभागा
वायुश्रितत्वादायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा, तन्त्रवः तन्तु-
भूवे पटं, तस्य पाटकिपुत्रेऽप्युपलभ्यन्ते युक्तः, सुब्रह्मस्य-
त्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येव न दोषः, दूरे
सत्याः कर्णशृङ्गुल्याः अतुपकारकाः संयोगविभागाः ।
तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यते” इति । नैदेवं,
अप्राप्येत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकर्तुः सञ्चलितविप्र-
लटदेशस्यैव युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् न च युगपदुपल-
भेते । तस्मादप्राप्याः उपकुर्वन्ति, न चेदुपकुर्वन्ति,
तस्मादनिमित्तं शब्दोपलम्भने संयोगविभागौ इति” ।
नैतदेवं, अभिधातेन हि प्रेरिताः वायवस्त्रिभितानि वायु-
न्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागान्
उत्पादयन्ति, यावद्देगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च (संयो-
गविभागाः) वायोरप्रलक्षत्वात् नोपलभ्यन्ते । अतु-
परतेष्वेव तेषु शब्दः उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो न
दोषः । अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः” ।
वेदान्त्यादिभते शब्दस्य पञ्चमूतगुणतया शब्दाधारं वायुना
भटिति कर्णदेशे यथावेगं धावमानेन कर्णं प्रापयसम्भव-

सैन यज्ञोपलम्भः । तन्मते श्रवणेन्द्रियस्य प्राणकारि-
त्योक्तिरप्येतत्परति बोध्यम् ।

कर्णं स्थाविशालदेवश्च दिक् इति करणाधिपशब्दे उक्तम् ।
कर्णस्याज्ञाश्च यज्ञाज्ञाद्वेदास्तद्वर्णाश्च “कर्णं कृतं कनक-
पलमनालपल्लवा” चोप० । “मिथस्तादाकर्णं न सञ्जकर्णया”
नैष० “तद्गुणैः कर्णं मागल्य चापजाय प्रणोदितः” रघुः
श्रवणेन्द्रियस्य सूक्ष्मत्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण “श्रवणस्वित-
कर्णं शयकुलीकलसोकं रचयन्मोषत” नैष० वाक्यम् ।
१ सुवर्णाढोवृत्ते मेदि० । त्रिकोणादिष्वेते ४ भुजकोटि-
संयोजकरेखाभेदे तद्रेखामानमानोपायश्च लीला० उक्तः
यथा “इष्टाद्वाहो वः स्थातुत्सर्वद्विगं दियोतरोवाहः ।
त्र्यस्ये चतुरस्ये वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः । तत्-
क्षत्रोर्योगपदं कर्णौ, दोः कर्णौ धर्मयोगविरात् । मूलं कोटिः,
कोटिस्तुतिक्ष्णोरन्तरात् पदं बाहुः” इति उदा० दिक्मात्र-
मलोच्यते भुजः ४ कोटिः १ चतुर्दोर्गः १३, ८, तयो-
र्योगः २१ तस्य मूलम् ५ तत्रात्र चतुर्दशबाहुके त्रि-
स्तकोटिके खेले कर्णमानम् पञ्च हस्ताः । अधिकं
जेतव्यवहारशब्दे वक्ष्यते । अथ च भुजकोटिभेदनात् कति-
हारा तयोर्गोप्यापनाञ्च कर्णत्वम् । ५ कुटिले च “व्यापार-
ण्वत् प्राणवत्तः कर्णसंहिताः” कात्या० १७, ६, ० । “कर्णं न
अक्षयया संहिताः” संप० व्या० “अक्षयया कौटिल्येन” इति
कात्या० ५, ४, १५ सू० व्या० कर्कः । कुल्याः कन्यापस्यायां
सूर्यात् जाते स्तनामख्याते दैवसुषेणे तदुत्पत्तिकथा यथा
“शूरोनाम यदुष्टे ऽहो वसुदेवप्रिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा
नाम रूपेणासदृशी भुवि । पितुः स्तनीयपुत्राय सोऽनप-
त्याय धीर्यवान् । अपस्य प्रतिप्रायः स्तनापतयश्च वै तदा ।
अपजातेति तां कन्यां शूरोऽनुपपन्नकाङ्क्षया । अददत्
कुन्ति भोजाय च तां दुहितरं तदा । सा निधुक्ता पितुर्गृहे
ब्राह्मण्यातिचिपूजने । उपस्य च वरहोरं ब्राह्मणं यंसि
तत्रतम् । निगूढनिचयं धर्मज्ञं दुर्वाससं विदुः । तस्य
यं सितान्नामं सर्ववत् रतोषयत् । तदोऽभिचारसंयुक्तमात्र
चले यथाविधि । उवाच चैनं भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे ।
तव । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसा-
दाच्च देवि । पुत्रान् जनयिष्यसि । एवमक्ता च सा बाबा तदा
कौतुहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाय ययस्मिनी ।
प्रकाशकक्षां भगवन्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं
तस्यां सर्वशस्तभृतां वरम् । स कण्डूः स कर्णः देवमर्कं त्रिधा-
नितम् । दिवाकरस्य दाम्ना चारुसंवाङ्मूषितम् । निगूह-

माना जातं वै बन्धुपक्षभयात् तदा । उत्सर्ज्य जले कुन्ती
तनुमारं ययस्मिनम् । तमुत्सृज्य जले गर्भं राधाभक्षां म-
हाययाः । राधायाः कन्यायामास पुत्रं सोऽभिधरिस्तदा ।
चक्राध्यामयेवञ्च तस्य बाह्वस्य तावभौ । दम्पती वसुषेणेति
दिव्यं सर्वांश्च विवृतम् । स सर्वमानो बलवान् सर्वांश्चैषूत्तमो
ऽभवत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि समाप जयतां वरः । अस्मिन्
काले जपवाक्ते घोमान् सतापराक्रमः । नादेयं ब्राह्मणे-
णासीत्तस्मिन् काले महात्मनः । तमिन्द्रो ब्राह्मणोभूत्वा पु-
त्रार्थं भूतभावनः । ययाचे कण्डूले वीरं कवचञ्च महाङ्गजम् ।
उत्तमता कर्णोऽहददत् कवचं कण्डूले तथा । यस्मिन् शक्रो-
ददौ तस्मै विजितये दसव्रतोत् । देवाश्चरमनुष्याणां गन्धर्वै-
रगरणसाम् । अस्मिन् जेपुस्यसि दुर्हर्षे । स एकोन भविष्यति ।
परा नाम च तस्यासीदसुषेण इति जितौ । ततो वैकर्त्तनः
कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचोवीरोयस्तु जज्ञे
महाययाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः ।
स त छत्रकुले वीरो बलधे राजसत्तम । कर्णं भरवन्त्येव
सर्वयस्तु भृतां वरम् । दुर्वैधनस्य सचिवं मित्रं यत्तु विना-
शनम् । दिवाकरस्य तं विजि राजजं यमभुत्तसम् ।
तस्याङ्गदेवाधिपताप्राप्तिः अङ्गाधिपशब्दे उक्ता । कर्णोऽ-
स्यस्य प्राशस्त्येन अर्थः अथ । ७ लम्बकर्णे त्रि० “खड्गोवै-
शदेवः आ कर्णः कर्णोर्मर्दनः” यजु० २४, ४० । “कर्णो ल-
म्बकर्णः” वेददी० । ८ अत्रिले च पु० कर्णः “श्रोत्रमरित-
ञ्चेति” दुर्गः । कर्णधारः । “इतकस्यैव मौर्जले” रामा० ।
कर्णक पु० कर्णयति विभिद्य जायते कर्ण—एतुल् । इत्यादीनां
१ पञ्चशाखादौ तेषां दाहस्फोटनेन जायमानत्वेन तथा-
त्वम् । “अथौदुम्बरोमादधाति कर्णै रस उदुम्बर ज-
व्यैर्नसेतद्रसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति पश्यो वै क-
र्णकाः” “यदि कर्णकवती न विन्देत् दधिद्रुसूपहत्या-
टध्यात्” यत० ब्रा० । ८, २, १, ४० । “कर्णकशब्देनात्र
पञ्चशाखादिकं विवक्ष्यते” भा० । पशुनाञ्च कर्णकशब्द-
वाच्यत्वञ्च पञ्चशाखादिना पुष्टिमत्त्वात् इत्यापि तत्रैवोक्तम्
पञ्चाङ्गाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्णकत्वमित्यपि बोध्यम्
इत्याणां दाहस्फोटे ऽहोमे च । “प्रसृष्टसुतमा सक-
र्णका” कात्या० १८, ४, ६ । “कर्णकोदाहस्फोटोरोगस्तद्वती
खौदम्बरी” संप० । “कर्णकाभावे दधिद्रुक्षाताः” कात्या०
१८, ४, ७ । ततः तारादि० इत्यत्र । कर्णं कितजातपञ्चादौ त्रि०
कर्णं कण्डू स्त्री ७त० । कर्णमन्तरोगभेदे कर्णं मन्तरोगशब्दे
विहितः ।

कणकोटी स्त्री कर्मवति भिनत्ति खण् खल्यः कीटः
खल्यार्थे ङीप् कोटी कर्म० । यतपद्याम् (काण्डाङ्क) ।

हेमच० ।

[कर्मिकर्मकोऽप्यत्र ।

कर्णकृमि पु० कर्णगतरोमयन्त्रे सुशुतोक्ते कर्णरोगभेदे
कर्णं च्छेद पु० ७८० सुशुतोक्ते कर्णगतरोमभेदे कर्णगतरोम-
यन्त्रे विवृतिः ।

कर्णगतरोम पु० कर्णगतरोमः । सुशुतोक्ते कर्णगते रो-
मभेदे तद्भेदेनदानादि तत्त्वोक्तं यथा ।

‘अथातः कर्णगतरोमविज्ञानोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

१ कर्णानुलं २ प्रणादश्च ३ बाधित्ये ४ च्छेद एव च । कर्णं सावः

५ कर्णकण्डूः ६ कर्णगूय ७ स्त्रयैव च । कृमिः कर्णप्रतीनाङ्गौ

विद्रधि १० हिंविध ११ स्त्रया । कर्णपाकः १२ पूतिकर्ण

१३ स्त्रयैवायं चतुर्विधम् १४, १५, १६, १७ । तथार्थदं

सप्रविधं १८, २४, योयथापि चतुर्विधः २५, २८ ।

एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः । समीरणः

श्लेष्मतोऽन्यथाचरः समन्ततः श्लेष्मतीव कर्णयोः ।

करोति दोषैश्च यथास्मादृतः स कर्णानुलः १ कथितो

इराचरः । यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव

शब्दाभिवृद्धास्तु तिष्ठति । शब्दोति शब्दान् विविधांस्तदा

नरः प्रणाद २ मेने कथयन्ति चामयम् । स एव शब्दा

भिवृद्धा यदा सिराः कफानुयातोऽप्यनुसृत्य ति-

ष्ठति । तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो भवेत्तु बाधित्य-

मसंशयं खलु । अमातृजताङ्गुलकषायभोजनात् समी-

रणः शब्दपथे व्यवस्थितः । निरिक्तशीर्षस्य च शीत-

सेविनः करोति हि च्छेदः ४ मतीव कर्णयोः । शिरोऽ-

भिधातादृश वा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि वि-

द्वेधेः । स्त्रेत्तु पूर्वं श्रवणोऽनिवारतः स कर्णसंस्त्राव-

इति प्रकीर्तितः । कफेन कण्डूः प्रचितेऽथ कर्णयो

र्भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंक्षिप्ते । विद्योमिते जेष्ठाणि

पित्ततेजसा नृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूयकः ६ । स क-

र्णगूयो द्रवतां यदागतो विहायतो घ्राणसुखं प्रपद्यते ।

तदा स कर्णप्रतिनाङ्गुलजितो ७ भवेद्विकारः शिरसोऽति-

तापनः । यदा तु मूर्धन्ये वापि जलनः सृजन्य

पन्थान्यथापि मज्जिकाः । तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते-

भिषग्निराः ८ कर्मिकर्मकस्तु ८ सः । जताभिषातप्रभवस्तु

विद्रधि १० भवेत्तथा दोषजतोऽथवा पुनः । स रक्तपोता-

न्यक्तसमास्त्रेजतोऽधूमायनदाङ्गुलीयवाम् । भवेत्तपाकः

११ खलु पित्तकोपतो विकोपविद्धदकरश्च कर्णयोः ।

स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा विहायमाने श्रवण-
भ्रतापनात् । अवेदनो वाध्ययवा सवेदनो वनं सवेत्पूति

सपूतिकर्णकः १२ । त्रिदण्डिलङ्गान्यथांति १४, १५, १६, १७

तत्त्वतस्तथैव योधा १८-२४ च्छेद २५-२८ लिङ्ग, मोरि-

तम् । मया पुरस्तात्प्रसंगेन योजयेद्विहैव तानि प्रयतो

भिषग्वरः । ११ रोगभेदे च ।

कर्णगूय न० ६८० । १ कर्णभवे कर्णगतरोमयन्त्रे सुशुतोक्ते

कर्णगोचर पु० कर्णस्य कर्णव्यापारजन्यबोधस्य गोचरः वि-

षयः । श्रवणयोग्ये विषये ।

कर्णग्राह पु० कर्णमरितं नृणांति यद्वा-अण् उप० स० ।

कर्णधारे नाविके । तस्यापत्यं रेवत्या० ठक् । कास्त्र-

याहिक तदपत्ये पुंस्त्री० ।

कर्णच्छिद्र न० ६८० । कर्णरन्ध्रे ‘कर्णच्छिद्रैर्वत्तमानं कीटं

क्लेदमन्नादि वा । शब्दोपाधरेद्विमानयवापि यन्नाकवा’

सुशु० ।

कर्ण(कर्णे)जप त्रि० कर्णे जपति वा सप्रत्या खलुक् । खले

खलके । ‘कर्णेजपैराहितराज्यलोभा’ भट्टिः । अण्

कर्णजापोऽप्यत्र ।

कर्णजलूका स्त्री कर्णे जलूकेव । यतपद्याम् (काण्डाङ्क)

कर्णजलूकश्च इत्यप्यत्र शब्दरत्ना० । कर्णजलूकाऽप्यत्र

अमरः । कर्णजलूकश्च इत्यपि तत्त्वार्थे भरतः ।

कर्णजाह न० कर्णस्य मूलम् कर्ण+जाह । कर्णमूले ‘क-

र्णजाहविलोचनेति’ भट्टिः ।

कर्णजित् पु० कर्णं जितवान् जि-भूते क्तिप् । अर्जुने तस्य

तज्जयकथा भा० क० ८१ अ० । तयोर्बुद्धिगता ‘ततो-

ऽर्जुनस्तस्य शिरोजहार, इत्यस्य वज्रैश्च यथा महेन्द्रः ।

शरोत्तमेनास्त्राजितेन राजन् ! तदा महास्त्रप्रतिमन्वि-

तेन’ । कर्णहायदयोऽप्यत्र ।

कर्णताल(ड) पु० ६८० । तस्य ज वा । कर्णताडने । ‘अन्-

त्यत स्फुटजतकस्य ताडय’ भाषः । [ङ्का] त्रिका० ।

कर्णदर्पण पु० कर्णे दर्पण इव । कर्णभूषणभेदे (कानत-

कर्णदुन्दुभि पु० कर्णे दुन्दुभिर्निव तत्तच्छ्रवणचेतत्वात् ।

यतपद्याम् । (काण्डाङ्क) शब्दमा० तस्याः कर्णप्रवेशे हि

दुन्दुभिर्वदुध्यानजननास्तस्याच्चात्वात् ।

कर्णधार पु० कर्णमरितं धारयति ऋ-अण् उप० स० ।

१ नाविके (मांजी) अमरः । ‘अकर्णधारा जलधौ विज्ञ-

वेतेह नीरिव’ हितो० । ‘साहित्याख्यवर्णधारेति’

सा० द० । २ डः स्त्रादिनिवारके त्रि० । ‘अकर्णधारा

एषिषी न्युवैव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्मरे रामे
च रणमाश्रिते" रामो ।

कण नाद ३० कर्णं यङ्गुल्यापिहितकणं नादः ध्वनिभेदः ।
यङ्गुल्यापिहितकणं (भो भो) इत्याकारे मध्यमाशब्द-
स्वरूपे ध्वनिभेदे । 'मध्यमा श्रुतिगोचरा' इत्युक्ते कस्या-
स्य तात्त्वम् ।

कण पत्रक ३० पत्रमिव कावति कै-क कर्णं पत्रक इव । क-
र्णं पाख्याम् । "कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णं
पत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तावेटावीडौ ककुन्दरे"
याज्ञ । "कर्णं पत्रकौ कर्णं पाख्या" मितो ।

कर्णं पथ यु० कर्ण एव पन्थाः अच् समा० । कर्णं रन्मरूपे
शब्दप्रवेशनयोर्व्ये सः गे ।

कर्णं परम्परा स्त्री ईत० । श्रवणपरम्परया । (काण-
काणि) "तेनैव च क्रमेणैव गतः कर्णपरम्पराम् । प्र-
वादो बह्वीभावं सर्वत्रापि पुरे ययौ" कथासरित्सा० ।
एकस्य सकाशादन्वेन श्रुत्याऽन्वये कथने तेनापि पुनरन्यत्र
कथने एवं परम्परया श्रवणे अस्ति इति ।

कर्णं पराक्रम ३० अथ भवत्येवमन्वयः कर्णोऽप्युक्ते काव्यभेदे ।
कर्णं पर्वन् न० भारतान्तर्गते अष्टमे पर्वणि । तत्पर्वणि
कथासंग्रह्य भा० आ० १ अ० यथा

"अतः परं कर्णपर्वं प्रोच्यते परमाद्भुतम् । सारथ्ये-
विनियोगश्च महाराजस्य धीमतः । आस्थानं यत्नं पौराणां
त्रिपुरस्य निपातनम् । प्रयागे पुरुषराजस्य संवादः कथं शल्य-
योः । हंसकाकोयमास्थानं तथैवालेपसंभृतम् । बधः पा-
यडस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो
दण्डस्य च वधस्तथा । हरये यत्नं कर्णेन धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । संशयं गमितो युद्धे मिथतां सर्वधन्विनाम् । अन्यो-
न्व्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः । तत्रैवानुनयः
प्रोक्तो माधवेनाञ्जुनस्य हि । प्रतिज्ञापूर्वकश्चापि वलोडु-
यासनस्य च । भित्त्वा हृकोदरो रक्तं पीतशान्तं च युगे ।
हरये यत्नं पाथेन हृतः कर्णो महारथः । अष्टमं पर्वं
निर्दिष्टमेतद्भारतचलकैः । एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्या-
याः कर्णपर्वणि । अत्रार्थे सङ्ख्यानां नवश्लोकगतामि च ।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्तिताः ।
"कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् । विप्रैश्च
संस्कृतं सस्यगद्गदात् सयतमानसः" भा० स्मार्तं ६ अ० ।

कर्णं पाक ३० सुष्ठुतोक्तं कर्णं रोगभेदे कर्णगत रोगशब्दे विवक्षितः
कर्णं पालि (ली) स्त्री ईत० । कर्णं पाकके कर्णं रोगभेदे । (काण-

रवाता) तदवयवश्च मांसपेशीभेदः यथाह भावप्र०
मांसपेशीसंख्याविभागे "यथा च मूत्राणां युक्तो वायुः स्तोतां सि-
दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ।
मांसपेश्यः सभाख्यातान्त्रणां पञ्च यतानि च "इत्युप-
क्रम्य "गण्डयोद्यतस्तः कर्णयोर्ह" इत्युक्तम् । "कर्ण-
योद्योभवेत् पाख्याम्" "कुर्वन्ति पाडिकां पाख्याम्"
"लिङ्गात् स शष्कुलीन् पाथेः" । कर्णं रोगे भावप्र०
"लिङ्गात् निर्मासीकुल्यात्" भावप्र० । कर्णं पाक-
यति पाक+अण् उप० स० गौरा० छोष् । (काण-
वाला) २ कर्णां लङ्कारभेदे हारा०

कर्णं पाख्यामय ३० ७त० । कर्णं व्यधदोषजे सुष्ठुतोक्ते कर्ण-
पालि रोगभेदे स च सुष्ठुते सोपद्रवो दीर्घतः यथा
"कर्णपाख्यामयावृणां पुनर्वर्ज्यामि सुष्ठुतः । कर्णं पा-
ख्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः । द्विधा वाप्यथ सं-
सृष्टाः कुर्वन्ति विविधा रजः । विस्फोटः स्रव्यता शोथः
पाख्यां दोषे तु वातिके । दाहविस्फोटजननं शोथः पाकश्च
पैत्तिके । कण्डूः स्रव्यवृक्षाभ्यो गुरुत्वञ्च कफात्मके ।
यथादोषश्च संशोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितम् । स्वे-
दाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपास्त्रिगुणैः । सृष्टीं क्रियां
हृङ्णीयैर्दोषास्त्रं भोजनैस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां
चिकित्सां कर्तुमर्हति । अतः कर्णं नाम लिङ्गवर्ज्ये
पाख्यासुपद्रवान् । उत्पाटकचोत्पुटक श्लानः कण्डूयुतो
अयम् । अयमन्वः सकण्डूको यन्त्रिको जम्बुलस्तथा ।
स्त्रावी च दाहवांश्चैव श्लेष्मणां क्रमशः क्रियाम्" ।

कर्णं पिशाची स्त्री देवीभेदे । तन्त्रसारे मूलं दृश्यम् ।

कर्णं पुर न० ईत० अच् समा० । चम्पानगर्याम् ऐमच० ।

कर्णं पुष्प ३० कर्ण इव पुष्पं यस्य । मोरटालतायाम् रा-
जनि० ।

कर्णं पूर ३० कर्णं पूरयति पूर-अण् । १ कर्णभरणे, २ नीलो-
त्पले, ३ गिरीषहले मेदिनिः । ४ अशोकहले राजनि० ।
एतेषां पुष्पैः स्त्रीकण्येभ्यः भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

"वस्याश्चौरचक्रुरनिकुरः कर्णं पूरमयूरः" प्रसवरा० । "प्रश्ना-
नवोजाङ्गुरकर्णं पूरः" "विश्विनोक्तोत्पलककर्णं पूरः" रघुः ।

कर्णं पूरक ३० कर्णं पूरयति पूर-अण् । १ कदम्बहले
राजनि० । सार्धं कन् । २ कर्णभरणे ३ नीलोत्पले,
४ गिरीषहले ५ अशोकहले च राजनि० । एतेषां
पुष्पैः स्त्रीकण्येभ्यः भूषा भवतीति तेषां तथात्वम् ।

कर्णं पूरण न० ईत० । सुष्ठुतोक्तेः तैत्तिरीयानां कर्णं पूरणं

“क्षेपसारोऽयं पुरुषः प्राणाश्च स्नेहभूविषाः स्नेहसाध्याश्च-
भवन्ति स्नेहोहि पानानुवासनमसिन्धुगिरोवस्तूत्तर-
वस्तिनस्तर्कपूर्णगात्राभ्यङ्गमोजने वृषयोऽयः” सुत्र० ।

कर्णप्रणाद पु० कर्णं गतरोगगच्छेत् सुत्रतोक्ते कर्णरोगभेदे ।

कर्णप्रतिनाह कर्णरोगभेदे कर्णं गतरोगगच्छेत् विवर्तितः

कर्णप्राय पु० देशभेदे स च ह० स० नैर्ऋत्यासक्तः ।

“नैर्ऋत्यां दिवि देशाः” इत्युपक्रम्य “कर्णं प्रायपार-
शवन्मूत्राः” १४, १८ । [राजनि० ।

कर्णफल कर्णः फलमिवास्ति । मत्स्यभेदे (काण्डलिमास)

कर्णभूषण न० कर्णं भूषयति भूष-ल्यु । कर्णाभरणे ष्वभरः ।

कर्णमल न० ह० । कर्णस्थे मलाकारे पदार्थे (काण्डेरखल)

हारा० कर्णमलोत्पत्तिप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा ।

“ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाक्षोरात्मात् सा-
हृदयुग्मं वायुमांसेल्लेदं तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्
मलं निर्गच्छति तद्वायुमायुमा जिघ्रं कर्णावागत्य
कर्णविद्धं भवति” । कर्णं पिडादयोऽप्यत्र । [हेम० ।

कर्णमो(टि)टी स्त्री कर्णं मोटयति इन् वाङीप् । दुर्गभेदे

कर्णयोनि लि० कर्णः योनिः स्थानमस्य । कर्णप्राप्ते विषये ।

“यच्चक्षुषो हयवे कर्णयोऽनयः” श्र० २, २४, ८ । “कर्णयो-
नयः श्रोत्रेन्द्रियस्याद्याः” भा० ।

कर्णल लि० कर्णः कर्णं यत्किरस्त्वस्य सिन्धा० षच् ।

प्रशस्तश्रवणशक्तिरुक्ते ।

कर्णलता स्त्री कर्णस्य लतेव । कर्णपाश्याम् (काण्डेरपाता)

स्वार्थे कन् अत इत्वम् । कर्णलतिकापि तथार्थे छेद० ।

कर्णवंश पु० कर्णः कर्णाकारोऽंशोऽयम् । मञ्चे हारा० ।

तस्य प्रादेश्च बंशाकारत्वात्तत्त्वम् ।

कर्णवर्जित लि० शत० । १३धारे (काला) श्रोत्रमृन्धये ।

२४धरे पु० स्त्री यद्धृच् । स्त्रियां जातौ ङीप् । तस्य

चक्षुःश्रवणात्तत्त्वम् । बाधिर्यञ्च श्रवणशक्तिरुन्वत्यम् ।

कर्णविष स्त्री कर्णस्य विट् । कर्णमले (काण्डेरखल) “वसा-

शुकमसृङ्मज्जाभूलविड्प्राणकर्णं विट् । स्नेहान्द्रुद्वि-

कास्ते दो हादयते मृदां मलाः” मनुः । “शोधयेत्

कर्णं विट्कान्तं भिषक् सस्यक् मलाकया” सुत्र० ।

कर्णवेध पु० विध-पञ्च संत० । शास्त्रोक्तविधानेन कर्ण-

योवेधने । तत्प्रकाररुक्तादिकं सङ्कर्तविनामधिप्रीय-

मधारयोक्तं यथा ।

“हृत्पित्तं चैतन्मौल्यश्च हरिश्चयनं जम्बमाशं च रिक्तां

युग्मावदं जम्बतारावदं मुनिवसुभिः संमितं मारुतो वा ।

जम्बाहात्सूर्यभूपैः परिमितदिवसे शेष्यशुक्लेन्दुवारेः
शोभावदे विष्णुयुग्मादिति मृदुलभूमैः कर्णवेधः प्रशस्तः ।
संशुद्धे मृत्तिभवने लिङ्गोक्तकेन्द्रावस्थैः शुभसचरैः
कवीञ्जलम्ने । पापाश्चरैरिच्छाजयनेहृत्सूर्यैर्जम्बस्यै
लिङ्गशुक्लैः शुभावहः स्यात्” विन्ना० ।

“धारभ्य जम्बदिवसं यावत्तं शहिन्” भवेत् । जम्ब-

मासः स विंशत्यो गर्हितः सर्वकर्मसु” इति कल्पलक्षितम्

जम्बमासम् । रिक्तान्तिथिम् ४, ८, १४ । युग्मावदं समवर्षं

द्वितीयचतुर्थादिकम् । जम्बतारां प्रथमदशमैर्कोनविंशति-

कात्मिकां हित्वा । उक्तं च ध्येयहारोद्भवे । “न जम्ब-

मासे न च चैतन्मौल्ये न जम्बतारासु हरौ प्रसृप्ते । तिस्राव

रितो न च विट्पुट्टे कर्णस्य वेधोऽन समानवर्षे” इति ।

अत्र चैतस्य निषेधोभीकारविषयः पौषनिषेधोऽपि धतुरर्क

विषयः स्यात्तथा “कार्तिके पौषमासे वा चैतने वा फाल्-

गुनेऽपि वा । कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्ले पक्षे शुभोऽङ्गीति”

व्यासवचनमसङ्गतं स्यात् । अत्र कार्तिकशुक्लपक्षकादयोऽतः

परः कार्तिकः प्रशस्तः पूर्वतः देवशयनसत्त्वादिषेधः । अत्र

जम्बमासे वृश्चान्नाराण्यप्याह प्रयोगपारिजाते व्यासः ।

“यो जम्बमासे लुरकर्मयात्रा कर्णस्य वेधं कुरुते विमोहात् ।

मूढः स रोगी धनपुत्रमायं प्राप्नोति मूढं निधनं तदाश्चित्”

विहितकालमाह कर्त्तव्यति कर्तव्यः षट्भुजयः सप्त वसवो ह्यै

र्ततः संमिते मणिते मासि षष्ठमासे सप्तममासेऽष्टममासे वा ।

अथवा जम्बाहात्सूर्यभूपैर्द्वादशभिः षोडशभिर्वा परिमिते

मणिते दिवसे सौरसावने कर्णवेधः प्रशस्तः उक्तः यदाह जग

म्बाहने वसिष्ठः “मासे षष्ठे सप्तमे षाट्मे वा वेधो कर्णो ह्यदो

षोडशेऽङ्गि । मध्ये बाह्यः पूर्वभागे न रात्राविति” यदा ह ष-

ष्ठमासादौ कर्णवेधश्चिकीर्षितः तदा तिथिनाह जगम्बाहने

वसिष्ठः “द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च तयोदशी । हादयो

पञ्चमो यस्ता तृतीया कर्णवेधने” इति । शेष्यशुक्लेन्दु-

वारे इति बुधबृहस्पतिशुक्लचन्द्रवारेषु प्रशस्तः कर्णवेधः

यदाह जगम्बाहने वसिष्ठः “भूमिजाकार्त्तजाकांशां वारान्

संवर्जयेत्सुधीः । जीवेन्दुजेन्दुशुक्लाणां दिवसाः परिपू-

जिताः” इति । अथेति शोभावदे विषमवर्षे वा कर्णवेधः

प्रशस्तः । सूर्यवले सतोत्थपि ध्येयं यदाह राजमासं गङ्गः

“वर्केऽनुकूले शशिनि प्रशस्तो तारावले चन्द्रविष्टद्विपक्षे । अ-

युग्मवर्षे शुभदं शिन्धुनां कर्णस्य वेधं सुनयो वदन्ति” अत्र

कर्णस्थे लोकावचनं पञ्चैकत्वाधिकरणव्यायेनाविवक्षितं

तेन द्वयोरपि कर्णयोर्वेधः । विष्णुति श्रवणा धनिता-

पुनर्वसुचित्वातुराधास्य गरेवत्यभिपुष्यहस्तनक्षत्रं दशभिस्-
 पलजिते काले कर्णवेधः प्रशस्तः । उक्तं हि श्रीपतिना
 “पौष्णवैष्णवकराश्विनचित्वापुष्यासप्तपुनर्वसुमैत्रेः । सैन्दवेः
 श्रवणवेधविधानं निर्दिशन्ति सुनयो हि शिष्टनाम्” ।
 नारदेनापि “चित्वादिवाश्विणिष्यन्त्यरविमित्रवस्तुहय ।
 सप्तमेऽप्येव बालानां कर्णवेधक्रिया कृतेति” गण-
 णोत्तराख्यमशुक्तम् । “पुष्ये धनिष्ठास्तदितौ हरोन्दुत्वा-
 द्वा करेऽन्ये तिष्ठन्तरासु । दक्षे समेतेऽन्ये कर्णवेधो
 नेटाश्च सर्वेऽष्टमराशिसंस्थाः” इति । अत्रैकिकोवि-
 कल्पः । अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्वपादिसिद्धः । तदुक्तं
 दीपिकायाम् “जन्मनक्षत्रगचन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
 क्षौरभेजवादाध्वकर्तृनेषु विवर्जयेत्” जतो ह्येदन-
 इति धात्वर्थानुसारात् कर्तृनशब्देन कर्णवेधो विव-
 र्जितः । तथा च स्मर्यते । “जन्मनि सावि विवाहः शुभ-
 दो जन्मर्जजन्मराशयोश्च । अशुभं वदन्ति गणाः स्तुतिवेध
 क्षौरवात्वास्ति” । “स्मृतिभवनैः सप्तमस्याने सशुभे सर्वपह-
 र्जिते सति । यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः “न कश्चिदि-
 टोऽष्टमराशिसंस्थस्त्रिदशज्जावमसंज्ञक” चेति” अत्र
 सिद्धिलम्भानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि । “हृषमे
 भिषुने भीने कुलीरे कत्यकासु च । तलाचामे च कुर्वीत
 कर्णवेधं शुभावहम् । मेघसु मकरश्चैव मध्यमा गुरुणोदितौ ।
 सिंहशुक्रकुम्भाश्च अधमत्वाद्दिवर्जिताः” इति । अतएवो-
 क्तं वराहसंहितायाम् “लभे तृतीये च शुभैः समेते क्रू-
 रैर्हिने शुभराशिलम्भे । वेधौ तु कर्णौ त्रिदशेज्जल-
 ग्ने” इति शुभाचन्द्रबुधगुरुकाः तेषां राशयः कर्मभि-
 नकन्याष्टपल्लवाधनुर्भीमास्तेषामन्यतमे लग्ने क्रूरैर्हिने
 सतीत्यर्थः । अन्यस्तदीपिकाकारमतमाश्रित्याह करोति ।
 कबीज्यबोर्लग्ने हृषतुलाधनुर्भीमानामन्यतमे लग्ने सति
 त्रिकोणे ५, ८, केन्द्रे १, ४, ७, १० त्राय २, ११, स्थितैः शुभ-
 राशेस्तथा पापाख्यैर्धैरैरिषहजायगेहस्यैः षष्ठतृतीयै-
 कः दशस्थानस्थितैरुपलजिते तथा लग्नस्ये त्रिदशगुरौ
 सति कर्णवेधः शुभावहः शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपि-
 कायाम् “सौम्यैस्त्रायात्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिभा-
 रिगैरौजाव्दे स्तुतिवेध ईज्य सतयोलम्भेऽनुकूले शुभे” इति
 गुरु “कर्णवेधादिवायुष नेटाः सर्वेऽष्टमस्यताः । कर्णवेधो
 विनिर्देश्योलम्भस्ये च हृष्टसती । तदभावेऽन्यकेन्द्रस्ये तद-
 भावे त्रिकोणम्” इति अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमालायाम्
 “शिशोरजातदनस्य मातृरुत्सङ्गपरिणः । सौचिकोवेधयेत्

कर्णौ सूच्या द्विगुणस्तत्त्वा” कर्षुरन्वे विशेषमाह देवलः
 “कर्षुरन्वे रवेच्छाया न विशेदपजन्मनः । तं हृष्टा
 विलयं यान्ति पुण्यौषाश्च पुरातनाः” शाकडायनः “अवि-
 ष्ठकस्यैयं द्रुक्तां लम्बकस्यैश्चैव च । दग्धकर्णैश्च यद्द्रुक्तां
 तद्द्वै रक्षांसि गच्छतीति” । कर्षुवेधप्रकारः कर्णव्यधविधि-
 शब्दे वक्ष्यमाणस्तुतोक्तावतुसम्बन्धः ।

विधा० पा० । श्रीधरः “हरिहरकरचित्वासौम्य
 पौष्णोत्तराख्यादितिवसुष घटालोसिंहवर्ज्यं सुलम्भे । शशि-
 बुधगुरुकाख्यानां दिने पर्वरिक्कारहिततथिषु शुद्धे नैधने
 कर्णवेधः । सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे शीर्षेद्वे शुभे ।
 दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टवैष्टितवर्जिते । शिशोरजात-
 दनस्य मातृरुत्सङ्गपरिणः । सौचिकोवेधयेत् कर्णौ सूच्या
 द्विगुणस्तत्त्वा । शातकुम्भमयो सूचिवेधने तु शुभप्र-
 दा । राजतो वायसी वापि यथा विभवतः शुभा । समू-
 भो प्राङ्मुखे रभ्ये शुचौ देवेऽम्बरे रवेः । सन्निधौ वेधयेत्
 कर्णौ स्तोत्रं सोर्वामदक्षिणौ । क्रमेण पूर्वं वेधौ द्वौ शि-
 शोराशुष्यवर्ज्यौ” । कर्षुवेऽशुक्तम् “शुक्रस्तत्त्वसमायुक्तताम्
 सूच्याश्च वेधयेत् । वेधात् तृतीये नक्षत्रे चालयेदुष्णवारि-
 ण्या । रोषणार्धसुशुध्यं बालसंपत्तिमाप्नुयात् । एवं क्षिप्ते च
 भिक्षे च हित्वा योज्यानि योजयेत्” विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः
 “शिशोरेवाय कर्तव्यं कर्णवेधं यथा श्रेष्ठम् । पूर्वाह्णे पूज-
 नं कृत्वा केशवस्य हरस्य च । ब्रह्मण्यश्च सूच्यार्थाभ्यां दिगी-
 शानान्त्यैव च । नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां
 तथा । गुरुणां, मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ।
 तद्योपवेशयेत्तत्र धालीं शुक्राब्जरां तथा । अलङ्कृतं तदुत्-
 सङ्गे बालमृत्वा तु सान्त्वनैः । हृतस्य निखलः सख्यं कर्ण-
 शुभं रक्षाक्षितम् । विधेदलङ्कृतं क्षिप्ते सकृदेवात्र लाघवात् ।
 प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिवग्वामे तु योषितः । शिशोर्वि-
 वर्धनं कार्यं यावदाभरणलभम् । कर्णवेधदिने विधाः
 सांवत्सरविक्रित्यको । पुण्याश्च विविधा भार्यः सुकृदश्च
 तथा हिजेति” । अत्र गुरुष्वर्ण रम्भुद्विविधे विशेषमा-
 ह हेमाद्रौ देवलः “कर्षुरन्वे रवेच्छाया न विशेदपज-
 न्मनः । तं हृष्टा विलयं यान्ति पुण्यौषाश्च पुरातनाः” ।
 तत्रमाणं प्रसङ्गान्तरेणाह शङ्ख । “अङ्गुष्ठमानशुषीरौ कर्णौ
 न भवतोयदि । तस्मै ब्राह्मं न दातव्यं यदि चेदं कृत् भवेत् ।
 तस्य ब्राह्मेऽपात्रतामाह शाकडायनः । “अविष्टकस्यै-
 यं द्रुक्तां लम्बकस्यैश्चैव च यत् । दग्धकर्णैश्च यद्द्रुक्तां त-
 द्वै रक्षांसि गच्छतीति” । विधा० पा० । तथा च कर्णवेधः

संस्कारः किन्तु आद्यादौ पावतासम्पादकोऽहविशेष-
जनकः क्रियाभेदः इत्याकरे स्थितम् । यत्नाकामानं क-
र्णवेधनीयदे वक्ष्यते । अत्र कालादिप्रतिप्रसवः व्यो० त०
भासुव्यवहाराजमात्तं शुद्धत्वचिन्तामणिषु “यदापत्यदयं
तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । षट्कर्णं तं विजानीयात्
गर्हितञ्च त्वयस्य च । इत्यागङ्गा द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्वेष्टाय
वत्सरे । कर्णवेधो हितस्तस्य नात्र व्यवविचारणा ।
षट्कर्णोत्पत्तिमागङ्गा भानोः शुद्धा समेऽपि च । कर्णौ
वेधौ न दोषः स्नादन्वया सरणं भवेत्”

कर्णवेधनी स्त्री कर्णोविध्यते अनया विध-करणे ल्युट्
ङीप् । कर्णवेधसाधने यत्नाकायां तन्मानादिः सदनरत्ने
वृह० प० । “सौवर्णीं राजपुत्रस्य, राजतो विप्रवैश्ययोः ।
शुद्धस्य चायस्य सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका” । अस्य
त्रिंशद्विंशत्यनुपायतया शब्दकल्पद्रुमे कर्णवेधन्य-
कतोक्तिः नालीकर्णरिति पर्यायोक्तिश्च ग्रामादिकी । त्रि-
काण्डशेषे हि “न ना गात्रावरे नाली कर्णरोकन्तु वेध-
नोत्सेव पाठस्यैव दर्शनात् कर्णच्छिद्रस्य वेधनीपर्यायताया
नालीशब्दस्य गात्रावरपर्यायतायाश्च ततः प्रतीतेः कर्ण-
वधवर्तिकशब्दकथनप्रकरणे तत्कर्णवेधन्यस्त्वपर्यायक-
नालीचित्यात् ।

कर्णवेष्टे ष० कर्णो वेष्टेते अनेन । कुण्डले । क्रोधवशा-
सुरांशे श्वापरदुर्गोयन्त्रभेदे च । “सद्यः क्रोधवशोनाम
यस्यो राजन् ! प्रकीर्तितः । ततः संजिह्वरे वीराः-
क्षिताविह नराधिपाः । मर्दकः कर्णवेष्टश्च त्रिंशद्विंश-
कोवक्षस्तथा” भा० व्या० ६७७७० । खलु, कर्णवेष्टकोऽ-
त्रैव । कर्णवेष्टकाय हितम् क्व दत्तं वा । कर्णवेष्टकोय-
कर्णवेष्टक्य तद्धिते सुवर्णादौ त्रि० । भावे ल्युट् । कर्ण-
वेष्टन कर्णभूषणे न० । करणे ल्युट् । कुण्डले अमरः ।
ततः ताभ्यां सम्पादो ठक् । कर्णवेष्टकिक कर्णवेष्टनिक कर्ण-
वेष्टन(के)न शोभमाने त्रि० “कर्णवेष्टनिकं सुखम्” भट्टिः ।

कर्णव्यधिविधि ष० कर्णव्यधस्य कर्णवेधस्य विधिः । सुश्रुतोक्ते
कर्णवेधप्रकरभेदे स च प्रकारः सुश्रुते दर्शितोयथा
“अथातः कर्णव्यधव्यधिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । र-
त्नाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्यते षष्ठे मासि
सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणसङ्गत्तनज-
त्रेषु कृतमङ्गलस्त्रिंशदधनं धात्र्याङ्गे कुमारसुपवेश्य
मानक्रोडनकैः प्रलोभ्याभिसान्त्वयन् भिषग्यामङ्गलोनाज्य
कर्णं दैवकते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दे-

क्षिप्यक्षणेन षष्ठ्यु विध्येत् मततुक्तं सूत्र्या बह्वलभारवा
पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य, वामं कन्यायास्ततः पिचुवर्तिं प्र-
वेश्य सम्यक् विद्धमामतेलेन परिषेचयेत् । शोणितमङ्गलेन
वेदनया वान्यदेयविद्धिमिति जानीयाद्विरूपद्रवतया तद्देय-
विद्धिमिति । तत्राक्षेन यदृच्छया विद्धासु सिरासु का-
लिकामर्भरिकालोहितकास्त्रपट्टा भवन्ति । तत्र कालि-
कायां ज्वरो दाहः श्वपुत्रवेदना च भवति । मर्भरिकायां
वेदना ज्वरो घम्वयय । लोहितिकायां मन्यास्तम्भाव-
तानकशिरोरूपकणं मूलानि भवन्ति । तेषु यथासं प्रति-
कुर्वीत । छिद्रेजिह्वाप्रशस्तसुषीव्यधाडाडतरवर्त्ति त्वाद्दोष-
प्रकोपादप्रशस्तव्यधाडा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र
वर्त्तिसुपङ्गुत्याशु मधुकैरण्डमूलमज्जिणायवतिलकन्तैर्मधुसूत-
प्रगाढैरासेपवेत्तावद्यावत्पुष्ट इति सुखं चैनं पुनर्वि-
ध्येत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव । तत्राहान्त्राहान्त्रं वर्त्तिसु-
स्य लतरां दद्यात्परिवेकं तमेव । अथ व्यपगतदोषोप-
द्रवे कर्णं वर्द्धनायं लघुवर्द्धनकं कुर्यात् । भवति चात्र ।
एवं विवर्द्धितः कर्णोऽभिध्यते तत्र विधा नृणाम् । दोषतो
वाभिघाताद्वा सम्भ्रानं तस्य मे शृणु ।

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णवन्धनाक्तयः । तद्यथा-
नेमिसम्भ्रानक उत्पन्नभेद्योको पञ्चूरक आसङ्गिमो गण्ड-
कर्ण आह्वार्यो निर्व्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटस-
न्धिकोऽङ्गकपाटसन्धिकः संलिप्तो ह्रीनकर्णो वल्लीकर्णो
यटिकर्णः काकौष्ठक इति । तेषु पृथुलायतसमोभय
पालिर्नेमिसम्भ्रानकः । पृथुलायतसमोभयपालिर्हृत्पलभे-
द्यकः । हृत्पलभेद्यसमोभयपालिर्पञ्चूरकः । अभ्यन्त-
रदोर्ध्वकपालिरासङ्गिमः । बाह्यदोर्ध्वकपालिर्गण्डकर्णः ।
अपालिर्भवतोऽप्याह्वार्यः । भीठोपमपालिर्भवतः
चीष्णपत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिमः । खल्लाणुसमविषम-
पालिर्व्यायोजिमः । अभ्यन्तरदोर्ध्वकपालिरितरात्पपालिः
कपाटसन्धिकः । बाह्यदोर्ध्वकपालिरितरात्पपालिर्गण्ड-
पाटसन्धिकः । तत्र दर्शते कर्णवन्धविकल्पाः साध्या-
स्तेषां स्वनामभिरेवाक्तयः प्रायेण व्याख्याताः । सं-
लिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कगन्धु लिह्यन्नापालि-
रितरात्पपालिः संलिप्तः । अनधिष्ठानपालिः पर्य-
न्तयोः क्षोणमांशोह्रीनकर्णः । तनुविषमाल्यपालिर्वा-
ल्लीकर्णः, यथितमंशस्तस्यसिराततः सूक्ष्मपालियंटी-
कर्णः । निर्भांससंलिप्ताप्यात्पशोणितपालिः काकौष्ठ-
कपालिरिति । वन्धेष्वपि तु शोचदाहरानपाकपह-

काशवयुक्ता न सिद्धिपयानि । भवन्ति चात्र । य-
स्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेद्विह । कर्णपीठं
समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्धयेत् । बाह्यायामिह दी-
र्घायां सन्निराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यान्तरायां दी-
र्घायां बाह्यसन्निहदाकृतः । एकैव भवेत्पालिः स्थूला
पृष्ठी स्थिरा च या । तां द्विधा पाठयित्वा तु क्षित्वा
चोपरि सन्धयेत् । गण्डादुत्पाद्य सांसेन सातुबन्धेन
जीवता । कर्णपालिमपावेस्तु कर्णाद्विलिख्य शास्त्रवित् ।
अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुर्योपहृत्तयोक्तोपसंभृतस-
म्भारं विशेषतश्चात्रोपहृत्तं सुरां मण्डं चौरसदकं धा-
न्याम्बं कपालचूर्णं ज्ञेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा स्थित-
केयानं लघु भुक्तवन्तमापैः सुपरिच्छीतञ्च कृत्वा व-
न्धसुपधार्यं केद्यमदेत्यव्यधनेरुपपन्नं रूपपाद्य कर्णयो-
गितमवेक्षेत तदुत्तमदुष्टं वेति । तत्र वातदुष्टे धान्यान्तो
ष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे
सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रलास्य कर्णौ पुनरवलिख्वा-
नुत्तममहीनमविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थित-
रक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पित्तुल्लोतयोर-
न्वतरेष्वावसुगुह्यं कृत्वेणानपमादमण्डिलञ्च बद्धा कपा-
लचूर्णं नावकीर्ष्याचारिकसुपदिष्टेद्विद्विषयोक्तो न विधाने-
नावचरेत् । भवतश्चात्र । विषडनं दिवास्त्रं व्यायामम-
तिभोजनम् । व्यायाममग्निमन्त्रापं वाक्त्रमञ्च विवर्ज्यं
येत् । आमतैलपरोषकं विराज्जमवधारयेत् । ततस्तैलेन
संस्मृतं त्राह्णदपनयेत् पित्तम् । न चासंशुद्धरक्तमति-
प्रवृत्तरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते
रूढोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकाराग्रे
दनावान्, श्लेष्मदुष्टे क्षयः कण्डूसान्, अतिप्रवृ-
त्तरक्ते श्यावयोफवान् । क्षीणोऽत्यमांसो न दृष्टिपैति ।
स यदा सुकृदो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैव य-
नैःशनैरभिवर्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकारा-
गवेदनावान् पुनश्चिद्यते वा । अथास्याप्यदुष्टाभिर्वर्ज-
नार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतद्विष्किरान्मोदकवसाम
ज्जानौ पदःसर्पिलं गौरसर्पजञ्च यवालामं स-
म्भृत्याकालकवजातिबलानन्तापामार्गश्वगन्धाविदारिगन्धा-
चौरशुक्तजलशूकमधुरवर्गप्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा
अनुगुप्तं निदध्यात् । स्नेदितोन्मर्दिनं कर्णं स्नेहेना-
नेन योजयेत् । अथातुपद्रवः सख्यक् बलवांश्च विप-
र्धयेत् । यथाश्वगन्धायश्चाङ्गैस्तैलैश्चोदकैर्न हितम् । य-

तावर्कश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरगुजीवनैः । तैलं विष्कं
सचौरमभ्यङ्गात् पालिवर्धनम् । ये तु कर्णा न वर्धन्ते
विधिनानेन योजिताः । तेषामपाङ्गदेयेषु कर्णात् प्रष्ठा-
नमेव तु । बाह्याच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो भ्रुवाः ।
बह्मालन्तु यः कर्णं सङ्क्षेपाभिवर्धयेत् । आमकोशी-
समाध्यातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरोमा सुवर्णा च
क्षित्सन्धिः समः स्थिरः । सुकृदोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं
वर्धयेच्छनैः । अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुयलै-
रिह । यो यदा सुनिविष्टः स्थानं तदा विनियोजयेत् ।
एवं वेधप्रकाराभिन्नेनैव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः
कर्णशङ्कुलो स्त्री कर्णस्य शङ्कुलीव । कर्णगोलके, “अव-
लम्बितकर्णशङ्कुलीकलसीकं रवयद्यवोवत” नेप० । “क-
र्णशङ्कुलवच्छिन्नं नमः श्रोत्रम्” सुक्ता० २ तन्मध्याकाशे च ।
कर्णशूलं न० दैत० । कर्णरोगभेदे । कर्णगतरोगशब्दे विहतिः
कर्णशोभनं लि० कर्णं शोभवति शुभ-स्थि-लम् । कर्णभ-
रणे “उत नः कर्णशोभना पुरुषि” अ० ८, ७८, १,
कर्णश्रव लि० श्रूयते श्रवः शब्दः कर्णं न श्रवः श्रवणयोम्यः
शब्दोयत्र । श्रवणयोम्यशब्दधारे वयादौ “कर्णश्रवेऽ-
निरे रालौ दिवा पांशुसमूहने” मनुः ।
कर्णसंस्त्राव उ० कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विहतिः ।
कर्णसू स्त्री कर्णं सूते सू-क्षिप् । पृथायां कुन्याम् तत्-
प्रसवकथा कर्णशब्दे उक्ता । कर्णजनन्यादयोऽप्यत्र ।
कर्णस्कोटा स्त्री कर्णं स्कोटो विदारणं यस्याः । (काष्-
फाटा) लताभेदे राजनि० । “कर्णस्कोटा कटुक्षिप्ता
हिमा च परिकीर्तिता । सर्वपङ्कतविषदोषव्याधि
विनाशिनो” राजनि०
कर्णस्त्रोतस् न० कर्णस्य स्त्रोत इव । कर्णसमे
कर्णस्त्रोतीभव उ० कर्णस्त्रोतस्य विष्णुकर्णमलाद्भवति मू-
लम्, भवत्यक्षात् अपादाने अप् कर्णस्त्रोतो भवोयस्य वा ।
विष्णुकर्णमलोद्भूते मधुनामके कैटभनःमके चासुरे ।
“कर्णस्त्रोतो भवश्चापि मधुं नाम महासुरम् । तस्यप्रस-
वकर्मण्यसुपां बुद्धिं समास्थितम् । जङ्गलोऽपचितं कुर्वन्
जघान पुरुषोत्तमः” भा० अतु० दै० यथाचःस्य
विष्णुकर्णाद्भवः तथा कैटभशब्दे वक्ष्यते ।
कर्णहीनं लि० १ त० । विधरे बाधिव्याप्राप्तिश्च पापवि-
शेषजस्या यथाह शाता० स० । “काकघातो कर्णहीनो-
दद्याद्वास्त्रितप्रभासम्” । २ सपे च उ० स्त्री चक्षुःश्रवस्वात्तस्य
तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ह्रीम् ।

कर्णकर्णं पु० कर्णे कर्णे मृहोत्वा प्रकृतं कथनम् कर्मा-
व्यतिहारे स० इव समा० । (काणाकाणि) कर्ण परम्परया
प्रवचयोन्योन्यवचने “कर्णकर्णं हि कथयः कथ-
यन्ति च तत्कथाम्” रामा० ।

कर्णाट पु० “रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान् किञ्चेत्तरि ! ।

कर्णाटदेश इत्युक्तो राज्यसाम्राज्यदायकः” शक्तिमङ्ग०
उक्तो देशभेदे अथ च देशः कूर्मावभागे उ० स० दक्षिणस्या-
सुक्तः । “अथ दक्षिणेन लङ्कित्युपक्रम्य “कर्णाटमहाटवि-
चित्तकूटेत्यादि” “कोङ्कनेषुटकान् दक्षिणकर्णाटान् देशान्
वटच्छयोपमतः” भाग० ५, ६, ८, “तेषां मूर्ध्नि ददाति
वामकर्णं कर्णाटराजप्रिया” उद्भटः । कर्णाटजनपदे
भवः अण् । कर्णाटभवे लि० स्त्रियां ङीप् “कर्णा-
टीवीनपोकननवसनदद्यान्दोलनस्सन्दमन्दः” उद्भटः ।
बहुषु तस्य लुक् । कर्णाटाः तद्देशवासिणः । तस्य राज-
न्यपि अण् । कर्णाट तद्देशन्यपे । तस्य बहुषु लुक् ।
एकत्वे न । “अरण्ये कर्णाट त्वदरविनितानां विधिवशात्”
उद्भटः । हुस्रगठे कर्णाटशब्दस्य तद्वृत्ते लक्षणेति भेदः ।
२ हंसपदोलतायां स्त्री राजनि० । ३ रागिणीभेदे स-
गीतदामो० सा तु मांलररागस्य भार्या । कर्णाटे प्रविष्टा
अण् ङीप् कर्णाटी । अतुप्रासाङ्गिकभेदे ‘कर्णाटी क-
वर्गैरानुप्रास्यतीति सरण् तदाकञ्च अलङ्कारशब्दे ३८६
पृ० दर्शितम् ।

कर्णाटक पु० गोत्ववर्तके कविभेदे तस्य गोत्वापत्यम् इज् ।
कर्णाटकि । वस्त्रादि० तस्यास्त्रियां बहुषु लुक् ।
कर्णाटकाण्डगोत्वापत्येण । स्त्रियां तु कर्णाटकि इत्येव
कर्णाटि न० कर्णः तिर्यगेष्टाकारवान् दराट्टम् । गृहभेदे
तद्विस्तृतलक्षणम् “किमिदुल्ले मणिसम्भान् कर्णाटविश्व-
राणि च” भा० व० २६४ ख० २० लोकाव्याख्यायां
नीलकण्ठेनोक्तं यथा । “कर्णस्तिर्यग्यमानं तेन प्रका-
रेण यत्पाषाणादिवस्त्ररेण क्रियते तत्तदुत्पत्तिविशेषं क-
र्णाटमिति वदन्ति तद्विदिकोणस्य चतुरस्रस्योपरि विदिकोण
चतुरस्रं तदुपरिदिकोणं तदुपरि पुनर्विदिकोणमित्येवं क्र-
मेणोत्तरोत्तरमलमप्रमाणं चतुरस्रैः समाप्यम् इति प्रसि-
द्धम्” । तल कर्णाटेति पाठः प्रामादिकः नीलकण्ठेन क-
र्णाटपदस्यैव व्याख्यानम् ॥

कर्णादि लि० पाणिन्युक्ते जाह्नवप्रत्ययनिमित्ते १ गव्यगणे
स च गव्यः । कर्णं सञ्चि नख सुख केय प्राद गुल्फ भ्रू
शङ्क दन्त श्रोत्र पृष्ठ, कर्णजाह्नम् कञ्जिजाह्नमित्यादि ।

चतुरस्यां फिज्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते २ गव्यगणे च स
गव्यः “कर्णवसिष्ठ अर्कं अर्कलूप इ पद आनहुष पाञ्चजन्य
स्फिज् कुम्भी कुली जित्वन् जीवन्त कुलिश आराडोवत
जव जैत्र आनक” कर्णस्य सञ्चितपदेयादि । काणांयनि
तत्सञ्चितपदेयादौ लि० ।

कर्णानुज पु० इत० । युधिष्ठिरे त्रिका० । [(काशेरपाता)
कर्णान्द (न्दू) पुंस्त्री कर्णस्थान्दुरिव । कर्णपालौ । हेम०
कर्णभरणकं पु० कर्णाभरणमिव कायति पुष्वपहारा कै-क ।
आरग्वधे उच्ये । (सोन्दा) राजनि०

कर्णारा स्त्री हस्तिकर्णवेधन्याम् शब्दकल्पद्रुमे त्रिकाण्डप्रामा-
ख्येनोक्तं तच्च मूले न दृश्यते इत्युक्तं कर्णवेधनीशब्दे ।
कर्णारि पु० इत० । १ अर्जुने कर्णजिह्वशब्दे तत्कथा (आजन)
२ नदीसर्वज्ज उच्ये राजनि० । [रिषां कर्णचालने त्रिका०
कर्णस्थाल पु० आनस्फुर-णिच्-स्फालादेशः इत० । क-
र्णं पु० कर्ण-इन् । १ कर्णाकारफलके शरभेदे शब्दचि० ।
भावे इन् । २ भेदने च

कर्णिका स्त्री कर्ण-खुल् कर्णे भवः अलङ्कारः इकन्
अत इत्वम् । १ कर्णाभरणभेदे (काण्) २ करिगुहापव-
र्त्तिन्यङ्गुलाकारे पदार्थे ३ पद्मगीजकोषे च अमरः ।
“यसामवस्थितः सर्वतः सौवर्ग्यः कुलगिरिराजोमेरुर्होपा-
यामसम्राट् कर्णिकाभूतः” भाग० ५, १६, ७, ४ कस-
कादिदन्तपरम्परायाम् (खड्गा) ५ करमध्याङ्गुली
च भेदः । ईलेखन्यां हारा० । ७ अग्निमन्त्रशब्दे टक्-
जष्टङ्गीडयो च राजनि० कर्णोऽल्लोऽस्त्वस्य ठन् । टडङ्-
कर्णे लि० ।

कर्णिकाचल पु० कर्णिकायां स्थितोऽचलः । सुमेरुपर्वते
हेमच० । यथा चास्य तथाकृमेण स्थिति तथा कर्णिका-
शब्दे” भाग० ५, १६, ७ लो० उक्तं तच्च कर्णिकाशब्दे उक्तम्
कर्णिकापर्वतादयोऽप्यत्र ।

कर्णिकार पु० कर्णं भेदनं करोति क-अण् उप० स० ।
(गणियारी) १ वृक्षभेदे, २ आरग्वधप्रशब्दभेदे च (श्रोत्र सोन्दा)
शोधनरूपमलभेदकत्वात् तयोः तथात्वम् । “कर्णिकारः
परिवाधः पादपोत्पलः इत्यपि । “कर्णिकारः
कटुस्तिक्तस्तुवरः शोधनो लघुः । रञ्जनः सुखदः शो-
चते द्वात्रिंशत्पुत्रनुत्” भावप्र० गुणादि उक्तम् “वर्णप्रकप-
सति कर्णिकार” उनोति निर्मम्वतया अ चेतः”
कुमा० । “अनन्तरञ्च कश्चित् कर्णिकरगौरः” दशकु० ।
कर्णिकिन् पु० कर्णिका हस्तापङ्गुलिरस्यस्य इति । क-

स्तिनि जटा० स्त्रियां ङीप् । २ वर्षपर्यन्तभेदे च शब्दचि० ।
 कर्णिन् लि० कर्ण-अस्त्वडे० तन्दा० ङीप् वा इनि । वृद्धक-
 र्णयुक्ते लम्बकर्णे लम्बकर्णमानन्तु विधानपारि० शङ्खलिखि-
 तापाङ्गः । “हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ ।
 कर्णौ तु ह्यङ्गुली यस्ताविति यातातपोऽम्रव्रीत्” । ‘अङ्ग-
 हाराङ्गकेयूरायाङ्गकुण्डलकर्णिने’ भा० अतु० १४ अ० ।
 स्त्रियां ङीप् । सा सुनुतोक्ते २ योनिरोगभेदे च सा च
 “विगतिव्यापदोयोनेर्नर्दिश रोगसङ्कुले” इत्युद्दिश्य “उ-
 दावर्त्ता तथा बभ्या-अद्यानन्दा तु वा योनिः कर्णिनी
 चरणद्वयम् । ह्यङ्गिका सकृदा चोया” इत्यादिभा ता
 विभक्त्य “अर्णिन्दां कर्णिका योनौ ल्लेष्वास्त्रगन्धां तु जा-
 यते” इति लजिता । “वर्त्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोध-
 नद्रव्यसंभृताम् । प्रसंसिनीं एताभ्यङ्गां लीरस्त्रिणां प्र-
 वेद्ययेत्” सुनु० । शक्तिस्त्रावययुक्ते वाणभेदे पु० । “करोति
 कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकचरः । प्रयान्ति ते विश-
 सने नरके श्वशदाख्ये” विष्णु पु० २५० ६ अ० ।
 “कर्णिनो वाणविशेषान्” श्रीधरः । अत्र पठे तन्दा० ङीप्
 वा इलच् कर्णिलः, पठे ठन् कर्णिक, मतप् मस्य वः,
 कर्णवत् ह्यङ्गुलात् एङ्कणे हनुभागादधोलम्बकणे लि० ।
 मतपि स्त्रियां ङीप् ।

कर्णी स्त्री कर्म्-इन् वा ङीप् । कर्णिशब्दाद्यै वाणभेदे
 तस्मिन्परे “अतः लकमकंसकुम्भपालकशाकलीषु” पा०
 अतःपर विभक्त्य निजं सः । अयसा निर्मिता कर्णी
 अयस्कणीत्यादि । २ भूतदेवमातरि स्त्री कर्णीसुतः ।

कर्मीमत् पु० कर्णीवाणविशेषाकारः फलेऽप्यस्य मतप् । सं-
 त्रायां दीघः । आरम्यधे (सोदाल) शब्दचि० ।

कर्मीरथ पु० कर्णः सामीप्येनाप्यस्य कर्णी स्तम्भः तेन दे-
 योभा यस्य न समासान्तः ऋप् स चासौ रथो रथः ल्लं
 वाङ्मन कर्मी० । स्तम्भवाद्यो याने (पालकी) इत्यादौ ।
 शब्दचि० तु अस्या व्युत्पत्तिर्दिशता यथा । कर्णसाध्यक्रिया
 उपचारात् घर्षः कर्णोऽस्यास्ति इति । कर्णी चासौ र-
 थश्च । शब्दभावेण रथो न वस्तुतो रथः । यदा सामी-
 प्यात् कर्णशब्देन स्तम्भो लक्ष्यते सोऽस्यास्ति वाङ्मनेन
 इति कर्णी चासौ रथश्च । उभयत्र अन्वेषामपीति पा०
 दीर्घः इति । “कर्णीरथस्यां रघुवीरपत्नीम्” रघुः ।

कर्मीसुत पु० ईत० । मूलने लिङ्गा० हारा० च । स च
 कंससुरः इति शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यं कंसस्य क-
 र्णीमातृकपाभावात् काद० टोकायासक्तस्येयगास्त्रप्र-

वर्त्तकमूलदेवस्यैव तन्नाम न तु उपसेमजस्य नाम ।
 अतएव “कर्मीसुतकथेव सन्निहितविपुलाचला” काद० व्या०
 “कर्मीसुतः करटकः स्त्रेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्य स्याती
 सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञको” टी० उक्तम् ।

“कर्मीसुतमहिते च पवि मतिमकरम्” दशकु० ।

कर्मीसुरचुरा स्त्री पालेसमिता० समासः । (काण्फुसलान्)
 कर्णेजपने । युक्तारोह्या० अस्याद्युदात्तता । एवं कर्णे-
 टिरटिरा अपि तत्रार्थे तथा द्युदात्तता च । [शब्दर० ।
 कर्मीन्दु पु० कर्णे इन्दुरिव । अङ्गचद्राकृतिकर्णालङ्कारभेदे
 कर्णीपकर्णिका स्त्री कर्णादुपकर्णीः स्वस्याः ठन् अत इ-
 च्चम् । (काणाकाणि) परस्परान्वयणरूपे प्रवादे “प्रागेव
 कर्णीपकर्णिकया युतापवादद्युभित्तुदयः” पञ्चत० ।

कर्मीसु पु० कर्णे उर्णाधिकं लोभ यस्य । मृगभेदे । “कर्मीसु-
 कपदन्नास्यनिर्जुष्टं हकनाभिभिः” भाग० ४, ६, १५,

कर्ण्य लि० कर्णे भवः शरीरापयत्वात् यत् । १ कर्णभवे मला-
 दो । कर्णे-कर्मणि यत् २ भेदो च ।

कर्त्त शैथिल्ये शिथिलीकरणे आरम्भसंयोगशिविलतापादने
 व्य० चु० सक० सेट् । कर्त्तयति ते मतान्तरे कर्त्तापयति ते
 अचकर्त्तत्-त कर्त्तयाम्-वभूव आस चकार चक्रे । कर्त्त
 यिता कर्त्तात् कर्त्तयिषीष्ट कर्त्तयिष्यति ते । कर्त्तनीयः
 कर्त्तयितव्यः । कर्त्तयिता कर्त्तितः । कर्त्तनं कर्त्तना । क-
 र्त्तयितम् कर्त्तयित्वा आकर्त्तय । कर्म्मणि कर्त्तयेते
 अकर्त्तये अकर्त्तयिषाताम्-अकर्त्तयिवाताम् कर्त्तयिता-
 कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यते कर्त्तयिष्यते-“एवाङ् सव दुर्भूतं
 कर्त्तयेत्तया कृताकृतम्” अथ० १०, १, १२ । “अपि क-
 र्त्तमवर्त्तयोऽयञ्जुन्” ऋ० १, १२, १ ।

कर्त्त पु० कर्त्तयति शिथिलीकरोति कर्त्त-अच् । [कूपे
 “लाभं कर्त्तादपपदो यजत्राः” यजु० ३३, ५१, कर्त्तात्
 कूपात् वेददी० । कृत-भावे घञ् १२ भेदे च । “सध्रुङ्नि-
 यस्य यतयो यमकर्त्तयेतिम्” भाग० २, ७, ४६, कृत-चच् ।
 श्वेदेके लि० । “हकस्य कर्त्तादपपदो यजत्राः” ऋ० २, ३०,
 ६ । “हे यजत्राः अथपदः आपदः कर्त्तात् कर्त्तुः” भा० ।

कर्त्त न न० कृत-भावे ल्युट् । [श्वेदेने । “गुल्मगुच्छपुलताप्र-
 तानौषधिवीरुधाम् । पूज्येष्टतादईदण्डः स्थानेषूक्तेषु
 कर्त्तने” “प्रतिलोम्ये वधः पुंसः स्त्रोणां नासः दिकर्त्त-
 नम्” याज्ञ० कर्त्त-ल्युट् । २ शिथिलीकरणे करणे
 ल्युट् । १ कर्त्तनसाधने लि० । स्त्रियां ङीप् कर्त्तनी ।
 कृत-कर्त्तरि ल्यु । ४ भेदकर्त्तरि लि० ।

कर्त्तरी स्त्री कृत-पञ्च कर्त्तं राति रा-क गौरा० डे० । कृपा-
ययाम् पत्नीकृतहिरण्यदेः जेदनसाधने (कातारः) २ अस्त्रभेदे
“दृश्ये कर्त्तरीयन्त्रमस्त्रतोपरि संस्थितम् । मनःपवनवेगेन
भ्रममाणं महारवम् । अपि स्त्रयन्त्रं मयकं यत् खण्डयति
कोटिशः” काशी० । केयादिकर्त्तनसाधने (कांशि)
२ अस्त्रे, “क्रूरमध्यगतचन्द्रो जगन् वा क्रूरमध्यगन् ।
कर्त्तरा नाम योगोऽयम्” इति ज्योतिषोक्तेः ४ योगभेदे
च । कर्त्तरीयोग उपयमशब्दे १२५८, ६० तत्प्रति-
प्रसवविशेषोऽपि उक्तः । कृत-चरि-कर्त्तं रिरिख्यत् स्त्री ।
“चरकर्त्तं रिषं दृश्येत्तु रोमाणि निहरेत्” सुश्रु० । “पापो
कर्त्तरिकारकौ” मूळ० चि० । अत्र “ङ्युपोरिति” पा०
सुश्रु० । पीयू० । वस्तुतः चरकर्त्तं रिषं दृश्येत्तु इत्ये
हृस्वाप्रसङ्गेः ह्रस्वान्तोऽपि कर्त्तरिशब्दोऽस्तीति गम्यते ।
स्वार्थे कन् । कर्त्तरिकाव्यत् स्त्री ।

कर्त्तव्य ति० क-अवश्यार्थे तव्य । कर्त्तं योग्ये । “हीनसेवा
न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो भद्रदायकः” चाणक्यः । “शौचं
यवाङ्गं कर्त्तव्यं चारान्द्रोदकवारिभिः” “महाव्याहृतिभि-
र्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्” भवुः “मनस्याहृतकर्त्तव्याः”
कुमा० । कृत-कर्मणि तव्य । २ खेटो जि० । “पुलः सखा
वा स्नाता या पिता वा यदि वा गुरुः । रिपुस्थानेषु व-
त्तन्तः कर्त्तव्या भूतमिच्छता” भा० शा० १४० अ० उभयतो
तव्य । २ अथश्लकरणे ४ अथश्लब्देने च न० ।

कर्त्तृ लि० क-लृन् लच् वा । १ क्रियानिष्पादके क्रियोत्-
पादकयत्नयुक्ते लज्जनयोगकर्मणि न षष्ठीतिभेदः । स च
कारकवक्रप्रयोजनत्वात् स्वतन्त्रः यथाङ्ग पा० “स्वतन्त्रः
कर्त्ता” । “क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो ऽर्थः । कर्त्ता
स्वात” सि० कौ० । व्य-कृतहेतुद्वयमिः सरलायाम् यथा
“स्वतन्त्र इति शम्भुनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुपा-
त्तप्रधानीभूतव्यापाराव्यत्यमितरव्यापारानधीनव्यापारव-
त्त्वम् वा कर्त्तृत्वं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्या-
हारे फलस्वरूपे प्रधानतया बोधस्वीकर्त्तृमते कर्मादि-
व्यावृत्त्यर्थं शम्भुनादिप्रत्ययभिव्याहृतेति । णिजन्तस्यैव
प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति ।
हरिणा तु स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा । “धातु-
पात्तक्रिये निव्यं कारके कर्त्तृतेष्यते” इति सामान्यतो-
ऽभिधाय “प्राधान्यतः शक्तिभावात् प्राग्भावापादना-
दपि । तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ।
अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् । आराद-

युपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरित्येते” इति अस्यायमर्थः
इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापारस्य
सत्त्वात्, तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः
इतरकारकाणाञ्च कर्त्तुः प्रयोज्यत्वात्, न तथा, दातादेः कुठा-
रादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्रयोगेऽपि
कर्त्तुः प्रयोगात्, आरात् सावाहातूपात्तफलजनकव्यापार-
वत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति । कौ० विवक्षित इति कर्मकर-
णादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने कर्त्तृत्वमिति द्यो-
तनाय । “उत्पत्तिभावे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदामेवायां करणत्वादिसम्भवः” इति हरिणा
विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्वीकारात् । भाष्यकृता तु
“पथ्यां” करणाधिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निर्दिशितमपा-
दानादीनां कर्त्तृत्वानिर्दर्शनाय” इत्युक्तत्वात् करणाधिकरण-
कर्मणामेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति नापादानसंप्रदानवो-
रिति विवेकः । कारकव्यापारभेदश्च मङ्गलायां दर्शितः
संक्षिप्य ततोऽस्माभिः शब्दाथरत्रे दर्शितो यथा
“कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः । करणस्य क्रिया-
जनकाव्याहृतव्यापारः । क्रियाफलेनोद्देश्यकव्यापारश्च
कर्मणः । कर्त्तृकर्मव्याहृतक्रियाधारणव्यापारोऽधि-
करणस्य । मिरणामुत्पत्त्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधि-
भावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति । तत्र करणाधार-
कर्मकर्त्तृत्वां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैत्तिरीया क्रि-
यातत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजन-
कत्वाच्च कर्मणस्तथात्वं षट् कारति कटं करोतीत्यादौ
च बुद्धिस्यष्टादेरपि पूर्वकावत्वेन आख्यादिहेतुत्वा-
त्तथात्वमतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काठं पचति स्वाती
पचति ज्योदनः पच्यते इत्यादिप्रयोगः । अपादानस्य
अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्य-
तया पूर्वकावत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न
कर्त्तृत्वविवक्षा अत्रभिधानात् तदुक्तं भाष्येऽपादानादीनां
कर्त्तृत्वानिर्दर्शनावेत्यन्तमनुपदं सरलापन्यासे दर्शितम् ।
स च प्रवृत्तिनिष्ठयुक्तमयोरपि सम्पादकः “प्रवृत्तौ च नि-
ष्ठसौ च कारकायां यद्वरः । स कर्त्ता नाम विज्ञेयः
कारकायां प्रयोजकः” इत्युक्तेः । स च पञ्चविधः “क्रिया
सुख्योपमेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः । अतुमन्ता
अहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्रुतः” गोपाकभट्टा० अत-
एव मनुना “अतुमन्ता विवक्षिता नियन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कृतां चोपहृतां च पङ्कते धातकाः स्रुताः” इति प्रस्था-

‘वातकर्तृत्वसक्तम् काशेऽपि’ ‘खादकोषातकलघोते’
 चतुर्धरेण पाठः । तेन यथानां कर्त्तृत्वसक्तम् । स च प्रका-
 रान्तरेण त्रिविधः ‘विधेयं ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण क्रियां
 प्रति । योगत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः’ भट्टका० ।
 अर्थार्थः क्रियां प्रति प्रकारत्वेण कर्त्ता विज्ञायते
 तस्य विवरणम् ‘साध्यायोऽध्येतव्यः’ इत्यत्र योग्य-
 त्वेन लब्धविद्यमानैकः, १ । ‘अहरहृद्वाद् दी-
 क्षितो न ददाति इत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षिते-
 रः परः २ । ‘स्वर्गकामो यजेत’ इत्यत्र विशेषण-
 पदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते, ३ । स च प्रकारा-
 न्तरेण त्रिविधः सात्त्विकादिभेदात् यथाह गोवा ‘सक्तसङ्गो
 ऽनहंवादी हृत्पुत्राहसमन्वितः । सिद्धाऽसिद्धो
 निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते’ ‘रागी कर्मफलप्रे-
 प्सुर्लुब्धाहिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्त्ता
 राजसः परिकीर्तितः’ ‘अयुक्तः माजतः सव्यः यथो-
 नैकतिकाऽलसः । विषादी दोर्घस्त्रिणी च कर्त्ता तामस उ-
 च्यते’ । कर्त्तृपदञ्च क्रियान्तरे कृत्यान्तरे वा भूतभेदेन
 कृत् न तु यौगिकमित्येतत् शब्दवि० भट्टमतदर्शन-
 प्रस्तावे दर्शितं यथा

‘अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां
 घटाङ्कुरयोः कृताकृतत्वव्यवहारानुज्ञानलक्षणमुच्यते पञ्च-
 कर्त्तृपदस्य कृत्यान्वयत्वबोधकत्वाच्च कृत्योपलक्षणं,
 क्रियामात्राद्यन्ते कृतः, क्रियाशब्दः कर्त्तृपदाद्यैः स्यात् ।
 तथा च कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः एवञ्च कृतो यत्राद्ये-
 न चाख्यातविवरणत्वात् तस्यापि यत्रोऽर्थः । तदुच्यते ।
 ‘कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया । यत्रैव कृतिः
 पूर्वापरस्थानं सैव भावना’ सैवाख्यातार्थोभावेनेति चेत् ।
 बीजेनाङ्कुरः कृतः स्वर्गादिना कृष्णं कृतं बीजमङ्कुरं
 करोतीति यत्र विनापि व्यवहारात् “कर्त्तृपदञ्च न
 यौगिकं तथा हि कृत्योपलक्षणं तिरुः कृत्यार्थत्वं वा
 धातुप्रत्ययार्थयोः कृतिः कृत्योर्वा परस्परमन्यवः कृतौ कृति-
 जन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य वाभावात् कृतिविशेषस्य कृति-
 निराकाङ्क्षादिति । एवं कृतः क्रियार्थत्वं तच्च क्रिया
 शब्दवाचकत्वे तयोः परस्परमन्यव एवेति उभयदर्शने क-
 र्त्तृपदं कर्म्मोदिपदद्वयमेव । कृटिच कृत्यान्तरे क्रियान्तरे
 वेत्यन्यदेतत् तथा च कृताकृतविभागेन च कर्त्तृरूपव्यव-
 स्थया च न कृतो यत्रार्थत्वमिति किञ्चाख्यातस्य करोतेष
 न यत्रार्थत्वम् पाकाय यत्ते प्राकं करोतीत्यादौ यत्रायस्य

यत्रविषयकयत्रस्य वाऽप्रतीतेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च सा-
 म्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्वं विध्यनुवा-
 ददोषाच्च” इत्यादिकम् भट्टमतम् । स्वमते तु कृतः
 यत्रार्थत्वमिति भेदः तच्च लघातुशब्दे दर्शयिष्यते ।
 शब्द० प्र० कर्त्तृपदं यौगिकमिति व्यवस्थाय तद्वचनसक्तं यथा

“तिङ्गा विकरणाक्तस्य धातोरर्थस्य यादयः । स्वार्थे
 यादयि बोध्यस्तत्कर्त्तृत्वं तदिहोच्यते । सविकरणेन
 यद्वातुनोपस्थाप्योयादयार्थं सतुत्तरतिङ्गा स्त्रोपस्थाप्यया-
 दयार्थोऽनुभावयितुं शक्यस्तद्वातुपस्थाप्यस्य तस्य तदेव
 कर्त्तृत्वं कारकमित्यर्थः । कर्म्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्यो-
 ऽयं स्तिङ्गातुभाव्योऽपि न विकरणात्तेनेति न तत्र प्रस-
 ङ्गः । पचति जानातीत्यादौ स्त्रोपस्थाप्यकृत्यान्वयत्वादौ
 धातुपस्थाप्यस्य पाकवृद्धादेरन्यः पचाद्युत्तरतिङ्गा बोध्य-
 तइति पाकस्य यत्रार्थत्वं, ज्ञानस्यान्वयत्वमेव न श्रुतीत्यत्र
 नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिविम्बतइत्यत्र भ्रमात्मनः प्रति-
 विम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्त्तृत्वम् । कर्त्तृशब्दस्य अन्वयवृत्तित्वभे-
 दकृत्यान्तरे यौगिकएव न तु शक्यार्थकः प्रकारान्तराभ्य-
 स्तैव शक्यत्वात् निरुद्धत्वमप्यथा यत्रार्थं धातुयत्वस्य तच्चा-
 प्रत्यायनात् । घटस्य कर्त्तृत्वादौ चातुक्कृतत्वं पञ्चार्थः फलस्य
 प्रायशः कृतिविषयत्वात् घटाद्युपभोगातुक्कृतकृतिच न
 घटाद्यतुक्कृता प्रमाणाभावात् यतो न घटादिभोक्तृकृत-
 कर्त्तृत्वप्रसङ्गः । क्रियान्तरे कर्त्तृशब्दोऽनुज्ञानेन रचादेर्गत्या-
 दिकर्त्तृत्वमपि सख्यमेवेति तु न युक्तम् । क्रिया हि नात्र
 सन्देहेतनस्य प्राक्कर्त्तृत्वात्तुपपत्तेः प्रत्युत तच्छुद्धादेरेव
 तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि सन्द-
 नानुक्कृतव्यापारः चलनानुक्कृतव्यापारवतः कारकमात्रस्य
 चलनकर्त्तृत्वापत्तेः । अस्ति जुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं कु-
 प्रस्तैव विकरणस्य प्रतिधन्याने भोजनकर्त्तृत्वादेरवगमइति ।
 तदप्रतिसन्धानेऽपीति मतेवाह । यगन्भिन्नधात्वर्थवत्तया
 योऽनुभाव्यते । लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्त्तृता वा निग-
 द्यते । यगन्भिन्नधातुपस्थाप्ययादयार्थं प्रकारयदर्धधर्मि-
 कान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातुपस्थाप्य
 तदर्थस्य कर्त्तृत्वम् पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थ-
 कर्म्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्भिन्नस्य, पच्यते तच्छुद्ध-
 इत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङ्गे स्वार्थः
 कर्म्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटेति तद्गुदासः । अथा-
 दानत्वादिभेदेन पञ्चविधत्वमिदं कृत्यत्वभेदेन कारकस्य
 द्विविधमप्यस्तीति तदनुज्ञा नूनत्वमत आह । धात्वर्थस्य

धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते । यत्तदुक्तं धर्मितया त्वनुक्तं
कारकं भवेत् । धात्वर्थस्य विशेषतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव
कारकस्योक्तत्वं तद्विशेषतया तदनुभाव्यत्वमेव चासुक्तत्वं
नतु धातुषाकाङ्क्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रस्य तदनुभाव्यत्वं
पचति इत्यादावपि कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः । पचति पच्यत-
इत्यादौ तिङा, पाचकः पच्यमान इत्यादौ च कृता, कर्त्तृ-
त्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं
काङ्, दानीयो द्विजः, भीमोगजः, शयनं षट्कमित्यादौ
यथाक्रमं करणत्वादि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि
कर्त्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरनुभावात् । सेवितुं साम्प्रतं
विश्वगुरुः परमवागपि “विषष्टोऽपि सम्बर्णस्य जेतु-
मसाम्प्रतम्” इत्यादौ निपातेन कृत्वा कर्मत्वकारकस्योक्त-
त्वम् । धातुभेदेन कर्मत्वकारकस्योक्तत्वायां नियममाह ।
दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्मत्वमुच्यते । णिजन्तेभ्यः कर्त्तृ-
ताख्या तदुच्येत्यन्यकर्मता । दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं
साक्षाद्भाव्यतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थ-
विशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुह्यते दुग्धा वेत्यत्र
पयःकर्मकमोचनानुक्तव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्वेव
बोधः । तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया
मोचनस्यैव साक्षाद्भाव्यतावच्छेदकफलत्वात् । बहुप्रभ-
तेर्गत्ववच्छिन्नव्यापारः । लघ्वे गत्ववच्छिन्नविकर्षणे वाच्य-
मतः साक्षात् तद्भाव्यतावच्छेदकं गतिमन्त्वमेव फलं न तु
तदुच्यतकसंयोगादि । तथाच ‘मारोभवन्’ नीयते’
इत्यादौ शाखा यामं लप्यते’ इत्यादौ च यथाक्रमं भवन-
कर्मकगत्वतुल्यव्यापारजन्यगतिमान् भारः, यामकर्मक-
गत्ववच्छिन्नविकर्षणकर्मताम्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुक्त-
पत्त्यैव सम्भूतौ दुहादेर्गौर्गकर्मत्वं, नीवहादेः प्रधान-
त्वमित्याद्युक्तिभेदेन विविधयं शाब्दिकानामनादेयम् ।
णिजन्तोत्तरं कर्मतापाचिप्रत्ययस्यैव तु मूलधातोः कर्त्तृ-
तायाः कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य वि-
षयेयतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैलोपामं गम्यते गमितो-
वेत्यादौ यामकर्मकव्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैव
इत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशस्य मूलधातोः कर्मत्व-
मेव तदर्थाविशेष्यतया तैरुच्यते यथा ‘खोदनः पाच्यते
साद्यते वा भूत्वेन भक्ष्यं’ इत्यादौ तत्र भक्षे कर्त्तृकव्यापा-
रजन्यस्य स्तत्रकर्त्तृकपाकादेः कर्मत्ववैदनादिरेव बोध्यते
‘मैलेण पूगं खाद्यमानश्चैत्रजतीतयादौ’ कर्मणि शान-
कादिपत्रयः प्राक् परिचिन्तितः ।

न्यायादिमते कर्त्तृत्वमनेव कर्त्तृत्वमवाच्यः इत्यतः कर्त्तृ-
त्वमात्रधर्मः । सांख्यमते बुद्धेर्गोच्यं कर्त्तृत्वमभिनिवेशस्त-
दुपरागादकर्त्तृत्वः पुरुषस्यापि तदभिमानः । तदेतत् सां-
प्र० सू० भाष्ययोर्द्वितीयं यथा
“उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्तादिध्यादित्सादिध्यात्” सू० ।
“अत्र यथाद्योभ्यमन्वयः । पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तदुच्यते-
परागात् । बुद्धेः या चित्ता सा पुरुषस्याधिध्यात् । एतद-
भयमवास्तवमित्यर्थः । यथाग्नयसोः परस्परं सं-
योगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिको यथा
वा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मोपपत्त्यैव बुद्धिप-
थयोरिति भावः” भा० ।
पुरुषस्य यथाऽकर्त्तृता तथा सां० कौ० व्यवस्थापितं यथा
“तस्माच्च विपर्यासाद्विज्ञं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य । कैवल्यं
माध्यस्थ्यं दृष्टृत्वमकर्त्तृभावश्च” का० । “तस्माच्चेति चः पुरुषस्य
वज्रत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनीति विपर्यासाद-
व्यादित्युक्तौ त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत अत-
स्तस्मिन्नायं तस्मादित्युक्तम् अतन्तरोक्तं हि सविधाना-
दिदमोविषयो विप्रकटञ्च तद इति विप्रकटं त्रिगुणमवि-
वेकीत्यादि सम्बध्यते । तस्मात् त्रिगुणादेः यो विपर्यासः
स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं
चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्च । तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च
साक्षित्वदृष्टृत्वे दर्शिते चेतनोहि दृष्टा भवति नाचेतनः
साक्षी च दर्शितविषयोभवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स
साक्षी यथा हि लोको अविप्रत्ययिनो विवादविषयं साक्षिणे
दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वरचितं विषयं पुरुषाय दर्श-
यतीति पुरुषः साक्षी । न चाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं
दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव
दृष्टापि भवति अत्रैव त्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् आत्मनिको दुःख
लयाभावः कैवल्यं तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैव त्रैगुण्याच्च
दुःखमोहरहितत्वात्तद्विज्ञम् । अतएवात्रैव त्रैगुण्याच्चाध्यस्थ्यं
सुखी हि सुखेन तृप्यन्, दुःखी हि दुःखं द्विषन्न मध्यस्थो-
भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति चाख्या-
यते । विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्त्तृत्वमिति सिद्धम् । स्यादेतत्
प्रमाणेन कर्त्तृत्वमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिन्तयन् करोमीति
कर्त्तृत्वचेतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तदेत-
त्किञ्चन नावकृत्ये चेतनस्याकर्त्तृत्वात्कर्तृत्वाच्चैतन्यादित्यत-
आह कौ० “तस्मात्तत्त्वयोगादचेतनं चेतनादिव लि-
ङ्गम् । गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्तृत्वमवगम्य दास्यते” का० ।

“यतश्चैतन्यकृत्त्वे निष्ठाधिकारयो युक्तिः सिद्धे तस्मा-
दुभयानिरियमित्यर्थः । लिङ्गं महदादिस्वरूपार्थत्वं वक्ष्यति
भ्रान्तिवोजं तत्संयोगस्तद्विदानम् अतिरोहितार्थमन्यत्”
को० । तदेतन्मतमुद्रास्य मुक्तावल्यां निराकृतं यथा “एतेन
प्रकृतिः कर्त्तुं पुरुषः पुष्करपलाशवज्रलेपः किन्तु चेतनः
कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः
स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थातुपपत्त्या
तदुक्त्यनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः । सैव मह-
त्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते । तत्सत्त्वावस्थाभ्यां पुरुषस्य सं-
सारपङ्क्तिः । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा
घटादिना सम्भवः । पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैत-
न्याभिमानश्च भेदापह्लात् । ममेदं कर्त्तृव्यमिति मद्दंशः
पुरुषोपरागो बुद्धेः स्तब्धतया चेतनप्रतिविम्बादतात्त्विको
दर्पणस्यैव सुखोपरागः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रि-
यप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निष्ठासाभिहितदर्प-
णस्यैव मल्लिनिभा । कर्त्तृव्यमिति व्यापारावेशः । ते-
नांशत्ववयवतो बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः
सम्बन्धोदर्पणमल्लिनिश्चैव सुखसोपलब्धिरुच्यते । ज्ञानादि-
वत् सुखदुःखेच्छाहेतुप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव कृ-
तिर्ज्ञानानाधिकारख्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिर्ज्ञेतना परि-
णामित्वादिति सांख्यमतमप्राप्तम् ज्ञानादभोगानाभिव-
चैतन्यस्यापि साधनानाधिकारग्रन्थप्रतीतेस्तद्विज्ञे मानाभावा-
च्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे
भ्रम इति चेत् कृत्त्वंशे किं नेष्यते । अथवा बुद्धिर्निमित्यत्वे
तत्पूर्वमसंसारार्पितः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात्
बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न अवि-
ज्ञेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनाद-
नादित्वम् । ज्ञानादेर्नाशसम्भवाच्चित्तत्वम्” सुक्ता० ।
वेदान्तिमते आदिदिकजीवस्यैवैवाधिकं कर्त्तृत्वं शा० सू०
भा० व्यवस्थापितम् यथा ।

“कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” । तद्वृणसारत्वाधिकारेणैवापरो-
ऽपि जीवधर्माः प्रपञ्च्यते । कर्त्ता चायं जीवः स्यात् क-
र्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादि-
त्वे बंधिधं पिधियास्त्रमर्धवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं
स्यात् । तद्वि कर्त्तुः सतः कर्त्तृव्यविशेषसुपरिदृष्टि न चा
सति कर्त्तृत्वे तदुपपद्यते । तथेदमपि शास्त्रमेवमर्थवद्भ-
वति “एष हि इष्टा श्रोता मन्ना बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा
पुरुष” इति भा० । “विहारोपदेशात्” सू० । “इतश्च जीवस्य

कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्नेषु स्थाने विहारसुपरिदृष्टि
“वदेयतेऽसृभोयलकाममिति” “स्वे शरीरे यथाकामं परि-
वर्त्तते” इति च भा० । “उपादानात्” सू० । “इतश्चास्य
कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्गीर्त्तयति ।
“तद्देशं प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादावेति” ।
“प्राणान् गृहीत्वैति च” भा० । “व्यपदेशाच्च क्रियायां
न चेद्निर्देशविपर्ययः” सू० । “इतश्च जीवस्य कर्त्तृ-
त्वं वदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्त्तृत्वं
व्यपदिश्यते ‘विज्ञानं यच्च तनुते कर्त्तारिण तनुतेऽपि चे-
ति’ । ननु विज्ञानयन्त्रो बुद्धौ समधिगतः कृद्यमनेन
जीवस्य कर्त्तृत्वं सूच्येतेति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष-
निर्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्देशविपर्ययः
स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदेष्यत् । तथा सान्यत्वं बुद्धि-
विवक्षयां विज्ञानयन्त्रस्य करणविभक्तिर्निर्देशो दृश्यते
“तद्देशं प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादावेति” । इह
तु “विज्ञानं यच्च तनुते” इति कर्त्तृसमानाधिकारख्य-
निर्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं सूच्यते
इत्यदोषः । अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता
स्यात् स स्ततन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन
सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्, पल-
भ्यते । न च स्ततन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यते
इति अत उत्तरं पठति” भा० । “उपलब्धिवदनिवयः” सू० ।
यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्ततन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च
उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति ।
उपलब्ध्यावप्यस्ततन्त्रसुपलब्धिवैतपादानोपलब्धादिति चेन्न
विषयविकल्पनमात्रप्रयोजनवत्त्वादुपलब्धिवैतनाम् उप-
लब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात् । अपि-
चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्ततन्त्रमस्ति देय-
कालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । न च सङ्ख्यापेक्षस्य कर्त्तुः
कर्त्तृत्वं निवर्त्तते । भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्त्तुः
पक्त्तृत्वम् । सहकारिवैधिल्याच्चेष्टानिर्दिष्टक्रियाया-
मनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते” भा० । “शक्तिविपर्य-
यात्” सू० । “इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितु
मर्हति । यदि पुनर्विज्ञानयन्त्रस्यास्या बुद्धिरेव कर्त्तृत्वा-
त्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीनेत कर्त्तृ-
शक्तिचापद्यते । सत्त्वाच्च बुद्धेः कर्त्तृगत्तौ तस्या एवाहं
प्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्व्यम् अहंकरणपूर्विकाया एव
प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् अहं गच्छास्यहं भुङ्क्तेऽहं

प्रिवासीति च तस्याच कर्त्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारि-
रिण्याः सर्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं शक्तोऽपि
हि सन् कर्त्ता करणसुपादाय श्रियासु प्रवर्त्तमानो ऽ-
श्नत इति । ततश्च संचाभावे विसंवादः स्यात् न च
वस्तुभेदः कश्चित् करणव्यतिरिक्तस्य कर्त्तृत्वाभ्युपगमात् भा०
“समाध्यभावाच्च” सू० । “योऽप्ययसौपनिषदात्मप्रतिपत्ति
प्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु “आत्मा वा अरेष्ट-
द्व्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः” “सोऽप्येद्व्यः
स विजिज्ञासितव्यः” “ओमित्येवं ध्यायेत आत्मानम्”
इत्येवं लक्षणः सोऽप्यसत्त्वात्मनः कर्त्तृत्वेनोपपद्यते, तस्माद-
प्यस्य कर्त्तृत्वसिद्धिः” भा० । “यथा च तत्त्वोभयथा” सू०
“एवं तावत् शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्त्तृत्वं शारीरस्य
प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति
चिन्त्यते । तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभा-
विकं कर्त्तृत्वम् अपवादहेतुभावादित्वेवं प्राप्ते प्रभूः ।
न स्वाभाविकं कर्त्तृत्वमात्मनः सम्भवति अग्निर्गोत्रप्रस-
ङ्गात् । कर्त्तृत्वसम्भावत्वे ह्यात्मनो न कर्त्तृत्वान्निर्भोजः
सम्भवति अग्नेरिवौष्ण्यात् । न च कर्त्तृत्वादिनिमित्तस्या-
स्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्त्तृत्वस्य दुःखस्वरूपत्वात् । ननु
स्थितायामपि कर्त्तृत्वशक्तौ कर्त्तृत्वकार्यपरिहारात्
पुरुषार्थः सेतुस्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात्
यथाम्नेदेहशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्देहनकार्या
भावस्तद्वत् न, निमित्तानामपि शक्तिजन्येन सम्ब-
न्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात् । ननु भोजसा-
धनविघ्नान्मोक्षः सेतुस्यति न साधनायत्तस्थानित्यत्वात् ।
अपि च निम्नगुणवृद्धसत्तात्मप्रतिपादनाग्नौ विहरि-
हिता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविके कर्त्तृत्वेऽवक-
ल्पते । तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्त्तृत्वं न स्वा-
भाविकम् । तथा च श्रुतिः “ध्यायतोव लेलायतोव” इति ।
“आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्ते त्वाज्जर्मनीषिण” इति उपोधि
संयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि
विवेकिनां परस्मादन्वो जीवोनाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते
“नान्वोऽतोऽस्ति द्रष्टृत्वादित्” अवस्थात् । परएव तर्हि
संसारी कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्वसंज्ञितमान्
बुद्धादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् न अविद्याप्रत्यु-
पस्थापितत्वात् कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तस्माच्च शास्त्रं
“यत्र हि हैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति” अवि-
द्यावस्थायो कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते

एव कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति “यत्र त्वस्य सर्वमात्मै
वामुक्तत्वेन के पश्येदिति” । तथा स्वप्नजागरितयो-
रात्मन उपाधिसम्पत्कृतं अमं श्वेनस्थे वाकाशे विपरि-
पततः आवदित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राप्तेनात्मना स
परिष्यक्तस्य आवयति “तदा अस्मै तदाप्रकाममात्मकामम-
कासं रूपं शोकान्तरं” मित्यारभ्य “एषास्य परमा गतिरेषास्य
परमा संपत् यथाऽस्य परमोक्तोक्त एषोऽस्य परमानन्दः”
इत्युपसंहारात् । तदेतदाहाचार्यः “यथा च तत्त्वोभयथेति” ।
तत्त्वर्थे चायञ्चः पठितः । नैव मन्त्रव्यं स्वाभाविकमे-
वात्मनः कर्त्तृत्वम् अग्नेरिवौष्ण्यामिति । यथा च
लोके तत्रा वास्यादिकरणहस्तः कर्त्ता दुस्ती भवति स एव
स्वगृहं प्राप्नोति स्वस्त्यवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्दोशो नि-
र्व्यापारः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितत्वेन
संयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्त्ता दुस्ती भवति
च तच्छमापनुत्तये स्वमात्मनः परं प्रविश्य सत्तत्कार्य-
करणसंघातोऽ कर्त्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायां, तथा
सुखवस्थायामप्यविद्याध्वान्नं विद्याप्रदीपेन विधूयान्नैव
केवलो निर्दोशः सुखी भवति । तच्छब्दान्तर्थावतांशेन
द्रष्टव्यः तत्रा हि विविधेषु तत्त्वणादिषु व्यापारेष्वपे-
क्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि यास्यादीनि कर्त्ता भवति
स्वगारेण त्वकर्त्ता, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यै-
व मनस्यादीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मना त्वकर्त्तृत्वे-
ति नत्वात्मनस्तच्छब्दवाच्यवाः सन्ति यैहैक्षादिभिरिव वास्या-
दीनि तत्रा मनस्यादीनिकरणान्यात्मोपाददीत न्यसेहा ।
यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः
कर्त्तृत्वमिति तत्र विधिशास्त्रं तावद्याद्याप्राप्तं कर्त्तृत्व-
सुपादाय कर्त्तृत्वविशेषसुपादयति न कर्त्तृत्वमात्मनः
प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्त्तृत्वमस्ति ज-
न्मात्मत्वोपदेशादित्येवोचाम । तस्मादविद्याकृतं कर्त्तृत्व
सुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्तयते । कर्त्ता विज्ञानात्मा
पुरुष इत्येवंजातोकमपि शास्त्रमतवादरूपत्वाद्याप्राप्त-
मेवाविद्याकृतं कर्त्तृत्वमतुर्वादिष्यति । एतेन विहारोपा-
दाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । ननु सन्ध्ये स्थाने-
सुषुप्तेषु कारणेषु “स्वै शरीरे यथाकासं परिवर्त्तते” इति
विहार उपदिश्यमानः केवलस्वात्मनः कर्त्तृत्वाय इति,
तद्योपादानेऽपि “तदेवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादा-
येति” कारणेषु कर्मकरणविभक्ती न्यूनमाद्ये केवलस्वैवात्मनः
कर्त्तृत्वात् नमयत इति । अतोच्यते न तावत् सन्ध्ये स्थाने

ऽन्यन्मात्मनः करणविरमणमस्ति "सधीः सप्रोभूत्वेन
लोकमतिक्रामतीति" तत्रापि धीसम्बन्धवशात् ।
तथा च अस्मिन् "इन्द्रियाणां सुपरमे मनोऽनुपरतं यदि ।
सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्रदर्शनमिति" । कामाद-
यश्च मनसोऽदृश्य इति श्रुतिः ताच्च स्वप्ने दृश्यत्वे तस्मात्-
समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि तत्त्वतो वासनाभव
एव न पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिव कारानुबन्धमेव
स्वप्नव्यापारं वर्णयति "उतैव स्त्रीभिः सह मोदमानो
यत्नदुतेवापि भयानि पश्यन्ति" । लौकिका अपि तथैव
स्वप्नं कथयन्ति आश्चर्यामिव गिरिशङ्कं भूषणानामिव वन-
राजिमिति । तथोपादाने यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्ति
निर्देशस्तथापि तत्संयुक्तस्यैवात्मनः कर्त्तृत्वं दृष्टव्यं केवले-
कर्त्तृत्वासम्बन्धवत् दर्शितत्वात् । भवति च लोकेऽनेकप्रका-
रा विवक्षा 'योधाद्युध्यन्ते' 'योधै राजाद्युध्यते' इति च ।
अपि चास्मिन् उपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विव-
क्ष्यते न स्वातन्त्र्यं कस्यचित्, अवृद्धिपूर्वकस्यापि स्वाप्ते-
करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो
दर्शितः "विज्ञानं यन्नं तनुते" इति स बुद्धेरेव कर्त्तृत्वं
प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तर
पाठाच्च "तस्य अद्वैत विरः" इति विज्ञानमयस्यात्मनः
अहादावयवत्वसंकीर्तनात् अहादीनाञ्च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः
"विज्ञानं देवाः सर्वे ज्ञानज्योत्स्नपासते" इति च वाक्य-
शेषात् ज्योत्स्नस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एष वाचसिचि-
त्योत्तरोत्तरकर्मो यदाह" इति च शुक्लान्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धि-
साध्यत्वावधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः
करणानां कर्त्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव
स्वव्यापारेषु कर्त्तृत्वस्यावश्यं भावित्वात् । उपलब्ध्यापेक्षं
त्वेषां करणत्वं सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्त्तृ-
त्वमस्ति नित्योपलब्धिरूपत्वात् । अहङ्कारपूर्वकमपि
कर्त्तृत्वं नोपलब्धमिति सङ्गति अहङ्कारस्याप्युपलब्ध-
त्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः
करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव
परिहृतः । यथाप्राप्तमेव कर्त्तृत्वमुपादाय समाधिविधा-
नात् । तस्मात् कर्त्तृत्वस्यात्मन उपधाधिनित्यमनेवे-
स्थितम्" भा० । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ता इति मन्यते"
इति गीतया कर्त्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयोपाधिकत्वं
स्वरचितमिति दृष्टव्यम् ।

तथा चान्तःकरणोपहितचैतन्यमेव जीवः स एव वेदान्ति-

मते कर्त्तृति तत्त्वम् । तस्य च ईश्वराधीनयैव कर्त्तृत्वं तदपि
"परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्यादिशास्त्रभाष्ययोर्व्याख्यापितं तच्च
ईश्वरशब्दे दर्शितमिति । स्त्रियां ङीप् कर्त्तरी । "कर्त्तरि कर्त्तृ"
कर्त्तृकरणयोस्तृतीया "अकर्त्तरि च कारके" "कर्त्तुरी
स्युततमं कर्म" "कर्त्तृरुपमानादाधारे क्यङ्" येषात्
कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा० "कर्त्तृकर्मव्यङ्गितामसावाहार-
यत् क्रियाम्" हरिः २ तत्प्रयोजके "तत्प्रयोजकोहे-
तुय" पा० "अकर्त्तृक्ये" पा० । कर्त्तृभावः त्व क-
र्त्तृत्व न० तत् कर्त्तृता स्त्री कर्त्तृत्वान्तत्वे क्रियाव्यत्ये च ।
तत्र नैयायिकमते व्याख्यातस्य कर्त्तृ शक्तिः यैवाक-
करणमते कर्त्तरि शक्तिः "कर्त्तरि कर्त्तृ" "लः क-
र्म्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः" पा० स्त्र्याभ्यां तथैव प्र-
तिपादनात् "कर्त्तरि कर्त्तृ" इत्यतः कर्त्तृपदस्यैव परस्मैपद-
ऽनुवृत्तिः लकारस्यापि तदर्थकतैवेत्याकरे स्थितम् । अधि-
कमाख्यातशब्दे उक्तम् । "न कर्त्तृत्वं न कर्म्मणि लोक-
स्य सृजति प्रभुः" गीता । २ परमेश्वरे पु० तस्य
सर्वकर्त्तृत्वात् "एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य वैतत्
कर्म स वै वेदितव्यः" इति श्रुतेस्तस्य तत्वात्तम् यथा च
तस्य सर्वकर्त्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम् । "करणं का-
रणं कर्त्ता विकर्त्ता गृह्णो गुरुः" विष्णुस० । कृत-तृच् ।
४ वेदके लि० स्त्रियां ङीप् "क्रोधहा क्रोधजलकर्त्ता" विष्णुस० ।
क्रोधजतां देवानां कर्त्ता भेदकः इत्येकं नामेति" भा० (कात)
५ शुद्धशब्दे न० । तस्य कर्त्तृत्वहेतुत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजां
जगद्ग्रीं त दक्षेण कर्त्तृशर्परी" ताराध्यानम् । ईशानि-
कायां स्त्री ङीप् । "कर्त्तृं च शर्परी" प्रमादामेन
विभ्रतीम्" ताराध्यानम् । उभयमपि उपताराशब्दे
दर्शितम् । (कातारी) ७ कर्त्तृत्वात् शब्दरत्ना० । अत्रार्थे
क । कर्त्तृकापि शुद्धशब्दे स्त्री "हास्ययुक्तां त्रिने-
लाञ्च कपालकर्त्तृकाकराम्" तन्त्रसा० श्यामाध्यानम् ।
किरति विविपति कायम् कृ-विषमे तृच् । ज्वरादिहे-
तुके ण्दाहादौ । ततोऽप्यर्थे भट्टप कर्त्तृमत् कर्त्तृयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् । "हस्ततुह्यां भट्टप" पा० अस्य उदा-
त्तत्वम् । कर्त्तृशब्दे उपपदे दिवाविभेद्यादिना
कजः टः । कर्त्तृकर कर्त्तृकारके तत्प्रयोजके । स्त्रियां
ङीप् । इदं ईशवि च तृणोलोपः करिवः करीयान् ।
तद्वस्तु न लुक् । डिङ्ङावे कर्त्तृटः कर्त्तृवानिति भेदः ।
कर्त्तृ शैथिल्यकरणे षट्-चुरा-उभय-सक-शैथिल्ये षक-सेट्
कर्त्तृयति ते कर्त्तापयतीत्येके षककर्त्तृत् त । कर्त्तृशाम्-

बभूव आसन्नकार कर्त्तुः । कर्त्तुं ते अकस्मिन्—अकस्मिन् वा-
ताम्—अकस्मिन् विधाताम् । प्रतिकर्त्तयति । तत् कर्त्तुं तः ।
कर्त्तृभिप्रायः पु० कर्त्तारमभिप्रायं संबन्धति अभि+प्र+
इण्—अण् उप० स० । कर्त्तुं सम्बन्धिनि । “स्वरितजितः क-
र्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० । अत्र क्रियाफलस्वरूप-
ज्ञात्वाभिः शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा ।
‘स्वरितजिह्वात्तरतः कर्त्तृगामिनेषु सति क्रियाफले
कर्त्तृवाचकत्वं’ नान्यथा तत्र फलञ्च न धातुपस्वायं
जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृनिष्ठया
मर्त्यदेव जानीते इत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरपला-
पापत्तेरनेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाज-
न्यवेतनदक्षिणादिरूपलाभादि गौणं फलमिह विधत्तं
तथा सति सूत्रादेस्तादृशफलवत्त्वेन सूत्रः प्रचते अतिजो-
यजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीतिवृत्तपक्षे
प्रयोजनापरनामकक्रियाजन्यत्वादिप्रसङ्गादिरूपमेव मुख्यं फलं
प्राप्तं यथोक्तं हरिणा “यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्या मारभ्यन्ते
पञ्चादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोज-
नमिति” । प्रसिद्ध्या निष्पत्त्यर्थं पञ्चादयः प्राप्तादयः तासां
पञ्चादीनां प्रधानं फलं तदित्यर्थः । फलस्य प्रधान्यत्वे त-
रामेक्षया बोध्यं तेन इतरेष्वानधीनेष्वविषयत्वस्य तस्य
सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि कश्चित् बाधातुसुखादिरूपप्रयोज-
नाभावे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि स्पष्टमिति दृष्टव्यम्
तेन “अपाहदः” पा० इत्यादिस्वरविहिततः सुखादिरू-
पमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्त्तृवाचकत्वम् ।
कर्त्तुरभिप्रायो यत्र । २ कर्त्तुरभिप्रायविषये लि० उक्त
पाणिनिस्वरस्य “आत्मनेपदमपि कर्त्तृभिप्रेतक्रिया
फलमात्रजनकत्वेनेति” शब्दवि० व्याख्यानात्तदर्थता अत
एव पा० सुखसौभयाद्यं । तदेतत् शब्दं प्र० विवृतं यथा
“आत्मोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्त्तृनिष्ठं तत्तात्-
त्वेनेपदं यत्र च कर्त्तृभिप्रेतविषयं तत्र परस्मैपदं साधु” स्वरि-
तजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” इति सूत्रेण कर्त्तारमभि-
प्रायं सम्बन्धति विदुषा कर्त्तृसम्बन्धे क्रियाफलस्या-
त्मनेपदस्य विधानात् । अतएव “स्वरिज्जिह्वात्तरतः कर्त्तृ-
निष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदसहितं तदनिष्ठे पदान-
रम्” इत्यादिप्राक्कीयाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव दानादिस्वर-
संगते फले ददे इत्येव, परमते तु ददानीत्येव वाक्यं प्रयु-
ज्यते इहा । “स्वर्गकामोयजेत” इत्यादौ च सामान्यतः स्तु-
तमपि फलं कर्त्तृनिष्ठमेव “शास्त्रदेयितं फलमनुष्ठानरोति”

भीमांसयोत्सर्गस्तथा कल्पमादिति प्राहुः । चिन्तामणि-
स्तस्य यत्र क्रियाफले कर्त्तृरभिप्रायइच्छा तत्रैवात्मनेप-
दमिति सूत्रार्थेन यजकाद्यैर्दक्षिणादिलाभेभ्यश्च यथा-
दिकरणे यजन्ति यजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मै-
पदम् । परमतस्यापि वागदिकलक्ष्येण तत्करणे तु यजन्ते
यजका इत्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽतएव “पितृस्वर्गकामः
पुष्करिण्या यजेत” इत्यादावप्यात्मनेपदम् “धनकामो ग-
णपतिं सुक्तिकामोऽर्घ्यं ये हरिम्” इत्यादौ च परस्मैपदं
सङ्गच्छते” इत्याहुः । [अकर्त्तृत्वं च कर्त्तृं प्रतिकर्त्तयति ।
कर्त्तृ कुलितरूपे उदरशब्दे च भ्वा० पर० अक० सेट् । कर्त्तृति
कर्त्तृ पु० कर्त्तृ—अण् । कर्त्तृभे । शब्दर० ।
कर्त्तृट् पु० कर्त्तृ कर्त्तृमं कारणत्वेनाटति प्राप्नोति अट्—अण्
इत० शक० । १ कर्त्तृहृते पञ्चकन्दे २ कर्त्तृमग्नरि लि० ।
भेदि० । कर्त्तृ—अट् । २ पङ्के पु० भेदि० ।
कर्त्तृ न न० कर्त्तृ—भावे ल्युट् । उदरशब्दे ऐमव० ।
कर्त्तृम पु० कर्त्तृ—अम । (कादा) १ पङ्के अमरः । “स्वरितः
कुर्वती गाधाः पञ्चाशद्भान् कर्त्तृभान्” रघुः । करणे अम ॥
२ पापे उष्णादिकोषः । तस्य कुलितशब्देऽस्त्वत्तात्पर्यम् ।
२ भांसे न० शब्दवि० । तत्सेवने हि उदरशब्दो जायते
इति तस्य तथात्वम् । कर्त्तृमन्त्राया कारणत्वेनाप्यस्य
अर्थ० अण् । ब्राह्मणेभ्यः प्राजाते ४ प्राजापतिभेदे ।
‘कायायाः कर्त्तृभोजने देवकृत्याः पतिः प्रभुः’ भाग०
२, १२, १४, “प्राजाः स्तुजेत भगवान् कर्त्तृभो ब्रह्मणोदितः ।
सरस्वत्यास्तपस्तेषु सङ्गृह्याणां समा दय । ततः समाधियो-
गेन क्रियायोगेन कर्त्तृमः । संप्रमेदे हरिं भग्न्या प्रपन्न
वरदायुषम्” भाग० २, २१, अटमन्त्रोकादौ । ततः कपिलस्य
प्रादुर्भाषोर्वर्णितः । तस्मात्परिकृतिः” ब्रह्मवै० पु० ब्र० ख०
दर्शिता यथा । “वेदेषु कर्त्तृमः शब्दमन्त्रायां वर्त्तते स्फु-
टम् । बभूव कर्त्तृमाहात्म्यः कर्त्तृमन्त्रेण कीर्तितः” । तेन
५ कायायामपि । ततः ऋग्वेदादि० चतुरर्थ्यां क । कर्त्तृमक
पङ्कसन्निकटदेशादौ लि० कर्त्तृभोजतोऽस्य तारका०
इतत् । कर्त्तृमित जातकर्त्तृमे लि० । अर्थ० मत्वर्थे
अण् । कर्त्तृम ईकर्त्तृमशुक्ते लि० । काश्या० चतुरर्थ्यां ङञ्
जिह्वा कर्त्तृमिक कर्त्तृमसन्निकटदेशादौ लि० ङञि स्त्रियां
ङीष् । मत्वर्थे इति कर्त्तृमिन् पु० तदुक्ते लि० सङ्गृह्यते
पु० वैद्य० तस्य कर्त्तृमभीपजातत्वात्तात्पर्यम् । पृथो०
कर्त्तृमीत्यपि तथार्थः ।
कर्त्तृमक पु० कर्त्तृमे कायति प्रकायते कै-क । शाब्दिभेदे,

तस्य पङ्के एव हि प्ररोह इति तस्य तयात्वम् । “र-
क्तयात्रिपटिकतद्र-कमुत्तन्दकनाखु-कपीतकप्रमोदककाल-
कायनकपुष्पकवर्देनकयकनाखु-सुगन्धककलमनीवारकोट्र-
योद्धानलकग्न्यामाहमोधुमेणयवादयः” सुश्रु० ।

कर्दमाटक पु० कर्दमे इव व्याटोगतिरल कर्प । विवा-
दिनिनेपस्याने यन्दरत्ना० । [प्रचुरकर्दमयुक्तदेये ।

कर्दमिनी स्त्री कर्दमानां देशः पु० करा० देशे इति ।

कर्पट पु० न० कृ-कर्मणि विच्-कर्-पटः कर्म० । १। लङ्गे
जीर्णवस्त्रखण्डे (लाताकानि), २। मलिनवस्त्रे । करस्यः
पटः शकः । धर्मादिमाज्जीनार्थं वृत्तव्यस्ते । ३। वस्त्रखण्डे ।
४। कपायरक्ते वस्त्रे च । “नीलगैलस्य पूर्वशिन् स्वरूपं
प्रतिपादितम् । नाभिमण्डलपूर्वस्थां भस्महृतस्य द-
क्षिणे । पूर्वस्थां कर्पटो नाम पर्वतोयमखण्डक” कालि-
का ८। ५। उक्ते । ५। पर्वतभेदे पु० । [कादौ यन्दरत्ना० ।

कर्पटिक वि० कर्पट-अख्यर्थे ठन् । कर्पटवस्त्रयुक्ते भिक्षु-
कर्पण पु० लप-खट्ट क्रा० लत्वाभावः । आयसे य-
स्त्रभेदे । “वापवक्रकणपकर्पणमासपटिगुणलतोमरादि-
प्रहरणजालसपयुज्जानः” दण्ड० ।

कर्पूर पु० लप्-खरन् लत्वाभावः । १। कपाखे घटावयवे २। शी-
घ्रौद्वास्त्रिनि, अमरः (माघार खुली), ३। यस्त्रभेदे (कात)
४। कटाखे य भेदिनी पू उद्भवरे ह्ये यन्दच० ।

कर्पूरांश पु० ईत० । कपाणांशे (खावरा) यन्दचि० ।

कर्पूराल पु० कर्पूर इत्यलति खण्-खच् । पर्वतपीलुभेदे ।
(खाखोट) कन्द्राखे रमानाथः ।

कर्पूराश्विन् पु० कर्पूरेऽश्विति खण्-भोजने णिनि । वटुक-
भैरवे । “इत्युपानासो मर्गागो कर्पूराशी मखान्तकृत”
वटुकस्तवः । [खम् । कर्पूररूपे तल्ले खेम० ।

कर्पूरिकातुल्य कर्पूर्ये स्त्रिये कर्पूरिका सेव त-
कपूरो स्त्री लप-खरन्-लत्वाभावः गौ० ङीष् । १। दाहहरिद्रा-
धारमने त्रये (तंते) खन० । २। रसके भावप्र० खरपीति वाऽल
पाठः । रसकद्वोपरसभेदः उपरसभेदाच्च उपरसयन्द उक्ताः
भावप्र० तद्गुण्याद्युक्तं यथा “क ख) परीत वक्रं त वाद-
न्य तद्रसकं स्मृतम् । ये गुण्यास्तुल्यके प्रोक्तास्ते गुण्या
रसके स्मृताः” । त्रयसामान्यं त्र मोपरस इति भेदः ।

कर्पास पु० न० ल-पास । यस्त्रभेदे तल्लवयोनी (कापास) ह्यभेदे
अमरः । गौरा० ङीष् । तल्लव स्त्री भावप्र० । “कर्पासो
तण्डुलकैरो च सस्रान्ता च कथ्यते । कर्पासिका लघुः कोष्ठा
सधुरा वातनाशिनो । तत्पकायं सधूरत्नं रक्तजन्मूल-

वर्धनम् । वस्त्रकलं पिडहानाह पुण्यावविनाशनम् ।
तद्गौजं सान्यदे ह्यध्वं स्निग्धं कफकरं शुभ” इति तल्लोक्तः ।

कर्पासफल न० ईत० । (माकाटो) कर्पासीवोजे ।

कर्पूर पु० न० लप्-खर्जुं० खर लत्वाभावः । खनामख्याते गन्ध-
द्रव्ये, तद्गुण्याः भावप्र० उक्ताः, यथा “कर्पूरः शीतलोद्व-
यनुष्यो लेखनीलपुः। सुरभिर्मधुरस्निग्धः कफपित्तविषापहः ।
दाहलप्यास्यैरस्यभेदोद्गम्यनाशनः । कर्पूरोद्विविधः
प्रोक्तः पक्वापकप्रभेदतः । पक्वात् कर्पूरतः प्राञ्जलपक्व
शुण्वत्तरम् । (अथ चिनिखा कर्पूर) “वीनाकसंशः कर्पूरः
कफलयकरः स्मृतः । कुडकखलूमिहूरक्षणातिहरस्य सः ।
कर्पूरो नूतनस्निग्धः स्निग्धघोषास्त्रदाहदः । चिरस्यो-
दाहघोषघ्नः स धौतः शुभज्ज परः” । तस्य च “पोतासः
भीमसेनः सितकरः यद्गुरावालुकसंशः पांशुपिङ्गः अञ्ज-
सारः हिमशालुकः जूतिका तुषारः हिमशीतलः पत्रिका-
ख्लभेदात् हादय भेदा राजनि० । ततः काया०
चतुरर्थ्याम् इल । कर्पूरिख तत्सन्निलपदेयादौ वि०। शु-
भ्रादिपाठात् तस्मान्मे । २। नरभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा० ङक् ।
कर्पूरैव तदपत्ये पु० स्त्री । [कर्पूरे यन्दच० ।

कर्पूरक पु० कर्पूर इव कायति कै-क । (कचूर) नामद्रव्ये

कर्पूरतिलका स्त्री उमासखीभेदे विजयायाम् यन्दभावा ।

कर्पूरतैल न० कर्पूरस्य तैलमिव स्त्रोहः । कर्पूरस्त्रोहखे
हिममैले तैलभेदे राजनि० । “कटूष्णं हिममैलं स्यात्
कफशतामयापहम् । दन्तदाढ्यं करं निष्कारकं परि-
कीर्त्तितम्” राजनि० ।

कर्पूरनालिका स्त्री “घटाढ्या सभितया खम्बं जलापुष्टं
ततः । लवङ्गोल्लवङ्गूरयुतया सितयाऽभितम् । प्रवेदाख्येन
सिद्धेया ज्ञेया कर्पूरनालिका । संयाववहशी ज्ञेया गुणैः
कर्पूरनालिका” भावप्र० उक्ते पाकभेदविधे भक्षभेदे ।

कर्पूरमणि पु० कर्पूरवर्णो मणिः । रत्नभेदे, “कर्पूरम-
णिनामायं शुभ्रा वातादिदोषतुत्” राजनि० । कर्पूरा
श्लादयोऽप्यल पु० ।

कर्पूररस पु० कर्पूर इव लोतरसः पारदः । पाकविशेषेण
कर्पूरवृत्तते पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकारः भावप्र०
उक्तो यथा—

“अथ कर्पूररसस्य विधिः तत्र पारदस्य संचिप्रे मोधनं
कत्तव्यम् । शुद्धकृतसमं कुड्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः । इति-
कां खटिकां तद्वत्स्मटिकां सिन्धुजम्बु च । वल्मीकं लार-
खण्यं भाण्डरल्लकस्तिकाम् । सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वास-

सा चापि बोधयेत् । खटिका(खरी)(खटिका)(फटकिरी)
सिस्तुजन्म सैन्धवम् । बल्लोक्तम् (बल्लमाटी) चारलवणम्
(ख-रिलोव)भाण्डरङ्गकस्तिका(काविषा) । एभिश्चूर्णैर्वृतं
सूतं यावदायमं विमर्दयेत् । तच्चूर्णसहितं सूतं स्वाली-
मध्ये परिलिपेत् । तस्याः स्वाल्यासुखे स्वालीमपरां धा-
रयेत् समाम् । सवस्तुतटितम्बदा सुद्वेदनयोर्धुम् । संयो-
ष्य सुद्वेद्वोभूयः संयोष्य सुद्वेत् । सम्यग्विषोष्य सुद्रां
तां स्वालीसुख्यां विधारयेत् । क्षमिं निरनरं दद्यादाव-
हिनचतुष्टयम् । अङ्गारोपरितदन्तं रत्नेश्वरादहर्निशम् ।
शनैरुदुषाटयेदन्तमूर्ध्नि स्वालीगतं रसम् । कर्पूरवत् सुविमलं
मृद्गीयादुषुणवत्तरम् । तदेव कुसुमवन्दनकक्षूरीकुङ्कुमै-
र्युक्तम् । आदन्तं हरति फिरङ्गव्याधिं शोषद्रवं सपदि ।
विन्दति वज्रोर्दीप्तिं पुष्टिं कीर्यं बलं विपुलम् । रमयति
रमणीयतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम् ।

कर्पूरस्तव पु० कर्पूरयज्जटितः स्तवः । “कर्पूरं मध्यसान्ध-
स्तरपरिरहितम्” इत्यादिके तन्त्रोक्ते श्लामास्तवभेदे ।

कर्पूरा स्त्री जप-खर्जू० जर-जलाभावः । हरिद्राभेदे ।
“दावीं मेदास्रगन्धा च सुरभी दाबदारु च । कर्पूरा
पद्मपत्रा स्यात् सुरीमत् सुरतावकाः” भावप्र० तत्प-
र्यायः । सदनपात्रे तु हरिद्रायाः पञ्चधा विभागस्तथा
तद्गुणा उक्ताः, यथा “दावीं दारुहरिद्रा स्यात् पीतदारु
च पञ्चधा । कटुहृटेरो पीतद्रुः खर्ववर्णा कटुहृटो । दावीं
तद्विधेषात्तु मूलकणौष्ठरोगसुत्” ।

कर्पूरिन् त्रि० कर्पूरोऽप्यस्य इति । कर्पूरवृक्षे ततः सुवास्ता०
चतुरर्थ्याम् अण् । कर्पूर तस्यादूरभवदेवादौ त्रि० ।

कर्पूर पु० कीर्यते विच् फल्यते फलः प्रतिविम्बः कः
कीर्यमाणः फलः प्रतिविम्बं यत्र लक्ष्य रः । दर्पणे
जटाधरः तत्र हि प्रतिविम्बस्य पतनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्ब गतौ भ्रा० पर० सक० सेट् । कर्बति अकर्वीत् । चतुर्थे ।

कर्बु पु० कर्ब-उ । चित्रवर्णे २ तद्वति त्रि० “अनन्ता रङ्गवस्तस्य
दीपवद्वयः स्थितो हृदि । शिताशिताः कर्बुनीलाः कपि-
लाः पीतलोहिताः” याज्ञ० । स्वार्थे कन् तत्कार्थे

कर्बुदारक पु० कर्बुः सन् दारयति मलं ह-णिच्-अच् कर्म० ।

कोविदारकणे २ अत्रेकाक्षने च रत्नमा० शनीलक्षिणां
यज्जच० । “कोविदारकर्बुदारारिषेत्सादि” सुश्रु० । तस्य
तैलन्तु मधुरम् । “पियालकर्बुदारस्यैव वल्लीवप्रसवैरुक्त
कक्षीरुद्भाण्डप्रसूनीनां तैलानि मधुराणि” सुश्रु० ।

“यच्चूर्णयित्वाद्यु पक्रमे कर्बुदारकोविदारप्रभृतीनि

“कषायस्यादुतिक्लानि रक्तपित्तहराणि च । कफघ्नान्य-
निर्लं कर्बुः संपाहीणि लघूनि च” इति सुश्रुतेन कोवि-
दारारुहं मेदस्य निर्द्देशात् ततोऽस्य भेदः इति बोध्यम् ।

कर्बुदारक पु० कर्बुः सन् दारयति कफं, ह-णिच्-अच् कर्म० ।
अज्ञानकण्ठे राजनि० ।

कर्बुर पु० कर्ब-गतौ मद्रु रा० उरच् । चित्रवर्णे यवले इतरवर्णेन
सह संपर्कादस्य तथात्वम् । २ तद्वति त्रि० “पवनैर्मेषा कपोत-
कर्बुरम्” कुमा० । कोष्ठमध्येऽप्ययं यवयोरभेदात् दन्त्यमध्ये-
ऽपीति यज्जचि० । ३ पामे नरकादिगतिहेतुत्वात्तस्य तथा-
त्वम् । ४ नादेयनिष्पावधान्ये राजनि० । कर्बुरवर्त्तत्वा-
त्तस्य तथात्वम् । ५ जले न० भेदि० । भीचगतित्वात्तस्य
तथात्वम् । कर्ब-दर्पे, मद्रुगुरा० उरच् दन्त्यमध्येः । वैखर्षे
न० भेदि० । इतरधातुभ्यस्तस्योत्कर्षेण दर्पयोगात्तत्तात्वम् ।
तन्नामनामके ७ धूसूरे च अयम् । ८ गठ्याम् अमरटीका
टरावसे पु० अमरे पाठान्तरम् दर्पयुक्तात्तत्तस्य तथात्वम् ।
१० जण्डकायां (पाखल) स्त्री टाप् भेदि० । ११ वररायां
(गावुर तलसी) स्त्री जटा० गौरा० छीप् कर्बुरी ।
१२ गुमायां स्त्री त्रिका० ।

कर्बुरफलं पु० कर्बुरं फलमस्य । शाकसङ्ग्रहणे राजनि० ।

कर्बु(र्व)र पु० कर्ब-गतौ कर्ब-दर्पे वा खर्जुरा० जर । १ रा-
जसे उणा० । २ यथां च अमरः ३ खर्जुरे (काषा) हरि-
द्रायाम् यज्जचि० । भावप्र० कर्बुर इत्येव पाठः । ४ ख-
र्षे ५ हरिताले न० यज्जचि० । वैजयन्त्याम् कर्बुरमिति
पाठः कर्बुरयज्जे उदा० । ६ चित्रवर्णे पु० ७ तद्वति त्रि०
अमरटीका स्वार्थे कः । कर्बुरकण्ठत्वात्पेपु ।

कर्मकर त्रि० कर्म करोति ध्वजः ज-उ । नेतनेन कर्मकारके
स्त्रियां छीप् । “प्रोक्षुः प्राञ्जलयः स्त्रियः ययं कर्मतरी-
स्तुभ्यम्” भाग० १, २, ३, ४ । जसः स्थाने यम् ध्यायिः ।
ताच्छील्ये ट । २ दासे कर्मकरचयीसे “चिकित्सकौ
कर्मकरो कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ सत्यानां कथं
शोभमिहार्हतः ?” भा० व० १२४ अ० । “नाभुजवति
नास्त्राते नासंविष्टे च भर्त्तरि । न संविशामि ना-
शामि सदा कर्मकरेभ्यः” भा० व० २१२ । स्त्रियां छीप् ।
ज-हिंसायां सन् कर्म हिंसां करोति हेत्वादौ ट । ३ यमे
पु० भेदि० । सर्वप्राणिहिंसायां तस्याधिकृततया च
तस्य तथात्वम् । ४ मूर्खतायाम् स्त्री भेदि० । कर्मकरश्च
दासभेदस्तस्य भेदकर्मादिकं मिता० नारदेनोक्तं यथा ।

“युष्मद्वक्त्रः पञ्चविधः शास्त्रे ह्येवमनीषिभिः । चतुर्विधः

कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः। शिष्यान्नेवासिभृतकाश्चतु-
र्धसुधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः।
सासान्वयमस्तन्मत्वमेवासिभृतान्नेवासिभिः। जातिकर्मकरस्तु-
क्तोविशेषोऽस्तिरेव च । कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमगुप्तं शुभमेव
च । अगुप्तं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकर्ता कृतम् । गृह-
हाराशुविस्थानरव्यावस्तरयोधनम् । गुह्याङ्गशर्यनोच्छि-
ष्टविषसूत्रपङ्क्त्योऽन्धनम् । अगुप्तकर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः
परमिति—“तत्र शिष्योवेदविद्याधी । अन्नेवासी शिल्पा-
दिषु । भूत्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकर्ता-
मविशता अधिकर्मकृत् । अशुविस्थानम् उच्छिष्ट-
प्रक्षेपणार्थं गतादिकम् । अवस्तरः गृहमार्जितपां-
खादिनिवयस्थानम् । उज्ज्वलं त्वागः । भृतकपाल-
लिविधः । तदुक्तम्—“उत्तमस्त्यायुधीयोगेन मध्यमस्तु क्षी-
यकः । अधमोभारवाही स्यादित्येव निम्नविधोभृतः” इति ।
कर्मकर्तृ पु० कर्मैव कर्ता । व्याकरणोक्ते कर्मणः कर्तृत्व-
विवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि । “क्रियमाणन्तु यत् कर्म
स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तृति
तद्दिष्टः” व्या० का० । कर्मकर्त्तरि च कार्यभेदातिदे-
शमाह “कर्मवत् कर्मणा तत्त्वक्रियः” पा० । सि० को०
विद्वत्सेतत् यथा

“कर्त्तरि तु कर्मस्यया क्रियया तत्त्वक्रियः कर्त्ता कर्मव-
त्प्रात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यमात्मनेपदविश्व-
वदितः स्युः कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रयमा । पच्यते चोदनः ।
भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे
लकारे कर्त्तुर्हितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न लकार-
वाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् । लिङ्गार्थिप्यङिति हिलकारका-
त्त इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्त्तुर्लकारेणातुपस्थितेः ।
अतएव कृत्यकृत्ययोः कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे
एव । भेत्तव्यं कुक्ष्येन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था
क्रिया विक्रित्तिर्हिधाभवनञ्च । भेदेदानीदृष्टं स्या न तु
तत्तुल्या ? सत्यम् । कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्त्व-
मानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति
किम् ? करणाधिकरणाभ्यां तत्त्वक्रिये पूर्वोक्ते साध-
यिरित्यादौ मा भूत् । किञ्च—कर्त्तृत्वक्रियेभ्यो मा
भूत्, गच्छति यामः, आरोहति हृत्तो, अधिगच्छति
शास्त्रार्थः, अरति अहधाति वा । यत्र कर्मणि
क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पकेषु तण्डुलेषु, यथा
वा च्छिद्रेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्वं । न

हि पकापकृततण्डुलेष्विव गतागतस्यामेव वैलक्षण्यमुपल-
भ्यते । करोतिइत्यादमार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन
कारिष्यते षट् इत्यादि । यत्रावैतत् नैतत्सिद्धेयम् ।
ज्ञानेच्छादिवदुत्पत्त्यस्य कर्त्तृत्वात् एतेन अनुव्याख्यानेऽर्थ-
इति व्याख्यातम् इदमस्माभिः सरलायां व्याख्यातम् यथा—
“उत्पत्तिमाले कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापार-
भेदापेक्षायां करणत्वादिष्वभावः” इति वाक्यमनुसन्धानः
कर्त्तृत्वकर्मत्वादिष्व व्याख्याय कार्यविशेषाय कर्मातिदेश-
कस्तत्त्वमवतारयति कर्त्तरि त्विति । कर्मस्थया कर्ममात्र-
स्थया क्रियया फलेन “फलव्यापारवैधीनः” इत्युक्तेः “धातो-
रर्थः क्रियोच्यते” इत्युक्ते चेत्यर्थः । तत्त्वक्रियः समानाधि-
करणक्रिय इत्यर्थः । किञ्च कर्मस्थभावेन कार्यातिदे-
शार्थं कर्मणेति पदम् “कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च
कर्मवत् । कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवत्”
इत्युक्तेः “कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदादयः” इत्युक्तेः
भिदादयः कर्ममात्रस्थाः । गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः “कर्त्तृ-
स्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्था च गमादयः” इत्युक्तेः । “व्यत्ययो-
नञ्जल्लिङ्गार्थिप्यङिति” सूत्रयोः सन्निजातद्विषयकारमध्ये
एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । कृत्यकृत्ययोः कृत्यपङ्कणं
प्रायिकं विनोपासदित्यादौ कर्मकर्त्तरि कृत्य दर्शनादिति
बोध्यम् । वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह
कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थामेदेन क्रियाभेदात्
कर्त्तुः कर्मस्थक्रियया तत्त्वक्रियत्वमिति भावः । नेतर-
त्वेति । “निर्वर्त्ये” च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ।
न तु प्राये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यस्यितः “इतिह्युक्तेः
क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्ये विकार्ययोः कर्मवद्भावो
न तु तद्गृहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः”
अत्र च यथा बोधाधिकं तथा शब्द० प्र० उक्तं यथा
“क्षिप भिद्य ते अभेदि कुम्बलः स्वयमिन्द्रादौ भि-
दाद्यतुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्मत्वस्य कथं कु-
म्बलादावन्वयः भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थ-
मिति यथा कर्मत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यमिष्यो-
विशुण्त्वान्वेयत आह । एकक्रियाधर्मितया कर्मता क-
र्मतोभयोः । बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्ष्योत्प्रेततोभ-
वेत् । कर्मताकाङ्क्षा कर्मतान्वयस्यैवातुकूला आत्म-
नेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिर्वैचित्र्यादे-
क्षणीया न तु कर्मत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिवन्द-
यरूपा यद्येवं तण्डुलपौलो पच्येते इत्यपि प्रयोगः

स्यात् सामर्थ्योर्मिषोविरोधेन विभिन्नकर्माविच्छिन्ने प्रत्य-
यानां युगपत्कृतं ताकर्मत्ववीरनुभावकत्वस्याव्यत्ययत्वा-
त् । अतएव पक्षे लभौ मैत्रतखड्गलाविद्यादिकोन इयोनः
“आत्मने धीव्यधातूनां सनन्तखनयोः किरः ।
अन्विपन्वोस्तथा ब्रूजः कर्तृकर्मत्वबोधने । यगिणौ
न दुहेनौ यगजन्तस्य च तस्य च । इण् वा स्यादुक्तधातूनां
नित्यं तत्वात्मनेपद”मिति वृद्धकृतः । स्वयं विवृणुते युवे-
त्वादौ, स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ, स्वयं कटः कारयते
गौरुत्पुच्छयते चोरयते इत्यादौ, स्वयमेव किरते करी-
त्वादौ, स्वयं न्वधीते न्वधीते वा मालिकेत्वादौ, स्वयं ब्रूते
कथेत्वादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्वादौ, धात्वर्थकर्मत्व-
यो युगपदन्वये कर्म त्वान्वयात्तुल्यस्य यकोनापेक्षा, तथा
स्वयं व्यक्तत युवा, स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ, इणोऽपि
एवं स्वयमलावि खलविष्ट वा केदारइत्यादौ, खरान्तस्य
धातोः स्वयमदुग्धे अदोहि वा गौरित्वादौ, दुहेदाद्यस्य
तदुभयभानार्थमिषोऽनावश्यकत्वमतस्तत्तुल्यगर्तइति । “वि-
कारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः”
(कुमा०) इत्यादौ तु यकोगतिश्चिन्या । ननु शाकः पचता
भुज्यते इत्यादितः कुतः पाकादौ शाकादिकर्मत्वावगमः
सुवर्णस्यैव कर्मत्वस्य धात्वर्थे धर्मिणि साकाङ्क्षत्वादत-
ज्याह । स्वकर्मकैकधात्वर्थकत्वं कापरकर्मता । यत्त्वान्वेत्तस्य
कर्मत्वे प्रथमैवावशिष्यते । स्वकर्मताकत्वविशिष्टकधात्व-
र्थकत्वं कर्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्मत्व-
यत्तु धर्मिण्यन्वेति तदीयत्वेनानुभावे कर्मत्वे प्रथमैवाव-
शिष्यते नतु द्वितीयादिरपेक्ष्यते तेन शाकः स्वकर्मताक-
पाककृतं कर्तृताकमोजनकर्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्त्वं स्या-
त् । अतएव “प्रधानशस्त्राभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत्
प्रकाशते” इति पठन्ति । शक्तिः कारकमिति याज्जिकाः ।
कर्मतामात्रं ज्ञायः, तेन हृत्केन पचता भुज्यते शाक-
इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः ।
अत्राभिहिताधिकारीयप्रथमाशक्तिरिति तु अनभिहि-
ताधिकारीया न तृतीयाशक्तिरित्येतत् परम् अभिहिते
प्रथमा इत्येवमधिकाराभावात् अनभिहिते इत्यस्यैवाधि-
कारादिति चिन्त्यम् । ईत० । २कर्मकारके त्रि० ।
स्त्रियां ङीप् । ङ-किप् इत० । कर्मजद्वयत्वं । कर्म-
कारण्ये षटा० ।

कर्म काण्ड न० कर्मणां कर्तव्यताप्रतिपादकं काण्डम् ।

कर्मणां कर्तव्यताप्रतिपादके वेदभागे कर्मकाण्डस्या

रम्भप्रयोजनञ्च वृह० उ० भाष्ये दर्शितं यथा । “तत्वास्तु
कर्मकाण्डेन सम्बन्धोर्मिधीयते । सर्वोऽप्ययं वेदः
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामन्यगतेऽनित्यमाग्निपरिहारोपायप्रका-
शनपरः सर्वोपपत्त्याणां निवर्तन एव तत्ताग्निपरिहार-
योरित्यत्वात् । वृष्टविषये चेदानीदमाग्निपरिहारोपायज्ञा-
नस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वाच्चागमान्वेषणा । न
चासति जन्मान्तरसम्बन्धात्तात्त्विकत्वविज्ञाने जन्मान्तरेऽन-
नित्यमाग्निपरिहारेऽप्यस्यात् स्वभाववादिदर्शनात् ।
तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्धात्तात्त्विकत्वे जन्मान्तरेऽनित्यमाग्नि-
परिहारोपायविषये च शास्त्रं प्रवर्त्तते । “येयं मेति वि-
चिकित्सा भनुष्येऽस्तीति के नायमस्तीति चेत्के” इत्युपक्रम्य
“अस्तीत्येवोपलब्धव्यः” इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् । “यथा च
भरणं प्राप्य” इत्युपक्रम्य “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय
देहिनः । स्यान्मन्येऽनुसंयन्ति यथाकथं यथाश्रुतम्” इति
च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य “तं विद्याकर्म्मणो समन्वारमेते
पुण्योऽपि पुण्येन कर्म्मणा भवति” । उपपत्तिरिति उपक्रम्य
“विज्ञानमयः” इति च व्यतिरिक्तात्तात्त्विकत्वम् । तत्प्रत्यक्ष-
विषयमेवेति चेन्न वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि दे-
हान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकाय-
तिका बौद्धाय नः प्रतिज्जुलाः स्युः । नास्त्वस्तीति वदन्तः ।
न हि षटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति षट्
इति । स्यात्तादौ पुरुषादिदर्शनाच्चेति चेत् न निरु-
पितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्वः स्वदौ विप्र-
तिपत्तिर्भवति । वैनाशिकस्त्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि
देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात्
प्रत्यक्षविषयैल्लक्षणत्वात् प्रत्यक्षात्तात्त्विकत्वमिदं । तथा-
नुमानादपि । श्रुत्यात्तात्त्विकत्वे लिङ्गत्वादित्यत्वात् लिङ्गस्य
च प्रत्यक्षविषयत्वाच्चेति चेत् न जन्मान्तरसम्बन्धस्या
पङ्कणात् आगमेन त्वात्तात्त्विकत्वेऽन्यगते वेदप्रदर्शितकौटिलिक-
लिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो भर्मावकासाकारिकाद्याहम्-
त्वयलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कत्यनो-
वदन्ति प्रत्यक्षानुमेयत्वाच्चेति । सर्वोपायस्यात्ता देहान्-
तरसम्बन्धोऽस्तीति प्रत्यक्षदेहान्तरगतेऽनित्यमाग्निपरिहारो-
पायविशेषार्थिनस्त्वादिशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डं समारब्धम् ।
अधिकारिभेदेनैव कर्मकाण्डे प्रवृत्तिः “लोकेऽपि विविधा
निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ । । ज्ञानयोगेन सांख्यानं
कर्मयोगेन योगिनाम्” इति गीतायामपि द्वैविध्योक्तिः अत-
एव “तमेतं ब्राह्मणाविपिदिपन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन

तपसा नाशकेन" इति शुल्वैव कर्मणां विविदिषाहेतु-
तोक्तेः विविदिषायामेव कर्मकारणप्रतिपाद्यकर्मणा-
सुप्रयोग इत्याकारे स्थितम् ।

कर्मकार लि० कर्म करोति अष्टव्या अण् उप० स० ।
दिना चेतनेन १ कर्मकारके (वेगार) (कामार) इति
प्रसिद्धे सङ्क्षेपजातिभेदे जातिशब्दे विवर्तितः । "हरिणाधि !
कटाक्षेण आत्मानमवलोकय । नहि खड्गो विजानाति
कर्मकारं स्वकारणम्" उल्लटः ।

कर्मकारिन् लि० कर्म करोति कृ-णिनि स्त्रियां ङोप् । कर्म
कारके 'तान् गित्वा सुचरितैर्गुणैस्तत्कर्मकारिभिः' मनुः
कर्मकीलक पु० कर्मणा कीलक इव । रजके जातिभेदे ।

लिका० । [कर्म्मणम् देहं जालो धर्म इवाश्रितः] रघुः ।

कर्मक्षम लि० कर्मणि लभः ७त० । कर्मकरणसमर्थे "आत्म-
कर्मक्षेत्रे न कर्मणां क्रियातुष्ठानानां ज्ञेयम् । जन्म-
होपानर्गते नवसु वर्षेषु अतुष्ठानदेशे भारते वर्षे । नव-
वर्षास्तुक्ता "अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् । अन्या-
न्यष्टवर्षाणि स्वर्गियां प्रत्यशेषोपभोगस्यानानि भौम-
स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" भाग० ५, १७, १२, १३, कर्मभूमि-
रथ्यत्र स्त्री । "उत्तरं यत् कुरुक्षेत्रं हिमाद्रेः चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्तिः" इत्यपक्रम्य
"कर्मभूमिरयं स्वर्गमपवर्गश्च यच्छति" । "अत्र
संप्राप्यते स्वर्गोक्तिमस्मात् प्रयानि च । तिर्यक्त्वं
नारकित्वञ्च मध्यं चातय गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां
कर्मभूमौ विधीयते" विष्णुपु० पराशरवाक्यम् ।

कर्मग्रन्थि पु० कर्मणां ग्रन्थिर्बन्धनमस्मात् । अज्ञानजन्य
वासनारूपे दोषे तस्यैव सकलप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्म-
बन्धनहेतुत्वात्तत्वात् ।

कर्मचण्डाल पु० कर्मणा चण्डाल इव । "असूयकः पिशु-
नश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्मचण्डाला जन्म-
तथापि पशुमः" वसिष्ठोक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु ।
२राज्ञौ च । "उत्तिष्ठ मम्यतां राज्ञो ! त्वज्जतां चतु-
रङ्गमः । कर्मचण्डाल ! योगोत्थं मम पापणयं कुरु"
मृदण्यसक्तिज्ञानमन्त्रः । राज्ञोश्च असूयकत्वादुदीर्घदोष-
वत्त्वाच्च तथात्वम् ।

कर्मचित् लि० चित्तवान् चि-भूते क्तिप् दंत० । १ कृतकर्मणि ।
कर्मणि क्तिप् दंत० । २ कर्मणा चोद्यमाने च "कर्ममयान्
कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्ते कर्मणा चोद्यन्ते" शत० ब्रा० ।
१०, ५, २, ८ ।

कर्मचित् लि० कर्मणा चितः चि-क्त । कर्मनिष्पाद्ये "तद्यथेह
कर्मचितोलोकः क्षीयते एवमसुखं पुण्यवितः" वेदपरि० श्रुतिः
कर्मचेष्टा स्त्री कर्मणि क्रियायै चेष्टा । क्रियातुष्ठानार्थं
चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत्
कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्"
इत्युक्तेः चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् "कर्मचेष्टास्त्रहः
क्षणः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरो" मनुः ।

कर्मचोदना स्त्री कर्मणि कर्मावबोधने चोदना विधिः ।
कर्मविषये प्रेरणारूपे विधौ "कर्मावरोधनं चोदना
क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति" मीमा० भा० ।
चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनया वा० करणे च ७त० । २ कर्मप्रवृ-
त्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयत्वात्तत्त्वेऽर्थे च । "ज्ञानं ज्ञेयं परि-
ज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना" गोता । "ज्ञानमिष्टसाधन-
मिति बोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता तज्ज्ञाना-
श्रयः त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति
चोदना ज्ञानादित्ययं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा
चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः—"चोदना चोपदेशश्च
विशिष्टकार्थवाचिनः" इति तत्तत्तायमर्थः-उक्तलक्षणं
त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्ययमवच्छिन्नं कर्मविधिः प्रवर्तते
इति श्रीधरः ।

कर्मज लि० कर्मणो कर्मजन्यादृष्टात् जायते जन-ङ ।
कर्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधयो हि नानाविधाः
यथोक्तं भावप्र०—

"तेषु स्वाभाविकाः केचित्केचिदागन्तव्यः स्मृताः ।

मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः ।

तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । क्षुत्पिपासा

सुषुप्ता च जराश्चक्षुःप्रवृत्तयः । अथवा स्वस्वभावादुत्पत्ते

जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मा-

न्यत्वादयः । आगन्तव्योऽभिघातादिजनिताः । अथवा

जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहमयानिमान-

दैन्यपैशुन्ययोः कविषादेर्ष्यास्त्रयामात्मार्थप्रवृत्तयः । अथ

वोक्षादापस्कारभूतार्थभ्रमोद्भूतमः संन्यासप्रवृत्तयः ।

कायिकाः पाण्डुरोगप्रवृत्तयः । कर्मजाः कथिताः

केचिद्भोजजाः सन्ति चापरे । कर्मदोषोद्भवाद्यान्ये

व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । तत्र कर्मजाः व्याधयः

यत्प्राज्ञेनन्दुर्गकर्ममवहेवमभोगनाश्रयं प्रायश्चित्तनाश्रयं

वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषेण जनितास्तस्या ।

यथायास्मन्तु निर्णीतो यथाव्याधिचिकित्सितः । न यमं

याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः । दोषजाः
मिथ्याहारविहारप्रपितपातपित्तकफजाः । ननु मिथ्या-
हारविहारिणामपि प्राक्तनवृत्ततेन नैरुज्यं दृश्यते एव ।
ततो दोषजेषुपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं
दोषजा इत्युच्यते ? । दोषजेषुपि वस्तुतः आदिकारणं
दुष्कर्म वर्तते एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहारदूषिता
दोषा जेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्त इति स-
माधिः । कर्मदोषोद्भावाः । स्वस्वदोषा गरीयांसस्ते
ज्ञेयाः कर्मदोषजाः । अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दो-
षास्त्येऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वन्तर्कमनयादेव चीणं भवति ।
दोषाः स्वस्वा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त एवेति दो-
षाणां कारणतां मन्यन्त इति । कर्मवशात् कर्मकृता
दोषजाः स्वस्वभेजैः । कर्मदोषोद्भावा यानि कर्म-
दोषवशात् ज्ञेयम् । दोषजाः स्वस्वभेजैरिति दोषजे-
ष्वदिकारणम् दुष्कर्म तद्दोषजाद्यव्यवसायादिजनित
दुःखभोगेन कटुतिक्तकषयाद्यदुःखवशादिजनितदुःख-
भोगेन च ज्ञेयं यानि । येषां दुष्टा जेतवो दोषास्ते स्वस्व-
भेजैः ज्ञेयं यानित्यर्थः । २. काविकवाचिकमानसकर्मभवे
स्वावरादिजन्तानि "शुभाशुभफलं कर्म मनोवादेऽसम्भवम् ।
कर्मजागतयो नृणां सत्तमाधममध्यमाः" ३. कर्मजातमात्रे
पापादिदोषे च "तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः"
मनुः । क्रियाजन्ते ४ संयोगे ५ विभागे च । "अप्राप्तयोस्तु या
प्राप्तिः सैव संयोग इति । कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्यो
ऽन्यतरकर्मजः । तयोर्मयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽ-
परः । आदिमः श्येनशैलादिष्वंशोगः परिकीर्त्तितः ।
मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः । कपालत-
रुसंयोगात् संयोगस्तत्कुम्भयोः । तृतीयः स्नात् कर्मजो-
ऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः । अमिषातो नोदमश्च शब्द-
हेतुरिहादिमः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्नाहिभागोऽपि
त्रिधा भवेत् । एककर्मोद्भवस्त्वादो हयकर्मोद्भवोऽपरः ।
विभागजस्तृतीयः स्नात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्" भाषा०
इवेगास्त्वसंस्थारे च "मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्नात् कर्मजो-
वेगजः क्वचित्" भाषा० ७ वटवृक्षे पु० जटा० । ८ कलिदुगे
पु० शब्दर० । क्रियाजकर्मभवादयोऽप्यत्रार्थः । ९ घर्माधर्म-
रूपे शुचभेदे अहटे वेदान्तिमते कर्मणः सूक्ष्मावस्थापत्रे
१० संस्कारभेदे ११ स्वर्गे १२ नरके च अहटद्वारा तयोः
कर्मजन्यत्वात्तत्त्वम् ।

कर्मजित् पु० जरासम्बन्धे मागधे नृपभेदे "अथ मागध-

राजानो भाविनो ये वदामि ते" भविता सहदेवस्य (जरा-
सम्बन्धस्य) भाव्यारियञ्छ्रुतश्रवाः । ततोऽयुतायुस्तस्यापि
निरमिरलोऽयं तत्तुतः । सुनसलः, सुनसलात् उहृत्-
सेनोऽयं कर्मजित्" भाग० ८, २२, २० ।

कर्म ठ लि० कर्मणि घटते कर्मन् + अठच् । कर्म निष्पाद-
नार्थं घटमाने । "स कर्मठः कर्मं सुतात्पन्वि" भट्टिः ।
कर्मणि स्त्री कर्म नयति समाप्तिम् नी-वा० लि० णत्वम् ।
कर्मसमाप्तौ कर्त्तव्यायां प्रायश्चित्तो दौ । "कर्मणिरेव
तत्र प्रायश्चित्तिः" शत० ६, ६, ४, ८ ।

कर्मण्य लि० कर्मणा सम्भाति यत् । १. कर्मणा सम्पदे शौ
ख्यं सि० कौ० । कर्मणि साधु यत् । २. कर्मकृते सि० कौ० ।
"यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षः" ऋ० १, ४, ८ । "अकर्मण्यं
तिष्ठिमलं विद्यादेकादर्शो विना" ति० त० । ३. वेतने स्त्री
जीरस्वामो । वेतनेन हि कर्मसाधनात् तस्य तथात्वम् ।
कर्मण्यभुज् लि० कर्मण्यां वेतनं भुङ्क्ते भुज-किप् दैत०
छापोरिति चुस्त्रः । वेतनेन कर्मकारके भरण्यभुगित्य-
सरपाठान्तरमिति जीर० ।

कर्मदेव पु० कर्मणा देवः प्राग्देवभावः । १. त्वयस्त्रिंशद्देवभेदे ।
"स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि यन्ति
ओत्थियस्य आकामहतस्य ते, ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः"
तै० उ० । "कर्मदेवा ये वैदिकेनानिहोलादिना केव-
लेन देवानपि यन्ति, देवा इति त्वयस्त्रिंशद्विभुजः । इन्द्र-
स्तेषां स्वामी तस्याचार्यो दृष्टव्यः । प्रजापति-
र्विराट् त्वं लोक्य शरीरो ब्रह्मा समष्टिर्व्यष्टिस्वरूपः
संसारमरणानलव्यापी" शाङ्कर भा० । त्वयस्त्रिंशद् देवाः
आनन्दगिरिणा दर्शिताः । "अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः
द्वादशादिताः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति" २. कर्मणा देवलोकं
गते च । "स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा
देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः"
यत० भा० १४, ७, १, १५ । ये अग्निहोलादिभ्यो लोककर्मणा
देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः" भा० ।
कर्मदेवताऽप्यत्र स्त्री । "ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्ताः
स्युः कर्मदेवताः" शब्दवि० । अथिन् कल्पोऽन्वयेषां दि-
कर्म कृत्वा सहजतृपदम् । अवाप्याजानदेवैर्वाः पूज्यास्ताः
कर्मदेवताः" इति शब्दवि० पु० ।

कर्मदोष पु० कर्मैव दोषः, कर्मणि दोषः, कर्महेतुर्दोषो वा ।
१. दुष्टे पापजनके हिंसादौ कर्मणि । "संन्यस्त
सर्वकर्मणि कर्मदोषानपातदन्" शरीरजैः कर्मदो वैर्वाति

स्थावरतां नरः" मनुः। २कर्मजन्ये पापादौ "समोवा-
ग्देहजनिन्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते" मनुः। "कर्मदोषैः
पापैः" कुल्लू०। विहिताकरणाविहिताचरणरूपे ३कर्मविष-
यदोषे च। "अनेजेत गतीर्नृणां कर्मदोषसङ्घातः" मनुः।
"विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्मदोषजन्या गतीः"
कुल्लू०। ६सकलकर्महेतो मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे
च। "दुःखजगत्प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम्" इत्यादि०
गौत०सू०मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्ति-
रूपकर्महेतुत्वोक्तेरस्य तथात्वम्।

कर्मधारय ५० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते स-
मासाधीनलक्षणाश्रित्ये समासभेदे "समानाधिकरणसत्-
पुरुषः कर्मधारयः" पा०। तल्लक्षणादिकं शब्द०प०उक्तं यथा
"क्रमिकं यन्नामदुग्मेकाद्येऽन्यार्थबोधकम्। तादा-
त्म्येन, भवेदेव समासः कर्मधारयः। क्रमिकं यन्नामद्वयं
तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थ-
स्यान्वयबोधं प्रति समर्थतादृशं नामद्वयं कर्मधारयः नीलो-
त्पलमितादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादा-
त्म्येनान्वयः, तथा पुरुषसिंहइत्यादावपि पुरुषादावुत्तर-
पदलक्ष्यस्य सिंहदिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादि-
विशेषे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयावुपासनात्।
कुम्भस्य समोपमित्वाद्यर्थकस्य पकुम्भादिर्न तादात्म्येना-
न्वयबोधकः, प्रबलमपद्रव्यमित्यादेः संयुहाय नामपदस्य
धातुभिन्नोत्पलकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि लक्ष्य-
भावाच्च। नीलसुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नाम-
द्वयं सार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या-
व्यवधानात्। यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वय-
बुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्वमतोन तत्रा
भेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते
तादात्म्यप्रवाधेयत्वेन, नीलघटपटावित्यादौ च नीलपदा व्य-
वहितेन घटपटेल्येवंहन्तात्मकनाम्नोपस्थापिते घटे पटे च
नीलस्य तादात्म्येनान्वयाच्च व्यभिचारः। श्लोकं पर्वत धान्येन
धनं, प्रज्ञाया पट्टरित्यादावपि श्लोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादा-
त्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयादृशे तादात्म्यप्रवाधेयत्वेनेत्या-
दिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव। राजपुरुष
इत्यादिकस्तु तत्पुरुषेण पूर्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्ता-
दात्म्येनान्वयबोधकसमासविषययोस्तुल्यार्थकत्वहान्याप-
चेः, परन्तु राजसम्बन्धस्यैव। अतएव राजपुरुषइत्यादौ
पूर्वपदे पठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकुङ्कुममपि सङ्गच्छते।

यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तयोपरिष्ठाद्व्य-
ते। किञ्चिद्विशिष्टसुवर्चानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येना-
न्वयबोधकत्वसक्तनिरुक्ती विवेक्ष्यम्। नचैवमपि पञ्च-
इत्यादिद्विगौ द्विगम्ये गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्य-
मिदृशगम्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि
विवेचणीयत्वात्। अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानु-
षइत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन
व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधूमइत्यादौ तु
नरस्य शरीरं राक्षोः गिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धा-
र्थकपञ्चा तत्पुरुषएवेति वृद्धाः। चन्दनतस्विभ्रागिरि-
र्वसन्तवमयइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव
विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्मं न तु विशेषण-
स्यापि तद्व्यभिचारित्वम्। पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तमत्वं न
नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम्। अतएव तत्र
पुरुषस्यैव, पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वात्तत्तमपुरुषइत्यपि
कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः। तदाद्युत्तरपदकः
कर्मधारयः प्रायशोनेष्यते नीलतदस्त्रीत्यादितो जात्यपि
नीलोत्पलादेरस्मितादाप्रतीतिः। "पक्षयज्ञोजनं रम्यमा-
मतङ्गजनं वृथा। नीलयद्रसस्यास्तादाः कटुतद्रूपमीक्ष्यते"
इत्यादिप्रयोगात् कचिद्विध्यतेऽपि। प्रयुक्तञ्च जुमरनन्दिना
परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि। तत्-
पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः। ननु विवेक्ष्यतया नामार्थ-
प्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्था-
प्यत्वं तन्मं नतु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताक-
बुद्धिं प्रति गौरवाद्गतोनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयस-
म्भवात् कर्मधारयादिकः समासो न यौगिकः किन्तु नीलो-
त्पलत्वादिविशिष्टे रूढएव तदुक्तं भर्तृहरिणा "शब्द-
धानुं प्रत्युपायाच्च विहिताः प्रतिपत्तये। शब्दान्तरत्वाद
त्यन्तं भेदोवाक्यसमासयोः" इति वैयाकरणाः, तन्मन्दं नी-
लोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढाप्रतिष्ठानेऽपि नीलादि-
प्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभव-
कत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्वया नामार्थस्यान्वयबोध-
सामान्यं प्रतेय नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्मसुरीकस्य
नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुवर्णयोर्नान्वयबोधः, परन्तु सुव-
ल्नभागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किञ्च रोच-
येः?। नच समासस्याशक्तत्वे नीलोद्व्यञ्च घट इत्यादाविव
नीलघटोद्व्यमित्यादावपि घटे धर्मिखेकत्वं द्वयमिति
न्यायेन नीलद्व्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्याविच्छिन्नविधेयता-
क्षेपि बोधे नाम्नः प्रथमान्वयस्य तन्मत्वात् । विधेयत्वन्तु
विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदोवेत्यन्य-
देतत् पटमित्यादौ तु पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति
न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र
इत्येवं नीलपीतोत्पलं सरइत्यादिको बह्व्रीहिरिव
नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्या-
दिकः कर्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्या-
मवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्मिताकघीजनकः कथं न स्यात् ? इति
चेन्न “बहुपदे बहुव्रीहरेव नेतरोद्भवान्यः समास” इत्यु-
च्यते चेन्न बहुव्रीहरेव स्तनिविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वया-
वच्छिन्नतादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधः प्रति हेतु-
त्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात् । नील-
पीतोत्पले रस्य पीतनीलोत्पलान्वितमित्यादौ तु नीलो-
त्पलं पीतोत्पलञ्च रस्यमित्याकारकत्वं बोधो ननु नीलं
पीतञ्च यदुत्पलं तद्रस्यमित्याकारः । अतएव दुहात् परस्य
प्रत्येकामिसम्बन्धस्वरूपनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादि-
कमेव तत्र विपर्ययं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पल-
ञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविपर्यये
घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषेण
बहुनामगर्भो नैकैकत्र द्वयमिति न्यायेन स्मार्थस्य बोधक इति
सम्प्रदायविदः ।

अत्र समासे विशिष्टार्थेन शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि-
स्थितौ यथा ।

“कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा ताभ्यां विनापि
विवर्जितार्थान्वयबोधोपपत्तेः ननु नीलघटयोः सामाना-
धिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणेव अन्यप्रकारत्वादिना
तस्य भाने राजपुरुषादौ षडर्थोपस्थितिरपि तथास्तु
अत्र ब्रूमः—कर्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थयोर-
भेदो वा शुण्णुणिनोः समवायो वातुभूयते सचान्वय-
एव नन्यन्यप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थि-
तिर्नामपदाच्छब्दवैति न तदर्थं लक्षणा । राजपुरुष
इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरनुयोऽनुभूयते । राज-
सम्बन्धिनश्चानुयप्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षडर्थ-
लक्षणां विना, राजः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं
राजपुरुषमानयेत्यादौ पर्यायत्वाद्वा राजसम्बन्धिनः पुरुष-
ऽन्वयोभासते राजसम्बन्धो अन्यप्रतियोगित्वेन । एवञ्च
बहुव्रीहौ सर्वान्वयपदस्य षडौतत्पुरुषे पूर्वपदस्या-

परपरतया लक्षणिकत्वात् ताभ्यां कर्मधारयो बलवान्
सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वाद् । अतएव “एत-
यैव शब्दा निषादस्यपतिं याजयेत्” इत्यत्र कर्मधारय एव
मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षडौतत्पुरुषे च षडर्थे लक्षणा-
पत्तेः । वैयाकरणास्तु समासमात्रे विशिष्टार्थेतिरिक्तां
शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्वीकारे दोषं वर्णयन्ति यथा वैया-भू०

“अपि च समासे विशिष्टशब्दस्य कारे राजपुरुषचित्तयुः
नीलोत्पलमित्यादौ सर्वान्वयान्वयप्रसङ्गः । राजपदादेः
सम्बन्धिनं लक्षणायामपि तदुल्लेखः पक्षतोत्यादौ कर्म-
त्वादिसंश्लेषेण तदुल्लेखः पाकादायन्वयवारणाय प्राति-
पदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेहेतुताया
व्यावश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथाभावात् । तदुल्लेखः शुभ-
इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकत्वाद्यर्थे तदुल्लेखदेस्तस्य च
शुक्ले व्यभेदेनैवान्वयः । शुभेण तदुल्लेखेन्यादौ च विशे-
षणविभक्तिरभेदायां पार्थिवक्रोधान्वय इति नातिप्रसङ्गः ।
तथा च समासे परस्परमन्ययासम्भवादावश्विकैव सप्तदायस्य
तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः” । “तन्मूलकरीत्या सर्वत्र समासे
शक्तिरस्तु च तयाविपर्ययस्यापि षडौतत्पुरुषकर्मधारययोः
शक्तिमत्त्वाविशेषाद्विषादस्यप्रत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यात्
इत्यत्र आह । “पर्यवस्यच्छब्दबोधाविदूरमाकुलणस्थिते ।
शक्तिपक्षेऽन्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्वविन्ननम्” ।

“पर्यवस्य” चासौ शब्दबोधश्च तस्मादविदूरमासौ प्राक्क्षप्य
तदानीन्तनलाघवमादायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः । अयं
भावः—निषादस्यपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे
निषादानाञ्च स्वपती निषादस्याधिके पुरुषान्तरे चेत्वेव
सर्वत्र शक्तत्वाद्यानालंकम् । तथा च “नानार्थे तात्पर्या-
द्विशेषावगतिः” इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये पूर्वोप-
स्थितार्थे एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत्कल्पनमिति । परे-
षामपि सति तात्पर्ये यदीः प्रवेशयेतिवत्लक्षणायादुर्व्या-
रत्वात्तात्पर्यमेव कल्पकोटौ अवशिष्यत इति दिक्” ।
“पुं वत्कर्मधारयजातीयदेवीयेषु” “तत्पुरुषेऽन्यकर्म-
धारयः” पा० । “इतोऽपि गुरपि आहं सततमस्मदुल्लेख-
व्ययीभावः । तत् पुरुषः कर्मधारय वेन स्थां सदा
बहुव्रीहिः” इत्युक्तः ।

कर्मिन् पुंन० ल-कर्मणि यनिन् अहं चोदि० पा० अमरे तु
न० । व्याकरणपरिभाषिते कक्षां प्रियाफलान्यतयापु-
मिदतमे पदार्थे “कर्तुरीक्षिततमं कर्म” पा० । व्या-
ख्यातञ्चैतत् मि० कौ० यथा—

“कर्तुः क्रियया आप्तुमित्तमङ्गुलसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् ? माघेष्टं बध्नाति । कर्मण रक्षिता माषा न तु कर्तुः । तमवप्यङ्गं किम् ? पयसा खोदनं भुङ्क्ते । कर्म-
त्यनुष्ठत्तौ पुनः कर्मपङ्कशमाधारनिष्ठत्वर्थम्, अन्यथा गृहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्” । विहतज्वेतदङ्गाभिः सरलायां यथा कर्तुरित्यादि । कर्त्ताप्रु मिष्यमाणं कर्मत्वर्थः । “धातूपात्त-
व्यापारादयः कर्त्ता” इति वक्ष्यते । आप्तु च सम्बन्धः, स च कर्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवानुपस्थितकल्पने
मानाभावात्, एवञ्च कर्त्ता स्निग्धक्रियारूपव्यापारप्रयोज्य-
फलेन सम्बन्धु मिष्यमाणं कर्मत्वर्थः, तदेतदाह कर्तुः क्रियया आप्तुमिति । क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्धुम् । फलव्यापारयोर्धातूपात्त-
त्वन्तु “फलव्यापारयोर्धातूपात्तत्वे तु तिङः कृताः” इत्यनेन सिद्धम् । तच्च कर्म संप्रविधम्, यथोक्तं हरिणा “निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यतेति त्रिधा मतम् । तच्चेष्टिततमं कर्म चतुर्धा न्यस्तु कल्पितम् । औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीक्षितम् । संज्ञान्तरैरनाख्यातं बहुवचनान्यपूर्वकम्” इति । तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—
“यदसज्जायते सदा जन्मना यत्प्रकाशते । प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा । तच्चिर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यरस्थितम् । प्रकृत्युक्तेदस्मभूतं किञ्चित् काष्ठादिभङ्गात् । किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादि-
विकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिरित्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते” इति, “सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाशोयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचलते” इति च । तदयं लक्षणनिष्कर्षः—प्रकृतिमात्रकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्यो-
त्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ-
घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वाच्चिर्वर्त्यत्वम् । प्रतीयमा-
नप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाहविशिष्टासत्त्वो-
त्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्यत्वम्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासत्त्वफलवत्त्वात् कुण्ड-
लस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्यत्वम् । क्रियाकृतासा-
धारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्य-
फलवत्त्वं नोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा यामं गच्छतीत्यादौ यामादेः कर्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृत-
श्रमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफल-
प्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु

क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्मभावनिष्ठतया असाधार-
ण्येन तद्वत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्यं प्राप्तं यथा यामं गच्छन् त्वं स्पृशतीत्यादौ त्वयादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्य-
संयोगरूपफलवत्त्वं नोदासीनकर्मता । हिटसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं, द्वेष्यं यथा अश्वं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञान्तरैणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धो-
पयोगितया कर्मत्वम् । व्यक्तीभविष्यति चेदसपरिहृतात् । कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा ‘जलधिमधिषेते’ इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि ‘अधिधीञ्स्यासं कर्म’ पा० इत्यादिना कर्मसंज्ञया कर्मत्वम् । पयसेति भुजि-
क्रियां प्रति पयसः प्रकटोपकारकत्वविवक्षायां तस्यैष्टित-
मत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव । इह तु तथा विवक्षापि-
रहेणाक्षभोजनं प्रति तस्याकृतया करणत्वमात्रं विवक्षित-
मिति न खोदनस्य कर्मत्वम् । सृष्टार्थे हतीयेति तु न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तमया बोधयितुमशक्यत्वात्” ।

कर्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द० प्र० अन्यथोक्तं यथा ‘यगन्तधातोर्घोर्विस्तिङा स्थायेऽनुभाव्यते । यत्तासौ कर्म-
ता नाम कारकं कर्तृतेतरः’ यगन्तस्य यहातोर्घरस्यतिङा यत् स्थाये तदोयोयाहयोऽर्घोऽनुभावयितुं शक्यते, तद्वातू-
पस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्त्ताभिन्नः कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः । यामोगम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्या-
याः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्त्रजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदो-
पस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु लज्जतइत्यादाविव विभा-
गादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहित-
प्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षादवः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रिया-
कर्मत्वं न तु विभागादेः, तेन तरोरुवागिनि खगे तर्हं गच्छतीत्यादिकोऽत्र प्रयोगः । गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यते इति त्वनुयासनिष्ठं कर्तृस्वभावकतया कर्मवत् क्रियाया अप्रसङ्गेः) । कर्मत्वमिवातुल्यव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्मप्रति न तत्कर्त्ताभिन्नमिति तद्व्युदासः । ननु चैत्तुर्कटकगमनजन्यसंयोगस्य यामइव चैत्वेऽपि सत्त्वाच्चैत्वेण गम्यते चैत्तु इत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङ्कर्त्तृसंयो-
गस्य जन्यत्वस्यान्यप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्तुर्कटकगमनान्यप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्वे बाधितत्वात् । अतएव चैत्तोपामं गच्छति

इतिवत् चैतच्चैतन् गच्छतीत्यपि न प्रयोगः, तत्रापि द्विती-
यार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साका-
ङ्क्षतया द्वितीयान्तर्भवस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनक-
त्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैतृप्रति-
योगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेचैतरे बाधितत्वात् । यत्तु फल-
मिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्मावाचिप्रत्यय-
स्यार्थः, परत्वञ्च तिङ्ग सार्धफलान्वयिप्रतियोगिकं, द्विती-
यादिमुपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याख्यते तथा च चैत-
कत्कस्य चैतान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैतरे
तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैतरेण गम्यते चैतृत्वादिकोन
प्रयोगः । एवं चैतान्यसमवेतस्य चैतरे बाधाच्चैतच्चैतं
गच्छतीत्यादिरपि । चैतरेण गम्यते यामदत्तादौ तु चैत-
कत्कस्य यामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्योऽयः संयोगस्त
हान् यामदत्तत्वव्यवधानेन किञ्चिद्बाधकमिति प्राप्यै-
रुक्तं तन्न युक्तम्, संख्याकार्तातिरिक्तस्य तिङ्गस्य धात्वर्थ-
विशेष्यत्वनिवर्त्तनेन तिङ्गस्य परसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादा-
वन्ययायोगात् प्रथमानोपस्थाप्ययामादेरभेदान्वयसम्बन्धेना-
न्यत्र प्रकृत्यर्थे तिङ्गस्य धात्वर्थस्यादृष्टत्वेनाप्युत्पन्नत्वात्,
चैतरेण गम्यते द्रव्यं, द्रव्यं गच्छति चैतृत्वादौ द्रव्यान्व
समवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनाप्युक्ततापत्तेः । नव्यास्तु
फलमिव भेदोऽपि कर्मात्वाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथा च
चैतरेण गम्यते याम दत्तत्वं तिङ्गभेदस्य सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगि-
त्वसम्बन्धेन प्रथमानाथे यामादौ विशेष्यत्वाच्च व्युत्प-
त्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैतृकत्कगमनान्यवृत्ति-
भेदप्रतियोगित्वस्य चैतरे विरुद्धात् चैतं गच्छतीत्यादावपि
प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैतान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्यक्त्यादावश्रयतेचैतरे बाधा-
च्चैतं गच्छति चैतृत्वादिकोन प्रयोगः । प्रतियोगित्वञ्च
उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नं धर्म इयानवच्छिन्नं वा पाह्यमतोऽव्यं
गच्छतीत्यादौ गतौ द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरुद्धेऽपि न
क्षतिरिति प्राञ्जल्युक्तम् । इत्थं खगस्य जतीत्यादौ
विभागावच्छिन्नक्रिया त्वजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन
इत्यावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान्
खगदत्ताकारस्तत्र बोधः । इत्यावधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्व-
स्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां पाह्यमतः खगाद्य-
वधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्वजति खगदत्ता-
दिकोन प्रयोगः । खगेन तज्ज्यते खगदत्तापि प्रयोगः

प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः । प्राञ्जस्तु यामं गच्छति
त्वजतीत्यादौ सर्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्यजिगम्योः
पर्यायत्वेऽपि न क्षतिः, गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव
तज्ज्यत्वं क्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्य-
येषु व्युत्पन्नत्वात् तर्हं तज्जतीत्यादौ संयोगस्य तर्हं
गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि
समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्य-
ताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात् । नचैवं
अन्दीन स्यन्दत्वादेरिव त्वागोन गर्तारित्वादेरपि
वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्वजिगम्योर्विभागादावच्छिन्न-
क्रियालक्षकत्वेनैवान्वययोऽव्यवस्थाम्भवात् । द्वितीयासाकाङ्क्ष-
तमन्तधातुत्वप्रयुक्तएव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवदेशेनतु
फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः चाप्रसङ्गाव्यापत्तत्वात् ।
स्यत्त्वर्थधातूनां कर्मणि यस्या इव द्वितीयाया अपि
साधत्वात् । एवञ्च यामं गच्छति तर्हं त्वजतीत्यादौ याम-
संयोगजनकक्रियावांस्तद्विभागजनकक्रियावानित्वाकारक
एव बोधो नतु यामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावांस्त-
द्विभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्वाकारकः, संयो-
गविभागयोर्द्वययथाभानस्य नीलघटजनकदण्डवानित्वादौ
घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभववाधितत्वाच्चे-
त्याहुः । परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं
ममिश्रकं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थस्यार्थदया भासते
एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव, गत्यर्थयोः संयोगक्रिय-
योर्मिश्रएव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमाले ममिप्रयोगः । उच्य-
तन्तपदे चन्द्रत्वस्यैव त्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि
संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकव्यक्तिस्त्रीकारेऽपि न
क्षतिः । इत्थांस्तु विशेषो यस्तत्र स्वरयशिनोर्मिषोऽनान्यः
प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तपेति तथाच यामं गच्छतीत्यादौ
द्वितीयाया व्याधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वि-
तस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् यामवृत्तिस्तत्प्रति-
योगिकोवा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्वाकारक-
स्तत्र बोधः, तर्हं तज्जतीत्यादाव्याधेयत्वसवधित्वं
वा द्वितीयायार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्था-
न्तरे क्रियायामन्वयात्तद्वृत्तिस्तदवधिकोवा योविभाग-
स्तद्विशिष्टक्रियावानित्वाकारकोबोधः संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च
जनकत्वस्याश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव पाह्यमतो-
नातिप्रसङ्गः । सकर्मकत्वमपि धातोः सार्धफलवच्छिन्न-
सार्धक्रियान्वयबोधकत्वं आनातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहा-

रोभाक्त इत्याहुः । (फलव्यापारयोर्धातुरित्यनुसारिणः)

तदुक्तं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजः-
संयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तन्निविष्टे च निरुक्ते
तेजःसंयोगे तदुक्तस्य धेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचती-
त्यपि प्रयुज्यतएव अतएव “स्वतन्त्राः परमाणवः पचन्ते”
इति किरणावस्थामाचार्याः । अतोदनं पचतीत्यादौ
तु तदुक्तलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वि-
तमनुकूलत्वं द्वितीयार्थं इत्यपि कश्चित् । त्वं हिनन्ती-
त्यादावारम्भकसंयोगविरोधिभिर्भागावच्छिन्नक्रिया छिदे-
रर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्व-
सम्बन्धेन त्वणादेरन्वयः । पुत्रेण विष्णुं यजतइत्यत्र
प्रीत्यवच्छिन्नसमन्वकद्रव्यत्यागोयजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोर्धे-
यत्वेन इत्येव पुत्रपादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीति-
हेतुर्धर्ममन्वकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वान् इत्याकारस्तत्र
बोधः, स्वत्वध्वंसजनकेष्वाप्यवसन्नस्य तद्ग्राहकदेशे स्व-
त्वएव वा पुत्रपादेराधेयत्वेन तत्त्वान्वयस्तेन इत्येव विष्णुं
यजतइत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन यादृशसत्त्वंऽपि न
वृत्तिः । पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौर-
वप्रयुक्तप्रीतृवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोगैरव-
प्रीतयोः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्वादेरन्वयस्तेन
पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता वा पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तदा-
नितेयं तत्र बुद्धिः । गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही आन-
प्रमेदोयेयं भक्तिरित्युच्यते । पित्वादिसेवायाश्च मन्वक-
रणकत्वाभावाच्च तत्र पितरं यजतइत्यादिकः प्रयोगः ।
परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियाभ्यां
धातुलक्षणा नातः परमेशितः प्रीतिविरहाद्योभ्यत्वा-
पत्तिः । इतं जुहोतीत्यादौ वज्रादिकरणकपतनाव-
च्छिन्नमन्वकरणकक्रिया ऊधातोरर्थः, प्रीक्ते च पतने
इतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाम्नाधिकरणकस्य इतद्वृत्तिपतन-
स्यानुकूलमन्वकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशो
च क्रिया सहतस्य करादेः प्रसारणानुजीकरणादिरेव ।
अतएव एतादेः परित्यागित्वविरहादित्यादेर्न यदृत्वं
किन्तु होतृत्वमेव । वज्रौ जुहोतीत्यत्र संप्रत्यनस्यार्थेन
धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति वज्रहृत्तत्त्वविशिष्टपतने
तद्वृत्तिविच्छेदस्थान्ये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्न-
क्रियायामेव । प्रतिभादौ एतादिद्रूपनं मन्वकरणकमपि
तन्मात्राधिकरणकं वज्रौ इतस्य प्रथमभात्वमन्त्राधिकरण-
कतत्पतनानुकूलमपि न मन्वकरणकमतस्तदुभयं न होमः ।

प्राजापत्येऽपि होमे मानसएव मन्त्रः करणम् । यद्वा वज्र-
संयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्वकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थ-
स्तेन इतं जुहोतीत्यत्र वज्रसंयोगजनकं यद् इतस्य पतनं
तदनुकूलमन्वकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारकोषोऽर्थः ।
न चैवं जुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्कफलशालित्वेन
वज्रादेस्तदर्थकर्मतया वज्रं जुहोतीत्यादिकप्रयोगा-
पत्तिः साक्षाद्भात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्यान्वयिनः
कर्मत्वादित्यथा गगने लोड्मस्तृत्तिपतीत्यादौ गगना-
देस्तृत्तेपणादिकर्मतायादुर्वारतापत्तेः ऊर्ध्वसंयोगफलक-
क्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्पत्तेरपत्त्यात् । नचोत्पत्तेरपत्त्या-
दिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेयनत्वा-
दिना सङ्गरेण तस्य जातित्वावोगात् लोड्मादेस्तत्कर्मत्वा-
प्रसङ्गाच्च । अतएव परम्परया जुहात्यर्थतावच्छेदकीभूतवज्रः
करणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थम् “यकश्चि-
तश्च” इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते ।
धनं प्रतिष्ठह्नातोत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः
स्वीकारः प्रतिपह्णइति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं,
विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तत्त्वस्य
स्वीकारेण प्रतिपह्णः । यामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदान-
जन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव
वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे यामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन
यामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, याम-
निष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः । यामं
विक्रीणातीत्यत्र मूल्यप्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्य-
प्रहणमेव वा विक्रयस्तेन यामनिष्ठस्य मूल्यप्रहणजन्यपर-
स्वत्वस्यानुकूलोवोयामस्य त्यागस्तद्वान्, यामनिष्ठं यत्
परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यप्रहणवानिति वा तत्र बोधः ।
मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं नतु द्रव्यमात्रं
तेन तिलादीन् दत्त्वा मायादीर्षां विनिमये विप्राणां तिल-
विक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव । नरकं पततीत्यत्र
भोगावच्छिन्नं पातित्वमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपा-
तित्ववानित्याकारकस्तत्र बोधः । नरकपतित इति द्वितीया-
तत्पु रूपादाहरणमपि उत्तिकारस्य, एतदभिप्रायकमेव
पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः
प्रयोगः । स्वर्गे गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्यैव प्रकृतेनरकपद-
स्यापि तद्देशपरत्वात् । धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वा-
वच्छिन्नोव्यापारोधात्वर्थः, तन्निविष्टे च स्वत्वे धनादेराधेय-
त्वेनान्वयः । नतु यगन्तधात्वर्थविशेषतापन्नस्यैवार्थोवादि

कर्मत्वं तदा दुष्कादेष्टुं कर्मस्य व्याप्तिः। गोपेन गौः प-
योदुह्यादौ गोपकर्मकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मक-
मोचनं तद्वती गौरितेजसमन्वये मोचनबहिः क्षरणयोर्द्वयो-
रेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं यन्मोचनरूपं
तस्यैव कर्मव्याप्तिरुक्त्या बोधनात् "गौणं कर्म दुह्यादिभ्यस्ति-
ङाद्यैरभिधीयते" इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं
निर्वर्त्ति। यस्य धातोर्द्वयं यः प्रकारोभूय भासते।
द्वितीयया स्मरितोऽर्थस्तथा तत्कर्मतोच्यते। यथातोया-
दयार्थे द्वितीयया यादयः स्वार्योऽनुभाव्यते तद्वात्वर्थक्रि-
यायां तत्कर्मत्वम्। तच्च गां दोग्धि पयस्त्वादप्रयोगात्
पयःप्रभृतेरप्युक्तम्। पाकं कुरुते इत्यादौ यत्र प्रकारो-
भूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे। भवते यामभित्यादौ भूधा-
त्वर्थे प्राप्नोति तथामूतमपि संयोगत्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ
प्रकारः। चौरं कृजन् पयः परिष्कुर्वन्निस्त्रादावेव
रुजादिधात्वर्थे हिंसादेर्हितीयार्थं कर्म तायां विधेयत्वं
सुलभं शङ्खानजादेर्निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्वधातोः
कर्मणि षष्ठाः प्रतिषिद्धत्वात्। दिवः करणस्य कर्मत्वोप-
देशात् अस्मान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि
गौणकर्मत्वमेव, अतएवास्मादीव्यत्वे द्यूतकारैरित्यादौ
क्रोडाकरणतायामेव विहितास्तिङादिकर्मप्रत्ययाः। दुह्या-
दयस्तु फलार्थक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्म-
कास्तेन गां पयोदग्धि गोपदत्तत्वं दुहेर्मोचनानुकूल-
व्यापारोऽर्थ इति तत्त्वप्रमोचने गोराधेयत्वेन पयसः
कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोदत्तिमोचनं तद-
नुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र बहिःक्षरण-
वच्छिन्नव्यापारोमोचनं तदनुकूलव्यापारोदोहनमतोधात्व-
र्थतावच्छेदकीभूतं बहिःक्षरणरूपं फलमादाय पय-
सोमोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम्। एवं
शिष्यं धर्मं वदति, वर्त्तते, ऋते, उपदिशतश्चाद्ये, इत्यादौ
प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारोवदप्रभृतिधात्वर्थ इति तद्विधेयां
प्रतिपत्तौ शिष्यस्य धेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्व-
याद्धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूल-
व्यापारवान् इत्याकारकोबोधस्तद्व्यापारस्य धर्मः
सेव्यतामित्यादिकोशुब्धाभिप्रायः। शत्रुं यतानि
जयतीत्यत्र यज्ञवावच्छिन्नपरामर्शजयतेरर्थः तथा
च यतस्य यज्ञानुकूलोयः शत्रुं कर्मकपरामर्शक-
त्वेनेत्यत्र तत्त्व बोधः। परामर्शव्यतिरिक्तारः। प्रजाः
यतं दण्डयतीत्यत्र यज्ञवावच्छिन्नयज्ञं दण्डयत्येव स्थाया

च यतयज्ञानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत् कर्त्ततेत्यत्र
तत्त्व बोधः। शासनं नियन्त्रणम्। सुधां ससृष्टं मध्ना-
तीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थेन सुधोत्थाना-
नुकूलं यत्ससृष्टोन्मन्थनं तत्कर्त्ततेत्यर्थः। उन्मन्थन-
मालोचनम्। पान्यं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधाना-
वच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथाच पान्यनिष्ठं यत्पयोऽभिधा-
नं तदनुकूलव्यापारवानितेत्यत्र तत्त्व बोधः। अभिधान-
मभिलापस्तदनुकूलव्यापारस्य केन पथा गन्तव्यमित्यादि-
प्रश्नः। नृपमर्धं प्राथयते याचते भिल्लते इत्यादौ
दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथा च नृपनिष्ठं यदर्थस्य
दानं तत्प्रेरणयानित्यर्थः। प्रेरणा प्रवर्त्तना, सा
च दीयतामिच्छायाभिप्रायरूपा। याममजां बह्विति
नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारोवहिप्रभृतेरर्थेन
यामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानिते-
त्यत्र तत्त्व बोधस्तद्व्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः।
पुलं धर्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, यथा
च पुलनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः
तथाविधोव्यापारः सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदे-
शरूपः। शाखां यामाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुर्कर्षणं धात्व-
र्थेन यामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलव्यवर्षणवा-
नित्यर्थः। विकर्षणं नञोकरणम्। गामवरुणद्वि व्रज-
मित्यत्र गतिप्रतिरोधहेतुत्वावरणमवरुणेरर्थेन भोगति-
प्रतिरोधस्यानुकूलं यद्गजस्यावरणं तत्कतिमानित्यन्वयधोः।
दणं फलान्यविविनोति इत्यत्र जिदाहेतुर्विषयद्रुनं विनो-
तेरर्थस्तथा च फलकर्मकव्यवदातुकूलं यद्गुणस्य विषयद्रुनं
चालनं तद्धानितेत्यत्र तत्त्व बोधः। उत्क्षिपत्यादिकस्तु
धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यमपि न दुह्यादिः।
यदुक्तमभियुक्तैः "दुहिर्वदत्यर्थेजिदं शिष्टमन्विष्टव्यापारार्थनाथौ
नयनार्थशास्त्र। लघीरुधिचिञ्च तथाद्विदत्तौ द्विकर्म-
कोऽयं कथितो दुह्यादिः"। तथाद्विदत्तौ निरुक्ततत्त्व-
द्विदत्तौ। "गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दाधौ व्यधातुम्।
कर्त्तृत्वं हेतुविहितस्यन्तेष्वेतेषु कर्मतेति" शाब्दिककृतः,
गोपान् गमयति, द्विजान् गमयति, द्विजान् भोजयति,
गुरुननुज्ञापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्नापयती-
त्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्त्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्वं
द्वितीयार्थः। तथा च गोपकर्त्तृकगतानुकूलव्यापारवा-
नित्याकारकत्वं बोधः। पुत्रान् प्रीतिम् प्रापयतीत्यादौ
च प्राप्तिर्न गतिः चैवोयाम् भावयते, यामस्य भावक

इत्यादौ प्राप्नुयैव भवतेः स्वार्थविहितगुणस्य कर्तुः कर्मतानिरासाय णिचोहेनुविहितत्वमुच्यते । “हिंसाया- मेव भुज्यते भजेरेव” यद्वैरपि । यत्नस्य कर्तुः कर्मत्वं क्रियया वाङ्मनं यदि” इति स्मरणाङ्गव्यति मूषिकान् मार्ज- रम्, भजयति तत्रां जगन्मित्रादेरेव भजेः कर्तरि कर्मता न तु भजयतामोदनं भूतेष्वेत्यादौ, भजयति प्रजाः परि- जनेः कुम्भ इत्यादौ तु न भोजनं भजैरर्थः । वाङ्- यति रथमन्त्रां सारथिः वाङ्मयति गोणीं वृषमान् वा- ङ्मिक इत्यादावि वाङ्मयति भारं भूतेष्वन धनिकइत्यादौ स्ववेष्टया वाङ्मकोन धनिकादिः । “हृक्कोस्तु कर्तुः क- र्मत्वं यत्नत्वे स्यादभिपयः । अभिवादिदशरेवमा- त्मनेपदइत्युक्ते” इत्युच्यतेह्ययति कारयति वा पटं कुविन्देनेतत्त्रयेण विन्दिमितातोऽपि विन्दिष्य गौण कर्मत्वावगमः । तथा अभ्यवहारयत्नोदनं तनयं तनयेन वा जननीं, विकरयति चित्तं चित्तेन वा वसन्तइत्यपि प्रमाणम् । परन्तु पूर्वयोरप्राप्तिवैतयोस्तु प्राप्तायेव कर्मत्वस्य वैकल्पकोपधिः । शुद्धमभिवादयते सुतं सुतेन वा भृङ्गस्यः भ्रुवं दर्शयते भार्या भार्याया वा पति- रित्यादौ तु हयोः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ सः । अनात्मनेपदस्यैव तु पन्थानं पथिकं दर्शयति, पुल्लेण मित्तमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्मत्वादिकम् । जालेणार्थं निर्णययति, चैलेणोदनं खादयति, आदयति वा दारैः क्रन्दयति, पुल्लेण मित्तमाङ्गाययतीत्यादौ तु मोप्रभृतेषु ह्यार्थकत्वेन तत्कर्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि “न नोखाद्यादिपद्व्यायक्रन्दि ह्वयतिषु कचित् । चेत्तुयत्नोपु कर्तृत्वं कर्मता स्यात्तत्त्वादिष्विति” भर्तृहरिवचनादि- ष्विध्यते । अत्र च कचित्तिङादिप्रितिकथनाच्चैलेणार्थं निर्णयमानस्तिष्ठति, मल्लेण पूषं खादमानोऽब्रूते इ- त्यादौ कर्म विहितम् शानजानेनानुपपत्तिरिति वदन्ति । सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परस्परया तदा- न्यत्वञ्च तिष्ठत्यर्थः । घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं विष- यिता वा द्वितीयार्थः । दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थइत्युक्तस्यैव मुख्यमेव कर्मत्वं घटादे- रित्याङ्गं तन्मन्द् ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीते- र्वाधवेन ज्ञानत्वस्यैव जानातार्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपे- ज्ञातकज्ञाने निविकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्या- प्रसङ्गाच्च । अतएव प्राक्ज्ञापच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धा- त्वर्थ इति तत्प्रावच्छेदबोधुं ज्ञाततावच्छादेव घटादेशान-

कर्मतेति बहुमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्ताय । ज्ञाततायां मानाभावादप्यथा ज्ञाततायादव ज्ञाततादे- रप्यतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः । वज्रमनुमिनोमि आपा- दयाभीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेदेव द्विती- यार्थः पञ्च तोवज्रमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पञ्चत- मनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वमिदमका- रत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति । घटं पश्यति यन्द्ं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे सा- ज्ञात्कारत्वात्पक्षेऽप्यतमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुप- मोतचाक्षुषादौ तादृशाप्रयोगात् । आकाशं न पश्यती- त्यादौ पुनरन्यथोपपत्तेः । तद्वदुत्पत्तिं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायासुद्धेयतास्त्वोविषयता- विशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते, तेन तद्वदुत्पत्ति- कत्वप्रकारककृतेस्तद्वदुत्पत्तिविषयत्वेऽपि पाकदद्यायां त- द्वदुत्पत्तिं करोतीत्यादिकोऽपि प्रयोगः पाकदद्यायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अतुक्कृत्वे लक्षणा तद्वदुत्पत्ति- दिप्रत्ययकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात् । बर्द्ध- मानस्तु कृत्स्नत्वे धातना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तत्त्वौदनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्व- र्थस्तत्र न द्वितीया यथा घटाव यततइत्यादाविषेत्वाच्च तत्र ज्ञाततादिपदाद्युत्पत्तिमात्रप्रतीत्या यत्रत्वावच्छिन्नस्यैव करोतीत्येत्वात् । भीमांसानर्हणवे तु पाककृतौ तद्वदु- त्पादेरुत्पादानविधयेऽपि फलविधयोदनादेरपि विषयत्व- मुक्तं यदाह वल्मेधरः “सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्ते- र्विषयस्त्विधा । तत्र सिद्धमुत्पादानं क्रिया साध्यं फलं सुखमिति” तथा च तन्मते तद्वदुत्पत्तिदद्यायामोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयत्वैव द्वितीयार्थः । मांसं जीवति, क्रोधं स्फुरति, गोदाहं तिष्ठति, कुर्वन् क्रोडतीत्यादावाधकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं सुपाऽनु- भाव्यते “कालानामध्वमानानां क्रियाणां मोहतामपि । आधारता ध्रौव्यधातोः कर्मता स्यादभिपद्येति” सूत्रेः । “कर्मणि द्वितीया” “कर्मस्येष्टम्” पा० सकर्मकः अकर्मक इत्यादि । २ वैशेषिकमतसिद्धे सूत्रे द्रव्याश्रिते क्रियारूपे पदार्थभेदे । तद्वदुत्पत्तिदि कृत्वादिच्छादित्योर्द्वितीयं यथा- “एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेऽनपेक्षकारणमिति कर्मल- क्षणम्” सू० “गुणानन्तरसिद्धस्य कर्मणोऽलक्षणमाह एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणो- ऽस्मिन्नित्यगुणं, संयोगविभागेऽनपेक्षकारणमिति सूत्रे

पक्षनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिका-
रणपेक्षायां पूर्वसंयोगाभावापेक्षायाश्च नास्तिद्वयम् स्रोत-
पक्षनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पूर्वसंयोग-
ध्वंसस्य स्रोतपक्षनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्या
द्युत्पत्त्यसम्भवाभावात् । निवृत्तिरसिद्धतायाश्चाद्याप्यजाति-
मत्त्वं कर्मत्वं चलतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छे-
दकजातिमत्त्वं वा, गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं
स्रोतपक्षव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजा-
तिमत्त्वं वा । स चायं चलतीति प्रत्ययसाक्षिकः
पदार्थो नाविरलदेशोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्यापे-
क्षितकारिण्यमाणात्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः
पूर्वोक्त एव” उपप्लव । “संयोगविभागवेगानां कर्म समा-
नम्” सू० । “कचिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह, का-
रणमित्यनुपपन्नः यत्र द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं
संयुक्तमासीत् तावत्सङ्गुक्तान् विभागान् जनयित्वा
तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव
स्वास्थ्यं करोति वेगपदं स्थितिस्थापकस्य पुलकयति”
उपप्लव । “न द्रव्याणां कर्म” सू० । “ननु क्रिया
वता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं
यत्तदपि कर्म जन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्तित्वात् अहं
कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः । कुत एवमत आह”
उपप्लव । “व्यतिरेकात्” सू० । “व्यतिरेकादिति निवृ-
त्तेरित्यर्थः उत्तरसंयोगेन कर्मणि विवृत्ते द्रव्यस्युत्पत्त्यते
इति न कर्मणोऽव्यवधारणत्वं विनश्यदवस्थस्य कर्म न द्रव्य-
कारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायि कारणं वा
भवेद्विभक्तिकारणं वा, न तावदाद्यः, द्रव्यस्यासमवायि-
कारणनाशनाशत्वेन अवयवकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः ।
न द्वितीयः, महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्ड-
पटोत्पत्तौ निष्कर्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शना-
दप्रभिवारात्” उपप्लव । “गुणवैधर्म्याच्च कर्मणां
कर्म” सू० । “ननु यदा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणा-
नाञ्च गुणस्तथा किं कर्मणामपि कर्म कार्यम् ?
इत्यत आह । कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातोया-
रम्भकत्वं साधर्म्यसङ्गं “तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते”
इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदि-
जानूयते इति भावः” उपप्लव । “असमवायात् सामान्य-
कार्यं कर्म न विद्यते” सू० । “असमवायादित्यत्र
द्रव्ययोर्द्रव्येति बोध्यं, तथा च न द्रव्ययोरेकं कर्म-

समवेति न वा द्रव्येषु कं कर्म समवेति तेन सामान्यस्य सस-
दायस्य कार्यं कर्म न विद्यते । अत्रापि विदितानार्थो न
सत्तावचनः यदि कर्म व्यासज्यवृत्ति स्यात् ! एकस्मिन् चलति,
द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च द्रव्येषु चलतीति प्रत्ययः स्यात् !
न चैतत्, तस्माच्च कर्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः । ननु शरीरतद-
वयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथम-
न्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति प्रत्ययः,
एवमन्यत्रावयवविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या
अवयवकर्मसामग्र्यव्यापत्वात् तद्योपप्लवः न तु वैप-
रीतम्, नक्षयवे चलति सर्वत्रावयवविनि चलतीति
प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्य-
संयोगोऽपि न स्यात्, कारणकर्मणैव कार्यस्यापि संयोगोप-
पत्तेः” उपप्लव । “ननु मूर्तगुणानां कार्याणां कारण-
गुणपूर्वकत्वं स्वान्यगुणपूर्वकत्वस्रोतं द्रव्यकर्मणोश्च न
कर्म कारणमित्युक्तं, तथा च कर्मणः किमपि न कार्य-
मित्यायातं, तथावातीन्द्रियाणां स्वर्यादिगतीनाम् अतु-
मानमपि दुर्लभं, लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां
कर्म इति सूत्रोक्तमेव स्मारयन्नाह “संयोगविभागाच्च कर्म-
णाम्” सू० । “जन्याइति शेषः व्यक्त्वभिप्रायेण बहु-
वचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः । ननु द्रव्यकर्मणो न कर्म
कार्यं इति पूर्वसूक्तम्, संयोगविभागो तु संयोगविभाग-
कार्यावेष, तथा वेदानां कर्मणः कारणत्वाभिधानं
परिहृतमित्यत आह” उपप्लव । “कारणसामान्ये
द्रव्यकर्मणां कर्माकारणसूक्तम्” सू० । “कारण सामा-
न्यपदेन तत्प्रकरणसुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधा-
नप्रकरणे द्रव्यकर्मणो प्रति कर्मणोऽकारणत्वसूक्तं न तु
सर्वव्याप्यकारणमेव कर्म इति विवक्षितं येन “संयोगविभागाच्च
कर्मणामिति” सूत्रं व्याकृत्येति भावः” उपप्लव ।
तच्च कर्म पञ्चविधम् । “उत्प्रेषणं तत्रावक्षेपणमा-
कुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च”
भाषा० अत्रेदं बोध्यम् । लज्जोवत्प्रार्थक्यत्वादिमते
ऽस्य यत्प्रार्थक्यत्वात्तुनिष्पन्नत्वेऽपि उत्प्रेषणक्रियामात्रे
रुद्धत्वं न तु यौगिकत्वम् । तच्च कर्तृशब्दे प्रदर्शिते कर्मा-
दिशब्दवत् कर्तृपदस्य रुद्धत्वप्रतिपादनपरे शब्दचि० वाक्ये
उक्तम् । लज्ज उत्पत्त्यनुकूलव्यापारमात्रार्थक्यत्वादिमते
तु यौगिकत्वमिति भेदः । व्याकरणमते श्रव्यापारमात्ररूप-
क्रियायाम् “व्यापारोभावना सौवोत्पादना सैव च क्रिया ।
लज्जोऽकर्मकत्वापत्तेर्न हि यत्प्रोऽपेक्ष्यते” इति हरिणा

कर्मोपपत्तिरित्यनिरासेन कर्मपर्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तेः । क्रिया च धातुपाठव्यापारभेदः अधिकं क्रियाशब्दे वक्ष्यते । ४ शास्त्रविहिते अग्निहोत्रादियामादौ तच्च त्रिविधम् “नित्यं नैमित्तिकं काश्यं कर्म चैवं त्रिधा मतम्” इति व्यासोक्तेः । तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायानुबन्धि सन्ध्यावन्दनादि । नैमित्तिकं निमित्तनिवृत्त्याधीनकर्तव्यताकं जातेष्वादि । काश्यं कामनावृत्तकर्मव्यस्यमेधादि । पुनः प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं सात्विकराजसतामसभेदात् । तद्व्यवस्थानुक्तानि गीतायां यथा “नियतं सङ्गरहित-मरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सा-त्विकमुच्यते । यत्तु कामप्रेप्सुना कर्म साङ्गद्वारेण । वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २ । अतुल्यं लयं हिंसाभनपेक्ष च पौरुषम् । मोहादार-भ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम्” ३ । “नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभिनिवेशन्यम् । अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्नुमिच्छतीति फलप्रेप्सुस्तद्विलक्षण्येन निष्कामेण कर्त-यत् कृतं कर्म तत् सात्विकमुच्यते । यत्तु कर्म कामे-प्सुना फलं प्राप्नुमिच्छुना साङ्गद्वारेण वा मतुसमः कोऽन्यः श्रौतियोऽन्तोत्थेव निरुद्धाङ्गद्वारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्बहुलायासमतिक्रियमुक्तम् तद्राजसमुदाहृतम् २ । अतुल्यत इत्यतुल्यं पञ्चाङ्गाणि शुभाशुभं लयं वित्तलयं हिंसां परपौडां पौरुषञ्च स्वसामर्थ्यमनपेक्षापर्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्माभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्” ३ श्रीधरः । प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं शुक्लकृष्णकृष्णशुक्लभेदात् तत्र शुक्लं हिंसादानपेलं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि । कृष्णं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि । कृष्णशुक्लं हिंसादिमहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशु-यामादि । कर्मविपाकशब्दे उदा० । तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं, प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह मनुः “इह चासुखं वा काश्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुच्यते । प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवा-नामेति स्मरितम् । निवृत्तं सेव्यमानन्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै” । “कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसार-निवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते” मन्त्र० त० रघुन० । विहितकर्माचरणप्रकारः कर्मयोगशब्दे दृश्यः । ५ उपौ च “तद्यगेह कर्म चित्तोद्योतः क्षीयते” श्रुतिः “फलस्य

कर्मनिष्पत्तेर्लोकवत्” जै० सू० । अत्र कर्मशब्दः त्रिवि-वेदिककर्माभ्यपरः । “एष एव साधु कर्मकारयति तं यमेव उद्विनोषते एष उ एवासाधु कर्मकारयतीति” श्रुतिः । “फलं कर्मायत्तम्” भीमांसकाः ।

कर्मनाशा स्त्री कर्म नाशयति नश-णिच्-ञच् । कीकट-देशस्ये नदीभेदे, यस्या जलस्पर्शेन सर्वं पुण्यकर्माणि नश्यन्ति । “कर्म नाशजलस्तपोदिना नाशस्तस्यै मतः” भाषा० ।

कर्मनिष्ठ त्रि० कर्मणि निष्ठा यस्य । २ व्यासादिकर्मासक्तौ “ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्या-यनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे” मनुः । ७ त० । १२ कर्मा-सक्तौ स्त्री ।

कर्मिन्दु पु० भिक्षुसूत्रकारके अपिभेदे कर्मिन्देन प्रोक्तं भिक्षु-सूत्रमधीयते इति । कर्मिन्दुं तत्प्रोक्तभिक्षुसूत्राध्यायिषु ब० व० सि० कौ० । इनेष्वेष्टेषु पा० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगविन्यसम्बन्धः ।

कर्मिपथ पु० कर्मणां कायिकादीनां पन्थाः अथ समा० । “कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् । मनसा त्रिविधम् चैव दश कर्म पञ्चास्यजेत्” भा० अतु० । १२ अ० उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्ममार्गेषु ते च दशकर्म पञ्चास्यजेतौक्ताः यथा “प्राणातिपातः क्षैन्यश्च पर-दारमचापि वा । त्रिषि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्ज-येत् । अष्टप्रलापं पाद्व्यं पैशुन्यमन्ततन्ना । चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेन्नातुचिन्त्येत् । अनभिध्या परस्त्रेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् । कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् । तस्माद्वाक्याय मनसा नाचरेद्दुर्भं नरः । शुभा-शुभान्वाचरन् हि तस्य तस्याश्रुते फलम्” ।

कर्मप्रवचनीय पु० कर्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्मप्रवचनीयः कर्त्तरि भूते चानोयर् । “कर्म प्रवचनीयाः” इत्यधिकृत्य पाणि-न्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु । ते हि संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्वं यद्योक्तं हरिणा “क्रियाया द्योतकोनायं सम्ब-न्धश्च न वाचकः । नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धश्च तु भेदकः” इति “अधिपरो अनर्थका” इत्यादेशहृत्प्रोक्तत्वाभावेऽपि योम्य तथा तथात्वम् । अन्वादयचार्यभेदे तत्संज्ञकाः सुक्ते चार्था पा० दर्शिताः यथा “कर्म प्रवचनीयाः” इत्यधिकृत्य “अतु-र्लक्षणे” “तृतीयायै” “हीने” “उपोऽधिके च” “अपरो वर्जने” “आह्वमर्थादावचने” “लक्षणेऽसमूहाख्यानभाग-वीक्षासु प्रतिपर्यवः” “अभिरभागे” “प्रतिः प्रतिनि-

धिप्रतिदानयोः” “अधिपरो अनर्थकौ” “सुः पूजायाम्”
“अतिरतिप्रसवे च” “अपि पदार्थसंभावनामवसर्गगर्हा
समुच्चये” “अधिरोचरे” पा० । “कर्मप्रवचनोपयुक्ते
द्वितीया” पा० ।

कर्मन्यास पु० कर्मणां विहितकर्मणां विधिना न्यासः न्यासः,
कर्मणाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुवीयमानानां फलस्य न्यासो
वा । विहितकर्मणां विधानेन न्यागरूपप्रवृत्त्यायाम् ईश्व-
रार्पणबुद्ध्यानुष्ठानेन कर्मफलत्वात् च । कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।

कर्मफल न० कर्मणां शास्त्रविहितानां निषिद्धानां वा फलम् ।

शुभाशुभकर्मणां शुभदुःखादिरूपे । फले तत्र विहितकर्मणां

फलाभिसम्बन्धौ तत्तत्फलप्राप्तिः अनभिसम्बन्धे परस्परया
चित्तशुद्ध्या मुक्तिप्राप्तिरिति भेदः । यथाह मन्० त० विष्णु-

पु० “विशिष्टफलदाः काव्या निष्कामाणां निष्कृतिदाः”

गोतापि “युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैविकीम्

अयुक्तः कामकारेण फले सन्तोनिबध्यते” । युक्तः ईश्वराय

कर्माणि न फलावेत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा फल-

मनभिसम्बन्धाय कर्माणि कुर्वन्प्रोत्तिषेपः । शान्तिमाप्नोति

सत्त्वशुद्धिपापक्षयसंन्यासनिर्वा क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः । अयु-

क्तस्तद्वृत्तिषु कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः

प्रवृत्तिरिति यावत् । फले सक्तः मन फलावेदं कर्म तत्करो-

मीत्येवं फले सन्तोनिबध्यते” मन्० त० रघु० । “विष्णुपुराणे ।

“कर्मोत्थयसङ्ख्यिततत्फलानि सङ्गस्य विष्णो परमात्म-

रूपे । अथाथ तां कर्मसङ्गमनन्ते तस्मिन्त्यं ते त्वमन्ताः

प्रयान्ति” । तां कर्मसङ्गीं भारतवर्षरूपां “पितृसङ्गं दिवि

ये च मूर्त्ताः कामप्रदाः काव्यफलाभिसम्बन्धौ—विहितदा

वेऽनभिसङ्गितेषु” पा० त० रुचिस्तवः । अधिकं कर्म-

योगशब्दे वज्रते । कर्मफलानामीश्वरस्यैव दातृत्व-

मिति वेदान्तिनः । मोक्षसङ्गमते धर्मादेव फलमिति भेदः ।

तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितम् “फलमत उपपत्तेः” इत्यादिके

शा० सूत्रभाष्ये दर्शितम् “यस्तु कर्म फलत्वागी स त्यागी

त्यभिधीयते” “न मे कर्मफले स्मृत्वा” गोता । कर्मरङ्गस्य

फलम् या० मध्यपदलोपः । (कामराङ्गा) २ फले भेदः ।

अथ कर्मणां फलमस्ति न वेति सन्देहे निरूप्यते, तत्र

कर्मणः प्ररोचनार्थतया न फलमस्तीति श्रीभागवतवचनं

अधिरव्याख्यानञ्चोपजीव्य मन्० त० निरुतिं यथा—

“वेदोक्तमेव कुर्वाणोऽसङ्गोऽपि तमीश्वरे । नैष्कर्म्यां

कर्मते सिद्धिं रोचनायां फलश्रुतिः” भाग० ११, २, ४८ ।

“वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि

क्रियमाणे तस्मिन्नासत्तिस्तत्फलञ्च स्यात्, न तु नैष्-

कर्मरूपा फलसिद्धिः । अतएवाह ‘निसःकृ इति अन-

भिनिवेशितवान् ईश्वरोऽपि न फलोद्देशेन । फलस्य

श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येवेत्यत आह ‘रोच-

नायां’ इति कर्मणि श्रुत्युत्पादनायां । अतएव तत्रैव

“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम् । श्रेयो-

विषयस्या प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव हि

कामेषु प्रायेण स्वजनेषु च । आसक्तमनसोमत्तां आत्मनो-

ऽनुरहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भाष्यतो एजिनाध्वनि ।

कथं युद्धात् पुनस्तेषु तांस्मोविशतोबुधः । एवं व्य-

स्यितं जैचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न

वेदज्ञा वदन्ति हि” । “इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः, परमपुरुषा-

र्थपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविषयया

अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु श्रुत्युत्पादनमात्रम् । यथा

भैषज्ये औषधे श्रुत्युत्पादनम् । यथा “पिब निम्बं प्रदा-

स्यामि खलु ते खण्डलडङ्कान् । पित्रैवसक्तः पिबति

तिक्तमप्यतिवालकः” । अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु

खण्डादिनाम एव प्रयोजनम्, किन्त्वारोग्यम् । तथा

वेदोपशान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षार्थं कर्माणि विधत्ते ।

ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते, पुन एवं

व्याख्यायते, यथाश्रुतस्त्वैवाधटनादित्याह उत्पत्त्येति,

हाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पञ्चादिषु

प्रायेण चायुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारा-

दिषु परिणामतोदुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-

सुखमपिदुषः अजानतः अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधो-

वेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः ।

तानेयभूतान् एजिनाध्वनि पापे वर्त्तन्ति देवादियोनी वा

भवःस्यतः पुनस्तमोभूतपञ्चादियोनीं विषतः, “पशुकाम” इति

चायुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम” इति च कथं

पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोयुद्धात् । तथासत्यनाप्तः स्वादिति

भावः । कथं तर्हि कर्ममोक्षसङ्काः कर्मफलपरां वदन्ति

तत्राह एवमिति व्यगस्यतम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय

कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परं फलश्रुतिं

वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ? तदाह—हि यस्मात् वेदज्ञा

व्यासादयः तथा न वदन्तीति अतएव निष्कामकर्मणां आत्म-

ज्ञानमित्युक्तम् । यथा—“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयो-

गस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कष्टचिद्वैव दृश्यते” ।

सोऽपि दुरितत्रयद्वारा न साक्षात् । तथा च “ज्ञानसत्-

पद्यते पुंसां जयात् पापस्य कर्मणः । इति: “तमेतमात्मानं
ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदास्तुवचनेन ब्रह्मचर्येण तपसा
दानेन श्रद्धया यत्तेनानगनेन चे”ति “अतएव यज्ञादीनां
ज्ञानशेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तयते ।
परिहृतेनापि मूर्खः कास्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः
इत्याह पञ्चस्कन्धे—“स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न
ब्रह्मज्ञाय कर्म हि । न राति रोगिणेऽप्यथ वाञ्छतेऽपि
मिषक्तमः” । राति ददाति । म० त० रघु० ।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रशंसामात्रम् अन्यथा संसारस्य धर्मा-
धर्ममूलकतया धर्मकार्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः,
कथं वा संसारप्रवृत्तिः । किञ्च ईश्वरशब्दे दर्शिते “फलमत
उपपत्तेः” इत्यादिके शा० सूत्रभाष्ये धर्मस्य फलदातृत्व-
मतनिवारणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात् ।
एकान्ततोऽस्मिन् कर्मणः फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः
सङ्गच्छते ।

अतएव तत्रैव भाग० ११, २, ४६ । “परोक्षवादी
वेदोऽसौ बालानामनुशासनम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्ते त्वमदं यथा” इति पूर्वोक्तवाक्ये कर्मणां कर्म-
भोगस्यैव मुख्यफलत्वसङ्गतं न तु फलाभावः । व्याकृत-
ञ्चैतत् श्रीधरेण यथा—“ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते
न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा
तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन्
खण्डलङ्कुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि,
नैतावताऽगदपानस्य तत्कामः प्रयोजनं अपि चारोम्यं तथा
वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि
विधत्ते” । तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दाता-
न्तिकेऽपि खण्डलङ्कुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं
किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तच्चारोग्यस्थानीयमोक्ष-
संवेति सुस्थितं कर्मणः फलवत्त्वमिति दिक् ।

कर्मवन्ध न० कर्मणा बन्धः शरीरबन्धः । १ कर्मजन्यादृष्टेना
पूर्वदेहसंबन्धरूपे संसारे “कर्मवन्धं प्रहास्यसि” गीता
कर्मवन्धनमप्यत्र । कर्मवन्धनं बन्धसाधनं यस्य ।
कर्मरूपवन्धनसाधनयुक्ते त्रि० । “लोकोऽयं कर्मवन्धनः”
गीता । [जन्मसुखदुःखादेर्भोगे तत्साक्षात्कारे ।

कर्मभोग पु० कर्मणः कर्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः । कर्म-
कर्मभू स्त्री कर्मणः कर्मिकर्मणो भूः । १ कर्मभू (वसाद्येत)
हेमच० २ भारतवर्षे च । [दीर्घमूलत्वात्तस्य तथात्वम् ।
कर्मभूत न० कर्मभोगमिव मूलमस्य । कुशल्ले गच्छ० ।

कर्ममोक्षांसा स्त्री ईत० । कर्मावेदकवाक्यमवलम्ब्य संशय-
पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्मविषयके विचारशास्त्रभेदे
सा च “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिका जैमिनिप्रणीता
कर्मयोग न० क० हिंसायाम् व्याधारे भगिन् कर्मधा० । कलि-
युगे त्रिका० तस्य हिंसाप्रधानकर्माधारत्वात् तथात्वम् ।
कर्मयोग पु० कर्मसु योगः कौशलम् । फलसाधनस्यापि
कर्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १ कौशलभेदे २ फलसिद्धि-
सिद्धयोः समत्वभावेन च । यथा च तत्कौशलं तथा
भावनं च कृत्तव्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा

“एषा तेऽभिहित्वा सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तोयया पार्थ ! कर्मबन्धं प्रहास्यसि । नेहाभि-
क्रमनाथोऽस्ति प्रसवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्वायते महतोभयात् । व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरु-
नन्दन ! । बहुयाखाद्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ।
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवा-
दरताः पार्थ ! नान्यदस्तीतिवादिनः । कामात्मानः स्वर्ग-
पराजन्तकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषवज्जलां भोगैश्च-
र्यगतिं प्रति । भोगैश्चर्यं प्रसक्तानां तथापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते । त्रैगुण्य-
विषयावेदा निश्चैतुष्यो भवाजुन ! । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो-
निर्योगलेभ आत्मवान् । यावानर्था उदपाने सर्वतः सं-
युतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञा-
नतः । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्म फलहेतुर्भूमां ते मङ्गोऽस्त्वकर्मणि । योगस्यः
कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । सिद्धसिद्धोः
समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते । दूरेण ह्यधरं कर्म
बुद्धियोगाद्धनञ्जय ! । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः
फलहेतवः । बुद्धियुक्तोज्ज्वलीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् । कर्मणो
बुद्धियुक्ता हि फलं व्यक्त्वा समीपिणः । जन्मबन्धवि-
निर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्” ।

अधिकारिभेदेन कर्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता
“लोकैस्त्रिभुवनैश्च विविधा निदा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् । न
कर्मणामनारम्भान्नैप्रकथं पुरुषोऽद्भुते । न च संशय-
नादेव सिद्धिं समधिगच्छति । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु
तिष्ठत्यकर्मजत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजै-
र्गुणैः । कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

स्मरन् । इन्द्रियाणां विमूढात्मा मिथ्याचारः स
उच्यते । यस्मिन्दियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ! ।
कर्मोन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते । नियतं कुरु
कर्म त्वं कर्म ज्ञायोद्यकर्मणः । शरीरवाङ्मापि च
ते न प्रसिद्धेऽदकर्मणः । यज्ञाच्चात् कर्मणोऽन्यत्र
लोकोऽयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय ! सुक्तसङ्गः
समाचारः । सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजा-
पतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्मिष्टकामधुक् । देवान्
भाषयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः
त्रयः परमवाप्स्यथ । इष्टान् भोगान् हि वो देवा
दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो योभुङ्क्ते स्तेन
एव सः । यज्ञमिष्टाग्निनः सन्नोत्सृज्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुङ्क्ते ते त्वषं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् । अन्ना-
द्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादक्षसम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यो-
यज्ञः कर्मसमुद्भवः । कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्मा-
चारसमुद्भवम् । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे
प्रतिष्ठितम् । एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतो ह्ययः ।
अध्यायुरिन्द्रियारामोभोचं पार्थ ! स जीवति । यस्मात्क-
रतिरेव स्यादात्मकप्रपन्न मानवः । आत्मन्येव च संतु-
ष्टस्य कार्यं न विद्यते । नैव तस्य कृतेनार्थो ना-
कृतेनेह कथन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ।
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर । असक्तो-
ऽद्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषम् । कर्मणैव हि
संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंयज्ञमेवापि संपश्यन्
कर्तुमहेति । यदुद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स
यत् प्रभाषं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते । न मे पाप्मांस्तु
कर्तव्यं क्षिपु लोकेषु किञ्चन । नामवाप्तमवाप्स्यं वर्त्त-
एव च कर्मणि । यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्य-
तन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ।
उत्सोदेयुरिमे लोका न कुर्व्यां कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्त्ता स्यात्सप्रज्ञस्याभिमाः प्रजाः । सक्ताः
कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! । कुर्व्यांहिंसा-
वाऽसक्तचित्तोर्बुद्धौ कसंपदम् । न बुद्धिभेदं जनयेद-
ज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् । लोभयेत् सर्वकर्माणि विद्वान्
युक्तः समाचरन् । प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः
कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति
मन्यते । तत्त्वविन् महाबाहो ! गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति सत्या न सज्जते । प्रकृतेर्गुणसं-

भूटाः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान्
कृत्स्नविन्नविचारयेत् । मयि सर्वान्पि कर्माणि सञ्जास्या-
ध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ।
“एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुसुबुभिः । कुरु
कर्मैव तत्प्राप्त्यं पूर्वैः पूर्वतरैः कृतम् । किं कर्म किम-
कर्मेति जवयोऽन्यत्र मोहिताः । तस्मै कर्म प्रवक्ष्यामि
यज्ज्ञात्वा मोक्षसंशुभात् । कर्मणोऽपि बोद्धव्यं
बोद्धव्यञ्च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो-
मतिः । कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् स तुभ्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् । यस्य सर्वं
समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं
तमाहुः पण्डितं बुधाः । त्वज्ज्ञा कर्म फलासक्तं नित्य-
हृत्प्रो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति
सः । निराशीर्यतचित्तात्मा त्वक्तव्यं परिपद्यः । शरीरं
केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् । यदृच्छात्माभस-
न्तुष्टोदन्तातो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि
न निबध्यते । गतसङ्गस्य सक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञाद्याचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म-
हविर्ब्रह्माग््नौ ब्रह्मणा हतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं
ब्रह्मकर्मसमाधिना” ।

कर्मणां त्वाव्यकर्त्तव्यतायां विशेषोऽन्यत्राध्याये तत्प्रोक्तः ।
“सञ्जासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावभौ । तयोस्तु
कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते । श्रेयः स निव्यः
संन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्वृद्धो हि
महाबाहो ! सुखं ब्रह्मात् प्रसृज्यते । सांख्ययोगो पृथग्-
बाह्यः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्य-
गुभयोर्विन्दते फलम् । यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद-
योगेऽपि मम्यते । एतं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स
पश्यति । संन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तमयोगतः ।
योगयुक्तोऽसनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति । योगयुक्तो विमु-
क्तात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वज्ञात्ममतिं कुर्वन् कुर्व-
न्नपि न लिप्यते । नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्यते तत्त्व-
वित् । पश्यन् शृण्वन् स्मृणन् जिघ्रक्षन् गच्छन् स्वप्नन्
च सन् । प्रलपन् विवृणन् शृण्वन् निमिषमिमिषमपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियाण्येषु वर्त्तन्त इति धारयन् । ब्रह्मसंसाध्य
कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन
पद्मपत्रमिवान्धसा । कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रि-
यैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ।

युक्तः कर्मफलं त्वज्ञा यान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
 अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते । सर्वकर्माणि
 मनसा संन्यस्तो सुखं गच्छेत् । नवद्वारे पुरे देही नैव
 कुर्वन्नकारयन् । न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकास्तु
 सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ।
 एवं मोक्षायां नानास्थानेषु फलानि सुखानि तेनैव कर्मणां
 परस्परया मोक्षसाधनत्वसुक्तमनुपदं वक्ष्यमाणं पात०
 भाष्ये चेत्परार्थेषु बुद्धानुधीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च
 सुसुल्लभा उक्त्यास्त्वरोत्यैव कर्म करणीयमिति स्थितम् ।
 कर्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यायेश्वर-
 प्रणिधानादिरूपे क्रियात्वे २ योगसाधने । यथा च
 तप आदीनां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातञ्जल
 सूत्रभाष्यविवरणेषु यथा—
 “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” सू० ।
 “उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचि-
 त्तोऽपि योगयुक्तः स्वादित्येतदारभ्यते । नातपस्विनो
 योगः सिद्धति आनादिकर्महेतुवाचनानि चित्प्रत्युप-
 स्थितविषयजाता चाशुद्धिर्नान्तरेण तपःसम्प्रेक्ष्यमपोद्यते
 इति तपस उपदानं तच्च चित्तप्रसादनमवाधमानमने-
 नाभिव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां
 जपोमोक्षयास्वाध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व-
 क्रियाणां परमपुरावर्षणं तत्फलसद्भाषो वा” भा० ।
 “उद्दिष्ट इति । स्वाध्यायवैराग्ये हि योगोपायो प्रथ-
 मे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य हागित्येव सम्भवत
 इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षते सत्वशुद्धार्थं,
 ततो हि विशुद्धसत्वः क्षतराशविधानोऽध्यायवैराग्ये
 प्रत्यक्षं भावयति । समाहितत्वमविशिष्टत्वं, कथं व्युत्था-
 नचित्तोऽप्युपदेश्यमाणैरुपायैर्बुद्धः सन् योगी स्वादित्यर्थः ।
 तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु व्याख्या प्रथमिकं प्रत्युपयुक्त-
 तत्तया प्रथमतः क्रियायोगसुपदिशति सूत्रकारः । तपः
 स्वाध्यायेश्वरादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसा-
 धनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे स्वाधिष्ठित्येकैयि-
 ध्वजसंवादे । “योगयुक्तं प्रथमं योगी युजमानोऽभि-
 धीयते” इत्युपक्रम्य तपः “स्वाध्यायादयो” दर्शिताः ।
 व्यतिरेकसुखेन तपस उपपायत्वमाह । नातपस्विन इति
 तपसोऽवान्तरव्यापारसुपायतोपयोगिनं दर्शयति अना-
 दोति । अनादिभ्यां कर्महेतुवाचनानि चित्वा अतएव
 प्रत्युपस्थितसुपनतं विषयजातं यथा सा तदोक्ता ।

अशुद्धीरजस्तमःससृष्टे को नान्तरेण तपःसम्प्रेक्ष्यमपोद्यते
 सान्द्रस्य नितान्तविरक्तता सम्प्रेक्षः, ननुपादीयमानमपि
 तपोधातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपा-
 य इति अत आह—तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं
 न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः । प्रणवादयः पुष्-
 पक्षत्वरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च ब्रह्म-
 पारादयः, परमपुरुषमगवानोश्चरन्नास्ति, यत्वेदसुक्तम्—
 “कामतोऽक्तामतोवापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्वं
 त्वयि सद्भासं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्” इति “तत्फलसद्भा-
 सो वा” फलानभिमुख्यानेन कार्यकरणम् । यत्वेदसुक्तम्
 “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म
 फलहेतुर्भूमां ते सङ्गोस्तु कर्मणि” (गीता) विव०

“स हि क्रियायोगः” भा० “समाधिभावनार्थः क्लेशतनु-
 करणार्थश्च” सू० “स हि आसेव्यमानः समाधिं भाव-
 यति, क्लेशांश्च पतनकरोति, पतनकृतान् क्लेशान् प्रसंख्या-
 नाग्निना दग्धवीजकल्याणप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति तेषां
 तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरारम्भे सत्वपुरुषान्वतामात्रस्या-
 तिः सूक्ष्मा पुत्रा समाप्राधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते
 इति” भा० । “तस्य प्रयोजनानिधानाय सूत्रमवतारयति स
 हीति” ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् पतनकरोति कृतं
 तर्हि प्रसङ्गानेनेत्यत आह पतनकृतानिति क्रियायोगस्य
 पतनकरणमात्रे व्यापारो न तु बन्धत्वे क्लेशानां,
 प्रसङ्गानस्य तु तद्वन्धत्वे, दग्धवीजकल्याणमिति बन्धत्वेन
 दग्धकलमवीजसामुपसृक्तम् स्वादेतत्प्रसङ्गानमेव चेत्
 क्लेशान् अप्रसवधर्मिणः करिष्यति कृतमेवां प्रतनूकरणे-
 नेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतानवे हि बलवद्भि-
 रोधिपक्षा सत्वपुरुषान्वतास्यातिरुदेतमेव नोत्सृजते किञ्च
 प्रागेव तद्वन्ध्यामावं कर्तुम्, प्रतनूकृतैषु तु दुर्बलैषु तद्दिरो-
 धिन्यपि वैराग्याध्यासाध्यासपञ्जायते उपजाता च तैरप-
 राकृष्टा अनभिभूता नैव यावत् परारम्भ्यते सत्वपुरुषान्व-
 तामात्रस्यातिरुक्ष्यपुत्रायन्विततया सूक्ष्मोऽस्याविषय इति
 सूक्ष्मा पुत्रा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते, कृतः ?
 समाप्नोऽधिकारः कार्यारम्भणं गुणानां यथा हेतुभूतया
 सा तयोक्तेति” विव० । क्रियायोगोऽप्यत्र ।

कर्मरङ्गं पुन० कर्मणे हिंसायै रज्यते रज्ज-धञ् कश्च-
 चासादिवत् निमित्तार्थे इत० । (कामराज्ञा) शिराज-
 फलके उच्ये यद्धच० २ तत्फले न० तदुगुणा भाव० उक्ताः
 “कर्मरङ्गं हिमं याहि स्वाह्वं कफसातकृत्” कफसात-

हिंसकत्वाच्च तस्य कर्मरङ्गनामतेति बोध्यम् ।
कर्मरी स्त्री कर्म भैषज्योपयोगक्रियां राति-रा गौरा-
ङ्गी । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

कर्मवच्च प्र० कर्म औतकर्म वज्रमिव यस्य । ? अत्रे तस्य औत-
कर्मनधिकारेण तदाचरणस्य तं प्रति वज्रतुल्यहिंसा-
हेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्मवाटी स्त्री कर्मणां विहितकर्मणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा
वाटी । तिथौ हेमच० । तिथीनां सर्वकर्मनिमित्त-
त्वाच्चन्द्रकलाक्रियाक्रियारूपत्वाच्च तथात्वम् ।

कर्मविपाक उ० कर्मणोः पुण्यापुण्यकारणयोर्विपाकः विशेषे-
ण पच्यमानः फलविशेषः । पात० सू० भाष्याद्युक्ते
जात्यायुर्भोगरूपे कर्म फले यथा च कर्मणां जात्यायु-
र्भोगात्मकोविपाकः तथा पात० सू० भा० विवरणेषु प्रपञ्चितं
यथा । "लेशमूलः कर्माशयोऽष्टादृष्टजन्मवेदनीयः" सू० ।
"तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः स
दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन
मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहात्मभावा-
नामाराधनायाः यः परिनिष्पन्नः स सदाः परिपच्यते
पुण्यकर्माशय इति । तथा तीव्रलोभेन भीतव्याधितकृप-
णेषु विश्वासोपगतेषु वा महाभुजावेण कृतः पुनः पुनर-
पकारः, सचापि पापकर्माशयः सदाश्च परिपच्यते ।
यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं जित्वा देवत्वेन
परिणतः तथा नाहुषोऽपि देवानामिन्द्रः सन् स्वकं परिणामं
जित्वा तिर्यकत्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणलेशानामपि नास्ति
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः इति" भा० ।

"स्वादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः पुण्यं क्लृप्तं लेशः कर्मा-
शयश्च तथा, न त्वविद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः लेशाः ?
इत्यत आह । लेशमूलः कर्माशय इत्यादि । लेशोमूलं
यस्योत्पादे च कार्यकरणे च स तथोक्तः । एतदुक्तं
भवति-अविद्यादिमूलः कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतु-
रिति अविद्यादयोऽपि तद्वैतवोऽतः लेशा इति । व्यापडे
तत्रेति । आशेरते सांसारिकाः पुरुषा अक्षिप्तविशयः
कर्मणामाशयः धर्माधर्मौ, कामात्मास्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादि-
हेतुधर्मौ भवति एवं लोभात् परद्व्यापहारप्रवृत्तौ
नरकहेतुधर्मः मोहादधर्मो हिंसादी धर्मवृद्धेः
प्रवृत्तमानस्याधर्म एव नत्वस्ति मोहजोषधर्मो, ऽस्ति तु
क्रोधजोषधर्मः तदुद्यया प्रवृत्त जनकापमानजन्मनः

क्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्माशयेन पुण्येनान्तरीज-
लोकवासिनामुपरिस्थानम्, अधर्मस्तु क्रोधजो मद्भव-
धादजन्मा प्रसिद्धश्च भूतानाम् । तस्य हविष्यमाह ।
स दृष्टजन्मोति तत्र दृष्टजन्मवेदनीयमाह । तीव्रसंवेगेनेति ।
यथासङ्ख्येन दृष्टान्तावाह । यथा नन्दीश्वर इति । तत्र
नारकाणामिति । येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो
नरकभेदाः प्राप्स्यन्ते तत्कारिणो नारकास्तोपां नास्ति
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयो नहि मनुष्यशरीरेण तत्प-
रिणामभेदेन वा सा तादृशी वस्त्ररसहृदादिभिरुपभोग्या
वेदना सम्भवतीति शेषं सुगमम्" वि० ।

"सति मूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः" सू० ।

"सत्तु लोकेषु कर्माशयो विपाकारम्भो भवति मोक्षिष्यते-
शमूलः । यथा तृषावनद्धाः शालितशुद्धाः अदग्ध-
बीजभावाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति नापनीततृषा दग्धबीज
भावा वा तथा लोकावनद्धाः कर्माशयो विपाकप्ररोहो भवति
नापनीतलोको न प्रसंख्यानदग्धलोकोजभावोवेति । स
च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्यते
किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम् ? अथैकं कर्मा-
नेकं जन्मान्निपतीति २ । द्वितीया विचारणा-किमेकं
कर्मानेकं जन्म निर्वर्त्तयति ३ । अथानेकं कर्मेकं जन्म निर्वर्त्त-
यतीति ४ । न तावदेकं कर्मेकस्य जन्मनः कारणम् ? कस्मात् ?
अनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टकर्मणः सांप्रतिकस्य
च फलक्रमानियमात् अनाद्यासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट
इति । नचैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् २ । कस्मात् ?
अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्य-
वशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः सचाप्यनिष्ट इति ।
नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ३ । कस्मात् ? अनेकं
जन्म युगपद्भवतीति क्रमेण वाच्यं तथाच पूर्वदोषा-
नुपपन्नः । तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माश-
यप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रायणा-
भिभूतः एकप्रवृत्ते मिलित्वा मरणं प्रसाध्य समूच्छितं
एकमेव जन्म करोति ४ । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्ध-
युष्कं भवति तस्मादायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यते इति
असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत
इति । अतएकमविकः कर्माशयउक्तइति । दृष्टजन्मवेदनीय-
स्वेकविपाकारम्भो भोगहेतुत्वात्, द्विविपाकारम्भो वायुर्भोग-
हेतुत्वात्-नन्दीश्वरवत् नष्टपथवेति, क्षेयकर्मविपाकानुभव-
निर्भितामिस्तु वासनाभिरनादिकालधर्मूच्छितमिदं चित्तं

चिन्तोक्तमिदं सर्वतोमन्त्रजालपन्थिभिरिवाततम् इत्येत-
 द्वाभेकमवपूर्विका वाचनाः । यस्त्वयं कर्माशय एव एवं-
 कर्मविक उक्त इति । ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वाचनाः
 ताद्यानादिकास्तीना इति यस्त्वसावेकमविकः कर्माशयः स
 नियतविपाकानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य
 नियतविपाकस्योपायं नियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानि-
 यतविपाकस्य कक्षात् ? योऽदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपा-
 कस्य त्वयो गतिः—कृतस्याविपाकस्य नाशः । प्रधानकर्म-
 श्रयावापगमनं २ वा नियतविपाकप्रधानकर्मणास्याभिभूतस्य
 वा चिरमवस्थानमिति १ । तत्र कृतस्याविपाकस्य नाशो यथा
 शुक्लकर्माद्यादिहेतुः नाशः कृष्णस्य, यत्नं दृष्टम् 'हे हे ह
 वै कर्म यो वेदितव्ये पापकर्म' कोरायिः प्रत्यक्षतोऽपहृनि
 तदिच्छस्य कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिच्छेत् कर्म कवयो
 वेदयन्ते' प्रधानकर्मश्रयावापगमनं २ यत्नं दृष्टम् "सृष्टात्
 अत्यः सत्तुरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्थः कुशलस्य नाप-
 कर्मायाचम्" कक्षात् ? कुशलं हि मे बहुन्ददति यत्नाय-
 मावापकृतः स्वर्गव्यपकर्मस्य करिष्यतीति । नियतविपाक-
 प्रधानकर्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् १ कथमिति ?
 दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्मणः समानं
 मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य नियत-
 विपाकस्य, यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तद्वत्त्वेत्
 आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमवस्थासीत यावत्
 समानं कर्माभिव्यक्तं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करो-
 तीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्म-
 गतिर्विज्ञा दुर्विज्ञाना चेति, न चोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्ति
 रित्येकमविकः कर्माशयोऽनुत्पाद्यत इति" भा० ।

"स्यादेतद्विद्यामूलत्वे कर्माशयो विद्योत्पादे सत्य-
 विद्याविनाशात् मा नाम तस्य कर्माशयान्तरं चेत्, प्राक्तन
 कर्माशयानामनादिभवरम्भरासञ्चितानामसंख्यातानाम-
 नियतविपाककालानां भोगेन अप्रविष्टमशक्यत्वाद्-
 यकोच्छेदः संसारः स्यादित्यत आह सतीति ।
 एतदुक्तं भवति सुखदुःखफलो हि कर्माशयस्यादर्शेन
 तत्त्वान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि प्रसृते सुखदुःखे
 च रागद्वेषातुल्यते तद्विनिर्भागवत्तनी तदभावे न
 भवति, न चास्ति सम्भवी, न च तत्र यस्तुष्यति
 कोटिजते वा, न च तस्य सुखं दुःखं वेति । तदिय-
 मात्मभूतिः क्षेत्रसल्लिखावसिक्ता कर्मफलप्रसवले-
 भित्यसि क्षेत्रानां फलोपजननेऽपि कर्माशयसहकारि-

तेति क्षेत्रसहच्छेदे सहकारिवैकस्यात् सद्यमननोऽ-
 धिनियतविपाककालोऽपि प्रसङ्गाद्दग्धवीजभावो न
 फलाय कल्पत इति । उक्तमर्थं भाष्यमेव द्योतयति स-
 त्सृष्टिः । अत्रैव दृष्टान्माह—यथा तृप्तेति । सतृप्ता
 अपि दग्धवीजभावाः स्वेदादिभिः । दाष्टान्तिके योज-
 यति तदेति । ननु न क्षेत्राः यस्या अपनेहं, न हि सता-
 मपनय इत्यत आह न प्रसङ्गानदध्वक्षेत्रवीजभाव
 इति । विपाकस्य त्वैविध्यमाह स चेति । विपश्यते साध्यते
 कर्म भिरिति विपाकः । कर्मैकत्वं भुवं कृत्वा जन्मैकत्वा-
 नेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्माने-
 कत्वं भुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा । तदेवं
 चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न
 तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् । पृच्छति कक्षा-
 दिति । उत्तरम् अनादिकाले ऐकैकजन्मप्रसिद्धस्य अत-
 एव अशब्देयस्य ऐकैकजन्मव्यतिरादेकैकस्यात् कर्मणोऽव-
 विष्टस्य कर्मणः संप्रतिकल्प च फलक्रमानियमादना-
 श्वासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति । एतदुक्तं
 भवति कर्मस्यस्य विरलत्वात् तदुत्पत्तिबाह्यत्वाच्चान्योन्य-
 संपीडिताश्च कर्माशवा निरन्तरोत्पत्तयो निश्चिन्ताः
 स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः यकोऽवधारयितुं
 प्रेक्षावतेतन्नाशसो प्रख्यातुवानं प्रति प्रसक्त इति ।
 द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्मानेकस्य
 जन्मनः कारणम् २ । पृच्छति कक्षादिति । उत्तरम् अने-
 कस्थान् जन्मन्याहितमेकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य
 विपाकस्य निमित्तमित्यप्यष्टस्य विपाककालाभावः
 प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्मवैकल्येन तदनुपाना-
 प्रसङ्गात् । यदेकजन्मसमुच्छेदे कर्मण्येकस्थान् फलक्र-
 मानियमादनाशस्यदा केव कथा बहुजन्मसमुच्छेदे
 कर्मण्येकस्थान् ? तत्र ह्यवसराभावात् विपाककाला-
 भावएव साम्प्रतिकस्येति भावः । तृतीयं विकल्पं
 निराकरोति—न चानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ३ ।
 अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवत्युयो-
 गिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्मसहस्रं
 युगपज्जन्मसहस्रं प्रवृत्तं तत एव कर्मसहस्रप्रत्ययाद्-
 वशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमे नियमश्च न स्यातां
 नस्तसि जन्मनां योगपदाम्, एवमेव प्रथमपक्ष एवोक्तं
 दूषयामित्यर्थः । तदेवं पक्षत्वे निराकृते पारिशेष्यादनेकं
 कर्मैकस्य जन्मनः कारणमिति ४ पक्षोऽवशिष्यते, तस्माज्ज-

नोति जन्म च प्रायश्चित्तं जन्मप्रायश्चित्ते तयोरन्तरं मध्यं
तस्मिन् विचित्रः सुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः यद-
न्तस्तद्वन्तमनन्तरमेव फलं दास्यति तत् प्रधानं यत्
किञ्चिद्विलम्बेन, तदुपसर्जनं, प्रायश्चित्तं मरणं, तेनाभि-
व्यक्तः स्वकार्यारम्भणाभिमुख्यमुपनीतः एकपृष्ठकृते
युगपत्, संसृजितः जन्मादिलक्षणे कार्यं कर्त्तव्यं
एकलोलीभावमापन्नः एकमेव जन्म करोति नानेकं
तच्च जन्म मनुष्यादिभावः । तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं
कालभेदादियतजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्म-
णा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसन्धितया सम्पा-
द्यत इति । तस्मादसौ कर्माश्रयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात्
त्रिविपाकोऽभिधीयते । औत्सर्गिकमुपसंहरति—अतः
एकभविकः कर्माश्रय उक्त इति । एकोभवः एकभवः
पूर्वकालेत्यादिना समासः, एकभवोऽस्यास्तीति मत्वर्थोय
उत् । क्वचित्पाठः ऐकभविक इति तत्रैकभवशब्दात्
भवार्थे ठक्प्रत्ययः एकजन्मावच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः,
तदेवमौत्सर्गिकैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा हट्टजन्म-
वेदनीयसौष्टविकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यवच्छिन्नमिति-
हट्टेति । नन्दीश्वरस्य खल्वप्यसौवच्छिन्नायुषो मनुष्य-
जन्मनस्त्रीश्वरवेगेनाधिसालोपायजन्मा पुण्यभेदे आयुर्भो-
गहेतुत्वात् द्विविपाकः, ननुपस्य त पाणिं प्रहार
विरोधिनामसा खेन्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्मणा आयुषो
विहितत्वादपुण्यभेदोभोगमात्रहेतुः । ननु यथैकभविकः
कर्माश्रयस्तथा किं लेशवासना भोगातुक्त्वाच्च कर्म-
विपाकात्तुभववासनाः ? तथा च मनुष्यस्तिथ्यै ग्योनिमापन्नो
न तत्तज्जातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत आह—हेतुः ।
संसृजितमेकलोलीभावमापन्नम् । धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं
वासनायाः स्वरूपमाह ये संस्कारा इति । औत्स-
र्गिकैकभविकत्वम्, क्वचिदपवदितं भूमिकाभारचयति-
यस्तसाविति । तद्वन्नेन वासनातो व्यवच्छिन्नमिति । हट्ट-
जन्मवेदनीयस्य, नियतविपाकस्य वायमेकभविकत्वमि-
यमः न त्वहट्टजन्मवेदनीयस्य, किंभूतस्यानियतविपा-
कस्येति । हेतुं पृच्छति कस्मादिति । हेतुमाह यो-
हीति । एकान्तावद्वतिमाह कृतस्येति । द्वितीयामाह
प्रधानेति । तृतीयामाह नियतेति । तत्र प्रथमां
विभजते तत्र कृतस्येति । संन्यासिकर्मभ्योऽशुक्लाक्षणेभ्यो-
ऽन्यानि लोभ्येव कर्माणि लक्षणाः । शुक्लं । लक्षणाशुक्लानि ।
तदिह तपःस्वाध्यायादिमाध्यः शुक्लकर्माश्रय उदित

एवादत्तफलस्य लक्षणस्य नाशकः, अविशेषाच्च शबल-
स्यापि लक्षणभागयोगादिति मन्यन्, तत्रैव भगवान् व्या-
म्नायसुदाहरति यत्वेदमिति—हे हे ह वै कर्मणी
लक्षणलक्षणशुक्ले अपहृन्तीति सम्बन्धः वीक्षया भूयिष्ठता
सूचिता । कस्येत्यत आह पापकस्य पुंसः कोऽसावपहृ-
न्तीत्यत आह एकोराशिः पुण्यकृतः समूहस्य समूहसाध्य-
त्वात्, तदनेन शुक्लकर्माश्रयसृतीय उक्तः । एतदुक्तं भवति
इदंशो नामाश्रयं परपीडादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लकर्मा-
श्रयः यदेकोऽपि सन् लक्ष्यान् लक्षणशुक्लात्वात्तन्निरोधिनः
कर्माश्रयान् भूयसोऽप्यपहृन्ति । तत् तस्मादिच्छेति ज्ञान्द-
सत्पादात्मनेपदम् । शेषं युगमम् । अत्र च शुक्लकर्माश्रयस्यैव
स कोऽपि महिमा यत इतरमासमायः, न तु स्वाध्यायादि-
जन्मनो दुःखात्मनो निरोध्यधर्मः अपि तु स्वकार्यदुःख-
विरोधी, न च स्वाध्यायादिजन्म दुःखं तस्य कार्यं, तत्-
कार्यत्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात्तद्वलादेव तदुत्पत्तिः
अतुत्पत्तौ वा कुम्भीपाकाद्यापि विधीयेत अविधाने तद-
तुत्पत्तेरिति सर्वं चतुरस्रम् । द्वितीयां गतिं विभजते
प्रधाने कर्मणि ज्योतिष्टोमादिके तद्वृत्तस्य पशुहिंसादेरा-
यापगमनं हे खलु हिंसादेः कार्यं प्रधानाङ्गत्वेन विधाना-
त्तदुपकारः, “माहिंसात् सर्वाभूतानीति” हिंसाया निषि-
द्धत्वादन्येच, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनातुष्टानादप्रधानतरेत्यतो
न द्रागित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुम-
र्हति किन्त्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यव-
तिष्ठते प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्ये वीजमात्रत-
यावस्थानं प्रधाने कर्मण्यथायापगमनं, यत्वेदस्रकम् पञ्च-
शिखेन स्वल्पः सङ्करोज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्य
पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्वेण, सपरिहारः यद्योहि
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुम्, अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि
नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च विपश्येत् तथापि
यावन्तमसावनर्थं प्रसूते तावत् सप्रत्यवमर्षः—सृष्ट्यन्ते हि
पुण्यसम्भारोपनीतसुखसुधामहासुदावगाहिनः कुशलाः
पापमात्रोपपादितां दुःखवृत्तिकणिकासु, अतः कुशलस्य
महतः पुण्यस्य नापकर्माय प्रजयाय पर्याप्तः । पृच्छति
कस्मात् ? उत्तरं कुशलं हि मे बहुन्यदस्ति प्रधानकर्म-
तया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान् यत्वायं सङ्करः
स्वल्पः स्वर्गेऽप्यस्य फले सङ्कीर्णपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात्
सर्वथा दुःखेनापराहृतादपकर्मात्मन्यस्य दुःखसम्भेदं
कुर्यादिति । तृतीयां गतिं विभजते नियतेति । बली-

यस्तु नेह प्राधान्यमभिमतं नत्वङ्कितया बलीयस्त्वच्च नियत
विपाकत्वेनान्यदानवकायत्वात्, अनियतविपाकस्य तु दुर्ब-
लत्वमन्यदा सावकाशत्वात्, चिरमवस्थानं वीजभावमात्रेण,
न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्तन्तत्वात् । ननु प्राय-
णेनैकदैव कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीञ्च चिराव-
स्थानमुच्यते, तत् कथं ? वरं पूज्येण न विरुध्यत इत्याश-
यवान् पृच्छति कथमिति । उत्तरम् अदृष्टेति । जात्य-
भिप्रायमेकवचनम् । तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति
यच्चदृष्टेति । शेषं सुगमम्" वि० ।

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" सू० ।
"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः
दुःखफला इति यद्यचेदं दुःखं प्रतिज्जलात्मकम् एवं विषय-
सुखकालेऽपि दुःखमस्येव प्रतिज्जलात्मकं योगिनः" भा० ।
"उक्तम् क्षेत्रमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम् ।
अथ विपाकाः कस्य मूलम् ? येनामी त्वज्जन्मा इत्याह ते
इत्यादि । व्याचष्टे—ते जन्मायुर्भोगा इति । यद्यपि
जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपुण्यभाविताया तत्फलत्वं
न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभा-
वनः, तथाप्यनुभाविताया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन-
व्यम् । नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु
हेत्याः प्रतिज्जलवेदनीयत्वात्, कस्मात् पुनः पुण्यहेतुकास्य-
ज्जले सुखफलाः ? अतुज्जलवेदनीयत्वात् । नचैषां प्रत्या-
त्मवेदनीयानुज्जलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपा-
कर्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्परविनाभूतौ यतो ह्लादे
उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपत्तेर् तयोर्भिन्न-
हेतुकत्वात् रूपत्वात् इत्यत आह—यथा चेदमिति" विवरणम्
भरणस्य यथा सर्वकर्मज्ञानमिव्यङ्गकत्वं तथा शा० भा०

"अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यङ्गकं
प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभि-
व्यक्तनुपपत्तेः । तच्चाविशेषाद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं
तस्य सर्वस्याभिव्यङ्गकम्, न हि साधारणे निमित्ते
नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नञ्चाविशिष्टे प्रदीप-
सन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते" इत्या-
शङ्क्य निराकृतं यथा—

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽ-
भिव्यङ्गकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्धफलेन
कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य इत्युद्भावानुपपत्तेस्तदुपशमात्
प्रायणकाले इत्युद्भवो भवतीति यदुच्येत ततो वक्तव्यं

यथैव हि प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्ये-
तरस्य इत्युद्भावानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्या-
नेकस्य कर्मणोऽनुपपत्तिलारम्भासम्भवाद्भवता प्रतिबद्धस्य
दुर्बलस्य इत्युद्भावानुपपत्तिरिति । नन्वनारब्धफलत्व-
सामान्ये जात्यनारोपभोग्यफलमथनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे
युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्,
प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित् कर्मणः
प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐका-
न्तिकफलत्वविरोधात् । न हि प्रायचित्तादिभिर्देहेभि-
र्विना कर्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरुद्ध-
फलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं
दर्शयति । "कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिह तिष्ठति ।
पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातो-
यका । यदि च कूटस्थमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन् प्रायणे-
ऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्यग्-
योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मादनुपपत्तौ निमित्ता-
भावाच्चोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य
कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्वार्थमाशुपपद्येत । न च
धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादति-
रिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् । न च दृष्टफलस्य
कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यङ्गकं सम्भवतोऽभिव्य-
पिकापीयं प्रायणस्याभिव्यङ्गकत्वकल्पना । प्रदीपोप-
न्यासोऽपि कर्मबलावलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्थूल-
सूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्छेदं दृष्टव्यम् । यथा हि—प्रदीप
समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् एवं
प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे
बलवतः कर्मणोऽस्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति । तस्मात्
स्मृतिस्मृतिन्यायविरोधादस्तिटोयमशेषकर्मभिव्यक्तोऽभ्युप-
गमः । शेषकर्मसङ्गावेऽनिर्भोक्तप्रसङ्ग इत्ययमस्यस्थाने
संभ्रमः सस्यगदर्शनादशेषकर्मलयस्तुतेः" ।

एवं शुभाशुभकर्मविपाकः सामान्यतो निरूपितः ।
इदानीमशुभकर्मविपाकोविशेषतो निरूप्यते स चाधर्म-
शब्दे १२२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते—
पराणसर्वस्वे विष्णुपु० २२ अ० १० पराशरस्मैत्यसंवादे ।
"पराशर उवाच । ततश्च नरकान् विप्र ! भुवोऽधःसल्लि-
लस्य च । पापिनो येष पात्यन्ते तान् शृणुष्व समाहितः ।
रौरवचैव वेधश्च मृकरोविशस्तथा । महाज्वाल-
स्तप्तकुम्भः शबलोऽथ विमोहनः । रुधिरान्नो वैतरणी

कर्मिणः कर्मभोजनः । असिपत्न्यं कृष्णोलाका-
मन्त्रं दारुणः । तथा पूववहः पापोवज्जिह्वालोच्छ्रयः-
शिराः । सन्दंशः कालसूत्रं तमसावीचिरेव च ।
भोजनोऽद्याप्रतिज्ञो ह्यवीचिश्च तथापरः । इत्याद्या
यातना विप्र ! चातका भृशदारुणाः । यमस्य विधे
घोराः शस्त्रान्निभयदायिनः । पतन्ति तेषु पुरुषाः पापकर्म-
रताश्च ये । कूटसाक्ष्यं तथा सम्यक्पलपातेन बोधेत् ।
यवान्यदन्तं वक्ति स नरोयाति रौरवम् । भूषणा गुरु-
हन्ता च मित्वा सुनिश्चयम् ! । यानि ते रौरवं वेधं
यद्योक्तुमनिरोधकः । सुरापोभूषणा कृता सुवर्णानाञ्च
न्युक्ते । प्रयान्ति नरके यत्र तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्य
वैश्यहा ज्वले तथैव गुरुतल्लगः । तप्तकुम्भे स्नानगामी
हन्ति राजभटान् यः । माध्वीविक्रयकृद्ब्रह्म (हत्वा) प्राणिनं
केयविक्रयो । तप्तलोहे पलन्ये ते यत्र भक्तं परित्यजेत् ।
सूयां सुताश्चाभिगामी महाज्वले निपात्यते । अवमना
गुरुणां बोधसाक्षोटा नराधमः । वेददूषयिता यत्र वेद
विक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यत्र स्नात्ते यानि शवदं द्विज !
चौरोविमोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृ-
हृता रत्नदूषयिता च यः । स याति कर्मिण्येवै कर्मिणे
च त्वरिण्येव । पितृदेवान् सुरान् यस्तु पर्यन्ताति नरा-
धमः । लालामये पतन्त्ये शरकर्ता च वेधके ।
करोति कर्षणोयश्च यत्र स्नानादिक्रूरः । प्रयान्ये ते
विशमने नरके भृशदारुणे । अवतुप्रतिपक्षिता व
नरकं यात्यधोमुखम् । अवाज्ययाजकस्तद्वत्तथा नक्षत्र
भूषकः । क्रूरः पूववहश्चैको याति मिटाक्ष्मुह्ननरः ।
लाक्षासंहरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रिता
याज्ञाणो याति तमेव नरकं द्विज ! । माजोरकुटुम्बाग-
श्वराहविहङ्गमान् । पोषयन्नरकं याति तमेव द्विज-
सत्तम ! । रङ्गोपजोवी कवचकुण्डलाग्री गरदस्तथा ।
सूचीमारीषकश्चैव प्रज्जगामी च बोधिज ! । अमारद हो
मित्तुः शाकुनिपांसयाजकः । रुधिरान्ते पतन्त्ये ते सोमं
विक्रीणते च ये । मधुहारी आमहन्ता याति वैतरणीं
नरः । रेतःपानादिकर्तारोमर्यादाभिदिनोहि ये । ते
कृष्णे यान्यधोबाधं कुहकाजीविनश्च ये । असिपत्न्यं
याति वनच्छेदी इथैव यः । औरष्ट्रिको मृगव्याधो
वज्रिज्वाले पतन्ति वै । पात्यते द्विज ! तल्लैव यथागारेषु
वज्रिदः । त्रतेषु खोपकोयश्च स्नात्तमाविष्युतश्च यः ।
सन्दंशयातनाभ्यं पततस्तानुभावपि । दिवास्तप्रे रेतः

स्नान्दा ये नरा वज्रवादिनः । एतैरध्यापिता ये च ते पतन्ति
भोजने । एते चान्ये च नरकाः यतयोऽयं सङ्क्षयः ।
ये च दुष्टतर्कमात्रः पच्यन्ते यातनागताः । यथैव पापा-
न्येतानि तथाभ्यानि सङ्क्षयः । भुज्यन्ते यानि पुरुषै-
र्नरकान्तरगोचरैः । वर्यान्मविरुद्धं कर्म कुर्वन्ति ते
नराः । कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधः-
शिरोभिर्दृष्टान्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाद्याधोमुखान्
सर्वानधः पश्यन्ति नारकान् । स्वावराः कमयोऽजाश्च
पल्लवः पश्येन्नराः । धार्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च
यथाक्रमम् । सङ्क्षयभागः प्रथमे द्वितीयाऽनुक्रमात्ततः ।
सर्वेऽप्येते महाभागा यावन्मुक्तिमवाप्नुयुः । यावन्तो
जन्तवः सर्वे तावन्तो नरकौक्षवः । पापकटु याति नरकं
प्रायश्चित्तपराङ्मुखः । विशेषशुभाशुभकर्मविपाकाः
तल्लैव शिवधर्मोत्तरे स्नानोक्ताः “अथ पापैरिमे यानि
यमलोकां चतुर्विधैः । सन्नासजननं चारं विविधाः सर्वे
देहिनः । गर्भस्थैर्जायमानैश्च शालैस्तत्त्वमध्यमैः ।
पुंस्त्रीनपुंसकैर्द्वैयांतव्यं सर्वं देहिभिः । शुभाशुभ-
फलं तल्ल देहिनां प्रविचार्यते । चित्रगुप्तादिभिः स-
भ्यैर्मध्यस्थैः समदर्शिभिः । न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति
ये न यानि यमचयम् । अवश्यं हि जतं कर्म भोक्तव्यं
यद् विचारितम् । तल्ल ये शुभकर्माणः सौम्यचित्ता दया-
न्विताः । ते नरा यानि सौम्येन पथा यानि यमाव-
यम् । यः प्रदद्याद्द्विजेन्द्राणां पानत्कावपादुके । स
वराक्षेन महता सुखं याति यमावयम् । जलदानेन
गच्छन्ति पथा शुभेण देहिनः । दिव्यास्तपरोधाना यानि
वस्तुप्रदायिनः । शिविकायाः प्रदानेन सद्गुणेन सुखं व्रजेत् ।
शय्यासनप्रदानेन स्वप्नं याति यमावयम् । आरामकर्ता
जायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यानि पुष्कर-
यानेन पुष्करारामदायिनः । देवावतनकर्ता च यतो-
नामावयम् च । खनावयान्यकानाञ्च क्रीडन् याति
रथोत्तमैः । देवान्निगुरुविप्राणां मातापितृषु पूजकाः ।
पूज्यमाना नरा यानि कामिकेन यथासुखम् । द्योत-
यन्तो दिशः सर्वा यानि दीपप्रदायकाः । प्रतिश्रयप्रदा-
नेन सुखं याति गृहे स्वप्नं । सर्वकामसङ्गहेन पथा-
गच्छन्ति गोप्रदाः । वेददानानि कुर्वन्ति ते ह्यग्रा
यानि सत्पथा । आत्तौषधप्रदातारः सुखं यानि
निरामयाः । विद्यामयमाणा गच्छन्ति गुरुशुश्रू-
षणे रताः । पादशौचप्रदानेन शीतलेन पथा व्रजेत् ।

पादाभ्यङ्गश्च यः कृत्वा दक्षष्टवेन स व्रजेत् । हेमरत्न-
प्रदानेन याति दुर्गादि निस्तरन् । वरानहुत्प्रदानेन
वरयानेन गच्छति । अन्नपानप्रदानेन पिबन् खाद्यं
गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम् ।
स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधाक्षरः ।
सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं श्रुतम् । सद्यः प्रीति-
करं दिव्यं बलवद्विवर्द्धनम् । नान्नदानमस्य दानं
त्रिषु लोकेषु विद्यते । अन्नाद्भवन्ति भूतानि तदभावे
स्त्रियन्ति च । रक्तं मांसं यथा शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्त्तते ।
शुक्राद्भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् । हेमरत्नाश्च-
नागेन्द्रनारोक्षकचन्दनादिभिः । समस्तैरपि संप्राप्तेर्न रमन्ते
बुभुक्षिताः । गभस्या जायमानाश्च बालादृशश्च मध्यमाः ।
आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवतामसाः । क्षुधा हि
सर्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः श्रुतः । तस्मादोषधिषेमेन
(आहारेण) प्रतोकारः प्रकीर्तितः । नास्ति क्षुधा
समं दुष्खं नास्ति रोगः क्षुधा समः । नास्याहारसमं
सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः । अतएव महापुण्य-
मन्नदानं प्रधानतः । यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता स्त्रियन्ते
सर्वदेहिनः । अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् । त्रैलोक्ये
यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च । अन्नपानपूदः
सर्वमिहामूलं च तल्लभेत् । यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते
उत्तमसञ्चयम् । अन्नपूदात्तत्वाच्च कर्तुं चाङ्गं न
संशयः । धर्मायैकाममोजाणां देहः परमसाधनम् ।
स्थितिस्तस्मात्पानाभ्यामतस्तत् सर्वसाधनम् । अन्नं पूजा
पतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं
न भूतं न भविष्यति । त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं
श्रुतम् । पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्वरसाश्चयम् । अन्न-
पानाश्च गोवस्त्रभूषण्यच्छलमासनम् । पुत्रलोके पुत्र-
स्नानि दानान्यदौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्मरा-
जपुरं नराः । यस्मादुयान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् ।
ते पुनः क्रूरकर्माणः पापा दानविवर्जिताः । ते घोरेण
पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । षडशीतसहस्राणि
योजनानामतीतं वै । वैवस्वतपुरं श्रेयं नानारूपव्यव-
स्थितम् । समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभकर्मणाम् ।
पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् । तीव्रक-
ण्टकयुक्तेन शर्करालिचिनेन च । क्षुरधारानिभैस्त्री-
श्रैः पाषाणैर्निधितैस्तथा । क्वचित् पङ्केन सहता सुड-

सारैश्च खातकैः । क्वचित् सूचीनिभैर्दन्तैः संछन्नेन पथा
क्वचित् । तटप्रपातविषमैः पर्वतैर्दक्षिणसङ्कुलैः । प्रत-
प्राङ्कारशुक्लेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः । क्वचिद्विषमगत्तैश्च
क्वचिज्जोष्टैः सुपिच्छलैः । प्रतप्रवालकुम्भाभिश्च तथा
तीक्ष्णैश्च शङ्खुभिः । अनेकशाखाविततैर्व्याघ्रं वंशवनैः
क्वचित् । कटेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुलचित् । अ-
थः शङ्खाटकैश्चप्राैः क्वचिद्वाग्निना पुनः । क्वचित्प्रशि-
खामिश्च क्वचिद्व्याघ्रं हिमेन च । क्वचिद्वालुकया व्याघ्र-
माकण्डान्प्रवेशया । क्वचिदुष्णाम्बुना व्याघ्रं क्वचिच्च क-
रीषाम्निना । क्वचित् सिंहैर्दक्षिणैः दंशैः कीटैश्च
दारुणैः । क्वचिन्नाहाजलौकाभिः क्वचिज्जाजगरैः पुनः ।
मल्लिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित् सर्पविषोल्लेखैः । मत्तमा-
तङ्कयुधैश्च बलोल्लेखैः पुमाद्यभिः । पन्थानसङ्गि-
क्षिप्तं तीक्ष्णशङ्खैर्महादण्डैः । महाविषाणैर्महिषैश्च
इमैर्मत्तैश्च रौद्रकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च
राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीडयमाना व्रजन्ति ते ।
महाधूलिविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाण-
वर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । क्वचिद्विद्युत्पुष्पातेन
दारुणमाया व्रजन्ति च । महाटङ्कयवर्षेण भिद्यमानाश्च
सर्वतः । पतद्भिर्ज्वलन्धतैरुल्कापातैश्च दारुणैः । प्रतप्रा-
ङ्कारवर्षेण दह्यमानाश्च ददन्ति च । महातापशुवर्षेण पूर्य-
माणाश्च ददन्ति हि । बहुमेघरवैर्घोरैर्विवाह्यन्ते सुड-
मुडः । निशितायुधवर्षेण पूर्यमानाश्च सर्वतः । महा-
क्षाराम्बुधाराभिः सिञ्च्यमाना इवन्ति च । महाशोतेन
मरुता रूलेण प्रक्षेपेण च । समन्ताद्वयमानास्तौ शुष्यन्ते
सङ्कुचन्ति च । इत्थं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन
च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण
महता निर्गतापाश्वरेण च । तमोरूपेण कटेन सर्वदुः-
खान्शयेण च । नीयन्ते देहिनः सर्वे वे मूढाः पापका-
रिणः । यमदूतैर्महाघोरैश्च दह्मोत्कारिभिर्वलात् । एका-
किनः पराधीना मितबन्धु विवर्जिताः । शोचन्तः स्नानं
कर्माणि रुदनस्ते सुडमुडः । प्रेतीभूता विवस्त्राश्च
शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः । कथाङ्गाभीतभीताश्च दह्यमानाः
क्षुधाग्निना । बद्धाः शङ्खलया क्वचिदुत्तानाः पादवो-
नराः । आलस्येन दृष्यमाणा यमदूतैर्वैभोक्तैः । उरसा-
ऽघोसस्त्राचान्ये कृष्यमाणाः सुदुःखिताः । केषुपाशनिब-
द्धाश्च समाकण्डन्ति रज्जुना । ललाटे चासिना चान्ये
भिन्नाः कण्ठ्यन्ते देहिनः । उत्तानाः कण्टकपथा क्वचिद-

कारवर्कना । पचादुवाङ्मुखदाच जठरे च प्रपीडिताः ।
 पूरिताः शङ्खलाभिच हस्तयोवापि कीलिताः । शीवापा-
 येन कथ्यन्तः पुनःन्यन्ये सुदुःखिताः । जिह्वाशङ्कु
 पूर्वहेनाक्षय नीयन्ति रज्जुना । कक्षास्त्रामर्दवन्द्रेण
 जिह्वमाणा यतस्ततः । शिन्ने सदृशे बद्धा नीयन्ते-
 न्ये च रज्जुना । नासापवद्वरणा च समाकृष्यन्ति
 चापरे । भिक्षाः कपोलयोरज्वाकृष्यन्ते ते तद्यौड-
 योः । विभिन्नाचोदरे चान्ये तत्प्रशङ्खलया नराः ।
 क्रिश्यन्ते कर्ष्योचान्ये भिक्षाच चिकुरे परे । क्षिद्राप-
 दादृक्ताश्च क्षिद्रकसौडनासिका । संक्षिद्रशिन्नेदृश्यान्त्रि-
 द्रभिन्नाङ्गसम्बन्धः । पूतयमानाः कुलैश्च भिक्षमानाश्च
 सायकैः । इतस्ततः प्रधावन्ति क्रन्दमाना निराश्रयाः ।
 सङ्करैर्लोकदण्डैश्च हन्यमाना रुद्धसङ्कः । कर्ष्यैश्च विविधै-
 र्योर्ज्वलिताग्निममपुष्पैः । भिन्दीपालैर्विभिद्यन्ते स्रवन्तः
 पूययोषितम् । लमिजग्धाश्च नीयन्ते सञ्चता विवशा
 नराः । याचमानाश्च सलिलमन्त्रापि बुभुक्षिताः ।
 छायां प्राप्यमानाश्च शीतात्तां व्यनक्तुं पुनः । दान-
 ङ्गीना पुनान्येतं याचन्तो विमुखा नराः । नृहीतदा-
 नपाथेयाः सुखं यान्ति यमालयम् । एवं पुनान्ति
 कष्टेन प्राप्ताः प्रेतद्वरं तदा । पुनःपितास्तदा दूतैर्निवेश्यन्ते
 यमापतः । तत्र ते शुभकर्मणस्तान्स्तु सम्मानयेदुद्यमः ।
 स्वागतासनदानेन पाद्याभ्युषेण पित्रेण च । धन्या यूयं
 महात्मानः स्वात्मनोहितकारिणः । येन दिव्यसुखाद्यैश्च
 भवद्भिः सुकृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्री-
 भोगभूषितम् । स्वर्गं गच्छध्वमनुत्तमं सर्वकामसमन्विताः ।
 तत्र भुक्त्वा महाभोगांस्तदने पुण्यसंजयात् । यत्कि-
 ञ्चिदल्पमशुभं पुनस्तदिह भोक्ष्यन् । ते चापि धर्मराजानं
 नराः पुन्यदातृभावतः । पश्यन्ति सौम्यवदनं पितृभूतमि-
 वात्मनः । ये पुनः क्रूरकर्माणस्ते पश्यन्ति भयानकम् ।
 पापावष्टब्धनयना विप्ररीताक्षबुद्धयः । दंष्ट्राकरालवदनं
 भङ्गटीकटिलेखणम् । अर्हं केयं महाशस्त्रं पुष्कर-
 दधरोत्तरम् । अष्टादशभुजं क्रुद्धं नीलाञ्जनचय
 पुष्पम् । सप्तयुधोद्यतकरं यमदण्डेन तर्जिनम् । महा-
 भङ्गिपरारूढं दीप्राग्निममलोचनम् । रक्तमास्त्राभर-
 धरं महाभेक्षुमिवोच्छ्रितम् । मलयाम्बुदनिर्घोषं पिवन्त
 मिव सागरम् । यमन्तमिव त्रैलोक्यसुप्तिरन्तमिवानलम् ।
 शूलश्च तत्समीपस्थः कालानलसमप्रभः । कालदा-
 ङ्गसङ्काशः कृतान्तश्च भयानकः । मारी चोपा महामारी

कालरात्री च दारुणा । विविधाः व्याधयः कष्टा नाना
 रूपा भयावहाः । शक्तिशूलाङ्गुशकराः पाशचक्रासिधा-
 रिणः । चक्रदण्डधरा रौद्राः क्षुरतृणधनुर्धराः । अस्त्र-
 स्याता महावीर्याः क्रूरान्नसमप्रभाः । सर्वायुधोद्यत-
 करा यमदूता भयानकाः । अनेन परिवारेण महाघोरेण
 संहतम् । यमं पश्यन्ति पापिष्ठान्ततप्तश्च भोषणम् ।
 निर्भृतस्यति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्मिणः । चित्तगुप्त्रश्च
 भगवान् धर्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृत-
 कर्माणः । परद्रव्यापहारिणः । गर्विता रूपवीर्येण
 परदारविमर्द्दकाः । यत् स्वयं क्रियते कर्म तत् स्वयं
 भुङ्क्ते जनाः । तत् किमात्मापचात्यर्थं भवद्भिर्दुष्कृतं
 कृतम् ? इदानीं किं प्रत्यक्षं ? पीडयमानाः स्वकर्मभिः ।
 भुङ्क्त्वैव स्नानिकर्माणि नाल दोषोऽस्ति कश्चित् । एते ते
 पृथिवीपालाः संप्राप्तमन्त्रमोपतः । स्वकीयैः कर्मभिर्धेरैः
 दुष्पुत्राबलदपिताः । भोभोक्ष्यताः । दुराचाराः । प्रजा-
 विध्वंसकारिणः । अत्यन्तकालस्य राज्यस्य कृते किं
 दुष्कृतं कृतम् ? राज्यलोभेन भोजेन बलादन्यायतः
 प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्त्वैव धुना नृपाः ।
 क तद्राज्यं कलत्रं यदर्थमशुभं कृतम् । तत् सर्वं
 संपरित्यज्य यूयमेकार्कितः स्थिताः । पश्यामस्तद्वलं
 वीनो येन तदृष्टिगताः प्रजाः । यमदूतैस्तादृशमाना
 अधुना कीदृशं भवेत् । एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपासन्त्याय-
 मेन ते । शोचन्तः स्नानि कर्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति
 पाथिवाः । इति धर्मं समादिश्य नृपाणां धर्मराट्
 पुनः । तत्पापपङ्कशुद्धिर्मिदं वचनमब्रवीत् । भोभो-
 क्ष्यता महाचण्डा नृहीत्वा नृपतीनिमान् । विप्रो-
 धयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निना । ततः शीघ्रं
 ससुखाय नृपान् संगृह्य पादयोः । भ्रामयित्वातिवे-
 गेन निजिष्योर्ध्वं प्रगच्छ च । सर्वप्राणेन महाता प्रत-
 प्रोच्य शिलातले । व्यास्तालयन्ति तरसा वज्रेणैव महा-
 द्रुमम् । ततः स राजदेहान्तःप्रविष्टो जज्जरीकृतः ।
 निःसङ्कः स तदा देही निश्चेष्टश्च प्रजायते । ततः स वायु-
 ना स्पृष्टः शनैरुज्जीवते पुनः । ततः पापविशुद्धार्थं
 लिप्यते नरकार्थवे । अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्नरककोटयः
 सप्तमस्य तलस्थाने घोरे तमसि संस्थिताः । घोराऽथ
 प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधःस्थिता । अतिघोरा
 हतोया च घोरघोरा चतुर्थिका । पञ्चमी घोररूपा
 च कोटिरिका प्रकीर्तिताः । षष्ठी तरलभावाख्या सप्तमी

च भवानका" इत्युपक्रम्य "कराला विकराला च
वज्रविंशतिमा कृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा
प्रतिवर्तुला । मग्नभौमाष्टभौमा च दीप्रभावेति
चाष्टमी । एता नाम्ना सप्तद्विष्टा घोरा नरककोटयः ।
अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनात्मकाः । आस-
क्रमेण विष्टेयाः पञ्चपञ्चैव नायकाः । प्रत्येकं सर्व-
कोटीनां नामतस्तन्निबोधत । रौरवः प्रथमस्तेषां
रुदनि यत्र देहिनः । महारौरवपीडाभिर्महानोऽपि
रुदनि हि । तमः शीतं तथाचोष्णं पञ्चान्ये ना-
यकाः कृताः । सुषोषः सुतलस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः
शठः । महाभायी विलोमश्च सुलोमश्च कटकुटः । ती-
व्रवेगः करालश्च विकरालः सुकम्पनः । महापद्मः
सुवक्रश्च कालस्तूलः प्रगर्जनः । स्रवीस्रवः सुनेमिश्च
खादकः सुमपीडितः । कुम्भीपाकः सुपाकश्च क्रकचश्चाति-
टारुणः । अङ्गारराशिभवनमसृक्पृथुदन्तश्च । तीक्ष्ण-
यमन्तु शकुनिर्महासर्वकः क्रतुः । तप्तजन्तुः पङ्क-
लेपः प्रतिभांसोद्वहृष्टः । उष्णामश्च निरुच्छामः सु-
दीर्घः कूटशाल्यालिः । अरिष्टः सुमहानादः प्रवहोऽ-
सृक्प्रवाहणः । भ्रममेवकशयसिंहव्याघ्रगजाननाः ।
शुश्रूकराश्चमृष्टपृष्ठखड्गस्तराननाः । पाङ्क्तुम्भीर-
नकास्याः सर्पकुम्भाश्च वायसाः । मृद्वोलूकजलोकाश्च
शार्दूलकपिकर्कटाः । गरुडकः प्रतिवक्रश्च रक्ताक्षः
पूतिमूर्तिकः । कणधूमस्तथाग्निश्च कमीणां निचयस्तथा ।
अभेद्यश्चाप्रतिष्ठश्च रुधिराश्वः श्वभोजनः । जाला-
भक्षश्चात्मभक्षः सर्वभक्षः सुदारुणः । सङ्कटः सुवि-
लश्चैव विषमः कटपूतनः । अन्धरोषः कटाक्षश्च कटा-
वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशवनमेकपादप्रपूरणः ।
असितालवनं घोरमस्त्रिभङ्गः प्रपीडनः । तिलातमही
ससृजौ च कूटपापः प्रमर्दनः । महाचूर्णं सुचूर्णं च
तप्तलोहमयी शिला । पर्वतः क्षुरधारास्त्रस्तथा यमल
पर्वतौ । मूलविश्वम्भूषश्च चारकूपश्च शोषणः । सुस-
लोदूखलं यन्त्रं शिलाशकटलाञ्छनम् । तालपत्रासिग-
हनं महामसकमण्डलम् । सम्भोहोऽङ्गभङ्गश्च तप्तशूल-
मयोयुधः । वज्रदुःखं महादुःखं कण्डूलं समलं म-
तम् । जालाह्वो विरूपश्च सुहृदश्च यमातुगः ।
एकपादोद्विपादश्च तीव्रशक्तीविचर्त्तिनः । अष्टाविंशति
रित्येते क्रमशः परिकीर्त्तिताः । एषां नामानुप-
व्येण पञ्चपञ्चैव नायकाः । रौरवादि अवीच्यन्

नरकाणां शतं कृतम् । अष्टारिंशत्समधिकं महा-
नरकमण्डलम् । एषु पापाः विपच्यन्ते नराः कर्मा-
सुहृदतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्मप्रक्षयाद्भूयम् ।
आ मलप्रक्षवात् यददग्नौ ध्मास्त्रानि धातवः । तवाऽऽ-
पापक्षवात् पापाः शोष्यन्ते नरकाग्निषु । हस्तयोः पाद-
योर्वह्ना तप्तशङ्खलया नराः । महाहृत्पापमारोप्य ल-
म्ब्यन्ते यमकिङ्करैः । ततश्चे सर्वयज्ञेन जित्वा दोल्यन्ति
किङ्करैः । दोल्यन्तश्चातिवेगेन निःसंज्ञा यान्ति योजनम् ।
अनरीक्ष्यितानाञ्च लोहभारः समन्ततः । पादयो-
र्वध्यते तेषां यमद्रुतैर्महाबलैः । तेन भारेण महता
भ्रममात्रेण दुःखिताः । ध्यायन्तः स्नानि कर्माणि तृष्णीं
तिष्ठन्ति निचलाः । कथाभिरग्निवर्णाभिलौहदण्डैः
सकण्टकैः । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात्पापकारिणः ।
ततः क्षारेण दीप्तेन वज्रिनापि विशेषतः । समन्ततः
प्रलिप्यन्ते क्षताङ्गा अर्जरीक्षताः । पुनर्विदार्य चाङ्गेषु
शिरसः प्रमृति क्रमात् । वात्ताकुवत् प्रभञ्ज्यन्ते तप्ततैल-
कटाहके । विष्टापूर्णे ततः क्रूरे कमीणां निचये तथा ।
मेदोऽसृक्पृथ्वीपूर्यां वाय्वां क्षिप्यन्ति ते पुनः ।
भक्ष्यन्ते क्षमिमिस्तीक्ष्णैर्लोहदण्डैश्च वायसैः । श्वभि-
र्देशैर्दुकैर्व्याधैर्व्याधैश्च विह्वताननैः । पच्यन्ते मांस-
पञ्चापि प्रतप्ताङ्गारराशिषु । भिक्षाः शृङ्गेषु तीक्ष्णेषु
नराः पापेन कर्मणा । तैलपीडैरिवाक्रम्य घोरकर्म-
भिरात्मजैः । तिलवत् संप्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः ।
तुदन्ते चातितप्तेषु लौहभाण्डेषुनेकधा । तैलपूरकटा-
क्षेषु सुतप्तेषु तथा पुनः । वज्रशः पाशेते जिह्वा
वेऽस्रव्याप्रियवादिनः । सन्दंशेन सुदीप्तेन पपीडो-
रश्च पादतः । मिथ्यःगमप्रवक्तृश्च जिह्वाङ्गमास्त्रनि-
र्गतात् । जिह्वाङ्गात् क्रोशविस्तराणां चक्षुस्तीक्ष्णैश्च पा-
शते । निर्मत्सर्दानि ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम् ।
तेषां वज्रजलौकाभिस्तु खमापूर्य्य सीव्यते । ततः क्षा-
रेण दीप्तेन ताम्बेण तृपणा पुनः । द्रुतेनापूर्य्य
तेऽन्यथं तप्ततैलैश्च तन्मुखम् । इतस्ततः पुनर्वज्रं भ्रम-
मापूर्य्य हन्यते । विष्टाभिः क्षमिमिन्त्राभिः सोपानक्षुरणै-
र्नरैः । परिपुजन्ति बाल्यं प्रदोषं लौहशालुमलिम् ।
हन्यन्ते पृष्ठदेशे च पुनर्भूमिर्महानखैः । दन्तुरेणाति-
क्षणेन क्रकचेन बलीयसा । शिरःप्रमृति पूर्य्यन्ते
घोरैः कर्मभिरात्मजैः । खादन्ते च स्तमांसानि पा-
च्यन्ते शोषितं स्तकम् । अक्षपानं न दत्तं यैर्यमैर्द्वै-

नामुभोदितम् । इत्युत् संप्रोक्षणे जजरोक्ष्य सुहरैः ।
 क्षितिलवनेष्वैरेरिन्दिशने खण्डखण्डयः । सूचीभि-
 र्भिन्नसर्वाङ्गास्तप्रभुतापरोपिताः । सञ्चाल्यमाना-
 विवशाः क्षिप्तान्ते न स्थिति च । देहादुत्पाद्यते-
 मांसं भिद्यन्तेऽस्योनि सुहरैः । अतीशक्त्यते त्वं यमदू-
 तैर्वलोत्कटैः । निरुच्छासे निरुच्छासास्तिष्ठन्ति नरके
 विरम् । उच्छ्वसन्तः सदोच्छासे बालुकावदनादृताः ।
 रोरवे रोदमानाश्च पीद्यन्ते विविधैर्वधैः । महारौरव-
 पोडुभिर्महानोऽपि रुदन्ति हि । पद्मामास्ये शुदे चाक्ष्णीः
 पदे चोरसि मस्तके । निखन्यन्ते घनास्तीक्ष्णाः सुतप्रा-
 षोहयङ्गवः । सुतप्रबालकायाश्च प्रपोडयन्ते सुकुर्वङ्गः ।
 जातपङ्के भयं तप्ते लिप्ताः क्रन्दन्ति विस्तरम् । तेन
 तेनैव रूपेण हसन्तो परदारिकाम् । गाढमालिङ्गते नारो
 ज्वलन्ती लोहनिर्मिताम् । पूर्वाकाराश्च पुरुषाः प्रज्व-
 लन्तः समन्ततः । दुष्टारिणीं स्त्रियं गाढमालि-
 ङ्गन्तो वदन्ति च । किं प्रधावसि वेगेन न ते मोहोऽस्ति
 साम्प्रतम् । लङ्कितस्ते यथा भर्ता पापं भुङ्क्ते तथाऽ-
 धुना । लौहकुम्भे तथा लिप्ता सुप्रधानैः शनः शनैः ।
 ऋद्धिभिनना प्रपच्यन्ते शपाकैरिव मानवाः । लोदन्यु-
 दूखते साक्षाः प्रक्षयन्ते शिलासु च । लिप्यन्ते चाश्व-
 क्रूरेषु दृश्यन्ते कर्मिभिर्यथम् । कर्मिभिर्भिन्नसर्वाङ्गाः शतयो
 जर्जरीकृताः । सुतीक्ष्णधारकूपेषु लिप्यन्ते तदनन्तरम् ।
 महाज्वाले च नरके पापाः फुत्कारयन्ति च । इतस्ततश्च
 धावन्ति दह्यमानास्तद्विषा । पृष्ठे चानोय जङ्घे द्वे पि-
 न्दस्ते करयोः स्थिते । तयोर्मध्येन चाक्ष्य बाहुपृ-
 ष्ठेन गाढतः । बद्धा परस्परं सर्वे सुदृढं गाढ-
 रज्जुभिः । पिण्डबन्धं दृश्यन्ते भ्रमरास्तीक्ष्णलो-
 हजाः । मानिनां क्रोधिनाञ्चैव तस्कराणाञ्च दारुणा ।
 पिण्डबन्धसमा यास्या महाज्वाले च यातना ।
 रज्जुभिर्वीरताङ्गाश्च प्रलिप्ताः कर्दमेन च । करीष-
 तवज्जौ च पच्यन्ते च स्थिति च । सुतीक्ष्णधारतो-
 येन कर्कशासु शिलासु च । आ पापसंज्ञयात् पापा
 दृश्यन्ते चन्दनं यथा । शरीराभ्यन्तरगतैः प्रभूतैः क-
 र्मिभिर्नराः । भक्ष्यन्ते तीक्ष्णदन्तैरा देहप्रक्षयाद्भृशम् ।
 कभीषां निचये लिप्ताः पूतिमांसस्य राशिषु । तिष्ठन्त्यु-
 दिग्मन्त्रदयाः पर्वताभ्याश्च पीडिताः । सुतप्र-
 वज्जलेपेन शरीरमनुलिप्यते । अधोमुखोर्ध्वपादश्च धूताः
 क्षयन्ति वज्रिना । वदमानः प्रविम्वक्ष्य सुप्रतप्रमयो-

गुडम् । ते खाद्यन्ते पराधीना हन्यमानास्तु सुहरैः ।
 ये शिवायतनारामधापीकूपमठाङ्गणान् । विद्रवावन्ति
 पापिषा नृपास्तत्र वसन्ति च । व्यायामोदत्तनाभ्यङ्गस्नान-
 मापानभोजनम् । क्रोडनं द्यूतमिदमसाधरन्ति वसन्ति
 च । ते वधैर्विशिधैर्वैरैरिच्छुवन्तादिपोडनैः । निर-
 याग्निषु पच्यन्ते यावदावन्तारकम् । ये शृङ्खलानि
 गुरोर्निन्दां तेषां कर्णौ प्रपूर्यतः । अग्निवैरवः फालै-
 स्तप्तताम्रादिभिः सुतैः । तपसीसारजूटाद्यैः क्षारेण
 जलना पुनः । सुतप्रतीक्ष्णतैवेन वज्जलेपेन चान्ततः ।
 क्रमादापूर्यतः कर्णौ नरकेषु च यातनाः । अतुल्यमेव
 सर्वेषु भवन्त्येते समन्ततः । सर्वेन्द्रियाणामप्येव
 क्रमात् पापेन यातनाः । भवन्ति घोराः प्रत्येकं शरी-
 रेण कृतेन च । स्पर्शलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति पर-
 स्त्रियम् । तेषां त्वग्वाङ्मयवर्णाभिः सूचीभिः पूर्यते-
 भ्यम् । ततः क्षारादिभिः सर्वैः शरीरमनुलिप्यते ।
 यातनाश्च महाकटाः सर्वेषु नरकेषु च । गुरौ
 कुर्वन्ति भ्रुकुटीं क्रूरनेत्राश्च ये नराः । परदारांश्च पश्यन्ति
 लुब्धाः स्त्रियेन चेतसा । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तेषां
 नेत्रे प्रपूर्यतः । क्षाराद्यैश्च क्रमात् सर्वैर्देहे सर्वेषु
 यातनाः । देवाग्निगुरुविप्राणामनिवेद्य च भुङ्गतः ।
 लौहकीलयतैस्तप्तैस्तज्जिह्वाया प्रपूर्यते । ततः
 क्षारेण दीप्तेन तैलताम्रादिभिः क्रमात् । शरीरेषु
 महाघोराक्षिला नरकयातनाः । ये शिवारामपुण्याणि
 लोभात् संयुज्य पाणिना । जिघ्रन्ति मूढममसः शिर-
 सा धारयन्ति वा । व्यापूर्य च शिरस्तेषां सुतप्रलोह-
 शङ्कुभिः । नासिका चातिवज्जयन्ततः क्षारादिभिः
 पुनः । ये निन्दन्ति महात्मानमारार्थं धर्मादेशकम् ।
 शिवभक्तांश्च ये मूढाः शिवधर्माच्च शान्तम् । तेषा-
 मरसि कण्ठे च जिह्वायां दन्तसन्धिषु । तालुन्योष्ठे
 च नासायां मूर्ध्नि सर्वाङ्गसन्धिषु । अग्निवर्णाः सुत-
 प्राश्च त्रिशिखा लोहयङ्गवः । व्यापोष्यन्ते सुवज्जयः
 स्थानेष्वेतेषु सुहरैः । ततः क्षारेण तप्तेन ताम्बेण
 तपुषा पुनः । तप्ततैलादिभिः सर्वैरापूर्यन्ते समन्ततः ।
 यातनाश्च महाक्षिला शरीरस्यापि सर्वतः । निःशेषं नर-
 केणैव भवन्ति क्रमशः पुनः । ये शृङ्खलानि परद्रव्यं
 पद्मत्रां विप्रं स्पृशन्ति च । शिवोपकरणं ग्राह्यं चानङ्क-
 लिखितं कवित् । हस्तपादौ घनौ तेषामाचूर्यन्ते
 समन्ततः । क्षारताम्रादिभिस्तप्तैस्तदन्ते वज्जयः पुनः ।

गरुडैः च सर्वेषु विचित्रा देहवातनाः । भवन्ति
 बह्वयः कटाः पाणिपादसङ्घाताः । शिवायतनपर्यन्ते
 शिवारामेषु कुलवित् । ससृष्टजनि ये पापाः
 पुरीषं मूलमेव वा । तेषां शिष्टं सङ्घर्षं चूर्ण्यते
 लोहसङ्घरैः । सूचीनिरग्निवर्णाभिस्ततश्चापूर्यते पुनः ।
 लोहदण्डेषु सुमहानग्निवर्णः सकण्ठकः । आपोघ्नते
 गुदे तेषां यावन्मूर्ध्नि विनिर्गतः । ततः चारेण सहता
 ताक्ष्णेण लघुणा पुनः । इतेनापूर्यते गाढं गुदं शिष्टञ्च
 देहिनाम् । मनः सर्वेन्द्रियाणाञ्च वस्त्रादुक्तं प्रव-
 र्त्तकम् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तत् सुदुःखितम् ।
 धने सत्यपि वेदानं न प्रवच्छन्ति तृणया । अतिविज्ञाव-
 मन्यन्ते कालप्राप्तं महान्तमे । तेनैते वीरधैर्यवा-
 हस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्ति तत्र न्यव-
 शतं नराः । हस्तपादललाटेऽपि कीलिता लोहगद्गुभिः ।
 निम्बञ्च विहतं वज्रं कीलकलयताडितम् । क्षमिभिः
 प्राणिभिद्योषैर्लोहदण्डैश्च वायसैः । उपह्वयैश्च विधैर्ष-
 मन्तः प्रपोद्यते । जिह्वावेधनिबद्धाश्च संपीड्यान्ते शृङ्ग-
 पुनः । तिष्ठन्ति लम्बमानाश्च लोहभाराः स्रवत्कुलाः ।
 शिष्टे सङ्घर्षे तद्वत् लोहभारद्वयं पुनः । तिष्ठते लम्बमानञ्च
 बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम् । ततः स्वमांससत्कृत्य तिलमाल-
 प्रमाणतः । खादितुं दीयते तेषां स्रष्टव्येण तु शोधितम् ।
 यदा निर्मासतां प्राप्ताः कालेन बह्वला नराः । ततः
 चारेण दोमेन तच्छरीरं विलिप्यते । क्रिदन्ते वर्षधाराभिः
 क्रिदन्ते वै पुनः पुनः । शुष्काः सिच्यन्ति तैलेन सुतप्त्रेन
 समन्ततः । पच्यन्ति भूयो भूयोऽपि दूरस्थेन शनैः शनैः ।
 निःशेषयातनाभिश्च पीड्यान्ते क्रमशः पुनः । शृङ्गं वुभु-
 क्षया पीड्या कटा चातिपिपासया । अत्युष्णेनातिशीतेन
 पापानां क्षरणेन च । एवमाद्या महाघोरा यातनाः
 पापकर्मिणाम् । एकैकनरके ज्ञेयाः शतशोऽप्यसङ्ख्यकाः ।
 प्रत्येकं यातनाचित्राः सर्वेषु नरकेषु च । कटा वर्षशते-
 नापि सर्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्विविधैर्घोरैः पाश-
 मानाः सकर्मभिः । स्त्रियन्ते नैव पापिठा यावत् पापस्य
 न क्षयः । तत्रान्या यातनाः कटा विविधाः पापकारि-
 णाम् । महाघोरातिघोराश्च कल्पाग्निसङ्घोषमाः ।
 शुल्लैश्च यातनास्तूष्णीं स्त्रियन्ते सदुचेतसः । ततस्ते-
 नाल कषिताः पापा इक्ष्वाणि याः स्वयम् । उलमिल-
 कलत्रार्थं बद्धपुण्यं त्वया कृतम् । एकाकी दहसे तेन
 नात्र पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं

भुवमात्मना । तत् किमात्मोपचातार्थं मूढ ! पापं कृतं
 त्वया । एवं दूतैरुपाख्यानान् पृच्छन्ति ततः पुनः ।
 कियन्तं केन पापेन कालमलासते नराः । देवद्रव्य-
 विनाशेन गुरुहोहादिकर्मभिः । क्रमात् सर्वेषु पच्यन्ते
 नरकेषु महीक्षयात् । महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरके-
 ष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यान्ते विविधैर्वधैः ।
 महापातकिनः सर्वे निरयार्थवकोटिषु । चतुर्दशमन्वनर-
 कल्याणं विविधैर्वधैः । उपपातकिनश्चापि तदर्थं यानि
 मानवाः । पापशेषैस्तद्विह कालश्चापि तथाविधम् ।
 तस्मात् पापं न कुर्वीत चञ्चले जीविते सति । पापेन
 हि भुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः करोति
 नरः पापं तस्मात्मा भुवमप्रियः । पापस्य हि फलं दुःखं
 तन्लोकाव्यभिचारिणः । कथं ते पापनिरता नरा रात्रिषु
 शेरते । मन्वनरान् तेषां च नरके तीव्रवातनाः । एवं
 क्लिष्टाः विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा । ततः क्षितिं
 समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनाः । स्यावरा विविधाकारा-
 स्तृणुगुल्मादिभेदतः । तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीट-
 योनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति
 पक्षिणः । संचिप्राः पक्षिभावेन भवन्ति तृणजातिषु ।
 मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्वोनि-
 मासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं योनिषु सर्वासु
 प्ररिभ्रम्य क्रमेण तु । कालान्तरवशाद् यानि मानुष्यमति
 दुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौर-
 वात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात् ।
 मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्राप्तकम् । इत्येवं साधये-
 द्देकं स स्रुतस्तप्यते चिरम् । देवासुराणां सर्वेषां मानुष्य-
 मतिदुर्लभम् । तत् संप्राप्य तथा कुर्यान्न मच्छेत्तरकं यथा ।
 स्वर्गोपवर्गलाभाय यदि नास्ति सङ्गद्यमः । सर्वस्य मूलं
 मानुष्यं तदुपल्लादनुपालय । धर्मदूलेन मानुष्यं लब्ध्वा
 सर्वार्थसाधकम् । यदि लाभे न यत्नस्ते मूलं रक्षस्व
 यत्नतः । मानुष्यत्वे च विप्रत्यं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् ।
 न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्वचेतनः । सर्वेषा-
 मेव देशानामयं देशः परः स्रुतः । इतः स्वर्गश्च
 मोक्षश्च यतः संप्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्यं
 प्राप्य मानुष्यसम्भवम् । यः कुर्यादात्मनः श्रेयस्तेनात्मा
 वञ्चितश्चिरम् । भोगभूमिः स्रुतः स्वर्गः कर्मभूमिरयम्
 मता । इह यत् क्रियते कर्म स्वर्गे तदुपभुङ्गते । यावत्
 सुखशरीरस्त्वं तावद्धर्मं समाचर । अक्षुष्यो नोदितोऽ-

ध्वन्यैर्न किञ्चित् कर्तुं शक्नुवन् । अथुवेण शरीरेण भुवं
योन प्रसाधयेत् । भुवं तस्य परिभ्रष्टमभुवं नष्टमेव हि ।
आयुषः खण्डखण्डानि निपतन्ति तथाप्यतः । अहोरात्राप-
देशेन किमर्थं नावबुध्यसे । यदा न ज्ञायते मृत्युः कदा कस्य
भविष्यति । आकाशिके हि मरणे हृतिं विन्देत कदादा ।
परित्यज्य यथा सर्वमेकाकी यास्यासि भुवम् । न ददासि
तदा कक्षात् पाठेयार्थमिदं धनम् । गृहोत्तदानपाठेयाः
सुखं यानि मङ्गाध्वनि । अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः
पाठेयरहितः पथि । वेदां द्विजेन्द्र ! बाह्वित्री पूर्णा-
भाण्डस्य गच्छति । स्वर्गदेशस्य पुरतस्तेषां लाभः पदेपदे ।
इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्यात् पापञ्च वर्जयेत् । पुण्येन
याति देवत्वमपुण्यवचरकं व्रजेत् । ये मनागपि देवेशं
प्रपन्नाः शरणं शिवम् । तेषां घोरं न पश्यन्ति
यमस्य वदनं नराः । किन्तु पापैर्महाघोरैः किञ्चि-
त्कालं शिवाक्षया । भवन्ति प्रेतराजानस्ततोयानि
शिवं परम् । ते न लिप्यन्ति पापेन पद्मपत्रमिवा-
म्भवा । तस्माद्विषयं वेद्विक्लिमीश्वरे सततं बुधः । तस्मा-
द्वाङ्मविचारेण भवदोषविचारतः ।

भाग० ५.२६ अ० । नरकभेदतत्स्वरूपीन्याससूत्रेण
तेषां पापविशेषजन्तुत्वमुक्तं तेन तत्तत्कर्मणां विपाका-
स्तामिच्छादयो नरका इति गम्यते । तत्र नरकविशेष-
स्वरूपनिर्दानमुक्तं यथा—

“अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः ।
तामिच्छोऽन्वतामिच्छोऽरौरवोऽमहारौरवः४ कुम्भी-
पाकः५ कालकूलम्दैवविपलवनं७ शूकरसुखम्८
अन्वजूपः९ क्षमिभोजनः१० सन्ध्यः११ तन्मशूम्भिः१२
वज्रकण्टकशाल्मलीः१३ वैतरणीः१४ प्रयोदः१५ प्राण-
वेधोः१६ विशसनः१७ लालामध्यः१८ सारमेयादनम्१९
अवीचिः२० अशःपानम्२१ इति । किञ्च चारकदर्भोऽ२
रजोगणभोजनं२२ शूलप्रतोऽ३ दन्त्युकः२५ अघट-
निरोधनोऽ६ ऽपवर्णवर्तनं२७ सूचीमुखम्२८ इत्यष्टा-
विंशतिर्नरका विविधा यातनाभूयः । यस्तु परवि-
त्तापलज्जलाग्नयपहरति स हि कालपाशवद्धो यमपुरु-
षैरतिभयानकैस्तामिच्छे । नरके बलाघ्निपालते । अन-
शनानिपानदण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्वीर्यनाभिर्यातमानो
जन्तुर्वैत कश्चलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति
तामिच्छपावे । एवमेवान्वतामिच्छे यस्तु वक्षित्वा पुरुषं
दारादीन्पुण्ड्रं यत्र शरीरो निपातमानो यातनास्तो

वेदनया नष्टमतिर्नष्टवृत्तिर्भवति । यथा वनस्पतिर्वायु-
मानमूलस्तष्ठादन्वतामिच्छं २ तमुपदिशन्ति । यस्त्वह
वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्त्रकुटुम्भेया-
स्तुदिनं उप्याति स तदिह विहाय स्वमेव तदशुभेन रौर-
वे निपतति । ये त्विह यच्चैवाहना विहिंसिता जन्मवः
परत्र यमयातना उपगतं त एव हरयो भूत्वा तथा तमेव
हिंसन्ति तस्माद्रौरवम् ३ इत्याहुः । हरारति सर्पादतिक्रूर-
सत्त्वापदेशः । एवमेव महारौरवोऽ४ यत्र निपतितं पुरुषं
क्रव्यादा नाम हरवत् क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देह-
म्भरः । यस्त्वह वा उपः पशून् पक्षिणो वा प्राणत
उपरन्वयति । तमप्रकरणं पुरुषादैरपि गर्हितममूल
यमानुचराः कुम्भीपाको५ तन्मते उपरन्वयन्ति । यस्त्वह
वज्रकृक् कालकूलसंज्ञकोऽनरके अयुतयोजनपरिमण्डले
ताममये तन्ने खले उपर्यधस्तादन्मशूम्भ्यामभितप्यमाने
ऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्त्वहःशरीर
व्याक्ते श्वेते चेटते अवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति
पशुरोमाणि तावद्दुर्घसहस्ताणि । यस्त्वह वै निजवेदपद्या-
दनापद्यपगतः पापशङ्खोपगतस्तमसिपलवनं ७ प्रवेश्य
कशया प्रहरन्ति तत्र हासायितस्ततो धावमान उभयतो-
धारैस्तालवनासिपलैर्निन्द्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति
परमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्महा
पापशङ्खानुगमनफलं भुङ्क्ते । यस्त्वह वै राजा राजपुरुषो
वा अदण्डे दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं
स पापोयाचरकेऽमूल शूकरमुखे ८ निपतति । तत्राति-
बलैर्निष्प्रियमाणावयवो यवैवेहेनुशङ्ख आर्त्तस्त्ररेण स्त-
नयन् कचिन्मूर्च्छितः कश्चलमुपगतो यवैवेहाददोषा
उपरद्धाः । यस्त्वह वै भूतानामीश्वरकलितहृत्तीनाम-
विविक्तपरव्ययानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपर-
व्यवोव्ययमाचरति स परत्वान्वजूपे ९ तदभिद्रोहेण निप-
तति । तत्र हासो तैस्तर्जन्तुभिः पशुश्वमपक्षिमरोक्षपै-
र्मशक्यकामतुल्यमक्षिकादिभिर्यै केचामिद्रुग्धास्तैः सर्व-
तोऽभिद्रुक्ष्माणस्तमसि विह्वलनिद्रानिद्रितिरलव्यावस्थानः
परिक्लामति यथा कुशरीरे जीवः । यस्त्वह वा अशं
विमज्जान्नाति यत् किञ्चनोपनिर्मितपञ्चयज्ञो वायव
संस्तुतः स परत्र क्षमिभोजने १० नरकाधमे निपतति । तत्र
शतसहस्रयोजने क्षमिकुण्डे क्षमिभूतः स्वयं क्षमिभिरैव
भक्ष्यमाणः क्षमिभोजनो यावत्तदप्रतापप्रतादोऽनिर्देशमा-
त्मानं यातयते । यस्त्वह वै स्तोत्रेण बलाहा हिरण्यरत्ना-

दीनि ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तम-
मत्र राजन् ! यमपुरुषा अयस्मैरन्निपिण्डैः सन्द्गैः?
स्त्वचि निष्कृषन्ति । यस्त्वह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं
वा पुरुषं योषिदभिगच्छति । तावन्मत्र कथया ताडयन्-
स्तप्रया नृभ्यां? २ लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च
पुरुषरूपया नृभ्यां । यस्त्वह वै सर्वाभिगमस्तममत्र निर-
ये वर्त्तमानं वृजकण्टकमालम्बो? ३ भारोप्य निष्कृषन्ति ।
ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा पापखडा धर्मसेतुन्
भिन्दन्ति ते संपरेत्य वैतरण्यां । ४ निपतन्ति भिक्षमर्थादाः
तस्यां निरयपरिच्छाभूतायां नद्यां वादोगैरितस्ततो
भक्ष्यमाणा आत्मना न विद्युज्यमाना चासुभिरुज्यमानाः
स्वाधेन, कर्मपाकमनुस्मरन्तौ विष्मूलपययोषितकेयनखा-
स्थिमेदोमांसवशावाहिन्यामपतयन्ते । ये त्विह वै वृषली-
पतयो नद्यौ वाचारनियमास्वक्लज्जाः पशुचर्या चरन्ति ।
ते चापि प्रेत्य पूययिषूखले प्रालानापूर्ये ५ निपतन्ति
तदेवातिवीभूतितमन्नानि । ये त्विह वै अगर्हभपतयो
ब्राह्मणादयो ऋगयाविहारा अतीर्थे च ऋगा-
द्विजन्ति । तानपि संपरेताल्लक्ष्मभूतान् यमपुरुषा इष्-
भिर्विध्यन्ति ६ । ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु
पण्डन् विशसन्ति । तानसृष्टिलोके वैशसे ७ नरके पति-
ताच्चिरयपतयो यातवित्वा विशसन्ति । यस्त्वह वै सर्वथा
भार्था द्विजोरेतः पाययति कामभोहितः तं पापकृतमं
मूलरेतः कुल्यायां पातयित्वा रेतः संपायन्ति लालाभक्ष्ये
८ । ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा आमान् सार्धान् वा
विलुम्पन्ति राजभटा वा तांचापि हि परेतान् यम-
दूतावज्जदंष्ट्राः श्वानः ९ सप्तयतानि विंशतिच सरभसं
खादन्ति । यस्त्वह वा अमृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनि-
भये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके क्षवीचिमतः १०
अधःशिरानिरवकाशे योजनयतोऽष्टायादु गिरिभृङ्गैः
संपात्यते । यत्र जलमिव स्थलमश्नुषुषमवभासते
तद्वीचिमत् तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न स्थिमाणः
पुनरारोपितो निपतति । यस्त्वह वै विमोराजन्यो
वैश्यो वा सोमपोषस्तत्कलत्रं वा सुराः व्रतस्थोऽपि वा
पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानासुरसि पदाऽऽ-
कस्यास्ते वज्रिना हवमाणं कार्पायसं २१ निषिञ्चन्ति ।
अथ च यस्त्वह वा आत्मसंभावेन स्वयमधमो जन्मतपो
विद्यावारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न वञ्च मन्वेत स मृतक-
एव चारकहर्भे २२ निरयेऽवाकृष्टरा निपतितोदुरल-

यातनाद्युत्ते । ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते
याच स्त्रियोन्वपण्डन् खादन्ति तांश्च तांश्च ते पशव
इह निहता यमसदने यातवन्तो रक्षोगणाः शौमिका
इव सुधितिनाऽवदायाऽसृक्पिबन्ति नृत्यन्ति च कृष्य-
माणा वयेह पुरुषादाः २३ । ये त्विह वा अनामसो-
ऽरण्ये यामे पाविन्मयैवैश्वर्यैरुपमितानुपजिजोवि-
षून् स्रुवादिषूप्रोतान् क्रोडनकतया घातयन्ति तेऽपि
च प्रेत्य यमयातनासु नृत्वादिप्रोतात्मानः २४ लुप्तुह्व्यां
चाभिहताः कङ्कवादिभिश्चेतस्तत्स्निग्धतृणैः राह्व्य-
माना आत्मकशूलं स्मरन्ति । ये त्विह वै मृतान्यु-
द्वेजयन्ति नरा उत्सवस्वभावा यथा दन्दनृकास्तेऽपि
प्रेत्य नरके दन्दनृकास्ते २५ निपतन्ति । यत्र नृप ।
दन्दनृकाः पञ्चसखा वा उपसृत्य यमन्ति यथाविशे-
ययान् । ये त्विह वा अन्धावटकान्मुन्युहादिषु
भूतानि निरुन्वन्ति तथासुखं तेष्वेवोपवेश्य समरेण
वज्रिना धूमेन निरुन्वन्ति २६ । यस्त्वह वा अतिधीन-
भ्यागतान् वा सृष्टप्रतिरसकदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन
चक्षुषा निरीकते तस्य चापि निरये पापवटे रजिणी वज्र-
तुण्डासृक्कटुतादयः प्रसङ्गोरुबलादुत्पाटयन्ति २७ ।
यस्त्वह वा आढ्याभितरिहृदृतिस्त्रिच्युक्त्रेणः
सर्वतोऽभिविशङ्को व्यवविनाशचिन्तया प्रविशुषमाण
हृदयवदनो निर्दृष्टिमनवगतोऽपह इवाधमभिरक्षति ।
स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणसममपहः
स्त्रचोमुखे २८ नरके निपतति । यत्र ह विस्मयहं पाप-
यहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायसा इव सर्वतोऽङ्गेषु
स्रुतैः परिवयन्ति । एवंविधा नरका यमालये सन्ति
शतशः तेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता-
खावनिपते ! पय्यायेण विविशन्ति । तथैव धर्मानुवर्तिन
इतरत्वा । इह तु पुनर्भवे उभययोधाभ्यां विशन्ति”

भा० आनु० ७ अ० शुभकर्मविशेषविपाक उक्तो यथा-
“बुधिविरोक्तिः । “कर्माणाञ्च समस्तानां शुभानां भरत-
र्थम् । । फलानि भरतयेव ! प्रवृत्तिं परिच्छेदतः । भीष्म
उवाच । हन्ते कथयिष्यामि यन्तां पृच्छसि भारत ! ।
रहस्यं यदपीषान्तु तच्छृणुषु बुधिविर ! । या गतिः प्राप्यते
येन प्रेत्यभावे चिरेष्टिता । येन येन शरीरेण बहुयत्कर्म
करोति यः । तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपायुते ।
यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् । तस्यां
तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मान्जन्मानि । न नश्यति

कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह । ते ज्ञस्य साविष्ठो नित्यं
 पठ आत्मा तथैव च । चक्षुर्दृष्ट्यान्मो दद्याद्वाचं दद्याच्च
 स्मृतताम् । अत्रुज्ज्वेदपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ।
 यो दद्यादपरिहृष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । आन्त्यायादष्ट-
 पुञ्जाय तस्य पुण्यफलं भवत् । स्थण्डिलेषु शयानानां
 षट्छाणि शयनानि च । वीरवल्कलसंवीते वासांश्चा-
 भरणानि च । बाहुनानि च खानानि योगात्मनि
 तपोधने । अन्नीतुपशयानस्य राज्ञः पौरुषमेव च ।
 रसानां प्रतिसंहारे सोमाभ्यमनुगच्छति । आभिष-
 प्रतिसंहारे मन्त्रान् पुत्रान् विन्दति । अवाक्किरास्तु
 यो जम्बेदुदवासश्च यो वसेत् । सततश्चैकशायी यः
 स लभेतेक्षितान् गतिम् । पादमासनमेवाथ दीपमन्नं
 प्रतिश्रयम् । दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ।
 वंरासनं वीरयथा वीरस्थानमुपागतः । अजलास्तस्य
 वै लोकाः सर्वकामगसाक्षात् । धनं लभेत दानेन
 मौनेनाज्ञां विनाम्यते । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण
 जीवितम् । रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमनुते ।
 फलमूलाग्निनो राज्यं स्वर्गः पर्णाग्निनां भवेत् ।
 प्रायोपवेशिनो राजन् । सर्वत्र सुखमनुते । गवाक्षः
 याकदीक्षायां स्वर्गकामो ह्यथायनः । क्षिरयस्त्रिपवणं
 स्नात्वा वायुं पीत्वा ऋतुं लभेत् । स्वर्गं सत्वेन लभते
 दीक्षया कुलसत्तमम् । सलिलाग्री भवेदु यस्तु सदाग्निः
 संस्कृतो द्विजः । मनुःसाधयते राज्यं नाकपृष्ठमनायके ।
 उपवासस्तु दोक्षायां अभिषेकश्च पार्थिव ! । जत्वा
 द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विगच्छते । अधीत्य सर्ववेदान् वै
 सद्यो दुःखाद्विमुच्यते । मानसं हि चरन् धर्मं स्वर्ग-
 लोकसुपाप्नुते । या दुस्त्वजा दुर्मतिभिर्यां न जीर्यति
 जीर्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगकां हृष्टां त्यजतः
 सुखम् । यथा घेतुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
 एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति । अनोद्यमानानि
 वथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकालं नातिवर्त्तन्ते तथा
 कर्म पुराकृतम् । जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यानि
 जीर्यतः । चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते हृष्टाका न तु जीर्येते ।
 येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति
 मातरं येन प्रीयिषी तेन पूजिता । येन प्रीणात् पाध्यायं
 तेन स्नात् ब्रह्म पूजितम् । सर्वे तस्मादता धर्मा यस्मै
 त्वय आदताः । अनादतास्तु यस्मै सर्वकलाफलाः
 विद्याः ।

तत्रैव दानविशेषे गतिभेदो निरूपितः प्रपञ्चमवात्
 तद्वाक्यं मोक्षितं भा० आनु० दानधर्मे दृश्यम् । भा०
 आनु० १११७० संसारचक्रप्रवृत्तिरुक्ता यथा—

“एकं प्रवृत्तं राज्ञैक एकं विनश्यति । एकस्मिन्
 दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतम् । असङ्ख्यः पिता माता
 तथा भ्राता सुतो गुरुः । प्रातिसम्बन्धिवर्गश्च भिन्नवर्ग-
 स्तथैव च । स्मृतं शरीरसुखं काङ्क्षोद्भूतमं जनाः ।
 सुभूतं च रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः । तैस्तच्छ-
 रीरसुखं धर्म एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्मः सङ्ख्येयश्च
 सेवितव्यः सदा नमिः । प्राणो धर्मसमायुक्तो गच्छेत्
 स्वर्गं गतिं पराम् । तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकलोपपद्यते ।
 तस्मान्मन्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डितः । धर्म एको
 मनुष्यस्य सङ्ख्यः पारलौकिकः । लोभान्मोहादनुशोया-
 ज्ञयादाप्यबलानुतः । नरः करोत्यकार्यं प्राणं परार्थं लोभमो-
 हितः । धर्मवार्थं कामश्च त्रितयं जीविते फलम् । एतन्न-
 भववाप्तव्यमधर्मपरिर्वर्जितम् । युधिष्ठिर उवाच । सुतं भग-
 वतो वाक्यं धर्मयुक्तं परं हितम् । शरीरनिचयं प्राप्तं
 बुद्धिस्तु मम जायते । स्मृतं शरीरं हि नृणां सुखम-
 व्यक्तं गतम् । अक्षयुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्मोऽनु-
 गच्छति । दृष्ट्वातिरुवाच । प्रीतिं वायुराकाशमापो
 ज्योतिर्मनोऽन्तगः । बुद्धिरात्मा च सहिता धर्मं
 पश्यन्ति नित्यदा । प्राणिनामिह सर्वेषां साक्षीभूता
 निशाऽनिशम् । एतैव सह धर्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति ।
 त्वगस्थिमांसं शुक्लञ्च शोषितञ्च मज्जामते । शरीरं
 पर्जयन्त्येते जीवितेन विवर्जितम् । ततो धर्मस-
 मायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति
 शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्याः किंभूयः
 श्रोतुमिच्छन्ति । ततो धर्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते ।
 इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते । युधिष्ठिर
 उवाच । तद्दर्शितं भगवता यथा धर्मोऽनुगच्छति । एतत्तु
 ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ? । दृष्ट्वातिरुवाच ।
 अक्षमन्त्रानि यदेवाः शरीरस्या नरेभ्यः । प्रीतिं वायु-
 राकाशमापो ज्योतिर्मनसाया । तत्सृष्टेः शुक्लात्मनः रेतः
 सम्पद्यते भवत् । ततो गर्भः सम्भवति ह्येषात् स्त्रीपुंसयो-
 र्द्वयम् । एतत्ते सर्वमसाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ? ।
 युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते
 यथा । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् ।
 दृष्ट्वातिरुवाच । आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिमुखते ।

विप्रयुक्तं तैर्भूतैः पुनर्यात्परां गतिम् । सर्वभूतस-
मायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति
शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्या किं भूयः
श्रोतुमिच्छसि । शुचिर्न उवाच । त्वमस्मिन्मांस-
सुखं तैश्च भूतैर्विजितः । जीवः स भगवन् ! कस्यः
सुखदुःखे समश्नुते । दृष्ट्वातिश्वाच । जीवः कर्मस-
मायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः । स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य
सूते कालेन भारत ! । यमस्य पुरुषैः ह्येवं यमस्य पुरुषै-
र्व्येधम् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्रोधञ्च विन्दति । इह
लोके च स प्राणी जन्मम्रमृतिं प्राप्तिवः । स्वकृतं कर्मैव भुङ्क्ते
धर्मस्य फलमाप्तिवः । यदि धर्मं यथाशक्ति जन्मम्रमृतिं
सेवते । ततः स पुरुषो मृत्वा सेवते नित्यदा सुखम् ।
अद्यान्तरा तु धर्मस्थापाधर्मसुपसेवते । सुखस्थाननरं
दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति । अधर्मेण समायुक्तो
यमस्य पिषयं मतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्यग्योनौ
प्रजायते । कर्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते ।
जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु । यदेतदुच्यते
शास्त्रे सेतिहासे च श्रुतम् । इह स्थानानि पुण्यानि
देवतस्थानि भूपते ! । तिर्यग्योन्वतिरिक्तानि गतिमनि च
सर्वशः । यमस्य सदने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः ।

इतः परं कर्मविपाकोऽभिहितः तत्र अधर्मशब्दे १२१:१२२
पृष्ठे “कर्मभिनियतैर्विह” इत्यारभ्य “धर्मे कुरु मनःसदा”
इत्यन्तं वाक्यं हरिवंशवाक्यत्वेन प्रमादात् लिखितम् ।
तत्र भा०अनु०११:११०.सं. बोध्यम् । एवमधर्मशब्दे १०१:२३
पृष्ठादौ मितो दर्शितवाक्यादपि कर्मविपाकभेदोऽवधेयः ।

भुक्ताविष्टकर्मणां विपाकस्तु यातातपेन दर्शितो यथा
“प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकानां नष्टाम् । नरकान्ते
भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् । प्रतिजन्म भवेत्तेषां
चिह्नं तत्पापस्त्वचितम् । प्रायश्चित्ते कृते याति
पञ्चात्तापवतां पुनः । महापातकजं चिह्नं सप्रजन्मनि
जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसङ्ख्यम् ।
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यानि चोपक्रमैः शमम् । जपैः
सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमोभवेत् । पूर्वजन्मकृतं पापं
नरकस्य परिणये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः
शमः । कुपञ्च राजयज्ज्ञा च प्रमेहोपहृणी तथा । मूल-
लङ्काश्लोकासा अतोमारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाळा
पञ्चाघातोऽजिनायनम् । इत्येवमाद्योरोगा महापापोद्भवाः
कृताः । जलोदरं यक्ष्मोद्गन्धर्वरोगव्रणानि च ।

आवाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलम्पहाः । रक्ताकुद्विष-
पाद्याउपपापोद्भवागदाः । दण्डापतानकचित्तवपुः कम्प-
विचर्चिकाः । वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसङ्ख्याः ।
अर्थव्याद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च
बह्वोरोगा जायन्ते वर्णसङ्हराः । उच्छन्ने च निदा-
नानि प्रायश्चित्तानि यै क्रमात् । महापापेषु सर्वं
स्यात्तद्वै उपपातके । दद्यात् पापेषु षष्ठ्यं कल्या-
व्याधिवलावलम् । अथ साधारणं तेषु गोदानादि च
कथ्यते । गोदाने वत्सयुक्ता गौः सुयीला च पयस्विनी ।
उपदाने शुभोऽनङ्गान् शुक्लाम्बरसङ्घानः । निवर्त्तनानि
भूदाने दय दद्याद् द्विजातये । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंश-
दण्डं निवर्त्तनम् । दय तान्येव गोवर्धनं दत्त्वा श्लो-
महोयते । सुवर्णयतनिष्कान्तु तदहर्द्विप्रमाणतः । अश्व-
दाने षडङ्गुलमश्वं सोपस्करं दिशेत् । महिषीं माहिषे
दाने दद्यात् स्वर्णयुधान्विताम् । दद्याद्भजं महादाने
सुवर्णफलसंयुतम् । लक्षसंस्वार्क्षं पुष्पं प्रदद्याद्देव-
तायै । दद्याद्भुजसङ्ख्याय मिष्टान्नं द्विजभोजने ।
रुद्रं जपेत्तुल्यपुष्पैः पूजयित्वा च त्र्यम्बकम् । एकादश
जपेद्गुह्यान् दशंशं गुग्गुलेर्धृतैः । छत्वाभिषेचनं कुर्वा-
न्मन्त्रैर्विष्णुर्देवतैः । शान्तिके गणशान्तिस्य अष्टशान्ति-
कपूर्वकम् । धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषट्मिहं
कृतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पूरसंयुतम् । दश-
पञ्चाष्ट चतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं
पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया । धेतुं दद्याद्भुजाति-
भ्योदक्षिणाञ्चापि शक्तिः । अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्रा-
ह्वरैर्द्विजान् । याचेद्दण्डपणामेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।
तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि । पुनस्तान्
परिपूर्णाद्यान् चैर्द्विधिवद्द्विजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्या-
रनुज्ञां व्रतकारिणे । जपच्छिद्रं तपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञ-
कर्मणि । सर्वं भवति निच्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ।
ब्राह्मणा यानि मायन्ते मन्यन्ते तानि देवताः । सर्व-
देवमया विभ्रा न तद्वचनमन्यथा । उपवासे व्रतञ्चैव स्नानं
तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्वं सम्भवं तस्य
तत्फलम् । सम्भ्रममिति यहाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रहस्य शिरसा धार्यमग्निहोमफलं लभेत् । ब्राह्मणा-
जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सायवकामिकम् । तेषां वाक्योद-
केनैव शुद्धानि मलिना जनाः । तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राय
प्रष्टव्यं च तथाशिषः । पूजयित्वा द्विजान् यत्ना भुञ्जीत

इह बन्धुभिः शतातपीये कर्मविपाके ? अध्याये ।
 “ब्रह्महा नरकस्थाने पाण्डुकुठो प्रजायते । प्राय-
 चित्तं प्रकुर्वीत स तत्पातकशान्तये । चत्वारः कलसाः
 काय्याः पञ्चरत्नसमन्विताः । पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितव-
 स्त्रेण संयुताः । अश्वस्यानादिष्टद्वयुक्तास्त्रीर्षोदकसंपू-
 रिताः । कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः ।
 सर्वोपधिप्रसाधुक्ताः स्वाभ्याः प्रतिदिगं द्विजैः । रौप्य-
 मण्डलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं
 ब्रह्माण्डं चतुर्मुखम् । पलाहार्द्रप्रमाणेन सुवर्णेन
 विनिर्मितम् । अर्च्यं पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रति-
 वासरम् । यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि ।
 पूर्वोदिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः । पठेयुः
 स्वस्ववेदांश्च अग्न्येदमभ्युदीतुं यनैः । दशं-
 येन ततो होमोपहृग्यानिपुरःसरम् । मध्यकुम्भे विधात-
 व्योदकात्तैस्तिलहेमभिः । हादशगृहमिदं कर्म समाप्य
 द्विजपुङ्गवः । तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि ।
 ततो दद्याद्द्वयशक्तिं गोभूछेमतिनादिकम् । नाक्षत्रे-
 भ्यस्तथा देवमात्राभ्यां निवेदयेत् । आदिन्नावसवोरुद्रादित्रि-
 देवामरुद्राणां । प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदा-
 रुणम् । इत्युदीर्य सृष्टमन्त्रा तमाचार्यो जप्तापयेत् ।
 एवंविधाने विहिते ऋतकुपी विशुध्यति । कुपी गोवध-
 धकारी स्यान्नरकालेऽस्य निष्कृतिः । स्यात्प्रवेष्टमेकन्तु
 पूर्वोक्तद्रव्यसंयुतम् । रक्तचन्दनलिप्राङ्गं रक्तपुष्पाभ्वरा-
 न्वितम् । रक्तकुम्भान्तु तं कृत्वा स्वापवेष्टुलिपां दिशम् ।
 ताम्बपालं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् । तस्योपरि न्यसे-
 द्वेवं हेमनिष्कमयं यमम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे
 शान्तिमिति । सामपारायणं (साममानम्) कुर्यात् कलसे
 तत्र सामवित् । दशंशं सर्वपेक्षित्वा पावमान्यभिषेचने ।
 विहिते धर्मराजानमाचार्याय निवेदयेत् । यमोऽपि
 महिषारुदोदण्डपाणिर्भवावहः । दक्षिणायापतिर्द्देवोमम
 पापं व्यपोहतु । इत्युच्चार्य विष्टुज्जैनं मासं तद्वृत्ति-
 माचरेत् । ब्रह्मगोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः ।
 पिबेद्वा चेतनाहीनोमाह्वयः प्रजायते । नरकाले
 प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । प्राजापत्यानि कुर्वीत
 लिङ्गं चैव विधानतः । व्रतान्ते कारवेद्यां सौवर्ण-
 पलसंस्थिताम् । कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्बपालाणि
 पूजयेत् । निष्कहेम्ना तु कर्त्तव्योदेवः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
 पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत् विधानतः । नावं द्विजाय

तां दद्यात् सर्वोपस्कारसंयुताम् । वासुदेव ! जगन्नाथ !
 सर्वभूताययस्थितः । पातकार्यवममं मां तारय प्रणता-
 र्त्तिं हतुम् ! इत्युदीर्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विमर्जयेत् ।
 अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्योदक्षिणां ददेत् । स्वस्व-
 याती तु बधिरोनरकाले प्रजायते । मूकोभ्रातृवधे चैव
 तस्येयं निष्कृतिः स्मृता । सोऽपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेद्वा-
 न्द्रायणव्रतम् । व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् ।
 इमं मन्त्रं सप्तवार्यं ब्रह्माण्यो तां विमर्जयेत् । स्मर-
 क्षति ! जगन्नाथ ! गङ्गाब्रह्माधिदेवते ! । दुष्कर्मकरणात्
 पापात् पाहि मां परमेश्वर ! । बालघाती च पुरु-
 षोऽस्तवत्तः प्रजायते । ब्राह्मणोऽहो हन्यैव कर्त्तव्यं तेन
 शुद्धये । अथवा हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।
 महारुद्रजपञ्चैव कारवेद्यं यथाविधि । पटुङ्गकैदादशैरु-
 रूः समभिधीयते । रुद्रैस्तैकादशभिर्महारुद्रैः प्रकी-
 र्त्तितः । एकादशभिरैतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते । जुहु-
 याञ्च दशंयेन दूर्जं यायुतसंख्यया । एकादश स्वर्ण-
 निष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः । पलाय्येकादश तथा
 दद्यादुपिप्तानुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजे-
 भ्योदक्षिणां दिशेत् । स्नापयेद्दम्पतीः पश्यान्मन्त्रैर्वरुण
 दैवतैः । आचार्याय प्रदेयानि वस्त्रानहुरागानि च ।
 गोत्वहा पुरुषः कुपी निर्वंशोपजायते । स च पाप-
 विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यगतश्चरेत् । व्रतान्ते भेदिनीं दत्त्वा
 ष्ट्युयादय भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिशारी स्यादश्वत्थान्
 रोपयेद्दृष्ट्य । दद्याच्च शर्कराधेतुं भोजयेच्च यतं द्विजान् ।
 राजहा चक्षुरोगी स्यादेष्टा तस्य च निष्कृतिः । गोभू-
 हिरण्यमिष्टाक्षजलवस्तुप्रदानतः । इतधेतुप्रदानेन तिल-
 धेतुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव चक्षुरोगः प्रशान्तिः ।
 रक्तार्बुदी वैश्वहन्ता जायते स च मानवः । प्राजाप-
 त्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् । दण्डापतन-
 कयुतः मृदहन्ता भवेद्भरः । प्राजापत्यं सृज्यैवं दद्या-
 त्तेतुं सदक्षिणाम् । कारुण्याच्च वधे चैव रुचिभावः
 प्रजायते । तेन तत्पापविशुद्ध्यर्थं दातव्योद्वेषमः सितः ।
 सर्वकार्येष्वसिद्धार्थो गजघाती भवेद्भरः । प्रसादं कार-
 यित्वा तु मण्डपप्रतिमां न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रान्तु
 मन्त्री लक्ष्मिन्तं जपेत् । कुलत्पशाकैः पुष्पैश्च गण-
 थानिपुरःसरम् । लङ्गे विनिश्चिते चैव जायते पिङ्ग-
 तस्वरः । स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् ।
 अथै विनिश्चिते चैव वस्तुशुद्धः प्रजायते । यतं पलायि

दद्याच्च चन्दनान्यधुत्तये । महिषीघातने चैव क्षण-
शुष्यः प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजा-
यते । निष्कलप्रस्य प्रकृतिं संप्रदद्याद्द्विरण्मयीम् ।
तरुणौ निहते चैव जायते केकरेजणः । दद्याद्दल-
मयीं धेतुं स तत्पातकगानवे । नूकरे निहते
चैव दन्तरोजायते नरः । स दद्यात्तु विशुद्धार्थं
हतकुम्भं सदक्षिणम् । हरिणे निहते खड्गः शृगाले
तु विपादकः । अश्वत्थेन प्रदातव्यः सौवर्ण्यपलनिर्मितः ।
अजाभिघातने चैव अधिकाङ्कः प्रजायते । अजा तेन
प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उरभ्ये निहते चैव
पाण्डुरोगः प्रजायते । कलूरिकापलं दद्यादुवाङ्गणाय
विशुद्धये । माजारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते ।
परावतं स सौवर्ण्यं प्रदद्यान्निष्कमालकम् । शुकगारि-
कयोर्घाते नरः स्त्रलितवाम्भवेत् । सन्ध्यास्तपुष्पकं
दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् । वकघाते दीर्घमघोदद्याद्वा
धवलप्रभाम् । काकघाते कर्णहीनोदद्याद्वा मसितप्रभाम् ।
हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे ससुदाहृता । तद-
र्द्धाङ्गप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुकमात् । २ अ०

“सुरापः श्वावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्त तारकम् । शर्क-
रायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । जपित्वा
तु महावृद्धं दद्यात् जुहुवात्तिलैः । ततोऽग्निभेकः
कर्त्तव्योमन्त्रैर्वैष्णवैस्तैः । मद्यधोरक्तपित्ते स्यात् स
दद्यात् सर्पिषोघटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं
विशुद्धये । अमच्छमच्छये चैव जायते कमिणोदरः ।
यथावत्तेन शुद्धार्द्धपोष्यं भीष्मपञ्चकम् । उदका-
वीक्षितं भुक्त्वा जायते कमिणोदरः । गोमूत्रयावका-
क्षारस्त्रिराले चैव शुद्धति । भुक्त्वा चा स्मृश्वसंस्पृष्टं
जायते कमिणोदरः । त्रिरालं ससुपोष्याय स तत्-
पापात् प्रमुच्यते । पराक्षविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते ।
लज्जहोमं स कुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दो-
दराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदम्बदः । प्राजापत्यत्रयं
कुष्याङ्गोजयेच्च शतं हिजान् । विषदः स्याच्छर्द्धिरोगी
दद्याद्द्वय पयस्विनीः । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽ-
श्वदानं समाचरेत् । पिशुनोनरकस्थाने जायते श्वास-
काशवान् । हतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसंज्ञितम् ।
धूर्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मर्षि-
मयीं धेतुं दद्याद्वाञ्छ सदक्षिणाम् । गृही परोपता-
पेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽश्वदानं प्रकुर्वीत तथा

वृद्धं जपेक्षरः । दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान्
भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः ।
सुरालये जले वापि शल्यशूलं करोति यः । शुद्रो-
गोभवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुरार्द्धेनेनैव
मोदानहितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन शाम्यन्ति शुद्रजा-
रुजः । गर्भपातनजा रोगा यक्ष्मप्लीहजलोदराः । तेषां
प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं कृतम् । एतेषु दद्या-
दिप्राय जलधेतुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रय-
समन्विताम् । प्रतिमाभङ्गकारी च अग्रतिष्ठः प्रजायते ।
संवत्सरत्रयं सिद्धेदक्षत्यं प्रतिवासरम् । उवाङ्गये-
त्तमश्वत्यं स्मृश्वोक्तविधानतः । तत्र संस्थाप्रवेष्टेव
विघ्नराजं सुपूजितम् । दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै
दद्याद्द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसम-
न्वितम् । खड्गाटः परनिन्दावान् धेतुं दद्यात् सका-
श्वनाम् । परोपहासकत् काणः स गां दद्यात् समौक्ति-
काम् । सभायां पलपाती च जायते पलघातवान् ।
निष्कल्यमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्चिनाम्” ३ अ० ।
“कुनशी नरकस्थाने जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्पर्ण-
शतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् । औडुम्बरी ताम्र-
चौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्यं स कृत्वा ताम्रं
पलशतं दिशेत् । कांक्षहारी च भवति पुण्डरीकसम-
न्वितः । कांक्षं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य हिजातये । रीति-
हृत् पिङ्गलावः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं
दद्यादलङ्कृत्य हिजं शुभम् । सक्ताहारी च पुरुषो जायते
पिङ्गमूर्जजः । सक्तापलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः ।
लघुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य
दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं लघु । सीसहारी च
पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्-
हतधेतुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते बद्ध-
मूलकः । स दद्याद्दुग्धधेतुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि ।
दधिचौथ्येण पुरुषो जायते मद्दानं यतः । दधिधेतुः
प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । मधुचौरस्तु पुरुषोजायते
नेत्ररोगवान् । स दद्यान्धधेतुञ्च ससुपोष्य हिजातये । इजो-
र्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् । शुद्धधेतुः प्रदातव्या
तेन तद्दीपयानवे । लोहहारी च पुरुषः कर्बुराङ्कः
प्रजायते । लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ।
तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्डूदिपीडितः । उपोष्य स
तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् । आमानहृरणाञ्चैव दन्-

हीनः प्रजायते । स दद्याद्विनौ हेमनिष्कद्वयविनि-
र्मितौ । पक्वान्नहरणाञ्चैव जिह्वारोगः प्रजायते ।
गायत्र्याः स जपेत्तत्तं दशं जुहुयात्तिलैः । फलहारी
च पुरुषोजायते त्रिणिताङ्गुलिः । नानाफलानामयुतं स
दद्याच्च द्विजकने । ताम्बूलहरणाञ्चैव श्वेतौषः
संप्रजायते । सदक्षिणं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य द्वयं वरम् ।
शाकहारी च पुरुषोजायते नीललोचनः । ब्राह्मणाय
प्रदद्याद्द्वै महानीलमणिद्वयम् । कन्दमूलस्य हरणा-
क्षसपाणिः प्रजायते । देवतायतनं कार्यं सुदानं तेन
यत्कृतः । सौगन्धिकस्य हरणाद्गन्धार्कः प्रजायते ।
स ललमेकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि । दारुहारी
च पुरुषः स्निग्धपाणिः प्रजायते । स दद्याद्विदुषे शुद्धे
काशीरज-पलद्वयम् । विद्यापुस्तकहारी च किल भूकः
प्रजायते । न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय
सदक्षिणम् । वस्त्रहारी भवेत् कुडी संप्रदद्यात्
प्रजापतिम् । हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रयुग्मं द्विजातये ।
जर्णहारी लोभयः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम् ।
स्वर्णनिष्कमितं हेमवर्जं दद्याद्द्विजातये । पट्टमूलस्य
हरणाक्षिर्लोभा जायते नरः । तेन चेतुः प्रदातव्या
विशुद्धं द्विजकने । औषधस्नापहरणे सूर्यावर्तः
प्रजायते । सूर्यावर्तः प्रदातव्योभासं देवञ्च काञ्चनम् ।
रक्तवस्त्रप्रवालादिहारी स्याद्रक्तवातवान् । सवस्त्रां
महिषीं दद्यान्महिरागमन्विताम् । विप्रत्रापहारी
चाप्यनपत्न्यः प्रजायते । तेन कार्यं विशुद्धं महा-
रुद्रजपादिकम् । मृतवत्सोदितः सर्वोविधिरत्र विधीयते ।
दशंशङ्कोमः कर्त्तव्यः पायसेन यथाविधि । देवस्य
हरणाञ्चैव जायते विविधोच्चरः । ज्वरोमहाज्वरञ्चैव
रौद्रोवैष्णव एव च । ज्वरे रौद्रे जपेत् कर्णं महारुद्रं
महाज्वरे । अतिरुद्रं जपेद् रौद्रे वैष्णवे तदुदयं जपेत् ।
नानाविधद्रव्यचैरोजायते यज्ञिणीयुतः । तेनाद्योदकव-
स्त्राणि हेम देवञ्च यत्कृतः ॥ १७५८ ॥ “मातृगामी भवेद्यस्तु
लिङ्गं तस्य विनश्यति । चारुडालोगमने चैव हीनकोपः
प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भसुत्तरतो न्यसेत्
लण्वस्त्रसमाच्छ्रितं लण्णमाख्यविभूषितम् । तस्योपरि-
न्यसेद्देवं कांक्षपात्रे धनेश्वरम् । सुवर्णनिष्कपटकेन
निर्मितं नरवाहनम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन धनं पित्र-
रूपिणम् । अथवेदविहिमोलाचव्यां समाचरेत् ।
सुवर्णपुलिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यायां । दद्याद्विप्राय ।

संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् । निधीनामधिपोदेवः
शङ्करस्य प्रियः सखा । सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम
पापं व्यपोह्यत । इमं मन्त्रं सप्तवार्यं आचार्याय
यथाविधि । दद्याद्देवं हीनकोपे लिङ्गनाशे विशुद्धये ।
गुरुजायामिगमनाङ्गुलच्छः प्रजायते । तेनापि निष्कतिः
कार्या शास्त्रदटेन कर्मणा । स्थापयेत् कुम्भमेकान्तं पश्चि-
मायां शुभे दिने । नीलवस्त्रसमाच्छ्रितं नीलमाख्यविभू-
षितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् ।
सुवर्णनिष्कपटकेन निर्मितं यादसाम्पतिम् । यजेत्
पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम् । सामविदुर्ब्राह्मणस्तत्र
सामवेदं समामनेत् । सुवर्णपुलिकां कृत्वा निष्कविंशति-
संख्यायां । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
यादसामधिपोदेवोविश्वेषामपि पावनः । स साराङ्गौ
कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे । इमं मन्त्रं सप्त-
वार्यं आचार्याय यथाविधि । दद्याद्देवमलङ्कृतं मूल-
छच्छप्रयानये । स्मृतागमने चैव रक्तकुण्डं प्रजायते ।
भगिनीगमने चैव पीतकुण्डं प्रजायते । तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं
पूर्वतः कलसं न्यसेत् । पीतवस्त्रसमाच्छ्रितं पीतमाख्य-
विभूषितम् । तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् ।
सुवर्णनिष्कपटकेन निर्मितं वज्रधारिणम् । यजेत्
पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् । यजुर्वेदं तत्र साम
मन्त्रवेदञ्च समाचरेत् । सुवर्णपुलिकां कृत्वा सुवर्णदश-
केन त्र । दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ।
देवानामधिपोदेवो वज्री विष्णुनिजेतनः । यतयज्ञः
महत्साजः पापं मम निजलत । इमं मन्त्रं सप्तवार्यं
आचार्याय यथाविधि । दद्याद्देवं सहस्राक्षं स पाप-
स्यापनुत्तये । आहमार्याभिगमनाङ्गुलकुण्डं प्रजायते ।
स्वधूमगमने चैव लण्णकुण्डं प्रजायते । तेन कार्यं विशु-
द्धं प्रागुक्तसङ्ख्येव हि । दशंशङ्कोमः सर्वत्र एताङ्गैः
क्रियते तिलैः । वदगम्याभिगमनाज्जायते ब्रुवमण्डलम् ।
कृत्वा लोहमयीं घेतुं तिलपट्टप्रमाणतः । कार्पासभार-
संयुक्तां कांक्षदोक्षां सप्तसिकाम् । दद्याद्विप्राय विधि-
वदिमं मन्त्रसुदीरयेत् । सुरभो वैष्णवी माता मम पापं
व्यपोह्यत । तपस्विनीसङ्गमने जायते चारुङ्गरीगदी । स त्र
पापविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । दद्याद्विप्राय
विदुषे मधुघेतुं यथोदिताम् । तिलद्रोणशतञ्चैव हिरण्येन
समन्वितम् । पितृपुत्राभिगमनाङ्गुलिणांशप्रणी भवेत् ।
तेनापि निष्कतिः कार्या अजादानेन यत्कृतः । मातृ-

कान्यान्तु गमने दृष्टकृजः प्रजायते । कन्याजिनप्रदानेन
प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मातृपुत्रभिगमने वामाङ्गे व्रण
वान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः काव्यां सत्यम्दान-
प्रदानतः । भृतमाव्याभिगमने मृतमाव्याः प्रजा-
यते । तत्पातकविशुद्धार्थं द्विजमेकं विवाहयेत् ।
सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि
निष्कृतिः काव्यां मङ्गिणीदानयत्नतः । तपस्विनीप्र-
सङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं वृद्धजपः
काव्यां दद्याच्छ्रद्धा च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन
जायते दुष्टरक्तकः । स पातकविशुद्धार्थं प्राजापत्य-
द्वयञ्चरेत् । सजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी ।
तत्पापस्य विशुद्धार्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोनौ च
गमने मूलाघातः प्रजायते । तिलपालद्वयञ्चैव दद्या-
दात्मविशुद्धये । अश्वयोनौ च गमनाद्गुद-
क्षमः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्यात्
शिवस्य च । एते दोषा नराणां सुमरकान्ते न
संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अश्व-
नृकरश्दृष्ट्यादि क्षमिष्यकटेन च । भग्वनिवातयस्त्राश्र-
विषोद्धन्वनजलैर्भूतः । व्याघ्रादिगजभूपाखचौरवैरिष्का-
हताः । उद्यतत्यसृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः ।
विस्त्राचिकाक्षकबलदशातीसारतोमृताः । शाकिन्यादिय-
हैर्प्रक्षा विद्युत्पातहताश्च ये । असृष्ट्या अपवित्राश्च
पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चविंशत्प्रकारैश्च नाशु-
बलि गतिं हताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः सुसु-
खोत्पन्नभुजस्तथा । ततो नान्दीसृक्षाः प्रोक्तास्त्वयोऽप्यशुसृक्षा-
श्चयः । हादयैते पित्रगणास्तपिताः सन्ततिप्रदाः ।
गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते । दश-
व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यथो क्रमात् । हादशास्त्रादिनि-
हता आकर्षन्ति च बालकम् । विषादिनिहताग्निं दग्ध-
हादयस्त्रपि । वर्षिकबालकं कुर्यादनपत्न्योऽनपत्यताम् ।
व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारोगमनेन च । पिपदश्चैव
सर्पेण गजेन नष्टदुष्टकृत् । राक्षसा राजकुमारप्रचारेण
पशुहिंसकः । वैरिणा मिलभेदी च वक्त्रतिवृक्षेण च ।
शुक्रघातो च शय्यायां सत्सरी शौचवर्जितः । द्रोही
संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः । नरोविहिन्यते-
ऽरण्ये नृपरेण च प्रायिकः । क्षमिभिः क्षतवासाश्च
क्षमिणा यो निहन्तः । शृङ्गिणा शङ्करद्रोही शकटेन
च स्रक्चकः । भृगुणा भेदिनीचौरोवज्रिणा यज्ञहानि-

कृत् । दवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण हृतिनिन्दकः ।
अश्वना द्विजनिन्दाक्षत्रियेण कुमतिप्रदः । उद्धन्वनेन
हिंस्रः स्त्रात् सेतुभेदी जनेन च । दुमेण राज-
दन्तिहृदतीवारेण लौहहृत् । शाकिन्याद्यैश्च श्विते
सदर्पकार्यकारकः । अश्वध्यायेऽप्यधीयानो श्विते विद्युता
तथा । अस्मृष्टसर्गसङ्गी च वान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् ।
पतितोमद्विक्रान्तानपत्न्योद्विजवस्तहृत् । अथ तेषां क्रमे-
णैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारवेक्षिष्कमात्रान्तु पुरुषं
प्रेतरूपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं मङ्गिपासनसंस्थि-
तम् । पिष्टैः क्षणतिलैः कुर्यात् पिण्डं प्रत्यप्रमा-
णतः । मध्याह्न्यर्कैरायुतां स्पर्णकुर्यात्संयुतम् । अका-
लमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् । क्षणायस्त्रसमाच्छन्नं
सर्वोपधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेद्वै पात्रं धान्य-
फलैर्युतम् । सप्तधान्यान्तु सफलं तत्र तत् सकलं
न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् ।
कुर्यात् पुरुषस्त्रातेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । पङ्कज-
जपेद्रुद्रं कलसे तत्र वेदवित् । यमस्त्रातेन कुर्यात्
यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याचैव कर्त्तव्योजपः स्नात-
विशुद्धये । मृदुशान्तिकपूर्वञ्च दद्यात् जुहुवात्तिलैः ।
अघ्रातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् । प्रदद्यात्
पिष्टतोयैः पिण्डं मन्त्रसुदीरयेत् । इमं तिलमयं
पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तस्मै प्रेताय
यः पीड्यं कुरुते मम । सजलान् क्षणकलसंस्त-
लपालसमन्वितान् । द्वादश प्रेतसुहृन् दद्यादेकञ्च
विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्योद्विष्यती कलसोदकैः ।
शुचिर्वैरायुधधरोमन्त्रैर्वरुणदैवतैः । यजमानस्तोद-
द्यादाचार्यांश्च स दक्षिणाम् । ततो नारायणबलिः कर्त्तव्यः
शास्त्रनिश्चयात् । एव साधारणविधिरगतीनामुदाहृतः ।
विशेषस्तु पुनर्ज्ञेयोव्याघ्रादिनिहतेषुपि । व्याघ्रेण
निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नाग-
बलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्निष्कमितं जेम-
गजं दद्याद्गजैर्हते । राक्षसा विनिहते दद्यात् पुरु-
षान्तु हिरण्यमयम् । चोरेण निहते धेनुं वैरिणा
निहते हस्तम् । द्रुकेण निहते दद्याद् वधायशक्तिं च
काञ्चनम् । शय्याहते प्रदातव्या शय्या तृतीसम-
न्विता । निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता ।
शौचहीने हते चैव द्विनिष्कसर्पजं हरिम् । संस्का-
रहीने च हते कुमारश्च विवाहयेत् । शुना हते च

निजं पं स्थापयेन्नियतम् । शूकरेण हते दद्यान्-
हिमं दक्षिणान्वितम् । क्षमिष्ये नृते दद्याद्भूमाक्षं
द्विजातये । शङ्खिणा च हते दद्याद्भूषणं वस्त्रसंयुतम् ।
शकटेन नृते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् । श्वशुरपाते
नृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम् । अग्निना निहते
दद्याद्भूषणं स्वयत्नितम् । दवेन निहते चैव कर्तव्या
सदने सभा ! शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणा-
न्विताम् । अश्वना निहते दद्यात् सवत्सं गां पय-
स्विनीम् । विषेण च नृते दद्यान्नेदिनीं जेल-
संयुताम् । उद्धमननृते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् ।
नृते जलेन वरुणं हंसं दद्यान्निष्ककम् । उल्लं उल्लङ्घते
दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् । अतोसारमृते लज्जं गायत्र्याः
संयतो जपेत् । शकित्यादिनृते चैव जपेद्भुङ्क्ते यद्योचितम् ।
विद्युता निहते चैव विद्यादानं समाचरेत् । अस्त्रेण च नृते
कार्यं वेदपारायणं तदा । सञ्ज्ञास्तपस्तपकं दद्याद्धान्य-
माश्लिष्य संस्थिते । पातिलेन नृते कुर्यात् प्राजापत्यानि
मोक्षम् । नृते चागस्त्यरहिते लज्ज्याणां नवतिष्ठरेत् ।
निष्कलवमितं स्वर्णं दद्यादश्वं हयाहते । क्षपिना
निहते दद्यात् क्षपिं कनकनिर्मितम् । विस्त्रुचिकानृते
स्नाद भोजयेच्च शतं द्विजान् । तिलधेनुः प्रदातव्या
कण्ठेऽक्षकवले नृते । केशरोगनृते चापि अष्टौ लज्ज्यान्
समाचरेत् । एवं कृते विधाने तु विद्यात्तदौर्ध्व-
देहिकम् । ततः प्रेतत्वनिर्मुक्ताः पितरस्तपितास्तथा ।
दद्याः उल्लंघं पौलंघं व्याधुरारोग्यसम्पदः" ईक्ष० ।
श्वशुरभारतसंवादे रोगादिरूपकर्मविशेषविपाक उक्तो यथा-
ः शर्षपेणः "वातपित्तादिभिर्दोषैर्दुष्टपत्रं प्रशाम्यति । अगदेन
तुर्वैद्येन कर्मजं नोपशाम्यति । तस्मात् कर्म परि-
त्राय प्रायश्चित्तं करोति यः । स तु दोषैर्विनिर्मुक्तो
भोगीव कञ्चुकोज्जितः । भवतोह पवित्रोऽपि मनुजो
निरुपपन्नः । निश्चयं तस्य तदुवाक्यं प्रणम्य स महा-
कतिः । कृतकर्मोपशमनं विस्तरेण महाभते । । वदस्व
सुनिशादूढ ! नान्यो वज्रा त्वया विना । सुनिशाच ।
वर्माधर्मसमायुक्ता लोभमोहसमादृताः । भवन्ति
मानवाः सर्वे विष्णुमादावशुश्रुताः । स्वकर्म-
वयमासाद्य पतन्ति निरथे । नराः । ततो जन्म समा-
साद्य व्याधिं कर्मातुरुपतः । अवाप्य परितप्यन्ति पीडा-
सामाः समन्ततः । देवद्वयविनाशेन शुरुश्रीहादि-
कर्मभिः । क्रमात् सर्वेषु पच्यन्ते नरकेषा मही-

जयात् । महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेष्विह ।
आचन्द्रतारकं यावत् पीडयन्ते विविधैर्गदैः । उप-
पातकिनश्चापि तद्वैमिह मानवाः । येषैः पापैस्तद-
वैमिह कालं प्राप्य विशेषतः । अवाधः पततां उंसा-
मधर्मः परिकीर्तितः । नरकाख्यौ महाघोरे पतनात्
पापसंच्यते । तस्मात् पापेषु दुःखानि तीव्राणि
सुबहून्त्यपि । तस्मात् पापं न कर्तव्यमात्मपीडाकरं
यतः । कर्मातुसारि नरकं भुङ्क्तायेषं व्रजन्ति
वै । भूमौ वृत्तवतागुलमपशुपतिमृगादिभिः ।
प्रलज्जं नरकं भुङ्क्ता मानुषत्वं प्रपद्य च । तद्वाधि-
लक्षणं सर्वं संप्राप्य परितप्यते । पूर्वजन्मकृतं
पापं व्याधिरूपेण बाधते । तस्योपशमनं कार्यं मन्त्र-
दानार्चनादिभिः । प्रायश्चित्तमज्जत्वा तु न कुर्यात्
कर्म किञ्चन । अनिस्तोर्धर्मघं नित्यं वर्धते द्विगुणं पुनः ।
देवद्वयं द्विजप्राप्तं व्रजस्व ब्राह्मणस्त्रियः । श्रोत्र-
एषां न कर्तव्यस्वधोगतिभयात् सदा । स्वर्ग-
स्त्रियो गुरोः श्रय्यायायी मदस्य भोजकः । व्रज्जहापि
च तेषां वै संसर्गो चापि पञ्चमः । गर्भपातकरः
प्रठः कन्यादूषी च सप्तमः । स्त्रीवालघातकश्चापि
नवमो न्यासकृत्तथा । विश्वासघातकश्चैव दशमः
परिकीर्तितः । एते दशविधा घोरान्तरात्म्य उपपा-
तकाः । यत् पापं व्रज्जहत्याया द्विगुणं गर्भपातने ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति देहत्यागो विधीयते । कृतदोष-
सहस्राणां योषिद्विजितपश्चिनाम् । न वधो नाङ्ग-
विच्छेदो देशत्यागो विधीयते । नैते दशग्रा
महीमर्त्युर्मस्य विषयकृताः । दशद्वयं दोषमाप्नोति
तस्माद्ग्राजा परित्यजेत् । यथापराधतो राजा यास्या
भवति शास्त्रतः । न तस्य कुरुते शास्त्रं यसोमर्त्येषु
शासिता । अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति
ये । प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां महापातकिनश्च ते ।
तस्माद्विद्वज्जन्तव्यं धर्मशास्त्रानुसारतः । ये विप्राश्च-
नमन्ति नैव च गुरुं ये चाप्य कर्मोज्जिता, ये शास्त्रोक्तं
विवर्जिता जनपदानां तापकाः पापिनः । ये वैद्यान्
गणकान् ग्रहणं सुहृदः सन्मार्गगान् ये सदा, निन्दन्त्येव
महापदं गदमयं विन्दन्ति ते दुःखिताः । ये नमन्ति-
द्विजतीक्ष्णमादरादौपधञ्च भिषजः प्रतिपद्यन् । दृष्टमन्त्र-
मखदानजं फलं ते भवन्ति निरुजो निरापदः । व्याधे-
र्यदा गदविषण्डनभेषजद्वयैर्दोषो न याति शमनं

सुखतप्रयोगैः । तं पूर्वजन्मजनितं तु विवृण्व सस्यक्
कार्या समा तदुपदिष्टयथोक्तयान्तिः” १७० ।

२ न पुंसकता “साध्वी योवनसम्पन्ना स्वक्ता दोषैर्विप्लवता ।
तेन दोषेण राजेन्द्र ! न पुंसस्त्वमतु गच्छति । मूकच्छेदन-
जट्टयस्तु सोऽपि प्रहृत्यत्वमश्रुते । रजस्वलाम् स्थितां
भार्यां सन्निधौ यो न गच्छति । प्रहृत्यत्वन्तु भवेत् तस्य
जन्म चासाद्य भूपते !” ।

३ अल्पायुःप्रजता “शृणु विप्र ! पुरा स्मृतं गतस्त्वं सरितस्त-
टम् । गावः कतिपयास्तत्र तृषासां वारितास्तथा ।
तस्य विप्रस्य प्राकोऽयं जायन्तेऽल्पायुषः प्रजाः” ।

४ अकिञ्चनता “अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्मस्य निन्दकः ।
महाधनो न देवान्निं ब्राह्मणं तोषयन् पुरा । आयुः-
शेषे स्मृतिं प्राप्य स्मृतीतो यमकिङ्करेः । बह्वा पापेन
संनीतो यत्नास्ते धर्मराड्विभुः । चित्तयुग्मेन तत्पापं
विस्तृतञ्च यमाश्रया । तेन मत्स्यं महादेन छतं दत्तं
न किञ्चन । लोलाख्यस्य नरकस्य विषयेऽयं द्विजो भवेत् ।
आक्षिप्तः किङ्करैर्नीतो निःशिप्रो नरकार्यवे । लोलाख्य-
नरके घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे । लोलाख्यनरकस्थे ह
लक्षणं त्वमतः शृणु । सर्वत्र दर्शयेत् सर्वं भक्ष्यपानादि-
सर्वतः । स्मृत्यन्तः जलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते ।
नैराश्र्यं प्राप्य विवशः क्षुत्पिपासासमाकुलः । बद्ध
कालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च । अकिञ्चनत्वमासाद्य
महाक्षेत्रञ्च विन्दति । अन्त्यं कदनं भुङ्क्ते कदम्बमति
दुर्लभम् । स तु भिक्ताटनेनापि जीर्णाम्बरधरः सदा”

५ वियोगः “अयं दुष्टोदुराचारं दुष्टबुद्ध्या चकार यत् । स्नेह-
भेदकरो यस्मात्तस्मादुदण्डो यमस्य हि । इत्युक्त्वा शृङ्खलै-
र्विद्धा ताडयित्वा भयं बद्ध । नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्नास्ते
दण्डनायकः । दृष्ट्वा तं चित्तयुग्मेन तत्पापं प्रकटी-
कृतम् । व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्भति-
रूपः । व्यामोहकस्य यच्चिह्नं मानं पञ्चाम्य-
शेषतः । व्यायामः सप्रतिस्तस्य योजनं दुर्वहं परम् ।
कुम्भाकारं निराकारं धूमोष्णव्याघ्रमनरम् । वायोगतिर्न
तत्वास्ति न च रश्मिर्निभाश्वोः । मूढस्य पतनं तत्र यच्च
मैत्रीविभेदकः । ज्ञात्वा सन्त्यस्य निष्पाद्य विमलं यो
विधासति । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकस्थञ्च गच्छति ।
मिथ्यापवादमन्त्रेण यः करोति सुधामतिः । तस्य मिथ्या-
मिश्रं मोहकाख्ये गतिर्भवेत् । वानि मिथ्यामिश्रं सेन
प्रतन्वन् शूण्यं रोदनाच्च । तानि प्लान् पशुन् पुनित् तेषां

मिथ्यामिश्रं सिनाम् । मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्य ते दुरा-
शयाः । पूर्वपरपरिज्ञानविहीनः परिच्छिन्ना च । एवमेतत्
सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्दश । भुक्त्वा मृतगतं प्राप्य
मृगोद्देशसमाकुलः । व्यापादितोन्मथं सेन नवशोकसमा-
हतः । मृगयूथपरित्यक्तस्तेकाकी तिष्ठते पुनः । सोऽपि
मृत्युवशं प्राप्य मृत्युयोनौ प्रजायते । ततो मातुष्यमासाद्य
वियोगे परित्यजे” ।

६ नेत्रामयः । “पुरा विप्र ! स्मृत्स्यस्य दीपस्य हरणं
कृतम् । तव पुत्रेण भो विप्र ! तेन काणत्वमस्य
वै । कोटवीञ्च प्रपश्येद्यः सती वापि पराङ्मनाम् ।
सकामः कामतो मोहाद्विमाळस्थः पश्यति । सोऽपि
नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्मतः । सम्भयं निरयं चोरं
संप्राप्य कदनं बद्ध । भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्टकर्म-
सहस्रवाम् । मातुषेण्यु तत् प्राप्य निष्कृतिं न करोति
यः । पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्तं कर्म न सुञ्चति” ।

७ कुञ्जत्वम् । “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तां नैवाभिवादयेत् ।
ब्राह्मणञ्च शुभं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपश्चिनम् । श्रुयाने
जायते दृष्टः काकश्रोत्रसेवितः । भुक्त्वा काल-
मशेषञ्च मातुष्यमवाप्य सः । कुञ्जत्वमश्रुते तस्मात् कर्म-
णो मातुषो भुवम्” ।

८ दक्षकृतम् द्विद्वपादत्वञ्च “उपामहं हरेद् यस्तु तथैव
काष्ठपादुकात् । तत्रवालुकदुर्भेदासङ्गे प्राप्य च सीदति ।
स नीतो यमदूतैश्च ताद्यमानो भयं बद्धः । प्रवेश-
दक्षिणं द्वारं बह्वा पादद्वये दटम् । हाहाकारस्तु सर्वत्र
श्रूयते यत्र भीषणः । नीत्वा यमाश्रया दूतं रौरवे च
निवेशितः । रौरवस्य च यन्मानं तन्मे निन्दतः
शृणु । लज्जयोजनविहीनं गभीरं स्याद्विपादकम् ।
दक्षमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः । पुनः पतति-
तत्रैव क्रन्दमानो बद्धः । अनेककालमासाद्य पारं
प्राप्य सुदुःखितः । मातुषीं योनिमासाद्य खड्गपादो
भवेद्धरः । स्मृषी (द्विद्वपादता) व्याधिसंयुक्तो भवेज्जन्मनि-
जन्मनि” ।

९ द्विद्वपाण्यता “श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विधुमाच-
रेत् । देवद्विजातिधर्मस्य सदा यो देवनिन्दकः ।
सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु । नैकं ते
पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी । पिशाचा यत्र तिष्ठन्ति
सोऽपि तत्र स्वकर्मतः । यमाश्रया तत्र नीतो रक्षित-
स्तत्र दुर्भतिः । तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कर्मा-

नरे पुनः । मातुपत्वमतप्राप्य क्षिप्रप्राप्तोद्गमोभनः ।
स निन्द्यः सत्समामध्ये न प्रवेश्योभवेद्वि सः ।

१० क्षिप्रक्षता क्षिप्रपादा च “अतः परं क्षिप्रक्षतोवतो भवति
मातुपः । शृणुष्व तत् प्रवक्ष्ये ऽहं स्वकर्मवशतश्च सः । पिता
माता पुरुर्वृद्धः क्रोधाविष्टेन ताडितः । विनाऽपराधतो
जन्तुं योवा ह्यन्नादिमोहितः । यमलोके वसेत् सोऽपि
क्षिप्रक्षतो भवेद्विह । करेण ताडनाच्छिप्रपाणिर्भवति
पामरः । पादेन क्षिप्रपादस्तु मर्त्यो वै जायते भुवम् ।

११ क्षिप्रकर्षता । “मिथ्यापवाददुष्टं” येन तापः परो-
भवेत् । मातुपस्य, ततोदुष्टाः श्रावयन्ति महीपतिम् ।
ते क्रूरान्क्षिप्रकण्ठांश्च जायन्ते पृथिवीतले ।

१२ कराङ्गिष्ठीनता । “सैन्ययोरुभयोर्वैल संप्रामे चातिदारुणे ।
स्वामिनं सङ्कटे त्वज्ज्ञा ये भग्नाः पापबुद्धयः । स मृतो
मृच्छते दूतेभीषणैर्विकटाननैः । प्रतिगन्धर्तैः पाशै-
र्नीयते यमसादनम् । तन्ममानः शरैः खड्गैः कूटसुहर-
पाणिभिः । यमाज्ञाकारिभिरास्तु पात्यते नरकं शृणु ।
असिपत्नवनं घोरं नरकं शतयोजनम् । योज-
नायुतगम्भीरं ज्वलत्खड्गसमाकुलम् । पात्यन्ते
तत्र तैः खड्गैः शितधारसमाहितैः । ये भग्नाः
स्वामिनं त्वज्ज्ञा मितं प्राप्य च मातुषाः । क्रन्दमानाश्च
तिष्ठन्ति यावदाभूतसंश्रवम् । कर्मावसाने जायन्ते
मातुपत्वमतः परम् । कराङ्गिभ्यां विहीनस्तु दुष्टजीवः
प्रवर्तते । नास्त्यस्य कर्म संप्रोक्तं येन सुक्तो भवे-
न्नरः । जन्मजन्मनि जायन्ते क्षिप्राङ्गि करवेदनाः ।

१३ प्रसङ्गात् युद्धकर्मविपाकः “अतः परन्तु ये शूरास्तेषां
माहात्म्यमुत्तमम् । शोकमात्रमतस्तातः शृणुष्व गदतोमम ।
विद्वुतेषु च सैन्येषु सङ्कटेषु समन्ततः । नृपं प्रति यदा
गच्छेत् सा यात्रा क्रतुभिः समा । ललाटदेये हविरः
स्वयं यस्यापि वक्त्रे पततीह किञ्चित् । तत् सोमपानेन
हि तस्य तत्त्वं संप्रामयन्ते मधवाऽप्युवाच । शूरत्वे-
यस्य गालाणि शरखड्गादितोमरैः । मिन्दन्ति न यमः
शक्तोपहीतं पुण्यभाजनम् । अश्वोपरि च यः शूरः
प्राणांश्च जति घातितः । तिस्रः कोशोऽर्धकोटी च
द्विगुणं कालतस्तु सः । अश्वरोभिः सेव्यमानोदिव्य-
लोकमवस्थितः । तमेव पुरुषं प्राप्य दृष्ट्वा सर्व्याः सुरा-
ङ्गनाः । विमानस्थाः समस्ताश्च गायमानाः परस्परम् ।
परिब्रज्य सुरान् यानि स्वामिनं प्राप्य हर्षिताः ।

१४ पक्षरोगः “अश्वस्तः पुरुषो येन समक्षेण हतो रणे ।

तत्कर्मणः परिज्ञानं विस्तरेण शृणुष्व वै । त्वक्तास्त-
हत्यादोषेण यमस्य पुरुषैर्भूयम् । आशुःशेषेऽप्य संप्रहृ-
यमदूतैर्भयानकैः । तस्मिन् मार्गे दुराध्वे नीत्वाऽऽज्ञा-
भिर्यमस्य च । कक्षगाष्ठे महाघोरे निरवे च वसेद्वि
सः । प्रतिप्रशिरकालन्तु महादुःखेन पच्यते । ततो
रासभयोनौ स जायते वै स्वयं नरः । ततो मृगस्ततो
व्याघ्रस्ततः शस्त्रेण हन्यते । सारमेयत्वमासाद्य मत्स्य-
योनौ प्रजायते । तस्माद्वै मातुषीं प्राप्य पक्षरोगेण मृच्छते ।

१५ वैधव्यम् “विरुपं स्वामिनं दृष्ट्वा यौवनेनातिगर्विता । दिवा-
निन्दति दुर्वाक्यैः शय्यां न भजते निशि । तेन दोषेण
भो देवि ! वैधव्यं त्वमपाश्रिता । आतप्ता रमणी या च
स्वामिनं भजते न हि । सा वैधव्यमवाप्नोति दरिद्रं वाव-
मन्यते । तस्य दोषस्य पाकोऽयं देवि ! वैधव्यमागता ।

१६ मन्थिता “पयःपातुमना पत्यस्त्वया पूर्वं निवारितः । पुरुषो
बन्धुतां याति वीर्यविक्रमदोषतः । अदक्षिणं व्रतं कृत्वा
बन्धुत्वमनयोर्भवेत् । अद्वैतं मिष्टफलं यो भुङ्क्ते प्राप्य-
लोमतः । सोऽपि बन्धुत्वमाप्नोति कथयामि ततः शृणु ।
दृष्ट्वा तु सैशुनीभावं विभ्रं तु कुरुते च यः । सोऽपि बन्धु-
त्वमाप्नोति सर्वजन्मनिजन्मनि ।

१७ गर्भस्त्रावः “लोतायुगस्य मध्ये तु सञ्जयोनाम भूपतिः । तस्य
भाय्याद्वयं जातं सुमित्रा नन्दिनी तथा । नन्दिनी सुभगा
तस्य सुमित्रा या यशस्विनी । प्रसूता सा स्वपुत्रेण तेन
पत्या सुमानिता । सापत्यपर्याविष्टा नन्दिनी नीतिवर्जिता ।
शून्यालये च सहसा कङ्कनाऽऽनीय तं सुतम् । शतधा
खण्डकं कृत्वा तैलपाके विविचिमे । सानेन विधिना
राजन् ! दुष्टमत्या निजेच्छया । चकार दारुणं कर्म
तत्फलं शृणु भूपते ! । सा कालवयमासाद्य बालघाताभि-
दोषतः । मृहीत्वा निहुरैर्बद्धा पाशेन यमकिङ्करैः । नीत्वा
निरयमध्ये तु सा प्रक्षिप्ता दुराशवा । कर्मान्ते
कोकिला नाम वैश्वस्य च सुताऽभवत् । भूयोपि विश्वावसुना
परिणीता मृच्छाम्ने । सर्वद्रव्यसमाकुले दासदासी-
समाकुले । सा पुनः पञ्चमे मासि तृतीये वा चतुर्थके
गर्भस्त्रावोऽभवत् तस्मात्तेन दुःखेन दुःखिता ।

१८ मृतभार्यता “अतिप्रस्य त्वया ज्येष्ठ भ्रातरं चात्मानः
कृतः । पुरा परिणयस्तेन मृतभार्यत्वमागतः । सप्तस्य
यः स्मृत्येनैतं ज्येष्ठ भाय्यास्य नश्यति ।

१९ वज्रप्लवता “गवीसखाद्वह्निप्लवता यस्तु द्रव्यं हरेत् पुनः
अप्लवता च शृणु तस्य यथा प्राप्तं कथयामि तवामतः ।

निर्जने दुर्वहे घोरे विकताड्ये मरुस्थले । क्षमिभूत्वा वसे-
त्तत्र क्षुत्पिपासासमाकुलः । मन्त्रनरत्नं तत्र ततोनीहा-
रसंज्ञके । शीर्षमाणस्तु निषेधः शीतवातादितो भयम् ।
कल्पमानन्तु दुःस्तेन मानुषोजायते हतः । मङ्गुपुत्री-
भवेत् सोऽपि पुत्रं न लभते हि वा ।

२० दौर्भाग्यम् “हृतीयासु च सर्वासु तैलस्यैव वा हतः ।
दुर्भाग्यञ्च ते जातं न तर्पं कुरु सुन्दरि !” ।

२१ सापत्यम् । “शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि यत्तु सापत्यसम्भ-
वम् । दुःखं सुपरमं स्त्रियां स्वकर्मवशतः खलु ।
मिथ्यावाक्यप्रवादेन विवादं कुरुते तु या । अन्योन्य-
क्लेहवैषम्यं कारयित्वा म्रजेदधः । कर्मानुयायिनी-
भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरपि दीना दैवाद्भवति
मानुषी । सापत्यां प्राप्य सन्तप्ता चित्तपीडासमन्विता ।
भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमतः शृणु” ।

२२ जात्यन्तरम् “शृणु देव ! प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतः ।
मनुष्यो दुःखमाप्नोति भवेद्दौर्गन्तितो जनः । पुरा राजकुले-
जातो विश्वसेनेति नामतः । एकदा मङ्गुपुत्री रण्डा
वीपनस्या तपस्विनी । पुण्यादिनी पुष्पवनं गता दृष्ट्वा
तेन सा । कामवाद्यादितेनाद्य बलात्कारेण धर्षिता ।
हृद्रोगेणाभिर्भतप्रा ततः स्वभवनं गता । अत्रान्तरे मृहं तस्या
मिक्षुरेकः समागतः । धर्षिता सापि तन्मृगो मिश्रवेष्टं
ददौ सुदा । इदं कृतं तया पापं शृणु तस्य फलं तथा ।
तत्कर्मवशमासाद्य यमस्य विषयकृता । पुनर्जन्म
समासाद्याऽभवन्मृच्छकुलोद्भवा । मृच्छयोनिं परित्यज्य
ततः कैवर्त्योनिजा । एवं मङ्गुपुत्रीं योनिं समासाद्या
द्विजाङ्गना । अभेध्याद्यच्च यतये दत्त्वा प्राप गतिं नृप ! ।
मनुष्यो दुःखमाप्नोति स भवेद्दुर्गन्तितोजनः”

२३ मूलत्वम् “पुरा देवाप्तो राजन् ! गायमानो द्विजः कश्चित् ।
नृत्यं च प्रणवन् वाक्यैर्हास्ययुक्तैश्च निन्दितः । तस्य विप्रस्य
पात्रोऽयं न वाक् प्रसरते सुखात् । नृत्त्यमानन्त देवाप्ये
गायमानं प्रदृश्य च । नोपहासं प्रकुर्वीत महादोषो-
भवेद्व्यतः” ।

२४ गदुगदवचनता “अतः परं महाभाग ! मृदुत्वेन दूषिताः ।
भवन्ति मानवा भव्यं तच्छृणुष्व यदामि ते । जिगीषालु-
हृदयोविवादं प्रकरोति यः । गुरोर्निन्दाञ्च सूखत्वादस्य
पापमतः शृणु । यमलोके तु तस्यैव कुट्टयते निशितैः
शरैः । जिह्वापि किङ्करैः कुक्षैरजसं तस्य दोषतः ।
अयेवकालपर्यन्तं दुःखं प्राप्य महत्तरम् । मानुषत्व-

मनुप्राप्य गदुगदो जायते नरः । ततो गदुगदया वाख्या
भव्यः सीदति सर्वदा” ।

२५ सुखरोगः । “पितृदेवगुरोर्निन्दां ये वै मिथ्या वदन्ति च ।
अभक्ष्यमभक्षका ये च ते वै सुखगदार्हिताः । भवन्ति
नरकस्थाने मानुषास्तस्य निष्कृतिम् शृणु वक्ष्यामि
भूपाल !” ।

२६ कर्षुरोगः । “असम्बद्धान्तु यच्छ्रुवन्ति पापमनर्गतान्तु यत् ।
समाकर्ष्यापि मनुजः कर्षुरोगो भवेत् सुदा । कर्षुमूलं
भवेदेवं पूययोषितसम्भवम् । कर्षुरोगमिति ख्यात-
मवाप्य परितप्यते” ।

२७ दुर्गन्धगात्रता । “चोरयित्वा तु गन्धाद्यं द्रव्यं लोभपरा-
यणः । पच्यते नरके घोरे मूलविडासमाकुले । अप्र-
तिवेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवर्षायुतत्रयम् । भव्यं तु शयको
भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततो मृगस्तु सौमन्धो भूत्वा
शस्त्रेण हन्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मानुषत्वमवाप्य सः ।
स्वकर्मवशतो राजन् ! दुर्गन्धं गात्रमश्नुते” ।

२८ दारिद्र्यं विरूपता च । “पुरा सङ्कल्पपतेरमात्येना-
सतां शृणु । दानविप्रः कृतस्तेन पात्रोऽयं नान्धवाऽभवत् ।
सा ददस्तेति यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणे च । स नरस्तस्य
पात्रेण दरिद्रत्वेन मृद्यते । दरिद्रः कुरुते पापं पापाद्-
याति यमालयम् । पुनरावृत्त्य पापेन दारिद्र्येणाभिर्मृद्यते ।
न लयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः ।
अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपश्चापि दुर्विचः । तस्मात्
कर्म परिज्ञाय दानं दद्यात् स्वयङ्कितः” ।

२९ सखेदपाणिपादता “चोरयित्वा तु लवणं हतः चाराब्धि-
संज्ञके । नरके पच्यते पञ्चान्तुपत्यमवाप्य सः । तस्य
कर्मभवः विज्ञं जायते हस्तपादयोः । सखेदं सर्वदा
तस्य निष्कृतिं त्यमतः शृणु ।

३० दाहज्वरः “पुरा येन मृहं पापः क्षेपं दग्धन्तु वज्रिना ।
स मृतो रौरवं प्राप्य पीड्यमानः स्वकर्मणा । सदिरा-
ङ्गारवद्दीप्तावातामालावगुण्ठिते । पतितस्तिष्ठते ब्रह्म
वर्षायुतत्रयत्रयम् । कर्मान्ते मानुषीं योनिमवाप्य परि-
दृश्यते । ज्वरदाहेन घोरेण येन शाम्यति तच्छृणु” ।

३१ अग्निमान्द्यम् “कल्मषं नाम नरकं पूययोषितसंज्ञुतम् ।
विस्तारलक्षदशकं महाभोहसमाकुलम् । तिष्ठन्ति पापिन-
स्तत्र द्विजपाकस्य विज्ञवात् । ततो मानुषतां प्राप्य भुङ्क्ता
पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं
वक्ष्यामि ते ।

१२ अजीर्णरोगः “त्वया जतं पुरा कर्म यद्वृत्तञ्च तच्छृणु । जला-
पाकञ्च पाकाग्निं शमयित्वा जलेन च । भोजनञ्च जतं
तस्मादजीर्णत्वमुपागतः” ।

१३ अतोसारः “अथातोसारो राजेन्द्र ! जायते येन कर्माणा ।
देहिनां दोषदुर्घतः प्रशम्यति यतः शृणु । अत्यन्तगुप्तं
पापिष्ठं निरुच्छासकनामकम् । सोपद्रवञ्च नरकं
विषमोपद्रवकुलम् । निर्वातमूत्राणां युक्तं दंशकादिपरि-
शुतम् । पच्यन्ते पापिनस्तत्र वर्षलक्षायुतलवम् ।
यस्मान्निद्रूपका ये च ये च दानविलोपकाः । परस्व-
लागं चौर्येण दातव्यनीह तेऽघमाः । नरकान्ते मत्स्य-
योनी भूत्वा वर्षत्रयं पुनः । मातुषत्वमनुप्राप्य अतो-
सारेण मृह्यते” ।

१४ यक्षिणो “अत्यर्थं संपृहं ये च कुर्वन्ति धनलुब्धकाः ।
न दास्यन्ति न चान्नानि हव्यं कव्यञ्च किञ्चन ।
तथा गोभूमिहृत्तारो निष्ठुरा ये च मृधकाः । अदुष्टा-
ऽपतितां भार्यां दौवने यः परित्वजेत् । स मृतः
पच्यते राजन् ! स्वकर्मवशतः शृणु । नरकञ्च पूरी-
यास्यं प्रलयानलपीडितम् । कल्यकोटिशतं तत्र
दहन्ते पापदेहिनः । नरकान्ते गजयोनिं म्रियते
प्राप्य बन्धनात् । तस्मात् मातुषीं योनिं ततः
प्राप्यावसीदति । यक्षिणोरोगवान् भूत्वा पशुद्रव्यधना-
दिकम् । प्राप्यते विविधैर्दुःखैस्तस्य वक्ष्यामि निप्लुतम्” ।

१५ पाण्डुरोगः “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगोद्भवो-
यतः । परभार्यारतोयञ्च नरकैवान्धजारतः । स मृतः
किङ्करैर्वान्धैः शृङ्खला दटम् । निष्ठुरैसाङ्गमानस्तु
क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । शोचमानः स्वकं कर्म प्रच-
लञ्च पदेपदे । संयमन्यां प्रवेश्येनं दक्षिणद्वारि-
भोषणे । शमनायं समानीय परभार्याभिमर्दकम् ।
ततोऽसुं यमदूतोऽपि दटं बद्धा निरन्तरम् । तं दृष्ट्वा चित्त-
गुप्तेन पापकर्मानुसारतः । प्रत्यक्षज्ञावदत् सर्वं दुष्-
ष्टादिकमस्य वै । कथितोऽयं दुराचारः परस्त्रीरमण-
प्रियः । नयस्य नरकं भीमं ज्वलन्तीमायसीं
शिलां । अयमालिङ्गनञ्चास्य कारयन्ति यमाश्रया ।
वर्षायुतसहस्रे द्वे परं तापञ्च विन्दति । पुनः स्वकर्म-
पाकेन ज्वलदग्निमये हृदे । विविधो दहते तत्र वेष्ट-
मानः स्वकर्माणा । वर्षलक्षसहस्राणि नव सप्तायु-
तानि च । तस्माद्भूमिपथं गत्वा मातुषत्वमवाप्य च ।
पाण्डुरोगमनुप्राप्य जीवचेताः प्रपद्यते” ।

१६ कामला “भक्तादीनान्तु चौरा ये गतिं तेषां ततः शृणु ।
आयुःशेषे तु ते साम्यैर्गणैर्नीता यमाश्रया । चोरा पुरीति
विस्थाता पिङ्गला नाम दुस्तरा । पिशाचास्तत्र तिष्ठन्ति
स्वकर्मवशपोद्धिताः । यत्र संवर्द्धते नित्यं क्षुत्पिपासा-
मञ्जेष्टता । भक्तचौरान् जनान्स्तत्र प्रवेश्य यमकिङ्करैः ।
प्रयान्ति सदनं याम्यं चित्तगुप्तेऽस्ति यत्र वै । स तत्र
भक्तचौरच पिशाचजलवेष्टितः । भक्तसंख्याप्रभाभेन वसति
तत्र कर्मतः । कर्मान्ते वायसीं योनिं प्राप्य दुःखञ्च
विन्दति । काकोऽष्टादश वर्षाणि तस्मात् कष्टः प्रजायते ।
सोऽपि द्वादशकं जीवेत्ततोभवति मातुषः । कामला-
रोगवान् भूत्वा तद्दोषजनितेन च” ।

१७ कासः “कासः पञ्चविधो राजन् ! जायते येन कर्माणा । तदङ्गं
सिस्तराद्वक्ष्ये भूप ! कर्मवशाद्भूयतः । येन दग्धोजनो नित्यं
मिथ्यावाक्यैः सुदारुणैः । पित्तप्रवलकं कासं प्राप्य
कासेन सीदति । ब्राह्मणस्यानविध्वंसी वातकासाहृ-
तोभवेत् । मृह्यते स्नेहकासेन जलाशयस्य विघ्नतः ।
ब्रह्मविष्णुमिव यस्तु मित्रभावं प्रपद्यति । सन्निपातो-
त्यकासेन मृह्यते त्वमतः शृणु । अयस्तेन पशुं हत्वा-
भुङ्क्ते मांसन्तु योनिरः । सर्वदोषोत्पत्त्यासेन मृह्यते शृणु
भूपते ! । इति कासपरिचानं कथितञ्च मया शृणु ।
पुनस्ते कथयिष्यामि यत्ते मनसि वर्तते । राजोवाच ।
श्रुतं कासपरिचानं कर्माणा येन जायते । नरकं श्रोतु-
मिच्छामि त्वत्तोषणाविदां वर ! । अगुरुवाच । स तु कर्म
समासाद्य पच्यते यत्र तच्छृणु । चित्तयन्तु स्थानि कर्माणि
रोदमानो निरन्तरम् । कर्मवशाद्बुक्तानामनरकं योजना-
युतम् । कृपाकारं भृगं दीप्तं बालकाङ्गारकण्टकैः ।
दह्यते भिद्यते तत्र वर्षलक्षत्रयावधि । नरकाज्जायते
दुर्गेजले कुम्भीरशंस्तकः । कुम्भीराण्णूकरोभूत्वा जीवे-
द्वर्षचतुष्टयम् । तस्माद्दृढत्वमासाद्य महाभारवहोभवेत् ।
तदन्ते मातुषीं योनिं संप्राप्य परिदह्यते । असाध्यकास-
रोगेण तथ्यमानोऽवसीदति” ।

१८ आसकासः । “आसकासो महाक्षुभो भवेदुद्देहमिघातकः ।
उद्भवेत् कर्माणा येन तन्मे निगदतः शृणु । मङ्गोद्भि-
न्निक्षतमकुक्षभेदाच्च पञ्चधा । आसः संजायते नृणां
पृथक्कर्मवशात्तुगः । यस्तु वज्रमनासाद्य पशुआसं
निरुध्य च । हन्ति, खादति वा मोहात् महाआसेन
मृह्यते । पौराणिककथासंध्ये यस्तु वाचाऽन्यथा वदेत् ।
जह्ये आसं समासाद्य दुनोत्तरहर्षयम् । निविद्धदानं

यच्छास्त्रिंशद्वासेन श्यते । मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णयं
वाक्यं यो दूषयत् । पीड्यते तमकश्चासः ४ जुह्वैः ५
पाकस्य विधूतः । परत्र कर्मणा देहो नरकेषु विप-
द्यते । नरकान्ते व्यालयोनिं व्याधौ शौकर
वायसीम् । पृथक्कर्मवशादुयोनिं गत्वा स परितप्यते ।
मातुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तं नोपपद्यते ।

३६ यक्ष्मरोगः । “यक्ष्मरोगस्य विज्ञानं दुर्लभं सर्वरोगतः ।
सहायार्थस्य वै राजन् ! कथयामि तवाप्यतः । सेनापतिः
जयगदस्य च पाण्डुरो मोदाहृज्वरोऽप्रसरणव बलासमा-
स्यम् । हृत्तामकः कामलकः सहायो यौ श्वासकासा-
वपि मन्त्रिणौ च । स श्रुत्वैवंविधं घोरं यक्ष्मरोगं सु-
दारणम् । प्रणम्याह सन्निधौ त्रिकालसर्वदयिणम् ।
राजोवाच । यस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन
कर्मणा । केन दानेन विप्रेन्द्र ! परत्रापि न वर्धते ।
तत्सर्वं विस्तराद्ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः । शृणु-
श्वाच । पुरा तेन हतो विप्रो न्यासापहरणं कृतम् ।
वृत्तिच्छेदः कृतो तेन मधुविघ्नकरश्च यः । सर्वस्त्रेण प्रजा-
पता कृता तेन स्वकर्मणा । स हतो दह्यते यास्यै
दूर्तैरेव भयदुरैः । निवेश्यान्वतमे मार्गे दक्षिणहारि-
भोग्ये । ततो नीत्वा यमस्याये कर्ममानञ्च पापिनम् ।
संयमन्यां यमस्याये नीत्वा तं पापकारिणम् । हृष्ट-
पुटाश्च ते दूताश्चित्रगुप्तालिकं ययुः । चित्रगुप्तश्च तं वहा
क्रोधावर्णितलोचनः । चित्रगुप्त उवाच । इमं पापं
दुराचारं नरकं नय दुरहम् । योजनानां शतं लघं
कुम्भीपाकं सुदारणम् । तावज्जन्ममेव दीप्तिं बालुकाङ्गार-
संहते । एवंविधे तु दुर्लभः चित्रगुप्त स्वकर्मतः । दह्य-
मानोऽतिदुःखेन वायदाभूतसंज्ञवम् । कालान्ते स
पुनः पापी क्षमियोनौ च जायताम् । तत्र जीवति वर्षाणि
दशपञ्च च भूपते ! दुष्कृतस्य जयं कृत्वा ततो भवति
मातुषः । अतुषज्वरोगेण पीड्यमानस्तु दह्यते” ।

३७ रक्तपित्तम् । “शृणु राजन् ! पुरा वृत्तं यस्मिन् कदनं
महत् । कण्टकारयसंस्थाने सुव्रतो नाम वै हिजः । तस्य
पुत्रो दुराचारः सर्वधर्मवर्जितः । परद्रव्याभिलाषी च
परमार्थारतिप्रियः । एकदा कामतस्त्रेण पितृव्यस्य बधूर्व-
जात् । धर्मिता तेन दोषेण यमस्य विषयकृतः । नरकान्ते
कुले जातस्तस्य कर्मसमुद्भवम् । रक्तपित्तगदं भुङ्क्ते स्वक-
मार्जितदोषतः” ।

३८ गुल्मरोगः । “अतः परं प्रवक्ष्येऽहं गुल्मरोगं सुदारणम् ।

यस्मादुत्पद्यते पुंशो मृतो वा याति यत्र वै । कर्मतो
याति तां योनिं येनोपगमनं भवेत् । काकोलनाम
नरकं क्षमिष्यपरिभुतम् । निष्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी
सिद्धभोजनः । अन्यजागमनेनापि नरकं नाम दुर्ग-
मम् । तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् ।
दुष्कृतस्य जयं कृत्वा जायते तत्र मानवः । गुल्मरोगं
समासाद्य वेदनैः परितप्यते । अगदैनं शमं याति तदा
श्रेयं तु कमजम्” ।

३९ मूलरोगः । “शृणु कथयिष्येऽहं तव स्नेहान्मही-
पते ! । मूढा निरपराधेन ये लोककदनप्रदाः । घृन्ति
मूलेन चास्त्रेण वाक्छेदोपोदुग्धमेव च । तानेव निष्ठुरा
दूता यमस्याप्ताकराश्च ये । महाप्रेतास्त्वनिरये दीप्त-
मूलसमाहते । भेद्यन्तोव तत्रैव दम्पत्योर्भेदकानपि ।
भुङ्क्ता तु कदनं घोरं मन्वन्तरचतुष्टयम् । नरकान्ते
ततो मर्त्ये जायते पलियोनिषु । पक्षी भूत्वा त्रियोगी-
स्थात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । मातुषत्वमवाप्यैव मूल-
रोगातुरो भवेत्” ।

४० अश्वीरोगः । “शृणु तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम् ।
साध्वीभूतमतीं स्नातां सन्निधिं नामतश्च सः । एतत्-
कर्म कृतं तेन श्छीतवार्शसा च सः । आत्महा भूयद्वा
यस्तु कृतो तेन च गोवधः । ते शार्शसा च श्छन्तो
भुङ्क्ता कटं सुदुःसहम् । पञ्चतिशतं समाः कोशो
लक्षाणांमूनविंशतिः । तामिस्त्रास्यं महाघोरं गाढान्वतम-
साहृतम् । सर्पापदा समाकीर्णं दुष्प्रेक्षां जीववर्जितम् ।
स तिष्ठेद्विवशो दीनी येनेदं दुष्कृतं कृतम् । कर्मजय-
मनुप्राप्य पञ्चाङ्गवति मातुषः । शेषेऽश्वीरुदवान् भूत्वा
दुःखेन पीडितो भवेत्” ।

४१ भगन्दररोगः । “शुद्धस्य हृद्गुले पार्श्वे पित्तरक्तोदका-
क्षितः । प्रभवेद्विषटाकारो दुर्बलो मर्मभेदकः । स वै भग-
न्दरो श्रेयः कर्मजो नोपशस्यति । आचार्यार्थार्थागमनं
वे कुर्वन्ति नराधमाः । पलपातमधर्मेण बालहृदयना-
पहः । ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारणे । यः
केशमूलहृत्कर्मोऽगहनं भद्रपीठकम् । चीरवेद्यस्तु दुर्बुद्धि-
श्छोयात् स्त्रीधनं च यः । स मृतस्तु विणमलास्त्रं
नरकं प्राप्य सोदति । श्छेद्यध्यापुगोमातुषत्वाप्योऽ-
तिदुःखितः । भुङ्क्ता तुतसहस्रं नवसंख्यं क्षेपेत् पुनः ।
सोऽस्यनेनैव रोगेण जन्मादावपि श्यते” ।

४२ कर्हिः । “शृणु नृपशार्दूल ! कथयामि तवाप्यतः । गवा

मृहीतं यत्किञ्चित् सुखादाकथ्य वोहरेत् । सोऽन्यजन्म
समासाद्य वातांशच्छर्दिमान् भवेत् । अतर्पयित्वा पितरं
जलपानं करोति यः । मृतः पयैचकीं योनिं संप्राप्य
क्षुत्पिपासया । पीयते तथ्यते तावद् वायुद्वयोम-
गती रविः । मानुषत्वमनुप्राप्य पित्तांशच्छर्दिपीडितः ।
वातपित्तपरिज्ञानं सदैवस्थोपदेशतः । ज्ञात्वा कर्मो-
द्भवं दानं देवं मुक्तिमभीप्सताम् ।

४६ हिक्का “हिक्का न शाम्यते यस्य सदैवस्थोपदेशतः । तां
विद्यात् कर्मजां हिक्कां शृणु भूप ! वदामि ते । उत्सादितं
येन तपः प्रवृत्तं यतश्च गोविप्रसुखासनस्थम् । स याति
घोरं नरकं मनुष्यो हिक्काविपन्नः पुनरेति सत्यम्” ।

४७ अरोचकम् “पित्तं मात्ने चातिथये नादौ यस्तु च भोज-
नम् । दत्त्वाभ्राति स पापिणे यां गतिं याति तां शृणु ।
तस्याहं कोवदेशे तु कर्मभूत्वा विपच्यते । मृतो विषा-
कर्मभूत्वा पच्यते बहुवासरान् । ततो वायसवोनित्यं
प्राप्य जीवेच्चिरं दिनम् । तत् वायसवोनौ तु सर्वदुः-
खमवाप्य वै । मनुष्यत्वमवाप्नोति हीनयोनौ प्रजायते ।
आरोचकगदेनापि पीडितस्तत्र केवलम्” ।

४८ स्वरभङ्गः “त्वया कृतं पुरा वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु । सुस्वरं
गायमानन्तं श्रुतिमन्तं द्विजोत्तमम् । त्वं निषेधितवान्
पूर्वं तस्मात्ते गतिरीदृशी । असमाप्तपदं यस्तु गायमानन्तं
सुस्वरम् । निवारयति सोऽप्येवं स्वरभङ्गेण मृच्छते” ।

४९ अतिहृष्टा । “हृष्टितं गोकुलं प्राप्तं जलपानावलम्बनम् ।
विघ्नमाचरितं तेन प्रपाञ्चसंजते न च । जलपालं
तथा कृत्वा मृतो याति यमाज्ञया । उपरे निर्जले देशे
दुर्वृष्टे सिकतामये । कीटयोनिं समासाद्य तत्र तिष्ठति
पापधीः । गोलोमसम्भितं कालं दुःखमाप्नोति निर्भ-
रम् । मानुषत्वमनुप्राप्य हृष्टाव्याधियुतो भवेत्” ।

५० विस्फोटकम् । “सुधन्वा नामतस्तेन वरुणस्य जलाशये ।
कृतं ज्ञानं जलं पीतं तत्कर्मवशतः शृणु । आयुःशेषे
मृतो द्रुतैर्मृहीतश्च यमाज्ञया । बहुबन्धुसंयुक्ते
क्षिप्रः कूपे निराश्रये । भुक्त्वा तत्र महद्दुःखं तस्यान्ते
त्वत्पुत्रे नृप ! । जातोदाहृतो भूत्वा विस्फोटकगदा-
र्हितः । स्वकर्माजितदोषं यो भुङ्क्ते का तस्य वेदना” ।

५१ भ्रममूर्च्छा “भ्रममूर्च्छारुजाविष्टो येन संजायते नरः ।
तच्छृणु सदास्वातं कथयामि समासतः । भ्रमस्तु जायते
तस्य तत्र दुःखकरः परः । सभायां कुटिलोकोकं
आमयित्वाऽन्यथा वदेत् । मूर्च्छान्वितो भवेत् सोऽपि यत्न

याति शृणु तत् । तमायुषोऽन्ते दुर्दृष्टाः किङ्करा
यमदेयिताः । नीत्वा प्रयानि तत्रैव तामेव पिङ्गलां
पुरीम् । स्वकर्मवशतस्तत्र पिशाचाः सन्ति दुःखिताः ।
संक्षिप्तस्तत्र दुष्टात्मा पिशाचा यत्र मूर्च्छिताः । स्वम-
युक्तो भवेत्तत्र पूर्वमन्यनरं नृप ! । उलूको जायते
तस्माद्दिवा वसति कोटरे । उलूकत्वज्ञानं प्राप्य वक्योनौ
प्रजायते ? यको जीवति वर्षेकं ततो भवति मानुषः ।
पूर्वकर्मप्रभावेन भ्रममूर्च्छान्वितो भवेत्” ।

५२ हृद्रोगः । “हृद्रोगो जायते येन कर्मणा त्वमतः शृणु ।
सावधानो महीपाल ! कथयामि तवापतः । लोभात्
ह्येवाह्वयेद्यस्तु परपीडाप्रदायकः । मर्षोदृष्टाटनलक्ष्यो-
ऽपि कदनं तेन विन्दति । मनुष्यस्तेन दोषेण दुर्वृष्टम्
नरकं व्रजेत् । नरकान्ते पुनर्मर्त्यं हृद्रोगैरतिदारुणैः ।
पीडयमानो दुनोत्याशु कर्मदोषविशेषतः” ।

५३ श्वासवातः । “पुरा येन महीपाल ! कृतो यत्तप्तदक्षिणः ।
उत्सृज्य ब्राह्मणायैव न दत्तं येन वा पुनः । अधर्मा-
जितविज्ञानां संपन्नो येन वा जतः । श्रान्तिपान्तिषु
तस्यैव भवेदामस्य संपन्नः । तस्मात् प्रवर्तते योशो
वेदना चातिदारुणा । आमवातस्तु स श्रेयः कर्मज-
चास्य निष्कृतिम्” ।

५४ सर्वाङ्गवातव्याधिः “वातव्याध्युदगमोयेन कर्मणा
देहिनां नृप ! । उत्पन्नो बहुधाभावेः सम्यग् वक्तुः
ततः शृणु । सुरापयोपिद्रमणं येन वै वाञ्छता कृतात् ।
कृतं स नरकस्थाने शुनोयोनौ प्रविश्य च । जङ्गा-
शूलकटीशूलयुक्तः केवलसंज्ञकः । परस्त्रीवसनं
येन कृतं तस्य ततः शृणु । मृतः स पुरुषै-
र्यास्यैर्नीतश्चेतोयमाज्ञया । आयसीशु शिलां तत्रां
बन्धहारपरिप्लुताम् । तद्गले बन्धयेद् यत्रादुयावदिन्द्रा
वृद्धिर्न । तस्यान्ते शाकुनो योनिं प्रयाव्यदक्षतप्यम् ।
मानुषत्वमनुप्राप्य मृच्छते तेन संशृणु । सज्जवा
यन्वयस्तस्य सर्वाङ्गं वातपीडितम् । सोऽप्यमात्रं सदा
तस्य भवतीह स्वकर्मतः” ।

५५ तन्दरोगः “घटो मृतः पुरा येन ब्राह्मणस्य महीपते ।
दस्यते स च दुर्वृत्तः संयमन्यां यमाज्ञया । कुम्भीरो-
जायते तस्माच्चिरकालं जले वसेत् । तस्यान्ते मानुषीं
योनिं संप्राप्य तन्द्वातं भवेत् । अशक्तः सर्वकार्येषु
गदोपचयदोषतः । संकल्प्य विप्रं ब्रह्मदक्षिणादिकं
यदा न दद्यात् तदुपाहितं फलम् । समयेनोप-

चयस्य संपत्तुं भवत्यतीवोपतरेण तौन्दकः” ।

५६ अश्वत्थपित्तम् “अथाश्वत्थपित्तोपचयो भवेद्वेन वदामि तत् । जिह्वास्त्रादसमाविष्टो मानवो यो निषेवति । निषिद्धमविकल्पेन स ऋतः प्राप्य वायसीम् । अथस्य सारमेयीञ्च योनिमासाद्य कर्मतः । पश्चात् संजायते देही विदधात्रं प्रकृत्य च । हृत्कण्ठश्चाश्वत्थपित्तेन दक्षमानोऽतिदुषितः” ।

५७ योघोदरम् “लोमान्कोहादुभयादुद्देशात् कृत्वा धर्मं वदेत् यः । स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चाच्छोघोदरी भवेत्” ।

५८ जलोदरम् “ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः । ऋतुते स तु दुष्टात्मा जलोदररजा ततः” ।

५९ योयः “इत्येते योयवान् जातः स्तर्कमार्जितदोषतः । कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा कालं कर्त्तव्या परिदेवना । विनापराधेन यतोवह्वस्ताडिताः पुरा । कषायवेत्सवर्गैश्च तेन योयार्हितश्च सः । उत्पातकसमाविष्टो जातस्तव ऋते ऋणु । तेन योयार्हितः पुलो वृथा चिन्तापरः प्रभो !”

६० मूलजम् “मूलजम् भवेत् भूप ! कर्मणा येन दारुणम् । देहिनी देहनायाथं तन्मे निगदतः ऋणु । विधवागमनं येन जतं वा मद्यभोजनम् । मूलजच्छी भवेत् सोऽपि भुङ्क्ते च नरकं शृणु । अकृत्वा विगुणं कर्म जन्मकर्म च वर्त्तते” ।

६१ मूलाघातः “मूलाघातो भवेद्वेन तन्मे निगदतः शृणु । दम्पत्यौमैधुने वस्तु सहाविभ्रं समाचरेत् । मूलाघातो भवेत्तस्य दुर्गहं कदनप्रदम्” ।

६२ अश्वरुः “अथाश्वरुः भवेद्वेन तन्मे निगदतः शृणु । अतुल्यतां स्त्रियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति । अप्रीत्या क्रोधभावाद्वा स याति नरकं नरः । पूययोगितसन्निधौ नरके पच्यते भयम् । मातृपत्यमनुप्राप्य शार्कराश्वरुरोगवान् । भूप ! विन्दत्यनुदिनं कदनं मूलरोधतः । आर्त्तवस्य विपर्ययं यः करोति नराधमः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नरोनार्यामृताविधात्” ।

६३ मेहः । “मेहाद्य विंशतिः स्वाताः पृथक्कर्मप्रभावजाः । तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः । मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराशुकोदकस्तथा । इत्युः सिकतशीधुश्च सितमेहस्तथैव च । जैनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसंज्ञकः । वशा रक्तश्च साङ्गिभोज्याश्चारस्तथा गजः । सङ्घाद्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् । नामातृचारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिद्वरेत् । पूर्वं मैथुनजद्वयत्

शौकरो योनिमात्रजेत् । तस्थान्ते मातृपी प्राप्य जलमेहा-
र्हिता भवेत् । मातृगामी बलान्कोहान्मधुमेही भवेद्वरः ।
रजकीगमनाच्चैव चारमेही प्रजायते । सतीविपर्ययं
कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् । रोगिणीगमनाच्छी
भवेत्साङ्गिभोज्यान् । मितस्त्री धर्मिता येन स भवेच्छु-
क्रमेहवान् । अतुल्यदाभिगमने भवेत्सिकतमेहवान् ।
स्पर्शकर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः । कालमेही
भवेत् सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्मणात् । रजस्वलायां रति
क्षत्रमेहार्हिता भवेत् । मज्जमेहयुतः सोऽपि
योऽन्यजागमनश्चरेत् । इत्युमेद्यतिदुर्गहोविधवा
गतिदोषतः । ब्राह्मणीगमनाद्देही हस्तिमेहेन
मेहति । अक्षतागमनासक्तो हरिद्रामेह मेहति । मातरं
येऽभिगच्छन्ति भगिनीश्चात्मनः सुताम् । अश्वत्थं पाशता-
रक्तां भ्रातृभार्याञ्च मातृकीम् । शुक्लीं राजपत्नीञ्च
मितस्त्रीं वा कुटुम्बिनीन् । ऋता वैवस्वतपुरीं यानि
भूतैः प्रपीडिताः । ताद्यान्ते तल दुर्गता मत्तः शृणु
वदामि ते । अङ्गारराशौ प्रलिप्य तान् दहन्ति यमात्रया ।
द्रुतास्तु मङ्गतीं घोरं ज्वलन्तीमायसीं शिलां । खाद-
यन्ति च तान् पश्चात् नरके च लिपन्ति वै । नरकान्ते
पुनस्तेऽपि ऋताः स्युः शूकरा भयम् । शूकराः पञ्च-
वर्षाणि दश वर्षाणि कुङ्कुराः । पिपीलिकास्तयोमासा
वृश्चिकाश्चाष्टमात्रकम् । मूला प्रयान्ति गोयोनौ स्रज्जा
विष्णुदेन्द्रियाः । तत्पार्श्वं ज्ञायं कृत्वा ततो मातृप-
योनिषु । प्रमेहगद्वलः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्” ।

६४ पुंस्त्वविनाशः “धर्मपत्नीं परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैधुने
रतः । स स्त्रीविरक्तो भवति पुंस्त्वं तस्य विनश्यति” ।

६५ सुषुप्तद्विः “सख्यं कृत्वा सुख्येन विप्रोवेदवह्निप्लुतः ।
सदैव गहनं याति ऋगं हृत्ति निषादवत् । पक्षिपोतान्
बहून् सोऽपि नित्यं खादितवांसदा । आयुःशेषे
स वै दूतैर्वान्यैर्नीतोयमात्रया । निःक्षिप्तो नरके घोरे
तस्थान्ते त्वत्कुले द्विजः । जातः सर्वगुणोत्पन्नः स्तर्कम-
वगतः ऋणु । सुषुप्तो गेयं सन्तप्तः क्षीररेताः सुदःक्षितः”

६६ उन्मादः “ब्राह्मणं वैश्यावं तीर्थं पितरं मातरं द्विजम् ।
नार्चयेन्नन्दयेद्वापि पुरा स नरकं व्रजेत् । पुरीषाख्ये
महाघोरे निरते ज्ञेयभोजने । अथःशिरा भवेत् पापी
नानादुःखमपीडितः । कर्मान्ते स पुनर्योनिं मातृपीं
प्राप्य कर्मभिः । उन्मादरोगवान् मर्त्यो जायते नृपनन्दन !
स्मृतिभ्रमकरं द्रव्यं यदैतं ब्राह्मणे शुरो । दम्भाचारं

चरेदुयस्तु भवेदुन्मादरोगवान्" उन्मादभेदाः सुश्रुतोक्ता ज्ञेयाः ।
 ६७ अथपश्चारः "वे कोपबुद्धयः पूर्वं न जानन्त्युपकारिणम् ।
 ब्राह्मणपासरोधश्च यैः कृतोमानवाधमैः । गोष्ठं
 रस्मिन्निर्वहं ते सुनिरयगामिनः । नरकान्ते व्यालयोनिं
 वैवाधीमपि शौकरोम् । ततो मानुषयोनौ च ह्यपश्चार
 युतो भवेत्" ।

६८ अस्मिन्पश्चादिः "अजाश्च तिलधेनुश्च जीह्वस्मृतिष्ठा-
 जिनम् । गजोभयसन्धीधेतुसालूकस्यापि संपहम् । चौद्रं
 तैलञ्च लवणं महादानस्य वा पहम् । यः करोत्यन्यथा
 योनौ भैद्युनं कामभोहितः । नरेषु गवि यो रेतःसेकं वा
 कुरुते क्वचित् । ब्रह्मस्य नृपतिद्रव्यं यो हरेद्दुष्टभावतः ।
 यस्त्यजेच्छरणं प्राप्तं तथा भार्यां विवाहिताम् । दन्ति-
 दस्तुनश्चिव्याधुसिंहगवादिभिर्हृतः । स मृतः स्वास्थ्युरहिते
 स्थाने च स विधीदति । अथेवकालं तस्मान्ते मानुषत्व-
 मवाप्य सः । अस्तिपश्चादिभ्यो रोगैर्गृहीतस्तप्यते सदा" ।

६९ मूलकर्मः "अग्नये प्रणिषेदाज्यं मन्त्रहीनं विधीदतिः ।
 स मृतः पर्वताङ्गूतैः पात्यतेऽधः पुनः पुनः । सर्वाङ्गव्याधि-
 दिग्धः स क्रन्दमानो यमाक्षया । भुक्त्वा कष्टं चिरादप्यं
 मानुषत्वमवाप्य सः । मूलकर्मर्हितं गात्रं प्राप्य सुहृति
 निर्भरम्" ।

७० विद्विधः "मलापहरणं येन कृतं चोद्येण वै पुरा । समृतो
 यमदूतेव शास्त्रमानो यमाक्षया । संयमन्यां पीडितोऽपि
 दक्षिणहारि केवलम् । शोचयित्वा स्वयं कर्म क्रन्दमानः
 पदेपदे । प्रणिप्रो नरके धोरे स वै सीदति पापकृत् ।
 ततो वानरयोनौ च जन्मासाद्य स दुष्टधीः । तच्छेधे
 मानुषत्वेऽपि स वै विद्विधमानु भवेत्" ।

७१ अथप्री वातपन्थिश्च "त्वङ्मध्ये बह्वो यस्य पर्कटोफल-
 सन्निभाः । भवन्ति पन्थयस्तस्य नाम स्वादपधीगदम् ।
 बहिर्दृष्टफलकाकारं वर्द्धते च दिनं प्रति । वातपन्थीति सा
 ज्ञेया जायते देहिदेहतः । इदं गदवयं भूपः जायते येन
 तच्छृणु । कवचमि तव स्नेहाद्दर्शनोऽसि महीपते ! इमुञ्च-
 बडलच्छायां पर्वतञ्च नदीतटम् । यलभीकायं गवां गोष्ठं
 मोषालां देवतालवयम् । समासाद्य चरेन् मूलं तथा निधी-
 यनादिकम् । सकामं कुरुते यस्तु स प्राप्नोति ततः श्रेष्ठम् ।
 यास्यपागञ्च दुर्मेयं पापिणानां भयप्रदम् । क्षमिपू-
 वयाविषाणोणितेनापि पिच्छिलम् । पापिनस्तत्र गच्छन्ति
 हूतैर्षुः सुनिर्दुरैः । शोचन्तः स्नानि कर्माणि क्रन्दमानाः
 पदेपदे । यमाक्षया च निरये धोरे पूवपट्टिते । क्षिप्रा-

स्तिष्ठन्ति तत्रैव यैरेव दुष्कृतं कृतम् । तस्मान्ते मानुषीं
 योनिं प्राप्य तद्व्याधिमानु भवेत्" ।

७२ शिरोरोगः "सं प्राप्य तीर्थं ये मर्त्या नाचरन्तीह चोत्तमम् ।
 ब्राह्मणश्च गुरुद्वहा न नमन्ति कुबुद्धयः । तत्कर्मपाग-
 बद्धास्ते मृच्छीत्वा यमकिङ्करैः । पुरीं क्षण्यतीं नीत्वा
 पिशाचकुलसेविताम् । ताक्षान्ते विविधैर्यन्त्रैर्धोरैः पापि-
 भयावहैः । अनेककालं तत्रापि स्थित्वा भङ्गकयोनिषु ।
 जायन्ते तत्र तिष्ठन्ति वर्षाणि दशसंख्यया । मेघयोनिं
 ततोयानि निरवर्तं तत्र संस्थिताः । भुक्त्वा कर्मवशात्
 कष्टं मानुष्यं यान्ति ते पुनः । मानुषीं योनिमासाद्य-
 शिरोरोगयुतास्तु ते ।

७३ नेत्रहीनता "पुरा सकामतो येन कौटवी च पराङ्गना ।
 दृष्टा नेत्राभिघातो वा गोः कृतो ब्राह्मणस्य वा । स
 एव कर्मवशगः कुपितैर्यमकिङ्करैः । काकोले नरके क्षिप्रो
 बद्धस्तिष्ठति शृङ्खलैः । वज्रतुल्यनखैः काकैस्तस्य नेत्रस्य क्लान-
 नम् । क्रियतेऽवदशनं यावत् उत्पत्योत्पत्य नित्यम् ।
 शोचते स्नानि कर्माणि क्रन्दमानोऽतिदुःखितः । उत्पत्य-
 नरकात् पश्चात् उलूको जायते हि सः । सदा कोटरपाथी
 च दिवान्धः काकगङ्धितः । तिष्ठत्यवदाटकं यावन्मा-
 नुषत्वमवाप्य सः । नेत्रहीनो भवेद्दुःखी भवेत् कर्मवशी-
 कृतः । यस्मिन् वयसि यत् कर्म सुकृतं वापि दुष्कृतम् ।
 तस्मिन् सहायो भवति तदयस्यैव जन्मतः । जीवन्
 तद्वृथा मर्त्ये नेत्रहीनस्य देहिनः । विद्वमाने शरीरेऽपि
 नेत्रहीनो निरर्थकः । प्राणामारमिदं देहं लोड्ढवत् प्राण-
 वर्जितम् । तदनेत्रस्य देहो दृष्टा स्यान्मरणं वरम्" ।

७४ राल्पव्यता "पुरा परस्त्री खलु कामबुद्ध्या विभोकिता वस्तु-
 विवर्जितापि । गोविप्रहिंसासु नितान्तदृष्टिः क्रोडिता नेत्र-
 विहीनतायै । नक्ताम्यमन्दत्वमचान्तरोगः दिवाभ्यता
 चार्बुदव्यजा मे । दंशदुपेता कुक्षूरमाद्य तां मेऽद्य-
 देवेण ! हरे ! प्रसीद" ।

७५ नेत्ररोगः "मन्ददृष्टिर्भवेद् येन मनुष्यस्त्वमतः श्रेष्ठः । उद-
 यास्तमनेलायां मानुं मध्यन्दिने नरः । रक्षते कामतो
 योऽपि मन्ददृष्टिः स वै भवेत् । यथाशुचि शरीरः
 सन् पीयते दिवसेचरम् । नक्षत्रं पञ्चतारश्च द्विजं वज्रि-
 मां दिवम् । सोऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रव्याधियुतो भवेत् ।
 अनेन पटलच्छन्नतिमिरार्तिं युतो भवेत् । दम्भतिभ्यां
 प्रहृतं यो नरः प्रश्रुति भैद्युनम् । सोऽन्यजन्म समासाद्य
 नेत्रपूयगदार्तिमान् । दम्भयोः सुरतासक्तचित्तयोः सुर-

ते लघुम् । यः करोति स वै नेत्रप्यरोगयुतो भवेत् ।
मृत्वा कटमवाप्नोति पितृतादित्यतोऽङ्गवै । विद्यायात्मपतिं
या स्त्री पुत्रमाप्नोति जारतः । साऽन्यजन्मनि भूपाल !
विरूपाक्षी भवेद् भुवम् । वल्गुऽष्टा प्रपश्ये दुयः पुरुषो-
वाच योपितम् । क्रोधाविष्टेन मनसा या वा श्रेष्ठं पतिं
द्विजम् । सान्यजन्म समासाद्य विप्रमाक्षो भवेद् भुवम् ।

०६ गलगण्डः गण्डमाला च 'पुरा येन क्षतं मोहादुगुरुस्त्री-
कण्ठदर्शनम् । स मृतः प्रान्तरे देहे निर्जले च यमाप्नया ।
पात्यते किङ्करैर्वैरैर्दिव्यवर्षायुतत्वयम् । पुनर्जन्म समासाद्य
खकम् वयतश्च सः । गलगण्डयुतेनित्यं गण्डमालाकुलो-
ऽपि सन् । पापी सीदति दुष्टेष्टः चिरं कर्मक्षयावधि' ।

०७ नासारोगः 'ब्राह्मणकर्मपरिभ्रष्टो नन्मवाविष्टचेतनः । सुगन्धि-
कुसुमादीनि यानि द्रव्याणि तानि च । त्वया सतत-
माघ्रातं प्राप्तं दत्तं न कलुषितम् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो
दत्तं तेनेदमोदयम् । नासिकादेशमासाद्य कर्म चाश्रित्य
तिष्ठति । किञ्च जेष्ठाङ्गनासङ्गे यौवनं विफलीकृतम् ।
जेष्ठाय रमिता यच्च तेनासृग्ग्रा द्विजातयः' ।

०८ वीरहीनस्तनता 'याचमानं पयो या स्त्री न ददाति परा-
भङ्गं । सा मृता सपिथी भूत्वा जीवेद्दुर्ध्वतटयम् । तस्मात्
कच्छपिकायोगी प्रविश्याद्वत्तटयम् । प्रत्यक्षं नरकं भुङ्क्ता
मानुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप ! प्रकृता स्त्री क्षीणक्षी-
रस्तनी भवेत् । क्षीरं न क्षरते यस्याः क्षनात् सन्त्यते हि
सा । आत्मजपालनेऽयक्ता भूत्वा कटक्ष्मिन्दति' ।

०९ स्तनविस्फोटरोगः 'स्तनपाको भवेद्दुष्टेन कर्मणा त्वमतः शृणु ।
दृष्ट्वाऽन्यपुरुषं वा स्त्री स्तनं दर्शयते खकम् । सकामा-
कामवृद्धा वा दुष्टवीर्यनर्गिता । दूतैर्धमाश्रया सापि
शास्यते च निरन्तरम् । भुङ्क्ता खकर्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा
च मानुषी । स्तनविस्फोटरोगादत्रा विविक्ता सुखवर्जिता' ।

१० जेष्ठ्यात्वम् 'मृते भर्तरि या नारी परस्वाम्यभिलाषिणी ।
सा मृता किङ्करैर्वैरैर्दण्डपाशाविताडिता । नीत्वा यमा-
श्रया सा च विगृह्यार्थं ततः शृणु । आवसं पुरुषं तप्तं
स्तरद्भुङ्करोज्ज्वलम् । आलिङ्गनमतिक्रूराः कारयन्ति नरं
भयम् । वर्षायुतसङ्ख्येन ततो मर्त्ये च शौकरीम् ।
वारभेयीञ्च माजारीं योनिवाविष्ट कर्मतः । मृत्वा च
मानुषी पश्चाद्धारस्त्रीत्वमवाप्य सा । अशेषपुरुषैः सा च
रम्यमाणा यथेच्छया । मर्त्ये मोहवशात् सा च सुखं प्राप्य
सङ्घर्षिता । न भवेद्, या चान्यनारोयन्तपङ्कजजीविका ।
यस्याः सा च भवेद्देष्ट्या जन्मजन्मन्यन्यथा न हि' ।

११ बाधिर्यम् 'पुरा यस्तु महीपाल ! धर्मविनापराङ्मुखः ।
निन्दकः पितृमातृणां द्विजतीर्थसुखस्य च । श्रुतेर्बाधिर्य-
रोगेण स एव परिमृच्छते' ।

१२ स्नेहद्वारोगः 'नित्यक्रियावहिर्यस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्मतिः ।
मृतः भूमिपथं प्राप्य शुष्ककाष्ठोपजीवकः । पायसत्वमनु-
प्राप्य मधुकुण्डल्युत्तरः । भूत्वा च मानुषत्वे स क्षो-
रोगी सदा भवेत्' ।

१३ हस्तशूलम् 'द्विजः सन्ध्याविहीनो यः स शूद्रादधमः
मृतः । स मृतः शास्यते याम्यैर्वैवस्वतपुरोगमैः । काङ्क्षीं
पारावतीं योनिं गत्वा तिष्ठति वल्गरम् । ततो मानुषतां
प्राप्य हस्तशूलार्द्रितो भवेत्' ।

१४ योनिरोगः 'रममाणं पतिं या स्त्री तोषवेष्ट यथेच्छया ।
उद्धा सा च मृता वै स्यात् जीवेद्दुर्ध्वतटयम् ।
तस्याहं मानुषीं प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम्
गत्वा सन्त्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च
चौर्यप्रकारेण या हरत्यन्मभोजनम् । सा तद्रोगेण सततं
मृच्छते नात्र संशयः' ।

१५ असृग्दरम् प्रदरम् 'अवास्मृग्दरमत्युत्तं प्रदरं योनिदोषजम् ।
कर्मणा येन राजेन्द्र ! तन्मे निगदतः शृणु । कृत्वा रन्ध्र-
नमादौ या योषिदुभुङ्क्ते बुभुक्षया । बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा
हृदा प्रशुषधेन च । प्रयाति नरकं घोरं यत्
प्रोक्तं मदाभक्षणे । प्रत्यक्षं नरकं भुङ्क्ता ततो
भवति पायसी । पायसी दश वर्षाणि शुकी भवति सा
पुनः । मानुषी तु भवेत् पश्चादसृग्दरगदार्द्रिता ।
क्षेतप्रदरयुक्ता सा भवेद् या भक्तचोरिणी' ।

१६ टपलोसुतोत्पादनम् परकान्तासुतोत्पादनम् । 'महामना
महादाता तीर्थक्षत् पुण्यक्षुब्धः । नगरीं भ्रमता तेन
काचिदेका मनोहरा । रण्डा व्यलोकितौन्दर्वीलारस-
विलासभूः । तां दृष्ट्वा मोहितो राजा सम्यक् संजातकौतुकः ।
तामादाय बलाच्छीघ्रं ययौ निजमन्दं प्रति । विहाय महि-
मोरन्वा नारीः प्रियवर्षवदाः । अत्रानुरागवान् राजा
क्षयं ताञ्च न सुञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनया-
मास सुन्दरम् । देवादपि महीपाल आशुःशेषे यमा-
श्रया । नीतो यमानिकं दूतैर्वैरैश्च भयदारुणैः ।
धर्मराजपुरे तस्य चित्तगुप्तेन धोमता । एतत् श्रुत्वा
यमः क्रुद्धोऽग्रीहृदुतान् सुनिष्ठुरान् । एवं क्रूरं दुरा-
चारं परयोपितप्रियं सदा । रौरवं नरकं नीत्वा
ताडयध्वं निरन्तरम् । तस्याः प्रीतमूलाभ्यास्तपद्मस्य सुतस्य

च । एतस्य पित्रलोका नामाहारायं प्रदास्य च । रौरवे-
ऽद्गतं दुष्टं स्थापयित्वा च योनिगम् । ततः शुकर-
यो नौ च पातोऽस्य भविता पुनः । यावत्तिष्ठति भू-
लोके ह्यस्त्रीगर्भजः सुतः । तावत्कालं पित्रृणाञ्च
नरकेऽस्य स्थितिर्भवेत् ।

आदर्शपत्रे यथा पाठोऽधिगतस्तथैव लिखितः । पुस्त-
कान्तरसंवादेन न्यूनतात्वादासि सा परिहरणीया
अत्रोक्तरोगादीनामकाराद्युत्तरविन्यासातिक्रमेणोपन्या-
सस्तु तत्त्वक्रमानुरोधेन । तेन तत्त्वक्रमानुसारेण निद-
र्शितरोगादीनामुपशमार्थदानादिकपरिधानं सुकरं भवति ।
तत्तद्दानादिकं विस्तरभयाद्धोक्तं तत् एवावगम्यम् ।

शातातपश्चतुर्भारतसंवाद्दोरेकत्वं विषये विरोधप्रसङ्गे
रोगात्यन्तमहत्त्वाभ्यां व्यवस्थोच्चेया । एवं दानादिभेदो-
ऽपि । मार्कण्डेयपुराणाद्युक्तकर्मविपाकभेदो विस्तरभया-
द्धोक्तः, तत्तदुपन्यस्योपधेयः ।

कर्मव्यतिहारः पु० वि-व्यति हू-घञ् कर्मणा व्यतिहारः
३त० । परस्परैकजातीयक्रियाकरणे, क्रियाविनिमये ।
यथा यः कथित्वेन कर्मणा इतरं कर्मत्वादिना संबन्धति,
इतरोऽपि तज्जातीयेनैव कर्मणा तं कर्मत्वादिना संबन्धति,
तयोः कर्मविनिमयो भवति । यथा अन्योन्यं ताडयत
इत्यादौ । अत्र अन्योन्यदोरेकजातीयतादनक्रियायां कर्मत्वेन
सम्बन्धात्तत्त्वात् । 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' 'कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्रियाम्' 'न कर्मव्यतिहारे' पा० । क्रियाव्यतिहारोऽप्यत्र
कर्मशाला स्त्री कर्मणः शिल्पादेः शाला । शिल्पादेः
शालायाम् । "गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालाम्" । "जगाम
भार्गवकर्मशालाम्" भा० आ० १८, १० ।

कर्मशीलः लि० कर्म शीलयति शील-अण् । कर्मकरणार्थ-
शीलयुक्ते अमरः । [आफलोदयं २ कर्मकारिणि च ।
कर्मशूरः पु० कर्मणि शूरः । प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मसमापके,
कर्मश्रेष्ठः पु० । पुण्ड्रपुत्रभेदे 'पुण्ड्रस्य गतिर्भाष्यां लीनसूत-
सती सुतान् । कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सङ्गिष्णुञ्च महा-
मते ।" भाग० ४, १, २१ । कर्मणा श्रेष्ठः । २ कर्मकार्य-
करणेन वरिष्ठे लि० ।

कर्मसंन्यासः पु० कर्मणः स्वरूपतः फलतो वा संन्यास-
स्यागः । फलाभिषन्धिराहित्येन तत्फलत्यागे २ स्वरू-
पतः कर्मत्यागे च । वा परस्परार्थे कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।
आश्वमेधे ४८० । पु० संन्यासविवरणम् ।

कर्मसंन्यासिकाः पु० कर्मणां संन्यासोऽप्यत्र उन् ।

प्रज्ज्यान्विते भिक्षुके ह्युक्तयुधः । वा परस्परार्थे कर्म-
संन्यासिकोऽप्यत्र ।

कर्मसंन्यासिन् पु० कर्मसंन्यासोऽप्यत्र इति । विधानेन
१ कर्मत्वाग्निं भिक्षुके २ कर्मफलत्वाग्निं च ।
"द्विविधः कर्मण्यस्यागः फलसाधनभेदतः । फलाय ज्ञानि-
नस्यागो जिज्ञासोर्ज्ञानसिद्धये" इत्युक्तदिशा ज्ञानार्थं
कर्मफलत्यागः, मोक्षार्थं स्वरूपतः कर्मत्यागश्च कर्म-
संन्यासः । "आरुह्यलोभनेयौगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति गीतोक्तेः
"अविशुद्धाधियः कर्मण्यधिकारो विशुद्धधीः । सत्यां विवि-
दिमोत्पत्तौ तदर्थं कर्म संत्यजेत्" इत्युक्ते च विविदिषाया-
मेव कर्मणोहेतुत्वावगमात् तदुत्पत्तौ तत्त्वान्वयत्वावगमाच्च
तत्त्वात् । वा परस्परार्थे कर्मसंन्यासोऽप्यत्र ।

कर्मसङ्गः पु० कर्मणि सङ्ग आसक्तिः सङ्ग-घञ् ७त० । इदमहं
करोमि अनेनैतत्फलं भोक्त्रे इत्याकारकेऽभिनिवेशे ।

कर्मसचिवः पु० कर्मसु सचिवः ७त० । राज्ञां सन्वयतिरिक्त-
कर्मसु सहाये अमरः ।

कर्मसाक्षिन् पु० साक्षात् पश्यति नि० साक्षी इति ।
"सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पश्य च ।
एते शुभाशुभस्यैव कर्मणो नव साक्षिणः" इत्युक्तेषु सूर्या-
दिषु नवसु । इति । क्रियासाक्षात्कर्तृभावे लि० ।
'योयस्तत्कर्मसाक्षी सुभुजबलयुतोयच यच्च प्रतीपः' वेणी०
कर्मसिद्धि स्त्री इति । इदानीत्फलप्राप्तौ "स्वकर्मसिद्धिं
पुनराशंससे" इति कुमा० ।

कर्मस्थानं न० कर्मणः व्यापारचिन्तनस्य स्थानम् । ज्योति-
षोक्ते लग्नावधिदशमस्थाने । आजीवशब्दे विवृतिः ।
"लग्नेन्दुभ्यां धीर्धर्माजः खभं स्यात् कर्मस्थानं खगट्ट-
युतं सत् । सत्खेटवो युक्तवत् सुदृश्यं पापैर्दृष्टं वा युतं
दृष्टव्यं । कर्मास्त्योऽगुः स्वयच्छेत् कुजक्षकविमर्शितः ।
दृष्टो वा दृष्टिहानिभ्यां युतोवित्तकरोमतः । कर्मभे शुभ-
खगामलिताः सूर्याज्यदा न रिपुनीचमृच्छेत् ।
धर्मधान्य सुखदक्षिकराय स्यायुषः स्थिरधनस्य च दृष्टौ ।
नीवारिषंस्या अपि पापदृष्टाः पापाश्च कर्मण्यशुभ-
प्रदास्तुः । क्रूरा अपि स्वभवने शुभाः स्युर्विशे-
षतः सदुपहृषीक्षिताश्चेत् । शुभदृष्टाः शुभावोगाः
कर्मभे सदुपहृष्टदृष्टाः । अशुभाः प्रायशः प्रोक्ताः खल-
खेटनिरीक्षणात् । चिकित्सकाः शास्त्रविवादकाश्च पुरो-
हिता वज्रनतत्परा वा । नरा अधोऽस्युर्गणकाः खलैस्तु

कर्मस्थितैः सदुपहृषीक्षितैश्च । तृतीयपट्टगाः पापा
लब्धेन्दुभ्यां शुभा मताः । निधनान्यगता नेष्टा पिशेषाङ्गन-
संस्थिताः । एकोनविंशे वियुतिं रविः खे, चन्द्रो धनं ३,
चन्द्रसुतः ४, क्रमेण । त्रिवेदनन्दैकमिते १५६ ईश्वरो ८
भृगुः १ सुखं खे कुसुतो १२५ स्तुभितिम् जातके तस्मिन्ना-
प्रधारः ।

कर्माङ्ग न० ६३० । विहितस्य वागादिकर्मणोऽङ्गे यथा दर्शादेः
प्रयाजादि । देशकालादयोऽपि कर्माङ्गानि । यथाह
मर्गः—‘तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुस्त्यपापयोः । प्रधान
गुणभावेन स्नातन्येण न ते ज्ञमाः’ । ‘प्रधानस्य विधेयस्य
कर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं “कर्मासन्निहितं नैव
बुद्धौ विपरिवर्तते । शब्दात् तदुपस्थानसुपादेये गुणो-
भवेत्” भट्टकां “प्रमाथान्तरासन्निहितं कर्म बुद्धौ प्रथमं
च विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उप-
स्थितिरिति उपादेये स्वविधेये कर्मणि पूजादौ
चन्द्रादिप्रियात्वेन तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचि-
तत्कालजीविनः कर्माधिकारात् प्रमाथान्तर-
लभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तथादिशुणः” ति० त० २४० ।
“फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति” न्यायेन फलवत्-
प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम् ।
कर्माजीव उ० कर्मणा आजीवः जीवनम् । शिल्पादिकर्म-
द्वारा जीवनसाधने । स च नृणां जन्मलम्नावधिदशमभावे
मेधादीनां द्रेक्षाणवशाद्दशविंशतैः शिल्पादि-
कर्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे
६४१, ४२४० दर्शितम् । कर्म जीवति अण् । शिल्पा-
दिकर्मजीविकावति लि० ।

कर्मात्मन् उ० कर्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य । संसारि-
णि स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरयुक्ते १ जीवे । “तस्मिन् स्वपति
तु स्वस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः” मनुः । कर्मणि आत्मा-
मनो यस्य । २ क्रियासक्तचित्ते च ।

कर्माध्यक्ष उ० ७३० । क्रियासाक्षिणि कृताकृतावेच्छके ।
कर्मान्त उ० कर्मणः कृपिकर्मणोऽन्तो यत् । सम्पन्नकृपिकर्मणि
१ लक्ष्मणौ हेमच० । “अहन्त्यहन्त्यवेचेत कर्मान्तां वाह-
नानि च” मनुः । कर्मणः तत्फलस्थानो यत् ।
२ इन्द्रधन्यादिषण्णस्थाने च । “शुचीनाकरकर्मान्ते भीरु-
नन्निवेयने” मनुः । “कश्चिच्च सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते
विशङ्किताः” भा० सम० १६५ श्लो० । ३ कर्मसमाप्तौ
च । “कर्मान्ते दक्षिणां दद्यात्” स्मृतिः ।

कर्मार उ० कर्म कर्च्छति कर्-अण् । १ कर्मकारके (कामार)
जातिभेदे, “नमस्तत्त्वभ्योरथकारेभ्यश्च वो नमोनमः, नमः
कुलाभ्यः कर्मारभ्यश्च त्वा नमोनमः” यजु० ६, २७ ।
“तपसे कौलात्तं मायायै कर्मारम्” यजु० ३०, ७, पुरुष-
मेधे “मायायै कर्मारं कौत्तकारम्” वेददी० ।
“कर्मारस्य निषादस्य रक्षावतारकस्य च” मनुः । ‘ये
धीवानोरथकाराः कर्मारा ये मनीषिणः’ अथ० ६, ५,
२४० भेदे (वेङ्कवाय), २ कर्मरक्षणे च राजनि० ।
४ कर्म प्राप्तारि लि० स्वाधे कन् । कर्मारक्त कर्मरक्षे हृत्के
(कामराक्षा) पु० राजनि० ।

कर्मारि उ० कर्मारि कर्-अण् । १ पुरुषे राजनि० । तस्य
कर्मकरणसमर्थत्वात्तथात्वम् । २ कर्मकरणसमर्थे लि० ।

कर्माशय उ० आशयेरते पुरुषा अस्मिन् आ+शी-आधारे
अच् कर्मणामाशयः । कर्मजन्ये धर्माधर्मरूपे गुणभेदे
“क्लेशमूलः कर्माशयो हृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः” पात० सू० ।
कर्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शिते ।

कर्मिन् लि० कर्मस्वस्य ब्रीह्या० इति । व्यापारयुक्ते स्त्रियां
ङीप् “कर्मिभ्यश्चाधिको योगो—तस्माद्योगो भवार्जुन !”
गीता । २ फलाभिसम्बन्धेन कर्मकर्त्तरि च । “यत्कर्मिणो
न प्रवेदयन्ति रागास्ते नातुराः क्षीणलोकाश्चरन्ते”
सुख० उ० । “हृष्टापूर्त्तादिकर्मिणां धूमादिमार्गेण चन्द्र-
मण्डलादिमाप्तिः” शा० भा० “अतिवृत्तकर्मि-
णाम्” याज्ञ० ।

कर्मिष्ठ लि० अतिशयेन कर्मि इव इनेर्लुक् । क्रियाद्वये जने
कर्मिन्द्रिय न० कर्मणां वचनादीनां निमित्तजिन्द्रियम् अश्च-
वासादिवत् निमित्ताधे ६३० । वचनादिकर्मकरेण वागा-

दिषु इन्द्रियेषु “पञ्चोक्तादानगमनविशर्गानन्दकाः
क्रियाः । क्षयिषाणिव्यभेवाद्यास्तोषेवान्मर्भवन्ति हि” ।
“वाक्पाणिपादपायूपस्थैरक्षैस्तत्क्रियाजनिः । सुखादि
मोलेकेषु तत्कर्मेन्द्रियपञ्चकम्” पञ्चदश्यां तेषां नाम
कार्याण्युक्तानि । “वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रिया-
ण्याहुः । वचनादानविहरणोक्तगानन्दाश्च पञ्चानाम्”
सां० का० । “इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियसम्बन्धे” सां० कौ०
व्याकृततद्धेतुद्वयमिति तद्विद्वतौ ।

“तेषामिन्द्रियशब्दार्थत्वे कारणमाह इन्द्रस्यात्मन इति ।
“इन्द्रोभाषाभिः पुरुषपदेवते इत्यादि” श्रुतौ इन्द्र-
शब्दात्माधेयत्वदर्शनात्, पाणिनिना “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्”
इत्यादिना इन्द्रशब्दात् तत्क्रियाद्यर्थे च प्रत्ययेन निषा-

तितत्वासंख्यं तथात्वम् । करणव्यापारः कर्तृव्यापाराधीनः
करणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण
कर्तृरनुमानात् इन्द्रियादीनां पुरुषलिङ्गत्वम् ।
अत्र विहरणशब्दस्य गतिपरत्वम् । अष्टसुक्तं शा० ति० ।
“ज्ञानेन्द्रियाणां शब्दाद्याः स्मृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
वाक्पाणिपादपायुष्युसंज्ञान्याङ्गमनीषिणः । वचनादा-
नगतवो विसर्गानन्दसंयुताः । कर्मेन्द्रियाणां संप्रोक्ताः”
“अन्तर्लिङ्गम्” राघवभट्टः ।

तेषां लक्षणनिर्णयाय द्वितीया कारिका या दर्शिता
सा च कौ० व्याख्याता । “पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणाम्, कण्ठ-
ताल्लादिस्थानमिन्द्रियं वाक्, तस्या उत्तिवैचनम्” व्याजतञ्जै-
तदस्माभिः “एवं वागिन्द्रियस्य स्थानसंज्ञा लक्षणकथनाय
तदुत्तिमाह तस्या उत्तिवैचनमिति । तथा च वचनसाधन-
मिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं पाणिरित्यादि
लक्षणम् । कारिकायां विहरणपदं चलनपरं तच्च गति-
भेदः । उत्तरार्धे उदराद् मलस्यापसारणेन स्थानः । आनन्दः
आनन्दविशेषजनको रमणीसंभोगात्मको व्यापारभेदः” ।
अत्र तात्त्वादित्यनमित्युक्त्या आदिपदात् “अतो स्थानानि
वर्णानां सारः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वा मूलञ्च दन्तौ
नासिका चैव तानु च” इत्युक्तानां सार आदीनां ग्रहणम् ।
अतएव शब्देन “हृत्पौ पादावुपस्थञ्च जिह्वा पायुस्तथैव
च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव” इति जिह्वायाः कर्मेन्द्रिय-
त्वस्योक्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि च आहङ्कारिका-
णीति सांख्या मन्वने “प्रकृतमैकांशतोऽहङ्कारस्तस्माद्ग-
णश्च षोडशकः । सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैज-
तादहङ्कारात्” इति सां० का० । “प्रकाशलाघवाभ्या-
मेकादशक इन्द्रियगणः सात्विकः वैजतादहङ्कारात् प्रव-
र्तते” इति कौ० व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः ।

एकादशकगणस्य सात्विकत्वमुपपादयितुमाह प्रकाशलाघ-
वाभ्यामिति “सत्त्वं लघु प्रकाशकम्” इति कारिकायां लाघ-
वस्य प्रकाशस्य च सत्त्वधर्मत्वस्योक्तेः इन्द्रियाणाञ्च प्रका-
शकत्वात् लाघवाच्च सत्त्वकार्यत्वं निश्चितं, तथा च सात्विक-
कादेवाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैजतात् विकृतमेव
वैजतन्मादित्यर्थः” । इन्द्रियाणाञ्च यथा आहङ्कारि-
कत्वं तथा सां० सू० भाष्ययोः समर्थितम् ।

“अभिमानोऽहङ्कारः” “एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्-
कार्यम्” सू० ।

“अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् अन्नःकरणद्रव्यं, स

च धर्मधर्मभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तिता-
सूचनाव, बुद्ध्या निश्चित एवायं अहङ्कारममकारौ जायेते ।
अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोरपि
कार्यकारणभाव उच्येत इति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दा-
दिपञ्चतन्मात्रं आहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेष्वेदं
रूपादिकं भोक्तव्यमिदं मे सुखसाधनमित्यादिभिमानादेवा-
दिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयत्वत्वाहङ्कार इन्द्रियादिष्वेतः लोके
भोगाभिलाषेनैव रागद्वारा भोगोपकरणसर्जनदर्शनात् ।
“रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य
रागादेव समष्टिचक्षुरादेरुत्पत्तिरकारणाच्चेति भावः ।
अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावह-
ङ्कारादुत्पद्यत इति विशेष, अन्मात्रादीनां रागकार्य-
त्वादिति तत्रापि विशेषमाह सा० का० । “सात्विकमेकादशकं
प्रवर्तते वैजतादहङ्कारात्” । “एकादशानां पूरणमेका-
दशकं मनः षोडशगणगणमध्ये सात्विकम् । अतस्त-
द्वैजतात् सात्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च
राजसाहङ्काराद्देन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणी-
त्यपि मन्यव्यम् । “वैकारिकसौजस्य तामससत्त्वहं
त्रिधा । अहन्तत्वादिकुर्वाणान्नगो वैकारिकादभूत् ।
वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः । तैजसादि-
न्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च । तामसो भूतसूक्ष्मा-
दिर्यतः स्वं लिङ्गमात्मनः” इत्यादिस्मृतिभ्य एव निश्चि-
यात् । अतएव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामभ्य-
तदुक्तम् । “सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैजतादह-
ङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रं स तामससौजसादुभयम्”
इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रिये ।
ननु देवतालयवृत्तिरित्यानामिच्छात्वे करणानां देवतालयं
वर्धयति तत्कथं कारिकायापि देवानां सात्विकाहङ्कार-
कार्यत्वं भोक्तव्यमिति लक्ष्यते समष्टिचक्षुरादिय-
रीरिणः सूर्यादिदेवता एव चक्षुरादिदेवताः अयन्ते ।
अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेष्वेव पर्यव-
स्यति । तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताशयेनात्र शास्त्रे
देवाः करणेभ्यो न पृथग्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टी-
न्द्रियाणि मनोऽपेक्षयात्मसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कार-
कार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाऽ-
धिकसत्त्वत्वेन सात्विकाहङ्कारकार्यत्वोक्तानीत्यविरोध-
इति मन्यव्यम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्वहतोऽपि
तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्यव्यम् । “सात्विको राजसश्चैव

तामसश्च त्रिधा महान्” इति स्मरणात् त्रैविध्यं
 चानयोर्व्यक्तिभेदाद् शब्देदाहेत्यन्यदेतत् । एकादशेन्द्रियाणि
 दर्शयति” भा० । “कर्मैन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्” सू०
 “कर्मैन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्र-
 याणि च चक्षुःश्रोत्रत्वक्पुनःप्राणास्थानि पञ्च । एतै-
 र्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः ।
 इन्द्रस्य सङ्घातेऽस्मिन् करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कार-
 कार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति । “इन्द्रियाणां
 भौतिकत्वमतं निराकरोति” भा० । “आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न
 भौतिकानि” सू० । इन्द्रियाणीति शेषः । आह-
 ङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काललुप्राप्त्याचार्य-
 वाक्यान्वाद्यखिलसृतिभ्यश्चातुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु
 “अहं ब्रह्म स्माम्” इत्यादि । ननु—“असमयं हि सौम्य
 मनः” इत्यादिभौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशक-
 त्वसाम्ये नानाकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुते-
 रेव सुखत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्ख्य-
 जन्मतयाज्ञस्य मनोजन्मत्वाच्च । व्यष्टिमनसादीनां
 भूतसंख्येतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमालेण तु
 भौतिकत्वश्रुतिर्गोपीति । ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो
 न घटते ? “अस्य पुरुषस्याग्निं वागथेति वातं प्राणच-
 क्षुरादित्यम्” इत्यादिश्रुतौ देवतास्त्रिन्द्रियाणां लयकथनेन
 देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य
 लय इत्याशङ्क्याह भा० । “देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य” सू०
 “देवतास्तु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयि-
 णीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतसे जलविन्दोलेयदर्शनात् ।
 अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वामनो लयश्रवणाच्च । “स एष
 विज्ञानधन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः ससत्याय तान्मेवातु विन-
 श्रति” इत्यादिश्रुताविति भावः” भा० ।
 एतन्मूलतयैव शांति० । “वैकारिकादहङ्काराद्दे वा वैका-
 रिका दश । दिव्यात्तार्क्यप्रवेतोऽश्विः+वज्रीन्द्रोमेन्द्रमि-
 त्तकाः । तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्रक्रमयोगतः” । इन्द्रि-
 याणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वसक्तम् ।

कर्मैन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचः वज्रिः, पाणेरिन्द्रः,
 पादस्य उमेन्द्रः, पायोः मित्रः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा ।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोशैः वागादीनां
 क्रमेणोत्पत्तिः “रजोऽंशैः पञ्चभिक्षेपां क्रमात् कर्मैन्द्रि-
 याणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थामिधानानि जघिरे”
 पञ्चदशश्रुतेः तेषाम् आहङ्कारित्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे

निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे दैर्देष्टुं दर्शितम्, तेषामनु-
 मानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति शुद्धकार्तिकमतमपि तत्र
 निरासितं तत्रैव प्र० दृश्यम् । “तेषां रजोऽंशैर्जातानि
 क्रमात् कर्मैन्द्रियाणि च” शब्दचिन्मागवतवाक्यम् ।

कर्तुं दर्पे भा० प० अक्ष० सेट् । कर्त्तुं इति अक्षर्वीत् चकर्व
 प्रतिकर्षति । कर्षटः कर्षुरः कर्षूरः ।

कर्षे पु० किरति विषयेषु चित्तम् कृ-व । कामे उज्ज्व० ।
 कामस्य चित्तविशेषकत्वात् तथात्वम् ।

कर्षट् पु० कर्व-अट् । दिशतपाममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र
 गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जना-
 जीवन्ति । तादृशे स्थाने पुरे वा शनगरमाले च अमरटीका
 “कर्षटं दिशतपाममध्ये यामोमनोहरः” हारा० उक्तेः
 न० च । १ प्रचुरकण्टकसन्ताने यामे च । “धनुःशतं परी-
 णाहो यामात् चेतान्तरं भवेत् । हे शते कर्वटस्य
 स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” याज्ञ० । “कर्षटस्य प्रचुर-
 कण्टकसन्तानस्य यामस्य” मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां
 दिशि दृक्० उक्ते ४ देशभेदे “अथ पूर्वस्यामञ्जन-
 डपमध्वजपद्ममाख्यवहिरवः । व्याघ्रसुखसङ्काकर्षटचन्द्र-
 पुराः श्रुपैकणीच” । “ताम्रलिपिं च राजानं कर्वटाधि-
 पतिं तथा । सुज्ञानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः”
 भा० स० २८ भीमप्राचीविजये । त्रिकाण्डशेषे तु
 “चतुरदशतपामान्द्रोणसुखकर्कटौ” इत्युक्तेः ५ अष्टशत-
 तपाममध्यस्थयामे च पु० ।

कर्षुर न० क-वरच् । १ कर्मणि निरु० । “अन्यदद्य कर्वरमन्यदु”

अ० ६, २४, ५ । “कर्षुरं कर्मनामैतत्” भा० । कृ-विशेषे
 पुरच् । २ व्याघ्रे शराणसे च पुंस्त्री उज्ज्व० जातित्वात्
 स्त्रियां ङीष् ४ निशायां स्त्री विश्वः प्रित्वात् ङीष् । कर्वरी-
 त्येव । सा च ५ हिङ्गुपत्र्याम् जटाच० दैर्घ्यायां भेदि० ।

कर्षुदार पु० कर्व दर्पे उण् तं दारयति द-अण् । कोविदारदृशे
 कर्षु(वू)र पु० कर्व (वू)रयन् दार्थे ।

कर्षे पु० कर्ष-यत् । कर्षूरे, (कर्षुर) राजनि० ।

कर्षे पुन० लप-अच् कर्मणि घञ् वा । “दशार्धगुञ्जं प्रयदन्ति
 माघं माघाङ्गयैः षोडशभिश्च कर्षेम्” कीटा० उक्ते
 अशीतिरत्तिकापरिमाणे षोडशमापके मानभेदे २ तन्नाते
 सुवर्णे च । १ विभीतकण्ठे पु० शब्दरत्ना० । भा० लप-भावे
 घञ् । ४ व्याकर्मणे । तदा० कप-भावे घञ् । ५ विशेषणे च ।
 अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकस्मार्त्तकर्मोचित स्मृत्यादिपरिभा-
 शितवैद्यक परिभाषितमानभेदोच्यते । तत्र पौराणिकादिभा

नमाह हेमा०दा०ख०भट्टः “लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि । तास्वरूपसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः । जालान्तरगते भानौ यत् सुवर्णं दृश्यते रजः । प्रथमं तत् प्रमाणानां त्वरेणुं प्रचक्षते । त्वरेणुवटकं ज्ञेया लिङ्गैका परमा यतः । ता राजसर्पपांस्तस्मै त्वयो गौरसर्पपः । सर्पपाः षट् यवोमध्यस्तिवयवैव जण्डलः । पञ्च जण्डलको मापको सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाचत्वारः पलानि धरणं दश । हे जण्डले सम- धृते विज्ञेयोरूप्यमापकः । ते षोडश स्थावरणं पुराण- द्यैव राजतः । कार्पापणस्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्पिकः पणः । धरणानि दश ज्ञेयं शतमानस्तु राजतः । चतुःसौ- वर्णिको निष्कोविर्ज्ञं तु तत्प्रमाणकम् ” याज्ञवल्क्यः “जाल- स्वरूपमरीचिस्थं त्वरेणुं रजः स्मृतम् । तेषु लिला तु तास्त्वो राजसर्पप उच्यते । गौरस्तु ते त्वयः षट् ते योज्ञेयस्तु ते त्वयः । जण्डलः, पञ्च ते मापको सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाचत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् । हे जण्डले रूप्यमापो धरणं षोडशैव ते । शाणमानस्तु दशभिर्द्वरैः पलमेव च । निष्कः सुवर्णाचत्वारः कार्पि- कस्तान्त्रिकः पणः ” आह विष्णुः “जालस्वार्कमरीचिगतं रजस्त्वरेणुसंज्ञं, तदटकं लिला, तत्तयं राज- सर्पपः, तत्तयं गौरसर्पपः, ते षट् यवः, तत्तयं जण्डलः, तत्पञ्चकं मापः, तद्द्वादशकमलाहं स चतुर्मापकं सुवर्णः, तच्चतुःसौवर्णिकोनिष्कः । हे जण्डले रूप्य- मापकः ते षोडश धरणम् ” “ताम्रिकः कार्पापणः पण” कात्यायनः “मापो विंशतिभागश्च ज्ञेयः कार्पापणस्तु तु । काकिनी तु चतुर्भागो मापस्तु परिकीर्त्तिता । पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संचेयं व्यावहारिकी । कार्पापणप्रमाणं तु तत् निवृद्धमिहैव यत् । ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु त्रिकः स्मृतः ” नारदः “कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते । पणो निवृद्धः पूर्वस्थां षोडशैव पणाः पलम् । अगस्त्यरपि “यवः स्यात् सर्पपैः षड्भिर्गुञ्जा चैका त्रिभिर्वैः । गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको मापकः परिकीर्त्तितः । भवेत् षोडशभिर्मापैः सुवर्णस्तैः पुनः स्मृतः । चतुर्भिः पलमेकस्तु दश ते धरणं विदुः । ” “अष्टभिर्भवति व्यक्तौ क्षाण्डलः गौरसर्पपैः । स वैणवदवः प्रोक्तो गोधूम- चापरे जगुः । ” विष्णुगुप्तः “पञ्चगुञ्जोभवेन्मापः शण- स्त्रे स चतुर्गुणैः । कलङ्गं धरणं प्राञ्जर्भणिमानविशा- रदाः । मज्जाटिकाकलङ्गस्तु तौल्ये गुञ्जादयं विदुः ।

मज्जाटिका विंशतिस्तु धरणं तद्विदं मतम् । स्तूलमध्याति- स्तृक्ष्णायां स्तृक्ष्णाणामपि स्मृतम् । ” “दीनारोरोपकैरष्टा- विंशत्या परिकीर्त्तितः । सुवर्णसंप्रतितमोभागोरोपक दृश्यते ” प्रकान्तरेणाप्याह सुमेधो यथावन्मध्यपाककावे निष्पन्नधान्यववादश्च सुवर्णमापः पञ्च वा गुञ्जाः सुव- र्णमापकः ते षोडश सुवर्णः । एवं प्रमाणसिद्धस्तु द्वितीया संज्ञा कर्म इति चतुष्कर्मं पलं पलानां ग्रतेन तृतीया विंशतितौलिको भारः अथैव भारस्तु चतुर्तौलिक इति द्वितीया संज्ञा ” दानव्याख्ये हेमाद्रिः । एतेषां मानभेदः यत्किंनारतस्यापेक्षया प्राज्ञतावेदनार्थः ।

तैद्यकपरिभाषितमानं भावप्र० ।

“न मानेन विना युक्तिर्व्यापां जायते कश्चित् । अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमलोच्यते मया । चर- कस्तु मतं वैद्यैराद्यैश्चान्यतः ततः । विज्ञात सर्व- मानानि मागधं मानमुच्यते । त्वरेणुर्बुधैः प्रोक्त- स्तिंशता परमाणुभिः । त्वरेणुस्तु पथ्यायनाम्ना वंशी निगद्यते । जालान्तरगतैः स्वरूपकरैर्वंशी विलो- क्यते । षड्वंशीभिर्मरीचिः स्थाप्ताभिः षड्भिश्च राजिका । तिसृभौराजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः । यवोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्थापचतुष्टयम् । षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्थान्मापको हेममानके । मापै- चतुर्भिः शाणः स्थावरणः स निगद्यते । टङ्कः स एव कश्चितस्तद्वयं कोल उच्यते । लुट्रको षट्कचैव द्रव्यः स निगद्यते । कोलद्वयस्तु कर्मः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका । अलः पिशुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम् । विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता । करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलपङ्कः । उदुम्बरश्च पथ्यायैः कर्ममेव निगद्यते । स्थापार्थ- म्यामर्हपलं शुक्रिरष्टमिका तथा । शुक्तिभ्याश्च पलं ज्ञेयं स्मृतिराख्यतुर्धिका । प्रकुञ्चः षोडशी विलं पलमेवात्र कीर्त्तते । पलाभ्यां प्रवृत्तिर्ज्ञेया प्रवृत्तश्च निगद्यते । प्रवृत्तिभ्यामङ्गलिः स्थातुकुडवोऽर्द्धशरावकः । अष्टमाङ्गुल स ज्ञेयः कुटपाभ्याश्च मानिका । शरा- वोऽष्टपलं तद्वृत्तेयमत्र विचक्षणे । शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थः चतुःप्रस्थैसाद्याटकः । भाजनं कांस्थ- पालं च चतुःपटिपलव सः । चतुर्भिराटकैर्द्रोणः कलशोनत्वणोऽर्भणः । उन्नानश्च घटोरागिद्रोणपर्वायसं- प्रितः । दोषाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपटिपरारकः ।

“श्रुपाभ्याश्च भवेद्दोषो वाहो गोषो च सा स्रुता ।
द्रोषोचतुष्टयं खारो कथिता स्रुक्कर्मविभिः ।
चतुःसहस्रपलिका प्रत्यवत्यधिका च सा । पलानां
द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः । तुला पलगतं
ज्ञेयं सर्वत्रैवैष नियमः । माषटङ्काश्चविल्वानि कुड-
पप्रस्थमाटकम् । राशिगोषो खारिकेति यथोत्तरचतु-
र्गुणम् । मागधपरिभाषायां षड्भक्तिको माषचतुर्विं-
शतिरत्तिकटङ्कः प्रत्यवतिरत्तिकः कर्मः । अयश्चुरक-
सम्मतः । सुश्रुतमते षड्भक्तिकोमाषो विंशतिरत्ति-
कटङ्कोऽथोतिरत्तिकः कर्मः । अयमेव कालिङ्गपरिभा-
षायामपि यतस्तत्पारत्तिकोमाषो द्वाविंशतिरत्तिकटङ्कः
सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्मः । गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्
स्यात्कुडपस्थितिः । इवाद्दृग्गुणकद्रव्याणां तावन्मानं
समं मतम् । प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्दृग्वा-
द्द्रव्योः । मानान्नथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित्
कृतम् । स्रुक्कर्मण्युलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णञ्च तथोच्च तन्मानं कुडपं वदेत् । इति
भागधमानम् । कालिङ्गमानम् “यतो मन्दाग्रयो ह्रस्वा
होनसत्वा नराः कवौ । अतस्तु माला तद्योग्या
प्रोच्यते सुतसम्प्रता । यवो द्वादशभिर्गौरिपैः
प्रोच्यते बुधैः । यवहयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल
उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्
कश्चित् । चतुर्भिर्भाषकैः शण्यः स निष्कटङ्क एव
च । गद्याणो माषकैः षड्भिः कर्मः स्याद्दृग्माषिकः ।
चतुः कर्मैः पलं प्रोक्तं दृग्माषमितं बुधैः । चतुः
पलैश्च कुडपप्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः । स्थितिनां स्वैव
मात्रायाः कालमन्त्रिं यथोक्तम् । प्रकृतिं दोषदेशौ
च द्वा भावां प्रकल्पयेत् । नालं हन्योपधं व्याधिं
यथाभ्योऽल्पं मज्जनम् । अतिमात्रं च दोषाय शूलो
यस्यै बहूदकम्” ।
कर्मं नित्यमर्हति ठञ् । कार्षिक कर्मपरिभाषाहं
“कार्षिकस्ताम्रिकः पण्यः इत्यमरः” । नित्यकर्मणाहं जेल-
भेदे च यजनकर्मस्य “कर्षान्ततो घञोऽन उदात्तः”
पा० अन्तोदात्तता अत्र कर्षेतिशपा निर्देशात्तुदा-
देराद्युदात्ततेति वि० कौ० ।

कार्षिक वि० लप-विच्छेदने । १ जेलकर्मणकारके (लपण)
“कश्चिन्न वीजं मज्जन् कर्मकस्यापसीदति” भा० स० ५ अ०
“पश्येन कर्मकं जुह्वं दुर्बलं समं पुत्रकम् । प्रतोदे-

नाभिनिग्नलं लाङ्गलेन च पीडितम्” भा० ८ अ०
सुरभेर्वाक्यम् “कालप्राप्तसपासीत शस्यानामिव कर्मकम्”
भा० व० २५८ अ० । “तं समीरण इव प्रतीक्षितः
“कर्मकेण वलजां पुपूषता” भाषः २ लेखके श्रुत्यार्थके च ।
कर्मण न० तुदा० लप-भावे ल्युट् । लाङ्गलादिना भूमेर्विच्छेदने
(चास देवोया) हेम० । “स्रुतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमितं
कर्मणं कृतम्” मतुः । लपिष्यदे विहतिः । अ० लप-
ल्युट् । श्रुत्यार्थके च (दाना) “भव्यमानमतिमात्र-
कर्मणात्” रघुः “शरीरकर्मणात् प्राणाः जीवन्ते प्राणिनां
यथा” मतुः । शरीरिणीष्टे स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।
कर्मणि स्त्री लप-अनि । असत्यां स्त्रियाम् उणादिकोषः
यद्धकल्यद्रुमे उक्तम् । तच्चिन्त्यम् “लपेरादेव चः”
उणा० २, १०५ सू० धर्षणिरित्यस्यैव सिद्धेः कर्मणि रिति
पाठो लिपिकरप्रमादकृतः । अतएव उज्ज्वलदत्तेन “धर्षणि
र्भव्यकीलुक्ता” छपेरनिप्रत्ययेन सिद्धे वैधिल्यार्थम्” इत्युक्तम्
कर्मफलं पु० कर्मः तन्मात्रं फलमस्य । १ विभीतकहे, अमरः
२ आसलक्याम् स्त्री रजमाळा टाप् ।

कर्षापण पु० कर्मणापण्यते क्रीयते । षोडशपरिमाण
(काहन) कर्मस्य षोडशमापकमित्येन षोडशभिः पणैस्तस्य
क्रयणात् तत्संख्यामात्रात् तथात्वम् । “अथीतिभिर्विराटकैः
पण्य इत्यभिधीयते । ते षोडश पुराणं स्यात् रजतं सप्त
भिस्तु तैः” गौतमेन षोडशपण्येण पुराणयद्धस्य परिभाषित-
त्वात् “द्वाविंशत्पणिका मायो वत्सः पौराणिकोमतः”
काल्यायनेन द्वाविंशत्पणानां गोमुख्यतवाभिधानेन
“धेनुः पञ्चभिराठ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्पा-
ण्यैकमुल्या हि द्वाविंशत्यां प्रकीर्तिता” षट्त्रिंशन्मते
पुराणकार्पाण्ययोः पर्यायतादर्शनाच्च तथार्थता । ततः
प्रक्षा० स्वार्थे अण् । कार्पाण्योऽप्यत्र अर्थादि० तेन पुन० ।
कर्षिन् वि० लप-आकर्षेणिनि । आकर्षके । “साम्बेर-
मासखरश्चकुलकर्षिणस्तु” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “प्राण-
कालमधुगम्यकर्षिणीः” रघुः । ङीबन्तः २ शरीरिणीष्टे
श्रुत्यस्यस्यनरञ्ज्यस्थितलौहभेदे कविकावां च स्त्री ङा०
कर्षुं पु० लप-ज । १ करीषानले (घुटेर आगुन) । २ कुल्यायां
स्त्री अमरः । ३ इच्छाते मेदि० । इच्छातस्तु “चतु-
रङ्ग, लघुद्योस्त्रावदनराक्षसाधः खाता वितस्यायतास्त्रिस्तः
कर्षूः कुर्ष्यात्” प्रा० वि० विष्णूक्तप्रमाणकगर्तभेदः ।
“ततः कर्षूः कुर्ष्यात् तन्मूले प्रागुदगमन्नुप समाधानं कृत्वा
पिण्डनिर्विषयम्” “कर्षून्त्वमूले पुराणां, कर्षून्त्व-

मूले स्त्रीणाम् । पुरुषार्थपूर्वत्वं साधनेनोदकेन प्रवेत् स्त्रीकर्मपूर्वत्वं साधनेन पयसा दध्ना मांसेन, पयसा च प्रत्येकं कर्मपूर्वत्वं पूरयित्वा जमेत् विष्णुः । ४ गन्त-मात्रे च । “कर्मधीरण्वति” कात्या० २१, २, २६ । “कर्मः कुहर उच्यते” कर्मः अथ हस्तान्तमपि । “दक्षिणतः कुटिले कर्मं खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति सप्रोत्तरतः प्राचीरुदकस्थाः” कात्या० २१, २, २६ । “स्नानान्त उत्तरतः कुटिले कर्मं गन्तीं खात्वा” कर्मः । कर्हि अव्य० कस्मिन् काले किम्+र्हि कालेऽर्थः । अनद्यतने कस्मिन् काले इत्यर्थः । कर्हि स्त्रिस्तदिन्द्र यदृभिः” अ० ६, २५, २ ।

कर्हिचित् अव्य० कर्हि+चित् साध० पा० भते भिन्नं पदद्वयम् । कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थः । “अन्विता यद् कर्हि चित्” अ० ५, ७४, १० । अतएव पदकाराः कर्हि, चित् । इति भिन्नपदतया पठुः “यद्वा कर्हि कर्हिचित्” अ० ८, ७३, ५ । कल संख्यायां सक० शब्दे अक० अन्वा० आत्म० सेट् । कलते अकलिट् चकले प्रनिकलते ।

कल गतौ संख्यायाश्च अद० चुरा० उभय० सक० सेट् । कलयति ते अचकलत् त । कलयाम्-बभूव व्यास-चकार चक्रे । गत्वर्त्वात् ज्ञानार्थत्वमपि । “कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम्” भाषः “व्यालनिलयभिलनेन गरलमिव कलयति मलयजसारम्” जयदे० । अह्णे “कलय मलयन्त्रेणौ पाणौ पदे कुक् नूपुरौ” जलदे० । संख्यानञ्चाल गन्धनं ज्ञानभेदश्च । “स पञ्चात् संपूर्णः कलयति धरित्रौ तृणसमाम्” नीतिः “कलयैदमानमनसं सखि! माम्” भाषः । “वाचाभाचकलत् रक्षसमखिलं यथापपादस्फुराम्” मझि० । उच्चारणे च “माद्यानः कलयन्तु चूतशिखरे, कैलिपिकाः पञ्चमम्” । यासे “कालः कलयतामस्मि” गीता । “कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ति० त० विष्णुध० । कलनीयम् कलयितव्यम् कलयिता कलितः । कलयन् कलयमानः कलयितुम् कलयित्वा आकलय्य । “कलितललितवनमालम्” जयदे० । “करकलितकपालः कुण्डलो दण्डपाणिः” वटुकस्तवः । अव-अवगमे अवकलयति वि+अव विवोजने “यदि व्यक्ते युक्तिव्यवकलनमार्गेऽपि कुशला” लीला० ।

आ+अभ्यने “सुवर्णस्त्राकलिकधराम्बराम्, भाषः ज्ञाने च” “वाचाभाचकलत्” मझि० । “मकरध्वजहिरदमाकलयत्” “सत्तावलोराकलयाश्चकार” इति च भाषः ।

प्रति आ+प्रतिबोधे प्रत्याकलितस्वदुर्नयः” दण्ड० ।

उट्+उत्+लिय चहणे “स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्रीडतो यद्वदह्निर्गच्छतः” भाग० ७, ८, १६ ।

सम्+एकसंख्यापादनरूपे योगे । “अथ संख्यानव्यकलननयोः करणस्त्वम्” “सैकपदपदार्थमर्थकाद्याङ्गभूतिः किल सङ्गलितास्या” लीला० ।

कल नोदने प्रेरणे चुरा० उभय० सक० सेट् । कलयति ते अचकलत् त । कलयां बभूव व्यास चकार चक्रे । कलयितव्यः कालनोदः । कलयिता कलितः कलयन् कलयमानः । कलयित्वा आकलय्य । कस्मिंश्चित् काल्यते अकालि अकालयिताताम् अकालिपाताम् । “गवां शतसहस्राणि त्रिगन्ताः कलयन्ति ते” भा० वि० १००, ७ । “गावो न काव्यन् इदं कुतो रजः” भाग० ४, १, ८ । सा मौसत्-सकलं सैन्यं कलयामास दूरतः” भा० आ० ६६८ ।

कल पु० कल-शब्दे घञ् नि० अट्ठिः । सधुराव्यक्ते ध्वनौ अमरः । “सारसैः कलनिर्हृदैः” “कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीसु भदालसं गतम्” “निशासु भास्वत् कलनूपुराणाम्” रघुः । “कलपक्षिषोरवमुदासि वधुः” । “कलकाक्षि काञ्चिद्वक्ष्यन्तश्च” भाषः । कलप्रधाना काञ्चि-यत् एव कलहंस इत्यादौ शा० त० समासस्येन तस्य न तद्युक्ताव्ययता । अतएवामरेण “कलो मन्द्रस्तु गम्भीरस्यारो-ऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु” मन्द्रादीनां त्रयाणामेव त्रिविधत्व-सक्तम् । “उदकगिठ कण्ठपरिधत्तकलस्वरान्मन्यमानपरया परवा” भाषः । कङ्-भेदे अच् ङस् लः । २ शुके चरम-धातौ न० भेदि० । ४ कोलिल्ले पु० शब्दच० । ४ सालल्ले पु० राजनि० । ५ अजोस्त्रे लि० भेदि० । कलाव्यस्य अच् । कुलान्वितेऽवयवे च । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कलक उंस्त्री कल-चु० खलु । शकुलमत्स्ये हेमच० । कलकरल उंस्त्री कलः कलप्रधानः कण्ठोऽस्य । १ कोकिले २ हंसे, ३ पारावते च । जातित्वेऽपि संयोगोपपत्त्यात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु स्वाङ्गत्वात् ङीप् । कलध्वनिशुक्त-कण्ठके लि० स्त्रियां ङीप् ।

कलकल पु० कलप्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् । कोलाहले । “चलितया विदधे कलमेखला-कलकलोऽलकलोऽल्लहाऽन्यथा” भाषः । कलस्य शालल्लस्य कला यत् । २ शालनिर्यासे भेदि० ।

कलकीट पु० कलप्रधानः कीटः शा० त० । कीटभेदे । तत्र भवः पलया० अण् । कालकीट तद्भावे लि० ।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । ततः भवार्थे तद्राजार्थे च
 “सास्त्रावयवप्रत्ययकलकूटाश्लकादिज्” पा० इज् । कल-
 कूटि तद्भवे लि० तद्रूपे च । इज्जयास्त्रियां वड्पु लुक् ।
 कलकूटास्तदुद्देशवासिषु तद्रूपे च स्त्रियां तु न लुक् ।
 कालकूटय इत्येव । [जातित्वात् ङीप्

कलघोष पुंस्त्री कलोघोषोऽस्य । कोकिले शब्दः स्त्रियां
 कलङ्क पु० कलयति किं कल चासौ कलङ्क्येति, कं ब्रह्माण-
 मपि लङ्कयति गच्छति लकि-गतौ अण् वा । १ चिङ्गे
 शब्दवादे, तास्त्रादिधातूनां श्मलभेदे (कलकान्), तास्त्रा-
 दिवोगात् श्मलभेदेर्विकारे च भेदः । “शब्दपाण-
 क्येषु कलङ्काः” काद० । “धारानिबद्धेव कलङ्करोऽसौ”
 “भक्तः सदाचारयुक्तेः कलङ्कः” रघुः । “तास्त्रवर्षे च
 प्ररूपो मन्दरशिरादिवाकरः । अदृश्यत कलङ्काङ्कः संसृजो
 धूमकेतुना” रामा० । ततः अस्त्वर्थे इति । कलङ्कित्
 तद्युक्ते लि० स्त्रियां ङीप् । “कलङ्की जायते विले”
 ति० त० स्मृतिः । ततः तारका० जातार्थे इतच् ।
 कलङ्कित जातकलङ्के लि० ।

कलङ्कपु पुंस्त्री करेण कपति वा० खच् सम् च रस्य लः ।
 १ सिंहे शब्दमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । २ कर-
 तास्यां स्त्री शब्दरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० कं जलं लङ्कयति लकि-गतौ णिच्-उरच् ।
 जलानामावर्त्ते स्तोजलभ्रमे लि० का० ।

कलङ्क पु० केतिशब्दं लङ्कति भाषते क इत्यव्यक्तानुकरणम्
 लजि-अण् । विषाक्तास्त्रेण हते श्मृते, २ पक्षिणि च ।
 श्मन्नासि न० ‘न कलङ्कं भज्येदिति’ श्रुतिः । श्मन्नाङ्कटे
 च (तामाक) “कलङ्कस्य वेदनधूमपानात् स्थाह्नुशुद्धिमुख-
 रोगहानिरिति” वेदाङ्के तत्सर्वेनान् सखरोगहान्यादि
 उक्तम् । ५ परिमाणभेदे च । कर्षशब्दे भावप्र० तन्मान-
 भेदोदृश्यः ।

कलङ्काधिकरण न० ‘न कलङ्कं भज्येदित्यादिवाक्यमधि-
 कृत्य पञ्चावयवव्यायभेदे स च न्यायः यथा किं यदा
 कदापि तदुभयलक्षणनिषेधः । उत सर्वदेति संशयः ।
 यदा कदाचिन्निषेध इति पूर्वपक्षः सर्वदा तन्निषेध
 इति सिद्धान्तः । तदेतत्तदङ्गा एका० त० दर्शितं यथा
 “न कलङ्कं भज्येत्” इति श्रुतिः कलङ्कभज्यभावा-
 विषयकं कार्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादाना-
 द्विप्रिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकारा-
 द्वापत्कालमेव तस्यां तदङ्ग निवृत्तिः । न हि कलङ्क-

भज्यत्वादयतः कुतश्चित् करणाद्विद्वत्तस्य निषेधानुपालनं
 सङ्कटमिति कलङ्कभज्यनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्त-
 यति किन्तु भज्यप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं
 यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं
 निवर्त्तयति । न हि कलङ्कस्य भज्यसुपक्रमस्य यावत्
 कालं तद्वल्यति । अतस्तदितरकाळे निवृत्तिः सिद्धि-
 वेति भवति विफलोविधिः । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृ-
 त्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं
 प्राप्नुतुं प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमा-
 नो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदि-
 श्यते किन्तु रागप्राप्तिप्रवृत्तिमतएव निषेधविधावधि-
 कारः । यत्तु “मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि
 वा । यदनागतभावस्य वज्जं नं तद्विपक्षेनम्” इति ।
 अत्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसमुद्भवाद् विरोधः । भूतचेष्टावत
 इति । “भूतं ज्ञादौ पिशाचादौ जन्मौ क्रीवं लिपूचिते ।
 प्राप्ते ङ्क्ते समे सत्त्वे देवयोन्यन्तरे तु ना” इति मेदिन्युक्तेः भूते
 प्राप्ते निषेधे चेष्टावतइत्यर्थः । ततश्च प्रागभाव एव काला-
 न्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावज्ञानादि-
 संसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृत्तस्य भज्यकारणमननु-
 तित्ततः सिध्यत्येव । तस्मात् सङ्कटक्रियापर्यव-
 सायित्वे विफलोविधिः । कादाचित्काकरणस्य निषे-
 धमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया
 प्रवृत्तिमत्कर्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्रानुष्ठानाधीनसि-
 त्वाच्च निषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अत-
 एव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्मान्निषेधविधिषु
 काकवन्नोदेवदत्तस्य गृहाद्व्यादिवस्तस्यत्वेनाधिकारि-
 विशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिश्चावत्का-
 लमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवन्न सङ्कटं
 छानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः” ।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा सम-
 र्थितं छद्ददारण्यकत्राङ्गणभाष्ययोः यथा—

“प्रतिप्रिद्धानिदफलसम्बन्धश्च वेदादेव विज्ञायते न चातुष्टेयः
 सः । न च प्रतिप्रिद्दविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठे-
 यमस्ति । अकर्त्तव्यज्ञाननिवृत्तैव हि परमार्थतः
 प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्क-
 तस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलङ्काभिगृह्णाद्या-
 दाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानसुत्पन्नं तद्वि-
 त्तवया प्रतिषेधज्ञानस्य वाध्यते मृगहृष्टिकायामिव

येयज्ञानं, तद्विषयवाच्यविज्ञानेन तस्मिन् बाधिते
स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्गुणभोजनप्रवृत्तिर्न
भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव
न पुनर्यत्रः कार्यसदभावे" गङ्गाचार्यकृतभाष्यम् ।

‘यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरधःपातस्य च सम्बन्धो न कलञ्ज-
भक्षयेत्’ इत्यादिवाक्यात्मनोयते, तथापि तस्यानुष्ठेयत्वा-
द्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह न चेति । सम्ब-
न्धस्याभावाद्यत्वाद्धानुष्ठेयतेत्यर्थः । अमलक्षणादि कार्यमिति
विधिरपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किञ्च स्यादित्याशङ्क्याह
न चेति । तस्यापि कार्याद्यत्वे विधिनियेधभेदभङ्गात्
नञ्च स्वसम्बन्धभावबोधने सत्त्वस्याद्यान्तरे दत्तौ
लक्षणापाताद्विधिविषये रामादिना प्रवृत्तक्रियावतो
निषेधशब्दार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकारणात् प्रसक्तक्रि-
यानिष्ठत्वात्प्रलवितादौदासीन्य दन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातो-
त्यर्थः । भावविषयं कर्त्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु
निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह । अकर्त्तव्यतेति ।
अभावस्य भावत्वाभावात् कर्त्तव्यत्वाविषयत्वासिद्धिरिति
हि शब्दार्थः । प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणा-
दिज्ञानद्वयनात् तद्विद्वत्तेनियोगाधीनत्वात् तद्वि-
धमेव वाक्यभेदव्यमिति चेन्नेत्याह । क्षुधासंस्थेति ।
विषयिप्रवणानुष्ठेयस्य पयोर्मांसं कलञ्जम् । ब्रह्मवधाद्य-
भिरापयुक्तशस्त्राक्षपानादि । तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते
यदुभयमन्नं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य
तद्विद्वत्तया बाध्यमित्यत्र लौकिकदण्डानमाह । मृगद-
ण्डिकाद्यामिति । तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ-
तामिति चेन्नेत्याह । तस्मिन्निति । तदभावः प्रवृत्त्य-
भावो न विधिन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धे-
रित्यर्थः’ अथानन्दगिरिः ।

नैयायिकमते तत्र बोधप्रकारः शब्दचिन्तार्थितो यथा—
 “ननु ‘न कलञ्जं भजयेत्’ इत्यत्र विध्यर्थनिषेधात्तुपपत्तिः
 तद्वल्लक्षणस्य श्रेयोरूपेष्टसाधनत्वात्, न चासुराऽविद्यावत्
 पर्युदासल्लक्षणाया विरोध्यनिष्टसाधनबोधनं, नञोऽसमस्त-
 त्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधावचकत्वव्युत्पत्ते-
 रिति चेत् न विषेध्यवति विशिष्टनिषेधस्य “सविशे-
 धणे हीति” न्यायेन विशेषणनिषेधपर्यवसायितया कलञ्ज-
 भक्षणमित्युत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति “न
 कलञ्जं भजयेत्” इत्यनेन बोधनात्, इष्टसाधनतावाचकस्य
 विधेः सामान्ये निषेधात्तुपपत्तेर्लवद्निष्ठाननुबन्धी-

एसाधनविशेषे तात्पर्यं तथा शाश्वतविशेषणविशेषपरत्वं
नञ इति कश्चित् तन्न यथाज्ञायोम्यतया छिद्रं विहाय
घटत्वेन तदितरान्वयो न तच्छिद्रेतरत्वेन, युगपदु-
दत्तिद्वयविरोधात् तद्येहापि वल्लवदिनानुबन्धित्वेन
नोपस्थितिरिति”

विशेषबोधप्रकारस्तु आख्यातशब्दे गदाधारेण दर्शितो यथा
 "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिनिषेधविधेः प्रामाण्यानुरोधेन
 बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेशः निषेधोऽपि, कलञ्ज-
 भक्षणशब्दौ तद्वत्प्रादिरूपेऽसाधनतासत्त्वेन तदभावस्य भजा-
 बोधने तत्प्रामाण्यानुपपत्तेः । बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 त्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टानरकानु-
 बन्धिनि तत्कर्मण्येवाधितो बोध्यत इति तत्प्रामाण्यो-
 पपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येऽसाधनताविशेषणतया
 वाच्यत्वे विधिऽसाभावस्यैव शाब्दबोधे भानं सोऽपि विशेष-
 णभावावयवोऽबाधितः । कलञ्जभक्षणशब्दौ विधिऽसाभाव-
 बोधानन्तरं तद्विज्ञकानुमानगम्यो बलवदनिष्टाननुबन्धि-
 त्वरूपतदननुबन्धित्वाभावः । प्रवर्त्तकमिव निवर्त्तकमपि
 ज्ञानं श्रुतिवाक्यात् परम्परयैव, न तु साक्षात् । भव-
 न्मते च तादृशाभावस्य शाब्दबोधे न भानं पदा-
 र्थकदेश इतरविशेषणत्वमोपस्थितत्वेन न ज्ञानविशेषण-
 तया अनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासम्भवात् । प्रसृतो
 विधिऽप्यत्रौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्
 पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धिताया वाच्यत्वम् । न च
 बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येऽसाधनताविशेष्यत्वे विधिवा-
 क्यतः क्रियाविशेष्यकेऽसाधनताज्ञानसम्भवात् क्रिया-
 मोचरचिकीर्षादर्थं विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्तर-
 मिऽसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं कल्प-
 नीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तत्वाद्यमेव बलवदनिष्टा-
 ननुबन्धित्वविशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यं
 क्रियायां बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानतद्गोचरेऽप्योर्हेतुतया
 बलवदनिष्टासाधनत्वस्येऽसाधनताविशेषणत्वमते क्रिया-
 विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया तद्वदे-
 कल्पनासाध्यात् । यदि च बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञान-
 मेव तद्वद्द्वेषसाम्यीत्वेन इच्छाप्रतिबन्धकं न तु तद-
 साधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुस्तदोक्तविशेष्यविशेषणभावे विनि-
 गमकस्य सम्भवेऽपि विधिऽप्यस्य वाच्यत्वोपगमे तत्त्व-
 बाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शक्ति-
 भेदस्य श्लेष्मस्येव इऽसाधनताबोधस्य चोपगम आवा-

शकः । मणिकतापि तत्र बलवद्विदसाधनत्वविनि-
र्णयकेष्टसाधनत्वस्य भानं लिखितं तदभानञ्च विशि-
ष्टशक्तिपक्षे न सम्भवति विशिष्टशक्ते विशेषणविनिर्णय-
केण विशेष्याभासकत्वात् । तद्वर्णप्रकारेण पदार्थविषय-
कयाद्बोधे तत्तद्वर्णमये शक्यतावच्छेदकतापर्याप्तप्रवर्णानि-
ष्ठानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टसुखादिवाचकस्वर्गा-
दिपदादिना लक्षणां केवलसुखत्वादिसाध्यबोधोपपत्तेः ।
“इदन्त बोधं बलवद्विदसाधनकत्वमत्र न तीव्रदुःखा-
जनकत्वं बह्वायामसाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि
बलवद्दुःखविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां
बलवद्दुःखविषयत्वेनाऽव्यावर्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्तक-
तया तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकता-
ज्ञानत्वेन बलवद्दुःखविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति
प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु मरकाजनकत्वं पापजनकत्वं
वा, तद्विरहस्यैव कलप्रभल्लयादौ नञ्चा बोधनात्” शब्द० प्र०
कलट न० कं जलं लटति आह्वयति लट-लृच्-दै२० ।

मृदाच्छादने (चाल) लयादिभवे पदार्थे शब्द० ।

कलतूलिका स्त्री कं सुखं लाति विषयत्वेन ला-क कलं
सुखविषयं कामं ददाति निष्कर्षति पूरयति वा तूल
पूरणे-निष्कर्षे वा खलु । इच्छावत्याम् स्त्रियां त्रिका० ।
इच्छावाः सुखविषयत्वेन सुखाधायकत्वात् तत्पूरकत्वात्
तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम् । कलज्जिका कलतूलिका
वा अत्र पाठान्तरमस्ति उभयत्र प्रयो० साधु ।

कलत्र न० गड-सेचने अत्रन् आदेश कः उरु लः,
कलं लायते लै-क-कल-शासने वा० अत्रन् उरु
लो वा । १ भाष्यायाम् “कलत्रवानहं वाते” ।
“कलत्रवन्मत्तानमवरोधे महत्त्वमि” “वसुमत्या
हि नृपाः कलत्रिणः” रघुः । “पलुस्त्रिपामिह महौष-
धयः कलत्र-स्थानं परैरनमिमृतमूर्ध्वहनि” भाषः “नोत्वा
रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्वत्कलत्रः” मेघ० ।
२ नितम्बे अमरः “कलत्रभारेण विलोमनीविना” किरा० ।
व्याख्यां ३ दुर्गस्थाने हेमच० । [रूपे राजनि० ।

कलधौत न० कलेनावयवेन धौतः शुद्धत्वात् प्रयो० ।

कलधौत न० कलेनावयवेन धौतः शुद्धम् । १ खर्ये ।

“यस्यां कपोलैः कलधौतधामसम्प्लेपे भजे मणिर्दण्डिनीः”

भाषः “योमिच्छति प्रथयता कलधौतमिति” भाषः ।

२ रूपे च मेदि० “अनतिविरोधितस्य जलदेन

विरक्षितवज्जुहुदस्य पयसोऽनुकतिम् । विरक्षविकीर्ण-

वज्जयकलान् सकलामिह विदधाति धौतकलधौतमहीम्”

“अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोलिङ्गां कलधौतधौतशिल-

नेश्रुनां हवौ” भाषः “अमलकलधौतपट्टादितमटमी-

चन्द्रयकलाकारम्” काद० । कलो ध्वनिभेदो धौतः शुद्धो-

ऽल । ३ कलध्वनौ विद्वः ।

कलध्वनि पु० कलोध्वनिरस्य । १ पारावते २ कोकिलेशमयूरे

जातित्वात् स्त्रीत्वमपि । ३ मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते लि० ।

कर्म० । ५ मधुराव्यक्तध्वनौ पु० ।

कलन न० कलयत्यनेन कल-मतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने कल्पे

ल्युट् । १ चिह्ने श्वातपित्तादिदोषे च तैः स्वरूपासुमानात्

तथात्वम् । २ यङ्गणे ३ प्राप्ते । “कलनात् सर्वभूतानां स कालः

परिकीर्तितः” ति० त० विष्णु पु० पु० । ५ ज्ञाने च “लोका-

नामन्तकत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः” सू० सि० । “कल-

नात्मकः ज्ञानविषयस्वरूपः ज्ञातुम् शक्य इत्यर्थः” रङ्ग० ।

“न सोऽस्ति प्रलयो लोके यः कालातुगमाहते” इत्युक्तेः

ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम् । कं जलं लाति

उत्पत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम-वा० ड । ६ वेतस-

उत्ते पु० राजनि० । तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्रोतसा न-

चनाच्च तथात्वम् । “स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंशो रेतः

कलान्वयः । कलनं (लं) लोकरात्रेण मञ्जुरात्रेण बहुदम्”

भाग० १, २, ३, ७ उक्ते ७ एकरात्रेण पच्यमाने ममकारणे

रेतोविकारभेदे इति शब्दकलत्रभाष्यः । तच्चिन्त्यम्

“आर्त्तव वासुरादाय कुलौ गर्भं करोति हि । मासि

मासि विषङ्गेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् । कलनं जायते

तस्याः इति” सुश्रुते “इटाः करणान्वयिणः कार्यान्वयि-

णश्च कललाद्याः” सा० कारिकायाम् “कार्त्तं शरीरं तस्या-

वस्थाः कललबहुदमांसपेयीकरण्डाङ्गप्रसङ्गव्यूहाः” कौ०

उक्ते च तदेकवाक्यतया लकारद्वययुक्तपाठस्यैव भागवतेऽवधृत-

त्वेन नकारयुक्तपाठोलिपिकरप्रमादगतः इति धिक्चम्

कलना स्त्री पु० कल-भावे युच् । १ ज्ञाने २ यङ्गणे ३ आदाने

४ कामोचने ५ अत्रमोचने च “पिच्छापयूडाकलनामिषोरः”

भाषः “कलनामामोचनमवमोचनं वा” मञ्जि० ।

कलनाद् पुंस्त्री कलोनादोऽस्य । १ राजहंसे राजनि०

स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीप् । २ कलध्वनियुक्ते लि० ।

कर्म० । ३ कलध्वनौ पु० । [जातिशब्दे विवृतिः ।

कलन्दर पुंस्त्री यर्यसङ्करजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीप् ।

कलन्दिका स्त्री कं सुखं लाति विषयतया ला-क कलं

कामं ददाति दा-क प्रयो० सम् च टाप् अत्र इप्चम् ।

सर्वविद्यायाम् हेमच० । तस्याः सर्वसंशयनिराकरणेन
कामदातृत्वात्तथात्वम् । [शाके राजनि० ।

कलन्तु पु० कलाया भावायाः चञ्चुरिव शक० । घोली-
कलम् पु० करेण शुण्डेन भाति भा-क रस्य लः । “विंश-
हर्षस्तु कलम” इति वैजयन्त्युक्ते शकभेदे । “सुदा रमन्ते
कलभा विकस्रतः” । “इह सुकुर्मुदितैः कलमै रवः”
“सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्याम्” भाषः । २ पञ्चवर्षे
करिपोते सुमृतिः “द्विपेन्द्रभावं कलमः अयन्निव” भोषट-
त्तिकलमस्य चेदितम् । “इष्टो हि दृष्टवन् कलभप्रमाणम्”
रघुः । “ननु कलमेन यूपपतेरनुकृतम्” मालवि० । “गत्वा
सदाः कलभतनुतां शीघ्रसम्मातहेतोः” मेघ० । शावक-
मालपरत्वेन करिकलभकरसूदिततमालकिशलय मेदिनी
काद० । वयोवाचित्वात् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।
कं वातं लभते साधनत्वेन लभ-अच् । धुस्त्रुरे मेदि०
तस्य मादृक्द्रव्यत्वेन वाताघादकलात्तथात्वम्

कलभवल्लभ पु० ईत० । पीलुहृत्ते राजनि० । कलभ-
प्रियादयोभ्यत् । [ङीप् । चञ्चुहृत्ते राजनि० ।

कलभी स्त्री कं जलं लभते आश्रयत्वेन लभ-अच् गौरा०
कलम् पु० कलते चञ्चुराणि कल-कमच् । १ छेद्यन्त्याम् जटा-
घरः २ धान्यभेदे च राजव० । स च कलमः कलिविध्यातो
जायते स छद्मने । कश्मीरदेशे ह्योक्तो महा-
तनुल्लगर्भकः” इति भावप्र० उक्तदेशजः । १ उत्खात-
प्रतिरोपितधान्यभेदे च । “आपादपद्मप्रणताः कलभा इव
ते रघुम् । कलैः स वज्रं यमासुत्खातप्रतिरोपिताः”
रघुः “कलमगोपवर्धनं नृगम्रजम्” भाषः “तत्र
लोहितकयालिकलमकदम्बकपाण्डु कसुमम्बकशकुनाङ्कित-
प्याण्डकपुण्डरीकमहायालश्रीतभीरुकलभपुष्पकदीर्घपृक-
काञ्चनकमहिषमहाकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शा-
लयः । मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः ।
पित्तप्राप्त्यानिलकफाः स्निग्धा बह्वास्त्वर्चसः । तेषां
लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूलजः । चतुष्पदोवर्ण
बलकृत् स्त्रियो हृद्यश्चमापहः । ग्रन्थो ज्वरहरश्चैव सर्व-
दोषविषामहः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयो ऽव-
राः” सुश्रुते तस्य गुणा उक्ताः । अस्य च रोपितधान्यत्वेन
गुणविशेषः भावप्र० उक्तो यथा “रोपितास्तु नवा छद्माः
पुराणा लघवः स्निग्धाः । तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाकाः
गुणाधिकाः” । अस्य शिखा पिङ्गलवर्णा “कपोलदेशे कल-
मापमिहृदाः” इति कुमारे पिङ्गलोपमानत्वेन वर्णनात् ।

कलवति परेस्व कल-अमच् । ४ चौरे पु० मेदि० ।

कलमोत्तम पु० ७त० । गन्धयावौ राजनि० ।

कलम्ब पु० कल-अमे चञ्चुक् कल-भदे चञ्चुक् उरु लो-
वा । शाकनाडिकायां तस्या आहारकावे त्यज्यमानत्वात्
तथात्वम् । २ शरे अमरः तस्य अरिं प्रति लिप्यमानत्वात्
तथात्वम् ३ कदम्बहृत्ते विश्वः कामिनां मादृहेतृत्वात्तथा-
त्वम् । ४ चायां कृत् । कलम्बक-धाराकदम्बे राजनि० ।

कलम्बिका स्त्री कलम्बोव जायति कै-क संज्ञायां ह्रस्वः ।
१ योवापवाद्भागस्यनाद्यां तस्याः कलम्बोहृत्स्वरुपिरमध्यत्वात्
तथात्वम् । स्तार्थे कन् ह्रस्वः । (कलभी) २ शाकभेदे च ।

कलम्बी स्त्री के जले लम्बते लवि-अविश्वं सने अच्
गौरा० ङीप् । (कलभी) शाकभेदे तस्या जले लम्ब-
मानत्वात्तथात्वम् । भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा ।
“कलम्बी शतवर्षी च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कलमी सन्यदा
प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी” । ति० त० सूत्रोक्तस्यादय-
स्याममद्युत्पन्नसूत्रम् “तम्बी गोमांसद्वयस्यां स्यात् कलम्बी
नोवधात्मिका” हरिश्चयने चास्या अमद्युत्पन्नममद्यु-
शब्दे उक्तम् । लवणोरैक्यात् कलम्बीत्यप्यत्र शब्दरत्नाः ।

कलम्बु (खू) स्त्री के जले लम्बते लवि-अच् ७त० । (कलमी)
शाकभेदे शब्दर० । अप्राणिजातिनाचकत्वात् वा ऊङ् ।

कलम्बुट न० के जले लम्बते लवि-वा० उट
३त० । १ हृद्यद्वयोने राजनि० । २ नवनीते हारा० ।
तयोर्जलोपरिप्लवमानत्वात्तथात्वम् ।

कलरव पुंस्त्री कलोरवोऽस्य । १ पारावते (पायरा-) अमरः
२ कोकिले राजनि० । स्त्रियां जातित्वाद्भुवतो ङीप् ।
३ कलध्वनियुक्ते त्रि० मेदि० कर्म० । ४ मधुराव्यक्ते रवे पु०
कलत्स पुंन० कल-हृषा० कलच् । १ शर्भवेष्टवर्माणि अमरः
कलनशब्ददर्शितभागवतोक्ते एकरात्रिंश पच्यमानगर्भा-
द्यवयवभूते २ रेतोविकारभेदे । उदा० तत्रैव शब्दे दृश्यम् ।

कललज पु० कललमिव जायते जन-उ कर्म० । १ रात्रे
राजनि० । २ गर्भे च ।

कललजोद्भव पु० उद्भवत्वात् उद्-भू-अपादाने अच्
ईत० । १ शालहृत्ते राजनि० । ततो रालरूप-
कललजस्योत्पत्तेः तस्य तथात्वम् ।

कलविहङ्ग पुंस्त्री कलं वह्नुङ्गते वगि(वकि)-मतौ अच्
पृषो० क्त इत्यम् । १ षट्के खगे, अमरः जाति-
त्वोऽपि संयोगोपभवात् स्त्रियां टाप् । “पीप्राय
कलविहङ्गान् वर्षाभ्यस्तित्तिरान्” वजु० २४, २० । “कल-

विहोलीहितादिः पुष्करसादस्ते त्वाङ्गाः २४, २०। अश्व-
मेधपशुदेवकथने। अश्वमज्जप्रकरणे अश्वमज्जप्रतोक्ता
मनना “कलविद्धं पुषं हंसं चक्राङ्गं यामकुक्कुटम्”
वन्नासगुणाः तस्य संचामेदश्च सुखते उक्तो यथा—
चकोरकलविद्धमयूरकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गयतपलकतित्ति-
रकुररबाहुकयरलप्रभृतवस्त्राङ्गना विष्करालधवः शीत-
मधुराः कषाया दोषशमनाच। सुखपादैर्हृननाच्राङ्गनाः।
भावप्र० विशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—

चटकः कलविद्धः स्यात् कुलिङ्गः कालकरुणकः। कुलिङ्गः
शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः सन्निपातहरो
वेरुचटकश्चातिशुक्लः” २ कलिङ्गवृक्षे मेदि०।

कलश पु० कलं मधुराव्यक्तं ध्वनिं श्रुति श्रु-गतौ वा० ड।
१ षटे। कर्षणश्चे दर्शितभावप्रकाशोक्ते २ मानभेदे च।

कलशदिर् स्त्री कलशस्य दीर्घरूपम् दृ-भावे क्तिप्।
यज्ञियकलशविदारणे “अथ कलशदिराम् यदि कलशो
दीर्घो तालुलिङ्गध्वमिति ब्रूयात्” “यद्यनीतासु दक्षिणासु
कलशो दीर्घो तत्वायेकामेव गां दद्याद्वावभृथादेवो
देव्य पुनर्दीक्षेत पुनर्दीक्षोवे तत्र प्रायश्चित्तिरिति
कलशदिराम्” शत० ब्रा० ४, ५, १०, ७।

कलशपोतक पु० नागभेदे “आर्यकथोपकथैव नागः कलश-
पोतकः” भा० शा० २५ अ०।

कलशि स्त्री कं जलं लाति ला-क तथा सती शीर्यति
वा० शृ-डि। (चाकुलिया) १ पृश्निपस्राम् अमरः २ षटे
हेमच० “कलशिसुदधिशुर्वी” बल्लवा खोडयनि” भाषः। अस्य
कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलशोत्प्लुभयत्।

कलशीकरुण्ड त्रि० कलश्याः करुण्ड इव करुण्डोऽस्य। १ कलशी
करुण्डतुल्यकरुण्डान्विते २ कलिभेदे पु० ततः गोत्रप्रत्ययस्य
बहुषु उपका० वा लुक्। कालशीकरुण्डः कलशीकरुण्डाः

कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्थाः अन्वलोपः समा०
कुम्भपद्या० ङीप् पद्मावय। कुम्भाकारपादयुतायां
स्त्रियाम्। [अगस्त्ये सुनो कुम्भसम्भवश्चेदं तत्कथा।

कलशी(सी)सुत पु० कलश्याः (स्याः) सुत इव तत्रोत्पन्नत्वात्।

कलशीदर पु० कलश इव उदरमस्य। दानवभेदे “सुबाहुः
अङ्गबाहुश्च वरुणः कलशीदरः” हरिवं० २४०।

२ कुम्भकारोदरयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्।

कलस पु० जलं जलेन लसति लस-अच् २त०। १ षटे
हेमच०। तन्नामनिवृत्तिः “कलां कलां गृहीत्वा तु
देवानां विश्वकूर्मणा। निर्मितोऽयं स वै यस्मात् कलसकोन

कथ्यते” निर्वाणत० उक्ता। “सागरे मथ्यमाने तु पोयूषार्थं
सुराहरेः। पीयूषधारणार्थाय निर्मितो विश्वकूर्मणा।
कलाः कलास्तु देवानामपि तास्ताः पृथक् पृथक्। यतः
कलास्तु कलसास्तत्ते परिकीर्त्तिताः” कालि० पु० ८७ अ०
पृथो० साधनम्। कर्मादौ स्यात्फलसमानसक्तं या० ति०
यथा—“प्रश्नायदङ्गुलो, व्यासं उत्तमेधः षोडशाङ्गुलः।
कलसानां प्रमाणन्तु सुखमटाङ्गुलं मतम्। षट्विंशदङ्गुलं
कुम्भं विस्तारोन्नतिगालिनम्। षोडशं हादयं वापि ततो
न्यूनं न कारयेत्”। पुष्याभिषेके कालिकापु० ८७।
पुष्याभिषेके स्यात्षष्ठनामभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्रै-
वाध्याये यथा “नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतत्त्वान्निधेत।
गोक्षोपगोक्षो मरुतो मयूखश्च तथाऽपरः। मनोहा कृषि-
मद्वय विजयस्तु गोधकः। इन्द्रियव्रो ऽथ विजयो
नवमः परिकीर्त्तितः। तेषामेव क्रमाङ्गूप। नव
नामानि यानि तु। शृणु तान्यपरायणेव शान्तिदानि
सदैव हि। जितोन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जडस-
म्भवः। पवनानी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः। सोमस्तु
सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः। विजयो नाम
कलसो यो ऽसौ नवम उच्यते। स तु पञ्चसुखः प्रोक्तो
माहादेवस्वरूपपृथक्। षष्ठस्य पञ्चवक्त्रोऽप्यु पञ्चवक्त्रः सयं
तथा। यथाकाष्ठं स्थितः सत्यक् वामदेवादिनामतः।
मयूखस्तस्य च पद्मानः पञ्चवक्त्रं न्यसेत्। जितोन्द्रं
पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्। वायव्ये वायवं
न्यस्य आग्नेये ज्ञानिसम्भवम्। नैर्ऋत्ये यजमानस्तु
ऐशान्यां कोषसम्भवम्। सोमस्तु सूर्यो न्यस्य
सौरं दक्षिणतो न्यसेत्। न्यसेत् कलसां चैव तेषु
चैतान् विचिन्तयेत्। कलसानां सुखे ब्रह्मा योवायां
शङ्करः स्थितः। सूखे तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः
स्थिताः। दिक्पाला देवताः सर्वे वेद्यनि दिशो
दय। कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपाश्च
संस्थिताः। नक्षत्राणि सहाः सर्वे तथैव कुल-
पर्वताः। गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव
च। कलसे संस्थिताः सर्वे तेषु तानि विचिन्तयेत्।
रत्नानि सर्व्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च। वज्र
मौक्तिकवैदूर्य्य महापद्मेन्द्रस्तादिकैः। सर्व्वधासमर्थं
विल्लं नागरोडुम्बरं तथा। बीजपुरकजम्बीरकाष्ठा-
न्नातकदाडिमान्। यवं शाखिञ्च नीवारं गोधमं

यथा “प्रजापतिः षोडशकलस्य रात्रय एव पञ्चदश-
कला भुवैवास्त्र षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यते
ऽप च वीर्यते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां
रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कललासस्य”
“योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एव संवत्सरात्मना
विशेषतो निर्दिश्यते रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव
प्रतिपदाद्याः भुवैव नित्यैव व्यवस्थिता । एतासां वित्तत्वं
वक्तुं तत्साधस्य माह स चन्द्रात्मा प्रजापतीरात्रिभिरेव
प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्धते कृष्णपक्षे
ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरुपचीयते अमावा-
स्यायां भुवैका कला व्यवस्थिता । एवं कलानां वित्तत्वे
चिह्ने तदुपचयापचयौ कर्मस्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजा-
पतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या भुवा कलात्मावस्थितोक्ता
एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणिजातं स्वार-
जकृमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यज्ञोपधीरन्नाति
तत् सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय
ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया सञ्जुक्तो भवति
एवंमसौ प्रजापतिः पाङ्कजात्मकः सङ्गतः एवं प्रजापतेः
पाङ्कजकर्मफलत्वसङ्गा प्रासङ्गिकमथमाह तस्मादिति
प्राणिनं न प्रमापयेत् कललासस्यापि सरटस्यापि प्राणं
न विच्छिन्द्यात्” भा० । चन्द्रकलानां नामभेदादिकमनुपदं
वच्यते । “सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्य कलाभिर्निवेयते”
“ज्योत्स्नानराणीव कलान्तराणि” । “कला च सा
कान्तिसती कला(य)भृतः” कुमा० । “कलासमन्वये षट्का-
नसङ्घता” “कलाद्धानः सकलाः क्षमाभिरुदुभाययन्
सौधसितामिरायाः” “निधिरन्नासासुपचयाय कलाः”
इति च माघः कलाधरः कलाभृत् कलानिधिः कलावान् ।
२ अथयवमात्रं च । “सोमसूर्याग्निभेदेन साहकावर्णं
सम्भवाः। अटलिं शतकलास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः” या०
ति० । “सोममण्डलस्य षोडशकलता सूर्यमण्डलस्य द्वाद-
शकलता वज्रिमण्डलस्य दशकलतोक्ता” तासां नामानि
ध्वंयरूपाणि च तत्र दर्शितानि यथा—
“अष्टता मानदा पूषा तृष्टिः पुष्टोरतिर्हृतिः । शशिनी
चन्द्रिका कानिज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूषी पूर्वा-
सृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः १६ । तपिनी तापिनी
धूमा मरीचिर्वालिनी रुचिः। सुषुम्णा भोगदा विष्वा
मोहिनी धारिणी जना । मजाद्या वसुदाः सौराः टठाना

द्वादयेरिताः १२ । “धूमार्चिश्चा ज्वालिनी ज्वालिनी
विस्फुलिङ्गिनी । सन्धीः सुरुपा कपिला हव्यकव्यहे
अपि । डादीनां दशवर्णानां कला धर्मप्रदा इमाः” १० ।
अभयेटकराध्येया अतपीतारुणाः क्रमात्” ।

तथा अकारोकारमकारनाद्विन्दात्मकप्रथमस्य पञ्चाशत्-
कलात्मकतासङ्गा तन्नामधेयरूपाण्यपि तत्रोक्तानि यथा—
“तारस्य पञ्चभेदस्य पञ्चाशद्वर्णगाः कलाः । स्फटिर्वाहिः-
स्फुटिर्मेधा कानिर्लेज्जोर्हृतिः स्थिरा । स्थितिः सिद्धि-
रिति प्रोक्ता कवचकलाः १० क्रमात् । अकाराहु-
त्रङ्गणोत्पन्नास्तप्रचामोकरप्रभाः । एताः करटताच-
क्षकपङ्कजद्वयकुण्डिकाः । जरा च पालिनी यानिरैश्वरी
रतिकामिके । वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्हीर्षा स्फुटतवर्गजाः १० ।
उकाराद्विष्णु नोत्पन्नास्तमात्रदलसन्निभाः । अभीतिशङ्क
चक्रेटबाहुवः परिकीर्त्तिताः । तीक्ष्णा रौद्री भया
निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्रोधोदनी क्रिया । उत्करी सत्य रेताः
स्युः कथिताः प्रथमर्गजाः १० । रुद्रेण माण्डोदत्पन्नाः
शरद्वन्द्वसमाभाः । उद्वहस्योऽभयं नृत्तं कपासं वाङ्म-
भिर्वरम् । ईश्वरेषोदिता विन्दोः पीताम्बेताऽरुणाऽसिताः ४।
अनन्तास्ताः प्रवर्गस्या जवाकुसुमसन्निभाः । अभयं हरिणं टङ्कं
दधाना वाङ्मभिर्वरम् । निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्नाहिद्या
यान्तिरनन्तरम् । इन्द्रिका दीपिका चैव रेचिका मोविका-
धरा । सूक्ष्मा सूक्ष्माश्रिता ज्ञानामृता चाध्यायिनी तथा ।
व्यापिनी व्योमरूपा सूरनन्ताः स्वरसंघताः १६ । सदाशिवेन
संजातानाद्वादेताः सितत्विगः । अलङ्कारकपुष्पकगुणकपा
ल्लाङ्कारास्तुजाः । न्यासे तु योजयेदौ षोडश स्वरजाः
कलाः । इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्वसमृद्धिदाः”
कल्यते प्रायतेऽनेन । अथयवस्य २ उपाधिभेदे च ।
“तस्मै सङ्कोचाय दहैवानः शरीरे सौम्य ! स पुरुषो
वक्षिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति” प्रश्नोपनिषत् ।
“तस्मै स होवाच । दहैवानः शरीरे हृदयपुण्डरी-
काशमध्यं हे सौम्य ! स पुरुषो न देवान्ते विप्रो यो
यश्चिन् एता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभ-
वन्त्युत्पदान् इति षोडशकलाभिरुपाधिरूपाभिः सकल
इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते विद्यतेति” भाष्यम् ।
“पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षात्साधयत्वेन, किन्तु
कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्वादिति वक्तुं यश्चिन्नेता इति
वाक्यतात्पर्यमाह षोडशकलाभिरिति” आनन्द०

यथा च पुरुषस्य षोडशकलत्वं तथोक्तं तत्रैव

प्रत्योपनिषदि शङ्कराचार्यकृतह्याये च यथा—

“स ईशाञ्चक्रे कश्चिन्नक्षत्रकान् उत्क्रान्तो भविष्यामि
कश्चिन् वा प्रतिविते प्रतिपास्यामीति” उप०। “तदुपाधि-
कलाधारोपापनयनेन विद्यायां स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य
इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्वि-
शेषे ह्यहमे शुद्धे तत्त्वे शक्यतेऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्य-
प्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कलानां प्रभवस्ति-
त्यस्यया आरोप्यते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव
हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा
लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केविदस्मिन्संयोगाद्भूत-
मिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिपद्यन्ते जायते
नश्यतीति तन्निरोधे नृत्त्यमिव सर्वमिति। अपरे
घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्निवृत्त्यात्मनोऽनित्यं
जायते विनश्यतीति। अपरे चैतन्यं भूतधर्मं इति
लौकायतिकाः। अतः पादोपजननधर्मकचैतन्यमात्मैव नाम-
रूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यवभासते। “सत्यं ज्ञानमानन्दं
ब्रह्म” “विज्ञानधन एवेत्यादि”श्रुतिभ्यः। स्वरूपाव्यभि-
चारात् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते
तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्य-
भिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति
नानुपपन्नम्। रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति
वत्। व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति
कदाचिदपि। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरेभावाज्ज्ञानस्य।
न हि ज्ञानेऽस्मिन् ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्-
सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयाज्ज्ञान-
स्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न। ज्ञेयावभासकस्य
ज्ञानस्यालोकावज्ज्ञेयाव्यभिचकारत्वात् स्वव्यङ्ग्याभावे आलो-
काभावात्तुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावात्तुपपत्तेः।
न ह्यन्वकारे चक्षुषो रूपानुपपन्नौ चक्षुषोऽभावः
शक्यः कल्पयितुमवैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेत्? येन तदभावं कल्पये-
त्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यम् वैनाशिकेन।
तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति
चेत्? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावेऽपि
ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैः, नित्यञ्च तदव्यतिरिक्तज्ञे-
ज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्म-
कत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वम-
नित्यत्वं च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावो-

नाममात्राधारोमे किञ्चिद्व्यञ्जम्। अथाभावो ज्ञेयो-
ऽपि सन् ज्ञानवदतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेया-
भावे ज्ञानाभावः ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं
ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न। शब्दमात्रत्वाद्भिषेधानुपपत्तेः।
ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वहेतुभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं
न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु
शब्दमात्रमेव तद्विपरिणामव्यतिरिक्तोऽस्मिन् वद्व्यतिरिक्त
इति ब्रह्मदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे
ज्ञानाभावात्तुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावं
ज्ञानस्येति चेन्न सुषुप्तेरित्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युप-
गम्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्मिन्, तथापि ज्ञेयसत्त्वमभ्यु-
पगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न भेदस्य सिद्धत्वात्।
सिद्धं ह्यभावज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेका-
ज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तस्मिन् स्मृतमिवोक्तीय-
वित्तं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनाशिकयतैरपि ज्ञानस्य
ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति स्वप्नोऽति-
प्रसङ्ग इति चेन्न तद्विभागोपपत्तेः। सर्वस्य यदा हि
सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञान-
मेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः।
न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वे वा-
विज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वज्ञानिरिति चेत्? सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु
किन्नास्तिवर्णनेनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युप-
गमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्यात्तना
चाविज्ञेयत्वेननवस्थाऽनिवाच्या। समान एवायं दोष
इति चेन्न ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। सर्वदेशकालपुरुषा-
द्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवि-
त्वाद्विजलादिप्रतिविम्बवदनेकतयावभासत इति। नाऽसौ
दोषः। तथा चेदिहेदमुच्यते। ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे
परिच्छिन्नः कुण्डलवद्वत्पुरुष इति, न प्राणादिकला-
कारणत्वात्। न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य
अह्मादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात्।
कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य। न हि पुरुषकार्याणां
कलानां कार्यं सञ्चरीरं कारणकारणं सस्य पुरुषं
कुण्डलवद्वत्प्रतिवाभ्यन्तरं कुर्यात्, धीजवत्प्रादिति चेत्?
यथा धीजकार्यो ह्यस्मात्कार्यं फलं सकारणकारणं
धीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्नादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्यात्
शरीरं सकारणकारणमपीति चेन्न अन्यत्वात् सावय-
वत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणधीजवत्फलसंज्ञान्यन्यान्वेव

बीजानि दाटान्तिके तु स्वरकारणकारणभूतः स एव पुरुषः
शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते । बीजद्वयादीनां सावयवत्वाच्च
स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवश्च पुरुषः सावयवाश्च कलाः
शरीरञ्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किञ्च-
ताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्यादसमानो दृष्टान्तः ।
किन्दृष्टान्तेन वचनात् स्यादिति चेन्न वचनस्याकारक-
त्वात् । न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते
किञ्चिद्विधाभूताधीनोत्पत्तेः । तस्यादन्तः शरीर इत्येतद्वचनं
अणुदृष्टान्तोक्तिरिति वदन्त्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च ।
दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिभिर्ज्ञैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न
इव श्रुपुनश्च्यते चात उच्यते—अन्तःशरीरे सोम्य ! स
पुरुष इति । न पुनराकाशकारणं सन् कुरुवदरवच्छ-
रीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि ।
किञ्च प्रमाणभूता श्रुतिः । यस्मिन्नेताः षोडश कलाः
प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः, स चान्यो-
ऽर्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते । चैतन-
पूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थे च पुरुषः षोडशकलः प्रुष्टो
यो भारद्वाजेन, स ईशाञ्जले ईश्वरं दर्शनं चक्रे जतवा-
नित्यर्थः । सृष्टिफलक्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कश्चिन्
कलविशेषे देहादुत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कश्चिन्वा
शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ।
‘स प्राणमश्नुजत प्राणाच्छ्रुतां च वायुर्ज्योतिरापः
पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः कर्म-
लोका लोकेषु च नाम च’ उपनि० ।
‘नन्वात्माऽकर्त्ता, प्रधानं कलं, अतः पुरुषार्थं प्रयो-
जनशरीरकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते मङ्गदाद्याकारेण, तत्वेद-
मनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणैवापूर्वकं कलत्ववचनं
सत्त्वादियुगसाध्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्त्तरि सति
ईश्वरेष्वातुवर्त्तिषु परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन
कलत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्ककलत्वातुपपत्तेः ।
न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्वकायात्मनोऽनर्थं कुर्यात्,
तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेवापूर्वकमिव नियतक्रमेण
प्रवर्त्तमानेऽचेतने प्रधाने चैतन्यदुपचारोऽयं—स ईशाञ्जले
इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति
इति चेत् ? नात्मनो भोक्तृत्ववत्कलत्वोपपत्तेः । यथा साङ्ख्यस्य
चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वदेवादि-
नाभीवादिपूर्वकं जगत्कलत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् ।
तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्त-

चिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे
चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्वेदादिनां
सृष्टिकलत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादि-
सर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनाम-
रूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपो-
पाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनोऽनित्यमोक्षादि-
शास्त्रकृतसं व्यवहाराद्युपरमार्थं परमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च
तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्ध्यानुगम्यमानमर्थं
मिवमिष्यते न तत्र कलत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारक-
फलञ्च स्यादहं तत्त्वात्त्वैव भावानाम् । साङ्ख्यस्तविद्याध्या-
रोपितमेव पुरुषे कलत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल-
यित्वाऽऽगमबाह्यत्वात्पुनस्तत्स्वस्थानः परमार्थत एव
भोक्तृत्वं पुरुषस्यैकानि तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात्
परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किकनिराकृतवद्विविधयाः
सन्नो विहन्यन्ते । तथेतरे तार्किकाः साङ्ख्यैरित्येव पर-
स्परविरुद्धार्थकल्पनात् स्वामिपादिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं
विरुध्यमाना स्वर्धर्मितात् परमार्थतत्त्वाद् रमेवापलब्धन्ते-
ऽतस्तन्मतमनाहत्य वेदानार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादर-
यन्तो हस्तुश्रवः स्मरति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यते
‘स्वामिः न तु तार्किकात्स्वार्थेण तथैतत् खलोक्तम् । “विव-
दन् खेऽवनिच्छिष्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षित-
दन् खेऽवनिच्छिष्य विरोधोद्भवकारणम् । तैः संरक्षित-
सद्वृद्धिः सुखं निर्व्याति वेददित्” । किञ्च—भोक्तृत्वकल-
त्वयोर्विक्रियायोर्विशेषानुपपत्तिः । का नामासौ कल-
त्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तृत्व
पुरुषः कल्प्यते न कर्त्ता । प्रधानन्तु कश्चैव न भोक्तृत्वमिति
न नूतं पुरुषचिन्मात्र एव स्वात्मस्यो विक्रियते भुञ्जानोऽ-
नन्तान्तरपरिणामेन । प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन
विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्मवत्सहिपरीतः
पुरुषः । नाऽसौ विशेषो बाह्यत्वात्वाग्भोगोत्पत्तेः ।
केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगो-
त्पत्तिकाले चेज्जायते निहतं च भोगे पुनियुक्ताहादये-
मेतच्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्मङ्गदाद्याकारेण च परिणम्य
प्रधानं ततोऽपेक्ष्य पुनः प्रधानं स्रष्टुमेवावतिष्ठत इति
अस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति बाह्यत्वात्
प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते । अथ भोगकाले-
ऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेत् ? न तर्हि
परमार्थतो भोगः पुरुषस्य । भोगकाले चिन्मात्रस्य
विक्रिया परमार्थैव, तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न प्रधान-

स्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव
विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्यदादृशधारणधर्मावतामन्मया-
दोनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयो-
र्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य पाराध्यानुपपत्तेः ।
न हि भोक्तोर्द्वयोरितरेतरयुगप्रधानभाव उपपद्यते प्रका-
शयोरितरेतरप्रकाशने । भोगधर्मावति सत्त्वाङ्गिनि
चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिविम्बादयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य
भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कल्याणनवनामं भोगसाधनं
शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितानर्थापनयनाय शास्त्र-
प्रणयनमिति चेत् ? परमार्थतः पुरुषो भोक्तृवै न कर्ता
प्रधानं कर्त्तृवै न भोक्तृ परमार्थसदृशस्त्वनरं पुरुषाज्ञेतीयं
कल्पनाऽऽगमवाद्या व्यर्था निर्हेतुकं च इति नादर्त्तव्या
समुत्तुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति
चेन्न अभावात् । न हि शास्त्रप्रणेत्यादिपु तत्फलार्थिषु च
शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकहेति कल्पना स्यात् । न
ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्यादवस्तोऽभिप्रायः सन्ति तदभावे
एवं विकल्पनैवानुपपन्नाः । आभ्युपगमे आत्मैकत्वे प्रमा-
णार्थवाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तद-
भ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम् । “यत् त्वस्य
सर्वमात्मैकभूतत्वेन कं पश्येत् ?” इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युप-
पत्तिश्चाह । अन्यत्वं परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये “यत्
हि इतमिव भवतीत्यादि” । विश्वरतो वाजसनेयके ।
विभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्थातो
न तार्किकवादभट्टप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणवाङ्मयुप्ते
इहार्त्तकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधि-
कृतानेकगतिसाधनकृतभेदवत्त्वादुक्तज्ञानः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे
साधनाद्यभावे दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मा-
नर्थकत्वादित्येव । यस्तु वृष्टानो राज्ञः सर्वार्थकारिणि
कर्त्तृत्वाद्युपचारादजा कर्त्तृति सोऽत्रानुपपन्नः । “स ईशा-
ञ्जल” इति श्रुतेस्तु सार्वार्थसाधनात्ममात्रभूतावाः सत्त्वं हि
गौणी कल्पना । यद्भूतं, यत् सृष्ट्वाधी न सम्भवति । इह
स्वचेतनस्य उक्तवत्पुरुषविशेषमेव वा कर्त्तृकर्मदेयकाल-
निमित्तामेव वा च ब्रह्मभोजादिफलार्था नियता पुरुषं
प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञे श्वरकर्त्तृत्वपक्षे
तुपपन्ना, ईश्वरेणैव सर्वार्थकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते ।
कथं ? स पुरुष उक्तप्रकारेणैवित्वा प्राणं ? हिरण्य-
गर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्ट्वानु,
अतः प्राणात् अङ्गं २ सर्वप्राणिनां शुभकर्मप्रवृत्तिहेतु-

भूताम् । ततः कर्मफलपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारण-
भूतानि महाभूतान्यसृजत । खं ईशब्दं गुणं वायुं ४ स्त्रेन
स्त्रेन कारणगुणेन च विविष्टं द्विगुणम् । तथा व्योतिः ५
स्त्रेन रूपेण पूर्वाभ्याञ्च यद्भूतं स्याम्याम् विविष्टं त्रिगुणं
तथाऽऽपोऽरसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन
चतुर्गुणाः । तथा मन्त्रेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा
पृथिवी ७ । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं ८ द्विप्रकारं
बुद्ध्यां कर्म्मार्थञ्च दशसङ्ख्याम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्त्रं
संशयसङ्ख्यादिलक्षणं मनः ९ । एवं प्राणिनां कार्यं
करणञ्च सृष्ट्वा तत्स्वित्थं व्रीहियवादिदलक्षणमक्षम् १० ।
ततश्चाप्रादद्यामानादीर्यः ११ सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्ति-
साधनम् । तदीर्यवताञ्च प्राणिनां तपः १२ विगुह्यसाधनं
सङ्कीर्त्यभाषाणां, मन्त्रा १३ क्षपेविशुद्धान्वर्हिःकरणेभ्यः
कर्मसाधनमेता अग्नयजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्म १४
अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः १५ कर्मणां फलम् ।
तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नामाईव देवदत्तो यज्ञदत्त-
इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजा-
मेव वा सृष्टास्मैरिक्तदृष्टिहृष्टा इव द्विचन्द्रमयक-
मलिकाद्याः स्वप्रदक्ष्ण्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मि-
न्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम् १० ।
“स यद्येमा नद्याः स्रग्दमानाः सस्रद्रायणाः ससृद्रं प्राप्यास्तं
गच्छन्ति, भिद्यते तासां नामरूपे ससृद्र इत्येवं प्रोच्यते ।
एवमेवास्तं परिहृष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः
पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्यते तासां नामरूपे पुरुष
इत्येवं प्रोच्यते, स एषोऽकलोऽमृतो भवति, तदेव श्लोकः”

“कथं स वृष्टानः ? यथा लोके इमा नद्याः स्रग्द-
मानाः स्रग्दमानाः सस्रद्रायणाः ससृद्रोऽयनं गतिरात्मभावो
यासां ताः सस्रद्रायणाः ससृद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नाम-
रूपपरितस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्यते
विनश्यते नामरूपे गङ्गायसनेत्यादिलक्षणे । तदुभेदे ससृद्र
इत्येवं प्रोच्यते । तद्वत्सूदकलक्षणमेव, यथाऽयं वृष्टानः ।
उल्ललक्ष्यस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिहृष्टुः परि समन्नादुहृष्टु-
र्दयनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य
कर्त्ता तद्वत्, इमाः षोडश कलाः प्राण्याद्याः उज्ज्वाः कलाः
पुरुषायणा नदीनामिव ससृद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं
यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्म-
भावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्यते तासां नाम-
रूपे कलानां प्राण्याद्याणां रूपञ्च । यथास्मैदे च

नामरूपयोर्धनदत्तं तत्त्वं पुरुष इत्येव प्रोच्यते ब्रह्म-
विद्भिः । य एवं विद्वान् पुरुषा प्रदर्शितकलप्रलय-
मार्गः स एष विद्याया प्रविलापितास्विद्याकामकर्म-
जनितासु प्राणादिकलास्त्रयोऽविद्याकृतकलानिमित्तो
हि स्रष्टुस्तदपगमेऽकलत्वादेवाकृतो भवति । तदेतन्निर्धे-
एष ज्ञोक्तः” भा० ।

“खरा इव रचनामौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं
पुरुषं वेद यथा सा वो स्रष्टुः परिव्यथ” उप० ।

“खरा रचयकपरिकरा इव रचनामौ रचयकस्य नामौ
यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तद्येत्यर्थः । कलाः
प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलय-
कालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्ण-
त्वात् पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात् । यथा हे
शिष्या वो युष्माकृत्युर्मा परिव्यथा सा परिव्यथयत ।
व्यवसायपद्मा दुःखिन एव यूयं स्व व्यतसन्ना भूदु युष्मा-
कमित्यभिप्रायः” भा० ।

तथा च प्राणः १ अज्ञा २ व्योम ३ वायुः ४ तेजः ५
जलं ६ पृथिवी ७ इन्द्रियं ८ मनः ९ अक्षम् १० वीर्यम्
११ तपः १२ सन्ताः १३ कर्म १४ लोकः १५ । नाम १६
इत्येता प्राणादिनामानाः षोडश कलाः पुरुषस्य उपा-
धय इति स्थितम् । “गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्” इति
२ अंशमात्रे च “प्राची दिक् कला दक्षिणा दिक् कलोदीची-
दिक् कलैव सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम
स य एतमेवं विद्वांचतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवा-
नित्यपास्ते प्रकाशवानास्त्रिलोके भवति प्रकाशवतो ह
लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांचतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
प्रकाशवानित्यपास्ते” “पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः
कला समुद्रः कलैव वै सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽ-
नन्वानाम् । स य एतमेवं विद्वांचतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽ-
नन्वानित्यपास्तेऽनन्वानास्त्रिलोके भवत्यनन्वतो ह
लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांचतुष्कलं पादं ब्रह्मणो-
ऽनन्वानित्यपास्ते” । “अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः
कला विद्युत्कलैव वै सौम्य ! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो
ज्योतिष्मन्नाम स य एतमेवं विद्वांचतुष्कलं पादं
ब्रह्मणोज्योतिष्मानित्यपास्ते ज्योतिष्मानास्त्रिलोके भवति
ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांचतुष्कलं
पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्यपास्ते” । “प्राणः कला
अक्षुः कला ज्ञानं कला मनः कलैव वै सौम्य ! चत-

ष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम स य एतमेवं विद्वां
चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्यपास्ते आय-
तनवानास्त्रिलोके भवत्यायतनवतो लोकाञ्जयति य एतमेवं
विद्वांचतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्यपास्ते” ।
अवतारशब्दे भूरि उदाहरणम् दृश्यम् ।

पल्लवात्मके ४ कालांशभेदे स च सि० शि० दर्शितोऽयथा—
“योऽच्छोर्निमेषस्य खराम ३ भागः स तत्परस्तच्छतभाग
उक्ता । त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिः ८ स काष्ठा तत्त्रिंशता सङ्ग-
णकैः कलोक्ता । त्रिंशत्कलाऽऽर्ची घटिका क्षणः स्यान्नाडी-
द्वयं तैः खगुणैः २ दिनं च । सुर्वक्षरैः खेन्दुमिताः १० खसु-
मिभिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः ६० । स्याद्वा घटीषट्परहः
खराम ३० मांसो दिनैस्तद्विंशति १२ य वर्षम् । ज्ञेये समा-
द्येन समा विभागाः सुचक्रराश्यांशकलाविलिप्ताः” शि० ।
“योऽच्छोर्लोचनयोः पञ्चपातः स निमेषः । स यावता
कालेन निष्पद्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनो-
च्यते उपचारात् । तस्य त्रिंशद्भागस्तत्परशः चः
तत्परस्य शतं गच्छु टिरिति । अथ च निमेषैरष्टादशभिः
काष्ठा । कच्चिच्छास्त्रान्तरे तिथिभिरिति पाठः । काष्ठा-
त्रिंशता कलोक्ता । कलानां त्रिंशता घटिका । सा-
चार्यी भूमस्य षट्भाग इत्यर्थः । घटिकाद्वयेन
क्षणो सुहूर्तः । क्षणानां त्रिंशता दिनम् । अथ
प्रकारान्तरेण दिनमुच्यते । सुर्वक्षरैः खेन्दुमिताः १० खसु-
रिति । एकमात्रोलघुः द्विमात्रो गुरुः । तथा “मातु-
स्कारो विसर्गान्तो दीर्घोऽगुरुपरस्तु यः” इति खन्दो-
लक्षणे प्रतिपादितम् यदक्षरं मातुस्कारं विसर्गान्तं
दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तत्तत्त्रिंशत्त्रय-
म् । सुर्वक्षरस्योच्चार्यमाणस्य यावान् कालस्तद्वक्षेन-
कोऽसुः प्राणः । प्रशस्तेन्द्रियपुरुषस्य चाषोष्ठासा-
न्वर्त्ती कालइत्यर्थः । षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् ।
पलानां षष्ठा घटी । घटीनां षष्ठा दिनम् । त्रिंशद्दि-
नैरेकोमासः । मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो
दर्शितः” मणि० । “अज्ञोऽस्तमयवेलायां कलामात्राऽपि
या तिथिः” कालमा० व्यासः । “प्रतिपक्षे गमात्रेण कला-
मात्रेण चाटमी” पठन्ति । “स च त्रीणि त्रीणि
कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् घातावतिष्ठते”
इति सुश्र० । “अष्टादश सहस्राणि संख्या चास्मिन्
ससृज्वे । कलानां नवतिः प्रोक्ता” सुश्र० ।
“विकलानां कला षष्ठा तत्षष्ठा भाग उच्यते ।

तन्निशता भवेद्वाग्निर्भग्नोद्वाद्यैव ते" सू० सि० । उक्ते रागिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च "जेत्वे समा-
देन समा विभागा इत्यादि" शि० जेत्वे कथायां समा-
द्येन वर्षाद्येन समास्तुल्याः जेत्वविभागा ज्ञेयाः । ते
के । चक्रराश्यां कलाविलिप्ताः । यद्यैकस्य वर्षस्य मास-
दिनादयो विभागा एवं भग्नस्य राश्यादयः" प्रमि० ।
सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते
व्यासार्द्धभक्ते स्त्रुतात्मके द्विपदार्थे च यथा—

"उक्ता प्रमात्रिमतदिङ्मन्त्रेण तावत् तामेव कालमियमेन
च वचिभ भूयः । स्यादुन्नतं द्युगुतगेषकयोर्द्वयं
तेनोनितं दिनदलं नतसंज्ञकं च । अथोन्नतादून-
युताच्चरेण क्रमादुदम्बिणमोलयोज्या । स्यात्
स्त्रुत्वमेतद्गुणितं द्युमीयां व्यासार्द्धभक्तं च कलाभिधा-
नम्" शि० "दिवसस्य यद्वतं यच्च येषं तयोर्द्वयं तदुन्नत-
संज्ञं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीकतं दिनदलप्रमाणं तन्नतसंज्ञं
भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुत्तरगोले चरेणोन्नतात्-
दलित्थे युतादुवा ज्ञा तत् स्त्रुत्वम् सा स्त्रुत्वसंज्ञेत्यर्थः ।
तत् स्त्रुत्वं द्युज्ज्या गुणितं लिज्ज्या भाक्तं कला-
संज्ञं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले आवा
साध्या तस्मिन् काले साहोरात्रहस्ते यावतीभिर्घटि-
कामिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तासासुन्नतसंज्ञा । येन कालेन
मध्याह्नादुन्नतस्य नतसंज्ञा । अथ चरेण मध्याह्नादुन्नतयुत-
स्त्रुत्तकालस्य किल ज्ञा साध्या सा च ज्ञामध्यावधि-
र्भवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रहस्तस्त्रुत्तगुलसंपाते
भवति । यत उन्नतगुलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रहस्तस्या-
र्धमधोऽधेम् । अत उन्नतगुलसंपातावधिर्जीवा साध्या । क्षिति-
जोन्नतगुलयोरनरं चरार्धम् । अतचरार्धेन वर्जितादुन्न-
तादुत्तरगोले, दलित्थे तु युतात् । यत उत्तरगोले
क्षितिजादुपर्युन्नतगुलम् दलित्थेऽधः । तस्मात् कालाद् या
ज्ञा साधिता सा लिज्ज्याहस्तपरिणता । सा च स्त्रुत्व-
संज्ञा । अथ यदि लिज्ज्याहस्ते एतावती, तदा द्युज्ज्या-
हस्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्ज्याहस्तपरिणता । सा च कला-
संज्ञा । इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याद्येयटि-
माह" प्रमि० । "स्त्रुत्वं कुजोवागुणितं विभक्तं चरज्या
स्यादधवा कला सा । कला पलज्येज्यकोटिनिम्नी
तत्कर्णभक्ता भवतीत्यटिः" शि० । "अधवा तत् स्त्रुत्वं
कुज्या गुणितं चरज्या भाक्तं सत् कला भवति । सा
कलाधवा पलज्येज्यकोटिनिर्गुण्या सस्त्रुत्कर्णेन भाज्या

फलमधेयटिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चरज्या-
कुज्ये लिज्ज्याद्युज्ज्यापरिणते । अतस्तस्यां चानुपातः ।
यदि चरज्या कुज्या लभ्यते तदा स्त्रुत्वेण किमिति ।
फलं कला । सा कलाऽहोरात्रहस्ते ज्ञा । सा पल-
ज्यादलकर्णवत् तिरस्तीनां जाता । अथ तस्याः
कोटिस्त्रुत्वमात्रमानेयम् । तत्रानुपातः । यदि पलज्येज्य-
कर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन किमिति ।
फलसन्मण्डलशङ्कपसमस्त्रुत्वादुपर्येकविम्बादध जर्ध्वं
कोटिरूपं भवति । तस्येयटिस्त्रुत्वा" प्रमि० ।

"स्त्रुत्वाभिच प्रतिच्छेद्वान् सन्तानं जरायुणा । ज्ञेयणा
वेष्टितायापि कलाभागास्तु तान् विदुः । धात्वाशयान्तरे
धातोर्त्यः क्लृप्तस्त्वधितिष्ठति । देहोऽप्यभिपक्य सा कलेत्य-
भिधीयते" भावप्र० उक्ते देहस्थे धात्वाशयान्तरस्थे
७धातुक्लेदभेदे तद्देहाच्च तत्त्वैवोक्ताः । "आद्या सांसधरा
प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया त
चतुर्थी स्नेहधारिणी । पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी पित्त-
धरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः"
एकमात्रात्मकलघुवर्णे "षड्विपमेऽहौ समे कलाश्चाथ
समेऽस्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला"
"सर्वगुर्वन्मध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । त्रयाच-
तुल्यधूमेता पञ्चाख्यादिषु संस्थिताः" इति च
उत्तर० "अथप्रयोगे मूलधनादधिके व्यायत्तेनाधमस्त्रुत्वेन
उत्तमस्याय दीयमाने ऽहद्विहस्ते (सुद) पदार्थे मेदि० ।
"मासे शतस्य यदि पञ्च कलानरं स्यात्" लीला० १० स्त्री-
रजसि ११ नौकायां १२ कपटे च विश्वः १३ गीतादिविद्याभेदे
सा च चतुःषष्टिर्द्विधा शैवतन्त्रोक्ता यथा— १ गीतम्
२ वाद्यम् ३ नृत्यम् ४ नाट्यम् ५ आलेख्यम् ६ विशेषकच्छेद्यम्
७ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ८ पुष्पाक्षरम् ९ दयनपचना-
ज्जरागाः १० मणिभूमिकाकर्म ११ शयनरचनम् १२ उद-
कवाद्यम् १३ उदकवातः १४ चित्रायोगाः १५
माल्यपचनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७
नेपथ्ययोगाः १८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धगुक्तिः २०
भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौचमारयोगाः
२३ हस्तलावणम् २४ चित्रयाकापूपमण्डलिका-
रक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ सूची-
वापकर्म २७ वीणादमककल्लम्रीडा २८ मण्डलिका
२९ प्रतिभा ३० दुर्वचकयोगाः ३१ पुस्तकवाचनम्
३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

३४ पट्टिकावैद्यवाणविकल्पाः ३५ तर्ककर्माणि ३६ तत्त्वम् ३७ वास्तुविद्या ३८ रूपरत्नपरीक्षा ३९ धातुवादः ४० मणिरामज्ञानम् ४१ आकरज्ञानम् ४२ उद्यायुर्वेदयोगाः ४३ मेघकुटुलावकपुत्रविधिः ४४ शुक्रसारिकाप्रलापनम् ४५ उल्हादनम् ४६ केयमार्जनकौशलम् ४७ अक्षरसुट्टिकाकथनम् ४८ स्वेच्छितक विकल्पाः ४९ देशभाषाज्ञानम् ५० पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५१ (अत्र निमित्तज्ञानमिति पृथक् केचित् पठन्ति) । यन्त्रमातृका ५२ धारणमातृका ५३ सम्पाटनम् ५४ मानघी काव्यक्रिया ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ अलितकयोगाः ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् । ५८ वस्त्रमोपनानि ५९ द्यूतविशेषः ६० व्याकरणक्रीडा ६१ बालकक्रीडनकानि ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति भाग० ८४५ अ० २८ स्तो० टीकायां श्रीधरलिखिताः । कश्चित् पुस्तके सूचीवापकर्मसूत्रक्रीडेत्येकं पदम् तदुत्तरं वीणाडमश्चक्यादानीति । वैतालिकीनामित्यत्र वैनायिकीनामिति च पाठो दृश्यते । “अहोरात्रैवतुःषट्पा संयतौ तावतीः कलाः” भाग० १०, ४५, २८ । “चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं समाद्भुतम्” भा० अतु० १८ अ० । “अधिगत कलाकलापकम्” काद० । “चतुःषष्टिकलाविद्या देवरीप्रीतिवर्द्धनम्” गायत्रीकवचम् ।

कलाकुल न० कलया मातृयापि आकुलयति आकुलि-
नामधा० अच् । हलाहलविषे राजनि० ।

कलाकेलि पु० कलेव केलिरस्य । कामदेवे लिका० ।

कलाङ्कुर पुंस्त्री कलसाङ्कुरो यत् । शारसपण्डिणि लिका० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । कलानामङ्कुरो यत् । २ स्तेयशास्त्रप्रवर्तके मूलदेवे कर्णोद्यते लिका० । मूलदेवस्य स्तेयरूपमित्यप्रवर्तकत्वात् कलाङ्कुरत्वम् । कंसाङ्कुरे इति शब्दकल्पद्रुमोक्तिविन्या कर्णोद्युतशब्दे विवर्तितः ।

कलाङ्गला स्त्री “सतोमराङ्गुला राजन् ! सयतनीकलाङ्गलेति” भा० व० १५ अ० १६ श्लोके ताडयशब्दं कल्पयन् बोधलिङ् मुचो भ्रान्तः । तत्र सयतनी संहितं सयतनीकं “नद्यूतः कप्” पा० कप् । ताडयं लाङ्गलं बल सयतनीकलाङ्गला इत्यर्थकतया न तस्य कलाङ्गलशब्दवर्णितत्वमिति बोध्यम् ।

कलाची स्त्री कलामचति गच्छति अच्-गौ अण् उप० समा० गौरा० ङीप् पा० सम्भवो० ण्य् पिप्वात् ईप् ।

इतिभेदः । प्रकोष्ठे कफोत्प्रेरधःस्थे मणिवन्मपर्यन्तवृक्षा-
वयवे । स्वार्थे कन् । कलाचिकाप्यत्र ऐमच० ।

कलाटीन पुंस्त्री कलेनाटनम् आटः कलाटस्तत्र साधुः
ख । कलाङ्गे पक्षिभेदे चारा० जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।
कलाजाजी स्त्री कलायै जायते जन-ड तथा सतो आजा-
यते जन-ड गौरा० ङीप् । (कलौञ्जा) (मङ्गुरा)
पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे उच्चभेदे शब्दार्थः ।

कलाद पु० कलामंशमादत्ते आ-दा-क । स्वर्णकारे अक्षरः
अक्षरङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यांशहरणात्तस्य तथात्वम् ।
कलादक पु० कलामन्ति अद-खल् इत० । स्वर्णकारे
शब्दच० गठनार्थं दत्तद्रव्यांशस्य भोजित्वात्तस्य तथात्वम् ।
कलाधर पु० कलाः धरति ह-अच् ऐत० । १ चन्द्रे ।
२ चतुःषष्टिकलाधारकमात्रे लि० ।

कलानिधि क० कलानिधीयतेऽस्मिन् नि-धा-आधारे कि
उपप० स० । चन्द्रे अक्षरः । “अहो महत्त्वं महतामपूर्वं
विपत्तिकालेऽपि परोपकारः । यथाऽऽस्ममध्ये पतितोऽपि
राहोः” “कलानिधिः पुण्यचयं ददाति” उद्भटः ।

कलानुनादिन् पु० कलमनुनदति अतु-नद-णिनि ऐत० ।
१ भ्रमरे २ चटके ३ कपिञ्जले ४ चातके च जातित्वात्
स्त्रीत्वमपि तत्र नान्त्वत्वात् ङीप् ।

कलान्तर पु० अन्त्या कला अंशः भयूः स० । उद्भिभेदे “मासे
यतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यादिति” लोलावती, २ अन्त्यस्यां
चन्द्र कलायाश्च, “ज्योत्स्नान्तराधीव कलान्तराणि” कुमा० ।

कलान्यास पु० कलानां न्यासः । तन्मोक्षे न्यासभेदे कलाय
कलाशब्दे दर्शिताः शारदातिलकोक्तरीत्या तासां पूजाकृतया
न्यासः । देहे कलाविशेषस्य न्यासश्च यथा—
तन्वसारे “शिष्यरीरे कलान्यासं कुर्यात् । तद्यथा
रैगलयेण पादतलाज्जातुपर्यन्तम् औं निड्यै नमः ।
जातुयनोनाभिपर्यन्तम् औं प्रतिजयै नमः । नाभेराकराटम्
औं विद्यायै नमः करुणादात्मलाटम् औं शान्त्यै नमः
ललाटादुग्रह्णरन्ध्रपर्यन्तम् औं शान्त्यतीतायै नमः । पुनर्ब्रह्म-
रन्ध्रादात्मलाटम् औं शान्त्यतीतायै नमः ललाटादाकराटम्
औं शान्त्यै नमः । करुणादाभिपर्यन्तम् औं विद्यायै नमः
नाभेर्जातुपर्यन्तम् औं प्रतिजयै नमः जातुनः पाद-
पर्यन्तम् औं निड्यै नमः ।

कलाप पु० कलां मातामाप्नोति आप्-अण् । १ समूहे, २ समूर-
पिच्छे, ३ भूषणे, ४ काञ्चराम्, ५ चन्द्रे, मेदिनि० तत्र
समूहे “सक्ताकलापीकतसिन्धुवारम्” कुमा० । “अधिगतकला-

कलापकम्" वहे चालम्बिभिसन्त्रिषः कलापैः"। "इहेव निर्जितकलापभरामधस्तात् व्याकोर्षमाख्यकवरां कवरीं तरुण्याः" माघः । भूषणे "सुकाकलापस्य च निस्तलस्य" कुमा० "सुकाकलापस्य सुकाभूषणस्य" मल्लि० । काञ्चराम् "रश्मनाकलापगुणेन वधूः" माघः । दैतूये लणच शरपुष्पः चर्ममयः भस्मरूपः यथाह "कलापिनः" कात्या० २२, २, १८, व्या० "कलापशब्देन शरपुष्पां चर्ममयी भस्मोप्यते" कर्कः । "कलापी चषालः" आश्व० श्रौ० ८, ७, १८, "सा मेधी व्यपप्रदेशे धान्यपूलैर्वेद्या तिष्ठति स एव चषालो भवति" नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूलानां शरतस्थितारोपेण बहुशरवत्त्वगुणयोः शान्तूषवत्त्वम् इति तथा च गौण्या चषालस्य कलापित्वम् । ७शरे "कलापिनौ धनुष्पाथी शोभमानौ दिशोदश" रामा० १, २२, ७, अत्रार्थे लीवत्वमपि "मरोक्षमानः पाथानां कलापानि धनुषि च" भा० व० ११, ७, ४० । ८धनुषि । "हारिद्रव्यां ये त्वेते हेमपुङ्गाः शिलाशिताः (शराः) । नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्ष्यः । "तेनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे" भा० वि० ६१, ४० नकुलाख्यकथने । ८अर्द्धचन्द्राकारास्त्रमेदे च "सहस्रांश दोषान् दीर्घांश्च कलापांश्च सहस्रधानान् । विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" भा० वि० ५, ४० । कलापः कार्त्तिकेयमयूरपिच्छः उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य अथ । १० व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोर्नितासस्य तथात्वम् । "अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् फातन्त्राख्यं भविष्यति । तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कलापकं तथा" इहत्कथासारः । ११ पामभेदे । "देवापिर्वैगमास्त्राय कलापपाममास्थितः । सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग० ८, १२, १२, "सुदर्शनोऽयाम्निवर्षः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः । योगवाशे योगविदः कलापपाममास्थितः । कलेरन्ते सूखवंशं नष्टं भावयिता पुनः" भाग० ८, १२, ५, "सत्यभामा तच्चैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्भताः । वनं प्रविष्टिराजंस्तपसे कृतनिश्चयाः । फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः । हिमवन्तमतिक्रम्य कलापपाममाविशन्" भा० श्रौ० ७, ४० । तेनास्य हिमवदुत्तरपाथे सन्निवेश इति गम्यते । चन्द्रे तु कलामाप्नोति व्याप-अण् कलां पाति पा-क वा व्युत्पत्तिः । तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् । १४ विदग्धे लि० मेदि० विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कलापक पु० कलाप+कार्त्तिके कन् । १ कलापाथे, २ हस्तिस्तम्ब-वन्ने, हेमच० एकवाक्यतापत्ते २ श्लोकचतुष्टये न० । "छन्दोवद्भपदं पद्यं तेनेकेन च सुक्तम् । द्वाभ्यां युष्मच्च सन्दानितकं त्विभिरिहेष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा० द० उक्तेः किराते उदा० । "लोकं विधात्वा विहितस्य गोप्नुं क्षत्रस्य सृष्ट्यु नृषु जैत्रसोजः । तेजस्विताया विजयैकदत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् १ । ग्रीडानतैराप्रजनोपनीतः संशय्य जङ्गलेण नृपैः प्रपन्नः । वितानमृतं विततं पृथिव्यां यशः समूहजिव दिग्विकीर्णम् २ । वीर्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्त्रभूतामिव सम्भतीतिम् । कुर्वन् प्रयासलयमायतीनामर्कत्विषामङ्ग इवावशेषः ३ । प्रसह्य योग्यास्त परैः प्रयुक्तः अस्तु न शक्यः किमुताधिकर्तुम् । नवीकरिष्यत्युपशुष्यदाह्रिः स त्वहिना मे हृदयं निकारः ४" । कलापिनोमयूरायस्मिन् काले सोऽपि कालः कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमणम् "कलाप्यत्यववसाहुन्" पा० वुन् । कलापक २ तत्काले देये अण्वे न० सि० कौ० ।

कलापहीप पु० कलापो पामो हीप इव उहृत्त्वात् । कलाप-पामे स च पामः हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तररत्न वर्तमानः कलापशब्दे दर्शितः । "अग्निवर्णसुतः शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरुः सुतः । मरुस्तु योगमास्त्राय कलापहीपमास्थितः" हरित० १५, ४० । अखैव कलापपामत्वेन भाग० ८, १२, उक्तेः तच्च पाकं कलापशब्दे दर्शितम् ।

कलापिन् पु० कलापोवर्हेऽस्मात् इति । १ भयूरे तदहर्हृदल्य-शास्त्रावति २ वटउल्ले मेदि० । व्याप-णिनि कलस्यापी दैत० । १ कोकिले । "ध्वनिहृदकृजितकलाः कलापिनः" माघः । "कलापिनासुद्धतन्त्रहेतो" रघुः । ४ कलापशब्दार्थवति लि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यसुदाहृतम् । स्त्रियां लीप् । ४ वैगम्यायनान्निवासिभेदे पु० तदन्नेवासिनश्च आल-म्बः लङ्गः कमलः अक्षामरुणि ताण्ड्याः श्यामायनः कठः कलापीति कलापिनोऽन्नेवासिनश्च हरिद्रुग्धगली तम्बुरुलपचेति चत्वारः" मनो० । "कलापिवैश-म्पायनान्नेवासिभ्यः" पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि । कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येऽप्यु व० व० ।

कलापिनौ स्त्री कलापशब्दोऽख्यस्याम् इति । १ रात्रौ राजनि० कलापतल्याकारवत्त्वात् २ नागरसुस्तायां राजनि० ।

कलापूर्य पु० कलाभिः पूर्यः । १ चन्द्रे शब्दचन्द्रिका । २ कलाभिः पूर्यं लि० । "सदा भवान् फाल्गुनस्य सुपैरश्वान्

विकसते । न चार्जुनः कलापूर्वः सम दुर्बोधनस्य च”
भा० वि० १८७० ।

कलाभृत् कलां विभक्तिं भृ-क्तिप् ईत० । कलाधारके चन्द्रे
चेम० “कला च सा कान्तिमती कलाभ(व)तः” कुमा० ।
२ गित्यादिधारके लि० । “दशाव्दाख्यं पौरसख्यं
पञ्चाव्दाख्यं कलाभृताम्” मतुः ।

कलाय उ० कलामयते व्यय-व्यप् । (मटर) १ गमीधाम्यभेदे ।
“कलायोमधुरः स्नादुः पाके रूक्षश्च शीतलः । कपायो
वातलोप्याही कफपित्तहरो लघुः” भावप्र० तट्टपुष्पाः ।
“कलायपरिमण्डलसुभयतोऽनुकलापम्” सुष्ठु० । “विक-
सत्कलायकुसुमासितद्युतेः” माघः २ गण्डदूज्यायां स्त्री ।

कलायिन उ० कलानामयनं यत् । नक्तं कमाले शब्दच०
कलालाप उ० स्त्री कलमालपति आ+लप-व्यप् उप० व० ।
१ भ्रमे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ईत०
२ कलखालामे पु०

कलावत् उ० कला चन्द्रतादिकाः सन्त्यत्र मतम् सख्य वः ।
१ चन्द्रे “कला च कान्तिमती कलाव(व)तः” कुमा०
२ गीतादिकलायुक्तमात्रे २ खं भवति च लि० स्त्रियां ङीप्
कलावतो स्त्री या० ति० ४ पटलोक्ते दीर्घाभेदे । सा च

“अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्रिणां हितकाम्यया । विनाऽनया
न लभ्येत सर्वं मन्त्रफलं ततः । ज्ञानं दिव्यं यतोदयात्
कुर्यात् प्राप्तव्यं यतः । तस्माद्दीप्तेति सा प्रोक्ता देशिकै-
रान्वयेदिभिः । चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्त्वादि-
भेदतः । क्रियावती वर्णभयो कलात्मा वेधवत्त्वपि ।
ताः क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्वेऽस्मिन् सम्प्रदायज्ञाः” इत्युपक्रम्य
दर्शिता । तत्र कलात्मा कलाशब्ददर्शितशरदातिलकोक्त-
पञ्चायत्कलावतीत्यर्थः । कलात्माश्रयः ।

कलाविक उ० स्त्री कलेन सन्त्यक् विकायति विशेषेण शब्दा-
वते आ+वि+कै-क ईत० । कुक्कुटे लिङ्गा० तस्य
रात्रियेषे विशेषेण शब्दावमानत्वात् तयात्वम् । स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

कलाविकल उ० स्त्री कलेनाविकलः । षट्के शब्दर० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । [काङ्क्षवाद्ये शब्दरत्ना० ।

कलाहक उ० कलमाहन्ति आ+हन् क्रिप् संज्ञायां कन् ।
कलि उ० कल-शब्दादौ इन् । चतुर्थे युगे तस्मान्माह
परायणसर्वस्वे नक्षत्रं । “दिव्यवर्षसहस्रेषु कतलेता-
दिर्घक्षितम् । चतुर्थेन हादशभिस्तद्विभागं निबोध मे ।
चत्वारि लोषि द्वे पैकं कतादिषु यथाक्रमम् । दिव्या-

वदानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तत्प्रमाणैः
शतैः सन्ध्या पूर्वा तन्नाभिधीयते । सन्ध्यां शक्यं तत्सुखो-
युगस्थानन्तरोहि सः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरनः कालो वै
सुनिसत्तमः । युगाख्यं तत्तु विशेषं कतलेतादि-
संज्ञितम् । सूर्यसिद्धान्तेऽप्युक्तं यथा-

“सूर्याब्दसङ्ख्यां द्वित्रिंशत्तारैर्युताङ्कतैः । सन्ध्यास-
न्ध्यांशसङ्घितं विशेषं तच्चतुर्थ्युगम् । कतादीनां
व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” सू० सि० ।

“तेषां दिव्यवर्षाणां हादश सहस्राणि चतुर्थ्युगम् ।
चतुर्णां युगानां कतलेताहापरकल्याणानां समाहारो
योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः । एतद्द्रोतनाथं चत-
रित्युगमित्यथा युगमित्युक्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । ज्ञाना-

भिर्ज्ञेयम् । अथ सौरमानेन तत्तत्संख्यां विशेषं
चाह । सूर्याब्दसङ्ख्यावेति तद्वासरमानेनोक्तं चतु-
र्थ्युगं हादशसहस्राणात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांश-
सङ्घितम् । युगवरणस्याद्यान्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्या-

सन्ध्यांशभ्यां युक्तं सदेव सन्ध्यासन्ध्यांशवान्मर्गतौ न
पृथक् यत्वेतादृशम् । सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्रिंशत्तारैः ।

“अङ्गानां वामतो गतिः” इत्यनेन हातिं शब्दधिक्षेपतः
शतमितैः । अद्युतेन दशसहस्रेण सुषितैः । सचतुष्कहा-
तिं शब्दतर्भिः ४२२००० परिसितं प्रेयमित्यर्थः । अथ
चतुर्थ्युगान्मर्गतयुगाङ्गेषां विशेषतो मानान्प्रवृत्त्यात् “समं
स्यादस्तुतत्वादिति” न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थ्यांशो

मानमिति चतुर्थ्युगमित्यनेन फलितं निषेधति । कता-
दीनामिति । कतलेताहापरकलियुगानाम् धर्मपाद-
व्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्या । इयं वक्ष्यमाणा

व्यवस्था स्थितिर्धर्मो न तु समकालप्रमाणं स्थितिः ।
अयमर्थः—कतयुगे चतुश्चरणो धर्म इति तस्य मान-
मधिकम् । तत्कतेतायां धर्मस्य त्रिपादवत्त्वात् तद-

हरोधेन त्वेतामानं न्यूनम् । एवं दापरकल्यो-
धर्मस्य क्रमेण द्वाकेचरणवत्त्वात् कतलेतामानाभ्यां
क्रमेणोक्ताहरोधाव्युत्पन्नमानम् । न तु समं मान-

मिति । अथ सर्वधर्मचरणयोगेन दशमितेन यदि महा-
युगं भवति तर्हि सप्तधर्मचरणैः किमव्युत्पत्तेन
पूर्वोक्तफलितेन कतादियुगानां मानज्ञानं सविशे-
षव्यमाह । रङ्ग० । तेन ४२२००० वर्षास्तज्ञानम् ।

“युगस्य दशमो भागचतुर्दशैर्द्वैकसङ्ख्यः । क्रमात् कत-

युगादीनां षण्णयः सन्ध्यायोः सप्तः” सू० सि० ।

“प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो
दशांश इत्यर्थः । चतुर्धा क्रमेण चतुस्त्रिंशद्वे कर्तुं शक्यः ।
युगकमात् कृतयुगादीनां कृतज्ञेतादुपरकलिगुणानां
मानं स्यादिति शेषः । ननु मनुष्यस्य कृतादिमानं
दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।१०००।२०००।१००० उक्तम् ।
अत्र तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००।१६००।२४००।
१२००। इति विरोध इत्यत आह । यत्र इति ।
स्वकः स्वसम्बन्धो यत्र विभागः सम्बन्धोराद्यन्तसम्बन्ध-
योरेक्यत्वात् इति शेषः । तथा च मनुक्तमानानि
४८००।१६००।२४००।१२००। एषां षडंशाः
८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगानामाद्यन्तयोः
सम्बन्धयोर्योग इत्येषामर्थं सन्धिकालः । प्रत्येकमाद्यन्तयोः
सन्धिकालः ४००।१००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं
मनुक्तमानं न्यूनीकृतं यन्मानलोक्तं केवलं मानं
भवति न स्वसम्बन्ध्यां सङ्कतम् । यथा कृतादिसन्धिः ४००।
कृतमानम् ४००० कृतान्तसन्धिः ४००। योगे ४८००
ज्ञेतादिसन्धिः १०० ज्ञेतामानं १००० ज्ञेतान्तसन्धिः
१००। १६०० द्वापरसन्धिः २००० द्वापरमानं २०००
द्वापरान्तसन्धिः २०००२४००। कल्पादिसन्धिः १०० कलि-
मानम् १००० कल्यन्तसन्धिः १००। १२०० एवं च
स्वसम्बन्ध्यां सङ्कतं मयोक्तं स्वसम्बन्धात् सम्बन्धोक्तद-
न्तगैतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः” रङ्ग० ।

कहौ यथा प्राचिनां दुःशीलत्वम् धर्मादिहानिश्च तथा
वर्णितम् भा०व०१८०००० “कृते चतुष्पात् सकलो निष्ठाजो-
पाधिर्वर्जितः । दृष्टः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्ये भरतर्षभ ! ।
अधर्मापादविहस्तु त्विभिरंशैः प्रतिष्ठितः । ज्ञेतायां द्वापरे
ऽङ्गेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते । त्विभिरंशैरधर्मस्तु लोका-
नाक्रान्त्य तिष्ठति । तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ! ।
चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यास्तु प्रतिष्ठति । आयुर्जीव्यमथो
बुद्धिर्वैश्वदेवस्य पाण्डव ! । मनुष्याणामनुयुगं ह्युत्तरीति
निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा वैश्या शूद्राश्चैव युधि-
ष्ठिर ! । ध्याजैर्धर्मं ह्यरिष्यन्ति धर्मवैतसिका नराः । सत्यं
संक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानभिः । सत्यज्ञान्या
ततश्चैवामासुरस्यं भविष्यति । आसुरः प्रवयादिद्यां न
यस्यन्त्युपजीवितम् । विद्याहीनानविज्ञानाहो भोऽप्यभि-
भविष्यति । लोभक्रोधपरा सूदाः कामासक्ताश्च मानवाः ।
वैरवह्ना भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्याः संकीर्णान्ते परस्परम् । शूद्रस्तस्या भविष्यन्ति तपः-

सत्यविवर्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याचान्त्या
न संशयः । ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ।
वस्त्राणां प्रवरा शास्त्री, धान्यानां कोरदूपकाः । भाष्या-
मित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगज्वरे । मत्स्यप्रामिषेण
जीवन्तो दुहन्त्याप्यजैडकम् । शोषे नष्टास्तु पुरुषा येषां
नित्यं हतव्रताः । तेषां लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युग-
ज्वरे । अन्योऽन्यं परितुष्टान् लोभसयनश्च मानवाः ।
अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगज्वरे । सरित्तोरेषु
कुहालेर्वापयिष्यन्ति चौमधीः । ताद्याप्यल्पफलास्तेषां
भविष्यन्ति युगज्वरे । आह्वे देवेषां पुरुषा येषां नित्यं
हतव्रताः । तेषां लोभसमायुक्ता भोष्यन्तीह परस्परम् ।
पिता पुत्रस्य भोक्ता च, पिता पुत्रश्चायैव च । अति-
क्रान्तानि भोष्यानि भविष्यन्ति युगज्वरे । न व्रतानि
चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः । न यज्ञानि न
होष्यन्ति छेदवादविमोहिताः । निम्नेष्वीहां करिष्यन्ति
छेदवादविमोहिताः । निम्ने क्षिप्रं करिष्यन्ति योष्यानि
धुरि घेतुकाः । एकहायनवस्त्रांश्च योजयिष्यन्ति मानवाः ।
पुत्रः पित्रवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा । निरुदेगो
हृद्दुदी न निन्दानुपलभ्यते । श्लेश्मभूतं जगत्सर्वं
निष्क्रियं यत्रवर्जितम् । भविष्यति निरानन्दमनु-
त्सवमथो तथा । प्रायशः कपणानां हि तथा बन्धु-
मतामपि । विधवानाञ्च विज्ञानि हरिष्यन्तीह
मानवाः । स्वस्योर्ध्वबलाः सत्या लोभमोहपरायणाः ।
तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिपक्षं
करिष्यन्ति मायाचारपरिपन्थाः । समाज्यन्तः कौन्तेय !
राजानः पापबुद्धयः । परस्परवधोद्युक्ता, मूर्खाः पण्डि-
तमानिनः । भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोकक-
ष्टकाः । अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः ।
केवलं दण्डरूपयो भविष्यन्ति युगज्वरे । व्याकम्पा-
क्रान्त्य साधूनां दारांचापि धनानि च । भोक्ष्यन्ते
निरतुक्क्रोश रुदतामपि भारत ! । न कन्यां याचते
कश्चिदपि कन्या प्रदीयते । स्वयंपाहा भविष्यन्ति
युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः पराधान्
मूढचेतसः । सर्वप्रायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ।
श्लेश्मभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः । हस्ता-
हस्ति परितुष्टेयुगान्ते समुपस्थिते । सत्यं संविष्यते
लोके नरैः पण्डितमानभिः । स्वविरा बालमतयो
बालाः स्वविरुद्धयः । भौरक्षया शूरमानी शूरा

भीरुविवादिनः । न विश्वसन्ति चान्योऽन्य युगान्ते
पर्युपस्थिते । एकद्वयं युगं सर्वं लोभमोहव्यव-
स्थितम् । अधर्मा बर्द्धते तत्र न तु धर्मः प्रव-
र्त्तते । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ते जना-
धिप ! । एतदर्थस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न
लंक्षति पिता पुत्रं, पुत्रश्च पितरं तथा । भार्याश्च
पतिगुणान् न करिष्यन्ति संक्षये । ये यवाद्या जन-
पदा मोधुमान्नास्तथैव च । तान् देशान् संश्रयि-
ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । स्त्रीचाराश्च पुरुषा
खोषितश्च विशास्यते ! । चान्योऽन्यं न सहिष्यन्ति
युगान्ते पर्युपस्थिते । स्नेहीभूतं जगत्सर्वं भवि-
ष्यति दुषिष्ठिर ! । न आर्क्ष्यैर्भविष्यन्ति देवताभीष्ट-
मानवाः । न कश्चित् कस्य चिच्छ्रोता न कश्चित्
कस्यचिद्गुरुः । तमोपस्तदा लोको भविष्यति जना-
धिप ! । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान् विभोष्यन्ति युगान्ते ससुपस्थिते ।
पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते । सप्त-
वर्षाऽष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा । पत्न्यौ स्त्री तु
तदा राजन् ! पुरुषो वा स्त्रियं प्रति । युगान्ते
राजशाट्कल ! न तोषसुपयास्यति । अत्यश्रव्या दद्याल्लिङ्गा
हिंसा च प्रभविष्यति । न कश्चित् कस्यचिद्दाता भवि-
ष्यति युगक्षये । अष्टम्युला जनपदाः शिवम्युलाश्चतु-
ष्टम्युलाः । केयम्युलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ।
स्नेह्याचाराः सर्वमन्त्रा दारुणाः सर्वकर्मास्तु । भाविनः
पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले
च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् । युगान्ते भरतश्रेष्ठ ! वित्त-
लोभात् करिष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति
क्रियानद्या । आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते ससुप-
स्थिते । स्त्रभावात् क्रूरकर्माणाञ्चान्योऽन्यमभिर्गमिनः ।
भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते तु युगक्षये । आरा-
मादेश्च उक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः । भविता
संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा लोभानि-
भूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ! । ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति
ब्राह्मणक्षोपमोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता
दृषत्तार्हिताः । त्वीतारमलमन्तो वै भविष्यन्ति मही-
मिमाम् । जीवितान्कराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः ।
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा सङ्क्षेप्यते युगम् ।
आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान् विपमाणि च ।

प्रभावमाना विवस्ता द्विजाः कुरुकुलोदहः । दंष्टुभिः
घोडिता राजन् ! काका इव द्विजोत्तमाः । कुराज-
भिश्च सततं करभारप्रपीडिताः । धैर्यं त्यक्त्वा मही-
पाल ! दारुणे युगसंक्षये । विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां
परिचारकाः । शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्यु-
पासकाः । श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ।
विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः । एडुकान्
पूजयिष्यन्ति वर्ज्ययिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिच-
रिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये । आश्रमेषु मङ्गलीणां
ब्राह्मणावसरेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागा-
नामालयेषु च । एडूकविज्ञा पृथिवी न देवगृह-
भूयिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ।
यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पातपास्तया ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यते युगम् ।
पुष्पं पुष्पे यदा राजन् ! फले वा फलमाश्रितम् ।
प्रजास्यति महाराज ! तदा सङ्क्षेप्यते युगम् । अका-
लवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे । अक्रमेण मनु-
ष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः । विरोधमय यास्यन्ति
उपला ब्राह्मणैः सह । मही स्नेहजनकीर्णा
भविष्यति ततोऽचिरात् । करभारभयादिप्रा भजिष्यन्ति
दिशो दश । निर्दिग्देशा जनपदास्तदा विटिकरा-
र्हिताः । आश्रमास्तुपलक्ष्यन्ति फलमूलोपजीविनः ।
एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति । न
स्यासन्त्युपदेशे च गिष्या विप्रियकारिणः । आचा-
र्योऽपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् । अर्थयुक्ता
प्रवृत्स्यन्ति भित्तसम्बन्धिवान्मवाः । अभावः सर्व-
भूतानां युगान्ते सम्भविष्यति । दिशः प्रचलितः
सर्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतीषि प्रतिबुलानि
वाताः पर्याकुलास्तथा । उल्कापाताश्च बहुवो महा-
भयनिर्दशकाः । षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रत-
पिष्यति । तृप्तवाचापि निहृता दिग्दाहश्चापि
सर्वशः । कवम्वानर्हितो भातुर्दयास्तमने तदा ।
अकालवर्षी भगवान् भविष्यति मङ्गलशङ्कः । शस्यानि
च न रोष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । अमीक्ष्यं
क्रूरवादिन्यः पुरुषा रुदितप्रियाः । भर्त्स्यन्तां वचने
चैव न स्यास्यन्ति तदा स्त्रियः । पुत्राश्च मातापितरौ
हनिष्यन्ति युगक्षये । सुदयिष्यन्ति च पत्नीन् स्त्रियः
पुत्रानपाश्रिताः । अपर्याणि महाराज ! सूर्यं राक्ष-

पैथति । युगान्ते छतमुक् चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ।
 पानीयं भोजनञ्चापि यावमानास्तदाऽध्वगाः । न
 लभ्यान्ते निवासञ्च निरक्षाः पथि शेरते । निर्घात-
 वायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः । रुक्षा वाचो
 विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते । मित्रं सम्बन्धि-
 नञ्चापि सन्त्यज्यन्ति भ्रातृदा । जनं परिजनञ्चापि
 युगान्ते पर्युपस्थिते । अथ देशान् दिग्वापि पत्त-
 नानि पुराणि च । क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते
 पर्युपस्थिते । हा तात ! हा सुतेत्येवं तदः वाचः
 सुदारुणाः । विक्रोशमानवान्योऽन्यं जनो गां (पृथ्वीं) पर्य-
 टिष्यति । ततस्तुषुलसंधाते वर्त्तमाने युगक्षये । द्विजा-
 तिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति । ततः काला-
 न्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविद्वदे । भविष्यन्ति पुनर्देव-
 मनुजूलं यदृच्छया । यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा
 तिष्यदृक्ष्यते । एकराशौ समेष्वपि प्रवत्स्यति तदा
 कृतम् । कालवर्षी च पर्जन्यो मल्लाणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा पृथ्वाचापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः । लेभं सुभिच-
 मारोम्यं भविष्यति निरामयम् । कल्की विष्णुयया नाम
 द्विजः कालप्रणोदितः । उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धि-
 पराक्रमः । सम्भूतः शम्भुलपामे ब्राह्मणावसथे शुभे । मनसा
 तस्य सर्वाणि बाह्यान्त्यायुधानि च । उपस्थानि योधाश्च
 यस्त्राणि कवचानि च । स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती
 भविष्यति । स चेभं मङ्गलं लोकं प्रसादसुपने-
 ष्यति । उल्लितो ब्राह्मणो दोमः लयान्तरद्वारधीः ।
 संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः । स सर्वत्र
 गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः । उल्हादिव-
 ष्यति तदा सर्वस्वेष्टगणान् द्विजः ।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिरुक्ता भाग० १२, २४० ।

“सप्तपिणान्तु पूर्वौ यौ दृश्येते उदितौ दिवि । तयोस्तु
 मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि । तेनैव ऋषयो-
 युक्तास्मिन्व्युद्गतं नृणाम् । ते त्वदोये द्विजाः काले
 अधुना चान्त्रिता मघाः । विष्णोर्भगवतो भानुः क्षणास्थो-
 ऽसौ दिवं गतः । तदाविशत् कलिर्लोकं प्रापे यद्रमते जनः ।
 यावत् स पादपद्माभ्यां स्मृशङ्कास्ते रमापतिः । तावत्
 कलिर्देवैर्ष्वी पराक्रान्तुं न चाशकत् । यदा देवर्षयः
 सप्त मघासु विचरन्ति हि । तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्दृष्ट्या-
 वृद्गतोत्तमः । यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढा मह-
 र्षयः । तदा नन्दात् प्रभृत्तेषु कलिर्दृष्टिं गमिष्यति ।

यस्मिन् दिने दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽह्नि । प्रतिपन्नं
 कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः” ।

कलिदोषसूक्ता तच्छमनोपायः भाग० १२, २४० उक्तो यथा
 “केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः । विधमिष्य-
 न्यपचितंस्तन्मे ब्रूहि यथा सुते ! । युगानि युगधर्म्माश्च
 मानं प्रलयकल्पयोः । कालस्यैवरूपस्य गतिं विष्णोर्भृष्टा-
 त्मनः । श्रीशुकउवाच । कृते प्रवर्त्तते धर्म्मश्चतुष्पात्तु जनै-
 र्भृतः । सत्त्वं दया तपोदानमिति पादा विभो ! नृप ! ।
 सन्तुष्टाः करुणा मैत्र्याः शान्ता दानास्तितिलवः ।
 आत्माराभाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः । त्वेता-
 यां धर्म्मापादानां तूर्यांशोहीयते शनैः । अधर्म्मपादैरन्धत-
 हिंसाऽसन्नोपविपक्षैः । तदा क्रियातपोनिष्ठा नाति-
 हिंसा न लम्पटाः । त्वैर्वर्गिकास्तयोदृष्ट्वावर्णां ब्रह्मो-
 त्तरा नृप ! । तपःसत्त्वं दयादानेर्ष्वर्हं ह्यसति ह्यपरे ।
 हिंसाऽतुल्यन्धतद्वेपैर्धर्म्मस्थाधर्म्मलक्षणैः । यशस्विनो महा-
 शोलाः साध्यावाध्ययने रताः । आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टाः
 वर्णाः क्षत्रदिजोत्तराः । कलौ तु धर्म्महेतूनां तूर्यां-
 शोऽधर्म्महेतुभिः । एधमानैः क्षीयमाणोद्वान्ते सोऽपि
 विनश्यति । तस्मिन्नुच्चादुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ।
 दुर्भगा भूरितपाश्च नृद्रुदासोत्तराः प्रजाः । सत्त्वं रजस्तम-
 इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः । कालसंनोदितोस्ते वै परिवर्त्तना-
 आत्मनि । प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः । यदा कर्मसु
 काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् । तदा त्वेता रजोवृत्तिरिति
 जामीहि बुद्धिमन् ! । यदा लोभस्त्वसन्नोपो मानोदम्भो-
 ऽद्य मत्सरः । कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां दूषणं तद्रजस्तमः ।
 यदा मायाऽन्धतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ।
 शोकमोहोभयंदैन्यं स कलिस्तामसः कृतः । यस्मात् क्षुद्र-
 दृशोमर्त्याः क्षुद्रमाय्या महाशयनाः । कामिनो वित्तहीनाश्च
 स्त्रैरिणो हि स्त्रियोऽसतीः । दक्षतुल्ला जनपदावेदाः
 पादशूलदूषिताः । राजानश्च प्रजामल्लाः शिशोर्दरपरा
 दिजाः । अग्रता वटोऽथौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ।
 तपस्विनोऽपामवासा न्यासिनोऽत्यथेकोलुपाः । ह्यस्त्रकाया
 महाहाराभूर्यपत्न्या गतक्षुभ्यः । शश्वत्कुटुम्भाधिप-
 योर्ध्वमायो रुसाहसाः । पण्यिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः
 (बणिजः) कूटकारिणः । अनापदापि संस्थाने पाप्मां साधु-
 जुष्टिताम् । पतिं त्यज्यन्ति निर्द्वयं भृत्या व्यथितलोत्तमम् ।
 भृत्यं विपन्नं पतयः, कौलं गाचापयस्विनीः । पितृन्

आतन् सुहृज्जातोन् हित्वा सोरतसौहृदाः ।
ननन्दृश्यालं सवादा दीनास्तेषाः कलौ नराः । शृङ्गाः
प्रतिपक्षोपान्ति तपोवेशोपजीविनः । धर्मं वल्लभ्यधर्मशा-
स्त्रधिरुत्तमासनम् । नित्यसुदुस्मनमधोदुर्भिक्षकर-
कप्रिताः । निरक्षे भूतले राजदनाडिभयावराः । वाचो-
ऽक्षपानयनव्यायस्नानभूषणैः । स्त्रिणाः पिशाचसन्दर्शा
भविष्यन्ति कलौ प्रजाः । कलौ काकिधिकेऽप्यर्थे विमृष्टा
त्यक्तसौहृदाः । त्वत्पत्नीह प्रियान् प्राणान् हनिष्य-
न्ति स्नानापि । न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्वधरो पितरा-
वपि । पुत्रान् भार्याश्च कुलजां वुद्राः शिशोदरम्भराः ।
कलौ न राजन् ! जगतां परं युक् त्विलोकनाद्यानतपाद-
पङ्कजम् । प्रायेण मर्त्या भगवन्मच्युतं यथापि
पापवृद्धविभिन्नचेतसः । यक्षामधेयं क्षियमाणं व्यातुरः
पतन् स्वलन् वा विषयोऽप्यनु पुमान् । विस्मृताकर्मांग-
उत्तमां गतिं प्राप्नोति यथान्ति न तं कलौ जनाः ।
पुंसां कलिजनान् दोषान् द्रव्यदेहादुपभ्रान् । सर्वाङ्ग-
हरति चित्तस्यो भगवान् पुरुषोत्तमः । श्रुतः संकोर्ति-
तोभ्यातः पूजितस्ताडतोऽपि वा । नृणां विषोति भगवान्
हृत्स्वोऽजन्मायुताशुभम् । यथा हेन्नि स्थितोऽग्निरुज्ज्वलं
हनि भातजम् । एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाय-
म् । विद्यातपःप्राणनिरोधमैतौतीर्थाभिषेकप्रतदानजयैः ।
नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्पतन्ने ।
तस्मात् सर्वोत्तमा राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् । क्षिय-
माणोऽप्यवहितस्ततोयाति परां गतिम् । क्षियमाणैरपि
ध्येयो भगवान् परमेश्वरः । आत्मभावं नयत्यज्ञा सर्वोत्तमा
सर्वसम्भवः । कलेर्दोषनिषेधराजसिद्धिः श्रेयोमहान् गुणः ।
कोत्स नादेव कृष्णस्य सक्तबन्धः परित्रयेत् । जते यज्ञायतो
विष्णुं त्वेतायां वज्रतोमसैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ
तद्विकीर्त्तनात्” ।

विश्वेश्वरसरस्वतीकृते कलिधर्मे नानाप्रमाणात्तद्दोषो
पश्यमनसक्तं यथा—विष्णुपुराणाग्निपुराणयोः ।

“धर्मोत्कर्षमतीवाशु प्राप्नोति पुरुषः कलौ । स्वत्यासेन धर्म-
शास्त्रेण तदोऽप्यहं कलेः । धन्ये कलौ भजेद्भिप्रोक्ष्य-
केशैर्महाफलम् । अत्यन्तदुष्टस्य कलेरवमेको महान्
गुणः” ब्रह्माण्डपुराणे । “त्वेतायामावृत्तौ धर्मोद्वापरे-
माधिकः श्रुतः । यथायत्ति परं प्राप्तस्तदज्ञा प्राप्नु-
यात् कलौ” । विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोः “यत् जते दश-
भिर्वर्षैः त्वेतायां ह्यवनेन तत् । द्वापरे तत्तु मासेन व्यहो-

रात्रेण तत् कलौ । तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश फलं
दिवाः” । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ।
तथात्येवैव यत्नेन पुण्यस्तन्मनुत्तमम् । करोति यः
जतयुगे क्रियते तपसा हि यः । स्नान्दे काशीखण्डे ।
“कलौ विश्वेश्वरोदेवः कलौ वाराणसी पुरी । कलौ
भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विप्रिष्यते” । अग्निपुराणे
“नास्ति न्येयस्तरं नृणां विष्णोराराधनानुष्ठाने ! युगे-
ऽपि स्नाससे घोरे यज्ञवेदविपरिजते । कुर्वीताराधनं
राजन् ! वासुदेवे कलौ युगे । यदध्यर्च्य हरिं भक्त्या जते
वर्षयतं नृप ! विधानेन कलौ लेभे अहोरात्रात् कलौ
हि तत्” नारदीये । “अहोऽतीव सभाख्याको सकृद्ये
केशवाचकाः । घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मवर्षिष्यते ।
शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । त एव
शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे दिवाः” । स्नान्दपुराणे
“ब्रह्मा जतयुगे देवस्तेतायां भगवान् रविः । द्वापरे
भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः” । मत्स्यपुराण-
स्नान्दपुराणयोः “ज्ञात्वा कलियुगं घोरे ह्यहामृतमचेत-
नम् । अविस्मृतं न सुषुप्तिं ज्ञातायां नरा भुवि । नान्यं
पश्यामि जनूनां सङ्गा वाराणसी पुरीम् । सर्वपापोप-
शसनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे” । भविष्यपुराणे “जते
सर्वाणि तीर्थानि त्वेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरु-
क्षेत्रं कलौ गङ्गावै केवलम् । ध्यानं जते माण्डो-
क्षेतायां तत्र वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ
गङ्गावै केवलम्” । स्नान्दपुराणनारदीयपुराणयोः “भुक्ति-
सक्तिफलमेष्टुरत्योपायेन चेत्तरः । तीर्थान्येवान्ये-
हिहान् कलौ गङ्गां विशेषतः” । मनुपारायरी
“तपः परं जतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । द्वापरे
यज्ञमित्याहुः दानमेकं कलौ युगे” । महाभारते “तपः
परं जतयुगे त्वेतायां ज्ञानसुच्यते । द्वापरे यज्ञमेगङ्गः
कलौ दानं दद्यादमः । गीता गङ्गा तत्रा भिक्षुः कपिला-
वत्यसेवनम् । वासरं पद्मनाभस्य सप्तमं न कलौ युगे” ।

एवमुक्तानां विष्णुमहादेववाराणसीगङ्गादानानां कलौ
विशेषतः सेवायां यानि फलानि तान्युत्तरत्र क्रमेण प्रदर्शने ।
तत्रादौ विष्णोराराधनफलं कथ्यते । “कलौ कलिमलध्वंसं
सर्वपापहरं परम् । येऽर्चयन्ति हरिं नित्यन्तेऽपि वन्द्या यथा
हरिः” नारदीये “तीर्थान्यवत्यतरवोगावो विप्रास्तथा भुवि ।
मदुभक्ताचेति विप्रेयास्तनयोमम पञ्चधा । तेषां पुण्यात्मनां
भोतोभ्यर्च्य कलिरघातकः । मन्दोभवत्स्वविभवो निःशङ्कं

न प्रवर्तते । पूजिताः प्रणताः स्मृताः स्तुता इत्याः स्मृता
अपि । नृणां सर्वोपहन्तारः सततं ते हि मन्त्रयाः” ।

कलौविष्णोर्नामसंकीर्तनेन आराधनं कर्त्तव्यम् उक्तञ्च
भागवते । “कलिं सभाजयन्त्यायां गुणघ्नाः सर्व(यत्)भागिनः ।
यत्वं संकीर्त्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽपि लभ्यते । नास्त्यतः
परमोलाभो देहिनां भ्रास्यतामिह । यतोविन्देत परमां
यानि, नश्यति संसृतिः” । कलेर्दोषोपशमनोपाये भागवत-
वाक्यमनुपदं दर्शितम् ।

स्कन्दपुराणे “गोविन्दनामा यः कश्चिन्नरो भवति भूतले ।
कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा” विष्णुधर्मो-
त्तरे “वेङ्कटेशं जगद्गातृसमुदेवस्य कीर्त्तनम् । कुर्वन्ति
ताक्षरव्याघ्र ! न कलिर्बाधते नरान् । चक्रायुधस्य नामानि
सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् । नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्र
करोयतः । अक्षानादथ वा क्षानादुत्तमलोकां गतम् यत् ।
संकीर्त्तितमस्य पुंशोदहेदेधो यथाऽनलः” । विष्णुरहस्ये
“सा हानिस्तद्वह्निर्द्वन्द्वं स मोहः स च विभ्रमः । यन्मूर्च्छं
लणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्” मोहोऽविवेकः विभ्रमो
विपरीतज्ञानम् । स्कान्दे “अभयभयणात् पापमगत्या-
ममनादिजम् । नश्यते नात्वं संदेहो गोविन्दस्य च कीर्त्त-
नात् । स्तुत्येवैव सुरापाशं गुरुदाराभिर्गर्भम् । गोविन्द
कीर्त्तनात् सदाः पापं याति सहस्रधा ! तावत्तिष्ठति देहे-
क्षिन् कलिकल्मषसंभवम् । गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते
मानवो न हि” “गोविन्दे तु क्लिमात्रेण श्लेषा कलिर्वर्जितम्
पापौघो विलयं याति दानमश्रोत्रिये यथा । गोविन्देति
तथा प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे । कीर्त्तनात् पुण्यमा-
प्नोति जन्मकोटिशतोद्भवम् । गवामयुतकोटीनां कन्यानाम
युतायुतैः । तीर्थकोटिसहस्राणां तुल्यं गोविन्दकीर्त्तनम् ।
तन्नास्ति कर्मजं लोके वाग्जं मानसमेव वा । यत्तु न लीयते
प्रापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात् । प्रमादादपि संस्मृतो यथाऽ
नलकणोदहेत् । तथोष्णदृष्टं हस्तिनाम् हरेदधम्” ।
वामनपुराणे । “अश्वमेधादिभिर्वैश्वः नरमेधैस्तथैव च ।
याजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्युत्तरद्वयम् । महाभारते
“प्राणप्रदानपात्रेयं संसारव्याधिमेधजम् । दुःखयो-
परित्यागं हरिरित्युत्तरद्वयम्” । विष्णुपुराणे “ध्यानं कृते
यजन् यज्ञैः त्वेतायां, ह्यपरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदा-
प्नोति कलौ संकीर्त्तं केशवम् । अवयेनापि यज्ञान्ति कीर्त्तिते
सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सदाः सिंहासनेऽहं गेव” ।

अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजनादि विहितं यथा-

लिङ्गपुराणे “कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नील-
लोहितः । प्रकाशते प्रतिवार्धं धर्मस्य विकटाक्षतिः ।
ये तं विप्राय सेवन्ते येन केनापि यद्वरम् । कलिदोषं
विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्” उद्धारदोये “शिव !
शङ्कर ! रुद्रेश ! नीलकण्ठ ! त्रिलोचन ! । इतीरयन्ति ये
नित्यं न हि तान् बाधते कलिः । महादेव ! विष्णुपाश !
गङ्गाधर ! स्कन्दाय्यय ! । इतीरयन्ति ये नित्यं ते क्षमार्थो न
संशयः । हरिश्चरणिनां शिवनामरतात्मनाम् ।
सर्वं समस्तकर्माणि यानि संपूर्णतां दिजाः ! । शिव-
पूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः । तएव शिवतुल्याश्च
घोरे कलियुगे दिजाः” महाभारते “यस्त्वं नमः शिवा-
येति श्रुत्यते स कलौ नरः । यास्तेनापि नमस्तकारः
प्रयुक्तः शूलपाणये । संसाररोगबंधानामुन्मूलनकरः
कलौ । यदा कदा तं यजते श्रद्धया मुनिपुङ्गव ! । लिङ्गे-
ऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्वकम् । पुरा दोषं
विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते !” । शिवपुराणे “ध्यानं
परं कृत्युगे त्वेतायां यजनं परम् । ह्यपरे लिङ्गपूजा
च कलौ शङ्करकीर्त्तनम्” स्कन्दपुराणे “जज्ञा कृत्युगे
देवः त्वेतायां भगवान् रविः । ह्यपरे भगवान् विष्णुः
कलौ देवो महेन्दरः” ।

अथ कलौ काशीवासस्य तदात्ममाह श्व स्कन्दपुराणे
व्यासः । “इदं कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डु-
नन्दन ! । ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम् ।
अस्मिन् कलियुगे घोरे नराः पापास्तुवर्त्तिनः । भविष्यन्ति
महाबाहो ! वृक्षान्नमिविर्जिताः । नान्यत् पश्यामि
जन्तूनां सृज्जा वाराणसीं पुरीम् । सर्वपापप्रशमनम्
प्रायश्चित्तं कलौ युगे । ये विप्राश्च पुरीं प्राप्य न
सृज्जन्ति कदाचन । विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति
तत् परमं पदम्” लिङ्गपुराणे “कलौ युगे तु मर्त्यानां
स्थानं मोक्षप्रदायकम् । भक्त्या आराधनेनैव क्षानतपण्य-
पूजनैः । ज्ञात्वा कलियुगं घोरं अस्यायुधमधार्मिकम् ।
सिद्धत्वेन न सेवन्ते जायन्ते च स्विदन्ति च” मत्स्यपुराणे
“ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् । अवि-
सृक्तं न सृज्जन्ति जतार्थास्तो नरा भुवि । जपध्यान-
विहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम् । तपस्युत्साहहीनानां
गतिवाराणसी नृणाम्” स्कान्दे काशीस्थले “न सिध्यति
कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः । न्यायार्जितधनोत्-
सर्गैः सदाः सिध्येत् कलौ परः । न व्रतं न तपो ज्ञानं न

जपोन सुरार्चनम् । दानमेव कलौ सुखं, काशी दानेन चाप्यते । कलिस्तानेव बाधेत कालस्तांश्च जिघांसति । एनांश्च तान्श्च बाधन्ते ये न काशीं समान्त्रिताः । कलि-कलकृतं कर्म त्रिकश्टकमितीरितम् । एतत्त्वयं न प्रभवेदानन्दवनवासिनाम्”

अथ गङ्गायास्तद्यात्ममाह तः काशीखण्डभविष्य-पुराणे “कृते सर्वत्र तीर्थानि त्वेतायां पुष्करं परम् । हापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्तेतायां तच्च वै तपः । हापरे तदुद्धयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्” । विष्णु धर्मोत्तरे ‘पुष्करं तु कृते सेव्यं त्वेतायां नैमिषं तथा । हापरे तु कुरुक्षेत्रं, कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” । स्कन्दपुराणे ‘भक्ति-सक्तिफलप्रेपचुरत्पापायेन चेन्नरः । तीर्थान्येवाश्रयेद्दिद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः” । नारदाये कलौ तत्परमब्रह्मप्राप्ते सत्वरं नृणाम् । गङ्गाभजनमेवाहर्भोजोपायं महर्षयः । लैङ्गे “कृते युगे पुष्कराणि त्वेतायां नैमिषं तथा । हापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” कामिकसंहितायाम् “न भवेद्देवमन्त्राणां संशुद्धिः, शुद्धिर्वाजितैः । मन्त्रैर्विना न सिध्यन्ति यज्ञाः, शुद्धिः सुदुर्लभा । काले कलौ विशेषेण शुद्धं वस्तु न दृश्यते । कलौ युगे हि तमसा नष्टधर्मो भयङ्करः । अन्येकश्चिद्वसन्तानो धर्मस्तन्तुर्हि जाङ्गली । विना गङ्गां धर्ममयी कथं स्याच्च गतिः कलौ । गिरसः कर्त्तुं न तस्य प्राणव्यामोषि वा वरः । समर्थस्तु कलौ काले गङ्गां यो नाभिगच्छति” भविष्यपुराणे “कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिगङ्गां विना न हि । अनान्धत्वं तु गङ्गां हि सक्तिमिच्छति यः कलौ । सुखं द्रष्टुमिहोद्युक्तो जात्यन्वसदृशस्तु सः । एषा कुलं, एषा विद्या, एषा यज्ञा, एषा तपः । एषा दानानि तस्मै कलौ गङ्गां न याति यः” कूर्मपुराणे “गङ्गामेव निषेवेत प्रयागे तु विशेषतः । नान्यत् कलियुगोद्भूतं मलं हन्ति सुदुस्तरम्” ।

अथ कलियुगे दानस्य श्रेष्ठत्वम् अतएव मनुः “अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां हापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगस्मात्तु रूपतः” इति युगभेदेन धर्मभेदमाह अथ । मनुपारायरी “तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञान-सच्यते । हापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे” । महाभारते ‘तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानसच्यते । हापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दद्या दमः” इहस्यति;

“तयोधर्माः कृतयुगे, ज्ञानं त्वेतायुगे स्मृतम् । हापरे चाध्वरः प्रोक्तः, कलौ दानं दद्या दमः” । लिङ्गपुराणे “ध्यानं परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानसच्यते । प्रवृत्तं हापरे युद्धं, दानमेकं कलौ युगे” । अग्निपुराणे “देवतावेश-सूत्यांदिनगराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकमभीप्सुभिः”

इत्येवं कलौ विशेषधर्माः सेव्या इति दर्शितम् ।

सामान्यतः कलौ सेव्यधर्मानाञ्च अथ पराशरः ।

“अग्निमन्त्रान्तरे धर्माः कृतवन्तादिके युगे । सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे । चातु-र्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद । व्यासवा-क्यावसाने तु मुनिसख्यः पराशरः । धर्मस्य निर्वयं प्राह सख्यः स्थूलञ्च विस्तरात् । शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्ये-ऽहं शृण्वन्तु श्रवयस्तथा । कले कले लयोत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचारा निश्चेत-व्याश्च सर्वदा । न कश्चिद्देवकर्त्ता च वेदकर्त्ता चतु-र्मुखः । तथैव धर्मो नश्यति मनुः कल्याणरान्तरे । अन्ये कृतयुगे धर्मास्तेतायां हापरे परे । अन्ये कलि-युगे नृणां युगरूपात्तु सारतः । तपः परं कृतयुगे त्वेतायां ज्ञानसच्यते । हापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे । कृते तु मानवोधर्मस्तेतायां गौतमः स्मृतः । हापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः । त्वज्जिह्वं कृतयुगे, त्वेतायां ग्रामस्तु स्मृजेत् । हापरे कुलमेकान्तु कर्त्तारश्च कलौ युगे । कृते सम्भाषणात् पापं, त्वेतायाञ्चैव दर्शनात् । हापरे चाक्षमादाय, कलौ पतति कर्मणा । कृते तु तत्त्वणाच्छापस्तेतायां दश-भिर्हिमैः हापरे मासमात्रेण, कलौ संवत्सरेण तु । अभि-गम्य कृते दानं, त्वेतास्त्राहूय दीयते । हापरे याचमानाय, सेवया दीयते कलौ । अभिगम्योत्तमं दानमाहूतञ्चैव मध्य-मम् । अधमं याच्यमानं स्यात्, सेवादानञ्च निष्फलम् । कृते चास्त्वगताः प्राणास्तेतायां मांससंस्त्रिताः । हापरे रुधिरं वायु, कलावन्नादिषु स्थिताः । धर्मो जितोद्धर्मेण, जितः सख्योऽन्येन च । जिताभ्यस्तु राजानः, स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः । सीदन्ति चाग्निहोत्राणि, गुरुपूजा प्रथ-म्यति । कुमार्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा । युगे युगे च ये वर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । युगे युगे च सामर्थ्यं शेषैस्तु निभिर्भाषितम् । पराशरेण

चाक्षुः प्रायश्चित्तं प्रदीयते । अहमद्यैव तद्वन्मम-
लुप्तय इवामि वः । चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृणुष्व
सनिपुङ्गवाः । पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापना-
शनम् । इत्यारभ्य कलिपुगे कर्त्तव्यास्तत्तुष्कास्तलोक्तास्तु
च तत् एवावसेवाः । कलिस्त्वभाववर्त्तनेनागमोक्तोपोपा-
सनाः कलौ कार्येति महाविवाणतन्त्रे निरूपितं यथा

“आयाते पापिनि कलौ सर्वधर्मविलोपिनि ।
दुराचारे दुष्टप्रपञ्चे दुष्टकर्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभव-
स्तत्त्व सृतीनां स्मरणं कुतः । नानेतिहासयुक्तानां नाना-
मार्गप्रदर्शनाम् । बह्विधानां स्मृताणां विनाशो भविता
विभी ! । तदा लोका भविष्यन्ति धर्मकर्मवर्हिमुक्ताः ।
उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्मरताः सदा । कामुका लो-
लुपाः क्रूरा निष्ठुरा दुर्मुखाः शठाः । स्त्रियायुर्मन्दमतयो
रोगयोकसमाकुलाः । निःश्रीका निर्बला मोषा नीचाचार-
परायणाः । नाशधर्मनिरताः परविज्ञापहारकाः । पर-
निन्दापरद्रोहपरीतादपराः खलाः । परस्त्रीहरणे
पापशङ्काभयविधर्जिताः । निर्धना मलिना दीना द्रि-
ष्टाक्षिररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ध्यावन्दन
वर्जिताः । अयाव्ययाजकालुष्या दुष्टताः पापकारिणः ।
असत्यभाषिणोमूर्खा दाम्बिकाः दुष्टप्रवृत्तकाः । कन्या-
विक्रयिणो प्रात्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रतारणा
र्याय जपपूजापरायणाः । पाषण्डाः पशितस्त्रन्याः
अज्ञाभक्तिविधर्जिताः । कदाहाराः कदाचाराभ्युक्ताः
शूद्रसेवकाः । शूद्राभोजिभः क्रूरा दुष्टलोभरतिकामकाः ।
दास्यनि धनलोभेन स्वदारास्त्रीचजातिषु । ज्ञाज्ञासचिज्ज-
मेतावत् केवलं स्वत्वधारणम् । नैव पानादिनिबन्धोभयम्
भक्ष्यविवेचनम् । धर्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहो निर-
न्तरम् । सत्कथालापमात्रं न तेर्षा मनसि कश्चित् ।
त्वया कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे । निगमाग-
मजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीनां वल देवानां
सन्धयन्त्रादिवाधनम् । कविता बहुवोन्यासाः सृष्टि-
स्थित्यादिलक्षणाः । बह्वपश्यासनादीनि मदितान्यपि
भूरिगः । पशुवीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः ।
यथासनं धितारोहोसुखवाधनमेव च । जता-
साधनकर्माणि त्वलोकानि सङ्कलनः । पशुभावदिव्य-
भावा स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति
दिव्यभावः कुतो भवेत् । पत्रं पुष्पं फलं तोयं स्वयेवा
हरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्यान्मनसा न स्त्रियं

स्मरेत् । दिव्यं देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा ।
इन्द्रातोवीतरामः सर्वभूतसमः क्षमी । कलिकल्मष-
युक्तानां सर्वदाऽस्मिरचेतसाम् । निद्रालसप्रसक्ताना-
म्भावशुद्धिः कथम्भवेत् ? । वोरसाधनकर्माणि पशु-
तत्त्वानि यानि ह । मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा
सैद्यनमेव च । एतानि पञ्च तत्त्वानि त्वया
प्रोक्तानि शङ्कर ! । कलिजा मानवा लुब्धाः शिञ्जोदर-
परायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साध-
नम् । इन्द्रियाणां सुखाद्याय पीत्वा च बह्वलं मधु ।
भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हितहितविधर्जिताः ।
परस्त्रीधर्षकाः केचिद्दुष्टयो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति
ते मत्ताः पापयोनिविचारणम् । अतिपानादिदोषेण
रोगिणो बहवः क्षितौ । शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च
विकलेन्द्रियाः । शृङ्गेरौ प्रान्तरे च प्रासादात् पर्वतादपि ।
पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविभ्रुलाः । केचिद्-
विवादयिष्यन्ति शुचिभिः स्त्रजनेरपि । केचिन्मौना मृत-
प्राया अपरे बह्वजल्पकाः । अकार्यकारिणः क्रूरा धर्म-
सार्गविलोपकाः । हिताय यानि कर्माणि कथितानि त्वया
प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे ।
के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि कोपि वा । स्तोत्र-
पाठं यन्त्रलिपिं पुरश्चर्यां जगत्पते ! । युगधर्मप्रभावेन
स्वभावेन कलौ नराः । भविष्यन्त्यतिदुष्टताः सर्वथा पाप-
कारिणः । तेषामपायं दीनेषु ! लपया कथय प्रभो ! ।
आयुरारोग्यवर्चसं बलवीर्यमिष्वर्जनम् । विद्याबुद्धिप्रदं
शृणामप्रयत्नशुभहुरम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबल-
पराक्रमाः । शुद्धचित्ता परहिताः मातापित्रोः प्रियह्वराः ।
स्वदारनिष्ठाः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवताशु-
भक्ताश्च पुत्रस्त्रजनपोषकाः । प्रज्ञाता अज्ञाविद्याश्च अज्ञावि-
ज्जनमानसाः । सिद्धयै लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय
यत् । कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णाश्रमविभेदतः । विना त्वं
सर्वलोकानां कल्पाता भुवनत्रये । ॥ उक्त्वा ० देवीप्रभः

“इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः । कथयामास
तत्त्वेन महाकारुण्यवारिभिः । सदागिव उवाच । साधु
पुष्टं महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृशः शुभः
प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा । धन्यासि सुकृतज्ञासि
हितसि कलिजन्मनाम् । यद् यदुक्तं त्वया भद्रे ! सत्यं
सत्यं प्रचार्यतः । सर्वज्ञा त्वं लिङ्गालम्भा धर्मज्ञा परमे-
श्वरि ! । भूतसङ्घविषयश्च धर्मसङ्गं त्वया प्रिये ! । यथातत्त्वं

यथान्यायं यथायोग्यं न संशयः । कलिकल्मषदीनानां
 द्विजादीनां सुरेश्वरि ! । मेध्याऽमेध्याविचारार्थं न शुद्धिः
 श्रौतकर्मणाम् । न संहिताद्यैः स्मृतिभिरिष्टसिद्धान्तैः
 भवेत् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं भवत्येव । विना-
 ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ! । श्रुतिस्मृतिपुरा-
 णादौ भवेदोक्तं पुरा शिवे ! । आगमोक्तविधानेन कलौ
 देवान् यजेत् सुधीः । कलायागमसङ्गच्छन् जोऽन्यमार्गं प्रव-
 र्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः । सर्वैर्दे-
 वपुराणैश्च स्मृतिभिः संहितादिभिः । प्रतिपाद्योऽस्मि
 नान्योऽस्ति प्रभुर्जगति मां विना । आभनन्ति च ते सर्वे
 मत्पदं लोकपावनम् । मन्त्रार्गविसृष्टा लोकाः पापशुभा
 ब्रह्मधातवः । अतो मन्त्रतस्तृप्त्य यो यत् कर्म समा-
 चरेत् । निष्फलं तद्वेदेवि ! कर्त्तापि नारकी भवेत् ।
 मूढो मन्त्रतस्तृप्त्य योऽन्यमतस्तुपाश्रयेत् । ब्रह्महा पितृहा
 स्त्रोघ्नः स भवेन्नात्र संशयः । कलौ तन्नोदिता मन्त्राः
 सिद्धान्तपूर्णफलप्रदाः । शस्त्राः कर्मसु सर्वेषु जपयज्ञ-
 क्रियादिषु । निर्दिष्टाः श्रौतजातोया विषह्नीनोरगादव ।
 सत्यादौ सफलं आसत् कलौ ते मृतका इव । पञ्चालिका
 यथा भित्तौ सर्वोन्द्रियसमन्विताः । असुरयज्ञाः कार्येषु,
 तथाऽन्ये मन्त्ररागवः । अन्यमन्त्रैः कृतकर्म बन्ध्यास्त्रीसङ्गमो
 यथा । न तत्र फलसिद्धिः स्वाच्छ्रम एव हि केवलम् । कला-
 वन्द्योदितैर्मार्गैः सिद्धिमिच्छति योनरः । त्रयितो जाज्वली-
 तीरे कूपं खनति दुर्मतिः । भद्रक्लादुदितं धर्मं हित्वा न्यध-
 र्मभीहते । अस्मत् स्मृतेः क्लृप्ता क्षीरमार्गं स वाञ्छति ।
 नान्यः पन्थास्तुतिहेतुरिहामल सुखाश्रये । यथा तन्नो-
 दितो मार्गो मोक्षाय च सुखाय च । तन्त्राणि ब्रह्मधो-
 क्तानि नानाख्यानान्वितानि च । सिद्धानां साधकानाञ्च
 विधानानि च मूर्तिशः । अधिकांशविभेदेन पशुबाहुल्यतः
 प्रिये ! कुलाचारोदितं धर्मं सुप्रार्थ्यं कथितं कथितम् ।
 जीवप्रवृत्तिकारोणि कानिचित् कथितान्यपि । देवा नाना-
 विधाः प्रोक्ता देव्योऽपि ब्रह्मधा प्रिये ! । भैरवाश्चैव वेताला-
 वटुका नायिका गणाः । शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाथा
 पतादयः । नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्धिपायास्तनेकशः ।
 मूर्तिप्रयाससाध्यानि यथोक्तफलदानि च । यथा यथा
 कृताः प्रश्ना येन येन यदा यदा । तदा तस्योपकाराय तथै-
 वोक्तं नया प्रिये ! । सर्वं लोकोपकाराय सर्वं प्राणिहिताय
 च । सुगन्धमांस्तुराण्ये वाचातयेन पार्वति ! । त्वया याह-
 क्ततः प्रश्नो न केनापि पुरा कृतः । तव स्नेहेन वक्ष्यामि

सारात् सारं परात् परम् । वेदानामागममन्त्राणाञ्च
 विशेषतः । सारमुद्धृत्य देवेभ्यः । तवाग्रे कथ्यते मया ।
 यथा नरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाज्वली यथा । यथाहं
 त्रिदिवेशानामागममन्त्राणि दं तथा । किं वेदैः किं पुरा-
 णैश्च किं शास्त्रैर्बहुभिः शिवे ! । विज्ञातेऽस्मिन्महातन्त्रे
 सर्वसिद्धीश्चरो भवेत् । यतो जगन्मूलाय त्वयाहं
 विनियोजितः । अतस्ते कथयिष्यामि बहुविधहितकृ-
 त् भवेत् २ उल्ला० ।

“कलौ पापयुगे चोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे । निस्सारवीज-
 मेतावद्ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् । साधनानि ब्रह्मज्ञानि नाना-
 तन्त्रागमादिषु । कलौ दुर्बलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! ।
 अस्त्रायुधः खल्लसृक्ता अस्त्राधोनासवः प्रिये ! लुब्धा धनार्जने
 व्यपाः सदा चञ्चलमानसाः । समाधावस्थिरधियो यो
 शक्तेः सासङ्गिणवः । तेषां हिताय मोक्षाय ब्रह्ममार्गोऽ-
 यमोरितः । कलौ नास्त्येव नास्त्येव सत्यं सत्यं भव्यो-
 ज्यते । ब्रह्मदीक्षां विना देवि ! केवल्यय सुखाय च । यदा
 तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्यास्यति
 वरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु बुद्ध्यापानार्थं
 परीक्षा वेदसम्भवा । न स्यास्यति शिवे ! शान्ते ! तदैव
 प्रबलः कलिः । कविच्छिन्ना कविच्छिन्ना यदा सुरतर-
 क्रिणी । भविष्यति कुलेभ्यः । तदैव प्रबलः कलिः ।
 यदा तु स्वेच्छजातोया राजानोधनलोभुपाः । भवि-
 ष्यन्ति मङ्गाप्राप्ते ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रियो-
 ऽतिदुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । गर्ह्यन्ति स्त्रमर्त्तारं
 तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु मानवा भूमौ स्त्रोजिताः
 कामकिङ्कराः । दुष्टानि सुकृमिवादीन् तदैव प्रबलः
 कलिः । यदा क्षीणो खल्लफला तोयदाः सोकवर्षिणः ।
 असम्यक्फलिनोऽप्यस्तदैव प्रबलः कलिः । आतरः
 सज्जनामात्या यदा धनकण्ठेभ्यः । मिथः सम्पूरिष्यन्ति
 तदैव प्रबलः कलिः । प्रकटे मदमांसादौ निन्दादण्डविव-
 जिते । गूढपानं चरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः २ उल्ला०
 इत्युपक्रम्य ब्रह्मसाधनप्रकारस्तत्र दर्शितः स च तत्र
 एवावस्येयः । उपपासनायां विशेषः । कुलिकातन्त्रे १ पटले ।
 “श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्या शुभं त्वये । आगमोक्त-
 विधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः
 प्रभोदन्ति कलौ चान्यविधानतः” । पुरश्चरश्चरसोद्धासतन्त्रे
 १ पटलेऽपि । “तन्नोक्तं ध्यानमन्त्रञ्च प्रशस्तं भारते
 कलौ । वेदोक्तञ्चैव स्मृत्युक्तं पुराचोक्तं वरानने ! ।

न यस्तं वक्ष्णापाङ्गि ! कदाचिद्भारते कलाविति' ।
 "श्रीतोधर्मः कृत्युगे त्रेतायां स्मार्त्त एव त । द्वापरे
 च पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः" पठन्ति । अत्रे-
 दमभिदध्नाहे । वेदेषु काण्डमध्यमस्ति कर्मोपासना
 ब्रह्मरूपप्रतिपाद्यभेदात् । तत्र कर्मकाण्डमधिकृत्य
 जैमिनिप्रभृतिभिः सम्यक्तया कर्त्तव्यातादि विवेचि-
 तम् उपासनाकाण्डमधिकृत्य शाण्डिल्यनारदादिभिः,
 ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासदिभिः प्रपञ्चो
 दर्शितः । तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्य वागमशास्त्र-
 प्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनोयनसिंहतापनोयप्रभृति ।
 इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । अतुल्यभ्यमानमूल-
 कागमस्यापि स्मृतिवत् स्मृतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम् ।
 तत्र कर्मकाण्डे सर्वज्ञाधिकारिणः हस्तगौरपि तत्त्व-
 ज्ञानपथेन चित्तशुद्धयै प्रत्यवायपरिहारायै च कर्म-
 करणविधानात् "तमेतमात्मानं विविदिषन्ति वेदास्तुवचनेन
 ब्रह्मेन तपसा नायक्तेनेति" श्रुत्या तथोक्तेः । उपासना-
 काण्डेऽपि तथैव सर्वज्ञाधिकारः "तपसा क्लिप्तं हन्ति
 विद्यायाऽमृतमश्नुते" इति स्मृतेः । तत्र सति कामे कर्म-
 काण्डविविक्तकर्माचरणे स्वर्गः फलम् । कामनाभावे
 मोक्ष एव फलम् । एवमुपासनायामपि । तत्रापि सत्तां
 कामनायां स्वर्गादिनानाफलम् अस्त्वान्नास्तस्यां क्रमसृजिः
 फलम् । ब्रह्मकाण्डे तु सुसुखोपाधिकारः । इत्येवं विषय
 विभागे स्थिते श्रीतौपौराणिकीक्षासौतान्त्रिकीपासनासु मध्ये
 कलौ आगमोक्तौपासनादन्तर्भवेति प्रदर्शितागमवाक्येभ्यो
 निधीयते । अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव
 ज्ञेयम् । कलौ नास्म्येव नास्म्येव नास्म्येव गतिरन्वया"
 "कलौ जागर्ति गोपालः कलौ जागर्ति कालिका" पठन्ति ।
 अथ कलियुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेर्द्विरन्ते कल्कि-
 रूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२।२ अ० ७८ श्लो यथा-
 "योऽन्यः पुरज्ज्वाणाम भविष्यो वारहृदयः । तस्मात्स्यस्तु
 शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् । प्रद्योतमं च राजानं
 कर्त्ता यत् पालकः सुतः । विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता
 राजकस्ततः । नन्दिर्वर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतनाश्च ।
 अर्जुनश्चोत्तरयत् १२८ भोज्यानि पृथिवीं नृपाः ।
 शिशुनागस्ततो भव्यः काकवर्षस्तु तत्सुतः । क्षेमधर्मा
 तस्य पुत्रः क्षेमः क्षेमधर्माजः । विधिवारः सुतस्तस्या
 जातश्च भविष्यति । दर्भकस्तत्सुतो भव्यो दर्भकश्चाजयः
 स्मृतः । नन्दिर्वर्द्धन आज्यो महानन्दिस्तु तत्सुतः ।

शिशुनागा दशैवैते पञ्चुत्तर यतत्रयम् १६० । समा भोज्या-
 नि पृथिवीं कुरुष्वेष्ट ! कलौ नृपाः । महानन्दिस्ततो
 राजन् ! शूद्रागर्भोद्भवो बली । महापद्मपतिः कश्चित्
 नन्दः क्षत्रविनाशकः । ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्राया-
 न्यधार्मिकाः । स एकच्छत्रां पृथिवीमनुलङ्घित
 यासनः । यासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ।
 तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमास्यप्रसुखाः सुताः । य इमां
 भोज्यानि महीं राजानश्च यतं समाः १०० । नव नन्दान्
 द्विजः कश्चित् प्रपञ्चासुहृदिरप्यति । तेषामभावे जगतीं
 मौर्यां भोज्यानि वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो
 राज्येऽभिषेक्ष्यति । तत्सुतो वारिषारस्तु ततश्चाशोक-
 वर्द्धनः । सुयया भविता तस्य सङ्गतः सुययः सुतः ।
 शालिन्ध्रस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति । यतधन्वा सुत-
 स्तस्य भविता तदृहृदयः । मौर्यास्त्वेते दय नृपाः
 सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १२७ । समा भोज्यानि पृथिवीं कलौ
 कुरुकुलोद्भवः ! अग्निमित्तस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठो भविता
 ततः । वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता सुतः । ततो
 घोषस्ततस्तस्मादञ्जलिभो भविष्यति । ततो भागवतस्तस्मा-
 द्देवभूतिः कुरुदहः । शुङ्गा दशैते भोज्यानि भूमिं वर्ष-
 यताधिकम् १२२ । ततः कल्याणियं भूमिर्वास्तव्यगुणा-
 द्रूप ! । शुङ्गं हत्वा देवभूतिं काश्यपोऽमात्यस्तु स्वामिनम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्यं वासुदेवो महामतिः । तस्य पुत्रस्तु
 भूमिलस्ततो नारायणः सुतः । काश्यायना इमे भूमिं
 चत्वारिंशच्च पञ्च च । यतानि त्रीणि १४५ भोज्यानि
 वर्षांश्चास्तु कलौ युगे । हत्वा काश्यं सुशर्माणं तदुभयो-
 वृषलोबली । मां भोज्यान्त्यज्जातीयः कश्चित् कालमस-
 त्तमः । कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः ।
 श्रीयान्तर्कस्तत्पुत्रः पौर्यमावस्तु तत्सुतः । लम्बोदरस्तु
 तत्पुत्रस्तस्माच्छिविलकोटपः । मेघस्तातिः शिपि-
 लकात् दृढमानस्तु तत्सुतः । अनिष्टकर्मा ज्ञानेयस्त-
 लकस्तस्य चात्मजः । पुरीषभेरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा
 सुनन्दनः । चकोरो वटको यत्र शिवस्तातिररिन्दमः ।
 तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः ।
 मेदगिराः शिवस्तन्वो यत्र श्रीस्तत्सुतस्ततः । विजयस्त-
 सुतो भव्यचन्द्रोर्ध्वश्च सोमधिः । एते त्रिंशच्च पतय-
 चत्वार्यब्दयतानि च । षट् पञ्चाशच्च ४५६
 पृथिवीं भोज्यानि कुरुनन्दन ! । सप्तमीरा स्वाभ्युदया
 दय मर्द्धमिनो नृपाः । कङ्का घोड्य भूपाला भविष्यन्त्य-

तिक्कोलपाः । ततोऽद्यै यवना भव्यायतर्ह्यं तद्व्यवस्थाः ।
भूयो दय गुरुण्डाय मौला एकादयैव त । एते भोष्यन्ति
दृविर्वी दय वर्षयतानि च । नवाधिकास्तु नवति १०८८
मौला एकादय जितम् । भोक्ष्यन्त्यव्ययतान्यङ्ग ! त्रीणि
२०० तैः संस्थितेततः । किलकिलायां नृपतवो भूतनन्दो-
ऽय वङ्गरः । शिशुनन्दिस्तु तद्भाता यशोनन्दिः प्रवो-
रकः । भोक्ष्यन्तेते वर्षयतं भविष्यन्त्वधिकानि षट् १०६ ।
तेषां त्रयोदश सुता भविष्यन्त्यवधिष्ठाकाः । पुष्पमित्रोऽय
राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च । एककाला इमे भूपा
सम्पन्नाः सप्त कोशलाः । वैदूरपतवो भव्या नैषधस्तत
एव हि । मागधानास्तु भविता विश्वस्मूर्जिः पुर-
ङ्गवात् । करिष्यन्त्यपरान् वर्षान् पुत्तिन्त्यदुमङ्गकान् ।
प्रजायात्रङ्गभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः । वीर्यवान्
लज्जसुत्सार्थं पद्मवर्णां स वै पुरि । अतुमङ्गमाप्रवागं
गुप्तं भोक्ष्यति मेदिनीम् । शौराद्रावन्त्याभीराय
शूरा अर्बुदमानवाः । ब्राह्मणाद्विजा भविष्यन्ति शूद्र-
प्राया जनाधिपाः । सिन्धोकाटं चन्द्रभागं कान्ती
काश्मीरमण्डलम् । भोष्यन्ति शूद्रा ब्राह्मणाश्च
अजन्तवर्चसः । हल्यकाला इमे राजन् ! स्वेच्छ-
प्रायाश्च भूयतः । एतेऽश्मभूतपराः फल्गुदाक्षोत्र-
मन्थवः । स्त्रोवालमोहिजप्राय परदारधनाहतः ।
उदितस्तमितप्राया अत्यवत्यापकायुधः । अश्वंशताः
क्रियाङ्गीना रजसा तमसाऽऽहताः । प्रजास्ते भल्यिष्यन्ति
स्वेच्छराजन्यरूपिणः । तद्वाद्यास्ते जनपदास्तच्छो-
लाचारवादिनः । अन्योऽन्यतो राजभिश्च लयं वास्यन्ति
पाङ्गिताः ॥ १७० ॥

“ततश्चानुदिनं धर्मः सत्त्वं शौचं क्षमा दया । कलिना
बलिना राजन् ! नङ्गान्वायुर्ज्वलं ह्यतिः । पित्त-
मेव कलौ नृणां जन्माचारगुणादयः । धर्मन्यायव्यवस्थायां
कारणं वतमेव हि । दास्यन्तेऽभिष्टिचैतुर्मास्यैव व्याव-
हारिके । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे स्त्रत्वमेव
हि । लिङ्गमेवाश्रयस्यातावन्योन्याप्रतिकारणम् । अहत्या
न्यायदीर्घत्वं, पाण्डित्यं चापलं वचः । अनाश्र-
तैसाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव च । स्त्रीकार एव चोद्वाह,
स्नानमेव प्रसाधनम् । दूरे वाक्येयनं तीर्थं लावण्यं
केयधारणम् । उदरभरता स्त्राथैः सत्यत्वे धार्म्यमेव
हि । दास्ये कृतम्भरणं, यशोऽर्थं धर्मं सिवनम् । एवं
प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमण्डले । प्रह्लादित्वत्त-

शूद्राणां यो बली भविता नृपः । प्रजा हि लुब्धं राज-
न्यैर्निर्धुर्दुस्सुधर्मिभिः । आच्छन्नदारद्विषा वास्यन्ति
गिरिकाननम् । शकमूलाभिषेचोद्भूतप्रपाटि (छाटि)
भोजनाः । अनाश्रया विनङ्गान्ति दुर्मित्रकरपीडिताः ।
शीतवातातपप्राण्डदुर्मित्रान्यतः प्रजाः । लुत्तुङ्गभ्यां
व्याधिमिश्रैव सन्त्यन्ते च क्षिणया । त्रिशद्विंशति
वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् । जीवमाशेषे देहेषु
देहिनां कलिदोषतः । वर्षाश्रमवर्ता धर्मे नष्टे वेदपत्रे
नृणाम् । प्रायण्डप्रचुरेऽधमं दक्षुप्रायेण राजसु । चौर्वा-
नृतदवाङ्मिषा नानावृत्तिषु वै नृषु । शूद्रप्रायेण वर्षेषु
आगप्रायास्तु धेतुषु । शूद्रप्रायेणान्येषु यौनप्रायेण
बन्धुषु । अणुप्रायेणोषधीषु यमीप्रायेण स्यान्तु । विद्यु-
त्प्रायेण मेघेषु, न्यूनप्रायेण सप्तसु । इत्थं कलौ
गते प्रायेऽजनेषु शूरधर्मिषु । धर्मलाभाय सत्त्वेन
भगवानवतरिष्यति । पराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्यास्त्रि-
लोकः । धर्मलाभाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये । शम्भल-
यास्तुत्यस्तु ब्राह्मणस्य महात्मनः । भवने विष्णुयगसः
कल्किः प्रादुर्भविष्यति । अश्वमारुगमारुह्य देवदत्तं
जगत्पतिः । अस्मिन्साधुदमनमर्त्यैश्च्युतान्वितः ।
विचरन्नाशुना जौहतां हवेनाप्रतिमद्यतिः । नृपलिङ्गच्छदो-
दक्षून् कोटिशोनिहनिष्यति । अथ तेषां भविष्यन्ति
मनांसि विषदानि वै । वासुदेवाङ्गरागाभिषयगन्थानिह-
स्य गाम् । पीरजानपदानां वै हृतेषुखिलदक्षुषु । तेषां
प्रजा विसमय स्वविष्टः सम्भविष्यति । वासुदेवे भगवति
सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते । यदाऽवतरोर्भगवान् कल्किर्धर्मपति
ह्रिः । कृतं भविष्यति तदा प्रजास्त्रितय सात्विकी ।
यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा त्रिपङ्क्त्यहसती । एकराशौ
समेष्टान्ति भविष्यति तदा कृतम् । येऽतीतावर्त्त-
माना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः । ते ते उद्देशतः
प्रोक्ताव्यजाः सोमसूर्ययोः । आरभ्य भवतो जन्म
यावन्नन्दाभिधेयनम् । एतद्वर्षसङ्कान्तु शतं पञ्चदशोत्तरम्”
“यदा यदा सतां हानिर्वैदमागानुसारिणाम् । तदा
तदा कलेष्टं हिरनुमेवा विचक्षणैः” । अतुपदमधिवसुक्तम् ।
अधिकं कलिस्त्रभावादिकं कल्किगच्छे वक्ष्यते ।
कलियुगे च शककत्तारः षट् यथोक्तं ज्योतिर्विदामरये
“युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ धराधिनाक्षौ, विजयाभि-
नन्दनः । इमेऽतु नागार्जुनमेदिनीपतिर्बलिः क्रमात् षट्
यत्कारकाः कलौ” । तेषां यत्कालश्च यत्कथञ्चे वक्ष्यते ।

कलौ वर्ज्यधर्माः निर्व्ययसिन्धुवृत्ता यथा—

“दृष्टन्नादये । “समुद्रयात्रास्त्रोकारः कमण्डलु-
विधारणम् । द्विजानामसवर्णांश्च कन्यासूपयमस्तथा ।
देवराज्ञं सुतोत्पत्तिर्भुपके प्रयोर्वधः । मांसदानं तथा
आह्ने वानप्रस्थान्मस्तथा । दत्ताऽक्षतायाः कन्यायाः
पुनर्दानं परस्व च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्च-
मेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मयः ।
इमान् धर्मान् कलिवृत्ते वर्ज्यानाञ्जर्मेनीपिणः” । कमण्डलुः
“सोदकञ्च कमण्डलुम्” इत्युक्तः स्त्रियो वा । दत्ता जटा ।
“जटायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठाय गोवधं तथा । कलौ-
पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति” हेमाद्रौ
वचनात् । “जटा पुरुषसंयोगात् सृते देवेति केचन”
इत्यादिभिर्विवाह्यतोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे “गोत्रात्मातुः
सपिण्डाश्च विवाहो गोवधस्तथा । नराश्वमेधौ मयश्च कलौ
वर्ज्ये द्विजातिभिः” । गोत्रात् गोत्रजायाः पितृव्यस्य,
मातुः सपिण्डात् मातृजात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ
न कार्यः । तेन वानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तर-
विधयाणि । तथा च व्यासः । “तृतीयां मातृतः कन्यां,
तृतीयां पितृतस्तथा । शुक्ले चोद्दिष्टानि विप्राः
प्रापविमोहिताः” इति कलौ निन्दामाह । मातृतकृ-
तीयां मातृलकन्यामित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् प्राक् । मयं
“स्त्रीभ्यः सुरामाचामम्” इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम्”
हेमाद्रौ आदित्यपुराणे “विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य
नियोजनम् । बालायाः क्षत्रवोन्याय वरेणान्येन संस्कृतिः ।
कन्यानामसवर्णां विवाहश्च द्विजातिभिः । आत-
तायिद्विजाभ्याणां धर्मयुक्तेन हिंसनम् । द्विजस्याख्यौ
त नौयातुः शोधितस्यापि संपहः । महा-
प्रस्थानगमनम्, गोसंश्रयश्च गोसवे । सौत्वामस्यामपि
सुरायहणस्य च संपहः । अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो-
लोदापरिपहः । दत्तस्त्राभ्यायसामेजमघसङ्कोचनं
तथा । प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां भरणानिकम् ।
संसर्गदोषस्तो वान्यमहापातकिनिष्कृतिः । वरातिवि-
पितृव्यश्च पशुपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्र-
त्वेन परिपहः । सवर्णान्याङ्गनाडुटैः संसर्गः शोधितै-
रपि । अयोनौ संपहे दत्ते परित्यागो गुरुक्षियाः ।
परोद्देश्यात्मसंवाग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् । प्रतिमा-
भ्यर्चनाऽर्चाय, संकल्पश्च सधर्मकः । अस्तिशङ्कयनादू-
र्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च । यामित्रं चैव विप्राणां सोमविह-

यथं तथा । पङ्कजानयने चाथ हरणं हीनकर्म्मणः ।
पृथ्वीचन्द्रोदये “मृद्रेष दासगोपालकुलमित्राङ्गिरीरि-
णाम् । भोज्यान्नता मृदस्यस्य तोर्वसेवातिदूरतः । शिष्यस्य
गुरुदारेण गुरुवदुत्तिथीलता । आपदुत्तिर्द्विजाभ्या-
नामश्रुतनिकता तथा । प्रजार्थं तु द्विजाभ्याणां पर-
जायापरिपहः । ब्राह्मणानां प्रवासितं सुखान्नभ-
नक्रिया । बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंप्रहो विधिनोदितः ।
यतेषु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः । नवोदके दशा-
हश्च दक्षिणा गुरुषोदता । ब्राह्मणादिषु मृदस्य पञ्च-
नादिक्रियापि च । शृग्वन्निपतनेचैव वृद्धादिभरणं तथा ।
गोष्ठप्रतिष्ठपयसि शिष्टैराचमनक्रिया । पितापुत्रविरोधेषु
सालिषां दण्डकलनम् । यतेः शयंमृदहत्वं च स्मृतिभिक्षा-
न्वदर्शिभिः । एतानि लोकगुप्ताये कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि विदुर्ग्लिव्यवस्थापूर्वकं बुधैः” । सुरायहणस्य
तत्कर्तुः संप्रहो व्यवहारः । न च मयं चेति सामा-
न्येन निषेधेनास्योपसंहार इति शङ्काम् । निषेधस्य
निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्, मा हिंसादित्यस्य
न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसानिरस्या
दोषापत्तेः । निरूपितं चैतद्देमाद्रिणान्वत्वेन परस्यते ।
“एकाहादुब्राह्मणः शुष्येद्वयोऽग्निवेदसमन्वितः” इत्युक्तेः
अथस्य अथौचस्य सङ्कोचः “न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शृग्वन्नि-
पतनादते” इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः ।
“कलौ कर्त्तव्यं लिप्यत” इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे
सत्यपि पातित्वं नेत्यर्थः इति केचिदाहुः । ते सूत्राः माना-
भावात् । तेनायमर्थः । तत्संसर्गी तु पञ्चमः स्वेयञ्च इति
तद्व्यानि महापातकानि ब्रह्मधुरापाणगुरुत्वाभिगम-
नानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु
कामतोमरस्थान्तस्त्वैवोक्तेः । तत्स्थाने दादशावर्दं, दृष्टगुण्ये
आत्मनो ब्रह्मधनिमित्ते च चतुर्विधत्ववदमिति चतु-
र्गुणदादयादप्यपत्तेस्तस्य च “चतुर्णे नास्ति निष्कृतिरिति”
निषेधात्संसर्गिणो व्रतस्त्वैवोक्तेः । “स्त्रिये च राज्ञो वध-
कहं त्वात्मात्मब्रह्मवधापत्तिः । अतो द्वैगुण्यैः शुक्तोऽधि-
कारः । न च विधित्वं, निषेधवाधात् । आत्मवधो-
पापवादेऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषसाभ्येऽपि
कलौ दोषाधिक्यात् । एतद्विप्रपरम् । असवर्णान्या सवर्णां
क्षत्रियादिक्रिया दुष्टैः । अयोनौ विध्यादौ । “स्त्रिय-
स्तथा परित्याग्याः शिष्यामा गुरुमाश्च वा” इत्युक्तेः स्वात्म-
परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थे आत्मत्यागः । यद्वा परो-

देशात्मा त्वागोदानं मनसा पातसिद्धयेत्युक्तम् । उद्दिष्टस्य त्वत्तस्य वर्जनम् प्रतिपद्यसमर्थोऽप्युक्तम् । वेतनपद्धयेन प्रतिभापूजा । “स्वाशौचकालादियुगेयं स्मर्येनन्तु विभागतः” इत्युक्तः स्मर्यः । पठिति “उपोषितस्त्रयं स्थित्वा घान्यमन्त्राणां धारयेत्” इत्युक्तमन्त्रचौख्यम् । आपदि जलादिदृष्टिः, सखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धमनम् । “दयाहेनैव शुष्येत भूमिर्ध्वं न नवोदकम्” इत्युक्तो दयाहः । “गुरवे तु वरं दत्त्वा” इत्युक्ता दक्षिणा । नृद्रेषु दासगोपावेति । “कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं यच्च दुग्धेन पाचितम् । एतान्यमृताश्च भुजो भोज्यानि मधुरावतीत्” इत्युपराकैः सुमन्तुक्ता नृद्रेषु पाकक्रिया । “पितापुत्रविवादे तु सालिषां विपणोदमः” इत्युक्तः । सायं सृष्ट्वम् “विधूमे सप्तसुपते” इत्युक्तम् । पृथ्वी चन्द्रं तु । “अदन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च । अनिकेता निराहारा ये तु सायं सृष्टास्तु ते” इति उपायोक्तो निषिद्धः, तेनाज्ञातशीलपान्थादेः आहारादौ विनियोगे न कार्यः । कलौ एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः । निगमः । “अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैलकम् । देवराजं सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्” । अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । “अर्द्धाधानं ऋतं श्रौतं आर्चाम्नोस्तु पृथक्कृतः । सर्वाधानं तयोरेक्यकृतिः पूर्वयुगाग्निरेति” जौगाग्निवचनादिति ऋतिचन्द्रिकायाम् एतेन “चत्वार्यर्शदसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च । कलेर्वेदा गमिष्यन्ति तदा जेतापरिग्रहः । संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विज्ञानतेति” व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः “यावद्दृष्टं विभागोऽस्ति यावद्देः प्रवर्तते । संन्यासश्चाग्निहोत्रञ्च तावत्कथ्यात् कलौ युगे” इति । संन्यासश्चिदण्डः केचित् ।

दत्तोरसेतरेषान्वित्वत्वं दत्तपदं कालिमस्यापु पलक्षणम् “औरसः क्षेजजैव दत्तः कलिम एव च” कलिधर्मो परावरसरणात् इति दत्तकमीमांसादिमतम् । दत्तकयद्दे चन्द्रिकामतं वक्तुम् । समुद्रयात्रास्त्रीकारोऽप्यत्र तीर्थयात्रारूपधर्मपरः तथा हि ।

“शोधितस्यापीत्यनेन कृतप्रायश्चित्तस्यैव संप्रहृपदवाच्यव्यवहार्यतानिषेधेन यत्र विषये समुद्रनौयानं निषिद्धं तत्रैव विषये कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंप्रहृ इति प्रतिपादितम् । अत्र शोधितत्वोक्त्यैव प्रायश्चित्तनिषिद्धीभूतपापनि-

वय आलिख्यते तच्चिदयस्य पापावेदकयास्त्रादेव, समुद्रगमनमात्रे च कुलापि शास्त्रे प्रायश्चित्ताद्यदर्शनात् न तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्वसनमात्रे स्त्रेष्वादिस्मृत्युल्लंघनसंवेन एव, तत्पापापनोदनाय तु कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न तदातः संप्रहृ इत्येव कल्पयितुमुचितम् शोधितस्यापीति पदस्मारस्यात् । अन्यथा समुद्रनौगमनमात्रे संप्रहृ इत्येवामिदं ध्यात् । न च तथाभिहितम् । न च “समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् । इत्युपक्रम्य “इमान् धर्मान् कलिभुगे वर्ज्यानाल्लभनीयिषः” इति उद्धारदीयवचने समुद्रयात्रास्त्रीकारस्य कलौ निषिद्धतयोक्तेः निषिद्धातिशये च “विहितस्याननुगमनाच्चिन्दि-तस्य च सेवनात् । अनियन्त्राज्ञेन्द्रियाणां नरः पतन-सृष्ट्यति” इति वा० ऋतौ क्रमशस्तथाचरणे पातित्यमतिपाद-तात् तद्विषय एव प्रायश्चित्ताचरणसम्भवेन तत्रैव शोधित-स्यापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् उद्धारदीयवचने उपसं-हारे “इमान् धर्मान्” इत्युक्तेः धर्मरूपसमुद्रयात्रास्त्री-कारस्यैव कलौ निषेधात् बाणिक्यराजाद्यादिनिमित्तकस्य तस्य निषेधाभावेन तद्विषयकत्वासम्भवात् । अर्थेते च ब्रह्महत्यादिपापापनोदनार्थं समुद्रगमनं पराचरेण, प्रायश्चित्तप्रकरणे “शतयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । रामचन्द्रस-मादिष्ट-नल-सञ्चय-सञ्चितम् । सेतुं तदा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति” इत्यनेन । न चाप्यत्र समुद्रसेतुदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं शङ्क्यं, समुद्रयात्रास्त्रीकारं विना शतयोजनाय तस्य सेतोर्ध्वनाशसम्भवेन आलोपेणैव तद्वसनमात्रात् । अन्यथा सेतोर्ध्वत्किञ्चिदंश-मात्रस्य तथात्वे “शतयोजनमायतम्” इति विशेषमन-र्थकं स्यात्, तथा च शतयोजनविस्तारायतसेतुबन्धदर्शन-स्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापापनाशकत्वं न तु यत्किञ्चिन्मात्र-दर्शनस्य, पापप्रावर्त्येन परिश्रमप्राप्तव्यस्यपेक्षितत्वात् किन्तु एकादश्यादिप्रतस्यैव यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्याति-दिष्टब्रह्महत्यानाशकत्वम् युक्तम् । अतएव “यो भूय आर-भते तस्य फले विशेषः” इति जैमिनिना सम्यगायासे फल-वाञ्छस्यं निर्णीतम्, निर्णीतञ्च ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्येण सम्यगायासादिना अनुष्ठिताश्चमेधादपेक्षया तस्यदक्षविद्या-बोधकवेदाध्यायिनोऽतिदिष्टब्रह्महत्यादिनाशकत्वम् । एवञ्च प्रकृतब्रह्महत्यायाः अपनोदनार्थं शतयोजनदीर्घविस्तार-सेतुदर्शनं ऋतौ विहितम् । तेनैव च समुद्रनौगमनम-र्थापत्तिलभ्यम् एवं द्वारवत्यादितीर्थयात्राङ्गमपि समुद्रयान-

समनमर्थापत्तिप्रमाणमभ्यम् । एवञ्च ईड्यसमुद्रयानस्यैव धर्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः दृष्ट्वारदीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्यायधर्मसाधनत्वेन धर्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निगिहत्वौचित्यात् “प्रायेण समानरूपाः सहचरा भवन्ति” इति न्यायात् । एतेन दृष्ट्वारदीये “समुद्रयात्रास्वीकार” इति पाठे रघुनन्दनभाष्याचार्यादिवङ्गनिबन्धकारसम्भूते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयातुः स्वीकार इति क्वाचित्कपाठस्तु अनाकरोऽनुचितश्च, तथा सति समुद्रयातुर्जनस्य स्वीकाररूपव्यवहारस्य धर्मरूपत्वाभावेन “इमान् धर्मान्” इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयात्रा-स्वीकारस्यैव निगिहतया बाणिव्यराजात्रादिनिमित्तकस्य तस्य कुलाश्रयनिषेधात् तत्समये स्वेच्छादिशुभतरसंसर्गसंन्यावन्दादित्वात् च तत्पापानोद्धारार्थं शोधितस्यापि (ततप्रायश्चित्तस्य) न संपद्य इत्यत्रैव आदित्यपुराणवचनतात्पर्यम् । यथा च “कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते, इति याज्ञवल्क्येन पातकविशेषे प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायादत्रापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्यतेति युक्तसत्प्रस्थामः । एवञ्च समुद्रनौगमनकाले संन्यादिकर्तुः । स्वेच्छादिभिर्गुणतरं संसर्गमकुर्वतश्च प्रायश्चित्तप्राप्तकमाश्वाभावात् न अव्यवहार्यता, नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च “उषित्वा यत्नं कुलापि स्वधर्मं” प्रतिपालयन् । षट्कर्माणि प्रकुर्वीरन्निति धर्मस्य निश्चयः” इति स्मृतौ यत्नं कुलापि वासेऽपि स्वधर्मावुष्ठाने पापशून्यत्वमुक्तं स्तूपपन्नम् । अतएव कलौ वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुगं नृपवत्सराजामात्मयोर्यौगन्धरायणबाभ्रव्ययोर्युद्धार्थं वत्सराजाज्ञया समुद्रयानं रत्नावलीनाटके वर्णितम्, वर्णितश्च भाषाचण्डोपुस्तके श्रीमन्नाभिधन्विजस्तत्पितृश्च इतो वङ्गदेशात् सिंहलगमनम् । न च तद्गमनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्विगीतं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानीन्तनानां विगानस्तु स्वेच्छभूरिधर्मसंगीतशृङ्गयैवेति एतन्मूलकमेव इदानीमपि अन्यैर्दाक्षिणात्य शिष्टैर्वाणिज्याद्यर्थं सिंहलादिगमनमनुवीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति तु रिक्तं वचः ! ततश्च धर्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमिच्छायातम् । तद्गमनकाले च यदा स्वेच्छादिभिर्गुणतरसंसर्गः संन्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि

हिजानामव्यवहार्यता श्रद्धाश्रान्त प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्यतेव हिजपदस्मारस्यात् अन्यथा लोकस्यास्यौ त्वित्यभिदध्यात् । इत्येव हिजोभ्यः श्रद्धाश्रान्तं विशेष इति दिङ्मात्रमुपदर्शितम्” २ कलिकालाधिष्ठातृदेवभेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा “प्रलयान्ते जगत्सटा ब्रह्मा लोकपितामहः ससर्जं घोरं मलिनं पृथुदेशात् स पातकम् । सचाधर्म इति स्वातन्त्र्यस्य वंशानुकीर्तनात् । श्रवणात् स्मरणाश्लोकः सर्वपापैः प्रसूच्यते । अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या माञ्ज्जारलोचना । तस्याः पुलोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुलञ्च कन्यकाम् । निरुक्तिं जनयासास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम् । वामहृच्छटोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् । काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् । पूतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृतान्नयम् । भगिन्यान्तु दुःखं स भयं पुलञ्च कन्यकाम् । स्त्रियं संजनयामास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुलायुतायुतम् । इत्थं कलिकृते जाज्ञा बहवो धर्मनिन्दकाः” इति कल्किपुराणे १७० ।

तस्य नलं प्रति द्वेषभावस्तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८, ५९ अ० वर्णितः । यथा “ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्त्रियं वरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम ताङ्गतम् । तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्त्रियं वरः । उतस्ताया नलो राजा पतिरस्मात्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्रा तान् सर्वानुवाचेदं कचच्छदा । देवानां मातुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेन्नायं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रलुप्तो दिवौकसः । अस्त्राभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो उतः । का च सर्वशुणोपेतं नान्वयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्मान्स्त्रिलान् यथावद्वरितजतः । योऽधीते चतुरो वेदान् सर्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तृप्ता मृष्टे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मातः । अङ्घ्रिंसानिरतो यस्य सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः । ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । लच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले हृदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा

हापरञ्च दिवं ययुः । ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वार-
मगधीत् । स'हर्तु' नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि
द्वारम् । भ'गविष्णुमि तं राज्यान् भैस्या सह रंशते ।
त्वमथानान् समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि' ५८ ।

“एवं स समयं कृत्वा द्वारेण कलिः सह । आज-
गाम ततश्चात्र यत्र राजा स नैपथः । स नित्यमनरं प्रेक्षु-
निषधेन वसञ्चिरम् । अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलि-
रनरम् । कृत्वा भूलसुपसृष्टं सन्ध्यामन्वास्त नैपथः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं, तत्रैवं कलिराविशत् । स
समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करभा-
हेदमेहि दीव्य नलेन वै । अजडूते नलं जेता भवान्
हि सहितो मया । निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा
राज्यं नलं नृपम् । एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नल-
मध्यगात् । कलिश्चैव हृषोभूत्वा गवां पुष्करमध्यगात् ।
आसाद्य तु नलं शीरं पुष्करः परवीरज्ञः । दीव्यावेत्त-
वोद्भूता उदयेति सुडर्मुजः । न वल्लभे ततो राजा
समाह्वानं महात्मनः । वैदभ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकाल-
ममन्यत । हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयन्त्यस्य वाससाम् ।
व्याविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा” ५९ ।
अधिकं कर्कोटकगच्छे उक्तम् “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या
नलस्य च । अतपस्यस्य राक्षस कोत्तनं कलिनायनम्” ।
भा० व० । श्विभोतकडले (वयडा) तस्य नलप्रधर्षणाद्यं
कलिनाश्रितत्वात्तथात्वम् । “विभोतकमधिवाय यथा
भूतेन तिष्ठता । तेन भोमभुवे भौरः सं राजर्षिरधर्षि-
न । तमाश्वमनमासाद्य वैदर्भीनिषधेययोः । कलुषं कलिर-
निष्यद्वत्सोदहरान् बहून्” नैप० । ४कलहे ।
“सुडरुपहसितामिवालिनादैवितरसि नः कलिकां किमर्थ-
मेनाम् । वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः यठ ! कलिरेव
मह्यंस्त्रयाऽद्य दत्तः” माघः । ५५ नरे दैशुजे च हृमच० ।
द्यूतविषये ७९ काकुपुक्तपाशं कपाशके । यस्मिन्
अवपाशे एकाह्वयज्जमहि तस्मिन् अजभागे ।
कलिना दृष्टं साम कलेरपत्वादि वा ठक् । कालेय तद्दृष्टे
सामनि तदपत्वादौ । ७कोरके स्त्रो अमरटीका वा डोप् ।
कलिकं पुं स्त्री कल+मत्वच् ठन् । वकभेदे (को चक्) शब्दर०
स्त्रियां जातित्वात् डोप् ।

कलिका स्त्री कलिरेव स्त्राये कन् । १कोरके (कलि) अस्कु-
टितपुष्पे अमरः । “वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्”
“अवकलकलिकाकुलीकृतानि स्खलनविकोस्विकाशि-

केयराणाम्” माघः । “सुग्धामजातरजसं कलिकामकाले”
सा० द० । “चूतानां विरनिर्गतापि कलिका बध्नाति
न स्वं रजः” शकु० । “सकलिका कलिकामजितामपि”
रघुः । कलोध्वनिभेदः साध्यतयाऽस्त्वस्य ठन् । शीष्मामूले
हेमच० तस्य कलसाधनत्वात् तथात्वम् । कलैव स्त्रार्थे
कन् । १कलाशब्दार्थे । “तम्यन्ते कलिका यस्मात्तस्मा-
त्तास्त्रियः कृताः” सि० शि० । कलिकापूर्वम् । “प्रथम-
मपरचरणसमुत्थं श्रवति स यदि लज्जम् । इतरदितरगदि-
तमपि यदि च तथैवम् । शरणमुगलकमविकृतमपरमिति
कलिका सा” उत्तर० उक्ते ४अन्धोभेदे च । ५पदसन्ततियुक्त-
रचनाभेदे सा च गोविन्दवीरदावलीतद्वाप्यवोदयिता
यथा “सुस्मृहाकलिकारम्भे श्लोकस्तु युगयः कृता ।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते । पूर्वो द्वौ
कलिकाभिस्तु वीरदस्तुत्यसंख्यकाः । कला नाम भवे-
त्तालनियता पदसन्ततिः । कलाभिः कलिका प्रोक्ता
तत्तुभेदाः षट् समीरिताः । कलिका चण्डहत्याख्या
द्विगादिगण्डतुक्ता । तथा विभक्ती हत्याख्या
मध्या मित्रा च केवलेति” । चण्डहृत्ते दशधा संयुक्त-
वर्णाः । अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते । मधुर
स्निग्धस्निग्धशिचिलह्लादिनस्वमी । भिद्यन्ते ह्रस्वदी-
र्घाभ्यां ते दर्शने स्फुटं यथा । ह्रस्वानुमधुरसंयोगाः
शङ्कराकुशकिङ्कराः । तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्तादर्पकर्परसर्पवत् ।
ततोविस्लिष्टसंयुक्ता भल्लकल्याणवलयः । तथा शिचिल
संयुक्ताः पश्यकश्यपवश्यवत् । प्रोक्ता ह्लादिद्युता मङ्ग-
सङ्गयुक्ता प्रवह्यवत् । गर्हादीन् ह्लादिसंयुक्तभेदान्
केचित् समीचरे । दीर्घात्तुङ्गाङ्गापांसं बाल्यं वैश्यश्च
बालकमिति । कलापरिभाषणमुक्तम् । “अधिकाचेद्वतः पटि
न्यूना हादयतः कलाः । एताभ्यो नाधिकाः कार्यान् नूना-
द्यापि न परिहृतैरिति” । तत्र तावच्चण्डहृत्तकलिका द्विविधा
नखोर्ध्विग्रिग्रिश्चेति भेदात् तत्र रणादिविशतिभेदश्च नखस्त्रेह
वर्जितादयो नव भेदाः स्फुटताः “वर्जितं वीरभद्रश्च सम-
भ्योऽप्युत्तत्पलम् । तरङ्गः श्रीगुणरतिस्तथा मातङ्ग
खेलितम् । तिलकश्चेति कलिकानखस्त्रेहोदिता नव इत्युक्तेः
अथ विग्रिग्रिः पद्मातुन्दपम्पकपङ्कजवज्जलभेदात्
पञ्चविधः तेषादिभ्यं पद्मं पङ्केरुहसितकजप्राण्डूत्
पलेन्दोवराहणाभोरुहकह्वारभेदात् पङ्कविधम् अग्निमं
वज्जलन्तु भास्वरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदो
विग्रिग्रिः पङ्केरुहं सितकजं तथा प्राण्डूत्पलं परम्” इन्दी-

परारुणाभोजे कल्लारश्चेति षड्विधम् । देवदेदेन कथितं
पञ्चमेव मनोविधिभिः । चम्पकं वज्रकुलं कुन्दं वज्रकुलं द्विविधं
तथा । इति पञ्चविधस्यापि विशिष्टस्येशसंख्यकाः” इत्युक्तेः
एवं चण्डउत्तकलिकाविंशतिधा स्मृतीताः अथ पञ्चधा द्वि-
गादिगणउत्तका कलिका मञ्जरीस्यभिहिता क्रमात् कोरक
गुच्छकसंफुल्लकुसुमगन्धाख्या तस्याद्यात् कोरकगुच्छकु-
सुमानि स्मृतीतानि” कोरकोगुच्छकुसुमैर्मञ्जरी त्रिविधात्
त’ इत्युक्तेः । त्रिमङ्गो कलिका तु गिखरिण्यादिपूर्वा षोढा
तस्याद्यात् दण्डकपूर्वा विदग्धपूर्वा च स्मृतीता “दण्डकाख्या
विदग्धाख्या त्रिमङ्गीहृदिधा मता” इत्युक्तेः अथ मिश्र-
कलिका “कलिका गद्यसंज्ञता सप्रविभक्तिका वा अक्षरमयी
सर्वलघु चेति द्विभेदा केवला चेत्यदौ तदेवं षड्भ्योमहा-
कलिकाभ्यः अष्टाविंशतिरिह कलिका स्मृतीताः । रणादथ
एकादश नखभेदाः संपुङ्गुगन्धौ मञ्जरीभेदौ गिखरिण्या-
दयः त्रिमङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्वक्ताद्यास्ताधिक्य-
विरहात्” ।

कलिकापूर्व य० कलिकया अंशेन जन्यमपूर्वम् । पर-
मापूर्वजनके अङ्गजन्यापूर्वभेदे । तत्साधने युक्तिः शब्द-
चिन्तामणिमाद्युर्थोर्दिशिता यथा—

“नन्वेवमानेवादीनां पक्षां लघिकत्वात् योग्यतानव-
गतौ परमापूर्वकारणत्वानवगमे कथमपूर्वकत्वनम् ? इति
चेत् कास्येऽपूर्ववाच्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्वहारासा-
धनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्” शब्दवि० ।
व्याकृतं चैतत् मधुरानायेन यथा—

“ननु फलसाधनत्वान्वये फलसमयस्यावित्तादृशव्यापा-
रोपधायकत्वान्वतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपाल-
यागैन्द्रदधियागैन्द्रपयोवागात्मकयागत्वयरूपस्य दर्शस्य,
आग्नेयाष्टाकपालोपशुयागाग्निमोमीयैकादशकपालयागा-
त्मकयागत्वयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिका-
पूर्वत्वयं विना षड्जन्यैकपरमापूर्वजनकत्वमनुपपन्नं
युगपदाग्नेयादीनां सहजानवस्थानादतः “दर्शपौर्णमासाभ्यां
यजेत स्वर्गकामः” इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व-
साधनत्वान्वयानुपपत्त्या तत्र परमापूर्वनाश्वं कलिका-
पूर्वषट्कं कल्प्यते इति तत्र सिद्धान्तो व्याहृतः योग्यता-
ज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्व-
साधनत्वान्वयस्यैवास्मत्प्रवादित्वाशङ्कते नन्वेवमिति । एवं-
साधनत्वान्वये निरुक्तान्वतरत्वस्य योग्यतात्वे । लघिकत्वा-
दिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः । परस्परघटकादनुपपत्तिरिति

शेषः । कथमिति । कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसा-
धनत्वान्वयानुपपत्तेः कलिकापूर्वकत्वनम् ? इत्यर्थः ।
यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्वसाधनत्वा-
वगमस्तादा परमापूर्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि
ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्वस्यापि वाच्यतया ? इति
भावः । न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व-
साधनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणि न कल्प्यान्ते
अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिका-
पूर्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसाधन-
त्वावगमः प्रथमस्तु प्रधानविधिवाक्यं सूक्तमेवेति
वाच्यम् अपसिद्धान्तात् “आग्नेयाष्टाकपालोभवत्यमा-
वस्थायाम्” इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्ण-
मासाबोधकतया कलिकापूर्वोबोधकत्वाच्चेति निर्गवः ।
आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहितकर्म्मणि वद्रूपेण फलस्य
कालान्तरभावित्वप्रतिसम्भानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधन-
त्वान्वये तत्पर्यन्तस्याविव्यापारोपधायकत्वं योग्यता
प्रकृते च प्रधानविधिना कार्यत्वरूपेण परमा-
पूर्वं बोध्यते, तत्राच कार्यत्वरूपेण तज्जनकता
दर्शादीनां ग्राह्या, तत्र च परमापूर्वत्वरूपेण
कालान्तरभावित्वप्रतिसम्भानेऽपि न कार्यत्वरूपेण
कालान्तरभावित्वप्रतिसम्भानं, कार्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शादा-
व्यवहितलघुपेऽपि सम्भवादतः परमापूर्वसमयस्याविव्यापारो-
पधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्यत्वरूपेण सामा-
न्यतस्तत्साधनत्वपक्षः, उत्तरकालञ्च स्वर्गसमयस्याविव्यापारो-
न्तरोजनकस्य तादृशकार्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव
पथ्यं पश्यति, तच्च साक्षात् सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशि-
त्वादतः परस्परया जनकत्वं, तज्जालान्तरव्यापारं विनाऽनुप-
पन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वाणि कल्प्यान्ते, स्वर्गस्य च
देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसम्भानात्तत्पर्य-
न्तस्याविव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न
तत्साधनत्वपक्षसम्भव इति गूढाभिसम्भाना समाधत्ते काव्य
इति “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः” इति काव्य-
विधावित्यर्थः । अपूर्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्यत्वरूपेण
परमापूर्ववाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्वहारा साधनत्वस्येति
परमापूर्वद्वारा साधनत्वस्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधन-
त्वरूपेणान्वये इति शेषः । योग्यतासम्भवात् योग्यता-
ज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति । न तु परमापूर्व-
वाच्यत्वं विनेत्यर्थः । स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काला-

नरभावित्वप्रतिसम्मानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्यन्तस्वा-
यिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्यत्वरूपेण
परमापूर्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्यन्तस्वायिव्यापारोप-
धायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नस्य देहान्तरभावि-
प्रतिसम्मानादित्यभिप्रेक्ष्यः । एतच्चापाततः स्वर्गस्य काला-
न्तरभावित्वाप्रतिसम्माने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रति-
सम्माने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्वोपस्थितिं विना योग्य-
ताज्ञानसम्भवात् । केचित्तु “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्ग-
कामः” इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्यत्वरूपेणापूर्वसामान्य
एव गृह्यत्वात् प्रथमं कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वसाधन-
त्वावगमस्ततः कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वावगमः,
न तु प्रथममेव परमापूर्वसाधनत्वावगमः । न च
प्रथमं कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र
परमापूर्वपर्यन्तस्यावित्वं न गृहीतमिति वाच्यं द्वितीय-
बोधे परमापूर्वस्वर्गपर्यन्तस्यावित्ववत् प्रथमबोधे कलिका-
पूर्वस्य स्वर्गपर्यन्तस्याविव्यापारसमयस्यावित्वभावे बाधका-
भावादिति समाधत्ते काम्य इति । “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत
स्वर्गकामः” इति काम्यविधिविषयः । अपूर्ववाच्यत्वस्थि-
ताविति कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावि-
त्यर्थः, तदुद्गारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्वद्वारा परमापूर्व-
साधनत्वस्येत्यर्थः, अन्यत्र इति शेषः । योग्यतासम्भ-
वात् प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति
परमापूर्वसाधनत्वावगम इति शेषः । न चैवं प्रतीतपर-
मापूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणां कल्याणमिति
बिद्वान्त्वव्याघात इति वाच्यं प्रधानविधिव्याघात परमा-
पूर्वसाधनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणां प्रथमान्वय-
बोधविषयत्वम् इत्येव तदुद्गार इति भावः” इत्याहुः ।
ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वे स्वर्गे च दर्शपौर्णमासयोः
केन रूपेण जनकत्वमिति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासोभय-
साधारणेन दर्शपौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशे-
षेण विजातोयापूर्वं विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्वं,
विजातोयापूर्वजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धिः,
न च दण्डवक्रान्द्यादेन दर्शपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनक-
त्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासादु वा फला-
तुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं कार्य-
कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेजनकतावच्छेदकता-
पर्यन्तस्य विध्यर्हत्वाभावात् । न च तत्रापि दर्शत्वादि
प्रत्येकधर्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्यकारणभाव-

द्वयभावश्चकमिति वाच्यम्, केवलदर्शात् केवलपौर्ण-
मासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्यकारणभाव-
द्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्, यदि च
पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य, दर्शं विना कृते
च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु
दर्शपूर्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं, पौर्णमासो-
त्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्व-
पौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं, न व्यापकजात्या, व्यतिरिक्त-
कल्पने गौरवात् व्यतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिक-
मादाय विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयस्यावश्यक-
त्वात् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं,
तदा द्रष्टव्यमेव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया ?
न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति
वाच्यं केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं
दर्शोत्पादप्राक्काल एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनि-
गमकत्वादिति चेन्न “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः”
इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमास-
त्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमासा
हस्तित्वात् । एतेन पयोयागात्मकदर्शचरमयागस्यैव पयो-
यागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तम् । दर्शपौर्णमासत्वा
क्रान्तानामन्येषामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात् ।
अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापक्षे जातेरव्या-
सञ्चलिततया व्याभ्येयादियागपट्कल्यश्च एव व्या-
भ्येयादियत्किञ्चिदुद्यागानन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं
दर्शत्वपौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि पौर्ण-
मासानन्तरं दर्शान्तर्गतयत्किञ्चिदुद्यागे कृत एव पर-
मापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न परमापूर्वव्यापारी-
भूतानां कलिकापूर्वपट्कानामपि तत्तद्रूपेण दण्ड-
वक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वपट्कानां सम्बन्धतया-
वा तदभावादेव तत्र परमापूर्वोत्पादात् । ननु
तत्रापि दर्शपौर्णमासस्येव प्रत्येकं कलिकापूर्व-
त्वयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं
दर्शत्वयेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्वत्वयं जनयित्वा मध्ये
एकं परमापूर्वं जन्यते, ततस्ताभ्यां परमापूर्वाभ्यां
चरमं परमापूर्वान्तरं जन्यते इति नवापूर्वांशी-
त्याहुः । नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्वद्वये मानाभावात्

षड्भिः कलिकापूर्वैरेव चरमं परमापूर्वं जन्मते इति संप्रापूर्वाणि । न च पूर्वपूर्वं क्रियाभिर्जनितैः षड्भिः कलिकापूर्वैः सह चोत्तरक्रियैव चरमं परमापूर्वं जनयतु किं चरमक्रियान्यकलिकापूर्वैरेति वाच्यं तस्या अपि स्रोतराद्दक्षिणादानादिवाच्येनैव परमापूर्वं जनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थित्या चरम कलिकापूर्वस्वीकारात्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेव परमापूर्वं हेतुर्नतु तत्र हारापेक्षेति प्राहुः । उच्छृ-
ङ्खलास्तु षड्भ्यः कलिकापूर्वैर्भ्य एव स्वर्गोपपत्तेः परमापूर्वं मानाभावः । न च स्वर्गं प्रति प्रस्थामपूर्वाणां षडपूर्वसम्बन्धेन दर्शयितुं मासयोर्वा हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं, तवापि परमापूर्वं प्रति षडपूर्वाणां षडपूर्वसम्बन्धेन दर्शयितुं मासयोर्वा हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्वाणां सम्बन्धवन्तु मतद्वय एव । यदि षडपूर्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्वत्वेनैव । इरथा षट्कत्वेनेत्यनेदेति प्राहुः । (अपूर्वं शब्दे परमापूर्वं स्वर्गजनमेतन्मतु-
सारेणैवोक्तमिति स्वर्गव्यम्) तदसत्, परमापूर्वाभ्युपगमे दक्षिणादानादेचरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्तेः न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात् आशु-
विनाशित्वाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्वस्य स्रोकारे किमपराङ्गं परमापूर्वं ? । परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेचर-
माङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव । न च परमापूर्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं कल्पनोपगतो गौरवमिति वाच्यं, तवापि षडपूर्वाणां दक्षिणादानादिजन्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्वं षट्कं परमापूर्वं जनन-
स्य हारं नतु स्वर्गहेतुः, मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् । नतु तवापि नवा-
दृष्ट्यादिस्थले दशपार्थिवशिवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्वं विशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं, तत्र नवावृत्ति-
त्वादेर्जातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेष-
विषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वम् ।
अपेक्षाबुद्धिः प्रत्येकमङ्गल्यपूर्वकनवावृत्त्यादि-
व्यावृत्ता पञ्चाङ्गा इति वाच्यं प्रत्येकनवावृत्त्यादिमात्र-
वृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकल-
नवावृत्त्यादिवृत्तपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽसम्भ-
वात् अथ चण्डोपाठावृत्तितत्त्ववत्वेतरनवत्वत्वा-
दिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं

वाच्यं 'कारणतावच्छेदकसम्बन्धवत् स्वर्गं प्रति परमापूर्वं-
त्वमेव परमापूर्वं' प्रति तु परमापूर्वं तैरापूर्वं सामान्य-
मेव दर्शादित्याहवदत्रापि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिका-
पूर्वं नवकादिद्वारैव परमापूर्वं जननात् प्रत्येकमङ्गल्य-
पूर्वं कप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्वंतो नवावृत्त्यादिसंख्यो-
प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वंस्य न वैलक्षण्यमतः क-
लिकापूर्वं प्रति चण्डोपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्यताव-
च्छेदकत्वं चण्डोपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो
नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जाति-
विशेष एव । घारावाहिकपरमापूर्वं द्वयादिवारणाय
परमापूर्वंतरेति । नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेक-
स्मान्न परमापूर्वंतुपाद इति चेन्न, निखिलापेक्षाबुद्धि-
साधारणस्य नवत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणा-
नुगमासम्भवात् इति, नैवं नवावृत्तित्वादेरपि नवपा-
ठादिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातित्वात्
“नवकत्वः पठेत्” “दश पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेत्”
इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः तादृशज्ञान-
विशेषवत् परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेपः ।
कलिकारः पुंस्त्री कलिं कलहं करोति क-अण् कलि-
कृच्छति क-अण् वा उप० स० । पीतमस्तके
धूम्याटेपलिणि (फिक्के) । तस्यामस्तके कलिकाकरपीत-
विज्जवत्त्वात् तद्यात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
२पूतिकरञ्जे (कांटाकरम्बा) उ० मेदि० । शिवलाङ्गल्याम्
राजनि० गौरा० ङीप् । ४कलहकारके ५कलिका-
प्राप्तिरि च लि० । ईनारदे उ० ।

कलिकारकः पु० कलिकाकृच्छति क-कलिं करोति क-वा
णुल् । १पूतिकरञ्जे (कांटाकरम्बा) २कलहकारके लि० ।
१नारदे उ० हेमच० ।

कलिङ्गः पुंस्त्री के मूर्द्धि लिङ्गमस्य । १धूम्याटे पलिणि
(फिक्के) अमरः तस्य मस्तके पीतविज्जवत्त्वात्तद्यात्वम् ।
स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपपत्त्यात् टाप् । कलिं
गच्छति बा० खच् इत् सम् च । १पूतिकरञ्जे
(कांटाकरम्बा) हेमच० २कुटजे (कुडुचो) तस्य
फलम् अण् तस्य लुप् । ३इन्द्रवत् न० । ४शरीर-
वत् ५जलवत् च मेदि० । “जगन्नाथात् समारभ्य कृष्णा-
तीरान्नगं प्रिये ! कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः”
इति तन्त्रोक्ते ईदृशमेते न० व० मेदि० “उत्कलादर्शितपथः
कलिङ्गाभिमुखं ययौ” रघुः । स च देयः इहत्सुः शुभविभागे

आग्नेय्यासुतः यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवज्रो-
पवङ्गजठराङ्गाः" । तेषां राजा, ते अभिजनोऽस्य वा अण् ।
कालिङ्ग तद्देशं च तद्देशवासिजने च "कालिङ्गः प्रतिज-
प्याह तमस्मैर्गजसाधनः" रघुः बह्वृष्यो लुक् । कलिङ्गाः ।
"स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृपः । नदी-
शतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाश्रयम् । ततः समु-
द्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः । भ्रातृभिः सहितो वीरः
कलिङ्गान् प्रति भारत ! लोमश उवाच । एते कलिङ्गाः
कौन्तेय ! यत्र वैतरणी नदी । यत्रायजत धर्मोऽपि देवा-
च्छरणमेव वै । अग्निभिः समुपायुतां यन्त्रियं गिरिशोभि-
तम् । उत्तरं तौरमेतद्दिशततं द्विजसेवितम् । समानं
देवयानेन पथा स्वर्गसुपेयुषः" । "त्रिशां वै सङ्गमणां
योजनानां युधिष्ठिर ! । यत्र ध्वनिं शृणोष्येवं तूष्णीमास्त्र
विश्रास्यते ! । एतत् स्वयम्भुवो राजन् ! वनं दिव्यं प्रकाशते"
"यत्र प्रकाशते राजन् ! वेदी संस्थानलवशा । आरुह्यात्र
महाराज ! वीर्यवान् वै भविष्यति । सैषा सागरमासाद्य
राजन् ! वेदी समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रं ते, स्वमेक-
स्तर सागरम् । अहं च ते स्वस्वयनं प्रयोक्षे यथा त्वमे
नामधिरोहसेऽद्य । स्पृष्टाहि मत्सेन ततः समुद्रमेषा वेदी
प्रविशत्याजमीड ! भा० व० ११४ अ० । इति तद्देशस्वनद्या-
दिविष्ठतिरुक्ता । 'स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवे-
शयत्' रघो कलिङ्गदेशस्यः पर्वतः महेन्द्र इति वर्णितम् ।
७३ योनिरभ्रातृतिस्तुवंशवलिन्दपप्रलभेदे । "महामनास्तु
हौ पुलौ जनयामास भारत ! । उशीनरं च धर्मज्ञं
तितिक्षुञ्च महाबलम्" इत्युपक्रम्य । तितिक्षोस्तु प्रजाः
शृणु" इति प्रतिपाद्य । "तितिक्षवोऽभवद्वाजा पूर्वस्यां दिशि
भारत ! । 'उग्रद्वयो महाराज ! फेनस्तस्य सुतोऽ-
भवत् । फेनात् सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः ।
जातो मनुष्ययोनौ त्वं सराजा काञ्चनेषुधिः । महायोगी
स त्वं बलिर्बभूव नृपतिः पुरा । उलानुत्पादयामास
पञ्च वंशकरान् भुवि । अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुङ्गा-
स्तथैव च । पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं ललमुच्यते"
इत्युक्त्वा "तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः सङ्गङ्गाः
कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य वै शृणु" हरिवं०
३१ अ० उक्तम् । तेन कलिङ्गनृपाधिष्ठितत्वात् देशस्य
तत्वात् । काय सुहाय लिङ्गमस्याः । द्योपिति
स्त्री हेम० । त्रिष्ठिति ए(तेयोडि) स्त्री शब्दच० ।
कलिङ्गाद्यशुटिका स्त्री चक्रद० उक्ते औपधमेदे यथा "कलिङ्ग-

विलज्जम्बुसकपित्थं सरसाङ्गनम् । लाक्षाहरिरे
क्षीवेरं कटफलं शुक्लनामिकाम् । लोभं मोघरसं शङ्खं
धातकीवटशुङ्गकम् । पिप्पा तण्डुलतोवेन वटकानस-
समितान् । लायाशुष्कान् पिबेक्षीषं ज्वरातीसार-
शान्तये । रक्तप्रसादनाच्चैते मूलातिसारनाशनाः" ।
कलिञ्ज उ० कं वातं लज्जति रोधनेन लज्जि-भर्त्सने अण्
उप० स० । (द्रमा) कटे हेमच० । तस्य मृदाद्याव-
रणेन वातरोधनात्तथात्वम् ।
कलित लि० कल-कर्मणि क्त । विदिते प्राप्ते, मेदि० श्मेदिते
४ संख्याते, शब्दरत्ना० । ५ गृहीते, इत्युक्ते ७ विचारिते,
दण्डे च । भावे क्त 'एतानलामादौ न० ।
कलिद्रुम उ० कलेराश्रयः द्रुमः । १ विभीतकण्ठे रत्नमाला ।
तत्र हि नलस्य राक्षसिह्मद्वान्नेषणाय कलिना सुचिरं
स्थितमिति कलिशब्ददर्शिते नैषधशास्त्रे दृश्यम् । कलि-
ह्लादयोऽप्यत्र
कलिन्द उ० कलिं ददाति द्यति वा खच् सच् च । अहि-
विशेषे, यतो वसुना नदी निःसृता, "कलिन्दगिरि-
न्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गा० । २ विभीतकण्ठे,
राजनि० । ३ स्त्र्ये भरतः तन्मूलं मृग्यम् ।
कलिन्दकन्या स्त्री कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्येव तत्र प्रभव-
त्वात् । यमुनायाम् । "कलिन्दकन्या मधुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति" रघुः । कलिन्दतनया-
कलिन्दजाकलिन्दगिरिजादयोऽप्यत्र ।
कलिप्रिय उ० कलिः प्रियोऽस्य । नारदे शब्दर० ।
कलिमारक उ० कलीनां कलिकानां माला अत्र लस्य रः
वा कप् संज्ञायां कन् । १ पुंति करञ्जे स्त्री ।
वा न लस्य रः । कलिमालकोऽप्युक्ते अमरटीकायां
रमानाथः । [राजनि० ।
कलिमात्र उ० कलीनां कलिकानां मात्रं यत्र । १ पुंति करञ्जे
कलियुग न० कर्म० । राक्षशिरोवत् तत्पुरुषो वा ।
कलिश्रुपे युगे कालविशेषे तन्मानादिकं कलिशब्दे उक्तं
तदारम्भतिथियुगाद्या सा च गौडीयमते माघपौर्ण-
मासी यथाह ति० त०
"अथ युगाद्याः तासु च युगाद्या वर्षद्विच सप्तमी
पार्वती प्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियु-
क्तता" । इत्यनेन व्यवस्था । ब्रह्मपुराणे । "वैशाखे
शुक्लपक्षे त्वं तृतीयायां जतं युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे त्वं
तृतीयायां नवमेऽहनि । अथ भाद्रपदे कृष्णपक्षे दश्यान्त

हापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं
कृतम् । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यान्तेन विवृताः ।
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ताएव । त्रिपुराणे
तथैव तिथिक्रियाभिधानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके नव-
मेऽहनीत्यनेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन
भाद्रकृष्णत्वयोदशी अश्वयुक्त्यापचीवेति भौषि-
लोक्तं निरस्तम् । आषाढं प्रथममाह विष्णुपुराणम्
“वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ।
एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तथयुत-
स्तः । उपप्लवे चन्द्रमसोरवेष तथाऽकाशप्रययनद्वये
च” । उपप्लवे पक्षे “पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतोमनुष्यः । आहं कृतं तेन समा-
सहस्रं रक्षसमेतत् पितरोवदन्ति” । स्नानमधिकृत्य
भविष्ये “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाय माघमासस्यैव कलियुगा-
द्येति द्वाविणात्याः प्रतिभेदिरे यथाह नि० सि०

‘रत्नमालायाम्’ ‘माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च
त्रयोदशी । तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यसौ युगादयः ।
यत्तु गौडः “माघस्य पूर्वमायां तु घोरं कलि-
युगं कृतमिति” ब्राह्मोक्तेः “वैशाखमासस्य सिता
तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य
तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे” इति विष्णु-
पुराणे चकारेण तमिस्रपक्षात्पक्षेण पूर्वोत्तरोधात्
पूर्वमास्येव ज्ञेया । “हे शुक्ले” इत्यादिकन्तु निर्म-
लमित्याहुः । तत्र “द्वये तु माघमासस्य प्रवृत्तं हापरं
युगम्” इति भविष्यविरोधात् एतेन ब्राह्मणसारात्
पूर्वमायामेव युगादिशब्दं वदन् न्यूलपाणिः परास्तः ।
तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन “कार्त्तिके
नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्वमा” इति नारदीयं
व्याख्यातम् । निर्मललोक्तिरनारदीयाज्ञानकृता । तत्र
आह्लादिकरणसम्भवदिने तत्प्राप्तौ निर्णयश्च नि० सि० ।

“अत्र आह्वयकं मास्ये “कृतं आहं” विधानेन
मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्विषाहसं पितृ-
णाम् हृदि भवेदिति” । भारतेऽपि “या मन्वाद्या युगा-
द्याश्च तिथयस्तासु मानवः । स्नात्वाचक्षित्वा दत्त्वा च
जपानन्तकलं लभेदिति” आह्वयेऽपि पूर्वाह्नव्यापिनी स्यात्ता

“पूर्वाह्णे तु सदा कायाः शुक्ला मनुयुगादयः । द्वे
कर्मणि पितॄ च कृष्णे चैवापराह्निकौ” इति प्राञ्चो-
क्तेः । “हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादौ कयो विदुः ।
शुक्ले पूर्वाह्निके प्राञ्चो कृष्णे चैवापराह्निके” हेमाद्रौ
नारदीयवचनाच्च । दोषिकापि “अथो युगादि, मन्वादि-
कर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः स्युः सिते । विज्ञेया अपरा-
ह्निकाश्च बह्वे” इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि “युगादिमन्वा-
दिप्राञ्चेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिराद्या । कृष्ण-
पक्षे पराह्नव्यापिनीति” । दिवोदासीये गोभिलः “वैशा-
खस्य तृतीयां तु पूर्वविद्वां करोति वै । हव्यं देवा न
ऋहन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति” । गोविन्दार्थवेऽप्येवम् ।
तेनेयं पूर्वाह्नव्यापिनी दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविदी-
हेमाद्रादयः । अनन्तमद्वस्तु “सवैधृतिर्ज्योतीपातो युगमन्वा-
दयस्तथा । सम्मुखा उपवासे सुदर्नादावन्तिमाः कृताः”
इत्याह । दानादाविति आह्वयपक्षः । उपवासस्यैव
वच्यते । यत्तु भार्कश्येयः “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आहं
कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिण्यं तु न
लङ्घयेत्” । रौहिण्यो नवमोऽहर्त्सः । अत्र च शुक्लपक्ष-
युगादिशब्दं पूर्वाह्णे कार्यमिति न्यूलपाणिः । निर्ण-
यास्तदादयस्तु “कालादर्थे अमान्नाह्वयपराह्निकसक्त्या एष-
मन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्त्वा तु हे शुक्ले इत्यादि
वचनं विष्णुपूजाविषयम् । आह्वे स्वापराह्निकैवेति
व्यवस्थां जगदुः । सेव्यं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्वाह्व-
न्यविलसितमित्युपेक्षणीया । “पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्”
इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धेर्वचनवैयर्थ्याच्च । किञ्च काला-
दर्थोक्तिर्यायमूला वचोमूला वा नाद्याः युगादि-
आह्वयमात्राह्वयविक्रितित्वेन न्यायतो पराह्नव्याप्रावपि
वचनेन तस्य बाधात् । नान्यः अतिदेवादेवापराह्नव्याप्रा-
प्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति” न्यायात्
तेन यदि कालादर्थोक्तेः कथञ्चिच्छ्रद्धानाद्येन समाधि-
तया तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यव-
स्थापनीयेति दिक्” । युगादिकथं मलमासेऽपि कार्यम्
“दशहरासु नोत्कर्षयत्तुर्पुंषि युगादिषु । उपार्कमेषि
चोत्सवे” इति हिट् उपादितः” हेमाद्रौ कथञ्चिच्छ्रद्धानात्
एतत् दशहरादिकम् । “अवदोदक्कमन्वादिमहालय-
युगादि च । मलमासे च कर्त्तव्यम्” कालादर्थ-
वाक्याच्च महालयोऽत्र महात्रयोदशीति बोध्यम्
कृतिचन्द्रिकायां तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

“दौर्मादिकं मासिकं च आहं चापरपणिकम् । सन्नादिकं
तैर्धिकञ्च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च” तद्धृतवचनात् अपर-
पणोऽत्र लक्षणपत्रः न तु प्रेतपत्रः तस्य तत्र निषेधात्
“प्रतिमासं स्मृताहे च आहं यत् प्रतिवत्सरम् । सन्नादौ
च युगादौ च तन्नासोरुभयोरपीति” सदनरत्ने नरो-
च्युक्तेः । प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्रावमिति
सदनरत्नम्” एतेन युगाद्यावर्षद्वयस्येति वचनं आह्वय-
रिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र तिथियुग्मतेति अन्यच-
रणस्वरसात् तिथियुग्मादरस्य देवविषयतया तद्विषयकत्व-
स्यैवोचितत्वात् एवं निर्णयः” “सर्वास्तु युगाद्यास्तु” ।

अत्रोभयभागे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्त-
पुण्यकालस्योभयत्र लाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्य-
तायत् पूर्वभागे देवादकरणे परमासेऽपि कर्त्तव्यताभ्यनु-
ष्ठानार्थम् नतुभयभासयोः ससृज्येन । एकेनैवातुष्टानेन
दुरदृष्टानुत्पत्तेः “अः कार्यमद्य कर्त्तव्यमित्युक्ते च
प्रथमभासएव सुखःकाल इति तत्त्वम् ।

अत्र आह्वयकरणे प्रायश्चित्तसूत्रसंविधाने । “न यस्य
द्यावामन्त्रं च यतवारं तदा जपेत् । युगादयो यदा न्यूनाः
कुरुते नैव चापि यः” यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमा करणं
नैव कुरुते इत्यनेन सर्वासामकरणमिति सूचितम् ।
“युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवज्जपेत्तुष्टौ । गोसहस्र-
प्रदानस्य कुरुते फलं हि यत् । तत्फलं लभते मर्त्यो
भूमिदानस्य च भ्रुवमिति” पृथ्वी च० सौ० ससृज-
स्नानसूक्तम् ।

युगादिवत् युगान्नाकोऽप्यत्र पुण्यदः तस्मिन्
रूपणादिकं हेमा० दा० यथा-

“नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।
त्रेता सितहतीयायां वैशाखे समपद्यत । द्यौस्तु माघ-
मासस्य प्रवृत्तं ह्यपरं युगम् । कलिः लण्णवयोदृष्ट्यां
नभस्ये मासि निर्गतः । युगादयः स्मृता स्मृते दत्त-
स्याजयकारकाः” ब्रह्मपुराणे “युगारम्भास्तु तिथयो
युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः । फलं दत्तकृतानाञ्च तास्तेन
प्रकीर्त्तितम्” तथा-“एतावन्तस्तस्मिन् युगाद्या दत्तं
उत्तञ्जाजयमाशु विन्द्यात् । युगे युगे वर्षयतेन यत्तपो
युगादिकाहे द्विसेन तद्गते” । तथा-“सूर्यस्य सिंह-
संक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च । तथा वृषिकसंक्रान्त्यामन्तः
स्नेतायुगस्य च । ज्येष्ठस्य वृषसंक्रान्त्यां ह्यपरान्तु
वैश्याया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च” ।

पद्मपुराणे “युगादिषु युगान्तेषु स्नाना-दान-जपादिषु ।
यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः” आदित्य-
पुराणे “दिनस्यै रेवती यत्र गमनञ्चैव रात्रिषु । युगान्त-
दिवसं विद्धि तत्र दानभजनकम् । यज्ञोपरागे विधुवे
कौस्ये वा मिहिरोपदिः । सप्तमी शुक्लपक्षा वा
युगादिदिवसं विदुः” ।

कलिल त्रि० कल-इत्यच् । गङ्गे, अमरः “यदा ते मोहक-
लिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति” गीता । २३ अत्र च उच्यते ।

“लोकान्तोको कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः” भाषः ।

कलिहारी स्त्री कलिं हरति हृष्यन् गौरा० ङीष् ।
(विषलाङ्गुलिया) लाङ्गुलाम् भावप्र० “कलिहारी सरा
कुष्ठ शोकार्थोऽप्यनुलजित् । सचारा ज्ञेयजित्तिता
कटकातुराऽपि च । तोज्योष्णा क्षमिहृक्षी पित्तला
वर्मपातिनी” भावप्रकाशे तद्रुपा उक्ताः ।

कलुष उ० स्त्री कल-उपच्, लुप-हिंसायां कः कस्य जलस्य लुपो
यातकः इति वा । ३ महिषे राजनि० स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । २ पाप्मे न० । “त्वां प्रत्यक्कात् कलुषमदृष्टौ” रघुः ।
इति त्रि० । ४ अन्त्ये व्याचिरे त्रि० अमरः ।
“विभिन्नशङ्कः कलुषीभवन्मुकुर्मदेन दम्नोप सनुषाधमेषः”
भाषः । ५ गङ्गिते त्रि० शब्दचि० । कलुषः कलुषो
भवति कलुषायते । कलुषायितः । कलुषं करोति णिच्
कलुषयति कलुषितः । ईदृशमर्थे । “भावावबोधकलुषा
दयितेव रालौ” रघुः । [तत्र तद्देयमवादी त्रि० ।

कलूतर उ० देयभेदे । ततः कल्कादि० भवादी अण् । कालू-
कलेवर न० कले शूके वरं अष्टम् तदुत्पत्त्येऽपि शुचि-
सप्तम्या अलुक् । देहे । “यं यं चापि करान् भावं त्वज-
त्वान्ने कलेवरम्” गीता । “शरीरे जर्जरीभूते व्याधिप्लवे
कलेवरे । कौषधं जाग्रवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्”
पुरा० पठन्ति ।

कल्क उ० न० कल-क तस्य नेप्थम् । १ इततैलादिपाक-
संस्कारविशेषे, २ दम्ने, ३ विभीतकडणे, ४ विषायाम् ५ किट्टे
ईपाप्मे च भेदि० । ७ तुर्यकनामगन्धद्रव्ये राजनि०
८ इततैलादिपाके देये कौषधद्रव्यभेदे च । कल्कप्रकारः
भावप्र० उक्तो यथा । “स्वरसच तथा कल्कः कायच
हिमफासृक्तौ । प्रिया कषायाः पञ्चैते लघवः सुययो-
त्तरम्” इति विभक्त्य “द्रव्यमाहं शिलापिष्टं शुष्कं वा
सजलं भवेत् । प्रलिप्य गात्रवेदस्ते तन्नाम कर्षयामितम् ।
कल्के सधु चतै तैवं देवं त्रिपुणमात्मया । पितृं शुद्धसर्मा

दद्यात् द्रवोदेयचतुर्थः । “काव्याञ्चतुर्थं वारि-पादस्य”
स्वाञ्चतुर्थम् । स्नेहात् स्नेहसमं चोरं कल्कस्तु स्नेह-
पादिकः । चतुर्थस्यैवतुल्यं द्रवद्वैतुल्यतो भवेत् ।
पञ्चप्रभृति यत् स्तुर्ध्वानि स्नेहसंविधौ । तत्
स्नेहसमान्वाङ्मर्याक् च स्वाञ्चतुर्थम्” चक्रद०
तत्र देवद्रव्यमानपरिभाषोक्ता । “अकल्कको निरारम्भः
प्रा० त० तीर्थवाताङ्गधर्मोक्तौ भावः । एतत्तत्तासाधने चूर्ण-
भेदे च । “तां लोभकल्लेन हृताङ्गतेलाम्” कुमा० ।
“लोकालकीकलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः” माघः ।
पापायये ति० मेदि० ।

कल्कान न० कल्कं शास्त्रं करोति णिच्-भावे-लुट् । शाखा-
शरणे “वह कल्कने कल्कनं दम्भः शास्त्रं च” सि० कौ० ।
कल्कफल पु० कल्कस्य विभोतकस्य फलमिव फलसंस्थाकार-
साम्भवात् । दाडिमवले राजनि० ।

कल्कि पु० कल्कोऽख्यस्य श्वायत्यया इन् । भगवतो-
दशमेऽवतारे तदाविर्भावप्रसङ्गादि कल्किपु० उक्तं यथा
“आधिपत्यापिनराग्लानिदुःखयोगमयान्त्रयाः । कलि-
राजातुमाये र्व्यूद्ययोगोलनायकाः । बभूवुः कालविभ्रटाः
क्षणिकाः कासुकानराः । दम्भाचारदुराचाराश्चातमाह
विहंसकाः । वेदहीना हिजा दीनाः शूद्रसेवापराः सदा ।
कुतर्कवादवज्जला धर्म्मविक्रयिणोऽधमाः । वेदविक्रयिणो
ब्राह्मण रसविक्रयिणश्च । मांसविक्रयिणः क्रूराः शत्रो-
दरपरायणाः । परदाररता सत्ता वर्णसङ्करकारकाः ।
हृत्साकाराः पापचाराः शठा मठनिवासिनः । पोड-
शाब्दायुधः श्वालबान्धवा नीचसङ्गमाः । विवादकलह-
क्षुब्धाः क्षेपशेषविभूषणाः । कलौ कुलीना धनिनः, पूज्या
बाहुषिका हिजाः । सङ्ग्रासिनो मृदासङ्गा मृदुस्थान्त-
विवेकिनः । गुरुनिन्दापरा धर्म्मध्वजिनः साधुवधकाः ।
प्रतिप्रहरताः मृदाः परस्परहरणादराः । द्वयोः स्त्रीकार-
उद्वाहः शठे मेली, वदान्यता । प्रतिदाने, लमाऽशक्तौ,
विरक्तिः करणाक्षमे । वाचालत्वञ्च पाण्डित्ये, यशोऽर्थे
धर्म्मसेवने । धनाढ्यत्वञ्च साधुले, दूरे नीरे च
तीर्थता । स्रुजमात्रेण विप्रत्वं, दशहमात्रेण मस्करी ।
अत्यशया बहुमती नदीतीरेऽवरोपिता । स्त्रियो वेश्या-
लाभसुखाः खड्गं च लज्जमानसाः । पराङ्मूलोपापिमा-
णस्यैवपापमयाजकाः । स्त्रियो वैधव्यहीनाश्च स्रक्-
न्दाशरणप्रियाः । चित्तवृत्तिकरा मेवा, मन्दशया च
मेदिनी । प्रजामन्त्रा नृपा, लोकाः करणीडाप्रपीडिताः ।

स्त्वन्वे भारं, करे पुत्रं, जप्ता क्षुब्धाः प्रजाजनाः ।
गिरिदुर्गं वनं घोरमान्त्रियिष्यन्ति दुर्भगाः । मधुमांसै-
र्मूलफलैराहारैः प्राणधारिणः । एवं तु प्रथमे पादे
कलेः लक्ष्मिनिन्दकाः । द्वितीये तन्नामहोनामृतीये
वर्णसङ्कराः । एकवर्णासङ्गवे च विभ्रताश्च तसत्क्रियाः ।
निः-स्वाध्याय-स्वधा-स्वाहा-वौषड्योकार-वर्जिताः ।
देवाः सर्वे निराहाराः ब्रह्माणं शरणं ययुः” इत्यनेन
१५० कलिस्वभावसुपवर्ण्य भगवतः प्रादुर्भावप्रतिशोक्ता
“स्तुता प्राह पुरोब्रह्मा देवानां हृदयेऽक्षतम् । तत्तुत्वा
पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् । शम्भवे विष्णुययसो-
मृष्टे प्रादुर्भावस्य हम् सुमतां मातरि विभोः कन्यायां
त्वन्निदेशतः । चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देवैः करिष्यामि कलिचयम् ।
भवन्तो बान्धवा देवाः स्थांशेनावतरिष्यन् । इयं मम प्रिया
लक्ष्मीः शिंहले संभविष्यति । उहृदयस्य भूपस्य कौशद्यां
कमलेक्षणा । भार्यायां, मम भार्यायां पद्मानाम्ना
जनिष्यते । यात यूयं भुवं देवाः स्थांशेनावतरये
रताः । राजानो मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि ।
पुनः जतयुगं जप्ता धर्मान् संस्थाप्य पूर्ववत् । कलि-
व्यालं संनिरस्य प्रयासे स्थापयं विभो ! । इत्युदीरितमा-
कर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्भूतः । जगाम ब्रह्मा सदनं देवाश्च
त्रिदिवं ययुः । महीमान्नास्य भगवान् निजजन्मज्ञतोद्यमः ।
विप्रर्षे । शम्भुलपाममाविवेश परात्मकः । सुमतां विष्णु-
ययसा गर्भमाधत्त वैष्णवम् । पञ्चनक्षत्राग्नादिसेवित-
श्रीपदाम्बुजम् । सरित्समुद्रागिरयोक्तोक्ताः स्थावरजङ्गमाः ।
सहर्षा क्षपयो देवा जाते विष्णौ जगत्पते । भूत सर्वसत्ता-
नामानन्दो विविधान्धवः । नृत्पन्ति पितरो हृष्टास्तुटा देवा
जगुर्यशः । पञ्चुर्वादादि गन्धर्वा ननृदवाभूरोगणाः ।
दादृश्यां शुक्रपद्मस्य माधवे मासि माधवः । जातं दृश्यतः
पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ । धात्री माता महाप्रणो नाङ्गी-
च्छेली तदम्बिका । मङ्गोदकलेदभोज्या सावित्री मार्जनो
द्यता । तस्य विष्णोरनलस्य बहुधाऽदात् पयः सुधाम् ।
मातृकामङ्गलवचः लक्ष्मिजनिनेऽभवत् । ब्रह्मा तदुपधार्याशु
स्वायुगं प्राह सेवकम् । याङ्गीति स्तुतिकागारं गत्वा विष्णुं
प्रबोधय । चतुर्भुजभिर्दक्षपं देवानामपि दुर्लभम् । तज्ज्ञा
मातृपवद्रूपं कुरु नाथा ! विचारितम् । इति ब्रह्मवचः
स्तुता पवनः सुरभिः सुखम् । सुगीतः प्राह तरसा
ब्रह्मणोवचनाहतः । तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्तुत्वात्
हिभुजोऽभवत् । तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विष्णवापन्न-

मानसौ । भ्रमसंस्कारवत् तत्र मेनाते तस्य मायया ।
ततस्तु शम्भुलपामे सोत्सवा जीवजातयः । मङ्गलाषा-
रबहुलाः पापतापविनिर्जिताः । सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा
विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् । पूर्वकामा विप्रसुख्यानाह्वया-
दाहवां यतम् । हरेः कल्याणहृदिष्णुययाः शुद्धेन चेतसा ।
सामगं यजुर्विद्विरयं प्रसन्नामकरणे रतः । तदा रामः
क्षपोव्यासो द्रोणिर्भिलुशरीरिणः । समायाता हरिं द्रष्टुं
बालकत्वमुपागतम् । तानागतान् सन्नालोक्ष्य चतुरः सूर्य्य-
जिमान् । हृष्टरोमा द्विजवरः पूजाञ्जके स रश्चरान् ।
पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्तुतुस्तान्मया । हरिं क्रोड-
गतं तस्य ददृशुः सत्वमूर्त्तयः । तं बालकं नराकारं
विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः । कल्किं कल्कविनाशार्थमावि-
र्भूतं विदुर्बुधाः । नामाकुर्वन्तस्तस्य कल्किरित्यभिचिन्तुतम् ।
कृत्वा संस्कारकर्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः । ततः स वष्टधे
तत्र सुमत्या परिपालितः । कालेनात्येन कंसारिः शुक्र-
पक्षे यथा शयी । कल्केर्ज्यैश्वर्य्यः पुराः । कविप्राज्ञसुम-
न्त्रकाः । तातमाह्वयकरा सुरविप्रप्रतिष्ठिताः । कल्केरंथाः
पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः । गार्ग्यभर्म्यविशालाद्या
ज्ञातयस्तदसुव्रताः । विशाखयूपभूपाळपालितास्तापवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः । ततो
विष्णुययाः पुत्रं धीरं सर्वशुणाकरम् । कल्किं कमल-
पत्रार्चं प्रोवाच पठनादृतम् । तात ! ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञ-
स्त्वमनुत्तमम् । सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठि-
ष्यामि ॥ २७ ॥ तस्य चरितादिकं कल्किपुराणशब्दे दृश्यम्
कल्किन् पु० कल्को नामस्ततयाऽस्त्वस्य इति । भगवतो दशमे
ऽवतारे कल्किशब्दे विवरणम् । "मत्स्यः कूर्मो वराहश्च
नरसिंहश्च वामनः । रामो रामश्च रामश्च बह्वः कल्को
च ते दश" पुरा० । "कल्को सतां च भविता महरि-
ष्यतेऽरीन्" सुश्व० ।

कल्किपुराण न० । वेदव्यासप्रणीते अतुभागवते उपपुराण-
भेदे तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च यथा—

सूतसमीपे शौनकादीनां भविष्यप्रश्नः । शुक्रस्य
कल्किपुराणप्राप्तिविवरणम् । कलेरुत्पत्तिः । कलिविव-
रणम् । कलौ आचारभ्रंशः । धरित्रया सह देवानां
ब्रह्मलोकगमनम् । ब्रह्मलोकवर्णनम् । ब्रह्मसमीपे कले-
र्दोषकीर्त्तनम् । ब्रह्मणा सह देवानां गोलोके गमनम् ।
विष्णुसमीपे कलिउत्तनिवेदनम् । विष्णोर्विष्णुयशसो
ऋद्धे अवतारतयाविर्भावकीकारः । विष्णुयशसः प्रत्याः

सुमत्या गर्भः । विष्णौ जाते देवानां हर्षः । विष्णोश्च-
तुर्भुजमूर्त्तिपरिहारपूर्वकं मानुषरूपधारणम् । रामकप-
व्यासद्वैधीनां कल्किदर्शनार्थमागमनम् । कल्केनामक-
रणम् । कल्केरुपनयनकाले पितरुपदेशः । कल्केर्गुरु-
कुलवासार्थं यात्रा जामदग्न्युप्राप्तिश्च । कल्केर्वेदा-
ध्ययनं धनुर्वेदशिक्षा च । गुरुदक्षिणादानाभिलाषः ।
कल्केर्वित्त्वोदकेश्वरशिवदर्शनं तत्सुतिश्च । शिवया शिव-
स्याविर्भावो वरदानश्च । यद्वरात् कल्केः कर्वालाशुगत-
रङ्गप्राप्तिः । कल्केर्गुरुप्रत्यागमनम् । कल्केराश्वम-
धर्म्मोपदेशः । कल्केर्धर्मकथनम् । ब्राह्मणलक्षणम् ।
सिंहलक्ष्मीपर्वणम् । पद्माया राजकन्याया विवरणम् ।
शिवात् पद्माया वरलभः । पद्मायाः स्त्र्यंबरोद्योगः ।
समागतभूपानां स्त्रीत्वप्राप्तिः । पाद्माया विलापः । कल्-
केरादेशेन शुक्रस्य पद्मासमीपे गमनम् । पद्माशुक्रसं-
वादः । विष्णुपूजाप्रकरणम् । पद्मासमीपे आच्युताव-
तारकथनम् । शुक्रस्य शम्भुले प्रतिगमनम् । कल्कि-
शुक्रसंवादः । कल्केः सिंहलगमनम् । पद्मायाः कल्कि-
समीपे गमनम् । पद्मायाः कल्किदर्शनम् । कल्कि-
दर्शनेन भूपानां पुरुषत्वप्राप्तिः । राजगणजितकल्किस्तवः ।
अनन्तस्यागमनम् । अनन्तोपाख्यानम् । अनन्तेन
हंसस्य सत्तात्कारः । कल्केराश्रया विश्वकर्म्मणः शम्भुले
पुरोनिर्म्माणम् । कल्केः सस्त्रीकस्य शम्भुले प्रत्यागमनम् ।
कल्केः सुतोत्पत्तिः । बौद्धबुद्धम् । जिनविनायः ।
बौद्धजयः । श्लेच्छजयः । श्लेच्छकामिनीभिः कल्केर्बुद्धम् ।
बालखिलानामागमनम् । निकुम्भद्विहिराख्यानम् ।
कुषोदर्याः संछाराय कल्केर्वाला । कुषोदर्या बधः ।
नारदादीनां महर्षीणामागमनम् । मरोरात्रपरिचर्यायं
स्त्र्यंबवंशवर्णनम् । श्रीरामचरितम् । सीतापरित्यागः ।
सीताया भूतलप्रवेशः । रामस्य स्त्रगारोहणम् । रामस्य
वंशावली । मरोरुत्पत्तिविवरणम् । चन्द्रवंशे देवा-
मेरुत्पत्तिविवरणम् । देवापेर्मरोरुद्विष्यरथप्राप्तिः ।
जतयुगस्यागमनम् । मन्वन्तरवर्णनम् । कलिना संध्या-
भोद्योगः । कल्केर्दिव्यजययात्रा । धर्म्मस्य कलिना समा-
गमः । कल्किसमीपे धर्म्मस्यात्मनिवेदनम् । कलिना कल्केः
संध्यामः । मरुदेवादिप्रभृतीनां स्वयंकाव्योजवर्वरचौला-
दिभिः संध्यामः कलिसहचराणां पराभवः । लोकविको-
कबधः । कल्केर्भट्टाटनगरगमनम् । शशिध्वजस्य समरो-
द्योगः । मूर्च्छितं कल्किमादाय शशिध्वजस्य गृहगमनम् ।

सुगान्नाया गीतम् । शशिध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः ।
शशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्वजन्मवृत्ता-
न्तकथनम् । भक्तिलक्षणम् । हरिभक्तस्य संयामप्रवृत्ति-
कारणम् । द्विविदोपाख्यानम् । जम्पावतारवृत्तान्तः ।
कल्केः काञ्चनपुत्र्यां प्रवेशः । विपकन्यासंवादः ।
कल्केरनुवराणां पृथक् पृथक् राज्ञोऽभिषेकः । कल्केः
यम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मावाक्षयः ।
विष्णुयशसो राजसूयवसाराभ्यः । नारदस्याममनम् ।
मायाजीवयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनममनम् ।
परशुरामस्याममनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्केः
पत्नीभिर्विहारः । यम्भले देवानामागमनम् । कल्केः
स्वर्गारोहणम् । महास्रोतम् । कल्किपुराणस्यानुक्रम-
णिका । कल्किपुराणश्रवणादिकलम् ।

कल्प पु० कल्पते समर्थो भवति स्मृतिव्यायै विरुद्धलक्षणया असमर्थो-
भवति वाऽत्र, अप् सामर्थ्ये विरुद्धलक्षणया असामर्थ्ये वा
आधारे षज् कल्पयति स्मृतिं विनाशं वात्र अप-विष्-
आधारे अष । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां वेदाराहित्य-
सम्पादके प्रलये २ तस्य दिनरूपे जगतां वेदसम्पादके च
कालभेदे । “वदा स देवो जागर्त्ति तदेदं वेदते जगत् ।
यदा स्त्रीपति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति” मनुना
जगच्चेष्टातद्वाहित्यवोर्ब्रह्माहोरात्रयोर्भुक्तेः क्षयात् ।

कल्पियन्ते दर्शितवाक्येन युगमानसङ्ख्या कल्पमानं
प्रदर्श्य ब्रह्मणः आयुःपरिमाणं तस्य मतायुःकालश्च
सू० सि० उक्तो यथा—

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । जतावद्स-
ङ्ख्यास्तस्मान् सन्धिः प्रोक्तो जलप्रवः” सू० । “युगानां सैका
सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह—सूर्यकाले । मन्व-
न्तरं मन्वारम्भतत्त्वमाप्रिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः ।
सूर्यकालमानभेदाभिप्रायः कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विरामे
जाते सति जतावद्सङ्ख्याः सङ्कलितयुगवर्षमितः सन्धिः
कालविज्ञः प्रकथ्यते द्वितीयमन्वारम्भपर्यन्तं भूतभावि-
मनोरनिभादिसन्धिरूपैककालेन कथितः । तत्संस्वरूपमाह
“जलप्रव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन्
लोकसंहारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह
रङ्ग० । “ससन्धिवक्षो मनवः कल्पो त्रयोवत्तदर्थः । जत-
प्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः” सू० । “ते एक-
सप्ततियुगरूपा मनवः स्थावन्मुवाद्याः ससन्धयः स्मृ-
सन्धिसंहिताचतुर्दशसङ्ख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः ।

ससन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु
मन्वान्तरे कल्पमानं युगसङ्ख्यं तया तु युगमानमेक-
सप्ततियुगं मनुमानं २०६७२०००० जतावद् १७२८०००
युक्तं ससन्धिमनुमानं २०८४४८००० इदं चतुर्दशयुगं
४२१८७२००० कल्पप्रमाणं तच्च जतोनं युगसङ्ख्यमित्यत
आह । जतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे जतयुग-
वर्षमितो मनोचतुर्दशत्येऽध्यायाः पञ्चदशकः सन्धिः कालज्ञै-
रुक्तः । तथा च जतवर्षानन्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तदपि-
योजनेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्रयोः
प्रमाणमाह रङ्ग० । “इत्वं युगसङ्ख्येण भूतसंहारकारकः ।
कल्पो ब्रह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” सू० । “इत्वं
पूर्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसङ्ख्येण भूतसंहारकारको
क्षयात्मकः कल्पकालो ब्रह्मं ब्रह्मणः सम्बन्धयः
दिनं कालज्ञैरुक्तम् । तस्य ब्रह्मणश्चावती दिनपरिमिता
शर्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः ।
अथ ब्रह्मणश्चायुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं आह रङ्ग० ।
“परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्याया । आयुषो-
ऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः” सू० । परमपरं शृणु
पूर्वोक्तं तया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् । वडा
परमेति दैत्यपरार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मणस्तथा
पूर्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्ष-
परिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं
भवति । अहोरात्रमानात् पूर्वपरिभाषया (२०) भास-
मानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिभाषया (१२) ब्रह्मणो वर्षमानमेत-
च्छतसङ्ख्याया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशत-
द्वयमायुः, कोटादीनामपि दिनसङ्ख्यायायुषोऽनुक्तेः सुतरां
ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् “निजेनैव तु मानेन
आयुर्वर्षयतं स्मृतम्” इति विष्णुपुराणोक्ते च । एतेन
परमा—रत्वेकं पदमिति निरुक्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्दाया-
सम्भवात् । तस्य ब्रह्मणश्चायुः शतवर्षरूपमस्यार्धं पञ्चाश-
द्वयपरिमितमितं मतम् । अयं वर्त्तमान आदिमः
प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिवस उत्तरार्द्धस्य
प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमाने-
स्मिन् दिवसेऽप्येतद्वतमित्याह रङ्ग० । “कल्पादकाञ्च
मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनो-
युगानां त्रिघनो मतः” सू० । “अस्माद्वर्त्तमानात् कल्पाद्
ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनव एकसप्ततियुगरूपाः
ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः जतयुगप्रमाणैः संहिता

व्यतीता गताः । अकारव्यायुषोऽर्द्धमितमिति प्रायुक्तेन
समुच्चयार्थकः । वर्त्तमानस्य सप्तमस्य मनोर्वैवसताख्यस्य
युगानां लिखनस्यवाचां घनः स्थानत्वस्थिततुल्यानां
घातः सप्तविंशतिसङ्ख्यात्मको गतः । सप्तविंशतियुगानि
गतानीत्यर्थः । अः समुच्चये । अथ वर्त्तमानयुगस्यापि
गतमेतदिति वदन्निमित्तकालेऽप्यतो वर्षमण्यः कार्य इत्याह
रङ्गः । “अष्टाविंशद् युगादस्मादुवातमेतत् कृतं युगम् ।
अतः कालं प्रसङ्गाय सङ्ख्यामेकत्र पिबुयेत्” सू० ।
“अष्टाविंशतितमाहर्तमानान्द्रागुगादेतदस्यकालेन पूर्वं-
काले साम्प्रतं स्थितं कृतं युगं गतम् । अतः कृतयुगानां
नन्तरमभिमतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्गाय गणयित्वा
सङ्ख्यां पञ्चस्थानस्थितां भिन्नामेकत्रैकस्याने पिबुयेत्
सङ्ख्यजनविषयां कुर्व्यात् । सर्वेषां गतानां योगं कुर्व्या-
दित्यर्थः” रङ्गः !

मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया ब्रह्ममासस्य त्रिंश-
त्कल्पघटितत्वात् तेषां कल्पानां नामानि हेमा० दा०
मातृख्ये आह स

“कल्पातुकोर्त्तनं वक्ष्ये सर्वपापप्रणायनम् । यस्यातु-
कीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते । प्रथमः श्वेतकल्पस्तु
द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रघन्नरो-
ऽपरः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ।
सप्तमोऽथ वृहत्कल्पः कल्पैर्षोऽष्टम उच्यते । सदोऽथ नवमः
प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । व्यान एकादशः प्रोक्तः
तथा सारस्वतोऽपरः । त्रयोदश उदानस्तु गार्होऽथ
चतुर्दशः । कौर्म्यः पञ्चदशोऽथैवः पौर्णमासी प्रजापतेः ।
षोडशो नारसिंहस्तु सप्तमस्तु ततः परः । आग्नेयोऽ-
ष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः । मानवो विंशतिः
प्रोक्तस्तत् पुमानिति आपरः । वैकुण्ठवापरस्तद्वत्क्षीकल्प-
स्तथा परः । चतुर्विंशत्तया प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः ।
पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः । सप्तविंशोऽथ
वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः । माहेन्द्रस्ततः प्रोक्तो
लिपुरो यत्र चातितः । पिङ्गकल्पस्तथानो त्रया कुहू-
र्ब्रह्मण्यः स्मृता । इत्येवं ब्रह्मणोमासः सर्वपापप्रणा-
यनः । आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधी-
यते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” ।
तदारम्भकालस्य ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तः “चैत्रसितादेर्मानो-
र्वैर्षकुमासयुगकल्पाः । सङ्ख्यादौ बह्वायामिह प्रवृत्ताः
दिनैवैतत्” । चैत्रसितादेः चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्येत्यर्थः ।

ब्रह्मण्ड० “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा सर्वजं प्रथमे-
ऽहनि । शुक्लपक्षे सप्तमस्तु तदा सृष्ट्यौदेव सति । प्रथ-
मैयामास तदा कालस्य गणनामपि” इति कालसामान्य-
गणनस्य तत आरम्भोक्तेः” एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पप्रार-
म्भेऽपि “माघशुक्लतृतीयायां क्षणायां फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी चैत्रमासस्य यवैवाद्या तथा परा । शुक्ला त्रयो-
दशी माघे कार्त्तिकस्य त्रयः सप्तमी । नवमी मार्गशीर्षस्य
सप्तैताः संस्काराभ्यङ्गम् । कल्पानामादयो ज्ञेता दत्त-
स्यान्वयकारकाः” वाराहवाक्यानि यदि समूलानि
तदा कल्पभेदादविश्वानि कल्पादित्येन तत्तत्तिथिषु ब्राह्म-
कर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकत्वपरतया वा समर्चनीयानि ।
अतएव सू० वि० सुरासुराक्षामन्योन्यमहोरात्रविप-
र्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्वेदेद्विषयं भ्रानोर्भगवत्प्रवृत्त्यात् ।
मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यसुदाहृतम् न तत्र । द्युनिशो-
र्भेदो ब्राह्मणं कल्पः प्रकीर्त्तितः, इत्यादिना युगमन्वन्तर-
कल्पानां सौरत्वे नोक्तिः । सौरमाने च निवृत्युगादि-
कालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्वेषां कल्पानामादौ
चैत्रसितादितिचरेव निवृत्ता प्रायुक्तवचनप्रामाण्यात् ।
किन्तु प्रायुक्तमातृख्ये ब्राह्मणकल्पानां चान्द्रलोकेः चान्द्र-
त्वमपि तेन तिथिभेदसम्भवः सू० वि० वाक्यं त्रयं पञ्च-
शतीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।

अत्र तिथिर्ह्येव युगादिवत् व्यवस्था । जप-विष्-भावे अच् ।
२२४३नेऽधिकल्पे च इतिकर्त्तव्यतायुक्ते ऽविधाने च । “प्रभुः
प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते” मनुः । कल्पो-
विधानमस्यत्र कौचित्येन । ५ उचिते त्रि० याज्ञतः ।
कल्पयुतेऽनुष्ठायतेऽनेन करणे अच् । ईर्षदिकविधानप्रापके
याज्ञभेदे च याज्ञनायनापस्तम्बौघायनादिवनादि-
सङ्ख्यात्मकः । तस्य यचोपयोगिता तथोक्तं सायणा-
चार्येण अग्न्येदेमाधोपोदुघाते यथा—

“कल्पस्याज्ञनायनापस्तम्बौघायनादिसङ्ख्या”, कल्पयुते
समर्थ्यते यागप्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । मन्वाज्ञनायनः
किंमन्वाकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः? किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य?
नादाः “दशपूर्णमासौ त्रयं पूर्वं व्याख्यास्याम” इत्येवं तेनोप-
क्रान्तत्वात् न ह्यग्निमीड इत्यादयोमन्वा दशपूर्णमासयोः
क्रतिद्विनिशुक्ताः । न द्वितीयः “आग्नावैष्णवेकादशकपालं
पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्” इत्येवं दीक्षणीयेदे-
र्ब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात् । अत्रोच्यते—मन्वाकाण्डोमन्वा-
यज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागातुष्टानक्रमेण

ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः “यत् स्वाध्यायमधीयीत कामयन्”
यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्” इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञ
जपोऽग्निमोडे इत्यान्वायक्रमेणैवावुच्यते तदा “सर्वा अक्षः
सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः सोमे पारि-
प्लवं शंसतीति” विधीयते तथा “आहिने यस्मान्ने स्युर्वो
नोदियादपि सर्वा दायतयोरनुब्रूवादिति” विधीयते तथा
“रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा
प्रतिमृष्टाति याजयित्वा प्रतिमृष्टा वाऽनन्नं लिः स्वाध्यायं
वेदमधीयोतेति” प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम्
इत्यादिषु कृत्स्नमन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदायपारम्-
पर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु
मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणाभ्यामुपजीव्या-
न्वायनोदययति अतोमन्त्रकाण्डक्रममात्रेऽपि न कश्चि-
द्दिरोधः । इवे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवास्मात्ता
इत्यापस्तम्बाद्यस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः ।
आस्मात्तत्वादेव जपादिषुपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे
दीक्षणीयेष्टिरूपकान्ता तथापि तस्या इष्टेर्द्वैपुर्ण्यमास-
विक्रतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्चान्वायनस्यादौ तदङ्गाख्यानं युक्तम्
अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानस्युपदिश्यो-
पकरोति तर्हि “प्र वो वाजा” इत्यादीनां सामिधेनीनाम्ब-
धामेव विनियोगमाश्चान्वायनोब्रवीतु “नमः प्रवज्ज” इत्यादय
स्वनान्माताः कुतो विनियुज्यन्ते ? इति चेत् नार्यं दोषः
शास्त्रान्तरसामान्तातानां ब्राह्मणान्तरविद्वद्व्युत्पत्तिविनियोगस्य
गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्वशास्त्रां प्रत्ययमेकं
कर्मेति न्यायविदः, तस्माच्चित्तवैकल्येऽप्यपेक्षितः ।
कात्या० व्या० कर्त्तव्यं कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्यं दर्शितं यथा-
“इह पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” “तमेतं
वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा ब्रह्मया
यज्ञेनेति” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यादिभि-
र्वाक्यैः कर्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते ।
तानि आग्निहोत्रादिकर्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि । वेद-
वाक्यानि चानेकशास्त्रावस्थिततया स्तत्र प्रतिवाक्यं
नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधाद्यानि बहु-
भिरववादाक्यैर्भिन्नितानि च तथाहि “अग्निहोत्रं
जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय, उत होमः
स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रयज्ञोपनिषधानाद्यो नामधेयं
वेति तथा “स वै संवत्सर” दीक्षाभिरिति” इत्यादौ कश्चित्
संवत्सरयज्ञस्य सव्यार्थत्वम् सव्यसंवत्सरादौ तस्यैव

गौणत्वम् । अथवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसंदेहोऽपि
भवति किमयं विधिः ? उतार्थवादः ? इति यद्यपि जैमिनि
श्वरस्वामिकुम्भकारिप्रभृतिभिर्मीमांसायार्तानि वाक्यानि
संदेहिनिरासपूर्वकं यथायं व्याख्यातानि सन्ति । अधीत
शास्त्राणां च तदार्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां
नानाशास्त्राव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः प्रवृत्तैरभ्यु-
त्पातं वाऽयक्यत्वात्तदधीनं कर्मणां ज्ञानं दुःशक्यमि-
दानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्या-
यनाचार्यो नानाशास्त्रागतविधिराक्यसंप्रवृत्तं कल्पसूत्रं
प्रणीतवान् । तत्र प्रतिपाद्यविषयाः कात्यायनयज्ञे वक्ष्यन्ते
आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च “अथाप्येकल्यो व्याख्या-
तव्यः” इत्युपक्रम्य सर्वप्रवृत्तप्रकृतिभूतस्य निर्वर्ण्योक्त्यो-
क्तोक्त्यः सर्वाङ्गप्रकृतिभूतस्य ब्रूयस्य द्वादशाङ्गस्य
च ब्राह्मणवाक्येनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन
क्रत्वन्तराणि प्रयोक्तव्यानीति दर्शयितुमादौ अति-
स्वरणादिकमभिधाय १प्र० “हृप्रो ज्योतिष्टोमोऽति-
रात्रः गोदृशिकः” इत्यादिना चौभरसङ्घोषीयमिच्छन्नेन
सामविशेषयुक्तस्य प्रायश्चीयस्य प्रयोगो दर्शितः । ततः “उपा-
क्षै गायता नरः” इत्यादिना अभिज्ञवस्य प्रवमाङ्गस्य ।
“पवस वाचः” इत्यादिना द्वितीयाङ्गस्य । “द्विद्युतत्वा-
चा” इत्यादिना तृतीयाङ्गस्य । “पवमानोऽजजीवनत्”
इत्यादिना चतुर्थाङ्गस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना
पञ्चमाङ्गस्य । “असूत प्रवाजिनः” इत्यादिना षष्ठाङ्गस्य ।
“ष्टष्टः षडङ्गः समूढो वा ब्रूढो वा” इत्यारिना षष्ठ्य-
षडङ्गस्य त्वङ्गाणां प्रयोगः । एवम् चतुर्विंशत्याङ्ग इत्या-
दिना उत्तरत्वाङ्गकल्पः । २प्र० “पवस वाचोऽपि-
यः” इत्यादिना अभिज्ञतोऽङ्गः कल्पः । “उपाक्षै गायता
नरः” इत्यादिना स्वरसाक्षां प्रथमस्य । “पवस वाचोऽपि-
यः” इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य “द्विद्युतत्वा-
चा” इत्यादिना तृतीयस्य । “उपाक्षै गायता नरः” इत्यादिना
विधुवायनानामाहत्तानां स्वरसाक्षाम् कल्पः । “उप त्वा
जामयः” इत्यादिना विश्वजितः । “पौरमोठं मानवं
जनित्रम्” इत्यादिना आहक्योः षष्ठ्याभिज्ञवयोः, ।
ज्योतिष्टोममाज्येत्वादिना आयुष्टोमस्य । “पवस वाचोऽ-
पि यः” इत्यादिना गोष्टोमस्य । “उपाक्षै गायता नरः”
इत्यादिना महाव्रतस्य । ३प्र० “हृप्रो ज्योतिष्टोमः”
इत्यादिना गोः, आयुषः, अभिज्ञितः विश्वजितश्च
महाव्रतस्य । “पवस वाचोऽपि यः” इत्यादिना प्रथम-

साहस्यस्य । “एषैवोत्तरस्य कृत्प्रिः” इत्यादिना द्वितीय-
तृतीययोः । “उपास्यं गायता नरः” इति चतुर्थस्य ।
“उपास्यं गायता नरः” इत्यादिना प्रथमसाद्यस्कस्य ।
“एषैवोत्तरस्य कृत्प्रिः” इत्यादिना साद्यस्कृतिकस्य । “पव-
मानस्य जित्वते” इत्यादिना श्येनरूपसाद्यस्कस्य । “उपास्यं
गायता नरः” इत्यादिना एकत्विकसाद्यस्कस्य । ज्योतिषोमं
वह्निष्वमानमिवादिना प्रथमब्राह्मणोमस्य । “एते
समृपमिन्द्व” इत्यादिना द्वितीयतृतीयब्राह्मणोमयोः ।
“अपियवती प्रतिपत्” इत्यादिना चतुर्थब्राह्मणोमस्य ।
“अग्न ! आयूँषि पवस” इत्यादिना प्रथमसामिन्दुतः ।
“एषैवोत्तरस्य कृत्प्रिः” इत्यादिना द्वितीयतृतीयचतुर्था-
नाममिन्दुताम् प्रजापतेरपूर्वस्य उहस्यतिसवस्य, इषु
नामकयज्ञस्य च । “प्र सोमासो अथन्दिपुः” इत्यादिना
सर्वस्वसारस्य ।

४ प्र० । “अग्न ! आयूँषि पवसे” इत्यादिना वैश्वदेव-
वारुणप्रथमिकेकाहस्य । “कदा त्वं न जत्वा पवस”
इत्यादिना वारुणप्रथमिकद्वितीयाहस्य । “उप त्वा
जामयोगिरः” इत्यादिना शकमेधप्रथमाहस्य । “इन्द्रा-
वेन्दो ! भरत्वते” इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । “विश्व-
कर्भन् हविषा” इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य शुनासीर्यस्य
च । “पवसेन्दो ! उवाचुतः” इत्यादिना उपहवस्य ।
“द्वितीयस्य स्वरसान्न” इत्यादिना अतमेयदूषासवैश्व-
स्तोमतीक्ष्णसुडाजमेयेषु प्रत्यहरोहणीवाध्यारोहणीययोः
कल्पः । “वायोः शुक्रो अयामि त” इत्यादिना अभिषेच-
नीयस्य । “राजा मेधाभिरोयते” इत्यादिना दशमेयस्य ।
“केयवपनाय व्युटिर्हिराव” इत्यादिना तदीयद्वितीया-
हस्य । इत्वं जलस्य छतेच । एषस्य रूपेण सप्तसुखस्य
वाजमेयस्य च ।

५ प्र० “राजा मेधाभिरीयते” इत्यादिना राह्विराहो-
रूपसदाम् । “रौरवयीचाजवे” इत्यादिना उनस्तोमस्य
चतुष्टोमस्य च । “उपोषु जात” इत्यादिना उद्भि-
ह्वलमिदोरपचितेच । “साहस्यं वह्निष्वमानम्” इत्यादिना
सर्वस्तोमोपचितेरन्नेः स्तोमयोश्च । “पुनानः सोम-
धारवा” इत्यादिना अथममोपवमरुत्स्तोमानामिन्द्राग्नोः
कुलावाच । “इन्द्रावेन्दो ! भरत्वत” इत्यादिना इन्द्र-
स्तोमस्य । “पवस वाचो अपिय” इत्यादिना इन्द्रा-
ग्नोः स्तोमस्य आद्यविधनस्य च । “पवस वाचो अपियः”
इत्यादिना द्वितीयविधनस्य । “श्येनमाज्यवह्निष्वमा-

नम्” इत्यादिना एकाहसाध्यानां कल्पः । एते एकाह-
साध्या इत्युक्तिश्च ।

६ प्र० । “कृत्प्रो ज्योतिषोमोऽतिरात्रोऽथोऽधिक” इत्या-
दिना ज्योतिषोमातिरात्रस्य, आहोनिक्का रात्रेः सर्वस्तो-
माप्रोयांसस्य, नवसप्रदगस्य, विधुवतः गोः आद्युषः विश्व-
जिदभिजितोः एकस्तोमानाञ्च प्रथमाहस्य कल्पः ।
“गोराज्यवह्निष्वमानम्” इत्यादिना, उक्तानां ज्योति-
षोमातिरात्रादीनां द्वितीयतृतीयचतुर्थाहानाम् एकस्तो-
मानामाह्निरसथैत्रयकापिवनरूपाणां हिरात्राणां च
कल्पः । “अभिपुवस्य प्रथमसाहस्य” इत्यादिना गर्गत्रि-
रात्रे प्रथमाहस्य । “उपोषु जातम्” इत्यादिना तत्र
द्वितीयाहस्य । “पवस वाचः” इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य
कल्पः । “पवस वाज सातये” इत्यादिना अथमेधतिरा-
त्रस्य । “प्रसोमासो विपचित” इत्यादिना वैदतिरात्रस्य ।
“सांवत्सरिकस्य विधुवतः” इत्यादिना, अन्दोमपवमान-
तिरात्रस्य । ये गर्गतिरात्रस्येत्यादिना अन्तर्वैधुपराक-
तिरात्रयोः कल्पः ।

७ प्र० । “उपास्यं गायता नरः” इत्यादिना चतुरह-
प्रथमाहस्य । “पवस वाचो अपियः” इत्यादिना तदी-
यद्वितीयाहस्य । “द्विद्युतत्वारुचा” इत्यादिना तृती-
याहस्य । “पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना चतुर्था-
हस्य । “उपोषु जातम्” इत्यादिना जामदग्न्यचतुरहस्य ।
“वा जामदग्न्यस्य” इत्यादिना वागिषचतुरहस्य ।
प्रसोमासोविपचितः” इत्यादिना जाज्वलचतुरहस्य ।
“वैश्वामित्रोद्गृहः” इत्यादिना देवपञ्चरात्रस्य त्रया-
णामङ्गाम् । “पवमानो अजीजनत्” इत्यादिना तदीय-
चतुर्थाहस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्च-
माहस्य कल्पः । “एष चतुरहोयोदेवानाम्” इत्यादिना
पञ्चवारदीयजतमध्वोः । “पृथ्वः पङ्कहः समूढो व्यूढो वा”
इत्यादिना अतपङ्कहायुष्कामपृथ्वालम्बनानां पङ्क-
हानाम् । “एष एव पङ्कहो यः क्रतूनाम्” इत्यादिना
सप्तर्षीणां प्रजापतेः अन्दोगानां जमदग्नेरिन्द्रस्य च
पञ्चसप्तरात्राणाम् । “वा देवानां पञ्चरात्रस्य” इत्यादिना
जनकसप्तरात्रस्य । “एष एव पङ्कहोयः क्रतूनाम्” इत्यादिना
पृथ्वस्तोमस्य सप्तरात्रस्य अष्टरात्रनवरात्रयोश्च कल्पः ।

८ प्र० । “अग्न आयूँषि पवस” इत्यादिना त्रिक-
कुवद्द्वारात्रस्य द्वोरज्ञोः । “द्विद्युतत्वारुचा” इत्या-
दिना तदीयतृतीयाहस्य । “पवमानो अजीजनत्” इत्या-

दिना चतुर्थाहस्य । “पवमानस्य विश्ववित्” इत्यादिना पञ्च-
माहस्य । “अखलत प्रवाजिनम्” इत्यादिना षष्ठाहस्य ।
“वे सोमासः परावति” इत्यादिना सप्तमाहस्य । “पवमाना
अखलत” इत्यादिना अष्टमाहस्य । “उपोषु जातम्” इत्या-
दिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्पः । “या वृह-
स्पतिसवस्य सा कुसुर्विन्दस्य” इत्यादिना कुसुर्विन्दुदश-
रात्रस्य । “पृथ्वालयस्य पञ्चाहः” इत्यादिना छन्दोमदश-
रात्रस्य । “विष्टोमोऽग्निष्टोमोवत्” इत्यादिना देवपूर्वदश-
रात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्पः । इत्येते
अर्हर्गणसाध्यत्वात् अहोना इत्युच्यन्ते इत्युक्तिश्च ।

६ प्र० । “द्वादशरात्रस्य षोडशिमन्तावतिरात्रौ” इत्यादिना
त्रयोदशरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोदशविंशतिरात्रस्य, चतुर्दश-
रात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतुर्णाम्, षोडशरात्र-
स्यैकस्य च कल्पः । एते सप्तसंज्ञा इत्युक्तिश्च । “सप्तदशरात्रे
चत्वार्याभिप्लवकान्यहानि” इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य,
अष्टादशरात्रस्य, एकोनविंशरात्रस्य च । “विंशतिरात्रे सां-
वत्सरिकौ विश्वजिदमिजितौ” इत्यादिना विंशतिरात्रस्य ।
एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतु-
विंशतिरात्रस्यन्विष्टपृथ्वातिरात्रयोश्च कल्पः । “पवस्नेन्दो !
वृषा सुतः” इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य । “उपाक्
गायता नर” इत्यादिना तदीयप्रथमविशालस्य । “एष
उत्सृष्टपा रथम्” इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतिविशालस्य,
चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः । तत्रैकैकोत्तरद्व्याष्टौ इत्यु-
क्तिश्च । “नानाब्रह्मसाम्नामतिरात्रः” इत्यादिना नानाब्रह्म-
सामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्द्वाराणाञ्च तत्र च
एकोत्तरद्वयानि सप्तैत्युक्तिश्च । “विष्टोनां अष्टोतिष्टो-
मोऽतिरात्रोऽयोऽयिक्तः” इत्यादिना विष्टोनाम् । “पृथ्वाः
यदहः समूढोवा” इत्यादिना, च विष्टोनाम् । “यमाति-
रात्रास्तु मांष्टोमस्य” इत्यादिना यमातिरात्रप्रभृतीनां
मस्याम्, एकपञ्चाशद्दशरात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, यतरात्रस्य
सांवत्सरिकस्य गवामयनस्य च कल्पः ।

१० प्र० । “मध्ये पृथ्वस्य ऋग्नोऽतिरात्रः” इत्यादिना मध्ये
पृथ्वस्य, ऋग्नानां व्यूहान्निष्टोमेभ्य आद्वितीयादङ्गः कल्पः ।
“द्वितीयस्याङ्ग” इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाह्नादि पञ्चानाम-
ङ्गान् । “सप्तमस्याङ्गः” इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणां-
मङ्गान् । “दशमस्याङ्गः पञ्चानाम्” इत्यादिना दशमाह-
प्रभृतिऋग्नस्य छन्दोमदशाहस्य अर्हर्गणस्य । “अस्य प्रजा
मनुद्युतम्” इत्यादिना छन्दोमदशाहप्रथमाहस्य । “पवस्य

वाचो अप्ययः” इत्यादिना छन्दोमद्वितीयाहस्य ।
“द्विद्युततग्राह्या” इत्यादिना छन्दोमद्वितीयाहस्य ।
“पवमानो व्यजोऽजिनत्” इत्यादिना छन्दोमचतुर्थाहस्य ।
“उत शुभासः” इत्यादिना तदीयपञ्चमपठयोरङ्गोः । “वे
सोमासः परावति” इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य ।
“हिनन्ति स्वरसुखयः” इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य ।
“उपोषु जातम्” इत्यादिना नवमदशमयोरङ्गोः कल्पः ।
११ प्र० । “पुरस्तात् पृथ्वस्य ऋग्नोऽतिरात्रः” इत्यादिना पुर-
स्तात् पृथ्वस्य, त्रिरात्राभिप्लवस्य, गोः, आशुषश्च कल्पः । “अस्य
प्रजामनुद्युतम्” इत्यादिना द्वितीये छन्दोमे प्रथमाहस्य ।
“पवस्य वाचो अप्ययः” इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य ।
“द्विद्युततग्राह्या” इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य । “वभवे
तु स्रतवसे” इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयोः षष्ठस्य च ।
“वे सोमासः परावति” इत्यादिना सप्तमादिदशमानानां,
महाव्रतस्यातिरात्रस्य च कल्पः । “विधूतिभिः ऋग्नम्”
इत्यादिना इति कुसुवपायिनामवनानां, द्वादशसंवत्सरस्य,
महर्विंशतिसंवत्सरस्य, यतसंवत्सरस्य, अन्तेः सहस्रसा-
ध्यायनस्य च । “प्रथमस्य सारस्वतस्य षोडशिमन्ता-
वतिरात्रौ” इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतीनां, दाषर्हत-
तैरयोः, सप्तसंज्ञातिरात्रयोः दश प्रथमस्य च कल्पः ।
“पवस्य वाचो अप्ययः” इत्यादिना दश द्वितीयस्य, तत्र
उत्तरपण्यासे विपर्यासस्य च कल्पः । इत्येवं यागविशेषे
दिनभेदे सूक्तपाठादिप्रयोगो दर्शितः । अन्येषु आश्वलाय-
नसूत्रादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे
दृष्ट्याः । कल्पधन्यश्च वेदाङ्गभेदः तन्मूलमङ्गशब्दे ७२ प्र०
शिखादिवाक्यसूक्तम् तत्र “हृष्टौ कल्पो ऽय पश्यते”
इत्यत्र वैदिककर्मणां विधानज्ञानस्य कल्पधन्याधीनत्वात्
कर्मसाधनत्वेन हृष्टसादृश्याद्व्यवहारात् । पिष्टकल्पः आङ्गकल्पः
पशुकल्प इत्यादि “कल्पावित् कल्पयामास वन्यामेवास्य
संविधाम्” इत्युः । अतुष्टाने । “वैश्वदेव्यौ च कल्पश्च” मनुः ।
सपूर्वपदः कल्पप्रत्ययनिष्पन्नस्तु ईषदसमाप्ताप्रकृत्यर्थे ।
“एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणगुणविशेषाः” सां०
का० । “कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम्” कुमा० ।
“आङ्गकल्पात्मकश्च यजुर्वेदपरिचिष्टभागः यजुर्वेदशब्दे
विष्ठतिः । अथर्ववेदस्यांशभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविधः ।
“नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः
स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः” विश्वपु० । हेमा०
दा० देवीपुराणे च “पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

वैतानः संज्ञितविधिराकारः शान्तिकल्पश्च आद्य-
वैद्यः” इति ।

कल्पकं लि० कल्पयति रचयति आरोपयति वा रूप-विष्-
णुत् । १ रचके २ आरोपके च । ३ कर्चूरे (कचूर) भावप्र०
४ नापिते पु० शब्दमात्रा तस्य केशवे शरवकत्वात् तच्छेद-
त्वात् वा तत्वात् । कल्प+कार्णे कम् । ४ कल्पशब्दाद्यै च
कल्पकारः पु० कल्पं कल्पयन् करोति क-ण्वत् । १ कल्पयन्-
कारकेषु आश्रयायनादिषु कल्पं वेद्यं करोति अण् ।
२ वेद्यादिकारके लि० ३ नापिते पु० खलुत् । कल्पक रकोऽप्यत्र
कल्पक्षय पु० कल्पस्य स्फुटेः रचनाविशेषस्य ल्योबल ।
प्रत्यये । “पुरा कल्पक्षये वृत्ते जातं जलमयं जगत्”
इत्युक्तम् । “कल्पक्षये पुनश्चेत्तु प्रविशन्ति परं प्रदम्”
विष्णुपुरा० ।

कल्पतरु इ० कर्म० राक्षसिरोवत् त० वा । १ देवतरुभेदे
कल्पपादपशब्दे विवृतिः । “आसीत् कल्पतरुश्चावा-
नाश्रिता सुरभिः पवि” “मेरौ कल्पतरोरिव” रघुः ।
“निगमकल्पतरुर्गणितं फलम्” भाग० १, १, २ । २ श्रुति-
निबन्धनभेदे शरीरकस्तुलभाद्यटोकामासतो व्याख्यान-
रूपे शयन्ये च

कल्पद्रुम इ० कर्म० राक्षसिरोवत् त० वा । देवतरुभेदे ।
सं कल्पविषयफलदायकत्वाच्च तस्य कल्पद्रुमत्वम् “अतुकूल-
वतोन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः” कुमा० । “नावुक्त
कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपल्लवम्” रघुः ।
“कल्पद्रुमैरहं विचित्रफलैर्विरेजुः” भाषः । कल्पद्रु-
मकल्पद्रुमादयोऽप्यत्र ।

कल्पन न० रूप-छेदने भावे ल्युट् । १ छेदने लि० । रूप-
सामर्थ्ये विष्-भावे ल्युट् । २ रचनायाम् ३ विधाने
४ आरोपे च ।

कल्पना स्त्री रूप-विष्-भावे लुच् । १ रचनायाम् “उद्वा-
रेऽनुवृत्ते तेषामिव स्रग्दंशकल्पना” मनुः “प्रबन्धकल्पना
कथा” अम० २ विधाने ३ आरोहणाय गजसज्जोकरणे हेम०
“सकल्पनं हिरदगणं वरुचिनः” भाषः । ४ व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानाधीने अतुमानभेदे नैया० ५ अर्थापत्तिरूपे प्रमाणा-
न्तरे भीमासकावेदान्तनवाङ्मयः । आरोपशाब्द-
मानपदार्थस्य अन्यत्वं स्थितस्य अन्यत्वं प्रतिभासरूपः
मानसव्यापारः । “कल्पनापोटमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्वि-
कल्पकम्” सज्जद० पु० । यथा रज्जौ सर्पकल्पना ।
वेदान्तमते एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पनारूप आरोपः ।

“विन्ययस्याद्वितीयस्य निष्कलस्य शरीरिणः । उपास-
कानां सिद्धार्थं ब्रह्मणोरुपकल्पना” । निराकारस्य
साकरतया जगदाकारेण आरोपोऽपि कल्पनैव स चा-
ध्यासगन्धे उक्तः । तदेतत् सुक्ताफले तद्वोकायां च
निर्णीतं यथा—

“अहमेवासमेवाहमे नान्यद्यत् सदसत् परम् ।
पञ्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽहमाहम्” सुक्ताफ० ।
“अहमेवेति कर्त्तृनारस्य व्यावृत्तिः आसमेवेति क्रिया-
नारस्य । अहमे आयासमन्वादादहमेव त्रिधा विभक्तं इत्यर्थः,
प्रधानमायावियोगादनन्तरमहमेव प्रपञ्चस्यादि-
मध्यावसानेषु अहमित्यर्थः । यच्चैतत् प्रपञ्चरूपं तदप्यहं
नान्यत् सिद्धं मय्यारोपितं यथाऽन्यत् सिद्धः सर्पो रज्जौ
एवं विवेचनात् अहमे निवृत्ते योऽवशिष्येत सोऽहमस्मि
इदन्त्या स्वरूपस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादेव सत्यते । एतेन यथा
कटकादिपुष्पस्यालयेऽपि सुवर्णत्वमेव सत्यम् । तथा जगदा-
दिमध्यानेषु तुल्यं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति लक्षणाद्यै
इत्युक्तं, न तावदस्यासम्भयः “सदेव सोऽस्येदम्” इत्यादि-
श्रुतिसिद्धत्वात् । न च कालाकाशादिपुष्टिर्व्याप्तिः तद्वत्-
पक्षेः श्रुतत्वात् विमतमस्मिन् बाध्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यु-
क्तामात्रम् । नापि साकारेषु चतुर्वर्गव्याप्तिः तेषामाकारति-
रोहितत्वात् तन्मात्रिदेयं लक्षणम् । एवं सामान्यलक्षण-
सत्ता विशेषाज्ञानवित्ताहं” टी० “स इहे धा निराकारः साका-
रश्च अनवच्छिन्नं चैतन्यं निराकारः सत्त्वावच्छिन्नं चैतन्यं
साकारः । स चतुर्धा रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्वे पुरुषः ।
रजसा ब्रह्मा २ तमसा रुद्रः ३ शुद्धे विष्णुरेव ४” मुक्ता० ।
“स इहे चेति हेधालमेवाहं निरेति अनवच्छिन्ने वस्तुन्यव-
च्छेदक उपाधिराकारः तेन रक्षितो निराकारः तत्-
सहितोऽन्यः । तन्नाशं लक्षयति अनवच्छिन्नमिति ।
द्वितीयं लक्षयति सत्वेति । अस्मैव भेदानाहं स
चेति सः साकारः । तदाद्यं भेदमाह रजस्तमोभ्यामिति ।
तद्व्याभ्यां रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्वे प्रतिफलितं चैतन्यं
पुरुषशब्दार्थ इति पूरणीयम् । एवमुत्तरत्वं रजस्तमोभ्या-
मिति तृतीयया तथोपप्राधान्यं “सहयुक्ते चाप्राधान्ये” (पा०)
इति स्मरणात् तेन पुरुषे सत्वं ब्रह्मत्वं, रजस्तमश्च तदपेक्ष-
या न्यूनमित्यर्थः । न तु त्रीणि समान्येव त्रिसाम्यस्य
प्रकृतिवत्त्वत्वात्, लोकाधिकभाववत्त्वात् कार्यभङ्गो न तु
मायादिमूर्तं ब्रह्मवत् प्रत्यक्षः । युक्तपक्षेण द्वयोर्वर्तते, सत्त्व-
महत्त्वं त्रिषु । द्वितीयं भेदमाह रजसेति । रजसा युक्ते सत्वे

ब्रह्मा । अत्र च मातृया विद्यमानमपि तमो रजसः
प्राधान्यं वक्तुं नोक्तम् नतु तन्मात्रेण तत्कार्यस्योप-
लब्धात् ततोया तु प्राग्वत् तेन ब्रह्माणि तमसोक्तं तद-
मेवया रजः प्रभूतमित्यर्थः । रजसः प्रागुक्तिः सत्त्वापेक्षया
हेतुत्वात् तुर्यप्रकरणानुरोधाच्च तृतीयं भेदमाह तममेति ।
अत्र रजोमात्रानुरोधादिकं प्राग्वत् । अतश्चैवाह शुद्धे विष्णु-
रेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामसृष्टे सत्ये विष्णु रेव विष्णु संक्षेप-
क्रियते न तु तत्रावन्तरवत्त्वान्तरमित्येव शब्दार्थः । तथाहि
‘तमेनं विशुद्धोर्जितवत्त्वाकारं सदाशिवं’ इत्याचक्षते शैवाः ।
पशुपतिरिति पाशुपताः । पुरुषोत्तम इति पाञ्चरात्राः ।
आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः । ईश्वर इति पात-
ञ्जलाः । इह तु तस्य विष्णु संक्षेपः । यहा विष्णुं पञ्चात्मक
मित्यत्र पञ्चानामपि विष्णु संज्ञासंज्ञा चतुर्णां संज्ञा-
न्तरमप्युक्तम् । शुद्धसत्त्वोपाधिसु विष्णु संज्ञ एवेत्येव शब्दार्थः ।
ते च ब्रह्मविष्णु रुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्वेधा
विष्णु रेव’ टी० “अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः
सत्त्वम्, गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः, बहुरूपस्य तिरोहित-
त्वे तमः । तथा परस्परसुदामीनत्वे सत्त्वम्” सूक्ता० ।
“एवमुपाधिर्भेदात् पञ्चरूपतासंज्ञा इदानीमनु-
संज्ञितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादुपाधीन् लक्षयति
अगोचरमेति । अगोचरस्य अविषयभूतस्य यस्तुभोगोचरत्वे
विषयीभावे हेतुर्थः प्रकृतिगुणः तत् सत्त्वमित्यर्थः ।
हेतुः प्रकृतिगुणइत्युत्तरत्वं पञ्चसत्त्ववर्त्तते । गोचरस्य सतो-
यत्सम्बन्धान्नाभावत्वं तद्रजः । तस्यैव तिरोहितत्वे का-
रणात्मनावस्थाने हेतुत्वमः इत्यर्थः । विनाये इत्यनुज्ञा
सत्कार्यप्रसादयथातिरोहितत्वे इत्युक्तम् । एवमाधि-
दैविकोपाधिरूपसंज्ञा आध्यात्मिकोपाधिरूपमाह
तमेति । अयमर्थः परस्परसुदामीनमित्यदिपत्तु उदामीनत्वे
हेतुः सत्त्वम् इति टी० “गोचरत्वे सत्त्वम्, उपकारित्वे
रजः, अपकारित्वे तमः । गोचरत्वादीनि, स्थितिसृष्टिसं-
हाराः” सूक्ता० । “आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिलक्षणादा-
धिभूतोपाधिरूपमपि लक्षितं येन हि एकस्मिन्
वस्तुनि द्विरूपो विच्छेदः असावाधिभौतिकः तदुक्तम्
“बोध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः । य-
स्तत्त्वोभयविच्छेदः स सृष्टोच्चाधिभौतिकः” । उक्तान्
गोचरत्वादीन् उपाधोक्तलोकयितुमाह गोचरत्वादीनोति ।
गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादियद्वै-
रूप्येन इत्यर्थः । न चैवं सृष्ट्यन्तरस्थितिरिति विर-

इत्वं शङ्क्यं स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः । स्थिता हि सृष्टा-
दयोपटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं
“सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्तमायया विभर्षि शुक्लं खलु वर्णमा-
त्मनः । स्वर्गाय रक्तं रजसोपसंहितं कृष्णं च वर्णं
तमसा जनात्मवे” इति टी० “उदामीनत्वादीनि च” सूक्ता० ।
“एवमाध्यात्मिकेषूपोत्पाह उदामीनेति । अयमर्थः
यदिदं त्रैलोक्यरूपकारापकारवैधुष्येणावस्थानं सा स्थितिः ।
उपकारकत्वेन सृष्टिः । अपकारकत्वेन तु संहारः । ततश्च
जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविकाः, अन्त्ये त्वाध्यात्मिकाः ।
सुरनरादयः अवताराश्च सर्वे विना कृष्णम्, स तु पुरुषः
त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् “तयोर्वा पुनरेवाहमदिस्था-
मास कश्यपात् । उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च
वामनः” (भाग०) इति । अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटनं
पूर्वावतारदेशात्संख्येन । इत्यनेन चाद्यापि कुण्डलीमूर्त्तौ
त्रैविक्रमविज्ञं कृष्णव्यपदेशश्च । अतएव प्रसिद्धादसंज्ञितायां
हारकामाहात्म्ये तृतीये अध्याये वैजुल्लभल्लुरिष्यता
भगवता सकलं निजं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ विन्ध्य-
स्त्वमिति दर्शितम् । तथा हि “यत्र त्रैविक्रमो
मूर्त्तिर्वर्त्तते यत्र गोमती । मरा मुक्तिं प्रयास्यति चक्र-
तीर्थेन संगताः । कलेवरं परित्यक्तं प्रभासे हरिणा
तदा । कलाभिः सहितं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ निवेशितम् ।
तस्मात् कलियुगे विद्या ! नान्यत्र प्राप्यते हरिः । यदि
कार्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम्” इति । तथा
“आदौ त्रिविक्रम इति स्थातिरासीनुमहीतले । कृष्णस्य
तु कलान्यासात् कृष्ण इत्यभिधीयत” इति । यत् सत्त्वं
विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्त्वतासंकीर्तनं तत् सत्त्वसूक्ष्म-
विषयं, न तु यथाशुद्धमेव शुष्णान्तरकायेत्याद्युपल-
ब्धात् तत्र तदसंख्यमन्यत्र तु वास्तवमिति तु भक्ति-
मात्रं तस्मात् पुरुष एवायमिति सन्नोपलब्धं निष्कटव्यं
चेदसुपरिष्ठात् । यथा चैता ब्रह्मादिमूर्त्तयोगुणमूलाः तथा
ह्यास्यादयोरसाच्च तन्मूला एवेत्युपरिष्ठात् प्रवेदयिष्यामः ।
किं बहुना तन्निवयतारतस्यैवैचित्र्याक्रान्तसिद्धं विश्वं
तदुक्तं “न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्भूतं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति” टी०
“तेषु विष्णु ब्रह्मरुद्रा निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे
तु चैतन्यम्, एवं पञ्च भेदाः तत्र निराकारः” सूक्ता० ।
एवमुपाधिरूपं निर्धार्योपहितेषु संस्थाविशेषस्यो-
पयोगमाह तेष्विति तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णु-

अथासाद्य तलापुरुषदानवत् । पुण्याङ्गवाचनं कुर्या-
ल्लोकेषावाहनं तथा । अतिगम्भयपसम्भारमूषणाच्छा-
दनादिकम् । आदिगम्भेन कालदेशद्विधाविधादि-
पूजायुर्वृत्तिगत्तुष्टयवरण-मधुपर्क-दान-होम-वेदिको-
परिवक्त-लेखनपञ्चवर्ष-वितानपताकातोरणादि, भस्त्र-
पुराणोक्ततलापुरुषदानवद्देवदत्तव्यम् । “काञ्चनानु
कारवेदुषान् नानाफलसमन्वितान् । नानाविहारवस्त्राणि
भूषणानि च कारयेत्” । नानाफलेति, पुंस्त्रीगो-
मज-वाजि-मण्डि-वज्र-कनक-रजत-भस्त्रफलादीनि ।
“शक्तिस्त्रिपलादूर्ध्वमासङ्गच्छात् प्रकल्पयेत् । अर्द्धात् कृप्र-
सुवर्षस्य कारयेत् कल्पपादपम् । गुडप्रस्थोपरिष्ठाञ्च
सितवस्त्रयुगाढतम् । कामदेवमधस्ताच्च सकलत्वं प्रक-
ल्पयेत्” । अर्द्धात् कृप्रसुवर्षस्येति, यथाशक्ति दानार्थकृप्र-
सुवर्षस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्यात्
द्वितीयमर्द्धं चतुर्धा विभज्य एकैकांशेन वज्रभाषस्य-
देवतासहितान् सन्नानादीन् विदध्यात्, गुडप्रस्थोऽथ
“हार्ति” यत्पञ्चकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्तित इति ।
ब्रह्मादिलक्षणसक्तं ब्रह्माण्डदाने, कामदेवरूपं विष्णुधर्मो-
त्तरात् “कामदेवस्तु कर्त्तव्यरूपेणाप्रतिभो भवि । अष्ट-
भाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापवाणकरश्चैव
समाकुञ्चितलोचनः । रतिः पीतिस्रवाशक्तिर्भाषां चैता-
स्तथोष्णवला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पद्मगौरूपमनोहराः ।
चत्वारश्च करास्तस्य कार्या भाष्यास्तनोपगाः । केतुच-
मकरः कार्यः पञ्चवाणस्तसोमहानिति” । अथस्त्रादिति
ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अथ प्रकृतौ परिभाषाभावात्
शुरुषेच्छ्वा प्रतिमादिपरिमाणानियमः । “सन्नानं पूर्वं-
वत्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत्” तुरीयांशेन, द्वितीयांशे-
चतुर्थांशेनेत्यर्थः । तद्वत्कल्पवत्, पञ्चशाखं गुडप्रस्थो-
परिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्यादित्यर्थः । केचित्तु
कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदितिसन्नानपक्षे योजयन्ति, तन्मते
तत्प्रतिभैव कर्त्तव्या । “मन्दारं दक्षिणे पात्रे” श्रिया सार्द्धं
चतोपरि । पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्री सङ्ग जीरके ।
सुरभीसंयुतं तद्वन्निवेश्यं हरिचन्दनम् । तुरीयांशेन कुर्वीत
शैत्येन फलसंयुतम् । श्लोचलक्षणसक्तं ब्रह्माण्डदाने, सावि-
त्रीलक्षणमाह नारदः “पद्मासना च सावित्री साञ्जकृत-
कमण्डलुः” । सुरभीलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे “सवत्सा
सुरभी, धेनुरारक्ता मस्तुतस्तनीति, “शैत्येन, उत्तरेण ।
छतादीनामपि परिमाणमेषायां तद्वदिति वचनात् सजि-

धानाञ्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम् । “कौशेयवस्त्रसंयुक्तानि-
कुमालफलान्वितान् । तथारौ पूर्वं कलशान् पादुकासन-
भाजनम् । दोषकोपानङ्कच्छत्रचामरासनसंयुतम् । फल-
माल्ययुतं तद्वदुपरिष्ठाहितानवकम् । तथारोमधु धान्यानि
समन्तात् परिकल्पयेत्” । अथनभाजनं, मोष्ठान्वित-
भाजनं वितानं पञ्चवर्षम् । अथ पूर्ववत् पूर्वद्वारवि-
वाशनं विधाय श्रोभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाङ्गतिपथ्यन्तं
कर्म्मशेषं समापयेत् । “होमाधिवासनान्ते च स्नापितो
वेदिपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य सन्ममेतस्यदीरयेत् ।
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्घ्यप्रदायिने । विश्वम्भराय
देवाय नमस्ते विश्वसूक्तये । यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा
ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः । सूर्तामूर्त्तं परं वीजमतः पाहि
सनातनः । त्वमेवासृतसर्वस्मनन्तः पुरुषोऽव्ययः । स-
न्नानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात्” । अमृता,
देवाः तेषां सर्वस्व, अमृतसर्वस्वम् । “एवमात्मन्यै तं
दद्यात् पुरवे कल्पपादपम् । चतुर्भ्यश्चापि अतिगम्भ्यः
सन्नानादीन् प्रकल्पयेत्” । दानवाक्यमत्र तलापुरुषोक्त-
मूहनीयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकं दद्यादित्यर्थः ।
चतुर्भ्य इतिवचनादत्र चतुर्णामेवर्त्तिजां वरणाभिति गम्यते
अतिगम्भ्यपक्षे तु अतिगम्भ्य इति अतिगम्भ्येभ्य इत्यर्थः ।
एतस्मिन् पक्षे जापकादिभ्योऽन्यैव दक्षिणा दातव्या ।
वेदचतुष्टयामेव चतुःसंख्यत्वमिदमृत्तिजामिति केचित् ।
इहापि “प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्तेभ्योपि दापये-
दिति” बोद्धव्यम् । दक्षिणानिर्णयव पूर्ववत् । स्वत्ये-
षेकान्मिवत् कुर्याद् पुरवे वाभिपूजनम् । न वित्तायाठ्यं
कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत्” । स्वत्येविवरणसक्तं
ब्रह्माण्डदाने । ततः पुण्याङ्गवाचने कृते वेदिधर्मोपगत्वा
कृतदेवपूजोपयमानोपुरुष पूर्वदेव देवताविभजनं कुर्यात् ।
“अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् । सर्वपाप-
विनिर्मुक्तः सोऽश्चमेधफलं लभेत् । अक्षरोभिः परि-
हृतः सिद्धचारणपद्मगैः । भूतान् भव्यांश्च भवुजांस्त-
रवेद्रोमसंभितान् । स्तूयमानो दिवःपृष्ठे पितृपुत्रप्रपौ-
त्रवान् । विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं च गच्छति ।
दिवि कल्पयतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् ततः । नारायण-
बलोपेतो नारायणप्ररायणः । नारायणकथासक्तो ना-
रायणपुरं व्रजेत् । यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं,
यो वा शृणोति पुरुषोऽत्यधनः अरेहा । सोऽपीन्द्रलोक-
मधिगम्य महाक्षरोभिर्भोजनं वसति पापविमुक्तदेहः” ।

इति मन्त्रपुराणोक्तकल्पतत्त्वदानविधिः। तत्रैव लिङ्गपुराणे,
 “सनत्कुमार उवाच । अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि कल्पपाद-
 पमुत्तमम् । यतस्मिन्नेव कर्त्तव्यं सर्वयस्यसमन्वि-
 तम्” । सर्वशास्त्राः, सर्वदिगन्तशास्त्राः । “शास्त्राणां
 विधिना कृत्वा मुक्तादाम् प्रलम्बितम् । दिव्यैर्निरुक्तैश्चैव
 चाङ्कुराणि प्रविन्यसेत्” । दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः ।
 “प्रवालद्वारवेष्टीमान् प्रवालेन द्रुमस्य च” । प्रवालेन प्रवा-
 लद्वारयेदिति, विद्रुमैर्बालपल्लवान् कारयेत्यदिकर्थः । “फलानि
 पद्मरागैश्च पारिजातस्य शोभनम् । मूलदण्डेषु भीलेन
 वज्रेण स्तम्बमुत्तमम् । वैदूर्येण द्रुमापञ्च पुष्परागेण
 मञ्जुकम्” । स्तम्बादूर्ध्वभागो मस्तकं, तदूर्ध्वं, द्रुमा-
 पम् । “गोमेदकेन वै स्तम्बं सूर्यकालेन सुप्रतः ।
 चन्द्रकालेन वा चेदिं द्रुमस्य स्यटिकेन वा ।
 वितस्तिमात्रं आयागो ह्यस्य परिकीर्तितः । शाखा-
 टकसमानं च विष्टारद्वोर्ध्वतस्तथा” । शाखाव्यतिरिक्तस्य
 हस्तस्य वितस्तिमात्रं उच्छ्रायः कार्यः, उर्ध्वतस्तयेति,
 स्तम्बादूर्ध्वमुखी नवमी या मध्यमशाखा तस्या अपि वि-
 तस्तिमात्रं उच्छ्रायः, शाखाटकसमानं विष्टारमिति,
 स्यटिगुण्योनामष्टशाखानां विष्टारं तिर्यग् व्याप्र-
 वितस्तिमात्रमेव कुर्यादित्यर्थः । “तन्मूले स्वापयेत्क्षिप्रं
 लोकपालसमाहृतम् । पूर्वोक्तवेदिमध्ये तु मन्त्रले स्वाप्य
 पादपम् । पूजयेद्देवमीमानं लोकपालांश्च यत्नतः । पूर्व-
 वज्रपद्मोमाद्यान्तुलाभारवदाचरेत् । निवेदयेद्द्रुमं शम्भो-
 ब्राह्मणायाव वा नृप ! । ब्राह्मणेभ्योऽथवा राजा सार्व-
 भौमो भविष्यति” । तुलाभारवदाचरेदिति लिङ्गपुरा-
 णोक्ततुलापुरुषदानविहितविधिमाचरेदित्यर्थः । कालो-
 चरे । “फलानान्तु सङ्क्षेपे कल्पयेत् कल्पपादपम् ।
 समूलदण्डपत्रेषु फलपुष्पसमन्वितम् । पञ्चस्तम्बान्तु
 संकल्प्य पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः । सद्विजातेन मन्त्रेण
 देवं आहूय गिवःपतः । दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते गिवलोके
 कहीयते । प्रितरस्तस्य मोदन्ते सत्यलोके महीपते !” ।
 इति लिङ्गपुराणोक्तकल्पपादपदानविधिः ।

कल्पपाल उ० कल्पं सुराविधानकल्पं संकल्पं मद्याभि-
 खापं वा तत्पायिनां, पालयति पाल-कृष्ण । शौण्डिके
 सुराजीने ज्ञेयम् ० कल्पपाल इत्येव पाठः साधुः ।

कल्पलता स्त्री कृष्ण-श्वेत-कर्मणि कृष्णकर्म० । मन्त्रादा-
 नान्तर्गते स्तम्बकल्पितलताकारे दामोदरवृक्षभेदे तद्विधिः
 ज्ञेयः ० दा० मत्स्य उ० उक्तो यथा-

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मन्त्रादानमनुत्तमम् । मन्त्राकल्प-
 लता नाम मन्त्रापातकनाशनम् । पुण्यां त्रिचिमन्त्राभावाद्
 कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । अतिमन्त्रपुष्पसम्भारभूयशाच्छाद-
 नादिकम् । तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेयावाङ्मनादिकम्” ।
 आदिगन्धव्याख्यानं पूर्ववत् (कल्पपादोक्तम्) । “चामीक-
 रमयोः कुर्यात् दश कल्पलताः शुभाः । नानापुष्पफललोपेता
 नानांशुकविभूषिता । विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपयो-
 भिताः । हरीनादिशुभैः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः” ।
 चामीकरं, सुवर्णं कल्पलतास्तुलाकारा विधेयाः, ।
 नानाफलानि, उस्तोगोगजवाजिप्रभृतीनि, स्वरूपपुष्प-
 फलानां तुलनार्थं त्वेनोपपत्तेः । अंशुकानि,
 वस्त्राणि । सुपर्णाः पक्षिणः । एवं दश कल्पलता विधाय
 वेदितायाम् लिखितचक्रस्योपरि मध्ये द्वयं, पूर्वोर्दिदिक्षु
 चाटौ स्थापयेत् । “लोकपालानुसारिण्यः कर्त्तव्यास्तासु
 देवताः । ब्राह्मीमनन्तर्यामिणश्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।
 अधस्ताच्च तयोर्मध्ये पद्मयज्ञकरे शुभे” । लोकपालानु-
 सारिण्यो देवता, लोकपालयज्ञक इत्यर्थः । अधस्ताच्च
 तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पलतयोरधस्तात् पद्म-
 करां ब्राह्मीं, शङ्खधराभनन्तर्यामिणं स्थापयेत् । लव-
 णादिपरिमाणस्य परिमाणविशेषानिर्देशात् पुरुषेभ्यः
 नियम्यते । लवणस्योपयोर्न्यसेदिति कश्चित् पाठः ।
 तत्र सूपो राशिः दिवचनं राशिद्वयापेक्षयेति ।
 “इमासनस्या तं गुहे पूर्वतः कुलिशायुधा । रज-
 न्यजस्थिताऽऽग्नेयो सुवपाधिरघामले । आस्या मङ्गिषमा-
 रुदा गदिनी तरङ्गलोपरि । हतेन नैर्हती स्थाप्या
 सखड्मा दक्षिणापरे । माकले वारुणी क्षीरे ऋषस्या
 नामपाणिनी । पताकिनी च वायव्ये खगस्या शर्करो
 परि । सौम्या तिलेषु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिसंस्थिता ।
 माक्षेश्वरी हृष्यगता त्रिशपाणिः तिम्रुदिनी” । इभो-
 गजः स च अतर्दनोविधेयः, कुलिशं, वज्रं, रजन्य-
 जस्थितेति, रजनी, हरिद्रा, खजः, क्षामः, हरिद्रो-
 पारस्थापिता क्षामवाङ्मनेत्यर्थः खनले, आग्नेयदिग्भागे,
 दक्षिणापरे नैर्हतीदिग्भागे नैर्हती प्रेतवाङ्मनेत्यर्थः,
 ऋषस्या मकरवाङ्मनेत्यर्थः । निधिसंस्थितेति निधिरूपं
 कलशानुकारि । “भौमिन्योवरदास्तद्वत् कर्त्तव्या बालि-
 कान्विताः । शस्या पञ्चपलादूर्ध्वमा सङ्कृतात् प्रकल्प-
 येत् । सर्वांस्तुपरिष्ठाञ्च पञ्चवर्णं वितानकम् । धेन-
 वो दश कुम्भाश्च वस्तुयुक्तानि चैव हि” । भौमिन्यो

सुकटधराः, वरदा इति, यथोक्ताशुभधारिणः करादि-
तरेण करेण वरदसुहान्विता इत्यर्थः । “बालिका, कर्ण-
भूषणं (वाल) बालकान्विता इति कविप्रायः तदा वामोत्त-
रस्थितबालका इति व्याख्या । एतच्च पञ्चपलादिपरिम-
तकल्पवृक्षाकरलोपकल्पप्रसुवर्णनैः विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं,
पृथग्भूषणं कर्त्तव्यानुपदेशात् । “मध्यमे द्वे तु गुरवे
कृत्स्नयोऽन्यास्तथैव च । ततो मङ्गलशब्देन स्नातः
शुक्लाम्बरो बुधः । त्रिः प्रदक्षिणमाहव्यं मन्वानेतातुदो-
रवेत्” । तत इति क्षोभाधिवासनपुण्याहवाचनादि
पूर्वोक्तकर्मकलापानन्तर्यमुच्यते, स्नात इति कुण्डसमी-
पवर्त्तिकलशस्थितसर्वैषधिक्षेपेन कृत्स्निगुभिः स्नापितः,
मृहीतकुसुमाञ्जलिः इत्यपि ज्ञेयम् । अत्र मन्त्रः “नमो-
नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोके शरपालिनीभ्यः ।
आयसिताधिकफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथाकल्पलताबधूभ्यः” ।
अथ पूर्ववत् प्रयोगसुचार्यं मध्यमे द्वे देवतादिसहिते
कल्पलते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा कृत्स्निगुभ्यः प्रतिपादयेत् ।
तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दानं दीनानायपूरणं, स्वल्पे-
त्येकस्मिन्विधानं चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । ततः पुण्या-
हवाचनदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्यात् । “इति सकलदि-
गङ्गनाप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति । अभि-
मतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि
त्रिंशत्” । अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि । “पितृ-
यतमवतारवेङ्कटाक्षः स च दुरितौघविनाशशुद्धदेहः ।
सुरपतिवनितासहस्रसंख्यैः परिहृतमम्बुजसंसदाभिः ।
इति विधानमिदं सद्विद्वन्नाकनककल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः शरतोऽह तदोचते स पदमेति पुरन्दर-
सेवितम्” । कल्पस्य सकल्पविषयस्य साधनं लता । २. सुर-
हृदयाख्यारूपलतायाश्च ।

कल्पवर्ष उ० उपसेनश्चातदेवकस्यात्मजोपदेवस्यात्मजभेदे
“आहुक्यात्मजौ” देवकयोपसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ।
देवकानुपदेवश्च सुदेवोदेववर्द्धनः” इत्युक्त्वा राजन्यकल्प-
वर्षाद्या उपदेवसुता दय” भाग० ८, २४, २५ उक्तम् ।
कल्पसूत्र न० कल्पस्य वैदिककर्मनुष्ठानस्य प्रतिपादकं
छात्रम् । आश्वलायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगावे-
दकेषु सूत्रात्मकग्रन्थेषु “त्रयोऽङ्गमेधः संख्यातः कल्प-
सूत्रेण ब्राह्मणैः । चतुर्विधमहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम्”
रामा० । [पानोधितसिन्धवः” भाग० १, ११, २ ।
कल्पान्त उ० । कल्पस्थानोक्तम् । प्रसवे अमरः । “कल्-

कल्पित लि० कल्प-णिच्-क्त । रचिते “प्रजापतिः कल्पितयज्ञ-
भागम्” कुमा० । “मदीयसोमपि घनामनल्पगुणकल्पि-
ताम्” २ व्यञ्जिते । “सप्रभेदकरकल्पितस्वरम्” भाषः ।
“करेण कल्पितोव्यञ्जितः स्वरोयत्” मल्लि० । श्वारो-
पिते च । “अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः”
सूतसं० । “किं न पश्यसि संसारं तत्त्वैवाज्ञान-
कल्पितम्” वेदा० प्र० । ४. श्वारोहणार्थं सज्जितगजे हेमच०
५. कल्पिमसंज्ञया परिभाषिते “तज्ज्ञेयतमं कर्म चतुर्धा
न्यत्तु कल्पितम्” वाक्यप० ।

कल्पिन् लि० कल्पयति कल्प-णिच्-णिनि । १. रचके २. श्वारो-
पके ३. श्वेयकारके च ४. नापिते पु० । “त्रेतायै कल्पिनं
हापरावाधिकल्पिनम्” यजु० २०, १८ ।

कल्पत्र लि० कल्प-णिच्-यत् । १. रचनीये २. श्वारोप्ये ३. कनुदेये
४. विधेये “कालोपपन्नातिथिकल्पभागम्” रघुः ।

कल्मन् न० कर्मन्+रस्य लः । कर्मणि ।

कल्मलि पु० कल्पयत्यपगमयति मलम् पृथो० । १. तेजसि ।
“तस्य प्राच्यां दिशि अद्वा एंशलो मन्त्रो भागधो विद्यानं
वायोऽहृदस्थीषं रात्री केगा हरितौ प्रवर्त्तौ कल्मलि-
र्मेणिः” अथ० ११, २, १ ।

कल्मलीक न० कल्पयत्यपगमयति मलम् पृथो० । ज्वलनयुक्ते
तेजसि निरु० । “नमस्या कल्मलीकिनम् नमोभिः”
अथ० २, १३, ८ । “कल्मलीकिनं ज्वलतोनामधेयमेतत्
निरु० । १, १७ । ज्वलनं कल्पयत्यपगमयति मलमिति
कल्मलीकं तेजः” तद्वन्नं रुद्रम्” भा० ततः अस्पर्धे इति ।

कल्मष न० कर्म शुभकर्म सति सो-क पु० यत् रस्य लः ।
१. पापे “व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते” “व्यपेत-
कल्मषोऽभ्येति” “यामीक्षायातनाः प्राप्य स जीवो पीतक-
ल्मषः” मनुः । २. तद्वर्त्ति लि० अमरः ३. हस्तपुच्छे न० लि० का०
४. मरकभेदे पु० मेदि० । ५. मल्लिने लि० जटाधरः “जम्ब-
वृक्षे यदि स्यातां वारौ भौमयनैश्चरौ । स मासः कल्मषो
नाम मनोदुःखप्रदायकः” दोषिकोक्ते ईमासभेदे पु० ।

कल्माप उ० कल्पयति कल्-किप् कल् मापयति हिनसि
अन्यवर्त्तुम् स्वभाषा सु० मष-हिंसायाम् अच् कर्म० ।
१. वित्तवर्षे २. तद्वर्त्ति लि० अमरः “अत्रांस्ति-
त्तिरिक्कल्मापान्” भा० आ० ८. अ० । तित्तिरिक्कल्मवर्णान्
इत्यर्थः । “कल्माषा आग्निमाकृताः” यजु० २४, ७ ।
“कल्माषाः कर्तुरास्त्वयः पश्यवः आग्निमाकृताः मधे
यूमे” वेददो० “कल्माषं पिन्नाग्रम्” यजु० २८, ५८ ।

“भारतः कल्माष आम्नेयः कृष्णः” यजु० २६, ५६ ।
 १ कृष्णवर्णं ४ कृष्णपाण्डुरवर्णं पु० ५ तदुच्यते त्रि० । ईराक्षसे
 च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् मेदि० । यथैवाचित्ये
 गौरा० पाठात् स्त्रियां ङीप् । ७ गन्धशालौ पु० राजनि० ।
 ८ अग्निभेदे भारतम् । “अग्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां
 महासृष्टेः । ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुम-
 क्षया । दहनः शोषणश्चैव तपनञ्च महालयः” हरि-
 वं० १८० अ० । ९ नागभेदे ‘नीलानीलौ तथानागौ
 कल्माषश्वलौ तथा’ भा० आ० २५ नागनामोक्तौ ।
 १० कृष्णविन्दुचिते च । “कल्माषमिल्लोके” आश्व० ऋ० ४,
 ६, ५ । “कल्माषो नाम कृष्णविन्दुचितः” नारा० ।

कल्माषकण्ड पु० कल्माषः कृष्णपाण्डुरः कृष्णोवा
 कण्डोऽस्य । महादेवे हारा० तस्य स्रतः श्वेतवर्ण-
 त्वेऽपि विषयानकाले नीलकण्ठत्वात् तथात्वं कल्-
 माषयोवादयोप्यत्र । “ध्रुवा दिग्विष्णुरधिपतिः कल्माष-
 योवो रक्षिता” अथ० २, २७, ५ । “ध्रुवाय त्वा दिशे विष्ण-
 वेऽधिपतये कल्माषयोवाय रक्षिते” अथ० १२, २, ५, ६ ।
 कल्माषपाद पु० कल्माषौ पादौ यस्य । सूर्यवंशे सुदा-
 सपुत्रे ऋषभेदे । “हे भाग्ये समरस्यास्ताम्” इत्युपक्रम्य “अयु-
 ताजित्सुतस्त्वाषोढतपस्वी महाययाः । दिव्याश्च हृदय-
 श्रोऽसौ राजा नलसखो बली । अतपस्व सुतस्त्वाषोदास-
 पथिर्भस्त्रीपतिः । सुदासस्तनयस्तस्य राजा इन्द्रसखोऽभ-
 वत् । सुदासस्य सुतस्त्वाषीत् सौदासो नाम पार्थिवः ।
 ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मिलसखोऽभवत्”
 हरिवं० १५ अ० । तस्य ब्रह्मशापात् राजसत्त्वप्राप्तिर्वसिष्ठेन
 शापविमोचनस्य च कथा भा० आ० १७७, ७८ अ० यथा—
 “कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह । इच्छाकु-
 वंशजः पार्थ ! तेजसाऽसहस्रो भुवि । स कदाविद्वान् राजा
 ऋग्यां निर्ययौ पुरात् । ऋग्यान् विध्यन् वराहां च चचार
 रिपुमर्द्दनः । तस्मिन् वने महाधोरे खड्गांश्च बल्लशोऽह-
 नत् । हत्वा च सुचिरं आन्तो राजा निवर्तते ततः ।
 अक्रामयत्तं याज्याये विश्वामित्रः प्रतापवान् । स तु राजा
 महात्मानं वाशिष्ठमस्मिन्ममम् । तृणार्त्तं च क्षुधार्त्तं च
 एकायनगतः पथि । अपश्यदजितः सङ्क्षेपे मुनिं प्रतिमु-
 खागतम् । शक्तिं नाम महाभागं वाशिष्ठकुलवर्द्धनम् ।
 ज्वेष्ठं पुत्रं पुत्रयतादृशितस्य महात्मनः । अपगच्छ
 पथोऽन्धःकमिलेयं पार्थिवोऽब्रवीत् । तथा कपिरुवाचैनं
 वान्ययन् जज्ञया गिरा । मम पत्न्या महाराज ! धर्म

एव सनातनः । राज्ञा सज्जैषु धर्मैषु देवः पत्न्या द्विजा-
 तये । एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्चं वाक्यमूचतः ।
 अपसर्पापसर्पेति वायुत्तरमकुर्वताम् । अर्धस्तु नाप-
 चक्राम तस्मिन् धर्मपथे स्थितः । नापि राजा सुने-
 र्म्माणात् क्रोधाज्ञापजगाम ह । असञ्चलं तु पत्न्यान्
 तस्मिन् ऋषसत्तमः । जघान कथया मोहात्तदा राजस
 वन्द्यनिम् । कथामहाराभिज्ञतस्ततः स मुनिस्तमः ।
 तं शयाप ऋषश्चैव वाशिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः । हंसि
 राजसवद्वयश्चाह्राजपसदः ! तापसम् । तस्मात्त्वमद्या-
 प्रभृति पुरुषादो भविष्यसि । मनुष्यपिपिते
 सक्तश्चरिष्यसि सङ्गीमिमाम् । गच्छ राजाधमेत्युक्तः
 शक्तिणा वीर्यशक्तिना । ततो याज्जानिमित्तन्तु
 विश्वामित्रवाशिष्ठयोः । वैरमासोत्तदा तन्तु विश्वा-
 मित्रोऽन्वपद्यत । तयोर्विदतोरेवं समीपमुपचक्रमे ।
 अथिरूपतपाः पार्थ ! विश्वामित्रः प्रतापवान् । ततः स
 युवके पञ्चासत्तमिन् ऋषस्तमः । अथेः पुत्रं वाशिष्ठस्य
 वाशिष्ठमिव तेजसा । अन्तर्ज्ञाय तदाकानं विश्वामित्रो-
 ऽपि भारत ! । तावुभावतिचक्राम चिकीर्षश्चात्मनः प्रियम् ।
 स तु यमस्तदा तेन शक्तिणा वै ऋषोत्तमः ! जगाम शरथं
 शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् । तस्य भावं विदित्वा स
 ऋषतेः कुसुमस्तमः । विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश ऋषं
 प्रति । शापास्तस्य तु विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया ।
 राजसः किङ्करो नाम विवेश ऋषतिं तदा । रक्षसा तं
 ऋषीतन्तु विदित्वा मुनिस्तमः । विश्वामित्रोऽम्बपाक्रा-
 मस्तस्माद्देवादिरिन्दम् । ततः स ऋषतिस्तेन रक्षसामर्गतेन
 च । बलवत्प्रीडितः पार्थ ! नान्वबध्यत किञ्चन । दद-
 र्थाथ द्विजः कश्चिद्वाजानं प्रस्थितं वनम् । अयाचत
 क्षुधापन्नः समांसम्भोजनान्तादा । तस्माच्च राजर्षिर्द्विजं
 मित्रमहस्तदा । आसन्नं ब्रह्मस्वमलैव सुहृत्तं प्रतिपाल-
 यन् । निहतः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेक्षितम् ।
 इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्यौ स द्विजस्तमः । ततो राजा
 परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम् । निहतोऽन्नः पुरं पार्थ !
 प्रविवेश महामनाः । ततोऽहं राज उत्याय स्रद्धमानाञ्च
 सत्वरम् । उवाच राजा संघट्ट्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ।
 गच्छास्तस्मिन् वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीकते । अन्नार्थे
 तं त्वमग्नेन समाग्नेनोपपादय । गम्यन् उवाच । एव-
 मस्तस्ततः स्रद्धः सोऽनासाद्यामिधं कवित् । निवेदवा-
 मास तदा तस्मै राज्ञे अयाग्वितः । राजा तु रक्षसा-

विष्टं सुदमाह गतव्ययः । अथ्येनं नरमांसिन भोजयेति पुनः पुनः । तथेष्टुक्ता ततः सुदः स स्थानं बध्यवातिनाम् । गत्वाऽऽजहार स्वरितो नरमांसमपेतभीः । स तत् संश्लथ विधिवद्वोपहितमायुर्वै । तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने । स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदर्थं द्विजसत्तमः । अमोक्षमिदमित्याह क्रोधपय्याकुलेक्षुषः । ब्राह्मण उवाच । यस्मादमोक्षमस्य मे ददाति स नृपाधमः । तस्मात्सर्वं सूदस्य भविष्यत्यत्र लोचुषा । सक्तो मातुषमांसेषु यथोक्तः यत्किंवा पुरा । उद्वेजनीयो भूतानां परिणति महीमिमाम् । हिरण्यव्याकृतो राज्ञः स यापो बलवानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विषं प्रचाभवच्चृपः । ततः स नृपतिश्रेष्ठो राज्ञोपपत्तेन्द्रियः । उवाच यत्किं तं दृष्ट्वा न विरादिव भारत ! । यस्मादसदृशः यापः प्रयुक्तोऽयं सवि त्वया । तस्मात्पुनः प्रवर्त्तिष्ये खादितं मातुषानहम् । एवमुक्त्वा गतः सदासं प्राणैर्विप्रयुक्त्य च । यत्किं तं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेक्षितम् । यत्किं तन्तुं स्मृतं दृष्ट्वा विन्नामिलः पुनः पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्वत्तः सन्दिदेश ह । स तान् यज्ञोर्वरान् पुत्रान् वशिष्ठस्य महात्मनः । भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रान् स्मृगानिव । वशिष्ठो घातितान् सुत्वा विन्नामिलेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महाद्रिषि मेदिनीम् । ततः प्रतिनिवृत्तः स तया बध्वा सङ्गानधः कल्मापपादमासीनं ददर्श विजने बने । स तं दृष्ट्वा तं राजा क्रुद्ध उवाच भारत ! । आविष्टो रक्षसोपेक्ष इत्येषात्तुं तदा सनिम् । अदृश्यन्ती तं तं दृष्ट्वा क्रूरकर्माणमपतः । भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत् । कसौ मृत्युरिवोपेक्ष दृष्ट्वेन भगवन्नितः । प्रमृहीतेन काष्ठेन राजसोऽभ्येति दारुणः । तं निवारयितुं यत्किं नान्योऽस्मि भुवि कथन । त्वद्वेऽद्य महाभाग ! सर्व्वेदेविदां वर ! । पाहि मां भगवन् ! पापादस्माद्धारुणदर्पेणात् । राजसोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां ससोहृते । वशिष्ठ उवाच । मा भैः पुत्रि ! न मेतव्यं राजसात्तु कथञ्चन । नैतद्वक्षो भयं यस्मात् पश्यसि त्वत्पत्नितम् । राजा कल्मापपादोऽयं वीर्यपान् प्रयितो भुवि । स एवोऽस्मिन् बनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः । गन्धर्व उवाच । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः । वारयामास तेजस्वी कूटरेणैव भारत ! । मन्त्रपुतेन च पुनः स तमभ्युज्ज्वारिणा । मोक्षयामास वै शापात् तस्माद्बुधोराग्नराधिपम् ।

स हि हादय वर्षाणि वायिष्ठस्यैव तेजसा । यस्य आसीदुपहेणैव पूर्णकावे दिवाकरः । रक्षसा विप्रसक्तोऽय स नृपसङ्गमं मरुत् । तेजसा रक्षयामास सन्ध्याभूमिव भास्करः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभियाद्य जताञ्जलिः । उवाच नृपतिः कावे वशिष्ठस्यसत्तमम् । सौदासोऽहं महाभाग ! याल्लसे सनिषत्तम ! । अस्मिन् कावे यदिष्टन्ने ब्रूहि किं करवायि ते । वशिष्ठ उवाच । उक्तमेतद्वयथाकाशं गच्छ राज्ञं प्रयाधि वै । ब्राह्मणास्तु मनुष्येन्द्र ! भावमंस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमंस्ते महाभाग ! कदाचिद्ब्राह्मणमर्षमान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान् ।

कल्मापाच्छिरम्यत् । तस्य कल्मापपादताकथा स्त्रीसंसर्गे मृत्युरूपयापादिकथा च भाग ५६, ६७ यथा—

“मृतपुत्रोऽनलसखोयोऽश्विद्याभियाद्यत्वात् । दत्त्वाऽनलदयश्चाक्षं, सर्व्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदासस्तत्पुत्रोऽनलदयस्त्रीपतिर्नृपः । आङ्गर्भितसहं यं वै कल्मसाङ्गिस्तुत कचित् । वशिष्ठयापादोऽभूदनपत्यः स्वकर्म्मणा । श्रीराजोवाच । किंनिमित्तोऽगुरोः यापः सौदासस्य महात्मनः । एतद्देदितमिच्छामि कथ्यतां न रक्षोवदि । श्रीशुक उवाच । सौदासोऽनलदयं जिह्वश्चरन्पुत्रोऽनलदयः । सुभोच भ्रातरं, सोऽयं गतः प्रतिचिकीर्षया । संश्लिप्तयज्ञं राज्ञः सुदरूपधरोऽग्रे । गुरवे भोक्तुं कामाव पञ्चा निन्ये नरामिषम् । परिवेष्टयामासं भगवान् विजोक्त्याभक्ष्यमङ्गसा । राजानमयपत् क्रुद्धोरक्षोऽपेक्षं भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे हादयवार्त्तिकम् । सोऽयमोऽञ्जलिमादाय शुभं यम्पुं ससुदतः । वारितोऽनलदयस्याऽपोऽयतीः पादयोर्जहौ । दिशः अमवनीं सर्व्वं पश्यन्तीवमयं नृपः । राज्ञसं भावमापन्नः प्रादे कल्मापताङ्गवः । व्यवायकावे दृष्ट्ये वनोकोदम्पती द्विजौ । क्षुधात्तौलम्ये विप्रं तत्पत्न्याहाजतायैवत् । न भवान्नालसः साक्षादिष्टाङ्गनां महादयः । मदबद्धा पतिर्वीर ! नाधर्म्यं कर्त्तुमर्हसि । देहि मेऽपत्यकामाया अङ्गतायं द्विजं पतिम् । देहोऽयं मातुषोराजन् । पुरुषस्यास्मिन्नाहं । तस्मादस्य बधो वीर ! सर्व्वार्थबध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विद्वांसपःशोऽगुपान्वितः । वारिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् । सर्व्वभूतात्मभावेन श्रुतेऽनलदयः शुभैः । सोऽयं ब्रह्मविष्यसे राजर्षिप्रवरादिभो ! । कथमर्हति सर्व्वज्ञ ! बधं

पितरिवात्मजः । कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सौ-
हृदम् । विद्याविनेकसम्पन्नाः शीलमेतद्विदुर्बुधाः ।
तस्य साधोरपायस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः । कथं बधं
यथा बभ्रोर्भन्यते सम्प्रतोभवान् । यद्ययं क्रियते भक्ष-
स्तर्हि मां खाद पूर्वतः । न जीविष्ये विना येन क्षणञ्च
मृतकं तथा । एवं कश्चिन्माषिण्या विक्षपन्त्या चनाय-
वत् । व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शपभोहितः ।
ब्राह्मणी वीक्ष्य दिविषुं डुरुषादेन भक्षितम् । शोचन्त्यात्मा-
ननुर्वीक्ष्यमयपत् कुपिता सती । यस्मान्ने भक्षितः पाप !
कामतः क्षपतिस्तथा । तवापि मृत्युराधानादकृतप्रभ !
दर्शितः । एवं मित्तसङ्गं शप्त्वा पतिलोकपरायणा । तद-
स्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्तुर्गतिकृता । विशापोद्वाद्-
शाब्दान्ने मैवनाय ससृष्टतः । विद्वांस्य ब्राह्मणीशपं
महिष्या स निवारितः । ततज्जुं स तत्त्वाज स्त्रीमुखं
कर्मणाऽप्रजः । वशिष्ठस्तदनुज्ञातोमदयन्त्या प्रजामघात् ।
कल्माषी स्त्रीकल्माष+ “अन्यतो ङीष्” पा० ङीष् । चित्तवर्ण-
युक्तायां स्त्रियां २ लण्यवर्णायां यसुनानद्याञ्च “प्रतिकर्तुं”
न्यप्त्रेणो वतमानोऽपि भारत ! । अमितः सोऽयं कल्माषी
गङ्गाकूले परिभ्रमन्” भा० आ० १६७ । “कल्माषी
लण्यवर्णां यसुनाममितः” नीलक० “कल्माषीतो रसं स्पृश्य
गतस्त्वं शिष्यतां भगोः” भा० स० ७६४० । मङ्गायसुनास-
ङ्गमसमीपे एव भगोरात्रम इति भारतादौ लोके च प्रसि-
द्धिरतः कल्माषीशब्देन यसुनोच्यते सितासितयोर्नदोः-
मिश्रितत्वेन लण्यपाण्डुरवर्णत्वात् प्रयागस्ययसुनावक्ष्यत्वात्म्
कल्य न० कलयति चेदामल अग्रा० यक्, कल्यते कल-गतौ
कर्मणि यत्, कलाञ्च साधु यत् वा । १ प्रत्यये अमरः
२ मधुनि हेमच० । ३ निरामये “यावदेव भवेत् कल्यस्ता-
वत् श्रेयः समाचरेत्” भा० स० ५१५४० । ४ सज्जे समर्थे
उद्युक्ते च त्रि० अमरः “कथयस्व कथामेतां कल्याः अत्रवणे
तव” भा० आ० ५५४० । “लङ्कारं धनुश्चैव तथाऽक्षये महे-
षुधीः । बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः सद्यकर्मणि” भा०
आ० २२५४० । “कल्यौ खोभगवन् योऽनुमपि सर्वैः
सुरासुरैः” भा० आ० २२५४० । ५ पाकश्रुतिवर्जिते (कावा
वोवा) ६ उपायवचने कल्याणवचने च त्रि० मेदि० । ६ सुरायां
स्त्री मेदि० । ७ शुभात्मिकायां वाण्यां स्त्री अमरः ८ हरी-
तक्यां स्त्री शब्दर० ।

कल्यजग्धि स्त्री षट्-त्रिन् कल्ये प्रातर्जग्धिः । १ प्रातर्भोजने
उपवारात् २ तत्कादभले जटाधरः कल्यादादयोऽप्यत्र

कल्पपाल इ० कल्पं मधु मयं पालयति पाल-काय् उप० म० ।
 शौण्डिके जेमच० । एणुल् कल्पपालकोऽपि तत्रार्थे
 यज्जभा० । [प्रातर्भोजने, त्रिका०

कल्यवत्ते इ० कल्ये प्रातर्नित्यतेवृत्त-षिण् कर्माणि खव् ।
कल्याण न० कल्ये प्रातः कल्यते यद्वाते खण-वज् ।। हेनि ।

मेदि० २ मङ्गले । अग्निप्रैतार्थसिद्धिर्मङ्गलम् “वक्षिद्वेव
कुले नित्यं कल्याणं तल वै भुवम्” “पूज्या भूषयितव्याश्च
वज्रकल्याणमोक्षमिति” भनुः । ‘तद्गल कल्याणपरम्परामासु’
“अन्वधीयत कल्याणं तस्या विक्षिप्तमन्तिः” रघुः

तदेतदपि शब्दादिकं सङ्गलभम् । “कल्याणानां त्वमसि
सहस्रां भाजनं विद्मन्मते” । मातृतीमा० । शृगभयुक्ते

त्रि० अमरः। 'कल्याणपञ्चमा रात्रयः कल्याण
पञ्चमीकः पक्षः' वि० कौ० "उदगवने ज्ञाप्यर्थः"

भाष्ये पक्षे कल्याणे मज्झमे चौलोपनयनमोदानविवाहाः'
 व्या०-२८. १, २, १, 'प्रातिवेश्वास्तुवेश्वा च कल्याणे

विंगतिद्विजे" मनुः । स्त्रियां कृष्णा० वा ङीष् । "उप-
स्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत्"रघुः । "उपो

पविटः कल्याणोः कथायुक्ते मनोरमाः" भा० व० १२४
 "उवाच चैनं कल्याणया वाचा मधुरयोर्जितम्" भा०

प्रा० १७३५० । श्रीवन्तः शमाधपथ्यामृ८ गवि च राजनि०
कल्याणकगद व० मयतोके दय्यविशेषमंशकृतया पके गज

भेदे । यथा "प्रसन्नवेषामभक्तोरसस्य शुद्धस्य दत्तार्थं तत्रः
महत्तमः । तस्मिन्महत्तमस्य श्रीरामोपेक्षया महत्तमः ।

५३ मोदः । विडङ्गसिन्धु त्रिफलायमानोपाठाग्निधान्यं

तैबस्य पचेत् यथावत् । तं मज्जयेद्व्यक्तप्रमाणं यद्येद-

सद्वासकासस्तरभेदयोवाः। शाम्यन्ति, चायं चिरमनर-

यनः स्यात् कल्याणको नाम युद्धः प्रतीतः" ।

“विद्वत्प्रतिफलसामक्षिणादादिभोत्यतः । प्रियङ्गुसंज्ञ-

बाह्यैः । हरेणुकाभिपृहणीयवातास्त्रियकेसरैः । द्विषीरं

विप्रवेद्यर्थाभावात्तुल्यमेव । विप्रमज्ज्वरकृत्तुल्यमेव ।
न्यादग्रापहम् । एतत्कल्याणकं नाम सर्विर्मात्रकृत्यस-

सप्तमम् । अथ लक्ष्मीपहरणोऽग्निमान्द्यापसारतामस्तु ।
ग्रह्यते नष्टशुक्लाणां वन्द्यानां गर्भदं परम् । मेध्यञ्चक्षुः

प्रमाद्युष्मं रेतोमार्गं रुजापहम् । एतैरेव यथाश्रव्यैः
सर्वगन्धैश्च साधितम् । कपिलाया इतप्रस्यं सुवर्णमणि-
संयुतम् । तत्क्षीरेण सहैतत्प्रमथ्य कुसुमेरिभिः ।
सुमनश्चम्पकायोकगिरीपङ्कजैर्भूतम् । तथा नलदपद्मानां
लेखैर्दाडिमस्य च । तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्मा-
त्तरस्य च । कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमानितम् ।
दत्तं सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं इतम् । दर्शन-
स्पर्शनभ्यान्तु सर्वरोगहरं शिवम् । अष्टपदाः सर्व-
भूतानां वलौकितवर्जितः । अस्माभ्यासादुत्तरेण
जनिष्येति शतशतम् ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा
“गण्डोपलयायुक्तजविलाकेकुलपामार्गपाटलापारिभङ्ग-
नादेयोज्ज्वलगन्धानीपनिर्दहन्यटरुपकनक्तमालकपुतिकाडह-
तीकष्टकारिकाभस्मातकेकुदोवजयनीकदलीवर्षामूलीवेर-
जुरकेन्द्राशुषीश्वेतमोज्जकायोका इत्येवंवर्गं समूल-
पत्रशाखमार्गमाशुष्य लवणेन सह संसृष्टं पूर्ववद्गन्ध-
चारकत्वेन परिष्ठाप्य विपचेदेतत्प्रतिवापचात्र शिङ्गादिभिः
पिप्पल्यादिभिर्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं यातरोगेषु
शुलभङ्गोष्णामिषकाजीर्णार्शोरोवकासार्णानां कासादिभि
रुपश्रुतानां औषधिष्विति पानभोजनेष्विति । भवति
चात्र । विषान्दनादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् ।
संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते ।
“कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु” सुश्रुतः ।

कल्याणयोग उ० ज्योतिषोक्ते यात्राङ्के लग्नावधिस्थानविशेष-
स्थितपङ्कजयोगभेदे यथा “पुरी केन्द्रे १, ४, ७, १०, त्रिकोणे
५, ८, वा रविर्वा ११ च कर्णार्णि १० । कल्याण-
योगो मूपस्य यावः कल्याणकहृदभवेत्” । “त्रिकोणगे
५, ८, शुभे खेते सक्ते वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो
योगोऽयं याविनां मङ्गलप्रदः” इति च

कल्याणकृतं लि० कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति क-किप्
इत० । शास्त्रविहितकर्माकारके “नहि कल्याणकृतं कश्चि-
दुर्मतिं तात ! मञ्जति” गीता २ कल्याणकरमात्रे च लि० ।
कल्याणवत् लि० कल्याण+अस्त्वर्थे भद्रम् मल्ल वः । मङ्ग-
लयुक्ते लि० । स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० इत० । शास्त्रविहितकर्तव्यकर्मणः प्राक्-
कर्तव्ये माङ्गलादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने ।
तत्प्रकारोपवा “ओं नमः कर्तव्येऽस्मिन् कर्मणि कल्याणं
भवन्तोऽस्मिन् वृत्तं” इति प्रार्थिते माङ्गल्यैः “ओं कल्याणम्

इति लिखते “ओं पृथिव्यासुभुतायान्तु यत् कल्याणं
पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैश्चत् कल्याणं सदास्तु
नः” इति यथेभामित्यस्य लौगाक्षिर्हमिरतुष्टुपुण्ड्रो ब्रह्मा
देवता कल्याणवाचने विनियोग इति सूत्रत्वा “ओं यथे-
मां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां
गृहाय चाख्याय च स्त्राय चारणाय च प्रियोदेवानां
दक्षिणायै दातुमिह भूयासमयं मे कामः सन्ध्यातामुप-
मादे नमस्तु” यजु० २८, २, इति च पठेत् ।

कल्याणवीज उ० कल्याणवीजं यस्य । मङ्गरे राजनि० ।
कल्याणिका स्त्री कल्याण+पञ्चायां कन् अत इत्यम् ।
मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिन् लि० कल्याण+अस्त्वर्थे इनि । कल्याणयुक्ते
स्त्रियां ङीप् सा च २ बलानामोपचौ राजनि० ।

कल्याणादि उ० पाणिन्युक्ते टकप्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूते
शब्दगणे स च गणः “कल्याणो सुभगा दुर्भगा बन्धकी
अनुडाटि अनुसृष्टि जगतो वली बदी ज्येष्ठा कनिष्ठा
मध्यमा परस्त्री” कात्यायनेनेय इत्यादिः ।

कल्यापाल उ० कल्यां सुरां पालयति पाल-अच् उप० स० ।
शौचिके लि० । खलु । कल्यापालकोषल ।
कल्ल कुजने अशब्दे च भा० आत्म० अक० सेट् । कल्लते अक-
ल्लिट् चकल्ले प्रनिकल्लति कल्लः । [तथात्वम् ।
कल्ल लि० कल्ल-अच् । बधिरे लि० । तस्य शब्दाश्लोडत्वात्-
कल्लत्वं न० कल्लस्य भावः त्व । स्तरस्य भेदेने । हेमच०
२ वाधिये च ।

कल्लोल उ० कल्ल-वा० श्लोच्, कम् जलं खलं अपलं यस्याहा
अलं नित्यं अनुस्वारस्य लत्वम् नि० तस्याननुनासिकत्वं च ।
महातरङ्गे, अमरः “कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुल-
हली” उल्लटः । “कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्य-
पारम्” माघः २ हृषे च श्वैरिति लि० सेटि ।
कल्लोलोऽस्त्वल उपक्रा० इति । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते
देशे नद्यां स्त्री । “कल्लोलिनीवल्लभसल्ललङ्घे” मङ्गाना० स
जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे लि०
कव सुतौ वर्खने च भा० आत्म० अक० सेट् । कवते अकविट् ।
चकवे चिच्-कावयति ते अदित् अचकावत् । प्रनिकवते
कावक उ० कु-अच् संज्ञायां कन् । १ पासे, २ भुञ्जतावे, न०
हेमच० । “लशुनं मृज्जनञ्चैव पलायुः कवकानि
चेति” अमरः सतः । “देवतायं हविः शिषुः लोहि-
तान् प्रयनांस्तथा । अनुपाकृतमांशानि विट्ज नि कवकानि

च"। अमर्यो यात्र० "कवकानि कलाकाराणि" मित० ।
 कवच पु० कं वार्त वञ्जित वनूच-मूल० क कृतनीत्या० उष्ण० अच
 वा ।। गृहभाण्डे दृष्टे २ पट्टवाद्ये च मेदि० । १२२३ वा
 गालायां योद्धुं भिर्युद्धकाले यस्ताघातरक्षार्थमङ्गे धार्य
 लोहादिनिर्मिते वर्मणि पु० न० अमरः । कवचवक्ष्या-
 दिकं युक्ति कलातरावृत्तं यथा—
 "खड्गादीनान्तु गणना पूर्वमेव निर्दिष्टा । अस्त्रात्मनैव
 निर्दिष्टः कवाचादिरपीक्ष्यते । तद्वक्ष्यं संपद्ये प्रवक्ष्यामि
 निबोधत । काष्ठं चर्म सवस्त्रं च त्वयमेतत्तु दुस्तरम् । यद्यो-
 त्तरं युष्मद्युतं यथापूर्वन्तु भिन्दितम् । यदीरावरकत्वन्तु लघुत्वं
 दृढतां तथा । दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे युष्मदङ्गः ।
 चक्षुःश्रुतातिगुह्यता तनुता सुखभेद्यता । कवचानां विनि-
 र्दिष्टः समासाद्दोषसंघः । अत्र वर्णै विनिर्दिष्टः क्रमादेवं
 चतुर्विधः । धितोरक्तसत्वा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।
 केचित् कुर्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् । कनकं रजतं
 तावन्नौहं तेषु यथाक्रमम्" । अधिकं वर्मयन्ने वक्ष्यते ।
 "यथा यस्मिन्प्रहाराणां कवचं प्रतिवारणम् । तथा देवोप-
 चातानां यानिर्भवति वारणम्" मल० त० पु० ।
 "वितत्य याङ्गं कवचं पिनञ्ज" "सञ्जलकवचं रघुम्"
 भट्टिः । कवचोजाताःस्य तार० इतच् । कवचिस्तत तद्वा-
 रके त्रि० । सः अस्त्रस्य इति । कवचिन् तद्धारके त्रि०
 "नमो विल्भिने च कवचिने च" यजु० १६, २५ "यद्य
 कवचो यस्याः कवचोऽमितो यच्चान्मनि ज्वा प्रायैः कवच
 प्रायैरज्मनाभिहतः शयाम्" अथ० ११, १०, २२ स्त्रियां
 ङीप् । तन्नोक्ते मन्त्रसाधनाङ्गे ४ वाक्यसंभेदे । "मन्त्रेण
 अभियते योगी रक्ष्यते कवचैर्यतः" इति तन्नोक्तेस्तस्य
 रक्षासाधकत्वेन वर्मत्वत्वात्तत्वात् । "श्रीजगन्नाथ-
 स्त्रास्य कवचस्य अग्निः शिवः" "इदं कवचमग्रात्वा योमजेत्
 काञ्चिद्विष्णाम्" इति च भै० त० । कवचानि च देवताभेदे
 भिन्नानि तन्नोक्तानि तानि च सम्प्रसारे स्त्रोत्रकवचप्रक-
 रणे अन्यत्र च दृष्टानि । तानि च "मूर्जो विविधितं चैतत्
 सार्धस्य धारयेद्यदि । कण्ठे वा दक्षिणे वाहौ" इत्यादिना
 तन्ने विहित्वा कण्ठादौ धार्यतवा विहितानि ।
 कवचपत्र पु० कवचं तद्वेखनसाधनं पत्रमिव वल्कलं यस्य ।
 मूर्जपत्रद्वये शब्द० । "मूर्जो विविधितं चैतत्" तन्नो-
 क्ते सङ्कलकस्य कवचवेखनाधारत्वात्तत्वात् ।
 कवचहर पु० कवचं हरति जेन यस्य स हृ-लटमे
 अच् उप० ङ० । कवचहरयोद्यमयोम्यवयवे कुमारै

"कवचहरः कुमारः" सि० कौ० । वर्महरादयोऽप्यत्र
 "वर्महरः कुमारः" रघुः ।

कवटी स्त्री कौति शब्दायते कु-अटन् गौरा० ङीप् । कपाटे
 द्विरूपकोषः । तस्याः रोधनकाले शब्दावमानत्वात्तत्वात्
 कवती स्त्री कयन्ः अस्त्रस्या मत्तप् स्त्रियां ङीप् ।
 "कया नचित्" इत्यादिकासु छत्तु । "कवतीषु रघनरम्
 मायतीति" तावच्छ्रु० श्रुतिः । "कया नचित्" इत्याद्यास्त्रिषु
 अचः कयत्वाः "सा० सं" भा० माधवः । "क्यातिदेष्टुं विनिश्चेत्तुं
 कवतीषु रघनरम्" अधिकर० मा० । "ताव अचः" अ०
 ४, २१ स्त्रोक्ते आद्यास्त्रिषु । तन्नाम्नायाः कवचभावेऽपि
 आत्ययोर्हयोः कवचेन बाहुल्यात्तत्वात् ।

कवयि(यी) स्त्री काव्यलात् वयते मच्चति स्थानान्तरं वय-
 गतो इन् लटिकारान्तात् वा ङीप् । (कङ्) मत्तुभेदे ।
 त्रिका० । तस्या वलातिक्रमेण गमनात्तत्वात् । "कवयी
 मधुरा स्निग्धा कवाया रुचिकारिणी । किञ्चित् पित्तकरो
 वातघमनी बलवर्द्धनी" भावप्र० उक्तगुणा ।

कवर पु० कौति कु-अट्-अरन् । पाठके उष्ण० पाठकाले
 तस्य शब्दावमानत्वात् तत्वात् । कं जलं दृष्टोति
 ट-अच् । २ लवणेऽश्वत्थे च पु० न० मेदि० । लवणस्य
 जलसंपर्कमात्रेण द्रवीभावेन जलरूपेण परिणामात्
 अस्त्रस्य च दर्शनमात्रेण सुखात् जलसावस्यात् तथा-
 त्वम् । के मूर्जानि वरम् वरणीयम् । ४ केशमूपायां
 त्रि० । केशविन्यास एव स्त्रियां ङीप् । अन्यत्र तु
 टाप् । सा च । ५ खरपुष्पायां (वावङ्) शब्द० । कवरी-
 श्वतोमलजगार्मिव व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तद्वत्स्याः"
 माध० । "व्याकीर्णमाल्येन कवुरवस्त्राम्" भट्टि० ईकवुरवणे
 पु० ७ तद्वति त्रि० हला० । कव-स्तुतो अरन् ।
 ट्ठचित्ते ट्ठंष्ट्रोक्ते त्रि० हलावुधः । गौरा० ङीप् ।
 १० क्वरायाम् (वावङ्) मेदि० । तस्याः कवरीत्वात्तत्वात् ।
 कवरकी स्त्री कवरं किरति क्षिपति कृ-बा० ङ गौरा०
 ङीप् । वन्द्याम् तस्याः वम्बनागारे कवरवम्बना-
 भावेन तथात्वम् ।

कवर्ग पु० कवटितोवर्गः एकस्यानोत्पत्तिकसमूहः । कश्चग-
 वलरूपेषु वचोषु तेषां कण्ठस्थानोत्पत्तिकत्वेन तथात्वम् ।
 ततः वर्मान्तात् भवाच्च शब्दत्वात् ङ । कवर्णोय तद्वये त्रि० ।
 कवल पु० केन जलेन वलते वल-चलने अच् ।। पाठे "सुखा-
 प्ररोहकवलावववातुकीर्णम्" "आस्यादवतिः कवलैश्चृषा-
 नाम्" रघु० रोगनाशार्थं भावप्र० उक्ते ब्रह्मभेदस्य २ क्रियाभेदे ।

च । तत्करणविधिशुभो भावप्र० उक्तौ यथा । “वातपित्त-
कफप्रत्यक्षं द्रव्यं कवलं सुखे । अर्धं निक्षिप्य संचर्य
निडोवेत् कवले विधिः । कवलः कुरुते काङ्क्षां भक्ष्येण,
हरते कफम् । तृणां शीतं च वैरक्ष्यं दलवालञ्च नाश-
येत्” । के जले वलते च च । (वेद्याभाच) २ सत्सुभेदे शब्दच०
पुंस्त्वो स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । लक्ष्यं ङीप् । कवडोऽप्यल ।
कवलप्रस्थ पु० कवलस्य प्रस्थः । कवलयोस्यपरिभाषा भेदे

तस्य प्रस्थपरत्वेऽपि कक्षादि० न आद्युदात्तात् ।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्यं कन् । (पुल्लिङ्ग) इति
ख्याते प्रणविकित्वाच्चायौषधभेदे “ततः कल्केनाच्छाद्य
नातिशिखां नातिरुक्षां कवलिकां दत्त्वा वस्त-
पट्टेन बध्नीयात्” “धनां कवलिकां दत्त्वा रुद्धं चैवापि
पट्टकम्” “ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः” सुत०
कवलित लि० कवलं करोति कवल+णिच्-कर्मणि-क्त । १। जत-
पासे २ भुक्ते ३ व्याप्ते च जटा० ।

कवप लि० कौति कु-शब्दे वा० अथच् । १। सञ्चिद्रे कवाटादौ
तस्य पिधानकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम् । स्त्रियां
गौरा० ङीप् । “इन्द्र ! इरः कवयोधावमानाः”
यजु० २, ४, “कवप्यः सशुषिरा, सञ्चिद्रे एव शब्दप्रसारात्
कौतेरौषादिकोऽप्यच् प्रत्ययः” वेददी० । “कवप्योन
व्यचक्षतीः” यजु० २०, ६०, “होता वलङ्करोदिगः
कवप्यः” २१, २४,

कवप् लि० कु-शब्दे अस्तु वेदे प्रत्यम् । सञ्चिद्रे कवाटादौ स-
ञ्चिद्रे शब्दावमानात्तथात्वम् । “कवप्यः सतीः कवपः
इन्द्र ! शुम्भमानाः” यजु० २८, ५, “कवपः कु-शब्दे कु-
वन्ति शब्दं कुर्वन्ति कवपः कुवतेरस्तु प्रत्ययः प्रत्यमार्थम्
कवाप्यः पिधानसमये शब्दं कुर्वन्त्याः सशुषिरा वा” वेददी०
कवस पु० कु-कृतनीत्यादिना अस् । १। कवसे सञ्चाचे २ कण्ट-
कजातिभेदे च उज्ज्व० ।

कवाट न० कु-भावे अथ कवं शब्दमठति, कं वातं वठति वट
वेष्टने वा अथ उ० स० । हाररोधके (कपाट) ख्याते
कावादिमये पदार्थे अमरः तस्य हारपिधानकाले शब्दाय-
मानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् “उरःश्रिया तलं च
गोपुरस्त, रत्कवाटदुर्द्धर्षतिरःप्रसारिता” नैष० ।
“मोलहारकपाटपाटनकरी काशीपुराणेश्वरी” अमरदास्त० ।
कवाटपरिभाषादिकं उ० स० उक्तं यथा । “विस्ताराधिं
भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः । गर्भप्रादेन विस्तीर्णं द्वारं
द्विगुणसंक्षिप्तम् । उज्ज्वात् पादविस्तीर्णां शाखा तद्वड-

डम्बरः । विस्तारपादप्रतिमं वाङ्मयं शाखयोः स्रष्टम् ।
विपञ्चसप्रगवभिः शाखाभिस्तत् प्रयस्यते” । तत्काञ्चनिय-
मच ज्यो० त० भारतीकः “शौरवलोद्भवं दारुं मृष्टेषु
न निवेशयेत् । क्षताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ।
गजैर्विभग्यस्तथा विद्युच्चिर्वातपीडितम् । चैलदेवाल-
योत्पन्नं वज्रभग्नं श्लथानजम् । देवाद्यधिवितं दारुं
नीपनिम्बविभीतकान् । कण्टकिनोऽसारतश्च नृवर्जयेत् मृह-
कर्मणि । वटाश्चल्यौ च निर्युग्धौ कोविदारविभीतकौ ।
पलाशं शालमलोच्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत् । विस्तारात्
द्विगुणोच्छ्रायं द्वारं कुर्व्यात्तथा मृहम्” । अधिकं मृह-
शब्दे वक्ष्यते । अस्याचं ङीप् । कवाटी सत्यकवाटे स्त्री ।
कवाटप्र ति० कवा(पा)टं कृन्ति यत्ना “यत्ना कृत्ति कवा-
(पा)टयोः” पा० कृन्-टक् । कवाटकृन्तयत्ते चौरभेदे ।
कवाटवक्र न० कवाटं वक्रं यस्मात् । (कवाटवेष्ट) वृत्तभेदे ।
कवार न० कं जलं हृणोति आश्रयत्वेन अथ उ० स० ।
पद्मे लि० ।

कवारि च० कुत्सितोऽरिः कुगति० स० वा० कोः कवादेशः ।
कुत्सिते शल्यौ दैवी प्रीतिर्दक्षिणादेववाच्या न कवारिभ्यो
न ते वृणन्ति” ऋ० १०, १०७, २ ।

कवासख लि० कुत्सितस्य सखा टच् वृथो० नि० । कुत्सितस-
हाये । “अपाप शक्रस्तत्तुष्टिमुहति तत्तुष्टिं भववा यः
कवासखः” ऋ० ५, २४, २ । “कुत्सितपुरुषसहायः” भा०
निरुक्ते तु कवासखः यस्य कपूयाः सखायः इत्युक्तं तल
वज्रग्रीहौ टजपि निपात्य इति भेदः ।

कवि पु० कव-वर्धने गतौ कु-शब्दे वा इन् ।
क्रान्तदर्शिन-सर्वज्ञे-१। अत्राणि हेमच० । तस्य सर्वगत-
त्वात् सर्वज्ञत्वात् क्रान्तदर्शित्वाच्च तथात्वम् । “कविर्भ-
नीपी परिभूः स्वयम्भूः” श्रियो० “कविः क्रान्तदर्शी सर्वज्ञश्च
“नान्यतोऽस्ति द्रष्टा” इति श्रुतेः” शाङ्को० भा० । “कविं पुरा-
णमनुशासितारम्” गीता । २। सुखे “होता वा देव्या कवी”
यजु० २८, २० । “वृषग्वरजं भेषजं कविम्” यजु० २८, २४ ।
श्वाल्मिके सुनौ तस्य प्रथमं काव्यकर्तृत्वात् तथा-
त्वम् । ४। कविताकारके “मन्दः कविशयः प्रेम्णुः” रघुः
“नैकमोजः प्रसादो वा रसभावादिदः कवेः” भाषः ।
“इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रयास्यहे” उत्तर० च०
(काव्यम्) “कविः कुर्वन् कोर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति”
चन्द्रा० । “एकोऽभूच्चलिनात् परच उलिनात् वलधीकत-
चापरस्ते सर्वे कवयस्त्रिलोकपुरवस्त्रेभ्यो नमस्कृमहे”

उद्भूतः । “रवेः कवेः किं समरस्य सारम्” विदग्धम् ।
 ५. भृगुमुने कविभेदे ईतत्पुत्रे शुक्राचार्ये तस्य कविपुत्र-
 त्वेऽपि जन्मजनकयोरभेदोपचारात्तत्त्वम् “भृगोः पुत्रः
 कविर्विद्वान् शुक्रः कविमुतो यज्ञः” भा० शा० ई० ई० ।
 ७. कवे भेदि । ८. कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्रातरि “कल्केज्येष्ठस्यैवः
 मृगः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः” इति कल्किशब्दे उदाहृतम् ।
 ८. चौरयोधे “विधस्थाने रथे मङ्गो दुर्गे खड्गः प्रजायते ।
 कविप्रवेशनं तत्र खोधाघातश्च तत्र वै” ज्यो० त० ।
 “कविचौरयोद्धा” रघु० । १०. खलीने स्त्री भेदि० ।
 वा डीप् । ११. ज्ञानदर्शिनि लि० । “अस्यां स्त्रुतेषु कवयो
 वयन्ति” यजु० १८. ८ । “कवयः ज्ञानदर्शिनः” वेदो०
 १२. मेधाविनि लि० “अध्यापयामास पितृन् गिरुगार्हिरथः
 कविः” मनु० । “क क ते शासिता कविः” यजु० ३३. २८ ।
 “कविर्मेधावी” वेदो० । १३. चातुषमनोः वैराजप्रजापतेः
 कन्याजातमुतभेदे पु० । “कन्यायां भरतश्चेष्ट । वैराजस्य
 प्रजापतेः । अरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वो सत्यवाक् कविः”
 हरिवं० २२० । १४. स्तोत्रि लि० “इन्द्रमग्निं कविच्छदा”
 ऋ० १. १३. १ । “कविच्छदा कवीनां स्तोत्राणाञ्चत-
 फलप्रदानेनेनापच्छन्दकौ” भा० ।
 कविके पु० कवि+स्त्राये कन् कचित् स्त्रार्थकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्ग-
 व्यतिक्रम इति । खलीने (लागाम) जलायुधः ।
 कविकल्पद्रुम पु० बोधदेवकृते धातुपाठग्रन्थभेदे “कविकल्-
 द्रुमो नाम प्रदीर्घपाद्यतेऽत्र च” इति तदुपोद्घाते ।
 कविकल्पलता स्त्री काव्यरचनानिष्ठोपयोगिग्रन्थभेदे ।
 कविका स्त्री कवि+स्त्राये कन् । (लागाम) खलीने अमरः
 २. कविकापुत्रे राजनि० । ३. कवयोमन्त्रे (कड) भावप्र० ।
 कवयोशब्दे तद्गुणव्युत्पन्नम् तत्र कवयोत्पन्न कविकेति
 पाठान्तरम् ।
 कविजिष्ठ पु० कविषु ज्येष्ठः । १. वाल्मीकिमुनौ । लि० ।
 कविता स्त्री कवेः वर्णयितृभावः तत् । कविकर्मणि काव्ये
 काव्यशब्दे विवृतिः । “केषां नैषा भवति कविताकामिनी
 कौतुकाय” मस० रा० । त्व । कवित्वमप्यत्र न० । “कवि-
 त्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा” सा० द० अग्नि-
 पुरा० । “स भवति कवित्वाभ्युत्पन्नदीनदीनः पर्याने परम-
 पदलीनः प्रभवति” कर्पूरस्थवः । “ता ज कवित्वना कवी”
 ऋ० ८. ४३. “कवित्वना कवित्वेन” भा० पृथो० साधु ।
 कविपुत्र पु० कवेः भृगुमुनेस्य पुत्रः ईत० । १. भार्गवे शुक्रा-
 चार्ये “भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविमुतो यज्ञः”

भारते आदिपर्वणि ई० ई० अध्याये । कविमुतादयोऽप्यत्र ।
 कविय न० कं सुखमजति अज-कं बोभावः । १. खलीने लि० ।
 “कवियं कविकोच्यते” लि० काण्डे स्त्रीवतया पाठात् यञ्-
 कल्पद्रुमे उ० स्त्रीवतोक्तिः चिन्त्यमूला ।
 कविरहस्य न० जलायुधकृते स्त्रीकाव्यके अयमभेदेन एका-
 कारधातुभेदप्रदर्शके ग्रन्थभेदे ।
 कविराज पु० कवीनां राजा कविः राजेव वा टच् समा० ।
 कविश्रेष्ठे । “श्रीहर्षे कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः
 सुतम्” नैषधम् । “श्रीविश्वनाथकविराजकृतिप्रणीतं
 साहित्यदर्पणमसुं स्वर्गितप्रमेयम्” सा० द० टी० रामचरण-
 श्लोके कविराजशब्दस्य तदर्थतैव चिकित्सके प्रसिद्धेस्तु
 मूलं न दृश्यतेऽतो न तदर्थकता ।
 कविरामायण पु० कविना कवित्वेन रामः अयमं यस्य
 शत्वम् । वाल्मीकिमुनौ । शब्दरत्ना० ।
 कविलि लि० कु-कव वर्णने वा वा० इलच् । १. स्तोत्रि २. शब्द-
 कारके च । ततः प्रगद्या० चतुर्थ्याम् अ । कावित्व-
 तत्त्वजिह्वच्छेदादौ लि० ।
 कविवेदिन् लि० कविं कवित्वं वेत्ति विद-ष्यति । काव्य-
 वेत्तरि कवी जटा० स्त्रियां डीप् ।
 कवीय न० कवि+स्त्राये क्व कचित् स्त्रार्थकस्यापि प्रकृतिलिङ्गा-
 तिक्रमः । खलीने (लागाम) जटाधरः ।
 कवीयत् लि० कविरिवाचरति कविं स्तोत्रारम् इच्छति वा
 कवीय-नाम० शब्द । १. कविसङ्घे २. आत्मनः स्तोत्रिच्छौ
 च । “अपो हृष्यान पवते कवीयन् प्रजम्” ऋ० ८,
 ५. १४. १ । ३. कवीयन् कविरिवाचरन् कवयः स्तोत्रारः
 तानिच्छन् वा” भा० । एतेन अस्याः श्रुतेः कवीयः शब्दो-
 दाहरणतयोपन्यासः प्रामादिकः । स्त्रियां डीप् ।
 कवीयस् लि० अतिशयेन कविः ईयसु । कवितरे स्त्रियां
 डीप् कवीयसी । तरप् । कवितर तत्पार्थे । तमप् । कवि-
 तम बहूनां मध्ये अतिशयस्तोत्रि काव्यकारकेन च लि०
 कवूल न० नीलकण्ठताजकोक्ते कंवलयोगे कंवलशब्दे लल-
 णादि । “इत्यथालि कवूलं तदुत्तरोत्तमसुच्यते” नील० ता०
 कवेल न० कं जलं विवर्ति स्फुराति विव-स्फुतो अण्
 उप० स० । कुवलये शब्दच० ।
 कवीयण न० कुतुसितस्य कृतिसमासः कोः अवादेशः ।
 १. ईयदुष्ये अर्थे २. तद्वति लि० अमरः । “पयः पूर्वेः स-
 निश्वासैः कवीयणमुपमज्जते” रघुः ।
 कव्य न० कवयः ज्ञानदर्शिनः पितरस्तदेव यत् कुर्वते शिल्प्यः

कु शब्दे कर्मणि यत् वा । पित्रो हे येन दीवमानेऽन्नादौ
 क्षमरः । हव्यकव्यदानपात्रापात्राङ्गानामाह श्री मनुः
 “श्रोत्रियायैव देवानि हव्यकव्यानि दाहयिष्यते । अहो-
 त्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि
 विद्वांसं दैवे पित्रो च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति
 नामन्त्रज्ञानं ब्रह्मण्यपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-
 पारगम् । तोषं तद्व्यक्तव्यानां प्रदाने सोऽतिवि-
 श्रुतः । सहस्रं हि सहस्राणामष्टव्यं यत् भुञ्जते ।
 एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सव्यं न हति भस्मीतः । शानो-
 त्तमाय देयानि कव्यानि च हवीणि च । न हि हस्ता-
 बद्धिगन्धौ रुधिरैश्च युध्यतः । वाततो यस्ते पानान्
 हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो यस्ते प्रेत्य दीपप्रभलार्थ-
 योगुहान् । शाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽ-
 परे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथाऽपरे । शान-
 निष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु
 यथाव्यायं सव्येष्वेव चतुर्विंशति । अश्रोत्रियः पिता यस्य
 पुत्रः स्वाहेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः
 स्वात् पिता स्वाहेदपारगः । व्यायांसमनयोर्वि-
 द्यात् यस्य स्वाच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसमूहमार्चयन्तु
 सत्कारमितरोऽहति । न आहो भोजयेन्मित्रं धनैः
 काव्यैःस्य संपदः । मार्ति न मित्रं यं विद्यात् तं आहो
 भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि आदानि च
 हवीणि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आहोपु च हविःपु
 च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स
 स्वर्गाच्चरते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भो-
 जनी शार्भिहिता प्रेयाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते
 तु वा लोके गौरवैकवैकवैरुनि । अथेतिष्ठे वीजसुप्रा
 न वप्रा लभते फलम् । तथाऽन्ये हविर्हत्वा न दाता लभते
 फलम् । दाहृतुं प्रतिपद्यीतुं च कुरुते फलभागिनः ।
 विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य वेष्ट च । कामं
 आहोऽहो वेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विपता
 हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोज-
 येच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शास्त्रान्तगमवाध्वर्युं
 ब्रह्मो गन्तुं समाग्निकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जते
 आहमर्च्यतः । पितृणां तस्य तृप्तिः स्वाच्छ्राद्धतो
 साप्रपौरुषो । एष वै प्रथमः कलः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
 अतु कल्पस्तयं ज्ञेयः सदा सङ्गिरतुष्टितः । मातामहं
 मातुलं च सखीयं श्वरं पुरुम् । दौहित्रं विटपतिं

बन्धुस्त्वित्तिगयाज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत
 दैवे कर्मणि सम्भवेत् । पित्रो कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत
 प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्षीया ये च नास्तिःकहतयः । तान्
 हव्यकव्ययोर्विमाननर्हान्दुर्जयत् । अटिलज्ञानधीयानं
 दुर्बलं कितवन्मया । याजयन्ति च ये पुर्गास्तां च आहो
 न भोजयेत् । विक्रितकान् देवकान् मांसविक्रयि-
 णस्तथा । विपणेषु च जीवन्तो वर्ज्याः सुहृद्व्यक्तव्योः ।
 प्रेत्यो यामश्च राक्षसं कुनखी श्वावदन्तः । प्रतिरोद्धा
 गुरोश्चैव त्वक्ताग्निर्वादीपस्तथा । यज्जी च पशुपा-
 लश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मविट् परिवेत्तश्च
 गलाभ्यन्तरं एव च । कुशोत्तमोऽवकीर्णो च हृषीकेश-
 रिव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्दृष्टे ।
 भूतकाध्यापकी यश्च भूतकाध्यापितस्तथा । मृदुशिक्ष्यो
 गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डलोक्तौ । अकारणपरित्यक्ता
 मातापितृगुरोस्तथा । ब्राह्मणैर्वैभेद्यं सम्भवेः संयो-
 गं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाग्रो सोम-
 विक्रयी । सद्यःशायी वन्द्यो च तैलिकः कूटकारकः ।
 पिता विवदमानश्च कितवी मद्यपस्तथा । पापरोष्यभि-
 शस्तश्च दान्मिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च
 यथास्तेदिधिपूषतिः । मित्तुक् द्यूतवृत्तिश्च उला-
 चार्यस्तथैव च । भोमरी गण्डमाली च शिल्पिणी
 पिशुनस्तथा । उल्लसोऽन्वय वर्ज्याः सुव्येदेनिन्दक एव
 च । हस्तिगोऽश्वोऽष्टमको नल्लैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च । श्रोतसां भेदको
 यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । मृगसंश्लेषको दूतो ह्मचारो-
 पक एव च । शक्रोऽङ्गो श्मेनजीवो च कन्यादूषक
 एव च । हिंस्रो हृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः ।
 आचारहीनः क्लोवश्च नित्यं योचनकस्तथा । क्षिपिजीवी
 क्षीपदी च सङ्गिर्निन्दित एव च । शौरभिको माहि-
 धिकः परपूर्वापितस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः
 प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्केयान् द्विजाध-
 मान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत् विवर्जयेत् । ब्राह्मण-
 स्त्वनधीयानसृष्टाग्निरिव शम्भ्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं
 न हि भक्ष्यमिह भूयते । अपाङ्कदाने यो दातुर्भवत्यु-
 फलोदयः । दैवे हविषि पित्रो वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
 अत्रतैवेद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिक्षया । अपाङ्केयैवेद-
 न्यैश्च तद्दे रत्नांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं
 कुरुते योऽप्यजे स्थिते । परिवेत्ता च विप्रैः परिवि-

तिस्रु पूर्वजः । परिवर्तिः परीवेत्ता यथा च परि-
विद्यते । सर्वे ते नरकं यानि दाहयाजकपक्षमाः ।
आतृमृतस्य भाव्यां योऽतुरज्येत कामतः । धम्मो-
णापि निमुक्तायां स ज्ञेयो दिधिपूतिः । परदारेषु
जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पक्षौ जीवति कुण्डः
स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः । तौ तु जातौ परश्वे
प्राणिनौ प्रेक्ष चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाश-
येते प्रदायिनाम् । अपाङ्गो यावतः पाङ्गान्
भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न फलं तत्र दाता
प्राप्नोति बालिशः । वीक्ष्यान्वो नयतेः, काणः पटेः,
श्विनी शतस्य तु । पापरोगी सङ्गस्य, दातृर्नाशयते
फलम् । यावतः संस्पृष्टैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः ।
तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् । वेदवि-
ज्ञापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् । विनाशं
व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि । सोमविक्रयिणे विधा,
मिषजे पूयशोणितम् । नष्टं देवलोके दत्तम्, अमतिष्ठन्
वार्जुपी । यत्तु बाणिके दत्तं, नेह नास्ति तद्वत् ।
भक्षणीव कृतं हव्यं तथा पौनर्भवे दिजे । इतरेषु
त्वपाङ्गेषु यथोद्दिष्टेषु साधुषु । भेदोऽसृङ्मांसमज्जास्त्रि-
वदन्यन्नं मनोषियः । अपाङ्गोपहृता पङ्क्तिः बाध्यते
यैर्द्विजोत्तमैः । ताद्विवोधत काल्पेन द्विजाग्रान् पङ्क्ति-
पावनान् । अपाङ्गाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाचैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । लिपाचि-
केतः पञ्चान्निस्त्रिगुणः पङ्क्तिवित् । ब्राह्मणदेवात्मसन्तानो
ज्योत्सामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी
सङ्गदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः”
भाग० ४, १८, १८ । “वत्सेन पितरोऽर्थमुणा कव्यं जीर-
भुक्षतेति” पृथिव्याः पितृभिः कव्यरूपवीर-
दोहनात् तस्य तदन्नत्वम् । कु-शब्दे कर्मणि यत् । २स्तुत्ये
“कव्योऽसि कव्यवाहनः” ताण्ड्य० ब्रा० । “कव्यः स्तुत्यः”
भा० । कव्यं कवः कु-भावे अप् कवे साधु यत् । २स्तव-
साधकेत्योतरि । “वीता जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि” क० ८,
८१, २ । “कव्यैः कवनसाधुभिः स्तोत्रभिः” भा० ।

कव्यबाल पु० कव्यं बलते ददाति अत्र बल-दाने
आधारे घञ् । १वज्जो तत्र दाने हि पितृणां दाननि-
पत्तेस्तथात्वम् । कव्यं बल्यते दीयते बल-दाने
कस्मृदाने घञ् । २पितृदेवभेदे लिक्का० “कव्यबालोऽनलः
सोमः यमश्चैवार्थमा तथा । अग्निप्राप्ता बर्हिपदः

सोमपाः पितृदेवताः” वायु० पु० लस्य वा डः
कव्यबालोऽनलः ।

कव्यवाह पु० कव्यं वहति प्रापयति पितृन् वह-अच्
उप्र० स० । अग्नौ । कव्यवाहनशब्दे विवर्तितः ।

कव्यवाह पु० कव्यं वहति वह-सिच् । पितृभ्यः कव्य-
प्रापके वज्जौ ।

कव्यवाहन पु० कव्यं वह-वहति “कव्यपुरीषपुरीषेषु जुष्टं” पा०
वह-जुष्ट । पितृभ्यः कव्यप्रापके वज्जौ “त्वयो वा अग्न-
यो, हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितृणां, सह-
रणा असुराणाम्” तैत्ति० २, ५, ८, ६ । “अग्नये कव्य-
वाहनाय स्वाहा” यजु० २, २८ । “अग्नये कव्यवाह-
नायानुब्रूहीति तत्स्मिन्कृते हव्यवाहनो देवानां, कव्य-
वाहनः पितृणांमिति” शत० ब्रा० २, ६, १, २० ।

कश शब्दे अक० वीप० गतौ शासने च सक० पा० भ्वा० पर०
सेट् । कशति अकशात्-अकशीत् चकाश । प्रनि-
कशति । “अन्योऽनन्नमिवाकशीति” श्रुतिः । यङ्-
लुकि लटोरूपम् । उभयपदीत्येके ।

कश पु० कशति शब्दायते शास्ति ताडयति वा
करणस्य कृत् विवक्षया कर्त्तरि कश-अच् । अत्रादेशाह-
नसाधने चर्मवस्त्रादिनिर्मिते प्रदार्थभेदे (चायुक) “स
राजा तं कशेनाताडयत्” भा० व० १८६ अ० । अग्रे
अस्य स्त्रीत्वमाह । “जघान कशया मोहात्तदा राजस-
वन्नुनिम्” भा० आ० १७७ अ० । “सम्यक्कशात्तव-
विचारवता नियुक्तः” माघः ५, १० लो० व्या० मङ्गि० ।

“अत्र कशाः कशाघातास्तासां त्रयसुत्तममध्यमाधमेषु
यथामङ्गं नृदुस्मनिष्ठु रद्विस्त्रुपं त्रितयनस्य विचारः
‘एतेषु निमित्तेषु अङ्गेषु वनाद्याः’ इति विमर्शः तद्वता
तज्ज्ञेन । यथाह भोजः ‘सृष्टेर्नैकेन घातेन दण्ड-
काले ताडयेत् । तीक्ष्णं मध्यं पुनर्हान्धाङ्गवन्नि-
ष्ठुरैस्त्रिभिः । उपवेशेऽय निद्रायां स्वप्निते दुष्ट-
चेष्टिते । बडवालोकनौत्सुक्ये बडगर्वितहृषिते । सन्नासे
च दुस्त्याने विमर्शगमने भये । शिवाद्यागस्य समये
सङ्गाते चित्तविभ्रमे । दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालेषु
द्वादशस्यपि । शोवायान्मोतमाह्वयात् तस्माच्चैव च
वाजिनम् । विभ्रान्तचित्तमधरे त्यक्तशिरश्च ताडयेत् ।
महं पितं स्तम्भवाङ्मोर्बाहुवालोकिनं तथा । उपवेशे च
निद्रायां कटिदेये च ताडयेत् । दुष्टेष्टितं सुखे हन्या-
दुन्मार्गमस्वितं तथा । जघने स्वचितं हन्याच्चेत्तमार्गे

दुःखितम् । यः कुराठप्रकृतिर्वाजी तं सर्वत्रैव ताडयेत्”
इति । अधिकमन्त्रयन्ते उक्तम् । मांसरोहिण्यां स्त्री भावप्र०
कशकत्स पु० कशभेदे तस्यापत्यम् शिवा० च्यप् । काशकत्स-
व्याकरणशास्त्रकारके कशभेदे “इन्द्रचन्द्रः काशकत्स-
पिशिली’शाकटायनः । पाणिन्यमरजनेन्द्राः जय-
न्यटादिशाब्दिकाः” वोपदेवः । ततः उपका० गोत्रप्रत्य-
यस्य बहुषु लुक् । कशकत्सेन निर्गृत्तम् चतुरर्थ्याम्
चरोहणादि० वुञ् । काशकत्सक तन्निर्गृत्तादौ लि० ।
कशस् न० कशति नीचं कय- गतौ अचुन् । जले निरु० ।
कशार्हं लि० कशामर्हति अर्ह- अण् उप० स० । कशाताडन-
योम्ये डटे अन्तादौ अमरः ।

कशिक पु० कशति हिनस्ति सर्पम् कय-यासने वा०
इक । नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वक-
त्वेऽपि कृत्वा० पाठात् नान्यलोपः । कशिकपादः ।

कशिपु पु० कशति दुःखम् कश्यते वा कय-गतियासनयोः
सङ्गत्या० नि० । १ चन्ने व्याख्यादने च २ अमरः । एक-
यत्वा ३ भक्ताच्छादनयोश्च विश्वः । पुष्पवन्नाविलेखे
अयं द्विवचनान्तः इति मेदि० । ४ शय्यायाम् ।
“कृत्तृपैः कशिपुभिः कानां पर्यङ्गव्यजनाशनैः” भाग० २,
२१, १६ । “वेदस्ति भूः किं कशिपोः प्रवासैः” भा० २, २,
५ । “कशिपोः शय्यायाः” श्रीधरः । ५ आसनभेदे च
“कविष्ये वरोपस्ये त्वणपर्याप्सुवेषसु । कचित्
प्रासादपर्यङ्गे कशिपो वा यद्येच्छया” भाग० ७, १२, १७ ।
वेदे अस्य स्त्रीत्वमपि “प्रसृज्याश्च दक्षिणेन वेदिम् हिर-
ण्ययं कशिपुपृष्ठं प्राति तस्मिन् होतोपविशति” “हिर-
ण्यययोः कशिपुनोः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख्युः”
शत० ब्रा० १२, ४, १ । “कशिपु आसनभेदे ।
“होत्वध्वं हिरण्यययोः कशिपुनोरुपविष्टौ”
कात्या० १५, ६, १ । कशिपुगन्धेन मसूरक उच्यते ।
“फलकमिति पितृभूतिः” सं० व्या० । “अध्वर्युयजमानौ
कूर्चयोः” “फलकयोर्वा, होत्रब्रह्मोद्गातारः कशिपु”
कात्या० २०, २, २, १६, २०, २१ । “सपादमासनं कूर्चः
(कुरखीचौकी) “पादरहितं फलकं कशिपुगन्धेन
सृदासनं मसूरक उच्यते” सं० व्या० । तेन सृदासनं
पादरहितं फलकं च कशिपुगन्धाच्च ।

कशीका स्त्री कय-वा० ईकन् । सूतवत्सायां
नकुल्याम् । “आगमिता परिगमिता या कशीकेव जङ्गाहे”
अ० १, १२, ६, ६ । “कशीका सूतवत्सा नकुली सा यथा

पत्वा सह चिरं क्रीडति न कदाचिदपि विमुञ्चति” भा०
कशु पु० वेदिपुत्रे राजभेदे । “यथा चित्रैः कशः शत-
सङ्गाणाम्” अ० ८, ५, २७ ।

कशीरक पु० यज्जभेदे । “मणिमहोऽय धनदः श्वेतमद्रश्च
गुहाकः । कशीरको गण्डकश्च” इत्युपक्रम्य “एते चान्ये च
बहुवो यज्ञाः शतसङ्कशः” इति भा० म० १० अ० कुवेर-
सभावस्थाने उक्तम् ।

कशीर(क) स्त्री कं जलं वातं वा श्लेष्माति शृङ्— “के अ एरक्-
चास्य” उणा० क उ वा । त्वणकन्धभेदे (केशुर) उज्ज्व० ।
दीर्घान्तः त्वणुसदृश्यां कन्यायां सा च नरकासुरेण गजरू-
मेण कृता तत्कथा हरिवं० १२१ अ० यथा ‘त्वणुर्दुहितरं भीमः
(नरकासुरः) कश्येकमगमत्तदा । गजरूपेण जप्याह रवि-
राक्षीं चतुर्दशीम् । प्रमथ्य तां वरारोहं नरको वाक्यमब्रवीत्”
उपमयान्तः पुंसि च । “किं कुर्वता वराहेण खाद्यन्ते
हि कश्येवः” । उज्ज्व० चन्द्रः । कुस्थानं स्त्रीमाह
अमरः । “शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कश्ये मधुकं सिता”
सुशु० । स्थायैकन् । तत्त्वार्थे न० । तद्भेदगुणा भावप्र० उक्ता
यथा । “कश्येक द्विविधं तत्तु महाराज कश्येकम् ।
संज्ञाकृति लघु स्याद्यत्तच्चोदमिति सूतम् । कश्येक-
द्वयम् शीतं मधुरं त्वरं गुरु । पित्तशोणितदाहघ्नं नयना-
मयनाशनम् । प्राहि शुक्रानिलहृद्ग्राहि चक्षुःकरम्भरम् ।
भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते २ खण्डभेदे पु० “इन्द्रं कश्ये-
ककलं किल तावत्पर्यमन्यदृगभस्मिदतस्तु कुमारिकाश्चम् ।
नागं च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति
भारतवर्षमध्ये” सि० शि० । पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणे च “भार-
तस्यास्य वर्षस्य नव भेदाग्निगमय । इन्द्रद्वीपः कश्येकश्च
ताम्रवर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्तथा
वारुणः । अयन्तु (कुमारिकाश्च) नवमस्तेषां द्वीपः सागर-
संघतः । योजनानां सहस्रान्त द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्वे किराता वस्थाने पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागयः । इज्ज्याशुद्धवर्णिज्जाद्यौ
वर्त्तयन्तोऽव्यवस्थिताः । वेदकृतिसंज्ञाचान्याः पारिपातो-
द्भवा मुने ! । नर्मदासुरसादाय नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः ।
तापोपवोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी । गोदावरी-
भीमरवीतथावेन्वादिक्ताश्च । सङ्गापादोद्भवानद्याः सूताः
पापभवापङ्गाः । कृतामलाताम्रवर्णीप्रमुखामलद्वी-
ज्वाः । त्रिसाना कपिकुल्याद्या सहेन्द्रप्रभवाः सूताः ।
अभिकुलप्राकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रु-

चन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्याश्च
सन्त्यन्याश्च सहस्रतयः । पश्चिमे कुरुपञ्चालमध्यदेशादयो-
जनाः । पूर्वदेशादिक्वाचैव कामरूपनिवासिनः । ओड्राः
कलिङ्गमगधा दालिषात्याश्च सर्व्ययः । तथाऽपराणाः सौ-
राष्ट्राः शुद्धाभोराक्षवावुदाः । मारुक्कामालवाश्चैव पारिपाल-
निवासिनः । सौरीराः सेन्धवा कूषाः शाल्वाः शाकलवा-
सिनः । मद्राभार्गस्तथाश्ववाः पारसीकादयस्तथा ।
आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सङ्गिताः सदा । चत्वारि भार-
ते वर्षे युगान्यत्र सङ्गमने । कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिवा-
न्यत्र न कश्चित् । तपस्तप्यन्ति मुनयोजुह्वते चात्र यजिष्वनः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्धमादरात् । पुरुषैर्यज्ञ-
पुरुषो जम्बुद्वीपे सदेव्यते । तत्रापि भारतं चैवं
जम्बुद्वीपे सङ्गमने । यतो हि कर्ममूरेण ततोऽन्या-
भोगभूमयः । अत्र जन्मसङ्गस्याणां सङ्गस्यैरपि स-
त्तमः । कदाचिज्जन्मते जन्ममालुष्यं पुण्यदसञ्जयात् ।
गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे
स्वर्गापवर्गाश्चदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ।
कर्माख्यसं कलिततत्फलानि सद्ग्राह्य विष्णौ परमात्म-
रूपे । अवाप्य तां कर्म्मसङ्गीमनन्ते तस्मिन् यं ये
त्वमन्ताः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क वयं विलीने स्वर्ग-
प्रदे कश्चेति देहवन्धनम् । प्राप्याथ धन्याः खलु ते
मनुष्या ये भारते चेन्द्रियसङ्गहोनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय !
जम्बुद्वीपमिदं मया । लज्जयोजनविस्तारं सञ्ज्ञेपात् क-
थितं मया । ४४७८९१० पुं० हला० स्वार्षे कन् ।
४४९१० पुं० स्त्री अमरः । तत्रकन्देऽपि स्त्री रत्नमाला
“कथेरुक्कञ्जातिशुक्तं स्नेहकोपकं यथाह सुश्रुतः । दिवा-
स्वप्ने त्याद्युपक्रमे “कथेरुक्कञ्जकाटकमधुरवर्णीफलसमशनाध्य-
शनप्रभृतिभिः चोष्णा कोपमापद्यते” । एतद्रसश्च कूलचर-
मांसमोजनेऽनुपानम् यथाह अनुपानवर्गे सुश्रुतः “कूल-
चराणां ऋक्षाटककथेरुक्कावः” । इदञ्च सुश्रुते मधुरवर्गे
उक्तम् । तत्राकथं मधुरवर्गे दृश्यम् । एतस्य स्नेहपित्त
प्रकोपकत्वेन क्षमिकारित्युक्तम् सुश्रुते “मापयिषाद्विदल-
विषशालूकथेरुक्कैरित्युपक्रमे “स्नेहो पित्तं च कुम्भति ।
कमीन् बद्धविधाकारान् करोति विविधाश्वान्” ।
लगेरुमत् पु० यवनराजभेदे । “इन्द्रद्युम्नोक्तः कोपाद् यव-
नश्च कथेरुमान्” हरिवं० १६ अ० । भा० ३० १२ अ० ।
कयोक् लि० कथ-ताडने वा० योक् । हिंसके राक्षसा-
दो “मा त्वा दधन् दूरे मासः कयोकाः” अथ० ५, २, ४ ।

कश्यन् अथ० कः+विभक्त्यात् चन इति सन्ध० पाणिन्यमरमते
पृथक् पदमिति भेदः । (केचो) इत्यर्थे “दमघोपसुतेन
कश्चन प्रतिशिटः प्रतिमानवानश्च” भाषः । चित् । कश्चिद-
प्यत्र अथ० एकपदं द्विपदं वेति भेदः । “कश्चित् काना-
विवहृदुद्वेष्टा स्वाधिकारे प्रमत्तः” मेघ० ।

कश्मीरं न० कथ-कल सट् च । १ मूर्च्छायां, २ भोष्टे,
“कृतस्त्वा कश्मीरमिदं विषमे ससुप्तस्थितम्” गीता ।
“मा राजन् ! कश्मीरं चोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम्” भा०
स० ४४ अ० । वेदे एषो० लक्ष्यः । कश्मीरश्च तत्रार्थे
“विडेष कश्मीरं भयमभिलेपो निदध्मि” अथ० ३ पाप्मे
च शब्दमा० ४ मलिने लि० हेम० ।

कश्मीर पु० कथ-द्वैरन् सट् च । खनामख्याने देशभेदे । ततो
भवादौ कच्चा० अथ । काश्मीर तद्देशमन्वे लि० । कश्मी-
रोऽभिजनोऽस्य तस्य गिला० अज् । काश्मीर पित्रादिक्रमेण
तद्देशवासिनि लि० स्त्रियाम्भवत् छोप् । तस्य राजन्यपि
तथा । बह्वपु त्व तस्य लुक् । काश्मीराः । स्त्रियां भर्गादि०
न लुक् । काश्मीरी । “अत जङ्गं जनपदान् निबोध
गदतो मम” इत्युपक्रमे “काश्मीराः सिन्धुसौवीराः गान्धारा
दर्गकास्तथा” भा० भी० ६ अ० । जम्बुखण्डविभागे देश-
कीर्तने । तद्देशसोमादि यन्त्रिसङ्क्रमतन्त्रे ७८८ वे उक्तं
यथा—“शारदासठभारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः । तावत्
कश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्वयोजनात्मकः” ।

कश्मीरजम्बुन० कश्मीरदेशे जन्म यस्य । कुङ्कुमभेदे । कश्मी-
रजादयोऽप्यत्र । तद्देशगुणादि भावप्र० उक्तं यथा—
“कुङ्कुमं मसृणं रत्नं काश्मीरं पीतकं वरम् । सङ्घोषं पिशुन-
न्वीरं वाह्मीकं घोषिताभिधम् । कश्मीरदेशे जेत्वे कुङ्कुमं
यद्भवेद्भि तत् । सूक्ष्मकेशरमारत्नं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ।
वाह्मीकदेशसङ्घातं कुङ्कुमं पाण्डुरम्भतम् । केतकी-
गन्धयुक्तान्तं मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् । कुङ्कुमस्मारसी
के यत् सधुगन्धि तदीरितम् । द्रवत्पाण्डुरवर्णं तद-
धमं खलु केशरम् । कुङ्कुमं कटुकं क्षिप्रं शिरोरुग्-
प्रणजन्तुजित् । तिक्तं वनिह्वरं वक्ष्यं व्यङ्गदोषतवापहम्”
कश्य न० कश्यत्वेन कथ-शब्दे वा० करणे यत् । १ मद्यो
वैज० । मद्यपानेन यद्येष्टशब्दकरणात् तथात्वम् ।
कथामर्हति द्रष्टा० यत् । २ कथाघातवोम्बे अथमध्य-
भागे लि० अमरः ।

कश्यप पु० कश्यं पिबति पा-क उप० स० । ब्रह्मणो
आनसुपलस्य मरीचेः पुत्रे कश्चिभेदे तस्य तन्नामनिर्दिष्ट-

र्थः—“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् सरोविरिति विवृतः ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” भार्गव ०
पु० । तस्य वंशादिकथा “ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः
वन्महर्षयः । सरोविरत्राङ्गिरसो पुलस्त्यः पुलहः
ऋतुः । सरोचेः कश्यपः पुत्रः कश्यवान् पुत्रः प्रजाः ।
प्रजग्मिरे महाभागा दक्षकन्यास्तयोदय । अदितिर्दितिर्दनुः
काशा दनायुः बिहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च
विनता कपिष्ठा सनिः । कद्रू च मनुजव्याम्र ! दक्षक-
न्यैव भारत । । एतासां वीर्यसम्पन्नं पुलपोत्तमपौत्रकम्”
भा० आ० ६, १ अ० । एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे उच्यते ।
“कश्यपाय त्वयोदयः” मनुः ।

तस्य च वंशादिकथा भाग० अन्यैवोक्ता यथा—“पत्नी सरो-
चेस्तु कलासुपुत्रे कर्दमात्मजा । कश्यपं पौर्णमासं च
दापूरितं जगत्” भाग० ४, १, १९ श्लो० । इत्युक्ता
तत्पत्नीनां दत्तप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामा-
न्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्यथा अपि चतस्रः दक्ष-
कन्याः पत्न्या आसन्” इति वैष्ण्वे ० उक्तं यथा—“ततः प्राचेत
तसोऽसिक्तामनुनीतः स्वयम्भुवा । षटिं संजनया
मास दुहितृः पितृवत्सलाः । दय धर्मस्य कायेन्दो-
र्द्विषट् त्रिनव दत्तवान् । भूताङ्गिराकशास्त्रेभ्यो द्वे द्वे
तात्क्ष्णाय चापराः “नामाधेयान्मसूपां त्वं सापत्न्यानाञ्च मे
शृणु” इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षट्द्विगुणाः
हादय त्वयोदयेत्यर्थः श्रीधरः) उत्तरत्वादित्यादीनां
त्वयोदयानां वंशकोर्त्तनत्तत्तार्थः । “तार्क्ष्याय नामान्तरं
प्राप्राय कश्यपायैव अपरा अर्वाशिष्टाष्टतस्रः इति” श्रीधरः)
“तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी-
त्यपि । पतङ्गस्य पतंगान् यामिनो ग्रहमानय । सुपर्णाऽ
(विनता) कृत गच्छ सात्तादृ वशेशवाहनम् ।
सूक्ष्मं कृतमनूरुञ्च कद्रूनांगाननेकयः” इति । तार्क्ष्य-
नामककश्यपस्य पत्नीपुत्रास्तुता प्रसिद्धनामककश्यपस्य
पत्नीपुत्रनामादिकस्य यथा तत्त्वैव

“अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदि-
तिर्दितिर्दनुः काशा अरिष्टा सुरसा इत्या । सनिः
क्रोधवशा तासा सुरभिः सरमा तिभिः । तिमैर्वाद्दोगणा
आसन् चापदाः सरमासुताः । सुरभेर्महिषा मायो
ये चान्ये द्विशका नृप ! । तात्क्ष्वायाः श्येनश्राद्या-
सनेरश्वरसां गणाः । दन्त्युकादयः सर्पा राजन् ! ।
क्रोधवशात्मजाः । इत्याद्याभूरुहाः सर्वे जातुधानाश्च

सौरवाः । अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काशाया द्विशफेतराः ।
सुता दनोरेकषट्क्षेपां प्राधानिकान् शृणु । द्विमूर्धा
गन्धरोऽरिष्टो हवयोवो विभावसुः । अयोधुसः गङ्गु-
गिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः । पुलोमा हयपर्वा च
एकचक्रोऽनुतापनः । धूम्रकोशोविरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च
दुर्जयः । स्वर्भानोः सप्तमां कन्यासुवाह नमुचिः किल ।
हयपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाञ्जपो बली । वैश्वानरसु-
तायाश्च चतस्रश्चाददर्शनाः । उपदानवी ह्ययगिरा
पुलोमा कालका तथा । उपदानवी हिरण्यवाहः कृत-
ह्ययगिरां नृप । पुलोमा कालका च द्वे वैश्वानरसुते
तु कः । उपवेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मणेदितः ।
पौलसाः कालकेयाश्च दानवा युद्धगालिनः । तयोः
षट्षष्ट्याणि यज्ञज्ञांस्ते पितुः पिता (अर्जुनः) । जघान
सर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्गुरः । विप्रचित्तिः सिङ्घिकायां
यतश्चैकमजोजनत् । राक्षस्येष्टं केतुशतं पश्यत्
य उपामताः । अथातः श्रूयतां वंशयोऽदितेरनु-
पूर्वयः । यत् नारायणो देवः स्वर्गेनावतरद्विभुः । विव-
स्वानर्थमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता विधाता
वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः । विवस्वतः आङ्गदेवं संश्राऽ
सूयत वै मनुम् । मिथुनश्च महाभागा यमं च यमनां
तथा । सैव भूत्वाथ बह्ववा नासत्यो सुपुत्रे भुवि । आया
भनेश्वरं लेभे सावणिञ्च मनुं ततः । कन्यां च तपतीं
या वै वज्रे संवरुणं पतिम् । अथैर्मृणो मातृका पत्नी
तयोर्वर्णयः सुताः । यत् वै मानुषो जातिर्ब्रह्मणा
चोपकल्पिता । पूषानपत्यः पितादो मम्मदलोभवत्
पुत्रा । वोऽसौ दत्ताय कुपितं जहास विहतद्विजः ।
त्वष्टेर्देव्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका । सन्निवेशका-
योजीष्टे विश्वरूपश्च वीर्यवान् । तं वज्रिरे सुरगणाः
स्वस्वीयं द्विषतामपि । विभतेन परित्यक्ता सुरणाङ्गिरसेन
यत्” भाग० ६, ६ अ० । कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि
नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः ।

तस्य शृण्व्याः प्रतिष्ठाह रूपेण प्राप्तिर्यादि भा० हरिवं०
५, २ । यथा “भार्गवेण पितुः आज्ञे कश्यपाय निवेदिता ।
मांसभेदोऽस्त्रिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः । रजस्सत्वेव
युवतिः कश्यपं ससुपस्थिता । स मां ब्रह्मपरिष्ठाञ्च कि-
चर्वि ! त्वमवाङ्मुखी । वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विप्रो-
दसि । साहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम् । पतवो
मे हता ब्रह्मन् ! भार्गवेण महात्मना । साहं विहीना

विक्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रहस्तिभिः। विधवा न्यूननगरा न
धारयितुस्तुष्टे। तन्महा दीयतां भर्ता भगवं
स्तत्समो नृपः। रजेत् सयामनगरां यो मां सागरमा-
लिनीम्। स नृत्वा भगवान् वाक्यं वाढमिस्त्रवीत् प्रभुः।
ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संप्रदत्तवान्। सा मनुप्रभवं
पुण्यं प्रापेच्छाकुकुलं महत्। विपुले नास्ति कालेन
पार्थिवात् पार्थिवं गता। एवं दत्तास्ति मनवे मानवे-
न्द्राय धीमते। भुक्ता राजसहस्रैस्तु महर्षिकुलसम्भवैः।
बह्वः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः।
अयं च गोत्वप्रवर्त्तकः। आर्षेयज्ञे गोत्वयज्ञे च विद्वतिः।
'त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुषम्' यजु० १, ६२।
'कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः' वेददी०। तस्या-
पत्यानि विदा० अज् बह्वृष, लुक्। कश्यपास्तप्तोदा-
पत्येषु 'कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति'। 'कश्य-
पासितदेवतेति वा' ८। 'शाण्डिलानां कश्यपशाण्ड-
िलयोः' आ० श्रौ० १२, १४, ७। 'एते कश्यपाः।
एतेषां परस्परमविवाहः' नारा०।
काश्यपिर्गृह्णाम्यजः इत्यत्र तु भवार्थे इज्।
१ मृगभेदे २ मत्स्यभेदे च मेदि० स्त्रियां जातित्वात्
ङोष्। ४ कच्छपे 'अप्रासुद्रो मासां कश्यपः' यजु०
२४, २७। 'कश्यपः कच्छपः' वेददी०। ४ श्वावदन्ते
त्रि०। 'प्रसृप्तेभ्यश्चान्यत् कण्ठकश्यपयाचमानवर्जम्'
कात्या० १०, २, २१। 'कण्ठयज्ञं बधिरं मन्यन्ते
कश्यपश्च श्वावदन्तमिति केचित्' कर्कः।

कश्यपनन्दन उ० ईत०। गरुडे हलायु०। कश्यपसुतादयोऽप्यत्र
कथ वधे स्था० पर० सक० सेट् बधोऽत्र निष्पीडनं
घर्षणञ्च। कथति अकपीत्-अकापीत्। कथाय प्रतिक-
पति। 'अदहेन कथन्निवालसत् कथपापाणिभे नभस्तले'
नैष०। अथ परस्मैपदिषु पा० ग० पाठात् शब्दकस्यभे-
दं तथा पाठात् आ० उक्तिभ्यां निमूला। 'पामानं
कथमायम्' इत्यादिप्रयोगस्तु ताच्छीलिकथानशैवोपपत्तेः।
'निमूलसमूलयोः कथः' 'कथादिषु यथाविध्यनुप्र-
योगः' पा० णसुल् अनुप्रयोगश्च। निमूलकायं
कथति समूलकायं कथति समूलं निमूलं वा कथतीत्यर्थः
सि० कौ० 'समूलकायं चकथूदन्तः' भट्टिः।
'सर्वकुलाभ्यकारीषेण कथः' पा० कर्मरूपेणैषूपपदेण
अच्। सर्वहृषः कुलहृषः अन्वहृषः करीयहृषः
कथ उ० कथ-अच्। स्वर्गवर्गैरूपज्ञानार्थं (कथटी) पापायभेदे

इतरप्रस्तरस्य स्वर्गेन घर्षणात्स्वैव तदात्मस्। अस्मादेकोऽस्मी-
करणसाधने शाणाख्ये पदार्थे अमरः। 'कथपापाणिभे
नभस्तले' नैष०। 'सुवर्गुरेखेव कथे निवेशिता' मृच्छ०।

कथण त्रि० कथ्यते कथ-कर्मणि ल्युट्। १ अपके शलाटी
शब्दच०। भावे ल्युट्। २ घर्षणे चालने न०। 'कथणकस्य-
निरस्तमहाहिभिः' माघः। 'कथणेन कस्यनेन' मल्लि०
कथा स्त्री कथ्यते ताद्यतेऽनया कथ-वा० करणे-
अच्। अस्मादेस्माङ्गुलसाधने चर्मादिनिर्मिते पदार्थे
(चावुक) रमानाद्यः। 'कथ्येण प्रुष्टे कथया च
ताडितः' भाग० ३, २०, २२।

कथाकु यु० कथ-आकु। अग्नौ स्त्र्यै च उणादिको०।

कथाय ण० कथति कथयति, कथ-आय-अर्द्धचादि।
(कथा) १ रसभेदे २ तद्वति त्रि०। तस्य कारणगुणादि
सुश्रुते उक्तं यथा—'तत्र शैलरौक्षलाद्यवैशद्यावैदम्भ्य-
गुणलक्षणयोवायुस्य समानयोनिः कथायो रसः सोऽस्य
शैलात् शैल्यं वर्धयति, रौक्ष्यात् रौक्ष्यं, लाघवात्
लाघवं, वैशद्यात् वैशद्यं, वैदम्भ्यात् वैदम्भ्यमिति'
'योवक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भवति कण्ठं बध्नाति
हृदयं कथति पीडयति च स कथायः'। 'कथायः
संयच्छकोरोपणः स्तम्भनः शोधनालेखनः शोधणः
पीडनः क्लेदीपशोषणश्चेति। स एवं गुणोऽत्येकवात्यर्थ-
सुपसिध्यमानः पीडास्थशोषोदराध्मानवाक्यसङ्गमन्या-
स्तम्भगतस्फुरणसुसुप्तमायनाकुञ्जनेपथप्रभृतीन् जन-
यति' इति च। कथायवर्गश्च। 'अयोधादिरम्ब-
वादिः प्रियङ्गादीरोभादिस्त्रिफलायज्ञसौजस्यः अमङ्गलतिन्दु-
कफलिनीकतकथाकथायाणभेदकवनस्ततिफलानि सालसा-
रादिश्च प्रायशः कुरवककोविदारकजोवन्नीचिक्लीपालङ्कारश्च
निषण्णकप्रभृतीन् नीवारकाद्योच्छ्रदादयश्च समासेन कथा-
योवर्गः' सुश्रु०। अस्मोत्पत्तिकारणमपि तत्रोक्तं यथा-
'तस्मादाप्योरसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुसङ्गात् पर-
स्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमभ्युत्कर्षापकर्षास्तु
सहस्रम्। स खल्वप्योरसः शेषभूतसंसर्गादिदग्धाः षोढा
विभज्यते' इत्युपक्रम्य। प्रुष्टिच्यनिलगुणवाङ्मलात् कथायः
इति। तत्र तस्य च पित्तकफघ्नत्वमपि तत्रैवोक्तम्
'मधुरतिक्तकथायाः पित्तघ्नाः कटुतिक्तकथायाः क्लेष्णघ्नाः'
इति। 'केचिदाङ्गरग्नीधोभयत्वाज्जगतो रसाः द्विविधाः
सौम्या आग्नेयाश्च, तत्र मधुरतिक्तकथायाः सौम्याः,
कटुक्लवणा आग्नेयाः मधुराक्लवणाः स्निग्धाः सुर-

यद्य कटुतिक्ताकपाया रूचा लघवश्च । सौम्याः शीता
 आग्नेयाश्चोष्णाः” इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्ता तच्च दूष-
 यित्वा पूर्वदर्शितमतमाहतम् भावप्र० तदेतद्विदितम् यथा-
 “कपायो रोपणो ग्राही सन्धनः शोधनस्तथा । लेखनः
 पीडनः सौम्यः शोषणो वातकोपनः । कफशोषि-
 तपित्तघ्नो रूचः शीतो लघुर्भूतः । त्वक्प्रसादनमालस्य
 सन्धनो विपदो मतः । जिह्वाया जाह्नकत्
 कण्ठस्रोतसाच्च विवस्वजत्” । रोपणः व्रणस्य, सन्धनो
 गात्राणां, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युत्-
 सन्नभांसस्य, शोषणो व्रणमज्जादीनाम् । पीडनो
 हृदयस्य वातकारित्वात्, सौम्यः सोमादुत्पन्नः” । अथा-
 तियुक्तस्य कपायस्य गुणास्ततोक्ताः “सोऽतिचयुक्तो गुदा-
 भ्रान्णवृत्पीडाक्षेपणादिकत्” । अभयायामल विशेषः ।
 “प्रायशः सन्धनं प्रोक्तं कपायमभयं विना” । श्राम-
 हेपादिदोषे । “आहारगुहौ सत्वगुहः सत्वगुहौ भ्रुवा
 ष्टतिः, ष्टतिलम्भे सर्वप्रयत्नानां विप्रसोक्तस्य
 मृदितकपायाय तमसः पारं दर्शयति” छा० उ० ।
 “तस्य मृदितकपायाय वालार्रादिरिव कपायो राग-
 हेपादिदोषः, सत्वस्य रज्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्या-
 भ्यामरूपचारेण चालितोमृदितो विनाशितो यस्य नार-
 दस्य तस्य” भा० । “कपाये कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं
 प्रजायते” वेदा० प० कर्मणां रागहेपादिदोषरूपकपा-
 यनाशकत्वमुक्तम् । “लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागा-
 दिवासनया स्तब्धोभावात् अखण्डवस्तुनवलम्बनं कपायः”
 इति वेदान्तसारोक्तलघुणे ४ निर्विकल्पकसमाधिविधूभेदे
 “सकपायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत्” ।
 “सकपायं क्लृप्तं मे चित्तमिति, विज्ञाय शमेऽहितो
 यात्मनि निवेशयेत्” विद्वन्म० । ५ रक्ते असुरागान्ति
 ऐश्वर्यमौ ७ चपटौ च केशवः । “बृताङ्गु रास्त्रादकपाय
 कण्ठः” कुमा० । “कपायः रक्तः” मल्लि० । “निद्रा-
 कपायितविपाटललोचनेषु” भाषः “कपायितान्यपटू-
 क्तानि” मल्लि० । ८ रागे ९ कायभेदे १० निर्यासे च
 “रागे काये कपायोऽस्ती निर्यासे सौरभे रसे” वैज० ।
 कपायः जातोऽस्य तार० इतच् तत्करोतीति णिच्-
 कर्मणि क्त्वा । कपायित जातकपाये कपायीकृते च लि०
 “अमुनैव कपायितस्तनी” कुमा० “कपायितः रज्जितः
 मल्लि० । ११ विषेपने १२ चक्षुरागे च विश्वः । “कर्णापिठो-
 लोभकपायकृत्” कुमा० “कपायेण विषेपनेन” मल्लि० ।

कपायस्य सरमादिकः पञ्चविधः भावप्र० दर्शितो यथा ।

“सरसश्च तथा कल्कः कायश्च हिमफण्टकौ । चोयाः
 कपायाः पञ्चैते लघवः सूर्यचोत्तरम्” तेषां पञ्चानां लघ-
 णानि तु तत्तच्छब्दे दृश्यानि । १ श्लोनाकण्डके पु०
 जटाधरः । २ कलिगुणे अमरटीका रागदोषहेतुत्वात्तस्य
 तथात्वम् ३ लोहितवर्णयुक्ते लि० मेदि० ४ रक्तपीत-
 मिश्रितवर्णे अमरटीका । ५ धवले पु० राजनि० ६ चक्षुः-
 दुरालभायां स्त्री राजनि० । देशे गम्ये अस्मात्
 पानशब्दस्य णत्वम् । कपायपाणोद्देशभेदः ।

कपायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां कायभेदे । तत्-
 प्रकारो यथा “केचिदाहुस्त्वक्पलमूलादीनां भागनञ्च-
 त्गुण्यजलमावाय्य, चतुर्भागावशेषं निःकाय्यापहरेदित्येषः
 कपायपाककल्पः” इति परमतमुक्ता “एतत्तु न सम्यक्” इति
 तन्मते दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च “तन्मात्र-
 तमपरिमाणमस्मिन्नानां यथायोगं त्वक्पलमूलादीनामात-
 मपरिपोषितानां ज्ञेयानि खण्डगुण्ये दयित्वा, भेदानि
 अणुयोभेदयित्वाऽवकुक्ष्याद्युणेन पीडयगुणेन वा जलेनाभि-
 विष्य स्वास्त्रां चतुर्भागावशेषं काययित्वाऽपहरेदित्येष
 कपायपाककल्पः” इति स्वमतेनोक्ता पञ्चान्नरमस्युक्तम्
 “अथ वा तत्रोदकद्वारेण त्वक्पलमूलादीनां तुलामावाय्य-
 चतुर्भागावशेषं निःकाय्यापहरेदित्येष कपायपाककल्पः”
 इति । अथ च कल्पो विशेषास्तु विषये विशेषनिर्देशे तु
 तथैव ग्राह्यः” यथाह तत्रैव “स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं
 यत् नैरितम् । तत्रायं विधिराख्येयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु ।
 अतुक्तद्रव्यकार्यं तु सर्वत्र सलिलं मतम् । कल्ककायाव-
 निर्देशे गणात्तस्यात् विनिर्देशेत्” । भेदे राजनि० ।

कपाययावनाल पु० नित्यकर्म० । तुवरयावनाले धान्य-
 कपायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कोटभेदे । “सूषीमुखः
 क्षणगोधा यश्च कपायवासिकः” इत्युपक्रमे “त्वयोदयैते
 सौम्याः सुः कीटाः स्नेहप्रकोपणाः इति विभज्य-तेषां
 सौम्यत्वं स्नेहप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् “तस्य शक्यं लघुविलञ्च-
 तत्वं चोक्तं यथा “विपिटपिण्डककपायवासिकसर्प-
 वासिकतोटकवर्जः कीटकौष्ठिल्यकाः शक्यं लघुविषाः” ।

कपायित लि० कपायो रक्तपीतवर्णादिजातोऽस्य तार० इतच् ।
 जातकपाये तत्करोतीति णिच्- कर्मणि क्त्वा । कपायी-
 कृते च “अमुनैव कपायितस्तनी” इति कुमा० ।

कपायिन् पु० कपायो निर्यासोऽस्य स्य रनि । १ शालहले जटा०
 २ खजूरहले ३ लकुचहले च राजनि० । ४ कपाययुक्ते लि०

कपि लि० कप-हिंसायां इन् । हिंसाकारके उणादिकोपः ।

कपोका स्त्री कप-हिंसने “कपिद्विभ्यामीकन्” उणा०
कर्मणि ईकन् । १पविजातौ उष्णत्वं । शब्दकल-
द्रुमे सुखमध्यपाठः प्रामादिकः उणादिसूत्रे ईकनो
दीर्घतया निदेशात् । इत उत्तरत्वं फर्परीकादयश्चेत्यादौ
सर्वत्र दीर्घादेरेवानुवृत्तेः दीर्घादेरेवोचितत्वात् । कपत्य-
नया करणे ईकन् । २खनिजे स्त्री शब्दवि० ।

कपेरुका स्त्री कपेरुकावत् । (किरुर) लृणकन्दे रायमुकुटः ।
कप्प प० कपित्वव्यक्तं शब्दमचार्यं कपति कप-हिंसने
अच् । कर्मभेदे । “वेवापासः कपकपास एजत्तुकाः
मिपवित्तुकाः । इटच् ह्रन्वतां कर्मिस्ताडटच् ह्रन्व-
ताम्” अथ० ५, २, १, ७ ।

कट न० कप-क्त “कच्छ्रगृह्णयोः कपः” पा० नेट् ।
१पीडायां व्यवायाम्, “कटं युजे दय शेषाः श्रुता
मे” भा० आ० १ अ० । “एकस्य कटस्य न यावदन्तम्” पञ्चत०
२पीडायुक्ते शग्वने ४पीडाकारके च लि० “बन्धनानि
च कटानि परमेष्ठ्यत्वमेव च” मनुः । “मोहादभूत् कटतमः
प्रमोघः” रघु० । “शीतातपादिकटानि सङ्गतेऽन्यानि सेवकः”
पञ्चत० । “ततः कटतरं तु किम्” गीता । “एतत्कटतमं
विद्याञ्चतुष्कं कामजे गणे” । “क्रोधजोऽपि गणे विद्यात्
कटमेतत्त्रिकं बुधाः” मनुः । ५ कटसाध्ये बहूपायेन
शाय्ये रिष्टरोगादौ । “स हि कटतमो रिपुः” “कतन्नं
ष्टतिमलं च कटमाहुररिं बुधाः” मनुः । रोगाणां कटता
च बह्वायाससाध्यता यद्योक्तं सुश्रुते “केवलः समदेहान्नेः
सुखसाध्यतमोगदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कच्छ्रो-
व्यामिन्नलक्षणः । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्दं
प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो
हितः । गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।
कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कच्छ्रसाध्यतमो यदि” । तथा च
रोगः त्रिविधः साध्यः असाध्यः याप्यश्च । तत्र
साध्योऽपि द्विविधः अत्यायाससाध्यो बह्वायाससाध्यश्च
बह्वायाससाध्यस्यैव कटता । कटसाध्यश्च रोगाः सुश्रुते
तप्तस्त्वाने उक्तास्त एवायमेयाः । कटसाधने दैपापे च ।
“कटाय क्रमणे” पा० क्यङ् “कटायते कटं पापं
कर्त्तुमसृजते इत्यर्थः” सि० कौ० । अलङ्कारोक्ते
७दोषभेदे तत्र सन्यादिना अर्हस्य दुर्बोधत्वं
तत्र कटत्वम् “कटं तदर्थान्गमोदुरायतोभवेद् यदि”
इत्युक्तवशात् तत्र सन्निवृत्तम् अतएव सा० दर्पणे

“सन्धौ विज्ञेयोऽनीलकण्ठाः” इत्युक्तोदाहृतम् “उर्वसावत्र
सर्वज्ञः ! सर्वमे चाववस्थितिः” इदन्तु वाक्यगतम् ।
क्षिपत्यमप्यस्यैव नामान्तरं “अवाचकत्वं क्षिपत्यमिति”
सा० द० पदगतदोषे उक्ता “क्षीरोदजावसति
जम्बुभवः प्रसन्नाः” इति अत्र अर्थप्रतीत्यैव वहितत्व-
मिति तत् लक्षयित्वा क्षीरोदजालज्जम्बुसंस्था वसतिः
पद्मं तस्य जम्बुभवे जलानि” अर्थावबोधे व्युत्पन्नं
दर्शितम् । [त्रिका० । २पीडाकारके लि० ।

कटकार ड० कटं करोति क-अच् उप० सं० । १ संसारे
कटरिपु ड० कर्म० । कटसाध्ये रिपौ च च मनुनोत्तलक्षणो
यथा “प्राज्ञं कुलीनं गुरुरश्च दत्तं दातारमेव च ।
कतन्नं ष्टतिमलञ्च कटमाहुररिं बुधाः” इति ।

कटस्थान न० कटस्य स्थानम् । दुःखदस्थाने हारा० ।
कस गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । कसति अकसीत्-अका-
सीत् । चकास-अकसादिवात् कर्त्तरि वा ण । कासः । यङ्
चनीकस्यते यङ् लुक् चनीकसीति-कासि । प्रनिकसति
उङ्+जङ् गतौ “उत्कसन्तु हृदयान् यङ्” प्राक् उदीपय”
अथ० ११, ६, २, १ ।

निस्+निर्+अप्रगतौ निष्कसति । णिचि निष्कासयति
“निरकासयद्भविमपेतवस्तुम्” माघः ।

वि+प्रकाशे । विकसति पङ्कजकलिका “फुल्लचैते विकसिते”
अमरः “स प्रीतियोगात् विकसन्तुश्चारीः” कुमा० ।
“लघट्टिपातविकसद्दन्तम्” माघः । “विकसद्भिरास-
कमलैः कमलैः प्रसन्नाः” माघः “सुखं विकसितस्त्रितं
वशितवक्रिमप्रेक्षितम्” मालतीमा० । णिचि विकासयति
व्यचीकसत् । “वचनेन ओपकुसुमं व्यचीकसत्” माघः ।
“वौ कसल सेत्वा” पा० इति विकाशी । वरच् ।
विकसरः “सदा रमन्ते कलभा विकसरेः” माघः ।

अनु+वि+अनुरूपविकाशे “अनर्जलेऽनुविकसन्नुभाधवोनाम्”
भाग० ३, १५, १७ ।

प्रवि+प्रकर्षविकाशे प्रविकसति चिरायद्योतितशेषलोके” माघः
सम्+सम्बन्धगतौ सङ्गसुकः ।

कस शतने गतौ च अद० इदित् आत्म० सक० सेट्
शतनमिह नाशनम् । कसं अकंसिष्ट । चकंसे । प्रन-
कंसो । कर्मणि कंस्यते । अकंसि ।

कस शतने गतौ च सक० अद० आत्म० सेट् । शतन-
मत्र नाशनम् । कसो अकसिष्ट । चकसे प्रनिकसो ।

कस ड० कस-अच् । (कपटीपातर) कपपाषाणे भरतः ।

कसन उ० कसति हिनति कस-ल्लु । १। कासरोगे २। लूता-
भेदे स्त्री । “आलमूलविषा कृष्णा कसना चाटमो लूता”
सुश्रु० लूताभेदकथने । “पिच्छिला कसनादंशात् रुधिरं
शोतलं सवेत्” सुश्रु० ।

कसनोत्पाटन उ० कसनं कासरोगम् उत्पाटयति उत्-
पाटि-ल्लु । वासकपत्रे, शब्द० । “येन तेन प्रकारेण
वासकः कासनाशकः” इति वैद्योक्तोक्तस्य तथात्वम् ।

कसणीर उ० सर्पभेदे । “एतं कसणीरः काट्टयेवो मन्त्र-
मपश्यत्” तैत्ति० स० १, ५, ४, १ । रस्य लत्वमपि
“पेक्षो हन्ति कसणीलम् पेक्षः शिवसतासितम्” अथ०
१९, ३, ५ । विषनाशकत्वे ।

कसाब्जु न० पित्रभ्यः कव्यदानकाले देये जले । “उपा-
सते पितरः स्वधाभिः” इत्युपक्रमे “इदं कसाब्जु चयनेन
चितं तत्सजाता अपश्यतेवत” अथ० १८, ४, २० ।

कसिपु उ० कशिपुवत् । अस्त्रे जटाधरः ।

कसेरु उ० कस-उ एरुगगमः । १। कशेरु, (केशर) शूकरस्य
प्रिये २। जलकन्दभेदे च । ३। कशेरुशब्दार्थे च राजनि० ।

कसेरुका स्त्री कशेरुकावत् । १। पृष्ठास्थि राजनि० ।

कस्त्यादि उ० पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे
स च गणः “कस्तः कौतस्तुतः भ्रातृयुतः शन-
स्तर्णः सद्यस्तानः सद्यस्त्याः कास्तान् सपिस्तु सिडका
धनुष्कपालं बहिष्यलं यजुष्पात्रं अयस्तानः तमस्तारण्डः
अयस्तारण्डः भेदस्तारण्डः भास्तरः अहस्तरः आजातिगणः”

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽग्रभागं स्तम्भाति स्तम्भ-अण्
गौरा० ङीष् सुग० षण् ईप् । शकटस्याधःपतनवार-
णार्धमोपादण्डापोत्तम्भनार्धायां मेघौ “अथ सज्जघने
कस्तम्भीम्” यत० ब्रा० १, १, २, ८ । “शकटस्याधःपतनं
वारवित्तमोपादण्डापोत्तम्भनार्धा मेघिः कस्तम्भी” भा० ।

क(का)स्तोर न० ईषस्तोरमत्त कुगति० समा० कोः कादेशः
“कास्तोराजस्तुन्दे नगरे” पा० सूट् । १। नगरविशेषे २। तज्जाते
रक्ते हेम० । हेमचन्द्रे कस्तोरमिति सुखपाठः प्रामा-
दिकः पा० सूत्रे कास्तोरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरतः कस-जर-वा०
तुट् च । स्वगमदे स्वगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्त्रार्थे कन् ।
कस्तूरिका तत्रैव “तद्गुणपण्यायादि भावप्र० उक्तं यथा—
“स्वगनाभिर्गमदः कवितस्तु सहस्रभिः । कस्तूरिका च
कस्तूरी वेधसूत्रा तु सा लूता । काश्लीरी कपिलच्छाया
कस्तूरी त्रिविधा लूता । कामरूपोद्भवा त्रेधा नैपाली

मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्ण-
युक् । काश्लीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा भता । कस्तू-
रिका कटु क्षित्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः । कफवातविष-
कादिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत् । “प्रस्य” हिमाद्रेश्मृगनाभि-
गन्धि” कुमा० श्लोकव्या० मल्लिनाथेन “भृगनाभिः कस्तूरी
तद्गन्धि कस्तूरीस्वगाधिजानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावपि
तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । “कस्तूरीतिलकं
ललाटपटले” विष्णुसूत्रनिवर्णने । “कस्तूरिकाजननशक्तिभूता
मृगेण किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः” रसग० ।
“कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धरेति” भाघः । कस्तूरिकाछेत्त-
भृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका ।
(सप्तकाना) लताभेदे राजनि० यमध्यपाठः भावप्र० सम्मतः ।
तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा । “लता कस्तूरिका तिक्ता
खाद्री उष्णा हिमा लघुः । चतुष्पा भेदिनी श्लेष्मलपणा
वसुधास्यरोगहृत्” अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका
वल्लिकेत्येवेत्युचितम् ।

कस्तूल न० कस्तूलवत् । पापाद्यर्थे रायसुतुटः ।

कस्तर ति० कस-गतौ यातने च वरच् । १। गन्तरि २। हिंसके च
काह्य उ० कस्य स्त्र्यस्य ह्यः । स्त्र्यार्थे तस्यापत्यम्
शिव० अण् । काह्य तदपत्ये उं स्त्री । पाणिनिगणे
कस्तेति पाठः साधुः ।

काह्य उ० क्ते-क्यप् हूयः कः स्त्र्यो हूयो यस्य । स्त्र्यर्थाय कौ
क्यभिभेदे । तस्यापत्यं शिव० अण् । काह्य तदपत्ये उं स्त्री ।

कहोड उ० क्यभिभेदे स च उद्दालकपिशिष्यः अटावक्रस्य
पिता । “उद्दालकस्य नियतः पिष्य एको नाम्ना कहोड
इति विद्युतोऽभूत्” भा० व० १२२ अ० । अधिकमटा-
वक्रशब्दे दृश्यम् । वा उल्ल लः कहोलोऽप्यल । ततः
अनुकम्पायां नीतौ च वा ठक् द्वितीयाजादेः सम्बन्धरस्य च
लक् । कश्चि अनुकम्पितकहोडे । वा इल । कहिल ।
च । कहिय इत्यादिरपि तत्त्वार्थे ।

कह्वार न० के जले ह्लादते ह्लाद-अच् ण्यो० दस्य रः ।
अेतोत्पले । “आह्लादिकह्वारसमीरणाहिते” भाघः ।
“मलवज्जुलकह्वारचन्दनोत्पलपद्मैः” सुश्रु० । तस्य
गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

काङ्ग उ० कं जलं ज्वयति स्थवरे शुक्लरूपत्वात् ङे-क । वके
अमरः । अस्मैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् ।
काङ्ग तदपत्ये उं स्त्री ।

कांशि उ० कंस भवार्थे बा० इज् वेदे उ० सस्य यः। कंस-
निमित्ते पात्रे “लींस्त्रीन् कंशीस्त्रिरात्रं”, द्वौ द्वौ त्रिरात्रं
चैकैकं पट्टालम्” कौषी० सू०।

कांस त्रि० कंशीदेशभेदेऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अज्।
कंसाधिवितभोजदेशाभिजने नरादौ।

कांस्य न० कंसाय पानपात्राय दितं कंसीयं तस्य विकारः यज्
उलोपः। ताम्ररङ्गजधातुभेदे कंसयज्दे विहतिः। “न पादौ
धाववेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने” मनुः। अस्य योध-
नविधिर्भावप्र० उक्तो यथा—“पसलीकृत्य पत्राणि
कांस्यस्थानौ प्रतापयेत्। निपिष्टेत् तप्तप्रानि तैले तक्ते
च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा
त्रिधा। एवं कांस्यस्य रीतेषु विशुद्धिः सम्पजायते”।
मारण्यविधिस्तत्रैव “अर्कक्षीरेण सम्मिटो गन्धकसोम
लेपयेत्। समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यस्त्रैर्वैमुञ्चः। ततो-
मूषापुटे धत्वा पचेद् गजपुटेन च। एवं पुटद्वयात् कांस्यं
रीतिषु म्रियते ध्रुवम्” तस्य गुणाः यथा—“कांस्यं कषायं
तीक्ष्णोष्णं लेखनं विषदं सरम्। युक्तं नेत्रहर्तं रुचं
कफपित्तहरं परम्” भावप्र०। “कांस्यमुपहितसरोज-
सापतत्” भाषः।

कांस्यकार उ० स्त्री कांस्यं तत्पात्रं करोति क-अण् उप० स०।
(कांसारि)। जातिभेदे जातित्वाद् स्त्रियां ङीप्। कंस-
कारयज्दे विहतिः। [भेदे हेमच०।

कांस्यनील उ०। कांस्येन कृतः नीलः। (कीमकाजल) अञ्जन-
काक उंस्त्री कै-यज्दे कन्। खनामस्त्राते विहगभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् अशुद्धशावकयोः परतः सैत० पुंस्वत्
काकाशब्दः काकशावकः। “काकाज्ञौलत्रं यमात् क्रौर्यम्”
स्मृतिः। “काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्तल्पं तदपि
दुर्लभम्” उद्भटः। “काकः काकः पिकः पिकः” नीतिमा०।
“काकालो काममधुरा काशोतलवाहिनी गङ्गा। कंसं
जघान कृष्णः कम्बलवनं न बाधते शीतम्” विदग्ध०।
तन्मांसगुणा मदनपालेनोक्ता यथा—“काकमांसमव-
मांसं चतुर्थं दीपनं लघु। आयुष्यं वृद्ध्यं वलां
क्षतदोषव्यापहम्” काकजङ्घायां काकतिक्तत्वोक्तेः तस्यां-
सस्य तिक्तत्वमपि बोध्यम्। राजनि० काकाङ्गेति काक-
जङ्घापण्यायोक्तेः २ काकजङ्घायां पु० “काकजङ्घातलत्रा-
कारत्वात्तथात्वम्। कुत्सितमर्कति अक-अच् कोः कादेशः।
१ पीठमर्पिणि (खोडे) ४ काकप्रधाने दीपभेदे। कस्य शिरसः
आक सेधनम् अक-घञ् इत०। ५ शिरोऽपजालने

ईकाकपदतलत्राकारे ० तिलकभेदे काकवच्चक्षुस्तत्वात्
अथतिष्ठति च यज्दृत्रा०। काकानाम् संघः अण्।
६ काकसमूहे काकपदरूपे १० सुरतव्यभेदे च न० सेटि०।
काकपदयज्दे तलत्रयं दृश्यम्। ईपत् कं कोः। कादेशः।
११ ईपज्जले। वृद्ध० १२ ईपज्जलयुक्ते त्रि०। काकपत्रा।

काककङ्कु उ० काकप्रियः कङ्कुः ईपज्जलयुक्तो वा कङ्कुः।
(चीना) धान्यभेदे हेमच०। [काकजङ्घावृत्ते जटाध०।
काककला स्त्री काकस्य कला अवयवो जङ्घे वावयवो यस्याः।
काकघ्नौ स्त्री काकं हन्ति ट टित्त्वात् ङीप्। १ महाकरञ्जे
राजनि०। तत्फलसेवने हि काकस्य नाशः।
काकचिक्षा स्त्री कामवर्णा वक्ष्मा प्रान्तभागः फले यस्याः।
उ०। गुञ्जायाम् अमरः। उ०। काकचिक्षिः, काक-
चिक्षी, काकचिक्षायत्न यज्दृत्रा०।

काकच्छद् उंस्त्री काकस्य च्छदः पञ्च इव छदः कृष्णत्वात्
यस्य। सञ्जनविशेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। बा०
इच् समा०। काकच्छदिरप्यत्र त्रिका०।

काकजङ्घा स्त्री काकस्य जङ्घे वावयवो यस्याः। (केयोयाटेङ्गा)
ख्याते वृत्तभेदे। “काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता
सुलोमशा। पारावतपदी दासी काकाङ्गापि प्रकीर्तिता।
काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। निहन्ति
ज्वरपित्ताक्षज्वरकण्डूविषक्रमीन्” भावप्र० तत्पर्यायगुणा-
द्युक्तम्। [(वडजाम) स्वार्थे कन् तत्त्वार्थे।

काकजम्बु स्त्री काकवर्णा जम्बुः। भूमिजम्बुयाम् यज्दृत्रा०।
काकजम्बू स्त्री कं जलमकति उत्पत्तिस्थानत्वेन अक-
अण् उप० स० काका काकवर्णा वा जम्बूः कर्म० ऊङ्।
जलजातजम्बूभेदे राजनि०। तस्याः काकनीलेति
जलजम्बुकेति पर्यायतोक्तेः तस्याः कृष्णवर्णफलक-
त्वाज्जलजातत्वाच्च तथात्वम् “सुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा
नादेयी जलजम्बुका। जम्बूः संध्याहिणी रुक्षा
कफपित्ताक्षदाहजित्”। भावप्र० तत्पर्यायगुणाद्युक्तम्।

काकण न० सुसुतोक्ते महाकुष्ठभेदे। “महाकुष्ठान्यौडुम्बरार्थ-
जिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकद्रु कुडानीति” विभक्त्य।
“काकणनिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकण्ठानि काकणकम्”
इति, लक्षितम्। अत्र स्वार्थे कन्। “सर्वैरेवोलुप्यर्दोषैः प्राङ्गः
काकणकं बुधाः” भावप्र० तन्निदानमुक्त्वा “यत् काक-
णनिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं
काकणं नैव सिध्यति” काकणनिका गुञ्जा गुञ्जावर्णत्वेन
मध्ये कृष्णमुक्त्वा रक्तम् अथवा मध्ये रक्तम् अन्वे

क्षेपम् । अपाकं स्वभावात्, विदोषल्लिङ्गम् सर्वेषां
कुशानां विदोषजत्वेऽपि 'उलूखदोषल्लिङ्गम्' भावप्र-
लक्षितम् । अतएव पूर्ववाक्ये 'उलूखदोषैरित्युक्तम्' ।

काकणन्ती स्त्री ईषत् कणन्ती निमीलन्ती कण-निमीलने
शब्द ङीप् कुगतिः० कोः कादेशः । गुञ्जायाम्
सुशु० । तस्याः फलकोपस्थे पन्निमीलनात्तथात्वम् । "कोष्ठ-
मत्वा चोभयन् वस्त्र रक्तं, तन्नाभस्तात् काकणन्तीप्रका-
यम्" सुशु० स्वार्थे कन् । काकणनिकाश्यात् रत्नमा० ।
काकणयश्चे उदा० । "रक्तजानि न्यपोधपरोहविष्ट्रुमका-
कणनिकाफलसदृशानि" सुशु० ।

काकतालीय न० अवितर्कितसम्भवतल्ले यादृक्कन्याये
तद्गुत्पत्त्यादिवशा "समासाच्च तद्विषयादिति" पा० छ ।
अस्मादेव स्नापकादिगार्ह्ये, सृष्टे सुपेति वा समासः, हावि-
वार्यौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काक-
तालमिव काकतालीयम् । उत्तिविषये काकतालयद्वौ
काकतालसम्भवेतत्क्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवद-
त्तागमनस्योपमानम् तालपतनं दल्लूपनिपातस्य,
तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दल्लुना वधस्यो-
पमानम् इति वधादिः काकतालीयादिगद्वाच्यः सम्भ-
व्यते । काकतालसमागमसदृशयोरसमागम इति समासार्थः
तत्प्रयुक्तकाकमरणसदृशसु देवदत्तवधादिः लप्रत्ययार्थः ।
'यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यच्च तद्गते । तदेतत्
काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्" चन्द्रालोकः । "फलानि
काकतालीयं तेभ्यः प्राप्ता न विद्यति" वेणी० ।

काकतिक्ता स्त्री काकमांसवत् तिक्ता । काकजङ्घायां भावप्र०
काकजङ्घायश्चे विवृतिः । (कुं च) शुञ्जायां रत्नमा० ।
तयोः काकमांसदृश्यतित्कत्वात्तथात्वम् ।

काकतिन्दुक उ० काकईषज्जलकस्तिन्दुतिक्तेन्दुकं, काकपर्णो
वा तिन्दुकः काकप्रियो वा तिन्दुकः । (कुं चिलिया)
(माकङ्काते'डु) इति च प्रसिद्धे कुपीवौ भावप्र० ।
तत्पर्णायुष्मादि तलोक्तं यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो
जलजो दीर्घपल्लवः । कुपीलुः कुलयः काकतिन्दुकः
काकपीलुकः । कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदजङ्गवु ।
पादव्यवाहरं स्याद्दि कफपित्तास्रनाशनम्" अत्र फल-
परत्वात् न० । [हेमच० ।

काकतुण्ड उ० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्वस्य ज्वत् । कालागुण्डि
काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्याः । काकना-
सायाम् भावप्र० । काकनासायश्चे विवृतिः ।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्णः अर्धफलेऽस्याः टन् ।
गुञ्जायाम् इला० ।

काकतुण्डो स्त्री काकम् ईषदकं ईषदुःखं तृण्डते तृडि ड-वधे
अण् उप० स० पा० गौरा० ङीप्, सुध्व० षण् ईप् इति
भेदः । राजरीतो नृपयोम्ये पित्तले (गिल्टीकरापितल)
तस्य स्वरूपतया दर्शनात् दुःस्वनायकत्वात् तथात्वम् ।
काकतुण्ड इवाकारोऽस्याः अच् गौरा० ङीप् । (केचो-
याटोटा) २ काकनासादृश्ये च ।

काकदन्तगवेपण उ० काकस्य दन्ताः सनि न वेति संशये
तत्र वखभेदस्य संख्याविशेषस्य च गवेपणमिव अन्वयः
प्रयत्नो यत्र । निष्प्रयोजनान्वेषणयुक्ते न्यायभेदे ।

काकध्वज उ० काकमोषज्जलं बाष्पं ध्वज इवांश । बाहुवाग्नौ
त्रिका० । तस्य ससृष्टादुङ्गलान्या ज्वालाया जातवाप्यस्य
तत्केतनदृश्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकनामन् उ० काकेनापि नाम्यतेऽसौ नम-निच्-
कर्मणि कुनिप् । वक्रतले रत्नमाला तस्य स्रग्दुयाधत्वेन
काकारोहणेनापि नामित्वात् तथात्वम् ।

काकनास उ० काकस्य नासा तदर्थः फलेऽस्य । विकटत-
ड्ये (वङ्गचि) राजनि० । तस्य फलस्य काकनासादृश्य-
लक्षणात्तथात्वम् ।

काकनासा स्त्री काकस्य नासैव फलमस्याः । काकजङ्घायासु
(केचोठेङ्गा) । भावप्र० तद्पर्ण्यायगुणाद्युक्तं यथा-
"काकनासा कणायोष्णा कटुका रसपाकयोः । कफघ्नी
यमनो तिक्ता शोथार्थः श्लेष्मकण्डुतुत्" स्वार्थे कन् । काक-
नासिका तत्कार्ये अमरः । सा च त्रिवृति राजनि० ।

काकनीला स्त्री काक इव नीला । जम्बुभेदे । राजनि० ।

काकन्दिन्दी स्त्री देशभेदे । वा ङीप् । तत्र भवा-
द्यर्थे दीर्घान्तात् युञ् । कादन्दक तत्र भवेति । १२ तद्देश-
वासिप्रचारात् तेचायुधजीविनः । संघपरत्वे ततः दाम-
न्यादि० स्वार्थे ङ । काकन्दीय तद्देशवासिनि आयुध-
जीविनश्चे ।

काकपक्ष उ० काकस्य पक्षः तदाकारोऽस्य अच् । (काणपाटा)
काणजुलपी) प्रसिद्धे शिरोऽधःकर्षणार्थस्य केशभेदे । "स
हस्तचूलचलकाकपक्षकैः" "काकपक्षधरमेव याचितः" "तौ
प्रथमचलकाकपक्षकौ" "काकपक्षधरेऽपि राघवे" इति
च रघुः "काकपक्षधरो युवा" पञ्चउ० रामकवचम् ।

काकपद उ० "पादौ हौ स्तन्वयुग्मस्यौ चिप्रा लिङ्गं भगे
लघु । कामयेत् काष्ठकां काभी भन्तः काकपदो मतः"

रतिमञ्जुके १ रतिवस्त्रभेदे । काकस्य पदं पदमानम् ।
२ काकपदं लघुपरिमाणे न० । तत्परिमाणेन शिरसि
शिखास्थापनं कृतौ विहितम् । काकस्य पदाकारो
ऽस्त्वस्य यत् । ३ काकपदं लघुकारे घन्यलेखनकाले
जलमधोवाभिचपङ्क्तिरेखने प्रकृतघन्यलुटिच्छब्दे ३ रेखा-
विशेषे । लेखकसंप्रदायप्रसिद्धिः ।

काकपर्णी स्त्री काक इव लघुः पर्णमस्याः काकभीषज्जलं
पर्णोऽस्या वा गौरा० ङीप् । सुहृत्पर्णः भावप्र० तस्याः
काकलघुपर्णत्वात् ईषज्जलपुष्पत्वत्वाच्च तथात्वम् ।

काकपीलु पु० काकप्रियः पीलुः । (कुविला) कुपीली ।
राजनि० संज्ञायां कन् । तत्रार्थे भावप्रकाशोक्ततद्गुणादि
काकतिन्दु कण्ठे उक्तम् ।

काकपुच्छ पुंस्त्री काकश्चैव पुच्छो यस्य । कोकिले गच्छ-
रत्ना० । स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधात्वाच्च ङीप् ।
किन्तु “पुच्छाच्चेति” वार्त्ति० वा ङीप् ।

काकपुष्ट पु० काकेन पुष्टः । कोकिले त्रिका० । कोकिल्या
हि स्नायुस्कोटनाशकतया काकाखंडं तवीडात् निष्कास्य
स्नायुं तत्र स्थापयित्वा काकहारा स्नायुजपोषणात्
कोकिलस्य तथात्वम् ।

काकपुष्प न० काकपर्णं पुष्पमस्य । गन्धपर्णे राजनि० ।
काकप्रिय त्रि० काकैरनतकन्धरेः प्रीयते पा-यत् “कन्धरे-
धिकार्यवचने” पा० ३२० । पूर्वोदकत्वेन प्रशस्ते काकैः
प्रेमे नदादौ । “काकमेया नदी” शि० कौ० ।

काकफल पु० काकप्रियं फलमस्य । निम्बवृक्षे राजनि० ।
तस्य तिक्तत्वेऽपि काकस्य तत्फलप्रियत्वात्तथात्वम् ।

काकबन्ध्या स्त्री काकीव बन्ध्या पुं वत् । काकीवत् एकमात्रपुत्र-
जननेन बन्ध्यात्वप्राप्तायां स्त्रियाम् काकस्य सक्तपुत्रत्वञ्च
काकरुतगद्गोक्तप्रमाणादवसेयम् । “काकबन्ध्या च या
नारी कृतापत्न्या च या भवेत् । बह्वपत्न्या जीववत्सा सा
भवेद्वात्र संशयः” पद्मपु० रामकवचम् ।

काकवलि पु० ४२० । काकेभ्योदेवेव लौ काकरुतगद्गे विवृतिः
काकभाण्डौ स्त्री काकस्य ईषज्जलस्य सुसनिष्ठावच्छेदकस्य
भाण्डौ जुडभाण्डमिव । महाकरञ्जे राजनि० । तत्फल-
सेवनात् सुखात् ईषज्जलच्छावात्तस्यास्तथात्वम् ।

काकभीरु पु० ५२० । मेचके त्रिका० ।

काकमद्गु पु० काक इव लघुमद्गुः दालूहे खने त्रिका०
“घनं हृत्वा त दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते” भा० वज्र०
५५२० लो० ।

काकमर्द पु० काकं मृदाति मृद-वर्ण उप० सं० । (माखाल-
यथा) इति ख्याते महाकाकवृक्षे राजनि० । खलु ।
काकमर्दकोऽप्यत्र रत्नमात्रा ।

काकमाची स्त्री काकान् मञ्जुते मवि-वर्णं पृषो० नलोपः
पा० गौरा० ङीप्, सुग्व० षण् ईप् । कटफललतायाम् ।
(कठेया गुडकामाद) इति ख्याते वृक्षे भावप्र० ।
तत्पृष्यायगुणाद्युक्तं तत्रैव यथा—“काकमाची ध्वाङ्ग-
माची काकाङ्गा चं वायधी । माकमाची त्रिदोषघ्नी
स्त्रिधोषा स्त्ररगुदा । तिक्ता रसायनी शोधकृष्टार्थी
ज्वररोगजित् । कटुनैर्लङ्घिता हिक्काष्फटिहृद्रोगनाशिनी’
‘काकमाचिजनितं मृदुशकं वेशवारमित्तं शुभवासम् ।
तप्ततैलतलेन सुपाकं कैरवाप्य न कृतं सुखवासम्”
इत्यत्र वैद्यके चसंज्ञायामपि “हृत्पापोरिति” पा० लुसः
इति बोध्यम् । स्त्रार्थे कन् काकमाचिकाऽप्यत्र ।

काकमाट स्त्री काकस्य मातेव पोषिका तस्य तत्फलप्रिय-
त्वात् । काकमाट्याम् । राजनि० ।

काकमुद्गा स्त्री काकेन ईषज्जलेन मुद्गं गच्छति गम-उ ।
मुद्गपर्णाम् अमरः ।

काकयव पु० काकभीषज्जलमत्र ताडयो यव इव नीरस-
त्वात् । (यवाग्रा) इति ख्याते पदार्थे “यवाऽग्राः
पण्डितिलाः यथा चर्मभया मृगाः । तथैव पाण्डवाः सर्वे
यथा काकयवा इव” भा० १०५ अ० । काकयवा
निष्फलवृक्षधान्यानि” नीलकराटः ।

काकरुत न० काकस्य रुतम् । काकगद्गे । काकादिरवादेः भावि-
शुभाशुभसूचकतया शकुनत्वं यथाह वृ० सं० ८५ अ० ।
“प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदः काकः करालको वामे ।
विपरीतमन्यदेशेषु वधिलोकप्रसिद्धैव । वैशाखे निरूप्यते
वृक्षे नीलः सुमित्रशिवदाता । निन्दितकण्टकशुष्के-
ष्वसुमित्रमयानि तद्देये । नीलः प्राक्काखायां शरदि
भवेत्प्रथमवृष्टिपरस्वाम् । वास्योत्तरयोर्मध्या प्रधान-
वृष्टिस्फोरूपरि । शिखिदिशि मण्डलवृष्टिर्नैर्वात्रां शार-
दस्य निष्पत्तिः । परिशेषयोः सुमित्रं भूषकसम्पत्
वायव्ये । शरदं भूषणमवधौ धान्यप्रासादगेहनिष्पत्तेः ।
शुभो भवति स देशश्चौराणावृष्टिरोगार्तः । द्वित्रिवृत्तः-
यावत् सुमित्रं पञ्चभिर्द्विपान्यत्वम् । अखण्डावकिरण-
मेकाग्रताप्रकृतिश्च न शिवाय । चौरकवर्षे चौराविवर्-
कृतः सितैश्च वज्रिभयम् । विकलैर्द्विभिर्लभयं काकानां
निर्दिशेच्छुभिः । अनिमित्तसंज्ञितैर्पानमभ्यगैः सु-

ज्ञव' प्रवाशङ्गिः । रोधयकाकारैरभिधातो वर्गवर्गस्वैः ।
 अथवाय त्रयणपक्षैररविधातैर्जनानभिभवन्तः । कुर्वन्ति
 यत्तुद्वि' निशि विवरन्तो जनविनाशम् । सव्येन खे
 अमङ्गिः स्वभय', विपरोतमखलैव परात् । अत्याकुलं
 भ्रमद्विवातोद्गमो भवति काकैः । अर्धसंस्थाचलपत्ताः
 पचि भयदाः कुङ्कुमाय धान्यसुषः । सेनाङ्गस्या युवं
 परिभोष' चान्यधतपत्ताः । भस्मास्त्रिकेशपत्ताणि विन्य-
 सन् पतिवधाव यथायाम् । मयिकुसुमाद्यवहनेन सुतस्य
 जन्माङ्गनायाव । पूषाननेऽर्धलाभः सिकताधान्यार्ह-
 ष्टकुसुमपूर्वैः । भयदो जनसंवासाद् यदि भाण्डान्य-
 पनयेत्काकः । बाह्वनशस्त्रोपानच्छलच्छायाङ्गकुट्टने मर-
 णम् । तत्पूजायां पूजा विवाकरणेऽक्षसम्प्राप्तिः ।
 यद् व्यसुपनवेत्तस्य लम्बिरपहरति चेत्पूणायः स्यात् ।
 पीतद्रव्ये कनकं, वस्त्रं कार्पासिके, सिते रूष्यम् । सशोरा-
 र्जुनवज्जुलकुलद्वयडुलिनगा स्वन्तश्च । प्राडपि दृष्टिं
 दुर्द्दिनमन्तौ स्नाताय पांशुजालैः । दारुणनादस्रकोट-
 रोपमो वायसो महाभयदः । सलिलमवलोक्य विरवन्
 दृष्टिकरो ऽन्धारुरापी वा । दीप्तोद्दिग्धो विटपे विकुट्ट-
 यन् वज्रजिह्वतपलः । रक्तद्रव्यं दग्धं दण्डकाठं वा मृष्टे
 विदधत् । ऐन्द्रादिदिगवलीको सूर्याभिमुखो रवन् मृष्टे
 मृष्टिषः । राजभयचोरबन्धनकलहाः स्युः पशुभयं चेति ।
 ग्रान्तामैन्द्रोमवलोकयन् रयाद्राजपुरुषमिह्नापिः । भवति
 च सुवर्णलब्धिः शास्त्रमुदायनापिष्य । आन्धेयामन-
 खाजोविक्रयवतिप्रवरधातुलाभश्च । याम्ये मापकुलत्या
 भोज्यं गान्धर्विकैर्योगः । नैर्ऋत्यां दूताभ्योपकरण-
 दवितेनपलभोव्यापिः । वारुण्यां मांससुरासुवधान्य-
 सस्ररत्नापिः । मारुत्यां शस्त्रायुधसरोजवल्लीफलमयना-
 पिष्य । सौम्यायां परमाज्ञायनद्वाराम्बरप्राप्तिः ।
 ऐशान्यां सम्प्राप्तिर्दत्तपूर्णायां भवेदनदुहश्च । एवंफलं
 मृष्टपतेर्दृष्टसमाश्रिते भवति । गमने कर्णसमचेत्
 जेमाय न कार्यसिद्धये भवति । अभिसुसुपतिं यात-
 विरवन्निनिवर्त्तयेद्यात्ताम् । वामे वाशित्वादौ दक्षिण-
 पात्रेऽनुवायते यातः । अर्धापहारकारी तद्विपरोतो
 ऽर्धसिद्धिकरः । यदि वाम एव विरवान् सृष्टसृष्टिर्वायिनो
 ऽनुलोमगतिः । अर्धस्य भवति सिद्धिं प्राच्यानां दक्षिण-
 चैवम् । वामः प्रतिलोमगतिर्वायन् गमनस्य विघ्नस्तद्वति ।
 तत्पक्षस्यैव फलं कथयति यद्वाञ्छितं गमने । दक्षिण-
 विरवं ज्ञत्वा वामे विरवाद्योपेक्षिताप्राप्तिः । प्रतिवाश्य

पुरो यावाद् द्रुतमप्येऽर्वागमोऽतिमहान् । प्रतिवाश्य
 पृष्ठतो दक्षिणेन यावाद् द्रुतं क्षतजकर्ता । एकवरणो
 ऽर्कभीलन् विरवंच पुरो रधिरहेतः । दृष्टार्कमेकपाद-
 स्तुग्धेन लिखेद्यादा स्तपिष्ठाणि । परतो जनस्य महतो
 वधमभिधत्ते तदा बलिभक् । सस्रोपेते जेले विरवति
 शान्ते ससस्यभूलब्धिः । आकुलचेष्टो विरवन् सोमान्ते
 ह्येयज्ज्यातः । सुस्निग्धपलपल्लवकुसुमफलानम्यसुरभि-
 मधुरेषु । सशोरात्रणसुस्थितमनोचक्षुषेण चार्थकरः ।
 निषपद्मसस्ययादलभवनप्रासादहर्म्यहरितेषु । धान्योद्भव-
 मङ्गल्येषु चैव विरवन् धनागमदः । गोपुच्छस्ये वल्मीकगे
 ऽथवा दयनं भुजङ्गस्य । सद्यो ज्वरो मङ्गिषगे विरवति
 गुल्मे फलं स्वल्पम् । कार्यस्य व्याघातसृणुते वामगे
 ऽस्थिसंस्थे वा । अर्धार्गिगुटे ऽग्निहृते च काके बधो
 भवति । कण्टकिमित्रे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कल-
 हश्च । कण्टकिनि भवति कलहो वज्रोपरिवेष्टिते बन्धः ।
 लिङ्गायेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्याङ्ग्ये । पुर-
 तश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनप्राप्तिः । स्ततपुरुषाङ्गाव-
 स्थितोऽभिवाशन् करोति स्तन्युभयम् । भस्मस्त्रिष्य च
 चक्षुः यदि वाशत्यस्थिभङ्गाय । रज्ज्वस्थिकाठकण्टकि-
 निःसारशिरोरुहानने रवति । भुजगगददं द्रुतस्तर-
 यस्त्रान्निभयान्यनुक्रमयः । सितकुसुमाशुचिमांसाननेऽर्ध-
 सिद्धिर्दक्षिणेक्षिता यातः । पुन्यन् पक्षावध्वानने च
 विघ्नं सृष्टः कथति । यदि मृष्टलां वरलां वल्लीं
 वादाय वायते बन्धः । पाषाणस्ये च भयं क्लिष्टा-
 पूर्वाधिकयुतिश्च । अन्योऽन्यमक्षसङ्काभितानने दृष्टिर-
 त्तमा भवति । विज्ञेयः स्त्रोलाभो दम्पत्योर्वाशतो-
 र्युगपत् । प्रमदागिरउपगतपूष्णकुम्भसंस्थेऽङ्गनार्थ-
 सम्प्राप्तिः । घटकुट्टने क्षतविपद् घटोपदहनेऽक्षसम्प्राप्तिः ।
 स्तम्बावारादीनां निवेशसमये रवंशलत्वचः । सूचयते
 ऽन्यस्थानं निखलपलस्तु भयमात्रम् । प्रविशङ्गिः सैन्या-
 दीन् सन्ध्रकङ्कर्विनामिषं ध्याङ्ग्यैः । अविस्त्रैस्तैः प्रीति-
 द्विपतां युवं विरुद्धेय बन्धः । गृकरसंस्थे पङ्काज्जे गृकरे द्विके
 ऽर्वापिः । जेमं खरोध्रसंस्थे केचित्ताङ्गवर्धं तु खरे ।
 बाह्वनलाभो ऽश्वगते, विरवत्यनुयायिनि क्षतजपातः । अन्ये
 ऽश्वगजजलो यातारं काकवद्विहगाः । हात्रिंशत्प्रविभक्ते
 दिक्चक्रे यद्यथा सृष्टिदम् । तत्तत्तथाऽभिधेयं शुच-
 दोषफलं विद्याच्छनाम् । का इति काकस्य रतं खनि-
 लयसंस्थस्य निष्फलं मोक्षम् । कवदति चात्माप्रीत्यै

क इति स्ते स्त्रिग्वमित्वाप्तिः । कः इति कलहं
 कुरुकुरु, कर्ममय कटकटेति दधिभक्तम् । केके विरते
 कुकु वा घनलाभं यायिनः प्राह । खरे खरे पचिका-
 गममाह कखाखेति यायिनो म्त्वम् । गमनप्रतिषेधक-
 माखलखल सद्योऽभिवर्षाय । काकेति विधातं काक-
 टोति चाहारदूषणं प्राह । प्रीत्यास्पदं कवकवेति
 बन्धमेवं कगाकुरिति । करकौ विरते वर्षं शुद्धवन्नासाय,
 गडिति वस्त्राप्तिः । कलयेति च संयोगः मूहस्य
 ब्राह्मणैः साकम् । फडिति फलाप्तिः फलवाहिदर्थनं
 टडिति प्रहाराः सुः । स्त्रीलाभः स्त्रीति स्ते गडि-
 ति गवां, डडिति पुष्पाणाम् । युद्धाय टाकुटाकिति
 युद्ध वज्रमयं कटेकटे कलहः । टाकुलि चिष्टिचि
 केकेकेति उरश्चेति दोषाय । काकद्वयस्यापि सभा-
 नमेतत् फलं यदुक्तं स्तचेतिताद्यम् । पतन्निषोऽन्ये
 ऽपि यथैव काको वन्वाः श्ववच्चोपरिदंष्ट्रयो ये । स्थल
 सखिलचराणां व्यत्ययो मेघकाळे प्रचुरसखिलवृक्षै
 शेषकाळे मयाय । मधु भवननिर्माणं तत्करोत्याशु मृन्मं
 मरणमपि निहन्तीनाम क्षिका मूर्ध्निनीला । विनिक्षिपन्त्यः
 सखिले ऽण्डकानि पिपीलिका दृष्टिनिरोधमाहः ।
 तरुस्थलं वापि नयन्ति निम्नाद् यदा तदा ताः कथ-
 यन्ति दृष्टिम् । कार्यं तु मूलमकुने ऽनारजे तदङ्गि
 विन्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः । प्रारम्भवान-
 समयेषु तथा प्रवेशे व्याहृतं न शुभदं काचिदप्यु-
 शन्ति । शुभं दशापाकमविज्ञविज्ञं मूलाभिरन्नामय
 वा सहायान् । इदस्य संविज्ञमनामयत्वं वदन्ति ते
 मानयितुर्नपस्य । क्रोगादूर्ध्वं शकुनिविरतं निष्फलं
 प्राहुरेके तन्नानिटे प्रथममकुने मानयेत्पञ्च षट् च ।
 प्राणावाभानूपतिरशुभे षोडशैव द्वितीये प्रत्यागच्छेत्
 स्वभवनमतो यद्यनिदृष्टतृतीयः ।

काकस्य वर्यादिभेदेन विप्रादिभेदकचनपूर्वके कालभेदेन
 तद्गुणादिफलसक्तं वसन्तराजमाकुने यथा

‘‘अथोच्यते काकस्तं स्तानां मूर्ध्नि स्थितं शाकुन-
 भाषितानाम् । अचिन्तितवेदितकार्यं विज्ञिः पूर्वा-
 दिकाठाप्रहरक्रमेण । ये ब्राह्मणश्चलियश्चैव मूहः
 काका भवन्त्यन्यजपञ्चमासो । वर्याकृतिभ्यां अपिभा-
 षिताभ्यां सदाभिवृक्तं रूपलक्षणीयाः । हृत्प्रमाणो
 गुरुदोर्ध्वतुण्डो दृढस्तरः कृष्णवपुः स विप्रः । पिङ्गाज-
 नीलाक्षविभक्तवर्णः स्यात् क्षत्रियस्त्रीक्षारवोऽतिमूहः ।

यः पाण्डुनीलः सितनीलचक्षुर्नासार्धरुद्धो रटितश्च
 वैश्यः । मण्डलविभूरिककारणशब्दः मूहः कृष्णकृष्णलो
 निरुलः । विरुलस्त्रुष्णास्ततुर्विगहो यः कन्व-
 रादोप्ररवः विभर्त्सि । स्थिरारवः स्वैर्यसमेतवृद्धिः
 काकोऽन्यजातिः खलु पञ्चभोजः । द्रोणाभिधः कृष्ण-
 वृद्धिजो यो स्यात्तः स काकः खलु सुखदृष्ट्या । तस्मा-
 द्भते श्यामगलो निरोत्तः चेत्तच्च निन्दोद्भुतदर्शने
 ऽसौ । विप्रः स्फुटं जल्पति पुच्छमानो नूनं ततः क्षत्रि-
 यजातिराह । आख्याति वैश्यस्त्वधवासनेन ज्ञवीति
 मूहो बलिदानलोभात् । मन्त्रं कृतं जल्पति कृष्णवर्णः
 सदा समस्तं पिङ्गोऽन्यजातिः । सद्यस्त्रिप्राहदगाह-
 पक्षैः पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण । शान्ते प्रदीप्ते
 च रटन् विहङ्गः शुभप्रदो दीपपराङ्मुखः सन् । न
 कापि रौद्रो रटितः प्रयस्तः सर्वत्र यस्तो मधुरश्च रक्तः ।
 दीपस्थितो यः परस्परसरेण विरौति दीप्राभिमुखः स का-
 थ्यम् । निष्पाद्य निर्नाशयते च सम्यग्दीप्तोन्मुखः शान्त-
 रवो हि सिद्धैः । शान्तप्रदीप्राभिमुखो विधाय शब्दं
 प्रविश्याथ पुनः प्रदीपाम् । यो रौति काको मधुरसरेण
 कृत्वा विहङ्गं स ददाति सिद्धिम् । विधाय दीप्राभिमुखो
 विरावः ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति । यो वावसोऽसौ
 विनिहन्त्यसस्यक कार्याणि सर्वाणि पुनः करोति । विप्रादिग०

सूर्योदये पूर्वदिशि प्रशस्तस्थाने स्थितो यो ऽभिमुखं
 विरौति । नाशं रिपोश्चिन्तितकार्यं सिद्धिं स्त्रीरत्नलाभं स
 करोति काकः । ध्वजः प्रभाते यदि वज्रभागे विरौति तितृन्
 रमणीयदेशे । शत्रून् प्रणश्यत्यचिराद्विगहः प्रयति यो-
 धितु समवाप्यते तत् । स्वन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां
 काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् । रोगान्तिष्ठन् परस्पर-
 सरेण रम्येण चेष्टागमयोपिदाप्तिम् । नैर्ऋत्यभागे यदि
 च प्रभाते करोति काकः सङ्घा विरावम् । क्रूरं ततः
 कर्षं समभ्यपेति दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः । प्रातः
 प्रतोच्यं यदि रौति काको ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः ।
 स्त्रीवस्त्रभूतपुरुषागमश्च कलिः कलत्रेण समं तदा
 स्यात् । ध्वजस्य शब्दे पयनालयस्थे वस्त्राद्ययानाभि-
 मतागमाः सुः । पान्यागमः प्राक्तनवृत्तिनाशः स्यादन्यदेशे
 गमनं स्वदेशात् । दिक्षुत्तरस्यां सुरवः प्रभाते निरीक्ष-
 माणो बलिभुग् नराणाम् । ददाति दुःखं भुजगाश्च
 भीतिं दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम् । दिशोऽवस्थां यदि
 रौति काक आगच्छतस्त्राद्वनितान्यजातो । व्याभेर्निमित्तं

प्रियवस्त्रलाभो भवेत्तदा रोगबलेऽवसानम् । ब्रह्मप्रदेशे
स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण । अभीक्ष्णितार्था-
गमनं भुवं स्थात् स्नामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः” ।
इति सूत्र्योदये काकशकुनम् । “पूर्वज्ञं यामे प्रथमे
सयज्ञः काको भवेच्चिन्तितकार्यसिद्धौ । अमीष्टलोकागमनं
तथा स्नात्तदार्थलाभो नियतं नराणाम् । आग्नेयभागे
यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभविद्वेषिषधौ भवेताम् । जतान्त-
भागे बलिभुग्विरावः स्त्रीलाभसौख्यप्रियवक्त्रकारो । नैर्ऋत्य-
कोणे प्रिययोषिदाम्निष्मिंटाशनं सिद्धतिं चिन्तितोऽर्थः ।
दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामभ्यर्चनीयागमनाम्बुडटी ।
वायव्यकोणे करटः शुभः स्थात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च ।
सौख्ये च भीष्मस्वरशोकवार्त्ता सौम्या च वार्त्ता धनलाभ-
वार्त्ता । देशान्तदेशेऽभिमतेन सङ्गृह्णासौ छतायाद्वड-
लोकसङ्गः । ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः सम्मानसम्पदद्रविण-
सिद्धिः” । इति प्रथमप्रहरे शकु० । “प्राच्यां द्वितीये प्रहरे
विरावः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति । चौराङ्ग्यं व्याकु-
लता च बद्धो जायेत काचिन्नहती च शङ्का । छतायदेशे
नियतं कलिः स्थात् प्रियागमाकर्णनयोषिदाम्निः । वास्ये
तु दृष्टिर्भहती च भीतिः प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्थात् ।
रजोदिशि प्राणभयं तदा स्युः स्त्रीभोज्यलाभाखिलरक्-
प्रणायाः । भवेत् प्रतीच्यां प्रवला बलाप्रियोपागमो दृढि
सुवर्णं च । समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो दूतागमस्त्री
पथिताक्षलाभः । सौख्ये गणेषागमनं जयं च रस्ये
रवे, चौरभयं त्वरस्ये । महेश्वरायाविरुतस्य काकचौरा-
ग्निसंज्ञासविरुहवार्त्ताः । ब्रवीति रुजैरटनैररुहैः
सदार्थगुणागमनं जयं च । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
आकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम् । मिष्टान्नभोज्यं च ददाति
पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः” । इति द्वितीयप्रहर-
श० । “ऐन्द्र्यां विरुतः प्रहरे तृतीये दृढिं तथा चौरभयं
ब्रवीति । जलस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रां
शुभकार्यसिद्धिम् । अग्नेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च
विरुहवार्त्ता विफला च यात्रा । भवेद्विरुहैर्बलिभुग्वि-
रावैर्जयादिवात्ता च भवेद्विरुहैः । ककुभ्यवाच्यां कु-
रुतेऽतिदुर्लभं रोगं तथाप्रागमनं विरुहः । जुष्टाणि
कार्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्वाणि तन्मृत्तया नरा-
णाम् । क्रव्याददेशे जलदागमः स्नान्मिष्टान्नलाभो रि-
पवो न सन्ति । मृष्टागमः स्नामिविरुहवार्त्ता भवन्ति
यात्राश्च च कार्यनाशः । स्थात् पथिमे नष्टधनस्य लाभो

दूराध्वयानं सुहृदागमश्च । योपागमोऽभीष्टजयादि-
वार्त्ता यात्राश्च रस्ये रटितोऽर्थसिद्धिः । वातालये ड-
र्दिनमेव वार्त्ता चौराग्निसंज्ञासमागमश्च । सनोप-
वार्त्ता वरयोषिदाम्निर्वात्रा रवे स्नान्मधुरे प्रयस्ता । या-
मे तृतीये विरुतस्य दीच्यां कार्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् ।
भोज्यप्रदङ्ग्यं शुभदा च वार्त्ता प्रयाणकं वैश्वसमा-
गमश्च । दिश्वन्धकारेः कुरुते सुशब्दो भोज्यं जयं हानि
कली कुशब्दः । ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां भोज्यं च
ताम्बूलयुतं ददाति” । इति तृतीयप्रहरशकु० । “ऐन्द्र्यां
तृतीयप्रहरेऽर्धलाभो भूमीशपूजा भयद्विरोगाः । वज्रे-
विभागे भयरोगसङ्ख्यः मिष्टागमो वायव्यवाग्निनेन ।
वास्ये रवे तस्मिन्वेरिभीती स्थातां विशिष्टागमरोगसङ्ख्यः ।
स्थात् यातृधान्यां सहती प्रद्विरभीष्टसिद्धिः पथि चौर
शुभम् । दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे हिजातिरस्येति ततो
ऽर्धलाभः । आयाति योषिद्विजयाम्बुदृष्टिः सिद्धिः
प्रयाणे नष्टपतेर्वरश्च । वायव्यभागे करटस्य शब्दं
रायाति योषित् प्रियमानिनी या । भुवं प्रवासो दिन-
सप्रलेन शीघ्रागमः स्थात् गमने जते च । कुवेरभागे
पथिकोऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता ।
वैश्याद्वनाभिस्तुरगादिरुढा यात्रा विरुहे स्मियते च
रोगी । स्थाणौ स्थितः स्नाद्बलिभुग्विरावैः सुवर्णवार्त्ता
सङ्गो विनाशः । ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वार्त्ता
भवेन्नाध्यत्मिका च सिद्धिः” । इति चतुर्थप्रहरशकु० ।
“यज्ञापितं शाकुनिकैर्विमथं शुभाशुभं दिक्प्रहर-
क्रमेण । तत्राशुभं यच्छति दीपप्रशब्दः श्रेयष्करः शान्त-
वश्च काकः । रस्यं रवं दीपदिशि प्रसर्पन् शान्तां दिशं
भूरि फलं ददाति । तदेव तच्छं वितरत्यसौ वै दीप्रा
स्थितः पश्यति दीपप्रकाशम् । यथोपदिष्टं फलमल-
दुष्टं तथैव तद्दीपदिशि स्थितः सन् । ध्वाङ्गोऽधिष्ठो विरु-
धन् करोति निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्रां ककुभश्च
पश्यन् । ददात्यभीष्टं फलमेवमलं दीप्रां स पश्यन्तु
तदेव तूर्णम् । आकारचेष्टारवभागविज्ञासत्वारि
काष्ठादिनयोः क्रमेण । सदाभिमुक्ताश्च निरूपयन्ति व-
स्त्राश्च ते काकरुतं मनुष्याः” । इति काकरुते दिक्प्र-
मेदं शकु० । “यत्प्रकालमधिष्ठत्य किञ्चन प्रोच्यते बलिभजो

यथाक्रमम् । आलवाण्डकविचारसुन्दरं शाकुनं सकल-
शाकुनोत्तमम् । वैशाखमासे निरूपद्रवेण द्रुमेण काकस्य
शुभाय नोडम् । निन्द्येण शुभकेण सकलकेषु द्रुमेण दु-
र्भिक्षमलाभहेतुः । प्रशस्तवृत्ते यदि पूर्वशाखामाश्रित्य
काकेन कृतः कुलायः । तद्वटिरिष्टा शकुनप्रमोदो नीरो-
गता स्याद्विजयय राक्षः । आग्नेयशाखारचिते च नीडे
स्याद्वटिरिष्टार्तिभयं कलिष । दुर्भिक्षयत्नद्वयदेश-
भङ्गो भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् । वास्यासु शाखासु
च वायसेन नीडे कृतेऽस्मिन् जलपातमाहुः । व्याधि-
प्रकोपं मरुतं समन्ताद्वज्रयं शत्रुं विरोधितां च । नै-
र्ऋत्यशाखारचिते च नीडे तस्मात्पुनर्नैर्ऋति वर्षाकाले ।
पीडा नृणां विज्वलचौरभीतिदुर्भिक्षयुक्तानि भवन्तु-
वश्यम् । नीडे कृते पश्चिमवृत्तशाखामाश्रित्य काकैः
कविता च वृष्टिः । नीरोगता चेन्मनुभिरुद्विष्टः सम्भूत-
प्रमोदाश्च भवन्ति लोके । वायव्यशाखासु कृते च नीडे
प्रभूतवाताखजलाश्च मेघाः । सुर्मूषिकोपद्रवशस्त्रनाग
पण्डितोद्गमहारिरोधाः । कौबेरशाखामधिलय
नीडे कृते भवेत्प्राष्टिष वृष्टिरिष्टा । भवन्ति च ज्ञेयसुभि-
क्षसौख्यनीरोगताद्विषमद्वयोऽस्मिन् । ईशानशाखासु
च वृष्टिरस्या वैरं प्रजानासुपसर्गदोषः । स्याद्वायवानां
कलहप्रवृत्तिर्मय्यादया होयत एष लोकः । वृणाप-
नीडे त्वतिवर्षकाले मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः । तच्छापि
वृष्टिर्न भवत्यधस्तात् स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् ।
अवृष्टिरोगादिभयादिद्विषं विद्याच्च भूमौ बलिभुक्
कुलाये । शुक्ले च वृत्ते उमराक्षनाशौ प्राकाररन्ध्रे च
भयं प्रभूतम् । निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा वलमीकरन्ध्रे व्रत-
तिजघोह । काकस्य नीडे रगवृष्टिदोषैर्भवन्ति न्यून्या
नियमेन देयाः । इति काकनोडशकुनम् । अथ
काकाण्डशकुनम् । “एकं भजेद्धारुणमग्निमंशं हि-
तोयकं मारुतकं हतीयम् । ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव
मण्डानि काक्याः परिकीर्तितानि । काक्या भवेद्धारुण-
मण्डकं चेत् पृथ्वी तदा नन्दति सर्वशस्त्रैः । मन्दप्रवर्षो
ऽनलसंज्ञके ऽण्डे नोप्रास्य धीजस्य भवेत् प्ररोहः । जा-
तानि गस्थानि समीरणेऽण्डे स्वादनि कीटाः शलभाः
शुकाद्याः । ज्ञेयं सुमित्रं सुखिता धरित्री स्यादैन्द्रो-
ऽण्डे ऽभिमतता च सिद्धिः” । इति काकाण्डशकुनम् । “यात्रा-
निमित्तानि च कीर्त्तयामः सकलप्रजानां शकुनानि यानि ।
विप्रायुतानि प्रजङ्गलनयानां च सर्वान् कुरुतेऽध्वनीनः ।

भुङ्क्ते बलिं पशुपु मन्त्रपूतं त्वं प्राणेषु प्राणेषु वर्षलक्षम् ।
युग्मेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु तथ्यं खगेन्द्राय सकल-
प्रजाय । विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै मन्त्रेण पूजां
दधिभक्तयुक्ताम् । उदीर्य कार्यं निजमध्यमेन विलोक-
नीयं शकुनं तदर्धम् । वामेन शब्दं मधुरं विसृज्य ब्रजं
स्ववामेन करोति काकः । सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमश्चा-
शुभप्रदेशे तु तदन्वयपम् । प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गे
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ । यातुः करोतीहितकार्य-
सिद्धिं ज्ञेयश्च शीघ्रं पुनरागमश्च । वामे कलं रौतुतु-
लोमयावी यो वायसो ऽसौ सकलार्थसिद्धौ । स्यातां
क्षमादक्षिणवामशब्दौ सिद्धौ, विरुद्धौ विपरीतभूतौ । पृष्ठे
विराट् मधुरं विसृज्य ब्रजं चापि मतो हिताय ।
प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः सर्वेऽपि काकैः कविता वि-
हङ्गाः । कृत्वा रथं यः पुरतः प्रयाति उपस्थितो यो
सुदमादधाति । कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिपाशौ
पुंसं तदाभीष्टफलं ददाति । सन्धौ गजानां नियतं
गजाग्रिं गजेऽधिष्ठः पृथिवीपतित्वम् । हरङ्गमे वाहन-
भूमिलाम् करोति काको विजयं ध्वजे च । प्रनष्टलाम्
विजयं च क्रूमे, क्षिप्रं नदीरोधसि कार्यं सिद्धिम् । पूर्णं
घटेऽङ्घ्रिष घनाग्रिद्विषं ध्वाङ्गोऽधिष्ठः कुरुते स-
शब्दः । प्रासादधान्योद्भवहर्म्माष्टवनिपक्षयस्यानि
ग्राहलादौ । ध्वाङ्गो ऽधिष्ठो धनसाधनाय रौति धियं
यच्छति युष्मरावः । पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्यो तदा
वटाद्येषु तरुषुपीड । स्थितो खन्य भोजनपानमिष्टं
विष्टं च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् । अन्नादाविषाफलमूल-
पुष्पमत्स्यादिभिः पूर्णसुखः सदैव । संहृष्टलाभो ऽभि-
मतार्थसिद्धौ मिष्टान्नभोक्षाय सदैव काकः । नारीशिरः-
पूर्णघटस्थितस्य काकस्य शब्दैर्नित्ताधनाग्रिः । शयाधि-
ष्ठस्य च तस्य शब्दैः समागमः स्यात् सजनेन साङ्गम् ।
गोष्ठवद्रूपान्तरगोमयेषु तृणानि वर्षश्चलोकितायः ।
आहारमन्यस्य तथा ददानो ददाति भोज्यं बलिभु-
म्बित्वम् । धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं विरौति
पश्यद्विधिलामकारी । करोति लामं पुरतः स वृष्टो
यस्यासि वक्त्रे त्वयमशुष्कम् । वृष्टेषु रम्याङ्कुरपत्र-
पुष्पच्छायाफलाद्येषु सकलप्रजस्य । शब्देन सिध्यन्त्य-
सकलक्षराणां सदैव सर्वाणि समोहितानि । प्रयान्तनादः
शिखरे तरुणां स्त्रीसङ्गशौक्यं करतोऽभिधत्ते । धा-
त्यादिक्लृष्टेषु तथाक्षलाभो गोष्ठवशो सोवनिताधनाग्रिम् ।

क्षेमं विधत्ते करमस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधञ्च ।
 क्रोडस्य पृष्ठे वचमर्चलामं तस्यैव पृष्ठे घनलम्पट्के ।
 सद्योच्चरं सैरिमपृष्ठसंस्थो स्तुताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
 कार्यक्षतिं रिक्तपटस्य संस्थः काकः कलिं काष्ठमधि-
 क्षितञ्च । यो दक्षिणं कुञ्जति दक्षिणेन प्रयाति यत्राभि-
 मुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिबोमगत्या जता-
 रवः पातयते स रक्तम् । वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः
 सोऽनघंहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिबोमयानं
 विघ्नाय लाभो मृदु एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि द-
 क्षिणेन जतारवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात् । वल्लीवरत्नादि
 च यो मृद्वीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छ-
 वल्मीकजतास्यदञ्च खन् भवेत् सर्पविकोकनाय । स्ना-
 न्मृत्वेऽङ्गारचितास्थिसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करचर्चणं
 च । खन् पुरो हानिकुञ्जौ करोति मृत्युं पुनर्नि-
 दुरपृष्ठयन्त्रः । प्रसार्य रिक्तं वदनं य आच्छे सर्वत्र
 निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं मृतिं
 वा सन्ताडयन् वा रसचर्मखण्डम् । चञ्चुऽस्त्रिमङ्गं
 भ्रुवमस्त्रिमङ्गवन्मौ वधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि
 रोमं कुर्वते विशुक्के तिलोऽपि दृष्टे कलिकार्यनाशौ ।
 पक्षौ विधुन्वन् विरुचं रुक्षं सकण्टके मृत्युसुपाद-
 धाति । वधो भवेद्भूहृद्भग्नशाले बन्धो लताभिः परि-
 वेष्टिते स्यात् । रव्ये तरो कण्टकयुक्तदृष्टे सदा भवेतां
 कलिकार्यसिद्धौ । ऊर्ध्वाधिरुडो न रवेण यायात् प्रयाति
 चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । अवस्तरास्त्रसृणकावकूप-
 भस्त्रादिबन्धो विनिर्हन्ति कार्यम् । वल्लीवरत्नाकच
 शुष्ककाष्ठचर्मोऽस्थिजोषांस्वरवल्कलानि । अङ्गाररक्तोत्-
 पलकर्पराणि दृष्टानि चेत् काकमुल्ले तदानोम् ।
 पुण्यवयः पापसमागमञ्च मङ्गल्यं रोगसमुद्भवञ्च । बन्धो
 वधः सर्वघनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ।
 कर्त्ताननचञ्चलपलयुग्मः काकः कुनादी विदधाति मृ-
 तम् । ज्ञायायुधच्छलघटास्थियानवादिक्काठादिक-
 कुट्टनानि । सङ्कोचितैर्काङ्क्षुरूपेतचिनो दीप्नस्त्रो भास्कर-
 मोक्षते च । काठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिका-
 नर्षकरः खगोऽसौ । दृष्टेन पिच्छं पिलिखन् रवेण
 यो रौति तर्ह्यञ्च निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तद्योप-
 विष्टो ज्ञते स बन्धं पुरतो जनस्य । विद्धुमोमयी न्यस-
 ति यस्य मूर्द्धि तस्याऽनलत्वासञ्जौ भवेताम् । यस्यास्थि-
 खण्डं विष्टजल्यसौ ह प्रयाति तर्ह्ये नगरीं यमस्य । ब्रह्म-

प्रदेशे विरुन् विवासोः कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
 मनुष्यमातङ्गतरङ्गभाषां शिरोधिखण्डो निधनाय
 तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटवट्यां खरस्त्रो व्याघ्रमयाय
 गन्तुः । नैवात्तरः क्षापि मतो हिताय न दुष्टचेष्टो पित-
 नोति यानिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो
 रवे साधुनृमस्तकेषु । आयाति यस्याभिसुखो बलस्य
 शुद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । समुद्रकङ्कः कटके नृ-
 पस्य काकः प्रविष्टैः पिशितं विनापि । संयुध्यमानै
 ररिभिः समं स्यान्महाहवे सन्धिरयुध्यमानैः । विह्व-
 ध्वजच्छलजताधिरोहः समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् । आजौ
 जयं जल्पति भूमिपानां जतध्वनिः क्षीरतरो च काकः ।
 गतिस्त्रो वायसमं प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
 एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतो यद्योदितं तत्र यथागमार्थम् ।
 दिग्ग्यामचकोऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपा-
 दितानि । प्रतिवमानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति
 वदन्ति तज्ज्ञाः । इति यात्राङ्गकाकश्च० ।
 “स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशु-
 भानि । प्रयोधिताः प्राज्ञनकर्मभिर्ये तल्लक्षणाय
 क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संवलिता खन्तो यामे
 ऽन्नायाय भवन्ति काकाः । रोधञ्च चक्राजतयो
 वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च । विघातमाहुर्वैद्य-
 संस्था रालौ खन्तो जनताविनाशम् । लोकञ्च चञ्च-
 चरणप्रहारैरुद्वेजयन्तः परचक्रद्विम् । यः स्नाति
 घूर्णान्तु विबोका रौति दृष्टिं समायंसति वायसो
 ऽसौ । जलस्थलप्राणिविपर्ययेण यथासु दृष्टिं भयम-
 न्यदात । मध्यंदिने वेष्टानि यस्य काको विरौति
 रौद्रं विधुनोति वाङ्म । हरन्ति चौरा द्रव्यानि
 तस्य भुवं तथान्यो भवति प्रमादः । खद्वदष्टतृण-
 पूर्णवल्ली जताशमीतिं करटः करोति । स्यात् प्रस्थि-
 तस्याप्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ।
 ज्ञावाञ्च लाभं, भुवि भूमिनामं, विघ्नं जले, यावणि
 कार्यनाशम् । करोति काको विरुचरस्य प्रस्थापिनः
 स्थानगतस्य वापि । हारप्रदेशे रुधिरातुलिप्तो विरौति
 काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुचं रुक्षं शान्ते
 च दीप्ते भवने न शस्तः । भूयस्तपोर्हं प्रविधाय पक्षौ
 काकः कुनादं प्रलयं करोति । क्रुद्धोऽधिरुडः कर-
 टान्तरञ्च रोगेण मृत्युं कुर्वते नराणाम् । द्रव्ये
 हते वाऽपहृते खगेन विनाशलाभापि ताडयस्य ।

रक्षस्य पीते, रजतस्य शुक्ले, चेलस्य कापांसमये भवे-
ताम् । प्रत्रे कृते रोगविनाशबुद्ध्या हन्त्याशु रोगं
सुरयः प्रदीप्ते । शान्ते प्रदेशे करटचिरेण स्तम्भा-
रवो रोगमपाकरोति । प्रत्रे शुभे शान्तिदिगाश्वयस्यः
शान्तसरो यः शुभमादधाति । यो वायसस्तं शुभदं
वदन्ति तद्वायवे व्यत्ययेतुः । विरौति कुम्भे मणि-
केऽथ वा यः स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः । उड्डीयते
कण्टकिनीञ्च शाखामादाय राजागमनाय काकः ।
अन्नादिविषापिशितादिभि र्यः पूर्णाननो ऽभीष्टफल-
प्रदोऽसौ । मन्त्रादिभिर्बौ वणिजादिनाभे यस्तो
विवाहादिविधौ च काकः । इष्टार्थदोऽन्नादिकवाह-
नस्तन्मन्त्रादिषु स्तम्भादवाप्तकारी । बध्नागमं जल्पति
तोरणस्थो हृद्यार्थदो हृद्यतरस्थितश्च । वायसः कुल-
कुलध्वनिं यदा व्याहरेद्भवनसंस्थं तदा । अभ्युपैति
पथिकस्तदा ध्वनिं सर्वकार्यं शुभदं वदत्यसौ ।
इदं त्विहोत्पातयुगं पृथिव्यां महाभयं शाकुनिका
वदन्ति । यदायसो मैथुनसन्निविष्टो दृश्येत ऽयदा धवलः
कदाचित् । उड्गे गविह्रेऽभयप्रवासधनजयव्याधि-
भयमहाराः । बुद्धिप्रपाशाकुलताप्रवादा नृणां
भवन्यद्भुतदर्शनेन । यमाय तत् स्तुतिदुःखरागैः
स्नानं बहिस्तत्तुल्यमेव कुर्यात् । आत्मीयशस्त्रा च
सदक्षिणानि द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि ।
नवेदहःश्रेष्ठमपुण्यहान्या शयीत भूमावकताम्रभजः ।
हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं दिनानि सप्त लिगुणानि
यावत् । अकाकघातव्रतमादधीत बलिं च दद्याद्बलि-
भोजनेभ्यः । स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं दद्यात्
स्वयत्वा द्रविणं शुषिभ्यः । देशे तु यत्नाद्भुतमेत-
दुपमालोकाते तत्र समापतन्ति । अष्टदिग्भिर्ज-
भयोपसर्गेचौराग्निशूलैश्चधर्म्माशाः । कर्ष्णाणि
तस्योपशमाय राजा प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि ।
अन्नाद्यगोभूमिवस्तूनि दद्यात् शुक्लं विदध्याश्च च याव-
दरुदम् । इति स्थानविशेषस्थितकाकचेष्टा शकु० । अथ
काकध्वनिभेदश्च । “ककामिति जेमविधो विरावः
केकामितीष्टाशनपानहेतुः । करोति कूंकूमिति चार्ध-
नाभं, कं कं ध्वनिः काञ्चनलाभमाह । केके-
मिति स्त्रीवरयोपिदाप्रैर् भोगाय कांकामिति शब्दतः
स्यात् । अपत्यलाभः कुव इत्यनेन गन्तुः फलं केकव
इत्यनेन । कौ कोमितीदं शुभलाभकारि कूंकूनिनादः

प्रियसङ्गमाय । कां कू मिति काकामिति च त्रयोऽमी
कां काकामिति द्वौ च रवौ रणाय । कां काकामिति कौ
मिति च द्विकूकं कूं कूमिति कौ कूक
कू इतीदम् । इतं प्रदिष्टं मरणाय नृणां गन्तुः
प्रणायं कुरुते खगास्वः । कौ कोमितीष्टार्थविना-
शनाय ज्वलज्वलेत्यग्निभयाय शब्दः । कीकीति कोका-
विति यः कथञ्चिन्मुक्तं मुक्तः स्यात् स मतो बधाय ।
स्यात् का इतीदं विफलं सदैव मित्वापये स्यात् क इती-
दयश्च । काका इतीदं तु विघातकारि करोति काको
वदति स्तुत्यै । आहारदोषाय च काकटीति स्यादा-
कुलं कूकूनिभं रणाय । केके ध्वनिः काकुटि किं
टिकीति त्वयं त्विदं स्यात् पुरदूषणाय । यत् का इति
त्विकदतुसरेण शब्दयं स्थान्महते रणाय । कामि-
त्यं वाहननाशनश्च ददाति हृषं कूकूनिर्वीतीदम् ।
यत्का इतीदं विरतं सुदीर्घकृतसरेणोच्चरितम् प्रमा-
दात् । उत्साहहीनः जमदैत्ययुक्तः स वायसः कार्य-
विनाशनाय । सामिषं वक्वकेति भोजयेद्धारवेत् कलि-
कलीति वाशनम् । अभ्युपैति स्वरखलभाषिते प्रोषितः
शवशवारवे शवः । स्यात् कलिः कवक्वध्वनौ नृणां
जायते कणकणाध्वनौ रणः । आत्रजेत् कुलकुलध्वनौ
प्रियः सौदनं कटकटध्वनौ दधि । एवं प्रकारा बहवो
ऽपरेऽपि प्रशान्तीप्रा बलिभोजनानाम् । भवन्ति शब्दाः
खलु तेषु केविदस्याभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः ।
इति काकध्वनिभेदशकुनम् । “हितं नरेभ्यो
सुनिभिः पुराणैर्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्ता ।
तदुच्यते संप्रति येन काका वदन्ति नित्यं बलिलाभ-
तयाः । अदक्षिणस्यां दिशि यत् काकैर्युतो भवेत् क्षीर-
तरः प्रभूतः । गत्वा निष्ठते ऽह्नि तत्र काका निम-
न्त्रणीया बलिपिण्डभोज्ये । प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ता-
द्विधोध्य लिप्येत च गोमयेन । भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य
मध्ये ऽर्चयेत् ब्रह्ममुरारिभानून् । इन्द्राग्निवैवस्वतयात-
धानजलेयवातुद्रविणेशयश्चभून् । अभ्यर्चयेदप्यु दिक्षु
भक्ष्या क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् । नमोयुतैः सप्रण-
वैच सर्वान्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः । अर्षासनालेपन-
पुष्पधूपनैवेद्यादीपावृतदक्षिणाभिः । आब्रह्म काकां-
स्तस्मिन्निविष्टानाध्याय तत्प्राक्तनमन्त्रद्वया । तत
अदणं बलिमाज्यसिक्तं मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम् ।
“उदीर्यै कार्यं समयावस्थं ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः ।

स्तब्धोक्तताङ्गश्च शुभाशुभार्थं संचलनेन विपलपाणि-
पादः । पूर्वेषु स्वादन् सुखविषयार्थं करोति वज्रे
दिग्निं वज्रिभोतिम् । काकोऽयनाशं दिग्निं दक्षिणार्थं
नैर्ऋत्यदिग्मोवरक्त्यदिष्टः । जलेगद्देशेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्वायोर्दिशोतिप्रभवत्स्यदिष्टः । सौम्ये सुखारोग्यसमी-
हितार्थमीयानदेशे वितरत्यभोत्सम् । बलो विलुप्ते करटैः
समन्तात् कार्यं विमिश्रं परिभावनीयम् । बलिं विकीर्त्यापि
न भज्यन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति । क्षीरकुमा-
रामचतुष्पथेषु, सरित्समीपे लिङ्गालयेषु । देवो
बलिभूतदिनात्मीषु कुम्भापदध्योदनतण्डुलाद्यैः । इति
काकबलिदानशतकम् । “पिण्डत्वयस्त्राद्य विधानमेतदाख्या-
यते यत् किञ्च नारदाद्यैः । इष्टं सुनीन्द्रैर्युभं-
शुभञ्च यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः । गत्वा शुभेऽङ्गि
प्रहरे चतुर्वेदेषु पूर्वप्रतिपादितेषु । नरेण पिण्ड-
त्वयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः ।
ततः प्रभाते क्षुपण्य भूमिं तस्याञ्च पूर्वोदितमन्त्र-
युक्ता । ब्रह्माच्युतेयापत्तिलोकपाताः काकाश्च पुंसां
क्रमतोऽर्चनीयाः । दध्योदनाद्यविहितं निवेश्य
पिण्डत्वये मण्डलकस्य मध्ये । अर्घ्यैर्वेदक्षतपुष्-
पैर्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः । तेन क्षिपेत् प्राग्दिग-
सुक्रमेण पिण्डेषु क्षेम प्रथमे, द्वितीये । हव्यं, तथा
क्षौद्रं तृतीये, शेषं च कृत्वाहिलिपिण्डतल्यम् ।
त्रिःसप्तत्यो विनिवेश्यपिण्डे पिण्डा निवेश्या बलिभो-
जनेभ्यः । मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः कार्यं विचा-
र्याऽपसरत्ततः । काकेन भुक्ते सप्तवर्षपिण्डे ज्ञेयं नरेणो-
त्तममात्मकार्यम् । भुक्ते सव्ये खलु मध्यमं स्थाङ्गुक्ते स
कोहे त्वधमं प्रदिष्टम् । विषादवाण्यज्जिवाहृष्टिलेमाश्च-
चिन्ताक्षिभोगरोगाः । संयामसेवान्धकार्यदेशाः
इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः । चेष्टाः सुरामा विद-
धाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपल्लवैः । शोवां
तथोच्चां कुरुते सद्यः स्थानं मनोत्तं श्रयति द्रुमञ्च ।
एवंविधां यो विदधाति चेष्टा पिण्डं समादाय शुभं
खगोऽसौ । अमोदकार्यादधिकं करोति चेष्टाविपर्या-
सतवाग्यथात्वम् । पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तं दिग्गच्छति काकपत्नी । पूर्णं फलं तत्
कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्न तत्र । काको
गृहीत्वा यदि मुखपिण्डं प्रधाति दीपान् ककुभं तदानीम् ।
आद्यत्तमं कार्यफलं प्रदश्ये ततः समस्तं विनिहृत्य-

वश्यम् । द्वितीयकं यद्यपि ह्य पिण्डम् प्रदीयते शान्त-
दिग्माश्रयेण । फलं तदानीं शुभदं नराणां यावत् खगो
जल्यति कार्यजातम् । काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीपान् ककुभं वदन्ति । कार्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे । इति बलिदाने पिण्ड-
त्वययजुनम् । “सहस्रयो वायसयाजुनस्य वदन्ति सारा-
दपि सारभूतम् । पिण्डाटकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते
कार्यं विनिश्चयार्थम् । शुभेऽङ्गि काकानधियास्य सायं
पिण्डाटकं भोक्तुमथ प्रभाते । यत्काकभोग्यानि
समस्तवस्तून्मादाय यायाद् बहिरप्रमत्तः । एकान्तदेशे
तरुपार्श्वभूमौ स्तब्धमयाभ्यासपथेपितायाम् । सत्पञ्च-
गव्येन ससृजितायां सौम्योपहारैरुपयोभितायाम् ।
विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्त्रपि दिक्षु
देवम् । भक्तेन सर्पिर्देधिभिन्विनेन पिण्डाटकं प्राग्दि-
गसुक्रमेण । पत्नीन्द्रवज्रान्नकराजसेन्द्रान् विष्णुं
विरिञ्चिं धनदं महेयम् । पूर्वोदिकावाक्रमयोजितेषु
न्यसेत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु । नमोऽनुत्तमान् प्रण-
वेद्य सृज्यंस्ततोऽर्चयेत्तच्चिजनाममन्त्रैः । अर्घासनान्ते-
पनपुष्पधूपनैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः । अर्घ्यैर्वितेभ्यो
विधिनोदितेन पिण्डाटकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः । मन्त्रेण
संमन्त्र्य निषेदनाद्यं कार्यं विचिन्त्यापसरेण चिह्नितम् ।
काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत्
छतार्थः । उद्देश्योक्तौ विफलं प्रवाणे, हानिः
कलिर्वा भवति द्वितीये । याव्ये सुनापङ्कजस्यः स्तुः
पिण्डे चतुर्वे विजयो रणेपु । स्थाईण्येऽमीदमकट-
साध्यं भवेत् प्रवासो विफलश्च प्रथे । नास्तीह तन्नि-
श्वमेव कार्यं भुक्ते न यत् सिद्ध्यति सौम्यपिण्डे ।
सन्तापशौको विफलश्च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते
च । पिण्डं न गृह्णात्यथ वा न भुङ्क्ते चङ्गूनखैर्विजि-
पति दिजो यः । कार्येषु सर्वेषु स न प्रशस्तो ज्ञयीति
घोरं समरं स पुंसाम्” ।

काकरुहा स्त्री काकरश्च रोहति अनारीक्षे मूलग्रन्थतया
जायते । (परमाज्ञा) वन्दाकडले त्रिका० ।

काकरूक पु० कुत्सितं करोति ल-जक को; कादेशः । १ स्त्री-
जिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमतानुसारेण कुत्सितकरणात्त-
थात्वम् । २ निर्दिने शदिगम्बरे ४ मीरी च त्रि० । तेषां
कुत्सिताचरणात् तथात्वम् । करणे जक । ५ दम्बे पु० ।
दम्बेन धर्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम् ।

काकेन लूयते लू-स्त्रिदि कर्मणि क्तिप् लस्य रः संज्ञायां क्तु । ६पेचके पुंस्त्री हेमच० । तस्य काकच्छेदात्वा-त्तात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काकल न० ईषत् कलो यकात् कोः कादेशः । १ प्रीवास्ते उन्नतप्रदेशे (टुं टि) त्रिका० । ततो वा कप् । तत्पार्थे पु० हेमच० । “एकः काकलके नासावाञ्च” इति शरीरस्य सन्धिकवने “एकैता काकलकगलयोः” इति प्रेयीसंख्यामोक्षौ च सुश्रु० केति कलो यस्य । २ द्रोणकाके पुंस्त्री शब्दर० स्त्रियां ङीप् । ईषत् कं जलं लाति ला-क संज्ञायां क्तु । षट्पि-घान्यभेदे तस्ये पञ्चलानिष्पन्नत्वात्तात्वम् । “षट्-कङ्कु कसु कन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमङ्गाप-टिकचूर्णकजुरवककैदारकपञ्चतयः षटिकाः” सुश्रु० । “गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षटिका भताः” । भाव-प्रका० षटिकलक्षणसङ्गा तद्वृणा दर्शिता यथा— “षटिकाः मधुराः शोताः लघ्वो बहुवर्चसः । वातपित्त-प्रशमनाः शालिभिः सङ्गा युषैः” इति एवं सुश्रुतेऽपि ।

काकलि(ली) स्त्री कल-रन् ईषत् कलिः कोः कादेशः । कटिकारान्तात्वात् वा ङीप् । सूक्ष्ममधुरास्तु टध्वनौ अमरः “सङ्घातारिकिलयमकरन्दास्त्रादनरक्तकण्ठानां मधुकरक-लकण्ठानां काकलीकलकलेन” दशकु० । “उन्मीलन्-मधुगन्धलम्बमधुपय्याधूतचूताङ्गु रक्तीडत्कोकिलकाकलीकल-कलेरुहोर्णकण्ठज्वराः” सा० द० । काकलं गलस्योच्च-तप्रदेशाकारः अस्त्वस्य अच् गौरा० ङीप् । काकलाकारे-२ स्त्रेयसाधने पदार्थे “फणिसुखकाकलीसंदशकपुरुष-शोर्षकयोगचूर्णयोगवर्तिकामानसूत्रककटकरज्जुदोषभाज-नक्षमरकरभकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तोगत्या कस्यचित्-अन्तरस्य मृद्वे सन्धिं छित्वा” दशकु० । काकं काक-वर्षमर्धफलं लाति ला-क गौरा० ङीप् । १ गुञ्जायाम् । “काकलीमूर्त्तं गुञ्जामूलम्” ज्यो० त० रघु० ।

काकलीद्राक्षा स्त्री काकलीय रूपा द्राक्षा । अवीजायाम् लक्ष्मिद्राक्षायाम् (किस्मिन्) राजनि० । “अवीजाण्या स्वल्पतरा गोक्षनीसदृशैर्गुणैः” भावप्र० । गोक्षनीशब्दे तद्वृणा दृष्ट्याः

काकलीरव पुंस्त्री काकलो मधुराव्यक्तो रवो यस्य । १ कोकिले राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कर्म० ।

२ काकलीरूपे रवे पु० । काकलीकलादयोऽप्यत्र ।

काकवज्रभा स्त्री इत० । काकजम्बुके राजनि० । [राजनि० काकवज्ररो स्त्री काकप्रिया वज्ररो याक० त० । स्वर्णवज्राम् काकशिख्यो स्त्री काकप्रिया शिख्यो । काकतण्डुलाम् राजनि० ।

काकशीर्ष पु० काकः शीर्षेऽप्येऽस्याः । वकव्ये जटाधरः । काकस्य तदप्ये वासयोन्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।

काकस्त्री च० काकस्य स्त्रीव नाम्यत्वात् । वकव्ये शब्दचि० ।

काकस्फूर्ज पु० काकः स्फूर्जत्वात् स्फूर्ज-आधारे घञ् । काकतिन्दुके राजनि० ।

काका स्त्री ईषत् कं जलमत्र, काकः काकाकारोऽस्यस्य अच् वा । १ काकनामादृष्टे २ काकोत्स्रं ३ काकजङ्गा-याम् ४ गुञ्जायां ५ मलपाम् (काकोदुम्बरिकायाम्) ६ काक-माच्याञ्च भेदि० ।

काकाक्षिगोलकन्याय पु० काकस्याक्षिगोलकमिव न्यायः । काकस्य एकं चक्षुर्यथा उभयगोलके पर्यायेण चक्षुः कार्यकारकमेवमेकस्योभयसंबन्धत्वापत्ते न्याये ।

काकाङ्गी स्त्री काकस्याङ्गं जङ्घेवाकारोऽस्याः वा ङीप् । काकजङ्घादृष्टे अमरः । पञ्चे टाप् काकाङ्गा तत्पार्थ रमानाथः ।

काकाक्षी स्त्री काकं तज्जङ्घाकारमञ्चति गच्छति अन्वच-गतौ अथ गौरा० ङीप्, पा०, सुध० षण् ईप् । काक-जङ्घादृष्टे शब्दरत्ना० ।

काकाण्ड पु० काक्या अण्ड इव फलं यस्याः उं वत् । १ मङ्गा-निम्बे तस्य गुणादि सुश्रुतेनोक्तं यथा “मात्रैः समानं फलमात्रगुणसङ्गच्छ काकाण्डफलं तथैव” । २ कोलशिख्याम् स्त्री गौरा० ङीप् तदनः ३ मङ्गाज्योतिष्मत्या राजनि० । ईत० । ४ काक्याण्डे पुंन० ।

काकाण्डोला स्त्री काकाण्डस्य तुला उपमा फले यत् प्रथो० ततोपः । कोलशिख्याम् राजनि० ।

काकादनी स्त्री काकेरुदन्तेऽसौ अद-कर्मणि ल्युट् ईत० ङीप् १ गुञ्जायाम् शब्दर० । २ स्त्रेयगुञ्जायाम् राजनि० ३ कुलिकद्वये (कुलियाखाङ्गा) वृत्ते राजमा० । “मद्योनाह-मारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कनं पायमेत्” सुश्रु० इत्यञ्च सुश्रुते “कालेवकागुरुतिलपथीत्याद्युपक्रमे” “समनः काका-दनीलाङ्गुलीत्यादिना” “समासेन ज्ञेयमंशमनो वर्गः” इति ज्ञेयमनतयोक्ता ।

काकायु पु० काकस्यायुर्व्यक्तात् । स्वर्णवल्लीदृष्टे शब्दचि० ।

काकार लि० कं जलमाहिरति आ+कृ-अण् । जलस्राविणि । स्त्रियां टाप् सुध० षण् ईप् इति भेदः ।

काकारि पु० काकोऽरिरस्य । पेचके । हेमच० ।

काकाल पुंस्त्री केति शब्दं कलते रौति कल-अण् । १ द्रोणकाके शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काकि पुं स्त्री काकस्यापत्यम् वा इज्। काकापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
पक्षे वाकिना० फ्रिज् कुक् च । काककायमि तदर्थे
पुं स्त्री । स्त्रियां ङीप् ।

काकिणी स्त्री “काकिणी च चार्भांगो मायकस्य पणस्य
च” शु० त० नारदोक्तेः । मायकचतुर्थभागे २ पणचतुर्थभागे
च । “वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनो(णी) ताव
पणसतस्रः” इति लीला० । “तस्मात् पणं काकिणीं वा
फलं पुष्पमद्यापि वा । प्रदद्यात् दल्लिणं यत्ने यथा स
सफलो भवेत्” शु० त० उ० । स्वार्थे कन् । काकिणिका
तत्पार्थ “क्वचिच्छिष्यव्यवहारेण यत्किञ्चित्तनमनेभ्यो वा
काकिणिकामात्रम्” भाग० १, ११, २ ।

काकिनी स्त्री । पणपादे २ मानपादे २ वराटके च मेदि० ।
मानपादः निवर्तनपाद इति ज्ञेयत् (चारिकाठा) माय-
पाद इत्येवः पाठो न्यायः । काकिणीशब्ददर्शितनारद-
वाक्यं कयाक्यात्वात्

काकिल पु० ईषत् किरति कृ-क कोः कादेशः रस्य लः ।
गलस्योच्चतदेये (टुंठि) शब्दमा० ।

काको स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । । काकयोषिति
काकवर्षत्वात् २ वायसीलतायाम् । काकोल्याञ्च शब्दचि०

काकु स्त्री कक-उण् । । शोकभीत्यादिभिर्भवेर्निकादे, अल-
ङ्कारप्रसिद्धे २ विकृतिव्यत्यये नञादौ शब्दे च । “कामे-
कान्ते सा रसिका काकुस्तेन” सा० द० । “प्रणिजगदुरकाकु
आवकाः स्निग्धकण्ठाः” माघः । सा० द० । “वक्तृबोधव्य
वाक्यानामन्यसन्निधिव्याख्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां काको
चेष्टादिकस्य च । वैशिश्यादन्यमर्थं या बोधयेत्
साऽर्थसम्भवा” इति व्यञ्जनाहेतून् निर्दिश्य “भिन्नकण्ठ-
ध्वनिधीरैः काकुरिखभिधीयते” काकुं लल्लवित्वा
उदा० । “गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देयस्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललितैर्नैष्यति सखि ! सुरभिसमवेष्टौ”
नैष्यति अपि तर्हि ऐष्यसेवेति काका व्यञ्जते” इत्युक्तम् ।

काकुत्स्थ पुं स्त्री ककुत्स्थस्य नृपस्यापत्यं शिवा० अण् । ककुत्-
स्थवर्षे स्त्रियां ङीप् । ककुत्स्थशब्दे विवृतिः “काकुत्-
स्थमालोकयतां नृपाणाम्” “तं विनिप्रिय्य काकुत्स्थो इरा
दूषयति स्थलोम्” “असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमय
दूषणम्” रघुः । “काकुत्स्थ ईषत्कथ्यमान आस” भट्टिः

काकुद न० काकुं ददाति दा-क उप० स० । तालुनि अमरः
तालुना काकुहारणात् तस्य तथात्वम् “उद्विष्यां काकुदस्य”
प्रा० वङ् । अस्यान्यलोपः “उत्काकुत्, विककुत्” सि०

कौ० ‘पूर्णादिभाषा’ पा० वङ्गोच्ची वाऽन्यलोपः ।
पूर्वकाकुत् पूर्वकाकुदः ।

काकुभ लि० ककुभ इदं उत्सा० अज् । । ककुपूजन्दस्ते
प्रगाथादौ । २ दिक्स्वन्निनि च स्त्रियां ङीप् । ककुभो-
ऽपत्यम् शिवा० अण् । तदपत्ये पुं स्त्री स्त्रियां ङीप् ।
काकेत्तु पु० काकभीषज्जलमल कोः कादेशः कर्मधा० ।
(नल्लुखागुडा) । तदभेदे त्रिका० २ काशभेदे राजनि० ।

काकेन्दु पु० काकस्य इन्दुरिवाह्लादकत्वात् काकस्य प्रिय-
सिन्दुः प्रपो० वा । (माकडाकेन्दु) कुलिकदन्ते अमरः ।

काकेष्ट पु० ईत० । निम्बवृक्षे राजनि० ।

काकोचिक पु० ईषत् कोची सकुची कुच-चिनि स्वार्थे
कन् (कुँचे) भत्सभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि
तत्र हारा० पु० । हारावल्यां “काकोचिकस्तु काको-
चीत्यत्र पुंसाश्चर्चयात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम् । ईकारान्तत्व-
भमेण शब्दकल्पद्रुमे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी ।

काकोडु(दु)स्वर पु० काकभीषज्जलमल कर्म० काकस्य प्रिय-
उडु(डु)स्वरो वा । (कोटाडुमर) ईउ(डु)डुस्वरभेदे शब्द-
रत्ना० । स्वार्थे कन् अत इत्तम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य
प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः । काकोडु(डु)स्वरिकापत्य स्त्री
अमरः । “तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोडु(डु)स्वरि-
कारसम्” “काकोडु(डु)स्वरिकागोपीपत्नं विस्वावेदस्कु”
सुशु० । काकोडु(डु)स्वरिका फलपुष्पलपूजनेफला”
मलपूस्तम्भकत् तिला शीतला द्वारा जयेत् । कफपित्त
व्रणशिवकुष्ठपाण्डुरः कामलाः” इति भावप्र० तद्गुण-
पर्यायोक्तिः ।

काकोदर पुं स्त्री कुक्षितं कुटिलमकति अक-वक्रगतौ अच् कोः
कादेशः काकसुदरं यस्य । । सपे अमरः स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् तस्य उत्तरा कुटिलगामित्वात्तथात्वम् “काको-
दरोवेन विनीतदर्पः” राघवपाण्डवीयम् ।

काकोल पु० काकयति लोलयति कक-लौल्ये शिच्-
बा० लोल काकेन उल्लाय अद्यतेऽत्र उडु+लौ-
घञर्थे आधारे क प्रपो० वा । । नरकभेदे “महा-
नरककाकोलम् संजीवनमहायसम्” नरकभेदकीर्तने
मनुः, काकोलं यत्र काकैर्भक्ष्यते” प्रा० वि० ।
कं जलमाकोलति आ+कुल-संस्थाने अण् उप० स० ।
२ कुम्भकारे तस्य घटनिर्माणेन जलसंस्थानकरणा-
त्तथात्वम् । कक-लौल्ये स्वार्थे शिच् बा० लोल ।
३ श्लोषकाके पुं स्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्

डीप् । “वक्त्रैव बलाकाञ्च काकोलं खड्गरोटकम्”
 अमध्यमांसोक्तौ मतुः । “कलविहं सकाकोलं कुररं
 रज्जुदानकम्” अमध्यमांसोक्तौ यात्तु । ईप्सु कोलति
 कुल-स्रगाने करणे घञ् कोः कादेशः । “काकोलस-
 यतेजः स्यात् क्षणच्छवि मङ्गाविषम्” वैद्यकोल्लक्षण्ये ४ विष-
 भेदे अमरः ५ सर्पे ईप्सुकरभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना० स्त्रियां
 जातिवात् डीप् । काकोलीनामोषधौ पु० धरणी ।
 काकोली स्त्री काकोल+गीरा० डीप् । “जीवकर्मभक्तौ
 भेदे काकोल्यो अद्विष्टादिके । अटवर्गोऽटभिर्द्रव्यैः
 कथितवरकादिभिः” इति भावप्रकाशोक्ताटवर्गान्तर्गते
 लताभेदे तद्भेदलक्षणगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा
 “जायते क्षीरकाकोली मङ्गामेदोद्भवस्ये । यत् स्यात्
 क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते । पीवरो-
 दयः कन्दः क्षीरं स्रवति गन्धवान् । सा प्रोक्ता
 क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् । एषा किञ्चिदु-
 भवेत् क्षणा भेदोऽयमुभयोरपि । काकोली वायसोली च
 क्षीरा कायस्थिका तथा । सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्या
 क्षीरवहिका । कथिता क्षीरिणी चारा क्षीरशुक्ला पय-
 स्विनी । काकोलीयुगलं शीतं शुक्लं मधुरं गुरु दृढं
 वातदाहपित्तशोषज्वरापहम्” । “सोमामृताश्चगन्धाश्च
 काकोल्यादौ गण्ये तथा । क्षीरप्ररोहेष्वपि च वर्त्तयो-
 रोपथाः स्मृताः” । “समङ्गा सोमसरला सोमवल्गा स-
 चन्दना । काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रगल्भोऽप्यरोपणे” ।
 “पृश्निपय्वाङ्गगुग्गा च हरिद्रे मालतो सिता । काको-
 ल्यादिश्च योज्यः स्यात् प्रगल्भोऽप्यरोपणे हते” इति च सुश्रु० ।
 काकोलूक न० काकश्च उलूकश्च शास्त्रतिकविरोधित्वात् समा-
 हारद्वयः । काकोलूकमहाहारे ततः वरे डञ् । काको-
 लूकिका तयोर्वरे स्त्री । काकोलूकमधिलयं कृतोऽप्यः
 “हन्दाच्छः” पा० काकोलूकीय तयोराख्ये तच्च भा०
 सौ० १ अ० स्थितं यथा—

“सुप्रेमं तेषु काकेषु विश्वेषु समन्ततः । सोऽपश्यत् सह-
 सायानमूलकं क्षीरदर्शनम् । मङ्गास्त्रनं मङ्गाकायं हृष्यन्
 वभ्रुपिङ्गलम् । सुदुर्घोषानखरं सुपर्णमिव वेगितम् ।
 सोऽव शब्दं शब्दं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः । न्यपो-
 धस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ! सन्निपत्य त्व
 शाखायां न्यपोधस्य विहङ्गमः । सुप्रान् जघान सुव-
 हन् वायमान् वायमानकः । केवाञ्चिद्विन्दत् पचा-
 ञ्छिरांसि च चकत् ह । चरणैश्चैव केवाञ्चिद्विन्दत् चर-

वायुधः । लघ्वे माहृत्य बलवान् येऽस्य इटिपचे स्थिताः ।
 तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशास्यते ! । न्यपोधमण्डलं
 सर्वं सञ्छन्द्य सर्वतोऽभवत् । तांस्तु हत्वा ततः काकान्
 कौशिकोऽनुदितोऽभवत् । प्रतिजल्य यथाकामं शत्रूणां
 शत्रुसूदनः” ।

काकोल्यादि पु० सुश्रुतोक्ते काकोलीप्रभृतौ व्योपधिगणे
 स च गणः “काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्मभक्तसुपर्णी-
 मासपर्णीमेदामङ्गामेदाज्जिह्वरुहाकर्कटश्चक्षीतुमाक्षीरोपद्मा-
 कप्रपौरुण्डरीकर्षिर्द्विष्वङ्क्षीकाजीवन्धो मधुकञ्चेति”
 “काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः जीवनी
 हृद्दण्डो वृष्यः सन्धिलेपकरोक्षया” ।

काकोलक पु० काकलोह इव कायति कै-क । सुश्रुतोक्ते
 कर्ष्यं बन्धालतिभेदे “तत्र समासेन पञ्चदश कर्ष्यं बन्धालतयः”
 इत्युपक्रमे । नेमिसम्मानक इत्यादिना “पटिकर्ष्यं काकोलक”
 इत्यन्तेन विभज्य “निर्माससंलिप्राप्त्ययोगितपालिः
 काकोलकपालिरिति” सुश्रु० ललितम् ।

काञ्च काङ्क्षणे इदित् भा० सक० सेट् । काङ्क्षति
 अकाङ्क्षीत् चकाङ्क्ष काङ्क्षा प्रनिकाङ्क्षति । “न शोचति
 न काङ्क्षति” गीता “काङ्क्षन्तु गतिस्तप्तमाम्” मतुः ।
 अस्यान्तेपदित्वमिच्छन्ति । “न काङ्क्षे विजयं क्षणा !”
 गीता “काङ्क्षन्तवहे हारपतेस्त्वान्ताम्” भा० प० १० ई २२ ।
 “माहं भूयो परं काङ्क्षे” भा० अश्रु० ७ ई ८ भा० स० २ ई ३५ ।
 अतु+आतुलोभ्येन प्रार्थने । “अतः प्रियं चेदनुजाङ्क्षसे त्वम्”
 अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने “अत्यर्थमभिकाङ्क्षामि स्वयं
 सरयूवने” रामा० ।

आ+सम्बन्धप्रार्थने रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षद्वयं रवेः”
 रामा० । “धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्षं रघुः । “आका-
 ङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्था” पदाङ्कदूतम् ।
 प्रति+आ प्रत्याग्रायाम् । “इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षत
 सर्वगम्” भा० शा० ४८७ ।

प्रति+प्रतिरूपतयाभिलाषे । “त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव
 कर्षकाः” रामा० ।

काञ्च पु० कुत्सितमकमल “का पय्यलयोः” पा० कीः कादेशः ।
 कटाक्षे त्रिका० । “आशालामोक्षु क्षीदूरात् काक्षेणा-
 नादरेक्षितः” भट्टिः ।

का(च्छी)क्षी स्त्री कले(च्छे) भवः अण् डीप् । १ त्वरिकायाम्
 (खरहर) २ सौराष्ट्रदत्तिकायाश्च भेदि० । ३ कक्ष(च्छे)
 भवमात्रे लि० ।

काचीव उ० ईषत् कीरयति कीव-ण्वि-अच् कोः कादेशः ।
 १ शोभाञ्जनवृत्तं अमरः २ गौतमात् शूद्राद्यामौशीनर्यां
 जाते पुलभेदे । “शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशि-
 तव्रतः । औशीनर्यामजनयत् काचीवाद्यान् सुतान् मुनिः”
 भा० स० २० अ० मगधदेशवर्णने । खलु । काचीवकोऽपि
 शोभाञ्जनवृत्ते पु० यच्छब्दः ।

काचीवत् पु० दीर्घतमस ऋषेः शूद्राद्यामुत्पन्ने पुलभेदे तद्वत्-
 पत्तिकथा “गौतमादिभिः पुलैर्वृत्ता उडुपेन गङ्गा-
 न्नासि निःक्षिप्तं दीर्घमसम्पुङ्गवम्” भा० आ० १०४ अ०
 उक्ता यथा “तन्त्र राजा बलिर्द्वारं सर्वधर्मा विशारदः ।
 अपश्यन्नाञ्जनगतः स्रोतसाभ्यासमागतम् । जपाह चैनं
 धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः । ज्ञात्वा चैनं स वज्रे-
 ऽय पुलार्थे भरतर्षभ ! । सन्तानार्थं महाभाग ! भार्यास्तु
 मम मानद ! । पुत्रान् धर्मार्यकुमलानुत्पादयितुमर्हसि ।
 एषमुक्तः स तेजस्यो तं तथेयुक्तवाच्यभिः । तस्मै स
 राजा स्त्रां भार्यां सुदेष्टुं प्राहिणोत्तदा । अन्धं दृढञ्च
 तं सत्या न सा देवी जगाम ह । स्नान्तु धात्रेयिकां
 तस्मै दृढाय प्राहिणोत्तदा । तस्यां काचीवदादीन् स
 शूद्रयोनादपिर्वयी । जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेका-
 दर्थैव त । काचीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा मन्वानधीयतः ।
 उवाच तस्मै राजा ममेव इति भारत । नेत्युवाच
 सङ्घर्षिस्तं ममेव इति चाब्रवीत् । शूद्रयोनी मया ह्येमे
 जाताः काचीवदादवः । अन्धं दृढञ्च मां दृष्ट्वा सुदेष्टुं
 मर्हसि तव । अथमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां मम” ।
 ३ वरहकौशिकपतिरि गौतमे मुनिभेदे । “अथ काची-
 वतः पुलं गौतमस्य महात्मनः । सुत्राय तपसि आल-
 मुदारं चण्डकौशिकम्” भा० स० १६ अ० । “काचीवानौ-
 शिजयैव प्राविकेतोऽय गौतमः” ४ अ० । अत्र पृथग्निर्द्दे-
 शात् काचीवतोऽन्य एव गौतमः “ततो राजमहं गच्छे-
 सोऽथ सेवो नराधिप ! । उपसृष्ट्य ततस्तत्र काचीवानिव-
 मोदते” भा० व० ८४ अ० । “काचीवान् गौतमोऽत्रिच”
 भाग० १, ६, ५ । ४ राजभेदे च । “सुहोत्रं रत्निदेवञ्च
 काचीवन् महाद्युतिम्” भा० आ० १ अ० चउ-
 विंशतिविस्वातन्त्रपञ्चने ।

काचीवत पुंस्त्री कचीवतोमुनेरपत्यम् अण् तस्येदमित्यण् वा
 १ कचीवदपत्ये २ तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । सा च
 व्युपिताश्वस्य भद्राख्यायां भार्यायां तदितिष्ठत् भा०
 आ० १२१ अ० वया-

“आसीत् काचीवती चास्य भार्या परमसम्पत्ता । भद्रा
 नाम सनुष्येन्द्र ! रूपेणासृष्टी भुवि । कामयामासतस्तौ च
 परस्परमिति श्रुतम् । स तस्यां कामसम्पन्नो यच्छाया
 समपद्यत । तेनाचिरेण कालेन जगामास्तामिवांशुमान् ।
 तस्मिन् प्रेते सनुष्येन्द्रे भार्यास्य भयदुःखिता । अपुत्रा
 पुरुषव्याघ्र ! विललापेति नः श्रुतम् । भद्रा परमदुःखार्ता
 तन्निबोध जनाधिप ! । भद्रोवाच । नारी परमधर्मात्तः
 सत्त्वं भर्तृविनाकृता । पतिं विना जीवति या न सा
 जीवति दुःखिता । पतिं विना मृतं श्रेयो नाभ्याः
 क्षत्रियपुङ्गव ! । त्वद्वर्तिं गन्तुमिच्छामि प्रसोदस्य नयस्य
 माम् । त्वया ह्रीना क्षणमपि नाहं जीवितुस्तुवहे ।
 प्रसादं कुरु मे राजक्षितसूयं नयस्य माम् । पृष्ठतोऽनुग-
 मिष्यामि समेषु विषमेषु च । त्वामहं नरगार्हूल !
 गच्छन्तमनिवर्त्तिनम् । ज्ञायेवातुगता राजन् ! सततं वग-
 वर्त्तिनी । भविष्यामि नरव्याघ्र ! निखं प्रियङ्गुते रता ।
 अद्यप्रभृति मां राजन् ! कदा हृदययोषणाः । आध-
 योऽभिभविष्यन्ति त्वामृते उपकरेण्य ! । अभास्यवा मया
 नूनं विमुक्ताः सङ्घचारिणः । तेन मे विप्रयोगोऽय-
 सपपन्नस्त्वया सह । विप्रमुक्ता तु या पत्या सहस्रं मपि
 जीवति । दुःखं जीवति सा पाया नरकस्येव पार्थिव ! ।
 संयुक्ता विप्रमुक्ताश्च पूर्वदेहे कृता मया । तदिदं
 धर्माभिः पार्षः पूर्वदेहेषु सञ्चितम् । दुःखं मामनु-
 सम्प्राप्तं राजंस्त्वदिप्रयोगजम् । अद्यप्रभृत्त्वं राजन् !
 कुशसंस्तरयायिनी । भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरा-
 यणा । दर्शयस्व नरव्याघ्र ! शाधि मामसुखान्विताम् ।
 क्षपणां नाथ ! क्षपणं विलपन्ती नरेन्द्रे ! । कुन्त्यवाच ।
 एवं वज्रबिधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः । तं शवं
 संपरिपुञ्ज वाक्त्रिलान्कर्हिताऽब्रवीत् । उत्तिष्ठ भद्रे ! मच्छ
 त्वं ददानीह वरं तव । जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं
 चारुहासिनि ! । आत्मकीये वरारोहे ! शयनीये चतुर्द-
 शीम् । अष्टमीं वाप्युतौ स्नाता संविशेया मया सह ।
 एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता । यथोक्तमेव
 तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा । सा तेन सुपुत्रे देवी शवेन
 भरतर्षभ ! । त्रीन् शालावतरो मशान् सुतान् भरत-
 सत्तम !” [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काग पुंस्त्री केति शब्दं गायति मे-क । काके जटा० ।
 कागद न० कागःकाकवर्णैर्मस्यादिर्दीयतेऽत्र दा-धजर्थे क
 कागेन कागवर्णेन मस्यादिना दायति शुध्यति वा दै-योधे

न वा । लेखनाधारे पत्रभेदे तस्य लक्षणवर्णनमस्मादिदानी-
धारत्वात् तेन शुद्धत्वाच्च तच्चात्वम् । “भूर्जे वा वसने रक्ते
श्रीमे वा तालपत्रके । कागदे वाऽऽगम्येन पञ्चगम्येन
वा पुनः । त्रिगम्येनैकगम्येन विलिख्य धारयेन्नरः”
मन्वकल्पद्रुमे हतुस्तत्काचम् ।

काग्नि पु० ईषदग्निः कोः कादेशः । ईषदग्नौ मुख्य० ।
काङ्क्षा स्त्री काञ्चि-भावे अ । अभिलाषे “उद्गारशुद्धावपि भक्त
काङ्क्षा” सुशु० ।

काङ्क्षिन् लि० काञ्चि-णिनि । अभिलाषिणि “देवा अथस्य
रूपस्य निव्यं दर्शनकाङ्क्षिणः” गीता स्त्रियां ङीप् । तदा-
हसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकोङ्क्षिणी” रामः० ।

काङ्क्षा स्त्री कृतविक्रमकर्मणाः । वराटिकायाम् यद्धच० ।
काच दोषो अक० बन्धने सक्त० इदित् स्था० आत्म० सेट् ।
काचुते अकाञ्चित् चकाञ्चे प्रनिकाचुते ।

काच न० कच्यतेऽनेन कच बन्धने करणे घञ् न कृतम् ।
(मोम) विकृते तस्य बन्धहेतुत्वात्तथात्वम् । काचः चार-
ष्टत्तिकाऽस्त्वस्याकरत्वेन अच् । चारष्टत्तिकोद्भवे श्लव-
णभेदे (कालालोन) । राजनि० । शतव्याधने षट्ति-
काभेदे पु० । (चारीमाटी) अमरः । ४ शिक्ये (शिका)
५ मण्डिभेदे (काच) मेदि० । “आकरे पञ्चरागाणां जन्म
काचमण्ये कुतः” काचः काचः मण्डिर्मणिः” उद्भटः ।
काचश्च सुशुते अनुशस्ततयोक्तो यथा-

“अनुशस्ताणि तु त्वकसारस्फटिकाचकुसुविन्दजसौकाग्नि-
चारनखगोजीशंफालिकायाकपत्रकरीरबालाङ्गुलयः” इति ।
‘शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् ।
त्वक्चारादिवर्तुर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्” इति
तदुपयोगविषयस्तत्रैवोक्तः । “पानीयं पानकं मद्यं
मृष्ययेषु प्रदापयेत् । काचस्फटिकपालेषु शीतलेषु
शुभेषु च” “काचाश्चकोद्यान् पटलांश्च घोरांश्च पुष्पञ्च
हन्त्यङ्गनमखयोगैः” सुशु० । ६ नेत्ररोगभेदे तत्र-
श्वादि सुशुते उक्तं यथा-

“तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थं पटलं गतः । कश्चिद्
सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति कश्चित् । अस्मिन्नपि तमो-
भूते नातिरुद्धे महागदे । चन्द्रादिव्यौ सनजत्वौ अन्त-
रिक्षे च विद्युतः । निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्युर्नीव-
पश्यति । स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः”
व्याकृतमेतत् भावप्र० यथा “यो दोषो नेत्ररोगः चतुर्थं पटलं
प्राञ्चं पटलं गतः स तिमिराख्यः तिमिरदर्शनेन तिमिर-

मस्यास्तीति तिमिरः अर्थव्यादित्वात् अच् । तस्य
लक्षणमाह रणडीत्यादि सर्वतः सर्वत्र । लिङ्गनाश इति
कश्चित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरुक्तिश्च ।
लिङ्गायते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽ-
स्मिन्निति लिङ्गनाशः । अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते
तमस्तुल्ये अत्र भूतशब्दस्तुत्यर्थः “भूतं प्राणयतीति समे”
इत्यमरात् नातिरुद्धे अप्रौढे नवे, चन्द्रादिव्यौ सनजत्वौ
च पश्यति अन्तरिक्षे अन्तरिक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमो-
ऽभिभवात् तेजांसि अग्न्यादेः भ्राजिष्युर्नीव-
सुवर्षादीनि । अस्मिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीन्वपि न
पश्यतीत्याशयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः, नीलिका कावेति
नामान्तराभ्यां युक्तः” । तदिदानीदि दृष्टिरोगशब्दे
वक्ष्यते । स्थाये कन् काचकोऽप्युक्तार्थे ।

काचन न० कच-बन्धने स्थाये णिच्-भावे ल्युट् ।
१ पुष्पादिबन्धने त्रिका० । स्थाये कन् । काचनक तत्रार्थे
हारा० । का+चन सुशु० । २ अक्षकल्याणितयां
किम्पञ्चार्थस्त्रियाम् अच्य० । “व्यूढा काचन
कन्यका खलु मया तेनास्मि ताताधिकः” प्रबोधच०

काचनकिन् पु० काचनकमस्त्यस्य इति । लेखपत्रे जटा०
तस्य काचनकरूपबन्धनवत्त्वात् तथात्वम् । [पाले त्रिका०]
काचभाजन न० काचमयं भाजनम् । (काचेरवासन) काच-
काचमल न० काचस्य चारष्टत्तिकायाः मल इव । काच-
भावे सौवर्चले लवणभेदे राजनि० ।

काचलवण न० काचः काचहेतुकं लवणम् । (कालालोन)
सौवर्चले लवणभेदे राजनि० तस्य चारमृत्तिकोद्भव-
त्वात्तथात्वम् । तद्रूपानुक्तं सुशु० । “लघु सौवर्चलं
पाके पीर्योष्णं विषदं कटु । गुल्ममृणालविवन्धनं कृद्यं
सुरभि रोचनम्” ।

काचसम्भव न० सम्भवत्त्वात् सम्+भू-अपादाने अप्
काचः चारमृत्तिका सम्भवोऽस्य । काचलवणे सौवर्चले
राजनि० । काचोद्भवमप्यत्र न० ।

काचसौवर्चल न० काचस्यानिकं सौवर्चलम् शा०त० ।
(कालालोन) लवणभेदे । राजनि० ।

काचस्थाली स्त्री काचस्य चारस्य स्थालीव । (पारुलगाञ्ज)
१ फलेरुहाद्वजे अमरः । ईत० । २ काचपाले च ।

काचाच्च पुंस्त्री काच इवाजि अथ पच् समा० । वक्रभेदे
स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपपत्त्यात् न ङीप् किन्तु
षिच्चात् ङीप् इति भेदः । अथञ्च पुनः संघचारी च

सुश्रुतेनोक्तः यदा हंससारसेत्याद्युपक्रमे काञ्चा-
मल्लिकाञ्चोत्पादोत्तुक्ता “भ्रवाः संवचारिणश्च” ।

काञ्चि उ० कच-दीप्री वा० इण् काचिं कान्तिं कृन्ति
गच्छति कृन्-गतौ वा० उ प्रपो० ह्रस्व षः । १ काञ्चने ।

२ छेमखडे (छेमडा) ३ स्त्रचके च मेदि० । [रोपिते अमरः ।

काचित् त्रि० कच-बन्धने णिच् कर्मणि क्त । शिक्षा-
काचित् अर्थः का+चित् सुध० पाणिन्यादिभते द्विपदम् ।

अथाकल्याण्विते कापीत्यर्थे । “गोपोमर्तुर्विरहविधरा
काचिदिन्दीवराची” पदाद्वद्रुतम् । चयनं चित् चि-

संप० क्षिप्-रैषत् चित् कोः कादेशः । रैषञ्चने ।

“प्रियं काचित्करं हविः” अ० १०८६, १२ । “काचित्
करम् रैषञ्चनकरम्” । [भञ्जकटजे त्रिका० ।

काचिम उ० कच-बन्धने णिच्-इमन् । देवकुलोद्भवे
काचूक उ० स्त्री कच-दीप्री वा० अकञ् । १ कचवाकौ ताम्बूडे

पीतमस्तके खगे २ कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

काञ्जल न० कृत्स्नितं जलम् कोः कादेशः । कृत्स्नितजे सुग्व०
काञ्जन न० काचि-दीप्री भावे ल्युट् । १ दीप्री । काचि-दीप्री

ल्यु । २ स्त्रये अमरः । “अभिलादपि सद्रुतममेध्यादपि
काञ्जनम्” “वार्यव्रगोमहोवासस्तिलकाञ्जनसर्पिषाम्”

“गोभोजकाञ्जनैर्वैश्वं गृहं सर्वैस्तु पातकैः” भनुः । १ पद्म-
केयरे मेदि० । २ नागकेशरूपे ३ धने राजनि० ।

ईचम्पके ७ नागकेशरुह्ये ८ उडुम्बरे ९ धुसूरे १० स्तनाम-
ख्याते हले च उ० मेदि० । स्त्रार्थे कन् । काञ्जनपत्रे ।

काञ्जनपत्र च सुश्रुते वातशमनतयोक्तः । भद्रदाहकुलेत्या-
द्युपक्रमे “काञ्जनकभागीत्यादिना “समासेन वातशमनो-

मर्ग” इति । “काञ्जनारः काञ्जनको गण्डारिः शोण-
पुष्पकः । कोविदारच सरिचः कुहालो युष्मपत्रकः ।

कुण्डली ताञ्जपुष्पवाशस्तनकः सत्यकोरकः । काञ्जनारो
हिमपाही तारः श्लेष्मपित्तघृत् । लम्बकुण्डलभ्रंश

गण्डमालाग्रथापहः । कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात्
तयोः पुष्पं लघु स्मृतम् । रुचं संपाहि पिच्छाक्षप्रदर-

क्षयकासघृत्” भावप्र० तत्पर्यायभेदगुणाद्युक्तम् ।
काञ्जनमिव कायति कै-क । हरिताले न० राजनि०

याचिभेदे सुश्रु० “लोहितकयालिकलमेत्याद्युपक्रमे” दीर्घ
नृककाञ्चनकेत्यादि “महाद्रुपकप्रभृतयः शालयः” इत्य-

नम् । काञ्चनस्य विकारः अण् ११ काञ्चनविकारे लि० ।
“स काञ्चने यत्तुनेरनुत्तमा” भाषः । “निर्लेपं काञ्चनं

भास्वमद्भिरेव विशुध्यति” भनुः । स्त्रियां ङीप् ।

“तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयतिः” मेघ० ।

किमः द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन सुग्व० । १ काञ्चिदि-
त्यर्थे अर्थः । “न च काञ्चन काञ्चनसङ्घातितम्” भट्टिः ।

“न काञ्चन परिहरेत्” छा० उ० । द्विपदमिति बह्वः ।
काचि बन्धने भावे ल्युट् । १२ बन्धने न० ।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली । स्वर्णकदल्याम्
(चापाकला) राजनि० ।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चनं बन्धनं करोति ङ-णिनि
ईत० । यतमूल्यां शब्दच० । तस्या बद्धमूलत्वेन बन्धन-

कारित्वात् तथात्वम् । [जीरिणीस्ततायाम् राजनि० ।
काञ्चनचौरी स्त्री काञ्चनमिव जीरमस्याः गौरा० ङीप् ।

काञ्चनगिरि उ० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शाक०
त० । १ सुमेरुपर्वते छेमच० । २ दानार्थकल्पितस्त्रयां चले च ।

काञ्चनाचलस्त्रयांचलादयोऽप्यत्र ।
काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीतं पुष्पमस्य कप् । आङ्गुल्य-

हले राजनि० आङ्गुल्यग्रदे ६० ५४ ७ इत्यम् ।
काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप् । गणिकारी

हले राजनि० ।
काञ्चनप्रभ उ० ऐलवंशे नृपभेदे । ऐलपुत्रवंशोपक्रमे

“अभावसोस्तु दायादो भीमोराजाय लग्नजित् । श्रीमान्
भीमस्य दायादो राजासीत् काञ्चनप्रभः” हरिवं० २७ अ०

काञ्चनाक्ष उ० दानवभेदे । “काञ्चनाक्षः कपिस्तन्यो व्याघ्राक्षः
क्षितिकल्पनः” हरिवं० २४० अ० ।

काञ्चनार उ० काञ्चनं तद्वर्णमस्ति पुष्पेण, अ-अण् चप०
स० । पीतपुष्पे कोविदारं काञ्चनपत्रभेदे भावप्र० ।

काञ्चनाल उ० काञ्चनं तद्वर्णमस्ति अल-अण् उप०
स० । पीतपुष्पे कोविदारं काञ्चनपत्रभेदे शब्दच० ।

काञ्चनी स्त्री काञ्चने दीप्यतेऽनया काचि-दीप्री करणे ल्युट्
ङीप् । १ हरिद्रायाम् मेदि० २ गोरोचनायाम् । काञ्चनं

तद्वर्णः जीरेऽस्याः ङीप् । ३ स्पर्णजीरिणीहले च राजनि० ।
काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्री हिता ल । १ गोरोचनायाम्

राजनि० काञ्चनस्त्रेदम् दृढत्वात् ङ । २ काञ्चनसम्बन्धिनि
त्रि० । “काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति काङ्चि-

चित्” भा० अतु० १०४ अ० ।
काञ्चि(चौ) स्त्री काचि-बन्धने कर्मणि इन् । रचनायाम्

(चन्द्रहार गोठ) इत्यादौ कठिबन्धदामभेदे । “क्षकराव-
बन्धनविस्तृतागलत्कलकाञ्चि काञ्चिदरुणत्तरुणः” भाषः ।

काञ्चि-दोम्री कर्त्तारि इन् । २ मोक्षदमप्रपुत्र्यं नगर्तपुरीभेदे
च “अथोभ्या मयरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी
हारवती चैव सप्रज्ञा मोक्षदायिकाः” काञ्चिरभिजनोऽस्य अणु
तस्य बहुषु लुक् । २ पित्रादिक्रमेण तत्र वासिषु जनेषु पुं
ब० व० । “मूलतश्चासृजत् काञ्चोऽक्षरमात्रं च पाञ्चतः”
भा० आ० १७५ अ० । कदिकारान्तत्वात् वा ङीप् उक्ताये ।
“वारिचोभात्तरितविहगत्रे षिकाञ्चोशुण्यायाः” भेष० ।
“पुनः पुनः केसरदामकाञ्चोम्” “काञ्चोशुण्यस्थानमनि-
न्दितायाः” कुमा० । “माञ्चिश्चतीवर्प्रनितम्बकाञ्चोम्” रघुः ।
सुक्तिस्थानानान्यकेनीत्युपक्रमे “काञ्चो च त्र्यम्बकं चापि
सप्रगोदावरीतम्” काशी० ६ अ० । “जगाम नगरी काञ्ची
कान्तां त्रिभुवनार्दपि । लक्ष्मीकान्तः स्वयं साक्षाज्जलूस्तत्र
निवासिनः । श्रीकान्तानेव कुरुते परलोकं च निश्चितम् ।
दृष्ट्वा काञ्चीं कान्तिमतीं कान्तिमङ्गिनिषेविताम् । कान्तिमान-
भवत् सोऽपि नाकान्तिस्तत्र कस्यचित्” काशीख० । इयञ्च
द्विविधा शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची च पु० प्रसिद्धा । काञ्चोपुरी
च दक्षिणस्यां ड० स० कूर्मीविभागे उक्ता । अथ दक्षिणेन
लङ्घेत्युपक्रमे काञ्ची “मरुचीपट्टन चेयार्यकविं हला
अप्रभाः” इति । काञ्चीशब्दस्य प्रसङ्गशब्दे परे आद्युदा-
सता । मेखलाभेदश्च “एकयतिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वप-
यटिका । रयना षोडश चेया कलापः पञ्चविंशकः”
इत्युक्तलक्षणः । अन्धेदोषवारादन्ययटिकायामपि
वृत्तिरिति बोध्यम् । [हेमच० ।

काञ्चिक न० काञ्चि-वन्त्ये इन् संज्ञायां कन् । काञ्चिके
काञ्चि(ञ्चो)पद न० ६ त० । जघने । हेमच० ।

काञ्चिक न० अन्ज-धात्वर्थनिर्देशे खलु कुञ्चिता अञ्चिका
व्यक्तिर्यस्य । आरनाले (काञ्जि) हेमच० ।

तस्य गुण्यादि भाव० प्र० उक्तं यथा “काञ्चिकं रोचनं रुच्यं
पाचनं वज्रिदीपनम् । मृलाजीर्णविबन्धनं कोष्ठशुद्धि-
करं परम्” अन्यत्र वेद्यके च “संहितं धान्यमण्डादि
काञ्चिकं कथ्यते जनैः । काञ्चिकम्भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं
पाचनं लघु, दाहज्वरहरं स्त्रियात् पानाहातकफापहम् ।
माषादिवटकैश्च क्लियते तद्गुण्याधिकम् । लघु वातहरं
तत्तु रोचनं पाचनम्भरम् । मृलाजीर्णविबन्धानां
नाशनं वसतिशोधनम् । धान्याश्चमच्छतरमासनिवारि
हारि शुण्ठीरजोलवणजोरकसंस्कृतं यत् । आवासितं
क्षरभि हिङ्गुकणेन यत्नात् तेनाशुगुणिकणोऽधिकतां
प्रयाति । एवामहोषधिविभावितमाश्विभन्वं संविद्ध-

मासलकनेदककाञ्चिकं यत् । मन्दं विवर्धयति जाठर-
वीतिहोत्रं निर्वाणदीपमिव गन्धकचूर्णयोगः । काञ्चिकं
रुचिदं हृद्यं स्वच्छसम्भिकरं परम् । वातहृद्बलदं
अत्रं शुवांहारस्य पाचकम्” । अन्यत्र च “काञ्चिकं
दधितैलन्तु बलीपलितनाशनम् । गात्रशैथिल्यदानाय
मर्दनाच्च च भक्षणात्” । भावप्र० तद्भेदतद्विधाना-
द्युक्तं यथा—“कुलभाषधान्यमण्डनेन संहितं काञ्चिकं
भवेत् । यन्मास्त्रादि शुचौ भाण्डे सगुडं चौद्र-
काञ्चिकम् । धान्यराशौ तिरालस्यं शुक्लं चुकं तद-
च्यते । तृपासूषं हितम् ज्ञेयमासैर्विदलितैर्यवैः ।
यवेस्तु निस्तुवैः पक्वैः सौवीरं साधितं भवेत् । आर-
नालन्तु गोधूमैरासेः स्यान्नस्तुषीकृतैः । पक्वैर्वा संहितं
स्यत्तु सौवीरसदृशं शुणैः । कल्माषधान्यमण्डादि संहितं
काञ्चिकं विदुः । मिण्डिका संहिता ज्ञेया मूलकैः
सर्पपादिभिः” ।

काञ्चिकवटक पु० (काञ्जिवडा) प्रसिद्धे भावप्रकाशोक्ते वटक-
भेदे तद्विधानगुणादि तत्रोक्तं यथा “मन्थनी नूतना धान्या
कटुतैलेन लेपिता । निर्मलेनाम्बुनापूर्य तस्यां चूर्णं
विनिःक्षिपेत् । राजिकाजोरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिघा-
जतान् । निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्य च सङ्ग्रेहे ।
ततो दिनत्रयवाटूर्ध्वमस्थाः स्युर्वटका भ्रुवम् । काञ्चिको
वटकोरुण्यो वातघ्नः क्षेपकारकः” । भीतोदाहं शुल-
मजीर्णं हरते हगामयेवहितः” ।

काञ्चिका स्त्री ईषदञ्जिका अन्ज-खलु अत इत्त्वम् कोः
कादेशः । १ जीवन्तीलतायां २ पलाशीलतायां राजनि० ।
वैद्यकोक्ते सार्धपक्वदेन कृते व्यञ्जनभेदे तल्लक्षणं यथा “सार्ध-
पीकन्दली सूक्ष्मा खण्डिता स्निग्धभाजने । स्थापिता मण्ड
संहिता त्वय वा तरङ्गुलोदके । सप्ररात्रात् परं चुकं
ततः सम्यक् प्रजायते । तस्मादेव समाख्यात तल्लेहा-
प्रलेहयेत् । काञ्चिकेति समाख्याता सूत्रधर्मोपजीवकैः ।
सार्धपस्य गुण्या ये हि ते चास्या अपि कीर्तिताः” ।

काञ्ची स्त्री कं जलमनक्ति अन्ज-अण् उप० व० गौरा०
ङीप् पा०, स्रग्ध० पण् ईप् । मज्जाद्रोषोदले राजनि०
काट पु० कं जलमन्यते प्रायतेऽत्र वट-आधारे घञ् ।
१ क्रूमे निरु० । “इन्द्रं कुत्तो दलहृणं शचीपतिं काटे
निबाहूः” अ० १, १० ई, ई, “कूटवास्य संशिर्यन्ते क्षोणया
काटमर्हति” अथ० १२, ४, ३, २ विषमभागे वेददी० ।

काटुक न० कटुकस्य भावः युवा० अण् । कटुकरसे ।

काण्ड लि० काटे विषममार्गे जूमे वा भवः यत् । १ विषममार्गे-
भवे २ जूमे भवे च ३ रुद्रभेदे पु० । “नमः काण्डाय च
नीधाय च” यजु० १६, १७, नमः काण्डाय च गङ्गरे-
ष्टाय च” । “काटे जूमे विषममार्गे वा भवः” वेदो० ।
काठ पु० कथ्यते तद्धृते कठ-तद्धने कर्मणि घञ् ।
१ पापाणे त्रिका० । कठस्येदम् अण् । २ कठसंख्यनि
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

काठक न० कठानां धर्मव्याख्यायः समूहो वा घञ् ।
१ कठयाखाध्याविषमं २ तदाम्नाये ३ तत्समूहे च “देवसु-
म्नयोर्धुनि काठके” पा० कठयद्धे व्याजतमेतत् ।
“यदरोदीतद्द्रुक्ष रुद्रत्वमिति काठकम्” निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य । कपिले राजनि० ।
काठेरणि पु० ऋषिभेदे । तस्येदं तत्त्वभवे वा गङ्गा० ख ।
काठेरणीय तत्त्वसंख्यनि तत्त्वभवे वा लि० ।

काण पुंस्त्री कण-निमीलने संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १ काके
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ एकचतुर्युक्ते लि० ।
काणत्वञ्च चतुरिन्द्रियन्मृत्कगोलकवत्त्वम् । “पौन-
र्भवश्च काणश्च यस्मिन्पतिर्दृष्टे” “वीक्ष्यान्वो नवतेः काणः
घटेः त्रिलो यतस्य तु” अपाङ्ग्येकघने मनुः ।
“खड्गो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्”
“काणं वाय्वक्षवा खड्गमन्यं वापि तयाविधम् । तथ्ये-
नापि नृपन् दास्यो दण्डं कार्पापणं वरम्” मनुः ।
अस्य निरुक्ते इत्य० “अदायिकाणे विकटे” इत्यवसधि-
कृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता यथा-“अदायिनि काणे
विकटे विज्ञानदर्शने रक्षोपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणू-
भावकर्त्तव्यः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्येऽनुकण-
तीति भाष्याणूभावात् कणादर्शनाणूभावात् काणः” इति
“परोपह्वासकत्वात् काणो गां दद्यात् स समौक्तिकाम्” शाता०
परोपह्वासकर्मविपाकः काणत्वसुक्तम् । मनुना तु दीप-
निर्वाणकर्मविपाकत्वसुक्तम् । “दीपहर्त्ता भवेदन्वः काणो
निर्वाणको भवेत्” ।

काणभूति पु० पररश्चिनामकात्वाद्यनेन दृष्टकवाच्यणोद्देश्ये
पिशाचत्वमाप्ते यजुर्भेदे । “विन्ध्योऽव्यं कुबेरस्य शापात्
प्राप्तः पिशाचताम् । सुप्रतीकाभिधोयवः काणभूत्यास्त्वया
स्थितः” “इत्याख्याय काथामध्ये विन्ध्यान्तः काणभूतये ।
पुनर्वररश्चिन्तस्य प्रकृतार्थमवर्णयत्” इति च दृष्टकं
तदितिष्ठतं तत्त्वैव इत्यम् ।

काणुक लि० कण-दीप्तौ वा० उक्ञ् । १ कान्ते २ कान्ते

१ प्रसीकते च । “इन्द्रः सोमस्य काणुका” ख०
८, ७७, ४ । “काणुका कान्तानि क्रान्तानि सोमेन,
कतानि वा सोमपूषीनि” भा० । निरुक्ते तु इमा-
स्यवसधिल्लव्य ५, ११, उक्तं यथा-“काणुका कान्त-
कानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा इन्द्रः
सोमस्य कान्त इति वा कणेषात इति वा कणैकतः
कान्तिरुत इति” । तत्र पृषो० सर्वत्र साधु ।

काणुक पुंस्त्री कणति कण-उक्ञ् । वायसे उक्ञ् ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काणिय पुंस्त्री काणयाः अपत्यम् “स्त्रीभ्यो ङक्” पा० ङक् ।
काणया अपत्ये पक्षे “कुद्राभ्यो वा” पा० ङक् । काणेर-
तत्त्वाय पुंस्त्री “कुद्राश्च अङ्गुलीनाः शीलहीनाश्च”
सि० कौ० । काणयानां विषयो देशः मैरिका० विधल् ।
काणयविध तद्विषये देशे ।

काणिली स्त्री इत्यनूदायां कन्यायाम् २ अथत्वां स्त्रियाञ्च ।
“काणिलीमातः ! वामतस्तस्य सार्धवाहस्य स्तुम्” मृच्छ० ।
काणकमर्द निक लि० कण्टकमर्दनेन निर्वृत्तम् अच्युता०
ठक् । कण्टकमर्दनेन निर्वृत्ते स्वास्यादौ ।

काण्डे विधि पुंस्त्री कण्डे विद्धः ७त० सप्तम्याः थलुक्
कण्डे विद्धकपिभेदस्तस्यापत्यम् इज् । कण्डे विद्धस्यापत्ये
स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् वा घ्यञ् पक्षे ङीप् ।
काण्डे विद्धा काण्डे विद्धी वा ।

काण्ड पुंन० कनी-दीप्तौ उ तस्य नेप्पं किञ्च दीर्घः ।
१ दण्डे २ पाणे ३ पर्वणि कुत्सिते ४ वगे ५ अवसरे
इजले च अम० । ७ नाळे (डाटा) ८ वृक्षस्थले (गुडि)
९ क्षाम्ये (गुल्मभेदे) १० निर्जने धरणिः ११ नाडीवृन्दे
१२ वृक्षभेदे (शरद्वृक्षे) मेदि० । १३ श्लाघायां जेमच० ।
दण्डश्चात्र षोडशहस्तमितः वंशः वंशादिदण्डश्च
“काण्डान्तात् क्षेत्वे” पा० क्षेत्वे यः काण्डान्तो
द्विगुणतो न ङीप् तद्वितलुकि सति द्वे काण्डे प्रमाण-
मस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्त्वमङ्गः । “प्रमाणे लोहिगोर्नित्यमिति”
पार्त्ति० लुक् । क्षेत्वे किं द्विकाण्डो रज्जुः” सि० कौ० ।
“पृथता वरत्नाकाण्डे नाहनि” कात्या० ८, ७, २७ ।
वरत्नाकाण्डे न वंशदण्डे न कर्कः । पाणे “सविधं
काण्डभादाय स्तम्भयामास वै मृगम्” भा० अणु० २६५ लो० ।
वगे “लपातमस्त्राण्डमलीमगं नमः” माघः । “वृक्ष-
काण्डमितो माति” रागा० । “दूज्याकाण्डमिव

श्यामा" भट्टिः । वर्गव एकजातीयसदृशः "क्रिया-
काण्डे यु निष्ठातोयोगेषु च कुरुद्वय !" भाग० ४, २४, ८ ।
"अग्निर्मुखं यस्य त जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्त-
जन्मा" भाग० ८, ४, २४ । उपवारात् १४ तत्प्रतिपादक-
पन्थे च ब्रह्मकाण्डं कर्माकाण्डम् अथसरवात् योग्य-
कालः प्रस्तावश्च तत्र योग्यकाले अकाण्डग्रन्थे ५२८ उदा० ।
प्रस्तावे अयोध्याकाण्डं लङ्काकाण्डमित्यादि । नालमत
लतादीनां पत्राधारदण्डः (डॉटा) नालारूपश्च । तत्र नावे
"काण्डमूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसम्भानां सादृश्येन प्रति-
निधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिः" आ० त० पंटी० ।
"काण्डं नालम्" रघु० । "पुष्पकाण्डाद्भजिष्येऽस्थनि" कात्या०
२५, ६, ५ । पुष्पं काण्डमिव नालारूपत्वात् । स्वये
"काण्डात् काण्डात् प्ररोहनीः" यजु० १३, १४ ।
"महतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम्" सुशु० ।
स्वये "इत्युकाण्डानि या जणमपेण दंशयित्वा भक्ष-
येत्" "दूरेन्द्रीवरनिस्त्रिंशार्द्रारिष्टशरकाण्डानामन्यतम-
वर्गः" सुशु० । "उद्विज्जाः स्यावराः सर्वे मोजका-
ण्डप्ररोहिण्यः" "वीजकाण्डरूपाण्येव प्रतानावल्गु एव
च" मनुः । १५ पन्थपरिच्छेदे । मधुकाण्डं आर्द्रकाण्डम्
१६ सन्निविष्टमैकखण्डास्त्वि न० । "भग्नं समासात् द्विविधं
कृताशकाण्डे च सम्यो च हि तत्र सम्यो । उत्पिष्टवि-
ल्लिष्टविधित्तत्तु तिर्यग्गतं क्षिप्रमधश्च षट् च" । रोग-
निश्चयः । "सन्निविष्टमैकखण्डमस्य काण्डम्" तट्टीका-
काण्डस्यावयवो विकारो वा विल्ला० अण् । १७ काण्डा-
वयवे १८ तद्विकारे च त्रि० १९ अङ्गोठवृत्ते पु० शब्दचि० ।
काण्डकटुक पु० काण्डे स्वाम्नेऽपि कटुकस्तिष्ठः । कारवेले,
(करेला) राजनि० । [मस्य कप् । काण्डण्ये राजनि० ।
काण्डकाण्डक पु० काण्डस्य शरदण्डस्य काण्डमिव काण्ड-
काण्डकार पु० काण्डं किरति विश्वीकृतया जृ-रत्तु ।
१ गुवाक्षवृत्ते शब्दमा० । ज-रत्तु । २ वाणकारके त्रि० ।
काण्डकीलक पु० काण्डे कीलमिव यस्य कप् समा० ।
लोभ्रवृत्ते राजनि० । तस्मिन् हि कोटसम्भवात् कीलमिव
स्वाम्ये जायते । [दोधकाण्डे गुण्डनामदधे राजनि० ।
काण्डगुण्ड पु० काण्डेन गुण्डयति गुडि-वेष्टने अण् ।
काण्डगोचर पु० काण्डस्य बाणस्य गोचर इव गोचरोऽस्य ।
लोहनाले नाराचाख्ये अक्षभेदे त्रिका० ।
काण्डतित्त पु० काण्डे तित्तः । भूमिस्वे (चिराता)
राजनि० । सार्थे कन् । काण्डतित्तक तत्त्वव ।

काण्डधार पु० काण्डं धारयत्यत्र धृ-णिच् आधारे अच् ।
१ देशभेदे । स अग्निजमोऽस्य तत्राशिला० अच् । २ काण्ड-
धार पित्रादिक्रमेण तत्रवासिनि त्रि० । [राजनि० ।
काण्डनील च० काण्डे नीलः कीटाकलितत्वात् । लोभ्रवृत्ते
काण्डपट पु० काण्ड इव पटः । (कानात) पटभेदे, हेमच० ।
तस्य हि संकोचे काण्डरूपता भवति । "ततः स्वमेवागार-
मानीय काण्डपटपरिचिप्रे विविक्तोद्देशे" दशकु० सार्थे
कन् । काण्डपटक तत्त्वव । "उत्पिष्टप्रकाण्डपटकान्तरनीय-
मानः" भाषः । [शरपुङ्खाण्ड्ये राजनि० ।
काण्डपुङ्खा स्त्री काण्डस्य शरस्य पुङ्ख्यो यस्याः ५ त० ।
काण्डपुष्पा स्त्री काण्डात् पुष्पमस्याः "काण्डप्रानागतैकेभ्यः
पुष्पात्" पा० ठाप् । द्रोणवृत्ते शब्दच० पुष्पे न० ।
काण्डपृष्ठ न० काण्डं दृष्टव्यमिव स्तूलं पृष्ठमस्य ।
१ स्तूलपृष्ठे घनुरादौ । काण्डः पृष्ठेऽस्य । २ शस्त्राजीविनि
पु० । "स्तोपुष्पाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ !
अजपा ब्राह्मणाश्चैव आद्वे नार्हन्ति केतनम्" भा०
अनु० २३ अ० । "अथतानासुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तैव
च" भा० अनु० १० अ० । अथाङ्गेयकथने । "चिकित्सकः
काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः" भा० अनु० १२ पृ० अ०
अभोज्यान्वकथने । प्रापिनां तिर्यग्द्योनिगतः काण्डपृष्ठता-
प्राप्तिश्च क्रमशो यथा भवति तथा भा० अनु० २८ अ०
निरूपितं यथा "तिर्यग्द्योनिगतः सम्योमानुष्य" यदि
गच्छति । स जायते पुत्रयो वा चण्डालो वाऽप्य-
संशयः । पुत्रयः पापयोनिर्वा यः कचिदिह लभ्यते ।
स तस्यामेव सुचिरं मातङ्गः परिवर्तते । ततोद्गमने
काले लभते शूद्रयोनिताम् । शूद्रयोनावपि ततो
बहुशः परिवर्तते । ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते
वैश्यतामपि । वैश्यतायां चिरं कालं तत्त्वव परिवर्तते ।
ततः पटित्वये काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुचिरं
कालं तत्त्वव परिवर्तते । ततस्तु द्विशते काले लभते
काण्डपृष्ठताम् । काण्डपृष्ठचिरं कालं तत्त्वव परिवर्तते ।
ततस्तु त्रिशते काले लभते जडतामपि । ताञ्च प्राप्य चिरं
कालं तत्त्वव परिवर्तते । ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो
नाम जायते । "स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा योर्वै परकुलं
व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति कृतः"
स्मृत्यन्तरोक्तकर्माविपाकः काण्डपृष्ठता । श्वेच्छापतौ
शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मध्यम् ।
काण्डरूपा स्त्री काण्डात् रोहति स्तूल-क । (कटकी)

१कटुक्याम् रत्नमाला । २स्वस्वरुहमात्रे लि० । “वीज-
काण्डरुहाख्ये” मनुः ।

काण्डर्षि पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः तदधिकारेण
विचारकः । वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ लि० ।
तत्र कर्मकाण्डमीमांसको जैमिनिः तेन हि “अथातो धर्म-
जिज्ञासा” इत्यादिसूत्रजातेन कर्मकाण्डस्य विचारः
कृतः । ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदव्यासः तेन हि “अथातो
ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादिसूत्रजाते ब्रह्मकाण्डस्य विचारः
कृतः । एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः शाण्डिल्य इति बोध्यम्
काण्डवत् पु० काण्डोऽस्यस्य प्रहरणत्वेन मत्तम् मस्य वः ।
शरधारिणि (तीरन्दाज) अमरः ।

काण्डवारिणी स्त्री काण्डान् रिपुवाणान् वारयति स्मरणेन
ह-णिच्-णिनि । दुर्गायाम् “महागजघटाटोपसं” दुर्गे
नरवाजिनाम् । स्मरणात् वारयेत् वाणान् तेन सा
काण्डवारिणी” देवीपु० ४१ अ० देवीनामभेदनिरुक्तौ ।

काण्डलाव लि० काण्डं लुनाति लू-अण् उप० स० ।
१वृक्षस्तन्वच्छेदके काण्डं लवितम् “अण् कर्मणि च”
पा० । क्रियायां क्रियायां कर्मण्युपपदेऽण् । २काण्डं
छेत्तुमित्यर्थे । काण्डलावो व्रजति” वि० कौ० काण्डं
छेत्तं व्रजतीत्यर्थः ।

काण्डवीणा स्त्री काण्ड इव स्तूला वीणा । १स्तूलवीणायां
चाण्डालवीणायाम् । काण्डस्य शरस्य विकारः विला-अण्
काण्डो वीणा कर्म० । २शरमथां वीणायाम् २‘गोधावो-
णाः काण्डवीणाव पत्रोवाद्यन्युपमायनि” कात्या० १३,
२, १७ । “शरकाण्डपयोवीणाः काण्डवीणाः” कर्कः ।

काण्डसन्धि पु० ६त०। सन्धौ पर्वणि (पाद्/गौट) राजनि०
काण्डस्यष्ट पु० स्यष्टं गृहीतं काण्डं येन निवृत्तत्वात्
परनि० । शस्त्राजोवे अमरः ।

काण्डहीन न० काण्डेन हीनम् ३त०। भट्टसक्तके गङ्गच० ।
काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्यस्याः प्राशस्येन ठन् । १लङ्गाना-
मकधाम्यभेदे २वालुकानामकर्कटीभेदे च राजनि० ।

काण्डिन् लि० काण्डः गुल्मोऽस्यस्य प्राशस्येन इनि ।
प्रशस्यगुल्मपुक्ते स्त्रियां ङोप् । “अंशुमतीः काण्डिनीयां
विशाखां हवामि ते वीरधः” अथ० ८, ७, ४ ।

काण्डोर पु० काण्डोवाणोऽस्यस्य इत्यर्थे “काण्डाण्डादीरद्री-
रवौ पा०” इत्यत्वेन ईरन् ईरच्वा । १वाणारुधा-
रिणि (तीरन्दाज) अमरः “काण्डोरः स्वाङ्गिकः शाङ्गी”
भट्टिः वाणाकारिण्यावत्वात् २अपामार्गे काण्डवेले इति

ख्याते श्लताभेदे च राजनि० ४मल्लिवायां स्त्री रत्नमाला
अत्रार्थे गौरादित्वात् ङोप् । [लघुभेदे राजनि० ।

काण्डे तु पु० काण्डे इक्षुरिव (तालमाखना) इति ख्याते काण-
काण्डेरी स्त्री काण्डं बाणाकारं हस्तिदन्तमिव पुष्पम् ईत्से
ईरङ्-गतौ अण् गौरादेराकृतिगणत्वात् ङोप् पा०,
सुख० यण् ईप् । नागदन्तीदृशे रत्नमाला ।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७त० अलुक्स० ।
(कट्को) कटुकोट्ये रत्नमा० । [अमरे पाठान्तरम् ।

काण्डोल पु० कण्डोल+प्रचा० स्वर्ये अण् । कण्डोलशब्दात्
काण्डे पु० काण्डस्य कण्ठगोत्रापत्यस्य स्त्रियाः कण्ठादि० अण्

यलोपः । १कण्ठगोत्रापत्यस्य स्त्रियां ‘वजुर्भिरकरोच्छाशा
दयपञ्चयतैर्विभुः । जम्बुवांजसंन्यस्ताः काण्डमाध्यन्दिना-
दयः’ भाग० १२, ६, ७७ । २तदधीतशाखायां स्त्री ङोप् ।
कण्ठस्थापत्यं शिवा० अण् । ३कण्ठापत्ये पुं स्त्री “यामिः
काण्ठोप वहिः” ऋ० ८, १, ८ । “इत्या धीमन्मद्रिवः
काण्ठं मेध्यातिविम्” ८, २, ४० । “काण्ठं कण्ठस्य पुत्रम्”
भा० गोत्रापत्ये ठ गगां यञ् । काण्ठु तद्गोत्रापत्ये
वज्रपु तस्य लृक् । स्त्रियां गोत्रान्तत्वात् ङोप् यलोपश्च ।
काण्ठो तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् । “काण्ठोपुत्रात् काण्ठोपुत्र” ङ०
उ० वेदवंगवर्णने । ततः स्त्रियां लोहिता० फक् । काण्ठा-
यनी । ततोऽन्यपत्ये तु “वज्रजोष ४।१।१०” पा० फक् ।
काण्ठुग्रायन तदीययुवापत्ये पुं स्त्री । कण्ठेन दृष्टं साम अण् ।
४कण्ठदृष्टे सामभेदे । “कौतुभं भवति काण्ठं भवति”
श्रुतिः । तच्च साम गेय(वे)गाने १६ प्रपाठके दृश्यम् ।

कात् अव्य० कृतसितमतत्वेन अत-आधारे क्तिप् कोः
कादेशः । तिरस्कारे तिरस्कारस्य कृतसितप्राप्तिहेतुत्वा-
त्तयात्वम् । “यन्मयैरव्ययमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः”
भाग० ६, ७, ८ । “कात्कृतस्तिरस्कृतः” शोधरः ।

कातन्त्र न० ईषत्तन्त्रमस्य कोः कादेशः । कालापकव्याकरणे
तच्च कात्तिकेयप्रसादेन सर्ववर्षया कृतं यथोक्तं दृष्ट-
कथासारे सर्ववर्षाभ्युपगतेषु प्रक्रमे “ततोऽन्तःप्रभण-
तेन स्कान्देन मम दर्शनम् । दत्तं तत्र प्रविष्टा मे मुखे
मूर्ता सरस्वती । अथासौ भगवान् सात्वात् षड्भि-
राननपङ्कजैः । “विज्ञोवर्षसमाप्तायः” इति सूत्रस्य
दैरवत् । तच्छ्रुत्यैव मत्तत्त्ववृत्तभाञ्जापलात् परम् ।
उत्तरं सूत्रमभ्युद्य स्रवमेव भयोदितम् । अथा-
ब्रवीत् स देवो मां नावदिष्यः स्वयं यदि । अर्भाविष्य-
दिदं शास्त्रं पाणिनीयेऽपमर्दकम् । अधुना स्वस्त्यन्त्रत्वात्

कातन्ताख्यं भविष्यति । महाजनकलापस्य नाम्ना काता-
पकं तथा । इत्युक्ता शब्दशब्दं तत्प्रकाश्याभिनव-
लघु । साक्षादेव स मां देवः पुनरेवभाषत”

कातर लि० ईषत्तरति स्वकार्यसमाप्तिं गच्छति त-अच् कोः
कादेशः । १ अधीरे, व्यसनाकुले व्यसरः २ भीते, ३ विषये,
४ चक्षुषे च । “चेत्वा तदध्यासितकातराज्या” रघुः ।
“तयोः समापत्तिषु कातराणि” कुमा० । “कातरोऽपि
यदि चोद्वर्त्तिषा” रघुः । “मङ्गेहिन्वाः प्रिय इति
सखे ! चेतसा कातरेण” मेघ० । “विद्धा स्त्री व्याध-
यिलोसुखेन स्त्रोऽपि तत्कातरवीक्षणम्” उद्भटः । के
जने स्थातरति भ्रवते न तु विशेषतो मज्जति । ५ उडुपे ।
(कातला) ईमत्स्थभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङोप् ।
७ अग्निभेदे पु० ततः गोत्रे नडा० फक् । कातरायण
तद्गोत्रापत्त्ये पुंस्त्री । भावे ध्यञ् । कातर्यं व्याकुल-
तायां न० “कातर्यं केवला नीतिः शौचं चापदेष्टितम्”
रघुः । तत् कातरता स्त्री, त्व कातरत्वं न० तदर्थे ।

कातल पु० कल जलस्य न तलमस्ति स्पृश्यत्वेनास्य अच् ।
(कातला) १ मत्स्थभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वात्
ङोप् । “कातलो मधुरशोणोगुरुपाकी लिदोषकत्”
वैद्य० । २ अग्निभेदे च ततः गोत्रापत्त्ये नडा० फक् ।
कातलायन तदपत्त्ये पुंस्त्री स्त्रियां गोत्रत्वात् ङोप् ।
काति स्त्री कै-शब्दे क्तिन् । सावे अणकातिशब्दे उदा० ।
कातीय लि० कात्यायनस्य ज्ञातः तस्येदं वा “इडाच्छः”
पा० अ तल फको वा लुक् । १ कात्यायनश्चात्रे २ तत्-
सन्निधिनि च लि० । कातीयं श्रौतस्त्रुत्वं स्मृत्स्त्रुत्वं
मित्यादि पत्त्ये न लुक् । कात्यायनीय तदर्थे लि० । कातीय
श्रौतस्त्रुत्वं प्रतिपाद्यविषयाच्च कात्यायनशब्दे इच्छाः ।

कातु पु० कं जलमतति सातत्येन गच्छति अत-उन् ईत० ।
कूपे निरु० तस्य योशे निःशेषेण शोषणाभावात् तद्यात्मम्
कात्यक्य पु० कत्य-ज्ञापोयान् खुल् कत्यकः स्वार्थे ध्यञ्
अग्निभेदे निरु० । “यच्चैध्म इति कात्यक्योऽग्निरिति”
शाकपुषिः । “नाराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यः मरा
अस्मिन्नासीनाः संसन्नि अग्निरिति शाकपुषिः । इति च
निरु० ८, ५, ६, [पत्त्ये ।

कात्य पुंस्त्री कतस्थपेः गोत्रापत्त्यं गमा० यञ् । कतर्धिमोला-
कात्यायन पु० कतस्थ गोत्रापत्त्यं युवा गमा० यञ् यजन्तत्वात्
यनि फक् । कतस्थ युवगोत्रापत्त्ये अग्निभेदे । स च त्रिविधः
विश्वामित्रपंशः, गोभिलपुत्रः, कतवंशसोमदत्त

द्विजपुत्रः वसुदत्तागर्भजः वररचिनाम्ना स्थातश्च । तत्र
विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नः हरिवं २८२० उक्तोक्त्या ।
“विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः सुताः” विश्वामित्रा-
स्तुपु लोकेषु तेषां गीतानि ये शृणु । देवश्रवाः
कतचैव यतः कात्यायनाः सुताः” इति ।

अयञ् गोभिलपुत्रकात्यायनात् भिन्नः । गोभिलपुत्र-
कात्यायनेन च कर्मप्रदीपाख्यं अन्तोगपरिशिष्ट-
रूपं शास्त्रं प्रणीतं तस्येदमादिमं वचनम् । “अथातो
गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम् । अस्मदनां तथा
सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्” । तत्र १ प्रपाठके १० खण्डाः
तत्र १ ख० यज्ञोपवीतादिपरिभाषा । २ ख० आह्वय्यादि
परिभाषा । ३ ख० अक्रियादिलैविध्यादिकथनपूर्वकं आह्व-
विधिनिरूपणम् । ४ ख० पिण्डदानविधानम् । ५ ख०
नान्दीसख्यादिकर्तव्यताविधानानि । ६ ख० अग्न्या-
धानादिकालाधिकारिधर्मविधानम् । ७ ख० अरणीनिर्माण-
प्रकारादि । ८ ख० अग्न्युद्धारप्रकारादि । ९ ख०
अग्निहोत्रकालादितद्विधानादि । १० ख० दत्तधावन-
स्नानादिविधानम् उपाकर्मोत्सर्गादिस्नानादिविधानञ्च ।

२ प्रपाठके नव खण्डाः । तत्र १ ख० सन्ध्योपासन-
कालादितद्विधानानि । २ ख० तर्पणप्रकारादि । ३ ख०
पञ्चयज्ञविधानप्रकारादि । ४ ख० वैश्वदेवविधानप्रकारः ।
५ ख० दक्षिणादायादिप्रकारः । ६ ख० अमावास्यादि-
आह्वकालव्यवस्था तद्विधानप्रकारश्च । ७ ख० कर्पूनि-
र्माणप्रकारः आह्वविधानप्रकारश्च । ८ ख० दर्शपौर्णमास-
विधानप्रकारः । ९ ख० प्रवासगमनकाले साम्निकस्य कर्तव्य-
विशेषकथनम् ।

तृतीयप्रपाठके ११ खण्डाः । तत्र १ ख० साम्निकस्य पत्नी-
मरणे कर्तव्यविशेषविधानम् । २ ख० सान्नेर्दाहप्रकारः ।
३ ख० शवस्पर्शिकर्तव्यभेदविधानम् साम्निकस्य विदेशमरणे
दाहविधानञ्च । ४ ख० स्मृतके सन्यादिस्नानेऽपि श्रौत-
कर्मणामनुष्ठानविधानम् । ५ ख० पुंसवनादिक्रियाङ्ग-
होमाह्वितसंख्याविशेषकथनं शुक्लापतिप्रतामहवन्मुगलाटु-
अन्वकपुष्पिकाकपुष्पलज्जपरादिशब्दपरिभाषा जङ्घ-
चारिकर्तव्यविधानञ्च । ६ ख० समशनीयचर्ककर्त-
व्यताविशयोपदर्शनम् नवयज्ञकालकथनञ्च । ७ ख०
विहितकर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषविधानम्, अन्तर्चै-
रुश्वश्वरशब्दपरिभाषा । ८ ख० वर्णभेदेन दण्डप्रमाणकथ-
नम्, आह्वदर्भनिरूपणञ्च । दक्षिणायां गोः प्रवर-

तोक्तिः उपाकर्मप्रकारश्च । ६७० यवधानादिशब्दानां
पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकारः
स्मृतकादिना तदुक्तं व्यापहायनिककर्तृव्यताविधानम्
तत्र बलिदानवर्जनञ्च । त्वयस्वकमण्डकगोलकचोवरशब्द-
परिभाषा । अनुमन्त्रणप्रकारः । १०४० । पशुसं-
स्कारस्थानविशेषकथनम् । पशुपदाने एकादशस्थान-
कथनम् । पशुभावे पावसपिण्डः होमविधानम् आद्वे
पिण्डदानप्राधान्यं गवादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति
परमतस्तज्ज्ञा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्मृतकथनम् ।
आमन्त्राविविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । वीपार्थ्यमधु-
पर्कादिशब्दपरिभाषा ।

अनेनैव धर्मसंज्ञिता कृता । “मन्त्रविष्णुहारीत-
याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन-
हृहस्पती” इत्युपक्रमे “धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” याज्ञ० ।
तत्र च प्रायेष्टादशविधादर्शनैर्यः । कातीयश्रौत-
स्मृत्यस्मृत्यसंनिकृतादिप्रकरणेनैव कृतम् । वररुचि-
नामकात्यायनस्य पुण्ड्रदन्तावतारस्तत्कथा च हृहत्-
कथायाम् । सुप्रतीकयज्ञावतारकाणभूतवे स्त्रजन्मादि
आवण्यरूपशापान्तसुपवर्ण्य स्त्रजन्मकथादि तल्लोक्तं यथा ।
“ततः स मन्त्रवपुषा पुण्ड्रदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना
वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतः । पारं संप्राप्य
विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ
दृष्टुं कदाचित् विन्यवासिनीम्” इत्युपक्रमस्य तस्य
काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापा-
दिदृष्टान्ते उक्ते । “इत्थं मे शापदोषोऽयं पुण्ड्रदन्तागमा-
वधिः । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्-
क्षणम् । कृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्रोल्लिख्य इवावदत् ।
स एव पुण्ड्रदन्तोऽहं मत्तस्माच्च कथां शृणु । इत्युक्त्वा पन्थ-
जलोप्य सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कविताः
काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्” इत्युपक्रमस्य “तदुब्रूहि निजदृष्टान्तं
जन्मनः प्रभृति प्रभो !” इति काणभूतिप्रश्ने “ततो
वररुचिस्तस्य प्रणतस्त्यातुरोधतः । सर्वमाजन्मदृष्टान्तं
विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशान्यां सोमदत्ताख्यो नाम्ना
ग्निविष्णु इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्या च वसुदत्ताभि-
धाभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एव जातोऽग्नि-
शापतः” इति स्त्रजन्मभूम्यादिकथनम् । पश्चाच्च व्याडि-
समीपे तन्मात्रा तस्य जन्मदृष्टान्तो यथा वर्णितस्तदप्यु-
क्तं तत्रैव “तथा हि पूर्वं जातेऽग्निव्रजेकपुत्रे मम स्मृता ।

गमनादेवसुदभूदयरोरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो
विद्यां वर्षादवाप्नुति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रसिद्धं
प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते ।
यद् यद् वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वायुपारमत्” इत्थं
तज्जन्मकथनान् व्याडिन्द्रताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्च्य तं
स्मृत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्युक्तं तत्रैव
यथा “व्याडिन्द्रदत्तो तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अथ
क्रमेण वर्षस्य स्मृत्ं प्राप्ता वयं सुरोः” इत्युपक्रमे
“अध्यापयितुमस्मांश्च प्रहृष्टोऽभूदसौ ततः । सज्जन्तं
मया तत्र, द्विःश्रुतं व्याडिना तथा । त्रिःश्रुतश्चेन्द्र-
दत्तेन सुरणोक्तमस्मृत्त” इति स्त्रस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं
वर्णितम् । “अथ कातेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महा-
नभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ।
स शुश्रूषापरिहितः प्रेषितोवर्षभार्याया । अगच्छत् तपसे
खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा
तोषितादिन्दुयेखरात् । सर्वविद्यासुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं
नवम् । ततस्तत्तावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्ट-
मेऽग्नौ मया तस्मिन् जिते तत् समनन्तरम् । नमःस्थेन
महाधरो जडहारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं
तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे भूर्खी-
भूता वयं पुनः” । “अत्रान्तरे द्वयारादौ कृत्वा तीव्रतरं
तपः । आराधितो मया देशे वरदः पार्वतीपतिः ।
तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छातु-
यद्वादेव मया पूर्णकृतं च तत्” ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणात्पार्यप्रकाशकः परिशिष्टरूपो
वार्त्तिकपाठो निरवायि स च “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे
लोकोतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शब्देन धर्मनियमः” इत्या-
दिकः अष्टाध्यायात्मकः । हृहत्कथायाम् “तदेवानीय
दत्ता मे योगनन्देन सन्निता” इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रि-
ताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य
च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । हृहत्कथाया इदा-
नीमप्राप्त्येऽपि तत्कथासारस्याधोपलभ्यता तत्र च
यथावर्णितकालताऽवगम्यते हृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्यं
नायङ्गुनीयं तत्कथासारे “यथामूलं तथैतत्तन्न अनाग-
त्यतिक्रमः । अन्यविस्तरसंक्षेपमात्रभाषा च भिद्यते”
इत्युक्त्वा हृहत्कथाशूलकतायास्तत्कथासारस्तोत्रेः । स
च कतगोलापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं०
“ततः कात्यायनाः कृताः” इति बहुलनिर्देशात् अन्य-

स्यापि तद्गोत्रभवयुवापत्यस्य कात्यायनत्वमिति भूतस्य भवि-
ष्यतो वा स्यादिति सूचितम्” इति । ततः प्राचीनेन
कात्यायनेन शुक्रयजुर्वेदविहितकर्म्मणामनुष्ठानापाकं
षड्विंशत्यध्यायात्मकं कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्याख्यं
सूत्रञ्च प्रणीतम् । तत्र श्रौतसूत्रे १ अध्याये १ कण्डि-
कायां २१ सूत्राणि । तत्र अन्यध्यानादिषु अधीतसार्ध-
वेदानां द्विजानां सपत्नीकानाम् रथकारस्य चाधिकारः ।
अङ्गहोत्रहोत्रपतितपुत्राणामनधिकारः । निषादस्य-
प्रतेगांवेधुके चरावधिकारः । अवकीर्णिनश्च प्रायश्चित्त-
रूपगर्हभेज्यायाम् । तत्र गावेधुकवचरवकीर्णगर्ह-
भेज्या च लौकिकेऽग्नौ कार्या । गर्हभेज्यायां पुरोडाश
अपणं भूमावेव न कपाले कार्यम् । तत्र अपदानहोम
उदके एव नाग्नौ, अन्यदाधारादि अम्मावेव । प्राशित्रं
गर्हभस्य शिन्नाददेयम् । श्रौतं कर्म्म वैतानिकेषु
विचारार्थेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु कर्त्तव्यम् ।
स्मार्त्तान्तु व्यापस्येऽग्नौ कर्त्तव्यम् । गृह्यारम्भे मांस-
पाकनिषेधः ।

२क० २२ सू० । तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागोयाम इति
यामलक्षणम् दर्शपौर्णमासादिशब्दाध्यायस्यागविशेषः ।
तस्य च प्राधान्यं, तत्प्रकरणपठितान्गान्वाधानादि-
ब्राह्मणदक्षिणान्तस्य कर्म्मजातस्याङ्गत्वम् । एवं प्रयाजादयः
पूर्वाधारादिहोमाश्च तदङ्गानि । तिष्ठता होमः षष्ट्यकार-
प्रदानः यजतिशब्दार्थः तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये च ।
उपविष्टेन स्वाहाकारप्रदानो होमः जुहोतिशब्दार्थः ।
सर्वकर्म्मसु ब्राह्मणा एव ऋत्विजः, न क्षत्रियवैश्याः
तेषां हविःशेषभक्षणनिषेधात् । फलेऽस्मात्तत्र काव्य-
कर्म्मणि कर्त्तव्यानि नावश्यम् । नित्यानि तु अग्निहोत्रा-
दीन्यवश्यं कर्त्तव्यानि अकरणे दोषश्रवणात् । दोषितेन
सत्यवचनाधःशयनब्रह्मचर्यादिनिवृत्त्याः अवश्यं कार्याः ।
गृह्यहोत्रादिनिमित्तं धनहानिनिमित्तं च प्रायश्चित्त-
मवश्यं कार्यं न तस्य इच्छयातुष्टानम् । नित्यानि यथा-
शक्यं कृतान्यपि कार्याणि । काव्यानि तु सव्याङ्गो-
पेतान्येव । कामनासत्त्वेऽपि यदा यथानुताङ्गानि कर्त्तुं
शक्यन्ते तदैव काव्यं कार्यं नान्यदा ।

३क० ४२ सू० । तत्र ऋग्यजुःसामप्रैषभेदेन मन्त्रासत्त-
र्विधाः । ऋगादिलक्षणम् (ऋग्वेदशब्दे उक्तम्) । यजुषां
यापति पदसमूहे उच्चरिते पदसमूहो निराकाङ्क्षो भवति ।
तावत्परिमितमेकं वाक्यं कर्म्म काले प्रयोक्तव्यम् ।

यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्षं न भवति
तत्र पदान्तरं योऽयमध्याहृत्य पूर्वपठितं वातुपञ्च
निराकाङ्क्षीकृत्य प्रयोज्यम् । प्रयोगे मन्त्राः ऋग्भेदे-
प्रयोज्याः । यजुर्वेदमन्त्राश्च उपांशु प्रयोज्याः । ऋग्वेद-
सामवेदयोस्तु मन्त्रा उच्चैः प्रयोज्याः । याजुषा अपि
प्रैषा उच्चैः प्रयोज्याः । कुशजातिमात्रं बर्हिःशब्दार्थः ।
अग्न्यगारादौ बसोर्धाराहोमादौ च विशेषसंख्या-
नुक्तौ यावता कार्यं विद्विस्तावत्संख्या स्याद्या । इध्मा-
बर्हिर्वैश्वार्धानि संनह्नानि विषमसंख्यत्वेन विद्वद्वा-
नीति । संनह्ने भेदस्तु प्रागग्रे संनह्ने उदये बर्हि-
र्निधाय संनह्नेन वृत्तं बद्धा बर्हिर्मूलभागे अग्निसुप-
भूहेत्, उदगग्रे संनह्ने तु प्रागग्निसुपभूमां निधायैध्ममूले
अग्निसुपभूहेत् इति । अष्टादशसंख्यारत्निमात्रकावकः
तथाभूतैकविंशतिकावको वा पाठाशस्तद्भावे वैकल्यतः
इध्माः कार्यः । तदभावे श्रीपसुं उच्यमवः वैश्वः श्रौत-
स्वरः स्वादिरो वा तत्तद्भावे इध्मस्तुवाभूतः कार्यः ।
इध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाव परिधिपरिधानं कुर्यात् ।
सामिधेनीवृद्धौ चेध्मकाष्ठद्विः पित्यादौ सामिधेनी-
वृद्धौऽपि नेध्मसंख्याह्मासः । अग्निप्रणयनार्थं इध्म
उक्तसंख्याधिककाष्ठकोऽपि भवति । इष्टकापशौ अष्टा-
विंशतिप्रभृतिभिस्तथाभूतकाष्ठैः इध्माः कार्यः । सच त्रिभिः
संनह्नेर्मूलभागे बद्धः कल्प्यः । दर्शपौर्णमास एव
वेदकरणम् । सूत्रे आह्वयशब्दार्थोऽग्निविधिरिति प्रतिज्ञा ।
सर्वकर्म्मस्तु तत्रापि गार्हपत्यात् आहवनीयदक्षिणाग्नौ-
रुद्धरणं कार्यम् । अन्यकर्माद्यसङ्गतयोस्तयोराग्न्युत्पा-
त्तकार्यापाते तत्करणं नोद्हरणान्तरम् । यथा दर्श-
पौर्णमासयोस्तयोः प्राप्नोतान्निहोत्रहोमः । यत्कर्मा-
द्यसङ्गतौ तौ तत्समाप्तौ लौकिकावेव भवतः । तत उर्ध्वं
तत्राहवनीयादिविहितं कर्म्म न कार्यं तयोः लौकिकत्वोप-
देयात् । तेन यत्र पौर्णमासादौ पृथक्कृतत्वा बह्व्यः इष्ट-
यः सन्ति तत्र प्रतीष्टि पृथगग्न्युद्हरणेन ताः कार्याः ।
तथा च न सङ्गुहृतयोः सर्वलोपयोगः । स्वादिरसुवादी-
नां कश्चिदनुक्तौ प्रकृतिवत् विकृतावपि कार्यता । सुव-
स्त्यसुगं जुहुप्रभृतिहोमसाधनपदार्थानां लक्षणम् । तानि
च तद्वाक्ये विद्वानि यथा (स्वादिरः सुतोऽङ्गुष्ठपर्व-
वृत्तपुष्करो नासिकावत्पर्वार्द्धोऽङ्गुष्ठो भवति । स्तुव-
स्वादिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः सुचो बाहुमात्रो
मूढदण्डास्त्वग्बिम्बा हंससुखसङ्गैकप्रणालिकायुक्ताः पा-

विमात्रपुष्करास्तावत्सातयुक्ताश्च कार्याः । पाठा-
थी जुहुः । उपभृदाश्रयो, वैकट्यती ध्रुवा, एतेषां
हलाश्रमिकस्य वा सर्वाः स्तुचः कारयेत् । अग्नि-
होतृहोतृयो वैकट्यती, अग्निहोतृस्तु वो वैकट्यतः । यैः
पालैर्होतृना क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्ति
तानि चोलूखलमूसलकुर्वेडापालीपिष्टपालीपुरोडाशपाली-
शय्याश्लावदानाभ्युपवेशान्दानानि कटप्राशिलहरणपङ्कज-
मन्त्रासनोदीनि । तत्रोलूखलमूसलो लोकप्रसिद्धौ । कुर्वो
बाहुमात्रः पीठाकारः । इडापाली पिष्टपाली चर-
त्रिमात्र्यौ मध्यसंस्पृहीते । पुरोडाशपाली प्रादेश-
माली समचतुरस्रा पङ्कजलङ्घनसातवती । शय्या प्रादेश-
द्वादशाङ्गुला । प्राशिलहरणं हस्तमादृशाकारं चतुरस्रं
चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपि धानपालम् । पङ्कजं
चोभयत्न सातवत् । आसनानि चारत्रिमात्रदीर्घाणि
प्रादेशमालविपुलानि । सर्वेषु पालेषु मूलाभिधानाद्यं
हन्तानि कार्याणि । अनादये सोमसाधनपालाणि
वैकट्यतानि कार्याणि । होतृगिनः पालं खादिरं
चतुरस्रम् । अंशुदाभ्यपालमौडस्वरम् । वाजपेये सप्त-
दशपङ्कपालाणि वरणपञ्चभवानि । सुरापङ्कपालाख्यपि ।
ऋणसयानि वा । इष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण सर्वेषां
गमनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालौत्-
करयोरन्तरालेन मार्गः ।

४क० १८६० । तत्र विहितद्रव्याभावे कास्यं कर्म-
नारब्धव्यम् । नित्यन्तु मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाश्या-
रब्धम् । कास्येऽङ्गुलद्वयं ज्ञात्वाऽऽरम्भोत्तरम् मुख्यद्रव्या-
पवारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम् । न तु असमाप्तस्य
त्यागः । नित्ये तु आरब्धेऽनारब्धे वा प्रतिनिध्यापा-
दानमिति भेदः । कास्यस्यावश्यकार्थत्वाभावात् प्रति-
निधिना नारब्धः । आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात्
समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति । दीजितस्य पयसादिके
व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिनिधिना करणपक्षे
मुख्यद्रव्यवाचकपदघटितमन्त्रे जहो न कार्यः । यत्र
जात्यन्तरं विहितं तत्र जहः । विकल्पस्थले अन्यतर-
द्रव्यारब्धे कर्मणि देवास्तस्य दोषे विनाशे वा तत्प्रतिनिधि-
द्रव्यान्तरेणैव समाप्यं न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा
ग्रीष्मारब्धे कर्मणि ग्रीष्मनाशदोषयोः ग्रीष्मसङ्घर्षणीवा-
रादिना समापनं न तु यत्रेन, एवमन्यत्र । ग्रीष्मभावे
नीवारः प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथञ्चिद्

ग्रीष्मप्राप्तौ ग्रीष्मिभिरिव, अप्राप्तौ ग्रीष्मसङ्घर्षेणैव कर्म-
समापनम् न नीवारसङ्घर्षः नापि वैकल्पिकैर्यैः । मुख्य-
द्रव्येण सर्वप्रयोजनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्म-
कार्यम् । यत्र कृणाः ग्रीष्मोविहितास्तत्र कृणा-
ग्रीष्मलाभे शुक्रग्रीष्मिभिः कर्म कार्यं न तु कृणनी-
वारैः शुणस्य द्रव्यामेकया उज्ज्वलत्वात् । पुंवत्सत्वत्तत्त्वं
शुणं हित्वा स्तोवत्सावाद्यपि गोः पयसा होमो न तु
पुंवत्सावाः मेघ्याः पयसा । एवमाहृत्यगुणात्ताभे शुष्क-
पलायैरपि कर्म कार्यं न तु आर्द्रमिदन्तरेण एवं
सर्वत्र । एवं प्राशिलादिसर्वकर्मसु पार्थ्याप्रग्रीष्मलाभेऽपि
अवदानद्वयपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्था ग्रीष्म एव
प्राज्ञा न तु प्राशिलादिसर्वकार्यपर्याप्ता नीवारा इति
५क० १७६० । तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धिक्रमेण
पदार्थानुष्ठानम् । यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धिक्रमयो-
र्विरोधः तत्र पाठक्रममनादित्यार्थसिद्धिक्रमोपपन्नः । यथा
“य वै प्रथं शाखया वत्सानपाकरोति तामाच्छिनत्ति”
इत्यत्र पाठक्रममनादित्यं पूर्वं ज्येष्ठेन ततोऽपाकर-
णम् । यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः “संस्थिते यज्ञे
ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति” श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्रह्म-
तर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु प्राशिलावदानात् पूर्वम् ।
तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव आर्यम् न पाठक्रमेण । यत्र
च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादित्यं
मन्त्रपाठक्रमेण कार्यम् । यथा सोऽसावाज्यमधिच्यय-
तोत्वधिच्ययणं विधाय, तदनन्तरमेवोद्वासनं विहितम्
मन्त्रक्रमस्तु पत्नीर्षंजनान्ते इति विरोधः तत्र-
मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योद्वासनम् । यत्र बहूनां प्रधानानां
सङ्घ प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्वेषां
प्रधानानां पृथक् पृथक् सङ्घपदार्थानुसमये कार्याः
यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्वेषां प्रथम-
मुपाकरणं ततः सर्वेषां नियोजनम् ततः सर्वेषां
प्रोक्षणमित्यादि । आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण कार्या न
तेषु क्रमचिन्ता । यथा दर्शदौ प्रयाजादय आरा-
दुपकारकास्तन्त्रेण कार्याः । चतुर्षु टिकनिर्वापः एका-
दश्यादिकपालोपधानञ्च एकैकस्य कार्यम् । सोमे चैकै-
कस्य अङ्गुल्यासादनान् पङ्कजं कार्यम् । सर्वत्र-
हविषोऽवदानं प्रदानान् कार्यम् । देवताऽभेदे हवि-
र्मात्रभेदे देवताशुभे वा उपांश्चादिकेऽभिधे प्रदानान्तमव-
दानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्वाणि हवींष्यवदाय पदा-

सेधः प्रदानं कार्यम् । सप्रदशसु प्राजापत्यपशुषु उपाक-
रणरूपे प्रथमपदार्थे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम
व्यादत्तव्यः न क्रमान्तरम् । अयं प्रावृत्तिकः क्रमः ।
प्रधानानामाग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वा-
पादिक्रमः । यथा प्रथमपठितस्थानेष्वस्य प्रथमं निर्वा-
पादि । पश्चात् पठितस्थानीयोभोयस्य पश्चात् इत्ययं
क्रमो सख्यः । अनेकाङ्गसाध्यदशादौ क्रियमाणे मध्ये
नित्यस्थानिहोत्वादेः काले प्राप्ते काव्यमध्येऽपि तत् कार्यं
मेव न तु दशाद्यहुरोचनं नित्यस्थानिहोत्वादिकालातिक्रमः
कार्यः । सौत्वामण्यादिविकृतिसम्यक् एवामावास्यायां दक्षि-
णान्ते पितृहृदिपितृयज्ञः कार्यः । षोडशतिरात्रादौ च
षोडशिनो नियतकालत्वेऽपि दशादुक्त्योत्कर्षे तदनन्तर-
मेव षोडशियागः कार्यः न तु कालाहुरोधात् ततः पूर्वम् ।
अग्निष्टोमादिसप्तपर्यन्तानां प्रधानानामनुष्ठाने क्रमा
भावः । यदा यत्र यस्तेष्वेता तदा तदनुष्ठेयम् ।
अध्ययनार्थ एवेषां पाठक्रमः नातुष्ठानार्थः ।

दैक० २६ सूत्राणि । तत्र अथस्तुतिविनीयेऽन्यद्विः कार्यं
न स्निग्धदादिप्रतिपत्तिसङ्कितः यागः कार्यः । नवा पुनः
शेषादवदेयम् । अग्न्यादिदेवतानां, मन्त्राणां, प्रयाजानु-
याजादिक्रियाणाञ्च न प्रतिनिधिरस्ति । दृष्टार्थानां तु
क्रियाणामवघातादीनां प्रतिनिधिरस्ति । प्रतिषिद्धं वस्तु
श्रुतद्रव्यसदृशमपि न प्रतिनिधेयम् । यथा सौह्ये चरौ
माषादि । त्वागादौ वपनादौ संस्कारकर्माणि च यज-
मानस्य प्रतिनिधिर्नास्ति । गुणकर्मास्तु पात्रासादना-
व्यावेक्षणान्प्राधान्यं हनयेदवन्वनादिषु यजमान-
स्यापि प्रतिनिधिरस्ति । पत्यभावेऽप्याव्यावेक्षणान्वा-
रम्भोपाङ्गनादौ गुणकर्मणि प्रतिनिधिरस्ति । सत्वेऽपि
यजमानस्य प्रतिनिधिरस्ति । यजमानकर्माणां सम्बन्धात्
यजमानधर्मा अपि दीक्षणादयः प्रतिनिहितस्य भवन्ति
सत्वेऽपि यजमानानामव्यक्तिकपदार्थकर्मत्वविधानात् । ब्रा-
ह्मणस्यैव सत्वेऽपि अधिकारो न ज्ञातव्यश्चानाम् । ब्रा-
ह्मणानामभ्येककल्पानां न भिन्नकल्पानाम् । वैश्य
क्षत्रिययोर्गृहपतित्वेऽपि सत्वेऽपि नाधिकारः । सङ्कल-
संवत्सरसत्वं सन्तुष्ट्याणामपि भवति तत्र संवत्सरस्यस्य
अङ्गः तु लक्षणा यतस्तत्र सङ्कलसंवत्सरे सङ्कलं सौत्वाम्य
हानि तानि च दिनसङ्कले सम्भवन्तीति ।

७७०२८ सूत्राणि । यत्र एकफलार्थं बहुनि प्रधानानि एक
वाक्येन विधीयन्ते । तत्र तेषां सह प्रयोगः । देशकाल

फलकर्मादिसाध्ये सति प्रधानानामारादुपकारीणि व्याघा-
रप्रयाजाज्यभागादीनि सङ्कदेव कार्याणि । न प्रतिप्रधानं
पृथक् पृथक् कार्याणि । देशभेदे कालभेदे च तन्त्रभेदेऽपि
भवति न सहक्रिया । यथा दर्शपौर्णमासयोः कालभेदे ।
वरुणप्रघासेषु च मारुत्या देशभेदे । अङ्गर्गणे सुब्रह्मण्या-
निगदे द्वादशाङ्गे सुत्यासुपगच्छेदित्यत्र कालसंयुक्तं
कर्मा तन्त्रेणैव सङ्कत् प्रयोक्तव्यम् । एकद्रव्ये कर्मादिसौ
सत्वां मन्त्रवचनं सङ्कदेव कार्यम् न प्रतिक्रियम् ।
यथा स्केतुन पदं त्रिः परिलिखेदश्चे रमस्तेत्यत्र एकवारं
मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीमिति । हविर्पिहणे बर्हिपोलवने
तस्य स्तरणे आज्यपहणे च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिः न
सङ्कत् । आज्यपहणे तु वचनात् त्रिधा मन्त्रेण पृह-
णम् शेषं तूष्णीं हविर्पिहणे चतुर्थं तूष्णीम् । वचना-
दुत्तमे सुटौ मन्त्रनिवृत्तिः । दीक्षितस्थानेकदुःस्वप्नदर्शने
सङ्कदेव मन्त्रपाठः । एकनद्या अनेकप्रवाहतरणेऽनुमन्त्रणं
सङ्कदेव । अववर्षणे अनेकद्विधारासंयोगेऽपि अनुमन्त्रणं
सङ्कदेव । युगपदनेकामेध्यदर्शने सूर्योपस्थापनं सङ्कदेव ।
वनीवाहने (विश्वस्य विश्वस्य पुनः पुनः प्रवाणे) अमेध्य-
दर्शने मन्त्रपाठः सङ्कदेव । एकरात्रिसम्यक् पुनपुनः स्थापादौ
अमेध्यदर्शनादिषु च कालभेदे भेदेनैवानुमन्त्रणं न सङ्कत् ।
अप्रधानकालीनमङ्गं सङ्कदेव, न प्रतिप्रधानमावर्त्तते । यथा-
ऽग्निषोमीयसवनीयानूबन्ध्यापन्थानां साधारण एव स्वरूपि
यूपवत् सर्वपशुसाधारण एव । आधानादिकर्मास्तु पुरु-
षाएव कर्तारो न स्वयं क्षेत्रज्ञं यजमानः । तत्रायं
भेदः देवतोद्देशेन द्रव्यत्वागात्मककर्माणि यजमानः स्वयं
कुर्वीत । पुरुषयोगिमन्त्रान् यजमानः स्वयं जपेत्
वपनाभ्यङ्गनादयो यजमानस्यैव संस्काराः । सति
विशेषवचने ऋत्विजामपि ते संस्काराः यथा 'हिरण्य-
मालिनोवाजमेवेन चरन्ति' । सति वचने उक्तादन्यदपि
यजमानस्य भवति । यथा यजमानोवसोर्धारां जुहोति ।
यजमानः पात्राग्न्यासादयतोत्वादि । शेषं कर्म
यथासमस्य ऋत्विगादयः कुर्युः । यथा अध्वरुराध्वर्यवं,
होता होत्वस्, उद्गाता औद्गात्रमित्यादि । सर्वाणि
कर्माणि यज्ञोपवीतिनः कुर्युः तानि च प्राक् संस्थानि
उदक् संस्थानि वा कुर्युः । परिसरणापर्युजणादौ
प्रदक्षिणं कार्यम् । पित्रेऽपसव्यम् । दैवे यत्नावृत्तिः
पैत्रे तत्र सङ्कत् । दक्षिणा च दिक् पितृवे । यद्वैवे
प्राक् संस्थादि पैत्रे तत् दक्षिणसंस्थं कार्यम् । प्रधान-

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकारुण्यसहितस्यैव तस्यावृत्तिः
नारादुपकारकर्तृत्वस्य ।

टक० ४७६० । विकल्पस्यैव एकेनैव कार्यकरणम् ।
अदृष्टार्थेषु सङ्गेषु विहितेषु ससङ्गः यथा होत-
मन्त्राणामग्निमन्त्रनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च ।
होतमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न ससङ्गः । तथा च
याज्या पुरोनुवाक्या च एकैकस्मिन् यागे एकैकैव ।
एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां ससङ्गः । यज्ञकाले मन्त्रा-
णामेकश्रुत्या प्रयोगः, न संहिताख्येण, नापि ब्राह्मण-
ख्येण । सुत्रज्ञानासामजपस्य ह्ययाजमानानां मन्त्राणां
संहितावदेव ख्येण प्रयोगो न त्वेकश्रुतिख्येण । आधाने
विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न ससङ्गः । अनेक
साधनके कर्मणि जवध्यादीनां ससङ्गः । सर्वपशुनां
तानि कार्यणि । सोमकृते विहितमवादिद्रव्यदशकस्य
हृत्कार्यत्वात् न ससङ्गः । सर्वत्र गार्हपत्याहवनीययोः
प्रदक्षिणीकृत्यापसव्यावृत्तिः अपसव्योक्त्य च प्रदक्षिणा
वृत्तिः कार्यी । विहारोत्तरतः सर्वकर्म कार्यम् ।
विहारस्य दक्षिणतः प्रज्ञयजमानयोरासने कार्ये । तयो-
र्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादायं
निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अना-
देशेऽध्वर्युः यजुर्विहितं कर्म कुर्यात् आदेशे तु अन्योऽपि ।
विरोधे तु अन्योऽपि कर्ता यथा पेयणेऽध्वर्योर्व्याघृतत्वेन
विरोधात् कपालोपधानमग्नौ कुर्यात् । हविष्पालस्या-
स्य त्विजामेकत्र समावेगे वदुयत् पूर्वं तत्तदनरं, यद्य-
उत्तरं तद्विर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्वं पूर्वं हवि-
रनरं कार्यं उत्तरसुतरं बहिः । प्रतापनाद्यग्निवाध्य-
संस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्यः । सर्वकर्मसु हविःअपयं
गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्यम् । संस्काररहितं एत-
न्मात्रमाज्यशब्दार्थोपाह्वयः । एतं च गव्यमेव याज्याम् ।
द्रव्यविशेषादुक्तौ सर्वत्र एतेन होमः कार्यः, विशेषवचने
तेनैव । चात्यालात् बहिस्यं पुरीषं निवपेत् । आहवनीये
यजतयः, आज्यमानोपांशुयाजादयः आज्यहविष्का
भुवातः आज्यं मृद्धीत्वा चतुरपदाय कार्यः । इडा-
प्राथिल्लाचारानप्येके भुवातः कुर्यान्ति । आचारौ प्राज्ञौ
विदिशौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्तौ
च तौ कार्यौ । अनादेशेसर्वे होमा आहवनीये एव
कार्याः । आदेशे तु यथादेश मन्त्रान्नौ । आदेशाभावे
सर्वत्र सङ्गदुष्टहोतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

टक० २१६० । सर्वत्र ग्रीहयोजवावा हवींषि भवन्ति ।
ग्रीह्याययणाननरं यवाययणादवाक् ग्रीहिभिरेव द्रव्य-
पौर्णमासौ कार्यौ यवाययणाननरं च प्राग्ग्रीह्यायय-
णात् यवैरेव तौ कार्यौ । आपस्तम्बमते सर्वदा ग्रीहिभि-
रेवेति भेदः । द्रव्यपौर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विक-
तो । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचर्वादेर्मध्यदेशादेक
सङ्गुत्पर्वमात्रं तिरवीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीयं
तु हविःपूर्वभागात् तद्यावदानम् । तत्रावदानयोर्मर्त्या-
दाभङ्गाभावेनैव कार्यम् । पञ्चाध्यानां जमदग्नीनां
जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषस्तिरवदानम् । तत्राद्यं
मध्यात्, द्वितीयं पूर्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् ।
यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोतहोमा-
दौ चतुरवदानं विहितं तत्र जमदग्नीनां पञ्चशोऽवदा-
नम् । दधिपयसोरपि क्षुविष्यावदानमवहणम् ।
तदप्यङ्गुत्पर्वमात्रमेव कार्यम् ।

पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्यं सङ्गदवदाय
ततोऽन्यद्विरवदेवम् । पुनरप्यन्ये आज्यं सङ्गदवदेवम् ।
स्त्रिष्टिकहोमे तु प्रधानावदानादेकोनं हविषोऽवदानम् ।
तथा च येषां प्रधानयानोऽवदानद्वयं विहितं तेषां
स्त्रिष्टिकहोमे सङ्गदवदानं, येषां प्रधानोऽवदानद्वयं तेषां
हविष उत्तराह्वादेव स्त्रिष्टिकति अवदानद्वयम् । एवं चतुः
पञ्चशोऽवदाने त्रिः चतुर्वाऽवदानम् । उपस्कारः सङ्गत् ।
उपर्यभिधारणं तु द्विवारं भवति । हविषोऽवदेयाव-
दानयोः प्रत्यभिधारणम् । स्त्रिष्टिकदवदानाननरम् हविषो
न प्रत्यभिधारणम् । एककपालः पुरोडाशः सर्वङ्गतः
कार्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनमैवा कार्यं
यथा अग्नयेऽनुजुहीत्येवंरूपा । आन्त्रावधाननरं
यत्र मैत्रावरुणः प्रैष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्तं देवतापदं
प्रयोज्यम् । अग्नये प्रैष्य, सोमाय प्रैष्यत्येवम् । आ-
न्त्रावधाननरं यत्र मैत्रावरुणस्य प्रेषाभावस्तत्र द्वितीया-
न्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्निं यज सोमं यजेत्येवम् ।
प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यात् पठो भवति यथा इन्द्रा-
ग्निभ्यां ऋगस्य हविषोऽनुजुहीति । वषाये घाना सोमेभ्यः
इति प्रैषद्वये तु न पठो । यत्रासौ यजेति विहितं
यथा नामयज्ञं यजेति प्रथास्तादीन् प्रति । तत्र देवता-
पदं न प्रयोज्यम् । प्रथास्तर्थाज पोतर्थाजेत्येवं प्रयोज्यम् ।
यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पदं अयते तत्र तत्र असा-
विति पदमपग्रीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य मैत्रादेर्नामो-

ज्ञायं यथा इममसुखं पुनर्मित्वादौ देहदत्तस्य पुनर्मित्वा-
दि । सवषट्कारास्त्राज्जतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उदक्-
प्राङ् इतीयानामिषुस्त्रिषु वषट्कारानन्तरं वषट्-
कारेण सह वा जुहुयात् । यत्राज्यमिषं हविर्विहितं,
तत्र पूर्वमाज्यं जुह्व ततो मध्ये हविर्जुत्वा पुनरुप-
याज्यं जुहुयात् । अथ वा सहैव सर्वमाज्यं हविश्च
जुहुयादिति प्रचक्ष्यम् ।

१०क० १४सू० । तत्र आग्नेयोऽष्टाकपालो भवती-
त्वादौ ऋतः लिङ्परत्वकल्पनया विधिपरत्वम् । कर्मसु
कर्तव्येषु तदुपकरणद्रव्यसमुदायानामादौ उपकल्पनं
तानि चामीय कर्मदेशस्थाने स्थापयेत् । चामीयुत्तरलो-
मानि प्राग्गीवाणि सर्वत्रास्तरणीयानि । हविषां मध्ये
यत् पश्चात् पठितं तद्देशतः कालतश्चोत्तरं कार्यम् ।
अह्नादिकं पूर्वपठितस्य पूर्वम् उत्तरपठितश्चोत्तरम्
कार्यम् । एवम् अधिपत्यवशादापि पूर्वपठितस्य दक्षि-
णतः पश्चात्पठितश्चोत्तरत इति । एकद्रव्ये स्थानीयु-
वादौ साज्ये दक्षिणोत्तरे स्वीते सति चामेन वेदस्थोप-
यह्णं कार्यम् । एकद्रव्यद्रव्योः उपसदादौ द्वितीय-
द्रव्ये सति वेदोपयह्णमात्रावः । आज्यादन्यद्रव्येण
द्रव्यवति यागे उपस्थानादौ च स्फोटोपयह्णं कार्यम् ।
असत्सु वेदवज्जिह्वीवद्रव्येषु कुशैरुपयह्णम् । यथा स्फो-
टान्यकर्मव्यापृते सोमे अह्नोमादौ द्वितीयद्रव्याभावे
च कुशोपयह्णम् । सुषोरादानकाले आसादितां
सुचं जुहूश्च पाणिभ्यां परिभृज्य उपभृतउपरि निद-
ध्यात् । तत्र च परस्परसंस्पर्शजगद्गो न कार्यः ।
विश्वजिह्वावेन सर्वत्र स्पर्शः फलत्वेन कल्प्यते । एकस्मिन्
कर्मणि वैकल्पिकानामङ्गानां यथास्तुतश्च विहितानां
मध्ये अधिकान्गानुष्ठानप्रत्ये सर्वत्र फलाधिक्यम् । यथा
पौर्णमासादौ वैकल्पिकवैष्टाद्यधिकान्गानुष्ठाने । एवमन्वा-
ह्यादिदक्षिणादाने षड्दक्षिणापलतोहादशचतुर्वि-
ंशतिदक्षिणापचयोः फलतारतम्यम् । दानान्तरान्तरवर्ष-
व्रतप्रमाणां यजमानसम्बन्धीनि याहुर्गाणि । तथाच यानि
दानादीनि प्रमाणां विहितानि च तानि याजमानान्येव
व्रतस्य सत्यपदानाधःशयनपयोव्रतादिकं यजमानस्येव
प्रमाणं चाग्निस्वरवेदिशाकासदोऽह्नादिमानं यजमान
हस्तमानेनैव कार्यम् । यमावटोपरवादौ स्नाते, लने
वर्जिषि, जिह्वे यूपे, अघृतेषु ग्रीहिषु पिष्टेषु तण्डुल-
भानादिषु, इग्धे पयसि, दग्धेषु मृदावीरेदकादिषु तदव-

यवलक्षण्या क्रियादिसम्भवः । रौद्रमन्त्रं रजोदेवतम्
अधुरदैवतं शैव्यं मन्त्रसुवार्थं तत्तद्देवताकर्म च कृत्वा
आत्मानमुपसृष्ट्यापां स्पर्शनं हस्तेन कुर्यात् । इति सर्व-
कार्योपयोगिविधानानि प्रथमाध्याये उक्तानि । एतेषां
सर्वकर्मोपयोगित्वात् विश्वरेणोक्तिः । अन्यान्याध्यायार्थाः
संक्षेपणोच्यन्ते ।

२ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत्र १क० पौर्णमासि-
कालः तत्राग्न्यान्वाधानेऽध्वर्युयजमानयोरधिकारः । तद्वि-
धानप्रकारः । दीक्षापह्ण्ये दीक्षितधर्माः । दिवामैधुन-
मांसवर्जनम् अग्निस्त्रिकेहादिवापनम् । अपराह्णे पत्नी
यजमानयोरह्नाप्रा हविषा सह व्रतकालयोस्यं माष-
मांसलवणवर्जं हविष्यं भोज्यम् । तत्र व्रतयोस्यं भोज्यं
भाध्ये दर्शितं यथा पुलस्त्यः “सकृत् पर्वणि सर्पि-
श्चात् हविष्यं लघु भोजनम् । न सायं नोपवासः स्नात्
तैलामिषविर्वाजितम्” बौधा० “सर्वभैरवदहः, कौशोधान्यं
विषर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यः” । परिशिष्टे च “शाकं मांसं
मन्त्रं च चणकं कोरदूषकम् । माषान् मधु पराक्षु
वर्जयेदौपवस्तके” कर्मप्रदीपे “लवणं मधु मांसञ्च चारान्
चोयेन हूयते । उपवासि न भुञ्जीत मोरालौ न
किञ्चन” । “तिलसह्नाहते शैत्यं शस्यं गोधूमकोट्वौ । चणकं
देवधान्यञ्च सर्वं शाकं तथैवपि (गुडम्) । सर्जीचारं यव-
चारं टण्डुलचारमेव च । व्रतस्यो वज्जयेदित्यं सासुहं
लवणं तथा” । सासुहविषेणान् सैव्यमानस्योर्न
निषेधः । “सैव्यं लवणं यज्ञं यज्ञं मानससम्भवम् ।
पविलं लवणं ह्येते प्रलये अपि सर्वतः इति स्मृतेः” ।
सत्यवदनञ्चाल कर्माथम् उपनयनोत्तरविहितं तु पुन-
रार्थः अतः प्रायश्चित्तभेदः । रात्रौ तस्मिन्नेव विश्वरे-
णोक्तोऽग्निहोतृहोमः । सायमग्नयेत्यायां होमानन्तरमार-
ख्यौषधोनां नीवारादोनामन्त्रम् आरख्यह्नादीनां च फल-
मनतिरात्रौ भुञ्जीत । आहवनीयगृहे गार्हपत्यगृहे
वाऽधः शयनं तत्राग्नास्तरनिषेधः, ब्रह्मचर्यञ्च । एष
नियमः सपत्नीकयजमानस्यैव । पौर्णमासे अन्वाधानादि-
कर्मापवर्गान्ते इत्ये एकाहे वा कार्यभेदोक्तिः तच्च प्रातरेव
कार्यम् । २क० । अग्निहोतृमानन्तरं ब्रह्मवरणं तत्-
प्रकारः । ३क० ८क० पर्यान्ते ब्रह्मसद्वनादेः आत्मस्वार्थ-
पर्यन्तस्य कर्मकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्वादिर्कोर्त्तनम् ।
३ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत्र होतृसदनादिपौर्णमास-
समाप्तिपर्यन्तकर्मव्यवस्थापस्यानुष्ठानप्रकारमन्वादि ।

३७०।५६०। तत्र १।२।३० दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्यं प्रिख-
 विलयज्ञानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकथनम् । तत्र द्रव्यदेवतायुक्तः
 व्याख्यातप्रत्ययान्तकर्म शब्दो वेदबोधितो यागशब्दार्थः इत्य-
 क्तिः । सर्व्यासु इष्टिषु अग्नीषोमीये प्रथौ च दर्शपौर्णमास
 यागधर्मातिदेशः । वैश्वदेववरुणप्राघाससाकमेधशुभावी-
 शीयरूपचतुःपर्वान्तकवातर्मासस्याद्यो वैश्वदेवे पर्वणि
 दर्शपौर्णधर्माः । ततोऽतिरिक्तयेषु औपदेशिकाः प्राचीन-
 प्रथये विधावर्हिःप्रस्तारादयोधर्मा भवन्ति । चातु-
 र्मास्ये वरुणप्रघासादिषु त्रिषु तु वैश्वदेवपर्वधर्माः किन्तु
 भारुत्यादिषु न भवन्ति । सौमिकादवभृथात् वारुण-
 प्राघासिकावभृथे धर्माभवन्ति । क ? कुर्वादिति
 सन्देहे लौकिकाग्निरेव श्राद्धः । दर्शपौर्णमासयो-
 राग्नेयादयः षट् प्रधानयागाः । वैकृते कर्मण्येक-
 द्वैतये सर्व्याग्नेयधर्माः । अत्रेजद्वैतये तु अग्नी-
 षोमीयैन्द्राग्न्यादेः । तत्रापि आम्नावैष्णवादौ अग्नीषोमी-
 यस्यैव धर्मा वैन्द्राग्न्यास्येति निर्द्धार्यम् । भारुतेषु ऐन्द्रा-
 ग्न्यास्येति निर्द्धार्यम् । द्रव्यसामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति
 यथा पुरोडाशवरुधानासक्तादौ पुरोडाशस्य, साक्षात्
 साक्षात्स्य, आच्छे आच्छेति । देवतायुगस्योपांशुत्वादेः
 क्षाम्ये धर्मप्रवृत्तिर्भवति । यद्योपांशुयाजे उपांशुयागः ।
 द्रव्यदेवतासामान्यविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्माभवन्ति न
 देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवता
 सामान्यात् पुरोडाशस्यैव । पयस्यायां पयस एव धर्मा-
 भवन्ति न दध्नः । अतश्चातुर्मास्यादौ परिवासितया शाखया
 प्रविल्ववन्धनानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनचतुष्टयासाद-
 नञ्च भवति । पयावपि पयस एव धर्माभवन्ति न दध्नः ।
 अतःसाक्षात्स्योपास्थानापदानां वयान्वयणीश्रुलोखाना
 मासादनप्रोक्षणे भवतः । द्रव्येषु स्थानापक्षेर्धर्माभवन्ति
 यथा श्यामाकानां ग्रीहिष्ववस्थानापक्षेऽस्मिन् सङ्ख्या
 सादनप्रोक्षणकण्डनादयो मृदाले । प्राकृतस्थानाप-
 क्षस्यापि द्रव्यस्य ये स्थानिनो धर्माविरुध्यन्ते स्थाना-
 पक्षे द्रव्ये न ते भवन्ति यथा परिधी पशुनियोजने
 यूपस्थानापक्षस्यापि परिधेः तद्वशादाद्योकरणादयोधर्मा
 न भवन्ति विरुद्धत्वात् । विकृतौ यत् प्राकृतद्रव्यदेव-
 तास्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादिविहितस्तत्र प्राकृतमन्त्रस्य यथार्थं
 मूहोभवति । यथा अग्नेये त्वा जुष्टमिलस्य प्रकृतौ मन्त्रस्य
 इन्द्राग्निभ्यां वा जुष्टमिलस्यैव । प्रकृतौ मन्त्राणामूहो
 न भवति प्रकृतेरपूर्वत्वात् । यथा पत्नी संज्ञो-

त्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुप्रतीकयागेऽपि नोहः । किन्तु
 एकवचनान्त एव प्रयोज्यः । तथा पवित्रे स्य इति
 मन्त्रस्य पवित्रद्वयपक्षेऽपि नोहः । अत्रापवादः ।
 विकृतौ वचनविशेषे प्राकृतधर्मा न भवन्ति । अर्थलोपात्
 (प्रयोजनलोपादपि) प्राकृतधर्मा न भवन्ति । यथा
 भौहे चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्नोष्यापि प्रयोजना-
 भावात् नानुष्ठानम् । तथा विरोधादपि प्राकृतधर्माणां
 विकृतावप्रवृत्तिः । यथा चरौ मेघस्य दध्युपसर्ज-
 नानामध्वन्ययणस्य च । यच्च प्रकृतौ परार्थतया विहितं
 विकृतौ परार्थभावेन तस्याप्रवृत्तिः यथा प्रकृतौ प्रति-
 पत्तिकर्मणां परार्था (प्रतिपाद्यद्रव्याणां) उत्पत्तिरस्ति
 अतो विकृतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे द्रव्यकर्मणामप्यभावो
 भवति । यत्र तु परार्थोत्पन्नं द्रव्यं कश्चित् कर्मान्तर-
 साधनत्वेन विहितं तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य
 भावो भवति (परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्यं तदप्येनापि
 येन केनचित् कार्यम्) यथा यूपशकलेन शुक्रं संमार्ज्य-
 त्वत् यूपार्थं तद्व्यसाये यूपे यत् शकलसुत्पन्नं यूपभावेन
 तत्सम्बन्धियकलाभावेऽपि सङ्गसंमार्गसाधनत्वेन विहित-
 स्वादुत्वेन केनचित्कालेन शुक्रसंमार्जनं कार्यम् ।
 सर्व्यासामिटीनां मृदास्नानत्वम् । [प्रकारादि ।

३८० । प्रजापत्यद्रव्यशक्तमकार्यं दाक्षायण्ययज्ञमन्त्र-
 दर्शपौर्णमासयोर्देवद्रव्यभेदकथनपूर्वकतद्विधानप्रकारः ।
 ५६० । उपांशुयज्ञार्थकथनम् । (व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तन्मै-
 क्ये यत्र कामना । तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिकालेव स्यादुपां-
 शुता" कर्कः । तत्रद्रव्यदेवतादिकथनम् ।

६६० । ग्रीहीणां यवानां वा पाके आग्नयणसंज्ञं कर्म
 कार्यम् तत्र शरद्वसन्तादिकालद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधान-
 प्रकाराद्यः । दर्शपौर्णमासिचानन्तरमेवाग्नयणाद्या प्रक-
 रितवत् कार्याः न पूर्वम् । दर्शपौर्णमासोत्सर्गे कृते
 क्षनिहोत्रमेव जुहुत आग्नयणविधानप्रकारः । दीक्षिते
 विशेषः । संवत्सरोपसत्कादौ वस्ते आग्नयणविशेषः ।
 संवत्सरसुत्यादौ द्रव्यविशेषाः । श्यामाकाग्नयणविधान
 प्रकारः ।

७६० । अग्न्याध्वेयकर्मकालदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि
 अग्नाध्वेयशब्दे कर्त्तव्यविधिरुक्तो माध्यन्दिनानां विशे-
 यस्तु विस्तरभवाच्चोक्तः पक्षतौ दृश्यः । [दिकथनम् ।
 ८।६।१०६० । आधानस्याङ्गकर्मणां विधानम् । [मन्त्रा-
 ११६० । पुनराधाने निमित्तं वित्तहान्यादि । तद्विधान-

१२क० । अग्निहोत्राङ्गस्य वाक्स्योपस्थानप्रकारः ।

१२।४।१५क० । अग्निहोत्रकालद्रव्यदेवताविधानमन्त्रादि ।

तत्र कामनाभेदेनावस्थानेदृष्टो वज्रौ होमः कार्यः यथा प्रजाभ्योबलेमाज्ञादिकं जिहोर्गुणा समिद्धे धूममिधेऽग्नौ होमः कार्यः । प्रजाउपस्थिताभ्योऽन्नं जिहोर्गुणा अतिव-
ज्जलज्वालायुक्ते, श्रीकामैः यगस्तामैर्ग्राह्यादिभिः प्रदीपे, मित्त्वभावेन प्रजाभ्योऽन्नं जिहोर्गुणा रात्रौ ज्वालापसरणे जाते, ब्रह्मवर्चकामेन देदीपमानेष्वाङ्गारेषु सत्सु वज्रौ होमः । कामनाभेदे होम्यद्रव्यभेदाः । यथा स्वर्गकामः पशुकामो वा पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । एवं याम-
कामो यवाम्बा, बलकामः ग्रीहिश्वाभानोवारयवगोधूम-
ग्रालोमां तण्डुलैः, दावनालैः प्रियङ्गुभिश्च । इन्द्रिय-
कामोदभा, तेजस्कामो हतेन । एतच्चतुर्द्रव्याणां प्रत्यहं
संप्रसारणेन तत्तत्फलसिद्धिः । अग्निहोत्रहोमे सर्वा-
स्त्रिष्टु च गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारेण प्रवेशनम् ।
सर्वदा यजमानः स्वयं होमः कार्यः, कार्यवशात् तत्रियुक्तेन
अध्वर्युणा वा । किन्तु दर्शे पौर्णमास्याञ्च सदा स्वयं होमः
कार्यः । प्रवासे स्मृतकादौ च विशेषः ।

५अध्याये । १२कण्डिकाः तत्र । १।२क० । चातुर्मास्ययज्ञ
वैश्वदेवपर्वकालद्रव्यदेवताप्रयोगादि ।

२, ४, ५, क० । वरुणप्राधासकपतदीयपर्व कालद्रव्यदेव-
तामन्त्रविधानादि । [मन्त्रादि ।

ईक० । शकमेधकपतदीयपर्व कालविधानद्रव्यदेवता-
०क० । तत्र द्विहविष्कम्पौडिनीयेटिकाकालविधानद्रव्यदेवता-
मन्त्रादिकथनम् ।

८, ९, क० । तत्र पितृएटिकाकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१०क० । तत्र त्रैवैष्णवकहोमकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादि

११ क० । चातुर्मास्यपर्वभेदशुनासीरीयकालद्रव्यदेवता-
मन्त्रादिकथनम् । तत्राद्यं विशेषः । जतवैश्वदेवपर्वेण

एव वरुणप्राधासकाकमेधादिपर्वे त्रयस्य नियतकालत्वात्

वरुणप्राधासादि कर्तव्यमेव । जते पौर्णमासे दर्शेष्टुत् ।

चातुर्मास्यानां पुनःप्रारम्भः स्मृतकादावपि कार्येण ।

चातुर्मास्यानि त्रिविधानि ऐटिकानि, पाशुकानि सौमि-

कानि चेति तेषां द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१२, १३, क० । मित्त्वविन्दे टिद्रव्यदेवता मन्त्रविधानकथनम् ।

ईअ० । दशभिः कण्डिकाभिः निरुद्धपशुवन्ध्यागकालद्रव्य-
देवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।

७अ० । ८क० । तत्र ज्योतिषोमकालद्रव्यदेवतामन्त्रादि

विधानादि । तत्र सोमयागरूपस्याद्यसंस्तस्य द्रव्यदेवतादि
विधानादि । [कथनम् ।

८अ० । ८क० । तत्र १, २, क० । अतिव्यक्तमद्रव्यदेवतामन्त्रादि

२क० । औपवस्यकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

४, ५, ६, ७, ८, ९, क० । आसु-

८अ० । १४ कण्डिकास्तत्रे १कण्डिकायाञ्च सौम्यकर्म-

कालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् । अध्यायशेषे समा-

प्तिप्रर्थने प्रातःसवनद्रव्यदेवतामन्त्रविधानोक्तिः ।

१०अ० । ८क० । तत्र किञ्चिद्दुनाध्यायसमाप्तिप्रर्थने

मध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोर्द्रव्यदेवतामन्त्रविधानकथनम् ।

अन्ते ज्योतिषोमे सोमोत्तरकर्त्तव्यानाम् 'अत्यग्निहोमः

उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्नोर्वायं इत्येव'

रूपाणां पशूनां सोमसंहितानां सप्तानां यागानां ज्योति-

षोमत्वसङ्गतं तत्र च ज्योतिषोमस्याध्वर्यवविधानप्रकारः ।

११अ० । १कण्डिका । तत्रज्योतिषोमाङ्गमन्त्रविधानादि ।

१२अ० । ईक० । तत्र द्वादशाङ्गयागविधानम् । तत्र

एकादशाङ्गादिवागे च ज्योतिषोमधर्मातिदेशः । तत्रा-

ग्निष्टुतो धर्मातिदेशः इत्येकस्य मतम् । द्वादशाङ्गो द्विविधः

सत्वरूपः अहीनरूपश्च । तत्रोभयरूपयोर्द्विङ्गप्रदर्शनम् ।

यथा यस्याद्यन्त्ययोः अतिरात्रयागस्तत्सत्त्वं, यत्र तु

अन्ते एव अतिरात्रोयागः सः अहीन इति तयोर्बिङ्गतोक्तिः ।

सत्वेण यजमानसंहितानां षोडशर्त्विजां कर्त्तृत्वात्

सर्वेषां यजमानत्वम् तेन तत्र दक्षिणाभावः सर्वेषां

स्त्रामित्वयोगात् फलवत्त्वाच्च यजमानत्वातिदेशेन सप्त-

दशानामेव यजमानधर्मदीक्षणादि । अन्वारम्भस्तु

सङ्घपतेरेव । ऋतुनिष्पत्त्यर्थं पात्रासादनादौ कर्मणि

एकस्यैककर्त्तृत्वं तेनैव जते सर्वज्ञत्वम् । सङ्घपत्याङ्ग-

वमोदीय एव अङ्गारप्राशनम् । अध्यायसमाप्तिप्रर्थने

तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रदीक्षाकालविधानादि ।

१३अ० । ४क० । तत्र १क० गवामयनसत्वरूपः तत्र द्वाद-

शाङ्गधर्मातिदेशः । २, ३, ४क० । तत्रद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१४अ० । २क० । तासु ज्योतिषोमसंस्थाभेदवाजपेयकाल

द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१५अ० । १०क० । तासु राजसूययाग उक्तः तत्र

अत्रियजातेरेवाधिकारः वाजपेयेनेहा न राजसूयः

कार्यः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१६अ० । ८क० । तत्र १क० पशुचितिकस्तुलविशेषस्या-

ग्निविधानप्रकारः चयनरूपाङ्गकान्तेः सोमाङ्गत्वोक्तिः

तत्र च इच्छाधिकारः तत्रायं भेदः महाव्रतसंज्ञक-
क्षोत्रसाध्यसोमयागे एव पञ्चवितिकस्यलस्य नियमः
अन्यत्र इच्छा विकल्पः । ४क० पर्यन्ते उच्छानिमांश-
प्रकारादि । उच्छागच्छे तद्विधिरुक्तः [मन्वादिकथनम् ।
४कण्डिकान्ते १क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्रत्यदेवता-
इक० अग्निविशेषपञ्चकचयनप्रकारः

७क० तत्रत्यप्रायश्चित्तोपविधानम् [तामन्वादि ।
८क० अग्निचयनस्य पूर्वसुक्तस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-
१७अ० १२क० । तत्र प्रायश्चित्तान्तर्कर्मोत्तरकर्तव्यविधान-
भेदद्रव्यदेवतामन्वादिकथनम् ।

१८अ० ईक० तासु यतरुद्रियहोमः तदङ्गकर्मद्रव्य-
देवतामन्वादिकथनम् । इक० यथे व्यन्निचितोनियमा
उक्ता यथा अग्निचिद्विधि न पठेत् । पत्तिमांसा-
भोजनम् । प्रथमचयने द्विजातिभाष्यामेव गच्छेत् न
अद्राम् । द्वितीयचयने सवर्णभेदोपगच्छेत् नान्यवर्णां
क्षत्रियां वैश्यां वा । तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत् ।
ब्रह्मचार्ये भूयात् । यावज्जीवमित्यं व्रतं कुर्यात् ।
संवत्सरं वेति पञ्चान्नरम् । चित्वागस्तौ सोमेज्यायां स्वय
माहस्त्राविश्वज्योतिर्होतव्यानामन्यतमानामिष्टकानामुपधा-
नम् । पुनश्चयनमचयनं वेति पञ्चान्नरोक्तिः ।

१८अ० ७क० । तत्र सौत्वामणीयागोविहितः । तत्र
कादिकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । स च अग्निमता सोम-
याजिना सोमयागान्ते कार्यः । सोमातिपूतस्य (यस्य सुखा-
तिरिक्तनामाकर्णगुह्यादिच्छिद्रेभ्यः पीतः सोमः स्रवति स
सोमातिपूतः) सोमवाग्निच (सुखेन यः पीतसोमं वमति
स सोमवाग्नी) तस्याऽप्याधिकारः । स्त्राज्यात् रिपुभिः
प्रच्यवितस्य राजोऽपि स्त्राज्यप्राप्तिर्होमधिकारः । पशु-
प्राप्तिर्योग्यस्यापि अप्राप्तिपशोः पशुकामनया वैश्वस्याऽ-
प्यप्याधिकारः । अयं चतुरात्रसाध्यः । तदङ्गचुरासन्धान
प्रकारादि । तत्र द्रव्यदेवतामन्वादि ।

२०अ० ८क० । तत्राग्नेयधयागोविहितः तत्र अभि-
षेकपतः क्षत्रियजातेः राजोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः ।
स च त्विरात्रसाध्यः सर्वकामाप्रिफलकः । तत्र काल-
द्रव्यदेवतामन्वादि । अग्नेयधयज्ञेऽस्य विहितः ।

२१अ० ४क० । तत्र १क० पुरुषमेधयज्ञोविहितः सर्व-
भूतेभ्योऽतिशोक्तर्षिकामस्यान्ताधिकारः । स च पञ्चरात्र-
साध्यः एकविंशतिदीक्षः ब्राह्मणक्षत्रियव्योक्तत्वाधिकारः
न वैश्यस्य । तदीयद्रव्यदेवतामन्वादि । २क० सर्वकामस्य

सर्वमेधयागोविहितः स च दशरात्रसाध्यः । ३ । ४क० ।
तत्र पुरुषः अश्वः गोः मेघः अजः इति पञ्चपञ्चालम्भनं
तद्विधानादि प्रोषितस्य स्तस्य वा संवत्सराभ्युतौ पितृ-
मेधो यज्ञो विहितः तत्र नञ्त्वादिनालद्रव्यदेवतामन्व-
विधानादिकथनम् ।

२२अ० ११क० । तत्र १क० यजुर्वेदोक्ताधानादिपितृमेधान-
कर्माण्युक्तासामवेदविहिता एकाहसाध्ययागा विहिताः ।
तत्र परिभाषा । सस्यान्नरातुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थेय
कृतमवति । भूर्नामैकाहः १ धेनुमात्रदक्षिणः । ज्योति-
र्नामैकाहः २ । तौ च विशेषातुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थौ । गो-
संज्ञकः २ आयुःसंज्ञकश्च ४ एतावेकाहौ उक्त्यसंस्थौ
अभिजिद्विजितौ १ ई एतौ अग्निष्टोमकल्पौ । तत्राभि-
जिति गोसहस्रं यताश्च वा ससुदितं वा दक्षिणा ।
विश्वजिति सहस्रं सर्वस्वं वा ससुदितं वा दक्षिणा ।
तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोर्म्यद्रव्यमिदं भूमिदासवर्जं
सर्वस्वपदार्थः । यतो भूमेः धारणचक्रमणहारेण
उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्जं हिर-
ण्यादिकं सर्वस्वपदार्थः इत्येकमतम् । स्वमते पुरुषमेधे
गर्भदासदानदर्शनात् भूमेकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-
वात् तद्वृत्तिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति । अवष्टयस्ताने
वत्सच्छविं परिदधातीति श्रुतेः, तद्वृत्तिरिक्तविषयं सर्व-
स्वम् । एतं दीक्षोपयोगिद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि । सह-
स्रादधिकं सर्वस्वं दक्षिणा देयेति फलितम् ।
विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः । अभिजिति कृते
विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिद्विजितोर्युगपदनुष्ठानं वा ।
तयोर्गुणपत्करणे देवयजनस्यानविशेषोक्तिः तत्र वृत्तपोड-
शर्त्विजां बाहुल्यात् अन्यतमेनान्यत्र कर्म सम्पाद्यम् ।
तत्र बह्वेदिकानि कर्माणि समानानि । अन्तर्वेदिकान्येव
विशेषानि । युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पूर्वं पूर्वं
मङ्गं कृत्वा विश्वजितः उत्तररुत्तरं कार्यम् । सर्वजिन्नामा
७ एकाहः स च महाव्रतसंज्ञकसामस्तपसाध्यः तद्विधा-
नादि तत्र संवत्सरं दीक्षा सप्ताहभिषयः । तत्र तिस्रः
षट् वा उपसदः । तथा च संवत्सरं दीक्षां कृत्वा तद्वर्जं
सप्ताहे अभिषयं कृत्वा सप्ताहे अतीते सुखा भवति तत्र
च तिस्रः षट् वा उपसदः कार्याः । तत्र संवत्सरं दीक्षा-
अग्निचयनवद्वा दीक्षा कार्या । स च अग्निष्टोमसंस्थ
एव । २क० सर्वजिति दक्षिणभेदतद्विधानादि । अयञ्च
उक्त्यक्त्यः । उक्तानामभिजिदादीनां चञ्चान्नरम् ।

तत्र अग्निजितो ज्योतिःसंज्ञा विजितः विश्वज्योतिः-
संज्ञा । सर्वजितः सर्वज्योतिःसंज्ञा । तद्विज्याभेद-
विधानादि । उक्त्यसंस्वरुपस्तिरात्रसंज्ञितसंज्ञः ।
साद्यसंज्ञाः ८, ९, १०, ११, १२, १३ षट् क्रतवोविहि-
ताः । ते च क्रमणोत्तरत्र दृष्टिताः । तत्राद्यो ८ स्वर्ग-
कामपशुकामभ्रातृव्यवतामेवाधिकारः । द्वितीये साद्यसंज्ञे
दीर्घव्याधिशमप्रतिवाद्याकामानामधिकारः । अतु-
क्तीनाम साद्यसंज्ञः तृतीयः १० तत्र कर्मादिना चीनस्य
तद्विजितकामस्याधिकारः । विश्वजिच्छित्तास्यः ११
चतुर्थः । तस्मिन् दक्षिणाभेदः तत्र सर्वस्यप्रतिनिधि-
वेति दक्षिणोक्ता सर्वस्यप्रतिनिधिद्रव्याणामेवसक्तानि यथा
धेनुतुङ्गुवीरधान्यपलादिमानाहर्षस्वर्णरुप्यादिदासदासी-
मिदुनसोपकरणसहजानसहवाद्यारोहणसहजस्या । तेन
सर्वं स्वपदेनैवामेव सङ्गणम् । वैरनिर्वातनकामस्य श्येनो-
नाम १२ प्रथमः साद्यसंज्ञः । तत्र दक्षिणाऽनुष्ठान-
मन्त्रदेवतादि । एकत्विकनामा षष्ठः १३ साद्यसंज्ञः । सर्व-
पामेषां दीक्षायाः सद्यःक्रियमाणत्वात् साद्यसंज्ञा ।
ब्राह्मसोमाद्यत्वार एकाहः १४, १५, १६, १७ विहिताः ।
इह त्रिपुरर्ष पतितसान्वितोका ब्राह्मसंज्ञोपशान्त्यै एते
कार्यान्तत्र लौकिकेऽग्नौ होमः । तेषां प्रथमे १४
ब्राह्मसोमे गाननत्तनकारिणां ब्राह्मनामधिकारः ।
वृषंभत्वेन निन्दितस्य द्वितीये उक्त्यसंस्वे १५ अधि-
कारः । कनिष्ठस्य तृतीये १६ । तथा च कनिष्ठं सङ्ग-
पतिं कृत्वा स कार्यः । ज्येष्ठस्य अत्यप्रजनस्य स्वधिरस्य
चतुर्थे १७ अधिकारः तादृशं सङ्गपतिं कृत्वा गार्हपत्ये
स कार्यः । तदुद्देक्षाविधानादि । जवत्रात्यसोमस्य व्यव-
हार्यता भवति । अग्ने मृगवचसवीर्याद्वाद्यप्रतिवाकामस्य
आत्मनोऽपूतत्वनिवृत्तिकामस्य च कर्त्तव्यः अग्निहोम-
संस्थः अग्निहोमसंज्ञाः १८ ।

५क० । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानाद्युक्तम् । त्रिष्टु-
प्तसोमस्य अग्निहोमसंस्थाः चत्वारः क्रतवोविहिताः । तत्र
अग्निहोमप्रतःसवनः प्रथमः १९ । तस्य दैत्यस्य इति
संज्ञा । हिरण्यदिकामस्य आसकामस्य वात्ताधिकारः ।
तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि । वृहस्पतिपवः द्वितीयः
२० । राक्षा सहिता ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं धर्मं स्थापक-
त्वेनाग्नीकुर्वीरन् तस्मात्ताधिकारः । इन्द्रसंज्ञः २१ तृतीयः ।
स च श्वेनवत्कार्यः किन्तु न सद्य इति भेदः । स च
मरणकामकर्त्तव्यः । ईक० सर्वस्वारयदुर्थः २२ एकाहः

क्रतुः जीवितकामस्य सर्पकामस्य वात्ताधिकारः । तत्र-
विहासदक्षिणा । तस्य द्रव्यदेवताविधानादि । अतिग-
पोहनीयास्तयः २३, २४, २५ क्रतवोविहिताः । तेषु
आद्याः सर्वसोमः २३ । हादशाहिककन्दोभवयमध्य-
उक्त्यसंस्वे उत्तमे अह्नौ वृषक् कृत्वा द्वितीय-
तृतीयौ २४, २५, अतिगपोहनीयौ कार्यौ । वाचसो-
माचत्वारः २६, २७, २८, २९ । आन्दोस्यै चैषां विशेषः ।
अग्ने त्रिष्टुप्तसदृशप्रदगैकविंशतिनवत्वयस्त्रिंशत्स्याः
षट् ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, वृष्टसोमाः एकाह-
विशेषाविहिताः ।

७क० । तेषां विधानप्रकारमन्त्रदेवतादिकथनम् ।
अग्न्याधेयपुनराधेयान्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाद्यावन्मासवयस्य
संज्ञाः ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, षट् प्रतिकर्म्मसोमाः
क्रतवोविहिताः । तद्विधानादि ।

८क० । सप्तदशसोमकाः ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, पञ्च
क्रतवोविहिताः तत्र आसकामस्य उपह्वयनामा ४२ अग्नि-
रुक्ताः । मिथ्याभिरुक्तास्तपि तत्राधिकारः । तद्विज्या-
विधानादि । स्वर्गकामस्य क्रतवेयः ४३ । तद्विधानप्रकार-
देवतामन्त्रकथनम् ।

९क० पशुवैश्यकामयोर्वैश्यसोमः ४४ । तद्विधानादि ।
तीव्रसुक्ष्मासकः ४५ उक्त्यसंस्वः क्रतुः । तीव्रसुप्ति
सोमातिदेशेऽपि विशेषविधानम् । तत्र सोमातिपूतस्य
स्वराज्यात् प्रज्यावितस्य राक्षः, दीर्घव्याधिशान्तिनाम-
प्रजापशुकामानाश्चाधिकारः । तद्विधानादि ।

१०क० राज्ञकामस्य राजन्यस्य राट्संज्ञकः क्रतुः ४६
तद्विधानादि । सचाम्निहोमसंस्थः । सरेन्द्रपरियज्ञः
क्षयभवत्कार्यः । विराडास्यः ४७ क्रतुः अन्नाद्य-
कामस्य कर्त्तव्यः सरेन्द्रपरियज्ञवत् आद्यनयोः आग्नेय-
पशुकः कार्यः । औपशदनामा ४८ एकाहः प्रजाति-
कामस्य विहितः । तद्विधानादि । पुनसोमनामा ४९,
एकाह उक्त्यसंस्वः । तत्र प्रतिपदहोपशान्तिकामस्या-
धिकारः तद्विज्यादि । पशुकामस्य चतुर्दशनामकौ ५०,
५१ उद्भिद्वलनिदी च एकाहौ ५२, ५३ दर्शपौर्ण-
मासवत् संज्ञतावेव तौ फलसाधकौ । इयुरिष्टिः ५४
तद्विधानादि । उद्भिदा इडा ततएव दिनादारभ्याद्वेमास-
मासं संवत्सरं वा प्रत्यहं इयुरिष्टिर्विधेया । तद्विधा-
नादि । पूजाकामस्य अपचितिनामकौ ५५, ५६, द्वौ
यज्ञौ विहितौ । तत्र राक्षस्वैर्विकस्य आधिकारः । तद्वि-

धानादि । तत्र पूर्वस्य पक्षीतिसंज्ञा ५५ उत्तरस्य ज्योतिः
संज्ञा ५६ । तौ च सान्निधित्वौ सर्वजिह्वद्वितीयौ च
११ क० तयोर्दक्षिणा । अथमगोपवौ ५७, ५८, द्वौ
ऋतु विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे ऋषभे राक्षोऽधिकारः
तद्वदक्षिणाभेदश्च । गोप उक्त्युपसंस्थः गशुतदक्षिणः
तत्र वैश्वस्याम्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम् । तद्विधाना-
नादि । मरुत्क्षोमनामा ५८ यज्ञः तत्र भाट्टाणां सखीनां
वा गणभूतानामधिकारः । वैश्वक्षोभोक्तदक्षिणा । ऐन्द्राग्न-
कुलाद्योनाम ६० ऋतुः प्रजाकामपशुकामयोक्तवाधि-
कारः । गोकुलदक्षिणा । तत्र च हयोभ्रातृयोः सख्यो-
र्वाधिकारः न गणानाम् । राजकर्तव्यः उक्त्युपसंस्थ
इन्द्रक्षोभो ६१ विहितः । पुरोधकामस्य इन्द्राग्नो-
क्षोभः ६२ ऋतुः विहितः । सायुज्यकामयोः राजपुरोहित
योरप्यत्राधिकारः । तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति
विकल्पः । पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विधनौ ६३, ६४
नाम यज्ञौ विहितौ । अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयो-
रधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्पन्ना इहती, अभिचारकामस्य
त्रिंशद्वावोदक्षिण्येति भेदः । अभिचारकामस्य संदग्-
वज्रौ ६५, ६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रक्षोभौ कर्त्त-
व्यौ, तत्र वज्रः षोडशिसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विशेषोक्तिः ।
संदग्नेन राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम् । वज्रेण
जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम् । वैपरीत्येन वेति मता-
न्तरम् । अभिचारेण राजाद्युपशमं कृत्वा मारयित्वा
वा आत्मशुद्धये ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । इति सामवेद
विहिता एकाह्याः दर्शिताः ।

२३ अ० ५ क० । तत्र १ क० । अहीनसंज्ञकवागानां
द्वादश उपसदः, माससमाख्यत्वञ्च । सत्योपसद्विशेषोपदेशः
दीक्षाभेदश्च च विहितः । तथा च सौम्यानि उपसदाश्च
दिनानि परिगणय्य दीक्षा । हिरात्रावधिद्वादशाह-
पर्यन्तसाध्या यागाः अहीना इत्युच्यन्ते । तत्र पाठात्
अतिरात्रसाध्याहीनसंज्ञत्वम् इत्येकीयमतम् । ह्यहादिषु
दशरात्रादिकादिप्रवृत्तिर्गौण्या इत्युक्तिः । सादयाह-
कर्त्तव्यदशरात्रस्य ह्यहादिषु कर्त्तव्योक्तिः । हिरात्रा-
दिषु सहस्रदक्षिणा चतुरात्रादिष्वधिका दक्षिणा । तत्र
दक्षिणादाने प्रत्यहं समभागेन देयतोक्तिः । अन्येऽ-
वशिष्टदानम् । १३ त्रयोदश अतिरात्राः विहिताः । यथा
तत्र षोडशिसंहरहिताचत्वारः प्रथमा अतिरात्राः । तत्र
प्रजातिकामस्य नवपद्मदशसंज्ञः १ ज्येष्ठभाटमत्याः स्त्रियाः

ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्यः विपुवद्वामातिरात्रः २ । भ्रातृव्यातः
गौर्नामातिरात्रः ३ । स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयु-
र्नामातिरात्रः ४ । इति प्रथमाः चत्वारः । ऋहिकामस्य
ज्योतिष्टोमनामा ५ । पशुकामस्य विज्जिज्जामा ६ । जन्म-
वर्षकामस्य लिष्टजामा ७ । वीर्यकामस्य पञ्चदश-
नामा ८ । अत्राद्यकामस्य सप्तदशनामा ९ । प्रतिष्ठाका-
मस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिताः ।
प्राप्तिप्राप्तिपशोर्भवे तज्ज्ञाकामस्य आप्नोर्वाभोऽतिरा-
त्रः ११ । भ्रातृव्यवतोऽभिजिज्जामातिरात्रः १२ । भूतिमिच्छोः
सर्वक्षोऽभोतिरात्रः १३ । इति त्रयोदश अतिरात्राः ।
२ क० । द्विसत्यास्त्रयः अहीनाः । तत्र द्वितीयव्रतोययोः
षोडशिसंहरहितौ द्वौ अतिरात्रौ । आङ्गिरसचैत्र-
रथकापिथना इति तेषां संज्ञाः । द्वितीयं हिरात्रसकृद्य
पूर्वकमेके इच्छन्ति । पार्थिवक्षान्निष्टोमस्य स्थाने
उक्त्यं कुर्वन्ति । संस्थान्यत्वमालं धम्मास्तु तदीयाएव ।
पुण्याहोऽपि यः पुण्यहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसहिरा-
त्रोऽधिकारः । १ । प्रजाकामस्य चैत्ररथे २ । स्वर्गकामस्य
पशुकामस्य वा कापिथनेऽधिकारः ३ । लिप्तस्या अहीनाः
गर्गवैदच्छन्दोमानवसुपराकाख्याः पञ्च ऋतवः । तत्र
वैदे त्रिरात्रे १ लिष्टक्षोमयुक्ताः सर्वे अतिरात्राः
तत्संस्थान्यत्वमालम् । तत्र राजकामस्याधिकारः । पशु-
कामस्य अन्तर्गमौ २ । स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः ।
अलिचतुर्गिरजामदग्न्यवशिष्टसंर्षविद्यामितास्याचत्वारः
चतुरहसाध्याः ऋतवो विहिताः । तत्र जामदग्न्ये, चतुरह-
ष्टिकाभोऽधिकारी । तत्र विंशतिर्दीक्षाः । सर्वेषु उप-
सदः पुरोडाशवत्यः स्युः । ३ क० तेषां विधानादि ।
४ क० । पञ्चाहसाध्याः त्रयः अहीनाः । तत्र प्रथमः देव-
पञ्चाहसंज्ञकः पञ्चयारदीयः द्वितीयः तद्विधानादि व्रतवत्
संज्ञकस्तृतीयः पञ्चाहः । तत्र ज्योतिर्गौर्मात्रं गौरायुः
इत्येतन्नामका पञ्च एकाह्याः । सर्वजितइवात्र दीक्षा भवति ।
तद्विधानादि । ५ क० । षडह्रा अहीनास्त्रयः । ऋतु-
षडह्रः १ पृथ्वावत्त्रयः २ लिङ्गकः ३ इति तेषां
नाम । तेषु क्षोमविधानादि । सप्त सप्ताह्रा अहीना वि-
हिताः । तत्र चतुर्णां सप्ताह्रतत्तत्तमं भवति । चतुर्णां
मध्ये तृतीयः पशुकामस्य भवति । इन्द्रसप्ताह्रसंज्ञः पञ्चमः ।
तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाह्यादारभ्य षडेकाह्याः
सत्याह्रानि भवन्ति । तत्र ज्योतिर्गौः आयुः अभिजि-
ह्वजित् सर्वजित् इत्येते षट् प्रत्येकं समह्राव्रताः

अवादाकामस्य चतुस्त्रिंशद्वातुम् प्रतिष्ठाकामस्य षट्त्रिंशद्वातुम् सन्धिकाकामस्य सप्तत्रिंशद्वातुम् प्रजाकामस्य पञ्चकामस्य वा अष्टात्रिंशद्वातुम् चत्वारिंशद्वातुञ्च सत्वं विहितम् । एकाक्षपञ्चाशद्वाताणि सप्त सत्वाणि विहितानि । तत्र प्रथमस्य विधितसंज्ञा । तद्विधानादि । द्वितीयस्य यमा तिरात्वसंज्ञा तद्विधानादि । अञ्जनाभ्यञ्जनोयम् तृतीयं, विद्वत्सु मध्ये आत्मानं विख्यापयितुकामस्यात्राधिकारः । तद्विधानादि । संवत्सरमितं नाम चतुर्थं तद्विधानादि । ३क० । प्रजातिकामस्य विहितस्य एकषट्तिरातुस्य एतत् समानतया विधानादिप्रसङ्गादुक्तम् । सवितुः ककुभः पञ्चमः तद्विधानादि । तत्र प्रजातिकामस्याधिकारः । षडसप्तमवोः सामान्यतोविधानादि । शतरातुस्य विधानादि । तत् विधाने विकल्पः ।

४क० । तत् सुवनसन्तान्यादिहोमविधानादि । संवत्सरप्रभृतिमन्त्रे गवामयनधर्मातिदेशः । आदिद्वानामयनसंज्ञकसतुस्य विधानादि । आदिद्वानामयनवत् अङ्गिरसामयनं कार्यं तत् विशेषः । इतिवातवतोरयनसंज्ञकस्य विधानादि । कुण्डपायिनामयनसंज्ञकस्य कालविधानादि । तत्र सुत्वास्थानेषु सोमोपनहनादिविशेषः । सर्पसतुसंज्ञस्य सत्वस्य भेदविधानादि तत्र गवामयनधर्मातिदेशः ।

५क० । तापश्चितनामसत्वस्य विधानादि । सङ्कतापश्चितनामसत्वस्य विधानादि । क्षुल्लकतापश्चितनामसत्वस्य, सहस्रसाध्याग्निसत्वस्य च विधानादि । त्रिसंवत्सरसत्वस्य विधानादि । सङ्कसत्वसंज्ञसतुस्य विधानादि । प्रजापतिसत्वसंज्ञस्य द्वादशसंवत्सरसाध्यस्य विधानादि । षट्त्रिंशद्वत्सरसाध्यस्य शक्यानामयनासंज्ञकस्य विधानादि । शतसंवत्सरसाध्यस्य साध्यानामयनसंज्ञकस्य विधानादि । सहस्रसंवत्सरसाध्यस्य विश्वज्ञामयननामसत्वस्य विधानादि । तस्य च गौगवा इत्या सहस्रदिनसाध्यता तेन सहस्रसुव्यमेतत् सत्वमित्युच्येयम् । सारस्वतसत्वाणां विधानादि । यातुसत्त्वनाम सतुम् । ऋषभेनाधिकं गर्भिणीनां वत्सतरीणां प्रथमगर्भिणां शतं सहस्रपुराणायारख्ये उत्सृजेत् तामां सहस्रपुराणे इदं सतुं समाप्यते स्त्रीवत्सानां दोहनाभावे निप्रं वर्जमानानां तामां सहस्रपुराणं सम्पद्यते इत्युक्तिः । सारस्वतस्य दीक्षाकालदेशादि यथा चेतुश्शुक्लप्रभस्याम् सरस्वतीविनयने स्थाने दीक्षा । सरस्वती नाम प्रवक्त्रोता नदी प्रवहति । तस्याः प्राक्पश्चाद्भागी सर्वलोका प्रवक्ष्यौ मध्यमस्तु भागः भूयन्तानिमग्नः प्रवहति नासौ

केनचिदुद्दिश्यते तत्स्थानं विनयनमुच्यते तच्च प्रभासस्थानमिति माधवाचार्यः । तत् दीक्षाविधानादिप्रकारः । ६क० । तदीयाङ्गविधानादि । सरस्वतीह्रदहयोः सङ्गमे तद्विधानादि । शुक्लस्रवणे (सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने) अग्नये कामायेष्टिर्विहिता तत् कारपचदेशभेदे यजमानावभृथस्नानम् । उद्वसनोया इष्टिचान्ते कार्या । पृथगमनीवरहितानि सारस्वतानि त्रीणि सत्वाण्येत्युक्तिः । पूर्वोक्तसहस्रापुराणे सृष्टपतिमरणे सर्वासां गवां हानौ वा एतत् सतुं समाप्यते इत्युक्तिः । तत् पञ्चमागैरतिरात्रैरिद्धा सतुं समाप्यमित्युक्तिः । तत् सहस्रपुराणे तदेव दत्त्वा सत्वसमाप्तिः । सृष्टपतिमरणे आयुःसंज्ञातिरात्रं कृत्वा, सर्वहानौ तु विश्वजितुसतुं कृत्वा समापयेत् इति भेदः । उभयथाऽपि व्योतिष्टोमं कृत्वा वेति पञ्चानरम् । इति प्रथमसारस्वतम् । द्वितीयं इतिवातवतोरयनवत् कार्यं तद्विधानादि । तत् तिथिचयद्वहोरेख्यविशेषविधानम् । शुक्लज्यायोर्विशेषविधानादि । तृतीये सारस्वते विश्वजिदभिजितोर्विधानादि । अतिज्याऽऽचार्येण वा तत्र दार्पहतं नाम सत्वं कार्यम् । तत् अरण्ये उत्सृष्टागावः संवत्सरं, द्वितीयसंवत्सरं विगतोदके स्थाने रज्जुगीयाः । सरस्वतीतीरे नेतस्त्वानाम पुराणा यामाः सन्ति, तत्राग्न्याधानमारम्भणीयं, कुरुक्षेत्रे परीणतस्यैव अन्वारम्भणीयम् । तत्कृतृतीयवत्सरे परीणन्नामस्यैव दर्शपौर्णमासानं कुर्यात् । अथविष्टविधानादि । उपहतीतीरेणस्य यमुनायामवभृथस्नानम् तत्र स्थाने सन्त्वपाठे विशेषः । ७क० । चैत्रस्य वैशाखस्य वा शुक्लपञ्चम्यां तुरावणनाम सारस्वतं सत्वं कार्यम् । तस्य दीक्षाविधानादि । तच्चैकवर्षसाध्यं तत्र वर्षपर्यन्तकर्त्तव्योपदेशः । दार्पहतवदनियतोऽवभृथस्नानम् । भरतद्वादशाहादिः द्वादशाहभेदः तद्विधानादि । उत्सर्पिषु गवामयनविकल्पाभिधानम् । २५ अ० १४क० । तत्र अङ्गवैयुख्यदोषोपशमार्थं प्रायश्चित्तविधानम् । तत्र प्रायश्चित्तगङ्गापेक्षु प्रपूर्वकायतेर्भावे षड् प्रायोविनाशः स च विध्यतिक्रमदोषः तस्य चित्तं सन्धानं चित्तातोर्भावे क्रतुः विसं धातुनामनेकार्थत्वात् सन्धानमित्युच्यते । प्रायस्य विध्यतिक्रमदोषस्य चित्तं सन्धानम् “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” इति “पारस्करप्रभृतीनीति” पा० वा० सुट् । तच्च विनाशकाल एव कार्यमिति पूर्वपक्षे “आगन्तुकानामन्ते निवेशः” इति न्यायेन सर्वकार्यान्ते कार्यमिति सिद्धान्तो

गौणः । निमित्तकावे एव कर्त्तव्येति मुख्यविधानः तत्-
 कालाकरणेऽन्ते करणमिति तस्य गौणकालताव्यपस्थापनम् ।
 अनादेशे सर्वत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिहोमः । आदेश
 विशेषे तु यथादिष्टं करणीयम् । यथा “प्रणीताः
 स्वादा अभिष्टेदिति” यजु० ५, २८, प्रणीताभिर्मर्शनमेव
 प्रायश्चित्तम् । महाव्याहृतिहोमैः यं विशेषः । हौत्विके
 (स्वप्ने दोदिते) कर्मणि उपघाते गार्हपत्येऽग्नौ भूः स्वाहेति
 प्रा० होमः अयमग्निदेवतः । स च अनादिष्टकर्मकत्वात्
 ब्रह्मणा कार्यः । ब्रह्मवरणात् प्राक्निमित्ते जाते ब्रह्मवर-
 णात् प्राक् व्याहृतिहोमाय ब्रह्मान्नरं हत्वा तेन कारयि-
 तव्यम् । अब्रह्मवरणकेऽग्निहोत्रादौ तु स्वयं कार्यः ।
 सोमे तु कालाहृतिभिरस्य समुच्चयः । यजुर्वेदोक्तकर्म्मोप-
 घाते दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति प्रा० होमः कार्यः स च
 प्राग्वत् ब्रह्मणैव कार्यः । सोमे तु तत्रापि आग्नीध्रवे
 भुवः स्वाहेति होम इति भेदः । तस्य वायुदेवता । साम-
 वेदविहितकर्म्मोपघाते आहवनीयेऽग्नौ स्वाः स्वाहेति
 प्रा० होमः स च सूर्यदेवतः । चतुष्टोतानि सर्वत्र ।
 सर्ववेदोक्तकर्म्मोपघाते व्यसृष्टिभिः समस्तो न भूर्भुवः
 स्वाः स्वाहेत्येकेनेति चतुर्वारहोमः कार्यः । अयाचाग्ने
 इत्याद्याभिः पशुभिः प्रत्यक्षमाहवनीये पञ्चाहृतिरूपः
 सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकोहोमः । अविज्ञाते स्नात्तादौ
 कर्मणि व्यसृष्टिसमस्तमहाव्याहृतिहोमाद्यत्वारः कार्याः ।
 तथा हि यत्र ऋग्वेदोक्तत्वादिना विशेषपक्षहोमास्ति अथ च
 स्मृतिरूपमव्यते । यथा यज्ञोपवीतधारणादि । तस्य कर्त्तव्यदुपघाते
 व्यसृष्टिसमस्तमहाव्याहृतिहोमश्चतुष्टयं प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
 तदन्ते च याजुषेः प्रायुक्तं सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं पञ्चर्चा-
 हुतिरूपं सर्वत्र ज्ञातेऽविज्ञाते निमित्ते वा करणीयम् ।
 अत्रायं सव्यदायभेदः । मूरिति गार्हपत्ये, भुव इति
 दक्षिणाग्नौ, स्वरिति आहवनीये भूर्भुवः स्वरिति, सर्वप्रा-
 यश्चित्तसंज्ञकपञ्चर्चाहृतिहोमश्च आहवनीये इति याज्ञिक
 वाग्देव भट्टाः । मूरित्वाद्याहृतिनवकमाहवनीय एवेति सम्पु-
 दायकारिकाकारो । महापितृयज्ञे, दक्षिणाग्नौ अव-
 श्येऽप्येव, यतस्त्रिवे परिश्रितसु । तत्रैकमाह च चतु-
 र्यथाग्नौ” इति कर्त्तः । अथ कर्मविशेषेषु प्रायश्चित्तभेदाः
 ७०० ८२० पर्यन्तेषु उक्ताः । ७०० ८२०त्वादौ
 कर्मसमाप्तिः पूर्व यजमाने स्मृते तदैव कर्मसमाप्तिर्भव-

त्येकः पक्षः कृत्विगादिभिः येषं समाप्यमित्यपरः पक्षः ।
 तत् कर्मसमाप्तावपि उत्तरक्रियाविशेषो विहितः ।
 ८०० उपसृतपशुपलायनादौ प्रायश्चित्तभेदः । ततो-
 ऽन्येऽपि इति । ८०० । अस्थिचयनप्रकारादि ।
 १००० । सत्यविशेषकरणाद्यं कृते उद्यमे देवात्तदकरणे
 विश्वजिज्ञासकेनातिरात्रेण यजेत् । सत्याद्यं कृतदीक्षायां
 यदि देवान्मातृषाहा निमित्तात् क्षामिकृते दीक्षामात्र
 कृते वा सत् स्वामिनः सत्यं न समापयामीति बुद्धिर्जायते
 तदा सोमेनोपसृतं साधारणं धान्यहतादिकं पुत्रादिभ्यः
 पृथगास्मीयं कृत्वा सर्वैरक्षदक्षिणेन विश्वजितातिरात्रेण
 यजेत् । स च सोमे क्रीतयव भवति नाकृते इति
 तावदुक्ते स्थितम् । क्रीतेऽक्रीते वा सोमे विश्वजिह्ववतीति
 स्वमतम् । अध्वर्युप्रभृतीनां देवात् स्वस्रकाव्याकरणे
 अदक्षिणं कर्म समाप्य पुनरन्ववरणपूर्वकं यागारम्भः ।
 तत् दिनभेदे विशेषः । दीक्षितस्य पत्नी चेत् रजस्वला तदा
 दीक्षाकृपाणि शङ्कादीनि निधाय सिकतासु च्वा रक्त-
 स्वणात् आसीत । सुव्यासु वर्त्तमानासु सिकतासूप-
 विधेत् । प्रातःसायश्च वेदिसमीपे सिकतासु च तिष्ठेत् ।
 चतुर्वेदं हनि गोमूत्रमिन्द्रोदकेन क्षाप्तं स्नानं विधाय
 वासो धत्वा सान्निपातिकं कुर्यात् नाराडपकारकम् ।
 आराडपकारकं च दीक्षणीयभूयुक्तेस्वनादि । प्रसृता-
 यासु दयरात्रादूर्ध्वं स्नानादि । गर्भिणी न दीक्षयेदिति
 तद्दीक्षानिषेधः इति मतान्तरम् । “अयज्ञियाः गर्भा”
 इति श्रुतेः अनुषस्वप्राकरणीयत्वात् निषेधस्य तद्विषय-
 त्वेन गर्भवत्या अपि दीक्षाधिकारः इति स्वमत-
 संज्ञम् । दीक्षितस्य दुःस्वप्नादिदृशनादिप्रायश्चित्तविशेषः ।
 वससस्य पीतापीतत्वविषये प्रायश्चित्तम् । सोमस्योपरि मेघ-
 वर्धणे भस्माभक्षनिर्णयपूर्वकं तत् प्रायश्चित्तम् । वसस-
 दोषे द्रोणकलसशोषे च प्रायश्चित्तम् । अभिभेदने होम-
 भेदः प्रायश्चित्तम् ।
 सोमापकरणे, अव्यक्तरागपुण्याणि तृणानि सोमकार्ये निधाय
 अभिषेवं कुर्यात् । ब्रह्मकालोत्सादिरहस्यं वल्लीरूपा
 अक्षुरा जायमाना श्वेनहृतमित्युच्यते तत्, श्यामकान्,
 सोमसदृशान् लताविशेषान् पूतीकान्, चरुषदूर्वा अव्यक्त-
 रागा दूर्वा हरितकुशान् अशुक्लान् दभान् वा पूर्वपूर्वा-
 भावे उत्तरोत्तरान् प्रतिनिधायामिषुशुयात् । तत्र गोदानं
 प्रायश्चित्तं कृत्वा उक्तद्रव्येण यागसमापनम् । तत्र च अव-
 श्वानो पुनः यज्ञः करणीयः, सोमकलसभेदे ब्रह्मसाम

पाठः प्रायश्चित्तम् इति विकल्पः । अभिषेकवर्षमणि प्रसू-
त्वादिमात्रसोमरसलाभे जलादिना तस्य वर्द्धनेन कलसमा-
पूर्व्यं द्रोणकलसपूर्णं सम्पाद्यम् । सोमेऽनुलभ्यमाने यत्किञ्चि-
द्विगतमानोय पुनः यत्तः । तत्र मोदानं प्रायश्चित्तम् ।
१२क० । सोमातिरेके आद्यादिष्वनभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
दीक्षितस्य रोगे द्रोणकलसे उपानां शुष्णोपिप्लवादीनां
मध्ये येने च्छेत् तेन भिषक् विचिकित्सेत् भान्येन । तस्य
विधानादि । प्वरितस्यापि रोगशान्तिं यावत् प्राग्ब्रूहि तदेष
एव वासोनाम्यत्र । प्रातःसवने च तस्य मन्त्रविशेषाभि-
षेकप्रकारः । एवं दीक्षितं सर्वे क्षत्रिजः सवनान्तेषु स्थूये-
युः । तत्र यजमानस्य मन्त्रभेदेन स्मर्गः । तत्र मरणे तस्य
दाहविशेषं कृत्वा दीक्षितस्यास्योनि कृत्वाजिने बद्धा
मृतस्यैव पत्यपि स्मर्कं पतिकर्म च कुर्यात् । पत्नी-
मरणेऽप्येवम् इति पञ्चान्नरम् । तस्य भ्रातृादिकं नेदि-
तिनं दीक्षयित्वा सवस्य समापनम् इति मतान्नरम् ।
स्मरते मरणे एव कर्मसमाप्तिः । उभयपक्षेऽपि । तत्र
प्रायश्चित्तविधानादि ।
१३क० । उच्छाभरणदिने यजमानमरणे विशेषविधान-
प्रायश्चित्तानि । सवदीक्षामध्ये मरणेऽपि उक्तसोमादि-
कर्मान्तरकथाय दीक्षितस्य तत्कर्मफलं भवति दीक्षि-
तस्य भ्रात्रादेरेव प्रकृतकृतफलमाप्तिरिति मतान्नरम् ।
साम्निना नेदिदिना इत्यादिना स्मृतीष्वेवम्निषु स्मृतीष्वेन
द्व्येष्यानुष्ठितस्य साम्निविद्यादिककृतोः नेदिदिनस्य फलं
प्रकृतकृतफलं तु मृतयजमानस्येति स्मरतम् । तत्र
उपदीक्षां स्वेष्टनिषु नयनिल्लननावधि हाद्यान्तं साधि-
पातिकं कुर्यात् । यद्यनाहिताग्निर्नेदिषी तदा सतिष्ठा-
मेवाग्निषु करणं तत्र च वैद्वानरनिर्वापः प्रायश्चित्तम् ।
एकराजकयोरपर्वतान्नरेऽनद्यन्तरे समानदेशे यजमानयोः
यत्नकरणे सोमसंसर्गो भवति । तथाच द्वौ यजमानौ
चेत् मिथो वैरिणौ समकाले एकस्मिन् देशे, गिरि-
नद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेककालं स्रुतः
तदा समेत्य सवनात् संस्रव इत्युच्यते । तत्र सर्व-
कर्म सत्वरं कार्यम् । परयज्ञापेक्षया स्वयज्ञे संस्थाधिक्य-
मिच्छन् सत्वरं सर्वं कार्यं कुर्यात् । तद्विधानादि । मित्र-
देशकालादौ पर्वताद्यान्नरे प्रीतौ च न संस्रव इति
भेदः । संस्रवविषय एव होत्रादिभिस्स्रवमरणकामैः
कर्तव्यकर्षविशेषविधानम् । यथा होत्रा होतुः अंध-
युष्माध्वर्योः यजमानेन यजमानस्योत्वादिदूषणेन मरण-

मिच्छता तत्कर्म कार्यम् । अथच यत्तः एकदिनरप-
मस्यदेशे परस्परहने भवति अन्यतरस्य देशभावे उक्तदेशतो-
दूरत्वे च न सम्भवति । उक्तानामेकतरेण तयाचुठिते एक-
तरस्य मरणे । स्वस्वयज्ञान्नरता अंधयुष्मादयः तदीयकर्म्म-
शेषं स्मरणपूर्वकं कुर्युः न वरणात्तरमपेक्षते । सोमादि-
दाहे प्रतिनिधिना कर्म समापयेयुः । पञ्चमोदानं दत्त्वा
यज्ञसमापनम् । हादृष्ट्या रात्रेः प्राक् तष्माभूते दोषे
पुनयेच्छारम्भः उत्तरान्तं पञ्चमोदानमातृदक्षिणा प्राव-
श्चित्तमिति मतान्नरम् । ब्रह्मण्येव विहितकर्माधिकारात्
क्षनादेशे सर्वत्र प्रायश्चित्तहोमे तस्येवाधिकारः । अत्र ब्रह्मणे
ह अग्निहोत्रादौ यजमानाधिकारः इत्युक्तं प्राक् ।
१६ख० ६क० काशहृकाः प्रवर्त्योपयोगिमहावीरसम्भार-
णकर्मप्रतिपादिकाः । यथा मृतपिण्डसदृशं वस्त्रोपकलोप-
न्यकरोत्खातां मृत्तिकां पूतिकाक्षताविशेषं गवेधकाः
(जलसंक्षिप्तमहादण्डजानि शुक्लानि फलानि) इत्येतान्
सम्भारान् प्राक् संस्थान् उदकसंस्थान् वा कृत्वा कृत्वा-
जिनम् वक्ष्यमाणलक्षणम्, अग्निम् (कुहालम्) उत्तरतोनिद-
ध्यात् । तेषामादानविधानादिमन्त्राः । मृत्वात् अति-
विज्ञप्ता माण्डादिनिर्माणयोस्या कुम्भकारसंस्कृतैव मृत्नाते ।
तयामृतमृदः कृत्वाजिने उत्तरतोनिधानम् । दक्षिण-
तश्च कृत्वाजिने वल्मीकलोपस्य । कृत्वाजिनं परिमृत्वा
पञ्चारत्निप्रमाणं समचतुरस्रं भूभागं प्राग्हारं कृत्वा सप्त
भूषंस्तारान् कृत्वा सिकतोपकिरणे परिमृते उक्त-
स्थाने कृत्वाजिनस्थान् सम्भारान् निदध्यात् । उल्ले-
खने जलैरभ्युक्षणे सम्भारैः संसर्गं च मन्त्राः । ततो-
ऽध्वर्युः गवेधका अजापदश्च पृथक् निधाय वल्मीक-
लोपादिभिः सह मृतपिण्डं मित्येत् । ततो महा-
वीरं कार्यम् । तत्स्वरूपं प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवल-
(गर्तवल्लम्) मध्यदेशे सङ्कुचितमेखलम् (उलूखलवत्
सटिपहृणयोम्यम्) । मेखलाया ऊर्ध्वं लङ्कुलम्
(प्रादेशमात्रस्योपरिभागे लङ्कुलम्) परिषेय्य ततो-
ऽधका । मेखला कार्या । “मखस्य गिर” इति मन्त्रेण
निष्पन्नमहावीरस्मरणम् । अनेनैव मन्त्रेण तदादान-
मपीत्वे के । एवमितरौ महावीरौ कुर्यात् । अभिमर्श-
नान्नरं सर्वेषां भूमौ निधानम् । कुङ्कुमाक्षतो पितृने
(दोहनपात्रे) रौहिण्यकपाले वक्ष्यमाणपुराणायकपाले
वर्तुले सर्वसमीपे भूमौ निधाय । उपयायाम् (तद्विशिष्टं
मृदम्) प्रायश्चित्तार्थं निदध्यात् । “मखाय त्वेति मन्त्रेण”

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णीकृत्यात् । दक्षिणाग्निनादीप्तेन च
पुरीषेण “अक्षस्व त्वेति” तस्याः स्तदधूपनम् । उखावत्-
प्रदाहनादि । चतुरस्रमण्डं खात्वा तत्र अपणम् (पाक-
साधनमिन्धनादि) आसीद्ये तत्र त्रीन् महा-
वीरान् न्युज्जीकृतान् निधाय पितृने (दोहनपात्रे)
रौहिणकपात्रे च न्युज्जे निधाय पुनः अपेणवच्छाद्य
दक्षिणाग्निना दीपयेत् । “अजवे त्वेति” मन्त्रेण पक्वां
स्तदक्षरेत् द्वैव प्रदाहनोद्धारौ कार्यौ । ततस्तानि
अजापयसावसिञ्चेत् । तूष्णीं पितृनादीनां करणामि-
मर्शनस्तत्तन्धूपनप्रदहनोद्धारणापसेचनादि कुर्यात् ।

२क० महावीरसंज्ञा प्रवर्त्यचरणप्रकारः । यथा प्रत्यहं
सायंप्रातः प्रागुपसदः प्रवर्त्यचरणं कार्यम् । अपिहित-
हारे प्रवर्त्यचरणम् । पत्नीसद्विधावपि तथा तस्य दर्शनं
न कार्यम् । वैदिकगङ्गास्तुतिस्तत्र कार्या । प्रक्षत्यन्तरा-
भावात् यावदुक्तं तावदेवात्र भवति नाधिकम् । अत्र
धर्मसम्बन्धिपालमौदुस्वरम् मानस्यत्वं मौञ्जं लिखत् । तत्र
विशेषः यजमानस्तन्वप्रमाणपादाया औदुस्वर्या आसन्त्या
वात्सजं वत्सजत्वं बन्धनरज्जुर्भवति ।

मार्कपत्यं पूर्वेण प्रागपकृशानास्तोर्यं तेषु पालासादनं
इत्यगः कार्यम् । पालाणि तु उपसंयमनीं महावीरं,
परीशासौ, पितृने, रौहिणकपात्रे, रौहिणहव्यौ ।
अनुत्कीर्णं कृचौ, स्थूणामयूखम्, छट्टी, शतमाने, विंशतिं
सुज्जमवान्, प्रादेशमात्रान् विक्रुतशकलान्, सुवं
सुज्जवेदम्, धविलाणि, परिधौ, रज्जुसन्धानमा-
सन्दोम्, कृष्णाजिनमश्विम्, खरार्थाः विकृता अर्थ-
वच्च, पाठक्रमेणैवासादयेत् । तत्र बाहुप्रमाणा औदु-
स्वरी उपसंयमनी । महासुखा प्रचरणीया कुक् ।
परीशासौ संदशाकारौ, स्थूणा गोर्ध्वानार्थः स्तम्भभेदः ।
मयूखः अजाबन्धनार्थः शङ्खरूपः कीलकः । छट्टी उप-
वेष्टी औदुस्वरौ । एकं रजतरत्तिकाशतमानं, द्वितीयं
स्पर्शरत्तिकाशतमानम् इति द्वे शतमाने । औदुस्वरवा-
रत्त्रिमात्रः कृपः । वेदोसुज्जमयः । धुनोत्वेभिरिति धवि-
लाणि कृष्णाजिनस्वसङ्गनिर्मितानि दण्डवनि त्रीणि
अजनाभि । सन्धानं दोहनकाले गोपादबन्धनार्था अज-
बन्धनार्था च रज्जुः । अवैषत् प्रयोजनोपयोगि अन्यदपि
इत्यग आसादयेत् । प्रयोजनवद्दुद्वयञ्च स्फुरः पत्रिजे,
अग्निहोतृहवनी आच्छादयन्ती प्रभूतमाज्यं, न्यूपं, पाली-
पिष्टम्, उपसर्जनपात्रम्, उपशया, इतरौ महावीरौ,

च । होलपदनं मौञ्जं कार्यम् औदुस्वरी समिदि-
त्वादि इत्यग आसादयेत् । प्रोक्षणीः संस्कृत्य उत्थाय
त्रिज्जणोऽनुज्ञाकरणम् । होत्वादिपेषञ्च “यमाय त्वेति,
मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम् उत्तद्रव्याणां प्रत्येकं प्रोक्ष्य रागीकृत्य
च तूष्णीं प्रोक्षणञ्च कार्यम् । शालायाः पूर्वोदारेण स्थूणां
मयूखं च निष्कास्य, शालाया दक्षिणस्थां होतुः सन्दर्शने
निश्चननम्, (मार्कपत्यसमोपे उपविष्टो होता यत्र
निश्चतां स्थूणां मयूखं च पश्यति तादृशं स्थानं
होलसन्दर्शनम्) । मार्कपत्याहवनीयवोरुत्तरतः खर-
निवापः । दक्षिणतश्च भित्तिलग्नसुष्किटखरनिवापः
कार्यः । आहवनीयं पूर्वेण सखाडासन्दीं पथ्याहृत्य
दक्षिणतः प्राचीमासादयेत् । राजासन्त्या उत्तरतः कृष्णा-
जिनमश्वस्तृणाति तस्मिन्भूषणये निदध्यात् महा-
वीरौ चाच्छादयेद्वेति । स्थूणादिनिर्हरणानि अश्व्यु-
रव्यो वा कुर्यात् । “देवस्व त्वेति” मन्त्रेण एतेषामङ्गनं
होता कुर्यात् । महावीरमाज्यं च संस्कृत्य “ष्ट्रिव्याः
संस्पृश” इति मन्त्रेण रजतशतरत्तिकापानं विकृतामध्ये
प्रवेशयेत् । १क० शुक्रं गायेति प्रस्नोतुः प्रेषणम् । पत्नी-
शिर आच्छादनम् । संसीदस्वेति यदाऽऽज्यं संस्कृत्य होता
वक्ति तदा सुज्जमवान् शरेणोकापरितोभवानि शरत्-
णानि मध्यमोटनेन द्विगुणकृतानादीद्य प्रतिदिशं विक-
तास्तु निदध्यात् । तेषु सुज्जमवेषु संस्कृतं प्रचरणीयं
महावीरं हतं पूर्णम् “अर्चिरधीति” मन्त्रेण निदध्यात् ।
महावीरसोपरि प्रादेशधारकं यजमानम् “अनाष्टेति”
मन्त्रं वाचयेत् । प्रतिदिशं वा तथा वाचनमिति विकल्पः ।
दक्षिणत उत्तानं पाणिं यजमानो निदध्यात् । “मनोरजोति”
मन्त्रेण महावीरसोत्तरतः प्रादेशनिधानम् । महावीरं
परितः मन्त्रेण कृत्वा मार्कपत्याङ्गारैः उपवेष्टाभ्यां
महावीरं “मरुद्भिरिति” परिकीर्त्य (महावीरस्य सर्वतो
निरन्तरानङ्गारान् निधाय) । अङ्गारैः विक्रुतशकलैश्च
प्रागुदगभिः त्रयोदशभिः “स्नाहामरुद्भिरिति” मन्त्रेण
परिचययेत् । तेषां त्रयोदशानां मध्ये प्रतिदिशं त्रीन्
त्रीन् स्थापयेत् तत्र द्वौ द्वौ समन्वयमेकं तूष्णीं तयोरपरि
द्वयेवं प्रागादिषु चतुर्षु दिक्षु स्थापितानां द्वादशानाम-
धिकमेकं दक्षिणतः स्थापयेत् स्थापनक्रमेणैव अपणञ्च ।
सर्वश्वशतरत्तिकापानेन “दिवः संस्पृश” इति मन्त्रेण
महावीरं पिदध्यात् ।

४क० तत्रपिधानकाले “वन्द” गायेति प्रस्नोतुः प्रेष-

णम् । कृष्णाजिनसखडनिर्मितेर्व्यजनेदेवद्विस्त्रिभिः
महावीरं परितः प्रकीर्णानङ्गरान् दीपनाय उप-
वीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपर-
मग्नीषा, शिष्टमध्वर्युणा गृहीत्वा धूनयद्भिः सव्यापसव्यं
त्रिः प्रदक्षिणं कार्यम् । तत्र सव्याष्टौ व्यजन-
धूननम् दक्षिणाष्टौ व्यजनान्यन्तः कृतेति भेदः ।
धूननेन प्रदीप्तत्वात् जाते अर्धपि सुवर्णशतमानं निधा-
याज्जेन सुवेण महावीरं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णशतमानं
महावीरादन्वत् सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा कार्यम् । अध्वर्यो
महावीरसेके व्याष्टतया प्रतिप्रस्थाता लौकिकपितृणां
प्रीहीणां यवानां रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत् । रौहिण-
पुरोडाशवीरन्वपुरोडाशधर्मत्वं तेन कपालयोः संस्का-
रादि कार्यम् । “इडे द्यावाष्टवी” इति मन्त्रेण
परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पालीस्थानीय-
योरुपसोर्ध्वयोः रौहिण्यङ्गव्योः सुचोऽरुहास्य
तत्स्थावेव आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एकं दक्षिणतोऽ-
परसुत्तरतश्च स्थापयेत् । “धर्मस्य तन्वी गावेति”
प्रस्तोतृप्रेषणम् । यजमानसहितानामृत्विजां परिक्रम-
णम् । प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः पञ्चत्विजः उपतिष्ठेयुः ।
अन्द्ोगानां मते तत्संहिताः षट् परिक्रमेयुः । “गर्भो
देवानामिति” सकृत्, द्विस्तूष्णीं परिक्रमेयुः । पत्नी-
शिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमोज्जमाणां पत्नीं
“त्वष्टृमन्” इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः “अहः केत-
नेति” मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं “रात्रिरिति” मन्त्रेण
उत्तरं रौहिणं जुहुवात् । १८० । धर्मधुग्बन्धनार्था
पायवती रज्जुः तस्याएव पश्चात्पादबन्धनार्थं सन्दानं
तदुदयमादाय “इहएहोति” मन्त्रेण उपांशु, नाम्ना च
त्रिरुच्चैः गार्हपत्यं गच्छन् तामाह्वयेत् । “धेनुं गावेति”
प्रस्तोतृप्रेषणम् । “अदित्यै राक्षसासीति” मन्त्रेण समागतं
गां पाशेन प्रतिबुध्य (तस्याः रज्जुपाशं गृह्ण्योः प्रोतं
कृत्वा स्तूष्णायां बद्धा) “प्रासासीति” मन्त्रेण धेनुं पश्चात्-
पादयोः सन्दानेन (निवमनेन) बद्धा “धर्माय दीधेति”
वत्सं ततोऽपाकुर्व्यात् । (स्नानपानात् निवर्त्तयेत्)
“अश्विभ्यां पिबस्वते” मन्त्रेण पिबन्ते (पालभेदे) डुङ्गेत् ।
“स्वाहेन्द्रवदिति” मन्त्रेण पिबन्ते पतिताविप्रोऽभि-
मन्त्रयेत् । “यस्तो स्नान” इति स्नानान्मन्त्रम् । प्रतिप्रस्थाता
अजामेवं मयस्वे तूष्णीं बद्धा डुङ्गेत् । “पयोगायेति प्रति-
प्रस्थातृप्रेषणम् । “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते” इति मन्त्रे

होतोच्यमाने अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत् । “उप-
द्रव पयसीति” मन्त्रे होतोच्चार्यमाणे गार्हपत्यं प्रति
अध्वर्युं गतिः । “गायत्रं अन्द्ोऽसीति” प्रतिमन्त्रं परो-
शासावादद्यात् । “वसिष्ठयफौ गावेति” प्रस्तोतृप्रेष-
णम् । “द्यावाष्टविधीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति” मन्त्रेण
परीशासाभ्यां महावीरपक्ष्णम् परीशासाभ्यां महावीर-
सुत्विष्य सज्जमेदेनोपसृज्य उपयमन्या अन्तरिक्षेणो-
पयच्छामीति गृहीयात् । उपयमनीं च दुग्धरूपधर्मस्य
अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरमजपय-
सासेकेन शान्ते महावीरे “प्रैत ब्रह्मणस्पते इति” वाक्ये
होतोच्यमाने “इन्द्राश्विनेति” गोः पयोऽपनयेत् ।
६८० आहवनीयं गच्छन् “समुद्राय त्वेति” मन्त्रेण
वातनाम जपेत् । उपयमन्यां पतितं पयोऽतं वा धर्मं
(दुग्धं) “स्वाहा धर्मायेति” आशिञ्चेत् । “स्वाहा
धर्मः पितृ” इति जपित्वाऽतिवृत्त्यान्वाय प्रस्तोतारं
धर्मस्य यजेतिप्रेषयेत् । षष्टकारेण “विश्वाच्या इति”
मन्त्रेण होमः । “दिवि धा इति” मन्त्रेण महावीरं तिरु-
कस्पयेत् । “स्वाहाऽग्नये इति” मन्त्रेण षष्टकारयोजितेन
होमः । ऊतावशिष्टव्यस्य “अश्विनी धर्ममिति” ब्रह्मासु-
मन्त्रणम् । “अपातामिति” मन्त्रेण धर्मस्य यजमानासुमन्त्र-
णम् । अतितप्तत्वात् पालमध्ये सर्वतः इतस्तत उच्छ-
लन्तो ये धर्मलेशास्तेषाम् “इपे पिबस्वते” मन्त्रेणात-
मन्त्रणम् । “धर्मादिति” मन्त्रेण ऐशान्यामध्वर्युं रुद्र-
च्छन् “अमेत्यस्मे” इति मन्त्रेण महावीरं सिकतासु
निदध्यात् । तच्च परीशासगृहीतमेव स्थापयेत् । नीचै-
र्धर्ममध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थेनाज्जेन विकलत-
शकलम् अक्ता अक्ता “स्वाहा पूषे शवस” इति
मन्त्रेण तदेव जुहुवात् कृत्वा कृत्वा च प्रथमपरिधौ
विकलतशकलान् निदध्यात् । एवं विधा कृत्वा चतुर्थ-
मङ्गतं तच्छकलमोज्जमाणां दक्षिणतो बर्हिषि उपगृहेत्
(प्रवेशयेत्) । अङ्गतं सप्रभं च विकलतशकलम् दक्षिण-
मागः सर्वलेशपातं (महावीरस्य हतलेशेवाक्तम्) मूलाप-
पयन्तं प्रतिप्रस्थाते दद्यात् । प्रतिप्रस्थाता तं शकलमुदञ्च
निवच्छेत् । धर्मसम्बन्धि नवनीतादि “स्वाहा सं ज्यो-
तिषा” इति मन्त्रेण परीशासाभ्यासुत्पाद्य उपयमन्यां
सुध्यासिञ्चति (सुम्बुखस्योपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः)
ततोऽद्वितीयरौहिण्यहोमः । मध्यमपरिधौ निहितानि
पञ्च वैकल्यतशकलानि आहवनीये जुहुयात् । उपयमन्यां

स्थितं धर्माजगन्मिहोत्पत्तिविधानेन कृत्वा “मधु छतमिति” मन्त्रेण सर्वे ऋत्विगादयो वाजिनवत् भक्षयेयुः । उच्छिष्ट-
खरे प्रक्षाल्य उपयमनीं निदध्यात् । अत्र काले उप-
श्रितानां पञ्चयक्तलानामाहुवनीये प्रहरणम् । अध्वर्युर्होत्रा
संसाद्यमानाय महावीरायानुजुहीति अनुवाचयेत् ।
ततो धेनवे तृणोदके दद्यात् । सर्वं पात्रजातमना-
याय आसन्द्यां जुह्यात् । “अमीममिति” मन्त्रेण महा-
वीरमासन्द्यां स्थापयेत् । इतराणि तु पात्राणि तृणी-
मिति भेदः । ततः शान्तिपाठः द्वारोदघाटनञ्च । खर-
स्थूणामयूखलपाजिनाभ्युपगयासन्द्यानां सज्जसादन
प्रोक्षणे । आरादुपकारकत्वात् प्रथमे प्रवर्त्यचरणे एव
आसादनप्रोक्षणे इत्येकपक्षः । असकृत्, “प्रतिप्रधानं गुणा
वृत्तिरिति” न्यायात् इति प्रक्षान्तरम् । ७८० । उपसदने
प्रवर्त्योत्सादनप्रकारः । यथा शालामध्यात् दक्षिणेन
द्वारेण धर्मसम्बन्धिं द्रव्यं निष्कास्य अन्नःपात्रसमोपे
सादितपात्रेभ्यो दक्षिणतएव निदध्यात् । आहुवनीये
त्नीन् शालाकान् प्रदीप्य प्रदीप्य अग्नीध्रो धारयेत् यजमान
सकृदु सुखमात्रनाभिसालजालुमात्र प्रमाणेषु तान् प्रदी-
पान् शालाकान् निदध्यात् । अध्वर्युराज्यं संस्तुत्य चतु-
र्गृहीतं स्तहीत्वा तेषां प्रदीपानां शालाकानामुपरि “या ते
वर्म ! दिव्या शुभिति” प्रतिमन्त्रं जुहुयात् । एकमेव चतु-
र्गृहीतं स्तहीत्वा त्रिषुपि शालाकेषु जुहुयात् । तथाच
शालाकानां समूहः शालाकः तेन त्रिष्टुभिः शालाकाभिः
एकः शालाकः । तादृशान् त्रीन् शालाकान् हस्ते स्तहीत्वा
तेषामेकं शालाकं शालाहाये प्रदीप्याग्नीध्रयजमानसुख-
मात्रे आहुवनीयस्योपरि धारयेत् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीतं
तृतीयांशं तन्निष्काशके प्रदीप्रे जुहुयात् । ततश्च
शालाकमाहुवनीयमध्यएव क्षिपेत् । ततोद्वितीयं शालाकं
प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदग्ने आहुवनीयस्योपरि
धारयेत् अध्वर्युस्तत्रैव जुहुयात् । तृतीयन्तु अग्नीध्रा प्रदीप्य
यजमानजालुमात्रे हतमध्वरुराहुवनीये निक्षिप्य तत
उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं शेषं जुहुयात् । अत्र उपविश्ये
कृतेः पूर्वयोः तिष्ठता होमौ कार्यौ । ततोऽध्वर्युः पुरस्तात्
पत्नीमप्ये कृत्वा “जलस्य त्वेति” मन्त्रेण शालाया निष्क-
मेत् । अवष्टयवत् अध्वर्युणा प्रस्तोतुः सामगानार्थं प्रे-
षणम् । अपष्टयवत् देशगतिः निधनञ्च । सामगानात् परं
सर्वे उत्सादनदेशं गच्छेयुः । (उत्सादनदेशं महावीरादि
प्राजादीनां परित्यागदेशः “परित्यक्तोपा कन्योवा देशः”

इति शत० ब्रा० १४, १, १, १४, विहितदेशः) । तत्र
अग्निचित्वादिहते यद्ये उत्तरवेदिं प्रति सर्वे गच्छेयुः ।
अग्निचित्वाद्युक्ते यद्ये तु परिध्यन्दं (जलपरिहतं द्वीपम्)
(निर्जनस्थलं वा) प्रत्येव गमनम् । तत्सत्सादनदेशम्
उत्तरवेदिं वा “अचिक्रददिति” त्रिः परिषिच्य उत्तरकायं
कार्यम् । अध्वर्युश्चतुर्गृहीतौ उत्सादनपक्षे प्रथमं महा-
वीरं नाभिस्पृष्टं “यतः क्षतिरिति” निदध्यात् । इतरौ
महावीरौ प्राक्संस्थौ प्राच्यां मन्त्राहत्वा निदध्यात् ।
उपगयाम् (महावीरघटनावसरे परिशेषितां कृदम्) तथैव
तृणीं निदध्यात् । महावीरादिकमभितः परोयासौ
निदध्यात् । अवकटे (नीचे वाहे) रौहिण्यहवन्वौ क्षुचौ
निदध्यात् । रौहिण्यहवन्वोरुत्तरतः अभिनिधानम् ।
तयोरेव दक्षिणतः आसन्दीम्, अश्वेसत्तरतः सर्वधर्मिताणि
च निदध्यात् । तथाच दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्चैकैकं
धर्मिकं निदध्यात् । परिधीनपि निहितद्रव्यान्वभितो
निदध्यात् । निहितपात्रगणस्य पश्चात् उपयमनीं क्षुचं
प्रागप्यं निधाय रज्जुसंज्ञानं वेदञ्च तन्मध्ये निद-
ध्यात् । पिन्वने (दोहनपात्रे) उपयमनीसुखस्य पश्चात्
अभितोदण्डं निदध्यात् । पिन्वनयोः पश्चात् दक्षिणतः
स्थूणाम्, उत्तरतो मयूखं, निदध्यात् स्थूणामयूखयोः
पश्चात् रौहिण्यकपाले निदध्यात् । तयोरेव पश्चात्
हृष्टौ (उपवेधौ) निदध्यात् । धर्मोपयुक्तं क्षुचमौज-
कूर्चादि आसादितपात्राणां मध्ये निदध्यात् । सर्व-
पात्राणामुत्तरतः प्रचरणायौ खरौ निदध्यात् । भार्जा-
लीयस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरं निद-
ध्यात् । सगर्तानि सप्त पात्राणि (महावीरत्वं द्वे पिन्वने
उपयमनीं क्षुचञ्च) एतानि “धर्मैतत्ते” इति प्रतिमन्त्रं पयसा
पूरयेत् । व्रतमिच्छं पयःशेषं पूर्वमदत्तं चेत् सामिके सोमे
प्रागेव सकलं देवमिति विधानात् । यथाहारेष्टाहोत्रीय
सामगानार्थं प्रस्तोतुरध्वर्युणा प्रेषणम् । सपत्नीकाः सर्वे
“सुमित्तियान इति” मन्त्रेण चात्वालं भार्जयेयुः ।
ऐशानीं प्रति “उद्वयमिति” मन्त्रेण यजमान उद्वच्छेत् ।
प्रादेशमात्रामेकां समिधं हस्तेन “अनमेवमेवेषोऽसीति”
मन्त्रेणादाय “समिदसीति” मन्त्रेण आहुवनीये दद्यात् ।
गार्हपत्ये तु तादृशौ समिधं तूष्णीं दद्यात् । यजमानः रजत-
सुवर्णयजमाने ब्रह्मणे दद्यात् । यजमानव्रतदुषां रूपं
वर्मदुषां यजमानः अध्वर्यवे दद्यात् । पत्नीव्रतदुषां
गार्हपत्ये दद्यात् । अजासम्नीधे दद्यात् । वर्मस्य महा

वीरस्य भेदने यथाकालं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्राव्ययित्त प्रकारादि । अमरनेन द्वितीयहृतीययोर्मध्ये इवेनान्यतरेण वा प्रत्यये चरेत् । तत्र पूर्णाहुतिहोमप्रकारः । संधिय-
माखो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजा-
पतिदेवता । निजिताभिमर्शनादारभ्य अजापयोऽवमेच-
नान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेदः । तत्र प्रथमदिने
भेदने प्रा० सविता देवता । द्वितीयेऽह्नि भेदे अग्नि-
देवता तृतीयदिने भेदने वायुदेवता ।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिणः । अग्निहोमस्याख्यसंस्थाति-
रात्रस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येकः प्रलः ।
विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति शाखान्तरम् । सप्रवर्ग्यं
यत्ते दधिधर्मसम्बन्धिनीतिकर्तव्यता । सपवित्राया-
मग्निहोत्रहव्यां दधिधर्मपक्षं कुर्यात् । तच्च यथा-
व्यञ्जितं स्यात्तुल्येनैव सुवि निनयेत् । प्रक्षारणाभि-
धारेण व्यञ्जितं न । उतयेषस्य “मयि त्वदिति” मन्त्रेण
भक्षणम् । तच्च महाव्रतीयेऽङ्गि कर्तव्यम् । दधिभक्षण-
न्तरं चात्राले मार्जनम् । प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अने च
शान्तिकाध्यायपाठः । (शान्तिकाध्यायस्य अक्षं वाच-
मित्याद्याध्यायः) । शान्तिकरणद्वयमध्ये द्वारपिधानोत्तर-
काले आदिमम् । पात्राणामासन्दां निधानानन्तर-
शान्तिमम् इति भेदः ।

कातीयमष्टाक्षरप्रतिपाद्यविषयाश्च विस्तरभयाद्वालोक्तास्तत
एवासेयाः । कात्यायनसंख्यानुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाश्च
संख्यानुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनी स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गा० यत् लोहित-
कतना० प्फः पित्वात् ङीष् । ? कतगोत्रापत्यस्त्रियाम् ।
पत्रां ङीष् । २ कात्यायनर्षेः पत्रां १ तत्तुल्य कथा-
यादिवक्ष्यधारिण्यामर्षद्वयां विधवायां स्त्रियां ३ कतस्यभेदे
कतगोत्रोत्पन्नायां दुर्गायां ५ याज्ञवल्कर्यधिपत्नीभेदे च ।
“याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतः सौत्रेयी कात्यायनी च
तयोर्हं सौत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रसवै तर्हि
कात्यायनी ” इ० उ० । [यके शिवप्रणीते तन्त्रभेदे ।

कात्यायनीतन्त्र न० इ० त० । कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधा-
कात्यायनीपुत्र पु० इ० त० । कार्तिकेये ।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यज् । कथक्यै-
र्गोत्रापत्ये यूनं त्र यजन्तत्वात् फक् । काथक्यायन तदीय
युवगोत्रापत्ये । स्त्रियां लोहितकतान्नादि० प्फः पित्वात्
ङीष् । काथक्यायनी तन्नोत्रापत्यस्त्रियाम् ।

काथञ्चित्क न० कथञ्चित्+विनयादि० स्वार्ये ठक् तान्त्वत्वात्
ठस्य कः । कथञ्चिदित्यर्थः ।

काथिक लि० कथायां साधु कथादि० ठक् । कथारचनासमर्थे
कादम्ब पु० स्त्री सौ० कदि-णिच्-अम्बच् । (बालिहंस) । हंस-
भेदे स्त्रियां जातित्वे ऽपि संयोगोपधत्वाच्च ङीष् किन्तु टाप् ।
तस्य च नीलवर्णत्वम् “कचित् खगानां प्रियमानमानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः” सितासितगङ्गायमुनासंगम-
वर्णने रघुः । तद्व्या० “कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंस्पृष्टा”
मल्लि० । सुश्रुते हंससारसेलुपक्रमे कादम्बस्य ज्वलत्वं संव-
चारित्वञ्चोक्ता “रक्तपित्तहाराः शीताः स्निग्धा हृष्या मरु-
ज्जितः । स्पृष्टभूतपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः” इति तेषां
मांसगुणा उक्ताः । २ इत्यौ पु० विश्वः । श्वाणे भेदि० ।
“कादम्बानामेकपातैरसीव्यत्” भाषः । कदम्बे समूहे भवः
व्यण् । ५ समूहभवे लि० । कदम्बस्येदम् व्यण् ।
ईकदम्बसम्बन्धिनि लि० “कादम्बमर्जोक्तकेयरश्च” रघुः ।
“कादम्बं नोपकुसुम” मिति मल्लि० । वस्तुतः कदम्बशब्दस्य
शुष्मपरत्वे कदम्बमित्येव ह्रस्वपाठः स्यात् दीर्घपाठे तु
कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण् । इति तस्य
कुदम्बसमूहपरतेति बोध्यम् । कदम्ब एव स्त्र्येऽण् । ७
कदम्बहृद्ये पु० “वेत्तकादम्बवल्गुजकरम्भमहाकरम्भाः
पञ्च शुष्मविषाणि” स्थावरविषकीर्त्तने सुश्रु० । स्वार्ये
कन् वाणे हारा० ।

कादम्बर न० कादम्बं लाति प्रकृतित्वेन ला-क लस्य रः । १ ऐङ्ये
शुडादौ, तस्य २ विकारे मद्ये च । “निषेव्यं मधु माधवाः
सरसमत्र कादम्बरम्” भाषः । तद्व्याख्यायां मल्लिनाथे-
नोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता । कादम्बं कदम्बोद्भवं रसं राति
रा-क । तत्तुल्यरसयुक्ते ३ दधिसरे पु० भेदि० ।

कादम्बरी स्त्री कुत्सितं मलिनमम्बरं यस्य कोः कदादेशः
कदम्बरो लोलाम्बरो बलभद्रस्य प्रिया व्यण् । हलि-
प्रियायाम्, मदिरायाम् । अस्यानिर्वृतिर्वलभद्रप्रि-
यता च हरि० ६८ व्य० दर्शिता यथा “अथ सङ्घ-
र्षणः स्त्रीमान् विना जल्पेन वीर्यवान् । चचार तस्य
शिखरे नगस्य नगसन्निभः । प्रफुल्लस्य कदम्बस्य
प्रच्छाये निधयाद ह । वासुना मदगन्धेन वीज्यमानः
सुखेन वै । तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै । मद
संस्पर्शजो गन्धः संस्पृश्यन् प्राणमागतः । तस्या चेनं
विवेशाशु वारुणोप्रभवा तदा । शुशोष च सुखं तस्य
मत्तस्येवापरेऽहनि । स्मारितः स पुराडत्तमस्तुतप्राशनं

स्थानं कान्तं मनोऽं वा रसम् अस्ति क-अण् उप० स०।
(काजन्तिया) इत्युभेदे भावः। तत्र तद्व्याख्यातम् “कान्त-
रेणुर्गुरुर्हृद्यः स्नेहकोटं हृद्यः सरः। २ कोविदारण्ये २ नये
च राजनि०। कस्य सुखस्थानस्य अत्यन्तं क-आधारे षञ्।
इत०। दुर्गमे पयि ४ मङ्गारण्ये च पु० न० अम०
इतिहे मेदि०। स्नाथे कन् इत्युभेदे अमरः।

कान्तारपथिक लि० कान्तारपथेनाहृतम् ठञ्। कान्ता-
रपथेनाहृते।

कान्तारी स्त्री कान्तार+गौ० ङीप्। कान्तारेक्षी राजव०।

कान्ति स्त्री कम्-कामे कन्-दीप्ती वा भावे क्तिन्। १ दीप्ती
२ शोभायाम् ३ इच्छायाम् ४ स्त्रीणां शृङ्गारजे सौन्दर्य
गुणभेदे च। कान्तौ कारणं च सुसुते दर्शितं यथा “तेजो-
ऽयान्नेयं क्रमशः प्रत्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमनरस्यं
स्नेहजातं रसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन सा-
हृदयसौकुमार्यं हृदयरोमतात्साहृदयस्थितिपङ्क्तिः कान्ति-
दीप्तिर्यो भवति”। इतस्तु तैजसत्वेन कान्तिदत्तम् यथोक्तं
तत्रैव “इतन्तु” इत्युपक्रम्यम् “स्मृतिमतिमेधाकान्ति
स्मरलावण्यसौकुमार्यजिज्ञेसोवलकरम्”। शोभाकान्ति
दीप्तिद्युतीनां भेदस्तु सा० द० उक्तः “रूपवैषम्यलान्धित्यं
भोगाद्यैरङ्गभूषणम्। शोभा प्रोक्ता, सैव कान्तिर्भग्याया-
विता द्युतिः। कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधी-
यते”। इति भेदेन लज्जयित्वा मन्त्रोन्मेषणातिविस्तीर्णा
शोभैव कान्तिरुच्यते इति व्याख्यातम्। तेषां च
नायिकागततेव नायकगतताऽपि। चन्द्रादौ तु शोभा-
दीप्तिरकान्तिद्युतीनामभेद एव। “कला च सा कान्ति
मती कलाभूतः” कुमा०। “बद्धा इवाध्वंसितवर्णकालः”
माधः। चन्द्रकलासु मध्ये ७ कलाभेदे। “यशिनी चन्द्रिका
कान्तिर्व्योत्पन्ना” शा० ति०। कलाशब्दे विवृतिः। दलच्छाया
अतुल्यरदेवीभेदे “एवमुक्ता तु सा देशे लज्जोद्वैल्लभं
बलिम्। प्रविष्टा” इत्युपक्रमे “शिराव देव्यः प्रवरा ह्योः
कीर्त्तिद्युतिरेव च” इत्याद्युक्ता “द्युतिः प्रीतिरिष्टा कान्तिः”
इत्यादिकमभिधाय “उपतस्युर्महासत्यं बलिमिन्द्रं महा-
रघुम्” इत्युक्तम् हरि० २५ ६ अ०। ८ यशिनः प्रियाभेदे
च “तिस्रस्तदशनाथस्तम्” इत्युपक्रमे “मदिरा रूपिणी
भूत्वा कान्तिश्च यशिनः प्रिया” हरि० ८८ अ०।
१० दुर्गायां “स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संन्ययाच्च
वा। लज्जोर्वा लज्जना वापि काभात् सा कान्तिरुच्यते”
देशीय० ४५ अ०। ११ कामयन्तिभेदे। “तथा कान्तिः

कलकरादौ इकोदरा” शा० ति० राघवभट्टः। काम-
यन्तिशब्दे विवृतिः।

कान्तिद न० कान्तिं ददाति दा-क। १ पित्ते धातौ शब्द च०
तस्य तैजसत्वात् तद्यात्वम्। तेजसश्च यथा कान्तिकरत्वं
तथा कान्तिशब्दे उदाहृतसुसुतवाक्ये दर्शितम्। २ हते
च। ३ शोभादायकमात्रे लि० कान्तिकरादयोऽप्यत्र।
४ शोभराज्यां स्त्री राजनि०।

कान्तिदायक न० कान्तिं ददाति दा-खल्। काञ्चीयके
गन्धद्रव्यभेदे जटाधरः। तस्य सेवनेन कान्तिपोषणात् तस्य
तद्यात्वम्। १ कान्तिदातरि लि०।

कान्तिनगरी स्त्री कान्तिनगर्यां काशी० मोक्षपुरीभेदकाञ्ची
नगरीवर्णने कान्तिपुरीति पाठान्तरम् काञ्चीशब्दे च
तदुवाक्यस्य तम्।

कान्तिभृत् लि० कान्तिं विभर्ति भृ-किप्। १ कान्तिधारके
२ चन्द्रे पु० तस्य कान्तिनामकलाधारित्वात् विशिष्टकान्ति
धारित्वात् कान्तिनामदेवीभेदपतित्वाच्च तद्यात्वम्। कान्ति
शब्दे च कान्तिशब्दस्य कलाचन्द्रपत्रोपाचकत्वं दर्शितम्।

कान्तिमत् कान्तिरूप्यस्य मत्पु। १ कान्तियुक्ते। “उपमान-
मभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया” कुमा०।
‘शेषैः पुण्यैर्हृत्तमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्” मेघदू०
स्त्रियां ङीप् “कला च सा कान्तिमती कलाभूतः” कुमा०।
२ अश्वरोभेदे स्त्री “वसुधायती कान्तिमती कीलावत्युत्पला-
वती” काशी० अश्वरोनामकथने। ३ चन्द्रे पु० कान्तिनाम-
कलावत्त्वात् तस्य तद्यात्वम्। ४ कामदेवभेदे राघवभ०।

कान्त्यक लि० ‘वर्णुमभीपस्या कन्या ततो जातादौ वर्णौ वृक्”
पा० वृक्। वर्णुनदक्षभीपस्यकन्याजातादौ। “वधाहि
जातं हिमवत्सु कान्त्यकम्” सि० कौ०

कान्त्यक्य पु० स्त्री कन्यकर्मभेदस्य गोत्रापत्यं गमां यञ्।
कन्यकर्मिगोत्रापत्ये। युन्यपत्ये यङन्तत्वात् फक्। कान्त्य-
क्यायमः बहुषु तस्य लुक्। कन्यकाः। स्त्रियान्तु
लोटिता० फक् धित्वात् ङीप्। कान्त्यक्यायमो।

कान्त्यक लि० कन्यायां जातादि ठक्। कन्याभवे।

कान्द त्रि० कन्दस्तेदं तत्र भवो वा अण्। १ तत्त्वस्त्वन्नि
२ कन्दभवे विपादौ च। ततः अश्नादि० चवर्थ्यां र।
कान्दर तद्विष्टं तादौ लि०।

कान्दर्प पुंस्त्री कन्दर्पस्यापत्यं विदादौ क्तिन्भेदत्वात् कन्द-
र्पेति पाठान्तरे अञ्। कन्दर्पापत्ये तस्येदमण्। २ कन्दर्प
सम्बन्धिनि लि०।

कान्दपिक न० कन्दर्पसिद्धिः प्रयोजनमस्य ठक् । कन्दर्प-
द्विधाधने उ० स० उक्ते विधानभेदे । तद्विधानं च तत्र
कान्दपिकनामकपट्टसप्रतितमेऽध्याये उक्तं यथा ।
“रक्तेऽधिके स्त्री, पुंस्तु शुके, नपुंसकं शोणितशुक्र-
साम्ये । यथादतः शुक्रविद्विदानि निषेधितव्यानि रसा-
यनानि । हृष्यं प्रवृत्तुनाथरश्मयः सोत्पलं मधु मदा-
लसा प्रिया । वल्लकी स्मरकथा रङ्गः सजो वर्ग एष
मदनस्य वायुरा । मात्मीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपय्या-
शिलाजलविद्विद्वतानि योऽद्यात् । सैकानि विंशति-
रहानि जरान्वितोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलं
युवे । क्षीरं शृतं यः कपिकच्छुमूलैः पिबेत् जयं स्त्रीषु
न सोऽभ्युपैति । माषान् पयःसर्पिषि वा विपकान्
षड्पासमात्रं च पयोऽनुपानान् । विदारिकायाः स्मर-
सेन चूर्णं सुष्ठुसेहमांशितशोषितं च । शृतेन दुग्धेन
सर्शक्रेण पिबेत् यथा प्रमदाः प्रभूताः । धात्रीफलानां
स्मरसेन चूर्णं सुभाषितं चौष्टिताज्जुक्तम् । लीढातु-
पायाय पयोऽग्निगता कामं निकामं पुरुषो निषे-
वेत् । क्षीरेण वस्त्राण्डयुजा शृतेन सम्प्लाव्य कामो
बल्यस्तिलान् यः । सुशोषितानां च पिबेत्पयस्य तस्या-
मृतः किं चटकः करोति । माषरूपसहितेन सर्पिषा
षट्कौदनमदन्ति ये नराः । क्षीरमप्यनुपिबन्ति तास्तु ते
शर्शरीषु मदनेन शेरते । तिलाश्वगन्धकपिकच्छुमूलैर्विदा-
रिकाषट्कपिष्टयोगः । आजेन पिष्टा पयसा शृतेन
पक्ता भवेच्छलिकाऽतिहृष्या । क्षीरेण वा मोक्षुरकोप-
योगं विदारिकाकन्दकमण्डणं वा । कुर्वन् सोदेदादि जीर्यते
ऽस्य मन्दाग्निता चेदिदमत्तं चूर्णम् । साजसोदलवणा
हरीतकी शङ्खवेरसहिता च पिप्पली । मद्यतक्रतरबो-
णवारिमिचूर्णपानसुदराग्निदीपनम् । अत्यल्वतिक्लव-
णानि कटूनि वासि ससारशाकबल्लानि च भोजनानि ।
इक्षुक्षुक्षुभीर्यरहितः स करोत्यनेकान् व्याजान् जरन्निव
युवाप्यबलामवाप्य” । भावप्र० तदुपायविधानाद्युक्ते यथा ।
“अथ वाजीकरणाधिकारः । तत्र वाजीकरणस्य लक्षण-
माह । यदुद्भूतं पुरुषं कुयादुवाजीव सुरतलमम् । तदु-
वाजीकरमाख्यातं सुनिर्भिषजां वरैः । अत्र प्रसङ्गात्
लैव्यस्य लक्षणं संख्यं निदानं चाह । लैवः स्यात्
सुरतायुक्तस्तद्भावः लैव्यमुच्यते । तच्च सप्रविधं प्रोक्तं
निदानं तस्य कथ्यते । तैस्मैर्भाषैरुद्भूतं स्तु रिरंसोर्भनसि
चते । ध्वजः पतत्यतो नृणां लैव्यं ससुपजायते । देव-

स्त्रीसंप्रयोगाच्च लैव्यं तन्मानसं स्मृतम् । तैस्मैर्भाषैः-
भयशोककोधादिभिः, - अहृद्यैः - हृदवाहितैः - दुःस्वत्वात्
चते पीडिते अस्वस्थीकृते इति यावत् । ध्वजः - शिञ्जः ।
पतति नतुदमति संप्रयोगोमेदुनम् । “कटुकाण्डौष्ण-
लवणैरतिमात्रोपसेवितैः । पित्ताच्छुक्रजयो हृष्टः लैव्यं
तच्छात्मजायते । कटुकादिनातिमात्रेण प्रद्वेजेन पित्तेन
शुक्रस्य दग्धत्वात् लैव्यं भवति पित्तजमिति द्विती-
यम् । अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
ध्वजमङ्गमवाप्नोति स शुक्रजयहेतुकः । शुक्रजयेण तृती-
यम् । “महता मेढूरोगेण चतुर्थीं लोभता भवेत् । वीर्य-
वाहिराच्छेदान्ने हनादुन्नतिर्भवेत् । बलिनः जुव्यमनसो
निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः । पठं लैव्यं स्मृतं तस्य शुक्र-
क्षमनिमित्तकम् । बलिनः पुष्टस्य जुव्यमनसः कामात्
चलतः मनसो, ब्रह्मचर्यम् अमैतुनं तस्मान्निरोधात् शुक्रस्य,
लैव्यं भवति । जन्मप्रभृति यत्लैव्यं सृजं तद्वि सप्र-
मम् । असाध्यं लैव्यमाह । असाध्यं सृजं लैव्यं
मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् । मर्मच्छेदादुवीर्यवाहिराच्छेदात्
अथ लैव्यस्य चिकित्सा । लैव्यानामिह साध्यानां
कार्यं हेतुविपर्ययः । सुखं चिकित्सितं यस्मान्निदान-
परिवर्जनम् । अथ लैव्यस्य चिकित्सायां वाजीकरण
विधिमाह । नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो
निरामयः । सप्रत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वन्त पोडशात् ।
न च वै पोडशादवाक् सप्रत्याः परतो न च । आयुष-
कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति । जयदुष्टाप-
दंशाद्या रोगायातोव दुर्ज्याः । अकालमरणञ्च स्था-
ज्जते स्त्रियमन्यथा । विलासिनामर्षवतं रूपवौवन-
शालिनाम् । नराणां ब्रह्मभार्याणां विधिर्वाजी-
करो हितः । स्वविराणां रिरंस्त्रुनां स्त्रीणां बाह्वभ्य
मिच्छताम् । योषित्सङ्गात् क्षीणानां लोभानामत्यरेत-
साम् । हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलाः सदा ।
एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया । वाजीकर-
णान्याह । भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि
च । गीतं श्रोत्राभिरामाय वाचः स्वर्गसुखास्तथा ।
यामिनी सान्द्रतिलका कामिनी नवयौवना । गीतं श्रोत्र-
मनोज्ञञ्च ताभ्युलं मदिराः स्त्रजः । गन्धा मनोज्ञा
रूपाणि चित्राण्युपवनानि च । मनससाप्रतीघातं वाजी
कुर्वन्ति मानवम् । मात्मीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम्
पय्याशिलाजलविद्विद्वतानि लिङ्गात् । एकाग्रविंश-

तिदिनानि मर्दादितोऽपि सार्थीतिकोऽपि रमयेत्यमदां
शुवेव" । तत्रौषधभेदास्तु तत एवावसेवाः ।

कान्द्व न० कन्दो संख्यं भक्ष्यम् अण् । कन्दुसंख्यते भक्ष्ये
कान्द्विक त्रि० कान्द्वं पण्यमस्य ठक् । कन्दुसंख्यतभक्ष्यद्र-
व्यविक्रितेर मिष्टान्नपण्यके ।

कान्दिग्भूत त्रि० कां दिशं यामीत्याकुलतां भूतः प्राप्नः भू-
प्राप्नो कर्त्तरि क्त २त० ण्यो० । कां दिशं यामीत्याकुलत
प्राप्ते । "स कश्चिद्भवात्तस्माद्विस्तृतो ब्राह्मणस्तदा । कां-
दिग्भूतो जीवितार्थी मृदुद्रावोत्तरां दिशम्" भा० शा० प०
१६८ अ० । "कां दिशं यामीत्याकुलः कान्दिग्भूतः"
नीलक० । "कान्दिग्भूतं विद्वग्मात्रं विमंशं दुर्विधनो-
द्रक्षति सर्वं भैरवम्" भा० उद्यो० ४७ अ० ।

कान्दिगीक लि० कां दिशं यामीत्याह 'तदाहेति भाष्यद्रा-
दिभ्यः" उपसंख्यानान् ठक् ण्यो० मयू० आकृतिगणत्वात्
समासः । कदि-वैल्लभ्ये भावे इन् कन्दिः वैल्लभ्यम् । शोक-
क्षेपने चरणार्थत्वाद्भुपातार्थकता भावे घञ् कन्दिच-
शोकः अशुपातश्च दिद्योते अस्स बा० अण् रायसकुटः ।
भयद्रुते पलायिते अमरः । "बहूनां प्रलयो जातः
कान्दिगीकमभूजगत्" कायो० ।

कान्यकुल पु० देशभेदे कन्यकुलशब्दे विवरणम् । "कान्य-
कुले मज्जानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ । गाधीति विस्तृतो
लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः" भा० व० १७४ अ० ।

कान्यजा स्त्री कात् जलादन्यस्मिन् जायते जन-ड । नलो
नामगम्यद्रव्ये शब्दच० ।

कापटव पुंस्त्री कापटोर्गोत्रापत्यम् अण् । १ कापटुर्गोत्रापत्ये
स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययान्तत्वेन जातित्वेऽपि न ङीप् ।
किन्तु शार्ङ्गरादि० ङीन् सरेभेदः । कापटवी । गोत्राना-
त्वात् तत आगत्येवैवुज् । कापटवक तत आगते । कुत्-
सितः पटुः कापटुस्तस्य भावः कर्म वा अण् । कापटव
२ निन्दितपटुतायां न० ।

कापटिक लि० कपटेन चरति ठक् । १ कपटव्यवहारिणि
"हृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्पतः" इति ७।५४
श्लोकव्या० कापटिकोदात्तितम्भपतिवैदेहिकतापसव्यञ्ज-
नात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दाच्च तत्पतस्त्वित्येत्
तत्र परमस्मृतः प्रगल्भश्चात्रः कपटव्यवहारित्वात् काप-
टिकस्य हृत्स्निमर्थमानाभ्यामुपगच्छ राजा ब्रूयात् यस्य
डृष्टं च पश्यति तत्तदानीमेव सयि वक्तव्यमिति" कुल्लू०
उक्तं राज्ञः पञ्चवर्गान्मते २ आत्मरूपे चारभेदे पु० ।

कापय पु० कुल्लितः पन्थाः अच सभा० कादेयः । १ निन्द्यो-
वर्त्तनि अमरः । "आस्थातं कापयं डृष्टं विपमं वज्र-
कराटकम्" रामा० । डृष्टपथपत्तिनि २ दानवभेदे च पु० ।
"शरमः शलभश्चैव कुपयः कापयः क्रधः" इति हरि०
२६३ अ० दानवनामकथने । ३ उगीरे न० भेदि० ।
कापयजातत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कापा स्त्री कम् सुखमायतेऽनवा व्याप-करणे घञ् इत० ।
प्रातःप्रबोधकगन्दिवाख्याम् । "प्रातर्जरेदेजरथेव कापया"
अ० १०।४०।२ । प्रातःप्रबोधकस्य गन्दिनो वाणी कापा
तया" भा० ।

कापाटिक न० कपाटिकैव शर्करा० स्थायै अण् स्थायिक-
स्यापि कचिद्विज्ञातकमोक्षेः स्त्रीवता । लुट्कपाटे ।

कापाल न० कपालमेव तखेदं वा अण् । १ कपालरूपाकारे
कुम्भभेदे कपालशब्दे उदा० । २ कपालसम्बन्धिनि तन्निर्मिते
भूषणादौ च । "विश्रुतमस्तं घोरञ्च कापालमय कङ्क-
णम्" विक्रमो० । (कालियाखडा) ३ कर्कटाष्टके पु०
रत्नमा० । गौरा० ङीप् । ४ विद्वङ्गायां स्त्री राजनि० ।

कापालिक लि० कपालेन चकपालेन चरति अथ्यवहारादिकं
करोति ठक् । १ शैवाचारभेदयुक्ते सिद्धान्तिभेदे तेषामा-
चारव । "नरास्त्रिमाणाकृतमूरिभूषणः श्रमयानवासी
चकपालभोजनः" । "पश्यामि योगाङ्गनशुद्धदर्शनो
जगन्निधोभिन्नमभिन्नमोचरात्" । तस्य धर्मभेदः प्रबो-
धच० वर्णितो यथा । "मक्षिष्काङ्गवसाभिधारितमङ्गा-
मांसाङ्गतीर्जुङ्गतां वज्रौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरायानेन
नः पारणा । सद्यःकृतकठोरकण्ठविगलत्कीलाधरो-
ज्ज्वरार्थो नः पुरषोपहारबलिभिर्देवो मङ्गाभैरवः" इति ।
"अथ तीर्थकरायणीः प्रतस्थे बहुकापालिकजालकं विजे-
तुम्" शङ्करदिग्विजयः । २ अन्यजजातिभेदे (कपालि)
पु० स्त्री० स्त्रियां ङीप् । अन्यजशब्दे कपालिनशब्दे च
विहितः । कपालिकैव शर्करा० अण् । ३ लुट्कपाले न० ।

कापालिन् पु० कापालं कपालं ब्रह्मकपालं व्रते धार्यत्वेनास्थस्य
इति । ब्रह्मगिरोरुत्तरणजपापापमुत्तये व्रतार्थं ब्रह्मकपाल-
धारिणि शिषे । "अजैकपात्र कापालो विप्रदुरजितः
शिवः" भा० अतु० १७ अ० शिवसङ्कलनामकथने । वासुदेवस्य
२ पुत्रभेदे । "कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिज्यां युधि-
शिरः । कापाली गृहधैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ" हरि०
१६२ अ० । (कपालि) ३ जातिसङ्घरे अन्यजभेदे पुंस्त्री ।
स्त्रियां ङीप् । "नटी कापालिनो वेश्या कुलटा नापि-

तादृशान्" तन्त्रसारे सप्तकुलनायिकाकीर्तने ।

कापिक पु० कपिरेव अङ्गुल्यादि० ठक् । कपिशब्दार्थं
कापिञ्जल पुंस्त्री कपिञ्जलस्यापत्यं शिवा० अण् । कपि-
ञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलान् तन्त्रासान्धत्ति ऋद-अण्
उप० स० कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् "अत इज्" पा० इज् ।
कपिञ्जलपल्लवांसभलकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम्
कुञ्जादि० ख्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्य न० कपित्यस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् "अनु-
दात्तादेच" पा० अज् । कपित्यविकारे

कापिलि लि० कापिलं तदुक्तग्राह्यं वेत्यधीते वाङ् । १ कपिल-
शास्त्रज्ञे २ तदध्येतरि च हेम० । कपिलेन मोक्तम् अण्
तत्त्वेदं वा अण् । ३ कपिलप्रोक्ते ४ तत्सम्बन्धिनि ग्राह्ये
न० कपिलगर्दे तत्प्रोक्तविषया दर्शिताः । "मार्गज्ञाः
कापिलाः सांख्याः" भा० शा० ३०३ । "बुद्धिश्च
परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्" "पितृ निर्दो-
शाज्जपाङ्ग शुको धर्मोद्धतां वरः । योगशास्त्रं च निखिलं
कापिलश्चैव भारत ।" भा० शा० ३२७ अ० ।
स्त्राज्येण । ५ कपिञ्जलस्य पुं० ईतद्वति लि० भरतः
कपिलमधिल्लय कृतोपन्यः अण् । ६ कपिलाधिकारेण कृते
उपपुराणभेदे "अन्यान्य उपपुराणानि सुनिभिः कथितानि
तु" इत्युपक्रम्य "कापिलं मानवज्ञैव तच्च योगनसेरितम्" ।
हेमा० दा० ख० ज्ञान्येपु० उपपुराणमणने उक्तम्

कापिलिक इ० स्त्री कपिलिकायाः कपिलवर्णायाः अपत्यम्
शिवा० अण् । कपिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलिय पु० कपिलायाः तन्त्रान्त्रा ब्राह्मण्या अपत्यम् ठक् ।
कपिलानान्त्राः स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मण्याः कपिल-
शिष्ये सुनिभेदे । तस्य सम्भवादिकं भा० शा० २१८ अ०
वर्णितं यथा "तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महा-
सुनिः । परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिज्ञामय ।
सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्थं
निर्वृत्तोनटसंगवः । ऋषीणामाहुरेकं तु यं कामानाहतं
नृप । शाश्वतं सुखमल्लमन्विच्छन् सुदुर्लभम् । यमाहुः
कपिलं सांख्याः परमार्थं प्रजापतिम् । समन्ये तेन रूपेण
विश्वापयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहु-
रिज्जीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्प्राप्ते वर्षसहस्र-
कम् । यत्र चासीनमाम्य कापिलं मण्डलं सङ्घत् । पञ्च-
स्रोतसि निष्ठातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चकृत्

पञ्चगुणः पञ्चशिखः कृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं
न्यवेदयत् । इष्टसत्त्वेण संप्रष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । ज्ञेय
ज्ञेयत्वोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाग्रं ब्रह्म
नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे
तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ।
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः
पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ । ततः स कापि-
लेयत्वं लेभे ब्रह्मं च नैष्ठिकीम् । एतन्मे भगवानाह
कापिलेयस्य संभवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त-
मनुत्तमम्" ।

व्याख्यातश्चैतत् नीलकण्ठेन यथा "कापिलेयः कपिलायाः
पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्यवसितार्थः
सम्यग्निश्चितप्रयोजनः । कामैरनाहतं कामादवसित
मिति पाठे यद्व्याख्या स्थितं नृप सुखम् अन्विच्छन् स्थाप-
यितुमिति शेषः । सः कपिलः, तेन पञ्चशिखसंज्ञेन
तत्प्रमिश्रित्वात्तनुव्ययम् । पञ्च स्रोतांसि विषयकैदार
प्रणाडिकाः यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्त्वित्यर्थः ।
यत्र यत्समीपे, कापिलं कपिलमतासुरि मण्डलं सुनि
समूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः ।
पञ्चस्रोतसि मनसि निष्ठातः ऊहापोहकौशलवान् ।
पञ्चरात्रो नाम दिव्यं त्वप्रापकः कृतः "पुरुषोह वै नारा-
यणो ऽकामयतात्यतिठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं
स्वाभिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यद्राकृतमपश्य
दिति" शतपथोक्तं विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मे-
त्यर्थः । पञ्च अन्नमवप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दम-
यान् कोषान् भिद्य आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्च-
ज्ञः अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयान्युपासनानि "अगुर्वै
वारुणिरित्यस्यासुपनिषदि "शतपथब्राह्मणे" ब्रह्मेति व्यजा-
नदित्वादि" विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च "शान्तो-
दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्यतीति श्रुताः शान्तादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः
ततश्च "ब्रह्मविदुब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्य-
मानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात्
सुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं पञ्चज्ञः स्यादिति
चेत् ? शृणु-यथाक्षयं विकारसपासीनस्तत्प्रकृतिमर्थं
विराडाख्यमेति एवं मायया विहृतमानन्दं तत्पतिभेतीति
न ततोमाप्तिः दृष्टव्यक्रव्या । पञ्चज्ञानाय तस्य पञ्चभो-
पाक्षिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अक्षमवाद्यः

पञ्च अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठन्तीत्यस्मिन्निति पुरुषा-
वस्थम् अतएव शिरसाद्यवयवरहितत्वादव्ययम् अबा-
ध्यत्वाच्च परमार्थम् अवबोधयत् । तस्यापि गुरुमाह इष्टेत्वा-
दिना । इष्टसत्त्वेण आत्मयत्नेन हेतौ तृतीया, अध्ययनेन
वसतीतिवत्, सम्यक् ष्टुष्टं प्रश्नो यस्तु स षष्टुष्टः, आत्मज्ञा-
नायं कृतप्रश्न इत्यर्थः । व्यक्तं बाध्यत्वाभाध्यत्वेन स्पष्टताम्
देवदर्शनः दिव्यदर्पित्वर्थः । सांख्यसम्मतं गुणपुरुषान्तर-
ज्ञानात् कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्त्यति
यस्तदिति, अक्षरमेव जगदुपादानतया नानारूपं न तु
क्षरं प्रधानम्, अध्ययनं ब्रह्मैव प्रतिभेदे ज्ञातवान्, न तु गुण
पुरुषान्तरम् । भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा ।
कापिल्य लि० कपिलेन निर्दिष्टादि कपिलचतुर्वर्ष्यां सङ्ख्यायां
रथः । कपिलेन निर्दिष्टादौ ।
कापिवन न० ह्यङ्गसाध्ये अङ्गीने यामभेदे “ह्यङ्गसाध्य” इत्यु-
पक्रमे “आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः” कात्या० २.१.२।२ ।
“चैत्ररथसद्भाट्टाकामः कापिवनं स्वर्गकाम इति ह्यङ्गाः”
आश्व० श्रौ० १०।२।२ ।
कापिश न० कपिश माधवी तत्पुत्रम् साधनत्वेनास्त्वस्य
अण् । माधवीलताकुसुमजाते मदाभेदे हेमच० ।
कापिशायन लि० कपिशेव स्थायेऽण् तत्र जातं “कापिश्याः षफक्”
पा० षफक् । माधवीपुष्पलताजाते मद्ये जटा० । “कापिशायन
सुगन्धि विधूर्णन्” माघः । देवतायां पु० धर० । द्राक्षायां
स्त्री सि० कौ० षित्तात् ङीप् । [पिशवे लि० का० ।
कापिशेय पु० स्त्री कपिशया अपत्यम् ढक् । कपिशपत्ये
कापिष्ठल पु० कपिष्ठलस्येदम् अण् । मध्यदेशभेदे ढह० ष० ।
कूर्मविभागे “जौदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाचेति मध्यमि-
दम्” इत्युक्तेस्तस्य मध्यदेशत्वम् ।
कापिष्ठलि पु० स्त्री कपिष्ठलस्य गोत्रापत्यम् ङञ् । कपिष्ठल-
गोत्रापत्ये स्त्रियान्तु कौशा० अण् । कापिष्ठल्य इति
भेदः । यून्पत्ये तु “यजिजोच” पा० फक् । कापिष्ठ-
लायन तद्गोत्रयुगापत्ये पु० ।
कापुरुष पु० कुत्सितः पुरुषः कोः का । १ कुत्सिते पुरुषे
“शलोर्विस्वातवीर्यस्य व्यञ्जनीयस्य विक्रमैः । पश्यतोयुज-
लुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया” रामा० कापुरुषस्येदमण् ।
२ कुत्सितपुरुषसम्बन्धिनि लि० । “स्त्रीषु शौर्यमनघासु
परदारप्रधर्षक ।। कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति
मन्वसे” रामा० । स्त्रियां ङीप् । ब्राह्मणादि० भावे
कर्मणि च अण् । कापुरुष्य तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

कापेय न० कपेर्भावेः कर्मणि वा “कपिष्ठात्ठोर्ङक्” पा० ढक् ।
१ कपेर्भावे कर्मणि च । अपत्ये ङङन्तत्वात् ढक् । २ कपि-
गोत्रापत्ये अनाङ्गिरसे पुं स्त्री शयौनकर्षौ पु० शब्दचि० ।
स्त्रियां गोत्रप्रत्ययान्तात् ङीप् । तस्येदं ढक् ।
कपिसम्बन्धिनि लि० स्त्रियान्तु ङीप् । “कश्चिन्नुचलु
कापेयो सैव ते चलचित्ता” रामा० ।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण् । १ कपोतसमूहे कपोत-
स्येदम् । “अनुदात्तादेः” पा० अण् । २ कपोतसम्बन्धिनि
लि० स्त्रियां ङीप् । “अतिथिप्रती क्रियायां च कापोती
वृत्तिमास्थितः” भा० व० २.५.८.अ० । “कापोती वृत्ति-
स्त्वसं प्रहृष्टपा” नीलकण्ठः । “स्तुवन् वृत्तिं च कापोती
दुहित्वा स ययौ पुरात्” भाग० ८.१.८, १५, “कापोती
सुखवृत्तिम्” श्रीधरः । कपोतस्य यथा उच्छ्वसित्वमल्प-
संयत्नश्च तथा कपोतलुब्धकीयशब्दे १६००० दर्शितम् ।
कापोतवर्णोऽस्त्वस्य अर्थः अण् । १ सौवीराञ्जने ४ रुचके
(सर्जिकाक्षारे) न० सेटि० । ५ कपोताभरणे पु०
दैतवृत्ति लि० सेम० । ७ अयोध्याभेदे स्त्री गौ० ङीप् ।
तल्लक्ष्मणसक्तं सुश्रुते “कौशिकी सरितं वीत्तां सञ्ज-
यन्त्यास्तु पूर्वतः । जितिप्रदेशोवल्भीकैराचितोयोजन-
त्वम् । विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्भीकमूर्धसु”
सुश्रु० । अयोध्यालक्षणादिकथने ।

कापोतक लि० कपोताः सन्त्यस्याम् नडा० ङः कुक् च कपो-
तकीयः तत्रभवः अण् वित्त्वका० लस्य लुक् । कपोत-
कीयभवे । [कपोताडम्बसमुदाये ।

कापोतपाक्य पु० कपोतानां पाकः डिङ्बः तेषां पूगः रथः ।
कापोताञ्जन न० कापोतं च तदञ्जनं चेति कर्म० । सौवीरा-
ञ्जने अक्षरः ।

काप्य पुं स्त्री कपेर्गोत्रापत्यम् आङ्गिरसः “कपिबोधादाङ्गिरसे”
पा० यञ् । १ कपिगोत्रापत्ये आङ्गिरसे । स्त्रियान्तु शा-
ङ्गिरवादौ काव्येत्त्वत्वात् काप्य इति पाठान्तरे ङीन् यलोपः
कापो । यङन्तान्तात् यून्पत्ये फक् । काप्यायनः कपिगोत्र-
युगापत्ये, स्त्रियान्तु लौकित्वा० षफः षित्तात् ङीप् । काप्या-
यनी । अनाङ्गिरसे तु “इतथानिजः” पा० ढक् । कापेय
इति भेदः । कुत्सितमात्रम् कोः का । २ पापादौ लि०
काप्यकर लि० कुत्सितमात्रं काप्यं पापं करोति धातूनाम-
नेकार्थत्वात् कथयति क-ताच्छीत्तादौ-ट । पापं कृत्वा
परस्य कथके स्तपापयन्तरि शब्दर० । कर्मणि अण् ।
काप्यकारोऽप्यल लि० लि० का० ।

काफल उ० कुक्षितं फलमस्य । (कट्फल) उच्यते । शब्दरत्ना०
कावर उ० कुक्षितो बन्धः कोः का वेदे प्रथो० । कुक्षितबन्धे ।

“श्वस्युं शुभं कावरं बन्धं कण्ठं बन्धुरः” । “गुनां
कपिरिव दूषणो बन्धुरा कावरस्य च” इत्यौ हित्वा भर्तु-
स्यामि दूषयिष्यामि कावरम्” अथ० ३।८।३।८।५।

काम अथ० काम-घञ् । अथुप्रायां विश्वः । २।निकामे ३।अथ०
४।काये न० मेदि० कामाय हितम् अथ । ५।रेतसि न० मेदि०
ईवाठमित्यर्थे, अथनुमती “काममामरणात् तिष्ठेत् मृच्छे
कन्यर्त्तुमत्यपि” यममनः । “मनागनम्याहृत्या वा कामं
वस्यतु यः क्षमी” भाषः । ८।इत्यायाम् “कामः सङ्कल्योवि-
चिन्ता नृणां च दृष्टिर्धृतिर्धर्मो रीतिर्यत् सर्वं मनस्य”
श्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिनः सांख्यस्य मन्यन्ते
मनोहेतुकत्वोक्तावेव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्व-
मिति नैयायिका आहुः । अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे
आस्य विवृतिः । “सङ्कल्पमूलः कामो वै यन्नाः सङ्क-
ल्पसम्भवाः” इत्युपक्रम्य “अकामस्य क्रिया काचित्
दृश्यते नेह कर्हिचित् । बहुयत्निं कुरुते किञ्चित्
वत्तत् कामस्य चेदितम्” इति भट्टना सर्वक्रियां प्रति
कामस्य हेतुत्वमुक्तम् । “सङ्कल्पः अनेन कर्मणा इदमित्
फलं साध्यताम्” इति बुद्धिः । तथाच इदसाधनता-
ज्ञानरूपात् सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रिया-
निष्पत्तिः । सचाप्राप्रविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदः
कामस्तु रजोगुणहेतुकः । यथोक्तं गीतायाम् “कामएव
क्रोधएव रजोगुणसङ्गवः” कामश्च इदविषयाभिलाषः ।
“पुंसो वा विषयापेक्षा स काम इति मन्यते” । एवमादौ
काममय एव भूतार्थकर्मजत् । यतोऽयं कर्मणोहेतुः कामो-
ऽतोऽस्य प्रभातता” “सङ्कल्पात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधो
ऽभिजायते” गीता । कर्मणि घञ् । ६।कामनाविषये, कामना-
विषयश्च त्रिविधः बाह्याभ्यन्तरवासनामयभेदात् तत्र मृच्छ-
क्षेत्रादिकं शब्दादिविषयाश्च बाह्याविषयाः शारीरमानसिक-
कर्मजातम् आभ्यन्तरः संघः स्वप्नेहेतुकः वासनाययः “न
जातु कामः कामानासृपभोगेन शास्यति । हविषा लण-
वर्त्तव्यं भूयएवाभिवर्द्धते” मनुः । धर्मार्थकाममोक्षमध्ये
कामशब्देन काम्यस्यैव मृच्छं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् पुरुषेण
इष्टमाणात्वात् इच्छावास्तवात्वाभावात् । “अथर्ध-
कामौ तस्यास्तां धर्मैव समीपिणः” रघुः । “सन्तान
कामस्य तथेति कामम्” रघुः । काम्यमानत्वात् कामं
श्रुमित्यर्थः । “तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः” रघुः ।

“इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् सा गास्तदङ्गताम्”
रघुः । कामनाविषयश्च सुखस्वरूपमात्मैवेति वेदान्तिनः,
तदेव सुखं प्रयोजनम् “नवा चरे पत्न्युः कामाय
पतिः प्रियोभवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति”
उ० उप० सुखस्वरूपमात्मन एव परमेश्वरत्वो-
क्तेः । तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम् । सुखमिव
दुःखाभावोऽपि सुखं काम्यमिति नैयायिकादयः,
“मोक्षकार्त्तुमिः काम्यमाने १० परमेश्वरे च । “कामश्चा
कामजत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः” विष्णुस० ।
स्त्रीपुरुषयोः उपस्थसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्पर-
रातिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११ अनुरागभेदे तत्रैव लोके
कामशब्दस्य रुडिर्दृश्यते । स च तिथिविशेषे स्त्री-
पुरुषयोः स्थानविशेषएव दुष्मनादिना व्यज्यते, यथोक्तं
श्वरदीपिकायाम् “पादे शुल्फे तथोरो च भगे नाभौ
कुचे हृदि । कचे कण्ठे तथोरे च गण्डे नेत्रे
श्रुतापि । ललाटे शोर्धकेषु कामस्थानं तिथिप्रमात् ।
दक्षे पुंसां स्त्रिया वामोरगुले लण्णे विपर्ययः । पादाङ्गुले
प्रतिपदि द्वितीयायाश्च शुल्फके । अरुदेशे तृतीयायां
चतुर्थ्यां भगदेशतः । नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठीान्तु
कुचमण्डले । सप्रम्यां हृदये चैव षष्ठ्यां कण्ठदेशतः ।
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः । एकादश्यां गण्ड-
देशे द्वादश्यां नयने तथा । त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां
ललाटके । पौर्णमास्यां शिखायाश्च श्वातव्यञ्च इति
क्रमात् । यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम् ।
“हृदि कामः श्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदृक्छदात्”
भाग० । तस्य समष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदय-
जातत्वेन व्यष्टीनामयश्चादोनामपि मनसिजन्यत्वम् ।
प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेष्वस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने
एवास्य यथा प्रादुर्भास्यता कालिका० पु० १८ ।
२२ अ० वर्त्तितं यथा

“ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्वमथात्मनः । कामा-
याशु मनचक्रे त्वत्तां बुद्धिं सुतेति वै । तस्याश्च चलितां
चित्तं कामवाणविलोडितम् । अयोध्यां प्रेषतां तेषां
मानसानां सहात्मनाम् । भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं
विधिं प्रति । आत्मनश्चलचित्तत्वमस्यादृष्टपीनु प्रति ।
कामस्य तादृशं भावं सुनिमोहकरं तदा । दृष्ट्वा सन्ध्या
स्वयं तत्र तपामापातिदुःखिता । ततस्तु ब्रह्मणा शम्भे
मदने तदनन्तरम् । अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

निजास्यदे । अमर्षयशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत् ।

ततस्तस्याक्षपसा तोयितेन विष्णुना तत्प्रार्थनया कामप्र-
वृत्तिकालनियमनरूपोदरोदसो यथा “सन्ध्यावाच । यदि
देव ! प्रसन्नोऽसितपसा मम संप्रति । उतस्तदायं प्रसन्नं वरो
मम विधीयताम् । उत्पन्नमात्रा देवेश ! प्राणिनोऽस्मिन्
भुवस्तु । न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै । श्री-
मगवातुवाच । प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्विती-
यकः । तृतीयो यौवमो भावस्तुतयं वार्द्धिकं तथा । तृतीये
त्यद्य संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः । सकामाः स्फुर्द्विती-
यान्ते भविष्यन्ति कश्चित् कश्चित् । तपसा तव मर्यादा
जगति स्थापिता मया । उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः
स्युः शरीरिणः” । तथा च कामप्रवृत्तिहेतुर्हि शुकवृद्धिः
बाल्ये च शुकवृद्धेरसम्भवात् न कामप्रवृत्तिः । बाला-
नार्मापि अक्षरसपाकेन परमधातोः शुकस्त्रोद्धवसम्भवेऽपि
तस्य स्रज्जालात् न प्रसरणम् यथाह भावप्र० । “बालानां
शुकमस्यैव किन्तु सौख्यप्राप्तं दृश्यते । पुष्पाणां सुकुले
गन्धो यथा सद्यपि नाप्यते । तेषां तदेव तारुण्ये
पुष्टत्वाद्वाक्किमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्राड-
भवेद्यथा” । तत्र कारणञ्च अनुपपदोक्तविष्णुवर एव
इति न बाह्ये तस्य प्रादुर्भावः । १२ तादृशानुरागाधिपतः
देवमेदे स च पञ्चाशद्विधः । यद्योक्तं शा० ति० टी०
राधवभट्टेन यथा “काम १ कामद २ कान्ता ३ च
कानिमान् ४ कामग ५ स्तथा । कामचारच ६ कामी
७ च कामुकः ८ कामवर्द्धनः ९ । रामो १० रमय ११
रमणो १२ रतिनाथो १३ रतिप्रियः १४ । रात्रि
मायो १५ रमाकान्तो १६ रसमायो १७ निशाचरः
१८ । नन्दको १९ नन्दन यैव २० नन्दी २१ नन्द्यिता
२२ पुनः । पञ्चपाथो २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५
महाधनुः २६ । आसणो २७ असण २८ यैव असमायो
२९ भूमोत्तरः ३० । भ्रान्त च ३१ असुको ३२ अङ्गो
३३ भ्रान्तचारी ३४ भ्रमावहः ३५ । मोहनो ३६ मोहको
३७ मोहो ३८ मोहवर्द्धन ३९ एव च । मदनो ४० मन्त्रय
४१ यैव मातङ्गो ४२ अङ्गनायकः ४३ । गायनो ४४
गोतिज ४५ यैव नर्तनः ४६ खेलेक ४७ स्तथा । उन्म-
त्तोन्मत्त ४८ यैव विहारी ४९ लोभवर्द्धनः ५०” ।

तेन च कार्त्तिकेयोरत्यये शिवध्यान भङ्गार्चमिन्द्रियुक्तेन
शिवध्यानभङ्गार्चस्युक्तेन ध्यानभङ्गजनितहृकोपात् भक्ती-
भावमासाद्याङ्गहीनत्वमाप्नु यथाह शिवपु० १४ अ० ।

“कामोपधुपि संयोज्य पुष्पवाणं तदा सुते ! । पार्वती
सन्मुखे स्थागौ भोजु कामो व्यवस्थितः । हरस्तु धेय-
मानस्य किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पृष्ठतः कामं
पुष्पवाणधनुर्धरम् । विद्वद्भक्त्योस्तस्याद्य तृतीयनय-
नानुसने ! स्फुरद्गुदार्चिरस्मिन्तु पपात मदभोपरि ।
क्रोधं संहर हे देव ! इति वावत् वदन्ति स्वे । इन्द्रा-
दिसकलादेवास्तावद्भक्त्योचकार तम्” स च पश्चात् वासु-
देवात् रुक्मिण्यां प्रादुर्भूय मायावतीरूपं रतिं शम्बर-
भाष्यात्वेन प्रथितस्तुपयेमे । तदेतत् हरि० वर्णितम् ।
“रुक्मिण्यां वासुदेवस्य लज्जयां कामोदृतततः । शम्बरान्त-
करोज्जो प्रद्युम्नः कामदर्शनः । तं सप्ररात्रे सम्पूर्णं
निशये स्मृतिकामहात् । जहार जणस्य सुतं गिर्युं
वै शम्बरो नृप ! । स नृप्यना परोतायुष्मांयया प्रज-
हार तम् । दोर्भ्यास्तृणस्य नगरं खानिनाय महा-
सुरः । अनपत्न्या तु तस्यासीद्गाय्यां रूपगुणान्विता । नाम्ना
मायावती नाम मायेव शुभदर्शना । ददौ तं वासु-
देवस्य पुत्रं पुत्रमिवात्मजम् । तस्या सहिष्या नायिन्या
दानवः कालधीदितः । मायावती तु तं दृष्ट्वा सस्फुरत्तनू-
रुहा । हर्षेण सहता युक्ता पुनः पुनरुदयत । अथ तस्या
निरीक्षन्त्याः स्मृतिः प्रादुर्भवत् । अयं स मम कान्तोऽ-
भूत् स्मृत्यैव चान्वचिन्तयत् । अयं स नाथोभर्ता मे यस्यार्थे
हि दिवानियम् । चिन्तायोकुलुदे मन्ना न विन्दामि
रतिं कश्चित् । अयं मगवता पूर्वं देवदेवेन स्मृतिना ।
स्नेदितेन जतोऽनङ्गो दृष्टोजात्वन्तरे मया । कथमस्य
ज्ञानं दास्ये मातृभावेन जानतो । भर्तुर्भार्या त्वहं भूत्वा
वक्ष्ये वा पुत्रं दत्तुत । एवं सहित्य मनसा धात्र्यास्तं
सा समर्पयत् । रसायनप्रयोगैव श्रीममेवान्वर्द्धयत् ।
धात्र्याः सकाशात् स च तां शृण्वन्तु रुक्मिणिनन्दनः ।
मायावतीमविज्ञानान्धो जे स्वाभेव मातरम् । सा च तं वर्द्धि-
यामास कार्त्तिकं कमललोचनम् । माया चासौ ददौ सख्यां
दानवोः काममोहिता । स यदा यौवनस्वस्तु प्रद्युम्नः काम-
दर्शनः । चिकीर्षितस्तो नारोणां सख्यास्तुविधिपारगः ।
तं सा मायावती कान्तं कामयामास कामिनी” हरि०
१६३ अ० । “कुमार ! पश्य मां प्राप्तं देवगन्धर्वनारदम् ।
प्रेषितं देवराजेन तव सम्बोधनाय वै । खर त्वं पूर्वकं
भावं कामदेवोऽसि मानद ! । हरकोपानवाहृखोना-
नङ्गस्त्विहोच्यसे । त्वं वणिक्वंशे जातोऽसि रुक्मिण्या
गर्भसम्भवः । जातोऽसि क्षेत्रेण त्वं प्रद्युम्न इति

कोत्स्यसे । आहूय शम्बरं त्वमिहानतोऽसि मानद ! ।
 सप्ररात्रे त्वसम्पूर्णं स्तुतिकामारमध्यतः । वधार्थं शम्बरस्य त्वं ह्रियमाणो ह्युपेक्षितः । केयवेन मङ्गाबाहो !
 देवकार्यार्थसिद्धये । येषां मायावतीनाम भार्या वै शम्बरस्य
 त । रतिं तां विद्धि कल्याणी तव भार्यां पुरातनीम् । तव
 सा रत्नपाशाय शम्बरस्य षट्प्रेक्ष्यत । मायां शरीरजां
 न्यस्य मोहानाथं दुरात्मनः । रतेरुत्पादनार्थाय प्रेषयत्व-
 निधं तदा । एवं प्रयुज्य ! वद्धा वै तव भार्यां प्रतिष्ठिताम् ।
 ज्ञत्वा तं शम्बरं धीर ! वैष्णवास्तेषां संयुगे । षट्प्रेक्ष्य मायावती
 भार्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि" हरि० १६५ अ० "कामं प्रति-
 नारदवाक्यम् । "सोऽप्रवीतु सङ्घा देवीं रुक्मिणीं देवता-
 मिव । अयं स देवि ! संप्राप्तः पुत्रप्रापकस्तव । अनेन
 शम्बरं ज्ञत्वा मायायाञ्च विचारदम् । ज्ञता माया च ताः
 सर्वा याभिर्देवान्बाधत । सती चेयं शुभा साधो भार्याऽपि
 तनयस्य ते । मायावतीति विख्याता शम्बरस्य षट्प्रेक्षिता ।
 सा च ते शम्बरस्येयं पत्नीति भवतु व्यथा । मन्त्रेण गते
 नाशं गते चानङ्गतां पुरा । कामपत्नी, न कानैषा शम्बर-
 स्य रतिः प्रिया । मायारूपेण तं देव्यं मोहयन्त्य-
 सक्तकुम्भा । न चैषा तस्य कौमार्ये वसे तिष्ठति शोभना ।
 आत्ममायामयं ज्ञत्वा रूपं शम्बरमाविशत् । पश्येया मम
 पुत्रस्य स्तुषा तव वराङ्गना" हरि० १६७ अ० । रुक्मिणीं
 प्रति जप्त्वावाक्यम् । तेन १२ रौक्मिण्येव पु० १४ बलदेवे
 शब्दः । तस्य कामपालत्वात्तयात्वम् । १५ महाराज
 चूते राजनि० । कर्मपूर्वकात् कामयतेः कर्त्तरि ण्यत् ।
 तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत
 पशुकामः प्रजाकाम इत्यादि । यजन्तकामशब्दे परे
 त्वसुवन्तस्यान्तर्लोपः । यथा गन्तुकामः रन्तुकामः इत्यादि
 वृषादि० तस्यादुदात्तता । कामनायुक्तवाचककामादिशब्द-
 समभिव्याहारे यागे तत्तियोजकत्वं तत्तुल्यसाध्यत्वञ्च
 मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम
 नियोजकस्तत्तुल्यसाध्योवा याग इति बोधः । लिङादिना
 यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेश्चात्वम् । यागजन्य-
 फलं च कामनावतीव तत्तत्फलकामनोद्देश्येऽपि भवति चतः
 पितृस्वर्गकामनाया कृतपूर्वादिः फलं पितरौति मण्डितम् ।
 अर्थशब्देन इन्द्रेण वा पूर्व्यं निपातः । अर्थकामौ कामार्थौ ।
 तन्मोक्षे १६३जीभेदे । तद्वहारो यथा तन्मसा० कुलार्थं वै
 "देवीं दक्षिणबाहुशक्रनयनं कामं कलालाञ्छितम्"
 दक्षिणबाहुः ककारस्तस्य वयस्य मातृकान्यासि दक्षबाहु-

भूले न्यस्यत्वात् तथात्वम् शक्रोलकारः नयनं बाधनेत्वं तेन
 रेकारः कलालाञ्छितं विन्दुर्भाषितम् तेन लौम् इत्येवं रूपं
 कामम् इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण तद्वहारः तन्मसा० प्रीक्ष्ये ।
 "तां विद्यां शृणु देवेश ! काममिन्द्रसमान्वितम् । नाद-
 विन्दुकलाभेदात् तुरीयस्वरसंयुतम् । मङ्गाप्रोचुन्दरो
 विद्या मङ्गातिपुरचुन्दरी । ककारे सर्वसत्पदं काने-
 कैवल्यदायकम् । लकारे सकलव्यभीकारे सर्वसौ-
 ख्यदम्" कुञ्जिकात० । "परा च कमला कामो वाग्-
 भवं शक्तिरेव च" । १७ककारान्तरे च । शिवजीजं (४) ।
 तथा कामं (क) इन्द्रम्(ल) देवीं(स) नियोजयेत् ।
 मोक्षगीविद्यायां शक्तिकूटोदारे ।

कामकला स्तो० कामस्य कला प्रिया । तत्कलाहेतत्वात्
 कामपत्न्याम् १रतौ शब्दरत्ना० । २त० २कामहेतुक-
 लावाच ।

कामकाति लि० कै-शब्दे क्तिन् कामपरा कातिर्यस्य । काम-
 शब्दयुक्ते । "त्वे सुपुत्र ! यवसोऽहस्तन् कामकातयः" ।
 अ० ८।८१।१४।

कामकाम लि० कामं काम्यं कामयते काम-णिङ्-अण्
 उप० स० । अमीटकामे "एवं त्वयीधर्ममनुपपन्नाः गतागतं
 कामकामा लभन्ते" गीता । श्विनिः कामकामीत्यत्र ।
 "आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वात् ।
 तद्वात् कामा यं प्रविशन्ति सव्यं, स शान्तिमाप्नोति न
 कामकामी" गीता । स्त्रियां छीप् ।

कामकार लि० कामं काम्यं करोति क-अण् उप० स० ।
 १काम्यनिष्पादके । कारः करणं इत० । २कामेन इच्छया
 फलानि सन्धिना करणे पु० । "अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो
 निबध्यते" गीता "अग्निहोत्रपविध्याम्नीन् ब्राह्मणः
 कामकारतः" । "कामकारजतेऽप्याहरेकेऽतिनिर्दग्धनात्"
 मनुः । "यः शास्त्रविधिसुत्सृज्य वसते कामकारतः,
 गीता । कामकारत इति पाठान्तरम् ।

कामकूट पु० कामएव कूटं शृङ्गं प्रधानमस्य । १वेश्याप्रिये
 (पिङ्गे) (नाड) । दैत० । २वेश्यायाविभ्रमे च मेदि०
 तन्मोक्षे ३कामराजाख्ये श्रीविद्यायाः मन्त्रभेदे । "विद्यञ्ज-
 न्द्रकृतः पश्चात् कलौ मज्जन्निवञ्जि च । मायासरेण संयुक्तं
 नादविन्दुकलान्वितम् । प्रथमं कामराजस्य कूटं परम-
 दुर्लभम्" (हंसकलहोम्) "विद्यद्विष्णुयुतं कामोहंसः
 शक्रस्ततः परम् । मङ्गाभाया ततः पश्चात् स्त्रप्रवर्तीति कथ्यते"
 हंसकलहोम्) द्वितीयम् कामकूटम् । "मदनं शिवधीजं च

वायुवीजं ततः परम् । इन्द्रवीजं ततः पश्चात् महासायां
समुदरेत् । (कहल्लुत्तां) तृतीयं कामकूटम् इयं मधुमती ।
कामकूटं त्रि० कामेन करोति क-किप् १त० । १यथेच्छं
कारिणि । कामं काश्यं करोति । २अभीष्टदायके
त्रि० । ३परमेष्ठरे पु० 'कामज्ञा कामकृतान्तः कामः
कामप्रदः प्रभुः' विष्णुसह० । [कर्म०] २सुरते हेमच० ।
कामकेलि पु० कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य । १जारे त्रिका० ।
कामक्रीडा स्त्री कामेन क्रीडा । १कामहेतुकक्रीडायाम् ।
“माः पञ्च स्थूयसां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया” इत्युक्त-
लक्षणे पञ्चदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च ।

कामखड्गदत्ता स्त्री कामोद्दीपकं खड्गद्वयं दत्तमस्याः ।
स्वर्णकेतव्याम् राजनि० ।

कामग त्रि० कामेन वाञ्छया इच्छया यथेष्टदेशं गच्छति गम-ड ।
वाञ्छया इच्छया यथेष्टदेशगामिनि यानादौ । “एवमादि
महाराज ! विक्षप्य दिवसास्थितः । कामगेन स सौभेन”
भा० व० १४७० । कामगेन स सौभेन शास्त्रः पुनरुपा-
गमत् । व० १६४० । कामगत्यादयोऽप्यत्र । कामेन अतु-
रागभेदेन गच्छति । यथेच्छं पुरुषगामिन्यां कुलटायां
स्त्री “पाषण्डानां चित्तास्ते नाः भर्तृभ्याः कामगादिकाः ।
सुरापा आत्मत्यागिन्यो नागौचोदकमाजनाः” याज्ञ० ।
“कामगा कुलटा” मिता० । १यथेष्टं स्त्रीगामिनि
पुंसि पु० । ४कन्दर्पभेदे पु० कामगवदे उदा० ।

कामगामिन् त्रि० कामं यथेष्टं योनिविचारमकृत्वा गच्छति
गम-णिनि । अतुकाभोने यथेष्टस्त्रीगामिनि पुरुषे यथेष्ट
पुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप् । काममित्यव्ययगर्भकः
कामकामोत्यस्य अवसरः ।

कामगिरि पु० कामप्रधानो गिरिः । भारतवर्षस्य कामरूपस्य
पर्वतभेदे । ‘मलयो मङ्गलप्रस्य इत्युपक्रमे’ “इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये च शतसङ्ख्यस्यः शैलाः” इति भाग०
५, १८, १७ । कामरूपगवदे तत्स्थानं वक्ष्यते ।

कामगुणः पु० ईत० कामकृतो वा गुणः । १अनुरागे २
विषये श्रद्धाभोगे च मेदि० ।

कामचर त्रि० कामेन चरति चर-ट १त० । यथाकामं
चारिणि “तां नारदः कामचरः कदाचित्” कुमा० ।
“इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथाकामचरस्तथा
विभो !” भा० वि० २२२ ज्ञो० ।

कामचार त्रि० पु० कामेन स्नेहेन चारः चर+चञ् ।
यथेष्टाचरके ‘न कामचारो मयि शङ्कनीयः’ रघुः ।

“तच्चेदभ्युदयात् सूर्यः शवानं कामचारतः” मनुः ।
चर णिच्-ञच् ३त० । कामेन गवादेधारणे “पथि
श्यामविषोतान्ते स्नेहे दोषो न विद्यते । अकामतः, काम-
चारे चौरवद्गुणमर्हति” याज्ञ० ।

कामचारिन् त्रि० कामेन चरति चर-णिनि । १कामुके २यथे-
ष्टाचारवति च “न त्वं दृष्टा न पुनरलकां प्राप्स्यसे काम-
चारिन् !” मेघ० स्त्रियां ङीप् । ३चटके मेदि० । तस्याति-
कामित्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् ४गरुडे पु० शब्दरत्ना० ।
कामज त्रि० कामजजायते जन-ड ५त० । कामजाते १व्यस-
नादौ कामजव्यसनानि च दशविधानि मतुनोक्तानि यथा
“सृगयाक्षोदिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्यात्रिकं
ध्याया च कामजोदयकोमगः” । तन्मध्ये चतुर्णां चत्वन-
कटोक्ता तेनैव यथा “पानमन्त्रास्त्रियस्यैव सृगया च यथा-
क्रमम् । एतत् कटतमं विद्यात् चतुष्कं कामजं मधे” ।
‘कामजेण प्रसक्तो हि व्यसनेण महीपतिः । विमुच्यतेऽर्थ
धर्माभ्यां ततोवर्ज्याः सदेव ते” इति तद्दोषस्यैवोक्तः ।
२कामजातमात्रे पुत्रादौ । ज्येष्ठपुत्रस्यैव पित्राख्यपाकरण
साधनत्वोक्त्या इतरेषां कामजत्वसक्तं मतुना यथा “ज्येष्ठेन
जातमात्रेण पुत्री सपति मानवः । पितृश्यामव्यस्यैव स
तस्मात् सर्वमर्हति” । यस्मिन्मृणं सद्ययति येनानन्त्यं सम-
न्वृते । स एव धर्मजः पुत्रः, कामजानितरान् विदुः” ।
“अयुक्तयान्यतश्चैव पुत्रिण्याप्रथं देवरात् । उभौ तौ नाहं-
तो भागं जारजातककामजौ” मनुः “याऽनियुक्तान्यतः
पुत्रं देवराहाय्यवाप्त्यात् । तं कामजमरिक्वीयं दृष्टोत्-
पन्नं प्रचलते” मनुः ।

कामजान पु० स्त्री कामजमानयति प्रापयति उद्दीपयति
ध्वनिना आ+नी-ड । कोकिले शब्दर० । “चन्द्रचन्दन-
रोलम्बुतादुद्दीपनं मतम्” बा० द० कोकिलगद्गादीनां
कामोद्दीपकत्वोक्तेस्तस्य तथात्वं स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कामजानिरिति वा पाठः । तत्र कामस्य उद्दीपकध्वनि-
हेतुत्वात् उत्पत्तिरश्नात् इति वाक्यम् ।

कामजित पु० कामं जयति धर्म्येन जि-किप् । १महादेवे
तस्य कामधेयत्वात् तथात्वम् । कामं कामदेवं रूपेण जयति
किप् । २कार्तिकेये । ‘कामजित् कामदः कान्तः’
भा० व० २२१ अ० कार्तिकेयनामकथने । कामं
कामव्यापारं जयति । ३जिनदेवे अर्हति तस्य स्त्रीसङ्ग-
वर्ज्जनात् तथात्वम् ।

कामठक पु० इतराद्रनागकुलजाते सर्पसत्वे नष्टे वर्षभेदे

“अमाठकः कामठकः सुपेणोमल्लयोऽव्ययः” इति संपत्तव-
नष्टतराद्रुक्तेजनागनामकयने भा० आ० ५० अ० ।

कामताल पुं स्त्री कामं तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठायां
णिच्-अण् उप० स० । कोकिले तिका० । तस्य ध्वनिना
कामोद्दोषकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङोप्
कामतिथि पु० स्त्री कामपूजार्था तत्सामिका वा तिथिः
त्रयोदश्यां तस्याः कामपूजाकृता काममहशब्दे दर्शयिष्यते ।
कामद् वि० कामान् ददाति दा-क । १ अमोददायके, २ काम-
धेनौ स्त्री मेदि० भक्तानां कामप्रके २ परमेश्वरे पु० ।
कामं कामरूपं सौन्दर्येण द्यति दो-अवखण्डने-क ।
४ कार्त्तिकेये । “कामजित् कामदः कान्तः” भा० व०
२२१ अ० । कार्त्तिकेयनामकयने ।

कामदुष वि० कामं दोग्धि दुह-क षादेशः । १ अमोदसम्पाद-
के “दन्द्रश्च कामदुषाः स्व कामान् धग्ध्वम्” आश्व०
श्रौ० ६, १२, ४ । “आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुषा
हि सा” “अवेहि मां कामदुषां प्रसन्नाम्” रघुः ।
२ सुरभी गवि स्त्री ।

कामदुह वि० कामं दोग्धि दुह-णिप् इत० । कास्यनिष्पा-
दके । “एष (यन्नः) वस्तिटकामयुक्” गोता । “तस्या
य कामधुगधेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः” भा० आ० १०५ ।
“श्रद्धयार्चितसत्प्राप्ते न्यस्त” (सुन्यन्नम्) कामधुगलयम्” ।
भाग० ७, १५, ५ । “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः
स्वर्गे” ङोके कामधुगमपति” उतिः । क (कामदुहो-
ऽप्यत्वात्) वि० तैत्तिरीयैः कामदुहाय भूत्वा नरं प्रदा-
तारसपैति सा गौः” भा० व० १८६ अ० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १ नागदन्तीउल्ले
रत्नमा० । २ पाटलाउल्ले शब्द० । स्त्राये कन् । तत्त्वार्थे ।

कामदेव पु० कामएव देवः । कन्दर्पे तस्य ध्वेयरूपम् हेमा०
दा० विष्णुधर्मो० उक्तं यथा । “कामदेवस्तु कर्त्तव्यः शङ्ख-
पद्मविभूषणः । चापशङ्खकरश्चैव मदाकुञ्चितलोचनः ।
रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भाष्या चैतास्तथोष्णला । चतस्रस्तस्य
कर्त्तव्याः पद्मत्रोरूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्या
भाष्यास्तनोपमाः । केतुश्च भकरः कार्यः पञ्चवाणसुखो-
महानिति” । कास्यते मोक्षकाङ्क्षभिः कास्यन्त्याभूतः
बन् दोष्यति द्योतते । २ परमेश्वरे । “कामदेवः कामपालः
कामो कान्तः कृतात्मः” विष्णुस० । चक्रदत्तोक्ते २
उतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव

“मयस्य कोविदारस्य द्रवस्य ककुभस्य च । कल्काद्रात्वक्

पुष्पफलप्रसवे पलवतुष्टयम् । अश्वगन्ध्या पलमिता तद्वै
गोक्षुरस्य च । यतावरो विदारो च शालपर्णी बला तथा ।
अश्वत्थस्य च गुह्यानि पद्मवीजं पुनर्नवा । काशसूरी-
फलमेतत् तु माषवीजं तथैव च । पृथग्दृग्पलान्
भागांश्चतुर्द्वौऽम्भसः पचेत् । चतुर्भागावशेषन्तु कषाय
मवतारयेत् । मृद्वीकां पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीं रक्तचन्दनम् ।
बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा । नीलोत्पलं
शारिरे द्वे जीवनीयं विशेषतः । पृथक्पृथक् समञ्जैव शर्क-
रायाः पलद्वयम् । रसस्य पोण्डुकेतूषामादकं तत्र
दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा दतप्रस्यं विपाचयेत् ।
रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् । ज्वलामकं
तथा शोथं वर्षभेदं स्मरलयम् । अरोचकं भूलक्षय्यं
पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्राश्यां प्रयोक्तव्यं बङ्गलः-
पुरचारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानमप्रत्नानां दुर्बलानाञ्च देहि-
नाम् । क्षोवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ।
श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं दध्यं मेयं रसायनम् । क्षोजक्षोज
स्मरश्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम् । संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं
दुर्बलेन्द्रियम् । सर्वं रोगविनिर्मुक्तस्योयसिक्तो यथा द्रुमः ।
कामदेव इति स्थातः सर्वं रोगेषु यस्तुते” ।

कामधर पु० कामरूपस्य मत्स्यध्वजपर्वतस्थिते सरोवरभेदे
कालि० ८१ अ० । तत्स्थानस्नानमाहात्म्याद्युक्तम् ।
“मणिकूटाचलात् पूर्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः । निर्द्विग्वो
यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः । शरीरं प्राप्य तपसा
समाराध्य दृष्यजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु काम-
देवेन संस्थितम् । अधित्यकायां तस्यैव नीलमाणः सम-
न्ततः । तदा तु याचती नाम तत्वासे दक्षिणस्या ।
सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः । आशि-
न्यां विधिवत् स्नात्वा प्रीत्या कामधराम्भसि । विहङ्ग-
पापः शुद्धात्मा शिवलोके मञ्जीयते” ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः । १ अमोदप्रतिपादि-
कायां स्तम्भेणाम् सुरभिर्भव्यायाः रोजिगयाः २ कत्यायां
गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकृत्तं कालिकापु० ८१ अ० ।
“दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः । गधां माता
महाभागा सर्वलोकोपकारिणी । तस्यान्तु तनया जज्ञे
कश्यपान् प्रजापतेः । नाम्ना सा रोजिणी शुभ्रा सर्वकाम
दुषा नृणाम् । तस्या जज्ञे मूरसेनाहसरतितमोष्णलात् ।
(तस्यां जज्ञे शुनःशेफान् सुनेरतितमोष्णलात् वा पाठः)
कामधेनुरिति स्माता सर्वलक्षणधनुता । सा धिताभ-

प्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्टया । स्तनैश्चतुर्भिर्धर्मैश्चैकामप्रसव-
कारिणी” ।

कामधेनुकुलजातायां ३ नन्दिन्याम् शवलानाम्नाम्नां वशिष्ठ-
धेनौ च तस्याश्च काम्यपदार्थसम्पादकत्वात्तत्वात् यथा च
तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामाः आदिः ५१४० वर्णितं
यथा “ एवमुक्ता वशिष्ठेन शवला शत्रुघ्न ! । विदधे
कामधुक्कामान् यस्य यस्तेष्वितं यथा । इक्ष्वाधूस्तथा
लाजान् मेरेयांश्च सुरासवम् । पानानि च महाहोणि
मह्योवाञ्चावचानपि । उष्णाट्टासौदनस्यात् राशयः
पर्वतोपमाः । सृष्टान्द्वानि सृष्टाश्च दधिकुल्यास्तथैव च ।
नानास्वादुरमानाश्च खाण्डवानां तथैव च । भोजनानि
सुपुष्पाणि गोडानि च सङ्क्षयः । सर्वमासीत् सु-
सन्तुष्टं सृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम ! वशिष्ठेन
सुतर्पितम् । विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टकादभ-
वत् । सान्नःपुरचरो राजा सम्राज्जगदुरोहितः ।
सामात्यो मन्त्रिर्माहृतः सभ्यः पण्डितस्तदा । युक्तः परम-
कृपेण वशिष्ठमिदमब्रवीत् । पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् !
पूजाहेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्य-
विशारद ! । मयां शतसहस्रेण दीयतां शवला मम ।
रत्नं हि भगवन्नेतद्वत्तुहारौ च पार्थिवः । तस्मान्मे शवलां
देहि ममैषा धर्मो तो द्विज ! । एवमुक्तस्तु भगवान्वशिष्ठो
सुनिपुङ्गवः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच मही-
पतिम् । नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्मेवाम् ।
राजन् ! दास्यामि शवलां राशिभोरजतस्य वा । न
परिवागमहेयं मत्सकाशादरिन्दम ! । शान्दती शवला
महा कीर्तिरात्मवतो यथा । अस्यां हृदयं च कथञ्च
प्राणयात्रा तथैव च । श्वायत्तमग्निहोत्रञ्च बलिर्होमस्तथैव
च । स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । श्वाय-
त्तमत्र राजर्षे ! सर्वमेतन्न संशयः । सर्वस्वमेतत् सत्येन
मम त्वत्करो तथा । कारणैर्बहुभीराजन्न दास्ये शवलां
तव” । तेभास्या आत्माने च बलः तु विश्वामित्रेण हरणो
द्योगे कृते धेन्या उत्पादितैर्नानाविधैर्मन्त्रैर्विश्वामित्रः
पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५१४० यथा
‘कामधेनुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजते सुनिः । तदास्य
शवलां राम ! विश्वामित्रोऽन्यकर्षत । नीयमाना तु
शवला राम ! राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास
रुदनी शोककषिता । परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं
सुमहात्मना । याहं राजभृतैर्दीनां ह्रियेव भयदः-

खिता । किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
यन्नामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्मिकः । इति
सञ्चिन्तयित्वा तु निश्चयश्च पुनः पुनः । जगाम वेगेन
तदा वशिष्ठं परमोजसम् । निर्धूय तांस्तदा भृत्यान्
शतयः शत्रुघ्न ! । जगामानिलवेगेन पादमूलं महा-
त्मनः । शवला सा रुदनी च क्रोगिनी चेदमब्रवीत् ।
वशिष्ठस्यापतः स्थित्वा रुदनी मेघनिःस्त्रना । भगवन् !
किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत ! । यस्माद्वाजमटा मां
हि नयने त्वत्सकाशतः । एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं
वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ।
न त्वां त्यजामि शवले ! नापि मेऽपकृतं त्वया । एष
त्वं नयते राजा बलान्मात्तो महाबलः । न हि त्वत्स्य
बलं मया राजा त्वद्य विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च
दृष्टिव्याः पतिरेव च । इयमजौहिणो पूर्णा गज-
वाजिरथाकुला । हृत्क्षिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः ।
एवमुक्ता वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनञ्चा
सा ब्रह्मर्षिमनुलप्रभम् । न बलं क्षत्रियस्याङ्गमाङ्गया
बलवत्तराः । ब्रह्मन् ! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राञ्च बलवत्त-
रम् । अग्रमेवबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ।
विश्वामित्रो महावीर्यक्षोजस्तव दुरासदम् । नियुङ्क्ष्व
मां महातेजस्वदुःखबलसम्भृताम् । तस्य दपे बलं
यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः । इत्युक्तस्तु तथा राम ।
वशिष्ठस्तु महायथाः । सृजस्वेति तदोवाच बलं पर-
बलार्दनम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृज-
त्तदा । तस्या हस्मारवोत्सृष्टाः पञ्चवाः शतयो
नृप ! नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ।
स राजा परमकुलः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पञ्चवाश्चा
शयामास शस्त्रैश्चावचैरपि । विश्वामित्रार्हितान्
दृष्ट्वा पञ्चवान् शतशस्तदा । भूय एवासृजदुधोरान्धकान्
यवनमिश्रितान् । तैरासीत् संघता भूमिः शक्यै-
वनमिश्रितैः । प्रभावर्गिर्महावीर्यैर्हैमकिङ्कलकसन्निभैः ।
तीक्ष्णाक्षिपद्भिश्चधरैर्हैमवर्णभिराहतैः । निर्दग्धं तद्वलं
सर्वं प्रदीपैरिव पावकैः । ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वा-
मित्रो समोच ह । तैस्ते यवनकाश्वोजा बर्वाश्वा-
कुलोजताः ५१४० ।

‘ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्तमोहितान् । वशिष्ठो-
नोदयामास कामधुक् सृज योमतः । तस्या कुड्गारतो
जाताः काम्योजा रविशस्त्रिभाः । ऊधसन्वाद्य सम्भूता

वर्धरा शस्त्रपाणयः । योनिदेशाच्च यवनाः गच्छे शाच्छकाः
 स्मृताः । रोमकूपेयं स्वेच्छाच हारीताः सकिरातकाः ।
 तैस्त्रिपूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्त्वज्ञात् । सपदातिगजं
 सात्रं सरयं रघुनन्दन ! । दृष्ट्वा निपूदितं सैन्यं वशि-
 ष्ठेन मङ्गात्मना । विश्वामित्रसुतानान्तु यतं नानाविधा-
 युधम् । अय्यधावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम् ।
 हृङ्गारेणैव तान् सर्वांन् निर्ददाह मङ्गान्धविः ॥ ५५ ॥
 दानार्थकल्पिते स्त्रियादिनिर्मिते षोडशमङ्गादानान्तर्गते
 दानोये षुधेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा०दा० मत्स्य० पु० ।
 “अथातः सम्यक्पञ्चामि कामधेनुविधिं परम् । सर्वकामप्रदं
 नृणां मङ्गापातकनाशनम् । लोकेयावाह्यं तद्वहोमः
 कार्योऽधिवासनम् । तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डप-
 वेदिकाः । स्त्र्येष्वेकाग्निमत् कुर्यात् गुरुरेव समाहितः” ।
 कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम् । इह हि देश-काल-
 दृष्टिभ्याह-यिवादिपूजा-ब्राह्मणवाचनाचार्यत्विग्वरण-
 मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितानतोरण-
 पताकादि सर्वं मत्स्यपुराणोक्त-तुलापुरुषदानविहितं
 वेदितव्यम् ।

“काञ्चनस्थातिगुह्यं धेनुं वत्सञ्च कारयेत् । उत्तमा पल-
 साहसैस्तद्वेन तु मध्यमा । कनीयसी तद्वेन कामधेनुः
 प्रकीर्तिता । शक्तिरक्षिपलादूर्ध्वमग्नौऽपीह कारयेत्” ।
 अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधान
 क्लृप्ताकाञ्चनचतुर्थांशेन वत्सः कल्पनीयः, समस्तधेनुषु परि-
 मितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणकृत्प्रदर्शनादिह्यापि धेनुदान-
 त्वाविशेषात् तथैव निश्चयते । तथा च गुह्यधेनुवादिषु
 “चतुर्थांशेन वत्सः स्यादिति” तत्र तत्र वक्ष्यते ।

“वेद्यां कृष्णाजिनं तस्य गुह्यप्रस्थसमन्वितम् । न्यसेदुपरि
 तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृतम् । कुम्भाटकसमोपेतां नाना
 फलसमन्विताम्” ।

कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः । ‘महारत्नानि, पद्मराग-
 प्रभृतीनि, वत्सन्द्ये तु विन्यसेदिति कचिन्पाठः, ‘नाना
 फलानि, मोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सौवर्णानि,
 कल्पतरुदानोक्तानि ।

“तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् । इक्षुमण्ड-
 पकं तद्वज्रानाफलसमन्वितम् । भाजनं चासनं तद्वत्
 तावदोहनकं तथा” ।

“कौयेयवस्त्रद्वयसम्पुत्तं दीपातपत्राभरणभिरामाम् ।
 सचामरां कुण्डलिनौ सवष्टागणिकापादुकरौषपा-

दाम् । रसैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलै-
 रनेकैः । अजाजिकुस्तुम्बुरुगर्कराभिः वितानकं चोपरि
 पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य
 सपुष्पहस्तः । आवाहयेत्ताङ्गुलधेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्या-
 दद्य दर्मपाणिः” ।

षष्टागणिकापादुकाभिः सह वर्त्तत इति सषष्टागण-
 त्रिकापादुका सा चासौ रौप्यपादा चेति विग्रहः । गणना-
 साधनत्वादुगणत्रिका, अक्षमाला गलत्रिकेति कचिन्पाठः ।
 तत्र गलत्रिका कराठभूषणमिति केचित्, केचित्तु गलत्रिकेति
 पठित्वा जलपूर्णं कर्करोति व्याचक्षते । रक्षाः परिभाषाया-
 म्ज्ञाः । अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बुरुः धान्यकम् । एवमुपकल्पित-
 सम्भारः पूर्ववदधिवासनं विधाय तदन्यदिदं प्रातः कृतपुण्या-
 ह्वाचनोऽस्मिन्कुण्डेषु कृत्वा गुपवेशनदिपूर्णाहुतिपर्यन्त-
 कर्मण्येव समागमिं कृत्वा सर्वोपधिजलप्लातः शुक्लमास्याम्वरो
 महीतकुसुमाञ्जलियजमानस्त्रिःप्रदक्षिणसाष्टत्य गुह्यधे-
 नुमन्त्रैस्तामावाहयेत् । गुह्यधेनुमन्त्राः । “या लक्ष्मीः सर्व-
 भूतानाम्” इत्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः । आवाहनान-
 न्नरं वक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रवेत् । “त्वं सर्वदेवगणमन्दिर-
 मङ्गभूता विश्वेश्वरलिपयगोदधिपर्वातानाम् । त्वद्दानशस्त्र
 शकलीकृतपातकौषः प्राप्नोऽस्मि निर्दोषमतीव परां नमामि ।
 लोके यथेक्षितफलार्थविधाविनीं त्वामासाद्य कोहि भव-
 दुःखसुपैति मर्त्यः । संसारदुःखमनया यतस्तु कामं, त्वं
 कामधेनुरिति विप्रगणा वदन्ति” । “व्यामन्त्रा गीलकुल-
 रूपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात्,
 प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणैः परिहृतं
 पदमिन्दुमौलेः” । दानवाक्रमत्त तुलापुरुषोक्तमङ्गनीयम् ।
 विप्रायेत्येकवचनमेकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे
 तु प्रकृतीभूततुलापुरुषदानवदाचार्यादीनां विभागव्यवस्था
 तदनन्तरं पुण्याह्वाचनवेदिस्थितदेवतापूजनविमर्जनानि
 कुर्यात् । दक्षिणाविचारश्च पूर्ववत् । मत्स्य पु० उक्तविधिः ।
 “व्यासउवाच । राजन्निहैकामपि कामधेनुं दद्यात्
 सप्तद्विंशं तु केयवं वा । विप्राय वै सर्वं शुणोपपञ्चां
 कृत्वा व्रतं कल्पमनोयमेतु । सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां
 सहस्रैः सवत्सवस्त्रैः सज्जितैश्च ज्ञेया । काले फलं यत्कलमे
 मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः । यतैः सहस्रैश्च
 तथा हयानां सम्यक्प्रदत्तैश्च मङ्गादिपानाम् । कन्या
 रथैर्वा करिवाजियुक्तैः यतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ।
 दत्तैः फलैर्यत्कलमे मनुष्यः, समं तथा स्यान्नरु कामधेनोः ।

यो जाङ्गलीतीरगतो हिमाद्रौ सन्त्यतेऽतोऽपि तपः सदा वै ।
 जाङ्गलं पदं गन्तुमाना द्विजेन्द्रो नैतत् फलं तच्च हि
 कामधेनोः । चान्द्रायणैः कृच्छ्रमहापराकैः संशुद्धिते
 पापयुतो मनुष्यः । कार्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयत-
 मानसः । एकादश्यासप्तम्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
 हतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा । नक्तागो
 गोरसं हव्यैः पूजयेन्नाभुस्तदनम् । गन्धपुष्पैः पुनर्वेद्यै-
 र्जस्तारमणकुण्डलैः । यक्षासिचक्रोद्यतबाहुविष्णोर्गदा
 जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणैः । अर्घ्यं प्रयच्छामि जनार्दनस्य
 श्रिया युतस्यापि धराधरस्य । श्रियः पतिं श्रीधरमेक-
 कान्तं श्रियः सखायं हि श्रियोऽनुकूलम् । नमान्यहं
 श्रीधरसन्निवासं समर्चिं तो मे प्रददातु कामान् । एवं
 पूज्य विधानेन श्रिया युक्तंस्तु नामभिः । पृथग्जागरणं
 कुर्यात्, श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः । या देवी भार्गवं भजे
 कुलं सर्वत्र पूजिता । आयातु सा मृष्टे नन्दा, सुप्रीता
 वरदा मम । याङ्गिरसं सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
 आयातु मे मृष्टे सा तु सुप्रीता वरदा सती । सुरभी
 या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा । सदा भजेऽमृतं साल
 ममायातु सुरार्चिता । सुशीला कश्यपं या तु भजे सर्वत्र
 कामदा । सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुमृष्टे सदा ।
 शबलाया वशिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुमुदे शुभा । सा मे
 मृष्टे सदायातु कामदा वरपूजिता । एवं पूज्य विधा-
 नेन प्रभाते विमले शुभे । शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लाल्बा-
 तुलेपनः । कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
 अतुलिम्रे मङ्गोष्ठे कृष्णाजिनसुसंयुते । तिलप्रस्तेन
 वाकीर्णं चतुर्वर्णविभूषिते । शौभवस्त्रान्विते शुभे मध्वा-
 ल्यपालसंयुते । शुभवस्त्रैः समावृत्य सर्व्वरत्नैरलङ्कृतम्
 सुवर्णशृङ्गनखुराङ्गुलवर्णं मनोरमात् । क्षीराब्धिपयी
 सोमेतां धेनुमन्मस्तु पूजयेत् । या धेनुः सर्व्वदेवानामृ-
 षोणां भावितात्मनाम् । क्षीराब्धिनिगता या च सा मे
 भवतु सुस्थिरा । हतक्षीराभिप्रेकं च कृत्वा विष्णोः
 प्रयत्नतः । समभ्यर्च्यै यथायोगं गन्धपुष्पाङ्गिभिः क्रमात् ।
 गावो ममायतः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः । गावो मे
 हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । प्राङ्मुखोदङ्मुखो
 वापि सितवस्त्रोपवीतिनीम् । इमां त्वं प्रतिमृष्टीष्व देवदेव !
 जगत्पते ! । सर्व्वालङ्कृतां धेनुं गोविन्द ! भजतामिति ।
 एवं विप्राव तान्दयात्, कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । अमुन-
 जेन गच्छन् प्रदान्यतौ नराधिप ! । अनेन विधिना

यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति । सर्व्वकामसम्पदायै स्वर्गलोके
 स गच्छति । यद्वत्त्वा सकलां पृथ्वीं राज्ञ्यस्ते दिवाकरे ।
 तत् फलं प्राप्यते राजन् ! कामधेन्या न संशयः । चिन्ता-
 मणिः कामधेनुस्तथा भद्रघटो नृप ! । त्रीणि समफलान्-
 न्याहुर्दानानि सुनिश्चिताः । सप्तावरान् सप्त परान्
 आत्मानं चैव मानवः । शतजन्मकृतात्मा पाप्मोऽप्यन्यव-
 नीपते ! । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः
 दानानामेव सर्व्वपापक्षमं परिकीर्तितम् । सर्व्वकामप्रदं
 धन्यं पापघ्नं सर्व्वदं शुभम् । सर्व्वपापेव पापानां जातानां
 मङ्गतामपि । प्रायश्चित्तमिदं शस्तं कथितं ब्रह्मणा नृप ! ।
 ब्रह्मविट्-क्षत्र-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप ! । सर्व्वकाम-
 फलादायै कामधेनुं रवं सताम् । मध्वाज्यतिल-होमेन
 कामधेनुं-प्रयत्नतः । सकल्यं प्रतिपाद्येह सर्व्वपृथ्वोप्रदो
 भवेत् । वज्रपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः । अथ शिष्टेति-
 कर्त्तव्यता च मत्कृततुलादानादिपद्धत्युक्तिश्च ज्ञेया ।
 अथ लिङ्गपुराणोक्तस्तद्विधिः । “सन्तु कुमार उवाच ।
 अथातः संप्रवक्ष्यामि श्वेदधेनुविधिं क्रमात् । सर्व्वपाप-
 प्रयमनं देयदुर्भिक्षनाशनम् । उपसर्गविनाशश्च सर्व्वव्याधि-
 निवारणम् । निष्काणान्तु सहस्रेण सुवर्णेन तु कारयेत् ।
 तद्वहेनापि वा सम्यक् तद्वह्निर्जेन वा पुनः । शतेन वा
 प्रकर्त्तव्यं सर्व्वकार्येषु सुप्रतः ।” । सर्व्वकार्येषु प्रिति अथ-
 क्लेषे अतुल्यमानेषु सौवर्णेषु देवेषु सहस्रादिशतावरमान-
 त्वमवधेयमिति इयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वातुले मानान्तर-
 सक्तम् । “लिपलादिषहस्रान्तं श्वेत्वा धेनुं प्रकल्पयेदिति” ।
 “यिवाग्रे कामधेनुस्तु पलानां पञ्चभिः शतैः । यो ददाति
 महासेन ! राज्ञ्यस्ते दिवाकरे । तेन दत्तं भवेत्सर्व्व-
 मात्रमवमानिकम्” इति कालोत्तरमतम् । “गोरूपं
 सखरन्दिष्यं सर्व्वलक्षणसंयुतम् । सुराये दिव्यसेहव्यं
 शृङ्गे वै पद्मरागकम् । भुवोर्मध्ये न्यसेद्विष्यं मौक्तिकं
 सुनिश्चितम् ! । वट्टोर्य्येण स्नानात् कुर्यात्क्षौद्रं नीलनिर्मि-
 तम् । दन्तस्थाने प्रकर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम् । पशु-
 वत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्यात् सुशोभनम् । दशशक्तेन
 कर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्” । कामिके तु, “हरीयांशेन
 वत्सकः” इत्युक्तम् ।

“पूर्व्वोक्तवैदिकामध्ये सखण्डाङ्ग प्रकल्पयेत् । तन्मध्ये
 सुरभिं स्थाप्य सर्व्वतः सर्व्वरत्नकाम् । सवत्सां सुरभिं
 तत्र वस्त्रशुभेन वेष्टयेत् । संपूजयेत् गावत्यां
 सवत्सां सुरभिं पुनः । अथैकान्विधानेन होम-

कुर्यात् यथाविधि । समिधन्वाज्यभागेन पूर्ववच्छेष-
माचरेत् । शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाय्य हतादि-
भिः । गामालय्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् ।
दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशद्विष्कं महामते ।" । गायत्र्या
गोसावित्र्यास्त्र्योत्रमन्त्रेणेत्यर्थः, "गोसावित्रीतिमन्त्रेण
मन्त्रयोत विचक्षणः" इति वातलोक्तेः, कामिके तु
"हताद्यैः पूजयेद्देवं सहस्रकलशादिभिः । गामाराध्य
तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम् । आचार्यं पूजयेत्
पूर्वं केयूरकटादिभिः । वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विद्याय
विधिपूर्वकम् । दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशद्विष्का
महातपः । त्रिंशद्विष्कदक्षिणादानं तु एकान्निपन्न-
विषयम्, अनेकान्निपत्ते तु तृणापुरुषवद्दक्षिणा । तदुक्तं
शैवे । "अथैकान्निविधानं वा समिदाज्यं हविष्ययुक् ।
त्रिंशद्विष्कावरा देवा गुरोरेकान्निपत्तः" इति । एकान्नि-
पन्नञ्च स्वस्ववित्तविषयः । पूर्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं
किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्ततृणापुरुषविहितमाचरे-
दित्यर्थः । कावोत्तरे "एतस्यास्तु प्रदाता यस्तेन दत्तं
चराचरम् । त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्षसैः ।
शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्रायतर्ह्य । तदन्ते चक्रवर्ती
स्यात्, ज्ञानवांस्तु शिवं व्रजेत्" । इति नानाशास्त्रीय-
कामधेनुदानम् । वोपदेवधातुपाठव्याख्याने ५ पञ्चभेदे ।
कामधेनुतन्त्र न० शिवनिर्मिते तन्त्रभेदे । [महादेवे जला० ।
कामध्वंसिन् पु० कामं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-णिनि ।
कामन त्रि० कम-णिङ्-ल्यु । कासुके अम० भावे ल्युट् ।
२ अमिलापे न० । युच् अमिलापे स्त्री जला० । "समु-
ञ्जितफलकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलदा-
तृत्वम्" इति विधिरूपे गदाधरेणोक्तम् ।
कामन्दकि न० कमन्दकस्यापत्यम् । विद्वद्भेदे तेनैव नीति-
शास्त्रं प्रणीतम् । तस्मैदम् "दृष्टाच्छः" पा० ७० । काम-
न्दकीय तत्प्रणीतनीतिशास्त्रे न० ।
कामन्धमिन् पु० स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्मा-णिनि वा०
धमादेशः । कांश्चकारे (कांसारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा०
स्त्रियां ङीप् ।
कामनीयक न० कमनीयस्य भावः "योपधादुपगुणोत्तमा-
ङ्, ज्ञं पा० वुञ् । रमणीयतायाम् "व्यलोकयत् कामम-
कामनीयकम्" नैप० पाठान्तरम् ।
कामपत्नीति स्त्री कामः पतिर्विस्थाः संपूर्णकत्वात् नाना-
देशः ङीप् च वा । कामदेवमाख्यायां रत्नां शब्दरत्ना० ।

कामपाल पु० कामान् पालयति पाल-लृप्-उप० स०
१ बलदेवे अमरः । मत्तानां कामस्याभीष्टस्य पालके
स्वपुत्रस्य कामस्य वा पालके च २ वासुदेवे । "कामहा
कामपालश्च कामी कान्तः कृतात्मनः" विष्णु स० ।
कामपूर त्रि० कामं पूरयति पूर-णिच्-लृप्-उप० स० ।
१ अमोदपूरके २ परमेश्वरे पु० । "कामपूरोऽहं नृणाम्"
भाग० ७।२।२५ ।
कामप्र त्रि० कामं पिपत्ति पृ-मूलविभुजा० क उप० स० ।
१ अमोदपूरके । "कामप्रेष मनसा चरन्ता" क० १।१०
८।२ । बि० कि । कामप्रि तत्त्वार्थे "मरुतः परि-
वेष्टारोमरुत्तस्यावसनुष्टे । आविर्जितस्य कामप्रेर्विश्वे
देवाः सभासदः" ऐतरेयब्राह्मणम् ।
कामप्रद त्रि० कामं प्रददाति प्र+दा+क उप० स०
१ अमोदस्य प्रकर्षेण दातरि । २ परमेश्वरे पु० । "कान्तः काम-
प्रदः प्रभुः" विष्णु स० । कामं कामज्जरतिभेदं प्रददाति ।
"हौ पादौ स्वस्वसंलग्नौ लिप्ता लिङ्गं भगे तथा ।
काममेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" स्मरदो
पिकोक्ते २ रतिबन्धभेदे पु० ।
कामप्रवेदन न० कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्कर-
णम् । स्वाभिप्रायप्रकाशने "किञ्चित् कामप्रवेदने"
अमरः । "कामप्रवेदनेऽकिञ्चित्" पा०
कामप्रश्न पु० कामं यथेष्टम् प्रश्नः । यथेष्टप्रश्ने "तत्रै हि
याज्ञवल्क्यो वरं ददौ सहोवाच कामप्रश्नएव" शत० ब्रा०
१।१।२।१० । "कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः" भा० "याज्ञव-
ल्क्यो वरं ददौ सह कामप्रश्नमेव" शत० ब्रा० १।१०, ७, १, १,
कामप्रस्थ पु० न० कामस्य कामगिरेः प्रस्थः । कामगिरिसानी
तत्र "साक्षादोनाञ्च" पा० लङ्पूर्वस्यापि प्रस्थशब्दे परे
आद्युदात्तता गङ्गा० भवाद्यर्थेण । कामप्रस्थोय तद्भवे त्रि०
कामफल पु० कामं यथेष्टं फलमस्य । महाराजान्मदधे ।
राजनि० ।
कामम् अव्य० कम-णिङ्-वा० अमरः । १ अतुल्यतौ, २ प्रकाशे,
३ पर्याप्ते, ४ अस्त्रयायाम्, ५ अकामातुल्यतौ, ६ स्वच्छ-
न्दार्थे, ७ अग्निष्टस्यागत्या स्त्रीकारे च । अमरमेदिन्यादयः ।
काममह पु० इत० । चैत्रमासे कर्त्तव्ये कामस्य १ महोत्-
सवे तदाधारत्वात् २ चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका० ।
काममहस्य चैत्रपौर्णमास्यां कर्त्तव्यतोक्तिः प्रायिकी शचो-
देवताभिप्राया वा तिष्ठितत्वे भविष्यु० "चैत्रशुक्लत्रयोदश्या
दमनं मदनात्मकम् । कृत्वा संपूजयेत् कामं वीजयेद्वाजनेन

त । तत् सम्बन्धितः कामः पुत्रपौत्रप्रवर्धनः । कामदेव-
स्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि । इति चैत्रत्रयोदश्यां
तत्पूजनविधानात् । नि० सि० रामार्चनच० “द्वादश्यां
चैत्रमासस्य शुक्लायां मदनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः
कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम्” तदीयद्वादश्यां विधानात् “तत्र
स्यात् स्त्रीवर्तिषु वज्रादेर्दमनार्पणमिति” पाश्चात्तेः
वज्रादिभक्तानां स्वस्वतिथिष्वपि विधानात् । तत्र तिथि-
देवताय “वज्रि १ विरिञ्चि २ गिरिजा ३ गणेशः ४ फणी
५ विद्यालो ६ दिनकत् ७ मण्डपः । ८ दुर्गा ९ नलको १० विच
११ हरी १२ अरुण १३ शर्वः १४ यचो १५ चेति त्रयोपु
पूज्याः” इत्युक्ता वेद्याः । एतदनुसारेण “शिवभक्तादिभिस्तु
चतुर्दश्यां कार्यमिति नि० सि० व्यवस्थापितम् । रघु-
नन्दनेन त्रयोदश्यां कार्यतोक्तिः त्रयोदश्याः स्मरतिथि-
त्वाद्व्यदेवतासुप्रासकामिप्रायेणेति न विरोधः । तस्य
नित्यतोक्ता नि० सि० पाश्चात् “ऊर्जे व्रतं मधौ दोलाम्
श्रावणे तनुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो
व्रजलब्धः” प्रायुक्तारामार्चनच० शक्ये च प्रतिसंवत्सर-
मित्युक्तेरपि नित्यता । सा च त्रयोदशीकरणपक्षे
द्वादशीयुक्ता याद्या “त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी संयुता
विभो ! । ति० त० ब्रह्मवैवर्तात् । द्वादशीकरण-
पक्षे विशेषः” नि० सि० रामार्चनच० उक्तो यथा ।
“पारणाहे न लभ्येत द्वादशी षटिकाऽपि चेत् । तदा
त्रयोदशी याद्या पवित्रदमनार्पणे” । चतुर्दशीकरणपक्षे
पूर्वविधैव याद्या । “मधोः श्रावणमासस्य या च शुक्ला
चतुर्दशी । सा रात्रिष्वपिनी याद्या नान्या शुक्ला
कदाचनेति” हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः । अन्यदिवसकरणे तु
तनुदामनपर्वण्युक्तवाक्यात् पूर्वविधैव तिथिर्याद्या ।
देवात् चैत्रे तदकरणे गौणः काल उक्तः” नि० सि०
रामार्चनच० । “हरी (द्वादश्यां) न दमनारोपः स्थान्मधौ
विज्ञतोयदि । वैशाखे श्रावणे वापि तत्तिथौ स्थातदर्प-
णम्” श्रावणे वापि शुक्लासौ कर्त्तव्यमिति इति वा तत्र-
पाठः । इदञ्च मलमासे न कार्यम्” “उपाकर्मात्-
सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणमिति” कालादर्थे मलमासवर्ज्येषु
परिगणनात् । उपाकर्म्म च हव्यञ्च कार्यं पर्वीत्-
सर्वं तथा । उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वे तद्विप्रकृतं भवेत्”
काश्याः प्रजापतिवचनाच्च । शुक्लासौ तु कार्येण ।
रामार्चनच० पूर्वोक्तवचनात् “उपाकर्मात्सर्जनञ्च
पवित्रदमनार्पणम् । ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परि-

वर्त्तनम् । कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौढोऽपीति विनिश्चयः”
इदमर्थवचनाच्च । इति दमनारोपरूपकाममहोत्सव-
स्तिथिभेदेन दर्शितः । अनङ्गव्रतरूपकाममहोत्सवस्तु चैत्र
शुक्लत्रयोदश्यामेव । हेमाद्रौ कालखण्डे भाविष्ये “चैत्रो-
त्सवे सकललोकात्मनो विलासे कामं त्रयोदशतिथौ
च वसन्त्युक्तम् । पत्न्या सहार्च्यं पुरुषप्रवरोऽथ
योषित् सौभाग्यरूपसुतसौख्यदुतः सदा स्यात्” सा च
पूर्वयुता याद्या “त्रयोदशतिथिः सिते” इति पूर्वविद्धा
ग्रहणे दीपिकोक्तेः । एवं च काममहोत्सवेन लक्षणया
तदाधारपरत्वे चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामेव याद्येति तु न्याय्यम् ।

काममुद्रा स्त्री तन्त्रसा० “हस्तौ तु संयुतौ कृत्वा प्रकृता-
ङ्गुलिकौ तथा । तर्ज्जन्यौ मध्यमाष्ट्रे चक्रुटौ मध्यमा-
श्रितौ । काममुद्रेयमुदितौ सर्वदेवप्रियङ्गुरी” ज्ञाना-
ख्योक्ते मुद्राभेदे ।

काममृत लि० कामेन मृतः मूर्च्छितः भव-क्त वेदे नि० इह-
भावः ऊट् काममूर्च्छिते । “काममृता बह्वे तद्रूपामि”
अ० १०, १०, ११, “काममृता काममूर्च्छिता” भा० ।

कामयमान लि० काम-णिङ् शानच् । कासुके ।

कामयान लि० कम-णिङ् शानच् आगमशास्त्रमनित्य-
मिति सुगभावः । कासुके । “कामयानसमवस्थया तलाम्”
रघुः । “कामयानशब्दः सिद्धोऽ नादित्य” वामनः ।
“आने सुक्” पा० । आदौ सुक्नुन्यतयाऽनादित्येन सिद्धः ।

कामयित् लि० कम-णिङ् ङच् । कासुके अमरः ।
स्त्रियां ङीप् ।

कामरूप ण० “काशेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैलोक्यं नीलपर्वतम् ।
(यावदतिशेषः) कामरूपाभिधेदयो गणेशगिरिर्भूजिन”
इत्युक्तकाशेश्वरादिगिरिवत्तुल्यमध्यवर्त्तिनि गणेशगिरिर्भूजस्ये
प्रागुज्ज्वलितपाख्ये देशभेदे । “योनिपीठे कामगिरौ
कामाख्या तत्र देवता” इत्युपक्रमे “सर्वत्र विरला चाहं
कामरूपे मृष्टे मृष्टे” तन्त्रचूडा० । कामेन रूपमस्य ।
श्वेतेश्वररूपधारिणि लि० “ज्ञानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं
कामरूपं मधोनः” मेघ० । “स्नेच्छाधीनविप्रहं दुर्ग-
सञ्चारलमम्” सङ्गि० । कामं काम्यं सुन्दरं रूपमस्य
श्चतुर्थोभने लि० ।

कामरूपिन् लि० कामं काम्यरूपमस्य प्राशक्येन इति ।
१ प्रशस्तरूपवति । कामेन स्नेच्छया रूपं धार्यत्वेनास्त्वस्य
इति । स्नेच्छया श्वेतेश्वररूपधारिणि लि० । “सर्वमाशु
निचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः” रामा० । २ विद्याधरे

कामरेखा स्त्री कामानां कामव्यापाराणां लेखा पङ्क्तिर्यत्र
लख्यः । कामव्यापारराशियुक्तायां वेश्यायाम् शब्दमा०

कामल वि० कम-कलच् । १ कामते । आधारे कलच् ।
२ वसन्तकाले पु० कल जलस्थामलोऽसम्बन्धो यत्र । ३
मरुदेभ्यश्च मेदिनी । ४ रोगगते पु० स्त्री मेदि० । तन्निदा-
नादि । “पाण्डुरोगा च योऽन्वयं पित्तलानि निषे-
वते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते”
निदानम् । “हरिद्रवेणुः सुष्टवं हरिद्रदृङ् नखाननः ।
रक्तपित्तगजन्तून् भेदकथो हतेन्द्रियः । दाहाविपाक-
दौर्वल्यमदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठ-
शाखान्नया मता । कालान्तरात् खरोभूता कृष्णा स्यात्
कुम्भकामला । तस्य सम्प्र-प्रिः । तस्मारिष्टलक्षणं यथा ।
ज्वरपीतगन्तून् भृशं मृनश्च भानवः । स रक्ताग्निसृष-
च्छर्दि विण्मूत्री यस्य ताम्बति । दाहाकविलपानाह-
तन्त्रामोहसमन्वितः । नश्यति श्वासकाशार्चो विड्भेदी
कुम्भकामलो । ऊर्ध्वरोचकङ्कलामञ्जरकोमनिपीडितः ।
नटान्संघः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” माधव-
निदानम् । [लिङ्गे हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तदगुणभूयिष्ठत्वात् । पुं चिङ्गे
कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि० फक् । कमलापत्ये
उपकोलाख्ये सुनी । “उपकोसलोह वै कामलायनः
सत्यकामे जायते ब्रह्मचर्यवशात्” छा० उ० ।

कामलाक्षी स्त्री कामं यथेष्टं लाति आकर्षति ला-क ताडय
मति यस्याः पञ्च समा० पित्त्वात् ङीप् । आकर्षणकारके
देवीमूर्तिभेदे तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणे । “स्नानामारक्त-
मित्रेण कामलाजीमनुं जपेत्” तन्त्रन्वस्तु तत्रैव दृश्यः ।

कामलिका स्त्री कस्य जलस्थामलोऽसम्बन्धोऽस्यस्य ठत् ।
कङ्कुधान्ये शब्दवि० ।

कामलिन् पु० व० व० । कामलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन
प्रोक्तमधोयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षि-
प्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् वि० कामोऽस्यस्य सतृप् सस्य वः । १ अभिलाषयुक्ते
श्मैशुनात्तरामयुक्ते च स्त्रियां ङीप् “व्यागः कामवतीनां
हि स्त्रीणां सङ्गिर्विगृहितः” भा० व्या० १८६ स्त्री० ।
ङोबन्तः २ दाहहरिद्रायां राजनि० ।

कामवत्तम पु० इत० । १ यामुदत्ते तन्मुकुलं हि कन्दर्पमिवम् ।
२ ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवृक्ष पु० कामं बीजाङ्कुरनिरपेक्षतया यथेच्छं

वृक्षः । वन्दाके (परमाका) । राजनिघण्टुः ।

कामवृक्ष वि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृक्षमस्य । यथेष्टा-
चारिणि । “यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृक्षः पर-
न्तपः” “यस्तु स्यात् कामवृक्षोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः”
भा० व्या० १७० अ० ।

कामवृत्ति स्त्री इत० । १ कामस्य वेष्टिते । कामेन स्नेच्छया
वृत्तिः । २ स्नेच्छाचारे । “न कामवृत्तिर्वचनोयमोजते”
कुमा० कामतोवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते वि० ।
कामवृद्धि पु० कामस्य वृद्धयेष्वात् । कर्षाटदेशप्रसिद्धे (कामज)
इतिख्याते क्षुभेदे राजनि० इत० । २ कामस्य वृद्धौ स्त्री
कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा० ।
कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्नायिकाभेदः । पदार्था-

दर्शं राघवमष्टोक्ते १ कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा
यथा “रतिः १ प्रीतिः २ कामिनी च ३, मोहिनी ४
कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्लता ७, श्यामला
च ८ शुचिचिता ९ । विस्मिताक्षी १० विशालाक्षी ११,
लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुञ्जा १५
धरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी १९ तथा ।
सुलोचना २० सुलावगला २१, तथैव च विमर्दिनी २२ ।
कलहप्रिया २३ चेकाक्षी २४, सुसुखी २५ नलिनी २६
तथा । जटिला २७ पालिनी २८ चैव, शिवा २९ सुधा ३०
रसा ३१ श्मभा ३२ । चारुलोला ३३ चञ्चला ३४
च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७
भृङ्गिणी ३८ चैव, पाटला ३९ मादिनी ४० तथा ।
माला ४१ च हंसिनी ४२ विद्यतोसुखी ४३ नन्दिनी ४४
तथा । रङ्गिनी च तथा कान्तिः ४६ । कलकण्ठी ४७
एकोदरा ४८ । मेघश्यामा ४९ । रुधोन्मत्ता ५०, एवं
पञ्चाशदोरिताः । यत्तवः कुङ्कुमनिभाः सर्वाभरण-
भूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षणलम्बाः”
इति । तन्त्रसारे कामरतिन्यासे पञ्चाशद्वर्णात्मकमात्र-
काया एकैकवर्णयोगेन कामशब्ददर्शितानां पञ्चाशतः
कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । तत्र-
नाममात्रे कश्चिद्भेदोऽस्ति । “पञ्चाशद्वर्णगुणिता
पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् । स्मृते तद्वर्णतोमिच्छां तथा रुद्रा-
दिकान् क्रमादिति” शा० ति० पदव्या० राघवमष्टकेन
व्यादिपदेन पञ्चाशत्कामास्तच्छतयच पाह्या इति कीर्त्त-
नात् पञ्चाशदेव कामशतवः । अतः शब्दकल्पद्रुमे
कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिज्ञातं तत्-

प्रामादिकमेव । किञ्च एकपञ्चाशत्कामशक्तयो रतिशब्दे
द्रष्टव्या इत्युक्तिरपि प्रतिज्ञामात्रं रतिशब्दे तत्र तन्नामा-
नुज्ञेयत्वात् पञ्चाशत्कामानामेकपञ्चाशत् शक्तयोऽ-
नुपपन्ना एवेति बोध्यम् ।

कामशर उ० कामस्य शर इव । १ चामुह्ये राजनि० ।

तन्मुक्तस्य कामशराकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कामशास्त्र न० कामस्य काम्यस्य स्वर्गादेः प्रतिपादकं शास्त्रम् ।

१ काम्यप्रतिपादकशास्त्रे । “अर्थशास्त्रमिदम् प्रोक्तं धर्म-
शास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेना-
मितवृद्धिना” भा० व्या० १ अ० भारतप्रशंसायाम् ।

कामस्य तच्चेष्टितस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् । २ रतिशास्त्रे च ।

कामसख उ० दैत० टच् समा० । वसन्तकाले राजनि० ।

अतएव कुमारो “सहचरमधुहस्तन्यस्तभूताङ्गुरास्त्रः” इति
“स माधवेनाभिमतं सखा” इति “सहायमेकं सधमेव
लब्ध्वा” इति च वसन्तस्य तत्सहायत्वं वर्णितम् ।

कामसुत उ० दैत० अनिरुद्धे हेम० ।

कामसू त्रि० काममभोष्टं सूते सू-किप् दैत० । अभोष्ट-
सम्पादके । “किमत्र चित्रं यदि कामसूत्रम्” रघुः ।

कामं कामावतारं कन्दर्पं सूते । २ रत्नमण्डपां स्त्री ।
मर्माधानस्य सूतेरर्थत्वे । २ वासुदेवे उ० ।

कामसूत्र न० कामस्य तद्व्यापारस्य प्रतिपादकं सूत्रम् ।

वात्स्यायनादिपण्णिते कामव्यापारबोधके शास्त्रभेदे ।

कामस्तुति स्त्री दैत० । प्रतिपद्यदोषापनुत्तये प्रतिपद्यीता-
पाद्ये कामस्य स्तुतिरूपे मन्त्रभेदे स च मन्त्रः “कोऽदात् ?
कक्षावदात् ? कामोऽदात् कामायादात् कामोदाता कामः
प्रतिपद्यीता कामैतत्ते” यजु० ७ । ४८ । यथाचास्य
प्रतिपद्यदोषाभावज्ञापकत्वम् तथाऽस्य मन्त्रस्य व्याख्याने-
न वेददोषे दर्शितम् । यथा “दातृदानाभिमानाभावाय
स्यस्य प्रतिपद्यदोषाभावाय च देहेन्द्रियसंघात् कामं पवि-
नक्ति कोऽदादिति । कोनरोऽदात् ? दत्तवान् कथं
नरायादात् ? । मन्त्रइत्युत्तरमाह । कामोऽदात् कामा-
यैवादात् न त्वं दाता नाहं प्रतिपद्यीता । त्वत्कामा-
भिमानो देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवञ्च कामएव
दाता कामएव प्रतिपद्यीता नान्यः । हे काम ! एतद्
द्रव्यं ते तव दातृप्रतिपद्यीतत्वात्” । अयं भावः तत्तत्
फलकामनयेव दाता तत्तद्द्रव्याणां दानात् कामोऽसिद्वये
च प्रतिपद्यीता तेषां स्पष्टत्वात् कामाभिमानिनो देवस्यैव
दातृप्रतिपद्योः प्रयोजकत्वात् द्रव्यस्वामित्वं कामदेवस्यैवेति

न प्रतिपद्यीतरिति उक्तमन्त्रपाठे न प्रतिपद्यदोषः इति ।
अतएव “प्रतिपद्यदोषस्य शान्त्यै कामस्तुतिं पठेत्”
स्मृतौ तत्पाठोर्विहितः ।

कामहन् त्रि० कामं हतवान् हन् किप्-दैत० । परमेश्वरे ।

“कामहा कामहन् कामी” विष्णुसं० । तस्य च स्वात्म-
ज्ञानेन सर्वकामहन्त्वात् तथात्वम् “क्षिद्यते हृदयपान्थि-
मिदं सर्वं संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्टे
तस्मिन् परावरे” इति श्रुत्या तस्य दर्शनेनाविद्यापन्थिरूप-
कामादिभिभेदकत्वसक्तम् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञान-
स्य नाशे तत्कार्याणां रागद्वेषादिदोषाणां नाशात् तस्य
तथात्वम् तदेतदुक्तम् गौ० सू० तत्त्वज्ञानादित्यनुवृत्तौ
“दुःस्वप्नजगद्वृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादन-
न्तरापायादपरमः” इति । २ महादेवे च ।

कामाक्षी स्त्री कामं शोभनमत्रि यस्याः पञ्च समा० भित्त्वात्
ङीष् । १ देवीमूर्त्तिभेदे तन्मोक्षे २ वीजभेदे च ।

कामाख्या स्त्री सतीदेव्या ? योनिपीठरूपे स्थाने २ तदधिष्ठात्र्यां

देव्याश्च । तन्नामनिर्दिष्टप्रादुर्भावादि कालि० पु० ६ । १ अ०
दर्शितं यथा

“श्रीभगवानुवाच । कामाक्ष्यामाता यस्याः नामाया साहं
महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकण्ठे रङ्गीगता ।
कामदा कनिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी । कामाङ्ग-
नायिनी यस्यात् कामाख्या तेन प्रोच्यते । तत्पीठ-
कारणसक्तं तत्रैव । “अथ काले वज्रतिथे व्यतीते प्राणिस-
र्जने । अष्टह्नां दक्षतनयां भार्यां चैवं बधूवराम् । सा
मेऽभूत् प्रेयसी भार्या, प्रदाय समयं पितुः । अनिष्टकारी
त्वत्ते स्थाः, प्राणस्यत्ये तदा त्वहं । ततो यशे समस्तान्
स च वज्रे चराचरम् । न मां नापि सतीं वज्रे तदनिष्टा-
नृता तु सा । ततो मोहसमापद्यस्तामादाय स्तुतामहम् ।
प्राप्तपीठवरं तन्तु भ्रममाण इतस्ततः । तस्यास्तज्जानि-
पण्यायात् पतितानि यतो यतः । तत्तत् पुण्यतमं जातं
योगनिन्द्राप्रभावतः । तस्मिन्तु कुजिकापीठे सत्तास्तद्वोनि
मण्डलम् । पतितं, तत्त सा देवी महामाया व्यलीयत ।
क्षीनायां योगनिद्रायां मयि पर्वतरूपिणि । स नीलवर्णः
शैलोऽभूत् पतिते योगिमण्डले । स तु शैलो महातुङ्गः
पातालतलमाविशत् । तस्या आक्रमणान्नादं ततस्तं
द्रुहिणोऽभ्ययात् । स तु पूर्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धत्तुं
चतुर्मुखः । शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् ।
ब्रह्मा पर्वतरूपेण मयि पर्वतरूपिणि । संश्लोऽधो-

ममज्ञादमाक्रान्तो माधवा विधिः । ततो वराहः संसक्तो
मयि मां स तु माधवः । शैलरूपः शैलरूपं धत्तुं ससु-
षचक्रमे । सोऽप्यधोऽगान्धवा साक्षं तदा पर्वतरूपिणा ।
व्याक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निष्ठातकः । शतं
शतं योजनानां तद्वत्समासीद्विरलवम् । तदाक्रान्तं महा-
देव्या सर्वमेव हृद्योगतम् । क्रोगमाले स्थितं तद्वत् शेषं
तस्मिन्वस्य तु । एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ।
ब्रह्मविष्णुशिवदेवैर्धृता सा जगतां प्रकृतिः । तत्र पूर्वो
ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः । सद्रूपधारी शैलस्तु
नील इत्युच्यते तथा । स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणो-
दूषणलक्षितः । विभाजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते । स सर्वेषां
स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु । ऐशान्यां योऽ-
भवत् कूर्मः शैलरूपो महाद्युतिः । मणिकर्णः स
नाम्ना तु ख्यातो देवोपसेवितः । योऽनन्तरूपः शैलस्तु
वायव्यां समवस्थितः । मणिपर्वतसंज्ञोऽसौ पर्वतो
माधवप्रियः । महाभावाग्निरिवस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः ।
स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रियः । वराहपृष्ठभवने
यत्र जिह्वौ महासुरौ (मधुकैटभौ) । हरिणा तत्र संजातः
पाण्डुनाथ इति स्मृतः । ब्रह्मगतिशिलायास्तु पूर्व-
भागे तु मध्यतः । वस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भक्तावल-
ङ्गयः । पुण्यकूटे मया साक्षं देवो रक्षसि संस्थिता ।
सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्षं योनिमण्डलम् । शिला-
त्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता । संस्पृष्टं तां
शिलां सन्तो हृद्यमर्त्यत्वमाप्नुयात् । तस्याः शिलाया
माहात्म्यात् यत्र कामेश्वरी स्थिता । अद्भुतं वक्ष्ये गुह्ये
तु लोहं मय्य भवेद्वतम् । सा चापि प्रत्यहं पुत्र ! पञ्च-
मूर्त्तिधरा भवेत् । लोहार्यं सर्वलोकानां समापि प्रीतये
शिया । अहं पञ्चसुखेनाय पञ्चभागे व्यवस्थितः ।
ऐशानः पूर्वभागस्यः कामेश्वर्यः प्रधानतः । ऐशान्यां
वै तत्पुरुषो हृद्योरेस्तस्य रुचिधौ । सद्योजातोऽयं वाय-
व्यां वामदेवस्तु सङ्गतः । देव्याचापि सुरश्रेष्ठ ! पञ्चरूपाणि
भैरव ! । शृणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सर्वैश्चि ।
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिया । सार-
दाऽयं महोत्साहा कामरूपगुणैर्व्युता । मयि निजत्वमा-
पन्ने शिलायां योनिमण्डले । सर्वे शिलात्वमगमन् शैल-
रूपाश्च निर्जराः । यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह
माधवा । शिलारूपप्रतिच्छासदा सर्वास्तु देवताः ।

शिलारूपप्रतिच्छासदाः शैले शैले व्यवस्थिता । रमन्ते च
स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः । ब्रह्मा विष्णुरहश्चात्र
दिक्पालाः सर्वे एव ते । अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानु-
कूलाः सदा मयि । उपासितं तदा देवीं कामाख्यां
कामरूपिणोम् । नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदा-
शिवः । तन्मध्ये मण्डलं चारु वटिगतिरुपमन्वितम् ।
गुह्यं मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्दिष्टा । योनिस्तस्यां
शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा । वितस्तिमालविस्तीर्णा
एकविंशायुलायता । क्रमस्तद्विनिर्दिष्टाभयशैलानु-
यामिनी । सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी । तस्यां
योनीं पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी । महाभावा
जगद्धात्री मूलभूता सनातनी । तत्पादौ योगिनीर्नित्यं
मूलभूताः सनातनीः । पूर्वोक्ताः शैलपुलाद्याः स्थिता
देव्याः समन्ततः । तामान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव ! ।
गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विम्बवासिनी ३ ।
कोटोत्तरी ४ धनस्या ५ तु पादद्वर्गादे तद्यामरा । दीर्घ-
शरी ६ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ७ । स्रवोगिन्यः पीठ-
नाम्ना ख्याता खटौ च देवताः । सर्वतीर्थाणि चैकत्र जल-
रूपाणि भैरव ! । स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या
प्राणिपुण्यदा । विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल
इत्युत । कामकाख्यस्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्च्यसंस्थितः ।
लक्ष्मीः सरस्वती देव्यो देव्या अङ्गे व्यवस्थिते । लक्षि-
ताख्याऽभवत्क्षीर्णतद्गी तु सरस्वती । मणाध्यक्षः पूर्वभागे
तस्य शैलस्य संस्थितः । सिद्धः स नाम्ना विख्यातो हारि
देव्याः प्रियः सुतः । कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिलिङ्गी चा-
पराजिता । भूतास्तस्मिन्कहाशैले स्थिते देव्या भूतप्रिये ।
वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः । जषने
शिरसी कृत्वा जषान मधुकैटभौ । तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं
ब्रह्मणा निर्मितं पुरा । ऐशानाख्यं शिरोरत्नं तत्
सिद्धेश्वरसंज्ञकम् । शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्यं त्रिदि-
भैरव ! । तस्यासन्ने गयाशैलं जैत्रं वाराणसी तथा ।
“योनिमण्डलसङ्कायं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ।
तत्रैवान्तकुण्डलं सुधासंघप्रपूरितम् । मम प्रियार्थ-
मिन्द्रेण स्थापितं सह निर्जरेः । वामदेवाङ्गं शीर्षं
श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् । कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने
व्यवस्थितम् । केदारसंज्ञकं जैत्रं मध्यस्यं सिद्धकामयोः ।
दीर्घं चतुर्दशव्यामं जायाच्छलाङ्ग्यं तु तत् । तस्यासन्ने
शैलपुत्री गुप्तकामाङ्ग्या तु सा । गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था

कामेशयाणि सङ्गता । कामेश्वरशिलासङ्गा कामाख्या-
संज्ञिता सदा । पूर्वभागेण संसृता योनेस्तु परभागतः ।
कामकामाख्ययोर्मध्ये कालरात्रिव्यवस्थिता । पीठे
दीपेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचलिङ्का । कामाख्या-
प्रस्तरप्रान्ते गुह्याख्यो नाम योगिनी । पीठे कोटीश्वरो
नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता । यज्ञाधोराङ्ग्यं शीघ्रं
तत् कामायास्तु दक्षिणे । पीठे भैरवनामा तु गीयते
परमर्षिभिः । चासुराङ्गाभैरवी नाम्ना भैरवासद्वसं-
स्थिता । नायिका कामदा भक्ते, चण्डसुराङ्गविनाशिनो ।
कामाभैरवयोर्मध्ये स्वयं देवी कुरापगा । कृताय सर्व-
जगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता । सद्विजाताङ्ग्यं शीघ्रं
पीठे त्वाच्यातकेश्वरम् । भैरवाख्ये गङ्गरे तु स्थितं देव-
र्षिसंविताम् । विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपि-
ण्यम् । सिद्धकामेश्वरी नाम्ना स्थातां देवेषु नित्यशः ।
अजीर्णपलः सुखायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः । आम्ना-
तकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः । पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या
स्वयं गङ्गा सञ्चल्यता । आम्नातकस्तु निकटे मम प्रीति-
विहङ्गवे । उपकराख्यस्तु तत् जेवं पीठे त्वाच्यातक-
ङ्गवम् । ऐयान्यां तत्पुरुषाख्यं मम शीघ्रं व्यवस्थितम् ।
भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे स्थातञ्च भैरव ! । गङ्गुरं भुव-
नेशस्य भुवनानन्दसंज्ञकम् । तस्यासन्ने तु सुरभिः
शिलारूपेण संस्थिता । कामधेत्तुरिति स्थाता पीठे
कामप्रदायिनी । योऽसौ सरभमूर्तिस्तु मध्यखण्डप्रच-
रङ्गकः । चण्डभैरवनामाऽभूत् कोटिलिङ्गाङ्ग्यस्तु सः ।
भूतिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेण समभास्थितः । अर्द्धं पञ्चा-
दतिग्रीवा भैरवाख्यः स्थितोऽधरे । महागौरी तु या
देवी योगिनी सिद्धरूपिणी । सा ब्रह्मपर्वते चास्ते
शिलारूपेण बोद्धव्यः । अतीव रूपसम्पन्ना नाम्ना सा
त्वपराजिता । कामधेनोरदूरस्था पूर्वभागे महेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चलिङ्का सा तु योगिनी ।
आग्नेय्यां विद्धि तां संस्थां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
योगिनी चण्डवष्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ।
योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभून्नवासिनी । कात्या-
यनीपीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते । नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य
प्रान्ते सा संस्थिता शिवा । योऽसौ नन्दी मम तनुः स
तु पापाण्यरूपवृक् । संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान्
पीठनामतः ।

जैत्रपरत्वमप्युक्तं देवीगीतायास्तु यथा “श्रीमत् लिपुर्भ-

रव्याः कामाख्या योनिसखलम् । भूमखण्डे जैत्ररत्नं महा-
मायाधिवासितम् । नातः परतरं स्थानं ज्ञेयं दक्षिण-
तले । प्रतिमासं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्भजस्वभा । तत्रत्याः
देवताः सर्वाः पर्वतात्मकतां गताः । पर्वतेषु वसन्त्येव
भङ्गव्यो देवता अपि । तत्रत्या पृथिवी सर्वा देवीरूपा
स्मृता बुधैः । नातः परतरं स्थानं कामाख्यायोनि-
सखलम् ।

कामाग्निसन्दीपन न० भैरवधरत्नावलीदर्शिते मोदकभेदे
“कर्षोरसोगन्धकमभ्रकञ्च द्विलारचित्रे लवणानि पञ्च ।
शठीयमानीहयकोटहारितालीशपलायपरं दिकर्षम् ।
जीरं चतुर्जातलवङ्गजातिफलञ्च कर्षत्तयमेवमन्यत् । स-
हस्रदारं कटुकलव्यञ्च तथा चतुर्कर्षमितं निबोध । धन्या-
कयटीमधुकं कयेत्, कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वीरेभकाणैर्भवलात्मगुप्तावीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ।
सवीजपलेन्द्रजः समानं समा मिता चौद्रहतञ्च तुल्यम् ।
कैर्कमिन्दोरथ मोदकं तत् कामाग्निसन्दीपनमेतद्वक्तम् ।

तद्व्याच कामस्थान्ने च दीपकतादयस्तत्तोक्ता द्रष्टव्याः ।
कामाङ्गु प० कामे कामोद्दीपने अङ्गुशङ्ख । १ नखे त्रिका०
तस्याधातेन कामोद्दीपनात् तस्य तथात्वम् । कामस्य च
तिथिभेदे स्थानविशेषे नखाधातेन यथोद्दीपनं भवति तथा
अरदोपिकायास्तु तच्च वाक्यं कामशब्दे दर्शितम् ।
२ पुंसोलङ्गे जटाधरः । कामस्याङ्गुशङ्ख । ३ काम-
प्रतिरोधके च । [वृत्ते जटाधरः ।

कामाङ्गु प० कामं कामोद्दीपनम् अङ्गं सकुलमस्य । आख्य-
कामात्मज प० ईत० । अनिरुद्धे ।

कामात्मन् प० कामप्रधानः रागप्रधान आत्मा मनोयस्य ।
रागप्रधानाचक्षते । “कामात्मना न प्रयस्ता न चैवेहाख्य-
कामता” मनुः । कामः तदायत्तः आत्मा स्वरूपं यस्य ।
२ कामायत्तस्वरूपे कामप्रसङ्गे शकाममेव च । “कामा-
त्मानं तदात्मानं न शयाक निवन्धितुम्” भा० आ०
१८४ श्लो० । कामात्मानं काममयमात्मानमनःकरणम्
नियन्धितुमित्यर्थः नियन्तुमित्यर्थः ।

कामाधिष्ठान न० ईत० । इन्द्रियमनोबुद्धिषु “इन्द्रियाणि
मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते” गीतायामिन्द्रियादीनां
अस्य-कामस्याधिष्ठानत्वोक्तेर्यथा तथात्वम् ।

कामानशन न० काममनशनम् । यद्येष्टभोजनरहिते तपो-
भेदे । रागद्वेषादिरहितैरिन्द्रियैः विषयसेवनेऽपि यद्येष्टा-
नशनं भवत्येवेति बोध्यम् ।

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोर्दीपनेन अन्धवति अन्ध-णिच्-
अच् । १। कोकिले राजनि० । तदृध्वनिना हि कामस्योद्दी-
प्रमासस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कामेनान्धः
इति० । २। खराब्धे खरवेगेन कर्तव्यताद्यानन्त्ये लि० ।
कामान्धा स्त्री कामं यथेष्टमन्धवति अन्ध-अच् । कसूयां
राजनि० । तस्याः जण्णरूपत्वेन यथेष्टान्धकारतुल्यत्वात्
तथात्वम् ।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव मुकुले आकारोऽस्यस्य अच् ।
आयुधे राजनि० । इति० । कामस्यास्ते न० ।

कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुष्यस्य । गरुडे त्रिका० ।
कामारण्य न० कामं योभनमरणस्यम् । मनोहरवने गङ्ग-
कामारि पु० इति० । १। महादेवे । २। मानिकोपधातुभेदे च छेमच०
कामात् लि० कामेन कृतः इति० । उद्भिः । कामेन पीडिते
“कामार्त्ताहि प्रकृतिचपलाचेतनाचेतनेषु” मेघ०

कामालिका स्त्री काममलति भूयति अल-भूषणे ण्युल्
टापि अत इत्वम् । सुरायां हारा० ।

कामालु पु० कामं यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल-पर्याप्तौ
उण् । रक्तकाञ्चने गङ्ग० । तस्य पुष्पेण सर्वावयवव्या-
पनात् तथात्वम् ।

कामावतार पु० इति० । रौक्मिण्ये वासुदेवात्मजे ।
कामवगायिता स्त्री कामेन इच्छया अयगायति पदार्थान्
स्वचित्ते अय+गी-णिच्-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्क-
ल्पे योगिनामैश्वर्यभेदे गङ्ग० । यथेष्टं पदार्थानां स्वचित्ते
समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां निचेतव्यानु-
सारेण पदार्थेनिश्चयाच्च तथात्वम् ।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छयाऽवस्यति पदार्थान्
अय+मो-णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगि-
नामैश्वर्यभेदे । “अणिमा लपिमा प्राप्तिः प्राकाम्यञ्च
तर्थागता । व्यापित्वञ्च वसित्वञ्च तथा कामावसायिता” ।
“यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां
निश्चया निचेतव्यमनुविधीयन्ते” इति रु० कौ० ।

कामासन न० कामस्यति लिपत्यनेन अस-करणे ल्युट्
इति० । रुद्रायामलोक्ते आसनभेदे । तल्लक्षणं यथा “अथ
कामासनं वज्रेण काममर्दनहेतुना । गरुडासनमाजल
कनिष्ठायं स्पृष्टेन वि” । गरुडासनञ्च गरुडासनगङ्गे वक्ष्यते
कामि लि० कम-णिङ्-इण् । क.सुक्ते । कामपत्न्यां रत्यां
स्त्री मेदि० ।

कामिक पुंस्त्री कामोऽस्यस्य उन् । १। कारणवपनिणि गङ्ग० ।

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कामेन निर्वृत्तम् उञ् ।
२। कामेन निर्वृत्ते काम्ये । “देवतास्तस्य तुल्यनि कामिकं
तस्य सिध्यति” भा० अतु० ६० २५ श्लो० । स्त्रियां ङीप् ।
“ततश्चटिं चकारयिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम्” भा० अतु०
१८ ६६ श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतोऽप्यन्वः अण् ।
३। काम्याधिकारेण कृते ण्यन्वे हेमाद्रौ तत्प्रमाणां
मूरीणि सन्ति कामधेनुगङ्गे दिङ्मात्रं वक्ष्यम् ।

कामिन् लि० कम-णिङ्-णिनि । १। कामनायुक्ते २। अति-
यवस्वरवेगयुक्ते च । “स भूय ततः कामी तथा सार्द्ध-
भकामया” भा० आ० ४१ ८४ श्लो० । स्त्रियां ङीप् ङी-
वन्तः ३। स्त्रीसामान्ये । काम+भूमि प्रागल्भ्ये वा इनि ङीप् ।
४। अतिस्वरवेगयुक्तायां स्त्रियां ५। सुन्दर्यां च स्त्री अमरः ।
“केपां नैषा भवति कविता कामिनो कौतुकाय” प्रसन्नरा० ।

“मधुनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकम्” व्यति-
हारमीयुः” माघः । ईभीरुस्त्रियां ७। वन्दायां (पर-
गाद्या) मेदि० । ८। दारुहरिदायां सुन्दरवर्णवत्त्वात्
तस्या तथात्वम् । ९। सुरायाञ्च स्त्री राजनि० । तस्याः कामा-
धिकृत्यस्य दत्तत्वात् तथात्वम् । प्रगल्भः कामोऽस्यस्य इनि ।

१०। सत्यसङ्कल्पे परमेष्ठरे पु० । “कामी कालः कृतागमः”
विष्णुस० । ११। चक्रवाके १२। पारावते च पुंस्त्री मेदि०
१३। चटके पुंस्त्री गङ्ग० । एतेषां कामातिशयवत्प्राप्तत्वा-
त्वम् । १४। चन्द्रे पु० त्रिका० । कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम् ।
१५। ऋषभोपधौ पु० सेपनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम् ।

१६। सारसपविणि च पुंस्त्री राजनि० । कामकत्वात्तस्य
तथात्वम् । सर्वत्र स्त्रियां ङीप् । १७। कामगतिभेदे स्त्री ।
कामिनीविरागासुरागविज्ञतत्सर्वप्रकारादिः ड० स० दर्शितो
यथा “शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं (राजभेदम्) स्वा
महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च मूर्धुरेण देवो विरक्ता

किल काशिराजम् । एवं विरक्ता जनयनि दोषान्
प्राणच्छिदोऽन्यैरहुर्कीर्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ताः
पुरुषैरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रसदाः प्रयत्नात् ।
स्नेहं मनोभवकतं कथयन्ति भावान्नाभीभुजसनविमूषण-
दर्शनानि । वस्त्राभिसंयमनकेयविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकम्पित-
कटाक्षनिरीक्षणानि । उच्चैः शीघ्रमसक्तप्रहसितं शय्या-
सनोत्थपथं गात्रास्फोटनजम्भणानि कुलभद्रव्याल-
सम्प्रार्थना । बालालिङ्गनचम्बनान्यभिरुक्ते सख्याः
समाभोक्तं दृक्पातय पराङ्मुखे गुणकथा कथंश्च
कण्ठयन्म् । इमां च विन्द्यादहुरक्तचेष्टां प्रियाणि वक्ति

स्वधनं ददाति । विनोक्त्य संकृष्यति वीतरोगा प्रमादि
दोषान् गुणकोतनेन । तन्निष्पूजा तदरिद्रिपत्वं कृतस्मृतिः
प्रोषितदौर्भनस्यम् । स्तनोद्दानान्युपगृह्णन् च स्नेदोऽयं
चुम्बामयमाभियोगः । विरक्तचेष्टा भ्रुकुटीसुखत्वं पराङ्मु-
खत्वं कृतविस्मृतिश्च । अस्मभ्यमोदुष्प्रतिपत्ता च तद्विदु-
मैत्रो परम् च वाक्यम् । स्पृहाय वालोक्त्य धनोति गात्रं
करोति गर्वं न रुणद्धि बालम् । चुम्बाविरामे वदनं
प्रमादि पञ्चात्मसुतिर्वति पूर्वसुप्ता । भिलाणिका प्रज-
जिता दासी धात्री कुमारिका रजिका । भालाकारी
दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः । कुलजनविनाशहेतु-
दूत्यो यस्मादतः प्रयत्नेन । ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्ष्या
वश्ययोगमानदृष्ट्यम् । रात्रौविहारजागरोगव्यपदेश-
परमहेतुशिकाः । व्यसनोत्सवाद्य संकेतहेतवस्तु रक्ष्या-
च । आदौ नेच्छति नोच्छति स्मरकथां प्रोडावि-
मिश्रालसा मध्ये स्त्रीपरिवर्जिताभ्युपरमे लज्जाविन-
श्चानना । भावैर्नैकविधैः करोत्यभिनयं भूयश्च या सादरा
बुद्धा प्रसूजति च यातुचरति ग्लानेतरैरेतैः । स्त्रीणां
गुणा यौवनरूपवेषदाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्वाः । स्त्री-
रत्नसञ्ज्ञा च गुणान्वितास्तु स्त्रीव्याधयो ऽन्याद्यतरस्य
पुंसः । न व्याम्यवर्षैर्भलदिग्धकाया निन्द्याङ्गसम्बन्धिकायां
च कुर्यात् । न चाप्यन्यकार्यस्मरणं रहःस्था मनो हि
मूलं हरदग्धमूर्तेः । आसं प्रकम्पेण समं त्यजन्ती बाहू-
पधानस्तनदानदत्ता । सुगन्धकेया प्रसभोपरागा सुप्ते
ऽनुसुप्ता प्रथमं विबुद्धा । दुष्टस्वभावाः परिवर्जनीया
विसर्देकालेषु च न क्षमा याः । यासामसृग्वा सितनील-
पीतमाताम्वयं च न ताः प्रशस्ताः । या स्वप्रणीला बद्ध-
रक्तपित्ता प्रवाङ्मित्री वातकफातिरिक्ता । महायगा स्नेद-
दुताङ्गदुष्टा या हस्तकेयो पलितान्विता च । मांसानि
यस्याश्च ललनि नाभ्यां महोदरा खिक्खिमिनी च या
स्यात् । स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापास्ताभिर्न कुर्या-
त्काह कामधर्म्मम् । शययोगितसङ्काशं लाक्षारससज्जि-
काशमयवा यत् । प्रजालितं विरज्यति यद्वायुक् तद्भवेत्कु-
लम् । यत्कब्धवेदनावर्जितं त्र्यहात्यद्विवर्तते रक्तम् ।
तत् पुरुषस्ययोगादविचारं गर्भतां याति । न दिनत्रयं
निषेवेत् स्नानं मास्त्रातुलेपनं च स्त्री । स्नायाच्चतुर्थ-
दिवसे शास्त्रोक्तोपदेशेन । पुष्पपद्मानौषधयो याः
कथितास्ताभिरभ्युमिश्राभिः । स्नायाच्चयात्र सन्नः स एव
यस्तत्र निर्दिष्टः । शुष्मासु किल मनुष्या निशासु नार्यौ

भवन्ति विषमासु । दीर्घावुषः सुस्तपाः सुस्निग्ध विवर्द्ध-
(प्रशस्त) शुष्मासु । दक्षिणपाशे पुरुषो, वामे नारी,
यमावुभयसंस्थौ । यदुदरमध्योपगतं नपुंसकं तद्विवोद-
व्यम् । केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लङ्गे यथाङ्गे च शुभैः
समेते । प्रापैस्तिलाभारिगतेषु यायात् पुङ्गवायोगेषु च
सम्प्रयोगम् । न नखदशनविज्ञानानि कुर्याद् कृतसमये
पुरुषः स्त्रियाः कथञ्चित् । कृतारपि दय षट् च
वासराणि प्रथमनिशादित्यं न तत्र गम्यम् ।

“आयुःक्षयमयादिद्वान्नाङ्गि सेवेत कामिनीम् । अवशो
यदि सेवेत तदा योऽप्यवसन्त्योः” इति सामान्यत उक्ता
बालाद्यावस्यापद्यकामिनीनां सेवने फलम्, कामिनीसेवन
प्रकारश्च भावप्र० दर्शितो यथा

“वासेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश । ततस्तु
तरुणी चोया द्वाविंशद्वत्सरावधि । तदूर्ध्वं मधिरूढा
स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि । इद्धा तत्परतो चोया सुरतोऽव-
वर्जिता । अधिरूढा प्रौढा । निदाघयरदोर्बाला हिता
विषयिणी (भोगाङ्गा) मता । तरुणी भीतसमये प्रौढा वर्षा-
वसन्त्योः । निवृत्तबाला सेव्यमाना नित्यं वर्ज्यते वलम् ।
तरुणी ह्लासवेच्छति प्रौढोद्भावयते जराम् । सद्यो
मांसस्रवश्चाक्षं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतसुणो-
दके स्नानं सद्यः प्राणहराणि षट् । पुति मांसं स्त्रियो
इद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः
प्राणहराणि षट् । प्राणयन्त्रोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः
कन्यार्कः । इजोऽपि तरुणी गत्या तरुणत्वमयात्रुयात् ।
ययोऽधिकां स्त्रियङ्गत्वा तरुणः स्थविरायते । आयु-
ष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्षेणान्विताः । स्थिरोपचितं
मांसाद्य भवन्ति स्त्रीषु संभताः । सेवेत कामतः कामं बला-
दाजोक्तो हिमे । प्रकामन्तु निषेवेत मैथुनं शिथि-
रागमे । त्र्यहाद्वसन्तरदोः पक्षात् इतिनिदाघयोः ।
सुशुतस्तु “त्रिभिर्दिभिर्होमिर्हि समेयात्रमदां नरः ।
सर्वेष्वतुषु घर्म्मेषु पक्षात्पञ्चाङ्गुजेद्वयुषः” । समेयात् सङ्ग-
च्छेत घर्म्मेषु योऽङ्गेषु । “शीते रात्रौ दिवा योऽङ्गे वसन्ते तु
दिवानिधि । वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्नानः ।
उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्योर्नच पर्वसु । गोसर्गे
चार्द्रात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च । विहारमार्थ्यवा
कुर्याद्देशेऽतिशयसंप्रते । रथे अद्याङ्गनामाने सुगन्धे
सुखमारुते । देशे सुरजनामन्ने विवर्द्धेऽतितपाकरे ।
शूयमाणे व्यथाहेतवचने न रमेत ना । स्नातचन्दनहि-

प्राङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः । भुक्तवृष्यः सुवसनः
सुवेयः समलङ्कृतः । तावत्सुवदनः पत्न्यामसुरक्तो-
ऽधिकस्मरः । पुत्रादीं पुरुषो नारोत्तमेयाच्छयने
शुभे । अत्यागितोऽहतिः कुहान् सव्यथाङ्गः पिपा-
सितः । बालो ह्योऽन्यवेगार्त्तस्त्वजेऽरीगो च मैथुनम् ।
रोगी मैथुनसंघर्षनीयरोगयुक्तः । भार्यां रूपगुणो-
पेतां तल्लगोलां कुलोद्भवाम् । अभिकामोऽभिकामान्त-
कृटो हृदामलङ्कृतम् । सेवेत प्रमदां युक्ता वाजी-
करणहृत्तः । रजस्वलासकामाश्च मलिनामप्रिया-
न्नाथा । वर्षादृद्धा वयोदृद्धा तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
हीनाङ्गी गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम् । सगो-
त्राङ्गरूपिणीं तथा प्रव्रजितामपि । नाभिगच्छेत्
सुमाक्षरीं भूरिवैगुण्यगङ्गया । रजस्वलाङ्गतवतो नर-
स्यासंयतात्मनः । दुष्टाङ्गुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो
भवेत् । लिङ्गिनीं शुरुपत्नीञ्च सगोत्रामपि पर्युच्यते ।
हृडाञ्च सन्ध्ययोवापि गच्छतो जीवनलयः । लिङ्गिनीं
प्रव्रजिताम् । गर्भिण्यां गर्भपीडा स्यादुद्राधितायां
बललयः । हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां कामास्त्वभ्यामसं-
वृते । देशेऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं स्नानं मनो भवेत् ।
गर्भिणीं गर्भवासदिवसात् द्वितीये मासि, गर्भस्थिते-
रनिश्चये यथोक्तनवत्वादिलाभाभावे वा तृतीये मासि
सुषवने कृते नाभिगच्छेत् । यतः पुंसवनानन्तरमाह
व्यासः “ततश्च जेह्वादीतीरं देवस्तातोदकं तथा । भर्तुः
शय्यां मृतापत्यां तथैवामिषभोजनम्” । अन्यञ्च “आमिष-
स्याशनं यत्रात्ममदा परिवर्जयेत् । देवारासनदी-
यानं प्रयोगं पुरुषस्य चेति” । कुपितः कुप्यचित्तश्च
मध्याह्ने तृपितोऽबलः । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः
कोपश्च विन्दति । व्याधितस्य रजा झीङ्गा मूर्च्छा मूलश्च
जायते । प्रसूये चार्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ।
तिथ्यन्योनावयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च । उपदं-
शस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुखलयः । उच्चारिते मूलिते
च रेतसश्च विधारणे । उत्ताने च भवेत् शीघ्रं शुष्का-
श्लेष्मस्तु सम्भावः । सर्वमेतत्त्यजेत्स्नाद्युयतो लोक-
हयाऽङ्कितम् । शुक्लपूषितस्मोहाञ्च सन्ध्यर्थं कदाचन ।
स्नानं सगर्भरं लीरं भस्मसैववसंयुतम् । वातोमांसरसः
स्वप्नो सुरतान्ते हिता चमी । शूलकासज्वरश्चाथ
काशपाण्डुमयशयाः । अतिव्यायाज्जायन्ते रोगाश्चाजो-
वकादयः” ।

कामिनीऽऽ पु० कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य ईश्वर-
साधनत्वात् । शोभाङ्गनद्वये शब्दच० । तस्य कामिनी-
प्रियाङ्गनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कामिनी पु० काममनुगच्छति च । १ रामपूजे त्रिका० । कामा-
नुगते त्रिका० । कामील इति त्रिका० पाठान्तरं पृथो० । रामपूजे ।
कामुक त्रिका० कसः उक्तञ् । १ अथोक्तद्वये २ माधवीलतायाम्
भेदि० । ३ चटके पुंस्त्री राजनि० । मैथुनेच्छावति त्रिका०
अम० । स्त्रियां ङीप् । इच्छामालयुते त्रिका० अम० । तत्र
स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः “बोधयित्वा शुभे-
वाक्यैः कामिनीमिव कामुकः” रामा० ।

कामुककान्ता स्त्री ईत० । माधवीलतायाम् राजनि० ।
कामुकायन पु० स्त्री कामुकस्यापत्यं नडादि० फक् । काम-
कापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कामेश्वर पु० कामानामीश्वरः । १ परमेश्वरे २ भैरवीभेदे
स्त्री “कामेश्वरी च रुद्राणां पूर्वसिंहासने स्थिता” तन्त्रसा०
कामाख्यापञ्चमूर्त्यनर्गते १ मूर्त्तिभेदे च स्त्री “देव्या-
यापि नरत्रये ! पञ्च रूपाणि भैरव ! प्रह्णु वेताल !
सुह्रानि देवैरपि सदैव हि । कामाख्या १ त्रिपुरा २ चैव
तथा कामेश्वरी ३ शिवा ४ । सारदा ५ । अथ सहोत्साहा
कामरूपगुणैर्युता” कालिका पु० ६१ अ० ।

कामोदक न० कामेन स्नेच्छता प्रेतोद्देशेन दीयमानम् उद-
कम् । स्तोद्देशेन स्नेच्छया दीयमाने उदके । स्नेच्छया
तद्दानञ्च प्रेतविशेषार्थं यथाह मतुः “नाह्विपरिस्थ कर्त्तव्या
बान्धवैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य वा कुर्वन्नास्ति वाऽपि कृते
सति” अत्र वागद्वेन इच्छया तद्दानम् । व्यक्तमाह लोका-
न्निः “तृष्णीमेवोदकं कार्यं तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां
कृतचूडानामन्यत्वापीच्छया इयम्” चौलकर्मनन्तरकाले
नियमेनाग्न्युदकं कार्यम् अन्यत्रापि नामकरणादूर्ध्वम-
कृतचूडेऽपि इच्छया प्रेताभ्युदयकामनया इयमन्युदक-
दानाख्यं तूष्णीं कार्यं न नियमेनेति विवक्ष्यः” मिता०

कामोदा स्त्री कुलितो मोदो यस्याः । रागिणीभेदे हला० ।
काम्पित्य पु० १ देशभेदे शब्दरत्ना० । २ प्रभेदे च । “काम्पि-
न्य मङ्गायास्त्रीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यवाङ्गीत् दोन-
मनाः काम्पित्यञ्च परोत्तमम्” । दक्षिणां चापि पाञ्चालान्
वावत् चर्मस्वर्ता नदीम् । द्वीपेन चैवं रुपदः परिभूया-
ऽथ पालितः” भा० व्या० १८० । “काम्पित्ये नृपदत्तस्य
त्वन्पुरनिवासिनी” भा० शा० १२८ अ० । तत्र
जातादि “धन्ययोपधाहुज्” पा० रुज् । काम्पित्ये

तद्वादी । काव्यित्यदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्वस्य अच् ।
(गुडारोचना) ३नामगन्धर्व्ये अख्यै चूर्णम् (कमला
गुडि) कापिल काव्यित्यक एतावत्प्रत्यय एषोऽभाधु ।

कापिलका स्त्री देशभेदे हारावली ।

काव्योल पु० एषो० काव्यित्यगन्धर्व्ये 'देवी काव्योल
वासिनोम्' वजु० २३। १८ । स्त्रायं कन् तथार्थे ।

काव्यल पु० कव्येन परिहृतो रथः अण् । कव्यलपरि-
हृते रथे अमरः ।

काव्यविक पु० स्त्री कव्यः शङ्खभूषणं गित्यमस्य ठक् ।
'येषाञ्च विरोधः शास्त्रतिकः' पा० निर्देशात् 'इसुसक-
तान्तात् कः' पा० इत्यख्यानित्वत्वेन न कादेशः किन्तु
ठस्येकः । शङ्खकारे (शांखारो) अमरः स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । [गन्धर्व्याम् रत्नमाला ।

काव्युका स्त्री० कुत्सितमम्बु यस्य कोः कादेशः कप् । अत्र-
काव्योज लि० कव्योजोऽभिजनो यस्य सिन्ध्वा० अण् । पिता-
दिकमेव कव्योजदेशवासिनि स्त्रियां ङीप् । कव्योजदेशे
भवः कव्या० अण् । कव्योजभवेऽमनुष्ये लि० "शतं यस्तु
काव्योजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति" भा० शा० ३१ अ० । २ सोम-
वल्के ३३ ब्राह्मण्ड्ये च पु० मेदि० । कव्योजानां जनपदानां
राजा अण् । ४ कव्योजदेशव्ये "शकायवनकाव्योजास्त्राः
क्षत्रियजातयः । उपलब्धं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्"
भा० अनु० ३३ अ० । न केवलं तेषां गृह्यत्वं किन्तु सगरेण
वेशान्यत्वं धर्महीनत्वं च कृतं तच्च हरिवं १४ अ० वर्णितं
यथा । "ततः शकान् सयवनान् काव्योजान् पारदांस्तथा ।
पञ्चवांश्चाथ निःशेषान् कर्तुं व्यवसितः किल । ते बध्यमाना
भीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणि-
पेतुर्भनीषिणम् । वसिष्ठस्तत्र तान् दृष्ट्वा समवेन महा-
द्युतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा ।
सगरस्तु प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निश्चय्य च । धर्मं जघान
तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्धं शकानां गिरभो
सुगडयित्वा व्यसर्जयत् । यवनानां गिरः सर्वं काव्यो-
जानां तथैव च । पारदां सुक्तकेयाथ पञ्चवाः श्वश्रुधा-
रिणः । निःस्त्राध्यायवपट्काराः क्षतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाव्योजाः पारदाः पञ्चवास्तथा । कोलिसर्पाः
समहिषाः दाव्यांश्चोलाः सकेरलाः । सर्वे ते क्षत्रिया
स्मात् । धर्मक्षेपां निराकृतः । वसिष्ठवचनाद्राजन् । सगरेण
महात्मना । तेन तेषां प्राक्क्षत्रियत्वेऽपि पश्चात् सगरेण
अधर्मनिराकरणेन निःस्त्राध्यायतादिकरणेन च श्रेष्ठत्वं

कृतम् । कव्योजेषु भवा अमनुष्यतत्त्वात् कव्या०
अण् ङीप् । ५ माघपण्याम् (माघाणी) अम० । ईश्वरे-
खदिरे (पापङ्गीखरर) मेदि० । ७ गुड्यायां (गुड) च
दवाकुप्याम् (हाकुच) च स्त्री राजनि० ।

काव्योजक न० कव्योजे भवो मनुष्यस्तत्त्वात् "मनुष्यतत्-
त्त्वोर्वुज्" पा० वुज् । कव्योजदेशभवेऽमनुष्ये २ तत्त्वे
हास्यादी च ।

काव्य लि० कर्म-णिङ् कर्मणि यत् । १ कामनाविषये
"काव्योहि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः" मनुः ।
"काव्यानां स्तफलाद्येषु दोषघातार्थमेव च । अतः-
काव्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः" प्रा० त०
जावालः । काव्यत्वञ्च तत्तत्फलकामनावदधिकारि-
कर्त्तव्यत्वम् । काव्यकर्मणामपि फलाभिसम्मानाभावेनातु-
ष्ठाने मोक्षदत्वम् तदेतत् मल० त० निर्णीतम् ।
मनुः "इह चासुखं वा काव्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्तयेत् ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वञ्च निवृत्तमुपदिश्यते । प्रवृत्तं कर्म
संसेव्य देवानामेति सार्पिताम् । निवृत्तं सेवमानस्तु
भूतान्येति पञ्च वै" । "कामनापूर्वकं कर्म शरीर-
प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम्
पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृ-
त्तमुच्यते । सार्पितां समानगतिताम् अदोर्गत्वत्वात् ।
पञ्च भूतान्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः"
विष्णुपुराणम् । "विशिष्टफलदाः काव्या निष्कामाणां
विशुद्धाः" । भगवद्गीतापि "युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा गान्धि-
माप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो नि-
बध्यते" । युक्तश्चैश्वराय कर्माणि, न फलाय इत्येवं
समाहितः, फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्प्रति शेषः
गान्धिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निश्चयां भवाम् । सत्य-
शुद्धिज्ञानप्राप्तिपूर्वकर्मसद्ग्रासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्य
शेषः । अयुक्तस्तद्विचिस्त्रः कामकारेण कामप्रेरिततया
कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः सम फलाय
इदं, कर्म करोमीत्येवं फले सक्तोनियतं बन्धं प्राप्नोति
तथाचार्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम् । "मयि सर्वाणि
कर्माणि सद्ग्रास्याध्याक्येतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वा
युध्यस्व विगतज्वरः" । सद्ग्रास्य निःक्षिप्य समये इति
यावत् । अध्याक्येतसा विवेकबुद्ध्या अहंकारं ईश्व-
राय अर्पयत् करोमीत्यनया बुद्ध्या । निराशीस्त्वज्ञकाम-
सङ्गलः । अतएव निर्म्ममोभमतादितः विगतः

स्मरः विगतसन्तापः । व्यक्तमाह स एव “यत् करोमि
यदन्नासि यज्जहोमि ददासि यत् । यत् तपस्वसि
कौन्तेय ! तत् कुरुषु मदर्थम्” । विष्णुपुराणे । ‘कस्मा-
यस्यसङ्कल्पिततत्फलानि सङ्ग्राह्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्मसङ्गोभनन्ते तस्मिन्नुप ते त्वमलाः प्रायन्ति” ।
तां कर्मसङ्गीं भारवर्षरूपाम् । भाग०एकादशस्कन्धे “वेदो-
क्तमेव कुर्वाणोनिःसङ्गोऽर्पितमेश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते
सिद्धिं रोचनायां फलश्रुतिः” । वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु
निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासत्तत्
फलञ्च स्यात् नतु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः ? अतश्चाह
निःसङ्ग इति अन्तर्निवेशितवान्, ईश्वरोऽर्पितं न फलो-
द्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव
इत्यत आह रोचनायां इति । कर्मणि कृत्वात्पदानायां ।
अतएव तत्रैव “फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम् ।
श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्पत्त्यैव
हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसोमर्त्या
आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्थायं भ्रास्यतो-
दजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमोविशतोबुधः ।
एवं व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं
कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि” । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः-
परमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्ष-
विवक्षया अगान्तरकर्मफलैः कर्मसु कृत्वात्पदानाम् ।
यथा भैषज्ये औषधे कृत्वात्पदानम् । यथा ‘पिब निम्बं
प्रदास्यामि खलु ते खण्डलङ्गुलान् । पितृवैरुक्तः पिबति
तिक्तमप्यतिबालकः” । अत्र यथा तिक्तनिम्बादिपानस्य न
खलु खण्डलङ्गुलादिनाम् एव प्रयोजनम् किन्तुारोग्यम् ।
तथा वेदोऽप्यगान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि
विधत्ते । ननु कर्मकारणं मोक्षस्य नामापि न श्रूयते
कुत एव व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैवाघटनादिन्यतश्चाह
उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् । उत्पत्त्या स्वभावतएव कामेषु पञ्चा-
दिषु प्राणिषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु पुत्रदारादिषु
परिपाकतोदुःखहेतुषु अतस्तान् स्थायं परमसुखमाविदुषः
अज्ञानतो अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधोवेदोयदुबोधयति
तदेव श्रेय इति विश्वसितानिद्वयः तानेवसुभूतान् दृजि-
नाध्वनि पामे वर्जानि देवादिवोनौ भ्रास्यतः । पुनस्त-
मोभूतदृकादियोनौ विशतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रिया-
दिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं
बुधोवेदोयुञ्ज्यात् । तत्रासत्त्वनाप्रः स्थादिति भावः ।

कथं तर्हि कर्मभीमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह
एवमिति व्यवस्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम्
अगान्तरफलरोचनतया रमण्योयां परमफलश्रुतिं वदन्ति
यतस्ते कुबुद्धयः तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः
तथान वदन्तीति । अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् ।
यथा “अथमेव क्रियायोगोज्ञानयोगस्य साधकः । कर्म-
योगं विना ज्ञानं कस्यचिद्वैव दृश्यते” । सोऽपि दुरितचय-
द्वारा न साक्षात् । तथाच “ज्ञानश्रुत्युत्पत्तेः पुंसां ज्ञयात्
पापस्य कर्मणः । श्रुतिः “तमेतं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन अहत्या यज्ञेनान-
शनेन चेति” तमात्मानम् । अतएव यज्ञादीनां ज्ञान-
शेषताश्चावधाय निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते । पण्डिते-
नापि मूर्खः काव्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः इत्याह
भाग०षष्ठस्कन्धे “स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्तव्याय
कर्म हि । न राति रोगिणेऽप्यर्थं वाञ्छतेऽपि भिष-
क्तमः” । राति ददाति । फलकामनानिन्द्यात्पुनस्तत्रैव
“अकामः सात्त्विकोलोको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत् । तेनैव
स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न योचते । धर्मवाणिजिका-
मूढाः फलकामा नराधमाः । अर्जुनयि जगन्नाथं ते
कामानामुपवन्त्यथ । अन्तवत् फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । मूर्खा
प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः” । इति वामनपुरा०
काव्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्वकालिकम् यथा
म०त० “पुरुषोत्तमस्य तत्पुण्यं प्रदेयं सार्वकालिकम्
शीदतः “सार्वकालिकं सल्लभासादावपि विष्णु प्रीत्यर्थं
देवन्” मल०त०रघु० । “सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधि-
कारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ ! काव्यं कामान्वि-
तेन च” प्रा०त०भविष्यपु० । काव्यञ्च “यत्किञ्चित् कुरुते
कर्म यत्प्रदानजपादिकम् । क्रियते कायिकं यच्च तत्काव्य-
मिति कीर्तितम्” इत्युक्तलक्षणम् । काव्याच्च सर्वाङ्गी-
मेतात् फलनिष्पत्तिः इति काव्या० श्रौ० प्रतिपादि-
तम् तच्च काव्याखनशब्दे १८६५ ६० प्रदर्शितम् ।
शब्दभिरूपे सुन्दरे च “नासौ न काव्यो नच वेद सम्यक्”
रघुः । कामाय हितं यत् । श्वाकोद्घोषके लि० ।

काव्यक न० १७नभेदे । तस्य स्थानादि भा०व०५५० दर्शितं
यथा “सरस्वतीद्वयवृत्तौ यद्युनां च निषेध्य ते । यद्युनेनैव
वनं सततं पविमं दिशम्” इत्युपक्रमे “ततः सरस्वती
ज्ञेये समेषु मरुधन्वसु । काव्यकं नाम दृश्यन्तं सनिजन-

प्रियम्" । शरीरभेदे च । "शैलभाद्रिल्लभत्तांश्चाश्रयितः
कास्यकं सरः" भा० प्र० ५१ख० ।

कास्यकर्मान् न० कर्मधा० । स्वर्गादिफलकामनावधिकारि-
कर्त्तव्ये ज्योतिषोमादौ "तथैव कास्यं यत्कर्त्तुं वक्ष्यते
प्रथमादौ" लघुवैधा० ।

कास्यदानं न० कर्मधा० । स्वर्गादिफलकामनया कर्त्तव्ये दाने
"अपत्यविजयैश्च स्वर्गायै" यत्प्रदीयते । दानं तत्कास्यमा-
ख्यातस्यपिभिर्धर्मैश्चलकैः" गरुडपु० । तस्य वञ्चयेत्तुल्ये
नामरे प्रावरणसंज्ञा कृता ।

कास्यफलं न० कास्यस्य फलम् । कास्यकर्माणः अभिसम्बो-
धमाने फले । "पितृभूमये द्विषि ये च भूर्त्ताः स्व-
धाभुजः कास्यफलभासिभ्यो । प्रदानयन्ताः सकलेषु-
तानां विभक्तिदा येऽनभिर्भङ्गितेषु" प्रा० त० रचिस्तवः ।
कास्यानामपि फलाभिसम्बानाभावे सुक्तिफलकत्वसक्तं
कास्यशब्दे । कविमदेवानां पितृणां तथात्वोक्त्या स्वतः-
सिद्धानामाजानदेवानामिन्द्रादीनां तथात्वस्यौचित्यमेव ।

कास्यस्य स्त्री कम-णिङ् भावे वा० क्यप् स्त्रीत्वम् । काम-
नायाम् "अष्टतान्यव्रतपूजानि आपोमूलं फलं पयः ।
हविर्नाम्नकास्यं च गुरोर्वचनमौषधम्" प्रा० त० वैधा० ।
"मोक्षितं भक्षयेन्नामं ब्राह्मणानाञ्च कास्यया" मनुः ।
"पुंसः कथं स्याद्विह पुंसकास्यं" इत्यादौ तु "कास्यञ्च"
पा० सुवन्तात् कर्मण इच्छायां कास्यच् ततोभावे च ।
स्वपुत्रेच्छा इत्यर्थः । [वि० ।

कास्यं न० कुगतिष० कोः कादेशः । ईषद्वत्ते १रसे २तद्वति
काय वि० कः प्रजापतिः, कं सुखं वा ततः देवताद्यर्थे
तस्येदं वा अण् "कस्येत्" पा० इदन्नादेशे ण्टिः ।
प्रजापतिदेवताके हविरादौ "अथ काय एककपालः पुरो-
डाशोभवति कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः, कायेनैकादशकपाले
न पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय एककपालः पुरोडाशो-
भवति" शत० ब्रा० २, ५, २, १२ । स्त्रियां ङीप् कायो वशा ।
"कायं कनिष्ठकामूले तीर्थसुक्तं करस्य तु" शङ्खोक्ते
२कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्थानरूपे प्रजापतितीर्थे न० । "ब्राह्मेण
विप्रसीत्तेन निवृत्तकालमुपसृष्टेत् । कायत्वं दशिकाभ्यां वा
न पितृप्रेष कदाचन । अङ्गुलिमूलस्थ तले ब्राह्मणं तीर्थं प्रच-
लते । कायमङ्गुलिमूलेऽप्ये दैवं पितॄं तयोरधः" मनुना
पवित्रतासाधनतया तत्तत्स्थानस्य तीर्थत्वसुक्तम् । याज्ञ०
कनिष्ठदेशेन्यङ्गुलिमूलान्यपि करस्य च । प्रजापतिपितृ-
ब्रह्मदेवतीर्थाव्युत्क्रमात् । तेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्य प्रजा-

पतितीर्थत्वात् कायत्वं सुव्युत्क्रामम् । एतेन शब्दकल्प-
द्रुमे मेदिनिस्यकदेशतश्च ब्राह्मणतीर्थपरताव्याख्यानं
निर्भूतं ब्राह्मणप्राजापत्यतीर्थयोः उक्तकृतिषु भेदेन
निर्देशात् । कायसम्बन्धिकाख्योपयोगित्वात् श्मश्रुतीर्थे
न० मेदि० । ४ प्रजापतिदेवताके पिपाहभेदे पु० । "इत्यु-
क्ताऽऽ चरतां धर्म्ममिति वाचातुभाष्यं च । कन्याप्रदान-
सम्बन्धे प्राजापत्योविधिः कृतः" इति प्राजापत्यं परि-
भाष्य प्राजापत्यकावयोः पर्यायत्वाशयेन मनुना तारय-
न्तीत्यनुवृत्तौ "आर्षोऽजाजः सुतस्त्री स्त्रीन् षट् षट् कावो-
दजः सुतः" इत्युक्तम् । "कावोदज इत्यत्र षट् भावे क्त ऊर्ध्वं
विवाहः कावाट्टात् विवाहाज्जायते इत्यर्थः । चीयतेऽदः
चि-कर्मणि घञ् वेः कत्वम् । ५ मूलधने पु० । मूलधनस्य
हृद्वा उपचीयमानत्वात् तथात्वम् "कायाविरोधनी
शब्दत् पणहृद्वा तु कायिका" नारदकृतिः । करणे घञ् ।
स्वभावे इवस्तुस्वभावेन पदार्थानां चीयमानत्वात् तथा-
त्वम् । चिधातोर्निश्चयपरत्वे कर्मणि घञ् । ७ लघ्ये-
मेदि० लघ्येन लघ्यस्य निश्चीयमानत्वात्तथात्वम् ।
भावे घञ् । ८ संघे पु० मेदि० चीयते भक्तिाद्यादिरसैः
कर्मणि, चीयतेऽस्वप्रादिकमत्र आधारे वा घञ् । ९ देहे
तस्य विशेषस्वरूपं याज्ञ० भित्ताक्षरयोर्दर्शितं यथा
"कायस्वरूपं विश्वव्याजं" तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो
धारयन्ति च । षडङ्गानि तथाश्वाञ्च सच्च षट्प्रायत-
त्वयम्" याज्ञ० । तस्मात्तनोवानि जरायुजागृहज-
शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातु-
परिपाकहेतुभूतपञ्चमनस्थानयोगित्वेन । तथाक्षरसो
जाठराग्निना पच्यमानो रक्तात्मनिपद्यते रक्तञ्च स्त्र-
कोशस्याग्निना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्त्रकोशा-
नलपरिपक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्त्रकोशगर्जिना पक्व-
मस्थिताम्, अस्थ्यपि स्त्रकोशगर्जिपरिपक्वं मज्जात्वम्,
मज्जापि स्त्रकोशपावकपरिपच्यमानश्चरमधातुतया परि-
णमते । चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति स एवात्मनः
प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात् षट्प्रकारत्वं
शरीराणाम् । अक्षरस्वरूपस्य तु प्रथमधातोर्नियतत्वात्
तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि षट्
त्वचोधारयन्ति रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट्-
धातव एव रक्तास्तस्मैत्वमिव वाचाध्यन्तररूपेण स्थिताः ।
त्वमिवाच्छादकत्वाच्च षट् त्वचोधारयन्ति । तदिदमायु-
र्वेदे प्रसिद्धम् । तथाङ्गानि च षड्विधं । करयुग्मं करण-

युगलसुत्तमाङ्गलात्मिति । अस्यान्तु षट्सङ्कितं यत्-
त्रयसुपरितनयट्ठोक्त्या वल्लभायसवगम्यम् । किञ्च
“स्यालैः सह चतुर्ष्विदंता वै विंशतिर्नखाः । पाणिपाद-
शलाकाश्च तासां स्थानवतुष्टयम्” या० । स्थालानि
दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि हातिगत् तैः सह हातिग-
हनायतुःषट्भिर्गति । नखाः कररुहा विंशतिर्हस्त
पादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिष्वस्थोपरि-
वर्तीत्यङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शला-
कास्थान्च स्थानवतुष्टयं, द्वौ परणौ द्वौ करो चेल्लेवमस्या-
श्चतुश्चरं यतम् । किञ्च । “वष्टुङ्गलोनां द्वे पाण्योनि-
लफेपु च चतुष्टयम् । चत्वार्यरत्रिकास्थीनि जङ्घयोश्चावदेव
त” या० । विंशतिरङ्गुलवत्तासामैकैकस्या त्रीणि त्रीण्येव
मङ्गुलिवम्वहान्यस्थीनि षट्भिर्भवन्ति । पादयोः पञ्चमौ
भागौ पाण्यौ तयोरस्थिनो द्वे एकेकश्चिन् पादे शुल्फौ
हातिव्येवचतुर्षु शुल्फेषु चत्वार्यस्थीनि । बाह्वोररत्रि-
प्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि । जङ्घयोश्च तावदेव चत्वार्य
वेत्येवचतुः सप्ततिः । किञ्च “द्वे द्वे जानुकपोलोरुफल-
कांसमसङ्गते । अङ्गतालूपके ओषिफलके च विनिर्दि-
शेत्” या० । जानुकसन्धिर्जानुः । कपोलोगङ्गाः । ऊरुः
सर्वाश्च तत्फलकम् । अंसोभजगिरः । अङ्गः कर्ण-
नेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः । तालूपकङ्गाकुदम् । ओषी
ककुद्गतौ तत्फलकम् । तेषामैकैकत्वास्थिनो द्वे द्वे
विनिर्दिष्टेदित्येवं चतुर्दशस्थीनि भवन्ति । किञ्च “भगा-
स्थोऽकलथा पृष्ठे चत्वारिंशश्च पञ्च च । ओषा पञ्चदशा-
स्थिः स्याज्जत्तु कैकलथा हतुः” या० । गुह्यास्थोऽकं, पृष्ठे
पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ओषा कन्ध-
रा सा पञ्चदशास्थिः स्यात् भवेत् । वक्षोऽसयोः सन्धि-
र्जत्, प्रतिजत्तु कैकम् । हतुश्चिबुकम् । तत्वाप्येक-
मस्थि इत्येवचतुःषटिः । किञ्च “तन्मूले द्वे ललाटानि-
गण्डे नासाधनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमनु-
दैव द्विसप्ततिः” या० । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनो द्वे । ललाट-
स्थालम् । अत्रि चक्षुः । गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्यप्रदेशः
तेषां समाहरोललाटानिगण्डम् । तत्र मल्लिकार्जुन-
युगलम् । नासाधनसंज्ञाऽस्थिमती । पार्श्वकाः कक्षाध-
प्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि । तदाधारवृत्तानि स्थालकानि तैः
स्थालकैः अर्धदेवास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः ।
पूर्वोक्तैश्च नवभिः सार्द्धमेकाशोतिर्भवन्ति । किञ्च “द्वौ
शङ्खौ कपालानि चत्वारि गिरसस्तथा । उरःसप्तदश-

स्थि स्यात् पुरुषस्यास्थिसंयहः” या० । शङ्खयोर्मध्यप्रदे-
शावस्थिविशेषौ शङ्खौ । गिरसः सम्बन्धीनि चत्वारि क-
पालानि । उरोवक्षः तत्तत्प्रदेशास्थिकं इत्येवं तयोर्विश-
तिः । पूर्वोक्तैश्च सह षट्पञ्चदशं यत्तत्रयमित्येवं पुरुषस्या-
स्थिसंयहः कथितः । सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्यह ।
“गन्धरूपरसस्पर्शगन्धश्च विषयाः स्मृताः । नाभिकालो-
चने जिह्वात्वक्चक्षुर्गन्धेन्द्रियाणि च” या० । एते गन्धादयो
विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयगन्धस्य पिञ्च बन्धन
इत्यस्य धातोव्युत्पत्तत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन
व्यवस्थितैः । स्वप्नमोक्षरसंविज्ञाधनतयाऽनुभेयानि प्राणा-
दीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितु-
माह । “हस्तौ पायुरपस्थश्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै ।
कर्मेन्द्रियाणि जानीयानुभनश्चोभयात्मकम्” या० । हस्तौ
प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्थं रतिरस्याऽनुसंधानम् ।
जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्च-
कर्मेन्द्रियाणि । आदाननिर्हारानन्दाहारविहारदि-
कर्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं दुग्धपञ्चाना-
नुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसङ्कारितयोभयात्मकम् ।
प्राणायतनानि दर्शयितुमाह “नाभिरोजो गुदं शुक्रं
योनिश्च शङ्खौ तथा । मूर्ध्नांसकण्ठहृदयं प्राणसायतनानि
त” या० । नाभिप्रश्तनीनि दश प्राणस्य स्थानानि ।
समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थान-
विशेषवाच्योक्तिप्राचुर्यामिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रप-
ञ्चयितुमाह । “वपावसावहनं नाभिः श्रोम यत्तु जिह्वा ।
कुहान्त्रं वृक्षकौ वसिः पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ
हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमेव च । उदरश्च गुदो कोष्ठौ विस्ता-
रोऽयसदाहृतः” या० । वपा प्रसिद्धा । वसा भंसिज्ञेहः ।
नाभिः प्रसिद्धा । अवहनं पुष्पुसः । जिह्वा आयु-
वेदप्रसिद्धः । तौ च भंसिपिण्डाकारौ सव्यकुक्षिगतौ ।
यत्तुलाजिका । श्रोम भंसिपिण्डकौ च दक्षिणकुक्षिगतौ ।
कुहान्त्रं हृत्स्थान्त्रम् । वृक्षकौ हृदयसमीपकौ भंसि
पिण्डौ । वसिर्भूत्वाशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः ।
आमाशयोऽपक्वाद्यस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् ।
स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि । बाह्यात् गुदवत्तयाद-
न्तर्गुदवत्तये द्वे । तौ च गुदो कोष्ठौ कोष्ठे नाभेरधः-
प्रदेशे भवौ । अथञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्व-
लोके तु कल्पेः । अतएव पूर्वलोकोक्तानां केपाङ्घ्रिद्वि-
पाठः । पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह । कनीनिञ्जे

वाचिकृते शक्नुवी कर्णपत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ च्चुवी दन्-
वेटावोडौ ककुन्दरे । वङ्गणौ वृषणौ वुक्कौ स्नेहसङ्घात-
जौ स्तनौ । उपजिह्वस्तिजौ वाहू जङ्घोरुप च पिण्ड-
का । तालदूरस्तिश्रीर्षे चिबुके गलगुण्डिके । अवट-
खंभेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अलिकर्णवत्तुगञ्ज
यङ्गलहृदयानि च । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतना-
नि त्रु"या० । कनीनिके अक्षितारके । अक्षिकृटे अजिनास-
योः सन्धौ, शक्नुली कर्णशक्नुली । कर्णपत्रकौ कर्णपाख्यौ ।
कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तवेटौ दन्तपाख्यौ । ओषौ प्रसिद्धौ ।
ककुन्दरे जघनकूपकौ । वङ्गणौ जघनोरुसन्धौ । वुक्कौ
पूर्वोक्तौ । स्तनौ च स्नेहसंघातजौ । उपजिह्वा घण्टिका ।
स्तिबौ कटिप्रोक्षौ । वाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरुप च तथा
पिण्डिका । जङ्घोरुपौ च पिण्डिका मांसलप्रदेशः ।
गलगुण्डिके हस्तमूलगलयोः सन्धौ । श्रीर्षे शिरः । अ-
वटः शरीरे यः कश्चिद्विघ्नोद्देशः कण्ठमूलकवादिः ।
अवटुरिति पाठे लकाटिका । तथाङ्गणोः कनो निकयोः
प्रत्येकं त्रैतपार्श्वद्वयमिति वर्षवत्तुगञ्जम् । यद्वालिपुटवत्तु-
गञ्जम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुलिते शरीरे
स्थानानि । तथाचिद्युगलं कर्णयुग्मं नासाविवरद्वयमासं
पायुरुपस्थानितानि पूर्वोक्तानि नवच्छिद्राणि च प्राण-
स्यायतनान्येव । किञ्च "सिरागतानि सप्तैव नव स्नायु-
शतानि च" या० । सिरा नामिसम्बद्धाः चत्वारिंशत्संख्याः
वातपित्तश्लेष्माहिन्यः सकलकलेशरव्यापिन्यो भाना-
शाखाः सन्त्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसन्धि-
बन्धनाः स्नायवो नव शतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्च-
तुर्विंशतिसंख्याः प्राणादिवायुगहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं
भवन्ति । पेश्यः पुनर्मांसलाकारा ऊरुपिण्डकाद्यङ्गप्रत्यङ्ग-
सम्बन्धिन्यः पञ्च शतानि भवन्ति । पुनश्चासामेव शिरादीनां
शाखाप्राचुर्येण संस्थानरनाह । "एकोनविंशत्तुलाणि
तथा नव शतानि च । षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनि
संज्ञिताः" दा० । शिराधमन्यो भिलिताः शाखोप-
शाखाभेदेन एकोनविंशत्तुलाणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च
भवन्तीत्येव हे सोमश्रवः प्रकृतयोः सुनयः ! जानीत ।
किञ्च "लघोललास्तु विज्ञेयाः प्रसङ्गकेशाः शरीरिणाम् ।
सप्तोत्तरं समशतं हे च सन्धिगते तथा" या० । शरीरिणां
प्रसङ्गकेशाः केशाश्च भिलिताः सन्तस्तयो ललाविज्ञेयाः ।
सर्माणि मरणकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां
सप्तोत्तरं शतं विज्ञेयम् । अस्मान्नु हे सन्धिगते स्नायु-

शिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः । सकलशरीरसुषिरादिसंख्या
माह । "रोम्णां कोष्ठस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोष्ठे एव च ।
सप्रपट्टिस्तथा ललाः साक्षाः स्नेदायनैः सह । पायवीर्यै-
विगम्यन्ते विभक्ताः परमाणवः । यद्यप्येकोऽनुवेदैर्षां भावा-
नाञ्चैव संस्थितिम्" वा० । पूर्वोदितशिराकेशादिसंज्ञितानां
रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपामागाः स्नेदस्त्वणसु-
षिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोष्ठः तथा सप्तोत्तरपट्टिललाः
साक्षाः पञ्चाशत्सहस्रसंज्ञिताः पायवीर्यैर्विभक्ताः पृथक्पर-
माणुभिः पृथक् कृताविगम्यन्ते । एतच्च यास्त्रदृष्ट्या अभि-
हितम् चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य । इम-
मतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे सुनयः ! भवतां
मध्ये यदि कश्चिदनुवेद वेत्ति सोऽपि एकोमहान् अग्रो
बुद्धिमताम् । अतो यत्रतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः ।
शरीररसादिपरिमाणमाह "रसस्य नव विज्ञेया जलसा-
ञ्जलयो दश । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तसाधौ प्रकीर्तिताः ।
षट्श्लेष्मा पञ्च पित्तन्तु चत्वारो मूलमेव च । वसात्रयो हौ
तु मेदो मज्जेकोऽङ्गान्तु मस्रके । स्नेहौ जससावदेव रेतस-
सावदेव तु । इत्येतदस्त्विह वर्णं यस्य सोऽप्यत्र जलसौ" वा० ।
सम्यक्परिणताहारस्य शरीररसस्य परिमाणं नवाङ्गलयः ।
पार्थिवपरमाणुसंज्ञेयनिमित्तस्य जलसाञ्जलयो दश
विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्षस्त्वस्य सप्तैव । रक्तस्य जाठरा-
नलपरिपाकापादितकौहिल्यस्याक्षरसंख्याष्टावङ्गलयः प्रकी-
र्तिताः । श्लेष्मण्यः कफस्य षड्ङ्गलयः । पित्तस्य
तेजसः पञ्च । मूलस्रोद्धारस्य चत्वारः । वसाद्यामांस-
क्लेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावङ्गलो । मज्जा त्व-
स्थितसुषिरगतस्तस्यैकोऽङ्गलः । मस्रके पुनरर्द्धाङ्गलिः ।
स्नेहौ जसः श्लेष्मसारस्य । तथा रेतसश्चरमघातोऽसावदेवा-
र्द्धाङ्गलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषम-
धातोस्तु न नियमः । "वैलक्षण्याच्छरीराणामस्यावित्वात्
तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते"
इत्याद्युपदेशरणात् । इतोऽयमस्मिन्नाद्याद्वारभ्यमेतदशुचि
निधानं धर्मास्तिरमिति यस्य बहिरक्षौ कृतो पण्डितो-
मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यनिवृत्तानिर्वाधवेकयोर्मोक्षोपा-
यत्वात्" मित्ता० ।

सुश्रुते कायोत्पत्तिकारणोक्तिपूर्वकं तत्स्वरूपविभा-
गादिकं दर्शितं यथा ।

"अग्निः सोमो वायुः सर्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतास्तेति
प्राणाः तस्य खल्वेवैतत्तस्य शुक्रगोणितस्याभिपच्यमानस्य

शरीरेष्वेव सान्त्वानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमाऽव
भासिनी नाम, या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च जायां
प्रकाशयति सा श्रीहरेरष्टादशभागप्रमाणा विष्णुपञ्चकण्टका-
धिष्ठाना, द्वितीया लोहितता नाम षोडशभागप्रमाणा तिल-
कालकन्यज्यञ्जनाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभाग-
प्रमाणा वर्धदलाजगद्धीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्बा नामा-
ष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुण्डाधिष्ठाना, पञ्चमी वैदि-
नी नाम श्रीहृदयप्रमाणा, षष्ठविंशतीधिष्ठाना, षष्ठी
रोहिणी नाम श्रीहृदयप्रमाणा यन्त्रापच्युर्दक्षोपदगलम-
गुडाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम श्रीहृदयप्रमाणा भग-
न्दरविद्वध्यर्शोऽधिष्ठाना, यदेतन्मामासम् निर्दिष्टं तन्मांसे-
ष्ववकायेषु न ललाटे स्फुट्स्फुट्त्वादिषु । यतो वक्ष्यन्तु-
दरेषु श्रीहृदयेनाङ्गुलोदरप्रमाणमवगाढम् विध्येदित ।

कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्थ्यादाः ।
भवतश्चाल । यथाहि सारः काष्ठेषु लिख्यमानेषु दृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु लिख्यमानेषु दृश्यते । स्नायुभिश्च प्रति-
च्छिन्नान् सन्ततांश्च जरायुषा । स्नेहणा वेदितंथापि
कलाभागांस्तु तान् विदुः । तासां प्रथमा मांसधरा नाम-
यस्यां मांसे गिरास्त्रायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति
भवति चाल । यथा विस्मयालानि विवर्जितानि समन्ततः ।
भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे गिरादयः । द्वितीया रक्त-
धरा नाम मांसस्थान्तररक्तस्थां शोणितं शिषेतथ
गिरासु यत्तुल्लोहोव भवति । भवति चाल दद्यादाया-
भिर्मज्जतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत् । मांसादेवं जतात् क्षिप्तं
शोणितं सम्मिश्रयते । तृतीया मेदोधरा नाम, मेदोहि
सर्वमूतानामुदरस्थमस्त्रिषु च मज्जसु च मज्जा भवति ।
भवति चाल । स्त्र्यलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तरास्थितः ।
अथेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेदोऽप्यते । शुद्धमांसस्य यः
स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता । चतुर्थी स्नेहधरा नाम
सर्वसन्निपु प्राणभृतां भवति । भवति चाल । स्नेहा-
भ्यक्ते यथा त्वक्चे चक्रं साधु प्रवर्त्तते । सन्धयः साधु
पर्वन्ते संक्षिप्ताः स्नेहणा तथा । पञ्चमी पुरीषधरा
नाम, याऽन्तःकोष्ठे मलमभिभिजते पकाशयस्या । भवति
चाल । यत्तत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्वाणि समान्त्रिता ।
उरङ्कुक्षस्थं विभिजते मलं मलधरा कला । षष्ठी पित्रधरा
नाम या चतुर्विधमधपोनसुपयुक्तमासाशयात् प्रच्युतं पका-
शयोपरिस्थितं धारयति । भवति चाल । अग्नितं खादितं
पीतं क्षीरं कोष्ठगतं नष्टासु । तज्ज्योर्त्यति यथाकालं शोषितं

पित्ततेजसा । सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्वप्राणिनां
सर्वशरीरव्यापिनी । भवति चाल यथा पयसि सर्पिस्तु
गूढेष्वचौ रसो यथा । शरीरेषु तथा शुक्रं स्त्र्यां विद्यादु-
भिषग्वरः । द्युक्ते दक्षिणे मार्गं वक्षिद्धारश्च चाप्यधः ।
मूलस्रोतः पथाङ्गुलं पुरुषस्य प्रवर्त्तते । कर्तुदेहान्नितं
शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हृषांस्तत्
सम्भवते ।

स्त्रीतगर्भाणामात्तं ववृणानां स्रोतसां वर्तान्वयवर्धने
गर्भेण, तथादुस्त्रीतगर्भाणामात्तं न दृश्यते । ततस्तदधः
प्रतिहतः मूर्ध्नि मागतमपरश्चोपचोद्यमानमपरैर्यमिधीयते ।
शेषश्चोर्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भियः
पीनोद्धतपयोधरा भवन्ति ।

गर्भस्य यत्तुल्लोहानौ शोणितजो, शोणितफेनप्रभवः शुप्-
पुसः शोणितकिष्टप्रभवश्चरङ्गुलः ।

असृजः स्नेहणश्चापि यः प्रसादः परोमतः । तं पच्यमानं
पित्तं वायुश्चाप्यनुधावति । ततोऽस्थान्वाणि जायन्ते
गुदं वक्षिच देहिनः । गुदरे पच्यमानानामाध्मानाङ्गुल-
सारवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ।
यथाधमृगणा युक्तो वायुः स्रोतांश्च दारयेत् । अतुप्रविश्य
प्रमितं प्रेयोर्विभजते तथा ।

मेदसः स्नेहमादाय गिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् । गिराणां च
स्त्रुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः स्त्रः । आशयाऽभ्यासयो-
गेन करोत्याशयसम्भवम् । रक्तमेदः प्रसादाङ्गुली मांसाङ्गु-
लकफमेदः प्रसादाङ्गुली, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदा-
नया हि धमन्यः प्राणवहाः । तस्याधोवासतः श्लोहा
फुफ्फुसश्च दक्षिणतो यत्तु लोभश्च । तद्दृश्यं विशेषेण
चेतनास्थानमतस्तस्मिन्समसाऽऽद्यते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ।
भवति चाल । पुण्डरीकेण सद्यं हृदयं स्नादधीतसम् ।
जायतस्तद्विकसति स्वगतं निमीलति । निद्रान्तु वैष्णवी
पाप्मानसुपदिशन्ति सा स्वभाषत एव सर्वप्राणिनोऽभि-
स्पृशति । इतः परं निद्राविशेषकारणादिकृत्तं तच्च
निद्राशब्दे यज्यते ।

“शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंस्मृकृतं गर्भे
इत्युच्यते । तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजते तेज एनं
पचति, आपः स्नेहयन्ति, पृथिवी संक्षन्ति, आकाशं विव-
र्जयति । एवंविधवर्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राण-
कर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते
तच्च षडङ्गं यास्यात्तस्यो मध्ये पञ्चमं षष्ठं गिर इति ।”

ततः प्रत्यङ्गविभाग उक्तः तच्च अङ्गगच्छे ७२४० दर्शितम् । एवं समासत उक्ता विस्तारत उक्तं यथा
“विस्तारो ऽत ऊर्ध्वम् । त्वचोऽभिहिताः कला घातयो
मला दोषा यत्कत्तीहानौ पुष्पस उरुको हृदयं
बुद्धौ च । आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः स्नेहाशयो
रक्ताशय आमाशयः पक्षाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भा-
शयोऽपि इति । सार्द्धं त्रिव्यामान्यन्ताणि पुंसां, स्त्रीणां
सर्द्धं व्यामहीनानि । अण्वणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव
स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव, स्त्रीणामप्रराणि
च त्रीणि द्वे स्तनयोश्चक्षुःश्रोत्राद्विह्वलम् ।

मोहय कण्डुराः । तासाञ्जितस्यः पादयोस्तावत्यो हस्त-
सीवाष्ट्रेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डुराणां नखाः
प्ररोह्याः । श्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां
मेढ्रश्रोणिष्टनिबन्धिनीनामधोभागगतानां विन्ध्यः मूर्ध्ना-
रुच्योऽर्धपिण्डादीनाञ्च ।

सांस्रिरास्त्रायुस्त्रिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि ।
तानि सन्निवन्धुलफर्साश्चतानि परस्परनिबन्धानि पर-
स्परसंज्ञितानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं
शरीरम् ।

षट् कूर्वांसि हस्तपादपीवामेद्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पाद-
योर्द्वौ श्रीवामेद्वयोरेकैकः ।

सङ्ख्यो सांस्ररज्ज्वत्तस्यः पृष्ठवंशसुभयतः पेशीनि-
बन्धनार्थं द्वे त्राष्ट्रे आभ्यन्तरे च द्वे ।

सप्त सेवन्धः । गिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेफमोरे-
कैका । ताः परिहृत्तव्याः शस्त्रेण
अतर्दशस्त्रां संघाताः । तेषां त्रयोमुल्लङ्घनानुबन्धेषु एते-
नेतरसक्य ३ वाहू च द्वैव्याख्यातौ त्रिकशिरमोरेकैकः २ ।

चतुर्दशैव सीमन्ताः । तेषांस्त्रिंशत्संघातवद्गणनीया
यतस्तैर्युक्ता अस्त्रिसङ्ख्याताः । ये ह्युक्ताः । सङ्ख्यातास्तु खल-
टादयैकेषाम् । त्रीणि सप्तटीन्यस्त्रियतानि वेदवादिनो
भाषन्ते । शल्यतन्त्रेण त्रीणैश्च शतानि । तेषां सर्वं श-
सस्त्रियतं शास्त्राच्च । सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्व-
पृष्ठोदरोरस्य । श्रीवां प्रत्युर्ध्वं त्रिषष्टिः । एवमस्त्रां
त्रीणि शतानि पूर्यन्ते” अस्त्रिशब्दे ५६८४ विवर्तितः ।
“एकैकस्यान्त पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश ।
तत्र कूर्चगुल्फसंज्ञितानि दश । पाष्ठाग्रामेकम् । जङ्घायां
द्वे । जातुनेत्रकम् । एकमूराविति । त्रिंशदेकैकान्
सक्यं भवति । एतेनेतरसक्य २० वाहू ६० च व्याख्यातौ ।

श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसं-
ज्ञितमेकम् । पार्श्वे षट् त्रिंशदेकैकान्, द्वितीयेष्वेकम्
३६ । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावृत्तिः । द्वे अङ्गसंज्ञे । श्री-
वायां नवकम् । कण्डुराणां चत्वारि । द्वे ह्यन्योः । दन्ता
द्वाविंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालानि । गण्ड-
कर्णगच्छेत्वेकैकम् । षट् गिरसि ।

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्वत् कपालरूपकतरुण
बल्यनलकसंज्ञानि । तेषां जातुनितम्बसङ्ख्यतालुगङ्गा-
गिरास्तु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्ण-
श्रीवाशिकोशेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरो-
रस्तु पलवानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि । भवन्ति चत्वारि ।
अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति शूराः । अस्त्रिसारै-
स्तथा देहा भ्रियन्ते देहिनां भ्रुवम् । तस्माच्चिर-
विनष्टेषु त्वह्मांसिषु शरीरिणाम् । अस्त्रीति न विनश्य-
न्ति साराश्रयितानि देहिनाम् । सांसान्यत्र निबन्धानि
गिराभिः स्त्रायुभिस्तथा । अस्त्रीन्याहस्त्रं कृत्वा न
शीर्यन्ते पतन्ति वा ।

सन्धयस्तु द्विविधायेष्टावन्तः स्थिराश्च । शाखास्तु ह्यन्योः
कस्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः । शेषास्तु सन्धयः सर्वे
विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः । सङ्ख्यातस्तु दशोत्तरे
हे शते तेषां शाखास्तद्विहरेकोनषष्टिः कोट्ये श्रीवां
प्रत्युर्ध्वं त्रयोतिः । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्तयो हा-
वङ्गुते ते चतुर्दश । जातुगुल्फवङ्गुशेषेकैकः ३ । एवं
सप्तदशैकान् सक्यं भवन्ति । एतेनेतरसक्य १७ वाहू
३४ च व्याख्यातौ । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः
पृष्ठवंशे तावन्त एव पार्श्वयोः । उरुश्रष्टौ तावन्त एव श्रीवा-
याम् । त्रयः कण्डु । नाडीषु हृदयकोमनिबन्धास्त्र-
टादयः दन्तपरिमाणा ३२ दन्तमूलेषु । एकः काकलके
नासायाञ्च । द्वौ वर्त्मसङ्खलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्ण-
गच्छेत्वेकैकः । द्वौ हस्तसन्धौ । हातुपरिष्ठाद्भुवोः शङ्ख-
योश्च । पञ्च गिरःकपालेषु । एको मूर्ध्नि । त एते सन्ध-
योऽष्टविधाः । कोरोदूखलसासङ्घप्रतरतद्वसेवनीवायस-
तण्डुलमण्डलसङ्ख्यावर्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फ-
जानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः । कक्षावङ्गुलदशनेषु
दूखलाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सासङ्घाः । श्रीवा
पृष्ठवंशयोः प्रतराः । गिरःकटीकपालेषु तद्वसेवनी । हन्तौ
सभयतस्तु वायसतण्डाः । कण्डुहृदयनेत्रकोमनाडीषु
मण्डलाः । श्रोत्रशङ्खाटकेषु शङ्खावर्ताः । तेषां नाम-

भिरैवाकृतवः प्रावेण व्याख्याताः । अस्यान्तु सन्धयो
होते केवलाः परिकीर्त्तिताः । पेशीस्त्रायुगिराणां
सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ।

नव स्त्रायुगतानि तासां शाखास्तु षट् गतानि । हे गते
त्रिंशच्च कोष्ठे । पौवां प्रत्युर्ध्वं सप्रतिः । एकैकस्यान्तु पादा-
ङ्गुल्यां षट् निवितास्तास्ति गत् । तावत् २० एव तल्ल-
ङ्गं गुल्फे । तावत् २० एव जङ्घायाम् । दश जातुनि ।
चत्वारिंशदूरी । दश वङ्गणे । गतमेवमेकस्मिन् १५०
सङ्क्षि भवन्ति । एतेनेतरसङ्क्षि १५० बाहू च २०० व्या-
ख्यातौ । षटिः कक्षाम् । अथोतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः षटिः ।
उरसि त्रिंशत् । षट् त्रिंशद्ग्रीवायाम् । मूर्द्धि चतुस्त्रिं-
शत् । एवं नव स्त्रायुगतानि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । स्त्रायुचतुर्विधा विद्यास्तास्तु सङ्ख्या निबोध-
ये । प्रतानवत्यो हस्ताश्च पृष्ठव्यश्च शुभिरास्तावा । प्रतान-
वत्यः शाखास्तु सर्वं सन्धिषु चाप्यथ । हस्तास्तु कण्डराः
सङ्ख्या विज्ञेयाः कुण्डलैरिह । आसपक्षाशयानेषु वली च
शुभिराः खलु । पार्श्वैरसि तथा पृष्ठे पृष्ठलाश्च शिरस्यश्च ।
नौर्यथा फललासीक्षां सन्धयेर्जडमिद्युता । भारलमा
भवेदसु न्युक्ता सुसमाहिता । एवमेव शरीरेऽस्मिन्
यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्त्रायुभिर्वज्रभिर्वज्रास्तेन भार-
सङ्ख्या नराः । नक्षत्रापीनि न वा पेश्यो न गिरा न च
सन्धयः । व्यापादितास्तावा इत्युच्यथा स्त्रायुः शरीरिणम् ।
यः स्त्रायुः प्रविजानाति वाक्तावाभ्यन्तरास्तावा । स गूढं
शल्यमाहन्तुं देहाच्छ्रुतिं देहिनाम् ।

पञ्च पेशीगतानि भवन्ति । तासां चत्वारि गतानि
शाखास्तु । कोष्ठे षट्षटिः । पौवां प्रत्युर्ध्वं चतुस्त्रिंशत् ।
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रसाः पञ्चदश । दश
प्रपदे । पादोपरि जङ्घासन्धिविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फ-
तलयोः । गुल्फजान्त्यनरे विंशतिः । पञ्च जातुनि । विंश-
तिरूरी । दश वङ्गणे । गतमेवमेकस्मिन् सङ्क्षि भवन्ति ।
एतेनेतरसङ्क्षि १०० बाहू च २०० व्याख्यातौ । तिस्रः पार्श्वौ ।
एका भेट्रे । सैन्यां चापरा । हे दृगणयोः । सिफचोः पञ्च
पञ्च । हे वल्लिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोऽसं-
निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वङ्गसि ।
अचकांसौ प्रति सगन्तात् सप्त । हे हृदयमाश्रययोः ।
षट् यकृत्प्रीहोण्डुकेषु । पौवायास्तसः । अष्टौ
हन्तोः । एकैका काकलकगलयोः । हे तालुनि । एका
जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोषायां द्वे । हे नेत्रयोः ।

मण्डयोस्तसः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका
शिरसोत्प्रेमैतानि पञ्च पेशीगतानि ।

शिरास्त्रायुस्त्रिपञ्चांशं सन्धयश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः
संयुक्तान्त्व बलवन्ति भवन्तुतः । स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका ।
दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परि-
हृष्टिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासां मण्डते अथ्यन्तरतो द्वे
सुस्त्राश्रिते बाह्वौ च मण्डते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः ।
शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्षाश्रयमध्ये गर्भा-
शयो यत्र गर्भस्तिष्ठति । तासां बह्वलपेलवस्थूलाण्युद्यु-
हत्तुस्तुदीर्घस्थिररुद्धुल्लङ्घककर्मभावाः सन्ध्याश्रितगिरा-
स्त्रायुमण्डादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ।
भवन्ति चात्र । पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्दृवाः प्रोक्ता लज्ज-
सुष्कजाः । स्त्रीणामाहत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ।
मर्माशिराधमनीकोतसामन्थत्वं प्रविभागः ।

शङ्खनाभ्याकृतिर्ध्वनिस्त्रयावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्त-
तीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमत्स्यस्य
सुखं भवति रूपतः । तत्तस्यानां तथाहूपां गर्भशय्यां
विदुर्बुधाः । आभुम्नोऽभिमुखः श्वेते गर्भो गर्भाशये
स्थिताः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं
प्रति । त्वकूपर्थ्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिचयः । शल्य-
ज्ञानाद्वते नैव वग्यतेऽङ्गेषु कोषचित् । तस्माद्विःसंग्यं
ज्ञानं हृत्वा शल्यस्य वाञ्छता । शोधयित्वा स्मृतं सस्यभृ-
ष्टव्योऽङ्गविनिचयः । प्रत्यक्षतो हि यदुदृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च
यद्विद्वत् । समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ।

तस्मात्समस्तमात्रमविप्रोपहतमर्देर्ध्व्याधिपीडितसर्वपथतिक
निःसृटान्त्रपुरीषं पुरुषमपवृत्तन्यासापगादां निवर्द्धं पञ्चरस्यं
सुल्लवत्कलज्जगणादीनामन्यतमेनापेटिताङ्गसप्रकाशे देशे
कोषयेत् सस्यक्प्रकुचितञ्चोदृत्य ततो देहं सप्रलाटादुगी-
रवाललेणुवत्कलज्जुचीनामन्यतमेन शनैः शनैरपवर्धयेत्स्व-
मादीन् सर्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान्
लज्जयेच्चक्षुषा । लोको चात्र भवतः । न शक्यचक्षुषा
दृष्टं देहे स्फुटतमो विभुः । दृश्यते ज्ञानचक्षुभिर्हृत्पच-
क्षुभिरेव च । शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्थाद्विशारदः ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमथापोह्याचरेत् ज्ञियाः ।

“अथातः प्रत्येकमर्ननिर्देशं शरीरं व्याख्यास्यामः । सप्तो-
त्तरं मर्नगतम् । तानि मर्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा
मांसमर्माणि, शिरामर्माणि, स्त्रायुमर्माणि, अस्थि-
मर्माणि सन्धिमर्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-

स्नायुस्त्विस्रिभ्यतिरेकेणान्यानि मर्माणि भवन्ति यथा-
द्वोपलभ्यन्ते । तत्रैकादश मांसमर्माणि । एकवत्वा-
रिंशत् शिरामर्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि ।
अष्टावत्स्वमर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतत्
सम्प्रोक्तं मर्मगतम् ।

तेषामेकादशैकस्मिन् सकृन् भवन्ति । एतेनेतरसकृन् ११
बाहू १२ च व्याख्यातो । उद्गरोरघोर्द्वादश चतुर्दश वा
पृष्ठे । यीवां प्रत्युत्तं सप्तविंशत् । तत्र सकृद्यमर्माणि क्षिप्र-
तलहृदयकुक्ष्यकुक्ष्यशिरोगुल्फेन्द्रास्तिजान्वागुर्वीलोहिता-
क्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरं सकृन् व्याख्यातम् ।
उद्गरोरगोस्तु शुद्धवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहिता-
पलापान्पल्लवमौ चेति । पृष्ठमर्माणि तु कटीकतरुणकु-
न्दरनितम्बपार्श्वसन्धिउदरसफलकान्यमौ चेति । बाहुम-
र्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकुक्ष्यकुक्ष्यशिरोमणिबन्धेन्द्रास्ति-
जुपरान्गुर्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति । एतेनेतरो
बाहुव्याख्यानः ।

जल्वर्गमर्माणि, चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका, षेककाटिके,
द्वौ विधुरे, द्वौ फणौ, हावपाङ्गौ हावावर्तौ हावतुण्डौ द्वौ
शङ्खावेका स्वपनौ पञ्च सीमन्ताक्षत्वारि शङ्खाटकान्येकोऽ-
धिपतिरिति ।

तत्र तलहृदयेन्द्रास्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि ।
नीलधमनोमातृकाशङ्खाटकायाङ्गस्वपनौफणस्तनमूलापलापा-
पल्लवहृदयनाभिपार्श्वसन्धिउदरलोहिताक्षेभ्यः शिरा-
मर्माणि । आणिविटपक्षधरकुक्ष्यकुक्ष्यशिरोवस्तिक्षिप्रं-
सविधुरोत्तरेपाः स्नायुमर्माणि । कटीकतरुणनितम्बा-
सफलकगङ्गास्त्विस्रिभ्यतिरेकेणान्यानि मांसमर्माणि ।
जातुकूर्परसीमन्ताधिपति-
गुल्फमणिबन्धकुन्दरावर्तककाटिकाचेति सन्धिमर्माणि ।
तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति तद्यथा,
सद्यःप्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यज्ञानि,
वैकल्यकराणि, रजाकराणीति । तत्र सद्यः प्राणहरा-
ण्येकोनविंशतिः । कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् ।
श्रीणि विशल्यज्ञानि । चतुर्वत्वारिंशद्वैकल्यकराणि ।
अष्टौ रजाकराणीति ।

भवन्ति चात्र । शङ्खाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठ शिरा-
गुदम् । हृदयं वस्तिनाभौ च घृन्ति सद्यो हृतानि तु ।
वक्षोमर्माणि सीमन्तलक्षिणेन्द्रवक्षयः । कटीकतरुणे सन्धी
पार्श्वौ उदरौ च या । नितम्बाविति चैतानि कालान्तर-
हराणि तु । उदरौ स्वपनौ चैव विशल्यज्ञानि निर्दि-

येत् । लोहिताक्षाणि जामूर्वीकुर्वीविटपक्षपैराः । कु-
न्दरे कक्षधरे विधुरे सङ्काटिके । अंसंफलकापाङ्गनीले
मन्ये फणौ तथा । वैकल्यकराण्यङ्गरावर्तौ द्वौ तथैव च ।
गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वौ कुक्ष्यशिरोमि च । रजा-
कराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् । जिप्राणि विद्व-
सात्वाणि घृन्ति कालान्तरेण च ।

मर्माणि नाम संशयिरास्नायुस्त्विस्रिभ्यसन्निपाताक्षेषु स्व-
भावत एव विशेषेण प्राणालिखन्ति तस्मान्मर्मसमिहताक्षा-
स्तान् भावानापद्यन्ते ।

तत्र सद्यःप्राणहराण्यग्नेयान्यग्निगुणेष्वारुक्षीषेषु क्षप-
यन्ति । कालान्तरप्राणहराणि शैत्यान्यग्नेयान्यग्निगुणेष्वारु-
क्षीषेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति । विश-
ल्यप्राणहराणि वायवानि शल्यगुणनिर्द्धौ वायुदन्तवायु-
स्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धतमात्रे तु शल्ये मर्मास्थानान्नितो
वायुर्निष्क्रामति तस्मात्शल्यगुणो जीवत्युद्धतगुणो निवर्तते ।
वैकल्यकराणि शैत्यानि सोमोहि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणा-
वलम्बनं करोति । रजाकराण्यग्निवायुगुणभूविशानि
विशेषतश्च तौ रजाकौ । पाचुर्भौतिकोद्ध रजासाक्षरेके ।
केचिदाहर्मात्तादोनां पञ्चानामपि समस्तानां विद्वद्भिराह
समवायात्सद्यःप्राणहराणि । एकहीनानामल्पानां वा
कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि ।
त्रिहीनानां वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रजाकराणीति ।
वतश्चैवमतोऽस्विसमं स्वपमिहतेषु शोणितागमनं भवति ।

चतुर्विधा यास्तु शिराः शरीरे प्रायेण ता मर्मास्तु
सन्निविष्टाः । स्नायुस्त्विस्रिभ्यतिरेकेणान्यानि मांसमर्माणि ।
सन्निविष्टाः । स्नायुस्त्विस्रिभ्यतिरेकेणान्यानि मांसमर्माणि ।
प्रतिपालयन्ति । ततः क्षते मर्मणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो
वायुरभिरुणोति । विशङ्खमानस्तु स मातरिद्या रजः
सुतीमाः प्रतनोति काये । रजाभिभूतस्तु पुनः शरीरं
प्रलीयेते नश्यति चास्य संज्ञा ! अतोहि शल्यं विनिर्जृम्भ-
मिच्छन्मर्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्तव्यम् । एतेन शेषं
व्याख्यातम् ।

तत्र सद्यः प्राणहरमन्नेविद्धं कालान्तरेण मारयति ।
कालान्तरप्राणहरमन्नेविद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्य-
प्राणहरमन्नेविद्धं कालान्तरेण क्षेययति रजाच्च करोति ।
रजाकरमतीववेदनं भवति ।

कालान्तरप्राणहराणि पञ्चाक्षावादा । तेष्वपि तु जिप्राणि
कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि
च कदाचिदत्यमिहृतानि मारयन्ति । अतज्जर्जं प्रत्येकयो

अमैस्वानान्यतुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये
जिप्रं नाम मर्म, तत्र विहृष्टाक्षेपक्षेण मरणम् । मध्यमा-
भाङ्गुलीमनुपूर्व्येण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम,
तत्रापि रजाभिर्मरणं । जिप्रस्थोपरिष्ठादुभयतः कूर्चो नाम,
तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरधोभयतः
कूर्चगिरो नाम, तत्र रजाशोफौ । पदजङ्घयोः सन्धाने
गुल्फो नाम, तत्र रजः स्रक्पादता सञ्जता वा । पाणिं
प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिनांम, तत्र शोणितक्षये मरणम् ।
जङ्घोर्वीः सन्धाने जानु नाम, तत्र सञ्जता । जानुन
जङ्घसंभयतस्तङ्गुलमाणिनांम, तत्र शोफाभिर्द्विः स्रक्-
सकृपिता च । करमध्ये ऊर्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात्
सकृपिशोषः । ऊर्वी ऊर्ध्वमधोवङ्गुलसन्धेरुत्तरमूले लोहि-
तार्जं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्गुलप्रण-
योरन्तरे विटपं नाम, तत्र पाण्डुराभ्यशुक्रता वा भवति ।
एवमेतान्येकादश सकृपमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनेत-
रसकृपः ११ बाहू १२ व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सकृपि
गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिवरूकूपरकक्षध-
राणि यथा वङ्गुलप्रणयोरन्तरे विटपमेव, वङ्गुलकक्षयो-
र्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्निहे तएवोपद्रवाः । विशेषतस्तु
मणिवन्धे कुण्डता । कूपर्राख्ये कुणिः । कक्षाधरे पक्षा-
घातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंश्व्याख्यासु मर्माणि
व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं सुदुरोरसोर्मैस्वानान्यतुव्याख्यास्यामः । तत्र
वातवर्चोनिरसनं स्थूलान्नप्रतिबद्धं सुदं नाम मर्म, तत्र
सद्योमरणम् । अत्यमंसशोणितोऽभ्यन्तरतः कक्षां मूला-
शयो वस्तिनांम, तत्रापि सद्योमरणमश्मरीग्रथाहते
तत्राभ्युभयतो भिक्षे न जीवत्येकतोभिन्ने भुल्लापी ग्रणी
भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वमाशययो-
र्मध्ये सिराप्रभवां नामिनांम, तत्रापि सद्य एव मर-
णम् । स्तनयोर्मध्यमधिकायोरस्यामाशयद्वारं सत्य-
रजसामसाधिवानं हृदयं नाम, तत्र सदाएव मरणम्
स्तनयोरधक्षात् हाङ्गुलसंभयतः स्तनमूले नाम मर्मयो, तत्र
कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां स्थिते । स्तनचूचकयो
रूर्ध्वं हाङ्गुलसंभयतः स्तनरोहिती नाम, तत्र लोहित-
पूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च स्थिते । असङ्कटयो
रधक्षात् पार्श्वपरिभागयोरपलापी नाम, तत्र रज्जेन
पञ्चभावं गतेन मरणम् । उभयलोरोरसोनाद्यौ वातवर्चे
अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च

मरणम् । एवमेतान्यदुरोरसोर्हादश मर्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यतुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमु-
भयतः प्रतिशोषीकाण्डमस्थिनी कोटीकतरुणे नाम मर्मयो,
तत्र शोणितक्षयात् पाण्डु र्द्विष्यौ हीनरूपस्य स्थिते ।
पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशसंभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे
नाम मर्मयो, तत्र स्तनोत्तानमधःकाये चेटोपघातस्य ।
श्रोणीकाण्डयोरुपय्यांशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ
नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दीर्घव्याधौ मरणम् ।
अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्त्रिगुणं च
जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया
स्थिते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य हृत्ती नाम,
तत्र शोणितानिप्रदक्षिनिमिच्छैरुपद्रवैर्स्थिते । पृष्ठापरि
पृष्ठवंशसंभयतस्त्रिकसन्धेरे अंसफलके नाम, तत्र बाह्योः
स्नापः शोषोवा । बाहुमूर्ध्वपीषामध्ये संपीठस्थानम-
न्धमावसौ नाम, तत्र स्रक्पादता । एवमेतानि चतुर्दश
पृष्ठमर्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्ध्वं जलुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र करण-
नाडीसंभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नोवे, द्वे च मन्ये, व्यत्या-
सेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसपाहिता च । पीषाया-
संभयतश्चतस्रः सिरामाहकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरो-
पीषयोः सन्धाने ह्नाटिके नाम, तत्र चलमूर्धता ।
कर्णपृष्ठतोऽधः सन्धिते विधरे नाम, तत्र बाधिर्यम् ।
प्राणमार्गसंभयतः स्तोतोमार्गं प्रतिबद्धे अस्थ्यन्तरतः फले
नाम, तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽच्छोर्बाह्यतो
ऽपाङ्गौ नाम, तत्रान्यं हृष्टुपघातो वा । भ्रूवोरुपरि निम्न
योरावर्त्तौ नाम, तत्रान्यं हृष्टुपघातस्य । भ्रुवोः पुच्छा-
न्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्यो-
मरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान् उच्छेपो नाम, तत्र
सद्यस्यो जीवति पाकात् पतितस्यस्यो वा नोद्धृतस्यस्यः ।
भ्रुवोर्मध्ये स्वपमो नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः
शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोत्पादमयचित्तनाशै-
र्मरणम् । प्राणश्रोत्राणिजिह्वासन्धेरीनां सिरायां
मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि
मर्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात्
सिरासन्निधिप्रातो रोमावर्त्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्यो-
मरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्ध्वजलुगतानि मर्माणि
व्याख्यातानि ।

भवन्ति चानि । ऊर्ध्वः शिरांसि विटपे च सकृपपात्रे

एकैकमङ्गलमिताः स्तनपूर्वमूलम् । विहङ्गुलद्वयमितं
मणिवन्धुलपं लीख्ये जातु सपरं सङ्गं कूर्पराभ्याम् ।
हृदलिङ्गुवदनाभि वदन्ति मूर्द्धि चत्वारि पञ्च च गले
द्वयं यानि च हृत् । तानि स्तनाभितलकुञ्चितसंभितानि
शेषाग्रेष्वेह परिविस्तरतोऽङ्गुलाहम् । एतत्प्रमाणमभि-
वोच्य वदन्ति तज्ज्ञाः शब्देण कर्म करणं परिहृत्य मर्म ।
पाश्चाभिवातितमपीह निहन्ति मर्म तस्मादि मर्मसदनं
परिवर्जनीयम् । हृद्रेषु पाण्डुरग्रेषु सिरा नराणां
सङ्कोचमोयुरष्टगुलमसतो निरेति । प्राण्यामितव्यसनमुप-
भतो मनुष्याः संहिद्यशास्तस्मिन्निधनं न यान्ति । त्रिप्रेषु
तत्र वतलेषु हृतेषु रक्तं गच्छत्यतोऽप्यन्यत्र रजं करोति ।
एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विहृता उक्ता इवायुधविधात-
निकृत्तमूलाः । तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाण्डिपादं
हेतव्यमाशु मणिवन्धनगुलफदेये । मर्माणि शल्यविषया-
र्हसुदाहरन्ति यस्माच्च मर्मसु हृता न भवन्ति सदाः ।
जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकल-
त्वमसंशयं हि । सम्भिन्नजर्जरितकोष्ठशिरःकपाला
जीवन्ति शस्त्रविहृतेषु शरीरदेशैः । हृद्रेषु सङ्घिभुज-
प्रादरैरग्रेष्वेतेषां न मर्मपतितता विविधाः प्रहाराः ।
सोममाकृततेजोऽपि रजःसत्वतमांसि च मर्मसु प्रायशः
पुंसां भूतास्मा चावतिष्ठते । मर्मस्त्रिभिहृतास्त्रिभिः
जीवन्ति शरीरिणः । इन्द्रियाद्यैर्ममस्मात्प्रमर्शनोबुद्धि-
विपर्ययः । रजस विविधास्त्रीन्ना भवन्त्याशुहरे हृते ।
हृते कालान्तरप्रे तु ध्रुवो धातुलवो नृणाम् । ततो धातु
लवाज्जन्तुर्जदनाभिषु नश्यति । हृते वैकल्यजनने केवलं
वैद्यनेषुणात् । शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नु-
यात् । विशल्यप्रेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् । रजा-
कराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रजः । कुर्वन्त्यने च
कैकल्यं कुर्वन्त्यने यदि । हेतुभेदाभिधातेभ्यो दहनाहा-
रणादपि । उपघातं विजानीवान्मर्मान्तरत्यलक्षणम् ।
मर्माभिधातश्च न कश्चिदस्ति योऽत्यातयो वापि निरस्तयो
वा । प्रायेण मर्मस्त्रिभिहृतास्तु वैकल्यस्य चक्षुष्य वा
स्मिन्ने । मर्माग्रेष्विषया हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये
विविधा नराणां । प्रायेण ते लक्ष्यतमा भवन्ति नरस्य
यत्रैरपि साध्यमानाः ।

अथातः शिरावर्धनविभक्तिं नाम शरीरं व्याख्यास्यामः ।
सप्त शिरागतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम
इति जलप्रवारिणीभिः केदार इव च कुल्याभि-

रुपस्त्रिजतेऽस्तुम्यदाते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः ।
द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानाक्षासां नाभि-
मूलं ततश्च प्रसरन्त्यङ्गुलिमधस्तिर्यक् च । भवतश्चात्र याव-
त्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्वा
निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः । नाभिस्थाः प्राणिनां
प्राणाः प्राणाद्नाभिर्युपाश्रिता । शिराभिराहता नाभि-
चक्रनाभिरिवारकैः । तासां मूलशिराश्चत्वारिंशत्तासां वात-
वाहिन्यो दश, पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश
रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां
पञ्चसप्ततिथतं भवति तावत् १७५ एव पित्तवाहिन्यः
पित्तस्थाने । कफवाहिन्यश्च १७५ कफस्थाने रक्तवाहि-
न्यश्च १७५ यत्तुल्योक्तोः, एवमेतानि सप्त शिरागतानि ।
तत्र वातवाहिन्यः शिरा एकस्मिन् सङ्घि पञ्चविंशतिः ।
एतेनेतरसङ्घि २५ बाहू ५० च व्याख्यातो । विशेषतस्तु
कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेद्वान्शिताः श्रोण्यामप्यौ हे हे
पार्श्वयोः, षट् पृष्ठे, तावत् ६ एव चोदरे, दशवक्षसि
एकचत्वारिंशज्जलुष जङ्घां, तासां चतुर्दश श्रोण्याम् ।
कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायाम् । षट् नासिकायाम् । अष्टौ
नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकयतं वातवाहानां
शिराणां व्याख्यातम् । एव एव विभागः शेषाणामपि ।
विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश, कर्णयोर्दश, एवं
रक्तवाहाः कफवाहा । एवमेतानि सप्त शिरागतानि
सविभागानि व्याख्यातानि ।

“अथातो धमनीव्याकरणं शरीरं व्याख्यास्यामः ।
चतुर्विंशतिधमन्यो नाभिप्रभवा अभिहितः । तत्र केचि-
दाहुः शिराधमनीस्रोतसामविभागः शिराविकारा एव
धमन्यः स्रोतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्यथा एव हि
धमन्यः स्रोतांसि च शिराभ्यः, कस्मात् ? व्यङ्ग्यान्वत्वा-
न्मूलसन्निभमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्नि-
कषात् सहयोगमकर्मत्वात् सौख्येन्द्राच्च विभक्तकर्मणामथ-
विभाग इव कर्मसु भवति ।

तासान्तु नाभिप्रभाणां धमनीनामूर्जुगा दश, दश
चाधोगामिन्यः, चतस्रस्तिर्यग्गाः । जङ्घाः शङ्खरूप-
रसगन्धप्रज्ञासौख्यसज्जितकुहमितकथितवदितादीन् विवे-
धानमिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्र-
क्षान्निधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशो-
णितरसान् हे हे वृहत्का दश, शङ्खरूपरसगन्धान्दामि-
र्द्विहीते । हाभ्यां भापते च, हाभ्यां घोषं करोति, हाभ्यां

स्त्रपित, हाभ्यां प्रतिबुध्यते । हे वायुवाहिन्यौ । हे स्त्रयं स्त्रिया वृत्तः स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवृत्तः । तास्तेतास्त्रिंशत्त्रिंशद्विभागा व्याख्याता एताभिर्लुङ्गनाभेऽदरपार्श्वेऽङ्गोरः स्त्रयस्त्रीवावाहवो धार्यन्ते याच्यन्ते च ।

भवति चाल । ऊर्ध्वं गतास्तु कुर्वन्ति कर्मांशयेतानि सर्वशः । अधोगमास्तु पक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

अधोगमास्तु वातमूलपुरीषशुक्रार्तवादीन्यधो वृहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रपञ्चास्तत्त्वमेवाक्षपानरसं विपक्वमौष्ण्यहिवेचयन्त्योऽभिवृहन्त्यः शरीरं तर्धयन्त्यर्पयन्ति चोर्ध्वगतानां तिर्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूलपुरीषस्त्रेदांश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तास्तु वातपित्तकफशोषितरसान् हे हे वृत्तस्ता दग्ध, हे अक्षवाहिन्यावन्मन्त्रिते, तोयवृत्ते हे, हे मूलवस्त्रिमभिप्रपञ्चे मूलवृत्ते, हे शुक्रवृत्ते, हे शुक्रप्रादुर्भावाय, हे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवृत्तो नारीषामार्त्तवसंज्ञम् । हे वर्धोन्निरस्यौ स्त्रूलान्त्रप्रतिवृत्ते । अष्टावन्त्यास्त्रिंशद्गमनां धमनीनां स्त्रेदमर्पयन्ति । तास्तेतास्त्रिंशत्त्रिंशद्विभागा व्याख्याताः एताभिर्धोनाभेः प्रकाशयकटीमूलपुरीषगुदवस्त्रिमेद्वस्त्रिमेद्वोनि धार्यन्ते याच्यन्ते च ।

भवति चाल । अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्मांशयेतानि सर्वशः । तिर्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

तिर्यग्गानान्त चतसृणां धमनीनामैकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विमज्जन्ते तास्त्रयस्त्रेयोक्ताभिरिदं शरीरं गवाजितं विवहमाततश्च । तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्त्रेदमभिवृहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्वह्निश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहोपनवीर्याग्यन्तः शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वच्चि विपक्वानि, तैरेव स्त्रयस्त्रिंशत्सुखं वा वृद्धाति । तास्तेतावतस्त्रो धमन्यः सर्वाङ्गताः त्रिविभागा व्याख्याताः ।

भवतचाल । यथा स्त्रभावतः स्त्रानि स्त्रणालेषु विशेषेण च । धमनीनां तथा स्त्रानि रसो यैरुपचोयते । पञ्चाभिभूतास्त्रय पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति । पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायानि विनाशकावे ।

अत ऊर्ध्वं स्रोतसां मूलविद्वलक्षणासुपदेक्ष्यामः । तानि तु प्राणोदोदररक्तमसमेदोमूलपुरीषशुक्रार्तववह्नि, येष्वधिकार एकेषां बहूनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राणवृत्ते हे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यस्य धमन्यः । तत्र

विद्वस्य क्रौञ्चनविममनमोहन्ध्वमण्येनानि सरणं वा भवति । अक्षवृत्ते हे, तयोर्मूलमामाशयः अक्षवाहिन्यस्य धमन्यस्तत्र विद्वस्याध्मानं मूलान्नदेषौ अर्द्धः पिपासान्यं सरणं वा । उदकवृत्ते हे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च । तत्र विद्वस्य पिपासा सद्योसरणं च । रसवृत्ते हे, तयोर्मूलं हृदयं, रसवाहिन्यस्य धमन्यस्तत्र विद्वस्य शोषः प्राणवह्विद्वस्य सरणं तल्लिङ्गानि च । रक्तवृत्ते हे, तयोर्मूलं यकृतप्लीहानौ रक्तवाहिन्यस्य धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्यावाङ्गता क्षरो दाहः पाण्डुता शोणितार्तगर्भसरक्तनेत्रता चेति । मांसवृत्ते हे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं, रक्तवृत्तस्य धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्रवणुर्मधशोषः शिरास्त्रयस्यो सरणम् । मेदोवृत्ते हे तयोर्मूलं कटोवृक्को च तत्र विद्वस्य स्त्रेदाममनं स्त्रिंशद्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च । मूलवृत्ते हे, तयोर्मूलं वस्त्रिमेद्वस्त्र तत्र विद्वस्याऽऽनडवस्त्रिता मूलनिरोधः स्त्रास्त्रेदता च । पुरीषवृत्ते हे, तयोर्मूलं प्रकाशयो गुदश्च तत्र विद्वस्याऽऽनाहो दुर्गन्धता यथितान्तता च । शुक्रवृत्ते हे, तयोर्मूलं स्त्रनी वृषणौ च तत्र विद्वस्य क्लोपता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च । आर्त्तववृत्ते हे, तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यस्य धमन्यस्तत्र विद्वस्यां बन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च । सेवनीष्वेदाद्रुजाप्रादुर्भावः । वस्त्रिगुदविद्वलक्षणं प्रायुक्तमिति । स्रोतोविद्वन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतगल्यन्तु जतविधानेनोपचरेत् । मूलात् स्त्रादन्तरं देहे प्रसृतन्त्रमिवाह यत् । स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनिर्वर्जितम् । शरीरकस्थाने

एतच्च सनुष्यकायविषयं तुल्यप्रकरणे शा० ति० “पञ्चभूतात्मकं सर्वं चराचरमिदं जगत् । अचरा वज्रधाभिन्ना गिरिहस्तादिभेदतः । चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्त्रेदास्त्रजजरायुजाः । स्त्रेदजाः कर्मकोटाद्याः अस्त्रजजाः पञ्चमादयः । जरायुजा सनुष्यादास्त्रेषु नृणां निगद्यते । उद्भवः पुंस्त्रियोर्यौगेशुक्राच्छोषितमंयुतात् । विन्दुरेको विषेदुर्गर्भसुभयात्मा क्रमादधौ । रजोधिको भवेच्चारी भवेद्रेतोऽधिकः उमान् । पूर्वकर्मांतुरुपेण मोहपाशेन यन्त्रितः । कविदाक्ता तश्च तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते । अथ मात्वाहृतैरक्षपानाद्यैः पोषितः क्रमात् । दिनात् पञ्चात् ततो मासाहर्षते तत्त्वदेहान् । दोषदूष्यैः सुखं प्राप्नोव्यक्तिं याति निजेन्द्रियैः । वातपित्तकफाः दोषाः दूष्याः स्युः सप्तधातवः । त्वगस्त्रेदमांसमेदोऽस्त्रिमज्जशुक्राणि तान् विदुः”

इत्यनेन मनुष्याणामेव विशेष्योक्तः । एतदा० पदा०
“हाविंशती रजोभागाः शुक्रमात्राचतुर्थी । गर्भसंजनने
कावे पुंस्त्रियोः सम्भवंति हि । नारी रजोऽधिकांशे
स्याच्चरः शुक्राधिकेऽंशे । उभयोस्तुल्यसंख्यायां स्याच्च
उंसकसम्भवः” इति । किन्तु पशुपक्षादीनामपि यथा
सम्भवमस्यादिसङ्ख्योपेयः । षट्त्वधारित्वन्तु अण्ड-
जादीनामप्यपि “तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचोधार-
यन्ति च” या० व्या० “तस्यात्मनोयानि जरायुजाण्डजशरी-
राणि तानि प्रत्येकं षट्पकाराणि रक्तादिषड्धातु-
परिपाकहेतुभूतमग्निसंस्थानयोगित्वेनेति” मिता० उक्तः ।
चीयते कर्मभिः कर्मणि चञ् । १० स्त्र्यादष्टसंज्ञितभोगायत-
नमाले च । वक्ष्यमाणचुडिधकायानां कर्मजत्वेन तयात्वम् ।

ततश्च कायोद्विविधः चरोऽचरश्च । तत्र चरा-
क्षिविधाः स्नेदजाण्डजजरायुजभेदात् अचरा गिरि-
डजभेदात् नानाविधाः प्रायुक्तं या० ति० वाक्यात् ।
यथाज्ञोत्पत्तिभेदात् चतुर्विधत्वम् यद्योक्तं पदार्थादर्थे
“देहचतुर्विधोऽप्येव जन्तोश्चतुर्पत्तिभेदतः । उद्भिज्जः
स्नेदजोऽण्डजोऽत्यचतुर्थस्तु जरायुजः” इति । उद्भिज्जगण्डे
११८० पृ० उद्भिज्जोत्पत्तिप्रकारो दर्शितः । चरेषु स्नेदजाः
“कमिकोटपतङ्गाद्याः स्नेदजा नाम देहिनः” पदा-
दर्शोक्ता बोध्याः । तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवाक्तो यथा
“स्नेदजं स्निग्धमानेभ्यो भूमाग्रेभ्यः प्रजायते” इति ।
एषां स्थिराणां चायोनित्वं प्रयोगसारे उक्तं यथा
“किन्त्वत्र स्नेदजा ये त प्रियास्ते चाप्ययोनिजाः ।
स्थिरा इव मायुभिश्चाद्यत्वारिंशत्सङ्गृह्यथा” । अण्ड-
जास्तु “अण्डजाः पत्न्याः सर्पा नक्तमत्स्याच कच्छ-
पा, इति तलोक्ताः बोध्याः । तेषादुत्पत्तिप्रकारो यथा ।
“अण्डजो वर्तुलीभूतात् शुक्रयोणितसंयुतात् । कालेन
भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रकमिष्यति” । जरायुजास्तु
मनुष्याद्याः गर्भायस्कूपवन्मृगजन्तत्वात् तेषां तया-
त्वम् । ते च योनिजाः “योनिजाः प्राणिनेभिश्चा-
चतुःषट्सङ्गृह्यथा” इति तलोक्तेः । तथाऽन्येऽपि
अयोनिजाः देहाः सन्ति ते च अयोनिजगण्डे ११७० पृ०
उक्ताः । तत्र मनुष्याणां कायस्य प्राञ्जभौतिकत्वं तदुत्-
पत्तिप्रकारश्च याच्यते । मिता० दर्शितेयथा “सर्गादौ स
यथाऽऽकाशं वायुं ज्योतिर्जलमप्यङ्गीम् । सृजत्येकोत्तर-
गुणं क्वाऽऽदत्ते भवन्मपि” या० । सृष्टिसमये च पर-
मात्मा यथाऽऽकाशादीन्, शब्दं कण्ठं गगनम्, शब्द-

स्पर्शगुणं पवनम्, शब्दस्पर्शरूपपञ्चभोजः, शब्दस्पर्श-
रूपपरमगुणवदुदकम्, शब्दस्पर्शरूपपरममन्त्रगुणां, जगती-
मित्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथात्मा जीवभावमापन्नो
भवन्नुत्पद्यमानोऽपि स्वशरीरस्थारम्भकत्वेनापि तात्तुपादत्ते
मृच्छति । कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनाम् ? इत्यत
याच्यते । “आकृत्वाऽऽप्यायते सूर्यः सूर्यादृष्टिरथौषधिः ।
तद्वत् रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति” या० । यजमानैः प्रजि-
प्रयाऽऽकृत्वा पुरोडाशादिरसेनाप्ययते सूर्यः, सूर्याच्च
कालवशेन परिपक्वाकृत्वादिहवीरसादृष्टिर्भवति । ततो
प्रोक्षाद्योषधिरूपमक्षम् । तच्चायं सेवितं सत् रसरू-
धिरादिक्रमेण शुक्रयोणितभावमापद्यते । ततः किम् ?
इत्याह “स्त्रोपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रयोणिते । पञ्च
धातून् स्रवं षष्ठ्यादत्ते युगपत्प्रभुः” या० । ऋतुवेद्यायां
स्त्रोपुंसयोः संयोगे शुक्रञ्च योणितञ्च शुक्रयोणितम्
तस्मिन् परस्परसंयुक्ते विशुद्धे “वातपित्तकफद्वन्द्वपान्त्रि
पूयवीणमूलपुरोधमन्त्रिरेतांस्तु वीजानीति” सृष्ट्यन्तरोक्त
दोषरहिते स्थित्वा पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि
शरीरारम्भकतया स्रवं षष्ठ्यादत्तारम्भा प्रभुः शरीरा-
रम्भकारणादष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भो-
गायतनत्वेन स्वीकरोति । तथा च शरीरके “स्त्रो-
पुंसयोः संयोगे योनौ रजसामिसंस्पृष्टं शुक्रतत्त्वसमेव
सङ्गमूतात्मना गुणैश्च सत्वरजसभोगिभिः सङ्गं वायुना
प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठतीति” । किञ्च “इन्द्रियाणि सप्तः
प्राणोऽज्ञानमायुः सुखमृतिः । धारणा प्रेरणं दुःखमि-
च्छाहङ्कार एव च । प्रयत्न आकृतिर्विशुः स्वरूपौ भवा-
भौ । तस्मैतदात्मजं सर्वमनादेरादमिच्छतः” या० । इन्द्रि-
याणि ज्ञानकर्म्मोन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि । मनसोभय-
साधारणम् । प्राणोऽपानोऽनान उदानः सप्तान इत्येव
सप्तवृत्तिभेदभिन्नः शरीरोवायुः प्राणः, ज्ञानमवगमः,
आयुः कालविशेषावच्छिन्नजीवनम्, सुखं निर्द्वैतिः,
प्रतिचित्तस्य स्वरूपम्, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं
ज्ञानकर्म्मोन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम्, दुःखसङ्गेहः, इच्छा-
स्तृष्ट्या, अहङ्कारोऽहङ्कृतिः, प्रयत्नः कृतिः, आकृति-
राकारः, वर्षागौरिमादिः, स्वरः पङ्कजगाव्यारदिः,
होषोर्वरम्, भवः उलपन्नादिविभवः, अमवस्तद्विपर्ययः,
तस्यानादेरात्मनोनिष्ठस्यादिभिच्छतः शरीरज्जिह्वमाणस्य
सर्वभेदाद्विन्द्रियादिकमात्मजानितं प्राग्भवोयकसेवीजन्य-
मित्यर्थः । संयुक्तशुक्रयोणितस्य कायरूपपरिणतौ क्रम-

माह “प्रथमे मासि संज्ञेदभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्य-
बुद्धं द्वितीये च तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः । अथौ च चेतनः पञ्चो
धातुधातुविमूर्च्छितः” या० । धातुपृष्ठयद्यादिषु मूर्च्छितो
लोलीभूतः चोरनीरः देकीभूत इति यावत् । प्रथमे गर्भ-
मासे संज्ञेदभूतो द्रवरूपतां प्राप्नोति वातिष्ठते न कठिनतया
परिणमते । द्वितीये तु मास्यबुद्धमोपत्कठिनं मांसपिण्ड-
रूपमभवति । अयमभिप्रायः—कोष्ठपवनजठरदहनाभ्यां
प्रतिदिनमोषदोषच्छोषभाणं शुक्रसम्पत्कसम्पादितद्रवीभावं
भूतजातं त्रिंशद्दिनैः कठिन्यभाप्रयत इति । तथाच
शुचते—“द्वितीये मासि शीतोष्णानिहैरभिपच्यमानो
भूतसंघातो घनो जायते” इति । तृतीये तु मास्यङ्गेन्द्रि-
यैश्च संयुक्तो भवति । किञ्च “आकाशाच्छब्दं सौख्यं
शब्दं चोत्वं बलादिकम् । वायोश्च स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं
रोष्यमेव च । पित्ताक्तु दर्शनं स्पर्शमौष्ण्यं रूपं प्रका-
शिताम् । रसाक्तु रसनं शैवं स्नेहं कटुं समादयम् ।
भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मूर्तिमेव च । आत्मा शृङ्गा-
लजः सर्वं तृतीये स्पन्दते ततः” या० । आत्मा शृङ्गातीति
सर्वत्र सम्बध्यते । गगनाल्लभमानं लङ्घनक्रियोपयोगि-
ताम्, सौख्यं शृङ्गोच्चित्वम्, शब्दं विषयम्, चोत्वं
अवहेन्द्रियम्, बलं दार्ढ्यम्, आदिप्रवृत्त्यात् शुभिरत्वं
विविक्ततां च । “आकाशाच्छब्दं चोत्वं विविक्ततां
सर्वच्छेदसमूहं चेति” गर्भोपनिषद्दर्शनात् । पवनान् स्पर्श-
नेन्द्रियम्, चेष्टाङ्गनाममनादिकां व्यूहनं शृङ्गानां
विविधं प्रसारणम्, सौख्यं कर्कशत्वम्, चण्डात्
स्पर्शं च । पित्तासेजसो दर्शनं चतुरिन्द्रियम्, पक्तिं
भुक्तशान्द्रस्य पचनम्, औष्ण्यम् उष्णस्पर्शत्वम्, अङ्गानां
रूपं प्रक्षामिकादि प्रकाशितां भाजिष्णुताम् । तथा सन्ना-
पामर्षादि च, “शैवीमर्षतैश्च पञ्चौष्ण्यं भाजि-
ष्णुतां सन्नापवर्णप्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानि” गर्भोप-
निषद्दर्शनात् । एवं रसादुदकादसनेन्द्रियम् शैत्यम-
ङ्गानां स्नेहं स्निग्धताम्, शृङ्गलवर्धितं छेदमार्द्रताम्,
तथा भूमेर्गन्धं घ्राणेन्द्रियं गरिभाणं मूर्तिं च । सर्वमेतत्
परमार्थतो जन्ममरणरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि शृङ्गाति
तत्पदार्थे मासि स्पन्दते चलति । तथाच शारीरके
“तस्याञ्जल्यं मासि चलनादावभिप्रायहरोतीति” । किं च
“दोहदस्याप्रदानेन गर्भोदोषमवाप्नुयात् । वैख्यं मरणं
वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः” । गर्भस्थैकं हृदयं गर्भ-
स्याद्यापरमित्येवं द्विहृदयाद्याः स्त्रिया यदभिलषितमहो-

हृदम् । तस्याप्रदानेन गर्भोदोषरूपतां मरणरूपं वा दोषं
प्राप्नोति तस्मात् तद्विषयपरिहारायं गर्भपुच्छं च गर्भिण्याः
स्त्रिया यत्प्रियमभिलषितं तत्तस्मादनीयम्” ।
किं च “स्वयं चतुर्थे त्वङ्गनास्पन्दने शोणितोद्भवः । षष्ठे
बलस्य वर्णस्य नखरोमूणां च सम्भवः” या० । तृतीये मासि
प्रादुर्भूतस्याङ्गसंघस्य चतुर्थे मासि स्वयं स्थेमा भव-
ति । पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः । तथा षष्ठे बल-
वर्णकरुहरोमूणां सम्भवः । किं च “मनश्चैतन्ययुक्तो
ऽसौ नाडीस्नायुसिरायुतः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वग्मांस-
स्यूतिमानपि” या० । अथौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसा
चेतनया च युक्तो नाडीमिवायुवाहिनीभिः, स्नायुभि-
रस्थिबन्धनैः सिराभिर्वातपित्तच्छेद्गवाहिनीभिश्च संयुतः ।
तथाऽष्टमे मासि त्वगा मांसिन स्यूता च युक्तो भवति ।
किं च “पुनर्हार्त्तो पुनर्गर्भो जायते” प्रभावति । अष्टमे
मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते” या० तथाऽष्टमासिकस्य
गर्भस्योजः कश्चन गुणविशेषो बालो गर्भं च प्रति पुनः पुन-
रतितरां चञ्चलतया शोषं गच्छति । अतोऽष्टमे मासि
जातो गर्भः प्राणैर्वियुज्यते । अनेनौजःस्थितिरैव जीव-
नश्चेतिरिति दर्शयति । ओजःस्वरूपं च कृत्यन्तरे दर्शितम्
“हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमोषदुष्यं संपातकम् । ओजः शरीरे
संख्यातलक्षणाद्याश्च चोत्तीति” । किं च “नवमे दशमे
वापि प्रसूतैः स्यूतिमार्तैः । निःसार्यते क्षणद्वयन्तच्छिद्रेण
सञ्चरः” या० एवं प्रकारेण चतुरादिपरिपूर्णाङ्गेन्द्रियो
नवमे दशमे वापि मासेऽपिशब्दात् प्रागपि सप्तमे वाष्टमे
वा अद्यावासादिदोषवशात्, प्रसूतस्त्रिहेतुप्रभञ्जनप्रेरितः
स्नायुस्थिचर्मादिनिर्मितवपुर्नवस्य छिद्रेण सूक्ष्मशुभरेण
सञ्चरो दुःसङ्गदुःखैरभिभूयमानो निःसार्यते चतुर्वन्धेन
सुधन्वप्रेरितवायव्यातिवेगेन । निर्गमसमनन्तरञ्च वाता-
पवनस्युष्टो नष्टप्राचीनस्यूतिर्भवति “जातः स बाहुना स्यूतो
न स्मरति पूर्वं जन्ममरणं कर्म च शुभाशुभमिति” निरुक्त-
स्यादादयोऽभिधानात्” ।

पदार्थादर्शं योगार्थं च त्वत्विशेषो यथा “कललं चैक-
रात्रेण पञ्चरात्रेण ब्रूहुदम् । शोणितं दशरात्रेण मांसपेयी
चतुर्दशे । वनमांसं च विंशत्ये पिण्डोभावापलक्षितम् ।
पञ्चविंशतिपूर्णां च कललमङ्गुरायते । एकमासं तु सम्पूर्णं
पञ्च भूतानि धारयेत् । मासद्वये तु संप्राप्ते सिरा भेदश्च
जायते । भज्जास्थि च त्रिभिर्मासैः केशाङ्गस्य चतुर्थके ।
कणांश्चिनासिकानां च रन्ध्रं मासे तु पञ्चमे । आस-

रन्वोदरं षष्ठे वायुरभ्यं तु सप्तमे । सर्वाङ्गं सन्धिसम्पूर्णं
मासैरष्टभिरिष्यते” ।

तत्रैव अध्यात्मविवेके विशेषः । “द्रवत्वात् प्रथमे मासे,
कलकाख्यं प्रजायते । द्वितीये तु घनः पिण्डः, पेश्या
त्मा घनमर्दुम् । पुंस्त्रीनपुंसकानान्तु प्रागवस्थाः क्रमा-
दिमाः । तृतीये त्वहुराः पञ्च कराङ्घ्रिगिरसां सताः ।
अङ्गपञ्चभागाश्च स्रज्याः सूर्यगपक्षदा । विहाय हस्त-
दन्तादीन् जन्मानन्तरसम्भूतान् । एषा प्रकृतिरन्या तु
विकृतिः सम्प्रता सताम् । चतुर्थे व्यक्तता तेषां भावानामपि
जायते” ।

सुप्तते तु कायोत्पत्तिप्रकारश्चेत्युक्तं यथा
“आयुर्वेदशास्त्रेषु सर्व्वगताः चत्वेषां निष्ठाश्च तिर्यग्योनिमा-
नुषदेवेषु सधरन्ति धर्म्मधर्म्मनिमित्तं, तएतेऽनुमानप्राज्ञाः
परमसूक्ष्माश्चेतनावलः यावता लोहितरेतसोः सन्नि-
पातेष्वभिध्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमङ्गाभूतशरीरसम्-
वायः पुरुष इति । स एव कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः” ।
इत्युक्तस्य सात्विकराजसतामसगुणान् कर्मपुरुषस्योक्ता
पञ्चभूतकार्याणि शरीरे दर्शितानि यथा “आनरोक्षास्तु
शब्दः शब्देन्द्रियं सर्व्वच्छिद्रसमूहो विपिक्तता च ।
वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्व्वचेष्टासमूहः सर्व्वशरीर-
स्पर्शेन्द्रियं लघुता च । तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः
सन्नापो आजिष्णुता पक्विरसवर्णस्नेहः शौर्यं च । आप्यास्तु
रसो रसनेन्द्रियं सर्व्वद्रव्यसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतसः ।
पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्व्वमूर्त्तिसमूहो गुरुता
चेति । तत्र सत्यतमोवृद्धता आपः । तमोवृद्धता पृथि-
वीति । ज्ञोको चात्र भवतः । अन्योन्यानुप्रविष्टानि
सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् । स्ने स्ने इत्ये त सर्व्वेषां व्यक्तं
लक्षणमिष्यते”

ततः शुक्रयोषितयोर्दोषगुणप्रदर्शनेन शुद्धयोक्तयोर्गर्भ-
हेतुत्वमुक्तं यथा-

“अथातः शुक्रयोषितशुद्धिनाम शरीरं व्याख्यास्यामः ।
वातपित्तश्लेष्मकृष्णपगन्धियन्त्रिभूतपुतिपुयचीषमूलपुरीषग-
न्धिरेतसः प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति । तेषु वातवर्णवेदनं
वातेन । पित्तवर्णवेदनं पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा ।
योषितवर्णवेदनं कृष्णपगन्धयन्त्रं रक्तेन । यन्त्रिभूतं
श्लेष्मवाताभ्याम् । पुतिपुयनिभं पित्तश्लेष्माभ्याम् । चीषं
प्रागुक्तं पित्तमात्राभ्याम् । मूलपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति ।
तेषु कृष्णपगन्धि-यन्त्रिभूत-पुतिपुय-चीष-रेतसः लक्ष-

साध्याः । मूलपुरीषगन्धिरेतसश्च साध्याः साध्यसन्धयेति”

तत आर्त्तवदोषगुणादिकमुक्तं तच्च आर्त्तवयष्टे ४८०८
दर्शितम् । “लब्धगर्भावाश्चैतेषु च लक्षणान्वटशुक्रासङ्घ-
देवाविश्रानामन्यतमं क्षीरेणामिष्यत्वीचतरो वा विन्दून्-
दद्याद्दृष्टिषे नासापटे पुलकामायै न च ताद्विष्टीयेत्” ।

“भ्रूवृद्धाणां साक्षिध्याङ्गर्भः स्नादिधिपूर्व्वकः । कृत्तुचेला-
स्युचीजानां सामग्र्यादङ्गुरो यथा । एवं जातरूपवन्तो
महासत्वाचिरादुपः । मधन्मृणस्य मोक्षारः सुपत्न्याः पुत्रिणे
हृिताः । तत्र तेजोधातुः सर्व्ववर्णानां प्रभवः स यदा
गर्भोत्पत्तावच्छातप्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति,
पृथिवीधातुप्रायः कृष्णं, पृथिव्याकाशधातुप्रायः लण्यश्चामं,
तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्चामम् । यादृग्वर्णमाहारसुप-
सेवते गर्भिणी, तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते । तत्र
हृदिभागमप्रतिपन्नं तेजो जातव्यं करोति । तदेव रक्तानुगतं
रक्ताङ्गं, पित्तानुगतं शुक्राङ्गं, वातानुगतं विकृतासृमिति ।
भवन्ति चात्र । हृदिपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविकीयते ।
विसर्पित्वात्तं नाभ्यांस्तथा पुंसां समाममे । वीजेऽन्तर्वा-
युना भिन्ने द्वौ जीवौ कृत्तुमागतौ । यमाविलम्बिधीयेते
धर्म्मोत्तरपुरःसरो । पित्तोरत्यल्पजीवत्वादासेक्यः पुरुषो
भवेत् । सशुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायसंशयम् ।
यः पुतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंश्रितः । स योनि-
शेषयोग्यमाधाय लभते बलम् । स्ने गुदेऽङ्गुलचर्चयाः
स्त्रीषु पुंषु प्रवर्त्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेयैर्यैकं
शृणु चापरम् । दृष्ट्वा व्यवयमप्येषां व्यवये यः प्रव-
र्त्तते । र्यैकः स च विज्ञेयः पराङ्मुकं शृणु पञ्चमम् ।
यो भाष्यायासृतौ मोहादङ्गुलेव प्रवर्त्तते । ततः स्त्री-
चेष्टिताकारो जायते पराङ्मुकः । अतौ पुरुषवहापि
प्रवर्त्तताङ्गना यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेच्चर-
चेष्टिता । आसेक्यश्च सुगन्धो च कुम्भीकश्चेत्येकस्तथा ।
मरेतसस्तमो ज्ञेया अशुक्रः पराङ्मुकः ।

अनया विप्रकृता तु तेषां शुक्रवहाः विराः । हर्षात्
स्फुटत्वमायानि ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् । आहाराचार-
चेष्टाभिध्यादयोभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंशौ सनुपेयातां
तयोः पुत्रोऽपि तादृगः । यदा नाभ्यामुपेयातां उपरुन्धौ
कथञ्चन । सधन्धौ शुक्रमन्योन्यमनस्विकृत्य जायते ।
कृत्तुकाता तु वा नारी स्त्रे मँदुनमावहेत् । आर्त्तं
वायुरादाय कृत्तौ गर्भं करोति हि । मासि मासि विव-
र्त्तं गर्भिण्या समेनचक्षम् । कलत्रं जायते तस्या वर्द्धितं

पैतृकैर्गुणैः । सपेष्टविकृतप्राण्डविज्ञाततयय ये । गर्भो-
स्तेते स्त्रियायैव ज्ञेयाः पापकृता भृगवन् । गर्भो वात-
प्रकोपेण दोहृदे जातमानिते । भवेत् कुजः कुणिः पङ्क-
भूको भिन्निष्ठ एव च । मातापित्रोस्तु नास्ति कदा-
शुभैव पुराकृतैः । वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमा-
प्नुयात् । मलाक्षत्वादयोगाच्च वायोः पक्षाघातश्च ।
वातमूलपूरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि । जरायुषा
सुखे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते । वायोर्गर्भनिरोधाच्च न
गर्भस्थः प्ररोदिति । निश्वावोक्तावसङ्गोभस्त्रप्रान् गर्भोऽ-
धिगच्छति । मातुर्निश्चितोक्तामसङ्गोभस्त्रप्रवन्धवान् ।
सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ । तत्रेष्टसम्भवो
यच्च रोम्णामेतत् स्वभावतः । भाविताः पूर्वदेहेषु सततं
शास्त्रबहुयः । भवन्ति सत्वभूविदाः पूर्वं जातिस्मरानराः ।
कर्म्मणा नोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ताः
पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ।

अथातो गर्भावस्थानिपारोरे व्याख्यास्यामः । सौम्यं
शुक्रभार्तवमाग्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां सान्निध्यमन्व-
युना विगेषेण परस्परौषकारात्परस्परानुपहृत्परस्परानु-
प्रेषयाच्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुर्द्वीरयति ।
ततस्तेजोऽग्निर्लसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते
संसृज्यते चार्तवेन । ततोऽग्निर्गर्भसंयोगात् संसृज्य-
मानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञो वेदयिता
स्पृष्टा घ्राता दृष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्पृष्टा गन्ता
साक्षी धाता वक्ता योऽसाविश्वेवमादिभिः पञ्चाववाचकै-
र्नामभिरभिधीयते देवसंयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूता-
त्मना सहान्वलं सत्वरजसोभिरदेशाचरुरपरैश्च भावैर्वा-
युनाभिप्रेष्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते तत्र शुक्र-
बाह्यत्वात् पुमान्, आर्तवबाह्यत्वात् स्त्री, सास्यादुभयोर्न
पुंसकमिति । कृतस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्तवः ।
अष्टार्तवप्राप्त्यस्तोत्रे के भाषन्ते ।

भवन्ति चाल् । पीनप्रसङ्गादनां प्रसिद्धात्मसुखविज्ञात् ।
नरकामां प्रियकथां सक्तकुक्ष्यविमूर्ध्जाम् । स्मरद्भुजकुच-
योगिनाभ्यर्कजघनस्निग्धम् । हर्षैर्लक्ष्म्यपराङ्माप विद्या-
व्रतमतीमिति । नियतं दिवसेऽतीते सङ्घचल्यन्वजं यथा ।
अतौ व्यतीते नास्यास्तु योनिः संश्रियते तथा । मासे-
नोपचितं कासे घमनीभ्यान्दर्तवम् । ईषत् लण्णं विग-
न्धञ्च वायुवैनिमुखं नयेत् । तद्वर्षाद्वाद्यात्कासे वर्त्तमान-

मसृक् पुनः । जरापक्तशरीराणां याति पञ्चायतः जयम् ।
दुम्भेषु त पुमान् प्रोक्तो दिवसेषुऽन्यथाऽवला । पुष्पकासे
शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् । तत्र सद्योऽमृहीतग-
र्भावा लिङ्गानि त्रयो म्लानिः पिपासा सक्लिष्टवदनं
शुक्रयोष्णितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च येनेः । स्तनयोः क्षण-
सुखता रोमराज्यद्वन्द्वया । अलिपच्छाणि चाप्यस्याः
संमोक्ष्यन्ते विगेषतः । अक्षामतन्मूर्ध्वयति गन्धादुद्दिजते
शुभात् । प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भस्थ्या लिङ्गस्यते ।
तदा प्रभृद्येव व्यायामं व्यायामपतर्पणमतिकर्षणम् दिवा-
स्वप्नं रात्रिजागरणम् शोकं वानारोहणं भयसुकुटासनं
चैकान्तः स्नेहादिक्रियां योगितमोक्षणं चाकासे वेगविधा-
रणं च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भस्थ्या यो यो भागः
प्रपीड्यते । स स भागः शिथिलस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ।
तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतेष्मानि-
लैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सङ्घायते
यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत्तेशो, नपुंसकं चेदुर्दमिति ।
तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डा निर्वर्त्तन्ते ऽङ्गप्रत्य-
ङ्गविभागाश्च सूक्ष्मा भवन्ति । चतुर्थे सर्व्याङ्गप्रत्यङ्गविभागः
प्रव्यक्ततरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावाच्चेतनाचातुरभिव्य-
क्तो भवति, कक्षात् ? तत्स्थानत्वाच्छाङ्गभेदतुर्थे मासुभि-
प्रायमिन्द्रवार्येषु करोति द्विहृदयां च नारीं दौहदिनी-
माचक्षते । दौहदविमाननात् कुजं कुणिं खड्गं जडं
पामनं विजताक्षमनञ्च वा नारी सुतं जनयति । तस्मात्
सा यद्यदिच्छेत्तस्यै दापयेत् । सख्यदोहदा हि वीर्य-
वन्तम् चिरायुषं च पुत्रं जनयति । भवन्ति चाल् ।
इन्द्रिवांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।
गर्भाबाधभयात्तान् भिषगाञ्चल्य दापयेत् । सा प्राप्र-
दौहदा पुत्रं जनयेच्च गुणान्वितम् । अलव्यदौहदा गर्भे
लभेतात्मनि वा भयम् । येषु येषुन्द्रिवार्येषु दौहदे वै
विमानना । प्रजायेत सुतस्यात्तिस्तस्मिंस्तस्मिं सद्येन्द्रिये ।
राजसन्दर्शने यस्या दौहदं जायते स्त्रियाः । अर्थ-
वन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपटुकी-
शेवभूषणादिषु दौहदात् । अलङ्कारैरिष्यं पुत्रं ललितं
सा प्रसूयते । आश्वमे, संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसू-
यते । देवताप्रतिभावान्तु, प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने
व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाश्वने
पुत्रं सुपुंसुं धारयात्कम् । गवां मांसे च बलिनं
सर्व्यङ्ग्यसहजम् । माहिषे दौहदाच्छूरं रक्ताक्षं लोभ-

संयुतम् । वराहमांसात् खग्राणुं चरं सज्जनयेत्तु तम् ।
मार्गाद्विक्रान्तजङ्गलं सदा वनचरं सुतम् । स्मरान्दुर्विग्न-
मनसं निवृत्तभीतं च तेत्तिरात् । अतोऽनुक्तेषु या नारी
समाधायति दौहदम् । शरीराचारशीलः सा समानं
जनविष्यति । कर्मणा मोदितं जनोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।
यथा तथा देवयोगाद्दौहदं जनयेद्दृढि ।

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । यत्ते बुद्धिः । सप्रमे
सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः । अटमेऽस्मिन्मनोव्योज-
नत्वा ज्ञातयेत् जीवेन्मैत्र्यतभागत्वाच्च ततो बलिं मांशौ-
दनमन्त्रं दापयेत् । नवमदशमैकादशानामन्यतमे जायते
अतो, ऽन्यथा विकारी भवति ।

सातस्तु खलु रसवद्वावां नाद्यां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा
सास्य सातृराहाररसवीर्यमभिवर्द्धति । तेनोपस्नेहेनास्त्रा-
भिष्टब्धिर्भवति । असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गविभागमानयेकात्-
प्रभृति सर्वशरीरावयवात्सारिणीनां रसवद्वावां तिर्य-
ग्गतानां धमनीनामुपस्नेहे जीवयति ।

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः
शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदयमिति, कतवीर्यो
बुद्धेर्भवनस्य स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि
वर्द्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मू-
लत्वाच्चेष्टावा गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिर्गौत-
मस्तन्निवृत्तत्वात् सर्वमात्रसम्भवस्य । तत्तु न सत्यक्
सर्वङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य
सृष्ट्यात्वाद्रोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च । तद्यथा
चूतफले परिपक्वे केयराणां वास्यमज्जनः पृथग्दृश्यन्ते
कालप्रकर्षात्, तान्येव तस्यैव नोपलभ्यन्ते सृष्ट्यात्वात्तेषां
सृष्ट्याणां केयरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव
वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः । एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेषुङ्गप्रत्य-
ङ्गेषु सत्त्वपि सौख्यादनुपलब्धः । तान्येव कालप्रकर्षात्
प्रव्यक्तानि भवन्ति ।

तत्र गर्भस्य पितृजमातृजसजातजसत्वजसात्मजानि शरीर-
लक्षणानि व्याख्यास्यामः । गर्भस्य केयराङ्गानुलोमास्त्वनख-
दन्तशिरास्त्राङ्गधमनोरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि ।
मांसगोणितमेदोमज्जहृन्नाभिवक्त्रं हृन्नाभ्युदप्रभृतीनि सृ-
ष्ट्वानि मातृजानि । शरीरोपचयो बलं वर्धः स्थितिर्हार्-
निय रसजानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुः-
खादिकान्यात्मजानि । सत्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः । वीर्य-
मारोग्यं बलवर्णी मेधा च सात्मजानि ।

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदयनं भवति दक्षिणाक्षिम
हृत्त्वं च पूर्वं च दक्षिणं सकृद्युत्कर्षति बाहुल्याच्च पुद्गलमधे-
येषु द्रव्येषु दौहदमभिधायति स्त्रेषु चोपलभते पद्मोत्प-
लकुसुदास्नातकादीनि पुद्गलाम्बेव, प्रसन्नमुखवर्णा च भवति
तां ब्रूयात् पुल्लमियं जनयिष्यतीति । तद्विपर्य्यये कन्याम् ।
यस्याः पार्श्वद्वयसुव्रतस्मुरस्ताङ्गिगतसुदरं प्रागभिहितलक्षणं
च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् । यस्य मध्ये निम्नं
द्रोणोपभूतसुदरं सा युग्मं प्रसूते इति । भवन्ति चाल-
देवताप्राङ्गणपराः शौचाचारङ्किते रताः । महा-
गुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् । अङ्गप्रत्यङ्ग-
निर्धृतिः स्त्रभावादेव जायते । अङ्गप्रत्यङ्गनिर्धृत्तौ ये भवन्ति
गुणागुणाः । ते ते गर्भस्य विशेषवाचमाधर्मनिमित्तजाः ।

एवं याज्ञवल्क्यसुसुतादिवाक्यैः कायस्य पञ्च-
भौतिकत्वे स्थितेऽन्येऽपि भूतविशेषगुणादिभेदाः पदा-
र्थादर्थे उक्ता यथा । 'अस्य मांसं त्वचा स्नायूरोम
चैव त्वं पञ्चमम् । एते पञ्चविधा मोक्षा पृथिवी कठिना-
त्मिका । लाला मूत्रं तथा शुक्रं गोणितं मज्जपञ्चमम् ।
अपं पञ्च गुणा एते द्रवरूपाः प्रकीर्त्तिताः । लुधाह्वणा-
ऽऽमयं निद्रा व्यालस्यं क्षान्तिरेव च । उष्णाक्षका गुणारेते
तेजसः परिकीर्त्तिताः । धावनं गमनं भुक्तिराकुञ्चन-
प्रसारणे । एते पञ्चगुणावायोः क्रियारूपा व्यवस्थिताः ।
रागद्वेषौ तथा लज्जा भयं मोहस्तथैव । व्योम्नः पञ्च
गुणा एते शून्याख्ये शुपिरात्मनि । तत्वायं विशेषः
मनुष्यकायस्य पार्थिवत्वं, चन्द्रालोकस्यकायस्याप्यत्वं,
सूर्यादिलोकस्यकायस्य तेजसत्वं वायुलोककायस्य वाय-
व्यत्वम्, बाहुल्येन तत्तत्कायेषु पृथिव्यादिगुणाधिक्यो
पलब्धः । इतरभूतानान्तु उपपन्नकतामात्रं तदेतत्
गौतमैः सृ० भाष्येनोक्तिर्निरुद्धा यथा ।

"पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धे," २८०

तत्र सातुषं शरीरं पार्थिवम् । कस्मात् ? गुणान्तरोपलब्धे ।
गन्धवती पृथिवी, गन्धवच्छरीरम्, अवादीनामगन्धत्वात्
तत्प्रकृतगन्धं स्यात् न त्विदमवादिभिरसंयुक्त्या पृथि-
व्यारब्धं चेद्रेन्द्रियाणांश्रयभावेन कल्प्यत इत्यतः पञ्चानां
संयोगे सति शरीरं भवति भूतसंयोगोहि मिथः पञ्चानां
न निषिद्ध इति, आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरी-
राणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र इति स्वाल्पादि-
द्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयं, नावादिभ्योऽगमनारेण निष्प-
त्तिरिति । पार्थिवव्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निश्वासे-

साधोपनयेवातुभौतिकम्, गन्धस्पर्शरसस्वादकाशदानेभ्यः
पाञ्चभौतिकम्, त इमे सन्दिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान्
सूत्रकारः । कथं सन्दिग्धाः ? सति च प्रकृतिभावे भूतानां
धर्मोपलब्धिः, अस्ति च संयोगाप्रतिषेधात् सच्चिद्विज्ञा-
नामिति यथा स्वात्मासदकतेजोवायुकाशानामिति,
तदिदमेकभूतप्रकृति शरीरसमन्वयरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्य-
नुविधानात् स्यात् नत्वित्त्वमित्यंभूतम् तस्मात् पार्थिवं
गुणान्तरोपलब्धेः भा० ।

“श्रुतिप्रामाण्याच्च” ३५० २८ सू०

“सूयते ते भक्तुर्गच्छतात्” इत्यत्र मन्त्रे “पृथिवी ते शरीरमिति”
श्रूयते तदिदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति “सूय-
ते चतुः सृष्टोमि” इत्यत्र मन्त्रान्तरे “पृथिवी ते शरीरमिति”
श्रूयते, सेवं कारणादिकारस्य स्मृतिरभिधीयत इति,
स्वात्मादिषु च तत्त्वजातीयानामेककार्यारम्भदर्शनाद्विज्ञ-
जातीयानामेककार्यारम्भानुपपत्तिः” वात्स्या० भा०

सं० सूत्रेषु च “पाञ्चभौतिकोद्देशः” सू० पञ्चानां भूतानां
मिलितानां परिणामोद्देश इत्येकीयमतम् । “चातुर्भौतिक-
मित्येके” सू० । आकाशस्थानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् । एतच्च
चावांकादिभूते तत्काले भूतचतुष्टयस्य स्वीकारात् चावांकाग्रे
पिष्ठतिः । “ऐक्यभौतिकमित्यपरे” सू० । “पार्थिवमेव
शरीरमन्यानि भूतान्युपलक्षकमात्राणि । अथवा ऐक्य-
भौतिकमैकैकभौतिकमित्यर्थः ततश्च मनुष्यदेहे पार्थिवा-
याधिक्येन पार्थिवता । चन्द्रादिकेपु अवाद्यंयाधिक्ये-
न आप्यत्वादि । हिमकरकसुवर्णादीनामिव भूतान्तर-
संसर्गभावम्” भा० । उज्ज्वादिदेहालुङ्गा “संज्ञेषु पृथि-
व्योपोपादानम् असाधारणत्वात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत्” सू० ।
संज्ञेषु स्थावरः स्थावरदेहेषु पृथिव्योपोपादानम् असाधा-
रण्यात् आधिकादिभिरुत्कर्षात् अत्रापि काये पञ्च-
चतुरादिभूतजत्वव्यपदेशः पूर्ववत् इन्द्रियाणां भौतिकत्व
वदुपलक्षमात्रेणेत्यर्थः” भा० ।

शा० सू० भाष्ययोश्च शा० उ० सांसादीनां पृथिव्यादिकार्यत्व
स्वोक्ताकायस्य त्वभौतिकत्वं व्यस्थापितं यथा

“सांसादि भौतं यथाशब्दमितरयोश्च” सू० । “भूमेस्त्रिहत्-
कतायाः पुरुषेणोपयुज्यमानायाः सांसादि कार्यं यथा-
शब्दं निष्पद्यते । तथाहि (जा०) श्रुतिः “अन्नमग्नितं त्रिधा
विधीयते तस्य यः स्वविद्योधातुस्तत्परीयं भवति, यो मध्यम
स्तन्नासं, योऽग्निश्चक्षुः” इति । त्रिहत्कता भूमिरेवैषा
त्रीह्रियवाद्यन्नरूपेणाद्यते इत्यभिप्रायः । तस्याच स्व-

विष्टं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति मध्यममध्यात्मं
सांशं वर्धयति अग्निवन्तु मनः । एवमितरयोः रपतेजसा-
यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम् । सूत्रं लोहितं प्राणश्चापां
कार्यम् । अस्मि मज्जा वाक् च तेजस इति । अत्राह यदि
सर्वमेव त्रिहत्कतं भूतभौतिकम् अविशेषयुते “तासां त्रिहते
त्रिहतेमेकैकामकरोदिति” क्लृप्तसत्त्वार्थं विशेषव्यपदेशः
इदं तेजः इमा व्याप इदमन्नमिति तथाध्यात्ममिदमन्नस्याग्नि-
तस्य कार्यं सांसादि, इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि,
इदं तेजसाऽग्निस्तस्य कार्यं मज्जादि । अत्रोच्यते-

“वैशेष्यात् तदुपादस्तदुपादः” सू० । तुगन्धेन नोदितं
दोषमपनुदति । विशेषस्य भावे वैशेष्यं भूयस्त्वमित्येतत् ।
सत्त्वमि त्रिहत्करणे क्वचित् कस्यविद्भूतधातोर्भूयस्त्वपल-
भ्यते । अग्नेस्तेजोभूयस्त्वम्, उदकस्यावभूयस्त्वम्, पृथिव्या
अन्नभूयस्त्वमिति व्यवहारप्रसिद्धार्थं चेवं त्रिहत्करणम् ।
व्यवहारश्च त्रिहत्करणरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्त्वां न भेदेन भूत-
त्वयोगोचरोलोकस्य प्रसिद्धेः । तस्मात् सत्त्वमि त्रिहत्-
करणे वैशेष्यादेव तेजोवन्नविशेषवादे भूतभौतिकविषय
उपपद्यते” भा० ।

उत्तरपादे च बाहुल्यात् देहस्य त्वभौतिकत्वसुतं यथा ।
“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंजितं संपरिपूक्तः प्रन्निरूपणाध्यास”
सू० । तदन्तर प्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रतिपत्तौ देहधीर्ज-
भूतसूक्ष्मैः संपरिपूक्तो गन्धतोत्पन्नगन्धं कुतः ? प्रन्निर-
रूपणाध्यास । तथाहि प्रन्नः “वेद्य यथा सौख्यं ! पञ्च-
स्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” । निरूपणं च प्रति-
वचनं द्युपजन्त्यपृथिवीपुरुषयोर्वित्तु पञ्चस्त्वग्निषु अद्वा-
मेघवृष्ट्यन्तरेतराख्याः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा “इति तु
पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” तस्मा-
दग्निः परिवर्तितो जीवोऽरुहतीति गन्धते । नन्वन्या
श्रुतिर्जलकावत् पूर्व देहं न सुक्ष्मति यावद्देहान्तरं
न क्लामतीति दर्शयति “तद्यथा तृणजलायुक्तेति” । वत्सा-
ध्यपरिवर्तितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेह
विषयभावनया दीर्घाभावमात्रं जलकरोपभोयते इत्यविरोधः
एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्र-
भवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तर-
प्रतिपत्तौ कर्मवशाद्दृष्टिन्नामस्तत्वं भवति, केवलस्यैव वात्मनो
दृष्टिन्नामस्तत्वं भवति, इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवाभ्येव
तत् तत् भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोग-
स्थानमभिप्रतिष्ठते, जीवएव वा उत्पद्यन् देहाद्देहान्तरं

प्रतिपद्यते शुक्रद्वय उवाच दुष्टान्तरमित्येवमाद्याः ताः सर्वा-
यवानादस्तस्याः श्रुतिविरोधात्, ननुदाहृताभ्यां प्रप्र-
प्रतिवचनाभ्यां कोलाभिरङ्गिः संपरिष्फुरोर्हति इति
प्राप्नोति अप्यष्टद्वयवशासमर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन
प्रतिज्ञायते ? सर्वेरेव भूतसूक्ष्मः संपरिष्फुरोर्हतीत्यत
उत्तरं पठति ।

“तत्रात्मकत्वात् भूयस्त्वात् तद्व्यपदेशः” इति । तद्व्यपदेशेन
नोदितामाशङ्कामुच्छिन्नमिति तत्रात्मिकाद्यापः त्रिदशकणश्रुतेः
तास्त्वारम्भिकास्तत्पक्षभ्युपगतास्त्वितरदपि भूतद्वयसमवस्थाभ्युपग-
म्यं भवति तत्रात्मकश्च देशः त्रयाणामपि तेजोबदानां तस्मि-
न् कायैर्पल्लवैः पुनश्च तत्रात्मकः त्रिधातृकत्वात् त्रिभिर्वात
पिच्छेष्टः । न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभि-
रङ्गिराज्यं गच्छते । तस्मादभूयस्त्वामेवोऽयमापः पुरुष-
वचस इति प्रप्रप्रतिवचनयोरप्यष्टो न केवल्यपेक्षः । सर्व-
देशेषु हि रश्मिरोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो
धातुर्भूयिष्ठो देशेषूपलभ्यते ! नैव दोषः, इतरामेवमाश्रया
बाह्यत्वं सविष्यति, दृश्यते च शुक्रयोनि तल्लवणेषु देश-
बीजे द्रवद्रव्यवाहकम् । कर्म च निमित्तं कारणं देशा-
न्तरा रश्मेः कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृति
द्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि, कर्मसमवायिन्यश्वापः श्रद्धागष्टोदिताः
सह कर्मभिर्द्युलोकस्थेऽग्नौ ज्वलन् इति वक्ष्यति तस्माद-
व्यपां बाह्यत्वं प्रसिद्धिः । बाह्यत्वाद्याप्यष्टेन सर्वेषामेव
देशबीजानां भूतसूक्ष्माणां पादानमिति निरवद्यम् ।
तथा च त्रैभौतिकत्वं बाह्यत्वाभिप्रायेण ऐतरेयोपनिषदि
पाञ्चभौतिकत्वोक्तेः । यथा

“एष ब्रह्मैव इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि
च पञ्च महाभूतानि—पृथिवी वायुराकाश आपो क्योती-
भीत्येतानोमानि च क्षुद्रमित्राणीव बीजानीतराणि
चेतराणि वायुजानि च जातुजानि च स्वेदजानि चो-
द्भिज्जानि चान्द्रा गावः पुरुषा इक्षिनो—यत् किञ्चेदं
प्राणि जङ्गमं च पतलि च यज्ञ स्थावरम्, सर्वं तत्
प्रज्ञानेन प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेनो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा
प्रज्ञानं ब्रह्म” उप० ३५० ।

‘स एष प्रज्ञानरूप आत्मा ब्रह्म । अपरं सर्वं शरी-
ररूपप्राणप्रज्ञात्मानः करणोपाधिषु प्रविष्टो जलभेदगतसूर्य-
प्रतिबिम्बवद्विरसदगर्भः प्राणः प्रज्ञात्मा । एष एवेन्द्र
इन्द्रगुणवान् देवराजो वा । एषः प्रजापतिर्यः प्रथमजः
शरीरी, यतो सुखादिभिर्देवद्वारेणान्द्रादयो लोकपादा

जाताः । सप्रजो वा एषः प्रजापतिरेव एष वेऽप्येते
अग्न्यादयः सर्वे देवा एष एव । इमानि च सर्वं शरीरो-
पादानभूतानि—पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतान्यश्वाप्यष्टेत्यादि
लक्षणान्येतानि । किञ्चेमानि च क्षुद्रैरत्यर्कैर्मित्राणि
सर्पादीनि । इव गष्टोऽनर्कः । बीजानि कारणानि चेतराणि
चेतराणि च द्वैराश्रयेन चलाचलतया निर्दिष्टमानानि ।
कानि तानि ? इत्युच्यन्ते—असृज्जानि पञ्चादीनि । जातु-
जानि जरायुजानि मनुष्यादीनि । स्वेदजानि यूकादीनि
उद्भिज्जानि च उवादीनि । चान्द्राः, गावः, मनुष्याः,
इक्षिनः । अन्यश्च यत्किञ्चिददं प्राणिजातम् । किं तत् ?
जङ्गमं यज्ञलति पद्भ्यां गच्छति । यज्ञ पतलि आकाशेन
पतनशीलम् । यज्ञ स्थावरमचलं सर्वं, तद्व्यपदेशतः प्रज्ञा-
नेत्वम्—प्रज्ञाप्रिः प्रज्ञा, तच्च ब्रह्मैव, नीयते सत्ता प्रा-
प्यते अनेनेति नेत्वं, प्रज्ञा नेत्वं यज्ञ तदिदं प्रज्ञानेत्वम् ।
प्रज्ञाने ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयकाशेषु प्रतिष्ठितं प्रज्ञाश्रव-
मित्यर्थः । प्रज्ञानेनो लोकः पूर्ववत् । प्रज्ञाचक्षुर्वा सर्वं
एव लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । तस्मात् प्र-
ज्ञानं ब्रह्म । तदेतत् प्रत्यक्षमितसर्वोपाधिविशेषं सच्चिर-
ज्जनं निर्मलं निष्क्रियं शान्तमेकमद्वयं, नेति सर्वविशेषा-
पोहसंवेद्यं सर्वं यज्ञप्रत्ययागोचरं तद्व्यनविशुद्धप्रज्ञोपाधि
सम्बन्धेन सर्वज्ञमीश्वरसंज्ञं भवति । सर्वसाधारणा-
व्याकृतजगद्बीजप्रवर्तकं नियन्त्रित्वादनर्थाभिसंज्ञं भवति ।
तदेव जगद्बीजभूतबुद्ध्यात्मभिमानलक्षणचिरसदगर्भसंज्ञं
भवति । तदेवान्तराश्रयोद्भूतप्रथमशरीरोपाधिमहिराट्
प्रजापतिसंज्ञं भवति । तदुद्भूतान्द्राद्युपाधिमहदेवता-
दिसंज्ञं भवति । तथा विशेषशरीरोपाधिषु पञ्चा-
दित्यस्यार्थान्तेषु तत्तन्नामरूपलभाभो ब्रह्मण्यष्टादेवैकं सर्वोपा-
धिभेदभिन्नं सर्वं प्राणिभित्तार्किकैश्च सर्वप्रकारेण ज्ञाय-
ते विकल्प्यते चानेकधा । एतमेकं वदन्यस्मिन् मनुष्ये
प्रजापतिम् । इन्द्रमेकेऽपरे प्राणसपरे ब्रह्म याज्ञतमि-
त्याद्या स्मृतिः” शाङ्करभाष्यम् ।

कथादस्तावद्व्योस्तु कायस्य पाञ्चादिभौतिकत्व
निराकरणेन एकैकभूतारभ्यत्वं व्यवस्थापितं यथा
“पृथिव्यादि कार्यद्रव्यं त्रिविधं—शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञ-
कम्” क० सू० । तत्र शरीरत्वं प्रत्यक्षवदात्मसंयोगा-
समवायिकारणवत्क्रियावदन्यावयवित्वम् उपाधिभेदः
न तु शरीरत्वं जातिः पृथिव्यादिना परापरभावावुप-
पत्तेः” उपस्कण्डवृत्तिः । तथा च शरीरत्वम् अन्तर्भावय-

विभावृत्तित्वे सति चेष्टावदुत्तिजातिमत्त्वं । इत्यतः-
पृथिवीत्वद्रव्यत्वमत्तादिवारणाय सत्यन्तम् । घटत्वादिवार-
णाय चेष्टावदुत्तिजाति । घटशरीरसंयोगादिवारणाय
जातोति । मनुष्यत्वमैवात्तादिवारणाय मानुषादि-
शरीरे लक्षणसमन्वयः । इत्यादावपि चेष्टा चरुत्वेव
आध्यात्मिकत्वापेक्षया चरुत्वेव भगवत्तत्सरोहणादिकं
न स्यात् । कस्यभेदेन चरुत्वेव शरीरस्य नानात्वात् चरुत्वेव-
त्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः ननु शरीरत्वं जातिः
पृथिवीत्वादिना सङ्करात् नापि चेष्टाचरुत्वम् निश्चेष्ट-
शरीरेऽप्यप्येः ।

“इदानीं शरीरस्य त्वमौतिकत्वात्तुभौतिकत्वप्रवादं
निराकर्तुमाह” उपस्तरहतिः ।

“प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न
विद्यते,” सू०

“यदि मन्त्रक्रेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं शरीरं
भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्य-
तोनां संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टा-
न्तद्वारकं सूत्रं, पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः ।
क्रेदपाकादयस्तु उपपन्नकजलानुगत एव, चातुर्भौति-
कमप्येवम् । नन्वस्तु त्वमौतिकम्, त्वयाणां भूतानां प्रत्य-
क्षत्वादिति चेन्न विजातीयारम्भस्य प्रतिषेधात् । एकस्य
गुणस्याप्यविवर्तिन गुणानारम्भकत्वात् । तथा च यदि पृथिवी-
जलाभ्यामारम्भः स्यात् तदा तदारम्भमग्न्यमरसञ्च स्यात् !
एवं पृथिव्यजलाभ्यामग्न्यमरसरूपमरसञ्च स्यात् ! पृथिव्यजला-
भ्यामग्न्यमरसरूपमरसस्यैव स्यादित्याद्युक्तम्” उ० उक्तिः
“गुणान्तराभावाच्च न त्वात्मकम्” सू० ।

“पृथिव्यग्नेजसां प्रत्यक्षाणामेवारम्भं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि
यदि तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वे-
दस्ति एकस्य गन्वादेरारम्भकत्वस्योक्तत्वात् तथाच न
त्वात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूतत्वात्तत्त्वमपीत्यर्थः ।

कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलब्धः ? इत्यत-
व्याहृ” उक्तिः । “अणुसंयोगमूलप्रतिषेधः” सू० “मिथः
पञ्चानां भूतानां परस्परसुपटम्भकतया संयोगो न
निषिध्यते, किन्तु विजातीययोरण्वोर्द्रव्यं प्रत्यक्षमवावि-
कारणं संयोगो न्येथ्यते । तथाच तदुपपन्नात् पाकादीनां
शरीरे भवत्युपलब्ध इति तर्हि किंप्रकृतिकनिर्दं मानुषश-
रीरम् ? इत्यत्र गौतमीयं सूत्रमुपपत्तिवते “पार्थिवं तदुपि-
श्रेष्ठगुणोपलब्धेः” (पाठान्तरम्) पृथिवीविशेषगुणो गन्धो

मानुषशरीरे व्यानाशमनपायी इत्यन्ते, पाकादयस्तु शुष्क-
शरीरे नोपलब्धन्ते इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्वा-
भाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्यवस्थितेः” उपस्तरहतिः ।

वेदान्तिनस्तु मनुष्यादिकायस्य पाञ्चभौतिकत्वमेव प्रति-
पेदिरे । तच्च प्रमेयविवरणोपन्यासे उक्तं तच्च ईदं ४८०
दर्शितम् । चावांकास्तु कायस्यैव भोक्तृत्वं मन्वन्ते तन्मतं
तत्रैव निराकृतं तच्च ईदं ४८० दर्शितम् ।

अत्रेदमभिधीयते । प्राधान्येन यदोक्तं भूतारब्धत्वं तथापि
कस्य मानवदेहारम्भकत्वम् तद्विवेचनीयम् । प्रागुक्तमु-
क्तवाक्येन वा० वाक्येन प्रत्यक्षेण अवरोहणज्दे ४४० पृ०
दर्शितया० सूत्रभाष्येण वक्ष्यमाणैतरेयमुक्त्या च शुक्रयोषि-
तयोरेव योनिनिषेधेण चेतनाधिष्ठाने देहारम्भस्योक्त-
त्वात् शुक्रयोषितयोरुपादानत्वं युक्तं ताभ्यामेव देहा-
रम्भत्वात् शुक्रयोषितोपादानवत्वात् देहस्याप्यत्र शुक्रस्य
तैजसत्वात् तैजसत्वञ्च युक्तं, न्तुतौ “वेत्य यथा सौम्य !
पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवन्तीति” प्रश्ने
“इति तु पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति”
प्रतिवचने च वा० उ० पुरुषगर्भवाच्यदेहेन्द्रियसंघातस्य
अव्ययत्वसक्तम् शुक्रस्य च जीवाद्योपादनकत्वेन पार्थि-
वत्वमपि “आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”
इति मनुना प्राग्दर्शितेन याज्ञ० वचनेन च व्यसोपादान-
कत्वस्योक्त्या च पार्थिवत्वसिद्धेः । तथा च नृवत्त्वेन त्वात्म-
कत्वमेव मानवदेहानां युक्तम् अतएव “त्वात्मकत्वात्तु भूय-
स्त्वात्तद्व्यापदेशः” शा० सू० त्वात्मकत्वमेवोक्तं तेन पाञ्च-
भौतिकत्वोक्तिरितरभूतोपपन्नकतामात्राभिप्राया । नुव्या
मलवदागमेव विरोधात् कायस्य एकभूतारब्धत्वात्तुमानं
नराश्विरःकपालशुचित्वात्तुमानवत् न प्रसरति । ईदं ४८०
दर्शितविवरणोपन्यासोक्तदिशा पाञ्चभौतिकत्ववत् त्वमौ-
तिकत्वस्याप्युपपत्तेरिति ।

गर्भत उत्पत्तिप्रकारः ऐतर्योपनिषदि तदुभाष्ये च
दर्शितो यथा-

“पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतसदेतत्
संयतोऽङ्गैर्यज्जैः सन्भूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति । तदादा-
स्तिद्यां सिञ्चत्यथैतज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ।

तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा ।
तच्चादेनां न हि नस्ति चास्मैतमात्मानमल गतं भावयति ।

सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्रीगर्भं विभर्ति
सोऽय एव कुमारं जन्मनोऽप्येऽभिभावयति । स यत् कुमारं

जन्मनोऽप्येऽभिभावयति आत्मानमेव तद्भाषयत्येषां लोकानां सन्त्या एवं सन्ता हीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ।” उप०

“वैराग्यहेतोरयमेवाविद्याकाशकर्मवान् यथादिकर्म कथा अस्माल्लोकादुध्मादिकमेव चन्द्रनसम्भाष्य लोचकमां उच्छ्वादिक्लमेणमं लोकं प्राप्यान्नभूतः पुरुषेऽग्नौ कृतः । तस्मिन् पुरुषे ह वै चयं संसारी रसादिक्लमेणादितः प्रथमं रेतोरूपेण गर्भो भवतीति तदाह तदेतत् पुरुषे रेतस्तेन रूपेणेति । तच्चैतद्रेतोऽज्ञमवस्य पिण्डस्य सर्वेभ्यः अङ्गेभ्यो रसादिक्लमेभ्यस्तेजः साररूपं शरीरस्य, सम्भृतं परिनिष्पन्नं तत् पुरुषस्याऽऽत्मभूतत्वादात्मा । तमात्मानं रेतोरूपेण गर्भभूतमात्मानमात्मन्येव स्वशरीरे एव विभक्तिं धारयति । तद्रेतो यदा यस्मिन् काले भाव्यां कृतमती तस्यां योपाऽग्नौ स्त्रियां सिञ्चति । उपगच्छन्त्य तदेतद्रेत आत्मानो गर्भभूतं जनयति पिता । तस्य पुरुषस्य स्थानाद्विगमनं रेतःसककाले रेतोरूपेणास्य संसारिणः प्रथमं जन्म प्रथमावस्थाभिर्व्याक्तः ।

तदेतदुक्तं उरलादसावात्माऽसुभात्मानमित्यादिना । तद्रेतो यस्यां स्त्रियां सिक्तं सत् तस्या आत्मभूयमात्माव्यतिरेकतां यथा पितुरेवं गच्छति प्राप्नोति यथा स्वमङ्गं स्तनादि तथा तददेव । तस्माद्वेतोरेनां मातरं स गर्भो न हि नस्ति पितृकादिवत् । यस्मात् स्तनादि स कृवदात्मभूयं गतं तस्मात् हि नस्ति न बाधते इत्यर्थः । साऽन्तर्ध्वो एवमस्य भर्तुरात्मानमवात्मन उदरे प्रविष्टं गतं बुध्वा भावयति वद्वयति परिपालयति गर्भविक्षायाणादिपरिहारमनुकूलायनाद्युपयोगञ्च कुर्वती । सा भावयित्वा वद्वयित्वा भर्तुरात्मानो गर्भभूतस्य भावयितव्या रक्षयितव्या च भवती भवति । न ह्युपकारप्रत्युपकारमन्तरेण लोके कस्याचित् केनचित् सम्भव्य उपपद्यते । तं गर्भं स्त्रो यद्योक्तेन गर्भधारणावधानेन विभक्तिं धारयति प्राग्जन्मनः । सा पिता अप्य एव पूर्वमेव कुमारं जातमात्रं जन्मनोऽध्यर्तुं जन्मनो जातं कुमारं जातकर्मादिना यद्भाषयति तदात्मानमेव भाषयति पितृरात्मैव पुत्ररूपेण जायते । तथा ह्युक्तं “पतिजांसां प्रविशतःत्यादि” तत् किमर्थमात्मानं पुत्ररूपेण जनयित्वा भाषयति ? उच्यते—एषां लोकानां सन्त्या अविच्छेदावेत्यर्थः । विच्छेदोरन् हीमे लोकाः पुलोत्पादनादि यदि न कुर्युः ते च पुलोत्पादनादिकर्माऽविच्छेदेनैव सन्त्या हि प्रवत्यरूपेण वर्तन्ते यथादिमे लोकास्तस्मात्तदविच्छेदाय तत्कर्तव्यं न सोवावेत्यर्थः । तदस्य

संसारिणः पुंसः कुमाररूपेण सादृश्यदराद्यन्निगमनं तद्रेतो रूपामेकया द्वितीयं जन्म द्वितीयावस्थाभिर्व्याक्तिः अस्मि पितुः” याहुरभाष्यम् ।

स्यावराणांमपि भोगायतनदेहवचनसि । तदेतदुल्लिख्यशब्दे ८०८८० उक्तप्रायसपि सां० सू० प्र० भाष्यव्योक्तं दर्शितं यथा । “न बाह्यबुद्धिनियमो ह्यनुगुलमस्ततौपधिवनस्यति-तृणवीरदादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत्” सू० । “न बाह्यज्ञानं यत्वास्ति तदेवं शरीरमिति नियमः किन्तु उच्चादीनामनलः सन्तानामपि भोक्तृभोगायतनं शरीरं सन्तव्यम् । यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्तृधिवानं विना सनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तददेव उच्चादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः “अथ यदेकां शाखां जीवो जहात्य स शृण्वतीत्यादिरिति” । न बाह्यबुद्धिनियम इत्यंशस्य उचकस्तत्वेऽपि स्तवद्वयमेकोक्तमेत्यमेव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम्” भा० । “सृतेच” सू० । “शरीरजैः कर्मदोषैर्वीति स्यावरतां नरः । बाविकैः पलिष्टगतासु मानभैरन्यजातितसु” इत्यादि-श्रुतेरपि उच्चादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः । ननु उच्चादिष्वप्येवं चेत्तन्मतेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्ताह ।

“न देहमालतः कर्माधिकारित्वं वैगिष्ट्युतेः” सू० । “न देहमालेण धर्माधर्मोत्पत्तिवोग्यत्वं जीवस्य, कुतः ? वैगिष्ट्युतेः, प्राज्ञाणादिदेहविशेषत्वे नैवाधिकारश्रवणादित्यर्थः” भा० ।

तस्य कायस्य पाह्विध्यं सां० सू० भा० उक्तं यथा । “सूत्रशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति” भा० । “कण्ठा-जाग्रजजरायुजोद्धिक्कासाह्वित्तकसांसिद्धिकं चेति न निवसः” सू० । “तेषां सत्त्वेषां भूतानां लीयदेव योजानि भवन्ति अणुजं जीवत्सुद्धिज्जाति” कृताश्रयज्जादिरूपं शरीर-त्वविध्यं प्रायिकाभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः । यतः कण्ठा-जादिष्वह्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः । तत्रोपज्ञा दन्द-न्युकादयः । अणुजजाः पक्षिसर्पादयः । जरायुजा सनुष्यादयः । उद्धिक्का उच्चादयः । सङ्कल्पजाः सनकादयः । सांसिद्धिका सन्ततपक्षादिसिद्धिजाः । यदा रक्तवीजशरीरोत्पन्नशरीरादयः इति” भा० ।

कणादेन संक्षेपेण कायस्य योनिजायोनिजत्वभेदेन द्वैविध्यसूक्तम् तच्च अयोनिजशब्दे १४०८० दर्शितम् । प्रकारान्तरेण कायस्य चातुर्विध्यसूक्तं सां० सू० भा० यथा । “लिधा त्रयाणां व्यस्य कर्मदेहोपभोगदेहोभवदेहाः”

सू० त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्र-
कारो देहविभागः, कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः ।
तत्र कर्मदेहः परमधीनताम्, भोगदेह इन्द्रादेनाम्, उभय
देहश्च राजर्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा
विभागः । अन्यथा सर्वस्वैव भोगदेहत्वापत्तेः । चतुर्थमपि
शरीरमाह भा० ।

“न किञ्चिदप्यनुशयिनः” सू० । “विद्यादनुशयं देवं
पञ्चाक्षापातुतापयोः” इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विर-
क्तानां शरीरमेतन्नयविलक्षणमित्यर्थः । यथा दत्ता-
त्रेयजडभरतादीनामिति भा० ।

सर्वेषु च कायेषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं
तदेतत् सां० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूर्तिभावप्रस-
ङ्गात्” सू० ।

“भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य
शरीरस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापारभावे शुक्ल-
योषितयोः पूर्तिभावप्रसङ्गात् सृष्टदेहवदित्यर्थः । तथा च
रससञ्चारादिव्यापारविशेषेः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं
धारकत्वादिति भावः । ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भ-
वति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्या-
पारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह भा० ।

“अन्तःस्थित्वा स्थास्यधितिर्नैकान्तात्” सू० । “देहनिर्माणे
व्यापाररूपमधिष्ठानं स्थापितव्येतेनस्यैकान्तात् साक्षाद्भासि,
किन्तु प्राणरूपमन्तःस्थित्वा, यथा राक्षः पुरनिर्माणे रत्यर्थः ।
तथा च प्राणस्याधिष्ठानत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठानत्वं
प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलालादीनां घटादिनि-
र्माणेष्वेवम् । विशेषस्तत्र तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेष्टव्युप-
योगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकसृष्टित्वादिति । यद्यपि प्राणाधि-
ष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणसंयोगोऽ-
प्येवमेतत् पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादिवाशयेन
भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् भा० ।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र-
स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमभेदात् द्विविधः । तत्र व्यष्टि
कायोऽक्षदादीनां, तदुत्पत्तिप्रकारो विस्तरेण दर्शितः ।
समष्टिकायस्तु विराट्पञ्चवाच्यः । तस्योत्पत्तिप्रकारः
संक्षेपेण ऐतरेयोपनिषदि तदुभाये च दर्शितो यथा ।

“स ऐक्षतेमे तु लोका लोकपालान् सृजा इति ।
सोऽङ्ग एव पुरुषं ससृज्जन्तुर्भवत्” उपनि० ।

“सर्वं प्राणिकर्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लो-
कान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवैक्षत-इमे त्वम्भःप्रभृतयो
मवा सृष्टा लोकाः परिपालयितुर्वाजता विनश्येयुः,
तस्मादेवां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितृन्
सृजेऽहमिति । एवमीक्षित्वा सोऽङ्ग एवाप्रधानेभ्यः
पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः ।
पुरुषं पुरुषप्रकारं शिरःपाण्यादिमत्तं ससृज्जन्तुः सस-
पादाय सृष्टिपट्टमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्च्छयत् संसृजि-
तवान् सम्यक्स्थितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः” शाङ्ख०भा०

“तन्मध्यतपसस्याऽभितप्रस्य सुखं निरभिद्यत यथाशङ्कम्,
सुखाद्वाग्वाचोऽग्निः, नासिके निरभिद्योतं, नासिकाभ्यां
प्राणः, प्राणाहायुः, अलिणो निरभिद्योताम्, अलिण्याञ्जलुच-
लुप आदित्यः, कर्णौ निरभिद्योतं, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्रा-
द्विष्टः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोभभ्यश्चोप-
धिवनस्पतयो, हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपाना-
न्मूत्राः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः” उप० ।

“तं पिण्डं पुरुषविधसृष्टिद्विष्टाभ्यतपत् तदभिध्यानं
सङ्कुलं जतवानित्यर्थः । “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः
तस्याभितप्रस्येश्वरसङ्कुलेन तपसाभितप्रस्य पिण्डस्य सुखं निर-
भिद्यत सुखाकारं सुषिरमजायत । यथा पलिणोऽण्डं
निरभिद्यते एवम् । तस्यालिभिर्द्वान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं
निरवर्त्तत ततोवाचस्तर्द्धाधस्तात्तान्लोकापालः । तथा
नासिके निरभिद्योताम्, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणा-
हायुरिति सर्वत्राधिष्ठानं धरणं देवता च त्वयं क्रमेण
निर्भिद्यमिति । अलिणो कर्णौ त्वक् । हृदयमन्तःकरण-
धिष्ठानम् । मनोऽन्तःकरणम् । नाभिः सर्वप्राणनिबन्धन-
स्थानम् । तस्यादपानसंयुक्त्वादपान इति पायुन्द्रिय-
मुच्यते । तस्याधिष्ठात्री देवता सृष्ट्युपायान्तरं तथा, शिश्नं
निरभिद्यत प्रजनेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतोविसर्गाथत्वात्
ह रेतसा उच्यते रेतस आपः इति भा० ।

एवं साधितैवतेन्द्रियादिष्टदिसङ्ख्या सृष्टदेवतानां यथा-
यतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

“ता अज्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति” उप० ।

“ता देवता ईश्वरोऽज्रवीत्-इष्टमासांसिदमधिष्ठानमिति
मत्वा, सर्वं हि स्वयोन्युप रमन्ते, अतो यथाऽऽयतनं
यस्य यद्वदनादिक्रियायोग्यमायतनं तत्राविशेति” भा० ।

“अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशद्वायुः प्राणोभूत्वा नासिके
प्राविशदादित्यञ्जलुर्भूत्वाऽलिणी प्राविशद्विष्टः श्रोत्रं

भूत्वा कर्षीं प्राविशन्नेषधिवनस्ततो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन् चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् स्मरूपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशत्" उपनि० ।

"तदास्त्वित्यनुत्तां प्रतिबन्धं ईश्वरस्य नगर्थाविव बला-
धिकृताः । अग्निर्वाग्भिमानी वागेव भूत्वा स्नां योनिं
सुखं प्राविशत्तद्योक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके । आदि-
त्योऽक्षिणो । दिग्ः कर्षी । औषधिवनस्ततयस्त्वचम् ।
चन्द्रमा हृदयम् । स्मरुणाभिम् । आपः शिश्नं
प्राविशन्" भा० ।

विस्तरस्तु भाग० २ स्क० १० अ० उक्तोपमा

"पुरुषोऽण्डं विनिर्भेद्य यदासौ स विनिर्गतः । आ-
त्मनोऽयनमन्विच्छन् पुरुषोऽस्मात्तच्छुचिः शुचोः" ११ ।

"उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन् "यदुताहं त्वया
पृष्ठो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपास्त्रास्त्रे" इति
प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो
वैराजः अण्डं विनिर्भेद्य पृष्ठकृत्स्नं विनिर्गतः पृष्ठकृ-
त्स्थित इत्यर्थः अयनं स्थानमन्विच्छन् यतः शुचिः स्वयं
अतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्मात्तो-
मसर्ज" ११ श्रीधरः ।

"तास्वात्मीत् स्मरुटासु सङ्घसं परिवह्वरान् ।
तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवः" १२ ।

"असु निवासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति
तेन अणुवासेन, यत् यस्मात् पुरुषो नरः तस्मादुद्भवो यासां
तानारा आपोऽयनमस्य इति नारायण इत्यर्थः । तदुक्तं

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्तनवः । अयनं
तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः कृतः इति" १२ श्रीधरः

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीवएव च । यदनु-
पप्लवतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" १३ ।

"तस्य प्रभावमाह द्रव्यरुपादानं, कर्मादीनि निमि-
त्तानि, जीवो भोक्ता यस्याऽनुपप्लवतः सन्ति कार्यलभा
भवन्तीत्यर्थः" १३ श्रीधरः ।

"एको नानात्वमन्विच्छन् योगतत्त्वात् सत्तत्त्वितः ।
वीर्यं हिरण्यस्य रेतो मायया व्यसृजत् त्रिधा" १४ ।

"योगएव तत्त्वं श्रद्धा तस्मात् । वीर्यं गर्भरूपं देहं
हिरण्यमपि प्रकाशवज्जलम्" १४ श्रीधरः ।

"अधिदैवमाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः । अधैकं
पौरुषं वीर्यं त्रिधाऽभिद्यत तत्पटुम्" १५ ।

"तस्यैव प्रपञ्चः अधीत्यादिना" १५ श्रीधरः ।

"अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । ओजः
सङ्कोचं जज्ञे ततः प्राणो मज्जानऽसुः" १६ ।

"अन्तःशरीर आकाशः तस्मात्, त्रिधाश्रया तत्र
विविधं चेष्टमानस्य सतः, ओजः इन्द्रियशक्तिः, सङ्कोच-
शक्तिः, बल-देहशक्तिः, ततः श्रवणात्मकात् सूक्ष्माद्रूपात्
प्राणः सूत्राख्यः मज्जान् सुख्यः असुः प्राणः सर्व-
पाम्" १६ श्रीधरः ।

"अनुप्राणानि यं प्राणाः प्राणान् सर्वजन्तुषु ।
अपानान्नपानानि नरदेवमिवाऽनुगाः" १७ ।

"महत्त्वं दर्शयति अन्निति यं प्राणान् चेष्टां कुर्वन्
प्राणा इन्द्रियाणि अनुपयात् प्राणानि चेष्टां कुर्वन्ति
अपानान् चेष्टां त्यजन् अनु अपानानि चेष्टां त्यजन्ति,
राजानमनु भूत्वा इव" १७ श्रीधरः ।

"प्राणेन क्षिपता क्षुत्तडन्तराजायते विभोः । पिपा-
सतो जलतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत" १८ ।

"क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तडादिकन्तु विराड्
जीवामेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायते अ ततः जलतो
भर्जयितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तम-
भूत्" १८ श्रीधरः ।

"सुखतस्तानु निर्भिद्यं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो
नानारसो जज्ञे जिह्वा योऽधिगम्यते" १९ ।

"तानु अधिष्ठानं, जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः
वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं
देवता विषय इत्येतद्व्युत्पत्त्यमनुक्तमप्युक्तम्" १९ श्रीधरः ।

"विवर्जोऽस्त्वतो भूम्नो वज्रिर्वाग्व्याहृतं तयोः । जले
वै तस्य सुविनिरोधः समजायत" २० ।

"विवर्जोऽस्त्वमिच्छोऽस्त्वतएव वज्रिर्देवता वाक् इन्द्रियं
व्याहृतं भाषणं तयोरिति इन्द्रियदेवताधोनत्वं कर्मणो
दर्शयति" २० श्री० ।

"नासिके निरभिद्यतां दोषयति नमस्त्विति । तत्र
वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिह्वतः" २१ ।

"नमस्त्विति प्राणवायौ दोषयति दोषयमाने अत्यन्तं
प्रचलति सति । तत्र नसि नासिकायां वायुदेवता गन्धं
वहतीति तद्या, अनेन गन्धो विषयो दर्शितः घ्राण इन्द्रियं
जिह्वतः गन्धं गृह्णीतुमिच्छतः" २१ श्रीधरः ।

"यदात्मनि निरात्रोक्तमात्रानु दिव्यतः । निर्भिद्ये
अक्षिणो तस्य ज्योतिश्चतुर्गुणपङ्कः" २२ ।

“निरालोकं प्रकाशमन्यम् आसीदिति शेषः निर्म-
लिकमतिवदव्ययोभावः । तदा आत्मानं देहं चकारा-
दन्यच्च वस्तु दिशतः अजिणी स्थानं ज्योतिरादित्यो
देवता, चलुरिन्द्रियं, ततो गुणस्य रूपस्य यद्यप्यहम्
अनेन रूपं विषयो दर्शितः” २२ श्रीधरः ।

“बोध्यमानस्य क्वपिभिरात्मनस्तज्जिह्वतः । कथं
च निरभिद्योतां दिशः श्रोत्रं गुणयज्ञः” २३ ।

“क्वपिभिरैवंबोध्यमानस्य तदात्मनः प्रबोधनं यज्ञीत-
मिच्छतः ततो गुणयज्ञः यज्ञयज्ञम्” २३ । श्रीधरः ।

“वस्तुनो हृदकाठिन्मज्जुगुर्व्योषा शीतताम् । जिह्वत-
स्तदः निर्भिन्ना तस्यां रोम महीरुहाः” २४ ।

“हृदत्वञ्च काठित्वञ्च मज्जुत्वञ्च गुरुत्वञ्च आठणात्वञ्च
रूपदुष्णत्वं शीतताञ्चेत्यर्थः । यद्यप्यलुप्तत्वमपत्वगीन्द्रिय-
विषयमेव तथापि तस्य जिह्वाभावात् व्योषात्वमित्युक्तं
गुरुत्वमिति प्राटे वज्रादेश्चान्दसः । वस्तुन एतान् धर्मान्
जिह्वतस्तत्किमिन्ना त्वमिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः ।
तस्यां रोमाणि, इन्द्रियं, महीरुहाश्च देवता जाता वस्तुनि
हृदोनोत्तोलिते मज्जुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात्तयोरपि त्वमि-
न्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः २४ । श्रीधरः ।

“तत्र चान्नर्बहिर्वातस्तत्रालम्बगुणोदतः” २५ ।
तत्र त्वचि अन्नर्बहिश्च वातो वायुर्वतः आहृत्यस्थितः कर्त्तरि
निष्ठा । कथम्भूतः ? त्वचा लब्धो गुणस्पर्शो येन । अयमर्थः
त्वमिन्द्रियमेव बहिःकण्डूतिमङ्गितं स्पर्शं गृह्णत् रोमगण्डे-
नोच्यते । तत्र महीरुहाणां देवतात्वम् । अन्नर्बहिश्च स्पर्शं
गृह्णत् तदेव त्वगण्डेनोच्यते तत्र वातो देवता । तथाच
हृतीये वक्ष्यति “त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्णोऽभो-
प्रधोः । अयेन लोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते ।
निर्भिन्नान्यस्य ममाणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् । प्राणि-
नांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते” इति । तत्र ममा-
न्योति ममापलजिता त्वमियथेः प्राणेनांशेनेति प्राण-
वायुना व्याप्रेन त्वमिन्द्रियेणेत्यर्थः । बहुचक्षुतौ त्वेक एवां-
शोनिर्दिष्टः “त्वञ्चनिरभिद्यत त्वचोऽलोमानि लोमभ्य
व्योषधिवनस्तय इति” २५ । श्रीधरः ।

“हृत्तौ रुहृदुस्तस्य नानाकर्मचिकीर्षया । तयोस्तु
बलवानिन्द्र आदानसुभवाश्रयम्” २६ ।

“रुहृदुः निर्भिन्नौ बलमिन्द्रियम् इन्द्रो देवता तदुभ-
वाश्रयम् आदानं कर्म” २६ । श्रीधरः ।

“गतिं जिगीषतः पादौ रुहृतातेऽभिकामिकाम् ।

पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः” २७

“अभिकामिकाम् अभीष्टां विहितमित्यर्थः । पद्भ्यां सह-
यज्ञो विष्णु रेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः । कर्मभिरिति
गत्वास्वकर्मशक्तिरिन्द्रियसक्तं हव्यं क्रियते इति गति-
प्राप्तं यज्ञार्थं हव्यं विषय इत्युक्तं नृभिरिति व्यष्टि-
जीवेषूपीयमेव रीतिरिति दर्शयन्नाधिकारित्वं यज्ञादीनां
दर्शयति” २७ श्रीधरः ।

“निरभिद्यत शिञ्जो वै प्रजानन्दास्तुतार्धिनः । उप-
स्य आसीत् कामानां प्रियं तदुभयान्वयम्” २८ ।

“प्रजा अपत्यम् आनन्दोरिति, अस्तुतं स्तुर्गादि तदर्थिनः
शिञ्जोऽधिष्ठानम् उपस्य इन्द्रियं प्रजापतिवासीदिति
ज्ञेयम् । तदुभयान्वयम् इन्द्रियदेवतान्वयम् । कामानां
स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि प्रियं सुखम्” २८ श्रीधरः ।

“उत्सिखन्तोर्धार्तुमलं निरभिद्यत वै गुदम् । ततः
पाशुस्ततो मित्त्र उत्तमं उभयान्वयम्” २९ ।

“धातुमलं भुक्ताद्यादीनाम् असारायं त्वक्तुमिच्छोः
गुदपायुमित्युक्तं अधिष्ठानेन्द्रियदेवताविषयाः” २९ श्री०

“आसिष्ठोः पुरःपुर्था नामिद्वारमपानतः । तत्रा-
पानस्ततो मृत्युः, पृथक्त्वसंभयान्वयम्” ३० ।

“पुर्था देहात् पुरा देहान्तराणि आसिष्ठोः सर्वतो
गन्तुमिच्छोः, निरभिद्यत इत्यनुपपन्नः । अपानतः अपग-
च्छतः पृथक्त्वमरणं । नाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाभ्यां हि
प्राण्यापानयोर्बन्धविच्छेपे मृत्युरिति प्रसिद्धम्” ३० । श्री०

“आदिच्छोरक्षपानानामासन् कुक्षान्मनाडयः । नद्यः
समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पृष्टिस्तदन्वये” ३१ ।

“अक्षपानमादिच्छोः संप्रहेच्छोः कुक्षिश्च अन्त्राणि च
नाद्यावाधन् । तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् । अन्त्राणि अक्षसंप्रहे-
करणम् इन्द्रियस्थानीयं, नाद्यास्तु पानसंप्रहे तयोनां अन्त-
र्गम्योः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तद्विद्वद्वरभरणं पुष्टिस्तु
रसपरिणामतः स्थौल्यं, तदन्वये तदुभयनिमित्ते तत्राक्ष-
संप्रहेच्छोः कुक्षान्मनसमुद्रतदय इति चतुर्थं, पेयसंप्र-
हेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति विवेकः” ३१ श्री०

“निदिध्यासीरात्मभावां हृदयं निरभिद्यत । ततो-
मनश्चन्द्र इति सङ्कल्पः कामएव च” ३२ ।

“निदिध्यासीर्नितरां चिन्तयितुमिच्छोः कामोऽभिधातः
हृदयमनश्चन्द्रसङ्कल्पा अधिष्ठानादयः” ३२ श्रीधरः ।

“त्वक्चर्ममंसरुधिरमेदोमज्जास्थिधातवः । सूक्ष्म-
तेजोमयाः सप्त, प्राणोऽप्योमाश्च वायुभिः” ३३ ।

“तदेवम् अधिदैवादिभेदं विभज्य उक्त्वा तदंगभूतानां धावादीनां स्वरूपमाह त्वमिति ह्याभ्यां, त्वक् स्तूलं चर्म, तदुपरिस्थितं सूक्ष्मं, त्वगादयोऽस्यान्नाह्नौ कवचात्वेन निर्दिष्टाः सप्त ये धातवस्ते भूयस्तेजोभयाः तेषां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वायुकाशबोराहाररूपत्वेन सर्वज्ञकल्पाभावादेवमुक्तम्” २१ श्रीधरः ।

“गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः । मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी” २४ ।

“गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिषु आत्मा येषां विधवाभितुल्यस्वभावानोत्पद्यते । गुणाः शब्दादयः भूतादिरङ्गहारः ततः प्रकर्षेण भवतीति तथा, अङ्गहारकल्पितशोभनस्वभावा न वस्तुतस्त्येत्यर्थः । अत्र हेतुः यतो मन एव सर्वविकाराणाम् आत्मा स्वरूपं, बुद्धिस्तु तथा भूतार्थविज्ञानरूपिणी । न त परमार्थोपाहिणीति वराग्यायमुक्तम् अनेनैव बुद्धिमनसाः स्वरूपमुक्तम्” ।

“एतद्भगवतो रूपं स्तूलं ते व्याकृतं मया । मक्षादिभि चावरणैरटभिर्वहिरावृतम्” २५ ।

“उपसंहरति एतदिति प्रकृत्या सह अटभिः” २५ श्री० । विस्तरस्तु विराट्शब्दे दृश्यः ।

सूक्ष्मोऽपि द्विविधः आधाराधेयभेदात् । तत्त्वाधारभूतस्य आतिवाहिकत्वं तत्स्वरूपपादिकं च ईदं १ प्र० दर्शितम् । “तत्तुल्यादेव मृच्छाति शरीरमातिवाहिकमिति” विष्णुध० । “आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ! । केवलं तन्मनुष्याणां मान्येषां प्राणिनां कथितं” विष्णुध० । “आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्वाधिभौतिकः । सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मण्येक एव किम्” सं० प्र० भा० । ६ तवाक्यम् । आधेयकायस्तु तदाश्रितं सप्रदशावयवं सूक्ष्मशरीरम् तच्च आतिवाहिकशब्दे ईदं १ प्र० दर्शितम् । तच्च वेदान्तमते “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमान्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गभोगसाधनम्” इत्युक्तलक्षणम् । साङ्ख्यमते पञ्चप्राणस्थले पञ्चभूतानोति भेदः आतिवाहिकशब्दे ईदं १ प्र० विवृतिः । स च प्रथमतः हिरण्यगर्भस्थितोत्पेदे तत एव कर्मविशेषात् उच्चावचकायेत्पर्यन्तयोक्तं सं० सू० भा० । “ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलज्जया भोगाः स्युः ? तत्राह । “अक्तिभेदः कर्मविशेषात्” सू० । “तद्यपि समादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पञ्चाद्वक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणागतो नानात्वमपि भवति यथेदा-

नीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमगतो भवति पुलकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकमोदिरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिजीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं च व्यक्तिभेदो मत्वादिभिरप्युक्तः । यथा मनो पुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्

“तेषां त्वयवान् सूक्ष्मान् प्रसामप्यमितौजसाम् । सच्चिदेष्टात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे” इति प्रसामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्

“तत्क्षरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्ते करणैः सह । जेतुं ताः समजायन् गालेभ्यस्तस्य धीमतः” ।

तस्य च सर्वकायव्यापित्वेऽपि यास्तेऽङ्गुष्ठमात्रतया कल्पनं यथा साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये —

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये स्थितिः” । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं नियमयन् बलादुच्यते” इति श्रुतिस्मृती न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधारस्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थात् सिद्ध्यति । यथा दीपस्य सर्वमङ्गव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैलवत्त्वादिसूक्ष्मांशस्य दशोपरि स्थितिगुणस्य पार्थिवभागस्य कलिकाकारता तथैव लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति” ।

तथा च भोगसाधनत्वेन लोमायतनत्वं लिङ्गशरीरस्यैव तदाश्रयत्वात् स्थूलशरीरस्य तथा व्यवहार उपचारात्, तदेतत् सं० प्र० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः” सू० । “तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये पाट्कौषिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वम्, अधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्वं सिद्धम्” भा० ।

वेदान्तमते कारणशरीरमप्येकमस्ति तच्चाविद्यारूपं वेदान्तसारे तज्ज्ञोक्तम् । चीयते सञ्जीयते संघातरूपेण चि-कर्मणि घञ् । आर्हतमतसिद्धे जीवधर्माधर्माकाशपुद्गलोपाधिके विद्यमाने १२ संघातभेदे जीवास्त्रिकायः धर्मास्त्रिकायः अधर्मास्त्रिकायः आकाशास्त्रिकायः

पुनरास्तितयः इति हि तेषां मते पञ्च पदार्थाः ।
अर्हच्छब्दे ३८३४० विवृतिः ।

“कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म
कुर्वन्नि” गीता । “पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयात्
भूयसा पूर्वकायम्” शङ्ख० । “पर्यङ्कवस्थिरपूर्व-
कायम्” कुमा० ।

कायचिकित्सा स्त्री दैत० व्यष्टिविधेषु व्यायुर्वेदाङ्गेषु मध्ये सुश्रु-
तोक्ते चिकित्साङ्गभेदे । “ततोऽल्पादुद्दमत्यमेधस्त्वञ्चाव-
लोक्य नराणां भूयोऽपि प्रणीतवान्—तदाद्या शल्यं
शालक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभ्यस्त्वमगदतन्त्रं
रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” विभज्य सुश्रुते
लज्जितं यथा “कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्तुतानां
व्याधीनां ज्वरातिशाररक्तपित्तशोथोन्मादापक्कारकुष्ठा-
दीनामुपशमनार्थम्” ।

कायबन्धन न० कायं बध्नाति बन्ध-ल्यु । चेतनाधिष्ठिते शुक्र
गोणितयोः संयोगभेदे । “भोक्तृरधिराजानात् भोगायतन-
निष्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्” सा० सू० चेतनाधिष्ठाने-
नैव शुक्रगोणितसंयोगस्य देहारम्भहेतुत्वोक्ते स्तस्य तथात्वम् ।

कायमान न० कायस्य मानमिव मानमस्य । २२२ कुटीरे
त्रिका० । तस्य विशालत्वाभावेन काममात्रपरिच्छेदकत्वा-
त्तन्मानत्वम् । दैत० । २२२ परिमाणे न० ।

कायरूपसंयम उ० पात० स्त्रवाद्युक्ते ध्यानविशेषरूपे संयम
भेदे स च तत्र सविस्तरं फलसहितो दर्शितो यथा ।

“कायरूपसंयमात्तदुपाद्यागतिस्तन्मे चक्षुःप्रकाशसंयोगे-
ऽन्तर्धानम्” सू० ।

“कायरूपे संयमाद्रूपस्य या पाद्या गतिस्तां प्रतिव-
द्भाति पाद्यागतिस्तन्मे सति चक्षुःप्रकाशसंयोगेऽन्तर्धान-
स्तपद्यते योगिनः । एतेन शब्दाद्यन्तर्धानसक्तं वेदि-
तव्यम्” व्यासभाष्य० ।

“पञ्चात्मकः कायः स च रूपवत्तया चाक्षुषो भवति
रूपेण हि कायश्च तद्रूपञ्च चक्षुर्यङ्मकर्मशक्तिमनुभवति
तत्र यदा रूपे संयमविशेषो योगिना क्रियते तदा रूपस्य
पाद्यागतौ रूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुः सन्त्यते तस्मात्
पाद्यागतिस्तन्मे सन्त्यन्तर्धानयोगिनस्ततः परकीयचक्षुर्जनि-
तेन प्रकाशेन ज्ञानेनासम्भयोगः चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः
कायस्यैवेति यावत् तस्मात् कर्तव्येऽन्तर्धानं कारणमित्यर्थः ।
एतेनेति कायशब्दस्य रसगन्धसंयमात्तदुपाद्यागतिस्तन्मे
चोत्पत्तपवनप्राणप्रकाशासम्भयोगेऽन्तर्धानमिति” वि० ।

कायवलन न० कायोवल्यते आच्छाद्यतेऽनेन वल-स्तृतौ
करणे स्फुटं । कवचे वर्मणि हारा० ।

कायव्य उ० भारतोक्ते दस्युप्रभुभेदे तदुत्पत्तिकथादि भा० शा०
१२५ अ० यथा ।

“निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मात्तुपालकः । काय-
व्यो नाम नैषादिर्दक्षुत्वात् सिद्धिमाप्नवान् । अरण्ये
सायं पूर्वाह्णे स्तगयूथप्रकोपिता । विधिशो स्तगजातीनां
नैषादानाञ्च कोविदः । सर्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्र-
चरः सदा । धर्मज्ञः सर्वभूतानामभोधेर्षुर्दुःखायुधः ।
अश्वनेकगता सेना एव एव जिगाय सः । स वृद्धावन्व-
बधिरौ महारण्येऽभ्यर्पूजयत् । सधुर्मांसैर्मूलफलैरन्नेश्-
ञ्चावचैरपि । सत्कृत्वा भोजयामास मान्यान् परिचचार
च । आरण्यकान् प्रव्रजितान् ब्राह्मणान् परिपूजयन् ।
अपि तेभ्यो स्तगान् कृत्वा निनाय सततं वने । येऽस्माच्च
प्रतिगृह्णन्ति दस्युतो जनयङ्गया । तेषामासज्य मेहेषु
कल्य एव स गच्छति । बहूनि च सङ्गृह्णाणि पामणीत्वे-
ऽभिवर्जिते । निर्मयादानि दस्यूनां निरतुक्रोशवर्तिनाम् ।
दस्यवः ऊचुः । सुहृत्संदेशकालतः प्राप्तः न्युरो वद-
प्रतः । पामणीर्भव नो सुख्यः सर्वेषामेव सङ्गतः । यथा
यथा वल्लसि नः करिष्यामस्तथा तथा । पालयास्मान्
यथान्यायं यथा माता यथा पिता । कायव्य उवाच ।
मा बधस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् ।
नायुध्यमानो हन्तव्यो न च पाद्या बलात् स्त्रियः ।
सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु जैनचित् । निव्यन्तु
ब्राह्मणे स्तस्त्रि योद्ध्यञ्ज तदर्थतः । सत्त्वञ्च नाभिहन्तव्यं
सारविघ्नञ्च मा कथाः । पूज्यते यत्र देशश्च पितरोऽतिथ-
यस्तथा । सर्वभूतेषुपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति ।
काव्यां चोपचितस्तेषां सर्वस्तेनापि या भवेत् । यस्य
ह्येते सम्प्रवृत्ता मन्त्रयन्ति पराभवम् । न तस्य त्विषु
लोकेषु ज्ञाता भवति कश्चन । यो ब्राह्मणान् परिवदेदि-
नामश्चापि रोचयेत् । स्त्र्योर्दय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य परा-
भवः । इहैव फलमाप्तिनः प्रत्यक्काङ्क्षेत सर्वथः । ये ये
नो न प्रदास्यन्ति तांस्तान्तेनाभियास्यति । शिष्यार्थं
विहितो दण्डो न एङ्गार्थं विनिश्चयः । ये च शिष्टान्
प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां बधः स्मृतः । ये च राष्ट्रापरोधेन
हर्षं कुर्वन्ति केचन । तदैव तेऽनुमीयन्ते कुणपे क्रमयो
यथा । ये पुनर्हर्षाशक्तेः वस्तेरिच्छन् दस्यवः । अपि ते
दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः” ।

कायव्यूह काये वातादीनां धातूनां सप्तानां त्वगादीनाञ्च व्यूहो व्यूहनम् । कायस्य वातादीनां विन्यासे “नामिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्” पात० सू० “नामिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् । वातपित्तज्ञेष्वाणस्त्रयो दोषाः सप्त सन्ति धातवः—त्वग्लोहितमंसस्नायुश्चिमज्जाशुक्राणि पूर्व्यं पूर्वमेषां बाह्यमित्येवं विन्यासज्ञानम्” भा० । दंत० । योगिभिः कर्मभोगार्थं कल्पिते कायसमुदाये च यथा च भोगार्थं कायव्यूहरचना तथा चिन्तामणौ सुक्तिवादे उक्तं यथा “यत्तु साऽभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन जीयन्तइत्यादिश्रुतेरन्यथावर्धनं, तच्च स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधितत्वेन तद्विरुद्धार्थं कवेदान्तमुपापकत्वात् । वामदेवसौभरिप्रभृतीनां कायव्यूहश्च यथास्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहसत्त्वाद्वा भोगद्वारा कर्मत्व इति चेन्न तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानासत्त्वादे वा कायव्यूहसम्भवात् । भोगजननार्थञ्च कर्मभिरवश्यं तत्त्वकायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः । यौगपद्याञ्च कायानां तज्जनकधर्मस्वभावात् तपःप्रभावाद् वा” । एकस्मैव जीवस्य चित्तान्तराणि कायेन्द्रियाणि च निर्भाय तत्तत्कर्मभोगार्थरचितकायव्यूहेन योग इत्येतत् शा० भा० समर्थितं यथा । “सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुतेः” शा० सू० । “हार्दविद्यायां श्रूयते—“स यदि पितृलोककामो भवति सङ्ख्यादेवास्य पितरः सप्तसिधन्वीत्यादि” । तत्र संशयः—किं सङ्ख्या एव केवलः पित्वादिसमुत्पन्नहेतुः उत निमित्तान्तरसंज्ञितः ? इति । तत्र सत्यपि सङ्ख्यादेवेति श्रवणे लोकवद्विमित्तान्तरापेक्षा युक्ता यथा लोकेऽस्मादादीनां सङ्ख्यादु गत्यादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्वादिसम्पत्तिर्भवत्येवं सुक्तस्यापि स्यात् एवं वदविपरीतं न कल्पितं भविष्यति । सङ्ख्यादेवेति तु राक्षसस्य सङ्ख्यातार्थसिद्धिकरी साधनान्तरसामर्थ्यं सलभमपेक्षीयते । न च सङ्ख्यामात्रसमुत्पानाः पित्वादयो मनोरथविरचितवृत्तत्वात् पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पथ्यान्नुसुरित्वेव प्राप्ते ब्रूमः—सङ्ख्यादेव तु केवलत्वात् पित्वादिसमुत्पानमिति । कुतः ? तच्छ्रुतेः “सङ्ख्यादेवास्य पितरः सप्तसिधन्वीत्यादिका” हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्यते । निमित्तान्तरमपि यदि सङ्ख्यातविधायकं स्याद्वत् न तु प्रयत्नान्तरसम्पादां निमित्तान्तरमिष्यते प्राक् तत्सम्पत्तेर्भ्यः सङ्ख्यात्वप्रसङ्गात् । न च श्रुतिगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो वदं क्रमते । सङ्ख्यात्वसादेव कैषां यावत्प्रयोजनं स्वर्थे-

पपत्तिः, प्राक्तनसङ्ख्याविलक्षणत्वात्प्राक्तनसङ्ख्यात्वं भा० । “यतएव चानन्याधिपतिः” सू० “यतएव चावन्मयसङ्ख्यात्वाद् नन्वाधिपतिर्विद्वान् भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राक्तनोऽपि सङ्ख्यायन्मयसामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ सङ्ख्यायति । श्रुतिश्चैतद्दर्शयति “अथ य इहात्मानं मनुविद्या प्रव्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति” भा० । “अभावं वादरराह हेतुवम्” सू० “सङ्ख्यादेवास्य पितरः सप्तसिधन्वी” इत्यतः श्रुतेः मनस्तावत्सङ्ख्यासाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तेऽर्थस्य विदुषः सन्ति न सन्तीति समीक्ष्यते तत्र वादरिस्तावदाचार्यः शरीरेन्द्रियाणां स्वाभावं मञ्जीयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् ? एवं ज्ञाह्माचार्यः “मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते यत्र ते ब्रह्मलोकः” इति । यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत् मनसैति विशेषणं न स्यात् । तस्माद्भावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे” भा० “भावं जैमिनिर्विकल्पासननात्” सू० “जैमिनिराचार्योऽभिनोवच्छरीरस्यापि • सेन्द्रियस्य भावं सुक्तं प्रति मन्यते, यतः “स एकधा भवति त्रिधा भवति” इत्यादिनाऽनेकधाभावकल्पमासननि नञ्जनेकविधता विना शरीरभेदेनाश्रयणी स्यात् । यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामयमनेकधाभावे विकल्पः पश्यते, तथापि विद्यामानमेवेदं सगुणविद्यायामेवैवं भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्णत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते” भा० “हार्दयाश्चतुर्भयविधं वादरायणोऽतः” सू० “वादरायणः पुनराचार्योऽतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते, यदा सशरीरतां सङ्ख्यायति तदा सशरीरो भवति, यदा त्वशरीरतां तदा अशरीर इति सत्त्वसङ्ख्यात्वात् सङ्ख्यावैचित्र्याच्च, हार्दयाश्चतुर्भय-यथा हार्दयाश्चः सलमञ्जीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनात् एवमिदमपीति” भा० “तदभावे सन्ध्यवदुपपद्यते” सू० “यदा तु सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्यं स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्यामानेष्वप्यलम्बिमात्राएव पित्वादिकामाभवन्त्येवं मोक्षेऽपि स्युः एवं तदुपपद्यते” भा० “भावे जायते” सू० “भावे पुनस्तानोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्वादिकामाभवन्त्येवं सुक्तस्याप्युपपद्यते” भा० “प्रदोषवद्वेगसंघाज्जि दर्शयति” सू० “भावं जैमिनिर्विकल्पासननादित्यत्र सशरीरत्वं सुक्तसोक्तं तत्र त्रिधा भावादिष्वनेकशरीरसर्गे किं निराकृतानि शरीराणि दास्यन्वत् सृज्यन्ते ? किं वा सात्त्विकानि ? अस्मादादिशरीरवदिति भवति वीक्षा । तत्रात्मनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन

शरीरेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीपकोऽनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगात्, एवमेकोऽपि सन् विद्वानैश्वर्ययोगादनेकभावमापद्य सर्वान् शरीराख्याविशति । कुतः ! तथाहि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावम् “स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्त्रधेत्यादि” । नैतद्वाक्यम्बोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः सम्भवति । यत्त्वात्मनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासम्भव इति नैव दोषः एकमनोऽनुवृत्तीनि समनस्कान्तेवापराणि शरीराणि सत्यसङ्कल्पत्वात् स्मर्यति । स्मरेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योज्यते । एषैव च योगशास्त्रेषु योगनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया भा० ।

यथा च परशुरे चित्तस्थानेयस्तथा पात० सू० भाष्ययोः दर्शितं यथा

“बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः” पात० सू०

“लोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्माशयवशाद्बन्धः प्रातःस्थः तस्य कर्मणोबन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य समाधिजमेव, कर्मबन्धनयात् सचित्तस्य प्रचारसंवेदनाच्च योगी चित्तं परशरीराद्विषयशरीरान्तरेण निःक्षिपति निःक्षिप्तं चित्तं क्षेन्द्रियाग्नयुतपत्तिं यथा मधुकरराजानं मलिका उत्पत्तनमनुत्पत्तिं, निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि परशरीरावेशे चित्तमनुविधीयन्” इति व्यासभा० ।

कायसम्पद स्त्री इत० । “रूपलावण्यबलवत् संहननत्वानि कायसम्पदः” पात० सू० लोके रूपलावण्यादौ । “ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पदमार्गमिधातयः” पात० सू० । व्याख्यातमिदमैश्वर्यं शब्दे तच्च १५५१ पृ० ४४४ म् ।

कायस्य पु० कानेषु सर्वभूतरूपदेहेषु तिष्ठति अन्तर्यामि तया स्या-क ७त० । १ परमात्मनि मेदि० । यथा च सर्वं शरीरेषु अधिष्ठातृत्वात् स्थितिस्तथा अन्तर्यामिप्रादुर्भावे दर्शितं तच्च वाक्यं १२० पृ० दर्शितम् । २ जातिभेदे करणरूपे ब्रह्मत्वात्त्वे करणशब्दे तस्य श्रुतिः ।

अथ कायस्यानां नृदृत्वान्दृत्वविषये बहुधा विप्रतिपत्तिरस्ति अतस्तत्परिहृणाय प्रमाणान्दृष्ट्वा सीमांशुते । “एवं हत्वाऽर्जुनं रामः सन्ध्याय निशितान् शरान् । एक एव ययौ हन्तुं सर्वानेवातुरान् नृपान् । केचित्

गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् । सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्या दाल्भ्याश्रमं ययौ । ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् । पूजितो मुनिना सद्यः पाद्यार्घ्याचमनादिभिः । ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् । रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वं मनोरथम् । याचयामास रामाच्च कामं दाल्भ्यो महासुनः । ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतर्मुदा । भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवः प्रिति । यत्त्वया प्रार्थितं देव ! तत् त्वं शंसितुमर्हसि । राम उवाच । तवाश्रमे महाभाग ! सगर्भा स्त्री समागता । चन्द्रसेनस्य राजपौः क्षत्रियस्य महात्मनः । तस्मै त्वं प्रार्थितं देहि हिमेयं तं महासुने ! । ततो दाल्भ्यः प्रत्यवाच, ददामि तव वाञ्छितम् । दाल्भ्य उवाच । स्त्रियं गर्भमसुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि । ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः । क्षत्रियान्नकराहं तत् त्वं याचितवानसि । प्रार्थितं त्वया विप्र ! कायस्यो गर्भ उत्तमः । तस्मात् कायस्य इत्यास्या भविष्यति शिशोः शुभा । एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् । निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्नकरः प्रभुः । कायस्य एष उत्पन्नः क्षत्रियां क्षत्रियात्ततः । रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्मात् बहिष्कृतः । कायस्यधर्म्मोदितोऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः कृतः । तत्रोदजाय कायस्या दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् । दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्म्मिणः सत्यवादिनः । सदाचारपरान्तिरता हरिहराञ्जने । देवप्रियतृणाश्च क्षत्रियोनाञ्च पूजकाः” इति स्कान्दे रेवकामाहात्म्यम् । अत्र क्षत्रधर्म्माद्धिपूतः इत्यनेन सगरेण काम्बोजादीनामिव तस्य तद्गणस्य च क्षत्रियधर्म्मगुहोपनयनादिराहित्यप्रतीतावपि चित्रगुप्तधर्म्मतदानकथनेनोपनयनादिमत्त्वं वेदाधिकारित्वं च सूचितं तेन केवलगुह्यादिराहित्यमात्रं चित्रगुप्तधर्म्मतदानेन लेखनाधिकारः सूचितः । चित्रगुप्तधर्म्मेव तदुत्पत्तिरहितः पद्मपुराणे स्फुटिचण्डे उक्तोयथा—

“क्षेत्रं ध्यानस्थितस्यास्य सर्वं कायाहिनिर्गतं । दिव्यरूपः पुमान् विभूत् मसीपात्रञ्च लेखनीम् । चित्रगुप्त इति स्थानो धर्म्मराजसमीपतः । प्राणिनां सदनत्कर्मलेखाय स निरूपितः । ब्रह्मणाऽतीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्यत्तुभुक् स वै । भोजनाच्च सदा तस्मादाहुतिर्दीयते हिजः । ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्यो वर्ण उच्यते । नाना-

गोलाय तद्वश्याः कायस्या भुवि सन्ति वै । भविष्य
पुराणे च । दत्तात्रेय उवाच । त्रिकालज्ञं महाप्राज्ञं
पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम् । उपसंगम्य परमं भोक्ष्यः शास्त्रभट्टां
वरः । चतुर्णामपि नर्णानामाश्रमाणां तथैव च । सम्भवः
सङ्गरादीनां श्रुतो विस्तरतो मया । कायस्योत्पत्तयो लोके
ख्याताश्चैव महासुने । भूय एव महाप्राज्ञः श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वतः । वैष्णवा दानशीलाय पित्रयत्नपरायणाः ।
सुधियः सर्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः । मोटारो निज-
वर्गाणां ब्राह्मणानां विशेषतः । तानहं श्रोतुमिच्छामि
कथयस्व महासुने एतन्नेसंशयं विप्र ! वक्तुमर्हस्येषतः ।
इति पृष्ठो मुनिप्राज्ञः गाङ्गेयः । प्राज्ञ तत्त्वतः । पुलस्त्य
उवाच । शृणु गाङ्गेय ! वक्ष्यामि कायस्योत्पत्तिकारणम् ।
न श्रुतं यत् त्वया पूर्वं तन्नो कथयतः शृणु । येनेदं
सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा । उत्पाद्य पास्वते
भूयो निधनाय प्रकल्प्यते । व्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा
लोकपितामहः । यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि
तव प्रभो ! । सप्ततोऽस्य हिजा जाता बाह्व्यां चलि-
यास्तथा । ऊरुभ्याञ्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः सप्त-
ज्जनाः । द्विवतः षट्पदादीन् सुवक्त्रमसरोरुपान् ।
एकपादेऽसृजत् सर्वं चन्द्रसूर्य्यपङ्कजं तथा । एवं बहु-
विधाभेन विश्वसृत्पाद्य भारत ! । उवाच तं श्रुतं ज्येष्ठं
कश्यपं चाति तेजसम् । प्रतियज्जेन भोः पुत्र ! जगत्पालय
सुमत ! । इत्याज्ञाय श्रुतं ज्येष्ठं ऋषिसम्भवहेतुकम् । ततस्तु
ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तद्विवोध मे ” दश वर्षमहस्याणि
दश वर्षयतानि च । समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य
शान्तमानसः । ततः समाहितमतेयं कृतं तद्वदामि ते ।
तच्छरीरान्द्रहावाहः श्यामः कमललोचनः । कम्बुघ्नीयो
गूढगिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः । लेखनोच्छेदनीहस्तो
मसीभाजनसंयुतः । निःसृत्य दर्शने तस्मै ब्रह्मणोऽव्यक्त
जगन्मनः । उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः ।
त्वक्का समाधिं गाङ्गेय ! तं ददर्श पितामहः । अध-
जह्वं निरीक्ष्याय पुरुषचाप्यतः स्थितः । नामधेयं हि
मे तात ! वक्तुमर्हस्यतः परम् । यथोचितञ्च यत् कार्यं तत्
त्वं मानतु यासव । पुलस्त्य उवाच । इत्याकर्ण्य ततो
ब्रह्मा पुरुषं स्वयरीरजम् । प्रहृष्य प्रहृष्याच्चेदमानन्द-
तमतिः पुनः । स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्यमति-
सुन्दरः । मच्छरीरात् ससङ्गतस्त्वक्कात् कायस्यसंज्ञकः ।
चित्तगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यति । धर्मा-

धर्मविवेकाय धर्मेराजपुरे सदा । स्थितिर्भवत ते वक्त्र !
समाज्ञां प्राप्य निचलात् । चित्तवर्षोचितो धर्मः पाल-
नयो यथाविधि । प्रजाः सृजस्व भो पुत्र ! भुवि भाव-
समन्विताः । तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्त्वैवान्तरधीयत ।
“पुलस्त्य उवाच । चित्तगुप्तान्वये जाताः शृणु तान्
कथयामि ते । श्रीमद्वा नागरा गौराः श्रीवत्साश्चैव
माथुराः । अहिफणाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च ।
वर्णा वर्णद्वयश्चैव अस्मन्वाद्याच सत्तम ! । शृणु तेषाञ्च
कर्माणि कुरुवंशविवर्धन ! । एतान् वै स्थापयामास
चित्तगुप्तो महोत्तमे । धर्माधर्मविवेकज्ञचित्तगुप्तो महा-
मतिः । भूस्थानं बोधयामास सर्वसाधनसत्तमम् । पूजनं
देवतानाञ्च पित्र्यां यज्ञसाधनम् । वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च
सर्वदातिथिसिवनम् । प्रजाभ्यः करमादाय धर्माधर्म-
विलोकनम् । कर्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काम्यया ।
या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डो चण्डप्रमर्दिनी । तस्यास्तु
पूजनं कार्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः । स्वर्गाधिका-
रमादाय यतो यत्नभुजः सदा । भवद्भिः सा सदा
पुण्या ध्यातव्या सफलादिभिः । भवन्तं सिद्धिदा नित्यं
पुत्रदा सा तु चण्डिका । तन्मोक्षा न सुरा पेया वा न
पेया हिजातिभिः । वैष्णवं धर्मेमाश्रित्य महाकथं प्रति-
पालय । कर्तव्यं हि प्रयत्नेन लोलकद्वयहिताय वै ।
अतुयास्तु सुतानेवं चित्तगुप्तो दिवं ययौ । धर्मेराज-
स्याधिकारी चित्तगुप्तो बभूव ह । स्वयं भोक्ष्यः ससत्-
पन्नाः कायस्या ने प्रकीर्त्तिताः । ये पृष्टास्ते मया ख्याताः
संवादं शृणु चापरम्” ।

पद्मपु० पातालखण्डे सूत्रं प्रति यौनकाद्युक्तिः ।

“श्रोतुमिच्छामहे त्वत्तः श्रेयसि प्रेसराजिवः । पुराणसंहि-
तामेतां कायस्यस्थितिलक्षणाम् । को हेतुस्तस्य चोत्पत्तौ,
किंविधः, कर्म कीदृशम् । किं वर्णः, क्वास्ति कश्चैवित् कार्य-
वादाय को हि सः । किंजुलानः, किमाचारः किंगोत्रः,
कस्य चान्वयः । एतद्विस्तरतो ब्रूहि कायस्यकृतशासनम् ।
सूत उवाच । इदमद्भुतमाख्यानं कायस्यस्थितिलक्षणम् ।
कथयामि महाभागा भगवद्गुणकीर्त्तये । विचित्रो जगतं
हेतुर्भगवच्छब्ददात्रयः । तस्योद्भवोऽपि वैचित्र्यो जगतः
कृतवान् विधिः । चित्रोविचित्र इति तत् विज्ञप्तौ तावुभावपि ।
धर्मेराजस्य सचिवौ दत्तात्रेयस्तु वेधसा । अस्मत्तां दण्ड-
नेतारौ नृपनीतिविचक्षणौ । यथार्थवादिनौ स्यातां
शान्तिकर्माणि तावुभौ । कायस्यसंज्ञया ख्यातौ सर्व-

कायस्य पूर्वजौ । लेखनज्ञानविधिना सुख्यकार्यपरायणौ ।
 अस्मिन् संसारपापघौ वद्विधाः कायवर्त्तिनः । तत्र स्व
 कायविज्ञानात् कायस्यत्वनिष्ठयोः । धर्मराजस्य साचिञ्च
 कुर्वतोः शान्तिकर्मणि । हरेरनुग्रहोऽप्यास्ते तयोश्चित्त
 विचित्रयोः । एकस्मिन्निभेदेन याभ्यां कायस्यजातयः ।
 इत्युदीर्य विधिस्तत्र वचश्चित्तविचित्रयोः । तृणोमास
 ततस्ताभ्यां पृष्टं स्नातविचेष्टितम् । अस्माकं केच संस्कारा
 किंवर्धजा ? यवं विभो ! । तत्तुवं कथयस्वाप्तं भवस्ते वा-
 परायणौ । स्मृत उवाच । इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यमनुभोद्य
 प्रितामहः । भक्तलोत्तरस्तत्कृष्टमवाच प्रहसन्निव । ब्रह्मो-
 वाच । भवन्नावादिकस्य प्रथमे युगमायकः । परमायाञ्च
 शुद्धायामभूतां हिजवेऽस्मिन् । दासतां द्रष्टुः प्राप्नो
 परिदाक्षिण्यवर्त्तिनौ । स्नामिसेवापरायणौ भवः स्नेहा-
 तुपार्त्तिनौ । हिजन्नाकिहुरौ तेषां ऋद्धकर्मणि सन्तम् ।
 चक्रतः प्रभुभावेन तदुच्छिष्टभुजौ युवाम् । त्वैदिवं
 सुखमासाद्य यावदुत्तमचतुष्टयम् । मर्त्यतामाप्य देवत्वं
 ततएवं क्रमेण तु । तन्महाप्रसवे जाते सर्वप्राणिहिते-
 रतौ । दासीसुतौ भवन्तौ, वां भगवदुपि स्थितिः । अधु-
 ना सृष्टिसमये सत्तोजन्नापि वामिदम् । धर्माधिकार
 यपुषौ स्नामिवाभ्यवजीवनात् । यत्र वरुण्ये उत्कृष्टो
 ब्राह्मणः सर्ववृक्षतः । तस्याननारजो यस्मात् क्षत्रियः
 परिरक्षकः । विज्ञानजीवनोप्रायी व्यवहारनवान्वितः ।
 वैश्यो वणस्तृतीयः स्याद् वर्षाहितवसेवकः । मन्त्रवर्जित-
 संस्कारो नमस्कारक्रियापरः । चतुर्थः शूद्रवर्णः स्याद्
 वर्णाश्रितयसेवकः । अनेकव्यवहारज्ञः क्षत्रियन्
 यजञ्च सः । तेषासुत्तमतां यायात् कायस्योऽक्षरजीवकः ।
 भवन्तौ क्षत्रवर्णस्यौ हिजन्नानौ महाशयौ । क्षतोपवी-
 तिनौ स्नातां वेदशास्त्राधिकारिणौ । पूर्वपुण्यवशोत्-
 कर्षसाध्यासाधनभाविनौ । सर्वशक्त्यौ भूयातां भगवद्वत-
 मानसौ । एवमाख्याय भगवान् सर्वान्तरणान्वितः ।
 अन्तर्दधे तयोरनः स्थितः प्रत्यक्षवृत्तितः” ।

‘स्मृत उवाच । अस्मिन् जगति दुःखानि दुर्दान्ता एव
 भुङ्गते । तस्मादुद्वेगकर्तारो निरवेष्टुधिमार्गिनः । दुर्गं
 क्षम्यं वापि सर्वेषां नववर्त्तिनाम् । अन्त्याविनामपि
 तेषां विवृतः कर्मसूत्रिणाम् । एतज्जिखनमध्यस्थं कर्म-
 स्तत् यथातथम् । न न्यूनमधिकं वापि देहारम्भस्य
 कर्म यत् । जन्मानन्वभवं कर्म जीवानां भावितायुगौ । उप-
 योगं विनाशेनौ लेखयासासुतः स्मृतः । विज्ञोऽप्य प्राणि-

नामायुः संपूर्णं कर्म वा यथा । समानपतितानेव नाप-
 रानिति निर्णयः । धर्मराजास्तुवचनमेकवाक्यमिव
 प्रियम् । सम्मानयित्वा सुतरां लेखभूताविव स्थितौ ।
 षट्कायमतविज्ञानं जानीतः कर्मयोगि यत् । कायस्य
 संज्ञया चित्तविचित्रौ विष्णुर्ब्रह्मौ” । “स्मृत उवाच ।
 एवमाभाष्य मनसा प्रमाणपदसिद्धये । वचसा कन्द्यामास
 मैत्रक्षी प्रीतिहेतवे । अनेके भुवि सत्कोर्त्तिसम्भवाय
 स्थितिं स्वकाम् । निरूपयन्ति नितरां सुनयो देवमानवाः ।
 परिवारविभूत्यै स्वसन्तानप्रसिद्धये । भवन्नावपि तस्मात्तु
 कुरुतां सुतसंस्थितिम् । इत्युक्त्वा कल्पयामास कन्ये द्वे
 परमोत्तमे । मरुत्प्रभोः समाधेयं तनये क्षत्रजन्मनः ।
 सम्पन्नकलशीले ते कर्त्तव्ये ऋद्धमेधसे । कलत्रे वंशवि-
 क्षारहेतवे तु पृथक् पृथक् । एवमादिष्टधर्माधौ प्रणम्य
 स्नामिनं प्रति । देवादेशप्रमाणं स्यात् इत्युक्त्वास्विति
 चक्रतः । विधिना परिनेतारौ समये भवनोचिते । ततएव
 समाप्तायहेतवे क्षतनिश्चयौ । समाधिमानसौ धर्म-
 राजस्य वचनेरितौ । कालिकासादिजननीं मार्चयामासतु
 क्षतः । चित्तोऽप्येव विचित्रोपि मिथो निश्चित्य साम्प्रतम् ।
 विचित्र ! जगतः कार्यं त्वया तत्तद्विधीयताम् । कार्य-
 दयन्त कर्त्तव्यमस्माभिः स्नामिवाकाजम् । व्यापारोऽपि
 प्रकर्त्तव्यः कालिकापि हि सेव्यते” इत्युपश्रुते पद्म १०७०
 पातालखण्डे “सुभाभा चित्तगुप्तासु ऋद्धस्नामित्वयोगिनी ।
 भाभिनी तु विचित्रस्य सुन्दरी सुन्दरस्थितिः । उभे
 अपि समाप्ताते पातिव्रत्यशिरोमणौ । देवदत्तां पुरं प्राप्य
 सुखेनैवावुतिष्ठताम् । परेरिता प्रहृष्टां पुरी साऽऽवतनी
 कृता । चित्तगुप्तेन भाभायां त्वयउत्पादिताः सुताः ।
 उदारधीलाचरिता धर्मराजस्य वल्लभाः । शरीरवेगाः
 कृष्टाः पितृवत्कार्यहेतवः । विचित्रस्य सुताः पञ्च सम-
 भूतान् महाशययाः । कलीरः सुवमः सुवृद्धः सङ्गवान्
 कर्मकस्वमी । भाभिनी कुविजास्तावद्वर्त्तुलगुणशालिनः ।
 तेषान्तु कल्पयामास कश्यपौ जातकर्म वै । तदाचरति
 तत्पूर्वं नाम गर्भादि वैदिकम् । तयोः कुलपतिकृपात्
 तावत् कश्यपसम्मतः । व्यातेने सकलाभीष्टजायीः यत
 रुद्धयैः । एतावेते च सर्वे सुमोर्गतिणः कश्यपाभिधाः” ।

एवं चित्तगुप्तांश्यानां चन्द्रसेनवंश्यानाञ्च क्षत्रिय-
 यदुपनयनवेदाधिकारे स्थिते कालवशात् तदन्वयजाताना-
 मुपनयनादिकोपात् ब्राह्मक्षत्रियत्वम् । ब्राह्मणाश्चाक्षत-
 प्रायश्चित्तानाम् उपनयनादिराहित्यात् शूद्रधर्मत्वम्

निवर्त्तयतीति महाभाष्ये व्युत्पादनात् साधकं क्रियानिष्पादकं कारकसंज्ञं भवतीति वार्तिकोक्तेः । द्रव्यस्य स्वतन्त्रत्वाभावेऽपि यथाऽऽविष्टस्यैव तस्य तथात्वम् । ततश्चान्वयव्यतिरेकस्त्वात् शक्तिरेव कारकमिति मतान्तरं तदुक्तं हरिणा “स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुरिति” । शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च द्रव्यं कारकमिति व्यवहारइत्यवधेयम्, एवञ्च क्रियाजनकत्वेन सर्वेषां कर्तृत्वेऽपि स्वस्वाभावान्वयापारविवक्षयैव करणत्वादिकं यद्योक्तं हरिणा “निष्पत्तिभावे कर्तृत्वं सर्वत्र वास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति । तद्वेदं च मञ्जूषायां दर्शितोऽयं—“कर्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः, करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः, क्रियाफलनेहे-श्वत्वरूपव्यापारश्च कर्मणः, कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य, प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति” तत्र करणाधारकर्मकर्तृणां क्रियाजनकत्वसुव्यक्तं तैर्विना क्रियातुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्मणस्तथात्वं घटं शरति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्य घटादेरपि पूर्वकालत्वेन शरणादिहेतुत्वात्तथात्वम् अतएव तेषु कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति, स्खली पचति, श्वोदनः पच्यते इत्यादि प्रयोगः । अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्यतया पूर्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्वाहकत्वेऽपि न कर्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं महाभाष्ये “पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणामेव कर्तृत्वं निर्दिष्टमपादानादीनां कर्तृत्वानिर्दिष्टमावेति” ।

तच्च कारकं षड्विधम् अपादानसम्प्रदानकरणाधिकरणकर्मकर्तृभेदात् । एतेषाञ्च एकस्यां क्रियायासुभयप्राप्तौ “विप्रतिपक्षे परं कार्यम्” इत्युक्तेः उत्तरोत्तरप्रानत्यं तदुक्तं हरिणा—“अपानानसम्प्रदानकरणाधारकर्माणाम् । कर्तृशोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते” इति । गुणप्रधानक्रिययोरेकस्मिन् द्रव्ये उभयशक्तिप्रसङ्गे तु “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् कार्यस्य प्रधानानुरोधित्वात् प्रधानशक्तिबोधिकैव विभक्तिकर्जायते गुणक्रियाशक्तिस्तु तात्पर्यवशादेव तत्र प्रतीयते तदुक्तं हरिणा “प्रधानेतरयोरेव द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिर्गुणान्नया तत्र प्रधानमनुसृज्यति । प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणेतया तद्वदनुक्तापि प्रतीयते” इति अतः स्थित्यान्नेन गच्छतीत्येव प्रयोगः ।

न्यायमते धात्वर्थे प्रकारतया भासमाने सुबर्थे तन्मते हि सुबर्थस्यैव कारकत्वं सस्यम् । तदर्थान्वयित्वाच्च पदार्थस्य तत्त्वगौण्यम् । तथाच विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तेनापादानादेः क्रियानिष्पादकत्वाभावेऽपि न क्षतिः स्थान्वयिविभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वात् । यथा च तस्यन्वयः तथा शब्दप्रकाशं तथा दर्शितं यथा “कारकार्येतरार्थे च सुप् द्विधा च विभज्यते । धात्वर्थेयं प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम् । उच्यते कारकस्य बोधिका तदन्वस्य चेत्वेवं द्विविधोऽपि सुपो विभागस्तत्र यद्वातुपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम् । उच्यते सुबर्थः स तद्वातुपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम् । उच्यते पतति, व्याप्राद्विभेति इत्यादौ, प्राङ्गणाय ददाति, पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ, दात्रेण जिनन्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्वाख्यां पचति, शुक्लो भासत इत्यादौ, यानं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ, चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रवृत्तिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थितो विभागादिः प्रकारोभूय भासते इति तत्तद्वातुपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतो धात्वर्थे सार्थबोधकतया तत्रत्यपञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते । यादृशेन नामार्थेनाविच्छिन्नस्य सुबर्थस्य तादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृश धात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते, तेन उच्यते पततीत्यादौ उच्यते पतनादिक्रियायामपादानादिकारकत्वव्यवहारः । स्तोत्रं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारोभूतोऽपि स्तोकादिर्न कारकं सुपातुपस्थापनात्, द्वितीया तु तत्र स्त्रीबलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव स्तोकापाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाण इत्यादिवह्नियेषधिरेव । षड्विधस्य सम्बन्धो न धात्वर्थे प्रकारोभूय भासते, तदुक्तस्य पचतीत्यप्रयोगात् इत्यतः सम्बन्धो न कारकं, न वा तदर्थिकापि षड्धादिः कारकविभक्तिः । अतएव “क्रियाप्रकारोभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम् । कर्तृकर्मादिभेदेन, येषः सम्बन्ध इष्यत” इति शाब्दिकाः शरन्ति । “कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः” “कारकं प्रथमोऽयतिः” इति च भर्तृहरिः । ४ कर्तृभावे जि० मेदि० । “दोषैरेतैः कुलपानां वस्त्रसङ्करकारकैः” गोता । जगतं कारकः क्षणः” बोपदेवः तमर्थं शतुम् । ५ कर्तुमिच्छेत् । तद्योगे कर्मणि न षष्ठी अतोऽपटं कारको व्रजत्येव प्रयोगः । “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” पा० इत्यधिकारे तस्य विधानेन तदर्थस्य क्रियायासेवान्वयः प्रागुक्तहरिवाक्यात् ।

करकायादृष्टं तत्र भवं वा व्यञ् । ईकरकासम्बन्धिनि वि० ।
 ७तन्निष्पन्दिजले न० राजनि० दध्यपुत्तु स्त्री ऊप् ।
 तल्लवणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा “दिव्यवायुनि-
 संयोगात् संज्ञताः स्वात् पतन्ति याः । प्राणाण्यसृज-
 वज्ञापनाः कारकोऽस्तोपमाः । करकाजं जलं
 रूपं विशदं गुरु च स्थिरम् । दारुणं गीतलम् सान्द्रं
 पित्तहृत् कफघातकम्” । [१८८४० विवृतिः]

कारकदीपक न० दीपकभेदरूपाद्यलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे
 कारकविभक्तिः स्त्री कारकशक्तिबोधिका विभक्तिः । व्याकर-
 णोक्ते कर्मादिबोधके विभक्तिभेदे कारकशब्दे विवृतिः ।
 “उपपदविभक्तिः कारकविभक्तिरित्येति” व्या० प्र० ।

कारकर लि० कारं करोति क-ट । क्रियाकारके दासादौ ।
 कारकुचीय पु० सालदेशे हेम० तत्र भवः व्यञ् बहुषु तस्य
 लुक् । तद्देशवासिजनेषु बहुव० ।

कारज लि० कारात् क्रियातो जायते जन-ड । १क्रियाजन्ये
 करजे नखे भवं तस्येदं वा व्यञ् । २नखभवे ३नखसम्ब-
 न्धिनि च लि० ।

कारञ्ज लि० करञ्जस्य तत्फलस्येदम् व्यञ् । करञ्जद्वयफलतैलादौ
 तत्तैलगुणादि सुच्यते उक्तं यथा । निम्बान्तरीयुपक्रमे
 “करञ्जोद्गुदेविपु सर्पसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतै-
 लानि तीक्ष्णानि लघून्पुष्णोऽर्थाणि कटूनि कटुविपाकानि
 सरागलनिकफकृमिजठप्रमेहृग्निरोगहराणि चेति” ।

कारण न० कारयति क्रियानिवर्तनाय प्रवर्तयति क-णिच्-
 ल्यु । १क्रियानिष्पादके हेतो २उद्देश्ये ३देहे ४इन्द्रिये ।
 क-वधे स्वार्थे णिच्-भावे ल्युट् । ५वधे सेदि० । ईकर
 वाद्यभेदे । करणएव कारणः । ७कायस्थे पु० । करण-
 मेव स्वार्थे व्यञ् । ८साधने ङकर्मणि । १०गीतभेदे
 रत्नकोषः । न्यायमते कारणत्वलक्षणभेदादिकं भाषा०
 सूक्तावलोदृष्टं यथा ।

“पारिभाषणल्लेखिनां कारणत्वसदादृतम्” भाषा० ।

पारिभाषणल्लेखेति पारिभाषणल्लेखम् अनुपरिमाणं,
 कारणत्वं तद्विज्ञानमित्यर्थः । अनुपरिमाणं तु न कस्यापि
 कारणं तद्विज्ञानायारब्धव्यपरिभाषारम्भकं भवेत् तच्च न
 सम्भवति परिभाषणस्य स्वसमानजातोयोत्पन्नपरिभाषणजन-
 कत्वात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववत् अनुजन्यस्यानुतरत्वप्र-
 क्तात् एवं परममहत्परिभाषणम् अतीन्द्रियसामान्यं विषे-
 षचेति बोध्यम् । इदमपि योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कार-
 णत्वं, ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः, ज्ञायमानं विदुः

मातृमतिकारणम् इत्यभिप्रायेण । ज्ञानप्रत्यक्षे आत्ममह-
 त्वस्य कारणत्वात् महत्परिमाणं ज्ञानादेर्बोध्यं तस्यापि न
 कारणत्वमित्याचार्याणां भावश्च इत्यन्ये तच्च ज्ञानातिरिक्तं
 प्रति कारणताया एव आचार्यैरुक्तत्वात्” सूक्ता० ।

“अन्यथासिद्धिर्न्यूनस्य नियता पूर्ववर्तिता । कारणत्वं
 भवेत् तस्य त्वैपिध्यं परिकीर्तितम् । समवायिकारणत्वं
 ज्ञेयसमाख्यसमाविष्टत्वम् । एवं न्यायनयस्यैवतीयसत्तं
 निमित्तहेतुत्वम्” । यत्त्वमनेतं कार्यं भवति ज्ञेयन्त
 समवायिजनकं तत् । तत्त्वमन्नं जनकं हितोयसाभ्यां परं
 तृतीयं स्वात्” भाषा० ।

ननु कारणत्वं किम् ? अत आह अन्यथेति । तस्य-कार-
 णत्वस्य । तत्र-समवायिकारणे, आसन्नं कारणं द्वितीयसम-
 वायिकारणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि त्वरीतन्तुसंयोगानां पटा-
 समवायिकारणत्वं स्वात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाता-
 द्यसमवायिकारणत्वं स्वात् एवं ज्ञानादिकमिच्छाद्यसमवा-
 यिकारणं स्वात्, तथापि पटासमवायिकारणत्वज्ञे त्वरीतन्तु-
 संयोगमिदत्वं देयं, त्वरीतन्तुसंयोगस्तु त्वरीपटसंयोगं प्रत्य-
 समवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्यन्दाद्यसमवा-
 यिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणत्वज्ञे
 तत्तद्विभिन्नत्वं न देयम् आत्मविशेषगुणान्तरं कृत्वाप्यसमवा-
 यिकारणत्वं नास्ति तेन तद्विद्वत्वं सामान्यत्वज्ञे देवमेव ।
 तत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्यैर्कार्यप्रत्यास-
 न्या, कारणैर्कार्यप्रत्यासन्त्या च । आद्यं यथा घटादिकं प्रति
 कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्यैश्च घटेन सह कारणस्य
 कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं
 यथा घटरूपं प्रति कपालरूपसमवायिकारणं तत्र घट-
 रूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन्
 कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच कचित् समवायसम्बन्धेन,
 कचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः । इत्यञ्च
 कार्यकारणैर्कार्यान्तरप्रत्यासन्त्या कारणं ज्ञाना-
 दिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यत्वज्ञे पथ्यवसन्नम्
 आभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं कारणं
 तृतीयं निमित्तकारणमित्यर्थः” सूक्ता० ।

कारणताप्राप्तकं प्रमाणं च सर्वदर्शनसंज्ञे दर्शितं यथा

“अन्यव्यतिरेकावविनाशानिनायकाविति ननु पक्षे
 साध्यसाधनबोध्यविचारो दुरवधारणो भवेत् भूते,
 भविष्यति, वर्तमाने-अनुपपन्नमाने च व्यभिचारशङ्काया
 अनिवारणात् । ननु तथाविधस्तु तावन्नैमि मते

व्यभिचारशब्दा दुष्परिहरेति चेत् मैवं बोधः, विनापि कारणं कार्यसत्पट्यातामित्येवं विधायाः शब्दावा व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्यत यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरयुः तदुक्तम् “व्याघातावधिराशङ्क्येति” तस्मात्तदुत्पत्तिनिवृत्त्येन अविनाभावो निवृत्तयेते तदुत्पत्तिनिवृत्त्ययं कार्यहेत्योः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिवन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः? कारणोपलम्भे? सति उपलम्भः ३ उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भात् ४ अनुपलम्भः ५ इति पञ्चकारणया धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निवृत्तयेते” ।

कारणत्वञ्च नियतपूर्वसत्त्वं तच्च कार्यव्यवहितप्राक्-क्षणवच्छेदेन कार्यसमानाधिकरण्याल्लानाभावाप्रतियोगित्वमिति नैयायिका मन्यन्ते । तच्च सत्त्वगर्भं न वेति सन्देहे सत्त्वगर्भं श्रीहर्षस्वरुदने निराकृतं यथा

“ननु तदसत्ताविशेषात्कार्यस्थान्यदायि प्रसङ्गः, न-कार्येष्टादसत्ताक्षणइत्यान्यदापि साम्योसत्ताविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म? । अथ न भम तदानीन्तनं साम्योसत्त्वं तदातनस्य कार्यजन्मो नियामकं किन्तु ततः प्राक् साम्योसत्त्वं तदादर्शनात् । तर्हि समापि कालान्तरस्यमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मोनियामकं, तथा-दर्शनादेव । भम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्म-नियामकमिति चेत् न असमसमवयवादागन्तुत्वाच्चाविशेषेण नियमनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थावा एव साम्यस्यासदा कार्यनियमोऽभ्युपेयः तदादर्शनादित्येव मन्यन्ते । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेषः । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदापि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्यायसाममेव पर्यायस्येत्, तत्काल इत्याकलय । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपम्? इति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपम्? इत्यपि पर्याययोगस्यानुवृत्तेः । किञ्च “अनर्भावितसत्त्वहेत्कारणं तदसत्ततः । नानर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः” । तथाह्यनर्भूतसत्त्वं यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरसतः स्वावयवत्वमापादयति । विशिष्टस्यानान्तरेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिव्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मादिति अन्यस्यास्तस्याविशिष्टसत्त्वभ्युपगमे तामसत्तिवैश्व कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव कारणमसत्पर्यवस्यति । अपरापरसत्तानिवेशने चापर्यायवसानमेव । न च सत्ताभेदानन्त्यमसत्त्वे वेत्यपि

पादपरसारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि बहुविव्यवहारात्-गमननिवन्धनलक्षणः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्व-वृत्तिमिदवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूपसत्तोपगमाय स्मृति, भिन्नामभ्युपगतवदुत्पाद्याधान-पदेऽभिप्रेक्ष्यता त्वया जातिभालाया जलाञ्जलिर्वितीर्येत । मा भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्विभिर्धो कार-णतां कथमनुगमयितासि? । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकमसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैवपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानीमसदपि तत्तत्प्राप्तु सत्तासत्तयोः कारणकोट्यप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ताकारण-कोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि कारणतामन्ये इति मन्यसे तर्हि मत्तये सैव कारणताऽस्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति घटकुख्यां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतोमभ्युपगच्छताऽपि सत्ता किं सयाभ्युपगतैव? अन्यथा कासावसीति त्वमपि किं सत्ता-लक्ष्यसत्तामनर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्येवं, पूर्ववत् कापि सत्तात्वागो वा अनवस्थायां पर्यायवसानं स्यात् असत्ताविशेषात् । असत्त्वाविशेषे कारणनियमः कथं स्यात् इति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽस्त्यन्यथादुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं, सोऽप्यनियतो यदा कारणभावस्तदा कार्याभावावश्याभावाभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्योत्पादात् अन्यस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् । अन्ययोनासीत्यभ्युपगच्छतापि अन्ययोपगमात् । अन्ययस्यापि सत्तान्तर्भावे कथितदोषापत्तेः, एतेन “आशामोदकलप्रा ये ये चोपाज्जितमोदकाः । रसवीर्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” इत्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्तर्भावानन्तर्भावार्थां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिजननात् तदसत्कथं कार्यं स्यात्? इति चेन्न सत्तामनर्भाव्यकार्यत्वोपगमे कारणवत्कार्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्ववदावृत्तेः तस्मात् “पूर्वसत्त्वनिवृत्त्ये हेतुत्वे तुल्य एव नौ । हेतुत्ववद्विभूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा” । आस्तां प्रतिबन्दिष्यहः कथं पुनरसतः कारणत्वमवश्यम्? प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपमादिति चेन्न इदमनुगतनियतं प्राक् सदिति बुद्ध्या विशेषात् । भ्रान्त्यैव-

बुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया त्वि-
चतुरादिकवानुभावनविज्ञानवा वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृ-
श्यं विषयोक्ततस्य समपि कारणतानिश्चयः, केवलं ततः
परास्वपि कदाचु बाधात् पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न
तत एव सत्त्वाधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः ।

तत्र ऐतौ “पञ्चेमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध
मे” गोता । “न लिङ्गं धर्मकारणम्” मनुः । उद्देश्ये
“तस्यामनकारणम्” रघुः । फलस्य कारणत्वञ्च
इच्छाद्वारा, उपायेच्छां प्रति फलेच्छायाः कारणत्वात्
सर्वोद्दि लोकः फलमिच्छन्नेव तदुपाये प्रवर्त्तमानो दृश्यते
इति तस्य तत्वात्मम् । कारणमन्वस्य अर्थः अच् ।
१० उत्तरभेदे उत्तरगण्डे विवर्तिः । “मिथ्योत्तरे पूर्व-
वादे कारणे प्रतिवादिनि” मिता० सूतिः । भावे तत्
कारणता स्त्री । त्व कारणत्वं न० कारणभावे “एकः कार-
णतां गतः” कुमा० । “कारणत्वं भवेत्तस्य” भाषा० ।

कारणकारण न० इत० । अन्यथासिद्धपदाद्यभेदे यथा
कुलाद्यः वटादीनां कारणं, तत्कारणं तज्जनकः घटं
प्रत्यन्यथासिद्धः । व्यापारद्वारा तु न कारणकारणस्यान्य-
थासिद्धिः । यथा कुठारादीनां, ते हि जेदनक्रियाकारण-
ज्जेट्थसंयोगजनका अपि भान्यथासिद्धाः एवं व्यापिप्रज्ञानस्य
अनुमितिजनकपरामर्शरूपस्य, चक्षुरादीनां प्रत्यवजनक-
विषयसंयोगरूपस्य च कारणस्य कारणत्वेऽपि भान्यथा-
सिद्धिः । “नहि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिः”
इत्युक्तेः २ परमेष्ठरे च स हि सर्वेषां निमित्तोपादान-
कारणानामधिष्ठातृत्वेन प्रयोजकत्वात् तथा, प्रयोजके-
कारणकारणस्याकारणत्वेऽपि प्रयोजकत्वमन्वयेति नैया-
यिकादयः ।

कारणगुण पु० इत० । उपादानकारणस्य गुणे “कारणगुणाः
कार्यगुणानारभन्ते” इति न्यायप्र० । यथा तत्त्वादिरूपो
पादानगुणाः शुक्लादयः, कार्यस्य घटस्य शुक्लगुणारम्भका
भवन्ति न वैपरीत्येनेति आकरे स्थितम् ।

कारणगुणोद्भव पु० कारणगुण उद्भवोऽस्य । उपादान कारण-
गुणेनोपपन्नं गुणभेदे । ते च गुणा भाषायां दर्शिता यथा ।
“अपाकजास्तु स्पर्शान्ताद्रवत्वञ्च तथाविधम् । स्नेह-
वेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिभाषणम् । स्थितिस्थापक इत्येते
स्तुः कारणगुणोद्भवाः” । स्पर्शान्ताः । रूपरसगन्धस्पर्शाः-
घटादौ पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्
अपाकजा इत्युक्तम् । तथाविधं अपाकजमिति । “स्पर्शो-

त्वातुल्यापीतो पाद्यः । एकपृथक्त्वैकत्वं त्वप्रत्ययस्य
प्रत्येकमन्ययात् एकत्वं पृथक्त्वञ्च पाद्यम् पृथक्त्वपदेन
चैकपृथक्त्वं पाद्यम्” सुका० । [विवर्तिः ।

कारणमाला स्त्री व्यर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारगण्डे १८८५०
कारणशरीर न० कारणरूपं शरीरम् । वेदान्तिभते अज्ञान-
रूपे शरीरे । वेदान्तसारे तद्विवर्तिः दृश्या ।

कारणा स्त्री ल-हिंसायां स्वाद्यै णिच्-भावे युच् । १ तीव्र-
वेदनायाम् अमरः । ल-णिच्-युच् । २ भेरणायाम्
कारणिक लि० कारणैश्वरति ठक् । कारणेन विचारके १ परी-
त्यके अमरः । कारणखेदम् काश्या० उञ् जिठ् वा ।
२ कारणमन्वन्विनि लि० स्त्रियां ठञि णिच्वात् ङीप्
जिठ् इङ्कारणार्थः स्त्रियां टाप् इति भेदः ।

कारणोत्तर न० कारणेन उत्तरम् । व्यवहारेषु वाद्युपन्यस्तं
वस्तु सत्त्वावेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलतासाधनकारणकथन-
रूपे उत्तरभेदे, यथा अयं शतं मे धारयतीत्यभियोगे सत्यं
न्यङ्गीतं किन्तु शोधितम्, इयं भूमिर्भेदीयानेन भूयते
इत्यभियोगे सत्यमेतस्य भूमिः किन्तु दानेन कृयादिना वा
इदानीं ममेत्युत्तरम् । उत्तरगण्डे १०८०५० विवर्तिः ।

कारणव्युह उ० स्त्री रम-ड तस्य नेत्वम् रण्डः ईषत् रण्डः का-
रणव्युहः तं वाति वा-क करणव्युहेदं कारणव्युहं तदा-
कारं वाति वा-क वा । हंसभेदे “हंसकारणव्युहोद्भूताः
सारसामिहतास्तथा” भा० व० १८८५० । स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । अस्य अजिरादि० पाठात् भूतौ संज्ञायामपि
न दीर्घः कारणव्युहवती नदीविशेषः । “हंससारसजौह-
चक्रवाकजुररकाटस्वकारणव्युहेत्युपक्रमे” उवाः संधचारिणश्च”
इति सुश्रुते तस्य उ्भवत् संधचारित्वञ्चोक्तम् ।

कारणव्युह उ० बौद्धभेदे त्रिका० २ बौद्धशास्त्रविशेषे च ।
कारणम् पु० कारणमस्यापत्यं शिवा० अण् । १ कारणमपुण्या
पत्ये अविच्छिन्नास्ति नृपे तदुत्पत्त्यादि “एतस्मात् कार-
णाद्राजन् । विवृतः स कारणमः । तस्य कारणमः पुत्र-
स्तेतायुगसंख्येऽभवत् । इन्द्रादनवरः श्रीमान् देवैरपि सुउ-
जयः । तस्य सर्वे मङ्गीपाशाः वर्त्तन्ते च वशे तदा ।
स हि सम्माहुभूतेषां वृत्तेन च बलेन च । अविच्छिन्नाम
धर्माणां वीर्येणैन्द्रसमोऽभवत्” इत्युपक्रमे “तस्य पुत्रोऽति-
वक्राम पितरं गुणवन्तया । मरुत्तोनाम धर्मं चक्रवर्त्ती
महाययाः” भा० आश्व० ४५० उक्तम् । २ सोत्रापत्ये अण् ।
कारणमपौत्ये अविच्छिन्नपुत्रपत्ये २ मरुत्ते नृपे च । “कथं
यद्ये मरुत्तस्य” इत्युपक्रमे “यदि सुचपूसे पार्थ ! इष्टु

कारम्भं नृपम्" तत्रैव ३५० मरुत्तस्य कारम्भमिति
विशेषणात् । तस्मैदमण । शनारोतीर्थभेदे न० तस्यैव-
माहुर्भावादि भा० आ० २१०, १८५० । यथा

‘ततः ससृष्टे तीर्थानि दक्षिणे भरतर्षभः । अम्यगच्छत्
सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभिः । वर्ज्ययन्ति च तीर्थानि
पञ्च तत्र तु तापसाः । अयकीर्णानि यान्यासन् पुरस्तात्
तपस्विभिः । अगस्त्यतीर्थं सौमद्रं पौलोमञ्च सुपावनम् ।
कारम्भं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् । भारद्वाजस्य
तीर्थेन तु पापप्रशमनं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि ददर्श
कुरुवत्सलः । विविक्तान्युपलब्धः च तानि तीर्थानि
पाशुपतः । इहा च वर्ज्यमानानि सुनिर्भिर्हर्मवृद्धिभिः ।
तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः । तीर्थानीमानि
वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः । तापसा जवः । आहः
पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् । तत एतानि
वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन । वैशम्पायन उवाच । तेषां
श्रुत्वा महाबाहुर्ज्यैर्मायकापोधनेः । जगाम तानि
तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषवत्तमः । ततः सौमद्रमासाद्य महर्षे-
स्तीर्थवत्तमम् । विगाह्य सहसा नूरः स्नानं चक्रे परत्नपः ।
अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्त्रजलचरो महान् । जपाच्च चरणे
पाहः कुलीश्वरं धनञ्जयम् । स तमादाय कौन्तेयो विष्णु-
रत्नं जलेवरम् । उदतिवन्महाबाहुर्ज्यैरेन बलिनां वरः ।
उत्कट एव पाहस्तु सोऽज्युनेन यशस्विना । बभूव
नारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता । दीपमाना श्रिया रा-
जन् ! दिव्यरूपा मनोरमा । तदङ्गं तं महदुदहा कुलीश्वरो
धनञ्जयः । तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् । का
वै त्वमसि कल्याणि ! कुतो वासि जलेवरो । किमर्थं च महत्
मापसिदं जतवतो पुरा ? । वगौवाच । अश्वराक्षि महा-
बाहो ! देवारण्यविहारिणो । इहा धनपतेर्निष्ठं वर्गा नाम
महाबल ! । मम सख्यवत्सोऽन्याः सर्वाः कामगमाः
शुभाः । तामिः सर्वं प्रयातास्मि लोकपालनिवेशनम् ।
ततः प्रशमामहे सर्वां ब्राह्मणं संशितव्रतम् । रूपवन्तमधी-
यानमेकमेकानचारिणम् । तस्य वै तपसा राजसहजं
तेजसा युतम् । आदित इव तं देयं कर्तुं सर्वं व्यका-
शयत् । तस्य इष्टा तपसाहस्य पूज्यास्तु तत्तमम् । अव-
तीर्थाः च तं देयं तपोविपुञ्चिकोपिया । अहञ्च सौरभेयो
च ससीचो बहुदा जता । योगपटो न तं विप्रमभ्यगच्छाम
भारत ! । गायन्त्योऽथ हयन्त्यश्च लोभयन्त्यश्च तं हिजम् ।
स च नाद्याद्यु जतवान् मनो वीर ! कथञ्चन । नाकम्पत

महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले । सोऽथपत् कुपितोऽस्मास्तु
ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ ! । पाहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं
समाः ! । वगौवाच । ततो वयं प्रव्यधिताः सर्वा भारतव-
त्तम ! । अयाम शरणं विप्रं तं तपोधनमव्युतम् । रूपेण
वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः । व्युक्तं जतवत्यः च जन्तु
मर्हसि नो हिज ! । एष एव बभोऽस्माकं सुप्रयत्नप्रसन्नपोधन ! ।
यदयं संशितात्मानं प्रलोभ्यं त्वामिहागताः । अवध्यास्तु
स्त्रियः सृष्टा मन्थने धर्मचारिणः । तस्माद्दुर्मोघ वत्तैस्त
नास्मान् हिंसितुमर्हसि । सर्वभूतेषु धर्मज्ञ ! मत्तो ब्राह्मण
उच्यते । सत्यो भवतु कल्याण एवं वादो मनीषिणाम् ।
शरणञ्च प्रपदानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् । शरणं त्वां
प्रपन्नाः क्षमायात्वं जन्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तः स धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मजित् । प्रसादं
जतवान् वीर ! रविसोमसमप्रभः । ब्राह्मण उवाच ।
शतं शतसहस्रान्तु सर्वमज्यवाचकम् । परिभाष्यं शतं
त्वत्प्रेदमज्यवाचकम् । यदा च पो पाहभूता नृहृतोः
पुरुषान् जले । उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थलं पुरुषवत्त-
मः । तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्याथ । अन्त
मोक्षपूर्वं मे हवतापि कदाचन । तानि सर्वाणि ती-
र्थानि ततः प्रवृत्तिं चैव ह । नारोतीर्थानि नास्तेह ख्यातिं
यास्यन्ति सर्व्वयः । सुख्यानि च भविष्यन्ति पावमानि
मनीषिणाम् । वगौवाच । ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्य चापि
प्रदक्षिणम् । अचिन्तयामासुख्यं तस्माद्देवात् सुदः
क्षिताः । कस्तु नाम ? वयं सर्वाः कासेनात्मेन तं नरम् ।
समागच्छेम वो नस्तद्रूपमासादयेत् पुनः । ता वयं
चिन्तयित्वैव सहस्रादिव भारत ! । इष्टवत्यो महाभागं देव-
यिषुत नारदम् । संप्रहृष्टाः च तं इष्ट्वा देवर्षिभमितदु-
तिम् । अभिवाद्य च तं पार्थ ! स्थिताः सोऽग्नीहिताननाः ।
स नोऽपृच्छद्दुःखमूलमुक्तवत्यो वयञ्च तत् । श्रुत्वा तत्र
यथाहत्तमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे सागरानूपे पञ्च
तीर्थानि सन्ति वै । सुख्यानि रमणीयानि तानि गच्छत
मा चिरम् । तत्राशु पुरुषव्याघ्रः पाशुपदेवो धनञ्जयः ।
मोक्षयिष्यति शुहात्मा दुःखादस्मान् संशयः । तस्य सर्वा
वयं वीर ! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः । तदिदं सत्यमेवाद्य
भीक्षित्वा मां त्वया जतम् । एतास्तु मम ताः सख्यवत्सोऽन्या
जले स्थिताः । कुरु कर्म्म शुभं वीर ! एताः शयापहिमोजय !
वैशम्पायन उवाच । ततस्ताः पाशुपत्येवः सर्वा एव विशा-
म्पते ! । तस्माच्छापाददनात्मा मोक्षयामास दीर्यवान् ।

उत्थाय च जलासम्पात् प्रतिलभ्य वपुःस्नक्तम् । तास्तदा-
श्चरसो राजद्वहश्चन यथा पुरा । तीर्थानि शोधयित्वा
तु तथानुज्ञाय ताः प्रभुम् । विवाङ्मदां पुनर्दृष्टुं तदा
मथिपुरं ययौ ।

कारन्धमिन् पु० स्त्री करणं कारकं धमति ध्मा-इनि
प्रथो० । कांश्चकारे स्त्रियां ङीप् । २धातुवादरते च भेदि०
कारपचव पु० देशभेदे । “अवभृजमलभ्यवयनि यमुनां कारप-
चवं प्रति” कात्या० श्रौ० २४।६ । १०कारपचवो देशभेदश्च-
न्मध्ये यमुना वर्तते तां कारपचवदेश्यां यमुनां प्राप्य
तत्रावभृजमलभ्यवयनि” सं० ध्या० ।

कारभ लि० करभस्तेदम् अण् । करभसम्बन्धिनि मूलादौ
“अशौर्ज्ञं कारभं मूलं मानुषन्तु विधापहम्” सुवृतः ।
कारभू स्त्री करणकारः तस्य भूः । राजपाशकरपहणभूमी ।
कारमहिका स्त्री कारं जलसम्बन्धं मेहति मिह-मेके क
ततः स्त्रायै क अत इत्यम् । कपूरे राजनिः ।

कारम्मा स्त्री० रैषत् रम्भा कोः कादेशः । प्रियङ्गुवृक्षे अम०
कारयिष्णु लि० क-णिच्-इष्णुच् । कारयितरि ।
कारव पु० स्त्री केति रवोऽस्य । काके लि० स्त्रियां ङीप् ।
कारवल्ली स्त्री कुत्तित्तारो गतिर्यस्याः कर्म० । कारवेले
(करेला) । कारवान् कर्मयुक्तः सन् लोयते लो-किप् ।
२काखंडीरे काखण्डरे राजनि० ।

कारवी स्त्री कारं वाति वा कके जलोपलजितवर्षाकाके
रवोऽस्य कारवोमयूरस्तस्य पुच्छमिवाकारोऽस्यस्य अच्,
क हिंसायां स्त्रायै णिच्-किप् काः तभवति अण् वा गौरा
ङीप् । १शतपुष्पायाम्, (मौरः) २रुद्रजटायाम्, ३मयूर-
शिखालतायाम् । ४कारवेले, (करेला) ५त्वक्पत्रायाम्
(तेजपात) ६कण्ठजोरेके च । ७कुट्टकारवेले अमरः
राजनि० ८काकयोधिति च ।

कारवीर्य लि० करवीरेण निर्दत्तादि करवीर+चतुरर्थ्यां
सख्या० ङङ् । करवीरनिर्दत्तादौ ।

कारवेज्ज पु० कारेण वातगत्या वेज्जति वेज्ज-वालने अच् ।
१लताभेदे (करेला) २तत्फलं न० । “कारवेज्जं हिंसं
भेदि लघु तिक्तमवातलम् । प्वरपित्तकफाक्षन्नं पाण्डुमेह-
कमीन् हरेत्” भावप्र० । स्त्रायै क कारवेज्जकोऽपि तत्रैव
अस्त्रायै ङीप् । २कुट्टकारवेजे (उच्छा) । अमरः । कार
वेज्जश्चा “तद्गुणा कारवेल्ली स्थाहिषेयाहीपनी लघुः ।
कारवेल्लीफलं तक्रे स्त्रेदितं हिङ्गुमर्दितम् । भर्त्सितं नव-
नीतेन संश्लेनेन समन्वितम्” भावप्र० । “विदलितसुखमीपत्

कारवेल्लीकठोरं पुलकितमिव तैलैः साधितं रामठेन ।
रचितमरिचचूर्णं संश्लेनेनातिपूष्यं सुललितरसनायं लोल-
तामातनोति” भावप्र० । कारवेल्लीफलं भेदि लघु तिक्तं
सुपीतलम् । पितासकामलापाण्डुकफमेदकमीन् हरेत्”
वैद्यकम् । स्त्रायै क कारवेज्जिकाण्यत्र स्त्री ।

कारस्कर कारं बधं करोति क-हेत्वादौ ट हत्वे नि० सुट् ।
विषतिन्दौ हिम्माके हत्वे राजनि० दासादौ न सुट् ।
कारस्कराटिका स्त्री कारस्कर इवाटति अट-खुल् । कर्ष-
जलोकायाम् । लि० ।

कारा स्त्री क-हिंसायां भिदा० भावे अङ् “कटयोऽङि” पा०
गुणः “काराबन्धने” पा० ग० दीर्घभिर्द्देशात् दीर्घः ।
१बन्धने भेदि० २पीडायां लि० पा० ग० बन्धनशब्दस्य
बन्धनाधारपरत्वे ३बन्धनागारे अमरः । कुत्तित्तारो अति
अ-अच् कोः का । ४द्रव्याम् ५प्रमेयके । ६स्वर्णकारि-
कायाश्च भेदि० । ७शब्दे च । काराधुनी ।

कारागार न० कारायाबन्धनस्थागारं गृहम् बन्धनागारे
(जेलखाना) “रिपुः कारागारं कलयति च तं केलि-
कलया” कर्पूरस्तवः । कारागृहादयोऽप्यत्र ।

कारागुप्त लि० कारायां बन्धनागारे गुप्तः । (कपदी)
बन्धनाकाररुद्धे हेमच० ।

कारापथ पु० देशभेदे । तत्र च लज्जयात्तज्जाङ्गदचन्द्रकेतु
राज्यभाषीत् “अङ्गदं चन्द्रकेतुश्च लज्जणोऽप्यात्मसम्भवम् ।
शामनात् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरी” रघुः ।

कारायिका स्त्री कं जलमाराति मचरस्यस्यानत्वेन आ+
रा-खुल् । बलाकायां जटाधरः ।

काराधुनी स्त्री कारा शब्दः तस्याधुनी उत्पादयित्री ।
शब्दनिष्पादके शङ्कादौ । “अगस्त्यो नरां शृणु प्रपन्नतः
काराधुनीव” अ० १.१८०, ४ । “कारा शब्दः” भा०

कारि स्त्री क- भावे प्रश्नाख्यानविषये इङ् । प्रश्नाख्यान-
विषये क्रियायाम् । “कां कारिमकार्षीः १ सर्वं कारि-
मकार्षम्” इत्यादि । क-कर्त्तरि शित्तिनि इङ् ।
२शित्तिनि लि० ।

कारिका स्त्री क- भावे खुल् । क्रियायाम् । “कारिकाशब्द-
सोपसंख्यानम्” वाचि० । क्रियायोगेऽस्य गतित्वम् तत्र का-
रिका क्रिया, कारिकाशब्दं चि० कौ० । तत्र दासीलोकवा-
चकस्य क्रियाशब्दस्य न पश्यं तथाव्याख्यनात् । कारः
रोगवधः साध्यतयात्मस्य ठन्, क-हिंसायां खुल् वा ।
रोगनाशिकायां २कष्टकार्यां राजनि० । ३नटयोर्णि

४ विवरणलोके व्याख्यातरेण बह्वर्णसापकलोकेभेदे ।

५ शिखिरचनयाम् मेदि० । ईदृहिभेदे (सट्) इमानाथः ।

कारित स्त्री क-णिच्-कर्मणि क्तः । १ करणाय प्रेरिते ।

“विष्णुः शरीरमङ्गलमङ्गलीयानय च । कारितास्ते यतो-
ऽतस्ताम्” देवीमा० । २ अथभर्णेन स्वकार्यं सिद्धये नियत-
वज्जेरङ्गोक्तताधिकट्टौ स्त्री “इतिः सा कारिता नाम यस्मि-
न्नेन स्वयं कृता” मित० ना० सृतिः । “कर्मणिनेन तु
या इतिरधिका संप्रकीर्तिता । आपत्काले कृता नित्यं
सा तु स्यात् कारिता मता” कात्या० ।

कारो स्त्री क-ङिंसायाम् इङ् स्त्रियां ङीष् । कण्टकारि-
ट्टौ राजनि० । तस्याः अष्टकाचितत्वेन हिंसासाधनत्वात्
रोगहिंसाकारकत्वाद्वा तथात्वम् ।

कारोर न० करोरस्यावयवः काण्डं भक्ष वा पलाशा०
अञ् । १ वंशस्य काण्डे २ वंशमयनि च ।

कारोरी स्त्री कं जलस्य कृति ख-विच् कारं सजलमेघ-
मीरयति इर-अण् उप० स० गौ० ङीष् । वर्षहेतौ
इटिभेदे । “वर्षकामेष्टिः कारोरी” “तस्यां प्रति त्वं चार-
मध्वरमीडे अग्निं स्वयं नमोभिरिति धाव्ये” व्याश०
श्री० २।१३।१२ । “वर्षकामस्य कारोरी नाम इष्टिः
काव्या । तस्यां-कारोव्याम् । अत्र वृद्धदेवत्याया अम्ना-
नात् अन्यदा इवमेव कारोरी एकदैवत्या भवति तस्यामपि
प्रापकाथं तस्यां यजुषमिति” मारा० । आरव्यायां
कारोव्यां कृताङ्गायां वर्षणे सति सा समापनीया न
वेति सन्देहे कात्या० श्री० १।२।२२ सू० निखीतिं
यथा “इष्टे तत्परिमाणम्” कृताङ्गायामिष्टौ वर्षणे
इष्टे सति तत्परिमाणमेव कर्म कर्त्तव्यं यत्परिमाण-
मइष्टे वर्षणे क्रियते । न तु इष्टौ इष्टायां किमप्यन्यूनं
कृताङ्गं परिग्राह्यमिति । न च वर्षणं तत्र तस्या इष्टेः फलं,
किन्तु कालस्त्रभावात् प्रतिबन्धकापगमाच्च स्वयं प्रवृत्तम्
इत्याशयः” सं० व्या० । अतएव जैमिनिना ई, २, १२, कर्मणि
आरब्धे फलेच्छाराहित्ये, कथञ्चित् फलप्राप्तौ च आरब्धस्य
काम्यकर्मणः समाप्यत्वसूतेन यथा “प्रकृमात्तु निवृज्ये-
तारम्भस्य निमित्तत्वादिति” व्याख्यातं चेदं शबरस्मिना
यथा “प्रजाकामो यजेत, ग्रामकामो यजेत”—इत्येवमादि
कर्म समान्नायते । तत्र सन्देहः—किं प्रक्रान्तं नियोगतः
समापनीयम्, उतेच्छया कार्यं हेयं वा ?—इति कुतः ?
एवं प्राप्तं ?—नियोगतः परिसमापयितव्यम्—इति ।
कुतः ? एवं हि श्रूयते,—इदं कामो यजेत—इति, एवं

तस्य व्याख्यातस्य अर्थम् उपदिशन्ति, ‘उपक्रमप्रभृति
अपवर्गपर्यन्तम् आह—इति, उपक्रमादारब्धं यावत्
परिसमाप्तिः—इत्येतावान् व्यापारविशेषः तस्य अर्थः,
न यथा पाकः त्यागः—इति । तत्र हि पाकसत्तामात्रं
निर्दिश्यते न आरब्धं परिसमापयितव्यम् । एवं च
व्याख्यातायं लौकिका अपि प्रतिपद्यन्ते, तत्र न आरब्धे
पुरुषप्रयत्नः नोद्यते—इति गम्यते । यतो नोदितं न निवो-
गत आरम्भे, नियोगतः पुनः परिसमापयन्ति, तेन
नोभे आरम्भपरिसमाप्ती शब्दार्थः किन्तु ?—परिस-
माप्तिः शब्दार्थः परिसमाप्ताऽर्थमाप्त्वात् आरम्भस्य ।
तस्मात् परिसमाप्तिः शब्दार्थः—इति गम्यते । सा चेत्
शब्दार्थः, सा कर्त्तव्यतया नोद्यते, आरम्भे नास्ति कर्त्त-
व्यतावचनं’ तेन न नियोगत आरम्भः, नियोगतस्तु
परिसमाप्तिः । तेन उपक्रान्ते कर्मणि यदि वीयात्
फलेच्छा, अवाप्नोति वा फलं, तस्यामप्यवस्थायां, कर्त्त-
व्यमेव उपक्रान्तस्य परिसमापनम् । ननु अर्थिनो यो-
ऽर्थः सोऽत्र कर्त्तव्यतयोद्यते । नैतदेवं, वाक्यार्थो
हि स भवति, यागस्य तु कर्त्तव्यता च, त्यागस्यते ।
तस्मात् ग्रामकामेण याग आरब्धः परिसमापनीयः
ग्रामादिकामनावचनं निमित्तत्वेन तदा भवति निमित्ते,
च उत्पद्ये यत् कर्त्तव्यम्—इत्युच्यते, तद्दिनटेऽपि निमित्ते
कर्त्तव्यम्, न हि तद्दिनटम् अतुल्यं भवति, उत्पत्तिश्च
निमित्तं न भावः तस्मात् वीतायामपि फलेच्छायाम् उप-
क्रान्तं परिसमापयितव्यम् । क्रियाया हि निमित्तम्
आरम्भः सोऽपि परिसमाप्तेः” इति ।

कारोरीटि प्रकृत्य श्रूयते च । “यदि वर्षेत्तावत्तेव जुष्ट-
यात्” “कारोरीमनुष्टिः” सि० कौ० ।

कारोष न० करोषाणां समूहः अण् । शुष्कगोमयसमूहे ।
कारोषगन्धि लि० कारोषस्येव गन्धोऽस्य इत्समा० । शुष्क-
गोमयसंघगन्धुजो स्त्रियां घञ् चाप् । कारोषगन्ध्या तस्याः
तत्पुरुषे पुल्लिङ्गः परयोः संप्रसा० दीर्घश्च । कारोष-
गन्धीपुल्लः कारोषगन्धीपतिः । एवं परमकारोषगन्धी-
पुल्लः । उपसर्जने तु न, अतिकारोषगन्ध्यापतिः । बन्धु-
शब्दे परे तु वृद्धमीडौ तथा वा, कारोषगन्ध्यावन्तुः कारोष-
गन्धीवन्तुः । एवं कौसुदगन्ध्याशब्दस्यापि संप्रसारणदीर्घौ ।

कारु लि० क-उण् । १ शिल्पिनि । “इति अ सा कारुतरेण
लेखितं नलस्य च स्तस्य च सख्यमीजते” नैष० । “कार-
यित्वा तु कर्माणि कारुं पद्याच्च पञ्चयेत्” कूर्मप० ।

“उपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः” अ० १, १४८, २, ।
 “नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पश्ये यज्ञं प्रसारितम्” मनुः ।
 “कारुहस्तः शुचिः पश्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा” याज्ञ० ।
 “गोरक्षकान् बाणिकान् तथा कारुकुशीलवान् ।
 प्रेष्यान् वार्जुषिकांश्चैव विमान् शूद्रवदाचरेत्” मनुः ।
 सूत्रकारादौ “धान्येऽष्टमं विंशं शुल्कं विंशं कार्पा-
 पयावरम् । कर्म्मोपकरणैः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा”
 मनुना कारुशिल्पिनोर्भेदेन निर्द्देशात् “कारवः सूत्र-
 कारादयः” कुल्लू० । एतेषां च कर्म्मकरणरूप एव
 करो न धनरूपादिमनुना कर्म्मोपकरणत्वेन तेषां
 निर्द्देशात् । तत्र करप्रतिरूपकर्म्मकरणप्रकारो मनुना-
 दर्शितो यथा “कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चाको-
 पजीविनः । एकैकं कारवेत् कर्म्म मासिमासि मही-
 पतिः” मासि मासि कर्म्म एकैकं दिनं कारयेदित्यर्थः ।
 “सम्भूय कुर्वतामर्घं सवाधं कारुशिल्पिनाम् । अर्घस्य
 क्षाप्तं ऽष्टिं वा जानतां दम उत्तमः” याज्ञ० । इकारके
 तत्तत्क्रियानिष्पादके त्रि० भेदि० । “राधवस्य ततः कार्यं
 कारुवानरपुङ्गवः” भट्टः । भावे ऽण् । ४ कर्म्मणि भेदि० ।
 ५ शिल्पे षेच ० ६ श्रोतविनिरु० । अत्रिदं बोध्यम् उणादी-
 नामव्युत्पत्तिपक्षे सप्तदायशब्दा शिल्पिप्रभृतितत्तदर्थवाच-
 कता, व्युत्पत्तिपक्षे अवयवशब्दा अवयवार्थस्याप्युपस्थापनेन
 योगेन विशिष्टार्थपरतया यौगिकत्वं तेन कार्यं कारुशिल्पादौ
 कर्म्मादेरन्वयः उदन्तज्योगाच्च तत्र कर्म्मणि न पक्षे
 असत्यवयवार्थे कर्म्मणोऽन्ययासम्भवात् न हितोयादि-
 प्रसङ्गः । स्मार्थेक । कारुकोऽपि सूत्रकारादौ । “न साक्षी
 नृपतिः कार्यो न कारुकुशीलवी” मनुः । “अयस्तु-
 वस्तु सुवृषां शूद्रः कर्त्तुं हिजन्नाम” । एवदाराव्ययं
 प्राप्नो जीवेत् कारुककर्म्मभिः । यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः
 शूद्रेष्वने हिजातयः । तानि कारुककर्म्मणि शिल्पानि
 विविधानि च” मनुः । स्त्रियामृच्छुः । कारु शिल्पिन्यां
 रजकादिस्त्रियाम् । [चोरे शब्दवि० ।

कारुचौर ३० कारुणा शिल्पेन चोरवति चुर-अच् । मन्वि-
 कारुज ३० कं जलमारुजति, ईषत् रुजति वा आ+रुज-क ।
 १ करमे, २ वल्मीके, ३ नागकेशरे, ४ गैरिके, ५ स्वयंजाते
 देहस्ये तिलादिचिह्ने च षेच ० । कारुतो जायते जन-ड
 ५ त० । तत्त्वचित्रलेखनादौ न० ।

कारुणिक त्रि० कश्चा यीलभस्य ठक् । दयालौ दयाशेषे
 अमरः । “सम्यक् कारुणिकस्येदं वृत्तः । ते विशिक्ति-

सितम्” भाग० २, ५, १० । “आचार्या वै कारुणिकाश्च” भा०
 वि० ४७ अ० । [स्मार्थेक । कारुणिका तत्त्वार्थे ।
 कारुण्यो स्तो ईषत् रुण्यो मूर्द्धहीना । जलौकायां शब्दच० ।
 कारुण्य न० कश्चः कश्चायुक्तः कश्चाविषयो वा तस्य भावः,
 कश्चैव वा छज् । कश्चायां परदुःखप्रहरणेच्छायाम्
 अमरः । २ कश्चाविषयत्वे च “दियासमुद्दे स तदा-
 शयेऽतिशीघ्रकार कारुण्यरसापगागरः” भेष० । “कारुण्य-
 वारानिधे !” नीलतन्त्रम् ।

कारु(रु)प ३० कर्(रु)पस्य राजा अण् । कर्(रु)पदेशाधिपे
 दन्तवक्त्रे “कारु(रु)पान्मानवादासन् कारु(रु)पाः जल-
 जातयः भाग० ८, २१” कर्(रु)पोऽभिजन एवाम् अण् भगां०
 वज्रपु न तस्य लुक् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिषु व० व० ।
 कारिण्य त्रि० करेणोरिदमण् । करेणुसम्बन्धिदुग्धादौ । “क-
 षायं बहविष्मूलं तिक्तमग्निकरं परम् । सर्पिः कारेणवं
 हन्ति कफकुष्ठविषक्रिमीन्” सुश्रु० ।

कारिणुपालि ३० स्त्री करेणुपालस्यापत्यम् इज् । करेणुपाल-
 कापत्ये । युवापत्ये तु इजन्तत्वात् फक् तस्य तौत्वत्वा० न
 लुक् । कारेणुपालायन तदीययुवापत्ये षुं स्त्री ।

कारोत्तर ३० कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति उट्+हृ-
 अच् । १ सुरागालने अमरः स्नामी तु कारोत्तम इति
 पठित्वा तत्त्वार्थे इत्याह सुरागालन क्रियायां मण्डुस्रोत-
 मत्वात्तत्वात् । कारेण ईषत् इत्या उच्यतेऽसौ उट्+
 हृ-कर्म्मणि अण् । २ क्रमे हला० तद्धेतत्वात् चालनीरूपे
 वंशादिजे श्पात्रभेदे । “अनर उत्तरवेद्या रूपं कारो-
 त्तरोभिषक्” यजु० १८, १६ । कारोत्तरः सुरापावन-
 चालनी” वेददी० “अस्थि मज्जानं मास्रैः कारो-
 त्तरेण” यजु० १८, ८२ । सुरागालनी चालनी
 च वंशमयी तथा बन्धिसुरागालनप्रकारः कात्या०
 श्रौ० १८, २, ७, छ० दर्शितोयथा । “अभ्यं खात्वा
 अरमपरेण चर्मावधाय परिश्रुतमासिच्य कारोत्तरमव-
 दधाति, कारोत्तराद्वा चर्माणि मन्त्रबिज्जात् पूतामा-
 दत्ते सिद्धन्ति परिपिचुनीति” । “ततो दक्षिण-
 वेदिखरमपरेण बहिर्वेदि अभ्यं गत्तं खात्वा तत्र गत्तं
 गोचर्मावधाय परिश्रुतं सुरां चर्माणि आसिच्य सुराया
 उपरि कारोत्तरं वंशमयं पात्रं (कारोत्तरचालनिका)
 सुरागालनसमर्थं निदधाति एवं कृते मलस्येति तिष्ठति
 गलिता सुरा कारोत्तरस्योपर्यायाति एकोऽयं गालनी
 पायः । अथवा पूर्वं चर्माणि कारोत्तरमवधाय तत्र

सुरामासिद्धति तथा च सति कारोत्तरात् चर्म्मणि
सुरा पतति" सं० व्या० । "तस्य लोमान्धेव पुष्पाणि,
त्वक्तोक्मानि, मांसं लाजा अस्थि कारोत्तरो मज्जा
मांसं रसः परिक्षुन्नमङ्गुलीहितं, रेतः पयः, मूत्रं
सुरोवध्यम् वस्त्रकम्" यत० ब्रा० १२, ६, १, २ । एवं
कारोत्तरावद्ध्य चालनोपरत्ये स्थिते सुरामण्डस्य तत्-
साध्यत्वात् तथ्यात् बोध्यम् ।

कार्कश्यं न० कर्कश्यस्य भावः ध्वज् । कठोरस्यै "आक्षेप
लोलुपबधूतनकार्कश्यमालिखी" भाषः ।

कार्कषि पुंस्त्री कर्कं स्याति सो क-प्रथो० धत्वम् कर्कषः काठिन्य-
नाशकः तस्यापत्यम् पथे इज् तदपत्ये पथे वाकित्या । वा
फिज् कुक् च । कार्कषकायनि तत्पथे पुंस्त्री ।

कार्कीक लि० कर्कः शुक्रोऽश्वः स इव ईकक् । श्वेताश्वतल्ये ।
कार्ष्य पुंस्त्री कर्षस्यापत्यं शिवा० अण् । १ कर्षापत्ये वृषकेतो
कर्ष्येदम् अण् । २ श्वपथसम्बन्धिमलादौ लि० ।

कार्श्यायनि लि० कर्षेन निर्दत्तादि कर्षे+कर्षा० चत्तरण्यां
फिज् । कर्षेन निर्दत्तादौ । सुतङ्गमादिपाठात् पथे
इज् । कार्श्वरपथ लि० ।

कार्तं लि० कृतः कृतप्रत्ययस्य व्याख्यानोपन्यः अण् । १ कृत-
प्रत्ययव्याख्याने पन्ये । कृतस्येदम् अण् । २ कृतसम्बन्धिनि
अस्य कौजपेन सहदन्ते कार्तकौजपा० पूर्वपदे प्रकृति-
स्वरः । कृतमेव स्तार्थे अण् । ३ कृतयुगे "किङ्कारणं
कार्तयुगप्रधानः" भा० व्या० ८० अ० ।

कार्तकौजपादि पु० पाणिन्युक्ते इन्धे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनि-
मित्ते शब्दगणभेदे स च गणः "कार्तकौजपो सार्वर्षि-
भाण्डूकेवौ अवन्त्यश्रुकाः पैलस्यापण्येयाः कपिश्यापण्ये-
याः शैतिकालपाश्वालेयाः कटकाशूलेयाः शाकलशुनकाः
शाकलशणकाः शणकवाभ्यावाः आर्शमिभौल्लाः कुन्ति-
सुराद्राः चिन्तिपुराद्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्राः
वाभ्रवशातङ्गायनाः वाभ्रवदानव्यताः कठकालापाः कठ-
कोटुमाः कौयुमलौकालाः स्त्रीकुमारम् भौदप्यमलादाः
वत्तजरनः सौश्रुतपार्थिवाः जरावृक्ष्यु याज्यानुवाक्ये" ।

कार्तवीर्य्य पु० कृतवीर्य्यस्यापत्यम् अण् । कृतवीर्य्यस्यापत्ये
सहस्रवाहौ अर्जुने । "अर्जुनः कृतवीर्य्यस्य सप्तहोमेश्वरोऽभवत् ।
दत्तालेयादरेरेणात् प्राप्नोयोगमहाशुणः । न नूनं कार्तवी-
र्य्यस्य गतिं यास्यान्ति पार्थिवाः । यत्तदानं तपोयोगैः श्रुत-
वीर्य्यजपादिभिः" भाग० ८, २२, २७ । तत्कथादि अर्जुनशब्दे
॥ ६६६६० ॥ उक्तप्रायश्चित्तं भा० व्या० १५२ अ० उक्तं यथा ।

"सहस्रभुजश्च श्रीमान् कार्तवीर्य्योऽभवत् प्रभुः । अस्य
लोकस्य सर्वस्य माहिषायां महाबलः । स तु रत्नाकर-
वतीं सद्दीपां सागराम्बरात् । यथास्य पृथिवीं सर्व्यां हृदयः
सत्त्विकमः । स्ववित्तं येन दत्तन्तु दत्तालेयाय कारणे ।
चत्तधर्म्मं पुरस्कृत्य विनयं श्रुतमेव च । आराधयामास
च तं कृतवीर्य्यात्मजो मुनिम् । न्यमन्त्रयत सन्तुष्टो द्विजैर्न
वरैस्त्रिभिः । स वरैर्युग्मन्दिच्छेन न्यष्टो वचनमब्रवीत् । सह-
स्रबाहुर्भूयासं चमूमध्ये मृष्टेऽन्यथा । मम बाहुसहस्रान्तु
पश्यन्तां सैनिका रणे । विक्रमेण महीं कृतस्त्रां जयेयं प्रसि-
तव्रतः । तास्तु धर्म्मेण सम्भाष्य पाण्डवेयमतन्द्रितः । चतुर्थं
च वरं याचे त्वामहं द्विजसत्तम । तं ममानुपपन्नते दातुम-
र्हस्यनिन्दितः । अतुयासन्तु मां सन्तो मिथ्योदृत्तं त्वदा-
न्यम् । इत्युक्तः स द्विजः प्राह तद्यास्ति नराधिपम् ।
एवं समभवत्तस्य वरास्ते दीप्ततेजसः । ततः स रथमा-
स्थाय ज्वलनार्कसमदुतिम् । अत्रवीर्य्यस्य सम्भोहात् कोऽ-
न्यस्ति सहयो मम । धैर्य्यं वीर्य्यं यशःशौर्य्यं विक्रमेणैव-
साऽपि वा । तद्वाक्यान्तेऽन्तरीये वै वायुवाचाशरीरिणी ।
न त्वं मूढः विजानीषे ब्राह्मणं क्षत्रियाद्वरम् । सहितो
ब्राह्मणेनेह क्षत्रियः शास्त्रि वै प्रजाः । अर्जुन उवाच ।
कुर्यां भूतानि दृष्टोऽहं क्रुद्धो नाशनवा नये । कर्म्मणा
मनसा वाचा न मत्तोऽस्ति बरो द्विजः । पूर्व्वो ब्रह्मोत्तरो
वादो द्वितीयः क्षत्रियोत्तरः । त्वयोक्तौ देवयुक्तौ तौ
कर्त्तुं तु ब्राह्मणो वरः । सर्व्वभूतप्रधानांस्तान् भैक्षवत्तीनहं
सदा । आत्मसम्भाषितान् विप्रान् स्थापयाम्यात्मनो वगे ।
क्षयितं क्षुनया सत्यं गावत्या कन्यया दिवि । विजेष्याम्य-
वशान् सर्व्वान् ब्राह्मणां चर्म्मवाससः । न च मां व्यावयेद्वा-
द्राक्षिष्य लोकेषु कचन । देवो वा मातुषो वापितस्त्राज्-
ज्येष्ठे द्विजादहम् । अथ ब्रह्मोत्तरं लोकं करिष्ये क्षत्रियो-
त्तरम् । न हि मे संयुगे क्षत्रियोदुत्तमहते बलम् । अर्जुनस्य
वचः श्रुत्वा विलस्ताऽभूद्विशचरी । अधैनमनारिलस्य-
क्षतो वायुरभाधत । त्वजैनं कलुषं भावं ब्राह्मणेभ्यो नम-
स्कुरु । एतेषां कुर्व्वतः पापं राट्क्षोभो भविष्यति । अथ वा
त्वं महीपालः यमयिष्यन्ति ये द्विजाः । निरसिष्यन्ति ते
राट् । इतोऽस्मिहं महाबलाः । तं राजा कस्त्वमिच्छाह तत्तत्
प्राह मारुतः । वायुर्वी देवदूतोऽस्मि हितं त्वं प्रब्रवी-
ष्यहम् । अर्जुन उवाच । अहो त्वयाऽद्य विप्रेषु
भक्तिरागः प्रदर्शितः । यादृशं पृथिवीभूतं तादृशं ब्रूहि वै
द्विजम् । वायोर्वा सहयं किञ्चित् ब्रूहि त्वं ब्राह्मणोत्त-

मम् । अपां वै सद्यो वज्रः सुखस्य नमसोऽपि वा ।
ततः पवनार्जुनयोः संवादे वज्रकथा तत्र दृश्या ।
“भवन् कार्तवीर्योऽहीनमस्त्रिमचीकरत्” भट्टिः ।
“अनन्यसाधारणराजगण्डोबभूव योगी हिल कार्त-
वीर्यः” रघुः ।

कार्तवीर्यदीप ३० ईत० । कार्तवीर्यार्जुनोद्देशेन दीय-
माने दीपे । तद्धानविधानादि विधानपारिजाते उद्धा-
मेचुरतन्त्रे उक्तं यथा

“गोमयेनोपलिप्रायां शुद्धभूमौ समाहितः । तन्मध्ये
मण्डलं कार्यं त्रिकोणं विन्दुसंयुतम् । षट्कोणं तद्वह्निः
कार्यं मध्ये मूलं समालिखेत् । तच्छुल्लं कुङ्कुमाक्षैर्वा
रक्तचन्दनमिश्रितैः । तस्योपरि न्यसेद्दीपं एतदूरितवर्त्ति-
कम् । तं दीपं विधिनायुञ्ज्य पश्चात्तद्वत्प्रवेत्ततः । कार्त-
वीर्यः महाबाहो ! भक्तानामभयप्रद ! । स्तब्धाय दीपं
सदृशं कल्याणं कुरु कर्षदा । अनेन दीपदानेन कार्त-
वीर्यस्तु प्रीयताम् । पश्चिमाभिमुखं दीपं कारयेत् शुभ-
कर्म्मणि । अभिचारे तु त्रितयं दक्षिणोत्तरपश्चिमे ।
नटप्राग्रे च कुर्वीत पञ्चादिविषमान् पुनः । वज्रा-
भिकाक्षी कुर्वीत सुवांतां प्राप्य साधकः । चतुर्वर्गफला-
येव यतदीपवर्त्ति ततः । मारणे तु सङ्घस्यं स्याद-
यासाङ्गमेव च । दीपवर्त्तिं प्रकुर्वीत सुवांतां प्राप्य
साधकः । चतुर्वर्गफलावाप्नोति कुर्वीत प्रतिवासरम् ।
अनेन दीपदानेन कार्तवीर्यः प्रसीदति । एवं दीपं
सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुयासनात् । महाभवे सप्तपञ्च
विन्नाव्यकुलितेक्षणे । लवणं खर्णसंयुक्तं देयं रात्रौ
विचक्षणैः । पूर्णमासीदिने कुर्याद्गुरैका प्रदक्षिणा । यामे
पुरे गोमये वा साधकः सर्वकालतः । एतत् सारतरं
देवि ! न देयं यस्य कक्षचित् । गुरुभक्त्या यान्नाय साध-
काय प्रकाशयेत् । नास्ति काय न दातव्यं परशिष्याय नो
वदेदिति” । तद्दीपपात्रादिविहितः तत्रैव

“राजचोरादिपीडासु सहरोमभयेषु च । नाना-
दुःखेषु देवेशि ! सुखप्राप्तये तथैव च । दीपं कुर्वीत विधिव-
दुगुरुद्विगुणमागतः । दीपपात्रं नवं कार्यं महाकार्ये विधे-
यतः । सौवर्ण्यं राजतं तावत् कांस्यं लौहं च स्तूपस्यम् ।
गोधूममाषुद्धानां चूर्णेन घटितेऽथवा । सौवर्णे कार्य-
सिद्धिः स्थातृरीत्ये वश्यं जगत् भवेत् । तावत् रिपोभयाभावः
कांस्ये विद्वेषणं भवेत् । मारणे लोहपात्रं च उद्घाटे
स्तूपस्यं तथा । गोधूमचूर्णघटिते विपादे विजयो भवम् ।

माये शत्रुसुखसम्भो सङ्गे स्यान्मालिनस्तमा । सन्धिकार्ये
नदीकुलद्वयोर्मूर्तसूतं तु कारयेत् । अलाभे सर्वपात्राणां
तावत् कुर्याद्विचक्षणः । सप्त पञ्च तथा तिस्र एका वा
वर्तिका भवेत् । अयुष्मा वर्तिका यस्या एकोत्तरयता-
वधिः । गुरुकार्येऽधिका कार्या सत्ये सत्यतमा प्रिये ! ।
सूत्रं चेतं तथा पीतं माङ्गिरस्य कुङ्कुमजम् । कण्ठश्च
कर्पूरश्चैव क्रमतो विनियोजयेत् । सर्वाभावे सितेनैव
कुर्याद्वर्त्तिः प्रयत्नं भवेत् । दशपञ्चाधिकाश्चैव विंशतिं वा
स्यैव च । चत्वारिंशत्तथा कार्याः पञ्चाशदपि वा भवेत् ।
अष्टोत्तरसङ्घस्यं वा यतं पञ्चाशदेव च । तत्तत्कार्यवशाद्
देवि ! कुर्यात्तन्मूलं समाहितः । षट्कर्म्माणि तथा कुर्यात्
साधकश्च सुबुद्धिमान् । चत्वारिंशदधिकांश्च निम्नदीपे तु
कारयेत् । तद्वत्तमपि च प्रोक्तं देवि ! विन्वातिहारिणि ! ।
गोमयेन प्रकर्त्तव्यो दीपः सर्वार्थसिद्धये । गोमयेनोपलि-
प्रायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् । कपिलागोमयेनैव षट्कोणञ्च
लिखेत्ततः । मारुतीजं (क्षौं) कर्णिकायां षट्पात्रे वीज-
षट्ककम् । दिक्षु वीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेद्दि तत् । तत्र
प्रत्यङ्मुखो दीपः स्यात्तः सर्वाङ्गसुन्दरः । प्राणानायन्य
विधिवनुमतेनाङ्गं समाचरेत् । मन्त्रराजं लिखित्वा तु
ताम्रपात्रेऽष्टगन्धकैः । स्थापयेत्पूर्वतस्तस्य कुर्यात्तद्वत्प्रवेत्त-
रात्” । “अनेन विधिना देवि ! कार्तवीर्यस्य गोपतेः ।
दीपो देशः प्रयत्नेन सर्वकार्यमभीप्सता । गुरोराज्ञां पुरस्कृत्य
कुर्याद्देवि ! प्रयत्नतः । अन्यथा तु कृतं लोके विपरीतफलं
भवेत् । विधानं दीपदानस्य जतधूपिशुनाय च । त्र्यम्ब-
कर्मविहीनाय न वक्तव्यं कदाचन । सुभक्ताय सुविधाय
साधकाय विशेषतः । वक्तव्यं देवि ! विधिना सम प्रीतिकरं
शिवम् । किं वक्तुं न भो देवि ! कल्पोऽयमखिलाधिदः ।
अथाभिधीयते मानमाज्जस्य वरवर्णिनि ! । साधकानां
हितार्थाय सर्वार्थस्य च सिद्धये । पलानां पञ्चविंशस्तु दीपो
देयोऽर्घसिद्धये । पञ्चाशता चोरशान्त्यै शत्रुशयाय चेष्यते ।
पञ्चसप्ततिर्देवेशि ! शत्रूणां स्थातृ पराजये । एतेन
रोगनाशः स्थातृ सङ्घक्षेपाखिलाः क्रियाः । सिध्यन्ति
साधकानां हि प्रयोगा योऽतिदुष्कराः । निम्नदीपे न
मानं हि कार्यः सोऽत्र स्वयङ्कृतः । यथाकथञ्चिद्देवेशि !
निम्नं दीपं प्रकल्पयेत् । कार्तवीर्याय देवेशि ! सर्वकल्याण
सिद्धये । गुरुकार्येऽधिकं मानं कर्त्तव्यं देवि ! सर्वदा ।
सप्तद्वयैः प्रकर्त्तव्यैः लघुकार्ये वरानने ! । विना मानं
न कुर्वीत कार्तवीर्यस्य गोपतेः” ।

अधिकं तत्र दृश्यम् । मन्त्रमहोदधौ १७तरङ्गे ।
 कार्तवर्त्यमन्त्रादिकसङ्ख्या विशेषेण दर्शितो यथा
 “अथ दीपविधिं वक्ष्ये कार्तवर्त्यमित्रयुद्धम् । वैशाखे श्रावणे
 भागे कार्तिकाश्विनपौषतः । माघफाल्गुनयोमौसोर्दी-
 पारम्भं समाचरेत् । तिस्रो रिक्ताविज्ञोनायां वारे यनि-
 कुजो विना । हस्तोत्तराश्विरीद्रे ५६ पुष्यवैशाख २२
 वासुमे १५ । हिदैवते १६ च रोहिण्यां दीपारम्भो हितार्थि-
 नाम् । चरमे २७ च व्यतीपाते एतौ ह्यौ सुकर्माणि । प्रीतौ
 ह्येवं च सौभाग्ये शोभनायुक्तोरपि । करणे विट्तरहिते
 सङ्घेऽर्होदवादिषु । योगेण राज्ञो पूर्वाङ्गे दीपारम्भः
 कृतः शुभः । कार्तिके शुक्लपक्षे निशीथेऽतीव शोभनः ।
 यदि तत्र रवेर्ध्वारः श्वयं तत्र दुर्लभम् । अन्त्यावशक-
 कार्थेण मासादीनां न शोधनम् । आद्योऽङ्गुपोष्य नियतो
 ब्रह्मचारी शबोत कौ । प्रातः स्नात्वा शुद्धमूत्रौ लिप्तायां
 गोमयोदकैः । प्राणानायस्य सङ्कल्प्य न्यासान् पूर्वोदित-
 चरेत् । षट्कोणं रचयेद्भूमौ रक्तचन्दनतण्डुलैः ।
 अन्नः श्वरं (ह्नीं) समालिख्य षट्कोषेण समालिखेत् ।
 मन्त्रराजस्य षड्वर्णान् कामवीजविज्जितान् । स्मृतिं
 पञ्च वर्म चाक्षं पूर्वाद्यायास्तु संलिखेत् । नवार्थ-
 वेष्टयेत्तत्र त्रिकोणं तदङ्गिः पुनः । एवं विलिखिते यन्त्रे
 निदध्यादीपभाजनम् । स्पर्शजं रजतोत्पन्नं वा ताश्चजं
 तदभाषतः । कांक्षपालं सृज्यवच्च कनिष्ठं लोहजं मृतौ ।
 शालये स्रग्भूषणैर्वा सन्धौ गोधूमचूर्णजम् । बुध्नेपुङ्गुं
 समानं तु पालं कुर्यात् प्रयत्नतः । अर्कदिग्बुध-
 पञ्चचक्ररामाकुलैर्भितम् । आज्यं पलसहस्रे तु पालं
 शतपलैः कृतम् । आज्येऽशुतपले पालं पलपञ्चशती-
 कृतम् । पञ्चसप्तसंख्ये तु पालं षष्टिपलं मतम् ।
 त्रिसहस्रीकृतपले शराके १२५ पलभाजनम् । हि-
 सहस्रां शरशिवं ११५ शताङ्गं लिङ्गता मितम् । शते-
 ऽलिशर ५५ संख्यातमेवमन्यत्र कल्पयेत् । निम्बदीपे
 वज्रपलं पालमाज्ये षट् पलम् । एवं पालं प्रति-
 शाय्य वलीं स्रजोत्थिताः लिपेत् । एका तिस्रोऽथ वा
 पञ्च सप्ताद्या विषमास्तपि । त्रिवि १५ माद्या ऽऽसह-
 स्रान्तु तन्तुसंख्या विनिर्दिता । गोहतं प्रलिपेत्तत्र
 शुद्धवस्त्रविशोधितम् । सहस्रपलसंख्यादि दद्यान्
 कार्यगौरवात् । सुवर्णादिकृतं रस्यं शलाकां षोडशा-
 कुलाम् । तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा स्रज्यायां स्थूल-
 मूलिकाम् । विष्टब्धेऽङ्घ्रिणे भागे पालमध्ये कृतान्यकाम् ।

पात्राद्विष्णुदिग्भागे सङ्ख्याङ्गुलचतुष्टयम् । अधोऽस्यां
 दक्षिणाधारां निखनेच्छुरिकां शुभाम् । दीपं प्रज्वा-
 लयेत्तत्र गणेशस्तुतिपूर्वकम् । दीपात् पूर्वतः दि-
 ग्भागे सर्वतो भद्रमण्डले । तण्डुलाददले वापि
 विधिवत् स्थापयेदुष्टम् । तत्रावाह्य न्दपाधीयं पूर्ववत्
 पूजयेत् सुधीः । लाजाक्षतान् समादाय दीपं सङ्कल्प-
 येत्ततः । दीपसङ्कल्पमन्त्रोऽथ कथ्यते ह्येष ५२
 भूमितः । ततस्तन्मन्त्रादिकसङ्ख्या शेषविधिर्दर्शितो यथा
 “एवं दीपप्रदानस्य कर्त्ताप्रोत्सखिलेक्षितम् । दीपप्रबोध-
 काले तु वज्रवेदशुभाङ्गिरम् । विप्रस्य दर्शनं तत्र
 शुभदं परिकीर्तितम् । श्रुदाणां मध्यमं प्रोक्तं श्लेष्मस्य
 बधवन्धनम् । आखोत्वोर्द्वयं दुष्टं गवाशस्य सुखावहम् ।
 दीपज्वाला समा सिद्धी, वक्ता नाशविधायिनी । कृते दीपे
 यदा पालं भग्नं दृश्येत दैवतः । पक्षादध्वान् तदा गच्छे-
 दुवजमानोयमावयम् । वर्णान्नरं वदा कुर्यात् कार्यं सिध्ये-
 दित्यतः । नेत्रहीनो भवेत् कर्त्ता तस्मिन् दीपान्नरे
 कृते । अशुचिस्पर्शने व्याधिर्दीपनाशे तु चौरभीः ।
 श्वमार्जाराशुसंस्पर्शे भवेद्भूपतितोभयम् । यात्रारम्भे
 वसुपलेः कृतोदीपोऽसिखेददः । तस्माद्दीपः प्रयत्नेन
 रक्षणीयोऽन्नरायतः । आ समाप्तेः प्रकुर्वीत ब्रह्मचर्यं च
 भूयवः । स्त्रीश्रुद्रपतितादीनां सम्भ्रामामपि वर्जयेत् ।
 जपेत् सहस्रं प्रत्यङ्गि मन्त्रराजं नवाक्षरम् । स्त्रील-
 पाठं प्रतिदिनं निशीथिन्दां विशेषतः । एकपादेन
 दीपाग्रे स्थित्वा यो मन्त्रनायकम् । सहस्रं प्रजपेद्ब्राह्म-
 णोऽभीष्टं लिप्तामाप्नुयात् । समन्त्य शोभने षस्ते संभोज्य
 द्विजनायकान् । कुम्भोदकेन कर्त्तारमभिषिञ्चेन्नुत्तरम् ।
 कर्त्ता तु दक्षिणां दद्यात् पुष्कलां तोषहेतवे । सुरौ तद-
 ददातीष्टं कृतवर्त्यसुतोन्मथः । गुर्वाक्षया स्वयं कुर्याद्यादि
 वा कारयेद्भुक् । कृत्वा रत्नादिदानेन दीपदानं धरा-
 पतेः । गुर्वाक्षामन्तरा कुर्याद्यो दीपं स्वेष्टसिद्धये ।
 प्रत्युतातुभवत्येव हानिमेव पदे पदे । दीपदानविधिं
 ब्रूयात् कृतज्ञादिषु नो गुरुः । दुष्टेभ्यः कथितोमन्त्रो वक्तु-
 र्दुःखावहो भवेत् । उत्तमं गोहतं, प्रोक्तं मध्यमं मङ्गि-
 धीभवम् । तिलतैलान्तु तादृक् स्यात् कनीयोऽजादिजं
 एतम् । आसुरोने सुगन्धेन दद्यात्तैलेन दीपकम् ।
 विद्वार्थसम्भवेनाथ द्विषतां नाशसिद्धये । सहस्रेण पलै-
 दीपे विहिते चेन्न दृश्यते । कार्यसिद्धिसदा कुर्याद्विहारं
 दीपजं विधिम् । तदा सुदुर्लभं कार्यं सिध्यत्येव न

संययः । यथा कर्षाद्भृशः कुर्याद्दीपदानं स्वप्रेक्षन् ।
विन्नाः सर्वैरिभिः साकं तस्य नश्यन्ति दूरतः । सर्वदा
जयमाप्नोति पुत्रान् पौत्रान् धनं ययः । यथा कर्षाद्भि-
द्यो गेहे निव्यं देपं समाचरेत् । कार्त्तवीर्यार्जुनप्रोत्थं
सोऽभीष्टं लभते नरः । दीपप्रियः कार्त्तवीर्योर्भार्त्तगुणो
नतिवर्जितः । स्तुतिप्रियो महाविष्णुर्गणेशस्तर्पणप्रियः ।
दुर्गाऽर्चनप्रिया नूनमभिषेकप्रियः शिवः ।”

कार्त्तवीर्यस्य च दत्तात्रेयस्ययोगप्रभावात् हरेश्चक्रावता-
राच्च उपास्यत्वम् । यथा चास्य हरेश्चक्रावतारत्वं तथा तस्य
ध्याने वर्णितं यथा “उद्यत्सूर्यसहस्रकान्तिरखिललौषो-
धैर्विन्दितो हस्तानां शतपञ्चकेन च दधञ्चापानिध-
स्तावता । कण्ठे ह्यटकमालया परिवृतश्चक्रावतारो हरेः
पायात् स्रन्दनगोऽरुणाभवसनः श्रीकार्त्तवीर्यो नृपः” ।
= सुभूमाख्ये जैनराजचक्रवर्तिभेदे हेमच० ।

कार्त्तवीर्यारि प्र० इत० । परशुरामे यथा च तस्य तद-
रित्वं तथा वर्णितम् भा० व० १:६५० यथा

“अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्योऽभ्यवर्त्तत । तस्माच्चम-
पटं प्राप्रच्छपेर्भायां समार्चयत् । स बुद्धमदसम्पत्तो नाभ्य-
नन्दत्तवाङ्मनम् । प्रसथ्य चाप्यमात्तश्चाह्वीमधेनोस्ततो
ब्रजात् । जह्जार वत्सं क्रोगन्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ।
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् । गाञ्च
रोरुदतीं हृदा कोपो रामं समाविशत् । स स्त्रुवश-
मापन्नं कार्त्तवीर्यसुपाङ्गत् । तस्याथ युधि विक्रम्य
भार्गवः परवीरजा । विच्छेद निगितैर्भ्रूवाङ्गून् परिध-
सन्निभान् । सहस्रसन्निभान् राजन् । प्रष्टत्त रुचिरं
धनुः । अभिमूतः स रामेण संयुक्तः कालशधर्मणा” ।
कार्त्तवीर्यविजेत्तादयोऽत्र ।

कार्त्तस्वर न० इतस्वरं आकरभेदे भवम् अण् लताः पठिताः
स्वरा वेन इतस्वरः सामगानकर्त्तभेदस्तस्मै दक्षिणात्वेन
देयम् शैषिकोऽण् वा । १स्वर्णे तन्नामनामके २धूसुरे च
अमरः “स तन्नामनामके २धूसुरे च अमरः । पृष्ण-
कार्त्तस्वरपालम्” सा० द० । [उद्योतिर्विद्यावेत्तरि अमरः ।

कार्त्तान्तिक लि० इतान् वेति उक्त्वादेराक्षतिगणत्वात् ठक् ।
कार्त्तिक प्र० इति कान्तिकत्वेण युक्ता पौर्णमासी इति कान्-
त्यङ्गीय कार्त्तिकी साऽस्मिन् मासे अण् पञ्जे ठक् । वैशा-
खावधिके सप्तमे १चान्द्रमासे यन्मासीयपौर्णमासी इति-
कान्तिकत्वसम्बन्धः सम्भवति तादृशे मासे तस्य च यथा तथा
त्वं तथा सू० सि० रत्ननाथाभ्यां दर्शितं यथा

“नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः” सू० सि० ।
“माससंज्ञा महानक्षत्रनाम्नेति । पर्वान्तयोगतः पर्वान्तः
पूर्णिमान्तः तस्य योगात्तत्त्वसम्बन्धात् । नक्षत्रसंज्ञया मासाः ।
तकाराञ्चान्द्रमासा ज्ञेया इति तात्पर्यार्थः । तथा हि
यद्दर्शनाधिक्यान्द्रो मासस्तदभ्यन्तरस्थितपूर्णिमान्तस्थित-
चन्द्रनक्षत्रसंज्ञः । यथा चित्रासम्बन्धाच्चैत्रः । विशाखास-
म्बन्धाच्चैशाखः । ज्येष्ठासम्बन्धाच्चज्येष्ठः । आषाढासम्-
बन्धाच्चषाढः । श्रवणसम्बन्धाच्चश्रवणः । भाद्रपदासम्-
बन्धाच्चभाद्रपदः । अश्विनीसम्बन्धाच्चअश्विनः । इति कान्तिकसम्-
बन्धात् कार्त्तिकः । मृगशीर्षसम्बन्धाच्चमृगशीर्षः । पुष्यसम्बन्धात्
पौषः मघासम्बन्धाच्चमघः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन
इति । ननु पूर्णिमान्ते तत्तत्तत्त्वत्वाभावे कथं तत्त्वज्ञा-
मासानामुच्यतेत्यत आह” रत्न० ।

“कार्त्तिकादिषु संयोगे इति कान्तिकादि हयं हयम् । अन्त्यो-
पान्त्यो पञ्चमश्च त्रिधा मासत्वं कृतम्” सू० सि० ।

“नक्षत्रसंयोगार्थमिति निमित्तसप्रसंगी । कार्त्तिकादिषु
कार्त्तिकमासादीनां पौर्णमासीष्वित्यर्थः । इति कान्तिकादि हयं
हयं नक्षत्रं कथितं इति कार्त्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिकः । मृगा-
शीर्षां मार्गशीर्षः । पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । अश्लेषाम-
घाभ्यां मघः । चित्राशातीभ्यां चैत्रः । विशाखातुरा-
धाभ्यां वैशाखः । ज्येष्ठाश्रमूलाभ्यां ज्येष्ठः । पूर्वोत्तराषा-
ढाभ्यामाषाढः । श्रवणधनिष्ठाभ्यां श्रवण इति कथितम् ।
अवशिष्टमासानामाह । अन्त्योपान्त्याविति । अत्र कार्त्ति-
कस्यादित्वेन पञ्चादन्त आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः ।
एतौ मासी पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः सप्तम्ययः इति
मासत्वं त्रिधा स्थानत्वं उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति
नक्षत्रत्रयसम्बन्धाच्चअश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति
नक्षत्रत्रयसम्बन्धाच्चभाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तैति नक्ष-
त्रत्रयसम्बन्धाच्चफाल्गुन इति सिद्धम्” रत्ननाथ ।

चान्द्रकार्त्तिकत्वञ्च तुलाराशिस्वरव्याख्यायुक्तप्रतिपदा-
दिदर्शान्तत्वम् “मीनादिस्थो रविर्ष्येवाभारम्भप्रथमसंज्ञे ।
भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाच्चैत्राद्या द्वादश कृताः” व्यास
वचनात् । २तुलास्वरविके तादृशे सौरमासे । तत्रैवचान्तु
तुलास्वरविकल्पिगृह्णित्यं सौरकार्त्तिकत्वम् । “चान्द्रमा-
स्यपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते । अत्रिकर्पादधारभ्य
सञ्चिकर्षमथापरम् । चान्द्राक्षयोर्बुधं मांसञ्चान्द्राक्ष्यभि-
धीयते । आदित्यराशिभोगेन सौरमासः प्रकीर्त्तितः”
इति विष्णुध० वचनात् । “वशुलो जायते राजन् !

कार्तिके मासभजनार्थम्" पद्य ५० "येते विष्णुः सदापादे
भाद्रे च परिवर्तते । कार्तिके परिवर्धते शुक्लपक्षे
हरेर्दिने" मत्स्यपु० । तत्र नानार्थगद्गानामेकत्र शक्ति-
रन्यत्र लक्ष्येति सिद्धान्तात् चान्द्रे सख्यत्वम्, सौरे गौण-
त्वमिति रघु० । उभयत्र शक्तिरिति कालमाधवीये
स्थितम् । मासशब्दे विवृतिः । एवं मार्गादीनां चान्द्र-
सौरलक्षणमूलम् । शक्तिकाललक्षणमुक्तपौर्णमासीषट्ति-
त्यर्थमासात्मेके तत्पक्षे च । "नक्षत्रेषु युक्तः कालः"
"साक्षात् पौर्णमासीति संज्ञायाम्" पा० व्या० जया-
दित्येन अस्मिन्निति दशरात्रादिव्याप्यार्थं मासाईमास-
संवत्सराणांमिदं संज्ञेति व्याख्याय उदाहृतं पौषो-
मासः प्रोयोऽईमासः पौषः संवत्सर इति" । गुरोः
शक्तिकारोहिण्योरन्यतरनक्षत्रेषु पर्याप्तयोगे गुरोरस्तो-
दयोपलक्षिते ४ वर्षे च यद्योक्तं सू० सि० रत्ननाथाभ्याम्
"अथ प्रसङ्गात् कार्तिकादिवृक्षस्थितियोग्याह" रत्न० ।
"वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्तिका-
दीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदवात् तथा" सू० सि० ।

"यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्तज्ज्ञो मासो
भवति । तत्रेति सप्तद्वयार्थकम् । उहृष्यतेः कुर्यथास्त्रिधू-
रत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु हादशसु मासेषु कृष्ण-
पक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । अकारः पौर्ण-
मासीसम्बन्धसप्तद्वयार्थकः । योगे उक्तनक्षत्रसम्बन्धे-कार्ति-
कादीनि हादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षीया-
भावां उहृष्यतेरस्त उदये वा जाते सति तदादि
उहृष्यतिवधं शक्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्तिकस-
ज्जम् । एवं क्लृप्तापादन्वावर्णभाद्रपदाश्विनमार्गशीर्षपौष-
माघफाल्गुनचैत्रामादिषु ऋगपुष्यमघापूर्वाचित्राविशाखा-
ज्येष्ठापूर्वाषाढपुष्याश्विनीदिननक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षा-
दीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनक्षत्रद्वयत्वसम्बन्धः प्रागु-
क्तो बोध्यः । अमेलाद्युपलक्षणम् । तेन यद्दिने वृश्-
चतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राभिर्वितनक्षत्रं तत्र-
ज्जम् बाह्वृक्षत्वं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् । संहितायाम्-
स्तोदयवशाद्वर्षोक्तिः परमिदानीमुदयवधोवाच्यारो मण्डलै-
रगण्यते "वेनोदितेज्य" इत्युक्तेरिति" रत्न० ।

तस्य च विवृतिः सप्तमासतत्त्वे यथा

"यथा मासानां पौर्णमास्यां शक्तिकादिसम्बन्धात् कार्ति-
कादित्वं तथा वर्षाणां उहृष्यतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिका-
दित्वम् तेन शक्तिकारोहिण्योरैकतराश्विन् उहृष्यतेरस्तो-

दयैकतरलाभे कार्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि । यत्र वर्ष-
द्वयघटायोनेल्लयोरैकतराश्विन् गतोयुक्तरन्याश्विन्नेति
तत्र का गतिरेति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं
मार्गशीर्षोत्तरं पौषमित्यादिकमाहतिः"

बाह्वृक्षत्वं वर्षप्रयोजनमुक्तं सू० सि० "बाह्वृक्षत्वेन षड्गु-
ज्ञेयं नान्यस्तु नित्यम्" । षड्गुज्ञं प्रभवादिवर्षाणि ।

यथा च कार्तिकशब्दस्य कार्तिकीयुक्ताईमासपरत्वं वर्षभेद-
परत्वं च जयादित्येन दर्शितं तथा व्यापकायणाश्विना-
पाठशब्दानामपि तादृगपौर्णमासीषट्तिपक्षवत्सरपरत्वं
पूर्वमनुक्तमपि ज्ञेयम् ।

शक्तिकालामयं पोष्यत्वेन अण् । अणौ निषिक्तवृ-
तेजोजाते षस्कन्दे देवे । तस्य शक्तिकापोष्यत्वकथा च
भा० व्यासु० ८४ अ० यथा ।

"यूलपाणेभ्योवतो रुद्रस्य च महात्मनः । गिरौ
हिमवति ज्येते तदा ऋगुक्लोहहृ ! । देव्या विवाहे निर्वृत्ते
रुद्राग्न्या ऋगुनन्दन ! । समागमे भगवतो देव्या सह महा-
त्मनः । ततः सर्वे ससृहिम्ना देवं रुद्रसपागमन् । ते
महादेवमासीनं देवीञ्च वरदासमाम् । प्रसादा शिरसा सर्वे
रुद्रमूर्ध्निगृह्णन् । अयं समागमो देव ! देव्या सह तवा-
नघ ! । तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्याऽतितेजसः । अमो-
घतेजास्तं देव ! देवी चेत्यसुभा तथा । अपत्यं युवयोर्द्वेव !
बलवद्भविता विभो ! । तद्धनं त्रिषु लोकेषु न कञ्चिच्छे-
षयिष्यति । तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्तं देवेभ्यः पृथुलोचन ! ।
वरं प्रयच्छ लोकेषु । त्वै लोकाहितकाय्यया । अपत्यायं
निमृच्छीषु तेजः परमकं विभो ! । त्वै लोकासारौ हि युवां,
लोकं सन्नापयिष्यथः । तदपत्यं हि युवयोर्द्वेवानभिभवे-
द्भुवम् । न हि ते पृथिवी देवी नच दौर्लभ्यदिवं विभो ! ।
नेदं धारयितुं यज्ञाः समस्ता इति नो मतिः । तेजःप-
भावनिर्द्दग्धं तस्मात् सर्वमिदं जगत् । तस्मात् प्रसादं
भगवन् ! कर्तुमर्हसि नः प्रभो ! । न देव्यां सम्भवेत्तज्ज्ञो
भवतः सुरसत्तम ! । धैर्यादेव निमृच्छीष्व तेजो चक्षित-
सत्तमम् । इति तेषां कथयतां भगवान् मोहयध्वजः ।
एवमस्त्विति देवांस्तान् विप्रपैः प्रत्यभाषत । द्रुमुक्ता चोर्ध्व-
मनयद्रेतो वृषभवाहनः । ऊर्ध्वरेताः समभवततः प्रभृति
चापि सः । रुद्राग्नौ ह ततः क्रुद्धा प्रजोऽहं दे तथा कृते ।
देवानां प्रवीक्ष्य त्वं स्त्रीभावात् परुषं वधः । दस्मादपत्य-
काभो वै भर्ता मे विनिवर्तितः । तस्मात् सर्वे सुरा यूय-
मनयत्वा भविष्यथि । प्रजोऽहं दे मम जतो यस्माद्यु-

आभिर द्य वै । तस्मात् प्रजा वः स्वर्गमाः सर्वेषां न भविष्यति । पावकस्तु न तत्वासीष्कापकावे भृगुहृत् । दे देवाव्यास्तया शापादनपत्यास्तयाऽभवन् । रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिभं धारयामास वै तदा । प्रवृत्तन्तु ततस्तस्मात् किञ्चित्तत्वापतद्भुवि । उत्पपात तदा वज्रौ वष्टधे चाङ्गुतोपमम् । तेजस्तेजवि संयुक्तमात्योनित्वमागतम् । इत्युपक्रम्य तारकासुरेण बाधितानां देवानां ब्रह्मसमीपे वर-प्रार्थनादिकसक्तं यथा

‘देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम त्वया दत्तोवरः प्रभो ! । सुरास्त्रयीषु क्लिप्नाति बधस्तस्य विधीयताम् । तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ! । परित्रायस्व नो देव ! न ह्यन्या गतिरस्ति नः । ब्रह्मोवाच । समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोचये । ह्यन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरधर्मणबाधिता । वेदा धर्माश्च नोऽच्छेदं गच्छेयुः सुरधर्ममाः ! । विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्युत्तं वो ज्वरः । देवा ऊचुः । वरदानाद्भवतो देतेयो बलगर्वितः । देवेन यत्कृते ह्यनुं स कथं प्रथमं ब्रजेत् । स हि नैव सा देवानां न सुराणां न रक्षसाम् । बध्यः स्थासिति जयाह वरं त्वत्तः पितामह ! । देवाश्च यन्ना रुद्रास्तथा प्रजोऽच्छेदे पुरा कृते । न भविष्यति वोऽपत्समिति सर्वं जगत्पते ! । ब्रह्मोवाच । कुताशनो न तत्वासीष्कापकावे सुरोत्तमाः ! । स उत्पादयिताऽपत्यं बधाय त्विद-शद्विषाम् । तद्वै सर्वान्नितिकस्य देवदानवराक्षसान् । समुत्थानश्च गन्धर्वाश्चागानश्च च पर्णिणः । अस्त्रेणाभोधपातेन शस्त्रा तं घातयिष्यति । यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरयत्नवः । सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते । रुद्रस्य रेतः प्रवृत्तमग्नौ निपतितञ्च यत् । तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । बधायं देवशर्णां गङ्गायां जनयिष्यति । स तु नावाप तं शपं नष्टः स कुतभुक् तदा । तस्माद्दो भयङ्कदेवाः ! समुत्पत्स्यति पावकिः । अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् । तारकस्य बधोपायः कथितो वै मयाऽनघाः ! । न हि तेजस्विनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै । बलान्वतिबलं प्राप्य दुर्बलानि भवन्ति वै । ह्यन्यादबध्यान् वरदानमपि चैव तपस्विनः । सङ्कल्पाभिरुचिः कामः सनातनतमोऽभवत् । जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः । हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः । अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्कुताशनः ।

स वो मनोगतं कामं देवः सम्पादयिष्यति । एतद्वाक्य-सुपश्रुत्वा ततो देवा महात्मनः । जन्मः संसिद्धसङ्कल्पाः पथ्येन्नो विभावसुम् । तत्सौलोकावस्थयतो विचिन्वन्तः सुरैः सह । काङ्क्षन्तो दर्शनं वज्रेः सर्वं तद्गतमानसाः । परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः । लोकानन्वचरन् सिद्धाः सर्वे एव भृगूत्तम ! । नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजन्मुर्कुताशनम् । ततः सङ्गातसन्नासान्मेर्द्शन-लालसान् । जलेचरः क्षान्तमनास्तेजसाऽग्नेः प्रदीपितः । उवाच देवान्महद्भूको रसातलतलोत्थितः । इत्युपक्रम्य ८५ अ० देवैरग्निमसमागमेततो देवैः प्रार्थितवरादिभिरुक्तं यथा ।

“अग्निस्त्वाच । ब्रूत यद्भवतां कार्यं कर्त्ताऽस्मि तदहं सुराः ! । भवतान्तु वियोज्योऽस्मि मा वोऽत्मास्ति विचारणा । देवा ऊचुः । असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वर-दर्पितः । अस्मान् प्रबाधते वीर्याश्चक्षस्तस्य विधीयताम् । इमान् देवगणास्ततः प्रजापतिगणस्तथा । अर्धोऽपि महाभाग ! परित्रायस्व पावक ! । अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ! । यद्भयं नोऽसुरास्तस्माच्चायवेद्व्यवाहन ! । यप्रानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् । अन्यत्र भवतो वीर्याश्चक्षस्तस्माच्च नः प्रभो ! । इत्युक्तः स तथेत्थं ह्वा भगवान् हव्यवाहनः । जगामाद्य दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति । तथा चाप्यभवाग्नित्रो गर्भं चास्मादधे तदा । वष्टधे स तदा गर्भः कले कृष्णगतिर्यथा । तेजसा तस्य देवस्य गङ्गा विवृल्लयेतना । सनापमगम-त्तीव्रं सा सोढुं न शयाक-ह । आहिते ज्वलनेनाथ गर्भं तेजःसमन्विते । गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नाद-मानदत् । अर्बुद्विपतिनेनाथ नादेन विपुलेन सा । विव-स्त्रोद्गमनयना गङ्गा विवृल्ललोचना । विसंज्ञा नायकदु-र्गर्भं वोढुमात्मानमेव च । सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्प-यन्तीव जाङ्गवी । उवाच ज्वलनं विप्र ! तदा गर्भबलोद्भूता । न ते यन्ताऽस्मि भगवंस्तेजसोऽस्मि विधारणे । विमूढाऽस्मि कृताऽग्नेन न मे स्थास्यं यथा पुरा । विवृल्ला चाग्नि भगवंस्तेतो नष्टश्च मेऽनघ ! । धारणे नास्य यन्ताऽहं गर्भस्य तपतां वर ! । उत्सृज्येऽहमिदं दुःखाच्च तु कामात् कथ-ञ्चन । न तेजसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव ! विभावसो ! । आपदर्थे हि सम्बन्धः सुखच्छोऽपि महाद्युते ! । तदत्र गुणसम्पन्नमितरद्वा कुताशन ! । तथैव तदहं मन्ये धर्मा-धर्मा च केवलौ । तासुवाच ततो वज्रिधार्ज्यतां धार्ज्य-तामिति । गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ।

शुद्धा शशि मयीं कृत्वां वीरं धारयितुं तथा । न
हि ते किञ्चिदप्राप्यमन्यतो धारण इति । सा वज्रिना
वार्यमाणा देवैरपि सरिद्धरा । ससुत्ससज्जं तं गर्भं मेरो
गिरिरे तदा । समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता ।
नाथकत्वं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा । सा ससुत्सुज्य
तं दुःखाद्दीपप्रान्नानरप्रभम् । दर्शयामास चारिन्सतां तदा
गङ्गां भद्रगुहम् । पप्रण्य सरितां श्रेष्ठं कञ्चिद्गर्भः सुखो-
दयः । कीदृग्वर्णोऽपि वा देवी कीदृग्वप्य दृश्यते ।
तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्गुप्तं मे” ।

“गङ्गोवाच । जातरूपः स गर्भो वै तेजसां त्वमिवा-
नघ । सुवर्णो विमलो दोषः पर्वतश्चावभासयत् । पद्मो-
त्पलविमिश्राणां सुदानामिव शीतलः । गन्धोऽस्य सक-
दस्मानां तुल्यो वै तपतांवरः । तेजसा तस्य गर्भस्य भास्व-
रस्येव राशिमिः । बहुष्वं परिसंख्यंष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु
च । तत् सर्वं काञ्चनीमूर्तं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पर्व-
धावत शैलांश्च नदीः प्रसवण्यानि च । व्यादीपयन्तेजसा
च त्रैलोक्यं सचराचरम् । एवंरूपः स भगवन् ! पुल्लो-
क्यवाहनः । सूर्यवैश्वानरवमः कान्या सोम इवापरः ।
एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्नरधीयत । पावकचापि
तेजस्वी कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् । जगामेष्टं ततो देयं
तदा भार्गवमन्दनम् । एतैः कर्मगुणैर्लोकैः नामाग्नेः परि-
मयते । हिरण्यरेता इति वैश्वविमिर्जिबुधैस्तथा । पृथिवी
च तदा देवी श्वातावसुमतीति वै । स तु गर्भो महातेजा
माङ्गेयः पावकोद्भवः । दिव्यं शरवणं प्राप्य बहुधेऽद्भुत-
दर्शनः । ददशुः कृत्तिकान्तं बालाकसदृशयुतिम् ।
पुत्रश्चैताश्च तं बालं पुत्रपुस्तन्यविक्रयैः । ततः स कार्त्तिक-
केयत्वमवाप परमद्युतिः । स्तब्धत्वात् स्तब्धताश्चापि
मुक्तावासाद्गुहोऽभवत्” । अधिकं कार्त्तिकेयशब्दे वक्ष्यते ।
कार्त्तिकेयशब्दम् अण् लोप् । कार्त्तिकी वै देवीशक्तिभेदे
कौमार्याम् नवपत्निकान्तगते जयन्तीत्येव देवीभेदे च
कृत्तिकान्तत्वेण युक्ता पौर्णमासी अण् लोप् । चान्द्र-
कार्त्तिकमासस्य ८ पौर्णमास्याम् स्तो । “कार्त्तिक्याः
व्यापञ्चायणो मासे” महाभा० ।

कार्त्तिकव्रतं न० कार्त्तिके कर्त्तव्यं व्रतम् । कार्त्तिकमासे
कतेत्ये नियमभेदे । तन्माहात्म्यव्रतादि पाञ्चस्नान्दयो
दर्शितं तत्वादो तस्य निवृत्त्युक्तम् स्नान्दे

“दुष्प्रापं प्राप्य मातुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेत् हि ।
धर्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! स माहात्म्यव्रतकः । कत्र-

तेन लिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्यग्यो-
निमवाप्नोति सर्वधर्मबहिष्कृतः । स ब्रह्महा स
गोम्रश्च स्वर्णक्षेत्री सदाऽन्दती । न करोति सुनिश्चेष्ट !
यो नरः कार्त्तिकव्रतम् । विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न
कार्त्तिके । करोति सुनिश्चेष्टम् । नरकं याति सा भुवम् ।
व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते मृच्छी । इष्टापूर्तिं
इषा तस्य यावदाहूतनारकी । संप्राप्ते कार्त्तिके मासे
हिजो व्रतपराङ्मुखः । भवन्ति विमुखाः सर्वे तस्य देवाः
सवासवाः । इहा च बहुभिर्यतैः कृत्वा आहूयतानि
च । स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ।
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी । कार्त्तिके नरकं
याति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् । वेदैरधीतैः किं तस्य ?
पुराणपठनैश्च किम् ? । कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके
वैष्णवं व्रतम् । जन्माप्यति यत् पुण्यं विधिवत् ससु-
पाज्जितम् । भस्मीभवति तत् सर्वमकृत्वा कार्त्तिके
व्रतम् । यद्दत्तं परं जपं कृतं सुमहत्तपः । सर्वं
विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् । संप्रजन्माज्जितं
पुण्यं इषा भवति नारद ! । अकृत्वा कार्त्तिके मासि
वैष्णवं व्रतमुत्तमम् । पापमृतास्तु ते ज्ञेया लोके मर्त्या
महासुते ! । वैष्णवास्तु व्रतं यस्तु न कृतं कार्त्तिके
शुभम्” । किञ्च “अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः
लिपेत्तरः । जन्माज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नार-
दः” । किञ्च “नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं
सुते ! । चातुर्मासं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” ।
किञ्च “पिण्डदानं पिण्डाणाञ्च पिण्डपत्रे न वै कृतम् ।
व्रतं ना कार्त्तिके मासि आवश्यकामपितर्पणम् । चैत्रे
नान्दोलितो विष्णुर्माचक्ष्णानं न सज्जते । न कृतां
मज्जनं पुण्ये, आवणे रोहिण्यादमी । सङ्क्रमे न कृता येन
हादयो अवस्थान्तिता । कुल यात्यन्ति ते मृदा नाहं वेद्मि
कलिप्रिय !” । पाद्मे च “सैनकादिमुनिगणसंवादे
‘मातुष्यः कर्म्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते सुधा । चिन्ता-
मयिं करे प्राप्य लिपते कर्म्ममाप्नुनि । नियमेन विना
विप्राः ! कार्त्तिकं यः लिपेत्तरः । कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य
यथादूर्जोऽस्य वल्लभः । यैर्न दत्तं कृतं जपं न
स्नानं न हरेर्व्रतम् । न कृतं कार्त्तिके पुत्र ! हिजास्ते
वै नराधमाः” । किञ्च “यैर्न दत्तं कृतं जपं कार्त्तिके
न व्रतं कृतम् । तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्नोति प्राथितं
फलम्” । अन्यत्र च “संप्राप्ते कार्त्तिके मासि वे रता न

जनार्दने । तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारदः ।
किञ्च “कार्तिके नार्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केचन ।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः । जन्मकोटि-
सहस्रैस्तु मातुष्यं प्राप्य दुर्लभम् । कार्तिके नार्चितो
विष्णुर्हारितं ५५ जन्म वै । विष्णोः पूजा कथा विष्णो
वैष्णवानाञ्च दर्शनम् । न भवेत् कार्तिके यस्य हृन्ति
पुण्यं दशाङ्गिकम् । कार्तिकमाहात्म्यं स्कान्दे “का-
र्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते । ततो
विशेषतस्तत्र कर्म देयादिभेदतः” इत्युपक्रम्य “कार्तिकस्य तु
मासस्य कोऽयं नामापि नास्ति । सर्वतोऽयं यत् स्नानं सर्व-
दानेषु यत् फलम् । एकतः सर्वतोऽर्थानि सर्वे यथाः सद-
विष्णोः । एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले । मेरुतल्य-
सुवर्गानि सर्वदानानि चैकतः । एकतः कार्तिको वत्स !
सर्वदः केचनप्रियः । यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णु
सहिष्य कार्तिके । तद्वत् सर्वं भवेत् सर्वं सत्त्वोक्तं तव नारदः ।
कार्तिकः खलु वै मासः सर्वमासेषु चोत्तमः । पुण्यानां
परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनः । यथा नदीनां विप्रेन्द्र !
शैलानाञ्चैव नारदः । उद्धोनाञ्च विप्रे ! ज्यो
नैरोपपद्यते । पुण्यं कार्तिकमासे तु यत्किञ्चित् क्रियते
सने । न तस्यास्ति ज्यो ब्रह्मन् ! पापस्याप्येवमेव
च । न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् । न
वेदसदृशं शास्त्रं न तोयं गङ्गा समम् । कार्तिकः
प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा । कार्तिकं सकलं यस्तु
भक्त्या सेवेत वैष्णवः । पितृनुद्वरे सर्वान् नरकस्थान्
महाघने । पाप्मो “हादयस्त्रि मासेषु कार्तिकः
क्षणवल्लभः । तस्मिन् संपूजितो विष्णुर्लोकैरथ-
पावनैः । ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः । तस्यायना-
दयो मासः स्वल्पमप्युत्कारकः । दुर्लभो मातुषो देहो
देहिनां वाचमङ्कुरः । तत्रापि दुर्लभः कालः कार्तिको
चरित्रलभः । दीपेनापि हि तत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः ।
सुगतिञ्च ददान्तेव परदीपमबोधनात् ।”

“अथ तद्ब्रतमाहात्म्यं स्कान्दे” “व्रतानामिह
सर्वेषामेकजन्मातुगं फलम् । कार्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं
जन्मयतातुगम् । अक्षरतोऽर्थे विप्रेन्द्र ! कार्तिकं सप्त-
पोष्य च । स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तत् तुल्या वैष्णवं व्रतम् ।
पारायण्यं कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे । गत्वा यत्
फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्तिके । स्निग्धा च सदा

यत्नैर्न कृत्वा पितृषु स्नानम् । व्रतेन कार्तिके मासि
वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् । प्रवृत्तानाञ्च भक्त्यायां कार्तिके
नियमे कृते । अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिर्न शुभम् ।
किञ्च “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा सुनिमत्तमः
वियोनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्तिके” । किञ्च
“कार्तिके सुनिशादुत्तः स्वगत्वा वैष्णवं व्रतम् । यः
करोति योऽक्रान्त मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । सुपुण्ये कार्ति-
के मासि देवर्षिपितृसेविते । क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि
स्थानुमहाफलम् ।” तत्र कर्मविशेषमाहात्म्यं स्कान्दे
“दानं दत्तं कृतं जपं तपश्चैव तदा कृतम् । तद्वत् फलं प्रो-
क्तं कार्तिके च द्विजसत्तमः ।” किञ्च “यत्किञ्चित् कार्तिके
दत्तं विष्णुसहिष्य मानवैः । तद्वत् फलं लभ्यते वैष्णवदानं
विशेषतः” । किञ्च “ये तु संवत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपा-
सते । कार्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतच्च संशयः ।
कार्तिके या करोत्येवं केचनवालयमशुभम् । स्वर्गस्था
शोभते सा तु कपोतो पक्षिणी यथा । यः करोति नरो
निम्बं कार्तिके पत्रभोजनम् । न स दुर्गतिमाप्नोति याव-
दिन्द्राक्षतर्दयः । जन्मप्रभृति यत् पापं मानवैश्च कृतं
भवेत् । तत् सर्वं नाशमाप्नोति ब्रह्म (पलाय) पत्रेषु भो-
जनात् । सर्वकामफलं तस्य सर्वतोऽर्थफलं भवेत् । न चापि
नरकं पश्येद्भुङ्क्ष्वपत्रेण भोजनात् । ब्रह्म चैव स्मृतः साक्षात्
पलायः सर्वकामदः । मध्यमं वर्जितं पत्रं शूद्रस्य स्नि-
गत्तमः । भुङ्क्ष्वरकमाप्नोति यावदिन्द्राक्षतर्दयः ।
तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम् । भोजनं ब्रह्म
पत्रेषु कार्तिके मुक्तिदायकम् । जागरं कार्तिके मासि यः
करोत्यरुणोदये । दामोदराय विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् ।
जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महाघने ! कार्तिके
सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् । साधुसेवा गवां
मासः कथा विष्णोरथाश्चनम् । जागरः पश्चिमे यामे
दुर्लभः कार्तिके कलौ” । किञ्च “जलधेतुसहस्रं च
उपसंख्ये दिवाकरे । तोयं दद्यात् यदाप्नोति स्नानं कृत्वा
तु कार्तिके । सन्निहन्ता कुरुक्षेत्रे राष्ट्रपक्षे दिवाकरे ।
सूर्यवारेण यत् स्नानं तदेकाहं कार्तिके । पितृनुदिष्य
यद्दत्तं कार्तिके क्षणवल्लभे ! अक्षोदकं मुनिजेय । अक्षयं
जायते ऋष्याम्” किञ्च “गीतयास्त्वपि नोदेन कार्तिकं
यो नयेत्तरः । न तस्य पुनरावृत्तिर्भवा इष्टा कलिप्रियः” ।
किञ्च “प्रदक्षिणञ्च यः कुर्यात् कार्तिके विष्णुसङ्गान् ।
पदेपदेऽक्षमेघस्य फलभागी भवेत्तरः । गीतं वाद्यञ्च

ज्येष्ठ कार्त्तिके उरतो हरेः । यः करोति नरो भगवा
लभते बाल्यं फलम् । हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च
भोजनम् । कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ।
कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्नानं करोति यः । वसते श्वेत-
होमे तु पित्रभिः सह नारदः । नैवेद्यादानेन हरेः
कार्त्तिके यवसंख्यया । युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति सुनि-
सत्तम ! अयुक्तं सकूर्पं यो देहत् केशवायतः ।
कार्त्तिके तु सुनिश्चयः ! युगानि न पुनर्भवः” किञ्च
“नियमेन कथां विष्णोर्वै शृणुनि च भाविताः । लोकाङ्गं
लोकपादं वा कार्त्तिके योगतं फलम् । सर्वधर्मान्
परित्यज्य कार्त्तिके केशवायतः । शास्त्रोच्चारणं पुण्यं
श्रोतव्यञ्च सहस्रने । श्रेयसा लोभवन्ना वा यः करोति
हरेः कथाम् । कार्त्तिके सुनिश्चयः ! कुलानां तारयेच्छ-
तम् । निम्नं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः । निर्द-
हेत् सर्वपापानि यत्तायुतफलं लभेत् । न तथा दृश्यते दानै
र्न यज्ञैर्गौजडादिकैः । यदा शास्त्रकथास्त्रापैः कार्त्तिके
समुत्सृज्यते । कार्त्तिके सुनिश्चयः ! यः शृणोति
हरेः कथाम् । स निस्तरति दूर्गाणि जन्मकोटिगतानि
च । यः पठेत् प्रयतो निम्नं लोकं भागवतं सुने ।
षट्पदपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्” किञ्च
“सर्वान् धर्मान् परित्यज्य षट्पदपूजादिवासरः । कार्त्तिके
परया भगवा वैष्णवैः सह संवसेत्” । पादौ
“कार्त्तिके सुमिश्रायौ यो वृद्धाचारो हविष्यभुक् । पला-
शपत्रे भुज्जानो दामोदरपञ्चार्चयेत् । स सर्वपातकं
हत्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ । मोदते विष्णुसदृशो
भजनानन्दनिर्हतः” किञ्च “कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातः-
स्नायौ जितेन्द्रियः । जपन् हविष्यभुक् दानः सर्व-
पापैः प्रमुच्यते । कार्त्तिकन्तु नरोः मासं यः कुर्या-
देकभोजनम् । नृपश्च वज्रवीर्यश्च कीर्त्तिमांश्च स जा-
यते” । किञ्च “पलाशपत्रभोजो च कार्त्तिके पुरुषो
नरः । निष्पापः स्नात्तु नैवेद्यां हरेर्भुज्जा विसृज्यते ।
सध्यस्वभैरवः पत्रं वर्जयेद्वाङ्गपेतरः” । किञ्च “अप-
राधसहस्राणि पातकानि मङ्गलान्यपि । लभतेऽस्य हरि
ह्रैवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः । नैवेद्यां पायसो विष्णोः
प्रियं खण्डं चतान्वितम् । विभज्य तच्च भुज्जानो यत्त-
साध्यं दिने दिने” । तत्रैव श्रीलक्ष्मणसत्यासवादे “स्नानं
जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् । कार्त्तिके ये प्रकु-
र्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्तयः । इत्यं दिनत्रयमपि

कार्त्तिके ये प्रकुर्वन्ति । देवानामपि ते वन्द्याः किं यै-
राजन्म तत् कृतम्” । स्कान्देकार्त्तिककप्रताङ्गानि “हरि-
जागरणं प्रातःस्नानं तुलसीवनम् । उद्यापनं दीपदानं
व्रतान्येतानि कार्त्तिके” । किञ्च “पञ्चभिर्नक्तैरेभिः
सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रतो । फलमाप्नोति तत्प्रोक्तं भुक्ति
सुक्तिफलप्रदम् । विष्णोः शिषस्य वा कुर्यादात्मने हरि-
जागरम् । कुर्यादश्चतस्रसु वा तुलसीनां वनेषु च ।
व्यापन्नतो यदाप्यम्भो न लभेत् सवनाय सः । व्याधितो
वा पुनः कुर्याद्विष्णोर्वाङ्माऽपमार्जनम् । उद्यापनविधिं
कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः । ब्राह्मणान् भोजयेच्छाखा
व्रतसम्पूर्णहेतवे । अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबो-
धयेत् । तेषां वा रक्षणं कुर्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः ।
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्द्वैषणं द्विजम् । सर्वाभावे
व्रतो कुर्याद्ब्राह्मणानां गवामपि । सेवां वा बोधिवटयो
व्रतसम्पूर्णहेतवे” । तत्र दीपदानमाह्वात्तम्” स्कान्दे
“लत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्पि ।
निमेषाङ्गेन दीपस्य विनयं यान्ति कार्त्तिके” किञ्च
“शृणु दीपस्य माह्वात्तं कार्त्तिके केशवप्रियम् । दीप-
दानेन विम्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि । रविपक्षे क्रूरपक्षे
नर्मदायां शशियक्षे । तत् फलं कोटियुषितं दीपदानेन
कार्त्तिके । एतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वाल्यते सुनिश्चयः ! अश्वमेधेन तस्य किम् ? मन्त्रहीनं
क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्दने । सर्वे संपूर्णतां याति
कार्त्तिके दीपदानतः । तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वैः कृतं तीर्था-
वगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवायतः ।
तावद्गर्वन्ति पुण्यानि स्वर्गे सर्वे रसातले । यावद् ज्वलते
च्छोतिः कार्त्तिके केशवायतः । न्ययते चापि पित्रभि
गांधा गीता पुरा द्विज ! भविष्यति कुले ऽस्माकं पित्र-
भक्तः सुतो भुवि । कार्त्तिके दीपदानेन यक्षोपयति केश-
वम् । सुक्तिं प्राप्नुयामहे नूनं प्रसादाञ्जलिपाणिनः”
किञ्च “मेरुमन्दरमात्राणि लत्वा पापान्यशेषतः । दहते
नात्र सन्देहो दीपदानात् कार्त्तिके । गृहे वाऽऽयतने
वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके । उरतो वासुदेवस्य महा-
फलविधायिनः । स जातो मानुषो लोके स धन्यः स
च कीर्त्तिमान् । प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै सध-
हायतः । निमेषाङ्गाङ्गमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके ।
न तत् क्रतुवर्तैः प्राप्यं फलं तीर्थशरीरपि । सर्वानुमान-
हीनोऽपि सर्वपापरतोऽपि सन् । पूज्यते नात्र सन्देहो दीपं

दत्त्वा तु कार्तिके । तदास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद ! यद्य शोभयते दीपः कार्तिके केयवापतः । पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्तिके । प्राप्नोति शान्तं स्थानं सर्वबाधाविवर्जितम् । यः कुर्यात् कार्तिके मासि कपूरेण तु दीपकम् । द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते । कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ! समतीताश्च ये केचिद्वेषां सङ्गा न विद्यते । श्रीदित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया । ते सर्वे सक्तिमायान्ति प्रसादात्कृपायान् । किञ्च “द्यूतव्याजेन विप्रेन्द्र ! कार्तिके केयवालयम् । द्योतयेद्वा महाभागाः । पुनात्यासप्तमं कुलम् । कार्तिके दीपदानन्तु कुर्याद्वयो वैष्णवालये । धनं पुत्रो यथाः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्वदा । यथा च मधनाद्भिः सर्वकाष्ठेषु दह्यते । तथा च दह्यते धर्मो दीपदाने न संशयः” किञ्च “निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्माविक्रयम् । कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्तिकपूर्णिमा । वैष्णवो न स मन्त्रव्यः संप्राप्ते कार्तिके स्नेहः । यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केयवसङ्गान्” । नारदीये श्रीरत्नाङ्गदमोहिनीसंवादे “एकतः सर्वदानानि दीपदानानि चैकतः । कार्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः” । कार्तिके “कार्तिके खरङ्गदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ । दिव्यकान्तिविमानाये रमते स हरिः पुरे” । तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यं स्कान्दे “पितृपक्षेऽन्नदानेन ज्यैष्ठ्यादे च वारिणा । कार्तिके तत्फलं पुंसं परदीपप्रबोधनात् । बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् । कार्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्चनेधयोः । देयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरिर्हृष्टः । परेष्वप्यथाहूतः निस्त्रीणां यमयातना । न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इतरपि महाप्रसन्नः । कार्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् । एकादश्यां परैर्हूतं दीपं प्रज्वाल्य भूषिका । मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा” । तत्र शिखरदीपमाहात्म्यं स्कान्दे । “यदा यदा भासयते दीपकः कलशोपरि । तदा तदा स्तुतिश्च । द्रवते पापसङ्घः । यो ददाति द्विजातिभ्यो महीसुदधिमेषां । हरिः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् । यो ददाति गवां कोटिं सवत्स्रं क्षीरसंयुताम् । हरिः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोडशीम् । सर्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महासुते ! शिखरोपरि दीपस्य कलां

नार्हति षोडशीम्” किञ्च “यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महासुते । शिखरोपरि मध्ये च कुलाभं तारवेच्छतम् । विमानं ज्योतिषा दीपं ये निरीक्षन्ति कार्तिके । केयवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी । दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् । कदा भविष्यत्येकां सक्रमः पुण्यकर्मणा । कार्तिके कार्तिकी यावत् प्रासादोपरि दीपकम् । यो ददाति स्तुतिश्च । तस्मैन्द्राव्यं न दुर्लभम्” । तत्र दीपमाहात्माहात्म्यं स्कान्दे “दीपपञ्चे च रचना सवाद्याभ्यन्तरे हरेः । विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रहृक् । दीपपञ्चे च रचनां कुरुते केयवालये । तस्मान्नये प्रसूतानां लक्षाणां नरकं न हि । विष्णोर्विमानं दीपादं सवाद्याभ्यन्तरे स्नेहः । दीपोद्व्योतकं मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्” । भविष्ये च “यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् । प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः । सूर्यायतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः । तेजोराशिर्विमानस्यो जगदुद्व्योतयस्त्वया । यावत् प्रदीपसंस्था तु घटेनापूर्य बोधिता । तावद्दयसङ्कलापि विष्णुलोके नृहीयते” ।

तत्र व्याकाशादिदीपमाहात्म्यं पाद्मे “उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्तिके नरः । सर्वं फलं सञ्जृम्भ्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् । विष्णुकेयवसुतिश्च दीपं दद्यात् तु कार्तिके । व्याकाशस्य जलस्यश्च शृणु तस्यापि यत् फलम् । धनं धान्यं सङ्ग्रह्य पुत्रवानीहरो ऋष्टे ! लोचने च शुभे तस्य पिदानपि च जायते” किञ्च “विप्रवैश्वानरि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् । अग्निदीपफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः । चतुष्पदेषु रथ्यास्तु ब्राह्मणावसथेषु च । उज्ज्वलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गङ्गेषु च । दीपदानाद्भिः सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात्” ।

देशविशेषे कार्तिकमाहात्म्यविशेषः पाद्मे । “यत्र कुलापि देशेऽयं कार्तिकः स्नानदानतः । अग्निहोत्रसमफलः पूजायाञ्च विशेषतः । कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायां चापि तत्समः । ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारकायाञ्च भागव । लण्णसालोक्यदो मासः पूजास्नानैश्च कार्तिकः । अग्न्याः पुण्यं सत्त्वमाना स्तनयो मधुरां विना । दामोदरत्वं हि हरेस्तत्त्वमसीद्व्यतः किल । मधुरायां ततश्चोर्जो वैकुण्ठमीतिवर्द्धनः । कार्तिको मधुरायां वै परमावधिरप्यते । यथा माघे प्रयागः स्याद्द्वैशास्त्रे जाड्यी यथा । कार्तिके मधुरा स्यात्तपोत्कर्षः परो न हि । मधु-

रायां नरैरुज्जैस्नात्वा दामोदरोऽर्चितः । कृष्णरूपा हि
ते ज्ञेया नात्र कार्या विचारणा । दुर्लभः कार्तिको विप्रः ।
मथुरायां लक्ष्मिर्ह । यत्नार्चितः स्वकं रूपं भक्तभ्यः
संप्रयच्छति । भक्तिं सक्तिं हरिर्दद्यादर्चितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिञ्च न ददात्येव यतो वक्ष्यकरो हरेः । सा त्वष्टासा
हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्तिके नरैः । मथुरायां सकृदपि
श्रीदामोदरपूजनात् । मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च
पूजनम् । मन्यते कार्तिके देवो मथुरायां सदूर्जनम् ।
वक्ष्य पापस्य युज्येत मरणान्ना हि निष्कृतिः । तच्छुद्धिर्ध
मिदं मोक्षं प्रायचित्तं सुनिश्चितम् । कार्तिके मथुरायां
वै श्रीदामोदरपूजनम् । कार्तिके मथुरायां वै पूजना-
दर्शनं ध्रुवः । शीघ्रं संप्राप्तवान् बालो दुर्लभं योगतत्
परैः । सुलभा मथुरा भूमौ प्रसज्जं कार्तिकस्तथा । तथापि
संसरन्तोऽनरा मूढा भवाव्युधौ । किं यत्तैः किं तपो-
भिश्च तीर्थैरेतैश्च सेवितैः । कार्तिके मथुरायाञ्चेदर्थं ते
राधिकाप्रियः । वानि सर्वाणि तीर्थानि नदा नद्याः
सरांसि च । कार्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्वमखण्डे ।
कार्तिके जन्मसद्दे केवस्य च ये नराः । सकृत्प्रविष्टाः
श्रीकृष्णं ते वान्ति परमव्ययम् । परोपहासमुद्दिश्य
कार्तिके हरिपूजया । मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया
नरः” इति ।

अथ कार्तिकव्रतारम्भकालक्रमौ । पादौ “आश्विनस्य
त मासस्य वा शुक्लैकादश्या भवेत् । कार्तिकस्य व्रतानीह
तस्यां कुर्यादतन्द्रितः । निजं जागरणावान्धे वामे रात्रेः
समुत्थितः । शुचिर्भूत्वा प्रबोध्यैव स्नोत् नौराजयेत् प्रभुम् ।
निशम्य वैष्णवान् धर्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः । कृत्वा
शोतादिकं प्रातर्द्वयं नौराजयेत् पुनः । नद्यादौ च ततो
गत्वाचम्य सकृत्समाचरेत् “प्रभुं प्रार्थयिष्ये तस्मै च दद्या-
दर्थं यथाविधि । तत्र सकृत्समन्त्रः । कार्तिकेऽहं करि-
ष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ! । प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामो-
दर ! मया (लक्ष्म्या) सह” इति । “प्रार्थनामन्त्रस्तु—तव
ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः । त्वत्प्रसादाच्च मे
पापं दामोदर ! विनश्यत्” । अर्थमन्त्रः—“व्रतितः कार्तिके
मासि स्नातस्य विधिवन् मम । अर्थं स्नानाय देवेश !
त्वां नमामि सुरेश्वर !” । कायोस्त्वष्टे “व्रतितः कार्तिके
मासि स्नातस्य विधिवन् मम । दामोदर ! स्नानार्थं
दत्तुजेन्द्रनिखदन ! । निज्ये नैमित्तिके कृत्स्ने कार्तिके प्राप-
क्षोभणे । स्नानार्थं मया दत्तं राधया सहितो हरेः” ।

इति । पादौ तिलैरालिष्य देहं स्वं नामोद्धारणपूर्वकम् ।
स्नात्वा तु विधिना सन्ध्यासुपास्य स्नानमात्रजेत् । उपलि-
प्साथ देवाग्ने निर्माय स्वस्तिकं प्रभुम् । तलसीमालती
पद्मागम्यपुष्पादिनार्चयेत् । निज्यं वैष्णवसङ्कल्पा सेवेत
भगवत्कथाम् । सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्च-
येत् । विशेषतश्च नैवेद्यान्यपेदेदाचरेत्तथा । प्रथमार्धं
यथाशक्ति एकभक्तादिकं व्रतम्” । पादौन्यत्र

“प्रातस्न्याय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशयम् । कृत्वा च
विधिवत् स्नानं ततो दामोदरादर्जनम्” । किञ्च “मौनेन
भोजनं कार्यं कार्तिके व्रतधारिणा । एतेन दीपदानं
स्यात् तिलतैलेन वा पुनः । दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानां
च सङ्क्रमैः । नीयतां कार्तिके मासि सकृत्समन्त्रपालनम् ।
आश्विने शुक्लतृतीया प्रारम्भो हरिवासरे । अथ वा
पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे । दीपदानमखण्डञ्च
दद्याद् वैष्णवसङ्गिधौ । देवाग्रे तुलसां वा आकाशे
वा तदुत्तमम्” । किञ्च “रजतं कनकं दीपान् सवि-
सृक्ताफलानादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रश्यात् कार्तिके
नरः” । स्नान्दे च “न गृहे कार्तिके कुर्याद्विशे-
षेण तु कार्तिकोम् । तीर्थे तु कार्तिको कुर्यात् सर्व-
वलेन भाविनः” । कार्तिके वृक्षाणि स्नान्दे वृक्ष-
नारदसंवादे “कार्तिके तु विशेषेण राजमायां भव-
यन् । निष्पावान् सुनिश्चादूत ! यावदाहृतनारकी ।
कलिङ्गानि पटोलानि छन्नाकं सन्धितानि च । नमज्जेत्
कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी । कार्तिके मासि धर्मात्मा
मत्स्यमांसं न भजयेत् । तत्रैव यत्नतस्तत्राज्यं शायकं
शौकरं तथा” । किञ्च—“पराश्रं परगत्याश्च परोषादं
पराङ्मनाम् । सर्वदा वर्जयेत् प्राप्नोति विशेषेण तु
कार्तिके । तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां पराश्रं कांक्षभोजनम् ।
कार्तिके वर्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रतो भवेत् । संप्राप्तं
कार्तिकं वृक्षा पराश्रं यस्तु वर्जयेत् । दिने दिने
तु कृष्णस्य फलं प्राप्नोति मानवः” । तत्रैव श्रीस्कान्द-
भोक्तिनीसंवादे “कार्तिके वर्जयेन्नाधु । कार्तिके
वर्जयेत् कांक्षं कार्तिके शुक्लसन्धितम् । न मत्स्यं
भजयेन्नांसं न कौर्मं नान्यदेव हि । चाखण्डाकः स
भवेत् सुभूः कार्तिके मांसभजनात्” ।

कार्तिकव्रतं पु० कार्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे ठक ।
१ चान्द्रकार्तिकमासे एवं २ कार्तिकीयुक्त पक्षे ३ कार्त्तिक-
काष्ठे जीवर्षे च ।

कार्तिकेय पु० कृतिकानामपत्यं पाद्वत्वेन ठक् । अग्निनि-
पिक्तवृत्तेजस उत्पद्ये कृतिकाभिः पाद्विते स्तन्दे देवे
कार्तिकेयन्दे तत्कथादि उक्तम् । रामायणे तु संक्षेपेणोक्तं
यथा “कुमारवामवत् तत्र तत्कार्तिकेयमद्युतिः । वज्र-
तेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुलिपरिच्युतः । तं कुमारं
ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्वणाः । तदा क्षीरप्रदानायं
कृतिकाः संन्ययोजयन् । ताः क्षीरं तस्य देवस्य समवेन
ददुस्तदा । स्नादस्नाकमयं पुत्रः स्वातो नाम्नेति राघव ॥
अन्योऽन्यं पिबतस्त्रासां तनयस्य सुखानि पट् । समभूवन्
महाबाहो ! यत्सुखस्तेन विभुतः । ततस्त्रादेवता ऊचुः
कार्तिकेय इति प्रभुः । पुलोऽयं जगति स्वातो भविष्यति
न संशयः” ।

कार्तिकेयप्रसू स्त्री कार्तिकेयं प्रसूते प्रसू-किप् । पार्वत्यां
शब्दरत्ना० । पार्वत्यां शिवरीर्यनिपेक्षकावे देवैर्विभ्रे कृते
तद्रेतसो भूमिवज्रादिनिपेक्षेण तस्योत्पत्तेस्तस्यास्तदीयमूल-
कारणत्वात् तत्प्रसूतत्वं यथा ब्रह्मै० पु० गणेशख० “सम्भू-
रहः श्रीका पार्वतीशिवयोः पुरा । दृष्टस्य च सुरैः शम्भो
वीर्यं भूमौ पपात ह । भूमिस्तद्विपत् वज्रौ वज्रश्च
शरकानने । तत्त्वं पुष्टः कृतिकाभिः” । षट्सु
वर्षपत्नीषु वज्रे रेतसो निपेक्षे ताभिश्च शरवणे लेपात्तज्जन्ते
तस्यमूलमग्निकुमारशब्दे ५४४० भारतवाक्यं दर्शितम् तेन
गङ्गायां निपेक्षाज्जन्मकथनन्त कल्पभेदादित्यविरोधः ।

कार्तिकेयिणि पु० स्त्री कर्तृरपत्यम् कर्त्तृ०ण्यः कार्त्यः तस्यापत्यम्
“अणोद्वाचः” पा० फिञ् वलोपः । कर्तृरपत्यस्यापत्ये ।
कार्तिकीकोत्सव पु० ७त० । १ कार्तिकेयकर्त्तव्ये उत्सवे उपचा-
रात् तदाधारे कार्तिकेयपौर्णमासीरूपे २ काले त्रिका० ।

कार्तिकेय न० कर्त्तृत्वस्य भावः इत० ध्वञ् । साकल्ये “विभाषा
सातः कार्तिकेय” पा० “तन्निबोधत कार्तिकेयं हिजायमानं
पङ्क्तिपावनान्” मनुः । [वा । कर्दमेन रक्तं वस्त्रादौ ।
कार्दम(मिक) त्रि० कर्दमेन रक्तं ध्वञ् कृतिकारमने ठक्
कार्पट पु० कर्पटएव स्त्रार्थेऽण्, कार्पाटः, स इवाकारोऽण्यस्य,
अच् वा । १ जीर्णवस्त्रखण्डे (लाता कानि) । तादृश-
वस्त्रयुक्ते २ कार्यार्थिनि (उमेदार) त्रि० हेमच० ।
तदाकारयुक्ते जटुनि (जौ) हेमच० ।

कार्पटगुप्तिका स्त्री कार्पटेन खण्डवस्त्रेण गुप्तैव स्त्रार्थे क ।
(भा०) (पटुया) इति स्वाते पदार्थे शब्दचि० ।

कार्पटिका त्रि० कर्पटेन चरति ठक् कार्पटोऽण्यस्य वा ठन् ।
कषायखण्डवस्त्रेण चारिणि १ तीर्थयात्राप्रसङ्गे । “विश्व-
नाकार्पटिकप्रसूतिचरणधूलिधूसरकिशलयलाञ्छितोपक-
शटः” काद० । “नित्यं कार्पटिकान् सर्वान् सभं एवैष
पश्यति” कारी० ख० १२ ख० । २ कर्मठे त्रिका० ।

कार्पण्य न० लपणस्य भावः ध्वञ् । लपणत्वे २ दीनत्वे च
“कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः” गीता । “कार्पण्यं केवला
नीतिः क्रौंथं न्यापदचेष्टितम्” हितो० ।

कार्पास त्रि० कर्पास्या अथयवः त्रिस्वा० ध्वञ् । कर्पासीविका
रे सूत्रादौ । तस्य फले लुक् । कर्पासो स्त्रार्थेऽण् लोप्
कर्पासी (कापास) २ एत्ते स्त्री । स्त्रार्थे क । कार्पास-
काऽप्यत्र । स्त्रार्थिकस्यापि प्रकृतिविकृतिप्रक्रमस्य काचित्-
कत्वात् कार्पासकोऽप्यत्र पु० । “कार्पासको लघुः कोप्यो
मधुरो वातनाशकः । तत्पलायं समीरत्नं रक्तलनमूल
वर्जनम् । तत्फलं पिण्डिकानाङ्गपूयस्त्राविनाशकत् ।
तद्दीपं स्तन्यदं दृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु” भावप्र० ।
अधिकं कर्पासशब्दे १७२१ पु० दृश्यम् ।

कार्पासधेनु स्त्री स्त्री कार्पासरचिता धेनुः । दानार्थं कल्पि-
तायां कार्पासवस्त्रादिनिर्मितायां धेनौ । तद्विधानं हेमा०
दा० ख० वराहपुराणे यथा
“अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं शुभाम् । विश्वस्य
सुखप्रदं ब्रह्मणा चांगुलकृतम् । कार्पासमूलनश्चापि
तेनासावुत्तमा सृता । सा च कार्पासभारेण धेनुः श्रेष्ठा
प्रकीर्तिता । मध्यमा च तद्वर्जं कन्यसी (कनिष्ठा) च तद-
र्द्धतः । पूर्ववद्वस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च । वस्तुकन्तं चतु-
र्धांशैर्दानमन्त्रोऽभिधीयते” । पूर्ववदिति वराहपुराणोक्त-
लघेनुवदित्यर्थः । “हेमकुन्देन्दुदेवेशि ! क्षीरार्णवसमुद्रवे ! ।
सोमप्रिये ! सुधेन्वाख्ये ! सौरभेय ! नमोऽस्तु ते ।
दत्तेयमिन्दुनाथाय शशाङ्कावाहताय च । अतिनेत्र-
प्रजाताय सोमराजाय वै नमः” । “वस्त्रे वं परया भक्त्या
ब्राह्मणाय प्रयच्छति । स याति सोमलोकन्तु सोमेन
सह मोदते । न रोगो न क्ष्वरी कुष्ठो कुले तस्य प्रजा-
यते । पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदां शतम्” । वस्त्र
धेन्वादयोऽप्यत्र

कार्पासनासिका स्त्री कार्पासस्य तत्पूरणार्था नासिकेव ।
(टेको) तर्को शब्दरत्ना० । कर्पासनासिकाप्यत्र ।

कार्पासपर्वत पु० दानार्थं कल्पिते धान्यशैलादिषु दयसु
अचलेषु कर्पासवस्त्रनिर्मिते पर्वतभेदे तद्विधानाद्
हेमा० दानख० ब्रह्माण्डपुराणे यथा
“भगवानुवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि कार्पासावलसत्तसम् ।

परमं सर्वदानानां प्रियं सर्वदिवौकसाम् । देयकालौ
समासाद्य धनं अहाय चततः । देयमेतन्महादानं तार-
णाथं कुलस्य च । पर्वतं कल्पयेत्तत्र कार्पासेन विधानतः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन कृत्वा सर्वं विधानतः । विंशद्भारस्तु
कर्त्तव्य उत्तमः पर्वतो बुधैः । मध्यमो दशभिः कुर्याज्जघन्यः
पञ्चभिस्तथा । सर्वधान्यसमूहस्य मध्ये ह्योषधिभिर्हृतः ।
रसेरत्रैव संयुक्तो लोकपालाढतस्तथा । ब्रह्मादवस्तथा
शृङ्गे काञ्चनेन विनिर्मिताः । कुलाचलांश्च चतुरचतुर्भा-
गेन कल्पयेत् । सौवर्णशिखरान् सव्यान् सर्वरत्नोप-
शोभितान् । नानाधातुविविधानान् भक्ष्यभोज्यसमाहृतान् ।
कण्डे वा स्थण्डिले वापि तत्र होमो विधीयते । अ-
तिजघ्न तथा चाष्टौ कारवेदेद्वित्तमान् । होमोव्या-
हृतिभिश्चैव अग्नौ तद्दैवतैरपि । गन्धेन सर्पिणा तत्र
तथा कर्णातिलैरपि । अयुतं होमसंख्या च पालाश-
समिधस्तथा । शङ्खतुल्यमिनादैश्च तथा मङ्गलपाठकैः ।
उत्सवं कारयेत्तत्र दिनमेकमतन्द्रितः । पर्वकाले ततो
दद्यात् पूजयित्वा विधानतः । “नमः सर्वाभिरावासा
भूतसङ्घैरभिष्टुताः । ब्रह्मादयो मे वरदा भवन्तु विधा-
सदा” । इत्युच्चार्य नरो दद्याच्चारी वा विधिपूर्वकम् ।
पूजयित्वा द्विजान् सम्यक् वासोभिर्भूषयैस्तथा । अनेन
विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । स गच्छेन्नृदया-
वासं विमानोपरि संस्थितः । अश्वरोगणसंघीतो गन्ध-
र्वैरभिसंस्तुतः । तत्र मन्त्रनरं यावदुपित्वा विवधा-
लये । उल्लसदादिहाभ्येक्ष्य महीभुङ्क्तो ससागराम् ।
रूपवान् सुभगोवाग्मी श्रीमान्तुल्यविक्रमः । पञ्च
जन्तानि नारी वा जायते नात्र संशयः । भूयश्च शृणु
राजेन्द्र ! दिव्यं कार्पासपर्वतम् । तच्च भारयतेभैव कुर्या-
दहैन वा पुनः । शेषं पूर्वं विधानेन सर्वं कुर्याद्य-
थाक्रमम् । फलं पूर्वोदितञ्चैव जायते नृपसत्तम !” ।
कार्पासाचलकार्पासयैलादयोऽप्यत्र ।

कार्पाससौत्रिक लि० कर्पाससूत्रेण निर्दत्तः ठक् अत-
शतिकादेराकृतिगणत्वेन द्विपदद्विः । कर्पाससूत्र-
निमित्ते वस्त्रादौ । “शते दशपला इहिरौखं कार्पास
सौत्रिके” याज्ञ० ।

कार्पासिक लि कर्पासेन निर्दत्तः ठक् । कर्पाससूत्रनिमित्ते
पटादौ “शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम्”
भा०स०५०७० । कार्पासवस्त्राच्छादिनाम् ।

कार्मु लि० कर्मु शीलमस्य अत्रा० णः । “कार्मुसाङ्गीले”

पा०नि० टिलोपः । फलमनपेक्ष्य कर्मुसु प्रदत्ते कर्मु-
शीले स्त्रियां टाप् ।

कार्मण न० कर्मेव कर्मुन+“तदुक्तात् कर्मणोऽण्” पा०खण् ।
१वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणे कर्मणि सि०कौ० । कर्मणै
हितम् अण् । २मूलकर्मणि मन्त्रोपध्यादिभि र्गङ्गादि
करणे अमरः (यादुकरा) । “कार्मणत्वमगमन् रमणेषु”
भाषः । ततः स्त्राथेऽण् स्त्रार्थिकप्रत्ययस्य कचित्
प्रकृतिलङ्गात् क्रम विधानात् कार्मणी त्वाथे
स्त्री० । “धौतं नद्या किमिदमद्यवा कर्मणी माधुरी-
णाम्” उड्वदू० कार्मणमिति तु उदायः । ३मन्त्रा-
दियोगविद्यायाम् न० कर्मु साध्यत्वेन अस्त्वस्य अण् ।
४कर्मुदत्ते लि मेदि० । प्रपञ्चसारोक्तमलत्रयान्तर्गते
५मलभेदे च । “मायिकं नाम योषोत्थं पौरुषं कर्मुणं
मलम् । आलव्यं तदुदयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम्”
“ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवद्भूतेनलत्रयं यती” तन्वसा० ।

कार्मार पु० कार्मारएव स्त्राथेऽण् । १कर्मुकारे (कार्मार)
“कार्मारो अश्रुभिर्दुःखं” ऋ०८, १२, २ । “कार्मारः
अयश्कारः” भा० । कर्मारस्यापत्यम् शिवा० अण् ।
२कर्मुकारावत्ये इ०स्त्री स्त्रियां ङोप् ।

कार्मारक लि० कर्मारिण कृतं कुलाला०वुज् । कर्मारकते ।
कार्मार्यायणि पु०स्त्री कर्मारस्यापत्यं फिज् नि० । कर्मुकारा-
पत्ये स्त्रियां वा ङोप् ।

कार्मिक लि० कर्मुणा चित्तकर्मुणा निर्दत्तः ठक् । निष्-
पत्य सरं चित्तसूत्रैः चक्रस्त्रिकादिचिह्नयुक्ततया क्रियमाणे
पटादौ । “कार्मिके रोमबद्धे च लिङ्गद्विभागः स्योमतः”
याज्ञ० । “कार्मिकं कर्मुणा चित्तेन निर्मितम् । यत्र
निष्पन्ने पटे चक्रस्त्रिकादिकं चित्तसूत्रैः क्रियते
तत्कार्मिकं सिद्ध्यति” सिता० । तस्य भावः एरोहि०
यज् । कार्मिक्य तद्भावे न० ।

कार्मुक न० कर्मुणे प्रभवति उक्त्वा । १धनुषि अमरः ।
“कार्मुकेष्वेव सुणिना वाणः सन्धानमेव्यति” भाषः ।
“विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकम्” किरा० ।
२कर्मुक्षमे लि० मेदि० । कार्मुकं साध्यत्वेनास्त्वस्य
अण् । ३वये मेदि० । ४वैतखदिरे ५हिज्जलहये
ईमहानिभ्ये च पु० राजनि० । मेधादिषु नवमे ऽराशौ
“कार्मुकं तु परित्यज्य कृपं (मकरम्)” संक्रमते रविः ।
प्रभाते चाहिरात्रे च ज्ञानं कुर्यात् परेऽहनि” कालमा०
भविष्यपु० । जस्रकसेदम् अण् । ८जस्रकसंवाञ्छिनि

लि० स्त्रियां ङीप् । “अग्नावाकडे तयोदशासं प्रादेशमात्वाः समिध आदधाति” “धतोर्नां कार्मुकीं वृजः” इति कात्या० श्रौ० १६, ४, २२, २५, । अत्र लसकः धमनवृजः कर्कः । स च श्वेतखदिरः । अतएव स्वार्थे अथान्ततया श्वेतखदिरार्धतेत्युक्तं राजनि० । तूलस्फोटने तदाकारे (आचङ्गा) (धुनारा) इति स्थितेऽयन्मेभेदे । अग्निपुराणे धनुर्वेदप्रकरणे धन्विनां वैशाखादिस्थानपञ्च कसुक्ता धनुः गिलाप्रकारलक्षणादिकसुक्तं यथा

“कासुकं” मृदा वामेन वाणं दक्षिणेन तु । वैशाखे यदि वा स्थाने संस्थितोऽप्यत्र वाऽऽयते । गुणाद्यां तु ततः कृत्वा कासुकं प्रवकासुकः । अधः कोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्त्रिणः । धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तदैव च । भुजाभ्यां मन्दकुजाभ्यां प्रकोठाभ्यां हटप्रतः । न्यस्तोत्पाणं धनुः चैव पुङ्खदेशश्च पत्त्रिणः । विन्यासो धनुषः श्वैव हादगाङ्गुलमन्तरम् । ज्यवा विशिष्टः कर्त्तव्यो नातिहीनो न चाधिकः । निवेश्य कासुकं नाभ्यां (धनुर्मध्ये) नितान्तं सगरं करम् । उत्त्रिपेडन्नतं हस्तमन्तरेणालिकर्त्तव्योः । पूर्वेषु सृष्टिना स्यात् तन्नापे दक्षिणे शरम् । हरणन्तु ततः कृत्वा शीघ्रं पूर्वं प्रसारयेत् । नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्धा नावरा तथा । न च कुजा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता । समास्यैव गुणोपेता मौर्वी दण्डद्वय स्थिता । आदयित्वा ततोलक्ष्यं पूर्वैषानेन सृष्टिना (वासुसृष्टिना) । उरसा त्वत्तितो यन्ना त्रिकोणावनतस्थितः । साध्याङ्गो निचलयीनो मयूराञ्चितमस्तकः । जलाटनाशावक्त्रांसाः कर्परोऽस्य सभोभवेत् । अन्तरे दण्डुलं ज्ञेयं चितुकस्यास्य कस्य च । प्रथमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं द्वितीये दण्डुलं तथा । तृतीयेऽङ्गुलमुद्दिष्टमायतं चितुकस्यायोः । मृहीत्वा सायकं तृगुला मयूराञ्चितमस्तकः । तर्ज्याङ्गुलकेनाथ पूरयेत् सायकं पुनः । अनामया पुनर्मृदा तथा मध्यमयाऽपि च । तावदाकर्षयेद्देगात् यावद्वाणः प्रपूरितः । एवंविधसुपक्रस्य भोक्तव्योविधिवत् खगः । इति सृष्टिगतं लक्ष्यं भिन्द्याहाथेन सुप्रतः । त्यक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्देगेन पुष्टतः । एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया हिज । । कर्परं तदधः कर्ष्यादाकस्य तु धनुष्मता । ऊर्ध्वं वै लस्तके (धनुर्मध्ये) कुर्यादङ्गुलिदन्तु मध्यमम् । ज्येष्ठं प्रकटं विज्ञेयं धनुः शास्त्रविशारदः । ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयोभवेद्दण्डदशसृष्टिकः । एकादशस्य वा मध्यः कनीयान् दशसृष्टिकः ।

चतुर्हस्तं धनुः ज्येष्ठं त्वयं सार्द्धन्तु मध्यमम् । कनीयस्तु त्वयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः । अत्रै रथे गजे ज्येष्ठः सदैव परिकीर्त्तितः”

“पूण्यायतं हिजः कृत्वा ततो मारैर्गतायुषास् । सुनिधौतं ततः कृत्वा यत्तुभौ विधानवत् । ततो वाणं समागच्छ दंशितः सुसमाहितः । तूष्णमासाद्य बध्नीयात् हृदां कच्छाच्च दक्षिणाम् । विलम्बमपि लब्ध्वा यस्तत्र चैव सुसंस्थितः । ततः ससुद्धरेद्वाणं तूष्णादुदक्षिणपाणिना । तेनैव सहितं मध्ये शरं संस्तु धारयेत् । आकृष्य ताडयेत्तत्र चन्द्रकं (चन्द्राकारलक्ष्यम्) पोङ्गुयाङ्गुलम् । युक्त्वा वाणं ततः पश्चाद्भुजः गिरा ततः श्रुता । निम्नहीयान्मध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः । अलिलक्ष्यात् क्षिमेत्तूष्णाच्चतुरस्तं तु दक्षिणम् । चतुरस्तगतं वेध्यमभ्यस्येद्वादितः स्थितम् । तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं पराद्वक्तगतं च यत् । निम्नसुप्तवेध्यश्च अभ्यस्येत् क्षिप्रकं ततः । वेध्यस्थानेष्वप्येतेषु सचरास्य पुष्टकं धनुः । हस्तावापगतैचित्तैः सार्जयेद्दुर्जरैरपि । तस्मिन् मध्यगते विप्र ! हे वेध्ये हृदं सङ्करे । हे वेध्ये हे तथा विलङ्घकरे हृदङ्घकरे । न तु निम्नश्च तीक्ष्णश्च हृदवेध्ये प्रकीर्त्तिते । निम्नं दुष्करसृष्टिं वेध्यं सृष्टिं शतश्वरेत् । लक्षकायनमध्ये तु चित्तदुष्करसंज्ञके । एवं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च । आरोहेत् प्रथमं धीरोजितलक्ष्यस्ततो नरः । एष एव विधिः प्रोक्तस्तत्र हटः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्दिव्यं प्रकीर्त्तितम् । लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्त्रिपत्रगतं हटम् । भ्रान्तं प्रचलितं चैव स्थिरं यच्च भवेदिति । समन्तात्ताडयेद्दिन्द्राज्जेदयेद् व्यथयेदपि । कर्म्मणां संविधानज्ञो ज्ञात्वैव विधिमाचरेत् । मनसा चक्षुषा हृदा योगसिद्धिं भुवं व्रजेत्” ।

१० हस्तस्यैव परिध्यर्द्धात्मके रेखाभेदे ११ तदीयांशभेदे च तयोर्धनुराकारत्वात्सात्वत् । तदानयनप्रकारः जीवानयनप्रकारसुक्ता लीला० दर्शितोयथा !

“अथ चापानयनाय करणसूत्रं” इत्यम् । व्यासा विष्णुतयुतमौर्विकया विभक्तो जीवाविषयगुणितः परिधेस्तु वर्म्माः । लब्धोचित्वात्परिधिवर्म्मा चतुर्विभागादाग्नेपदे इति दत्तात्पतिते धनुः स्यात्” ।

“उदाहरणम् । विहिताङ्गुलं ये गुणास्ततोपदं तथा मधुना धनुर्भित्तम् । यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते माणितिकातिनैपुणम्”

न्यासः । ४२ । ८२ । १२० । ५४ । २०८ । २२६ ।
२३६ । २४० । [एता जीवासंख्या यथा भवन्ति तथा
जीवाशब्दे वक्ष्यते] स एवापवर्तितः परिधिः १८ ।
४२ जीवाङ्गुल्या २१/२ पञ्चमि ५ च परिधेः १८ वर्गो
३२४ गुणितः । १००१० । व्यासार्ध २४० । ४ घात
९६० युत ४२ और्विकयानया १००२ विभक्तोलब्धो १७
ऽस्त्राङ्गुलाधवाय चतुर्विंशतेर्द्विधिकसङ्ख्यायुतोऽष्टोतो-
ऽनेनोनितात्परिधि १८ । ३२४ वर्गं चतुर्थभागात् ८१
(१७ उनितात्) ६४ पदे प्राप्ते ८ इति १८ दशात् ९ ।
यतिते १ जातं धनुः एवं जातानि धनूषि । १ । २ ।
३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिष्वष्टा-
दशभिः गुणितानि स्युः । एवं ८२ संख्यादौ कल्पाम् ।
“दलीकृतं चक्रसुगन्धि चापम्” इति सि० सि० उक्ते १२
राशिचक्रस्याङ्गुलरूपे खण्डे च तस्य च जीवाभेदेनान्यविधा-
मितिः यथोक्तं तत्रैव ‘ज्यां प्रोजङ्गा तत्त्वाच्च २२५ हता-
वशेषं यातैष्यजीवाविवरेण भक्तम् । जीवा विशुद्धा यतमा
च तज्जैस्तत्त्वाच्चिभिसत् सङ्गितं धनुः स्यात्’ “यस्य धनुः
साध्यं तस्माद्या जीवा विशुध्यति सा योध्या शेषात्तत्त्वा-
च्चि २२५ गुणादुगतामाभिज्यान्तरहताद्य लभ्यते तत्स्याच्च
ततोयतमा जीवा विशुद्धा तदगुणितैस्तत्त्वाच्चिभिः २२५
सङ्गितं धनुः स्यात्” प्रमि०

सू० सि० रङ्गनाथाभ्याञ्च तथैवोक्तं यथा ।

“ज्यां प्रोजङ्गा शेषं तत्त्वाच्चिङ्गितं तद्विवरोद्धतम् । सङ्ख्या-
तत्त्वाच्चिभिरङ्गं संयोज्य धनुरूप्यते” सू० सि० ।

“यस्य धनुः कस्मिंश्चिदंशं दशगुणपूर्वं ज्यापिण्डं न्यूनो-
क्त्य शेषं पञ्चाङ्गितं २२५ गुणं तद्विवरोद्धतं तयोः शुद्धा-
शुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धा ज्या यतमा यतमसङ्ख्या
तत्त्वाच्चिनोः संशर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते ।
अत्रोपपत्तिः । ज्या यतमा शुद्धाति ततमा याचाप-
कलास्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वाच्चिनः । यदि ज्यान्तरेण
तत्त्वाच्चिकलास्तदा शेषज्या का ? इत्यनुपातागतफलयुता
इति वैपरित्येन सुगमतरा” । अधिकं जीवाशब्दे वक्ष्यते ।

कार्मुकासन न० । रुद्रायामलोक्ते आसनभेदे तल्लक्षणं
यथा “कार्मुकासनमाकुर्व्यादुदरे पूरयेन्मुखम् । तदा
वायुरधोयाति कालेन सूक्ष्मवायुना । कृत्वा पद्मासनं
मन्त्रो वेष्टयित्वा च धारयेत् । करेण दक्षिणेनैव वाम-
पादाङ्गुली तथा । सव्यापसव्यद्विगुणं कार्मुकासनमेव च ।
कार्मुकद्वयोर्गणेन शववद्वायुमानवेत्” रुद्रायामले ।

कार्यं लि० ल-कर्मणि खलत् । १ कतिपाध्ये २ कसं व्ये ।

“तस्मात् शास्त्रं प्रमाणत्वे कार्याकार्यव्यवस्थितौ”
गीता । “नास्य कार्याऽस्मिन्संस्कारो न च कार्योदक-
क्रिया” मतुः । “शब्दानां कार्ये” कार्यान्विते वा
शक्तिरिति मीमांसकाः । १ उतपाद्ये जन्मे “व्यापारो-
भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । लज्जोऽकर्मतापत्तेर्न
हि यत्रोऽर्थ इष्यते” इत्युक्तेः लज्जोभावनारूपव्यापारा-
ण्येकत्वात् तत्साध्ये “यदि रसः कार्यः स्यात् विभावादि-
कारणकः स्याद्” सा० द० । गुरुमते यागादिकति-
साध्ये ४ अपूर्वम् । यथा चापूर्वस्यैव कार्यत्वं तथाऽपूर्व
शब्दे २४८७० दर्शितम् । ५ प्रयोजने ६ उद्देश्ये तदि-
च्छयैव कर्मसु प्रवृत्तस्य तथात्वम् “उपसर्पति कार्याधी
कताधी नोपसर्पति” हितो० । अष्टादशानां विवाद-
पदानाञ्च उद्देश्यत्वादेव तथात्वम् । “यस्मात्कार्यं
समारम्भादिरास्तेन विनिश्चितः” व्य० त० कान्दा०
सूतिः । उपचारात् ७ जेतौ च मेदि० । व्याकरणमते
८ आदिश्रमाने वणादौ । “कार्यमनुभवन् हि कार्यो नि-
मित्ततया नाश्रियते” महाभा० ‘भिषक् कर्त्ता च करणं
रसा, दोषास्तु कारणम् । कार्यमारोग्यमेवैकम्”
सुश्रुतोक्ते ९ आरोग्ये च तत्र कर्त्तृत्वकरणत्वकारणत्व-
कार्यत्वार्थेषु भिषगादिशब्दानां परिभाषितत्वात् । भावे
खलत् । १० कर्मणि व्यापारे । ज्योतिषोक्ते ११ जन्मल-
ग्नवाधि दशमस्थाने । “कार्याधीयः स्त्रोहे बुधगुरुक-
विभिः संयुतो वीक्षितो वा” जातकम् कार्यस्य व्यापार-
रूपत्वात्तथात्वम् ।

कार्योत्पत्तिप्रकारोमतभेदेन चतुर्धा “तत्र असतः सज्जा-
यते इति सौगताः तैरभावादेव कार्याणास्तपत्तेः स्त्री-
कारात् । सतोऽसज्जायते इति नैयायिकाः तैः प्रागुत्-
पत्तेः घटादानामसत्त्वस्य, सृष्टादिकारणस्य च तदा-
सत्त्वस्य च स्त्रीकारेण असत उत्पत्तेः स्त्रीकारात् । सतो-
विवर्त्तः कार्ये जगत् न वस्तु सदिति अद्वैतवादिनः ।
सतः सज्जायते इति साङ्ख्याः । विवृतश्चैतदुत्पत्तिशब्दे
११०८७० ।

यथा च लिङादेः कार्यत्वेनापूर्ववाचकता तथा गुरुमत
प्रदर्शने शब्दचि० उक्तं यथा

“अथ खर्गकाभोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं
वा यद्विधिः समभिव्याहृतक्रियानुवी तदन्यान्ववी वा ।
तत्र गुरवः नाहृत्य क्रिया कार्यं तथा लिङा बोधयितुं

शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वयवोच्यताप्रानविरहात् काम-
नाशितृष्टहि समेदं कार्यमिति बोद्धव्यं नियोज्यत्वं तत्-
कामनायास्तद्वोधोपयोगे सति भवति । स च कामनानन्तरं
काव्यसाधनताबोधो कार्यताबोधे सति स्यात् एवञ्च स्वर्ग-
साधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वयवोच्यता । न
च कालान्तरभाविस्वर्गे क्रिया साक्षात् परस्परया वा
साधनमिति यद्बोधोपयुक्तमिति आशुविनाशित्वात् पर-
स्परघटकानुपस्थितेस्तृतीयप्रकाराभावात् अन्यथा तमादाय
साधनत्वसम्भवात् कल्याणसम्पूर्णे न स्यात् इदंसाधनता
विधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः कार्यताविधिपक्षेऽपि अन्यत्र
प्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न विशेषः ।
अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताहं क्रियाकार्यतानिर्वा-
हकं लिङ्गादर्थः ।

व्याकृतञ्च तत् मञ्जुरानाद्येन-

“प्रसङ्गादपूर्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यतां प्रमाकराभिमतान्
निराकर्तुं विचाराङ्गसंग्रहप्रयोजकानां विप्रतिपत्तिमादर्श-
यति अथेवादिना यद्विधिः यद्विधिपदोपस्थापितार्थः ।
समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतधातु-
पस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी वेत्यर्थः तदन्वयित्वञ्च तद्वि-
शेष्यकत्वावच्छिन्नशाब्दबोधप्रकारतान्वयत्वम् । अत्र विधि-
कोटिः, विधेः कार्यत्वे यज्जिवादिनां नैयायिकानां, तद्वये
स्वर्गकामकृतिसाध्यो यागइत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्य-
त्वरूपेणापूर्वं यज्जिवादिनां प्रमाकराणां, तद्वये स्वर्गका-
मस्य यागविषयकं कार्यमिति यागविषयककार्यवान् स्वर्ग-
काम इत्येव वान्वयबोधोऽत्र विषयकत्वं जन्यत्वं तच्च
यागकार्ययोः संसर्गः । कार्यत्वं कृतिसाध्यत्वम् अपूर्व-
स्यापि कविज्ञानादिना धातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ
सिद्धसाधनं निषेधकोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधि
समभिव्याहृतेति धातुविशेषणम् । तदन्यान्वयित्वञ्च तदन्वयि-
मिद्वत् यथानुसृत्य विरोधिकोटित्वाभावात् । इदंसाधन-
त्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षत्वे हयोरसंपक्षः । इदंसाधनता-
विधिपक्षे इदंसाधनत्वस्यापि विध्यर्थकार्येऽन्वयादतः पक्षे
यद्विधिरिति । इत्यञ्च यद्विध्यर्थत्वेन हयोरनुगमाच्चोक्तदोषः
इदंसाधनत्वं कार्यत्वं वेति तु स्वरूपकथनं न तु तद्वयेण
पक्षे प्रवेशः इदंसाधनत्वमिति प्रमाकरैर्देयि सते । कार्यत्वं
कृतिसाध्यत्वम् । न च गुरुनये कार्यस्य धर्मिनो विध्यर्थतया
कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्व-
मेव कृतो विध्यर्थत्वमिति वाच्यं कार्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अव-

च्छेदकविधया कार्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात् । वस्तुतस्तु तन्मते
कृतिसाध्यत्वरूपं कार्यत्वं न शक्यतावच्छेदकम् अपि तु
प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं धर्मत्वरूपं वा
लाभवात् । कृतिसाध्यत्वञ्च पृथगेव शक्यं लिङ्गसामान्यशक्यं
वा पक्षेतेत्यादिलौकिकस्यलातुरोधात् । अन्यत्रबोधोऽपि
यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः, कृति-
साध्यतागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारकोवेति
यथानुसृत्य साधुः । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटि
सिद्धेइदंशतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रत्ययैऽन्य-
मादाय नागतः सिद्धसाधनं न वा कृतिसाध्यत्वेऽसाधन-
त्वयोरन्यतरत्वांगतः साध्यसिद्धिमादायार्थान्तरत्वम् । प्रव-
र्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वेन विध्यर्थो विशेषणीयः, तेन वर्त्त-
मानत्वादेः कालस्य संख्यायाच तादृशविधिप्रतिपाद्यत्वेऽपि
न तत्र विधिकोटोऽवगतो बाधः । न चेदंसाधनत्वत्वादौ
विध्यर्थतावच्छेदकोऽवगतो बाधः, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूत-
त्वस्य प्रवृत्तिविशेषांगे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वपत्वात् ।
यद्वा संख्याकालातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः ।
विधिगकत्वरूपस्य विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिएसा-
धनत्वत्वादौ नागतोबाधः । कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतया
नैतदसंपक्षः निषेधसिद्धिस्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिक-
रण्येन उद्देश्या नातोबलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽवगतो बाधः ।
प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वमात्रेण पक्षतायास्त्वोदनकामः
पक्षेतित्यादिविध्यर्थे ओदनसाधनत्वपाकभावविषयककृति-
साध्यत्वादौ विधिकोटोऽवगतो बाध इति । स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिस्थलीय तत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षतालाभाय स्वर्गकामो
यजेतेत्यादाविति विधिविशेषणमिति भावः । नव्यास्तु
विज्ञातविधितत्वाद्यस्तु तदन्वयिनं पृच्छति अथेति न तु
विप्रतिपत्तिपरोऽयं अन्यः गुरुणा समं विवादे तु कार्यत्वं
विधिप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं नवेति विप्रतिपत्तिरूपज्ञानीया
विधिकोटिः परेषाम् । नच कार्यस्य विधिप्रत्ययशक्यत्वेऽपि
तस्य प्रत्ययार्थयागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवक्षि-
तार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्ग इति वाच्यं धात्वर्थप्रत्ययार्थयो-
रभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया तादृशबोधोपपत्तवात् । अन्य-
था विप्रतिपत्तावपि यागनिवृत्तिसाध्यत्वस्य निरूपकतास-
म्यत्वेन विध्यर्थे ज्ञातावन्वयादपि नैयायिकानां विवक्षितार्थ-
सिद्ध्याऽर्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति प्राञ्जलिरिति दिक् ।
अत्र गुरुव इति अत्र विप्रतिपत्तौ प्रश्ने वा । नाङ्गत्वेति
आह्वय-साक्षात् अपूर्वकार्यत्वानुपपत्तिज्ञानद्वारा पक्षात्

बोध्यतएवेति भावः । क्रिया-यागादिः, कार्यतया स्वर्गकाम
कृतिसाध्यतया । नचैवम् अतुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोध
मादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं
तदन्वयितव्यं शाब्दव्यतिरिक्तत्वादेव सिद्धसाधनादिनिरासात्
अतुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिकबोधत्वेन
शाब्दव्यतिरिक्तात् । औपादानिकत्वञ्च प्रत्यक्षत्वादिवदनुभवत्व
व्याप्थोपधर्मविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च औतानुपपत्ति
ज्ञानसंशयः शब्दएव पुनरनुसन्धीयमानोहेतुः । अतएवा-
तुपपत्तिज्ञानसंशयः शब्दएव पञ्चमं प्रमाणमिति परसिद्धान्त
इति भावः । स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोयोविधिव्याप्य-
नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञा-
नस्य विरहादित्यर्थः । वक्ष्यमाणदुष्टायां चाग्रे स्वर्गकामकृति
साध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेऽसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन
प्रथमं तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञानविरहमेवो-
पपादयति कामनाविधिदृष्ट्युक्तिरिति मनेदं कार्यमिति याग-
विशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकमित्यर्थः । बोध्यत्वं शाब्द-
बोधोपयोगित्वं तच्च कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन
वक्ष्यमाणक्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोप-
योगित्वं सङ्गच्छते कामनाविधिदृष्ट्युक्तिरिति तादृशबोधोपयोगित्वं
समवायिकारणतया नियोज्यत्वं सकलप्रामाणिकसिद्धि-
नियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं तदिति स्वर्गकामनाविधिदृष्ट्युक्तिरिति
तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः । -तद्बोधोपयोगिने तद्बोधोपयो-
गित्वे सतीत्यर्थः । विशेष्यान्विनाऽन्वयिन एव विशेषणतया
विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विधिदृष्ट्युक्तिरिति तदुपयोगित्वा
सम्भवात् । न च रूपवति रस इत्यादिवत् कामना चोपल-
ब्धमिति वाच्यं विशेषणत्वसम्भवे उपलब्धत्वस्यान्याय-
त्वादिति भावः । स चेति कामनायास्तादृशबोधोपयोगि-
त्यर्थः । कामनानन्तरं कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं यः
काव्यसाधनताबोधः । कामनाविहितकाव्यसाधनताबोध इति
यावत् तस्मात् कार्यताबोधेऽस्ति तज्जन्यो यदि कार्यता-
बोधस्तदैव स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात् न हि
कामनैव साक्षात् कार्यताबोधजनिकाऽसम्भवात् इत्यर्थः ।
अतः काव्यसाधनताज्ञानं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो-
जकम् इति बोधः । स्वर्गकामेति स्वर्गकामोयो नियोज्यस्तदी-
यकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः । नन्वेवं प्रथमं
वेदादुद्योगे स्वर्गसाधनताज्ञानेऽस्ति तदनन्तरं तत्र स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेर-
पूर्वं शब्देत्यत आह नचेति क्रिया-यागादिः । साक्षादिति

अव्याहितपूर्वत्वसम्भवेन कार्याधिकरणीभूतकृतिनिष्ठा-
त्वन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मव-
त्त्वं साक्षात् साधनत्वं, तादृशधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति
कार्यं नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मव-
त्त्वञ्च परस्म्यसाधनत्वमिति भावः । साक्षात्साधनत्वस्या-
बोधने हेतुमाह्वयित इति यागादेरिच्छाविशेषरूपतया तृती-
यकृतिवृत्तिर्जनप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः । परस्म्यसाधनत्व-
स्याबोधने हेतुमाह परस्मरेति अव्याहितपूर्वत्वसम्भवेन
स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतकृतिनिष्ठात्वन्नाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मावच्छिन्नजनकत्वे सति
स्वर्गविशेषनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्म-
वत्त्वरूपपरस्म्यसाधनत्वघटकस्यानुपस्थितेरित्यर्थः । नचा-
पूर्वघटितविधिरपरस्म्यसाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत-
एव विधिरुपस्थितिसम्भवात् किमपूर्वस्य पृथगुपस्थित्या
इति वाच्यं परस्म्यसाधनत्वान्वयबोधे परस्म्यघटक
फलपर्यन्तस्याविव्यापारोपधायकत्वस्यान्यप्रयोजकरूपत्वे न
योष्यतात्वात् प्रथमज्ञानं विना तदन्वयबोधसम्भवा-
दिति भावः । नन्वेतदनुभवविलक्षणमेव साधनत्वं बोध-
विध्यतोत्यत आह तृतीयेति अन्यथा-तृतीयप्रकारसत्त्वे ।
साधनत्वसम्भवादिति अपूर्वत्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्व
सम्भवादिति भावः । कल्पमिति तत्र नयेऽप्यपूर्वकल्पना
न स्यादित्यर्थः आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्ग
साधनत्वान्यथातुपपत्त्यैव त्वयाऽपूर्वकल्पनादिति भावः ।
ननु एवं प्रथमं परस्म्यसाधनत्वरूपेण परस्म्यसाधन-
त्वानुयाससम्भवेऽपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः
स्यादित्यत आह इदसाधनताविधिमत्र इति । सामा-
न्यत इदसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वमेव इत्यर्थः । अतुपपत्तेः
साक्षात्परस्म्यरौदासीन्येन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलप-
र्यन्तस्यावित्यतादृशव्यापारोपधायकत्वान्वतरत्वस्य योष्य-
तात्वेन तज्ज्ञानं विना सामान्यतोऽपि साधनत्वान्वया
सम्भवात् इति भावः । अत्रैवातुपपत्तेः ननु सजातीय इति
न च साक्षात् परस्म्यसाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाध-
नत्वमनुगतमेव दुर्बलमिति वाच्यं स्वर्गत्वावच्छिन्नवि-
जातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपक
धर्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । नचैवमव्यवधानस्याप्रवेशात् स्वतो-
व्यापारतो वा स्वर्गाव्यावहितपूर्वकृतिमसतोऽपि नियत
पूर्वकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं अन्यथासिद्धानिरूपकत्व
विशेषणमेव तद्वारणात् विजातीयस्वर्गनियतपूर्ववर्तिता

वच्छेदकत्वन्तु यावन्त्योविजातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्-
पूर्वत्वमप्युत्तिनियतत्वं विजातीयस्वर्गात्पक्षधिकरणनि-
ष्ठस्वार्थिप्रोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकान्यत्वमिति यावत् एवमप्येऽपि सर्वत्र बोध्यम् ।
कार्यत्वं कारणत्वज्ञातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणैदमित्यपि
कथितम् । ननु भवन्तेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्यत्व
रूपेणापूर्वावगमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथा
च तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रत्यक्षसत्तरकालं परस्म-
रया स्वर्गसाधनत्वावगमः परस्मरसाधनत्वस्यापूर्व-
निष्ठसाधनताघटितत्वात् । न च कार्यवत् साक्षात् साध-
नत्वस्यापि विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपात्ततया
कार्य एवान्वयादपूर्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं
तथापि कार्यमात्रस्य विध्यर्थत्वपक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह
कार्यताविधिपक्ष इति । कार्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्ति
निमित्तत्वपक्षे इत्यर्थः साक्षपदादिप्रसाधनत्वमात्रस्य व्यव-
च्छेदः तेन संख्यादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः । कृतिसाध्यत्वस्य
पृथक्कृत्यत्वपक्षे कार्यमात्रस्य विधियक्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः ।
साक्षपदादिप्रसाधनत्वव्यवच्छेदः । अन्यप्रकारतरेति
कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकरूपतरेत्यर्थः । साधनत्वं पदात्त-
पस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं घटेन जलमाहरेत्यादौ अप-
दार्थस्यापि च्छिद्रेतरत्वस्य भानवदिति भावः । यद्यपि
अपूर्वं कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयो-
जकरूपतया दोष्यतात्वे शाब्दबोधात् पूर्वमपूर्वं तज्ज्ञा-
नसम्भवि अपूर्वस्य शाब्दबोधात् पूर्वमज्ञानात्, तथापि
परमये बोधनीयपदार्थे बोध्यताज्ञानं न कारणं बोध-
नीयपदार्थस्यापूर्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकाव-
च्छिन्ने कथितस्य ज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि सम्भवति कार्यत्व
रूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकार्यसाधनताज्ञान
सत्त्वादिति निगमः । स्वयमुपसंहरति अत इति स्वर्ग-
साधनतार्हमिति साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयदोष्य-
मित्यर्थः । क्रियाकार्यतानिर्वाहकमिति कार्योपस्थिति
रिप्रसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति प्रणाल्या क्रियायाः कृति
साध्यतानिर्वाहकत्वमित्यर्थः लिङाद्यर्थ इति आदिपदात्त-
व्यादिपरिग्रहः ।

शब्दचिन्नामणौ स्थानान्तरे शुरुमते वैदिकलिङादेः
कार्यत्वेनापूर्ववाचकता शब्दापूर्वकं दर्शिता यथा ।

“नन्वपूर्वं व्युत्पत्तिपरिग्रहः तथा हि प्रसिद्धार्थे स्वर्ग-
पदसमभिव्याहाराभ्यामुपपत्त्योपस्थिते शक्तिर्पक्षोतव्या

न च शाब्दानुभवात् पूर्वमपूर्वमुपस्थितं मानाभावात्
अपूर्वत्वव्याघातादवाच्यत्वापाताच्च । न च लिङादिना
तदुपस्थितिः व्युत्पत्त्यनन्तरं तद्व्युत्पत्त्यान्योन्याश्रयात् । न च
कार्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिपक्षः उपलक्षणं हि आ-
रण्यमनुभाषणं वा व्युत्पत्त्योक्ते सम्बन्धाप्यहत् अशक्यमिति ?
मैवम् कार्यधर्मिणिकार्यत्वेन शक्तिपक्षे कार्यत्वविशिष्ट-
व्युत्पत्त्युपस्थितमेव ततोन्विताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य-
मित्यनुभवः स्वर्गकामाद्योग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रिया
भिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्वं पर्यवस्यति, नत्वपूर्व-
त्वेन शक्तिपक्षो न वाऽपूर्वं कार्यमित्यनुभवः भवति च
सामान्यतः सम्बन्धवृद्धिः सङ्गकारिवशाद्विशेषवृद्धिरुपायः
यथातथैव कर्तृमात्रसम्बन्धपक्षे कर्तृविशेषमिद्विः । ननु
कार्यत्वेनापि किं घटादौ शक्तिपक्षः उतापूर्वं उभयत्र वा ?
नादाः, अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिपक्षानुपयोगात् । नान्यौ,
प्रागनुपस्थितेरिति चेत् ? न देनहि रूपेण शब्देनानुभवो
जन्त्यते तेन रूपेण शक्तिपक्षः पदार्थस्मरणञ्च शब्दानुभव-
हेतुः । नहि प्रमेयत्वेन शक्तिपक्षः पदार्थस्मरणञ्च घट-
त्वेन शाब्दानुभवहेतुः । एवञ्च घटादावेव कार्यं शक्तौ
लिङ्गिति शक्तिपक्षः ततः कार्यमिति स्मरणं ततो योग्य-
तादिवशात् प्रचरदुद्रव्यगुणकर्माणि कार्याणि विज्ञाय याग
विषयकं कार्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्वमात्रमन्ते योग्यत्वाच्च
तस्य स्थायित्वलाभः । अतएव वाक्यान्तानुभवमात्रविषयत्वा-
त्तदपूर्वम् । न च स्मृतानामाकाङ्क्षादिवशादन्यबोधः
पदेन क्रियते, नचापूर्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यं ? शक्ति-
पक्षपदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण
हेतुहेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च । न च
कवितु सङ्गचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा,
गौरवात् गोपदादूर्वगवाननुभवसङ्काञ्च, विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधे सर्वत्र तथैव, अन्यथा पर्वतीयपञ्चव्यापकतया नावगत
इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ । ननु सामान्यलक्षणया प्रत्या-
सक्त्यासर्वाएव व्यक्तयो व्याप्तिपक्षे शक्तिपक्षे च विषयी
भवन्ति कथमन्यथा पर्वतीयधूमव्याप्तिपक्षे तत्र दनुमितः ?
इति चेत् न, देन रूपेण व्याप्तिपक्षेन रूपेण व्युत्पत्त्येन
वा पक्षधर्मतापक्षोऽनुमितौ कारणमस्तु किन्त्या । अपि च
सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि । किञ्च तव दर्शने
नास्तीति स्मृतरामपूर्ववाच्यता कार्त्तत्वेन हि रूपेणा-
पूर्वस्यापि शक्तिपक्षविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च । नचैव
मपूर्वत्वमिति यागविषयकत्वादेर्विशेषस्य कार्यं लिङं विनातु-

पस्थितेः यथा पूर्वतोयत्वमानं वज्रौ, नासुमिति विना ।
ननु यदि कार्ये क्रियासाधारणे लिङ् शक्तिः क्रिया चा-
योष्येति योष्यापूर्वलाभः तदा निव्यनिषेधापूर्वयोर-
लाभः न हि तत्रायोष्यतया क्रिया लब्धुं शक्यते फला-
न्वयात् कल्पनायाश्च बीजाभावात् नचैकत्र निर्णेतः
आक्षेपः परत्रापि तथैवेति न्यायात्तत्रापूर्वमेव लि-
ङ्गाद्यर्थ इति युक्तं नष्टपूर्वत्वेन शक्तिपक्षः किन्तु कार्यत्व-
विशिष्टे धर्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येव, न च कार्येण
समं क्रियाभ्यामुपपत्त्याऽपूर्वपर्यन्तानभेदस्याप्यन्यत्वा-
दिति भवम् न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्ये धर्मिणि शक्तिः
कल्पिता किन्त्वनन्यत्वमिति रूपे कार्यत्वमात्रे, धर्मिणः
पाकादेधांतोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्यत्वान्वयस्यान्वि-
ताभिधानलभ्यत्वात् तथाच धर्मिणि शक्तिर्वेदे कल्पनीया सा
च क्रियानिरासनेव, न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोष्य-
त्वेन धर्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते तस्मादयोष्यतया
क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिकल्पनं न हि
क्रियानिरिक्तकार्यात् कार्यमात्रं लघु ततः क्रियापि
शक्येति वाच्यं यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन
शक्तिः किन्त्वयोष्यतया निरस्तायां क्रियायां धर्मिणि शक्ति-
कल्पनसमये यत्क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिपक्षे
क्रियातिरिक्तत्वप्रवेशः न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत् कल्पनं
तदेव तस्य विषयः एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्त एव
शक्तिकल्पना । निव्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनादन्वययोष्यं
लिङ्गाऽभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रे धर्मिणि बाधकाभावात्
लक्षणाप्रसङ्गाच्च । घटादिस्तु लिङ् शक्तिपक्षेण तिरस्क्रियते
न वा पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात् अन्विताभिधान
दशायां त्वयोष्यतया तस्याप्रवेशः । विधिप्रत्ययस्य च तत्रा-
प्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात् धातुसमभिव्याहारे च
तदर्थे नान्यबोधजनननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् अत-
एवाप्रयोगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वद-
न्ति । अथाप्रतिपाद्यमेव घटादिदृष्टितया न कार्यत्वं प्रवृ-
त्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रदृष्टेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेय-
त्वमेव तथास्त्विति चेत् न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः
पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलवत्कल्पत्वाच्छक्तिः
न तु प्रतिपाद्यमात्रदृष्टिः सास्त्रात्वादौ व्यभिचारात् न च
प्रमेयत्वं तथा, तद्वोधस्याप्रवर्तकत्वात् अतएव लोके लिङ्
लक्षणिकी, क्रियाभिन्ने धर्मिणि वेदे, शक्तिकल्पनात् । न च
औक्तिकानामपूर्वे तात्पर्यं सम्भवति पूर्व प्रमाणान्तरेणा

प्रतीतेः । क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्षयैव पचेतेत्यत्र
हि पाककार्यतावगम्यते तत्र कार्यत्वे लिङ्छात्पर्यं लाघ-
वात् न धर्मिणि, क्रियाया धातुलभ्यत्वात् तदाहः, 'तात्व-
यादि दृष्टिर्न दृष्टेस्मात्पर्यमिति' । ततोयायाः कल्पत्वैक-
त्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं किन्तु विशिष्टं विशे-
ष्याच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा न च कार्यत्व-
विशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यं शमपक्षाय क्रियाया कार्य-
त्वान्वयोऽस्तु किं लक्षणेति वाच्यं नहीतरधर्मिगतत्वेनोप-
स्थितस्य धर्म्यनराकाङ्क्षासि अतः स्वतन्त्रकार्योपस्थितये
लक्षणा यथा "पुरोडाशकपालेन तुपातुपवपति" इत्यत्र पुरो-
डाशार्थतया तद्वृत्तित्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवापा-
काङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठाने लक्षणा । न च
व्युत्पत्तिविरोधः न हि लोके क्रियाकार्यत्वेन शक्तिरव-
धारिता वेन विरोधी भवेत् किन्तु कार्यत्वमात्रे, क्रियाया
धातुलभ्यत्वात्, न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्वृत्तः । तस्मात्
प्रकृत्यर्थानितस्कार्यबोधकत्वं प्रत्ययानां दृष्टीतप्रत्ययार्थं
वाऽपूर्वमपीति न विरोधः । अस्तु वा लोके लिङ्ः
क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि तद्वृत्तं विनैव नामार्थन्यायेन
वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिः तां विना स्वर्गकामानुयासम्भवात् ।

व्याकृतक्षेपं मञ्जरानाद्येन यथा—

"व्युत्पत्तिविरह इति विधेः शक्तिपक्षसम्भव इत्यर्थः
समभिव्याहारानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो
यामे क्षतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । यहीतव्येत्यपेक्षा-
नयः । नन्वन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थि-
तिः कल्पनीयेत्यतस्माच्च अपूर्वत्वव्याघातादिति शाब्दबोधात्
पूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वस्यैवापूर्वरूपत्वादिति भावः । ननु
सद्यपि योगार्थोऽत्र व्यव्यते भगवदुपपदवदित्यस्तरादाह
अवाच्यत्वेति । प्रकारान्तरेणापूर्वस्थोपस्थितौ तद्व्यव्यत्वं
विनापि तद्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । तत्-
प्रवृत्तौ—लिङ्गादिनाऽपूर्वोपस्थितौ । अपूर्वत्वेनोपस्थितिः
प्राक् नास्तीत्याशयेनाशङ्कते न चेति ।—उपलक्षिते उप-
स्थिते । स्मरणं लिङ्गादिना स्मरणम् । गूढाभिसन्धिः समा-
धत्ते भवमिति । कार्ये धर्मिणीति कार्यत्वान्वये धर्मि-
णीत्यर्थः । कार्यत्वविशिष्टत्वेति घटादौ विशेषः वागविषयकं
कार्यमिति स्वर्गसाधनमिति शेषः । स्वर्गकामेति स्वर्ग-
साधनत्वान्वयाद्योष्यतयेत्यर्थः । विशेषबुद्धौपाय इति
सामान्यरूपेण विशेषबुद्धौपाय इत्यर्थः । सम्भवपक्षात्
लक्ष्यस्वत्वपक्षात् कर्तृविशेषेति पक्षेत्यादौ पाककर्मत्वादिना

विशेषविहितत्वर्थः । अभिसम्बन्धादित्यर्थः शङ्कते नन्विति ।
 अनुपस्थितेरिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः । येन
 हीति शक्तिपक्षपदार्थस्मरणशब्दानुभवानां समानप्रकार
 त्वेनैव कार्यकारणभावः न तु समानविषयकत्वेनापि
 गौरवादित्यर्थः । न तु समानविषयकत्वेनैव कार्यकारण-
 भावो न तु समानप्रकारकत्वेनेत्यत आह नहीति । पदार्थ-
 स्मरणञ्च-प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च तथाच समान प्रकार-
 कत्वस्यावश्यकत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः । स्मरण-
 वटादेः स्मरणम् । न तु कार्यमात्रशब्दात् स्वर्गपर्यन्त-
 स्यादित्यर्थः । इत्यत आह योऽस्यत्वाच्चेति यागविष-
 यककार्यं स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्यन्तस्यादित्यस्य योऽस्यत्वरूप
 त्वाच्चेत्यर्थः । अतएवेति यतएव प्रथमं न तज्ज्ञानमित्यर्थः
 अपूर्वम् अपूर्वत्वव्यवहारः । पदेन क्रियत इति नियम इति
 शेषः । शक्तिपक्षेति तथा च तादृशनिबन्धोऽसिद्ध इति भावः ।
 नन्वाकाशादिपदस्थले पदार्थपदार्थोपस्थितेहेतुत्वस्य दृष्ट-
 त्वादत्रापि तथैवत्याह नचेति । क्वचित्-आकाशादिपदे ।
 तथा-शाब्दधीहेतुः । अपूर्वेति शक्तिपक्षविषयीभूतत्वर्थः ।
 न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विषयव्यवच्छेदकप्रकारकविशे-
 षणञ्चानस्य हेतुतया यागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इति
 विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादुरोधादपूर्वज्ञानभावश्यकमित्यत आह
 विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विषयव्यवच्छेदकप्रका-
 रकज्ञानमेव हेतुर्न तु विषयव्यवच्छेदकत्वस्यापि तत्र प्रवेश
 इत्यर्थः । अन्वया-विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे । व्याप-
 कतवेति । ज्ञानेन न भात इत्यर्थः । तदन्ययः तद्विषयत्वम् ।
 तस्मात्-तदीयपक्षधर्मताज्ञानात् । तेन रूपेणेति स्वमते,
 तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमिति
 हेतुत्वात् । व्याप्यत्वेन वेति मज्जनसीवधूमे गृहीतेन
 धूमव्यापकवज्जिसमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वज्जिमदन्या-
 दृष्टित्वरूपेण वा व्याप्यात्वेनेत्यर्थः । एतच्च न्यायनये
 परनये वज्जिव्याप्यधूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्य-
 नुमित्युत्पत्तेः वज्जिव्याप्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमि-
 त्त्युत्पत्तेरिति ध्येयम् । सा-सामान्यप्रत्यासक्तिः । सतरामिति
 विदुषोति कार्यत्वेन हीति । क्रियासाधारणेन-क्रियासा-
 धारणधर्मप्रकारेण । अयोम्या-साक्षात्फलजननायोम्या ।
 योम्येति साक्षात्फलजननयोम्येत्यर्थः । नित्यनिषेधेति
 सन्ध्यासुपासीतेत्यत्र सन्ध्याप्रन्दनापूर्वस्य, न कलज्जं भजये-
 दित्यत्र कलज्जं भजनाभावजन्यापूर्वस्य वेत्यर्थः । तथा च
 तत्रापसिद्धान्त इति भावः । अयोम्यतया-साक्षात्फल-

जननायोम्यतया । फलान्धवणात् इति नित्ये निषेध-
 स्थले च फलान्धवणादित्यर्थः । कल्पनायाच्चेति फल-
 कल्पनायाच्चेत्यर्थः । धीजाभावात् प्रमाणाभावात् ।
 कार्येण सम-क्रियारूपकार्येण समम् । अभेदस्या-
 पीति यद्यपि निषेधस्थले कलज्जं भजनाभावस्य कार्य-
 त्वाभावेन कार्यत्वरूपेण लिङ्गा न तद्विधसम्भवाद्यापि
 अभावस्योत्पादविनाशशालित्वनयेऽभावस्यापि कार्यत्व
 सम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्मत्वरूपकार्यत्वाभिप्रायेण वा ।
 केचित्तु कार्यत्वं कृतिमाध्यत्वं तच्च योगनेमसाधारण
 मित्यभावस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्याहुः । कृतिरूप इति
 साध्यत्वसंसर्ग इति भावः । अन्विताभिधानेति शाब्द-
 बोधेत्यर्थः । धर्मिणि-कार्ये । कार्यत्वान्वेति स्वर्गकाम
 कृतिमाध्यत्वान्वयेत्यर्थः अयोम्यतया स्वर्गकामकृति साध्य-
 त्वान्वयायोम्यतया । एवमप्येऽपि । तत्र शक्तिरिति तत्र
 शक्तिपक्ष इत्यर्थः । यत्प्रयुज्येति यच्चित्तस्वर्गकामकृतिमाध्य-
 त्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः । शक्तिकल्पनादिति वैदिकलिङ्-
 मात्रशक्तिकल्पनादित्यर्थः । उपासनादीति सन्ध्यासुपास-
 नादीत्यर्थः आदिपदार्थपक्षेधविधिस्थले कलज्जं भजना-
 दभावपरिपक्षः । लज्जेति वैदिकलिङ्गः कार्ये धर्मि-
 शब्देव शक्तिकल्पनादिति भावः । एतच्च लोकस्थले लौकिक
 लिङ्गत्वं कार्यत्वशक्ततावच्छेदकमित्यभिप्रायेणान्यथा
 तत्र लिङ्गत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लज्जणाया असङ्गतेरिति
 ध्येयम् । एतच्चापाततः तच्चयेऽपूर्वस्य शक्तिपक्षविषय-
 त्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत् क्रियाया अपि कार्यत्वरूपेण
 वैदिकलिङ्गः शक्तिपक्षविषयत्वोऽपि शाब्दबोधविषयत्व
 सम्भवात् न हि न्यायनयद्वय तन्मते पदार्थपदार्थशक्ति
 धीरपेक्षिता किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्र कुत्र-
 चिद्धर्मिणि शक्तिपक्षादेव शाब्दबोधे योम्यव्यतिर्मानम् ।
 किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्वज्ञानाभः तत्र कलज्जं भजना-
 भावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्यत्वरूपेण लिङ्गा
 तस्यैव बोधसम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्व-
 यस्याव्युत्पन्नतया लिङ्गा क्रियादेर्न बोधसम्भवादित्येव
 तत्त्वम् । न तु घटादिलक्षणकार्यत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे
 यजेतेत्यादौ कथमपूर्वज्ञानाभः घटादिभिन्नकार्यत्वस्य शक्य-
 तावच्छेदकत्वेऽपूर्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्ये शक्ति-
 पक्ष इत्यत आह घटादिस्त्विति । उभयथापीति घटादिभि-
 न्नकार्यत्वस्य घटादिकार्यत्वस्य च शक्ततावच्छेदकत्वे इत्य-
 र्थः । किन्तु कार्यत्वमेव शक्ततावच्छेदकमिति भावः । न तु

सामान्यतः कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटा-
देरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आहान्वितेति अयोम्य-
तया—धात्वर्थांश्च योम्यतया । नन्वेवं कार्यत्वे न घटादेरपि
शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह
विधेति केवलस्य—धात्वसमभिव्याहृतस्य, तस्य—विधिप्रत्य-
यस्य, अप्रयोगादेवेति असाधुत्वादेवेत्यर्थः । अप्रयोगः विधि-
प्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः । प्रयोगोपाधीति शक्तिप्रमाणं
शाब्दबोधे भावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः । तादृशबोधे-
पूर्वत्वं कारणमिति पर्यवसितोऽर्थः । प्रतिपत्तिः शक्य-
प्रतिपत्तिः । तदेव तत्रेति तद्वृत्तिरिति तदेवेति योजना शक्य-
वृत्तिरिति तदेवेत्यर्थः । तथा च तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्-
पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदवृत्तिनिमित्तत्वमिति
लक्षणं फलितम् । आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ
गवाद्यं शेषसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्वाति-
व्याप्तिप्रशङ्गाय सत्त्वन्तम् । आकृतिस्तु व्यवयवसंयोगविशेष-
रूपं न गोपदपञ्चवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षण-
परस्परसम्बन्धस्य उत्पत्तिरित्यामकत्वात् । उत्पत्तिरित्यामक-
सम्बन्धेन त न कोपि धर्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः
प्रगुपदादेरपि लोमवङ्गाङ्गुलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्य-
तावच्छेदकं न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवङ्गाङ्गुलादिकम् ।
तदादिपदात् कदाचित् परस्परसम्बन्धेन कपाल-
त्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि
द्रव्यादिपदशक्यवृत्तित्वात् । तत्पदेति न चाकृतेरपि
कालिकादिसम्बन्धेन शक्यगवादिवृत्तित्वादितिव्याप्तिरु-
पस्थिति वाच्यं तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामक-
सम्बन्धेन तत्पदशक्तिसुखविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षित-
त्वात् सुखेतिपादानात् शूनादिपदे परिमाणत्वादेः,
घटादिपदे आकृतिवृत्त्यान्तरजातेः शक्यतावच्छेदकत्वव्यु-
दासः । ज्ञानविषयशक्तवस्त्वादपदे ज्ञानस्यापि शक्तिसुख-
विशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्यसुखवृत्तित्वेऽपि न यथोक्त-
सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वम् । नचाकाशादेरपि आकाशादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं नव्यमते घटत्वादे-
र्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशादेरप्याकाशादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वे दृष्टापत्तेः । सम्प्रदायमते चा-
काशादिपदशक्तिविशेष्यतां निर्विकल्पकरूपतया विशेष्य-
तावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसङ्ग इति व्याप्तिविरहात्,
अवयवावयवविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेद-
कत्वशरणाय विशेष्यदलम् । उपस्थितिर्हि लक्षणाशक्ति-

भ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके नाति-
प्रसङ्गः । न च समूहालम्बनमादायगतिप्रसङ्ग इति वाच्यं
यत्रकारताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य
विवक्षितत्वादिति निगमः । तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छे-
दकत्वं तत्पदमवृत्तिनिमित्तत्वं संस्थानञ्च सुरुचये, नव्य-
नैयायिकनये च सममिति न तत्वातिव्याप्तिरिति
तु ज्ञायः । साक्षादौ साक्षात्समवेतत्वादौ तथा—यथोक्त-
लक्षणाश्रयः । तद्वोधस्य तत्प्रकारकज्ञानस्य अप्रवर्तक-
त्वात् शक्यताजनकत्वात् घटादिपदस्थेति शेषः । ननु लौकि-
कलिङः कार्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्ये धर्मिणि शक्ति-
रित्यभ्युपगमे लौकिकलिङत्ववैदिकलिङत्वयोः शक्यताव-
च्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकगौरवमित्यत आह अतएवेति शक्यता-
वच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः । लाक्षणीकी—कार्यत्वे लाक्षणीकी
वेदे—वेदस्थत्वे । शक्तिकल्पनादिति लिङ्गसामान्यस्यैव शक्ति-
कल्पनादित्यर्थः । न च लिङ्गमात्रस्य कार्यत्वे शक्तिः वेदे च
कार्ये धर्मिणि लक्षणा इत्येव किं न स्यात् कार्यत्वत्वा-
पेक्षया कार्यत्वविशिष्टस्य कार्यत्वस्य शुरुत्वात् विनिगम-
काभावाच्चेति वाच्यं कतिमाध्यत्वत्वरूपकार्यत्वत्वापेक्षया
प्रागभावपुतियोगित्वादिरूपस्य धर्मत्वरूपस्य वा कार्य-
त्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः । वस्तुतस्तु लाक्षणां लिङ्गमात्रस्य
कृतावेव शक्तिः साध्यत्वसंसर्गः । वेदे च प्रागभाववत्त्वादि-
रूपकार्यत्वान्नये धर्मिणि लक्षणाऽस्त्वैवेत्याशयः । ननु
लोकस्थत्वे कार्यत्वरूपेणापूर्वमेवाऽर्थोऽस्तु किं लक्षणमेत्यत
आह नचेति पूर्वमिति वेदे तु अनादिलिङ्गप्रवाददेवा
ध्यापकानामपूर्वावगमात्तत्र तात्पर्यसम्भव इति भावः ।
वस्तुतोऽपूर्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यम् ।
ननु लिङः शक्तियुक्ते क्रियाभिन्नधर्मिणोविषयत्वेऽपि
कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्यैव
तथा च लोकेऽपि पाकः कार्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य
शक्यबोधपत्तौ किं लक्षणया इत्यत आह क्रियासाधार-
णेति । लक्षणयैव कार्यत्वे लक्षणयैव । पाककार्यतावगम्यते इत्या-
धाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यकृतिमाध्यत्वप्रकार-
कान्वयबोधो जायते इत्यर्थः । अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा
च प्रवर्तकज्ञानानुरोधाङ्गत्वमेति भावः । इदंश्चाभ्युपगमनादे-
नोक्तं वस्तुतो धात्वर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्न-
तया क्रियासाधारणशक्तावपि शक्त्यानुपपत्तिरित्यथा नि-
वृत्तिविषयत्वेऽपि तथान्वयबोधसम्भवात्पूर्वलोपापत्तेरिति
ध्येयम् । ननु लोके पचेतेत्यादौ लिङ्गो लक्षणायां लिङ्-

पदात् कार्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेष्यकार्य-
त्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तुं सात्पर्यमनुपपन्नं
लिङ्गोक्तलक्षणा कार्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह तत्रेति
कार्यत्वे कार्यत्वोपस्थितौ । तातपर्यादिति लोके लाघवात्
केवलकार्यत्वोपस्थितौ लिङ्गसात्पर्यात् केवलकार्यत्वएव
इतिरित्यर्थः ननु उत्तेरिति अन्यत्वेति शेषः इदमापाततः
लौकिकतात्पर्यस्य पुमिच्छानियन्तितत्वात्तत्र लाघवस्या
किञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु तात्पर्यस्याभावाद्गुणोपेक्षेन
लक्षणाया अप्युपगम इत्येव तत्त्वम् । ननु तथापि यन्त्रे
वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वाश्रये लिङ्गः शक्तिस्तन्त्रे
कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया
लोके यत्नैव कार्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणाया इत्यत
आह तृतीयाया इति । न स्तन्त्रं शक्यमिति धर्म्यं श्रे
निर्विकल्पकशक्त्यापत्तेरिति भावः । कार्यत्वे लक्षणेति
कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वविशिष्टशक्तादीनामपि तादृशकार्यत्वे
लक्षणेव इत्यर्थः । न त्वेन-विशेषणत्वेन । स्तन्त्रेति इतरा
विशेषणत्वेत्यर्थः । तृषातुपवपतीति पुरोडाशाय कपालं
पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः पुरोडा-
शार्थं तत्रेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः तदन्वित-
त्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन,
याद्वानुभवविषयस्य कपालस्येत्यर्थः, भोषवापाकाङ्क्षा इति
एतच्च जिज्ञासाद्योग्यताकाङ्क्षेति मते एकप्रयोजनकत्वेना-
वगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवाच्च कपालस्य
किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः । स्तन्त्रकपा-
लोपस्थितये इति पुरोडाशप्रयोजनकान्वितत्वेन कपालशा-
ब्दबुद्धये इत्यर्थः अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य
पुरोडाशाधिष्ठाने ऋक्सयपात्रे लक्षणेत्यर्थः । एवञ्च पुरो-
डाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तृषातुपवपतीत्यनुवबोधः पुरो-
डाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुषः, पुरोडाशश्च तत्कपा-
लभूति कर्मधारयो वेति भावः । उपधापः स्फोटनं
यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिबन्धनं न निरा-
काङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भेदद्वयमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिब-
न्धनलक्षणाभावे दृष्टान्तः । एतच्चापाततः जिज्ञासा-
द्योग्यताया आकाङ्क्षात्वाभावात् षट्जनकेन दृष्टेन गाम
भ्याजित्वात्येवंरूपेण निराकाङ्क्षतवानुवबोधोपपत्तेः
किञ्चावान्तरप्राकार्यबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽस्त्वेवंरूपेण
निराकाङ्क्षत्वं तथापि खलेकपोतन्यायेन दुग्धपत्तयानुव-

बोधे न काप्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयोजनकत्व
विशिष्टस्य प्रयोजनान्तरे नानुवः आनुपूर्वीभेदेन व्युत्पत्ति
भेदात् वेदानुपूर्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्य
तथा तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वम् । व्युत्पत्ति
विरोध इति लोके लिङ्गत्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यता-
बोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्ये धर्मिणि लिङ्गशक्तौ
तद्वक्तु इत्यर्थः । लोके इति लिङ्गत्वावच्छेदेनेति शेषः ।
क्रियाकार्यत्वे शक्तिः क्रियाविशेष्यककार्यत्वानुभव-
जनकता । कार्यत्वमात्रे इति शक्तिरवधारितेत्यनुप-
पत्त्ये शक्तिरनुभवजनकता । न चेति वेदस्थले इति शेषः ।
धर्म्यन्तरे कार्ये धर्मिणि तद्वक्तु इति क्रियानिष्ठकार्य-
त्वस्यैव लिङ्ग बोधनादिति भावः । ननु तथापि लोक-
स्थले लिङ्गः क्रियानिष्ठकार्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थांस्त्व
सार्थबोधकत्वं लिङ्गत्वावच्छेदेन सिद्धं कार्ये धर्मिणि
शक्तौ च तद्वक्तुः कार्ये धर्मिण्येव लिङ्गं कार्यत्वानुया-
दित्यत आह तथादिति लोकस्थले लिङ्गः क्रियानिष्ठकार्यता
बोधकत्वात् इत्यर्थः । प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्गप्रत्यय-
त्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः । न तु प्रकृत्यर्थांस्त्वतया यावत्
सार्थबोधकत्वमिति भावः । प्रत्ययार्थ-लिङ्गप्रत्ययार्थश्च ।
न विरोध इति अपूर्वत्वरूपसार्थस्यैव प्रकृत्यर्थांस्त्वतयादिति
भावः । तृष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह अस्तु चेति । क्रि-
याकार्यत्व इति क्रियाकृतिसंस्थाः कार्यत्वे तत्साध्यत्वे
इत्यर्थः शक्ततावच्छेदकञ्च लिङ्गत्वमेव वेदेऽपि अपूर्वनिष्ठ-
कृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः । नानार्थन्यायेनेति हर्षादि
षट्पदस्यानेनेत्यर्थः । यथाश्रुतेऽस्यापि नानार्थं तथा नानार्थं
तुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः । वेदे-वेदस्थले धर्म्यन्तरे
कार्ये धर्मिणि शक्ततावच्छेदकन्तु अत्रापि लिङ्गत्वमेवेति
भावः । तथाच यथा हर्षादिषट्पदस्थले एकमेव हरिषदत्वा-
दिकं शक्ततावच्छेदकं विष्णुत्वचन्द्रत्वादभेदेन शक्यताव-
च्छेदकञ्च नाना तथैवैकमेव लिङ्गत्वं शक्ततावच्छेदकं शक्य-
तावच्छेदकञ्च कार्यत्वत्वं कार्यत्वञ्च द्वयमिति फलितोऽर्थः ।
न च लिङ्गत्वावच्छेदेन कार्ये शक्तौ, लोकेऽप्यपूर्वलाभाप-
त्तिरिति वाच्यं प्रागेव समाहितत्वात् तत्तापूर्वस्य बाधित-
त्वाच्चेति भावः ।

संयुक्तता तु एतन्मते पूर्वपक्षोक्तं दूषितम् । तच्च
ततएवावस्यम् । विस्तरमयादौक्तम् ।
कार्यकारणभाव उ० कार्यञ्च कारणञ्च तयोर्भावः । एकस्य
सकारण्यमेव वा कार्यत्वे तदपेक्षया वाच्यस्य कारणत्वे

हेतुहेतुमद्भावे यथा घटादखण्डयोः कार्यकारणभावः । “कार्य-
कारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावानियमो
दर्शनान्तरदर्शनात्” सर्वद० बौ० दर्शने । तत्र कार्यभेदेन
कारणभेदे कारणशब्दे १८२८० उक्तप्रायेऽपि किञ्चिदाधि-
क्यमुच्यते । कारणं तावत् द्विविधं मुख्यमसुखञ्च तत्र घटा-
दिकं प्रति श्रुतादिकं मुख्यं, तथा प्रत्यये इन्द्रियमित्यादि ।
तद्विषयमसुखञ्च तत्र सहकारि कारणम् । मुख्यमपि द्विविधं
न्यायमते समवायि असमवायि निमित्तमिति भेदात् तत्र
घटादिकं प्रति श्रुतादिकं समवायिकारणं, कपालसं-
योगादि असमवायिकारणं, दण्डादयो निमित्तकार-
णानि । तत्राद्ये असाधारणे एव कारणे । असाधा-
रणकारणमपि कार्यभेदाच्चाविधम् । निमित्तकारण-
मपि द्विविधं साधारणासाधारणभेदात् तत्र साधारण-
निमित्तकारणानि साधविधानि ईश्वरस्तज्ज्ञानेऽप्युक्ततयः
दिक्कालौ च्छब्दः प्रागभावश्चेति भेदात् । असाधारण-
निमित्तकारणानि चानेकविधानि । प्रतिबन्धकाभावस्य
कारणत्वं नैयायिका मन्यन्ते । स च निमित्तकारण-
मेव । वेदान्तिस्य स्वभावस्य न कारणत्वम् इच्छन्ति
“कथमसतः सञ्जायेतेति” श्रुतेः नासतोविद्यते भावः”
इति गीतोक्तेः । तदेतच्चिन्तितं तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये यथा
“नित्यानाञ्जाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति ।
अतः पूर्वोपचिन्तयितुं प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रि-
याया नित्याकरणं लक्षणमिति “अकुर्वन् विहितं कर्मेति”
इति श्रुतानुपपत्तिः । अन्यथा अभावाद्भावोत्पत्तिरिति
सर्वप्रमाणव्याकोपः” भा० ।

व्याकृतश्चेत्तत् आनन्दगिरिणा यथा

“यज्ञोक्तमकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहाराशानि नित्या-
नीति तत्राह नित्यानाञ्चेति । आगामि दुःखं प्रत्य-
वाय उच्यते तस्य भावरूपस्य नाभावो निमित्तम् “पापः
पापेनेति” श्रुतेः । निषिद्धापरणनिमित्तत्वाद्दुःखस्ये-
त्यर्थः । “अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।
प्रसजं चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति” श्रुतप्रत्ययाद-
करणस्यापि प्रत्यवायनिमित्तत्वमवगतमित्याशङ्काह अतः
पूर्वेति । यदि यथावद्विषयनिमित्तकानुष्ठानमभविष्यत्तदा
सञ्चितदुरितवयोऽभविष्यत् । न चायं विहितमकार्षीदि-
त्यतः प्रत्यवायो भविष्यतीति शिष्टैर्लक्ष्यते । यथा “विचि-
कित्वन् श्रोत्रिय” इति । ततः श्रुतप्रत्ययस्यान्यथाव्यु-
त्पत्तत्वाच्च तद्वत्तादकरणे हेतुत्वमवगतं शक्यत इत्यर्थः ।

“लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति (पा०) श्रुतप्रत्ययस्योभयत्र
विधाने सति किमिति हेतुत्वमेव न श्रुतेः ? तत्राह अन्य-
चेति । अभावरूपस्य कार्यस्य भावरूपमेव कारणमिति
प्रत्यक्षादिभिरवगतं श्रुतप्रत्ययादभावस्य हेतुत्वमिधाने
सर्वप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः ।

ननु त्ववायकरणस्य प्रत्यवायलक्षणत्वमिष्टम् । भाट्ट-
श्चातुपलम्बस्वभावप्रामितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकेव प्रति-
बन्धकाभावस्य तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कारणव्यवस्था-
पकत्वमिष्यते तत्कथं भावस्यैव कारणत्वम् तदुक्तम् । “भा-
वो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतम्” इति उच्यते ।
“अस्माभिस्तावदभावस्य स्वरूपेण कारणत्वं नेष्टं” किन्तु
तद्वानस्य प्रत्यवायगमकत्वमिष्टम् । तेन च रूपेण न प्रत्य-
वायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणाज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रस-
ङ्गात् । भाट्टानामपि च केषाञ्चित्ज्ञातस्य बोधानुपलम्भ-
स्वभावप्रामितिहेतुत्वमिष्टं ज्ञानध्वंसतया तु प्रामितिहेतुत्वे-
ऽभावप्रमायाः प्रत्यक्षत्वापातः । तार्किकाणामपि प्रति-
बन्धकाभावस्य कारणत्वेऽन्योन्यायत्वप्रसङ्गाच्च प्रामाणिक-
त्वम् । प्रागभावस्यापि ज्ञातरूपेण जन्यत्वापकत्वमेव ।
दण्डादिदं प्राङ्नाशीरुष्मादिदानि जातमिति । न तु
जनकत्वं प्रागभावस्य, नियतप्रागभावेत्येव कारणत्वे
प्राक्कालस्य स्मृतितापातः । प्रागभावत्वमपि चान्यथा-
सिद्धमित्युक्तं तच्चालोके ।

कार्यविवेचितं कार्यशब्दे उक्ता । तत्र समवायिकारणो-
त्पादं समवेताख्यसुपादेवमित्युच्यते तद्विषयं कार्यं कार्यो-
त्पादादिशब्देन व्यञ्जितव्येति इति भेदः ।

कार्यकुशल लि० ७त० । कार्यज्ञे क्रियादक्षे ।

कार्यचिन्तक लि० काये चिन्तयति विनि-खुल् उप०
स० । कर्तव्यविषये कृताकृतचिन्तके । “धर्माज्ञाः शुचयो
ऽलुब्धाभवेयुः कार्यचिन्तकाः” याज्ञ० ।

कार्यता स्त्री कार्यस्य भावः तत् । कर्तव्यतायां श्रुतिसाध्यता-
याम् । त्वकार्यत्वतत्रार्थे न० गुरुभते यथा च तज्ज्ञानस्यैव
प्रवर्तकत्वं तथा शब्दचि० गुरुमतप्रदर्शने दर्शितं यथा ।
“कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः तथाहि ज्ञानस्य कृतौ
जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्तव्यमस्ति तत्सत्ये
कृतिविलम्बहेत्वन्तरभावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्व-
प्राकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्वा साधया-
मीति तदनुभवात् । सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या
इच्छायाः स्वप्रकारकभीसाध्यत्वनियमात् अतएव स्वकृति-

साध्ये पाके पूर्वर्त्तते न विटसाधनताज्ञानसाध्या, स्वकृत्य-
साध्ये चिकीर्षांपत्तेः । स्वकृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
चेत् न तदभावस्य कारणत्वे गौरवात् अद्याभाव उभयसिद्धिः
कृतिसाध्यताधोरसिद्धेत्यतो न लाघवावसर इति चेत् न यत्न
शब्दादनुमानाद्वा देवात् सा, तत्र लाघवावतारात् इच्छा-
याः संप्रकाशकज्ञानसाध्यत्वनिवर्त्तनेन कृतिसाध्यत्वज्ञान-
स्यावश्यकत्वात् जनकज्ञानं विषयतएव ज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वाच्च व्याप्तिधोविषयनकारानुमितिप्रतिबन्धकानैकान्त-
ज्ञानवत् अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिदसाधनत्वोपेक्ष-
णोपत्तिनिष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव पुन-
र्त्तकं कल्पेत् । ननु सन्तोषात्पर्यगोचरेच्छावावि-
त्वाद्वाधवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च वृष्टाविवेकसाध-
नताज्ञानादिति चेत् न वज्रिना साधयामीतिवत् कृत्वा-
साधयामीतीच्छायाः कृतिपूर्वमनुभूयमानायाः सन्न-
वाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातमशक्यत्वात् । किञ्च
पाकं चिकीर्षतोत्यत्र प्राधान्येन पाक्येच्छाविषयत्वमनुभूयते
न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभिधेयेच्छाप्राकारवाचित्वम्
अद्योदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजनविषययद्योदनस्येच्छाविषय-
त्वात्तुभवात् इदसाधनत्वेन वृष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि
कृतीच्छा न पुनर्त्तिका किन्तु कृतिसाध्येच्छैव । षट् जनाति
चिकीर्षति करोतीति ज्ञानचिकीर्षापृष्ठोक्तोनामेकविषय-
त्वात्तुभवात् । अथ यदि कृत्वा साधयितुमिच्छा सा तदा
चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सानापगच्छेत् ननु पाय
विशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्यते
प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिपक्षेण तल्लिप्ताया अनिवृत्तेरिति
चेत् न स्वविषयसिद्धत्वस्य फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छा
विरोधित्वात् अस्ति च तत्र पाक्योदनयोः सिद्धता । अन्यौ-
दनेच्छायां पाकचिकीर्षा भवत्येव प्रयुत असिद्धत्वात् कृता
वेवेच्छा न विच्छिद्यते यदि कृतिविषयसिद्धत्वफलेच्छा-
विच्छेदौ न विरोधिनी प्रीत्या धनलाभेऽपि तदधिक
धनेच्छा न विच्छिद्यते तस्य असिद्धत्वात् तत्फलेच्छाया-
य सत्त्वात् धनमात्रार्थिनश्च प्रीत्या तल्लाभे प्रतिपक्षेण
तल्लिप्ता मास्त्वैव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् किञ्चिद्विशेषस्य
सिद्धौ हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्वविषय
सिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु क्रियातु-
ज्ज्ञा कृतिरिदोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः कृतिसाध्य-
त्वम् इदोपायत्वज्ञ भातं क्रियाद्वारेण कृतेरिदसाधनत्वा-
दिति तद्विधात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि

सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यताप्रकारनैयत्यम् । अतः
कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिका-
रणत्वं न तु कृतोच्छात्वेन भिन्नविषयतया गौरवात्
तथापि येन रूपेण यत्नेदसाधनत्वं तेन प्रकारेण त-
त्वेच्छा यथा स्वकेदारवृष्टित्वेनेदसाधनत्वात्तद्वेच्छा तथा
कृतिसाध्यत्वेन पाक्येदसाधनत्वम् अतः कृतिसाध्य-
त्वेन तत्वेच्छा भवतीति कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां
न वृष्टोच्छाविलक्षणसामान्यनिरकृत्यनमिति चेत् भवेदेवं
यदि कृतिसाध्यत्वेन पाक्योदनसाधनता स्यात् न चैवं,
गौरवात् किन्तु पाक्येन, सा तु कृतिं विना नेत्य-
न्यदेतत् । वज्रिना साधयामीति वत् कृत्वा साधया-
मीतीच्छा इदसाधनताज्ञानादेवेति चेत् तर्हि तत्र
वज्रिवाध्यताज्ञानवदत्रापि कृतिसाध्यताज्ञानं कारणमा-
वश्यकं कृतौ चातुभवसिद्धं चिकीर्षाधीनत्वं विशेषः, तेन
प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न प्रवृत्तिः ।
अन्यथा कृतिसाध्येदसाधनतापक्षेऽपि तत्र प्रवर्त्तते
ननु चिकीर्षाधीनत्वस्य उपलक्षणत्वे उपलक्ष्यमात्रगतान-
तिप्रसङ्गधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चातिप्रसङ्गात् तत्तत्-
कृतिविशेषा उपलक्ष्याः तथा च तदननुगमात् प्रवृत्ते
रननुगमः विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षा-
ज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च । किञ्च चिकीर्षा-
साध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थासाधनत्वं विरोधेन कृति-
साध्यता पाकादौ न ज्ञायेतेति चेत् न, अस्ति हि कृति-
विशेषो मानसपृथक्सिद्धो जीवनयोनियत्नव्यावृत्तः स्वचि-
कीर्षोपलक्षणः यत्र चिकीर्षाकारणत्वसङ्गः स च तत्र जाति
रूपो मम त्वनुगतकारणोपाधिरूपः । एवञ्च चिकीर्षाधीन-
त्वानुगतेन कृतिविशेषाणां उपलक्षणमाणां मानुगतत्वमपि
यथा मोत्वेन तटस्थेनोपलक्षिता मङ्गिष्यादिव्यावृत्ता धान
कर्मव्यक्तिविशेषा धेतुपदेनोच्यन्ते नतु मोत्वमपि, तथा
चिकीर्षापि एवं जीवनयोनियत्नव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृति-
त्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः । ननु कृतिसाध्ये न
कृतिविशेषणम् अवच्छात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं, ज्ञाने
च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः नोपलक्षणम् अतिप्रसङ्गादिति चेत्
न कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये च परि-
चायकतयोपलक्षणम् अन्यथेदसाधनेऽपीदं न विशेषणम्
असत्त्वाद्योपलक्षणम् अतिप्रसङ्गात् लिङ्गज्ञानादौ वा का-
मतिः । नन्वेवं अत्रेऽपि चिकीर्षा स्यात् तस्यापि चिकीर्षा-
धीनकृतिसाध्यत्वात् । अत्रस्तु भोजनादिक्रियामाध्यो न

असिद्धावस्थावतः कार्यानुत्पत्तेः । तथा च पाकादेर-
सिद्धत्वसिद्धत्वज्ञाने साध्यत्वसाधनत्वप्रश्नः नचैकमेकैकदा
सिद्धमसिद्धञ्चेति ज्ञायते । न च स्वरूपगतता साध्यत्व-
साधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं यदि हि
स्वरूपनिवन्धनं तदुभयं तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्धञ्च
स्यात् । भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वेऽ-
नवगम्याज्ञानात् । तस्मात् समयभेदोपाधिकएव तदुभय-
सम्बन्धः । पाके इदानीं साध्यत्वम् अप्ये च साधनत्वं
ज्ञायत इति चेत् ? न, इदानीमप्यभिपदार्थयोर्ना-
त्वादननुगमेन व्याप्राप्यत्वात्, यद्धेन तथा प्रतिपादयितु-
मशक्यत्वात् गौरवाच्च । स्वकृतितः सिद्धमसिद्धसाधन-
मिति ज्ञानाच्चिकायां, न हि सिद्धं कश्चिद्विधीयते, कृतेः
पूर्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्य-
त्वेन पाकादेरसिद्धसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं न हि
कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनतत्त्वज्ञम् । तस्मात् कृति
क्रियमाणविबलणं कृत्वनन्तरभविष्यत्कारूपं कृतिसाध्यत्वं
चिकीर्षाप्रयोजकं, तादृशञ्च साधनत्वविरोध्यैव किञ्च-
साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छावि-
रोधि । न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तम् । एतेन दृष्ट्या-
दाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन कृत्प्रमिति निर-
स्तम् कथं तर्हि स्वतोऽमुन्दरे दृष्ट्यादाविच्छा ? तत्सा-
ध्येऽज्ञानादिति स्पष्टाय । अन्ये तु सुखदुःखाभावतत्-
साधनेष्विच्छाप्रयोजकमनुगतसद्देष्टव्यं पुरुषार्थपददेयं
धर्मान्तरमस्ति अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्य-
त्वात् तदेव दुःखसाधनव्यावृत्तसुखतत्साधनादौ चिकी-
र्षाप्रयोजकमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथा-
ऽस्त्विति वाच्यं सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात् ।
बध्यघातकभावैककमये सामानाधिकरण्याभावस्य च
यत्नादिसाधारणत्वादिति तद् तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञाना-
दिच्छोत्पत्तेः न हि सुखे ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विना
नेच्छा । तथात्वे स्वतः प्रयोजनत्वज्ञानापत्तेः तदेव हि-
अतः प्रयोजन-यद्वगतं सत् स्वहस्तितेव्यते । किञ्चानुग-
तधर्मकल्पनापि कारणैः, न च सुखादाविच्छाकारणत्वं
अनागतत्वात् किन्तु तद्वगतः । तर्हि सुखादिज्ञाने तत्-
स्वरूपसद्देष्टव्यप्रयोजकमस्त्विति चेत् ? न, यथाज्ञाद्देष्टव्य-
त्वं सुखज्ञानादिपूतपद्यते अन्यतरत्वात् तद्व्यारणि-
मणिन्यायाद्वा तथेष्टैव जायताम् । कृतिसाध्यत्वञ्च कृतौ
सत्त्वामप्यनव्ये स्वरूपं न कृतिं विना । ज्ञेयसाधारण्येनैतत्

कृतिसाध्यत्वं न तु कृतेः पूर्वम् । ननु कृतौ नटायां सद्य-
पि धर्मी न कार्यः, तथा च कथं कार्योऽपूर्वं कामिनो-
ऽन्वयः चणिकत्वेन क्रियातत्त्वत्वादिति चेत् ? न, यदृष्टि
काव्यसाधनत्वं तत् कार्यतावृद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु
कार्यताविशिष्टस्य काव्यसाधनततेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ
कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण, कृत्वनन्तरं पाके सति कृति-
साध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्यव्यात् ।
कृतिसाधुतोत्तीर्णं चिकीर्षाकथोरसम्भवाच्चेति चेत् न
पाकोमत्कृतिसाधुमत्कृतिं विनाऽसत्वे सति सद्विष्ट-
साधनत्वात् देवाद्यनघोनत्वे सति सद्विष्टसाधनत्वाद्वा बहु-
भोजनवत् इत्यनुमानात् स्वकृतिसाधुत्वज्ञानं, यस्य यद्विष्ट-
साधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत्तदा तत्कृति
साधुमिति व्याप्तेः असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात् । बलवद्
निर्वाजनकत्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन मधुविषसंयुक्ताच्च
भोजने न व्यभिचारः अतीतपाके कृतिसाधुतोत्तीर्णं च
न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्याऽपि कृतिसाधुत्वात् । अ-
तीततादथायाज्ञातीतोदने इच्छाविरहे स्वेष्टसाधनत्वा-
भावात् अतएव निदाघदूनदेहोवर्षति वारिदे तोयदात्तोव-
लाभसम्भावनायां वा सरोवगाङ्गने न प्रवर्त्तते इष्टसन्नाप-
शान्तिसाधनस्य तोयसम्बन्धस्य स्वकृतिं विनाऽपि सिद्धप्रति-
सन्धाने लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च
मत्कृतिं विना स न सम्भवतीति प्रतिबन्धते, तदा प्रवर्त्तते ।
यस्य सन्नापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोवगाङ्गनस्येष्टसाधनत्व-
मेव न प्रतिबन्धते । उपस्थितवृष्टितोऽपि तत्सम्भवादिति
कश्चित् । तद्गतोयसम्बन्धते न न सन्नापशान्तिसाधनत्वं तस्य
सरोऽवगाङ्गनेऽपि सत्त्वात् अन्यथा वृष्टिरपि तत्साधनं न
स्यात् सरोऽवगाङ्गनादपि तत्सिद्धेः किन्तु कार्यभेदसाधनतुं
कृतिसाध्यत्वेन लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि प्रवृत्तेः
पूर्वं कृतिसाधुत्वज्ञाने हेत्वभावात् । नन्वेवं लिङ्गज्ञान-
मेव प्रवर्त्तकमस्तु प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च । न च ला-
घवात् कृतिसाधुताज्ञानं तथा, कृतिसाधुतावृत्तौ
तदा मानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्या
अनुमितिप्रतिबन्धाच्चेति चेत् न लिङ्गज्ञाने कृतिसाधु-
ताप्रकाशे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् । अत-
एव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकम् । ननु पाकादिः
कृतः क्रियमाणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाधुत्वे बाधात्
नाथनागतः भाविपाके मानाभावेनाप्यसिद्धेः । पाकत्वं
भविष्यदृष्टि सामान्यत्वात् गौत्ववदिति मानमिति चेत् ?

तत्कृतिसाध्योऽचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्-
कारातिरिक्ते चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात् नहि भोज-
नादिविकीर्षाधीनकृत्वा गमनं साध्यत इति चेद्विद् तत्
गुह्यतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये भ्रमात् पृष्ठस्तस्य निगड-
निचलवद्वेष्टस्य वा कृतौ सत्यासद्वेदनचलनक्रियानुत्पादेऽपि
अमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात् । न तु तज्जन्यक्रियायाः,
सुखे व्यभिचाराच्च न हि सुखं कृतिसाधनचिकीर्षाविषयः
उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या ।
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न अमे, हेययोनियन्त्राद्-
पि तदुत्पत्तेरित्यपरे तच्च यत्तुवधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-
जन्यकृतिसाध्यत्वात् हेयस्य यन्त्राजनकत्वात् हेयसिद्धिस्तु
यत्तु हेयोत्पत्तिमाधितानुभववत्त्वात् । यत्तु अमः कृतित्वेन
कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीनकृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि अमे
चिकीर्षाधीनकृतित्वेन कारणता स्यात्तदा चिकीर्षितमेव
भोजनं कृत्वा साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्
अमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात् भोजनादिव चिकी-
र्षाधीनकृतिविशेषात् स हि कृतिसाधनं व्यभिचरति जीव-
योनिनिरुद्धतत्वादात् । यदा अमो न भोजनकृतिसाध्यः
किन्तु तद्विरन्तरोत्पत्त्याजीवनयोनियन्त्रादेवेति तच्च
नहि कृतित्वेन अमजनकत्वं नापि कृत्यनिरादेव अमोत्-
पत्तिः जीवनयोनियन्त्रेण चापि भारोद्वहनादि कर्म
कुर्वन्तस्तद्व्यवस्थानुभवेन तस्य अमानजनकत्वात् । तस्मा-
द्भोजनादिवत् अमविशेषाणांमपि भोजनादिकृतिसाध्यत्व
मनन्यगतिकत्वात् । सप्रस्य स्वेदाद्यनुमितः अमस्तज्जन्य
इति चेत् न स्वेदादेः अमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा
जागरेऽपि तदनुवृत्तौ अमानुवृत्तिप्रसङ्गादिति भैवं स्वे-
च्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात् । अमस्य नियमतो
ऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः अमे दुःखत्वेन इच्छाविरहात् ।
अतएवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन अमोनान्तरीयक इत्यु-
च्यते । स्वचिकीर्षाधीनत्वमु न कृतौ विशेषणं, गौरवात् ।
अन्ये तु कृतिगतधर्मान्तरमेवोद्देश्यत्वं तद्विशिष्टकृतिसा-
ध्यं न अमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृतिसाध-
साध्यः अतएव कटं कर्मैत्यनुभवोलोकानाम् । एवं चिकी-
र्षायां समैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तव तु कृतिसा-
ध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति चतु-
ष्टयम् इच्छाप्रयोजकतु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति
द्वयं इष्टसाध्ये सुखे हीक्षा इष्टमपि विषयीकरोति ।
नतिष्टसाधनत्वेन तत्वेच्छासाधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वात्

तव तु त्वयस् विषयभावे कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाध-
नत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेष-
णमिति कश्चित् तत्तुच्छं विषयभावे कृतिसाध्यत्वमेव
न स्यात् जीवनयोनिनिरुद्धतत्वात्तुत्पत्तेरिति व्यर्थविशे-
षणम् । स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्विषयभावे चैत्यवन्दने च
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्य-
त्वस्य, तथाच सङ्गातबाधोऽपि तत्र कार्यज्ञानात् प्रवर्त्तते
तथा तद्विद्गोऽपि भोजने न तु कृतिसाध्यतानुभववत्त्वात्,
अन्यथेष्टसाधनताभ्रमरे विषयभावेऽपि प्रवर्त्तते । नचेष्ट
साधनताज्ञानं वेदोवातुभावकोऽस्त्विति चेत् न वस्तुतस्तत्र
कृतिसाध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्रवाक्येन वा तदनुभवासम्भवात्
लिङ्गाभावाच्छब्दाभावाद्वा प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च भेदाप्यङ्गादिन
स्तत्र तव तदनुभवाभावात् भैवं स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्भान
जन्यं हि कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाहि काव्ये पुरुष-
विशेषणं कामना, ततः काव्यसाधनाज्ञानेन यागपाकादौ
कार्यताज्ञानं नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणं तथाचैतत्-
सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादि-
मत्त्वात् पूर्वसन्ध्यायामहमिदमेति, कार्यताज्ञानं शौचा-
दिस्वविशेषणज्ञानजन्यम् । तदुक्तं “स कार्यविशेषः पुरुष-
विशेषभावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति” । संजातबाधस्य च विष-
यभावे चैत्यवन्दने च अमदशायामिव नेष्टसाधनताज्ञा-
नमस्ति तेन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तते । तदस्य च
तद्विद् कामनाविरहेष्टसाधनताज्ञानाभावाच्च तथा बोधः ।
अन्ये त्वात्मनो जीवत्वप्रतिसम्भानजन्यं अमे कृतिसाध्य-
ताज्ञानं न सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्वविशेषणे
विशेषणमिति, तच्च अमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वज्ञानाभा-
वेन साध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनतालिङ्गं कार्यताज्ञानं
प्रवर्त्तकमित्यपरे तच्च नित्ये तदभावात् । ननु विषयभावेऽन्य-
वृत्तिमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेष-
णमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वामेकया लघुत्वात् । कि-
ञ्चोपायविषया चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपाये-
च्छावत् इष्टीच्छावत् । भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमि-
ष्टसाधनत्वमिति चेत् न तथापि स्वविशेषणधीनत्वत्वाभावेन
तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् कृतिहेतुचिकीर्षायां तद्विद्योजकं न
भोगचिकीर्षायां तथा, उपायचिकीर्षातएव कृतिसम्भवा-
दिति चेत् तत्त्वमिति भैवं साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र
ज्ञातमशक्यत्वात् असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं, सिद्ध-
तादश्यायां तदभावात् सिद्धतादश्याच्च साधनत्वम्

न मानाभावेन गोत्रेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्षः
इति चेत् न मात्रार्थे यदि पाकत्वं तदा बाधोऽलङ्कारसि-
द्धिः । सर्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धपाकभागे बाधः, अना-
गतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासिनः पाकः
पक्षः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं बाधितमित्यनेन
सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनेन सिद्धविषयत्वे बाधात्-
मिद्विषयत्वे चासिद्धविषयेऽप्युक्त्यनुत्पादकत्वात् ।
कृतक्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यताज्ञानादेवासिद्धविषया-
चिकीर्षा कृतितोत्पद्यते अनन्यगतिकत्वेन तथा कारण-
स्वभावकल्पनादिति चेत् तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं
चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारक
ज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् । तथा च लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्ति-
हेतुस्तु प्राथमिकत्वात् । यत् कृतपाके कृतिसाध्यत्वासं-
र्गापह्नात् प्रवृत्तिः, सत्तासंर्गापह् इष्टसाधनताज्ञाना-
दिति, तच्च कृतपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासंर्गा-
पह्नानुमानबाधात् । कृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते
इति चेत् तर्हि कृतपाकस्य सिद्धत्वपक्षे श्रौदनार्थी पाके-
न प्रवर्त्तते सिद्धौदनोऽपि पाके, ज्ञप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तते ।
ननु तत्र पाकादौ सिद्धत्वपह्नात् तदसंर्गापह् इति चेत्
तत्त्वम् । अपि च कृतपाके कार्यत्वासंर्गापह्नाद्विद्य-
मानासंर्गापह्नादिसंवादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । किञ्चैवं
सिद्धपाकज्ञानादज्ञानेऽसिद्धे पाक इच्छाप्रवृत्तौ स्यातामिति ।
अत्र ज्ञमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धत्वं सिद्धे बाधाद-
नागतं पाकमादाय सिद्धति । पक्षतावच्छेदकधर्मसामा-
नाधिकरण्यं साध्यमानस्य सिद्धे न सिद्धातीत्यनुमाने कृत्प्र-
त्वात् यथा प्रसिद्धवज्रिबाधेऽपि वज्रिमात्रं न बाधि-
तमित्यप्रसिद्धोऽपि वज्रिः सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पक्ष-
साध्ययोः सिद्धावविशेषात् तस्मात् “असिद्धस्य कवित् सिद्धेः
सिद्धे सिद्धस्य च कवित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे सिद्धि-
स्तेनानुमा त्रिधा” । अन्यथा कृतिसाध्येऽष्टसाधनतापक्षेऽपि
पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्यते ? किञ्च तवापोऽष्टसा-
धनताज्ञानात् कथं उपादाविच्छा ? सिद्धत्वस्यैवाविरोधि-
त्वादनगतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतएव सिद्धासिद्धवि-
षयनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न उच्छा-
दाविष्टसाधनतापि । न च वृद्धादिसाधेऽष्टज्ञानाद् उच्छादा-
विच्छा इच्छायाः सिद्धासिद्धवृद्धादितत्फलविषयकत्व-
विकल्पस्याभावात् । अथ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या उच्छादित्वेन
सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धवृद्धादितत्फलविषयकज्ञान-

सुपक्षं तेन सिद्धं विरोधिनं त्वज्ज्ञासिद्धविषयेऽप्युत्पद्यते ।
यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेण इष्ट-
साधनतापह्नेन रूपेण ज्ञानेऽसिद्धे चेच्छेत्पद्यते अन्यथ
व्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेऽज्ञानकत्वावधार-
णात् । सुखेऽज्ञायास्येवमिति चेत् तर्हि ममापि पाकत्वाव-
च्छेदेन कृतिसाधुताज्ञानादनागते चिकीर्षा । तच्च ज्ञानं
सकलपाकविषयं सद्भिन्नकृतपाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बाध-
स्य व्याप्तापह्नेऽप्याद्या प्रवृत्तिर्ज्ञानादौ द्वौ धितज्ज्ञा-
नरीयसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्यमिति श्रवणात् तत्रा-
पोऽष्टसाधनताश्रवणात्तत्र प्रवृत्तिरनन्यगतिकत्वात् । न च
ज्ज्ञानान्तरेऽपि पर्यनुबोधः, ज्ञानधाराया अनादित्वात् ।
प्रत्यक्षानुमानमूलत्वाच्च नान्यपरम्परा । वस्तुतस्तु शुष्ककण्ट-
तया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं श्रवति ततः
सुखवृत्तिं कार्यत्वं सुखवृत्तितया अलरङ्गत्वात् मातुः स्तनपान-
मिष्टसाधनमिति श्रवणं सुखावृत्तित्वेन बहिरङ्गत्वात् ।
सुखकार्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा ज्ज्ञानान्तरानुभूतमिति कार्यत्व-
श्रवणे स्तनपानमपि विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञाना-
देव प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामान्यभावात् ।
एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानं प्रयोजकं कृत्प्रमित्यप्येऽपि
तदेव प्रवर्त्तकं कृत्प्रत्वात्” ।

अत्र दिङ्मात्रं मधुरानाद्यव्याख्या प्रदर्श्यते ।

“कार्यताज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः, न
च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घटयागपाकादिकृत्कृद्-
पायकपालहस्तिशङ्खुलादिसिद्धविशेष्यकप्रवृत्तिदर्शनाद्वा-
मिचार इति वाच्यं प्रवृत्तेर्हि विषयता त्वयी एका सा-
धुत्वाख्यविषयता सा च यद्विज्ञातिसाधुताज्ञानचिकी-
र्षादिना प्रवृत्तिस्तद्विज्ञा, तच्च घटयागपाकादौ न तु तज्ज-
नकीभूतकपालहस्तिशङ्खुलादिसिद्धनिष्ठा अतएव घटं
करोमि यागं करोमीत्यादौ वानुव्यवसायो । न तु कपाल-
हस्तिरादेः सिद्धतादयायां कपालं करोमि हस्तिः करोमीत्या-
दौ वानुव्यवसायः व्यवहारो वा कृतिसाधुतायोगिद्विती-
यायाः साधुताख्यविषयतार्थकत्वनियमात् । न च सा-
धुताख्याया एव विषयतायाः कृतिसाधुतायोगिद्वि-
तीयावर्त्यनियमे कपालतन्वादेः सिद्धतादयायां कपालं
करोति तन्तुं करोतीत्यादि व्यवहारोऽपि न स्या-
दिति वाच्यं साधुताख्यविषयतार्थकपदासमभिव्याहृतकृतिसाधि-
धातुयोगिद्वितीयाया एव तथानियमात् तत्र कपालादि-

पदोत्तरदिनीयाया आधेयत्वमर्थः घटादिपटश्च घट-
त्वादपरं धावाख्यातयोर्व्यापारप्रयत्नौ यथायोम्य-
मर्थः तथा च कपालहविस्तण्डुलाद्युपायनस्य कपालेन घटं
करोमि इति यागं करोमीत्यादिप्रयोगोऽप्यतएवेत्यापि वदन्ति ।

अपरा च उपादानतापेरेनाम्नी मनुष्याख्यविषयता
सा च सिद्धकालहविस्तण्डुलाद्युपायनस्य । कपालेन घटं
करोमि इति यागं करोमीत्यादियुक्तवशात् तत्र
उपादानताख्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् तस्य च
धात्वर्थज्ञानवशात् । न च तत्र जन्मत्वं विषयत्वं वा तृती-
याशक्त्य च घटवागादावेवाश्वय इति वाच्यं न सर्वत्र
तत्र यार्थस्य धात्वर्थेवानुयस्य व्युत्पत्त्यात् अथवा
तण्डुलावयवेन तण्डुलं पञ्चीत्यपि व्याहारापत्तेः ।

अन्या च उद्देश्यताख्यविषयता सा च यत्साधनता-
ज्ञानाधीना विकीर्षा तद्विना तच्च जलाहरणस्वर्गाद-
नादिरूपं जलाहरणार्थतया घटं करोमि स्वर्गा-
र्थितया वागं करोमीत्यादिव्यासायात् । जलाहरणसिद्ध्य
घटं करोमि स्वर्गसिद्ध्य यागं करोमीत्यादिव्यासायाच्च
एवञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदकतत्तत्साधुतमवस्थित्वावच्छिन्नं
मति तत्तत्साधुतावच्छेदकविषयतावच्छेदककतत्तत्साधु-
विषयककतिवाधुताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः एवं
विकीर्षाया अपि हेतुत्वमप्यस्य तेन तथा अपि कपाल-
हविस्तण्डुलदौ न व्यभिचारः । अन्यथा नैयायिकमतेऽपि
व्यभिचारस्य द्वावेवात् तैरपि कृतसाधुताज्ञानविकीर्ष-
योर्हेतुत्वोपगमादिति भावः । यत्तु प्रवृत्तेर्विषयतात्वे विधेय-
मानाभावः किन्तु कपालहविस्तण्डुलाद्युपाय एव
प्रवृत्तिप्रयः प्रवृत्तिविशेषत्वमेव नोपादानत्वम् । नचैवं
घटं करोति यागं करोतीत्यादिव्याहारापत्तिरिति वाच्यम् तत्र घटवाग-
पाकादिपटस्य कपालहविस्तण्डुलादौ साक्षात्कृत्वात्
कतिवाधितयोर्गद्वितीयया विशेष्यतातुल्यत्वान्यतरार्थ-
कत्वनियमेनानुसूतत्वं विशेष्यता वा तत्र द्वितयार्थः इति
प्राक्तो नैयायिका वदन्ति । तदसत्त्वमप्यथा शब्दप्रयोगरूप
व्याहारसमयेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुसूय-
मानाया घटं करोमीत्यादिप्रावृत्तिकप्रतीतेरनुपादानात्
चतुर्थायां मानाभावाच्च । किन्तु जलाहरणस्वर्गादिरूप
कणश्च उद्देश्यताख्यविषयताया घटवागपाकादेश सा-

धुताख्यविषयताया ज्ञानभ्युपगमे इदसाधनताज्ञान
कृतिसाधुताविकीर्षाणां कार्यकारणभावोऽपि दुर्ध्वश्च
इत्युक्तपायसा वक्ष्यमाणयोर्मर्यादा इति दिक् । अत्र
च तत्प्रकारकतद्विशेष्यकत्वसाधनताज्ञानत्वं तत्साधुता-
वच्छेदककत्वासाधुततद्विशिष्टवृत्तिकारणतावच्छेदक न वा,
ज्ञानतद्विशिष्टवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति नवेत्यादि
विप्रतिपत्तयः तेन नैयायिकैरपि कृतिसाधुताज्ञानस्य
प्रवृत्तकत्वस्यभ्युपगमेऽपि न गतिः । तदर्थित्वञ्च तदुक्तं
न तु इदसाधनताज्ञानं प्रवृत्तिकं न वा तत्साधनताज्ञानं
तदर्थिप्रवृत्तिकारणं नवेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि हवि-
राद्युपादाननिष्ठवागादिरूपविकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य
वागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वस्याभ्युपगमात् इदसाधनत्व-
कृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहात्मकस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्यु-
पगमाच्चेति श्रेयम् । विकीर्षातिरिक्तं न करीष्यमस्तीति
कर्तव्यं द्वारं विकीर्षा अश्वयं द्वारमिति सप्तदितार्थः
तत्रैव प्रकृतोपयोगात् । नचैवं प्रवृत्तकज्ञानत्वव्यापकं वि-
कीर्षाव्यापारकत्वमिति फलितार्थः तत्राशुक्तं उपादान
प्रवृत्ते व्यभिचारात् तत्र साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वात् उपा-
दानेच्छयोक्तस्य द्वारत्वमतेऽपि विकीर्षाया व्याहारत्वाच्च
इति वाच्यं ज्ञानस्वेत्यस्य प्रवृत्तिप्रति साक्षादसाधनीभूतस्य
ज्ञानस्वेत्यस्यात् उपादानप्रवृत्तञ्च न साक्षात्साधनं
उपादानप्रवृत्तविरहे प्रवृत्त्यनुदयात् उपादानेच्छाय सा-
हृदारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश्यकत्वात् । न च
तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फलविकीर्षायाः प्रवृत्ताव-
हेतुत्वात् इति वाच्यं फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपा-
येच्छासाध्यसम्पादकत्वेनाप्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव
तत्रासिद्धेः । यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा
उपायविकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेन विकीर्षाव्यापारकत्व
रूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्त्वाच्च न हि स्वयमान-
विशेष्यकविकीर्षाव्यापारकत्वपर्यन्तं साधुतमुपयोगा-
दिति धेयम् । ननु विकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कृतो
न कश्चित् कृतत्वादद्वयत आह तत्राप्ये इति । हेतुत्व-
रेति हेतुत्वमतेऽप्युक्तकपालाद्युपादानबौद्धिकप्रवृत्तं प्रतिव-
व्यकाभावधेति भावः । ननु तत्तदुपादानतावच्छेदककतस्य
उपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारक
तत्तदुपादानविशेष्यकबौद्धिकसाक्षात्कारत्वे नोपादानप्रवृत्तस्य
हेतुत्वमप्युक्तावात् दण्डकपालाद्युपादानप्रवृत्तकाभावे तदु-
पादानकप्रवृत्तिर्मास्तु घटादिवाच्यकप्रवृत्ति विनापि

वादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽन्यथास्या-
त्तापत्तेः । तथा च दृष्ट्वादिवसंवादिचिकीर्षायांमति-
व्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् इत्याहुः । पाक-
मिति पाकं कृत्वा साधयामोत्याकारिकायां तस्यां तदनु-
भवात् कृतिसाध्यात्वप्रकारकत्वस्यानुभवमिद्वत्त्वादित्यर्थः
कृतिसाध्यात्वेन पाकमिच्छामीति तदनुव्यासायसत्त्वादिति
भावः । इच्छाया इत्यादि । इच्छायाः स्वप्रकारकसंवा-
दीच्छायाः तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकधोसाध्य-
त्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये रजतादिप्रका-
रकमिसंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानान्वयायां
व्यभिचारवारणाय संवादित्वोपादानं कूटलिङ्गस्वत्वे-
ऽन्यथावत्या तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन वि-
संवादः कल्प्यते । न च संवादिचिकीर्षायां तज्जन्य
प्रवृत्तौ च कृतिसाध्यप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि वि-
चिकीर्षासामान्ये च कृतिसाध्यज्ञानस्य न हेतुत्वमिह-
रिति वाच्यं संवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्याप्रकारक-
ज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेष्येतिरिति (यद्विशेष्योः कार्य-
कारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति) न्यायात् चिकीर्षादि-
मात्रं प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वमिहैरिति
भावः एवमप्येऽपि । केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा
तद्विशेष्यकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्यन्तं न
प्रवेशः मूलेऽपि स्वप्रकारकेच्छस्य स्वविषयकेत्यर्थः एवञ्च
रजतादिवसंवादीच्छायां न व्यभिचारः तत्र तद्वये इच्छा
विशेष्यविशेष्यकरजतप्रकारकज्ञानसाध्याहेतुत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण
रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात् । न च तद्वये विसंवादी-
च्छायासुपस्थितेतावच्छेदकासंसर्गाप्यहस्यैव हेतुतया रज-
तज्ञानं तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति
व्यभिचारो दुर्वारएवेति वाच्यं कारणकारणतावच्छेदक
साधारणप्रयोज्यत्वरूपस्य साध्यत्वस्य नियमघटकत्वात् ।
नचैवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्यैककालावच्छिन्नकाल-
वृत्तित्वसम्बन्धेन इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्व
मेवायातु कृतः कारणत्वम् ? इति वाच्यं वक्ष्यमाणक्रमेण
तद्वये इष्टसाधनत्वज्ञानस्यैवाविरोधितया इष्टसाधनता-
ज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वसम्भवात् परिमयेण जन्यतारूप-
स्यैव कृतिसाध्यताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः ।
नचेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि बलवदनिष्टानुबन्धित्व-
ज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेवायाविति वाच्यं बलवद्वैष-
म्येच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वमिहैः ।

वस्तुतस्तु विशेष्यविशेष्यभावे विनिगमकाभावादुपस्थिते-
तावच्छेदकासंसर्गाप्यहस्यद्वयतासंसर्गकेततावच्छेदकीप-
स्थितेरपि विसंवादीच्छाजनकतया जन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव
नियमघटकमिति न कोऽपि दोष इति पाहुः । अत-
एवेति चिकीर्षायाः स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः ।
स्वकृतिसाध्या-स्वकृतिसाध्यात्वेन ज्ञाते । इदञ्चापाततः
वस्तुतो जायतात्माको मत्कृतितमान् भवत्वित्याकारिका सा-
ध्यातासंसर्गेण कृतियुक्तारिका इच्छैव व्यापारो न तु कृति-
साध्यात्वप्रकारिका गौरवादतएव ज्ञानमपि साध्यातासंसर्गेण
कृतियुक्तारिकमेव हेतुरिति तत्त्वम् । यद्यप्युक्तनियमबलेन
कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि युक्त्यन्तर-
दानाय पुनरनुवदति न हिदिति इष्टसाधनताज्ञानसाध्या-
कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि इष्टसाधनताज्ञानसाध्या यथा-
मुतेऽपिमहेत्वसङ्गतेः । स्वकृतिसाध्या-स्वकृतिसाध्यात्वेन नि-
श्चिते स्वकृतिसाध्यताज्ञानमिति स्वकृतिसाध्यतानिश्चय
इत्यर्थः कृतिसाध्यतासंसर्गेऽपि पूर्वोत्तरनुभवाद्यथायुता
सङ्गतेः । न च कृतिसाध्यतासंसर्गे पूर्वोत्तरकारे बल-
विभक्त्यायाससाध्याऽपि पूर्वोत्तरापत्तिरिति वाच्यं बलव-
दनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य विरोधित्वादेव तत्रेच्छापूर्वोत्तर-
भावादिति धेयम् । तदभावकारणत्वे इति कृतिसाध्याता-
ज्ञानत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य स्वकृतिसाध्यातानिश्चयभावत्वेन
कारणत्वे गौरवात् इत्यर्थः । नचाप्रामाण्यनिश्चयानास्त-
न्दिनकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्तन्दिन-
कृतिसाध्यतानिश्चयभावत्वमेव लघ्विति वाच्यं कृति-
साध्यताज्ञानस्याप्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्टानुबन्धिता-
ज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भवात्तत्र तदनास्तन्दिनत्व
स्याप्रवेयात् स्वकृतिसाध्यतानिश्चयवत्तदभावव्याप्यादिनि-
श्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बलवत्कार्यकारण
भावकल्पनागौरवाच्चैति भावः । केचित्तु मनुकृति-
यमबलादस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुस्तथापि कृतिसाध्यता-
ज्ञानत्वेन तस्य न हेतुता अपि तु इष्टसाधनताज्ञानत्वेन
सर्वत्रेष्टसाधनताकृतिसाध्यतोमयविषयकसमूहावस्थाना-
देव चिकीर्षेत्यत आह न हिदृष्टसाधनताज्ञानसाध्येति
न हिदृष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञानकारण-
ताकेत्यर्थः । स्वकृतिसाध्या स्वकृतिसाध्यत्वेन निश्चिते । चि-
कीर्षापत्तेः—केचलेष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षापत्तेः कार-
णतावच्छिन्नसत्त्वादिएपत्तौ चोक्तनियममङ्गादिति भावः ।
तदभावकारणत्वे गौरवादिति । इदमुपलब्धं स्व-

साध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तरा-
भावादित्साधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य न भानं तत्र
क्षेत्रेत्साधनताज्ञानाधिकीर्षापत्तेर्द्व्यारत्वाच्च इत्यपि-
बोध्यम् । उत्तनियमनस्यैव तदस्यः शङ्कते अस्तेति ।
अभावः—कृत्यसाध्यतानिश्चयभावः । उभयसिद्धेः—चिकी-
र्षापूर्वसुभयसिद्धेः, असिद्धा—चिकीर्षापूर्वसुभयसिद्धा । न
लाघवावसरः इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य सदपि चाप्यं
न कारणावच्छेदकतायां विनिगमकम् इत्यर्थः लघु शु-
भर्मादिसिद्धिं यदि फलपूर्वसुभयवादिसिद्धं तदेव
लाघास्य कारणावच्छेदकतायां विनिगमकत्वादिति भावः ।
देवात्प्रतिबन्धकरिज्ञात् । सा—चिकीर्षापूर्वकृतिसाध्य-
ताधीः । लाघवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघु-
धर्माधिक्यस्य चिकीर्षापूर्वसुभयमते सत्त्वादित्यर्थः ।
इच्छाया इति तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारक-
ज्ञानजन्यतानियमेनेत्यर्थः । आवश्यकत्वात्—चिकीर्षा-
हेतुतावश्यकत्वात् अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्ध-
कतान्यथानुपपत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुता
सिद्धिरित्याह जनकज्ञानमिति । तज्जनकीभूतज्ञान-
विषटकस्यैव ज्ञानस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाच्चैत्यर्थः । अत्र
व्याप्ती इष्टानामाह व्याप्तिज्ञानविषटनद्वारेति अनुमिति
जनकव्याप्तिज्ञानविषटनेनेत्यर्थः । तथा च यत् यत्प्रति-
बन्धकं ज्ञानं भवति तत्तज्जनकज्ञानविषटकं यथा
व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं ज्ञानं भवत् अनु-
मितिजनकव्याप्तिज्ञानविषटकमपि भवति इति सामा-
न्यतोव्याप्ता कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिब-
न्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविषटकत्वसा-
धने पक्षधर्मावलात्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजन-
कत्वसिद्धिरिति भावः । न च जनकज्ञानविषटकत्वे ना-
ऽन्यवासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्इष्टाना-
सिद्धिश्च इति वाच्यं प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणीभूता-
भावप्रतियोगित्वम् किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वम् ।
प्रयोजकत्वं च कारणकारणव्यावृत्तान्यवासिद्धिचतुष्टय-
राहित्ये सति नियतपूर्ववर्तित्वम्—कारणतत्कारणसाधा-
रणम् । हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ
न व्यभिचारः । साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूपकथनम् । विषट-
कत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव न त्वेककालावच्छेदेन तदधिकरणा-
वृत्तित्वरूपविरोधित्वं मुख्येऽधिकरणज्ञानरूपतया कृति-
साध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य

विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । नचासाध्यत्वज्ञाने साधु-
त्वज्ञानाजन्यसाध्यप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यम्
निराकाङ्क्षत्वरूपासाध्यत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय
साध्यस्यापि सत्त्वात् असाध्यत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे भा-
नाभावात् । न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यम्
मुख्ये सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्वावृत्तप्रतिबन्धकताया वा
हेतौ निवेद्यात् । अतएवासिद्धत्वज्ञानाजन्येऽपि प्रतिबन्धक-
सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः तद्वावृत्तप्रतिबन्धकताया
एव हेतौ निवेद्यात् आसिद्ध्यनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाद्वा ।
अथ तथापि बाधसम्यतिपत्तादौ व्यभिचारः । न च
तद्वावृत्ताऽपि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनानेति वाच्यम्
कृत्यसाध्यताज्ञानाभावव्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधा-
भावतयैव चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-
इष्टानासिद्धयोरपत्तेः । न च साक्षादविरोधित्वं सती-
त्यनेन हेतुविशेषणीय इति वाच्यम् साक्षादविरोधित्वं
हि न साक्षाभावतद्व्याख्यायनवगाहित्वं, प्रकृतेऽपि तद-
सिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्य-
त्वाभावावगाहित्वात् अतएव न कारणीभूताभावप्रति-
योगित्वमपि, प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृत्यसाध्यता
विषयः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् न च हेतौ
प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वाधिक्यप्रतिबन्धकतायात्वं
विवक्षितं बाधसम्यतिपत्तादेव निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति
वाच्यम् प्रकृते तदसिद्धेः उत्कृष्टत्वा कृत्यसाध्यतानिश्चय-
स्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न हेतौ स्वपक्ष-
विरोधावगाहित्वज्ञानभिन्नत्वे न यत्पदार्थविशेषणात् । स्वपदं
प्रतिबन्धकज्ञानपरं चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव संयुक्तः
स्वपक्षविरोधावगाहित्वन्तु स्वं यत्र यदभावतद्व्याप्य
तदवच्छेदकाद्यन्यतमवगाहते तत्र तदवगाहित्वं संवादि-
त्येनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीयः तेन इष्टभेदपक्षे
प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तत्रैव न व्यभिचारः । संवादि-
प्रवृत्तौ विषिटज्ञानमेव हेतुरिति साध्यसत्त्वादेव न तमा-
दाय व्यभिचारः । न च तथापि कूटभ्रमपरामर्शलिङ्ग-
स्थले लिङ्गासंसर्गापक्षेण कौटुकासंसर्गापक्षाधीनसंवादी-
च्छाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकेऽभेदपक्षे जनकीभूतविषिटज्ञानविष-
टकत्वाभावादुव्यभिचार इति वाच्यम् विषिटज्ञानस्य
संवादीच्छाप्रवृत्तिहेतुत्वेनानायत्वा तत्रापीच्छाप्रवृत्तौ विष-
यान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्वीकारादिति
दिक् । अन्यथा—एतादृशव्याप्तिप्रवृत्तीकारे । उपेक्षणीयत्वम्-

इदसाधनतावच्छेदकस्य न्यूनत्वम् । निष्फलत्वम् इदमलोप-
धानस्य न्यूनत्वम्, प्रतिबन्धकं—चिकीर्षाप्रतिबन्धकम् । क्रिया-
ज्ञानमेवेष्टेकारेण इदसाधनतादिज्ञानव्याच्छेदः । सोन्-
दः शङ्कते नान्विति । सन इति । वाच्यत्वात् बोधकत्वात् एतच्च
चिकीर्षाप्रदस्य औपम्यकप्रत्यये चिकीर्षाप्रदस्याखण्डस्य-
प्रत्यये त्वान्न च घटिति । कतिमाध्यात्मप्रकारकेच्छात्वमेतया
कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुत्वादित्यर्थः । चिकीर्षा-
चिकीर्षाप्रदप्रतिपाद्या । घटाविति घटिर्भावित्वं व्यवेत्यर्थः ।
इदसाधनताज्ञानात्—इदसाधनताज्ञानमात्रात् कतिमा-
ध्याताज्ञानं विनापोदसाधनताज्ञानादिति यावत् । तत्र
कतिमाध्यात्मस्याप्रकारतया लघुसाध्यत निश्चयस्याप्रतिबन्धक-
तया च कतिमाध्याताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति
भावः । अत्र घटिर्भावित्वं व्यवेति प्रकाशसाध्याङ्गको घटानः
शुरूनये इदिसाध्यं सुखं भवत्वतीच्छैव विशेषणतया सुख-
त्वमिव इदमपि विषयः करोति न तु घटिर्भावित्वं स्यात्-
न्यूनत्वेन कतिमाध्यात्मप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वदुःखा-
भावत्वाकारकज्ञानयोरेतत्त्वेन कतिमाध्यात्मप्रकारकोपा-
देच्छाया अलीकत्वात् घटिसाध्यां सुखं भवत्वतीच्छायान्त-
रुत्वे घटिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्यन्ते । अङ्गिना
साधयामातिरिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः । अनु-
भूयमानायाः—नियमतोऽनुभूयमानायाः । सनन्तावाच्यत्वेन-
सनन्ताप्रतिपाद्यात्वेन । गौरवेण-प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण ।
प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् इति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्य-
त्वादित्यर्थः तथाच चिकीर्षाप्रदप्रतिपाद्यापि सा प्रवृ-
त्तिहेतुरिति भावः । प्राधान्येनेति विशेष्यतयेत्यर्थः ।
अप्राधान्येन विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकत्वं चिकी-
र्षति इत्यपि प्रयोगोपपत्तेरिति भावः । न तु कृतेरिति
अतो न कृतीच्छाचिकीर्षाप्रतिपाद्याति भावः । ननु चिकी-
र्षतीत्यत्र पाकस्य शिष्याया इच्छाविषयत्वमनुभूयते इत्य-
शङ्कते सत्पुत्रवत्समिध्याङ्गसाध्यातोरिच्छाविशेषभावितया
धात्वर्थस्य विशेष्यत्वात् इत्यतश्चाङ्गसाध्यातयेति । इच्छाप्रकार-
भावित्वमिति न तु विशेष्यभावित्वमिति शेषः । प्रकारस्य
कतिमाध्यात्मं साध्यतासंभवेण कतिमाध्यातौ । आद्ये तु लक्षणा-
दिकं शरणमित्यन्यदेतत् । भोजनविशेष्यतयेति भोजनप्रका-
रकेच्छाविशेष्यतयेत्यर्थः । अतोऽनविशेष्यकभोजनप्रकारके-
च्छास्य इत्यन्यवबोधादिति भावः । ननु कतिमाध्यात्म-
प्रकारकेच्छायानियमतः कतिपूर्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा
प्रवृत्तेर्हेतुरवच्छेदकगौरवात्, किन्तु कृतीच्छैव इदसाधनता

ज्ञानेन, तस्या अपि पूर्वं सम्भवात् । नचैवं क्रियाया
इदसाधनतादिज्ञानेऽपि कृतेरिदोपायत्वादज्ञानात् प्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति वाच्यम् इदमत्र । अन्यथा तथापि कृते-
रिदोजनकत्वादज्ञानदयायामपि क्रियाया इदोजनकत्वाद-
ज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तेस्तत्त्वात्तदज्ञानाच्च इदसाधनत्वमेति इद-
साधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः । घटाविति प्रवृत्तिपूर्वमिति शेषः ।
करोतीति तादृशादव्यासावेनेत्यर्थः । ज्ञानचिकीर्षा-
प्रवृत्तीनामिति प्रवृत्त्या सङ्घ प्रवृत्तिकारणज्ञानचिकीर्षायाः
समानविशेष्यकत्वस्य विषयः करणात् इत्यर्थः । इदमप्यनुभूय-
मत्प्रवृत्तिप्रवृत्तय तद्विशेष्यकतया तदनुकूलकृतीच्छायाएव
हेतुताया वक्ष्यत्वात् पाकात्कूलकृतीच्छात्वस्य कतिमाध्यात्म-
प्रकारकेच्छात्वयोः समशरीरत्वेन साध्यागौरवमपि नास्ती-
त्यर्थः । कतिमाध्यात्ममिति कतिमाध्यात्मप्रकारके-
त्यर्थः । सा—चिकीर्षाचिकीर्षाप्रतिपाद्या पाकस्येति चिकीर्षाविष-
यतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अन्यतः सिद्धौ अन्यतः
सिद्धत्वप्रत्यये, सा-पाकत्वप्रकारिका नाप्यवच्छेदकता जायेत
जायेतेति यावत् । उपायविशेषसाध्यात्वेनेति एकोपाय-
साध्यात्मप्रकारकेत्यर्थः । उपायान्तराधीनेति उपायान्तरा-
धीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः । प्रीत्येति प्रीत्या धनलाभस्य प्रीत्या
सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः । प्रतिपत्त्येति प्रतिपत्त्यसाध्यात्म-
प्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः । अनिदृशे रूपपद्व्यतिष्ठते-
रुत्पत्तेरिति यावत् । तथा च तदुपायसाध्यात्मप्रकारके-
च्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपा-
यान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कतिमाध्यात्मप्रकारकेच्छात्-
पत्तौ न बाधकमिति भावः । अविषयसिद्धत्वस्येति अविषय-
तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः । यथा
श्रुते पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाका
पिपयतया तत्सिद्धौ तद्विद्वत्तेरनुपपदानात् । न च तस्या
अन्यतः सिद्धपाकेऽपि विषयः व्यधिकरणकारकेच्छाया
अभ्युपगमात् इति वाच्यं तथापि पाकत्वरूपेणान्यतः सिद्ध-
पाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेण सिद्धपाकमात्रे तदापत्ते-
स्मादवस्थ्यात् सिद्धप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वापाताच्च । सिद्धत्वञ्च कश्चिदनुपपत्त्यं, कश्चिद्विद्य-
मानत्वं, कश्चिच्च घेससाध्याताविरोधित्वरूपं, यथा दुःख-
प्रागभावादौ प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च नाननुम-
नोदोपाय । नचैवं सिद्धे यामादौ कथमिच्छेति वाच्यं तत्र
यामादलाभस्यासिद्धस्यैव इच्छाविषयत्वात् न तु यामा-
देरिति भावः । उपादेच्छाविरोधित्वात् उपादेच्छा इदपा

प्रयोजकत्वात्, फलेच्छाविच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथा
श्रुतासङ्गतेः । तत्र-विकीर्णितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञान
स्थले । सिद्धत्वम्-सिद्धत्वप्रपञ्चः पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्वतः
यद्यसिद्धत्वज्ञानम् श्रोतव्यं सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद
इति भावः । ननु स्वप्रियताविच्छेदकवच्छिन्नविशेष्यताकसिद्ध-
त्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं स्वयान्तर्भावात् अतस्तुतमः, न
च तद्वर्माध्यविशेष्यकेच्छां प्रति तादृगसिद्धत्वज्ञानं विरो-
धीति वक्ष्यं विंशदादौच्छायाश्चर्यगहात् । अत्र तद्वर्माव-
च्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नचैः श्रुतादि-
पाके सिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्राह्मणस्य पाके विकीर्णं न स्यादिति
वाच्यं तदानीं स्वीयराकत्वादिरूपेणैव ब्राह्मणस्य विकी-
र्णीत्वादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादात् इति चेन्न यामि
स्त्वमे भवत्विति सिद्धयामादिगोचरेच्छायां यामावादि
रूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि आजयमानायां व्यभिचारात् कपाल-
हिरादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि कपालहिराद्युत्पादाने-
च्छायां व्यभिचारात् सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनुत्पत्त्यगते त-
दानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसङ्गात् उत्पादानेच्छायाः प्रवृत्तौ-
हेतुत्वादतएव तद्वर्माप्रकारकत्वावच्छिन्नसमुच्चयविशेष्यता-
केच्छां प्रति तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि
भातो यामि स्त्वमे भवत्विति सिद्धयामादिगोचरेच्छायां
व्यभिचार इति कस्यचित् प्रलपितमपास्तं, कपालहृदि
राद्युत्पादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्व-
ज्ञानदशायां मम कृतिमाध्यपाकोभवत्विति विकीर्णया
अनुत्पादात् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नी-
लोघटोभवत्वतीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च इति चेत् ? मैत्रेयः
तद्वर्माद्देश्यतावच्छेदककेच्छां प्रति तद्वर्माप्रकारकसिद्धत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । उद्देश्यत्वञ्च भवत्वत्वादिप्रदामि
कथ्यमानो विषयताविशेषः यामि स्त्वमे भवत्वत्वादौ
यामादिर्नीर्देश्यः किन्तु स्वत्वमेव एवं कपालाद्युत्पादान-
गोचरेच्छायामपि कपालं निर्नीर्देश्यः । उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च
तत्पर्याप्रधिकरणत्वं तेन घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञान-
दशायां नीलोघटोभवत्वतीच्छोत्पत्तिः । अतएव यस्यां
पाकादिविशेष्यवच्छिकीर्णयां, पाकत्वादितान्तेषोद्देश्यता
पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति, यस्यान्तु स्वकृति-
माध्यपाकत्वादिरूपेण, सा तु स्वकृतिमाध्यपाकत्वादिरूपेण
सिद्धत्वज्ञानादेव सापैति इति विभागः । तादृगविलक्षण-
विषयतानुङ्गीकारे तु तत्तद्गुणित्वेनैव प्रतिबध्नुता, प्रति-
बन्धकता तु सामान्यतस्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्व-

प्रानत्येन तत्तद्व्यक्तित्वेन वेद्यव्यदेतत् । केचित्तु यदमी-
यच्छेदेनेसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तदर्थप्रकारकसिद्ध-
त्वनश्यो विरोधः । इत्साधनविषयत्वञ्च यत्र पाकत्व-
रूपेण गृह्यते, तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वविषये सापेक्षमिति
यत्र मत्कृतिसाधूप्राकवादिना तदवगमं, तत्र तदवच्छिन्न-
सिद्धत्वविषयेति विभागः । तेन प्रतिपक्षसाधूप्रधानताभवे-
त्साधनत्ववच्छेदकत्वात् प्रकारान्तरेण तज्ज्ञेऽपि न
तदवगमः । न च सिद्धत्वज्ञानद्वयायां घटद्वयागादिसाध्यकप्र-
वृत्तिजनककालहविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचार इति
वाच्यम् गुरुनये उपादाननिष्ठविकीर्णविषयसाधनताज्ञा-
नस्य साक्षादे प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां मानाभावात् ।
तज्ज्ञाये स्फुटमविष्यति एवं न्यायनयेऽपि । न च तथापि
यथा पाकत्वरूपेण इत्साधनताज्ञानात् कृतिसाधूप्रत्य-
कारकज्ञानसहजत्वात् पाकः कृतिसाध्यो भवतु इतीच्छाया
स्यामत्वादिरूपेण सिद्धस्यामत्वादित्साधनताज्ञानात् स्वी-
कृत्यप्रकारकज्ञानसहजत्वात् स्यामो मे स्वत्वान् भवतु इति
सिद्धस्यामविषयकेच्छायाद्योपपत्तौ वधकाभावात् तत्र व्यभि-
चारः स्यामत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि तदुत्पत्तेरिति
वाच्यम् सन्नतिसाधुतातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलाधी-
च्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन हेतुतया
स्यामत्वरूपेण साधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेरि-
त्याहुः, तदसत् गुरुनये निजविषयकेच्छाया अन्तर्गतात् ।
घटादिसाधुकप्रवृत्तौ घटादिविकीर्णवत् कालाद्युपा-
दानकप्रवृत्तौ घटादिविकीर्णवत्कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ
कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानकेच्छाया
व्यभिचारस्य दुर्धारत्वाच्च, अन्यथा विकीर्णविषयसाधनता
ज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्नेच्छा तत्र-
योपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्र नेति नियमानुप-
पत्तेः । न्यायमीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपा-
देयत्वादिति संक्षेपः । अधिकं तदप्यन्वे दृश्यम् ।
न्याययते तु कार्यत्वज्ञानमित्साधनत्वज्ञानं बलवद्विदित-
ननुबन्धित्वज्ञानं चेति यथायथम् प्रवर्तकमिति भेदः
विस्तरस्तु व्याकरे दृश्यः ।

कार्यं पुट पु० कार्यं कर्त्तव्ये कर्माणि न पुटति पुट-क्षेपे
क० त० । इन्द्रपणके शतवृत्ते श्वनर्थकरे वि० सेदि० ।
कार्यं प्रदेष पु० कार्यं ग्रहिणत्वनेन प्र+दिप-करणे षञ्
दैत० । आलस्ये राजनि० आलस्येन हि कार्यं द्वेषा-
त्तस्य तथात्वम् ।

कार्यशब्दिक ति० कार्यः शब्द इत्याह ठक् । कार्यः
शब्द इति शब्दके नैयायिके तेन शब्दस्थानित्वस्य स्लोका-
रात्तस्य तत्वात् ।

कार्यसिद्धि स्तो कार्यस्याभीष्टस्य सिद्धिः । १। अभीष्टसिद्धौ
“चित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरुक्त्या शक्ते कृताये भयम्” इति०
त० खड्गनयकने । २। कर्तव्यकर्म्मनिष्पत्तौ नील० ता-
जकोक्ते २। सहस्रभेदे च तत्र हि “पुण्यं गुरुज्ञानयशोऽय-
मितम्” इत्युपक्रमे “स्यादन्यकर्मसमिपक् त्व कार्यसिद्धिः”
इत्यादिना पञ्चाशत् सहस्रानि विभज्य “स्यात् कर्म-
सिद्धिः सततं (दिवानिशोः) विप्रोध्य मन्दं सितात् स्यात्,
विवाहसङ्घ” इत्यनेन तदानयनप्रकारोद्दिष्टः तथा च
वर्षलग्नकालिकस्फुटं शनिं शुक्रस्फुटात् त्वज्ज्ञा लग्नयोगे
तत्सहस्रस्फुटं भवति इयंस्तु भेदः शोध्यमन्दशुद्धायय
शुक्रयोर्मध्ये यदि लग्नस्फुटं न भवेत्तदा राशौ एकाह
योगः कार्य इति । तत्फलं च तत्रैवोक्तं यथा “कार्य-
सिद्धिसङ्गमं युतं शुभं ईदृशमृगलम् जवपदम् ।
सङ्करेऽयं शुभपापद्विभक्तं ज्ञेयतो जय उदीरितो बुधः”

कार्या स्त्री ज-यत् । कारोष्ठे राजनि० ।

कार्याधिप ण० ईत० । ज्योतिषोक्ते १। व्यापाररूपकार्य-
स्थानाधिपे लग्नावधिकदशमस्थानाधीश्वरे । २। कार्या-
ध्यक्षे च । कार्याधोशादयोऽप्यत्र ।

कार्यान्वित ति० कार्येण कर्तव्येनान्वितः । १। कार्ययुक्ते
२। कार्यताबोधकपदप्रतिपादाधीनिते च । भीमांसकनने
कार्यान्विते एव शब्दस्य यथा शक्तिस्तथा पूर्वपक्षविधवा
शब्दवि० निरुक्तिं यथा

“नन्वर्थवादानां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं कार्यान्वित
एव पदानां शब्दधारणात् वृद्धव्यवहारादेव हि सर्वेषा-
माद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात् ।
तथाहि प्रयोजकवाक्योच्चारणान्तरं प्रयोज्यस्य वृद्धस्य
प्रवृत्तिप्रपन्नमानोबाहः प्रोक्षावकायोच्चारणस्य प्रयोजन-
जिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च
प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमेव प्रयोजनसवधारयति नचाकिञ्चित्
कुर्वतस्तादर्थ्यं सम्भवतीति च तज्जन्यं प्रवृत्तवृत्तं कार्यता-
ज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्यताज्ञानस्य
हेतुत्वाधारणात् मान्यतः प्रवृत्तेः कार्यताज्ञानावृद्धत्वात्,
नचैवं शब्दस्य स्वार्थज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वम् । स्वप्र-
वृत्तौ बाधेन शब्दाहितविशेषस्य कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वेना-
नधारणात् । ज्ञाने च प्रवृत्तादिना नोपायकत्वदर्श-

नात् शब्दोऽपि कार्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्य तत्रैव शक्तिं
कल्पयति उपस्थितत्वात् । पञ्चादावापोडारेण क्रिया-
कारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेण शक्तिं स्पष्टाति
प्रथममद्वितीयसामान्यशक्त्यनुरोधात् । अथ यद्यपि वृद्धव्यव-
हारादौ कार्यान्वितधीरनुमिता तथाप्यन्वतभावशक्त्यैव
कार्यवाचकपदसमभिव्याहारादकाङ्क्षादिमहिम्ना कार्या-
न्वधीसम्भवाच्च कार्यामेऽपि शक्तिः परम्परयापि
शब्दस्य कार्यान्वितज्ञानात्कूलत्वादार्थापत्तावन्वयोपपत्ति-
रपि । अथशुद्धाकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्याशक्त्यावपि ।
तद्व्यतिरेकादन्विताभिधानव्यतिरेकनियमात् सति चाका-
ङ्क्षादौ कार्यत्वव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न
काप्यसि । अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावपि शक्तिः
स्यात् । संस्कारादेव व्याप्तिरामदर्शनाच्च तर्हेत यद्, तदा
कार्यवाचकपदादेव कार्यान्वितत्वम इति किं शक्त्या
वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्यान्वितज्ञानं वदमिति तत्र
शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोपस्थापितेनैवान्वयबोधदर्श-
नाच्छाब्दमन्त्रिधेरन्वयव्यतिरेकत्वकल्पने हारमित्यादौ शब्द-
एवाध्याहृतेत । कश्चिदसंपूर्णवाक्ये वृद्धव्यवहाराद्यव्युत्-
पत्तेः शब्दसन्निधिं व्यभिचरतीति चेत् तर्हि सिद्धार्थ-
ऽन्वयप्रतीतिदर्शनात् कार्यत्वमपि व्यभिचारि । न च तत्र
लक्षणा, बाधकाभावात् । शक्तिकल्पनभिराहृत्यत्र लक्षणा-
मता । इह तु लघीयस्या उभयसाधारणपदाद्येमात्र-
शक्त्या मुख्यस्वीचितत्वात् । किञ्च कार्यवाचिच्छिडादी-
नामाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमपश्यं वाच्यम्
अतोऽप्येवमात् पदान्तराणामपि तत्वात्तस्य लक्षण-
दितिः सैवं, व्यवहारहेतुतयानुमिते हि कार्येऽन्वितज्ञाने-
ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमधारयति
न परम्परया, साक्षात्त्वसौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे पर-
म्परया अन्यथायत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वित-
ज्ञाने, पदार्थज्ञाने वाऽप्रवृत्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेन
तयोरनुपस्थापनात् । न चान्वितज्ञानशक्त्यावपि परम्परया
कार्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्पयतां, बाधवात्,
न तु विविदज्ञाने शक्तिरन्वयत्वत्वादिति वाच्यम् अर्था-
पत्तेः साक्षादुपपादकत्वात्विषयकत्वेन स्मृनाधिकार्याह-
कत्वात् । साक्षादुपपादककार्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्पयते
लिङ्गादीनां शक्तेरकल्पनादन्वयत्वस्याप्यभावात् ।
यादाव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । किञ्च प्रवृत्तिकारणतयोप-
स्थितं कार्यान्वितज्ञानमपङ्कायात्पस्थितान्वितज्ञानमात्रे

शक्तिकल्पनमयुक्तं हेतुभावात् उपस्थित्यन्तरे गौरवात् ।
 अथ कार्यान्वितज्ञानोपस्थितावायन्वितज्ञानमप्युपस्थित-
 मिति लाघवात् कार्याशमपहायान्विते शक्तिर्गृह्यतामिति
 चेत् न ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, नाथे ।
 अन्यच्च कार्यान्विते ज्ञानमन्यदन्वितज्ञानं प्रियमेवेति ज्ञान-
 भेदात् । तदुक्तमभाववादे, “अन्यदभूतलक्षणं अन्यच्च
 घटादुद्भूतलक्षणमिति” अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्ति-
 पक्ष इति गौरवमेव लघुनि शक्तौ सम्भवत्यन्यलभ्यं शुरु-
 न, युगपदुपस्थितौ तथात्वात् । न च तस्याप्यनुपस्थितिः
 पुरुषविशेषदोषात् सर्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ तथानवगमात् ।
 तथापि न कार्यान्विते शक्तिः कार्यावाचिलिङादीनां
 व्यभिचारादिति चेत् न सर्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधी-
 जनकत्वात् तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतान्वित
 स्वार्थकार्यप्रतिपादकतया वेति । एवं कार्यान्वितव्युत्पत्तौ
 स्वामनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वम् ।
 तयोचोपजीव्यप्रथमभावि कार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन विध्य-
 न्ततावपि कार्याध्याहारः । क्वचित्तथा क्वचिदसंशयः
 इति सिद्धार्थेन्यप्रतीतिदर्शनादुत्तरकालमन्वितमात्रे
 शक्तिरेव कल्पयतां प्राचीनकार्यान्वितज्ञानं बाध्यतामि-
 त्यप्यतएव निरस्तं पूर्वं कल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गाच्च ।
 उत्तरकालभावि सिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेरन-
 न्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजी-
 व्यव्याघाताच्च । अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति
 तथाहि उपलब्धचैतन्यजन्मा बालस्तादृशेनैव वाक्ता-
 हारेण चैतन्यभीषं गतः-चैत ! एतस्ते जात, इति वाक्ता-
 हारवाक्यं श्रुत्वा चैतस्य सुखप्रसादं पश्यन् ओतुर्हर्ष-
 मनुमिनोति । हर्षाच्च तत्कारणं एतज्जन्मज्ञानं कल्पयति
 उपस्थितत्वात् उपपादकत्वात् अचोपस्थितौ गौरवाच्च
 तत्र वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत् न
 हर्षहेतुनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन एतज्जन्म-
 ज्ञानस्य बालेनानुमादित्वमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परि-
 शेषयितुमशक्यत्वात् । अथ एतज्जन्मज्ञानाव्यभिचारि वृद्धि-
 आह्लादिक्रियाविशेषदर्शनात् एतज्जन्मज्ञानानुमानमिति
 चेत् तर्हि एतस्ते जात इति वाक्यं तत्तत्क्रियाकर्तृव्यता
 परमेवेति कार्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो
 गृह्यते तदुत्तरकालं एतज्जन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः
 कार्यां लहति । यत्नापीह सङ्कारतरौ पि कोरौ-
 तीति प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यादिभिरव्युत्पत्ति-

स्तत्वापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्विका कार्यान्वित
 एव युक्ता पिकपदशक्तिः । पूर्वं नापहृतेति चेत् तत्वापि
 पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्यान्वित एव व्युत्पत्तिः
 उपजीव्यजातीयतया च तस्यावलम्बनम् । किञ्चेदस्य पदं
 कार्यान्वितज्ञानशक्तम् पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः विशेषः
 स्वार्थः परं नाभिगतः स इदानीं सुहृदुपदेयादिभिरव-
 गम्यते । अतः सिद्धप्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्तकज्ञान-
 जनकता तच्च क्वचित् मालात् क्वचित् परम्परया, कार्या-
 न्वयात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकमिति । यत्र पुराण-
 भारतादिपाठे फलवृत्तिरस्ति तत्त्वार्थवादकस्यतविधि-
 शेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वेन तेषामिति परम्परया कार्या-
 न्वयात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं स्वरूपाख्यानपराणान्तु
 काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गाप्येव संसर्गव्यवहारो न
 संसर्गपक्ष इति ।

तदेतन्मतं पूर्वपक्षत्वेनोक्ता मणिकतां निराकृतं यथा-
 “अलोच्यते घटमानयेति वाक्यवृत्तानन्तरं प्रयोज्यस्य घटा-
 नयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्यताज्ञानमनुमितिं बालेन,
 नतु कार्यान्वितज्ञानं प्रवृत्तिविशेषे तस्याऽहेतुत्वात् विषया-
 दिपदशक्तिपक्षे तस्यानुपयोगाच्च तत्र च ज्ञानविशेषे घट-
 मानयेति वाक्यविशेषस्थानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमव-
 धार्य घटपदद्वितीयापातविधिप्रत्ययानां प्रत्येकावापोडा-
 रेण घटकर्मत्वानयनकार्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमव-
 गम्य शक्तिं कल्पयति । पञ्चात्मवृत्तिसामान्येनानुमित
 कार्यतान्वितज्ञाने वाक्यमात्रज्ञानान्यलभ्यत्वेन कार्याशमप-
 हायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति नतु प्रथमं वाक्य-
 मात्रस्य कार्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनम् ।

अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्ति
 मात्रानुमानं न तदु कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र
 वाक्यमात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदु-
 त्तरं विशेषयोः कार्यकारणभाव इति चेत् न
 प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं बालस्य
 क्रमयो भवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिपक्षस्य तेन
 विनापि सम्भवात्, न च तदनुमानसामर्थ्ये तदा वृत्तिरिति
 वाच्यम् तदा व्याप्रादिष्टतौ मानाभावात् सामान्ययोः
 कार्यकारणभावपक्षो विशेषयोस्तथात्वपक्षे हेतुरिति चेत्
 न विशेषयोरन्यव्यतिरेकाभ्यामेव तदुपहृतं यथा
 धूमवज्जि विशेषयोः कार्यकारणभावपक्षे तत्सामान्ययोरपि
 हेतुहेतुमद्भावो भासते अन्यथा न सङ्गर्शनगम्या व्याप्तिः

स्यात् तद्यात्वापि । विशेषयोः कार्यकारणभावतुल्यविशेष-
नेद्य एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत् न प्रत्यक्षेण
विशेषपक्षे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते । प्रकृते च
कार्यविशेषेण कारणविशेषोऽनुमितो न सामान्यमिति न
युगपदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्यकारणभावात्
सामान्यशोरपि तद्यात्मधारयतीति चेत् तर्हि विशेषयोः
कार्यकारणभाववगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथमं
कार्यान्विपदविशेषशक्तिपक्ष एव स्यात् निष्प्रयोजन-
कत्वेनानन्तरानुमितौ मानाभावात् । यद्वोक्तं प्रवृत्तिकारण-
तयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपह्वायान्वितज्ञानं कल्पयित्वा
तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तम् उभयथा गौरवादिति तत्र कार्या-
न्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्व्यापकत्वाच्च तस्य ।
अतस्तत्रैव शक्तिपक्षो न कार्यत्वांगेऽपि । अतएव घटवद्-
भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति तद्विषयं तज्ज्ञानमभावात्
व्यवहारकारणं त्वया स्वीकृतम् । अस्त्येवं किन्तु तदुपस्थिता-
वस्थान्वितज्ञानत्वं न विषय इति तस्योपस्थित्यनन्तरं कल्प-
मिति चेत् न कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वं विशेष्यमिति
तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसाम्योतो
विशेष्यभानावश्यकत्वात् । अथ ग्रान्यज्जातिज्ञानमन्यच्च
जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपह्वाय जातिज्ञानं
कापि नोपस्थितमिति न तव जातिरेव पदार्थः स्यात् ।
जातेः केवलोपस्थितौ च न व्यक्तिमानसंविदेष्टव्यम् ।
अथ जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौर-
वात्, व्यक्तेरनन्यत्वमभ्यत्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्य-
तावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्वं लाघवादि चेत् तर्हि
तत्त्वम् । न च युगपदुपस्थितौ लाघवावतारः । नचाल युग-
पदुपस्थितिरिति वाच्यम् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयकत्व-
नियमात् । किञ्च ममेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं
प्रवृत्त्या स्वरकारणत्वं नानुमितमतस्तत्र शक्तिं स्पष्टीयात् ।
साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः, ममेदं कार्यमिति
ज्ञाने तस्य साक्षादुपपादकत्वात् । अथेदं कार्यमिति
ज्ञानमगच्छेत् परस्परवानुमानद्वारा ममेदं कार्यमिति
ज्ञानमगच्छेत्तदन्यत्वमभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तर्ही-
तरान्वितज्ञानमगच्छेत् कार्यशक्तपदसमव्यवहारेण कार्या-
न्वितज्ञानसम्भवादन्यत्वमभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति
तत्त्वम् । नन्विदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्तकं
कर्तव्यप्रयोजकशब्दशेषविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिस्त्वनं
सहकारित्वेन नातिप्रसङ्गः न च सहकारिणित्वेन

कार्यानुत्पादे साक्षात्कारधनत्वं निवर्तते इति चेत् न
लाघवेन ममेदं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः । यथा च
भविष्यद्विषया कर्तव्यतामितिस्तथोक्तमधस्तात् । अपि च
वाटशस्य पुरुषस्याभिगीतकृतिसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति
धीर्न प्रवृत्तिहेतुः कृतक्रियमाणविषयकृतिसाधुताज्ञानस्य
सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छानुत्पादकत्वात् इच्छायाः
स्वरकारकधीसाधुत्वेन ज्ञया साधयामीतीच्छायाः स्व
कल्पनान्तरभविष्यत्तारूपकृतिसाधुताधीजन्यत्वाच्च । अपि
चास्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारण-
ताबोधोपात्तत्वं शक्तिपक्षः तथापि पश्चादावापोद्गारेण
पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात्
न तु कार्यत्वांगेऽपि गौरवात् अन्यत्वमभ्यत्वाच्च । नचैवं
प्रथमं प्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधकस्य तन्मूलककार्यान्वि-
तशक्तिपक्षस्य च बाधः स्यादिति वाच्यम् इदत्वात् अन्यथा
सिद्धिमपहरतो हि बालस्य स (बाधः) भूत इति तस्यावब-
धत्वात् गौरवान्यत्वमभ्यत्वेनैकसङ्गतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य बल-
वत्त्वात् नचोपजीव्यवाधाच्च तथा प्रत्येतीति वाच्यम् उप-
जीव्यत्वे मानाभावात् देवादि प्रथमं तद्वृत्तं न तु पद-
विशेषशक्तिपक्षे तस्य हेतुत्वम् तेन विनापि तत्त्वमभावात् ।
न च प्राथमिकत्वेन बलवत्त्वं, व्यभिचारात् । नापि सर्वैः
प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वम् । सर्वेषां शरीराहं-
प्रत्यये, चन्द्रारकादिपरिमाणस्य सर्वैरत्यल्पपक्षे च व्यभि-
चारात् । अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः
स्यादिति निरस्तम् । यत्नानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा
बलवत्त्वं पूर्वकल्पनायास्तत्र तद्यात्वात् । किन्तु प्रथमं
कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परोदासीनं कारण-
त्वमात्रं स्पष्टते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वयव्यति-
रेकादेरुभयविशेषसाधारणत्वेन तद्व्याप्यकत्वात् । उक्त-
मोऽपि बाधकभावनिश्चयसङ्गतोनिश्चयकः । नचाऽ-
न्यत्वमभ्यत्वाच्च बाधकस्याभावमापाततः स्वतो दर्शनमात्रेण
बालो निश्चेतुमर्हति अतएव प्रामाण्यस्योत्कर्षकत्वेऽपि
बाधकभावनिश्चयादेव निश्चयः । अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा
साक्षात्परम्परासाधनं वेत्त संशयः कापि न स्यात् ।
यच्च हर्षहेतुं बहूनां सम्भवादित्यादि तत्र स्वतो स्पष्टीत
हर्षहेतुस्त्वपानादिर्बाधावतारः अन्यस्य हर्षहेतोरप्युच्यते ।
उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजकज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन
कल्पनात् । अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति
शङ्कायां कथमेवमिति चेत् एवमर्हि कार्यान्वितज्ञानेऽपि

यत्किं न्दत्ते प्रयोज्यज्ञानहेतुर्ना वदत्वात् । अन-
न्यथासिद्धशब्दानुविधानस्य च तद्व्यत्यात् अन्यपिज्ञान-
स्याज्ञानाच्च ज्ञानेऽपि वा तदुपस्थितिनियमे मानाभावात्
सन्देहाभापोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यकाकतालीयसम्बन्धस-
वादानुमितिबहुषेण लिङ्गेन पुत्रजन्यज्ञानानुमानसम्भवाच्च ।
नवाभासत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे तद्वेतुशक्तिपक्षो भ्रमः,
विषयस्य तथाभावेन तयोर्व्यवर्थात् । यथा कश्चित्
स्त्रलसञ्चाराधिष्ठितं दाक्षपुत्रं घटमानयेति निदुङ्क्ते
स च तमानयति तदा चेतनव्यवहारादिवत् तद्विधी-
बालो व्युत्पद्यते-इयं क्रिया, कतिजन्या, सा ज्ञानजन्या,
ज्ञानं तद्वाक्यजन्यमित्यनुमितिपरम्परायाः भ्रमत्वेऽपि तद्वेतु
शक्तिपक्षः तद्व्याख्यशब्दबोधश्च यथार्थ एव विषयस्य
तथाभावादिति सिद्धः भिन्नार्थे शक्तिपक्ष इति । अतएव
“यच्च दुःखेन सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरम् । अमिला-
पोपपन्नञ्च तत् सुखं सःपदास्यदम्” इत्यर्थवादोपस्थिते
सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिपक्षः” ।

कार्यिन् लि० कार्यमस्यस्य इति । कार्यशुक्ते २ कार्यार्थि-
नि (उमेदार) व्याकरणोक्ते शब्दादेशस्थानिनि च
“कार्यमनुभवन् हि कार्यं निमित्ततया नाश्रियते”
परिभा० । अत्र कार्यार्थिनि निर्द्देशात् “एकाक्षरात् कृतो-
जातेः सप्रस्याञ्च न तौ (इनिठनौ) कृतौ” इत्युक्तिरप्य-
नित्या । ततः सतृप् मस्य वः । कार्यवत् । ठन् कार्यिक-
तत्वात् लि० । तत्र इनौ सतृपि च स्त्रियां ङीप् ।

कार्पाकेय पुंस्त्री लजकस्यैरपत्यं वा० ङ् । लजकपैरपत्ये
अपिभेदे स्त्रियां ङीप् “कार्पाकेयीपत्वात् कार्पाकेयीपुत्रः”
शत० ब्रा० १४, ६, ४, २२, वेद वंशवर्णने ।

कार्पाश्चोय लि० लयाच्चेन निर्द्देशादि लयाच्चा० चट्ठरथ्यां
ङ् । लयाच्चेन निर्द्देशादौ ।

कार्पाश्री स्त्री लय-स्वार्थे णिच्-भावे मनिन् कार्पाश्री तत् राति
रा-क गौरा ङीप् । श्रीपथीष्ठले कर्कः २ गार्पाश्रीष्ठले भरतः ।

कार्पा न० लजस्य भावः ष्यञ् । लजत्वे “निर्वन्धसञ्जातकृपार्थ
कार्पाश्च” रघुः । स्वार्थे ष्यञ् । २ लगे श्यालङ्गे,
३ लङ्गे (डेयो) ङ्गे ५ कङ्गुरे च पु० राजनि० ।

कार्पा लि० कपिः शीलमस्य लङ्गा० णः । कपिगोले लपीगोले भरतः ।

कार्पापण पुंन० कर्पादेस्व स्त्रियां वा अण् । तेन व्यापण्यते
व्या+पण्य-कर्पाणि च । अथगीतिरसिके तान्त्रिके कर्पा
“कार्पापणस्तु विज्ञेयः कार्पाकस्तान्त्रिकः पणः” मनुः ।
१ षोडशपणात्मके पुराणे (काङ्गन) इति ख्याते मानभेदे ।

“भाषः षोडशभागस्तु ज्ञेयः कार्पापणस्य तु । काकिनी
(वुडि) त चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता । पञ्चनद्याः
प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी । कार्पापणप्रमाणस्तु तद्वि-
बद्धम् (परिभाषितम्) इहैव तत्” कात्या० श्रु० षोडशेऽथल हेमा-
द्रौ विंशतीति पाठः । अतएव “हाविंशत्पणिकागावो वत्सः
पौराणिकोभवेत्” कात्या० श्रु० पुराणद्वयवाच्यहाविं-
शत्पणानां गेभूत्यत्वेनाभिधानम् । “अथगीतिभिर्विराट्कैः
पण इत्यभिधीयते । ते षोडशः पुराणं स्थात् रजतं सप्त-
भिस्तु तैः” भविष्यपु० । “कार्पापणकमुखा हि दरिद्राणां
प्रकीर्त्तिता” प्रा० त० । “कार्पापणं भवेद्दुःखो वद्वान्यः
प्राकृतोजनः । तत्र राजा भवेद्दुःखः सङ्कलमिति धारणा”
“समुत्सृजेद्राजभार्गं यस्त्वमभेध्यमनापदि । स ह्यौ कार्पा-
पणौ दद्यात्” मनुः । “कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः
प्रवर्तते । पणो निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः पलम् ।
इति नारदोक्ते श्दक्षिणदेशप्रसिद्धे पूर्वदेशप्रसिद्धपण
परिमाणे च । कार्पापणेन क्रीतः टिठ्ठ् वा प्रतिरादेशश्च
इदुञ्चारणार्थः कार्पापणिक पले प्रतिक तत्क्रीते लि०
स्त्रियां ङीप् । कार्पापणिको प्रतिको अर्धवर्षपूर्वात् द्विगोच
तस्य वा लुक् । अर्धवर्षकार्पापण अर्धवर्षकार्पापणिकं
सार्धकार्पापणक्रीते एवं द्विकार्पापण द्विकार्पापणिकं
कार्पापणद्वयक्रीते लि० । पश्चादिपाठात् स्वार्थे ण् ।
कार्पापण कार्पापणसंघजोविपु लि० व० ५० ।

कार्पा लि० कर्पातीति कर्पाः ततः स्वार्थे वा० ङ् । १ कर्पाण-
शीले २ अन्नगंतमलापनेतरि । “कार्पाश्री सप्तदश
त्वा जित्वा उच्चयाभि” यजु० ६, २८ । कर्पातीलेपंगीलः
कार्पाः अन्नगंतमलापनेतासि” वेददे० “कार्पाश्री त्वाङ्
शमलमेवासायपलावयति” तैत्ति० ।

कार्पाक लि० कर्पां नित्यमर्हति छेदा० ङ् । १ नित्यकर्पां हं
कर्पां क्रीतः ङ् । १ कर्पां क्रीते । तत्परिमाणमस्य ङ् ।
२ कर्पापरिमाणयुक्ते । कर्पाः कर्पां शीलमस्य ङ् । ३ लङ्गे
हेमच० । स्वार्थे ङ् । ५ कर्पापरिमाणे । “तान्त्रिकः
कार्पाकः पणः” मनुः ।

कार्पा न० लङ्गस्य भाषः ङ्गा० ष्यञ् । लङ्गत्वेपले इमनिच्
लङ्गिमन् तत्वात् पु० । धित्वात् स्त्रियां ङीप् यलोपी ।

कार्पा लि० लण्यस्येदम् अण् । १ लण्यस्यगमनिनि । “कार्पाश्रीरव-
वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः” मनुः । २ लण्यद्वैपायन-
सम्बन्धिनि च । “कार्पां वेदमिमं विद्वान् व्यावयित्वा र्चम-
न्नुते” भा० आ० प० १ अ० । लण्योदेवतास्य अण् । ३ लण्यस्य-

विष्णु देवताके हविरीदौ लि० । "कार्णव पत्रिणा शत्रुः
स भिन्नहृदयः पतन्" रघुः । ४ गतावर्था स्त्री राजनि०
कार्णाजिनि पु० ज्ञणाजिनस्यैरपत्यम् इज् । ज्ञणाजिनस्यै
रपत्ये "कुलमत्रिमिति कार्णाजिनिः" कात्या० श्रौ० १, ६, २२
कार्णाजिनं पु० ज्ञणस्य व्यासस्य गोत्रापत्यम् नडा० ब्राह्मणे
वासिष्ठे च शिष्ये फक् । ज्ञणस्य व्यासस्य गोत्रापत्ये
ब्राह्मणे २ वासिष्ठे च ।

कार्णाजिनस्य न० ज्ञणस्यायस्यैविकारः अण् । ज्ञणाजिनस्य
विकारे "कार्णाजिनसमलङ्कारः परिग्रह्या च नित्यः"
मनुः । स्त्रियां ङप् । "अभिः कार्णाजिनो दद्यात्" मनुः ।
कार्णि पु० स्त्री ज्ञणस्यापत्यं बाह्या० इज् । ज्ञणस्य व्यासस्यापत्ये
शुकदेवे । "युगपस्तृणपः कार्णिर्नन्दित्वरचक्षया" भा०
श्रौ० १२२ अ० अर्थापकीर्तने । श्रौ० शिष्ये कामदेवे च ।
"वा च तं वर्धयामास कार्णिं कमललोचनम्" हरि०
१६२ अ० । अस्त्युत्पत्तिकथा कामदेवे उक्ता ।

कार्णान् न० ज्ञणस्य भावः इडादि० अज् वा । १ ज्ञणत्वे
ज्ञणस्य गोत्रापत्यम् गगो० यज् । ब्राह्मणवासिष्ठे ज्ञणस्य
व्यासस्य गोत्रापत्ये पु० स्त्री स्त्रियां ङोप् तस्य ज्ञातः
कल्या० अण् । कार्णं ज्ञणगोत्रापत्येच्छात्वे स्त्रियां ङोप् ।
कार्णान् न० कर्षणत्वे जप-स्वार्थे शिच्-आधारे मनिन् । १ युजे
तत्र हीतरेतरं बोधाः कर्षणीति तस्य तथात्वम् । "कार्णान्
वाजी न्यक्रमीत्" क० ८, १, १६ । "कार्णान् कार्णं युजम्"
भा० । ततः भावे मनिन् । २ कर्षणे च ।

कार्णरी स्त्री जप-शिच्-मनिन् कार्णं कर्षणं राति ददाति
रा-क गौरा० ङोप् । श्रीपर्णीवृक्षे तस्याः विकारः यत् ।
कार्णार्थं श्रीपर्णीवृक्षावयवे । "पालाशवैकङ्कतकार्णार्थं
वैल्वान्" कात्या० श्रौ० २, ८, १ । कर्षभाष्ये कार्णार्थेति
पाठस्यापि दृष्टत्वात् तालव्यमध्योऽपि तलार्थे ।

कार्यं पु० कृष्यतेऽसौ जप-अज् स्वार्थे अज् । शालवृक्षे अमरः ।
काल कालोपदेशे (इत्यस्य कालनिश्चयार्थोपदेशे) अद्०
बु० उभ० सक० सेट् । कालयति ते अवकालत्-त,
कलयाम्-बभूव-ज्जास-चकार-चक्रे । कालविधति-ते
काल पु० ईपदलति अल-अच् कोः का । १ ज्ञणवर्ण
तस्य वर्णेषु ईषदुभूषकत्वात् तथात्वम् । अल्लवर्णे
अर्थे आद्याच् । २ तद्वर्णं युक्ते लि० । ३ लोके न० वाव-
सति । भातयु तस्य ज्ञणत्वात् तथात्वम् । ४ कलो न०
राजनि० । ५ कालोयके गन्धद्रव्यभेदे न० गन्ध० । दयो-
र्गन्धद्रव्येषु ज्ञणत्वात्तथात्वम् । ६ कोकिले पु० स्त्री०

राजनि० तस्य पक्षिषु ज्ञणत्वात्तथात्वम् स्त्रियां ङोप् ।
७ राजे द्रव्यविलोके एकसमर्द्धे (कालकसेन्दा) इत्ये च
पु० राजनि० । १० शनिपक्षे मेदि० ज्ञणत्वात्तस्य तथात्वम् ।
कलयति सर्वं बु० कल-अच् "कालसमयवेलास्त्रिति" पा०
निर्देशात् नि० उपधादर्थः । ११ वमराजे १२ मङ्गाकावे
शिवे मेदि० । १३ परमेश्वरे "कालोऽस्मि लोकलयतु-
प्रवृत्तः" "कालः कलयतामहम्" इति च गीता "कृतः
सुदर्शनः कालः परमेशो परिग्रहः विष्णुसः । "त्वयि म-
योऽयं भगवान् कालात्मा कालकलहभुः" सू० सि० ।
स्वनामख्याते परत्वापरत्वधीकृते न्यायादिमतविद्दे
१४ द्रव्यभेदे । तद्विरूपणं कथादस्त्रत्वे उपस्तरवृत्तौ च यथा
"अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं" चिप्रमिति काल-
लिङ्गानि" क० सू० ।

"इति शब्दो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथा-
चापरमिति प्रत्ययो युगपदिति प्रत्ययः चिरमिति प्रत्ययः
चिप्रमिति प्रत्ययः काललिङ्गानोत्वर्थः । अपरस्मिन्नपर-
मित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं, तेनायमर्थः-बहुतर-
तपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मनि स्वरिरे युवानमवधिं कृत्वा
ऽपरत्वसम्पद्यते तच्चापरत्वमसमाविकारणसामेयम्, न च
रूपाद्यसमाविकारणं व्यभिचारात् त्वयाणां गन्धादीनां
वायौ परत्वादनुत्पादकत्वात् स्पर्शस्याप्युष्मादिभेदेन भिन्नस्य
प्रत्येकं व्यभिचारात् न चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य
विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरिस्सन्दानाच्च व्यधिकरण-
त्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमाविकारणं परिशि-
ष्यते तच्च द्रव्यं पिण्डभाजं गडोभयसंयुक्तं विभु स्यात्
आकाशस्य तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचिदपि भेदमिषातात्
सर्वभेरीयु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः । तथाच कालस्यैव भात-
शब्दसंयुक्तस्य पिण्डेन संयोगोऽपरत्वासमाविकारणं
काल एव भातं गडुक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्त-
रधर्मेण द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यापत्त्यतिरिक्तसंज्ञक-
धामिलत्वात् अन्यथा वाराणसीस्थेन महारजनारुणिष्ठा
पाटलिपुत्रेऽपि स्फटिकमणेरारुण्यप्रसङ्गात् । कालस्य तु
तत्स्वभावतयैव कल्पनादयमदोषः । कावेनापि रागसंक्रमः
कथं न इति चेत् नियतक्रियोपनायकत्वेनैव तत्त्वज्ञेः एवं
स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि परतोत्पत्तिर्निरूपणीया । युग-
पदिति युगपज्जायन्ते युगपतिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति
इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्यगगौ
एकस्मिन् सूर्यगतवर्षाच्छतकाले इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव

सूर्यगतयो विशेषणतामनुभवन्ति । न च स्वरूपप्रत्ययासन्ना
एव ताः तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्या विशेषण
प्रापकं यद् द्रव्यं स कालः" उपस्मरदतिः ।

"ननु निश्चित कालः स तु नित्यो द्रव्यं वेति न
प्रमाणमत आह" ।

"द्रव्यत्वमित्यत्र वायुना व्याख्याते" क० सू० ।

"यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च
नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः" उप० ।

"तथापि सन्तु बहवः काला इत्यत आह" ।

"तत्त्वभावेन" क० सू० ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्यथः । चिरादिप्रत्ययानां
काललिकानां सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेष
लिकभावात् सत्तावदेकत्व कालस्येत्यर्थः । नन्वेव लक्षणव-
स्तुर्नयामदिशाहोरात्रपत्रमासवर्षयनसंवत्सरादिभेदेन
भूयःसः कालास्तु कथमेकः इति चेन्न भेदभानस्य उपा-
धिविशेषनत्वात् यथा एक एव स्फुटकमण्यर्जवाता-
पिताद्युपाध्यपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः
सूर्यस्येन्द्राद्यच्छेदभेदेन तत्तत्कार्यवच्छेदकभेदेन च भिन्न इव
भासते इत्युपगमात् तत्राच कालोपाध्यव्यापकः कालो-
पाधिः स्वाधेयकादावित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो
वा लघुः प्रतिक्षणं कस्याचिदुत्पत्तेः कस्याचिदिनाशदेत-
दध्यसेयम् । लघुद्वयञ्च लघु इत्याद्यागमप्रसिद्धम् । ननु
तथाप्यीतानागतवर्तमानभेदेन कालत्वस्तु, अभूयते हि
"त्रैकात्म्यसंपावर्त्तते" "त्रैकात्म्यमिद्विः" इत्यादेति चेन्न
त्रैकत्वव्याहारात् येन हि वस्तुना यः कालोऽवच्छि-
द्यते स तस्य वर्त्तमानः यत्प्रसंगभावेन यः कालोऽवच्छि-
द्यते स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रसंगेन यः कालोऽवच्छि-
द्यते स तस्मातीतकालः तथाचावच्छेदकत्वत्वाधीनः काल-
त्वव्यवहारः" उपस्मरदतिः ।

"इदानीं सर्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह" ।

"नित्येषुभावादित्येषु भावात् कारणे कालाख्ये-
ति" क० सू० ।

इतिवद्भो हेतौ इतिहेतोः कारणे-सर्वोत्पत्तिमतुकारणे
कालः इत्याख्या । हेतुमाह नित्येषुभावात् अनित्येषु
भावादिति नित्येषु आकाशादिषु दुर्गमपञ्जातः चिरजातः
क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात
इत्यादिप्रत्ययस्यभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्या-
दिप्रत्ययानां भावात् अनव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल

इत्यर्थः । न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययवलात् कालस्य सर्वो-
त्पत्तिमत्तिमितिकारणत्वम् अतः पुष्पफलादनी हेमनि-
क्षवा निलमाहपेयमादिमज्जवल देव तदध्यसेयम् उप० ।
भाषासक्तः पल्लोश्च भूमेरेण तन्निर्णयो यथा

"अन्यानां जनकः कालोजगतामाश्रयोमतः ।"

"परापरत्वधातुः लघादिः स्यादुपाधितः" भाषा ।

"काले" निरूपयति अन्यानामिति तत्र प्रमाणं दर्श-
यितुमाह जगतामिति तथाहि इदं नो घटइत्यादिप्रतीतिः
सूर्यपरिस्फन्दादिकं यदि विषयीकरोति तदा सूर्यपरि-
स्फन्दादिना घटादेः सम्बन्धोवाच्यः स च संयोगादिर्न
सम्भतीति कालएव तत्त्वत्वव्यवहारः कल्प्यते इत्यञ्च
तस्याश्रयत्वमपि सम्यक् । प्रमाणान्तरं दर्शयति परापर-
त्वेति परत्वापरत्वबहुरसाधारणं निमित्तं कालएव पर-
त्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयोलाघवादतिरिक्तः
कल्प्यतइति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ लघादि-
नमासाद्यादिभ्यभेदेन स्यादत आह लघादिरिति काल-
स्वेकोऽपि उपाधिभेदात् लघादिव्याहारविषयः । उपा-
धितु स्तत्त्वविभागगमभावावच्छिन्नं कर्मा, पूर्वसंयो-
गावच्छिन्नविभागोवा पूर्वसंयोगावच्छिन्नउत्तरसंयोगाग-
भावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्मा वा । नवोत्तर-
संयोगानन्तरं लघव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्मा-
न्तरमत्वादिति । महाप्रलये लघादिव्यवहारोऽपि, तदा-
ऽनाशस्य ध्वंसेनोपपादनयः । दिवादिव्यवहारस्तु तत्त-
त्त्वलक्षणकूटरेवेति" स्मृतावली ।

तार्किकशिरोमणिना रघुनाथशिरोमणिना च पदार्थ-
निरूपणप्रकरणे "तत्र दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते"
इति वदता विभूतपक्षेकस्य कालस्य खण्डनं कृतम् ।
रघुदेवराजभट्टाभ्यां तद्विहितं ततः संक्षिप्य पदार्थतत्त्वसारे
च जयनारायणतर्कपञ्चामनेन दर्शितं यथा

"दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घटः
इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभूतिप्रयत्नत्वेनोपपत्तेः,
नच तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति
प्राच्यां घटः प्रतप्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट
इत्यादेरपि भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालादिगोरपि
बहुत्वाङ्गोकारप्रसङ्गात्, तथा च उपाधिभेदादेकयो दिवा
एकेन कालेन च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणांमुपपत्ति-
स्तथाऽस्याकमपि एकेनेश्वरेणाममानुमानाभ्यां सिद्धेन
सर्वेषामेव तादृशव्यवहाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति,

सूर्यक्रियादौ स्वसंयुक्तेष्वरसंयोगापनाशितत्वादिसम्बन्धेन घटादेः सत्त्वसम्बन्धेन तत्त्वसम्बन्धकतयाऽप्यतिरिक्तकालाद्यभिधेः । अथवा क्षणा एवातिरिक्ताः इदानीमित्यादिव्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मणः क्षणत्वासम्भवात् भाविकर्मणान्तरजन्यविभागान्तरप्रागभावावच्छिन्नस्य कर्मणः क्षणवृत्त्यादिस्थापितत्वेन तादृशस्योपाधित्वासम्भवात् नच विभागे स्वजन्यत्वं विशेषणीयम्, स्वान्तुगमादनन्तुगमापत्तेः, विभागजननादिदृश्यामुपाध्यन्तरस्य वाच्यतया तावताप्यनन्तुगमाच्च, एवञ्चोपाधीनामतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपार्थां लक्षणानामवश्याभ्युपेयतया तेरेव तादृशाः सर्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किमतिरिक्तेन कालेनेति ।

सांख्यभते तस्याः काशः न भवति न पृथक्कृतत्वात् न तदेतत्सांख्यस्वरूपाभ्युपेयार्थम्

“स्वच्छिदिकालोः स्वरूपात्” भा० ।

“दिकालावाकायादिभ्यः” सां० सू० ।

“नित्यौ यौ दिकालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव । अतो दिकालयोर्विभक्त्योपपत्तिः । “आकाशवत् सवेगतत्वं नित्यं” इत्यादिश्रुत्यङ्गं विभक्त्यं वाकाशस्योपपन्नम् । यौ तु स्वच्छिदिकालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादुपाध्यादुत्पद्येते इत्यर्थः आदिगच्छेनोपाधिप्रवृत्त्यादिति । यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव स्वच्छिदिकालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमनादेन वैशेषिकनये श्रुत्यस्य कार्यतावत् तत्कायेत्वमत्रोक्तम्” प्र० भा० ।

“अनुपदं दर्शयिष्यमाणमाधवपत्न्ये च वाचस्पतिभतेन कालखण्डनं” इति निष्क्रिभिकालखण्डनपरं तथाहि “उपाधिभिद्यते न तु तद्वानिति” सा० सू० उपाधिभेदेव धर्मिभेदासम्भवस्य व्यवस्थापनात् धर्मिणः कालस्य एकत्वेन उपाधिना भेदासम्भवात् उपाधिना नास्मागतादिभेदव्यवहारसम्भवः तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्यानागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यैव कालत्वम् । अतएव क्रियैव काल इत्यभियुक्तोक्तिः ।

कालमाधमीये च साधनेन शङ्कः पूर्वकं कालत्वेत्यं न्यरूपि

“ननु नायसुप्तस्य सफलः कालस्य गगनकुसुमावसानत्वात् तदेतत्परमरहस्यमभिजानानः कपिलमहासुनिष्कृताणि निर्विवेककामः कालस्येष्टान्यान्येव पञ्चविंशतितत्त्वानि विशेष “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिप्रकृतयः सप्त । पोटपकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः

पुरुषः” इति । न चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो सुनिना विवक्षित इति शङ्कनीयम्, त्वदभिमतस्य कालस्य पञ्चविंशतितत्त्वानां चान्द्रादृशानि लक्षणानि । सत्वरजस्तमोगुणानां साव्यावस्था मूलप्रकृतिर्महदाह्वारपञ्चतन्मात्राख्यानां स्वप्नानां प्रकृतिविकृतीनां मध्येऽध्यवसायहेतुर्मूलतत्त्वम् अभिमानहेतुरहङ्कारः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाद्यकानि पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानामेकादशेन्द्रियाणाञ्च पोटपककाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि । अप्रकृतिरविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः । न चोक्तं लक्षणकेषु तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावः सम्भाव्यते नापि षड्विंशं तत्त्वान्तरं सुनिरनुमन्यते । कथं तर्हि सुनिप्रणीतानि तत्त्वानि आर्याभिः संस्कृतानि ईश्वरकृपाणां ब्रह्मकारणानःकरणे विचिन्त्यन् कालं व्याजहार ? “संप्रतकालं ब्राह्मं विकालमाभ्यन्तरं करणमिति” । परमसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायेनायं व्याहारो न तु स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेति वदामः । अत एवैतद्वचो व्याचक्षणा वाचस्पतिमिदं शक्तत्वात्तौ सुदामेवमाहुः “कालस्तु वैशेषिकमभिमत एको नानागतातीतादिभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति । तस्यादयं वैशेषिकभेदेरतीतानागतादिभेदभावं प्रतिपद्यते सन्तु तयोपाधयो व्याहारहेतवः कृतमन्तर्गुणना कालेनेति सांख्याचार्याः” । तस्यैव कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति । अथोच्येत-भूतकालो वर्त्तमानकालो भविष्यत्काल इति एवं त्रिविधप्रभृतादिष्वन्तुगतः कालप्रत्यय एकमन्तुगतं कालत्वमन्तरेणातुपपन्न इति तच्च पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भवकृते द्रव्यपदार्थौ गुणपदार्थौ इति षट्सु भावेषु चतुर्षु भावेषु नुगतः पदार्थप्रत्यय एकमन्तुगतं पदार्थप्रत्ययवत् तत्त्वान्तरमन्तरेणाभ्युपपन्नः । तथा कालप्रयोगोऽपि कुतो नोपपद्येत ! । तस्माद्विस्तृप्तं कालं निरुद्धं महानयसुप्तमः प्रेक्षावच्छिरोमण्येमांश्चाचार्यस्य न कश्चिदप्यपन्न इत्येवं प्राप्ते नृमः, आद्युद्गतत्वे तस्यैव निरुद्धकालतत्त्वे यः ग्रहणः स कस्य हेतोः ? इति वक्तव्यम् । किं कपिलमहासुनिना निराकृतत्वात् ? किं सांख्यशास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेषु कस्यैव हेतुत्वात् ? उत लक्षणभावात् ? अहोस्त्रिषमाणा भावात् ? अथवा प्रयोजनाभावात् ? अथवा तत्त्वगतपञ्चविंशतिसंख्याभ्यासपाटनेनाभ्यसितात् त्र्यङ्गजाद्यात् ? ई, न प्रथमः कालनिराकरणसूत्रस्य सुनिना प्रणीतस्यानुपलब्धात् । न द्वितीयः अतिप्रसङ्गात् अग्नौ वेदप्रोक्तानां व्योतिरोमादीनामाद्युद्देधसुर्देमाभ्युद्देधप्रोक्तानां मौषध-

यस्तस्मादीनां चासंयुक्तत्वेन तेष्वपि भवतः पक्षेऽपि
केन वाच्यते ? । अथ तेषां विविधऽसंयुक्तेऽपि सुखदुःख-
मोहादिकत्वेन गुणत्वान्तर्गतत्वादस्यैवासात् संयुक्त इत्य-
च्यते तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्डवारित इति बुद्धिं
समाधत्स्व । कालस्य गुणत्वपरिणामत्वे सावयवत्वम-
नित्यता च घटादेरिव प्रसज्येतेति चेत् ? निश्चिनिरावय-
कालतत्त्वाभिनिवेशातो वैशेषिकादेः पतत्वयं वज्रपहारः
शिरसि । वेदादिनां तु न कापि क्षतिः । कालस्योत्-
पत्तिसावयवयोः प्रत्यक्षश्रुतावपलभ्यमानत्वात् । तैत्ति-
रीयशाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिरस्माद्यते “सर्वे
निमेषाज्जिह्वे विद्युतः पुरुषादधि कलासुक्ष्माः काला-
साक्षोरात्राश्च सर्वशः । अर्द्धमासा मासा षट्पदः संव-
त्सरश्च कल्पनामिति” तथामेव शास्त्राचार्यकेतुकवयन
ब्राह्मणे सावयवत्वं श्रूयते “उक्तोवेषो वासांसि च काला-
वयवानामितिः प्रतीच्येभिति” । इतोऽस्मादनुवाकालगतो-
क्षेपः अथस्तनेषु अनुवाकेषु कालावयवानामाहूतानां ध्यातव्यो
वेष उक्तः वक्ष्यामि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्वनिरवयव-
त्वाभिधायिनो वैशेषिकादिशास्त्रस्य “अमृता देवता” इति
वदामेति कनित्यतायामनर्हान्मग्न्युपेतयजराक्षसादिवत् सं-
क्षार्ययोऽस्यावयवगुण्यतायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

“अथ मन्यसे महता तपसा शिवाभाराध्य तत्प्रसाद-
लब्धसर्वतत्त्वपदः कणादसुनिर्देतात्पर्यं सम्यग्नेत्तीति वेद-
स्यैव भन्दमतिप्रतोतादर्शादर्शानरं नेतव्यमिति । एतमपि
यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो सुख्यः
सर्वज्ञ इति तन्मतानुसारेण कणादमतस्यैवान्वयानयनम-
ख्यलक्षितम् । शिवो हि शैवेषु आगमेषु प्रदर्शित-
तत्त्वानि निरूपयत् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार ।
निश्चिन्तयैवागमसाराचार्याभिः संयुक्तानो भोजराजः
पुत्रानि प्रदत्तत्त्वानि विषयक्रियदायिवेशरविद्याख्यानि
निर्दिश्येतराणि निर्दिष्टायाः कार्यत्वोक्तिपूर्वकमेव कालं
निरदिशत् “पुंसो जगतः कृतये मावातस्तत्त्वपञ्चकं भवति ।
कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च” इति
तानि मावासङ्गितान्येकादश तत्त्वानि सांख्यप्रसिद्धपञ्च-
विंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य विहङ्गसिद्धिमाह “नाना-
विषयक्रिययो सा जनयति कालतत्त्वमेवादी । भावि भवदु-
त्तमयं कलयति जगदेष कालोऽतः” इति । तद्वीकाकार-
त्वं व्याचक्षौ । “नन्वेव कालो नैवायिहादिभिर्निको-
भ्युपगतः अत आह भाविभवदुत्तमयमिति । भूतादि-

रूपेषु विविधत्वात् अवेतनत्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति
भावः । केन कार्येषां सिद्धिरित्याह “कलयति जगदेष
कालोऽतः” इति । चिरत्निमादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कल-
यत्वाक्षिपत इत्यर्थः इति । इत्थं प्रत्यक्षश्रुतिमङ्गलतयैवागमैः
कणादशास्त्रस्य बाधे सति उत्तरमीमांसागादितीया-
ध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुवृत्त्यते तस्य च न्यायस्य
संपादको श्लोको “सांख्यकृत्यास्ति सङ्कोचो न वा वेदस-
मन्वये । धर्मो वेदः सावकायः सङ्कोच्योऽनवकायश्च । प्रत्य-
क्षश्रुतिमूलाभिर्मन्यादिसृष्टिभिः सृष्टिः । अमूला कापिचो
बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः” इति । अयमर्थः । अम्वे-
ददिभिरग्निहोत्रादिधर्मैः ब्रह्मणो जगत्कृत्येवं च प्रति-
पाद्यते । सांख्यकृत्यादिसु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं
प्रतिपादयति तत्र तथा सृष्ट्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न
वेति संयये सृष्टेरजगत्कारणत्वमन्तरेणानवकायत्वात् प्राबल्यं
वेदस्य तु धर्मोऽपि चरितार्थवाद्भवेत्यम् । ततः सृष्ट्य-
नुसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वः पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिभि-
र्वैदिकभिरनुवृत्तीनामङ्गीकृत्या मन्वादिभिरनुवृत्तयो ब्रह्मकारणता-
माचक्षते सांख्यकृत्यास्तु का मूलहोना वेति दुर्बलत्वात्
सैव बाध्या अगो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त
इति । अथ तार्किकत्वाभिमानप्रवृत्त्येतिः सन् परवय
एवं ब्रूये भूतादीनामौपाधिकानां कालविशेषाभासो-
त्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य सख्यस्य कालस्येति तर्हि
कपटिकान्तेष्वप्याय प्रवृत्तिनिमित्तमभिलक्ष्यतेत्येवंवाचित-
रासायणप्रोक्तस्याभावाकल्य तमेव विषयोऽभूः । यतः साध-
र्यं वैधर्म्यज्ञानाय द्रव्यदीन्यन्विष्यन् परब्रह्मतत्त्वमवागमः ।
अवधारयेत्तूनां भूतादिकालविशेषाणामाधारः स्वयं व्या-
हारातीतो नित्यो निरवयवो सुख्योऽयः कालः स परमा-
त्मैव । तथाच येताश्चतरा आत्मनः । “यः कालकाको
गुणो सर्वविद्य” इति । आत्मा नित्यत्वानित्यत्वसावयव-
त्वेना । सर्वथाप्यस्ति सांख्यतत्त्वेषु आर्चिकः कालसंयुक्तः
साक्षात्संयुक्तभावस्तु व्योतिरोमादिवत् प्रकृतिपुरुष-
विवेकानुपयोगादित्यवगलव्यम् । तृतीयवर्तुषणौ तु भवतो
वैशेषिकपरिचयगन्धोऽपि नास्तीति प्रकटयतः । वैशेषिक
ग्रन्थेषु सर्वेषुपि कालप्रकरणेषु तल्लक्षणस्य तस्याधिकांशमा-
नस्य च पर्याप्तत्वात् । प्रमाणान्तराणि तु कालसाधकानि
श्रुत्यैवोपन्यस्तानि तथा च तैत्तिरीया आरण्यकेतुके
मन्त्रमामनन्ति “सृष्टिः प्रत्यक्षमतिज्ञानं अनुमानश्च उच्यते ।
एतैरादित्यमण्डलं सर्वं रेव विधास्यते” इति । तत्र सृष्टि

अनुमेयवृत्तिमूलं मन्वादिशास्त्रं, प्रत्यक्षं श्रौतस्याद्यो
ऽह्निकमो वेदाख्योऽजरराशिः, वोसिप्रत्यक्षौपनिषदा-
भिमतं साक्षिप्रत्यक्षं वा । ऐतिकाभिहितं सपुराणादिके
व्योतिःशास्त्रस्याप्यनन्तर्भागे द्रष्टव्यः । अमुभीयते स्म-
भूतभूतं कृतिवाक्यमनेनेत्येनमानः शिष्टाचारस्तस्य च
कृत्यनुमापकत्वं भट्टाचार्येण सिद्धमभिहितम् । “आवा
राज्ञ कृतिं ज्ञात्वा कृतेषु कृतिकल्पनमिति, तदेवं
कृत्यादीनां चतुष्टयं सफलम्, एतैश्चतुर्भिः सर्वैरप्यादि-
त्यमण्डलं प्रमीयत इति मन्वस्यार्थः । ननु कृत्यादीनि
मण्डलसंघटनकत्वेनालोप्यस्तानि न तु कालसाधकत्वे-
नेति चेत् मैवं, मण्डलस्य सार्धजनानामप्रत्यक्षसिद्धत्वेन
तत्र कृत्याद्युपयोगात्, कालविवक्षयां कालनिर्वा-
हकमण्डले तान्युपन्यस्तानि, तथा च मण्डलद्वारा
कालः प्रमीयते । कालविवक्षा चोत्तरमन्त्रेणुतिष्कृता
तत्त्वानन्तरो मन्त्रएवमाश्रयते, “सूर्यो मरोचिमदत्ते
सर्वेषां भूतानां दधि, तस्याः पाकशिथेण कृतं कालविशेष-
मिति” तस्यायमर्थः । भुवनगतं सर्वभूतजातमधिकृत्य-
रसवीर्यपाकादिभिस्तत्तदुत्पत्त्यसमये मरोचिं सूर्यः
स्वकरोति तत्कृतेन भूतपाकभेदेन निमेषादिः परार्द्ध-
पर्यन्तः कालविभेदोऽस्माभिरवगतो भवतीति । कालप्रति-
पादकानि च कृत्यादीन्मुदाहरामः । तत्र मनुः “कालं
कालविभक्तिश्चेति” स्मृतिप्रकरणे कालं व्यवजहार ।
याज्ञवल्क्योऽपि, “आहुकालः प्रकीर्तितः” इति । एवमन्या-
स्तपि स्मृतिपुटाज्जायन्ते । स्मृतिपुष्पे “कृतं स्वप्ने विचि-
नोति कालः” इति ब्रह्मवाः । “अहमेव कालोनाहं काल-
श्चेति” तैत्तिरीयाः । “का च सन्ध्या कथं सन्ध्यायाः कालः”
इति सामगाः । योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषाद्वारणाध्या-
नसमाधिलवरूपाद्योगिनोऽतीतादिकालं प्रत्यक्षतः प्रश-
नोति अभिहितम् तथा च पातञ्जलसूत्रम् “परिणाम-
संयमसमादतीतानागतदिक्षानमिति” । साक्षिप्रत्यक्षमपि,
अहमस्मिन्काले निवसामि, इत्यनुभवस्तावत्सर्वजनीनः । न
चासौ बाह्योऽन्यत्रतः कालस्य रूपादिहीनत्वात् । नापि
मानवस्ताकिंकेलदनङ्गीकारात् । नाप्यनुमानादित्यस्य
अपरोक्षप्रत्यक्षत्वात् । अतः सामस्याभावेऽप्यपरोक्षदर्शना-
ख्यासिप्रत्यक्षमेतद्विधौपनिषदामन्यन्ते । इतिहासेऽपि
महाभारते “महुरौ षटिकाव्यूनी महुरौ षटिकाधिकौ ।
स कालः कुतपोक्षेयः पितृणां दत्तमलयमिति” । पुरा-
णेऽपि “अनादिरेव भगवान्कालोऽनन्तोऽजरः परः” इति

विदितं पौर्णमास्याख्यकाले स्वस्वलोचितात् देवशिथेऽप्य-
सीरदध्यादिममस्यैवादिक्तात्तन्मार्गयोगेपात्रभानुवारादका-
लविशेषे च समाचरन्त । तदेवमेकप्रमाणप्रसिद्धे काले
प्रमाणाभावरूपपर्युक्तः पक्षः कथमागच्छेत् ? । नापि
प्रयजनाभावादिति पक्षः पक्षोऽप्युच्यते । ताकिंहेस्ता-
वत् सौर्वात्तानिभिनकारणत्वमहोपितम् । लोके कृष्या-
द्युपयोगः कालविशेषस्य लोपे वलादभविर्विद्युते । स्मृ-
तप्रवेगप्रयाणाद्युपयोगो व्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः । चैतस्या-
त्तर्कनोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते । तस्मात् सांख्यशङ्काजाल-
तस्तत्र प्रवेश इत्ययं पक्षः पक्षः परिशिष्यते । तथाच पापा-
त्मनः स्वस्य बुद्ध्यापराधं पुण्यात्मनि साधवाचार्ये समारो-
पयन् कथा वा विलयान् दण्डोऽसि । तदेवं कालस्य प्रत्या-
ख्यातमयकत्वात्त्रिष्वयोऽयमः सफल इति स्थितम् । ननु
कतरकालोऽत्र निर्णीयते । किं केवलः कालः किं वा
कालकालः । ननु किमिदमभिहितमाश्रया भीषयसि, न
भीषयस्यैव किञ्चास्त्वैव कलयितव्यमेदात्कालद्वैविध्यम् ।
येन प्राग्निदेहादयोऽतीतवर्त्तमानादरूपेण कलयितव्याः
स केवलः कालः । स च तत्त्वप्रकाशवचनेन पूर्वम् उदा-
हृतः “कलयति जगदेष कालोऽतः” इति । तादृशोऽपि
कार्योत्पत्तिस्थितिनिनाशकारिणा येन कलयितव्यः स
कालकाल इति । स च वासिष्ठसामय्ये दर्शितः “कालो-
ऽपि कल्पते येनेति, श्रुतिश्च भवति “स विश्वकृद्भिर्ब्रह्मात्म-
नोर्निर्गः कालकालो गुणो सर्वविद्यः प्रधानक्षेत्रज्ञः इति ।
“गुणो संसारमोक्षस्थितिवन्धश्चेत्तरिति” च कूर्मपुराणेऽपि
“अनादिरेव भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः । सर्वगत्वात्
स्तनन्वात् सर्वात्मत्वात्केश्वरः । ब्रह्माणो ब्रह्मो ब्रह्मा-
त्मन्ये नारायणादयः । एकोऽहं भगवानीयः कालः
कविरिति कृतः । ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणां प्राज्ञतो-
लयः । मोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः । परं
ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि महारः । कालेनैव च
सृज्यन्ते सर्वं स्रजते पुनः । तस्मात् कालात्मकं विश्वं च
एव परमेश्वरः” इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि । “अनादिनि-
धनः कालो ब्रह्मः सङ्घर्षः कृतः । कलनात्सर्वभूतानां च
कालः परिकीर्तितः । कर्षणात् सत्यभूतानां स तु सङ्घ-
र्षणः कृतः । सर्वभूतमस्मिताच्च स ब्रह्मः परिकीर्तितः ।
अनादिनिधनत्वेन स भङ्गान् परमेश्वर” इति व्योतिःशा-
स्त्रेऽपि “भूतानामनन्तकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः”
इति । तत्रैव सति द्वयोर्मध्ये कालकालो न निर्णेतव्यः

तस्य धर्मानुष्ठानेपुष्टेयत्वेन हेतुत्वात्तुपादेयत्वाच्च ।
 यस्मिन्तरो मासपक्षतित्यादिरूपः सोऽपि ज्योतिःशास्त्रे
 सम्यङ्निर्णीत इति कृतमनया कालनिर्णयप्रवृत्त्येति माघे
 ब्रूमः । उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं कालकालस्य जगदीश्वरस्य
 सर्वेषु कर्मरश्मिषु व्यनुक्तव्यत्वात् । अतएव शिष्टाः
 पुण्याहवाचनादवीश्वरमनुस्मरन्ति । “सर्वेषु कालेषु समस्त
 देवेषु प्रेषकायैषु तथेश्वरेश्वरः । सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमा-
 न्यमास्तु माकृष्यविष्टवे हरिः । यस्य कृत्वा च नामोक्त्या
 तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तम-
 च्युतमिति” । सासादिरूपभेदस्य तु स्वरूपेण ज्योतिषे
 निर्णीतत्वेऽपि श्रौतस्मार्त्तकर्मविशेषेण सह कालस्याङ्गा-
 क्लिमावो निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमादिप्रवृत्तिषु ग्रन्थेषु
 निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्वरूपं संग्रहायैव यत्रः
 क्रियते । तदेवं विकीर्णतस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः
 संग्रहकूपं प्रयोजनं चास्तीति अयं ग्रन्थ आरभ्यते” ।
 “नित्यो जगत्स्य कालो ह्ये तवोराद्यः परेश्वरः । सोऽवाङ्-
 मनसगव्योऽपि देही भक्तासु कम्पया” नित्यकालस्य पर-
 मेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य चावा-
 ङ्मनसगोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारिण्यतिपुराणानि
 तत्त्वविदुर्भवच्च प्रमाणम् । भक्तानुगाहिमूर्त्तिस्त्रीकारस्य त-
 त्वकाराख्ये सामवेदयाख्याविशेषे कक्षां चिदाख्यायिकाया-
 मान्नायते तस्यां शास्त्रायायिकायामेवमुक्तम्—अग्निवायु-
 न्द्रादयो देवा देवरातुष्टकीताः सर्वत्र पित्र्यमानाः
 स्त्रीयमेव तस्मान्मय्यमित्यनिमन्यन्ते स्म । तान् बोधायितुम-
 वाङ्मनसगव्यं परमेश्वरं पुण्यां चतुर्गव्यां काञ्चिन्मूर्त्तिं
 धरयित्वा प्रादुर्बभूव । तया सह वादं कृत्वापि राजस-
 वितावग्निवायु तद्वज्रहृतत्वं नैव बुबुधाते इन्द्रस्तु सात्विक-
 चित्तोबुबुधे इति । वासिष्ठरामायणेऽपि शुकोपाख्याने
 शुकं श्रुतमवलोक्य तत्पिता शृगुः क्रुद्धो भारयितारं कालं
 यशुस्रुतः तदर्नी कालोऽनुग्रहीतमोदयेन रूपेणाविव-
 भूवेति पश्यते “अथाकलितरूपोऽसौ कालः कवलितप्रजः ।
 आधिभौतिकमास्थाय वपुर्ननुपाययौ । बड्ढपाशधरः
 श्रीमान् कुराडुखी कवचान्वितः । कष्टपट्कमयोदारवक्त्र-
 पट्कसमन्वितः । सासहादयकोद्गारभुजहादयकोद्गटः ।
 खाकारसमया बहूना इतः किहुरसेनय । स उपेत्य प्रण-
 म्यादौ कुपितं तं महासुनिम् । कल्पलुब्धाभ्यगम्भीरं
 सान्त्वपूर्वसुराच ह । त्वमख्यन्तपा विप्र ! वयं नियति-
 पालकाः ! तेन संपृक्षसे पूज्य ! साधो ! नेतरमीक्षया । मा

तपः क्षपयाऽवहे ! कल्पकालमहानलैः । यो न दग्धोऽस्मि
 मे तस्य किं त्वं यापेन धञ्जसि ? । संसारारण्यो यस्मा
 निगीर्णोऽरुकोटयः । भुक्तानि विष्णुहृन्दानि केन यन्ना
 वयं सुने ! । भोक्तारो हिवयं ब्रह्मन् भोजनं युद्धदादयः ।
 अयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदोल्लसति” । न च भक्ता-
 तुजिष्ठतया स्नेहता मूर्त्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोक्ति
 सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्तविरक्तपियायाः सर्वस्या अपि
 मूर्त्तेः स्वीयत्वात् अतएव भगवद्गीतायाम् “यो यो वां
 यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चिर्भक्तितः । तस्य तस्याचलां
 अहं तामेव विदधाम्यहम् । स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या
 राधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहि-
 तान् हितानिति” । विष्णु रुद्रादिवत् अचेतनमूर्त्तयोऽपि
 तत्तत्फलविशेषार्थिभिरोत्तरत्वेनोपास्याः । तदेतद्व्यदे
 समान्नायते । “एतं शिवं बहूना महत्सुक्ये भीमांश
 न एतमग्नावध्वर्यं, एतं महाप्रतेच्छन्दोगा, एतमस्याम्
 (पृथिव्याम्) एतं दिव्ये तं वायावेतमाकाश एतमोषधीषु तं
 वनस्थितिवेतं जन्दस्थेतं नक्षत्रेषु तं सर्वेषु भूतेष्विति” वाज-
 सनेयिनोऽपि मण्डलब्राह्मणे “तमेतमग्निमध्वर्यं उपा-
 सत इत्यारभ्य पठन्ति “विप्रमिति सर्पाः, सर्प इति सर्प-
 विदः, उर्गिति देवाः, रयिरिति मनुष्याः, मावेत्सुराः,
 स्रधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वाः,
 गन्ध इत्यश्वरसक्तं यथायद्योपासते तदेव भवतीति” । तैत्ति-
 रीयाच पठन्ति “क्षेम इति वाचि, योगक्षेमस् इति प्राणा-
 पानयोरित्यादि” । परब्रह्मण्यारोपितं यद्यावज्जगद्रूपम्
 अस्ति तेन सर्वेषु श्रुपासनया परमेश्वरो रूपवान्भवतीति-
 हरिणस्याधिकरणतेजोमयाधिकरणयोः प्रपक्षितम् । एवं
 च सति यो यदा यत्कर्मकारभते स तदा तत्कर्मोपयुक्तां
 कालात्मकश्वरस्य मूर्त्तिमिददेवतारूपेणानुकरेत् । अत
 एव मन्त्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानानुपदिष्टानि । लोके-
 ऽप्याविहदगोपाङ्गाङ्गनं सर्वेऽपि जन एकेकां देवतां स्तेष्वप्या
 पूजयति तदेतद्भगवानाह “यजन्ते सात्विकादेवान् यत्तत्तत्तां-
 सि राजसाः प्रेतान् भूतगणां स्यान्वे वजन्ते तामसा जनाः”
 इति तस्मादारभ्यमाणकर्माफलप्रदो निजेतदेवतारूपो नित्यः
 कालः कर्मरश्मिषु व्यनुक्तव्य इति सिद्धम् ।

अथ जगत्स्य कालं निरूपयामः । ननु कालस्य जगत्स्य
 सति कथं प्रलये कालव्यवहारः । प्रलयस्य जगत्स्य
 नधिकरणत्वरूपत्वात् । प्रलयोऽतीतः प्रलयोभावेति
 कालनित्यत्ववादिनस्तथापि समोदोषः । नित्यस्य कालस्य

तपनपरिखण्डाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् काल इति कालेयता वर्णयितव्या । न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति । अतस्तत्र कथं प्रलयकाले इत्युक्तानि ख्यः । अथ सत्कार्यवादाभ्युपगमेनोपाधयोऽपि वासना रूपेण सन्ति तर्हि कालेऽपि तत्त्वमानं, न चैतावता निश्चिता-प्राप्तिः उपाधिषु तदनङ्गीकरात् । अथ मन्यसे इत्युत्तर-हितेऽपि प्रलयकाले स्फटिकालेवत्तावासनावशादिवत्ता व्य-चिद्यते । तत्रोपाध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः । यथा कश्चिन्माषकः त्रिंशद्वर्षवयस्कादध्येतुमुपक्रम्य संवत्सरमधीत्याहोरात्राध्याय एकत्रिंशद्वर्षवयस्क इत्यध्ययनरहितेऽप्यतोते वयस्युपाध्यायत्वं व्यवहरति । तद्वदिवत्ताव्यवहारः । एवं तर्ह्यनेन न्यायेन कालरहितपुलये कालव्यवहारः किं न स्यात् ? कालरहितं च पुलयादिकं वस्तुत्वोति भासद्भूत्यादिभूतयोऽभ्युप-गच्छन्ति । तथा च श्रूयते, “यश्चान्यत्रिकालातीतं तद-प्योद्धार एवेति” । प्रामाकराशापूर्वकं कालत्वयांसंस्फटा-द्वाङ्मिदवस्थाभासः । तस्मात्कालः सुखेन जन्यतां स च सामान्यविशेषाभ्यान्निविधः । तस्य चोभयविधस्येवरा-स्यान्नित्यालालादुत्पत्तिं मनुराह “कालं कालविभक्तिश्च मन्त्राणि यद्वांसया । स्फटिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छ-न्निमाः प्रजाः” इति । तत्र यः सामान्यकालः स विशेषानु-गतत्वात्तदपेक्षया नित्यो पक्षगत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्ति-निमित्तकारणमिति तार्किकज्यौतिषिकादयः प्रतिपेदिरे । तत्र ज्यौतिषिका एवमाहुः “प्रभवविरतिमध्यज्ञानवन्ध्या नितान्नं विदितपरमतत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि । तमह-मिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानामनुमितमभिवन्दे भयहैः कालभीयम् । युगवर्षमासदिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैवगुणादेः । कालोऽयमनाद्यन्नो पक्षभैरनुमीयते क्षेत्वं” इति कालविशे-षेषु च संवत्सरः प्राधानभूतः । अन्ये सर्वे गुणभूताः । तथाचारुणकेतुके समास्त्रायते “नदं प्रभवा काचिद-क्षया स्मन्दते यथा । तां नद्योभिसमायन्ति सह, सा न निवर्तते । एवं नानासमुदायानाः कालाः संवत्सरं श्रिताः । अणुशुभं महान्तश्च सर्वे समवयन्ति तम् । स तैः सर्वैः समाविष्ट ऊहः स्रज् निवर्तते” इति । अथमर्थः । भागोरचोमोदावयादिका नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्ति-स्थानादुत्पद्यते । तच्चोत्पत्तिस्थानं सांख्योक्तं प्रकृतिः शिवामोक्तमावा वा श्रुतिस्मृत्युदिता नित्यकालात्मक ईश्वरो वा भविष्यति । यथा तां गङ्गादिकां महानदी मन्वां सत्यनद्योऽभितः प्रविशन्ति सा च प्रविष्टैर्नद्यनरैः

सह विसीर्णां प्रवृत्तशङ्का सती न कदावित् शुष्यति । एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः । तत्र निमेषाद्या अयनपर्यन्ताः कालभेदाः संवत्सरादणवो, युगाद्याः परार्द्धपर्यन्ताः सं-वत्सराणाङ्गान्त्ये सर्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति । अणु-नामवयवत्वेन प्रवेशः । महतान्तु संवत्सरादृष्टिनिष्पाद्या-नामध्ययः संवत्सरइति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते । तथाच वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे पद्यते “पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम् । दिनत्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा स्थित इति । स च संवत्सरस्तेरुभिर्महद्भिश्च सर्वैः समाविष्टो-ऽतिदीर्घः सन्निष्ठा जगति न च्छिद्यत इति । नमणुत्वं निमेषे पर्यवसितं महत्त्वं तु परार्द्धं तथा च तद्वोरन्व-तरस्य प्राधान्यसिद्धितम् । तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यम् ? इति चेत् ईश्वरेण प्रथमं स्फटत्वादिति ब्रूमः । तथा च वाजसनेयिनः समासनानि “सोऽकाशयत द्वितीयोम व्याकाजायेतेति स मनसा वाचा भिद्युनं समभवद्यत्तद्रेत व्यासीत् स संवत्सरोऽभवदिति” । तस्मात्संवत्सरः प्रधा-नम्, अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निरूपयामः । तत्र संवत्सरोऽयनस्वतमांसः पक्षः तिथिर्नक्षत्रं योग इत्येवं विधाः कर्मकालाः । यद्यपि पुराणेषु स्फुटमार्कण्डे-यादीनां युगादिकत्वादिपरिमितं तपः स्मर्यते तथापि शतसंवत्सरयुगो मनुष्यान्धिलक्ष्य धर्म्मशास्त्रप्रवृत्तेः युगा-दिनिर्णयोपयोग्यः । शास्त्राणां मनुष्याधिकारत्वं चास्माभिः पाराशरकृतिव्याख्याने “मनुष्याणां हितं धर्म्मम्” इत्यस्मिन्वचने प्रपञ्चितम् । येन “कलौ पञ्च विध-र्जयेत्” इत्यादयोमनुष्यधर्म्मास्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं संदेहाभावात् । न च यतायुषामधिकारे कथं सहस्र-संवत्सरसत्त्वहृतिरिति शङ्कनीयम् तत्र संवत्सरयज्जोदिवस-पर इति षष्ठाध्याये सप्रमपादेनिर्णीतत्वात् । येऽपि चतुर्दशसंवत्सरादृष्टिसाध्या अयनान्प्रतादयस्तेष्वपि न संवत्सराधिकः कश्चित्कालो निरूप्यतेत्योक्तिः । अतः संवत्सरमारभ्यापञ्च एव निरूप्येत्तयाः कर्म्माङ्गकालाः । न च कालस्य कर्म्माङ्गत्वे विवदितव्यम् “सायं बुद्धोति प्रातर्जहोतीति” श्रुतेः तत्तत्कर्म्मणस्त्वावदपूर्वविषयत्वात् (अपूर्वजनकत्वात्) प्राधान्यमभ्युपगम्यं तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते अतएव गर्भः “तिथिनक्षत्र-वारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वात-स्थेऽपि न ते क्षमाः” इति । तस्मादङ्गभूतेषु निरूप्येषु

कावेपयवित्वेन संवत्सरस्याभ्यर्चितत्वादल्पवक्तव्यतया
सूचीकटाक्षन्यायाहसारेण च सर्व आदौ निखीयत-
इति स्थितम् ।

सू० सि० रङ्ग० कालविभागवैल्यं प्रदर्शितः

“लोकानामनन्तकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।
स द्विधा स्थूलसूक्ष्मात्मनोर्वायुर्न उच्यते” सू० सि० ।

‘कालो द्विधा तत्रैकः कालोऽस्त्वहं दृश्यमानः शास्त्रा-
न्तरप्रमाणसिद्धः । लोकानां जीवानां सुपलवणाद्वेतना-
नामपि । अलक्ष्यदिनाशकः । यद्यपि कालस्तेषामुत्पत्ति-
स्थितिकारकस्तथापि विनाशस्थानलत्वात् कालत्वप्रति-
पादनाय चानलक्षित्युक्तम् । अलक्ष्यदिनेनैवोत्पत्तिस्थि-
तिरक्षयस्तन्मयथा नाशकत्वास्मत्त्वात् । अतएव “कालः
सृजति मृतानि कालः संहरति प्रजाः इत्याद्युक्तं
सन्धाने । अन्यो द्वितीयः कालः खण्डकालः । कल-
नात्मको ज्ञानविषयस्वरूपः । ज्ञातृशक्यइत्यर्थः । स
द्वितीयः कलनात्मकः कालोऽपि द्विधा भेदइत्यात्मकः ।
तदाह स्थूलसूक्ष्मादिति महत्त्वाणुत्वाभ्याम् ।
मूर्तः—इयत्तावच्छिन्नपरिमाणः । अमूर्तस्तद्विज्ञः कालतत्त्व
विज्ञः कथ्यते । चकारो हेतुक्रमेण मूर्तमूर्तक्रमार्थकः ।
तेन सहान् मूर्तकालोऽप्यमूर्तः काल इत्यर्थः । अयोक्तं
भेदद्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयन् प्रथमभेदं प्रतिपादयिषु-
स्तद्वान्तरभेदेऽपि भेदद्वयमाह” रङ्गनाथः ।

“प्राणादिः कथितो मूर्तस्तुत्यादोऽमूर्तसञ्ज्ञकः । षड्भिः
प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्पञ्चा नाडिका कृता” सू० सि० ।

“प्राणः स्वस्वसुखासीनस्य आसोष्कासान्वर्तते” कालो
दशगुर्वन्तरोद्धार्यमाण आदिर्यस्यैतादृशः प्राणान्तर्गतो
मूर्तः काल उक्तः । त्रुटिराद्या यस्यैतादृशः काल एव प्रा-
णान्तर्गतस्तद्विस्तारदिकोऽमूर्तसञ्ज्ञकः । अथामूर्तस्य मूर्ता-
दिभूतस्य व्याहारायोग्यत्वेनाप्रधानतयानन्तरोद्दिष्टस्य भेद
प्रतिपादनस्येष्ट मूर्तकालस्य व्यवहारयोग्यत्वेन प्रधान-
तया प्रथमोद्दिष्टभेदान् विभक्तुः प्रथमं पलवक्ष्यामः ।
षड्भिरिति । षड्भिः प्राणैरुत्तमः पानीयपलं भवति
पलानां पञ्चा षट्कोक्ता कालतत्त्वज्ञेः । अथ दिन-
मासादिकमाह” रङ्ग० ।

“नाडोपस्था त नासलमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्-
त्रिंशता भवेत्काशः सावनोऽर्कोदयस्तथा” ।

“ऐन्द्वस्तिष्ठिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते ।
मासैर्द्वौदशभिर्वर्षे दिव्यं तदहंरुच्यते” ।

“सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रं विपर्ययात् । तत्-
षटिः षड्गुणा २६० दिव्यं वर्षमासुरमेव च” ।

“तदुद्गादय सहस्राणि चतुर्थगुणदाहृतम् । सूर्याब्द-
क्षया इति सागरैरयुताहृतैः ४३२००००” ।

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तत्तुर्गुणम् । जतादीनां
व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्था” ।

“युगस्य दशमो भागस्तद्विद्वेकसङ्गुणः । क्रमात् जत-
दुगादीनां, षठांशाः सन्धयः स्वकाः” ।

“युमानां सप्ततिः सैका मन्यन्तरमिहोच्यते । जताब्द-
सङ्ख्या १७२८००० स्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तोजलप्रवः” ।

“ससन्धयस्तो मनवः कल्पे ज्ञेयाचतुर्दश । जतप्रमाणः
कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः” ।

“इत्यं युगसङ्क्षेपे भूतसंहारकारकः । कल्यो ब्राह्म-
महः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसङ्ख्या । आयु-
षोर्द्विगुणं तस्य शेषे कल्योवमादिमः” सू० सि० । अह-
रादिकालभेदाः (अहन्) गच्छे उक्ताः ।

सि० सि० त निमेषतत्परत्वं त्रिरूपाः सूक्ष्माः काला-
वयवाः दर्शिताः तस्य वाक्यं १७८८८० दर्शितम् । स च
कालस्त्रिविधः पञ्चमानभूतभविष्यद्भेदात् तत्र भूतभविष्यत्
कालावपि प्रत्येकं द्विधा अद्यतनानद्यतनभेदात् तद्वेदे-
नैव लकारविशेषं पाणिनिरनुश्रव्यास ।

सोऽयं कालः षड्विन्द्वयवेद्यः इति भीमांसका मन्यन्ते
“न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते” इति तेषा-
मुक्तेः । वेदान्तिनस्तु तस्य साविप्रत्ययभास्यत्वमङ्गीचक्रुः तत्र
प्रमाणं कालमा० अतुपदमेव दर्शितम् । सोऽयं कालः देय-
उत्तरेव्याप्यवृत्तितानियामकः । तथाहि यः पदार्थः स्वाधि-
करणवृत्त्यभावप्रतियोगी सोऽव्याप्यवृत्तिरिति भण्यते तत्ता-
निर्वाहकश्च कालोद्देश्यः । क्वचिद्देये स्थितस्य तादृशपदार्थस्य
कालभेदेन तत्रैवाधिकरणेऽभाववृत्तिरिति यथा ज्ञानाशये
आत्मनि सुषुप्तिप्रकाले इच्छादिविशेषगुणान्तरकाले च
ज्ञानाभावः । यथा वा गुणवति जन्यद्रव्ये उत्पत्तिकाले
गुणाभावः श्वासकाले अपक्वे घटे रक्तत्वाभावः रक्तत्वस्य
पाकीत्तरं जायमानत्वात् । कालसत्त्वं च देशोऽपि तथा ।
यथा आत्मनि ज्ञानकाले गरावच्छेदेन ज्ञानं, घटाद्यव-
च्छेदेन तदभावः । तथा वृक्षे कपिसंयोगकालेऽपि मूले
तदभावः । कालेन जतसम्बन्धश्च कालिकसम्बन्धः तेन
सम्बन्धेन सर्वेषु जन्यभावेषु जन्यभावानां वृत्तिमत्ता

नित्येयं तु कालिकसम्बन्धेन न कस्यापि सत्त्वम् निवृत्ता-
योगिककालिकतत्त्वस्यानुपगमात् इति नैयायिकाः । तस्य
च "पौरुषं दैवसम्भवा काले फलति पार्थिव ! त्वय-
मेतन्मनुष्यस्य परिणतं स्यात् फलावहम्" इत्युक्तेः कार्य-
भावे निमित्तकारणता । यद्यपि "क्षपेर्दृष्टिभावोमे दृश्यन्ते
फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चनेति"
शास्त्रान्तरेण तत्तत्कालानामेव यत्तत्कार्योत्पत्तौ हेतुता
ऽभिगता तथापि "यद्दृश्येययोः कार्यकारणभावस्तत्सामा-
न्ययोरपीति" न्यायात् सामान्यतः कार्यभावं प्रति
कालसामान्यस्य हेतुत्वम् । "कालः क्रीडति गच्छत्या-
दुक्तदपि न सुदृष्ट्यागावायुः" मोक्षसु । काले भवः
ठञ् । कालिक कालभवे त्वि० "समासप्रत्यय-
विधौ प्रतिषेधो वक्तव्यः" बा० उक्तेः तदन्तर्निधिरिभा-
षायाः अग्रहत्तेः कालान्यद्वाच्चास्य प्रवृत्तिः तेन तदन्त-
र्गतात् खल्वेव साधुः समानकालीनः प्राक्कालीन इत्यादि
भूरिप्रयोगात् । सि० कौ० समानकालीनप्राक्कालीन-
शब्दयोरप्राभाषिकतोक्तिः प्रौढोक्तिरेव उदाहृतवार्तिकस्य
जागरूकत्वात् इति गौड्याह्वः । प्रतीच्यास्तु कौसदी-
कारणत्वावशात् ठञ्प्रविधायकसूत्रे कालसामान्यतद्विशे-
षपर्यायाणां सङ्ख्यात् समानकालप्राक्कालयोरपि काल-
विशेषत्वेन ततः ठञ्एव प्रवृत्तिर्भवेत्येति भाष्यादिप्रयोगस्तु
आपेत्वात् समाधेयः इति मन्यन्ते । कालेन निर्दिष्टः ठञ्
कालिक कालसाध्ये त्वि० स्त्रियां ङीप् । कर्तु-
क्तात्कालिकी शृङ्गिरिति" सूत्रितः तत्र तत्कालशब्दस्यैव ठञः
प्रवृत्तित्वात् तेन न पूर्वोक्तपार्तिकसङ्कोचः अतएव तत्र
तच्छब्दस्यैवाद्यचोदङिः तेन निवृत्तमित्थधिकारात् प्रवृत्ति-
मात्रस्यैव सङ्ख्यात् न कालत्वेन तत्र प्रवृत्तता । काले साधुः
पुण्यं पश्यमानो वा कालम् । काल-काले साधौ काले विक्रय-
माने काले पश्यमाने च त्वि० । अत्र सूत्रे कालविशेष-
स्यैव सङ्ख्या न स्वरूपस्य तेन न ततोऽण् इत्यन्ये ।
कालः प्राप्नोऽस्य यत् । काल्य प्राप्नोऽस्य गीतादी त्वि०
कालोदेवताः स्य "कालेभ्योभवत्" पा० ठञ् । कालिक काल-
देवताके हिराटौ स्त्रियां ङीप् । १५ तत्तत्कर्मोचितकाले
"वरमेकाकृतः काले नाकाले लज्जकोटयः" त्वि० त० ।
"यकालेऽप्ययं वा काले गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्" मा० त० ।
"काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या०
सूत्र० । अर्द्धवामगङ्गे १०६ पृ० दर्शिते रव्यादिवारेण
कालदेवः स्य १६ दिवानिशोरर्द्धवामगङ्गे "वात्स्यायं सरणं

काले वैधव्यं पाणिपीडने । त्रते गङ्गापथः प्रोक्तः सर्वं
कर्म तत्तत्तज्जेत्" उद्यो० त० तस्य सर्वकर्मसु वर्ज्यता-
माह १७ सांख्यीकते मेधाख्ये विवेकसाक्षात्कारान्तराये
तद्विभेदे "यथा व्याध्यात्मिकव्यवृत्तः प्रकृत्युपादानकाल-
भाव्याख्याः । बाह्याविषयोपरमात् पञ्च, नव तद्वयो-
भवन्ति" सा० का०

"या तं प्रवृत्त्यापि न सद्योनिर्व्याणदेति सैव काल-
परिपाकमपेक्ष्य सिद्धिर्न विधास्यति अलसत्तत्प्रतया तवे-
त्यपदेशे वा दृष्टिः सा कालाख्या मेध (१) उच्यते"
कौ० । विवृतकृतदृष्टाभिः । "प्रवृत्त्यामात्रस्य विवेक-
ख्यातिहेतुत्वे प्रवृत्त्यासङ्ख्याभावेण विवेकख्यात्वापत्ति-
रूपम् उपदेशे अस्मत्प्रयोजकं दूषणम् सङ्ख्या-
निरापेक्षकत्वनात् परिहरन्नुपदेशान्तरं दर्शयति न
सद्यो निर्व्याणदेति । सद्यः, सङ्ख्यामात्रात् न तं काल-
रूपसङ्ख्याकार्यनिरापेक्षणात् न निर्व्याणदा विवेकख्या-
तिजननद्वारा न सतिदेवार्थः । तथा च "क्षपेर्दृष्टि-
समायोगे दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते
नैवाकाले कथञ्चन" इति शास्त्रेण कार्यभावं प्रति
कालस्य सङ्ख्याकारिताया अन्यव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात्
कालस्यैव तद्वैतत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यसादिनेति समुद्दि-
तार्थः । कालस्यसाधनतासाधकशस्त्रेण लब्धादेः प्रधान-
फलहेतुत्वं तत्र कालस्य सङ्ख्याकारितामात्रं प्रतिपादितं न
तु तन्मात्रस्य हेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम्
असाधारणकारणत्वन्तु लब्धादेरेव एवञ्च प्रवृत्तेऽपि विवेक-
ख्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादरेवारादुपकारकत्वात् असा-
धारणहेतुत्वं, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्यासदुपदेशत्व-
मिति बोध्यम् इति ।

वसुधाचिकालशब्दस्य स्त्रियां जनपदा० नि० ङीप् ।
कालो "काकालो कामधुरा काशीतलवाङ्गिनी गङ्गा ।"
विदग्धसु० समानप्रश्नोत्तरम् ।

१८ हिंसके त्वि० ततः स्त्रियां न ङीप् । कालात् दर्शयेत्"
पार्श्विकोक्तेः । "कालान्या" सि० कौ० । कालस्यैव सङ्ख्या ङीप्
कालस्य पत्नी ङीप् वा । कालो कालयज्ञौ शिवकालाना-
वाञ्च स्त्री । अधिकं कालो गङ्गे वर्ज्यते । १६ सूत्रौ मेदि०
सर्वस्यासङ्ख्यानात्तस्य तथात्वम् । "अंशुभांश्च तपस्ते मे
गङ्गानयनकाव्यया । कालं गङ्गानं नाशङ्कोत् ततः कालेन
संस्थितः । दिल्लीपस्तुतुतस्तद्वदगङ्गाः कालमेविकान्"
भाग० ६६ २ १ १ "कालं सृज्युम्" श्रीधरः ।

वर्णवाचकात् तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् कालिमन् पु०
तत् कालता स्त्री, त्व कालत्व म० । कण्ठवर्ण ।
तत् “यमे उपेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम्”
रघुः । यमपरत्वे २० हित्वसंख्यायां २१ तत्संख्यान्विते च
भरण्यायमदैवतत्वात् तस्याश्च अश्विन्यादिनक्षत्रचक्रे द्विती-
यत्वात् लज्जितलक्षणया तत्परत्वम् । शिवपरत्वे २२ षट्-
संख्यायां २३ तदन्विते च शिवदेवताज्ञीया अश्विन्यादिषु
षष्ठ्यादुक्तरीत्या तथात्वम् । अणिधनिचक्रग्रन्थे १४२८ पृ०
दर्शितं षट्कालकालेत्यादि वाक्यम् उदा० “कालस्य वेला
रवितः यरात्कालानलनामाभ्युधयो गजेन्दू” ज्यो० त० ।

चन्द्रादिपञ्चाणां दृष्टियोन्यताप्राप्तकालात्मके २४
अंशभेदे च । स च सि० शि० दर्शितो यथा

“दत्तेन्दवः १२ शौलभुवच १७ यक्रा १४ रुद्राः ११
खचन्द्रा १० क्षिययः १५ क्रमेण । चन्द्रादितः काललवा
निरुक्ताः बुधशुक्रयोर्वक्रगयोर्द्विहीनाः” सि० शि० ।

चन्द्रादीनामेते १२ । १७ । १४ । ११ । १० । १५ ।
कालांशा ज्ञेयाः । बुधशुक्रयोस्तु वक्रगतयोर्द्विहीना
१२।८ द्विवर्जिता ज्ञेयाः ।

अलोपपत्तिः । कालांशा इति कालात्मका अंशाः
षड्भिरंशैरेका षटिका । एकस्यांशस्य दश पानीयप-
लानि । अत्रैतदुक्तं भवति । चन्द्रस्य किल हादश
१२ कालांशाः । अर्कस्यास्तमयादुदयाद्वा षटिकाद्वया-
धिकेऽन्तरे चन्द्रो दृष्टियोग्यो भवति । तदूने तदभा-
च्छादितत्वादृश्यः । अतस्तस्य हादश कालांशाः । एवं
भौमस्य सप्तदश १७ षडंशोनास्तिस्रो षटिकाः २ । ५०
इत्यर्थः । एवमन्येषां यथापठितांशेषां विम्वस्य स्थूल-
सूक्ष्मतावशात् न्यूनाधिकता । अत एव बुधशुक्रयोर्वक्रग-
तयोर्विम्बस्य स्थूलत्वादुद्दिहीनाः । अलोपलब्धिरेव
वासना” प्रमि०

“वक्रोदयो वास्तमयोऽवगम्यस्तद्दिग्भवो दृक्क्षरौ
रविश्च । अस्तोदयासन्नदिने कदाचित् साध्यस्तु पश्चात्
तरणिः सपङ्कभः” सि० शि० ।

“इह केन्द्रभागैर्ष्यं ह्यसोदयोऽस्तमयो वा यस्मिन् दिन
आयातस्तस्यासन्ने कस्मिंश्चिद्दिने तं षडं रविं च स्फुटं
ज्वा यस्यां दिशि पञ्चोदयोऽस्तमयो वा तद्दिग्भवो दृग्गृहः
कार्यः । यदि प्राच्यां तदौदयिकं षडं ज्योदयलग्नं
साध्यम् । यदि च प्रतीच्यां तदास्तमयिकं षडं ज्वास्त-
लग्नं साध्यमिच्छर्यः । यदा प्रतीच्यां, तदारविः सपङ्क-

भय कार्यः । इदानीमिदकालांशानयनमाह” प्रमि० ।

“दृक्क्षेचराकान्नरजातनाद्यो रसाहताः काललवाः
क्षुरिटाः” सि० शि० ।

“दृग्गृहार्कयोर्नरषटिकाः साध्यास्ता रस ईं हता
इटाः कालांशा भवन्ति । अथ तैर्दयास्तयोगैर्गताः
नाद्याः” प्रमि० ।

“उक्तंभ्य जनाभ्यधिका यदीटाः खेटोदयो गम्यगत-
स्तदा स्थात् । अतोऽन्यथा वाऽस्तमयोऽवगम्यः प्रोक्ते-
टकालांशवियोगलिप्ताः । आभ्राष्टम् १८०० भ्राद्युचरो-
दयाप्राः खेटार्कभुक्त्वनरभाजिताश्च । वक्रे तु भुक्त्वा-
हता अवाप्रास्तदन्तरासे दिवसा गतैध्याः । तात्कालिकाभ्यां
रविदृग्गृहाभ्यां स्रुष्टः कृतास्ते स्फुटतां प्रयान्ति” सि० शि० ।

“एवं य इटकालांशा आनीतास्ते प्रोक्तेभ्यो यदि स्तस्या
भवन्ति तदा पञ्चसोदयो गम्यः । यदाधिकास्तदा गत
इति वेदितव्यम् । अतोऽन्यथास्तमय इति । अथ प्रोक्ता-
उक्तोभ्योददीटाः स्तस्यास्तदा पञ्चस्यास्तमयोगतोयदधिक-
स्तदा गम्य इति । अथ प्रोक्तानामिदकालांशानां च या अन्तरे
कलास्ता अष्टादशशतै १८०० गुंख्या दृग्गृहाक्रान्तस्य राशेः
स्वदेशोदयास्तमिमांज्याः । फलकलानां पञ्चार्कभुक्त्वनरेण
वक्रमे षडे भुक्तियोगेन भागे स्पृहीते यल्लब्धं ते गता एषा
वा दिवसा भवन्त्युदये वास्तमये वा । तैर्दिवसैस्तात्कालिकौ
दृग्गृहाकौ ज्यैवमसज्जत्कर्मिणा सम्यक् तत्कालज्ञानं भवति ।

अलोपपत्तिः । इटकालांशसाधने लग्नवासनैव ।
प्रोक्तानां कालांशानामनन्तर्वर्ती षड्यो दृश्यो भवति । अतो
यावदिटा न्यूनास्तावदृश्यः । उदये विलोक्यमाने
उदेत्यति । अस्ते विलोक्यमानेऽस्तं गत इत्यर्थाज्ज्ञायते ।
इटा यदाधिकास्तदा प्रोक्तेभ्यो विलोक्यमानेऽस्तंगते
बहिर्भूतादुपहोऽदृश्य उदये विलोक्यमान उदितः अस्तं
यास्ततीत्यर्थाज्ज्ञायते । अथ तेषां प्रोक्तेटानां कालांशानां
च या अन्तरे कलास्तासां ज्यैवलिप्तीनां करणायानुपातः ।
यावत्तः कालकलास्तावन् एवासवो भवन्ति । अथ यदि
दृग्पहोदयास्तुभिरष्टादशशतानि १८०० ज्यैवलिप्ता लभ्यन्ते
तदा तदनरकलास्तुभिः किमिति । फलं ज्यैवलिप्ताः । ता
पञ्चार्कभुक्त्वनरेण भाज्याः । भुक्त्वनरं हि ज्यैवलिप्तान्-
रात्मकमतः सजातीयकरणाय ज्यैवलिप्तीकरणम् । भुक्त्वन-
रेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तसङ्गतम् । वक्रे तु भुक्तियोग
एव भुक्त्वनरम् । दूरान्तरे स्थूलकालो भवतीत्यसज्जत्कर्म
सूक्ष्मार्थम् । अत्र विशेषमाह” । प्रमि०

“प्राग्दृग्पञ्चदधिको रवेः स्यादूनोऽथ वा पश्चिमदृग्-
पञ्च । प्रोक्तेकालांशयुतेः कलाभिः साध्यस्तदानीं
दिवसागतेष्वपि । तथा यदीदृशकालांशाः प्रोक्तेभ्योऽध्यधि-
कास्तदा । व्यत्ययवर्गतेष्वपि त्रयोऽङ्गां सुधिया खलु” सि० वि० ।

“यदि प्राग्दृग्पञ्चो रवेरधिको भवति । अथ वा पश्चि-
मदृग्पञ्चो नूनो भवति तदा ये इदृशकालांशा आनीतास्तेषां
प्रोक्तानां च योगकलाभिर्दिवसाः साध्याः । नान्तरकलाभिः
तथा प्राग्दृग्पञ्चोऽर्कादधिके सति पश्चादृग्पञ्चो वा नूने
य इदृशकालांशा आगतास्ते च यदि प्रोक्तेभ्योऽधिकान्तराः
तदा प्रोक्तेकालांशयुतेः कलाभिर्धेयं दिवसाः साधिता-
स्तेषां दिवसानां गतेष्वपि विपर्ययोऽप्येव ।

अतोपपत्तिः । यो पञ्चप्राच्यामुदेति प्रतिवर्तति वा
असौ रवेरूनः सन् पश्चिमायाम्, अधिकः सन् प्राच्यां दिशि
प्रोक्तकालांशैरूनः सन् दृश्यतामेति । तावद्भिरेव पश्चिमा
यासधिकः सन् । अतो रवेः पृथतः प्राच्यां प्रोक्तकालांशाः
प्रतीच्यामपतः । प्राच्यामूने पञ्चे य इदृशकालांशाः
साध्यन्ते ते रवेः पृथतः । अतः पृथगतेरेव प्रोक्तकालां-
शैस्तेषामन्तरं कर्तुं युज्यते । अथ प्राच्यां रवेरधिके
दृग्पञ्चे य इदृशकालांशाः साध्यन्ते ते रवेरप्यतो भवन्ति ।
अतोऽपगतानां पृथगतानाञ्च कालांशानां योगे कृते-
सत्यन्तरं कृतं भवति तथा उक्तेभ्य ऊनाभ्यधिका यदीदृ-
शति यज्ञतगम्यलक्षणं तत् सजातीयानामेव । यदा
पुनरेके पृथगता एकेऽपगतास्तदा तद्गतगम्यलक्षणं व्यत्ययेन
भवति । अत उक्तं व्यत्ययव गतेष्वपि इत्यादि । अत्र
सुधियेति विशेषणादुबुद्धिमतेददत्तुक्तमपि ज्ञायते” प्रमि० ।
व्यवहारे वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञातार्थसाधनाय राजादेवे
२५ अथसरूपे समयभेदे च तत्कालविशेषः स्मृतौ दर्शितो
यथा “प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च । अर्थी तु
प्रार्थयन् कालं तत्त्वणादेव क्रीयते” । प्रत्यर्थिनोऽपि कश्चि-
द्विषयेन कालो देवः कविस्त्वं प्रत्यर्थिनोरिच्छया कालो-
देवः यथाह याज्ञ० “साहसस्तेष्वपारुष्यगोऽभिशापात्यये
स्त्रियाम् । विवादयेत् सदा एव कालोऽन्यत्वे च्छया स्मृतः” ।

समयरूपकालस्य वैशेषिकसते संयोगविभागपृथक्त्व-
संख्यापरिमाणरूपा पञ्च गुणाः । भीमो भीमसेनवत्
उत्तरपदलोपः । कालदण्डरूपे २६ योगे कालदण्ड-
यज्ञे उदा० । वारविशेषे दिग्भेदेन ज्योतिषोक्ते
यात्रादौ निषिद्धे २७ योगभेदे । स च योगः स०
चि० उक्तः । “कौत्सेरोता वैपरीत्वेन कालोऽर्कादे वारे

सम्मुखे तस्य पाशः । रात्रावेतौ वैपरीत्वेन गम्यौ यात्रा
युद्धे संसृजौ वर्जनीयौ” । अयमर्थः । रवावुत्तरस्यां कालः,
सोमे वायव्यां, भीमे पश्चिमायाम्, बुधे नैर्ऋत्याम्, गुरौ
दक्षिणायाम्, शुक्रे आग्नेयां, शनौ पूर्वस्याम् । ‘रवावु-
त्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके । भीमे तु पश्चिमे भागे
बुधे नैर्ऋतभागके । जीवे च वायव्यदिग्भागे शुक्रे आग्नेय-
कोणके । शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालश्चक्रं प्रकीर्तितम् ।
स्मृतौ देवे “यत्स्यस्तत्कालः स्यात् पाशस्तस्य तु सम्मुखः ।
दक्षिणस्यः शुभः कालः पाशो वासदिगान्त्रयः । यात्रायां
समरे ज्येष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः । रात्रौ च वैपरीत्वेन
यथा रवौ रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाश इत्या-
दिक्रमेणेत्युक्तम् । २८ कलाये (मटर) शिखीभेदे, वैज० ।
“विकसत्कलायकुसुमम्” भाषव्या० कालकुसुममिति मङ्गि०
ध्रुवनामकवयोः २८ पत्रभेदे पु० । ‘ध्रुवस्य पत्रो भगवान्
कालो लोकप्रकालनः” हरिवं० ३५० ।

कालक न० काल-सार्थक कलयति रक्ततां कल-नोदने
खलु वा । १ कालयाके भावप्र० तस्य क्षणवर्णत्वात्
तथात्वम् । २ यकृति क्षेमच० । निखिलदेहरक्तमेरकत्वात्
तस्य तत्वात्वम् । यद्योक्तं भावप्र० । “यदा रसो यजत्
याति तत्र रज्जुकपित्ततः । रासं पाकं च संप्राप्य स भवेद्-
क्तसंचकः” । “यजत् प्रीहा च रक्तस्य सख्यस्यानं तयोः
स्थितम् । अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत्” इति
च । देहस्ये क्षणवर्णं (जडुल) ३ चिन्मभेदे जडुके पु० अमरः
४ यलगर्जे जलव्याले (कालढोड़ा) सर्पे पु० स्त्री शब्दर० ।
अनित्ये वर्णं तेन रक्ते चार्थे “कालाञ्च” प० कन् । कालक
कालवर्णं रक्ते ५ पटादौ लि० तस्य वर्णस्यानित्यत्वात्
रागेण रक्तव्याऽनित्यत्वाच्च तथात्वम् । स्त्रियां टाप् ।
“कालिका याटी” सि० कौ० । वीजगणितोक्ते ई अत्यन्त-
रागिसंज्ञाभेदे पु० अव्यक्तयज्ञे ४६७ पु० विवृतिः ।

कालकचु स्त्री नि० वर्ण० । जलवर्णं कचुभेदे शब्दचि० ।
कालकञ्च न० नि० कर्म० । १ नीलपद्मे । २ दानवभेदे पु० ।
“पौलोमैः कालकञ्चैव हृष्टपुष्टैरधिष्ठितम्” भा० व० १७३ अ०
कालकटङ्कट पु० कालरूपः कटङ्कटः । शिवे । “वैष्णवी पटनी
ताली खली कालकटङ्कटः” भा० आनु० १७ अ० शिवस्तवे ।
कालकण्टक पु० स्त्री कालः कण्टः कण्टकोऽस्य । २ कण-
कण्टकयुक्ते लि० दातृहे (डाक) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । ३ पीतसारे वृक्षे भेदि० ।
कालकण्ड पु० कालः कण्डोऽस्य विपणानात् । १ शिवे स हि

सुखरात्रौ मया दत्तां गृह्य पूजाञ्च शान्तिम् । दारिद्र्यं
कलहप्रिये देवि ! त्वं धननाथिनी । याहि शत्रोर्द्वि-
निश्वं स्थिरा तव भविष्यसि । यदि त्वं मे सहाभागे !
प्रीता भवसि सर्वदा । एतच्च कलत्रेषु कदाचिन्ना
गमिष्यसि । गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं मम ।
मदाश्रयं परित्यज्य स्थिता तव भविष्यसि । किञ्च ।
“एवं गते निशीथे तु नारीभिः स्वयङ्काङ्कनात् । अलङ्क्रीच
वह्निष्कायां अमन्त्रञ्च यथाविधि” इति ज्ञातत्त्वाप्यवधत्
ब्रह्मपराणम् । “एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्तलोचने ।
तावन्मगरनारीभिः शृङ्गविहङ्गमवादनैः । निष्कास्यते प्रहृ-
ष्टाभिरलङ्क्रीः स्वयङ्काङ्कनात्” इति मदनरत्नप्रतप्तम् ।
“मङ्गलान्तराखेटाद्याः कालकर्णीशिशुपङ्कः” कायी ।

कालकवचोय पु० कालकोवचो यत्र देशे तत्र भवः “इडाच्छः”
भा० ७ । वायसपिढ्याभिज्ञे स्वपिभेदे । तत्कथा च भा० या०
८२ अ० “कोयलानामाधिपत्यं सम्प्राप्तं ज्ञेयदर्शिनम् । सुनिः
कालकवचोय आलगातेति नः श्रुतम् । स काकं पञ्जरे बद्ध्वा
विषयं ज्ञेयदर्शिनः । सर्वं पश्यं चरद्युक्तः प्रवृत्तश्च
पुनपुनः । अधीध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
आनागतमतीतञ्च यच्च सम्मतिवर्त्तते” इत्युपक्रम्य दर्शिता ।
“ज्ञेयदर्शोऽप्युक्तो यत्र जीवन्मलः पुरा । सुनिं कालक-
वचोयमाजगामेति नः श्रुतम्” तत्रैव १०४ अ० । “सुनिः
कालकवचोय आनाव्योऽयं हिरण्यय” भा० स० ७ अ०

कालकस्तूरो स्त्री नि० स० । कस्तूरोभेदे शब्दचि० ।
कालका स्त्री कालेय क वा० नेत्त्वम् । दलकन्याभेदे जटा० ।
तस्या अपत्यं ढक् । कालकेय अक्षरभेदे कालकेययदे
उदा० ।

कालकाल पु० कालमपि कालयति प्रेरयति स्वकर्माणि
कल-भेदने अण् । परमेश्वरे कालशब्दे दर्शितकाल-
माधवीयग्रन्थे उदा० ।

कालकीट पु० कालः कीटोऽयम् । देशभेदे तत्र भवः पलदा०
अण् । कालकीटं शतदेशभवे त्रि० ।

कालकीर्ति पु० चन्द्रकलचरान्तराश्रयभूते भारतप्रसिद्धे नृप
भेदे । “कालकीर्तिरिति स्थातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
चन्द्रकलनेति यस्त्वेष कीर्तितः प्रवरोऽसुरः” भा० आ० १०७ अ०

कालकील पु० कालं तज्ज्ञानं कोलयति कील-अण् उप०
स० । कोलाहले शब्दरत्ना० कोलाहलस्य कालरूपपर-
मेश्वरज्ञानविरोधित्वात्तत्त्वात् ।

कालकुण्ड पु० कालेन कुण्डयते कुण्ड-कर्माणि धञ् । यम-

राजे शब्दभा० । “भीषास्मादातः पवते-मृत्युर्धावति
पञ्चमः” इति श्रुत्युक्तेः ईश्वरमित्येव यमादिभिः स्वस्वका-
र्याणां करणात्तस्य तत्कुण्डितत्वात् तस्य तत्त्वात् ।

कालकुष्ठ न० नि० कर्म० । कङ्कुटे पर्व तीयस्थितिकामेदे राजनि०
कालकुष्ठ न० । कालं शिवमपि कुष्ठयति कुष्ठ-उपतापे अण्
उप० स०, कालस्य मृत्योः कुष्ठरूप वा कालवर्णस्य कुष्ठ-
रूप वा । विषभेदे पु० न० । विषभेदकालकुष्ठलक्षण-
गुणाद्युक्तं भावप्रकाशे यथा “विषं तु गरलः च्छेद-
नस्य भेदास्तदाहरे । पल्लनाभः सङ्गारिद्रः सङ्गुक्ष
प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः श्लेष्मिकश्च कालकुष्ठस्यैव च ।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमो मव” इति विषज्य
“देवाक्षररथे देवैर्कृतस्य पृथुमालिनः । देवस्य रुधि-
राज्जातश्चरन्त्यसन्निभः । निर्वामः कालकुष्ठोऽस्य
सुनिभिः परिकीर्तितः । सहि जले शङ्कपेरे कोदुणे-
मलये भवेत्” इति ललितम् ।

विषयोधनस्य विधाभादिकं तत्रैवोक्तं यथा-
“गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्य विषं तेन विशुद्धति । रक्त
सर्पपतैलाक्ते तथा धार्यञ्च वासति । ये गुणा गरले
प्रोक्तास्ते सुहृन्निविषोधनात् । तस्माद्विषप्रयोगे तु योध-
यित्वा प्रयोजयेत्” । योधितविषगुणाः तत्रैव ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवधि च विकाशि च ।
आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि तमोवहम् । व्यवधि सक-
लकायगुणव्यापनपूर्वकपाकस्थानगमनशीलम् । विकाशि
क्षीजः शोथणपूर्वकसम्बन्धविघ्निलीकरणशीलम् । आ-
ग्नेयम् अधिकाग्निप्रयम् । योगवाहि सङ्गिगुणपाहकम् ।
तमोवहं तमोगुणप्राधान्येन बुद्धिविध्वंसकम् । “तदेव युक्ति-
युक्तं प्राणदायि रसायनम् । योगवाहि परं वातघ्ने-
प्रजित्स्त्रिपातहृत्” । २ काके पु० स्त्री राज० । अति-
लम्बत्वात् मृत्योर्द्वैतरूपत्वादा तस्य तत्त्वात् स्त्रियं जा-
तित्वात् ङीप् ।

विषमालि च । “कालिमा कालकुष्ठस्य नापैति हरसङ्ग-
मात्” । “ततोऽप्युधनः पापः तदुभये कालकुष्ठकम् ।
लिपं प्रलेपयामास भीमसेनजिघांसया” भा० आ०
५०० अ० श्लोकः ।

कालकुटि त्रि० कालकुटे भवः इज् । कालकुटभवे ।
कालकृत् पु० कालं कालमानं करोति स्वगत्या क-किप् इत० ।
स्त्र्ये तद्वत्वा हि लणदण्डादिव्यवहारस्य कृतत्वात्तस्य
तत्त्वात् २ परमेश्वरे च “कालः कालकृद्भिः” स्त्र० वि०

अमृतमन्यनकाले उल्लितविषपानात् कालकण्ठो जातः
तत्कथा भाग० ८।७७० यथा । “ततः स कवलीकृत्य
व्यापि जालाङ्गलं विषम् । अभययन्महादेवः कपया भूत-
भावनः । तस्यापि दर्शयामास स्वाभाव्यं जलकल्मषः ।
यज्ञकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ।” १२मयूरे १२।१७७
४खङ्गने च पवित्रेदे लिङ्गा० स्त्रियां जातिवात् ङीप् ।
तेषां कथावर्णत्वात् तथात्वम् । वा कप् । दासूहे पु० स्त्री
कालकन्दक उ० स्त्री कालः कन्द इव कार्यात् कै-क । काल-
ढोडा) जलस्यै । स्त्रियां जातिवात् ङीप् ।

कालकर्णी स्त्री कालः कर्णोऽस्याः ङीप् । अलक्ष्मीभेदे
“अलक्ष्मीः कालकर्णी च” पुरा० । स्वार्थे क लृप् । काल-
कर्णिका तत्पार्थे हेम० । अलक्ष्मीशब्देऽनुत्पन्नसदृशत्वादि-
रत्नाभिधीयते पादौ उत्तरखण्डे देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
“मां प्रपश्य पुनर्देवा समन्वः क्षीरसागरम् । तस्मिन्
प्रमथमाने त्वं मया देवैश्च भाविनि । ज्येष्ठा देवी ससत्-
पद्मा रत्नसङ्घाससाहवा । उत्पन्ना साऽब्रवीद्देवान् किं-
कर्त्तव्यं ? मयेति वै । तामब्रुवन्तदा देवीं सर्वे देवगणा
सदा । तेषां गृहान्तरे नित्यं कलहं संप्रवर्त्तते । तस्मै
स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र शुभानने । यस्य गेहं
कपालास्थिभक्षकेयाद्विज्ञितम् । परुषं भाषते नित्यं
वसन्त्यन्तवादिनः । सन्ध्याकाले च ये पापाः स्वपनि
मलचेतसः । तेषां वेश्मनि संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यादिभिः ।
कपालकेशभस्मास्थितपाङ्कजाराणि यत्र त्वं । तत्र ते सततं
स्थानं भविष्यति न संशयः । अकृत्वा पादयोः शौचं यस्मा-
च्चासति दुर्भारिः । तं भजस्व सदा देवि ! कलषेणाहता भू-
यम् । त्वया कृत्वा कपालाश्रयवाल्वाकायसचर्मभिः । दन्तधावन
कक्षारो भविष्यति नराधमाः । रमस्व कलिना देवि ! तेषां
वेश्मसु नित्यगः । तिलपिण्डश्च नक्तश्च कालिङ्गशिपुस्तुणम् ।
जलाकं विदुराङ्गश्च बिल्वकोषातकीफलम् । अलावू
(वर्तुलाम्) श्रीफलं वै वै खादयति नराधमाः । तेषां गृहे
तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिश्च सुराः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिबद्धाम्” । तस्या उद्दालककृमिना
सह विवाहादिकथा च पादौ १६।७७० ।

“समुद्रमथनादुद्यानि रत्नान्यापुः सुरोत्तमाः । श्रेष्ठं
कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः । यावदङ्गीचकाराशौ
लक्ष्मीं भार्यार्चमात्मनः । तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीं
चक्रपाणिनम् । लक्ष्मीरुवाच । असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां
कनिशा परिधीयते । तस्मान्मापजामेतामलक्ष्मीं मधु-

सूदन ! । विवाहोद्दह मां पद्मादेप धर्माः समातनः ।
तस्मात् धर्माव्यतिक्रमं न कुर्यां मधुसूदन ! । इति तद्व-
चनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः । उद्दालकाय सनये सुदीर्घं
तपसे तदा । आप्नवाक्यातुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ।
स्युलोर्ध्वं शुक्लवदनं विरूपां विभ्रतो तनुम् । स्रप-
दारक्तनयनां रूचपकशिरोरुहाम् । स सुनिविष्णु-
वाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमात्रमम् । वेदध्वनिसमायुक्तभा-
नयामास धर्मावित् । होमधूपसुगन्धाद्यं वेदधोषेण ना-
दितम् । आश्रयं तं पिलोक्याथ व्यथिता साऽब्रवीदिदम् ।
ज्येष्ठावाच । न हि वासोतुरुमोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्मागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्मान्यत्र मां ध्रुवम् । उद्दाल-
क उवाच । कथं नावासि किञ्चाल ? वर्त्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् । ज्येष्ठावाच ।
वेदध्वनिर्भवेद् यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् । यत्तदाना-
दिकं यत्र नैव, तत्र वसाव्यहम् । परस्परानुरागेण दाम्पत्यं
यत्र विद्यते । पितृदेवार्चनं यत्र तत्र नैव वसाव्यहम् ।
दानशौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः । परदाररता
यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम । दृष्टसञ्जनविप्राणां यत्र
स्यादवमाननम् । निवृत्तं भाषणं यत्र तत्र सम्य-
ग्वसाव्यहम् । सूत उवाच । इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्
वदनोऽभवत् । उद्दालकस्ततोवाक्यं तामलक्ष्मीरुवाच ह ।
उद्दालक उवाच । अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मी ! अश्व-
तां लणम् । आश्रयस्थानमालोक्य यावदायार्थं पुनः ।
सूत उवाच । इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको
मुनिः । प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददयं सा ।
तदा क्रोदं कर्षणं भर्तुं स्वभागेन दुःखिता । ततः साः
क्रन्दितं लक्ष्मीं कुण्ठभवनेऽश्रूणोत् । तदा विज्ञापयामास
विष्णु-दिग्गमानसा । लक्ष्मीरुवाच । स्मामिन् ! मङ्ग-
गिनी ज्येष्ठा स्वामित्वागेन दुःखिता । तामाश्वासयितुं
याहि कपालो ! यदाहं प्रिया । सूत उवाच । लक्ष्म्या सह-
ततो विष्णुस्तत्नागात् कपयान्वितः । आश्वासवद्
लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमवाब्रवीत् । विष्णुरुवाच । अश्वत्थ
वृक्षमासाद्य सदाऽलक्ष्मी ! स्थिरा भव । ममांशसम्भवो
ह्येष आवासस्ते मया जतः । मन्दवारं सदा नूनं लक्ष्मी
रत्नागमिष्यति । असृष्टोऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना
किल” ।

दीपान्वितामावस्यायां तत्पूजाविधानं मन्त्रलिङ्गात्
यथा “अलक्ष्मीस्तं कुरुपासि कुत्सितस्थानवासिनि ! ।

कालकृत पु० कालः कालेन । १। कृत्यं शब्दरत्ना० कालो-
अधिकृपः कृतो यस्य । कृताधिके २ व्याधिभेदे । “काले
कालजो नश्येत् फलभोग्यो न श्रुति” याज्ञ०। २०। २। कालेन
कृते ‘सर्व’ कालकृतं सत्ये कालो ‘हृत्त्वत्तरः’ पुरा० ।

कालकेय पु० कालकायाः अपत्यम् ठक् । दानवभेदे तत्कथा
यथा ‘पुरा कृतयुगे घेरा दानवा युद्धमुन्मदाः । कालकेवा
इति ख्याता गणाः परमदारुणाः’ इति भा० ५०। १०। १। अ०
इत्युपक्रम्य प्रधानभूतस्य वृत्तस्य वधे तेषां सृष्टृर्गुणान्वयणं
राज्ञौ च नानासुखाश्रमहिंसा दिवा पुनः सृष्टृप्रवेशो
वर्णितः पश्चात् विष्णोरादेयेनागस्त्यमुनिना तेषां सृष्टृरूपस्य
दुर्गस्य शोषणे कृते देवैस्ते नाशितास्तदवशिष्टाश्च “कालकेवाये
केचित् हिरण्यपुरवासिनस्ते अर्जुनेन निहृताः इत्युक्तम्
‘हरिं’ १०। १५। यथा “चतुर्दश शतान्यन्यान् हिरण्यपुर-
वासिनः” इत्युपक्रम्य १०५। अ० तत्रैव “मरीचिर्जनयासास
महता तपसान्वितः । पौलोमान् कालकेयाश्च दानवास्तौ
महाबलाः । अयम्यादेवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः ।
कृताः पितामहेनाजौ निहृताः सव्यसाचिना” । कालाया
अपत्यम् ठक् । कालेयोऽप्यत्र उदा० तत्रैव ।

कालकेयो स्त्री कालः केय इव पत्न्यादिर्यस्याः गौरा० ङीप् ।
नीत्याभोगधौ शब्दवि० । २। कण्ठकेयुक्तस्त्रियाञ्च ।

कालक्षेप पु० कालक्षेपः क्षेपणम् । १। कर्तव्यकर्मकाललङ्घने
२। कालयापने च ।

कालखञ्ज पु० दानवभेदे “संस्तुदो विप्रचित्तव कालखञ्जाश्च
दानवाः” भा० ५०। ८। अ० वरुणसम्यक्कीर्त्तने ।

कालखञ्जन न० कालेन खञ्जति खजि-ख् । यकृति हृदयस्ये
रक्ताधारस्थाने हेमच० ।

कालखण्ड न० कालं कर्णं खण्डम् । दक्षिणकुक्षिस्थे मांस-
खण्डे अमरः । हेमाद्रिहृते कालप्रतिपादके पन्थभेदे च ।

कालगङ्गा स्त्री कालो गङ्गा नदी । यमुनायां शब्दवि० तस्या
नदीपु जलत्वात्तथात्वम् ।

कालगन्ध पु० कालः कण्ठोगम्यो गन्धवद्द्रव्यम् । १। काला-
गुच्छि शब्दवि० । कालस्य गन्धोलेयः । २। कालसेवे
कालकलायां च । ३। कालचन्दने शब्दवि० ।

कालग्रन्थि पु० कालस्य ग्रन्थिरिव । संवत्सरे हारा० ।

कालवट पु० जनमेजयसर्पवले व्याप्तिव्यक्तारके ब्राह्मण-
विशेषे “आलेयः कुण्डजठरोद्भिजः कालवटस्तथा” भा०
आ० ५। १५। [भेदे रत्नमा० ।

कालहृत पु० रैपदलहृतः कोः का । (कालकासंदा) उच-

कालचक्र न० कालस्य कालगतेश्चक्रमिव । हेमच० उक्ते हादयारे
३। कालचक्रभेदे । (उत्सर्पिन्) शब्दे १। १५८०। विवृतिः ।
कालचक्रमवानिर्णयं परिवर्त्तमानत्वात् । विष्णुपुराणाद्युक्ते
ल्योतिश्चक्राधिवृत्ते चक्रवत्परिवर्त्तमाने २। काले ।
“यथा कुलालवज्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां
पिपिलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेऽपलभ्यमानत्वात्
एवं नल्लराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुञ्च
दक्षिणतः परिधावता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां
सूर्यादीनां सहाणां गतिरन्यैव नल्लान्तरे राश्यान्तरे
चोपलभ्यमानत्वात्” । भाग० ५। २०। ८। श्लो०। भा० व०
१। १३। अ० कलाकातादिविभागमुक्ता ‘एमेव चरन् पाथ्य !
कालचक्रमतन्वितः । पर्व्वयत्तं सुमहातेजाः सविता परि-
वर्त्तते” प्रपञ्चस्तु विष्णुपुराणे यथा

“पराशर उवाच । व्यख्यातमेतद्दृष्ट्वाण्डमंस्थानं
तव सुव्रत ! । ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्यादीनां शृणुष्व
मे । योजनानां सङ्ख्याणि द्वितीयोऽङ्को विवक्षितः ।
देशादण्डस्तथास्य दिगुणो मुनिसत्तम ! । सार्द्धकोटि-
स्तथा सप्तनियुतान्धिकाणि वै । योजनानान्तं तस्याश्च-
स्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभिमति सङ्खारे पञ्चमि-
न्यलयात्मके । संवत्सरमये कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ।
चत्वारिंशत् सङ्ख्याणि द्वितीयोऽङ्को विवक्षितः । पञ्चा-
ध्यानि सार्द्धानि स्यन्दनस्य महामते ! । अथप्रमाण-
सुभयोः प्रमाणं तदयुगार्द्धयोः । हस्तोऽप्यस्ततुगार्द्धञ्च
ध्रुवाधाररथस्य वै । द्वितीयेऽपि तत्तत्तत्तं स्थितं वै मान-
साचले । हयाश्च सप्त खन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।
गायत्री च हृद्दुष्णिग्जगती त्रिष्टुप् च । अतुष्टुप्
पङ्क्तिरित्येताऽखन्दांसि हरयो रवेः । मानसोत्तरं चैव तत्
पूर्व्वतो वासवी पुरी । दक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां
वरुणस्य वै । उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मे
शृणु । वस्त्रे कसारा शक्रस्य, यास्या संयमनी कृता ।
पुरी सुखा जलेगस्य, सोमस्य तु विभावरी । काष्ठाङ्गतो
दक्षिणतः लिप्तेऽग्निरिव गच्छति । मैत्रेय ! भगवान्
भातुर्व्यतिषां चक्रसंयुतः । अक्षोराद्यवस्थानकारणं
भगवान् रविः । देवयानपरः पन्थायोगिनां ज्ञेयसंज्ञये ।
दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यर्थास्थितः । सर्वे द्विषेभु
मैत्रेय ! निशाईस्य च सम्मुखः । उदयास्तमनञ्चैव सर्व-
कालञ्च सम्मुखे । दिशासु शेषासु तथा मैत्रेय ! विदि-
शासु च । यैर्यत्नं दृश्यते भासान् स तेषां सद्यः पततः ।

तिरोभावश्च यत्नैति यत्न च सात्मनं रवेः । नैवास्तमनम-
केस्य नोदयः सर्वदा मतः । उदयास्तमनाख्यं हि
दर्शनादर्शनं रवेः । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् सूर्यलोप पुर-
तयम् । विकर्णो ह्ये विकर्णस्वस्तीक्ष्णो कान् वे पुरे तथा ।
उदितोऽप्येमानाभिरामध्याञ्जात्तपन्निः । ततः परं ह्रस्वली-
भिर्गोभिरक्ष नियच्छति । उदयास्तमनाभ्याश्च सूर्यं पूर्वा-
परे दिशौ । यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वतः ।
अतेऽमराहुरैर्मरौरुपरि ब्रह्मणः सभा । ये ये मरीच-
योऽर्कस्य प्रयानि ब्रह्मणः सभाम् । ते ते निरक्षास्त-
ज्ञासा प्रतापसुप्रयानि वै । तस्यां दिश्यत्तरस्यां वै दिवा-
रात्रिः सदैव हि । सज्जैषां हीर्षयाणां मेरुस्तरतो
यतः । प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तङ्गच्छति भास्करे ।
विश्वमिन्मतोरात्रौ वज्ररेकः प्रकाशते । अग्निपादस्तथा
भातुं दिनेष्वविशति हिज । अतीव वज्रसंयोगादतः
सूर्यः प्रकाशते । तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशोऽपि
स्वरूपिणी । परस्परानुपवेशादापायते दिवानिगम् ।
दक्षिणोत्तरमूर्ध्वं ससत्तिवति भास्करे । आताम्राहि
भवन्प्राप्तेनक्रमः प्रवेशनात् । दिनं विशति चैवाग्ने-
भास्करेऽस्तसुप्रागते । तस्माच्छुक्तीभवन्प्राप्ते नक्रमः
प्रवेशनात् । एवं पुनरक्रमेण यदा याति दिवाकरः ।
विंशद्भागस्तु मेदिन्यास्तदा मोहूर्त्तकी गतिः । कुलाल
चक्रपर्यन्तो भ्रमश्चैव दिवाकरः । करोत्यस्तदा रात्रिं
विश्वमग्नेदिनीं हिज । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति
भास्करः । ततः कुम्भश्च मीनश्च राशे राश्यान्तरं हिज ।
तेषु तेषु भुक्तेषु ततो वैपुवर्ती गतिम् । प्रयाति सविता
कुर्वन्नहोरात्रं ततः समम् । ततोरात्रिचयं याति वर्जते
च दिनं दिनम् । ततश्च मिथुनस्थाने परं काशासुप्रागतः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् । कुलालचक्र-
पर्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्तते । दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा
शीघ्रं प्रवर्तते । अतिवेगितया कालं वायुमार्गमाचलन् ।
तस्मात् प्रकटां भूमिश्च कालेनाग्न्येन गच्छति । सूर्योऽष्टा-
शमिः शैल्यान्मूर्त्तं दक्षिणायने । तयोदशाईमृत्पाणामङ्गा-
चरति वै हिज । सुहूर्त्तैस्तावद्व्याणि नक्रमटादयश्चरन् ।
कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति । तयोदगयने
सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः । तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमि-
मत्यन्तं गच्छति । अष्टादशसुहूर्त्तं यदुत्तरायणपञ्चमम् ।
अहर्भरति तद्वाभिचरते मन्दविक्रमः । तयोदशाई
महा द्रव्याणां चरते रविः । सुहूर्त्तैस्तावद्व्याणि रात्रौ

हादयभिचरन् । अथोमन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा,
मृत्पिण्डवच्चक्रमध्ये भ्रुवो भवति वै तथा । कुलालचक्रना-
भिस्तु यथा तत्रैव वर्तते । भ्रुवस्तथाहि मैत्रेय ! तथैव
परिवर्तते । उभयोः काशयोर्मध्ये अमनोर्मण्डलानि तु ।
दिवा नक्तञ्च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः । मन्दाहि
यस्मिन्प्रयने शीघ्रा नक्तं तदा गतिः । शीघ्रा निशि
यदा सा च तदा मन्दा दिवा गतिः । एवं प्रमाणेनैवैष
मार्गं याति दिवाकरः । अहोरात्रेण योभुक्ते समस्ता
राशयो हिज । षड्वेव राशीन्यो भुक्ते रात्रावन्त्यां षड्-
दिवा । राशिप्रमाणजनिता ह्रस्वदीर्घान्विता हिज ! तथा
निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता । दिनादेर्दीर्घह्रस्व-
त्वं तद्भोगेनैव जायते । उत्तमे प्रक्रमे शीघ्रा निशि
मन्दा गतिर्दिवा । दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विवस्वतः ।
नरपतिजयचर्योक्ते चतुरशीतिचक्रमध्ये ३३ चक्रमेदे तत्-
स्वरूपं चक्रमेदे वक्ष्यते । दानार्थकल्पिते हेमा० दा० उक्ते
रजतमये ४३ चक्रमेदे यथा

“चक्रं रौप्यमयं कृत्वा सुकारश्चिन्मयात्मकम् । कृत्वा
मूर्द्धि यरञ्चन्द्ररश्मिमध्यान्तरस्थितम् । त्वष्ट्रमांसानि तु
रौप्याणि गालेषु च समन्ततः । एवं ध्यानवतस्तस्य
स चन्द्रः कृष्णतां व्रजेत् । ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा
विप्रदक्षिणम् । तं गृहीत्वा व्रजेद्दूरमष्टतत्त्वमपि व्रजेत् ।
स्वयञ्चास्तसंघातपूर्णकायस्थितिस्थितः । कालचक्रमिदं
नाम्ना दानं स्रज्युविनाशनम् । इदमे राजतं चक्रं
रश्मिजालसमाकुलम् । अपस्त्युविनाशाय ददामीति
सहचरन् । सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एवं कृते विनश्यते व्यपस्त्युर्न संशयः । ततस्तस्मात्पश्चात्
देवमपस्त्युभयान्वितैः । पुरादिरोगपक्षैर्वा महापत्-
मर्तितैरपि । ततो गृह्योक्तविधिना स्वापयेज्जातवेदसम् ।
लुङ्गवात् कालनाम्ना तु शतमष्टोत्तरानिलैः । ततस्तु
भोजवेद्भक्ष्या विमान् हादयमंख्यवा । स्वयमलारत्नवर्णं
मुञ्जीत सखदेव हि । एवं कृते नरोन्नं चिरं जीवेच्च संशयः”
रव्यादिधारे नक्षत्रयोगभेदात् ५६ चक्रमेदे कालदण्डयन्त्रे
विष्टतिः । [व्योतिर्विदं देवज्ञे ।

कालचिन्तक पु० कालं चिन्तयति विचारयति चिन्ति-शब्दः ।
कालचिह्नं न० कालस्य स्रज्युर्वापकं चिह्नम् । स्रज्युर्वापके
लक्षणभेदे । तल्लक्षणसूक्तं काशीख० ४१ अ० यथा

“यदामि कालचिह्नानि जायन्ते याति देहिनाम् ।
स्रज्यौ निकटमापन्ने सुने ! तानि निशामय । दक्षिणासा

पुटे वस्य वासुर्वीति दिवानिशम् । अखण्डमेकं तस्यायुः
 क्षयत्वद्वयेण हि । द्वाहोरात्रं त्राहोरात्रं रवि-
 र्वर्जितं सन्ततम् । साक्षैर्गर्भलस्येह जीवितावधिरुच्यते ।
 वच्छेद्वासापुटयुगे दशाहानि निरन्तरम् । वातघेत् सङ्घर्ष-
 क्रान्तिस्तथा जीवेद्दिनत्रयम् । नासात्कृदयं हित्वा
 मातरिश्वा सुखादहेत् । संयेद्दिनत्रयादव्याक् प्रयाणं
 तस्य चाध्वन । स्रव्ये सप्रमरागस्ये जन्मस्थे निशा-
 चरे । पोष्यः स कालो द्रष्टव्यो यदा यास्ये रविर्वहेत् ।
 अकस्मादेव तत्काले मृत्युः सच्चिद्विजो भवेत् । वञ्चनी-
 यः प्रयत्नेन स कालो मृत्युभीरुणा । अकस्मादीकते यस्तु
 पुरुषं क्षणपिङ्गलम् । तस्मिन्नेव क्षणे गुप्तिं सजीवेह-
 त्तरद्वयम् । यस्य बीजं मूलं मूलं, लुप्तं मूलं मल्लया ।
 इहैकदा पतेदास्य अञ्जलस्यारिष्यते । इन्द्रनीलनिभं
 व्योम्नि नागइन्दं यदेलते । इतस्ततः प्रहसरं परमासं
 न स जीवति । व्यभेऽङ्गि वारिपूर्णस्थः पृथीकव दिपा-
 करम् । फल्गुत्वाप्स्विन्द्रवापञ्च पश्येत् परमासजीवनः ।
 अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्न-
 मृत्युर्नोपश्येत्तुं मातृमण्डलम् । अरुन्धती भवेज्जिह्वा
 ध्रुवो नासायस्रुच्यते । विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्राग्नौ
 मातृमण्डलम् । वेत्ति नीलादिवर्णस्य कटुक्लादिरसस्य
 हि । अकस्मादन्यथाभावं परमाग्निं समृत्तुमाक् । परमास
 मृत्योर्भवेत्यस्य कण्ठोदरसनारदा । शुष्यन्ति सततं तद्वि-
 ष्ण्वायासात्पञ्चमाः । दलः करजनेत्रान्ता नीलिमानं
 भजन्ति चेत् । स हि कीनाशनगरीं षष्ठे मासि प्रजेश्वरः ।
 संप्रपृष्टे निधुवने मध्यान्ते जौति चेद्वरः । निश्चितं पञ्चमे-
 मासि धर्मराजातिर्धर्मवेत् । द्रुतमारुह्य सरटस्त्रिवर्णो
 यस्य मस्तकम् । प्रयाति, याति तस्यायुः परमासे सम्पार-
 क्षयम् । सुज्ञातस्यापि यस्याशु हृदयं परिशुष्यति ।
 चरन्तौ च करो वापि त्रिमासलस्य जीवितम् । प्रतिविम्बे
 भवेद्वयस्य पदङ्गुणपदाकृति । पांशौ वा कर्दमे वापि पञ्च-
 मासान् स जीवति । ज्ञाया प्रकम्पते यस्य देहवन्द्यैः निचले ।
 कृतान्तादूता बभ्रन्ति चतुर्थे मासि तद्वरम् । निजस्य प्रति-
 विम्बस्य नीराजस्रुजादिषु । उत्तमाङ्गद्वयः पश्येत् स मासे-
 न विनश्यति । सतिभ्योऽप्येह सुखलेहाणो धनुर्नन्दं मिश्रयते ।
 रात्रौ, चन्द्रद्वयं वापि दिवा ह्यो वा दिवाकरो । दिवा च
 तारकाचक्रं रात्रौ व्योम वितारकम् । दुग्धपञ्च चतुर्दश-
 याकं कोदण्डमण्डलम् । भूस्ते भूधराद्ये वा गन्धर्व-
 नगरोदयम् । दिवा पिशाचवृत्त्यञ्च एते पञ्चत्वहेतवः ।

सर्वेषु तेषु विज्ञेयु यद्येकमपि वीक्षते । तदा मासावधिरुच्यते
 प्रतीक्षेत नवाधिकम् । करावस्तुद्वयवणः श्लेषोति न यदा
 ध्वनिम् । स्थूलः क्षयः क्षयः स्थूलस्तदा मासाद्विवर्तते ।
 यः पश्येदात्मनः श्लायां दक्षिणायासमाश्रिताम् । दिवानि
 पञ्च जीवित्वा पञ्चत्वसुपयाति सः । प्रोक्षते भक्ष्यते वापि
 पिशाचासुरवायवैः । भूतैः प्रेतैः श्वभिर्यक्षैर्गोमादुखर-
 नृकरैः । सरभैः करभैः कीर्यैः श्वेनैरश्वतरैर्दृकैः । स्त्रे स
 जीवितं त्वक्का वर्षान्ते यमभीक्षते । गन्धपुष्पांशुकैः शोणैः
 स्नान्तुं भूषिताद्वरः । यः पश्येत् स्वप्नसमये सौष्टौ-
 मासाननित्यहो । पांशुराशिञ्च वल्मीकं यं दण्डम-
 थापि वा । योऽधिरोहति वै स्त्रे षष्ठे मासि स नश्यति ।
 रासमारुह्यमात्मानं तैलाभ्यक्तञ्च सखिडतम् । नीयमानं
 वमाशं यः स्त्रे पश्येत् स्वपूर्वजान् । स्वमौलौ स्तनौ
 वापि यः पश्येत् स्वप्रतो नरः । ज्ञानानि शुष्ककाष्ठानि
 षष्ठे मासि न तिष्ठति । लोहदण्डधरं क्षणं पुरुषं क्षणं
 वाससम् । स्वयं योऽप्ये स्थितं पश्येत् स त्रीन्मासान् लङ्घ-
 येत् । कालो कुमारी यं स्त्रे वस्त्रियाङ्गाङ्गपायकैः । स
 मासेन समीक्षेत नगरीं शमनोषिताम् । नरो यो वानरा-
 रुहः प्रयान् प्राचीं दिशं स्वपन् । दिनैः स पञ्चमैरेव
 पश्येत् संयमनीं पुरीम् । क्षणोऽपि वदान्यः स्नात् वदान्यः
 क्षणोऽपि । प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्प्रासदा पञ्चत्वस्यैव ।
 एतानि कालचिह्नानि सन्यन्यानि बहून्वपि । ज्ञात्वाभ्य-
 स्तेन्द्रोयोगमथवा काशिकां श्रयेत् । न कालवञ्चनोपायं
 मुनेऽन्यमवयाम्यहम् ।

कालजीपक वि० काले यथायोग्यकाले जुषते भोजनादि
 जुष-स्त्रुल् । यथायोग्यकालेऽत्याहारादिना तृप्ते गोप-
 भेदे “वाङ्गीका वाटधानाश्च आभीराः कालजीपकाः”
 भा० भौ० ६ अ० ।

कालज्ञ वि० कालं योग्यकालं ज्योतिषोक्तकालायवधं वा
 “जानाति-ज्ञा-क । उचितसमयाभिप्रे “अत्यारुढो
 हि नारोणामकालज्ञो मनोभवः” रघुः । “तेजः क्षमा या
 मैकान्तं कालज्ञस्य महीपतेः” माघः । २ कालकलाज्ञान-
 युक्ते ज्योतिषिके च ।

कालज्ञान न० । कालो ज्ञायतेऽनेन ज्ञा-करणे स्मृत् इत० ।
 १ सौरागमादि ज्योतिषास्ते “विदितसे मया भावस्तोषित-
 क्षपसा ह्यहम् । दद्यां कालाद्ययं ज्ञानं यद्वाणां चरितं
 तथा” इत्युपक्रम्य स्त्रु० सि० मयनामासुराय स्त्रांशुपुरुषद्वारा
 कालज्ञानमुक्तम् । भावे स्मृत् २ योग्यसमयज्ञाने च ।

कालो मृत्युर्जायतेऽनेन करणे ल्युट् । ३ मृत्युत्तापके चिञ्ज-
भेदे कालचिञ्जयदे तजोक्तम् । “कालञ्जने ततः प्रोक्तं
दिशोदास्य वर्षेनम्” काशेख० अनुक्रमणिकाध्याये ।

कालञ्जर ए० कालं जरयति जृ-णिच्-ञञ् वा० षम् । पर्वत-
भेदे “सप्त व्याधा दगाणैः ष्टगाः कालञ्जरे गिरौ” भार०
पिटकल्पगाथा । तन्नाह्वात्मा भा० व० ८५ अ० “तत्र
कालञ्जरो नाम पर्वतो लोकविश्रुतः । तत्र देवसुदे-
स्नात्वा गोमूत्रफलं लभेत् । यः स्नातस्त्वापेक्षतः गिरौ
कालञ्जरे स्नपः । स्वर्गलोके मङ्गीयेत नरो नास्त्वत्र संशयः ।
ततो गिरिवरकेष्टे चित्तकूटे विद्यास्यते !” । तेनास्य
चित्तकूटपर्वतसन्निध्यं गम्यते । तत्र मासं कृतज्ञाने
दयान्त्रनेत्रफलं यथोक्तम् भा० अ० २५ अ० “गङ्गा-
यमुनयोस्तथै तथा कालञ्जरे गिरौ । दयान्त्रमेधाना-
प्रोति तत्र मासं कृतोदकः” ।

अथ स भूमिमध्यस्थरेखातः प्राच्यां दिशि वर्तते यथा
भा० व० ८७ अ० । ‘पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् ! राजर्षिगण-
सेविताम्” इत्युपक्रम्य पूर्वदिक्स्थतीर्थकथने “प्रयागमिति
विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ! । अगस्त्यस्तु त्वं राजेन्द्र !
तत्राश्रमपरो स्तप । तत्तथा तापसारस्तु तापैरुपशोभि-
तम् । हिरण्यविन्दुः कथितो गिरौ कालञ्जरे मङ्गलम्” ।
इत्युक्तेः । तीर्थपरत्वे अस्य लीवत्वमपि । “कालञ्जरं
प्रभासञ्च तथा वदरिकाश्रमः” इति काशी० भौमतीर्थकथने
ई० त० ७८ अ० १० योगविशेषलक्षणे । २ भैरवभेदे मैदि० ।
४ देशभेदे धर० । स च कालञ्जरगिरिरूपजनपदा-
वधिभूतः । ततो मवादी रोपधत्वात् प्राग्वर्त्तित्वाच्च
युञ् । कालरञ्जक तद्वत्वे लि० । कालं मृत्युं जरयति
जृ-वा० षच् । ५ कालस्य मृत्योर्भारके लि० । “इन्द्रि-
याणां हि सर्वेषां वश्यात्मा खलितकृतिः । आत्मनः
सम्यग्दानेन मर्त्योर्भूत्वा सुपायुते । आहत्य सर्वसङ्कलान्
सत्वे चित्तं निवेशयेत् । सत्वे चित्तं समावेश्य ततः
कालञ्जरो भवेत्” भा० या० २४ अ० । कालं मृत्युं जरयति ।
मृत्युशब्दे ईशिते तस्य पत्नी इ० कालञ्जरी च चण्डिकायां
स्त्री धर० । स्वयं तज्जारकत्वे त्रु टावेति भेदः ।

कालतम(र) लि० अतिशयेन कालः लणः तमप् (तरप्) वा ।
अतिशयलक्षणे । स्त्रीत्वे त्रु अतिशयेन कालो इति विग्रहे
उ० कालतमा(रा) इति भेदः । [तमालवृक्षे राजनि० ।
कालताल ए० कालतायै अलति पर्याप्रोति अल-ञच् ४ त० ।
कालतिन्दुक ए० नि० कर्म० । कुपीली राजनि० ।

कालतीर्थं न० कोशलास्ये तीर्थभेदे । “कोशलान्तु ससासाद्य
कालतीर्थं सुखयेत् । हयभैकादयफलं लभते नात्र संशयः”
भा० व० ८५ अ० ।

कालदण्ड यु० कालपापकोदण्डः । ज्योतिषोक्ते वारादियोगभेदे
स च वारविशेषनक्षत्रभेदयोगरूपः यथोक्तं नारदेन
“आनन्दः कालदण्डोऽयं धृत्वा धाता शुभावहः ।
ध्वजो ध्वजाख्यं श्रोतृसंज्ञं सुहरज्जवाः । विल-
मानसपद्माख्यलम्बकोत्पातमृत्खवः । कालः मित्रिः शुभा-
मृतसुखतातङ्गकुराः । राक्षसाख्यधरस्यैर्वर्द्धमानाः
क्रमदम्भी । योगाः स्वसंज्ञाफलदास्तृष्टाविंशतिसंख्य-
काः । रविवारे क्रमादेते दासभादिन्दुभादिधौ । सापा-
ङ्गौमे, बुधे हस्ताश्वौभादेवमन्त्रिण । वैश्वदेवाङ्गु-
स्तते वासुधाङ्गास्करात्मजे” । अथमर्षेः आनन्दादयः
अष्टाविंशतिर्वीगा अतः साजितुकानामाश्विन्यादीनाम-
ष्टाविंशतेरिह पञ्चमम् । तथा च रविवारे अश्विनी-
नक्षत्रात् यावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने भवति आनन्दा-
दिषु मध्ये तावत्संख्यको योगो भवति एवं सोमवारे
मृगाश्रुयावत्संख्यकं नक्षत्रमिष्टदिने तावत्संख्यको योगः ।
तथा भौमे अश्लेषातः ८ इत्यादि । बुधे हस्तातः ९, गुरो अशु-
राधातः १०, शुक्रे उत्तराषाढातः २१, शनी शतमिषातः २४ ।
एषु पञ्चदश्यादिकनुक्तं सुष्टो० च० “ध्वाङ्गे वज्रे सुहरे चेपु५
नाड्यो वज्रावेदाः ४ प्रज्ञालम्बे गदेऽश्वाः ७ । धूम्रो २ काये
सौमवे ३ भूङ्गयं द्वे रक्षोभूत्वा त्पातकालाच्च सर्वे” । तस्या-
पवादोर्विशिष्टोक्तः “सूक्त्याञ्चतर्थे दशमे च षष्ठे विश्वर्चने
विंशतिगे च चन्द्रे । भवन्ति षड्भानुगतर्च्योगाः कुयोग-
विध्वंसकराः शुभेषु” ।

कालदन्तक ए० कालोदन्तोऽस्य कप् । वासुकिकुलजे सर्प-
सत्वनष्टे १ नागभेदे । “हिरण्यवाहुः शरणः तज्जकः
कालदन्तकः । एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाह-
नम्” भा० अ० ४५ ७ अ० । २ लण्डनयुक्ते लि० ।

कालधर्म्य ए० ई० त० । १ मृत्तुः अमरः । अप्राप्रवति तस्मिंस्तु
यौगं पुरुषधर्मे । स राजा शान्तुर्धर्मान् कालधर्मसुभेदि-
वान्” भा० अ० १० २ अ० । कालस्य ऋतुविशेषस्य धर्म्यः
ई० त० । २ समयस्य स्वभावे अत्वादिकालस्य २ धर्म्ये च ।

कालधर्म्यन् ए० कालस्य हिंसाशान्ततया धर्मोऽस्य अस्मिन्
समा० । मृत्तुः । “स पाण्डुः कालधर्म्यया” भा० अ०
१२ ४ अ० । एतावता? प्रजाः सर्वाः दक्षकन्यासु जडिरे ।
कश्यपेनाव्यनेह, संयुक्ताः कालधर्म्यया” हरि० २१ २ अ० ।

कालनर ५० अतुवंशे नृपभेदे । ? अतोः समानरखत्तुः परे-
खत्तुः त्वयः सुताः” समानरात् कालनरः सृज्यस्तत्सुतः
शुभः” भा० ८, २१, २३० । कालः कालचक्रं राशि-
चक्रं नरइव । मेवादिद्वादशराशिपञ्चमस्तकादत्रयुक्ते
२ कालपुरषे तच्छब्दे विवृतिः । “इति कालनरस्याङ्के
सदसदुपपत्त्योगतः” वृहज्जातकम् ।

कालनाथ ५० कालस्य कालभैरवस्य नामः । महादेवे “काल-
नाथाय कल्याय जयायोपजयाय च” भा० शा० २८६ अ०
दशप्रोक्तशिवसङ्गन्तनामकीर्तने ।

कालनाभ ५० कालः कण्ठः नाभिरस्य संचायाम् अश्वमा० ।
हिरण्मालासुरपुत्रभेदे “हिरण्मालासुताः पञ्च पिहंसः
सुमहावलाः । भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” हरि० १७० ।
? दानवभेदे “महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च”
हरि० १७० । अथ च सैहिकेयः यद्योक्तं तत्रैव
“सैहिकेया इति स्थातास्तयोदय महावलाः । व्यंशः शल्यश्च
बलिनी नभश्चैव महावलाः । पातापिर्नसचिश्चैव इत्यलः
चक्षुमस्तथा । आश्लिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ।
राष्ट्रज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रप्रमर्दनः ।

कालनियोग ५० कालेन कृतो नियोगः कालस्य वा नियोगः
आद्या नि+युज-यञ् । ? देवाद्यां २ कालकृतनियमे च
कालनिर्यास ५० नि० क० । युगगुणौ रत्नमा० तस्य निर्वा-
सेषु कणात्तात्तथात्वं ।

कालनेमि ५० कालस्य मृषोर्नेमिः सप्तम इव । दानवभेदे
तदुत्पत्त्यादिकथा हरि० ३०७ अ० यथा—
“पूर्वदेवमयं श्रुत्वा भारताऽग्निजतं महत् । काल-
नेमिरिति प्लातो दानवः प्रत्यवश्यत । भास्कराकार-
चक्रेः शिञ्जिताङ्गदभूषणः । मन्दराचलसङ्काशो महा-
राजतत्संवृतः । शतप्रहरणोदयः शतबाहुः शताननः ।
शतशीर्षः स्थितः श्रीमान् शतशृङ्ग इवाचलः । कथं
महति संवृद्धो निदाव इव पावकः । धूमकेतो हरिश्च
शस्त्रैर्द्रालौघपुटाननः । त्रैलोक्यान्तरविस्तारी नाम-
यन् वपुषा क्षितिम् । बाहुभिस्तुलयन् ध्योम क्षिपन्
पद्भ्यां महीधरान् । रैरवन् सुखनिःशमैर्दृष्टिभाजोबला-
हकान् । तिर्यगायतरक्ताङ्गं मन्दरोदपर्वचम् । दिव-
जन्मविशालान् सञ्चान् देवगणान् दृष्ट्वा । तर्जयन्
सुरगणान् जादयन् दिगोदय । संवत्काले तपितं
हम् मृत्युमिषोत्थितम् । सुतलेनोच्च्रायवता विपुलाकुलि

पर्वथा । भास्कराभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितपर्वथा ।
अश्विनेनाप्यङ्गुलेन दक्षिणेन वपुष्मता । दानयान् देव-
निहतातुतिध्वमिति ब्रुवन् । समरे कालनेमिं तं
द्विपतां कालनेमिनम् । वीक्षन्ते च सुराः सर्वे भयविक्रव
लोचनाः । तं वीक्षन्ति च भूतानि क्रमन् कालनेमिनम् ।
त्रिविक्रमं विक्रमन् नारायणमिवापरम् । सोऽप्ययन् प्रथमं
पादं भारताधूर्णिताम्बरः । प्राक्रामदसुरोयुद्धे त्वाभयन्
सर्वदेवताः । स भवेनासुरेन्द्रेण परिचक्रः क्रमन् रणे ।
कालनेमिर्वभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः । अथ विष्य-
थिरे देवाः सर्वे सेन्द्रपुरोगमाः । दृष्ट्वा कालमिवाद्यान्
कालनेमिं भयावहम् ।”

ततस्तत्परक्रमसङ्ख्या ४६ अ० “तमप्रतिमकर्मणां
समानं सूर्यवर्चसा । चक्रसदृश्य समरे शोधदीपो
गदाधरः । स सृष्ट्यन् दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा ।
विच्छेद बाहुं चक्रेण श्रीधरः कालनेमिनः । तच्च वक्र
शतं घोरे शान्तिचूर्णादृष्ट्वासि वै । तस्य दैत्यस्य चक्रेण
प्रमत्ताव बलाहरिः” इत्यनेन हरिणा तस्य वचकयोक्ता ।
“कालनेमिबधात्प्रीतस्तुरापाङ्गि शङ्कर्गणम्” रघुः का-
लनेमिवधे युद्धे युद्धे त्रिपुरवातने” दुर्गाचर्पणतः ।

कालनेमिन् ५० कालस्येव नेमिरस्यस्य श्रीजादेराजात्मगण-
त्वात् इति । कालनेमिदानवे तच्छब्दे उदा० ।

कालनेमिहन् ५० कालनेमिं हतयान् हन-भूते
किप् इत० । विष्णौ त्रिका० तेन तस्य वधकथा काल-
नेमिशब्दे उक्ता कालनेमिरिपुतच्छत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

कालपथ ५० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “अधुच्छन्दश्च भगवान् देव-
रातश्च दीर्घवान् । अजीकश्च शकुन्तश्च बभूवुः कालपथ-
स्तथा” भा० आनु० ४ अ० विश्वामित्रपुत्रकीर्तने ।

कालपथ ५० कालं कण्ठं पथंमस्य । तगरवृक्षे शब्दरत्ना० ।

कालपथ्य ५० कालस्य पथ्यः वैपरीत्येन गमनम् इत० ।

? शुभदायककालस्य अशुभदायकत्वे अशुभतदायकस्य
२ शुभदायकत्वे च । “स(कर्णः) हि तेषां महावीर्यौ
हीमोऽभूत् शुभहावलः । भिन्ननौका यथा राजन् ! हीप-
भासाद्य निर्हताः । भयन्ति पुरुषव्याघ्र ! नायिकाः काल-
पथ्ये । तथा कर्णं समासाद्य तारकं पुरुषर्षभम्” भा०
वि० ७७ अ० । शकालक्रमे च ।

कालपर्वत ५० नि० क० । त्रिज्जटपर्वतनिकटस्थपर्वतभेदे
“स(रावणः) निश्चिद्य ततः कालं असारम् (शून्यमासां)
उपसान्त्व च । अर्द्धमाचक्रमे राजन् ! विधाय नगरे

(लङ्कायाम्) विधिम् । त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वत
मेव च । ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम्”
भा० व० २७६ अ० ।

कालपालक न० कालं क्षणवर्षं समयं वा पालयति पाल-
यन् । १ कङ्कु वृत्तिकायाम् राजनि० तस्याः क्षणवर्षत्वात्
तथात्वम् । २ समयप्रतीचके त्रि० स्त्रियां टाप् अतश्चत्वम् ।

कालपीलु पु० नि० कर्म० । पीलुभेदे कुपीलौ भावप्र० ।

कालपुच्छ पु० स्त्री० कालः पुच्छोऽस्य । “गुणैरेव समयः काल-
पुच्छोऽनुमिमीरितः” कात्या० श्रुत्युक्ते मृगभेदे स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । स च कूलचरत्वेन सुश्रुते उक्तः
कूलचरगन्धे विवृतिः ।

कालपुरुष पु० कालः कालचक्रं पुरुष इव । मेपादिहादय
राशिस्वरूपे कालव्यवहारकारके पुरुषाकारे गगनस्थे
वायुचक्रभेदे । तस्य च जन्मादौ शुभाशुभशानाय
यथाङ्गदिविभागः, तथा वृहज्जातके उक्तं यथा “शीर्षं
मुखवाङ्गं हृदयोदराणि कटिपक्षिगुहासंज्ञकानि । जातु-
जङ्घे च ऊरु चरणविति राशयोऽजादयाः” तस्यार्थः ।
“मेघः शिरोऽधोपङ्क्तं” मियुनं बाह्ययुग्यकम् । कर्कटो-
हृदयञ्चैव सिंहस्तूदमेव च । कन्या कटिस्तुला यस्ति-
र्हृदिको गुह्यमेव च । धतुरुह मृगो जातु कुम्भोजङ्घे
प्रकीर्तिते । मीनः पादद्वयञ्चैवाङ्गानि कालनरस्य तु” ।
ततश्च यदङ्गराशिराशीगौ दीर्घा तदङ्गं दीर्घं, तयोर्लघुत्वे
लघु, राशिराशीययोर्भिन्नरूपत्वे मध्यमम् इति कल्प्यम् ।
लग्नद्रेक्काण्यभेदेनाङ्गविशेषः तद्द्रेक्काण्ये सदसदुप-
योगेन फलविशेषश्च वृहज्जा० उक्तः यथा । “कं वृक्-
श्रोलनसाकपोलहनयो यङ्गश्च होरादयस्ते कण्ठांसक्त-
बाह्यपार्श्वं हृदयक्रोडानि नाभिस्ततः । वस्तिः शिग्रुदे
ततश्च वृष्णाङ्गू ततो जातुनी-जङ्गाङ्गू शुभयत्न
वामसुदितैर्द्रेक्काण्यभागैस्त्रिधा” वचनस्यायमर्थः त्रिभि-
र्द्रेक्काण्यभागैस्त्रिधा देहविभाग इति शेषः । तत्र प्रच-
मेन द्रेक्काण्येन मूर्ध्नाद्यङ्गं, द्वितीयेन कण्ठादि, तृतीयेन
वक्ष्यादि । तत्राप्युदितैर्द्रेक्काण्यभागस्थैर्वांममङ्गसुदितैर-
वयवभागस्थैर्द्रेक्काण्यमित्यर्थः । तथाच लग्नात् हाद-
शैकादशदशमनवमसप्तमप्रमाः उदितभागस्या दृश्याः ।
अतदितभागस्योऽदृश्याः सच लग्नात् द्वितीयतृतीयचतुर्थ-
पञ्चमषष्ठसप्तमांशभेदाभावात् । तथाचायमर्थः प्रथमे द्रेक्-
काण्ये लग्नं शिरः, द्वितीये हादशे च क्रमेण दक्षवामे
दृशौ, तृतीयेकादशयोः दक्षवामश्रोत्रे, चतुर्थपञ्चमयोः,

दक्षवामे नासे, पञ्चमनवमयोः दक्षवामकपोलौ, षष्ठा-
दमयोः दक्षवामे हनू, सप्तमं मुखम् । लग्नगे द्वितीये
द्रेक्काण्ये लग्नं कण्ठः, द्वितीयहादशयोः दक्षवामश्रोत्रौ,
तृतीयेकादशयोः दक्षवामौ बाङ्ग, चतुर्थदशमयोः दक्षवामे
पार्श्वे पञ्चमनवमयोः दक्षवामौ हृद्भागौ, षष्ठादमयोः
दक्षवामौ उदरभागौ, सप्तमं नाभिः । लग्नस्य तृतीये
द्रेक्काण्ये लग्नं वस्तिः (नाभिलिङ्गमध्यभागः) द्वितीय-
हादशयोः दक्षवामौ शिग्रुगुहाभागौ, तृतीयेकादशयोः
दक्षवामौ ऊरु । पञ्चमनवमयोः दक्षवामे जाङ्घनी ।
षष्ठादमयोः दक्षवामे जङ्घे, सप्तमं पादाविति । इति
महीधरजतव्याख्यानुसारि । तत्फलमाह तत्रैव “तस्मिन्
पापयुते द्रव्यं, शुभयुते सौम्यं, हि लज्जादिशेत् ।
स्वर्वांशे स्थिर २,५,८,११, संयुते च सहजः, स्यादन्व-
याऽऽगलकः । मन्दे खानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे,
बुधे (पापयुते) भूभवः, सूर्ये काठचतुष्पादाश्च, हिमगौ
(हीनचन्द्रे) शङ्खपुत्रजोऽन्ये शुभाः” । कालपुरुषः
प्रतिपाद्यतयाख्यस्य चत् । २७६ोतिःशास्त्रे “किन्त्वस्य
कालपुरुषस्य महार्थवत्त्व गच्छेत् कदाचिदन्वर्धमनसाऽपि
पारम्” भट्टोत्पलः । कर्म० । १३३णवर्षपुरुषे । कालः
पुरुष इव । दानार्थं कल्पिते पुरुषाकारे १३कालरूपेश्वर-
भूर्त्तिभेदे पु० तत्प्रकारो हेमा० दा० ख० उक्तो-
भविष्यो० पु० यथा

“काम्योदानविधिः पार्थ ! क्रियमाद्यो यथातथम् । फलाय
सुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च । प्रेयं निष्काशतं
पार्थ ! दानेषु विधिरुक्तम् । मध्यमस्तु तद्वर्त्तेन तद्वर्त्ते-
नाधमः स्मृतः । मेघ्याश्च कालपुरुषे तथाप्येव महत्तु
च । एवं वृक्षे रथेऽग्रे च धेनोः क्षणाजिनस्य च ।
अगस्त्यापि क्षिप्तोऽयं पञ्चसौवर्ण्यकोविधिः । अतोऽप्यस्तेन
योदयात् महादानं नराधिप ! । प्रतिष्ठह्नाति वा तस्य
दुःखशोकावहं भवेत् । पुण्ड्रिन्दनमघासाद्य भूमिभागे
समे शुभे । चतुर्दश्यां चतुर्व्यां वा विष्णुं वा पाण्डु-
नन्दन ! । पुमान् क्षणतिलैः कार्यैरौषधतः सुवर्षद्वयम्” ।
सुवर्षादिपरीमाणस्य यथाशक्ति सम्पादनीयम् ।
खड्गोद्यतकरोदीर्घजयाकुसुमकुण्डलः । रत्नाम्बरधरः
खड्गो शङ्खमालाविभूषितः । तीक्ष्णासिपुलीवन्नेन विस्त्र-
ग्दारिकटीतटः । उपानद्वयगुक्ताङ्गुः क्षणकम्बल-
पार्श्वगः । मृहीतमांसपिण्डश्च वामे करतले तथा ।
एवंविधं नरं कदा मृहीतकुसुमाङ्गलिः । यजमानः

प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्न-
वेद्यं विनिवेद्य च । सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्तं तेन
चोच्यसे । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमाराध्योऽसि सुव्रत ! ।
पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथासुखम् । यदुबु-
ध्यते तव विभो ! तत्कुरु नमोनमः । एवं संपूजयित्वा
तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वामो-
भिर्भूषणैस्तथा । दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य
विमर्जयेत् । दक्षिणां पूर्वोक्तां निष्कादिकाम् “अनेन
विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति । न च मृत्युभयं तस्य
न च व्याधिरतं भवेत् । भयत्यव्याहतैरुच्यः सर्वबाधा-
विवर्जितः । देहान्ते ह्यर्थं भवनं भिक्षा याति परं
पदम् । पुण्यव्यादिहागव राजा भवति धार्मिकः ।
सत्यराजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । संपूज्य
कालपुरूपं विधिपट्टद्विजय दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतु-
भूतम् । रोगातरे सकलदोषमयेऽत्र देहे देही न मोह-
सुपगच्छति तत्प्रभावात्” ।

कालपृष्ठ पु० कालं पृष्ठं यस्य । १ कर्णवतुषि २ धनुर्मात्रे
हेमच० । [गौरा० डी० । श्यामालतायां रत्नमा० ।
कालपेयी स्त्री पिप्यतेऽसौ पिप-कर्मणि वञ् कर्म०
कालप्रभात न० कालं ज्ञप्त्वं प्रभातं यत् । शरदृतौ त्रिका० ।
कालप्रवृत्ति स्त्री इत० । खण्डकालस्य व्यवहारारम्भे ।
तत्प्रवृत्तिकालश्च सि० शि० उक्तोयथा
“लङ्कानगयांसुदवाञ्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव ।
मघोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः”
“कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेक-
हेतुया प्रवृत्तिर्बभूव । एतदुक्तं भवति । चन्द्रार्कयो-
र्मेधादिस्थयोर्बौलस्य रुक्मपादादिः प्रतिपत् । अतो मघोः
सितादेर्दिनानां सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्त्र-
नाराणां कालस्य च तदैव प्रवृत्तिः । अथोदयाच्च
भानोः । स चोदयः कश्चिन् देशे । लङ्कानगयाम् ।
तथा तस्यैव वारेचादिवार इत्यर्थः ।

कालभाण्डिका स्त्री कालभायै ज्ञप्त्वंप्रभायै खण्डति खडि-
उदग्रमे णुल् । मञ्जुश्यायां राजनि० तस्या रक्तनि-
यांसवत्पेऽपि क्लायनात् पूर्वं ज्ञप्त्वाकाशहत्वात्तथात्वम् ।
कालभैरव पु० भीरोभायः खण् भैरवं भीरुत्वं कालस्य
भैरवं भयं यस्मात् । काशीस्थे शिवांशजे भैरवभेदे
स च शिवतत्त्वज्ञानविधुरब्रह्मणः पञ्चमशिरस्खेदनाय शि-
वेन प्रादुर्भाषितः । तत्कथादि काशीख० १२ख० । तद्वाक्यश्च

कपालमोचनशब्दे १६५५ पृ० दर्शितम् । तन्नामनिरुक्तिस्तत्रैव
दर्शिता यथा “त्वत्तो भेध्यति कालोऽपि ततस्तु
कालभैरवः” । कालराजोऽप्यत्र तत्रैव तन्नामनिरुक्ति
दर्शिता यथा “कालवज्राजसे यस्मात् कालराजस्ततो
भवान् । तस्य च काश्यामाधिपत्यं तत्रैवोक्तं यथा
“आधिपत्यञ्च तस्यां ते कालराज ! सदैव हि । तत्र ये
पापकर्तारस्तोपां शास्ता त्वमेव हि । शुभाशुभं न तत्कर्म
चित्तयुगो लिखिष्यति ॥ एतान् वरान् प्रष्टुहाय तत्-
क्षणात् कालभैरवः । वामाङ्गुलिनखाद्येण चकर्त्त च
शिरीषधेः”

कालमयूख पु० कालस्य प्रकाशकत्वेन मयूख इव । कालस्वरूप
कर्माङ्गभावादित्यापके स्मृतिनिबन्धभेदे ।
कालमसी स्त्री काली मसीय उ० वत् । नदीभेदे । “मही काल-
मसी चैव तमसा पुष्पवाहिनी” हरि० २१६ख० ।
कालमाधवीय पु० माधवस्य माधवाचार्यस्यायं काल
प्रतिपादकोमाधवीयः माधवजतः यन्त्रः । माधवाचार्य
प्रणीते कालभेदकर्माङ्गभावनिरूपके स्मृतिनिबन्धभेदे ।
कालमान पु० कालोमन्यतेऽसौ मन-कर्मणि घञ् तुप्० स० ।
ज्योत्स्ना के (कालतुलसी) रत्नमाला । इत० । २ कालपरि-
माणे न० । मल-मावे घञ् कालेन ज्योत्स्नेन मानः
सम्बन्धोऽस्य । कालमालोऽपि ज्योत्स्ना के पु० राजनि० ।
कालमुख पु० स्त्री० कालं मुखं यस्य । १ ज्योत्स्ने
वानरभेदे स्त्रियां डीप् । “यस्य शाखाभृगा मित्वा-
ग्युक्ताः कालमुखस्तथा” भा० व० २८१ख० । “ये च
कालमुखानाम नरराजस्योनयः” भा० स० १०ख० ।
कालमुष्क पु० कालोऽप्युष्क इव कायति कै-क । यष्टा-
पारुलिवृत्ते रत्नमा० ।
कालमूल पु० कालं मूलमस्य । रक्तचित्रकवृक्षे राजनि० ।
कालमेघी स्त्री कालं वर्यं मिपति स्मृते काश्वेन मिप-खण्
उ० स० । १ मञ्जुश्यायाम्, २ सोमाराज्याम्, त्रिवृति
(तेजोहि) च क्षमरः । स्वार्थे क । कालमेपिका तत्रार्थे
भरतस्तु बालव्यमध्यं पठित्वा तदर्थं तामाह ।

कालयवन पु० कर्म० । यवनाधिपे रूपभेदे ।

“मिथ्याभिगतो गार्ग्यस्तु मनुनाभिसमीरितः । गोप-
कन्यासुपादाय मैगुनायोपचक्रमे । गोपाली त्वपसरा-
स्तस्य गोपस्त्रीशेघारिणी । धारयामास गार्ग्यस्य
गर्भं दुर्जरमच्युत ! । मानुष्यां गार्ग्य भाष्यां नियो-
गाञ्च लपायिनः । स कालयवनो नाम जघ्रे राजा-

महाबलः । वृषपूष्याङ्कायास्तमवहन् पाजिनो रणे ।
अपलस्य स राक्षसु यवधेऽन्तःपुरे शिशुः । यवनस्य
महाराज । स कालयवनोऽभवत् । स योद्धुकामो रूपातिः
पर्यष्टिर्लज्जोत्तमम् । वृषाण्यककुलं तस्य नारदोऽ-
कथयद्भिः । अक्षौहिण्या त सैन्यस्य मयुरामभ्यया-
त्तदा । दूतं सभ्ये प्रथमास वृषाण्यकनिवेशनम् । ततो-
वृषाण्यकाः क्षणं पुरस्कृत्य महामतिम् । समेता मन्त्रया
मायुर्यवनस्य भयात्तदा । ज्ञत्वा च निश्चयं सर्वे पला-
यनमरोचयन् । विहाय मयुरां रथ्यां मानयन्ः पिना-
किनम् । कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः” हरिः
३६५० । “अस्ति तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृपः ।
स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य ह । तस्मा सु-
दारुणं चोरं तपः परमदुश्चरम् । रुद्रभाराधयामास हृद-
याद्भान् यशोधनः । एलकामेण सुनिनातोष्य रुद्रं सुतो
वृतः । मायुराणाममवध्योऽसौ भवेदिति च शङ्क-
रात् । एवमस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ सुनवे सुतम् । एवं
गार्ग्यस्य तमयः श्रीमान् रुद्रवरोद्धवः । मायुराणाम-
वध्योऽसौ मयुरायां विशेषतः । क्षणोऽपि बलवानेय
मायुरो ज्ञातवानयम्” हरिः १११५० । “वासुदेवस्तु
तं दृष्ट्वा निहतं योगभात्मनः । उत्सृज्य मयुरामाशु
हारकामभिजग्भिवान् ! वैरस्थानं विधितुंस्तु वासुदेवो
महाययाः । निवेश्य हारकां राजन् ! वृष्णिनाम्नास्य
चैव ह । पदातिः पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा ।
आजगाम महायोगी मयुरां मधुसूदनः । तं दृष्ट्वा
निर्ययौ हृष्टः स कालयवनोरुषा । प्रेक्षा पूर्वञ्च क्षणोऽपि
निश्चक्राम महाबलः । अद्यान्वगच्छद्गोविन्दं जिहनु-
यंनेश्वरः । न चैनमशक्राया पहीठं योगधर्मिणम् ।
मान्दातस्तु सुतो राजा सुचक्रन्दो महाययाः । पुरा
देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबलः । वरेण चान्दितो
देवैर्निद्रामेव न्दह्योतवान् । आन्तस्य तस्य वागेवं तदा
प्रादुरभूत् किल । प्रसुप्तं बोधवेदो मां तं दृष्ट्वेमहं
सुराः ! । चक्षुषा क्रोधदोषेनेत्येवमाह पुनः पुनः ।
एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्रिदशैः सह । स सुरैरभ्य-
दृष्टातस्त्विजराजसुपानमत् । स पर्वतगुह्यं काञ्चित्
प्रविशन् अमकपितः । सुजाप कालमेतं वैयावत् क्षणस्य
दर्शनम् । तत् सर्वं वासुदेवस्य नारदेन निवेदितम् ।
वरदानञ्च देवेभ्यस्तेजसस्य च भूपतेः । क्षणोऽनुशम्यमानय
तेन स्तेजो न शत्रुणा । तां गुह्यं सुचक्रन्दस्य प्रविशे

विनीतवत् । गिरःस्थाने तु राजर्षेर्सुचक्रन्दस्य केशवः ।
सन्दर्शनपथं तत्काला तस्यौ बुद्धिभतां वरः । अमुप्रविशन्
यवनो ददर्श पृथिवीपतिम् । स तं सुप्तं कृतान्ता-
भमाससाद सुदुष्मतिः । वासुदेवस्तु तं मत्वा
चट्टयामास पार्श्वम् । पादेन पादमाक्रुष्य पादस्थ-
प्रबोधितः । चुकोप निद्राच्छेदेन पादस्थर्षेण
तेन च । स संकृत्य वरं शक्रादवैद्यत तमद्यतः ।
स दृष्टमात्रः क्रुद्धेन स प्रजज्वाल सर्वतः । ददाह
पावकस्तान्तु शुष्कं वृक्षमिवाग्निः । क्षणेन काल
यवनं नेत्र तेजोविनिर्गतः” हरिः ११५५० । तद्वचनया
कालयापन न० कालस्य यापनमतिवाहनम् । कालक्षेपे
कालयुक्त ५० प्रभवादिपटिसंवत्सरान्तर्गते । आपश्चाश्रमे
यत्सरभेदे प्रभवादिवर्णनयनं ज्यो० त० उक्तं यथा
“शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ भः यथाङ्गनन्दाश्विगुणैः
४२८१ समेतः । शराद्रिवस्तिन्दु १८७५ हृतः स लब्धः
पञ्चावशिष्टाः प्रभवादयोऽष्टाः । वर्षवर्जन्तु यच्छेषं सूर्यैः
१२ संपूर्य खोर्भिभिः ६० । हृतो व्युत्क्रमतः खाम्नि २०
हृतेऽंशे मासकादयः” अस्यार्थः । शकेन्द्रकालः
शकराजावत्कालः पृथक् धातुतन्त्रः द्वाविंशत्या पूरितः
यथाङ्गनन्दाश्विगुणैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतुःसहस्रैः
समेतोऽङ्कः शराद्रिवस्तिन्दुहृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादश-
शतैर्वावत्संख्यं हर्तुं शक्यते तावता हृतः कर्तव्यः स
लब्धः पूर्वशकावत् शरेत्वादनालक्षसंख्या युतः कार्यः
पञ्चाप्रावशेषे पूर्ववत् पञ्चाहृतलक्षस्यावशिष्टे प्रभवादयः
एकावशेषे प्रभवः ह्यष्टादशविष्टे पिभवादयः । वर्षवर्जन्तु
यच्छेषं वर्षातिरिक्तां शराद्रिवस्तिन्दुहृतावशिष्टं तत् सूर्यैः
द्वादशभिः संपूर्य खोर्भिभिः पञ्चा हृते व्युत्क्रमत
इत्यनेन पटिहृतावशिष्टः अङ्कादण्डाः पटिहृत
लक्षांशके खाम्निहृते त्रिंशता हृतावशिष्टा शंशका-
लब्धा मासाः स्युरिति । प्रभवादियथावत्पञ्चस्य
“आद्या त्रिंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी सृता ।
तृतीया रुद्रदैवत्या इटा मध्याधमा भवेत्” इत्युक्त्वा
तत्फलमुक्तं भविष्य ५० यथा “गोमहिष्यो विनश्रान्ति वे
चान्ये नटनर्तकाः । वासवो वर्षते देवि ! शस्यञ्च
न हि कावते । तिलसर्पपमाणादिकादीसानां महा-
घता । गोमहिष्यः सुवर्णांनि कांक्षताभ्यास्यतेषतः ।
तत् सर्वं देवि ! विक्रीय कर्त्तव्योधान्यसख्यः । तेन
भान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् । पार्श्ववा मोप-

का दीनाः कालयुक्ते प्रपीडिताः ५२ वर्षफलकथने ।
 २ त० । २कालेन कालधर्मेण मृत्तुना युक्ते च त्रि०
 कालयोग उ० ६५० । कालसम्बन्धे । “महता कालयोगेन
 प्रकृतिं यास्यतेऽर्ष्यः” भा० व० १० अ० । कर्म०
 ज्ञो० उक्ते कालरूपे योगभेदे च कालशब्दे विवृतिः ।
 कालयोगिन् उ० त्रि० कालेय योगोऽस्यस्य इति ११ शिवे ।
 “कालयोगी महानादः सर्वकामसत्तुपपद्यः” भा० आनु०
 १० अ० । शिवसहस्रनामोक्तौ । २ कालसम्बन्धे त्रि० ।
 कालरात्रि स्त्री कालो रात्रिरिव कालस्य खण्डकालस्य
 रात्रिरिव अप्रकाशकत्वात् । १ प्रलयरात्रौ २ प्रलयकाले
 तत्र सर्वचेष्टाराहित्यात् तथात्वम् । “यदा स देवो
 जागर्त्ति तदेदं चेदंते जगत् । यदा स्तपिति शान्तात्मा तदा
 सर्वं प्रलीयते” इति मनुना प्रलयकाले सर्वचेष्टारा-
 हित्योक्ते कालकालस्य रात्रिरूपत्वम् । ३ दुर्गाभूतिभेदे सा
 च “कालरात्रि मयोवक्ष्ये सपन्नगणसूदनोम्” इत्युपक्रमस्य
 मन्त्रमहोदधौ १८ तरङ्गे उक्ता, तत्रैव तस्या मन्त्रपूजादिकं
 दृश्यम् । “शक्तिभिः सहिता दुर्गा कार्शो रजति सर्वतः ।
 ताः प्रत्यक्षेण संपृच्छाः कालरात्रिमुखा नरैः” कार्शोः
 “कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा” देवीमा०
 व्याकृतश्चैतद् गुप्तयत्नां यथा “कालरात्रिः सर्वजन्तु-
 मरणोपलक्षिता कलरात्रिः । महारात्रिः ब्रह्मलयेपल-
 क्षिता महप्रलयरात्रिः, मोहरात्रिः मोहावर्त्तगर्त्त-
 पातिनी महामायास्त्रा संवृत्तकल्पी, यदा दैनन्दिन-
 प्रलयब्रह्मप्रलयमोक्षरूपमहप्रलयरूपरात्रिश्च इति पद-
 त्रयस्यार्थः । ४ तत्प्रतिपादकमन्त्रभेदे च अग्नेदोषचारात्
 स च मन्त्रः ब्रह्मचयन्ये रात्रिसूक्तत्वेन प्रसिद्धः ।
 सामभेदे च “रात्रिं प्रपद्ये” इत्यादिः ।
 ५ भीमरथ्याम् (अतिदृढपयस्के) हारा० । सर्वप्राणिना-
 शिकायां ६ यमभगिन्तां भावप्र० । ७ दीपान्वितामाव-
 स्थायाम् “दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा
 मता” इत्यागमोक्तेः ।

कालरुद्र उ० कालरूपो रुद्रः । कालरूपप्रलयाग्निरूपे
 रुद्रभेदे “याः पुरः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसङ्कुलाः ।
 पिचिलहस्यविन्यासाः कुतस्ता मेरुपठतः । ता एव काल-
 रुद्रस्य तत्तुल्येण संस्थिताः । या परा शिवरू-
 पेण परमा पददायिका । तस्या यद्दुःसहं तेजो ब्रह्मा-
 दीनां लयकुरम् । तं विद्धि कालरुद्रेति सौख्यरूपं
 सदाशिवम् । कालाग्निव्यसनं (आसः) लज्जं योजनानां

प्रमाणतः । अर्धेनोच्छ्रयतस्तस्य पादः पादेन भासते ।
 सिंहरूपा महाधोरा महानक्रमहाबलाः । कालाग्नि
 रुद्ररूपो योवह्मरूपसमावृतः । अननपद्मरूपश्च धातुश्च
 कारणेश्वरः । दारुणाग्निश्च रुद्रश्च यमहन्ता क्षयान्तकः”
 देवीपु० । कालाग्निरुद्रोऽप्यत्र

कालल त्रि० कालः कालकं चित्रभेदः अक्षयस्य सिद्धा०
 लक्ष् । कालकचित्रयुक्ते त्रिका० ।

काललवण न० त्रि० कर्म० । विह्वलवणे रत्नमा० ।
 “रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम्” सुश्रुते
 तद्गुणा उक्ताः । “विडं पाकञ्च कतकं तथा द्राविडं
 मासुरम् । विडं सचारमुष्णञ्च कफवातानुलोमनम्” ।
 ऊर्ध्वं कफमधो वातं सञ्चारयतीत्यर्थः । “दीपनं लघु
 तीक्ष्णोष्णं रुचं रुच्यं व्यवायि च । विवस्वानाङ्गि-
 दम्भिहृदुग्वीरवन्मूलतुत्” भावप्र० तत्पर्यायगुणाः

काललोचन उ० १ दानवभेदे । “प्रलम्बो नरको बाली रु-
 द्रमः काललोचनः” हरिवं० २४० अ० दानवोक्तौ ।
 कर्म० । २ कण्ठे लोचने न० व० व० १ तदुक्ते त्रि०

काललोह न० त्रि० कर्म० । कण्ठादयसि रत्नमा० लोहस्रोत-
 पत्तिलक्षणगुणा भावप्र० उक्ता यथा “पुरा लोमिनदैत्यानां
 निहतानां सुरैर्युधि । उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि
 विविधानि च । लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिशुनं
 कालायसायसी । गुरुता दृढतोत्क्रोदः कश्चलं दाहका-
 रिता । अश्लक्ष्णः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्रायसस्तु वै ।
 लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु । रुच्यं वयस्यं
 चक्षुष्यं लेखनं वातलं जलेत् । कफं पित्तं गरं मूलं
 शोथार्थः श्लोहपाण्डुताः । मेदोमेहौ क्षीणौ कुष्ठं, तत्-
 किट्टं तद्वदेव हि । पाण्डुत्वकुष्ठामयमूलदं भवेत् हृद्रो-
 गमूलौ कुरुतेऽश्लक्ष्णी । नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं
 करोति हृक्कासमशुद्धलोहम् । जीवहारि भदकारि
 चायसं देहशुद्धिभदसंस्कृतं ध्रुवम् । पाटवं न तनुते
 शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति । कुप्राण्डं
 तिलतैलञ्च माषाणं राजिकां तथा । मद्यमस्त्रसञ्ज्ञापि
 त्वज्जलोहस्य सेपकः” ।

कालवृन्त उ० कालं कण्ठं वृन्तमस्य । कुलत्ववृत्ते रत्नमा० गौरा०
 डीप् । कालवृन्ती पाटलावृत्ते स्त्री राजनि० ।

कालवेला स्त्री कालस्य शनेः वेला कालभेदः । रथ्यादि-
 वारेषु दिवानिशोरर्द्धासभेदे सच अर्द्धयामशब्दे २७६ पृ०
 उक्तः तत्फलमाह षष्ठिः “निधनं प्रहराज्ञे” तु

निःसृतं यमघण्टके । कुलिके सर्वनाशः स्यात्
रात्रापेते न दोषदाः । ततश्चाह्वयामरूपकालवेलायाः
रात्रापि सम्भवेन तस्य रात्रौ दोषाभावोक्तिः वार-
विशेषविषया तदुक्तं ज्योतिर्विद्वन् “न वारदोषाः प्रभवन्ति
रात्रौ देवेज्यदैवेन्द्रदिवाकराणाम् । दिवा शशाङ्कार्कजभू-
सुतानां सर्वत्र निन्द्यो बुधवारदोषः” । तस्याः सर्वदेशे
वर्जनीयतामाह नगीः “विन्ध्योत्तरकुले तु यावदातुहि-
नाचलम् । यमघण्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशे तु विद्यते ।
मत्स्याङ्गमागधान्त्रेषु यमघण्टस्तु दोषकृत् । काश्मीरे
कुलिकं दुष्टमह्वयामस्तु सर्वतः” । विन्ध्योत्तरकुलाद्य-
नन्तर्गतत्वात् मत्स्यादीनां पृथगुक्तिः ।

कालशाक न० नि० कर्म० । खनामखत्राते (नरिचा) हिन्दी
भाषाप्रसिद्धे आङ्गशके भावप्र० । “नाडिकं कालशा-
कञ्च आङ्गशाकञ्च कालकमिति” तत्पर्यायसङ्ख्या “काल-
शाकं सरं रुच्यं यातकृत् कफशोथकृत् । वल्यं रुचिकरं
मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम्” तत्पुण्याद्युक्तम् । रुच्यं
रुचये दीप्तये हिममित्यर्थः । मेध्यं आङ्गदेयत्वेन पवित्रम्
यथाह हारीतः “कालशाकञ्च यास्तूकं मूलकं कृष्णना-
लिकाम् । वेलाङ्गुरं कलायञ्च (मटर) पटोलं सर्पपं
तथा । सूर्यावर्तं सुनिपण्यं शाकान्याङ्गर्भनीमिश्रः” ।

कालशालि पु० नि० कर्म० । कृष्णश्रीहौ धाम्यभेदे राजनि०
कृष्णश्रीहि-शालासुख-जलसुख-नन्दीसुख-लावाञ्चक-त्वरि-
तक-कुङ्कुटाण्डक-पारावतकपाटप्रभृतयो श्रीह्वयः । कषाय-
मधुराः पाके मधुरा पीयूषं तोहिभाः । अस्याभिष्यन्दन-
स्तुल्याः पटिकैर्वैजयन्तैः । कृष्णश्रीहिर्वैरसोपां कषायातु
रसो लघुः । तस्मादस्यान्तरगुणाः क्रमशो श्रीह्वयोपरि ।
दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः । कषाया
वह्निष्मूला रुक्षाः स्नेहापकर्षणाः” सुश्रुतः । तल्लक्षणमुक्तं
भावप्र० कृष्णश्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतृप्तसङ्कुलः” ।

कालशैल (सि) य न० कलश्याम् (स्याम्) भवः टक् । तन्नेत्र्यम०
कालशैल पु० नि० कर्म० । पर्वतभेदे तत्स्थानादि भा०
व० १२६४ “उक्तं यथा “उशीरबीजं मैनाकं शिरिं श्वेतञ्च
भारत ! । समतीतोऽसि कौन्तेय । कालशैलश्च पार्थिव ! ।
एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ! । स्थानं विर-
जसं पुण्यं यत्नाग्निर्नित्यमिधत्ते । एतद्देवानुपेयाद्य
न शक्यं द्रष्टुमद्भुतम् । समाधिं कुरुताव्यपाकीयान्ये-
तानि ब्रह्मणः । एतद्दृश्यते देवानामाक्रीडध्वरणाङ्गि-
तम् । अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय ! कालशैलश्च पर्वतम्” ।

कालसंरोधः पु० इ० त० । चिरकालावस्थाने । “नचाधेः
कालसंरोधाद्विस्मर्गोऽस्ति न विद्रव्यः” भट्टः । “कालसंरोधः
चिरावस्थानम्” ब्रह्म० । १० । २ कालेन रोधे च
कालसङ्घर्षा न० कालेन सङ्घट्टतेऽसौ सम्-क्षय-कर्मणि-
चञ् । नयवर्णायां कुमाख्याम् । “एकवर्णा भवेत् सन्ध्या
द्विवर्णा च सरस्वती । त्रिवर्णा तु त्रिमूर्तिश्च चतुर्वर्णा तु
कालिका । सुभगा पञ्चवर्णा च षड्वर्णा च उभा भवेत् ।
सप्तभिर्भालिनी साप्तादष्टवर्णा च कुजिका । नवभिः
कालसङ्घर्षा दशभिश्चापराजिता । एकादशे तु रुद्राणी
द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता षोड-
शाविका । सप्तदश पञ्चदशभिः षोडशे चाक्षदा भता ।
एवं क्रमेण संपुञ्जा यावत् पुण्यं न जायते । पुष्पितापि
च रुम्भञ्जा तत्पुष्पादानकर्मणि” अन्नदाकल्पः ।

कालसर्प पु० स्त्री नि० क० । कृष्णसर्पे त्रिका० स्त्रियां
संयोगोपभवात् टाप् । पुंयोगे तु ङीप् ।

कालसार पु० स्त्री० काष्ठः क्षणवर्णः सारः प्रधानमस्य ।

क्षणसारे मृगे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । तल्ल-
क्षणं क्षणसारशब्दे इयञ्म् २ पीतचन्दने कासातुसाख्ये
न० भावप्र० । तस्य गुणादि कालातुसार्यशब्दे इयञ्म् ।
“कालसाराजकस्य खदिरकदरकालस्तन्मेत्यादि” सुश्रुतः ।

कालसाह्वय न० कालेन समानः व्याह्वयोयस्य । कालसूत्रा
ख्ये नरकभेदे “यो मनुष्यः स्वकं एतत्” प्रिक्तीय धनमि-
च्छति । कन्यां वा जीवितादाय यः शुक्लेन प्रयच्छति ।
सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये । स्वेदं मूलं
पुरीषञ्च तस्मिन् मूढः सप्रभुते” भा० व्याजु० ४५४० ।

कालसूत्र न० कालस्य यमस्य सूत्रमिव बन्धनहेतुत्वात् ।
१ नरकभेदे भाग० ५, २६४ “नाम्निशोऽन्वतामिसः”
इत्यादिनरकभेदोक्तौ “रौरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रम्”
इत्यादिना तद्वेदातुक्ता “यस्मिन् ब्रह्मभुक् स कालसूत्र
संज्ञके नरके व्ययुतयोजनपरिमण्डले ताभूमये तत्रे
खले उपर्यवस्तादग्न्यर्वाभ्यामभितथ्यमानोऽभिनिवेशितः
क्षुत्पिपासाभ्यां दहमानानलवर्हिः शरीरं व्याप्ते चेष्टते
अवतिष्ठते परिधायति च योवन्ति पशुरोमाणि तावह-
र्षसहसाणि” इति लक्षितम् । “कालसाह्वय-
शब्ददर्शितभारतवाक्ये ऽन्योऽपि तद्वेदोक्तो मनुवा तु
“आहं भुक्ता य उच्छिष्टं ह्यपलाय प्रयच्छति । स भूढो
नरकं याति कालसूत्रमवाकशिराः” इत्यन्योऽपि
तद्वेदवर्षिष्योक्तः सामान्यतस्तु एकवर्षितनरकहेतु-

रन्वायवर्त्तिराजप्रतिपद एव मनुना “यो रात्रः प्रति-
पत्तिरिति लुब्धस्योष्णस्त्रवर्त्तिनः । स पयसिण्य याती-
भाद्रकानेकविंशतिम् । तामिष्टमन्वाभिरुम्” इत्युक्तम्
“नरकं कालसूत्रं मङ्गलनरकमेव च” इत्यादिना एक-
विंशतिनरकहेतुत्वोक्तः । कालस्य मृत्योः सूत्रमिव ।
२ मृत्युहेतुत्वे “वृद्धिर्गोऽयं त्वया यस्तः काष्णसूत्रेण
लम्बितः” भा० प० ११४८० श्लो० ।

कालस्तम्भ पु० कालः क्षणः स्तम्भोऽस्य । १ तमालवृक्षे
२ तिलवृक्षे (तेँट) ३ जीवकवृक्षे (जिखोल) मेदि० ४ डू-
णसदिरे ५ उडुम्बरे च राजनि० । इत० ६ कालावयभेदे
कालहर पु० कालं मृत्युं हरति हृ-टच् । १ शिवे २ काम-
रूपानर्गते तल्लिङ्गभेदे च । ‘तस्मात् पूर्वं भद्रकामः
पर्व तस्तु त्रिकोणकः । यत्र कालहरोनाम शिवलिङ्गं
व्यवस्थितम्” कालि० पु० ७८ अ० १२ समयहरे त्रि० श्रियां लोप
कालज्ञानि स्त्री इ० त० । विलम्बे शब्दश्चि०

कालहीन पु० कालेन क्षणपर्यन्तं हीनः । लोप्ते शब्दश्चि० ।
कालहोरा स्त्री काले कालभेदे होरा । १ अहोरात्रोदित-
द्वादशलग्नार्धरूपहोरायां २ समयभेदे च तत्तदोदितरा-
नयनम् मुहूर्त्तश्चि० यथा

“वारादेर्वटिका द्विधाः स्वाक्षरैश्चैव वर्जिताः । सैका-
स्तदा नगैः कालहोरेण दिनपात्रक्रमात्” सु० चि० ।

“वारादेरिति वारप्रवृत्तिप्रकारेण यस्मिन् क्षणे वार-
प्रवृत्तिर्जाता तत् इष्टवटिकाद्विगुणाः काव्यास्ता द्विस्थाने
स्थायाः तत्र पञ्चभिर्भक्ते यत्कर्म तत्काव्यं यच्छेषं
तत् द्विगुणवटीमध्ये वर्जितं कार्यम् । एवं विधः पञ्च सैका
एकयुक्ताः काव्यास्तोनगैः सप्तमिस्तदाभक्ता अवशिष्टाः
कालहोराः स्युस्तदिनपाद्वारात् क्रमाद्वर्णनीयाः । यथा
रविवारे इष्टवटिकाः षट् ६ द्विगुणाः १२ पृथग्व्याप्येण
२ वर्जिताः १० नगैस्तदाः शेषं २ सैकं ४ रविवार
क्रमगणनया चतुर्विंशतस्य होरा यथाह वसिष्ठः
“वारप्रवृत्तेर्गदितादिनेषां कालाख्यहोरापतयः क्रमेण ।
सार्धेन नाडीद्वितयेन षष्ठः षष्ठश्च षष्ठश्च पुनः पुनः स्यात्”
तथा जतेऽहोरात्रे चतुर्विंशतिः कालहोरा भवन्ति
अत्रानुपातः यदि वटिकानां षष्ट्या ६० चतुर्विंशति-
होरा २४ लभ्यन्ते तदा एकया किमिति अत्रैकेन गुणे
विशेषाभावाच्चतुर्विंशतिः खेदः वटिकानां उभयोर्द्वादशा-
पक्षे इष्टवटिकाद्विगुणाः पञ्चभक्ताः कालहोराः स्यु-
रिति । तथाचोक्तं रत्नमालायाम् “वारप्रवृत्तेर्वटिका-

द्विनिधाः कालाख्यहोरापतयः वाराभ्याः । दिनाधिपाद्या-
रविशुक्रसौम्यशनिशुक्रसौरेज्जुक्रजाः क्रमेण” अथ यन्त्र
जतेऽहोरात्रे वारसार्धवटीद्वयेनैका होरा द्विगुणिताः सार्ध-
द्विषष्ट्यः पञ्च भवन्ति । अतएवोक्तं “वारादेर्वटिका द्विधा”
इति एकयोगे षट् जाता एवं रविवारक्रमेण गणन-
या द्वितीया शुक्रस्य कालहोरा प्रवृत्ता अतः उक्तं सैका
इति । भवन्मतेऽपि सूत्र्यात् षष्ठः शुक्रस्तस्यैव होरा इत्युक्तं
शुक्रहोरा पञ्चवटीपर्यन्तं स्मरते इष्टवटिकाः ४ द्विगुणाः
८ अत्र पञ्चम्य आधिक्यमनुचितमिति द्वितीयस्थाने
स्थापयित्वा पञ्चभक्तावशिष्टत्वेणोनाः पञ्च जाताः अत
उक्तं स्वाक्षरैश्चैव वर्जिता इति । एकयोगे षट्
एवं सति पुनः सैव होरा एवमिष्टवटीभिः कालहोराऽऽ-
नयनं क्षुद्रमम् । वाराणां सप्तसंख्यात्वात्तदाधिक्यमनु-
चितमिति नगैस्तदा इत्युक्तम् । क्रमगणनायान्वितं
युक्तिः इत्यहोरात्रास्मिनोरनरं पञ्च सम्भवति । एकयोग-
स्तु वर्त्तमानकालहोराज्ञानार्थमतो रविक्रमगणनया
भवद्विषयिता सैव होरा भवति । विवाहवृन्दावने तु
कालहोरा उदयमारभ्योक्ताः यथा “तत्काला-
र्कस्य नलग्नार्धपिण्डोभक्ताः पञ्चौषधिभिर्भुङ्क्तेहोराः । भा-
स्वरुद्रहेन्दुसौरेज्जुभौमा संख्यायैरन्वारतास्तो तदीयाः”
अनयोर्विषयिभागो यमिष्टसंख्यायाम् “वारप्रवृत्तेर्विज्ञानं
क्षणावधारणमेव हि । अखिलेष्टन्यकार्येषु दिनादिष्वद्वयाङ्ग-
वेत्” । क्षणवारः कालहोरा रूपः तदर्थं वारप्रवृत्तिः,
अन्यकार्येषु दिक्शुलादिषु तिथिवारप्रयुक्तेषु नक्षत्रवारप्र-
युक्तेषु चायोगेषु सुयोगेषु च सूर्योदयादेव वारा स्याद्याः”
पी० धा० । “वारे प्रोक्तं कालहोरास्तस्य विष्णोर् प्रोक्तं
स्वामितिथ्यं शकेऽस्य” सु० ।

“अथ कालहोरामयोजनमन्त्रश्च शालिन्दाह ।
वारे प्रोक्तमिति । यत्कर्म यस्मिन् वारे प्रोक्तं तद्विनश्य
सदोपलब्धेऽत्यावश्यकत्वे तस्य कालहोरायां कर्त्तव्यं
यदाह नारदः “यस्य खेटस्य यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते ।
अहस्य क्षणवारेऽपि तस्य तत्कर्म सर्वदा” । अत्र केचित् यस्य
वारे यत्कर्म प्रोक्तं तस्य वलिनो नवांशे सूर्यचन्द्रोवा चेत्ति-
ष्ठेत् तदा तत्कर्म कार्यमित्याहुः उक्तञ्च “यस्य अहदिने कर्म
यत्किञ्चिदभिधीयते तस्यांशसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे वा तद्विधी-
यत” इति । कैश्चित् प्रत्येकं होराफलान्युक्तानि “भानुहो-
रा मृतं कुर्याच्चन्द्रहोरा स्थिरासनम् । कारावन्धं भौम-
होरा बुधहोरा च पुनरा । वक्रालङ्कारदा जीवहोरा

शैली विवाहदा । जडत्वं शनिहोरायां सप्तहोराफल-
निवदम्” उदयकाले यदा होरा तदा उदयादारभ्य हो-
रानयनप्रयोजनन्तु “पादः स्वर्गं चदत्” स्वभासे दिने
स्वकीये चरणोरूपम् । रूपं स्वहोरास्थिति कालवीर्यसक्तं
हि होरानिपुणैः पुराणैरिति” । युक्तं चैतत् वर्धशादीना
सुदयादितः प्रवृत्तानां साहचर्याद्वारेण व्युदयादेव
गणनीयाः” पी० धा० ।

काला स्त्री कालोवर्णोऽस्यस्य-अर्थ० अच् । “कालात् वर्ण-
चेत्” पार्ति० कालशब्दस्यैव वर्णवाचित्वे ङीप् इह तु अर्थ
व्यायजनत्वात् न ङीप् । १ नीलन्याम् २ कृष्णविष्टतायां
(कालतेओड़ी) ३ कृष्णजीरके च अमरः फरं परत्वेऽपि
हरी० स्त्री । कल-विलोपेण च-पचादच् । ४ मञ्जि-
टायां सेटि० कुलिकवृक्षे (कुलियासाड़ा) रत्नभा० ।
५ अश्वगन्धवृक्षे राजनि० पाटलावृक्षे भावप्र० । ८ दण-
प्रजापतिरुक्म्यारूपे कश्यपपत्नीभेदे । “प्रजापतिरे महा-
भाग ! दण्डकन्यास्त्वयोदय ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला
दनायुः सिंहिका तथा” इत्यादिना भा० आ० ६५ अ०
ताः उक्ताः “कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहा-
रिणः । प्रविष्टग्राता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः ।
विनाशनस्य क्रोधस्य क्रोधहृन्ना तथैव च । क्रोधशत्रु
स्तथैवान्ये कालकेषा इति श्रुताः” कालाया अपत्यम्
ठक् । कालेय तदपत्ये [लवभेदे कालशब्दे विवृतिः
कालांश पु० कालरूपोऽंशः । यज्ञाणां द्रष्टृतायोग्ये काल-
कालाक्षरिका स्त्री काले यथायोग्यकाले अक्षरं वेत्ति
ठक् । शिचिताक्षरे त्रिका० ।

कालागुरु न० कर्म० । कृष्णागुरुणि अमरः तद्गुणादि
भावप्र० उक्तं यथा “अगुरु प्रवरं लोहं राजाहं
योगजं तथा । वंशिकं कर्मजं चापि कर्मजम्भमना-
र्थकम् । अगुरुणा कटु त्वच्यं तिक्तं तोषणञ्च पि-
त्तलम् । लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ।
कृष्णं गुणाधिकं तनु लौहवहारि मज्जति ।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः” । तदुत्-
पत्तिदेशस्य प्राग्ज्योतिषदेशः यथाह रघौ “चक्रवर्ते
तीर्थलौहिल्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः । तद्गुणाला-
भतां प्राप्तैः सह कालागुरुभैः” ।

कालाग्नि पु० कालः सर्वहिंसकोऽग्निः । १ प्रलयान्मौ ।
कालानलप्रभृतयोऽप्यत्र २ तदधिष्ठातरि रुद्रे ३ तत्प्रिये
पञ्च मुखे रुद्राणे । “पञ्चवक्त्रः सत्यं रुद्रः कालाग्निनाम

नामतः । अगम्यागमनाञ्चैव अभिज्ञस्य च भक्षणात् । सु-
च्यते सर्वपापेऽभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्” ति० त० स्कन्दपु०
रुद्रपरत्वे कालरुद्रशब्दे उदा० इत्यम् ।

कालाग्निरुद्र पु० कालाग्निरिव रुद्रः । सर्वकारके प्रल-
यान्तिवत्ये रुद्रे तमधिकृत्यैव कालाग्निरुद्रोपनिषत्
प्रवृत्ता । अभेदोपचारात् तदुपासके २ ऋषिभेदे वैदिक
मन्त्राणां वज्रनां तद्दृष्टत्वात् तदार्पित्वम् कात्या० सर्वानु-
क्रमिकायासक्तम् ।

कालाङ्ग न० इत० । १ कालपुरवस्थाङ्गे । कालपुरवशब्दे
प्रमाणादि । कर्म० । २ कृष्णवर्णदेहे न० कालमङ्गं यस्य ।
३ कृष्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि० “असिञ्च कालाङ्गमकोपमव्रणम्”
भा० त्रि० ७ अ० ।

कालाजिन न० कालस्य कृष्णमृगस्याजिनम् । १ कृष्णसारमृग-
चर्मणि “कालमजिनं यत् । २ कालाजिनप्रधाने देशभेदे
स च देशो वृह० स० कूर्म विभागे दक्षिणस्यासक्तः यथा
“अथ दक्षिणेन लङ्काकालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः” ।

कालाञ्जन न० कालमञ्जनम् । कृष्णवर्षाधिकयुक्ते अञ्ज-
नभेदे (काजल) “न चक्षुषोः कान्तिविशेषगुह्या कालाञ्जनं
मङ्गलमित्युपात्तम्” कुमा० ।

कालाञ्जनी स्त्री अञ्ज्यते अन्वया अन्ज-करणे-ल्युट् ङीप्
काली अञ्जनी पुं वङ्गायः । रेचन्यां क्षुपभेदे राजनि०

कालाण्डज पुं स्त्री० नि० कर्म० । कोकिले तस्याण्डजेपु
(पक्षिणु) अतिकृष्णत्वात् तथात्वम् । “कालाण्डजकण्ट-
रागरक्तारक्ताधरारतिरस्यामन्नाह्यालिनि” दशक० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

कालातिरेक पु० इत० । उचितसमयातिक्रमे संवत्सरातिरे-
के च । “कालातिरेके द्विगुणम् प्रायश्चित्तं समाच-
रेत्” प्रा० त० देवलः । कालातिरेके संवत्सरातिक्रमे-
“संवत्सराभिगणस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः” इति मनु वचनैक
वाक्यत्वात् दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्तीति न्यायाच्च
कालातिक्रमकालात्ययादिकमप्यत्र “कालात्यये च कन्यायाः
कालदोषो न विद्यते” उद्वा० त० भुजबलः ।

कालातीत न० कालस्यातीतमज्ययः अति + इण-भावे क्त
इत० । १ कालातिक्रमे । “कालातीते उषा सन्ध्या
वन्द्यस्त्रीमैथुनं यथा” म० त० काशी० । अतीतः कालोऽस्य
निष्ठानत्वात् परनिपातः २ अतिक्रान्तकाले त्रि० । गौत-
मोक्ते कालात्ययापदिष्टाक्षे वाधरूपे शैत्याभासभेदे
कालात्ययापदिष्टशब्दे विवृतिः ।

कालात्मन् ५० कालात्मन् । कालस्वरूपे परमेश्वरे ।
 “कालात्मा कालकृद्भिः” ॥ सू० सि० वा कप् । कालात्म-
 कोऽप्यत्र । कालेन तत्कृत आत्मा स्वरूपं यस्य वा कप् ।
 २ कालकृतत्वभावके स्यावरजङ्गमादौ लि० “सात्वता
 राजसाद्यैव तामसा ये च केचन । भावा कालात्मकाः
 सर्वे प्रवर्तन्ते हि जन्तुषु । जङ्गमाः स्यावराद्यैव
 दिवि वा यदि वा भुवि । सर्वे कालात्मकाः सर्प ! काला-
 त्मकमिदं जगत् । प्रवृत्तयश्च लोकेऽस्मिन्साद्यैव च निवृ-
 त्तयः । तासां चिह्नतयाश्च सर्वे कालात्मकं श्रुतम् ।
 भा० आनु० १ अ०

कालाव्ययापदिष्ट ५० कालाव्ययेनापदिष्टः ३ त०
 गौतमोक्ते हेत्वाभासभेदरूपे हेतुदोषे तल्लक्षणादिकं
 गौ० सू० भाष्यादौ दर्शितम् यथा
 “कालाव्ययापदिष्टः कालातीतः” सू०
 “कालाव्ययेन प्रयुक्तो यस्यार्थस्यैकदेशोऽपदिष्ट्यमानः स
 कालाव्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते । निर्दर्शनम् ।
 निव्यःशब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वात् रूपवत्, मागूँश्च व्यक्तेर-
 वस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोऽव्य-
 वस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन
 वा । तस्मात् संयोगव्यङ्ग्यत्वात् निव्यःशब्द इत्ययमहेतुः
 कालाव्ययापदेगात् व्यङ्ग्यस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य
 रूपस्य व्यक्तेरव्येति सति प्रदीपघटसंयोगे रूपस्य स्वरूपं
 भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते, निवृत्ते दारुपर-
 शुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते । विभागकाले सैयं शब्द-
 व्यक्तिः संयोगकालमव्येतीति न संयोगनिर्मिता भवति ।
 कालात् ? कारणाभावाच्च कार्याभाव इति । एवमुदाह-
 रणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमर्थं हेतुहेत्वाभास इति ” ।
 भा० । उक्तसूत्रं वृत्तौ त्वेवं व्याख्यातं यथा ।

“क्रमप्राप्तमतीतकालं लक्षयति । अतीतकालस्य समा-
 नार्थकत्वात् कालातीतशब्देनोक्तकालस्य साधनकालस्या-
 व्ययेऽभावेऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः एतेन साध्याभावप्रमा-
 नस्यार्थ इति सूचितं साध्याभावनिरूपये साधनासम्भवा-
 दयनेव बाधितसाध्यक इति गीयते । तथा वज्रिरनुष्णः
 क्षणकत्वादित्यादौ । न च बाधे आवश्याकस्य व्यभिचार-
 स्वङ्गासिद्ध्यन्तरस्यैव दोषत्वव्युचितमिति वाच्यं तद-
 प्रतिसम्बन्धेन बाधस्य दोषत्वावश्याकत्वात् उपाधेयसङ्करे-
 ऽप्युपाधेरसङ्करात् । उत्पत्तिकालावच्छिन्नो षष्ठो गन्धवान्,
 शिखरवच्छिन्नः पर्वतो, वज्रमानित्यादावसङ्कराच्च साध्या-

भाववत्प्रत्यक्षतावच्छेदकावच्छिन्नकत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।
 परे तु घटः सकर्तृकः कार्यत्वादित्यादौ यत्र लावयोपनी-
 तमेकमात्रकर्तृकत्वं भासते तत्र तदभावोऽसङ्कीर्णोदाहरण-
 मिति यदिति” ।

संस्कृता तु बाधत्वेनायं व्यवहृतः तल्लक्षणादिकं
 तत्रोक्तं यथा

“बाधो न साध्याभाववत्प्रत्यक्षत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगि-
 साध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं
 विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव
 साध्याभाववत्प्रत्यक्षवृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्या-
 प्तेः । किन्तु साध्याभाववत्प्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसा-
 ध्याभाववत्प्रत्यक्षत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रति-
 योगिसाध्यकत्वं चेति विवक्षितविशेषेण साध्याभावप्रमैव
 दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात्
 प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमा-
 यामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितप्रतिबन्धाच्च” ।

“कालाव्ययापदिष्टव हेत्वाभासाच्च पक्षधा” भाषा० ।

कालादर्श ५० कालः कालस्वरूपकस्माद्भूत्वादि आदर्शप्रत्येक
 आ+दर्श-णिच्-आधारे अच् । कृतिनिबन्धभेदे

कालाध्यक्ष ५० कालानां खण्डकालानामध्यक्षः खण्डा-
 प्रवर्तनात् । ? सूत्र्ये “कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा
 तमोनुदः” भा० अ० ३० । सूत्र्यस्याटाधिकशतनामकघने ।
 सर्वकालप्रवर्तके २ परमेश्वरे च ।

कालानल ५० कालः सर्वसंहारकः अनलः । ? प्रलया-
 न्नो “दंष्ट्राकरालानि च ते सुखानि दृष्ट्वैव कालानलस-
 च्चिमानि” गीता । २ रूपभेदे “सभानरखालुप्य परमे-
 क्षुप्तयैव च । सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान् कालानलो नृपः ।
 कालानलस्य धर्मज्ञः सृष्ट्योनाम पिबुतः । सृष्ट्यस्या
 भवत् पुत्रो वीरोराजा पुरञ्जयः” । हरिवं० ११ अ०

कालानलचक्र न० कालानल इव हिंसकं चक्रम् ।
 नरपतिजयचर्योक्तेऽनिटादिज्ञापके चक्रभेदे तदुभेदादिकञ्च
 चक्रशब्दे वक्ष्यते ।

कालानुनादिन् ५० कलएव कालः तं, काले वर्षाकाले वा
 अनुनदति अनु+नद-णिनि । ? अक्षरे २ चटके ३ क्षि-
 प्रलेऽघातके पक्षिणि च भेदि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
 कालानुगारिवा स्त्री कालेन वर्णेन अनुकृता गारिवा अ-
 नुगारिवा । २ तगरमूलं २ शीतलीजटायाञ्च (शिउलीकोप)
 रत्नभा० तयोः कालवर्षतया गारिवातुल्यत्वात्तथात्वम् ।

कालानुसारक न० कालं कण्वर्षं मृगमदमनुरसनि
गन्धेन अनुत्त-सु-लु । २ पीतचन्दने कालानुसार्यके
कालीयके (कलम्बक) भावप्र० २ समवातुसारिणि लि०

कालानुसारिन् न० कालः मृगमदमनुरसरति गन्धेन
दूरतो गच्छति अनुत्त-सु-निनि । १ शैलजे गन्धद्रव्यभेदे
शङ्करत्न० २ समवातुसारके लि० स्त्रियां ङीप् ।

कालानुसार्य न० कालो मृगमदोगन्धेनानुसार्यो यस्य ।
तगरभेदे भावप्र० (कलम्बक) "कालानुसार्यं तगरं कुटिलं
लपुपं तथा । अवरं पितृतगरं दण्डहृत्ती च बार्हिणम् ।
तगरद्वयमुष्णं स्थात् स्नादु स्निग्धं लघु कृतम् । विषाप-
कारशूलान्धिरोगदोषलयापहम्" तत्रैव तद्वृणादिकसु-
क्तम् । वङ्ग० वा कप् । कालानुसार्यक २ कालीयके
शैलजे राजनि० २ शिंषपावले (शिंषु) भेदि० ।

कालान्तर न० अन्यः कालः मयू० नि०स० । १ अन्यस्मिन्
काले २ उत्पत्त्युत्तरकाले "कालान्तरक्षमा" शकु० । १ सम-
यान्तरस्यायिनि च ।

कालान्तरविष पुंस्त्री० कालान्तरे दंशनकालात् दीर्घकाले
विषं विकारकारि यस्य । मूषिके हेम० तस्य दंशनादीर्घ-
काले विषस्य विकारकारित्वात्तत्त्वात् स्त्रियां ङीप् ।

कालाप पुं० कालो मृत्युराव्यते यस्मात् व्याप-अपादाने वञ्
इत० । १ सर्पभोगे २ राजसे पुंस्त्री० धरणिः स्त्रियां
ङीप् । कलापं व्याकरणभेदं वेत्तधीते वा कण् । २
कलापव्याकरणाभिधे ४ तदध्येतारि च लि० । कलापिना
वैशम्पायनाने वासिभेदेन प्रोक्तमधीयते "कलापिनोऽण्"
पा० अण् इनोऽलोपः । ५ कलापिना प्रीक्षाध्वेष्टु भूम्नि
"उदगुः कठकालापा" सि०कौ० । इतत्प्रोक्तवेदगात्राभेदे च

कालापक न० कालापस्य कलापिना प्रोक्तस्य शाखाभेदस्य
धर्मं आमायो वा "वरणाङ्गमस्त्राययोः" पा० वुञ् ।
१ कलापिप्रोक्तशाखाभेदस्य २ धर्मो आन्वाये च

कालाभ्र पुं० कर्म० । सजले कण्वर्षे मेघे सजलस्यैव मेघस्य
कालत्वात् तथात्वम् "कालाभ्राभैः कटाक्षैररिजलभय-
दाम्" तन्त्रसा० । कालमेघादयोऽप्यत्र । ते नर्दमाना
इयकालमेघाः" भा०आ० १८३५० ।

कालास्त्र पुं० काल आमोयत् । हीपभेदे "कलन् वात्युत्तरान्
वीर ! कालामहीपमेव च" हरि० १५१५० ।

कालायन लि० कलिनि निर्वृत्तादि पक्षाच्चतुरर्थ्यां कल् ।
कालनिर्वृत्तादौ ।

कालायसु न० कर्म० अच् समा० । कण्वर्षं लोहभेदे ।

काललौहशब्दे दृश्यम् । २ लौहमात्रे हेम० । "वज्रि-
ना द्राव्यमाणं कालावसं निमज्जन्ति" भाग० ५, २६, २७,

कालाशुद्धि स्त्री कालस्य कर्मवोग्यसमयस्याशुद्धिः ।
समयाशुद्धौ कालस्य कर्मविशेषानर्हत्वप्रदोक्तके धर्म-
भेदे सा च गुरुशुक्रास्त्रादिकृता भवति । "पक्रातिचार
वृद्धास्तबालत्वे गुरुशुक्रयोः । गुरौ मकरसिंहस्ये च
मासद्विमासयोः । त्रयोदशदिने पक्षे शुक्लादित्ये तथैव
च । लुभाद्दे त्रिपिधोत्पाते कालाशुद्धिरुदाहृता" ।

ज्यो०प्र० । एतदुपलक्षणम् अन्यान्यपि तच्चिन्तितानि
तत्तदुपपन्ने उक्तानि तत्र कालस्य शास्त्रादेव तत्तत्कर्म-
साधनत्वेऽवगते शास्त्रेण च कालविशेषस्य पर्युदात्ताद-
शुद्धत्वम् । "द्रव्यक्रियाशुणादीनां धर्मत्वं स्वापि-
ष्यते । तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न तादृशेण धर्मता ।
अथःसाधनता लोपां नित्यं वेदात् प्रतीयते" भट्टवार्त्ति-
कोक्तेः तस्य पुण्यत्वं तच्च रिक्तादिदोषराहित्ये अष्टमचन्द्रा-
दिदोषराहित्ये मलमासादिराहित्ये च भवति अतस्तेषां
पर्युदासात् कर्मविशेषे कालाशुद्धिः । तच्चिन्तितप्रापकस्य
रत्नाकरादिष्टतं न्यायरत्नवाक्यम् म०तत्त्वे यथा

"तच्च मलिनम् च-गुरुशुक्रबाल्यद्विज्ञासमय-सिंहमकरान्य-
तरगुरुस्थिति-पूर्वराश्यानागतातिचारिगुरुकपटसर-पूर्व-
राशिगमिष्यमाणातिचारिगुरुकपटचय-वक्रिगुरुकाटावि-
शतिवासर-कम्पाद्याद्गु तोत्तरसप्ताह-सिंहदिन-गुरौ-
दित्य-घौपादिमासचतुष्टयान्यतमैकद्वित्रितदधिकान्यतम-
दिनवृत्तप्राकालिकवृष्टुत्तरैकद्विसप्ताहान्यतमदिन-नि-
पिङ्गलूपसमयान्यत्वमिति" । म०त० "एष प्रमाणं वक्ष्यामः ।

अत्र नव्यवर्जमानः "एकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनवृत्तप्रा-
कालिकवृष्टुत्तरैकद्विसप्ताहोत्तर उत्तरदिनत्वस्य पूर्व-
दिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात् ।
अतोऽयमिदं द्वादिनत्वप्राप्तिरिति" जीवमित्रेणाभिहि-
तम् । नचैकमेकदिनं वृष्टुवर्षे दानवर्षे दाभ्यां भिन्नमिति
वाच्यं विशेषीभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन
उपाधिमात्रभेदात् अन्यथा अपावच्छिन्नवृत्तान्मूलाव-
च्छिन्नवृत्तस्याभेदान्मोन्याभावस्याव्यावृत्तत्वप्रसङ्गादि-
त्याह" तच्च वृष्टिदिनोत्तरदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टि-
दिनस्य कर्मार्हता स्यात् । तस्मात् विशेष्यावा वृष्टेरेवो-
त्तरत्वम्, न तु तदप्येकदिनस्यापीति । तेनैकस्मिन्
दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु अस्मिन्
दिनमारभ्य त्रयसप्ताहयोस्त्यागः । तथा च व्यासः

‘नो सन्ध्यागर्जिते प्राङ्मूर्तोपनयनं बुधाः । न च वृ-
ष्टावकाकाले वृष्टावाऽऽसन्नवासरा-
नित्यत्वं उपस्थितत्वं वृष्टिकालमादाय सप्ताङ्गणना
आसन्नवासरानिति अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । एतेन वि-
ध्यनुवादभिया अधिकसंख्या निरस्ता । अत्र वृष्टु-
त्तरमेव सप्ताङ्गणनाः एतद्वचनं तृतीयादिदशमीया-
कालवृष्टिप्रतिषेधे । “अतोदिनेनैकदिनं त्याज्यं
द्वितीयेन दिनत्वं यम् । तृतीयेन च सप्ताङ्गं त्यजेदकाल-
वर्षणे” न्यायरत्नपरिचयितवाङ्गोऽपि दिनेन दिनवृत्ति-
वर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ शेषम् । अतएव न्यायरत्ने-
ऽपि वृष्टुत्तरत्वसक्तं न तु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-
दिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनान्यत्ववृत्तत्वज्ञापनार्थमिति ।
श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ‘आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता
पदं न गच्छेत्सुभमात्मनीकम् । चौरं व्रतहापि शुभा-
भिलाषी कदापि नैव मनसापि कुर्यात्” । अत्र नो-
सन्ध्या गर्जित इति आकालिकीवृष्टिमवेक्ष्य इत्यादि श्र-
वणात् । “व्रतेऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां पारिदोयदि गर्जति ।
व्रतनलं तु नैव स्यादितं धर्म्मो व्यवस्थितः” इति वचने
पूर्वपदमपि कारणात्प्राङ्गत्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम् ।
अन्यथा संक्रान्तिवृद्धापिनिमित्तत्वेन परसन्ध्यायां गर्ज-
तेऽपि व्रतवैयर्थ्यं स्यात् । एतेन पूर्वदिने सायं सन्ध्याग-
र्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति सैधिलमतं चिन्त्यमिति ।
सप्तम्यर्चानुपपत्तेः गीतायां “मदैवैते निहताः पूर्वमेव नि-
मित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्” इतिवत् स्वरूपास्त्रानपरं
वा पूर्वपदम् । कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः
“चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ सञ्चित्ये । अकालवृष्टिं
जानीयात् यावन्न सुयते हरिः” । अत्र यावद्विष्णु म-
होत्सव इति जीमूतपाह्ननः पठति महोत्सवः फाल्गुनी
पूर्णिमा इति व्याख्याति च । कल्याचिन्नामणिभोजरा-
जव्यवहारसमुच्चयश्रीश्ररसमुच्चये “पौषादि चतुरो
मासान् ज्ञेया वृष्टिकालजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र पर्जन्य-
येत् सप्त वासरान् । मार्गाक्षासात् प्रवृत्तिं कुनयोव्यास-
बाल्मीकिगर्गादौ यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं
वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुचनिर्वृत्ति वृष्टेरकालौ
मासावेतौ न शुभफलदौ पौषभाचौ न शेषाः । मार्गादि-
त्यवधौ पञ्चमी नाभिविधौ । व्यासबाल्मीकिगर्गा इत्यत्र
व्यासबाल्मीकिप्रिया इति जीमूतपाह्ननः पठति । प्रवर्षणे-
त्यत्र बन्धोभङ्ग आर्षत्वात् सोढव्यः । एवं पञ्चमये व्यप-

स्थिते येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव सङ्ख्यमिति
न्यायेनाद्याः पञ्चः श्रेयान्, तदुत्तरन्तु पञ्चद्वयमापदत्य-
नापद्विषयमेवमन्यत्वापि । अतएव राजमार्त्तशब्दे
“उक्तानि प्रतिपिद्धानि पुनः सन्ध्यादितानि च । सामेक्ष-
निरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः” । इति शेषचरखे
मीमांस्यानीह कोविदैरिति कल्याचिन्नामणौ पाठः ।
यद्वा “सप्तस्य तु विधेर्नानैरुपसंहार इष्यते” इति न्यायेन
दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः । तत्रापि
विशेषउक्तो वृष्टुस्मृतिना “वृष्टिः करोति दोषं तावन्ना-
कालसम्भवा राक्षः । यावन्न भवति शाने नरपशुचर-
णाङ्किता वसुधा” । काश्यपः “अक्षैकमन्दिरगतौ यदि
जीवभान् शुक्रोऽस्मगः सुरवरैकयुक्त्वं सिंहे । नारभ्यते
व्रतविवाङ्मृष्टप्रतिष्ठा चौरादिकर्म गमनागमनश्च
धीरैः” । अक्षैकमन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक्
तथा च “एकराशिगतौ स्यातामेकवर्षावधे यदि ।
गुर्वादित्यौ तदा त्याज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” ।
चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह महाभारते “चात-
र्मास्यव्रतारम्भमस्तुगोऽपि गुरौ भगौ । खण्डेऽप्यापि तिसौ
कुर्यात् एवमेव समापनम्” ।

मार्गः “जीवादिष्वे बाले शुक्रे जङ्घं दशाङ्गान्ना-
ङ्गुल्यं प्रतिष्ठां खातञ्च कुर्यात्” । माङ्गुल्यं विवाहादि ।
खातं पुष्करिण्यादि । राजमार्त्तशब्दे चारीतः
“यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविपरिवर्धिं व्याससङ्गप्रवेशं
प्रासादोद्यानहस्त्याङ्गं सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् ।
मौञ्जीवन्धं प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्वते वे
मृत्पुष्पेपाञ्च सिंहे गुरुदिनकरदोरेकराश्रित्ययोच” ।
सिंहे गुरुदिनकरयोः—सिंहस्ये गुरौ रथौ च एकरा-
श्रित्ययोर्युगपत्तयोरेव “तेषाञ्च सिंह” इत्यत्र “तेषां
हरीज्य” इति पाठान्तरम् । हरीज्ये—सिंहे वृष्टुस्तौ ।
सोमशेखरास्त्रनिबन्धे “वापीकूपतडागवागमनचौर-
प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधनमङ्गादानं वनं
सेयनम् । तीर्थस्नानविवाहदेवभवनस्नानादिदेवेभ्यश्च दूरेणैव
जिजीविषुः परिहरेदक्षं गते भार्गवे” । दीपिकायाम्
“गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मल्लिचुले । आ-
भ्यायने हरी सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” । सर्वकर्मा-
णीति वचनान्तरोक्तप्रातिस्तिकनिधिद्वर्गपरं लाघवात्
अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । वृष्टिप्राज्ञमार्त्तशब्दः “यात्रावि-
वाहव्रतवन्धवेश्मप्रासादचूडाकरणं हितैषी । नष्टे भगौ

नोपदिशेद्वाराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्षयेधम् । हित्वाद्यं
शुभकर्माणि कुर्यादत मने सिने । विवाहं मेखलावन्धं
यात्राञ्च परिवर्जयेत् । अत्र यात्राञ्चेति चकारः
पूर्वपक्षनोपात्तसुख्यनरोक्तप्रातिस्वकमिष्टकर्मणि च स
सुञ्चिनोति । “बाले शुक्रे, वृद्धे शुक्रे, नष्टे शुक्रे, जीरे
नष्टे । बाले जीवे, जीवे सिंहे, सिंहादिषु जीवादित्वे ।
तथा मलिच्छुचे भासि सुराचार्येऽतिचारणे । वापी-
कृतङ्गागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् । एवञ्च काला-
शुद्धौ विदारम्भं न कुर्यात् तद्विवानञ्च विष्णुधर्मो-
त्तरे । ‘संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अग्रकृमे जगद्गने । पठे
प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाऽमीम् । रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव
चौरिभौमदिनत्वा । एवं सुनिश्चिते काले विदारम्भः
प्रशस्यते” देवलः “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैवम-
न्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्भत्वोरेकनाशनम्” ।
अलक इति शेषः । राजमार्त्तखण्डे “सिंहे गुरौ परिणीता
प्रतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिपु पित्वादपु
वशिष्टगर्गादयः प्राहुः” । पित्वादपु—सिंहचटकमया
पूर्वफाल्गुन्युत्तरफाल्गुनीप्रथमपादेपु । प्रतिप्रसवमाह
शातातपः “मायां यदि मया नास्ति सिंहे गुरुरकार-
णम्” । तत्रैव हेमाद्रिधृतमाखण्डव्यवचनम् “शुति-
वेधजातकाक्षप्राशनचूडादिकः सर्वः । रविभवनस्थे
जीवे कार्यैर्वज्रोविवाहस्तु” । मायां मयायोगे तु अ-
शैकमन्दिरगताविद्यादिना सर्वकर्मनिषेधात् । अथैव
विवाहोऽपि श्रूयते तथाच राजमार्त्तखण्डे दलः
“गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहृहीतमर्मप्रसूतासु-
नीन्द्राः । यदा न माधी मघसंयुता स्यात् तदा च
कन्योद्धरणं यदनि” । इत्यञ्च मायां मयायोगाभावेऽपि
शुतिवेधादि, मयास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्म-
यापरित्यागादेपु तथाच भागवतः “मयाञ्चनं परि-
त्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तत्राज्ये कन्यका चोदा
सुभगा सुप्रिया भवेत्” । वाखण्डायनः “यात्रोद्वाहप्रति-
ष्ठादिष्टहचूडाप्रतादिकम् । यत्रतो वर्जयेच्चैव जीवे व-
क्रातिचारणे । कीर्त्तिभङ्गः प्रतिधारां, भयं चौराक्षयाऽ-
भ्यनि । चूडोद्वाहे भवेन्मृत्युर्भते हानि, भयं सृष्टे ।
अतिचारे लिपणः स्यात् वक्रे पञ्चचतुष्टयम् । न
कुर्यात्तत्र यात्रादि गुरोर्वक्रातिचारयोः” गर्गः
“गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् । यत्रव्रतविवा-
हादावष्टाविंशतिवामरात्” । भागवतः “यदा वक्रा-

तिचाराभ्यां राशिं गच्छति याक्षपतिः । दिनानि सप्त-
विंशानि त्वज्जा कर्म समाचरेत्” । अत्रापि पूर्वः पूर्वः
पक्षः श्रेयान् । राशि—राख्यनरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् ।
अतएव न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारि-
गुरुख्युक्तम् । वृद्धप्राजमार्त्तखण्डे “वक्रातिचारो-
पगताः कुलाद्या यद्यानप्राप्तौ, परिवर्जनीयाः । यथाक्र-
मस्थाः स्मृत्कृत्स्विता वा न वर्जनीया यथना वदन्ति” ।
व्यवहारसमुच्चये कल्पचिन्तामणौ च हारीतः “हत्वाऽ-
तिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्वी विबुधाधिपा-
नाम् । यानं विवाहं व्रतवन्धेकं सर्वं तदा हनि मत्तं
सुनीनाम् । अतिचारं गते जीरे वृषे वृश्चिककुम्भयोः ।
यद्योद्वाहादिकं कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते” । कल्पकल्-
पतायां वाचस्पतिमिश्रैः “पूर्वराशिं यदा त्वज्जा अपूर्णे
वत्सरे गुरुः । लुप्तकालः स विज्ञेयः परमेष्ठं गतो यदा ।
मीने मेघे वृषे चैव तथा भियुनकनययोः । अतिचाराच्च
दोषः स्यान्नियतं कालकोपजः” । हैतनिर्यवे “कन्यावृश्चि-
कमेघेपु भन्वये च ऋषे वृषे । अतिचारेपु कर्त्तव्ये विवाहादि
बुधैः सदा” इति अमूलकमिष्युक्तम् । वराहसंहितायाम्
“अतिचारं गतो जीवस्तत्रैव कुरुते स्थितिम् । तदा महा-
तिचारः स्यात् लुप्तसंवत्सरक्रियः । अतिचारेण योराशि-
संक्लितो देवमन्त्रिणा । तदाद्यो वत्सरोलुप्तो दोऽनर्हः
सर्वकर्मसु” । तत्र वर्षे कर्मशोलुप्तत्वात् वत्सरोलुप्त इति
तदाह योऽनर्ह इति । भुजबलभीमादिनिबन्धेषु
‘शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः । अत्र संव-
र्जिता कन्या सुखं भर्तुः प्रमोदते” दीपिकायाम्
‘त्रिकोणजायावनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः
प्रयाति । यदा, तदा प्राह शुभे विलम्बे हिताय पाणि-
यहणं यशिष्ठः” । त्रिकोणं नवपञ्चमम् । जाया-सप्तमं,
धनं-द्वितीयं, लाभ-एकादशमम् । रत्नकोषे “पञ्चो-
द्वाहानि तथा लिपजी मासलिभागः खलु षट् च
मासाः । एषोऽतिचारः कथितोऽप्यह्नाणां भौमादिकानां
परतस्तु चारः” । प्रतिष्ठाकाण्डे कल्पतरौ देवीपुराणम्
“यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवाराज-
तङ्गागादिपुरोदयान्महापति च । विवाहादि महाभाग
भयदानि विनिर्दिशेत् । यदा हादशमे जीवे अष्टमे वाच
भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता दिव्योर्महाभयकारी मता” ।
कल्पचिन्तामणौ देवीपुराणम् “सिंहसंस्थं गुरुं शुक्रं
सशरम्भेषु वर्जयेत् । आरब्धञ्च न सिद्धेऽत्र महा-

भयकरं भवेत् । कुरारामतडागेण पुरोदयानन्दहेतु च ।
 सिंहस्य मकरस्यञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् । कारको-
 व्रजते नाशं सन्तानः क्षीयतेऽचिरात् । गुणिसर्वस्वे
 मकरस्यगुरौ प्रयत्नकं नरसिंहपुराणम् “विवाहो नैव
 कर्त्तव्यः सिंहस्य गुरौ सदा । मकरस्ये च तत्कार्यं
 कल्याणं सर्वतोवृत्तेः । तथा देवीपुराणम् “मकरस्यो
 यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि च भागेषु
 विवाहः शोभनो मतः” । एतद्वाक्यं व्यवहारापरिच्छेद-
 मिति कल्पचिन्तामणिः । एतेनैतदनाकरं न भवति किन्तु
 मैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽवगम्यते । अतएव रत्ना-
 यल्यादिषु नीचस्वगुरावेव दोष उक्तः । गुरोर्नीच-
 स्वत्वमपि त्रिंशदंशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति
 ज्योतिषात्त्वे ज्ञेयम् । रत्नायल्याम् ‘नीचस्थः सिंह-
 गोपा यदि भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः संयुक्तो
 वा यदि स्यात् दयशतदण्डिना क्षीणरूपोऽयं बालः ।
 बालागेष्टं विवाहोऽव्रतममरमृष्टं यत्तच्छूडादि सर्वं
 वापी चोदयानकूपम् न भवति शुभदं यद्यदिदञ्च लोके” ।
 श्रीपतिरत्नमालायां कल्पचिन्तामणौ च वाक्यः “शा-
 खाविमे बलिनि केन्द्रगतेऽयं वाक्छिन् वारेऽस्य चोपन-
 यनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिष्टहृन्नेऽयं परा-
 जिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्महीनः” । अस्म-
 शाखाधिपस्य । तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम्
 “सामवेदाधिपो भौमः” इत्युक्तत्वात् । कामरूपीप्रतिबन्धे
 स्मृतिसागरे देवीपुराणम् ‘मकरस्यो यदा जीवसदा
 त्रिंशद्दिनं त्यजेत् । त्वज्ज्ञा तु पष्टदिवसं कुर्यात् कर्माणि
 मानवः” । रायसुकुटज्योतिःकालकौमुदयाम् यत्तु
 ‘मकरस्यं गुरुं यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारा-
 मतडागेण पुरोदयानन्दहेतु च” इत्यादि देवलवचनं
 तदपि सिंहवत् परिवर्जयेदित्यनेन यथा सिंहस्यस्य
 गुरोः स्वाज्यता तथा मकरस्यस्यापीति गम्यते । सिंहस्य
 गुरोर्भवायुक्तमाय्यां सखामेव त्याज्यता अतो मकरस्य-
 स्वापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव
 देवीपुराणम् ‘यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकर-
 स्थिते” इत्यत्र यथातथोपादानम् । तदपि देशविशेष एव
 दूषणम् तथाहि “मण्डल्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य
 दक्षिणे । सिंहस्य मकरस्यञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” ।
 अतएवान्यदेशाभिप्रायेण भीमपराक्रमे “वापीकूप-
 तडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्ये तु तत्-

कार्यं न दोषः काललोपजः । कार्यं मकरगे जीवे
 विवाहादपि खलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्या-
 दिदम् कथञ्चन” । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने
 मकरस्यभावे विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं
 व्यवहारमात्रं विवक्षितं श्रीपतिनाम्नोद्दिष्टं प्रतिज्ञाय-
 समयाशुद्धौ मकरस्यवृद्धस्यतिदोषमनभिधाय केवलमुप-
 नयने नीचस्ववृद्धस्यतिनिषिद्धः । एतेन द्वैतनिर्णये
 श्रीपतिरहिततायां व्यवहारोपवृत्तितेव वचनं न च
 व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन यत् मकरस्यगुरौ विवाहा-
 दिविधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरणीयम्
 इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं ज्ञेयम् मकरस्यगुरौ प्राति-
 ज्ञाव्यतिरिक्तकर्मनिषेधकश्रीपतिपुन्यविरहात् । अथ
 तन्निषेधकसन्निवचनानि प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेया-
 नीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसववचनान्यपि तथा । एवञ्चाति-
 चारे विवाहादिनिषेधकवचनानि श्रीपतिना लिखितानि
 नतु तदपवादकानीति तेन तान्यप्रामाणिकानीति
 यदुक्तं तदपि ज्ञेयम् प्रकृते पूर्वोक्तयुक्तैकौल्यात्
 भुजबलभीने ‘जीवोऽर्क्षेण युतः करोति मरणं बाला-
 शुकोभागुरिः नक्षत्रैकगतो वदन्ति यवनाः पादस्थितो
 देवलः । प्रायोग्यपराशरदिमुनयो नेच्छन्ति चाकं गते
 तस्मादक्षमिते सुरेन्द्रसचिवे नष्टं विवाहादिकम्” श्रीपति-
 रत्नमालायां प्रागुद्धृतः मिशुरक्षितयम् सितः स्वात्
 पचाद्दशाहमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक् पञ्चमेव कथितो-
 ऽतिविमिश्रगर्भे जीवस्तु पञ्चमपि वृद्धशिशुर्विपर्ज्यः” ।
 वृद्धशिशुत्वगन्तेति कथित्याहः । सितः शुक्रः । इह-पचा-
 हिणि । राजमार्त्तखण्डे ‘भवेत् सन्ध्यागतः पचात् अस्तमैष्यन्
 दिनत्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेषु, तत्कृते कर्म
 वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यागते चतुःपञ्चविंशतरान् ।
 जीमे च भार्गवे चैव विवाहादिषु यज्यते । बाले वृद्धे
 च सन्ध्यायां नष्टे च भृगुनन्दने । दुर्भगा चास्तौ बन्ध्या
 मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् । बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे
 नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेव
 गुरावपि” । वृद्धे पञ्चदिनत्वशीर्तनमयापह्नयं ज्योतिः-
 पराशरेण भृगोः पादास्तेऽपि दशाहविधानात् । एवं
 गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयोर्भते न
 सन्ध्यायाः पृथक्निर्देशोऽपि पृथक् नैव तदुपपन्नात् ।
 टोपिकायाम् “गुर्वादिष्वे, गुरौ सिंहे, नष्टे शुद्धे
 मलिन्युचे । वास्यायने गुरौ शुभे सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

तत्रैव “नो युक्तास्ते ऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्ट-
मेन्दौ, विष्टौ, मासेमलाख्ये, कुजशशिदिवसे, जन्मतारासु
चाथ । नाङ्गीनक्षत्रहीने, गुरुपरिजनीनाथतारादिशुद्धौ,
प्रातः काव्यां परीक्षा हिततुचरम्भङ्गांशोदये शस्तलम्ने” ।
ज्योतिषे “सिंहस्ये मकरस्ये च जीवे चास्तमिते तथा ।
सिंहस्ये तु रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः” । गर्गः
“दाहे दिशाश्चैव धराप्रकम्पे, वज्रप्रपाते ऽथ विदारणे
वा । धूमे, तथा प्रांशुकरप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि
कार्यम् । उल्कापाते च निर्वाते तथैवाकालवर्णने ।
छिद्रे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्व्यान्मङ्गलक्रियाम् ।
धूमकेतौ सप्तत्यजे, पक्ष्ये चन्द्रसूर्ययोः । पक्षाणां
सङ्करे चैव न कुर्व्यान्मङ्गलक्रियाम् । हिस्त्र्यं वा त्रि-
सूर्यं वा दृष्ट्वा गगनमखण्डम् । रात्रौ शक्रवस्तुचैव मङ्ग-
लानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे दिनमेकञ्च पक्षे सप्त दिनानि
च । भूमिकम्पे च सम्भूते तत्राह्नि परिवर्जयेत् ।
उल्कापाते च त्रितयं, धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते
दिनमेकं व्रजेत् सर्वकर्मसु” । भोजराजः “पक्षे रवीन्दो-
रवनिप्रकम्पे केतुद्वन्द्वोल्कापतनादिदोषे । व्रते दशाह्नि
वदन्ति तज्जात्ययोदशाह्नि वदन्ति केचित्” । अह-
न्याकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त-
योदशाह्न्युत्तमम् किञ्चिदूनतत्समाहारे दशाह्न्यम् ।
पक्षणाद्येकैकदोषे त्वहमिति वाचस्पतिमित्राः ।
अथ सूर्यसामग्रसप्तसप्तसंघे “राज्यादिकमहासिद्धौ
वज्रदानतपःसु च । होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरा-
त्रम् । लक्ष्मणे महादाने वर्जयेत् सोमके मन्त्रे ।
तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे तयोदय” इति व्यख्या-
न्यात् “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्गर्जिते ।
वज्रकेतुद्वन्द्वोत्पाते पक्ष्ये चन्द्रसूर्ययोः । प्रधाणन्तु
त्वजेत् क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो
वैश्यस्यजेत् कर्म निरात्रकम् । शूद्रस्त्वह्ना चैकरात्रं
सर्वकर्म समाचरेत्” । पराशरः “प्रयाणे सप्तरात्रं
स्यात् निरात्रं व्रतवन्ने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्व्यात्
पाणिपहं पक्षे” । भृगुः “कम्पे राजनि सप्ताहं
ब्राह्मणानां तत्राह्नया । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वका-
र्येषु वै भृगुः” । शूद्रस्यापह्नयम् । कम्पद्रव्यपलक्षणम् ।
पक्षणादापय्येवमेवात्यैकल पठितत्वात् । भोजदेवव्यव-
हारसंज्ञये “सर्वे कार्यं न कुर्वीत गुरौ सिंहे ऽस्तेऽपि
च । व्रतदीप्ते न कुर्वीत तमोयुक्ते गृहस्थतौ” । तमो-

युक्ते राजयुक्ते । व्रतदीप्ते इति निश्चेतरकर्मोपलक्ष-
णम् । तथाच सूर्यसामग्रसारे ज्योतिषम् “एकरात्रौ
स्थितौ स्थातां यदि राजद्रव्यस्यतौ । विवाहव्रतवशादि
सर्वलव विवर्जयेत्” । मलमासाद्युपक्रम्य विधिषु “क-
ल्भेदेऽप्येकरात्रौ सम्यक् यदि वाऽनयोः । गुरोराहो-
रपि तथा त्वजेद्दिवाह्न्यं संशयः” । अथ गुरोर्वाज्यतत्वं
हेतुः । तदुच्यते “यत्न तत् स्थितौ जीवस्तमोयोगेन लज्ज-
ते । उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनोऽपिणाम्” इति ।
“अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहकास्तुदर्शने । सप्तरात्रं
न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्” । इति दीपिकाया-
मनिष्टइत्यभिधानात् अनिष्टजनकोत्पात एव सर्वकर्म-
निषेधकारः । पूर्वलिखितभोजराजवचनेऽपि “केतु-
ल्कापतनादिदोषे, इति दोषजनक एव तथोपरान्ते मन्त्र-
लतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंहकास्तु इति पृथग्गुपा-
दनम् । अथ विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधत् पराशरो-
क्तस्त्वकालनिषेधं व्यापह्नयः । तेनानिष्टाजनके भूमि-
कम्पादी न दोषः । अतएव गृह्यसंहितायां वराहेश-
उत्पातप्रकरणे प्रायःपदमभिहितम् तथा च” यः प्रक-
तिविपर्यासः प्रायः संशेपतः स उत्पातः । अतिव्योमहि-
व्यजातोयवोत्तरं गुरुतरो भवति” प्रायश्चित् कृत्वादिप्र-
युक्तविपर्यासव्यावृत्त्यर्थं यदाह तत्रैव “ये च न दोषं
जनयन्त्युत्पातास्तान् अतस्तस्मात्प्रवृत्तान् । अधिपुत्र्यैः
जतैः स्त्रोक्तैर्व्यादेतैः समासोक्तैः” भतुनापि “निर्वाते
भूमिचलने ज्योतिषाद्योपसर्पणे । एतानाकालिकान्
विद्यादनध्यायान्तावपि” । अतानध्ययनार्थभृतावपीडु-
क्तम् । उत्पाते दोषमङ्गमाह त्रीपतिव्यवहारनिबन्धे “अथ
दिवसत्रयमध्ये मृदुजलपतनं यदा स्यात् । तदोत्पात-
दोषं शमयेदित्याहुः प्राचाः” । याज्ञिके “शमयन्त्याह-
माहत् कम्पादिभूतं निमित्तमाश्रये । अतिवर्षणोपवा-
सव्रतदीक्षाजप्यह्नयनानि” । विष्णुधर्मोत्तरे “येतेऽत्र
चतुरोमासान् यावद्ववति कार्त्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते
तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिषेधो न्यपचैते
नाभिमासे कदाचन । न ह्यग्रे च तथा ह्यग्रे विधेयात्
प्रावृषि हिज !” । भविष्योत्तरे “ह्यग्रे मयि जगद्वावे
केशवे गरुडध्वजे । निवर्त्तन्ते क्रियाः सर्वास्तत्सर्वस्य
भारत ! । विवाहव्रतवन्धादिचूडासंस्कारदीक्षयम् ।
यत्तन्मृगप्रवेशादिदानार्जनप्रतिष्ठनम् । पुण्यानि यानि
कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणादने” । सर्वास्तत्तद्वाक्यगताः

पूर्वप्रातिस्त्रिोक्ताः एवं उपस्थानीति अन्वया
विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति । भोजराजः
“वापो तङ्गागट हगोपुरदेवसङ्गासादवारिमठकूपविवाहचै-
त्वान् । कर्तुं यथागमविधानविधिर्बेधात्मा प्रोक्तस्तथैव
कथयामि समासतोऽहम् । सुभे हरौ प्रकटशेषफणोप-
धाने लक्ष्मोक्तराजपरिभार्जितपादपद्मे । मीने रवौ
धनुषि चास्त्रमिति तथेज्ज्वे वास्तुक्रियाविधिरसौ सुनिभ-
निषिद्धः” । इज्योगुरुः । नारदः “वापोक्तातङ्गागा-
दिप्रतिष्ठापनकर्म च । न कुर्व्यान्महाभासे च महादान-
व्रतानि च” । दानपदं सामान्यदानपरमिति वदन्ति ।
तवाच सृष्टिः “अस्ते सन्ध्यागते बाले भृगौ भासि
मल्लिच्छुचे । देवतादर्शनं दानं महादानं विवर्जयेत् ।
अधुहारीतः “भृगवस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादिभ्ये मलि-
च्छुचे । त्वजेत् दानं महादानं व्रतं देवविलोकनम्” ।
एतद्वचनद्वयं कालविशेषेऽपि । अत्र दानमहादानयोस्-
त्वादानात्” म० त० । सङ्कर्तचिन्तामणिपीयूषधारादौ
विशेष उक्तो विस्तरभयाद्योक्त स्तुतएवावसेयः ।

कालिका उक्ती काले वर्षाकाले चरति ठञ्, के जले अलति
अल-वा० इकन् ७त० वा । १ क्रौञ्चे वके शब्दरत्ना०
स्त्रियां ङीप् । कालोवर्षेऽस्त्वस्य ठन् कालात् वर्ष
वाचित्वे जानपदा० नि० ङीप् ततः स्त्रियं क ह्रस्वः इति
वा । कालिका २ देवीभूतिभेदे “तस्यां विनिर्गतायां तु
लक्ष्णाऽभूत् साऽपि पार्वती” देवीमा० तस्याः लक्ष्णवर्ष-
तयाविर्भासात्तथात्वम् विवृतिः कालिकापुराणे ६०अ०यथा
“अथै” सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महाभावां प्रतद्वुः । अनेक
संस्तुता देवी तदा सञ्चामरोत्करैः । सातङ्गवनिताभूर्ति
भूत्वा देवानष्टकृत । युष्माभिरमरैरल स्यूयते का
च भाविनी । किमर्थमागता स्यूयं नातङ्गस्याश्रमं प्रति ।
एवं ब्रवन्त्या सातङ्गालस्यस्तु कायकोपतः । सतङ्ग-
ताऽपीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति । युष्मो निशुष्मो
असुरौ बाधेते सकलान् सुरान् । तस्मात्तयोर्वधा-
वाहं स्तूयेद्ग्न सकलैः सुरैः । विनिःसृतायां देव्यान्तु
सातङ्गाः कायतस्तदा । भिक्षाङ्गननिभा लक्ष्णा साऽभूत्
गौरी ज्योतादिपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलज-
तावया” । २ वृद्धिकपलवृत्ते ४ क्रमदेवस्तुमूले ५
प्रसूयाम् ६ जटामांसां ७ काक्यां ८ पटोलशाखायां ९
रोमावस्थां १० शिवायाम् ११ मेवावस्थां स्त्री भेदि० ।

१२शौरकीऽहारा० १३ मर्या शब्दरत्ना० १४ काकोल्यां
१५श्यामापक्षिण स्त्री राजनि० । १६ हिमाचलभ-
वायां त्रिशिरायां हरीतक्याम् स्त्री भेदि० । १७चतुर्भ
कुमारीभेदे अक्षदाकल्पः कालसङ्ख्याशब्दे विवृतिः ।
कालस्य भावः वा० वा वृष्ण । १८ लक्ष्णवर्षे स्त्री । १९
स्वर्खदोषे जटाधरः बङ्गना दाहे यद्गोपात् स्वर्खस्य लक्ष्णता
भवति सा च ताम्रादिधातुयोगैः । “हेभ्रः संलक्ष्यते हम्नौ
विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा” रवौ अग्न्यावैव कालिकाद्यान-
स्योक्तेस्तस्यैव तथात्वम् । काय जलाय अलति पर्याप्नोति
अल-पर्याप्तौ खलु टाप् अत इत्त्वम् । २०कुञ्जटिकायां
भरतः २१ नवमेघे स्त्री भेदि० । काले दीयते ठक् । २२
प्रतिभासदेवपूजौ (६८) “प्रतिभासं खन्ती या वृद्धिः सा
कालिका मता” नारदः । कं जलमलति भूपर्याति अल-
भूषणे खलु टाप् अत इत्त्वम् । २३ सुरायां स्त्री हेमच०
कालोवर्षेऽस्त्वस्य ठन् । २४कालीयके लक्ष्णचन्दने न०शब्द-
च० । प्रकटः दीर्घः कालोऽस्य प्रकटे ठञ् । २५ वैरे न०
तस्य दीर्घकालस्यावित्वात्तथात्वम् । “वर्षे” चानिभ्ये
इत्यधिकारे “कालाञ्च” पा० कन् । कालक स्त्रियां
टाप् अत इत्त्वम् । २६ कालिका अनित्यलक्ष्णवर्षवृत्त
शास्त्रादौ स्त्री “कालिका शटी” सि० कौ० कालेन नि-
र्वृत्तः ठञ् । कालिक २७ कालनिर्वृत्ते कालकृते ति० ।
“विशेषः कालिकोऽवस्था” अमरः । काले भवः ठञ् । २८
कालभवे ति० । उभयल स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

कालिकापुराण न० कालिकाया माहात्म्यादिप्रतिपादकं
पुराणम् । उपपुराणभेदे उपपुराणशब्दे ष्ट० तस्य तथात्व-
सक्तं तत्प्रतिपादादिप्रियाय

१अ० ब्रह्मणोनारदादिक्रमेण तत्पुराणवर्गवर्धनम् ।
अपिपञ्चे मार्कण्डेयोक्तिः । प्रजासृष्टिः-ब्रह्ममनसः
सन्ध्यासृष्टिः कन्दर्पसृष्टिः । तस्य ब्रह्मणा स्त्रीपुरपयोर्भे-
नाय निदेशः । २अ०तस्य मन्त्रवनामादिनिर्कृतिः । तस्य
हर्षणरोचनद्रावणशेषणमारणाख्यपञ्चवायोक्तिः । सन्ध्या-
दृष्टा ब्रह्मणो मनोविकारः सन्ध्यादर्शनेन जातसात्विक-
धर्मात् अग्निपात्तादीनास्तत्पत्तिः । तां दृष्टा विकारा-
न्मितदृष्टवर्णतः रतिनामककन्योत्पत्तिः ।

३अ० ब्रह्मणः कामदेवशपः । रत्नाः कामेन विवाहः ।
४अ० शिवमोहनाय ब्रह्मणा कामस्य नियोगः । शिवमोह-
नाय ब्रह्मणा विष्णु भायायाः स्तुतिः । दलकन्द्यासतीलेन
तस्याः प्रादुभावप्रार्थनः दक्षेण महाभायायाः स्तुतिः । ५अ०

विष्णु मायाया दत्ताय वरदानम् । इतः शम्भोर्दारपह-
णाय ब्रह्मणा कामस्य नियोजनम् । तेन सह भारादिगण-
स्य प्रेरणम् । ७अ० कानेन हरमोहनप्रकारोक्तिः ।
८अ० दक्षकृतमहामायास्तयः । सतीजघ्नतत्पालन प्रकारः
तन्नामनिरुक्तिः । नारदेन सखा हररूपवर-
प्राप्तिरुक्तिः । ९अ० सतीकृतशिवव्रतम् । ब्रह्मणः शिवसमीपे
दारपहणप्रार्थनम् । तदङ्गीकारे तत्परिणयव्योम्यतया
दक्षकन्यायाः कथनम् । १०अ० सखा नन्दोन्नतसमाप्तौ
शिवेन तस्यै स्वस्य भार्याभवनरूपवरदानम् । दक्षसमीपे
स्नेन सतीविवाहार्थं शिवेन ब्रह्मणः प्रेरणम् । ब्रह्मणो-
दत्तं प्रति तत्राप्राप्तये तेन नदङ्गीकारः । सती-
विवाहार्थं ब्रह्मादिभिः सह शिवस्य दक्षपुरगतिः ।
११अ० विवाहकाले सतीरूपं दृष्ट्वा ब्रह्मणोभनोविकारः ।
ततः संवर्त्तादिभेवादीनामुत्पत्तिः । ततोदक्षयाज्येन ब्र-
ह्माणं प्रति शिवस्य कोपः । विष्णुना सान्त्वनम् । १२अ०
अप्रिप्रप्ते ब्रह्मविष्णु शिवानामभेदोक्तिः । १३अ० शिवाय
विष्णुना ब्रह्माण्डसंस्थानस्य दर्शनम् । तथा रूपदर्श-
नेन तेषामेकत्वोक्त्या ब्रह्माणं प्रति तस्य कोपनिवृत्तिः ।
१४अ० शिवसतीविहारवर्णनम् । १५अ० दक्षप्रणमः । तत्र
शिवसतीनिमग्न्याभावे सखाः पितरं प्रति कोपः । तत्र
दक्षकोपेन सखा देहत्यागः । १७तेन क्रुद्धशिवेन वीर-
भङ्गं सृष्ट्वा तं प्रति दक्षप्रणमनायादेशः । तेन तद्यज्ञस्य-
नाशनम् । सतीविरहे शिवविहापः । १८अ० शिवस्य सती-
विरहवर्णनम् । शिवरोदनम्बुनो भूमौ पतने तद्वाशा-
शङ्कया देवानां शनिं प्रति तत्कोपप्रार्थने तेन तस्या-
ङ्गीकारः । तद्वाज्येण वैतरणीनदीसाधुर्भावः । सतीकृत-
देहपहणपूर्वकं शिवस्य भ्रमणम् । शनिना सतीशवदेहा-
ययवानां क्रमशः जगद्धे अङ्ग भेदेन तत्तत्स्थानानां प्रीठत्व-
प्राप्तिः । क्रमशः सर्वसतीदेहपतने शिवस्य लिङ्गतप्राप्तिः ।
ब्रह्मणा तस्य सान्त्वनम् । १९ अन्द्रभागान्तिके शिप्रसरः
शिप्रानदीसमुत्पत्तिः । चन्द्रभागानद्युत्पत्तिः । चन्द्रभागा-
नामनिरुक्तिः । सप्रविंशतौ अश्विन्यादिषु स्त्रीषु रोहि-
ण्यामिन्दोरत्नपुराणे अश्विन्यादीनां चन्द्रेण पिवादः । तत्र
२३ २४ १० १२ १६ २१ २६ भरण्यादिभिर्नवभिश्चन्द्रस्य
भक्त्येन कृते चन्द्रस्य ताः प्रति याज्ञायां वर्जनीयता-
रूपशपदानम् । सर्वासां दक्षसमीपे गतिः ताभिः चन्द्रदौ-
रात्म्यस्य कथने दक्षेण चन्द्रं प्रति सर्वास्तत्त्ववर्त्तनोपदेशे-
ऽपि चन्द्रेण तद्वानाचरणे दक्षेण राजदक्षार्णं गदछत्-

पादय चन्द्राभिभवाय तस्य नियोगः । तस्य प्रवेशेन चन्द्रस्य
क्षयः । चन्द्रक्षये क्षोपधीनामपुटौ यज्ञाभावात् वृष्ट्यभावेन
प्रजाक्षयोक्तिः । २१ तदालोक्य दक्षसमीपे देवानां
भमने तदुपदेशेन राजदक्षार्णं मोक्षकलानां ज्योति-
स्मादीनाञ्च निष्कासनम् । वृष्ट्योहितानदीस्थानात् चन्द्र-
यक्षसमीपः । राजदक्षस्थितस्थानकथनम् । तत्पत्नी-
कथनम् । दक्षराक्षसानुसारेण चन्द्रमसो मासाङ्गं
क्षामवृद्धिप्रकारकथनम् । सूर्यविज्येन चन्द्रवृद्धिकथनम् ।
शिवेन चन्द्रस्यैकलाधारणं ततएव ज्योतिस्मायाः क्षीण-
चन्द्रे प्रवेशेन चन्द्रवृद्धिकथनम् । सतीनदीसाधुर्भावः ।
चन्द्रभागानामप्राप्तिप्रमर्शनम् निर्विर्षां सन्ध्यां प्रति पिण्ड-
पासनार्थं वसिष्ठोपदेशः । सन्ध्यां प्रति विष्णोः प्रसादे तया
तस्य स्तुतिः । तस्यै तेन वरस्य दानम् । विष्णोरुपदेश-
ान्धेधातिथिप्रज्ञानौ तस्या देहत्यागः तत्क्षरीरस्य विष्णोरा-
क्षया सूर्यमण्डले नयनम् । सूर्येण तस्य त्रिधाकरणेन
सन्ध्यालयकल्पनम् । निवातिथिप्रज्ञानेः अस्त्वतीसमुत्थानं
तन्नामनिरुक्तिः । २२अ० चन्द्रभागानदीमाहात्म्यम् अर-
न्धत्या वसिष्ठेन सह विवाहः । २३अ० ब्रह्मादिभिः शिव-
वैकल्यवारणार्थं योगनिद्रायाः स्तुतिः । विष्णुना शिवस्य
सान्त्वनम् । निमेषादिपरार्द्धपर्यन्तकालमानोक्तिः । मन्वन्त-
रोक्तिः । प्रलयप्रकारः । सृष्टिप्रकारः । २५अ० सृष्टेरिवृत्तिः ।
ब्रह्माण्डादिसंस्थानम् । २६अ० वराहकल्पे प्रतिमर्गः । २७अ०
यज्ञवराह्येण पृथ्वीधारणप्रकारः । २८अ० जगतीनिः
सारत्पोक्त्या तत्त्वज्ञानेन मोक्षोपदेशः । २९ शिवमन्त्रानां
सुत्पत्त्यादि । ३० यज्ञवराहस्य धराकूपया दाराह्वा
सह ग्रीडनेन तदतुरागात् तद्देहत्यागोऽनिच्छा । तद्देह-
त्यागार्थं देवैर्विष्णोः क्षयः । वराहदेहनाशार्थं शिवस्य
शरभसूक्तिधारणम् तेन तस्य युद्धे पृथिव्या नष्टप्रायताशङ्कया
रोहितमत्स्यरूपेण पिण्डोराविर्भावः । तेन पृथिवीवेद-
सन्धादीनां धारणम् । शिवेन नानाविधगणानां सृष्टिः ।
वराहमूर्त्तेः शरभेण सह युद्धे तस्यांशतोन्नरनारायणयोद्भू-
तपत्तिः । शिवेन वराहस्य वधः । शिवगणानां स्वरूपसुखादि ।
३१अ० मृतवराहदेहावयवैश्च ज्योतिःसोमादिदृष्टकल्प-
नम् । वराहपुल्लयस्य त्वेतास्मिन्कल्पे मोक्षोत्पत्तिः । ३२अ०
स्त्रायम्भुवमनुं प्रति कथितप्रापः । मनोर्विष्णूपासनम् ।
तत्समीपे विष्णोर्मत्स्यरूपेणागत्य वासस्थानप्राप्तनं,
कुद्रपात्नादिवृत्तसरोवरपर्यन्ते क्रमशो वर्धमानस्य
मत्स्यदेहस्याधारत्वाभावोक्तिः । ३३अ० मनुनाऽङ्गु तदनेन

तं प्रति तस्य स्वरूपज्ञानाय प्रश्ने तस्मै तेन आत्मस्वरूपस्य कथनम् । कपिलवाक्यानुसारेणाचरेण भाविष्यद्विप्रलया पद्धारणार्थं भूतस्येन बृहन्नौकानिर्माणस्य तत्त्वोजसञ्चयस्थापनस्योपदेशः । स्वष्टकूले च तन्मोकायाः समाकर्षणं कर्त्तव्यमित्युक्तिः । प्रलयाले जगतां शेषरूपेण धार्यतोक्तिः । २४ अ० कूर्मरूपेण वराहशरभयुद्धेन नष्टप्रायायाभूमेः समीकरणम् । नरनारायणाभ्यां तपसा सूर्यादिस्थितिकरणम् । पूर्वसञ्चितबीजैः भूतना पुनः शस्यप्रवर्द्धनम् । २५ अ० शिवस्य पूर्ववृत्तशरभमूर्त्तित्यागकाले अष्टाभिः पादैः सूर्याद्यष्टमूर्त्तिग्रहणम् तेन तस्याष्टमूर्त्तिनामता । शारभकायात् कपालिभैरवप्रादुर्भावः । तद्योजनप्रकारः । २६ अ० रजस्रलायाः पृथिवीरूपवराहपत्न्याः वराहेण सङ्गमात् नरकासुरोत्पत्तिः । २७ अ० जनकव्यात् सीताद्युत्पत्तिः । धरोपदेशेन जनकेन नरकस्य प्रतिपालनादि । २८ अ० तस्य प्राग्ज्योतिषदेशे राजप्रकरणम् तद्देशसीमादि । २९ अ० हापरयुगे उत्पन्नवाणासुरसङ्गात् नरकस्याव्याचारः । नीलकण्ठे स्थितदेवीदर्शनार्थं मागतवसिष्ठदर्शननिष्ठत्वे नरकेण नृवीहाराच्छादाने कृते तं प्रति शिवेन जनितस्वमासुररूपेण तेनैव तप बधो भविष्यतीति, वसिष्ठस्य शापदानम् । ३० अ० तस्य भगदत्तादिप्लोत्पत्तिः । वसिष्ठशानुसारेण कृष्णेन हापरयुगे नरकस्य बधः । ३१ अ० मेनकायाः मेनकादिपुत्रशतस्य कालीनामक कन्यायाद्योत्पत्तिः । नारदेन तस्याः शिवविवाहयोग्यत्वस्य तद्देहादेहरत्यस्य च हिमाचलसमीपे कथनम् । ३२ अ० शिवसरस्वत्यागेन हिमवत्प्रस्थे शिवगतिः । शिवशुश्रूषार्थं हिमाद्रिणा स्वहताकालीनियोजनम् । देवानां तारकासुरधोहनकथा । तदुबधाय देवमार्तित्रज्ज्वाला शिवस्य पार्थसङ्गमाच्चुततेजोजात् कुमारान् तस्य बधो भविष्यतीत्युक्तौ तथा सह शिवस्य मेलनार्थं शक्रेण कामस्य प्रेषणे कृते तेन कालीसन्निधाने हरस्य मनसोविकारे जनिते शिवेन ललाटनोत्प्लोत्पातेन वज्रिना तस्य दाहः तद्वसधारणञ्च । हरमेतौत्थितान्नेः वाङ्मामिरूपेण सिन्धुप्रवेशः । ३३ अ० नारदोपदेशेन काल्याः शिकाराधनार्थं पितोः समीपे वनगमनप्रार्थना । नस्यालमानामप्राप्तिकारयोक्तिः । तदाराधनेन तदस्य हरस्य ब्रह्मचारिवशेन तदलिके आगतस्य तत्सखीं प्रति कालीतपस्याप्रयोजनप्रश्नः । तच्छ्रुत्वा ब्रह्मचारिणा हरस्य निन्दनेन अन्यपतिवशीयतोपदेशः । तच्छ्रवणे तं प्रति क्रोधात् काल्या शिवस्वरूपपादेः कथनम् । शिवस्य

निन्दाश्रवणापराधमाज्जनाय काल्या तस्य मृत्तिः, अन्यथा गमनोद्योगश्च स्वरूपपदङ्गणेन शिवेन तस्याः निवारणम् परदानञ्च । ३४ अ० काल्या शिवं प्रति कन्यायाः पित्रदेयत्वोक्त्या पित्रसमीपे प्रार्थनकर्त्तव्यतोक्तिः । काल्यास्तपःफललाभे स्वष्टकृतिः । शिवेन सारस्वतीकसम्पर्गायां तत्त्वस्य नियोजनम् तैर्हिमाचलं प्रति काल्याः शिवेन विवाहदानार्थप्रार्थना तेन तथाङ्गीकारे शिवेन कालीविवाहः । भिक्षाङ्जननिभायाः काल्याः गौराङ्गात्यप्राप्तिकथा । ३५ अ० अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तिप्रादुर्भावः तन्मूर्त्तिवर्धनम् । ३६ अ० कालीशिवयोर्महाभैद्युनानिष्ठौ देवमार्तिं तेन हरेश्च कनले तेजसवत्सर्गः । तदुत्सर्गकाले ण्डयस्य हिमप्रस्थे पतनात् ततोभङ्गमहाकालभैरवयोरुत्पत्तिः । देवैर्महाभैद्युनविधे कृते कुपितया काल्या देवानां स्वस्वभार्यास्तु तपत्याभावस्वरूपापदानम् । हरोपदेशेन कालीजेष्ठभगिन्यां गङ्गायां वज्रिना हरोत्सृष्टतेजोनिषेकः । गङ्गायास्त्वन्दिशिरास्योर्हयोः प्लवयोः प्रसवः ततसायोरैकत्वोक्तिः । जातमात्रस्य तस्य शरवणे तथा त्यागः । कृत्तिकाभिः सनदानेन तस्य धोषणम् । ततः काल्यै तत्पुलदानम् । भैद्युनात् निष्ठस्रवा मलितवस्त्रया पूर्वं हारिनि युक्त योर्भङ्गमहाकालयोः स्वपुलवोर्दर्शनेन लज्जितया काल्या तयोर्मन्त्रजन्मप्राप्तिरूपेणामे दत्ते निरामोभ्यां ताभ्यामपि शिवाशिवयोर्मातृत्वप्राप्तिशापस्य दानम् । पौष्यपुलव्येन चन्द्रशेखरनाम्ना शिवजन्म । ३७ अ० काल्याः ककुत्स्वभार्यायां जन्म तस्यास्तारापतीति नाम । पौष्यतारावत्योर्विवाहः । ३८ अ० तारावत्यां कामुकस्य कापोतमुनेर्वज्रनाथं चित्वाङ्गदानामस्वमगिन्याः स्ववेशेन प्रेरणे तेन तस्यां सुतद्वयस्योत्पादनम् चित्वाङ्गदोत्पत्तिरिति कथा । ३९ अ० पश्चात् तस्याः स्ववधुर्न ज्ञात्वा क्रुद्धकापोतमुनिना कपालिना ते एवौ जन्मियथेति इति तारावतीं प्रति शामे दत्ते तदनुसारेण कपालिवेशधारिणा शिवेन तारावतीदेहे कालीं प्रवेश्य तथा सह सङ्गम्य वेतालभैरवयोरुत्पादनकथा । नारदात् श्रुतवृत्तान्तेन चन्द्रशेखररूपेण तयोः जेष्ठस्य भैरवेति कनिष्ठस्य वेतालैति नामकरणम् । तयोः पूर्वतः उपरिचरः दम्बनः स्वार्क इतिलयः पुत्रास्तारावत्यां चन्द्रशेखरस्य वभूयुः । ४० अ० चन्द्रशेखरस्य औरसप्लेखिव शिवपुत्रयोर्वेताभैरवयोः स्नेहाभावेन तयोर्निर्वेदः । कापोतमुनेरुपदेशात् तयोः शिवाराधनाय प्रवृत्तौ सुतदाराधनस्थानप्रश्ने कापोतेन

तदुपासनास्यानकथनम् । तत्रादौ वाराणस्याः सख्यत्वमुक्त्वा
अन्यानि कामरूपादीनि तीर्थानि तत्स्थानत्वेन कथितानि
शिवोपासनाप्रकारः तदुपदेशानुसारेण ताभ्यां सज्जनकस्य
शिवस्थारावनम् । ताभ्यां तयाचरणे शिवेन तद्देहेन
गाणपत्यपदलाभपरदानम् । ५२ अ० कालीपूजनायै शिवेन
तयोर्नियोगः । ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, अ० कालीपूजा
तत्पूजास्यानविशेषोक्तिः । ५८ अ० कामाख्यादेः विशेषफलोक्तिः ।
५९ अ० तस्याङ्गमन्त्रादि । महिषमर्दिनीध्यानपूजादि ।
तस्याः पूजाविधिः । महिषासुरवृत्तानकथनम् । ६० अ० देव्याः
समीपे हननकाले महिषासुरपरप्रार्थना । महिषस्य पूर्व-
रुष्टो उपचण्डामर्त्या, पश्चात् कालीमूर्त्तिः, एतत्कले
दुर्गामर्त्या च विनाशनोक्तिः । शिववरात् रम्भासुरात्
महिष्यां महिषासुरोत्पत्तिः । पितृाराधितशिववरेण तस्यै-
श्वर्यं प्राप्तिः । ६१ अ० अष्टादशभुजीपचण्डायाः प्रादुर्भावः ।
तस्या एव उपताराव्यवस्था । तस्याध्यानपूजापीठशक्त्यादि ।
कौशिकीप्रादुर्भावः तद्रूपमन्त्रादि । शिवदूतीप्रादुर्भावः
तद्रूपमन्त्रपूजादि । ६२ अ० कामाख्यानामनिरुक्तिः । मधु-
कैटभोत्पत्तितन्नामनिरुक्तिः । पिण्डना तयोर्वैभवाप्रकारः ।
तन्मदसोलेपनेन पृथिव्यादृक्ताकरणात्मेदिनीति नाम
प्राप्तिः । कामाख्यातोयैत्युत्पत्तिः । नीलादिपर्वतोत्पत्तिः ।
शिलाहमेण ब्रह्मादीनां तत्र स्थितिः । तत्रत्यकालकुण्डा-
दिनानातीर्थकथनम् । ६३ अ० कामाख्यामन्त्रपूजाविधिः ।
तत्र जयन्त्याद्यै कादशगुर्त्तिपूजा-उपचण्डादिनवशक्तिपूजा-
विधा । त्रिपुराध्यानपूजाप्रकारः । ६४ अ० कामेश्वरीमू-
र्त्तिध्यानपूजाविधा । ६५ अ० शारदीयापूजाविशेषविधिः । ६६
अ० कामाख्याङ्गन्यासादिविधा । ६७ अ० बलिच्छेदनप्रकारनि-
रूपणम् । देवैर्दत्तवत्सदृगणत्वप्राप्तिः । काण्व्यङ्गादीनां
बलिदाने निषेधः । ६८ अ० षोडशोपचाराः । तत्रासनादिषु
वज्रप्राञ्जैर्गन्धपुष्पादौविशेषः । ७० अ० नेपथ्यवृत्त्यादि ।
७१ अ० प्रदक्षिणप्रणामप्रकारः । ७२ अ० कामाख्याकवचम् ।
७३ अ० मातृकान्यासविधा । ७४ अ० अष्टवा योनिमुद्रास्वरूपा-
णि तद्दर्शनफलञ्च । मन्त्ररहस्यम् । तद्यन्त्रधारणविधा ।
जालात्रिपुरामन्त्ररूपपूजाविधा । त्रिपुरभैरव्याः पूजादि ।
७५ अ० त्रिपुरभैरव्याः पुरचरणहोमादिविधा । ७६ अ०
मन्त्रशोचनप्रकारः । तत्र सिद्धसाध्यादिचक्रवर्षचक्रादि-
कथनम् । एवं शिवोपदेशं प्राप्त्योर्वेतालभैरवयोर्वसिष्ठोप-
देशेन कामाख्यातीर्थमनिसाल पुरचरणादिसमाप्तौ
देव्याः प्रसादे तयोर्मातृवत्त्वाग्नेन देवत्वप्राप्तिः । शिवा

शिवयोः सेवकत्वप्राप्तिश्च । ७७ अ० कामरूपस्य नन्दकुण्डादि-
नानातीर्थमाहात्म्यम् । तत्त्वजोदकानदीनामनिरुक्तिः ।
नवतोयानदीनामनिरुक्तिः । अगदनदनाहात्म्यादि । जल्मी-
शनामनिरुक्तिमाहात्म्यादि । ७८ अ० तत्रत्यवज्ररोकानदी
माहात्म्यादि । लक्ष्मिवासरिचन्द्रकानदीफेनला-
स्रमदनानदीमाहात्म्यादि । भद्रानदीसुभद्रानदीमानस
वैरटगिरिभैरवीनदी वर्यलानदीमाहात्म्यादि । त्रिस्रोतः
कपोतकुण्डवारुणकुण्डतत्त्वाचलमाहात्म्यादि । सुरनदी-
क्षीरोदानीलानदीचण्डिकाचन्द्रकानदीमाहात्म्यादि ।
अनुरालककुण्डगङ्गा शकुजपीठमणिङ्कटगिरिभौहृत्त्रय-
ङ्गुलादिमाहात्म्यादि । भद्रकामाचलकालहर-
लिङ्गपुनर्भवकुण्ड हयधोवशिन्नागोक्तस्य शिवलिङ्गकेदारलि-
ङ्गकमललिङ्गमाहात्म्यादि । हयधोपमन्त्रादि । ७९ अ०
तत्रत्यदर्पणरोहणदर्पटनदाम्निमानगिरिवरुणकुण्डकंसक-
रवासुकूटाचलचन्द्रकूटाचलसोमकुण्डनन्दनाचलभक्तकूटा-
चलोर्वशीकुण्डसदामृतकुण्डमणिङ्कटमणिकर्णलिङ्गसुभद्र-
लानदीमत्स्यध्वजकुलाचलस्थिते तानदीकामधरसरः सुका-
न्नाचलरघुः कूटाचलपाण्डुनाथभैरवपाण्डुनाथाचलब्रह्म-
कुण्डनीलकूटाचलोपतारास्थानमाहात्म्यपूजादि । कर्प-
टाचलचित्राचलकज्जलाचलगङ्गाचलकपिलभङ्गिकानदी-
दमनानदीवृद्धाचलाकाशगङ्गास्वावरसरोदुर्जयाचलजोम-
काचलकालानदीदिव्यकुण्डपुष्करिणीचेरुकलिङ्गसम्प्रदाय-
चलललितानदीमाहात्म्यादि । ८० अ० दीपवतीनदी-
शृङ्गाटगिरिभित्तिलोकोत्तोनदीमृद्वेदिकामट्टारिकानदी-
नाटकाचलस्थसरः सरिचन्द्रादिकुरिकानदीवृद्धगङ्गास्वर्ण-
नदीश्रीनदीविश्वनाथलिङ्गविश्वदेवीमूर्त्तिमाहात्म्यादि ।
सोमाशनानदी सितगङ्गाललितकालालिङ्गीष्णुकाना-
ख्योपतारामूर्त्तिपूजामाहात्म्यादि । ललितकालालिङ्ग-
मङ्गलचण्डिकापूजाविधा तत्र स्थविष्णुमूर्त्तिभेद-
तत्पूजाप्रकारादि । ८१ अ० कामरूपस्य तीर्थसे-
वनेन सर्वेषां निर्वाणदिप्राप्तौ यमेन स्वकार्याभावाकलने
ब्रह्मादिसमीपगमनेन तद्विवरणोपायचिन्तनम् । ब्रह्माभा-
र्धितेन शिवेन कामरूपस्य तीर्थेभ्यः सर्वलोकोत्सारणार्थं
गणैः सङ्ग उपतारायानियोजनम् । उपतारया च तत्र-
स्थविश्वस्योत्सारणे कृते वसिष्ठेन तां प्रति श्लेष्माद्युपास्य-
तावामभागोपास्यतादिरूपशपदानम् । कामरूपस्य श्लेष्मा-
हतत्वशपदानम् कामाख्यातारागमयोश्च विरलत्वादि-
शपदानम् । तेन शप्तेन उपतारा सहितागतागम्याश्च

स्नेहतां प्राप्ता उपताराऽपि तद्वधि वाममार्गं रता
शिवस्य स्नेहतरितस्तद्वधि जाता यमिषापाञ्च तत्त्वस-
ञ्जतीयेमुप्रिः लौहित्यमात्रस्य तत्त्वमाहात्म्यस्थितिः ।
८२४० लौहित्योत्पत्तिस्माहात्म्यादि । जाम-
दग्न्योपाख्यानम् । ८२४० तत्कृतमाहवधपापनिर्मा-
चनेन लौहित्यप्रशंसा । पूर्वकल्पेऽनृजकपाणासुर-
योर्भुङ्क्षिमहाकालरूपगणत्वप्राप्तिकथा । ८४४० राज-
नीतिकथनम् दुर्गादकरणप्रकारः ८५४० । प्र-
जासु राजावृत्तिप्रकारः । नृपकर्तव्यदुर्गापूजाविशेष
कालाः । तत्पूजाप्रकारः नीरजनप्रकारः । ८६४० अ० पुण्याभि-
षेकप्रकारः ८७४० शक्रध्वजोत्थानविधिः । ८८८० दशहरा-
यां विष्णोरितिप्रकारः । श्रीपञ्चम्यां लक्ष्मीपूजाविधिः
वृद्धार्थकाचारविशेषः । द्वादशविधपुत्रविधिः । दत्तकादीनां
पञ्चीत्वा संस्कारकरणे पुत्रत्वप्राप्तिः । पितृगोत्रेण संस्कारे
नृहीतः पुत्रत्वाभावः । पञ्चीत्वागोत्रेण चूडादिसंस्का-
राभावे दासत्वम्, पञ्चमवर्षादूर्ध्वपक्षे न पुत्रत्वसिद्धिः ।
पञ्चमवर्षाव्यपक्षे तत्र पुत्रोत्पत्तिविधानम् । दासीपुत्रे
विशेषः । नृदायां पुराणादिशास्त्रेऽनधिकारः । वर्ज्यं
पुरोहितलक्षणम् । विविधं नृपकर्तव्याचारभेदः । आ-
युष्कामस्य कर्तव्याचारः ८९४० । अपुत्रस्य गतिर्नास्तीति
नन्दिनउपदेशात् वेतालभैरवयोः पुत्रोत्पादनाभिलाषे जाते-
भैरवस्य उर्ध्वधाः सङ्क्रमे सुरेशनामपुत्रोत्पत्तिः । तपसा तस्य-
विद्याधराध्यक्षताप्राप्तिः । तस्य छत्राङ्गकन्यायां देवसेनना-
मपुत्रोत्पत्तिः । ततः देवसेनादिर्गण्यनम् । तद्वंशविजयेन
स्वायुधवनस्य निर्माणम् । अर्जुनेन यज्ञिप्रीत्यर्थं तस्य
दाहनम् । ९०४० वेतालस्य कामधेनौ उग्रभरूपपुत्रोत्-
पादनम् । तस्य भङ्गनाम्ना भङ्गित्वेन शिववाह-
नताप्राप्तिः । तस्य वंशवर्णनम् । वेतालवंशोद्भवा
इव सर्वे गावश्चुक्तिः ततउपसंहारः । इत्येते प्रधान
भूताः पदार्थास्तत्त्वाः प्रसङ्गागताश्चान्येऽपि पदार्था अ-
भिधेयाः सन्ति विस्तरभयाद्योक्ताः
अत्रेदंचिन्यते ८९, ९०४० वेतालभैरवयोर्विभिन्नपंशकथने
स्थिते दत्तकचन्द्रिकादौ भैरवपुत्रस्यैव वेतालेन द्वायस-
न्नायणपुत्रकरणप्रतिपादकपात्राणि यान्युद्धृतानि तानि
निर्मूलानीत्यवगम्यते । पितृगोत्रेणोत्पादितवनानां तत्र
यां निर्मूलत्वाद्युक्ता कता सापि कालिकापुराणाद-
ग्रन्थमूलकैश्च ८९४० तद्वचनानां प्रत्यक्षत उपल-
ब्धमानत्वात् इति । कालीपुराणमवल न० ।

कालिकाव्रत न० कालिकायाः प्रीत्यर्थं व्रतम् । पुराणोक्ते
व्रतभेदे

“शब्दुवाच । “विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया
व्रतस्य च । समोपदिश्यतामेव तद्व्रतञ्च करोम्यहम् ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचाव सा तदा । शुद्धकाले
समारभ्य क्षणपक्षे चतुर्दशीम् । संकल्प्य विभिन्ना पूर्वं
समायास्यां व्रतं चरेत् । समारभ्य गुणैकेन द्विगुणं
परिशोधयेत् । न रात्रौ भोजनं कार्यं वामहस्ते भुजि-
क्रिया । सिद्धमद्यं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्वदा ।
यज्जयेत् पितृकं किञ्चित् रक्तशाकञ्च चाम्पकम् ।
द्विष्टकां विप्रजायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः । एवं क्रमेण
कृत्वा तु कतिकालं नवेद्व्रतम् । ततः शुद्धदिने प्राप्ते
भौमाह्ने मन्दवासरे । यथायक्तुपचारैश्च पूजां कुर्या-
द्विधानतः । तवापरारम्भकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ।
रात्रौ तु कदलीकाण्डे स्नानं निर्माय प्राङ्मुखे । तस्य
मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा । पाद्यार्घ्याचम-
नीयैश्च गन्धपुष्पादिभिक्षया । धूपैर्दिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यं
विधिधैक्षया । पितृकं चैव सिन्धुजं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देवैर्बलिं दत्त्वा प्रणम्य च । तद्वन्नं व्यञ्जनं
सर्वं नैवेद्यादि बलिं तथा । महारण्ये प्रदातव्यं
कल्पेत्तत् व्रतसुत्तमम् । वैष्णवे कदलीमूले या कुर्यात्
कालिकाव्रतम् । कार्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गति
रुत्तमा” ।

कालिकाव्रत न० इत० । भारतमसिद्धे विपाशानदी-
तीरस्थे तीर्थभेदे “कालिकाव्रतमभावाद्य विपाशायां
कृतोदयः । ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं मुच्यते
भवात्” भा०व्यानु० २५४० ।

कालिङ्ग न० केन जलं नालिङ्गुते व्या+लिङ्गि=कर्म्मणि घञ्
इत० । (तरमुज) मध्यस्थजलके फलभेदे । “कालिन्दं
क्षणवीजं स्यात् कालिङ्गं च सुवर्तुलम् । कालिङ्गं
प्राहि हृत्पित्तशुक्रकृच्छीतलं गुरु । पक्वं तु सोष्णं
सचारं पित्तलं कफघातजित्” भावप्र० तत्पर्यायस्वरूप
गुणादिकमुक्तम् । “कलिङ्गे भवः अणु १२ कलिङ्गदेशोद्भवे
त्रि० स्त्रियां ङीप् । तद्देशानां राजा अणु । शकलिङ्ग-
देशश्चमे । “प्रतिजयाह कालिङ्गसमस्तैर्गजसाधनः” रघुः ।
“यमैराम्नेयाद्यैः क्रूरपक्षपीडितैः क्रमेण नृपाः ।
पाकलोभागविकः कालिङ्गश्च चयं यान्ति” बृहत्सं० ।
“निर्वृत्तयत् कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा” हरि०

पदमधिकृत्य “अन्त्युत्तरस्याम्” इत्यादि सप्रदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवाख्यं महाकाव्यम्, कचिदिति द्वितीयं पदमधिकृत्य “कचित् कालाविरहगुरुणा” इत्यादिकं सेचदूताख्यं खण्डकाव्यम्, “शाम्भिशेषः” इति तृतीये पदे तदेकदेशं वागिति पदमधिकृत्य “वागर्धाविव संष्टकौ” इत्यादिकमूनविंशतिसर्गात्मकं रघुवंशाख्यं महाकाव्यञ्च तेन क्रमशो रचितम् । तद्वचनाया च कालिदासः सर्वत्र प्रथितमुकवितया प्रख्यातिसुपलभ्य क्रमेण विक्रमादित्यस्य सभासदताम् आससादेति ।

मालविकाग्निमित्रस्य तत्कृतत्वावधये केचित् सन्दिहाना एवमाहुः । कालिदासाङ्गव्याख्यः कवय आसन् तत्र एको विक्रमादित्यस्यः, अपरो भोजदेवस्यः अपरो भामिनीविलासकसां जगन्नाथमित्रः अभिनवकालिदासाङ्गः । तेषां मध्ये प्राचीनकालिदासस्य नैषा कृतिः शाकुन्तलस्येव तत्र वाग्वैदर्भी विरहादित्यस्येवैषा कृतिरिति । तत्र मालविकाग्निमित्रस्य प्राचीनकालिदासकृतित्वाभावे तदीयसन्दर्भस्य भोजदेवपितृव्यसभासदधुनिकेन दशरूपके कचनरां मालविकाग्निमित्रनामत्वेन समुद्धारः सङ्गच्छते । भोजदेवात्तस्य प्राचीनत्वे एव तदुद्धारः सङ्गच्छते नान्यथा भोजदेवेन च सरस्वतीकण्ठाभरणे अम्बनामादत्तैव मालविकाग्निमित्रनाटकपदस्य समुद्धारश्च तदुपपन्नस्य ततः प्राचीनकालिदासकृतित्वम् नात्यक्तितेति निश्चेतव्यम् । किञ्च श्रीहर्षदेवदत्तैः सभ्यस्य रत्नावल्यादिकारकस्य धायकस्यैव ततः प्राचीननाटककर्तृत्वेन तदुपपन्नोपोद्घाते तस्य नामोक्तेस्तात् प्राचीनस्यैव कालिदासस्य तत्कर्तृत्वं सुव्यक्तम् । भोजदेवस्य कालिदासस्य तत्कर्तृत्वे ततः प्राचीनाभिज्ञानशकुन्तलादिकर्तृनामकीर्तनस्यैवोचितत्वेन किमिति तदुपेक्ष्यति विप्रकटधावकादिनामोत्कीर्तनम् ? सन्निकटं परित्यज्य विप्रकटप्रकणस्यान्याय्यत्वात् । प्राचीनकालिदासस्य मालविकाग्निमित्रकर्मपेक्षया प्राचीनत्वेन प्रथितयशस्वात्वेन च तन्नामोक्तेः स्यैवोचितत्वात् । भोजदेवस्य कालिदासश्च भोजदेवकालिकः तदेतत् भोजप्रबन्धे वर्णितं यथा “भयद्राम्ना कानप्रकाराणि सौभाग्यावलम्बितानि कस्य वा देशस्य भवहिरण्यः सुजनान् बाधत इति । ततः कयिलिखति राघोहस्ये कालिदास इति राजा वाचयित्वा पादयोः पतति ततस्तत्प्राप्तिनयोः कालिदासभोजराजयोरासीत् सन्ध्या” । “यस्यादौ रचिकुरनिकरः कालिदासो विलासः” प्रशङ्गरा ।

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्धगौरवम् । नैषधे पदलालित्यं भाषे सन्नि त्वयोगुणाः” । “कालिदासकविता नवं वयः” इति च उद्धृतः । स्वार्थे क तत्रैव ।

कालिन् पुं कालः कालरूपः खड्गोऽस्त्यस्य इति । १ परानन्दमतसिद्धे परमेश्वरे “कालिन् ! कलिमलध्वंसिन् ! ध्वंसयायु मदापदः” इति तन्मते ईश्वरप्रार्थनम् । कालवति कल-नोदने णिनि । २ प्रेरके त्रिं स्त्रियां ङीप् ।

कालिनी स्त्री कालः शिपः अधिष्ठाहत्वे नास्त्वस्याः कालः पुरुषाकारः गगनस्थः लुब्धकः अस्त्वस्याः सन्निकटत्वेन वा, इति ङीप् । आर्द्रानचले हेमचं तस्याः तद्वैपतल्यं च अस्तेपागच्छे ४६८८० दर्शितम् इत्यल्लरूपस्य सृग-शिरा मूर्धदेशस्थितनक्षत्रासन्नत्वात्तस्यास्तथात्वम्

कालिन्द न० कालिं जलराशिं ददाति दा-क घृणो० मुम् । (तरसृज) ग्वाते जलप्रधानफलके वृत्ते भावप्र० कालिङ्गवर्धे विवृतिः । स्वार्थे क । कालिन्दक तत्पार्थे न० राजनि० । कलिन्दे भवः अण् । कलिन्दपर्व तभवे त्रिं स्त्रियां ङीप् कालिन्दी स्त्री कलिन्दे प्रवर्त्ते तत्सन्निकटदेशे वा भवः अण् ङीप् । यमुनानद्याम् अमरः । “कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरङ्गमालम्बिनी” रसरङ्गाधरे तस्याः कलिन्दपर्व त सुतत्प्रेक्ष्येस्तथात्वम् । “कालिन्दीजलजनिताभिर्यं अयने” भावः । २ रक्तविवृति (लालतेचोडी) वृत्ते राजनि० ।

कालिन्दीकर्षण न० कालिन्दीं यमुनां कर्षति लप-लु ६० । बलदेवे तत्कर्षणकथा च हरि० ११२४० यथा “स मसो बलिनां श्रेष्ठो रराजात्पूषिताननः । शैश्वरीपुत्रियाभासु यथा स्नेहालयः शशी । रामस्तु यमुनामाह स्नातमिच्छे महानदि ! । एहि मामभिगच्छ त्वं रूपिणी सागराङ्गणे । सङ्कर्षणस्य मत्प्रोक्तां भारतीं परिभूय सा । नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥ ततश्च क्रोधहलधद्रामो मदसमीरितः । चकार स हलं हस्ते कर्षणावोद्यन् बली । तस्याधरं मेदिन्यां पेतस्तामरसजः । सुसुचुः पुष्पकोपैश्च पुष्परेणवश्च जलम् । स हलेना-नतायेण मूले गृह्य महानदीम् । चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव । सा पिङ्गलजलज्जोता हृदप्रस्थितसञ्जया । व्यापर्त्तत नदी भीता हलभागान्दुसारिणी । लाङ्गलादिदमार्गा सा पेयगा वक्रगामिणी । सङ्कर्षणभयवृत्ता योषे वाकुलताङ्गता । पुलिनश्रीणि विम्वोडी मृदितैस्तोयताडितैः । फेनमेखलस्त्रजैश्च फिङ्गैस्तीरानगामिनी । तरङ्गविपभापीडा चक्रवाकोन्मुखसानी ।

वेगगन्धोरपक्राङ्गी त्वस्तमीनविभूषणा । सितहंभेक्षणा-
पाङ्गी काशजोमोक्षिताम्बरा । तीरजोद्धृतकेशाना
जलस्खलितगामिनी । लाङ्गलोत्थितापाङ्गी क्षुभिता
सागराङ्गना । मत्तेव कुटिलापाङ्गी राजमार्गेण गच्छ-
ति । कण्ठे सा सा वेगेन स्रोतस्खलितगामिनी ।
चन्द्रागङ्गातीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् । वृन्दावनस्य
मध्येन सा नीता यमुना नदी । रोरुयमाणेव खरै-
रन्विता तोयवासिभिः । सा यदा समलुक्रान्ता नदी
वृन्दावनं वनम् । तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना रामम-
न्वयेत् । प्रसीद नाथ ! भीताऽस्मि प्रतिलोभेन कर्मणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयस्य भ्रम जायते । असत्त्वं न-
दीमध्ये रौक्षिणेय ! त्वया कृता । कर्षणेन महाबाहो !
स्वमार्गं व्यभिचारिणी । प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्न्यो
वेगगर्विताः । केनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्याघ्रसगामि-
नीम् । प्रसादं कुरु मे वीर ! याचे त्वां कण्ठपूर्वज ! ।
सुप्रसन्नमना नित्यं भवस्व त्वं सुरोत्तम ! । कर्षणायुध-
कटाऽस्मि रोषोऽयं विनिवर्त्यताम् । गच्छामि चरन्तौ
भूङ्गां तवाहं लाङ्गलायुध ! । मार्गमादिष्टमिच्छामि क
गच्छामि महाभुज ! । “प्रणामावनतां दद्या यमुनां ला-
ङ्गलायुधः । प्रत्युवाचार्यवधू मदक्लान्तमिदं वचः ।
लाङ्गलादिष्टमार्गौ त्वमिभं मे प्रियदर्शने ! । देशमभ्युप-
दानेन ग्राययस्त्राखिलं शुभे ! । एष ते सुभु ! सन्देशः कथितः
सागराङ्गने ! । शान्तिं व्रज महाभागे ! गम्यताञ्च यथा-
सुखम् । लोका हि यावत् स्वास्त्रान्ति तावत् तिष्ठत मे
वशः । यमुनाकर्षणं दद्या सत्त्वं ते व्रजवासिनः” ।
कालिन्दी भिनत्ति मिदं लघु इतः । कालिन्दीभेदनो-
ऽप्यत्र अमरः । [सूर्यपत्न्यां संज्ञायाम् ।

कालिन्दीसूक्ष्मो कालिन्दी यमुनां सूते सू-क्ष्म इतः ।
कालिन्दीसोदर इतः । यमे हेमचं तत्कथा खर-
सात्मजशब्दे १५.६४० दृष्टा

कालिमन् पु० कालस्य भावः इमनिच् । कण्ठपथे “स्नान-
मानमतिकालिमात्रया” भाषः ।

कालिन्ध्या स्त्री आत्मानं कालीं मन्यते मन्-खण्ड-सम्
सुलः । आत्मानं कण्ठतया मन्यमानायाम् स्त्रियाम् ।
कालिय पु० के जले आलीयते आ+ली-मूलविभुजा० क ।
नागभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः । “त्वस्तेन ताज्जान्
किञ्च कालियेन भयं विस्मृतं यमुनौकसा यः” रघुः ।
“बोकासि कालियकुटा यमस्येव स्तसा स्तयम्” भाषः

“कालियं तच्चकञ्चैव पिङ्गलं भयिभद्रकम्” ति० त० ग०
पु० ग० रुद्रभिया यमुनासुदजले निलीनत्वासस्य तथात्वम् ।
कालियदमन पु० कालियं दमयति दम-विच्-ल्यु ।
वाहुदेवे कण्ठे तत्कथा भाग० १०, १६४० यथा
“कालिन्द्रां कालियस्यासीदुद्धतः कश्चिद्विप्राग्निना ।
अव्यमाणपया, यस्मिन् पतन्त्युपरिगाः खगाः । विमुञ्च
ता विषोदोष्मि भारतेनाभिर्मर्शिताः । भियन्ते तीरगा यस्य
प्राचिनः स्थिरजङ्गमाः । तं चण्डवेगविपथीयं मवेक्ष्य-
तेन कण्ठां नदीञ्च खलसंयमनावतारः । कण्ठः कदम्ब-
मधिरुद्रा ततोऽतितुङ्गदास्तोश्च गाढवसनोऽभ्यपतद्दि-
घोदे ! सर्पसुदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरग
विषोष्मसिताम्बुरागिः । पर्यङ्कं भुतोविषकपायित
भोषणोष्मिर्हीमन् ! धनुःशतमनलवल्लस्य किलत् । तस्मिन्
सुदे विहरतो भुजदण्डवर्षावाधौषमङ्ग ! बरवारचवि-
क्रमस्य । आहत्य तत्सदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवा
समसरत्तदमृष्यमाणः । तं प्रेक्षणीयसुकुमारपनावदातं
श्रीवत्सपीतवसनं श्रितसुन्दरास्यम् । श्रीदलमप्रतिभवं
कमलोदराङ्गिं संदृष्ट्य मर्मसु रूपा भुजगवत्खाद । वं
नागभोगपरिपीतमदृष्टचेतमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुषा
भृगार्त्ताः । कण्ठेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखा-
तुगोक्तभयभूढधियोनिमेतः । गावोवृषा वत्सतर्थाः क्रन्द-
मानाः सुदुःखिताः । कण्ठे न्यसेक्षणा भीताददन्व
इव तस्मिन्ने” इत्यं गोपादीनामाकुलतासुपवर्षा

“इत्थं स्रगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमार
मतिदुःखितमात्महेतोः । आघ्राय मर्त्यपदपीमनुवर्त-
मानः स्थित्वा सङ्कर्तसुदतिवदुरङ्गवन्मात् । वं
प्रयमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्वज्ञोन्नमस्य कुपितः
स्वफणान् भुजङ्गः । तस्यौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीष
स्तम्बेक्ष्योन्मुखसुखोहरिभीक्ष्णमायः । तं जिह्वया हिंश-
खया परिलोलिहानं द्वे स्रक्कणी अतिविपलकरा-
जटिष्टम् । श्रीकुक्षं परिससार यथा खगेन्द्रोवध्वाम
सोऽप्यवसरस्त्रसमीक्षमायः । एवं परिभ्रमहतौजससुस्रतां-
समानस्य तत्पृष्ठुशिरःस्वधिरुद्र आदयः । तन्मूर्ध्वरज-
निकरस्फुरणातिताम्बपादाभ्युजोऽखिलकलादिगुरुर्चनर्त्त ।
तच्चर्तुसुदप्रतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्वसिद्धसन्निचार
देववध्वः । प्रीत्या रुद्रङ्गपथवानकपादप्रगीतपुष्पोप-
हारसुतिभिः सहस्रोपसेदुः । यदुयच्छिरो न नमतेऽङ्ग-
प्रतैकशीर्षस्तन्नामर्द्ध खलदण्डधरोऽङ्गप्रपातैः ।

श्रीशायुधोभमत उल्लङ्घमास्तोऽसृङ्गस्तोषमन् परमक-
 शङ्कलमाप नागः । तस्यास्त्रिभिर्गरलसुदमतः शिरःसु
 यद्वत् सुसुदमत निवसतो रूपोऽयं । त्वयन् पदा तु नम-
 वन् दमयाम्बभूय पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुराणः”
 कालिमवनादयोऽथ तत्र भावे ल्युट् ६ तः । कालियस्य २ मर्द्दने न०
 कालियङ्गद ५० ६ तः । कालियं नागाधिपतिं वृन्दावनस्य
 यमुनानगरे सुदभेदे कालियदमनशब्दे विवृतिः ।
 तस्य कालियस्य तत्र दान्त्रयणकथाभागः १०, १७ अ० यथा
 “नागालयं रमणकं कथं तत्राज कालियः । कृतं वा किं
 सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम् । वादरायणिरुचः । उप-
 हास्यः सर्पजनैर्महासिमासीह योबलिः । वानस्यत्यो म-
 हाबाहो ! नागानां प्राङ्निरूपितः । स्वं स्वं भागं प्रय-
 ष्मन्नि नागाः पर्वणि पर्वणि । गोपीयायात्मनः सर्वे
 सुपर्णाश्च महात्मने । विषयीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु का-
 लियः । कदर्शीकृत्य गरुडं स्वयं तं हुभुजे बलिम् । तत्
 खत्वा कुपितो राजन् । भगवान् भगवत्प्रियः । विजिघृक्ष-
 त्वावेगः कालियं सुसुपाद्रवत् । तमापतन् तरसा विधा-
 युधः प्रत्यभ्यादुखितनैकमसक्तः ! दक्षिः सुपर्णं वृद्धगृ-
 षाबुधः करालजिह्वोऽसितोऽपलोचनः । तं तार्क्ष्यपुत्रः स
 निरस्य मन्युमान् प्रचखड्वे गोमधुसूदनासनम् । पक्षेच
 सत्रेण हिरण्यरोचिषा जघान कद्रुः सुतसुप्रपिक्तमः ।
 सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीवविह्वलः । सुदं विवेश का-
 लिय्यासदगम्य दुरासदम् । तल्लैकदा जलचरं गरुडोभ-
 ष्यमीप्सितम् । निवारितः सौभरिणा प्रसङ्ग जुधितोऽ-
 हरत् । भीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मोनपतौ-
 हृते । कपया सौभरिः प्राह तत्र वज्रेणमाचरन् ।
 अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्थान् स खादति । सद्यः
 प्रायैर्विबुध्येत सत्यमेतदुग्रवीर्यहम् । तत् कालियः
 परं वेद नान्यः कथनं लेलिहः । अवात्सौऽरुहाङ्गीतः
 कृष्णेन च विवासितः” ।

काली स्त्री कालस्य शिवस्य पत्नी लीय् । १ शिवपत्न्याम् ।
 “जर्हरेता भयःकालः इति” भाग० १, ६, २ शिवस्य
 कालनामतोऽज्ञेयस्यास्तथात्वम् । कालपक्षां स्त्री “काला-
 वृषखेत्रे” वार्त्ति० लीय् । २ कृष्णवर्णां शं स्त्रियाम् “का काली
 कामपुरा” विदग्धसु० २ हिमाचलदुहितरि उभायां तस्याच
 लन्यतः नीलाञ्जननिभवर्ष्यं तथा तथात्वम् । “सुतामनुज-
 गामाशु गतां कालीं हरान्नमम्” । “तां तत्र कालीं
 तनवाम् भयभोकाकुलासुमाम्” कालि० ५० ४० अ० ।

“कालि ! भिन्नाञ्जनश्यामे ! उर्वस्यादप्रसरोगस्यै” ।
 “गौरत्वासादनस्यैव कालिकायास्तथा सुतम्” इति च
 तत्र तस्यागौरत्वप्राप्तिकथनम् । ४ दुर्गासूक्तिभेदे “काली
 करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी । विचित्र
 खड्गाङ्गधरा नरमालाविभूषणा । द्वीपिचर्मपरीधाना
 शुष्कमांसातिभैरवा” इत्यादि देवीमातृताविभायउक्तः ।
 सा च वज्रविधा सिद्धकाली महाकाली युद्धकाली
 दक्षिणाकाली भद्रकाली श्मशानकाली रक्षाकाली
 तिभेदात् तथा अन्येऽपि तद्वेदा भैरवतः दर्शिता यथा
 “काली कपालिनी कुत्वा कुरुकुत्वा विरोधिनी । वि-
 प्रचिता तथोद्योत्प्रभा नीलघनत्वपः । नीला वना
 बलाका च माला सुद्रा मिता तथा । एताः सर्वा अ-
 सिधरा सुखमालाविभूषिताः” । “कालि ! कालि
 महाकालि ! शीघ्रमांसपशुप्रिये” भा० वि० ४, अ० । ५
 मातृभेदे “काली कपालाभरणा चक्राशे” कुमा० ६
 भीमसेनस्य पत्नीभेदे । “बुधिरित्तु पौरव्यां देवको-
 ऽय घटोत्कचः । भीमसेनाङ्घ्रिहिम्वायां काल्यां
 सर्वगतस्ततः भाग० ६, २२, २४ । भा० आ० ६५ अ० ।
 “भीमसेनोऽपि काश्यां बलन्वरां नामोपवेमे वीर्यशुल्कां,
 बस्यां पुत्रं सर्वगसुत्पादयामास” इत्युक्तं तदैकपाक्यात्
 काश्यामित्येव पाठः सुसुचितः गन्धकालीत्यस्य पूर्व-
 पदलोपः । काली० दासकन्यायां गन्धकाल्यां सत्यवत्याम्
 शान्तसुपत्न्याम् । “भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया हन्त-
 वतीं मातरसुदयाहृत्य गन्धकालीमितियामाहः” भा० आ०
 ६५ अ० । कु० कल-नोदने अच् गौरा० ङीष् प्लुतवर्णान् एतिवृत्ति
 १० रात्रौ ११ कालाञ्जल्याम् राजनि० १२ नयोः कृष्णत्वात्तथा-
 त्वम् अग्निशिखाभेदे जटाधरः । अग्निजिह्वशब्दे दर्शित-
 शारदातिलकवाक्ये एतस्याः तच्छिखासु नानाभाय इति
 चिन्त्यम् । १२ शक्तिकालौ (विचाति) रत्नमाला । १४ काल-
 रात्रौ यमभगिन्याम् तन्मोक्षासु दशमहाविद्यासु व्याद्यायां
 १५ महाविद्यायाम् ताव “काली तारा महाविद्या
 षोडशी भुवनेश्वरी, भैरवी क्षिप्रमस्ता च विद्या धूमावती
 तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता
 दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः” तन्त्रसा०
 “कालीपूजा सुता नाथ ! भावाद्य विविधाः प्रभो ! ”
 भैरवतः “तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेषतः ।
 जनने मरत्ये चैव न त्वज्युजपार्चने” तन्त्र०

कालीक ५० स्त्री० के लवेऽलीकइव मत्स्यवाताय निवेद-

स्वात् ! कौञ्चे वके शब्दरत्ना० स्त्रियां ङीप् ।
कालीची स्त्री काल्या यमभगिन्या चीयते ऽव-चो-वा०
आधारे ङ गौरा० ङीप् । यमविचारभूमौ लिका० ।
कालीतनय पुंस्त्री० कालीमितः प्राप्नोतयः प्रापणं यस्य ।
महिषे हेमच० स्त्रियां ङीप् । महिषस्य काल्यै बलि-
दानार्थं नीयमानत्वात्तथात्वम् । [चन्दने शब्दच० ।
कालीय न० कालस्थाने भवम् “वृद्धाच्छः” पा० छ । कृष्ण-
कालीयक न० कालीयमिव कायति-कै-क । कालातुसार्थं
सुगन्धिकाष्ठे (कलम्बक) अमरः ।

कालेय पु० कालयात्रपत्यम् ङक् । १ दैत्यभेदे, कालकेये, कलायै
१०८६ पु० दर्शितरक्तधारिण्यै हितं ङक् । २ यकृति
कं सुखभालेयभादेयं यथात् । ३ कालचन्दने न० “आय्या-
नकालेयकृताङ्गरागम्” कुमा० । कलिना दृष्टं मास
ढक् । ४ कलिदृष्टे सामभेदे तच्च माध्यन्दिनसपने सप्रभं
सूक्तमभिलष्य गेयम् । तत्प्रकार ऊह्यमाने दृश्यः
कालेयक पुंस्त्री० कलवे विरोधाय साधु कलि+ढक् संज्ञायां
क । १ कुकुरे तस्यान्वोन्यविरोधित्वात् तथात्वम् स्त्रियां
ङीप् । कालेय+स्वार्थे संज्ञायां वा क । २ कालीयचन्दने
“मधुरकलकलकालीकृतकालेयककुसुमकृतमलेषु” काट० ।
३ हरिद्रायां पु० ४ दारुहरिद्रायां न० राजनि० । तत्त्वार्थे
पु० शब्दर० ।

कालेय पु० इत० । १ सूर्ये तस्य स्मृत्या कालप्रवर्तकत्वात्
तथात्वम् । २ शिवे च । ३ मकारवर्णे । “विष्णुरीग-
स्ततोऽज्ञानः कालेशः पृथिवी ततः” त्रीषिट्प्राप्त्यन्वोद्वारे
“कालेशोमकारः” तन्त्रसा० । कालेश्वरादयोऽप्यत्र ।

कालोदक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे । “कालोदकं नन्दि-
कुण्डं तथा चोत्तरमानसम्” भा० आनु० १२८४० ।

काल्य पु० कल्ये विधौ भवः क्यप् । (कांचाङ्गुदु) कर्चुरे
शब्दर० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे अमरः ।

काल्यनिक नि० कल्पनायाः आगतः ङञ् । कल्पनाभवे कल्पिते,
२ आरोपिते, च । स्त्रियां ङीप् । “इति व्युत्पत्ति-
स्तु काल्यनिकी” नि०त० ।

काल्यस्तुव लि० कल्पसूत्रं वेत्त्यधीते वा सूत्रान्तरत्वात् ङकि
मात्रे “अकल्पदेः” इत्युक्तेः क्यप् । १ कल्पसूत्राभिप्रे-
तदध्येतरि च स्त्रियां ङीप् । [विधानादौ ।

काल्यिक लि० कल्पग्रन्थे उक्तः ङञ् । वेदाङ्गकल्पग्रन्थोक्ते
काल्य न० कल्पमेव स्वार्थे क्यप् । १ प्रत्यये हेमच० । काल-
प्राप्नोस्य यत् । २ प्राप्नोतयः शीतदौ लि० । काले भवः

दिगा० यत् । ३ कालभवे लि० तदन्तस्मासे अकर्मधारये
उत्तरपदस्य आद्युदात्तता । ततोऽनङा० पाठान्तरे गोत्रे
फक् । काल्यायन काल्यगोत्रापत्ये पु० स्त्री । [शब्दर० ।
काल्यक न० काले साधु यत् स्वार्थे क । कर्चुरे (कांचाङ्गुदु)
काल्या स्त्री कालः गर्भग्रहणकालः प्राप्नोऽस्याः यत् । प्राप्न-
गर्भग्रहणयोग्यकालायाम् ऋतुमत्याम् अमरः “उपसर्था
काल्याप्रजने” पा० । [भावे ।

काल्याणक न० कल्याणस्य भावः मनोष्टा० पुञ् । कल्याण-
काव न० कविदेयतास्य क्यप् । कविदेयताके सामभेदे । तच्च
हतीदसपने गेयार्थवपमानान्तर्गतम् । “आभीप्रिया-
शीति” छक्ते गेयम् । तत्प्रकारश्च ऊह्यमाने दर्शितः ।
कावचिक न० कवचिनां समूहः “ठञ् कवचिनश्च” पा० ङञ्
‘इनोलोपः । वर्मधारिणां समूहे ।

कावट पु० कर्वट+ट्प्रयो० । कर्वटे चला० ।

कावपेय पु० यजुर्वेदवृत्तान्तर्गते तुराख्ये ऋग्भिभेदे । “काव-
पेयात्तु कावपेयः” शत० १०, ६, ५, ६, तुरोह कावपेयः
कारोत्वां देवेभ्योऽग्निं चिकीर्ष” तत्त्वैव ६, ५, २, १५,

कावाद पु० कुत्सितरूपदा वादः कोः का । वाक्कलहे
शब्दचि० । [शैवाले दृष्ट्यादिकृते लिका० ।

कावार न० कं जलमावृणोति आ+वृ-क्यप् उप० स० ।

कावी स्त्री कवेरियं ण्यत् ततः शार्ङ्गर० स्त्रियां ङीन्
यलोपः । कविसन्धिविन्ध्याम् स्त्रियाम् ।

कावक पुंस्त्री कुत्सितः रूपदा वृक् इव । १ कुकुरे २ चक्र-
वाके ३ पीतवर्णमलकपर्णभेदे च मेदि० तेषां वृत्तल्लेपश्चि
ङ्गयुक्तत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कावेर न० कस्य सूर्यस्येव रूपत्वेरमङ्गमस्य । १ कुङ्कुमे
जटा० । तस्य शिखाभिः सूर्यदृष्ट्यरक्तत्वात् तथात्वम् ।

कावेरी स्त्री कस्य जलस्य वेरं शरीरं तस्यैदमित्यण् ङीप् ।

१ सरिद्धेदे । कुत्सितमपविलं वेरं यस्याः स्नातृत्वात्
ङीप् । २ वेश्यायाम् ५४० । ३ हरिद्रायाम् । “दण्डती
च कावेरी वङ्गुर्मन्दाकिनी तथा” भा० आनु० १६५४० ।

“भारतीपुत्रतोया च कावेरी सुर्मुता तथा”
भा० व० २२१ । “चन्द्रपथा तावयसीं अष्टोदा कृतमाला-
वेहा मसी कावेरी वेद्येत्वादि भाग० ५, १, ६, १८,

भारतवर्षनदीकथने । सा च सहायः मलयार्द्रश्च
सातुसन्निकटस्था तदेतत् रघौ वसितम् यथा

“मृहीतप्रतिपत्तस्य स धर्मविजयी त्वपः । श्रियं महेन्द्र
नाथस्य जहार नद मेदिनीम् । ततो वेलातदेव फल-

वत्पुष्पमालिना । अगत्वाचरितामाशाम् अनाशास्य-
जयो ययौ । स सैवपरिभोगेण गजदानतुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्खनीयामिवाहरोत् । वलै-
रभ्युपितास्तस्य विजिगीर्गेर्गताध्वनः । भारीचोदुम्भा-
नहारीताः मलयद्वेष्टपयकाः” । “कावेरीतीर-
भूमीरुहभुजगवधुभुक्तसुक्ताविष्टः” मलयजवातवर्णने
“ततो गच्छेत् कावेरीं उतामप्सरसा गणैः । तत्र स्नात्वा
नरो राजन् । गोसहस्रफलं लभेत्” भा० पं० ८५ ।
गङ्गे ! च यमुने ! चैव गोदावरि ! सरस्वति ! नर्मदे !
सिन्धु ! कावेरि ! जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु, तीर्थवाहनं मन्त्र-
व्यं पुं० कवेः शृणुत्वस्वापत्यम् यज् । युक्ते अमरः “शृणोः
पुलः कविर्विद्वान् युक्तः कविस्तुतपहः” भा० आ० ६० ।
“जिगीषया ततो देवावग्निर्रेऽङ्गिरसं सुनिम् । पौरोहित्येन
याजत्रार्थं काव्यं तूशनसं परे” भा० आ० ७५ । कवे-
रिदम् यज् । २ कविसम्बन्धिनि । कव-यस्य ने स्तुतौ च
कर्मणि गत्यत् । ३ यस्मिन् नीये ऽस्तुत्ये च लि० स्त्रियां
टाप् “दुष्येऽनस्य रूपेण शृणु कव्यां गिरं मम” भा० सं०
६० । “भाषाणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशंपते । ।
नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः”
भा० सं० ११५ । शार्ङ्गरेवादौ तु काव्यशब्दस्य यज
नस्यैव ग्रहणात् ततः स्त्रियां ङीन् । कवेः कर्म ध्वज् ।
कविकृतगद्यपद्यत्माके ५ वाक्यविशेषे न । काव्यप्रभृतत्
करणप्रयोजनसुक्तं यथा—
“काव्यं यगसेऽर्च्यते वप्रवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यःपरनिर्वृतये कालासम्भिततथोपदेशयुजे” मू०
“कालिदासादीनामिव यगः, श्रीहर्षादिर्षाकादीनामिव
धनं, राजादिगतोचिताचारपरिधानम्, आदित्यादेर्मयू-
रादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्रयोजनमौलिभूतं सम-
ननरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यानरमा-
नन्दं, प्रभुसम्भितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्भि-
तार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोरुष्ण-
भावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं
लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म, तत् कान्तेव सरसतापा-
दनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवत् वर्त्तितवत् न रावणादिव-
दित्युपदेशश्च, यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति
सर्वथा तत्र यतनोऽयम् । अस्म्यकारणमाह” इतिः
शक्तिर्निष्पता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेलणात् । काव्य-
प्रशिक्षणाभास इति हेतुसङ्गवे” मू०

“शक्तिः कवित्वदीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं
न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्, लोकस्य
स्थावरजङ्गमात्मकलोकलक्ष्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकर-
णाभिधानकोपकलाचतुर्वर्गगजतरगखड्गमादिलक्षणप-
न्थानां, काव्यानाञ्च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिपह-
णादितिहासादीनाञ्च विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः, काव्यं कर्तुं
विचारयितुश्च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च
पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुद्भूताः न तु वृक्षा-
स्तस्य काव्यस्योद्भवे निष्पाद्ये सद्यस्त्वे च हेतुर्न तु
हेतवः” इतिः

सा० द० अनुप्रकारं काव्यस्य प्रयोजनं सुक्तं यथा

“चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादखधियामपि । काव्यादेव
यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते” सू० ।

“चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितवत्
न रावणादिवदित्यादिलयालत्यप्रवृत्तिरित्युपदेशद्वारेण
सुप्रतीतेव । उक्तञ्च “धर्म्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं क-
लासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिषेवण-
मिति” । किञ्च काव्याङ्गमप्राप्तिर्भगवत्परायणचरणा-
रविन्दस्तवादिना “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सव्यगृहातः स्मर्त्ते
लोके च कामधुग् भवति” इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धं ।
अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षमिहा । कामप्राप्तिर्वाच्यद्वारेव । मोक्ष-
प्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्म्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगि-
वाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशा-
स्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते ।
परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि
पुनः काव्यादेव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु
वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्रः करणीय इत्यपि न
यत्तवत्प्रम् कटुकौपधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोप-
शमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधो-
यसी न स्यात् । किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमान्ने यपुराणे-
ऽप्युक्तम् । “नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा” “त्रिवर्गसाधनं
नास्तिमिति” च । विष्णुपुराणे “काव्यालाभाच्च ये
केचिद्दीप्तकान्त्यखिलानि च । शब्दमूर्त्तिधरस्यैते
विष्णोरंशा महात्मानः” इति इतिः । तस्य लक्षणं तत्रैव
“वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः । उत्कर्ष-
हेतवः प्रोक्ता गुणालङ्कार रीतयः” सू० ।

अथेठ गुणालङ्काररीतियुक्तं दोषरहितं वाक्यं का-

वप्रमिति यदनि । आनन्दविशेषजनकवाक्यं कावप्रमिति
रसगङ्गाधरः ।

तद्भेदाः प्रथमं त्रिविधाः उत्तममध्यमाधमभेदात् ।
यथाह कावप्रमः

“इदमुत्तममतिशयिनि वप्रज्ञे वाच्यादुध्वनिर्बुधैः कथितः ।

अतादृशि युष्मीभूतवप्रज्ञे कावप्रं तु मध्यमम् ।

शब्दचित्तं वाच्यचित्तमवप्रज्ञान्वरं स्मृतम्” ।

रसगङ्गाधरे तु अर्थचित्तामेक्षया शब्दचित्तस्यात्यन्तचम-
त्कारकारित्वात्साधमाधमत्वोक्त्या कावप्रभेदचातुर्वि-
ध्यमुक्तम् । मा० द० मते अवप्रज्ञस्य कावप्रत्वा-
भावात् ध्वनिगुष्मीभूतवप्रज्ञभेदेन द्वैविध्यमिति भेदः ।

तद्भेदाः सोदाहरणं दर्शिता तत्र यथा ।

“काव्यं ध्वनिगुष्मीभूतवप्रज्ञेति द्विधा मतम्” । मू०

तत्र । “वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिसत्त्वाव्युत्तमम्” मू०

“वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामात्तमं काव्यम्” उक्तिः

“भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

“अविवक्षितवाच्योऽन्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्च” मू०

“तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणाभूतो ध्वनिः । लक्षणा-

भूतत्वादेवात्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विवक्षि-

तान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः । अत एवात्र वाच्यं विव-

क्षितम् अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् अत्र हि वाच्योऽर्थः

स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा

प्रदीपो वटस्य । अभिधामूलस्य वज्रविषयतया पञ्चा-

द्विदेशः । अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाहः” उक्तिः

“अर्थान्तरं सङ्क्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमस्त्विति” मू० ।

“अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्योऽत्य-

न्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो

संख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र सुखप्रार्थस्य

स्वविशेषरूपार्थान्नरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्

यथा । “कदली कदली करमः करमः करिराजकरः करि-

राजकरः । भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तत्राभिदमूख्युगं न

चमूख्युगः” । अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिधया

सामान्यकदल्यादिरूपे सुखप्रार्थे बाधिता जात्यादि

गुणविशिष्टस्वार्थपरा” जात्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः ।

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यज्यर्थान्तरे, परिणमति

तत्र सुखप्रार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा “निःश्वासान्ध इवादर्शचन्द्रमा न प्रकाशते” ।

अत्रान्धशब्दो सुखप्रार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति

अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सा-

मान्यविशेषभावाभावाच्चात्थान्नरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा “भम धम्मिय ! वीसखो सो सुण्हो अल्ल

मारिको देन । गोलाखरेकच्छकुडकुवासिना दरीदसी-

हेन” । अत्र भम धम्मिकेत्यतो भमणस्य विधिः

प्रकृतेऽनुपयुज्यमानतया भमणनिषेधे पर्यवस्यतीति

विपरीतलक्षणागङ्गा न कार्या । यत्र खलु विधिनिषे-

धावुत्पदप्रमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतत्तत्रैव तदव-

सरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषे-

धयोर्निषेधविधी अवगम्यते तत्र ध्वनित्वमेव । तदुक्तम्

“कचिद्वाध्यतया चात्रातिः कचित्खत्रातस्य बाधनम् ।

एवं तत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्वाभिधैव त” । अत्राद्रे

सुखप्रार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं (प्रवेशः) न तु तिरोभावः

अत एवात्राजहृतस्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थ-

स्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहृतस्वार्थ” उक्तिः ॥

“विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं ततः । असंलक्ष्यक्रमो

यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा” मू०

“विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सं-

लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः” उक्तिः ।

“तत्राद्रे रसभावादिरैक एवात्र गण्यते । एकोऽपि

भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ख्येयस्य नैव यत्” मू०

“उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्य-

ङ्ग्यप्रतीतेर्विभागादप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति

किन्तु उत्पलपत्रगतव्यतिभेदवज्जापवात्त संलक्ष्यते । एषु

रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातम-

शक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम कावप्रमेकभेदमेवो-

क्तम् । तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि स-

म्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधरपानचुम्बनादिभेदा-

त् प्रत्येकञ्च विभागादर्थचित्वात् सङ्ख्यातमशक्यः

का गणनात् सर्वेषाम्” उक्तिः ॥

“शब्दार्थोभयशक्तुत्वे वप्रज्ञेऽनुस्मानसच्चिमे । धुनिल-

क्ष्यक्रमंवप्रज्ञस्त्रिविधः कथितो बुधैः” मू०

“क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो वप्रज्ञस्य शब्द-

शक्तुत्वेन अर्थशक्तुत्वेन शब्दार्थशक्तुत्वेन च त्रैविध्यात्

संलक्ष्यक्रमवप्रज्ञानाम्नो ध्वनेः कावप्र-

स्यापि त्रैविध्यम्” उक्तिः । तत्र

“वस्तुलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा” मू० ।

“अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारो” वस्तुमालं
मह्यते । तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा ।
‘पन्थि य ! ण एत्थ सत्तरमत्थं मणं पत्थरत्थले गामे। उस्सु-
अपय्वाहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु” ।
अत्र लसरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्त्विति
वस्तु व्यज्यते । अलङ्काररूपो तथा “इगौलङ्कि-
तविप्रहोमनसिजं संमीलयंस्तेजसा प्रोदप्रज्ञाजकलो
मह्यतेनगरिमा विज्यस्वृतेभोगिभिः । नक्षत्रेणकतेक्षणे
गिरि गुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाकस्य विभूति-
भूषिततनू राजत्युभावल्लभः” अत्र प्राकरणीकस्य उभा-
नाममहादीवीवल्लभभासुदेवपतेर्वर्षने द्वितीयाव्यस्तु-
तमप्राकरणीकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्षनमसम्बद्धं मा-
प्रसाङ्गोद्गीतिशरभासुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते ।
तदत्र उभावल्लभ उभावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।
यथा वा “अमितः समितः प्राप्नोस्तत्पैर्हर्षदः प्रभो ! ।
अहितः सहितः साधुर्यथोभिरसतामसि” । अत्रामित
इत्यादावपिशब्दाभावाद्गोधाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्या-
लङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपच-
र्यते” उक्तिः ।

“वस्तु यालङ्कृतिर्व्यापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः । कनेः
प्रौढोक्तिमिहो या तच्चवदस्य चेति पट् ॥ यद्धिभू-
व्यं ज्यमानस्तु वस्तुलङ्काररूपकः । अर्थशक्त्युद्भवो
व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदात्म” मू० ॥

“स्वतः सम्भवी औचित्याद्बहिरपि सम्भाव्यमानः ।
प्रौढोक्त्या सिद्धो न त्वौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ।
“इष्टि” हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्देहास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पात्यति ।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमाकाकुलं
नीरन्ध्रास्तुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलयन्त्ययः” । अनेन
स्वतः सम्भविना वस्तुमालेण एतत्प्रतिपादिकाया
भाविपरपुरुषोपभोगजनखल्लतादिगोपनरूपं वस्तुमालं
व्यज्यते । “दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेजिरे” । अनेन
स्वतः सम्भविना वस्तुना रघिजेजसो रघुप्रतापोऽधिक
इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते । “आपतनमसुं
दूरादूरीकृतपराक्रमः । बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव
केसरो” । अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतः सम्भविना

व्यङ्ग्यकार्येण बलदेयः क्षणेनैव वेषुदारिणः क्षयं करिष्य-
तीति वस्तु व्यज्यते । “गाढकानन्दशनक्षतव्याघासङ्कु-
टादिरिवधूजनस्य यः । आठविद्रुमदजान्ममोचयिर्दृशन्
शुधि रूपा निजाधरम्” । अत्र स्वतः सम्भविना
विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दृष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति
समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः । “सज्जे इ सुरहिभासो ण
व्यापणेइ जुवइजणलक्षसहे । अहिणअसहआरसहे
णअसज्जवपत्तणे अणङ्गस्य सरे” । अत्र वसन्तः शरकारः
कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौ-
ढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभयन्दनविजृम्भणरूपं वस्तु
व्यनक्ति ।

“रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! ।
धवलयति भुवनमखलमखिलं तव कीर्त्तिसनतिः सततम्” ।
अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसनतेऽनन्तरजाला-
लादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।
“दशाननकिरीटैश्चस्तृक्ष्णं राक्षसत्रियः । मणिव्याजेन
पर्यस्ताः पृथिव्यामनुविन्दः” । अत्र कविप्रौढोक्तिसि-
द्धेनापङ्क्त्यालङ्कारेण भविष्यद्राक्षसत्रीदिनाशरूपं वस्तु
व्यज्यते । “धम्मिस्स नवमल्लिकासुदयो, हस्ते सिता-
म्भोरुहं, हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेषो वनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ
नानामखलनतां पुरन्दरपुरीवाम्भुयां विप्रहे” । अत्र
कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण भूमिभोऽपि स्वर्ग-
स्थानासुपकारं करोषीति विभावनालङ्कारो व्यज्यते
“शिखरिणि क तु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसाय
करोत्तपः । सुसुखि ! येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं
शुकशावकः” । अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः
प्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति
वस्तु प्रतीयते । “सुभगे कोटिसङ्कृतत्वसुमेव मदनागुणैः ।
वसन्ते पञ्चता त्वक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्” । अत्र
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटिसङ्कृ-
तत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिभरणेन वस्तुना शराणां
पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो
व्यज्यते “मल्लिकासकुले चण्डि ! भाति गुञ्जल्लुव्रतः ।
प्रयाणे पञ्चवाणस्य शङ्कमापूरयच्चिव” । अत्र कविनि-
बद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्यायह-
न्यादकः कालः प्राप्तस्तत्कथं भानिनि ! भानं न मुञ्च-
सीतिवस्तु व्यज्यते । “महिलासहस्रभरिण ठह हिहर

सुहृत् ! सा अमायली । अशुदिणमण्यस्मा अङ्गं तणुं
पि तणु एइ” । (अत्रामायलीति) कविनिबद्धवक्तृप्रौढो-
क्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव
हृदये न वर्तत इति विशेषोक्त्यालङ्कारोऽव्यज्यते । न खलु
कवेः कविनिबद्धस्यैव रागाद्याविष्टता । अतः कविनिब-
द्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारिणी-
ति पृथक्प्रतिपादिता । एषु च अलङ्कृत्यञ्जनस्थलेषु
रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृद-
यसंवेद्यं न तु रूपादीनामित्यलङ्कृतेरेव सख्यत्वम्” । इतिः
“एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे” म० उभयशक्त्युत्थे व्यङ्ग्ये ए-
कोऽध्वनेर्भेदः । यथा “हिमच्छन्नच्छन्नश्चिरः सपद्मको
मदयन् हिजान् जनितमीनकेतनः” । अभवत् प्रसादित-
सुरो मङ्गोत्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥
अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो
व्याङ्ग्यः । एवञ्च व्याङ्ग्यभेदादेव व्याङ्ग्यानां काव्यानां
भेदः” । इतिः “तदष्टादशधा ध्वनिः” म० ।
अविवक्षितवाच्योऽर्थांतरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवा-
चेति त्रिविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्या-
ङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्याङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभ-
यशक्तिमूलतया पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः” इतिः
एषु च ।
“वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्वये पदवाक्ययोः” म० ।
“तत्र अर्थांतरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ।
ध्वन्यः स एव तत्स्थो नयने तस्यैव नयने च । युपजन-
मोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुसुखी” । अत्र हि-
तीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादियुगविशिष्टनयनपरः । वाक्य-
गतो यथा । “त्वामस्मि वच्मि विदुषां सप्तदायोऽत्र
तिष्ठति । आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्”
अत्र प्रतिपाद्यास्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यात्वे ‘त्वा-
मिति’ पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति ।
एवं वच्मीत्यनेनैव कर्तरि लब्धे ‘अस्मीति’ पुनर्वचन-
मन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा ‘विदुषां
सप्तदाय’ इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः
‘वच्मीति’ वचनं ‘उपदिशामि’ इति वचनविशेष-
पमर्थं लक्षयति । एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं
व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमे-
तत् कर्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमर्थं वाक्यगतोऽर्थांतरस-
ङ्गमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा

‘निश्वासान् इवेत्यादि’ । वाक्यगतो यथा । “उपहतं वज्रं
तत्र” किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे ! सुखितस्मात्सु ततः शरदां
शतम्” अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम् । पदगतत्वे
यथा । “लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधासदमभूदधुना तु च्वरो मङ्गान्” अत्र लाव-
ण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दा-
नामेव प्राधान्यम् । अन्येषां तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल
एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिकृता “एकावयवसं-
स्थेन भूषणेनेव कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना
भाति भारती” । एवं भावादिव्यङ्ग्यं हम् । “भुक्तिमुक्ति-
देकान्तसमादेशनतत्परः । कस्य नानन्दनिष्पन्नं विदधाति
सदागमः” । अत्र सदागमशब्दः सञ्चितसुपनायकं प्रति
सञ्ज्ञास्वार्थमभिधाय ‘सतः पुरुषस्यागमः’ इति वस्तु
व्यनक्ति । ननु ‘सदागमः सदागम इवेति’ न कथमुप-
माध्वनिः, सदागमशब्दार्थवोरुपमानोपमेयभावाविवक्ष-
णादुरहस्यसंगोपनार्थमेव हि द्वार्थपदप्रतिपादनं प्रकरणा-
दिपद्यालोचनेन च सञ्ज्ञास्वार्थमिधानस्यासम्भवात् ।
“अनन्यसाधारणधीर्हताखिलवसुध्वरः । राजते कोऽपि
जगति स राजा पुरुषोत्तमः” । अत्र पुरुषशब्दः पुरु-
षोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संल-
क्ष्यक्रमभेदौ । “शायं ज्ञानसुपासितं मलयजेनाङ्गं
समालोपितं यातोऽन्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रव्यमला-
गतिः । आचर्यं तव सौकुमार्यमभिमतः क्लान्ताऽसि
येनाधुना नेलहन्ममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितम्” ।
अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया ज्ञा-
ताऽसीति वस्तु व्यज्यते । तच्चाधुना क्लान्ताऽसि न तु
पूर्वं कदाचिदपि तवैव विधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽ-
धुनापदस्यैवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदानाराधे-
क्षया वैशिष्ट्यम् । “तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपा-
तका । तच्चिन्ताविपुलाह्लादवीणपुण्यक्षया तथा । चिन्-
यन्ती जगत्स्फूर्तिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम् । निरुच्छासतया
सुप्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” । अत्राशेषक्षयपदप्रभावा-
दनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतं कृतफलराशितादात्म्याध्व-
सिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ताकूटयोः प्रत्यायनमित्य-
तिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषक्षयपदद्वयोक्त्या । अत्र च व्यञ्ज-
कस्य प्रौढीक्तिमन्तरेणापि सम्भवात् स्वतःसम्भविता ।
“पश्यन् संसृपथगां त्वहानजलवाहिनीम् । देव ! त्रि-

पथगात्मानं गोपयत्युपमूर्धनि' । अत्र 'पथ्यनीति' कविप्रौढोक्तिरिति काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तु सद्यः इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदयोः । एवमन्येऽप्यर्थशक्तिनूलसंलक्ष्यक्रमभेदेऽप्युदाहार्यम् । तदेव ध्वनेः पूर्वोक्तेष्वटादशु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्तुग्रहो व्यङ्ग्यो वाक्यभावे भग्नकः । अन्ये पुनः सप्रदश वाक्ये पदे चेति चतुस्ति' इति पञ्चविंशद्भेदाः' इति ।

"प्रबन्धेऽपि सतो धीरैरर्थशक्तुग्रहो ध्वनिः" सू० ।

"प्रबन्धो महावाक्यम् । अननरोक्तदादशभेदोऽर्थशक्तुग्रहः । यथा महाभारते मृगप्रगोमायुसंवादे "अलं स्थित्वा शूराणां स्मिन् मृगप्रगोमायुसङ्गुले । कङ्कालवद्धने घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे । न चेह जीवितः कश्चित् कातधर्मसुपागतः । प्रियो वा यदि वा हेयः प्राणिनां गतिरीदृशी" । इति दिवसे शक्तस्य मृगस्य शूराणां मृतं बाहसुपादाय तिष्ठतां दिशि तं परित्यज्य गमनमिदम् । "आदिद्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साध्वनम् । वद्धविज्ञो सङ्गर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन । अयं जनकरस्यारमं बालसप्राप्तयौवनम् । मृगप्रवाक्यात् कथं बालास्त्वजध्वनिशक्तिताः" । इति निशि समयेऽयं गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलपित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसम्भवी व्यङ्ग्यः । एवमन्येऽप्युदादशभेदेऽप्युदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा "निःशेष्युतचन्दनं स्नानतटं निर्मलं चरामोऽधरो नेत्रे दूरमनज्जने पुलकिता तन्वी तथैव ततुः । मिथ्यावादिनि ! द्रुति ! बाधवजनस्याज्ञातपीडागमे ! वार्पी स्नातुमिती गतासि न पुनस्तस्याधमस्यानिकम्" । वृङ्गप्रार्थस्य यथा "उय शिञ्जत शिपरन्धोभिसिणीपत्तस्मि रेखर बलात्मा । शिखलमरगजभायणपरिठिठ्या संज-सुत्तिव्य" । अनयोः स्वतःसम्भवितौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यङ्ग्यौ । एवमन्येऽप्युदादशभेदेऽप्युदाहार्यम्' इति ।

"पदांगवर्षे रचनाप्रबन्धेऽप्युदादशभेदः । अर्धसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिसाजः पदांगः" सू० ।

"प्रकृतिप्रत्यक्षपदार्थनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा "चलापाङ्गं दृष्टिं स्मृशसि वृद्धशो वेपथुमतीं रक्षस्याख्यायीव स्वमसि स्फुट कर्णान्तिकचरः । करं व्याधु-न्यथाः पिबसि रतिसर्वस्वमवरं ययं तत्त्वान्वेष्टाकधु-कर ! हतात्वं खलु कृती" । अत्र 'हतात्वं' इति न एवमुक्तं प्राप्नोति इति हनुप्रकृतेः । "लङ्करङ्क-

लिसंघताधरौघं प्रतिप्रेषाच्चरविक्रवाभिरामम् । सुख-मंसविवर्त्तिपच्छलाच्छाः कथमप्युत्तमिती न चुम्बितन्तु" । अत्र 'तु' इति निपातस्यानुतापपञ्जकत्वम् । "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्वायसौ तापसः, सोऽप्यत्रैव नि-हन्ति राजसकुलं, जीवतव्यहो रावणः । धिग्धिक् शक्रजितं, प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा ? स्वर्गधामटिकापिलुगहनद्वयोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः" 'अरयः' इति वद्धवचनस्य, 'तापसः' इत्येकवचनस्य, 'अत्रैवेति' सर्वनाम्नः, 'निहन्तीति' 'जीवतीति' च तिङ्ः 'अहो' इत्यव्ययस्य, 'धामटिकेति' कुरुपतद्वितस्य, 'पिलुगहनेति' वृषपसर्गस्य, 'भुजैरिति' वद्धवचनस्य वृङ्गक-त्वम् । "आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा, नासाधे नयनं, तदेतदपरं यज्ञैकतानं मनः । मौन-चेदमिदं न्यून्यमधुना यद्विद्यमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि भोः ! किं वा पियोगिन्यसि" । अत्र त 'आहार इति' विषयसंग्रहः, 'समस्तेति' 'परेति' च विशेषणद्वयस्य, 'मौनं' चेदमिति प्रत्यक्ष-परामर्शिनः सर्वनाम्नः, 'आभातीति' उपसर्गस्य, 'स-खीति' प्रणयप्रकारणस्य, 'सखि भो' इति सोपहा-सोत्प्रासस्य, 'किं वा' इत्युत्तरपक्षदार्थसूचकस्य वाग-व्दस्य, 'असीति' वर्त्तमानोपदेशस्य, तत्तद्विशेषपञ्जकत्वं सङ्गदवसंवेद्यम् । अर्थरचनयोर्दुदाहरिष्यते । प्रबन्धे महाभारते शालः । रामायणे करुणः मालतीमाधव-रत्नावल्यादौ मृङ्गारः । एवमन्यत्र । इति ।

"तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेः स्मृताः ; सहुरेण त्विरूपेण संख्यया चैकतया । वेदखान्निगराः ५३०४ शुद्धैरिषु-वाणाम्निसायकाः" ५३५५ सू०

"शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजने इत्यर्थः । दिङ्मात्रं तदाह्वयते । "अत्रुत्तमनयुगा तरलायतावी हारि-स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय । सा पूर्णकुम्भनवीरज-तोरणस्त्रसम्भारमङ्गलमयललतं विधत्ते" । अत्र 'स्नानावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवीरजस्त्रज इति' रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाग्रयानुपवेशः सङ्गारः । "धिन्य-न्यमूनि मदमूर्च्छदलध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि । निस्तन्द्रवन्दनवदनारविन्दसौरभ-सौहृदसगर्वसमीरणानि" । अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्ष-णामूलध्वनीनां संख्येति । अथ शुशीभूतवृङ्गप्रसू' इतिः "अपरन्तु शुशीभूतवृङ्गं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये" सू० ।

“अपरं काव्यम् । अतुत्तमत्वं न्यूनतया साध्येन च सम्भवति” इति ।

“तत्र स्यादितराङ्गं काकाक्षिप्रञ्च वाचप्रसिद्धाङ्गम् । सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् । व्यङ्ग्यमनुन्दमेवं भेदास्तस्योदिता अटौ” मू० ।

“इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं यथा “अयं स रसनोत्कर्षा पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्युज्ज्वलनस्पर्शा नीवीविस्मयः करः” । अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । “मानोन्नतां प्रणयिनीमतुनेतुकामस्वत्सैनप्रसागररवोद्गतकर्षतापः । हा ! हा ! कथं तु भवतो रिपुराजधानी-प्रासादसलतिष्ठतिवति कामिलोकः” । अत्रौत्सुक्यत्वाससम्बिम्बितस्य करुणस्य राजविषयरतावङ्गभाषः । “जनस्थाने भ्रान्तं कनककृष्णदण्डाश्रितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदसदृशमलपितम् । कृता लङ्कामर्तुर्ध्वदनपरिपाटीषु घटना मवाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तौरेव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम् तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काकाक्षिप्रं यथा “मद्भासि कौरवगतं समरे न कोपाद्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरक्तः । संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोक्तं सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पथेन” । अत्र ‘मद्भास्येवेत्यादि’ व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम् । “दीपयन् रोदसीरभ्रमेघ ज्वलति सर्वतः । प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिणं शदवानलः” । अत्रान्वयस्य येषुत्यारोपणरूपो वृङ्गः प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्धाङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परिहृत्तधैर्यचन्द्रोदयारम्भद्रवाम्बु राशिः । उमासखे विम्बफलाधरौघे व्यापारवामास विलोचनानि” ।

अत्र विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः । “ब्राह्मणातिक्रमत्वागो भवतामेव भूतये । जामदग्न्यत्र यो मितमन्त्रा दुर्मनायते” । अत्र परशुरामो रत्नःकुलजयं करिष्यतीति वृङ्गस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् । “सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः । अन्वापदीनरूपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः” । अत्र अन्वापदीनाखेत्र रूपतौ दानसामादि मन्त्रेण नान्यः प्रथमोपायः वृङ्गं गुप्त्यन्धानामपि भाटित्यस्फुटम् । “कनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपद-

र्शिना । अहं व्रतवती सैरसक्तो न किमतः परम्”

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यसनेस्तिर्यक्त्योषति वलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाचप्रायमान इत्यगूढम् । “बाणीरकुङ्कुङ्डीशसर्गकोलाहलं रुणन्तीषु । वरकम्पवावडाए वङ्गए सीअन्ति अङ्गाइम्” । अत्र दत्तसङ्केतः कविज्ञतामृहं प्रविष्ट इति वृङ्गप्रात् “सी-दन्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यनुन्दम् । किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो वृङ्गः स गुणीभूतवृङ्ग एव काव्यस्य दीपकादिसंस्थेनैव चमत्कारविधायित्वात् तदुक्तं ध्वनि-कृता “अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतो यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः” । यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययः यथा “इच्छा केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिद् दटं मया तेनात्र स्खलितानि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्मिन् विषयेषु चिन्तनमनां सर्वावलानां गतिर्गोष्ठीवंगदितः सलेशमवताङ्गोष्ठे हरिर्विचिरम्” । अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिशृङ्गप्राधान्यां ‘सलेशमिति’ पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्तुलङ्काररसादिरूपवृङ्गानां रसाभ्यन्तरे गुणीभाषः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यङ्ग्यारः तदुक्तं तेनैव “प्रकारोऽयं गुणीभूतवृङ्गप्रो-ऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते रसादित्वात्यर्थं पथालोचनया पुनरिति” । यत्र च “यत्नोन्नदानां प्रमदाजनाना-मवधूलिहः शोणमणीमयूखः । सन्ध्याभ्रमं प्राश्रुवता-मकाण्डेऽन्यन्ननेपथ्यविधिं वृधत्त” इत्यादौ रसादीनां नगरीप्रस्तादियस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र तेषामतात्यर्थ-विषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यङ्ग्यारः । तदुक्तमस्तुसंगोत्रकविपण्डितसख्यश्रीचण्डिदासपादैः “का-व्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेदस्य तन्मयीभावेनास्माददृशायां गुणप्रधानभावावभासकावधानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्मयसौ न काव्यव्यङ्ग्यपदेयं व्या-हन्तुमीशस्तस्यास्मादमात्रावयवत्वादिति” । केचित् चित्वाङ्गं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः “शब्दचित् वाच्यचित्तमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्फुटम्” इति तत्र यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन वृङ्गप्राभासकदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । रंषद्वृङ्गत्वमिति चेत् किं नाम रंषद्वृङ्गत्वम् आसादव्यङ्ग्यत्वम् कदा-

स्वाद्यप्रकाशत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरन्योन्याः ।
द्वितीये त्वकाव्यत्वम् । यदि चानास्वाद्यत्वं तदा सुदृढत्वमेव ।
सुदृढतायामनास्वादप्रत्वात् । तदुक्तं ध्वनितया “प्रधा-
नगुणभावाभ्यां वृद्धप्रसूतं वप्रवस्थिते । उभे काव्ये
ततोऽन्यदात्तञ्चिद्व्यभिधीयते इति” इति ।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं मञ्जाकाव्यसूत्रकाव्य
भेदात् । तल्लक्षणादिकं सा० ६० ६परि० उक्तं यथा
“सर्गवन्धो मञ्जाकाव्यं तत्वेको नायकः सुरः । सर्वशः
चन्द्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एकवचनभावा
भूपाः कुलजा वचनोऽपि वा । शृङ्गारवीरशालानामे-
कोऽङ्गी रस इष्यते । अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे ना-
टकसन्धयः । इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनान्वयम् ।
चत्वारस्तस्य वर्गाः सुस्तेजस्कञ्च फलं भवेत् । आदौ
नमस्त्रिधाशीर्षा वस्तुनिर्देश एव वा । कचिच्चिन्दा
खलादीनां सताञ्च गुणकोर्त्तनम् । एकवृत्तमयैः पदैर-
वसानेऽन्यद्वृत्तैः । नातिस्तस्या नातिदीर्घाः सर्गा अष्टा-
धिका इह । नानावृत्तमयः कापि सर्गः कथन इष्यते ।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् । सन्ध्या-
सूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्वासराः । प्रातर्मध्याह्नसृग्-
याशैलर्जुवनसागराः । सम्भोगविप्रलम्भौ च सुनिस्सर्ग-
पुराध्वराः । रणप्रयाणोपवसनमन्त्रपुलोदवादयः । यस्मिन्-
नीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा व्यमी इह । कवेर्दत्तस्य वा
नाम्ना नायकस्तेतरस्य वा । नामास्य सर्गोपादेयकथया
सर्गनाम तु । अग्निद्वारे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यान-
सञ्ज्ञकाः । प्राक्तनैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा व्याश्रयस-
ञ्ज्ञकाः । छन्दसा स्कन्दकेनैतत् कचिद्विलितकैरपि ।
अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडयकाभिधाः । तथाप-
भ्रंशयोम्यानि छन्दांसि विविधान्यापि ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम् । एकार्थ-
प्रवणैः पदैः सन्धिसामय्यप्रवर्जितम् । स्वशब्दकाव्यं
भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च” ।

तच्च काव्यं प्रकारान्तरेण द्विविधं “दृश्यव्यत्यभेदेन पुनः
काव्यं द्विधा मतम् । दृश्यं तत्वाभिनेयं तत् रूपारोपाचु-
रूपकम्” इति सा० ६० उक्तं :

काव्यचन्द्रिका स्त्री काव्ये काव्यलक्षणादिप्रकाशने चन्द्रि-
केव । अलङ्कारग्रन्थभेदे

काव्यप्रकाश ५० काव्यस्य स्वरूपादिप्रकाशो यत् । काव्यस्य
रूपादिज्ञापके सम्प्रभट्टप्रणीते अलङ्कारग्रन्थभेदे ।

काव्यप्रदीप ५० काव्यस्वरूपादिप्रकाशने प्रदीप इव । गोवि-
न्दठक्कुरनिर्मिते भङ्गप्रा काव्यप्रकाशार्थप्रकाशके अल-
ङ्कारग्रन्थभेदे [प्रख्यपके चन्द्रेणौ चौरभेदे त्रिका०
काव्यचौर ५० काव्यस्य चौर इव । परकीयकाव्यस्य स्वकीयत्वेन
काव्यरसिक त्रि० काव्यस्य रसं वेत्ति ठक् । काव्यप्रतिपा-
दारसाभिज्ञे

काव्यलिङ्ग न० अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३६८ पृष्ठे विहितः

काव्यशास्त्र न० काव्यं शास्त्रमिव उपदेशकत्वात् । काव्य-
रूपे शास्त्रे “कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे” इति काव्यप्र-
काशे तस्य उपदेशयोगित्युक्तेः हितशामकशास्त्रतुल्य-
त्वम् । “काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्”

काव्या स्त्री कव-वर्षने करणे वा० गत्यत् । बुद्धौ तथा हि
मानाविधवर्षनात् तद्यात्वम् । २पूतनायां च सेदि० ।

काव्यार्थापत्ति स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३६८ पृष्ठे
विहितः ।

काग दीप्तौ स्वा० व्याख्या० अक० सेट् । काशते अकाशिष्ट, काशाम्भूय
काशामास काशाङ्गके चकाशे । णिच् अचकाशत्-त ।
कटित्वात् चङि नोपधासुस्यः । “काली कपालाभरणा
चकाशे” “तया दुहित्वा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभा-
मण्डलया चकाशे” कुमा० “ननम्यमानाः फलदित्सदेव
चकाशिरे तत्वं लता विलोलाः” भट्टिः । काशी काशकः
काशितः काशमानः काशः काशनं काशितम् काशित्वा
प्रकाश्य । यह लुक् चाकाशीति । वेदे सुस्यः चाकशीति
अनु+अतुक्पदीप्तौ अनुकाशते

अभि+ सर्वतः प्रकाशे अभिकाशते “अन्योऽनश्चभिचाक-
शीति” शत० ब्रा० १४, ७, १, १२, अभिसुखेन दर्शने
सक० । “इतस्य धारा अभिचाकशीमि” क० ४, ५८, ५, ८,
“व्यङ्ग्यमानाभिचाकशीमि” ८, “आभिचाकशीमि अभि
पश्यामि” भा०

अव+अवकाशे स्ववासयोग्यताप्राप्तौ “उभयतो मांसैः संख्यं
नावकाशते” शत० ८, ७, ४, २०, यदमुलायेऽधिष्यति पत्नीं
ह्यवकाशयिष्यन् भवति” “अथ यत्पत्नीं नावकाशयेत्”
शत० १, १, २०, अवकाशः “कृत्वावकाशे रुचिसंप्रकृतम्”
भट्टिः अवकाशे सक० । “ज्ञातप्रियानूचानानवकाशयेत्”
का० श्रौ० ८, ७, १६, “अवकाशयेत् अवकाशयेत्” कर्कः ।
आ+समन्तात्स्थितौ आकाशः । अभिज्ञापने सक० । “सं-
नुरः पुरुषमाकाश” शत० ब्रा० ७, ४, १, ४३, “आकाश
अभिज्ञाय” भा० ।

उदु+कर्ह गतौ कर्ह प्रकाशे च । उत्काशते उत्काशः ।
 नि+तृत्त्यत्वे नीकाशः पञि पूर्वस्वरदीर्घः । [४६ अ० ।
 सम्+नि+निष्काशने । “न सन्निगाययेद्वर्षम्” भा० आश्व०
 निर्+निःसारणे । “मात्रा निष्काशयेदेषा पुनः सम्भान-
 काङ्क्षया” सा० द० । अत्र निःकसोऽपत्वेन निष्कासयेदि-
 त्वेव पाठोयुक्तः ।
 प्र०+प्रकटदीर्घौ “एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्पन्नं प्रका-
 शते” कटो० । “उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविष”
 भा० वि० ७५५ श्लो० ।
 प्रति+प्रतिष्ठाप्रकाशे सारूप्ये च प्रतीकाशः । “यमस्य त्वा
 गृहेऽरसं प्रतिचाकशान” अथ० ६, २६, २,
 वि+सुहृलौभाषणनोदनेन प्रकाशे । पुष्पं विकशते । प्रकाशे
 च । “आदिच इव तं देशं लुप्तं सर्वं वृकाशयत्”
 भा० आ० ७४५ श्लो० वीकाशः ।
 सम्+सत्यप्रकाशे सत्यस्येन प्रकाशे च सङ्गायः “प्रतिश्रोत-
 सृणायाणां सङ्गं सङ्गकाशिते” रामा०
 काश-दीर्घौ दिवा० आ० अ० अ० भेदः । काशते अनाशित काशाम्-
 बभूव आस चक्रो चकाशे कृदित् शिच् अचकाशत् त
 काश पु० श्चैन जनेन कफात्मकेन आश्रिते व्याप्यतेऽत्र अश-व्याघ्रौ
 आधारे घञ् । १ काशरोगे, भरतः । काशगच्छे विवृतिः
 “काशाशुलालाविलः” शान्तिश० २ जुते (हं चि) गच्छ० ।
 तयोः जनेनाकीर्णत्वात्तत्वात् । काश दीर्घौ अच् ।
 (केशिवा) इत्यभेदे “केशः काशस्तवकविकाशः” सा० द०
 “आकृष्टं सुसितमन्वु पिकाशिकाशनीकाशभाप समतां
 सितचामरस्य” भावः “कैडासतायनीकाशमूर्त्या”
 दशकु० “काशः स्यान्मधुरस्तुतः स्वादुपाकोहिमः सरः ।
 मूलकच्छास्त्रदाहान्नज्वरपित्तजरोरुहृत्” भावप्र० तद्-
 गुणायुक्तम् तत्पुष्पे न० । रूपादनाति अश-अच् कोः
 का । ४ भूपिकभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । “भूम्या आशू-
 नालभेत” इत्युपक्रमे “काशान् दिग्भूः” यजु० २४, २५,
 “काशान् भूपिकभेदान्” वेददी० । ५ ऋषिभेदे पु० काशस्य
 गोत्रापत्यम् अस्या० फञ् । काशायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री
 काशक पु० काश-ण्वल् । १ काशगच्छे गच्छ० २ सुहोत्रस्य
 पुत्रभेदे “सुहोत्रस्य सुतद्वयम् । काशकस्य महासत्वस्तया-
 शुभमतिर्नृपः” हरिव० २२ अ० । अस्मैव काशिरित्यपि नाम
 तत्रैव “काशेस्तु काशयोराजन्” इति तदनन्तरोक्तेः
 काशेन निर्दिष्टादि काशा० चतुरर्थ्याम् इत् । काशिल
 काशनिर्दिष्टादौ लि० काशे भवः उत्करा० छ ।

काशीय काशभवादौ लि० । १ प्रकाशान्विते लि०
 काशकृत्स्न पु० आदिगाञ्ठिके ऋषिभेदे “इन्द्रचन्द्रः काश
 लुप्तपिण्डिलिकाकटायनाः पाणिन्यभरजैनेन्द्रा जय-
 न्यदादिगाञ्ठिकाः” वोपदेवः । “अवस्थितेरिति काश-
 लुप्तः” शा० सू० । काशलुप्तेन निर्दिष्टादि अरोहणा०
 चतुरर्थ्यां गुञ् । काशलुप्तेन तन्निर्दिष्टादौ लि०
 काशज लि० काशे जायते जन० ड ७ त० । काशजाते “दीर्घं
 काशतुपश्चादृष्टं जे” पा० तस्य आद्युदात्तता
 काशपरी स्त्री काशः परोयस्याः गौरा० ङीप् । काशाहतन-
 द्याम् तत्र भवः नद्या० ढक् । काशपरेय तद्दीर्घभवे
 लि० पु० पक्ष फः । काशपरीत्यपि तत्रैव नद्यादि
 गणे तस्य पाठात् भवार्थे ढक् । काशपरेय तद्भवे लि०
 काशपौण्ड्र पु० काशप्रधानः पौण्ड्रः । देशभेदे “कोशलाः
 काशपौण्ड्रश्च कालिङ्गश्च भागधास्तथा” भा० क० ४५ अ०
 काशमय लि० काशेन प्रचुरः तद्विकारोवा प्राचुर्ये तद्विकारे
 वा भवत् । १ काशप्रचुरे २ तन्निर्मिते च “कुशकाशमयं बर्हि
 रास्त्रीर्यं भगवान्कतुः” भाग० २, २, २, श्लो० । स्त्रियां ङीप् ।
 काशमर्ह पु० काशं सृज्नाति सृज्-अण् उप० स० । (काल-
 कासेन्द्रा) वृत्ते रायसुकुटः [१२ अ० ।
 काशय पु० काशिन्यपुत्रे “काशेस्तु काशयोराजन्” हरिवं०
 काशादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां भिलप्रत्ययनिमित्ते
 शब्दगणे स च गणः “काश पाश, अश्वस्य पलाश, पीतू-
 छा चरण वास नल, यन, कर्हम, कच्छूल, कङ्कट-
 गुहा, विस, तृण, कर्पूर, वज्र, मधुर, यज्ञ, कपिल,
 जल, सीपान्” [अलिहृत्ते जटाधरः
 काशास्त्रि स्त्री कृत्सिता शास्त्रिः कोः का । कूटशा-
 काशि स्त्री काश-इन् । १ काशास्त्रं वा ङीप् काशीयपि-
 तत्र काशीगच्छे विवृतिः “आः काशिवासिजनता
 नल वक्षिताऽभूत्” काशीख० । २ काशीनगरोपलक्षिते
 देशभेदे पु० भूम्नि । “अतः काशयोऽग्नीनादत्तं” यत्तं
 काशीनां भरतः सात्वतामिव” शत० ब्रा० २, ५, ४, १६,
 २१ । “काशिवपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः”
 इत्यर्थ इति विख्यातः” भा० आनु० १० अ० “सौधा
 मद्रभुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः” भा० स० ८ अ० । ३ सूत्र्ये
 पु० उच्छल० ४ सुटौ निरु० ३ । १ आपदय काशिना संव-
 भीताः” ऋ० ७, १०४, ८, “काशिना सुदिना” भा० । भावे इन्
 ५ प्रकाशे च “अपारे यत् संवत्सा भववन् ! काशिरित्ते” ऋ०
 १, १०, ५ “काशिरित् लोकं प्रसिद्धय यद्वा काशिरुदि” भा०

इप्रकाशान्विते त्वि०” काशेरिदम् तस्यां भवं वा काश्या०
ठञ् जिठ् वा । काशिक काशिसम्बन्धिनि तत्त्वमेव च त्वि०
जिऽइत् उच्चारणार्थः स्त्रियां ठञि ङीप् जिठ् ठाप् । साच वा
मनकतायां पाणिनिवृत्तौ स्त्रियै क । काशिका काशीपूर्याः स्त्री ।
काशिन् त्वि० काशते काश+णिनि । १ प्रकाशशीले । जयकाशी
स्त्रियां ङीप् मत्तकाशिनी काश+इनि । २ काशरोगयुक्ते त्वि०
काशिप पु० काशीन् देशान् तत्स्वपुरीं वा पाति पा-क
१ काशिदेशाधिपे दिवोदासादौ काशीनाथे २ महादेवे च
काशिनाथादयोऽप्यत्र । “सुवर्णवर्मानसुमेत्य काशिपं
वपुष्टमार्थं वरयांप्रचक्रिरे”

काशिपुरी स्त्री काशीदेशे पुरी कर्म० वा । काश्याम् स्वना-
मस्त्रातपुरीभेदे । “समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपूर्यां स्वयं-
वरे” भा० आनु० १६८ अ० । काशिनगर्यादयोऽप्यत्र स्त्री
काशिराज पु० काशीनां जनपदानां राजा टच्-समा० ।
काशिदेशाधिपे । तद्देशाधिपश्च कालभेदेन यद्यपि बहु-
व्यस्तथापि काशिनामकल्पेण तदनन्तेन तत्र काशी-
पुरीकरणात् तदन्ययजस्यैव तदधिपत्वं प्रचितं तदेतत्
हरिवं १२ अ० वर्णितं यथा
“काशेस्तु काशयोरान्जन् पुत्रो दीर्घतपास्तथा । बभूव दी-
र्घतपसो विद्वान् धन्वतरिः सुतः । धन्वतरेस्तु ततयः
केतुमानिति विवृतः । अथ केतुमतः पुत्रो विद्वान् भीम-
रथः सुतः । दिवोदास इति स्त्रातः सर्वरथः प्रणाशनः ।
एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं न्यपः । शून्यां निवे-
शयामास जेमको नाम राजसः । यथाहि सा मतिमता
निकुम्भेन महात्मना । शून्या वर्षसङ्कलं वै भवत्विति
मराधिप ! । तस्यान्तु शम्भुमायायां दिवोदासः प्रजेवरः ।
विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् । भद्रश्चेत्यस्य
पुत्राणां शतमुत्तनबन्धिनाम् । हत्वा निवेशयामास
दिवोदासः प्रजेवरः । दिवोदासस्य पुत्रस्तु धीरो राजा
प्रतर्हणः । प्रतर्हणस्य पुत्रो हौ वत्सो भार्गव एव च ।
अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि । हैहयस्य
तु दायादयं हतवान् वै मङ्गीपतिः । आजहते प्रितृदाया-
यं दिवोदासहृतं बलात् । भद्रश्चेत्यस्य पुत्रेण दुर्हमेन
महात्मना । दिवोदासेन बालेति वृणवा स दिसर्जितः ।
अष्टारयो नाम न्यपः सुनो भीमरथस्य वै । तेन पुत्रेण
बालेण प्रहृतं तस्य भारत । वैरस्यान्तं महाराज ।
अतिवेष्य विधितुमता । अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मणः
सत्यसङ्करः । पटिं वर्षसङ्कलानि पटिं वर्षशतानि च ।

तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः । युवा रूपेण
सम्पन्न आसीत् काशिकुलोद्भवः । लोपामुद्राप्रसादेन पर-
मायुरपाप सः । वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा जेमकराज-
सम् । रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं न्यपः” ।
तत्रापि दिवोदासस्यैव तत्त्वत्वम् सर्वत्र प्रचितं सच्चि
देवान् पृथिव्या निष्कास्य वाराणस्यां राज्यं चकारेति
काशीख० ४३ अ० वर्णितं यथा “गतेषु देवसंवेषु पृथिव्याः
पृथिवीपतिः । चकार राज्यं निर्हन् दिवोदासः प्रताप-
वान् । विधाय राजधानीं स वाराणस्यां सुनिश्चलाम्” ।
इत्युपक्रम्य तद्राज्यं वर्णितम् “दिवोदासस्य तस्यैव काश्यां
राज्यं प्रशासतः । यातमेकदिनप्राथं शरदामयुताष्टकमिति”
तत्र तस्य बहुकालराज्यकरणात् तत्त्वत्वम् “काशिराजं
दिवोदासम्” सुश्रु० । “हापरे तु दीर्घजिह्वासुरांश्च न्यपभेद
स्तद्वान्ना मसिहः “दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य ! य उक्तो-
दानवर्धनः । काशिराजः स पित्रातः पृथिव्यां पृथि-
वीपतिः” भा० आ० ६७ अ० । तस्यासुरांश्च भवत्वात् विष्णुं
प्रति हेषो यथा हरिवं ८१ अ० । “कौशल्यः काशिराजश्च
दशार्थाधिपतिस्तथा” इत्युपक्रम्य “तन्मन्वयुर्जरासमं विहि-
प्रनोजनार्हन्” इत्युक्तम् । स च अश्विनादीनां
पिता । “विचित्रवीर्योऽथोवाच काशिराजसुते क्रमात् ।
स्वयंवरादुपानीते क्षत्रियकाव्यालिके उभे” भाग० ८, २२,
१८ । स च नाम्ना काशिराजत्वेऽपि काशिपतिरासीत् ।
“अथ काशिपतेर्भीष्मः कन्यास्तिस्रोऽप्सररोपमाः ।
युधाव सहिता राजन् वृक्षाना वै स्वयंवरम्” भा०
आ० १०२ अ० । “एवमुक्त्वा मङ्गीपालान् काशिराजश्च
वीर्यवान्” तत्रैवोक्तेः “घृष्टकेतुचे कितानः काशिराजश्च
वीर्यवान्” गीता । काशिपत्वादयोऽप्यत्र ।

काशिष्णु त्वि० काश-वा० इष्णुच् । प्रकाशशीले । “काशि-
ष्णुना कनकवर्णविभूषणेन” भाग० ४, १०, ६५

काशी स्त्री काशते काश-इन् स्त्रियां ङीप् । काश-
णिच्-अच् गौरा० ङीप् । अक्षिरणयोर्मध्यवर्तिन्यां
स्वनामस्त्रातायां शिवपूर्याम् । तद्विरक्तप्रादि काशीख० ।
“निष्ठांशकाशनादयत्र काशीति प्रथिता पुरी । अक्षिराजो
महाबले न उक्तो शम्भुना कश्चित् । प्रागेव हि
सुनेऽनर्थं जातं जाम्बुनदं स्वयम् । पुनः स्वर्धुनि-
तोवेन ह्रीरेण यदि सङ्गतम् । चक्रपुष्करिणीतीर्थं
प्रागेव अयसांपदम् । ततः अष्टतरं शम्भोर्मण्य-
वशमूषणात् । आनन्दकानने तस्मिन्निवसुक्ते शिवा-

लवे । प्रागेव सक्तिः संसिद्धा गङ्गा-सङ्गात्ततोऽधिका ।
यदाप्रभृति सा गङ्गा मणिकर्णीसमागता । तदा-
प्रभृति तत् चेत् दुष्प्रापं त्रिदशैरपि । कृत्वा कर्माख-
नेकानि कल्याणानीतराणि च । तानि क्षणात् सत्त-
त्त्विय काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । तस्य वेदान्तवेदप्रस-
निदिध्यासनतो विना । विना साङ्ख्येन योगेन काश्यां
संस्थोऽमृतो भवेत् । कर्मनिर्मूलनकृता विना ज्ञानेन
कुम्भज ! । शशिमौलिप्रसादेन काश्यां संस्थोऽमृतो भवेत् ।
यत्नतोऽयत्नतो वापि कालात् त्वज्जा कलेवरम् । तारक-
स्योपदेशेन काशीसंस्थोऽमृतो भवेत् । अनेकजन्मसं-
सिद्धैर्वज्रोऽपि प्राक्तनैर्गुणैः । असिंसंभेदयोगेन काशी-
संस्थोऽमृतो भवेत् । देहत्यागोऽल वै दानं देहत्यागोऽ-
ल वै तपः । देहत्यागोऽल वै योगः काश्यां निर्व्याणसौ-
ख्यकृत् । प्रायोत्तरवर्णं काश्यामपि दुष्कृतवानपि ।
यायात् स्वं हेलया त्वज्जा तद्विष्णोः परमं पदम् ।
महेन्द्राग्निसत्त्वा देवा दृष्टा सक्तिपथोन्मुक्तान् । सत्त्वान्
सर्वेशमालोक्य रचाङ्गुः पुरा पुरः । असिन्महासि-
रूपाश्च पापिसङ्कतखण्डिनीम् । दुष्टप्रवेशं धुन्वानां
धुनीं देवा विनिर्मसः । वरणाश्च व्यधुस्तत्र जेलविघ्न
निवारिणीम् । दुर्धत्तस्य प्रहत्तेच निवृत्तिकरणीं सुराः ।
दक्षिणोत्तरदिग्भागे कृत्वासिं वरणां सुराः । जेलस्य
भोजनिलोपरचां निर्दृतिमावयुः । जेलस्य पचाद्दिग्भा-
गे तं देहलिनिनायकम् । स्वयं व्यापारवामास रचाधं
शशियेखरः । अतुष्टातप्रवेशानां विश्वेन कृपाव-
ताम् । ते प्रवेशं प्रवक्ष्यन्ति नान्येषां हि कदाचन ।
अत्रार्थे प्राचीनेतिहासज्ज्ञा भाङ्गात्मादिकसङ्गतं यथा-
“एवं काश्यां प्रविशन्नापि पापी धर्मास्तुष्टकृतः । न
जेलफलमाप्नोति बहिर्भवति तत्क्षणात् । तस्माद्विषेक-
रात्रैव काशीवासेऽल कारणम् । असिन् वरणा यत्
जेलरक्षाकृतो जते । वाराणसीति विश्वप्राता तदारभ्य
महासुने ! । असेव वरणायास सङ्गमं प्राप्य काशिका ।
वाराणसीह करुणामवदिव्यमूर्तिस्तुष्टज्व यत् तत्
तनुभृत् सुखेन । विश्वेशहृदयसि यत् महसा प्रवि-
श्य रूपेण तां वितनुतामदवीन्दधानि । जातो मृतो
बहुषु तीर्थयरेषु रे त्वं जन्तो ! न जात तव शान्तिरभूच्चि-
मञ्च । वाराणसीति गदतीह मृतोऽमृतत्वं प्राप्याधुना
मम वलात् स्मरशसनः स्थाः । अन्यत् तीर्थमलिने
प्रतितो हिजन्ता देवादिभावमयते न तथा तु काश्याम् ।

चित्तं यदल पतितः पुनरुत्थितं न प्राप्नोति पुत्रशज्जोऽपि
किमप्यजन्ता । सैषा पुरी संसृतिरूपपारावारस्य पारं
पुरुषः पुरारिः । यस्यां परं पौरुषमर्धमिच्छन् सिद्धिं
नयेत् पौरपरम्परासः । तीर्थान्तराणि मनुजः परि-
तोऽपगाह्य हित्वा तत् कलुषितां, दिवि दैपतं स्यात् ।
वाराणसीपरिसरे तु विश्वज्य देहं सन्देहभागभवति देहल-
वाप्तयेऽपि । वाराणसी शमयशोकरणादतेऽपि योगादयो-
गिजनताञ्जनतापहन्ती । तत्तारकं अवशगोचरतां
नयन्ती तदुन्नम्य दर्शयति येन पुनर्भवो न । वाराणसी-
परिसरे तनुमिष्टदात्री धर्माधिसौख्यनिलयामह
हा विश्वज्ज । इदं पदं किमपि कृष्टतरोऽमिलाध-
लाभोऽस्तु मूलमपि नो यदवाप न्यन्यम् । आः काशि-
रासिजनता ननु वञ्चितामूढभालेलिलोचनवता वनि-
तार्द्धभाजा । आदाय यत् सुकृतभाजनमिष्टदेहं निर्वा-
णमालमपवर्जयताऽपुनर्भु । वाराणसी स्फुरदसीमगु-
णैकभूमियत् स्थितास्तनुभृतः शशिमृत्प्रभावात्
सर्वे गलेगरलिणोऽजियुजो ललाटे, वामार्द्धं, वामतन-
योऽतनवस्तोऽन्ते । ध्यानन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव
तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाऽय । स्वःसिन्धुसङ्ग-
तिरवोपरमासदश्च विश्वेशितः किमिह तत्र विश्वकृते यत् ।
वाराणसीह वरणासिरहिरिडासंभेदखेददमनी द्यु-
नदीलसच्छ्रीः । विद्यामभूमिरचलामलमोजलच्छा-
त्रैनां विहाय किञ्च कीदृति मूढजन्तुः । किं विश्वतं
त्वहङ्ग गर्भजमामनस्यं काकोल्लूतकृतवन्धनताडनं वा ।
शम्भोरतुष्टपरिपङ्कलभ्यकार्थी मूढो विहाय किञ्च याति
करस्वस्तितम् । तीर्थान्तराणि कलुषाणि यद्गन्ति सदाः
त्र्येवोद्वन्त्यपि वञ्च त्रिदिवं नयन्ति । पानावगाहन-
विधानतनुपङ्गाणैर्वाराणसी तु कुरुते वत मूलनाशम् ।
काशीपुरीपरिसरे मणिकर्षिकादां त्वज्जा तनुं तनुभृत
स्तनुमाप्नुवन्ति । भालेलिलोचनवतीं गलनीललच्छ्रीं
वामार्द्धं वन्दुरवभू विनुषैकराध्याम् । ज्ञात्वा प्रभावमं-
तुलं मणिकर्षिकाया यत् पुद्गलन्यजति चाशुचि पूव-
गन्धि । स्वाकावबोधमहसा सङ्गसा मिलित्वा कल्याण-
रेजपि स नैव पृथक्त्वमेति । रागादिदोषपरिभूतम-
नोच्छ्रयीकाः काशीपुरीमल्लालिख्यमहाप्रभावाम् । ये
कल्पयन्ति परतीर्थसमां समन्तात्ते पापिनो न सङ्ग तैः
परिभाषणीयम् । वाराणसी स्मरहरप्रियराजधानीं
त्वज्जा कुतो व्रजसि मूढ ! दिगन्तरेषु । प्राप्यायवाद्यसु-

लभां स्थिरभोजलक्ष्मीं लक्ष्मीं स्वभावचपलां किञ्च
कामवेद्याः। विद्वान्धनानि सदनानि गजाश्रमूखा शक्-
चन्दनानि वनिताश्च नितान्तरस्याः। स्वर्गोऽप्यगस्त्य इह नो-
द्वयभाजि उंसि वाराणसी त्वत्तुलभास्तुलभा विस्-
क्तिः। धाता धृतानि तुलया तुलनामवैतुं वैकुण्ठ-
सुखभुवनानि च काशिका च। तान्मुदययुक्तं धु-
तया न्यगि यं गुरुत्वात् तस्यौ पुरीह पुरुषार्थचतुष्ट-
यस्य। काशीपुरीमधिवसन् हि नरोऽनरोऽपि
ह्यारोयमाण इह मानप्रदहैकरुहः। नानोपसर्गज
निर्गजदुःखभारै कर्मापस्तुत्य स विभेत् परमेशधाम्नि।
स्थिरापायं कायं जननमरणकेशेनिलयं विहायास्यां
काश्यामहह परित्यज्यो न कुतः। वपुस्तो जौरूपं
स्थिरतरपदानन्दसदनं विमूढोऽसौ जन्तुः स्मृतितमिव
काश्यां विनिमयन्। अहो लोकः शोकं किमिह सृष्टे
हृल हृतधीर्विपद्भारैः सारैर्नियतनिधनैर्ध्वंसितधनैः।
क्षितौ सत्त्वां काश्यां कथयति शिवो यत्न निधने
श्रुतौ किञ्चिद्भूयः प्रविशति न येनोदरदरीम्। काशिवा-
सिनि जने वनेचरे द्वित्रिभुज्यपि समीरभोजने। सैरचा-
रिणि जितेन्द्रियेऽप्यहो काशिवासिपुरुषे विशदता नास्तीह
दुष्कृतकृतां सुकृतात्मनां वा काचिद्विशेषगतिरनकृता। हि
काश्याम्। बीजानि कर्माजनितानि यद्रूपरायां
नाङ्गूरयन्ति हरद्वग्वक्षितानि तेषाम्। शशका
मसका वकाः शुकाः कलविङ्गाश्च उकाः सजम्बुकाः।
तुरगोरगवानरा नरा गिरिजे। काशिस्थिताः गतामृ-
ताः। अरुद्ररुद्राक्षफणीन्द्रभूषणा त्रिपुण्ड्र चन्द्रार्द्धधरा
धराकृताः। निरन्तरं काशिनिवासिनो जना गिरी-
न्द्रजे। पारिषदा मता मम। यावन् एव निवसन्ति च
जन्मवोऽत्र काश्यां जलस्थलचराभक्षजम्बुकाद्याः।
तावन् एव मदन्त्यहहृददेहादेहावसानमधिगम्य सवि
प्रविष्टाः। ये तु वषेऽप्यो रुद्रा दिवि। देवि। प्रकीर्तिताः।
वांतेऽप्योऽन्तरीक्षे ये ये भुव्यन्तेऽधः प्रिये।। रुद्रा दश
दश प्राच्यवाचीप्रत्यसुदक्षिस्ताः। ऊर्ध्वदिक्स्थाश्च ये
रुद्राः पश्यन्ते वेदादिभिः। असंख्याताः सहस्राणि
ये रुद्रा अधिभूतले। तत्सर्वेभ्योऽधिकाः काश्यां
जन्मो रुद्ररूपिणः। रुद्रावासस्ततः प्रोक्तमविस्मृतं
चटोद्भव।। तस्मादभ्यञ्ज्य काशीस्थान् वर्यान् वर्येण-
रात्रमान्। अहोवैश्वदेव्या च रुद्राश्चाफलभाक् मरः।
इत्यहो न गवः प्रोक्तः शानं गयनमुच्यते। निर्वचनि

इत्यशानार्थं सुने। शब्दार्थकोविदाः। महान्त्यपि च
भूतानि प्रलये समुपस्थिते। शेरतेऽत्र शया भूत्वा इत्यश-
नन्तु ततो महत्। अप्सु भूरिह लये लयं व्रजेदापक्षौ-
र्ववदनोऽप्यकन्दरे। मातरिश्चिन् महातनूनपाद्गोष्णि सं-
क्षयति वै सदागतिः। व्योम चापि लयमेत्यहङ्कृतौ सापि
पोल्लविकारसंयुता। लीयते महति बुद्धिसंश्लेहे हा
महान् प्रकृतिमध्यगो भवेत्। सा गुणलयमयी च
निर्गुणं तं पुमांसमवगुह्य तिष्ठति। पञ्चविंशतितमः परः
पुमान् देहनेहपतिरेव जीवकः। प्राकृतः प्रलय एष उच्यते
हंसयानहरिरुद्रवर्जितः। कालमूर्त्तिरयं तच्च पुरुषं
हेलया कलयतीश्वरः परः। स वै महाविष्णु रितो-
ज्जते बुधैस्तं वै महादेवसुदाहरम्। सोऽन्नादि
मध्यैः परिवर्जितः शिवः स श्रीपतिः सोऽपि हि पार्वतो-
पतिः। दैनन्दिनेऽप्य प्रलये त्रिमुलकोटीं समुत्क्षिप्य
पुरीं हरः स्नाम्। विभर्त्ति सर्वं महास्थिभूषणस्ततो
हि काशी कलिकालवर्जिता। स्तब्ध उवाच। वारा-
णसीति काशीति रुद्रावास इति द्विज।। महाइत्यशान
मित्येव प्रोक्तानन्दकाननम्। इति देवीपुरः प्रोक्तं
देवदेवेन शम्भुना। यथा विष्णौ पुराण्यथा तथैव च
मया श्रुतम्।

सा च सप्तभोजपुर्थ्यन्तर्गता। “अयोध्या मधुरामाया का-
शी काश्चिरवर्णिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायि-
काः। काशी०। “अन्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्ति-
कराणि च। काशीं प्राप्यैव मोक्षं नान्यथा कल्पकोटि-
भिः” भा०टी० नीलकण्ठकृतम् “तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रम
भाषेषु रुद्रस्तारक्षं ब्रह्म वप्राचष्टे येनासावन्मृतीभूय-
मोक्षोभवति” श्रुतिः। तेन काशीस्तनानां जन्तूनां
शिवसकाशात्तत्त्वज्ञानलाभेन तत्त्वज्ञानात् मुक्तिः तत्त्व-
ज्ञानस्य प्रारब्धेतरसर्वकर्मनाशकत्वात् तेनैव सर्व-
कर्मनाशः। सञ्चितकर्मणां कायव्यूहेन भोगात्
परिचपणमित्यन्ये। इतरतीर्थस्थितानां तु ब्रह्मादि-
लोकप्राप्तौ तत्र अवस्थमननाद्यप्येति भेदः।

“सा काशी त्रिपुरारिराजनमरी पायादपायाज्जगत्”।
काशी० “कदा काश्यां गमिष्यामि कदा द्रक्ष्यामि
शङ्करम्। इति त्रुवाणः सततं काशीवासफलं लभेत्।
२ काशीस्थदेवीमूर्त्तिभेदे च “विश्वेशं माधवं दुर्लभं दण्ड
पार्श्वे भैरवम्। वन्दे काशीं गुह्यं गङ्गां भवानीं मणि-
कर्मिकाम्। स्वत्पार्थे लीपे। ३ स्वत्प्राकाशतृणे भरतः

काशीखण्ड न० काशीमाहात्म्यप्रतिपादकं खण्डम् । स्कन्द-
पुराणान्तर्गते काशीमाहात्म्यप्रतिपादके व्यासप्रणीते
खण्डभेदे तत्प्रतिपाद्यविषयाच्च तत्वासुक्रमणिकाध्याये
दर्शिता यथा

“विन्ध्यनारदसंवादः प्रथमं परिकीर्तितः । सत्यलोक
प्रभावश्च द्वितीयः समुदाहृतः । अगस्त्योत्तराश्रम
पदे देवानामागमस्ततः । पतिव्रताचरितं च प्रस्थानं
कुम्भसम्भूयः । तीर्थप्रशंसा च ततः सप्तपर्वस्ततः
सूताः । संयमिन्याः स्वरूपञ्च ब्रह्मलोकस्ततः परम् ।
इन्द्राग्न्योर्लोकसंप्राप्तिस्ततश्च शिवशर्मणः । अग्नेः
समुद्रपस्तस्मात् क्रव्याद्वरुणसम्भवः । गन्धर्वलकाउ-
र्ध्वरीशयोस्तु समुद्रयः । चन्द्रलोकपरिप्राप्तिः शिवशर्म-
णोद्दिग्दः । उडुलोककथा तस्मात्ततः शुक्रसमुद्रयः ।
महेशशुक्लौरीणां लोकानां वर्णनं ततः । सप्तर्षीणां
ततो लोकानुवक्ष्य च तनक्षपः । ततोभुवपदप्राप्तिं ध्रुवलोक-
स्थितिस्ततः । दर्शनं सत्यलोकस्य तस्य वै शिवशर्मणः ।
चतुर्भुजाभिप्रेक्ष्य निर्व्याणं शिवशर्मणः । स्कन्वागस्त्यो-
श्च संवादो मणिकश्याः समुद्रयः । ततस्तु गङ्गाभाहात्म्यं
ततोदशहरास्तवः । प्रभापद्यापि गङ्गाया गङ्गानाम-
सहस्रकम् । वाराणस्याः प्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः ।
दण्डपाणेः समुद्रूतिर्ज्ञानवायुसमुद्रस्ततः । व्याख्यान-
ञ्च कलापत्याः सदाचारस्ततः परम् । ब्रह्मचारिप्रक-
रणं ततः स्त्रीलक्षणानि च । कृत्याकृत्यप्रकरणमवि-
स्तृते शवर्षनम् । ततोऽष्टहस्त्रधर्माश्च ततोयोगनिष्-
पणम् । कालज्ञानं ततः प्रोक्तं दिवोदासस्य वर्षनम् ।
काश्याश्च वर्षनं तस्माद्योगिनीवर्षनं ततः । लोकार्क-
स्य समाख्यानसुत्तरार्ककथा ततः । शम्बादित्यस्य
महिमा वृषदादित्यशंसनम् । ततस्तु गरुडाख्यानमरु-
णाकौटिल्यस्ततः । दशाक्षमेधिकं तीर्थं मन्दराच्च गणागमः ।
पिशाचभोजनाख्यानं गणेशप्रेषणं ततः । माया गण
पतेश्चाथ दुष्टप्रादुर्भवस्ततः । विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ
दिवोदासविसर्जनम् । ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दु-
भाषवसम्भवः । नतोवैष्णवतीर्थानां माहात्म्यपरि-
वर्षनम् । प्रयाणं मन्दरात्काश्यां वृषभध्वजगूलिनः ।
जैगीपर्वणे संवादो ज्येष्ठस्थाने महेशितः । ततः
शेखरहस्तस्य कथनं पापनाशनम् । अघातः कन्दुकेयस्य
व्याघ्रेशस्य समुद्रयः । ततः शैलेशकथा रत्नेशस्य च
दर्शनम् । कृत्तिवासः समुत्पत्तिस्ततश्चायतनागमः । देवता

नामविधानं दुर्गाहरपराक्रमः । दुर्गाया विजयश्चाथ
तत ज्योद्धारवर्षनम् । पुनरोद्धारमाहात्म्यं त्रिलो-
चनसमुद्रयः । त्रिलोचनप्रभावोऽथ केदाराख्यानमे-
व च । ततो धर्मेशमहिमा ततः पञ्चकथा शुभाः ।
ततो विश्वभुजाख्यानं दुर्द्धमस्य कथा ततः । ततोवीरेश्वरा-
ख्यानं वीरेशमहिमा पुनः । गङ्गा तीर्थे च संयुक्ता
कामेशमहिमा ततः । विश्वकर्म्मेशमहिमा दण्डयज्ञसमुद्रयः ।
सत्त्वा देहविसर्गश्च ततोदक्षेन्द्रोद्भवः । ततो वै पार्व्य-
तीशस्य महिम्नः परिकीर्तनम् । गङ्गेशस्याथ महिमा
नर्मदेशसमुद्रयः । सतीश्वरसमुत्पत्तिरुत्तेशादिवर्षनम् ।
व्यासस्य हि भुक्तस्तम्भो व्यासशपविमोक्षणम् । जेतोर्ध-
कदम्बं च मुक्तिमण्डपसङ्ख्या । विश्वेशाविर्भवश्चाथ ततोयात्रा
परिक्रमः । एतदाख्यानशतकं क्रमेण परिकीर्तितम्” ।

काशीनाथ उ० ६ त० । महादेवे काशीपत्यादयोऽप्यत्र काशं
निकटतो ज्ञात्वा काशीनाथं समान्ययेत्” । काशीनाथं
समान्त्रित्वं कुतः कालभयं नृणां” काशीख० ।

काशीयात्रा स्त्री० त० । काशीस्तीर्थेषु यात्रायाम् तत्प्रकारः
काशीख० दर्शितो यथा ।

“श्रीवेदव्यास उवाच । निगमय महाप्राज्ञ ! लोमहर्षण !
यच्च ते । यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्भुदा ।
सचेलमादौ संस्थाय चक्रपुष्करिणीजले । संतर्प्य
देवान् सपितृन् ब्राह्मणांश्च तथार्चिनः । आदित्यं द्रौपदीं
विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् । नमस्कृत्य ततो गच्छेद्दुः
दुष्टिद्विनायकम् । ज्ञानवापीमुपसृष्टुं नन्दिनेश्च ततोऽर्च-
येत् । तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः । ततः
पुनर्दण्डपाणिरित्येषा पञ्चतीर्थिका । दैनन्दिनी विधातव्या
महाफलमभीप्सुभिः । ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्-
थसिद्धिदा । हिसप्रायतनानाञ्च ४ कार्या यात्रा प्रयत्नतः ।
कृष्णं प्रतिपदं प्राप्य भूतार्चिं यथाविधि । अथ वा प्रतिभूतञ्च
जैत्रसिद्धिमभीप्सुभिः । तत्तत्तीर्थकृतस्नानकृतक्षिप्तकृता-
र्चनः । सौनेन यात्रां कुर्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ।
कोद्धारं प्रथमं पश्चैव तत्सोदर्यां कतोदकः । त्रिपिटपं
महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् । रत्नेशं चाथ चन्द्रेशं केदा-
रं च ततो ब्रजेत् । धर्मेश्वरं च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ।
विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकश्यां श्वरं ततः । अविमुक्तेश्वरं
हृदा ततो विश्वेशमर्चयेत् । एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या-
जैत्रवासिना । यस्तु जैत्रमुपित्वा तु नैतां यात्रां समाचरेत् ।
विघ्नान्कस्योपतिष्ठन्ते जैत्रोच्चाटनसूचकाः । अष्टायतनया-

त्वाऽन्या कर्त्तव्या विप्रशान्तये । दलेयः पार्वतीश्वर तथा
 पशुपतीश्वरः । गङ्गे शो नर्मदेश्वर गभस्तीशः सतीश्वरः ।
 अष्टमस्तारकेश्वर प्रत्यष्टमि विशेषतः । इत्यन्येतानि लि-
 ङ्गानि महापापोपशान्तये । अपरापि शुभायां योग-
 सेमकरी सदा । सर्वविघ्नोपशान्तये च कर्त्तव्या चेतया-
 सिभिः । शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् ।
 स्नानं तु सङ्गमे कृत्वा द्रव्यः सङ्गमेश्वरः । स्वर्गीनं
 तीर्थं सुस्नातः पश्येत् स्वर्गीनमीश्वरम् । स्नात्वा मन्दा-
 किनीतीर्थे द्रव्यो मध्यमेश्वरः । पश्येत्त्रिरण्यगर्भेशं
 तत्र तीर्थे कृतोदकः । मणिकर्णाम् ततः स्नात्वा पश्ये-
 दीशानमीश्वरम् । उपशान्तशिवं पश्येत् तत्कूपविहि-
 तोदकः । पञ्चचूडाशुदे स्नात्वा ज्येष्ठस्यानं ततोऽ-
 र्चयेत् । चतुःसुतद्रूपे तु स्नात्वा देवं समर्चयेत् ।
 देवस्याग्रे तु या यापी ततोपस्थर्गने कृते । युक्ते श्वरं ततः
 पश्येत् तत्कूपविहितोदकः । दण्डखाते ततः स्नात्वा
 व्याघ्रे शम्भुं जयेत्ततः । शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं
 कृत्वा ततोऽर्चयेत् । जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रा-
 मिमां नरः । कविं ज्ञायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
 समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णचतुर्दशीम् । एतत् क्र-
 मेण कर्त्तव्यान्वेतदायतनानि वै । इमां यात्रां नरः
 कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते । अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यै-
 कादशायतनोद्भवा । अग्नीप्रकुण्डे रुस्नातः पश्येदग्नी-
 प्रमीश्वरम् । उज्ज्वलीयं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
 आपाढीयं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः । साङ्गली-
 शमवालोक्य ततस्तु त्रिपुरानकम् । ततो मनःप्रकाशेशं
 प्रतीकेशमथो व्रजेत् । मदालसेश्वरं तस्मात्तिलपर्येश्वरं
 ततः । तत्रैकादशलिङ्गनामेषां कार्या प्रयत्नतः ।
 इमां यात्रां प्रकुर्वीषो रुद्रत्वं प्राप्नुयाच्चरः । अतः परं
 प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् । शुक्लपत्रे तृतीयायां
 सा यात्रा विष्वग्द्विधा । गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय सुचरि-
 मालिकां व्रजेत् । ज्येष्ठवार्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठं
 गौरीं समर्चयेत् । सौभाग्यगौरीं संपूज्या ज्ञानवायां
 कृतोदकैः । ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ।
 स्नात्वा विशालमङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ।
 सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्चयेत्ततः । स्नात्वा
 भवानीतीर्थेऽथ भवानीं परिपूजयेत् । मङ्गला च त-
 तोऽभ्यर्च्य विन्दुनीर्थकृतोदकैः । ततो गच्छेत्तत्रालक्ष्मीं
 स्थिरलक्ष्मीसदृशे । इमां यात्रां नरः कृत्वा चेत्ये-

स्मिन् सन्निजन्मनि । न दुःखैरभिभूयेत दृष्ट्वाहं
 कुलचित् । कुर्यात् प्रतिचतुर्थीं च यात्रां विश्वेशितः
 सदा । ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका सुदे ।
 भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी । रविवारे
 रवेयात्रा षष्ठां वा रविसंयुजि । तत्रैव रविसप्रभ्यां
 सर्वविघ्नोपशान्तये । नवम्यामथ वाटस्यां चण्डीयात्रा
 शुभाकहा । अन्नमर्दं हृष्य वै यात्रा कर्त्तव्या प्रतिपत्स-
 रम् । प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
 नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्वर्णमण्डपे । अन्नमर्द-
 हृष्य यात्रां वै करिष्येऽधौपशान्तये । दृष्ट्वा नियमं
 चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् । स्नात्वा मौनेन चागत्य
 मणिकर्णेशमर्चयेत् । कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशम-
 णस्य च । पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ।
 ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः । ततो वै सोम-
 नाथञ्च वाराहञ्च ततो व्रजेत् । ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा
 नत्वागस्तीश्वरं ततः । कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवर्नं
 ततः । वैद्यनाथं ततो दृष्ट्वा भुवनेशमथ वीक्ष्य च । गोक-
 णेश्वरमभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् । अस्त्रिषेपतङ्गा-
 गेश्वरं दृष्ट्वा वै कीकेशेश्वरम् । भारभूतं ततो नत्वा चित्रयु-
 प्रेश्वरं ततः । चित्रधरं प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्व-
 रम् । चन्द्रेश्चाथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च ।
 दिवामहेश्वरं नत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ।
 नागेश्वरो हरिचन्द्रचिन्तामणिविनायकः । देवाविना-
 यकश्चाथ द्रव्यः सर्वविघ्नहृत् । यशिष्ठवामदेवौ च
 भूर्तिरूपधराभौ । द्रव्यौ यत्नतः कार्यां महाविघ्न
 विनाशकौ । सीमाविनायकं चाथ करुणेशं ततो
 व्रजेत् । त्रिसन्ध्यो विशालाक्षी धर्मेशो विद्यालङ्का ।
 काशविनायकश्चाथ दृष्ट्वादित्यस्ततः पुनः । चतुर्वर्ति-
 श्वरं लिङ्गं ब्राह्मीश्वरं ततः परम् । ततो मनःप्रकाश-
 शं ज्ञानानेयस्ततः परम् । चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वा
 भवानीश्वरौ ततः । दुर्गं प्रणम्य च ततो राज-
 राजेशमर्चयेत् । लाङ्गलीयस्ततोऽभ्यर्च्य स्नातस्तु न-
 कुलीश्वरः । पराजेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ।
 प्रतिपदेश्वरं चापि निष्कलङ्केशमेव च । मार्कण्डेय-
 शमभ्यर्च्य तत आप्सरसेश्वरम् । गङ्गे शोऽर्च्य स्नानं ज्ञान-
 वाद्यं स्नानं समाचरेत् । नन्दिकेशं तारकेशं महा-
 कालेश्वरं ततः । दण्डपाणिं महेश्वरं भोजेशं प्रणमेत्
 ततः । वीरभद्रेश्वरं नत्वा अयिष्ठेश्वरं ततः । विना-

यकांस्ततः पञ्च विद्वन्नाथं ततोऽज्येत् । ततो मौनं
विष्टुज्वाय मन्त्रमेतमुदीरयेत् । अन्तर्दृष्ट्यं यात्रेयं
यथावद्या कृता मया । नृनातिरिक्ताया शम्भुः प्रीयता
मनया विभुः । इमं मन्त्रं समुच्चार्य क्षणं वै सक्तिम-
शङ्के । विन्मस्य यायाङ्गवनं निष्पापः पुण्यवाचरः ।
संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः । काश्यां
यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्पद्यते । नवम्यां पञ्चदश्यां च
कुलस्तम्भं समर्चयेत् । दुःखरूपिणाचत्वे न लभेद्
यस्य पूजनात् । अङ्गपूर्वमियं यात्रा कर्त्तव्या तीर्थवा-
सिभिः । सर्वस्यापि विशेषेण काश्यां यात्रा च सर्वतः ।
न वन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दिना यात्रां कश्चित् कृती । यात्रा-
इयं प्रयत्नेन कर्त्तव्या प्रतिवासरम् । आदौ स्वर्गतर-
ङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितः स्तवम् । यस्य वन्ध्यं दिनं वातं
काश्यां निवसतः सतः । निराशाः पितरस्तस्य तस्मि-
न्नेव दिनेऽभवन् । सदृष्टः कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युना-
स्मृतम् । स सुष्टुस्तव दिवसे विश्वेशो यत्नं नेजितः ।
सर्वतीर्थेषु सन्तौ स सर्वयात्रां व्यधात् स च । मणि-
कण्ठीं तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत । सत्यं सत्यं
पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः । इत्युपविशे-
श्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्षिका” ।

काशीरहस्य न० काशीरहस्यम् । १। काशीस्थैः कर्त्तव्याचा-
रभेदे २। नृमाहात्म्यप्रकाशने तच्च काशीस्थं दर्शितं यथा
“येषां हृदि सदैवास्ते काशी त्वाशीविषाङ्गदः (शिवः)
संसारशीविषविषं न तेषां प्रभवेत् कश्चित् । गर्भ-
रक्षामणिर्नित्यः काशीवर्षं हयात्मकः । यस्य
कण्ठे सदा तिष्ठेत्तस्याकुशलभीः कुतः । सुधां पिबति
योनित्वं काशीवर्षं हयात्मिकम् । स नैर्जरीं दशां
हित्वा सुधैव परिजायते । नृतं कर्णामृतं येन
काशीत्वणरयुग्मकम् । न समाकर्णयत्येव स पुनर्गर्भजां
कथाम् । काशीरजोऽपि यन्मूर्द्धि पतेदयन्निष्काङ्कतम् ।
चन्द्रयेखरतन्मूर्द्धां भवेच्चन्द्रकलाङ्कतः । प्रसङ्गतोऽपि
वन्द्येत्पथमानन्दकाननम् । वातं, तेऽल न जायन्ते ने-
शेरन् पितृकाननम् । गच्छता तिष्ठता वापि स्वपता जाय-
ताय वा । काशीत्येव महासन्तो येन जगत् स निर्भयः । येन
बीजाखरयुग्मं काशीति हृदि धारितम् । अवीजानि भव-
न्त्येव कर्मबीजानि तस्य वै । काशी काशीति काशीति
अपतोवस्य संस्थितिः । अन्यत्रापि सतस्तस्य पुरो सक्तिः
प्रकाशते । ज्येष्ठमूर्त्तिरियं काशी ज्येष्ठमूर्त्तिमयो भवः ।

ज्येष्ठमूर्त्तिस्त्रिपथगा नान्यत् ज्येष्ठमयं कश्चित् । ब्राह्मणा-
नामिति वचः ज्येष्ठमूर्त्तिविद्वङ्हितम् । निगम्य गिरिजा-
कान्तस्तुतोऽपि नितरां हरः । प्रोवाच च प्रसन्नात्मा धन्या
यूयं द्विजर्षभाः । येषामिहेदृशी भक्तिर्मम ज्येष्ठमूर्त्तिपावने ।
जाने सत्वमया जाताः ज्येष्ठस्यास्य निधेवणात् । नीर-
जम्भा वितमसः संसारार्थवधारगाः । वाराणस्यास्तु ये
भक्तास्ते भक्ता मम निश्चितम् । जीवन्मुक्ता हि ते नूनं मो-
क्षलक्ष्मणा कटाक्षिताः । यैश्च काशीस्थितो जन्तुरव्यकोऽपि
विरोधितः । तैश्च विश्वम्भरा सर्वा मया सह विरो-
धिता । वाराणस्यास्तु नामापि यो निगम्यानुमोदते ।
अपि ब्रह्माण्डमखिलं ध्रुवन्तेनातुमोदितम् । निवसन्ति
हि ये मत्स्यां अस्मिन्मानन्दकानने । ममान्नःकरणे ते वै
निवसेयुरकल्मषाः । निवसन्ति मम ज्येष्ठे मम भक्तिं न-
कुर्वन्ते । मम लिङ्गधरा ये नो, न तातुर्पदिशाम्यहम् । काशी
निर्वाणनगरी येषां चित्ते प्रकाशते । ते मत्पुरः प्रकाशनो
नैःश्वेयस्या श्रिया हताः । मौञ्जलक्ष्मीरियं काशी न वेभ्यः
परिरोचते । स्मरन्तीं काङ्क्षमाणेभ्यः पतितास्ते न
संशयः । काशीं संकाङ्क्षमाणानां पुरुषार्थचतुष्टयम् । पुरः
किङ्कुरवत्तिष्ठेन्ममानुपहृतो द्विजाः । आनन्दकानने हल
ज्वलन्दावानलोऽस्म्यहम् । कर्मबीजानि जन्तूनां ज्वाह-
ये, न प्ररोहये । वस्तव्यं सततं काश्यां यदव्योऽहं प्रयत्नतः ।
जेतव्यौ कलिकालौ च लब्धव्या सक्तिरङ्गना । प्राप्यापि का-
शीं दुर्बुद्धिर्यो न मां परिप्रेषते । तस्य हस्तगतताप्याशु कैव-
ल्यश्रीः प्रणशति । धन्या भङ्गितलक्ष्मणा यो ब्राह्मणाः
काशिवासिनः । यूयं, यज्ञे तसो हस्तौ न दूरेऽहं न काशिका ।
दातव्यो वो परः कोऽल त्रियतां स यथावच्च । प्रेयांसो मे
यतो यूयं ज्येष्ठसन्नासकारिणः । इति पीत्वा महेशा-
नसुखक्षीराब्जिजां सुधाम् । परितृप्ता द्विजाः सन्त्ये
वद्गुर्वरमनुत्तमम् । ब्राह्मणा ज्येष्ठः । उमापते महेशा-
न ! सर्वज्ञ ! वर एव नः । काशी कदापि न त्याज्या भव-
ता भवतापहृत् । वचनाद्ब्राह्मणान्तु शापो मा प्रभव-
त्वह । कदाचिदपि केर्णचित् काश्यां मोक्षेऽनारायकः ।
तव पादाम्बुजहन्त्रे निर्दन्दा भक्तिरस्तु नः । व्याकले-
वरपातञ्च काशीयासोऽस्तु नोऽनिशम् । किमन्येन वरेच्छे-
य देय एव वरो हि नः । अवधेहन्त्रकध्वंसिन् ! वरमन्यं
दृणीमहे । तव प्रतिनिधीलव्याप्ताभिस्तदुभक्तिभाविनैः ।
प्रतिष्ठितेषु लिङ्गेषु सान्निध्यं भवतोऽस्त्वह । नृत्वेति
तेषां वाक्यानि तथास्ति पिनाकिना । प्रोक्षेऽन्योऽपि-

वरो दत्तो ज्ञानं वच भविष्यति । पुनः प्रोवाच देवेशो
निशामयत भो द्विजाः । । हितं वः कथयाम्यत्र तदनुवी-
यतां ध्रुवम् । सेव्योत्तरवहा नित्यं लिङ्गमश्नुं प्रव-
दतः । दमोदानं दया नित्यं कर्त्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः ।
इदमेव रहस्यञ्च कथितं, चेत्तपासिना । मतिः परहिते
चाख्यां पात्रं नोद्वेगकदम्बः । मनसाऽपि न कर्त्तव्य-
मेनोऽत्र विजोगीयसा । अत्यर्थमज्ञयं यथात् सुकृतं
सुकृतेतरत् । अन्यत्र यत् कृतं पापं तत् काश्यां परि-
नश्यति । वाराणस्यां कृतं पापमन्तर्मेहे विनश्यति ।
अन्तर्मेहे कृतं पापं पैशाचपुनरकावहम् । पिशाचनरक-
प्राप्तिर्गच्छत्येव बहिर्यदि । न कल्पकोटिभिः काश्यां कृतं
कर्म प्रभुजयते । किन्तु रुद्रपिशाचत्वं जायतेऽत्राद्युतलयम् ।
वाराणस्यां स्थितो यो वै पातकेवारतः सदा । योनिं
प्राप्यापि पैशाचीं वर्णाश्रमसुतलयम् । पुनरत्रैव निवसन्
ज्ञानं प्राप्स्यत्यनुत्तमम् । तेन ज्ञानेन संप्राप्ते मोक्षमाप्-
स्यत्यनुत्तमम् । दुष्कृतानि विधायेह बहिः
पञ्चत्वमागताः । तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि शृणुत द्विज-
सत्तमाः । । याम्बाख्या मे गणाः सन्ति घोरा पिङ्गत-
मूर्त्तयः । भूधायां ते धमन्त्यादौ चेत्तदुष्कृतकारिणः ।
नयन्त्यनूपप्रायाश्च ततः प्राचीं दुरासदाम् । वर्षाकाले
दुराचारान् पातयन्ति महाजले । जलौकाभिः सप-
द्वाभिर्दन्द्मूकैर्जलोद्भवैः । दुर्निवारैश्च मयकैर्दृष्टान्ते ते
दिवानिगम् । ततो याम्यैर्हिमत्तौ ते भीयन्तेऽदौ हिमा-
जले । अशनावरणैर्हीनाः क्लेशान्ते ते दिशानिगम् ।
महस्थले ततो सीधे वारिष्ठ्यविपरिजते । दिवाकरकरै-
र्कीर्त्रैः स्थाप्यन्ते ते पिपासिताः । क्लेशितास्ते गणै-
रुपैर्वातनाभिः समन्ततः । इत्थं कालमसङ्ख्यात
मानीयन्ते ततस्त्रिह । निवेदयन्ति ते याम्बाः काल-
राजान्तिष्ठं ततः । कालराजोऽपि तान् दृष्ट्वा कर्म-
संसार्यं दुष्कृतम् । विवस्वान् जुत्तृपात्रांश्च रुम्नष्टो-
दरत्वचः । अन्यैरुद्रपिशाचैश्च सह संयोजयत्यपि ।
ततो रुद्रपिशाचास्ते भैरवानुचराः सदा । सहन्ते
क्लममत्यर्थं जुत्तृहलम्बत्वसम्भवम् । आहारं रुधिर-
न्निभं ते लभन्ते कदाचन । एवं त्र्युतसंख्यातं कालं
तत्रापि दुःखिताः । श्मशानस्तम्भमभितो भीयन्ते कष्ट-
पाशिताः । पिपासिता अपि न तेऽम्बुस्पर्शमपि चाप्नुयुः ।
अथ संजीवपापास्ते कालभैरवदर्शनात् । इहैव देहि-
नो भूत्वा दुच्यन्ते ते समाश्रया । तस्माच्च कामवेदल

वाङ्मनःकर्मसाध्यम् । शुचौ पथि सदा स्थेयं महा-
लाममपीप्सुभिः । नाविमुक्ते मृतः कलिघ्नरक्तं याति
किल्बिषी । समानुपहृमासाद्य गच्छत्येव परां गतिम् ।
अनशनं यः कुरुते मद्भक्त इह सुव्रतः । न तस्य पुन-
रावृत्तिः कल्पकोटिशनैरपि । अशाश्वतमिदं ज्ञात्वा
मानुष्यं वृद्धकिल्बिषम् । अविमुक्तं सदा सेव्यं संसार
भयमोचकम् । नान्यत् पश्यामि जनूनां दुःखा वाराणशीं
पुरीम् । सर्वपापप्रशमनीं प्रायश्चित्तं कलौ युगे ।
जन्मान्तरसङ्क्षेपे यत्पापं संसृपाजितम् । अविमुक्तं
प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् । जन्मान्तरसङ्क्षेपे
युञ्जन् योगं यदाप्नुयात् । तदिहैव परो मोक्षो मरणादधि-
गम्यते । तिर्यग्योनिगताः सत्वा वेऽविमुक्ते कृतालयाः ।
कालेन निधनं प्राप्तास्ते यानि परमां गतिम् । अविमुक्तं
न सेवन्ते ये मूढास्तमसा हताः । विष्णुमूर्तरेतसां मध्ये
ते वसन्ति पुनः पुनः । अविमुक्तं समासाद्य यो लिङ्गं
स्थापयेत् शुधीः । कल्पकोटिशतैर्वापि नास्ति तस्य
पुनर्भवः । यज्ञवज्रताराणां कालेन पतनं ध्रुवम् ।
अविमुक्तस्ततानानु पतनं नैव विद्यते । ब्रह्महत्यां नरः
कृत्वा पथात् संवतमानसः । प्राणांस्त्यजति यः काश्यां
स सुतो नात्र संशयः । स्त्रियः पतिव्रता याश्च मम भक्ति
समाहिताः । अविमुक्ते मृता विप्रा ! यानि ताः परमां
गतिम् । अलोत्क्रमणकालेऽहं स्वयमेव द्विजोक्तमाः । ।
दिशामि तारकं ब्रह्म, देही स्याद्येन तत्कथः । मन्त्रना
मम भक्तव मयि सर्वार्थपतिः । यथा मोक्षमिहा-
प्नोति न तथाऽन्यत्र कुत्रचित् । मरणं निश्चितं ज्ञात्वा
गतिश्चासुखदायिनीम् । चलमागन्तुकं सर्वं, ततः कार्थी
समाश्रयेत् । काशी समाश्रिता यैस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः ।
तानत्र निष्मलधियो निर्विषय्यीः । समाश्रयेत् कार्थीस्त्रि-
तैकमपि यः प्रीणयेन्न्यायजैर्धनैः । तेन त्रैलोक्यम-
खिलं प्रीणितं तु मया सह । यः प्रीणयति पुण्यात्मा
निर्वाणनगरीश्वरम् । प्रणयेन स्थितो नित्यं ब्राह्मणाः ।
प्रीणयामि तम् । दिवोदासोऽपि राजर्षिः कार्थी धर्मेण
पालयन् । सदेहो मत्पदं प्राप्नो यतो न पुनरागतिः ।
अत्र योगसया ज्ञानं मुक्तिरेके जन्मनना । अतो
विमुक्तमासाद्य नान्यदुगच्छेत्तपोवनम् । मोक्षं सुदुर्लभं
ज्ञात्वा संसारश्चातिभीषणम् । अश्रूना चरणौ हत्वा
कालमत्र प्रतीक्षेत् । अविमुक्तं परित्यज्य यदा या-
स्यन्ति दुर्धियः । हसिष्यन्ति तदा भूतान्यन्योन्यं प्रकरता-

हुनैः । प्रायः वाराणसीं पुण्यां सिद्धिचैतमनुत्तमम् ।
परिनिष्क्रान्तुमनूय कस्य जनोर्मतिर्भवेत् । महादानेन
चानूय यत् फलं लभ्यते नरैः । अविमुक्तं तु काकिनां
दत्तायां तदवाप्यते । एकः समर्द्धयेल्लिङ्गं तपस्तप्येत चा-
परः । तयोर्मध्ये तु स च्छेद्यो यो लिङ्गं पूजयेद्विह ।
तीर्थान्तरे गवां कोटिं विधिवद्यः प्रयच्छति । एकाहं यो
वसेत् काश्यां काशीवासी तयोर्वरः । अनूय ब्राह्म-
णानां तु कोटिं संभोज्य यत् फलम् । वाराणस्यां तदै-
केन भोजितेन तदाप्यते । सन्निहित्वां कुरुक्षेत्रे राक्ष-
स्यो दिवाकरे । तुलापुरुषदानेन काश्यां भिक्षा
समा भवेत् । मदेह परमं ज्योतिरापातालादप्रव-
स्यितम् । अतीत्य सत्यलोकादीननल्लिङ्गरूपधृक् ।
पृथिव्यन्तःस्थितं लिङ्गमविमुक्तं स्मरन्ति ये । कलुषैस्ते
विमुच्यन्ते सहस्ररिति निश्चितम् । अस्मिन् क्षेत्रे तु
वेनाहं दृष्टः स्मृतः समर्द्धितः । सखाय तारकं ज्ञानं
न स भूयोऽभिजायते । यो मामिह समभ्यर्च्य स्थि-
तेऽन्यत्र कुलचित् । जनान्तरेऽपि मां प्राप्य स विमुक्तो
भवत्यति । इत्युक्त्वा क्षेत्रमाहात्म्यं हिजानामप्रतो
हरः । पञ्चतमेव तेषान्तु तत्पान्तिर्हितोऽभवत् ।
काशीसेतुः पुं विस्वलोसेत्वनगरे काशीमाहात्म्यप्रवादादिवि-
धायके पन्थभेदे ।

काशेयः पुं काश्यां भवः ठक् काशेनृपत्यापत्यं वा ठक् । का-
श्यां भवे स्त्रियां ऊप् । “भरतः खलु काशेयीमुपयेने
सार्वसेनीं सुनन्त्रं नाम तस्यां जज्ञे भुमन्तुर्नाम” ।
भा० आ० ८५ ।

काशीशः (स) न० काशिं प्रकाशमीष्टे ईश-क । (हीराकस)
ख्याते उपधातुभेदे “काशीशं (सं) धातुकाशीशं (सं) पांशु-
काशीशः (स) भिन्नपि । तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकाशीश
(स) मुच्यते । काशीशः (स) मन्त्रमुष्णञ्च तिक्तञ्च त्वरं
तथा । वातज्ज्वरं केगं रेतःकण्डूविप्रणुत् । मूल-
लक्ष्माक्षरीचिह्ननाशनं परिकीर्तितम्” भावप्र० काशीं
दीप्तिं स्थिति सो-क । दन्त्यान्तोऽन्यत्र भावप्र० ।

काशू (सु) स्त्री कशः (स) क णिञ् उपज्जलदक्षीने तालप्रमध्यपाठः
पा० सूत्रे दन्त्यमध्यपाठः शक्तिरूपास्ते २ विकल-
वाचि च मेदि० शुद्धी रोगे शब्दचि० ।

काशू (सु) कारः पुं काशू (सु) विकलवाचं करोति क-अण्-
उप-क० । सुवाकेश बूचि० तत्फलसेवने हि जिह्वा-
काद्यात् वाचो वैकल्यं जायते इति तस्य तद्यात्मम् ।

काशू (सु) तरो स्त्री० ह्रस्वा काशूः (सुः) ह्रस्वार्थे णच्
ऊप् । ह्रस्वे काशूनामास्त्वभेदे ।

काशू (श्व) री स्त्री काशू-वनिप् वनोरच नद्यानादेशः पृथो-
या यस्य मः । गाम्भाय्याम् अमरः, फलेऽपि हरीत-
अणोलुपि स्त्री । “विल्लान् कपिलत्थान् जम्बूय काशू-
रीर्धदरीस्तथा” भा० व० १५८ अ० ।

काशू (सु) पुं काशूरी + स्तार्थे णञ् । गाम्भाय्याम् अमरः
“वदरेकुदकाशूयं भङ्गातकफलानि च” भा० आनु० ५१० ।
अवञ्च मधुरवर्गे पियालबीजकाशूयैर्वाद्युपक्रमे “समा-
सेन सुपुरोवर्गः” सुवृते उक्तः ।

काशूरी न० काशूरीरे भवः कच्चा० अण् । १ पुष्करमूले अम० ।
२ टक् ३ कृष्णु भवेदे मेदि० “काशूरीदेशगे क्षेत्रे कुङ्कुमं
यत् भवेद्वि तत् । सूक्ष्मकेयरमारक्तं पद्मगन्धि तदु-
त्तमम्” भावप्र० तत्स्वरूपादुक्तम् । काशूरीरुप-
सान्द्रदिग्धवपुषः” भक्त० । “काशूरीरागुरुकस्तरी-
लिलहरीकाशीपुराधीचरी” अद्भुतास्त० । ४ काशूरीरे-
शभवे त्वि० स्त्रियां ऊप् । “तिन तेनैवमापन्ना काशूरीरेव
हरकुम्भी” भा० वि० ८५ अ० । सा च ५ गाम्भाय्यां भावप्र० ।
काशूरीरेमानां राजा अण् । इतद्देशराजे । “काशूरीराच
कुमाराच घोरका हंसकादनाः । शिविलिगर्तयौधेयाः
राजन्या मद्रकैकयाः” भा० स० ५२ । काशूरीरोऽभि-
जनोऽस्य सिन्धु-अण् । पित्वादिक्रमेण ० तद्देशवासिनि त्वि०
“काशूरीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारादर्शकास्तथा” भा०
भी० ८५ अ० । “शूद्राभीराच दरदाः काशूरीराः पत्तिभिः
सह” तत्त्वैव । “शारदामठमारभ्य कृष्णुमाहितटालकः ।
तावत्काशूरीरेदेशः स्यात् पद्मागद्योजनमात्मकः” इत्युक्ते
पदेभेदे च । “काशूरीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना सुदृक्मान-
सम्” सुवृ० । काशूरीरमण्डलतीर्थादिकथा भा० व० १०५ अ०
यथा “एषा रस्या विपाशा च नदी परमपावनी । अत्र वै
पुत्रशोकैर्न वशिष्ठो भगवान्पि । बहुत्मानं निपतितो
विपाशः पुनरुत्थितः । काशूरीरमण्डलज्ज्ञैतत् सर्वं पुण्य-
मरिन्दम् । सहस्रिभिश्चाधुषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ।
यत्नोत्तराणां सर्वेषां कृष्णानां नाक्षयस्य च । अग्नेयै-
वात् संवादः काशूप्रपश्य च भारत ! । एतद्द्वारं महाराज ।
मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता
कृतम् । एष वातिकलण्डो वै प्रख्यातः सत्यपिक्रमः ।
नात्यवर्त्तत यद्द्वारं विदेहादुत्तरञ्च यः । इदमाश्चर्यमपरं
देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ ! । चीथे युगे तु कौन्तेय ! रर्षस्य

सह पापदैः । सज्जनया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ।
अस्मिन् सरसि सदैवै चैत्रे मासि पिनाकिनम् । यज-
न्ने याजकाः सव्यक् परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपस्थुः श
सरसि श्रद्धावान् जितेन्द्रियः । शीघ्रपापः शुभान्
लोकान् प्राप्नुते नातृ संशयः” ।

“काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् । ताः
नदीः सिन्धुनाम्नाय शीलवान् स्वर्गमाप्नुयात्” भा०
आनु० २५ अ० । काश्मीरदेशउत्पत्तिस्थानत्वे नास्त्वस्याः
अच् टाप् । ऽकपिलद्राक्षायां स्त्री राजनि० । ६ अति-
विकायां स्त्री भेदि० ।

काश्मीरक लि० काश्मीरे भवः मनुष्यस्तत्स्वोपा युञ् ।
काश्मीरदेशोद्भवे १ मनुष्ये २ तत्स्वेष । “ततः काश्मीर-
कान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः” भा० सं० २६ अ० ।

काश्मीरज न० काश्मीरे जायते जन-ड ७ त० । १ कुष्ठे
(कुष्ठ) २ कुङ्कुम भेदे च भेदि० । ३ पुष्करमूले विश्वः ।

काश्मीरजम्बु न० काश्मीरे जम्बु अस्त्र । कुङ्कुमभेदे अमरः ।
काश्मीर्य लि० काश्मीरेण निर्गुत्तादि सङ्घाशां चतुरर्थ्यां शय ।
१ काश्मीरनिर्गुत्तादौ २ कुङ्कुमभेदे न०

काश्य न० कं जडमायं यत् कुत्सितं वा आश्रयं अश-गलत्
कश्य+सार्धेऽण् वा । १ मद्ये हेमच० । काश्यां भवः यत् ।
२ काशिराजे पु० । सार्धेक । तत्रैव । “शलात्मजचार्षिपेण
सनयस्तस्य काश्यकः । काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा
दीर्घतपास्तथा” हरिवं० २६ अ० ।

काश्यप न० काश्य मद्यं पिबत्यत्र पा-वजर्थे क । १ भांसे हेम-
च० । भांसस्य मद्यपानाज्यभित्तिरास्तत्वात् । काश्य-
राजभेदं पाति नरकात् पा-क । काश्यस्य नृपस्य
२ पुत्रभेदे काश्यगन्धे उदा० । काश्यपस्य गोत्रापत्यम् विदा०
अञ् । ३ काश्यपगोत्रापत्ये पुंस्त्री । ४ कणादे सुनौ पु०
लिङ्ग० । ५ ऋगभेदे पुंस्त्री भेदि० स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । काश्यपस्येदम् अण् । ६ काश्यपसम्बन्धिनि लि०
“एष एव दितेर्गर्भ आज्ञः काश्यपमर्पितम्” भाग० ३, १५,
११ श्लो० । स्त्रियां ङीप् । सा च ७ प्रथिव्याम् स्त्री तस्याः
तत्सम्बन्धितया तत्सुतत्वकया भा० आनु० १५४ अ० उक्ता
यथा “इमां भूमिं द्विजातिभ्यो दितृर्ष्वै दक्षिणां पुरा ।
अङ्गो नाम नृपो राजंस्ततश्चिन्तां सङ्गी ययौ । धारि-
णीं सर्वभूतानामयं प्राप्य वरो नृपः । कथमिच्छति मां
दातुं द्विजेभ्यो ब्रह्मणः सुताम् । साऽहं त्वङ्गा गमि-
ष्यामि भूमित्वं ब्रह्मणः पदम् । अयं सराष्ट्रो नृपतिर्मां

भूदिति ततोऽगमत् । ततस्तान् काश्यपो दृष्ट्वा ब्रजन्तीं
पृथिवीं तथा । प्रविवेश मर्हतीं सद्यो सङ्क्रान्तान् समाहि-
तः । ऋद्धा सा सर्वतो जघ्ने हृषीर्षधिसमन्विता । धर्मोत्तरा
नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृपः । एवं वर्षसहस्राणि दिव्या-
नि सततं नृपः । लिङ्गतः काश्यपो राजन् । भूमिरासी-
दतन्द्रिता । अथागम्य महाराज ! नमस्कृत्य च काश्य-
पम् । पृथिवी काश्यपो जघ्ने सुता तस्य महात्मनः” ।
८ तद्गोत्रापत्यस्त्रियां स्त्री ङीप् “काश्यपीवालाक्यमाठरी
पुत्रात् काश्यपीवालाक्यमाठरीपुत्रः” शत० ब्रा० १४, ६, ४, २१०
६ काश्यपपत्न्यां स्त्री काश्यपेयः । काश्यपगोत्रोत्पन्ने
विषयिकित्साभिघ्ने १० ऋषिभेदे पु० तत्कचा भा० आ०
४२ अ० यथा

“काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांसं राजानं चिकित्सितम् ।
श्रुतं हि तेन तदभूदयथा तं राजसत्तमम् । तत्तकः
पद्मगन्धे षो नेष्यते यमसादनम् । तं दष्टं पद्मगेन्द्रेण
करिष्ये ऽहमपञ्चरम् । तत्र मेऽर्घ्यं धर्मं च भवितेति
विचिन्तयन् । तं दष्टं च नागेन्द्रस्ततः काश्यपं पथि ।
गच्छन्मेकमनसं द्विजो भूत्वा पयोऽतिगः । तमब्रवीत्
पद्मगेन्द्रः काश्यपं सुनिपुण्यम् । क भवान्स्वरितो याति
किञ्च कार्यं चिकीर्षति । काश्यप उवाच ! नृपं कुरु-
कुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम् । तत्तकः पद्मगन्धे षस्ते-
जसाद्य प्रधक्षति । तं दष्टं पद्मगेन्द्रेण तेनाग्निसमते-
जसा । पाण्डवानां कुलकरं राजानमभितौजसम् ।
गच्छामि त्वरितं सौम्य ! सद्यः कर्तुमपञ्चरम् । तत्तक
उवाच । अहं स तत्तको ब्रह्मसं धक्षामि महीपतिम् ।
निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितम् । काश्य-
प उवाच । अहं तं नृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपञ्चरम् ।
करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्यावलसमन्वितः ।

तत्तक उवाच । यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिद्विकित्-
सितम् । ततो ह्यहं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ! परं
मन्त्रवर्त्तं यत्ते तद्दर्शय यतस्त च । न्ययोधमेनं धक्षामि
पश्यतस्ते द्विजोत्तम ! । काश्यप उवाच । दश नागेन्द्र !
ह्यहं त्वं यद्येतदभिमन्यसे । अहमेनं त्वया दष्टं जीव-
यिष्ये भुजङ्गम ! । सौतिरुवाच । एवमुक्तः स नागेन्द्रः
काश्यमेन महात्मना । अदशदृष्टमभ्येत्य न्ययोधं पद्म-
गोत्तमः । स ह्यक्षतेन दष्टस्तु पद्मगेन महात्मना ।
आशीविषविषोपेतः प्रज्ज्वाल समन्ततः । तं दग्ध्वा स
नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ !

जीवदेनं वनस्थतिम् । सौतिरुवाच । भस्मीभूतं ततो
 ह्येवं पद्मगेन्द्रस्य तेजसा । सर्वं भक्ष्यं समाकृत्य काश्यपो
 वाक्यमब्रवीत् । विद्यावलं पद्मगेन्द्र ! पश्य मेऽद्य यन-
 स्सती । अहं सञ्जीवनाभ्येनं पश्यतस्ते भुजङ्गम ! । ततः
 स भगवन् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः । भस्मराशी-
 कृतं ह्येवं विद्याया समजीवयत् । अहुरं कृतवांस्तत्र ततः
 पर्यहयान्वितम् । पलाशिनं शाखिनश्च तथा विटपिनं
 पुनः । तं दृष्ट्वा जीवितं ह्येवं काश्यपेन महात्मना ।
 उवाच तत्त्वको ब्रह्मज्ञैतदत्यद्भुतं त्वयि । द्विजेन्द्र ! यद्विपं
 हन्या मम वा महिषस्य वा । कं त्वमर्चयामि प्रहृष्ट्यामि
 तत्र तपोवन ! । यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मादुपोत्त-
 मात् । अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् । विप्र-
 शापामिभूते च जीषायुषि नराधिपे । घटमानस्य ते
 विप्र ! सिद्धिः संययिता भवेत् । ततो यशः प्रदीपन्ते त्रिपु-
 लोकेषु विदुतम् । निरंशुरिव वर्ष्मांशुरन्तर्धानमिदो
 प्रजेत् । काश्यप उवाच । धनार्थी यास्यहं तत्र तन्मे
 देहि भुजङ्गम ! । ततोऽहं विनिवर्त्तिष्ये स्नापतेयं प्रष्टुञ्च वै ।
 तत्रैव उवाच । यावद्भनं प्रार्थयसे तस्माद्राजस्ततोऽधिकम् ।
 अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम ! । सौतिरुवाच ।
 तत्रैकस्य पचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः । प्रदधौ सुम-
 हतेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् । दिव्यज्ञानात् स तेजस्वी
 ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा । जीषायुषं पाशुलेयमपावर्त्तत
 काश्यपः” ।

काश्यपनन्दन उ० कश्यपस्यायम् अणु कर्ष्य० । १ गच्छे २ अरण्ये
 ३ देवमाले च । “ददानीं मेदिनीभागं भवद्भोऽहं
 सुरर्षभाः ! । यस्मिन् देशे करिष्यध्वं यज्ञान् काश्यपनन्द-
 नाः” भा० आनु० ६६ अ० । “मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्य-
 पात् इमाः प्रजाः । प्रजप्तिरे महाभागा दक्षकन्या-
 स्त्रयोदश” इत्युपक्रम्य “अदिद्या द्वादशादिद्याः स-
 म्भूता भुवनेश्वराः” इत्युक्त्वा सर्वेषां सुरासुरादीनां
 तत उत्पत्त्युक्तेः ४ असुरादिषु च । कश्यपशब्दे १८३० अ०
 विवृतिः [कश्यपगोत्रापत्वे

काश्यपायन उ० स्त्री० कश्यपस्य गोत्रापत्वं नडा० फक् ।
 काश्यपि उ० कश्यपे भवः इज् । १ अरण्ये २ गच्छे च । तयोः
 कश्यपेन विनतायास्तत्पत्निकथा च भा० आ० ३१ अ० यथा
 “एतस्मिन्नेव काले त देवी दाक्षायणी शुभा । विनता
 नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी । तपसाधु व्रतपरा
 ज्ञाता उच्यते शुचिः । उपचक्राम भर्तारं, तासुवांश्चाय

कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि ! भविता यस्तत्वेष्टितः ।
 जनविष्यसि पुत्रौ द्वौ धीरौ त्रिभुवनेश्वरौ । तपसा वा-
 लिखित्यानां मम सहस्रजौ तथा । भविष्यतो महाभा-
 गो पुत्रौ त्वैलोक्यपूजितौ । उवाच चैनां भगवान् क-
 श्यपः पुनरेव ह । धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहो-
 दयः । एतौ सर्वपतञ्जिणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः । लो-
 कसम्भावितौ धीरौ कामरूपविहङ्गमौ । शतक्रुतम-
 घोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । तत्सहस्रायौ महावीर्यौ
 भ्रातरौ ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोषः सका-
 शान्ते पुनन्दरः । वेत्त ते शक्र ! सनापस्तमेवेन्द्रो भवि-
 ष्यसि । न चाप्येवं त्वया भूयः ज्ञेयव्या ब्रह्मवादिनः ।
 न चावमान्या दर्पांते वाग्वज्रा भ्रमकोपनाः । एवमुक्त्वा
 जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिपिष्टपम् । विनता चापि
 सिद्धार्थं नभूव हृदिता तथा । जनयामास पुत्रौ द्वाव-
 षं गरुडं तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुत्रः-
 रः । पतञ्जिणाश्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यविचरत” ।

काश्यपिन् उ० भूमि । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते णिनि ।
 काश्यपप्रोक्तशास्त्राध्येष्टु ।

काश्यपेय उ० कश्यपस्येयम् कश् काश्यपी कश्यपभाष्यं
 तत्र भवः ढक् । १ कश्यपपत्नीजाते सुरासुरादौ । “इत्येते
 द्वादशादिद्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः” भा० आनु०
 १५ अ० गच्छे च “नागव्यवहरेषु काश्यपेयो महा-
 बलः” भा० आ० २१ अ० । “काश्यपेयोऽन्तर्गताः” धृज-
 पूजामन्त्रः ।

काश्यादि उ० उज्जिहोः प्रत्ययबोः प्रकृतिभूते पाणिन्युक्ते
 शब्दगणे स च गणः काशि वेदि (वेदि इति वा)
 संवाति संवाह कच्युत मोदमान शकुलद हृदिकर्षु
 कुनामन् हिरण्य करण गोवाहन भारङ्गी शरिन्दम
 शरित देवदत्त दशपाश यौवावतान युवराज उपराज
 देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र युधामित्र सोममित्र
 ज्ञानमित्र सधमित्र (आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपद्
 कर्त्तुं तत्” । तात्कालिकः ।

काश्यपायन उ० स्त्री० काश्यपस्य काशिराजस्य गोत्रापत्त्यम् नडा०
 फक् । काशिराजगोत्रापत्वे

काय उ० कथ्यतेऽनेन कथ-करणे वज् । १ कथयपाषाणे (क-
 टीपातर) खाते प्रस्तरभेदे शब्दचि० । २ कथिभेदे च
 काषाय लि० कषायेष रक्तः खब् । कषायेष रक्ते १ वस्त्रादौ
 “अदि वाचांश्च यशोरन् रक्तानि यशोरन् कामायां ब्राह्म-

श्री, भाञ्जिष्ठं क्षत्रियो, हारिष्टं वैश्यः” आश्व०श्री०
१:१८,८ । “कात्यायन्यर्द्धव्या या काषायपचनाधवा”
अमरः । स्त्रियां ङीप् । तदनस्य रक्तायां चान्दत्वात् एका-
र्धविशेष्यस्त्रीलिङ्गे शब्दे परे ऽवत् । काषा यी कन्या
यस्य काषायकन्यः

काषायण ऽ० अथा० गणे काशेत्वात् कापेति पाठे गोत्रापत्ये
फञ् । कापगोत्रापत्ये शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गते ऋषिभेदे ।
“काषायणात् काषायणः” शत ब्रा० १,२,७,२,२,७ ।

काषायवासिक ऽ० स्त्री काषाये वस्त्रे वासोऽस्यस्य ठन् ।
कीटभेदे स्त्रियां ङीप् । “सूचीसुखः क्षणगोधा यय
काषायवासिकः” सुश्रु० । कीटशब्दे विवृतिः ।

काषायिन् ऽ० भूमि । कषायेष मोक्षमधीयते चिनि ।
कषायर्षिमोक्षशाखाध्याविषु ।

काष्ठ न० काशत्वनेन काय-क्वन् नेट् शब्द प्र १ अन्तादेरि-
न्वनार्थे दारुणि “ससारमतिशुष्कं यत् सुष्टिमध्ये समे-
ष्यति । तत् काष्ठं काष्ठमित्युक्तः सुष्टिरादिसुश्रुतम्
इत्युक्तवचनयुक्ते २ दारुभेदे च । “काष्ठेन वा नखेन वा
कण्डुवेत” शत०, ब्रा०, २, २, १, “यथा काष्ठञ्च काष्ठञ्च
समेयातां सहोदधौ । समेत्य च व्यमेयातां तद्वद्भू-
तसमागमः” भा०, या०, ८, ६४ श्लो० “तथाश्मानस्तृणकाष्ठञ्च
सर्वं दिष्टव्ये स्वां प्रकृतिं भजन्ति” भा०, या०, ८, ६५ ।

काष्ठक लि० काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादि० इ कुक् च वित्त-
कादि० अमात्रस्य लुक् । काष्ठयुक्ते । २ अयुरुचन्दने न
शब्दभा० तस्य प्रशस्तकाष्ठवत्त्वात् तथात्वम् ।

काष्ठकदली स्त्री काष्ठमिव कठिना कदली । (काठकला
कदलीभेदे राजनि० । [ङीप् ।

काष्ठकीट ऽ० स्त्री काष्ठे कीटः । पुष्पाख्ये कीटे हेम० स्त्रियां
काष्ठकुट्ट ऽ० स्त्री काष्ठं कुट्टति कुट्ट-अण् उप० सं० ।
(काठकोरा) पक्षिभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वेऽपि संयो-
गोपवत्त्वात् टाप् । [काष्ठमये कुहाले अथौ अमरः ।

काष्ठकुहाल ऽ० काष्ठमयः कुहालः । नौकास्थमलवर्धणार्थं
काष्ठजम्बू स्त्री काष्ठप्रधाना जम्बूः । भूमिजम्बू हृष्टे राजनि०
काष्ठतत् ऽ० काष्ठं तत्त्वति तत्त्व-किप् । (कुतार) इति प्रसिद्धे
जातिभेदे । एतत् । काष्ठतत्त्वकीऽप्यल स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । काष्ठतत्त्वकर्त्तृ माले लि० । स्त्रियां टाप् इति
भेदः । [कृमिभेदे हारा० ।

काष्ठतन्तु ऽ० काष्ठे तत्तुरिव दोषत्वेनावस्थितत्वात् । काष्ठ्ये
काष्ठदारु ऽ० काष्ठप्रधानो दारुः । देवदारुश्च राजनि० ।

तस्य शाखावाञ्छित्यवोगेन काष्ठप्रधानत्वात् तथात्वम् ।
काष्ठद्रु ऽ० काष्ठप्रधानो द्रुवृक्षः । पलाशवृक्षे राजनि० तस्य
काष्ठतोऽपि पुष्पोद्भूतान् प्राधान्यात्तथात्वम् ।

काष्ठधात्रीफल न० काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम् । आम-
लके राजनि० तत्फलभाष्यन्तरे अष्टेः काष्ठस्यैव शुष्कत्वात्तस्य
तथात्वम् । [लायाम् राजनि० ।

काष्ठपाटला स्त्री काष्ठमिव कठिना पाटला । सितपाट-
काष्ठमठी स्त्री क्षुद्रोमठः मठी काष्ठेन निर्मिता मठीव ।
चितायाम् त्रिका० । तस्याः काष्ठनिर्मितक्षुद्रमठाकार-
त्वात् तथात्वम् ।

काष्ठमय त्रि० काष्ठालकं मयट् । काष्ठालके २ काष्ठद्रव्यकठिन
हृदये निर्दये च । “उर्द्धाः केषिदामानि नराः काष्ठ-
मया इव” भा०, रा०, २, ४४, । [हारा०

काष्ठमल्ल ऽ० काष्ठं मल्ल इव यत् । शर्वनिहारणे यानभेदे
काष्ठमौन न० काष्ठमिव मौनम् । इक्षितेनापि स्वाभिप्राया-
प्रकाशनरूपे मौने शब्दश्च ।

काष्ठलेखक ऽ० काष्ठं लिखति एतत् । पुष्पाख्ये कीटे ।
काष्ठलीङ्गिन् ऽ० काष्ठञ्च लौहञ्च कोऽस्य । लौहवृक्षे
काष्ठमये सुहरे त्रिका०

काष्ठवह्निका स्त्री काष्ठमिव शुष्का वह्निका । कटुकावां
(कट्की) ख्याते वह्नीभेदे वैद्यकम् [शरिवाभेदे राजनि०
काष्ठगारिवा स्त्री काष्ठमिव शुष्का गारिवा । (अनन्तमूल)

काष्ठा स्त्री काय-क्वन् नेट् शब्द प्रः । १ दिग्नि । “य
राजपत्नीवदध आशु शुक्ल इयोऽनुपः । आर्ष्यमाशः
पिष्टभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम्” । २ अष्टादशनिमेषा-
लके २ काले “त्वं सुहृत्स्वितिस्त्वं च लवच त्वं पुनः
जयः” शुक्लस्त्वं वज्रलस्त्वं च कला काष्ठा लूटिस्तथा” भा०
आ० २, ५, ७ । “कलाकाष्ठादिरूपेण परिष्ठाप्य प्रदायिनि ।”
देवीमा० । ३ स्त्रीमायाम् “परा हि काष्ठा तपसस्तथा
पुनः” कुमा० । ४ स्थितौ “काष्ठां भगवतोऽध्यावेत्
स्वनामायावलोकनः” भाग० १, १, २२, श्लो० । ५ उत्-
कर्षे च अमरः “काष्ठान्तस्ते हरसातुविह्वम्” कुमारः ।
काष्ठं प्राधान्येनास्त्वस्याम् अच् । इदारुहरिद्रायां
भेदि० । ७ अक्षयपद्मीभेदे । “अथ कश्चपद्मीनां
यत्प्रसूतमिदं जगत् । अदिर्तिर्दिर्तिर्दत्तः काष्ठा आरटा
सुरसा इला । सनिः क्रोधवशा ताप्ता सुरभिः सरभा
तिभिः” इत्युपक्रम्य “अरिटायास्तु गन्धर्व्याः काष्ठाया
द्विपकेतराः” भाग० ६, ६, २३, उक्तम्

काशगार न० काठनिर्मितभागरम् । (काठेरपर) काठ-
निर्मिते गृहे तिका० ।

काशम्ब वाहिनी स्त्री काठनिर्मिताऽम्ब वाहिनी ।
(सेव्योति) स्वाते द्रोणीरूपे नौकाजलसेचनपात्रभेदे अमरः

काशलक न० काठमिव कठिनमालुकम् । कन्दभेदे ।

“कन्दातन ऊर्ध्वं वक्ष्यामः विदारिकन्द-शता-वरी-विष-सृ-
षाल-शृङ्गाटक-कशेरुक-पिण्डालुक-मध्वालुक-हृष्यालुक
काशलुक-शङ्खालुक-रक्तालुकेन्द्रीवरोत्पल-कन्दप्रभृतीनि ।
रक्तपित्तहराख्याः शीतानि मधुराणि च । गुरुणि
वज्रगुक्ताणि सन्ध्यष्टिकराणि च” सुश्रुतः ।

काष्ठिक लि० काठमस्यस्य ठन् । वज्रकाष्ठयुक्ते अन्वे देशादौ
‘वुद्रं काठं ठीप् काठी स्त्रायै क ह्रस्वः टाप् । का-

ष्ठिका वुद्रकाष्ठखण्डे स्त्री । “विंशति काष्ठिकाः” भवदेवः

काष्ठिन् लि० काठमस्यस्य इनि । वज्रकाष्ठयुक्ते स्त्रियां ठीप्
काठील उ० काठिना इत्यते इल-लोपणे कर्माणि घञ् ।

१ राजाकै राजनि० ईदृशीलेय । २ कदलीभेदे (काठकला)
शब्दचि०

काष्ठेन्नु उ० काठमिव कठिनकाण्ड इत्तुः । इत्तुभेदे सुश्रु०
इत्तुगन्धे ६०६४० विवृतिः । भावप्र० काण्डेक्षुरिति पाठः ।

काठीडुम्बरिका स्त्री काठप्रधाना उडुम्बरिका । काको-
डुम्बरिकायाम् शब्दचि० ।

कास कुत्सित शब्दे (रोगहेतुकशब्दभेदे) भा० व्याख० अक०
सेट् । कासते अकासिट् कासाम्-बभूव-आस-चक्रे चका-

से “असीतोरावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः” भट्टिः ।

“कासाञ्चक्रे कुत्सितशब्दमभिहितवान्” जयम० ।

“यत्तज्जुं” प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् । अस्मिन्ति

चौति चात्यर्थमत्थाधमति कासते” “स पूर्वे कासते

शुष्कम्” सुश्रु० । “कासमानश्च तृष्णाभिभूतः” सुश्रु० ।

अस्य कश्चित् परस्मैपदित्वमिच्छन्ति । “प्रसक्तवेगश्च समी-

रणेन कासेत्तु शुष्कं सरभेदयुक्तः” सुश्रु० काशशब्दे उदा० ।

किप् काः । “यत्त्वं शीतोऽथोरः सह कासा वेपथुः”

अथ० ५, २२, १०, भावे घञ् । कासः कुत्सितशब्दः “सुश्रु

शीर्षकत्रा उत कासएनम्” अथ० १, १२, २ ।

कास लि० कस हिंसने कर्त्तरि ण । १ हिंसके । कासतेऽनेन
कास-करणे घञ् । २ रोगभेदे उ० “कुश्या वलासं

काससदुगम्” अथ० ५, २२, ११ । तल्लक्षणादिदानादि

सुश्रुते उक्तं यथा

“अघातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । उक्ता

ये हेतवो नृणां रोगयोः आसहिक्तयोः । कासस्यापि च

ते शोयास्त एवोत्पत्तिहेतवः । धूमोपघाताद्वाजसस्तथैव

व्यायामरूक्षादनिषेवणाच्च । विभार्गगत्वादपि भोजनस्य

वेगावरोधात् क्षयस्यथैव । प्रायोक्षुदानानुगतः प्रदुष्टः

संभिन्नकांक्षस्वनतुल्यवोषः । निरेति वक्तात्सहसा सदोषः

कासः स विद्वद्भिर्गृह्यतम् । स वातपित्तप्रभवः कफाच्च

क्षतान्तधान्यः क्षयजोऽपरश्च । पञ्चप्रकारः कश्चितो

भिषग्भिर्विद्विर्ज्ञेयश्च यच्च विकारकृत् स्यात् । भविष्यतस्तस्य

तु कण्ठकण्डूभ्योऽप्योपरोधो गलतालुलेपः । स्वशब्दवैषम्य-

मरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि । हृष्णहृ-

मूर्द्धादिरपार्श्वशूलौ क्षामाननः क्षीणवलसुरौजाः । प्रस-

क्तवेगश्च समीरणेन कासेत्तु शुष्कं सरभेदयुक्तः । उरो-

विदाहज्वरवक्त्रागौरैर्भ्यर्द्धितस्तिस्रस्तुष्टसृष्टपार्श्वः । पित्तेन

पीतानि यमेत्कटूनि कासेत्तु पाण्डुः परिदहमानः ।

यिलिथमानेन मुखेन शीदन् शिरोरुगार्श्वः कफपूर्णदेहः ।

अमक्तस्य गौरवसादयुक्तः कासेद्गृध्रं सान्द्रकफः कफेन ।

वक्षोऽतिमात्रं विहतश्च यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिधा-

कैः । विच्छिद्यवक्त्राः स नरः सरक्तं वीर्यभीष्णं क्षत-

जः स उक्तः । क्षतिव्यायामभाराध्ययुक्ताश्च गजविषहैः ।

रहस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् । स पूर्वं

कासते शुष्कं ततः वीरेत्तु सगोणितम् । कण्ठेन हज-

ताऽत्यर्थं विभिन्नेनैव चोरसा । सूक्ष्मीभिरिव तीक्ष्णाभि-

स्तुद्यमानेन शूलिना । दुःखस्यार्श्वेन शूलेन भेदपीडाभि-

तापिना । पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्त्र्यं पीडितः । पा-

रावतद्वाक्कुजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् । विषमाऽसात्म-

भोज्यातिव्यावाये गनिर्यहात् । हृत्तिनां शोचतां नरां

व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः । कुपिताः क्षयजं कासं

कुर्व्युर्देहक्षयप्रदम् । स गात्रशूलज्वरदाहमोहान्

प्राणक्षयक्षोपलभेत कासी । शुष्कान् विनिवीयति दुर्ध्वं-

लस्तु प्रक्षोषमांसो रुधिरं सपूयम् । तं सर्व्वलिङ्गं

भृशदुश्चिकित्सं चिकित्सितश्चाः क्षयजं वदन्ति । दृढ-

त्वमासाद्य भवत्वथो वै योष्यन्माहर्भिमजस्तु कासम्” ।

भावप्र० एतद्विद्वतं यथा

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तक्षेपक्षतक्षयैः । जयायोमे-

क्षिताः सर्वे बलिनक्षोत्तरोत्तरम् । जवाय राजयक्षणे ।

अथ पूर्व्वरूपमाह । पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां श्लेष्मपूर्णगला-

स्यता । कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ।

भोज्यानामवरोधः कवचगिलने कण्डूव्याधौ । अथ

वातिकस्य रूपमाह हृत्कृष्णपादोदरसूत्रशूलो क्षामान-
नः क्षीणबलस्त्रौजाः। प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्तरः
कासति शुष्कमेव । गङ्गो ललाटे कदेशः, शुष्कं स्रोत्रादि-
रहितम् । पैतिकस्य रूपमाह तनोर्विदाहज्वरपक्व-
शोषैरभ्यर्द्धितस्निक्तसुखलृपार्तः। पित्तेन पीतानि वने-
त्कटूनि कामित् सपाण्डुः परिदलमानः। सपाण्डुः,
पाण्डुरोगयुक्तः। शैथिल्यस्य रूपमाह प्रलियमानेन
सुखेन सीदेत् शिरोरुजातः। कफपूर्णं देहः। अभक्तकण्ड-
भीरयकण्डयुक्तः कासेदृग्भगं सान्द्रकफः कफेन । प्रलिय-
मानेन सुखेन स्रोत्रप्रलियेन सुखेनोपलक्षितः। अभक्तकफेन
भक्ते रक्तं चिचिर्त्यस्त्रसः कण्डूः कण्ठ एव । क्षतकासस्य
निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह अतिव्यग्रायभाराध्वबुद्धा-
श्वगजनिघ्नैः । रजस्योरगतं वायुर्द्विहीत्वा कासना-
यहेत् । अश्वगजयोर्निघ्नो दमनस् । लक्षणमाह स
पूर्वं कासते शुष्कं ततः छीवेत् सशोणितम् । कण्ठेन
कूजलक्ष्यं विभग्नेनेव चौरसा । सूचीभिरिव
तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलना । दृष्टमृगैर्न शूलेन
भेदपीडाभितापिना । पर्वभेदज्वरश्चासहप्रागैस्त्रय-
पीडितः । पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भ-
वात् । कण्ठेनेत्युपलक्षणे लतीवा एवसुरसेति ।
क्षयकासस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह विषमाऽऽत्म-
भोज्यातिव्यग्राह्ये गनिघ्नहात् । उणिनां शोचतां शूलानां
व्यापन्नेऽनौ तयो मलाः । कुपिताः क्षयणं कासं कु-
र्युर्दं हव्यप्रदम् । उणिनां विचिकित्सायुक्तानाम् । ल-
क्षणमाह सगात्रगूलज्वरमोहदाहप्राणजयक्षोपलभेत्-
स कासी । शुष्कं विनिवीरति निर्वलस्तु प्रक्षीणमांसो
रुधिरं सयम् । तं सर्गलिङ्गं भृगुचिकित्सं चिकि-
त्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति । अलाध्यसाध्यवाय्वानाह
इत्येव क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः । साध्यो
बलवतां वा स्यादायस्वेवं क्षतोत्थितः । एवं क्षतो-
त्थितः क्षीणानामसाध्यः । बलवतां साध्यो यायो पा-
स्यात् । न या कदाचित् सिध्येतामपि पादयुष्मान्वितौ
सिध्येतां क्षतजजयजौ सदैवः सङ्क्षेपजः सत्परिचार-
कयुक्तस्य सदातुरस्य जातौ । स्थविराणां जराकासः
सर्गो यायः प्रकीर्तितः । स्थविराणां जराकासः दृढा-
नां यः कासो भवति स जराकाससंज्ञः स सर्वएव वात-
जादिरपि यायः । त्रीन् पुराणानि साधयेत् साध्यान् पथ्य-
र्याथान्स्तु यापयेत् । स्त्रियोऽपि कास उमेक्षणी न भव-

ति । किन्तु शीघ्रं प्रतिकरणीय इत्याह ज्वरारोचक
हृत्कासस्तरभेदव्यादयः । भवन्त्युपेक्षया यस्यात्तस्यासं-
त्वरथा जयेत् ।

कासरोगभेदस्य हेतुपापादि कर्माविपाकशब्दे १०६४,
पृ० उक्तम् कं जलमस्यतेऽनेन अस्-क्षेपणे करणे घञ्
इत० । शोभाजनशब्दे ए० शब्दच० । तदञ्जनसेवने
नेत्राञ्जलनिष्कारणात्तस्य तथात्वम् ।

कासकन्द ए० कासहेतुः कन्दः । कासालौ राजनि०

कासघ्नं त्रि० कासं हन्ति हन-हेत्वादौ टक । कासहरे
सुश्रुताक्ते विधानभेदे । “प्रायोगिकः स्त्रो हनोवैरेचनः
कासघ्नः वामनीयश्च” इत्युपक्रमे “हृत्कतीकाण्डकारिकाति-
कटुककाशमर्द्दने कूदीत्वङ्मनःशिलाखिन्नरुहाकर्कटशृङ्गी-
प्रश्रुतिभिः कासहरेच कासघ्ने” (धूमे) । स्त्रियां छीप् ।
सा च २कण्टकार्या स्त्री शब्दच० । “हरीतकी कणा
शुण्ठी मरिचं चोत्रसंयुतम् । कासघ्नोभोटकः प्रोक्त-
सूष्णारोचकनाशनः” भावप्र० उक्ते श्मोटकभेदे ए० ।
काशनाशककाशहरादयोऽपि । काशरोगनिवारके त्रि०
“येन तेन प्रकारेण यासकः कासनाशकः” वैद्यकम्
कासहरेवेति सुश्रुतः

कासजित् स्त्री कासं जयति जि-किप् । शार्ङ्ग्याम्
(यामनहाटी) राजनि० । शकाशनाशके त्रि० ।

कासनाशिनी स्त्री कासं नाशयति नग-णिच्-णिभि
छीप् । कर्कटशृङ्गीणि रत्नमा० ।

कासस्त्रीवटिका स्त्री वेशवारभेदे राजवल्लभः ।

कासमर्द्द ए० कासं स्मृति स्मृद-अण् उप० स० । काल-
कासिन्दा) उच्छे तद्गुणाद्युक्तं भावप्र० यथा “कासमर्द्दोऽ-
रिमर्द्दश्च कासारिः कर्कशकाथा । कासमर्द्ददलं रुच्यं
हृद्यं कासविपाकस्तु । मधुरं कफघातघ्नं पाटनं कण्ठ-
शोधनम् । पिशेपतः कासहरं पित्तघ्नं व्याहृकं लघु” ।
सुश्रुतेऽयं सुरसादिगणे पठितः सुरसादिगण्डे विवृतिः ।
कस्य जलस्यासेन क्षेपेण स्मृदातेऽसौ स्मृद-कर्माणि घञ् ।
वेशवारभेदे स च पिष्टजलमिचितवस्त्रगालितवेशवारः
इति पाकराजेश्वरः ।

कासमर्द्दन ए० कासं स्मृति स्मृद-ल्यु इत० । पटोवे हारा०
कासर ए० स्त्री० के जले व्यासरति आ+स्-अच् ७त० । मज्जि-
घे अमरः तस्य कले सर्पदासरणात्तथात्वं स्त्रियां छीप् ।

कासहन् ए० कासं हन्ति हन-किप् । “कण्टकारीकृतः कायः
सत्रयः सर्वकाशहा” इत्युक्ते कासनाशके शकाशभेदे

तस्य कासनाशकत्वात् तथात्वम् २ कासनाशकमात्रे लि०
कासार पु० कस्य जलसासारोऽल । १ सरोपरे विंशत्या रगणै-
रचिते २ दण्डकच्छन्द्भेदे च उक्तं टी० । ३ पक्षाभेदे
न० भावप्र०

“इते तमे विनिःक्षिप्य कटाहे पाचयेन्मनाक् ।
ततस्तत्र विनिःक्षिप्य खण्डं भागसमं पचेत् । ततश्चाज्यं
तत् पात्रे लिप्ता सम्यक् सुचिकण्ठे । चतुरस्रीकृतं होतु
भवेत् कासारसंज्ञकम् । कासारं रुचिदं भेदं नातिरूढं
नपिच्छिलम् । छल्लासकफपित्तघ्नं पित्तघ्नौ रुचिकारकम् ।
प्रक्षिप्य मायाशृङ्गाटकशेरूपां पृथक् पृथक् । शालूकस्य
च कर्त्तव्यं कासारं खण्डसर्पिषा” । [विवृतिः ।
कासारि पु० इत० । कासमर्द्दये भावप्र० कासमर्द्दये
कासालु पु० कासकारी आलुः । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे आलुक-
भेदे राजनि०

कासीस न० कासीं कुट्टकासं स्थिति सो-क । (हिराकसु)
उपधातुभेदे दन्त्यहयवानयमित्येके काशीसशब्दे विवृतिः ।
“कासीसं लिङ्गता दली हरितालं सुराष्ट्रजा” सुशु० ।
कासृति स्त्री० कृतसिता सृतिः सरयम् । कृतसितगतौ
“न कासृत्या आसं प्रविशेत्” गोभि०

कास्तौर न० ईपत्तीरमस्यासि कोःका नि० सुट् । ईपत्तीर-
युक्ते नगरभेदे सि०कौ० ।

कास्मर्य्य पु० कास्मर्य्य+प्रणे० शस्य सः । गाम्भाय्याम्
काहका स्त्री काहला+प्रणे० लस्य कः । काहलावादो हि-
रूपकोपः ।

काहल पुंस्त्री कुब्जितं हनति लिखति हन-अच्, कोः का ।
१ विङावे २ कुकुटे, स्त्रियां ङीप् ३ शब्दमात्रे पु० ४ महाद-
कायाम्, स्त्री टाप् मेदि० । ५ धूसुराकारे वाद्यशब्दभेदे
इक्षुपसरोभेदे स्त्री शब्दच० ७ अव्यक्तवाक्ये न० हेमच० ।
पशुशब्दे ८ भ्रूणे, १० खले च लि० मेदि० ।

काहलापुष्प पु० काहलेव पुष्पमस्य । धूसूरे शब्दमा०
काहलि पु० कं सुखमाहलति ददाति आ+हल+इन् इत० ।
१ शिवे “सुख्योऽसुख्यश्च देहश्च काहलिः सर्वकामदः
भा० व्यास० १७७० २ तरुणां युवतां स्त्री ङीप् मेदि० ।
काही स्त्री ईपदाहलि आ+हन-ङ गौरा० ङीप् । कुटज-
इत्ये राजनि०

कि आने लुङो० पर० सक० कनिट् । चिकेति अकैपीत् ।
चिकाय । वैदिकोऽयं धातुः

किंयु लि० किमिच्छति मानसेन निमेषेऽपि वेदे कश्च ततः

छन्दसि उ । किमिच्छौ “किंयुर्विप्रो नद्योजोऽह्वीति”
छ० १, २१, ४, “किंयुः किमिच्छुः” भा०

किंराजन् पु० कः कृतसितो राजा जेपाचत्वात् न टच् समा०
कृतसिते राजनि० किमः प्रप्रार्थकत्वे तु टच् । किं राज-
इत्येव व० व० । किंराजन् निन्दितव्ययुक्ते देशादौ लि०
किंवत् लि० किं पिद्यतेऽस्य मत्पू मानत्वात् मस्य वः । किं-
विशिष्टे स्त्रियां ङीप् । कस्येव कस्मिन्निव वा वति ।
किंतुव्यार्थे पठन्नार्थे सप्रत्यनार्थे च अव्य० ।

किंवदन्ति(न्ती) स्त्री किम्+वद-भिक्ष पा ङीप् । जनश्रुतौ
सत्ये असत्ये वा लोकप्रवादे अमरः । “इति व्याधानां
सुखात् किंवदन्ती श्रूयते” हितो० । “अस्ति किलैषा
किंवदन्ती-अस्माकं कुले कालरात्रिकस्या विद्या नाम
राजसी सत्तुपस्यते” प्रबोधच०

किंवा अव्य० किञ्च वा च इत्यः । १ वितर्के २ सम्भावनायां
३ पक्षान्तरद्योतने च मेदि० पदद्वयमित्यन्त्ये

किंशस पु० कृतसितं शृणाति किस्+शृ-जुष् । १ धान्या-
दापभागे, अमरः “शूर्पशोधितकण्टकिंशसकांस्तथु लान-
सकदङ्गिः प्रचात्य” दशकु० २ वाचे, ३ कङ्कपक्षिणि च मेदि०
“किञ्जरयोः श्रियः” उणा० सू० “शूर्पसावास् इत्यु-
ज्ज्वलदत्तोक्तेः शालमध्योऽयं शब्दकं दन्तमध्यपाठः
ग्रामादिकरण । गतिकारकोपदत्वेन तत्पु० प्रकृतिसरः ।

किंशुक पु० किञ्चित् शुकइव शुकतण्डुलभुष्यत्वात् ।
१ पलाशे अमरः “फलस्तनस्थानविदीर्णं रागिहृदिभ-
क्षु कास्यस्फुरकिंशुकाशुगाम्” नैष० “किंशुकाम्भोजवकु-
लचूताशोकादिपुष्पितैः” सुश्रुतः “ते (दैव्या) हेमनिष्का-
भरणाः कुण्डलाद्वदधारिणः । निहता बहुशोभन्ते
पुष्पिता इव किंशुकाः” भा० व० १५५० । अथ च निर्ग-
ज्यत्वम् “विदाह्नीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः”
चाणक्यः । फलहीनत्वञ्च “अविज्ञाय फलं वोहि कर्मो-
त्येवाहुधावति । स शोचेत् फलवेलायां यथा किंशुकसे-
चकः” रामा० २ नन्दिरुत्ते राजनि०

किंशुलकं पु० किंशुक+किंशुलकादीनाम् पा० न० लुप्तम्यता ।
पलाशरुत्ते शब्द० । अस्य गिरिशब्दे परे दीर्घः । किं-
शुलकागिरिः (पलाशप्रधानपर्वतः)

किंशुलकादि पु० गिरौ परे दीर्घनिमित्ते पा० उक्ते शब्दगणे
स च गणः किंशुलक शव नङ् अञ्जन भञ्जन बोद्धित
कुक्कुट ।

किंस लि० किं स्थिति सो-क क्वनादि० पूर्वपदस्यनिमित्तात्

न पत्यम् । कुत्सिते दत्ते तद्वये किसेति पाठान्तरम्
पृथो ननु सारलोपः । तदर्थे

किंसखि पु० कः कुत्सितः सत्ता किमः शेषार्थत्वात् न टच्समा०
कुत्सिते सखौ “स किंसखा साधु न शास्ति योऽधि-
पम्” किरा० प्रश्नार्थे किमः टच्समा० किंसख इत्येव ।

किंसखि अय्य० हन्तः । वितर्के गणर० स्थाणुरयं किंसखि
पुरुषः । स्थाणुत्वपरत्वात् वितर्कोऽत्र गम्यते ।

किकि पु० कक इन् पृथो इत्त्वम् । १ नारिकेले राजनि० ।
किकीतिगङ्कारके २ चापपक्षिणि (स्वर्ष्य चातक) गङ्गमा० ।

किकिदिव पु० किकीत्यव्यक्तगङ्गेन दीव्यति दिव-क ।
चापपक्षिणि । इन् । किकिदिविरव्यक्त गङ्गमा० ।

किकिन् पु० किकीतिगङ्गेऽस्त्वस्य यीहा० इनि । चापपक्षिणि
किकीदिविरिति पदद्वयम् अमरव्याख्याने चौरस्वामी ।
किकिर खि० कृ-पञ्चमे कर्म्मणि क वेदे पृथो आदौ
क्यागमः । कीखे “आविष्ट किकिरा कणु पत्नीनाम्”
अ० ६.५.३० “किकिरा कीखीनि” भा० सुपां सुलुगित्यादि
ना आच । एतेन किकिरागङ्गकल्पनं चिन्त्यम् ।

किकीदि(दी)नि पु० किकीतिगङ्गेन दीव्यति दिव-इन्
छया० भू० किकीदिनीति निहृंशात् नि० दीर्घः । चापे सि०
कौ० अत्र पूर्वोत्तरपदयोर्छुस्वदीर्घविनिमये किकिदीविर
त्वपि तत्रैव सि० कौ० । “साकं यच्छ प्रपत चापेय
किकिदीविना” अ० १०.६७.१२ ।

किकिट लि० कुत्सिते । “किक्किटाकारेण व्याख्याः पशवो-
भयन्ति” तैत्ति० स०

किक्किश पु० सुशुतोक्ते दैहिके लमिभेदे । “केशरोमनखादाच
दन्तादाः किक्किशस्तथा” लमिगङ्गे विवृतिः

किक्किसाद पु० “राजिमलसु” इत्युपक्रमे “गोधूमकः
किक्किसाद इति सुशुतोक्ते सर्पभेदे । सर्पगङ्गे विवृतिः

किखि पु० स्त्री (खौक शेषालि) शृगालभेदे लिङ् ।

किङ्कणी स्त्री किङ्कितकथति कथ-गङ्गे इन् ङीप् ।
सुद्रवष्टिकायां शेषम् ।

किङ्कर लि० किङ्कित करोति अच् । १ दासे सेवके स्त्रियान्त
टाप् । किङ्करस्य पत्नी ङीप् । २ किङ्करी दासपत्याम् स्त्री
“अवेहि मां किङ्करमष्टभूते” रघुः । “विप्रस्य किङ्करो
भूपो वेश्मोभूपस्य भूमिप ।। सर्वेषां किङ्करः शूद्रो
ब्राह्मणस्य विषेधतः” पुरा० । किङ्करस्य गोत्रापत्यं नडा०
फक् । किङ्करायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।

किङ्कल पु० स्यात्तत्पञ्चमेऽप्यभेदे । “भलमानस्य निश्चोचिः किङ्कलो-

सुष्टिरेव च” भाग० ८.२४.५, नडादौ किङ्कलेति वा पाठः
ततो गोत्रापत्ये फक् । किङ्कलायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०

किङ्कणी स्त्री किङ्कणी+पृथो० इत्त्वम् । १ सुद्रवष्टिकायाम्
अयम् । तदाकारफले २ विकङ्कतवृक्षे राजनि० “रघेन
काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि । शैव्यहृद्योवसुक्तेन
किङ्कणीजालमालिनाः” भा० आ० २२० ख० “सौभाग्यं मह-
दाशोति किङ्कणीं प्रददद्दरेः” विष्णु पु० “भग्नं भीमेन
मरुता भयतोरथकेतनम् । पातितं किङ्कणीजालम्”
वेणी० । श्वश्वरसायां द्राक्षायां “रुद्रधरः जलजम्बू वृक्षे
हलायुधः “कटफलं किङ्कणी द्राक्षा लज्जुचं मोचमेव
च” हारी० किङ्कः किण इव यस्यां स्तुतौ गौरा० ङीप् ।
तन्मसारोक्ते ५ देवीस्तुतिभेदे सा च “किं किं दुःखं
सकलजननि ! शीयते न स्मृतायाम्” इत्यादिस्तुतिः ।

किङ्कणीका स्त्री कथ-गङ्गे ईकन् प्रकृतेः किङ्कणादेशः ।
सुद्रवष्टिकायाम् । “तसुपाङ्ग वाङ्गः सगङ्गाभीर
किङ्कणीकः” कुमा० । अमूमिपालान् भोजान् खाना-
तिष्ठत् किङ्कणीकिनः हरिव० १८ । अस्य पुंस्त्वमपि
“किङ्कणीकविभूषितान्”

किङ्कणीकायम् पुं० भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे । “वैमानिक
उत्सृज्य किङ्कणीकायमे तदा निवासिः प्रसरसं
दिव्ये कामचारी महीयते” भा० अतु० २५ ख० ।

किङ्कर पुंस्त्री किङ्कित किरति वियोगिनं रागाय वा कृ-क ।
१ चमरे २ कोकिले ३ अश्वे च सारस्ततः स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । ३ कामे पु० ४ गजकुम्भे न० ५ रक्तपर्वणे पु० इतिहति लि०

किङ्किरात पु० किङ्किरं रक्तपर्वणमतति अत-अण् । अशोक-
वृक्षे जटाभरनमितगिरः “गेश्वरैः किङ्किरातैः” रत्ना० ।

किङ्किराल पु० किङ्किराय रक्ततायै अलति कार्याश्रितेति
अल-अच् ३त० । वर्षूरे यैद्य० तस्य नियांसयोगेन
रक्तपर्वणस्मिरत्वकरणात् तस्य तथात्वम् ।

किङ्किरिन् पु० किङ्कर+इनि । (वदचि) विकङ्कतवृक्षे जटा०
किङ्किल अय्य० किम्+किल+इत्त्वः । “किङ्कलेति कोपा-
श्रद्धयोः” मन्थरलोक्ते ! कोपे २ अश्रद्धायाच्च । “न सर्वे न
श्रद्धे किङ्किल भवान् एषलं याजयेत्” भवत्कर्त्तृकं
श्रद्धयाजलं कोपविषयः अश्रद्धाविषयश्च । तदर्थकं
किङ्किलगङ्गयोगे लिङ् ।

किङ्क अय्य० किङ्क च ङङ् । १ खारम्भे, २ सप्तज्ञे, ३ साकले,
४ सम्भावनायाच्च मेदि० ५ अवान्तरे जटा०

किङ्कन अय्य० किम्+चन सङ्घ० पदस्यमित्यनेत्र । १ अशकले,

२ अथै च किम्+चन-अच् । २ हस्तिवर्षपतागे पुं
शब्दरत्ना० “असाकल्ये त चिञ्चन” इत्यम-
रोक्तोः चनेति भिन्नं पदम् अतएव मधू० अकिञ्चनशब्दो-
निपातितः ।

किञ्चित् व्यञ्जि० किम्+चित् किञ्च चिञ्च सम० वा । १ असाकल्ये,
२ अथै च राजनि० । अथ पदद्वयत्वमते १ अकिञ्चित्कर
इत्यादौ सङ्गमुपेति समास इति बोध्यम् । इदन्तया नि-
र्देष्टुमशक्यत्वेनैव किञ्चित्त्वम् । “कस्मै न किञ्चित् प्रति-
पद्यते मूढः” रघुः “किञ्चित् प्रकाशस्तिष्ठितोऽप्यतारैः” ।
“आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्” कुमा० ।

किञ्च लुक् पु० किञ्चित् चुलुम्भति सौतः चुलुम्भ-डु संचायां
कन् । (के० चो) महीवताल्ये कोटभेदे अम० प्रथो०
किञ्चिल्लिकोऽप्यल अमरटी० । [किञ्चानगच्छे इत्यम् ।
किञ्च प्य न० किञ्चिज्जयं यत् । भा० प्रसिद्धे तीर्थभेदे
किञ्चल न० किञ्चित् जलमय । पद्मादेः केशरे शब्दर० प्रथो०
ललोपे” किञ्चलमयल राजनि० ।

किञ्चल्लुक् पु० किञ्चित् जलत जल-अयवारणे क तस्य नेत्त्वम् ।
पद्मादेः १ केशरे, २ पुष्परेषो, ३ नागकेशरे च भेदि० पद्मनध्य-
स्य केशाकारे पदार्थे । “केचित् किञ्चल्लुक्सङ्गाः केचित्
पीताः पयोधराः” भा० व० १८८ अ० । “पद्मोदरव्युत्तरजः
किञ्चल्लुकावृता गतैः” भा० व० १८८ अ० “किञ्चल्लुकी
ददौ चार्चिमानाभान्पङ्क्त्याम्” देवीमा० कभरे पुं स्तुं
जटाधरे लीवतेषु भयलिङ्गता । तद्वपुणादिकं भावप्र०
उक्तं “किञ्चल्लुक् शीतलोद्भूतः कषायो आह-
कोऽपि सः । कफपित्तपानाहुरक्ताग्नीवपशोयजित्”
तत्र पुष्यकेशरे “हिरण्यस्रजोऽशजयेषु यज्ञकिञ्चल्लुकाः
शतपुष्करा होतुः” आ० श्रौ० ६, ४, ५ “यज्ञैः कतकिञ्चल्लुकाः
कतकेशरा” होतुः स्रजःकायाः नाराः ।

किटि गतौ सह० भये अक० भ्वा० पर० सेट् । कोटति अकेटीत्
किकेटि प्रतिकटि ।

किटकिटाय किटकिटे यच्च कृगङ्करणे डाच्-क्वच्-नामजातः
किटकिटायते अकिटकिटावीत् “दन्तात् किटकिटायते
उद्गताञ्जो जिह्वा खादति” सुश्रुतः ।

किटि पु० किट-गतौ इन् किञ्च । अक्रे अमरः स्त्रिया
मिदन्तत्वात् वा डीप्

किटिभ पु० किटिरिव भाति कृणत्वात् भा-क । १ केशकीटे
(उगुण) हेम० । २ सर्पदंशनोपद्रवभेदे न० सुश्रु० । “दद्रवः
कर्णिकाद्यैव विमर्षाः किटिभानि च । तैर्मवनीह द-

ष्टानां यथास्तञ्चाप्युपद्रवाः” । “पिङ्गकोपचययोपाः विमर्षाः
किटिभानि च । पर्वभेदोरुजस्तीत्रोच्चरोमूर्च्छा च दा-
रुणाः । दौर्बल्यमर्वाचिन्वाकोवचयुलोमर्हर्षम् । “दट-
रूपं समासोक्तमेतच्च व्यासतः प्रष्टुम्” सुश्रु० । तत्तत्तत्तं
तत्रोक्तं यथा । “यत् स्त्रावि उक्तं चनसुप्यकण्डु तत्
स्त्रिधत्तयं किटिभं वदन्ति”

किटि न० किट-क्त नि० दडभावः । १ धातुनां मते, २ तैलादा-
धोभागस्य मते च “पृथक् किटिं पृथङ्मलम्” योगार्थः ।
“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः । सिरामि
स्तत्तलं नीतं वस्तिं मूलत्वमाप्नुयात् । शेषं किञ्चित्,
च यत्त्वस्य तत्परीषं निगद्यते” भावप्र० ।

किटिवर्जित न० २त० । युक्ते चरमवातौ यथा च तस्य
पाके किञ्चित् मलमूल्यत्वं तत्रोक्तं भावप्र० तच्च
असृक्करशब्दे ५६० प्र० उक्तम् ।

किटाल पु० किटमालाति आ+ला-क । १ तावकलमे किट-
रूपेण अलति पर्याप्नोति खल-अच् । २ लौहफले भेदि०

किण पु० कण गतौ अच् प्रथो० अत इत्त्वम् । (घेडा) ।
(कड़ा) १ युक्त्रणे, २ मांसयन्त्रौ, ३ धर्मणे चिह्ने च ।

“ज्वाघातरेखाकिणलाङ्घनेन” रघुः “कराभ्यां किणजा-
ताभ्यां शनकैः संव्याहृतः” भा० व० १४४ अ० । [शब्दर०

किणि स्त्री किणाय तद्विदत्तये प्रभवति वा० इन् । अपामार्गे
किणिही स्त्री किण-अन्वये इति किणिनो ज्ञानान् हनि
हन-ड गो० डीप् । अपामार्गे अमरः । “इहृदी-कि-
णिही-दली-सरला-देवदारुभिः” सुश्रु०

किण्व न० उल्वादि० नि० । १ सुरावीजे २ पापे च भेदि०
सुरावीजद्रव्यभेदश्च नानाविधः सौत्वामणीशब्दे वक्ष्यते,
भावप्र० “सुरावीजलु किण्वकम्” इति परिभाष्य “सुरावीजं
यवगोभूमतरुणादि” इति व्याख्यातं सुश्रुते तु कलस्य
तरुणुलादितो भिन्नत्वेन निर्देशः कृतः यथा

“वैरेचनिकमूलानां काये साधान् सुभाषितान् । सुधौता-
स्तत्कषायेण शास्त्रोपाद्यापि तरुणुलान् । अवलुद्यैकतः
पिण्डान् कृत्वा शुष्कान् सुचूर्णितान् । शालितरुण
चूर्णञ्च तत्कषायोद्घसाधितम् । तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन्
किण्वभागविमिश्रितान् । मण्डोदकाद्यैः काषण्डदद्यात्तत्त-
त्तमेकतः । निदध्यात्कलसे तान् सुरां जातरसं पिबेत्”
“किण्वादिभ्यो भद्रशक्तिवत्” सां० सू० । अयं शब्द पु० न०
इति भरतः । तस्यै हितम् अपूप० यत् क या किण्व
किण्वीव तत्साधने इत्येति ।

कित संशये रोगापनयने च भा०पर० सक्त० सेट एतदर्थं स्वा-
र्थे सन् । चिकित्सते अचिकित्सोत् चिकित्सा चिकित्-
सिद्धम् चिकित्सितः । वसि अक० न सन् इच्छायां सक्त०
न सन् । केतति अकेतीत् । केतनं केतः

कित ज्ञाने जुहो०पर०सक्त० सेट वैदिकोऽयम् । चिकित्ति
अकेतीत् । “यं नोअचिकेत चित्तमानो” ऋ० १०.५.१, २,

कित पु० कित-क । १ ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अत्रादि०
फञ् । कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री०

कितव पु० कि-भावे-क्त कितेन वाति वा-क । १ द्यूतकारके

२ धुस्तरुवृक्षे अमरः ११ वृक्षे, ४ वृक्षे, च लि० मेदि० ५ चौर-
नामकगन्धद्रव्ये, पु० गन्धरत्ना० । “यन्मा पितेय कितवं
शपास” ऋ० २, २८, ५ । द्यूतकारके “कितवानस्यै-
र्दिध्यासमप्रति” अथ० ७, ५, १, “स्तेनाः साहसिका-
भूताः कितवा योधकाश्च ये । असाक्षिणश्च ते दृष्टा-
स्तेषु सर्वं न विद्यते” नारदः । “कितवाद्यूतकराः”
रघु० । द्यूते विशेषः या०मिता० दर्शितोयथा

“दृष्टारोव्यवहाराणां सालिणश्च त एवहि” या० “द्यूतव्य-
वहाराणां दृष्टारस्त एव कितवा एव राज्ञा नियोज्यः
न पुनः शुताध्यनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति । सालिणश्च

द्यूते द्यूतकारा एव कार्यः न तत्र स्त्रीवालकितवेत्यादि-
निषेधोऽस्ति । कश्चित् द्यूतनिषेधे तु नन्दगुहमाह “मि० “राज्ञा

कचिद्भ्रष्टायाः कूटाक्षोपनिदेविनः” या० “कूटैरचा-
दिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौपधादिना ये

दीव्यन्ति तान् उपदादिनाऽङ्कुयित्वा राजा स्वराष्ट्राक्षिपांस
येत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः “कूटाक्षदेविनः

प्रापान् राजा राष्ट्रद्विवासयेत् । कण्ठेऽलनालामासञ्च सङ्को-
पं विनयः स्मृत” इति । यानि च मनुष्यचनानि द्यूतनिषे-

धपरानि “द्यूतं समाजुयश्चैव यः कुर्यात्कारणेन वा ।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा मृद्वांश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादी-

नि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसमि-
करहितद्यूतविषयतया च योज्यानि” मि० किञ्च “द्यूत-

मेकसखं कार्यं नष्करज्ञानकारणात्” या० । “यत्पूर्वोक्तं
द्यूतनदेकं सखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् ।

राजाध्यक्षाधिकृतं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्कर-
ज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपमर्थालोच्य प्रायशः

चौर्वाजितघना एव कितवाभवन्त्यतदौरविज्ञानार्थं
मेकसखं कार्यम्” मिता० । “ग्लहे शतिकडहेस्तु सभिकः

पञ्चकं शतम् । मृद्धीयादुधूर्त्तकितवात् इतरादृशकं

शतम्” या० । “यदाचौपं वाससां तत्र राशिं समा-
क्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः” भा० आ० ५० । कितवस्य

गोत्रापत्यम् अत्रा० फञ् । कैतायन तद्गोत्रापत्ये पुं स्त्री ।
उत्करा० चतुरर्या० ऋ । कितवीय तच्चिह्नं चादौ अन्-

न्तरापत्ये तिका० भिञ् । कैताययनि तदपत्ये पुं स्त्री०
तैकायनि अन्ते न ह्यवे फिजो लुक्, वृद्धत्वे । तैकायनय-

श्च कैतायनयश्च तिक्रितवाः, । अस्य व्याघ्रादि० उपमित-
समासः । कितवधूर्त्तः । शौरहा० ७ त० अर्वाकितवः । वज्रके

“तय कितव ! किमाहितैर्हया नः” माघः इरोचन-
नामगन्धद्रव्ये राजनि० । [कीटभेदे तिका०

किन्तु पु० का कुत्सिता तसुरस्य । (भाकडसा) ध्याते
किन्तमाम् अथ० कुत्सितार्थे किम्+वज्रूनां मध्ये एकस्याति

शये तमम् आसु । वज्रपुं मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते
किन्तराम् अथ० कुत्सितार्थे किम्+इयोर्मध्ये एकस्यातिशये

तरप् आसु । इयोर्मध्ये प्रकृष्टे कुत्सिते ।
किन्तु अथ० किञ्च त च इ० । १ पूर्ववाक्यसङ्कोचत्तापने,

२ प्रासुक्तविरुद्धार्थे, ३ किंपुनरित्यर्थे च मेदि० ।
किन्तु पु० तिथ्यर्थरूपकरणभेदे करणशब्दे विवृतिः

किन्दत पु० भारतप्रसिद्धे कूपभेदरूपे तीर्थे “किन्दतं कूप
मासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च । गच्छेत् परमां सिद्धिं चै-

र्त्तुः कुरुडह !” भा० व० ८२० अ० ।
किन्दम् पु० ऋषिभेदे सहि मृगरूपेण मृगीरूपधारिण्या

स्त्रिया सह सङ्गमकाले पाण्डुना मृगमुखा हतः । तत्-
कथा भा० आ० ११८ अ० यथा “राजा पाण्डुर्भहारण्ये

मृगव्यालनिषेविते । चरन् मैथुनधर्मस्य ददर्श मृग-
युग्मकम् । ततस्ताश्च मृगीं तच्च रुक्मपुत्रैः स पतिभिः ।

निर्विभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः प्रक्षुरिराशुगैः । स च
राजन् ! मृहातेजा ऋषिपुत्रस्तपोधनः । भार्यया सह

तेजसी मृगरूपेण सङ्गतः” इत्युपक्रम्य पाण्डुं प्रति
तच्छरविद्वस्य तस्य शपदानसक्तं तत्तैव यथा

“मृग उवाच । नाहं व्रतं मृगान् राजन् ! विगर्हे चा-
त्कारणात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्य मे त्ववेहाद्यान्ध्रं सतः ।

सर्वभूतहिते काले सर्वभूतेषु सिते तथा । को हि विद्वान्
मृगं हन्याच्चरन् मैथुनं वने । अस्यां मृग्याश्च राजेन्द्र !

हृषीकेश मैथुनमाचरम् । पुत्रपार्थफलं कर्तुं तत्त्वया विफ-
लीकृतम् । पौरवाणां महाराज ! तेपामक्षिणकर्माणां ।

वगे जातस्य कौरव्य ! नातुरूपमिदन्तव । नृशंसं कर्म सुन-
हत् सर्वलोकविमर्हितम् । अस्वर्गप्रमयशस्त्राद्यधर्मि वृक्ष

भारत ! । स्त्रीभोगानां विशेषतः शास्त्रधर्मावर्तितत्ववित् ।
 नार्हस्त्वं सुरसङ्काशकर्तुमस्वर्गमीदृशम् । त्वया नृशंस-
 कर्तारः पापाचाराश्च मानवाः । निष्पाह्याः पार्श्वे चैव ।
 त्रिषर्गपरिवर्जिताः । किं कृतं ते नरश्रेष्ठ ! भामिहाना-
 गसं प्रता । सुनिं मूलफलाहारं नृगवेशधरं नृप ! ।
 वसमानमरणाद्यु निव्यं शमपरायणम् । त्वयाहं हिंसितो
 यस्मात्तस्मात्त्वामप्यहं शपे । ह्योर्द्धं शंसकर्तारमवशं का-
 ममोहितम् । जीवितानकरो भाव एवमेवागमिष्यति ।
 अहं किमिन्दमो नाम तपसा भावितो सुनिः । व्यपल-
 पन्मनुष्याणां नृश्यां मैद्युनभाचरम् । नृगो भूत्वा नृगैः
 सार्द्धं चरामि गच्छने वने । न तु ते ब्रह्महृत्येयं भविष्य-
 त्वविजानतः । नृगरूपधरं हत्वा मामेव काममोहि-
 तम् । अस्म्य तु त्वं फलं भूद ! प्राप्स्यसीदृशमेव हि ।
 प्रियया सङ्ग संवासं प्राप्य कामविमोहितः । त्वमप्यस्या-
 मयस्यायां प्रेतलोके गमिष्यसि । अन्तकाले हि संवासं
 यया गन्तासि कालया । प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्वभूतड-
 रत्वयम् । भक्त्या भतिभतां श्रेष्ठ ! सैव त्वानुगमिष्यति ।
 वर्तमानः सुखे दुःखं यथाहं प्रापितस्त्वया । तथा त्वाञ्च
 सुखं प्राप्तं दुःखमभ्यागमिष्यति । [तदपत्ये पुंस्त्री०
 किन्दर्भे पुं० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् विदा० अञ् । कैन्दर्भ
 किन्दान न० किञ्चिदपि दानभावश्चकं वत् । भारतप्रसिद्धे
 सरकतीर्थस्थे तीर्थभेदे सरकसुप्रसक्त्य “किन्दाने च नरः
 स्नात्वा किञ्चये च महीपते ! । अग्रमेयमवाप्नोति दानं
 जयञ्च भारत ! ” भा०, प०, ८२५० ।

किन्दास पुं कः कुत्सितोदासः । निन्दिते दासे ततः अनार्ध-
 त्वात् अपत्ये विदा० अञ् । कैन्दास तदपत्ये पुंस्त्री० ।
 किम्बिन् पुं कुत्सिता धीरस्त्वस्य द्रोहा० इति । अश्वे त्रिका०
 स्त्रियां ङीप् ।

किन्नर पुंस्त्री कः कुत्सितो नरः तरङ्गवदनत्वात् । देव-
 योनिभेदे स च पुलस्त्यर्षिपुत्रभेदः । “राक्षसाश्च पुल-
 स्त्वस्य वानराः किन्नरास्तथा । यक्षाश्च मनुजव्याज !
 पुत्रास्तस्य च धीमतः” भा० व्या० ६६५० । “किन्नरान्
 वानरान् मनुष्यान् विविधांश्च विहङ्गमान्” मनुः स्त्रियां
 ङीप् । “अस्त्रीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च”
 रामा० । किञ्चित्कण्टकिन्नरमध्युवास” “उदुगास्त-
 मिच्छति किन्नराणाम्” कुमा० । “किमिदं किन्नर-
 कण्ठ ! सुप्यते” रघुः । २५५० भेदे च किम्बुशब्दे
 विव्रतिः २५५० इपासकभेदे हेम० ।

किन्नरीश पुं इत० । कुवेरे तस्य तदधिपत्वकथा काशी० ख०
 १२५० यथा “वरं ददामि ते वत्स ! तपसाऽनेन तोषितः ।
 निधीनामधिनायसुं सुल्लकानामपीश्वरः । यक्षाणां
 किन्नराणाञ्च राजा राजाञ्च सुव्रत ! । पतिः पुण्य-
 जनानाञ्च सर्वेषां धनदोभव” किन्नरेश्वरादयोऽप्यत्र
 किम्बु अथ्य० किञ्च तु च इ० । १ प्रश्ने, २ पितृके ३ साहस्ये
 ४ स्थाने च जटाधरः पदद्वयमित्येके ।
 किप्य पु० सुश्रुतोक्ते पुरीषके ऋषिभेदे । “ययथा वियवाः
 किप्रायिष्या गण्डूपदास्तथा । चुरवोहिहस्ताश्चैव सप्रैवैते
 पुरीषजाः” सुश्रु० ।

किम् त्रि० कु-शब्दे वा० हिंस । १ कुत्सिते २ जिघासिते ३ वितर्क-
 विषये । ४ कुत्सायां ५ गर्हणे इति ६ ७ प्रश्ने ८ साहस्ये,
 (प्रकारे) ९ करणे च अथ्य० जटा० १० ईपदर्थे ११ अति-
 शये गच्छरत्नम् । तत्र त्रिकिञ्चस्य सर्वनामता के
 कश्चै इत्यादि “के यूयं स्थल एव संप्रति वयं प्रश्नोपि-
 षाचयः” सा० द० । “कश्चै नाथ ! समर्थं कैरवकुलं व्योमा-
 न्मालम्बसे” उद्भटः । “क्षेपां नैवा भवति कविता कामिनी
 कौतुकाय” प्रसन्नरा० । “कश्चिंश्चिद्वनोद्देशे भासुरकोनाम
 सिञ्चः प्रतिवसति” पञ्चतन्त्रम् । “कश्चिन्नु खलु विघाते संपं
 विघातं भवति” सुखकण्ठतिः । निन्दिताये किंराला
 किङ्कौः इत्यादि । “किंराला यो न रजति” “स किं-
 राला साधु न शास्ति योऽधिपम्” किरा० इत्यादि तत्र
 ईपदर्थे न किमप्यस्यास्ति । किञ्चिदपि नास्तीत्यर्थः
 अतिशये किमप्येष प्रगल्भसे अतिशयितं प्रगल्भसे इत्यर्थः
 अथ्यस्य प्रश्ने “किमिदं किन्नरकण्ठ सुप्यते” रघुः
 तत्र किञ्चिद्विशिष्टोधादिप्रकारो गदाधारेण शक्तिवादे
 दर्शितो यथा ।

“किंपदस्य जिघासिते शक्तिः एतदेव स्त्रीवजिघासाज्ञाप-
 नाय किंपदचटितप्रश्नवाक्यं प्रमुच्यते । तत्रोद्देश्यवा-
 चककिंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वक्तृ जि-
 घासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं उपस्थाप्यतावच्छेदकत्वा-
 न्नसुपलक्ष्यतया नुगमकं शब्दबोधे तदभानात् । एवञ्च
 कः पञ्चतीयतः पाककतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्य-
 श्रुतावच्छेदकत्वेन जिघासितो वो धर्मस्तद्वानुपचती-
 त्वाकारोऽन्यबोधः प्रतिपाद्यते किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नोद्देश्य-
 श्रुतानिरूपितपाककतित्वावच्छिन्नविधेयताशक्तिज्ञानं भ-
 वत्स्विकाकारिकाया जिघासायास्तादृशबोधविषयकतया

तादृशेष्वाविषयीभूतज्ञानजनकादुब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यात्तद्विदितिरिति तादृशप्रश्नानन्तरं तद्येयोत्तरं प्रयुज्यते । न चैवं प्रमेयः पचतीत्युत्तरवाक्यात्तैव कथं तादृशप्रश्नानन्तरं न प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेष्वाविषयत्वादिति वाच्यं जिज्ञासाविषयीभूतस्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविधेयन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न एव तादृशकिंपदस्य शक्त्यभ्युपगमात् । अभेदेन स्वार्थान्वितोद्देश्यवाचकपदान्तरसमभिव्याहृतकिंपदस्य शक्यतावच्छेदकगर्भे च स्वार्थभेदान्वयितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मन्यूनवृत्तित्वमपि धर्मांशे विशेषणं देयमतः को ब्राह्मणः पचतीत्यादिप्रश्नानन्तरश्चैतलः पचतीत्यादिकसुत्तरपाक्यं प्रयुज्यते नतु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नोद्देश्यशक्त्येन ज्ञानविषयेष्वासाक्षत्वाप्रतीतिः एवं यतोद्देश्यतावच्छेदके किंपदार्थस्याभेदान्वयत्वात् तदन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापक्षतदन्वयितावच्छेदकधर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यशक्त्यावच्छेदकताप्रकृतज्ञानगोचरेष्वा किंपदेन बोध्यतेऽतः कति घटाः सन्तीत्यादौ उक्तिप्रत्ययार्थसंख्यादौ किंपदार्थस्य जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नस्वाभेदान्वयत्वं संख्यात्वन्यूनवृत्तिदशत्वत्वादावच्छिन्नोद्देश्यशक्त्यावच्छेदकताबोधजनकं दशसंख्याका घटाः सन्तीत्युत्तरं तल प्रयुज्यते । यतोद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्त्यादर्थं भेदेन किंपदार्थान्वयः कस्य पुनः सुन्दर इत्यादौ तल यादृशसम्बन्धेन यदवच्छिन्ने यदन्यस्यात् तादृशसम्बन्धेन विशेषधर्मावच्छिन्नविशेषिततदवच्छिन्ननिष्ठोद्देश्यशक्त्यावच्छेदकतावच्छेदकताप्रकृतविधेयज्ञानगोचरेष्वा प्रतीयते एवं विधेयवाचककिंपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यशक्त्यावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो विशेषधर्मास्तदवच्छिन्ने शक्तिरित्ययं क इत्यादौ इदन्वावच्छिन्नांशे विधेयतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मान्वित्याकारकोऽन्वयबोधः । तेन तद्विषयकजिज्ञासाजनकज्ञानजनकं चायं ब्राह्मण इत्याद्युत्तरवाक्यं तादृशप्रश्नानन्तरं प्रयुज्यते । एवं यल वेधे विधेयतावच्छेदके वा किंपदार्थस्य तदवच्छेदकधर्मस्याभेदेन वान्वयः इदं किम् इदं किंन भवतः कति पुनः भवान् कस्य पुन इत्यादौ रीतिः पूर्ववदूहनीया “किमिन्दुः किं पद्मं किम् सुकुरविम्बं किम् सुखं किमज्जे किं मीनौ किम् मदनवायौ

किम् इशौ । कटौ वा गुच्छौ वा कनककलशौ वा किम् कुचौ तडिहा तारा वा कनककलतिका वा किमवला” इत्यादावव्ययकिमो वाशब्दस्येव वितर्कोऽर्थः । वितर्कच प्रयोक्तुः सम्भावनात्मकं ज्ञानं तदर्थस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन प्रथमानुपदोपस्थाप्यविशेष्ये प्रकारितासम्बन्धेन तल च विशेषणस्य चन्द्रादेरन्वयः नामार्थेनाव्ययार्थस्य भेदान्वयेऽविरोधात् । यल विशेषणवाचकमपि प्रथमानु तलभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गः यल तु प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यन्तं, यल किंपदास्ये तादृशविभक्त्यन्तसमुदायार्थस्य विशेष्ये यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिन्दुरित्यादावभेदेन चन्द्रादिप्रकारिका घनमिदं किं चैतल्लेख्यादावाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैतल्लेखादिप्रकारिका सम्भावना निवर्ततः प्रतीयते किमिन्दुरित्यादौ सम्भावनावबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाह्लादकत्वादिप्रतीतिस्त्वार्थः । कुत्सार्यैकमपि कचिच्छिंपदं यथा किङ्गौरित्यादौ ।”

किमिच्छक लि० किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छति पृष्ठो० । किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारके भोजनादर्थमाह्वानाय नियुक्ते ऽस्त्यादौ । “सुभनोभोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा । गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र । विविधैश्च किमिच्छकैः” भा० शा० १८ “किमिच्छसि किमिच्छसीति प्रश्नकारकैर्भृत्यैः विविधैर्गोवस्त्रादिभिर्निर्मन्त्रयद्भिः” नीलक० । किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कायति शब्दायतेऽल पृष्ठो० । शर्माखण्डेयपुराणोक्ते व्रतभेदे पु० तदुक्ते हि “पुरोहितस्य वीरावा- (तन्नाभराजमहिष्याः) वदतोऽर्घ्यजनं प्रति । कः किमिच्छति दुःसाध्यम् कार्यं किंसाध्यतामिति । करन्वमस्य भक्षिप्रो किमिच्छकमुपोषिता । राजपुत्रोऽप्यविच्छिन्नं नृत्वा पौरोहितं वचः । प्रत्युवाचार्थिनः सर्वान् राजहारसुपागतान् । मया साध्यं शरीरेण कार्यं किञ्चित् प्रवीत मे । मम माता भूभाभागा किमिच्छकमुपोषिता । शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मया वै । किमिच्छय ददास्येवं क्रियमाणे किमिच्छके” अर्थिनोऽभिवाधानुरूपदानार्थं केच्छाप्रश्नपूर्वकं तद्दानं विहितमिति तस्य तथात्वम् । षड्विधाविषयप्रश्नपूर्वकेष्टेच्छासुरूपदेयभावेऽपि “प्रति श्रयान् सभाः कूपान् प्रपाः पुष्करिणीसुधा । नैव्यकानि च सर्वाणि किमिच्छकमतीव च” भा०शा० ६६८२०० किमीदिन् लि० किमिदानीमिति चरति किम्+इदानी-

सु+इनि प्रुपो० । किमिदानीमित्वेव चरणशीले पिशुने-
खले “द्वेपे धत्तमनवायं किमीदिने” षड० ७, १०४, २,
“किमीदिने किमिदानीमितिचरते पिशुनाय” भा० “वि-
लुपन्तु यातुभाना अलिणो ये किमीदिनः” अष्ट० १, ७, २,
किमु अष्ट० कै-डिमु । १प्रद्वे, २निषेधे, ३वितर्के, ४निन्दा-
याञ्च जेदः “किमु भीरुरार्यसे” भट्टिः

किमुत अष्ट० किञ्च उत च इ० । १प्रद्वे, २वितर्के ३विकल्पे,
४अतिशये च । कैमुतिकन्यायः तस्य शब्दद्वयात्मकत्वे तत्र
स्यादिति बोध्यम् “आहो उताहो किमुत वितर्के किं
किमुत च” हेम० किमु-उत इति जेदः तेन किम्-
ते त्वेकशब्दकल्पनं चिन्त्यम्

किम्पच त्रि० किं पचति पच-अच् । रूपणे रायसु० । सङ्घि
आलोदरपूर्ति समर्थमात्रं पचति नागन्तुवातिधिभ्योदा-
नपठ्योऽम् । इति तस्य तथात्वम् ।

किम्पवान त्रि० किम्+पच-आनच् । आलोदरपूर्तिमात्रप-
थ्याप्रपाककर्तार रूपणे अमरः । [लतायां रत्नमा०

किम्पाक पु० कुत्सितः पाकोयस्य । (माखाल) महाकाल
किम्पुना स्त्री भा०प्रसिद्धे नदीभेदे “किम्पुना च विशल्या च
तथा वैतरणी नदी” भा०सु० ८ वरुणसभावरुणे । “वित-
स्ताञ्च महाभाग ! कावेरीञ्च महानदोम् । शोणञ्च पुरुष-
व्याघ्र ! विशल्यां किम्पुनामपि” भा०व० १८८५०

किम्पु(म्पू)रुष पु० कुत्सितः पु(पू)रुषः । देवयोनिभेदे
देवगायके अमरः । स च आद्याकारजघनः नराकाररुषः ।
किञ्चरस्तु अद्याकारवदनः नराकारजघन इति तयोर्भेदः ।
अतएव “राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किञ्चरास्तथा”
इति पुलस्त्यस्य वंशसृज्जा “पुलहस्य सुताः राजन् !
शलभाश्च प्रकीर्त्तिताः । सिंहाः किम्पुरुषा व्याघ्रा यक्षा-
रैहास्यगास्तथा” भा० आ० ६६५० पुलहवंशे किम्पुरुषस्य
कीर्त्तनम् । अतएव भाग० ८, २०, १२, “नेदुसं छड-
न्दभयः सहस्रयोगन्वर्च किम्पुरुषकिञ्चराजयुः” ।
तयोर्भेदेन निर्देशः । “स यं पुरुषमालभत स
किम्पुरुषोऽभवत्” शत०ब्रा० १, २, २, ८, किंपुरुषावासे
२वर्षभेदे । कुत्सितपुरुषत्वस्याभ्यात् परस्परमभेदाभिप्रायेण
उभयोरप्युभयपरता तेन कचिद् किञ्चरवर्षमित्युच्यते
कचिच्च किम्पुरुषवर्षम् इति । तदधिष्ठानदेशभेदश्च वर्षभेदः
स च “किञ्चरवर्षमतो हरिवर्षमिति विभज्ज” “माख्य-
वज्जलधिमाध्यवर्षिं यत् तत्तु भद्रतरंगं (सुखेन तरंगत-
व्यम्) जगुर्बुधाः” सि०शि०उक्तः भाग० ५, १८, “किम्पुरुषे

वर्षे इत्युक्तम् । “देशं किम्पुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रजि-
तम्” भा०सु० २७५० । “द्रुमः किंपुरुषेश्च उपास्ते
धनदेवदरम्” भा० सु० १०५० । “काशमीरराजो गोनर्दः”
कह्लपाधिपतिस्तथा । द्रुमः किम्पुरुषश्चैव पर्वतीयोत्त-
नामयः” हरिवं० ८२५० ।

“प्रियामुखं किम्पुरुषयुक्तुम्” “यहच्छया” किम्पुरुषा-
ङ्गानाम्” कुमा० । [राजनि च ।

किम्पुरुषेश्वर पुं इत० १कुबेरे किम्पुरुषेश्वरे २द्रुमाभिषे-
किम्भरा स्त्री किञ्चित् विभर्त्ति भट्ट-अच् । नलीनाममन्त्रद्वये
शब्दच०

कियत् त्रि० किम्+परिभाषे, वतुप् किमः क्पादेशः वस्य यः ।
किंपरिभाषे “गन्धर्वमस्ति कियदित्यसकृद् द्रुमाणां, सा०,
द०, “मदर्वसन्देशश्चालमन्वरः प्रियः कियद्दूरमिति
त्वयोदिते” “भवेदमीभिः कमलोदयः कियान्” नैष०,
स्त्रिया० ङीप् “निविशते यदि मूकशिक्षा पदे सृजति सा
कियतीमिव न व्यधाम्” नैष० ।

कियदेतिका स्त्री कियत् एतत् आरभ्यमाणं करोति णिचि
डिङ्गत्वे टिलोमे खलु । उद्योगे उत्साहे हेम० । त्रिका०
कियेतद्वेति पाठः प्रामादिकः ।

कियाम्बु त्रि० कियदम्बु यत् वेदे प्रुपो० तोलोपः । किंप्रमाणा-
म्बुयुक्ते “कियाम्बुल रोहता पाकटूवां व्यल्कशां,
अ० १०, १६, १२० ।

कियाह पुं रक्तपथे” अथ हेमच० ।

कियेधास् अष्ट० कियत्प्रकारे इत्यर्थे निरुद्ध २० “इत्याय व-
ज्रमीशानः कियेधाः, व०, १, ६१, १२, “कियेधाः कियद्वा-
इति” भा० ।

किर पुंस्त्री कृ-क । १मूकरे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
२विशेषकभावे त्रि० । तीर्थेतेऽत्र आधारे कृ-घञर्थे क ।
३श्ववस्करविशेषपदेऽप्यन्तभूमौ । किरातः

किरक पुं स्वल्पः किरः अल्पे कर्त् । १पालमूकरे २सेखके च त्रिका०
किरण पुं तीर्थेते परितः कृ-कर्मणि क्यु । सूत्र्यादेः
रप्रसौ “स्वकिरणपरिवेगोन्मेषशून्यः प्रदीपः” रघुः
“एकोहि दीपो शुष्कसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरण-
विविडः” कुमा० । ततः खरीहणा० चतुरध्यां वृज् ।
कैरणक तच्चिर्वृत्तादौ त्रि० [हारा० ।

किरणमालिन् पुं किरणानां मालाऽस्त्रास्य इति । सूत्र्ये
किराटिका स्त्री० किरि पर्यन्त भूमौ अटति अट-एणुत् ।
पर्यन्त भूमिचारिण्यां शारिकायां पक्षिणाम् शब्दचि०

किरात पुंस्त्री किरमवक्त्रादेर्निःशेषस्थानं पर्यन्तभूमिमतति
 व्यत+अण् उप००० । नीचजातिभेदे स च अवक्त्रनिः-
 शेषस्थानपर्यन्तदेशाश्रयः वप्राधादिः । जातिशब्दे विवृतिः ।
 “तत्प्रकुलं समारभ्य रामजेवान्नकं शिवे ।। किरात-
 देशो विज्ञेयो विन्द्यगैलेऽपतठते” इति शक्ति-
 गमोक्तेः देशभेदेऽपि भूम्नि । उच्यते सः पूर्णविभागे श्रे-
 यान्वक्तो देशभेदे च “ऐशान्यां सेरुक्कनट्टरा-
 ज्येणपक्रमे “वनराज्यकिरातचीनकौलिन्दाः इत्युक्तम्
 तद्देशानां राजा अण् । कैरात तद्देशस्थो वज्रपु-
 ष्पोलुक् । किराताः । ते च क्रमशो वेदान्धयनादिना
 वृषलत्वमाप्ता यथाह मनुः “शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः
 स्युः क्षत्रजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन
 च” । पौण्ड्रकाक्षौहृद्विद्धाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।
 भारदायज्जगदीना किराताः द्रदाः खसाः” इति । जातौ
 क्षिप्रं ङीप् । ४ मतस्यभेदे पुंस्त्री “किरातस्तथा क्षिप्रां
 चामरगहिण्यां मतस्यजायन्तरे द्वयोः” केशवोक्तेः
 ५ चामरगहिण्यां स्त्री । “नौसंश्रवां पार्श्वगतां किरा-
 तीम्” रघुः “किरातीं-चामरगहिणीं दासीम्” म-
 त्ति० । तपस्यदर्जुनप्रसादाय किरातरूपेण गतत्वात् इति
 तस्य पत्न्यां तथाकृपायां ङीप् । “किराती
 क्षीरवचनां चौरसेनानमस्कृताम् । आज्यां सोमपां सौम्यां
 सर्वपर्वतगहिनीम्” हरिवं० १७ अ० ७० गांस्तवे । तत्र व्याघ्रे
 “उक्ताफलैः केशरिषां किराताः” “यद्वायुरनिष्टमग्नैः कि-
 रातैः कुमा० । दभूमिनिम्बे पुं० राजनि० एवोटकर-
 चके सारस्ततः । १० अत्यतनौ द्वि० भेदि० । “पर्य-
 नाश्रयिभिर्निजस्य सङ्गं नाशः किरातैः कृतम्” रत्ना० ।
 अत्र स्तनामसङ्गतत्वं वानरभिया सहोचितदेहत्वे-
 नात्यतनुत्वात् स्तनामसमानुपूर्वी कपटबोध्यात्यतनुत्वक-
 रणात् पर्यन्ताश्रयित्वविशेषणाद्वा तथात्वम् तत्र भूमि-
 न्मृगुणाद्युक्तं भावः यथा “किरातः सारको रुजः-
 शीतकलिकाको लघुः । सक्षिपातज्वरचासकफपित्तास-
 दाहदुत् । काशगोषट्पाकुष्ठ ज्वरद्रव्यकमिप्रणुत् । स्वाधे-
 क । किरातश्च भूमिनिम्बे राजनि० किरातं शिवमधिकृत्य
 कृतोपन्यः अण् कैरात भारतवनपञ्चानर्गतेऽवान्तर
 पर्वभेदे तत्रत्यकथा भा० १०११ अ० यथा
 “गतेषु तेषु सर्वेषु तत्रस्थेषु महाप्रभु । पिनाकपाणि-
 र्भगवान् सर्वपापहरो हरः । कैरातं वेशमास्थाय
 काञ्चनदुर्गसंनिभम् । विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्भू-

रिवापरः । श्रीमद्भद्ररूपादाय शरांश्चाशीविधोपमान् ।
 निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव । देव्या सहो-
 मया श्रीमान् समानव्रतगया । नानावेशधरैर्हृदै-
 र्भूतैरनुगतस्तदा । किरातवेशसंज्ञः स्त्रीभिश्चापि सह-
 क्षणः । अयोधेत तदा राजन् । स देशोऽनीव भारत ।।
 क्षणेन तदनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा । नादः प्रसवणा-
 नाच्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत । स सन्निकर्षमागम्य पार्श्व-
 स्थाण्डिककर्म्मणः । मूकं नाम दनोः पुं० ददर्शदिभुत-
 दर्शनम् । वाराहं रूपमास्थाय तर्जयन्मिषाञ्जुनम् ।
 हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाय फाल्गुनः । गाण्डीव-
 धतुरादाय शरांश्चाशीविधोपमान् । सख्यं धनुर्धरं
 कृत्वा ज्वाबोपेण निनादयन् । यन्कां पार्श्वयसे हन्तुम-
 नागसमिहागतम् । तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेताऽयं
 यमसादनम् । इहा तं प्रहरिष्यन् फाल्गुनं दृढ-
 न्विनम् । किरातरूपी सहसा वारवामास शङ्करः ।
 भयैव प्रार्थितः पूर्वमिन्द्रकीलसमप्रभः । यनाहृत्य च
 तद्वाक्यं प्रजहाराय फाल्गुनः । किरातश्च समं तस्मि-
 न्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः । प्रसभोचाग्निप्रख्यं शरमग्नि-
 शिखोपमम् । तौ सक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपे-
 ततुः । मूकस्य गाले विसीर्यै गैलसंहनने तदा ।
 यथाऽशनेर्विनिर्वापो वज्रस्यैव च पर्वते । तथा तदोः
 सक्षिपातः शरयोरभवत्तदा । स विद्धो बभूवभिर्वायै
 हीं प्रास्यैः पद्मगैरिव । समार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा
 विभीषणम् । स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेशसंज्ञं स्त्रीसहायममिलहा । तमब्रवीत्
 प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव । को भवानटते शून्ये
 वने स्त्रीगणसंहतः । न त्वमग्निं वने घोरे बिभेधि कन-
 कप्रभ ।। किमर्थं त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः ।
 मयाऽभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः । कामात्
 परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्षसे । न ह्येष क-
 मयाधर्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि । तेन त्वां भयं शयि-
 प्त्रामि जीवितात् पर्वतान्नवम् । इत्युक्तः पाण्डवेदेन
 किरातः प्रहसन्निव । उवाच क्षत्रिया वाचा पाण्डव-
 सख्यसाचिनम् । न मत्कृते त्वया घोर ! भीः काय्यां वन-
 मलिकात् । इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता यस्तां वने ।
 त्वया तु दुष्करः कथादिह वासः प्ररोचितः ? । वयन्तु
 बभूवस्यैऽस्मिन्निवासमस्तपोधन ।। भद्रंस्तु क्षणवर्षाभः
 सुकुमारः सुखोचितः । कथं शून्यमिमं देशमेकाकी

विचरिष्यति । अञ्जुन उवाच । गान्धर्वमाश्रयं
 कृत्वा नाराचांशान्निसन्निभान् । निवसामि महारण्ये
 द्वितीय इव प्रायकः । एष चापि महाजन्तुर्गर्ग्यं
 समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह
 आगतः । किरात उवाच । मयैष धनुर्निर्मुक्तैस्त-
 द्धितः पूर्वमेव हि । वायूरभिहतः शेते नीतश्च यमसा-
 दनम् । मयैष लब्धभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः । मयैष
 च महारेण जीविताद्गुणोपरोपितः । दोषान् स्वाक्षर-
 सेऽन्यस्मै वक्तुं स्ववल्ददर्शितः । अथलिप्रोऽसि मन्दात्मन् !
 न मे जीवन् विमोक्षसे । स्थिरो भवस्व मोक्षप्राप्ति-
 सायकानशनीरिव । षट्स्र परया शक्त्या सञ्च त्वमपि
 सायकान् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्याञ्जुनस्तदा ।
 रोषमाहारयामास नाडयामास चेष्टुभिः । ततो हृष्टेन
 मनसा प्रतिजपाह सायकान् । भूयोभूय इति प्राह
 अन्दमन्देऽनुवाच ह । प्रहरस्व शरानेताक्षाराचान्-
 मर्भेदिनः । इत्युक्तो वाणवर्धं स सुमोच सहसाऽ-
 ञ्जुनः । ततस्तौ तत्र संरञ्जौ राजभानौ सुकुर्मुक्तः ।
 शरैरागीविषाकारैस्ततश्चाते परस्परम् । ततोऽञ्जुनः
 शरवर्धं किराते समवाञ्जत् । तत्प्रसङ्गेन मनसा प्रति-
 जपाह शङ्करः । सुहृत्तं शरवर्धं तत् प्रतिमृष्ट्वा पिना-
 कधृक् । अजनेन शरीरेण तस्यौ गिरिरिवाचलः ।
 स दृढा वाणवर्धन्तु मोघीभूतं धनञ्जयः । परमं विश्व-
 यस्तुके साधु साध्विति आब्रवीत् । अहोऽयं सुकुमा-
 राङ्गो हिमवन्निखराश्रयः । गान्धर्वसत्ताक्षाराचान्
 प्रतिमृष्ट्वाऽविह्वलः । कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रो
 यज्ञः सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिच्छेदे त्रिदशानां
 समागमः । नहि मदाश्रजालानासत्सृष्टानां सङ्कलनः ।
 शक्तोऽन्यः सहितं वेगमृते देवं पिनाकिनम् । देवो
 वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं
 शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् । ततो हृष्टमना
 जिष्णुनाराचान्मर्भेदिनः । अस्त्रजम्बतधा राजन् !
 मयूखानिव भास्करः । तान् प्रसङ्गेन मनसा भगवान्
 लोकाभावनः । शूलपाणिः प्रत्यमृष्ट्वाऽशिलावर्धमिवाचलः ।
 अक्षेन क्षीयवाणोऽयं संशतः फाल्गुनस्तदा । भीरु-
 नाविधत्तोऽप्रा तं दृढा शरसंचयम् । चिन्तयामास जि-
 ष्णुश्च भगवन् कुताशनम् । पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तृणौ
 वेनास्य आखण्डे । किं न मोक्षप्राप्तिं धनुषा यन्मे वाणाः
 अयं गताः । अथवा पुरुषः कोऽपि वाणान् यमसि

सर्वशः । हत्वा चैनं धनुष्कोशा शूलापेक्षेयं कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति । प्रमृष्ट्वा
 धनुष्कोशा व्यापाशेनायकपत्रं च । सृष्टिर्भवापि हत-
 वान् यज्ञकल्पांश्चाद्यातुः । संप्रयुजो धनुष्कोशा कौ-
 न्तेयः वरपीरहा । तदस्य धनुर्द्विजं जपाह गिरि-
 गोचरः । ततोऽञ्जुनो यस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्थानमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् । तस्य
 भूर्द्धिं शितं खड्गमसक्तं पर्वतेऽपि । सुमोच भुजयो-
 र्ध्वेण विमृश्य कुरुनन्दनः । तस्य मूर्धानमासाद्य पफा-
 लासिवरो हि सः । ततो दृष्टैः शिलाभिश्च योधयामास
 फाल्गुनः । तदा दृष्टान्महाकायः प्रत्यमृष्ट्वा द्रवो
 शिलाः । किरातरूपो भगवांस्ततः पार्श्वे महाबलः ।
 सृष्टिर्भवापि सङ्गाशैर्धूमसत्पादयन् सखे । प्रजहार दु-
 राधये किरातसमरूपिणि । ततः शक्राशनिस्सर्भेर्मुष्टिभि-
 र्भृशदारुणैः । किरातरूपी भगवानर्दयामास पाण्डवम् ।
 ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत । पाण्डवस्य च
 सृष्टीनां किरातस्य च युध्यतः । सुसङ्गर्तन्तु तद्युद्धम-
 भवद्भोमहर्षणम् । भुजप्रहारसंयुक्तं द्रववासवयोरिव ।
 जघानाथ ततो जिष्णुः किरातसरसा बली । पाण्डवश्च
 विचेष्टन् किरातोऽप्यहनद्वली । तयोर्भुजविनिव्येषात्
 सङ्घर्षेऽघोरसोक्तथा । समजायत गालेषु पावकोऽङ्गा-
 रधूमवान् । तत एनं महादेवः पीड्य गालैः सुपीडि-
 तम् । तेजसा व्यक्रमद्रोणश्चेतस्तस्य विमोहयन् ।
 ततोऽभिपीडितैर्गालैः प्रिण्डीकृत इवावभौ । फाल्गुनो
 गालसंरुद्धो देवदेवेन भारत ! । निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव
 सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूम्नां निषेडो गतसत्य
 इवाभवत् । स सङ्गर्तन्तवा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
 रुधिरैष्पाशुताङ्गन्तु पाण्डवो भृशदःखितः । शरस्यं
 शरणं गत्वा भगवन् पिनाकिनम् । मृष्टमयं स्वशिखलं
 कृत्वा माख्येनापूजयद्भवम् । तच्च माख्यं तदा पार्थः
 किरातशिरसि स्थितम् । अथगत् पाण्डवश्च षो
 हर्षेण प्रकृतिकृतः । पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽ-
 भवद्भवः । उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः ।
 जातविषयमालोक्ष्य तपःशीलाङ्गसंज्ञितम् । भव उवाच ।
 भो भो फाल्गुन ! द्रष्टोऽसि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
 शौर्ध्वेऽशानेन दृष्ट्वा च क्षत्रियो नास्ति ते समः । समं
 तेजसि वीर्येऽपि समाद्य तव चानघ । प्रीतस्तेऽहं महा-
 बाहो ! पश्य सां भरतर्षभ ! ददामि ते पिशाचाच्च !

चतुः पूर्वार्धपक्षेभ्यः । विजेयसि रणे शत्रूनापि सर्वान्
दिवौकसः । प्रीतिं च तेऽहं दास्यामि यदस्त्वमनिवा-
रितम् । त्वं हि शत्रो मदीयं तदस्त्वं धारयितुं क्ष-
णात् । वैगम्पायन उवाच । ततो देवं महादेवं
गिरिजं मूलपायनम् । दर्शय फाल्गुनस्तत्र सह देव्या
महाशुतिम् । स जानुश्यां महीं गत्वा शिरसा प्रस्थि-
पत्य च । प्रसादयामास हरः पार्थः परपुरञ्जयः” ।
किराततिलक पु० किरातो भूनिम्बद्वय तिलकः (चिराता) हृत्वे
अमरः “किराततिलकस्तु हिमसिलकः पित्तकफापहः” भावप्र०

किराताञ्जुनीय न० किरातञ्जाञ्जुनञ्चाधिकृत्य कृतोपन्यः
“इत्याहः” पा० ७ । भारविकपिप्रणीते अष्टादशसर्गात्मके
महाकाव्यभेदे

किराताश्विन् पु० किरातानन्नाति व्यश-स्थितिः । गरुडे
शब्दः तस्य किराताशनकथा भा० आ० २८० यथा.
“इत्युक्तो गरुडः सर्वैस्ततो मातरमब्रवीत् । गच्छास्यस्त्व-
तमाहर्तुं भव्यमिच्छामि वेदितुम् । विनतोवाच । स-
सुद्रक्तवाक्येकान्ते निषादालयसुत्तमम् । निषादानां सहस्रा-
णि तान् भुङ्क्ताऽस्तमानय । न च ते ब्राह्मणं हन्तुं
काया बुद्धिः कथञ्चन । अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो
ह्यनलोपमः । अन्निरको विषं शस्त्रं विप्रो भवति को-
पितः । सुहृद्भिर् सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः ।
एवमादिभीरुपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः । स ते तात !
न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्वथा । ब्राह्मणानामभिद्रोहो
न कर्त्तव्यः कथञ्चन । न ह्येषमन्मनादित्यो भय
कुर्यात्तद्यानय । यथा कुर्यादभिद्रुद्धो ब्राह्मणः संगत-
व्रतः । तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यासं हिजोत्तमम् ।
भूतानामप्यभूर्विप्रो यस्तु चैव पिता गुरुः । गरुड
उवाच । किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशैलः किंपरा-
क्रमः । किंसिद्धिनिभो भाति किंस्त्रिंशु सौम्यप्रदर्शनः ।
यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्ष्यैः शुभैः । तस्ये का-
रणतो मातः । पृच्छतो वक्तुमर्हसि । विनतोवाच । यस्ते
कण्ठमनुप्राप्नो निगीर्णं वङ्गिणं यथा । दृष्टेदङ्गारवत् पुन !
तं विद्याब्राह्मणधर्मम् । विप्रस्तु या न हन्तव्यः संक्रुद्धे-
नापि सर्वदा । प्रोवाच चैनं विनता पुनश्चाहंदिदं
वचः । जठरे न च जीर्णद्वयसं जानीहि हिजोत्तमम् ।
पुनः प्रोवाच विनता पुनश्चाहंदिदं वचः । जानात्यथतत्त्वं
वीर्यभायीर्वात्परायणा । प्रीता परमदुःखार्ता नागै-
र्विप्रकृता सती” । “सौतिरुवाच । ततः स मात-

व्यं चैनं निशम्य वितत्य पक्षौ नम उत्पपात । ततो
निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः काल इवान्त-
कोऽपरः । स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा रजः समुज्ज्व-
लमः स्रष्टुं शक्नुहत् । समुद्रकुक्षौ च विशेषयन् पयः स-
भीपजान् भूधरजान् विचालयन् । ततः स चक्रो मह-
दाननं तदा निषादभागं प्रतिरुध्य पश्चिराट् । ततो नि-
षादास्त्वरिताः प्रवज्जल्युद्यतो स्रक्षं तस्य भुजङ्गभोजिनः ।
तदाननं विवृतमतिप्रमाणवत् समभ्ययुर्गगनमिवाहृताः
श्वगाः । सहस्रशः पवनरजोविभोहिता यथाऽग्निजः प्र-
चलितपादमे वने । ततः श्वगो वदनमम्लितापनः समा-
हरत् परिचपलो महाबलः । निरुदयन् वडविधमत्स-
जीविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा” ।

किराति स्त्री किरिथ समन्तात् जलक्षेपेण व्यतति गच्छति अत
इन् १त० । १ गङ्गायां जटां तस्या योजनपर्यन्तजलक्षेपेण
हिमाचलात् समुद्रपर्यन्तगमनासथात्वम् । वा डीप् ।
तत्रैव २ किरातवेशधारिण्यां दुर्गायाश्च तस्याः किरात-
वेशधारणं यथा तथा, किरातशब्दे दर्शितम् ।

किरातिनी स्त्री किरातदेश उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्वस्या इति
डीप् । जटामांस्यां शब्दः ।

किरि पुंस्त्री किरति भूमिम् क-कप्प्रादि० इक् । भूविदारो
ऽनुरे अमरटी० भरतः स्त्रियां डीप् । २ भेदे च तस्य
जलक्षेपकत्वात् तथात्वं किरिचः

किरिक् पु० किरिर्मेव इव कायति कै-क । सजलक्षेप
हृत्वे रुद्रभेदे । “नमो यः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः”
यजुः १६, ४६ । [हि । हिन्ताले अमरः २ फले त्रिका०]

किरिटि न० किरिषा शूकरेण टल्यते विक्रव्यते टल विक्रवे
किरीट पुंन० कृ-ईटन् किञ्च । १ रुक्ते शशिरोवष्टने (पागड़ि)
च शब्दचि० दशाननकिरीटभ्यः सा० द० । किरीटवद्वाङ्म
योनिष्ठः” रघुः [शब्दचि० ।

किरीटमालिन् पु० मल-सम्बन्धे स्थितिः । अर्जुने
किरीटिन् पु० किरीटोऽस्त्वस्य इति । अर्जुने भा० वि०

४४ अ० । “पुरा शक्रेण मे बभूव युध्यतो दानवर्षभैः ।

किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाक्ष्मिं किरीटिनम्” उत्तर-
समीपेऽर्जुनेन स्तनाभभेदनिश्चितकथनात्तस्य तथा-
त्वम् । शक्रेण तस्य मूर्ध्नि किरीटयोजनकथा च “ततो-
मातलिंसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः । हृदयरूपेण प्रादात्ते
रथं दिव्यं महाप्रभम् । ववञ्च चैव मे मूर्ध्नि किरीट-
मिदं चतुर्भुजम् । स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ।

अमेयं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् । नागराजमिवा
सिं च गाण्डीवे समयोजयत्” इति भा० प० १३१ अ० ।
२ किरीटयुक्तमात्रे लि० । “किरीटिनं मदिनं चक्र-
हस्तम्” गोता स्त्रियां ङीप्

किरीडाट धौत्ये आकृतिगणवात् कण्डा० यक् प० सेट्
अक० । किरीडाद्यति अकिरीडाटीत् ।

किर्मि स्त्री कृ-कि नि० छट् । पलावे (पोवाल) २४ हे २२ स्थ
उत्तलिवावाञ्च मेदि० । वा ङीप् किर्मि त्वपि तत्पार्थे
किर्मिर लि० किर्मिर+ष्टपो वेदे हस्तः । चित्रवर्ण युक्ते ।

“नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं च द्रुमसि किलासम्” यजु० १०,
२१ । पुरुषमेधे

किर्मिरि उ० कृ-गन्भीरा० ईरन् नि० । नागरह्ने
(नारेङ्गी) १ जम्बीरभेदे । २ राक्षसभेदे । ३ चित्रवर्णं च
मेदि० ४ तद्वति लि० ।

किर्मिरजित् उ० किर्मिरं राक्षसभेदजितवान् जि-भूते-
किप् । भीमसेने तद्वधकथा भा० प० १३१ अ० यथा

“प्रत्यवाचाय तद्रथो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । अहं
वक्तव्यं भ्राता वै किर्मिर इति विवृतः” इत्युपक्रम्य “ततो
भीमो महाबाहुरासञ्च तरसा द्रुमम् । द्रव्याममयो-
द्भिर् निष्पन्नमकरोत्तदा । चकार सत्त्वं गाण्डीवं वज्रनि-
ष्पे प्रगौरवम् । निमेषान्तरमालेख तस्यैव विजयोऽज्जुनः ।
निवार्य भीमो जिष्णुः तं तद्रथो मेधनिस्त्रनम् । अभि-
द्रुत्वाग्नीडाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत ! । इत्युक्ते नमभिद्रु-
हः कक्षास्तृणीय पाण्डवः । निष्पिष्य पाणिना पाणिं सं
दतीडपुटो बली । तमभ्यधावद्भेगेन भीमो हृष्टायुधस्तदा ।
यमदण्डप्रतीकायं ततस्तं तस्य मूर्ध्नि । पातयामास
वेगेन कुलिशं मधवानिव । अशंभालन्तु तद्रथः समरे
प्रखण्डयत् । चित्रेण चोत्सुकं दीप्तमग्निं ज्वलिताभिव ।
तदुदन्नमलातन्तु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सव्येन
चित्रेण तद्रथः पुनराव्रजत् । किर्मिरचापि सहसा
वृणस्तृपाञ्च पाण्डवम् । दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे
प्रखण्डयत्” । इत्युपक्रम्य तथोक्तस्य उपपत्त्यर्थं

“अथैनमालिख बलाद् दृष्टा मध्ये हकोदरः । भूनयामास
वेगेन वायुचण्ड इव द्रुमम् । स भीमेन पराजितो दुर्ध-
नो बलिना रणे । व्यसन्नमत यथाप्राणं विशकर्ष च
पाण्डवम् । तत एनं परिश्रान्तपुत्रस्य हकोदरः । यो-
क्तयामास बाहुभ्यां पशुं रणनया यथा । विनदन्
महानादं भिवभेरीस्रगं बली । भ्रामयामास सुचिरं

विष्कुरन्तमचेतनम् । तं विधीदन्माशाय राक्षसं पा-
ण्डु नन्दनः । प्रमत्ता तरसा दोर्भां पशुमारममारयत् ।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् । णीडुवा-
मास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं हकोदरः । अथ जर्जर-
सर्षाङ्गं व्याविडनवनाम्बरम् । भूतले भ्रामयामास वा-
क्यहेदुत्तवाच ह । हिङ्गिस्त्वक्कयोः पाप ! न त्वमशुभमा-
र्जनम् । करिष्यसि गतवापि यमस्य सदृशं प्रति । इत्ये-
वमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः । विस्-
स्रवस्तामरसं स्मुरनसङ्गान्नाचितं व्यसृजत्सर्ज्ज” ।

किर्मिरहादयोऽप्यत्र । [ज्ञेजम्बीरभेदे लिङ्गा०

किर्मिरित्वच् उ० किर्मिरा चित्वा त्वग्यस्य । नागर-
किल शौक्रे क्रीडायाञ्च तदा० पर० अक० सेट् । किलति अके-
लीत् चिकेल प्रनिकलति [याम् वभूवयाश्च चकारचक्रे केचिः

किल प्रेरणे चुरा० सक सेट् । केलयति ते अचो किलत्” केल-
किल अव्य० किल-क । १ वाचायाम् २ अशुशयार्थे, ३ निवृत्ते,

४ संभाष्ये ५ प्रसिद्धार्थद्योतने ६ हेतौ ७ अश्चौ ८ अलीके
९ तिरस्कारे च । “दमयन्ती किलकिञ्चित् किल” नैप० ।

“अमुं किल त्वं तिदिवादावातरः, माघः । “तद्भूतं तद-
वयती” किलात्मनोऽपि “तदपि न किल बाल पल्लवाप्येति”
माघः, “प्रभुं किलाध्याजमनोहरं वपुः, शकु० ।

१ किलेत्यागमारुचिन्त्यक्कराणसंभाष्येत्वलीकेषु” गणरात्रे
उक्त्वा तत्तद्विषये उदाहृतं यथा आगमे, “कंसं जघान किल
यासुदेवः” लण्यकट् कं कंसजननभागमसिद्धमित्यर्थः ।

अरूपौ “एवं किल केचिददन्ति” केचादिदेवं कथनं
वक्तु ररुचिषय इत्यर्थः न्यक्कारे “स किल योत्स्यते”
तस्य योवनशक्तिराहित्यद्योतनात् तिरस्कारो गम्यते

सम्भावनायाम् “पार्थः किल विजेष्यते कुन्तु” पार्थ
कर्तृककुर्विजयः सम्भावनाविषय इत्यर्थः । हेतौ “स
किलैवस्तवान्” तत्कथनस्यान्यत्वे हेतुता द्योत्यते । अ-
लीके “प्रमत्ता सिंहः किल तां चकर्ष” रघुः । सिंहकर्तृकं

नन्दिनीकर्षणं यस्तुतोऽलीकं काव्यनिकत्वात् । अव्ययविशे-
षस्य खस्य शब्दान्तरसङ्कारेण प्रयोगविशेषो निरु-
क्तकारेण निरुणाचि यथा “किलेतिविद्याप्रकथं” एवं

किलेत्वयापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेऽनुष्टुप् न किलै-
वम् । ननु किलैवम्” । इति प्रश्नानन्तरं तस्यानभ्युपगमे
न किलैवमिति, अथ्युपगमे तु ननु किलैवमिति प्रयोज्य-

मित्यर्थः तथाच तस्य एव शब्दोत्तरता न ननु इ-
त्येतच्छब्दपूर्वकता च ।

ननु किलैवम्” । इति प्रश्नानन्तरं तस्यानभ्युपगमे
न किलैवमिति, अथ्युपगमे तु ननु किलैवमिति प्रयोज्य-

तत् पयसस्य किश(स)रा० उन् । किश(स)रिक् किश-
(स)रविक्कयकर्त्तरि स्त्रियां पिच्चात् ङीप् । शब्देन्दुशेखरे
तालव्यमध्यतया पठितः अन्यत्र दन्त्यमध्यतयेत्युभयरूपता
किशरा स्त्री० किञ्चित् श्रूणाति गृ-अच् । शर्करासु । त तो-
मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः । किशरावत् तद्वति देशे
किश(स)रादि ङं पाणिन्युक्ते णप्रत्ययप्रकृतिभूते शब्द
गणे सच गणः “किश(स)र नरद नलद स्यासक तगर
युग्युलु उगीर हरिद्रा हरिद्रुपखी” ।
किशल ङं न० किञ्चित्श्रूणाति शल-गतौ अच् ण्यो० मलोपः ।
नवपञ्चमे शब्दरत्ना० ।

किशल्य ङं न० किञ्चित्श्रूणाति शल-चलने वा कयन् ण्यो० ।
नवपञ्चमे शब्दरत्ना० ।

किशोर ङं कश्-शब्दे किशोरा० निपा० । १ अश्वशिघौ
२ तैलपयस्यौषधौ ३ स्त्र्यर्थे च मेदि० “किञ्चिच्छूरः किशोरः
स्यात् यतो हि दशभात् परम् । शूरत्वं दृश्यते किञ्चिदनुदङ्
दिने दिने” ३ इत्युक्तावस्थापक्षे लि० । स्त्रियां ययो-
वाचित्वात् ङीप् किशोरी । “कौमारं पञ्चमावदानं
पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च
ततः परम्” भाग० टीकाकञ्चीधरपुत्रवचनात् दशवर्षोत्तरं
पञ्चदशावदपर्यन्तपयस्कः किशोर इति बोध्यम् ।

किष्क षधे चुरा० आत्म० सक० सेट् । किष्कयते अचिकिष्कत
किष्किन्व ङं किं किं दधाति धा-क पारस्करा० सुट् प्रत्यं
मलोपः । उह० सं० कूर्मविभागे आग्नेय्यासक्ते १ देशभेदे
“आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवज्जोपवज्जजटारङ्गाः”
इत्युपक्रमे “किष्किन्व कण्टकस्थलनिषादवास्त्राणि हरिक-
दाशाखाः” इति । तत्र त्वे २ पर्यन्तभेदे च । शतत्ववालि-
राज धान्यां ४ तत्वस्युहायाश्च स्त्री शब्दरत्ना० “त्यया सह
महाशाहो ! किष्किन्वोपवने तदा” । “गच्छ लङ्कण !
जानोहि किष्किन्वायां कपीश्वरम्” । “किष्किन्वाहा-
रमासाद्य प्रविशेगानिवारितः” भा० व० २८१ अ० ।
“युहामासादयामास किष्किन्वां लोकाविश्रुताम् । तत्र
वानरराजाभ्यामैन्द्रेण द्विपदेन च । युयुधे दिवसान् सप्त”
भा० सं० १० अ० । दक्षिणदिग्विजये । किष्किन्वा अभिजनोऽस्य
सिन्धु० अण् । कैष्किन्व पित्रादिक्रमेण किष्किन्वायु-
हातत्पुत्रीवासिनि लि० स्त्रियां ङीप् ।

किष्किन्वा(भ्या)काण्ड न० वाल्मीकिरामायणान्तर्गते
किष्किन्वाधिकारेण वालिसुषीवादीनामितिष्ठत्प्रतिपादके
काण्डभेदे ।

किष्किन्वी स्त्री किष्किन्व+गौरा० ङीप् । किष्किन्वपर्यन्त-
युहायाम् “अभ्येत्य सर्वं किष्किन्वाम्” भा० व० २७८ अ० ।
किष्किन्व्य ङं किष्किन्व+स्त्रार्थे यत् । १ किष्किन्वशब्दात्
२ तत्र उपर्वतयुहायां श्वालिराजधान्यां च स्त्री ।

किष्किन्वा(भ्या)धिप ङं ६ न० । वालिनामके यामरराजे
जटा० शब्दरत्ना०

किष्कु ङं स्त्री० किष्क-उन्, किम्+कै-भु ण्यो० मलोपः पार-
स्क० सुट् प्रत्यम् वा । १ तिस्रौ हादाङ्गुलपरिमाणे चतुर्विंश-
त्यङ्गुल परिमाणे २ हस्तमाने मेदि० २ प्रकीर्णे शक्योऽथे रधो-
मणिष्वपर्यन्ते च ४ कुत्सिते लि० पित्रः “दशविष्कु सहस्रां
तां मापयामास सर्वतः” भा० सं० १३० अ० “दशविष्कु सह-
स्राणि समन्तादायताऽभवत्” भा० सं० १३० । “अवर्द्धत
महातेजाः किष्कू नृराजस्तयोदय” भा० व० १२६ अ० ।

किष्कुपर्वन् न० किष्कुभितं वितस्तिभितं हस्तभितं वा
पर्यायः । १ वंशे (वांश) २ इक्षौ शपोटगले (नडा) च मेदि०

किसल ङं न० किमोवत् सलति सल-गतौ अच् ण्यो०
मलोपः । नवपञ्चमे लि०, ० ।

किसलय ङं न० किम् ईयत् सलति-सल गतौ वा० कयन्
ण्यो० । नवपञ्चमे अमरः “किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः”
रघुः । तारका० जातार्थे इतच् । किसलयित नवपञ्चमिविते ।
किसलयश्च नवपत्न्यादियुक्तशास्त्रावस्थितः पञ्चषः ।

की अञ्च० कुत्सायाम् ।

कीकट ङं की+कट-अच् । “चरणाद्रिं समारभ्य ऋध्रज्जटा-
नकं शिषे ! । तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्गमधोभवेत्
शक्तिसङ्गमोक्ते १ देशभेदे । तदुद्देशवासिजनवाचित्वे ऽस्य
भूम्नि “साधयः ससुदाचारास्ते पूयन्ते ऽपि कीकटाः”
भाग० ७, १०, २० । उपचारात् देशे ऽपि भूम्नि “ततः कलौ
संग्रहते सम्मोहाय सुरद्विपाम् । बुद्धोनाम्ना जिनसुतः
कीकटेषु भविष्यति” भाग० १, २, २५ । ४ निहन्ते ५ रूपणे
च लि० मेदि० । इचोटके ङं स्त्री विभुः स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् [शब्दचि० ।

कीकश ङं कीति कशति कश्-शब्दे अच् । चण्डाले ।
कीकस ङं कीति कसति कस-गतौ अच् । १ क्षमिजन्तुभेदे
२ अस्त्रि न० अमरः शकठिने लि० मेदि० । “यदनन्त्य-
स्तकीकसम्” अमरः । शब्दरत्ना० स्त्रीत्वमपि “तस्मादिमा
उभयल पर्यवोवहाः कीकसाश्च च जलपु च” शत० ब्रा०
८, ६, २, १० । कीकसेश्वरः काशीखण्डशब्दे उदा०

कीकसास्य ङं स्त्री० कीकसमासे ऽस्य । पक्षिणि हारा०

स्त्रियां जातित्वे ऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । तस्य च
सुखस्यास्यो दृष्टिगोचरत्वात् तद्यात्वम् । कीचक-
सुखादयोऽप्यत्र [अमरटीका स्त्रियां ङीप् ।
कीचि पुंस्त्री० कीचिशब्दं कायति कै वा०ङि । चापपक्षिणि
कीचक पुं० कीचव्यक्तं चकति चक-टप्रप्तादौ अच् । ऐत्यभेदे
“कीचका नाम ते वंशा ये खनन्यनिहाहताः” इत्युक्ते
२वेषुभेदे (तलतावांश)अमरः । “यः प्रयत्नं कीचक-
रन्भगान् दरीमुखोत्वेन समीरणेन” कुमा० “सङ्कीर्ण-
कीचकवनस्त्रलितैकवालेत्यादि” भाषः विराटराजश्याले
श्लोकयात्मजे विराटसेनाधिपभेदे च कीचकस्य द्रौपद्या-
मनुरागादिकथा भा०वि०अ० यथा—
“तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापति-
विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम् । तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां
चरन्तीं देवतामिव । कीचकः कामयामास कामवाण-
पोद्धितः” । इत्युपक्रम्य सैरिन्ध्रीरूपां द्रौपदीं प्रति तत्-
प्रार्थने तया तस्य प्रत्याख्यानमुपवर्णितं यथा—
“सैरिन्ध्रुवाच । मा स्मृतपुत्र ! सद्यस्व माऽद्यात्मासीः
स्वजीवितम् । जानीहि पञ्चभिदैर्वर्षिष्वं मामभिरक्षि-
ताम् । न चाप्यहं त्वया लब्धा गन्धर्वाः पतये मम । ते-
त्वां निहन्तुः कुपिताः साध्वसूनु मा व्यनोन्मः । अश-
क्यरूपं पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि । यथा निघेतनो बा-
लः कूलस्य कूलसत्तरम् । तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तया
त्वं तर्तुमिच्छसि । अन्तर्भाही वा यदि योर्हसत्यतेः
ससद्रूपारं यदि वा प्रधावसि । तद्यऽपि तेभ्यो न वि-
भोत्वमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः । त्वं का-
लरालीमिव कश्चिदातरः किं मां ददं प्रार्थयसेऽद्य की-
चक ! किं मातरङ्गे शयितो यथा शिशुबन्धुं जिह्वु-
रिव मन्थसे हि माम्” १३३० । तदैव निरस्य तेन
स्वभगिनीं सुदेष्णां प्रति तस्यावश्यतासम्पादनप्रार्थने
तया तत्रोपायविधानं वर्णितं यथा—
“प्रत्याख्यातो राजपुत्रा सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् । अ-
भयार्देन कामेन चोरेणाभिरिपुतः । कीचकउवाच ।
यथा कैकेयि ! सैरिन्ध्री समयात्तद्विधीयताम् । येनोपायेन
सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनी । तं सुदेष्णे ! परीप्स-
स्व मो चेत् प्राणान् प्रहासिषम् । वैशम्पायनउवाच ।
तस्य सा वञ्चयः कृत्वा वाचं पिलपतस्तदा । विराटम-
हिषी देवी कपासुके मनस्विनी । स्नातन्यमभिसन्वाय
तस्यार्चनमुचिन्तन् च । उद्योगश्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा

भूतमब्रवीत् । सुदेष्णोवाच । पर्जन्यं त्वं समुद्दिष्य
सुरामन्त्रज्ञ कारय । तत्त्वैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं
तवान्निभम् । तत्र सम्प्रेषितामेनां पिबने निरवस्ये ।
सान्वयेथा यथाकामं सान्वयमाना रमेद्यादि । वैशम्पा-
यनउवाच । इत्युक्तः स पिनिष्कामा भगिन्या वचनात्त-
दा । सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृताम् । म-
द्यांस विविधाकारान् वज्रं चोच्चावचांस्तदा । कारया-
मास कुशलैरक्षपानं सुशोभनम् । तस्मिन् कृते तदा देवी
कीचकेनोपमन्विता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्रीं की-
चकालयम्” । तत्प्रेषिताया द्रौपद्याः कीचकेन कथादि
“द्रौपद्युवाच । संमेषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्नि-
कम् । पानमाहुर मे क्षिप्रं पिपासा मयि चाब्रवीत् ।
कीचकउवाच । यस्या भद्रे ! नयिष्यन्ति राजपुत्राः प्र-
तिश्रुतम् । इत्येनां दक्षिणे पाणौ स्मृतपुत्रः परावृणत ।
द्रौपद्युवाच ! यथैवाहं नाभिचरे कदाचिद् पतीन्मदाह-
मनसाऽपि जातु । तेनैव सत्येन वशीकृतं त्वं द्रष्टुमि-
पापं परित्यज्यमाषम् । वैशम्पायन उवाच । स तामभि-
प्रेष्य विशालनेत्रां जिह्वमाणः परिभर्त्सयन्तीम् ।
जप्याह तासत्तरवस्त्रदेशे स कीचकस्तां सुखाऽऽलिपन्ती-
म् । प्रमदहामाणा तु महाजवेन सङ्घर्षिनिवस्य च रा-
जपुत्री । चिन्तेप तं गाढमष्ट्यमाणा प्रवेपसानाऽतिर-
था शुभाङ्गी । तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात
शास्त्रीव निहत्तमूलः । सा गृहीता विधुन्वाना भूमावा-
क्षिप्य कीचकम् । सभां शरशमागच्छत्यत्र राजा युधि-
ष्ठिरः । तां कीचकः प्रधावन्तीं केशपाशे परावृणत ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽवधीत् । तस्या
योऽसौ तदाऽर्केण राक्षसः सन्निवोजितः । स कीचक-
मपोवाह वातवेगेन भारत ! । स पपात तदा भूमौ र-
चोवलसमाकृतः । विवर्णमानो निघोर्दम्बिकमूल इव
हुसः” । भा० वि० १५अ०

कीचकजित् पु० कीचकं जितवान् जि-भूते क्तिप् । भीमसेने
कीचकमिदादयोऽप्यत्र भीमेन तस्य वधतया च भा०
वि० २२अ० । तत्राद्यं संक्षेपः कीचकधर्षितया द्रौपद्या
तद्वधार्थं प्रार्थितेन भीमेन एकाकिना नाशशालायां
त्वया रालौ आ गतेन सह सममेलनं भविष्यतीति कीचकं
प्रति सङ्केतदानाय भीमेन नोदितया द्रौपद्या तद्याऽनुष्ठिते
भीमस्य नाशशालायां रालौ द्रौपदीस्थानीकृतयाप्ये प्रवेशे
तत्र कीचकगतौ तयोर्बुद्धादिकमुपवर्ण्य भीमेन कीच-

कस्य वध होइदि करपाद-प्रवेशनञ्चेति वसिष्ठं यथा
 “भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ च्छुद्र उपाविशत् । स्तनं
 हरिर्वाहय्यः ससाकाङ्क्षत कीचकम् । कीचकस्याप्यलङ्घ्य
 यथाकाममुपागमत् । तं वेलां नर्तनागारं पाञ्चाक्षीस-
 द्धनाशया । मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशत्ततः ।
 प्रविश्य च स तद्देशं तमसा संवृतं मज्जत् । पूर्वगतं
 गतस्तत्र भीममप्रतिभोजसम् । एकान्तावस्थितं चैन-
 मासमाद सुदुर्म्भतिः । शयानं शयने तत्र स्तब्धः स्तुतः
 परावृणुत् । पतङ्गः पापकं दीपं सिंहं क्षुद्रपशुर्यथा ।
 जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह । उपसंगम्य
 चैवेन कीचकः काममोहितः । हर्षोन्मथितचित्तात्मा
 अयमानोऽभ्यभाषत । प्रापितं ते मया वित्तं वज्ररूपमन-
 नकम् । त्वत्कृते धनरत्नाय दामीशतपरिच्छदम् ।
 रूपलावण्ययुक्ताभिर्युपतीभिरलङ्घ्यतम् । स्तब्धं सान्नि-
 पुरं सुभु । क्रीडारतिविराजितम् । तत् सर्वं त्वां ससु-
 दृश्यं सङ्गसा सत्पु गतः । आवालाङ्कां प्रशंसन्ति सर्वा
 स्तद्गताः स्त्रियः । सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति
 त्वाङ्गः पुमान् । भीम उवाच । दिष्ट्वा त्वं दर्शनीयो-
 ऽसि दिष्ट्वात्मानं प्रशंसि । ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः
 स्मृष्टपूर्वो न कर्हिचित् । स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्तु/काम-
 धर्मविचक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्समः पुरुष-
 स्त्विह । वैशम्पायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा तं महाबाहुभीमो भीमपराक्रमः । सङ्गसोत्पत्य
 कौन्तेयः प्रहृष्टोऽनुवाच ह । अथ त्वां भगिनी पाप-
 कृष्यमाणं मया सुवि । द्रुक्ष्वद्विप्रतीकाशं सिंहनेव
 महाहिम्नम् । निरावाधा त्वयि हृते सैरिन्ध्री विचरिष्य-
 ति । सुखमेवं चरिष्यन्ति सैरिन्ध्रीः पतयस्तथा । ततो
 जपाह केशेषु माख्यवत्स महाबलः । स केशेषु परा-
 कृष्टो बलेन बलिनां वरः । आज्ञिय केशान् वेगेन
 बाहोर्जपाह पाण्डवम् । बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रु-
 द्धयोनैरसिंहयोः । पसन्ते वासिताहेतोर्वलवद्भजयो-
 रिष । कीचकानान्तु सुखस्य नराणां सुत्तमस्य च ।
 बालिसुपीरयोभीमोः पुरेव कपिसिंहयोः” ।
 ततस्तयोर्बुद्धसुपवर्गोक्तम् “सङ्गलेन्तु स तं वेगं सङ्गित्वा
 भूरिदुःखम् । बलादहीवत तदा स्तुतो भीमबलार्हितः ।
 तं हीयमानं पित्राव भीमसेनो महरवलः । यत्तस्यानीय
 वेगेन ममहेनं विचेतनम् । क्रोधाविष्टो विनिवृत्त्य
 पुनश्चैनं हकोदरः । जपाह जयतां चैवः केशे-

वेव तदा भृगम् । स्तब्धोत्वा कीचकं भीमो विर्राव
 महाबलः । शाङ्खः पिशिताकाङ्क्षी स्तब्धोत्वेव महा-
 ब्रह्मम् । तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य हकोदरः । योक्तु-
 यामास बाहुभ्यां पशु रशनयां यथा । मदन्तश्च महानादं
 भिन्नमेरीसमस्त्रनम् । भ्रामयामास सुचिरं विष्णु रत्नम-
 चेतसम् । प्रष्टुया तरसा दोभ्यां कण्ठं तस्य हकोदरः ।
 अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशानये । अथ तं रुन्-
 सञ्जीव्यं व्याविद्धनयनान्तरम् । आक्रान्त्य च कटीदेशे
 जानुना कीचकाधमम् । अपीडयत बाहुभ्यां पशुमार-
 ममारयत् । तं विपीदन्मात्ताय कीचकं पाण्डुनन्दनः ।
 भूतले भ्रामयामास वाक्पक्षे दमुवाच ह । अद्वाराहम-
 न्दणो भूत्वा भ्रातृभ्यां पङ्कारिणम् । शान्तिं लब्ध्वापि
 परमां हत्वा सैरिन्ध्रीकण्ठकम् । इत्येवमुक्त्वा पुरुष
 प्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेलः । आसक्तवस्त्राभरणं
 स्फुरन्महान्नेलं व्यहसुत्सर्वम् । निधिष्य पाणिना
 पाणिं सन्दटोऽपटो बली । समाक्रम्य च संक्रुद्धो
 बलेन बलिनां वरः । तस्य प्राची च पादौ च शिरो
 दीवाश्च सर्वशः । काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाक-
 ५३ । तं सम्प्रचितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं जतम् ।
 कृष्णयै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः” ।

कीज वि० भिमस्य कथं जात इति वा प्र० ॥ अङ्गुतेयः शक्रो
 मृचो अङ्गो यो वा कीजो हरिश्चमयः” भा० ८ । ६६ ।
 १० । कीजे इत्यङ्गुतमाह” भा०

कीट बन्धे पणं २ चुरा० उभ० सक० सेट् । कीटवति ते अची-
 कित्-त । कीटयाम् बभूव आस चकार चक्रे कीटः ।

कीट पु० कीट-यच् । लभिधः स्थूले कुट्टजन्तुभेदे । सार्धे
 क । तत्पार्थे २ मागधजातो च धराणिः । शक्तिने द्वि०
 भेदिनिः । कीडेभेदलक्षणादिकं सुसुते दर्शितं यथा-
 “अथातः कीटणस्य” व्याख्यास्यामः । सर्पाणां शुक्रवि-
 ण्मूलशयपूत्रगुहसम्भवा । वाय्वग्न्यम्बु प्रजतयः कीटास्तु
 पिविधाः क्षृताः । सर्वदोषप्रकृतिभिर्बुक्ताद्यापरिणामतः ।
 कीटत्वेऽपि सुधोरास्ते सर्वे एव चतुर्विधाः । कुकीन-
 सस्तुखिकेरी मृदङ्गी यतकुक्षोरकः । उज्जिठिङ्गोऽग्निनामा
 च विज्जिठिङ्गो मयूरिका । आवर्तककाधोरभ्रसारिका-
 सुखैन्दौ । शरावकुर्दोऽभीराजी परुषद्वितीयकः । श-
 तबाहुश्च यथापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः । अटादशेति
 वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः । तैर्भवन्तीह दहानां
 रोगा वातनिमित्तजाः । कौशिल्यकः कणभको परटी

पल्लविकः। विनासिका वृद्धाशिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा।
वाङ्मयी पिष्टः कुम्भी वृद्धः कीटोऽरिमेदकः। पद्मकीटो
उन्दुभिको मकरः शतपादकः। पञ्चालकः पाकमत्स्यः
कृष्णतण्डुलोऽथ गर्दभी। क्रीतः क्षमिसरारी च यथा-
प्युत्क्रोशकः स्मृतः। एते हान्निप्रकृतयश्चतुर्भिः प्रकी-
र्त्तिताः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः।
विश्वम्भरः पञ्चशुक्रः पञ्चकृष्णोऽथ कौकिलः। सैरेयकः
प्रचलको बलभः किटिभस्तथा। सूचोसुखः कृष्णगोधा
यश्च कापायवासिकः। कीटगर्दभकश्चैव तथा लोटक एव
च। त्वयोदयैते सौम्याः स्युः कीटाः स्नेहप्रकोपणाः।
तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः। तद्वृणोनाभो
विचिलकस्तालको वाङ्मस्तथा। कोष्ठागारी क्षिभिकरो
यश्च मण्डलपुच्छकः। तद्वृणोनाभः सर्पपिकोऽपल्लुनी
यश्च कस्तथा। अग्निकीटश्च घोराः सुहृद्दंश प्राणनाश-
नाः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्। ता-
स्ताश्च वेदनास्तीव्रारोगा वै साक्षिपातिकाः। चारान्नि-
दग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः। ज्वराङ्गमर्द्दरोमाङ्ग-
वेदनाभिः समन्वितः। लघ्वतीसारवृणा च दाहो मो-
होविजृम्भिका। वेपथुचासिकाश्च दाहः शीतश्च दाह-
णम्। पिष्टकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च।
द्वयः कर्षिकाश्चैव पिसर्पाः किटिभानि च। तैर्भवन्तीह
दृष्टानां यथास्वस्वाप्युपद्रवाः। वेज्ये तेषां विशेषस्तु त-
त्त्वं तेषां समादिशेत्। दूषीविप्रप्रकोपाश्च तथैव विप्रलेप-
नात्। लिङ्गं तीक्ष्णपिप्रेष्ठे तच्छृणु मन्दविप्रेष्ठतः।
प्रसेकोऽरोचकम्बर्हिः शिरोमौरवशीतता। पिष्टकाको-
टकण्डूनां जन्म दोषविभागतः। योगैर्ज्ञानाविधैरेपां
चूर्णांनि गरमादिशेत्। दूषीविप्रप्रकाराणां तथैवाप्युलेप-
नात्। एकजातीनस्तूर्त्तं कीटान् यत्स्यान्नि भेदतः।
सामान्यतो दटलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च। त्रिकण्ड-
कः कुम्भी चापि हस्तिकण्डोऽपराजितः। चत्वार एते
कृष्णमा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः। तैर्दृष्टस्य श्वयधुरङ्गुमर्दो
गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति। प्रतिस्वर्ग्यं पिष्टभासी
वज्रपर्णो महाशिराः। तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधे-
रकाः स्मृताः। तैर्भवन्तीह दृष्टानां वेगज्ञानानि सर्प-
वत्। रजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः। गलगोली
श्चेतकृष्णा रक्तारानी रक्तमण्डला सर्वश्चेता सर्पपिका
इत्येवं षट् तामिर्दृष्टे सर्पपिकावर्जं दाहशोफकृदा भव-
न्ति। सर्पपिकया शृङ्गद्वयीडातिशारश्च। शतपद्यस्तु

पश्चात् कृष्णा चित्वा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता
अग्निप्रभा इत्येते तामिर्दृष्टे शोफो वेदना दाहश्च शृङ्गद्वये
श्चेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं
श्चेतपिष्टकोत्पत्तिश्च। मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको
हरितो रक्तो यवपर्णाभो भृङ्गटी कोटिकश्चैत्येते
तैर्दृष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च पञ्चा-
त्। भृङ्गटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्चर्द्धिर्मूर्च्छा चाति-
तिमात्रम्। विश्वम्भराभिर्दृष्टे दंशः सर्पपाकाराभिः
पिष्टकाभिधीयते शीतज्वरार्त्तश्च एवमेव भवति। अहि-
शङ्कुकाभिर्दृष्टे तोददाहकण्डूश्चयश्चो मोहश्च। कण्डू-
मकाभिर्दृष्टे पीताङ्गम्बर्हितीसारज्वरादिभिरभिहिन्यते।
शूकटनादिभिर्दृष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकटाल
लभ्यते। पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणि-
काकुलिका कपिलिका चित्त्वर्णैति षट् तामिर्दृष्टे दंशे
श्वयधुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः। मज्जिकाः काना-
रिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका कापायी स्थानिकेत्येवं
षट् तामिर्दृष्टस्य दाहशोफौ भवतः। स्थालिका कापायी-
भ्यामेतदेव पिष्टकाश्च सोपद्रवा भवन्ति। मयकाः सा-
सृङ्गः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्वतीय इति पञ्च
तैर्दृष्टस्य तीक्ष्णकण्डूर्दंशशोफश्च पार्वतीयस्तु कीटैः प्राण-
रेस्तुल्ललक्षणः। नखावकटेऽत्यर्थं पिष्टकाः सदाह-
पाकाभवन्ति। जलौकसां दटलक्षणतुक्तं चिकित्सि-
तश्च। भवन्ति चाल। गोधेरकः स्थालिका च ते च
श्चेताग्निप्रभे। भृङ्गटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येवजातिषु।
श्वयधुरीपैस्तु सविधैरयमर्पणात्। स्युः कण्डूदाहको-
ठारः पिष्टकातोदवेदनाः। प्रकोटोऽस्तवास्तयो भृङ्गं स-
म्पाचयेत्त्वचम्। दिग्धविहक्रियास्तु यथावद्वचारयेत्।
नावसद् न चोत्सन्नमतिस्तरम्भवेदनम्। दंशादौ विपरी-
तार्त्ति कीटदटं सुवाधकम्। कीटैर्दटादुपविधैः सर्पवत्
समुपाचरेत्। विविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया
हिता। स्नेहमावेपनं सेकं चोष्णमलावचारयेत्।
अन्यत्र मूर्च्छिताहंशात् पाकजोषप्रपीडितात्। विपन्नश्च
विधिं सर्वं कुर्यात् संशोवनानि च'। २ कीटास्त्रिषु राशिषु

कीटगर्दभक ३० कीटभेदे कीटशब्दे विवृतः।

कीटघ्न ३० कीटं हन्ति हन-उक्। गन्धके राजनि०।

कीटजा स्त्री० कीटभ्यो जायते जन-ड। जटनि लाक्षायां

रत्नमाला० कीटजातमात्रे लि०। हंसपदीडो राजनि०।

कीटपादिका स्त्री कीटाःपादे भूलेऽस्याः कप् अतइत्वम्।

कीटमणि पु० कीटेषु मणिरिव । खद्योते शब्दचि० ।
कीटमाह स्त्री कीटस्य भातेषु मूले वल्लकीटप्रसयात् ।
हंसपदीदृष्टे भावप्र० ।

कीटमारी स्त्री कीटान् मारयति सेवनेन ऋ-णिच्-ञञ्
उप० म० गौरा० डीप् सुगन्ध० भते षष् ईप् । हंसपदीदृष्टे
राजनि० । [(उच्चिच्छिन्ना) इति ख्याते कीटभेदे शब्दचि० ।
कीटमेष पु० कोटोमेष इव । नदीतीरे सिकतामध्ये स्थायिनि
कीटसंज्ञ पु० कीटः संज्ञा यस्य । “कर्कटवृश्चिकमीना मक-
रान्यार्जुञ्च कीटसंज्ञाः स्मृः” ज्यो० उक्तोऽपि कर्कटादिषु
राशिषु कीटाख्यादयोऽप्यत्र । यद्यप्येषां सर्वेषां
कीटसंज्ञा तथापि काचित् कीटशब्दस्य वृश्चिकराशि-
मात्रपरता यथा “हृरिः कीटघटेन च” पताकीवेषे
वृश्चिकस्यैव सिंहकुम्भाभ्यां वेधात्तस्यैव ग्रहणम् ।

कीटिर पु० कील-एरच् लस्य डः । तखडुलीयशक्ति-भावप्र० ।
कीटह्व लि० कस्येव दर्शनमस्य किम्+ह्व-क्स् क्वादेशे दीर्घः ।
किम्प्रकारे । किन् । कीटश् । कङ् । कीटश् तत्पार्थे लि०
तत्र कङि स्त्रियां डीप्, क्से टाप् इति भेदः । “प्रिये । स
कीटक् भविता तव ज्ञश्चः” नैष० । “यद्योतानि जयन्ति
हन्त परितः शस्त्राख्यलोघानि मे तद्भोः कीटगसौ विवे-
कविभयः कीटक् प्रबोधोदयः” प्रबोधच० ।

कीनाश पु० कुत्सितं नाशयति, कीचनाशि अच् क्लिप्नाति
नि० वा । १यमे “विघेहि कीनाशसिकेतनातिथिम्”
भावः । २यानरे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
३यशुभ्रे ४जुष्टे ५कर्षके च लि० भेदि० । “कीनाशो
गोष्ठयो यानमलङ्कारश्च वेषश्च च । विप्रस्यौहारिकं
देवमेकांशच प्रधानतः” भट्टः । “कीनाशः कर्षकः” कुल्लू० ।
“शुनं न फाला विक्रयन्तु भूमिं शुनं कीनाशो अभि-
यन्तु वाहैः” म० ४, ५, ८, “कीनाशाः वलीवर्द्धरत्नकाः”
भा० । “नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाशाश्च गोजरम्” भाग० ३,
२०, ११ । जुष्टे “य उद्यतमनाह्वस्य कीनाशमभियाचते ।
जीयते तदायः स्कीतं मानचावज्ञया हतः” भाग० १२२, १२

कीर पुंस्त्री कीर्ति रैरवति रैर-णिच्-ञञ् । १यके पञ्जि-
भेदे अमरः । “खगवागियमिततोऽपि किं न सुदं धा-
स्यति १ कीरगीरिय” नैष० जातित्वात् स्त्रियां डीप् ।
२काश्मीरदेशे पु० भूम्नि भेदि० खल्यार्थे कन् । कीरक
शुकशावे संज्ञायां कन् । वृक्षभेदे क्षपणके च धरणिः
कीरवर्षक न० कीरस्यैव वर्षाऽस्य कप् । (स्वौषेयक) नाम
सुगन्धिद्रव्ये राजनि० ।

कीरि पु० कीर्यते विचिष्यते कृ-वा० कि । १स्तोत्रे “कीरिणा
देवान्ममसोपशिक्षन्” म० ५, ४०, ८, “कीरिणा स्तोत्रेण”
भा० २स्तुत्यादिषु विचिष्ये लि० । “यस्या हृदा कीरिणा
मन्यमानः” म० ५, ४, १०, “कीरिणा स्तुत्यादिषु विचिष्येन
हृदा” भा० २स्तोतरि लि० निरु० “वसु स्तुवते कीरये”
म० ६, २२, २, “कीरिरिति स्तोत्रनाम” भा० “संखायं
कीरिचोदनम्” म० ६, ४५, १६, “कीरीणां स्तोत्रं
चोदनं प्रेरयितारम्” भा० ।

कीरेष्ट पु० कीरस्य इष्टः । १व्याम्बह्वे २व्याखोटवृष्टे (व्याख-
रोट) ३जलमधूकटवृष्टे च राजनि० ।

कीर्ष लि० कृ-क्त । १व्याच्छन्ने २निश्चिते श्विचिष्ये ३हिं-
सिते च भेदि० । “अमविष्टतुल्यम्भ्रंशभिः कीर्षयतां”
शकु० । “कीर्षं शनैरनुकपोलमनेकपानाम्” भावः ।
कीर्षि स्त्री कृ-भावे क्तिन् नि० निभावः । १विलेपे २हिं-
सने ३व्याच्छादने च । [कथने ।

कीर्त्तन न० चु० कृत-कीर्त्तादेशः सौत्व-कीर्त्त-वा भावे ल्युट् ।
कीर्त्तना स्त्री चु० कृत कीर्त्तादेशे भावे युच् । [कथने ।
कर्मणि युच् । २यशसि शब्दरत्ना० ।

कीर्त्ति स्त्री सौ० कीर्त्त-क्तिन् । १प्रसादे भेदि० २शब्दे श्देशो
३भाटकाविशेषे च शब्दरत्ना० ४विक्षारे ६कर्हमे च विश्वः ।
७ख्यातिभेदे अमरः । ख्यातिभेदश्च धार्मिकत्वादि प्रश-
स्तधर्मपक्षे न नानादेशीय कथनं ज्ञानविषयता । कीर्त्तिश्च
जीवतोऽस्तस्य वेत्यत्र विशेषोनास्ति । “यस्य कीर्त्तिः नृता
लोके धन्यं तस्य सुजीवितम्” नीतिसारे “सम्भावितस्य
चाकीर्त्तिर्भरणादतिरिच्यते” गीतायाश्च जीवतोऽपि कीर्त्ति-
रुच्यस्योक्तेः । तत्र दानादिप्रभावा ख्यातिः कीर्त्तिः शौर्या-
दिप्रभवा ख्यातिर्यश इति केचिद्व्यशः कीर्त्तौर्भेदमाहुः
“कीर्त्तिं स्वर्गफलमाहुरासंसारं नृणां किल” इत्यनेन
कीर्त्तेः स्वर्गफलतोक्तेः । जीवतः ख्यातिर्यशः स्तस्य
ख्यातिः कीर्त्तिरिति विभागस्तु न सम्यक् “इह कीर्त्ति-
मवाप्नोति प्रेत्य चातुत्तमं सुखम्” इति भट्टना इहलोके
ऽपि कीर्त्तिं प्राप्तेरुक्तेः । एतेन

“प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च” भट्टवाक्यस्य
“जीवन् यशः स्तस्य कीर्त्तिमिति” कुल्लू० व्याख्या चिन्त्या
प्राग्दर्शितमनुवाक्यान्तरविरोधात् किन्तु स्वर्गादिफल-
कदानादिधर्मेणैव कीर्त्तिः, शौर्यादिना यश इत्यु-
भयोर्भेदसम्भवेन भट्टवाक्यस्य तदर्थपरत्वमेवाचि-
तम् “स्वकानि कीर्त्तिं प्रजपौक्तिककलम्” नैष० ।

कीर्त्ति त लि० चु० कृत-कीर्त्तादेशे क्त । १ कथिते-२ ख्याते च ।
कीर्त्तिभाज् पु० कीर्त्तिं भजते भज-स्वि । १ श्रोणाचार्ये
शब्दरत्ना० । २ कीर्त्ति युक्ते लि०

कीर्त्तिमत् लि० कीर्त्तिरन्वयस्य मतुप् । १ कीर्त्ति युक्ते स्विदां
ह्रीप् । विश्वदेवान्गते आइदेवभेदे पु० २ विश्वदेवाश्च भा०
आनु० १५२ अ० दर्शिता यथा

“विश्वे चाग्निमुखा देवाः सङ्क्रान्ताः पूर्वमेव ते । तेषां
नामानि वक्ष्यामि भागाङ्गानां महात्मनाम् । बलं धृ-
तिर्विघ्नाता च पुण्यकृत् पावनस्तथा । पार्ष्णिज्येमी समू-
हश्च दिव्यसानुस्तथैव च । विवस्तान् वीर्यवान् ह्रीमान्
कीर्त्तिमान् कृत एव च । जितात्मा सुनिर्वर्त्य दीप्रोमा
भयङ्करः । अतुक्स्मां प्रतीतश्च प्रदाताऽद्यांशुमांस्तथा ।

शलाभः परमज्योती धीरोष्णी भूपतिस्तथा । अजो यज्ञो
वरी चैव विश्वे देवाः सनातनाः । विद्वाद्भिराः सोमपर्जाः
सूर्य्यश्रीवेति नामतः । सोमपः सूर्य्यसावितौ दत्तात्मा
पुण्डरीयकः । उष्णीनाभो नभोदध विश्वायुर्दीपिरेव च ।
चमूहुरः सुरेशश्च व्योमारिः शङ्करो भवः । रेशः कर्त्ता
कृतिर्द्वौ भुव्नो दिव्यकर्म्मकृत् । गणितः पञ्चवीर्य्यश्च
आदित्यो रश्मिमांस्तथा । सप्रकृत् सोमपर्जाश्च विश्वकृत् क-
विरेव च । अतुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।
कीर्त्तितास्तो महाभागाः कालस्यागतिगोचराः” ।

३ वसुदेवज्योत्पले “वसुदेवस्तु देवक्यामटौ पुत्रानजीज-
नत् । कीर्त्तिमन्तमित्यादि” भाग० ८.२१.२५ ।

कीर्त्तिश्रेष्ठ लि० कीर्त्तिःश्रेष्ठोयस्य । नामश्रेष्ठे स्मृते शब्दचि०
कील बन्धे भ्वादि० पर० सक० स्मृत् । कीलति अकीलीत् ।

चिकील कीलः । कीलितः कीलनम् । प्रनिकीलति

कील पु० कील-बन्धे यथायथं भावकरणादौ धञ् । १ वज्रि-
शिखायां २ शङ्खौ (गोत्रं) अमरः । ३ स्तम्भे (खोटा)
३ लेशे ४ कफोष्णौ मेदि० । ५ कफोष्णनिम्नदेशे विश्वः । “परि-
खाद्यापि कौरव्य । कीलेः सुनिचिताः कृताः” भा० ३,
६५० श्लो० । इतिप्रहारभेदे स्त्री “कीला उरसि, कर्त्तरी
शिरसि, पिद्वा कपोलयोः” वात्स्या० भावे व्य, ७ बन्धे स्त्री

कोलक पु० कीलति बन्नाख्येन करणे वञ् सार्थे क ।

१ स्तम्भभेदे (खोटा) गदादेर्दौह्नकाले रोधनावे २ काष्ठ-
मयस्तम्भे सुभूतिः । तन्त्रोक्ते देवताभेदेऽमन्त्रविशेषे न० ।
प्रभावादिपट्टवर्षमध्ये ४ वर्षभेदे तत्फलञ्च “जायन्ते
सर्वशस्त्रानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् । सौम्यवृष्टिर्भवेद्राजन् !
कीचके च शुभं भवेत्” ज्यो० त० सप्तशतीजपाकृतया

पाद्ये ५ स्तम्भभेदे न० स च “सर्वमेतद्विना यस्तु मन्त्रा-
णामपि कीलकम्” इत्यादि । तस्य च कीलकत्वम्
तज्ज्ञानं विना फलजनकत्वात् तदुक्तं तत्रैव “लक्षणायां च
चतुर्दशामष्टम्यां वा समाहितः ददाति प्रतिष्ठह्नाति
नान्वयैषा प्रसीदति” इत्यं रूपेण कीलेन महादेवेन
कीलितम् । यो निष्कीलां विधायैनां नित्यं जपति
सम्भुटाम्” । तत्रैव तज्ज्ञानस्या भावे निष्कलत्वोक्ते च
तच्च गुरुलघुभेदेन द्विविधं गुणपत्त्यां विवर्तितः” । तेन
लक्षणाष्टमीचतुर्दशोः नूतनार्जितधनस्य देवातिघ्नादिभ्यो
यद्योचितं गदानं तदवशिष्टस्य स्वायत्तीकरणभावश्चकं
तद्विना सप्तशतीजपस्य न फलजनकत्वमिति गम्यते “अर्गलं
कीलकं चादौ पठित्वा कचम् पठेत्” तत्रैव

कीलसम्पशं पु० कीलं तदुपकारं संस्पृशति सम्+स्पर्श-लृच्
उप० सं० । (गाय) वृजभेदे शब्दच०

कीलाल पु० कीलाय बन्धाय ललति पर्याप्तोति अल-लृच्
४त० । १ पशौ २ वन्धनयोग्ये लि० मेदि० । “कीलां वज्रि-
शिखां कीलं स्तम्भबन्धं वाऽलति वारयति अल-लृच्
उप० सं० । ३ जले कीलां तद्वहर्णमलति याति ।
४ रुधिरं न० अमरः ५ अस्मृते इमधुनि च शब्दर० ।
मधुनः शीघ्रसंस्पर्शकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तथात्वम् ।
“कर्जं यज्ञनीरस्मृतं दत्तं पयः कीलालं परिस्तुतम्” यजु०
२,४,७ । ७ रसे पु० । “अद्योऽन्नाय कीलालः उपहृतो
मृद्भेदु” यजु० २,१३, तत्र रुधिरं “मृदाः कृत्तकोठोरकण्ठ-
पिगलत्कीलालधारोऽप्यलैः” जले “कीलालजं न खादेयं
करिष्ये चासुरव्रतम्” भा० व० अ० “कीलालजं ललजम्” ।

कीलालधि पु० कीलालं धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि
६त० । सप्तरे शब्दच०

कीलालप उ० स्त्री कीलालं रुधिरं पिबति पा-क । रुधिरमे
राजसे रत्नमा० स्त्रियां ह्रीप् “स च कीलालोपयस्तु प-
राव्रं भोक्तुमिच्छति” भा० व० १२४१ । [३ बन्धे न० ।

कीलित लि० कील-क्त । १ बन्धे २ जातकीले च भावे-क्त ।
कीयत् लि० कियत् + कृपो० वेदे नि० दीर्घः । कियदित्यर्थे
“ध्याः शीयतः ललूकं चकथ” ऋ० ३,२०,१७,

कीश पु० स्त्री कस्य वायोरपत्यम् अत-इच् किः हनुमान्
ईशो यस्य कुत्सितं शेते श्री-ड वा । यानरे अमरः
स्त्रियां जातित्वात् ह्रीप् । २ सूर्य्ये कपिकपोलतुल्यपश्यं
त्वात् तत्त्वं ३ पक्षिणश्च शब्दर० कुत्सितशयमात्स्यं तथात्वम् ।
४ नग्ने मेदि० । कीशवदुपस्तराहृत्यात्स्यं तथात्वम् ।

कीशपर्ष्यं पु० कीशः तद्धोमेव पर्षमस्य । अपामार्गे गच्छ० ।

जातित्वेन ङीप् । कीशपर्षीत्यथल अमरः

कु गच्छे पर्षे च भ्वा० आत्म० अक० अनिट् कवते अकोट

चुकुवे प्रनिकपते [अकोट चुकाय

कु आर्त्तस्वरे तदा० आत्म० अ० क० अनिट् । कुटादि । कवते

कु गच्छे अदा० पर० अक० अनिट् । कौति अकौषीत् चुकाय

कु अज्ज० कु+हु । १पापे, २निन्दायाम्, ३रूपदर्थे, ४निवारणे

च । ५भूमिभागे इधरायाञ्च स्त्री । कुत्सितार्थत्वे रैपद-

र्थत्वे चास्य “कुगतिप्रादयः” “पा० समर्थेन नित्यसमासः

कुरुपम् कुदेशः तत्वात् भेदः तत्पुरुषे अजादौ गच्छे-

परे कोः क्तु । कुत्सितोऽत्रः कदम्बः कदम्बस्य कदम्बः कद-

म्बिनः । “रघवद्वेषे” पा० कदम्बः कदम्बः “हृषे च जातौ” पा०

कचृणम् पथिगच्छे कतसमासान्नाञ्च गच्छे परे च कादेशः

कापयः काचः । रैपदर्थस्य कोः का, रैपञ्चलं काजलम्

पुरुषे परे का वा रैपत् पुरुषः कुपुरुष कापुरुषः । उष्णे

उक्तत्वादेशः कोष्णं कवोष्णं कटुष्णम्” गतिप्रादिसाह-

चर्यात् अव्ययस्यैवैह अहणात् न भूमिवाचस्य नित्य-

समासः नवा कदादेशः अव्ययपूर्वकत्वात् प्रकृतिस्तरः,

“राहुः कुभासखलगः शशाङ्कं यस्ते” “ज्योः ब्राह्मण इव

कुशासनसहितः” काद० । कुदिनम् कुजः अव्ययस्य वेदे

दीर्घः “कूटो देवावशिनाद्यादियोजनावसू” ष० ५, ७४, १ ।

कुंसा स्त्री कुसि-भावे अ । १भाषणे २ज्ञापने च

कुक् आदाने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । कोकते । अकोकिट ।

चुकुके कोकः प्रनिकोके

कुक् लि० कुक्-क । १समर्थे २आदायिनि च ।

कुक्भ न० कुक्स्थ भा यत् । भट्टे गच्छ० । तत्पानस्य सा-

मर्थ्याभावकत्वात् तथात्वम्

कुक्क उ० कुत्सितः आदानादिभान्द्युक्तः करोवन्नात् । करस्य

क्रियामान्द्यसम्पादके कुणिरोगे अमरः । व० व० २तद्गो-
युक्ते लि० । कु+क-ट । ३कुक्कर्माकारके लि० ।

कुक्कर्म्म न० कुत्सितं कर्म्म नित्यस० । १लोकशास्त्रनिन्दिते

कर्म्मणि व० व० । २तद्युक्ते लि० स्त्रियां वा डाप्

कुक्कील पु० कोः प्रविष्टा । कीलइव । पर्वते त्रिका० तस्य

भूमौ कीलरूपेणावस्थानात् तथात्वम्

कुक्कुट पु० कौ कुटति कुट-क, कोः कुटइव वा । (सुपुण)

इतिह्यते शकभेदे राजनि० तस्य प्रविष्टाः कुटइव-
त्वात् तथात्वम्

कुक्कुद पु० कोः प्रविष्टाः कुट रैपदः । सत्कृतालङ्कृतायाः

कन्याया दातरि प्रथो दीर्घपाठः इत्यन्ये । कन्यादस्य

रैपद्वृत्तिदानसमत्वात्तस्य तथात्वम् । सत्कृतालङ्कृतां

कन्यां ददानः ककुदः स्मृतः” अमरे पाठान्तरम्

अथ प्रसिद्धपदसाम्प्रिध्यात् कुक्कुदपदस्य उक्तार्थे शक्ति

यच्च इति गच्छ० प्र० । प्रसिद्धपदसाम्प्रिध्यात् प्रसिद्धार्थ

पदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च अभेदेनान्वय-

बोधकत्वम् । न्यायमते तिङर्थस्याभेदेन प्रथमानार्थे

अन्वयासम्भवेन “वा ददाति स कुक्कुदः इत्यमर

पाठे स्थिते ददातीतिस्थाने ददान इति पाठः कल्पितः ।

व्याकरणमते तु तिङन्तार्थस्य प्रथमानार्थेऽभेदेनान्वय-

स्वीकाराच्च यथाश्रुतपाठेऽपि क्षतिः । विवेचितं चैतद-

स्वामिः गच्छार्थत्वे तत एव तदवसेवम् ।

कुक्कुन्दर पु० कुं भूमिं दारयति अन्तर्भूतगर्भे ह-अण् नि०

कुत्सितं कुन्दरमत्र, स्तुद्यते कामिनाऽत्र स्तुदु नि० वा ।

स्त्रीणां १नितम्बस्ये आवर्त्तकारे प्रवृत्तं शब्दोवर्त्तित-
इत्ये । अमरः । (कुक्कुसोक्ता) २इत्ये भावप्र० ।

कुक्कुभा स्त्री रागिणीभेदे हलावुधः ।

कुक्कुर पु० कुं प्रविष्टीं कुरति त्वजति स्वामित्वेन कुर-क ।

यदुर्वशीयन्त्यभेदे तेषां यथातिशयात् राज्यं नास्तीति

पुराणकथा यदुगच्छे दृष्ट्या । “विधुरि ता धुरिताः” कुक्कु-

रस्त्वय” भावः । २दगार्हे देशभेदे पु० व० व० । कुक्कु-

उरच् कित् । ३कुक्कुरे हृड्उचन्द्रः । ४अन्विष्यर्थो-

पधौ त्रिका० । कुक्कुरन्त्ययान्त्वकण्ठभेदः । “कुक्कुरः

भजमानशुचिकम्बलवर्हिपास्तयान्त्वकस्य एवाः” इति

विष्णु पु० “कुक्कुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलवर्हिणः ।

“अन्विकात् काम्यदृष्टिता चतुरोऽलभतामजान् कुक्कुरं

भजमानं च शमं कम्बलवर्हिणम्” हरिवं० ३२अ०

तदधिष्ठानदेशभेदश्च दृष्टार्हः ।

कुक्कुटी स्त्री कोः प्रविष्टाः कूटोऽस्त्वस्याः अच् गौरा० ङीप् ।

शाल्मलीहृत्ते राजनि० तस्या दीर्घतया भूमिकूटतल्य-

त्वात्तथात्वम् ।

कुक्कुल पु० कोः भूमेः कूलं, कुत्सितं वा कूलम् कु-कलच्

धातोः कुगागमश्च वा । १तृपानले शङ्खुभिः सङ्कीर्णं २गर्त्ते

श्वर्माणि च अमरः । “शरीषादपि सङ्कीर्णं केयमाय-

तलोचना । अयं वाच कुक्कुलानिः यर्कशो मन्वानऽनलः” ।

कुक्कुल न० कुत्सितं कोलति कुल-अच् । कोलहृत्ते ।

गच्छ० ।

कुक्कुट पु० स्त्री कुक्कु-सम्भक्तिप् कुक्का आदानेन कुटति कुट-

क । पक्षिभेदे चरणायुधे । तान्मूढे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । तस्य शुभाशुभलक्षणसङ्गम् उङ्ग० स० यथा—
“कुक्कुटमृतजुतनूराङ्गुलिस्तान्मूढान्मूलिकः सितः ।
रौतसि सुस्तरसपाय्ये च यो वृद्धिदः स मृदुपराट्वाजि-
नाम् । यययीयो यो वा वदरसद्वो वापि पिङ्गो वृह-
न्मूर्धा यथैर्भवति वज्रभिर्यय रुचिरः । स गस्ताः सङ्क्रामे
मधुमधुपवर्णय जयकन्न शतो योऽतोऽन्यः कश्चतसुरवः
खञ्जचरणः । कुक्कुटो च मृदुचारभाषिणी स्निग्धमूर्तिरु-
चिराननेक्षणा । सा ददाति सुचिरं महीक्षितां
श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः” ।

तन्नांसयुष्मा भावप्र० उक्ता यथा “कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो
वीर्योष्णोऽग्निरुद्धदुग्धः । चक्षुष्यः शुक्रकफकृत् बल्यो
दृढः कषायकः । वातपित्तक्षययमिषिमज्जरनाशनः” ।
अमच्छप्रकरणे व्याख्यकुक्कुटस्यामच्छत्वमाह सनुः “अ त्वत्
विह्वराहं च लघुनं व्याख्यकुक्कुटम्” २८० लोकावां
(उक्तो) २ कुक्कुटमखने च ४५३ कणे स्कुलिङ्गे हेम० ।
स्त्राचै क तत्त्राचैपु जेदि० । “शूद्रजातो निपादां त्वं स
वै कुक्कुटकः स्रुतः” मनुक्ते निपादीजाते शूद्रत्वे च

कुक्कुट(टी)व्रत न० भाद्रपदकृत्तमस्यां कर्त्तव्यव्रतभेदे “भाद्रे
मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या । स्नात्वा शिवं
लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् । पूजयेच्च तदा
तस्या दुष्प्रापं नैव विद्यते” ति० त० भवि० पु० । इदं
कुक्कुटीव्रतमिति ति० त० रघुनन्दनः

कुक्कुटमण्डप काशीस्थे सुक्तिमण्डपे स्थाने । तस्य तन्नाम
कारणकथा च काशी० ६८ अ० दर्शिता यथा—
“जैबल्यमण्डपस्यास्य भविष्यद्वावरे हरे ! । लोके ख्याति-
र्भवित्वायमेव कुक्कुटमण्डपः” इति शिवोक्तौ तद्विषये
हरिप्रश्ने यथा तस्य कुक्कुटमण्डपनामप्राप्तिरिति हा-
सो वर्णितः । तत्र चण्डालतः प्रतिपादकविमस्य सुतद्व-
यपत्नीभ्यां सहितस्य कीकटे कुक्कुटयोनिवप्राप्तिरुपवर्ण्य
तस्य मरणकाले काशीस्मरणजात् पुण्यात् कुक्कुटयोनिग-
तावपि काशीप्राप्ता सुक्तिरित्युक्तम् यथा “न कास्यां
स्मरणं प्राप्तं तस्माद्दुःप्रतिपत्तात् । प्रान्ते कुटुम्बस्मरण-
तथा काशीस्मृतेरपि । चौरैर्हृतोऽपि स तदा कीकटे कु-
क्कुटोऽभवत् । सा कुक्कुटी सुतौ तौ त्वं तान्मूढत्वमा-
पतुः । प्रान्ते काशीस्मरणतो जाता जातिस्मृतिः पुरा ।
प्रायं वज्रतिथे काले मते कार्पाटिकोत्सवाः । तस्मिन्नेवा-
ध्वनिं प्राप्तावतारो यत्र कुक्कुटाः । वाराणस्याः कथां

प्रोक्षैः कुर्वन्तोऽन्योन्यमेव हि । काशीकथां समाकर्ष्य
तदा ते चरणायुधाः । जातिस्मृतिप्रभावेन तत्सङ्केन त्वं
निर्गताः । तैश्च कार्पाटिकश्चैः पथि वृष्टाः कपालाभिः ।
तण्डुलादिपरिचरैः प्रापिताः शैलसुत्तमम् । ते त्वं शैलं
समासाद्य चत्वारचरणायुधाः । चरिष्यन्तोऽत्र परितो-
सुक्तिमण्डपसुत्तमम् । जिताहारान् सनियमान् काम-
क्रोधपराङ्मुखान् । शृण्वतः सुतकथालापान् लोभमो-
हविवर्जितान् । स्पर्धुनीस्नानसंक्षिप्तसुनिर्मलशिरोरु-
हान् । मन्त्रामोच्चारणपरान् भक्तवार्त्तापितसुवतीन् । मद्-
त्तचित्तसदृशीन् वृद्धा शैलनिवासिनः । मानवाभासुरघ-
तान् कुक्कुटान् साधुवर्त्मनः । प्राक्तनाद्वासनायोगात्
संप्रभार्थं परस्परम् । क्रमेणाहारमाकुक्ष्य प्राणांस्थ-
यानि चात्र ते । पश्यतां सर्वलोकानां विष्णो !
ते मदनुग्रहात् । विमानमधिरुहाय कैलासं प्राप्य भूतप-
दम् । निर्विश्वं सुचिरं कालं दिव्यान् भोगाननुत्तमान् ।
ततोऽत्र ज्ञानिनोभूत्वा सुक्तिं प्राप्स्यन्ति शाश्वतीम् ।
ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्वतः । सुक्तिम-
ण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः” । [(च६) । राजनि०

कुक्कुटमस्ताव पु० कुक्कुटश्चैव मन्त्रां शिखा यस्य । चय्ये
कुक्कुटशिख पु० कुक्कुटस्य शिखेय शिखा यस्य । कुसुम्भ-
हले शब्दच० तस्य हि पुष्पाणि कुक्कुटशिखातल्यानीति
तस्य कुक्कुटतुल्यरक्तशिखपुष्पत्वात्तथात्वम्

कुक्कुटागिरि पु० कुक्कुटप्रधानो गिरिः किंशुलुका दीर्घः ।
कुक्कुटप्रधाने पर्वते ।

कुक्कुटाण्ड पु० कुक्कुट्या अण्डः पुं वदभावः । कुक्कुट्याकण्डे
कुक्कुटाम पुं स्त्री कुक्कुट इवाभाति ध्या+भा+क । कुक्कुट-
चरणतुल्ये सर्पभेदे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कुक्कुटासन न० “कुक्कुटासनमावच्छे नाडीनिर्म्मलहेतुना ।
सत्कुलागममार्गेण कुर्व्यात् वायुनिरोधनम् । निजहस्त-
द्वयं भूमीं प्रातयित्वा जितेन्द्रियः । पटुर्ध्यां वज्रं यत्
करोति कर्परद्वयमध्यगम् । सव्यापसव्ययुगलं तत्कुक्कु-
टासनमुच्यते” इति रुद्रयामलोक्ते व्यासनभेदे [हेमच० ।

कुक्कुटाहि पु० कुक्कुट इव तच्चरणद्वयाहिः । सर्पभेदे
कुक्कुटि स्त्री कुक्कुट इवाचरति कुक्कुट+आचाराय० क्तिप्
तत् इन् । दम्भचर्यायाम् हेमच० । या ङीप् । तत्रैव ।

सा च २ कुक्कुटजातिस्त्रियाम् २ अशेष्याम् (टिक्टीकी)
कीटभेदे शब्दरत्ना० । ४ शाल्मलीहले जटा०

कुक्कुभ पु० कुक्कु इत्यव्यक्तं शब्दं कौति कु-भक् । यम

कुङ्कुटे । कुङ्कुगङ्ग' भाषते भाष-वा० ड । २कुङ्कुटे
पञ्चिणि । (पातुकुका) इति ख्याते ३पञ्चिभेदे अमरः ।
कुङ्कुर पुंस्त्री कोकते किप् कुरति गङ्गायते कुर-गङ्गे क
कम्प० । स्तनामख्याते पशौ । तच्छुभाशुभलक्षणसूक्तं ६० स०
यथा "पादाः पञ्चनखास्तथाप्यचरणः पङ्क्तिर्भर्त्स्येदं लिख-
न्नाम्नोऽप्यनसो मृगेऽनुरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च । लाङ्गूलं
ससटं दृष्ट्वा सङ्गृही कर्णौ च लम्बौ स्मृत् यस्य स्यात् स
करोति पोष्टुरचिरात् पुष्टं त्रियं वा मृष्टे । पादेपादे
पञ्च पञ्चापपादे वामे यस्याः पञ्चनखा मल्लिकाद्याः ।
वक्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकण्ठाया सा राष्ट्रं कुङ्कुरी पाति
पोष्टुः" । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
कुङ्कुरगुणाद्यायक्येनोक्ताः यथा "वङ्गाशी खलपसन्तुष्टः
सुनिद्रः भीमचेतनः । प्रभुभक्तश्च मूरुश्च प्रहेते च युनो-
युगाः" । २पञ्चिपञ्चोद्वेजे न० गङ्गचि० ।

कुङ्कुबट्ट पु० कुङ्कुरस्तद्वगम्बयुक्तोद्भूतः । (कुङ्कुरसोङ्गा)
लक्षणे "कुङ्कुरट्टः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः ।
तन्मूलमाद्रिं निक्षिप्रं वदने सुखशोषहृत्" भावप्र० ।

कुङ्कुकरवाच् पु० कुङ्कुरस्यैव वागस्य । सारङ्गमृगे राजनि०
कुञ्ज पु० कुप-कम् । जठरे उज्ज्वलदन्तः ।

कुञ्जि पु० कुप-कम् । उदरे "विपुलेन सागरगयस्य कुञ्जिणा"
साधः "कुम्भीनस्याश्च कुञ्जिः" रघुः । "तव कुञ्जौ म-
हाभागे ! अचिरात् संजनिष्यते" रामा० २उदरस्य
वामदक्षिणपार्श्वयोश्च (कोक) अमरः । १मध्यभागे "ततः
सागरभासादा कुञ्जौ तस्य महोर्मिर्गङ्गाः" भा० प० ७६ अ० ।
कुञ्जौ भवः अण् । कौञ्ज उदरभवे मध्यभवे च त्रि० स्त्रियां
ङीप् । कुञ्जौ बहुोऽसिः ढकञ् । कौञ्जेयकोऽसिः ।
कुञ्जिदेशे भयः धूमा० पुञ् । कौञ्जक मध्यदेशभवे त्रि० ।
कुञ्जिभरि त्रि० कुञ्जिं विभर्त्ति मृ-खि-सम् च । देशातिचि-
वधनेनात्मोदरमात्रपूरके लपणे ।

कुञ्जिरन्तु पु० कुञ्जौ मध्यभागे रज्ज्वं जिह्वं यस्य नले राद्यमु० ।
कुञ्जिशूल न० कुञ्जौ मूलः । सुष्ठुतोक्ते मूलरोगभेदे "प्रकु-
प्यति यदा कुञ्जौ वज्रिमाक्रस्य मारुतः । तदास्य भोजनं
भुक्तं शोषटम्भं न पच्यते । उच्छ्वसित्वा मशकता मूले-
नाहन्त्यते सङ्गः । नैवासने न शयने तिष्ठन्न लभते सुखम् ।
कुलिमूल इति ख्यातो वातादामसङ्गवः" सुष्ठु० । तस्य
क्षीयत्वमपि "हृत्कुलिमूलं सुखकण्ठशोषः" सुष्ठुतः
कुङ्कु म० न० कुक्यते व्यादीयते कुङ्क-व्यादाने-उमक् नि० सम् ।
काश्मीरादिदेशजे स्तनामख्याते १गन्धद्रव्यभेदे । देशभेदे-

विशेषजातस्य तस्य लक्षणादि भाष्यकाग्रे दर्शितं यथा-
"काश्मीरदेशजे चेत्वे कुङ्कु मं यद्भवेद्वि तत् ।
स्त्र्यङ्गकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् । पाङ्कीकदे-
शसंजातं कुङ्कु मं पाण्डुरम्भतम् । केतकीगन्धयुक्त-
नान्द्रध्यमं सूक्ष्मकेशरम् । कुङ्कु मं पारसीके वनधुगन्धि
तदीरितम् । रंघत्पाण्डुरपर्यं यदधमं स्थूलकेशरम् ।
कुङ्कु मं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्गन्धजन्तुजित् । तिक्तं
पमिह्वरं वर्यं वज्रदोषप्रमापहम्" । तभेदे

क कुमाद्रि पु० कुङ्कु मस्याकरोऽद्रिः । काश्मीरदेशस्ये पर्व-
कुङ्कु मी स्त्री कुङ्कु मस्योऽस्यस्याः अचगौराङ्गोष् । महाज्योति-
मतीलतायाम् राजनि० । प्रपो० कुङ्कु नीति पाठान्तरम् तत्रैवाथै
कुच रोधे, सम्पर्के लेखने च सक० बौटिल्यं अक० त० पर० सेट्
कुटादि । कुचति अकुचीत् कुचोच कुचः । प्रनिकुचति
कुच पु० कुच-कर्त्तरि क । स्तने । स्त्रीणां कुचद्विवौ यने
यथाहं सुष्ठुतः "स्त्रीणां तु विंशतिरधिका दश तासां स्त-
नयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परितद्विः"
इति विष्टतश्चैतत् भावप्र० यथा-

"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते । तेषां तदेव
तारुण्ये पुष्टत्वाद्यन्तिमेति हि । कुचमानां प्रफुल्लानां
गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि
यौवने । जायतेऽत्र च यो भेदो प्रोयो व्याख्यानतः स
च । व्याख्यानं यथा पुंसां रोमराजीयसुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजीस्तनार्त्तवप्रभृतयः" ।

"यावन्नोतद्विद्योते स्तनौ तावद्देवा" इति स्मृतौ कुचोद्भो-
दकालात् पूर्वं दानं विहितम् । स च कालः द्वादशव-
र्षादिः, "स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रमिमातनो-
ति यत्" नैप्र० "सकठिनकुचचूचुकप्रणोदम्"
"नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन" "कौसुम्भां पृथुकुचकुम्भ-
सङ्गिवासः" साधः "तन्नि ! तव कुचापेतौ नियतं चक्र-
पत्तिनौ" उद्भटः "पितृमर्त्ये चेत् कुचपुष्पसम्भवः"
ज्यो० २शङ्कुचिते त्रि०

कुचखण्डौ स्त्री कुत्सिता चण्डी विकारकारित्वात् कोपनेय । सू-
वालतायाम् शब्दचि० । स्वार्थे क । कुचखण्डका तत्रैव ।
कुचसट त्रि० कुचसटप्रिव विशालत्वात् । विशाले कुचे इत०
२कुचैकदेशे च ।

कुचन्दन न० कुत्सितं गन्धहीनत्वात् चन्दनम् । (वक्त्रमकाठ)
१काठभेदे मेदि० २रक्तचन्दने अमरः । इदं सुष्ठुते पटो-
लादिगणे शालभारादिगणे चोक्तम् तत्तच्छब्दे विवृतिः

३३३ मे शब्दचिन्ता । रक्तचन्दनतुल्यत्वात्तस्य तवात्म
कुचफलं पुं कुचइव फलमस्य । दाडिम्बडजे राजनि ।
कुचर लि० कुत्सितं चरति चर-ञच् । परदोषकथनशीले ।
हेमच० कुत्सिते स्थाने चरति चर-ञच् । २दुर्गमदेशग-
नरि "न भीमः कुचरोगरिडाः" ऋ १, १५४, २, "कुचरः
कुत्सितहिंसाकर्ता दुर्गमदेशगन्ता या" भा० कौ चरति
चर-ट । श्रुमिचरे चि० । स्त्रियां डीप्
कुचाय पु० इत० । चूचके कुचयोरप्यभागे अमरः ।
कुचाङ्गे रौ स्त्री-कुत्सिता चाङ्गे रौ । (चुकपालङ्ग) चुक्रे
शाकभेदे रत्नमा० चुक्रशब्दे गुणादि
कुचिक पुं स्त्री-कुच-वा० इकन् । (कुचिया) मत्स्यभेदे स्त्रियां
जातित्वात् डीप् । इह० स० कूर्मविभावे ऐशान्यासुक्ते देश-
भेदे "मल्लापलोलजटासुरकुनठसस्योपकुचिकाख्याः" ।
कुचित लि० कुच-कितच् । परिमिते उज्ज्वलदन्तः ।
कुचेल लि० कुत्सितं चेत् पक्षमस्य । कुत्सितपक्षधरे । कुचा
मङ्गुचा इला यस्याः प्लुत० । २विहकण्टासु शपाठायाम् स्त्री
भेदि० गौरा० डीप् । (आकनादी) ४४७ स्त्री रत्नमा० ।
कुच्छ न कु+क्षो-क । कुच्छदे शब्दच० ।
कुज स्तोत्रे भा० पर० सक० सेट् । कोजति अकोजीत् चुकोज
उदित् कुजित्वा कुक्का । प्रनिकुजति
कुज पु० कोः पृथिव्या जायते जन-ड । मङ्गलग्रहे यथा च
तस्य तज्जातत्वं तथा आपनेयशब्दे काशीखण्डवाक्येन
दर्शितम् २नरकासुरे तस्य वाराहीरूपायाः पृथिव्याउ-
त्पन्नत्वात् तथात्वम् तत्कथा कालिकापुराणे ३६५० यथा
"यथा स नरकोजातो धरागर्भे महासुरः । रजस्तलाया
मोलायागर्भे वीर्येण पोलिणः (वराहस्य) । यतोजा-
तस्ततोभूतो देवलोऽपि सोऽसुरः" इत्युपक्रम्य
"गर्भसंस्थं महावीर्यं ज्ञात्वा ब्रह्मादयः सुराः । गर्भ-
एव तदा देवशक्त्या दधुचिरं ददम् । यथाकालेऽपि सं-
प्राप्ते नो गर्भज्जायते स च । ततस्तप्तगरीरस्तु वरा-
हस्तनयैः सह । अतीव शोकस्तलाप्रा जगद्वात्प्रभवत्
क्षितिः । शोकाकुला सा व्यलपश्चिरकालं मुहूर्तुः । प्र-
कृतिस्था क्षितिर्भूता माधवेन प्रबोधिता । ततः का-
लेऽपि संप्राप्ते देवशक्त्या यदा हृतः । न गर्भः प्रसवं याति
तदाऽभूत् पीडिता मही । कठोरगर्भा सा देवी गर्भभारं
न चाशकत् । यदा वोढुं, तदा देवं माधवं शरणं गता ।
शरण्यं शरणं गत्वा माधवं जगतां पतिम् । प्रणम्य
शिरसा देवी वाक्यमेतदवाच ह" । सप्तप्रसन्नमाधवो-

क्तिधराप्रत्युक्तिभ्यां त्वेतायुगाद्दे तदुत्पत्तिकथा-
"इति स्तुता हृषीकेशोजगद्वात्प्रा तदा हरिः । प्रा-
दुर्भूतस्तदा प्राह धरित्रीं दीनमानसाम् । श्रीमगवानुवाच ।
कथं दीनमना देवि ! धरिनि ! परिदेवसे । तव वा किङ्क-
ता पीडा नेत्तुमिच्छामि तदहम् । सुखान्ते परिशुक्ल-
न्तु शरीरं कान्तिवर्जितम् । आकुलं नयनद्वन्द्वं भ्रूवि-
भ्रमविवर्जितम् । रैदृशन्तव रूपन्तु दृष्टपूर्वं कदा च न ।
रूपस्य तु विषयांसि दुःखे बीजञ्च भाषय । एतच्छ्रुत्वा वच-
स्तस्य माधवस्य जगत्पतेः । विनयावनता देवी पृथ्वी प्राह-
सगद्गदम् । पृथिव्युवाच । गर्भभारं न संबोढुं माधवा-
हं क्षमाऽधुना । भ्रष्टं नित्यं विपीडामि तस्मान्त्वं त्रातु-
मर्हसि । त्वया वराहरूपेण मलिनी (कृतमती) कामि-
ता पुरा । तेन कामेन कुचौ मे श्रयं गर्भोऽयमास्थितः ।
काले प्राप्ते स गर्भोऽयं न प्रच्यवति माधव ! । कठोरगर्भा
तेनाहं पीडितास्मि दिनेदिने । यदि न त्रासि मां देव !
गर्भदुःखाज्जगत्पते ! । न चिरादेव यास्यामि सखीर्ध-
शमसंशयम् । कदापि नेदृशो गर्भो हतोमाधव ! वै पुरा ।
योऽचलां चालयति मां सरसीमिव कुञ्जरः । एतच्छ्रुत्वा
पचस्तस्याः पृथिव्याः पृथिवीपतिः । आह्लादयन् प्रत्यु-
वाच हरिस्तप्रां लतामिव । श्रीमगवानुवाच । न धरे
ते महादुःखं चिरस्थायि भविष्यति । शुणु येन प्रकारेण
चातुर्भूतमिदं त्वया । मलिन्या सह सङ्गेन यो गर्भः
संहतस्तथा । सोऽभूदसुरसत्त्वसु दृष्टेः (वराहस्य) प्लुतसु
दारुणः । ज्ञात्वा तस्य च उत्तानं गर्भस्य दृष्टिणादयः ।
देवीभिः शक्तिभिः सुभ्रूसाव कुचौ सुतं स्वरम् । सर्गादौ-
यदि जायेत भवत्यास्तादृशः सुतः । भ्रंशयेत् सकलाङ्गो कां-
स्त्रीनिमान् ससुरासुरान् । अतस्तस्य बलं वीर्यं ज्ञात्वा-
ब्रह्मादयः सुराः । प्राक्स्मृष्टिकाले ते गर्भं तदाऽधुर्जगतां-
लते । अष्टाविंशतिमे प्राप्ते आदिसर्गाद्भूतयुगे । त्वेता-
युगस्य मध्ये तु सुतं त्वं जनयिष्यसि । यावत् सत्ययुगं
याति त्वेताहं परानने ! । तावदहं महागर्भं दत्तः
कालोमया तव । न यावज्जायते धात्रि ! गर्भस्ते क्षति-
दारुणः । तावद्गर्भवती दुःखं न त्वं प्रास्यसि भाविनि ।"
"ये च प्रलम्बखरदर्दुररिष्टतुमिमङ्गे भक्तसंयवनाः कुजपौ-
खड्गकाद्याः" भाग० २, ७, १६ । "तत्वाहतास्ता नरदेवक-
न्याः कुजेन दृष्टा हरिभार्तवन्धुम्" भाग० १, २, ८७० ।
"कुजशक्रबुधेर्नक्षत्रौ स्युः शक्रावनीभुवाम् "ज्यो०" मङ्ग-
लग्रहस्य चारादिकमङ्गारकशब्दे ७६४० उक्तम् । कल्ये

तदीयभगणादिकसुच्यते “युग्मयुग्मगणनागलोचनव्या-
लपस्ययमादिनोऽष्टजः” ८६८२८५२२ सि०श० ।

कल्पे एतावन्तः कुजस्य भगणाः अष्टोपत्थादिकं यज्ञभग-
णशब्दे दर्शयिष्यते । तस्य चलोच्चभगणसानञ्च तत्रैवोक्तम्
“अर्कशुक्रबुधपर्यं या विवेरिञ्च कोटियुणिता रदाब्जः
४३२००००००० । एतएव गणिजीवभूभुवा कीर्तिताय गणकै
चलोच्चकाः” तत्पातस्य भगणास्तत्रैवोक्ताः “कुम्भद्रसाञ्चिनः”
२६७, तस्य मन्दकेन्द्रभगणमानं निवन्धे “खराभाञ्च-
रिहृष्टपङ्गोद्विदस्ताः” २२८६८२८२३० । “शोषकेन्द्र-
भगणाः” गजाद्रिसप्तसन्धेऽनुव्यञ्चिताः २०२३१७-
१४७८, तस्य कक्षाभानम् औपतिनोक्तं यथा “अष्ट-
हृष्टपङ्गुसप्तगजाः चितिनन्दनस्य” ८१४६८१५ योजनानि-
मध्यमकुजस्फुटीकरणम् सि०शि०प्रमि०दर्शितं यथा
“दिनगणार्धमधो युगसंयुगं द्युगणसप्तदशांशविवर्जितम् ।
लपकलादिफलद्वयसंयुतः चितिसुतध्रुवकः चितिजो
भवेत्” सि०शि० “अलोपपत्तिः । दिनगणाङ्गे भागा इति
प्रत्यहं लिङ्गत् कला षट्हीताः । तत् पृथक् त्रियुगं जातम्
एताः कलाः पूर्वकलाभिन्नीकृता जाताः । एतत् कुजगते-
रधिकमतोऽतः कुजगतिं विशोध्य शेषम् । अनेन सप्तदश-
युगेनैका कला भवति । अत उक्तं द्युगणसप्तदशांशवि-
वर्जितमिति । पूर्वकलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना
भौमध्रुवक३२७०युक्तः कुजो भवति । यतोऽयमहर्ग-
णोऽक्ताब्दान्तादूर्ध्वमतस्तदुत्थं फलं रविमण्डलान्तिके
योज्यमित्युपपन्नम्” प्रमि०

कुजस्य ध्रुवकमानं “तत्रैवखाद्रिरामानयः” १२७० । तथाच
कलेरारम्भे राशिचक्रस्य विकलाभ्यो ध्रुवकोण हीनतायां
तत्काले ११ । २८ । १ । ५० । राश्यादि कुजध्रुवकः
तस्य मन्दशीघ्रपरिधी तत्रैव उक्ता यथा
“मन्दोच्चनीचपरिधिस्त्रिलोचनशक्र १४भागा रवेर्जिन
२४कलोन३२रदा हिमांशोः । खाद्या७० भुजद्वन्द्वना
१८अमरा१२भवाद्य ११ पूर्वेऽपवो५० निगदिताः चितिजा-
“दिकानाम् सि०शि०” इह यज्ञफलपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनी-
चहस्तानि पूर्वैः कल्पितानि तेषां प्रमाणान्वेतावन्तो
भागाः । अलोपपत्तिः यज्ञस्य यन्त्रवेषविधिना यत्
परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्ञा परमा फलज्ञा परमफल-
ज्ञाऽन्यफलज्ञा चोच्यते । अन्यफलज्ञातव्यव्यासाङ्गेन
यद्दृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्चहस्तम् । तत्परिधिस्तै राशिकेन ।
यदि लिङ्गव्यासाङ्गे भागाः परिधिसदान्तरफलव्यासाधे

किमिति लब्धं परिधिभागाः । एवमर्कादीनां त्रिलोचन-
शक्रा इत्यादय उत्पद्यन्ते । अथ भौमादीनां चलपरि-
धीनाह” प्रमि० । “एषां चलाः कृतजिना२४४स्त्रिलोचनेन
हीना दन्तेऽपवो ५३२वसुरसा६८वसुवाणदस्ताः २५८ ।
पूर्णाब्जयो ४०५च षट्युजस्य त मन्दकेन्द्र-दोःशिञ्जिनी
द्वियुणिता त्रियुगेन भक्ता । लब्धेन मन्दपरिधीरहितः
स्फुटः स्यात् तच्छीघ्रकेन्द्रभुजभौमार्धय वाणनिधी ।
त्रिज्योद्धृताशुपरिधिः फलयुक्त स्फुटः स्याद्भौमाशुके-
न्द्रपदगम्यगतात्यजीवा । त्वंशोनशैल ७युगिताय ७युतस्य
रागेशौर्ज्योद्धृताप्रलवहीनयुतं स्फुटञ्चम् । भौमस्य
कर्कमकरादिगते स्फुटके लब्धायकैर्विरहितः परिधिस्तु
शैध्यः” ।

भौमस्य भूमध्यादुच्छ्रितियोजनानि सि०शि० “गोक्षुरसञ्च
पश्यवसूर्यसंख्याः” १२८६६१८ । तस्य कालांशाः १८भुवः
१७ । अस्य चेतं मेघवृश्चिकौ, उच्चमकरः परमेष्ठं मक-
रखाटाविंशोऽंशः । नीचः कर्कटः तदीयाटाविंशोऽंशः
कुमीचः । मूलत्रिकोणं मेघस्य दशमोऽंशः । रविचन्द्र
जीवामित्वाणि बुधोरिष्टः, शुक्रगनी समौ । चतुर्थे अष्टमे
चास्य पूर्वार्द्धेष्टिः । विषमराशिषु मेघमिथुनादिषु
प्रथमपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः सभराशिषु
वृषकर्कटादिषु शेषपञ्चांशा अस्य त्रिंशांशाः । अष्टो-
त्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तस्य अष्टौ वर्षा दशमोऽंशः
कालः । विंशोत्तरीयनाक्षत्रिकदशायां तस्य सप्त वर्षाः । न-
क्षत्रकक्षायां अयं शनैरधस्तृतीयकक्षायां वर्तते, अयं
रपितस्तृतीयवारेशः । अयं दक्षिणाशान्तिपतिः अतस्त-
द्वारे दक्षिणहिमातिः प्रशस्त्या । अयं पापमहः
क्षत्रियवर्णः भारहाजगोत्रः अवनिदेशमयः मे-
घवाहनः चतुर्भुजः रक्तवर्णः । तस्य स्तन्दोऽधिदेवता पु-
थिवी प्रत्यधिदेवता । पुक्ने रक्तचन्दनं रक्तवस्त्रम् ज-
वादिरक्तपद्मं सज्जं रसयुक्तमिह्वलं धूपः, यावकं नैवेद्यं
पूगं फलम् प्रवालं रत्नं रक्तपृषभो दक्षिणा । तस्य दौ-
स्थ्योपशमनाय विप्राय रक्तवृषभं रक्तवस्त्रं प्रवालं दद्यात्
स्वयं वा प्रवालं धारयेत् । अनलमूलं वा धारयेत् । होमे
धूमकेतुवरिनिः खादिरो समित् । कुजवारे दिवाश्यामाह्वे
वारवेला द्वयं कालवेला रात्रौ श्यतीये कालवेला । अयं
पुंयहः दक्षिणदिग्बली । अयं रजोगुणप्रकृतिः, तिक्त-
रसाप्रधानः सामवेदाधिपः तरुणसूतिः पैत्तिकः लघमध्यः ।
अस्य राशिभोगकालः ४५दिनानिऽजन्मराशितः प्रथे हतीये

एकादशे चायं शुभः, “विक्रमायारिपुगः कुजः शुभः स्यात्तदा-
न्यसुतधर्मः गैः खगैः । चेन्न विद्वद्गुरुनुरस्यसौ” ज्यो० त०
उक्तस्यानेपु अन्यपहासत्वे शुभदः अन्यसुतधर्मस्त्वित्यं
क्रमेण तृतीयैकादशपष्ठेपु अन्यपहासैः स्थितैर्धर्मवेधेन शुभः
“रक्तस्त्रावविषासकर्म छततृत्कार्यं” विवादं रत्नं कु-
ज्याह्वयविधिं सुदृष्टमनम् सेतुप्रभेदं तथा । हृत्तच्छे-
दनभेदनानि स्रगवां चौखं तथा साहसं सेनान्यं
कृषिकर्म धातुकरणं भौमस्य लम्ने ऽज्जि वा” ज्यो० त० ।
उक्तकर्म तद्वारे तल्लम्ने च शुभदम् । कर्कटराशौ रालौ
वर्षप्रवेशे ऽयं त्रिराशिपतिः, वृश्चिकलम्ने दिने वर्षप्रवेशे
अयं त्रिराशिपतिः, मकरराशौ वर्षप्रवेशे दिवानिशोरयं
त्रिराशिपतिः वर्षलम्नात् पृथग्यनमस्य वर्षपदम् मूलं
नी० ता० दृश्यम् । अन्यदुपहृष्टदे वक्षते

कुजप ऽलि० कुत्सितं जपति-जप-अच् । कुत्सितजपकारके
तस्येदम् अण् । कौजप तत्सम्बन्धिनि लि० कार्त्तेन सह
हन्ते तस्य प्रकृतिसंख्यः पा०

कुजम्भ लि० कुत्सितो जम्भोदनी० ऽस्य । १ कुत्सितदन्तयुक्ते
२ अक्षुरभेदे पु० “मृह्णादस्य त्वयः पुला विक्रान्ताश्च महाबलाः ।
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्चेति विस्तृताः” हरिव०
२२६ अ० “विरोचनाकुजश्चैव कुजम्भोनाम वीर्यवान्”
हरिव० २४२ अ० ।

कुजम्भन पु० कोः पृथिव्या जम्भनमिवात् । सन्विचौरे
हारा० तस्य पृथिव्यां सन्विखननकाले मैत्रुनवदाचरणात्
तथात्वम् । कुजम्भोऽस्यस्य इलच् । कुजम्भलोऽप्यल
शब्दरत्ना० ।

कुजा स्त्री कोः पृथिव्याः जायते जन-ड । सीतादेव्यां त-
स्याः पृथिवीतो जन्मकथा कालि० १७ अ०

“तच्छ्रुत्वा जनको राजा प्रविशन्नानःपुरं स्तकम् । भा-
र्याभिर्मन्त्रयामास यज्ञार्थं पुत्रजन्मने । मन्त्रयित्वा तदा
राजा सङ्गीप्रसूतैः स्वयम् । चतसृभिस्तु भार्या-
भिर्यज्ञार्थं दीक्षितोऽभवत् । ततः पुरोधसं राजा गो-
तमं सनिस्तनम् । तत्पुत्रश्च शतानन्दं पुरोधायाक-
रोन्मन्त्रम् । द्वौ पुत्रौ तस्य सज्जातौ यज्ञभूमौ परौ
भूतौ । एका च दुहितृ साध्वी मूख्यनरगता शुभा ।
नारदस्योपदेयेन यज्ञभूमिं ततोऽन्यः । हृत्वेन दारयामास
यज्ञवाटावधि स्वयम् । तद्वभूमौ जातसीतायां शुभां
कन्यां सउत्थिताम् । लेभे राजा सदा युक्तः सर्वलक्षण-
संयुताम् । तस्मान्तु जातमात्माशं पृथिव्यनर्हिता

स्वयम् । जगाद वचनञ्चेदं भौतमं जनकं नृपम् ।
पृथिव्युवाच । एषा सुता मया दत्ता तव राजन्मनो-
हरा । एनां गृह्णाण सुभगां लोकद्वयगुभावहाम् ।
अनया मे महाभार उद्धृतौ हेतुभूतया । जयं यास्यति
भारार्त्तिं मोचयिष्यामि दारुणाम् । रावणादा महा
वीराः कुम्भकर्णादयोऽपरे । नाशं यास्यन्ति दुर्धर्माः
क्षतेऽस्या राक्षसाः परे । त्वञ्च मोदं दुराधर्षं यहुहिह
कृतं नृप ! । अवाप्स्यसि सुराणाञ्च पितृणाञ्च शोधनम्” ।
कुजाः हृत्वा आश्रयत्वेन सन्ध्याः अच् । २ कात्या-
यनीदेव्यां भेदि० “कदली दाहिनी धान्यं हरिद्रा
मानकं कटुः । विलोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव-
पत्रिका” इत्युक्तनवपत्रिकाणाम् “तव स्थानमिदं भव्यं”
इति मन्त्रलिङ्गेन आश्रयणीयत्वात् स्त्रियास्तथात्वम् ।

कुजाष्टम पु० कुजो मङ्गलपहोऽष्टमेयत् । ज्यो० उक्ते
जन्मलग्नावध्यष्टमस्थानस्थितमङ्गलपहुरूपयोगभेदे “सर्व-
गुणाक्षिहन्तायु विलम्बादष्टमः कुजः । अस्तगे नीचगे
भौमे शत्रुक्षेत्रगते ऽपि वा । कुजाष्टमोद्भवो दोषो न
किञ्चिदपि विद्यते, ज्यो० ।

कुजिग्र पुं स्त्री० मतस्यभेदे “कुजिग्रोमधुरोद्भूतः कपायो-
दीपनस्तथा । “बल्यः स्निग्धोयुर्यार्ही वातकृत् रोचनो-
मतः” राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कुज्या स्त्री सि० शि० उक्ते हृत्ताकाराक्षरेलाङ्गव्यवधतुः सा-
धनाङ्गव्यापञ्चकान्तर्गते जीवाभेदे । व्यापञ्चकं च तत्र
दर्शितम् यथा इदानीं पञ्चव्यासाधनमाह । “युक्तायनां-
शादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खनु भुक्तभोग्यौ ।
जिनांशमौर्व्यां १२८ गुणितार्कदोर्व्यां त्रिज्यो १४३८ इत्ता
क्रान्तियुखोऽस्य वर्गम् । त्रिज्याकृतेः ११८१८८४ प्रोक्ष
पदं दुजोवा क्रान्तिर्भवेत् क्रान्तियुणस्य चापम् । अक्षप्र-
भासंगुणितापमव्या तद्वादशांशो भवति क्षितिज्या । सा
त्रिज्यक्रात्री विहृता दुमौर्व्यां चरज्यक्रास्याश्च घनुयारं
स्यात्” सि० शि० । “अत्र खेटादित्युपलक्षणम् । दक्षात्
खेटाङ्गम्नाहाऽपमः साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव । तथा-
यस्मादुदयसम्बन्धिनौ भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपि
सायनांशादेव । सायनार्कस्य दोज्यां जिनभागज्यया
गुणिता त्रिज्यया भक्ता क्रान्तिज्या स्यादित्यादि
स्यार्थम् । अस्त्योपपत्तिः । विषयत्क्रान्तिवृत्तयोर्दो-
र्योत्तरमनरं क्रान्तिः । तयोर्हिः संपाते क्रान्त्यभावः ।
ततस्त्रिभेदन्तरे परमा जिनद्वयभागाः । अतस्तत्-

संपातादारभ्य क्रान्तिः साध्या । उदयाच्च तत एव । स
 त्व संपातो मेधादेः प्रागयनाशतल्येऽनरे । अतः साय-
 नांयात् खेटात् क्रान्तिर्मुक्तभोग्यकालौ चेत्युक्तम् । यदि
 त्रिजगत्त्रयया भुजजगत्या जिनांशजगत्त्रयया क्रान्तिजग्रा
 लभ्यते तदेष्टजगत्या किमिति । फलं क्रान्तिजग्रा
 विषयवदुत्तात् तिर्य्यूपया भवति । क्रान्तिजग्रा भुजस्त्रि-
 जग्रा कर्णस्तद्वर्गानरपदमहोरात्रद्वयव्यासार्धम् । सैव
 दुजग्रा । अथ कुजग्राप्यते । यदि ह्यादगकोटेः पलभा
 भुजस्तदा क्रान्तिजग्राकोटेः किमिति । फलं क्षितिजो-
 न्मण्डलयोर्मध्येऽहोरात्रद्वये ज्वारूपं स्यात् । सैव
 कुजग्रा । सा धनुःकरणाधिं त्रिजग्राद्वये परिणाम्यते ।
 यदि दुजग्राव्यासार्धे एतावती तदा त्रिजग्राव्यासार्धे कि-
 मिति । फलं चरजग्रा । तद्वदुत्तरमित्युपपन्नम् । प्रमि-
 अथचोत्तरगन्दे ४२४० दर्शिते सि० शि० वाक्ये दृश्यम्
 कुज्भट्टि स्त्री कु-किम्भट्ट-इन् कर्म० । नीहारे(कोयासा)
 त्रिका० वा डीप् कुज्भट्टीत्ययत् । स्त्रार्थे क । कुज्-
 भट्टिकापि तत्त्वार्थे शब्दरत्ना० । “त्रेया कुज्भट्टिका
 हत्वा तमःप्राया च सा तथा । कफपित्तकरी लोके
 भिषग्भिः परिकीर्तिता” वैद्यके तदुगुणा उक्ताः ।
 कुञ्चन न० कुन्च-करस्ते ल्युट् । “वाताद्या वक्तुं सङ्कोच्य ज-
 नयन्ति यदा मूलम् । तदा इष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम
 तद्विदुः” इति निदानोक्ते । नेत्ररोगभेदे ! भावे ल्युट् ।
 २ सङ्कोचे । “कुञ्चां सिरागतं मूलसिराकुञ्चनपूरणम्”
 सङ्गतः । [फलान्त्वात् टाप् । कुञ्चाण्ड्याम् राजनि० ।
 कुञ्चफला स्त्री कुञ्चं सन् चितं फलमस्याः जातित्वेऽपि
 कुञ्चि पु० कुन्च-इन् । “अष्टसृष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ
 च पुष्कलम्” इत्युक्ते अष्टसृष्टिमाने स्मृतिः
 कुञ्चिका स्त्री० कुन्च क्त्वा-टाप् । गुञ्जायाम्(कुञ्च)शब्द-
 (कुन्ची)२वंगशाखायाम् जटा० शूर्चिकायां(चाविकाटि)
 हेमच० । “उष्ठाटिनी कुञ्चिका” प्रसन्नरा० ४ महीलतायाम्
 (कैचो) “कुञ्चिकयनं भाययति विस्माययति वा” सुश्रु०
 कुञ्चित लि० कुन्च-क्त । १ वक्र २ तगरपुष्पे न० राजनि०
 कुञ्ज पु० न० अर्द्धचं द० कौ-जायते जन-ड प्रयो० सम् ।
 पर्यतादौ लतादिभिराच्छादिते मध्यगून्ये । स्थाने निकुञ्जे
 अमरः । “लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्” सा० द०
 “वल सखि ! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जम्” “कुञ्जितकुञ्जकुटीरे”
 जयदे० “त्यक्त्वा गेहं भट्टिति यस्मान्मकुञ्जं जगाम” पदा०
 २ हस्तिदन्ते २ हस्तिदन्तौ ४ मेदि० अग्निभेदे ततः गोला-

पथे कुञ्जा० चफज् । कौञ्जायनं तद्गोलापथ्यै पुंस्त्री०
 कुञ्जर पुंस्त्री० कुञ्जः दन्तो हतुर्वा प्रायस्ते नास्वस्य । १ हस्तिनि
 स्त्रिदां जातित्वात् डीप् “कुञ्जरस्तेव संयामे परि-
 मृत्ताङ्कु गयहम्” भा० व० २६ अ० “अष्टीन्द्रकुञ्जर-
 कुञ्जरगच्छकाप-संक्रान्तदानपयसोयनपादपस्य” भावः ।
 अस्य समर्थेन व्याघ्रा० उपमितसमासः राजा कुञ्जर
 इव राजकुञ्जरः । “एवमुक्त्वा परिष्वज्य देव्यास्तं राज
 कुञ्जरम्” भा० व० २५ अ० । अत्र कुञ्जरसादृश्येन
 राज्ञः अंशत्वम् गम्यते । तदभिप्रायेणैव “स्युस्तरपदे
 व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहगार्हूलनागाद्याः पुंश्चि
 अंशार्थवाचकाः” इत्यमरोक्तिः । ५ देशभेदे च मेदि० ।
 मात्माप्रस्तारे पञ्चमात्रस्य प्रथमे इप्रस्तारे ५५ । इन्द्रोद्यम्बः ।
 “क्षितेर्दक्षिणदिगस्थिते गजाक्षतौ उपर्वतभेदे । “हत्वा
 प्राचीविभागन्तु दक्षिणायामयोदिशि” इत्युपक्रमे “चकार
 कुञ्जरश्चैव कुञ्जरप्रतिमाकृतम् । पर्वतं काञ्चनगुहं वज्रयो-
 जनविस्तृतम्” हरिवं० २२५ अ० । “अथभः पर्वतश्चैव
 श्रीमहर्षभसंस्थितः । कुञ्जरः पर्वतश्चैव यत्नागस्त्वष्ट्रं
 शुभम्” हविर्वं० २२६ अ० । ८ हस्तनक्षत्रे च तस्य ह-
 स्तिकराकारत्वात्तथात्वम् । कुञ्जरपिप्पली शब्दस्यान्यलोपे
 टपिप्पल्याच्च शब्दचि० । [मूलमस्य । मूलके राजनि० ।
 कुञ्जरचारमूल पु० कुञ्जरस्य गजपिप्पल्या इव चारसुधं
 कुञ्जरच्छाय न० कुञ्जरस्य छायायत् । “योगोमघात्वयो-
 दश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः । भवेन्मघाद्यां संस्थे च शशिन्यर्धे
 करस्थिते” इत्युक्ते योगभेदे । विष्टतमेतत् ति० त० यथा
 “करे हस्तायां तत्स्थे सूर्य्ये” । मघासंस्थे चन्द्रे चेति
 मघात्वयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितो योगो भवति । हस्ता-
 वस्थानञ्च सूर्य्यस्य कन्यादशमांशोत्तरकिञ्चिदधिकसपा-
 दत्वयोदश्यां १२० यापत् । नचानेन कुञ्जरच्छायदोगः
 सङ्केतितो नतु गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गज-
 च्छायादिका संज्ञा जाता अस्ते तीतचप्रत्ययेन गजच्छाया-
 याव्यपि सङ्केतितत्वात् (कुञ्जरः कनकाङ्गुयः) इतिवत् ।
 व्यक्तं कथञ्चिन्नामघौ । “अथपक्षे त्वयोदश्यां मघासंस्थः
 करे रविः । यदा तदा गजच्छाया आङ्गे पुण्यैरावाप्यते ।”
 “एवञ्च आङ्गे निमित्तान्तरत्वेनानङ्गीकाराद्गोहीयमैचि-
 लाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम् ।
 ततश्च मघात्वयोदशीवाङ्गे हत्वा परादिने कुञ्जरच्छाय-
 योगे आङ्गे कर्त्तव्यमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् ।”
 मनुष्या० कुञ्जकर्मट्टेन एतस्य तिथ्यनरेऽपि सम्भव उक्तः

येथा “अपि नःस कुले जायात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्काये कुञ्जरस्य च” मनुव्याख्यायाम्
“प्रकृतायां त्रयोदश्यां तथा त्रिचन्द्रेऽपि हस्तिनः
पूर्वा दिशं गतायां जायायां मधुसूतसंयुक्तं पायसं द-
द्यात् । नत त्रयोदशीहस्तिच्छायायोः सचन्द्रवः य-
थाह विष्णुः “अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरो-
त्तमः । प्राङ्मुखोऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ।
मधुसूतेन यः आङ्गं पायसेन समाचरेत् । कार्तिकं
सकलं वापि प्राक्काये कुञ्जरस्य च” । इत्युक्तम् तेनास्य
पृथङ्निमित्तता । अथेत “राष्ट्रवे हस्ती भूत्वा चन्द्र-
मसं नृह्णातीति” उक्तेः कुञ्जररूपस्य राक्षोऽप्यायत्
इति व्युत्पत्त्याप्यङ्गपरतामाहुः । गजच्छायादयोऽप्यत्र
कुञ्जरदरी स्त्री कुञ्जरविभागे वृहत्सं दक्षिणस्यासन्ते
देशभेदे “अथ दक्षिणे नलङ्केत्युपक्रमे “कच्छोऽथ कुञ्ज-
रदरी सताम्पर्णीति विज्ञेयाः” ।

कुञ्जरपिप्ली स्त्री कुञ्ज रोपपदा पिप्ली या० त० । गज-
पिप्ल्याम् राजनि० । गजपिप्ल्यादयोऽप्यत्र स्त्री
कुञ्जरा स्त्री कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पमस्यस्या अच् । १धात-
कीदृमे (धादृफुल) तस्या हस्तिदन्तगुणपुष्पत्वात्तथा-
त्वम् २पाठलाघवे च मेदि० । अजादि० टाप् । २हस्ति-
न्याम् शब्दचि० । जातित्वात् ङीप् । कुञ्जरीयेव त्रिका०
कुञ्जरा राति पु० इत० । शरमे अटापदे पशुभेदे हेमच० ।
२चि० हे च

कुञ्जरालुक न० हस्यालुके आलुकभेदे शब्दच० । [अमरः
कुञ्जराशन पु० कुञ्जरैरश्वते अथ-भले कर्मणि ल्युट् । अश्वत्यष्टवे
कुञ्जरासन न० कुञ्जरस्य वासनमतः । “अथ वक्ष्ये महा-
काल ! कुञ्जरासनसत्तमम् । करद्वयेन पादाभ्यां भूमौ
तिष्ठेत् शिरःकरः” इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे
कुञ्जल न० कुलितं जलं यत्र प्रयो० । काञ्जके । (आमानि)
अमरः [राजनि० ।

कुञ्जवल्ली स्त्री कुञ्जाकारा वल्ली । निरङ्गिकाश्चाष्टवे
कुञ्जादि पु० गोत्रे चकजप्रत्ययप्रकृतिभूते शब्दगणे स च गणः
कुञ्ज द्वयं शब्द भग्नन् गण लोमन् शठ शक शगडा
शुभविषाण खान्द खान्द” ।

कुट कौटिल्ये तदा० पर० सङ्० सेट् कुटादि कुटति अकु-
टीत् चुकोट । कुटिता कुटित्वं कुटितव्यम् । कुटिलः
प्रतिकुटति उद्धृ+उत्थितौ अक० वि+कुत्सने सक० ।
विकुटितः कुत्सितः ।

कुट प्रतापने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कोटयते अचूकृत ।
कुट वैकल्ये भा० इदित् प० अक० सेट् । कुटति अकुटीत् ।
कुट कुटने (कोटा) दिवा० अक० सेट् । कुटति अकुटीत्
“जीवनं कुटतीव” । “भक्षयन्ति क्षमांसानि प्रकुट्य
विधिवत्तथा” भा० आ० २६४२ लो०

कुट पु० कुट-क । १कोटे (गड) मेदि० २शिलाकुट्टे (पाथर
भाङ्गाहाट्टी) ३दले च हेम० ४पर्वते चारा० ५कलये
पु० न० अम० ६अग्निभेदे पु० ततः गोलापत्ये अथा० फञ् ।
कौटायन तद्गोलापत्ये पु० स्त्री अनन्तरापत्ये तु कुत्वा०
यत् । कौट तदपत्ये पु० स्त्री “हविषा जारो अर्षासि
पत्तिं पशुरिन्तरा पिता कुटस्य चर्षणिः” अ० १, ४६, ४

कुटक पु० दक्षिणस्यदेशभेदे, “चङ्गुभमाणः कोङ्कवेङ्कटकुट-
कान् दक्षिणकर्षाटान् यदव्यवोपगतः कुटकाचलोपवने”
भाग० ५, ६, ८, “वस्य (अथभदेवस्य) किलासुचरितसपा-
कस्य कोङ्कवेङ्कटकानां राजार्हन्नामोपशिष्ट कलाव-
धर्म्म उत्कथ्यमाणे भवितव्येन विमोहितः स्वधर्म्मपथ
मकुतोभयमपहाय कुपयपाप्रखण्डमसञ्जसं निजमनीयया
मन्दः संप्रवर्त्तयिष्यति” तत्रैव १० लो० । तद्देशाधिपति
जिनाचार्यः । कुटकदेशस्योऽचलः कुटकाचलः तत्रत्य-
पर्यंत भेदः । २फाले न० शब्दचि०

कुटङ्ग पु० कुम्भभूमिः टङ्गते आच्छातेऽनेन टकि-आच्छा-
दने करणे घञ् इत० । मृदाच्छादने लघादौ (चाल)
शब्दमा०

कुटङ्गक पु० कुटस्याङ्गमिव शक० इत्यर्थे क । १अदिपि पटले
(चाल) हेमच० पलादिच्छादिते मृदभेदे (कुँडे) राय०
कुटच पु० कुटइव ठीयते चि-ड । कुटजवृक्षे (कुरची) शब्दचन्द्र०
कुटज पु० कुटे पर्वते जायते जन-ड ! (कुरची) १वृक्षभेदे
अमरः । “कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरोहिमः । अर्शा-
ऽतोसारपित्ताक्षकफवृष्णामकुष्ठुत्” भावप्र० तत्पुष्पा-
द्युक्तम् । “कुटजः कुटजः कौटो वृक्षकोमिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखा च मल्लिकापुष्प इत्यपि । इन्द्रयवफलः
प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः” इति भावप्र० तदुपस्थिते
इन्द्रयवफललोक्तेः तत्फलस्य इन्द्रयवनामता “कुटजपुष्प-
परागकणाः स्फुटम्” माधः “अलिखितौ नलिनीवनवा-
ल्लभः कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः । विधिवशेन विदेश-
सपागतः कुटजपुष्परसं वल्ल मनःप्रते” वृटे घटे जायते ।
२अगस्त्यरुचौ श्रेष्ठाचार्ये च मेदि० तयोस्तदुत्पत्तिकथा
कुम्भजशब्दे वक्ष्यते ।

कुटजगति स्त्री “कुटजगतिर्नौस्तस्यतस्तौ गुरुः” ६०००टी०
उक्ते छन्दोभेदे

कुटजपुटपाक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसाररोगनाशके औषधभेदे
यथा “स्त्रिधा घनं कुटजवल् समन्तुजम्बमादाय तत्तृण-
मतीव च पाचयित्वा । जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं
बद्धं कुशेन च बहिर्घनपङ्कलिप्रम् । सुस्निग्धमेतद्वपीड्य
रसं मृद्हीत्वा चौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।
क्षणातिपुच्छमतपूजित एष योगः सर्वातिसारहरणेष्व-
यमेव राजा” ।

कुटजरस पु० चक्र० उक्ते अश्वीनाशके रसभेदे यथा—

“कुटजत्वचो विपाच्य शतपलमाह्नं महेन्द्रसलिलेन । यावत्
स्यादरसं तद्द्रव्यं स्वरसक्ततो पाद्यः । मोचरसः सम-
ङ्गा फलिनी पलाशभिस्त्रिभिस्तैश्च । वत्सकबीजं तुल्यं
चूर्णीकृतमत्र दातव्यम् । पूतोत्काशितः सान्द्रः सरसो
द्वीपं प्रलेपनो पाहः । मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा
जयत्यसृक्सावम् । आगलीपयसा युक्ता पेया मण्डेनाथ-
वा यथाम्निबलम् । जीर्णैश्च शालीन् पयसा आगेन-
भुञ्जीत । रक्तं गुदजातीसारं शूलं सासृजो नि-
हन्त्यागु । वलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा नु भयभागम्” ।

कुटजलेह पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारनाशके लेहभेदे यथा
“शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्पणैः पचेत् । काये पादा-
वशेषे ऽस्मिन् लेहे पूते पुनः पचेत् । सौवर्चलवग्नारवि-
डमैश्वरपिप्पलीम् । धातकीन्द्रववाजाजीर्णं दत्त्वा पल-
द्वयम् । लिङ्गाहदरमात्रं तत् शीतं चौद्रेण संयुतम् ।
पकापकमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् । दुर्ज्वारं यङ्गशी-
रोगं जरेक्ष्वैव प्रवाहिकास्” ।

अश्वीरोगनाशके तलोक्ते श्लेहभेदे च यथा—

“कुटजत्वक्पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागाव-
शिष्टन्तु कषायमपतारयेत् । वस्त्रपतं पुनः कार्यं पचेत्क्षे-
त्पमागतम् । भक्तानकविडङ्गानि त्रिकटुत्रिफलान्वा ।
रसाङ्गुलं चित्रकञ्च कुटजस्य फलानि च । वचामतिविषां
विल्वं प्रयोक्तव्यं पलं पलम् । त्रिंशत्पलानि पुडस्य चूर्णीं
कथं निघापयेत् । मधुनः कुड्वं दद्यात् इतस्य कुड्वमल-
या । एष लेहः शमयति चाश्वीरक्तसङ्गवम् । वातिकं
पैत्तिकञ्चैव त्रैशिकं साक्षिपातिकम् । ये च दुर्नामजा
रोगास्तान् सर्वांन् नाशयत्यपि । अक्षपित्तमतीसारं
पाण्डुरोगमरोचकम् । यङ्गशीमार्द्धं काष्ठीं श्वयं
कामत्रामपि । अमुपानं दत्तं दद्यात् मधु तक्रं जलं

पयः । रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह उच्यते” ।

कुटजबीज न० ६० । इन्द्रयवे भावम् ।

कुटजा स्त्री “सजसा भवेदह सगौ कुटजास्त्वम् ६०००उक्त-
लक्षणे छन्दोभेदे

कुटजाद्यष्टत न० चक्रोदत्तोक्ते गूलादिरोगनाशके हतभेदे
यथा “कुटजफलवल्कलकेशरनीलोत्पललोभघातकीक-
लकैः । सिद्धं हतं विषेयं शूलरक्तार्शसां भिषजा” ।

कुटजाष्टक पु० चक्रदत्तोक्ते अतिसारादिरोगनाशके औषध-
भेदे यथा “तुलामाषाड् गिरिमल्लिकायाः संयुक्त्य पक्ता रस-
माददीत । तस्मिन् सुपूते पलसम्भितानि क्षुण्णानि पिहा
सह शाल्मलेन । पाठां समङ्गातिविषां स उष्ठां विल्वं
च पुष्पाणि च धातकीनाम् । प्रक्षिप्य भूयो विपश्चेत् त
तावत् द्वीपं प्रलेपः स्वरसस्तु यावत् । पीतस्त्वसौ काल-
विदा जलेन मण्डेन वा ऽजापयसा ऽध्वा ऽपि । निहन्ति
सर्वं त्वतिसारसप्तम् कृष्णं सितं लोहितपीतकं वा ।
दोषं यङ्गया विविधं च रक्तं शूलं तथाशंसि सशो-
णितानि । असृग्दरक्षैवमसाध्यरूपं निहन्त्यवश्यं कुट-
जाष्टकोऽयम् ।

कुटन्नट पु० कुटन् सन् नटति नट—कच् । १ शोनाकहले
(शोना) अमरः २ कैपत्ती छप्पके (केयूर) न० अमरः अत्र-
कुटन्नक इति पाठान्तरम्

कुटप पु० कुट—कपन् । १ सुनौ २ मृदङ्गसमीपस्थोपवने, ३ कुड-
वरूपमानभेदे च । ४ पद्मे न० हेम० [अमरटीका

कुटर पु० कुट—करन् । मन्वानदण्डस्वरज्जुबन्धनस्तम्भे

कुटर पु० कुट—कर । वस्त्रमृदे (वानात्) उज्ज्वलं तस्य

कौटिल्यकरणयोगप्रत्यास्तथात्वम् । [(तेजोवि) रत्नमा०

कुटरुणा स्त्री कुटेऽु हस्तेष्वरुणा शक० । त्रिजितायाम्

कुटल न० कुट—कलच् । (चाल) जदिधि पटले हारा० ।

कुटहारिका स्त्री कुटं घटं हरति हृ—णुल् अत इत्थम् ।

दासां हेम० । १ वटस्य हारकमात्रे लि० । कुटहारकः

कुटि स्त्री कुट—रन् । मृदे “ब्रह्महा द्वादश समाः कुटिं

कृत्वा घने वसेत्” मनुः वा डीप् । “बटुकुट्रां प्रभात-

वृत्तान्तमनुहरति” खण्ड० कुटीचकः कुटीचरः । भावे

रन् । २ जौटिल्ये स्त्री वा डीप् “भूकुटीकुटिलात्तस्याः”

देवीमा० ३ हस्ते पु० शब्द रत्ना० ४ देहे पु० सि० कौ० । अस्यार्धे

क कुटिका क्षुद्रमृदे (कुडे) स्त्री “शिरसोऽसृग्दनाद्वापि

न स्थानकुटिकासनात् । भा०, व०, १३४५४, ५ कर्त्तरि

रन् । ५ जौटिल्यान्ति लि० ।

कुटिचर पुंस्त्री० कुटि कुटिलं जले चरति चर-अच् ।
जलगूकरे (गुगुक्) गज्जरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कुटित लि० कुट-इतच् । कुटिले उज्ज्वलदत्तः ।

कुटिर न० कुट-इरन् किञ्च । (कुँडे) खल्वगृहे भरतः

कुटिल लि० कुट-इलच् । १ वक्त्रे अमरः “भ्रुकुटीकुटिला-
त्तस्याः” देवीमा० । २ तमरपुष्पे न० राजनि० “युगदि-
ग्भिः कुटिलमिति मतं स्त्री न्यौ गौ” ह० र० टी० उक्ते
३ खन्दोभेदे न० ४ नदीभेदे (वाँका) ५ सरस्वत्यां स्त्री मेदि०
६ स्मृकानाम् गन्धद्रव्ये स्त्री राजनि० ।

कुटी स्त्री कुट-इत् ङीप् । १ गृहे २ कुटिन्यां ३ चुरानामग-
न्धद्रव्ये च मेदि० ।

कुटीकुट न० कुटी च कुटश्च गवां नि० समा० इ० । कुटी
कुटयोः समाहारे ।

कुटीकृत न० कुटि+चि-ल-क्त । गृहोक्तं यस्मै “शौर्ष-
श्च राङ्गयश्चैव कौटजं पट्टजं तथा । कुटीकृतं तथैवाल
कमलाभं सहस्रयः” भा० सं० १८४७ श्लो० ।

कुटीचक पुं० कुट्यां चकते तूरोति चक-लट्प्रौ अच् । सं-
न्यासिभेदे “चतुर्विधा भिन्नवस्ते कुटीचकवद्भक्तौ ।
हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः” भा० आनु०
१४ ख० । कुटीचकलज्जादिकम् आश्रमशब्दे ८४१ प्र० दर्शि-
तम् “न्यासि कुटीचकः पूर्वं बह्वीदो हंसनिष्क्रियौ”
भाग० २, १२, २७

कुटीमय लि० कुशा विकारो ऽवयवो वा शरा० मयट् ।
१ कुटप्रवयवे तद्विकारे च स्त्रियां ङीप् ।

कुटीमुख पुं० कुटीव मुखमस्य । शिवपारिषदभेदे । “गङ्गु-
कर्णमुखः सर्वे शैवाः पारिषदास्ताथा । काष्ठः कुटी-
मुखो दनी विजया च तपोऽधिका” भा० सं० १० ख० ।

कुटीय कुटप्रामिवाचरति अच् नामवा० पर० अक० सेट्
कुटीवति प्रासादे सि० कौ० ।

कुटीर पुं० हस्तौ कुटी हस्तार्थे रः सार्धकप्रत्ययस्य कचित्
प्रकृतिलिङ्गातिक्रमशोक्तेः पुंस्त्वम् । १ हस्तायां कुटप्राम्
“कूजितकूजकुटीरे” जयदे० तस्यावयवः विस्वा० अण् ।
कौटीर कुटीरावयवे तद्विकारे वा लि० । स्त्रियां ङीप्
२ केवले श्रुते च हेम० । [स्तार्थे क । तल्लैव ।

कुटीचर पुं० कुट्यां चरति चर-ट । कुटीचके भिजुभेदे
कुटुङ्गक पुं० कुटङ्ग-टपो० । १ पटले अर्द्धे भरतः २ गृहभेदे
३ पिटे (डोल) वंशादिनिर्मिते धान्याद्याहारं पाले
कुटुनी स्त्री कुट-उन गौरा० ङीप् । कुट्टियाम् अमरटीका ।

कुटुस्व धृतौ चुरा० आत्म० अक० सेट् । कुटुस्वयते अचुकु-
टुस्वत । कुटुस्वः प्रनिकुटुस्वयते ।

कुटुस्व पुं० न० कुटुस्व-अच् । १ पोष्यार्थे अमरः २ बान्धवे
३ सनतौ ४ नामनि शब्दरत्ना० । “कुटुस्व विभूयात् स्वात
योर्विद्यामधिगच्छतः । भागोयथीयसां तत्र यदि विद्या-
मुपालिनः” दा० भा० कृतिः “तस्य भ्रातृजनं ज्ञात्वा
कुटुस्वां च महीपतिः । सुतगीले च विधाय हस्तिं धर्माग्रां
प्रकल्पयेत्” “न निहारीं स्त्रियः कुर्बुः कुटुस्वाद्भ्रूमध्य-
गात्” “वैश्यमुद्रावपि प्राप्नोति कुटुस्वेऽतिथिधर्माग्रां”
मनुः स्तार्थे क । तल्लैव पुं० “अयं निजः परोवेति
गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु यथैव कुटु-
स्वकम्” हितो० । [स्तार्थे क ।

कुटुस्वव्यापृत लि० कुटुस्वे तद्वरणे व्यापृतः । कुटुस्वभर-
कुटुस्विक लि० कुटुस्वोऽस्त्वस्य ठन् । कुटुस्वयुक्ते गृहस्याश्रमे
“सुनिश्च स्थात् सदा विप्रो वेदांश्चैव सदा जपेत् ।
कुटुस्विको धर्माकामः सदाऽसप्रय मानवः” भा० आनु०
८३ ख० इति । कुटुस्विन् अपि तल्लार्थे । “आश्रमते कुट-
स्विभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजयता” “प्रायेण गृहस्थोनेलाः
कन्याचैषु कुटुस्विनः” कुमा० । १ कर्षके लि० शब्दच० ।

कुटुस्विनी कुटुस्वोऽस्वास्या इति ङीप् । १ भाव्यायां पति-
पुत्रवत्यां २ स्त्रियां “शौचं तु च यावत् कुरुते भाजने तु
कुटुस्विनी” भा० व० २०५ ख० । कुटुस्वानां समूहः
खला० इति । ३ कुटुस्वसमूहे स्त्री । ४ क्षीरिण्यां लुपभेदे
राजनि० ।

कुट्ट छेदने, निन्दने च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कुट्टव-
ति ते अचुकुट्टत् त । प्रनिकुट्टयति काष्ठकुट्टः शिलाकुट्टः
कुट्टं प्रतापने अद० चुरा० आत्म० सक० सेट् । कुट्टयते अचुकुट्टत ।
कुट्टक लि० कुट्ट-ण्वल् । छेदके “दन्तोलूखलिकः काष्ठ-
पकाशी पाण्डुकुट्टकः । १ लीलावत्यादौ प्रसिद्धे
२ गणितोपयोगिक्रियाभेदे कुट्टकविधयः लीलावत्यां
संज्ञेपेयोक्तः वीजगणिते कुट्टकाध्याये विशेषेणोक्तो यथा
“भाज्योहारः ज्येष्ठकषापत्यः केनाप्यादौ सम्भवे
कुट्टकार्थम् । येन ऋद्धौ भाज्यहारौ न तेन ज्येष्ठ-
तद्दृष्टद्विमेव । परस्परं भाजितयोर्ययोर्यः शेषस्तयोः
स्वादपवर्त्तनं सः । तेनापवर्त्तनं विभाजितौ यौ तौ
भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः । मिथोभजेतौ दृढभा-
ज्यहारौ यावद्भाज्ये भवतीह रूपम् । फलान्य
धोऽवस्तदधोनिवेश्यः ज्येष्ठकषाजने खमुपानिमेन । स्त्री-

होते ह्येन युते तदन्त्यं त्वजन्मुक्तः स्यादिति रा-
गियुग्मम् । जहोविभाज्येन दृढेन तटः प्रलं गुणः
स्यादपरो हरेण । एवं तदैवात्र यदा समस्ताः स्युर्लब्ध-
यश्चेद्विपमास्तदानीम् । यदागतौ लब्धियुगौ विशेष्यौ
स्ततश्चाप्येप्रमितौ तौ तौ स्तः । भवति कुट्टविधेर्युति
भाज्ययोस्तदपवर्त्तितयोरप वा गुणः । भवति यो युति-
भाजकयोः पुनः सच भवेदपवर्त्तनसङ्कलणः । गुणलब्धो-
त्थमं ग्राह्यं धीमता तज्जणे फलम् । हरतटे धनक्षेपे
गुणलब्धौ तु पूर्ववत् । योगजे तज्जणाच्छुद्धे गुणाप्री
सोवियोगजे । धनभाज्योद्धवे तद्वृत्तेतास्तदभाज्ये ।
क्षेपतज्जणलाभादप्रा लब्धिः शुद्धौ तु वर्जिता । अथ
वा भागहारेण तटयोः क्षेपभाज्ययोः । गुणः प्राग्-
क्ततोलब्धिभाज्याद्वतयुतोद्भूतात् । क्षेपभाज्योऽथ वा यत्र
क्षेपः शुद्धोद्भूतोद्भूतः । प्रेयः न्यूनं गुणस्तत्र क्षेपो-
हारहृतः फलम् । उदाहरणम् । एकविंशतियुतं
शतद्वयं यद्गुणं गणक ! पञ्चपटियुक् । पञ्चवर्जितशतद्व-
योद्भूतं शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम् । न्यासः भा२२
हा १८५ क्षेपः ६५ अत्र परस्परं भाजितयोर्भाज्यभा-
जकयोः शेषम् १२ अनेन भाज्यहारकोपापवर्त्तित-
जाता दृढः भा१७हा१५ क्षेपः ५ अन्त्योर्दृढभाज्य-
हारयोः परस्परं भक्तयोर्लब्धमघोषस्तदधः क्षेपस्तदधः
न्यूनं निवेशयमिति न्यक्ते जाता वल्ली १ । ७ । ५ । ०
उपानिमेन स्रोद्धे हतइत्यादिकरणेन जातं राशिद्वयम् ।
४० । ३५ एतौ दृढभाज्यहाराभ्यामाभ्यां १७ । १५ तटौ
क्षेपमितौ लब्धियुगौ अन्त्योः स्ततश्चाप्यमिदं गुणं क्षेप-
इति । अथ वा लब्धियुगौ २२ । २० वा ४० । ३५ इत्यादीनि
उदाहरणम् । शतं हतं येन युतं नवत्वा विवर्जितं वा
विहृतं त्रिपञ्चा । निरयकं स्यादह मे गुणं तं स्पष्टं
पटीयानुवदि कुट्टकेऽसि । न्यासः भा १००हा ६३क्षेपः
८० अत्र वल्ली १ । १ । १ । २ । २ । १ । ८ । १० उपा-
निमेनेत्यादिना जातं राशिद्वयं २४२० । १५३० पूर्ववल्-
लब्धियुगौ २० । १८ अथ वा भाज्यकोपौ दशभिरपवर्त्तितौ
भा१० हा६३ क्षेपः ८ एभ्योऽपि पूर्ववल्ल्ली ० । ६ । २
८ । ० उपानिमेनेत्यादिना राशिद्वयम् २७ । १७१ पूर्व-
वल्जातौ लब्धियुगौ ७ । ४५ । अत्र सञ्चयोविपमा इति
स्ततश्चाप्यभाज्यभाज्यां १० । ६३ योधितौ जातौ लब्धियुगौ
२ । १८ अत्र लब्धिर्न ग्राह्या गुणभाज्ये क्षेपयुते हर

भक्ते लब्धिय २० । अथ वा भाज्यकोपापवर्त्तनेन १०
पूर्ववल्जातौ लब्धिर्गुणिता जाता सैव लब्धिः २० । अथ वा
हारकोपौ नवभिरपवर्त्तितौ भा१०० हा७ क्षे ३० पूर्व-
वल्ल्ली १४ । ३ । १० । ० जातं राशिद्वयम् ४२० । २०
तज्जणे जातं २० । २ हारकोपापवर्त्तनेन ८ गुणं सङ्कल्य
जातौ लब्धि गुणौ तावेव २० । १८ । अथ वा भाज्यकोपौ
हारकोपौ अपवर्त्त्य न्यासः भा१० हा७ क्षे १ अत्र
जाता वल्ली १ । २ । १ । ० पूर्ववल्जातं राशिद्वयम्
२, २ तज्जणाज्जातं तदेव २ । २ भाज्यकोपहारकोपापव-
र्त्तनेन क्रमेण लब्धियुगौ गुणितौ जातौ तावेव २० । १८
गुणलब्धयोः संहारौ क्षेपाविति अथ वा लब्धियुगौ १२०
१८ वा २२० । ४४ इत्यादि । योगजे गुणाप्री १८ । २०
स्ततश्चाप्यभाज्यभाज्यां ६३ । १०० शुद्धे जाते नयतिशुद्धौ
गुणाप्री ४५ । ७० वा १०८ । १७० वा । १७१ । २७० ।
इत्यादि । उदाहरणम् । यद्गुणाक्षयगपटिरन्विता वर्जि-
ता च यदि वा त्रिभिस्ततः । स्यान्नयोदशहृता निरयका
तं गुणं गणक ! मे दृढत्वद । न्यासः भा ६० हा१२
क्षे २ । प्राग्वल्जाते धनभाज्ये धनक्षेपे गुणाप्री ११५ ।
एते स्ततश्चाप्यभाज्यभाज्यां १२ । ६० शुद्धे जाते कण-
भाज्ये धनक्षेपे २ । ८ । अत्र भाज्यभाजकयोर्विजाती-
ययो र्भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमित्युक्तत्वाद्भवेः कण्यत्वं
प्रेयस् २ ८ पुनरेते स्ततश्चाप्यभाज्यभाज्यां १२ । ६०
शुद्धे जाते कणभाज्ये कणक्षेपे गुणाप्री ११ । ५१ ।
कणभाज्ये कणक्षेपे धनभाज्यविधिर्भवेत् । तद्वत्क्षेपे
कण्यगते व्यक्तं स्यादप्यभाज्ये । धनभाज्योद्धवे तद्व-
ृत्तेतास्तदभाज्ये । मन्दावबोधार्थं मयोक्तम् ।
अन्यथा योगजे तज्जणाच्छुद्धे इत्यादिनैव सिद्धं यतः क-
ण्यजनयोगो वियोगएव । अतएव भाज्यभाजकक्षेपाणां
धनत्वमेव प्रकल्प्य गुणाप्री साध्ये । ये योगजे भवतः ते
स्ततश्चाप्यभाज्यां शुद्धे वियोगजे कार्यं । भाज्ये भाजके
वा कण्यगते परस्परभजनाद्भव्यः कण्यगताः स्याद्यादिति
किं तेन प्रयासेन तथाकृते सति भाज्यभाजकयोरेकस्मिन्
कण्यगते गुणाप्री हौ राशी क्षेपेनैवेत्यादिना परोक्तसू-
त्रेण लब्धौ व्यभिचारः स्यात् । उदाहरणम् । अष्टादश
हृताः केन दद्याद्या वा दयोनिताः । शुद्धं भागं
प्रयच्छन्ति क्षयगैका दयोद्भूताः । न्यासः भा१८हा११क्षे
१० अत्र भाजकस्य धनत्वं प्रकल्प्य साधितौ लब्धियुगौ
१४ । ८ एतावेव कण्यभाजके । किं तु लब्धेः पूर्व

भवदणत्वं ज्ञेयं तदाकृते जातौ लब्धियुगौ १४ । ८
 कण्ठमे त्वं योगजे तत्तत्तत्तु ३ इत्यादिना लब्धियुगौ
 ४ । १ भाजकस्य धनत्वे कण्ठत्वे वा लब्धियुगावेतावेव ।
 परन्तु भाजके भाज्ये वा कण्ठगते लब्धेः कण्ठत्वं सर्वत्र
 ज्ञेयम् । उदाहरणम् । येन सकृन्विताः पञ्च तयोर्विं
 शतिसंयुताः । वर्जिता वा विभिर्भक्तानिरन्याः स्त्रुः स को-
 गुणः । न्यासः भा ५ हा २ जे २२ अत्र यक्षी
 १ । १ । २२ । ० । पूर्ववज्जातं राशिद्वयम् ४६ । २२
 अत्र तच्छेषधोराशौ सप्त लभ्यन्ते, जर्जराशौ तु नव
 लभ्यन्ते ते नवन्याहाः 'गुणलब्धयोः सप्तं न्याह्यं धीमता
 तच्छेषे फलमित्यतः सप्तैव न्याहादिति जातौ लब्धियुगौ ११
 २ वियोगजे एतौ स्वस्ततन्त्राभ्यां शोधितौ जातौ
 कण्ठमे ६ । १ इत्यादिस्वस्वहरेण बुक्तापिति द्विगुणितौ
 स्वस्वहारौ ज्ञेयौ यथा धनलब्धिः स्यादिति कृते जातौ
 लब्धियुगौ ४ । ७ एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । अथ वा हरतटे
 धनक्षेपदिति न्यासः भा ५ हा २ जे २ पूर्ववज्जातौ ल-
 ब्धियुगौ योगजौ ४ । २ एतौ स्वतन्त्राभ्यां युगौ १ । १
 जातौ वियोगजौ । क्षेपतन्त्रालाभादत्रा लब्धिरिति क्षेप-
 तन्त्रालाभेन ७ योगजलब्धियुगौ ११ जाता योगजा
 लब्धिः युगौ तु वर्जितेति तन्त्रालाभेन ७ लब्धिरित्यं
 वर्जिता ६ धनलब्धयं द्विगुणे हरे विभ्रे जातौ तावेव
 लब्धियुगौ ४ । ७ । अथवा भागहारेण तटयोरिति न्यासः
 भा २ हा २ जे २ अत्रापि जातं राशिद्वयं २ । २ तन्त्र-
 णाज्जातं २ । २ । अत्रापि जातः पूर्वैव गुणः २ लब्धि-
 स्तु भाज्याद्वतयुतोद्भूतादिति गुण २ गुणितोभाज्यः १०
 क्षेप २२ युतो ३२ हरमन्त्रोल्बः सैव ११ । उदाहरणम्
 येन पञ्च गुणिताः स्वसंयुताः पञ्चषट्सङ्गिता च तेऽथ वा ।
 स्त्रुस्त्रयोदशहृतानिरन्यकासं गुणं गणक ! कीर्त्तयामु
 मे । न्यासः भा ५ हा १२ जे ० क्षेपाभावे गुणाग्री ० । ०
 एवं पञ्चषट्षे ० । ५ वा १२ । १० इत्यादि । अथ स्थिर-
 कुट्टके सूत्रं वृत्तम् । क्षेपं विगुडिं परिकल्प्य रूपं
 पृथक् तयोर्वै गुणकारलब्धि । अभीप्सितक्षेपविगुडि-
 निम्ने स्वहारतटे भवतस्तयोस्ते । प्रथमोदाहरणे
 दृढभाज्यहारयोः रूपक्षेपस्य च न्यासः भा १७ हा
 १५ जे १ अत्रोक्तवद्गुणाग्री ७ । ८ एते अभीप्सितगुणे
 स्वहारतटे जाते ५ । ६ ते एव । अथ रूपयुगौ गुणा-
 ग्री ८ । ८ एते पञ्चकगुणे स्वहारतटे जाते १० । ११ ते
 एव एवं सर्वत्र । अथ गणितस्य यज्ञगणिते महावप

योगः । तदर्थं किञ्चिदुच्यते । कल्प्याविगुडिर्विकला-
 वशेपं षट्च भाज्यः कुट्टनानि हारः । तज्जं
 फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्तायमन्त्राच्च कला लवायम् ।
 एवं तदूर्ध्वं च तत्राऽधिमासावमायकाभ्यां दिवसा
 रवीन्दोः । यद्वस्य विकलावशेषाद्गृहाहर्गणयोरा-
 नयनम् । तद्यथा । षट्भाज्यः । कुट्टनानि हारः ।
 विकलावशेषं युद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाग्री । तत्र
 लब्धिविकलाः स्त्रुर्गुणस्तु कलावशेषम् । एवं कलावशेषं
 युद्धिः । षट्भाज्यः । कुट्टनानि हारः फलं कलाः
 गुणोऽंशेषम् । एवमंशेषं युद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः ।
 कुट्टनानि हारः । फलं भागाः गुणोराशिषेपम् ।
 एवं राशिषेपं युद्धिर्द्वादश भाज्यः । कुट्टनानि हारः ।
 फलं गतराशयोऽगुणोभगणशेषम् । एवं कल्पभगणा-
 भाज्यः । कुट्टनानि हारः । भगणशेषं युद्धिः फलं
 गतभगणाः गुणोऽहर्गणः स्यादिति । अस्योदाहरणानि
 लिपन्नाध्याये । एवं कलाधिमासाभाज्यो, रविदिनानि
 हारो, ऽधिमासशेषं युद्धिः । फलं गताधिमासाः, गुणो
 गतरविदिवसाः । एवं युगावसानि भाज्यचन्द्रदिवसा-
 हारोऽवमशेषं युद्धिः । फलं गतावसानि । गुणोगत-
 चन्द्रदिवसादिति ।

अथ संक्षिप्तकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम् । एकोहरखेटुगुण-
 कौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम् । अयं-
 क्यमयं कृतवृत्तवदयः संक्षिप्तसंतः स्फुटकुट्टकोऽसौ ।
 उदाहरणम् । कः पञ्चनिधोविहृतस्त्रिपञ्चा सप्तावशेषोऽथ
 स एव राशिः । दद्याद्दतः स्याद्विहृतस्त्रिपञ्चा चतुर्द्वा-
 योवद राशिमेनम् । अत्र गुणैक्यं भाज्यः अयमेव राशिः
 अयं क्यं युद्धिरिति न्यासः भा १५ हा ६२ जे २१
 पूर्ववज्जातोऽगुणः १ लब्धिः १ ।

कुट्टनी स्त्री कुट्ट-ल्युट् ङीप् । (कुट्टनी) परावरणेण सह
 परस्त्रियाः समागमकारयित्वा स्त्रियाम् । "तदालिङ्ग-
 नमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिलयत् अकणादिव-
 मेनमुपगूढवतीति ततस्तथा कुट्टन्या तत्कारणं परि-
 श्राय सा लीलावती मुनेन दण्डिता" हितो । शिनि
 कुट्टिन्यथ

कुट्टमितं न "केयसनाधरादीनां यद्दे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
 प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्" इति सा० द०
 उक्ते स्त्रीणां पिलासभेदे । उदा० यथा
 "पञ्चवोपमितिसास्यसपलं ददपत्यधरविम्बमभीष्टे ।

पर्यङ्गजि सरुजेव तस्यानारलोत्तलयेन करेण ।

कुठाक लि० कुठ-पाकत् । जेदेके स्त्रियां ङीप् ।

कुठापरान्त पु० भूम् । जनपदभेदे “अत ऊर्ध्वं जन पदान्नबोध गदतोमम” इत्युपक्रमे “कुठापरान्ता- माहेया कलाः सासुद्रनिष्कुटाः” भा०भी० ट० ।

कुठार पु० कुठ-कर्मभावादौ वा० आरन् । १पर्वते २केवले ३रमणे न० मेदि० ४कम्बले न० विश्वः ।

कुठित लि० कुठ-क्त । १जेदिते खण्डीकृते । ताडये २पक्व मांसभेदे न० । “मांसमस्त्रायु संयुक्ता स्त्रुक्तां कृत्वा सुकु- ठितम् । वेगवारहृगधाट्टम् स्वेदितं पाचितं भवेत् । कुठितं पाचितं मांसं सुखाद लघु दीपनम् । तत्पापि जाङ्गलं श्रेष्ठं जाङ्गलेष्वपि पक्षिणाम्” भावप्र० ।

कुठिम पु० न० अर्द्धचंद्र कुठ-भावे घञ् तेन निर्दत्तः इमप् । १रत्नमयभूमौ भरतः २सुधालिप्रभृतये सुभूतिः ३कुटीरे स्वस्वदृष्टे भयुरानाथः । ४दाडिस्वदृष्टे राजनि० (कात) इति ख्याते वज्रभूमिभागे ५सौधप्रदेशभेदे हला० । “कालेन्द्रकालोपलक्षितेषु प्रतिक्षणं हर्म्यतलेषु यत्” भाषः “शाडलोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुठिमाम्” भा०आनु० १४५० । “प्रासादजातसम्बाधं मणिप्रवर- कुठिमम्” भा०आनु० ८५५० ।

कुठिमित न० कुठ-भावे घञ् तेन निर्दत्तः इमप् ततः तार० इतच् । कुठमितशब्दार्थे शब्दचि० तन्मते सा०द० कुठि- मितमिति पाठः “केशधारादियहणे मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव बहिः कुर्व्याद्वयत् कुठिमितं मतम् । तत् स्त्रीणामेव स्वभावः यदिदमनिततया निवारयन्त्य एव सुरतसुखसुपभुञ्जते इति तेन गाढपरिपीडने केश- स्तनादियहणे च हर्षात् सुखेऽपि दुःखाविव्करणं दुःखेऽपि सुखाविव्करणम्” इति

कुठिहारिका स्त्री० कुठ-इन् कुठिं कुठितद्वयं मांसादि हरति हृ-एल् ठाप् अतश्चवम् । दास्यां हलाबुधः । कट्टीर पु० कुठ-इरन् । १सुद्रपर्वते हारा० २जेदेके लि० । कुट्टीरक लि० कुट्टीरःसुद्रपर्वत इव कायति के-क । सुद्रप- र्वतवत्सूपीकृते “द्वितीयेन तस्यास्वीनि तद्वत् च श्रवणेन कुट्टीरकं कृत्वा रक्षितानि” वेतालः ।

कुट्टमल पु० न० कुट्ट-कमलच् । १सुकुले पिकाशोक्तु खपुष्पकलि- कायाम् । “योतितालःसर्पैः कुन्द-कुडालायदतः स्मितैः” भाषः । अपालत्वात् दनस्य वा दत्तादेशः । २नरकभेदे न० यत् रज्जुभिर्वन्धना नारकिभ्यो दीयते तत् ।

“तामिस्रमग्धतामिस्रमित्येकविंशतिनरकवचने “संघातकै सकाकालं कुडालं पूतस्त्रितकम्” मनुः “कुट्टमलं यत् वज्रभिः पीडनम्” प्रा०वि० । सुद्रितपु० कुडालमिति पाठः । कुडमलमपि नरकभेदे । ३कुडालाकारे वाद्यायभागे फलके च “विष्णुं सोमं कुताशं च नखेषु समकलयन् । शङ्ख- नग्निर्बभूवास्तु भङ्गः सोमोपिशास्यते ! । कुडालचामव द्विष्णुस्तस्मिन्निपुणरे तदा” भा० क० १६५०,

कुठ जेदेने सौलः पर० सक० सेट् । कोठति अकोटीत् । प्रनिकोठति ।

कुठ वैकल्ये (गतिप्रतिवाते) आलस्ये अक० मोचने सक० इदित् स्था० प० सेट् । कुण्ठति अकुण्ठीत् । प्रनिकुण्ठति कुण्ठनम् कुण्ठा ।

कुठ पु० कुठ-जेदेने घञर्थे कर्मणि क । रुचे अमरः ।

कुठर पु० कुठ-वा० करन् । भवान्दण्डाकारंरज्जुमुक्त- साम्ने अमरः । [उज्ज्वलदत्तः]

कुठाक पु० कुठ-याकुन् किञ्च । (काठ ठोकरा) पक्षिभेदे कुठाटङ्ग पुंस्त्री कठारूपःटङ्गः प्रणे० । कुठारे अस्ते जटा० कठार पुंस्त्री० कुठ-करणे आरन् । स्तनामख्याते काष्ठच्छेद- नसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीत्ये गौरा० ङीप् । “राजग्यो- ज्ञांसङ्गःकचनपटुरटहोरधारः कुठारः” प्रबोध० । “मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारावयस्” भर्तृ० । “तं त्वा गताहं शरत्वं शरत्वं सध्वजसंसारतरोः कुठारम्” भाग० ३.२५.१२, तल्लक्षणं हेमा० परि० ख० लघुष- ससुञ्चये यथा—

“जमदग्निं प्रति शुक्रः प्रोवाच यद्योपदेशं शुश्रूषो ! निबोध परशोत्पत्तिं द्रव्यक्रमयोगं प्रमाणं चोत्तममध्य- माधमानां नराणां सपाणिः प्राणिसुत इति द्विकर्मा परशुर्भवति । तत् पञ्चाशत्पलिकः श्रेष्ठत्वारिंशत्पलि- कोमध्यमस्त्रिंशत्पलिकः कनिष्ठ इति । जातप्राणस्य पुरुषस्य सर्वाऽसमयस्त्रिविधः परशुर्भवति सार्धपञ्चाङ्गुलं श्रेष्ठस्य, सार्धचतुरङ्गुलं मध्यमस्य, सार्धत्रिङ्गुलं निजस्य, मूलं विसृतमभवति । तथा मध्ये सार्धपञ्चा- ङ्गुलं विस्तृतं चोत्तममध्यमकनिष्ठानां भवति । तथा क्ल- मपि पञ्चदशाङ्गुलसुत्तमस्य, सार्धत्रयोदशाङ्गुलं मध्यमस्य, द्वादशाङ्गुलं निजस्येति परशोःफलम् । तथोत्तमं द्वाद- शाङ्गुलायामं, मध्यमं दशाङ्गुलायाममधममं षाङ्गुलाया- ममित्येवमपि त्रिविधं भवति । कुण्ठपेक्षिव दशप्रमाण- सुत्तममध्यमकनिष्ठभेदातिविधं शास्त्रकथनवन्धनयाका-

जुनशिरोप्रशिंघपासनराजद्वन्द्वद्वितन्द कसोमकुलकथे-
तकार्जुनप्रभतीनां सुखप्रमाणो दण्डपन्थिर्भवेत् । यस्तु
सपाणिः परशुः स यथाकामं प्रयोजनः ।
कुणपलक्षणं तु कुणपशब्दे दृश्यं । २४च्चे पु० शब्द-
रत्ना० । तस्येदम् शिवा० अण् । कौठार तत्सम्बन्धिनि
लि० स्त्रियां ङोप् । अस्यार्थे क । कुठारकं चतुःकुठारे
पुंस्त्री० स्त्रियां कुठारिका । [कारे पु० शब्दरत्ना० ।
कुठारु पु० कुठ-आरु । १४च्चे २वानरे पुंस्त्री०मेदि० । ११शब्द-
कुठि पु०कुठि-इन् किञ्च । १५र्थते २४च्चे च उणा० को० ।
कुठिक पु० कुठ-इकन् किञ्च । (कुड्) कुठे हारा० ।
कुठेर पु०कुठि-एरन् बा०तुमभावः । १५थांसे उज्ज्व० । २५झौ
शब्दमा० । २२चेतलस्याम् (बावुदलसी) राजनि० ।
कुठेरक पु०कुठेर इव कावति कै-क । नान्दोदचे राजनि० ।
स्वार्थे क । २२चेतलस्यां (बावुदलसी) शब्दच० ।
कुठेरज पु० कुठेरइव जायते जन-इ “महं रुपा” पा०स० ।
चेतलस्याम् शब्दरत्ना० ।
कुठेरु पु० कुठ-एरुक् । चामरवाते तिका० ।
कुड वैकल्ये आ० इदित् पर० अक० सेट् । कुण्डति अकुण्डीत्
प्रनिकुण्डति कुण्डः । [प्रनिकुण्डते । कुण्डम् ।
कुड दाहे आ० इदित् आत्म० सक० सेट् । कुण्डते अकुण्डि-
कुड रण्ये चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । कुण्डयति ते
अचुकुण्डत् त । प्रनिकुण्डयति ते ।
कुड अदने सक० बाल्ये अक० तदा० पर० सेट् । कुडादि ।
कुडति अकुडीत् चुकोड् । प्रनिकुडति कुडपः कुडवः
कुडप (व) पु० कुड-कपन् (कपन्)श । प्रत्ययतुर्थीयरूपे प-
रिमाणभेदे अमरः अर्द्धचार्दि । कर्षशब्दे विवृतिः क्षीर-
स्नामिमते पानः । “द्रोणस्तु स्नाय्याः खलु षोडशोऽंशः
स्यादाढकोद्रोणचतुर्थभागः । प्रत्ययतुर्थीय इच्छाढकस्य
प्रस्थाङ्कुरादौः कुडवः प्रदिष्टः” “जीला० तेन षोडशक-
र्षमितः कुडवः आर्द्रद्रवाणां तु हार्तिशत्कर्षमित
इत्याह सुश्रुतः
“पलकुडवादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः । तत्र
द्वादशधान्यमाशा मध्यमाः सुवर्णमापकः । ते षोडश
सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पाया वा एकोनविंशतिर्द-
रणम् । तान्यर्द्धहतीयानि कर्षः । ततद्योर्द्धं चत-
र्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिन-
िषधने तुला पलगतं तानि विंशतिभिरः शुल्काणामिदं
मानमाद्र्द्रवाणाञ्च द्विगुणमिति” ।

“अथ षडे गते काले ययप्रस्थसुपाज्जयन् । ययप्रस्थं
तु तं सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः । कृतजप्याङ्गिकासो तु
छत्वा चाग्निं ययाविधि । कुडवं कुडवं बज्जं (चत्वारः)
व्यभजन्त तपस्विनः” “इत्युक्तः प्रतिगृह्याय सक्तूनां
कुडवं द्विजः” भा० व्यास० ६०, ।

कुडि पु० कुण्डप्रते दहते कुडि-दाहे इन् नञोपच । देहे
सि० कौ० “कुठिकम्प्रोर्नलोपयेति” उणा० उज्ज्वलदत्तेन
कुठि गतिप्रतिपाते इति व्याख्यानम् कौसदीकता तु कुडि-
दाहे इति व्याख्यातम् । अतः मतभेदेन उचादिस्त्रते
पाठद्वयम् ।

कुडिश पुंस्त्री० कुडते कुड-अदने वा० य इट् । (कुडशी)
ख्याते मत्स्यभेदे राजनि० । “कुडिशो मधुरोवल्गुः कपायो
वज्रदीपनः । लघुः स्निग्धो वातरोगे प्रयत्न रोचनस्तथा ।
बलकारी कोष्ठबन्धकारी च भिषजां मतः” राजनि० ।
कुडिहृषी स्त्री० कुडकाङ्गावेज्जुदचे (कोट उच्छ्रिया) राजनि० ।
कुड्मल कुड-बाल्ये वा० कलच् । १सुकुले विकाशोन्मुखे कु-
सुमे सि०कौ० । २नरकभेदे न० कुट्मलशब्दे उदाहृत
मतवचने कुड्मलमिति वा पाठः “दलितकोमलपाटल
कुड्मले” माघः तारका०इतच् । कुड्मलित जातसुकु-
कुले लि० ।

कुडा न० कुडुड कार्ज्ये गत्यत् कौतेरप्रा० यक् हुगागमय
इत्युज्ज्वलदत्तः । १भित्तौ (भित) अमरः २विलेपने मेदि०
२कौटुहले शब्दरत्ना० । “वैद्यं सम्भाषमाणोऽङ्गं कुडा-
मास्तरणानि वा । “चन्दनरसैरुपलिप्तकुडो” सुश्रु० ।
“वैद्यैर्कुडोपु शशिदुतिभ्यः” माघः । स्वार्थे क ।
भित्तौ शब्दर० ।

कुड्यच्छेदिन् पु० छिद-णिनि इत० । चौरभेदे येन गृह-
भित्तिं विदार्य चौर्यं क्रियते तत्र शब्दरत्ना० ।

कुड्यच्छेद्य पु० कुड्यं च्छेद्यं यस्य । १जनके । कुड्यस्य
तच्चिन्माणाय तदर्थं च्छेद्यम् चतुर्थीर्थे इत० । भित्ति-
निष्माणाय स्वाते २गते तिका० ।

कुडामत्स्य पुंस्त्री०कुडो मत्स्य इव । मृदुगोष्ठिकायां हेम०
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् यलोपः । कुडामत्स्री तत्रैव
शब्दर० । [कुणयति ते अचुकुणत् त । प्रनिकुणयति

कुण आभाषणे, मन्त्रणे च अद० चु० उभ० सक० सेट् ।
कुण उपकरणे शब्दे च तदा०पर०सक० सेट् । कुणति अको-
णीत् । प्रनिकुणति उपकरणं दानादिना पोषणम् ।

कुणक पु० कुण्यते उपक्रियते कुण-कर्म्मणि घञर्थे क ततः

अतुल्यमायां कन् । बालके शिशौ । “तं त्वेयकुण्डकं
रूपं स्तोतृमातृवात्मानमभीष्टम्” “तस्य हृवा एष
कुण्डके उच्चैः सरामेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्याहरह
स्तृपोऽप्यपालनप्रीत्यनलालनातुधानेन” “अहो वतायं
हरिणकुण्डकः रूपः” इति च भाग० ५, ८, ७, ८, ८,
“एषकुण्डकं हरिणबालकम्” श्रीधरः ।

कुण्ड पं० स्त्री० कुण्डं गङ्गाकारकं स्वरभेदं जरयति अलभ्यत-
यायै जृ बा० ङ ण्यो० सुम् । वनवास्तूके शकभेदे (वन-
वेद्युया) “कुण्डो भवुरोच्चो दीपनः पाचनोद्भितः ।
तस्याकं त निदोषं भवुरं रुचिकारकम् । ईषत्कपायं
संपाहि पित्तज्ञे हरं लघुं राजनि० । स्त्रीत्वमप्यल ।

कुण्ड स्वर पं० कुण्डं जरयति हृ-बा० खच् । वनवास्तूके राजनि०
कुण्ड पं० कण-कपन् संप० । त्वक्प्रमाणे स्वरभेदे श्वे अमरः

“वाराणस्यां महाराज । दर्शनेऽर्चुर्भवेत्स्वरम् । तस्या हारं
समासाद्य न्यसेथाः कुण्डं कथितम् । तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तते
स संवर्त्तते महीपते !” । नारदोक्तौ “कुण्डं स्थापयामास
नारदस्य वचः स्मरन् । यौगन्धेयः विप्रश्च पुरीद्वारम-
वाविशत्” “ततः स कुण्डं दृष्ट्वा सहसा संन्यवर्त्तते” भा०
आ० ६, ७ । “शोणितवर्षवेदनं कुण्डपगन्धनस्य
रक्तेन” सुश्रु० अर्चु० पा० । २ पूतिगन्धे पं० ३ तद-
ति त्रि० भेदि० । “कुण्डं मस्तुलाङ्गमं सुगन्धं कथितं वङ्ग”
भाष्यनि० “तस्य देवा यावन्मालमिव गन्धस्यापजन्तुं
पशुजदपुः स एव पशुपु कुण्डपगन्धस्तस्मात् कुण्डपग-
न्धाक्षिप्यन्तीति” शत० ब्रा० ४, १, ३, ८, । (पङ्कजा)
४ अस्त्रभेदे । “शक्तिभिः कवचैश्चितैः कुण्डै रहु-
यसि” भा० भी० ५, ७ । कुण्डपलक्षणं हेमा० पं०
ख० लक्षणसप्तश्लोके दर्शितं तथा

“जमदग्निं प्रति उग्रनाः प्रोवाच साधुष्टं कुण्डपा-
नां विधानं यथाष्टं कथयामि शृणु विंशत्यङ्गुलोऽष्टा-
दशाङ्गुलः षोडशाङ्गुलश्चेति श्रेष्ठमध्याधमत्वेन कुण्डोऽ-
ङ्गुलमाने त्रिविधो भवेदेवं पलप्रमाणे विंशतिपलः षोड-
शपलोद्वादशपलश्चेति । बालयोग्यानामेतत् प्रमाणमुक्त-
मबालानां तु कुण्डपक्षिंशतपलः श्रेष्ठः पञ्चविंशतिप-
लोमध्यमः विंशतिपलस्तु निकृष्टः, चेष्टयत्विंशत्यङ्गुलो
द्वाविंशत्यङ्गुलोमध्यमः कनिष्ठस्तु विंशत्यङ्गुलो भवेत्”
कण्ठभेति प्राठान्तरम् । ५ शपलस्ये निवैतन्ये जङ्गे देहादौ
“आचर्यमेतत् यदस्तु सज्जं दा भृङ्गिनिन्दा
कुण्डपातवादिषु” भाग० ४, ४, १४, “कुण्डं जङ्ग-श-

खैरं तदेवास्मेति यदनि वे तेषु” श्रीधरः । गौरा०
ङीप् । द्विट् शारिकायां (गुरयाशालिक) स्त्री० भेदि०
कुण्डात् त्रि० कण-शब्दे बा० व्यास संप० । कणनशीले “सह-
दानुं पुरुङ्गतं श्विनमहस्मिन् । संपिनक्कुण्डारम्”
ख० ३, २०, ८, “कुण्डां कणनशीलम्” भा० ।

कुण्डाल पं० कण-कालन् संप० । देशभेदे सि० कौ० ।

कुण्डि पं० कुण्ड-इन् । १ तन्दृष्टे भेदि० । २ आदानादिक्रिया
मन्दकरान्निते त्रि० अम० । “दौहदविमाननात् कुजं
कुण्डिं खञ्जं जङ्गं वामनं विक्ताक्षमनञ्च वा नारी सुतं
जनयति, सुश्रु०” गर्भौ वातप्रकोपेण दौहदे चावमानिते ।
भवेत्कुजः कुण्डिः पङ्कः सूको मिन्निष्ण एव च” सुश्रु०
कुण्डिर्भायः ध्वज् । कौश्ल हस्तसादानादिविघातरूपे
द्रोणे “एकादशेन्द्रियवधाः” सा० का० व्याख्यायां कौमुद्यां
“बाधिर्यं कुण्डितान्वत्यम् जङ्गताऽजिघ्रता तथा । सूकता
कौश्लप्रकृत्यैव्योदावर्त्तमन्दिताः” इन्द्रियभेदेन क्रिया-
विघातभेदो दर्शितः ।

कुण्डि पं० कण-भावे किन्द् संप० । शब्दे उज्ज्वलद०
कुण्डिपदी स्त्री कुण्डिरिव कुण्डितशक्तिः पादोऽस्याः कुण्डि-
या० ङीप् पङ्गावय । क्रियामन्दपादयुक्तस्त्रियाम् ।

कुण्डक त्रि० कुटि-णल् । स्थले शब्दरत्ना० ।

कुण्ड त्रि० कुटि-वैकल्ये अच् । १ क्रियासु मन्दे अकर्मण्ये अ-
मरः “पूर्वं तपोवीर्यं महत् कुण्डम्” कुमा० “विभाव-
सोस्तुल्यमकुण्डमण्डलम्” (सुदर्शनम्) भा० आ० १, ६, ७ ।
२ मूर्खे भेदि० । कर्त्तरि क्त कुण्डित तत्त्वार्थे । “हस्तस्य
हन्तुः कुण्डिं कुण्डिताधीय लक्ष्यते” कुमा० ।

कुण्डक त्रि० कुटि-णल् । १ सङ्कुचिते क्रियामन्दे । २ मूर्खे
पं० शब्दसा० ३ तत्प्रधानदेशभेदे पं० भूम्नि । “मालवा
तद्वत्वाच्चैव तथैवापरपङ्क्त्याः । कुण्डिन्दाः कालकाचैव
कुण्डकाः करटास्तथा” भा० भी० ६ जनपदकथने ।

कुण्ड न० कुण्डप्रते रक्ष्यते जलं वज्रिर्वाऽत्र कुडि-रक्षणे आधा-
रे-अक्षिणोपः । जलाधारे हस्ताकारे १ पातभेदे (कुण्डा)
“भुवं कोष्णेन कुण्डोऽग्री” रघुः “अतस्त्वं कुण्डप्रति
रूपाश्मसाः” कात्या० श्रौ० २, ४, ४, ४, “अतस्त्वं कुण्ड-
नकाः कुण्डप्रतिरूपा हस्ताकाराः” कर्कः । २ देवादिखात-
जलाशये अगस्त्यकुण्डं सप्तर्षिकुण्डं सोमकुण्डम् ३ कस-
खलौ स्त्री गौरा० ङीप् भेदि० । होमार्थमग्न्याधारे ४ स्था-
नभेदे । तद्वत्तयादिकं हेमा० दा० ख० दर्शितं तथा ।
“भविष्यत्पुराणे “वेदिपादान्तरं तद्वत् कुण्डानि नव पञ्च

वा । वेदास्त्राग्रेव तानि सुर्व सुलान्वय वा कश्चित् ।
वेदास्त्राणि, चतुरस्त्राणि । आन्नावरहस्ये “कुण्डानि
चतुरस्त्राणि वृत्तनालाकृतीनि वा । नव पञ्चाश वा चैकं
कर्त्तव्यं लक्षणाभितम् । नवकुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डा-
हके स्थिते । नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वैशानदिगन्तरे ।
विधाने पञ्च कुण्डानामीशाने पञ्चमं भवेत्” । ज्ञानरत्ना-
वल्याम् “दिक्षु वेदास्तत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे” । ना-
रदीयेऽपि “यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कनात् कर्मणि ।
वेदास्त्रमर्द्धचन्द्रस्य वृत्तं पद्मनिभं तथा । कुर्वीत कुण्डानि
चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः । कुण्डवेद्यान्तरक्षैव
सपादकरसम्मितम् । पीठवदन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं
सुगर्तकम्” । बह्वृचपरिशिष्टे “भुक्तौ मुक्तौ तथा पुटौ
लोखौद्वारे विशेषतः । सदा होमे तथा शानौ वृत्तं
वरुणदिगुत्तम्” । कामिके तु तत्तद्दिक्षु तत्तत्फलार्थं
कुण्डोक्त्यर्थया “ऐन्दु-सम्भे चतुष्कोषमनौ भागे
भगाकृति । चन्द्रार्द्धं मारये याम्ये, नैर्द्धं ते हि त्रिकोषकम् ।
वारुण्यं शान्तिके वृत्तं, षड्भुज्ज्वाटनेऽनिले । उदीच्यां
पौष्टिके पद्मं रौद्रग्रामटाक्षज्जिदम्” । सर्वेषु चैतेषु
होमातुसारेण वृत्तादिमानं चेत्यफलसुप्रकल्पनीयम् ।
तदुक्तं भविष्यपुराणे “सृष्टिमानं गताद्धं तु गते चारत्रि-
मात्रिकम् । सृष्टौ त्वय होतव्ये कुर्यात्कुण्डं करात्मकम् ।
हिङ्गसमयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम् । अष्टहस्तात्मकं
कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्” । सृष्टिमानमिति, बह्वस-
ष्टिहस्तात्मकमित्यर्थः । इदानीं चतुरस्त्रादिकुण्डानासङ्गा-
रक्रमोऽभिधीयते । चतुरस्त्रं तावदाह विश्वकर्मा “कृत्वा
प्राक् सूत्रमर्द्धाङ्गं, दक्षिणोत्तरमत्स्ययोः । न्यस्य सूत्रं ततः
कोचैरङ्कितैश्चतुरस्त्रकम्” । पूर्वोक्तेनाप्युपायेन प्राचीं
निक्षिप्य प्राक्पश्चिमायातां रेखाभालिख्य तामर्द्धभागे
लाञ्छयित्वा दक्षिणोत्तरदिगोर्ध्वत्सहयं कुर्यात् सूत्रोपरि
सूत्रान्तरनिपातनात् सस्तिक्कमध्याकृतिः शिल्पशास्त्रेण
मत्स्य इत्युच्यते । मत्स्यहयनिष्पत्तिश्चात्रैव काव्या । पूर्वो-
क्तरेखापरिमितस्य सूत्रस्यादिं तस्याएव रेखाया मूले
निधाय तत्सूत्रान्तरं परिभ्राम्य वृत्तं रचयेत् तस्या एव
रेखाया अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादिं निधाय तत्सूत्रा-
न्तरं परिभ्राम्य द्वितीयां कुर्यात् एवं वृत्तद्वये कृते द-
क्षिणोत्तरदिगोर्ध्वत्सहयं निष्पद्यते अथ मत्स्यहये पूर्वोक्त-
रेखाबाञ्छने चैकं सूत्रं निष्पात्य दक्षिणोत्तरायतां रेखां
लिखेत् । एवं दिक्षु साधितास्तु विदिक्साधनार्थं कोषान्

लाञ्छयेत् । तत्रायं प्रकारः—पूर्वनिष्पत्तरेखाप्रान्त-
तटवत्स्य प्रत्येकं पार्श्वद्वये चिकीर्षितपरिमाणस्यार्द्धमर्द्धं
निधाय तत्सन्धौ कोषलाञ्छनानि कुर्यात् ततः कोषला-
ञ्छनेषु सूत्रचतुष्टयनिपातनात् पूर्वदिक्षु दृष्टसूत्रयोनि-
कं चतुरस्त्रं कुण्डं कुर्यात् । योन्याकारादीनासङ्गारचतु-
रस्त्रप्रकृतिकस्तु कामिकशास्त्रात् “पञ्चमांशं पुरोन्वस्य
मध्ये वेदांशमानतः । भ्रमादश्वत्थपत्राभं कुण्डभाग्नेय-
सृच्यते” । ज्योत्स्य पञ्चमभागं पुरःप्राच्यां दिशि विन्यस्य
मध्ये कोषसूत्रस्येति शेषः । वेदांशः, तृतीयांशः ।
भ्रमात्, सूत्रान्तरपरिभ्रमणेन अश्वत्थपत्राकारं कुण्डभाग्ने-
यदिशि कुर्यादिति । तत्रायं निष्कर्षप्रकारः पूर्वोक्त-
न्यायेन समचतुरस्त्रीकृतस्य ज्योत्स्य पश्चिमरेखामध्यात्
पूर्वरेखामध्यभेदिनीं ज्योत्स्यपञ्चमांशाधिकां गर्भरेखा-
भालिख्य नैर्द्धत्वेदे कोषसूत्रान्तरीयांशे लाञ्छयित्वा
तत्लाञ्छनोपरि विन्यसादेः सूत्रस्य पूर्वोक्तगर्भरेखामूलवि-
न्यस्य प्रान्तं परिभ्राम्य बहिर्वृत्तार्द्धं निष्पाद्य वायव्यको-
षेऽप्येवमेव वृत्तार्द्धं रचयेत् । ततो गर्भरेखाप्रान्तात्
वृत्तहयप्रान्तस्यार्थं सूत्रद्वयं निपात्य पिप्पलपत्राकार-
भाग्नेयदिक्षु दृष्टसूत्रयोनि-
कं कुण्डं विदध्यात् ।
“चतुरस्त्रे पार्श्वभक्ते त्वज्जाद्यानौ तदंशौ । मध्यसमांश-
माने तु कुण्डं खण्डेन्दुवत् क्रमात्” । चतुरस्त्रे ज्यो-
त्स्येनैवभिर्विभक्ते व्याद्यानौ त्वज्जा अष्टाशष्टसप्तमांशभा-
नेन सूत्रभ्रामणात् खण्डेन्दुसङ्गं कुण्डं कुर्यात् । अत्रैवं
कृतिः—चतुरस्त्रं ज्योत्स्यं नवधा विभज्य तत्र प्रथमोऽग्नि-
मन्त्रेति भागद्वयं परिखण्ड्य अष्टाशष्टसप्तमांशादिमरेखाग-
र्भदेशे सूत्रादिं निधाय तस्यैव भागसप्तकस्यान्तिमरेखाग-
र्भदेशे सूत्रान्तरं निवेश्य तत्सूत्रपरिभ्रामणेन प्रथमरेखातुल्यं
विश्रान्तप्रान्तवृत्तार्द्धं विरचयेत् । अथ प्रथमरेखाप्रान्तहय-
मपि वृत्तार्द्धं संयोज्य दक्षिणदिगवस्थितसुत्रं राशामिषुखयो-
निकं कुण्डं चन्द्रखण्डं विदध्यात् । “विभागद्विहितो म-
त्स्यैस्त्रिभिर्नैशाचरं भवेत्” । स्थानत्रये तृतीयांशत्रयं
द्वयं मत्स्यत्रयेण नैशाचरं नैर्द्धत्वेदिकम्बन्धि कुण्डं
कुर्यात् । इहायं सम्प्रदायः । पूर्वपञ्चमचतुरस्त्रं ज्यो-
त्स्यं निष्पाद्य तत्तिरस्त्रीनपश्चिमरेखामध्यात् त्रिव्यं गवस्थितपूर्व-
रेखामध्यभेदिनीं ज्योत्स्यसूत्रतृतीयभागाधिकां गर्भरेखाभा-
लिख्य पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तहयमपि ज्योत्स्यसूत्रतृतीयभा-
गाधिकं कुर्यात् ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरे-
खाप्रान्तहयमपि ज्योत्स्यसूत्रतृतीयभागाधिकं कुर्यात् ।

ततो गर्भरेखाप्रान्तात् पूर्वोक्तपश्चिमरेखाप्रान्तद्वयस्पर्शिसू-
त्रद्वयं निपात्य नैर्ऋत्यदिशि पूर्वामिमुखयोनिकं त्रिकोणं
कुण्डमुत्पादयेत् । एवञ्च विधीयमाने स्थानत्रये तृतीयां-
शत्रयद्विस्तारैव मत्स्यसूत्रमपि निष्पद्यत इति । “कम्पा-
द्वाष्टांशसंन्यासाद् दृत्तं कुण्डमिहोदितम् । कर्मासूत्रार्धस्य
दोऽष्टमांशस्य संन्यासात् सव्यक् न्यासात् दृत्तं कुण्डं
स्यादिति । अत्रैवं रचनाप्रकारः चतुरस्रे क्षेत्रे
कोणात् कोषान्तरगामिनः सूत्रसार्धं कोषार्धशब्दाच्च-
मट्टा विभज्य यावन्मट्टो भागस्तावन् भागं चतु-
र्द्विंशु बहिर्विन्यसेत् । ततः क्षेत्रगर्भदेशे सूत्रादि-
निधाय बहिःस्थिताष्टमभागविन्यस्तं तत्रैव सूत्रस्य प्रान्तं
सर्वतः परिभ्राम्य पश्चिमदिशि पूर्वामिमुखयोनिकं दृत्तकुण्डं
कुर्वीत् । “पञ्चभागद्विज्ञातो मत्स्यैवदृष्टिः स्यात् पञ्चसूत्रम्”
क्षेत्रपार्श्वयोः प्रत्येकं पञ्चभागद्वयं कृत्वा अवशिष्टदिशो-
र्मत्स्यचट्टयस्युत्पाद्य सूत्रपट्टकपातात् पञ्चसूत्रकुण्डनिष्पत्ति-
रिति । अत्रैवं सप्तद्वयः—सप्तचतुरस्रं क्षेत्रं षोडश
विभज्य यावान् पञ्चभागस्तावता मानेन क्षेत्रस्य दक्षि-
णोत्तरपार्श्वे समन्ताद्वर्जयित्वा तदेव क्षेत्रमायतचतुरस्रं
सम्पादयेत् । अथानन्तरोक्तपार्श्वद्वयरेखास्पर्शिनीं दक्षि-
णोत्तरायतां गर्भरेखां रचयेत् । ततः क्षेत्रमध्यादुत्तर-
पार्श्वरेखामध्याच्च पूर्वोक्तगर्भरेखां परिमितमेकैकं सूत्रं
निपात्य पूर्वोक्तान्दिशोरन्तराले मत्स्यसूत्राद्य तेनैव प्रका-
रेण पश्चिमवायव्ययोरन्तराले मत्स्यं कुर्वीत् । अथ भूयोऽ-
पि क्षेत्रमध्याह्णिकपार्श्वरेखामध्याच्च प्रायुक्तगर्भरेखा-
प्रान्तद्वयात् लाञ्छनचट्टयस्पर्शिसूत्रचट्टयं निपा-
तयेत् । एवं लाञ्छनानन्तरालस्थितसूत्रद्वयेन सह सूत्र-
पट्टकयोगाद्वायव्यदिशि प्राङ्मुखयोनिकं पट्टकोणकुण्डं कु-
र्वीत् । “चतुरस्राष्टमभागेन कर्णिका स्याद्विभागशः । तद्व-
ह्निस्त्रैकभागेन केसराणि प्रकल्पयेत् । तृतीये दलमध्यानि
तृतीये दलकोटयः । भ्रामण्यात् पद्मदलं स्याद्द्विषष्टं दर्श-
येद्बहिः” । चतुरस्रस्य अष्टधा विभक्तस्य मध्ये अष्टमभा-
गेन कर्णिका स्यात् कर्णिकाया बहिः परिधिस्ये द्वितीये
अष्टमभागे विन्यासे केसराणि स्यः । केसराह्निः परिधि-
स्थिते तृतीये अष्टमभागे विन्यासे दलमध्यानि कल्प-
यित्वा चतुर्थे दलकोटीं विधाय चतुरस्राह्निर्ह्रस्वा-
पाणि दर्शयेत् । अत्राष्टमभागेनेति सम्बध्यते । विभा-
गशः विभागे विभागे सर्वदिग्भागेष्वित्यर्थः । भ्रामण्यात्-
सूत्रस्येति शेषः एतच्च पद्मदलं सर्वत्र योजनीयम् ।

अथमर्थः—चतुरस्रं क्षेत्रं प्रागप्याभिरुदगप्याभिश्च रेखा-
भिरष्टधा विभज्य मध्यदेशे लाञ्छयित्वा क्षेत्राह्निश्च-
तर्द्विंशु समन्तादपरमट्टभागं विन्यसेत् सत्रैवं लाञ्छ-
नात् परितः प्रतिदिशं पञ्चपञ्चाष्टमभागवधिरेखा भवन्ति ।
ततः पूर्वोक्तलाञ्छनोपरि विन्यस्तादेकादशेखाविन्यस्त-
प्रान्तस्य च सूत्रस्य परिभ्रामण्यात् पञ्च दृत्तानि सम्पाद्य
दृत्तातिरिक्तेरेखाः परिभाज्येत् । ततः प्रथमे दृष्टे कर्णि-
का द्वितीये केसराणि तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दलको-
टयः पञ्चमे दलाधानोति कृत्वा अष्टदलं पूर्वामिमुख-
योनिकं पञ्चकुण्डसुत्तरदिशि कुर्वीत् । इदानीमेतदेव
कुण्डं प्रकारान्तरेणोच्यते “दृत्तकुण्डं समं चान्यद-
यवान्यप्रकारतः । दृत्तकुण्डं पुरा कृत्वा चतुर्द्विंशमेख-
नं भजेत् । उत्त्रेधञ्च तथा कृत्वा कर्णिका सार्धं का-
भवेत् । अवशिष्टं दलं वेददलमट्टनन्तु वा” यथा प्रती-
च्यां दिशि दृत्तकुण्डमभिहितमिहापि तथैव कृत्वा तन्मध्ये
यथाविभागं पञ्चकुण्डं कुर्वीदिति । अथवेत्तादिना तृतीयः
प्रकार उच्यते पूर्वं दृत्तकुण्डमेव आमेखनं मेखनम-
वधीकृत्य अन्यचतुर्द्विंशं भजेत् । दृत्तकुण्डमध्ये अन्यस्या-
पि समभागस्य दृत्तत्रयस्य करणादुत्तरे क्षेत्रविभागः
कार्य इत्यर्थः । ततः क्षेत्रमध्ये सार्धं भागेन विस्तृता
कर्णिका विधेया । उत्त्रेधञ्च तथा कृत्येति, कर्णिकाया
उच्छ्रयमपि सार्धं भागेन कृत्येत्यर्थः । अवशिष्टेन सार्धं भा-
गद्वयेन केसरव्यतिरिक्तानि दलान्वेव कुर्वीत् । एवञ्चतर्द्वि-
लमट्टदलं वा पञ्चकुण्डं कुर्वीत् । “क्षेत्रात् द्वादशमं
भागं चतुर्द्विंशु तदनन्तरे । विन्यस्य तत्प्रमाणेन तृतीयां-
शमपरं नयेत् । तस्य कर्णप्रमाणेन तद्गुणासपि लाञ्छ-
येत् । तत्राष्टसूत्रसंयोगदृष्टात् कुण्डमुच्यते” । द्वादशधा
विभक्तस्य क्षेत्रस्य यावान् द्वादशो भागस्तावन् भागं
चतुर्द्विंशु विन्यस्य, तदनन्तरे, तस्य क्षेत्रस्य अनन्तरे बहिः-
प्रदेशे “अनन्तरं बहिर्वीर्योपसं वृत्तानयोरिति” शेषाकादन्तर-
शब्दोऽत्र बहिर्वचनः । तत् प्रमाणेनेति तस्य बहिर्विन्यस्ताद्वा-
दशभागस्य परिमाणेन अपरं द्वितीयं तृतीयां चतुरस्रं
नयेत् प्रणयेत् कुर्वीत् इति यावत् । तृतीयांशमिति,
स्वार्थिकोऽत्र पूरणप्रत्ययः । तस्य कर्णप्रमाणेनेति ।
कोणात् कोषान्तरस्पर्शिसूत्रं शिल्पशास्त्रेषु कर्ण-
इति प्रसिद्धम् । इह तु क्षेत्रगर्भादारभ्य चतुष्कोण-
गामिनः पृथगेव चत्वारः कर्णा इत्यभिप्रायेण कर्णार्ध-
मपि कर्णशब्देनोक्तम् । तेनायमर्थः । बाह्यस्थितचतुर-

सख्य गर्भदेशावधिगान् कर्णसाधता मानेन तद्गुणात्
तस्य कर्णस्य भुजात् लाञ्छयेत् । अत्र बाह्यचतुरस्र
सूत्राण्येव कर्णोभयपार्श्वोर्त्तीनि निजभुजाकारतया
भुजागर्धेनोच्यते । अयमाशयः—बाह्यचतुरस्रसम्बन्धि-
न्येकस्मिन् कोणे कर्णाईपरिमितस्य सूत्रस्यादि विधाय
तत्सूत्रं चतुरस्रेखोपरि प्रसार्य सूत्रप्रान्ते लाञ्छयेत् ।
एवं प्रतिकोणं सूत्रादि विधाय प्रातिलोम्यानुलोम्येन सूत्र
प्रसारणात् तत्तत्प्रान्ते लाञ्छयन् प्रतिदिगं लाञ्छनद्वय-
करणाद्विचतुष्टयेन लाञ्छनेषु सूत्राटकनिपातनादष्टासु-
कण्डं कुर्यादिति । अयमिह निर्माणप्रकारः—पूर्व-
वच्चतुरस्रीकृतस्य खोलस्य बहिःचतुर्दिक्षु हादगमं भागं
विन्यस्य तत्परिमाणेन अपरं चतुरस्रं कुर्यात् । अथ
तदीयकर्णाईपरिमितस्य सूत्रस्य प्रतिकोणमादि विधाय
चतुरस्रेखोपरि प्रसारणात् तत्तत्प्रान्तेषु लाञ्छयन्
दिक्चतुष्टयेन लाञ्छनाटकं कृत्वा तद्वाङ्मनोपरि सूत्रा-
टकनिपातनादेशानदिगि पूर्वोभिसंख्योनिकमष्टासुकण्डं
कुर्यात् । इदानीं दिग्नियममनरेणैव तत्तत्कर्मोपयोगि-
तया विज्ञानललितोपादिष्टं कण्डमुच्यते । “सप्रमाणं-
बहिर्न्यस्य कृत्वा उत्तमिह भूमात् । चतुर्थं भागाद्भूमेन
पूर्वखोलेषु सम्मितैः । चतुर्थांशतमिः पञ्चसूत्रैः पञ्चा-
सुकण्डकम् । होमे प्रगस्यते भूतगाकिनीयह्नियहे” ।
चतुरस्रस्य खोलस्य बहिःप्रदेशे चतुर्दिक्षु खोलसप्रमाणं वि-
न्यसेत् । ततः खोलगर्भविन्यस्तादेः बाह्यस्थितसप्रमाणोपरि
विन्यस्तप्रान्तस्य सूत्रस्य सर्वतः परिभ्रामणात् उत्तं निष्पा-
दयेत् । पूर्वखोलेषु, बहिःस्थितवृत्तपेजया, पूर्वखोलश-
ब्देन आनरचतुरस्रखोलमेवोच्यते । ततश्चायमर्थः आन-
रचतुरस्रस्य वद्वैर्ध्वं ततः स्तकीयचतुर्थं भागाद्भूमेन कृत्वा
यन्मानं भवति तावता मानेन परिमितं सूत्रं विधाय
तादृशानि पञ्च सूत्राणि बाह्यवृत्तस्थानविन्यस्य सूत्र-
सम्बन्धौ कोणं कुर्यात् । तानि च पञ्च सूत्राणि प्रत्येकं
मानद्वयसंस्मृतवृत्तत्वात् धनुर्ज्यांतीनि धनुरारूढमौ-
र्धसिद्धानि स्युः । ततः पञ्चसूत्रातिरिक्तं सर्वं परिकल्प्य
पञ्चासुकण्डं रचयेत् । तच्च यह्नियहादिहोमे प्रयो-
ज्यम् । “दशभागं बहिर्न्यस्य कृत्वा उत्तमिह भूमात् ।
भक्ता खोलं चतुःपट्टा तद्भागैः त्रिंशता त्रिभिः । समा-
नसूत्रं तादृशात् सप्तासुं सूत्रसप्रकात् । अभिचारोपशा-
न्त्यर्थं होमहृदयमिति स्मृतम्” । इहापि चतुरस्रस्य
खोलस्य दशमभागं चतुर्दिक्षु बहिर्विनास्य पूर्वयत् उत्तं

कुर्यात् । अथ पूर्वखोलं चतुःपट्टा विभज्य तेषां चतुः-
षट्संख्यानां भागानां मध्ये त्रयस्त्रिंशत्संख्यैर्भागैः परि-
मितं सूत्रं कृत्वा तादृशानि सप्त सूत्राणि वृत्तस्थाने वि-
न्यस्य सप्तासुं कण्डं कुर्यात् । अत्रापि सूत्राणां धनु-
र्ज्यांकारत्वं सूत्रसम्बन्धौ कोणनिर्माणं सप्तसूत्रातिरिक्तप-
रिमाणं न चेति पूर्वपदेन वेदितव्यम् । एतच्च कण्डमभि-
चारदोषोपशमनहोमेषु प्रयोज्यम् । आह विभक्तकर्मा
“यावन्मात्रः कण्डविस्तार उक्तस्तावत् स्वातस्यापि मानं
प्रदिष्टम् । यादृक् कण्डस्याकृतिः संप्रदिष्टा तादृक्षूपं मे-
खलाया विदध्यात् । स्थापने सर्वकण्डानां ध्वजायः सर्व-
सिद्धिदः” । सर्वेषु चैतेषु प्रोक्तमानाद्दृष्टकृत्ययादि नू-
नमतिरिक्तं वा पित्राय ध्वजायः साधनीयः । विस्तारे
दैर्घ्यगुणिते अष्टभिर्विभक्तो यद्येकः परिगण्यते तदा ध्व-
जाय इति । “स्वातेऽधिके भवेद्दोषो ह्रीने धेतुधनजयः ।
यत्कण्डे तु सत्तापो मरणं भिन्नमेखले । मेखलार-
हिते शोकोऽधिके वित्तसंजयः । भार्याविनाशनं प्रोक्तं
कण्डे योन्या विना कृते । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कण्डं
यत् करुणवर्जितम्” । स्वातह्रीने भवेद्दोषः इत्यादिना
स्वातादिलक्षणरहितस्य कण्डस्थानिष्टफलत्वदर्शनादि-
दानीं स्वातादीनामेव लक्षणमभिधीयते । तद्वया मोह-
चूडोत्तराग्रे “चतुर्विंशतिमं भागमद्भुतं परिकल्प्य
त । चतुर्विंशद्भुतं हस्तं कण्डानां परिकल्पयेत् ।
हस्तमात्रं खनेतिर्यगूर्ध्वं मेखलया सह” । सुटिमानं
शताङ्गं त्रिंशदिना प्रसिद्धेनैव हस्ताकृतव्यवहारेण
होमानुसारात् कण्डमानकृतम् । इयन्तु स्वातादिमान
कथनार्थं परिभाषा क्रियते । चिकीर्षितकण्डखोलं चतु-
र्विंशतिधा विभज्य यावान् चतुर्विंशतिमो भागस्तावत्-
परिमाणमद्भुतं परिकल्प्य चतुर्विंशत्या खड्गुलैर्हस्तं
परिकल्पयेत् । ततस्तोन हस्तेन परिमितं सर्वकण्डानां
तिर्यक्स्वातमानं विधाय मेखलासहितस्य स्वातस्य तेनैव
हस्तेन परिमितमूर्ध्वमानं विदध्यात् । प्रथमे उक्तम् “कु-
ण्डं जिनाद्भुतम् । तिर्यगूर्ध्वमेखलया सह” जिनाद्भुतं
चतुर्विंशत्यद्भुतम् । प्रतिपासारसंयच्छेऽपि “पञ्च-वि-
मेखलोच्छ्रायां शात्वा शेषमवः खनेत्” । विभक्तकर्माया
क्तम् “व्यासात् स्वातः करः प्रोक्तो निम्नस्थित्यद्भुतेन
तु” । तिर्यग्भुजानि-पट्टदशाद्भुजानि स्वातस्य निम्न-
त्वम् । “उच्छ्रिता सान्वाद्भुतैरिति, यज्जमानत्वात्मेखला-
वपक्षे नवाद्भुतं प्रथममेखलयोत्तरेषु दशभुजोच्छ्रायै-

शब्दकुलत्वम् । कण्डमानुक्तं कालोत्तरे “खाताद्वाहो-
ऽङ्गुलः कण्डः सर्वकण्डेष्वर्थं विधिः” । खातमेखलयो-
रनन्तराले अङ्गुलमानेन कण्डमोटापरपर्यायं कुर्यात् ।
सारसमुच्चये “खाताद्वाहोऽङ्गुलः कण्डस्तद्वारे मेखला
श्रमात् । मेखलालक्षणसूक्तं कामिके” “खेत्तार्क्येन
तत्प्रौढः स्वात्तद्देर्भागतः । मेखलाष्टयुतोच्छ्रायः
कण्डाकारा तु मेखला । सर्वेष्वङ्गुलप्रकर्तव्या मेख-
लैकावयात्” । खेत्तार्क्येन-द्वादशगणेन कण्ड-
स्यौष्ठः कण्डगण्ड्याच्चः स्वात् तद्देर्भागतः कण्डचतुर्थी-
शतो मेखलायाः प्रयुता विस्तारः । तथा षष्ठ्यभागतः
पञ्चभागेन मेखलोच्छ्रायः कार्यः । पिङ्गलामतेऽपि
“खातादेकाङ्गुलं त्वङ्गा मेखलानां स्थितिर्भवेत् । मेख-
लैकावया तिलो भूतसंख्यायवा प्रिये” । भूतसंख्याः-पञ्च-
संख्याः । उक्तञ्च प्रथमे “कण्डाङ्गुलाद्विधिः कार्या
मेखलैका पङ्क्तुला । चतुस्त्रिंशद्गुला यदा तिस्रः
सर्वत्र गोभनाः” । यदा एका मेखला तदा सा विस्तारो-
त्सेवास्था पङ्क्तुला विधेया “एका पङ्क्तुलोत्-
सेवविस्तारा मेखला मतेति “पिङ्गलोक्तेः । यदा तु मे-
खलावयवपञ्चसदा क्रमेण चतुस्त्रिंशद्गुलमानाः कर्त-
व्याः । मोहचूडोत्तरे “मेखलावितयं कार्यं कोण-
रामयमाङ्गुलैः । कोणाः-चत्वारः । रामाः-त्रयः ।
यमौ-द्वौ । तत्र सर्वाणिमा, इन्द्रगुला । मध्यस्था त्व-
ङ्गुलाः । कण्डकण्डसन्निहिता चतुरङ्गुला इति । सत्येवं
प्रथममेखलायाः कण्डकण्डादारभ्य नपाङ्गुल उत्सेवः स्वा-
त् । खलणसंप्रज्ञेऽपि “प्रथमाङ्गुला व्यासादुन्नता सा
नवाङ्गुलैः । मध्या तु त्वङ्गुला वारे तृतीया तु यमा-
ङ्गुला । मेखलाः पञ्च वा कार्याः षट्पञ्चाध्वित्तिपञ्च-
कैः” प्रथमा कण्डसन्निहिता आन्तरोत्सेधनवाङ्गुला वाहो
तु चतुरङ्गुलैव । अष्टाङ्गुला-चतुरङ्गुला । अश्वयः-
चत्वारः । मयौ-द्वौ । योनिक्षणसूक्तं स्वायम्भुवे
“मेखलामध्यतो योनिः कण्डाङ्गुलं त्रयं विस्तृता । अङ्गु-
लमानोष्कण्डा कार्यावस्थदलाकतिः । प्रागग्निवाय-
कण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्गुलसंख्या । पूर्वसंख्याः स्रुताः-
शेषा यथाशेषं सपन्विताः । मेखलाया गर्भदेशे कण्डा-
ङ्गुलं दीर्घं कण्ड इतीशं विस्तृता योनिः कार्या । अत्रौष्ठ-
गण्डेन योन्यपसृज्यते । कण्डगण्डेन च योनिमेखला
अङ्गुलगण्डः, अङ्गुलपर्यायः । एकाङ्गुलपरिमाणेन
योनेरप्यं मेखलासु कुर्यादित्यर्थः “विस्तारोऽष्टाङ्गुलो

योनेरप्यमङ्गुलसंमितमिति” पिङ्गलोक्तेः । नारदीये
कण्डत्वंग्रमप्रवित्तारा योनिरुदङ्गुलसंख्या । कण्डा-
ङ्गुलं तु दीर्घं स्वात् कण्डोष्ठी बोधिपत्रम्” । कण्डो-
ष्ठीति यथा कण्डे द्वादशगणेन ओष्ठो विहित एव
योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य इत्यर्थः । तथा
कण्डे प्रविष्टोष्ठो यस्या इति । बोधिपत्रम्, अश्वयप-
त्रम् । त्रैलोक्यसारे “दीर्घां त्वङ्गुला नाभिस्तत्रंगो-
ना विस्तरेण तु । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे
तथा । कुम्भद्वयसमायुक्ता चावस्थदलवन्मता । अङ्गुल-
मेखलायुक्ता मध्ये त्वाव्यवृत्तिस्तथा । दक्षस्या पूर्वयामे
तु यामस्या पश्चिमोत्तरे । नवमस्यापि कण्डस्य योनिर्द-
क्षदलस्थिता” । सूर्याङ्गुला-द्वादशाङ्गुला । त्रयंगोनेति-
दैर्घ्यं तृतीयांशं त्रयविस्तारा । एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा,
एकेनाङ्गुलेन कण्डमध्ये प्रविष्टा । कुम्भद्वयसमायुक्तेति-
पूर्वोक्तान्मेयकण्डस्य त्वङ्गुलाकतेयोनेर्बुधदेशस्थितं दक्षद्व-
मेव गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भगण्डेनोक्तम् । तेनात्र कण्ड-
स्यलाकृतिर्विद्वद्वयं स्रुत्पिण्डद्वयं वा स्वायमितं तद्व्या-
प्तम् । अङ्गुलमेखलेति, एकाङ्गुलमानया मेखलाया परिवे-
ष्टितेत्यर्थः । मध्ये त्विति, यथा श्लिष्टे चतुर्धारायया विलं-
क्रियते तथा योनिमध्येऽपि विलं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ।
दक्षस्येति, पूर्वोक्तेन यथावत्कण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभि-
संख्या योनिः कार्या नैर्घ्यत्वादिकण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्-
संख्या विधेया । नवम इति, अष्टदिक्षु कण्डादिकं
विधाय पूर्वशानदिशोरनन्तराले यज्ञवर्मं कण्डं चतुर्दिक्षु
वा कण्डचतुर्धयं कृत्वा दैर्घ्यशानदिशि यत् पञ्चमं कण्डं
तयोरपि दक्षिणभागेऽपि योनिः कार्यात्वर्थः” ।

तत्र विशेषतः त्र्यङ्गुलादिकं कण्डोद्घोते उक्तं यथा
“शारदातिलके “अष्टास्त्राशासु रम्याणि कण्डान्येता
न्यतुक्रमात् । चतुरणं योनिर्दक्षचन्द्रं त्रयसूत्रं वर्तुलम् ।
पङ्क्तुं पङ्क्तुलाकारमटास्त्रानि नामतः । आचार्यकण्ड-
मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रयोरिति” सिद्धान्तेश्वरे “पुर-
न्दरेणयोर्मध्ये दक्षं वा चतुरस्रकम् । तदाचार्यं विनि-
र्दिष्टमिति” अथसुतसमः पञ्चः । अथ पञ्चकण्डे प्रकण्ड-
निवेशनं यथा “अथेशकण्डैरिह पञ्चकण्डौ चैकं
यदा पश्चिमसोमगौमे । वेदाः सपादेन करेण यदा पादा-
नरेणासिलकण्डसंस्था” आशा-दिक् तत्र कण्डानि
चतुरस्रहस्ताङ्गुलपद्मानि ईशदिशि कण्डं चतुरस्रं दक्षं
वा तैः पञ्चकण्डोनिवेशनं स्वात् यदा चैकमेव कण्डं

तदा पश्चिमे उत्तरे वा ऐशान्यां वा स्थात् परन्तु चतुरस्रं,
वेदाः सकाशात्तानि सर्वाणि कुण्डानि संपादेन करेण
विंशदङ्गुलान्तरेण वा पादान्तरेण द्वादशाङ्गुलान्तरेण
वा वेदीपादान्तरेण वेद्यावत्तुर्ध्वेन वा मण्डपे नवकोष्ठे
कृतेऽष्टतु भागेषु मध्ये भवतीति व्याख्या नारदीये 'यलो-
पदिष्यते कुण्डवद्वक्तं तत्र कर्मणि । वेदासुमर्धं चन्द्रं
च दत्तं पञ्चनिभं तथा' । चतुःकुण्डरुचे स्थातोनास्ती-
त्युक्तं नारदीये 'पीठवद्वत् वेत्तु कुण्डं सुप्रमाणमगर्तकम्
कुर्वात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विषयान् । पञ्चमं
कारवेत् कुण्डमीशदिग्गोचरं द्विजेति' अयं मध्यमः पक्षः ।
कैचित्पूर्वशयोरिति लिखिततदस्य सोमगम्भी 'एवं
वा शिवकाठायां प्रतीच्याङ्कारवेद्भुवः 'आचाय्यौ अपि
'अथवा दिशि कुण्डसुत्तरस्त्रां प्रविद्ध्याश्चतुरस्रमेकमेव' इयं
कनिष्ठः पक्षः । नवम्यहाधिकारे पश्चिमसंहितायाम् 'कुण्ड-
नान्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् । पितृसिद्धयन्तां तत् कु-
ण्डं तु चतुरङ्गुलमिति । वेदीपादान्तरन्वज्ज्ञा कुण्डानि नव-
पञ्च वेति' । नारदीये 'कुण्डोद्यनरक्षैव संपादकरसंमित-
मिति' कैचित्त्वयोदगाङ्गुलमन्यतरङ्गं तत्र मण्डपात्तुसा-
रेण व्यख्या । अथ वर्षविशेषस्य स्त्रीणाञ्च कुण्डविशेषमाह
'विप्राच्छुभ्रस्य च दत्तं च दत्तं ईं त्यस्रं स्थादेकोणानि
वापि । सर्वस्थाष्टर्तुपाणि चान्ये योन्याकाराण्यङ्गुलाना-
नां मतानि 'विप्रादारभ्य विप्रस्य त्रिविष्टन्मुद्राणां
चतुःकोणदत्तदत्तं द्विकोणानि भवन्ति । अथवा विप्रादि
वर्णेषु चतुःकोणानि वर्तुलानि वा सर्वाणि कुण्डानि
भवन्ति यदा स्त्री वज्रमाना तदा योन्याकाराण्येव कुण्डानि
भवन्तीति व्याख्या । शारदायाम् 'विप्राणां चतुरस्रं स्था-
द्वांशं वर्तुलमिष्यते । वैश्यानामर्धचन्द्राभं मूढाणां त्र्यस्र-
मीरितम् चतुरस्रन्तु सर्वेषां कैचिद्विचलितान्विताः' ।
पञ्चरात्रे 'सर्वाणि तानि दत्तानि चतुरङ्गानि
वा सदा' सनत्कुमारः 'स्त्रीणां कुण्डानि विमेन्द्र !
योन्याकाराणि कारवेदिति' । अथ प्राच्यादि कुण्डेषु
फलविशेषमाह 'सिद्धिः पुत्राः शुभं शत्रुनाशः
शान्तिर्ह्यतिष्ठते दृष्टिमारोग्यरुक्तं हि फलं प्राच्या-
दि कुण्डके' प्राच्यादि कुण्डेष्वष्टसप्तौ फलानि स्युः ।
शारदायाम् 'सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रद-
द्धतम् । पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्धे' न्नाभं शुभप्रदम् । शत्रु-
नाशकरम्यस्रं वर्तुलं शान्तिकर्मणि जेदमारणयोः षष्ठं
षडस्रं प्रद्वसज्जिमम् । दृष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमी-

रितम्' । कामिके तु फलान्तरम् 'ऐन्द्रां सप्तमे चतुः-
कोणमग्नौ भीमे भगवति । चन्द्रार्धं भारणे वास्ये, द्वेपे
त्र्यस्रन्तु नैर्धति । वाहण्यां शान्तिके वृत्तं, षडस्रं चाट-
नेर्गति । उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्रामटासु भुक्तिदमिति'
अथ होमसंख्यया कुण्डमानम् । 'शतार्धै रत्निः स्थाच्छत-
परिमितेऽरत्निविततः सहस्रे हस्तः स्यादयुतहवने हस्त-
युगलम् । चतुर्हस्तं लघे प्रयुतहवने षट्करमभिः ८ ककुब्-
भिर्वा १० कोणैर्नृपकरमपि प्राङ्करपरे' शतार्धमिति पञ्चाश-
न्किते होमे रत्निमितं कुण्डं, शतमिति अरत्निमितं,
सहस्रमिति होमे हस्तमितं, दशसहस्रमिति द्विहस्तं, लघ-
होमे चतुर्हस्तमितं दशलघुहोमे षडहस्तमितं, कोटि-
होमेऽष्टहस्तमितं दशहस्तमितं वा । कैचित् षोडश-
करमपि प्राङ्करितिव्याख्या भविष्यपुराणे 'सृष्टिमानं
शतार्धं तु शते चारत्निमात्रकम् । सहस्रे त्वय होतव्ये
कुण्डङ्गुल्यांत्करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तत्र लक्षमाने
चतुःकरम् । दशलक्षमिति होमे षट्करं सख्यचक्षते ।
अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम्' शार-
दायाम् 'दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शक्यते'
स्थान्ते 'कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुर्हस्तं समनतः ।
योनिवज्राद्ययोमेतन्तद्व्याङ्गस्त्रिमेखलमिति' इदं प्रायः-
स्य लक्ष्यविषयम् 'अथ केषांचिन्किते कुण्डमानम्
'लघैकदद्यादशलक्षकान्तरैकवृत्तादशहस्तकञ्च । कोट्य-
र्द्धदिम्बिशतिलक्षलक्षदले समीज्ज्वलगातुहस्तम्' ।
लघुस्यैकवृत्ता दशलक्षकाणामन्तं समप्रीतव्यादय-
लक्षकान्तरम् एकलक्षमारभ्य लक्षवृत्ता दशलक्षपर्यन्त-
मित्यर्थः अरस्य एकद्विष्टादशहस्तकम् योदीक्षव्येत्थादय-
हस्तकम् एककरमारभ्य एककरद्विष्टा दशहस्तं याप-
त्युण्डं प्राङ्करिति पूर्वणामव्यः कोटेरर्धे पञ्चाशद्वृत्ते
दशविंशतिलक्षे लक्षदले पञ्चाशत्सहस्रे क्रमात् सप्त-
पञ्चषट्त्रिकरं कुण्डमिति व्याख्याः शारदायाम् 'एक-
हस्तमितं कुण्डं लक्षहोमे विधीयते । लक्षाणां दशकं
यावत्तावद्वस्तेन वर्धयेत्' सिद्धान्तशेखरे 'लक्षांश्चै त्रिकरं
कुण्डं लघुहोमे चतुःकरम् । कुण्डं पञ्चकरम्योक्तं दश-
लक्षाङ्गतौ क्रमात् । षडहस्तं लघुविंशत्यां, कोट्यर्धे सप्त-
हस्तकमिति' । इदमेव कुण्डमानाङ्गुलिकादिमतं सिद्धान्त
शेखरशारदाहेमाद्रिप्रसक्तैः प्राचीनैः राघवभट्टारोमवाक्ये
यिकुण्डरत्नाकरकुण्डकौस्तुभिकादिभिर्नीनेषु स्थितं
कुलचिदन्यथापि कुण्डमानान्युक्तानि तानि तत्तत्प्रकरण-

पशत्तत्कर्मविशेषे दृष्टव्यानि । अथैकहस्तादुदशहस्तान्
यावत्कुरुडेषु भुजकोटिमानम् “वेदाक्षोणि युगमयःशशि-
युगान्यटाव्यस्तोपयोऽष्टाक्षरसारसाङ्गकमिता नेत्र-
पयोऽवस्तराः । अङ्गुल्यो, ५ यथाः खमभ्रमिपयः खं पञ्च-
षट्सागराः सप्ताभ्रं सनवस्तमी निगदिता वेदालके
बाहवः” । एकहस्ते कुरुडे चतुर्विंशत्यङ्गुलान्यायाम-
विस्तारौ, द्विहस्ते चतुस्त्रिंशदङ्गुलानि । इमानि प्रादोन
लिखाचतुष्टयनूनानि अस्मान्तरत्वात् पूर्णान्ते वृत्तानि ।
त्रिहस्ते एकचत्वारिंशदङ्गुलानि । चतुर्हस्ते अष्टचत्वारिं-
शदङ्गुलानि । पञ्चहस्ते पञ्चयवाधिकानि त्रिपञ्चाश-
दङ्गुलानि । षड्हस्ते त्रिपदोनैकोनपष्टिः, सप्तहस्ते सार्ध-
त्रिपष्टिः । अष्टहस्ते यवोना सप्तपष्टिः । नवहस्ते द्विसप्ततिः
दशहस्ते यवोना षट्सप्ततिरिति शोडशहस्ते प्रसूवतिः
चतुर्भुजे कुरुडे मुजाउक्ता इति व्याख्या । अत्रोपपत्तिः
एकहस्तस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकस्य भुजकोटिघातः
क्षेत्रफलं तत्र षट्सप्तत्यधिकपञ्चशती ५७६ । एतत्पदमेक-
हस्तावेलाङ्गुलानि चतुर्विंशतिः । एवं क्षेत्रफलस्य द्वादशगु-
णस्य मूलं चतुस्त्रिंशदाङ्गुलानि भवन्ति । अथयोननि-
वेशनम् “कुरुडत्ववी दक्षिणयोनिरैन्द्राः सौम्यायका
स्यादितराणि पञ्च । पञ्चाङ्गुलीन्द्रदिगयकाणि योनिर्न
कोणे न च योनिःकुरुडे” ऐन्द्राः प्राच्या वारभ्य कुरुडत्व-
यो चतुरस्रयोनिर्दत्तार्द्धरूपा दक्षिणयोनिः स्यात् उत्तराया
अर्धाद्दोता उदङ्मुखः । इतराणि पञ्च कुरुडानि त्र्यक्षिण-
क्षेत्रदक्षिणपश्चादक्षानि प्रत्यन्योनीनि प्रागप्याणि अर्धाद्दो-
ता प्राङ्मुखः । नवममपि कुरुडं दक्षिणयोन्युदगम् ।
योनिः कोणे योनिःकुरुडे च न कार्येति व्याख्या । स्याद्यभ्युवे
“प्रागग्नियाम्पञ्चकुरुडानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखी । पूर्व-
मुख्या स्थिताः शेषाः यथाशोभं व्यवस्थिताः” इति । त्रैलो-
क्यसागरे “नवमस्यापि कुरुडस्य योनिर्दक्षिणे स्थितेति” अ-
न्यत्र “नार्पयेत् कुरुडकोणेषु योनिं तान्त्रिकवित्तमः” इति
“योनिःकुरुडे तथा योनिं, पद्मे भाभिं विवर्जयेदिति” । अथ
सर्वेषां कुरुडानां प्रकृतिभूतं चतुरस्रमाह “द्विगव्यासन्-
वर्धचिह्नं सपागं सूत्रं शङ्खी पश्चिमे पूर्वमेऽपि । दन्वाक-
र्षेत् कोणयोः प्रागुत्तरं स्यादेवं पा वेदकोणे समानम्” ।
इद्व्यासाद् द्विगुणितं व्यासं चतुर्थीशकृतचिह्नं सपागं
सूत्रं पूर्वपश्चिमस्थयोः शङ्खोर्दत्त्वा दक्षिणोत्तरसूत्रमध्ये
यथामध्यचिह्नं भवति तथा कोणयोः प्रागाश्चतुर्थीशे
व्याकर्षेत् एवमन्यतोऽपि एवं कृते समचतुरस्रं स्यात् इदमेव

सर्वेषां कुरुडानां मूलमिति व्याख्या । उक्तं च “चतुरस्रमिदं
प्रोक्तं सर्वकुरुडेषु कारणमिति” अत्र “समन्वितौ तुल्य
चतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः” क्षेत्रफलं षट्-
सप्तत्यधिकपञ्चशती ५७६ एतावदेव योनिर्द्वादिकुरुडे
एकहस्तेषु यथा क्षेत्रफलं सम्पद्यते तथा यतितव्यमिति ।
अथ योनिःकुरुडमाह “क्षेत्रे जिनांशे तु पुरःशरांशान्
संवर्धय च स्वीयरदांशश्च युक्तान् । कर्षार्द्धमानेन लि-
खेन्दुखण्डे प्रत्यक्पुरोऽङ्गाङ्गुलतोभगाभम्” । चतुरस्रे-
क्षेत्रे चतुर्विंशतिधा भक्ते सति पञ्चांशान् स्वीयहाविंशदं
शयुक्तान् अथ संवर्धय ततश्चतुर्धा विभक्तस्य क्षेत्रस्य
पश्चिमचतुरस्रहयमध्याङ्गात् कर्षसूत्रस्य चतुर्थांशेन प्रत्यक्-
पश्चिमभागे इन्दुखण्डे दत्तार्द्धहयं विहन् । लिख । ततः
पूर्वाङ्गादक्षिणोत्तरसंलग्नं दत्तार्द्धं यावन्नीयमानयुगहय-
तो भगाकारं योनिःकुरुडं स्यादिति व्याख्या । अथ क्षेत्रफ-
लानयनम् अत्र क्षेत्रत्रयं पूर्वाङ्गादक्षिणोत्तरसूत्राय याव-
न्नीयमानसूत्रहयं त्रिकोणमेकं, तथा दक्षिणोत्तरसूत्रा-
यात्पूर्वापरसूत्रान्वं यावन्नीयमानसूत्रहयादपरं त्रिको-
णम् उभयदत्तार्द्धं मिलित्वा एकं दत्तमिति तृतीयं,
क्षेत्रत्रयफलयोगे पूर्णफलम् तत्र प्रथमस्य क्षेत्रफलं यथा
अत्र लम्बः अङ्गुलानि १७ यवः १०००२ । भूः २४ “लम्बे न-
भिर्गुण्यैकसङ्ख्यमिति” । अत्र मुखामावाङ्गमध्यमेव
लम्बेन युजितं सज्जातं प्रथमं क्षेत्रफलम् अङ्गुलानि २०५
यवाः ७ । अथापरस्य लम्बः १२ भूः सैव अत्रापि तथैव
रीत्या क्षेत्रफलं १४४ । अथ दत्तार्द्धयोरेकं दत्तं तत्फलं
यथा तत्र दत्तव्यासः १६, ७, ४, १ “व्यासस्य परमं मनपाम्निर्गो
सूत्रं फलं पञ्चसहस्रभक्ते” इति व्यासपरमः २८८
० । ० । २ । अथान्नवाग्नि १८२७ निम्नः पञ्चसहस्र
५००० भक्तोजातं क्षेत्रफलं दत्तस्य ११६१ । ४ । ५ । त्रया-
णां योगे क्षेत्रफलं पूर्णं ५७६१ । ० । ४ । ५ । अत्र लिखा
पञ्चके यूकाचतुष्टयव्याधिकम् अस्मान्तरत्वाददोषः । अजा-
यसिद्धिद्वान्यचोक्ता । “स्यापने सर्वकुरुडानां ध्वजादः
सर्वसिद्धिदा शतांशोवाधिकं ऋणं ह्यासद्विही न दूष-
येत् । आयदोषपिशुर्द्वयं क्रियते शङ्खकोषिदैरिति” ।
एतत्क्षेत्रोत्तरायत्वात् उदीचीप्राचीवह्नयवर्धनव्या
एवमन्ययोरपि । पदार्थादंशं “चतुर्विंशतिधा मध्य
सूत्रं भक्ता पुरोन्त्येत् । पञ्चांशान् वैकस्य त्रीन्विंशान्
कोणपादतः । दत्तार्द्धं को मध्यतिर्यक् सूत्रान्तश्च ततोऽर्ध-
येत् । पुरो वर्धितसूत्रानां, सूत्रे हे स्याद्गगलतिरिति”

“इमानि कुण्डानि कादिपञ्चविंशानि खनादरणीयानि ।
तानि यचनानि तु तदाकारत्वमात्रसम्पादकानि न चोत्प-
न्नपूतिकराणि तत्र शिष्यज्ञेयोमा भूदित स्थूलमात्रेण
यो न्यायाकारमात्रं प्रतिगच्छते । योग्यतानभिज्ञस्येन
चत्तरत्नगण्डं तद्वत्तुलादिना पूरयित्वा तानेव
तद्वत्तुलान् योन्यादिगुणं हत्वा तत्पूर्वो तोटव्यमिति ।
अतस्तदवयवकालिकाः कृत्वा गोमूत्रकारोप्या गणयित्वा
अष्टभिर्भागे स्तुहीते कृते उपर्युपरि च योज्यमाने
फलाद्युत्पद्यते अंशसर्वनादि कुण्डमात्रेणैव चेत्यम् ।
इत्ताईकुण्डमात्रं “अथयतांशयुतेषु भागहीनं अथ-
रितीमितकर्कटेन मध्यात् । कृतवत्तद्वत्तद्वत् जीर्णं
विदधातीन्दुदलस्य साधु सिद्धौ” । सीययतांशेन युतोय
इयं भागः पञ्चमांशः अथौ चोत्पन्नस्य, तेन हीना
चासौ सभूमिः चोत्पन्नस्येन कर्कटेन सूत्रेण वा म-
ध्यात्वा कृतं यद्वत्ताईनक्षत्रपूर्वपरं रेखाङ्गीवारूपं
इत्ताईस्य सिद्धौ साधु स्यादया, तथा करोतु विद्वानि-
ति व्याख्या । अत्र चोत्पन्नस्य चोत्पन्नस्य पञ्चमांशोऽङ्गुलाद्यः
४ । ६ । २ । १ । ५ । तस्य शतांशोऽङ्गुलाद्यः ० । १ । २ ।
० । ४ । अनेनान्वितः पञ्चमांशः ४ । ६ । ६ । २ । १ ।
अनेनोना चोत्पन्नस्य १८ । १ । १ । ५ । ७ एतद्व्यासा-
ईद्विगुणं व्यासः २८ । २ । १ । १ । ६ । अत्रापि व्यासस्य वर्गः
१४४४ । ५ । २ । ५ । ४ । मनवाग्निनिर्गते २८२७ ।
पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादि रीत्या चोत्पन्नस्य १५२ ।
२ । २ । ६ । २ । एतद्वत्तस्य फलम् अस्याईं इत्ता-
ईचोत्पन्नस्य ५०६ । १ । २ । १ । अत्रापि ध्वजाय-
सिद्धिः । अथ त्र्यम्बकगण्डमात्रं “वज्रपथं प्रतो-
निवाय च पुनः ओषोचतुर्थांशकश्चिद्विषु त्रिषु सूत्र-
दानतद्वत् स्यात्तत्रास्ति कटोन्मिन्नम् । विद्यांशैः सजि-
नांशेन सहितैः चोत्पन्नं जिनांशे कृते व्यासाईं न मितेन
मण्डलमिदं स्याद्वत्तसंज्ञं शुभम्” अत्र पूर्वांशं कुण्डं
व्याख्यायते चोत्पन्नस्य तृतीयांशम्पूर्वतोनिवाय ततश्च म-
ध्यओषोचतुर्थांशं निवाय दक्षिणत उत्तरतश्च दत्त्वा त्रि-
चिद्विषु सूत्रदानात् कटोरहितं त्र्यम्बि जायते इति
तृतीयांशोऽष्टाङ्गुलानि मध्यसूत्रे योजितानि जातोत्पन्नः
पश्चिमभुज उभयतुर्थांशः षडङ्गुलानि योजितानि
जातानि भूः २६ अत्र सुखाभावात् भूमेरईं कृतम्
१८ इदं लम्बेनानेन निम्नज्ञातं अत्र चोत्पन्नस्य ५०६
यमभुजे चोत्पन्नस्य सिद्धीतीति कटोन्मिन्नमित्युक्तम्

किञ्चिद्भुजवैषम्यं न दोषाय कदापि ध्वजाय एवेति ।
अथोत्तराईं न हत्तमात्रं चोत्पन्नं चतुर्विंशतिभक्ते सति
त्रयोदशांशैः सह चतुर्विंशत्यंशयुतैः मितेन व्यासाईं न
मण्डलं यद्वत्तं तत् हत्तसंज्ञं कुण्डं सुन्दरं स्यात् ।
अथ चोत्पन्नानयनम् अत्र त्रयोदशानां चतुर्विंशतिभक्ते-
लाद्यः ०४ । २ । ५ । २ । अनेन युतास्तुत्रयोदश १२ ।
४ । २ । ५ । २ । इदं व्यासाईं नैतद्विगुणं व्यासः २७ ।
० । ५ । २ । ४ अत्र व्यासस्य वर्गऽस्मिन् ७२८ । ० । १३ ।
१ । २ मनवाग्निनिर्गते पञ्चसहस्रभक्ते इत्यादिना चोत्प-
न्नस्य ५०६ । ० । ६ । ० । अत्रापि ध्वजाय एवेति । अथ षड-
सुभमात्रं “भक्ते चोत्पन्नं जिनांशैर्हृतिमित्यपकैः साक्षिगैर्वा-
शयुक्तैर्व्यासाईं मण्डले तन्मिन्नहत्तगुणके कर्कटे सेन्दुदितः ।
षट्चिद्विषु प्रदद्यात्समितगुणकानेकमेकान्तु हित्वा नाथे
सन्ध्यंशदोषामपि च हृतिमते नेत्ररम्यं षडसुम्” । चोत्प-
न्नचतुर्विंशतिधा विभक्ते सति अष्टादशांशैः सहासप्रति-
मांशयुक्तैस्तापता व्यासाईं न हत्ते कृते सति तेनैव
व्यासाईं न मिते गुणके सूत्रे सति कर्कटे वा उत्तरदिशो
हृते सति परावर्त्तनेन षट्चिद्विज्ञानि भवन्ति तेषु षट्-
सु चिद्विषु षट् सूत्राणि एकान्तरेण परस्परलम्बानि
दद्यात् ततः सन्धौ ये अङ्गदोषाः षड्भुजास्तोषां नाथे-
हृतिमते मण्डलस्य विनाथे षड्भुज रमणीयज्ञायत
इति व्याख्या साक्षिन् षडसु व्यासः २६ । ४ । ०
अथोत्तराईं त्रिफोषमेकं सहत् तद्भुजमानं लिङ्गाङ्गाग्नि
नमस्यईं हत्तव्यासैः समाकृते । खण्डाभावात् १२००० संभक्ते
लम्बने क्रमशोभुजाः” इति त्रयाणां भुजानां मानं २१ ।
४ । १० उत्तरायात् पूर्वापरभुजमध्यं यावन्नीयमानं सूत्रं,
लम्बचतुर्थांशो व्यास एव २७ । ६ । ० भुजाः, एवं भूः सुखा-
भावङ्गुलस्य १५ । ६ । १४ लम्बेन निम्नमितादिना जातं चोत्-
पन्नं ४२२ । ५ । २ अत्रास्य महत्तस्त्रिभुजस्य त्रिष्वपि भु-
जेषु त्रीणि त्र्यम्बकाणि समान्येव लग्नानि भवन्ति तत्रैकस्य
फलमानोय त्रिगुणं कृत्वा पूर्वफले योजितं सत् पूर्व
चोत्पन्नं स्यात् । तत्र दक्षिणकोणायात् पूर्वापरभुज-
मध्यं नीयमानं सूत्रं लम्बः ८ । १ । ० अथ व्यासचतुर्थांशः
भुजत्व्यंशोभूमिः १० । ४ । २ । २ सर्वत्र तत्रैव एव भुजसम्पातात्
अत्र सुखाभावाङ्गुलेरईं ५ । २ । १ । १ । इदं लम्बेन युजितं
चोत्पन्नं ४८० । ४ । २ । १ । जातं इदं त्रिगुणं त्र्यम्बकाणां अपि
फलं १४४ । १ । ४ । ६ । १ । इदं पूर्वलेखफलेऽस्मिन् ४२२ । ५ । २
योजितं ५०६ । ७ । १ । ४ । ६ । इदं किञ्चिदधिकैक्यकाधिकं

सप्रवर्धनं कस्यानरत्नादयोः । अथ वा व्यासोदक्या
न्यूनः कार्यः । ध्वजायसिद्धिश्च । अथ वा क्रमेतावता
प्रयासेन लघुत्वकोषं कुण्डं चेत् हादशांशः तत्कोषफलं
स्यात् हादशगुणितं पूर्णं चेत्फलम् । अथेदङ्गुलं स्वबुद्धि
विज्ञासमात्ररचितमिति नोपेक्षणीयं यतः षट्कोषता
समभुजताफलं च सम्पद्यते एव “मानाधिक्ये भवेद्भोगोमान
हीने दरिद्रता” इत्यादिशेषापत्तिरपि नास्ति । अथ यत्कालं
प्राचीनकृतकुण्डविद्वद्भिरुच्यते इत्युच्यते च प्राचीनकृतकु-
ण्डेषु परस्परविरुद्धता इदमेव कुण्डं रामनाथपेयिभि
र्विषमभुजं ऋद्धाकारं कृतं राघवभट्टादिभिः समभुज-
मेव कारितं लघुषष्ठांशायां दोषान्वयेषु तस्मादस्य
उक्ते नेत्ररमणीये समभुजे कोषफलसंवादिनि षट्-कोषे
विद्वद्भिर्नागदरैर्भाव्यमिति । अथ ये प्राचीनकृतावेवाप-
त्तिरुक्ते पालोपायापि समभुजमाह “अथ वा जिनभ-
क्तकुण्डमानात्तिविभागैः सखभूपभागहीनैः । मितकर्क-
टकोद्भवे तु हस्ते विधुदिक्तः समपङ्क्तुजैः षडसम्” अथ-
वा चतुर्विंशतिभक्ते कुण्डमाने सति स्त्रीयपञ्चधि-
कृतभागैर्हीनैः पञ्चदशभागैर्मतीयः कर्कटस्तदुद्भवे
हस्ते उत्तरदिक्तः सहायात् सप्तैः पङ्क्तिर्भुजैर्दत्तैः परस्पर-
लम्बैः षडसं हस्तमार्जनेन भवतीति व्याख्या । अथ कोष
फलानयनं तत्पृथग्व्यसे द्विसंभागे षडसं स्तुर्भुजाः स्तुटा
इति भुजमानम् १४।७।२।२ कोषमध्ये दक्षिणोत्तरां
रेखान्दत्त्वा ऊर्ध्वं भुजसंपाततः पूर्वापरं रेखाद्वयम् अ-
धोभुजसंपातावधि दद्यात् एवं कृते चतुरस्रद्वयं परस्पर-
लम्बं भवति पूर्वापररेखयोर्दक्षिणोत्तररेखया सह-
सम्पातवत्तृतीये एव भवति सैवावाधा तन्मानं ७।२।५
भुजः १४।७।२ “स्वावाधामुजकक्षोरनरमूलं प्रजायते लम्बः”
इति साधितो लम्बः १२।७।१। अथमेव मध्यलम्बः “लम्बेन
निर्गं कु २८।६।४ सखै १४।७।५।२ क्य ४४।५।६ खण्डम्”
२२।२।७। इति जातं कोषफलं २८८।१।१६ एवमपरस्या
पि खण्डस्य । उभयवोने ध्वजायसिद्धिर्चेति । अथ पद्म-
कुण्डमाह “खट्वांशाश्च युतव हस्तशरके तत्वा-
दिमे कर्णिकायुगे षोडश केशराणि चरमे स्थापित-
भागोनिते । भक्ते षोडश केशराणि च हस्ते स्तुः कर्क-
टेऽष्टौ षडाः सर्वास्मान् खन कर्णिकां त्वज निजावा-
मौञ्चकं स्यात् कजम्” । कोषस्याष्टमांशदृष्टादृष्टा च
हस्तपद्मे कृते सति तत्त पञ्चममध्ये प्रथमं तत्कर्णिका,
द्वितीये षोडश केशराणि, तृतीयं केशरस्थानमित्यर्थः ।

अन्निमे पद्मे हस्ते खस्य खङ्गलयात्मकस्याष्टमिंशदं
योगितस्य षोडशसु स्थानेषु दिक्षु विदिक्षु तदनराखे च
समतया भाजिते तस्मिन् हस्ते पञ्चचिह्नान्तरे दिशि विदिशि
च कर्कटके हस्ते सति परावर्त्तनेनाष्टौ पञ्चाणि जायन्ते
सर्वास्मान् केशरादीन् केशरहस्ततृतीयचतुर्थहस्तानि प-
ञ्चाणि च ह्रे विद्वन् । खन कर्णिकां त्वज भा खन । कीट-
शीनिजः खकीयवायामो विस्तारस्तत्तुल्यमौञ्चं यस्यास्ता,
कजं पद्मकुण्डम् बहिर्हस्तमार्जनेन स्यादिति व्याख्या ।
अथ कोषफलानयनम् अलोपानिमस्य चतुर्विंशत्यङ्गुलस्य
पूर्ववत् कोषं ४५।२।११। अन्निमहस्तस्यास्य २८।१।४। कोष-
फलं ६८८।४।५।०। अथगोरनराईम् १२।२।४।६।० इदं
पूर्वकोषफले योजितं वा अन्निमहस्तकोषफलम् । प्रवर्त्तितं-
संख्यातं पूर्णं फलं ५७६।०।१। यूकोनं फलमायाव-
तोऽदोषः । अन्निमहस्ते लिखामात्रवर्द्धनेन ध्वजायसिद्धि-
र्चेति । अत्रानिमहस्ते पञ्चानराईभूषणदोषाद्भूषणच
बुद्धिमता प्रत्यक्षतएवोपलब्धव्यः । अथाष्टासिङ्गुल-
माह “कोषे जिनांशे गजचन्द्रभागैः स्थापित-२८
भागेन युतैस्तु हस्ते । विदिग्दशोरनरतोऽष्टसूत्रैस्त्रीय
सूत्रैरिदमटकोषम्” । कोषचतुर्विंशतिभागे कृते ख-
टादशभागैः स्त्रीयाष्टाविंशेन युतैः कर्कटकेन हस्ते कृते
सति विदिग्दशोर्मध्ये कृताष्टचिह्नेभ्यः अष्टभुजेभ्यस्तृती-
यांशमिहितैः चिह्नद्वयं विधाय तृतीयचिह्नेन योजितैर-
ष्टकोषं हस्तमार्जनादध्यास्थाददोः खण्डमार्जनाच्च भवती-
ति व्याख्या । अथ “कोषफलानयनं व्यासाई १८।५।१।० ।
व्यासः २७।२।२। अथ “द्विदिग्दशोर्मध्ये सप्त-
हस्ते । खखषाभार्कसंभक्ते लम्बान्ने क्रमशो भुजाः” इति
१४।२ एतद्दृङ्गुलमानं दक्षिणोत्तररेखा कोटिः आ-
यते कोषे भुजकोटिघातः कोषफलम् । भुजकोटिघातं तु
दृङ्गुलजतुल्यं मध्येऽनारम् १४।२।२ वास्योत्तररेखोभ-
मानवर्त्तिरेखा खखमाने योजितं सत्कोटिः स्यात् यथा
दक्षिणोत्तरपूर्वापररेखा खखद्वोगादूर्ध्वरेखातिर्यग्योषे
भुजकोटिरूपे तदप्राचीयमानो महामुजएव कर्णः
१४।२।२।५।०। अस्य वर्गाईमूलं तिर्यग्रूपभुजकोटिमानं
अथः १०।०।६।२। यतोऽत्र भुजकोटिपर्यगोः कर्णवर्गो
भवति इदं कोटिमानं द्विगं सत् पूर्वभुजे योजितं जाता
कोटिः दक्षिणोत्तररेखा २४।२।५।४। एतद्दृङ्गुल-
पातफले ४८२ १।१।२। अथ कोषकोषयोः फलं जगुंभु-
ज-वर्गे च दस्यनेवत् १०।१।३।६। पूर्वफलादप्या ४८२।

१११२। श्लोघितं सज्जातं फलम् १८०॥११२। अस्मिन्
पूर्वापरकोणानां चतुर्णां फलं योजितं सत्पूर्वं फलं
स्यात् । तत्र पूर्वकोणयोः फलं यथा षडङ्गुलभुजः
१४१२२। पूर्वपरकोणयोः कोटिः १०॥६॥२। अन्वयोर्धतः
१४४१॥५॥६२ अस्मात्कोणचोत्तममेतत् ५०॥७॥७ शोघितं
सज्जातं पूर्वकोणयोः फलम् ८१॥१॥६॥ एतदेवापरकोणयोः,
अतोहिन्नमेतत् १८६॥१॥४॥ पूर्वचोत्तमफलेऽस्मिन् १८०॥१॥२।
योजितं सज्जातं चोत्तमफलं ५७६॥५॥०॥०॥ अस्यान्तरत्वा-
द्देवः अजायसिद्धिः । इदं सर्वथा नेत्रमणीयमि-
त्यङ्गीकर्तव्यम् । अथ प्रकारान्तरेण समाप्तभुजाष्टाक्ष
कुण्डमाह “भाध्ये युचे वेदमैर्विभक्ते शक्तैर्निजा-
त्राभिलेखेन युक्तैः । उच्यते दिग्दिशोऽन्तराले गजेर्भुजैः
स्यादववाटकोचम्” । भाध्ये युचे—स्त्रुवे चतुर्विंशतिभक्ते
अक्षप्रचत्वारिंशदंशसहितैश्चतुर्दशभिर्वासाङ्गे न मण्डले कते
तत्र दिग्दिशोर्मध्ये कृताष्टचक्रैः परस्परसंलग्नैरेष्ट-
कोचम् प्रकारान्तरेण प्राचीनकृतिरसिद्धाभिमतं कुण्डं
हस्तमार्जनाद्भवतीति व्याख्या । अथ चोत्तमफलानयनम्
“चन्द्रसुन्दराक्षतिभि २२८६१ व्यासाङ्गे त्रयमाहते ।
अष्टाक्षमाग्निसंभक्ते ३०००० लब्धने क्रमशोभुजाः”
इति भुजमानं १०॥७॥१॥३॥ “ततः श्लाघ्यास्योगान्तर-
वातमूलं व्यासस्तद्वृत्ते दक्षितः शरः स्यादिति” । जातः
शरः १०॥७॥२॥६॥ अथ वास्यभुजस्योभयान्तात् सप्तषापर
भुजप्रान्तद्वयं यावत् स्त्रुवद्वयं कुर्यात् । एवमुक्ते त्रिवर्गदीर्घ-
चतुरस्रं पार्थिवो विषमभुजचतुरस्रद्वयञ्च स्यात् तत्र व्यासा-
दक्षात् २८४॥६॥ सकाशाद्द्विगुणं शरं विज्ञाय शेषोदीर्घच-
तुरस्रस्य भुजः । अथ वा व्यास्यस्यगौतरमूलं भुजः किं
शरकरणप्रवासिन २६॥१॥०॥ अष्टाक्षिभुजएव कोटिः आयते
भुजकोटिघातः चोत्तमफलम् २८८॥४॥४॥ अथ विषमभुजचतु-
र्भुजचोत्तमफलम् जीवाङ्गं शरोनव्यासाङ्गे विषमचतुर्भुजे लब्धः
७५॥५॥०॥ ज्यैव सुखं दीर्घचतुरस्रभुज एव भूः लब्धेन
निर्गन्तुः २६॥१॥०॥४॥१॥ अत्र ७७७७७७ १८५॥२॥१॥
चोत्तमफलम् १४४॥२॥६॥ १४ एवमपरस्यापि त्रयाणां
योगः ५७६॥१॥१॥ ४ अजायसिद्धिः । अथवाष्टभुजां
फलमानीय उत्तमफलात् संशोधापि चोत्तमफलं स्यादिति
अस्मिन्समाप्तभुजे राचपभट्टादिभिरुक्ते शारदातिलका
दिवाक्यैः सह महात्विरोधस्यादक्षादुक्तमष्टाक्ष नेत्र
रस्य चोत्तमफलसंवादिषमभुजमेवापरकोणमिति । अथ-
चातलक्ष्यं कष्टलक्ष्यमाह । “खातं चोत्तमं प्राञ्च-

रस्ये त्रयमेखलां विना । कण्ठोजिवांशमानः स्यादर्कोऽ-
थ इति चापरे” । कुण्डखननं चोत्तमं कुण्डस्य वा
शान्तिस्तार व्यायामस्य तावत्खननमाद्यमेखलया
सहितं कुण्डे कार्यम् योन्यादिकुण्डेषु विस्तारायामयो
नानात्वाच्चतुरस्रस्यैवायामविस्तारो ग्राह्यः । अन्ये तु
मेखलां वर्जयित्वा भूभावे वा तावत्खननं कार्यमित्याहुः ।
कण्ठोऽपि चोत्तमविंशत्यंशमानः खाताङ्गुलिः कार्यः
समनादेकाङ्गुलमिति । अन्ये चोत्तमादशांशपरिमित इति
प्राञ्चरिति व्याख्या । सिद्धान्तशेखरे “खातं कुण्डप्रमाणं
स्यादुर्ध्वमेखलया सह” प्रतिष्ठासारसंग्रहे “पञ्चलिमेखलो-
च्छ्रायं ज्ञात्वाऽशेषमधः खनेत्” मोहभूषणे “इक्षुमात्रं
खनेत्तिर्यगूषु मेखलया सह इति” । अथ पद्यान्तरे शारदाति-
लके “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितमिति” ।
प्रयोगसारे “चतुरस्रचतुःकोणे स्त्रुवैः कृत्वा यथा पुरा ।
इक्षुमात्रेण तन्मध्ये तावन्निम्नायतं खनेत्” । गणेशवि-
मर्शिन्याम् “चतुर्विंशङ्गुलायाम् तावत्खातसमन्वित
मिति” पद्यद्वये वयन्तु “अतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः
पृथक् पृथगिति” वचनात् होमात्यवक्तृत्वयोरन्यतर
पद्यावाच्ययोयाविति युक्तसत्पक्षामः । “औचित्यादवात्
परिमाणमिति” कात्यायनोक्तिः । शोकान्तरे “खाताङ्गुलो-
ऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः । चतुर्विंशतभोमानः
कुण्डानामङ्गुलं स्मृतमिति” । एतत्पारिभाषिकमङ्गुलं
सर्वत्र बोद्धव्यम् । सोमशम्भो “वह्निरेकाङ्गुलः कण्ठो-
द्गङ्गुलः कृषिदागमः” इति तेनाद्यः पक्षएव श्रेयान्
बद्धसमतत्वात् । अथ मेखलानामधमतादिपक्षमाह “अ-
धमा मेखलैका स्यान्मध्यमं मेखलाद्वयम् । त्रैकोणकोऽ-
धमा द्वित्रिपञ्चस्रधमनादिकम्” । एकमेखलापञ्चोऽधमो
द्विमेखलो मध्यः, त्रिमेखलः त्रैकोणः । अथ पद्यान्तरे द्विमेख-
लोऽधमः त्रिमेखलो मध्यः पञ्चमेखलः श्रेयान् एकमेख-
लोऽधमाधम इति व्याख्या । क्रियासारे “नाभियोनिस-
मायुक्तं कुण्डं श्रेष्ठं त्रिमेखलम् । कुण्डं द्विमेखलं
मध्यमोच्चं स्यादेकमेखलमिति” लक्ष्यसंग्रहे “सस्यास्तु पक्ष-
ताः प्रोक्तामध्यमास्तिका एव च । इह खातामधमे पक्षे-
एका सा त्वधमाधमेति” सोमशम्भुना तु विशेष उक्तः
“त्रिमेखलं द्विजे कुण्डं त्रिविधं त्रिमेखलम् । मेखलैका
तु वैश्वस्येति” अथ खातं समेखलं चोत्तममिति स्म-
रन् वदन्मेखलालक्ष्यमाह “अष्टधा विहितकुण्डशरांशैः स-
खनेद्भुवसुपर्यनवांशैः । मेखलाविरस्येदपि तिस्रः पक्ष-

मज्झिमनिकायविवृतिपिण्डाः “यद्यथा भक्तस्य चेतसः यः
 मज्झिमनिकायतोभागस्तद्वैः पञ्चभिर्भागैर्भुवं खनेत् उपरि-
 लिमितादृशैर्भागेः सतोमेखला रचयेत् कीदृशीः षड-
 दहादशांशः चतुस्त्रिंशद्भुजलमितास्तुल्यविस्तारो-
 ज्ञां यासाला इति व्याख्या । विश्वकर्मा “आसात्-
 खातः करः प्रोक्तो निम्नलिख्यङ्गुलेन त । कण्ठात् परं
 मेखला त उद्धता सा नवाङ्गुलैरिति” । क्रियासारे
 “प्रधानमेखलेतुसैव उक्तमत्र नवाङ्गुलम् । तद्वाच्यमेखलेत-
 सैवमङ्गुलद्वितयं क्रमात् । चतुस्त्रिंशद्भुजलव्याप्तमेख-
 लाद्वितयम् त” योगिनीहृदयेऽपि “मेखलाः षड्गु मे दे-
 वि ! हस्तादप्यु विशेषतः । पञ्चांगार्कांशसंभारैर्मिताः
 स्युर्गोपिताः शुभाः” इति । अथ प्रकारान्तरेण मेखलालक्षणं
 नाभिलक्षणं चाह “रसांशकादुद्धतविस्तृताश्च तिस्रोऽथैका
 युगभागतुल्या । पञ्चाथवा षट्शरवेदरासद्वैः सताः स्युर्न-
 वभागपिण्डाः । आद्यापरास्तत्तरभागहीना जिनांशकण्ठा-
 द्वाहिरेव सर्वाः । कुण्डानुसारा अपि मेखलाः स्युरकाङ्ग-
 भागोऽत्र तत्तु नाभिः । कुण्डाकारो नाभिरम्भोजसाधो-
 बाजोऽयं नेनांशहानिर्दलापे । शेषोल्लेखे वज्रवृत्तैः समे
 ते स्युर्वै कर्णैः केशराः पत्रकाणि” अथवा चेत्यपठ-
 यादुद्धताः षडंशेनैव विस्तृतास्तिस्रो मेखला भवन्ति
 अथैकमेखलापञ्चमाह एकैपमेखला चेत्यपठ्यांशोऽत्र
 तत्तृतीयांशविस्तृता च स्वात् । पञ्चमेखलापञ्चमाह ।
 अथ पञ्च मेखलाः कादाः षट्पञ्चषट्त्रिंशद्भुजलैः
 पारिभाषिकैर्विस्तृताः । अथपञ्चमेखलानास्तुता माह
 तत्वादिमा नवभागः पिण्डः औञ्च्यं यस्याः सा पा-
 रिभाषिकनवाङ्गुलोऽत्र स्वात् अपरा मेखलास्तस्या आ-
 द्याया यः शरांशः पञ्चांशस्तो हीना भवन्ति यथा एक-
 हस्ते कुण्डे प्रथममेखला नवाङ्गुलोऽत्र यस्याः पञ्च-
 मांशः । । ६ । १ । १ । ५ एष एकद्वित्रिचतुर्गुणः
 प्रथममेखलामाने न्यूनः कृतः सन् तदधःस्थानां मेखला-
 नामौञ्च्यं स्वात् यद्येदं द्वितीयमेखलौञ्च्यम् ७ । । १ । ४
 ६ । १ एवमपरासामपि द्रष्टव्यम् । ताः मेखलाः सर्वाः चेत्य
 चतुर्विंशतिभागमितात् कण्ठाद्वाहिरेव भवन्ति कीदृशः
 कुण्डानुकाराः योन्यादिकुण्डेषु योन्याद्याकारा एव स्युः
 अपिरेवाये । अथ नाभिलक्षणमाह नाभिर्हृदयांशोऽत्र
 षडंशेन विस्तृताः कुण्डानुकारः बाह्यद्वारसादाकारं
 कण्ठं तादृशो नाभिः । अथवा नाभिरम्भोजसमः कमलाकारः
 कार्यः अथ नाभिरब्जे पञ्चकुण्डे भूभवति तत्र नाभि-

रूपायाः कर्णिकायाः समत्वात् । अथ पञ्चाकारकरणं
 नामेख्यते दलापे दलापनिमित्तं ह्यङ्गुलोऽत्र चत-
 रङ्गुलविस्तारायामे नामौ इनांशहानिर्दलांशस्यांगः
 कार्यः शेषमवशिष्टं चेतु तस्मिन् वृत्तल्यं समभागेन
 कार्यम् । तत्र मध्यचिह्नात् प्रथमं हस्तं कर्णिका द्वि-
 तीयं हस्तद्वेयरस्यानं तृतीयं पत्राणि तद्वहिरवशिष्ट
 द्वादशांशेन दलापानि रचयेदिति व्याख्या । वाशिष्ठ्याम्
 “प्रथमं मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृतिः । चतुर्भिरङ्गु-
 लैस्तस्याधोऽधिति च समन्ततः । ततोपरिपरः स्याच्चत-
 रङ्गुलसमन्ततः । अष्टाभिरङ्गुलैः सव्यग्विस्तीर्णोऽधस्तस्य
 धा” । पिङ्गलामते “एका षड्भुजलेतुसैवविस्तारा मेख-
 ला मतेति” लक्षणस्य पदे त विशेष उक्तः । “चत-
 रङ्गुलविस्तारोत्सैवा वैकैव मेखलेत” तन्नाम्ने “षट्-
 शेनाष्टमांशेन मेखलाद्वितयं विदुरितिः कथं पञ्चो-
 वल्लसंभतत्वात्तुपेक्षित एव । सिद्धान्तेश्वरे “षड्-
 वाचाध्विवज्रितेनमिताः स्युः पञ्च मेखलाः” इति लक्षण
 संपदे “पञ्च वा मेखलाः कादाः षट्पञ्चाध्वित्यपचकैः ।
 प्रथमा कुण्डसहितोत्तरोत्सैव नवाङ्गुलेत” पिङ्गला-
 मते “खातादेकाङ्गुलान्यङ्गा मेखलानां स्थितिर्भवेदिति”
 शारदायाम् “कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च ता-
 दृशम्” इति बलैव “कुण्डानां कस्योदन्ननौ भिन्नभुज-
 लसन्निभम् । तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्य निगद्यते”
 सत्प्ररत्निरत्निकृता नामेख्यते सधता मता । नेत्रवेदाङ्गुलोमे-
 तेति” पद्मेनाभिं विवर्जयेदिति प्रागेव लिखितम् । अथ आ-
 कारकरणं तत्रैव “पञ्चकुण्डे चेत्यस्य द्वादशांशं बहिः
 सुधीः । तन्मध्ये विभजे द्वादशैः स्त्रभिः समविभागतः । आद्यं
 स्वात् कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् । तृतीयतल
 पत्राणां सङ्कांशेन दलापकमिति” अथ योनिलक्षणमाह
 “योन्यांसाहृदीर्घा विततगुणलवादायतात्विहिभागा-
 सुङ्गातापत् समन्तात् परिधिरपरिगतावदपेक्ष
 रस्यम् । निम्नं कुण्डं विशली बलयदलयुगेनान्विताधो
 विशाला, मूलात् सच्छिद्रनालान्तरवटश्चिरादस्य
 पत्राकृतिः स्वात्” योन्यांसाहृदीर्घा विस्तारतृतीयां
 शेन विस्तीर्णा चतुर्विंशतिशोऽत्र चतुर्विंशतिशेन परिधि
 मेखला यस्याः सा तावतैवापेक्ष चतुर्विंशतिशे-
 न निम्नं यथा तथा कुण्डं प्रति विशली बलयदल
 युगेन वृत्ताहृदयेन युता अधो विशाला अधोऽपरिस्त्र-
 लसंकोचनयती मूलात्स्वलात्सकाशात् मध्ये सच्छिद्रं नाहं

यस्याः सा पद्मनाभाकारत्वाद्वालोक्तिः । अन्तर्मध्ये
अपटोमर्तः क्षुचि हृतवारणायं यदत्तेन रुचिरा सुन्दरा
सा अश्वत्थपत्राकृतिः स्त्रादिति व्याख्या । वायवीये
“मेखलां मध्यतः कुर्यात् पश्चिमे दक्षिणेऽपि वा । शोभनां
मध्यतः किञ्चिच्चामुन्मीलितानां शनैरिति” योनि-
भिति शेषः । तृलोच्यसारे “दीर्घां सूयाङ्गुला योनिस्त्व”
शोना विस्तरेण त । एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टा-
ऽभ्यन्तरे तथा । कुम्भद्वयार्द्धसंयुक्ता सावत्थदलवन्मता ।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये वाज्यष्टितलयेति” पञ्च-
रात्रे “अर्काङ्गुलोच्छ्रितां योनिं विदध्यात्तावदायताम्”
तावदीधाम् एकाङ्गुलोच्छ्रिता इत्यस्य विवरणम् अङ्गुष्ठ-
मेखलायुक्तेष्वल अङ्गुलद्वयमुच्छ्रायः कुतश्चिदुक्तः अङ्गुलं
परिभिरिति द्वादशाङ्गुलोच्छ्रायः अयं न प्रायोवज्रसंभ-
तपक्षः अतोऽकदुक्त एकाङ्गुलोच्छ्रायपक्षोवज्रसंभ-
तः कार्यः । शारदायाम् “मूलादारभ्य नाभं स्त्रादोन्या
मध्ये सरन्वृत्तं मितं” द्वादशाङ्गुलमेखलापक्षे योनिमध्य
माह “अर्काङ्गुलपक्षे तु मेखलानान्दशाङ्गुलैः ।
विस्तृता त्रिभिर्दीर्घाङ्गुलिभिर्वेतिरित्येते” मेखलानां
दशाङ्गुलैर्विस्तृता त्रित्यङ्गुलैर्दीर्घां योनिः स्त्रादिति
व्याख्या । प्रयोगसारे “स्थितां प्रतीच्यामायाने
सम्यक् पञ्चदशाङ्गुलाम् । द्विपञ्चाङ्गुलविस्तारां पट-
चतुर्थाङ्गुलाः क्रमात् । त्रयोदशाङ्गुलोत्सेधां योनिं
कुण्डस्य कारयेत्” । केचित् योनिस्तेतस्य दीर्घचतुरस्ररूप
स्य यत्फलं तस्य मूलमानीय तावत्समचतुरस्रं सं-
शोध्य योनिःकुण्डवद्वयोनिं साधयेदित्याहुः । अधिकं
कुण्डाकारौ दृश्यम् ।

“रसं पिबेत् कुमारोऽयं त्वत्प्रसादात् महाबलः । बलं नाग-
सङ्घस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत् पिबति वा-
कोऽयं तावदक्षं प्रदीयताम्” । “एकोच्छ्रासाकल कुण्डे
पिबति स महाबलः । एवमसौ स कुण्डानि क्षापित्
पाण्डुनन्दनः” भा० आ० १२८३० । “साधुभिर्गर्हितं
कर्म चण्डालस्य विधीयते । तस्मात् गोरजसा ध्वस्त-
मपां कुण्डे निषिञ्चति” भा० आ० १०१३० । कण्डाते
कुलमनेन कुडि-टाहे करणे वज्र । अस्मते भर्तरि
१ जारजाते स्त्रियां टाप् । “परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ
कुण्डगोलकौ । पत्नौ जीवति कुण्डः स्त्रात् स्मते
भर्तरि गोलकः । नौ तु जातौ परस्मै प्राणिनौ
प्रेत्य चेह च । दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेत् प्रदा-

यिनाम्” मनुः । “ब्राह्मणा एव संपूज्या पुण्य
स्वर्गमभीप्सता । आह्नकावे तु यत्नेन भोक्तव्यास्तु-
प्सता । दुर्वाचाः कुनखी कुठो मायावी कुण्डगोलकौ ।
मर्जनीयाः प्रयत्नेन काण्डपृष्ठाव देहिनः” भा० २०
१८८३० । “द्विजात् द्विजातिभार्यायां सवर्णां शासत्पाद-
कुण्डगोलकयोः संस्कारार्हता यथाह “प्रयोगपारिजाते
ब्राह्मे “ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स
इति स्मृतिः । तस्माच्च पण्डितधिरकुजवामनपङ्कजु ।
जडगदगदरोगार्तं शुष्काङ्गुलिकलाङ्गप्रपु । मत्तोन्मत्तेषु
भूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्तेषु चैतेषु सं-
स्काराः सूर्ययोचितम् । मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्यपित
केचित् प्रचक्षते । कर्मस्नानधिकाराच्च पातित्वं नास्ति
चैतयोः । तदपत्यञ्च संस्कार्यमपरे पाण्डुरम्यथा । संस्कार-
मन्त्रहोमादीन् करोतु प्राचार्य एव त । उपनेयाश्च विधि-
वदार्थस्य समीपतः । आनीयान्मिसमीपं वा सागिर्दी-
प्य श्व वाचयेत् । कन्यास्त्रीकरणानदनन्तं सर्वं विशेष
कारयेत् । एवमेव द्विजैर्जातो संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ”
अतस्तस्य ब्राह्मणत्वेऽपि आह्नद्वेदाननिषेध इति
विशेषः । अत्रेदं बोध्यम् । “अशुक्लोपहृतायां तु
पिण्डदा वोदुरेव ते” सत्यत्वेः शुल्कदानं विना उप-
गतपरस्त्रियां जातस्य वोदुरेव पुनत्वं शुल्कदाने तु उत्-
पादवितरेवेति । अतएव “यन्मे माता प्रसुलोभ रेतः”
इत्यादि श्रुत्या स्त्रिया एव पिण्डदत्तं भङ्गोक्तम् । अस्य
प्रत्येन सह समासे आद्युदात्तता । तेन निर्दत्ताद्यर्थे
चतुर्थ्यां अश्ला० र । कुण्डर तद्विष्टादौ लि०
कुडि-टाहे भावे अ । इदाहे स्त्री ।

कुण्डक पु० छतराष्ट्रपुलभेदे । “कुण्डकश्चिलसेनश्च सुवर्चाः कन-
कध्वजः” भा० आ० १८६३०, कुण्ड+कार्ये क । २ कुण्डार्धे,
कुण्डकोट पु० कुण्डे योनिः कुण्डे कीट इव विचारगूढत्वात् ।
१ पतितब्राह्मणपुत्रे २ जारजातब्राह्मणपुत्रे ३ दामीकासके
४ चाण्डालवचनाभिधौ पुरुषे च भेदि० ।
कुण्डगोलक न० कुण्डे गोलं गोलाकारं कं जलमल ।
१ काष्ठीके हेमच० । स० इन्द्रः । २ कुण्डगोलकयोः समाहारे च ।
कुण्डङ्ग पु० कुण्डं तदाकारं गच्छति सम-वा-स्य डिङ् ।
निकुञ्जिकाहचे हेम० तस्य लतादिनाऽपिधात्रेण कुण्डा-
कारत्वात्तत्वात् [च शताभिका] भा० आ० ६७३० ।
कुण्डज पु० छतराष्ट्रपुलभेदे “कुण्डजश्चिलकश्चैव पुः शला
कुण्डजठर पु० कुण्ड इव जठरमस्य । १ कुण्डाकारोदरे २ च-

पिभेदे पु० “आनेवः कुण्डजठरोद्विजः कालघटस्तथा”
भा०शा० ११५०,

कुण्डधार लि० कुण्डं कुण्डाकारं धारयति धारि-अण् उ
प० स० । नागभेदे, “मण्डमान् कुण्डधारश्च कर्कोटक-
धनञ्जयौ” भा० स० ८४०,

कुण्डपायिन् पु० भूमि कुण्डेन कुण्डाकारचमसेन पिबन्ति
सोमम् पा-णिनि । कुण्डेन सोमपायिषु सयजमान
घोडशार्त्तिकसाध्यसत्वभेदकारिषु

कुण्डपायिनामयन न० इत्०खलुक् स० । सत्वभेदे तदिति-
कर्त्तव्यतादिकम् आश्व०श्रौ० १२।२।१-सूत्रादौ उक्तं यथा
“कुण्डपायिनामयनम्” सू० । “एतन्नामकमिदं सत्वमधि-
कृतं वेदितव्यम्” इ० । “मासन्दीक्षिता भवन्ति” सू० । “अयं
मासयज्ञ एकादशविंशतिरात्रे उपचरितः, एकादशविंशति-
रात्रादिकं सावनवङ्गवतीत्यर्थः” इ० । “ते मासि सोमं
क्रीणन्ति” सू० । “अयमयुषचार एव दीक्षाकाले ।
मास्यतोते दीक्षिताः सोमं क्रीणन्तीत्यर्थः” इ० । “तेषां
द्वादशोपसदो भवन्ति” सू० । “सात्विकाष्टान्दीक्षाणामपवादो
दीक्षाविधिः, तथा सात्विकाष्टोपसदामपवादोऽयसुपस-
द्विधिः” इ० । “सोमसुपनहा प्रवर्ग्य पात्राण्युत्साद्योपनहा
वा मासमग्निहोत्रं जुहुति” सू० । “उपसुपनहा प्रव-
र्ग्य पात्राण्युत्साद्योपनहा वा तानि तानि, ते एकं मासम्
अग्निहोत्रं जुहुति सायं प्रातः” इ० । “प्रातरुपक्रमः साय-
नपवर्गः” सू० । “प्रातःकालस्य प्रथमप्राप्तत्वात् उपसत्काले
द्वादशाहेऽग्नीनेऽग्निहोत्रस्य प्रातरारम्भाच्च भित्तिकादग्नि-
होत्रात् कर्मान्तरमेतदिति न्यायविदां प्रसिद्धम्” इ० ।
“मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते” सू० । “अग्निहोत्र-
मासेऽतीते ततः अन्तरमेकं मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां य-
जन्ते” इ० । “ज्येष्ठश्रेष्ठहरः पौर्णमास्या, शुक्लपक्षेऽङ्ग-
रहरमावास्या, मित्रावरुणयोरयने तथा वृष्टत्वात्”
सू० । “एवमत्र सम्पादनीयम्—यथा ज्येष्ठपक्षादौ
पौर्णमास्याऽङ्गः सम्भवति, तत्र दीक्षारम्भः कर्त्तव्य
इति” इ० । “मासं वैश्वदेवेन” सू० । “अङ्गरहरनेन
वृष्टव्यम् । वैश्वानरपार्जन्या तु न भवति आरम्भा-
यत्वात्तस्मात्, स चारम्भः सत्वे न प्रसक्त इति” इ० । “मासं
वरुणप्रवासैः मासं ब्राह्मणैः एतैरङ्गरहर्यजेत्” सू० । “ए-
काहेनापहव्यं प्रकृतेर्द्वाहसमापनीयत्वाद्वाहेन वा कुर्वी-
त् । अथर्वपुत्रप्रवृत्त्यात्समापनमिति स्थितिः” इ० । “मासं शु-
नासीरीयेषु” सू० । “कनेनाप्यङ्गरहरेषु” इ० । “यदहमासः

पूर्वते तदङ्गरिति” सम्पाद्याग्निप्रणयनादिधर्मोत्सादनादि
धौपयसधिकं कर्म कृत्वा शोभते प्रसुतुः” सू० । “यस्मिन्नुक्तं
मासः पूर्वते तस्मिन्नुक्तं शुनासीरीयेषु” सम्पाद्य तदन-
न्तरं यदि पूर्वमेव प्रवर्ग्य पात्राण्युत्सादितानि तदाग्नि-
प्रणयनाद्योपयसधिकं कर्म कृत्वा सुत्यारम्भः” इ० । “तत्रैक
उपसङ्ग एवानन्तरं कुर्वन्ति तथावृष्टत्वात् सौत्वान्मासा-
नग्निहोत्रादीन् वदन्तः” सू० । “तदिदमग्निप्रणयनाद्योप-
यसधिकं कर्म कुण्डपायिनामयने अग्निहोत्रादिमासेभ्यः
कर्त्तव्यमित्युक्तम् तत्रैक आहुतः तत्कर्माग्निहोत्रादि-
मासेभ्यः प्रागुपसङ्गोऽनन्तरं कर्त्तव्यमिति । तत्र हेतु-
माहुतः प्रकृतौ तथावृष्टत्वादिति । न त्वग्निहोत्रादिमा-
सेभ्य उपरिष्ठात्, क्रियमाणे वा धौपयसधिके सुत्वानन्तर-
स्य विद्यमानत्वादिति । तथावृष्टत्वात्साधारण्यमिति, तत्-
परिहारार्थमग्निहोत्रादिमासान् सौत्वानिति । कथम् ?
अस्य सत्वस्य गवामयनप्रकृतिकत्वासस्य सांवत्सरिकत्वात्
कुण्डपायिनामयने त्रिष्टदादयः षष्मासा एकः पञ्चः,
अग्निहोत्रादयः षष्मासा अपरः पञ्च इति मन्व्यमानाः ।
एवं च उपसदास्य सुत्याश्च सुत्ये धौपयसधिकस्य कृतत्वाच्च
कश्चिद्दोष इति वदन्तोऽग्निहोत्रादिमासेभ्यः प्रागुप-
सङ्गः अर्धं धौपयसधिकं कुर्वन्ति । एतदुक्तम् भवति ।
अग्निहोत्रादिमासान् सुत्वानिति मन्व्यमानाः तेभ्यः
परस्तादुपसङ्गं अर्धं धौपयसधिकं कर्म केचित् कुर्वन्ति
प्रकृतौ तथावृष्टत्वादिति । वदेतदग्निहोत्रादिमासान् सौ-
त्वानिति वदन्ति तदनुपपन्नम् । कुतः ? सोमयागस्वरू-
पत्वात् सुत्वानाम् अग्निहोत्रादीनां तु हविर्व्यसस्वरूप-
त्वादसुत्वत्वमिति । यत्पुनरिदमुक्तं गवामयनप्रकृतिकत्वा-
दग्निहोत्रादिमासैः पूर्वपक्षसिद्धिरिति । तदुक्तम्
सोमयागानामेव गवामयनप्रकृतिकत्वं पूर्वपक्षस्तत्तरपक्ष-
स्त्विति । अग्निहोत्रादयोऽग्निन् सत्वे अप्राकृता आ-
गन्तवः कर्मविशेषाः अतस्तो घान्तुस्यानापक्षत्वमपि न स
सम्भवति । अतस्तो घां सुत्यत्वञ्च सम्भवति । सुत्यत्वासम्भ-
वे तथावृष्टत्वादित्यस्य हेतोः साधारण्यादसाधकत्वादित्य-
नेनाभिप्रायेणोक्तं भगवताचार्येण ‘तदनुपपन्नम् इति’ इ०
“पञ्चदशं अग्निप्रणयनस्य च षडसुत्वानिमित्तम्” सू० । “परो-
क्तस्य हेतोरसाधकत्वमुक्त्वा स्वपक्षं समर्थयति । धौपयस्येषु
कर्मसु यः पशुभागः सः षडसुत्वानिमित्तमिति प्रत्यक्षं श्रू-
यते ‘अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रो हव्यमहं खायेनममूताम्’ इ-
त्यादिना । अतो यच्चानां पक्षोः सुत्वानन्तर्यमेव स-

भादनीयम् । तत्र यदग्निप्रणयननत् सोमयागार्थमेव
पथोरप्युपकरोति प्रसङ्गादिति पञ्चममित्युक्तम् । अतोऽ-
ग्निप्रणयनस्य पथोः शःसुत्यानन्वयेमेव कर्त्तुं युक्तम्” इ० ।
“अतिप्रणीतचर्यायां च वैगुण्यं दर्शपूर्णमासयोः तथा-
ग्निहोत्रस्य” सू० “एवं तावदौपवसधिकस्य अग्निप्रणयना-
देरग्निहोत्रादिमासेभ्यः कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्योदा-
नीमग्निप्रणयनस्याग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रिया-
यां दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रस्य च वैगुण्यं भवती-
ति प्रतिपादयति । कुतः ? इति चेत्, प्रकृतौ नैवमित्येति-
प्रणीते उत्तरवेद्यान्वयोर्गादिदर्शनात् । अतो वैगुण्यकर-
त्वादग्निप्रणयननायत् पुरस्तात् कर्त्तव्यमित्यस्य विशेषोऽ-
न्येभ्य इत्युक्तम्” इ० । “सदो हविर्धान्याग्नीध्रीयाग्नि-
धोमप्रणयनवसतीवरीयहव्यानि पञ्चषौनि भवन्ति सुत्या-
यां त्येके” सू० । “एवं तावदौपवसधिकेषु यः, शः शःसुत्यानि-
मित्तत्वादग्निहोत्रादिमासेभ्यः कर्त्तव्यं इत्युक्तम् ।
अग्निप्रणयनञ्च सुत्यार्थत्वात् पथोरप्युपकारकत्वाच्च पु-
रस्तात् क्रियायाश्चाग्निहोत्रादीनां वैगुण्यकरत्वाच्च हवि-
त्युक्तम् । इदानीं येषां शःसुत्यावचनं नास्ति सुत्यादिभि-
स्तु सुत्याङ्गभावोऽप्येव अङ्गभावश्च सन्निपत्योपकार-
द्वारेण, तेषां सुत्याकर्मणे हेमादिसाधन इत्येकत्वरूपायां
सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् करणे किञ्चि-
ददृष्टं दृष्टं वा प्रयोजनं नास्ति । तेषां पुरस्तात् करणे
प्रमाणं च नास्ति, कुतः ?” इ० । “तत्कालाच्चैव तद्गुणाः”
सू० । “यस्य प्रधानस्य यः कालः स एव कालस्तद्गुणानां
प्रधानकाल एव अङ्गानां सत्यकाल इत्यर्थः ।
तदेतच्चप्रायविदां प्रसिद्धम् । अत एव प्रसिद्धवदुप-
दिष्टवानाचार्यः ‘तत्कालाच्चैव तद्गुणाः, इति ।
एतदुक्तं भवति यस्मात् प्रधानकाला एव प्रधानगुणाः
तस्मात् सदस्यादीनामग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादक्रियैव ।
तत्कालाच्चैव तद्गुणा इति चगन्दोऽतः पठितः प्रधान-
काले च गुणाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । सदस्यादीनामप्यर्थ-
तावचनम् अथ्यपगत्य सदस्यादीनि पञ्चषौनि या भवन्तु,
सुत्याषौनि वा, सर्वथा तावदग्निहोत्रादिभ्यः पुरस्तात्
क्रिया न स्यादित्यवभिप्रायः । अङ्गानां प्रधानकाल-
त्वमुक्तं ‘तत्कालाच्चैव तद्गुणाः, इति । यानि पुनरङ्गानि
प्रधानकालाद्विभक्तानि, यथा ‘अग्निमाहतादूर्ध्वमनुयाजे-
श्चरन्ति’ इति तेषां पञ्चम्यता नास्ति सौमिकैः पदार्थैर्व्य-
वधानादिति । अतोऽनुयाजसदस्यानि कर्मानुरागि सोमा-

कृत्वेनैव विधीयन्त इति प्राप्ते उच्यते” वृ० । “सिद्धसमा-
यानां न व्यवधानादन्यत्वं यथा घृष्टाभिप्लवयोः” सू० ।
“प्रकृतौ सिद्धसमायानां पदार्थानां विकृतौ पदार्थानर-
व्यवधानमाले च तेषामन्यत्वं न स्यात् । अनन्यत्वे च प्रा-
कृतोपकारत्वे नाङ्गत्वमपि स्यात् । प्राकृतानां विकृतावुप-
कारद्वारेण हि पदार्थानां प्राप्तानामनुपकारकत्वमित्युक्तं
यदि परं व्यवधानादन्यत्वं भवति । अतो विप्रकृतकाला
अपि पदार्थास्तद्गुणा एव भवन्ति, तस्मान्नपगमादिति कर्मा-
नरत्पक्षे वाक्यभेदादिति प्रसज्येत । यथा घृष्टाभिप्लव-
योरिति व्यवधानादन्यत्वाभावे दृष्टान्तः । यथा घृष्टस्य
वाभिप्लवस्य वाक्यस्य वा सङ्घाते रूपविशेषस्य मध्ये
यजमानभरणस्य निश्चितेन नैमित्तिकमहुरनरत्प-
जायते तत्र तेन व्यवधानमस्ति, तथा घृष्टादिसङ्घा-
तविशेषबुद्धिर्नापैति तद्वदत्तापीति । यस्माद्व्यवधानात्
पदार्थात्वं नास्ति, अत एवौपवसधिकस्याग्निहो-
त्रादिमासेभ्यः पुरस्तात् क्रियायाङ्गानिराकरणार्थमिदं
प्रकरणमारब्धम् । कानिचिदङ्गानि तत्कालानि कानि-
चिद्विप्रकृतकालानीत्येवमुच्यते व्यवहारोऽस्ति । सर्वथा
तावदग्निहोत्रादिमासेभ्यः पुरस्तादौपवसधिकं न कर्त्त-
व्यमिति प्रकरणार्थः” वृ० । “सगुणानां शोच कर्मणासङ्गार
उपजनो वा” सू० । “अयमप्यग्निहोत्रादिमासेभ्यः उपरि-
ष्टादौपवसधिकक्रियायां हेतुः । यस्मात् प्रधानकर्मणास-
ङ्गारे उपजने-उत्कर्षे च सगुणानामेव सर्वतोद्वारादिदृष्टः
यथा स्नानभोजनविहाराभ्यामहरहः कार्याषाङ्गस्याचदु-
ङ्गारे सगुणस्यैवोद्धारो दृष्टः, उत्कर्षे च सगुण एवोत्कृष्यते,
एतेषां नित्यकार्याणामन्तराले अनुरूपैमित्तिकउपजायमानं
सगुणमेवोपजायते, एवमत्रापि यथेष्टिकैरग्निहोत्रादिभि-
रनुकल्पमायां सौम्यं कर्म आत्मनो गुणभूतेन औपवसधिकेन
सङ्गोत्कृष्यते । हिंशब्दः प्रसिद्धौ । यस्मात् सर्वत्र उद्धारो-
पजनोत्कर्षाः सगुणानामेव दृष्टाः तस्मादत्रापि सगुणस्य
सौम्यस्य उत्कर्षो युक्त इति सूत्रार्थः” वृ० । “सुत्र-
ज्ञाया त्वत्वनम्” सू० । “प्रासङ्गिकोऽयं सुत्रज्ञायावि-
चारः प्रकृतावुपसक्तुत्याकालत्वात् । सुत्रज्ञायाः
अग्निहोत्रादिमासानाञ्च सुत्योपसदभावात् सुत्रज्ञायाया
अभावशङ्का स्यात्, तत इदमुच्यते । सुत्रज्ञायाया अयं
विशेषः । अत्यन्तं-नित्यं कर्त्तव्या, अग्निहोत्रादिमासेष्वपि
अप्राकृतोऽप्यङ्गाल इति नोत्तरद्वया । अनपद्यते ह्यका-
लसंशयत्वात् । प्रकृतावुपसक्तुत्याकाला सती सुत्रज्ञाया

त कालपिमेवविष्टः सङ्गृह्यते । इह पुनरप्राप्तत्वात्कालस्य
तेनोपलब्धत्वं प्रकृत्या सुवर्णत्वाया अयुक्तमिति मन्य-
मानेनावष्टता कालसङ्ग्राविशेषणाऽऽह्वातव्या । सुव्यामा-
गच्छेति कालसंशयत्वादित्यवयवार्थः । प्रकृतौ द्वादशा-
हे सुवानीत्वादयः सङ्ग्राविशेषाः किमुपसदहः सङ्ग्रा-
विशेषप्रयुक्ताः आहोसिमाक्त्वव्यावन्त्यहानि । तत्र तदहः-
सङ्ग्राप्रयुक्ता इत्येवङ्गालसंशयत्वादित्यर्थः । ८० ।
“उत्सर्गमेके सुयोपसङ्गृह्यत्वात्” सू० । “सुवर्णत्वाया
उत्सर्गमेके इत्यन्ति सुयोपसङ्गृह्यत्वात् । किमिदं सुयो-
पसङ्गृह्यत्वमिति ? सुत्वानामेवावङ्गुणो नोपसदा क्रमा-
क्षिप्तं बलीय इति । अतोऽयमुपसदाङ्गुण उपसत्का-
लवर्त्तित्वात् उपसङ्गृह्यत्वोपचारः अग्निहोत्रादिमासा-
नामसुत्वत्वात् उपसत्कालत्वात् सुवर्णत्वात्सर्गमेक आह-
रित्यर्थः” ८० । “क्रिया त्वेव प्रकृते ज्ञानमगत्याऽवस्थाने
दोषः” सू० । “अस्याः क्रियैव निश्चीयते सोमयागसाध-
नसंस्कारत्वात् मन्त्रस्य, प्रकृतौ सोमयागादूर्ध्वं यावत्सु-
व्याकालस्तापदाङ्गुयते । तदद्वयाद्याह्वातव्या । तावतः-
कालस्योपसत्त्वमेतत्सुवन्वादास्ता उपसत्सुवन्वः तदभा-
वात्सास्यास्यागो युक्तः । अत्रायमपि विशेषोऽस्ति ।
अपिचित्वादिपि न त्याज्या । आदित्यारभ्य सर्वेष्वेवाहः-
साङ्गुयन्ति क्वमिदानीं नाङ्गुयन्ति । नूनमयं सोमोऽ-
ग्निभृन्न दास्यत इति देवतायाः शङ्का स्यात् तच्चिदन्त्य-
र्थमाह्वातव्या । प्रारब्धस्य मध्ये त्यागस्य कारणाभा-
वात् त्यागे दोष एव स्यादित्यभिप्रायः । परवदर्थविचा-
रोऽत्र स्वपदार्थपरिधानार्थ एव । अतिप्रैयः हः सुत्यरु-
पोक्त इति” ८० । “लिङ्गता मासं पञ्चदशेन मासम्
सप्तदशेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिंशेन मासम्
अष्टादशेन त्रिंशानि द्वादशाहस्य दशाहानि । महा-
व्रतज्ञातिराह” सू० । “अत्र पृष्ठस्य पञ्चभिरहोभिः पञ्च
मासाः कर्त्तव्याः । पञ्चेनाष्टादशाहानि दशरात्रो महा-
व्रतसदयनीयः । जत्सोक्तत्वात्तत्र प्रायश्चीयः” ८० । “सर्वेषु
वर्षेण यजन्ते य एतदुपवन्ति” सू० । “स्तुतिवादीऽयं बहू-
नामत्र सम्भाव्यत्वकृत्समासोऽनेन सूत्रकारेण न सूत्रितः ।
स कर्त्तव्यश्चेत् परप्रत्ययदेव कर्त्तव्यः” नारायणवृत्तिः
कात्या०श्रौ० २४, ४, २, सूत्रादौ विशेष उक्तो यथा
“कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीपम्” सू० । कुण्डपा-
यिनामयनमिति सत्यं संज्ञा तस्य पौर्णमास्यां दीपा
भवति” कर्कः । “अतर्क्यो वाऽपरपक्षस्य” सू० । इति वि-

कलः फाल्गुनः परपक्षस्य वा चैत्रां पौर्णमास्यामिति”
कर्कः “मासं दीपाः” सू० । “तस्य भवन्ति” कर्कः । “सोम-
सुपनह्य सुव्यास्यानेषु मासमग्निहोत्रं जुहोति” सू० ।
सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुव्यास्यानानि तेऽग्निहोत्र-
होमः । अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् तत्र
द्वापि होमौ कालैक्यात्तन्नेषोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य
त भेदः चतुर्गृहीतेनाग्नेयी सायमाहुतिं कृत्वा पुनचत-
र्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति तन्नेषोत्तरं जुहोति ।
मार्हपत्यकार्यं तत्र प्रागभिहितेन न शालाह्वयं,
ज्योतिष्टोमे हि तच्छ्रुतम् न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमः
न च तदङ्गत्वमिति आह्वयनीयस्त्विति प्रतीयते एव” कर्कः
“सोमवन्धनपूर्वकम् अत्राग्निहोत्रज्योतिषाग्निहोत्रधर्मा-
तिदेशार्थः ततश्च तदर्थकं कर्मान्तरं मासपूर्तिपर्यन्तं
प्रत्यहं भवति” संख्या० । “दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम्” सू० ।
“नवेदुः” कर्कः । “प्रधादौ यद्यहविस्तत्सर्वधाम्” सू० ।
“पञ्चस्यादौ प्रतिपदि सद्यहविस्तदेव सर्वधाम् पक्षे भवति
सकले शुक्ले दर्शेऽहः, सकले कृष्णे पौर्णमासीः” संख्या० ।
“सारस्वते च प्रचरे” सू० । “एवमेव” कर्कः “तन्नेषु वा
समस्तचोदितत्वात्” सू० । “वाशब्दः पञ्चधाहत्तौ
तन्नेष्वैव दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ समस्तचोर्हि चोदना” दर्श-
पौर्णमासाभ्यां मासमिति” नडात् कालभेदकः तच्चादिग्-
होत्रवदत्रापि तन्नेमेव” कर्कः “न दर्शपौर्णमासस्य पञ्च-
भेदेनानुष्ठानम् किं तर्हि तन्नेषु कर्त्तव्यौ” कुतः ? समस्त
चोदितत्वात् समस्तयोरेव दर्शपौर्णमासयोः प्रत्यहं मास
पर्यन्तं विहितत्वात् सारस्वते तु पञ्चभेदेनैव, तत्र तथैव
विधानात्” संख्या० । “अग्निहोत्रं च” सू० । “अस्य सूत्रस्य
पूर्वमेवाभिहितो न्यायः” कर्कः तन्नेषु न तु निव्याग्नि-
होत्रवत्सायस्यातः पृथक्पृथगिति अतो दिवसे एव साय-
स्यातस्तनमग्निहोत्रं तन्नेष्वैव होतव्यम् एककालत्वाद्-
ज्ञानि तन्नेषु प्रधानाहुतयस्तु भिन्नाः” संख्या० । “पृथक्-
मासाचातुर्मासपर्यन्तः” सू० । “नीयन्ते वैश्वदेवेन मासम्”
“वरुणप्रधासैर्मासम् साकमेधैर्मासम् शुनासीरीवेण
मासमिति ताण्ड्यो नृतेः” कर्कः । “पृथक् पृथक्-
चत्वारो मासा नेयाः” संख्या० । “साकमेधा दर्शपूर्ण-
मासवत्” सू० । “तन्नेष्वेवैवैव न्यायः” कर्कः । “सोमा
या सामान्यात्” सू० । “एते अग्निहोत्रादयः सोमा वा
भवन्ति कुतः सामान्यात् सत्यं हि सोमयागैः पूरणीयम्”
संख्या० । “न जुहोतिशब्दात्” सू० । नैतदेवम् सोमा इति कुतः ?

एतत् ? जुहोतिशब्दात् “मासमग्निहोत्रं जुहोतीति” जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्माच्च सोमा इति” सं० व्या० । “काममितरे” सू० । “इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः न हि तत्र जुहोतिशब्द इति नेत्वुच्यते दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरूपपदा एव दर्शपूर्णमासादौ सोमान् प्रधायवन्ति सोमोपपदाः निरूपपदावैते मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तस्माद्दर्शपूर्णमासादयोऽपि न सोमा एते” सं० व्या० । दर्शपूर्णमासादयः कामं सोमा भवन्तु यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरूपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातृमाससोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोमोपपदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः । एवं षण्मासाः परिपूर्णाः मासश्चात्र सर्वत्र सावर्त्तस्ति शङ्खिनात्मकः अथोत्तरेण षट्सु मासेष्वहान्याह” कर्कः । “इतिवातयतोरयनपूर्वपक्षे षण्मासान्” सू० । “इतिवातयतोरयनस्य पूर्वपूर्वपक्षे षण्मासान् नवेयुः । तत्र विशेषमाह” कर्कः । “उत्तमे त्रयोऽभिप्राया दशरात्रो महाव्रतम्” सू० । “उत्तमे द्वादशे मासे एतान्यहानि भवन्ति” सं० व्या० । “उपरिष्ठादतिरात्रं भवति” सू० । “अनुपहस्यतेः यद्व्यतरतोऽतिरात्रं नाहीन इति” दे० । “अन्ते एक उदयनीयातिरात्र इव भवति न प्रायणीय इत्यर्थः” कर्कः । “उभयतो वा” सू० । “अतिरात्रो भवति सत्त्वात् अनुपहस्यतिस्तु अहीनत्वेन संसृति तत्त्वम् ? हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्” दे० । “अथ सोमयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीययोदयनीयश्चात्र द्वापि भवत इत्यर्थः” सं० व्या० । “हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमान्नयात्” सू० । “हविर्यज्ञेभ्योऽवसितेभ्यः एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवति ए के तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात् प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः” कर्कः । उभयतोऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्याः । “हविर्यज्ञेभ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातृमासपूर्वभूः परं कुर्वन्ति एवं हि सर्वेषां सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् एके एतच्च वाञ्छन्ति यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा इहापि च तद्वदेवानुष्ठानं युक्तम् तस्माद्द्विर्यज्ञेभ्यः पूर्व एव प्रायणीयो भवति । अन्येभ्यः सत्वेभ्योऽत्र विशेषमाह” सं० व्या० । “अतस्सहकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमाः” सू० ।

अतस्सहकाः अतस्सहका कुण्डप्रतिरूपाः दृष्टाकाराः कर्कः । “अत्र अतस्सहका अतस्सहका मूलभाषाचिद्वदशङ्करिताः कुण्डप्रतिरूपाः कुण्डाकारा दृष्टाश्च भवन्ति” सं० व्या० । “पञ्चत्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्तु” सू० । “अत्र कुण्डपायिनामयने वक्ष्यमाणः पञ्चत्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां त्रयाणां त्रित्वजां कर्माणि एकैकः करोति” सं० व्या० । “होताध्वर्यवपोलीवे च” सू० । “चशब्दाद्गोलं च” कर्कः । “उद्गाता नैवाच्छापाकीये” सू० । “मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिफलं” । “प्रसोता ब्राह्मणाच्छसिदायस्तोलोवे” सू० । “सर्वत्र प्रयमानः कर्ता” सं० व्या० । “प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोऽत्रे” सू० । “चकारः स वेदानुपत्तते” कर्कः । “सख्यासनेभ्योऽनुसंसर्पमितराणि” सू० । “आसनशब्दः स्थानवाची सुखस्थानेभ्यः अतु सप्रानुसप्रानु परकीयाणि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्तृकस्य चरितार्थत्वात्” कर्कः ।

कुण्डपायिनामयनन्याय ५० जैमिन्युक्ते कुण्डपायिनामयननामकसन्नेऽग्निहोत्रपदस्य प्रकृताग्निहोत्रात् कर्मान्तरत्वप्रतिपादके न्यायभेदे स च न्यायो जैसू० दर्शितोदया “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्वयत्वम्” जैसू० । “कुण्डपायिनामयने श्रूयते-सायम् अग्निहोत्रं जुहोति, मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते” इत्येवमादि । तत्र सन्दिह्यते, किं नियते अग्निहोत्रे नियतयोश्च दर्शपूर्णमासयोर्मासो विधीयते कालः ? अथ किं नियताग्निहोत्रात् नियताभ्याश्च दर्शपूर्णमासाभ्यां कर्मान्तरविधानम् ? इति । किं तावत् प्राप्तं ? नियतेषु कालविधिः इति कुतः ? कालविधिरूप एव शब्दोमासमिति । कथं कालविधिरूपता ? यत् अग्निहोत्रं जुहोति-इति विदितं, मासमिदं विदितम् । एवं च अग्निहोत्रशब्दो दर्शपूर्णमासशब्दश्च न अर्थात्तरवृत्ती भविष्यतः तस्मात् कालविधिः । ननु कुण्डपायिनामयनप्रकरणं बाध्यतेवम् । कामं बाध्यतां, वाक्यं हि बलवत्तरम् । एवं प्राप्ते ब्रूयः, प्रकरणान्तरे श्रूयमाणं वाक्यं यस्य प्रकरणे तस्य वाचकं भवितुमर्हति । ननु प्रत्यक्षोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च गुणविधिः । न, इत्युच्यते । कथम् ? उपसर्गविरहिते हुक्का इदमभिधीयते, न च, उपसर्गोऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्च सन्ति । तस्मात् अशक्यः तत्र मासविधिः “अथ उच्येत, उपसर्गोऽपि विधीयते” इति । तथा गुणविधानार्थोऽस्मिन् वाक्ये अनेकगुणविधानात् वाक्यम् भिद्यत ! अस्मिन् पक्षे पुनरतन्त्रम् अग्निहोत्रशब्दो न

कर्म विशेष्यति तेन वाक्यभेदो न भविष्यति । तस्मात्
कर्मान्तरम् इति सिद्धम्” भाष्यम् ।

तत्त्वबोधिण्यां विवृतमेतत् यथा

“उपसङ्गिरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति दर्शपौर्णमा-
साभ्यां मासं यजेतेति” श्रूयते । उपसदस्य ज्योतिष्टोमयागे
दीक्षादियसादूर्ध्वं सोमाभिषवदियसात् पूर्वकर्त्तव्या हो-
मविशेषा इति माधवाचार्यप्रभृतियज्ञिकमीमांसकाः तत्-
परिपाटी च (डावका) इत्यस्मद्देशप्रसिद्धजलपालसदृशाका-
रकम्बुधीवादिपदनेकरेखाविशिष्टाग्रभागमहावीराख्यपा-
त्रविशेषः तत्संस्थानं यथा नक्षिन् पात्रे यवागूस-
हितं दधि कृत्वा संदंशाकारकाष्ठद्वयेन तस्य पीवां धृत्वा
दक्षिणावर्त्तेन परादृत्य एकवारं तत्र स्थितं प्रतप्तं यवा-
गुदधि जुहोति वामावर्त्तेनापरवारमिति वारद्वयहो-
मेनैकोपसङ्गयतीति याज्ञिकप्रसिद्धिः । उपसङ्गिरि-
त्यभेदे तृतीयाश्वमेधेनेत्यादिवत् तथाच उपसदुयागा-
चरणं कृत्वेत्यर्थः एतेन “उपसत्कथ्यते त्वत् सतिलैर्मी-
हिभिश्चरिति मीमांसानभिमतस्य कल्पनं निरस्तं मी-
मांसान्निवन्त्या केनापि तथानभिधानात् । अत्र “याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति” श्रुतिप्राप्ताग्निहोत्रमनूद्य
उपसदानन्तर्यं माससाध्यत्वञ्चेति गुणद्वयं विधीयते किं
वा विशिष्टकर्मान्तरमिति संशये नायं कर्मान्तरविधि
गौरवात् किन्तु कृताग्निहोत्रे गुणद्वयविधिलिङ्गवा-
त् न च प्रकरणान्तरपठितत्वे नाग्निहोत्रपदानुक्तप्रत्योप-
स्थितिरिति वाच्यम् अग्निहोत्रशब्दस्य तत्रैव शक्तेनाना-
वर्त्तताभावाच्च प्रकरणान्तरेऽप्युपस्थितिसम्भवात् न च कथं
तत्रैवाग्निहोत्रपदशक्तिः कौण्डपायिनाभयनेऽपि तत्प्रकृति
सम्भवादिति वाच्यं “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति”
श्रुत्युक्ताग्निहोत्रस्य “यदग्ने च प्रजापतये च सायं
प्रातर्जुहोतीति” श्रुत्या देवताकाङ्क्षानिरासिनाग्निहोत्रपदस्य
यागनामपरत्वेन तत्र कृत्वा एव इह तु देवताकाङ्क्षानि-
रासार्थम् अग्नेर्होत्रमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनाग्निदेवता
कल्परूपोपाधिहोत्रगुणयोगादुपगौणत्वस्यापि स्थापितत्वात्
नानाशक्तिकल्पने गौरवादिति प्राप्ते उच्यते प्राप्ते क-
र्मणि गुणद्वयविधाने वाक्यभेदापत्तेः तथाहि किं मा-
स एव विधीयते उत उपसङ्गिरित्वेति उपसदपि, नादाः
नित्याग्निहोत्रे उपसदोऽसत्त्वेन तस्यापि विधातव्यत्वा-
दित्युभयगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः प्रधानानुवादेन गुण-
द्वयविधाने प्रधानपूर्वस्य प्राप्तत्वेन गुणानां फलो-

पकारकाङ्क्षतया

एकगुणविधानेनाकाङ्क्षानिष्ठतौ

विधेयान्तरं प्रति आकाङ्क्षासत्त्वाच्च वाक्यान्तरकल्पनेना-
ग्निहोत्रं मासं कुर्यान् अग्निहोत्रसुपसदनन्तरं कुर्या-
दिति विधिद्वये पर्यवसानात् अपूर्वद्वयं विधेयं स्यात् तत्र
प्रत्येकगुणानुष्ठाने प्रायेकमपूर्वमित्यपूर्वद्वयं मिलितानुष्ठा-
ने च प्रत्येकजन्यापूर्वद्वयम् उभाभ्यां विलक्षणमपूर्वं
वा जन्यत इति गौरवं विशिष्टैककर्मविधाने गुणानां
प्रधानस्वरूपनिष्कर्षकाङ्क्षतया साङ्ख्यप्रधानजन्यमेकमेवा-
पूर्वं विधेयं स्यादित्यपूर्वैक्यादेकविधिः । अतएवोक्तं
“प्राप्ते कर्मणि नानेकोविधातुं शक्यते गुणः । अप्रा-
प्ते तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येकयत्नतः” । विध्यन्तरप्राप्ते
प्रधाने अनेकगुणोविधातुं न शक्यते वाक्यभेदापत्ते-
रिति शेषः अप्राप्ते तु प्रधाने बहुवोऽपि गुणा एक-
यत्नत एकवाक्यात् विधीयन्ते नानागुणविशिष्टैकप्रधा-
नविधिसम्भवेनापूर्वैक्यादित्यर्थः । नचैकगुणविशिष्टापर-
गुणोविधेयः यथाग्निहोत्रसुपसदनन्तरं मासं कुर्यादिति
न वाक्यभेद इति वाच्यम् गुणानां परस्परं विशेषण-
विशिष्टभावेनान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वात् तथाच जैमिनि-
स्मृतं “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्भन्धः समत्वात्” । गुणा-
नां विशेषणानां अङ्गानाञ्च परस्परमसम्भन्धः विशेष्यवि-
शेषणभावेन नान्वयः परार्थत्वात् द्वयोरपि विशेष्यान्वयि-
त्वात् तथासत्येव कथं नान्वयसत्ताञ्च समत्वात् द्वयोरे-
व परसाकाङ्क्षतया तुल्यरूपत्वात् न परस्परं गुणप्रधा-
नभावः । यत्तु परस्परवैशिष्ट्येन गुणद्वयैकविधित्वे वि-
निगमकाभावादुभयोरपि विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन च
विधेयत्वेन वाक्यभेद इति, तच्च विनिगमकाभावेन वाक्य-
स्य द्वैविध्येऽपि नापूर्वभेदकल्पना किन्तु कारणतावच्छे-
दकभेदेन कारणभेदभावम् अन्यथा ईदृशवाक्यभेदस्य वि-
शिष्टैकप्रधानविधिपक्षेऽपि सम्भवात् । किन्तुपसदानन्-
तर्यविशिष्टे माससाध्यत्ववैशिष्ट्यं माससध्यत्वविशिष्टे वा
उपसदानन्तर्यवैशिष्ट्यमिति विनिगमकाभावात् । नचैकत्र द्व-
यमिति न्यायेन विशेष्ये युगपद्विशेषणद्वयमिति वाच्यं वेदे
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्योत्सर्गिकत्वात् । किञ्च विशेष्यविशेषण
भावस्य द्वैविध्येऽपि विशिष्टस्थानतिरिक्ततया कारणैक्यात्
कार्यैक्याच्च न कार्यकारणभावभेदोऽपि एकाङ्गापूर्वं प्र-
त्येव परस्परसापेक्षतया उभयोर्हेतुत्वादिति वाक्यार्थैक्या-
द्योक्तिभेदरूपवाक्यभेदोदोषाय कारणतावच्छेदकगौर-
वञ्च । विशिष्टविधिपक्षेऽपि तुल्यमित्यासां विस्तरः” ।

तथाचैतादृशलाघववृद्धितकौशुडपायिनामयमप्रकरणापाठ
एव कर्म्मनरत्ने प्रमाणं तथाच सिद्धान्तसूत्रम् “प्रकर-
णान्यत्वे प्रयोजनाग्यत्वमिति” अतएव प्रकरणाद्वाक्यस्य
बलीयस्त्वात् शक्त्या निष्ठाग्नौहोत्वस्योपस्थित्या गुणवि-
धिरित्यपि निरस्तं तस्योक्तगौरवपराहृतत्वात् । एवञ्च
गौणत्वाग्नौहोत्वपदप्रयोगस्तद्वर्म्मातिदेशार्थः । अतएव
“देवप्राज्ञादौ आश्वज्योगौणस्तद्वर्म्मातिदेशार्थः कौण्ड-
पायिनामयन इवाम्निहोत्वशब्द इति” आश्वज्यविवेकः ।

कुरङ्गपाय्य पु० कुरङ्गेन कुरङ्गाकारेण चमसेन पीयते सो-
मोऽत्र आधारे यत्-पा० युगामय । कुरङ्गपायिनामय-
मयननामके सत्वभेदे “यस्ते षडङ्गभो नपात् प्रणपात्
कुरङ्गपाय्यः” अ० ८, १७, १२

कुरङ्गभेदिन् पु० इतराद्रूपत्वभेदे, “अनाष्टयः कुरङ्गभेदी वि-
रावी दीर्घलोचनः” भा० आ० ६७ अ०

कुरङ्गल पु० अर्द्धचौ० कुरङ्गते कुरङ्गयते कुडि-दाहे कुडि-
रत्नायां वा कर्त्तरि कर्म्मणि वा इष्ठा० कलच्, कुरङ्गं
कुरङ्गाकारं लाति ला-क कुरङ्गसदाकारोऽस्यस्य
सिद्धादित्वाच्च वा । १ कर्षभूपणभेदे “कनककुरङ्गलवान्
किरिटी” विष्णुध्या० २ वलये श्वेदने भेदि० “मण्ड-
लानि पताकाश्च मरीचीः कुरङ्गलानि च” सुशु० “अथै-
तान्युपकृत्ययौ समावर्त्यमाने भणिकुरङ्गले यस्तयुग-
मित्यादि” आश्व० ४८० कुरङ्गले आबन्धीत” तत्रैव” ते
च सौवर्णे एव यथाह मनुः “यद्योपवीतं वेदञ्च उभे
रौक्मे च कुरङ्गले” “ताडकाचलकपालकुरङ्गला” रघुः

कुरङ्गलना स्त्री कुरङ्गलं वेदनं करोति कुरङ्गल+णिच्-भा-
वे युच् । वेदनकरणे (वेडा देव्योवा) “फणिभाषितभाष्य-
फक्कि विप्रमां कुरङ्गलनामवापिता” नैय० ।

कुरङ्गलिका स्त्री मातादत्तभेदे तद्वचनं यथा “कुरङ्गलिका
सा कथ्यते प्रथमं दोहा यत् । योलाचरणचतुष्टयं प्रभ-
वति विमलं तत् । प्रभवति विमलं तत् पदमतिमुल्लसित-
यमकम् । अष्टपदी सा भवति विमलकविकौशल्यगमकम् ।
अष्टपदी सा भवति सुखितपलितमण्डलिका कुरङ्गलि-
नायकभणिता विबुधकर्णे कुरङ्गलिकेति”

कुरङ्गलिन् पुंस्त्री कुरङ्गलं पाशाकारं वेदनं या स्यस्य इति ।
१ सपे स्त्रियां ङीप् २ वरुणे तस्य पाशास्त्रवत्त्वात् तथा-
स्त्वम् । ३ मयूरे पुंस्त्री भेदि० ४ चित्ररुगे ५ वेदनयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च (जिलेपी) इति स्थाते पकाव-
भेदे भावप्र० तत्पाकप्रकारो दर्शितो यथा

“नूतनं घटस्नानीय तस्यान्तः कुशलोजनः । प्रस्थातुं परि-
भाषेन दग्धाऽन्धे न प्रलेपयेत् । द्विप्रस्थां समितं तत्र दध्यन्तं
प्रस्थसम्मितम् । इतर्भर्जशरावञ्च धोलयित्वा घटे क्षिपे-
त् । आतपे स्वापयेत्तावद्यावद्याति तदन्तताम् । तत-
स्तत्क्षिपेत्ताले सच्छिद्रे भाजने त तत् । परिभ्राज्य
परिभ्राज्य तत् सन्तपे इते क्षिपेत् । पुनः पुनस्तदाहृत्या
विदध्यान्मण्डलाकृतिम् । तां सुपकां हताद्रीत्या सितापाके
तनुद्रवे । कर्पूरादिद्रुगन्धेन स्नपयित्वोदरेत्ततः । एषा
कुरङ्गलिनी नाम्ना उटिकान्तिबलप्रदा । धातुद्विकरी
हृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी” ।

तन्वसारप्रसिद्धे मूलाधारस्थिते षट्चक्रमध्यवर्त्तिस्थे
देवीभेदे यथा “ध्यायेत् कुरङ्गलिनीं सूक्ष्मां मूलाधार
निवासिनीम् । तामिददेवतारूपां साईं त्रिवलयान्विताम् ।
कोटिसौदामनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेदिनीम् । तासु-
त्याय महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः । उद्यद्दिनकरो-
दुद्योतां यावच्छूमां हृदासनः । अशेषाशुभशान्त्यर्थं समा-
हितमनाधिरम् । तत्प्रभाषटलव्याप्तं शरीरमपि चि-
न्तयेत्” इति

कुरङ्गशायिन् पु० इतराद्रूपत्वभेदे “अपराजितः कुरङ्ग
शायी विशालाक्षो हठाधरः” भा० आ० १७ अ०

कुरङ्गाशिन् पु० इतराद्रूपत्वभेदे । “कुरङ्गाशी विरजाश्चैव
दुःशला च शताधिका” भा० आ० ११७ अ० । “अस्य-
ते जारजः कुरङ्गोऽस्ते भर्त्तरि गोलकः । यस्तयो
रक्षमन्नाति स कुरङ्गाशीति कथ्यते” देवलोक्ते २ कुरङ्गगोल
कयोरक्षमन्तके त्रि० स्त्रियां ङीप् “अगारदाही गरदः
कुरङ्गाशी सोमविक्रयी” मनुः “अत्रती हपलीभर्त्ता
कुरङ्गाशी सोमविक्रयी” भा० आनु० १४२ अ०

कुरङ्गिक पु० कौरवे राजभेदे । “इतराद्रोऽय राजासीत्
तस्य पुत्रोऽय कुरङ्गिकः । हस्तीवितर्कः कुरङ्गाक्षः कुरङ्ग-
नद्यापि पञ्चमः” भा० आ० ८४ अ० अयञ्च इतराद्रुः
दुर्योधनपितृभिर्द्विः कुरवः स्यः तत्रैव विस्तरः ।

कुरङ्गिका स्त्री कुडि-एलु । १ कमण्डलौ हेमच० ।
२ पिठरे (कुडि) शब्दच० ।

कुरङ्गिन् त्रि० कुडि-णिनि-कुरङ्ग+अस्त्वर्थे इनिवा ।
१ कुरङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप् “रावणस्तु यतिर्भूत्वा सुखः-
कुरङ्गी त्वदण्डहृक्” भा० व० २७७ अ० “दण्डो ज्ञो
च कुरङ्गी च द्विलानां धारणस्तथा” भा० व० १४७ अ० इत्यु-
क्ते २ शिवे पु० “रत्नभाण्डभेदे स्त्री “सन्ति निष्कसङ्ग-

स्नापि कुण्डिन्यो भरिताः शुभाः” भा०स०५६अ०”कुण्डि-
न्यः पालभेदाः “भाण्डिन्य इति वा पाठः” नीलक० ।
कुण्डिन इति पाठस्तु ग्रामादिकः

कुण्डिन पु० कुण्डले नृपभेदे । १कुण्डिकगण्डे उदा० २भो-
जदेशस्ये पुरभेदे न० “कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष ! भोजपत्रस्य
शासनात्” हरिवं० १०४ अ० तच्च दक्षिणदेशस्यम् ।
“राजर्षेयौदवस्रासीद्विदुर्भौ नाम वै सुतः । विन्ध्यस्य
दक्षिणे पार्श्वे विदर्भा यो नृपवैशयत् । क्रवकौशिकस-
स्याच पुत्राक्षस्य महात्मनः । बभूवुर्वीर्यसम्पन्नाः
पृथावंगकरा नृपाः । तस्यान्वाये भीमस्य जघ्निरे
हृष्यायो नृप ! । क्रवस्य त्वं शुमान् वंशे कैशिकस्य तु
भीष्मकः । हिरण्यरोमेत्वाङ्घ्र्यं दक्षिणात्वे श्वरं जनाः ।
अगस्त्यगुप्तमार्गा यः कुण्डिनस्योऽन्वयादृपः” ।
“विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम्” नैष० । “तस्माद-
पावर्तत कुण्डिनेश्वरः” रघुः १३अ०भेदे पु० तस्य गोला-
पत्यम् गंगां यज् । कौण्डिन्य तद्गोलापत्ये पुंस्त्री
“ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् । वज्रपुं
तस्य लुक् । कुण्डिनासद्गोलापत्ये पुं भूम्नि । “कुण्डि-
नानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति” आश्व० श्रौ० १२,
१५, २,

कुण्डोर पुं कुण्डि-रैरन् । १मनुष्ये २यलवति लि० धरणी ।
कुण्डृणाची स्त्री कुटिलगतौ । “पताति कुण्डृणाच्या”
अ० १।२८।३० “कुण्डृणाचप्रा-वक्रया गत्या” भा० ।
कुण्डाद् पु० भारतप्रसिद्धे पर्वतभेदे “कुण्डोदःपर्वतोरस्यो
वज्रमूलफलोदकः नैषधसृपितोयत्न जलं शर्मा च लब्ध-
वान्” भा०व० ८७अ० ।

कुण्डोदर पु० कुण्ड इय उदरमस्य । १नागभेदे । कर्करा-
कर्करो नागौ कुण्डोदरमहोदरौ” भा०आ० १५अ० ।
२अप्रगसोदरयुक्ते लि० । ततःक्षेमे “उदराश्वेषु” पा०
परेषु पूर्वमनोदात्तम् ।

कुत आस्तरणे सौ०प०सक०सेट् । कोतति अकोनीत् । चुकोत ।
कुतनु उ० कुत्सिता तनुरस्य । १कुवेरे लिका० कुवेरगण्डे
विद्यतिः २कुत्सितदेहान्विते लि० । कुगतिः ० । ३कुत्सि-
तदेहे स्त्री ।

कुतन्त्री स्त्री कुगतिः ० । कुत्सितायां योणावाम् । सेव ।
१चुद्रदण्डे स्त्री । “स ददर्श श्रमांसस्य कुतन्त्रीं पिततां
सुनिः” (विश्वामित्रः) भा०शा० १४अ० “कुतन्त्रीं दण्डिकाम्”
नीलकण्ठः ।

कुतप पु० कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति-तप-अच् कुत-
कपन् वा । १सूख्ये २वज्रो ३अतिथौ ४गपि ५भागिनेये
इहिलातौ च ७दौहित्रे दवाद्यभेदे ८नेपालकम्बले ९कुश-
लये च न०मेदि० । पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमे ११भागे
शमरः अर्द्धं चादि “मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपाल-
कम्बलम् । रौप्यं दर्भास्तिलाः शाकं दौहित्राष्टमः
सूतः” इति सूत्र्युक्तेषु अष्टपु पदार्थेषु । “कुत्सितं पाप-
मिच्छाङ्गस्तस्य सन्नापकारिणः । अष्टावैतेयस्तस्मात् कुतपा
इति विवृताः” इति सूत्र्युक्तेषु पां तथात्वम् । अङ्गो-
सङ्गतां विख्याता दश पञ्च च सर्वदा । तत्वाष्टमो
सङ्गर्तौयः स कालः कुतपःसूतः” सूत्रिः । स च
एकोद्दिष्टाद्वाद्धारम्भकालः “कुतपप्रवृत्ते भागे एको-
द्विष्टपक्रमेत् । आवर्त्तनसमोपे वा तत्रैव नियताङ्ग-
वान्” कालमा० व्यासोक्तेः । “आवर्त्तनं पश्चिमदिगव-
स्थितस्त्रायादाः पूर्वपदिम्यतिकालः कुतपशेषपदसङ्ग-
इत्यर्थः” रघु० । “आरभ्य कुतमे आहं कुर्वादारोहिणं”
बुधः । विधितो विधिमास्याय रीहिणं तु न लङ्-
वेत्” गौतमः । “दिवसस्याष्टमे भागे सन्दीभवति
भास्करः । स कालः कुतपोत्तयः पितृणां दत्तमज्जयम्”
मत्०पु० “वीणि आहं प्रशस्नो दौहित्रः कुतपस्तिलाः”
मनूक्तौ दौहित्रतिलानां प्रयङ्मिहं शातुत्क्रकाल-
परता । तथाच तत्रैव सख्यत्वम् दौहित्रादौ परिभाषि-
कत्वमिति विवेकः । ज्योत्स्नादि० चतुरव्याम् अण् ।
कौतप तन्निर्दिष्टादौ लि० ।

कुतस् अच्य० कस्मात् किम्-तस्मिन् किमः कुः । १कस्मादि
तिहेतुविषये १प्रश्ने २निज्ज्ञे च विप्रश्ने ३आद्येषुविषये हेतौ
“मदमूढद्विषु विवेकिता कुतः ?” भाषः “कुतस्ता कश्च-
लमिदं विप्रमे सद्यस्वितम्” गीता । “कुतस्तु खलु
सोम्यैवं स्यात् कथमसतः सज्जायेत” इति । ततः आद्ये
पतिशयार्थे तरप् तमप् वा आसु०च० कुतस्तराम् कुतस्त-
माम् आद्येषुविषयहेत्वतिशये अच्य० ततोभवात् त्वप् ।
कुतस्य कुतोभवे लि० “कुतस्यं भीरु ! यत्तेभ्यो द्रुहा-
ङ्गोऽपि लभामहे” भट्टिः ।

कुतुका न० कुत वा० उक्त् । १कौतुहले फलनिरमेक्षतया
कर्तुमौत्सुक्ये अमरः । “क्रमविगलितपुष्करिभिमन-
मास्तां वनेन किं शिखिनः । कुतकिनि । पुनर्न लाभो वि-
पधरविषमं वनं भविता” उद्भटः । ततो युपा० साधे
अण् । कौतुक कौतुहले न० ।

कुतुप ३ न० कुतप्र+पृथो० । पञ्चदश्या विभक्तदिवसस्याष्टमां-
शे शब्दरत्ना० । हृष्टा कृत्ः डुपच् । (कोटकुपा) चर्म्म
मये हृष्टे स्त्रीहपाले ड० अमरः ।

कुतुम्बुरु न० कुगतिस् । कुत्सिततिन्दुकीफले शब्दचि०
कुतू स्त्री कुत-वा० कृ । चर्म्ममये स्त्रीहपाले (कुपो) अमरः
कुतु(कृ)णक ड० “कुठ(कृ)णकः क्षीरदोषाच्छिन्ननामेव
वर्त्मनि । जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्तवेन्द्रः ।
शिशुः कुर्यात्तुलाच्चिदनासावधर्षणम् । शक्तो नार्कप्रभां
द्रष्टुं न वर्त्मनोऽलनक्षमः” इति माधवनिदानोक्ते वा-
लानां नेत्रवर्त्मरोगभेदे (कुठया)

कुतूहल न० कुठं चर्म्ममयं स्त्रीहपालमिव हृदयं हलति
हल-अच् । अपूर्णयस्सुदिह्वातिशयजन्ये चेष्टाभेदे
फलनिरमेद्यतया चिकीर्षिते कौतुके अमरः “प्रिया-
यियोगादिभुरोऽपि निर्भरं कुठहलाक्रान्तमना मना-
गभूत्” नैष० । “कुठहलाश्चारुश्लोपवेशम्” भट्टिः ।
“अयस्ति मे शकुन्तलादर्शनं प्रति कुठहलम्” शकु० २ प्र-
शस्ते शब्दभूते च लि० हेमच० । “रम्ययस्तुसमालोके लोल-
ता स्यात् कुठहलम्” सा० द० उक्ते शनायकयोर्भावेभेदे
न० । तारका० इतच् । कुठहलित जातकौतुके लि० ।
स्त्रार्थे युवा० अण् । कौतुहल कौतुके न० अमरः ।

कुटुण न० । कुगतिस् । (पाना) कुम्भग्राम् शब्दर० ।

कुतोनिमित्त लि० कुतः किं निमित्तं यस्य किम्+प्रथमार्थं
तस्मिन् व० व० । किञ्चिन्मित्ते किंहेतुके । “कुतोनिमित्तः
शोकस्तु” रामा० ।

कुत्र अव्य० किम्+सप्रस्थाः लल् किम् कुः कस्मिन्नित्यर्थे प्रश्नविषये
आलोपविषये च अधिकरणे “हा सीता केन नीता मम
हृदयगता केन वा कुल दृष्टा” मरुताण्ड० “कुलाश्रयः
श्रुतिमुखा स्मरदृष्टिरूपाः” भाग० ७।६।२५। ततो भवा-
येत्यप् । कुत्रत्य कस्मिन्भावे लि० “कस्यापि कुलव्य इहापि
कस्यात्” भाग० ५।१०।२०।

कुत्रचित् अव्य० कुल+चित् स्रग्ध० । कचिदित्यर्थे असाक-
ल्येन कस्मिन् देशे काले वेत्यर्थे । “अक्षुरेभ्योभयं नास्ति
युष्माकं कुलचित् कचित्” भा० व० १।४२ अ० । कुलचित् देशे
कचित् काले इत्यर्थः । पा० अमरमते पदद्वयमिति भेदः ।
“विशिष्टं कुलचिद्दीजं स्त्रीयोनिस्त्वेव त कुलचित्”
मनुः । चन । कुलचन तत्पार्थे अव्य० ।

कुत्स निन्दने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कुत्सयते अचकुत्सत
कुत्सयाम् अभूय आस चक्र० । कुत्सयमानः कुत्सयित्वा

सं कुत्स । कुत्सः कुत्सितः कुत्सनं कुत्सा कुत्सः ।
कुत्सना । कर्म्मणि कुत्स्यते अकुत्सि अकुत्सिणाताम्-
अकुत्सयिणाताम् “वहत्कुत्सभाज्जनेन शतक्रतुः” ऋ०
१।६।१२। कुत्सायशुक्लमन्युपम्” ऋ० ४।१।६।१२ “कुत्सि-
तानि कुत्सनैः” पा० । कुत्सकः । “परिवित्तिः परीवेत्ता
ब्रह्मज्ञोयथ कुत्सकः” भा० शा० २४० अ० । “यदाऽश्वौघं कर्ष्यं
मासाद्य सक्तं नावधीत्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः” भा०
आ० अ० “नास्तिक्षयं वेदनिन्दाश्च देवतानाञ्च कुस-
नम्” मनुः । “नेतच्छतच्छयं त्वया वेदुं लक्ष्यमित्येत
कुत्सयन्” भा० आ० ५।२८६ श्लो० । अत्र परस्मै पदमार्पणम्

कुत्स प० कुत्सयते संसारं कुत्स-अच् । शब्दप्रभेदे तस्या-
पत्यम् ऋष्यण् । कौत्स तदपत्ये ड० स्त्री “कौत्सः प्रमेदे
वरतन्तुशिष्यः” रघुः । बहुषु तस्य “अत्रिभट्गु कुत्सेति”
पा० लुक् । कुत्साः तदपत्ये पु । क-वा० स पृथो० ।
२ कुर्वति लि० । “कुत्साएते ह्यर्थं चाय” ऋ० ७।२५।५।
“कुत्साः कुर्वाणाः । करोतेः कुत्सशब्दनिष्पत्तिः”
भा० । ततः पञ्चा० चतुरर्थ्यां फक् । कौत्सायन तद्भि-
र्हत्तादौ लि० ।

कुत्सकुशिकिका स्त्री कुत्सानां कुशिकानां च मैथुनम्
“हन्वाहु नृवैरमैथुनयोः” पा० मैथुने णु । कुत्सगो-
त्राणां कुशिकगोत्राणाञ्च स्त्रीपुंसं मैथुने ।

कुत्सन न० कुत्स-भावे ल्युट् । निन्दने “देवतानाञ्च कुत्-
सनम्” मनुः । कुत्स्यते ऽनेन करणे ल्युट् । निन्दासाध-
नधर्म्मे उपचारात् शतद्युक्ते लि० । “कुत्सितानि कुत्स-
नैः” पा० । वैयाकरणखरूचिः । प्रश्नविश्वरणार्थं खरूचि-
त्वेन धर्म्मेण वैयाकरणस्य निन्दनात् तादृशधर्म्मस्य
कुत्सनत्यम् तद्वत्त्वाच्च खरूचकस्य तथात्वम् ।

कुत्सला स्त्री कुत्स-कर्म्मणि वा० कलच् कुत्सं निन्दं
ताति ला-क वा । नीलीहले शब्दच० । तस्य क्रय-
विक्रययोः निन्दितत्वात् तयात्वम् नीलीशब्दे विहितः ।

कुत्सा स्त्री कुत्स-भावे अ । निन्दायाम् अमरः ।
“शुरुकुत्सामतिथ या” भा० अनु० ६।५८६ श्लोकः ।

कुत्सित न० कुत्स-कर्म्मणि क्त । कुठनामौपधौ (कड़)
राजनि० निन्दिते लि० “कुत्सितानि कुत्सनैः” पा० ।
भावे क्त निन्दायाम् न० [अकुन्वीत् चुकुन्व कुन्व्यात्
कुथ क्रोधे (कोपपाङ्क) इदित् भादि० अक० सेट् । कुन्वति
कुथ प्रतिगन्धे दिवा० पर० अक० प० सेट् । कुथ्यात् अकोपीत् ।
प्रतिकुथ्यति णिचि कोथयति (पोथ्या) निखनने । तस्य

पूतिभावसाधनत्वात्तथात्वम् । “अप्रकाशे देशे कोयवेत्”
सुवृतः ।

कुय पुं स्त्री० कुय-पूतीभावे क कुन्य-निष्कपे-क नलोपोवा ।
“कुथा १ कन्या समाख्याता कुथः स्थात् २ करिकम्बलम् ।
कुथः २ कुगः कुथः ४ कीटः ५ प्रातःस्नायी द्विजः कुथः, इत्युक्ते
पर्वभेदेपु लिङ्गभेदस्तु रूपभेदादुच्चेवः । “कुचेन नागेन्द्र-
मिवेन्द्रवाहनम्” । “आलिप्तकेतुकुचसैन्यगच्छलेन” भावः ।
“शतशश्च कुयांस्तत्र सिंहलाः ससुपाहरन्” भा० सं०
५।३० । हस्तिकम्बले पुं स्त्री व्यसरः । “महत्वा कुच-
यास्तीर्षीं प्रथिवीलक्षणाद्वा” रामा० । “तत्र कुचे
“शाहलेषु यदाशिक्षे वनान्ते वनगोचरा । कुचास्तारण-
तस्तेषु किं स्थात् सुखनरं ततः” रामा० ।

कुथुम पु० सानवेदशास्त्राभेदे । तं वेत्ति इति । कुथुमिन् अण्
वा । कौथुम तच्छास्त्राध्यायिनि । सामवेदशब्दे विवृतिः ।
कुथुमिना प्रोक्तमधीयते अण् नान्तस्य टिलोमि सत्रङ्ग-
चारिपीठसर्पिसमापिकुथुमीत्यादि” वा०टिलोपः । कौथुम
तत्प्रोक्ताध्यायिषु भूम्नि लि० ।

कुथोदरी स्त्री कुम्भकर्षणौलगां निकुम्भद्विहतरि । सा च
कल्किना हता यथाह कल्किपु० १६७० ।

“सुनय कचुः । शृणु विष्णुयशःपुत्र ! कुम्भकर्षणौ-
जाम्बजा । कुथोदरीति विख्याता गगनाङ्गसुसुखिता ॥
कीलकञ्जस्य महिषो निकञ्जजननी च सा । हिमाल-
ये शिरः कृत्वा पादौ च निष्पाचले ॥ शेते स्तनं पाय-
यन्ती निकञ्जं प्रसूतस्तनी । तस्या निश्वासवातेन विवशा
वयमागताः ॥ देवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदा-
म्बुजम् । सुनयो रक्षणीयास्तो रक्षसु च विपत्सु
च ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।
सेनागणैः परिहृतो जगाम हिमवद्गिरिम्” ।

इत्युपक्रम्य तथा सह युद्धे ससैन्यकल्केस्तदुदरवेशसुप-
वर्ण्यै “कल्किः कमलपलाचः सुरारातिनिसूदनः । वा-
शाग्निचेलचर्मभ्यां कम्बलैर्यौनदारुभिः । प्रज्वाल्योदर-
मध्येन करवालं समाददे ॥ तेन खड्गेन महता
कुलिं निर्भिद्य बभूवुभिः । बलिभिर्भ्रातृभिर्व्याहैर्दृतः
शस्तास्तपाणिभिः । बह्वर्चभूय सर्वैशः कल्किः
कल्किपिनाशनः । सहस्राक्षो यथा हस्तकुलिं दम्भोलि-
नेमिना ॥ योनिरभ्यादगजरथास्तुरगाणां भवन् वहिः ।
नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः । ते निर्गता
स्ततस्तस्याः सैनिका रविरोक्षिताः । तां विव्यधुर्निः-

क्षिपन्ती तरसा चरन्तौ करौ ॥ समार सा भिन्नदेहा
भिन्नकुक्षिशिरोधरा” । [कुदत् । धातुपाठः ।

कुद भिष्योक्तौ चु० सक० उभ० सेट् । कोदयति ते । अचू-
कुदाल पु० कुंभूमिं दलति दल-भेदेने अण् उप० सं० ।
कुहाले (कोदाल) रमानाथः ।

कुदिन न० कोः प्रथिव्याः भ्रमणेन दिनम् । १ सावनदिने ।
तदुक्तं सू० सि० । “ओदयादौदयं भानोः सावनं तत्
प्रकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः”
‘सूर्य्यं सोदयादुदयकालमारभ्याव्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत्
कालात्मकं तत् सावनं मानत्रैरुक्तम् । एतेनोदयद्वया-
न्तरात्मककालस्य गणनया सावनानि वसुध्वृष्टाद्रीत्या-
दिना मध्यमाधिकारोक्तानि भवन्ति । तद्वत्प्रवृत्तमाह ।
यज्ञकालविधिरिति यज्ञस्य यः कालस्तस्य गणना तैः
सावनैः । तुकारोऽन्यमाननिरासार्थकैवकारपरः” रङ्गना० ।
निरूपपदसावनदिनस्य सूर्य्यसंवलम्बिसावनदिनपरत्वं युगे
तत्संख्या च तत्रैव दर्शिता यथा

“ओदयादौदयं भानोर्भूमिसावनवासराः” ॥

“ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदि-
वसा उक्ता इत्यत्र कस्य पाद्या इत्यतः सूर्य्यसावनस्त-
रूपकथनच्छलेनोत्तरमाह । ओदयादिति । सूर्य्यं सोदय-
कालमारभ्याव्यवहिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स
एको दिवसः । इति वे दिवसास्ते भूमिसावनवासराः ।
भूदिवसा उदयस्य भूमिस्थान्ते नावगमात् सावनदिवसा-
च्चेत्यर्थः । तथा च निरूपपदसावनभूमिशब्दाभ्यां
सूर्य्यस्य वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति
भावः” रङ्गना० । ते कियत् इत्यतस्तत्प्रमाणमाह
“वसुध्वृष्टाद्रीरूपं सप्तार्द्रतिथयोयुगे” सू० सि० ।

“अष्टाश्विगजसप्तभूगोनगसप्तपञ्चभूमिता १५७७६१७८२८
युगे सूर्य्यसावनदिवसाः” रङ्गना० । सि० शि० अन्यथोक्तं यथा
“भूदिनानि शरवेदभूपगोसप्तसप्ततिथयोऽयुताहताः १५-
७७६१८४५०००० । भभ्रमास्तु भगणैर्विर्वर्जिता यस्य
तस्य कुदिनानि तानि वा” सि० शि० ।

“एषासुपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन् रविर्भवे यावन्तो
भभ्रमाः स्युस्तावन्त एवैकोना रविसावनदिवसा भवन्ति ।
यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्यायं गतः । अतो भगणभं
ख्ययाना भभ्रमाः कृता भवन्ति । एवमन्येषामपि य-
ज्ञाणां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम्” प्रमि० ।

“इनोदयद्वयान्नरं तदर्कसावनं दिनम् । तदेव मेदिनी-

दिनं भवासरस्तु भवमः” इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।

“इनोदयद्वयान्तरमिति । अर्कोदययोरन्तरं सत् तदर्कसा-
वनं दिनम् । तदेव कुटिनसंज्ञं ज्ञेयम् । अतोऽपि
पूर्वपश्चाद्वर्षादिकल्पना । अत्रार्कग्रहणसमलक्षणं तेना-
न्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्वयान्तरं तत्सावनमिति” प्रमि० ।

तद्विषयस्य कार्यविशेषे व्यादत्तं व्यतामाह सू० सि०—
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्जपास्तथा । मध्यमा
ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव स्थिते” ।

“सूतकं जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपदपाद्यां चिकित्शि-
तचान्द्रायणादि तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिना-
विषमासेश्वरवर्गेश्वराः । तथा-समुच्चये । ग्रहाणां गति-
मध्यमा । तृकारात् स्फुटगतेर्निरासः तस्याः प्रति-
ज्ञयां वैलक्षण्याद्दिनसम्बन्धस्याभावात् । एतेन स्पष्टगत्या
स्पष्टग्रहस्थं चालनं निरस्तं स्पष्टत्वादिति सूचितम् ।
सावनमानेन । एवकारादन्वमाननिरासः” प्रमि० ।

“प्रायश्चित्तं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्येवं कर्म या-
रादिकं च । शास्त्रे त्वस्मिन् खेचराणां च चारा वि-
ज्ञातव्याः सावनात् भास्करायात्” श्रौतपतिः ॥

कुवासरभूमिदिनादयोऽप्यत्र । २३श्रौतपतिनिष्ठे दिने च
कुट्टिष्टि स्त्री कुत्सिता दृष्टिः ज्ञानम् । वेदवाङ्मतादिकं कल्पना-
याम् । “या वेदवाङ्मताः स्मृतयो वाच काच कुट्टयः” मनुः ।
“कुट्टेह पु० कुत्सितोदेहोऽस्य । १कवेरे २कुत्सितदेहयुक्ते
लि० । कुगतिस० ३कुत्सिते देहे पु० । कुदेहमानाहिवि-
ददृष्टेः” भा० ५।१२।१ ।

कुहार पु० कुं प्रथ्वीं दारयति द-विदारे अष् प्रथो० । १कुहा-
ले भूमिविदारणाज्जाते २कोविदारहजे अमरटीका ।

कुहाल पु० कुं भूमिं दलति दल-अष् उप० स० प्रथो० । चो-
विदारे हजे अमरटी० २भूमिदारणास्त्रे (कोदाल) मेदि० ।
“समासाद्य विजं तस्याप्यखनन् सागरात्मजाः । कुहाले
ह्येपुं केशव सप्तमं यत्नमास्थिताः” भा० व० १०७ अ० ।
“कुहालं दालपिटकं प्रकोखं कांक्षभाजनम्” भा० शा०
२२८ अ० । हस्तप्रादि० वज्रघ्नीहौ एतत्पूर्वस्य पादस्य
नान्यलोपः कुहालपादः । सार्थं क । कुहालक तलावे ।

कुडाल न० कुडाल+प्रथो० । पिकायोन्मुखे पुष्पसुकुले अमरटी०
क द्य म कुद-कप् । मितौ अमरटीका ।

कुट्ट मित्याक्तौ इदित् चु० उभ० सक० सेट् । कुट्टयति अचकु-
ट्टत् । मनि कुट्टयति नोपप्रकरणेनैव एसिद्धौ इदित्करणं
स्वरार्थम् ।

कुट्टङ्क पु० कुत्सितः रङ्गचिह्नमस्य प्रथो० । मञ्चोपरिस्थे मण्डपे
लिका० ।

कुट्टङ्क पु० कुत्सितोरङ्गोयल प्रथो० । मञ्चोपरिस्थे मण्डपे हारा०

कुट्टव पु० कुं भूमिं द्रवति द्रावयति द्रु-अन् भूतमयर्थे-अच् ।

कोट्टवे धान्यभेदे (कोदो) भरतः । [पुं स्त्री० ।

कुट्टि पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं स्ट्टा० दञ् । कौट्टेय तदपत्ये
कु धान्य स० कुत्सितं धान्यं कुगतिस० । कुत्सिते धान्यभेदे
स च सुच्यते युगसंहितोदार्शितायथा

“कोरदूपकस्यामाकनीवारगान्तुतवरकोद्वालकप्रियङ्गुमधू-
लिकानान्दीमुखकुर्विन्दगवेधुकावस्कतीनपर्णी सुकुन्दक-

वेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः” ॥ उष्णाः कपायमधुरा

रूक्षाः कटुविपाकिनः । ज्वरघ्ना बह्निव्यन्दा वातपि-

तप्रकोपणाः । कपायमधुरास्तेषां शीतपित्तापहाः

स्मृताः । कोट्टवश्च सतीवारः स्यामाकश्च सगान्तुः । कणा

रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः । यथोत्तरं प्रधानाः

स्यूकृताः कफहराः स्मृताः । मधूली मधुरा शीता

स्निग्धा नान्दीमुखी तथा । विशेषी तल भूयिष्ठं वर-

कः सकुन्दकः । रूक्षा वेणुयवा श्वेता वीर्योष्णाः

कटुपाकिनः । बह्मूलाः कफहराः कपाया वातकोपनाः”

कुभ्र पु० कुं प्रथ्वीं धारयति ध्रु-मूलविभुजादि० क इत्० ।

मङ्गीध्रे पर्यते हला० ।

कुनक पुं स्त्री करटे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कुनख पु० कुत्सितो नखोऽल । सुच्यते रोगभेदे (कुनि)

तल्लक्षणं तल्लवोक्तं यथा । “अभिवातात् प्रदुष्टो येन खो

रूखोऽसितः खरः । भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति

संज्ञितम्” । कुनखे विधिरयेत्” सुच० । इय० कुत्-

सितनखयुक्ते लि० स्त्रियां स्त्रीकृत्वात् वा ङीप् ।

कुनखिन् लि० कुनखो रोगोऽस्यस्य इति । कुनखरोगयुक्ते
सच रोगो भुक्तापिष्टसुवर्षस्तेयरूपजन्मान्तरोक्ष

महापातकचिह्नं यथाह विष्णुः

“अथ नरकासुभूतदुःखानां तिथ्यं कृतसुत्तीर्णानां मातुष्ये

लक्षणानि भवन्ति कुण्डलिपातकी, ब्रह्महा यच्छी, सुरापः

श्यावदन्तकः, सुपर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगोदुश्मन्” ।

“कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं चरित्वा तद्दन्तनखावुद्ध-

रेयाताम्” विष्णुः । स्त्रियां ङीप् । सच रोगः गर्भाव-

स्यायां मातृदौषभेदाज्जायते तदुक्तं सुच्यते “दिपा-

खपन्त्याः स्नापशीतोऽङ्गनादभ्यो रोदनात् विकृतदृष्टिः
ज्ञानातुलेपनात् दुःस्वशीलसैलाभ्यङ्गात् कुशी मन्त्रा-

वर्त्तनात् कुनखीत्यादि। कुनखी च आह्निकाले वर्जनी-
यः यवाह मनुः “वर्ज्याः सुर्ध्वकव्ययोः। प्रेष्ठो यामस्य
राक्षस कुनखी श्यावदलकः”। “दुर्वर्णः कुनखी कुषी
भावाधी कुण्डगोलकौ, वर्जनीयाः प्रयत्नेन” भा० व०
१६६। आहो वर्जनीयोक्तौ।

कुनट पु० कुत्सितं नटति-नट-अच्। १ श्लोनाकभेदे राजनि०
गौरा० डीप्। कुनटी २ मनःशिलायाम् अमरः ३ वन्याके
राजनि०। कुत्सितो नटः कु० सं०। ४ कुत्सिते नटे पु०।
कुनलिन् पु० रैप्त् नलोऽस्य इति। वकटचे लि०।
तस्य फलेषु रैप्त्स्त्रलाकारत्वात्तथात्वम्।

कुनह(ट) पु० कूर्मविभागे वृह० सं० रैगान्यासुक्ते १ देशभेदे
“रैगान्यां मेरुकनटराज्ये त्वपक्रमे “भक्षोपनीलजटा-
सुरकुनह(ट) खसकुचिकाख्याः” इति तलोक्तत्वात्। कु-
नह-अच्। २ कुत्सितवर्गके लि०।

कुनाय पु० कुत्सितो नायः। १ कुत्सितपालके। “कुना-
यस्यजितात्मनो यथा सार्धस्य” भाग० ५। १४। ४।
“हतास्त्राहं कुनायेन नपुंसा वीरमानिना” भाग० ६।
१४। ४। कुपालकपुत्रादयोऽप्यत्र। कोनायः। २ मही-
नाये राजनि पु०।

कुनाभि पु० रैप्त् नाभिरिव आवर्त्तयत्वात्। १ वातमण्ड-
ल्याम् (घुर्णावातास) लि०। २ निषिभेदे हेमच०।
कुनामत् लि० कुत्सितं प्रातरस्मरणीयं नामास्य। अति-
क्षपणे स्त्रियां वाडाप् डीप्। तस्यापत्यं बाह्वा० इञ्।
कौनाभि तदपत्ये पुंस्त्री०। तस्येदम् काश्या० वज्रिठौ।
कौनामिक तत्सम्बन्धिनि लि० वज्रि स्त्रियां डीप्
अठि टाम् इदृशरणार्थः इति भेदः।

कुनाशक पु० रैप्त् नाशयति स्पर्शनात् नश-णिच्-
श्वल्। डुरालभायाम् यवासि (आलकुषी) अमरः।
क निषञ्ज पु० दशममनोः पुत्रभेदे। “दशमे त्वथ पर्याये
द्वितीयस्यानरै मनोः” इत्युपक्रमे “मनोः सुतौत्तमा-
जाय कुनिषञ्जय वीर्यवान्” हरिप० ७७०।

कुन्च वक्रणे अनादरे च भा० पर० सक० सेट्। कुञ्चति अकु-
ञ्चति चुकुञ्च चुकुच(ञ्च)तः। कुञ्चनम् आ+सञ्चोचने आ-
कुञ्चति संकोचयति। वि प्रसारणे। विकुञ्चति प्रसा-
रयति सङ्कुचितः णिच् आकुञ्चितः “आकुञ्चिनसव्य-
पादम्” भट्टिः।

कुन्त पु० कुं भूमिस्तिष्ठन्ति उन्द्-वा० न शकन्वा०। गवेषु
कायां (गडगड्) १ धान्यभेदे। २ प्रासास्ते च भेदे। ३ जुह-

कीटभेदे (उकुन्) कुन्तलः। ४ वण्डभावे विश्वः। कुन्तास्त्र-
लक्षणं हेमा० परिष्क० लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा
“उक्ता कुन्तोत्पत्तिरननरं कुन्तद्रव्यं वज्रते वेषुर्वेत् वि-
स्ववन्दनो वर्द्धनं शिखं पा खदिरोदेवदार्वरुष्टारोह-
चेति कुन्तस्य दण्डद्रव्याणि तत्र सप्तहस्तप्रमाणः
अष्टः। पङ्क्तिस्तैर्भध्यमः। पञ्चहस्तश्च निजटो भवति
लोहस्याकारौ द्वौ भवतः एकं पुष्कलावर्त्तकं द्वितीयं
चीनोत्थितं तत्तु तीक्ष्णं, यत्तु पुष्कलावर्त्तकं तल्लोहं
सूड। तयोस्त्वयं परीक्षा यत्ताडितं नदति तत्तीक्ष्णं
यच्चिशब्दं तन्मुद, निपाते यद्विद्यते तत्तीक्ष्णं, यच्चमति
तत्पुष्कलावर्त्तकं सूड। तत्र चीनोद्भवं भवत्यप्रशस्तं पुष्क-
नावर्त्तकमेव प्रशस्यते। कुन्तस्य फलं च सूडुना
लोहेन कर्त्तव्यं तीक्ष्णेन लोहेन धारा कार्या तयो-
रन्तरे शेषाणि लोहानि शोधयित्वा कुन्तफलं तैः
कारयेत्। तत्र सप्तपर्श शाकज्जूरीवेत्तकरवीरवेष्म-
नां तालफलकयोः केतव्याः कुन्ता वा पलाकारः
कुशाग्रस्य सन्निभश्च। तथा कर्णसंस्थानं वा कर्त्तव्यं तच्च
निर्गन्धं मनोहृदिहरणीयं शुभञ्च अष्टं षोडशाङ्गुला-
याम्, मध्यं चतुर्दशाङ्गुलायाममधमं द्वादशाङ्गुलं भवति।
अङ्गुलविस्तारं साङ्गुलविस्तारं इङ्गुलविस्तारञ्च क्र-
माद्भवति। द्वियववैपुल्यं साद्वै कयववैपुल्यमेकयववैपु-
ल्यञ्च। तत्र लोकाः। वेषादिद्रुमजातीनां कार्ये दण्डः
सप्त त्रिधा। सप्तपट्पञ्चहस्तश्च उत्तमो मध्यमोऽधमः।
तस्याकारौ च द्वौ स्यातां सचीनं पुष्कलं तथा। तत्रैक-
तीक्ष्णं लोहस्य द्वितीयं सूडुनस्य। तत्फलं सूडुलोहेन
धारा तीक्ष्णेन कारयेत्। सप्तपर्शादिप्रमाणं समाकारं
फलं भवेत्। षोडशाङ्गुलमायामोद्गुलक्ष्यापि विस्तृतम्।
यवद्वितयवैपुल्यं अष्टं कुन्तफलं भवेत्। मध्यमाधमयो-
र्हानिर्द्विङ्गुलाङ्गुलं क्रमात्। आयामे विस्तृते पतसः।
वैपुल्ये च यथाक्रमम्। सुगन्धत्वं सूडुगन्धत्वं सुपीतत्वं दर्श-
पूजितत्वं चेति फलगुणाः। चम्पकौत्पलचन्दनागुरुपद्मो-
शीरपत्ररसानां सुगन्धिदानां भवति फलस्य गन्धसंपत्।
तथा सुक्तं फलमतिक्रम्यापि रूपं पूजितं भवति वसा-
गन्धि मत्स्यगन्धि गोमूदगन्धि दुग्धगन्धि च निन्दितं
भवति। मधुरं यदायवाप्तं यत्कणायं भवति
तल्लक्ष्मीप्रवर्द्धनं, यत्क्षयं कटुकं तिक्तं वापि रूक्षं
क्षयावहं तन्निर्दिशेत्। शब्दस्तु हिरण्यस्यालोहशब्दवत्
षट्पाशब्दश्च प्रशस्तो, भर्भरीभिन्नपालशब्दश्चोरी

यद्भवत् यद्भो निन्दितो भवति । वैदूर्यनिर्भं चन्द्रसमानं
वर्णं कस्मिन्तोत्फलसदृशवर्णं निर्मलाकाशवर्णमतस्यै
पुष्पनिर्भं वा कुलफलं त्रियं भर्तुर्ददाति, मधुकौशस-
मानवर्णं श्यामलोद्भववर्णं मलिकासवर्णं निन्दितं
भवति । अंसगुणमयूरताम्रचूडघटनम्यावर्त्तकूर्ममत्स्य-
वरितृमभा अन्ये च मङ्गलशंसिनः प्रदायैः कुलव्रणेषु
यदि दृश्यन्ते तदा ते धर्मकामार्थसाधकापिनिर्हिताः ।
पादुकोलूकपादपवायसस्यमृजस्वकनिगलकलासाये-
त्वेवं निन्दिताः प्रदायै दृश्यन्ते व्रणेषु ते दृष्टाः त्रिय-
मपहरन्ति वत्सेति व्रणलक्षणम् । आया वक्ष्यते ध्वज-
पताकाचामरव्यवहाराण्यविकारवैशाङ्ग्यवर्धमानभङ्गा-
रगजतरङ्गायस्मिन् कुलफले दृश्यन्ते धौतच्छाया-
नरगतासां कुलमपुण्यलक्षणं लभन्ते मङ्गलचङ्दक-
च्छकरमहिषवायसोलूकपल्मीकादयो ये निन्दितायदि
कुले स्युर्धौतव्यक्ते तदा स कुलः त्रियं भुञ्जमाना-
मपि विनाशयेद्यस्मादृश्यन्ते विभ्रयात् । स वधं वन्धं
सद्यो लभते तस्य महिषी वा । चूलिकदोष्यान्मनस्य
शुक्लानि चूर्णानि समभागानि कारयेत् । तत् चूर्णितं
कृत्वा तेन चूर्णेन फले घर्षोपघर्षितं कुलफलं निर्मलं
भवति दुर्गन्धं न भवेत्तथा भलेन न लिप्यते । तच्च वर्मको-
पसमन्वितं समाहितं कारवेद्यालिकावन्निर्गन्धं सुदृढं
यामेन अनुबन्धेन सुष्ठितैश्चादौर्ध्वलङ्कैः सुवर्णमये रजत-
मये वा वर्मैश्च रत्नालङ्कृतैर्नलिका लिप्ता कर्त्तव्या ।
प्लव्हे दृढपरिप्लव्य तयाचोक्तं कुलस्य कर्त्तव्यं नलिका-
सङ्गं वा । नलिका चाल प्रभायतः श्लिष्टा कार्या हरीत-
कीसदृशनालफलसमानं विल्वफलाकारं ककुभकपित्त-
फलसदृशं वा दृढमष्टाक्षं वा कलशमलकाकारं वा
भवति सर्वोपस्क रान्वितं कुलायुधं पट्टपलं श्रेष्ठ-
पद्माशुपलं मध्यमं चत्वारिंशत्पलं निष्ठटमिति प्रबल-
रिपुविनाशकं क्रियान्वितञ्च कुलं कारयेन्नतु सप्रभा-
षादधिगौरवं, यो हि कायसारस्य बलमपिदित्वा कुलमा-
युधमावहेत् सादिकस्तस्याजीर्णमजानतः पुरुषस्तेवाति
मुक्तमशनं कुलायुधं विधीमपति । इत्यौशनसे कुललक्षणम्”
कुन्ताः प्रविशन्तीत्यल कुलधारिणि लघ्वेत्यालङ्कारिकाः ।
“यन्नि कुलध्वजरथावालिबारणगोदृढाः” सुशुभं । “यन्नि
कुन्ताद्यायुधानीति” सुशुभतः ।

कुन्तल पु० कुलं लुट्क्रीटं (उक्त्यु) लानि ला-क । १। केने
“नापि कुललघ्वं व्यानवं दमव्यमदेशतः । बाहुभूतं

स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्” बा० द० । तदाव
कारत्वात् २। स्त्रीवेरे च अमरः । कुत्तलाकारं केशाभा-
कारं लाति ला-क । श्ववे ४। चपके पानपात्रे पला-
ङ्गले च विभः । ६। भुवकभेदे “वर्णैः पोडुगभिः कार्यः
कुन्तलो लघुशेखरैः । शृङ्गारे च रसे प्रोक्त आनन्द-
फलदायकः” इति संगीतदामो० । “कामगिरिं समारभ्य
हारकान् महेश्वरि ! । श्रीकुन्ताभिधोदेशः कथितः
पूर्वस्वरिभिः” यत्तिसङ्गमतन्त्रोक्ते ७। देशभेदे पु० भूस्मि-
“स्नाता तिष्ठति कुलेश्वरमुता पारोऽङ्गराजस्वसुः” बा० द० ।
“अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ” इत्युपक्रमे “जि-
ह्वाकाः कुन्तालघ्वैव सौहृदा नलकाननाः” भा० भी० ८।
दक्षिणात्यजनपदोक्तौ । तेषां राजा अण् । कौन्तल तद्दे-
शस्ये । वङ्गपु तस्य लुक् । कथित् एकत्वेऽपि लुक् ।
“व्याकर्षः कुन्तलघ्वैव मालवाद्यान्वृकाक्षया । द्राविडाः
सिंहलाघ्वैव राजा काशीरकक्षया” भा० सं० १। अ० । ते
अभिजनोऽस्य अण् । कौन्तल पितादिक्रमेण तद्देश-
वासिनि । वङ्गपु तस्य लुक् ।

कुन्तलवर्धन पु० कुन्तलान् वर्धयति दध-लृच्-ल्यु ।
भङ्गराजे (भीमराज) राजनि० । तद्वसेवनेन हि
केशद्विरिय वैद्यकप्रसिद्धिः ।

कुन्तलिका स्त्री कुन्तालाभाकारो विद्यतेऽस्याः ठन् अत
इत्त्वम् । दध्यादिच्छेदव्यां १। कुरिकाभेदे पालिकायाम्
हारा० । २। बालानामौषधी (बाला) स्त्री सुशुभतः । यथा
“कुन्तलिकाकुरिष्टकाप्रभतानीत्युपक्रमे “स्वाधुपा-
करसाः शीताः कफघ्नावातिपित्तलाः । लघ्वार्द्रर-
साहृताः सक्षाराः वातलाः सराः । स्वादुतिक्ता कुन्त-
लिका” [राजनि० ।

कुन्तलीशीर न० कुन्तल इयोशीरम् । (बाला) नामोषधी
कुन्ताप पु० । वैदिके ऋचां पाठप्रकारभेदे तत्प्रकारः आन्ध०

श्रौ० ८। १। ७। ८। ९। सू० दर्शनौयथा

“तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम्” सू०

“तस्मादूर्ध्वपाकपेक्ष्वं कुन्तापं शंसते । तस्मादूर्ध्वमिति
वचनात् माध्यन्दिने उषाकपौ प्रविष्टे तदनन्तरं कुन्ता-
पः स्यादसति प्रवेशे तृतीयसवनेऽपि तस्य प्रवेशो नास्तीति
गम्यते” नारा० ७० । “तस्मादितवतर्दशविद्याहं निनर्दो
शंसते” सू० । “तस्य कुन्तापस्यादितयवर्दश ऋचा विष्टा
निनर्दोऽयमपूर्व इति तस्याः स्वरूपनिर्दर्शनमाह” ७० ।
“तृतीयेषु पादेषूदात्तमनुदात्तपरं दत्तं प्रथमं तन्निनर्दत्” सू०

“तृतीयेषु पादेष्वदितो यदक्षरं तदनुदात्तीक्य ब्रूयात् ।
एतदुक्तं भवति तृतीयेषु प्रथममादित इत्यर्थः । आदि-
तो ये द्वे अक्षरे तयोः पूर्वमनुदात्तं, तस्मात् परं
द्वितीयम् उदात्तं यथा भवेत् तथा निनर्देत्, नितरां
ब्रूयादित्यर्थः । तदेवमुच्चारणं निनर्देशब्देनोच्यते
इत्यर्थः” नारायणवृत्तिः ।

उदराभ्यन्तरस्थिते श्वन्त्रभेदे न० । “उदरमेकविंशं विंश-
तिवां अलक्षदरे कुलापान्मुदरमेकविंशं तस्मादुदरमेक-
विंशः” शत० ब्रा० १२।२।४।१२ । “अथ यत्कुलापमासीत्
यो मज्जा स साङ्गं समभवत्” तत्रैव १२।४।१८ ।

कुन्ति पु० भूम्नि कम-भिक्षु प्रथो० । १देवभेदे “कुन्तयोऽवन्त
यच्चैव तथैवापरकुन्तयः” भा० भी० ८७० जनपदोक्तौ
तेषां राजा अथ । कौन् तद्देशे न्ये पु० वज्रपु तस्य लुक् ।
कुन्तयः तज्जृपेण भूम्नि । “सुस्थलाय सकुट्टाय कुलिन्दाः
कुन्तिभिः सह । सालायनाय राजानः” भा० सं० १२७० ।
विदर्भवंशजे क्रवस्य पुत्रे श्वन्त्रभेदे “तस्यां विदर्भोऽजन-
यत् पुत्रौ नान्ना कुयक्रवौ” इत्युपक्रमे “क्रवस्य कुन्तिः
पुत्रोऽभूद्रुचिस्तस्याय निर्द्विः” भाग० ६।१।२ । “कुन्तेः
सख्युः पिता शूरोऽपुत्रस्य पृथामदात्” तत्रैव २४७०
१८७० । कार्तिके० सुराद्रेण सहृद्वं प्रकृतिस्रः

कुन्तिभोज पु० कुनिसंज्ञको भोजः भोजदेशाधिपः । पृथा-
पितरि कुनिसंज्ञके भोजराजे श्वन्त्रभेदे “पृथां दुहितरं
वद्रे कुनिस्तां कुरुनन्दन ! । शूरः पूज्याय वहाय कुनि-
भोजाय तां ददौ” हरिवं० २५७० ।

कुन्तिसुता स्त्री इत० । वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजाय पिता
शूरेण दत्तकत्वेन दत्तायां पृथायाम् । कुनीशब्दे
विद्यतिः कुन्तितनयादयोऽप्यत्र स्त्री ।

कुन्ती स्त्री वसुदेवभगिन्यां कुन्तिभोजदत्तकसुतायां पृथायाम्
सुधिरादिमातरि तत्कथा यथा “महिष्यां जज्ञिरे
शूराद्रोज्वायां पुरुषा दग” इत्युपक्रमे वसुदेवाद्युत्पत्ति-
सङ्गा “पञ्च चास्य वराङ्गनाः । पृथुकीर्तिः पृथा चैव
श्रुतदेशी श्रुतप्रवाः । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीर-
मातरः । पृथां दुहितरं वद्रे कुनिस्तां कुरुनन्दन ! ।
शूरः पूज्याय वहाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात्
कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा” हरिवं० २५ ।
इत्युक्ता “पृथां दुहितरं चक्रे कुनिस्तां प्राण्डुरावहत्”
हरिवं० २५७० उत्तमम् ।

कुन्तीतनय पु० इत० । कुन्त्यां धर्मादितो जातेषु श्युधि-

धिरादिषु त्रिषु सूत्रां जाते षष्ठ्यै च । तत्कथा यथा
“यस्यां (कुन्त्याम्) स धर्मा विद्राजा धर्माञ्जने युधि-
धिरः । भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राश्चापि धनञ्जयः” हरिवं०
२५७० । कर्णोत्पत्तिकथा भा० आ० १११७० यथा

“शूरो नाम यदुन्नेषो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या
पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि । पित्रस्त्रीयाय सुता-
मनपत्याय भारत ! । अयमप्ये प्रतिप्राय स्वस्यापत्यं स
सत्यवाक् । अयमजामय तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षि-
णे । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ।
नियुक्ता सा पितुर्गृहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उषं प-
र्यचरत्तत्र ब्राह्मणं शंसितव्रतम् । निगूढनिधयं धर्मं
यं तं दुष्वाससं विदुः । तद्युषं शंसितात्मानं सर्वयत्नै-
रतोषयत् । तस्यै स प्रददौ मन्त्रमापन्नमन्यवेजया । अ-
भिचारादिभिर्युक्तमब्रवीच्चैव तां सुनिः । यं यं देवं
त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादेन
तव पुत्रो भविष्यति । तथोक्ता सा तु विमेष कुन्ती
कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यश-
स्विनी । सा ददर्श तमोयानं भास्करं लोकभाषनम् ।
विस्मिता चानवाद्याङ्गी वृष्टा तन्महद्गुणम् । तां समा-
साद्य देवस्तु विवस्त्रानिदमब्रवीत् । अयमक्षयसितापाङ्गि ।
ब्रूहि किं करवाणि ते । कुन्त्यवाच । कश्चिन्मे ब्रा-
ह्मणः प्रादाहरं विद्याञ्च शत्रुहन् ! । तद्विजिज्ञास-
याह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ! । एतस्मिन्नपराधे त्वां
शिरसाहं प्रसादये । वोपिता हि सदा रक्ष्याः स्व-
पराधेऽपि नित्यशः । सूर्य उवाच । वेदाहं सर्वजे-
वैतत् यदुत्वांसा वरं ददौ । संत्यज्य भयमेवेह
क्रियतां सकृदभो मम । अलोपं दर्शनं महामाहृत-
वास्मि ते शुभे ! । वयाङ्गानेऽपि ते भीरु ! दोषः स्याच्चात्र
संशयः । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ता वज्रविधं सा-
न्वपूर्व्यं विवस्त्रता । सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याह-
मिति भारत ! । बन्धुपञ्चमयाङ्गीता लज्जया च यश-
स्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतवर्धन ! । मत्प्रसा-
दाच्च ते राज्ञि ! भविता दोष इत्युत । एवमुक्ता स
भगवान् कुनिराजसुतां तदा । प्रकाशकत्वां तपनः स-
म्बभूय तथा सह । तत्र वीरः समभवत् सर्वशस्त्र-
भृतांवरः ! आसक्तकवचः श्रीमान् देवगर्भः श्रियान्वितः ।
सहजं कपचं बिभ्वत् कुण्डलोद्योतिताननः । अजायत
सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विद्युतः । प्रादाच्च तस्य कन्यात्वं

पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमा-
चक्रमे ततः । दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीन-
मानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।
गृहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्सृज्य-
कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम् ।

युधिष्ठिरादुत्पत्तिस्तत्वे १२१।१२२ अ० यथा

“एवमुक्ता ततः कुन्ती पाण्डुं परपुरज्जयम् । प्रत्युवाच
वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता । पित्रवैश्वानरं
बाला निशुक्ताऽतिथिपूजने । उपं पर्यचरन्तल ब्राह्म-
णं शंसितव्रतम् । निगूढनिधयं धर्मे यत्नं दुर्गा-
ससं पिदुः । तमहं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोपयम् ।
स मेऽभिचारसंयुक्तमाचष्ट भगवान् परम् । मन्त्रान्वि-
मल्ल मे प्रादादब्रवीच्चैव मामिदम् । यं यं देवं त्वमे-
तेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । अक्रामो वा सकामो वा
वशं ते समुपैष्यति । तस्य तस्य प्रसादात्ते राक्षि ! एवो
भविष्यति । इत्युक्ताहं तदा तेन पित्रवैश्वानरि भारत ! ।
ब्राह्मणस्य वचस्तथ्यं तस्य कालोऽयमागतः । अनुज्ञाता
त्वया देवमाहूयेवमहं नृप ! । तेन मन्त्रेण राजर्षे ! यथा
स्याद्वी प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ब्रूहि
सत्यवतांवर ! । त्वतोऽनुज्ञाप्रतीक्षां मां विक्षिप्नु
कर्माणि स्थिताम् । पाण्डुस्वाच । अद्यैव त्वं वरा-
रोहे ! प्रयतस्व यथाविधि । धर्माभावाद्ययं शुभे ! स हि
देवेषु पुण्यभाक् । अधर्मेण न नो धर्मः संयुज्येत
कथञ्चन । लोकस्यायं वरारोहे ! धर्मोऽयमिति मन्यते ।
धार्मिक्यं कुरुणां स भविष्यति न संशयः । धर्मेण
चापि दत्तस्य नाधर्मे रंक्षते मनः । तस्माद्धर्मं
पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिश्चिते ! । उपचाराभिचाराभ्यां
धर्माभावाद्यस्य वै । वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता
तथेत्युक्ता तेन भर्ता वराङ्गना । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता
प्रदक्षिणमवर्त्तत । “संवत्सरधृते गर्भे” गाम्वाय्या
जनमेजय । आहूयामास वै कुन्ती गर्भार्थे धर्मा-
मच्युतम् । सा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपज-
हाय ह । जजाप विधिवज्जयं दत्तं दुर्व्याससा
पुरा । आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः ।
विमाने सूर्यसङ्काशे कुन्ती यत्नं जपस्थिता । विहस्य
तां ततो ब्रूयाः कुन्ति ! किन्ते ददाम्यहम् । सा तं वि-
हस्यमानापि एव देवव्रवीदिदम् । संयुक्ता सा हि
धर्मेण योगमूर्तिधरेण ह । तेभ्य एव वरारोहा सर्व-

प्राणभृतां हितम् । ऐन्द्रे (ज्येष्ठे) चन्द्रसमायुक्ते सु-
ज्ज्ञेऽभिजितेऽष्टमे । दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णे-
ऽतिपूजिते । सप्तद्वयशंसं कुन्ती सुणव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वायुवाचाशरीरिणी । एष धर्मा-
भृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक्
चैव राजा पृथ्वा भविष्यति । युधिष्ठिर इति स्थातः
पाण्डोः प्रथमजः सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु
लोकेषु विद्युतः । यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ।
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत् ।
प्राञ्जः जलं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु । ततस्तथोक्ता
भर्ता तु वायुमेवाजुहाय सा । ततस्तामागतो वायुर्ध-
माहूढो महाबलः । किन्ते कुन्ति ! ददाम्यहं ब्रूहि यत्ते
हृदि स्थितम् । सा सलज्जा विहस्य ह एव देहि स-
रोत्तम ! । बलबलं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् । त-
स्माज्ज्यो महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः । तमप्यतिबलं
जातं वायुवाचाशरीरिणी । सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो
जातोऽयमिति भारत । इदमव्यङ्ग्यं चासीज्जातमात्रे
हृकोदरे । यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गालैरचूर्ण-
यत् । कुन्ती व्याघ्रभयोद्दिग्ना सहस्रात्पतिता किल ।
नान्वबध्यत संसृप्तसङ्गे स्वे हृकोदरम् । ततः स व-
ज्रसङ्कातः कुमारो न्यपतद्द्विरो । पतता तेन शतधा
शिला गालैर्विचूर्णिता । तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा
पाण्डुर्विस्मयमागतः । यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे
भरतसत्तम ! । दुर्व्यासोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ! ।
जाते हृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् । कथं नु
मे वरः एवो लोकत्रेष्ठो भवेदिति । देवे पुरुषकारे च
लोकोऽयं सम्प्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना कालयु-
क्तेन लभ्यते । इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति
नः सुतम् । अप्रमेयबलोत्साहो धीर्यवानमितद्युतिः ।
सन्नोपयित्वा तपसा एव लप्से महाबलम् । यं दास्यति
स मे एव स वरीयान् भविष्यति । अमानुषाङ्गानु-
पांशं संयामे स हनिष्यति । कर्माणा मनसा वाचा
तस्मात्तपस्ते महत्तपः । ततः पाण्डुर्महाराजोमन्त्र-
यित्वा सहर्षिभिः । दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं
संवत्सरं शुभम् । आत्मना च सहजान्दरेकपाद-
स्थितोऽभवत् । उपं स तप आस्थाय परमेण समा-
धिना । आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ।
भार्यया सह धर्मात्मा पर्यतपत भारत ! । तन्तु कालेन

महता वासवः प्रत्यपदात् । शक्र उवाच । पुत्रं तव
प्रदास्यामि त्रिपुलेकेषु विद्युतम् । प्राज्ञास्थानां गवा-
क्ष्वेन सहृदाद्वार्यसाधकम् । इहृदां शोकजननं सर्व-
मान्यवनन्दनम् । सुतं तेऽयं प्रदास्यामि सर्वाभिल-
षिनाशनम् । इत्युक्ताः कौरवो राजा वासवेन महा-
त्मना । उवाच कुन्ती धर्मात्मा देवराजवचः श्रुत्वा ।
उदकस्तव कल्याणि । तपो देवगणेश्वरः । दातुमिच्छति ते
पुत्रं यथा सङ्कल्पितं त्वया । अतिमानुषकर्मार्थं यशस्विन-
मरिन्दमम् । नीतिमन्त्रं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ।
दुराधर्मं क्रियायत्नमतीवाद्भुतदर्शनम् । पुत्रं जनय
सुश्रोणि ! धाम अत्रियतेजसाम् । लब्धः प्रसादो देवे-
न्द्रात् तमाहुय शुचिचित्ते ! । वैशम्पायन उवाच । एव-
मुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी । अथाजगाम
देवेन्द्रो जनवामास चाज्जुनम् । कुन्त्या व्यपत्यं ढक् ।
कौन्तेय तदपत्ये “कौन्तेय प्रतिजानीहि” गीता ।

कुन्द क्रोधे स्त्रिये च क्रूरादि० पञ्चक०सेट् । कुध्नाति व्यकु-
न्तीत् चुकुन्व प्रनिकुन्वात् । [नारम् ।

कुन्द्यु पु० कुन्व-उन् । बौद्धभेदे हेमच० कुन्दुरवेति पाठा-
कुन्द पु० कुन्द इव चेतत्वात्, कुं प्रचिपीं कश्यपाय ददाति
दा-क वा । विष्णौ तस्य कुन्दोपमाङ्गत्वात् स्तम्भतया स्त-
म्भमूर्धनत्वात् “चे तोरक्तक्षाया पीत ददानीं कृष्णतां गतः”
इत्युक्तेः युगावतारे सत्ययुगे चेतत्वाद्वा, परयुरामाश-
तारे कश्यपाय भूमिदानाद्वा तथात्वम् । यथाह हरिवंशे
“सर्वपापविशुद्धार्थं वाजिमेघेन चेतवान् । तस्मिन्-
यष्टे महादाने दक्षिणां श्युनन्दनः । भारीचाय ददौ
प्रीतः कश्यपाय वसुन्वराम्” । कुं भूमिमुनक्ति उन्-
कृष्ण शक्र०, कौन्तेः अन्दा० दन् सुमश् वा । २कुन्दरुनाम-
गन्धद्रव्ये श्वभियन्त्रभेदे (कुं) ४कुवेरस्य निधिभेदे च
पु० मेदि० ५करपीरवले पु० राजनि० स्नानामख्याते
ख्याते ६पुष्पप्रधानवले पु० पुष्पे न०अमरः । “कुन्दं ग्रीतं
नपु स्त्रेष्वाग्रीरोरुग्वातमित्तच्छत्” भाष्यम् । “कुन्दकुम्भला
यदतः स्त्रितैः” भाषः । “कुन्देन्दुसुन्दरवचिः” सा०
द० । “शङ्कराय न दातव्याः कुन्दशेफालिकाजवाः” पुरा० ।
७पुष्पे च कुन्दिनी लिङ्गा० । शाल्मलह्रीपर्वणे ८यथं
पर्वतभेदे । शाल्मलह्रीपर्वणे भाग० ५, २०५० । “तेषु
पर्वजद्रवो मद्यश्च समैवाभिजाताः सुरसः शतशङ्खो
वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्पवर्मः सङ्गमूलुतिरिति” । वि-
ष्णु पु० ४ यथा नामान्तराणि दृश्यन्ते “कुसुदशेषतयैव

वतीयश्च वलाङ्कः । श्रोत्रोयत्न महीपथ्यः स चतुर्थो
महीधरः । कुन्दस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा ।
कुसुदान् पर्वतवरः” अथ योः कल्पभेदादपिरोधः ।

कुन्दक पु० कुन्द+संज्ञायां कन् । १कुन्दवृक्षे राजनि०
स्त्रार्थे क । २कुन्दशब्दार्थे

कुन्दम् पुंस्त्री० कुन्देन भीयते शुभ्रवर्षत्वात् मा-अञ्च
क । पिङ्गले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । तस्य च
प्राणिभिन्नप्रवृत्त्यात् परस्य चूर्णा०तत्पुरुषे आद्युदात्तता-
तत्त्व गण्ये सकुन्द इति पाठान्तरम् । तेन सह अस्या-
दिवात् तत्पुरुषः ।

कुन्दमाला स्त्री यन्त्रभेदे सा०द० ।

कुन्दर पु० कुन्दवत् गुह्यानि धर्मादुपवन्तीनि फलानि राति
ददाति रा-क, कुं धरां दारयति हिरण्याक्षजिघां-
सया वराहकृपावतारे इ-अच् प्रथो० छम् । विष्णौ ।
“कुसुदः कुन्दरः कुन्दः” विष्णुस० । कुं भूमिं दार-
यति अन्तर्भूतपदार्थे इ-अच् प्रथो० । कलिप्रलेपे (कु-
न्दरा) विख्याते २अथभेदे पु० राजनि० तस्य पथ्यावोक्ति-
द्वारा लक्षणं राजनि० दर्शितम् । “कण्डुरो दीर्घपलः
शरच्छदः रसाललेखसंभूतः स्तम्भवृक्षमः” । “चेवं कुन्द-
रमूलन्तु स्यौल्लेखौपकारकम् । पिप्पातिसारनाशि स्यात्
गोधनानां प्रशस्तते । बलवृष्टिकरश्चैव” राजनि० तद्गु-
णा उक्ताः । [समूहे त्रिका० ।

कुन्दिनी स्त्री कुन्दानां पद्मानां समूहः खला० इति । पद्म-
कुन्द पु० कुं भूमिं दद्याति इ वा०ङु । १भूमिके शब्दरत्ना० ।
२कुन्दरुनाम गन्धद्रव्ये स्त्री ।

कुन्दुर पु० कुं भूमिं दारयति इ-विदारे उरन् प्रथो० ।
कुन्दरुनामगन्धद्रव्ये भरतः ।

कुन्दुर पुंस्त्री कुं भूमिमुनक्ति उन्-जङ्गा० नि० । स्नानाम-
ख्याते गन्धद्रव्यभेदे अमरः । “कुन्दुर्मधुरस्त्रीष्वास्तत्र
स्तब्धः कटुर्हरेत् । ज्वरस्तेदप्यङ्गालक्ष्मीः खरोमकफा-
निलान्” भाष्यम् । स्त्रार्थे क । तत्रैव पुंस्त्री राजनि० ।
स च सुगुते एलादिगणे पठितः । स च गणो यथा

“एलातमरकुठमांसीध्यामकत्वकपलनागपुष्पप्रियङ्गुहरे-
णुका ध्यान्नखशुक्तिचण्डास्त्यौषेदकश्रीवेदकषोषचोरक-
वालकशुम्भसुसर्जरसतरङ्गकुन्दरुकागुरुसूक्ष्मो शीरमद्र-
दावकुङ्कुमानि पुष्पागकेसरश्चेति । एलादिषु वातकफौ
निहन्त्यादिवमेव च । यथा प्रसादनः कण्डूपिटकाको-
ठनाशनः” ।

कुप आच्छादने इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्रादि० पर० सक०
सेट् । कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत् । कुम्ब-
याम् बभूव आस चकार चक्रे । चुकुम्ब । प्रनि कुम्ब्यात्
कुप द्युतो चुरा० उभ० यक० सेट् । कोपयति ते अचुकुपत् त ।
कोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । कुपितः कोपः
कोपनम् कुपित्वा प्रकुप्य । “प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः
प्रहृष्टाः कुपितत्वचः” भाग० २.१६,

कुप रोधे दिवा० सक० प० सेट् । कुपयति इरित् अकुपत्
अकोपीत् चुकोप । “यस्मिन् यस्मिन् क्षतौ ये ये दोषाः
कुपन्ति देहिनाम्” सुश्रु० । “तस्य तद्वपनं सुखा रुचं रु-
चाहरं बद्ध । चुकोप बलिनां श्रेष्ठः” भा० सं० ४१.४० ।
“कुपितकपिकपोलक्रोडताव्लतर्मांसि । उद्धतः “दृष्ट
कुप्यसि याचके” भा० आ० ७.८२०” अस्य आर्षे पदव्य-
त्ययोऽपि दृश्यते । “नन्दते कुप्यते चापि तथा हृद्धार-
यत्वपि” भा० आनु० १.४३० । “न च कुप्ये महासर्प !
न चात्मानं विगर्हये” भा० व० १.७६३० । उपसर्गपू-
र्व कस्य तत्तदुपसर्गयोर्त्वार्यपरत्वम् यथा प्रकोपः संकोपः
अतिकोपः इत्यादि । “क्रुधद्रुष्टेर्षास्त्रवाचां नानां प्रति
कोपः” पा० कर्मण्यः सम्यदानता ।

क पथ पु० कुत्सितः पन्थाः कुगतिसमा० अच् समा० । १ कु-
त्सिते पथि शब्दरत्ना० । “स्वधर्मं ध्वमकुतोभयम् विहाय
कुपयपायशङ्कप्रसमञ्जसं संप्रवर्त्तयिष्यति” भाग० ५.६,
१०३० । स सेव्यत्वेनास्वस्य अर्थ० अच् । २ असुरभेदे “प्र-
मदो मयश्च कुपयोऽयमीव च पीर्यवान्” हरि० ३२०
“तथा निकुम्भः कुपयश्च दानयः” हरि० २.४१.४० ।

स एव सुपार्श्वपक्षेण द्वारे आबिभूतः “कुपयस्तु महा-
वीर्यः श्रीमान् राजन् ! महासुरः । सुपार्श्व इति
विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः” भा० आ० ६.७३० ।

कुपन पु० कुप-क्यु । हिरण्यवाचसंस्थे असुरभेदे “शरभः
शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रयः” हरि० ४.२४० ।

कुपय लि० गुप-क्यप् प्रथो० । गोपनीये । “आ साध्यं कु-
पयं वर्द्धनं पितुः” ऋ० १.१४०.२, “कुपयं गोपनीयम्” भा०

कुपाणि लि० कुक्षितः पाणिरस्य । वक्रहस्त बाहुकुक्षे
(कोप) । जटा०

कुपिञ्जल पुंस्त्री कुत्सितः पिञ्जल इव उच्छोऽस्य । पञ्जिभेदे
स्त्रियां ङीप् ततः शिवा० अण् । कौपिञ्जल तदप्ये पुंस्त्री० ।

कुपिनि पु० कुपिनी मत्स्याधानी अस्यस्य व्रीडा० इनि ।
मत्स्याधारे कैवर्त्ते लिता० ।

कुपिनी स्त्री गुप्यते मत्स्योऽत्र गुप-वा० इनि क्तिञ् ङीप्
प्रथो० । (माछेरखालुइ) मत्स्याधारे पात्रभेदे शब्दरत्ना० ।

कुपिन्द पुंस्त्री कुप-किन्दच् । तन्तुपात्रे उणादिको० ।

कुपीलु पु० कुत्सितः पीलुः कुगतिस० । (माकडातेन्दु)
काकेन्दुइये भावप्र० । यस्य फलं (कुषिला) इति स्यात्तम् ।
तत्पय्यावगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“तिन्द को यस्तु कथितो जलदो दीर्घपलकः । कुपीलुः
कुलकः कालस्तिन्दुकः कालपीलुकः । काकेन्दुर्विष-
तिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः । कुपीलु शीतलं
तिक्तं वातलं मदलज्जपु । पादव्यथाहरं व्याहि कफ-
पित्ताक्षनाशनम्” ।

कुपुत्र पु० कुत्सितः पुत्रः कुगतिस० । कुत्सिते पुत्रे ? “तादृशं
फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्नरत्नसः” मनु० । व० ३.१० । २ कुत्सित
पुत्रयुक्ते लि० । भावे कर्मणि च ततो मनोऽज्ञा० पुञ् ।
कौपुत्रिका तद्भावे स्त्री । कोः प्रथिव्याः पुत्रः । ३ मङ्ग-
लपदे ४ नरकासुरे च । [दिनिन्दिते अमरः

कपूय लि० कुत्सितं प्यते प्य-विसरणे अच् । आत्माचारा-
कुप्य न० गुप-क्यप् नि० । स्वर्गख्याभ्यामन्यस्मिन् । तेजसादौ
धातौ, अमरः (दस्ता) इति स्थाने २ धातौ च
कुप्यगाला स्त्री कुप्यस्य तत्पत्वादिनिर्माणस्य शाला । (कां-
सारिर दोकान) कांस्यादिपालनिर्माणमृहे हेमच० ।

कुप्रिय लि० कु+प्री-क । अवन्त्ये हला० ।

कुपुत्र पु० कुगतिस० । लघादिनिर्माणे उच्चये शब्दचि० ।
“यादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्नरत्नं जलम्” मनुः

कुव स्मृतौ (आच्छादने) इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्रा० पर०
सक० सेट् । कुम्बयति ते कुम्बति अचुकुम्बत् त अकुम्बीत् ।
कुम्बयाम् बभूव आस चकार चक्रे चुकुम्ब । कुम्बा

कुवल लि० कुत्सितं बलमस्य । निन्दितबलयुक्ते ।

कुवलाश्व लि० कुवल्लोऽश्वोऽस्य । १ दुर्बलाश्वयुक्ते सूर्यवंश्ये
२ नृपभेदे तस्य धनुर्मुमारसंज्ञाभाभिः भा० व० २.०१.४०
उक्ता यथा “मार्कण्डेय उवाच । इत्याकौ संस्थिते राज-
न् ! शशादः प्रथिवीमिमां । प्राप्नः परमधर्माभा सोऽयो-
ध्यायां नृपोऽभवत् । शशादस्य तु दायादः ककुत्सो नाम
वीर्यवान् । अनेनाद्यापि काकुत्सः प्रधुषणनेन सः सुतः ।

विष्वगश्च प्रथोः एव सत्सत्तादृशश्च जज्ञिवान् । अद्रेच
युवनाश्वस्तु आवस्तस्यात्मजोऽभवत् । तस्य आवस्तकोप्रेयः
आवस्ती येन निर्मिता । आवस्तस्य तु दायादो
हृददशो महाबलः । हृददशस्य दायादः कुवलाश्व इति

सूतः । कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
 सदैव विद्यासु निष्ठाता बलवान् सुदारुणाः । कुवलाश्व
 पित्रतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् । समवे तं पिता राज्ये
 वृहदश्वोऽभ्यपेक्षयत् । कुवलाश्वं महाराज । शूरकुत्तम-
 धार्मिकम् । एतसंक्रामितश्रीस्तु वृहदश्वो महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमांसपोवनममित्रहा । इत्युपक्रम्य
 मधुकैटभयोःसप्तपत्तिवधकथानो २०३५०
 “मार्कण्डेयउवाच । धुन्वुर्नाम महाराज ! तवोः
 पुत्रोऽमहाद्युतिः । स तपोऽतयत महत् महावी-
 र्यपराक्रमः । अतिउदेकपादेन लघो धमनिसन्ततः ।
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो परं वज्रे स च प्रभुम् ।
 देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसां । अथध्योऽहं भवेयं
 वै वर एष हतो मया । एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पि-
 तामहः । स एवसक्तस्तत्पादौ मूर्ध्नाऽऽसृज्य जगाम ह ।
 स तु धुन्वुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः । अतुश्चरन्
 पितृवधं द्रुतं विष्णुसुपागमत् । स तु देवान् स-
 गन्धर्वांश्च जित्वा धुन्वुरभर्षणः । ववाधे सर्वानसकृद्विष्णुं
 देवांश्च वै भयम् । ससृष्टे बालुकार्णवै उज्जालक इति
 श्रुते । आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ! ।
 वाधते स्म परं शक्रा तमुतङ्गाश्रमं विभो ! । अन्तर्भू-
 म्रिगतस्तत्र बालुकार्णवैस्तथा । मधुकैटभयोः पुत्रो
 धुन्वुर्भीमपराक्रमः । शेते लोकविनाशाय तपोवत्सुपा-
 श्रितः । उतङ्गस्याश्रमाभ्यासे निःश्वसन् पावकार्णवः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः । उतङ्गविप्रस-
 हितः कुवलाश्वो महीपतिः । पुत्रैः सह महीपालः ।
 प्रययौ भरतर्षभ ! । सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिभ-
 र्द्हनः । कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् । तमा-
 विगन्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः । उतङ्गस्य नियो-
 गेन लोकानां हितकायदा । तस्मिन् प्रयाते दुर्जये
 दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽस्य धुन्वु-
 मारो भविष्यति । दिव्यैश्च पुण्यैस्तं देवाः समन्तात् पथ्य-
 वाकिरन् । देवदन्तुभयचापि नेदुः स्वयमनीरिताः ।
 शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः । विपां-
 शुकां महीं कुर्वन् यवर्षं च सुरेश्वरः । अन्तरीक्षे विभा-
 नानि देवतानां युधिष्ठिर ! । तत्रैव समष्टयन् धुन्वुर्यत्न
 महासुरः । कुवलाश्वस्य पुत्रोऽहं युद्धं कौतूहलान्विताः ।
 देवगन्धर्वसहिताः समवैचक्रुर्षयः । नारायणेन कौरव्य ।
 तेजसाप्याधितस्तदा । स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैः

सर्वतो दिशम् । अर्धवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
 कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन् वै बालुकार्णवे । सप्रभिर्द्दिवसैः
 खात्वा दृष्टो धुन्वुर्म्हावलः । आसीद्वोरं वपुस्तस्य ना-
 लुकान्नाहृतं महत् । दीपमानो यथा सूर्यस्तेजसा
 भरतर्षभ ! । ततो धुन्वुर्म्हाराज ! दिग्गहादत्र
 पश्चिमात् । सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल ! कालानलसम-
 द्युतिः । कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
 अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्भुसलैरपि । पट्टिशैः परिचैः
 प्रासैः खड्गैश्च विमलैः श्रितैः । स बध्यमानः सं-
 क्रुद्धः समुत्तस्यौ महाबलः । क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां य-
 स्वाणि विविधानि च । आस्यादमन् पावकं स संव-
 र्त्तकसमं तदा । तान् सर्वान्मृपतेः पुत्रानदहत् स्वेन
 तेजसा । सुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्धर्त्तयन्निव ।
 क्षणेन राजशार्दूल ! पुरेव कपिलः प्रभुः । सगरस्यात्म-
 जान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् । तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु
 तदा भरतसत्तम ! । तं प्रवृद्धं महात्मानं कुम्भकर्ण
 मिवापरम् । आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ।
 तस्य पारि महाराज ! सुत्ताप वज्रं देहतः । तदापीयत
 तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ! । योगी योगेन वज्रिभु
 शमयामास वारिणा । ब्रह्मास्त्रेण च राजेन्द्र ! दैत्यं
 क्रूरपराक्रमम् । ददाह भरतश्रेष्ठ ! सर्वलोकाभयाय वै ।
 सोऽक्ष्णेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् । सुर-
 शलुममित्रं त्रैलोक्येश्वरापरः । धुन्वोर्वधात्तदा
 राजा कुवलाश्वो महामनाः । धुन्वुमार इति श्वातो
 नाम्नाऽप्रतिरयोऽभवत्” ।

कुवे(वे)र उ० कुन्वति धनम् कुवि-एरक् मि० नलोपच
 कुत्सितं वेरमस्य इति या । धनदे यच्चराले
 अमरः “कुत्सायां क्तिशब्दोऽयं शरीरं वेरमचक्रते ।
 कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः” यायुप० ।
 “कुवेरोभव नाम्ना त्वंसम रूपेर्ष्या सुत !” काशोख०
 देवीशामोक्तैस्तस्य तयात्वम् । “कुवेरस्य मनःशल्यं शं-
 सतीव पराभवम्” कुमा० तस्येदमण् । तत्सम्बन्धिनि त्रि०
 क्षियां छीप् “कौवेरदिग्भगमपास्य मार्गम्” भावः ।
 सुभ्रा० पाठात् कुवेरवन्मित्रादौ न शयत्वम् वाक्प । कुवे-
 रकोऽप्यत्रार्थे कुगतस० २ निन्दितदेहे न० ।

कुवेराश्वी स्त्री कुवेरस्याश्वीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः पञ्च समा०
 छीप् । पाठलाघे श्लताकारश्चे च राजनि० ।

कुवे(वे)राचल उ० इत० । कैलासपर्वते जटा० तस्य कुवे-

रावासत्तात्तयात् । कुजे (वे) राष्ट्रिमभ्यतयोऽप्यत् ।
 कुज पु० ईपत् उज्जमाज्जवं यत् शक० । १५पामार्गे
 राजनि० २४७गे शब्दमा० । (कुज) १३६द्वष्टरोगे पु०
 “हृदयं यदि वा दृष्टसन्नतं क्रमशः स्रक् । क्रुद्धो
 वायुर्यदा कुर्यात् तदा तं कुजमादिशेत्” भाष्योक्तं
 तल्लक्षणम् । ४तद्युक्ते (कुजो) लि० । “कुजा नीचतयैव
 यानि शनकैरात्मेक्षणाशङ्कितः” रत्ना० । सच राक्षामन्तः
 पुरसहायभेदो यथाह सा०द० तद्वद्वरोधे इत्युपक्रमे
 “वामनप्रण्डिकिरानन्देच्छामीराः शकारकुजाद्याः”
 अवरोधाधिकारिकुजलक्षणमुक्तं दृष्ट०स० ६६ अ०
 “पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुलोऽपरो मण्डलकोऽथ
 सामी । पूर्वोक्तभूपातुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु
 लक्षणैस्तान्” । “कुजो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात्
 शीघ्रः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च । हंससिन्धो नास्ति को
 ज्यैरुपेतो पिहान् गूरः सूचकः स्यात् कतघ्नः । कला-
 स्मिन्नः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रसदाजितश्च । सम्पूज्य
 लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुलोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च” ।
 कुजक पु० कौ उलति उज्ज-एवुल् शक० । अतिशूरभिपुष्टे
 वृक्षभेदे “चम्पकात् पुष्पशतकादयोः पुष्पमुत्तमम् । अथो-
 कपुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाह-
 स्रात् कुजकं पुष्पमुत्तमम्” शब्दचि० । नरसि० पुरा०
 “कुजकः शूरभिः स्वाडुः कथायातुरसः सरः । विदोष-
 शमनो दृष्यः शीतहृत्तां च स श्रुतः” इति भावप्र० ।
 कुज कण्टक पु० कुजः कण्टकोऽस्य । श्वेतशद्विरे राजनि०
 कुजा स्त्री कंसभवनस्य सैरिन्ध्रीभेदे यां पद्मप्राभाक्रम्य लणः
 सुरुपां चकार तत्कथा भाग० १०००४१अ० यथा
 “अथ ब्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं मृहीताङ्गविले-
 सभाजनाम् । विलोक्य कुजां युवतीं वराननां पद्मच्छयानीं
 प्रहसन्सप्रदः । का त्वं वरोर्वै ! तदुहातुलेपनं कस्याङ्गने !
 वा कथयस्व साधु नः । देहावयोरङ्गविलेपसत्तमं न्येय
 स्ततस्ते नचिराद्भविष्यति । स्मैरिन्ध्रुवाच । दास्यमङ्गलं
 सुन्दर ! कंससम्पत्ता त्रिपुक्रनाम् हातुलेपकर्मणि ।
 मद्भावितां भोजपतेरतिप्रियं विना युषां कोन्यतमस्तद-
 र्हेति । रूपमेशलमाधुर्यं हेसितालापवीक्षिता । धर्षि-
 तात्मा द्रष्टुं सान्द्रसुभयोरनुलेपनम् । ततस्तावद्वरानेय
 सुवर्णैतरशोभिना । संप्राप्यपरभागेण शुशुभाते सुरजितैः ।
 प्रसन्नोभगवान् कुजां त्रिपुक्रां रुचिराननाम् । अञ्जनीं
 कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने प्रसन्नम् । पद्मप्राभाक्रम्य

प्रपदे द्युल्लोत्तानपाणिना । प्रमृष्टा चिबुकैऽध्यात्मसुद-
 नीनसदप्युतः । सा तदर्जुसमानाङ्गी दृष्टश्चेतिपयो-
 धरा । सुकुन्दस्पर्शनात् सद्योवभूव प्रमदोत्तमा” ।

कुजास्त्रक न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “ततः कुजाप्यके
 गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप ! । गोसहस्रमवाप्नोति
 स्वर्गलोकं च गच्छति” भा० य० ८४ अ० । तच्च तीर्थं
 ब्रह्मावर्त्तसमीपस्थं तत्रैव विवर्तितः ।

कुजिका स्त्री १अष्टवर्षीमां कन्यायाम् । “अष्टवर्षी च
 कुजिका” अक्षदाकल्पः कालसङ्ख्याशब्दे २००४४० विवर्तितः ।
 २देवीभूतिभेदे तस्याः पूजादिविधायकं तन्त्रं कुजिका
 तन्त्रत्वेन प्रसिद्धम् तन्त्रसारे तत्प्रमाणं दृश्यम् ।

कुत्र न० कुवि-आच्छादने रन् अज्जेन्नेत्यादिना नि० ।
 अरण्ये उज्ज्वलदत्तः । २कुण्डे ३कुण्डले ४ तनौ
 ५ शरणे ६ शकटे च संक्षिप्तसारवर्तितः ।

कुत्र (त्र) ह्य पु० कुत्सितो ब्र (त्र) ह्य वा टच् । कुत्सिते
 ब्र (त्र) ह्यणि टजभावपक्षे कुत्र (त्र) ह्यनुशब्दोऽप्यत् ।
 कुम् उन्दने भा० पर० सक० सेट् । कोभति अयोभीत् चुकोभ ।
 अ० भा० माधवसंसतोऽयम् । [विवर्तितः ।

कुम्भ न० कुम्भ-क । उदके अ० भा० माधवः । कुम्भशब्दे
 कुम्भन्त्यु लि० कुम्भ-कर्माणि चजर्थे क कुम्भसदकमिच्छति क्यच्
 वा० अमङ्गः खन्दसि उ । आत्मनः सेकमिच्छति उदकस्य
 सेक्तारि “खन्दसुभः कुम्भन्यवः अ० ५, ५२, ५२, कुम्भ-
 न्यवः कुम्भरन्दनकर्मा” भा० ।

कुम्भा स्त्री कोः प्रथिव्याः भा । प्रथिवीच्छायायाम् “राष्ट्रः
 कुम्भामण्डलगः शशाङ्कम्” ज्योति० । उपरामशब्दे
 १२५५४० विवर्तितः । कुमत्सि० । २कुत्सितदीप्तौ । “मा
 योरसानितभा कुम्भा” अ० ५, ५१, ६, “कुम्भा कुत्सित
 दीप्तिः” भा० । ३तद्युक्ते लि० ।

कुम्भत् पु० कुं प्रथिवीं विभर्त्ति भ-किप् । १भूधरे शैवे
 २सप्तसंख्यायाम् । एकादिशब्दे १५०८४० विवर्तितः
 कुम्भेऽखिकं सप्तशालाकचक्रम् ज्योति० ।

कुमार केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमारयति ते
 अचुकुमारत् त । कुमारयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।

कुमार पु० कुमारयति क्रीडति, कुम्भितो मारो यस्मात्, कौ-
 मारयति दुष्टान् मृ-थिच्-अच् वा । १कार्तिकेये,
 नाडीकौ २युवराजे, अम० ११शुके पक्षिणि ४अश्ववारके,
 ५वस्त्रहणे ६पञ्चवर्षीये, वाक्ये च मेदि० । “कौमारं
 पञ्चमाब्दानां पौगण्डं दशमावधि” भाग० १०धीवर-

हृतवचनम् । स्त्रियां वयोवाचित्वात् ङीप् । “लीषि
वर्णं त्वदीयेत कुमार्युत्तमती सती” मनुः । “सिन्धुनदे
शब्दः। द्युर्दुपासकभेदे हेमच०। शकहीमेश्वरपुत्रभेदे
१०तदीयवर्षभेदे च विष्णु पु० “शकहीमेश्वरस्यापि भवस्य
सुमहात्मनः । सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त च ।
जलदस्य कुमारस्य सुकुमारो मणीवकः । कुसुदोदः, समो-
दाकिः सप्तमस्य महाद्रुमः । तत्संज्ञान्यपि तान्येव सप्त-
वर्षाण्युत्तममात्” । ११शक्तिमत्पर्वतोद्भवे ऋषिकुल्या-
भेदे “ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शक्तिमत्पादसम्भवाः” वि-
ष्णुपु०। १२सुन्दरे त्रि०। १३अविवाहितावस्थायासुपचारात् ।
“कुमारा पूर्ववचने, पा० । “अनेकानि सङ्ग्राणि
कुमारव्रजचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा
कुलसन्ततिम्” मनुः । अतएव अन्नदाकल्ये “एकवर्षं
भवेत्सन्ध्या इत्यादिना षोडशवर्षाणां वा अपि कुमारीत्व
मुक्तम् । तत्र बालके “कुमारं माता विमर्ति” ऋ०
५,२,१, कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवति” “शत०ब्रा०
१,४,५,७, “कन्यानां संप्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्”
मनुः नाशोक्तिं विनापि काव्ये राजदारके कुमारशब्दः
प्रयुज्यते । “आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो-
रवने दिष्टः” । “कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत्” रघुः
“तदानुजम्भतः स्थाणुं कुमाराविव पावकी” रामा० ।
विश्वसारोक्ते १५मन्त्रभेदे पु० १६विद्यायां स्त्री ङीप् ।
मन्त्रविशेषाणां संज्ञाभेदाच्च तन्त्रसारे दर्शिता यथा

विश्वसारे निबन्धे च । “विश्वोद्वहः शक्तिहीनः
पराङ्मुख उदीरितः । अधिरोनेत्रहीनश्च कौलितः
स्तम्भितस्तथा । दम्बः स्वस्तश्च भीतश्च मलिनश्च तिरस्कृतः ।
भेदितश्च सुषुप्तश्च मदोन्मत्तश्च मूर्च्छितः । हृतवीर्यश्च
भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः । कुमारश्च युवा प्रौढो हृदो
निस्त्रिंशकस्तथा । निर्जीजः सिद्धिहीनश्च मन्दः कू-
टस्तथा पुनः । निरंशकः सत्वहीनः केशरोजीवही-
नकः । धूमिलालङ्घितौ स्थातां मोहितश्च लुधार्त्तकः ।
अतिदीप्तोऽङ्गहीनः स्यादतिद्रुजः समीरितः । अति-
क्रूरश्च सुग्रीवः शालमानश्च एव च । स्थानभ्रष्टश्च विक-
लानिः श्लेहः परिकीर्तितः । अतिहृदः पीडितश्च व-
क्ष्याभ्येषान्तु लक्षणम् । मनोर्यस्यादिमध्यान्ते पानिलं बीज-
स्यते । संयुक्तं वा वियुक्तं वा पुराक्रान्तस्त्रिधा पुनः ।
चतुर्धा पञ्चधा वापि स मन्त्रस्थिद्वसंज्ञकः । आदिमध्या-
वसानेषु भूबीजद्वयलाभितः । रुद्धमन्त्रः स विज्ञेयोभ-

क्तिशक्तिविवर्जितः । मायावितयश्चोक्तीजराकाहीनस्तु
योमतुः । शक्तिहीनः स कथितो यस्य मध्ये न विद्यते ।
कामबीजं सखे माया शिरस्त्रुगमेव च । असौ परा-
ङ्मुखः प्रोक्तो हकारो विन्दुलाभितः । आद्यान्तमध्ये
विन्दुर्व्या न भवेदुपधिरः स्मृतः । पञ्चवर्णोऽमृत्युः स्याद्रेषा-
र्केन्दुपिवर्जितः । नेत्रहीनः स विष्णो देः दुःखशो-
कामयप्रदः । आदिमध्यावसानेषु हंसप्रासादवाग्भवौ ।
हकारो विन्दुमान् जीवो वायश्चापि चतुःकलः । माया
नमामि च पदं नास्ति यस्मिन् स कौलितः । एकं म-
ध्ये द्वयं मूर्द्धि यस्मिन् स्तुतुरन्दरौ । न विद्यते स मन्त्रस्तु
स्तम्भितः सिद्धिवर्जितः । वज्रवीर्यसमायुक्तो यस्य म-
न्त्रस्य मूर्द्धनि । सप्तधा दृश्यते तन्तु दम्बमन्त्रं प्रचक्षते ।
यस्मिन् द्वाभ्यां त्रिभिः षड्भिरष्टभिर्दशैश्चतुर्भिः ।
स्तुतः सोऽभिहितो यस्य सखे न प्रणव स्मृतः । शिवो-
वा शक्तिरथ वा भीताख्यः स प्रकीर्तितः । आदौ
मध्ये तथा चान्ते यस्य सार्धं चतुष्टयम् । स एव मलि-
नो मन्त्रः सर्वविघ्नसमन्वितः । यस्य मध्ये दकारोऽस्ति
कवचं मूर्द्धनि द्विधा । अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिर-
स्कृत उदाहृतः । द्योद्वयं हृदये शीर्षे षष्ठ्यौ षट्ठ
मध्यमे । स एव भेदितो मन्त्रः सर्वशस्त्रविवर्जितः । त्रि-
वर्णो हंसहीनोऽयः स सुषुप्त उदाहृतः । मन्तो वायव्य वा
विद्या सप्ताधिकदशाक्षरा । फट्कारपञ्चकादियौ मदन्य-
स्त उदाहृतः । तद्वदस्त्रं स्थितं मध्ये यस्य मन्त्रः
स मूर्च्छितः । विरामेऽङ्गस्य यो मन्त्रो हृतवीर्यः स
उच्यते । आदौ मध्ये तथा चान्ते चतुरक्षयुतो मतुः ।
ज्ञातव्यो भीम इत्येव यः स्यादष्टादशाक्षरः । एकोनविं-
शत्यक्षो वा यो मन्त्रस्तारसंयुतः । हृदयेऽष्टादशबीजाष्टा-
प्रध्वस्तं तं प्रचक्षते । सप्तवर्णो भवेद्बालः कुमारोऽष्टा-
क्षरः स्मृतः । षोडशाक्षो युवा प्रौढश्चत्वारिंशद्विभिर्भुतः ।
त्रिंशदर्णश्चतुःषष्टिवर्णो मन्त्रः शताक्षरः । चतुःशताक्षर-
श्चापि दृढः स परिकीर्तितः । त्रयाक्षरो भुवयुतो म-
नुर्निस्त्रिंश रीरितः । यस्यावसाने हृदयं शिरोमन्त्रौ च
मध्यतः । शिखा वर्णं च न स्थातां वौष्टफट्कार एव
वा । शिवशक्त्यर्णहीनो वा स निर्जीजः उदाहृतः ।
एषु स्थानेषु फट्कारः षोडा यस्मिन् प्रदृश्यते । स
मन्त्रः सिद्धिहीनः स्यात् गन्धः षड्भ्योऽक्षरो मतुः । कूट एका-
क्षरो मन्त्रः स एवोक्तो निरंशकः । द्विवर्णः सत्वहीनः
स्याच्चतुर्वर्णस्तु केकरः । षडक्षरो जीवहीनः सार्धं सप्ता-

क्षरोमनुः। साईं द्वादशवर्षो वा भूमितः स तु निन्दितः। साईं वीजलवस्तुदेकविंशतिवर्षकः। विंशद्वर्षस्त्रिंशद्वर्षोऽस्यादात्तकृतः। द्वाविंशत्यक्षरो मन्त्रो मोक्षितः परिकीर्तितः। द्वाविंशद्वर्षो मन्त्रोऽसंप्रविंशतिवर्षकः। क्षुधार्तः स तु विज्ञेयश्चतुर्विंशतिवर्षकः। एकादशक्षरोवाऽपि पञ्चविंशतिसंख्यकः। त्रयोविंशतिवर्षो वा मन्त्रोऽतिदीर्घरितः। षड्विंशत्यक्षरोमन्त्रः षट्त्रिंशद्वर्षकस्तथा। त्रिंशदेकोनवर्षो वा त्वङ्गहीनः स एव हि। अष्टाविंशत्यक्षरोऽय एकविंशद्वर्षापि वा। अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। त्रिंशदक्षरकोमन्त्रस्तयस्त्रिंशद्वर्षापि वा। अतिक्रूरः स सिद्धेयो निन्दितः सर्वकर्मसु। चत्वारिंशत्तमा विद्या लिपिप्रियां गता भवेत्। तावत्संख्या निगदता मन्त्राः सतीडसंज्ञकाः। पञ्चषडक्षरा ये सुर्मन्त्रास्ते शान्तमानसाः। एकोनशतपर्यन्तं पञ्चषडक्षरादित। ते सर्वे कथितामन्त्राः स्थानभ्रष्टा न शोभनाः। त्रयोदशक्षरा ये सुर्मन्त्राः पञ्चदशक्षराः। विकलास्तेऽभिधीयन्ते शतं साईं शतं तथा। शतद्वयं द्विंशतिरेकहीना तथापि वा। यावच्छतत्रयं संख्या निःस्त्रेहास्ते प्रकीर्तिताः। चतुःशतमक्षराभ्य यावद्वर्षसहस्रकम्। अतिवृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रविवाजितः। सहस्राणां धिका मन्त्रा दशङ्काः पीडिताङ्गयाः। द्विसहस्राक्षरामन्त्राः स्वशृङ्गः संप्रभा कृताः। श्रातव्यास्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथास्थिताः। तथा विज्ञाद्य बोद्धव्या मन्त्रिभिः सर्वकर्मसु। दोषानिमानविज्ञाय योमन्त्रं भजते बधः। सिद्धिर्जायते तस्य कस्यचोत्तिष्ठतिरपि। अथ मन्त्राणां दोषशान्तिः तदुक्तं तत्रैव “क्षिप्वादिदुष्टावे मन्त्रास्तान्नेतन्ने निरूपिताः। ते सर्वे सिद्धिमायां लिपि सात्कार्यप्रभावतः। सात्कार्यैः पुष्टोक्तव्य मन्त्रं विद्यां विशेषतः। शतमदोत्तरं पूर्वं प्रजपेत् फलसिद्धये। तदा मन्त्रो मन्त्राविद्या यथोक्तफलदा भवेत्। मातृकापुष्टितं कृत्वा मध्ये वर्णाभिधाय च। मन्त्रवर्णास्ततः कुर्याच्चो धनन्तल सम्प्रतम्। ब्रह्मा तु योनिसुहृतां संक्षोचप्राधारपङ्कजम्। तातृपञ्चान् मन्त्रवर्णान् कुर्वतश्च गतागतान्। ब्रह्मरन्ध्रावधि ध्यात्वा वायुमापूर्य कम्भेत्। सहस्रं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रदोषोपशान्तये”। तथा। “एषु दोषेषु प्राप्तेषु मावां काममवापि वा। क्षिप्वा चादौ त्रिव्यं वैष तद्दूषणविसृक्तये”। तथा। “तारसंपुष्टितोवापि दुष्टम-

न्त्रोऽपि सिध्यति। यस्य यत्न भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिध्यति” तथा। “प्रणवोमातृका देवो हृष्टो खेत्तव्यस्तत्त्वयम्। अष्टतत्त्वसंयोगाद्दुष्टमन्त्रोऽपि सिध्यति” तत्र विद्यायां “कुमारी या च विद्येयं त्वया शप्ता पतिव्रते!। केवलं शिवरूपेण शक्तिरूपेण केवलम्” मुण्डमा०। १७खरोदोक्ते बालादिचक्रस्थे स्वरभेदे पु० चक्रगण्डस्थबालादिचक्रे विद्यतिः। तत्र स्कन्दे “अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः” भा० आ० ६६ख०। “कुमारजभिगम्याय वीरान्नमनिवाचिनम्। अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्वत्र न संशयः” भा० य० ८४ख०। तस्य स्कन्दपीपेक्षयाधिकसौकुमार्यात्तथात्वम्। १८बालोपद्रावकपद्मभेदे “स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन लिप्युरारिणा। विभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमारः इति स पद्मः” सुश्रुतः। १९गुह्यसुवर्णे न० भेदि० संज्ञायां कन्। वरुणवृत्ते तित्तशक्ते। सार्धै क। बालके हेमच०। तस्येदं तस्य भावो वा अण्। कौमार शिशुत्वे बाल्यावस्थायां ‘देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं दीवन् जरा’ गीता।

कुमारकल्याण न०। चक्रदत्तोक्ते एतभेदे तत्त्वचर्चं यथा “शृङ्गपृष्ठी वचा ब्राह्मी कुष्ठं लिफलयामह। द्राक्षा शर्करा गुग्गुली जीवली जीरकं बला। शठी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुरसः स्थिरा। रुक्मं एम्बरमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली। एषां कर्पसमैर्भागेषु ताम्रस्यं पिपाचयेत्। कण्ठे कण्टकायाश्च क्षीरे तस्मिन् रतुं श्ये। एतत् कुमारकल्याणं घुतरत्नं सुखप्रदम्। बलवर्धकं धन्यं पुञ्जमिचलवर्धनम्। ज्ञायासर्वं यद्वाङ्मोक्षमिदं न गदापङ्कजम्। सर्वबालामयहरं दन्तोद्भेदं विशेषतः”।

कुमारघातिन् त्रि० कुमारं हन्ति हन-गिनि। शिशुमारके। कुमारजीव पु० कुमारं जीवयति जीव-गिच् अण् ७५० स०। (जयापोता) जीवपुत्रवृत्ते रत्नमा०।

कुमारदेष्ठा पु० कुमारार्णां दाता दा-वा० ६५५। कुमार दातारि “कुमारदेष्ठाः जयतः पुनर्हणः” “अ० १०, २४, ७, कुमारदेष्ठाः कुमारार्णां दातारः, भा०

कुमारधारा स्तो भारतोक्ते तीर्थभेदे। “पितामहसरोगत्वा शैलराजसमीपतः। तत्राभिषेकं कुर्वीणोत्तमिन्दोममवाधुयात्। पितामहस्य सरसः प्रसुता लोकपावनी। कुमारधारा तत्रैव लिपु लोकेषु विद्युता। यत्न स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति। पृथक्कालो-

प्रायेण सुच्यते भूषणहृत्वा" भा० व० ८१ अध्याये स्थितम्
कुमारपालनं ७० कुमारेण पाल्यते कर्मणि पालि-ल्युट् ।
शालिवाहने १२५ हेमच० । कुमारं पालयति पालि-ल्युट्
उप० ८० । २० बालकपालके लि० ।

कुमारभृत्या स्त्री भू-क्यप् भृत्या भरणम् इत० । कुमार-
रक्षणेपायभूते सुदुतोक्ते कौमारभृत्यास्त्रे कौमारतन्त्रे ।
कुमारभृत्या अधिकृत्यम् प्रहसं तन्त्रम् अण् । कौमारभृत्य
कुमाररक्षणेपायज्ञापके तच्छास्त्रांशे । "शल्यं शालक्यं
कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्येत्यादिना अष्टधा-
शास्त्रं विभज्य नल्लक्षणमुक्तं तत्रैव यथा

"कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंगोष-
नार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधौनामुपशमनार्थम् ।

विदुतमुत्तरत्वं तत्रैव यथा

"नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् । अयमार-
शकुन्योश्च रेखाश्च पुनः पृथक् । पूतनायास्तन्वाया
मण्डिका शीतपूतना । नैगमेयचिकित्सा च यज्ञोत्पत्तिः
सर्वोनिजा । कौमारतन्त्राभावे तच्छारीरेण च कीर्त्ति-
तम्" ।

तत्प्रकारकालेय उत्तरतन्त्रे दर्शितो यथा

"अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
बालपञ्चाशत् विज्ञानं साधनज्ञाननवरम् । ज्योतिषं
कारणज्ञैव सुवृत्तैकमनाः शृणु । स्कन्दस्य हस्तु प्रथमः
२ स्कन्दापसार एव च । शकुनी ४ रेपती चैव ५ पूतना चा-
न्यपूतना ६ । पूतना ७ शीतनामा च तत्रैव ८ मुखमण्डि-
का । नवमो ९ नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः । धात्रीमा-
तोः प्राक् प्रदिष्टापचाराच्चौचभटाकङ्कलाचारहीनान् ।
तस्मान् हृष्टांस्सर्जितान् क्रन्दतान् पूजाहेतोर्हंस्युरेते
कुमारान् । एतैर्यस्यास्ते न शक्या विग्नो देहं दुष्टं
मातृपैर्विश्रुताः । आप्रं वाक्यं तत्समीक्षाभिधास्ये लि-
ङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति । शूनाजः क्षतजसगन्धिकः
स्तनहिङ्गुकाशो हतचलितैकपङ्कजनेत्रः । उद्दिग्गः कुलु-
लितचक्षुरत्योदी स्कन्दार्त्तो भवति च गाढसुष्टिदर्शः ।
निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेद्विषंशः सरस्वः करचरणैश्च नृत्य-
तीव । विष्णुमुले सृजति विनदा जम्भमाशः फेनञ्च प्रसृ-
जति तत्सखाभिपद्मः २ । सखाङ्गो भयचकितो विशङ्क-
गन्धिः संज्ञापित्रणपरिपीडितः समलात् । स्फोटैश्च प्रत-
ततनुः सदाहृषाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्ता ३ ।
रक्षासो हरितमण्डोऽतिपाण्डुदेहः श्वावो वा ज्वरमुच-

पाकवेदनात्तैः । रेखायाः व्यधिततनुश्च कर्णनासं स्पृशति
ध्रुवमभिपीडितः कुमारः । सखाङ्गः स्तर्पति दृष्टं दिवा
न रात्रौ पिङ्गमित्रं सृजति च काकतुल्यगन्धिः । जर्दो-
र्त्तो हृषिततनूश्चः कुमारस्तृणालुर्भवति च पूतनामृ-
हीतः ५ । यो हरेदि स्तनमतिमारकासङ्घिकाक्षदोभि-
र्व्वरसङ्घिताभिरर्दमानः । दुर्वर्णः सततमघः श्वेताङ्ग-
गन्धिसं ध्रुव्यरभिर्गजोऽन्यपूतनार्त्तसूदः । उद्दिग्गो भृश-
मतेवपेते प्रसृष्टात् संकीनः स्तर्पति च वक्ष्य चान्द्रजः ।
विस्त्राङ्गो भृशमतिसार्यते च यस्तं जानीयाद्भिषगिह-
शीतपूतनार्त्तसू० । स्थानाङ्गः सुचिरपार्श्वपादवृत्तो व-
ज्राशी कलुषसिराहतोदरो यः । सोद्देगो भवति च मू-
लतुल्यगन्धिः स ज्ञेयः शिशुरय वृक्षमण्डिकार्त्तः ८ । यः
फेनं यमति विनश्यते च मध्ये सोद्देगं विलपति चोर्द्ध-
मीक्षमाणः । जीर्णैत प्रततमघो यसासगन्धिर्निःसंज्ञो
भवति हि नैगमेयलुष्टः ९ । प्रसृष्टो यः स्तनहेनो सु-
हृते चाविशनुष्ठः । तं बालं न चिराद्वन्ति ग्रहः स
स्मूर्णलक्ष्यः । विरीतमतः साध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम् ।
मृहे पुराणहविषाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः । सर्वपान्
प्रकिरेत्तेषां तैलैर्दीपञ्च कारयेत् । सदा सङ्घितश्चापि
जुहुयाद्व्यवाहनम् । सर्वगन्धौषधीषो जैर्गन्धमात्यैर-
लङ्घ्यतम् । अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संख्य-
रन् । नमः स्कन्दाय देवाय पञ्चाधिवतये नमः । शि-
रसा त्वाभिवन्दे १० प्रतिमृच्छीष मे बलिम् । नीर-
जो निर्विकारश्च शिशुश्चै जायतां ध्रुवम् ।
अथातः स्कन्दस्य हृत्पतये व्याख्यास्यामः । स्कन्दस्यो-
पसृष्टाणां कुमाराणाञ्च ग्रहणे । वातद्रुमपत्न्याणां निःकाशः
परिपेचने । तेषां मूलेषु सिद्धिञ्च तैलमभ्यजने हितम् ।
सर्वगन्धसुरासगन्धकैट्याणापमिष्यते । देवदारुणि रा-
स्त्रायां सधुरेषु द्रुमेषु च । सिद्धं संप्रिय सन्तोरं पान-
मार्गं प्रयोजयेत् । सर्वपाः सपेनिर्मोको यथा काकादनी
हतम् । उद्वाजादिगगान्तैव रोमाणुक्षूपनं शिशोः ।
सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शर्भीं पिलस्य कण्टकान् । सुगाद-
न्याच मूलानि अथितान्येव धारयेत् । रक्तानि मास्यानि
तथा पतका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः । यस्या
च देवाय बलिर्निवेद्याः सकुक्कुटः स्कन्दमृहे हिताय ।
स्नानं तिरातं निशि चतुरेषु कुर्वीत्युनः शालिग्रहैर्च-
येत् । अङ्गुष्ठं गायत्र्यभिसन्निताभिः प्रवृत्तानां चाङ्ग-
तिभिश्च वज्रेः । रक्षामतः प्रवृत्ताभि बालानां पाप-

नाशिनीम् । अहन्महनि कर्त्तव्या या भिषग्निरत-
न्द्रितैः । तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा ।
निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु । अह
सेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्बिभुः । देवसेनापरिपुङ्गरः पाठ
त्वां भगवान् गुहः । देव देवस्य महतः पावकस्य च यः
सुतः । गङ्गोमाज्जित्कानाञ्च स ते शर्मा प्रयच्छतु । रक्त-
माल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः । रक्तदिव्यवपुर्देवः
पाठ त्वां क्रौञ्चसूदनः” १ ।

“अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । विल्वः
शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः । परिषेधे प्रयो-
क्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये । सर्वगन्धविपकन्तु तैलम-
भ्यञ्जने हितम् । चोरदन्तकपाये च काकोल्यादौ गण्ये
तथा । विपक्तव्यं हते वापि पानीयं पयसान्वितम् ।
उत्सादनं वचाह्निहृत्पुक्तं स्कन्दप्रहे हितम् । श्मश्रूल-
कपुरीषाणि केशाह्निनिष्ठा हतम् । उपभक्ष्य च रोमाणि
योद्ध्यान्तुद्रूपनेऽपि च । अन्नलां कुकुटीं विम्बीं मर्क-
टीञ्चापि धारयेत् । पक्षापक्वानि मांसानि प्रसन्नं हृदिरं
पयः । हतोदनो निवेद्य च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे ।
चतुःपथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना । स्कन्दाप-
स्मारसंशोयः स्कन्दस्य दयितः सखा । विशाखसंश्रय
शिरोः शिवोऽस्तु विजयाननः” २ ।

“अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । शकुन्यभिपरीतस्य
कार्यो वैद्येन जानता । वेतसाम्बकपित्तानां निःक्वाथः
परिषेचने । कषायमधुरैस्तैलं कार्यमभ्यञ्जने शिशोः ।
मधुकोशीरक्षीवेरशारिवोत्पलपद्मकैः । रोध्रप्रियङ्गुमञ्ज-
िगैरिक्तैः प्रदिहेच्छिपुम् । ग्रन्थेपूक्तानि चूर्णानि पय्या-
नि पिविषानि च । स्कन्दप्रहे धूपनानि तानीहापि
प्रयोजयेत् । यतावरीसृग्मैत्रासनागदलीनिदिग्विधाः ।
लक्ष्मणां सहदेवीञ्च उहतीञ्चापि धारयेत् । तिलतण्डु-
लकं माल्यं हरितालं मनःशिला । बलिरेव करञ्जेषु
निवेद्यो नियतात्मना । निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य
वधाविधि । स्कन्दप्रहोपगमनं हतं तज्जैह पूजितम् ।
कुर्वाञ्च विविधानां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः । अन्नरि-
चचरा देवीं सर्वान्द्वारभूषिता । अश्वोत्सृष्टी तीक्ष्णतण्डुला
शकुनी ते प्रसीदतु । दुर्हंशना सहकाया पिङ्गाची भैर-
वस्नना । जम्बोदरी गङ्गु कर्णी शकुनी ते प्रसीदतु” ३ ।
“अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । अश्वगन्धजम्बुद्वी
च गारिवा सपुनर्द्धवा । सहे विदारी च तथा कषायाः

सेचने हिताः । तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपि
वा । धवाश्वकर्षककुम्भगतकीर्तित्वादौ च । काकोल्या-
दिगण्ये चैव पानीयं सर्पि रिरिष्यते । कुलत्याः शङ्खचूर्णञ्च
प्रदेहाः सर्वगन्धिकाः । श्मश्रूलकपुरीषाणि यथा
व्यवस्थया हतम् । सव्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्रूपनं
शिरोः । परुणारिष्टकमयं हृत्चकं सिन्दुकं तथा !
सततं धारयेच्चापि हतं वा पौलजीषिकम् । गुह्याः
सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा । बलिर्द्विवेद्यो
गोतीर्थं रेपत्यै प्रयतात्मना । सङ्गमे च भिषक्-
स्नानं कुर्वाद्वालीकुमारयोः । नानापक्षधरा देवी चित्तमा-
ल्ल्यामुलेपना । चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते
प्रसीदतु । लम्बा कराला विनता तथैव बल्लपुलिका ।
रेवती सततं माता सा ते देवी प्रसीदतु” ४ ।

“अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपोतपङ्कजाः-
लुको वरुणः पारिमर्दकः । आस्कोता चैव योद्धाः सुवर्मा-
नानां परिषेचने । वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मनः
शिला । कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलाद्यैर्बर्गं दृष्यते । हितं
हतं तुगाचीर्य्यां सिद्धं मधुरकोषे च । कुष्ठतालीशखदिरं
चन्दनस्कन्दने तथा । देवदारुवचाह्निहृत्कुष्ठं शिरिकद-
म्बकः । एलाहरेखवचापि योद्धा उद्रूपने सदा । ग-
न्धनाकुलिकुम्भीकाभञ्जानो वदरस्य । कर्कटास्य ह-
तश्चैव धूपनं सर्पपैः सह । काकादर्नीं चित्तफलां वि-
म्बीं गुह्याञ्च धारयेत् । मत्स्योदनञ्च कुर्वीत जगरं
पल्लवं तथा । शरावसम्पुटे क्षत्वा बलिं शून्यमृष्टे हरेत् ।
उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिजते । पूज्या च
पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः । मलिनाम्बरसंघी-
ता मलिना रूजमूर्द्धजा । शून्यागारान्विता देवी दारकं
पाठ पूतना । दुर्हंशना सुदुर्गन्धा कराला मेघका
लिका । भिक्षागाराश्रया देवी दारकं पाठ पूतना” ५ ।

“अथातोऽम्बपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । तिक्तकटु
अपलाकां कार्यः काथोऽवसेचने । सुरासौधीरकं कुष्ठं
हरितालं मनःशिला । तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थसुपर्दि-
श्यते । पिप्पलः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु । शालपत्री
वृहत्या च हतार्थसुपर्दिश्यते । सर्वगन्धैः प्रदेह्य गा-
त्रेष्वष्टोद्य शीतलैः । पूरीषं कौकुटं केशांशुर्भ्रं सर्प-
त्वचलघा । जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्काटीं धूपनायोपकल्पयेत् ।
कुकुटीं मर्कटीं शिम्बीमन्ताञ्चापि धारयेत् । मांसमांसं
तथा पक्वं शोषितञ्च चतुःपथे । निवेद्यमन्त्रञ्च मृष्टे

शिरोरत्नानिमित्ततः । शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्वगन्धा-
दिकैः शुभैः । कराला पिङ्गला मुग्धा कषायाम्बरवा-
सिनी । देवी बालमिमं प्रीता संरक्षत्वम्पूतना” ६ ।
“अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थं सु-
वह्नां विम्बोन्मथा विल्वं प्रचीबलम् । नन्दीं भङ्गात-
कीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् । वस्तुभूतं गदां मूलं वस्तुञ्च
सुरदारं च । कुठञ्च सर्वगन्धञ्च तैलार्थमवधारयेत् ।
रोहिणीसर्ज्जं खदिरपलाशकुम्भत्वचः । निःकाश्य
तस्मिन्निःकाये सचीरं विपचेत्ततः । मृद्वोल्कपूरीयाणि
वस्तुगन्धामहेस्त्वचः । निम्बपत्राणि मधुकं धूपनाथं
प्रयोजयेत् । धारवेदं पलम्बाञ्च गुग्गुं काकादनीं तथा ।
नद्यां सङ्गतां चान्नैः सर्पयेच्छीतपूतनाम् । देव्यै देवशोप-
हारो वारुणीरुधिरं तथा । जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं
चोपदिश्यते । सुहृदनागना देवी सुरागोष्णितपायिनी ।
जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना” ७ ।

“अथातोसुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । कपित्थ-
विल्वतर्कारीमांसीगन्धर्वहस्तकाः । कुवेराक्षी च योज्याः
स्युर्बालानां परिषेचने । सरसैश्चङ्कणैश्चानां तथा-
जहरिगन्धयोः । तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने
शिरोः । मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्याङ्गणे तथा ।
मधुरे पद्ममूले च कनीयसि दन्तं पचेत् । वचासर्ज्जरसः
कुठं सर्पिशोडूपने हितम् । धारवेदं जिङ्गाञ्च चाप-
चीरस्त्रिर्षजाः । वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं
तथा । मनःशिलाश्लोपहरेद्रोममध्ये बलिं तथा । पायसं
सपुरोहार्यं बल्यर्चमुपहारयेत् । मनुपूताभिरङ्गि च तलैव
स्नपनं हितम् । अलङ्कृता रूपवती तुभगा कामरूपिणी ।
मोठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका” ८ ।

“अथातो नैगमेयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । विल्वाम्बि-
मन्थपूतीकाः कार्पाः स्युः परिषेचने । सुराक्षीवीरवा-
न्याम्बैः परिषेकच यक्ष्यते । प्रियङ्गुसरलानलागत-
पुष्पाकुटन्तैः । पचेत्तैलं समोमूलैर्देविमन्थस्त्रका-
ङ्गिकैः । पद्ममूलहयकाये क्षीरे मधुरकेषु च । पचेद्-
दन्तञ्च मेधावी खञ्जरीमस्तकेऽपि च । वचां वयस्यां
मोलोभो जटिलां चापि धारयेत् । उत्सादनं हितं
चाल स्कन्दापकारनागनम् । सिद्धार्थकवचाङ्गि-
कुण्डैवाचतैः सह । भङ्गातकाजमोदाय हितसङ्गपनं
शिरोः । मर्हटोल्कमृद्वानां पूरीयाणि नवग्रहे । धूपः
सुषे जने कार्पां बालस्य हितमिच्छता । तिलनखुलकं

माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि । कुमारपिण्डमे-
धाय हस्तमूले निवेदयेत् । अथसाहटहस्तस्य स्नपनं
चोपदिश्यते । बलिं न्यद्रोधहस्तोऽपि त्रिषु ध्यानां निवे-
दयेत् । अजाननचलाक्षिभूः कामरूपी महावशाः ।
बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु” ९ ।

“अथातोमृद्वोत्तमिध्यायं व्याख्यास्यामः । नव स्क-
न्दादयः प्रोक्ता बालानां व इमे यज्ञाः । श्रीमन्नो
दिव्यवपुषो नारीरुपविमृष्टाः । एते गुह्यस्य रक्षाधि-
क्षतिकोमाम्निमूर्तिभिः । सृष्टाः शरवणस्यस्य रक्षि-
तस्यात्मतेजसा । स्त्रीविमृष्टा यज्ञा वेद नाना-
रूपा भवेरिताः । गङ्गोमाक्षितिकानाञ्च ते भागा
राजसा मताः । नैगमेयस्तु पार्वत्या सृष्टो मेघान-
नो यज्ञः । कुमारधारो देयस्य गुह्यस्यात्मसमः सुखा ।
स्कन्दापकारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निममद्युतिः । स
च स्कन्दसखो नाम विशाख इति चोच्यते । स्कन्दः-
सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा । विभर्त्ति चापरां
संज्ञां कुमार इति स यज्ञः । बाललोलाधरो योऽयं देवो
रुद्राग्निममभवः । मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैप
प्रवर्त्तते । कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपस्त्रिताः ।
मृद्वोल्कनीयत्वविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः । ततो भगवति
स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते । उपतस्युर्गङ्गाः सर्वे दीप-
गन्धिधरं गुह्यम् । उचुः प्राञ्जलयच्चैनं वृत्तिं नः संवि-
धत्स्व वै । तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोद-
यत् । ततो यज्ञांस्तनुवाच भगवान् भगवत्पुत्रम् ।
तिथ्यभ्योनिं सानुपञ्च देवञ्च त्रितयं जगत् । परस्पर-
रोपकारेण वर्त्तते धार्यतेऽपि च । देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति
तैर्यभ्योर्नीस्तयैव च । वर्त्तमानैर्यथाकालं शीतपर्णेषु-
भारतैः । रज्ज्वाञ्जलिमस्कारजपहोमव्रतादिभिः ।
नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेरान् । भागधेयं
विभक्तञ्च शेषं किञ्चित् विदधते । तदुष्णाकं शुभा वृत्ति-
व्याजेनैव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्जन्ते देवाः पितर
एव च । प्राञ्जलाः साधवश्चैव सुरवोऽतिथयस्तथा ।
निवृत्ताचारयौचेषु परमाकोपमोजिषु । उत्सवर्वाभिभूषे
मिद्धर्वांश्चोपमोजिषु । मृद्वेषु तेषु ये बालास्तान् मृ-
द्वीध्वमशङ्कितः । तत्र यो विमुला वृत्तिः पूजा चैव
भविष्यति । एवं यज्ञाः समुत्पन्ना बालान् मृद्वन्ति चा-
प्यतः । यज्ञोपसृष्टा बालास्तु दुःखितस्तमा मताः ।
वैकल्यं सरणं चायु ध्रुवं स्कन्दपदे मतम् । स्कन्द-

अहोत्तु यतमः सर्वेष्वेव यतःकृतः । अन्योवा सर्वरूप-
स्तु न साध्यो यद् उच्यते । “कुमारभक्त्याकुशलै-
रनुष्ठिते भिषग्वराप्रैरथ गर्भभर्मणि” रघुः ।

कुमारयु ३० कुमारं कौमारं याति या-कु मिलयादि-
नि० । युवराजे उज्ज्वलदत्तः

कुमारललिता स्त्री “कुमारललिता जग्माः” वृत्त०र०
उक्ते १सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे । कुमारं सुन्दरं
ललितं चेष्टितं, तादृशं ललितं, वा यस्य । २सुकुमार-
चेष्टायां न० । २तद्युक्ते लि० ।

कुमारवाहिन ३० कुमारं स्कन्दं वहति वह-णिनि ।
मयूरे शब्दरत्ना० । कुमारवाहनत्वात्तस्य तथात्वम् ।
वह-स्त्राये णिच् ल्युट् इत० । कुमारवाहनमयत्वं न० ।

कुमारसम्भव न० कुमारस्य कार्तिकेयस्य सम्भवमविवक्ष्य
कृतोपन्यः अण् आख्यायिकायां तस्य लुक् । कालिदास
प्रणीते महाकाव्यभेदे ।

कुमारसु स्त्री कुमारं स्कन्दं स्मृते स्म-किप् इत० । १गङ्गा-
याम् २रैमयव्याज्ज हेमच० । तवोक्तदुत्पत्तिस्थानत्वात्
तथात्वम् कुमारजनन्यादयोऽयत्वं

कुमारहारित ३० यजुर्वेदसम्भावप्रवर्तके ऋषिभेदे “कुमार-
हारितात् कुमारहारितः” शत०ब्रा० १४.५.५, २२,

कुमारिका स्त्री कुमारी-स्त्राये क संज्ञायां कन्, कुमार-
ण्यल् पा । १अनूटकन्यायाम् २नवमल्लिकायां ३स्व-
लैलायां रत्नमा० । ४षटकुमार्यां ५कुमारोगर्धार्ये ।
भारतवर्षस्य नवसु खण्डेषु द्विखण्डभेदे यथाह सि०शि० ।
“ऐन्द्रं कशेरुगकलं किल तान्धर्मसमन्वितमस्तमदनच
कुमारिणाख्यम् । नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं
गात्र्यर्चं संतमिति भारतवर्षमध्ये । यस्म्यव्यवस्थितिरि-
हैव कुमारिकाख्ये शेषेण चान्तजजनाः निवसन्ति सर्वे”
कशेरुगशब्दे १८३५.४० विवर्तितः

कुमारिन् लि० कुमारोविद्यतेऽस्य इनि । कुमारयुक्ते “प्रति-
ष्ठाता कुमारिणाः ऋ०८, २१, ८ कुमारिणौ दम्पती
इत्यर्थः सुपां सुबिद्यादिना पा० औस्थाने आच् ।

कुमारिल ३० मोमांसकभेदे “साधु कुमारिल स्वामिन् !
साधु” प्रबोधच०

कुमारी स्त्री कुमार+प्रथमवयवोचनत्वात् स्त्रियां ङीप् ।
१अनूटकन्यायां वर्षभेदेन तन्नामभेदाः कालसङ्ख्याशब्दे
उक्ताः तन्नुसारे तत्पूजाफलसहितानामभेदा अन्यथा
उक्ता यथा “होमादिबन्तु सकलं कुमारीपूजनं विना ।

परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तत्तद्भवेदुभयम् । कुमारीपू-
जया देवि ! फलं कोटिगुणं भवेत् । पुष्पं कुमार्यै यद्दत्तं
तन्मोरुसदृशं भवेत् । कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन
भोजितम्” । तत्र कुमारीनिर्णयः जामले “एकवर्णी
भवेत् सन्या द्विवर्णी च सरस्वती । त्रिवर्णी त्रिविधा भूर्ति-
यत्तुर्वर्णी च कालिका । सुभगा पञ्चवर्णी तु । षड्वर्णी च
उमा भवेत् । सप्तभिर्भार्गिनी साक्षादष्टवर्णी च कुब्जिका ।
नवभिः कालसङ्ख्यां दशभिश्चापराजिता । एकादशे च
रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी । त्रयोदशे महालक्ष्मीः
द्विसप्ता प्रीठनायिकाः । जैलक्षा पञ्चदशभिः षोडशे चा-
म्बिका कृता । एवं क्रमेण संपूज्या यावत्पुष्पं न
हृष्यते । प्रतिपदादिपूर्णमानं वृद्धिभेदेन पूजयेत् ।
महापर्वसु सर्वेषु विशेषाच्च पवित्रके । महानयम्यां
देवेशि ! कुमारीञ्च प्रपूजयेत् । “कुमारिका स्त्राहं नाथः
सदा त्वं हि कुमारिका । अष्टोत्तरशतं यापि एकां वापि
प्रपूजयेत् । पूजिताः प्रतिपूज्यन्ते निर्दहन्त्यवसानि-
ताः । कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता ।
असुरा दुष्टनागाश्च वे च दुष्टपक्षा अपि । भूतवे-
तालगन्धर्वडाकिनीयक्षराक्षसाः । याद्वानप्राः देवताः सर्वा
भूर्भुवःखःस्यभैरवाः । पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं
सचराचरम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
ते तृप्ता सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत् । विधियुक्तं
कुमारीञ्च भोजयेच्चैव भैरवीम् । पादमर्च्यं तथा
धूपं कुङ्कुमचन्दनं गुग्गुलुम् । भक्तिभावेन संपूज्य कुमारी-
स्थोनिवेदेत् । प्रदक्षिणत्वं कुर्यादादौ मध्ये तथा-
न्तः । पश्चाच्च दक्षिणा देया रजतं चर्णमौक्तिकैः । द-
क्षिणाञ्च कुमारीभ्योदद्यात् प्रक्रमतस्ततः । विवाहयेद्य-
स्तु कन्यां ब्रह्महत्यां विनश्यति । गोहत्या च स्त्रीह-
त्या च सर्वपापं प्रणश्यति । यो यच्च पुण्यकाले च
कन्यादानं प्रकल्पयेत् । बालकासागरं श्रेयं तापदग्द
सङ्कलकम् । एकैकं कुलमुद्दिश्य रुद्रलोके महीयते” क-
नप्रादानन्दः तत्तदेवताप्रीतये इति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु
तत्तद्द्विधायाः कन्यायास्तत्तद्देवताबुद्ध्या शिवरूपत्वं सम्प्रदा-
नीये विभाव्य दद्यादिति रक्षार्थाः” कल्याणन्दः ।

“सं प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्वमिधीयते इति स्मृत्युक्तायां
२द्वादशवर्षीयकन्यायाम् ३पार्वत्याम् ४नवमल्लिकायां
५नदीभेदे ६षटकुमार्याम् तत्पुण्यादगुणादि भावप्रकाशे
उक्तं यथा “कुमारी मृदुकन्या च कन्या इतकुमारिका

कुमारी भेदिनी शीता तिलका नेत्रा रसादनी । मधुरा
हृषी वल्या हृषा वातधिप्रणुत् । युल्लम्भीहृयकद-
हल्लिकफज्वरहरी, हरेत् । यन्मग्निदग्धविस्फोट-
पलितत्वगामयान् ।

७अपराजितायां पञ्चमुहीपांशभेदे कुमारिकाखण्डे
हसहायां भेदि० । १०सीतायां हेमच० ११वन्ध्याकर्कश्याम्
१२सूत्रैलायां १३भेदिनीपुष्पे । १४तृतीयपुष्पे १५श्यामा-
पक्षिणि राजनि० ।

कुमारोक्रोडनक न० कुमारीभिः क्रोडतेऽनेन क्रोड-करणे
ल्युट् ततः वावादि०स्त्वर्थे क । कुमारीक्रोडासाधने द्रव्ये
कुमारीपुल ५० । १कानीने कन्याकालोत्पन्ने पुत्रे स च
मातामहपुत्रः कानीनशब्दे विवृतिः । ततः प्रकारवचने
स्पृष्टादि० कन् । कुमारीपुलक तत्सदृशे लि०
कुमारीश्वशुर ५० इत० । विवाहात् पूर्वं धर्मितकन्यायाः
भर्तुः पितरि । ततः प्रकारे स्पृष्टा० कन् । तत्-
सदृशे लि०

कुमाल केलौ अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कुमालयति ते
अचुकुमालत् त । कुमालयां वभूव व्यास चकार चक्रे
कुमालक ५० कुमाल-ण्वल् । सौवीरदेशे हेमच० ।
कुमुद न० कौ मोदते सुद-किप् ७त० । १कैरवे भेदि० २रक्तो-
त्पले लि० । कुत्सिता सुदस्य । ३रूपणे लि० भेदि० ।
४अप्रीते च लि० शब्दर० । कुगति० । ५कुत्सितमोदे स्त्री
कुमुद न० कौ मोदते कुद-क ७त० । (सुँदि) कैरवे अमरः ।
“कुमुदान्येप शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव”
पञ्चत० । “कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीत-
लम्” भाय० प्र० तद्गुणा उक्ताः । २रक्तपद्मे भेदि०
३रूपे हेमच० । ४कर्पूरे पु० राजनि० व्ययमर्द्धादि
५शाल्मलिद्वीपस्य वर्षपर्वतभेदे । कुन्दशब्दे उदा० ।
इदक्षिणदिग्भागे अमरः तस्य श्वेतोत्पलनिभत्वा-
त्तथात्वम् । कुं भूमिं मोदयति सुद-अन्तर्भूतव्यर्थे-
क । ७विष्णौ “कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः
पावकोऽनिलः” विष्णुस० । पद्मे न० लि० ।
“यस्य बाला वज्रव्यासा दीर्घलाङ्गूलमाश्रिताः । तासाः
पीता शीताश्चैव प्रकीर्णा घोरकर्माणि” रामा० उक्तं
लवणे एवानरभेदे । “सुपेणमैन्द्विदिदेः कुमुदेनाङ्गदेन
च” भा० व० २८८७० । १०विष्णु पारिषदभेदे । “प्रहृष्टा-
सुचरा विष्णोः प्रत्यपेक्षु दायुधाः” इत्युपक्रमे कुमुदः कु-
मुदाच्च विध्यक्तेनः पतञ्जिराट् भाग० ८, २१, १० ।

११मेरोरुपपद्मगिरिभेदे पु० । “मन्दरोमेरुमन्दरः सुपार्श्वः
कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नतामेरोरुतर्हि शमपद्म-
गिरय उपकृताः” भा० ५, १६, १ “एवं कुमुदमिच्छोयः
शतपञ्चोनाम वटस्तस्य स्तम्भे भ्योनीचानाः पयोदधिमधु-
गुडाद्याम्बरमदासनाभरणादयः सर्व एव कामदुषा-
नदाः कुमुदायात् पतन्तस्तदुत्तरे षष्टतमपयोजयन्ति” तत्रैव
१२सर्पभेदे कुमुदतीगर्भे रघुवाक्यम् । “कुमुदः कुमुदा-
च्च तित्तिरः इलिकस्तथा० भा० व्या० १५, ४० १२द्वैत्यभेदे च ।
ततः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ङक् । कौमुदिक तत्सन्नि-
जटादौ लि० । तत्रार्थे ङच् । कुमुदिक तत्रार्थे लि०
कुमुदखण्ड न० कुमुदानां समूहः कमला० खण्डश्च ।
१कैरवसमूहे । इत० । २कुमुदस्य भागे
कुमुदगन्ध्या स्त्री कुमुदस्येव गन्धमर्हति षड् । कुमुदगन्ध-
युक्तायां स्त्रियां ततः करीषगन्ध्याशब्ददर्शितं कार्यम् ।
कुमुदघ्नी स्त्री सुशुतोक्ते क्षीरविषहृद्यभेदे । यथा “कुमु-
दघ्नी क्षुही जालक्षीयाणि क्षीणि क्षीरविघ्नाणि” ।
कुमुदनाथ ५० इत० । चन्द्रे तस्य प्रकाशेन कुमुदस्य
प्रकाशात्तस्य तथात्वम् । कुमुदपत्न्यादयोऽप्यत्र
कुमुदवन्धु ५० इत० । चन्द्रे तत्प्रपाशकत्वात्तस्य तथात्वम्
कुमुदहृत् कुमुदवान्वापादयोऽप्यत्र । [न्याम् भरतः ।
कुमुदवती स्त्री कुमुदानि सन्तुष्टां मत्प मस्य वः । कुमुदि-
कुमुदा स्त्री कुत्सितं मोदते सुद-क टाप् । १कुम्भिकायां
(पाना) २गाम्भारीवृक्षे भेदि० । ३शालपर्णीवृक्षे ४कट-
फले राजनि० । संज्ञायां कन् । कटफले अमरः । गौरा-
डोप् । कुमुदी कटफले स्त्री शब्दरत्ना० ।
कुमुदाकार ५० इत० । कुमुदस्थाने सुदादौ “कुमुदतीनां
कुमुदाकरैरिव” भावः ।
कुमुदाक्ष ५१ नागभेदे २विष्णु पारिषदभेदे च कुमुदशब्दे उदा०
कुमुदादि ५० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्यां ङच्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणभेदे स च गणः “कुमुद शर्करा न्यमोष इक्कट
सङ्कट कङ्कट गर्त वीज परिवाप निर्वोष शकट कच
मधु शिरीष अक्ष व्यङ्ग्य वल्ज यवास कूप विकङ्कट
दश्याम” । कुमुदिक कुमुदसन्निजटदेमादौ लि० स्त्रियां
पिप्त्वात् ङीप् । तत्रैवोक्ते तदर्थे ङक्प्रत्ययनिमित्ते
२शब्दगणभेदे स च गणः । “कुमुद गोमय रयकार
दश्याम व्यङ्ग्य शाल्मलि शिरीष सनिस्तस्य कुम्भक कट
मधुकर्ष वास कुन्द राचिकर्ष” । कौमुदिक तत्सन्नि-
जटदेशादौ लि० स्त्रियां पिप्त्वात् ङीप् ।

कुमुदाभिख्य न० कुमुदखेवाभिख्या शोभा यस्य चेतत्वात् ।

रौख्ये रजते धानौ शब्दादि० [२कुमुदाधारस्थाने च कुमुदावास ५० कुमुदानामावासः । १कुमुदप्राये देशे हेमच० कुमुदिका स्त्री कौ मोदते मुद-हर्षे क ७त० । कटफले अमरः

कुमुदिनी स्त्री कुमुदानि सन्त्यत्र देशे पुष्प० इति । १कुमुद-युक्तदेशे पुष्करिण्यादौ २कुमुदलतायां भरतः । “कुमुदिनीकुलकेलिकलालसः” भ्रमराष्टकम् । “पद्मिन्यां ये गुणाः प्रोक्ताः कुमुदिन्याश्च ते श्रुताः । सा तु मूलादि-सर्वाङ्गैः रक्ता समुदिता बुधैः” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । कुमुदानां समूहः खलादेराकृतिगणत्वात् इति । २कुमुदसमूहे च । “वीचनेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीकुलो-ल्लसल्लोचनाः” पञ्चत०

कुमुदिनीनायक ५० इत० । चन्द्रे तदुदये कुमुदसंघम काशान्तस्य तथात्वं कुमुदिनीपत्न्यादयोऽप्यत्र ५०

कुमुदेश ५० इत० । चन्द्रे कुमुदेश्वरादयोऽप्यत्र ५०

कुमुदत् त्रि० कुमुद+चतुरार्यां ङ्मत्प भव इति मस्य वः । १कुमुदयुक्तदेशादौ “हंसत्र्येणीषु तारासु कुमुदत्सु च वारिष” रघुः स्त्रियां ङीप् । साच २कुमुदलतायाम् । “ग्लपयति यथा गशाङ्गं कुमुदती न तथाहि दिवसः” शकु० “कुमुदती भानुमतीव भावम्” रघुः “वाय्वा नैदूर्यसोपानपद्मोत्पलकुमुदतीः” भा० ४ । ६ । ६४ कुमुदस्यास्ति मत्तप् । २कुमीतियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । “प्रभातवाताकृतिकम्पिताकतिः कुमुदतीरेषुपिण्डं पिप्यहम् । निरास भङ्गं कृपितेव पद्मिनी न मानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम्” भट्टिः मानिनीपले कुमुदयुक्त स्त्रीपरत्वम् । १कुमुदनामस्य भगिन्यां “इमां स्वसारश्च ययीयसीं मे कुमुदतीं नार्हसि नातुमनुम् । इत्युप क्रमे “संयोजयां विधिवदास समेतवन्धः कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन” । “अतिथिं नाम काकुतस्वात् पुत्रमा प कुमुदती” रघुः

कुमुदतीश ५० इत० । चन्द्रे कुमुदतीनायतदीशादयोऽप्यत्र पु०

कुमुदतीवीज न० इत० । (वेरा) इति ख्याते कुमुदिनीवीजे “भवेत् कुमुदतीवीजं खादु रूचिर्भवं शुभं” भावप्र०

कुमोदक ५० मोदयति मुद-विच्-खुञ् इत० । १विष्णौ हेमच० खडि त्राखेन भारावतारणेन च पृथिव्या मोदक इति तस्य तथात्वम् । तस्येदमण् ङीप् । कौमोदकी तद्गदायाम् स्त्री

कुम्भ त्रि० कुवि-अच् । बाणकुम्भे (कोपा) जटा० “कुरीर मस्य शीर्षेण कुम्भं चाविनिदध्मसि” अथ० ६, १२८, २ कुम्बा स्त्री कुवि-भावे अङ् । १शुगहनायामाहतौ इदं वेष्टने अमेध्यादिदृष्टिवारणाय वैदिके श्वेदनभेदे च “तस्मिन्नुदीचीनकुम्भां शस्यां निदधति” त्रैत्ति० । कुम्भ-यति आच्छादयति अच् । १स्फूलशाटके स्त्री त्रिका०

कुम्बरा स्त्री कुवि-यत् । एकार्थप्रतिपादके विध्यर्थवादा-त्मके वेदैकदेशब्राह्मणवाक्य भेदे माधवः । “तस्मादहं वा यजुर्विंशम वा गाथां वा कुम्बरां वाऽभिव्याहारेद् व्रतस्वाध्यायाव्यवच्छेदाय” शत० ब्रा० ११।५।७।१०।

कुम्भ पु० कुं भूमिं कुक्षितं वा उन्मति उन्म-पूरणे अच् शक० । १घटे, २सुदोगभेदे, ३हस्तिशिरःस्थमांसपिण्डद्वये, “तैः किं सत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः” प्रसन्नराघवम् । ४कुम्भकर्णस्य पुत्रे, ५वेद्यापतौ, मेदि० ६प्राणायामाङ्गे श्वासरोधके चेष्टाभेदे, “दशद्रोणा भवेत् स्तारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिरित्युक्ते ७परिमाणभेदे “धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽम्बधिकं वधः” मनुः । उद्योतिप्रसिद्धे मेधावधिके ८एकादशराशौ च । ९गुग्गुली, १०लिङ्गति च न० ।

तल्लघटार्थककुम्भलक्षणसङ्गतं हेमा० दा० परिभाषाप्र० “विष्णुवर्म्मोत्तरे “हैमराजतताम्बा वा सृष्टमया ल-क्षणान्विताः । यालोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषे-चने । पञ्चाशाङ्गलवैपुल्या उत्सेधपोडशाङ्गुलाः । द्वाद-शाङ्गलकं मूलं सप्तमष्टाङ्गलं भवेत्” । “पञ्चाशाङ्गुलेति आशा दिशः, ताव, दशसंख्यावाचकत्वेन उद्योतिः-शास्त्रादौ प्रसिद्धाः पञ्च च आशाश्च पञ्चाशाः ता-यनि अङ्गुलानि वैपुल्यं येषां ते तथाभूताः । मध्यप्रदेशे तिर्यग्मानेन पञ्चदशाङ्गुला इत्यर्थः । अथवा बाह्यप्रदेशे बलयाकृतिना स्रज्जेषु नीयमाना रुध्रस्थाने पञ्चाशद-ङ्गुला इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे पञ्चाशाङ्गुलेति खान्दवः प्रयोगः” हेमा० ।

तान्त्रिकमानान्तु तन्त्रसा० गौतमीये “हैमं रौष्यं तथा ताम्बं मार्त्तिकं वा स्वयज्जितः । वित्तशायं न कुर्वीत कृते निष्फलमाश्रयात् । षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारो अतिशालिनम् । षोडशं द्वादशं वापि ततोऽन्यं न कारयेत्” ।

प्राणायामाङ्गकुम्भकपरकुम्भप्रकारः विधा० मा० उक्तो-यथा “कुम्भकः पूरकोरेचः प्राणायामस्त्वलक्षणः ।

पूरकं पूरणं वायोः, कुम्भकः स्थापनं कश्चित्। बह्विर्निः-
सारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः। दक्षिणे रेचयेद्वायुं
वामेन पूरितोदरः। कुम्भेन धारयेद्विष्यं प्राणायामं
विदुर्बुधाः। अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः।
कनिष्ठानामिकाभ्यां वामं प्राणस्य संप्रहे। अङ्गुष्ठ-
ज्जनीभ्यान्तु श्वासे दी सामगायनः। अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
तु ग्राह्यं सर्वैर्यवभिः” याज्ञ० “दक्षिणे रेचकं
कुर्व्यात् वामेनापूर्य चोदरम्। कुम्भकेन जपं कुर्व्यात्
प्राणायामस्य लक्षणम्” शङ्खः। विदुतमेतत् पात० सू०
भाष्यविवरणेषु यथा

“तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः” सू०
“सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराशमनं श्वासः। कोष्ठस्य
वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः
प्राणायामः” भाष्यम्

“श्वासनानन्तरं तत्पूर्वकर्ता प्राणायामस्य दर्शयन्
तल्लक्षणमाह रेचकपूरककुम्भकेष्वस्ति श्वासप्रश्वास-
योर्गतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति
तथाहि यत् बाह्यायुराचम्यानधीर्यते पूरके। तत्रापि
श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः यत्रापि कोष्ठवायुविरिरेच्य
पहिधीर्यते रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः
एवं कुम्भकेऽपि इति तदेतद्भाष्ये णीयते। सत्यास-
नेति” वाचस्पतिविवरणम्।

“बाह्याभ्यन्तरस्तम्भच्छेदितदेशकालसङ्ख्याभिः परिह-
र्योदीर्घसूक्ष्मः” सू०

“यत् प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स व्याभ्यन्तरः तृती-
यश्चाच्छेदित्येवोभयाभावः सकृत्प्रत्यक्षाद् भवति यथा तत्रे
न्यस्तपुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते। तथा द्वयोर्बु-
गपहृत्प्रभावइति त्रयोऽपेक्षेते देशेन परिहृताः, इवानस्य
विषयो देश इति कालेन परिहृताः क्षणानामियत्ताव-
धारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः। सङ्ख्याभिः परिहृताः
एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उदृघात सङ्घट्टिष्टहीतस्यै-
तावद्भिः द्वितीय उदृघातः” एवं तृतीय एवं स्रदुरेवं मध्य
एवं तोत्र इति सङ्ख्यापरिहृताः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दी-
र्घसूक्ष्मः” भाष्यम्

“प्राणायामविशेषलक्षणपरं सूत्रमवतारयति
यत्नेति। उक्तिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते। रे-
चकमाह यत् प्रश्वासेति। पूरकमाह यत् श्वासेति।
कुम्भकमाह तृतीय इति। तदेव स्फुटयति यत्प्रोभयोः

श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव विधारकात् प्रत्यक्षादभायो भवति
न पुनः पूर्ववदापूरणप्रत्यक्षौधप्रविधारकप्रत्यक्षो नापि
रेचकप्रत्यक्षौधविधारणप्रत्यक्षोऽपेक्ष्यते किन्तु यथा तत्रे
उपले निहितं जलं परिशुष्यत् सर्वतः संकोचमापद्यते
एवमयमपि भारुतो बह्वनशीलो बलवद्विधारकप्रत्यक्षनि-
रुद्धक्रियः शरीरएव सूक्ष्मोभूतोऽवतिष्ठते न तु पूरयति
येन पूरकः, न तु रेचयति येन रेचक इति। इवानस्य
देशो विषयः प्रदेशः। विनस्तिहृत्तादिपरिमितो निवाते
प्रदेशे देशीकातृलादिक्रियानुमितो बाह्य एव नान्त-
रीऽप्यापादतलमामस्तकं पिपीलिकास्पर्शसङ्शेनानुमितः
सर्गननिमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थो भागः क्षण-
स्तोपामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना स्वानुमणलं पाणिना
लिः परास्यस्य छोटिकावच्छिन्नः काशोभावा। ताभिः
षट् लिङ्गान्ताभिः परिमितः प्रथम उदृघातो मन्दः। स
एव द्विगुणीकृतो द्वितीयोमध्यमः स एव त्रिगुणीकृतस्तृ-
तीय स्त्रीः तममिमं सङ्ख्यापरिहृतं प्राणायाममाह
सङ्ख्याभिरिति। स्वस्थस्य हि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रिया-
वच्छिन्नेन कालेन यथोक्तं छोटिकाकालसमानः प्रथमोदृ-
घातकर्म्म तां नीतः उदृघातो विजितो वशीकृतो निष्टहीतः
क्षणानामियत्ताकालो विवक्षितः श्वासप्रश्वासेयत्तासंख्येति
कथञ्चिद्वेदः। स खल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासा-
दिक्रमेण देशकालमचदव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यं
समधिगमनीयः तया च सूक्ष्मो नतु मन्दतया” विव०
“बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः” सूत्रम्

“देशकालसङ्ख्याभिर्वाक्षेपिष्यः परिहृत व्याक्षिप्तः। तथाभ्य-
न्तरविषयः परिहृत व्याक्षिप्तः। उभयया दीर्घसूक्ष्म तत्-
पूर्वको भूमिजयात्। क्रमेणोभयोर्गत्वभावचतुर्थः
प्राणायामः। तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः
सकृदारब्धेव देशकालसङ्ख्याभिः परिहृतो दीर्घसूक्ष्मच-
तुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिज-
यादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावचतुर्थः प्राणायामः इत्ययं
विशेषइति” भाष्यम्

“एवं त्रयोविशेषा लक्षिताः चतुर्थे लक्षयति बाह्येति
व्याचष्टे देशकालसङ्ख्याभिरिति व्याक्षिप्तोऽप्यासपशी-
कताद्रूपादवरोपितः सोऽपि दीर्घसूक्ष्म एवं तत्पूर्वको
बाह्याभ्यन्तरविषयः प्राणायामो देशकालसंख्यादर्शन
पूर्वकः, न चासौ चतुर्थः तृतीयश्च सकृत्प्रत्यक्षादभावा
जायते किन्त्वभ्यस्तमानक्षां तामपस्यामापन्नः तत्तदवस्था

विजयानुक्रमेण भवतीत्याह भूमिजयादिति” ।

“ननु भयोर्मन्त्रभावस्तस्मादुत्तावय्यतीति कोऽस्मादस्य विशेष इत्यत आह । तृतीय इति चनालोचनपूर्व सक्तप्रयत्ननिर्वर्त्ति तस्तृतीयचतुर्वन्त्रालोचनपूर्वोऽस्तुप्रयत्ननिर्वर्त्तनीय इति विशेषः । तयोः पूरकरेचकयोर्विषयो नालोचितोऽयं तद्देशकालसङ्ग्राहिरालोचित इत्यर्थः” विवरणम् “ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्” सू०

“प्राणायाममध्यस्थतोऽस्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं कर्म यत्तदाचलते । मज्जामोहभयेन इन्द्रजालेन प्रकाशशैलं सत्वमाहृत्य तदेवाकार्यं निबुद्धते इति तदस्य प्रकाशावरणं कर्म सारनिवन्धनं प्राणायामाभ्यासात् दुर्बलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा चोक्तम् “तयो न परं प्राणायामाप्ततो विशुद्धिर्मनानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति” किञ्च धारणासु च योग्यता मनसः प्राणायामाभ्यासादेव । “अच्छेद्विचारणाभ्यां वा प्राणस्येति” वचनात्” भाष्यम्

“प्राणायामस्यावातरप्रयोजनमाह तत इति । आश्रित्यतेऽनेन बुद्धिसत्त्वकाशइत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च । व्याचष्टे प्राणायाममिति । शायतेऽनेनेति ज्ञानं बुद्धिसत्त्वकाशः विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानमाहणोतीति विवेकज्ञानावरणीयं भव्येयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीवरज्जनीयवत् यत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्ययः । कर्मशब्देन तज्जन्मभुग्यं तत्कारणं क्लेशं लक्षयति अत्रैवागमिनामतुमतिमाह यत्तदाचलत इति । मज्जामोहोरागः तदविनिर्भागवर्त्तन्यविद्याऽपि तदुपहृष्टेन स्पर्शते । अकार्यमज्जामः । ननु प्राणायामचेत् पाप्मानं क्षिणोति कृतं तर्हि तस्मैत्यत आह दुर्बलं भवतीति न तु सर्वथा क्षीयते अतस्तत्प्रत्ययस्य तपोभेदज्ञाने इति अत्राध्यागमिनामतुमतिमाह तथा चोक्तमिति । मरुरप्याह “प्राणायामैहैहोपानिति” प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराणोक्ता “प्राणाख्यमनिलं वयस्यभ्यासात् कुरुते त्वयः । प्रणायामः स पितृयः सर्वोऽजोऽवीजश्च च । परस्पररेणाभिभवं प्राणापानौ यदाऽनिलौ । कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमास्तयोः” इति किञ्च व्यासः “प्राणायामोहि मनः स्थिरीकुर्वन् धारणासु योग्यं करोति” विवरणम्” प्राणायामशब्दे विवृतिः

कुम्भान्वसुक्तं जेमां दां खं परिभाषाप्रकरणे

भविष्यपुराणे “पलहयं तु प्रकृतं द्विगुणं कुडुवो मतः । चतुर्भिः कुडुवैः प्रस्यः प्रस्याद्यत्वार आढकः । आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितोऽनुवैः । कुम्भो द्रोणहयं न्यूरुपः खारी द्रोणास्तु पोडग” । विष्णुधर्मोत्तरे “पलह कुडुवः प्रस्य आढको द्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः पोडगभिः खारी विंशत्या कुम्भउच्यते । कुम्भैस्तु दशभिर्वावो धान्यसंख्याः प्रकीर्तिताः” ।

वैद्यकपरिभाषायां कपेशब्दे दर्शितं “चतुर्भिर्वाढकैर्द्रोणैः कलसोतुत्वणोऽम्भैः । उन्मानश्च घटोरागिर्द्रोणव्याध संज्ञितः । द्रोणाभ्यां न्यूरुपकुम्भौ च चतुःप्रतिशरावकः” भाव० प्र० वाक्यम् । कुम्भराशिस्तु धनिशारेणार्द्धशतभिषापूर्वभाद्रपदातिपादाङ्गकः स च १६० अंगैर्विभक्तस्य राशिचक्रस्य १०० त्रिगतोत्तरत्रिंशदंग्यात्मकः । तस्य स्वरूपादिकसंज्ञं नीलतां “कुम्भोऽपदो ना दितमध्यसङ्गमसूः स्थिरः कर्पूरवर्णवायुः । सिङ्घोणशरख श्वरतुल्यधातुः नृद्वः प्रतीची विषमोदयय” । तस्य स्वामी शनिः । स च स्थिरराशिः “चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया जेष्ठादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टा” इत्युक्तेः । स च पुष्कराख्यः “पुष्पश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च । न्युत्थाद्व्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः” उक्तोऽन्तः । स च द्विपदराशिः “मिथुनतुनावटकम्बा द्विपदाख्याद्यापपूर्वभागश्च” तत्त्वोक्तेः “द्विपदयशगाः सर्वे सिंहं विज्ञाय चतुष्पदाः, सलिलविलया वयसा भव्याः सरोरुपजातयः” तत्त्वोक्तेः तद्वाशेः सिंहं विना सर्वे राशयोवस्था जलजरा भव्याः । स च राक्षो-मूलविकोणम् । “उच्चं न्युग्मं घटमं त्रिकोणम्” इत्युक्तेः । तस्य तुलादितो नवांगमा ग्राह्याः “चराणां सत्रिकोणानां तद्वराद्या नवांगका” इत्युक्तेः कुम्भामेक्षया तुलाराशेर्नवमत्वात्तस्य चरत्याञ्च तथात्वम् तस्य लङ्कायामुदयमानं उदयशब्दे ११२० अं दर्शितम् । देशभेदे तु भिन्नकालेनेति लग्नकालशब्दे विवृतिः ।

११ प्रह्लादपुत्रभेदे “प्रह्लादस्य त्वयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ! । विशेषतश्च कुम्भश्च निकुम्भ इति नामतः” भा० आ० ६५ अ० “प्रह्लादोऽग्रिगराः कुम्भः संज्ञादोग गमप्रियः” चरित्रं ८२ अ०

कुम्भज प० कुम्भ+सार्थं क, कुम्भ इव कार्यात प्रकाशते निबलत्वात् कै-क या । प्राणायामाङ्गे वायुरोधन व्यापारभेदे कुम्भशब्दे विवृतिः । “कुम्भकोनिचल श्वाः” या० अ० ।

कुम्भकर्णं पुं कुम्भ इय कर्णावस्थ । रावणातुजे राजसभेदे
स च विन्मयसः केकक्षां जातः तदुत्पत्तिकथा रामा०
उत्त०का० सुमालिकन्यया केकक्षा अग्निहोत्रकाले स-
न्यासभवे पुत्रमभिलष्यन्त्या प्रार्थितेन विन्मयसा राजस
योनिपुत्रप्राप्तिरूपो वरोदत्तः । यथा “दारुणावां तु वेला
यां यस्मात्त्वं सामुपस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भद्रे !
यादृशान् जनयिष्यसि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणा
भिजनप्रियान् । प्रसविष्यसि सुत्रोणि ! राजसान् क्रूर-
कर्म्मणः” इत्युपक्रमे “एवमुक्त्वा तु सा कन्या राम !
कालेन केनचित् । जनयायास बीभत्सं रत्नोरूपं
सुदारुणम् । दशमीयं महादंष्ट्रं नीलाञ्जमच्योपमम् ।
ताजोष्ठं विंशतिभुजं महास्रं दीप्तमूर्ध्निजम्” इति राव-
णोत्पत्तिमुक्त्वा “तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महा-
बलः । प्रमाणात् यस्य विपुलं प्रमाणं नेत्रं विद्यते । ततः
मूर्धनखा नाम संज्ञो विकृतानना । विभीषणस्तु धर्मात्मा
केकक्षाः पश्चिमः सुतः” इति । भा०व० १७४ अ० तु पुष्पोत्
कटातलस्थोत्पत्तिकथा” इति ।

“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभवच्छुनिः । विन्म-
या नाम सक्रोधः स वैष्णवमैवत । बुद्धे तन्तु सक्रोधं
मितरं राजसेश्वरः । कुबेरस्तन्प्रसादार्थं यतते स सदा
श्रुतः । स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः । राजसीः
प्रददौ तिष्ठः पितृवै परिचारिकाः । ताः सदा तं महा-
ज्ज्ञानं सन्नोषयितुमुद्यताः । ऋषिं भरतशार्ङ्गलः स्वत्वगीत-
विशारदाः । पुष्पोत्कटा च राजा च मालिनी च वि-
शम्भते ! अन्वोन्मस्रहया राजन् ! त्रयेष्कामाः सुम-
ध्वसाः । तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकेकक्षा यथेप्सितान् । पुष्पोत्क-
टायां जज्ञाते ह्यौ पुत्रौ राजसेश्वरौ । कुम्भकर्णदशमीयौ
वलेनाप्रतिभौ भुवि । मालिनी जनयामास पुत्रमेकं वि-
भीषणम् । राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ।
विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् । स बभूव
महाभागो धर्म्मगोप्ता क्रियारतिः । दशमीयस्तु सर्वेषां
त्रयो राजसपुङ्गवः । सहोत्साहो महावीर्यो महा-
सत्वपराक्रमः । कुम्भकर्णो वलेनासीत् सर्वेभ्योऽभ्यधिको
युधि । मायावो रणगौसृष्टश्च सौद्रश्च रजनीचरः” ।
तस्य ब्रह्मतोवरप्राप्तिरुक्ता रामा०उ० का० १० सर्गे यथा
“इत्युक्त्वा कुम्भकर्णाय वरं दातुमवस्थितम् । आपपतिं
सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जल्योऽब्रुवन् । न तावत्

कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया । जानीये हि
यथा लोकस्त्रासयत्येष दुर्मनाः । मन्दनेऽपसरसः
सप्त महेन्द्रास्तु चरा दय । अनेन मालिता ब्रह्मचर्यो-
मानुषास्तथा । अलम्बपरपुष्पेन यत् कृतं राजसेन तु ।
यद्यप्य वरलब्धः स्याद्भगवद्भुवनलवम् । वरव्याजेन मोहो-
ऽस्मै दीयताममितप्रभ ! । लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य
च संमतिः । एवमुक्त्वा सुरैर्ब्रह्माऽचिन्त्यतमज्ञसम्भयः ।
चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वे देवी सरस्वती । प्राञ्जलिः
सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती । इयमस्मात्प्रागता
देव ! किं कार्यं करपाण्यहम् । प्रजापतिस्तु तं प्राप्तां
प्राह वाक्यं सरस्वतीम् । वाणि ! त्वं राजसेन्द्रस्य
भय वाग् देवतेप्सिता । तथेत्युक्त्वा प्रस्थिता सा प्रजा-
पतिरथाब्रवीत् । कुम्भकर्ण ! महाबाहो ! वरं वरय योमतः ।
कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् । स्वप्नं वर्णय-
नेकानि देवदेव ! ममैप्सितम् । एवमस्त्विति तक्षोज्ञा
प्रायात् ब्रह्मा सुरैः समम् । देवी सरस्वती चैव राजसं तं
जज्ञौ पुनः । ब्रह्मणा सह देयेषु गतेषु च मम स्वलम् ।
विद्युज्जोऽसौ सरस्वत्या स्त्रां संज्ञां च ततो गतः । कुम्भ-
कर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः । ईदृशं कि-
मिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् । अहं व्यामोहितो
देवैरिति मन्ये तदागतैः”

स च रामेण हत इति रामा० स्थितम् भारते तु लक्ष्म-
णेन निहत इति स्थितम् यथा भा० वन० २८३ अ०
“कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रमृहीतशिलायुधः । अभिदुष्टाव
सौमित्रिपुत्रस्य महतीं शिलां । तस्यापि प्रतप्तसूर्यं
सुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ । चिच्छेद निशिताभ्याभ्यां स
बभूव चतुर्भुजः । तानप्यस्य भुजान् सर्वान् प्रमृहीतशि-
नायुधान् । सुरैश्चिच्छेद लज्जस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ।
स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः । तं ब्रह्मास्तेण
सौमित्रिर्ददाराद्रिच्योपमम् । स पपात महावीर्यैर्दि-
व्यास्ताभिहतो रणे । महाशनिर्विनिर्दग्धः पादपोऽ-
ङ्गुरवानिव । तं दृष्ट्वा द्रुतसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्त्रिनम् ।
गतास्तं पतितं भूमौ राजसाः प्राब्रुवन् भवात्” ।
उत्पत्तौ वधे च विरोधस्तु कल्पभेदात् समाधेयः । स च
विष्णु पारिपदविजयावतारः सनत्कुमारादिमुनिशपात्
व्यासुरभायभापेदे तत्कथा भाग० अतुसन्धेया ।

कुम्भकामला स्त्री कुम्भाख्या कामला । भावप्र० उक्ते
कामलारोगभेदे । “कामला बद्धपित्तं वा कौष्ठशक्ता

अथा मता" तत्र कोशाश्रयां कामलाभाह "कालानरात्
खरीभूता कच्छा स्यात् कुम्भकामला" अर्धकं कामलाशब्दे
१८६६४० उक्तम् । सुखे तु कुम्भाङ्गमिव्युक्तं यथा "सका-
मलापालकिपाखुरोगकुम्भाङ्गयो लाघरकोऽलसाखः"
इत्युपक्रम्य "वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः" इत्युक्त्वा
कामलालक्षणादिकमुक्त्वा च "भेदांस्तु तस्याः श्रेणु
कुम्भसाङ्गं शोको महांस्तत्र च पर्यभेदैः" तेन कुम्भशब्देन
तस्या नामान्तरम् ।

कुम्भकार पुंस्त्री कुम्भं करोति क-अण् उप० सं० ।
(कुम्भार) जातिभेदे अन्तरः । सा च जातिः "वैश्यायां
विप्रतथौरात् कुम्भकारः स उच्यते" उसनसोक्ता
ब्रह्मवैवर्ते "मालाकारात् चर्मकायां कुम्भकारो व्यजा-
यत" इति "पट्टिकारास तैलिकां कुम्भकारो बभूवह"
इति पुराणान्तरं तेन उत्तमाधमवर्णं सङ्करत्वात् जाति
भेदस्तु देशभेदेन व्यपस्थाप्यः । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।
१ कुम्भकारके त्रि० स्त्रियां टाप् सि० कौ० सुगन्धोपमते
ततोऽपि ईप् तन्मते पण्यप्रत्ययविधानात् । "यत् कुम्भका-
रपयनोपरिपङ्खलेपस्तापाय केवलमहो न च तापशान्त्यै"
उद्भूतः १ कुम्भकुम्भविहगे पुंस्त्री० हेम० स्त्रियां ङीप् ।

कुम्भकारिका स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोयस्याः कप् अत-
इप्चम् । १ कुलत्वायाम् (कुराय कलाइ) राजनि०
तस्यास्तदाकारत्वात् तथात्वम् । कुम्भं करोति क-लुल् ।
कुम्भकारक कुम्भकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां टाप् अतइप्चम् ।
कुम्भकारी स्त्री कुम्भस्येव कार आकारोऽस्याः गौरा० ङीप् ।
१ कुलत्वायाम् राजनि० २ मनःशिलायां जटाध० कुम्भ-
कारस्य कुलालस्य पत्नी ङीप् १ कुलालभाष्यां वाच्य ।

कुम्भकेतु पु० कुम्भः केतौ ध्वजे यस्य । शम्भरासुरसेनापतिभेदे
"कुम्भकेतुः सुदंष्ट्रश्च केशिरिवैवमादयः" हरि० १६१७०
कुम्भचक्र न० नर० ज० उक्ते चक्रभेदे । चक्रगङ्गे विवर्तितः ।
कुम्भज पु० कुम्भाज्जायते जन-ड ५ त० । १ अगस्त्ये सुनौ
कुम्भयोनिशब्दे विवर्तितः । २ वशिष्ठे सुनौ श्रेष्ठाचार्य
च १ षट्जाते त्रि० कुम्भजस्य कुम्भजातादयोऽप्यत्र ।

कुम्भतुम्बी स्त्री कुम्भ इव तुम्बी । खलाभूभेदे राजनि०
तदुगुणास्तत्रैवोक्ता यथा "मधुरा कुम्भतुम्बी तु शीता
पित्तहृता मता । रस्या ज्वरापहा प्रोक्ता आ-
सकासकफाक्षसुत्"

कुम्भदासी स्त्री कुम्भिकायां (पाना) शब्दरत्ना०

कुम्भनाभ पु० कुम्भ इव नाभिरस्य अक्षमा० । बलितैवपुलभेदे

"बलेः पुलगतं त्वासीत् वाणज्येष्ठं नराधिप ! । धृत-
राष्ट्रं च सूर्यश्च चन्द्रमावेन्द्रतापनः । कुम्भनाभो
महभाचः कुक्षिरिवैवमादयः" हरिव० २४०

कुम्भपद्यादि बहुव्रीहौ पादशब्दान्वलोपङ्गीप्निपातन
निमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः

"कुम्भपदी एकपदी जलपदी मूलपदी मुनिपदी गुण-
पदी गतपदी स्त्रवपदी गोधापदी कलशपदी पिपदी
लणपदी द्विपदी त्रिपदी पटपदी दामीपदी श्रितपदी
विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुनिपदी क्षणपदी
गुचिपदी द्रुपदी स्फुरपदी शक्तपदी व्यटपदी स्थू-
पदी व्यपदी सूचीपदी" ।

कुम्भपाद त्रि० कुम्भ इव स्त्रीतः पादोऽस्य कुम्भपदत्रा० स्त्रीत्वेन
विशेषोक्तो नान्वलोपः । षट्ठत्वापादयुक्ते स्त्रीपदरोगयुते
स्त्रियां कुम्भपदत्रा० अन्वलोपः ङीप् च । कुम्भपदी
इतिभेदः ।

कुम्भमण्डूक पु० कुम्भे मण्डूक इव । कुम्भमात्रगन्धदेशतया
निन्द्ये । पाले समितादित्वात् सेयेऽस्य समासः तेन नास्य
समासान्तरषट्कता । युक्तप्रारोधादित्वात् आद्युदात्तोऽयम्
कुम्भमुद्रा स्त्री "दन्ताङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे धित्वा कृत्वा देवेन तु ।
सायकाशमेकमुद्रिं कुर्यात्" कृष्णमुद्रिका सा तन्त्र
सारोक्ते मुद्राभेदे कलसमुद्रादयोऽप्यत्र स्त्री

कुम्भयोनि पु० कुम्भः योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य । १ अगस्त्ये सुनौ
"प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" रघुः । २ वशिष्ठे
सुनौ । तयोः यथा च ततउत्पत्तिस्तथाह रामा० उ० का०
६१७० "अशरीरः शरीरस्य जते न्यस्य महासुनिः । वसि-
ष्ठस्तु महातेजा जगाम पितृरनिकम् । सोऽभिवाद्य ततः
पादौ देवदेवस्य धर्मयित् । पितामहमयोवाच वायुभूतइदं
वचः । भगवन्निमिशायेन विदेहत्वमुपागमम् । देवदेव !
महादेव ! वायुभूतोऽहमण्डज ! । सर्वेषां देहह्रीनानां
महद्गुःखं भविष्यति । कुप्यन्ते सर्वकार्याणि ह्रीनदेह
स्य वै प्रभो ! । देहस्यान्वस्य सङ्गावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
तस्यैव ततोऽत्रात्वा स्वयं भूरभितप्रभः । भित्वावरुण-
जनेज आविशत्वं महावशः ! । अयोनिजस्वं भविता-
तत्वापि द्विजसत्तम ! । धर्मेण महाता युक्तः पुनरेष्यसि मे व-
शम् । एवमुक्तस्तु देवेन अभिवाद्य प्रदक्षिणम् । कृत्वा
पितामहं तृर्थं प्रययौ वरुणालयम् । तमेव कालं मित्रीऽ-
पि वरुणत्वमकारयत् । क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सु-
रेन्द्रैः । एतस्मिन्नेव काले तु उर्वशी परमाप्सराः । यद-

अथ तद्वेशभागता सखोभिर्हता । तां दृष्ट्वा रूपसप-
त्नां क्रीडनीं वरुणलम्बे । तदाऽऽविशतरो हर्षो वरुणं
चोर्वशीकृते । स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभानभाम् ।
वरुणोपरयामास मैथुनायापसरोवराम् । प्रत्युवाच ततः
सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता । मित्वेणाहं वृता साक्षा-
त्पूर्वं मेव सुरेश्वर ! वरुणस्त्वग्नीहोत्रं कन्दर्पशरपीडि-
तः । इदं तेजः ससत्त्वपदे कुम्भोऽग्निन्देवनिर्मिते ।
एवमुक्त्वञ्च सुभोगि ! त्वयहं वरवर्णिनि । । जतकामो-
भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् । तस्य तल्लोकनाथस्य
वरुणस्य सुभाषितम् । उर्वशी परमपीता श्रुत्वा वाक्य-
सुवाच ह । काममेतद्भवत्येव हृदयं मे त्वयि स्थितम् ।
भावशायधिकं त्वयन्देहो मित्वस्य त्वं प्रभो ! । उर्वश्या
एवमुक्तस्य रेतस्तत्कहदद्भुतम् । ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन्
कुम्भे न्यवासजत् । उर्वशी त्वगमत् तत् मित्वैव यत्
देवता । तान् तु मितः सुसंक्रुज्जुर्वशीमिदमब्रवीत् । मया-
ऽभिमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता । पतिमन्यं वृता-
यती किमर्थं दुष्टचारिणि ! । अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्-
क्रोधकलुषीकृता । मनुष्यलोकमास्थाय कञ्चित्काल-
म्विवाह्यसि" इति तस्य तस्यां शापमुक्त्वा
“यः स कुम्भो रघुज्येष्ठ ! तेजःपूर्णमिहात्मनोः । तस्मि-
न्नेजोभयौ विप्रौ सम्भूतावपि सप्तमौ । पूर्वं समभवत्तत्र
अगस्त्योभगवान्द्विभिः । नाहं सुतस्त्वेत्युक्त्वा मित्वं
तस्मादपाक्रमत् । तद्वि तेजस्य मित्वस्य उर्वश्याः पूर्वमा-
हितम् । तस्मिन् समभवत्कुम्भे तत्तज्जोयत् वारुणम् ।
कस्यचित्त्वय कलस्य मि त्वावरुणसंभयः । यस्मिन्ने-
जसा युक्तो जज्ञे इक्ष्वाकुदेवतम्” ।
अत्रैवमाख्यायिका प्रथमसुर्वशीं मित्वो दृष्ट्वा तामाभन्वितवान्
तथाच त्वद्विवासमागमिष्यामीत्युक्तस्तदा वरुणलोकस्य एव
मित्वस्तद्वर्णनाद्वटसंज्ञितं निजतेजः कुम्भे उत्सृज्य स्व-
द्विवासं जगाम पदाद्वरुणोऽपि तां दृष्ट्वा संज्ञितं तेजः
कुम्भे व्यसृजत् ततोमिलनिवासंगता मित्वेण श्रमा चेति ।
रामाः स्त्रोकस्यावमर्शः नाहं सुतस्त्वेति यद्यपि मित्वे-
णापि कुम्भे रेत उत्सृष्टं तथापि तदैकस्य हृत्तो न
भवामीत्युक्त्वाऽपाक्रामत् । एवमुक्तौ बीजमाह तद्वि तेज इति
अगस्त्योत्पत्तिहेतुभूतं मित्वस्य तेजः पूर्वसुर्वशीनिमित्त-
वरुणवीर्यविसर्गात्पूर्वं माहितं यस्मिन् कुम्भे तस्मिन्नेव
कुम्भे वारुणं तेजः समभवत् जगतमभवत् यत् कुम्भे
मित्वस्य तेज आसीत् अतस्तेजोन्तरसंगमादुत्प-

त्तैकस्य तव सुत इत्युक्तमगस्त्येन मित्वं प्रति ।

“अगस्त्यश्च यमिष्ठश्च मित्वावरुणयोर्वर्षणी । रेतः सुधि-
चतोः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ तथा” भा० ६।१८।५।
इत्यपसरोभेदेस्त्री “गोपाली सहजन्द्या च कुम्भयोनिः
प्रजागरा” भा० व० ४३०० । ४ द्रोणाचार्येण पु० तदुपनि-
कया द्रोणाग्रे वक्ष्यते ५ द्रोणपुत्रीद्वये पु० राजनि०

कुम्भरेतस् पु० अग्निभेदे । “हविषा यो द्वितीयेन सोमेन
सह युज्यते । रघुप्रभूरथाध्या च कुम्भरेताः स उच्यते”
भा० व० २।८०० अग्निवशपर्यने । कुम्भस्थितं रेतः
कारणमस्य । २ अगस्त्ये ३ यमिष्ठे सुनौ तयोर्वश्या तथात्वं
तथा कुम्भयोनिशब्दे उक्तम्

कुम्भाला स्त्री कुम्भं कुम्भाकारं लाति ला-क । (सुगिडरी)
सुगिडोरिकालतायाम् रत्नमा०

कुम्भवि(व)ल न० इत० । कुम्भस्ये गते अलोदालोऽयम्
कुम्भबीज पु० कुम्भ इव बीजस्य (रोठा) करज्जु भेदे राजनि०
कुम्भाला स्त्री कुम्भपाकारं शाला । (पोयान) (कुम्भ-
रशाला) कलसपाकार्ये गृहे ऐमच०

कुम्भसन्धि पु० कुम्भयोर्हस्तिगोर्वस्वसांसपिण्डयोः सन्धिः ।
आरक्षाख्ये हस्तिकुम्भमध्यस्थाने त्रिका०

कुम्भसम्भव पु० संभववशात् ससु+भू-अपादानेप् कुम्भः
सम्भवोऽस्य । १ अगस्त्ये २ यमिष्ठे ३ द्रोणाचार्येण च तत्ता-
गस्त्यवशिष्टयोस्तत्तत्पत्तिकया कुम्भयोनिशब्दे उक्ता

कुम्भसर्पिस् न० सुश्रुतोक्ते कलसे एकादशशतवर्षोऽप्ये
एतभेदे “पुराणं तिमिरहासपीनसक्करकासनुत् । जू-
च्छांशुष्टविषोन्मादपह्नापक्षरनाशनम् । एकादशशतवर्षेव
यत् सरानुपितं एतम् । रघोर्जन् कुम्भसर्पिः स्यात् पर-
तस्य महाहतम्” । [शब्दमा०

कुम्भा स्त्री कुत्सित इत्यो उम्भा पुर्तिरस्याः शक० । वेश्यायां
कुम्भायड पु० कुम्भद्वाराण्डोऽस्य । वाणादुरस्य सन्धिभेदे
“इत्येवमुक्तः प्रहसन् कुम्भाण्डमिदमब्रवीत्” हरिव०
१७५० “एतस्मिन्ननरे तत् कुम्भाण्डाय महात्मने
कुम्भाण्ड ! सन्निधां चैव ! प्रीतोऽसि तव सुजने ! एत-
द्वत्त्वाऽभयं तस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने । विपाकजनकरोत्
तत् सोऽनिरुद्धस्य पीर्यवान्” हरिव० १८८०० । स्तार्थे क ।
तत्त्वैव । सच कुम्भाण्डे न० गौरकुम्भाण्डग्राम् स्त्री राजनि०
कुम्भाधिप पु० इत० । यनिपदे तस्य सदधिपत्वात्
कुम्भाधीयादयोऽप्यत्र पु०

कुम्भिका स्त्री कुम्भस्तदाकारोऽस्त्रस्याः ढन् । (पाना) जलो

रिजाते लक्ष्मभेदे अमरः । तत्पर्यायादि भावप्र० उक्तं यथा
“वारिपणी कुम्भिका स्याच्छैवालं शैवलञ्च तत् । वारि-
पणी हिमा तिता लघु स्वाही सरा कटुः । दोशल-
यहरो रुचा शोणितं ज्वरशोणहृत्” ।

२ पाटलादृष्टे श्रोणपुष्पाञ्च राजनि० । “यत्किंने पिडका
ध्याता मिथ्याने च सवनि च । कुम्भिकावीजसदृशा
कुम्भिकाः सन्निपातजाः” भाषवोक्ते श्रुतेर्यत्स्वरोगभेदे
सुश्रुते दीर्घमध्यमे नायं पठितः यथा “पृथग्दोषाः सम-
स्ताश्च यदा वर्त्म व्यपान्त्रयाः । सिरा व्याप्यावतिष्ठन्ने य-
त्सधिकमूर्च्छिताः । विवर्णं मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्म-
व्यपान्त्रयान् । विकारान् जयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत ।
उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा” इत्युप-
क्रम्य कुम्भीकवीजप्रतिमाः पिडकाः पञ्चपर्वतनोः ।
आध्यायन्ते त भिक्षा याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः” ।
तेन भाषयत्ये दीर्घमध्यपाठः समुचितः । कुम्भीक
पिडकेत्यत्र पुंल्लङ्गावधार्यः । कुम्भा-सार्थं क । ५ वेस्या-
याम् शब्दमाला इकट्फले भावप्र० कट्फलशब्दे तद्वाक्यादि

कुम्भिन् पुंस्त्री० कुम्भोऽस्य इति । इहस्तिनि २ कुम्भीरे
हेमच० स्त्रियां ङीप् । शृगुगुलौ जटा० । ४ कल
सरधारिणि लि० स्त्रियां ङीप् “उदकं कुम्भिनीरिव”
अ० ११ । १८१ । १४ । ङीवनः । ५ जयपालशब्दे राजनि०
कुम्भीवीजं जयपालवीजमित्युक्तेः इष्टिचव्यां “गौरिला-
कुम्भिनी जमेति” भा० २०, ५४ स्त्री० व्या० सन्निपात-
धृतकोषात् ।

कुम्भिपाकौ स्त्री कुम्भना पाकोयस्याः गौरा० ङीप् । कट्फले
भावप्र० शब्दकल्पद्रुमः भावप्र० कट्फलपर्व्यादि कट्फल-
शब्दे दर्शिते तद्वाक्ये कुम्भिकाऽपिचेत्येव पाठः कश्चित्
कुम्भिपाकप्रपीति पाठः तन्मूलं ख्यम् । [राजनि०
कुम्भिप्रदं कुम्भिनः गजस्य मदः । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे
कुम्भि ल पु० कु-उम्भ-इलच् शक० । चौरे श्लोकार्थचौरे
शालमत्स्ये ५ श्याले च हेमच०

कुम्भी स्त्री कुम्भ+असार्थं ङीप् । १ कुम्भे कुम्भे तदाकृतित्वात्
२ उखायां ३ पाटलादृष्टे ४ कुम्भिकायां वरिपण्णाम्
(पाना) ५ कट्फले च हेमच० कोङ्कणे मसिङ्गे कुम्भीपुष्पे
इपपट्टहने । अथ शृणाः “कुम्भी वातकफहरी” राजनि०
७ दन्तीदृष्टे राजनि० । तत्र जातादि कम्प्रा० ङकञ् । कौ-
म्भेयक तत्र जातादौ लि० । कस्यां दं चतुरर्थ्यां फिञ् ।
५ कौम्भायनि तत्सन्निपददेशादौ लि० ।

कुम्भीक पु० कुम्भीय कायति कै-क । १ पुद्गागृष्टे । रत्न-
मा० २ कुम्भिकायां (पाना) कुम्भीकवीजप्रतिमाः” सुश्रुतः
सुश्रुते अयं प्रियङ्गादिगणे उक्तः यथा

“प्रियङ्गुसमङ्गाघातकीपुद्गागरक्तचन्दनचन्दनमोषरसरसा-
ञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्लो दीर्घमूला
चेति” । तत्र पुद्गागस्य पृथक्कीर्तनात् कुम्भिकापरत्वम् ।
सुश्रुते नेत्ररक्तस्थे श्रोगभेदे कुम्भिकाशब्दे तद्वाक्य-
सदाकृतम् तत्रोक्ते ४ मूत्ररोगोपश्रवभेदे च यथा

“अथातः मूत्रदोषनिदानं व्याख्यास्यामः । लिङ्गद्विभि-
न्धतामक्रमप्रवृत्तानां मूत्रदोषनिमित्ता दम चाष्टौ च
व्याधयो जायन्ते । तद्यथा सर्पपिका, अणिलिका,
यधितम्, कुम्भीका, अलजी, रुदितम्, सम्भूटपि-
डका, अयमन्त्रः, पुष्करिका, स्वर्णहानिः, उत्तमा,
शतपोनकः, त्वक्पाकः, शोणितार्दुदम्, मांसार्दुदम्,
मांसपाकः, विट्रिभिः, तिलकालकवेति, इति विभज्य
तल्लक्षणसक्तं यथा “कुम्भीका तन्तपित्तोत्था जाम्बया-
स्थिनिभाऽशुभा”

“कुम्भिका रक्तपित्ताभ्यामिति भावप्र० हृस्वमध्यपाठस्तु
लिपिकरप्रमादात् । ततः सपूर्वे खलादि० इति । तद्रो-
गसमूहे स्त्री “कुम्भीकिनी शर्कराश्च तथैवोत्सङ्गिनी-
मपि” “कुम्भीकिनी सह शर्करया लेख्या” सुश्रुतः
सुश्रुतोक्ते स्त्रीभेदे पु० “स्त्रे गुदे व्रज्जचव्यां द्यः स्त्रीषु पुंषु
प्रवर्तते कुम्भीकः सच विज्ञेयः । इत्युक्ता” “आसेक्यश्च
सुगन्धी च कुम्भीकः सैर्धकस्तथा । अरेतसदमे प्रोया अ-
शुक्रः पण्डसंज्ञितः” तल्लक्षणं तत्रोक्तम् ।

कुम्भीधान्य(त्त) कुम्भीमितं धान्यमस्य वा कम् । वर्षभोग्य-
सञ्चितधान्ये ष्टाक्ष्यभेदे

“कुम्भलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।” भनुः
“वर्षनिष्ठाञ्चोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः” “प्राक् सौ-
मिकीः क्रियाः कुर्यात् यस्यान्त्रं वार्षिकं भवेदिति” वाश-
बल्क्येन गृह्यस्य वार्षिकश्रद्धयाभ्युपगानात् । भनुरपि
यदा वानप्रस्थस्यैव “समानिचयएक वा” इत्यनेन समाश्रय्यं
वक्ष्यति तदपेक्षया वज्रपोष्यवर्गस्य ष्टाक्ष्यः समुचितः
संवत्सरश्रद्धयः” कुल्लू० । मेघातिथिस्तु यावता धान्यादि-
धनेन वज्रभृत्यदारादिमतः तिस्र्यंशसंस्थितिर्भवति तावत्
सुवर्णादिधनवानपि कुम्भलधान्यक इत्यभिधाय कुम्भी
उद्भिका धान्यमासिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यक
इति व्याख्यातवान् । गोविन्दराजस्तु कुम्भलधान्यक

इत्येतद्व्याचक्षाणः धानप्रकोष्ठसङ्ख्यो वा स्यात्
द्वादशाङ्गमात्रपर्याप्तवनः इति कुम्भीधानप्रक इत्येतद्व्या-
चष्टे । उद्दिष्टाप्रमाणधानप्रादिसङ्ख्योवा प्रद्वहमात्रपर्या-
प्तवनः इति । तेन २२दर्शयोरपि

कुम्भीनस पु० कुम्भीव नसा नासायस्य । क्रूर शर्पे मेदि० रावण
माहव्यस्येयां लवणासुरजनन्यां स्त्री डीप् । तदुत्पत्तेः
तस्या मधुदैत्येन हरणस्य च कथा रामा० उत्तर० का० २५ अ०
“विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् । न्यूयतामस्य
पापस्य कर्मणाः फलमागतम् । आतामहस्य योऽस्माकं
ज्येष्ठो भ्राता सुमानसः । आत्ययानिति विख्यातोऽहः प्रा-
प्तो निशाचरः । पिबज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्य
कोऽभवत् । तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताऽभवत् ।
माहव्यसुरास्माकं सा च कन्याऽनलोद्भवा । भवत्पत्न्याक-
मेवैषा भ्रातृणां धर्मतः स्तसा । सा हृता मधुना राजसुरेण
बन्धिता । यत्प्रमदते पुत्रे तं मयि चान्तर्जलोपिते ।
कुम्भकर्णे महाराज ! निद्रामनुभवत्यथ । निहत्वा राज-
सुरेण धानमात्रानिह संभताम् । धर्मयित्वा हृता राजन् !
गुप्तायनः पुरे तव । सुत्वापि तन्महाराज ! ज्ञानमेव हतो-
न सः । यस्यादवश्यं दातव्या कन्या भवेत् हि भ्रातृभिः ।
तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मतेः । अस्मिन्नेवाभि-
प्राप्तं लोके विदितमस्तु ते । विभीषणपत्नः सुत्वा राजसेन्द्रः
स रावणः । दौरात्मनेनात्मनोऽद्वैतसाम्राज्या इव सा-
गरः । ततोऽब्रवीद्दृश्योवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । क-
ल्पयतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः । भ्राता मे
कुम्भकर्णस्य मे च सुख्या निशाचराः । बाह्वनामधिरो-
हन्तु नानापहरणायुधाः । अद्य तं समरे हत्वा मधुं
रावणनिर्भयम् । सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी
सङ्गृह्यतः । अचोहिणीमहस्याणि चत्वार्यन्याणि रजसा-
म् । नानापहरणान्यासु निर्वयुर्थ्युद्धाकाङ्क्षिणाम् । इन्द्र
जिह्वपतः सैन्यास्त्रैविकान् परिन्दह्य च । जगाम रावणो
मध्ये कुम्भकर्णस्य पृष्ठतः । विभीषणस्य धर्माङ्गा लङ्कायां
धर्ममाचरत् । शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ।
शरैश्चैर्हवैर्हैः शिशुभारैर्महोरगैः । राजसाः
प्रययुः सर्वे कृत्वाऽऽकाशं निरन्तरम् । दैत्याश्च शतशस्तत्र
कतवैराद्य देवतैः । रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन् हि
पृष्ठतः । स तु सत्त्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः । न द-
दर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् । सा च प्रह्लादलिर्भू-
त्वा शिरसा चरणी गता । तस्य राजसुराजस्य तस्या

कुम्भीनसी तदा । तां सङ्ख्यापयामास न भेतव्यमिति
ब्रुवन् । रावणो राजसुरेणैः किं चापि करवाणि ते ।
साङ्गवीद्यादि मे राजन् ! प्रसन्नस्त्वं महाभुजः । भ्रातारं
न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि मानद ! । नहीदृशं भयं किं
चित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते । भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं
व्यसनं सङ्गत् । सत्त्वयागम्य राजेन्द्र ! मामवेक्ष्य या-
चतीम् । त्वयाप्युक्तं महाराज ! न भेतव्यमिति स्तवम् ।
रावणस्तत्रवीर्यदृष्टः स्वसारं तत्र संस्थिताम् । क चासौ
तव भर्ता वै सम शीघ्रं निवेद्याताम् । सङ्ग तेन गमि-
ष्यामि सुरलोकं जयाय हि । तव कारुण्यसौ हृदांश्चि-
हसोऽस्मि सधोर्धधात्”

तस्याः प्रतिपत्त्योच्चरितवर्णनं रामा० उत्तर० ६५ अ० यथा
“पूर्वं कृतयुगे राजन्दैतेयः सुमहामतिः । लोकापुलोभव-
ज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः । ब्रह्मण्यस्य शररण्यस्य
तुष्ट्या च परिनिष्ठितः । सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिसखाऽस्त-
लाऽभवत् । स मधुर्योऽयं संपन्नो धर्मे च सुसमाहितः ।
बहुभाताश्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतोऽवरः । शूलं शूलादि-
निष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् । ददौ महात्मा सुभीतो
वाक्यं चैतदुवाच ह । त्वयाऽद्यमत्तलो धर्ममत्प्रसाद-
करः सुभः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधसत्तमम् ।
यावत् सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्ये महाराज ! । तावच्छूलं
तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति । यस्य त्वामभियुज्जीत
युद्धाय विगतज्वरः । तं शूलोभयसङ्गतत्वा पुनरेष्यति
ते करम् । एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ।
प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह । भगवन् ! मम
वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । भवेत्तु सततं देव । सुराणां
मीखरोऽहसि । तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः
शिवः । प्रलुब्धश्च महादेवो नैतदेवं भविष्यति । सा भू-
क्ते पिफला वाणी मत्प्रसादकता युभा । मयतः पुत्रमेकं
तु शूलमेतद् गमिष्यति । यावत् करस्यः शूलोऽयं भविष्यति
सतस्य ते । अवध्याः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ।
एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम् । भवन् सोऽ
सुरत्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् । तस्य पत्नी महाभा-
गा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं साध्वन
कायां महाप्रभा । तस्याः पुत्रो महावीर्योऽजयशोनाम
दाहणः । बाह्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ।
तं पूर्वं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा कोपमुपनिवृत्तः । मधुः स शोकमा-
मेदे न चैनं जिह्वादब्रवीत् । संविहाय इमं लोकं प्रवि-

द्योवस्थानयस् । शूलं निवेश्य तवणे परं तस्मै न्यवेदयत् ।
स प्रभावेण शूलस्य दौरास्थेनात्मनस्तथा । सनापयति
लोकांस्त्रीन्विशेषेण च तापसान् । सचासुरः शत्रुघ्नेन
हतः तत्कथा रामाऽसौ ॥ ६३५ ॥ स (शत्रुघ्नः) सुभी-
च मन्त्रापाणं लवणस्य मञ्जोरसि । उरस्तस्य विद्रायांशु
प्रविशेश रसातलम् ।

कुम्भीनसि ५० बलिदाने “शम्बरस्य च या माया
या माया नद्यचेरपि । बलेः कुम्भीनस्यैव सत्वांता-
योपितोपिडुः” भा० व्या० २२२८

कुम्भीपाक ५० नरकभेदे कारणसहितं तत्स्वरूपमुक्तं
भाग० ५ २६ १६ “महारौरवः कुम्भीपाकः फालस्त्रव
श्लेष्मादिना नरकान् विभज्य “यस्मिन् वा उपः
पद्मन् पक्षिणो वा प्राणे उपरन्वयति तमपकर्णं
पुरुषादैरपि गन्तव्यमस्तु यमातृचराः कुम्भीपाके तप्त-
नैले उपरन्वयन्ति” “करम्भप्रालुकातापान् कुम्भी
पाकांश्च दाहयान्” मनुः । “स्तुतिपादमिपं मत्वा कु-
म्भीपाके महीयते” प्रा०त० ।

कुम्भीर पुंस्त्री० कुम्भीनं हस्तिनमपीरयति ईर-अण् । ज-
लजन्तुभेदे नको असुरः स्त्रियां ङीप् । “संवत्सरतु कुम्भी
रस्ततो जायेत मानवः” भा० व्या० १११५० । कर्मविपाक-
शब्दे विवृतिः । [कुम्भीरे पोका] कौटभेदे चारा० ।

कुम्भीरमलिका स्त्री कुम्भीरोपपदा मलिका प्राक० त० ।
कुम्भीरासन न० “अथ वज्रं महादेव ! कुम्भीरासनमुत्त-
मम् । पादोपरि पदं दत्त्वा श्रीर्षोपरि करदयस् । तिष्ठे-
द्दृष्ट्वाकतिर्भूमौ कुम्भीरासनमुच्यते” रुद्रया० उक्ते
आसनभेदे

कुम्भील पुंस्त्री कुम्भीर+रस्त्र लः । कुम्भीरे असुरमाला
स्त्रियां ङीप् । संज्ञायां क । चौरभेदे कुम्भीलशब्दाद्ये
कुम्भीवोज न० इत० । जयपालवृक्षीजे राजनि० ।

कुम्भीदर ५० शिवपारिपदभेदे । “कुम्भीदरं नाम निकुम्भमि-
तम्” रघुः । कुम्भतल्युदरमस्य । तपोदरे त्रि० स्त्रियां ङीप्
कुम्भे ५० कुम्भितेन वीति यु-अच् । अचरभेदे “कुम्भाय
युष्मं नि वहीः प्रपित्वे अङ्गः कुम्भं सहजा”

भा० ४१ ६ १२ । “कुम्भं कुम्भनामासुरम्” भा० “युष्मं पिपुं
कुम्भं हतमिन्द्र । यदावधीः” भा० १ १०२ ८ । कुम्भित० ।
२ कुम्भिते धान्ये “चीरेण स्नातः कुम्भस्य योषे” भा० १
१०४ १ । “पूर्वतरङ्ग मे कुम्भश्च मे” “शत्रु” १८ ११
“कुम्भं कुम्भान्यम्” वेददी ५०

कुम्भवाच ५० अचरभेदे “नि दुर्योधने कुम्भवाचमधि चेतु”

भा० १ १०४ १० । “कुम्भवाग्वेतन्नामानमसुरम्” भा०
कुर शब्दे तदा० पर० अक० सेट् । कुरति अकरोत् । चूकोर
कुरटः । [राजनि० ।

कुरका स्त्री कुर-क सङ्ग कायति कै-क । सल्लकीष्टजे
कुरङ्कुर पुंस्त्री कुरं शब्दं करोति क-अच् ४० ८५ । सारस-
पक्षिणि हेमच० स्त्रियां ङीप्

कुरङ्कुर पुंस्त्री० कुरमित्यव्यक्तं शब्दं कुरति कुर-क ।
सारसख्ये चारा० स्त्रियां ङीप् ।

कुरङ्ग पुंस्त्री० कौ रङ्गति-अच् । “कुरङ्ग ईपसायः स्वाह-
रिणाकृतिको मङ्गान्” इत्युक्तचिह्नेऽस्त्रगभेदे २२५ गमात्वे
असुरः स्त्रियां ङीप् । “कुरङ्गमानङ्गपतङ्गभङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमाद्री स कथं न
हन्त्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च” भाग० व्या० श्रीधरः
तन्मांसगुण्या भावप्र० यथा “कुरङ्गो दंष्ट्रणोबल्यः
शीतलः पित्तहृदयुग्मः । मधुरोवातहृत् स्याद्भी किञ्चित्
कफकरोमतः । हरिणस्य गुणैस्तुल्यः कुरङ्गः कथितोबुधैः”
२ तारलोहे इतीर्थभेदे न० “करतोयां कुरङ्गे च तिरालो
प्रोपितोनरः । अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः युधिः”
भा० व्या० २५५० । स्वार्थे क । कुरङ्गक तत्त्वार्थे

कुरङ्गनयना स्त्री कुरङ्गस्त्रेव नयनमस्याः । सुन्दरनेतायां
स्त्रियां “कित्त्वे का यस्य कुरङ्गनयनानेतान्मुभिर्ब्रूते”
उद्भटः । कुरङ्गाव्यादयोपल “कुरङ्गाव्रीहन्दं तमनु-
सरति प्रेक्ष तरलम्” कर्पूरस्तवः ।

कुरङ्गनाभि ५० इत० । स्वगभेदे गन्धद्रव्ये राजनि० तस्य तन्नाभे-
जातत्वाद्भेदोपचारात्तन्नाभस् कसूरीशब्दे गुणाद्युक्तम् ।

कुरङ्गम पुंस्त्री० कौ रङ्गं मिमीते मा-ङ । हरिणभेदे
कुरङ्गे स्त्रे त्रिका० स्त्रियां ङीप् । [राजनि०

कुरङ्गिका स्त्री कौ-रङ्गोऽस्त्रस्य ङम् । सदुगपयाम्
कुरचिज्ज पुंस्त्री० कुरे शब्दे चिह्नितं लिङ्ग-गैमित्ये अच् ।
कर्कटे हेमच० स्त्रियां टाप् । [जातित्वात् ङीप्

कुरट पुंस्त्री० कुर-अटन् कित् । चर्माकारे त्रिका० स्त्रियां
कुरण्ट(क) ५० कुर्यते शब्दप्रते कुर-कर्मणि अण्टक् ।
पीतकिण्टाम् स्वार्थे क । तत्त्वार्थे असुरः ।

कुरण्ड ५० कुर-अण्डक् । साकुरण्डवणे राजनि० ।
२ अण्डवृद्धिरोमे हेमच० तद्दिदानादि माधवनिदा-
नोक्तं यथा-

“क्रुद्धोऽनूर्जगतिर्वायुः शोयन्लकरवरम् । सुक्ली

बद्धयतः प्राप्य फलकोणमिवाहिनीः । प्रपीड्य घमनी
हृदि करीति फलकोपयोः । दोषास्त्रमेदोमूत्राभोभिर्हृदः
सप्रधा गदः । मूलान्द्रजातावनिलास्तेतभेदच
केवलम् । यातपूर्णाङ्गान्तस्थे रूक्षोपातादहेतरुक् ।
पकोडुम्बरसङ्काशः पित्ताह्वाङ्गोद्वपाकवान् । कफा-
श्लीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् । लण-
स्योटादृतः पित्तहृत्तिलङ्गश्च रक्तजः । कफवन्धेदसा
हृत्तिर्मुदुस्तालफलोपमः । मूलवारणशीलस्य मूलजः स
तु गच्छतः । अम्भोभिः पूर्णहृतिवत् क्षोभं याति सर-
ङ्गदः । मूलकच्छमधः स्वाश्च चालयन् फलकोपयोः ।
यातकोपिमिराहारैः शीततोयावगाहनैः । धारणे रण
भाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः । क्षोभयैः क्षुभितयान्यैः
क्षुश्रान्नावयव यदा । पयनो विगुणीकृत्य स्निग्धेशादधो-
नयेत् । कुप्याङ्गुल्यसन्निवस्योऽयं यन्त्राभं श्वयुं तथा ।
उमेक्षमाणस्य च सङ्कटद्विमाध्यानरुक् क्षममपती
स वायुः । प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्रध्वापयन्नेति
पुनश्च सक्तः । अन्तर्द्विमाध्यानरुक् यातद्विषमाङ्गतिः”

कुरण्डक पुं० कुरण्टक+प्रणो० । कुरण्टकद्वये रायसुकुटः
कुरर पुंस्त्री० कुड् गच्छे करन । (कुरल) विहगे अमरः
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “तत्र मामनयद्रुणः क्रोश-
नीं कुररोमिव” भा०प० अ०६१०८ “देवीं रोक्ष्य-
माणां कुररोमिवात्मीम्” भा० स०२३५१ ङीपलः
२भेदां हेमच० ।

कुरराङ्गि पुं० कुररस्याङ्गिरिव । देवसर्पभे राजनि०
कुररोरुता स्त्री० “कुररोरुता नजमजैर्लगयुक्” इत्युक्तं
नज्जथे चतुर्दशाक्षरपादके वर्यदत्तभेदे । “अनतिचिरो-
ज्झितस्य जलदेन चिर स्थितवज्जुदुदुदस्य पयसोऽनु-
कृतम्” भावः ।

कुरल पुंस्त्री० कुरर+रल लः । स्त्रनामख्याते पक्षिभेदे
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २चूर्णकुलले पुं० धरणिः ।
कुरव पुं० अयमकरन्दवस्वादलीनामीषदु रवो यत् । १रक्त-
मिश्रग्राम्, २ कुरवके, शङ्कर ३सितमन्दारे च । कुग-
तिस० । ४कुत्सितगच्छे । वज्र० । ५तथाशब्दयुक्ते लि० ।
ततः स्त्री० क । तेष्वाद्यैषु (कुडचि) इति ख्याते इपुष्प-
द्वये । “कुरवकसवकव्यतिपङ्क्तिणीति” भावः ।

कुरस पुं० कुत्सितोरसोऽयं । १मद्यभेदे वज्र० । २कुत्सितरस-
द्वये लि० । ३गोजिह्वाकतायां स्त्री टाप् । कुगतिस० ।
४कुत्सिते रसे पु० ।

कुराह पुंस्त्री० कुराह+लस्य रः । १पृथ्वाङ्गुवर्षे कण्ठजङ्घ-
न्यभेदे हेमच० । [भेदे राजनि० ।

कुरी स्त्री कुं भूमिं राति रा-क गौरा० ङीप् । तृणधान्य-
कुरीर न० “कुञ्ज उञ्च” उणा० कीरन् उञ्च । १ मैथुने उच्च-
दत्तः । २शीर्षवयपभेदे च । “कुरीरमस्य शीर्षणि” अथ०
६११८२, “सोमा व्यासन् प्रतिवयः कुरीरं खन्द्यो
पशः ख० १०, ८५, ८,

कुरु पुं० क-क उञ्च । १चन्द्रवंशे व्याजमीढन्यप्रपौले राज-
भेदे “योऽजमीढमुतश्चन्य खलः संपरयस्ततः । तपत्यां
सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः । परीक्षित् सध-
सुर्जङ्गुर्निषधश्च कुरोः सुताः” भाग० ८, २२, ३, यथा च
तस्य तपत्यासङ्गवः तयोक्तं भा० आ० १३४अ०

“एवमासीन् महाभागा तपती नाम पौर्व्विकी । तव
वैवस्वती पार्थ ! तापत्यस्त्वं यथा मतः । तस्यां सञ्जनयामास
कुरुं संपरयो नृपः । तपत्यां तपतां अथ ! तापत्यस्त्वं
ततोऽर्जुन !” । कुरोर्निवासः जनपदे अथोलुपं लुपि
व्यक्तिपद्धचनता । २तदीयनिवासदेशभेदे पुं० भूम्नि । “कु-
रुन् क्षपिति” सि० की० । स च देशः दृङ्म० १४ अ०
कूर्मविभागे “साकेतकुरुकालकोटिकुराक्ष पारि-
पालनगः । औदुम्बरकापिलगजाङ्गुयाश्चेति मध्यमि-
दम्” मध्यस्थतयोक्तं तत्सीमादि च “हस्तिनापुरमा-
रभ्य कुरुक्षेत्रस्य दक्षिणे । पञ्चालपूर्व्वभागे तु कुरुदेशः
प्रकीर्त्तितः, इति शक्तिसङ्ग्रामतन्त्रे उक्तम् । “व्यामत्स्येभ्यः
कुरुपाञ्चालदेशग्राः” भा०क०२०८श्लो० । तेषां राजनि अथ
वज्रपु तस्य लुक् । ३तद्देशराजे पुं० भूम्नि “कुरुणां वज्र-
यानाञ्च पुरोहित आस” शत०ब्रा० २, ५, “उदाच पार्थ ।
पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति” गीता । “अथः कुरुक्षाम-
धिपस्य पालनीम्” किरा० तस्येदं अथ । कौरव तदपत्ये
पुंस्त्री “वृक्षात् संपरयो जने कुरुः संपरयात्तथा ।
यः प्रयागमतिक्रम्य कुरुक्षेत्रमुत्तार ह । पुण्यस्थ रमणो-
यश्च पुण्यकृद्भिर्निर्घेयितम् । तस्यान्वयायः सुमहान् यस्य
नाम्ना स्थ कौरवाः” हरि० ०२३अ० कुप्या० अपत्ये स्य । कौरव्य
तदपत्ये पुंस्त्री वज्रपु तस्य लुक् । कचिच्च “कौरव्याः
पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम्” वेसीसं० ।
कौरव्ये साधवः अथ । कौरव्या इति तु साधवः । “स्त्रि-
यामवन्तिकुलिकुरुभ्यः” इति स्त्रियां लुक् नृजतित्वाद्दृङ्-
काङ् । ४योदने भेदि० । ५कण्टकारिकायां शब्द० प्रियव्र-
तराजपौले इत्यामीधराजशब्दभेदे “तस्यासङ्गं वा व्याक-

ज्ञानं स राजपर आग्नीध्रोनाभिकिंपुरुषहरिपर्वलादृत-
रस्यहरिणमयकुरुभद्राश्चेतुमालसंज्ञाद्यप्युत्पानजन-
यत्" भाग० ५ ख० २८ अ० १८ स्तो० तत्पुत्रकुराज्य-
त्वेन ७ उत्तरकुरुनामके तद्वर्षे च । तत्पमाणश्च उत्तर-
कुरुगण्डे १०८४ पृ० दर्शितम् । पुराणसर्वस्वे विष्णुपु० "ना-
भिश्च प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्थितम् । हरिवर्षं तथैवा-
न्यत् मेरोर्दक्षिणतः स्थितम् । रस्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु-
हरिणमयम् । उत्तराः कुरुवर्षे वयथा वै भारतं तथा ।
इलादतश्च तन्मध्ये सौवर्ष्यो मेरुस्तमः" इति । अतस्तत्पुत्र-
नयकनाम्ना नवानां वर्षाणां स्थातिरिति । तत्सन्धि-
वेशादिकं तत्रैवोक्तं यथा

"भद्रा तथोत्तरमिरोत्तरांश्च तथा कुरुन् । अतीत्योत्तर-
मग्नीध्रं समध्येति महासुने । । वङ्क्षुश्च पश्चिमगिरीन-
तीत्य सकलांस्ततः । पश्चिमं केतुमालास्थं वर्षमभ्येति
सार्धं वम् । तथा चालकनन्दपि दक्षिणेनेत्य भारतम् ।
प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महासुने । आग्नील
निप्रधायामौ माल्यवदुगन्धमादनौ । तयोर्ध्वगतो मेरुः
कर्णिकाकारसंस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्चाः
कुरुवर्षा । पद्मानि लोकपद्मस्य मर्यादाश्चैव बाह्यतः ।
जठरोद्गङ्गाश्च मर्यादापञ्चतानुभौ । तौ दक्षिणोत्तरा-
यामावागीर्णनिप्रधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा-
पूर्वौ तथा स्थितौ । लिङ्गद्वयोर्जाद्विचैव उत्तरे वर्ष-
पर्वतौ । पूर्वपथायतावेतावर्षवान्व्यपस्थितौ । इत्येते
सुनिवर्त्योक्ता मर्यादापर्वताश्च । जठराद्याः स्थिता-
मेरोर्ध्वेषां द्वौ द्वौ चतुर्दिग्म् । मेरोश्चतुर्दिग्ं ये तु
प्रोक्ताः केसरपर्वताः । शीतान्वाद्या सुने ! तेषामतीरेषु
मनोरमाः । शैलानामनरद्रोण्यः सिद्धचारुणसेवितः ।
सुरस्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । लक्ष्मोपि-
ण्डुमिस्त्रुर्वादि देवानां सुनिसत्तमः । तान्वायतनरस्याणि
कुटानि वरकिन्नरैः । गन्धर्व्यक्षरणांसि तथा दैतेयदा-
नवाः । क्रीडन्ति तांस्तु रस्यास्तु शैलद्रोणीवर्जभिरम् ।
भौमाहोते स्मृताः स्वर्गा धर्मिणामालया सुने ! । नैतेषु
पापकर्माणो यानि जन्मगतैरपि । भद्राश्च भगवान् वि-
ष्णुराक्षो हवगिरा द्विजः । वराहः केतुमाले तु भारते
कुर्मरूपयुक् । मरुत्सुख्य गोविन्दः कुरुष्वाक्षो सनातनः ।
विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वैः सर्वैर्दुरोहरिः । सर्वसाधार-
भूतोऽसौ भैरवाक्षोऽखिलात्मकः । यानि किंपुरुषा-
द्यानि वर्षाप्रदौ महासुने ! । न तेषु शोकोनोमीहो

नोद्वेगः क्षुब्धयादिकम् । सुस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुः-
खविवर्जिताः । दशहादशवर्षाणां सहस्राणि स्थिरा-
युषः । न तेषु वर्षवर्षेषु भौमान्यस्त्रांसि तेषु वै ।
कतलेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना । सर्वेष्वेतेषु
वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्याश्च शतशस्तेभ्यः प्रसृता
या द्विजोत्तमः । । विजित्य यः प्राञ्चमयच्छदुत्तरान्
कुरुनकुप्यं वसु वासवोपममः" किरा० पञ्चादिकर्त्तरि लि०
कुरुवर्षणगण्डे उदा० । [भूलके (भूलो) शब्दमाला ।

कुरुकुन्दक पुं० कुरुव इव विस्तीर्णः कन्दोऽस्य कप् ।
कुरुकुन्ना स्तो श्यामाशक्तिभेदे "काली कपालिनी कुन्ना
कुरुकुन्ना विरोधिनी" श्यामाकवचम् ।

कुरुक्षेत्रे न० कुरुणा चन्द्रवंशान्वयभेदेन कष्टं जेतुम्, कुरु-
देशान्तरगतं वा जेतुम् शाक० मध्यपदलोपः । तीर्थभेदे
तद्विद्वतिः भा० शब्द० ५१५०

"अथ जक्षुः । प्रजापतेरुत्तरवेदिस्थिते सनातनी राम !
समनपञ्चकम् । समीजिरे तत्र पुरा दिवौकसो वरेण
सत्वेण महावरप्रदाः । पुरा च राजर्षिवरेण धीमता
वङ्क्षन्ति वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रकटमेतत् कुरुणा महा-
त्मना ततः कुरुक्षेत्रमितीह प्रपद्ये । राम उवाच ।
किमर्थं कुरुणा कष्टं जेतुमेतन्महात्मना । एतद्विष्णुस्यैव
श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः । । अथ जक्षुः । पुरा किल
कुरुं नाम कर्षन् सततोत्थितम् । अश्वेन्य शक्रस्त्रिदिगात्
पर्यष्टिच्छत कारणम् । इन्द्र उवाच । किमिदं वर्त्तसे
राजन् ! प्रयत्नेन परेण च । राजर्षे । किमभिप्रेतं येनेयं
कथ्यते क्षितिः । कुरुवाच । इह ये पुरुषाः शत्रुं मरि-
च्यन्ति शतक्रतो ! । ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान् पाप-
विवर्जितान् । अयच्छतः शक्रो जगाम त्रिदिवं
पुनः । राजर्षिरप्यनिर्षिखः कर्षत्येव यस्तुभ्यराम् । आग-
म्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽब्रह्मस्य च । शतक्रतुरनिर्षिखः
पृथा पृथा जगाम ह । यदा तु तपसोऽप्येण चकर्थ यस्तुभं
व्यपः । ततः शक्रोऽब्रवीद्देवानाजर्षेयं वृद्धिर्कीर्तितम् । एत-
च्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राणिमिदं वचः । वरेण अश्वत्थातां
शक्र ! राजर्षिर्यदि शक्यते । यदि ह्यत्र प्रसीता वै स्वर्गं
गच्छन्ति मानवाः । अस्माननिहा क्रतुभिर्भागो नो न
भविष्यति । आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिम-
ब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ।
मानवा ये निराहारा देवं त्वच्छन्दतन्द्रिताः । युधि वा
निहताः सम्यग्पि तिर्यग्गता व्यपः ! । ते स्वर्गभाजो

राजेन्द्र ! भविष्यन्ति महामते ! । तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रसुवाच च । ततस्तमभ्यनुज्ञाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना । जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिस्तृदनः । एवमेतदादुश्रेण । कष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैव सुरैस्तथा । नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति । इह तपस्वनि ये केचित् तपः परमकं नराः । देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः जयम् । ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः । तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैर्षिणः । यमस्य विषयं ते तु न हृष्यन्ति कदाचन । यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः । तेषां त्रिविधे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः । कुरुक्षेत्रनिबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ! । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना ससदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमां गतिम् । सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च तथा ऋगाद्या नरदेवसंख्याः । इहा महाहैः क्रतुभिर्नृसिंह ! संत्यज्य देहान् सुगतिं प्रपन्नाः । तरन्तुकारन्तुकयोर्यदनरं रामशुदानान्तु मचक्रकस्य । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते । शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां सुसंमतं सर्वगुणैः सदनितम् । अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यं गतिमक्षयां सदा । इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा ! तच्चानुभोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।

“कुरुक्षेत्रे परीणहि स्थलेऽप्यन्याधियमन्वारम्भाणीयान् भवति” कात्या० २४।६।१४।

कुरुक्षेत्रं च ब्रह्मर्षिदेशः । “कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः नूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः” मनूक्तेः । इदं संवरसुतकुरुक्षेत्रपराज्ज्वालनगतमतस्तद्वान्नाप्रथितम् अनएव कुरुक्षेत्रदर्शिते भाग०वाक्ये “कुरुक्षेत्रपतिं कुरुमित्युक्तम् । मा० आ० ६४५० । “नतः संवरणाद्देवो तपती सुपुत्रे कुरुम् । राजक्षेत्रं प्रजाः सर्वा धर्म्मज्ञ इति मेनिरे । तस्य नाम्नाऽभि विख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं च तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः” इति ।

कुरुक्षेत्रस्यतीर्थमहात्म्यं भा०व० ८३५० उक्तं यथा “ततो गच्छेत राजेन्द्र ! कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् । पापेभ्यो यत्र पुच्यते दर्शनात् सर्वजन्तवः । कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि

कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् । य एवं सततं ब्रूयात् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते । पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना ससदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमां गतिम् । दक्षिणेन सरस्वत्या दृग्दृष्ट्युत्तरेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिटपे । तत्र मासं वसेद्वीर ! सरस्वत्यां युधिष्ठिर ! । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः । गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पद्मगात्र महीपते ! । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ! । मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ! । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति । गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्र ! । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्रमेधयोः । ततो मङ्गलकं नाम द्वारपालं महाबलम् । यच्च समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञो विष्णोः स्थानमनुत्तमम् । सततं नाम राजेन्द्र ! यत्र सन्निहितो हरिः । तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततः परिश्रवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अग्निष्टोमतिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ! । पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ! । दशशुभे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थसुत्तमम् । अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञो द्वारपालं तरन्तुकम् । तत्रोप्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः । कोटितीर्थस्तपस्यृष्य अश्वमेधफलं लभेत् । अश्विनोत्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते । ततो गच्छेत धर्म्मज्ञो वाराहं तीर्थसुत्तमम् । विष्णुर्धराहृष्येण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ! अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् । स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः । ततो सुङ्गवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् । तत्रैव च महाराज ! यक्षिणी लोकविश्रुताम् । स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र ! सर्वान् कामानवाप्नुयात् । कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ! । प्रदक्षिणमुपाह्वय तीर्थसेवी समाहितः । सम्भ्रतं पुष्कराणाञ्च स्नात्वा चूर्णं पिबेदेयताः । जामदग्न्येन रा-

येन कृतान्तं सुमहात्मना । कृतकृत्यो भवेद्राजसूयमेधश्च
विन्दति । ततो रामचुदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः ।
तत्र रामेण राजेन्द्र ! तरसा दीप्रतेजसा । चाक्षसत्साद्य
वीरेण जुदाः पञ्च निवेशिताः । पूरयित्वा नरव्याघ्र !
रुधिरेश्वेति विद्युतम् । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपि-
तामहाः । ततस्तो पितरः प्रीता राममूर्धनराधिप ! ।
पितर ऊचुः । राम ! राम ! महाभाग ! प्रीताः स्म तव
भार्गव ! । अथवा पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो ! ।
वरं व्रणीय भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते । एवमुक्तः स
राजेन्द्र ! रामः प्रहृष्टतां वरः । अजयीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं
पितॄन् स गगनेस्थितान् । भयन्नो यदि मे प्रीता यद्य-
दुपासता मयि । पितृप्रसादमिच्छेयं तप व्याप्यायनं
पुनः । यच्च रोषाभिभूतेन चाक्षसत्सादितं मया । ततश्च
पापान्मुञ्चेयं शुष्माकं तेजसायुजम् । जुदाश्च तीर्थीभूता
मे भवेयुर्भुवि विद्युताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य
पितरस्तदा । प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ।
तपस्ते वर्जितां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः । यच्च रोषाभि-
भूतेन चाक्षसत्सादितं त्वया । ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं
निहतास्ते स्वकर्माभिः । जुदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति
न संशयः । जुदेष्टेतेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् । ईप्सितञ्च
भनः कामं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतम् । एवं दत्त्वा परानुजन् !
रामस्य पितरस्तदा । आमन्त्र्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान-
हितास्ततः । एवं रामचुदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा हृष्टेण रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । राममभ्यर्च्य
राजेन्द्र ! लभेद्भुक्तं सुपुण्यकम् । वंशमूलकमासाद्य तीर्थ-
सेवी कुरुद्वह ! । सर्वशुभदरेद्राजन् ! स्नात्वा वै वंशमूलके ।
काययोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ! । शरीरशुद्धिः
स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः । शुद्धदेहश्च संयाति
शुभाङ्गो कान्तसुत्तमान् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! तीर्थं
लैलोक्यविद्युतम् । लोका यत्नेऽदृताः पूर्वं विष्णुना
प्रमथिष्युना । लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं लैलोक्यपू-
जितम् । स्नात्वा तीर्थवरे राजन् ! लोकास्तुङ्गरते स्म कान् ।
श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्चयित्वा
पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमाम् । कपिलातीर्थमासाद्य
ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च पितॄन्
स्नान् दैवतान्यपि । कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति
मानवः । सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।

अर्चयित्वा पितॄन् देवानुपपासपरायणः । अग्निहोमम-
वाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति । गदां भयनमासाद्य ती-
र्थसेवी यथाक्रमम् । तत्राभिषेकं कुर्वीथो गोसहस्रफलं
लभेत् । शङ्खिनीतीर्थमासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ! । दे-
व्यासीर्थे नरः स्नात्वा लभते वीर्यमुत्तमम् । ततो गच्छेत्
राजेन्द्र ! द्वारपालं करन्तुकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां
यत्नेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजदग्निहो-
मफलं लभेत् ॥ ” “धर्मं चेतं कुरुचेतं हादशयोज-
नावधि” हारा० २ देवयजनस्थाने “कुरुचेतं ऽमी देवा
यज्ञं तन्यते” शत० ब्रा० ४/१/५/१२ । “तेषां कुरुचेतं
देवयजनं यथादाहः कुरुचेतं देवानां देवयजनं
तस्माद्यत्नं कुरुचेतस्य निगच्छति तदेव मन्यते इदं
देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम्” शत० ब्रा०
१४/१/१२ अग्निं पञ्चे च कुरु देवयज्ञाधारभूतं
चेतस् आधारं कर्तृत्वोपचारात् कर्त्तरि कृप्रत्यय इति
मन्त्रव्यम् । श्रविसृजो चेतं च । देवयजनपरताऽविसृज-
परता चास्य “धर्मं चेतं कुरुचेतं” इति गीताव्या०
नीलकण्ठेन समर्थिता यथा “तत्र वेदे तेषां कुरुचेतं
देवयजनमासिति” कर्मकारण्डप्रसिद्धं कुरुचेतमन्यत् “अवि-
सृजो वै कुरुचेतं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्म सदनम्” इत्यविसृजोऽख्यं ब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुचे-
तमन्यत् ब्रह्मसदनत्वं चास्य “अत्र हि जन्तोः प्राणो-
पतृक्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावस्ती
भूत्वा सोऽमी भवतीति” वाक्यशेषेण व्युत्पादितम् एत-
द्वाङ्मयं धर्मचेतं इति विशेषणं कुरुदेशान्तरगतं
हि कुरुचेतं धर्मचेतमेव न त तत् ब्रह्मसदनं
प्रत्यर्क्याण्डे तस्य धर्मचेतत्वं तत्त्वमात्रवशात्”

कुरुचेतौयोग पु० एकस्मिन् सावने तिथिनक्षत्रयोगानां
जयरूपे ऋ० उक्ते १ योगभेदे । २ कुरुचेतं ऋतुसू-
चके यज्ञयोगभेदे च । “पञ्चमहयुते मृतौ लग्नसंस्थे
दृहस्तौ । सौम्यचेतगते लग्ने कुरुचेतं मृतिर्भवेत्”
जातकास्ते योगाध्यायः ।

कुरुजाङ्गल न० जङ्गलमेव जाङ्गलं कुरुपु जाङ्गलम् ।
१ कुरुचेतं “तस्य नाम्नाऽभिषिञ्च्यतां पृथिव्यां कुरुजा-
ङ्गलम् । कुरुचेतं स(कुरुः) तपसा पुण्यं चक्रे
महातपाः” भा० आ० ८४ अ० “यदा परीक्षित् कुरु-
जाङ्गले वसन्” भाग० १, १६, ११, कुरवश्च जाङ्गलाश्च इ० ।
“कुरुदेशे जाङ्गलदेशे च पुं भूम्नि “कथनालक्षितः धीरैः

संप्राप्तः कुरुजाङ्गलान्” भाग० १,४,७, कुरवो जाङ्गलाश्च
देशभेदाः” श्रीधरः” । कुरवश्च जाङ्गलश्च “विशिटलिङ्गो
नदीदेशोऽस्यामतः” पा० समा० एकवङ्गाये कुरुजाङ्गलम् ।
१२तुसमाहारे न० [परकशाके राजनि० ।

कुरुट् पु० कृतसितं रोटति रुट्-दीप्तिप्रतिधाते क । सित-
कुरुण्ट पु० कृतसितं रुण्टति रुटि-स्तेवे अच् । पीतभि-
ण्ट्याम् पीतान्त्राने मेदि० । स्तार्थे क । तत्तार्थे अमरः
कुरुण्टो स्त्री कुरुटि-स्तेवे अच् गौरा० डीप् । १दाश्च
पुत्तलिकायां मेदि० । २ब्राह्मण्यं जटा०

कुरुत पु० कुर-वा० उठक् । वंशनिर्मिते वृद्धाकारे पालभेदे
सद्वप पादोऽस्य हस्ता० नान्वलोपः । कुरुतपादस्येव ।
कुरुतीर्थे न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे तत्र तीर्थं “यत्न ब्र-
ह्मादिभेदे वैष्णविभिश्च तपोधनैः । सैनापत्येन देवाना-
मभिपिक्तो गुह्यसदा । तैजसस्य च पूर्वोऽयं कुरुतीर्थं
कुरुडङ् । कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते” भा० व० ६८ अ०
उक्तम् । [क्तायामल्पायां नद्याम् ।

कुरुनदिका स्त्री यथाल्लिका नदी कुरुनदिकेत्युच्यते इत्यु-
कुरुपिगङ्गिला स्त्री कुरु इत्यनुकरणशब्दकरणेन मूलाप-
यवभक्तिकायां गोधायां “कुरुमरे पिगङ्गिला कुरुं कुरु-
पिगङ्गिला” इति मन्त्रे “अजारे पिगङ्गिला स्नायित्
कुरुपिगङ्गिला” यजु० २१।५।५।५। उत्तरम् “स्नायित्
गोधा कुरुपिगङ्गिला । कुरुगङ्गोऽनुकरणे पिग-अवयवे
इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दादनुकुर्याणां
पिगान् मूलाद्यवयवान् गलति । पिगङ्गिला मूला-
नि यत् कुरुौ स्थापयति यतश्च भवत्यतीति गोधायाः
स्वभावः” वेदटीपः ।

कुरुश्च न० कुर-वा० उठक् । (कमलाक्षेपे) १कुलपालके
जम्बीरभेदे शब्दच० । २शेषपुण्यां स्त्री० टाप् राजनि०
गौरा० डीप् । सैङ्गलीडवे राजनि० स्तार्थे क तत्तार्थे
कुरुराज् पु० कुरुपु राजते राज-किप् । डुर्योधने त्रिका०
कुरुणां राजा टच्समा० । कुरुराजोऽयत्न

कुरुत् पु० कुर+उठक् । जटाटस्ये चूर्णकुलले श्लेषः
कुरुवक् पु० कुर+र-ज-कुलितं रूपेभ्यमरो यत्न कप् ।
१रक्तभिण्ट्याम् अमरः २पीतभिण्ट्यां श्लेषः
कुरुवर्षं न० कुरुवर्षकं वर्षम् । जम्बुद्वीपस्य उत्तरकुरु-
वर्षके वर्षभेदे उत्तरकुरुवर्षे १०८४४० विटतिः
कुरुविन्द पु० कुरुन् मूलकारणत्वेन विन्दति विद-श्च चचा०

सम् । १सुखायाम् अमरः २भाषे राजनि० ३काचलपथे
४भाषिण्यारत्ने न० राजनि० । ५कुरुविल्वरत्ने ६कुप्राये
ग्रीहिभेदे मेदि० ७दर्पणे दहिङ्गुले च न० शब्दचि०
कुरुविल्व इ० कुरुपु विल्वइव । १पद्मरागमणौ त्रिका० संज्ञायां
क । कुरुविल्वक कुलमाये (यमकुराचि) रत्नभा०
कुरुविस्त पु० कुरुपु विख्यातः विस्तः । स्तार्थपले अमरः
कुरुवृद्ध पु० कुरुणां जनपदानां राजानः तत्राजस्य तद्वितस्य
वङ्गपु लुक् तेषु कुरुपु वृद्धः । भीष्मे । “तस्य संजनयन्
वृद्धं कुरुवृद्धः पितामहः” गीता ।

कुरुश्रवण त्रि० कुरवः यत्तकर्त्तारः तेषां श्रवणः स्रोतसां
श्रोता नृ-नन्द्या ल्यु । अत्विजां स्तुतिश्रोतरि “कुरुश्रवण
माहृणि राजानं त्रासदक्षयम् ऋ० १०, १२ अ० “कुरुश्रवण !
ददतोमवानि” ऋ० १०।१२।८ । हे कुरुश्रवण ! कुरवः
अत्विजः तेषां स्तुतीनां श्रोतः !” भा०

कुरुटिनी स्त्री किरीटिनी+वेदे प्रथो० । किरीटयुक्तायां से-
नायाम् “वाहिनी विश्वरूपा कुरुटिनी अथ० १०, १, १५
कुरुप्य न० ईप्त् रूयं शुभ्रत्वेन सादृश्यात् । १रत्ननामके
धातौ राजनि० कोंः प्रथिव्याः कुस्यानात् वा आगत-
रूयप् । प्रथिव्याः कुस्यानाद्वा २आगते त्रि०

कुरुकुट् पु० स्त्री० कुरुत्वव्यक्तं शब्दं कुटति कुट-क । कुरुकुटे
हारा० “ज्ञानः कुरुकुटचण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्त्तिताः ।
रासभोद्वौ विशेषणं तस्मात्ताद्यैव संस्पृशेत्” पञ्चत०
स्त्रियां जातित्वात् डीप् [भे स्त्रगे स्त्रियां डीप्
कुरुकुटाहि पु० कुरुकुटत्वमहति अह-इन् । कुरुकुटा
कुकुर पु० स्त्री० कुरुत्वव्यक्तं शब्दं कोरति कुर-क । कुरु-
कुरे रावसकुटः “कुरुकुराविव कुरुकुरी” अथ० ७, ८५, २,
“उपकुरुमपि प्राप्तं निःस्त्र मन्वन्ति कुरुकुरम्” पञ्चत० ।

कुरुचिका स्त्री कुरुचिका प्रथो० । कुरुचिकाशब्दार्थे अमरटीका
कुरुचिज पु० कुलजनवृद्धे गन्धमूले राजनि० ।

कुरु(कुरु)ई क्रीडायां भा० आत्म० अक० सेट् । कुरु(कुरु)ईते
अकुरु(कुरु)ईट् चुव(कुरु)ई । अर्थवत्परिभाषया न-
कुरुकुरामिति निषेधाप्रवृत्तावपि दीर्घमध्यान्तरपाठसाम-
र्थ्यात् रेफे परे न दीर्घः इति सूचितम् । तेन कुरु-
नमिजादौ न दीर्घः । [अमरः ।

कुरु(कुरु)देन न० कुरु(कुरु)ई-भावे ल्युट् । क्रीडायां (कोदा)
कुरु(कुरु)पर पु० कुर-किप् कुरुः पिपत्ति अच् परः कर्म० । जा-
सुनि, २कपोणौ च । मेदि० दीर्घमध्यपाठान्तरे नि० दीर्घः
कुरु(कुरु)पांस पु० न० कुरुपरे अस्थिते आस्ते वा वञ्च प्र० स्त्रीणां

कञ्चुलिकायां (कांचुली) स्थाये क । तत्रैवार्थे । “प्रसे-
दवारिसविशेषविप्रकृतमङ्गे कु(कु)पसिकं चतनखचतसुत्-
स्त्रिपत्नी” भावः । “मनोत्तु(कु)पसिकपीडतस्तना”
रत्ना । [शकृत्तिर लि० । स्त्रियां डीप् ।

कुर्वत् पुंस्त्री क-गृत् । १ चर्मकारे २ भूखे लि० विश्वः
कुर्वद् रूप ए० कुर्वन् फलोन्मुखं रूपं यस्य । बौद्धमतसिद्धे
फलजननाय योग्ये धान्यादौ बीजे । स च बौद्धमते
चतिशयात्मा सहकारिभिराधीयते इति स्थितम् यथा
“अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयते इत्यु-
भ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनभावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अ-
न्यथातिशयात्मा कुर्वद् रूपपादिपदवेदनीयो जायत इति”
सर्वदर्शनसं० । क्षणिकगच्छे बौद्धगच्छे च विवृतिः ।

कुर्व्वाण लि० क-गानच् । १ भूखे २ कारके च शब्दचि० ।
कुर्व्वादि पु० अथर्ववे सप्तप्रत्ययनिमित्ते प्राणिन्युक्ते शब्दगणभेदे

“सच गणः कुरु गगर् रमकूप अजभार रणकार वावदूक
(सम्बाजः क्षत्रिये) कवि विमति कापिञ्जलादि वाक् याम-
रथ पिष्टमत् इन्द्रलाजी एजि वातकि दामोष्णीधि गण-
कारि कैशोरि कुट शलाका सुर पुर एरका शुभ्र कभ्र
दभं केशिनी (वेणा खन्दसि) नृपण्याय श्यावनाय
श्यावरथ श्यावपल सखद्वार वडभीकार पथिकार मूढ
शकञ्चु गङ्गु शाकम् शाकिनु शालीन कर्म् कर्त्तृ दन
पिण्डी (यामरथस्य कण्ठादिपत् खरपर्जम्) कौरव्य
कुल वन्धे संज्ञतो च भा० पर० अथ० सेट् । कोलति अको-
लीत् चकोल । कुलम् । वंगेयपाश्र्व प्रयोग इति पदन्
दुर्गादासः आकुलः सङ्कुल इत्यादिप्रयोगमपश्यन् परास्तः ।
आ+अय्यतायाम् चञ्चलतायाम् । आकोलति “किमे-
तदित्याकुलमीक्षितं जनैः” भावः “उदपतद्विमाकुल
लोचनैः” भट्टिः ।

सम्+सङ्गीर्णतायाम् सङ्कुल युद्धम् भा० द्रो० प० । “अलि-
कुलसंकुलकुसुमनिराकुलेत्यादि” जयदेवः । “शङ्कुला-
कुलेन” भावः ।

कुल न० कुल-क, कुल् शब्दे कर्माणि बा० लक्, कुं भूमिं
लाति ला-क, कौ भूमौ लीयते “अन्येभ्योऽपि” पा० ड०
यथायथम् व्युत्पत्तिः । १ जनपदे देशे । मध्यमहलद्वयेन
यावती भूमिः कृष्णते तावत्तां २ भूमौ “दशौ कुलान्तु
मुद्गीत” मनुः । “अष्टागवं धर्म्महलं षड्गवं जीवि-
तार्थिनाम् । चतुर्गवं षड्गस्थानां द्विगवं ब्रह्मपातिनाम्”
हारीतस्मरणत् “षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध-

हलद्वयेन यावती भूमिः कृष्णते तावद्भूमिः कुल-
मित्युच्यते कुलू० । १ गोत्रे ४ वंशे । ५ सजातिगणे विप्र-
कुलम् पक्षिकुलम् । खगकुलाय कुलायनिनायिताम् भावः
तत्र बलकुलधर्म्माच्च “आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा-
नीर्धदर्शनम् । निष्ठा दृष्टिस्तपोदानं नवधा कुललक्षणम्” ।
अभियुक्तोक्तः तस्य नागकधर्म्माच्च कूर्म ५० १५ अ० उक्ता यथा
“गोमिथ घोटकैर्विप्र । कृष्या राजोपसेवया । कुलान्य-
कुलतां यानि यानि ह्रीनानि वृत्ततः । कुविवाहैः क्रिया
लोपैर्धदानध्ययनेन च । कुलान्दकुलतां यानि ब्राह्मणा
तिक्रमेण वै । अन्धतात् पारदायाश्च तथाऽमच्छस्य भक्ष-
यात् । अश्वौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्रति वै कुलम् ।
अश्वोत्रिवेष वेदानां वृषलेषु तथैव च । विहिताचार-
ह्रीनेषु क्षिप्रं नश्रति वै कुलम्” ।

मनुना ह कुलनासदृशोः कारणसक्तं यथा

“शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् । न
शोचन्ति ह यत्रैता वर्जते तद्धि सर्वदा । जामयो यानि
गेषानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कृत्वा हतानीप
पिनश्यन्ति समन्ततः । तथादेताः सदा पुण्या भूषणा-
च्छादनाशनैः । भूतिकाभैर्नरैर्निर्व्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ।
मनुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च । यस्मि-
न्नेव कुले निर्व्यं कल्याणं तत्र वै भुवम् । यदि हि
स्त्री न रोचेत पुमांश्च न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः
पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते । स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं
तद्रोचते कुलम् । तस्यान्वरोचमानायां सर्वमेव न
रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपैर्धदानध्ययनेन च ।
कुलान्दकुलतां यानि ब्राह्मणातिक्रमेण च । शिल्पेन
व्यवहारेण गूढप्राप्त्यैव केवलैः । गोभिरश्वैश्च यानैश्च
कृष्या राजोपसेवया । अयाज्यवाजनेष्वैव नास्तिव्येन
च कर्म्मणाम् । कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि ह्रीनानि
मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु सन्तानानि कुलान्दत्तधनानपि ।
कुलसङ्क्रान्त्य गच्छन्ति कर्पन्ति च मद्दृ यशः” ।

कुलरत्नार्थविवाह विप्रवे त्याज्यकुलानि मनुनोक्तानि यथा
“महान्यपि सन्तानानि गोऽजाविधनधान्यतः । स्त्रीसम्ब-
न्धे दयैतानि कुलानि परिवर्जयेत् । ह्रीनं क्रयं मिथु-
रूपं निम्बन्दीरोमशार्शसम् । लक्ष्यामवाव्यपस्मारिस्त्रि-
कुष्ठिकुलानि च” । इत्येहे ७ देहे च पथेहे लि० मेदि० ।
“जीवप्रकृतितत्त्वञ्च दिक्कालाकाशमेव च । क्षित्यपूतेजो
वायवश्च कुलमित्यभिधीयते” तन्मोक्षेषु ६ जीवादिषु १० कु-

लिके गिल्सिकुलप्रधाने पु० भरतः । कुले भवः यत् कुल्य
ख । कुलीन, डकञ् । कौलेयक कुलोद्भवे लि० अथादि० चतुरर्थ्या
यः । कुल्य कुलसन्निवृत्तदेशादौ लि० बलादि० देशे भूतम् मस्य
यः । कुलवत् कुलयुक्ते लि० स्त्रियां छीप् कुलपती
तत्र सजातीयसंघे “यस्यावलहारिचिवारिवोचिच्छो-
च्छतच्छङ्कुलासुदेन” भावः अलिकुलसङ्कुलेत्यादि जयदेवः
पृथिव्याधारे मूलाधारे लीयते-ली+ङ । ११ कुलकुण्डल्यां
स्त्री उपचारात् तदुपासके तन्त्रोक्ते १२ व्याचारविशेषयुक्ते
कुलाचाराधिकारेणैव कुलचन्द्रिका कुलक्रमदीपिकाः कुल-
चूडाभरणकुलाभ्यां यादयवस्तन्त्रयन्त्राः १३ भूमिलम्ने च
लि० । १४ तन्त्रोक्ते तिथिनक्षत्रवारभेदे लि० कुलतिथि-
कुलनक्षत्रकुलवारशब्दे कुलाचारशब्दे च विवृतिः ।

कुलक न० कुल-क कौ लीयते ली-ङ वा ततः संज्ञायां कन् ।
१ पटोललतायां २ परस्परसंबन्धलोकपञ्चके च भेदि०
“कलापकं चतुर्भिच पञ्चभिः कुलकं मतम्” सा० द० ।
३ काकेन्द्रो पु० अमरः ४ वल्मीके पु० कुलशब्दे लि० भेदि०
५ मरुवकडले पु० रत्नमा० ७ हरितसर्पे पु० स्त्री० राजनि० ।
८ कुपीलो पु० भावप्र० । ९ गिल्सिकुलप्रधाने लि० भरतः ।

कुलकर्मादौ स्त्री नित्यकर्म० । चीनकर्मस्थं राजनि० ।
कुलकुण्डलिनी स्त्री कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे लीयते
ली-ङ कर्म० । तन्त्रोक्ते मूलाधारे सर्पवदवस्थिते
शिवशक्तिभेदे कुलकुण्डलीत्यत्र स्त्री । तत्स्वरूपा-
दिकं शारदायामुक्तम् यथा “ततश्चैतन्यरूपा सा सर्वमा
पिबन् रूपिणी । शिवसन्निधिमासाद्य निबानन्दगुणो-
दया । दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना सर्ववेदार्थगा शुभा ।
परापरविभागेन परशक्तिरियं स्रजता । योगिनां हृद-
याम्बोजे न्ययनी नित्यमङ्गला । आधारे सर्वभूतानां
स्फुरती विदुदाकृतिः । शङ्कावर्त्तक्रमादेषी सर्वभा-
वत्व तिष्ठति । कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गान्त्रियसम्प्रेषुणी ।
गुणिता सर्वमात्रेण कुण्डली परदेवता । विश्वात्मना प्र-
बुद्धा सा स्रजे मन्त्रमयं जगत् । सर्वदेवमयी देवी सर्व
मन्त्रमयी शिवा । सर्वतत्त्वमयी साक्षात् स्रज्या स्रज्ज-
तरा विभुः । लिङ्गमज्जननी देवी सोमसूच्यां मण्डपिणी ।
त्रिभेदेतेजसां कर्त्री शब्दब्रह्मरूपिणी । हितत्वारिण-
हर्षां प्रापञ्चाशङ्करूपिणी” । विवृतमेतत् पदार्थादर्श-
राचवभट्टेन यथा “कुण्डलिनीतत्तत्पञ्चमाह तत-
श्चैतयेति । तदुक्तं “मूलाधारात् प्रथममदितोयस्तु
शब्दः पराष्ट्यः पञ्चात् पञ्चमयश्च हृदयगोबुद्धियुग्

मध्यमाष्ट्यः । पञ्चो वैखर्यर्थश्च कुरुदिगोरस्य जलोः
सुप्तमुणावद्वस्तुमाद्वयति पवनपरितोवर्णसंघः” । ततः
शरीरोत्पत्त्यनन्तरं चैतन्यरूपा अतएव शब्दब्रह्ममयी
सा देवी कुण्डली परदेवता सर्वमात्रेण गुणिता अतएव
विश्वात्मना सर्वात्मना प्रबुद्धा जातप्रबोधा मन्त्रमयं
जगत् स्रजे इति दूरेण सम्बन्धः । तत्र मूलाधारे कु-
ण्डलीभूतसर्पपञ्चाडीवर्त्तते तन्मध्ये वायुवशादस्याः स-
ङ्करणमेव गुणनम् । चैतन्यरूपेति स्वरूपस्थानं सा
प्रसिद्धा सर्वमाष्ट्य तिष्ठतीत्यनेन कर्तव्याप्रदर्शिता विश्व-
रूपिणीत्यनेन विषयव्याप्तिः । शिवसन्निधिमासाद्य स्थि-
तेति शेषः अनेन शैवसिद्धान्ते शक्तिशब्दाप्येवमि-
त्युक्तं सन्निधिगङ्गोऽप्यौपचारिकः तन्मते शिवशक्तौ प्रार-
भेदात् तदुक्तमभिनवगुप्तपादाचार्यैः “शक्तेश्च शक्ति-
मद्रूपाद्व्यतिरेकेण वाच्यति । तादात्म्यमनयोर्नित्यं वज्र-
“हृन्योरिव” । यथा सम्पृष्टलनिधिरूपं शिवस्वरूपं
प्राप्येत्यर्थः पश्यति च “पिण्डस्मिन्ने कुण्डलिनी शिवा-
त्मेति” गुणानां सत्त्वरजस्तमसाद्युदयोयस्याः सा नित्या-
नन्दा चासौ गुणोदया च सा नित्यानन्दगुणोदया तेन
कुण्डलिनीस्वरूपसक्तं गुणोदयत्वमेव साङ्ख्यमते प्रकृति
वाक्येयमित्युक्तं यदाहुः “प्रधानमिति यामाहुर्वर्गं शक्ति-
रिति कथ्यते” इति इदानीमध्यात्माधिभूताधिदेवादि
विषयादिज्योतिप्रक्रमेण तस्या व्याप्तिमाह दिक्कालेति
सर्वदेहाहुमेति देहव्याप्तिः परापरविभागेन काचन परा
शक्तिः काचनापरा तद्विभागेनापीयं परशक्तिरेव यदाहुः
“भूमिरापोऽनलोवायुः खं मनोबुद्धिरे व च । अङ्गहार-
इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयमितस्त्वनम्रां प्रकृतिं
विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो । यदेवं धार्यते
जगत्” (गीता) । यथा परः स्थूलः अपरः महास्थूलः
महदादिः तद्विभागेन परशक्तिः स्थूला शक्तिः स्थूलात्-
स्थूलेयुक्तेः । अनेन महदादिव्याप्तिः यथा सर्वदेहाहुमेत्य-
नेन प्राकृतशब्दोत्पत्त्यं पुंस्त्रीनपुंसकलिङ्गव्याप्तिर्दर्शिता
शब्दतो यथा शिव इत्युच्यते कुण्डलिनी युच्यते प्रधानमिति
एवंभूतापि सा स्त्रीत्वेनैव निर्दिशत इत्याह परापरेति
परा पुं प्रकृतिः अपरं नपुंसकप्रकृतिस्तद्विभागेन इयं
परशक्तिः स्मृता अयमर्थः यद्यपि किङ्कलयवाख्या तथापि
तूर्णमेव चक्षुर्मक्तिभारपरिभ्रान्तमनसमस्मात्काङ्क्षाक-
ल्पवद्भी परशक्तिपञ्चवाक्येति । अत एव शुभा नमसी-
या यदाहुराचार्याः “पुनःपुनःसकयोस्तुत्याहङ्गनाथं वि-

शिवत" इति निवृत्तिद्राम्नायेऽपि "सर्वत्रावच्छिता-
 येषां कामिनीषु विशेषतः । प्रकाशते तत्तत्सामान्यतद्वृत्ति-
 न कारयेदिति" अङ्गसा तत्त्वेन योगिनां हृदयाम्बोजे
 न्यवलीख्यते तैरेव गुरुपदेन दायते इत्यर्थः । "दृष्ट्वा
 तैरेव सा देवी सदा देवकदेवितैरित्युक्तेः सर्वभूतानाम् व्याधारे
 मूलाधारचक्रे स्फुरन्ती अनेन स्थाननिर्देशः पिद्युत्कोटिप्रभ-
 रित्वेन ध्यानसक्तं यदाहः "तद्विष्णुकोटिप्रभं स्वरुचि-
 जितकालानलरुचिमिति" अथ वानेन अनेकव्यष्टौ-
 यत्तिहेतुत्वेनानेकधा भवतीत्युक्तं शङ्खमध्ये य व्यापत्तः
 स यथा शङ्खमध्यमादृत्य तिष्ठति तद्वदियमपि देवोत्तरः ।
 इदमथान्तरवाक्यं भिन्नमेव शङ्खेति कुण्डलीत्यनेनो-
 त्तेतमङ्गावेन योजना । कुण्डलीभूता कुण्डलाकारतां
 प्राप्ता ये सर्पा तथाभूता । केचन कुण्डलीति भिन्नं पदं
 वर्षयन्ति भूतानि सर्पाश्च ते यथा कुटिलगतयस्तद्वदिय-
 मपीत्यर्थः इति तत्र कुण्डली परदेवतेत्यनेन पुनरुक्तिः ।
 सर्वदेवमयीति देवव्याप्तिः दीव्यतीति देवी तेजोरूपेत्यर्थः
 अनेन तेजोव्याप्तिः । सर्वमन्त्रमयीति मन्त्रव्याप्तिः । शिवा
 शिवरूपेत्यर्थः यद्वा शिवा कल्याणरूपा । साक्षात् सर्व-
 तत्त्वमयीति तत्त्वव्याप्तिः । स्रज्ज्वा स्रज्ज्वातरा विभुरिति
 विरोधः परिहारस्तु स्रज्ज्वा स्वरूपतः स्रज्ज्वातरा दुर्घाता
 यद्वा स्रज्ज्वात् त्वरेणोरपि स्रज्ज्वातरा अणुतरा अनेना
 स्वादिव्याप्तिर्दर्शिता तदुक्तं "बालाग्रस्य स्रज्ज्वा वि-
 दलितस्त्रैकेन भागेन या स्रज्ज्वात् स्रज्ज्वा त्रिलोकजन-
 नीति" विभुः इत्यस्या ज्ञातमशक्यं । विभावेति सूर्यसो-
 माग्निरूपा । यद्वा विभावेति स्थानत्रयं पातालभूतलरूपा
 अनेन स्थानव्याप्तिर्दर्शिता द्विचत्वारिंशद्वर्षात्मा भूतलि-
 पिसन्त्रमयी पद्माशङ्करूपिणीति सालकामयी" ।
 तस्या ध्यानादिकमुक्तं प्रयोगसारे यथा
 "मूलाधारे कुण्डलिनीं ध्यात्वा संपूजयेद्भारः । ध्यानं
 तस्याः प्रवक्ष्यामि तेन योगी प्रजायते । प्रसन्नभुज-
 गाकारां स्वयम्भूलिङ्गमाश्रिताम् । विद्युत्कोटिप्रभां
 देवीं विचित्रवस्त्रान्विताम् । शङ्करादिरसोक्तां सर्व-
 दा कारणप्रियाम् । एषा ध्यात्वा कुण्डलिनीं ततोयजेत्
 समाहितः । मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्य वाग्भवं जपेत् ।
 ततोपै तोषयेत्तान् सत्त्वेनानेन साधकः । "रुद्रजामले" अ-
 थ प्रातः सप्तत्याय पशुस्तमपि गृह्यते । गुरुणां चरणा-
 म्बोजं मङ्गलं शीर्षपङ्कजे । विभाव्य पुनरेवं हि श्रीपदं
 भावयेदुद्धृदि । पूजयित्वा च विविधैरुपचारैर्नमेत् सतैः ।

तैर्लोक्यां तेजसा व्याप्तां मण्डलस्यां मत्सवाम् । तद्वि-
 त्कोटिप्रभादी प्रचन्द्रकोटिगुणीतताम् । सार्द्धं त्रिवलय-
 कारां स्वयम्भूलिङ्गवेदिताम् । उत्थापयेन्महादेवीं स-
 हायज्ञां मनोमानीम् । आसोच्छ्वासादुदगच्छन्तीं हाद-
 शाङ्गलरूपिणीम् । योगिनीं खेचरीं वायुरूपां मूलाब्ज-
 जस्थिताम् । चतुर्वर्गस्वरूपां तां वकारादिकसान्नाम् ।
 कोटिकोटिसङ्ख्याकैरिणोऽज्ज्वलमोहिनीम् । महास्र-
 ज्ज्वापथमान्तरान्तरागामिनीम् । त्रैलोक्यरक्षितां वाक्का-
 देवतां शङ्करूपिणीम् । महाबुद्धिप्रदां देवीं स्रज्ज्वा-
 गामिनीम् । महास्रज्ज्वापथे तेजोमयीं स्रज्ज्वापथिनीम् ।
 कालरूपां प्रज्ञारूपां सर्वत्र सर्वचिन्मयीम् । ध्यात्वा पुनः पुनः
 शीर्षं सुधाब्जो विनिवेशिताम् । सुधापानकारयित्वा
 पुनः स्थाने समानयेत् । समानयनकाले तु सुगुणमध्य-
 मध्ये । अमृताभिभ्रुतां कृत्वा पुनः स्थाने पुनः पूजयेत् ।
 जह्नुर्दुग्मनकाले तु महातेजोमयीं शरेत् । प्रतिप्रयाण-
 काले तु सुधाधाराभिराश्रिताम् । कुलकुण्डलिनीं देवीं
 मस्ततानन्दविभ्रजाम् । ध्यात्वा ध्यात्वा पुनर्ध्यात्वा सर्व-
 सिद्धीश्वरोभवेत् । तस्मिन् स्थाने महादेवीं विभाव्य
 किरणोऽज्ज्वलाम् । अमृतानन्दमूर्तिं तां पूजयित्वा
 शुभां सदा । मानसोच्चारवीजेन सायां वा कामवीज-
 कम् । पद्माशङ्करमालाभिर्जलानुलोमतस्तथा । विलोमेन
 पुनर्जलेति"

कुलक ५० कुलक-व्याप्ति भावे षष्ठः । करतालाम् चारा-
 कुलचया स्त्री कुलस्य लघोयस्याः । श्रुतिश्रुत्यां शब्द-
 चि० इत० । २ कुलनाशे ५० । "कुलजयकृतं दोषं
 मित्रद्रोहे च पातकम्" । "कुलजये प्रणशन्ति कुल-
 धर्माः सनातनाः" गीता ।

कुलघ्न त्रि० कुलं हन्ति हन-टक् । वंशघातके । "सङ्करो-
 नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरोऽपि
 लुप्रपिण्डोदकाक्रयाः । दोषैरेतैः कुलघ्नानां धर्मसङ्कर-
 कारकैः । उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ।
 उत्सृज्य कुलधर्माणां मनुष्याणां जनादृते । नरके नियतं
 वासो भवतां तस्य शुभम्" गीता । तत्र यद्युत्तरं कार्यं
 सक्तं तत्रैव "कुलजये प्रणशन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मो नटे कुलं ज्ञात्स्वमधर्माः अभिपत्युत । अधर्माभि-
 भयात् क्षण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्तयः । स्त्रीषु दुष्टास्त-
 ष्ण्येय ! जायते वर्णसङ्करः । सङ्करो नरकायैव कुल-
 घ्नानां कुलस्य च" एतदुत्तरं कुलघ्नशब्दे दर्शितम्

कुलज त्रि० कुले सत्कुले जायते जन-ड । १सत्कुलोद्भवे ।

२कुलपालिकायां स्त्री टाप् शब्दरत्ना०

कुलज्ज ३० कुं पृथिवीं रज्जवति रज्ज-णिच् अण् रस् लः ।

कुलज्जनवत्ते राजनि० नन्द्या० ख्यु । कुलज्जनोऽप्यल० “कुल-
ज्जनः कटुस्तिक्तः उष्णश्च दीपनस्तथा । मूलदीपविनागी
च” राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलटा स्त्री० कलात् कुलानां व्यभिचारार्थमटति ऋट्-अच्
शक० । व्यभिचारिण्यां स्त्रियाम् । या तु भिन्नार्थं कुल-
मटति सा कुलाटा इति तत्र न शक० । इति भेदः

कुलटी स्त्री कुत्सितं रक्षते रट्-भाषणे धञर्थे क गौरा०
ङीप् रस् लः । मनःशिलायां रत्नमां०

कुलतन्तु ३० कुलस्य तन्तुरिय । कुलावलम्बने “मया च सत्य-
वत्या च कृष्णेन च मङ्गात्मना । समवस्थापितं भूयो-
युक्ताञ्च कुलतन्तुम्” भा० व्या० ११० अ०

कुलतिथि स्त्री द्वितीयाष्टोदशमीभिन्नाश्च समतिथिषु
चतुर्थ्यष्टमीद्वादशोचतुर्दशीषु यथोक्तं तन्त्रसा० “द्वितीया
दशमी षष्ठी कलाकुलसुदाहृतम् । विषमाञ्चकुलाः सर्वाः
शेषाश्च तिथयः कलाः”

कुलत्य ३० कुलं भूलम् सत् तिष्ठति स्या-कृष्टपो० । कलाय-
भेदे (कुलत्यकलाद्) २वनकुलत्ये स्त्री टाप् रत्नमा० ।
तत्पर्यायादि भावप्र० उक्तं

“कुलत्विका कुलत्यश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अप्य । कुलत्यः
कटुकः पाके कषायः रक्तपित्तकृत् । लघुर्विदाहो धीर्यैः । पणः
शसकासकफानिलान् । हन्ति हिक्काशरीरुक्रदाह-
नाहान् सपीनसान् । स्वेदसंघाहको भेदोज्वरकमि-
हरः परः ।” भावप्र० कुलत्विकेति निर्देशात् स्त्रीत्व-
मपि सा च उपचारात् शतद्वयाङ्गने ४वनकुलत्यायां च
स्त्री राजनि० “कुलाती लोचनहिता चक्षुष्या कुम्भ-
कारिका कुलत्विकेति” राजनि० वनकुलत्यापर्यवे
उक्तेः । स्वार्थे क । तत्पर्याये राजनि० कुलत्ये भावप्र०
संज्ञायां कन् । कुलत्याङ्गनाकारप्रसारभेदे अक्षरः ।

कुलत्याङ्गन न० कुलत्यया कृतमङ्गनम् । अङ्गनभेदे “प्रसा-
पहारि चक्षुष्यं कषायं कटुकं हिमम् । विषविम्बोटक-
सङ्घानां नागकं व्रणदीपकम्” राजनि० तद्गुणा उक्ताः

कुलदीप ३० कुले कुलाचारे विहितोदीपः तन्त्रसारोक्ते
कुलाचाराङ्गे १दीपभेदे “अर्कैर्नृक्षितवाटप्राबलज
निर्मितवर्त्तिकम् । प्रदीपं तत्र संस्थाप्य अस्त्रैस्तत्र
प्रपूजयेत् । हते तस्मिन् कुलदीपे विघ्नैश्च परिभूयते ।

तदवशास्त्रमन्त्रेण निखनेत् कुलदीपकम्” कुलं दीप-
यति अण् उप० सं० । २कुलप्रकाशके कुलचोष्ठे त्रि०

कुलदेवता स्त्री० कुले पूज्या देवता । १कुलकर्मणोपास्य
देवतायाम् गौर्यादिषु षोडशसु भांजेषु मध्ये २मातृभेदे
च । तस्य स्वरूपपरिग्रहे उक्तावया “गौरी पद्मा शची
मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा
मातरो लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्हितस्तुष्टिराक्षदेवतया
सङ्ग । आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता”

कुलदेवी स्त्री कुलैः कुलाचाररूपास्या देवी । १तन्त्रोक्ते
देवीभेदे कुलदेवताश्च तन्त्ररा० उक्तावया

“लिपुटा लिपुटेयी च सुन्दरी पुरसुन्दरी । श्रीमालिनी
च सिद्धात्मा सङ्गातिपुरसुन्दरी । प्रकटास्या तथा युग्रा
तथा युग्नतरा परा । सम्प्रदायाकुला कोला रहस्याति-
रहस्यागा । परस्पररहस्या च तथा कामेश्वरी शुभा ।
भगमाली निव्यक्लिन्ना भैरवी वज्रसुन्दरी । महाविदेहरी
द्विती त्वरिता कुलसुन्दरी । निव्या नीलपताका च वि-
जया सर्वमङ्गला । व्यालांशुमालिनी चित्ता वशिनी
शुभगाकुला । पूर्णास्या च तथा यत्सा कामेशी मो-
हिनी तथा । विमला वरुणा देवी जयिनी कूलभैरवी ।
सर्वेश्वरी तथा कौली वागिनी सर्वकामिनी । सिद्धेश्वरी
तथा चोद्या दुर्गा सहिष्मर्दिनी । सन्नायती न्युलिनी
च मातङ्गी सुरसुन्दरी । महाकाली महोद्या च चित्त-
रूपा सहोदरी । प्राणविद्या तथैकाक्षी चैकपादा महा-
ह्रुशा । वामा शिवा तथा व्येष्टा सुरुपा चारुहासि-
नी । लिखण्डा त्रिशिरा गौरी विन्ध्याचलनिवासिनी ।
शोभिणी मोदिनी भद्रा ललिता वज्ररूपिका । सर्व-
सम्पत्करी तारा भवानी विश्वहारिणी । कुलेश्वरी म-
हाविद्या कथिता तव भैरव !” । कुलैः कुलजैरूपास्या
देवी २वंशपरम्परया उपास्ये देवीभेदे च

कुलद्रुम ३० “श्लोशान्तकः करङ्गाश्च विल्वश्चैव द्रुमकाः ।
निम्बो पटोडुम्बरौ च धात्री चिञ्चा दश स्मृताः” द्रव्य-
कोषे ३० श्लोशान्तकादिषु दशसु [वंशरचके एते त्रिका०

कुलधारका ३० कुलं धारयति स्फिरीकरोति छ-णिच्-सुन् ।
कुलधुर्य त्रि० कुलेषु धुर्यः अग्रः । कुलचोष्ठे

कुलनक्षत्र न० “वारुणाष्ट्रीभिर्जिह्वान् कुलाकुलसुदाहृतम् ।

कुलानि समभिजित्वाणि शेषाश्च चाकुलानि वै” तन्त्रसा०
उक्तेषु साभिजित्वाष्टाविंशतितन्त्रमन्त्रे आष्ट्रीभिश्च-
समसंख्येकेषु नक्षत्रेषु तत्फलसंज्ञां तत्पर्य “तिथिचारे च

नक्षत्रे चकुले स्थायिनोभयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यम्
साध्यश्चैव कुलाकुले”

कुलनायिका स्त्री० तन्त्रोक्ते कुलैः सेव्ये नायिकाभेदे । शक्ति-
साधनतन्त्रे १५८ले तद्देदादिकसूक्तं यथा

“नटी कापालकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना । ब्राह्मणी
नृदकन्या च तथा गोपालकन्या । मालाकारस्य कन्या-
च नव कन्याः प्रकीर्तिताः । विशेषवैदग्ध्ययुताः सर्वा एव
कुलाङ्गनाः । रूपयौवनसम्पन्ना शीलसौभाग्यशालिनी ।
पूजनीया प्रयत्नेन ततः सिद्धिर्भवेद्ब्रुवा” । अत्र विशेष-
यति निरुक्ततन्त्रे १४५८ले । “नटी कापालकी वेश्या
रजकी नापिताङ्गना । योगिनी श्रपची गुण्डी भूमिन्द्र-
तनया तथा । गोपिनी माल्यकारस्य कन्या कार्यविभेदतः ।
चतुर्वर्णोद्भवा रम्या कापाली सा प्रकीर्तिता । पूजाद्रव्यं
समालोक्य वेशाचरणमिच्छति । चतुर्वर्णोद्भवा रम्या सा
वेश्या परिकीर्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य रजोऽवस्थां
प्रकाशयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या रजकी सा प्रकीर्तिता ।
पूजाद्रव्यं समालोक्य कुलजा घोरमाश्रयेत् । संत्यज्य
पशुभक्तारं कर्मचारिणालिनी स्मृता । विपरीतरता
पत्नी पालं वा परिपृच्छति । सर्ववर्णोद्भवा रम्या सा शौण्डी
परिकीर्तिता । सर्वदा यन्त्रसंस्कारो यस्याच परिजायते ।
भूमिन्द्रजा तु रम्याऽसौ सर्ववर्णोद्भवा प्रिये ! । आत्मानं
गोपयेद्या च सर्वदा पशुसङ्घे । सर्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी
सा प्रकीर्तिता । पूजाद्रव्यं समालोक्य या मालां परिकी-
र्तयेत् । सर्ववर्णोद्भवा रम्या मालिनी सा प्रकीर्तिता” ।
वेश्यायाविशेषस्तु तत्रैवोक्तः । “गुप्तवेश्या महावेश्या कुलवे-
श्या महोदया । राजवेश्या देववेश्या ब्रह्मवेश्या च सप्रदा ।
कुलजा गुप्तवेश्या स्यात् निर्लज्जा मदनातुरा । पशुभ-
क्त्याश्रिता लोके गुप्तवेश्या प्रकीर्तिता । कुलजा कुलवे-
श्या स्यात् महावेश्या प्रकीर्तिता । भगलिङ्गकला-
भिच चम्बवेष्ट पुनः पुनः । एवंविधा कुलीना चेत् ब्रह्म-
वेश्या प्रकीर्तिता । दिव्यशक्तिर्वीरगतिस्त्रासां सङ्घे
प्रकीर्तिता । चतुर्वर्णोद्भवानाञ्च सङ्घिताः परिभाषि-
ताः । वेश्यावद्भवन्ते यस्मात् तस्माद्वेश्या प्रकीर्तिता ।
वर्णसङ्करतो जाता सर्ववेश्या प्रकीर्तिता” । कुलकाभि-
न्यादयोऽप्यत्र

कुलनाग उ० इतः । १ कुलध्वंसे तत्कारणं कुलगच्छे उक्तम्
तदभावकारणञ्च “यावच्च वेदधर्माः स्युर्यावत् स्याच्छु-
रार्द्धनम् । यावत् स्याच्छुचि जल्यश्च तावच्च कुलनागनम् ।

कुलं भूलग्नं नाश्रयति न+अश+अच् सुप् कुमेति समासः ।
२ उद्वे पुंस्त्री० जेमच० तस्योद्धतकम्बरतया उद्धत
प्रदेशस्य कण्ठकार्दं भूक्षणाङ्गुलम्नादेरभक्षणं तथात्वम्
स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

कुलनाशन न० कुलं नाशयत्यनेन नश-णिच्-करणे ल्युट् ।
वंशध्वंससाधने । “सुसलं कुलनाशनम् । यथा च सु-
सलेन वृष्णिप्रभृति कुलनाशनं तथा भा०सौ० १५० उक्तं यथा
“विश्वामित्रश्च कण्वश्च नारदश्च तपोधनम् । सारणप्रसूता
वीरा ददृशुर्दरिकां गतान् । ते तान् शाम्भुं पुरस्कृत्य
भूषयित्वा स्त्रियं यथा । अत्रुवन्नुपसङ्गस्य दैवदण्डनि-
पीडिताः । इयं स्त्री एलकामस्य वम्बोरमिततेजसः ।
अपयः साधु जानीत किमयं जनयिष्यति । इत्युक्तास्ते
तदा राजन् विप्रलम्भप्रार्थिताः । प्रत्यब्रुवन्तान्मुनयो
यत्तच्छृणु नराधिप ! । वृष्णान्बकविनाशाय सुसलं घोर-
मायसम् । वासुदेवस्य दयादः शाम्भोऽयं जनयिष्यति ।
येन यूयं सुदुर्हता नश्यन्ता जातमन्यवः । उच्छेत्तारः
कुलं कृत्स्नमृते रामजनाईनौ । सङ्घं वास्यति श्री-
मांस्त्वह्ना देहं हलायुधः । जरा कण्ठं महात्मानं
शयानं भुवि भेत्स्यति । इत्यब्रुवन्ततो राजन् ! प्रल-
ब्धासदैर्वात्मभिः । सुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ प-
रस्परम् । तथोक्ता सुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः । अथा-
ब्रवीत्तदा वृष्णीन् सुत्वेवं मधुसूदनः । अन्ततो मतिमां-
सस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् । एवमुक्ता हृषीकेशः प्रवि-
वेश पुरनदा । कृतान्तमन्यथा नैच्छत् कर्तुं स जगतः
प्रभुः । श्रीभूतेऽयं ततः शाम्भो सुसलं तदसूत वै । येन
वृष्णान्बककुले पुरुषा भक्षमातृकताः । वृष्णान्बकविना-
शाय किङ्करप्रतिमं महत् । असूत शापजं घोरं तच्च
राशे न्यवेदयन् । विपश्यन् रूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकार-
यत् । तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरुषा नृप !”

चूर्णीकृतस्य तस्य सुसङ्घे एरकाभावसङ्गा एरकाभूतेन
सुसलेन ३५० परस्परनाशोर्वर्णितः यथा

“ते तु पानमदापिटावोदिताः कालधर्षणा । युयुधान-
मथाभ्यद्रुक्षुः क्षिप्तैर्भाजनैस्तदा । हन्तमाने तु शैनेये
क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः । तदनन्तरमागच्छन्कोक्षयिष्यन्
शिनेः सुतम् । स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चाञ्चकैः
सह । व्यायच्छमानो तौ वीरौ बाह्वृषिणशालिनौ ।
बद्धत्वादिह तौ तत्र उभौ कण्ठस्य पश्यतः । हतं दृष्ट्वा
तु शैनेयं पुनश्च यदुनन्दनः । एरकाशान्तदा सृष्टिं

कोपाज्जपाह केशवः । तदभूत्सुसलं घोरं वज्रकल्पम-
योमयम् । जघान कण्ठास्तेन ये ये प्रसृज्यन्तेऽभवन् ।
ततोऽन्धकाश्च भोजाय शैनेया वृण्यस्तथा । जहुरन्यो-
न्वमाक्रन्दे सुसलैः कालघोरिताः । यस्तेषामेरकां कधि-
ज्जपाह कुपितो नृप ! । वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा
विभो । तस्य च सुसलीभूतमपि तत् व्यदृश्यत । वज्रदण्ड-
कृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ! । अविध्यन् विध्यते रा-
जन् ! प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् । तद्वज्रभूतं सुसलं व्यदृश्यत
तदा इदम् । अवधीत् पितरं पुत्रः पिता पुत्रश्च भारत ! ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म योधयन्तः परस्परम् । पतन्ना इव
चाम्नौ ते निपेतुः कुरुरान्वकाः । नासीत् पलायने वृद्धि-
र्बध्यमानस्य कश्चित् । तत्रापश्यन्महाबाह्वज्जानन् काल-
स्य पर्ययम् । सुसलं समवष्टभ्य तस्यौ स मधुसूदनः ।
शाम्बुश्च निहतं दृष्ट्वा चारुदेण्यश्च सान्वयम् । प्रदुम्नश्चा-
निरुद्धश्च ततश्च क्रोधमाधवः । गदं धीव्यं शयानश्च भृशं
कोपममन्वितः । स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदा-
धरः । तं निघ्नन् महातेजा बभूवुः परपुत्रजयः ।
दारुणतयैव दाशार्हभूचतुर्यस्त्रिवोध तत् । भगवन्निहताः
सर्वे त्वया भूविष्ठो मरुः । रामस्य पदमन्विच्छ तत्
गच्छाम यत्नः । भावे स्फुटः । २० वंशनाशने च ।

कुलम्बर पु० कुलं वंशं धारयति छ-बा० खच् रुम् च । वंश
धरे “युधिष्ठिरोलम्बराज्योदहा पौत्रं कुलम्बरम्” भा०
१.१२.१७.

कुलपति पु० “सुनीनां दशसाहस्रं योऽनुदानादिप्रणत् ।
अध्यापयति विप्रधिरसौ कुलपतिः स्मृतः” पुराणोक्त
लक्षणे । सुनिभेदे । “लोमहर्षणश्च उपश्रवाः सौतिः
पौराणिको नैमिषारण्ये । शौनकश्च कुलपतेर्हृदि दश-
वर्षिके सत्ने” भा० आ० १.४०.१. १. “ततोऽब्रवीत् कुल-
पतिं पादौ संस्पृष्ट्य भारत !” भा० आनु० ८.४०.१२० । २० वंश-
धरे च कुलनायकादयोऽप्यत्र । अथपत्यां अपत्यादिषु
प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु अण् । कौलपत तदपत्याद्यर्थेषु ।
कुलपत्र (का) पु० कुलं भूमिलम्नं पत्रमस्य । दमनकवृत्ते
राजनि० । या कप् । तत्रार्थे । भावप्र० कुलपत्रक इति
कचित्पाठे प्रयो० ।

कुलपर्वत पु० “माहेन्द्रोन्मलयः सङ्गः शक्तिमान्त्वपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च संप्राप्त कुलपर्वताः” विष्णुपु० उक्ते-
षुः जम्बुद्वीपस्य वर्षासीमाकारकेषु माहेन्द्रादिषु सप्तसु व-
र्षाचलेषु पर्वतेषु । एतेषां यथा वर्षास्योदाकारित्वं तथा

इलाहृतमन्दे ८८७ पु० शि० सि० वाक्ये नोक्तम् । इलादि-
द्वीपेषु कुलाचलाश्च विष्णुपु० दर्शिता यथा तत्र २२ जम्बुद्वीपे
“मर्यादाकारकास्तेषां तयान्ये वर्षाचलानि । सप्तैव तेषां
नामानि शृणुष्व सुनिसत्तम ! गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो
दुन्दुमिस्तथा । सोमकः सुमनाः शैलो वैश्वानरश्चैव
सप्रभः” शालुमले । २ “वर्षाचलेषु रस्येषु सर्वेष्वेतेषु चान-
व ! । तत्रापि पर्वताः सप्त विष्टेया रत्नयोनयः । रसाभि-
व्यञ्जकास्तेषु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुसुदशोत्तमश्चैव
तृतीयश्च पलाहकः । द्रोणोयत्न महीपथ्यः स चतुर्थो
महीधरः । कङ्कश्च पञ्चमः यतो महिषः सप्रमस्तथा ।
कुसुहान् पर्वतवरः” । ३ जम्बुद्वीपे “विष्टुमाङ्गयशैलश्च द्युतिमान्
पुष्पवांस्तथा । कुशेययो हरिश्चैव सप्रभो मन्दराचलः ।
वर्षाचलास्तु सप्तैव तत्र द्वीपे महासुने” । ५ क्रौञ्चद्वीपे
“तत्रापि देवगन्धर्वसंविताः सुमनोहराः । वर्षाचला महा-
बुद्धे ! तेषां नामानि मे शृणु । क्रौञ्चश्च वामनश्चैव त-
ृतीयश्चान्वकारकः । चतुर्थो हरश्चैव स्थाभिर्भासव-
न्ममः । देवाष्ट पञ्चमश्चैव तयाश्चः पुण्डरीकभाज् ।
इशाकद्वीपे । “तत्रापि पर्वताः सप्त वर्षाचले दकारकाः ।
पूर्वस्त्वोदयगिरिर्जलाधारस्तस्माद्याऽपरः । तथा रैवतकः
ग्रामस्तयैवास्तगिरिर्दिजः । आम्बिकेयस्तथा रस्यः के-
शरी पर्वतोत्तमः” । तत्तद्वीपस्येषु उक्तेष्वपि सप्तसु वर्षा-
चलेषु पु० पुष्करद्वीपे तु एकएव मानसोत्तरशैलस्तादृक्
यथोक्तं भा० ५.०.२०.२१. तद्वीपमध्ये एक एवावा-
चीनवर्षयोर्मर्यादाकारकोऽयुतयोजनोच्छ्रयायामः” ।
विष्णुपु० भागवतयोक्तोषां नामभेदः कल्पभेदादिविद्वद्भिः ।
कुलागिरिकुलाचलवर्षाचलादयोऽप्यत्र । “माहेन्द्रशक्तिम-
लयर्जकपारियात्राः । सहाः सविन्ध्य इह सप्त कुलाच-
लाख्याः शि० सि० इह जम्बुद्वीपे ।

कुलपालक ति० कुलं पालयति पालि-शुल् (कमला
नेव) । १ कुरुक्षेत्रे पु० शब्दच० २० वंशपालके ति० स्त्रियां टाप्
अतश्चत्वम् । सा च कुलस्त्रियाश्च [स्त्रियां वा ङीप् ।
कुलपालि स्त्री कुलं पालयति पालि-इत् । कुलपत्यां-
कुलपुत्र पु० कुलरक्षकः पुत्रः । वंशधरे पुत्रे ततः भावे
कर्माणि च मनोशा० वृज् । कौलपुत्रक तद्भावे तत्-
कर्माणि च न०

कुलप्रसूत ति० कुले सत्कुले प्रसूतः । सत्कुलजाते
कुलवधू स्त्री कुले गेहे एव स्थिता वधूः । गृहमात्रस्थिता-
यां योषिति । “ब्रूते ब्रूतां ब्रजकुलवधूः कापि साध्वी

समाप्ते" उद्घटः कुलयोषिदादयोऽप्यत्र" असंस्कृतप्रमो-
तानां त्यागिनां कुलयोषिताम्" मनुः

कुलभृत्या स्त्री कुलैः वंशभूतैः भृत्या भरणम् भृ-भावे क्यप्
इत० । गर्भिण्या दोहदादिदानरूपायां परिचर्यायाम्
जटा० । कुलस्य भृत्या । २ वंशभरणे च ।

कुलम्भुन न० कुलं पुनाति पू-वा० खश् सुम् च । भारतोक्ते
तीर्थभेदे "कुलव्युने नरः स्नात्वा पुनाति स्नकुलानि
च भा० ३० ८२ अ०

कुलम्बर(ल) पु० कौ भूमौ रम्भे सन्धिकरणादिव्यपारे लीयते
व्यासक्तः ली-वा० ड लस् रः क्लस्स्वस्वः त वा रः ।
चौरे हारा० । [देशादौ ।

कुलर लि० कुल+अस्मादि० चतुर्थ्यां र । कुलसन्निवृत्त
कुलवत् लि० कुलं प्रहस्यकुलमस्यस्य वला० वा मत्पु मस्य
वः । प्रहस्यकुलजे स्त्रियां ङीप् । सा च कुलस्त्रियां
महमात्रावस्थितायां स्त्रियाम् ।

कुलवर्षा स्त्री० कुलैः वैद्यकुलैः वर्षेण शुणोत्कीर्तनं यस्याः
वर्ष-भावे घञ् २त० । रक्तलिङ्गति (लालतेजोवि) राजनि०
कुलवार पु० "रविशङ्को गुरुः सौरिद्यत्वारश्चकुला इमे ।
"भीमशङ्को कुलाख्या त वृधवारः कुलाकुलः" त-
न्त्रसा० उक्तयोः कुलशुक्रवारयोः ।

कुलविद्या स्त्री कुलक्रमगतविद्या । वंशक्रमगतविद्या-
याम् । कुलैः स्वकुलैः शिल्पिणीया विद्या । "श्चात्मीजि-
कीलयीप्रभृतिविद्यायाम् "तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थ-
विदां वरः" रघुः [लीरस्वामो कुलपुरोहितादयोऽप्यत्र

कुलविप्र पु० कुलक्रमगतः विप्रः । वंशक्रमगते पुरोहिते
कुलव्रत न० कुले चर्यं व्रतम् । कुलक्रमेण कर्तव्ये व्रते
"गलितवयसामिच्छाकूषामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः ।
कुलत्रे छिन् लि० कुलेषु च छी । शिल्पकुलप्रधाने अमरः
कुलसंख्या स्त्री कुले संख्या कीर्तिः । वंशमध्ये गणना-
याम् वंशत्रेष्ठतायाम् "मन्वतस्तु सख्यज्ञानं कुलान्यस्य-
धनानि च । कुलसंख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च मह-
दायः" मनुः

कुलसत्र न० कुलैः कुलजैरनुष्ठेयं सत्रम् । पित्रादिक्रमेणा-
नुष्ठेयं सहस्रवर्षसाधये कार्याजिनिमतसिद्धे सत्रभेदे तत्र
कात्या० श्रौ० १, ६, २२, दर्शितं यथा

"कुलसत्रमिति कार्याजिनिः" सू० । "कार्याजिनि मुनि-
रित्याह एवं कथयति यत् कुलसत्रमेतत् सहस्रसंवत्-
सरं भवति कुलस्य पितृपुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रादिरूपस्य

वंशस्येतत्भवति न त्वेकस्य कस्यचित् व्यसम्भवात् । मनु-
ष्याधिकारं चैतत् प्रारब्धं चावशम् समापनीयं नचैकः
शक्नोति समापयितुमिति यथा शक्यते तथा समापनीय-
मिति गम्यमाने ये वरुवस्ते शक्नुवन्ति तेन तत्कुलीनाः
क्रमेण कैचिदारब्धं कैचिन्मध्येऽनुष्ठितं कैचित् समा-
पयिष्यन्तीत्येवं कुलसत्वं कार्याजिनिमन्यते" कर्कः वर्ष
शब्दस्य दिनपरत्व कल्पनेन कात्यायनेनेदं दूषितम् ।

कुलसम्भवः कुलं सम्भवोऽस्य । वीज्ये कुलजाते अमरः ।

कुलसाधक लि० कुलेन कुलाचारेण साधकः । तन्मोक्ते
कुलाचारेण साधकभेदेषु तेच तन्मसारे दर्शिताः यथा
"उपासकान्द्रहादेव । शृणु चैकमनाः स्वयम् । मनुवन्दः
कुवेरश्च मन्त्रवस्तदनन्तरम् । लोपामुद्रामुनिर्नन्दी शक्रः
स्कन्दः शिवस्तथा । क्रोधभट्टो रुद्रश्चैव पद्मस्य प्रकी-
र्तितः । दुर्वासो व्याससूर्यौ च वंशिष्ठश्च पराशरः ।
कौर्वोवज्रिर्मयश्चैव निर्दोर्तोरुणस्तथा । वायुर्विश्वः
स्वयम्भूश्च भैरवो दानवस्तथा । अनिरुद्धो भरद्वाजो
दक्षिणामूर्तिरेव च । गणपाः कुलपाश्चैव लक्ष्मीर्गङ्गा
सरस्वती । राज्ञोदेवः प्रमत्तश्च उन्मत्तः कुलभैरवः ।
चेत्तपालो हनुमाश्च दक्षो गरुड एव च । काश्यपः
कौशिकुनौ च जमदग्निर्भृगुस्तथा । उहस्यतिर्वड-
चेडो दत्तात्रेयो युधिष्ठिरः । अर्जुनो भीमसेनश्च द्रो-
णाचार्यो हृषीकपिः । दुर्योधनस्तथा कुली सीता च
रुक्मिणी तथा । सत्यभामा द्रौपदी च उर्वशी च तिलो-
त्तमा । पुण्ड्रनो महाबलश्चो वाणः कालश्च मन्दरः ।
कैलासः क्षीरसिन्धुश्च उदधिर्हिमवांस्तथा । नारदश्च
महावीराः कामतो वीरसाधकाः । महाविद्याप्रासादेन
सस्रकर्म समन्विताः । एतेषां वत्स ! नामानि विद्या
विद्योपसेविनाम् । प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा यः पठेत् प्रय-
तात्मवान् । पूजायां वा शुचिर्भूत्वा प्रसीदामि कुलान्वये ।
अशुचिर्वा निरात्मस्त्वात्मस्त्वा च कुलान्विते । नित्य
पूजाफलं तस्य ददामि वरभीप्सोतम् ।"

कुलवीरकुलोपासकादयोऽप्यत्र

कुलसौरभ न० कुलं श्रेष्ठं सौरभमस्य । मरुवकृते शब्दमा०
कुलस्त्री स्त्री कुले मृहे स्थिता स्त्री । कुलपालिकायाम् अमरः
कुलहण्डक पु० कुलाय संधाय हण्डते छडि-संधे एषुत् ।
आवृत्ते हारा० कुलहण्डकोऽप्यत्र लि० पृथो० ।

कुलाकुल लि० तन्मोक्तेषु तत्संज्ञकतिथिवारनक्षत्रेषु ।
कुलाचारशब्दे विहितः

कुलाकुलचक्र न० कुलञ्च अकुलं कुलाकुलम् तदर्थं विचारार्थं चक्रम् । तन्त्रोक्ते आश्रमन्त्रस्य शुभाशुभताज्ञानार्थं चक्रभेदे तद्विधितिः तन्त्रसारे

“कुलाकुलस्य भेदं हि वक्ष्यामि मन्त्रिणामिह” । इत्यु-
क्तस्य निबन्धे “वाय्वग्निभूजलाकाशपञ्चागक्षिपयः क्रमात् ।
पञ्च हस्ताः पञ्च दीर्घा विन्मलाः सन्धिसम्भवाः (यादया) ।
कादयः पञ्चगः पञ्चलसङ्गान्ताः समीरिताः” ।
अथ आ एकचटतपयपा मारुताः । इ ई ऐ ख ऋ उ ऋ ऋ
रक्षा आग्नेयाः । उ ज यो ग ज ह द बललाः पार्-
थिवाः । ऋ ऋ औ ष भ ढ ध भ वसा वारुणाः । ल
लु लं ड ज ण नमगङ्गा नाभसाः । “साधकस्याक्षरं
पञ्चं मनुलस्यापि तदक्षरम् । यदोक्तभूतदैवस्य जानो-
यात् स्वकुलं हि तत् । भौमस्य वारुणं मित्तमान्ने-
यस्यापि मारुतम् । मारुतं पार्थिवानाञ्च शत्रुरान्नेय-
सम्भसाम्” । चकारादान्नेयं पार्थिवानां शत्रुः । त-
याच रुद्रयामले “पार्थिवे वारुणं मित्तं तैजसं शत्रु-
रीरितः । ऐन्द्रवारुणयोः शत्रुमारुतं स प्रकीर्तितः ।
नाभसं सर्वमित्तं स्यात् विरुद्धे नैव शीलयेत् । मित्ते
सिद्धिः समाख्याता उदासीने न किञ्चन । स्रव्युयां-
धिरमित्ते च स्वकुले सिद्धिरुत्तमा” ।

कुलाङ्कार न० कुलस्याङ्कारमिव उपमितम् । कुलाधमे
वंगदृष्टके “धङ्क्षति अ कुलाङ्कारं चोदितो मे ततद्गु-
हम्” भाग० १ । १४ । ३७ ।

कुलाचार ३० इत० । कुलोचिते धर्मे “जीवः प्रकृतितत्त्वञ्च
दिक्कालाकाशमेव च । जित्यप्तेजीवायवञ्च कुलमित्यभि-
धीयते । ब्रह्मबुद्ध्या निर्विकल्पमेतेष्वाचरणञ्च यत् ।
कुलाचारः स एवोक्तो धर्मकामार्थमोक्षदः” इत्युक्तकृपे
सर्वत्र ब्रह्मवृत्तिसाधके २३ आनभेदे तन्त्रोक्ते ३३ आचार
भेदे च तन्त्रसारे तदाचारप्रकारो दर्शितो यथा

“कालीतन्त्रे “अथाचारं प्रवक्ष्यामि यत्कृतेऽमृत-
मश्नुते । सर्वभूतहिते युक्तः समयाचारपालकः । अ-
नित्यकर्मसंन्यागी नित्यानुष्ठानतत्परः । मन्त्राराधन
मात्रेण शिवभावेन तत्परः । परस्मान्देवतायान्तु सर्व-
कर्मनिवेदकः । अन्यमन्त्रार्चनमज्ञा अन्यमन्त्रप्र-
जनम् । कुलस्त्रीवीरनिन्दाञ्च तदुद्वेगसापहारणम् ।
स्त्रीपु रोषं प्रहारञ्च वर्जयेन्मतिमान् सदा । स्त्रीमदञ्च
जगत् सर्वं स्वयंभूतं तथा भवेत् । मेयञ्चैव्यं तथा
चोप्यं भक्ष्यं जेष्टं स्टुतं सुखम् । सर्वञ्च युवतीरूपं

भावयेन्मतिमात् सदा । कुलजां युवतीं वीक्ष्य न-
मस्कुर्यात् समाहितः । यदि भाग्यवशाद्देवि ! कुलवृष्टिः
प्रजायते । तदैव मानसीं पूजां तत्र तासां प्रकल्पयेत्” ।
तासां भगदिदेवीनाम् । तास्तु “भगिनीं भगचिन्ताञ्च
भगास्यां भगभालिनीम् । भगदत्तां भगाङ्गाञ्च भगकर्षां
भगत्वचाम् । भगनासां भगस्तनीं भगस्यां भगसर्पि-
णीम् । संपूज्य ताभ्योगन्वाद्यैर्मानसैर्युक्तेष्वेव च । नम-
स्कृत्य पुमानेवं क्षमस्वेति ततः सुधीः । बालां वा यौव-
नोन्मत्तां वृद्धां वा सुन्दरीं तथा । कुतुसितां वा महा-
दुष्टां नमस्कृत्य विभावयेत् । तासां प्रहारं निन्दाञ्च
कौटिल्यमप्रियतया ! सर्वथा न च कुर्यात्तु चान्यदा-
सिद्धिरोधकत् । स्त्रियोदेवाः स्त्रियः प्राणास्त्रियस्यैव
विभूषणम् । स्त्रीसङ्गिना सदा भाव्यमन्यथा स्त्रियया
अपि । विपरीतरता सा तु भविता हृदयोपरि । तद-
स्मारचितं पुष्पं तदस्मारचितं जलम् । तदस्मारचितं द्रव्यं
देवताभ्यो निवेदयेत् । स्त्रीहोषो नैव कर्तव्यो विशेषात्
पूजनं महत् । जपस्थाने महाशङ्खं निवेश्योर्ध्वं जप-
ञ्चरेत् । स्त्रियं गच्छन् स्मृशन् पश्यन् विशेषात् कुलजां
शुभाम् । भक्ष्यं ताबूलमन्यच्च भक्ष्यद्रव्यं यथा-
रुचि । भक्तप्राप्त्यर्थेपभक्ष्याणि भुङ्क्ता शेषं जपञ्चरेत्” ।
कालीतन्त्रे “दिक्कालनियमोनात्र स्थित्यादिनियमान्
च । जपे न कालनियमोनाचारोऽपि वलिध्वपि । स्वेच्छा-
नियम उक्तञ्च महामन्त्रस्य साधने । वस्त्रास्तरस्थान
देहागारपुष्पादिवारिणः । शुद्धिं नचाचरेत्तत्र नि-
र्विकल्पं मनश्चरेत्” । कुलार्खवे “कुलाचारस्तद्व-
द्वत्वा भक्त्या पापविशुद्धये । याचयेदन्तं कौलं तद-
भावे जलं पिबेत् । कुलाचारेण यद्वत् कत्वा पालेन
भक्तितः । नमस्कृत्य च स्टुत्तरीयादनप्राया नरकं व्रजेत्” ।
अन्यत्रापि “न वृथा गमयेत् कालं द्यूतक्रीडादिना सुधीः ।
गमयेद्देवतापूजाजपयागस्तवादिना । वीराणां जप-
यज्ञस्तु सर्वकाले प्रगस्यते । सर्वदेये सर्वपोडे कर्तव्यो
नात्र संशयः” । शिवागमे “शक्तिः शिपः शिपः शक्तिः
शक्तिर्मह्ना जनार्दनः । शक्तिरिन्द्रो रविः शक्तिः शक्ति-
चन्द्रो पहा ध्रुवम् । शक्तिरूपं जगत् सर्वं योन जानाति
नारकी” । वीरतन्त्रे “ज्ञानादि मानसं शैवं मानसं
प्रवरोजपः । मानसं पूजनं दिव्यं मानसार्पणादिकम् ।
सर्वेण शुभः कालो नाशुभोविद्यते कश्चित् । न वि-
शेषोदिवा रात्रौ न सन्ध्यायान्ता निशि । सर्वदा पूज-

येदेवमस्मात् कृतभोजनः । महानिश्चयौ देशे पत्निं
मन्त्रेण दापयेत् । यत् “रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या-
धीरन्विते ! । न दिने सर्वथा कार्या शासनान्धम
सुव्रते” । तत् पुनः कुलदेवताविषये । महानिशा तु तत्रैव
“यद्वा रात्रात् परं यच्च सुहृत्सद्वयमेव च । सा महारात्रि-
रदिष्टा तद्वत्तमवयन्तु वै” गान्धर्व्ये, “पृथ्वीमुत्तमतीं
वीक्ष्य सहस्रं यदि नित्यशः । तदा वादी स्वसिद्धान्तकृतः
क्षितितलं विधेत्” । “पर्वते हस्तमारोप्य निर्भयोयत-
मानसः । कपितां लभते सोऽपि अमृततलस्य गच्छति” ।
अत्रापि सहस्रमिति सम्बन्धः । पृथ्वीं स्थित्यं, नित्यश
इति शोडशदिनं यावत् । पर्वतं क्षानम् । अन्वयं नी-
लतन्त्रे “पद्मं दृष्ट्वा तत्रा विम्बं खञ्जनं शिखरं तथा ।
चामरं रविचिम्बं तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिभूलं
वीक्ष्य जप्त्वा च यतयः शुद्धभावतः । सुखं प्रसादं सुखं
सुलोचनं सुहासकम् । सुखं सुगतिं गन्धं सुगन्धं सुखमे-
व च । लभते च यथासंख्यं श्रेण्य पार्वति ! सादरम्” ।
पद्मं सुखं, विम्बमधरं, खञ्जनञ्जुः, शिखरं मस्तकं, चामरं
केशं, रविचिम्बं सिन्दूरं, तिलपुष्पं नासिकां, सरोरुहं नाभिं,
त्रिभूलं त्रिवेणीम्, सादृश्यत्वात् । भावचूडामणौ “एकाकी
निर्जने देशे भ्रमणाने विजने वने । शून्यागारे नदीतीरे
निःशब्दो विहरेत् सदा । महाचीनद्रुमे देवीं ध्यात्वा
तत्र प्रपूजयेत् । तदद्रुमोद्भवपुष्पेण पूजयेद्भक्तिभावतः ।
स भवेत् कुलदेवस्य कुलद्रुमगतः शुचिः । ब्रह्मतरोर्महा-
पीठे देवीं ध्यात्वा यथाविधि । तत्सुधारसचारेण तर्प-
येन्मातृकानमः । महाचीनद्रुमलतावेष्टितः साधको-
त्तमः । रात्रौ यदि जपेन्नृत्वं सर्वकल्यैव भवेत् । ति-
थिक्रमेण संख्याभिर्लताभिर्वेष्टितो यदि । तदा मासेन
सिद्धिः स्यात् सहस्रजपमानतः । अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां
द्विपुणं यदि दृश्यते । तत्रैव महती सिद्धिर्देवतानां
सुदुर्लभा” । कुलचूडामणौ “श्रेण्य पुत्र ! रक्षस्य मे सम-
वाचारसम्भवम् । येन हीना न सिध्यन्ति जन्मकोटि-
सङ्ख्यतः । मानवः कुलशास्त्राणां कुलचर्यानुचारिणः ।
उदारचित्तः सर्वत्र वैष्णवाचारतत्परः । परनिन्दासहिष्णुः
स्यादुपकाररतः सदा । पर्वते विधिने वापि निर्वर्त्तने नू-
न्यमण्डपे । चतुष्पदे कला(स्त्री)मध्ये यदि दैवादुर्गतभ-
वेत् । क्षणं स्थित्वा मनुजत्वा नत्वा गच्छेद्यथासुखम् ।
अत्र बोध्यं महाकाशीं नमःकुर्व्यादलक्षितम् । जेम्हुरीं
तथा वीक्ष्य जम्बुकीं दम्भूतिकां । सुखरश्मे नभूकां

जम्बुमाञ्जारीमेव च” । इहा नमःकुर्व्यादिति शेषः । मन्त्रस्तु
“जयोदरि ! महाचण्डे ! सक्तवेशि ! वलिप्रिये ! ।
कुलाचारसम्पन्नास्ते । नमस्ते शङ्करप्रिये ! । शङ्करानन्द
शब्दं दृष्ट्वा प्रदक्षिणमनुव्रजन् । प्रणम्यानेन मनुना मन्त्रो
सुखमवाप्नुयात् । चोरदंष्ट्रे ! करलास्ते ! किटिशब्दि-
नादिनि ! । चोरचोरवास्माते ! नमस्ते ! चित्तिवासिनि ! ।
रक्तवस्त्रं तथा पुष्पं विलोक्य त्रिपुरां तथा ।
प्रणमेद् दण्डवद्भूमौ इमं मन्त्रं पठेच्चरः । बन्धू-
कपुष्पसङ्काशे त्रिपुरे ! भयनाशिनि ! । भाग्योदयसक्त-
पद्मे ! नमस्ते वरवर्धिनि ! । जम्बुवर्धे ! तथा पुष्पं
राजानं राजपूरुषम् । हस्त्यश्वरथस्त्राणि फलकान् वी-
रपूरुषान् । महिषं कुलदेवस्य इहा महिषमर्हन्मीम् ।
प्रणम्य जयदुर्गां वा स च विघ्नैर्चलियते । जय !
देवि ! जगद्धात्रि ! त्रिपुराद्ये ! त्रिदैवते ! भक्तोभ्यो वरदे !
देवि ! महिषघ्नि ! नमोऽस्तु ते । मद्यभाग्यं
समालोक्य मत्स्यं मांसं परस्त्रियम् । इहा च
भैरवीं देवीं प्रणम्य विष्णुप्रेम्णुम् । घोरविघ्नविनाशाय
कुलाचारसम्पन्ने ! । नमामि । वरदे ! देवि ! कुललाभ्यां
विभूषिते ! । रक्तधारासमाकीर्णपदने ! त्वां नमाम्यहम् ।
सर्वविघ्नहरे ! देवि ! नमस्ते हरवल्लभे ! । एतेषां दर्शने
चैव यदि नैवं प्रकुर्वते । शक्तिमन्त्रं पुरस्कृत्य तस्य
सिद्धिर्जायते” तथा कुलचूडामणौ “कुलवारे कुला-
टम्यां चतुर्दश्यां विशेषतः । योगिनीपूजनलव प्रधानं
कुलपूजनम् । यथा विष्णुतिथौ विष्णुः पूजितो वा-
न्वितप्रदः । तथा कुलतिथौ दुर्गा पूजिता वरदायिनी ।
कुलवारादिनियमोजामले “परिवन्द्यो गुरुः सौरिच-
त्वारचाकुलादमे । भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः
कुलाकुलः । द्वितीया द्वादशी पञ्च कुलाकुलसदाहृतम् ।
विषमा चाकुलाः सख्याः शेषाश्च तिथयः कुलाः”
विषमाः प्रतिपत् द्वतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एका-
दशी त्रयोदशी पञ्चदशी चकुलाख्या तद्विद्याः सख्याः
शेषाश्च तिथयः कुलाः । “वारुणाश्रीं भिज्जम्बुलं कुला-
कुलसदाहृतम् । कुलानि समधिष्ठातानि शेषाणि च
कुलानि च । तत्फलमाह तत्रैव “तिथिवारे च नष्टत्वे
चाकुले स्थायिनो भयम् । कुलाख्ये जयिनो नित्यं
साध्यश्चैव कुलाकुले” । एवं कुलवारादिकं ज्ञात्वा साधकः
कर्मकुर्व्यात्” । विहितस्य आगमे दृष्ट्या ।

कुलाचार्ये पु० कुलक्रमागतः आचार्यः । १ कुलपुरौ कुलस्य

संगस्य व्याख्यायामाचार्यः । आधुनिककुलस्यापके विप्र-
भेदे । (घटक) [भेदे शब्दभा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
कुलाट् पुंस्त्री कुलेन संबेदादिति षट्-अच् ३२० । कुद्रुमस्य
कुलाय पु० कुलं पक्षिसंघातोऽयतेऽल अय-अच् । पक्षिनि-
वे नोडे, अमरः, “खगकुलाय कुलायनिलायिताम्”
भाषः वेदे त्वस्य लीपत्वमपि कुलायिनीशब्दे ता-ब्रा०
वाक्ये उदा० दृश्यम् । स्थानभावे मेदि० कौ लायो-
गतिरश्नात् । २ देहे न० ।

कुलायस्य पुंस्त्री कुलाये नीडे तिष्ठति स्वा-क ७३० । नी-
डस्य पक्षिभावे शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि संबोधाप-
धत्वात् टाप् । कुलायवासीत्यादयोऽप्यल स्त्रियां ङीप्
कुलायिका स्त्री कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यतेऽस्याम् उन् ।
पक्षिशालायां (चिडियाखाना) । त्रिका० ।

कुलायिनी स्त्री व्युत्पत्तिः भा० भाष्योक्ता । लिट्स्लोमस्य वि-
टुतिभेदे तत्प्रकारादिकं ताण्ड्य० ब्रा० ३२० दर्शितं यथा ।
“अथ कुलायिनीं विटुतिन्दर्शयति” भाषवभाष्यम्
“तिसृभ्यो ङिङ्ङुरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो ङिङ्ङुरोति
या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्र-
थमा सोत्तमा, तिसृभ्यो ङिङ्ङुरोति योत्तमा सा प्र-
थमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा,
कुलायिनी लिटतो विटुतिः” ब्रा०

“परिवर्तिन्दाइव प्रथमः पर्यायः पराचीभिः । द्वि-
तीये पर्याये त्वस्य या मध्यमा ऋच् सा प्रथमा
काव्या । योत्तमा सा मध्यमा काव्या । या प्रथमा
सोत्तमा काव्या । तृतीयः पर्यायः निगदसिद्धः ।
कुलायिनी कुलायो नीडं पक्षिणां निवासस्थानं त-
दाया व्यस्ततृणादिनिर्मितम् एवं व्यत्यासयुक्ता ऋचः
कुलायाकौस्तुभनी कुलायिनी एतत्संज्ञा लिट्-
स्लोमस्य विटुतिरियम्”

“अस्यां विटुतौ कोऽधिकारीत्यत आह” भा०

“प्रजाकामो वा पशुकामो वा क्षुपीत प्रजा वै कुलाय-
मभवः कुलायल्कुलायमेव भवति” ब्रा०

“प्रजानाम्भूनाञ्च कुलायपदवस्थितिहेतुत्वात् कुलाय-
त्वेन स्मृतिः । कुलायिन्दा स्तुवानोऽपि प्रजानां प्रभू-
नाञ्च कुलायमेव व्याख्यभूतो भवत्येव” ।

“पुनरप्यधिकारिविशेषं दर्शयति” भा०

“एतामेवानुजावराय कुख्यादेव तासामेषां परिय-
तीनां प्रजानामप्यस्मर्थेति” ब्रा०

“अनु पञ्चाज्जायत इत्यनुजः कनीयान् सहि निहतः
तस्मादप्यवरो निहतः अतुजावरस्तादृशाश्च यजमा-
नायेति । अयं परियतीनां लोके याः प्रजाः अयं
वज्रोमुखादिभिः अत्रैव पदं परियन्ति परितो गच्छन्ति
एतासामेव अत्रैव परिगच्छन्तीनां प्रजानामध्ये स य-
जमानः अयं अत्रैव पदं पर्येति परिगच्छति सर्वो-
त्कृष्टो भवतीत्यर्थः”

“सत्वेष्टहीनेषु च बहूनां यजमानानां फलसाम्यात्
कुलायिनीं विधत्ते” भा०

“एतामेव वज्रभ्यो यजमानेभ्यः कुख्यात् यत्सर्वा अपिया
भवन्ति सर्वा मध्या सर्वा उत्तमाः । सर्वांनेवैवान् समान-
द्भाजः करोति नान्योन्यमपन्नते सर्वे समवादिन्द्रिया
भवन्ति” ब्रा०

“एतामेव कुलायिनीन्निष्ठतो विटुतिं वज्रभ्यो यज-
मानेभ्यः उद्भाता कुख्यात् यत् यस्माद्देवोः तृचगताः
सर्वा ऋचः अपिया सुख्याः प्रथमा भवन्ति सर्वास्तु
मध्ये वर्त्तमाना भवन्ति सर्वाः सोत्तमा भवन्ति तदाया
प्रथमे पर्याये प्रथमैव प्रथमा भवति । मध्यमे तु मध्यमा
प्रथमा भवति । उत्तरे उत्तमा प्रथमा भवति । एवं
सर्वासां प्राथम्यं जातम् । तथा प्रथमपर्याये मध्यमैव
मध्यमा द्वितीये पर्याये उत्तमैव मध्यमा तृतीये पर्याये
प्रथमैव मध्यमा । एवं सति तिस्रोऽपि मध्यमाः स-
म्पन्नाः । तथा प्रथमे पर्याये उत्तमोत्तमा भवति ।
द्वितीये पर्याये प्रथमैवोत्तमा भवति । तृतीये पर्याये
मध्यमैवोत्तमा भवति । एवं सर्वा अप्युत्तमाः सम्पन्नाः ।
यस्मादेताः सर्वा ऋचः समानरूपाः ततो हेतोरनया
विटुत्या सर्वांनेवैवान् यजमानानुद्भाता समानद्भाजः
समानच्छब्दः समपर्यायः समं फलं भजन्त इति समा-
वद्भाजः साम्येन फलभाजः करोति । अतएव नान्यो-
न्यमपन्नते परस्परञ्च हिंसन्ति । तथा सर्वे यजमानाः
समावदिन्द्रियाः समावद्दीक्षाः समानसामर्थ्या भवन्ति” ।
“फलान्तरमाह” भा०

“वर्षुकः पर्जन्यो भवतीमे हि लोकान् चक्षान्
ङिङ्ङुरेण व्यतिपजति” ब्रा०

“लोकस्थानीयानां तिसृषाम्भूतादौ प्रयुक्तेनैके-
नैव ङिङ्ङुरेण व्यतिपज्जनात् संयोजनात् त्वयाणां
लोकानां परस्पररूपकार्योपकारकभावो न बाधित
इति पर्जन्यो वर्षाशीलो भवतीत्यर्थः” ।

“अस्मामपि विदुतौ बहुदोषाः सम्भवन्तीत्याहुः” भा०

“पापवसीयसन्तु भवति” ब्रा०

“तुशब्दः फलवैलक्षण्यद्वयतन्त्रार्थः । पापं प्रसिद्धं व-
सीयः पुण्यं तदुभयमेकान्वयं भवति । इतरत् उद्य-
तावाक्यशेषत् व्याख्येयम् । नञः भावोक्त विशेषः ।
इत्थं विदुतयस्त्रिलो विहिताः, तिल्वपि तासु फल-
विशेषान्वयान्निन्दादर्शनाच्च समानफलत्वात्सर्वानित्याः,
यत्र विशेषादेशः क्रियते निमित्तं वा कामो वा श्रूयते
ततोऽन्यः नित्यः । प्रयोगे आद्याभिरेताभिरैव स्तुतिभिः
स्लोमसम्पादनं कार्यं, तदाह सूत्रज्ञः । “प्रथमाभिर्वि-
दुतिभिः स्लोमविधानमनादेशे ताः पक्षाः सर्वाभिप्रा-
याद्येति” । पुनरपि यथाशेषं वा विदध्यादिवादिना
खण्डशेषेण बहुवः पक्षाः सूत्रज्ञतोपन्यस्ताः ते तत्रैव
बोद्धव्याः । नन्येतास्तपि प्रत्येकं निन्दादर्शनात् कथमासां
नित्यत्वम् । नैव दोषः, उद्यत्यान्नायत् यो दोष उक्तः
अपर्युक्तः पर्जन्यो भवतीति, स कुलायिनीपरिपक्षे
परिहितवते । यत्र हि पर्युक्तः पर्जन्यो भवतीत्या-
न्नातम् । यत्तु कुलायिन्यां दोषदर्शनं पापवसीयसन्तु
भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुद्यतोपयोगेण विहितं तत्र
हि पापवसीयसो विहितिरिति सा श्रूयते श्लक्ष्णेव त
पापवसीयसन्तु भवति” ।

“अधरोत्तरमपावगतो रूध्यतेवगच्छत्वपरुद्धः पापीया
श्लेयांसमभ्यारोहति जनता जनतामभ्येत्यन्योन्यस्य
प्रजा आददते न यथा चेतं कल्पने” ब्रा०

“प्रथमाया मध्यमावाचान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदे-
तदधरोत्तरमनुष्ठानं वस्तिन् देशे क्रियते तत्र वा ई-
श्वरा पशुद्विर्जज इति परिवर्त्तन्यां यदपशुलक्षणं
दोषदर्शनं तदुद्यत्यां परिहितं भवति । एषा वै प्रति-
ष्ठिता विदुतिरिति, तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशु-
सम्बद्धा हि प्रतिष्ठितो भवतीति” ।

एतत्सामयोनः सूक्तविशेषः । तत्पाठप्रकारः साम
संहिताभाष्ये उक्तोयथा “सामगानात्तत्तरापन्ये
तृचात्त्रकानि सूक्तान्यान्नातानि यथा “उपास्यै गायता
नर” इत्याद्यं सूक्तं “दविद्यातया ऋचा” इति द्वितीयं
“पवमानस्य ते कय” इति तृतीयम्” तच्च उद्यतोशब्दे
११-२५० दर्शितम् । एवमुद्यतो विदुतिपुक्षा “एवं
परिवर्त्तनी कुलायिनीति हे विदुती भवतः “इति
इत्युक्ता परिवर्त्तन्या विदुतेः प्रकारसुक्ता कुलायिन्याः

प्रकारकथनाय प्रायुक्तं तां वा० वाक्यमुदाहृत्य व्याख्या-
तम् । अत्र प्रथमसूक्ते “पराचीभिः अनुक्रमेणान्ना-
ताभिः । तेन पाठक्रमएव । द्वितीये पय्यीये मव्यमो-
त्तमप्रथमाः । तृतीयेतुत्तमाः चतुर्थामध्यामा इत्येवं व्य-
ख्यासेन” मन्त्राः (पूर्वोक्ताः) बोध्याः

२कुलाययुक्ते त्रि० “ऊर्ध्वान्नं प्रथमः सीद योनिम् ।
कुलायिनं एतवन्तम् सविते” ऋ० ६।१५।१६ । “कुलायिनं
युग्गुल्वादिसंभरणोमेतम् तथा च श्रूयते “कुलायमिव
श्रोतव्यं क्रियते यत् पितृदारपाः परिधयो युग्गुल्वा-
स्तुकास्तुगन्धितेजनानि” ऐत०ब्रा०” भा० ।

कुलाल उंस्त्री कुल-कालन्, कुलमलति अल-अन्, कुलमा-
लति आ+ला-क-या । १कुम्भकारे, (कुमार) अमरः
“कुलालजनकोऽपरः भाषा० “नमः कुलालेभ्यः कम्भारि-
भ्यश्च” यजु० १६।२७ । २कुम्भपक्षिणि मेदि० जाति-
त्वात् स्त्रियां ङीप् । ततः तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां
कुलाला० वुञ् । कौलालक तत्कृते शरावादौ त्रि०

कुलालादि उ० संज्ञायां तेन कृतमित्यर्थे वुञ्प्रत्ययनिमित्ते
पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च गणः “कुलाल वरुड
चण्डाल निषाद कम्भार सेना सिरिन्ध्र सैरिन्ध्र
देवराज परिपत् बधू मधु हर रुद्र अन्धुत् प्रङ्गन्
कुम्भकार शपाक” कौलालकं वारुडकम् इत्यादि

कुलालौ स्त्री कुलमलति अल-अन् ङीप् । १नीलोपलभेदे,
कपित्वाञ्जनप्रस्तरभेदे, अमरः २आरग्यकुलत्तिकायाम्,
राजमि० ३कुम्भकारभाष्यावाङ् । स्त्राये क सुलः ।
कुलालिकाप्यत्र हेमच०

कुलाह उंस्त्री० कुलमाहति आ+हन-ड । ईषत्पीतवर्णे
क्षणजानौ अन्ते हेमच० ततः संज्ञायां कन् । २ लक-
लासे, (राज्याकुलेष्वाङ्गा) इति स्त्राते श्शकभेदे शब्द-
माला । “आमपातरक्तवातरोगनाथी कुलालकः”
राजवल्लभः

[उचभेदे रत्नमाला
कुलाहल उ० कुलमाहति अहते अच् । (कुलसोद्गा)
कुलि उ० कुल-इन् किल । १इत्ते त्रिका० । २कण्टकारि
कायां स्त्री शब्दरत्ना० कटिकारान्त्वात् वा ङीप् ।

कुलिक त्रि० कुलमवीनत्वेन प्रायश्चयेन वाक्यस्य ठन् । १कुल-
अन्ते मेदि० २शिल्पिकुल, प्रधाने अमरः । (कुलेष्वाङ्गा) इति
प्रसिद्धे श्शकभेदे उ० मेदि० महानागान्तर्गते ऽनागभेदे
उ० “शेषः पद्मो महापाशुः कुलिकः शङ्खपालकः । पाशु-
किञ्चलकश्चैव बालियोमणिमप्रकः । एवावता धृतराष्ट्रः

कर्कोटकधनञ्जयो" तिष्ठित० पु० "ततोऽचक्षात् पाताले
नागलोकपतयो वासुकिप्रसन्नाः शङ्खकुलिकमहायङ्ग
श्चेतवनञ्जयष्टतराट् शङ्खचूडकम्बलाश्रतरदेवदत्तादयो म-
हाभोगिनो महामर्षी निवसन्ति" भाग० ५।२४।३।

"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिज्वालाधूमसमप्रभः" हेमा० तट्ट-
पञ्चमम् । तन्ने तु तस्य पाटलतोक्ता । उपतारायर्द्ध
१०५६४० तद्वाक्यसक्तम् :

"भुजेषु नागः कुलिकोऽङ्गदोमतः" । तस्य उपतारा-
ङ्गदम्पणत्वसक्तम् । रव्यादिवारेषु दिवाराव्योः ५३४४०
हर्त्तभेदे यथाह सङ्ख० चि०

"शक्रार्कदिव्यहरसाव्युचिन्वः कुलिका रवेः । रात्रौ नि-
रेकास्तिथ्यंशः शनौ चान्योऽपि निन्दितः" । रविमा-
रभ्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसंख्यास्तिथ्यंशासङ्गताः कुलिकाः
स्युः । यथा रवौ दिने १४, सचूर्त्तः चन्द्रे १२, भङ्गले
१०, बुधे ८, गुरौ ६, शुक्रे ४, शनौ २ कुलिकः रात्रावेते
निरेकाः काव्याः । यथा रवौ १२, चन्द्रे ११, भौमे ९, बुधे
७, गुरौ ५, शुक्रे ३, शनौ १, शनौ तु अन्यः पञ्चदशदशस-
ङ्गताःपि कुलिकः । एते निन्दिताः । अस्यापवादमाह गुरुः
"वारेषु सवले चापि बलाद्ये लग्नगे शुभे । कुलिकोऽङ्गव-
दोपस्तु विनश्यति न संशयः । शुभे केन्द्रगते चन्द्रे शुभांगे
वा शुभेक्षिते । लग्नगे सवले चापि कलिकस्तु विनीयते"
अन्यत्र दोषमाह यथिष्ठः "निधनं प्रचुराङ्गं तु निःस्त्रवं
यमवष्टके । कुलिके सर्वनाशः स्यात् रात्रावेते न दोषदाः"
रात्रावेते न दोषदा इत्यस्यापवादो रत्नकोषे "तमस्त्रिनी-
गन्धसुषेय वारदोषासत्ता शक्तिमन्नाश्रुवन्तः । अत्र स-
मासाद्य विलासिनीनां कटाक्षवाण्याश्च निष्कलाः स्युः" न
वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणाम् ।
दिवा यथाङ्कार्कजभूतानां सर्वत्र निन्द्यो बुध०
वारदोषः" । शुभज्ज्ञानामावश्यकत्वे देशभेदेनापवा-
दमाह गर्गः । "विश्वक्षोत्तरकृत्वे तु यावदाहृष्टिनाच-
लम् । यमवष्टकदोषोऽस्ति नान्यदेशेषु विद्यते । मत्स्या-
ङ्गमगधान्येषु यमवष्टस्तु दोषकत् । काशीरे कुलिकं
दृष्टमर्द्धयामस्तु सर्वतः" । कुलिकस्य विशेषप्रयोजनन्तु
"जपित्वा सितगुञ्जानां कुड्मं कुलिकोदये" शारदायाम्
नवदुर्गाभिचारकर्माङ्गतयोक्तम् । तट्टीकायां राघवभट्टेन
च "मन्त्रैर्दिव्यसृष्टवेदपञ्चैरर्काद्युहर्त्तैः कुलिका भव-
न्ति । दिवा निरेकैरपि यामिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु
शोभनेषु" इत्युक्तम् निरेकैः पूर्वैर्लक्ष्म्यादिमुहूर्त्तैरे-

कोनैरित्यर्थः" "न्यूनाधिमासकुलिकप्रचुरार्कपातविष्कु-
म्भवज्जघटिकालयमेव यज्यम्" सङ्ख० चि० तस्य सर्व-
कर्माणि वर्जनीयतामाह

कुलिङ्ग पु० कौ प्रथिव्यां लिङ्गति चरणाद्यं गच्छति अच् ।
१ चटके, शब्दचि० २ ध्रुवादे, (फिङ्गा) अमरः भूमिप्रत्या-
सन्नतया धान्यादिस्थलचारिणि शखगमाले च । ४ कुत्-
सितलिङ्गे न० । व० । ५ तद्वति लि० । इककटश्चङ्गासु
स्त्री गौरा० ङीप् । स्वार्थे क । कुलिङ्गक चटके हेमच० ।
कुलिङ्गाक्षी स्त्री० कुलिङ्गं कुत्सितलिङ्गमक्षी वफलमस्याः
वच् समा० ङीप् । (पेटारी) पटिकावृत्ते रत्नमाला

कुलिज लि० कुलौ हस्ते कण्टकारिकायां वा जायते जन-ड
७त० । १ हस्तजाते मन्त्रादौ "कुलिजकृते दक्षिणतोऽग्ने
सम्भारमाहरति" मृद्गम् २ कण्टकारीजाते च ततः
"कुलजात् लुक्छौ च" पा० तदनात् द्विगोः सम्भवति
अवहरति पञ्चति वेत्यर्थेपु ठञ् तस्य लुक् वा ठञ् ख
वा । द्विकुलज द्वैकुलजिक द्विकुलजिक द्विकुलजीम । तत्र
सम्भवति, (कुलिजं स्थापितुं समावेशयति) तदपहारके
तत्पाचके च लि० । ठञि स्त्रियां ङीप् अन्यतः टाप् ।
कुलिन् पु० कुल+अस्यर्थे बला० पले इनि । १ पर्वते
शब्दचि० । २ सक्तुलपति लि० स्त्रियां ङीप् ।

कुलिन्द पु० भूमि १ देशभेदे "कुलिन्दाः कालपाशैव कुण्डकाः
करटासत्ता" भा० भी० ८ अ० जनपदकवने । २ तट्टा-
जेषु च "शूरसेनाः भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटञ्जराः ।
सुखलाश्च सङ्गृहाश्च कुलिन्दाः कुलिभिः सह" भा० म०
१३ अ० । "पूर्वं कुलिन्दविषये वशेचक्रे भङ्गीपतीतु ।
धनञ्जयो महाबाहुनैतितीव्रेण कर्मणा" । "आनर्त्तान्
कालकृत्तं कुलिन्दां विजित्य सः" भा० स० १२।२५ अ०
अथ च देशः दृष्टं कूर्मविभागे १४ अ० ऐशान्यासक्तः
"वनराजकिरातचोवकौलिन्दाः" कुलिन्द+स्वार्थे अच्
कौलिन्दाः । [मिषादिषु २ चतुर्थे राशौ च

कुलिर पु० कुल-वा० इरन्+किञ् । १ कर्कटे शब्दरत्ना० ।
कुलिश पु० कुलौ हस्ते गते श्री-ड, कुलिनः पर्वतान्
श्रयति शो-ड वा ईप्त् लिङ्गति कु+लिश-क-कौ लि-
शति लिङ्ग-क वा यथायथं व्युत्पत्तिः । १ इन्द्राबुधे वज्र
अशनिशब्दे ५७४४० तदुत्पत्त्यादिकसक्तं तत्स्वरूपा-
दिकं हेमा० परि० ख० लक्षणसप्तशये औशन
सप्तशब्दे दोक्तं तस्य तत्रैव दृश्यम् विस्तरभयाच्चोक्तम्
"अस्यः शक्तिकुलिशपाशर्द्धि कण्ठपाः शराः" भा० व० २० अ० ।

“योदेगाश्च कुलिशचतानाम्” कुमा० २ मनुष्यभेदे पु०
त्रिका० । २ अस्त्रिषं हारद्वये रत्नना० ।

कुलिशद्रुम पु० कुलिश इव द्रुमः । स्त्रुहीद्वये शब्द चि०
कुलिशधर पु० कुलिशं धरति छ-अच् । वज्रधरे इन्द्रे
कुलिशद्विदादयोऽप्यत्र पु०

कुलिशनायक पु० “स्त्रोपाद्वयमाजय विमलजितलिङ्गकः ।
योनित्वा पीडयेत् काभी वन्द्यः कुलिशनायकः” रति-
मञ्जर्युक्ते शङ्करवन्द्यभेदे । कुलिशनामकं इति पाठः साधुः
कुलिशपाणि पु० कुलिशः पाणावस्थ । इन्द्रे देवराजे
कुलिशान्न गा स्त्री बौद्धानां विद्यादेवीभेदे हेमच०
कुलिशासन पु० कुलिशमिव दृढमासनमस्य । शाक्यसुनौ त्रिका०
कुली स्त्री कुल-क गौरा० ङीप् । १ कष्टकारिकायाम्
अमरः २ हृत्वा राजनि० । ३ पद्मीज्वेष्ठमग्न्याम्
(वङ्गगाली) हेमच०

कुलीक पुंस्त्री० कुल-वा० दैकन् किञ्च । पश्चिमात्रे स्त्रियां जा-
तित्वेऽपि टाप् । “सोमाय लवानालभते त्वष्ट्रे कौलीकान्
गोपादीर्देवानां पत्नीभ्यः कुलीका देवजामिभ्यः” यजु० २४
२४ कुलीक+स्त्रायेऽण् कौलीकान् पत्निभ्यः” तिस्रः
कुलीकाः पत्निषोर्देवाजामिभ्य देवबभूवः” वेद दी० ।

कुलीन पुंस्त्री० कुले जातः स्त्र । १ मनुकुलजे हृये स्त्रियां
ङीप् । तन्वोक्ते २ कुलाचारयुक्ते ३ उत्तमकुलजाते
त्रि० । कौ प्रविश्यां लीनः । ४ भिलग्ने त्रि० । संचायां
कन् । कुलीनक वनपुङ्गे पु० हेमच० । क । जणे हेम० ।

कुलीनस न० कुलिनीनं भूतमनं स्याति सो-अनाकर्म्मणि
कुलीपय त्रि० जलचरजन्तुभेदे “मित्राय कुलीपयान्, वर-
णाय नक्षान्” यजु० २४, २१ । “कुलीपयान् जलजान्
मित्राय” वेददी० । नाक्षोमकरः कुलीपयस्तेऽक्षुपारस्य”
यजु० २४।१५ “नाक्षः मकरः कुलीपयस्ते त्वयः जलचर
विशेषाः” वेददी०

कुलीर पुंस्त्री० कुल-संख्याने दैरन् किञ्च । १ कर्कटे (कै कडा)
जलचरजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीप् । २ कर्कटराशौ
च । कर्कटशब्दे विहितः ।

कुलीरगृही स्त्री कुलीरः कुलीरावयव इव शङ्खमस्याः
गौरा० ङीप् । (कौकडा गिङ्गा) इत्थे रत्नमा० कुली-
रविषाणीत्यर्थे स्त्री

कुलीराट् पु० कुलीरमन्ति अट्-किप् । कर्कटविशौ तस्योत्
पत्त्यैव स्वप्रकृतितमर्भविनाशनेन तद्गुणकत्वात्तथात्वम्
कुलीय पुंन० कुलिश+ष्टपो० । यज्ञे-सारसन्दरी

कुलुक न० कुल-वा० उलच् किञ्च । जिह्वामले हेमच०
कुलुकगुञ्जा स्त्री कौ भूमौ लुङ्गा गुप्ता गुञ्जेव । उल्काग्नौ
हारा० ।

कुलुङ्ग पुंस्त्री कुरङ्ग+ष्टपो० । हरिणभेदे स्त्रियां टाप् ।
“सोमाय कुलुङ्गं आरख्योऽजो नकुलः गकाः” यजु० २४
३२ । “कुलुङ्गः कुरङ्गः हरिणः” वेददी० “साध्ये स्वाः
कुलुङ्गान्” यजु० २४।२७

कुलुच्च त्रि० कुं भूमिं चोत्थितादिभ्यं लुङ्गति हरति, कुत्-
सितं लुङ्गति वा लुनुच-अण् । चौरभेदे “उष्णी-
षिणे गिरिचराय कुलुञ्चानां पतये नमः” यजु० १६।२१

कुलूत पु० भूमि देशभेदे सच देशः ङ० सं० ब्रह्मविभागे
वायव्यामैश्वर्याच्च उक्तः यथा “दिशि पश्चिमोत्तरस्याम्”
इत्युपक्रमे “अश्वमकुलूतलङ्घनीराज्यदसिङ्ग-
वनस्याय” “ऐशान्यां मेरुकनटराज्यमित्युपक्रमे
“अभिसारदरदतङ्गकुलूतमैरिन्धुवनराज्ञाः” । तेन कुलू-
तदेशोद्दिष्टा । तत्र भवः अण् । कौलूत तत्र भवे त्रि०
बहुषु तस्य लुक् कुलूताः । तेषां राजा अण् । कौलूत
तत्राजे बहुषु तस्य लुक् । कुलूता तत्राजाः ।

कुलेचर पु० कुले जलसमीपे चरति चर-अच् अलुक्स० ।
उज्ज्वले शाकभेदे “जलकुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफ-
हराणि स्फुटमूलपूरीपाणि” सुश्रुतः ।

कुलेचर पु० इत० । १ शिवे २ वंशपतो च शब्दमा०
कुलेय त्रि० कुले भवः वा० ट । कुलजाते “प्रभूव तत् कुलेया-
नां इत्यकार्यस्य स्थितम्” भा० आ० १७८ अ०

कुलोत्कट पुंस्त्री० कुलेन उत्कटः । १ कुलीनाद्ये शब्दच०
२ उत्कटकुलजाते त्रि०

कुलोद्वह त्रि० कुलं वंशभारं रक्षणदिकुद्वहति उट्+
वह-अच् । कुलपालके कुलक्षेत्रे “पुत्रो ममानुद्वह
शूरचेति कुलोद्वहः” भा० वि० १५ अ०

कुल्फ पुंन० । कुल-संख्याने फल अक्ष उच्च । १ रोगभेदे
२ युल्ले च उज्ज्वलद० । “अष्टीपन्नौ परि कुल्फौ च देहत्”
श्रु० ७, ५०, २, “अयमेव दक्षिण ऊर्ध्वरक्षणप्राचाय” इत्यु-
पक्रमे “कुल्फावेवैन्द्राग्नं हविः” शत० ब्रा० ११।५।२।१।
“अयमेवोत्तरऊर्ध्वरित्युपक्रमे “कुल्फावेवैन्द्राग्नं हविः
तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविति च” ११।५।२।५। “जातुद-
द्रोहितीयः कुल्फदक्षस्तृतीयः” शत० ब्रा० १२।२।१।२०।

कुल्मसि न० कुग-फलच् लज्जानादेशः । १ पापे उज्ज्वलद० ।
“तत्र मे मच्छताद्वयं शल्य इव कुल्मसं यथा” अथ० २०

२०, २१, २२ इति त्रि० “अपावाक्कुङ्गात् कुलमलाक्षिरवोचमङ्गं विषम्” शब्० ४, ६, ५, जिह्वा उवा भवति कुलमलम् ५, १८, ८, कुल्माष पु० कोलति कुल-किप् कुल् भाषोऽस्मिन् ७५० । “अर्द्धस्त्रिंशच्च गोधूमा अयं च चणकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते इत्युक्तेषु । अर्द्धस्त्रिंशच्च गोधूमादिषु वैदाकम् “कुल्माषा गुरवो रुक्षा पातला भिन्नवर्णसः” भावप्र० “सक्तून् पिबेर्षी कुल्माषं जलञ्चापि शुभं पिबेत्” सुश्रु० । “वलाकां पार्षणीकुल्माषाभ्याम्” (नान्नीयात्) । सुश्रु० । “कणपित्वाकफलीकरणकुल्माषस्यालीपुरीषा-दोन्वष्टतवदव्यवहरति” भाग० १, ६, १० । कुत्-सिता माषाः प्रथो० । २ निन्दितमाषे च “स हेभ्यं कुल्-माषान् खादनं विभिजे” छान्द० उ० “कुल्माषान् कुत्सितान् माषान्” शा० भाष्यम् । २ सूच्यं स पारिपा-थिकभेदे ४ शूकधान्ये यवादी च शब्दचि० । ५ काञ्जिके ह्रस्वोपरिणामे च न० शब्दचि० । “कुल्माषाः कुलेषु सीदन्तीति” निरुक्तोक्ते ७ कुत्सिताये त्रि० “कुल्माषां सिदाहनेत्यत्र कुत्सिते” निरुक्तकारः । कुल्माषाः प्रावेणाक्षमस्याः अज स्त्रियां ङीप् । कौल्-माषे पुंस्त्रिंसा । ८ माषादिभिर्वाहैश्च भक्तो (लेखडी) भरतः । ९ रोगभेदे शब्दरत्ना० १० वनकुलत्वे रत्नमा० ।

कुल्माषाभिपुत न० २१० । काञ्जिके वीरस्वामी ।

कुल्मास न० कुल्माष+प्रथो० । कुल्माषशब्दार्थे भरतः ।

कुल्य न० कुल-क्यप् । १ अस्थि अमरः । २ अष्टद्रोणपरिमाणे चूर्णे २ अर्धभजे च भेदि० । कुले भवः यत् । ३ कुलजाते ५ मान्ये च त्रि० भेदि० । कुल+चतुरर्थ्यां वला० य । ५ कुल-सन्निहृष्टदेशादौ त्रि० । कुलाय हितं यत् । ६ कुलहिते त्रि० “वृत्तीच कुल्याः वशुभूतवर्गान्” भाग० ७, ६, १२ । कुल्यायां भवः यत् यलोपः । ८ कुल्याभवे त्रि० “नमः कुल्याय च सरस्वाय च” यजु० १, ६, २७ कलिसेऽल्ये १० स-रिद्धे दे स्त्री अमरः ११ पयःप्रणाल्याम् १२ जीवन्त्या-मौषधौ १३ नदीमाले च स्त्री भेदि० “सैन्धवारण्यभासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्” भा० प० १, ४०, ८६ उ० । “इत-कुल्याच दत्तव नद्यो वल्लवतास्तथा” भा० प० ८, १०, २० उ० । अत्रिकुल्या इतकुल्या अत्रिकुल्या मधुकुल्या इत्यादि ।

कुल्यासनं न० कुलाय कुलाशाराय हितं यत् कुल्यमासनम् । “अयंकुल्यासनं वक्ष्ये यत् जत्वा कुलिको भुपि । एक-रुक्मो मास्तकस्तोऽधःशीर्षं गभिने करे” इति चण्डशम-श्लोके आसनभेदे

कुल्लूक पु० मन्वर्थसङ्गावलीनामटीकाकारकविहज्जेदे “श्रीमद्भ-ट्टदिगकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभवत्” तट्टीकोपक्रमः ।

कुल्व कुल-उला० नि० । लीनराष्ट्रियरूपे । (टाक) रोगभेदे २ तद्युक्ते त्रि० “अथैतान्तौ पिष्टपानाद्यभते अतिदीर्घं चा-तिहृस्वं चातिस्यूतं चातिकृपं चातिगुलं चातिकृष्णं चा-तिकृलं चातिशोभयं च अमृता अम्राह्मणास्ते प्राजा-पत्याः” यजु० २०, २२ । “अतिकृलं रोमरहिगम्” वेददी० कुव न० कुं भूमिं वाति गच्छति वा-ऊ, कुङ् शब्दे कूटवज्र वा । १ जलजे, पुष्पमाले, २ उत्पले च हेमच० ।

कुववालुका स्त्री कुवमिव कायति कै-क चालुका । गो-लीशाके । राजनि० ।

कुवङ्ग न० ईषद् यङ्गं गुणेन । शीघ्रके राजनि० ।

कुवचस् त्रि० कुत्सितं यचोऽस्य । १ कुत्सितवादकचके अमरः कुगतिः । २ परीवादकचने न० । कुवाक्मादवोयत्र न० ।

कुवज्ज न० कुत्सितं यज्जं हीरकमिव कायति कै-क । वैश्रान्तमथौ राजनि० ।

कुवम पु० कौष्टिव्यां वसति वर्धति जलं यम-अच् । १ सूच्यं “कुलं कुलञ्च कुवमः कुवमः कश्यपोहिजः” भा० व्यासु० ६, १७० “कुः प्रथिवी तस्यां वसति वर्धतीति कुवमस्यादित्यः “आदिवाद् जायते वृष्टिरिति” श्रुतेः सर्वेऽप्यादित्योऽ-हमेव मत्तएव सर्वेऽप्यामादित्यानास्तत्पत्तेः” नीलकण्ठः । कुपपो इति पाठान्तरे सूच्यं एवार्थः । कुत्सितं वसति । २ बिन्दितवसनकारके त्रि० [रायसकुटः

कुवर पु० कुत्सितं त्रियते वृ-अप् । १ त्वरे २ कषावे २ तद्वति त्रि० कुवल्ल न० कौ वलति वल-अच् । १ उत्पले २ सङ्गाफले च भेदि० ३ वदर्थ्यां स्त्री० गौरा० ङीप् । तस्याः फलम् अण् लुङ् । ४ पदरीफले न० । कौ वलनात् । ५ जले । ६ सर्पोदरे च न० कुवलेयः । प्रस्ये परे समासे कक्षादि-अस्य भादुटात्तात् । तस्य पाकः पीत्वादि० कृषच् । कुवल्लकृष तत्पाके पु० । कुवल्लय न० कोर्वल्लयमिव गोभाहेतृत्वात् । १ उत्पले, अमरः २ श्वेतोत्पले नीलोत्पले राजनि० “कल्वं सधो । कुव-लददलश्यामविस्तीर्णवटे ! इत्युक्त्वदूतम् । ततः तारका० इतच् । कुवल्लयित जातकृषवे त्रि० । “कुवल्लयित गवाञ्जालोचनैरङ्गनानाम्” रघुः । कोर्वल्लयम् इत० । ४ भूम-शङ्खे न० “यतो भूवल्लयं सर्वं चान्नोऽयं पिचरिष्यति । अतः कुवल्लयो नाम्ना ख्यातिं लोके प्रयास्यति” इत्युक्त्वा निरुक्तिवृत्ते ५ अश्वरभेदे पु० ।

कुवल्लयानन्द पु० कुवल्लयं भूमशङ्खमानन्दवति आ+नन्द-अच्

उप० सं० । चन्द्रालोकशालङ्कारमयूखव्याख्याने अथ-
दीक्षितकृते सन्धभेदे इत० । २ कुसुदखानन्दे च ।

“यमुं कुवलयानन्दमकरोदपदीक्षितः । नियोगाद्देष्टुपते-
निरुपाधिरुपाधिः । चन्द्रालोकोपिजयतां शरदागमस-
म्भवः । हृद्यः कुवलयानन्दोयत्प्रसादादभूदयम्” । तद-
सन्धसमाप्नोति तस्माच्च कुवलयानन्दः सन्धस्योऽभूत् कुव-
लयकुसुदखानन्द इति च ज्ञेय इति” चन्द्रिका

कुवलययापीठ लि० कुवलययापीठः भूषणं यस्य । नीलोत्-
पलभूषणवति । जने कंसचरस्य हस्तिरूपधारिणि २ दैत्य-
भेदे पु० । “नागं कुवलययापीठं चाणूरं सृष्टिकं तथा ।
कंसस्य बलिनं अथ सगणं देवकीकृतः । न्यहनत्
गोपवेगेन श्रीहाराक्षोहि केयवः” हरिवं० १०६ अ० “राजा
कुवलययापीठः समाजहारि कुञ्जरः । तिष्ठत्विति समाज्ञाय
प्रेषागारसुपाययौ” हरि० ८६ अ०

कुवलययाश्च पु० कुव(य)लाञ्छनामके धुन्धुमारो नृपभेदे । स्थाप-
क तत्रार्थे “इह दयस्तु नृपान्तिस्ततः कुवलययाश्चकः । यः
प्रियार्थस्ततः कस्य धुन्धुनामाचरं बली । सुतानामेक-
विंशत्या सहस्रैरहनद्युतः । धुन्धुमार इति ख्यात-
स्तत्सुतास्तो च जज्वलुः । धुन्धुर्मुष्माग्निना सख्यं तय-
रवावशेषिता” भाग० ८।६।१८।१९ । कुवलाञ्छयन्दे
तद्विरतादि । [पलिन्याम् राजनि० ।

कुवलयिनी स्त्री कुवलयानां संवः खलादि० इति । उत्-
कुवलाश्च पु० कौ पुष्यिण्यां वलते वल अच् तादृशोऽश्वोऽस्त्र ।
कुवलययाश्च धुन्धुमारो नृपभेदे ।

कुवलेश्वर्य पु० कुपले अले श्वेते शी-अच् ७ न० अल्लुक् सं० ।
विष्णौ “कुसुदः कुवलेश्वरः” विष्णु सं० । “क्षितौ
बलनात् सखलनात् कुपलं जलं तस्मिन् शेषोदरे श्वेते इति
कुपलेश्वरः, कुपलं पदरीफलं तन्मध्ये श्वेते कुपलेश्वरः
तच्छकः सोऽपि भगवतो विभूतिरिति वा हरिः कुव-
लेश्वरः । कौ भूमौ बलति संजीवते सर्पाणां सुदरं कुपलं
तस्मिन् शेषोदरे श्वेते इति कुवलेश्वर इति” भाष्यम् ।

कुवाद् लि० क्रांतिरिति वदति अण् । अपरदोषकथनशीले ।
असरः । भावे घञ् कुगति सं० । २ कुत्सितवादे ।
कुवाहुल इ० स्त्री वृद्धिर् कु+वह-शो उल्लङ् । उद्रे
यन्दचन्द्रं स्त्रियां ङीप् ।

कुवि(चि)क पु० भूमि देशभेदे अथवा देशः उद्घ० सं०
कुर्वन् विभागे ऐशान्यासुक्तः । “ऐशान्यामित्युपक्रमे
कुनटश्च यथापकुचि(चि) कात्या” इति

कुविदु अथ० कुः भूमिरिव विद्यते ज्ञायते वाङ्मत्यात्
विद-भावे क्तिप् इत० । १ वाङ्मत्ये श्रमसायाज्ञ । चादि-
गण व्याख्याने मनोरमा । उच्चैर्वत् शतद्विभि च “कुत्सितस्य
महिं व्रजम्” ऋ० ६।४५।२४। “कुविदुः सति
हिनस्ति” भा० “कुविदो अस्व वयसः” ऋ० २।१६।७
कुविदुः” भा० । “स त्वटा चुक्रोध कुविन्दो उल्ल-
मवधीत्” शत० ब्रा० १।६।१६ । “कुविदुः नमसा इवा-
सः” ऋ० ७।८।११। कुविदिति वृद्धनाम । अद्वेति
क्षिप्रनाम कुविदुः कुविदुः क्षिप्रं ज्ञतेन नमसा” भा० ।
“कुविदुः अहम्” इति पदसन्धे पदद्वयतया विभागः । एतेन
कुविदुः इति एकशब्दकल्पनं चिन्त्यम् । कुत्सितं वेति
विद-ज्ञाने कर्त्तरि क्तिप् । ४ कुपानवति लि० ।

कुविद्या स्त्री कुगति सं० । निन्द्यविद्यायाम् । व० । २ तद्वति लि०
कुविद्यास लि० कुविद्यां सति हिनस्ति सो-क । कुविद्या
निरासके । ततः कशाद्यादिषु विकृष्टाद्येत्यत्र पाठान्तरे
ऽस्य पाठात् चतुर्थ्यां ङण् । कौविद्यासीय तत्स-
न्निहृददेशादौ लि० ।

कविन्द इ० स्त्री कुं भूँ कुत्सितं वा विन्दति विद-प्र ।
तन्तुवाये श्रुद्वागर्भे विदकर्मणो जाते जातिसङ्करभेदे
असरः

[२ निन्दितमण्डले च त्रिका०

कुविम्ब पु० न० । कौविम्बं कुत्सितं विम्बं वा । १ भूमण्डले
कुविवाह पु० । कुगति सं० वर्षभेदेन निन्दनीयविवाहे
मनुना वर्षभेदेन ब्राह्मणद्वयविवाहेषु निन्द्या-
निन्द्यत्वसङ्गतं यथा

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेहृ हितार्हितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्नियोजत” सू०

“चतुर्णामिति । चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां
परलोके इह लोके च कश्चित् हितान् कश्चिदहितान्
इमान् अभिधासमानान् अष्ट संक्षेपेण भाष्याग्राह्येतेषु
विवाहान् वृणुत” कुल्लूकभट्टटीका

“ब्राह्मो देवस्यैवार्थः प्राजापत्यस्यैवार्थः । गा-
त्रस्यैवार्थः राक्षसस्यैवार्थः अष्टाविमान्” सू०

“त एते नामतो निर्दिश्यन्ते ब्राह्म इति । ब्राह्मराक्ष-
सादिसंज्ञा चेयं शास्त्रादौ संव्यवहारार्थां स्तुतिनिन्दाप्र-
दर्शनार्था च । ब्रह्मण इत्ययं ब्राह्मः राक्षस इत्ययं राक्षसः
नट ब्रह्मादिदेवताकत्वं विवाहानां सम्भवति । पैशा-
चस्याधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम्” टी०

“यो यस्य धर्मो यथैव गुणदोषौ च यस्य यौ ।

तदः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणायुषान्” मू०
 “य इति । धर्मादनोपेतो धर्माः यो विवाहो यस्य
 वर्षस्य धर्माद्वैयस्य विवाहस्य यो गुणदोषौ इष्टानिष्ट-
 फले तत्तद्विवाहोत्पन्नापत्येषु ये गुणायुषास्तत् सर्वं
 युष्माकं प्रकर्षेणामिधास्यामि । पञ्चमास्यानुकीर्तनमिदं
 शिव्याणां सुख्यहृष्याथम्” टी०

“पञ्चानुपूर्व्यां विप्रस्य चक्षसं चतुरोऽवरान् । विट्-
 नृद्वयोस्तु तानेव विद्यादध्मप्राज्ञं राक्षसान्” मू०
 “वडिति । ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् । क्षत्रि-
 यस्य, अवराणुपरितनानासुरादींश्चतुरः, विट् नृद्वयोस्तु
 तानेव राक्षसवर्जितानासुरभान्धव्यैश्याचान् धर्मादन-
 मेतान् जानीयात्” टी०

“चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रगस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यनृद्वयोः” मू०
 “चतुर इति । ब्राह्मणस्य प्रथमपठितान् ब्राह्मादींचतुरः,
 क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव, वैश्यनृद्वयोरासुरभेतान् चो-
 जान् ज्ञातारो जानन्ति । अतएव ब्राह्मणादिजासुरा-
 दीनां पूर्वविहितानामप्यत्वात्तुपादानं जघन्यत्वज्ञाप-
 नाद्यं तेन प्रगस्तविवाहासम्भवे जघन्यस्यापि परिग्रह
 इति दर्शितम् । एवञ्चत्तरत्वापि विगर्हितपरित्यागो
 बोद्धव्यः” टी०

“पञ्चानान्तु त्वयो धर्माः प्राणधर्माः स्मृताविह ।
 पैशाचस्यासुरस्यैव न कर्तव्यौ कदाचन” मू०
 “पञ्चानामिति । इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां
 प्राजापत्यादीनां ग्रहणम् । तेषु मध्ये प्राजापत्यगा-
 न्धव्यैराक्षसाद्यवो धर्मादनोपेतो । तत्र प्राजापत्यः क्ष-
 त्रियादीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनू-
 द्यते । गान्धर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः ।
 राजसोऽपि वैश्वश्रूयस्यैव विधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-
 वृत्त्यपस्तितस्यापि, आसुरपैशाचौ न कर्तव्यौ । कदा-
 चनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते । अथ यं वर्षं प्रति
 यस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च
 विहितसम्भवे बोद्धव्यः” टी०

“ष्टयक् ष्टयग्य मित्रौ वा विवाहौ पूर्वोचोदितौ ।
 गान्धर्वो राक्षसस्यैव धर्माः क्षत्रस्य तो स्मृतौ” मू०
 “ष्टयगित । ष्टयक् ष्टयगित प्राप्तत्वादनूद्यते । मित्रा-
 विति विधीयते । ष्टयक् ष्टयक् मित्रौ वा पूर्वविहितौ
 गान्धर्वैराक्षसौ क्षत्रस्य धर्माः मन्वादिभिः स्मृतौ ।

यदा स्त्रीपुंसवोरभ्योन्यासुरागपृथ्वीकसंवादेन परिणेतो
 युद्धादिना विजित्य तात्तद्वैयस्यदा गान्धर्वैराक्षसौ मित्रौ
 भवतः” टी०

“कुविवाहैः क्रियालोपैर्वैदानध्ययनेन च । कुलान्य
 कुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च” मनुः इविवाहा
 दवोऽप्यत्र “जायन्ते इविवाहेषु ब्रह्मधर्माद्विप्रः स्मृताः !
 अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा” मनुः ।

कुवृत्ति स्त्री० कुगतिसमा० । १ निन्दिताचरणे २ ईयचरणे च
 व० व० । ३ तदुक्ते लि०

कुवृत्तिस्तत् पु० कुवृत्तिमीपदावरणरूपं चरणं करोति क-किप्
 (कांटाकरम्वा) १ करञ्जभेदे शब्दचि० । २ निन्दित-
 चेष्टाकारके लि० शब्दचि०

कुवेणि(णी) स्त्री ईपत् वेचने मत्स्या अस्याम् वेण-इन्,
 वा डीप्) मत्स्यधान्याम् (खानुड) अमरः

कुवेर न० कुवृत्तितं वेरमस्य । धनदे उत्तरदिक्पात्रे देवभेदे
 कुवेरशब्दे विवृतिः कुवेरोत्पत्त्यादिकं रामा० उ० का०
 १ स० पश्चितं यथा

“प्रात्या तस्य त्वं तदुक्तं भरद्वाजो महाभनिः । ददौ
 विप्रपत्ने भावां स्मृततां देवगर्भिणीम् । प्रतिमृष्टा त्वं
 धर्मैश्च भरद्वाजसुतानदा । प्रजान्नीजिकवा बुद्ध्या
 श्रेयोद्वयस्य विचिन्तयन् । सदा परमया युक्तो विप्रया मुनि
 उद्भवः । स तस्यां वीर्यसम्पन्नमपत्यं परमाङ्गुतम् ।
 जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मयुषैर्दत्तम् । तच्छिन्नु जाते
 त्वं संहृष्टः स बभूव पितामहः । उद्धा श्रेयस्करौ
 बुद्धिं धनाध्यक्षौ भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः
 साईं देवप्रभिक्षदा । दृष्ट्वादित्रयसोऽपत्यं सगृहस्था
 द्वित्रया इव । तज्जाह्नैः सप्तो नाम भविष्यत्येव विद्युतः ।
 स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवर्धताकृति
 कृतो महातेजा यथाऽनसः । तस्यान्वपदस्यस्य बुद्धि-
 र्जज्ञे महाजनः । अरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि पर-
 मा गतिः । स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ।
 यन्वितो नियमैरुपैसकार उमहत्तपः । पूर्णं वर्षसह-
 स्रान्ते तं तं विधिमकलयत् । जज्ञाशो मास्ताहारो
 निराहारस्तथैव च । एवं वर्षसहस्राणि जम्मुस्ता-
 न्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः
 सह । गत्वा तस्यान्वपदं मङ्गलं वाश्वमवधीत् ।
 परितुष्टोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणाऽनेन सुव्रत ! । परं वृणी-
 य भद्रान्ते वराहस्तं महाभते ! । अथाग्रवीहैः श्ववशः पि-

तामहसुपस्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोक-
रक्षणम् । अद्यावधीद्वयवर्षं परितुष्टेन चेतसा ।
ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं वाढमित्रैव हृदयत् । अहं
वै लोकपालानां चतुर्थं सद्युद्यतः । यमेन्द्र-
स्यागाव पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्वत्स वत्स ! धर्मज्ञ !
निधीगत्वमवाप्नुहि । शक्राभ्युपयमानाञ्च चतुर्थस्त्वं
भविष्यसि । एतञ्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्नि-
भम् । प्रतिगच्छीष्व यानार्थं त्विदं श्रेयः समतां व्रज ।
स्त्विति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कतकत्वा
ययं तातः दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा
स्वस्थानं त्विदं सह । गतेषु ब्रह्मपुत्रेषु देवेष्वथ नभ-
स्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् ।
भगवन् ! लब्धवानसि वरमिदं पितामहात् । निवासनं
न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चि-
द्विवासं साधु मे प्रभो ! । न च पीडा भवेद्यत्नं प्राणि-
नोयस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुल्लेखं विन्द्या मुनि
पुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सततम् । । द-
क्षिणस्योदधेक्षीरे त्रिभूतो नाम पर्वतः । तस्याप्ये त
विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या
निर्मिता विश्वकर्मेणा । राजसानां निवासार्थं यथे-
न्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रत्वे लङ्कायां नात्र
संगमः । हेमप्राकारपरिखायन्तगच्छसमावृता । रम-
णीया पुरी सा हि रत्नवैदूर्यतीरणा । राजसैः सा
परित्यक्ता पुरा विष्णुमयादितैः । शून्या रक्षोगणैः
सर्वै रसातलतलङ्घितैः । शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभु-
काया न विद्यते । स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुल !
यथासुखम् । निर्दोषस्तत् ते पासो न बाधस्तत्र कस्यचित् ।
एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः । निवा-
सयामास तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि । नैर्ऋतानां सह-
स्रैस्तु हृदैः प्रसूतैः सदा । अचिरैश्चैव कालेन सं-
पूर्णा तस्य शासनात् । स तु तत्रावसत् प्रीनो धर्मात्मा
नैर्ऋतपुत्रैः । समुद्रपरिखायां स लङ्कायां विन्द्यापा-
त्मजः । काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ।
अभ्यागच्छद्दिभीतात्मा पितरं मातरञ्च ह ।

कुवेरक पु० कुवेर इव कायति कै-क । १ नन्दोदधे अमरः
स्वार्थे क । २ धनदेशनन्दीदधे मेदि० ३ अर्हदपासकमेदे हेम०
कुवेराज्ञो स्त्री० कुवेराज्ञीव पिङ्गुप्यात्वात् षच् समा०
उष्ण । १ पाटलादधे अमरः २ लताकरञ्जे राजनि०

कुवेराचल पु० इत० । कैलासपर्वते त्रिका० कुवेरपर्वता-
दयोऽप्यत्र पु० [ला-क । उत्पले हेमच०
कुवेल न० कुवेपु जलजपुष्पेण मध्ये ई० गोमां जाति-
कुवेदा पु० कुगतिः । सुश्रुताद्युक्तप्रियोक्तृत्वेन स्वेच्छया
विपरीताचारिणि वैद्ये तल्लक्षणदोषादिकं सुश्रुते उक्तं यथा
“यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः । स सुहा-
त्वातराध्यायं प्राप्य भीरुरिवाहवम् । यस्तु कर्मसु
निष्णातो धाष्ट्राच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां ना-
श्रीति वधं चार्हति राजतः । उभावेतावनिपुणावसमर्थौ
स्वकर्माणि । अर्हवेदधरायेतावेकपक्षाविषं द्विजौ ।
शोधधोऽस्तुतकल्याणो शस्त्रागमिनिपौषमाः । भवन्त्यसौ-
रुपहतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् । लेद्यादिष्वनभिज्ञो यः
स्नेहादिषु च कर्मासु । स निहनि जनं लोभात् क-
वैद्यो नृपदोपतः । यस्तु भयज्ञो नतिमान् स समर्थोऽर्थ-
साधने । आहूये कर्मं निर्वोदुं द्विचक्रः स्यन्दनो यथा”
“कुवेदो कितने शठे । चाटचारणदामेपु दत्तं भयति
निष्कलम्” अतिः

कुश द्युतौ इदित् वा चुरा० पले आदि० पर० सक० सेट् ।
कुंशयति ते कुंशति अचुकुंशत्-त अकुंशीत् ।
कुंशयां बभूव आस चकार चक्रे चकुंश । प्रतिकुंशति
कुश स्त्रेपे दि० पर० सक० सेट् । कुशति । अकुशत्-अको-
शीत् । चुकोश । कुञ्जः कोशः

कुश पु० न० कौ श्रेते शी-क, कुं पापं श्रयति शो-ड वा ।
१ स्वनामख्याते लण्ये अमरः । “कुशोत्पत्तमर्कद्वयति
रामसुते” रिपुनागाङ्गुणं कुशमिति” रघुः ।
श्वोच्चे, च पु० मेदि० इतसुहृन्नाहते ४ द्वीपभेदे पु० ।
एजले न० मेदि० । कुशेश्वरः । इसर्पोदरे शङ्कराचार्यः
“कौशं बर्हिः” आख्या० १।२।१२ तस्मात्संस्कृतकुश-
वर्षतामाह “बर्हिःकौशं कुशा दभीः तस्येदं कौशं
कुशमात्रमेव बर्हिःशब्देनोच्यते न संस्काराः, कुतः ?
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिशचित्वावर्हिःशब्दस्य, यत्र
यत्र बर्हिःशब्दप्रयोगस्तत्रतत्र जातिरित्यस्या व्याप्ते
लौकिके वेदे च नास्ति व्यभिचारः, संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिक
प्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते क्वचिद्दृशयिष्ये लौकिकव्यव-
हारे जातिमालसुपनीव्यं विना संस्कारं बर्हिःशब्दः
प्रयुज्यते बर्हिरादाय गानो गता इति तस्याज्जाति
याची बर्हिःशब्दः । असंस्कृतं कुशमात्रं बर्हिःशब्देनोच्यते
इत्यर्थः । प्रयोजनं बर्हिपि प्राङ्मुदक्षि च प्रास्त्यती

त्वादौ संस्कारा न कर्त्तव्याः । स्रुतौ कुशाभावे तु का-
शाः स्रुः काशाः कुशसमाः स्रुताः । काशाभावे यज्ञीतव्या
अन्ये दर्भा यज्ञोचिताः । दर्भाभावे सर्वस्रुतव्याः कर्म-
क्रियाः सदा । कुशकाशशरा दूर्वायवमोघमवाल्मजाः ।
सुवर्णे रजतं ताप्यं दण्ड दर्भाः प्रकीर्तिताः । स्नाने होमे
तद्वा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । सपत्नितौ सदभौ वा करौ
कुर्वीत नान्दया । सर्वेषां वा भवेद्भाम्नां पवित्वं यचितं
न वा । सपत्नितः सदभौ वा कर्माङ्गाचमनं चरेत् । नो-
च्छिष्टं तत् सदभं च दर्भोच्छिष्टं तु पर्जन्यदिनि कर्त्तव्यं
कर्माङ्गकुशकाशशरादिकं आ० त० व्याह्र यथा

“अष्टपुराणे सपिञ्जलाय हरिताः पुष्टाः स्निग्धाः
समाहिताः । गोकर्णमात्राद्य कुशाः सलक्ष्मिन्वाः समूल-
काः । पिहतीर्थेन देयाः सुदूर्वा शूरासाक एव च ।
काशाः कुशा बल्लजाश्च तवाग्रे तीक्ष्णरोमशाः । सौज्ञा-
श्च ग्राह्याश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्तिताः” । तीक्ष्णरोमशा
इति बल्लजानां विशेषणं तेन तेषामन्तामे “शूकहन्तशर-
शीर्षशुतबल्लजोलपशुशुल्लं सर्वज्ञानानीति” शोभिन्ते
तद्वृत्तिरिक्तबल्लजानां निषेधो बोध्यः । सपिञ्जलाः सा-
याः स्निग्धा अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः समाहिता
निर्दोषाः ग्राह्या इति सौज्ञस्य विशेषणम् । शूकानि फ-
लपुष्पमञ्जुष्यं स्तायेपं हनानां सन्ति तानि शूकहन्तानीति
भट्टनारायणचरणाः । गोकर्णमात्रा विकृता कुशानामि-
कापरिमिताः । त्रिण्युः “कुशस्थाने काशं दूर्वां वा
दद्यादिति” कृतवृत्तिहस्तपरिमिताः कुशाः प्रसार-
णावाः तथाच वायुपुराणस्य “रत्निप्रमाणाः शक्ता वै
पिहतीर्थेन संकृताः । उपमूले तथा लूनाः प्रसारार्थं
कुशोत्तराः” । वर्ज्यकुशानाह हारीतः “चितौ दर्भाः
पक्षि दर्भाः ये दर्भा यज्ञमूनिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षड्-
दर्भान् परिपर्जयेत् । पिण्डाद्यं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं
पितृतर्पणम् । मूलोच्छिष्टपण्डे तु त्वागस्तेषां विधीय-
ते” । इन्द्रोपपरिणिष्टम् “धृतैः कृतं च विष्मत्वे
त्वागस्तेषां विधीयते । भीषीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्म-
स्त्रले च ये धृताः । पवित्रांस्तात् पिजानीयाद्व्या काय
सया कुशाः । आचम्य प्रयगो त्रिजं पवित्वेन द्विजो-
त्तमः । नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत् भुक्तशेषं विवर्जयेत्” ।
अत्र विशेषः निर्वर्ण्यसिन्धौ

अथ विशेषः निर्वर्ण्यसिन्धौ

“अथीचन्द्रोदये तदुपहृष्टकालमाह दण्डः “समित्पुष्प-
कुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः । अथ विभक्तदिनस्य

द्वितीयोभाग इत्यर्थः । तत्रैव यमः “समूलस्तु भवेद्दर्भः
पितृणां आहर्कर्मणि । मूलेन लोकान् जयति
शक्रस्य सुमहात्मनः” व्यासः “तर्पणादीनि कार्याणि
पितृणां यानि कानि चित् । तानि स्रुर्हिगुणैर्दर्भैः
सप्तपत्नैर्विशेषतः” शालह्वयनः “सपिण्डीकरणं
यावद्वज्रदुर्भैः पितृक्रिया । सपिण्डीकरणादुर्ध्वं
द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्” शङ्खः “अनन्तर्गर्भं सायधुरैर्गं हिद-
लमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्वं यत् कुलचित्”
हारीतः “पवित्वं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिण्डैः ।
एकैकं न्यूनमुच्छिष्टं वर्णैर्वर्णं यथाक्रमम्” । अथर्वसारे
“सर्वेषां वा भवेद्वाग्धां पवित्वं यचितं नवम्” रत्नायल्याम्
“इयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्वं धारयेद्भुजः” हेमाद्रौ स्थान्दे
“अनामिकाहता दर्भो लोकानामिकयापि वा । द्वाभ्या-
मनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्वके” पवित्राभावे तु तत्रैव
सुमन्तुः “समूलायौ विगर्भा तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सव्ये
चैव तथा त्रिण्यं चिह्नवात् सर्वकर्मसु” । बौधायनः “हस्त-
शोरभयोर्द्वौ द्वावासनेऽपि तथैव च” दर्भपङ्कथे सन्वमाह
शङ्खः “विरिञ्चिना सहोत्पन्न ! परमेष्ठिनसर्गज ! ।
तुद सर्वानि पापानि दर्भ । स्वस्तिकरो भव” । अथर्वसारे
“कुम्भट्कारेण मन्त्रेण सलक्ष्मिन्वा सहदरेत्” भरद्वाजः
“प्रेतक्रियार्थं पितृर्धमभिचारार्थमेव च । दक्षिणाभि-
सुखन्निष्ठ्यात् प्राचीनावीतकोद्विजः” । कुशाभावे अप-
राधे समन्तुः “कुशाः काशाः शरो सुन्द्रीयवा दूर्वाः-
श्च बल्लजाः । गोकेशसङ्गकुन्दाश्च पूर्वभावे परः परः” ।
काशादौ विशेषमाह शङ्खः “काशहस्तस्तु नाचानेकदा-
निद्विधिशङ्कया । प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तास्तु वैव च”
पृथ्वीचन्द्रोदये यमः “मात्रि मास्तु तद्भृता दर्भा सांसिमा-
स्तेव चोदिताः” । षड्विंशकते “मासेमासेत्वावासां
दर्भो व्याख्यानः कृतः” श्रुतपरिणिष्टे “ये च पिण्डा
म्विता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् । अमेध्याऽयुचिनिप्रा ये
तेषां त्वागो विधीयते” लघुहारीतः “पति दर्भोदितौ
दर्भावे दर्भयज्ञमूनिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान्
परिपर्जयेत् । ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हतामूलपरीयाभ्यान्तेषां त्वागो विधीयते” । हेमाद्रौ
“अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च । हेमात्म-
पवित्वस्य ह्येकां नार्हन्ति वै कलाम्”

भाद्रमावास्यामृतीतदर्भस्थातवागतामाह हेमा०
आ० ख० हारीतः “मासे नभस्मावासा तस्यां

दर्भोऽप्यो मतः । अयातयापास्ते दर्भं विनियोज्याः
पुनः पुनः”

तस्योत्पत्तिरुक्ता भाग० ३, २० च० “वर्हिष्वाती नमः पुरी
सर्वं सम्यत्समन्विता । न्यपतन् यत् रोमाणि यत्तस्माद्
विधुन्वतः । कुशकायास्तत्र चाबन् शश्वद्वरितवर्जसः ।
अपयोयैः पराभाष्य यत्तन्नान् यत्तभीजिरे” ।

पूजादौ तस्य तत्प्रतिनिधेयं भारणमावश्यकम् यथाह
वरदातन्त्रे १५० “पूजाकाले सर्वदेव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।
वर्ज्या रजतं धार्यं सस्यं धार्यमनामया । कुश-
कार्यकरं यस्मात्तत्तु वन्द्याः कुशाः कुशाः । कुशेन
रक्षिता पूजा विफला कश्चिता मया” सधवायस्तद्वार-
णनिधेयमाह ब्राह्मणसर्वस्वे स्मृतिः । “न स्मृयेत्
तिलदर्भं च सधवा यत्तु कथञ्चन” ।

तत्पर्यायभेदादिकं भावम् उक्तं यथा “कुशोदर्भस्ताथा
वर्हिः सूच्यपोयस्तभूषणम् । ततोऽन्धोदीर्घपलः स्नात् सुर-
पलस्तथैव च । दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं त्वरं हिमम् ।
मूलकच्छाः सरोतृणापस्त्रिकम्पद्रास्तजित्” । “एते
लूनशिलास्तस्य दग्नैरधिरोह्यतैः । कुशकाशविराजन्ते
यदवः सामगावः” । रामपुत्रहृगल्य नामनिर्मुक्तिस्मृतिोत्-
पत्तिकथा रामाऽवत्त० का० ६६० यथा

“यानेव रात्रिं गतुः पथं गच्छां समाविशत् । तानेव
रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकहयम् । ततोऽधिराजसन्ने
बालका सुनिदारकाः । बालभीतिः प्रियभाचक्षुः सी-
तायाः प्रसवं शुभम् । भगवन् ! रामपत्नी सा प्रसूता दा-
रकहयम् । ततो रक्षां गच्छतेजः ! कुर्व भूतविनाशिनीम् ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सङ्घर्षिः सद्यपागमत् । बालचन्द्र-
प्रतीकाशौ देवपुत्रौ मन्मथौ । जगाम तत्र चूटाणा द-
र्भं च कुमारकौ । भूतघ्नीश्चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षो-
विनाशिनीम् । कुशमुद्रिष्टपादाय लवश्चैव तं स हिजः ।
बालभीतिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् । य-
स्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैरन्वसत्ततैः । निर्माजं
नीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् । यथावरो भवेताभ्यां
लवेन स समाहितः । निर्माजनीप्रोदद्गामिर्लवेति च
स नामतः । एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यस्तजातकौ ।
मत्तुताभ्यां च नामभ्यां स्थातियुक्तौ भविष्यतः । ता र-
जाङ्गम्युक्ता च उनिहतात् समाहिताः । अयुर्वचं ततो-
रजानयोर्विगतकल्मषाः । तथा तां क्रियमाणं च
ब्रह्माभिर्गोविनाम च । सङ्कीर्तनञ्च रामस्य सीतायाः

प्रसवौ शुभौ” । “मयाप्तं रामत्वं कुशलवद्युता नख-
विगता” सा० द० । कुशदीपमानस्यानाद्युक्तं विष्णु०
५० यथा

“सुरोदकः परिहृतः कुशदीपेन सर्वतः । शाल्म-
लस्य त्वं विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः । ज्योतिर्गतः
कुशदीपे सप्त पक्षाः शृणुष्व तान् । उद्भिदोरेणुमांश्चैव
सुरधोलम्बनो हतिः । प्रभाकरोऽयं कपिलस्तद्वाग्मा
यर्षपिच्छतिः । तस्मिन् यस्मिन् मनुजाः सह दैतेयदानवैः ।
तथैव देवगन्धर्व्यक्षकिम्पुण्यादिभिः । वर्षांस्तत्रा
ऽपि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः । दमिनः शुष्मिणः
क्षोत्रा मन्देहाश्च महाघने । ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः
शूद्राश्चातुक्रसौदिताः । यथोक्तकर्म्मकृत्वात् स्वाधिकार-
क्षयाय ते । तत्र यत्तत् कुशदीपे प्रकृष्टं जनार्दनम् ।
यजनः चपयन्मन्त्राधिकारफलप्रदम् । विदुसो ह्ये-
शैश्च द्युतिमान् पुष्पांस्तथा । कुशेशयो हरिश्चैव
सप्तमो मन्दराक्षतः । वर्षांस्तत्रा सप्तैव तत्र दीपे
महाघने । नद्योऽपि सप्त तासाञ्च शृणु नामान्यतुक्र-
मात् । धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सन्मतिस्तथा ।
पिबुङ्गसा मङ्गी चैव सर्वपापहरास्त्रिमाः । अन्दाः सह
स्वयस्ताल जुह्नदद्रस्तथाचलाः । कुशदीपे कुशस्तम्बः
संज्ञया तस्य तत् सङ्गतम् । तत्प्रमाणेन स दीपो हतोदेन
समावृतः” ।

भाग० ५, २० च० अन्यथैवायं वर्णितः यथा

“एवं सुरोदाङ्गिहस्ताद्द्विगुणः समानेनावृतो हतोदेन
यथा पूर्वः कुशदीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकवस्तुदीपा-
ख्यापनो ज्वलन इवापरः सुगन्धरोचिषस्ता दिशोविरा-
जयति । तद्दीपपतिः प्रियव्रतो राजन् ! हिरण्यरेता नाम
स्वदीपं सप्तथ्यः सप्तपुत्रो यथाभागं विभज्य स्वयं तप
क्यतिष्ठत् ! वसुवकुदानवद्वरुचिनाभिगुप्तसत्यव्रतप्रियनाम
देवनामभ्यः तेषां वष्टेषु सीमाशिरयोन्यशामिघाताः
सप्तैव । यन्मुच्यतेऽष्टकपिलश्चिह्नकूटो देवानीक ऊर्ध्व-
रोना द्रविण इति । रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा
श्रुतिविन्दा देवगर्भं हतव्युता मन्द्रासेति यासां
पदोभिः कुशदीपौकसः कुशलजोविदाभियुक्तकुलक
संज्ञा भगवन् जातवेदसद्विषं कर्म्मकौशलेन यजन्ते” ।
कल्पभेदाच्चासभेदः समाधेयः । कुशदीपोऽप्यत्र पु० “कुशोऽ-
भूत् काञ्चनः कौशे स्वयम्भूचितिमर्हति” । कुत्सिते
आचरणे येते गी-ड । ७ पापिष्ठेयस्य च त्रि० के० ।

एवमेवे पुं “अजकस्य तु दायादो यत्नाकाशो महीपतिः ।
बभूव सृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत्” हरि० २७ अ०
कुशकण्डिका स्त्री कुशैः कण्डिकेभ्यः । वैदिकाम्निस्वस्वा-
रभेदे स च वेदिभेदेन भिन्नः तत्प्रकारस्य अग्निदिनाम्
काले शीकते, यजुर्वेदिनाम् पशुपतिकृते, सामवेदिनां भय-
देवभट्टकृते अन्ये उक्तः संक्षेपेण तुलादानादिपद्धतौ
तदनुसारिप्रकारोऽस्याभिर्दिशितः । प्रथो कस्य लोपे कुश-
कण्डिकाऽप्यत्र स्त्री “सञ्जं पामाङ्कितियुक्तकर्माणां कुश-
कण्डिकासंस्कृताम्निस्वाधत्वात् सैव प्रथमसंभवीयते” भयदेवः
कुशकाश न० नित्यः समाहारद्वयः । कुशकाशानां समाहारे
कचित् इतरेतरसमासः आर्षप्रयोगे दृश्यते यथा “इमे
लूनश्वास्तस्य दशभैरचिरोद्भूतैः । कुशकाशा विराजन्ते
वटवः सामगादव” विष्णु पु० इति केचित् । कुशसंहिताः
काशा इत्येव तत्र वाक्यमित्यनयो

कुशधारा स्त्री नदीभेदे

कुशध्वज पुं जनकस्य नृपस्थानुजे भ्रातरि । “तस्य पुत्रद्वयं
जज्ञे धर्म्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमनुजो वीरो मम
भ्राता कुशध्वजः” रामा० व्या० का० ७१ स० “जन-
कोक्तिः । तस्य राज्यञ्च साङ्गाश्वनगरासीत् यद्योक्तं
तत्रैव “साङ्गाश्वे भ्रातरं शूरमभ्यपिबुधं कुशध्वजम्” ।
“भ्राता यथीमान् धर्म्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः” स च
भरतशत्रुघ्नयोः श्वशुरः तत्कथा तत्रैव ७२ सर्गे दृष्ट्वा
“निमिवंशज जनकस्यात्मजे नृपभेदे “स्वर्धरोमा सुतस्य
सुस्वरोमा व्यजायत । ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्धं
कर्पतो महीम् । सीता सीरायतो जज्ञा यज्ञात्
सीरध्वजः स्मृतः । कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्म्मध्वजो
नृपः” इति भाग० ६।१।१२ । अनयोर्विरोधः कल्प-
भेदात् समाधेयः “पार्थिवीसङ्घहृद्भूहो लङ्घय-
न्तदनुजामघोष्मिलाम् । यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ
कुशध्वजसुते सुभध्वजे” रघुः

कुशनाभ पुं कुशस्य नाभिरस्य अच् समा० । यत्नाकाश
सौत्रे कुशपुत्रे नृपभेदे “अजकस्य तु दायादो यत्नाकाशो
महीपतिः । बभूव सृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ।
कुशपुत्रा बभूव हि चत्वारो देववर्चसः । कुशिकः कुशनाभश्च
कुशाश्वौ स्मृतिमांसाश्च” हरिवं० २७ अ० । कन्याकुजगन्धे
तद्विरतानि दर्शितानि तस्य राजधानी महोदयनामपुरं
यथा रामा० आदि० १२ स० “कुशनाभस्तु धर्म्मात्मा पुरं
कञ्जे महोदयम्” ।

कुशनेत्र पुं भारीचिपुत्रभेदे अक्षरे “शुभ्रपुण्ड्रगङ्गान्त्रि-
कुशनेत्रः शशिध्वजः । यद्यभित मया प्रोक्ताः भारीचेः
कीर्तिवर्जनाः” हरिवं० २४ अ०

कुशप न० कुश-वा० कपन् । पानपात्रे उष्णादिकोपः

कुशपुष्प न० कुशाकारं पुष्पमस्य । १ यन्त्रिपथे वृक्षे रत्नमा० ।

कुशाश्च पुष्पाणि च समा० द्व० । २ कुशपुष्पाणां समाहारे

“कुशपुष्पं समहारि ब्राह्मणः स्ववमाहरेत्” स्मृतिः

कुशप्रवन न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “कुशप्रवनमासाद्य
ब्रह्मचारी समाहितः । तिराजमुपितः स्नात्वा अश्व-
मेधफलं लभेत्” भा० व० ८५ अ०

कुशर पुं कुक्षितः शरः । शरसदृशे अन्तर्निष्ठे लक्षणभेदे अ०
भा० माधवः “शरासः कुशरासः” अ० ६।१६।११।

कुशल न० कुश-कलन् । १ कल्याणे । २ तद्वति लि० । कुशान्

लाति ला-क । ३ कुशपादके लि० । कौ पृथिव्यां शलति

चलयति कर्ष्याणि शल-अच् । ४ कार्यचतुरे लि० ।

अस्य च कुशपादकत्वे यौगिकत्वम् चतुरे लाञ्छनिकत्व-

मिति काव्यप्रकाशकाराणां तदेतन्मतं सा० द० निराकृत्य

दक्षतायां रूढत्वमस्य व्यवस्थापितं यथा

“केचित् तु “कर्म्मणि कुशलः” इति रूढावदाहरन्ति ।

तेषामयमभिप्रायः । “कुशं लाति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः

कुशपादिरूपो मुखोऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवं विवेचकत्वमा-

धर्म्मप्रसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति” । तदन्वये

न मन्यन्ते । कुशपादिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि

दक्षरूपस्यैव मुखार्थत्वात् । अनग्रहि शब्दानां व्युत्प-

त्तिनिमित्तमनग्रहं प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य

मुखार्थत्वे “गौः शेते” इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । “ग-

मेढेर्हो” इति गमभातोर्होप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य

अनकालेऽपि प्रयोगात्” ।

अत्रेदमभिदध्याहे । “गमेढेर्होरिति औणादिकडोप्रत्यया-

नस्य गोशब्दस्य “उष्णादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपदि-

कानि” पा० उक्तत्वात् न यौगिकतासम्भवः अवयवत्व-

भ्यार्थभावात् अतस्तस्य गमादौ रूढत्वम् ! “आतोऽनु-

पसर्गे कः” पा० उक्तेः कप्रत्ययस्य कत्वेन व्युत्पन्नत्वात् अथ-

वयवार्थलभ्यार्थसत्त्वाच्च गोशब्दद्वयस्य “किञ्च उष्णा-

दीनां व्युत्पन्नत्वपक्षेऽपि गोशब्दस्यावयवार्थयोगात् पङ्क-

जादिपदस्य अर्थविशेषे योगरूढत्वं गोशब्दे वक्ष्यते ।

अतएव गोशब्दस्य रूढत्वकल्पनमव्युत्पन्नत्वप्रचमान्त्रित्व-

मेति विवेच्यमिति । मण्डपशब्दस्य मण्डपानकसंज्ञात्-

पार्थक्ये यौगिकता जनान्धपरत्वे कूटत्वमिव कुशल
शब्दस्य कूटयौगिकत्वमेव युक्तम् “पप्रच्छ कुशलं
राज्ये” रघुः । “भवान्न रामत्वं कुशलपशुता न त्वधि-
गता” सा० ८० । “प्रसारयन्ति कुशलाचित्रां वाचं
पटीमिव” माघः । “तदनुप्रवेशमय वा कुशलः” माघः ।
कुश+अस्त्वर्थे सिन्धा० लच् । ५ कुशयुक्ते लि० । ततः
अस्त्वर्थे इनि । कुशलिन् तद्युक्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।
“कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि न” सा० ८० । “माञ्च
कुशलिनी ब्रूयाः” भा० ७०१३६५० । शौण्ड्या० एतस्य
७त० कर्म कुशलः । श्रेण्यादि० अततद्भावाथे समा० ।
कुशलकृतः कुशलभूतः । अनेन सह कुमारशब्दस्य समासे
कुमारस्य विशेषत्वेऽपि अमृणादि० परनिपातः । कुमार
कुशलः । ततः ब्राह्मणादि० कर्मणि भावे च प्रज्ञ् ।
कौशल्य दक्षतायाम् न० । युवा० तदर्थे अण् । कौशल
तदर्थे “योगः कर्मसु कौशलम्” गीता ।

कुशलव पु० ६० । पुष्पवतीरिव एकयुक्ता रामसुतयोः हेमच०
कुशलिन् लि० कुशल+अस्त्वर्थे इनि । कल्याणवति । “कुश-
लिनी वत्सस्य वार्त्तापि न” सा० ८० । [नकहत्ते वैद्य० ।
कुशली स्त्री कुशरव लीयते ली-ङ गौरा० ङीप् । अश्व-
कुशविन्दु पु० मूल्नि देशभेदे । “वातायना दशार्थाश्च रो-
मकाः कुशविन्दवः” भा० भी० ८४० जनपदकथने ।

कुशस्थल न० कुशप्रधानं स्थलम् । १ कान्यकुब्जदेशे हेमच० ।
“कुशस्थलं हकस्थलं माकन्दं वारणावतम् । देहिमे चतु-
र्यामान् कश्चिदेकञ्च पञ्चमम्” वेशीसं० २ पुरीभेदे स्त्री
ङीप् अठावरः सा च प्राक् रेवतनृपेण निर्मिता पश्चात्
यदुभिः संस्कृता यथा हरिवं० १२२ अ०

“इति सज्जित सर्वे च प्रतीची दिग्भाविताः । कुश-
स्थलीं पुरीं रम्यां रेवतीनोपशोभिताम्” विज्ञाय मलुरां
रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् । कुशस्थलीं हारवतीं
निवेशयितुमीप्सवः” हरिवं० १६५० ।

“आनर्त्तविषयचासीत् पुरी तस्य कुशस्थली” हरिवं० १०४० ।
कुशा स्त्री कुश-क । १ रम्यां भेदि० २ मधुकर्कट्याम् शब्दच०
३ वलगायां हेमच० । कुशाशब्दे परे अयसः सत्वम्
अयस्यहिता कुशा अयस्कृशा सि० कौ० । सामानां
स्त्रीलीयगणनार्थे औदुम्बरे ४ गङ्गा च शब्दचि० ।

कुशाकर पु० कुशैराकीर्यते समन्तादप्येव मूलाच्छादनेन
वेष्टतेऽत्र आ+कृ-आधारे अण् । दन्तान्नो । स हि
कुशकण्डिकायां कुशैरात्रियते । [वानरे शब्दमाला

कुशाच्च पुंस्त्री कुशरव स्त्रीप्राप्यमखि अख्य पञ्च समा० ।
कुशाग्र न० इत० । कुशस्याये । “कुशाग्रेषां कौन्तेय ।
न स्रष्टव्यो महोदधिः” भा० व० ११०२२०० । कुशस्या
अमिव स्त्र्यस्त्वत्वात् । २ कुशाग्रतल्यस्त्र्यस्त्र्ये श्रुतिदुर्वोच-
याङ्के “कुशाग्रबुद्धे । कुशली गुरुस्ते” रघुः । कुशा-
ग्रमिव इवार्थे ङ । कुशापीय कुशाग्रतल्ये लि० “कुरु
बुद्धिं कुशापीयामनुकामीनतां त्वज” भट्टिः ।

कुशादिक भावप्रकाशोक्ते तैलभेदे यथा

कुशाम्निमन्वशैरीवनलदर्भे जुगोक्षुराः । कपोतवङ्गावसुक-
वसिरेन्द्रीपरीशराः । धातक्यरतुवन्दाकाः कर्णपराश्र-
भेदकाः । एषां कल्ककषायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ।
पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना । शर्कराश्रुरिरोगेषु
मूलकच्छे च दारुणे । प्रदरे योनिच्छे च शुक्रदोषे
तथैव च । वन्द्यागर्भकरं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम्” ।

कुशाम्ब पु० निमिर्देश्ये नृपभेदे कुशम्बपुत्रे । “कुशनाभ-
शब्दे हरिवं० वाक्यम्” रामा० ७०२२२० “ब्रह्मयोनि-
र्महानासीत् कुशोनाम महातपाः” इत्युपक्रमे “स
महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुमहारधान् । वैदर्भीं
जनयामास चतुरः सहशान् सुतान् । कुशाम्बं कुशनाम्बं
असूतैरजसं ययुम्” नामभेदः कल्पभेदात् अपिबुद्धः ।
“प्रत्यययः कुशाम्बश्च यमाकुर्मणिवाहनम्” भा० ८०६१५०
कुशाम्बे न निर्वृत्ता अण् ङीप् । तत्कृतपुरीभेदे “कुशाम्बस्तु
महातेजाः कौशाम्बीमकरोत् पुरीम्” रामा० ७०२२२०
निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः सि० कौ० कुशाम्बस्या-
पत्यं शुभ्रा० ङक् । कौशाम्ब्ये तदपत्ये पुंस्त्री० ।

कुशारणि पु० कुशं जलं शपार्थं सुदकमरणिरिवास्त्र । दुर्वा-
ससि सुनौ त्रिका० तस्य शपजलेनैव सर्वनाशकत्वात्
तथात्वम् । [राजनि०

कुशलमलि पु० कुत्सितः शालमलिः । रोहितकण्ठे ।
कुशावती स्त्री कुश-अस्त्वर्थे मत्पु मस्य वः संज्ञायां दीर्घः ।
रामात्मजकुशस्य राजधान्याम् पुत्र्याम् । “स निवेश्य
कुशवत्सं रिपुनागाङ्गुशं कुशम्” । “कुशावतीं चोलिय-
सात् स ज्ञात्वा” रघुः । रामा० ७०८०० ठ कौशलेष्वे वैतद-
भिप्रेकोवर्णितः । “कौशलेषु कुशं धीरसुत्तरेषु तथा ज-
यम् । अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशिलवौ” ।
अतोरधुवाक्यं पुराणान्तरानुसारीति विवेच्यम् ।

कुशावर्त पु० कुशस्य जलस्यावर्त्तयत्व । मङ्गावतारतीर्थे “मङ्गा
हारे कुशावर्ते” विष्णुके नीलपर्वते । तथा कणखसे स्नात्वा

धूतपापमा दिवं व्रजेत्" भा० आनु० १७००श्लो० ।
 "उपगम्य कुशावर्तं आसीनं तत्त्वविस्तृतम्" भाग०
 २।२०।५। "कुशावर्तं गङ्गाद्वारे" श्रीवरः । २भरतवृष-
 प्लवभेदे । "तमनु कुशावर्तं इलावर्तं ब्रह्मावर्तं मलयः
 केतुभेदमेव इन्द्रस्य गृध्रिदर्भः कीकट इति नव नवतिम-
 धानाः" भाग० ५।४।१० । तद्राज्यत्वात् कुशावर्तस्य
 तत्संज्ञत्वम् ।

कुशाश्व पुं सूर्यवंशे नृपभेदे "सृजञ्जयस्य सुतः श्रीमान्
 सहदेवः प्रतापवान् । कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधा-
 र्मिकः" रामा० आ०

कुशासन न० कुशैर्निर्मितमासनम् । कुशनिर्मिते आसने
 "कुशासनमनन्तरम्" आह्वयः । तत्संज्ञत्वादि आ०त०
 "अथ कुशासनम् तत्र गोभिलः पितृषु द्विगुणांस्तु
 दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादसीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिभूर्ध-
 व्यं शृण्वति सर्वान् वा सर्वत्रासनेषु दर्भानास्तीर्थंति" पितॄन्
 पितॄन् पितॄर्दद्यात् तत्रादौ जलगण्डुप्रकोपः । ततोहि
 शुभमुन्नकुशपलत्रयं पितृणाभासनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ
 विष्णुदेवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः
 "पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा उपनस्येत्पुत्रं वा पितॄन्" ।
 प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तृष्णीं ब्राह्मण-
 पाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्धमासनार्थमिति दीपक-
 लिका । कुशान् ऋजून दद्यात् । व्यक्तमाह्वयलायनः
 "अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणमुन्नानासनं प्रदाय" इति
 आसनमित्यनेनोपवेशनीयत्वप्रतीतिरुक्ते तददानं प्रती-
 यते । तथाच काण्डीजिनिः 'दर्भान् चैवासने दद्याच्च त
 पाणौ कदा चन । पितृदेवमनुप्राणामेव तन्निर्दि-
 शावती" । अथ पितृदेवमनुष्येभ्योऽपि कुशासनदानं प्र-
 तीयते । अथ दैविकत्वेन कुशानां ऋजुत्वमिति विशेषः ।
 देवपितृविप्रयोर्दक्षिणायामयोः कुशासनस्थापनमाह आ-
 ह्वयलायनमाह्वयवचनम् । "पितृणामासनं दद्याद्दाम-
 पाशं कुशान् सुधीः । दक्षिणे चैव देवानां सर्वत्र श्राद्ध-
 कर्मसु" । कोः पृथिव्याऽशासने च । आब्राह्मणोऽपि
 कुशासनसहितः

कुशिशपा स्त्रीकुत्सिता शिङ्गपा । कपिलशिङ्गपायां राजनि०
 कुशिक पुंशुङ्गः कुशनामा नृपः जनकत्वेनास्त्वस्य ठन् । गाधि-
 नृपजनके विश्वामित्रपितामहे नृपभेदे तत् कथा यथा
 "काम्यकुञ्जे महानासीत् पार्श्वेभ्यो भरतर्षभ ।। गाधी-
 ति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः । तस्य धर्मात्मनः

पुत्रः सत्यव्रतवाहनः । विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव
 रिपुमर्दनः । भा० आ० १७४४०

"कुशमशमरुतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दनः" रामा० आ०
 "कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः" भा० आ० ४४०
 "कुशपुत्रा वभूवूर्ध्वं चत्वारो देववर्धसः । कुशिकः कुशना-
 भव कुशाश्वो भूर्धर्मास्तथा" कुशिकस्तु तपस्ते ये" इत्यु-
 पक्रमे "स गाधिरभवद्राजा भगवान् कौशिकः स्वयम्"
 हरिवं० २७।४० कुशिकचरितं च भा० आनु० ५२२ अध्या-
 यादि ५६० पर्यन्ते

"कृत्वाप्युदोहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अयमस्य च
 संवादं कुशिकस्य च भारत ।। एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा
 भार्गवश्चक्रवर्त्तनसदा । आगामिनं महाबुद्धिः स्ववंशे स-
 निसत्तमः । निश्चित्य मनसा सर्वं गुणदोषं बलाबलम् ।
 दग्धुः कामः कुलं स्वयं कुशिकानां तपोधनः । अयमः
 समनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् । वस्तुमिच्छा ससत्पन्ना
 स्वया सह मनानवः ।।

कुशिक उवाच । भगवन् सह धर्मोऽयं परिहृतैरिह
 धार्यते । प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च रुदा वृषैः ।
 यत्तु तावदतिश्रान्तं धर्मोद्धारं तपोधनम् । तत् कार्यं
 प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातमर्हसि । भीष्म उवाच । अथा-
 सनसुपादाय च्यवनस्य महाघने ।। कुशिको भार्यया
 सार्द्धमाजगाम यतो मुनिः । प्रगृह्य राजा भृङ्गारं
 पादमश्नै नृपदेयत् । कारयामास स्वर्वांश्च
 क्रियास्तस्य महात्मनः । ततः स राजा चत्वरं
 मधुपर्कं यथाविधि । पाकयामास चाव्ययो महात्मा
 नियतव्रतः । सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरवाब्रवीत् ।
 भगवन् परयन्तौ स्त्रो ब्रूहि किं करवावहे । यदि राज्यं
 यदि धनं यदि गाः संशिनव्रत ।। यत्प्रदानानि च तथा
 ब्रूहि सर्वं ददामि ते । इदं गृहमिदं राज्यमिदं
 धर्मासनञ्च ते । राजा त्वमपि शाश्वतीं योऽहं स प-
 रपरं स्तुति । एषमुक्ते ततो वाक्ये चत्वरं भार्गवस्तदा ।
 कुशिकं प्रत्युवाचेदं रुदा परमया पुनः । न राज्यं
 कामये राज्यं धनं न च योषितः । न च गा न च वै
 देशञ्च यज्ञं न्यूयतामिदम् । निवमं कश्चिदारप्स्ये
 सुययोर्यदि रोषते । परिचर्याऽस्मि यत्ताभ्यां युवाभ्या-
 मविशङ्कया । एवमुक्ते तदा तेन दम्पती तौ जहर्षतुः ।
 प्रत्यब्रूतास्तु तमृषिमेवमस्मिन् भारत ।।

अथ तं कुशिको हृष्टः प्रापेशयदनुत्तमम् । गृहोद्देशं

ततस्तस्य दर्शनीयमदर्शयत् । इदं शय्या भगवतो यथा-
काममिच्छोष्यताम् । प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्षुं ते तपो-
धन ! । अथ स्त्रियोऽतिचक्राम तेषां संवदतां तथा । अ-
र्चयेन्दीयामास पानमन्नं तथैव च । तमष्टुष्टततो राजा
कुशिकः प्रणतस्तदा । किमज्ञातमितन्ने किमुपस्था-
पयाम्यहम् । ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच नराधि-
पम् । औपपत्तिकमाहारं प्रयच्छसेति भारत ! । त-
द्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः । यद्यौप-
पत्तिकमाहारं तथैव प्रादाज्जनाधिप ! । ततः स भुङ्क्ता भ-
गवान् दम्पती प्राह धर्मवित् । सप्तमिच्छाम्यहं निद्रा
बाधते नार्हति प्रभो ! । ततः शय्याष्टहं प्रार्थ्य भगवा-
न्प्रसन्नः । संविशे नरेणस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ।
न प्रबोध्योऽस्मि संसृप्त इत्युवाचाथ भार्गवः । संवाहि-
तयौ मे पादौ जाम्बतयश्च तेऽनिशम् । अविशद्वस्तु
कुशिकस्तथेत्येषाह धर्मवित् । न प्रबोधयतानौ च
तं तथा रजनीजये । यथा तथा मूर्ध्नेस्तु शुश्रूषापरमौ
तदा । बभूवुर्नृपकाराज ! प्रयतावय दम्पती । ततः स
भगवान् विप्रः समादिष्ट नराधिपम् । सुजापैकेन पा-
र्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् । स तु राजा निराहारः
समार्थः कुरुनन्दन ! । पर्युपासत तं हृष्टव्रतवराधने
रतः । भार्गवस्तु ससुतस्यौ स्वयमेव तपोधनः । अ-
किञ्चिदज्ञा त्वष्टाचिद्वक्राम मङ्गातपाः । तमन्वगच्छ-
तां तौ तु क्षुधितौ अमरुधितौ । भार्यापती सुनिवेष्ट-
सावेतौ नावलोकयन् । तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवा-
भ्यां कुलोद्भवः । अन्वर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ! ततो राजाऽपतत्
क्षितौ । स सङ्गृहं समाश्रास्य सह देव्या महाद्युतिः ।
पुनरन्वेषणे यत्नमकरोत् परमं तदा ॥ ५२ ॥
युधिष्ठिर उवाच । तस्मिन्नन्वर्हिते विप्रे राजा किम-
करोत्तदा । भार्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि
पितामह ! । भीष्म उवाच । अहं स मङ्गीपालस्तम्यं
सह भार्याया । परित्रालो निवर्तते प्रीडितो
नटचेतनः । स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्य-
भाषत किञ्चन । तदेव चित्तयामास अप्रपन्नस्य
विचेष्टितम् । अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्रष्टु-
हं नृपः । ददर्श शयने तस्मिन्निदयान् भृगुनन्दनम् । वि-
स्मितौ तादृशं दृष्ट्वा तदाश्चर्यं विचिन्तय च । दर्शना-
त्तस्य तु तदा विश्रान्तौ सम्भूवतः । यथास्थानन्तु तौ
स्थित्वा भूयस्तं संववाहृतः । अथापरेण पार्श्वेन उवाच

स मङ्गासुनिः । तेनैव च स कालेन प्रत्युद्ध्यत् स वो-
र्यवान् । न च तौ चक्रतः किञ्चिद्विकारं भयशङ्किता ।
प्रतिबुद्धस्तु स मुनिसौ प्रोवाच पिशांपते ! । तैलाभ्यङ्गो
दीयतां मे स्नास्तेऽहमिति भारत ! । तौ तथेति प्रति-
बुद्ध क्षुधितौ अमरुधितौ । शतपाकेन तैलेन मङ्गाह-
णोपतस्थतः । ततः सुस्वासीनम्यं दम्पती संववाह-
तः । न च पर्याप्तिमत्याह भार्गवः सुमहातपाः । यदा
तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः । तत एत्याथ
सहसा स्नानशान्तां विवेश ह । लघृप्तेव तु तलासीत् स्ना-
नीयं पार्थिवोचितम् । अस्तुकृत्य च तत् सर्वं तलैवान्नर-
धीयत । स सुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा । नास्त्र्या-
हक्रतस्तौ च दम्पती भरतर्षभ ! । अथ स्नातः स भगवान्
सिंहासनगतः प्रभुः । दर्शयामास कुशिकं सभार्यं
कुरुनन्दन ! । स हृष्टवदनो राजा समार्थः कुशिको
सुनिम् । सिद्धमन्नमिति प्रापौ निर्विकारो न्यवेदयत् ।
आनीयतामिति सनिस्तद्वोवाच नराधिपम् । स रा-
जा ससुपालो तदन्नं सह भार्याया । मांसप्रकारा-
न् विविधांश्छाकानि विविधानि च । रसान्नापुष्पांश्चि-
त्वाङ्गोदकानश्च खाण्डकान् । रसान् नानाप्रकारांश्च पन्थञ्च
सुनिभोजनम् । फलानि च विचित्राणि राजभोग्यानि
भूरिशः । वदरेहृदकाश्चार्थमस्नातकफलानि च । स्न-
स्वानाञ्च यज्ञोम्यं यज्ञापि वनवासिनाम् । सर्वमाह-
रयामास राजा शापभयात्ततः । अथ सर्वसुपन्थसम-
पतश्चरन्वस्य तत् । ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं
सुनिः । वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपकरणैः सह ।
सर्वमादीपयामास अवनो भृगुनन्दनः । न च तौ चक्रत
क्रौधं दम्पती सुमहामती । तयोः सम्प्रेक्षतोरेव पुन-
रन्वर्हितोऽभवत् । तथैव च स राजर्षिस्तस्यौ तां
रजनीं तदा । समार्थौ वाम्यतः श्रीमास्य कोषं स
समाविशत् । निव्यं संस्तु तमन्नं तु विविधं राजवेष्टुनि ।
शयनानि च सुस्थानि परिपेकाश्च पुष्कलाः । वस्तुञ्च
विविधाकारमभवत् ससुपार्जितम् । न शशक ततो
द्रष्टुमनरं अवनस्तदा । पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच
कुशिकं नृपम् । समार्थौ मां रयेनाशु वह यत्नं प्री-
म्यहम् । तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांयामिको रथः । इत्युक्तः
स सुनी राजा तेन हृष्टेन तद्वचः । अवनः प्रत्युपाचेदं
हृष्टः परपूरजय ! । सक्रीकुरु रथं जिप्रं यस्तो

सांघामिको रथः । सायुधः सपताकश्च शक्तीकनकयष्टि-
मान् । किङ्किणीस्त्रननिर्घोषो युक्तसौरणकल्पनैः ।
जाम्बूनदनिवद्धैश्च परमेष्ठुशतान्वितः । ततः स तत्त-
थेलुक्का कल्पयित्वा महारथम् । भास्वीं वामे धुरि तदा
चात्मानं दक्षिणे तथा । त्रिदण्डं यज्जुस्त्वय्यं प्रतोदं
तत्र चादधत् । सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमवाब्रवीत्
भगवन् ! क रथोयात् ब्रवीतु भृगुनन्दन ! । यत्नवृत्तसि
विप्रैः । तत्र यास्यति ते रथः । एवमुक्तस्तु भगवान् प्रवृ-
त्तायां तं नृपम् । इतः प्रभृति यातव्यं पदकं पदकं
शनैः । अग्रे यम यथा न स्थातथा मे च्छन्दचारिणौ ।
सुसुखञ्चैव बोढ्यो जनः सर्वेषु पश्यतु । मोक्षसाध्याः प-
थिकाः केचित्तेभ्यो दास्ये यम हाहम् । ब्राह्मणेभ्यश्च ये
कामानर्थयिष्यन्ति मां प्रथि । सर्वेन्द्रास्त्रास्त्रपेक्षे धनं र-
त्नानि चैव हि । क्रियतां निखिलैतन्का विचारय धा-
रिव । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भवानवाब्रवीत् । य-
दाद्रूयान्मुनिरात्तत् सर्वं देयमशङ्कितैः । ततोरत्नान्यनेका-
निरिक्तयो युग्यमजायितम् । कृताकृतञ्च कनकं गजेन्द्रास्त्रा-
चलोपमाः । अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्मा सर्वशः ।
हाहाकृतञ्च तत् सर्वमासीद्भगवन्मार्तवत् । तौ तीक्ष्णा-
प्येण रुहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ । पृष्ठे विह्वी कटे चैव
निर्धिकारौ तमूहृतः । वेपमानौ निराहारौ पद्माशङ्का-
लिकप्रितौ । कथञ्चिद्वृत्तमीरौ दम्पती तौ रथोत्तमम् ।
वृद्धयो भृगुविह्वौ च वज्रनीच क्षतोद्भवम् । ददृशाते मङ्गा-
राज ! उष्मिताविव किंशुकी । तौ हृदा पौरवर्गस्तु भृशं शो-
कसमाकुलः । अभिशापमवयस्तो न च किञ्चिदुवाच ह ।
हन्वगच्छाज्जुक्नु सर्वे पश्यध्वं तपसो वलम् । क्रुद्धा अपि
सन्निभेष्ठं वीक्षितं नेह शक्रुः । अहो भगवतो पीर्यं
महर्षेर्भावितात्मनः । राक्षसापि सभास्यं स्तु धैर्यं पश्यत
यादृशम् । आनावपि हि लक्ष्मणे रथमेतं समूहृतः ।
न चेतयोधिकारं ये ददर्श भृगुनन्दनः ।

“भीष्म उवाच । ततः स निर्धिकारौ तु हृदा भृगुकुलो-
द्भवः । वृद्धं विश्वाशयामास यथा वैश्ववर्णस्तथा । त-
त्वापि राजा मीतात्मा यथादिष्टमवाकरोत् । ततोऽस्य
भगवान् प्रीतो बभूव सुनिरुतमः । अवतीर्य रथञ्चोवात्
दम्पती तौ समोच ह । विमोच्य चैतौ विधिवत्ततो
वाक्यमुवाच ह । स्त्रिध्वगम्भीरया वरुणा भानवः सुप्र-
सन्नया । ददामि वां वरं अष्टं तं व्रूतामिति भार-
व ! । सुकुमारौ च तौ विह्वौ पराभ्यां सुनिरुतमः ।

पश्यशांस्तकल्याण्यं स्नेहाङ्गरतसत्तम ! । अथाब्रवीच्चूपो
वाक्यं अग्रे नास्त्राययोरिह । विश्रान्तौ च प्रभावासे
अचतुस्तौ च भागवम् । अथ तौ भगवान् प्राह प्रहृ-
ष्टश्च प्रवन्तदा । न हृषा व्याहृतं पूर्वं यन्मवा तद्ग-
विष्प्रति । रमणीयः ससद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् ।
किञ्चित्कालं व्रतपरो निवत्स्थाभीह पार्श्वे ! । गम्यतां
स्वपुरं पुनः ! विश्रान्तः पुनरेष्यसि । इहस्यं मा सभा-
र्यस्त्वं द्रष्टासि हो नराधिप ! । न च मन्युस्त्वया कार्यः
अत्रैवस्ते समुपस्थितम् । यत् काङ्क्षितं हृदिष्यं ते तत्
सर्वं हि भविष्यति । इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेना-
न्नरात्मना । प्रोवाच मुनिशार्ङ्गसमिदं यचनमर्थवत् ।
न मे मन्युर्माहाभाग ! पूतो हो भगवन्स्त्वया । संवृत्तौ
यौवनस्यौ हो वपुष्मनौ बलान्वितौ । प्रतोदेन
व्रणा ये मे सभास्यं स्तु त्वया कृताः । तान् पश्यामि
गालेषु स्वस्योऽस्मि सह भास्यंया । इमां च देवीं
पश्यामि वपुषाऽपरसोपमाम् । श्रिया परमया युक्तां
यथा हृष्टा पुरा मया । तव प्रसादात्सं वृत्तमिदं सर्वं
महासुते ! । नैतद्विलम्बु भगवन्स्त्वयि सत्पराक्रम ! ।
इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं कुशिकं च्यवनस्तदा । आगच्छे-
वाः सभास्यं च त्वमिहेति नराधिप । इत्युक्तः
समनुज्जातो राजर्धिरभिवाद्या तम् । प्रययौ वपुषा युक्तो
नगरीं देवराजवत् । तत एवमुपाजम्भूरमात्माः सपुरो-
हिताः । वलस्त्रा गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ।
तैर्हतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् । प्रवि-
वेश पुरं हृष्टः पृथ्वमानोऽथ पन्दिमः । ततः प्रविश्य
नगरं कृत्वा पूर्वाङ्गुलीः क्रियाः । भुक्त्वा सभास्यं रज-
नीमुवास स महादुःखितः । ततस्तु तौ नयमभिधीक्ष्य यो-
वनं परस्परं विगतस्त्राविधानरौ । ननन्दतुः शयनगतौ
वपुर्धरौ श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तदा ।

अथाधृष्टिर्धृष्टुक्तकीर्त्तिं वर्द्धं मत्तपोधनो वनमभिराम-
सङ्गिमतु । मनीषया वृद्धविधरत्नपूषितं ससज्जं यद्यो
नगरे प्रतक्रतोः” इति ५२७०

“भीष्म उवाच । ततः स राजा रात्र्युक्ते प्रतिवृद्धौ म-
ज्जामनाः । कृतपूर्वाङ्गुलः प्रावात् सभास्यंस्तद्वनं प्रति ।
ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् । मणिसम्प-
न्नकाञ्चं गन्धर्वनगरोपमम् । तत्र दिव्यानिप्रमावान्
ददर्श कुशिकस्तदा । पर्वतान् रुद्रयसानूयं बलिनीष
रूपङ्गजाः । तत्र शालाच विविधास्तोरणाति च भार-

त !। शाहलोपचितां भूमिं यथाकाञ्चनकुट्टिमाम् ।
 सहकारान् प्रफुल्लंश्च केतकोटालकान् धवान् । अशो-
 कान् सहकुन्दंश्च फुल्लंश्चातिमुक्तकान् । चम्पकांस्ति-
 लकान् भव्यान् पनसान् वज्जुलानपि । पुष्पितान् कण्ठि-
 कारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह । यत्रामान् वारणपुष्पांश्च तथा-
 ऽपपादिका लताः । तत्र तत्र परिहृष्टा ददर्श स भङ्गी-
 पतिः । उद्यान् पद्मोत्पलधरान् सर्वर्तुं कुसुमांस्तथा । वि-
 भानप्रतिमांश्चापि प्रासादाच्छैलसन्निभान् । गीतलानि
 च तोयानि क्वचिदुष्णानि भारत ! । आसनानि विचि-
 त्वाणि शयनप्रवराणि च । पर्यङ्कान् रत्नसौवर्णान्
 पराङ्मोक्षरत्नादितान् । मध्यमोच्छमनस्तत्र तत्र
 तत्रोपकल्पितम् । वीथानादाच्छुकांश्चैव सारिकान्
 भङ्गुराजकान् । कौकिलाच्छतपत्तांश्च सकोयटिककु-
 कुभान् । भयूरान् कुकुटांश्चापि दाहूहान् जीव-
 जीपकान् । चकोरान् वानरान् हंसान् सारसांचक्रसा-
 ञ्जयान् । समन्ततः प्रसृष्टितान् ददर्श सुमनोहरान् ।
 क्वचिदप्सरसां संधानं गन्धर्वाणाञ्च पार्श्वे । कालाभिर-
 परांस्तत्र परिष्वजान् ददर्श ह । न ददर्श च तान् भूयो दद-
 र्श च पुनर्नृपः । गीतध्वनिं सुमधुरं तथैवाध्यापनध्वनिम् ।
 हंसान् सुमधुरांश्चापि तत्र सुखाव पार्श्वे । तं दृष्ट्वाऽ-
 त्यङ्गु तं राजा मनसाऽचिन्तयत्तदा । स्मरतोऽयं चित्तविभ्रंश्च
 उताहो सखमेव त्व । अहो सह शरीरेण प्राप्नोऽस्मि
 परमाङ्गतिम् । उत्तरान् वा कुङ्कुम पुण्यानच वाऽप्यमरा-
 वतीम् । किञ्चेदं महदाश्चर्यं संप्रश्यामीत्यचिन्तयत् । एवं
 सञ्चिन्तयन्नेव ददर्श सुनिपुङ्गवम् । तस्मिन् विमाने सौवर्णे
 मणिस्तम्भमभाकुले । मङ्गलार्हे शयने दिव्ये शयानं भृगु-
 नन्दनम् । तमध्यायात् प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया ।
 अलङ्कृतस्ततो भूयत्पुवनः शयनञ्च तत् । ततोऽन्यस्मिन्
 पनोद्वेगे पुनरेव ददर्श तम् । कौश्यां दृष्ट्वां समासीनं
 जपमानं महाप्रतप्तम् । एवं योगबलादिप्रो भोज्याभास
 पार्श्वे । अन्धेन तद्वनञ्चैव ते वै चाप्सरसां गणाः ।
 गन्धर्वाः पादपात्रं च सर्वमन्तरधीयत । निःशब्दमभवत्प्राप्ति
 मङ्गलं पुनर्नृप ! । कुशवल्मीकभूयिष्ठं वभूव च यथा
 पुरा । ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ।
 विषयं परमं प्राप्य तद्वदृष्ट्वा महद्दुःखम् । ततः प्रोवाच
 कुशिको भार्यां हर्षमन्वितः । पशु भद्रे ! यथा माया
 दित्वा दृष्टाः सुदुर्लभाः । प्रसादाद्भृगुसुखस्य किमन्यत्र
 नपोवलात् । तपसा तदवार्थं हि यत्तु शक्यं मनोरथैः ।

तैलौक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते । तपसा हि
 सुतप्तेन शक्यो भोजस्तपोवलात् । अहो प्रभावो ब्रह्मर्षे-
 श्चपुनस्त महात्मनः । इच्छत्येव तपोवीर्यादित्यन्यत्र लो-
 कान् सृजेदपि । ब्राह्मणा एव जायेरन् पुण्यवाग्बुद्धि-
 र्भवेत् । उत्सृष्टेदिह तत्त्वैव कोऽन्यो वै व्यपनाहते ।
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ।
 ब्राह्मणस्य प्रभावाद्भि रथे युक्तौ स्त धुर्यवत् । इत्येवं
 चिन्तयानः स विदितश्चपुनस्त वै । सम्प्रेक्ष्योवाच स्वप-
 तिं क्षिप्रमागम्यतामिति । इत्युक्तः सहभार्यस्तु सोऽन्य-
 गच्छन्महासुनिम् । शिरसा वन्दनीयलभवन्दत च पा-
 र्श्वे । तस्याशिषः प्रयुज्याथ स सुनिस्तं नराधिपम् ।
 निधीदेष्वब्रवीद्वीमान् सान्त्वयन् पुरुषर्षभ ! । ततः प्रकृति-
 मापन्नो भार्गवो स्वपतेर्हृदयं । उवाच हृदयया वाचा
 तर्पयन्निव भारत ! । राजन् ! सख्यं जितानीह पञ्च पञ्च-
 स्वयं त्वया । मनःपठानीन्द्रयाणि जप्त्वाऽन्मृजोऽसि तेन
 वै । सख्यगाराधितः पुत्र ! त्वया प्रवृत्तां वर । न हि
 ते दृजिनं किञ्चित् सुखं लभामि विद्यते । अतुजानीह
 मां राजन् ! ममिध्यामि यथागतम् । प्रीतोऽस्मि तव
 राजेन्द्र ! वरश्च प्रतिगृह्यताम् ।

कुशिक उवाच । अस्मिन्मध्यगतेनेव भगवन् सन्निधौ भया ।
 कर्तितं भृगुशार्दूल ! यद् दग्धोऽस्मि तद्वृद्ध । एष एव
 वरो सुखः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ! । यत्प्रीतोऽसि मया
 ब्रह्मन् ! कुलं त्वातश्च मेऽनघ ! । एष मेऽतुष्टो विप्र !
 जीविते च प्रयोजनम् । एतद्वाक्यफलञ्चैव तपसश्च फलं
 मम । यदि त्वं प्रीतिमान् विप्र ! मयि वै भृगुनन्दन ! ।
 अस्ति मे संशयः कश्चित्तस्मै व्याख्यातमर्हति । ५४ अ-
 न्यथ उवाच । वरश्च गृह्यतां भक्तो यद्य ते संशयो
 हृदि । तं प्रब्रूहि नरचोड । सर्वं सम्मादयामि ते ।
 कुशिक उवाच । यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भा-
 र्गव ! । कारणं श्रोतुमिच्छामि मदृष्टे वासकारितम् ।
 शयनञ्चैकपात्रेन दिवसानेकविंशतिम् । अकिञ्चिद्वृत्ता
 गमनं बहिष्य सुनिपुङ्गव ! । अलङ्कृतमकक्षाञ्च पुनरेव च
 दर्शनम् । पुनश्च शयनं विप्र ! दिवसानेकविंशतिम् ।
 तैलाम्रजस्य गमनं भोजनञ्च गृहे मम । सप्तपानीय
 विविधं यदृश्वं जातवेदसा । निर्दोषञ्च रथेनाशु सह-
 सा यत् कृतं त्वया । धनानाञ्च विसर्गश्च वनस्यापि च
 दर्शनम् । प्रासादानां वज्जनाञ्च काञ्चनानां महासुते ! । म-
 णिविष्टमपादानां पर्यङ्कानाञ्च दर्शनम् । पुनश्चादर्शनं तस्य ।

श्रोतुमिच्छामि कारणम् । अतीव हासं सुहृदामि चिन्तयानो
 भृगुदह ! । नचैवात्राभिगच्छामि सर्वं स्वाद्य विनिवृत्तम् ।
 एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्त्वं श्रोतुं तपोधन !
 व्यवन उवाच । शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ।
 न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ! । पितामहस्य
 वदतः पुरा देवसमागमे । श्रुतवानसि यद्राजसंस्थे नि-
 गदतः शृणु । ब्रह्मज्ञानविरोधेन भविता कुलसङ्करः ।
 पौत्रस्ते भविता राजसंज्ञोबीर्यसमन्वितः । ततस्ते
 कुलनाशार्थं महं त्वां सद्यपागतः । चिकीर्षन् कुशिकोच्छेदं
 सन्दिग्धः कुलन्तव । ततोऽङ्गभागस्य पुरे त्वामवोचं
 महीपते ! । नियमं कश्चिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ।
 न च ते दुष्कृतं किञ्चिदङ्गभासाद्यं गृहे । तेन जीवसि
 राजर्षे । न भवेद्यास्तमनःपथा । एवं बुद्धिं समाख्याय दिव-
 सानेकवर्षाणि । समोऽसि यदि मां कश्चिद्वेषयेदिति
 पार्थिव ! । यदा त्वया सभाध्येष संतुष्टो न प्रबोधितः ।
 अञ्जलदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ! । उत्थाय चास्मि
 निष्कान्तो यदि मां त्वं महीपते ! । पृच्छेः क यास्यसी-
 त्येषं शमेयं त्वामिति प्रभो ! । व्यनक्तिः पुनश्चास्मि पुनरेव
 च ते गृहे । योगसाख्याय संतुष्टो दिवसानेकवर्षाणि ।
 कुशितो नामसूतेयाः असाहेतु नराधिप ! । एवं बुद्धिं
 समाख्याय कर्षितौ वां क्षुधा मया । न च तेऽभूत् सु-
 कृष्णोऽपि मनुस्मानसि पार्थिव ! । सभाध्ये स नरस्ये-
 व । तेन ते प्रीतमानसम् । भोजनञ्च समानाय च सदा
 दीपितं मया । क्रुध्येचा यदि भाग्यव्यति तन्मर्षि-
 तश्च मे । ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ! ।
 सभाध्ये मां बह्वेषेति तद्भवत् कतवांस्तथा । अविशङ्को
 नरपते । प्रीतोऽहृदपि तेन ह । धनोद्धर्तेऽपि च कृते न
 त्वां क्रोधः प्रधर्षयेत् । ततः प्रीतेन ते राजन् ! । पुनरेतत्
 ज्ञातं तव । सभाध्ये स वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप !
 प्रीत्यर्थं तव श्वेतके स्वर्गसन्दर्शनं ज्ञतम् । यत्ते वनेऽ-
 किञ्चपते ! । इदं दिव्यं निदर्शनम् । स्वर्गोद्देशस्तथा राजन् !
 स्वमरीरेष पार्थिव ! । उद्धर्तमनुभूतोऽसौ सभाध्येष
 न्यपोक्षम ! । निदर्शनार्थं तपसो धर्म्मस्य च नराधिप ! ।
 तत्तवासीत् स्मृत्वा राजसंज्ञापि विदितं भवा । ब्र-
 ह्मण्यं ब्राह्मणे हि त्वं तपस्य पृथिवीपते ! । व्यवमनः नरे-
 न्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं नराधिप ! । एवमेतद्यथा त्वं ब्राह्मण्यं
 तात ! इक्ष्वभम् । ब्राह्मणे सति चर्षित्वं क्षयित्वं च तप-
 क्षिता । भविष्यत्येव ते कामः कौशिकात् कौशिको हि-

जः । ततोयं पुरं तुभ्यं ब्राह्मण्यत्वं गमिष्यति । वंश-
 स्ते पार्थिवस्येव ! भृगूनामेव तेजसा । पौत्रस्ते भविता
 विप्रस्तपस्वी पादकट्युतिः । यः सदेवमनुष्याणां भयसु-
 त्पादयिष्यति । ज्ञयाणामेव लोकानां सत्यमेतद्व्रवीमि
 ते । वरं गृहाण राजर्षे ! यत्ते मनसि वर्त्तते । तीर्थ-
 यात्रां गमिष्यामि पुरा कान्तोऽभवर्त्तते ।

कुशिक उवाच । एव एव वरो मेऽद्य यस्तं प्रीतो महा-
 सुने ! । भवत्येतत् यथा त्वं भवेत् पौत्रो भवानह ! ।
 ब्राह्मण्यं मे कुलस्थास्तु भगवच्छेप मे वरः । पुनश्चा-
 ख्यातमिच्छामि भगवन् ! विस्तरेण वै । कथमेत्यति विप्रस्यं
 कुलं मे भृगुनन्दन । कदासौ भविता वन्धुसम कदापि
 सम्मतः । ५५५०

व्यवन उवाच । व्यवश्रुं कथनीयं मे तत्रैतत्तरपुङ्गव ! ।
 यदर्थं त्वाहच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ! । भृगूणां
 क्षत्रिया वाज्या नित्यमेतज्जनाधिप ! । ते च भेदं गमि-
 ष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना । क्षत्रियाश्च भृगून् सर्वान्
 मधिप्यन्ति नराधिप ! । आगमोऽनुजलनो दैवदण्डनि-
 पीडिताः । तत उत्पत्सुतेऽस्माकं कुलगोलविवर्जनः ।
 ऊर्ध्वं नाम महातेजा व्यववर्त्तमानमद्युतिः । स त्वं लो-
 क्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति । महीं सपर्वत-
 यनां यः करिष्यति भयासात् । कश्चित् कालान्तं वज्रिह्व
 स एव शययिष्यति । सङ्ग्रे वडवावज्ञो मधिप्य सभ-
 सत्तम ! । पुच्छं तस्य महाराज ! अचीकं भृगुनन्दनम् ।
 साक्षात् कृच्छ्रो धनुर्वेदः सद्यस्यास्यतेऽनघ ! । क्षत्रिया-
 यासामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना । स तु तं प्रतिव्य-
 ह्रैव पुच्छे संक्रामयिष्यति । जमदग्नीं महाभागे तपसा
 भावितास्मि । स चापि भृगुगार्हूलस्तं वेदं धारयिष्यति ।
 कुलात् तव प्रस्थातृन् कन्यं सोऽभिगमिष्यति ।
 उद्गायनाथं भवतो वंशस्य भरतर्षभ ! । गाधेर्दुहितरं
 प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः । ब्राह्मण्यं क्षत्रधर्म्मार्थं
 श्वत्सवादयिष्यति । क्षत्रियं विप्रसंज्ञं वृहस्पतिमवो-
 जसा । पित्रासित्वं तव कुले गाधेः पुत्रं दुर्भारिकम् ।
 तपसा सङ्गता युक्तं प्रदास्याति महाद्युते ! । स्वयौ तु
 कारणं तत् परितर्त्ते भविष्यतः । पितामहनिदो-
 गाहै नान्यथैतद्विष्यति । ततोवे पुरमे तुभ्यं ब्राह्मण-
 त्वमुपैष्यति ।

‘भीष्म उवाच ॥ कुशिकस्तु सुनेर्षायां व्यवनस्य महा-
 त्मनः । त्वया कृष्टोऽभवद्राजा रामश्चेदुवाच ह ।

एवमस्त्विति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ! । व्यवनस्तु म-
हातेजाः पुनरेव नराधिपम् । वरार्थं नोदयामास तस्य-
वाच स पार्थिव ! । वाठमेवं करिष्यामि कामं त्वत्तो
महासुने ! । ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मं चास्तु मनो
भवेत् । एवमुक्तस्तपेत्वेवं प्रत्युक्त्वा व्यवनो रुनिः ।
अभ्यनुशाय नृपतिं तीर्थयात्रां ययौ तदा । एतस्ते क-
थितं सर्वमशेषेण मया नृप ! । भृगूणां कुशिकानाञ्च
अभिसम्बन्धकारणम् । यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभव-
न्नुप ! । ५६ अ० । कुशिकस्यापत्यम् अण् । कौशिक तद-
पत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् हेमच० रुनिभेदार्थकता-
मालोक्य जमदग्निपत्न्यकतोक्तिः कल्पद्रुमे तन्मूला-
न्यतोक्तिश्च चिन्त्या । २ स० अ० दृष्टे हेमच० । श्विभीतकदृष्टे
पु० विश्वः ४ केकरे वि० ५ अ० कर्ण दृष्टे राजनि० दृष्टे लशेपे
पु० शब्दमा० कुशी+सार्धे क । कुशिका ७ फाले स्त्री
कुशित वि० कुय-इतच् । जलमिच्छति उणा०
कुशिन् वि० कुयोऽन्त्यस्य इति । कुशयुक्ते “दिनेऽष्टमे दृ-
ष्टिप्रेष दीक्षितोऽहं यथाविधि । दण्डो दण्डो कुयो
चोरी एताक्तो मेखलीकृतः” भा० धातु० १४ अ० २ पाल्मीके
मुनौ हेमच० ।
कुशिब्धि (स्त्री) स्त्री कुत्सिता शिम्बी प्रुणे० वा सुभ्रः ।
शिम्बीभेदे सुभ्र० । “सहाडयं मूलकलाञ्च शिम्बा कुशि-
म्बिबल्लीप्रभवाश्च शिम्बाः । ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च
बलप्रदाः पित्तनिर्वहणाय सुभ्र० । [फाले जेदि० ।
कुशी स्त्री कुय-अयोवित्तारेऽर्थे ङीप् नि० । कौशिकारे
कुशो (सौ) द न० कु+सद-य प्रुणे० वा सस्य शः । दृष्टार्थं
धनप्रयोगे अमरः “कुशो (सौ) दृष्टिर्द्विगुण्यं नात्येति
सकदाह्वना” या० स्मृतिः । २ रक्तचन्दसे तन्त्रसा० ।
“लाजा कुशो (सौ) दसिन्दूरं गोमयञ्च करीप्रकम् ।
विलोड्य पुटिकां कृत्वा जपसेख्याञ्च कारयेत्”
कुशी (सौ) रक पु० कुत्सितः शी (सी) रोयत् कर्षणे वा कप् ।
कर्षणेन कुशितहलके चेत्यदौ । ततः चतुर्थ्यां सख्या०
दृञ् । कौशी (सी) रकेय तत्संज्ञकदृष्टेयादौ वि० ।
कुशीलव पु० कुशितं शीलं कुशितं अत्यर्थे व, कुशीलं वाति
वा-क-वा । १ कीर्त्तिसञ्चारके नटे, २ चारणे, ३ गायके च ।
कुशीलवद्व्यर्थं नाशप्रचारकत्वात् ४ पाल्मीकौ मुनौ ।
यद्वाचि० ५ नटमाले अमरः । “यस्माच्चवस्तुनः पूर्व
रङ्गविज्ञोपशान्तये” कुशीलयाः प्रकुर्वन्ति सा० द० ।
कुशञ्च वचञ् प्रुणे० । कुशञ्चयोः द्वि० हेमच० । “अभि-

धिव्य महात्मानाभौ रामः कुशीलवौ” रामा० उ०
१०७ स० । त्रिकाण्डशेषे कुशीवशः इति पाल्मीक्यर्थे
पाठः लिपिकरप्रमादकृतः ।

कुशुम्भ पु० कु+शुम्भ अच् । कुशुम्भशब्दार्थे हारा०
कुशूल पु० कुश-कूलच् । १ तुषाम्नौ, जटाधरः २ अक्षकोष्ठके,
इत्कादिनिर्मिते धान्यादिस्थापनाहं इस्थाने च ।
हेमच० “कुशूलप्रणाटकैः” स्मृतिः
कुशूलधान्यक पु० कुशूलपरिमितं धान्यं यस्य । यावता-
धान्येन वर्षत्रयं सस्य स्रकुटुम्बस्य स्वतत्त्वस्य निर्वाहो
भवति तावन्मात्रसञ्चितधान्ये विभ्रे । कुशीधान्यशब्दे
विहतिः ।

कुशेशय न० कुगे जले श्वेते शी-अच् अलुक् स० । १ पद्मे,
“कुशेश्वरैरलजलाशयोपिताम्” भावः । २ सारसपञ्चि-
णि, अमरः । ३ कर्णिकारदृष्टे यद्वाचिना० । कुषहीपस्ये
४ पञ्चतभेदे पु० कुशशब्दे विहतिः [जले
कुशीदक न० कुशसंज्ञकदृष्टदकम् शाकत० दानार्थे कुशसहिते
कुष निष्कर्षे ऋगादि० पर० संका० सेट् । कुष्णाति अकोपीत् ।
निरस्तु वेत् निरकोपीत् निरकुचत् । चुकोप । निष्कर्षे च ह
इयतापरिच्छेदः, मध्यस्थितस्य, यस्तुनो बहिर्निःसार-
णञ्च । “मिषाः कुष्णानि मांसानि” “ततोऽकुष्णात् दश-
सीवः क्रुजः प्राणान् यनौकसाम्” भट्टिः । ज्ञा सेट्
कित् । “कुपित्वा जगतां सारम्” भट्टिः कर्मकर्त्तरि
सार्धधातुके झन् वा प० । कुपति ते वा पादः । आ-
र्द्धधातुके तु न परस्मैपदम् झनसन्धियोर्बशट्वात्
कोपिधीट पादः ।

अनु+सादृश्येन वर्निष्यारणे तूलेनानुकुष्णाति
अशि+आभिमुख्येन निःसारणे “न बालकस्य नासाक्षीतो
दशनविवराण्यभिकुष्णोवात्” सुहृतः
अव+अधोनिःसारणे तूलेरवकुष्णाति सि० कौ० ।
निर्+निष्कासने । निरकुचत् निरकोपीत् निष्कोटा नि-
ष्कोपिता । “निष्कोपितव्यान्निष्कोटुं प्राणान् दशस-
खात्मजात् । आदाय परिधं तस्मै बलाच्चिन्नुपित-
द्रुमः” भट्टिः “कीटनिष्कुपितं धनुः” भट्टिः “उपानयो
भिष्कुपितं विहङ्गैः” रुचः । आर्षे तु गणव्यत्ययोऽपि
काचित् दृश्यते “यमपुरुषा अयस्यैरस्मितप्रैः संदंशैस्त्वचि
निष्कुपन्ति” भाग० ५।१६।१६।

कुषल वि० कुष-वा० कलच् । दृष्टे पटौ भरतः [कोष
कुषाकु पु० कुष-आकु । १ कपो २ वज्रो ३ सूर्ये च उवा०

कुवित् अय्यं कुविदुः प्रयोः । बाहुल्ये २ प्रयसावाह मनोरमा
कुवित् लि० कुप-क्त । जलमित्रिते उवादि० ।
कुषीद् न० कु+सद-य प्रयो० धत्वम् । वृद्धार्थं धनप्रयोगे भरतः
कुषीतक प्र० अविभेदे । तस्यापत्यम् काश्यपः ठञ् । कौषी-
तक्ये तदपत्ये काश्यपे । अन्त्यत्वार्ये अत इञ् । कौषी-
तकि तदपत्ये काश्यपे । ततः उपकादि० इन्वे इङ्ग्ये च
गोत्रप्रत्ययस्य लुक् ।

कुपुम चेपे कण्डू० प० सक० सेट् । कुपुम्यति अकुपु(भी)भ्यीत् ।
“भिनन्ति ते कुपुम्यं यस्ते विषयानः” अथ० २।१२।६।
कुपुम्यक प्र० स्त्री कुपुम-एणुल् वेदे प्रयो० हम् यथोपच ।
नकुवे “कुपुम्यकस्तद्वीरुगिरेः प्रवर्त्तमानकः” अ०
१८।१।६। “कुपुम्यकोनकुलः” भा०

कुष्ठ प्र० न० कुष्णाति रोगम् क्थ-क्थन् । (कुष्ठ) प्रसिद्धे वृक्षभेदे
“कुष्ठस्य कटु स्वादु रुक्कं तिक्तं लघु । इति वाता
स्ववीर्यकासकुष्ठमरुत्कफान्” भावप्र० । तद्धे दास्तैवोक्ता-
यथा “उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च तत् । पद्म-
पत्रञ्च काष्ठीरं कुष्ठभेदमिह जगुः” । अथ च चतुते ए-
लादिकण्ठे एलातगरकुष्ठेत्यादिना, सुस्तकादिकण्ठे च
सुस्तारिद्रेलुपक्रमे विभीतककुष्ठेत्यादिना उक्तः । रोग-
भेदे तत्स्वरूपनिदानभेदादि भावप्र० दर्शितं यथा
“विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरुणि च । भजतामा-
मताच्छर्द्द्वैर्गन्धान्यान् प्रतिघ्नताम् । व्यायाममग्निता-
पश्चाप्यतिमुक्त्वा निषेविष्याम् । शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं
भुक्त्वा निषेविष्याम् । वस्त्रं चमयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बु-
सैविनाम् । अजीर्णं ध्यायिनां चापि पञ्च कर्मापचारि-
णाम् । मवाहदधिमत्स्यादिलवणाण्डनिषेविष्याम् ।
माषमूलकपिटाक्षतिलबीरुगुडाशिनम् । अवायं चाय-
जीर्णं ऽन्ने दिवा निद्रानिषेविष्याम् । विप्रान् गुरुन् धर्ष-
यतां पापं कर्म च क्षयताम् । वातादयस्त्रयो दोषास्त्र-
ग्रक्तं मांसमम्बु च । द्रवयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्य-
रूपकः । अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्तघैकादयैव
च” । विरोधीन्यन्नपानानि जीरमत्स्यादीनि व्याया-
ममित्यादि । अतिमुक्त्वा व्यायामम्, अग्निसन्तापम्
अग्निरूपलवणं स्त्रियादिसन्तापञ्च निषेविष्यामिति ।
कदनस्य योगे षष्ठी प्राप्ता द्वितीया तु सनिवचनात् ।
एवमप्येऽपि “शीतोष्णं लङ्घनाहारानित्यादिविधिं द्वि-
तीया । क्रमं-विधिं, वर्मैत्यादि । वस्त्रांस्त्रित्वे
अति द्रुतमपि च पाने स्नाने शीताम्बुसैविनाम् ।

अजीर्णं ध्यायिनां भुक्तेऽजीर्णं भुक्त्वताम् । पञ्च-
कर्मापचारिणां पञ्चकर्मणि यमनविरेकयस्यमिस्-
हासुवासनानि तेषु कृतेषु अपचारिणाम् । मवाहदधि-
मत्स्यादि आहारादि सेविनाम् । व्यायाममित्यादि । अन्ने
अजीर्णं विदग्धादिरूपे सति । अवायं मैद्युनं निषेविष्याम् ।
दिशानिद्रानिषेविष्यामिति भिक्षो ज्ञेयः । धर्षयतां च-
भिभवताम् । दोषद्रव्यसंघर्षमाह । वातादय इत्यादि-
गन्धेन लिख्यपि प्रतीतेषु त्वय इति पदं सर्वेषु कुष्ठेषु
त्रयाणामपि वातादीनां दुष्टत्वबोधनार्थम् । त्वक्, रस,
अम्बु, लसीका । अथ संख्यामाह । अतः कुष्ठानामित्या-
दि । अतः पूर्वोक्तदोषद्रव्यसंघर्षमाह । सप्तघैकादय-
चेति संख्याविच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां
सुद्रकुष्ठत्वं बोधयति । तत्र महाकुष्ठान्याह “पूर्वं” त्रिकं
तथा सिद्धं ततः काकणकं तथा । पुष्करीकर्कजिह्वाके
महाकुष्ठानि सप्त च” । पूर्वत्रिकं कपालौटुम्बरमण्डला-
ख्यम् । सिद्धगुट्टोऽकारालो नपुंसकः । ननु कथं
सिद्धस्य महाकुष्ठेषु गुणना सुश्रुतेन सुद्रकुष्ठेषु उक्तत्वात्
घातप्रविष्टं सिद्धं तु स्यान्महाकुष्ठमेव च । एवंविधस्य
सिद्धस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । एषां महाकु-
ष्ठत्वञ्च शीघ्रसुत्तरोत्तरघातवशाद्वाहनात् उत्सर्गदोषजन्यत्वात्
चिकित्साबाह्यत्वाच्च । अथ सुद्रकुष्ठान्याह “एककुष्ठं
अतुं पूर्वगजचर्म ततः अतुम् । ततश्चर्मदलं प्रोक्तं तत-
श्चापि विचर्चिका । विपादिकाभिधा सैव पासाकण्डूस्ततः
परम् । दद्रूपिस्कोटकिटिभालसकानि च वेष्टितम् । सुद्र-
कुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः” । ननु दद्रूः कथं
सुद्रकुष्ठेषु गणितः ? सुश्रुतेन महाकुष्ठेषु उक्तत्वात् । उच्यते
असितावगादमूला दद्रूः सुश्रुतेन महाकुष्ठेषु उक्ता । अस्मि-
न्तेनराऽनवगादमूला दद्रूः सुद्रकुष्ठमेव । एवं विधाया
दद्रुवाचरकेण सुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । कुष्ठानां त्रिदो-
षजन्यत्वेऽपि दोषस्थोत्पत्त्यतया सप्तधात्वमाह ।
“कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्दृग्धैः समागतैः ।
सर्वेषु च त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकस्ततः” । सर्वेष्वपि
त्रिदोषेषु व्यपदेशः कपालादिसंज्ञास्त्रे पासटाद-
शरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा, दोषैः कथं-
भूतैः पृथग्दृग्धैः समागतैः सङ्गतैः संमिश्रितैरिति या-
वत् । अस्यायमर्थः । किमपि कुष्ठं वातोत्पन्नं, किमपि
पित्तोत्पन्नं, किमपि कफोत्पन्नं, किमपि वातश्लेष्मोत्पन्नं,
किमपि पित्तश्लेष्मोत्पन्नं, किमपि वातपित्तोत्पन्नं, किमपि

त्रिदोषोत्पत्तिमिति । पूर्वरूपमाह “अतिश्लेष्णः खरस्पर्शः स्नेदास्नेदेविवर्णता । दाहः कण्डूस्त्वचिस्त्रापस्फोटः कोटोद्यतिः क्रमः । व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिवि-
रस्थितिः । रुदागामतिरुजत्वं निमित्तेऽपि कोप-
नम् । रोमहर्षोऽरुजः काष्ठीयं कुष्ठलक्षणमध्यजम्” ।
अतिश्लेष्णः अतिरुजः । अथवा चर्मादिप्रसङ्गेऽपि स्नेदा-
भावः । त्वचिस्त्रापः स्पर्शज्ञता । शीघ्रोत्पत्तिः व्रणा-
नाम् । “दूधवन्ति श्लथीकृत्य निचलत्वादितस्ततः । त्वचः
कुर्वन्ति वैपण्यं दोषाः कुष्ठमुपनि तम्” । वेभोल्लणेन
यत्कुष्ठमुत्पद्यते तदाह । “वातेन कुष्ठं कापालं पित्ते-
नौदम्बरं कफात् । मण्डलाख्यं विचर्षी च कृच्छ्राख्यं
वातपित्ततः । चर्मैककुष्ठकिटिभं सिङ्घातसविपादिकाः ।
वातस्त्रेष्णोद्भवाः पित्तकफाद्भूयतारुपी । सपुण्डरीकवि-
स्फोटपामाचर्मदलं तथा । सदैरेवोल्लखैर्दौर्गैराहुः काक-
णकं बुधाः” । विचर्षी च कफादित्यन्वयः । पुण्डरीकं
सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा पित्तकफादित्यन्वयः ।
अथ महाकुष्ठानां मध्ये कपालस्य लक्षणमाह । “लम्बा-
रुणं कपालाभं यद्रूपं परुषं तनु । कपालं तोद-
कृतं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्” । किञ्चित्कृष्णाः किञ्चि-
दरुणाः वेकपालाः स्फुटितस्तृपावखण्डाः खपरा इति
यावत् तदर्थं, परुषं खरस्पर्शम् । तनु तनुत्वक् कपा-
लम् कपालसंज्ञं, विषमं दुर्लभित्वम् । औदम्बरमाह
“उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदम्बरं यदेत् । रुग्दाहराग-
कण्डूभिः परीतं रोमपिङ्गरम्” । औदम्बरफलाकारम् ।
मण्डलमाह “श्वेतरक्तं स्त्रिरं स्थानं स्निग्धसुतुस्रम-
ण्डलम् । लक्ष्मणव्योमसं सक्तं कृष्टं मण्डलमुच्यते ।
श्वेतरक्तं किञ्चित् श्वेतं किञ्चिद्रक्तम् । स्त्रिरं चिकित्सां
विना अविनाशः, स्थानम् आर्द्रं, स्निग्धं सस्नेदम् ।
उत्स्रमण्डलम् उद्भूतमण्डलम् । लक्ष्मं कटसाध्यम् ।
अन्योन्यसंज्ञं परस्परनिमित्तम् । अथ सिङ्घमाह
“क्षेतरक्तं तनु यत् रजोदटं विसृजति । प्रायेणोरसि
तत् सिङ्घमलावृत्तुनोपमम्” । श्वेतरक्तं श्वेतं तारुम् ।
तनु तनुत्वक् । प्रायेणोरसि प्रायशब्दादप्यत्रापि बोध्यम्
काकणमाह “यत्काकणनिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषनिष्ठं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति । काकण-
निका गुञ्जा । गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये लम्बामनोरक्तम् ।
अथवा मध्ये रक्तं मध्यान्ते लम्बम् । अपाकं स्त्रमावात् ।
त्रिदोषनिष्ठम्-स्वर्णं गुणानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्ल-

खदोषत्वयत्किञ्चम् । पुण्डरीकमाह “तत् श्वेतं रक्तपर्यन्तं
पुण्डरीकदलोपमम् । सरागश्चैव सोत्सेधं पुण्डरीकं
कफोत्पन्नम्” पुण्डरीकदलोपमं पुण्डरीकं श्वेतकमलं
तत्तलोपमम् सरागश्चैव । अत एव श्वेतं, रक्तपर्यन्तं
अनोरक्तम् । सरागमिति अने लोहित्वाधिका
बोधनार्थम् । सोत्सेधम् उद्भूतम् । कृच्छ्रजिह्वकमाह
“कर्कशं रक्तपर्यन्तमनःश्रावं सवेदनम् । यद्वज्रजिह्वा-
संस्थानकृच्छ्रजिह्वं तदुच्यते” । रक्तपर्यन्तं अनोरक्तम्
अनःश्रावं मध्ये धूषणम् । कृच्छ्रजिह्वासंस्थानम्
कृच्छ्रो भङ्गकृच्छ्रजिह्वाकृतिः । अथ कुष्ठकुष्ठानां मध्ये
एककुष्ठगजचर्मशोर्लक्षणमाह “अस्नेदनं महापासं
यन्मत्स्यकलोपमम् । तदेककुष्ठं चर्माख्यं बद्धलङ्का-
जचर्मवत्” । महापासं महास्थानम् । मत्स्यक-
लोपमम् अथ शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते ।
तेन चक्राकारमश्वकपलसदृशं भवति । एककुष्ठमिति
कुष्ठकुष्ठेषु सुखत्वात् । चर्माख्यं गजचर्मस्थम् बद्धं
स्थूलम् गजचर्मवत् रूपं लक्षणं च । अथ चर्मदल-
माह “रक्तं सगुणं कण्डूभूतं स्फोटं दलयत्यपि । त-
च्चर्मदलमाख्यातं स्पर्शसामहनञ्च यत्” । दलयत्यपि
पिदारयत्यपि चर्मेति शेषः । विचर्षिकामाह “सकण्डूः
पिडका श्रावा बद्धलावा विचर्षिका” । पिडका कुष्ठपि-
डका । ननु कुष्ठकुष्ठानां कथमेकादशत्वं विपादिकाया-
द्वादत्यसम्भवात् उच्यते । विचर्षिकैव पादयोर्भवन्ती
विपादिका तेन संस्थानतिरेकः । अतएव भोजः “दाह्यते
त्वक् वरा रुजपाणयोर्भेदा विचर्षिका । पादे विपादिका
त्रेया स्थानभेदाद्विचर्षिका” । दाह्यते विदार्थ्यते ।
केचिद्विचर्षिकातो विपादिकां भिज्जामाहुः । विपादिका-
माह “वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्” । पाणि-
पादस्फुटनं पाणयोः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् ।
पामामाह “रुक्ता नाङ्ग्राः क्षावयन्त्यः प्रदाहाः पामे-
त्युक्ताः पिडकाः कण्डूमात्राः” । पिडकाः पीडयन्तीति
पिडका इति क्षिपकादित्वात् निपात्यते । कण्डूमाह
“सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता त्रेया पाणयोः कण्डू-
रुप्ता-
स्तिषोव” । सैव पामा स्फोटैः महद्भिः, स्तिषु-
ती-
पी-
द-
माह “सकण्डूरागपिडकं द्रूमण्डलसदृशम्” । द्रू-
मण्डलरूपे शोत्पत्तिम्, उद्भूतम् उच्यते । विस्फोटमाह
“स्फोटाः श्रावाराणाभासा विस्फोटाः स्फुटानुत्वचः” ।
किटिभमाह “स्थामं किण्वखरस्पर्शपरुषं किटिभं स्मृतम्” ।

नम् । वर्जनीयं विशेषेण क्लिप्तं सिद्धिमिच्छताम् ।
 युद्धं मेघनम् भगवन् तलमलपदतलं, तल जातं सुशुते-
 नान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अथचिरन्-
 नम् नवमपि । कुष्ठस्य संसर्गजत्वप्रसङ्गे नान्यानपि संसर्ग-
 जान् रोगानाह “प्रसङ्गाद्वातसंश्लिष्टाश्चासात् सह
 भोजनात्” । प्रसङ्गोन्मेषनम् । “एकशय्याशनाच्चापि वस्त्र-
 माह्यानुवेपनात् । कण्डू कुष्ठोपदंशश्च भूतोन्मादप्रणव्वराः ।
 औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम् । श्वयते यदि
 कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं
 कष्टं प्रकीर्त्तितम्” । एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्वथा प्रती-
 करणीयं न तु उपेक्षणीयम्” ।

ऐतेषां मध्ये केषाञ्चित् महापातकचिह्नत्वं केषाञ्चि-
 दतिपातकचिह्नत्वं केषाञ्चिज्योपपातकचिह्नत्वं स्मृत्यादौ
 प्रसिद्धम् । अटादशानां मध्ये अटानामेव पापरोगतया
 स्रुतो तद्युक्तश्लाघादिकृत्तं तच्च शुभं निश्चितं यथा
 भविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रस्य षष्ठाध्याये “इष्टं कुष्ठमयं
 विप्र ! उत्तरोत्तरतोगुरुम् । विचर्त्तिका तु दुष्टमां चर्त्त-
 रीयस्मृतीयकः । विकर्त्तुर्ब्रूयात्तौ च कण्ठश्वेते तथाष्ट-
 कम् । एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु । त्रय-
 दत् सर्वगालेषु गच्छे भावे तथा नसि” । तथा ‘स्यते च
 प्रोषदेतीषं अथवा तस्मूलके । न पिण्डं मोदकं कुर्या-
 द्यच दाहक्रियाचरेत् । भण्मासीयस्त्रिभासीयोस्ततः कुष्ठो
 कदा चन । यदि स्त्रोहाङ्गरेहाङ्गं यतिचान्द्रायणं चरेत्” ।
 यतिचान्द्रायणज्ञौ पादोनधेनुचतुष्टयं देयम् । अतिपा-
 तकशेषफलत्वादथेवं युक्तं यथाह विष्णुः “अथ न-
 रकासुभूतदुःखानां तिर्य्यक्तलसृष्टीणां मातृप्रेत लक्ष-
 णानि भवन्ति कुष्ठतिपातकी, वज्रहा यज्ञी, सुरापः
 श्वावदनकः, सुवर्णहारी कुनखी, सुस्तलमोदुश्चर्मा,
 इत्यादि । श्वावदनकः स्वभावकृष्णदनकः प्रधानदन्तद्वय-
 मध्यवर्त्तिकुष्ठदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति
 केचित् । कुनखी सङ्कुचितनखः, दुर्बलां स्वभावतः अ-
 नाडतमेष्टः, अत एव महारोगिणोवावक्कीवसशौच-
 माह कूर्मपुराणम् “क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण-
 श्च यः । यथेष्टाचरणश्लाघाभरणानामशौचकम्” । क्रि-
 याहीनस्य निव्यनैमित्तिकक्रियानुशायिनः । मूर्खस्य
 गायत्रीरहितस्य । सर्वगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः ।
 महारोगिणः पापरोगादकान्तमरोगवतः । ते च उ-
 न्मादस्वगदो रानयच्छा । दासोमधुमेहोभगन्दरः पद-

रोगशरी इत्यष्टौ पापरोगानारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य
 दूतवैश्याद्यासक्तस्य । एवञ्च भविष्यपुराणोक्तं यति-
 चान्द्रायणप्रायश्चित्तमकृतप्रायश्चित्तानां कुष्ठप्रादीनां दाहे
 बोद्धव्यम् अन्यथैषां प्रायश्चित्तोपदेशोविफलः स्याद् । यथाह
 विष्णुः ‘कुनखी श्वावदनश्च दादयरात् । लक्षं चरित्वो-
 द्दरेयातां तद्वनस्यौ’ इति अत्र दादयरात् पराकल्पं
 तत्र पञ्च धेनवः नतु प्राजापत्यं तद्दाहकर्त्तुर्यतिचान्द्रा-
 यणेन विप्रमशितत्वात् अत्र बह्वनामेकधर्माणामिति वच-
 नादाकाङ्क्षितत्वाच्च कुष्ठप्रादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अतएव
 प्रायश्चित्तविशेषेऽप्युक्तमेवं दुष्टमादिव्यपृच्छामिति । महा-
 पातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि प्रायश्चित्तं द्विगु-
 णम् । कर्मविपाके शातातपः “महापातकजं पिण्डं
 सप्तजम्बु जायते । बाधते व्याधिरूपेण तस्य लक्ष्णा-
 दिभिः यमः । कुष्ठञ्च राजयच्छा च प्रमेहोपहृषी
 तथा” । अत्र कुष्ठपदस्य कुष्ठपरमिति पूर्वेणाविरोधः” ।

कुष्ठकीत ५० कुष्ठं तन्नाशनः केतुचिह्नं यस्य । मार्कण्डेयकादां
 (भू इत्यस्य) दृष्टे राजनि०

कुष्ठगण ५० इत० । शुभं तन्ने कुष्ठशब्दे दर्शिते अदाहत्वादि
 प्रयोजके कुष्ठभेदसमूहे स च कुष्ठशब्दे भावप्र० अटादश-
 विधो वर्णितः स च कुष्ठशब्दे दर्शितः [राजनि०
 कुष्ठगन्धि न० कुष्ठस्य गन्धोऽस्य इच्छं समा० । एतपासुके
 कुष्ठगन्धिनी स्त्री० कुष्ठस्येव गन्धोऽस्याः इति लीप् । अथ-
 गन्धायां शब्दचि०

कुष्ठघ्न लि० कुष्ठं हनि हन-टक् । कुष्ठनाशके औषधे
 “महूरिकायां कुष्ठलोपनादिक्रिया विता” इत्यु० ।
 श्रुतावल्यां ५० राजनि० श्काकोदुम्बरिकायां ४१ गुण्यां
 च स्त्री लीप् राजनि०

कुष्ठनाशन ५० कुष्ठं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । श्वाराहो
 कन्दे २ श्वेतसर्पमे च राजनि० श्वरीश्वरश्च रत्नमा०
 ४ कुष्ठनाशके औषधादौ लि०

कुष्ठनाशिन लि० कुष्ठं नाशयति नश-णिच्-णिनि । कुष्ठ-
 नाशके स्त्रियां लीप् । सा च २ सोमराज्यां रत्नमा०
 कुष्ठल न० कुष्ठितं स्वल्पम् अम्बुवादिवात् पत्यम् । कुत्सितस्यवे
 कुष्ठविट् स्त्री कुष्ठस्य तत्स्वरूपादेः विट् विद्या विद-वम् ।
 भावे क्तिप् । कुष्ठस्वरूपादिविद्यायां तत्र साधुः कथादि०
 ठक् । कुष्ठविदिक तत्र साधो लि० कुष्ठं वेत्ति कर्त्तरि क्तिप् ।
 २ कुष्ठस्वरूपवेत्तरि लि० । [राजनि० २ कुष्ठनाशके लि०
 कुष्ठसूदन ५० कुष्ठं सूदयति सूदि-ल्यु । श्वारगन्धे (मोन्दाज)

कुष्ठहन्तृ पु० कुष्ठं हन्ति हन-डच् । १ हन्ति कन्दे (हाति-
कान्दा) राजनि० २ कुष्ठनाशके लि० ३ पाकुषां स्त्री० डीप्
राजनि० [त्रिका० २ कुष्ठनाशके लि०]
कुष्ठहन्तृ पु० कुष्ठं हरति हृ-किप् तुक् च । १ विट्छदिरे
कुष्ठारि पु० इत० । १ विट्छदिरे शब्दच० । २ पटोवे श्चादि-
त्यपत्ते ४ छदिरेमात्रे ५ गन्धके च राजनि० ६ कुष्ठनाशके
कुष्ठिका स्त्री कुष्ठीव जायति कै-क । पादानववभेदे “यास्ते
जङ्गाः याः कुष्ठिका च्छरा ये च ते शपाः” अथ० १०८२३
कुष्ठिन् लि० कुष्ठ+अस्त्वर्थे इनि । कुष्ठरोगयुक्ते । कुष्ठशब्दे-
उदा० स्त्रियां डीप्
कुष्ठित लि० कुष्ठं जातमस्य तार० इतच् । जातकुष्ठे “स्त्री-
पुंसयोः कुष्ठदोषादुद्योषितयुक्तयोः । यदपत्यं तयो
जातं चैव तदपि कुष्ठितम्” सुश्रुतः [उष्णा०
कुष्मलं न० कुप-कमलन् । १ छेदने शब्दादने श्विकसिते च
कुष्माण्ड पु० ईवत् उष्मा पित्तहेतुत्वान् अण्डेषु बीजेषु यस्य
शक० । (कुम्हा) स्याते १ छेदे, २ शिवस्य पारिप्रदभेदे च
तस्य कुष्माण्डाकृतित्वात्तत्वात् जातित्वात् स्त्रियां
डीप् कुष्माण्डोऽव्ययत्वं शक्यताभेदे स्त्री भावप्र० अन्वेदादि
प्रसिद्धेषु ४ अन्विशेषेषु स्त्री ५ यद्देवा देवहेतुनमित्यादि-
मन्त्रपञ्चात्मकेऽनुवाके पु० “सूतस्य दशरात्रेण प्रायश्चि-
त्तानि दापयेत् । साधितां रेवतीमिष्टिं कुष्माण्डमच-
मन्थम्” भा० आनु० १२६ अ० व्याख्याने नीलकण्ठः ।
यद्देवा इत्याद्यानुवाकच यजु० २०।१४।१०॥ यथा
“यद्देवा देवहेतुनं देवासचक्षमा वयम् । अग्निर्मा तस्मा-
देनसो विश्वानुसृज्यत्वं हसः” यजु० २०।१४।
यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चक्षमा वयम् । वायु-
र्मा तस्मादेनसो विश्वानुसृज्यत्वं हसः” १५ । यदि जाग्र-
द्यादि स्रष्ट एनांसि चक्षमा वयम् । सूर्योर्मा तस्मादेन-
सो विश्वानुसृज्यत्वं हसः” १६ । यदुपाने यदरण्ये यत्-
संभायां वदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्थे यदेनचक्षमा व-
यम् । यदेकस्त्राधिधर्माणि तस्मादयजनमसि” १७ ।
यदापो जगृहा इति वरुणो नोसृज्यत्वं हसः” १७॥ “इति
सार्धं चतुष्टयमन्वात्मकोऽनुवाकः तस्माद्यास्त्रिषः कुष्माण्डो-
संज्ञा यथाह वेददी० “इत उत्तरमवस्थः मासरकुम्भं
प्रावयति यद्देवा इति” का० १।५।१३ अथव्येष्टिं कृत्वा
यद्देवा इत्यादिना वरुणो नो सृज्यत्वान्नेन सार्ध-
कण्डिकाचतुष्पादकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तार-
यति । अग्निवायुसूर्यदेवतास्त्रिषोऽनुष्टुभः कुष्माण्डो-

संज्ञाः” इति । तेनावशिष्टसार्धमन्त्रसहितोऽनुवाकः
कुष्माण्डसंज्ञक इति विवेच्यम् प्रागुक्तभारतव्याख्याने
नीलकण्ठेन मन्त्रपञ्चात्मकस्य तथात्वोक्तिः अर्धमन्त्रस्य
मन्त्रत्वकत्वेनयेति बोध्यम् । सार्धे क कुष्माण्डकोऽपि
(कुम्हा) छेदे व्योपधिभेदे, उमायां, (मसिना) कर्कोरौ
च । कुष्माण्डस्य गुणपाकप्रकारादि भावप्र० उक्तं “कु-
ष्माण्डं दंष्ट्रयां दध्यं गुरु पित्ताक्षपातहतम् । बालं
पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् । दृढं नातिक्षितं
खाद संचारं दीपनं लघु । वक्षिगुहिकरं चेतोरोग
हृत् सर्वदोषजित् । अस्य पाकप्रकाराः यथा “इते त-
मे विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान् । पात्ताकुपि-
धिना कुर्यात् प्रलेहतलनादिकम् । वेश्वरान्धतक्रोश
इते तलनपूर्वकम् । कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुस्मा-
द सुन्दरम्” । “इतेन गुडयुक्तेन गोलकुष्माण्डखण्डका-
न् । रन्धितान् जीरमरिचैरिमान् सुगुहिकां विदुः”
“चतुरास्यतान् स्थूणान् स्त्रिचान् चौरेश चोदितान् ।
सुपाचान् खण्डसर्पिण्यां मरिचैलादिवासितान्” । “कुष्मा-
ण्डखण्डानि ससैन्धवानि तनूनि समर्हितपिण्डतामि ।
जम्बीरनीराश्रितश्छ्वेरेर्भयन्ति वज्जेरपि पोषणाय” ।
“कुष्माण्डसम्भवाः खण्डाः सुस्त्रिधाचणकान्विताः । वेश-
वारयुते तैले तलयेद्वा प्रलेहयेत् । खण्डं कनिष्ठिकाकारं
कौष्माण्डं खेद्यपिण्डतम् । राजिकादधिसिन्धूत्वे र्भिन्नितं
कासूरीयकम् । एवं यक्षुषिधाः कार्याः कौष्माण्डा हि
विचक्षणैः । प्रलेहतलनस्त्राचारसन्धानराजिकाः” ।
“अस्यतं पक्वकुष्माण्डं कुष्माण्डं तरुणम् विषम्” वैद्य०
“कुष्माण्डं चार्थजानिः स्यात्” तिथित० । अस्मान् चैव
कुष्माण्डं कार्तिके परिवर्जयेत्, कार्तिकव्रते पुरा०
६ यामक्रियाविशेषे शब्दरत्ना० तन्मूलं सत्यम्

कुष्माण्डकरसायन न० चन्द्रतोक्ते कुष्माण्डस्य द्रव्यान्तर
मिश्रितस्य पाकविशेषेण जाते औषधभेदे यथा
“कुष्माण्डं क्वात् पक्वगतं सुक्षिप्तं निष्कृजीकृतम् । पचेत्
तप्ते इतप्रस्ये शनैस्ताप्यमये इडे । यदा मधुमिश्रः पाक-
स्तदा खण्डगतं न्यसेत् । पिप्पलीच्छ्वेरेरार्था हे पले
जीरकस्य च । त्वगेकापलमरिचधान्यकानां पक्वार्धकम् ।
न्यसेद्वृणीकृतं तत्र दद्यात् सङ्कुट्टयेत्कुडुः । तत् पक्व
स्यापवेद्वाण्डे दत्त्वा चौरं घृतार्धकम् । तद्यथाग्निवर्धं
सादेष्टुपिप्ती क्षतचयी । कासश्वासतमन्धर्हिदृष्ट्याज्वर-
निरोद्धतः । इष्यं पुनर्नयकरं बलवर्धप्रसादनम् ।

उरःसम्भानकरणं वृंहणं स्वरबोधनम् । अन्विभ्यां
निर्मितं सिद्धं कुष्माण्डकरसायनम् । खण्डामल-
कमानाहसारात् कुष्माण्डकरवात् । पालं पाकाय दा-
तव्यं यावान् बाल रसो भवेत् । अत्रापि स्रष्टा पाको
निम्नचं निम्नलीकृतम्” ।

कुष्माण्डखण्ड पुं० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे

“पञ्चाशत्कं पलं स्विन्नं कुष्माण्डात् प्रस्यमाञ्जतः ।
प्राज्ञं पलशतं खण्डवासाकायादके पचेत् । सुस्ताधाली
शुभाभागीलिप्तगन्धैव कार्ष्णिकैः । ऐलेयविश्वधन्याकम-
रिषैश्च पलाङ्गकैः । पिप्पलीकुडम्बैश्च मधुमानीं प्रदा-
पयेत् । कासं श्वासं चर्द्यं हृत्तां रक्तपित्तं हलीसकम् ।
हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति” ।

कुस ङोपे दि० पुं० सक० सेट् । कुस्यति इरिक् कुसत्-अ-
कोसीत् चुकोस । कुसलः

कुसल न० कुस-कलच् । १ मङ्गले २ तद्वति लि० अमरटोका
कुसित पुं० कुस-इत नि० गुणाभावः । १ जनपदे उणादि-
कोषः । २ वृद्धिजीविनि लि० तस्य पत्नी ङीप् ऐदादेशः ।
कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ० । कु+सि बन्धने क्त ।
२ ऐपद्वन्द्वे लि० ।

कुसिद लि० कुस-इद नि० न गुणः । १ वृद्धार्थः धनप्रयोगे
२ वृद्धिजीविनि लि० । तस्य पत्नी ङीप् ऐदलादेशः ।
कुसितायी तत्पत्न्यां स्त्री सि० कौ०

कुसिन्धु न० कवम्भे । “या वैताः श्विदः एतानि तानि प-
शुशीर्षांस्तानि तानि कुसिन्धुनास्त्याः पशु चित-
वः” शत० ब्रा० ७, १, २, ३, “कुसिन्धुनि कवम्भानि”
भा० । “याभ्यां कुसिन्धुं सुदटं कवम्भ” । “तद्देवः कु-
सिन्धुं अष्टादशौ” अथ० १, २, ३, ५, [राजनि० ।

कुसिन्धी स्त्री कुसिन्धी+घृणे० । शिम्बग्राम् (सिम्)
कुसीद लि० कुस-इद नि० न गुणः “कुसीदस्मोमेदेता” उणा०
सूत्रे २तीयप्रत्ययः सुस्वादिर्दीर्घादिषेति वृत्तिकारङ्ग-
रदत्तादयः । १ वृद्धार्थः धनप्रयोगे (सुदस्ताद्योवा) २ दुनया-
हात्वेन प्रयुक्ते धनविशेषे । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं यथा
“स्थानलामनिनिचं यद्दानमङ्गणमिदृते । तत् कुसीद-
मिति श्रेयस् तेन वृद्धिः कुसीदिनाम्” अस्यार्थः

स्थानं मूलधनाऽवस्थानम् जामोवृद्धिः दानमङ्गण-
पदे कर्मणि ल्युटा साध्ये तेन मूलधनाऽवस्थाने सत्वेव
योलाभस्तद्वत् यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनम्
अवसर्येन च यद्दत्तं तथास्त्रोक्तञ्च गृह्यमात्रं यत् तद्वत्-

मिति अवस्थापाकरणीयत्वरूपगुणयोगाद् गौणप्र-
योगः । अतएव वाणिज्याद्यर्थमयुक्तस्य न अण्यत्वम् इति
मिश्राः । तस्यावयवार्थमाह वृहस्पतिः “कुसितात्
सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते । चतुर्गुणं पादगुणं कु-
सीदाख्यव्यवहृतः” इति अस्यार्थः कुसितात् सीद-
तवाधमण्यात् सकलधनं यत् गृह्यते निर्वि-
शङ्कैरुत्तमर्थैः चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन-
हैगुण्यादिलाभः इति । कुसीदे विशेषो भारुद्धे २१५
अध्याये उक्तः यथा “कुसीदक्षपिवाणिज्यं प्रकुर्वीता-
ख्यं जतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते
द्विजः । बहुयोवर्त्तनोपाया अणिभिः परिकीर्त्तिताः ।
सर्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं विदुः । अनादृष्टा-
राजभयान्मूर्षिकाद्यैरुपद्रवैः । लघ्वादिके भवेद्वाधा
सा कुसीदे न विद्यते । शुक्लपक्षे तथा लघ्ने रजनीं दि-
वसेऽपि वा । उष्णे वर्धति शीते वा यद्भूतं न निवर्त्तते ।
देशंगतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम् । कुसीदं
सर्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते । लब्धलाभः पितृन्
देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् । ते वृद्धास्तस्य तद्दोषं श-
मयन्ति न संशयः । वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां
काञ्चनादिकम् । लघोवलोऽक्षपानानि यानशय्यासनानि
च । पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् । पा-
देनायस्य पारज्यं कुर्यात् सङ्ख्यमात्मवान् । अर्द्धेन चात्म-
भरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम् । पादञ्च मार्गमानस्य मूल
भूतं पिबेद्भवेत् । विद्याशिक्षां हतिः सेवा गोरका वि-
पणिः क्षपिः । वृत्तिभैक्ष्यं कुसीदस्य दयं जीवनहेतवः” ।
तस्य विप्रादिभिः स्वयंकर्त्तव्यता निर्णीता आङ्गि-
त० तत् गौतमः

“क्षपिगोरक्षवाणिज्ये अख्यं जते कुसीदश्चेति”
कुसीदस्य पृथग्पृथक् स्वयं जतस्याभ्युत्थानार्थं कुसीदं
वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति कल्पतरुः । वृह-
स्पतिः “कुसीदक्षपिवाणिज्यं प्रकुर्वीताख्यं जतम् ।
आपत्काले स्वयं कुर्वन् नैनसा युज्यते द्विजः । लब्ध-
लाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् । ते वृद्धा-
स्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः । वणिक् कुसीदी
दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् । लघोवलोऽक्षपानानि
यानशय्यासनानि च । पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णा-
दिकं शतम् । वणिक् कुसीदोदोषः स्वात् ब्राह्मणानाञ्च
पूजनात् । राक्षे दत्त्वा तु पद्मभागं देवतानाञ्च विंश-

कम् । त्रिगङ्गागङ्गा विमर्शां कृपिं कृत्वा न दोषभाक् ।
 वृद्धिभेदः ऋणादानशब्दे १४१८ पृ० उक्तः । २तद्वति लि०
 तस्य पत्नी डीप् ऐङ् च सम्बोधः । कुसीदायी वृद्धाजी-
 विपत्त्याम् । पाणिन्यादिभते कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ह्रस्व-
 मध्याख्यानेव डीप् ऐङ् इति भेदः । कुसीदवृद्धार्थद्रव्यं
 प्रयच्छति ण्वुचौ । कुसीदिक वृद्धार्थधनदायिनि लि०
 स्त्रियास्तुभवत् प्रिप्तात् डीप् । स्त्राघै क । कुसीदक,
 तत्त्वार्थे व्यस्तार्थे इति । कुसीदिन् वृद्धार्थे धनप्रयोक्तारि
 उत्तमस्थे लि० स्त्रियां डीप्

कुसीदवृद्धि स्त्री कुसीदरूपा वृद्धिः । कुसीदरूपायां वृद्धौ
 (वृद्धे) 'कुसीदवृद्धिर्गुण्यं नात्येति सहदाहृता' या०
 स्मृतिः । व० ग्री० । कुसीदरूपवृद्धिवृत्ते लि०

कुसुम न० कुस-उम नि० गुणाभावः । १पुष्पे, "कुसुमसन्-
 तिसन्तसङ्घिभिः" भाषः । "कुसुमायोजितकामुकोमधुः"
 कुमा० । "विपिनविहारे कुसुमविचित्रा" छन्दोम० । २फलं,
 १स्त्रीरजसि, "यदा नाय्याः पितृर्मेहे कुसुमस्तनसम्भवः"
 ज्यो० ४नेत्ररोगभेदे च मेदिनिः । पञ्चमालप्रकाशे । ५ ॥
 पठे ५प्रभेदे । फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरगुणभत्वादि-
 सूचकत्वं उ० स० २८ अ० दर्शितं यथा

"फलकुसुमसम्पद्वृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम् ।
 सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यमानम् । शालेन
 कलमशाली रत्नाशोकेन रक्तशालिषु । पाण्डूकः क्षीरि-
 कया नीलाशोकेन मन्दूरकः । न्ययोधेन तु खड्गकस्ति-
 न्दुकहल्या च पट्टिको भवति । अश्वत्थेन च यो निष्प-
 त्तिः सर्वशस्यमानम् । जम्बूभिस्त्रिलोमाशः शिरीषवृक्षा च
 कटूनिष्पत्तिः । गोधूमाश्च मधुकैर्यववृद्धिः सप्रपण्येन ।
 अतिसक्तकज्जुन्दाभ्यां कर्पाशं सर्पपान् वदेदसन्तैः । बदरी-
 मिश्र कुलत्पांश्चिरविल्वेनादिशेणुद्धान् । अतस्यै धेतसपुष्पैः
 पलायकुसुमैश्च कोट्वा ज्ञेयाः । तिलकेन शङ्खभौक्तिक-
 रजतान्यथ चेकुदेन शणः । करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या
 याजिनोऽथकण्ठेन । गायत्र पाटलाभिः कदलीभि-
 रजाविकं भवति । चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पञ्च
 बभ्रुजोनेन । कुरूपकहल्या वज्रं वैदूर्यं नन्दिकावर्तैः ।
 विद्याश्च लिङ्गुवारेण भौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुमेन ।
 रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः । अथैव सुवर्ण-
 पुष्पैः पद्मैर्विपाः पुरोहिताः कुसुदैः । सौगन्धिकेन
 वज्रपतिरक्षैश्च हिरण्यपरिवृद्धिः । आर्यैः क्षेमं मल्लतसै-
 र्भवं भीमभिक्षुमारोख्यम् । खदिरशमीभ्यां दुर्भिर्जम्बुनैः

शोभना वृद्धिः । पिचुमर्द्धनागकुसुमैः सुभिन्नमय मास्तः
 कपिलेन । निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुट-
 जेन । दूर्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्विज्ञेय कोविदारेण ।
 श्यामालताभिर्वृक्षा बन्धव्यो वृद्धिभायानि ।

कुसुमविशेषप्रकाशने दोषदभेदः । "सुगुणरवेण स्त्री-
 चरणेनामिताडनम् । दोहदं यदगोकस्य ततः पुष्पो-
 हभोभवेत् । वकुलो सुखशीघ्रसिक्तः । आलोकितः
 कुसुवकः कुरुते विकासमालोडितस्तिलक उत्कलिको वि-
 भाति" कुमा० टी० मङ्गि० । तदस्य संजातं तार० इतच् ।
 कुसुमित संजातकुसुमे लि० ।

कुसुमकाम्युक्तं पु० कुसुमं कामुकमस्य । कन्दर्पे "कुसुमका-
 म्युक्तकामुकसंज्ञितेत्यादि भाषः । कुसुमचापादयोष्यत्"
 पु० । "कुसुमचापमतेजयदंशुभिः" भाषः ।

कुसुमपञ्चकं न० कुसुमानां पञ्चकम् । कामदेववाणरूपे अर-
 विन्दादिपञ्चके "मनसि शयमहास्त मन्वयाऽमी न कुसुम-
 पञ्चकपलं विसोदुस्" भाषः । कुसुमवाणशब्दे विवृतिः ।

कुसुमपुरं न० (पाटना) इति ख्याते पाटलिपुत्रे नगरे "ततः
 पिलवधपरित्यासादपक्रान्ते कुसुमपुरात् कुमारे मल-
 यकेतो" "चाणक्यहतकेन आशुवाभिहितः कुसुम पुर-
 वासिनः" इति च सूत्रात् । कुसुमनगरं पुष्पपुराद्-
 योऽप्यत्र न० । अन्तलोमे कुसुममयत् ।

कुसुममध्यं पु० कुसुमं मध्ये फलमध्ये यस्य । (चातदा)
 वृक्षभेदे । शब्दच०

कुसुममयं लि० कुसुमात्मकं कुसुमप्रचुरं वा कुसुममयत् ।
 १पुष्पमये २पुष्पप्रचुरे च स्त्रियां डीप् ।

कुसुमवाणं पु० कुसुमानि अरविन्दादीनि पञ्च पुष्पाणि
 वाणाः यस्य । कन्दर्पे । "अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवम-
 स्त्रिका । नीलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः"
 भाष्या० मङ्गि० । धृतवाक्यम् कसुमयरादयोऽत्र पु० ।

कुसुमविचित्रा स्त्री "नवसंज्ञितौ न्यौ कुसुमविचित्रा"
 उ० उक्ते १द्वादशाक्षरपादके वर्ण्युत्तभेदे । कुसुमेन
 विचित्रः । २पुष्पैर्विचित्रे लि० । "विपिनविहारे कुसु-
 मविचित्रा" (सुररिपुमूर्तिः) छन्दोमञ्जरी ।

कुसुमाकरं पु० इत० वसन्ते ऋतौ । "मासानां मार्गशीर्षाऽस्थि
 ऋतुनां कुसुमाकरः" गीता । पुष्पाकरादयोऽप्यत्र पु० ।

कुसुमागमं पु० कुसुमानामागमोऽत्र । वसन्ते ऋतौ
 कुसुमाञ्जनं न० कुसुमाकारमञ्जनं शाक० । पैतलमञ्जजाते
 पुष्पाकारे अञ्जनभेदे अमरः ।

कुसुमाञ्जलि ५० कुसुमपूर्वोऽञ्जलिः । १ पुष्पपूर्वोऽञ्जलौ
कुसुमानामञ्जलिरिव । उदयनाचार्यप्रणीते पञ्च-
सायकात्मके परमात्मनिरूपके सन्ध्याभेदे “इत्येष नीति-
कुसुमाञ्जलिरुच्यते” इति तदसन्ध्यापसंहारे
न्यायप्रसूनाञ्जलिरित्युपक्रमे च कीर्तनात् तस्य न्याय-
कुसुमाञ्जलिनामत्वेऽपि देवदत्तस्य पूर्वपदलोपे दत्त
पदवाच्यतावत् पूर्वपदलोपेन तन्नामता लोकप्रसिद्धेति ।
पुष्पाञ्जल्यादयोऽप्यत्र ५०

कुसुमात्मक न० कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य कप् । १ कुडु मे
हारा० तस्य सर्वोक्तनैव पुष्पाकारत्वात्तथात्वम् ।

कुसुमाधिप ५० कुसुमेषु कुसुमप्रधानेषु हस्तेषु अधिपः
अथः सुगन्धित्वात् । चम्पकहस्ते शब्दर० ।

कुसुमाधिराज ५० कुसुमेषु अधिराजते सुगन्धित्वात्
राज-किप् । चम्पके त्रिका० ।

कुसुमायुध ५० कुसुमानि आयुधान्यस्य । कामदेवे “कुसुमा-
युधपति ! दुर्लभः” “तव प्रसादात् कुसुमायुधो-
ऽपि” कुमा० पुष्पाञ्जलिकुसुमास्त्रादयोऽप्यत्र ५०

कुसुमाल ५० कोः प्रियव्याः सुमालः सम्बन्धनभेदोऽस्य ।
चौरे हारा० । तस्य भूमिसम्बन्धकारित्वेन तत्सम्बन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।

कुसुमासव न० कुसुमस्य तद्रसस्यासवम् । १ पौष्पेभ्युनि,
तज्जाते, २ मये च राजनि० । आसवशब्दे विवृतिः ।

कुसुमेषु ५० कुसुमानि इषवोऽस्य । कामदेवे अमरः कुसु-
मशशब्दे विवृतिः । [इत० । २ पुष्पभूषे ।

कुसुमोद्भव ५० कुसुमानाद्युद्भवः समूहो यत् । १ सवके ।

कुसुम्भ ५० कुस-उम्भ नि० गुणाभावः । (कुसुम) पुष्पप्र-
धाने हस्ते अमरः । पुष्पादिप्रसवपरत्वे न० । “कुसुम्भ-
नालिकाशकं हलाकं पूतिकां तथा । मलयन् पतितस्तु-
स्यादपि वेदान्तगोहजः” तिथित० उचनाः । “कुसुम्भं वातलं
रुचं रक्तपित्तकफापहम्” भावप्र० । “कटुर्विपाके कटुकः
कफघ्नोविदाहभावादहितः कुसुम्भः” सुश्रु० । तस्य
तैलगुणाः “कुसुम्भतैलमलोष्यं गुरु स्वादु विदाह-
च । चक्षुर्भ्रामहितं वल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्”
भावप्र० । सुश्रुते तु तैलगुणाः सामान्यत उक्ता यथा
“निष्वानसोकुसुम्भमूलकजीमूतकहृत्ककतविषनासकम्बिक-
कहृत्ककपृष्ठीकापीलुकरज्जे हृदीशियु सर्पपुष्पचर्चला-
पिङ्गुज्ज्वोहिष्मतीफलतैलानि तीक्ष्णानि लघून्पुष्पावी-
र्याणि कटूनि कटुविपाकानि सरागलानि लघुकफघ्नाभिकुव-

प्रमेहशिरोरोगहराणि चेति” । “कुसुम्भशकस्य सएव”
(त्रिफलासवः) सुश्रुते तस्यानुपानसुक्तम् । २ कमण्डलौ
अमरः । “कृष्णकेसरशशुः पातो दण्डी कुसुम्भवान्”
मनुः । १ सख्ये न० मेदि० ।

कुसुम्भराग ५० इत० । कुसुम्भस्य तत्पुष्पस्य रागः, कुसुम्भ
स्तद्रस इव रागः इति वा । कुसुम्भ पुष्पस्य १ काचजरागे
२ दम्पत्यो रागभेदे च । स च सा० द १५० दर्शितः यथा
“नीलीकुसुम्भमञ्जिषाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा । न
चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तस्मीलीरा-
गमाख्यालि यथा श्रीरामसीतयोः । कुसुम्भरागं तं
प्राञ्छर्थदपैति च शोभते । मञ्जिषाराममाञ्जस्तं यन्नापै-
त्यतिशोभते” ।

कुसुम्भबीज न० इत० । (बरडा) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे बर-
टाख्ये बीजे । यस्य तैलं कुसुम्भतैलम् ।

कुसुम्भविन्दु ५० कृष्णभेदे येन “आजिन्न कण्ठ” इत्यादि
मन्त्रो दृष्टः । यजु० ८।४२ वेददी० दृश्यः ।

कुसू ५० कुस-जू । गण्डूपदे (कौचो) हेमच० ।

कुसूल ५० कुस वा० जूलच् । कुसूलशब्दाच्च भरतः ।

कुसृति स्त्री कुत्सिता सृतिः सृ-गतौ भावे क्तिन् । १ शाखे
अमरः २ इन्द्रजाले हेमच० । कुत्सिता सृतिरा-
चारीऽस्य । ३ दुर्घत्ते त्रि० “कामादमी कुसृतयः खलयो-
नयस्ते” भाग० ८।२१।६

कुसुम्भ ५० कुं प्रियवीं स्तुभ्रीति स्तुभ्रं मूल० क ।
१ विष्णौ भरतः । २ सद्युधे च शब्दचि० । तस्मैदम्
अयम् । कौसुम्भ अग्निभेदे तस्य विष्णुसम्बन्धित्वात् सद्यु-
धोत्पन्नत्वात्तथात्वम् । कौसुम्भशब्दे विवृतिः ।

कुसुम्बरी स्त्री० कुत्सिता दम्बरी प्रथो० । धन्याके भरतः
कुसुम्बसु न० कुत्सितं दम्बरं द्रवि-मर्द्दने वा० उरु ।
जातित्वे सृट् । धन्याके सि० कौ० ।

कुस्त्री स्त्री कुगतिः । कुत्सितायां स्त्रियां । तस्या भावः-
कर्म वा युवा० अयम् । कौस्त्र तद्भावे तत्कर्मणि च न०
कुस्त्र बुद्धिपूर्वकदर्शने चुरा० आत्म० सक० ईषद्भावे अक०
सिट् । कुसयते अचक्षुक्षतमूर्जं न्यमध्य इत्येके ।

कुह विस्मायने अट् । आत्म० सक० सेट् । कुहयते अचु
कुहत, कुहयां बभूव आस चक्षे कुहकस् कुहनम् ।

कुह अव्य० किम्+अह्+इति क्तिन् । कुः । कश्चित्त्वर्त्ये
“यस्या प्रच्यन्ति कुहं सति चोरम्” अ० २।१०।१।
“सं वदन्ति कुहं पितृस्यः” अ० १।५।६।१। अह्+इति

वाक् प्रयोगः न लोके । कुहयति विस्माययति ऐश्वर्येण
 कुह- अच् । २कुवेरे पु० हेमच० । श्विष्मापके लि० ।
 कुहक न० कुह-वा० कृन् । १इन्द्रजाते असदस्तुनः सन्त्वेन
 बोधके व्यापारभेदे । “हृष्यैरपचैरहितैश्च तस्य भिद्यस्य
 नित्यं कुहकोद्यतैश्च” भा० व० २११ख० । “धाम्ना स्वेन
 सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि” भाग० १:१:१,
 २वज्रनायां स्त्री श्विष्मापक० नेत्वम् । इन्द्रजालं च माया
 व कुहका वापि भीषणा” भा० उ० ५४६१ श्लो० ।
 १नागभेदे पु० । “ततोऽधस्तान्महातले काटवेद्याणां स-
 मांणां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणाः कुहकतच्चक-
 कालियमुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः” भाग० ५।२४।
 २६ । “हिजोपसृष्टः कुहकस्तच्छको वा (मां) दण्ड्यत्वं
 नमत विष्णु गाथाः” भाग० १।१८।१४१ परीक्षितः
 कुहकस्त्वन पुंस्त्री० कुहकः विस्मापकः स्तनोऽस्य । कुकुट-
 विहगे हेमच० स्त्रियां ङीप् । [ङीप् ।
 कुहकस्तर पुंस्त्री कुहकस्तनवत् । कुकुटे हारां स्त्रियां
 कुहक पु० “दुतद्वन्” लघुद्वन् ताले कुहकसंज्ञके” इति सङ्गी
 तदामोदरोक्ते तालभेदे ।
 कुहन न० ईयत् प्रत्ययेन हन्यते हन-कर्मणि वा ङप् ।
 १सङ्गाण्डे २काचपाले च मेदि० तयोरीयत्प्रत्ययेन ह-
 न्यमानत्वात्तयात्वम् कुत्सिताचारेण हनि हन-अच् ।
 २ईर्ष्यां लि० मेदि० । कुं पृथ्वीं हनि हन-अच् ।
 ४रूपिके ५सर्पे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
 कुहना स्त्री कुह-युच् । १दम्बचर्यायां मेदि० २लोभात्
 मिथ्येव्यापचकल्याणायाम् अमरः (दम्बेन ज्ञतध्यान
 मौनादौ भानुदीक्षितः) भावे ल्युट् विष्ठावने न० स्वार्थे
 क अत इत्त्वम् । कुहनिका तलार्धे शब्दरत्ना० ।
 कुहर पु० कुहरति हृ-अच् कुह-विस्मायने क तं राति
 रा-क वा । १नागभेदे मेदि० । २गह्वरे २खिन्ने न० मेदि०
 “तैः किं मतकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः”
 प्रसन्नरा० । ४कथं ५कण्ठशब्दे ६गले ७समीपे च न०
 अजयपालः ।
 कुहरित न० कुहरयति कण्ठशब्दं करोति कुहर+कृत्
 णिच्-भावे क्त । १पिकालापे मेदि० २रतध्वनौ च मेदि०
 ३शब्दमात्रे विश्वः
 कुहलि पु० कु+हलि-इन् । १पृष्ठपिकायां (पान्) लिङ्
 कुहा स्त्री कुह-क । १कुल्मडिकायाम् २कटुकां च (कट-
 की) शब्दच० ।

कुहु स्त्री कुह-सृग० कु । कुह्यन्द्वाये हेमच० । “को-
 किलानां कुहुरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः” भा० आश्र०
 ७२४ श्लो० । कुहकुहायते कुह्यन्द्वाये वक्ष्यमाण भारत-
 वाक्यम् कुह+डाच् द्विच कुहकुहायते ।
 कुह स्त्री कुह-कृ । नष्टेन्दुकलायामावास्यायाम् । “हे ह
 वा अमावास्या या पूर्वाभावास्या सा सिनीवाली योत्तरा
 सा कुहरिति” नृतिः । व्यक्तमाह कालमा० व्यासः “दृष्ट-
 चन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता” खल्वनरे
 “तिलिचये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता । बाह्येऽपि
 कुहर्त्तया नष्टवेदाङ्गवेदभिः” । तत्र आद्याधि-
 कारिभेदमाह तत्रैव जावालिः “अपराह्णद्वयाव्यापी
 यदि दर्शयतिचये । आह्विताम्नेः सिनीवाली निर-
 न्यादेः कुहर्मता” । आदिशब्दात् स्त्रीन्द्रधोरपि यह-
 णम् यथाह तत्रैव लोगाधिः “सिनीवाली द्विजैः
 काव्यां सामिकैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहः काव्यां
 तथा चानग्निकैर्द्विजैः” । अत्र विशेषादिः कालमाधवीया-
 दौ चोयः । २तदधिष्ठात्रां देवपत्न्याम् “सिनीवाली कुह
 रिति देवपत्न्याविति” नैरुक्ताः । सा च अङ्गिरसः सुता
 यथाह भाग० ४.१.२८ । “अद्या त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रो
 ऽसूत कन्यकाः । सिनीवाली कुहराका चतुर्थी तुमसिकाया”
 भा० व० १.१.७ख० । त्वय्या अपि तत्कन्या आह यथा
 “देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता । भूताना-
 मेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्वागेति
 यामाङ्गितीयाङ्गिरसः सुता । यां कपर्दिचुतामाङ्गि-
 श्यादश्वेति देहिनीः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृती-
 याङ्गिरसः सुता । पञ्चम्यर्चिष्मती भार्गवर्चिर्विभ्यं हवि-
 ष्मती । षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाङ्गिर्महिष्मतीम् ।
 महामखेष्वाङ्गिरसोदीप्रमत्सु महामती । महामतीति
 विख्याता सप्रभी कथ्यते सुता । यां त्व दृष्टा भगवतीं
 जनः कुहकुहायते । एकानंशेति तामाहुः कुहमङ्गि-
 रसः सुताम् ।” विष्टमेतत् नीलकण्ठेन
 “भानुमती सूर्ययुक्ता दिवसाभिमानिनीत्यर्थः । रात्रि-
 माह भूतानामिति सुपुत्रिकालत्वेन अमनाशकत्वात्तस्यां
 रागोऽभवत् रागात् रागहेतुत्वात् सन्ध्यायुगे रागोपेत-
 त्वाद्वा । कपर्दिनी रुद्रस्य सुतामिव सुतां इन्द्रकलां
 ललाटे दत्तत्वात् दृष्टादृष्टरूपां तत्र हेतुः तनुत्वादिति
 तेन सूर्याचन्द्रयुक्तत्वं लक्ष्यते चतुर्दशीयुक्तामावास्या
 सिनीवाली “या पूर्वाभावास्या सा सिनीवाली योत्तरा

पाण्डुगान् प्रति" भा० व्या० १५०। "न कूटैरायुधैर्हन्त्यात् युध्य-
मानो रणे विपुल" मनुः । १४ भगवद् गीते पु० हेम० यथार्थस्य
वस्तुनः स्वरूपप्रकाशनेन १५ अथ यथार्थवस्तुप्रकाशने "ब्रह्मा-
नुषप्रमवधीना हृदये कूटे युक्तं ससलं लुब्धकस्य" भा० मौ०
११५० । १६ परदारि शब्दचि० "इयं कूटे मनुष्येन्द्र !
गहना गहती यमो" भा० वि० १५४ श्लो० । १७ अथमात्रे
"किरीटकूटैर्वर्जितम् शङ्करं दीप्तकुण्डलम्" रामा० ।
"वज्रकूटाङ्गुलिपातनेन विभीर्षु कुचिः" भाग० २, १२२८,
१८ निव्याभूते लि० द्विगुणा पाठन्यथा व्रूयुः कूटाः स्युः
पूर्वसाधिकाः" या० स्मृ० । १९ निवले लि० कूटस्थः ।

कूटक पु० कूट-एवुल् । १ सरानागम्यद्रव्ये शब्दमा० २ कवर्था
लिप्ता० १ फले न० अमरः । कूट-संज्ञायां कन् ४ पञ्चत-
भेदे पु० । "लिकूटस्य भः कूटकः क्रौञ्चः सङ्गाः" इत्यादि
भा० १, १८, १७,

कूटकत् लि० कूटं करोति क-कृप् । १ कतिमनानादिका-
रके शक्तिवे च तुलायाचनमानानां कूटलक्षणकस्य च"
मनुः १० बालस्ये पु० ४ शिष्ये पु० लिप्ता० । [राजनि०

कूटज पु० कूटाज्जायते जन-ड । कूटज इत्ये (कुडची)
कूटकार्यापण पु० कर्म० । मिथ्याभूतरौषादिउद्देश्याम्
कूटपूर्व ३० हस्तिनां विदोषजे च्वरे लिप्ता० ।

कूटपालक पु० कूटं स्वस्मिन् पालयति पालि-एवुल् ।
१ कुलात् अभेदोपचारात् तत्माधने शक्त्यादिपाकस्थाने
(पोयान)

कूटयन्त्र न० कर्म० । (फान्द) आशिषादिद्रव्यम् दत्त्वा-
स्त्रगादि वस्त्रनापे यन्त्रभेदे अमरः ।

कूटशाल्मलि लि० कर्म० । १ शाल्मलिभेदे अमरः । २ कण-
शाल्मली । "कूटशाल्मलिकाङ्गः कफवातज्वरप्रणुत् ।
मेतुणः शीघ्रजठरवहदण्डमविषापहः । भूतानाह-
विमन्त्रास्त्रेदः शूलकफापहः" भावप्र० तदुच्यते उक्ताः ।

कूटसंक्रान्ति स्त्री कूटा मिथ्याभूता तद्विषयज्ञानाद्यनङ्ग-
त्वात् संक्रान्तिः । "अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा संक्रमते
रविः । सा चेवा कूटसंक्रान्तिर्निमिः परिकीर्तिता"
व्यो० उक्ते रवेरर्द्धरात्रोपरिराश्यनरसङ्घारे तस्याः
कूटत्वञ्च तद्विने ज्ञानदानाद्यनङ्गत्वात् । यथा "अर्द्धरात्रे
व्यतीते तु संश्रान्तिर्यदङ्गमेव । पूर्वे प्रतादिकं कुर्वीत
परेणुः ज्ञानदानयोः" भुजबलभीषः । "परद्विषयीयज्ञाना-
द्यर्थं पूर्वादिने उपवासः कार्य इत्यर्थः एता० त० रघु० ।

कूटसाक्षिन् लि० कर्म० । मिथ्याभिधायिनि साक्षिणि

"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स
कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि" या० मृ० ।
तस्य भावः व्यञ्ज् । कौटसाक्ष्य मिथ्यासाक्ष्यदाने । तयोः
पपातकं "कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः" इति मनुनोपातक-
मध्ये तस्य गणितत्वात्

कूटस्थ लि० कूटोऽवोचनवत् निश्चलं यथा तथा वा तिष्ठति
स्था-क । १ एककृतया सर्वकालस्वायिनि परिणामादिगूढ्ये
"अविधानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः । कूटपद्मिर्विकार-
त्वात् स्थितः कूटस्थ इत्येते" इत्युक्तलक्षणे २ परमात्मनि पु०
१ व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये न० राजनि० ।

कूटागार न० कर्म० । १ शृङ्गागारे, २ चन्द्रशालिकायाम्,
च(चिचर) श्लोडान्ते च लिप्ता०

कूटायुस् कूटगावुरस । युग्मगुणके लिप्ता० ।

कूटायुध न० कर्म० । अन्तर्गुणिहितयस्ये पङ्क्तिः काठादि-
भये ध्वस्तभेदे शब्दचि०

कूटार्थभाषा स्त्री कूटार्थस्य कस्मिन्तार्थस्य भाषा कथा ।
प्रवन्धकल्पनादुपायां कथायाम् शब्दरत्ना० । भाषा-
शक्ति । कूटार्थभाषिन् कस्मिन्तार्थकथके स्त्रियां छीप्
कूड पत्नीभावे अक० भक्षणे सक० पर० तदादि० सेट् । कूडति
अकूडीत् । चुकूड । प्रनिष्कूडति

कूड न० कूड-एवुल् । कुडयद्वार्थे शब्दरत्ना० ।

कूण आभासे सन्त्यजे च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । कूण-
यति-ते अचुकूणत् त । कूणयाम्-वभूप आस चकार
चक्रे । [कूणितम् कूणिः प्रनिष्कूणयति

कूण सङ्कोचे चुरा० आत्म० अक० सेट् । कूणयते अचुकूणत् ।

कूणिका लि० कूण-इन् । रोगादिना सङ्कुचितगुणरादौ जने
कूणिका स्त्री कूच-एवुल् । दीक्षामध्यस्थपंथशलाकायां हेमच०

कूदर इ० स्त्री "मातृल्लास्यमिवीयेण च्यतोः प्रथमवाचरे ।
कुत्थिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्तितः" ब्रह्मवै०
उक्ते १ जातिभेदे स्त्रियां छीप् "तदशौचं विमृतत्वं
पतितोऽहं ह दीपतः । सद्यः कोटकसंसर्गादधमो-
जगतीतमे"

कूडाल पु० कूडाल+श्रयो० । उडालइत्ये रमानाथः ।

कू(कु)प दीर्घल्ये अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । कू(कु)पय-
ति-ते अचुकू(कु)पत् त । कू(कु)पयां वभूप आस च-
कार चक्रे ।

कूप पु० ईपत् आपो यत् अच् समा०, कुपन्ति
मण्डूनाः अस्मिन् कूप-पक् दीर्घश्च वा । १ स्नानासंख्याते

अलाभारे, अमरः तद्वचनं भावप्र० उक्तं यथा । “भूमौ
आतोऽस्यविस्तारो ममीरो मण्डलाकृतिः । बहो-
ऽबहः स कूपः स्यात् तदम्भः कौपस्यते । कौपं
पयोयदि स्याद्विदोपन्नं कृतं लघु । तत् चारं
कफवातज्ञं दीपनं पित्तकृत् परम्” । कूपस्येदम् अण् ।
कौप तत्सम्बन्धिनि लि० स्त्रियां ङीप् । “प्रायेणास्य
शिरोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति” सा०द० ।
कूपमदिकरणफलादिकम् जलाश०तं “सितम्बरता ये च
तीर्थगौचरताश्च ये । तडागकूपकर्तारोभ्यन्ते ते
लपामयात्” आदित्य उ० । “अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते
धानीये दुष्कृताई” विनश्चति” विष्णुः । तत्प्रवृत्ते
कृतकूपादुत्थिते । “तडागकूपकर्तारस्तथा कन्या-
प्रदायिनः । कृतोपानङ्गदातारस्तो नराः स्वर्गगामिनः”
विष्णु उ० । “दो वापीमथ वा कूपं देधे तोयविवर्जिते ।
स्वामयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं सभाः” नन्दि
उ० “कूपाराधतङ्गेषु देवतायतनेषु च । पुनः संस्कार-
कर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्” विष्णुः “संस्कार-
विधौ “अजले जलस्योपाय इति वचनात् जलमूत्र-
देशश्चनन एव प्रतिष्ठा न तु पक्षोद्धारमात्रे । “प्रासादे-
ऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीयु गन्त्यते” जलाश० तं हृत
वचनाच्च तत्र वास्तुयागः कार्यः । तज्जलञ्च “शीत-
काले भवेदुष्णं योजकाले च शीतलम् । वसन्ते तु मग-
सं स्यात् कालभेदात् युज्यत्वम्” राजवल्लभः “प्रेक्षादि-
चतुर्थ्यम्” इति । कूपिन् तत्सन्निहृष्टदेशादौ लि०
स्त्रियां ङीप् । शगत्ते चणादिकेः ।

कूपका उ० कूपे गत्ते कायति कै-क । नौकायाम् गुणा-
कर्षणयन्त्ररूपे वृद्धे (मास्तुल) २१दीमध्यस्थवृद्धे शतवा-
भूतपर्वते च उच्यते । कूप+स्त्रार्थे क । ४कूपाण्डे
जेदि० । एतेवादिस्त्रे जाधारपालभेदे (कूपा) इकुन्दरे
उददपाने ऽक्षितायाञ्च जेदि० । ततः प्रेक्षादि० चत-
र्थ्याम् इति । कूपाकिन् तत्सन्निहृष्टदेशादौ लि०
स्त्रियां ङीप् ।

कूपकच्छप उ० कूपे एवान्यत्र सकारान्तर्यः कच्छप इव
पालेयसि० स० । अत्यविषयाम्भितया मिन्दनीये
कूपमण्डूककूपदहारावस्य । युक्तारोला० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । “यदासौ कूपमण्डूक ! तवैतावति कः
कयः” महिः ।

कूपखा लि० कूपं खनति खन-भेदे विट् क्वा च । कूपखनके ।

कूपज उ० कूपइव जायते जन-उ । रोमकूपे शब्दचि०
कूपद् अय्य० कूप-वा० अदि । प्रये प्रपञ्चायाञ्च मनो०
कूपाङ्ग(ङ्) उ० कूपाकारोङ्गचिङ् कूपाकारमङ्गं वाञ्छिन् ।
रोमाञ्चे शब्दरत्ना० ।

कूपार उ० कं पृथिवीं पिपतिं पूरयति अय्य० पूर्वदीर्घः ।
सच्छ्रे अमरटीका प्रणे० कूपारोऽप्यत्र ।

कूपी स्त्री कूप-इन् ङीप् । (कूपो) स्नेहपालभेदे शब्दचि०
कूप्य लि० कूपे भवादियत् । कूपभवादौ । “शत्रुः सच्छ्रिया
आपः शमनः सन्तु कूयाः” ज्ञानमन्त्रः । “कूयाः” कात्या०
१५, ४, ३०,

कूम न० कोः पृथ्वाठमा कानिः यतः । सरोवरे जटाधरः ।
कूमनस् लि० कृतसितं मनोऽस्य “अचि तदुभेव्यादिना” पा०
अचि पूर्वदीर्घः । कृतसितमनस्को । लोको तु सुखादिः
कुमना इत्येव

कूर इ० न० वेज-भावे क्तिप् अः कौ भूमौ उवं वयनं जाति
वा-क लस्य रः । अच्चे कलायुधः

कूर्च इ० न० उर्वते कूर-चट् नि० दीर्घः । १भुवोर्मध्ये स्थिते
लोमोच्चये, अमरः २श्वशृणि, ३कैतते, जेदि० ४दम्भे ५मयू-
रपुच्छे ६कुशरुटौ ७अङ्गुलिभध्यस्योपरिभागे ऽशीर्षे,
शब्दचि० ८आसनभेदे, तन्त्रोक्ते १०पीजभेदे (ङ्) च ।
कूर्चपीजन्तु कूर्चित्येप । “द्वैपातः सेन्दुवामन्त्रव्यपरि-
गतो पीजमन्यग्रहेति ! हन्ते ते मन्त्रेता यदि जपति
जनो वारसेकं कदाचित्” इति कर्पूरस्तवे तद्विहारः ।

“वर्गाद्यं वङ्गिसंस्थं विधुरतिवर्जितं तन्मयं कूर्च-
युग्मम्” तत्त्वैव । भैरवतन्त्रे “कालीपीजहयं देवि !
दीर्घं हृद्धारमेव च । त्वत्परी सा महाविद्या चासम्पन्ना
कालिका क्लृप्ता” । ११कठिने लि० । १२विकल्पने ऐमण० ।
१३ललापकर्मणार्थे (कूर्चि) क्लृप्ताते पदार्थे “ततः समपयेत् कूर्चं
सुशीरादिभिर्निर्घृतम् । मलापकर्मणाद्यायं श्रीमन्कू-
र्चं क्लृप्सन्निवतः” “उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
दत्त्वा गोपालजं कूर्चं सर्वान् तापान् व्यपोहति ।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं त्रियसाश्रोत्रतुल्यमासु” नरसिं०
उ० । तत्प्राप्त्यभेदे “जिं मृचं परिरुज्य कूर्चं न्यमालीव”
शत०ब्रा० “तद्यत् मृचं परिरुज्य कूर्चं न्यमालीवम्”
शत०ब्रा० ११, २५, २, उक्तानाञ्च कूर्चमध्यवरे संस्तुर्वनि”
सांख्य०श्री०सू० “स्मृत्तुश्च कूर्चव मौर्वयः” भा० व्याख०
२०६२सो० स्त्रार्थे क । तत्रार्थे “मृदुना वा दन्तधावन
कूर्चकेनापनयेत्” उच्यते । अक्षयर्थे इति । कूर्चकिन्

सूत्रपाकारयुक्ते लि० । “कूर्चकिनोऽभ्यन्तरसपरिदाहा”
सुशु० चूडा० लघु कूर्चलः । असुशुयुक्ते लि० । १४पञ्चगव्ये
लघुगव्ये विहितः ।

कूर्चगिरिस् न० ६त० । पादस्तम्बे (गुडसुडा) “बाहुर्मर्माणि
तु चित्ततलहृदयकूर्चकेशिरोमणिवन्धेन्द्रवसिकूर्पराणि”
सुशु० ।

कूर्चशीर्षं न० कूर्चं असु तद्वच्छीर्षमस्य वा कप् । नारिकेले
शब्दचि० । २जीपके अष्टवर्गानगते ओषधिभेदे राजनि० ।
कूर्चशेखर पु० कूर्चं असु दय शेखरमस्य । नारिकेले राजनि० ।
कूर्चामुख पु० विद्यामित्रवंगजे ऋषिभेदे । “लीलाशो नारद-
शैव तथा कूर्चामुखः स्मृतः” भा० व्यासु० ४अ० । तद्वैभोक्तौ
कूर्चिका स्त्री कूर्चसदाकारोऽस्यस्याः । ठन् । चीरविक्रतिभेदे
सा च द्विविधा दधिकूर्चिका तक्रकूर्चिका च । “दध्ना सह
च यत् पक्वं चीरं सा दधिकूर्चिका । तक्रेण पक्वं यत् चीरं
सा भवेत् तक्रकूर्चिका” भरतः । “दधितक्रकूर्चिकाम-
स्तुसौविरकेत्यादि” । “प्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा
तक्रकूर्चिका । तक्राल्लघुतरोमगुडः कूर्चिका दधितक्रजः”
सुशुते तदुपुष्पा उक्ताः । “कूर्चिका विकृता भक्ष्या सुरवो
नातिपित्तलाः । विदाहोत्कृतेयजनना रूक्षा दृष्टि प्र-
दुपणा” सुशु० ।

कूर्द्री क्रीडायां कूर्द्वत् ।

कूर्द्वं न न० कूर्द्वं भावे ल्युट् खेलायाम् (कोदा) अमरः
कूर्द्वनौ स्त्री कूर्द्वतेऽस्य आधारे ल्युट् डीप् । चैवपूर्व-
मायां लिङा० । तल्लिङ्ग जनाः कूर्द्वनोत्सवं कुर्वन्ति
कूर्पं पु० कूर्पं पाति पा-क दीर्घः । भवोर्मध्ये हेमा०
कूर्परं पु० कूर्परवत् । तदर्थे ।

कूर्पास पु० कूर्पासवत् । तदर्थे । स्वाये क । तत्त्वाये
कूर्पा पुंस्त्रीकृतितः कौ वा जर्मिर्वैगो यस्य प्रुषो० । १कच्छ
मे, अमरः स्त्रियां टाप् । तल्लक्षणं ढङ्० सं० ६४अ० यथा
“स्तटिकरजतवर्णो नीलराजोवचिलः कलशसदृशमूर्ति-
चारुश्च कूर्मः । अरुणसमवपुर्वा सर्पपाकारचित्तः
सकलपद्महृत्पद्मं मन्दिरस्यः करोति । अञ्जनभट्टश्या-
मपुर्वा पिन्दु पिचितोऽव्यङ्गशरीरः । सर्पशिरा वा
स्यूलगमो यः सोऽपि स्थाणां राष्ट्रविहृष्यै । वैदूर्य-
विट्सू लङ्गुलस्तिकोणो गूढच्छिद्राश्च शशः ।
क्रीडापायां तोयपूर्णं मणौ वा कार्यः कूर्मो मङ्गला
र्थं नरेन्द्रः” ।

“उन्नीचने स्मृतः कूर्मो भिक्षाञ्जनसमप्रभः” शा० ति० टी० ।

उक्ते २देहस्ये वायुभेदे । १भगवदतारभेदे कमठशब्दे
१६८० प्र० विहितः । ४सुत्राभेदे तत्स्वरूपं तन्वसारं यथा
“वामहस्तस्य तर्जण्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया । तथा दक्षि-
णतर्जण्यां वामाङ्गुलीन योजयेत् । उद्धतः दक्षिणाङ्गुलः
वामस्य मध्यमादिगः । अङ्गुली योजयेत् प्रुष्ठे दक्षिणस्य
करस्य च । वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिकै तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च । कूर्मप्रुष्ठ-
समं कुर्याद्दक्षिणाणि च सर्वतः । कूर्मसुद्रेयमाख्याता
देवताध्यानकर्माणि” ।

कूर्मचक्रं न० कूर्माकारं चक्रम् । १तन्त्रोक्ते प्राज्ञमन्त्र
शुभादिस्त्रचके कूर्माकारे चक्रभेदे । तत्स्वरूपादि रुद्र-
यामले उक्तं यथा
“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलदायकम् । यत् ज्ञात्वा
सर्वं शास्त्रार्थं जानाति परिणतोत्तमः । अथेदं भेदकं
चक्रं शृणुष्वदरपूर्वकम् । कूर्माकारं महाचक्रं चतु-
ष्पादसमावृतम् । तण्डुले सरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपा-
दके । चवर्गं, कीर्तितं पञ्चात् अधःपादे टपर्वकम् । तद-
धस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम् । यवान् हृदये प्रोक्तं
गङ्गानं प्रुष्ठमध्यके । लाङ्गुले शक्रभीजश्च (च) चकारं
लिङ्गमध्यके । लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकरं मलापह-
म् । खरे लाभः कवर्गे श्रीचवर्गं च विवेकदः । टपर्वे राज-
पदवी तवर्गे धनवान् भवेत् । उदरे सर्वनाथः स्यात्
हृदये वज्रदुःखभाक् । प्रुष्ठे च सर्वसन्नापः लाङ्गुले
मरणं भुवम् । वीणाये प्रुष्ठदेशे तु दुःखश्च वामपादके ।
विरुद्धवलाभे तु न कुर्याच्चक्रचिन्तनम् । विरुद्धके धर्म-
नाथो युष्मदेषे च मारणम् । यत् देवाचरश्चास्ति तत्
चेच्चिजवर्णकम् । विरुद्धं त्वजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत् ।
प्रुष्ठकं होमे यदि भवेत् वर्षमाला महेश्वर ! ! यदि तत्
सौख्यभावः स्यात् तत् सौख्यं नापि वर्ज्यं वेत् । विभिन्नगेहे
दीपयेत् शुभमन्त्रं संत्यजेत् । इति ते कथितं देव ! ढटा-
ढटफलप्रदम् । ये शोधयन्ति चक्रं न्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं
शुभम्” ।

२जपाङ्गदेशभेदस्त्रचके चक्रभेदे तत्स्वरूपं तन्वसारं
उक्तं यथा “दीपस्थानं समाश्रित्य जतं कर्म
फलप्रदम् । दीप्यते पुरुषो यत् दीपस्थानं तदुच्यते ।
चतुरस्तं भुवर्गं निष्ठा कोठानां नवकं लिखेत् । पूर्वको-
णदि लिखेत् सप्तवर्गं तदुक्तमात् । लक्ष्मीये मध्यकोठे
सरान् शुभमन्त्रमास्तिखेत् । दिक्षु पूर्वादिनां यत् चोत्ता-

द्यक्षरसंस्थितिः । सखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयतः स्थितौ । कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टे पुच्छभी- रितम् । क्रमेणानेन विभजेत् मध्यस्थमपि भागतः । सखस्यो लभते सिद्धिं करस्यः स्वस्थजीवनः । उदा- सीनः कुक्षिसंस्थः पादस्यो दुःखमाप्नुयात् । पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोद्धटनादिभिः । कूर्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम् । पिङ्गलायाम् “कूर्मचक्रमधि- श्वाय यः कुर्याच्चपयश्चकम् । तस्य यक्षफलं नास्ति सख्यनघाय कल्पते” ।

श्चोतिप्रोक्ते नक्षत्रभेदेन देशभेदानां शुभाशुभप्राप्तये कूर्माङ्गारे चक्रे च तच्चिरूपम् ज्यो० त० यथा

“प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः । व्याक्रम्य भारतं वधे नवभेदं जघाक्रमम्” । तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः “मध्यप्राग्निवास्यादि कृत्तिकादियत्नैः । क्रूर- वेद्युतैस्तैस्तु पीडयन्ते तन्निवासिनः” । तत्र वेधो यथा “पूर्वापरे भवेद्देधो वेधोत्तरदक्षिणे । ईशानराज से वेधो वेध आम्ने यमाहते । तारावग्रान्वितं तत्र सौरिं यत्ने- न चिन्तयेत्” । तत्र वेधादिजन्मदोषाः “अतिदृष्टिरनादृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते स- स्मवन्ति च । एवं देशगृह्यामल्लेखनामर्चतो वदेत् । तत्रात्र यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनामसाः । दृश्यन्ते सुमङ्गोत्पाताः स्त्रां दिशं तत्र पीडयेत् । सौरि- र्वलाधिको दुष्टः, स्वस्थथीर्थः शुभावहः । एकदा पीड- येद्यत्र भानुजः कूर्मचक्रके । तत्र स्थाने महाविधो जाय- ते नात्र संशयः । दृष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम् । दृष्टदेशभेदाच्च कूर्मविभागश्च दृष्ट्याः

कूर्मपुराणं न० कूर्मं भाषितं पुराणम् । व्यासप्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु पञ्चदशे पुराणे तत्प्रतिपाद्य विषयाच्च दृष्ट्वा० दर्शिता यथा

“श्रीब्रह्मोवाच । शृणु वत्स ! मरीचे ! इदं पुराणं कूर्मसंक्षिप्तम् । लक्ष्मीकल्याणचरितं यत्र कूर्मवपु- र्हेरिः । धर्माधिकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक् । इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन प्राकृष्टिभ्यो दवाधिकम् । तत् सप्तदशसाहस्रं सचतुःसंहितं शुभम् । यत्र ब्राह्मणा (संहिताया) पुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा सुने । नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां संहतिदायकाः” । तत्पूर्वभागे “तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा । लक्ष्मीप्रद्यु- म्नेनैवः कूर्मपिंगलसङ्ख्या । वर्णाश्रमाचारकथा

अगदुत्पत्तिकीर्त्तनम् । कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः । ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा । सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् । भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्थायश्चरुस्य च । देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाकृतिकृतः । द- क्षष्टिकया पश्चात् कश्यपाव्यकीर्त्तनम् । आत्रेयवंश- कथनं कृष्णस्य चरितं शुभम् । मातृगण्डकण्ठसंवादो व्यासपाण्डवसंख्या । युवधर्मोत्कथनं व्यासजैमिनि- की कथा । वाराणस्यास्य महात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् । त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशास्त्रानिरूपणम्” तदुत्तरभागे “उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गीतेश्वरी ततः । व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्माप्रबोधनी । नानावि- धानां तीर्थानां महात्म्यञ्च पृथक् ततः । नानाधर्म- प्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता ख्यता । अतः परं २ भगवती संहितार्थनिरूपणे । कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्ति- रुदाहृता” । तदुत्तरभागे भगवत्वाक्यद्वितीयसंहि- तायाः पञ्चसु पादेषु “पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः । सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्ध- नी । द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकीर्त्तिता । यया त्वान्धितया पापं विधूयेद् ब्रजेद्विषम् । तृतीये वैश्रजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा । यया चरितया सम्यक् लभते गतिस्तत्तमा । चतुर्थेऽस्यास्त्रावा पादे नृ- वृत्तिरुदाहृता । यया मनुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयो- विवर्धनः । पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सहस्रजन्म- नाम् । यया चरितयाप्नोति भाविनीस्तत्तमां जनिम् । इत्येषा पञ्चपाद्युक्ता द्वितीया संहिता सुने । तृतीया- लोदिताश्चौरी वृत्तां कामविधायिनी । षोढा षट्कर्म- सिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम् । चतुर्थी ४ वैष्णवी नाम मोक्षदा परिकीर्त्तिता । चतुष्पदी द्विजादीनां सा- क्षात् ब्रह्मस्वरूपिणी । ताः क्रमात् षट्चतुर्ही पुसा- हस्ताः परिकीर्त्तिताः” । तत्फलवृत्तिः “एतत् कूर्मपुरा- णन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम् । षट्तां शृण्वतां नृणां सर्वोत्- कृष्टगतिप्रदम् । लिखित्यैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्मसमावि- तम् । ब्राह्मणादायने दद्यात् स याति परमां गतिम्” । तत्र पुराणम् तामसं “मातृस्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । अम्ने यश्च पठेतामि तामसानि निबोधत” पाश्चात्तरञ्च० ४१७० ।

कूर्मविभागः पु० कूर्मस्य तदुप भगवदवयवस्य विभागोऽत्र ।

वराह मिहिरोक्ते नक्षत्रभेदेन देशविशेषाणां शुभाशु-
भबोधके ग्रन्थभेदे स च ४० सं० १४ अध्यायः । यथा

“नक्षत्रव्ययगैरान्ते यादौर्ध्वं वस्यते नैवधा । भारतवर्षे
मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशाः । भद्रारिभेदमाह्वय
साल्मनीपोक्जिहानसङ्क्राताः । मरुवत्सुधोपयासुनसारक्षत-
मत्स्यमाध्यमिकाः । मायुरकोपज्योतिष धर्मारण्यानि न्य-
रसेनाय । गौरभीषोद्वेहिक पाण्डुगुडाऽश्वत्थपाङ्गलाः ।
साकेतकङ्कुरकालकोटिकुराथ पारियात्रनगः । औदु-
म्बरकापिठलगजाङ्गयाचेति मध्यमिदम् १।३।५। अथ
२ पूर्वसप्तमक्षनवपञ्चमक्षजपञ्चमाश्वत्थवह्निरयः । व्याघ्रसुख-
क्षुर्कर्वटचान्द्रपुराः न्यूर्पकर्णाथ । खसमगधशिपिरगिरि-
मिधिलसमतटोद्ग्राह्यपदनन्दुरकाः । प्राग्ज्योतिषलौहि-
त्यक्षीरोदससङ्क्रपुष्पादाः । उदयगिरिभद्रगौडकपौखलौत्त-
लकाशिमेलकालम्बटाः । एकपदताम्रलिपिकोशलका वर्ष-
मानस ६।७।८ । आन्ते व्यां ३ दिशि कोशलकलिङ्गवह्नी-
पवङ्गजठराङ्गाः । शैलिकविदर्भवत्साम्बुचेदिकायोर्ध्व-
कण्ठाथ । वृषनालिकेरचर्महीपा विन्ध्यानलवासिनस्त्रिपुरा ।
श्मशुधरहेमकूटव्यालप्योवा मङ्गाप्योवाः । किन्किभ्यक्त-
सङ्कल्पलनिषादराङ्गाणि पुरिकदाशार्णा । सहनम्प-
र्यशवरैरक्षेपादो ९।१०।११। त्रिके देशाः । अथ दक्षि-
णेन ४ लङ्का कालाजिनसौरिकीर्णतालिकटाः । गिरिन-
गरमलयदर्दुरमहेन्द्रमालिन्यामरुक्छाः । कङ्कटङ्कणव-
नवासिधिविक्रमिकारकोङ्कणाभीराः । आकरवेष्ठा-
बलकदम्पुरगोनर्दकेरलकाः । कर्णाटमहाटविचिलकूट-
नासिष्यकोल्लगिरिचोलाः । क्रौञ्चहीपजटाधरकावेर्ध्व-
रिपप्रमूकथ । वैदूर्यशङ्खसङ्क्रातिवारिचरधर्मपट्टनहीपाः ।
मथाराज्यकण्वेत्तुरपिशिकन्यूर्पाङ्गिकुसुमनगाः । तन्मवर-
कामेयकयाभ्योदधितापसायमा षड्विकाः । काञ्चोमर-
चीपट्टनचेर्ध्वं कसिंहला क्षपभाः । बलदेवपट्टनं द-
ण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्राः । कञ्चोऽथ कुञ्जरदरी
सताम्बपर्णीति विष्टेयाः १२।१३।१४। नैर्ध्वं दिशि ५
देशाः पञ्चवकाभ्योजसिन्धुसौवीराः । बडवासुखारवाम्ब-
ठकपिलनारीसुखानर्ताः । फेनगिरियवनमाकरकर्णप्रा-
मेयपारमवद्भ्राः । व र्वरकिरातखण्डक्रव्यादाभीरचक्षु-
काः । हेमगिरिसिन्धु कालकरैवतक्रसुराङ्गवादरङ्गवि-
द्याः । आत्मादो भलितवे १५।१६।१७। अथैव महा-
र्यवोऽग्नौ व । अपरस्यां ६ मणिमान् मेघवान् वनीधः कु-
रार्पणोऽस्मगिरिः । अपरानकशालिष्वहैहयप्रशस्त्राश्रे-

काथाः । पट्टनदरसठपारततारलितिकृष्णैश्चकनकश-
काः । निर्मवादा स्वेष्ठा ये पश्चिमदिक्स्थितास्ते च
१८।१९।२० । दिशि ७ पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुषारता-
लहलमद्राः । अस्सककुलूलतलहडस्सोराज्यसिंहवन-
स्यस्याः । वेणुमती फलमुलुका गुरुका मरुक्चर्मर-
ङ्गास्याः । एकविलोचनमूलिकदीर्घप्रीपासकृशाथ २१।
२२।२३ । उत्तरतः ८ कैलासो हिमयान्वसुमान् गिरि-
र्धनुर्माथ । क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्योत्तराः सुद्रुमी-
नाथ । कैकयवसातियासुनभोगस्यार्जुनायनाम्नीध्राः ।
आदर्शान्हीपिगिरितर्तुरगाननाथमुखाः । क्रेशधरचिपि-
टनासिकदासेरकवाटधानशरधानाः । तक्षशिलापुष्कला-
वतकैलावतकण्ठधानाथ । सम्बरसद्रुमालवपौरवकच्छार-
दण्डपिङ्गलकाः । भाणहलहूणकोहलथीतकमाण्डव्य-
भूतपुराः । गान्धारयशोवतिहेमतालराज्यस्य चरगम्याथ ।
यौधेयदासमेयाः श्यामाकाः श्वेधधूर्ताथ २४।२५।२६ ।
ऐशान्यां ९ मेरुकनटराज्यपशुपालकीरकाक्षीराः । अ-
भिसारदरदतङ्कणकुलूतसैरिन्धुवनराङ्गाः । मङ्गलपरदार्व-
डामरवनराज्यकिरातचीमकौलिन्दाः । भङ्गापलोल-
जटासुर कुनठस्यधोपकुचि(वि)कास्याः । एकचरणातु-
विद्याः सुवर्णभूर्धुवनं दिविषाथ । पौरवधीरनिवसनवि-
नेलसुस्राङ्गिगम्याः २७।२८।२९। वर्गैरान्ते यादौः क्रूरसङ्-
पीडितैः क्रमेण स्याः । पाङ्गालो मागधिकः कालिङ्ग-
चायं यानि । आवलोऽधानतोऽव्युत्थायति सिन्धु-
सौवीरः । राजा च हारहौरो मद्रथोऽन्यथ कौलिन्दः ।

कूर्मपृष्ठ न० कूर्मस्य पृष्ठमिव । १ गरावे २ चण्डानहणे च ५०
गज्ज० । ६ त० । कूर्मस्य पृष्ठे न०

कूर्मराज ५० कूर्माणां राजा अथत्वात् टच् समा०, कूर्म-
रूपेण राजते राज-अच् वा । कूर्मरूपे भगवदवतारे
जटा० । “पृष्टि ! स्थिरा भव भुजङ्गम । धारयैनां त्वं
कूर्मराज ! तदिदं हितयं दधीयाः” महना० । २ कूर्मा-
णां अथे च

कूल आहतौ भा० पर० सक० सेट् । कूलति सङ्क्रवीत् चु-
कूल प्रनिकूलति कूलम् । “तासां प्राजमानो योनिम-
कूलयत्” टत० आ० ४९ ।

कूल न० कूलति आहणोति जलप्रवाहम् कूल-अच् । नद्या-
देक्षीरे । “नदीतूलं यथा वृक्षः” मनुः । “नदीवोभयकूल-
भाक्” रघुः । “सुकूल कूले कलहंसमण्डली” नैष० ।
कूर्मास्य घञर्थे क । २ रूपे ३ तटगो ४ सैन्यपृष्ठे च विश्वः

इअनिके "कूलायकूलेषु विलुख्य ते सुताः" नैष० । "कूलाय
कूलेषु नीडानिकेषु" मल्लि० । बलादि० अस्त्राये वा मत्तप
मस्य वः । कूलवत् पक्षे रनिः कूलिन् । तद्युक्ते लि० स्त्रियां
ङीप् । ततः भूमा० सौवीरे सम्बन्धिन्यर्थे रुज् ।
कौलक कूलसम्बन्धिनि सौवीरे लि० । [२ स्तूपे मेदि० ।
कूलक न० कूल+एवल् । तीरे विश्वः । कूल+स्त्रावे क ।
कूलद्वय लि० कूलं कथंति व्याश्रिति कथ-स्त्रश्च स्तुप् च । कूल-
व्यापके । "कूलद्वयोः सरितस्तथाऽपराः" भावः ।
"कूलद्वयेषु सिन्धुः प्रसज्जममस्तटतश्च" शकुन्तला ।
कूलवती स्त्री कूल+अस्त्रावे बलादि० मत्तप मस्य वः ।
ङीप् । नद्यां राजनि० ।
कूलचर लि० कूले नदीकूले चरति चर-ट । गजादिजन्तुषु ।
कूलचराश्च जनवः समांसगुणाः सुश्रुते दर्शिता यथा
"तत्र गजगवयमहिषश्चरश्चमरश्चमररोहिषश्चराश्चमर-
गोकर्षकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्गुरगवयमभ्रतयः कूलचराः
पशवः । वार्तापितृहरा इत्या मधुरा रसपाकयोः । शी-
तला बलिनः स्निग्धा मूललाः कफवर्जनाः" ।
कूलमध्य लि० कूलं धयति धे-खश्च स्तुप् च सम्बन्धो । कूल
सार्थिनि वनादौ स्त्रियां ङीप् ।
कूलभू स्त्री इत० । तीरभूमौ जेमच० । कूलभूमि-
तीरभूम्यादयोऽपि "कावेरीतीरभूमौ रज्जुभुजगवधुभुक्त
सक्तावधिष्टः । (वायुः) उल्लटः ।
कूलमुद्रुज लि० कूलमुद्रुजति उद्रु+रज्ज् खश्च स्तुप् च ।
कूलभेदेके । "आसादितौ कथं भूतं न गजैः कूलमुद्रुजैः"
भट्टिः । "मदोदपाः ककुब्जानः सरितां कूलमुद्रुजाः" रघुः
कूलमुद्रुह लि० कूलमापूर्य वहति उद्रु+यह-खश्च स्तुप् च ।
कूलमापूर्यवाहिन्यादौ "उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः
सरितः कूलमुद्रुहाः" भट्टिः ।
कूलमुद्रु(ह)ण्डक ङ० कूले छण्डते संवीभवति छडि-संघे
एवल् ङु० वा उलोपः । जलावत्ते लि० ।
कूलास लि० कूलमस्यति लिपति खस-खश्च । कूलजेपक्षे ततः
सङ्खला० चतुरर्थ्याम् अण् । कौलास तत्सद्विजलदेशादौ
लि० स्त्रियां ङीप् ।
कूलचर लि० कूले चरति चर अलुक्० । नद्यादेस्तीरचरेषु
महिषादिपशुषु । ते च "चमरीवारणादयः । एते कूले-
चराः प्रोक्ताः यतः कूले चरन्त्यपाम्" भावप्र० उक्ताः
आदिपदात् कूलचरशब्दे सुश्रुतेनोक्ता याज्ञाः । "कूले
चरा मरुत्पितृहरा इधरा बलावहाः । मधुराः शीत-

लाः स्निग्धा मूललाः स्नेहवर्जनाः" तदगुणा सत्वोक्ताः ।
कूल्य लि० कूले भवः यत् । तीरभवे ररुभेदे ङु० "नमस्ती-
र्याय च कूल्याय च" यजु० १६, ४२, रुद्राध्यायः ।
कूलर ङु० कू-शब्दे कृटादि-वरच् । १ कुजके छणभेदे (कुंजा)
२ कुजे लि० श्मनोहरे लि० शब्दचि० ४ युगन्तरे यत्र युग-
काठमासज्जते तत्र रथावयपभेदे ङु० अमरः "वे-
दुर्व्यमखिकूलरम्" रामा० । "रघुं चाभितकूलरम्"
भा० आनु० ४२ ईट्टो० । "पादैः पुरः कूलरिणां विदा-
रिताः" भावः । ५ रविकस्थाने गोयुक्तं रघुसुपक्रम्य
"पञ्चमी कूलरवाङ्गुराभिस्तृपेत्" गोभि० सू० । कूलरं
रथिकस्थानम्" सं० त० रघुनन्दनः ।
इकम्बलाच्छादितरथे स्त्री हला० गौरा० ङीप् ।
कूलार ङु० कुं तीरभूमिं हृषोति ह-अण् उप० ङु० ङु०
दीर्घः । कूपारशब्दादेर्यमरटीका
कूश्म ङु० हवनीयदेवभेदे । "मदरान् पायुना कूश्मान्धकपित्तैः"
यजु० २५७ "कूश्मान् देवान् प्रीणयामि" वेददी० ।
कूषाण्ड ङु० ईषदूषाण्डेषु यीजेष्यस्व । १ कुषाण्डशब्दादेर्य
२ शिवपारिषदभेदे जेमच० "अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूत
कूषाण्डवादोऽस्त्रगपक्षधीयाः" भाग० २, ६, ४५ । १ श्वपिभेदे ङु०
"कूषाण्डोराजप्रत्यक्षे त्वन्ते स्नाहासमन्वितैः" या० सू०
तद्, एतात् "यद्देवा देवहेडनमित्याद्याश्च ४ ऋणु स्त्री
ङीप् "तिरातोपोपितोभूत्वा कूषाण्डोभिर्धृतं युधिः ।
सुरापः स्तर्षुहारी च रुद्रजापी जलेस्मितः" याज्ञ० सू० ।
"तिरालसुपोपितः कूषाण्डोभिर्विद्वादेवहेडनमित्या-
द्याभिः कूषाण्डहटाभिरुद्रुर्ध्वमिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्धृ-
ग्भिर्वत्सारिण्डुतास्तुतीर्ज्ज्वा युधिर्भवेत् । तथा बौ-
धायनेनाप्युक्तम् "अथ कूषाण्डोभिर्जुष्टवाद्योऽपूतमिवा-
त्मानं मन्येत यदवाचीनमेनो भूयश्चत्वायास्तस्मान्मुच्यते
अयोनी वा रेतः सिक्ता अन्यत्र स्त्रादिति" । मिता०
"सर्व्ववेदपितृणां वक्ष्याम्यहमतः परम् । येषाञ्जपैश्च
होमैश्च पुनन्ते नात्र संशयः । अथमर्षयन्तेवक्तव्यः शुद्ध-
वत्यस्मरतुसभाः । कूषाण्डप्रः पावमान्यश्च दुर्गासावित्य-
यैव च" मिताशरायां वशिष्ठस्मृः । स्त्राये क । तत्कार्यं
कूषाण्डवटिका स्त्री कुषाण्डखण्डनिर्मिता भाषादि वटि-
का शा० त० । (कुम्भापङ्की) स्मृते पदार्थे "कूषाण्डवटिका
ये वा पूर्व्वोक्तवटिकागुणा । विशेषात् रक्तपित्तघ्नी लघ्वी
च कथिता जुषैः" भावप्र० । पूर्व्वोक्तवटिका मापवटिका ।
कूषाण्डो स्त्री ईषदूषाण्डेषु स्त्राः गौरा० ङीप् । १ श्वोद-

विभेदे २ कर्कारौ श्रुतावाच्च हेमच० । दुर्गायाश्च कृष्णाण्ड
बलिप्रियत्वात्तयात्वम् । “कृष्णाण्डो तु भृशं लघ्वी क-
र्कारः परिकीर्तितः” भावप्र० । चञ्चलित्वे च
कृष्णा स्त्री रूपत् ज्ञातेऽत्र जह-वितर्के आधारे घञर्थे क ।
कृष्णकटिकायाम् शब्दरत्ना० ।

कृ जतौ भा० उभ० सक० अनिट् कविकल्प० । करति ते
अकार्षीत् अजत । चकार । भौवादिकस्यास्यापाणिनीयता
कृ जतौ तना० उभ० सक० अनिट् । करोति कुरुते कृष्यात् ।
करोतु कुरु अकरोत् अकार्षीत् अजत । चकार कर्त्ता
करिष्यतिते क्रियात् लपीट । कर्म्मणि क्रियते
अकारिअकारिणाताम्कारविधाताम् । कारकः कर्त्ता
कारी कुर्वन् कुर्वाणः चक्रिवान् चक्राणः । डु-कृतिभः
कृतः कृतवान् कर्णं कृतिः क्रिया कृत्या कृत्वा प्रकृत्य ।
कृत्यं कार्यः कर्त्तव्यः करणीयः । णिचि कारयति ते
अचीकरत्तमनि चिकीर्षति ते यङि चेक्रियते यङ् लुकि
चरि(री)करोति चरि(री) कर्त्ति चर्करीति चर्कर्त्ति

“कृजो हेतुतात्प्रीत्यातुलोम्रेषु” पा०

“एषु दोषेषु करोतेष्टः स्यात् । अतः कूकमीति
सः । यशस्करी विद्या । आह्वकरः वचनकरः” सि० कौ०

“दिवाविभानिशाप्रभाभाष्कारानानादिबहुनान्दी-
किम्लिपिलिविलिभक्तिकर्त्तृचित्रशेवसंख्याजङ्गवाहुह-
र्यत्तहसुरूपेषु” पा० ।

“एषु कृजटः स्यात् । अहेत्वादावपि । दिवाकरः
विभाकरः निशाकरः कृष्णादित्वात् । भाष्करः
बहुकरः बहुशब्दस्य वैपुल्याद्ये संख्यामेवया प्रथम-
पङ्क्यम् लिपिलिविविग्नौ यस्यायौ । संख्या-एककरः ।
द्विकरः । कृष्णादित्वात्सः । अहस्करः । निव्यस् समा-
सेऽनुत्तरपदस्थस्येति धत्वम् । धनुष्करः । अरुष्करः ।
“किंयत्तद्बहुषु कृजोऽपिधानमिति” वार्त्तिकम् किङ्क-
रा । तत्करा । हेत्वादौ टम्बाधित्वा परत्वादच् ।
इत्योमे ङीप् । किङ्करी । “कर्म्मणि भूतौ” पा०

“कर्म्म शब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् भूतौ । कर्म्म-
करो भूतकः । कर्म्मकारोऽन्यः” सि० कौ०

“न शब्दलोकाङ्गलङ्गायावैरचाटु स्तुतमन्त्रपदेषु” पा० ।

“एषु कृजटो न । हेत्वादेषु प्राप्नः प्रतिपिध्यते ।
शब्दकार इत्यादि” । “सम्बन्धकृतोरिन्” पा०

“ग्रीहिष्यत्योरिति वक्तव्यम्” वार्त्तिकम् । स्तम्बकरि-
ग्रीहिः । शकृत्करिष्यत् । ग्रीहिष्यत्योः किम्
स्तम्बकारः । शकृत्कारः” । सि० कौ०

“कृकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः” पा० “सौ
कर्म्मादिषु च कृजः कृप् स्यात् । त्विविधोऽत्र
नियम इति काशिका । कृजत् कर्म्मकृत् पापकृत्
मन्त्रकृत् पुण्यकृत् । क्विवेति नियमात्कर्म्म
कृतवानि ति नडा न । कृज एवेति नियमान्मन्त्रमधीत-
वान्मन्त्राध्यायः अत्र न कृप् । भूत एवेति नियमात्
मन्त्रकुरोति करिष्यति वेति विवक्षायाच्च कृप् । स्वा-
दिष्वेति नियमाभावादनृक्प्रत्ययपदे कृप् । शास्त्र-
कृत् । भाष्यकृत्” । सि० कौ०

अधि+अधिकारे आरम्भे सक० अधिकरोति अधिकृत्य
अनु+सदशीकरणे अनुकरोति । “शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम्”
अप+अपकारे अनिष्टाचरणे अपकरोति “रिपौ सान्त्वयमपक्रि-
या” माघः । [प्राधान्येनापाक्रियते” इ० उ० भा०

अप+आ निवारणे सक० । अपाकरोति । “अयं प्रश्नः
आ+आकारे अवयवसंस्थाने आकृतः आकारः

उट्+आ+उत्कालने सक० “उदाकरोति उत्कालयति
“वाग्नकलकः स्मरेव ब्रह्मचारिणमुपाचैताः सौम्योदज
सोमश्रवाः ! इति ताडोदाचकार” इ० उ० । “तागाः इ
उदाचकार उत्कालितवानाचार्यस्तद्भृम्” भा० ।

उप+उपकारे सक० उपकरोति “उपकृतं वद्ध तत्र किमुच्यते”
सा० द० । संस्कारे सक० सुट् च । उपस्करोति
उप+आ+आरम्भे उपाकरोति उपाकृत्य “आवस्थां प्रोठ
पद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि” मनुः पश्चादिसंस्कारे च
उपाकर्म्मशब्दे उदा० ।

उर्-उटाचरणे डुष्कृत् तं डुष्कृतिः ।
नि+पराभवे सक० निकरोति (पराभवति) नीकरः
निस्+निर+गुहौ अक० निष्करोति निष्कृतिः (गुहिः)
निर् आ+निवारणे सक० निराकरोति “निराकरिष्णू वरिष्णू
वरिष्णू परितोरणम्” भट्टिः । “निराकरिष्णोर्हजिना-
इतेऽपि” रघुः

परा+निराकरणे सक० । पराकरोति [परिष्करोति
परि+परिष्कारे सतोयुष्मान्प्राधाने भूषणे च सक० सुट् च
प्र+प्रस्थावे सक० प्रकरोति प्रकृत्य । आरम्भे च “प्रकृत
जपविधौनामास्तुष्टिश्चिदन्तम्” माघः ।

प्रति+प्रतिकारे अनिष्टनिवारणे प्रतिकूलाचरणे च सक० प्रति-
करोति प्रतीकारः प्रतिक्रिया ।

वि+विभागे विकरोति “स त्वेधात्मानं व्यकुर्वत” छा० उ० ।
“व्यकुर्वत व्यभजद्” भा० विकारे (अन्यथास्थितस्य वस्तु-
भोऽन्यथाभावे) व्यक० आ० वायुर्विकुरुते” सि० कौ० ।

वि+धा+प्रकाशने व्याकरोति “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्यकरवाणि” नृतिः । व्याख्याने व्याकृतम् पाणिन्याद्युक्तगन्धसाधुत्वाधायकसंस्कारभेदे च “शिक्षा कल्योव्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितः” वेदाङ्गोक्तौ “व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह सा सुता” भर्तृ हरिः ।

वि+प्र+उपद्रवे सक० विप्रकरोति “तस्मिन् विप्रकृताः काले” कुमा० । “कमपरमवशं न विप्रकुर्युः” कुमा० ।

सम्+संस्कारे सतोयुषान्तराधाने सक० छट् च । संस्करोति पात्वम् ।

सम्+परि उप+भूषणे चये० छट् । संस्करोति परिष्करोति उपस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः । तत्पूर्वकाः समवायेऽर्धे च अक० छट् संस्करोति उपस्करोति परिष्करोति संधीभवतीत्यर्थः उप+सतोयुषान्तराधाने विकारे व्याकाङ्क्षितवाक्यस्य पूरणे च छट् । उपस्कृतं भुङ्क्ते विज्ञातं भुङ्क्ते । उपस्कृतं ब्रूते वाक्यमध्याहृत्य ब्रूते” सि० कौ० ।

अथ मतभेदेन कृजोऽर्थो निरूप्यते इत्येवाकरणाः तस्य यत्प्रार्थकतानिराकरणेन व्यापारार्थकतामाहुः यथा वै भू० सारे

“व्यापारोभावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृजोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्प्रार्थक्ये इष्यते” भू० ।

“पचति पाकस्तदायति पाकादङ्गुला भावना तादृशत्वाद्नेत्यादिविरणादिविद्यमानस्यापि तदाचकतेति भावः । व्यापारपदं फलकारादीनामयत्नानामपि फलकारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुं शक्नुम् । अतएव पचतीत्यत्वाधःसनापनत्वफलकारत्वचक्षुःपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधैः सर्वसिद्धः । न चैवमेतां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् रघो गच्छति जानातीत्यादौ च व्यापारत्वादिप्रकारकबोधोत्पत्त्येति नैयायिकरीतिः साध्वी, शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववहु रूणि सम्भवात् तयोर्वैषम्ये वीजाभावात् । न च पचति पाकं करोतीति यत्प्रार्थकरोतिना विरणाद्यलपवास्तातार्थ इति वाच्यम् । रघोगमनं करोति वीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात् कृजोयत्प्रार्थकताया चक्षिणेः । किञ्च भावनाया अवाच्यत्वे घटं भावयतीत्यत्र घटोभवतीत्यत्रापि द्वितीया स्यात् नचाल घटस्य कर्तृत्वेन तत्तत्रया कर्मसंज्ञायावाधानं द्वितीयेति वाच्यम् अनुगतकर्तृत्वस्य

त्वक्कते दुर्बलत्वेन घटस्याकर्तृत्वात् । अस्यान्यवत्वस्य कारकचक्रप्रयोक्तृत्वस्य वा घटादावभावात् । धात्वर्थाङ्गुलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात् । अपि च भावनाया अवाच्यत्वे धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् । स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनायावाच्यत्वमनारेणासम्भवि । अन्यतमत्वं तत्त्वमिति चेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वदर्शनात् तदेतदभिसम्वादाह कृज इति । अयं भावः व्यापारावाच्यत्वपक्षे फलमात्रमर्थ इति फलितम् । तथा च करोतीत्यादौ यत्प्रतीतिस्तन्मात्रं वाच्यमभ्युपेयम् । तथा च यती प्रयत्न इति यत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषादकर्मकतापत्तिः उत्तरीत्या दुर्वरेति । तथा च नहि यत्नः इत्यत्र फलस्थानीयत्वेनेति शेषः कृजः इति धातुमात्रोपलक्षणं सर्वेषामप्यकर्मकता सकर्मकता वा न स्यादिति भावः । अथ वा व्यापारोभावना इत्यर्थेन व्यापारस्य वाच्यत्वं प्रसाध्य फलांशस्यापि तद्व्याधयन् नैयायिकाश्रयपगतं जानाति कृजः इति । अयं भावः फलांशस्यावाच्यत्वे व्यापारएव धात्वर्थः स्यात् । तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वोच्छेदापत्तिः । न च कृजादौ सकर्मकत्वव्यवहारोभाक्क इति नैयायिकोक्तं युक्तम् व्यवहारस्य भाक्कत्वेऽपि कर्मणि लकारासम्भवात् । न हि तीरे गङ्गापदस्य भाक्कत्वेऽपि तेन स्नानादिकार्यं कर्तुं शक्यम् । एतच्च नहि यत्न इत्यत्र यत्नमालमित्यर्थः । अतएवाह ।

“किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत्स्यात् यमाद्यपि ।

कर्मकर्तृव्यन्यथा तु न भवेत् तद्गुणेरिव” भू० ।

“उत्पादनम् उत्पत्तिरूपफलसहितं यत्नादिकृज्यर्थ इत्यर्थः । फलस्य वाच्यत्वे युक्तान्तरमाह अत इत्यादि । यतः कृजोयत्प्रमात्रार्थेनेष्यते अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन ‘कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः’ इति (पा०) सूत्रं लक्ष्यते । अयमर्थः यतएवास्तोत्पादनार्थकता अतः पच्यते औदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घटः स्वयमेवेति यमादयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाभावाच्च स्यात् दर्शयत् । यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न, दर्शनस्य घटावृत्तित्वात्तथा यत्नस्यापीति, तथा प्रयोगानुपपत्तेरिति” ।

नैवायिकास्तु व्यापारार्थकतानिराकरणेन यत्प्रार्थक-
तामाहुः यथा शब्दचिन्तामणौ

“आख्यातस्य यत्प्रवाचकत्वाच्चेतने रयोगच्छतीत्यादौ
चाख्याते व्यापारलक्षणा तथाहाख्यातस्य पचतीत्यादौ
यत्प्रोवाच्यः पचति पाकं करोतीत्यादियत्प्रार्थककरो-
तिना सर्वाख्यातविवरणाद्ब्रह्मवहारादिव बाधकं
विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः । इत्यादिसमासस्य विग्र-
हेण विवरणादपि विग्रहार्थं न शक्तिपक्षः अन्य-
लभ्यत्वात् किं करोतीति यत्प्रपञ्चे पचतीत्युत्तरस्य यत्प्र-
ार्थत्वं विनानुपपत्तेरित्याचार्याः । अत्र वदन्ति—आख्या-
तस्य करोतीत्येव न यत्प्रार्थकत्वं रयोगच्छति जानाति यतते
निद्रातीत्यत्र धात्वर्थानुक्तलयत्प्रार्थकत्वेऽप्याख्यातपदप्रयो-
गात् ममनं करोतीति करोतिना तत्प्रार्थकत्वात्विवरणाच्च
अत्र व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेत्तनेऽपि तथा । न च तत्प्र-
ार्थकत्वात्करोत्येवार्थत्वं सुखे बाधकाभावात् । अतएव
प्रत्योत्तरयोर्न यत्प्रार्थकत्वं किन्तु क्रियावाचकत्वमेव कृत्यः,
तेन किं करोतीति क्रियाभावप्रश्ने पचति गच्छतीति
क्रियाविशेषोत्तरमपि सम्भूतमभवति” । ततः परो-
चन्यः कर्तृशब्दे १७१७ दर्शितोद्देशः । तत्परस्तु-
“ननु प्रकृतेश्चार्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य न तदर्थत्वं दोषः ए-
कोहोबहुवः एषप्रतीत्यत्रेव तत्सम्भवात् । यत्तु तत्र द्वितीय-
संख्येकादिकल्पनावदित्वापि द्वितीययत्प्रकल्पनमिति तत्र
द्वितीययत्प्रेक्षादा विच्छायात्माऽभावात् । वस्तुतस्तु प्रत्येकसा-
मर्थ्यावधूतौ सम्भवे उभयोपस्थितेरावश्यकत्वेन कस्या-
प्यन्यदेऽप्यदोषात् पाकाय यतत पाकं कुर्यादित्यत्र कृत्यार्थ-
काख्यातेऽपि तथैवान्यदादिति चेत् न एको हौ बहुव
इत्यत्र नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसंख्यान्यायवगमावोच्य-
त्वात् लङ्दिदेशसामर्थ्यान्वधारणात् लिङः पचेते-
त्यत्र कृतौ सामर्थ्यावधारणाच्च । अथायत्प्रार्थकधातु-
पराख्यातस्य यत्प्रार्थकत्वं तेन यतत इति नानन्वयः अचे-
तने चाख्यातप्रयोगो गौण एव । न च वृत्त्यन्तरेणापि
प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता । यद्वाऽनुकूलयत्प्रे प्रवृत्तं
पदं तदेकदेशेऽनुकूलभावे प्रवर्तते विशुद्धिभावं पुर-
स्कृत्य प्राज्ञाणे श्रोत्रियपदवत् । अचेतने तु मध्यमोत्तम
पुरुषौ न भवतएव उपपदयोर्बुद्धदण्डदोषे तना-
र्थत्वात् । भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वादिति
चेत् न अचेतने आख्यातस्य सुख्यत्वे बाधकाभावेन गौण
त्वाभावात् तत्प्रार्थकत्वात्तत्प्रार्थकत्वेन व्यापारो वाच्यः”

इति भाट्टाः । तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुक्तलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगोऽसुख्य एव । पथि अभयवानेऽपि पच-
तीति स्यात् अभयशान्तिद्वारा शयनस्य पाकानुकूलव्यापार-
त्वात् तत्र यत्प्रविशेषेवातुकूलव्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात्
अन्यथा यत्प्रवाच्यत्वेऽपि तत्प्रानुकूलयत्प्रवति पचतीति
स्यात् एवमचेतनेऽपि करोतिनाख्यातविवरणात्
करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेषः । कथमर्हं चैतःपचतीत्यत्र
पाकानुकूलताप्रतीतिः आक्षेपादिति चेन्न आख्यातार्थेन
व्यापारेण संख्यया वा यत्प्रानुपपत्त्यात् तयोः प्रयत्नं
विनापि सत्त्वात् नापि कर्त्तारं, दृश्यभावस्य कर्त्तृत्वात् य-
त्प्रवतश्च कर्त्तृत्वे आख्यातेन तदभिधाने यत्प्रस्याप्यभिधा-
नात् । नापि धात्वर्थभावेण, तस्य यत्प्रं विनापि
सत्त्वात् नापि यत्प्रधात्वर्थः क्रियायास्तत्फलस्य वा
धातुवाच्यत्वात् अन्यथा पाक इत्यत्रापि यत्प्रानुभवप्रसङ्गा
दिति चेत् न धात्वर्थविशेषेण पाकादिना यत्प्रानुपपत्त्यात्
तस्य यत्प्रं विनानुपपत्तेः । अथ पचतीत्यत्र पाकयत्प्रवा-
निति विवरणात् यत्प्रार्थकतेति चेत् तर्हि कर्त्तृर्धातापि स्यात्
न हि पाकयत्प्रइत्येव विवरणं पचतीत्यस्य, तत्प्रार्थक्यं विव-
रणान्तं तद्व्यतिरेकेणापि निर्व्यतिरेकीति चेत् तत्प्रं यत्प्रेऽपि
कथमर्हं रयोगच्छति, विद्यते व्योमेति भाववानुभवइति
चेत् न कथञ्चित्, भावनायाधात्वर्थान्यायोच्यत्वेन
त्वयापि तत्र गौणत्वाभ्युपगमादिति । उच्यते । चैतः
पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्प्रानुभवावाद्यात् एवाख्या-
तार्थोलाभवात् नन्वनुकूलो व्यापारः यत्प्रत्वापेक्षया व्या-
पारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात् नचाचेतन आख्यातार्थे
सुख्यत्वार्थं भुवणुषोऽप्यपार एवाख्यातवाच्यः सुख्यत्वसम्भवे
व्यामायोगादिति वाच्यं शक्तिप्राज्ञेण लघुनि शक्ति
परिच्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवात् ।
सुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च वृत्त्यन्तरेच्छेदः । एतेन व्यापा-
रवाचकत्वाख्यातस्य यत्प्रसाध्यार्थरूपपचत्वादिधातुप्रसम्भा-
नेन व्यापारविशेषयत्प्रोपस्थापनमिति निरस्तं लाघवेन
यत्प्रस्यैव शक्यत्वात् ननु यत्प्रानाख्यातार्थः पाकत्वेन
वाकस्य यत्प्रसाध्यत्वानुमित्या यत्प्रत्वाभावादित्युक्तमिति
चेन्न चैतो यत्प्रं कतीत्यतः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्प्रवान्
प्रतीयते । नच पाकस्य वर्त्तमानयत्प्रेन व्याप्तिरिति अती-
तानागतयोर्व्यभिचारात् । न च धात्वर्थेनानुमिते यत्प्रे
आख्यातेन वर्त्तमानताम्यः सम्भवति यत्प्रस्यापदार्थत्वात्
स्यार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधने नाख्यातस्य पर्यवर्ति-

तत्वाच्च । अथ चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति
शब्दबोधानन्तरं चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चे-
तनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारयत्नत्वात् मैत्रवत् ।
अनुमानं विना च पाकयत्ने वर्त्तमानताभानमाख्यातस्य
यत्ने शक्तिश्चमादिति चेन्न यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्य
व्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात् किञ्च । व्यापारस्य
वाच्यत्वं तद्विद्वत्कञ्च वर्त्तमानयत्नानुमानमिति कस्य
नाद्वयमपेक्ष्य यत्नवाच्यत्वे लाववात् । नचाचेतने व्याख्या
तस्य व्यापारवाचकत्वावधारणादेव कस्यनेति युक्तं
गौणतया शक्तिश्चमेष वा तत्वाख्याताद्व्यापारावगमोप-
पत्तेः । यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचती-
त्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणाया ।
यथा रयोगच्छतीत्यत्र, अतोऽन्यलभ्यत्वाच्च तदनुरोधेन
व्यापारे शक्तिः । अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति न-
स्यात् तस्माच्च लडाख्यातं यत्नवाचकं व्याख्यातत्वात् लिङा-
ख्यातवत् तर्कशोक्त एव । एतेन फलानुकूलोपग्रा-
पोधात्वर्थः व्याख्यातवाच्यता संख्यैव तेन चैत्रः पचति
रयो गच्छतीत्यत्र चैत्ररययोर्धात्वर्थातुकूलव्यापारवत्त्व-
प्रतीतिरुच्यते एव प्रयोगः । पचतीत्यत्र यत्नलाभोधात्वेना-
लोपात् विज्ञानकूलव्यापारस्य यत्नं विनातुपपत्तेरिति
गुरुमतमपास्तं पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवर्त्तमान त्वस्या-
लोपादलाभेनाव्याख्यातार्थत्वात् । रत्नकोपकृतस्तु धात्वर्थो
व्यापारः व्याख्यातार्थ उत्पादना सा चोत्पादकता सैव
भावना पचतीत्यादावाख्यातस्य पाकस्युत्पादयतीति विवर-
णात् धात्वर्थोत्पादकता च चेतनाचेतनयोरिति सर्व-
त्राख्यातप्रयोगो सुस्पष्ट एव । यतते जानातोत्यादावपि
यत्नं ज्ञानस्युत्पादयतीत्यर्थात् नह व्यापारो यत्नोपाख्या-
तार्थः यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात्
व्याख्यातार्थं विवरणकरोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाकं करो-
तीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् घटं
करोतीत्यादौ कञ्चर्ध उत्पत्तिरेव गम्यते । अतएव किं
करोतीति सामान्योत्पादनाप्राप्ते पचतीति पाकोत्-
पादनाविशेषेणोत्तरमालम्पि समञ्जसम् । चैत्र उत्पाद-
यतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैत्रेणान्वेति व्याख्या-
तार्थोत्पादना त्वनन्तित्वे उत्पत्तेरुत्पत्त्यभावात् ।
वस्तुतस्तुत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्पा-
दनार्थधात्वत्तरवर्त्तिन व्याख्यातस्थानन्यलभ्यतयोत्पादना
वाच्यता तन्मतश्च शब्दचिन्तितं विकारभवाच्चोद्भूतम् ।

एवं दर्शितेषु मतेषु युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाष्यम् ।
ततः स्वार्थे-णिच् कारयति करोतीत्यर्थः । “दश वधे-
सहस्राणि रामो राज्यमकारयदित्यादि” रामो

कृ वधे स्नादि उभ० सक० सेट् । कणोति कणुते चका-
र्णीत् अकृत । चकार । अक्य न सुट् सुङ् विधौ ताना-
दिकस्यैव यङ्गणात् ।

कृक पु० कृ-कक् । गले कण्टे हेमच०

कृकण पु० कृ इति कण्यति कण-शब्दे अच् । (कयार) कृकर
पक्षिणि, अमरः स्त्रियां ङीप् । कुतकारके श्देहस्ये
वायुभेदे पाठान्तरम् शकभौ हारा० ।

कृकर पु० कृ इति शब्दं करोति । कुतकारके देहस्ये षायौ ।

“कृकर(ण)स्तु कुते चैव जयाकुसुमसन्निभः” पदावार्द्धं
योगार्थवः । शिषे त्रिका० शककण्यविज्ञे शब्दरत्ना०
४चव्ये (च६) कृकरवीरेडङ्गे च राजनि० । [राजनि०

कृकला स्त्री कृकं कृकाकारं लाति ला-क । पिप्पल्याम्

कृकलास पुंस्त्री कृकं कण्टं लासयति लस-णिच् अच् । सरटे

(कृकलास) पक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृकलासस्थानिदस्यचकत्वं तज्जानिष शानिषब्दे दृष्ट्या

त्रिका० तालव्यान्तः पाठः प्रपो० । “दहसुक्तो महाकायं

कृकलासमवस्थितम्” । “खभाहृत्तोदपानस्य कृकलासः

स्थितोमहान्” भा० आनु० ७०च० । स्वार्थं क तत्वाथे ।

स्त्रियां ङीप् । प्रपो० कृकलासोऽप्यत्र अमरटीका ।

कृकवाकु पुंस्त्री कृकेण वक्ति वच-परिभाषणे जुष् कच् ।

कुकुटे अमरः । श्मयूरे, श्मरटे च मेदिनी ।

“कृकवाकोर्ध्वनिमाकर्ष्य कल्ये” भावः । [त्रिका० ।

कृकवाकुर्ध्वज पु० कृकवाकुर्मयूरः ध्वजोऽस्य । कार्तिकेये

कृकाट न० कृकं कण्टमटति अण् उप० स० । घाटायाम्

“इन्द्रः शिरो, ग्निर्ललाटं, यमः कृकाटम्” अथ० ६०, १,

कृकाटिका स्त्री कृकं कण्टमटति अट-ण्वल् टाप् कापि-

अत इत्त्वम् । यीवायासुस्रतदेशे अमरः “जलूहु” मर्मा-

णि चतकोधमन्योऽटौ माहका द्वे कृकाटिके” । “जानु

कूर्परसोमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुन्दरावर्त्तकृकाटिका-

चेति शब्दिमर्माणि । “कुकुन्दरे कञ्चधरे विधुरे

सकृकाटिके” इति च सुनु० । “शिरोयीवयोः सन्धाने

कृकाटिके नाम तल चलमूर्द्धता” सुनुते तत्स्थानसङ्गम् ।

“कृकाटिकान्ने जिह्वे द्वे गच्छन्ति बभ्रीरथे” सुनु० ।

कृच्छ्र पु० न० कृत-रक् कोऽनादेशः उभा० । शानापनादिद्रते

कृच्छ्रं नानाविधः श्रितादर्शितः यथा

“गोमूत्रं गोमयं चौरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् । जग्ध्वा-
परेऽङ्गु पयसेत् कच्छं सानपनचरन्” या० । “पूर्वेदुरा-
हारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पञ्च द्रव्याणि
कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरेदु रूपयसेदिति वै-
रात्रिकः सानपनः कच्छः सानपनस्रोत्तरस्रोके पृथग्वि-
धानादवगम्यते । कच्छ इति चान्वयसंज्ञेयम् तपोरूपत्वेन
क्लेशसाध्यत्वात् । गोमूत्रादीनाम्परिमाणं वक्ष्यते । यदा
पुनः पूर्वेदु रूपोद्यापरेदुः समन्वकं संयुज्य समन्वकमेव
पञ्चगव्यमधीयते तदा ब्रह्मकूर्चं इत्याख्यायते यथाह
पराशरः “गोमूत्रङ्गोमयं चौरन्दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टमङ्गुगव्यन्तु पवित्रं कायशोधनम् । गोमूत्रना-
म्बवर्णायाः, श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनव-
र्णायाः, नीलायाश्च तथा दधि । एतच्च कण्ठवर्णायाः,
सर्वं कापिलमेव वा । अलाभे सर्ववर्णानामङ्गुगव्येष्वयं
विधिः । गोमूत्रमात्रमास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ।
चौरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः । गोमूत्रव-
द्वृत्तस्त्रोटास्तदर्शनं कुशोदकम् । गायत्र्यादाव गोमूत्रं,
गन्धद्वारेति गोमयम् । आध्यायस्तेति च चौरन्दधि-
क्ताव्येति वै दधि । तेजोऽसि शुक्रमित्वाज्जन्देवस्य त्वा
कुशोदकम् । पञ्चगव्यस्यैवा पूतं होमवेदमिदमग्निधौ ।
सप्तपत्वास्तु वेदभौ अष्टिद्वाप्याः शुक्लपयः । एतैरु-
द्धृत्य होतव्यमङ्गुगव्यं यथाविधि । इरावती इदं वि-
ष्णुमौनस्तोके च शंसतीः । एताभिश्चैव होतव्यं कृत्वा
शेषं पिबेदृद्धिजः । प्रणवेन समालोक्ष्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य
च । प्रणवेन सप्तहृत्य पिबेत्तु प्रणवेन तु । मध्यमेन
पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपालेण रौप्येण
ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः । यत्त्वगस्त्रिगतस्यापि देहे तिष्ठति
मानवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेभ्यनमिति” ।
यदात्येतेदेव विमिश्रितमङ्गुगव्यं तिरात्रमभ्यस्यते तदा
यतिसानपनसंज्ञां लभते “एतदेव त्र्यहस्यसं यति-
सानपनं स्मृतमिति” शङ्खस्मरणात् । जावालेन तु स-
प्ताहसाध्यं सानपनमुक्तम् “गोमूत्रङ्गोमयं चौरन्द-
धि सर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहस्मीत्वा त्वहोरात्र-
मभोजनम् । कच्छः सानपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः”
इति । एषाञ्च गुरुलघुलक्षणाणां शक्त्याद्यमेकया व्यवस्था
विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या । महासा-
नपनाख्यं कच्छनाह “पृथक् सानपनद्रव्यैः षडहः
शोपवासकः । सप्ताहेन तु कच्छोऽयं महासानपनः

स्मृतः” या० सप्ताहेनापपत्तितो महासानपनाख्यः कच्छो
विज्ञेयः कथमित्यपेक्षायास्तुक्तम् पृथग्भूतैः षडभिर्गो-
मूत्रादिभिरेकैकैकैकमहरतिवाक्येत्सप्तमशोपवासेनेति ।
यमेन तु षड्विंशत्यहसम्पाद्यो महासानपनोऽभि-
हितः “त्र्यहस्यवेत्तु गोमूत्रत्र्यहं वै गोमयस्त्र्यहं ।
त्र्यहन्दधि त्र्यहं चौरन्त्र्यहं सर्पिस्ततः शुचिः ।
महासानपनं होतव्यं पापप्रणाशनमिति” । जावालेन
त्येकविंशतिरात्रनिर्वर्त्यो महासानपन उक्तः । “पञ्चामे-
कैकमेतेषां तिरात्रमुपयोजयेत् । त्र्यहश्चोपवे-
दन्यं महासानपनं विदुरिति” । यदा तु पञ्चां सान-
पनद्रव्याणामेकैकस्य द्वाहस्युपयोगसादातिसानपनम्
यथाह मनुः “एतान्येव तथा पेयान्येकैकन्तु द्वाहं
द्वाहम् । यतिसानपनस्यैव स्वपाकमपि शोधयेदिति” ।
स्वपाकमपि शोधयेदित्यर्थवादः । इति महासानपनाति
सानपने । पर्णकच्छाख्यं व्रतमाह “पर्णोदुम्बररा-
जीवविलुपलकुशोदकैः । प्रत्येकस्यैकहस्मीतैः पर्णकच्छ
उदाहृतः” या० । “पलाशोदुम्बरारविन्दश्रीहृल्लपर्णा-
नामेकैकेन क्वचित्तुदकस्यैकहस्मीत् कुशोदकस्यैकहस्मी-
हनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकच्छः । यदा तु पर्णादीनामे-
कीकृतानां कायस्त्रिरात्रान्ते पीयते तदा पर्णकूर्चः
यथाह यमः “एतान्येव समस्तानि तिरात्रोपोषितः
शुचिः । कायस्त्रिवा पिबेदृद्धः पर्णकूर्चोऽभिधीयते”
इति । यदा तु विल्लादिफलानि प्रत्येकं क्वचितानि
भासस्मीयन्ते तदा फलकच्छादिव्यपदेशं लभते यथाह
माकैशङ्खेयः “फलैर्मौनेन क्वचितः फलकच्छो मनोपिभिः ।
श्रीकच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । मासेना-
मलकैरेव श्रीकच्छमपरं स्मृतम् । पल्लवैः पल्लवकच्छः
पुष्पैस्तुल्यकच्छ उच्यते । मूलकच्छः स्मृतो मूलैस्तुल्यकच्छो
जलेन तु” इति पर्णकच्छमेकादशविधम् । अथ
तप्तकच्छं व्रतमाह “तप्तचौरहताम्बूनामेकैकं प्रत्य-
हस्मिबेत् । एकरात्रोपवासश्च तप्तकच्छ उदाहृतः” या० ।
दुग्धसर्पिरुदकानालप्राणानामेकैकस्मतिदिवसस्याध्यापरेदु र-
ूपयसेदेवदिवसश्चतुर्दशसम्पाद्यो महातप्तकच्छः । एभिरेव
समस्तैः संपावर्तैर्द्विरात्रसम्पाद्यः सानपनवत्त-
प्तकच्छः । मनुना तु द्वादशरात्रनिर्वर्त्योऽभिहितः “तप्त-
कच्छं चरन् विप्रो जलचौरहतानिलान् । प्रतित्र्य-
हस्मिबेदुष्णान् सक्तं ज्ञायो समाहितः” इति । चौरादि-
परिमाणन्तु पराशरेणोक्तद्रव्यम् “स्वपास्यवेत्तु त्रि-

फलं द्विपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकस्मिन्नेवपि स्त्रिरालं
 'चोष्णमारुतमिति' । त्रिरालं चोष्णमारुतमिति त्रि-
 रालमास्यपुराणसुष्णोदकवाप्तं पिबेदित्यर्थः । यदा
 तु शीतं क्षीरादि पीयते तदा शीतलक्षः 'त्वग्रहं शीतं
 पिबेत्तोयन्त्वग्रहं शीतं पयः पिबेत् । त्वग्रहं शीतं
 हतस्मीत्वा वायुमक्षः परन्त्वग्रहमिति' यमस्मरणाय ।
 इति तप्लक्ष्यवर्तुर्ध्वः । एतदलक्ष्यमाह "एवमन्तेन
 नक्तं न तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादलक्ष्यः
 प्रकीर्तितः" या० । एकमन्तेन सकलभोजनेन दिवैव, नक्त-
 नेति पृथगुपादानात् । अतएव दिवैव एकवारमेव भोज-
 नेनैकमहोरात्रमनिवाहयेदिति । तत्र दिव्येति रात्रि-
 व्युदासः एकवारमिति द्विसरादिव्युदासः । भोज-
 नेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्च लक्ष्यादीनां व्रतरूपत्वात्
 पुरुषार्थभोजनपर्युदासेन लक्ष्याभूतभोजनं विधीयते ।
 तथा चापस्तम्बः "त्वग्रहमनक्ताश्चदिवशी च ततस्त्वग्र-
 हम् । त्वग्रहमयाचितव्रतस्त्वग्रहं नाश्नाति किञ्चि-
 दिति" । अत्र चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितमिति
 प्रत्ययेन नक्तपर्युदासेन दिवाभोजननियमं दर्शयति ।
 गौतमेनापोदमेव स्यटीकृतम् "हविष्यान् प्रातराशान्
 भुक्त्वा तिस्रो रात्रीनांश्चीवादिति" । एवं नक्तभोजनवि-
 धावपि । न विद्यते याचितं यच्चिन् भोजने तदयाचित-
 तम् तेन कालविशेषानुपानाद्विवारात्वा वा सकलित्येव
 तपोरूपत्वात् लक्ष्याणां, द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः ।
 अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाचनप्रतिषेधोऽ-
 पि तु स्त्रीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम्
 प्रेषणाध्यप्रेषणोः साधारणत्वादाच्चायाः । अतः स्वस्व-
 र्हेऽपि भोजनभार्यादयोऽनाशान्ना एव यदि भोजनसुपह-
 रन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा । असुनैवाभिप्रायेणोक्त-
 कृतमेन "अथापरत्वग्रहं न कञ्चन याचेतेति" । अत्र च
 याससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः "सायन्तु द्वाद-
 श व्यासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः । चतुर्विंशतिरायाव्याः
 परस्त्रिरशनं स्मृतमिति" । आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम्
 "सायं द्वाविंशतिर्यासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः । चतु-
 र्विंशतिरायाव्याः परे निरशनायस्तः । कुक्कुटाण्ड
 प्रमाणास्तु यथा वा सविशेषानुसमिति" । अनयोश्च
 कस्योः शक्तप्रेषो विकल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजा-
 पत्यं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादलक्ष्यान् उक्त्वा पणानु-
 रूपेण व्यवस्था कृता 'त्वग्रहं निरशनं पादः पादश्चाया-

चितं त्वग्रहम् । सायं त्वग्रहन्वा पादः प्रातः पादश्चाया-
 त्वग्रहम् । प्रातः पादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्ये तु दापयेत् । अ-
 याचितन्तु राजन्ये त्रिरालं ब्राह्मणे स्मृतमिति" । यदा
 तु याचितोपवासात्कलत्रहृदयानुष्ठानं तदाईलक्ष्यः साय-
 व्यतिरिक्तापरत्वग्रहलयानुष्ठानन्तु पादोनमिति विधे-
 यम् "सायंप्रातर्विनाईः स्वात्पादोनं नक्तमर्जितमिति"
 तेनैवोक्तत्वात् । अर्द्धलक्ष्यस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्-
 शितम् "सायंप्रातस्तथैकैकान्दिनद्वयमयाचितम् । दिन-
 द्वयञ्च नाश्नीयात्कृच्छ्राई तद्विधीयते" प्राजा-
 पत्यलक्ष्यमाह "यथा कथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयं
 सच्यते" या० अयमेव पादलक्ष्यः । यथाकथञ्चिद्विद्वत्क-
 लितवदावृत्त्या स्वस्थानविहत्या वा । तत्प्राप्त्यानुलोभेन
 प्रातिलोभेन वा । तथा वल्गुमाशजपादियुक्तं तद्विहितं
 वा त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकलित-
 वदावृत्तिपक्षोवशिष्टेन दर्शितः "अहः प्रातरहर्षाक्तमह-
 रेकमयाचितम् । अहः पराकालैकमेव चतुरहोऽपरः ।
 अतुष्ट्यर्हार्थं विमार्णां मतुर्द्धर्म्यतां वरः । बालहृत्वात-
 रेवैव शिशुलक्ष्यसुवाच हेति" । आनुलोभेन स्वस्थान
 विहृद्विपक्षस्तु मतुना दर्शितः "त्वग्रहंप्रातः त्वग्रहं-
 सायं त्वग्रहमद्यादयाचितम् । त्वग्रहमरञ्च नाश्नीयात् प्रा-
 जापत्यं चरन् द्विजः" इति । प्रातिलोभ्यावृत्तिस्तु वशि-
 ष्ठेन दर्शिता । "प्रतिलोभद्वारेणुष्टः लक्ष्यं चान्द्रायणो-
 चरमिति" । जपादिरहितपक्षस्तु क्षीणशूद्राद्विष-
 योऽङ्गिरसा दर्शितः "तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्म-
 पथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जित-
 मिति" । जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याद्योऽन्यतया च
 त्वैवर्षिकविषयः स च गौतमेन दर्शितः । "अथातः
 लक्ष्यान् व्याख्यास्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा ति-
 क्षोरातीर्षांश्चीयादयापरन्त्यग्रहं नक्तम्भुक्षीतायापर-
 न्त्वग्रहं न कञ्चन याचेतायापरन्त्वग्रहसुपवसेत्तिष्ठेद-
 ह्नि रात्रावासीत क्षिप्रकामः सत्यं वदेदनाथैर्न
 सम्भाषेत रौरववौधाजपेक्षित्यं प्रयुक्षीतासुषणसुदको-
 पस्थग्नमपोह्येति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्माज्यं पीत-
 चिरण्यवर्णाः शुचियः पावका इत्यष्टाभिरयोदक-
 तर्पणं नमोहनाय नमोभोहनाय नमोधन्वने नाप-
 साय पुनर्वसवे नमः । मौञ्जप्रायोऽर्थं वसुविन्दाय स-
 र्वविन्दाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पार-
 दाय पारपाराय पारयिष्यवे नमः । रुद्राय पशुपतये न-

ऋते देवाय त्वम्भवायैकचरायाधिपतये हराय शर्वाया-
 जनाशयोध्याय वज्रिणे हृषिणे कपर्दिने नमः । सूर्याया-
 दित्याय नमः । नीलसीमाय शितिकण्ठाय नमः । कृष्णा-
 यापिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय अश्विने उदयेन्द्राय ह-
 रिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः । सत्याय प्रावकाय प्रावकवर्षायै
 कवर्षाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्राय दीप्ररूपि-
 णे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय सु-
 पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषायोत्तमपुरुषाय ब्रह्म-
 चारिणे नमः । अन्द्रललाटाय क्षतिवाससे नमः इति
 एतदेवादित्योपस्थानमेता एवाज्याहुतयो द्वादशरा-
 त्रस्थाने अरुं अयित्वैताभ्यो देवताभ्यो जुहुयाद-
 न्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे मजापतयेऽन्नये सिद्धयत
 इति । अन्ने ब्राह्मणभोजनमिति । तत्र “तिष्ठेद्दहनि-
 रात्वावासीत क्षिप्रकामः” इत्यस्यायमर्थः यस्तु महतोऽप्ये-
 नसः क्षिप्रमेकेनैव कृच्छ्रेण सुख्येयमित्येवं कामयते अ-
 सावहनि कर्माविरुद्धेषु कावेषु तिष्ठेद्वात्वावासीत ।
 एवं रौरवयौधजपसामजपौ नमोऽहनायेत्यादिभिस्त
 र्षादित्योपस्थानादिकञ्चरूपणादिकञ्च योगीश्वराद्य-
 तुक्तक्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्च योगीश्वराद्युक्तप्रा-
 जापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्त्तव्यतासहित-
 न्द्रष्टव्यम् । एवमननुरूपि च श्रुत्वान्तरतो विशेषा-
 न्तराख्यन्नेपचीयानि । अतिलक्ष्माह “अयमेवाति
 कृच्छ्रः स्थात्वापिप्राज्ञभोजनः” या० । एतद्वर्त्मक एव
 एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्थात् । इयां
 स्तु विशेषः आद्ये त्र्यह्नये पाणिपूरणमालमन्त्रं भु-
 ङ्गीत न पुनर्हविर्व्यतिपासान् । अत्र च प्राप्नोभोजनानु-
 वादेन पाणिप्राज्ञभोजनविधानादन्यत्राहोऽतिदेशप्राप्त
 उपवासोऽप्रतिपन्नएव । अत्रापि पादशो व्ययस्त्वापूर्व-
 देव द्रष्टव्या । यस्तु भनुनोक्तम् “एकैकं श्वासमश्रीयात् त्र्य-
 ह्नानि त्रीणि पूर्वयत् । त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं च-
 रन् द्विजः” इति तत्पाणिपूरणपरिमितादस्यावाच्छक्तविध-
 यम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह “कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा-
 द्दिशमानेकविंशतिम्” या० एकविंशतिरात्रं पयसा वर्त्तनं
 कृच्छ्रातिकृच्छ्राख्यं व्रतं विधेयम् । गौतमेन तु द्वादश-
 रात्रसद्वेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्र उक्तः “अन्नमश्रुतीयः
 स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः” इति । अतश्च शक्तप्रेमज्वाऽनयोर्व्य
 वस्था । पराकमाह “द्वादशाहोपवासेन पराकः परि-

कीर्त्तितः” या० अज्युर्धोऽयमर्द्ध श्लोकः । सौम्यकृच्छ्रमाह
 “पिण्याकाचामतक्राम्युक्तानां प्रतिपासरम् । एकरात्रो-
 पवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते” । पिण्याकोनिःसुततैज
 स्त्रिलक्षस्यौदननिष्ठावोदसिदुदकसक्तानाञ्च पश्चानामेकैकं
 प्रतिदिवसमुपभुञ्ज्य षष्ठेऽङ्गि उपवसेदेवं सौम्याख्यः कृच्छ्रो-
 ऽभिधीयते । इव्यपरिमाणन्तु प्राणवात्मानानिधन्वनम-
 धिगलव्यम् । जावालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः
 “पिण्याकं सक्तवस्तक्रजुत्तयेऽहन्यभोजनम् । वासोवै दक्षि-
 णां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते” इति । तुलापुरुषाख्यं
 कृच्छ्रमाह “एषान्तिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि ।
 तुलापुरुष इत्येव प्रोच्यः पाक्षदशाङ्गिकः” या० “एषां पि-
 ण्याकादीनाम्पश्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्च-
 दशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रोवेदितव्यः । अत्र पाक्ष-
 दशाङ्गिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेक-
 विंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः “आचाममथ पिण्याकं
 तक्रजुदकसक्तुकान् । त्र्यहन्त्र्यहम्भयुञ्जानोवायुभञ्जस्य-
 ह्रदयम् । एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुष उच्यते” इति ।
 अत्र हारीताद्युक्तेतिकर्त्तव्यता यन्मगौरवमयाह सि-
 ष्यते” मित्ता० । चान्द्रायणकृच्छ्रस्तु चान्द्रायणपद्धते व-
 ष्यते । ३८८ उःखे “अमन्त्रयत कृच्छ्रं च तस्याः सर्वैः
 सभाजनः” रामा० । “महत् खलु कृच्छ्रमनुभूतं तत्रभव-
 त्या” मालया० । ३८८साधने ४८८युक्ते च त्रि० अ-
 मरः “इत्यञ्च देशाननुसङ्गरामः वनानि कृच्छ्राणि च क-
 ष्णरूपाः” भा० ५०१४ अ० । “कृच्छ्रां प्राप स आपदम्”
 रामा० । ५८८साधये त्रि० “अमन्त्रयित्वा रुचिर्वै योऽ-
 र्धं कृच्छ्रं वपचरेत्” रामा० । “अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्थात्
 कृच्छ्रोऽयं भिन्नलक्षणः” सुश्रु० । इमजापत्यव्रते “विप्रद-
 र्शोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने” मनुः । “तांवारयित्वा
 त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपयनाययेत्” मनुः । “एकवर्षे
 गवि हते कृच्छ्रपादोविधीयते । अमुद्विष्वं पुंसः स्नाह-
 द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादस्तु प्राजाप-
 त्यमतः परम्” प्रा० १०० उद्भवचेताः । “चतुर्हायणादौ
 प्राजापत्यविधानात् कृच्छ्रपदं प्राजापत्यपरम्” प्रा० त०
 रघु० । ७पापे न० मेदि० द्भूलकृच्छ्रोरोगे पु० राजनि०
 कृच्छ्रं वेदयते सुखा० अथ ह् पापचिकीर्षायाम् । क-
 ष्णायते पापं चिकीर्षति । सुखा० अथार्थे वा मत्तप मस्य
 यः । कृच्छ्रवत् पणे इति । किञ्चिन् तदुक्ते त्रि० “सह
 कृच्छ्री नभूव” शा० उ० । स्त्रियां ङीप् । अथवपरत्वे-

ततोहेतो प्रभुमी कृच्छ्रान्मुक्तः सत्यपरत्वे हतीया
कृच्छ्रेण विधेयं सक्तः । एतत्पञ्चम्या अलुक्सं ।
कृच्छ्रसान्त्वनं पुनः सम्यक् तपनमत्र प्रज्ञाद्यान् कर्म ।

व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं पुं कृच्छ्रादपि अतिकृच्छ्रः अतिकष्टसाध्य-
त्वात् । व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः । [तथात्वम् ।

कृच्छ्रारि पुं इतः । विलम्बभेदे राजनिः । कष्टनिवारकत्वात्सस्य
कृच्छ्रादि पुं व्रतभेदे कृच्छ्रशब्दे विवृतिः ।

कृष्णञ्ज पुं कृष्णञ्ज+ष्टपोः । कृष्णञ्जयगर्द्धाद्यै राजनिः ।

कृष्णु पुं कृ-वा-ठु णत्वम् । चित्रकरजातौ त्रिकां

कृत संशब्दे चुरा० उभ० सक० सेट् । कीर्तयति ते अचिकी-
र्त्तयत कीर्त्तयान् भव्य आस चकार चक्रे । कीर्त्तिः
कीर्त्तनम् कीर्त्तितः कीर्त्तयन् । कीर्त्तयते कीर्त्तयमानः

कृत छेदे तदा० पर० सक० सेट् सचादि । कृन्तति अकर्त्तौत्
कर्त्तियति-कर्त्तयति ईदित् कृत्तः कृत्तिः । “न विश्वेद-
विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् । विश्वासाद् भयस्तत्पद्मं
मन्त्रायपि निज्जन्तति” इति० । प्रजिज्जन्तति णिचि
कर्त्तयति ते अचिकीर्त्तयत्-त अचिकर्त्तयत्-त सनि । चिक-
र्त्तयति “शिरोऽतिरागाद्दृशं चिकीर्त्तिषुः” भावः ।
कर्त्तनं कर्त्तनी कृत्तनम् । [चकर्त्त

कृत वेदे रुधा० पर० सक० सेट् । कृषति कृलः अकर्त्तौत् ।

कृत् पुं करोति प्रातिपदिकसंज्ञां कृ-किप् । प्रत्ययभेदे कृत्वं च
धातुप्रकृतिकत्वे सति प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तप्रत्ययत्वम् ।
धातोरित्यधिकारेण तद्विधानात् धातुप्रकृतिकत्वम् “कृ-
त्तद्धितसमासावेति” पा० तस्य प्रातिपादकसंज्ञाव-
चम् । अतएवोक्तमभियुक्तैः “उष्णाद्यान् कृदन्तश्च तद्वि-
तानं समासजम् । नामसंज्ञा भवेत्तेषां स्थाद्युत्पत्तिस्ततः
परम्” तद्वितव्युदासाय धातुप्रकृतिकत्वविशेषणम्
तिङ् व्युदासाय प्रातिपदिक संज्ञानिमित्तत्वमिति “कर्त्तरि
कृत्” पा० । “गतिशारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक्
सुबुत्पत्तेः” वार्त्ति० । “कृदभिहितोभावोद्भववत् प्रकाशते”
महाभाष्यम् “सप्रभ्याः कृति ब्रह्मलम्” पा० । २ कर्त्तरि लि०

कृत लि० कृ+कर्मणि कृत् । प्रभ्यादिते २ जनितेश्चभ्यस्ते
च । “कृतमोदनसङ्कादि तण्डुलादि कृताकृतम् । प्रो-
क्षादि चाकृतं प्रोक्तमिति द्रव्यं लिङा बुधैः” कात्या०
छक्ते ४ थोदानादौ हविषि न० । “कृतमहमत्तं दृष्टं वा यै
रिदं गुरु पातकम्” जेथीसं० ५ विहिते लि० । ६ फले
न० । ७ सद्युगे न० तन्मानाद्युक्तं मनुना “चत्वार्याहः

सहस्राणि वर्षाणान्तं कृतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या
सन्ध्याश्च तथाविधः” । तेन ४८०० दिवसवर्षास्तन्मानम्
व्यक्तसक्तं स० सि० यथा “तद्द्वादशसहस्राणि चतु-
र्युगमुदाहृतम् । सूर्यावदसङ्ख्यायां द्वितिसागरैरयुता-
हृतैः । सन्ध्यासन्ध्यांश्च सहितं विज्ञेयं तद्वतयुगम् । कृ-
तादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया युगस्य दशमो
भागश्चतुर्द्विष्टकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां प-
ञ्चोऽंशः सन्ध्यायोः स्वकः” । ततश्च मानुषमानेन १७२८०००
वर्षास्तन्मानं । तदेतदुक्तं सि० शि० “खखाभ्दन्सागरैर्युगा-
ग्नियुग्मभूगुणैः । क्रमेण सूर्यवत्सरैः कृतादयो युगा-
ङ्कयः । स्वसन्ध्याकातदंशकैर्निर्जाकं १२ भागसंमितैः ।
युताश्च तद्युतौ युगं रदाख्योऽयुताहृताः” मू०
“खखाभ्दन्सागरैरिति । रविर्षाणां लक्षचतुष्टयेन
हानिं त्वहस्ताधिकेन चतुर्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युग-
चरणः १७२८००० । द्विगुणेन त्वेतासंज्ञो द्वितीयो
युगचरणः १२८६००० । द्विगुणेन हापरास्वस्तृतोयः
८६४०० । एकगुणेन कविचतुर्थः ४३२००० । किंविशिष्टा
एते युगचरणाः । स्वसन्ध्याकातदंशकैर्निर्जाकभागसंमि-
तैर्युताश्च । युगचरणप्रमाणस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा
तस्य चरणस्य सन्ध्या । सा चरणादौ भवति । तापांश्च
सन्ध्यांश्च । स चरणस्थाने । एवं स्वसन्ध्यासन्ध्यांश्चैः
सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः । ततश्च कृतादौ
सन्ध्यावर्षाणि १४४००० । कृतान्ते सन्ध्यांश्च १४४००० । त्वेता-
दौ सन्ध्या १०८००० । त्वेतान्ते सन्ध्यांश्च १०८००० ।
हापरादौ सन्ध्या ७२००० । हापरान्ते सन्ध्यांश्च ७२०००,
कलेरादौ २६००० सन्ध्या तदन्ते २६००० सन्ध्यांश्च” पमि०
“पदैचतुर्भिः सुकृतैः स्थिरोकृते कृतेऽसुना के न तपः प्रपे-
दिरे” नैष० । १२४ पृ० अयमर्थदर्शिते ८ चतुरङ्गयुक्ते
पाशकभेदे १० स्तोमभेदे च तत्रैवोदा० ११ पर्याप्ते लि०
मेदि० भावे कृत् ! १२ क्रियायां न० कृतपूर्वो कटम् कृतपू-
र्विगर्द्धे विवृतिः । १३ दासभेदे पुं कृतदास्यगर्द्धे विवृतिः
१४ चतुःसंख्यायां “युग्माग्नी कृतभूतानि” ति० न०
निगमः । १५ साधिते पके लि० कृताद्यम् ।

कृतक लि० कृतं करणं भावे कृत् तत आगतः कन् कृत-
मेव स्वार्थे क कृन्तति स्वरूपं कृत-कृन् वा । १ कृत्तिमे
करणाज्जाते । कृत्तिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात् तथात्वम् ।
“यदुयत् कृतकं तदनित्यमिति न्यायः । “गर्द्धोऽनित्यः
कृतकत्वात्” सुक्ता० “एतेन विधिना अन्नः कृतकेन

यथाऽनलः” भा० वि० २४० । “आर्यैरूपसमाचारं
चरन् कृतके पथि” भा० आनु० २६०७ श्लो०

“कश्चिन्न कृतकैर्दृतेरित्यादि” कश्चिदध्यायगण्डे दर्शितम् ।

“कृतकं कामिनि चुचुवे सृगाध्या” भाषः । २ विडलवणे
न० अमरः ।

कृतकर्मन् लि० कृतं कर्म येन । १ दत्ते चतुरे कार्यक्षमे
हेम० । २ कृतस्वकार्ये च “यावदक्षं न याव्येन कृतकर्मन्
दिवाकरः” रामा० । कर्तव्यताग्न्ये २ परमेश्वरे पु० ।
“इन्द्रकर्मन् महाकर्मन् कृतकर्मन् कृतागमः” विष्णु स०
“कृतमेव न कर्तव्यं किञ्चित् कर्मस्य पिद्वते धर्मा-
त्मकं कर्म कृतं वा कृतकर्मन्” भा० । कृतकार्यं कृतकृ-
त्वादयोऽप्यत्र लि० “समूहकार्यं व्यायतान् कृतकार्यान्
विसर्जयेत्” या० श्रु० । “यद्येष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्यार्थं
त्वया” भा० आनु० १८६२ श्लो० । “कृतकस्योविधिर्मन्ये न
वर्जयति तस्य ताम्” भाषः । ३ कृतकत्वादिभिरुक्ते
संन्यासिनि । “ज्ञानावृत्तेन तदस्य कृतकत्वस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्” इत्युक्त्या
तस्य समाप्रकृत्यत्वात्तथात्वम् “कृतकत्वस्तु संन्यस्य स्वात्म-
मात्ररतिर्भवेत्” । अकृतकस्योहि सत्योर्विभेति यथाह
“प्रायेणाकृत्यकृतत्वान् सत्योरुद्दिजते जनः” इति ।

कृतकाल लि० कृतः कालः समयोयेन । १ कृतावधौ शिष्यादौ ।
कर्म० । २ कृते समये पु० “कृतशिल्लोऽपि निवसेत् कृत-
कालं गुरोर्गृहे” या० । कृतसमयादयोऽप्यत्र [च लि०]

कृतकोटि पु० कृता कोटि येन । १ काश्चपसुनौ २ उपपद्मसुनौ
कृतक्रिय लि० कृता क्रिया येन । कृतनिव्यादिकार्ये “विपः
शुध्यत्यपः सृष्टा जलियो वाहनायुधम् । वैश्वः प्रतोदं
रस्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः” मनुः ।

कृतक्षण लि० कृतः क्षणः समयो येन । लब्धावकाशे “तद्युक्तः
प्रत्युपाच कृतक्षण एवास्ति शीघ्रमिच्छानि यद्योपपन्नमस-
पकृतम्” भा० आ० ३४० । कृतसमयादयोऽप्यत्र ।

कृतघ्न लि० कृतं हन्ति हन-टक् । कृतोपकारस्वापकारके
“गरणागतदीनस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु । शीर्ष-
व्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान्” या० श्रु०
“बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मातः । गरणा-
गतहन्तृं च स्त्रीहन्तृं च न संवसेत्” मनुः

“कृतघ्नानाह स्कन्दपुराणम् “भर्तृपिशङ्गापहृतां च
पितृपिशङ्गापहारकः । तस्मादुष्टहीत्वा विद्याञ्च दक्षिणां
न प्रदच्छति । एतान् स्त्रियश्च योऽहेति यथैतान् घातये-

न्नरः । कृतस्य दोषं वदति सकामाच्च करोति यः । न
अरेच कृतं यच्च कान्धमान् यस्तु दूषयेत् । सर्वास्तान्-
पिभिः सार्धं कृतज्ञानब्रवीन्मनुः” “ब्रह्मणे च सुरापे च
चौरे च गुरतल्पगे । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने
नास्ति निष्कृतिः” । “तस्मात् पितादिगुरोः कृतस्य सत्
कर्मण इति शेषः । सकामाच्च करोति उपक-
र्तुमिति शेषः” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

कृतघ्नापाख्यानं न० कृतघ्नविशेषस्थोपाख्यानम् । भारतशान्ति
पर्वान्तर्गते १६८ अध्यायमारभ्य १७३ अध्यायपर्यन्ते
अन्ये नाडीजङ्गलगण्डे विवृतिः । “कृतः कृतघ्नस्य यथाः
कृतः स्थानं कृतः सुखम् । अन्नदेयः कृतघ्नोहि कृत-
घ्ने नास्ति निष्कृतिः । मित्तद्गोहो न कर्तव्यः पुरुषेण
विशेषतः । मित्तद्भुक् नरकं घोरमननं पतिपद्यते ।
कृतघ्नेन सदा भाव्यं मित्तकार्येण चैवह । मित्ताञ्च लभते
सर्वं मित्तात् पूजां लभेत च । मित्ताङ्गो गन्धं भुञ्जीत
मित्तेषापत्सु सुच्यते । सत्कारैरुत्तमैर्मित्त्वं पूजयेत्
विचक्षणः । परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरप-
त्यपः । मित्तद्गोहो कुलाङ्गारः पाषकर्मन् नराधमः ।
एष धर्मभृतां श्रेष्ठः प्रोक्तः पापो मया तव । मित्तद्गो-
हो कृतघ्नो वै किंभूयः श्रोतुमिच्छसि” । भा० आ० १७३४०
कृतच्छिद्रा स्त्री कृतं छिद्रं यस्याम् । कोपान्कोलतायाम् ।
राजनि० ।

कृतज्ञ लि० कृतं कृतोपकारं जानाति ज्ञा-क । १ कृतोपकार-
ज्ञातरि २ तत्प्रत्युपकारके । “कृतघ्नेन सदा भाव्यम्”
भा० आ० १७३४० ३ कृत्तुरे पु० मेदि० स्त्रियां जातित्वेऽपि
संयोगोपपत्त्यात् टाप् । कृतं कार्यं जगत् जानाति
ज्ञा-क, कृतं कार्यं ज्ञात्मा यस्य वा ४ परमेश्वरे पु०
“महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनोपतिः” विष्णु स०
“कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः” किरा० ।

कृतज्ञा स्त्री कृतं ज्ञायते ज्ञै-क । ज्ञायमाणतायां राजनि०
कृतदास पु० कर्म० । एतावत्कालं त्वदास इत्यभ्युगमिने
पञ्चदासदासान्तर्गते दासभेदे दासाश्च पञ्चदशविधाः
मिता० दर्शिता दद्या

“सृष्टजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः । अनाका-
लभ्यतस्तददाहितः स्वामिना च यः । मोक्षितो मङ्ग-
तशर्णादुत्तमाग्नः पण्येजितः । तवाहमिदमुपागतः प्र-
यज्यापसितः कृतः । भक्तदासश्च विशेषस्तथैव बडवाकृतः ।
विक्रोता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः” वा० ॥

‘मृहे दाह्यां जातो मृहजातः। क्रीतो मूल्येन२। लब्धः३
प्रतिपक्षदिना। दायादुपागतः पित्रादिदासः४। अना-
कालभृतो दुर्भिक्षे योदासत्वाय भरणाद्रक्षितः५। आ-
हितः स्वामिना धनपक्षणेनाधितां नीतः६। अणभो-
चनेन दासत्वमभ्युपगतः अणदसः७। युद्धप्राप्तः समरे वि-
जित्य मृहहीतः८। पणोजितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽ-
ह्मदा त्वहामो भवामीति परिभाष्य जितः९। तवाह-
मित्युपगतः तवाहन्दास इति स्वयमस्तिमन्त्रः१०। प्रव्र-
ज्यावसितः प्रव्रज्यातच्युतः११। कृतः एतावत्कालं त्वदास
इत्यभ्युपगमितः१२। भक्तदासः सर्वकालभक्तार्थमेव दास-
त्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः१३। बडवाकृतः बडवा मृहदा-
सी तथा कृतस्तत्त्वोभेन तासुहाद्या दासत्वेन प्रविष्टः१४।
य आत्मानं विक्रीणीते स आत्मविक्रेता”१५।
इत्येवम्पुद्गल प्रकाराः”।

कृतधी लि० कृता सम्पादिता धीर्जेन। शास्त्राभ्याससंस्कृत-
तान्त्रिकरणे, स्थिरचित्ते, “कृतधीः किं पभापेतेति”
“कृतधीर्गुनिरुच्यते” गीता।

कृतध्वज पु० नृपभेदे “कुशध्वजस्तस्य पुलस्ततो धर्मध्वजो-
न्तरः धर्मध्वजस्तस्य हौ पुनौ कृतध्वजस्तध्वजौ” भाग०
८.१०, १२, [स्वासनिपुणे अमरः।

कृतपुङ्ग पु० कृतः अभ्यस्तः पुङ्गः तद्युक्तोपायो येन। शरा-
कृतपूर्वी लि० कृतं पूर्वमनेन “सपूर्वा” पा० इति। कृतपू-
र्वकर्मके तद्द्विधप्रकारः सरलायामस्माभिर्निरूप्यते यथा

“कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमिवादिमहाभाष्य-
कारप्रयोगा इत्यनेन तत्र च कृतं पूर्वमनेनेति पिप्लहे
“सह सुपति” इति पा०समासे पूर्वादिनि रतोनेरनुवृत्तिमता
“सपूर्वा” इति पा० सूत्रेण दर्शितं तत्र यदि कृत-
मिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य कटादिकर्मरूपवि-
शेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्वादिपदेन समासो न स्यात् एकत्र
विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात्
न वृत्तिरसम्भवः। भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यामेधा
रीतिराकलनीया तत्राह प्रथमं कर्मावयवज्ञाऽकर्मकत्वेन
भावे क्तप्रत्यये विहिते तदनेन पर्यस्य “सह सुपति”
पा०समामि कृते तत्पूर्वकान् पूर्वशब्दादिनिप्रत्ययो भवति।
पश्चाच्च कर्तृकृतक्रियायाः कर्माहङ्गायां कटादि-
कर्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा “अकर्मकत्वे
समेव ज्ञानो भाषाभिधायिनि। पश्चात् क्रियावता
कर्मा योगो भवति कर्मणा। अविषयज्ञा गतादिस्था

यथा आमादिकर्मभिः। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृत-
पूर्वादिषु स्थितेति”। गमनकर्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी
गमनक्रिया कर्तृविशेषणत्वेनोपस्थिता यथा अपिप्लहा
असुषोधा तथा कृतपूर्वकर्तृवोचककृतपूर्वमध्यपातिन्य-
पीति तदर्थः”।

कृतप्रणाश पु० कृतयोः पुण्यापुण्ययोर्नागमनरेण प्रणाशो
नाशः। कृतज्ञानौ दोषभेदे। स च दोषविशेषः कृतप्रणा-
शकृताभ्यागमौ दोषौ जीवस्थानित्वत्वे प्रसक्तौ” शा०
सू० भा० दर्शितौ [स्त्री राजनि०

कृतफल न० कृतं फलमस्य। १ककोले २कोलशिव्यां टाप्
कृतब्रह्मन् लि० कृतं ब्रह्म स्रोतं येन। कृतस्तोत्रे “यन-
वहनुमतः कृतब्रह्म” ऋ० २.२५, १,

कृतम् अव्य० कृत-वा० कसु। अलमर्थे, निषेधे च।

कृतमाल पु० कृता मालास्य। १आरगवधे, (सोन्दा) २कर्ण-
कारे च अमरः। ३कर्णकारवधे ४नदीभेदे स्त्री राज-
नि०। ५कृतमाल्ये मालाकरे लि०।

कृतसुख लि० कृतं संस्कृतं सुखं यस्य। पण्डिते अमरः
कृतरथ पु० १निमिषं नृपभेदे “मेरोः प्रतीपस्तकाच्च
जातः कृतरथो यतः” भाग० ८, १२, १, लो०। २सम्पा-
दितरथे रथकारे लि०।

कृतलक्षण लि० कृतानि लक्षणान्यस्य। १गुणैर्विख्याते
अमरः। २कृतचिह्ने च “ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्वक्त-
व्याः कृतलक्षणाः” मनुः।

कृतवर्धन पु० कृतवीर्यभ्रातरि कनकनृपात्मजे। “कन-
कस्य तु दायादाद्यत्वारो लोकविभुताः। कृतवीर्यः कृतौ
जातः कृतवर्धनं तथैव च। कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृत-
वीर्याद्वर्जुनः” हरिवं १.४०। यदुवंशे २चक्रियभेदे
“समीपुतः प्रतिपुतः प्रतिचक्रस्य चात्मजः। स्वयंभोजः,
स्वयंभोजाद् बृहदिकः संवभूव ह। तस्य पुत्रा वभूवुर्हि
सर्वे भीमपराक्रमाः। कृतवर्धनायजस्तेषां शतधन्वा
तु मध्यमः” हरिवं २.२८४० “रामे भारं समासञ्च युयु-
धाने च वीर्यवान्। अक्रूरे विष्टधौ चापि गदे च
कृतवर्धणि” हरिवं १.१२४० [त्रिका०

कृतविद्य लि० कृता अभ्यस्ता विद्या येन। अभ्यस्तविद्यो
कृतवीर्य पु० कृतं वीर्यमनेन। १चन्द्रवंशे कर्त्तव्यीयां-
ज्जुनजनके नृपभेदे। “कनकस्य तु दायादाद्यत्वारो
लोकविभुताः। कृतवीर्यः कृतौ जातः कृतवर्धनं तथैव च।
कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्याद्वर्जुनः” हरिवं०

भाषानामकाः कृतान्त्रभेदास्तसाधनप्रकाराश्च भावप्र० दर्शिता यथा

“अथ कृतान्त्रगर्गः तत्त्वज्ञानां साधनप्रकारः सिद्धानां गुणाश्च तत्र परिभाषा । समवायिनि हेतो यो मुनिभिर्भाषिता गुणाः । काव्येऽपि तेऽखिला ज्ञेयाः परिभाषेति भाषिता । कचिद्व्यस्तारभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः । भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तद्विपिडो गुरुः । कचिदो- गप्रभावेन गुणान्तरमपेक्षते । कदम्बं गुरु सर्पिच लघू- क्तं सुहितं भवेत् ।

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च । भक्तमन्त्रं तथान्वय कचिच्छ्रुत्वा कीर्तितम् । ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भित्सा- दोदिवः पुंसि भाषितः । सुधौतास्तण्डुलाः स्तोतास्तोत्रे पञ्चगुणे पंचेत् । तद्वक्तं प्रस्तुतं चोष्णं विशदं गुण- यन्त्रतम् । भक्तं यज्ञिकरं पय्यं तर्पणं रोचनं लघु । अद्यौतमश्वत्थं शीतं सुर्वरुच्यं कफप्रदम् ।

अथ (दालि) । दलितन्तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियासुभे । दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः । संयुक्ता रूपनाम्नी स्यात् कथप्रत्ने तद्व्यायथ । सूपो विटम्भको रूचः शीतस्तु स विशेषतः । निस्तुपो भट्टसंसिद्धः लाघवं सुतरां प्रजेत् ।

अथ (खिचिड़ी) । तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहि- ङ्गुभिः । संयुक्ता सलिले सिद्धा क्षरा कथिता बुधैः । क्षरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा । दुर्जरा बुद्धिविटम्भमलमूलकरी कृता ।

अथ तापहरी (ताताहरीति) लोके । हते हरिद्रासंयुक्ते भाषजाम्बोज्येदटीम् । तण्डुलांश्चापि निर्धूयान् सस्रैव परिभजेत् । सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गुनि मालया तत्र निःक्षिमेत् । एषा सिद्धिः समानन्ना प्रोक्ता तापहरी बुधैः । एषा ता- पहरी बल्या उष्या ज्ञेयाणमाहरेत् । उं हृषी तर्पणी रुच्या सुधीं पित्तहरी कृता ।

अथ क्षीरिका । पायसः परमाद्यं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते । शुद्धेऽर्धपक्वे दुग्धे तु हताक्तास्तण्डुलान् पचेत् । ते सिद्धा क्षीरिका ख्याता ससिताज्ययुतोत्तमा । क्षीरिका दुर्जरा प्रोक्ता उं हृषी बलवर्द्धिनी । नालिकेलननूकच च्छिद्रं पयसि गोः क्षिमेत् । सितागव्याज्यसंयुक्ते तत्रचे अदुनाऽग्निना । नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीताति- ष्टिदा । सुधीं सुमधुरा उष्या रक्तपित्तानिलापहा ।

अथ (सेवद) । समितां वर्तिकां कृत्वा सूक्ष्मां तु यवसन्नि- भास् । शुष्का क्षीरेण संसाध्या भोज्या हतसितान्विता । सेविका तर्पणी बल्या सुधीं पित्तानिलापहा । स्निग्धी सन्धिकद्रुच्या तां खादेन्नातिमालया ।

अथ (मण्डा) । गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोधितास्ततः । प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाद्यालिताः समिताः (मयदा) कृताः । वारिणा कोमलां कृत्वा समितां साधु मर्दयेत् । कृत्वा ला- लनया तस्या लोप्तीं सन्धिकं प्रसारयेत् । अधोसुख- चटस्थैतत् विस्तृतं प्रलिपेद्बहिः । अदुना यज्ञिना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते । लोप्ती (लाड) । दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भजयेद्भरः । अथ वा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा । मण्डको उं हृषी उष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् । पाकेऽपि मधुरो द्याही लघु- दौर्णव्यापहः ।

अथ (पोरी) कुत्तापि (दुनौरी) इति च । “कुर्यात्समितयाऽ- तीव तन्वी पय्ये टिका ततः । स्वेदयेत्तप्तके (ताओया) तान्ते पोलिकां जगदुर्बुधाः । तां खादेद्द्विपिकायुक्तां तस्या मण्डकवद्गुणाः ।

अथ प्रसङ्गात्पूसी । समितां सर्पिणा भट्टां शर्करां पयसि क्षि- मेत् । तस्मिन् चनीकते न्यसेज्जवद्भं भरिचादिकम् । लप्सिका उं हृषी उष्या बल्या पित्तानिलापहा । स्निग्धा ज्ञेयप्रकरी सुधीं रोचनी तर्पणी परम् ।

(रोटि) । शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्सुष्टु पोलिकाम् । तप्तके (ताओया) । स्वेदयेत्कृत्वा भूर्धूङ्कारेऽपि तां पचेत् । सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणं तस्याः प्रचक्षते । रो- टिका बलकद्रुच्या उं हृषी धातुवर्द्धनी । वातघ्नी कफ- कद्रुसुधीं दीपनाग्नीनां प्रपूजिता ।

अथ (लिट्टी) शुष्कगोधूमचूर्णेन साव्य गाढं विमर्दयेत् । विधाय यटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् । अङ्गार- कर्कटी ह्येषा उं हृषी शुक्रला लघुः । दीपनी कफ- कद्रुबल्या पीनसश्वासकासजित् ।

अथ (यवरोटी) । यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघुः । मलशुक्रानिलकरी बल्या हलि कफामयान् ।

अथ माषरोटिका । माषाणां दालयस्तोत्रे स्थापितास्यक्तक- क्षुकाः । आतपे शोधिता यन्त्रे पिष्टास्ता भूमसी कृता । भूमसी रुचिता चैव प्रोक्ता भार्भरिका बुधैः । भार्भरी कफपित्तघ्नी किञ्चिदातकरी कृता ।

अथ चनकोटिका । चनकारोटिका रुच्या ज्ञेयप्रसक्तु-

हुरः । विटम्बिनी न चतुष्टया तद्गुणा चातिशङ्कुली ।
 अथ पिष्टिका । दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्जुका ।
 शिलायां साधु सस्मिता पिष्टिका कथिता बुधैः ।
 अथ (वेष्ट) । मापपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः । रचिता
 रोटिका सैः प्रोक्ता वेष्टिका बुधैः । भवेद्वेष्टिका
 बल्ला हृद्या रूच्याऽमिलापहा । जग्नसन्तर्पणी शुर्वी हं-
 हणी शुक्रला परम् । भिन्नमूलमला स्तन्यमेदःपित्तकफ-
 प्रदा । गुदकीलाह्नि तन्वासपङ्क्तिमूलानि नाशयेत् ।
 अथ (पापर) धूमसी रचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युता ।
 जीरकस्त्रिज्जाभ्याश्च तनूकश्च च वेष्टिता । पर्णटास्ते
 सदाङ्गारभट्टाः परमरोचकाः । दीपनाः पाचना रूक्षा
 सुरवः किञ्चिदीरिताः । मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेष-
 णाल्लवो हिताः । चनकस्य गुणैर्युक्ताः पर्णटाश्चनकोद्ग-
 वाः । स्नेहभट्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ।
 अथ (पूरी) । माषाणां पिष्टिका पृथ्वा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
 तथा पिष्टिकया पूर्णा समितालतपोलिका । ततस्तैलेन
 पक्वा सा पूरीका कथिता बुधैः । रूच्या स्वादी गुरुः
 स्निग्धा बल्ला पित्तासृद्धिका । चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा
 पाके वातविनाशिनी । तत्रैव हतपक्वापि चक्षुष्या रक्त-
 रितिहृत् ।
 अथ (वरा) । माषाणां पिष्टिका युक्ता लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
 कृत्वा विट्प्याद्वटकास्तान् तैले पचेच्छनैः । विशुष्का
 वटका बल्ला हं हणी धीर्यवर्द्धनी । वातामयहरा
 रूच्या विशेषाद्विंतापहा । विबन्धभेदिनी स्नेहकारिणो-
 ऽद्यन्निपूजिता । संचूर्ण्य निक्षिपेत्तत्र भट्टं जीरक-
 हिङ्गुभिः । लवणं तत्र पटकात् सकलानपि भज्जयेत् ।
 शुक्रलसत्वं पटको बल्लहरोचनो गुरुः । विबन्धहृदि-
 दाही च स्नेहलः पवनापहः । राज्यरूपातिनो बान्ध्यान्
 पाचनान्तास्तु भज्जयेत् राज्यरूपा (राइता) इति लोके ।
 अथ (काष्ठीवरा) । मन्दी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपि-
 ता । निर्मलेनाम्बुनापूर्य तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत् ।
 राजिकाक्षीरलवणहिङ्गुगुण्ठीनिशालतम् । निक्षिपेद्वट-
 कांस्तत्र भागद्वयसंख्यं स्रजेत् । ततो दिनलयाद्वर्द्ध-
 मस्ताः सूर्वटका भुवम् । काष्ठिको पटको रूक्षो
 वातघ्नः स्नेहप्रकारकः । शीतो दाहं शूलमजीर्णं
 हरते हगमवेधहितः ।
 (उरीदपडा) । अश्लिकां स्नेदयित्वा तु जलेन सह भर्जयेत् ।
 तद्दीरे कृतसंस्कारे वटकाज्जयेज्जनः । अश्लिका वट-

कास्तु तु रूच्या वज्रिप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वै-
 रेणोऽपि च समन्वितः ।
 अथ (गुग्गुलु) । सुहानां वटकास्तमे (ताड्योया) भर्जिता लघवो
 हिमाः । संस्कारजमभावेन त्रिदोषशमना हिताः ।
 अथ (भापवडा) । माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता ।
 तथा विरचिता बल्ले वटिकाः साधुशोधिताः । भर्जिता-
 स्तत्र तैलेन अथवाम्बुयोगतः । वटकस्य गुणैर्युक्ता
 ज्ञातव्या रचिता भट्टम् ।
 अथ (को हडावडी) । कूष्माण्डकवटी श्लेया पूर्वैर्युक्तवटिकागु-
 णाः । विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ।
 अथ (सुहवटी) । सुहानां वटिका तद्विरचिता साधिता तथा ।
 पृथ्वा रूच्या तथा लघ्वी सुहृत्पुण्या स्मृता ।
 (जरिकवच्छ) । मापपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं भज्जत् । तत्तु
 संस्नेदयेत् युक्त्या स्थाल्यामाक्षारकोपरि । ततो नि-
 व्वाद्य तं खण्डनतस्तैलेन भर्जयेत् । खण्डं खण्डेन
 योग्यमिति यावत् । अलीकमस्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकप-
 शिडतैः । तं हलाकभटिलेण वास्तुकेन च भज्जयेत् ।
 अथ (कडी) । स्थाल्यां हते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
 अपलेह्नसंयुक्तं तक्रलत्वेन निक्षिपेत् । एषा सिद्धा सम-
 रोचा कथिता कथिता बुधैः । अथलेह्नम् । (अरिह्न)
 इति लोके । कथिता पाचनी रूच्या लघ्वी वज्रिप्रदीपनी ।
 कफानिलविवन्धनी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी । अलीकमस्यः
 शुष्का वा किं वा कथितया पुनः । हं हणा रोचना
 हृद्या बल्ला वातगदापहा । कोष्ठशुद्धिकराः शुक्राः
 किञ्चित्पित्तप्रकोपनाः । अर्हिते सहनुस्त्रयो विशेषेण
 हिताः स्मृताः ।
 अथ (आदवरा) । सुहपिष्टाविरचितान् वटान्तैलेन पाचितान् ।
 हस्तेन चूर्णयेत्तस्य क् तस्मिन् चूर्णे विनिक्षिपेत् । भट्टं
 हिङ्गुवार्द्रकं सुहानां मरीचं जीरकं तथा । निम्बूरसं
 यवानी च युक्त्या सर्वं निमिश्रयेत् । सुहपिष्टं पचेत्त-
 स्य स्थाल्यामाक्षारकोपरि । तस्यास्तु गोलकं कृत्वा
 तद्वर्धयेत् पूरणं क्षिपेत् । तैले तान् गोलकात् पक्वा क-
 थितायां निमज्जयेत् । गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्तु त्वा-
 र्द्रकवटा अपि । सुहार्द्रकवटा रूक्षाः लघवो बल्ला-
 रकाः । दीपनास्तर्पणाः पृथ्वास्त्रिदोषेषु पूजिताः ।
 (पकौरी) । दालयश्चनकानान्तु निस्तुषा यन्मपेपिताः । तद्गुणं
 वेशनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः । वटिका वेशनस्यापि
 कथितायां निमज्जिताः । रूच्या विट्प्याजगनी बल्ला

पुष्टिकरी कृता । एषमन्येऽपि वेशमभवाः प्रकाराः
खण्डनखण्डप्रभृतयो बोद्धव्याः ।

अथ मांसस्य प्रकाराः । तत्र शुद्धमांसम् । (सुधमांस) इति
लोके । पाकपात्रे हतं दद्यात् तैलञ्च तदभावतः । तत्र
हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् । खागादेरस्थिरहितं
मांसं तत्स्वसिद्धतं ध्रुवम् । धौतं निगोलितं तस्मिन्
हते तद्भर्जयेच्चनैः । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा लवणान्तु
पचेत्ततः । सिद्धे जलेन सम्मिश्र्य वेशपारं परिशिपेत् ।
वेशपारः (वेशम) इति लोके । द्रव्याणि वेशपारस्य नाग-
वल्लीदलानि च । तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समा-
सतः । अनेन विविना सिद्धं शुद्धमांसमिति कृतम् ।
शुद्धमांसं परं द्रव्यं बल्यं रुच्यञ्च दृग्गन्धम् । त्रिदोष-
शमनं श्रेष्ठं दीपनं घातवर्धनात् ।

अथ सङ्घाट्टकम् (सङ्घरमांस) इति लोके । खागादेर्मांसम्-
पौदेः कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदे-
तत्सङ्घाट्टकम् । सङ्घाट्टकं गुणयन्त्रे शुद्धमांसगुणं कृतम् ।

अथ तक्रमांसम् (अखनी) पाकपात्रे हतं दत्त्वा हरिद्रा
हिङ्गु भजेत् । खागादेः सकलस्यापि खण्डान्यपि च
भर्जयेत् । सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा ।
जीरका दियुते तत्रे मांसखण्डानि तारयेत् । तक्रमांसन्तु
वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम् । कफघ्नं पित्तघ्नं किञ्चित्
सर्वाहारस्य पाचनम् ।

अथ हरीसा (आस) । पाकपात्रे तु हृत्ति मांसखण्डानि नि-
क्षेपेत् । पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम् ।
हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च । तण्डु-
कांश्चापि गोधूमांश्च अम्बीराणां रसान् बद्धन् । यथा
सम्भोष्य वस्त्रानि रुपकानि भयन्ति हि । तथा पचेत् तु
निपुणो बद्धमांसस्थितिर्यथा । एषा हरीसा बलकृत् पा-
तपित्तापह्ना गुरुः । शीतोष्णा शुक्रदा स्त्रिधा सरा स-
न्धानकारिणी ।

बलितमांसम् । शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये समृद्धं तलितं प्रोक्षते बुधैः । तलितं
बलभेदाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिजत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं
रोशनं हृदताकरम् ।

अथ शूल्यम् (सोख) कालखण्डादिमांसानि अघितानि शला-
कया । तैलं सकलवर्णं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् । तत्
शूल्यमिदं प्रोक्तं पाककर्मेविषयणैः । शूल्यं पक्वं सुधा-
द्वयं रुच्यं बलिकरं लघु । कफघातहरं दल्यं किञ्चि-

त्पित्तकरं हि तत् । (इदमेव शूल्याकृतं भट्टित्वेव च प्रोक्ते)
मांसश्लेष्माटिकम् । सिद्धमांसं तनूकस्य कर्त्तितं स्वेदितं
जले । लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् । एलाजि-
रकधन्याकनिम्बूरससमन्वितम् । एते रुग्ण्ये तद्भृष्टं
मांसश्लेष्माटिकोच्यते । मांसश्लेष्माटिकं रुच्यं दृग्गन्धं
बलकृद्गुरु । वातपित्तहरं द्रव्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ।

अथ मांसरसा । सिद्धमांसरसो रस्यः अमश्वामज्जयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परितसाम् । विक्षिप्तभग्न-
सन्धीनां कृशानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् । शृत्योजोबल-
हीनानां क्ष्वरणीयक्षतोरसाम् । शस्यते स्वरहीनानां
हृष्टाशुःश्रवणार्थिणाम् । प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो
मांससम्भवाः । अग्न्यविस्तारभीतेस्तो मया नात्र प्रकी-
र्त्तिताः । (ते च सुश्रुतेः कृष्णकथानां सुपदं वक्ष्यन्ते)

शाकपाकविधिः । हिङ्गु जीरकयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डि-
तम् । लवणं चाम्बूचूर्णादि सिद्धे हिङ्गुदके क्षिपेत् ।
इत्येवं सर्वशाकानां साधनोऽभिहितो विधिः ।

अथ मठकः (भाठ) इति लोके । समितामर्द्धवेदन्यजलेनाग्निं
च सद्भयेत् । तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिणि नीर-
सम् । एलाजिङ्गकपूरमरीचाद्यैरलङ्कृते । मज्जादत्त्वा
सितापाके ततस्तत्र सद्भयेत् । अयं प्रकारः ससिद्धौ
मठ इत्यभिधीयते । सद्भयेत् मर्द्धयेत् । मठस्तु दृग्गन्धो
दृग्गन्धो बल्यः सुमधुरो गुरुः । पित्तानिलहरो रस्यो
दीप्राग्नीनां सुपूजितः । समिताः शर्करासर्पिर्निर्मिता
अधरेऽपि ये । प्रकाराः असुना तल्ल्यास्तोऽपि चेतद्गुणः
कृताः ।

अथ सम्भावः (मेराकी) पर्यंशः साज्यसमिता निर्मिता हतमर्ज-
ताः । कुट्टिताश्लिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्द्धिताः । तत्र
चूर्णं क्षिमेदेलालवङ्गमरिचानि च । नालिकेलं कर्पू-
रश्चरवीजान्यनेकधा । एतास्तु समिता पुष्टोदिका रचिता
ततः । तदनः पूरणं तस्याः कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ।
सर्पिणि प्रचुरे तान्तु सुपचेन्निपुणो जनः । प्रकारस्तैः
प्रकारोऽयं सम्भाव इति कीर्त्तितः ।

अथ कर्पूरनालिका । एताश्चया समितया लम्बं कृत्वा पुष्टं ततः ।
लवङ्गोल्लवणकर्पूरयुतया मितयाऽग्नितम् । पचेदाज्ये न
सिद्धेया श्रेया कर्पूरनालिका । सम्भावसदृशी श्रेया गुणैः
कर्पूरनालिका ।

फेनिका (फेनी) समिताया हताशया वर्त्ति दीर्घां समा-
चरेत् । तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्थोपरि धारयेत् ।

वेङ्कवेङ्कनेनैता यथैका पर्पटी भवेत् । ततश्चुरिकया
तान् सलन्नेव कर्तयेत् । ततस्तु वेङ्कवेङ्कयः शङ्कन
च लेपयेत् । शालिचूर्णं हतं तोयं मिश्रितं शङ्कं वदेत् ।
ततः संवृत्य तल्लोप्तीं विदधीत पृथक् पृथक् । पुनस्तां
वेङ्कवेङ्कलोप्तीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः । ततस्तां सुपचे-
दाग्रे भवेयुष पुटाः सुटाः । सुगन्धया शर्करया
तदङ्गुलमाचरेत् । सिद्धया फेनिका नाम्ना मण्डकेन
समा गुणैः । ततः किञ्चिद्विषुरियं विशेषेण्यसदाकृतः ।
वेङ्कवेत् प्रसारयेत् वेङ्कनम् (वेङ्कन) इति लोके । पर्यंटी
रोटी । लोम्बी (लाडू) इति लोके ।

अथ शक्कुली (सोहाली) इति लोके । समिताया इताज्ञाया
लोम्बीं कृत्वा च वेङ्कवेत् । आग्रे तां भर्जयेत्किङ्गां
शक्कुली फेनिकागुणा

अथ मोदकः (लाडू) । इयावया समितया कृत्वा सुखा-
णि तानि तु । निपुणो भर्जयेदाग्रे खण्डपाकेन योजयेत् ।
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ।

अथ सुदमोदकः (मोतिचुरलाडू) । सुदानां भूमसी सम्यक्
घोलयेन्निर्मलाग्न्या । कटाहस्य हतेरुर्ध्वं भर्करं स्थाप-
येत्ततः । भूमसीन्तु द्रवीभूतां प्रजिपेत् भर्करोपरि । पतन्ति
विन्दवस्तस्मात् तान् सुपक्वान् समुहरेत् । सितापाकेन
संयोज्य कुर्याद्विसेन मोदकान् । भर्करं (भाभरा) इति
लोके । लघुप्रीही विदोषणः स्वादुः शीतो रश्चिप्रदः ।
चतुष्पत्रो ज्वरहृदल्यसर्पणो सुदमोदकः ।

अथ सेवनमोदकः (सेविकालाडू आ) । एवमेव प्रकारेण कार्याः
सेवनमोदकाः । ते बल्या लघवः शीता किञ्चिद्वातकरा-
स्तथा । विटस्मिन्ने ज्वरप्राच पित्तरक्तकफापहाः

इन्द्रकूपिका । तण्डुलचूर्णं विमिश्रितनटलीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
हृक्कूपिकां विदध्यान्ताञ्च पचेत्सर्पिणा सम्यक् । अथ तां
पूरितमध्यां चनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । शङ्कसुदितवदनां
सर्पिणि सुपकवदनाञ्च । अथ पाण्डुखण्डपाके स्थापयेत्
कर्पूरवासिते कुशलः । अथ दुग्धकूपिका सा बलप्रा
पित्तानिलापहा कथिता । इष्टया शीता सुवीं शुक्रकरी
हंक्षणी रथ्या । विदधाति कायशुष्टिं हृष्टिं दूरप्रसा-
रिणीं सुधिरम् ।

कुण्डलिनी (जिलेदी) नूतनं षट्मानीय तस्थानः कुशलो
जनः । प्रस्थाप्यचूर्णं दमानेन प्राञ्चलेन प्रलेपयेत् । हि-
प्रस्थां समितां तत्र दध्वा प्रस्यसम्मितम् । हतमर्धं
गरावद् घोलयित्वा हते क्षिपेत् । आतमे स्थापयेत्ता-

वद्यावद्याति तदम्बताम् । ततस्तत्प्रसिधेत्वाले सन्निह्रे-
भाजने तु तत् । परिभ्राज्य परिभ्राज्य तल्लन्तमे हते
क्षिपेत् । पुनः पुनस्तदावद्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम् । तां
सुपक्वां इताज्ञीत्वा सितापाके तनुहरे । कर्पूरादि सुगन्धश्च
स्थापयित्वाहरेत्ततः । यथा कुण्डलिनी नाम्ना इष्टिकानि
बलप्रदा । धातुवृद्धिकरी इष्टया रूचया च क्षिप्रतर्पणी ।
अथ पचात्परिधेय्या रसात्ता । (गिस्त्रिणी) कादौ माहि-
पसम्बमन्वुरहितं दध्याढकं शर्करां शुभ्रां प्रस्ययुगो-
न्मितां शुचिपटे किञ्चिच्च किञ्चित् क्षिपेत् । दुग्धेनाहं
घटेन सृष्टमयनवस्थालप्रां हटं साधयेत् एकावीजलपङ्क-
चन्द्रमरिचैर्योग्यै च तद्योजयेत् । भीमेन प्रियभोजनेन
रचिता नाम्ना रसात्ता स्वयम् श्रीकृष्णेन पुरा पुनः
पुनरियं प्रीत्या समास्तादिता । यथा खेन पसन्नवर्जि-
तदिने संसेव्यते नित्यशः तस्य स्यादतिथीयहृदिरनि-
शं सर्वेन्द्रियाणां बलम् । पीबे तत्रा शरदि ये रवि-
शोभिताङ्गाः ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः । ये
चापि सार्गपरिसर्पणशीर्षाशास्त्रोपाभियं वपुषि पोषण-
माशु कुर्यात् । रसात्ता शुक्रला बलप्रा रोचनी वातपि-
त्तजित् । दीपनी हंक्षणी क्षिग्धा मधुरा शिशिरासरा ।
रक्तपित्तं हृषादाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

अथ शर्करोदकम् (सरवत्) ललेन शीतलेनैव घोषिता शुभ्रश-
र्करा । एता लवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता । श-
र्करोदकनाम्ना तत् प्रसिद्धं विदुषां सुते । शर्करो-
दकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम् । बलं रूचं
लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम् । मूत्राच्छर्दहृषादाह-
ज्वरशान्तिकरं परम् ।

अथ प्रपानकम् (पद्मा) । तत्र आम्बफलप्रपानकम् । आम्बमामं
लले स्निग्धं सहितं हृदप्राणिना । सिताशीताम्बसंयुक्तं
कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन
निर्मितम् । सद्यो रश्चिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ।
अथाम्बिकाफलप्रपानकम् । अम्बिकायाः फलं पक्वं सहितं
वारिणा हृदम् । शर्करामरिचैर्भिन्नां लवङ्गेन्दु-
शान्तम् । अम्बिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तघ्नं शर्करं किञ्चित् सुरचं वज्रियोधनम् ।

निम्बूफलप्रपानकम् । भागैकं निम्बुजं तोयं पद्मभागं शर्क-
रोदकम् । लवङ्गमरिचैर्भिन्नां पानं पानकमुत्तमम् ।
निम्बूफलभवं पानमन्यम् वातनाशनम् । वज्रिदीप्तिकरं
रूचं समस्ताहारपाचकम् ।

आम्याकपानकम् । शिलायां साधु सम्पदं धान्यकं वस्त्रगा-
लितम् । शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिद्वयसंयुतम् । नूतने
खण्डमये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ।

अथ काञ्ची । काञ्चीविधिवद्विषयसरे लिखितः । काञ्चीकं रोचनं
रुच्यं पाचनं वज्रिदीपनम् । शूलजीर्णविषम्वृ-
कोष्ठशुद्धिकरं परम् । न भवेत् काञ्चीकं यत्नतः जातिः
प्रदीयते ।

अथ जालिः । आममाम्बफलं पित्तं राजीकालवपान्वितम् ।
भट्टहिङ्गयुतं पूतं चोलितं जालिरूपते । जालि-
रिति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधनी । मन्दमन्दन्तु
पीता सा रोचनी वज्रिविजिनी ।

अथ तक्रम् । तृतीयैरेन जलेन संयुतमतिशूलं सदृशं दधि
प्रायो माहिषमम्बुकेन विमले सज्जाजने चोलयेत् । भट्टं
हिङ्गु च जीरकञ्च लवणं राजीञ्च किञ्चिद्विजिताम् पिटान-
न्तव विनिश्चयेज्जगति तत्तक्रं न कस्य प्रियम् । तक्रं
रुचिकरं वज्रिदीपनं पाचनं परम् । उदरे ये गदा-
सोपां नाशनं तन्निष्कारकम् ।

अथ दुग्धम् । विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि
मानवः । तद्दिहाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ।
दुग्धस्यापरे गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे ।

अथ सक्तावः । धान्यानि आध्रुष्टानि यन्त्रपिटानि सक्तावः ।
तत्र यवसक्तावः । यवजाः सक्तावः शीता दीपना लघवः शराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा खेचनाय प्रकीर्तिताः । ते पीता
बलदा इव्या इङ्गणा भेदनास्त्रया । तर्पणा मधुरा
रूक्षाः परिणामे बलावहाः । कफपित्तमनुत्तुङ्-
हद्भिनेलाभयापहाः । प्रशस्ता धर्मदाहायव्यायामार्तश-
रीरिणाम् ।

अनसुवसक्तावः । निस्तुप्रेषनकैर्भट्टैस्तु र्याग्रेन यवैः ल-
ताः । सक्तावः शर्करासर्पिर्द्युक्ता स्त्रीणां इति पूजिताः ।
शाकिलसक्तावः । सक्तावः शाकिलसम्भूता वज्रिदा लघवो हिमाः ।
मधुरा माहिषो रूक्षाः पथ्याश्च बलशुक्रदाः । न भुङ्क्ता
न रदैन्ध्रित्वा न निगायां न वा बहन् ।

न जालाश्रितान् तद्दि सक्ता नद्याश्च लेवलान् । पृथक् पान
पुनाहानं आमिषं पयसा निशि । दनच्छेदनसञ्ज-
श्च सक्तावः वज्रिवेत् ।

अथ धाना(बहुरी) यवस्तु निस्तुया भट्टाः स्मृता धाना इति
स्त्रियाम् । धानाः सुदुर्जरा रूक्षास्तृप्ता गुरवश्च
ताः । तथा मेहकफज्जर्दिनागिन्यः सख्यकीर्तिताः ।

अथ लाजाः । येषां स्तुस्तखडुलास्तानि धान्यानि सतृपाणि च ।
भट्टानि स्फुटितान्याङ्गुलीना इति मनीषिणः । लाजाः
स्तुर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते । स्तुर्मूलमला
रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः । छर्द्यतीसारदाहासमेह-
मेदस्तृपापहाः ।

अथ पृथुकाः (चिहुया) । शालयः सतृपा आर्द्रा भट्टा अस्तु-
टिताश्च ते । कुट्टिताक्षिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका
अपि । पृथुका गुरवो वातनाशनाः क्षेपला अपि ।
सर्षीरा इङ्गणा इव्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ।

अथ होलकः (होरहा) । अर्द्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभट्टैश्च
होलकः । होलकोऽस्यानिशोमेदः कफदीपनवापहः ।
भवेद्यो होलकोवस्य सच तत्तदगुणो भवेत् ।

अथ जची । मज्जरी त्वष्ट्रं पक्वा या यवगोषूपयोरभवेत् । तस्या-
मलेन सभट्टा बुधेरुचीति सा स्मृता । (उभिया) इति
लोके । जची कफप्रदा बल्या लघो पित्तानिलापहा ।

अथ कुल्माषाः (दुवुनी) कर्णस्त्रिधास्तु गोधूमा अन्येऽपि च-
नकादयः । कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रे पु-
रणिहृतैः । कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ।

अथ पल्लवम् (तिलकुट) पल्लवन्तु समाख्यातं सैव वनिकपिट-
कम् । पल्लवं जलजद्वयं वातघ्नं कफपित्तहर् । इङ्गणञ्च
गुरु स्निग्धं मूलाधिक्यनिवर्त्तकम् ।

अथ पिण्याकः (पीन) । तिलकुट्टन्तु पिण्याकस्तथा तिलस्त्रिलः
स्मृतः । पिण्याको खेचनो रूक्षो विटम्भी इष्टिदूषणः ।

अथ (चाउर) तखडुलो मेहजन्तुजः स नवस्ततिदुर्जरः ।

अन्येऽपि कृताक्षप्रकराः पाकशास्त्रे दृश्याः

कृताक्षविशेषगुणाश्च सुचुते दत्तिता यथा

“अतः परं प्रवक्ष्यामि कृताक्षगुणविवरम् । लाजमखडु
पिण्डानां पथ्याः पाचनदीपनः । वाताहुलोमनो हृद्यः
पिप्पलीनागरायुतः । स्नेदाम्निजननी लघ्वो दीपनी वस्ति-
शोधनी । कुत्तृष्ट्रमग्लानिहरी मेधा वाताहुलोमनी ।
विलेपी तर्पणी हृद्या माहिषी बलवर्जनी । पथ्या
स्नादुरसा लघ्वी दीपनी कुत्तृपापहा । हृद्या सन्तर्पणी
हृष्टा इङ्गणी बलवर्जनी । शाकमांसफलैर्द्युक्ता यवाव-
साश्च दुर्जराः । सिक्वैर्विरहितो मण्डः, मेधा सि-
कथसमन्विता । विलेपी वल्लसिक्वा स्वाद्यवागूर्धिरल-
ह्व । विटम्भी पायसो बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ।
कफपित्तहरी बल्या क्षणराऽनिलनागनी । धीतस्तु वि-
मलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः । स्निग्धः क्षुद्रस्तु त-

सूक्ष्मो विशदस्त्रोदनो लघुः । अधौतोऽप्रलुतोऽस्त्रिः ।
शीतवायोदनो गुरुः । लघुः सुगन्धिः कफहा विज्ञेयो
भटतश्च लः । स्त्रेहैर्भासैः फलैः कन्दैर्दलाच्चैव सं-
युताः । गुरवो ढङ्गणा बल्या ये च क्षीरोपसाधिताः ।
सुस्त्रिस्तो निस्तुषो भट ईषत्सुषो लघुर्हितः । स्त्रिः
निःपीडितं शास्त्रं हितं स्यात् स्त्रेहसंस्कृतम् । अस्त्रिः
स्त्रेहर्हितमपीडितमतोऽन्यथा । भासं स्वभावतो ढङ्ग
स्त्रेहनं बलवर्द्धनम् । स्त्रेहगोरसधान्याम्फलाश्चक-
टुकैः सह । सिद्धं भासं हितं बल्यं रोचनं ढङ्गणं
गुरु । तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् । विद्या-
त्यक्तफोद्रेकि बलभासाग्निवर्द्धनम् । परिगुष्कं स्थिरं
स्निग्धं हृष्यं प्रीणनं गुरु । रोचनं बलमेधा-
ग्निभासौजःशुक्रवर्द्धनम् । तदेवोक्तं प्रपटत्वादुक्तमिति
पाचकाः । परिगुष्कगुणैर्युक्तं वज्रैः प्रकमतो लघु ।
तदेव मूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् । ज्ञेयं गुरतरं
किङ्कितं प्रदिग्धं गुरुपाकतः । उक्तं भर्जितं पितं
प्रतप्तं कन्दुपाचितम् । परिगुष्कं प्रदग्धं मूल्यं यज्ञा-
न्यदीवशम् । भासं यत्तलसिद्धेन्तु वीर्येणं पित्तहृत् ।
लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं हटिप्रसादनम् । अतुषणीयं
पित्तघ्नं मनोज्ञं हतसाधितम् । प्रीणनः प्राणजननः श्वा-
सकासक्षयापहः । यानपित्तश्रमहरो हृद्यो भासरसः
कृतः । अमृतोजःस्त्ररहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ।
भस्मविस्त्रिष्टस्त्रीनां क्षयानामत्यरेतसाम् । आप्यायनः
संहननः अक्रौजोबलवर्द्धनः । सदाहिमयुतो ढङ्गः
संस्कृतो दोषनाशनः । यन्भाससङ्गतरसं न तत्पुष्टि-
लाहम् । विटमिह दुर्जरं रुच्यं विरसं मारुतावहम् ।
दीप्राग्नीनां सदा पथः खालिकस्तु परं गुरुः ।
भासं निरस्त्रि सुस्त्रिः पुनर्दंदि चूर्णितम् । पिप्पली-
शुण्डिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम् । एकध्यं पाचयेत्सम्यक्
वैशवार इति कृतः । वैशवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो
यातरजापहः । प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशो-
भिणाम् । जुत्तृतापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः ।
कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि । ज्ञेयः
पथप्रतमद्यापि सङ्गव्यः कृताकृतः । स तु दाहिमस्त्री-
कायुक्तः स्वाद्रामपाडवः । रुचिप्रो लघुपाकय दोषाणा-
मविरोधकत् । मसूरहृद्गोधूमकुलत्सलवणैः कृतः । कफ-
पित्ताविरोधी स्वाहातव्याधौ च शुसुते । स्त्रीकादा-
हिमैर्दुक्तः स एवोक्तोऽनितादिते । रोचनो दीपनो

हृद्यो लघुपाक्युपदिश्यते । पटोलनिम्बयूषौ तु कफ-
मेदोविशोभिणौ । पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ क्षमिकुण्ड-
रापहौ । श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकक्षरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् । कुलत्सयूषोऽ-
निलङ्गा श्वासपीनसनाशनः । तृणीप्रतृणीकाशार्थो गुल्मो-
दाघ्नर्त्तनाशनः । दाहिभासलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो
लघुः । प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ।
सङ्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः । यवकोलकु-
लत्यानां यूषः कण्ट्रोऽनिलापहः । सर्वधान्यकृतस्तद्गृ-
हणः प्राणवर्द्धनः । खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वात-
कफे हितौ । बल्यः कफानिलौ हन्ति दाहिभासोऽग्नि-
दीपनः । दध्यमः कफतद्वल्यः क्षिण्वो वातहरो गुरुः ।
तन्नामुपित्तकृत् प्रोक्तो विवरक्तप्रदूषणः । खडाः खड-
यवाग्वक्ष पाडवाः पानकानि च । एवमादीनि चान्यानि
क्रियन्ते वैद्यावाक्यतः । अस्त्रेहलवणं सर्वभूतं कटुकै-
र्विना । विज्ञेयं लवणस्त्रेहकटुकैर्हि युतं कृतम् । अथ
गोरसधान्यामुफलाभैरन्वितञ्च यत् । यथोत्तरं लघु
हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे । दधिमसूषसिद्धस्तु यूपः
काम्बलिकः कृतः । तिलपिन्याकक्षितः शुष्कशार्कं
विरुदकम् । सिङ्गाकी च गुरुणि स्युः कफपित्तक-
राणि च । तद्वच्च वटकान्याङ्गविदाहीनि गुरुणि च ।
लघवो ढङ्गणा ढङ्गा हृद्या रोचनदीपनाः । हृष्यामू-
ष्काभ्रमच्छर्दिश्रमङ्गा रागपाडवाः । रसाला ढङ्गणी
बल्या स्निग्धा ढङ्गा च रोचनी । स्त्रेहनं गुडसंयुक्तं
हृद्यं दध्यनिलापहम् । सक्तवः सर्पपाशयक्ताः शीत-
वातिपरिप्लुताः । नातिद्रवा नातिसान्द्रा भन्व इत्युप-
दिश्यते । भन्वः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ।
शाम्बुहृद्गुडो मूलकच्छोदावर्त्तनाशनः । शर्करेक्षुरभङ्गा-
जायुक्तः पित्तविकारहृत् । द्राक्षाभ्रमूकसंयुक्तः कफरो-
गनिवर्हणः । वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ।
गौडभूमभनच्छं वा पानकं गुरु मूलकम् । तदेव खण्ड-
स्त्रीकाशर्करासहितं पुनः । साम्बं सुतीक्ष्णं सुहिमं
पानकं स्वाप्तिरत्नयम् । माहीकं तु श्रमहरं मूर्च्छा-
दाहृतृपापहम् । परुषकाणां कोलाहं हृद्यं विटमिह
पानकम् । द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्वाच्च सर्वतः ।
पानकानां यथायोगं गुरुलाववमादिहेत् ।

कृतं साधितमद्यं येन । साधिताच्चे पाचके ति०

कृताय प्र० कृतसंज्ञकोऽयः । दूतक्रीडाप्रसिद्धे चतुरङ्गात्त्वत्

पायकभेदे “कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति” अथशब्दे
२१५५० दर्शिते आनन्दगिरिः

कृतार्थं लि० कृतः अर्थः प्रयोजनं येन । कृतकार्ये । “श-
रदः कृतार्थताम्” किरा० “कृतः कृतार्थोऽस्मि निर्वहितां-
हसा” भाषः

कृतालयं लि० कृत आलयेन । १कृतवासे “यत्न ते दयिता
भाष्यां तनयाश्च कृतालयाः” रामा० । २भेके पुंस्त्री०
लिका० स्त्रियां योषधत्वात् टाप् । [कर्मायुक्ते शब्दचि०]

कृतावदानं लि० कृतमवदानं स्थातकर्म येन । विख्यात
कृतावसक्त्यक लि० कृतावसक्त्यका येन । वस्त्रादिना
जातुजङ्गाष्टवस्त्रयुक्ते “प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्याय-
पिठतर्पणम् । आसनाखण्डपादस्तु जातुर्नोर्जङ्गयोस्तथा ।
कृतावसक्त्यको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” व्या० त० कात्या०
“कृतावसक्त्यकः कृतपृष्ठजातुजङ्गावस्त्रः” व्या० त० रघु०

कृतास्त्रं लि० कृतं शिञ्जितमस्त्रं येन । शिञ्जितास्त्रे । “येषां
योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रः” भा० व० ४५०

कृति स्त्री कृ-क्तिन् । १पुरुषप्रयत्ने, २कर्त्तव्यापारे, “उथा
जातिस्तदायुष्मन् ! कृतिर्यावन्न विद्यते” भा० व० १२४८२श्लो०
१३शत्यक्षरपादके छन्दोभेदे “कृतिः प्रकृतिराकृतिः”
ह०र० । १क्रियायाम् भेदि० “श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे
तस्याभ्युदयादियम्” १५० ४८पभेदे पु० “सप्राप्तमेधा-
नाकृत्य राजसूयं च पार्थिवः । कृतिर्नामाऽप्यवत् सगौ-
दसत्यवचनात् सकृत्” मार्क० पु० । स च जनकवंशः
“वज्रकाशो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महाबलः” भाग० ८।१।१६
मैथिलवंशस्त्वप्येकौ । कृ वपे-क्तिन् । ५हिंसायां भेदि०
६विंशतिसंख्यायाम् कृतिकरः । कृत-बा० करणे इक् ।
७कर्त्तव्यां स्त्री “हृन्नेषु खादिव कृतिव सन्देह” छ०
१।६६४।२ “कृतिः कर्त्तनी” भा०

कृतिकरं पु० कृतिसंख्यातव्या विंशतिसंख्याः करा यस्य ।
रावणे शब्दभा० । तस्य विंशतिहस्तात्वात् तथात्वं कृति
हस्तादयोऽप्यत्र पु०

कृतिन् लि० कृतमनेन कृत-इटा० इति १कृतक्रिये कर्त्तरि
अमरः, २पुरुषवति शब्दभा० “कृती नृती हृदमतेषु
धीमान्” भट्टिः “न खल्वनिजित्य रघुं कृती भवान्”
रघुः । “तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम्” “यस्य चेतसि
वर्त्तन्ते धाः स तावत् कृतिर्ना वरः” कुमा० “कान्तवक्त्रसद-
शाकृतिं कृती” भाषः “कृतिः कृतिमुदे” कृतिशब्दे नैप०
कृतिरात पु० न्यभेदे “वज्रकाशो धृतेस्तस्य कृतिरातो महा-

बलः” भाग० ८।११।१७ पाठान्तरम् [व्यर्चनकृते] या०
कृते अर्थ० कृ-क्तिप् नि० एदन्त्वम् । निमित्तार्थे “देवाति-
कृतियुक्तं पु० पौरवे न्यभेदे । “कृतेयुक्तस्य कचेयुः स्मृति-
लेयुः कृतियुक्तः” भाग० ८।२०।२। रौद्राश्वस्य घृताचप्राप्तम्
सर स्तुत्यददगपुलोक्तौ

कृतोदकं लि० कृतमुदकमुदककार्यं स्नानतर्पणादि येन ।
कृतस्नानादौ । “एवं कृतोदका भार्याः प्रवेक्ष्यन्ति
गजाङ्गयम्” भा० स० ७८ अ०

कृतौजस् पु० १कृतवीर्यभ्रातरि । कृतवीर्यशब्दे विवृतिः ।
कृतमोजयेन । २कृततेजस्के कृतपराक्रमे लि०

कृरा लि० कृत+क्त । १विक्षे, २चेष्टिते च हेम०

कृत्ति स्त्री कृत्यते कृत-कर्म्मणि-क्तिन् । १शृगादिचर्म्मणि
कृत्तिवासाः । २त्वचि भूज्यपत्ने ४कृत्तिकानक्षत्रे च भेदि०
५शब्दे निरु०

कृत्तिका स्त्री कृन्तति उपत्वात् कृत-तितक् किञ्च । अश्वि-
न्यादिषु तृतीये नक्षत्रे तस्याः क्षुरत्वत्कारत्वं षट्ता
रात्मकत्वञ्च अक्षेपाशब्दे ४८७५० दर्शितम् अन्ये तु
शकटाकारत्वमाहुः । सा च २६० अंशगतके राशिचक्रे
२६।४० अंशकलोत्तरम् १३।२० अंशकलात्मिका मेघ
द्वयोभयराशिषटिका । तथा च तस्या व्याघ्रचरणः मेघ-
राशिषटकः अन्यचरणत्रयं द्वयराशिषटकम् । अश्वि-
न्यादयश्च सप्तविंशतिः दक्षघृता चन्द्रपथ्यः । तत्र भरणी
नृत्तिकाद्याः २।३।६।८।१०।१२।१६।२।२६ संख्याकाः
सप्तर्षी रोहिणी प्रति चन्द्रस्यातिशयानुरागदर्शनेन चन्द्र-
स्य भर्त्तृनां कृतवत्यः । ततः चन्द्रेण ताः प्रति गमना-
प्रशस्ततादिशापदानं कालिकापु० २० अध्याये उक्तं
तत्र कालिकापुराणशब्दे २०।१४५० इत्यम् । दक्षघृतानां
च चेतनत्वात् कृत्तिकाभिः पङ्क्तिभिः कार्तिकेयस्य योषणं
कृतं कार्तिकेयशब्दे विवृतिः । तस्या अग्निरधिष्ठातृ
देवः सा च मित्रगणान्तर्गता “मित्रोऽग्निः सविशाखम्,
शुभकराः सव्ये स्तृत्व्ये गणाः” उद्यो० त० । कृत्तिकान-
क्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्, कार्तिकी साङ्गिन् भासे
पुनरण् । कार्तिक कार्तिक्या युक्ते चान्द्रे मासभेदे पु०

कृत्तिकाञ्चि पु० कृत्तिका शकटाकारा अञ्जितलकादि
चिह्नमस्य । अश्वमेधीये शकटाकारतिलकचिह्नयुक्ते अश्व-
भेदे “त्रिरूप एषोऽश्वः” इत्युपक्रमे “कृत्तिकाञ्चिः पुर-
स्तात्” शत० ब्रा० १।२।४ “शकृत्तिका शकटाकारा
अञ्जिर्यस्” भा०

कृत्तिकृतनयः ५० इतः । कर्त्तिकेये तस्य यथा तथा त्वे तथा
कर्त्तिकेयशब्दे १८५ इष्टं उक्तम् । कृत्तिकापुत्रादयोऽप्यत्र ५०
कृत्तिकाभवः ५० कृत्तिकायां नक्षत्रे भवः । चन्द्रे शब्दश्च
कृत्तिवासः ५० कृत्ति गजासुरचर्म वस्त्रे वस्त्र-वाक्कादने
अण् उप० सं० । महादेवे कृत्तिवासेश्वरः

कृत्तिवाससः ५० कृत्तिगजासुरचर्म वासो यस्य । महादेवे
यथाच तस्य तद्वसनत्वं तथा काशी० इत्यत्र० वर्णितं यथा
“कोलाहलो महानासीत् त्वात् त्वातेति सर्वतः । महिषा-
सुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुरः । प्रमथन् प्रम-
थान् सर्वान् निजवीर्यमदोद्धतः । यत्नं यत्नं ध-
रायां स चरणं प्रमथोति हि । अचलान् दोलया-
ज्जले तत् तत्वास्तु भारतः । उरुवेगेन तरवः पतन्ति
शिखरैः सह । तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्फुट-
यित्वोद्भवाः । यस्य मौलिनसंघर्षात् घना व्योम त्वज-
न्यलम् । नीलिमानं न चाद्यापि जलक्षतलैश्च सङ्ग-
जम् । यस्य निःश्वाससम्भारैश्चरत्ता महाव्ययः । ना-
द्यायमन्दकलोला भवन्ति तिमिभिः सह । योज-
नानां सहस्राणि नव यस्य सप्तच्छदः । तावानेव हि
विस्तारस्तनोभयाविनोऽस्य हि । यन्त्रे त्रयोः पिङ्गलिमा
तथा तरलिमा पुनः । विद्युता नोद्धतेऽद्यापि सोऽयमा-
वति सत्वरः । यां यां दिशं समभ्येति सोऽयं दुःसह-
दानवः । नाद्य शमीभवेदस्य साध्यसादिव दिग्भवम् ।
ब्रह्मलम्बनरायं तृणीकृतजगत्त्रयः । स्वबध्योऽहं
भवाभीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः । ततस्त्रिभूलहेति
स्तमायानं दैत्यपुङ्गवम् । विज्ञायावध्यमनेन न्यूने-
नाभिजवान् तम् । प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यः
गजासुरः । जलीकृतमिवात्मानं मन्वमानो जगौ हरम् ।
गजासुरउवाच । त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां हर-
हारिणम् । तव हस्ते मम बधः अत्रानेव पुरान्तक ! ।
किञ्चिद्विद्वद्भूमिच्छामि अथवेहि ममेरितम् । सत्यं
ब्रवीमि नासत्त्वं सत्यं ब्रूय ! विचारय । त्वमेको जगती-
वन्धो ! विश्वोपरि संस्थितः । अहं तदुपरिष्ठात्
स्थितोऽस्मीति जितं मया । धन्योऽस्म्युत्तुष्टहीतोऽस्मि-
न्त्रिशूलपादसंस्थितः । कालेन सर्वैर्भर्त्तव्यं अत्रेयसे
सत्युरीदृशः । इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपा-
निधिः । प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्धटोद्भव ! गजासुरम् ।
रेश्वर उवाच । गजासुर । प्रसन्नोऽस्मि महापौरुषेवधे ! ।
लावङ्ग्यं परं ब्रूहि ददामि सुमतेऽसुर ! । इत्याकर्ण्य

स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच भृशेश्वरम् । गजासुर उवाच ।
यदि प्रसन्नोऽस्मि तदा नित्यं वसान मे । इमां कृत्तिं
विष्णुपात्र ! त्वत्त्रिशूलान्नपाविताम् । सुप्रमाणां सुख-
स्पर्शां रणार्जुणपथीकृताम् । इत्यगन्धिः सदैवास्तु
सदैवास्वतःकोमला । सदैव निर्मला चास्तु सदैवा-
स्वतिमङ्गलम् । महातपानलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं
विभो ! । न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिसतः ।
यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! । तदा त्वदङ्गस-
ङ्गोऽस्याः कथं जातो रणार्जुणे । अन्वयं मे वरं देहि यदि
तुष्टोऽसि शङ्कर ! । नामास्तु कृत्तिवासो मारभ्याद्य-
तनं दिनम् । इत्यर्जुनं कृत्तिवासेश्वरशब्दे उच्यते ।

कृत्तिवासेश्वरः ५० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे कृत्तिवासशब्दे
दर्शितात् काशीस्थं वाक्यादुत्तरपन्थे तत्कृत्वा यथा
“इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्ता च शङ्करः । पुनः
प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्मलमानसम् । रेश्वर उवाच ।
शृणु पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् । अविच्छिन्ने
महाक्षेत्रे रणव्यक्तक्षेत्रे ! । इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रे
ऽस्मिन् सुकृत्तिपादने । मम लिङ्गं भवत्वत्वं सर्वेषां सुकृत्ति-
दायकम् । कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।
सर्वेषां भवेत् लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् । यावन्ति
सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि । उत्तमं तावता-
मेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम् । मानवानां हितायात्वा स्वास्थे-
ऽहं सपरिग्रहः । इष्टेनानेन लिङ्गेन पूजितेन स्तुतेन
च । कृतकृत्योभवेन्मर्त्यः संसारं न विद्येत् पुनः । रुद्राः
पाशुपताः सिद्धा अष्टयस्त्रचचिन्तकाः । शान्ता दान्ता
जितक्रोधा निर्द्वन्धा निष्परिग्रहाः । अविच्छिन्ने स्थि-
ता ये तु मम भक्ता सुसज्जवः । मानापमानयोस्तुत्याः
समलोटाशकाक्षुनाः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे स्वास्तेऽहं
तदनुग्रहात् । दशकोटिसहस्राणि तीर्थानि प्रतिवा-
सरम् । त्रिकालमागमिष्यन्ति कृत्तिवासे न संशयः ।
कलिहारापरसम्भूता नराः कलमध्वद्वयः । सदाचार-
विनिर्मुक्ताः सत्यशौचपराङ्मुखाः । मायया दम्भ-
लोभाभ्यां मोहाहङ्कृतिसंयुताः । शूरादसेविनो विप्रा-
जिह्वाला रतिबालसाः । सम्प्राप्तानलमेव्यासु
दूरीकृतमनोधिः । कृत्तिवासेश्वरं प्राप्य सर्वपाप वि-
वर्जिताः । सुखेन मोक्षमेध्यानि यथा सुकृतिनसाध्या ।
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं देव्यं काक्षां ततो नरैः । जन्मान्तर-
सहस्रेषु मोक्षोऽन्यत् सुदुर्लभः । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे

सुखस्यैकेन जन्मना । पूर्वं जन्म कृतं पापं तपोदाना-
दिभिः शतैः । नश्येत्, सद्यो विनश्येत् कृत्तिवासेश्वरे-
क्षणात् । कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं वेङ्ग्यिष्यन्ति मानवाः ।
प्रविष्टास्ते शरीरे मे तेषां नास्ति पुनर्भवः । अधिष्ठतो
निषक्तव्यं जगत्त्रयं शतरुद्रियम् । कृत्तिवासेश्वरोदेवो द्रष्ट-
व्यश्च पुनः पुनः । सप्तकोटिमहारुद्रैः सुजगत्त्रयं फलं
लभेत् । तत् फलं लभ्यते कास्यां पूजनात् कृत्तिवाससः ।
भाषकण्यचतुर्दश्यासुषोष्य निशि जागरात् । कृत्तिवासे-
शमभ्यर्च्यैतः स यायात् परां गतिम् । गुह्यायां पञ्चद-
श्यां यथैत्रां कर्ता महोत्सवम् । कृत्तिवासेश्वरे लिङ्गे-
न स गर्भं प्रवेक्ष्यति । लघयित्वा तु देवेशस्तत्कृत्तिं परि-
भृष्ट्वा च । गजासुरस्य महतीं प्रादृश्योत्तां हिमम्बरः ।
यत्नं कृत्वा कृती दैवः नृलमारोप्य भूतले ! तच्छूल-
पाटनाज्जातं तत्र कुण्डं महत्तरम् । तस्मिन् कुण्डे
नरः स्नात्वा कृत्वा च पितृतर्पणम् । कृत्तिवासेश्वरं
इहा कृतकृत्यतरो भवेत् ! ।

कृतृत्वं लि० कृ-कृतु । कारौ शिल्पिनि उणा० “बहुकर्म-
करे च । “कृत्वा कृतो ! कृतम्” ऋ० ६।१८।१।
“कृतो ! बहुलकर्मणां कर्तुः” भा०

कृतृत्वं न० कृ-कृप् तुक् च । १।कार्यं, व्याकरणप्रसिद्धे
प्राणिन्यादिपरिभाषिते २।तव्यादौ यत्कृत्प्रव्यानीय-
यत्केलिमाख्ये प्रत्यये । ३।कर्त्तव्ये लि० हेमच० “कृतकृत्यो
विधिर्भन्ये” भाषः । ४।विहिते लि० । मेदि० धनादिभेदो
लि० जटा० “कृत्याः” पा० “तयोरेव कृत्यकृत्यलयाः”
“कृत्यैरधिकार्थवचने” पा० । “कृत्याः पठ्ते समाख्याताः
कृत्यवदन्तौ भावकर्मणि । तव्यानीयावन्मात् यत् के-
लिम् ; कर्मकर्त्तरि” सुप्र० । कृत्याः इत्यधिकारे तेषां
विहितत्वात् तेषां तत्संज्ञत्वम् । कृत्यप्रत्ययस्तु धातुवि-
शेषात् कर्मभावदौ विहितः । कृत्यञ्च वेदादिविहिता-
वश्यकर्त्तव्याचारविशेषः । तदधिकारेणैव कृत्याचिन्तामणि
कृत्यतत्त्वकृत्यरत्नाकरादयोपन्य विशेषाः प्रवृत्ताः

कृत्यविद् लि० कृत्यं कर्त्तव्यं वेत्ति विद-क्लिप् । कार्यञ्चे
विधिश्चे, “कृत्यविदिसुवाचेति” रघुः ।

कृत्या स्त्री० कृ-कृप् टाप् । १।क्रियायां २।अभिचारक्रिया-
जन्ये अभिचारोद्देश्यनाशके ३।देवादिमूर्तिभेदे अ सा च
शैदिवादभिचारक्रियाजन्या अदृष्टविशेषनिर्वर्त्त्या देवा-
दिमूर्तिरूपतयोत्पद्य अभिचारोद्देशं पुरुषं निहत्य
नश्यतोति अथर्ववेदे प्रसिद्धम् । “पञ्चकल्पमथर्वायं

कृत्याभिः परिहृष्टम्” भा०शा० १४४० । कृत्यावि-
शेषोत्पादनकथा भा० आनु० ६०० यथा

“इत्युक्तः स तु भव्यैस्सैर्दृष्टादभिव्युक्तो ह । तेषां
वै प्रतिकर्तुं सर्वेषामगममद्गृहम् । स गत्वा हवनी-
वेङ्ग्यौ तीव्रं नियममास्थितः । जुह्वाय संकृतैर्मन्त्रै-
रेकैकामाहूतिं नष्टः । तस्मादग्नेः समुत्तस्यौ कृत्या
लोकमयङ्करी । तस्या नाम दृष्टादभिव्युक्तधानीत्यथा-
करोत् । सा कृत्या कालरात्रीव कृत्यालिरूपस्थिता ।
दृष्टादभिं नरपतिं किङ्करोमीति साऽग्रीवीत् । दृष्टादभि-
रुवाच । अग्नीषां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तयैव च ।
दासीमर्तुं च दास्याच्च मनसा नाम धारय । ज्ञात्वा ना-
मानि चैषां सर्वानेतान् विनाशय । विनष्टेषु तथा
स्वैरं गच्छ यत्ने प्रसृतं तव । सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातु-
धानीस्वरूपिणी । जगाम तद्वनं यत्नं पिचेरुक्ते महर्षयः” ।
“इन्द्रेण च सा नाशितेति तत्रैषान्ते उक्तम् यथा

“रक्षणाद्यैश्च सर्वेषां भवतामहमागतः । यातुधानी ह्य-
तिक्रूरा कथं वा वो वधेपिणी । दृष्टादभिप्रयुक्तैषा
निहता मे तपोधनाः ! । उष्टा हिंसादिवं पापा युष्मान्
प्रत्यग्निसम्भवा” ।

कृत्यानिवारणोपायमन्त्राश्च अथ० ५, १२, १४, उक्ता यथा
“सुपर्णस्त्वान्निन्दित्वा करस्वाखनञ्च सा । दिप्सौपधे !
त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि । खय जहि यातुधाना-
नव कृत्याकृतं जहि । अशो यो अश्वान्दिप्सति तस्य त्वं
जह्योपधे ! । रिश्वस्तेव परीशंस परिकृत्य परि त्वचः ।
कृत्यां कृत्याकृते देवा निष्कमिव प्रति सञ्चत । पुनः
कृत्यां कृत्याकृते हस्तेगृह्य पराणय । समलम्बसा आ
प्रेहि यथा कृत्याकृतं जहत् । कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः
शपथीयते । सुखो रघ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः ।
यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पापमेव । ताम् तस्मै
नयामस्वस्वमिवाद्याभिधान्या । यदि वासि देवकृता यदि
वा पुरुषैः कृता । तं त्वा पुनर्थयामसोन्द्रेण सयुजा
ययम् । अग्ने पृतनापाटं पृतनाः सहस्र । पुनः कृत्यां
कृत्याकृते प्रतिहरणेन हरामसि । कृतवपुर्धनि ! विध्य
तं यथकार तमिज्जहि । न त्वामचक्रुधे वयं वधाय
सं शिशीमहि । पुन इव पितरं गच्छ स्वज इवामिष्ठितो
दश । बन्धमिवावक्रामी गच्छ कृत्ये ! कृत्याकृतं पुनः ।
उद्देशीय वारण्यभिस्तन्दं मृगोव । कृत्या कर्तारमृच्छत ।
इवा अजीयः पतद् द्यावापृथिवी तं प्रति । सा तं मृग-

मिव गृह्णात कृत्या कृत्याकृतं पुनः । अग्निरिवैतु प्रति-
कूलमनुकूलमिवोदकम् । सुखो रण इव वर्ततां कृत्या
कृत्याकृतं पुनः” ।

सुखते चान्यप्रकारोऽत्र सामान्यतो दर्शितः यथा
“कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च । रक्षाकर्म
करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् । नागाः पिशाचा ग-
न्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः । अभिद्रवन्ति ये ये त्वां
ब्रह्माद्या ध्रुव तान् सदा । पृथिव्यामनरोक्षे च ये
चरन्ति निशाचराः । दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां
ते नमस्कृताः । पान्तु त्वां सनयो ब्राह्मणा दिव्या राज-
प्रेयस्तथा । पर्वताश्चैव नद्याश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ।
अग्नीरक्षत ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च । सोमो
व्यान, सपानं ते प्रज्यः परिरक्षत । उदानं विद्युतः पान्तु,
समानं सनयित्रवः । बलमिन्द्रो बलपति, भैरुर्मन्यो मतिं
तथा । कामाक्षी पान्तु गन्धर्वाः, सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षत ।
प्रज्ञां ते वरुणो राजा, सद्यो नाभिमण्डलम् । चक्षुः
सूर्यो, दिशः श्रोत्रे, चन्द्रमाः पातु ते मनः । नक्षत्राणि
सदा रूपं, कायां पान्तु निशास्तव । रेतस्ताप्यायन्तापो,
रोमाग्लोपयस्तथा । आकाशं खानि ते पातु, देहं तव
वसुधरा । वैश्वानरः शिरः पातु, विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
मौर्यं पुरुषत्रयो, ब्रह्मात्मानं, ध्रुवो भ्रुवौ । एता देहे
विशेषेण तव नित्या हि देवताः । एतास्त्वं सततं पा-
न्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि । स्तस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्तस्ति
देवाश्च कुर्वताम् । स्तस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्तस्ति ना-
रदपर्वतौ । स्तस्मिन्मयैव वायुश्च स्तस्ति देवाः सहेन्द्रमाः ।
पितामहकृता रक्षा स्तस्यायुर्वर्जतां तव । इततयस्ते
प्रशस्यन्तु सदा भव गतव्यवः । इति स्नाह । एतै
वेदात्मकैर्म्मन्त्रैः कृत्याव्याधिनिशयैः । सर्वैषं कतरण-
स्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि” ।

“ततोऽधरा एष लोकेषु कृत्यां वलगाक्षिचक्षु रूतैव चि-
द्देवानभिभवेमेति, “तद्दे देवा अस्मृणत । तएतैः कृत्यां
वलगानुदखननु यदा वै कृत्यासुखनन्ति” “अथ कश्चिद्दि-
पन् भ्राह्म्यः कृत्यां वलगाक्षिचक्षु नति” इति च शत० ब्रा०
२,५,४,२,१, “यामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजि-
ताः । तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति न संशयः” मनुः
कृत्याकृत्य न० ६० । इन्द्रोऽकर्तव्याकर्तव्ययोः । सुखतोक्ते
२ ब्रह्मचिकित्साङ्गे कर्तव्याकर्तव्यविशेषे च ते च
कृत्याकृत्ये सुखतेन दर्शिते यथा

“अघातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्र
वयस्यानां दृढानां प्राणवतां सत्ववताश्च सुचिकित्साया ब्रण्या
एकस्मिन् वा पुरुषे यत्तैतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुखसाधनी-
यतमाः । तत्र वयस्यानां प्रत्यक्षधातुत्वादाय ब्रणारो-
हन्ति । दृढानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवधार्यमाणं
सिरास्त्राद्यादिविशेषाच्च प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाभिघा-
ताहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते । सत्ववतां दारुणै-
रपि क्रियाविशेषैर्न व्याधा भवति । तस्मादेतेषां सुखसाध-
नीयतमाः । तएव विपरीतगुणा दृढजघात्यप्राणभीरुपु-
ष्टव्याः । स्मिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठकथंफल-
कोपेदरजलसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया ब्रण्याः ।
अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्बपार्श्वकु-
क्षिपक्षः कक्षास्तनसन्धिभागगताः सफेनपूरकानिकलां-
हिनोऽन्तःशल्याश्च दुर्विक्रियाः । अधोभागाश्चोर्ध्वभा-
गनिर्वाहिनो रोमान्त्रोपनखमर्माङ्गुलिकास्त्रिसंश्रिताश्च ।
भगन्दरमपि चान्मुखं सेवनीकुटकास्त्रिसंश्रितम् ।

भवति चात्र । कुर्विनां विपज्जुष्टानां शोषिणां मधु-
मेहिनाम् । ब्रण्याः लक्ष्म्येण सिध्यन्ति येषां चापि ब्रणे
ब्रण्याः । क्वपाटिकानिरुद्धप्रकाशसन्निवृत्तगुदजठरपान्थ-
क्षतक्रिमयः प्रतिश्लायजाः कोष्ठजाय त्वग्दोषिणां प्रमे-
हिनां वा ये परिच्यतेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहवात-
कुण्डलिकाटीलादन्तशर्करोपकुण्डलशालूकनिष्कोपणदू-
षिताश्च दन्तवेष्टाविसर्पास्त्रिचतोरःक्षतब्रणपन्थिप्रभृत-
यश्च याव्याः । साध्या याप्यत्वमावानि याव्याश्चासाध्यतां
तथा । ध्रुन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ।
यापनीयं विजानीयात् क्रिया धारयते ह यम् । क्रिया-
यान्तु निवृत्तायां सद्य एव विनश्यति । प्राप्ता क्रिया
धारयति याव्यव्याधितमातरम् । प्रपतिष्यदिवागारं वि-
क्रमः साधुयोजितः । अतज्जुर्मसामध्यान् वक्ष्यामः ।
मांसपिण्डवदुद्गताः प्रसेकिनोऽन्तःपुत्रवेदनावन्तोऽन्धापा-
नवदुद्धृतौघाः । केचित्कठिना गोष्ठद्वन्द्वक्षतदुमां-
सप्ररोहाः । अपरे दुष्टरुधिरास्त्राविणस्तनुपिच्छिला
स्त्राविणो वा मध्योक्षताः । केचिदवसन्नसुपरिपयन्ताः ।
शण्डलवत्स्त्रायुजालवन्तो दुर्दर्शा यसानेदोमज्जमस्तुलु-
ङ्गस्त्राविणश्च दोषसह्याः । पीताऽसितमूलपुरीषवातवा-
हिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसानाश्च सर्वतोगतयश्चाणुसुखा
मांसबुद्धुद्वन्तः सशब्दपातवाहिनश्च शिरःकण्ठस्थाः ।
क्षीणमांसानाश्च पूररक्तनिर्वाहिनोऽरोचकाविषाकका-

सन्नासोपद्रवयुक्ताः । भिक्षे वा शिरःकपाले यत्न मस्तु-
लुङ्गदर्शनं त्रिदोषविज्ञप्रादुर्भायः कासश्वासौवा यत्नेति ।
भवन्ति चाल । यसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः
स्त्रवेत् । आगन्तुस्तु व्रणः सिध्येन्न सिध्येद्दोषसम्भवः ।
स मन्मोपहिते देहे सिरासन्वस्त्रिर्जिते । विकारो योऽ-
सुपथ्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् । क्रमेणोपचयं प्राप्य
धातुननुगतः जनैः । न शक्यतन्मूलवित्तं दृष्टो वृक्ष
द्रवामयः । स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धात्वनुक्रमणेन च ।
निहन्त्योपधवीर्याणि मन्वान् दुष्टपद्मो यथा । अतो यो
विपरीतः स्यात्सुखसाध्यः स उच्यते । अवहमूलः क्षुपको
यद्दुत्पादने सुखः । त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्लाघोषः
पिडकीसमः । अवेदनो निरास्त्रायो व्रणः शुद्ध इहो-
च्यते । कपोतवस्त्रं प्रतिमा यस्यानाः ह्येदर्वर्जिताः ।
स्थिरादिपिटिकावल्लो रोहनीति तमादिशेत् । रूढवर्त्म-
नमप्यन्विमन्मूलमश्नं व्रणम् । त्वकस्यैव समतलं स-
स्यपुटं विनिर्दिशेत् । दोषप्रकोपाद्वायामादभिवता-
दजोर्णतः । हृषीक्रीडाद्वायाहापि व्रणो रूढोऽपि
दीर्घति ।

कत्वादूपणी स्त्री कत्वा दूषतेऽनया दूषि-ल्युट् ङीप् ।
१। चोपधिभेदे । “अयो वलासनाशनाः कत्वादूपणीय
यास्ता इहायान्तोपधीः” अथ० ८, ७, १०, “अनयाऽहमो-
पध्या सर्वाः कत्वा अदूषम्” १०, १, ४, । आङ्गिरसे
२। जङ्गिडे मणिभेदे पु० । “अङ्गिरा असि जङ्गिड !
रक्षतासि जङ्गिड !” इत्युपक्रमे “अक्षज्ज्यास्त्रिपञ्चा-
श्रीः शतं कत्वाकृतं ये । सर्वांश्च विनष्टतेजसोऽरसां
जङ्गिडश्चरत्” इत्याद्युक्ता “कत्वादूपण एवायमतो
अरातिदूषणः” इत्युक्तम् । अथ० १६, २४, १,

कत्वादूपि पु० कत्वा परकताभिचारजां दूषयति दूषि-इन् ।
कवानाशके जङ्गिडे मणिभेदे । अरग्यादन्य आश्रितः
कत्वा अन्योरस्यैव । कत्वादूपिरयं मणिरथो अराति-
दूषिः” अथ० २, ४, ५, ६,

कत्विम न० क-क्वि ल्ते र्मप् च । १। विडलवणे, मेदि० २। काच-
लवणे, ३। तुरष्कनामगन्धद्रव्ये, ४। रसाञ्जने च राजनि० ।
५। सिद्धुके पु० मेदि० ७। क्रियया निष्पन्नमात्रे लि० ।
“सखा गरीयान् शत्रुश्च कत्विमसौ हि कायेतः” “चि-
क्रमया कत्विमपत्तिपङ्कतेः कपोतपाणीषु निकेताना-
नाम् । माज्जोरमप्यायतनिचलाङ्गं यस्यां जनः कत्वि-
ममेव मेने” भावः । “कत्विमाकत्विमयोः कृत्विने कार्य-

संप्रत्ययः” व्या०प० । द्वादशपुत्रमध्ये स्वयंकृते “सदृशं
तु प्रकुर्व्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणोपेतं
स विज्ञेयश्च कत्विमः” इति मन्त्रे ८। पुत्रभेदे पु० ।
सदृशं स्त्रजातीयं “सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्त्रिदोषेषु मया
विधिः” उपसंहारात् । “कत्विमः स्यात् स्वयं कृतः”
वा० । “कत्विमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रद-
र्शनादिभोभनेनैव पुत्रीकृतः मातापितृविहीनस्तत्सङ्गावे
तत्परतन्त्रत्वात्” मिता० । कत्वा तु “दत्तौरसितरेषां च
पुत्रत्वेन परिस्पृहः” इति आदित्यपु० दत्तौरसभिन्नानां
पुत्रताकरणनिषेधात् न तस्य कर्तव्यता एवञ्च “औरसः
क्षेत्रजश्चैव दत्तः कत्विम एव च” कलिभर्मप्रतिपादक
पराशरवचने क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कत्विमपद-
पदस्य च दत्तकविशेषणत्वं कल्पनीयमिति दत्तचन्द्रिका
गौडदेशीयानां तथाचारश्च । पराशरवचनस्य कत्वि-
मपदं न यौगिकं किन्तु परिभाषिकस्वयंकृतविषयमेव
अन्वया दत्तकस्य कत्विमत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात् अतः
आदित्यपुराणवचनस्य दत्तपदस्य कत्विमोपलक्षणपरता
युक्तेति कत्वा कत्विमपुत्रस्यापि ग्राह्येति दत्तक
मीमांसादयः । पाश्चात्यादिवज्जदेशेष्वस्य प्रचारः ।
अनयोर्युक्तत्वायुक्तत्वसङ्गावेऽपि आचारस्य बलवत्त्वाद्वा-
वस्था । अथञ्च “औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कत्विम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धः सुदायादान्मवाच पट्” मनुना
बन्धुदायहरत्वेनोक्तः । स्वार्थे क । तत्कार्ये । सिद्धुके पु०
जटाधरः, । तुरष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

कत्विमधूप पु० कर्म० । नानासुगन्धद्रव्यसंयोजनात् दद्या-
ङ्गधोडशाङ्गादौ धूपे अमरः ।

कत्विमपुत्र पु० कर्म० । १। कत्विमे पुत्रभेदे । कत्विमसुतादयो-
ऽप्यत्र । स्वार्थे क । तत्कार्ये यस्यादिरचितपुत्तलिका-
याञ्च । “सा कन्दुकैः कत्विमपुत्रकैश्च” कुमा०

कत्वन् लि० क-ङ्वनिप् तुक् च । कर्त्तरि । “तदिन्द्रा-
या भर वेसा दंशिष्ठ कत्वने” अ० ८, २५, २४, स्त्रियां ङीप्
रवानादेशः । “महासिधेस्त्रः सहकृत्वरी वज्रम्-यशः-
पटं तद्गटचातुरीतरी” नैप० ।

कत्वा अव्य० क-कतौ हिंसायां वा क्त्वा । १। विधायैत्यर्थे “कत्वा-
यकाये रुचिसंप्रज्ञप्तम्” भट्टिः । २। हिंसित्वेत्यर्थे च ।

कत्वी स्त्री व्यासपुत्रशुकदेवस्य १। कन्यायास् । “पराशर
कुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे तस्मिन्
(द्वापरे) महायोगी द्विर्जसः । व्यासादरण्यां सम्भूतो

विभुभोग्निरिव ज्वलन् । स तस्यां पितृकन्यायां
(पुलस्त्यकन्यायाम्) पीव्यां जनविध्यति । कन्यां पुत्रां च
चतुरो योगधर्मांश्च महाबलान् । कृष्णं शौरं प्रभुं
शम्भुं कृत्वा कन्यां तथैव च । ब्रह्मदत्तस्य जननीं
महिषीं त्वयुहस्य च" हरिवं० १८५० । "अणुहोनाम
तस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः । प्रादात् कन्यां शुक्र
कायै कृत्वा पूजितलक्षणां । सत्वशीलपुण्यमेतां योग-
धर्मां रतां सदा" हरिवं० २३५०

वेदे स्वात्पादिं व्यातस्त्वम् । २३५० त्वयै च । "अपागू-
हस्तृतां मल्लैः भ्यः कृत्वा" ऋ० १०।१०।२ । "कृत्वा
कृत्वा" भा० "जातवेदेऽवाहृत्यानि सुरभीणि कृत्वा"
१०।१५।१२ । १३००० स्त्री० "निह० "भ्रातरस्तु वः कृ-
त्वा नमि" ऋ० १।१६।१२ । "कृत्वा कृत्वा एमसि
एम्" भा०

कृत्वि लि० कृत्वा कर्म अर्हति यत् । कर्माहे कर्म कारके
"अज्यसेऽग्ने राजी न कृत्वाः" ऋ० ६।२।८ "कृत्वाः
हविर्वह्नादीनां कर्माणां कर्ता" भा०

कृत्स्म न० कृत्स्नति कृत्स्नि वा कृत-छेदने वेदने वा सः
किञ्च । जलेऽससदाये २पापे पु० सि० कौ०

कृत्स्म न० कृत-कृत् । १सकले २जले ३कुचौ पु० । २अशेषे
लि० भेदि० "तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविद्वि विचा-
क्येत्" गीता । कृत्स्नस्य भावः यत् । कर्त्तृत्वा-
न० तत् । कृत्स्नता स्त्री त्व कृत्स्नत्व । न० साकल्ये । "का-
र्त्तृत्वायत्योः सम्बद्धमाने सातिः । जलसात् सम्बद्धते
कृत्स्न पु० कृत-अरन् "कृत्स्नादयत्" उणा० नि० । कुक्षले
अक्षकोष्ठे उज्ज्वल० । २दिशुत्तरे च न० निह० ।
२४८६ पु० निह० ।

कृषु लि० कृत-उन् बा० कृत् पु० । कृषे निह० । "यदस्या
अंशुर्भेद्याः कृषु स्खलुपातसत्" यजु० २३, २८, "प्रतीत्ये न
कृषुना तपासः" ऋ० ४, ५, १४, कृषुना हस्तेन" भा० "मम
स्वनात् कृषुकर्षो भयात्ते" ऋ० १०, २७, १३००० क । तत्पार्थे ।
ततः अतिगायने इहन् कृतोरः । क्रधिव । रैयसुन् ।
कृषीयस् अतिशयेनहस्तेलि० रैयसुनि स्त्रियां ङीप् ।
भावे रमनिच् क्रधिमन पु० अण् कर्त्तृव न० हस्तत्वे

कृत्स्नत्वं न० कृत-कृत्स्नं सम् च । लाङ्गले सि० कौ० ।

कृत्स्नत्वं न० कृत-कृत्स्नं सम् च । १छेदने कर्त्तृने "कृत्स्नं
नखलेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः । शवाशौचे न कर्त्तव्यं
पठनं पाठनं तवा" नारदः । कर्त्तरि ल्यु मुम् च ।

२छेदके लि० करणे ल्युट् । बा० सम् च । १छेदनसाधने
"नातः परं कर्म निबन्धकृतनम्" भाग० ६।२.४,
स्त्रियां ङीप् । नखनिकृतनी

कृत्स्नविचक्षण स्त्री कृत्स्न (विन्नि) विचक्षण । इत्युच्यते
यस्यां क्रियायां भू० स० । विचक्षणसम्बोधनकर्त्तृनार्थ-
निदेशक्रियायाम् ।

कृप कल्पने(सम्पत्तौ)भा० व्याक० लुङि लुटि लृटि च उभ०
उतादि अक० नेट् । अस्य कृतः रकारस्याने लः । कल्प-
ते । अकल्पत्-अकल्पित-अकृप् । कल् तासि कल्पितासे
कल् स्यति कल्पस्यते-कल्प्यते । कल्पितव्यः-कल्प्यः
कल्पनम् कल्पः । कृप् प्रः कृप् प्रिः । शिचि । कल्पयति ते
अचकल्पत् त-अचीकृप् पत् त । कल्पितः कल्पना कल्पयिता ।
"कृप् सम्पद्यमाने" वार्त्ति० । एतद्योगे सम्पद्यमाने
कर्त्तरि चतुर्थी । भक्तिप्रानाय कल्पते । "कल्पयितुं कल्प-
यामास वन्यामेवास्य संविधाम्" "कृप्नेन शोपानपथेन"
रघुः । "रुचिसंप्रकृप् प्रम्" भट्टिः "प्रजापतिकल्पितयज्ञ-
भागम्" कुना० । छेदने च सक० "कृप् प्रकेशनश्चक्षुः"
मनुः "कल्पनं छेदनम्" कुक्षू० ।

अनु+प्रथमविधानप्रतिनिधीकरणे सक० "यत्तः प्रथमकल्प-
स्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" ऋतिः ।

अव+अवधारणे "अनवकृप् प्रावेदः" सि० कौ० ।

आ+भूषणे सक० आकल्पः भूषा

वि+ कल्पि-संशये विकल्पयति संशये इत्यर्थः ।

सम्-कल्पि इदं करिष्यामीत्येवंरूपे मानसव्यापारभेदे ।

"कामः संकल्पो विचित्रो त्यादि" ऋतिः "मनसा संकल्प-
यति वाचाऽभिलपति" ऋतिः । मानसकर्मभिलापने
"संकल्पेन विना राजन्! यत्किञ्चित् कुरुते नरः" ति० त० ।

कृप दौर्बल्ये कट् चुरा० उभ० अक० सेट् । कृपयति ते अचि-
कृपत्त[ल्पयति ते कल्पति अचकल्पयचीकृप् पत्-त अकल्पीत् ।

कृप दुर्तौ चित्तिकरणे वा चुरा० पञ्चे भा० पर० सेट् । क-

कृप पु० चु० कृप-अच् । राजर्षिभेदे "यथा रुग्मं श्वावकं
कृपमिन्द्र ! प्रावः" ऋ० ८, १, १२, "रुग्मं श्वावकं कृपं
चैतन्नामकां स्त्रीन् हिराजयीन्" यथा प्रावः" भा० ।

कृपा अक्षयस्य पावनसाधनत्वेन अर्घं अच् । शरदतो
गीतमस्य २५० शतवृत्तायां स्त्री ङीप् । यथा च त-

योऽवृत्तिसाध्यामता च तथा भा० या० १२००००००० यथा
"कृपस्यापि मम ब्रह्मन् । सम्भवं यत्तु सर्जसि । शरत्कामात्
कथं जप्ते कथं वाऽस्त्रायवाप्रवान् । वैशम्पायन

उवाच । महर्षे गौतमस्यासीच्छरद्वा नाम गौतमः । पुत्रः
 किल महाराज ! जातः स हि शरीरिभो ! न तस्य वेदाध्य-
 यने तथा बुद्धिरजायत । यथाऽस्य बुद्धिरभवत्तुर्वेदे पर-
 नप ! । अधिजन्मर्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा
 स तपसोपेतः सर्वोऽप्यस्त्रायवाप ह । धनुर्वेदपरत्वाच्च
 तपसा विपुलेन च । श्वश्रुं सलापयामास देवराजं स
 गौतमः । ततो जानपदी नाम देवकन्यां सुरेश्वरः । प्रा-
 हिष्योत्तपसो पित्रं कुरु तस्येति कौरव ! । सा हि ग-
 त्वाश्वमं तस्य रमणीयं शरदतः । धनुर्वीणधरं बाला
 लोभयामास गौतमम् । तामेकस्मिन् हवा गौतमोऽप्स-
 रसं यने । लोकेऽप्रतिमसंस्थानां प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् ।
 सधनुश्च शरस्तस्य कराभ्यामपतद्भुवि । वेपथुचापि तां
 हवा शरीरे समजायत । स तु ज्ञानगरीयस्त्वात्तपसश्च
 समर्धनात् । अतस्त्वे महाप्राप्नो धैर्येण परमेष्ठे ह ।
 यस्तस्य सङ्घा राजन् ! पिकारः समदृश्यत । तेन सुखाव-
 रेतोऽस्य स च तद्वाववध्यत । धनुश्च सगरं त्यक्त्वा तथा
 कृष्णाजिनानि च । स विद्यायाश्चमनञ्च ताञ्चैवाप्सरसं
 मुनिः । जगाम रेतस्तस्य शरस्तस्य पपात च । शर-
 स्तस्य च पतितं द्विधा तदभवत्पृथक् ! । तस्याय मिथुनं
 जघ्ने गौतमस्य शरदतः । रुग्णयाश्चरतो राज्ञः शाल-
 नोस्तु यदृच्छया । कश्चित् सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदप-
 श्यत । धनुश्च सगरं हवा तथा कृष्णाजिनानि च ।
 दात्वा द्विजस्य चापले धनुर्वेदान्तगस्य ह । स राज्ञे
 दर्शयामास मिथुनं सगरं धनुः । स तदादाय मिथुनं
 राजा च कृपयान्वितः । आजगाम मृहानेव मन पुत्रा-
 विपि ब्रुवन् । ततः सर्वर्ष्यामास संस्कारैश्चाप्ययोज-
 यत् । प्रातीपेयो नरर्ष्यो मिथुनं गौतमस्य तत् ।
 गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनुर्वेदपरोऽभवत् । कृपया यस्या
 बालापिमौ सर्वर्षिताविति । तस्मात्तयोर्नाम चक्रे तदेव
 स महोपतिः । गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत ।
 आगत्य तस्मै गोत्रादि सर्वमाख्यातवांस्तदा । चतुर्विधं
 धनुर्वेदं शास्त्राणि विविधानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वं
 सुश्रमाख्यातवांस्तदा । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचा-
 र्यतां गतः । ततोऽधिजन्मः सर्वे ते धनुर्वेदं महार-
 चाः । पतराष्ट्रात्मजाश्चैव पाण्डुराः सङ्घा यदैव ।
 हृष्ययश्च कृपावाच्ये नानादेशसमागताः ।
 “अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् । तस्य
 श्रुत्वदतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः । शरदंस्तत्सतो-

यस्य स्वर्गेश्चादर्शनात् किल । शरस्तस्येऽपतद्वेतो मिथुनं
 तदभूत् नृपतम् । तद्दृष्ट्वा कृपयाऽमृताब्जान्तुष्टं गदां
 चरन् । कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत् कृपी”
 भाग० ८, २१, । स च रुद्रांशसम्भूतः यवाङ् “यस्तु
 राजन् । कृपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् चितौ । रुद्राणाम्
 गणाद्विद्वि संभूतमतिपीरुपम्” भा० व्या० ६७ अ० ।
 स च चिरजीवी । “अहल्याया बलियांसो हनूमांश्च
 विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः”
 पुरा० । “ततो दीर्घायुयं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ।
 प्रह्लादञ्च हनूमन् विभीषणश्चार्चयेत्” ति० त० गर्गः ।
 ४ कर्माणि च “यमासा कृपनीडं भासा केतुम् वद्वयलि”
 अ० १०, २०, २, “कृपनीडं कर्मास्थानम्” भा० ।

कृपायां त्रि० कृप-क्युन् न लत्वम् । अदातरि कदर्थे कृमरः
 “कृपयेन समोदाता न कश्चिद्भुवि पिशते । कृपयेव
 वित्तानि यत् परेभ्यः प्रयच्छति” व्यासः । “दातारं कृपयं
 मन्ये स्ततोऽप्यर्थं न सृजति” व्यासः । २ मन्दे त्रि० मेदि०
 “कृपयाः फलहेतयः” गीता । २ महाव्यसनप्राप्ते
 दीने । “महद्वा व्यसनं प्राप्नोदीनः कृपया उच्यते” ।
 रामा० अथैवाभूततद्वायेऽर्थेऽस्य कृतादिभिः स० कृप-
 यकृतः । कृपयस्य भावः धृञ् । कार्यस्य दीनतायां
 न० “कार्यस्य दोषोपहतस्वभावः” गीता । तल् ।
 कृपयता स्त्री, त्व कृपयत्व न० तत्त्वार्थे । ४ दैन्ये न० ।
 “वक्तुं न त्वहस्तस्ये सकृपयं देहीति दीनं वचः” शा-
 निश० । सुखा० वेदनायाम् क्यङ् । कृपयायते दैन्यमनुभ-
 वतीत्यर्थः । सुखा० अस्त्वर्थे इनि । कृपयिन् दैन्ययुक्ते
 त्रि० स्त्रियां ङीप् । ५ क्रिमौ पु० मेदि० । कृतः
 पणोयस्य वेदे नि० तलोपः । ६ कृतपणे पणक्रीते दा-
 सादौ “एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माद्धोकात् प्रैति स
 कृपणः” उ० उ० । “कृपणः पणक्रीत इव दासादिः” भा०

कृपा स्त्री कृप-भिदा० क्यङ् “कृपेः संप्रसारणञ्” गणसू०
 संप्र० । अनुपप्लेक्षायां प्रत्युपकारानपेक्षया परदुःखप्र-
 हरणेच्छायाम् अमरः “मिथुने कृपावती” कुशा० ।

कृपायां पु० कृपां नृदति नृद-ङ् संघायां शत्वम् । १ ऋद्धे
 अमरः । गौरा० ङीप् । २ कर्त्तव्याम् स्त्री अमरः ।
 शङ्करायां स्त्री मेदि० स्त्वार्थे क । कृपायक । खड्गे पु०
 टाप् अत इत्त्वम् । कृपायिका लुरिकायां स्त्री ऐमच०
 कृपाद्वैत पु० बौद्धभेदे ऐम० । [कृपायुक्ते अमरः ।
 कृपालु त्रि० कृपां दाति बा-आदाने मित० डु । दयाही

कृपीट न० कृप-कीटन् । १ उदरे २ जले च मेदि० । १३ ने
० इन्धने च शब्दरत्ना० । कृपीटयोनिः ।

कृपीटपाल पु० कृपीटं पालयति पालि-अण् उप० द० । १ स-
मद्रे । २ केनिपाते नौकाङ्गे काष्ठभेदे च मेदि० । श्वायौ
शब्दरत्ना० तस्य उदरवनयोः पालकत्वात् तद्यात्वम् ।

कृपीटयोनि पु० कृपीटस्य जलस्य योनिः कृपीटं काष्ठं योनि
रस्य वा । वज्रौ अमरः “अम्नेरापः इति श्रुतेस्तस्य जल
चेतृत्वात् काष्ठोद्भूतत्वाच्च तद्यात्वम् । तत्पुरुषे स्त्री इति भेदः

कृपीटपति पु० इत० । द्रोणाचार्ये शब्दमाला । तस्या-
स्तृपतित्वकथा कृपशब्दे दृष्ट्या । [कृपीतनयादयोऽप्यत्र

कृपीसुत पु० इत० । भारतप्रसिद्धे अश्वत्थाम्नि त्रिका०
कृ(क्रि)मि पु० क्रम-इन् अतश्च कृमि-भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च ” उ०

इत्यतः सम्प्रसारणाशुद्धौ सख्यवा । १ कुट्टजन्तुभेदे उज्ज्व-
ल० । “लुम्पनि कीटकमयः परितस्तथैते” नागार्जुनीये

शकारयुक्तपाठः । २ कृपायां कृमियुक्ते ४ खरे गर्हभे च
मेदि० । ५ रोगभेदे पु० । तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा

“अथातः कृमिरोगमध्यायं व्याख्यास्यामः । अजीर्णाध्यश-
नासाद्यैर्बुद्धिं हृदमलिनान्धैः । अव्यायामादिवास्तप्रगुर्व-

तिस्त्रिधाधीतैः । माषपिष्टाद्विदलविषयालूकपेरुक्तेः ।
पर्युशाकसुराशुक्तदधिचौरगुडेषुभिः । पललानूपपिशित-

पिण्याकपृष्ठादिभिः । स्नाहश्चद्रूपानैश्च क्षेप्या पिच्छ-
कुप्यति । कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधान्नयान् ।

व्यामपकाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः । विंशतेः कृमि-
जातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः । पुरीषकफरक्तानि तेषां

पञ्चामि लक्षणम् । अथवा वियवाः किष्वा क्षियागण्डू-
पदाक्षया । चूरवो हिष्ठुक्षाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः । अत्र ताः

सृज्ज्वास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च । तेषामेवापरे पुच्छैः प्र-
चयय भवन्ति हि । शूलाम्निमान्द्यापण्डुत्वविष्टम्भवलस-

ङ्गयाः । प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः । रक्ता
गण्डू पदा दोषां गुदकण्डूनिपातिनः । शूलटोपगृ-
ह्णे दर्पन्निनाशकराश्च ते । दर्भपुष्पाः १ मङ्गापुष्पाः २ प्रलूनाश्च

रिपिटाश्च स्यात् । पिपीलिकाश्च दारुणाश्च कफकोपसमु-
द्भवाः । रोमशा रोममूर्धनः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।

भूटधान्याङ्गुराकाराः शुक्लास्तै तनवस्तथा । मक्कादाः
नेत्रलेहदारश्चालुश्रोत्रभुजश्च तथा । शिरोहृद्रोगवमलुपति-

श्यायकराश्च ते । केशरोमनखादाश्च ४ दन्तादाः ५ किङ्कि-
याश्च तथा । कुण्डलाश्च परीसर्पाः ७ श्लेष्माः शोणितसम्भ-
वाः । ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च धृक्वस्तथा । रक्ता-

विष्टानजान् प्रायोविकारान् जनयन्ति ते । माषपिष्टाच्च-
लवणशुडशकैः पुरीषजाः । मांसमाषशुडचौरदधिगुक्तैः
कफोद्भवाः । विरुद्धाजीर्णशकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति
हि । ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः मदसंभवः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् । दृष्ट्यास्तुयो-
दशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः । केशादाद्यास्तु-
दृष्ट्यास्तु द्वावाद्यौ परिवर्जयेत् । एषामन्यतमं ज्ञात्वा
जिघांसुः सिद्धवन्मातुरम्” । “तुदन्यामत्वचं दंशा मश-
कामतृकणादयः । रुदन्तं विगतज्ञानं क्रिमयः क्रिमिर्ब-
यथा” भाग०, ३, २१, २८,
स्वार्थे क तत्त्वार्थे “ततो भजयतस्तस्य कलात् कृमिरमू-
दणुः । सव्यवागस्तु स सुनिः कृमिर्भां दशतामयम्” ।
“एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो श्रीवायां सन्निवेश्य तम् । कृमिकं
प्राहसत्तूष्णं सुमूर्धुर्नदचेतनः” भा० आ० ४३ अ० ।

कृमिकण्टक न० कृमौ कृमिरोगे कण्टकमिव तन्नाशक
त्वात् । १ विडङ्गे २ चित्वाङ्गे (चित्ता) ३ उदुम्बरे च मेदि०
तेषां तन्नाशकत्वात् तद्यात्वम् ।

कृमिकर पु० कृमिं करोति कृ-ताच्छील्यादौ टच् । कीट-
भेदे “कोडागारी कृ(क्रि)मिकरोयस्य भण्डलपुच्छकः”
सुश्रु० प्राणनाशनकीटोक्तौ

कृमिकर्ष(क) पु० कृमियुक्तः कर्षण्यत्वात् वा कप् । सुश्रुतौक्ते
कर्षण्ये रोगभेदे । “यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः
सृजन्यपल्यान्यथवापि मल्लिकाः । तदञ्जनत्वात् श्ववशो
निरुच्यते भिषग्भिरादौः कृमिकर्षकस्तु सः” । “कृमि-
कर्षप्रतीनाहौ विट्प्रिह्वि विधस्तथा” । “कृमिकर्षक-
मागार्धं कृमिषु योजयेद्विधम्” इति च सुश्रु० ।

कृमिकोषोत्थ न० कृमेः कोषादुत्तिष्ठति उट्+स्था-क ५ त० ।
कौषेये (रेग्मी कापड) वस्त्रे अमरः ।

कृमिग्रन्थि पु० सुश्रुतौक्ते सन्निगततरोरोगभेदे । तद्विदित्यथा
“अथातः सन्निगततरोरविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
पूयालसः सोपनाहः स्नावः पर्वणिकालजी । क्रि(कृ) मि
यन्विय विज्ञेया रोगाः सन्निगता नवेति” विभज्य क्रि
(कृ)मियन्विर्वर्जनः पक्ष्णश्च कण्डू कुर्युः कृमयः सन्नि-
जाताः” । सुश्रु०

कृमिघ्न पु० कृमिं हन्ति हन्-ताच्छील्यादौ टक् “हन्नेरत्-
पूर्वस्य” पा० नियमात् न णत्वम् । १ विडङ्गे अमरः २ प-
लागडौ (पेयाज) ३ कोलकन्दे ५ पारिभट्टे (पालिदामा
दार) ६ भङ्गातके (भेचा) च राजनि० तेषां कृमिघाति-

तथा तथात्वम् ७ हरिद्रायां स्त्री० भावप्र० अजा० टाप् ।

विडङ्गे स्त्री० डीप् राजनि०

कृमिज न० कृमिभिर्जन्यते कृमेजायते वा जन-ड । अगुर्णि
अपरः । २ कृमिजातमात्रे त्रि० शलाचायां स्त्री० राजनि०

कृमिजम्भ न० कृमिभिर्जम्भम् । उपचारात् तज्जाते अगुरु-
चन्द्रे राजनि०

कृमिजलज ए० कृमिरिव जलजः । कृमिगच्छे राजनि०

कृमिण त्रि० कृमिरस्यस्य पामा० न खत्वञ्च । कृमियुक्ते

कृमिदन्तक ए० कृमियुक्तोदनोऽयम् । दन्तरोगभेदे “कृष्ण-
च्छिद्रबलः स्नायी संरम्भो मङ्गारजः । अग्निमित्त
रुजोवातात् स श्रेयः कृमिदन्तकः” तल्लक्षणम् “शौचिरो
गतशालूकं कण्टका कृमिदन्तकः” सुद्रुगोगणना-
याम् सुड०

कृमिफल ए० कृमयः फलेऽस्य । उदुम्बरे शब्दचिन्ता०

कृमिभोजन ए० कृमिभिर्भुज्यतेऽयम् भुज-धाधारे स्फुट० इत० ।

नरकभेदे तामिस्रान्धतामिस्रादुपक्रमे “अन्धकूपकृमिभो-
जन इत्यादिना विभज्य भाग० ५।२६।२४ तत्स्वरूपा-
दुक्तं यथा

“यस्मिन् वा अस्मिन्मिज्याप्राति यत् किञ्चनोपनमत
निर्भितपक्ष्यक्षोवायनसंस्तुतः स परत्वं कृमिभोजने नर-
काधमे निपतति । तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे
कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्षमाणः कृमिभोजनोया-
यत्तदप्रसादस्तदादोऽनिर्वैशमात्मानं यातयते” ।

कृमिभक्षादयोऽयम् विष्णु ए० तन्नामतयैर कीर्त्तिनात्

कृमिमत् त्रि० कृमि+अस्तम्ये मत्पृ भोषयत्येऽपि यवादि०

न भक्षयः । कृमियुक्ते स्त्रियां डीप् ।

कृमिरिपु इत० विडङ्गे गङ्गारत्ना० । कृमिशत्रु प्रभृतयोऽयम्

कृमिल त्रि० कृमिं लाति ला-क । कृमियुक्ते बह्वप्रसवायां
स्त्रियां स्त्री० हेमच०

कृमिलाश्ल ए० आजमीठवंशे अपभेदे “आजमीदानु नी-
लिन्यां सुशान्तिरुदपथत । पुरुजातिः सुशान्तेषु

वाह्यान्धः पुरुजातितः । वाह्यान्धतनयाः पञ्च बभूवुरम-
रोपमाः । सुद्रुगलः सुद्रुगयैव राजा हृदिपुस्तथा ।

यथेनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्ल पञ्चमः” हरिवं० १२४०

कृमिलोदर त्रि० कृमिं लाति ला-क ताडयद्युदरमस्य ।

कृमियुक्तोदररोगभेदयुक्ते । “भुक्ताऽसृसंश्लसंस्तुतो जा-
यते कृमिलोदरः” शाता० ।

कृमिवारिरुह ए० कृमिरिव वारिरुहः । कृमिगच्छे राजनि०

कृमिहृत्त ए० कृमिप्रधानो हृत्तः । कोषाच्चे प्रावप्रकाशः ।

कृमिगृह ए० कृमिरिव गृहः । गृहभेदे राजनि०

कृमिशुक्ति स्त्री कृमिरिव शुक्तिः । जलशुक्तौ राजनि०

कृमिशैल ए० कृमिणां शैल इव । बल्मीके । कृमिपर्ज्व-
तादयोऽयम् ए० [वनसुद्रुगे राजनि० ।

कृमीलक ए० कृमीन् ईरयति जनयति ईर-एव ल् रस्य लः ।

कृमुक ए० क्रसक+प्रपो० । युवाकृच्छे तस्योत्पत्तिकथा शत०

ब्रा० ६।३।२।११

“सा कार्त्तिकी स्यात् । देवाद्यासुराद्योभये प्राजापत्या

अश्वर्धन ते देवा अग्निमनीकं कृत्वा सुरानभ्यायं सस्या-

चिपः प्रमृहीतस्यासुरा अयं प्राष्टयस्तदस्यां प्रत्यतिठ-

त्स कृत्तकोऽभवत्तस्यात् सस्याडु रसोहि तस्याडु लोहितो

चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् कृत्तकोऽग्निमेवाश्विद्र तत्

सम्भूतिं दधाति” । कृत्तकस्येयम् अण् डीप् । कार्त्तिकी

कृत्तकसम्बन्धिन्यां समिधि स्त्री

कृव कतौ हिंसे च इदित् सा० प० सक० सेट् औ क

इत्यादेशः । कृणोति-कृणोत् कृण्वीत् । इदित्त्वात्

कृण्वते इत्यल न नलोपः । [(तात्) सि० कौ० ।

कृवि ए० करोत्यनेन कृ-वि कृवि । तन्तुवयनसाधनद्रव्ये तन्त्रे

कृश तनूकरणे दिवा० पर० सक० सेट् । कृशति इति कृशत्

अक० इति । अचि कर्षयति ते अचो कृशत्-त अचकर्ष-

त्-त । कर्षयाम् वभूव आस चकार चक्रे । कृशः ।

कृग त्रि० कृश-क्त नि० । अत्ये, २४८३ च । “आकाशे-

शास्तु विज्ञेया बालहृदयगात्राः” उपवासकथं तन्तु”

“अत्रियश्चैव सर्पश्च ब्राह्मणं वा बह्वन्तम् । नापमन्ये त वै

भूयः कृशानपि कदाचन” मनुः “ब्राह्मणस्य शरणे ३ । कृश

हृत्तेः कदाचन” भा० आनु० ६२४० । सूक्त्ये कृशो-

दरी । कृशस्य भावः इमनिच् क्रमिभन् तद्भावे ए० ।

पृञ् । कार्य न० । तत् । कृशता स्त्री, त्व कृशत्व

न० तद्भावे “त्वय्येवं कृशता कुतः” सा० द० । अतिशयेन

कृशः इवन् क्रमिष्ठ ईयसन् क्रमियस् । अतिशयकृगे

त्रि० ईयसी स्त्रियां डीप् ।

कृशर ए० कृशमत्समायां राति रा-क । “तिलतण्डुल

संमिश्रः कृशरः परिकीर्त्तितः” सूत्र्युक्ते उपकाश्रभेदे

हेमच० । (खिचड़ी) कृशाते २५० काश्रभेदे स्त्री टाप् भावप्र०

कृताश्रयन्दे लक्षणादि दृश्यम् । कृशरश्च शनैश्चराय

शृङ्गश्चो बलित्वेन देवः यथाह मत्स्यपुरा० “सुहृदोऽन

लीरात्रं सोमसूतने । दध्योदनञ्च जीवस्य शुक्राय च
हतौदनम् । शनैश्चराय कृष्णमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्तौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समचवेत् ।

कृष्णला स्त्री जगं कार्ष्णं लाति ला-क टाप् । केये शब्दच०
कृष्णगात्रं पु० जगं याया यस् । १पपटे (पापडी) राज-
नि० २हृत्प्रशास्त्रान्विते लि० ।

कृष्णान्त्री स्त्री जगमङ्गं यस्याः ङीप् । १प्रियङ्गुवृत्ते शब्द-
चन्द्रिका २सूत्राङ्गयुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।

कृष्णानु पु० जग-आनुक् । १पञ्चौ २चित्तकवृत्ते च अमरः ।
तस्य तन्नामकत्वात् “तस्मिन् जगानुसाङ्गते” भट्टिः ।
२सोमपालके । “इत्थजगानोरस्तुमेनसाह विभ्युषा” अ०
६, ७, २, “जगानोः सोमपालस्यः” “जगानुः सोमपालः
स्यस्य पदः” रेत० ब्रा० १, २, ६, भा० । “जगानुरस्ता मन-
सा भुरग्यन्” अ० ४, २, ७, १, “जगानुरेतन्नामकः सोमपालः”
भा० ४ सव्यपार्श्वस्वरश्चिन्धारके च । “जगानो ! सव्याना-
यच्छ” ता० ब्रा० “जगानुनाम सव्यपार्श्वस्थानां रस्त्रीमां
धारयितेति” भा० । ततः सत्यर्थे गोषटा० टन् । ज-
गानुक वञ्जियुक्ते लि० तदुगमे जगानुस्थाने जगानु
इति वा पाठः जगानोश्च वञ्जिरेवार्थः ।

कृष्णानुरेतस् पु० जगानो पवितं रेतोऽस्य । १महादेवे अम-
रः । तस्य यथा वञ्चौ तेजोनिषेकः तथा कालिकापु०
४७ अ० उक्तं कालिकापु० शब्दे २०५५ पु० तत्कथामात्रं
दृश्यं विभारस्तु कालिकापुराणे दृश्यः । इतः । २वञ्जे
सोजसि न० ।

कृष्णाश्च लि० जगोऽश्वोऽस्य । १सुखाश्वस्त्वामिनि । तस्य विन्दु-
यंशे २राजप्रभेदे पु० । “तत् पुत्रात् संयमादासीत् ज-
गन्तः सहदेवजः । जगन्तः सोमदत्तोऽभूत्” भाग० ६, २,
२२, लो० । २दत्तजामात्रभेदे पु० “जगन्तोऽर्चिणि भ-
व्यां धूमकेतुमजीजनत् । धिप्रणावां वेदशिरं देवत्वं
ययुर्न मनुम्” भाग० ६, ६, १८, लो० । रामा० तु अन्धना-
मिकवोर्दण्डकन्ययोः तद्भार्यात्वसक्तं यथा

“सर्वास्त्राणि कृष्णाश्च पुत्राः परमधास्त्रिकाः । कौशिक-
काय पुरा दत्ता वदरा राज्यं प्रशासति । तेषां पुत्राः कृष्ण-
ाश्च प्रजापतिसुतासुताः । नैकरूपा महावीर्या दीप्ति-
मलो जवावहाः । जवा च सुप्रभा चैव दण्डकन्ये सुम-
ध्यमे । अमुपातां च शस्त्राणि शतं परमभास्त्ररम् ।
पञ्चाशतं सुतान् लेभे जवा लज्जवरा वरान् । वधायासु-
चैवैवैवानामप्रमेयानुरूपिणः । सुप्रभाऽजनयद्वापि पु-

त्रान् पञ्चाशतं पुनः । संहारास्त्राम दुर्धर्षीन्दुराक्रामान्-
वलीयसः । तानि चास्त्राणि वेत्थेय दद्यात्कुशिका-
क्षजः । अपूर्वाणां च जनने शत्रो भयत्र धर्म्मादित्” ।

“देवि एतानि सरहस्यानि जम्भानालाणि यानि भगवतः
जगन्नात् कौशिकस्त्रिभुपसंक्रान्तानि तेन च ताडका-
बधे प्रसादोजतान्दीयस्य” उत्तरराम० । “व्यशः साधः
कृष्णाश्च शशविन्दुश्च पार्थिवः” भा० सू० ८ अ० यमसम्बोधौ
“धौभुमारिहं ठाश्व” इत्युपक्रमे “संहताश्वोनिकुम्भस्य
पुनोरणपिशारदः । अकृष्णाश्च कृष्णाश्च च संहताश्च तौ
व्यप” हरिप० १२ अ० उक्ते पुन्युपाश्वयंशे २व्यपभेदे
च । ततः तेन प्रोक्तमधीयते मटस्त्वम् इति । कृष्णाश्चिन्
तत्प्रोक्तमटस्त्वमध्यायिपु ३०० । [रक्षाणो] राजनि० ।

कृष्णिका स्त्री जगैव स्वार्थे क । आनुकर्मिण्यतावां (उन्दु-
कप विवेखने आकर्षणे च तटा० आ० सक० अनिट् । कपते ।
अकृषत-अकृषत् । अकृषे चकृषे । कृषा कृषीट
कृष्यते । कर्षणम् । प्रनिकृषते ।

कृष विवेखने आकर्षणे च भा० पर० सक० अनिट् । कर्षति
अक्राचीत्-अक्राचीत्-अकृषत् । अकर्ष चकर्ष चकृ-
षिव । कृषा जयात् कृष्यति । कर्मणि कृष्यते अकर्षि
अकृषाताम् अकृषताम् । कृष्यः कर्षणीयः कृष्यः । कृषा
कर्षकः कर्षि कर्षन् कृषमाणः । कृष्यन् कृष्यमाणः ।
कृषः कृषिः कृषा अकृष्य । कर्षः कर्षणम् ।

अनु+पूर्वस्थितस्य पदादेः उत्तरपाक्ये योजनार्थे अनुसन्धाने
अनुपृष्टे सक० अनुकर्षति । अनुकर्षशब्दे विहितः

अप+हीनताकरणे स्वकालात् पूर्वत्व काले करणे च सक०
अपकर्षति अपकर्षसपिशडनम् । अपकृषत् । अप-
कर्षशब्दे विहितः

अप+आ+निवर्त्तने सक० । “तमशक्यमपाकृषु” निदेशात्
स्वर्गिणः पितुः” रघुः ।

अभि+आभिसंख्येन कर्षणे सक० अभिकर्षति ।

अप+अधःस्थतया कर्षणे सक० । अपकर्षति

आ+धिप्रयान्तरतो नयने सक० । आकर्षति

उट्+अतिशयने प्राधान्यप्रापणे स्वकालात् उत्तरकालकरणे
आकर्षणे च सक० । अट्कर्षनार्थं च रशनां क्रुद्धायां
मयि पक्षिणे” रामा० ल० १८, १४ । उल्कर्षशब्दे विहितः

निस्+निर्+निस्सारणे निव्ये च सक० । निष्कर्षति “नि-
कृषु मर्धं चकमे कृदेरात्” रघुः । तदयं निवर्षः

प्र+अतिशयेन कर्षणे उत्तमताधाने सक० प्रकर्षति प्रकृषः

प्रकर्षः पावात्यतवेत्यकं “इदं तु मम दोनस्य मनोभूयः
प्रकर्षति” रामा० सु० १, १.

सम् + सम्पर्कणे सक० सकृदर्थम् । [समाकर्षति ।

सम् + स्वा + सम्पर्कतया दूरपर्यन्तवने सक० । समाकर्षति
कृषात्तन्वाद्वाटात् द्विकर्मकः । कर्षणञ्च भूमिसंयोजनेन
वनेन देशान्तरसंयोगानुसूत्रव्यापारानुसूत्रव्यापारः
तेनास्य द्विव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वम् । याम-
भजां कर्षति इत्यादौ व्युत्पत्तिस्तत्त्वादि पा० अजादेः
कर्षत्वम् । अत्र प्रधाने कर्माग्रेव वाच्ये लकारादयः ।
“प्रधाने नीलपुष्पह्वाम्” भर्तृहृद्युक्तेः । अजा यामं कृष्य-
ते । विवेकानञ्च विदारणं तत्रार्थे न द्विकर्मकतेति भेदः ।

कृषकं लि० कृष-कृन् । कृषके कृषिगच्छे उदा० । २ फाले
न० सेदि० । २ ह्ये पु० हेम० ।

कृषर न० कृष-करन् । कृषरगच्छात् प्रयोगोत्सरोऽयत्न केचित्
कृषाण लि० कृष-वा० आनकृ । कर्षके कृषिगच्छे उदा०

कृषि स्त्री कृष-इत् । गच्छोत्पादनाय भूमिकर्षणरूपे वैश्वरूपेति-
भेदे अमरः कृषकर्म प्रकारादि कृषिपराशरे दर्शितं यथा
तत्त्वादौ कृषिप्रणंसा “चतुर्वेदाद्ययो ब्रह्मा ब्रवीति
कृषणं पचः । अलक्ष्म्या युज्यते सोऽपि प्रायेनालाध-
यान्वितः । एकैव पुनः कृष्या प्रायेणो नैव जायते ।
कृष्यान्वितो हि लोकेऽस्मिन् भूयादेक्य भूपतिः ।
सुपर्णरौथमाणिक्वायमनैरपि पुरिताः । तथापि प्राये-
यन्त्वेव कृषकान् भक्तवृत्त्या । कण्ठे हस्ते च कर्षुं च
सुवर्णं यदि विद्यते । उपवासस्तथापि स्यादन्नाभावेन
देहिनाम् । अन्नं प्राणा बलश्चाक्षभक्षं सर्वाधिसाध-
कम् । देवाचरमनुप्राय सव्यं चान्नोपजीविनः । अ-
न्नन्तु धान्यसम्भूतं धान्यं कृष्या विना न च । तस्मात्
सर्व-परित्यज्य कृषिं यत्नेन कारयेत् । कृषिर्धन्या कृषि-
मोक्षा जनानां जीवनं कृषिः । हिंस्रदिदोषयुक्तोऽपि
सुख्यतेऽतिथिपूजनात् । तेनार्जितं लगत् सर्वमतिथि
यैव पूजितः । अर्चितात्तेन देवाय स एव पुरुषोत्तमः” ।

अथ कृषेः स्वयमेवेत्यतोक्तिः “फलवर्षेक्षिता स्वर्णं, दैव्यं सैपा-
नवेक्षिता । कृषिः कृषिपुराणत इत्युवाच पराशरः” ।

अथ चान्ये सुनयनास्तुः “पितरलः पुरं दद्यान्नातुर्दद्या-
न्नाह्वानसम् । गोषु चाक्षसं दद्यात् स्वयमेव कृषिं
व्रजेत् । कृषिगो गोषु विद्याः पितृयो राजकुलानि
च । वक्ष्येनेवावसोदनि सङ्गतं मनवेक्षणात् । समर्थैश्च
कृषिः काव्यां क्षोभानां हितकाम्यया ययमर्थो हि

कृषको भिक्षामटति नीचयत् । मोहितः क्षेमगामी
च कालभो बीजतत्परः । पितन्द्रः सर्वशस्त्राश्चः प्रकतो
नायसोदति” ।

अथ बाह्योपस्थादिप्रकारः । “कृषिस्तु तादृशीं कुर्यात् यथा
वाह्यं पीडयेत् । बाह्यपीडाजितं शस्त्रं गहितं
सर्वकर्मसु । बाह्यपीडाजितं शस्त्रं फलितञ्च चतु-
र्युगम् । बाह्यनिश्वासविफलः कृषको निः स्वतां
व्रजेत् । युगलकैर्यवसैर्भूमे स्तथास्थैरपि पोषणैः । बाह्याः
कृषिस्तु सीदन्ति सायं प्रातश्च चारणात्” ।

अथ गोशालाविधानम् । “गोशाला सुदृढा यस्य सुचिर्गो-
मयवर्जिता । तस्य बाह्या विवर्जिते पोषणैरपि व-
र्जिताः । शतशूलविलिप्तान्नां बाह्या यत्न दिने दिने ।
निःसरन्ति गवां स्थानात् तत्र किं पोषणादिभिः ।
पञ्चपञ्चायता शाला गवां दृष्टिकरी मता । सिङ्गस्थाने
क्षता सैव गोनाशं कुरुते ध्रुवम् । सिङ्गगेहेऽपि तां चैव
गोशालां कुरुते यदि । प्रमादान्दन्तुद्विज्वात् गवां
नाशोभवेत्तदा । तस्युक्तानां जलक्षपे तप्तमण्डं भणो-
दकम् । कापीमास्थितुपक्ष्वेव गोस्थाने गोविनाशकम् ।
सम्पार्जनीञ्च सुसलक्ष्णितं गोनिर्गतने । क्षाया गो-
नाशमाप्नोति तथा तलाजवन्ने । गोमूलजालकेनैव
तलावच्छरभोचनम् । कुर्वन्ति मृहमेविभ्यस्तत्र का
बाह्यवासना । विलम्बं गोमयस्यापि रविभौमशने-
हिने । न कारयेत् भवेणापि गोहृदि यदि बाह्य-
ति । बारतवं परित्यज्य दद्यादन्तेषु गोमयम् । विल-
भ्य शनिभौमेषु गवां हानिकरः स्मृतः । क्षेममूलपु-
रीयाणि पङ्कानि च रजांसि च । न पतन्ति गवां यत्न
तत्र लक्ष्मीः स्थिरा भवेत् । सन्ध्याकाले च गोस्थाने
दीपो यत्न न दीयते । स्थानं तत् कमलाक्षीनं वीक्ष्य
क्रन्दन्ति गोगणाः । हलमटगं धस्त्रं पङ्कगं व्य-
सायिनाम् । चतुर्गं वृक्षानां द्विगवश्च गवाक्षिनाम् ।
नित्यं दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च
त्रिहले भक्तं नित्यमेकहले क्षणम् । आत्मोपपन्नमात्रन्तु
द्विहलेन च सर्वदा । पितृदेवातिथीनाञ्च पुद्गर्थं सोऽ-
क्षमो भवेत् ।

अथ गोपर्वकथनम् “गोपुजां कार्त्तिके कुर्यात् सयुद्धप्रति
पत्तिर्यौ । बह्वा श्यामलतां स्नाने लिप्ता तैलहरिद्रया ।
कुङ्कुमैश्चन्दनैश्चापि क्षाया चाक्ष्णे विवेपनम् । उदस्य
सपुङ्गं हस्ते गोपालाः क्षतभूषणाः । ततो वाद्यैश्च

स्यैव मण्डयित्वाऽम्बरादिभिः । आभवेदुर्ध्वं सुखं यामे
गोविन्दशालये । गयामङ्गे तदा दद्यात् कार्तिकप्रथमे
दिने । तैलं हरिद्रया युक्तं मिलित्वा कुङ्कुमैः सह ।
तत्रलोहादिकं तत्र गयामङ्गे प्रदापयेत् । जेदनञ्च प्रकु-
र्वीत लाङ्गूले कचकर्णयोः । सर्वां गोजातयः सुस्था भवन्त्ये-
तेन तदुदये । नानाव्याधिनिर्मुक्ता वर्षमेकं न संशयः” ।

अथ गवां यात्राप्रवेशकालादि । पूर्वार्ज्यं धनिष्ठा च इन्द्राग्नि-
सौम्यारुणाः । एते शुभप्रदा नित्यं गवां यात्राप्रवेश-
योः । उत्तराश्विनरोहिण्यां शिनीवाली चतुर्दशी । उ-
ष्यन्वणहस्तोषु पितृवायामष्टमीषु च । गवां यात्रां न कु-
र्वीत प्रस्थानं वा प्रवेशनम् । पशवस्तस्य नश्यन्ति ये चा-
न्ये तृणचारिणः । व्यर्काङ्कितज्वारेषु गवां यात्राप्रवेश-
योः । गमने गोविनायः स्यात् प्रवेशे गृहस्थो बधः” ।

अथ गोमयकुण्डोद्धारः “भाघे गोमदकुटन्तु संपूज्य अङ्गया-
न्तितः । सारं शुभदिनं प्राप्य कुङ्कुमैस्तैलवेततः ।
रौद्रे संशोष्य तत् सर्वं कृत्वा गुण्डकल्पणम् । फाल-
गुने प्रतिकेदारे गर्त्तं कृत्वा निधापयेत् । ततो वपनका-
ले तु कुर्वीत सारविमोचनम् । विना सारेण यद्वा न्यं
वर्द्धते न फलव्यपि” ।

अथ हलसामयीकणनम् “ईशा युगो हलस्यानुर्णिर्यौल
स्तस्य पाशिका । अङ्गुलचक्रव शौलस्य पञ्चमी च हला-
ष्टकम् । पञ्चहस्ता भवेदीशा स्याणुः पञ्चवितस्तिकः ।
साईहस्तस्तु निर्वौलो युगः कर्णसमानकः । निर्वौलपा-
शिका चैव अङ्गुलचक्रस्तथैव च । द्वादशाङ्गुलमानो हि
शौलोऽरतिप्रमाणकः । साईद्वादशगुटिर्वा कार्या वा
नवगुटिका । तदा पञ्चमिका चोया लौहाया वंशसम्भ-
वा । यावन्मो मण्डलाकारः स्तुतः पञ्चदशाङ्गुलः ।
योक्ता हस्तचतुष्कञ्च रज्जुः पञ्चकरात्मिका । पञ्चाङ्गु-
लाधिको हस्तो हस्तो वा फालकः स्मृतः । अर्कस्य प-
त्रसाधो पाशिका च नवाङ्गुला । एकविंशतिशतस्तु
विद्वकः परिकीर्तितः । नवहस्ता तु मटिका (मर) प्रहस्ता
क्षप्रिकर्मात् । इयं हि हलसामयी पराशरचनेर्माता ।
सुदृढा कर्षकैः कार्या शुभदा क्षप्रिकर्माणि । अष्टदा
युक्त्वमाना सा सामयी वाहनस्य च । विघ्नं पदे पदे
कुर्वीत कर्षकाले न संशयः” ।

अथ हलप्रसारणकालादि “अनिलोत्तररोहिण्यां शुभमूलपु-
नर्वसी । उष्यन्वणहस्तोषु कुर्वीत हलप्रसारणम् । हल-
प्रसारणं कार्यं कर्षकैः शस्यवृद्धये । शुक्रेन्दुजीवा-

रेषु शशिशस्य विशेषतः । भौमार्कदिशसं चैव तथैव
शनिशसरे । क्षप्रिकर्मासमारम्भो राज्ञोपद्रवमादयेत् ।
दशम्येकादशी चैव द्वितीया पञ्चमी तथा । त्रयोदशी
तृतीया च सप्तमी च शुभावहा । शस्यवृद्धः प्रतिपदि
द्वादश्यां बधवन्धनम् । बह्विघ्नकरी षष्ठी कुङ्कुमैः क्षपक-
नाशिनी । हन्यष्टमी बलीवद्वा नृपमी शस्यवातिनी ।
चतुर्थी कीटजननी सर्वं हन्ति चतुर्दशी । हृषे मीने च
कन्यायां युग्मे प्रमुषि हस्तिके । एतेषु शुभलग्नेषु कु-
र्वीत हलप्रसारणम् । मेघलग्ने पशुं हन्यात् कर्कटे ज-
लजात् भयम् । सिंहे चौरभयश्चैव कुम्भे सर्पभयं
तथा । मकरे शस्त्रनाशः स्यात् तलायां प्रायसंशयः ।
तस्मात्लग्नं प्रत्येन क्षप्रारम्भे विचारयेत् । शुभेऽर्के
चन्द्रसंयुक्ते शुक्रयुग्मेन वाससा । शुक्रपुष्पैश्च गन्धैश्च
पूजयित्वा यथाविधि । पृथिवीं हलसंयुक्तां पृथुक्षैव
प्रजापतिम् । अग्नेः प्रदक्षिणं कृत्वा भूरि दत्त्वा च
दक्षिणाम् । फालायां स्वर्णसंयुक्तां कृत्वा च मधुलेपनम् ।
अङ्गेः क्रोडे वामपाशे कुर्वीत हलप्रसारणम् । अर्कव्यो
वासवो व्यासः पृथूरामः पराशरः । सम्भूज्जाम्निं द्विजं
देवं कुर्वीत हलप्रसारणम् । क्षणौ हृषौ हृषे श्लाघ्यौ रत्नौ
वा क्षणलोहितौ । रुक्मपाशौ तयोः स्नायौ नवम्या च
एतेन च । उत्तराभिमुखो भूत्वा इन्द्रायार्घ्यं निवेद-
येत् । शुक्रपुष्पसमायुक्तं दधिघोरसमन्वितम् । सुदृष्टिं
कुरु देवेश ! गृह्णाथार्घ्यं शचीपते । । निविष्टो विष्टरे
भक्तः संस्थाप्य जानुनी जितौ । प्रणमेद्वासवं देवं म-
न्त्रेणानेन कर्षकः । हृषो मङ्गलटिर्वर्ज्यं त्रिदल-
ङ्गूलकर्षकः । सर्वशुक्लस्तथा वर्ज्यः क्षपकैर्हलकर्माणि ।
हलप्रसारणं कार्यं नीरगुम्भिर्पकर्षकैः । द्विदरेखा न
कर्तव्या यथा प्राज्ञ पराशरः । एका तिरुस्तथा पञ्च
हलरेखाः प्रकीर्तिताः । एका अयकरी रेखा तृतीया
चार्धसिद्धिदा । पञ्चमाख्या तु या रेखा बह्विघ्नप्रदा-
यिनी । हलप्रवाहकाले तु शुक्लं सत्पाटयेद्वादि । गृह्ण-
न्ती स्मियते तस्य तथा चान्निभयं भवेत् । फालोत्पाटे च
भङ्गे च देशव्यागो भवेद्दुःखम् । लाङ्गूलो भिद्यते वापि
प्रभुस्तस्य विनश्रति । ईशभङ्गोभवेद्वापि क्षपको जोष-
नाक्षयः । आतृनायो युगे भग्ने शौले च स्मियते हृषः ।
योक्ताच्छेदे च रोगः स्यात् शस्यहानिश्च जायते । निपाते
कर्षकस्यापि कटं स्यात् राजमन्दिरे । हलप्रवाहकाले
तु गौरैः प्रपतेद्वादि । ज्वरातिसाररोगेण मातुषो

स्थिते तदा । हले प्रवृत्तमाने तु वृषो धावन् यदि ब्र-
जेत् । क्षपिभङ्गो भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा ।
हलप्रवाहमात्रं गौरेको नर्हति यदि । नासालीङ्गं
प्रवर्तते तदा शस्यं चतुर्गुणम् । प्रवाहान्नुक्तामत्रन्तु
गौरेकः स्वनते यदि । अन्यस्य लेहं कुर्वीत तदा शस्यं
चतुर्गुणम् । हले प्रवृत्तमाने तु शकन्मूलं यदा स्तवेत् ।
शस्यदृष्टिः शकत्पाते मूले बन्धा प्रजायते । हलप्रसारणं
येन न कृतं सृगकुम्भयोः । कुतस्तस्य क्षपाणस्य फलाशया
क्षपिकर्मणि । हलप्रसारणं नैव कृत्वा यः कर्षणं च-
रेत् । केवलं बलदर्पेण स करोति क्षपिं वृथा । सृत्
सुवर्णसमा माघे कुम्भे रजतसन्निभा । चेत्ते तावत्समा
ख्याता धान्यतल्या च माघे । ज्येष्ठे सृदेव विज्ञेया
आषाढे कर्हमाह्वया । निष्फला कर्कटे चैव हलैरुत्पा-
ठिता तु या । तथाच पराशरः । “हेमन्ते क्षपते हेम ।
वसन्ते ताम्बरौष्यकम् । धान्यं निदाघकाले तु दारिद्र्यन्तु
धनागमे” ।

अथ बीजस्थापनविधिः “माघे वा फाल्गुने वापि सर्वबीजस्य
सङ्ग्रहः । शोषयेदातमे सस्यं नीहारे विनिधापयेत् ।
बीजस्य पुटिकां कृत्वा निधानं तत्र शोषयेत् । बीजं
निधानसंमिश्रं फलज्जानिकारं परम् । एकलूपन्तु य-
द्बीजं फलं फलति निर्भरम् । एकलूपं प्रयत्नेन तस्माद्बीजं
समाहरेत् । सुदृढं पुटकं बद्धा तृणं जिन्द्यात् विनि-
र्गतम् । अखिलतृणके क्षपिन् क्षपिः स्थाप्यपूरिता ।
न बलमीके न गोस्थाने न प्रसूतानिकेतने । न च बन्धा-
यति मेहे बीजस्थापनमाचरेत् । नोच्छिष्टः संसृग्द्बीजं
न च नारी रजस्वला । न बन्धा गुर्विणी चैव न च सदा-
प्रसूतिका । सतं तैलज्ज तक्रज्ज प्रदीपं लवणं तथा ।
बीजोपरि भ्रमेणापि क्षपको नैव कारयेत्” । तथाच
गार्ग्यः “दीपामिधूपसंसृष्टं दृष्ट्वा चोपहतञ्च यत् ।
वर्जनीयं सदा बीजं यदुगतेषु पिबापितम् । पोषितं
बीजसंमिश्रं भान्धा न निर्वपेत् क्षपित् । निधानं
शुण्डसंमिश्रं तद्बीजं बन्धतां भजेत् । क्षपाणसार
केदारहृषलाङ्गुलकादयः । सर्वे ते वन्धतां यानि बीजे
बन्धत्वाभागे । तिलधान्यवादीनां विधिरेव प्रकी-
र्तितः । बीजे यत्नमतः कुर्वीत बीजमूलाः फलादयः” ।

अथ बीजवपनविधिः “वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्येष्ठे तु मध्यमं
सूतम् । आषाढे चाधमं माघः आवणे चाध-
माधमम् । रोपणार्थन्तु बीजानां शुचौ वपनस-

त्तमम् । आवणे चाधमं मोक्षं भाद्रे चैवाधमाध-
मम् । उत्तराश्वयुजेन्द्रमैत्रपैत्रेन्द्राह्वयः । हस्ता-
शमथ रेवत्यां बीजवापनसूतमम् । विष्णुपूर्वविशा-
खासु यमरौद्रानिलाहिषु । बीजानां वपनं कृत्वा
बीजं प्राप्नोति मानवः । वपने रोपणे चैव पार-
युग्मं धिवर्जयेत् । मूषिकाणां भयं भौमे मन्दे
शलभकीटयोः । न वापयेत्क्षिधौ रिक्ते क्षीणे सोमे
विशेषतः । एवं सस्यं प्रयुज्जानः शस्यदृष्टिमवाप्नुयात् ।
ज्यैष्ठान्ते लिदिनं सार्द्धमाषाढादौ तथैव च । वपनं
सर्वशस्यानां फलाधी क्षपकसूते” । तथाच वराहः
“वृषान्ते मिथुनादौ च लीक्यहानि रजस्वला । बीजं
न वापयेत्तत्र जनः पापाद्भिन्नयति । सृगशिरसि
निहते रौद्रपादेऽम्बुवाची भवति प्लुतमती च्छा भास्करे
लीक्यहानि । यदि वपति क्षपाणः क्षेत्तमासाद्य बीजं न
भवति फललाभो दारुणवात्र कालः । हिमेन पारिणा
विक्तं बीजं शान्तमनाः शुचिः । इन्द्रं चित्ते स-
माधाय स्वयं सुष्टिलयं वपेत् । कृत्वा धान्यस्य
पुण्याहं क्षपका हृष्टमानसाः । प्राङ्मुखः कलसं
कृत्वा पठेयुर्गन्तसूतमम् । शौं वसुधे ! हेमगर्भाः स व-
सुशस्यफलप्रदे ! । वसुपुण्ये ! नमस्तुभ्यं वसुपूर्णास्तु मे
क्षपिः । रोपयिष्यामि धान्यानां हृत्बीजानि प्राङ्प ।
सुस्था भवन्तु क्षपका धनधान्यसम्पद्भिः । वासवो
निस्त्ववर्षी स्थास्तिस्त्ववर्षास्तु तोयदाः । शस्यसम्पत्तयः
सर्वाः सफलाः सन्तु नीरुजः । इति प्रणस्य व-
सुधां क्षपकान् हतपादसैः । भोजयित्वा मृदही भूरि
निर्विघ्नां कुरुते क्षपिम्” ।

अथ मटिकादानम् । “बीजस्य वपनं कृत्वा मटिकां तत्र
दापयेत् । विना मटिकादानेन सखलस्य न जायते” ।
अथ धान्यरोपणविधिः “वपनं रोपणञ्चैव बीजं स्यादभ-
यात्तकम् । वपनं गदनिष्कुप्तं रोपणं सगदं
विदुः । न हल्लक्षपधान्यानां बीजाकर्षणमाचरेत् ।
न फलानि हृद्बीजा दृष्ट्वाः केदारसंस्थिताः ।
हस्तानरं फर्कटे च सिंहे हस्तार्द्धमेव च । रोपणं
सर्वधान्यानां कन्यायां चतुरङ्गुलम्” ।

अथ धान्यकट्टनम् “आषाढे आवणे चैव धान्यमाकट्टये-
द्विषुः । यनाकट्टन्तु यद्धान्यं यथा बीजं तथैव हि ।
भाद्रे च कट्टयेद्धान्यमष्टौ क्षपितत्परः । भाद्रे चार्द्ध-
फलप्राप्तिः फलाशया नैव चाश्विने । न बिलभूभौ धा-

न्यानां कुर्यात् कटनरोपणे । न च सारप्रदानन्तु लघु-
मात्रन्तु शोधयेत्” ।

अथ धान्यनिसृणीकरणम् “निष्पन्नमपि यद्धान्यमकृत्वा
लघुवर्जितम् । न सस्यक् फलमाप्नोति लघुक्षीण
क्षपिर्भवेत् । कुलीरभाद्रयोर्मध्ये यद्धान्यं निसृणं
भवेत् । लघौरपि तु सम्पूर्णं तद्धान्यं द्विगुणं भवेत् ।
दिवारमाश्विने मासि कृत्वा धान्यन्तु निसृणम् ।
अथ पाकविहीनं हि धान्यं फलति मापयत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन निसृणां कारयेत् क्षपिम् । निसृ-
णा हि क्षपाणानां क्षपिः कामदुघा भवेत्” ।

अथ भाद्रे जलमीचनम् “नैरुज्यायं हि धान्यानां जलं
भाद्रे विमोचयेत् । मूलमात्रन्तु संस्थाप्य कारयेज्जलमो-
चणम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्यं विविधवाधकैः ।
प्रपीडितं क्षपाणानां न धत्ते फलमुत्तमम्” ।

अथ धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो
नमः । स्वस्ति, हिमगिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवल-
शिखरतटात् नन्दनवनसङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारक
महाराजाधिराजश्रीमद्भद्राभद्रपादा विजयिनं ससुद्रत-
टावस्थितनानादेशागतवानरकोटिलक्षापगण्यं खरतर-
नखरातितीक्ष्णहस्तमूर्धलाङ्गूलं क्षीलागमनससङ्गतया-
तवेगावधूतपर्वतशतं परचक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीहनुम-
न्तमाप्तापयति अचुकपाने अचुकगोत्रस्य श्रीमतोऽसुकस्य
अखण्डचोले राता भोम्भा उदा गान्धिया भोम्भी गान्धी
द्रोणी पाण्डुरसुखी महिषासुखी धूलिष्टङ्गा मखड्का
इत्यादयः तालजङ्गाः चटकशुकशृङ्गरस्रगमहिषमूषिकव-
राहपतङ्गादयः सर्वे शस्त्रोपधातिनो यदि त्वदीयवचनेन
न त्यजन्ति तदा तावु वज्रलाङ्गूलेन ताडयिष्यमीति ।
ओं आं श्रीं श्रीं नमः” ।

मतालरे धान्यव्याधिखण्डनमन्त्रः “ओं सिद्धिः, गुरुपादेभ्यो
नमः । श्रीरामचन्द्रचरणेभ्यो नमः । स्वस्ति, हिम-
गिरिशिखरात् शङ्खकुन्देन्दुधवलशिखरतटात् नन्दनवन-
सङ्काशात् परमेश्वरपरमभट्टारकमहाराजाधिराजश्री-
मद्भद्राभद्रपादाः कुशलिनः ससुद्रतटावस्थितनानादेशाग-
तवानरकोटिलक्षापगण्यं खरतरनखरातितीक्ष्णहस्तमू-
र्धलाङ्गूलं क्षीलागमनससङ्गतयातवेगावधूतपर्वतशतं पर-
चक्रप्रमथनं पवनसुतं श्रीमन् हनुमन्तमाप्तापयन्त्यदः,
अचुकपाने अचुकगोत्रस्य श्री अचुकस्य अखण्डचोले
भोम्भा--भोम्भी--पाण्डुरसुखी-गान्धी-धूलिष्टङ्गादिरोम-

च्छलेन क्षिपुटी नाम राज्ञी सप्त पुत्रानादाय विविधविभ्रं
समाचरन्त्यवतिष्ठते, इदं सदीवशासनलिखनमवगम्य तां
पापराक्षसीं सपुत्रान्धवां वज्रदण्डाधिकलाङ्गूलदण्डैः
खरतरनखरैश्च विदार्य दक्षिणसङ्घ्रे क्षपणाम्बुधौ
खण्डयः प्रविष्टोऽह, यद्यत् त्वया क्षणमपि विलम्ब्यते
तर्हि त्वं केशरिणा पिता पवनेन माता चाञ्जनया
शत्रव्योऽसीत्यन्यथा नाहं प्रभुर्न त्वं मृत्यु इति कौ
घ्रां घ्नीं वः” ।

इमं मन्त्रं विलकण्डकेन कैतकीदले लिखित्वा रुक्मकेशेना-
दिन्यपारे जेद्वर्षे गान्धां शस्त्रमध्ये मञ्जरीषु बन्धयेत् ।
पाटालरक्षु लिखित्वाऽलककेनैतन्मन्त्रं शस्त्रेषु बन्धयेत् ।
न व्याधिकीटाङ्गिंसाणां भयं तत्र भवेत् कश्चित्” ।

अथ जलरक्षणम् । आश्विने कार्तिके चैव धान्यस्य जलर-
क्षणम् । न कृतं येन मूर्खेण तस्य का शस्यवासना ।
यथा कुलार्थी कुरुते कुलस्त्रीपरिरक्षणम् । तथा संर-
क्षयेत् वारि शरत्काले समागते ।

अथ कार्तिकसंक्रान्त्यां नलरोपणम् “घटप्रवेशसंक्रान्त्यां रोप-
येत् नलं तथा । केदारैशानकोणे च रुपलं क्षपकः
शुचिः । गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च शुक्लवस्त्रैर्विशेषतः ।
पूजयित्वा नलं तत्र पूजयेद्धान्यवृत्तकान् । दधिभक्त्यु नै
वेद्यं पायसञ्च विशेषतः । ततो दध्नात् प्रयत्नेन ताला-
दिशस्त्रमेव च” । तत्र मन्त्रः । “बालकास्तरुणा वृद्धाः
सन्नि ये धान्यवृत्तकाः । अष्टौवापि कनिष्ठा वा सगदा
निर्गदाश्च ये । आश्रया भीमसेनस्य रामस्य च पृथोपरि ।
ताडिता नलदण्डेन सर्वे स्युः समपुष्पिताः ।
समपुष्पत्वमासाद्य फलन्त्याश्च च निर्भरम् । सुस्था भवन्तु
क्षपका धनधान्यसमन्विताः । रोपयित्वा नलं चोले म-
न्त्रेणानेन च क्रमात् । धान्यवृत्तिं परां प्राप्य नन्दन्ति
क्षपका जनाः । नलन्तु घटसंक्रान्त्यां चोले नारोपयन्ति
ये । विष्णो बन्धुपुष्पाश्च तेषां स्तु धान्यजातयः” ।

अथ मार्गे रुटिपक्षणम् । “ततो मार्गे तु सम्प्राप्ते केदारे
शुभवासरे । धान्यस्य लवनं कुर्यात् सार्द्धं रुटिहयं शुचिः ।
गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्धान्यवृत्तकान् । पूजयित्वा दधा-
न्यावमीशाने लवनं चरेत् । ततश्चाक्षुके कृत्वा सशुभं
शीर्षकान्वितम् । न स्रष्टुं कसपि क्षापि वृजेक्षीर्षेन
मन्दिरम् । सप्तपदां ततः पादं दत्त्वा रुक्मनिक्षेपने ।
प्रविश्य स्थापयेत्तु पुष्पगन्धादिपूजितम् । न रुटिप-
क्षणं कुर्यात् कदाचिद्वटपौषयोः । अथो रुटिपक्षो

मार्गे धनधान्यफलप्रदः । सार्द्धं सृष्टिद्वयं मार्गे योऽ-
स्ति तत्रा लवनक्षरेत् । पदे पदे विफलता तस्य धान्यं
कुतो गच्छेत् । रौद्रे मये तथा सौम्ये पुष्टे हस्तानि-
लोत्तरे । धान्यच्छेदं प्रशंसन्ति मूलश्रवणयोरपि ।
व्यतीपाते च भट्टायां रिक्तायां वैष्टुतौ तथा । भौमार्क-
बुधवारेषु सृष्टिसंयुक्तं व्यजेत् ।

अथ मार्गे मेधिरूपणम् “कृत्वा तु स्वलोकं मार्गे सभं गोम-
यलेपितम् । रोपणीया प्रयत्नेन तत्र मेधिः शुभेऽहनि ।
स्नानान्ना लपकैः कार्या मेधिर्यधिकभास्करे । मेधेर्गु-
णेन लपकः शस्यद्विजसवापुयात् । न्यग्रोधः सप्रपणो
वा गान्धारी शाल्मलिस्तथा । औदुम्बरो विशेषेण
अन्योवा क्षीरवांस्तथा । पटादीनामभावे तु कार्या स्त्री
नामधारिका । वैजयन्तीयुता मेधिर्निम्बसर्पपरजिता ।
धान्यकेयारसंयुक्ता लणमर्कटकान्विता । अर्जिता गन्ध-
पुष्पाभ्यां मेधिः शस्यद्विजप्रदा । पौषे मेधिर्न चारोष्या
क्रूराहे श्रवणे तथा । शस्यद्विजकरी मार्गे पौषे शस्य-
क्षयङ्करी । कपित्थविल्वशङ्खानां लणराश्यां तथैव च ।
मेधिः कार्या नरैर्नैव यदोच्छेदात्मनः शुभम्” ।

अथ पौषे पुष्पयात्राकथनम् “अक्षरिण्डते ततो धान्ये
पौषे मासि शुभे दिने । पुष्पयात्रां जनाः कुशुरन्योन्यं
लेखन्निपि । परमात्रज्ञ तत्रैव व्यञ्जनेर्मातृसमांसजैः ।
निरामिषैस्तथा दिव्यैर्हिङ्गुमारीचसंयुतैः । दधिभिश्च
तथा दुग्धैराज्यप्रायसमिश्रितैः । नानाफलैश्च मू-
लेश्च मिष्टपिष्टकविस्तरैः । एभिः सुदौकितं कृत्वा तदन्नं
कदलीदले । भोजयेयुर्जनाः सर्वे यथाहृत्पुरःसराः ।
आचम्य च ततस्तत्र चन्दनैश्चतुःस्रैः । अन्योन्यं लेपनं
कुर्व्युस्तैलैः पक्कैः सुगन्धिभिः । कर्पूरवासितं दिव्यं
ताम्बूलं गन्धघूपितम् । भक्षयेयुः प्रपूर्णास्त्रं परिधाय
नवान्तरम् । पुष्पैराभरणं कृत्वा नमस्कृत्य शचीपतिम् ।
मौतैर्वादीश्च नृत्यैश्च कुर्व्युस्तत्र मञ्जोत्सवम् । ततस्तु
हर्षिताः सर्वे मन्त्रं श्लोकचतुष्टयम् । हस्तसंपुटकं कृत्वा
मठे बुधैश्च भास्करम् । लेखे चाक्षरिण्डते धान्ये तप-
देव ! प्रसादतः । पुष्पान्तु मित्रिताः सर्वे शस्यानि शुभका-
रकाः । मनसा कर्माणां याचा ये चास्माकं विरोधिनः ।
ते सर्वे प्रशमं यान्तु पुष्पयात्राप्रभावतः । धान्यद्विज-
शोडशः षड्विजः पुत्रदारयोः । राजसम्मानद्विजश्च गवां
द्विजश्चैव च । मन्त्रशासनद्विजश्च लक्ष्मीद्विजश्चैव-
शम् । अस्माकमस्तु सततं यापत् पूषो न पत्सरः ।

ततः प्रसदिताः सर्वे पूजेयुः स्तनिकेतनम् । न भोजनं
पुनः कुर्व्युस्तस्मिन्नहनि मानवाः । हिताय सर्वलोकानां
पुष्पयात्रा मनोहरा । पुरा पराशरेणैव कृता सर्वदेसा-
धिनी । तस्मादियं प्रयत्नेन पुष्पयात्रा विधानतः । सर्व-
विघ्नप्रशान्त्यर्थं कार्या शस्यस्य द्वये । पुष्पयात्रां न
कुर्वन्ति ये जना धनगर्विताः । न विघ्नोपशमस्तेषां कुत-
स्तद्वस्तरे सुखम् । पौषे मासि ततः कुर्व्याद्धान्यच्छेदं
विचक्षणः । मर्दयित्वा यथायोगमादकेन प्रमापयेत् ।
सुप्रमाथ्य च तद्धान्यं यथाशालाभं प्रबन्धयेत् । प्रमादेनापि
पौषे तु व्ययं तस्य न कारयेत् । मापनं सर्वशस्यानां वा-
भावर्त्तेन कीर्तितम् । धानपूनां दक्षिणावर्त्तं मापनं
जयकारकम् । वामावर्त्तेन सुखदं धानपूद्विजकरं परम्” ।
आदकलक्षणम् “द्वादशाङ्गुलकैश्चानैरादकः परिकीर्तितः ।
क्षेष्पातकान्धपुष्पागलतमादकमुत्तमम् । कपित्थपर्णदोनि-
म्बजनितं दैन्यवर्द्धनम्” ।

अथ धानपूस्थापनम् । हस्ते स्नातौ च पुष्पयात्रां रेवत्याञ्च
प्रजापतौ । यममूलोत्तरे सौम्ये मध्याह्नाञ्च पुनर्वसौ । जीवे
सोमे भृगोर्वारि निधने क्रूरवर्जिते । मीनलग्ने शुभे कृत्वे
धानपूस्थापनमुत्तमम्” ।

लपिकर्त्तव्यतायां विशेषो वृहत्पराशरसं० दर्शितो यथा
“अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । धर्मं साधारणं
साक्षात्तुर्वर्णक्रमगतम् । युष्माकं सम्प्रवृत्तामि पराश-
रप्रचोदितम् । षट्कर्मसहितो विप्रः क्षणित्तं समाचरेत् ।
हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राणहीनञ्च दुर्बलम् । सुदुष्टं
हृषितं श्रान्तमनश्चाहं न पाह्येत् । स्त्रियाङ्गं नीरजं
हृषं शान्तं पण्डितपार्जितम् । अष्टदं सत्त्वप्राणमन-
इयाहं तु पाह्येत् । पाह्येद्विषसंस्थाधं पश्चात् स्नानं स-
माचरेत् । कुशैर्न क्षिपिं कुर्व्यात्सर्वथा धेतुसंयहम् । अ-
श्वनं पालनं रक्षा द्विजः कुर्व्यात्तुष्टही गवाम् । पक्षाञ्च
यज्ञतो रक्षावर्धने ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु मो-
क्तव्याश्चरणाय कदाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति
शुभायनाः । प्रातरेव हि दोग्धव्या दुग्धाः सायं तथा
गृही । दोग्धुर्विपर्यये नैव वर्द्धन्ते ताः कदाचन । अ-
नादेवदृष्टं भुङ्क्ता स्वपन्त्यद्विदिनं पयः । तृष्टिद्वेवतादीनां
पूज्या गावः कथञ्च ताः । यस्याः शिरसि ब्रह्मास्ते स्क-
न्धदेशे शिवः स्मृतः । पृष्ठे विष्णुस्तथा तस्यौ वृतयश्च-
रणेषु तु । या अन्यथा देवताः काचित्तस्या सोमस्य ताः
स्थिताः । सर्वदेवमयी गौस्तु तज्येत्तद्विगतो हरिः ।

हरति स्पर्शनात्पापं पयसा पोषयन्ति याः । प्रापयन्ति
दिशं दत्ताः पूज्या गावः कथन्त ताः । यच्छपाङ्गतभूमेस्तु
उद्यातः पांशुसंचयः । मोषयेत् पुरुषस्येनो बन्धा
गावः कथन्त ताः । शकन्तुं हि यस्यास्तु पितुः पुनानि
पातकम् । किमप्युच्यं हि तस्या गौरिति पाराशरोऽ
ब्रवीत् । गौरपत्न्या न दोग्धव्या न चैव गर्भसत्त्वनी ।
प्रसूता च दशाङ्गारिणोदग्धा चेन्नरकं ज्ञेयम् । दुर्बला
व्याधिसंयुक्ता पुष्पिता या द्विवल्गुः । सा साधुभिर्न दो-
ग्धव्या वशीभिः सुखभीषसुभिः । कुलान्ते पुष्पिता गावः
कुलान्ते बह्वर्क्षलाः । कुलान्ते चलचित्तास्त्री कुलान्ते
बन्धुविप्लवः । एकत्र पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना ।
तथा गौर्ज्वावसी साक्षादेकलोभयतोसुखी । यद्योक्तवि-
धिना यस्ता यथैः पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत् पूजय-
न्तेताः स प्रेत्येह च मोदते । दक्षिणाभिमुखा गाव उत्त-
राभिमुखा अपि । बन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चि-
मास्तथाः । गोद्वयवाजिशालायां सुतीक्ष्णं लोहदाल-
कम् । स्वाप्यन्तु सर्वदा तस्यां गवि सुप्रविमोक्षणात् ।
गावो देवाः सदा रक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्वदा । ताङ्ग-
यन्ति च ये पापा ये चाकर्णन्ति ता नराः । नरके पच्य-
न्तेऽङ्गानि शस्त्रेण च प्रपीडिताः । विस्पर्णी न दण्डेन
पालकस्यां निवर्तयेत् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयान्मा भा-
भैरिति वारयेत् । संसृजन् गां नमस्कृत्य कुर्वीतान्तु प्र-
दक्षिणम् । प्रदक्षिणीकृतातेन सप्रहीपा वसुध्वरा । तृणो-
दकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्वाङ्गिकम् । सोऽश्वमेधसमं पुण्यं
लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि समुद्राश्च
सरांसि च । गवां षडङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
कुतस्तेषां हि पापानि येषां षडङ्गमलङ्कृतम् । सततं
बालवत्प्राग्भिर्गोभिः स्त्रीभिरिव स्ववम् । ब्राह्मणाश्चैव
गावश्च कुलमेकं द्विधा ज्ञतम् । तिरन्त्येकत्र म-
न्वाणि हृदिरेकत्र तिष्ठति । गोभिर्यज्ञाः प्रवर्तन्ते गो-
भिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गोभिर्वेदाः समुद्गीर्णाः समुद्गङ्गा-
पदक्रमाः । सौरभेयास्तु तस्याग्रे पृष्ठतोऽप्यस्य ताः
स्थिताः । वसन्ति हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति ये ।
ते पुण्यपुरुषाः क्षीर्यां नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते । षडङ्ग-
भूमे स्थितो मन्ना षडङ्गमध्ये ठ केशवः । षडङ्गाग्रे शङ्करं
विद्यान्मयोदेवाः प्रतिष्ठिताः । षडङ्गाग्रे सर्वतीर्थानि
स्वावराणि चराणि च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेव-
मवो हि गौः । ललाटाय स्थिता देवी नासामध्ये तु

पद्ममुखः । कम्बुकाशतरौ नागौ तत्क्षेत्रे तु व्यवस्थि-
तौ । स्थितौ तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशिभास्करौ ।
दन्तेषु दसवदाष्टौ जिह्वायां दक्षः स्थितः । सरस्वती
च छद्मारे यमयक्षौ च गरुडयोः । छद्वयो रोमकूपे
प्रस्नावे जाङ्गपोजलम् । कालिन्दी गोमये तस्या अपरा
देवतास्तथा । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्या लोमसु ताः
स्थिताः । उदरे गार्ग्यपत्न्योऽग्निर्हृद्देशे दक्षिणस्तथा ।
मुखे चाक्षयनीयस्तु चावस्यस्तु च कुक्षिण । एवं यो
वर्तते गोषु ताडने क्रोधवर्जितः । महर्षीं श्रियमाप्नो-
ति स्वर्गलोके महीयते । कुल्यं तस्या न लङ्घेत पतिग-
न्धं न वर्जयेत् । यावज्जिज्जृप्तं तदङ्गं तावत्पुण्यं प्रव-
र्जते । यो गां पर्यास्त्रिणीं दद्यात्तत्क्षणीं वल्गुसंयुताम् ।
शिवस्यायतनं दत्तं दत्तान्तेन च विश्वकम् । उच्चा गौ-
र्वधसा सृष्टा तस्य क्षुत्पादनाय च । तैस्त्यादितशस्त्रेण
सर्वमेतद्भि धार्यते । यद्यैतान् पालयेत् यत्नात् वर्धयेच्चैव
यत्नतः । जगन्ति तेन सर्वाणि साक्षात् स्युः पालितानि
च । यावद्गोपालने पुण्यं कुतः पूर्वमनीषिभिः । उ-
च्छोऽपि पालनेऽनेषां फलं दशगुणं भवेत् । जगदेतद्-
दत्तं सर्वमनङ्गदुर्भिक्षराचरम् । उप एव हतोरक्षः पाल-
नीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽयं भूतले साक्षात्कृष्या चित्का-
रिणा । तैलोक्यधारणायालमसद्गानाश्च प्रकृतये । अ-
नादेयानि घासानि विध्वंसन्ति सक्तामतः । श्वमिता
भूतलं दूरमुच्चाणङ्को न पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि
मर्दयन्ति वहन्ति च । श्वामयन्ति दधीयः स्वसृज्जोवा
कोऽधिको भुवि । स्वस्त्रेण दूराच्च वहन्ति भारमज्जाद-
कानां न च भक्षयन्ति । स्त्रीयेन जीवेन परस्व जीवं रक्षन्ति
पुष्पानि विवर्धयन्ति । पुण्यास्तु गावो वसुधातले सां वि-
श्वत्पलं पृथगगर्भभारम् । भारः पृथिव्या दगताङ्गिताया
एकस्य चाप्यो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन द्वेपेण
येन दत्ता भवेयुर्दृश सौरभेयाः । दाने हृषीयं धरणी
समा नो तस्माद्दृष्टात् पूजितमस्ति नाम्नात् । एतावद् श-
स्यानि तृणक्षरानि तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न भार-
स्त्रिधाः प्रवदन्ति किञ्चिदहोदयाहार्यति जीवलोकाः ।
तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यदेवोच्चा दटोमवेत् । तदा नसा न
भेत्तव्या नैव प्राग्दुर्बलस्य च । नाशवेधनकीलन्तु स्ना-
दिरं वाच शैशपम् । हादशाङ्गुलकङ्कायन्लज्जुशैस्त्रीण
समे च वा । शकां द्विपानां दृष्यो ह्यवानां तां वाय्वादिग-
हारपतीं विदध्यात् । सौम्यां ककुब्धारपतीं सुशोभानो-

षां शमिच्छन् हितमात्मनश्च । मावो ह्यो वा ह्यहस्तिनो
वा अन्येऽपि सर्वे पशवो द्विजेन्द्राः । यास्यात्तुच्छा
नैव तु उत्तरादिङ्मुखामकासो खलु बन्धनीयाः । शा-
लाप्रवेशे ह्यगोपन्यतां राजापि यत्नाद्भयकुञ्जराणाम् ।
होमञ्च सप्तार्चिषि शास्त्रयुक्तं कुर्याद्विप्रो द्विजपुत्रश्च ।
लाङ्गलं तत् प्रवक्ष्यामि यत्काठं दत्तामाणतः । हलीयावा-
स्तथा मानं प्रतोदस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाष्टा-
वङ्गलानि कुहः (हलः) स्मृतः । अथागमोऽङ्गुलैर्भाज्यो
हलीयावेधतश्च यः । षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशति
रथोपरि । वेधस्तथा च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः ।
अष्टाङ्गुलसुरस्तस्य वेधाद्दूर्ध्वं प्रकल्पयेत् । शीघ्रा दशा-
ङ्गुला चोर्ध्वं हस्तप्राप्तौ ततः स्मृतः । अङ्गुलैश्चाष्ट-
भिस्तत् स्यादेधः स्यात् प्रतिहारीकः । तस्यावस्ता-
दाङ्गुलारि स वेधश्चतुरङ्गुलः । प्रतिहारी शुभा
कायां तद्देधस्यङ्गुलो भवेत् । षष्ठाङ्गुलसुरस्तस्याः सी-
रस्येति विभाजनम् । पृथुत्वं शिरसोधार्यं हस्ततल-
प्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ उरसः पृथुता
स्मृता । बन्धुर्द्धाहः प्रतीहारी षड्विंशदङ्गुला भवेत् ।
सुतीक्ष्णा लोहपालस्य उक्ता दामादिदारकत् । न सीरं
जीरहस्तस्य न विल्वपिचुमर्दयोः । इत्यादीनां हि कुर्वाणो
न मन्दति चिरं गृही । प्राञ्जला सप्तहस्ता तु हलीया
विदुषां मता । तस्याः (ईशायाः) वेधः सप्तर्षावाः कार्यो नव-
वितस्तिभिः । प्रक्षाचयोर्न तत्कुर्वात्कीर्तिर्नौ तौ प्रकी-
र्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् सगस्यो नश्यते गृही ।
नीचोऽष्टप्रमानेन तज्ज्ञासां प्रवदन्ति हि । चतुर्हस्तं
युगं कार्यं स्कन्धस्थानेऽध्वचन्द्रपत् । सप्तष्टङ्गाः कद-
म्बस्य सालध्वद्रुमस्य च । सस्या (साँपि) वेधाद्द्विहः कार्या
दशाङ्गुलप्रमाणाका । तन्माने च प्रवाली च तदन्तरदशा-
ङ्गुलम् । प्रतोदविप्रमयान्वि वैश्ववश्चतुःकरः । तदप्ये
तु प्रकर्त्तव्या यवाकारा तु लोहवत् । हीनातिरिक्तं
कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्यादनङ्गुलं दैन्या-
ददैन्याच्चरणं ब्रजेत् । यथाऽभीष्टं यथाशोभं बाहकस्य
प्रमाणतः । भूमेध कर्षणायालं तज्ज्ञाः सर्वं वदन्ति
हि । योजनं तु हलस्याय प्रवक्ष्यामि यथा तथा ।
अथेनचालसंयुक्ते पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । यत्नं दिने
तु बुध्येत तत् कार्यं विज्ञानता । यत्नं कृत्यं हितं
चापि पुण्यं वा मनसि शरेत् । तत्नं विद्वान् द्विजश्रेष्ठः
पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । मातृचाङ्गं द्विजः कृत्वा यथो-

क्तविधिना गृही । द्रव्यकालाहसारेण कुर्वतो धर्म-
तः कृषिम् । प्रोक्षिष्वन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् ।
इन्द्राय च तथाऽश्व्यां मरुद्भ्यां च तथा द्विजः । कुर्या-
द्विलिङ्गतिं विद्वान् उदकसञ्चयाय च । तथा कुमार्थै
सीतायै अलुमत्यै तथा बलिम् । नमः स्नाहेति मन्त्रेण
संवाञ्छन्नात्मनः शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुण्यैः शमीपत्रै-
स्तिलैस्तथा । दद्याद्द्विलिं ह्यपाणाञ्च तथाऽज्जपाशनं ततः ।
संघृष्टं सीरफालाग्रे हेन्ना वा राजतेन वा । प्रलिप्य
भुक्षुसर्पिभ्यां कुर्याच्चैव प्रदक्षिणम् । अग्न्युज्जोर्मण्डलं
कुर्यात् कृत्वा सीरप्रवाहणम् । पुष्पं लाङ्गलकल्याणं
कलप्राणाय नमोऽस्त्विति । सीतायाः स्थापनं कुर्यात्
पाराशरस्त्विति स्मरन् । सीतां युञ्जत इत्यादौर्मन्त्रैः सीरं
प्रवाहयेत् । दधिद्रुपाक्षतैः पुण्यैः शमीपत्रैश्च पुण्यदैः ।
सीतां पूज्य वशी भक्तैरक्तवस्त्रैर्विषाणके । सप्त धा-
न्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वसुखो हली । तानि दत्त्वो-
त्तमः कोले किरन् भूर्भौ कपेद्विजः । न यवैर्न
तिलैर्हीनं द्विजः कुर्याच्च कर्षणम् । तद्विहीनस्तु
कुर्वाणं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रव्युत्तं
तोयं दक्षिणस्याम्पतेर्दक्षि । तेन तथ्यन्ति पितरो या-
वच्च तिलविक्रयः । विक्रीणीते तिलान् यस्तु तर्पये-
च्छर्द्धिदेवताः । विसृज्य पितरस्तन्तु प्रयानीव तिलैः
सह । ऊषाजलं यवस्तम्बपत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयो-
दधिघृताद्यैस्तु तर्पयेत् सर्वदेवताः । देवपुण्यं न्यभू-
सीरयोगात् कृषिः प्रजायते । व्यापारात् पुरुषस्यापि
तथात्तलोद्यतो भवेत् । शालीन् सगणकार्पासं पात्तां-
कुप्रभृतीनि च । वापयेत्सर्वबीजानि सर्ववापी न सी-
दति । चन्द्रचये पतिर्विप्रो यो युनक्ति ह्यपान् कश्चित् ।
तत्पुण्यदशवर्षाणि त्वर्जन्ति पितरो हि तम् । चन्द्रचये
द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तु पराशरम् । भोक्तुर्मासा-
र्जितं पुण्यं भवेदशनमस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु संयोगे
कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । शरतोभोजनस्तस्य पण्मासं
पितरोऽङ्गिताः । चन्द्रचये च यः कुर्याच्चरस्तस्मिन्कल-
नम् । तत्पुण्यं सङ्ख्याया तस्य भवन्ति भूयश्चत्वारः ।
वनस्यतिगते सोमे योऽप्यध्वानं ब्रजेन्नरः । प्रभृद्विज-
कर्मणं तं त्यजन्यमरादयः । वासांहीन्दुप्रणाशे यो
रजकस्यामतिः क्षिमेत् । पिबन्ति पितरस्तस्य मासं व-
स्तुजलन्तु तत् । सोमचये द्विजो याति यत्कालस्तु क्षता-
शनम् । तदेव पितृशपान्निदग्धो नरकमाविशेत् ।

अप्री कामभोगेन, षडौ तैलोपभोगतः । कुङ्कुमं दल-
काष्ठेन हिनस्तासप्रसं कुलम् । चन्द्रामतीतौः पुरुषस्तु
दैवादद्यादगत्या यदि दलकाष्ठम् । नराधिराजैः सहि-
तस्तु तेन चातः कृतः स्थाप्यदेवतानाम् । तत्ताभ्यञ्ज
विषाणानि गावश्चैव दृष्टास्तथा । अरण्याय विमृज्यन्ते
आगताद्भिनि भोजयेत् । य उत्याद्येह शस्यानि सय-
णि तृणचारिणः । जगत्सर्वं हृतं यैस्तु पूज्यन्ते किञ्च
ते दृष्टाः । वेनेकेन प्रदत्तेन दत्तं गोदशकम्भवेत् । य-
द्रूपेण स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किञ्च ते दृष्टाः । पाल्या-
हि यत्नतस्तो वै वाहनीया यथाविधि । स याति नरकं
घोरं यो वाहयत्यपालयन् । नाधिकाङ्को न हीनाङ्कः
पुमिताङ्को न दूषितः । वाहनीयो हि शूद्रेण वाह-
यन् क्षयमाप्नुयात् । यजवेददृष्टदोषांश्च गावो वै दोहने
नरः । पाल्या वै यत्नतः सर्वे पालयन् शुभमाप्नु-
यात् । अन्नाद्यमेनानुज्ञाणः ससर्ज परमेस्वरः । अन्ने-
नाप्यायते सर्वं त्वैलीक्यं सचराचरम् । अग्निर्ज्वलति
चाद्धार्यं वाति चाद्धार्य मारुतः । स्तुत्याति चाभ्यसां
सुख्यौ रसान्नाय रश्मिभिः । अन्नं प्राणो बलं चान्न
मन्त्राज्जीवितमुच्यते । अन्नं सर्वस्य आधारः सर्वं
मन्त्रे प्रतिष्ठितम् । सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं
परं स्थितम् । तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ।
श्वैः पुमान्, धरणी नारी, अम्भोबीजन्दिबधुप्रतम् । दु-
धाक्षीतोयसंयोगादद्वादीनां हि सम्भवः । आपोमूलं
हि सर्वस्य सर्वमप्यु प्रतिष्ठितम् । अतोऽन्तरसा ज्ञाप
आपः शुक्रं बलं महः । सर्वस्य बीजमापो वै सर्वं
मद्भिः समावृतम् । सद्य आप्यायना ह्यपः आपो
ज्वेततरा ह्युतः । किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीर्णानि
मनुजादयः । न जीवन्ति विना तास्तु तस्मादापोऽन्तं
स्मृतम् । दत्तानि चाद्भिरेतस्यां किं न दत्तं क्षितौ भवेत् ।
तथाच्चेन प्रदत्तेन सर्वं दत्तं भवेद्विह । अतोऽप्यन्नाद्य-
भावेन कर्त्तव्यं कर्षणं द्विजः । यद्योक्तेन विधानेन ला-
ङ्गलादिप्रयोजनम् । सीते ! सौख्ये ! कुमार ! त्वं
देवि ! देवार्चिते ! श्रिये । सत्कृता हि यथा सिद्धा यथा
मे सिद्धिदा भव । मरुत्सुनोर्विना नाम्ना सीतायाः
स्थापनं विना । विनाभ्युक्ष्यरक्षार्थं सर्वं हरति रा-
क्षसः । यापने लवने सेत्रे खले गन्त्रीऽवाहणे । एष
एव विधिर्देवो धान्यानाञ्च प्रवेगने । देवतायतनो-
द्याननिपातस्थानगोमृजान् । सीमाशुभानभूमिञ्च उच्च-

स्थायाचितं तथा । भूमिं निष्ठातयूपाञ्च स्वयन-
स्थानमेव च । अन्त्यामपि हि चावाह्यं न कर्षेत्
क्षिप्तं धराम् । नोपरं वाहवेदुभूमिं वचांश्चक-
करीडताम् । वाहयन्नप्रमत्तश्च न मदीर्घनिनं तथा ।
यद्यसौ वाहयेन्नोभात् हेमहापि हि मानयः । जीयते सोऽ
चिरात्पापात् सपुत्रपशुवाभ्ययः । नरकं घोरतामिच्छं
पापीयान् याति चैनसा । परकीदां योऽपहृत्य क्षि-
कृदाहवेद्वराम् । स भूमिस्थेन पापेन ह्यनन्तरकं
यसेत् । न दूरे वाहवेत् सेत्रं नचैवात्यनिके तथा ।
वाहयन्न पयि सेत्रं वाहयन्तुःस्वभाग् भवेत् । सेत्रे ज्येवं
हतिं कुर्यात् यामुद्रो नावलोकयेत् । न लङ्घयेत्पशु-
र्यां वा नाभीयाद्याञ्च शूकरः । वन्धय यत्नतः कार्थ्यौ
स्वगयुत्तासनाय च । अत्याप्युपद्रवं राजतस्करादि-
समुद्भवम् । संरक्षेत्सर्वतो यत्नादन्नात् स्तुत्यात्सौ क-
रात् । क्षिप्तान्मानयस्त्वेवं मत्वा धर्मं लपेधुवम् ।
अनवद्यां शुभां स्निग्धां जलावगाहनक्षमाम् । निम्नां
हि वाहवेदुभूमिं यत्नं विप्रमते जलम् । वाहवेनु
जलाभ्यर्णं पुटे समेकसम्भवे । शारदसञ्चकैःस्थाने क-
लम्बं वापयेद्वली । अर्धाप्रकाशु कार्पासं तदन्त्यत्नं तु
हैमनम् । वसन्तपीपिकालीवमप्यु स्निग्धेषु तद्विदः ।
केदारेषु तथा शालीन् जलोपानेषु चेत्तवः । उन्नाकशा-
कमूलानि कन्दानि च जलानिके । दृष्टविश्रान्तपानीय-
सेत्रेषु च यवादिकान् । गोधूमांश्च मसूरांश्च खल्वान्
खलु कुलत्थकाः । समस्निग्धेषु चोषानि भूमीजीवान्
निजानता । तिला बहुविधाशोष्या अतसीशखमेव
च । स्तदन्त्युजं जगत्सर्वं वापयेत्क्षिप्तक्षरः । संप-
श्येच्चरतः सर्वां गोदृष्टादीन् स्वयङ्कृषी । चिन्त्येन्न-
वमात्मानं स्वयमेव क्षिप्तं व्रजेत् । प्रथमं क्षिप्तवाणिज्यं
द्वितीयं योनिपोषणम् । तृतीयं विक्रयः प्रोक्तश्चतुर्थं
राजसेवनम् । नक्षैर्विलिखने यस्याः ब्रूयुर्देवं म-
नीषिणः । तस्याः सोरविदारेण किञ्च पापं क्षितेर्भवेत् ।
तृतीयकच्छेदमात्रेण प्रोच्यते क्षयमायुषः । असङ्ख्य-
कन्दनिर्वासादसङ्ख्यातस्त्ववेदधम् । यत्सेचनात् कीटवध
स्तथा सङ्कर्षणादपि । अंहः कुकुटिकानाञ्च तद्विहः क्ष-
िजीविनाम् । वधकानाञ्च यत्पापं यत्पापं क्षिप्तीविनाम् ।
पशूनाञ्च स्तुहस्थानां क्षिप्तं पक्षीविनाम् । तदेनसौ
विशुद्ध्यर्थं प्राह सत्यवतीपतिः । द्वादशो नवमो वापि

सप्रमः पञ्चमोऽपि वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनाः
 जेलिणा ध्रुवम् । अत्रार्थदूतमसौ च विट्पतिः जेल-
 भुग्नमेव । एकैकांशापकर्म्म स्याद्यावद्गमसप्रमौ ।
 यामेशस्य नृपस्यापि वसिष्ठभिः कृषिजीविभिः । स स
 भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कृषिभागिनौ । व्यूढौ त्व
 श्रुत्यमात्राया देवोऽंगः स्यात्तुर्दृशः । एकैकांशाप
 कर्म्म स्यात् यावद्गमसप्रमौ । ब्राह्मणस्तु कृषिं कुर्वन्वाह-
 वेदिच्छया धराम् । न किञ्चित् कस्यचिद्वाह्यं सर्वस्य प्रभु-
 र्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्वसृजदादितः ।
 तद्रक्षणाय बाहुभ्यामसृजत् क्षत्रियानपि । पशुपाल्या-
 शनोत्पत्यै कश्यपाञ्च तथा विशः । द्विजदास्याय प-
 श्याय पद्भ्यां शूद्रमकल्पयत् । यत्किञ्चिज्जगतोसंस्थं
 भूमेहाद्य गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां ब्रह्मा
 स्वयमकल्पयत् । ब्राह्मणस्यैव राजा च हावयेतौ धृ-
 तद्वतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्षयेत् ।
 तस्मात् ब्राह्मणो दद्यात् कुर्याणो धर्मतः कृषिम् ।
 यामेशस्य नृपस्यापि किञ्चित्त्रात्मसौ बलिम् । अथा-
 न्यत्सर्ववन्द्यामि कृषिं कुरु द्विकारणम् । संशुद्धः कर्ष-
 कोवेन स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र
 कृषिं कुरु । कुर्यात् कृषिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकत् ।
 सर्वस्य स्थितिकारणत्वात् देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणाम्
 पोषाव कृषिं कुर्यात् कृषीवलः । ययांसि चान्यसत्त्वानि
 क्षुत्तृष्णातो विमोचयन् । विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स्वर्गलोक-
 मवाप्नुयात् । चतुर्दश खले कुर्यात्प्राच्यामतिथनाह-
 तिम् । सैकहारपिधानञ्च पिदध्याच्चैव सर्वतः । खरोद्वाजो-
 रणादौस्तु विगतस्तु निवारयेत् । शूकरान् शृङ्गालादिका-
 कोलूककपोतकान् । त्रिसन्ध्रं प्रोक्ष्य कुर्यात् दानीया-
 भ्युज्ज्वान्बुभिः । रक्षा च भक्षणा कुर्याज्जलधारा-
 भिरक्षयम् । त्रिसन्ध्रमर्चयेत्क्षीतां पराशरस्यपि ख-
 रत् । प्रेतभूतादिनामानि न यदेव तदपतः । स्मृ-
 तिकाष्टहयत्तत् कर्त्तव्यं परैरक्षयम् । हरन्यरक्षितं
 यस्मात् रक्षांसि सर्वमेव हि । प्रशस्तोदिनपूर्वाह्णे
 नापराह्णे न सम्प्रयोः । धान्योन्मानं सदा कुर्याक्षीता-
 नृजनपूर्वकम् । यजेत खलभिर्वाभिः खलेरोहिण्यप्य
 हि । भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्कर्मसमिहाक्षयम् ।
 खलयज्ञाः पक्षिणां वै ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा । भाग-
 शेयमसौ कृत्वा तां स्मृच्छलीह मालिकाम् । शतकृत्वा-
 द्यो देवः पितरः सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये-

चान्ये दक्षिणायाः । तानुद्दिष्टं च विप्रेभ्यो दद्याच्च
 प्रथमं हली । विवाहे स्नययज्ञे च संक्रान्तौ यज्ञ-
 शेषे च । पुत्रे जाते व्यतीपाते दत्तं भवति चाक्ष-
 यम् । अन्ये ग्रामार्थिनां पञ्चात्कारकाणां पुनः पुनः ।
 दीनानामप्यनाथानां कुविनां कुशरीरिणाम् । क्षीवा-
 न्ववधिरादीनां सर्वे ग्रामपि दीयते । वर्यानां पतिता-
 नाञ्च दुग्धभूतानि तर्पयेत् । चाण्डालानां शृपाकानां
 प्रीत्यास्तु चावचा ददत् । ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्ते
 विधिवदुद्दिष्टाः । स्तोकशः सीरिमिः सर्वे वर्याभिर्दृष्ट-
 मेधिभिः । दत्त्वा त्वष्टतया पाचा क्रमेणैव विसर्जयेत् ।
 तत्कृत्वा स्वष्टं गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदयं चरेत् । शर-
 ङ्गे मत्तवसन्तनवाद्यैः श्राद्धमाचरेत् । नाकृत्वा तत्तदग्नी-
 यादन्नं स्रद्धमश्रुते । कृत्वा तत्प्राद्य धान्यानि खल-
 यज्ञं समाप्य च । सर्वसत्त्वहितोद्वाक् श्राद्धसुखी सुखी
 भवेत् । कपेरन्योत्त धर्मं न लभेत् कृषितोऽन्यतः ।
 न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति । अथस्वत्वं
 निरक्षत्वं कृषितो नैव जायते । अनातिथ्यश्च दुःखित्वं
 दुर्मनो न कदाचन । निर्धनत्वमसत्त्वत्वं विद्यायुक्तस्य
 कर्हिचित् । अस्यानित्वमभास्यत्वं न सुशीलस्य कर्हि-
 चित् । यदनि कवयः केचित् कृष्यादीनां विगुह्ये ।
 लाभस्यांशप्रदानञ्च सर्वेषां शुद्धिद्वये । प्रतिपहचत-
 र्थांशं वणिग्लाभं तृतीयकम् । कृषितो विंशतिश्चैव ददतो
 नास्ति पातकम् । राक्षो दत्त्वा च षड्भागं देवतानां
 च विंशकम् । त्वयस्त्रिंशञ्च विप्राणां कृषिकर्म्म न
 लिख्यते । कृष्या समुत्पाद्य यत्नादिकानि धान्यानि
 भूयांसि, मय्यं विधाय । सुक्तो गृहस्थोऽपि पराशरेण
 तस्यामयः कश्चिदवादि दोषः । देवा मनुष्याः पित-
 रश्च सर्वे साध्याक्षयलाय सकिञ्चराश्च । गावो द्विजे-
 न्द्राः सह सर्वसत्त्वैः कृष्यां न तृप्तानि सनाग् दुरेति ।
 यद्यैतदालोच्य कृषिं विदध्यात् लिख्येत पापैर्न स भूभवैश्च ।
 सीरेण तस्यापि विदारितापि साहूतवाली वरदानदात्री ।
 षट् कर्माणि कृषिं ये तु कुर्युर्नान्विधिं द्विजाः । ते सु-
 रादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः । षट्कर्मभिः कृषिः
 प्रोक्तो द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

कृषिकाम्भारम्भसङ्गतां दं चं पी०धा० दगितं यथा
 “मूलहीमघाचरध्रुवस्यदक्षिणैर्विनाके शनिं पापैर्हीन
 बलौघौ जलस्ये शुक्ले विधौ सांसले । लम्ने देवशुरी-
 हलप्रयह्यं यस्तं न सिद्धे घटे कर्काजैयधटे तनौ क्षय-

करं रिक्तासु पञ्चालया । एतेषु क्षतिगारणादिति विना
 खोड्नि भौमं विना बीजोपिर्गदिता शुभा त्वगुभतोऽष्टा-
 म्नीन्दुरामेन्दवः । रामेन्द्विभुशान्यसक्तु भकराण्यु-
 प्रौ ह्येऽर्कोज्ज्वलिताद्वाहामाटनवाटभानि सुनिभिः
 प्रोक्तान्यसत्त्वानि च" सू०
 "मूलविशाखाभधामिः चरध्रुवस्तुतिप्रमैश्च एकोनविं-
 शतिनक्षत्रैर्हलप्रवहणं हलप्रवृत्तिं कुर्यात् यदाह
 नारदः "स्वध्रुवक्षिप्रचरविशाखापिष्टभेषु च ।
 हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलभे द्वयैः" । विशेषमाह
 श्रीपतिः "स्वध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले सचाविशाखासहितेषु
 भेषु । हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्नीरोमसुक्कान्वित
 सौरभेयैः" । नीरोमाः पीडारहिता सुष्का दृषणा-
 सौरन्विता ये सौरभेया दृषासौ विदध्यादित्यर्थः ।
 उक्तञ्चैतत् दृषाणां दृषणास्तु फलरूपा व्यतस्ताद-
 शैर्द्वयैः कृतं कर्षणं सफलं स्यात् चूर्णितदृषणै-
 र्द्वयैः कृतं कर्षणं निष्फलमेव भवति । तथाऽर्कं सूर्य-
 वारं शनिवारं विना लङ्कान्यवारेषु चन्द्रमङ्गलबुध
 दृष्टस्तितिशुक्रवारेषु हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च
 व्यवहारतत्त्वे "पूर्वाद्दीपयमाग्निभेऽर्कयमयोरिक्तासु
 नेष्टा क्षपिरिति" । अथ सामान्यतोलमनशुद्धिः
 तत्र पापम्यहैर्होतमलैर्निर्वलैरुपलक्षिते लग्ने विधौ
 चन्द्रे शुक्रे मांसले बलिनि पुटे उदित इत्यर्थः । तत्र
 विधौ चन्द्रे जलगदहे जलराशिस्थे सति देवगुरौ लग्न-
 स्थे च सति हलप्रवहणं शुभम् । उक्तञ्च रक्तमाला-
 याम् "शक्तिशालिनि सितेऽथ शीतगौ दुर्बलैरसि-
 तभौमभास्करैः । आश्रिते शशिनि वारिभोदये लग्न-
 वर्त्तिनि गुरौ क्षपिक्रिया" । कश्यपोऽपि "गुरौ लग्नगते
 शुक्रे बलिन्यापोदये विधौ । शक्ता क्षपिक्रिया तत्र दुर्बलैः
 क्रूरस्वचरैः" । अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः तत्र सिंहे
 घटे कुम्भे कर्के अजे मेघे एणो मकरे घटे तुलायाम्
 एषु लग्नेषु क्षपिकर्म न शक्तं यतस्तत्क्षयकरं पीडाकरं
 तथा रिक्तासु चतुर्विंशतभौमचतुर्दशीषु प्रवृत्तासु जयकरं
 तथाशुद्धोऽनुक्तसुचतुर्विंशोनाटस्यामपि न शक्तं
 क्षपिकर्म । उक्तञ्च ज्योतिःसारसंगरे "मेघलग्ने प-
 न्तु हनि कर्कटे जलजम्भयम् । सिंहे सस्रभयं प्रेयं
 तुलायां हलसंक्षयः । मकरे सस्रनाशः स्यात्कुम्भे चौर-
 भयनया । जन्यदमी बलीवर्दान् नवमी सस्रधातिनी ।
 प्रष्टी च कीटजननी पणू हनि चतुर्दशी" । चतुर्विंश-

पीदं फलं ध्येयम् । अथ बीजोपिर्गुत्तं फणिचक्र-
 हलचक्राणि शार्दूलपिक्रीडितेनाह एतेष्विति ।
 सुतिः अथवा वारुणं शततारका क्षदितिः एनर्वसुः
 विशाखा प्रसिद्धा एतैरुदभिर्नक्षत्रैर्विर्नैतेषु पूर्वोक्तन-
 नक्षत्रेषु मूलसचाध्रुवस्तुतिप्रवृत्तिगतातीषु पञ्चदश-
 नक्षत्रेषु बीजोपिर्गुत्तं वपनं शुभम् । उक्तं च रत्न-
 मालायाम् "हस्तादिप्रवृत्तिररोहिणीषु चित्वातु
 राधास्तुगरेवतीषु । स्वातीधनिष्ठासु मघासु मूले बीजो-
 पिरुत्तफलप्रदा प्रदिष्टा" । वसिष्ठे नाथे तावन्त्येव नक्ष-
 त्राण्युक्तानि "धातृद्वये कौणपपैतृष्वे हस्तद्वये तु
 उत्तरमैत्रभेषु । पौष्णे धनिष्ठास्वथ वाहिनीषु बीजोपि-
 रुत्तफलप्रदा स्यादिति" । कौणपोमूलम् नारदेनाप्यु-
 क्तानि "स्वध्रुवक्षिप्रभेषु पितृवायुवस्तुद्वेषु । समूलभेषु
 बीजोपिरित्युत्तफलप्रदा" । कश्यपेनापि वसुवायुमनै-
 र्द्वयक्षिप्रध्रुवस्तुद्वेषु । सीतां श्रुत्वाच बीजोपिरित्युत्त-
 फलप्रदा" । अत्र सचा नोक्ता अत्र भौमोमङ्गल-
 वारोनिषिद्धः अर्थात् सूर्यचन्द्रबुधशुक्रशुभनीनां वारेषु
 बीजोपिःशुभा । नेष्टा क्षपिरित्यतो नकारोऽन्तानुवर्त्तते
 तेन बीजोपिर्नैष्टेत्यर्थः । अत्र कालविशेषनिषेधोराज
 मार्त्तगड्डे "रघौ रौद्राद्यपादस्वेभ्यः संजायते रजः ।
 तस्माद्दिनत्रयं तत्र बीजवापं परित्यजेदिति । अथ बी-
 जोपिौ फणिचक्रसुच्यते । अगुभतो न विद्यन्ते गावः कि-
 रणायास्यामावयुः यस्या स्वरूपाभावः । तस्य कुतस्तरां
 किरणाः तादृशोऽगुराङ्गस्तस्य भं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः रा-
 ह्मण्डितनक्षत्रादौ भानि असन्तःसमीचीनानि, ततस्त्री-
 णि शुभानि, तत एकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्ये-
 कमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि
 शुभानि ततद्यत्वार्यशुभानि । एवं बीजोपिौ सप्तविंशति
 नक्षत्राणां शुभाशुभत्वमुक्तं उक्तञ्च नारदेन भवेद्वि-
 तयं कूर्मिधान्यनाशाय राहुभात् । गले त्वयं कज्ज-
 लाय दृष्टये द्वादशोदरे । निस्तगड्डुलत्वं लाङ्गूले भ-
 चतुष्टयभीरितम् । नाशोर्वाहः पञ्चके स्वाहीजोप्रापिति
 चिन्तयेदिति" । राहुर्व्यभिच्छूजेऽस्ति तस्माच्चलत्वं सूक्ष्म-
 मस्तके स्थाप्य धान्यनाशकरं भवति । ततस्त्वं गले स्थाप्यं
 कज्जलाय श्यामिकासम्पादकं स्यात् । ततो द्वादश भानि
 बहिर्नक्षत्ररहितानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यदृष्टये सुः
 ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तन्दुलत्वकरं स्यात् ततोऽ-
 वंशटं बहिर्नक्षत्रपञ्चकं धान्यनाशकरं स्यात् । रत्न-

मालायाभपि “सूर्यं त्रीणि गले त्रयञ्च कठरे त्रिण्युनि
च द्वादश स्थातु च्छे च चतुष्टयं बहिरतोभानां स्थितं प-
ञ्चकम् । च्छे हं कञ्जलमद्भट्टिद्विधिका निस्तण्डुलत्वं क्र-
मात् स्थादीतिप्रभवं भयञ्च फणिभादीजोपिकाले स्फुटम्” ।
अत्रकोचित् । फणिभात् सूर्यनक्षत्रादिति व्याचष्टु सत्त्व
युक्तिः “सूर्यभादुरगः स्थायः” इति सरोदयवाक्यैक वाक्य-
त्वात्, तच्च नारदवाक्ये साक्षाद्भाट्टभादित्युक्त्वात् “रा-
जोधिष्णप्राप्त्यभारभ्य धिष्णे प्रवृष्टं निष्कलमिति” कश्च-
पोक्तेय । “सूर्यभादुरगः स्थायः” इति तु सरोदयवचनं
वीजरोपणविषयम् । तत्र लग्नयुतिमाह वसिष्ठः “भवतिपु-
सहजे प्रपैक्षितोणकेन्द्रस्थितैव शुभैः । कथितेषु च धिष्णे प्र-
वृष्टि शुभलग्ने वीजवापनं कार्यमिति” अथ हलप्रवृष्टे
चक्रमुच्यते इत्येति हलै हलचक्रे ऽर्कोऽभिज्ञतासूर्यभुक्ता-
च्चलत्वात्मेण त्रीणि नक्षत्राणि कसनि अशुभफलानि ।
ततोऽष्ट भानि सनि शुभफलदानि ततो नव भान्यसनि
ततोऽष्टौ भानि सनि यथा सूर्य अष्टायां भुक्तं स-
गः तत आरभ्य त्रीणि स्रगाष्टौ पुनर्वसुभान्यशुभानि ।
ततः पुष्याष्टौ धामघातपुष्याङ्गुलीकृष्णचित्रास्वातीन-
क्षत्राणि शुभानि । ततो विशाखासुराधाकषेठामूल
पूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राणि अ-
शुभानि । ततः शतताराकापुष्यभाद्रपदोत्तरभाद्रपदारे-
व्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीनक्षत्राणि शुभानि ।
एवमष्टाविंशतिर्भानि भवन्ति यदाह वसिष्ठः “अर्कग-
तागतसंस्थभक्षितयं नेष्टुभयतस्त्वष्टम् । प्रोडय धिष्णं प्र-
नवकं शिष्टमनिष्टं च लाङ्गले चक्रे” इति । अर्केण गतं
भुक्तम् आगतं भोग्यं संस्थमाक्रान्तम् एतद्वलितयं नेष्टं तत
उभयतः प्रोडयधिष्णं प्र इष्टं यथा सूर्यभुक्तभात् प्राक्तनान्य-
ष्टौ शुभानि सूर्यभोग्यभादप्येतानि शुभानि स्युरि-
त्यर्थः । शिष्टपुर्वरितं मध्यगतनक्षत्रनवकमनिष्टम् एव
मत्वाव्यष्टाविंशतिर्भानि । नारदोऽपि “हलादौ दृपना
शाय भवयं सूर्यभुक्तभात् । अप्ये अक्षत्रयं लज्जौ सौख्यं
पार्श्वस्थपञ्चकम् । शूलत्रयेऽपि नवकं मरणायाप्यपञ्चकम् ।
त्रियै पुच्छे त्वयं अष्टं स्थाइक्रे लाङ्गले शुभम्” इति ।
अस्यार्थः हलप्रवृष्टसमये सूर्यभुक्तनक्षत्राक्षत्रचलत्वं
दृपनाशाय स्यात् । तदप्ये नक्षत्रयं लज्ज्यै स्यात् तदप्ये
पार्श्वनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् तदप्ये शूलत्रयगतं
नक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् तदप्येऽन्यत् पार्श्वस्थपञ्चकं
त्रियै स्यात् तदप्ये पुच्छगतं नक्षत्रत्रयं अष्टं शुभफल-

मिति । अनेनापि प्रकारेण स्रगादीनि तान्येवाशुभा-
शुभानि सम्भवन्ति । तत्र हलचक्राजितिलिख्यते तत्र
कश्यपः “त्रिष्वष्टसु नवर्क्षेषु सप्तलक्षविंशतिभात् ।
हानिर्द्विः कर्तृस्त्वर्लक्ष्मीयै यथाक्रममिति, हल-
नक्षत्रोक्तपुननरचक्रवान् अस्यायमर्थः अर्कविंशतिभा-
च्चिषु भेषु हानिः ततोऽष्टसु भेषु दृष्टिः ततो नवसु भेषु
कर्तुर्नाशः, ततः सप्तसु भेषु लज्जोप्राप्तिरिति यथाक्रमं
फलं ज्ञेयम् । अत्र सप्तविंशतिनक्षत्रोक्तेरभिहितव्यना-
नास्ति । नन्वत्र पञ्चनक्षत्राग्रे कोहेतुरित्यत आह
तदनरगत इति तच्छब्देन हलोर्ध्वदण्डगूलोर्ध्वद-
ण्डावुच्येते तयोरनरगते मध्ये विद्यमाने पञ्चपञ्चके
त्रियै स्थाप्ये नक्षत्रदशकमिति यावत् तद्वान्यद्विगयं
हलदण्डोर्ध्वभागे शुभफलदं लेख्यम्” पी० धा०

काल विशेषः ज्यो० त० तत्र

कूर्मचक्रगण्डे दर्शितात् ज्यो० त० वाक्यात् परम्परा यथा
“कूर्माङ्गल्यदेशानाह । “मध्ये सारस्वतामन्त्राः नूर-
सेनाः समायुराः । पञ्चालशाल्मालाण्डव्यहृत्तुल्यगजाङ्ग-
याः । मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्डुप्रोधाः सदासुनाः । का-
श्यपोऽथ प्रयागश्च गयावैदेहकादयः । प्राच्यां मागधप्रोषी
च वारेन्द्रो गोहुरादकाः । पर्वमानतमोलिप्रप्राग्ज्योति-
षोदयादयः । आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गलैपूरकोशलाः ।
कलिङ्गोड्राम्बुकिष्किन्ध्याविदर्भशवरादयः । दक्षिणेऽवनि-
माहेन्द्रमलया क्षत्रप्रभूकताः । चित्तकूटमहारण्यकाङ्गी-
सिंहलकोङ्कणाः । कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कालिङ्गका-
दयः । नैर्ऋते द्रविडान्तर्महाराष्ट्राश्च रैवतः । जवनः
पञ्चवः सिन्धुः पारसिकादयो मताः । पश्चिमे हैहया-
स्ताद्रिष्टे च्छवासशकादयः । पायव्ये गुज्जराटश्च नाटजा-
लम्बरादयः । उत्तरे चीननेपालहूनकैकेयमन्दराः । गा-
म्भारिहमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः । कैलासमद्रका-
श्मीरखेच्छदेशाः खसादयः । ईशाने स्वर्णभौमश्च ग-
ङ्गाद्वारश्च टङ्गुनः । काश्मीरजङ्गमपरकफिरातादरदा-
दयः” । देवलः । “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्राक्षया प्रव-
न्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गोड्रान् मत्ता संस्कार-
मर्हति” तीर्थयात्राव्यतिक्रमेति दृष्टव्यमिति चित्ता-
चरा । व्यासः “उपरा वज्रला भूमिः पन्थानस्तस्करा-
हताः । सर्वे बाणिजिकाश्चैव भविष्यन्ति फलो युगे ।
शस्त्रानि व्यतिरफला तच्छा दृष्टिशालिनः । भविष्यत्य-
फलोर्ध्वः क्रोधश्च सफलोऽयम् । उरुप्रायं वज्रस्त्रीकं

नदुयुमानस्य लक्ष्यम्” । तत्र यामादिषु स्वनामफलम् ।
ज्योतिषे “अवर्गोऽष्टाविधः के च, पट् च, वेदाः टवर्गके ।
एवं ते सप्त, मे वर्गे, ये द्वयं, ये च वज्रयः । इत्यमरसु
वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात् । नाम्नि वर्गात् स्व-
राच्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत् । एकीकृत्याटभिर्भक्ते शेष-
संख्याध्वजादयः । ध्वजोभूषणं सिंहः श्वा वृषभोरासभो-
गजः । ध्वजस्य क्रमतो श्वेयः फलं तत्र बलक्रमात् ।
ध्वजस्य भूषणभागजः सिंहो ध्वजः खरः । यणोत्तर-
बला एते ज्ञातव्याः खरपारगैः । प्रभौ बोधे पुरे देशे
मित्रनारीष्टहेषु च । बलात् प्रायोभवेत्ताभो न लाभो-
बलवर्जितात् । अ गच्छः क माज्जरच सिंहः ट शुनी-
सुतः । त भुजङ्गः प व्यासुः स्यात् य वर्गेभः, य सेषकः ।
नामादिवर्णतोऽप्येया व्यटी वर्गाः क्रमादभौ । यद्वर्गभक्षो
यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् ज्ञेयः । यामवर्गस्य ये भक्ष्या-
स्वज्यास्तदुप्यमवासिनः । एवं दुर्गे रणे त्वज्या न
कर्तव्या गडाधिपाः । अवर्गाद्यष्टकं श्वेयं प्रामाद्वष्ट-
दिशां क्रमात् । स्ववर्मात् पञ्चमे स्थाने खण्डिर्भूषण-
जायते” । ध्यासः “धनिनः श्रीवियोराना नदी
वैद्यच पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं
वसेत्” । मत्स्यपुराणे “फालकृते तथा देशे सर्वधी-
जानि रोपयेत् । लिपञ्चसप्ररात्रेण यत्र रोहन्ति तान्य-
पि । ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्वर्जनीयेतरा मता” ।
अथ लाङ्गलचक्रं सरोदये “लाङ्गलं दण्डिकाशूषं
योक्तुं प्रथममन्वितम् । दण्डिकादिलिखेद्भानि दिनेशक्रान्त-
भादितः । दण्डिकाहल्यूपानां द्विदिस्थाने त्रिकं त्रिकम् ।
योक्तुं योच त्रिकञ्चैव मध्ये पञ्चापके द्वयम् । दण्डस्थे
च गवां हानिर्यूपस्थे स्नाभिगोभयम् । लक्ष्मीर्लाङ्गल-
योक्तादौ चेतारम्भदिनर्चके” ।
अथ बीजोपनिषत्क्रमः । “सूर्यभादुरगः स्वायस्तिनाद्यो-
कान्तरक्रमात् । सुखे त्रीणि गवे त्रीणि भानि द्वादश-
तदरे । पुच्छे चतुर्वर्जः पञ्च दिनभाञ्च फलं यदेत् ।
वदने चोचकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा । उदरे धान्य-
पृष्ठः स्यात् पुच्छे धान्यजयो भवेत् । इतिरोगभयं
राज्ये चक्रे बीजोपनिषत्क्रमे” । सूर्यभात् सूर्यमुज्ज-
माननक्षत्रात् लिताद्ये कान्तरक्रमादिति यद्यन्वितां
रविस्तदा तामारभ्य गणयेत् । लितादीषु अन्विनीभ-
रणीकृत्तिका दत्ता रोहिणी बहिः कार्या मृगाश्र्वा-
पुनर्वसुमानि लितादीषु दत्ता पुष्योबहिः कार्याः एवं

क्रमेणान्या लेख्याः । चोचकं गच्छभूयताम् । इतयः ।
“अतिवृष्टिरनावृष्टिः प्रलभा मृषिकाः खज्राः । प्रत्या-
सन्नाय राजानः पठेते इतयः स्मृताः” बीजोपनिषत्क्रमः
कारणमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्य बीजरोपविषयमिति
धी०वा० स्थितम् ।

“वृषचक्रं वृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् । लिखित्वा
विन्यसेद्भानि वृषनामर्चपूर्वकम् । मुखाक्षिकर्णशीर्षेषु
शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम् । त्रीणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ-
पादे तदरे त्रिकम् । हलप्रवाहबीजोपनिषत्क्रमेण दिदिन
र्चकम् । यदङ्गेषु स्थितं तस्माद्विद्ये सर्वं शुभाशुभम् ।
आस्ये हानिः सुखं नेले कर्णे भिक्षाटनं तथा । शीर्षं
धृतिस्तथा शृङ्गे सौख्यं स्कन्धे च मङ्गलम् । पृष्ठे कटं
शुभं पुच्छे भयः पादे सुखं हृदि । चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं
वृषचक्रफलं बुधैः” ।

दीपिकायाम् “पूर्वाभिनयास्वफणिपितृप्रियान्यभेषु वि-
क्ताटमीविगतचन्द्रनिधिं विहाय । इन्द्रजालिगोससदवे
विकृजार्किवारे शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः । हल प्र-
वाहवहीजपनस्य विधिः स्मृतः । चित्वावाञ्च शुभे केन्द्रे
स्विरस्वमनुजोदये । भीमपराक्रमे ‘वामे कर्णं
वलीवर्द्धं दक्षिणे लोहितं न्यसेत् । उत्तराभिसुखोभूत्वा
कर्पकः कर्णमारभेत् । हले तु योजितं यत्र लेले यामं
करोति गौः । तत्र स्वादुद्विगुणं गच्छमवश्यं गर्गमाधित-
म्” । जलचिलामणौ बलभद्रः “सुखदा प्रतिपक्षेव द्वितीया
कार्यसाधनी । आरोग्यदा तृतीया च चतुर्थी कीट-
लक्षदा । पञ्चमी श्रीप्रदा नूनं षष्ठी च कलहप्रिया ।
सप्तमी स्थानदा भोग्या वृषं हनि तथाटमी । नवमी
गच्छनाशाय दशमी भूतिदा सदा । एकादशी तथा
कृष्याङ्गनं धान्यं मनोरथम् । द्वादशी प्राणसन्देहा
सर्वविद्धा त्रयोदशी । चतुर्दशी पतिं हनि पञ्च द-
शत्रेण निष्कला । अमावास्याष्टमी षष्ठी रिक्ता च परि-
यज्येत् । सौरिभीमदिने चैव कृष्णारम्भे धनलव्यः ।
प्राजेशविष्णुतिथ्येषु पितृकरोत्तरेषु च । अश्विनी-
यातपौष्णेषु मृगादिवीन्दुभे तथा । वारे भातजशुक्रे
च जीवे शीतकरे तथा । लग्ने स्त्रीगोमीन-
शुभे च कृष्णारम्भं शुभं विदुः । ऐशान्यां
पुष्पनैवेद्यैः केलपालञ्च पूजयेत् । सालहाराहलधरः
सगर्भश्च पूजितं हलम् । दध्याजमधुमिः चैव फा-
लापञ्च प्रसेपितम् । कर्पं प्रावर्त्तयेत् माघोन्नतनेन ह-

लेन च । हस्तान्वितव्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णुपारुषे ।
 वायव्येन्द्राग्निमे चैव रोहिण्यास्ततरासु च । वारे
 जीवत्तशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा । युष्मे सुवर्तिगो-
 भीने शस्तं स्याद्दीजवापनम् । राजमार्त्तं खडे
 “प्राजेश्वरपञ्चोत्तरादितिमधामार्त्तंरुद्रतिव्याधिनीपौष्पा-
 सुष्णमरीचयः शतभिषास्तातिर्विशाखा तथा । जीवा-
 केन्दुचितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरक्षोदये शस्तानां वपने
 भवन्ति लवने शस्ते तिवौ रोपणे । देवलः ‘गुरु-
 सोमसूर्यशुक्राः लेभ्याः सम्पत्कराः शुभाः । बुधार्कि-
 भूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेघः पतून्
 सर्वान् स्त्रभावेनाथ वृषिकः । कर्कटे न भवेत् सौख्यं
 तुलायां न परोहति । केशरी शस्तघाती स्यात् पार्थि-
 वोपद्रवं धनुः । मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्द्दि-
 येत् । गोक्षीमन्मयभीनेषु शस्तं सम्पद्यते महत् ।
 प्रशस्ते चन्द्रतारे च शुचिः शुक्ले न वाससा । स्नात्वा ग-
 न्धै च पुष्पै च पूजयित्वा विधानतः । पृथ्वीञ्च पृथ्व्युक्तां
 पूजयित्वा प्रजापतिम् । अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते
 भूरिदक्षिणा । कृष्णौ ह्यपौ नियोक्तव्यौ नवनीतैर्वृतेन
 वा । सुखपाशं तयोर्लिप्त्वा फालाग्नं कनकैः स्मृयेत् ।
 उत्तराभिमुखोभूत्वा क्षीरेष्वार्घ्यं प्रदापयेत् । ततः शुभ-
 करः श्रीमान् कृषिकर्म समाचरेत् । वर्जयेद्भग्नगृहञ्च
 लुरभग्नञ्च वर्जयेत् । विकलं विजलाङ्गूलं कपिलं वृषभं
 तथा । हलप्रदाङ्गणं कार्यं नीरुग्मिः कृषिकर्मकैः ।
 हलादिभिर्द्वैः जेमं कुडदैर्न शुभं वदेत् । उपभाषादि स-
 हानि तस्य विघ्नप्रदा भवेत् । कृषिरिति शेषः । “तस्मात्
 सर्वप्रयत्नेन निर्व्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरी
 रेखा तृतीया चार्चदायिका । पञ्चमी या भवेद्देखा
 बहुशस्तफला हि सा । अतज्जुं न कर्त्तव्यं महा-
 दोषस्ततोभवेत् । संपूज्याग्निं द्विजं देवं कुर्याद्वलप्रव-
 र्त्तनम् । हेमनिहतं फालाग्नं विजरेषां न कारयेत् ।
 अर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथ्वरामः सचन्द्रमाः । पराशरो-
 बलभट्टः सर्वविघ्नप्रशान्तये । हले प्राशङ्गमाणे तु
 कूर्मवत्पद्यते यदि । स्टङ्गिणी स्त्रियते तस्य ततोऽग्ने च
 भयं भवेत् । लाङ्गलं भिद्यते चापि प्रभस्तल विन-
 श्रति । ईशामङ्कोददा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च ।
 सुतनाशोयुगामङ्के समीने स्त्रियते सुतः । समीने यो-
 क्तवन्मनकावहये । “द्योक्तच्छेदे तु व्यासङ्कः शस्तहानि च
 जायते । हले प्रवाङ्गनाणे तु गौरैकः प्रपतेद्यदि ।

प्रपतेन्दुक्तमात्रस्तु वन्दनं च प्रपद्यते । ज्वरातिमार-
 रोगेण कृषिभङ्गं विनिर्द्दिशेत् । प्रवाङ्गनात्रस्तु ततो-
 गौः प्रपतेत् यदि । वत्सालीदेन नर्देत् तदा शस्तं चत-
 र्गुणम् । हेमवारिविलिप्तस्य वीजस्रोक्षयतः शुचिः ।
 इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं सृष्टिलयं वपेत् । कृत्वा-
 चान्दोन्वप्रोत्साहं कर्षकोद्धृष्टमानसः । प्राङ्मुखः
 कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् । त्वं वै वसुधारे सीते !
 बहुपुष्पफलप्रदे ! । नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां-
 शुभे ! कुरु । रोहन्तु सर्वशस्तानि काले देयः प्रवर्षतु ।
 कर्षकास्तु भवन्त्ययमा धान्येन च धनेन च स्नाहा ।
 कत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् “चैत्रे च कृष्णपक्षस्यां
 काश्रीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा
 शैलमयीं स्त्रियम् । अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिन-
 त्वयम् । पुष्पालङ्कारधूपै च गोरसं वर्जयन्ति च । का-
 श्मीरा वृधौ । “अष्टम्याञ्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे-
 गृहे । सुस्नाताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ।
 अन्ननरं द्विजैः स्नाप्य सर्वैश्चयुतैर्जलैः । गन्धैर्वीजै-
 स्तथा रत्नैः फलैः सिद्ध्यैकैस्तथा । स्नापयित्वा च तां
 देवीं गन्धमाल्यै च पूजयेत् । तद्विबेदितशिशन्तु प्राशितव्यं
 गृहे गृहे । अतः परं स्नाता गर्भं गृह्णाति चतुर्मेदिनी ।
 तथा “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभी गृहे ।
 इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषचन्द्रार्कवज्रवः । वसुदेवो
 हलं भूमिर्दधभो रामलक्ष्मणौ । रघोऽग्नौ । जानकी
 सीता युगं गगनमेव च । सीता लाङ्गलपद्मतिः ।
 युगं युगकाष्ठम् । “एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां
 पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु संपूज्याः कृष्यारम्भे
 महोत्सवे । अर्घ्यैः पुष्पै च धूपै च माल्यै रत्नैः
 वृषक्पृषक् । हलेन वाहवेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्वल-
 ङ्कृतः । तथा । “एता वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं वा-
 म्भवेः सह । वीजवपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथाह हा-
 रीतः “कनिष्ठायाः पश्चात् प्राजापत्यमावपनं हो-
 मतर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात्” इति । होमतर्पणे लाज-
 होमसनकादितर्पणे । राजमार्त्तं खडे पराशरः “नित्यं
 दशहले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्चहले धनम् । नित्यञ्च विहले
 भक्तं नित्यमेकहले अणम् । “वैशाखे वपनं श्रेष्ठं
 मध्यमे रोहिणीरवौ । अतः परं शिखरधमं न जातु आ-
 वणे शुभम् । ज्योतिषे “पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहि-
 ण्युत्तरफल्गुनी । विशाखा शतभिषा वा धा-

न्यानां रोपणे वरा । सदोष्ठा रजनीं नीलीं पुल-
वितैर्वियुज्यते । स्वयं जाते पुनस्ते द्वे पालयन्मैव
दुष्यति । श्वारामे गृहमध्वे वा मोहात् सर्पमावपन् ।
पराभवं रिपोर्याति ससाधनधनक्षयम् । निशा नीली
पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता । कोविदारश्च सर्वत्र
सर्वं निहन्ति मङ्गलम् । निशा हरिद्रा । कोविदा-
रकोरक्तकाञ्चनः । “हेमाम्भसा दृक्ष्वोजं स्नातोम-
न्वेष रोपयेत् । वक्षतेति सुसीतेति पुण्यदेति धरेति
च । नमस्ते शुभगे ! नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति । व्य-
रिष्टाशोकपुष्पागवकुलामप्रियङ्गवः । माङ्गल्याः पूर्व-
भारामे रोपणीया गृहेषु च । अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं
द्वौ चम्पको लोणश्च केयराणि । तालाटकं श्रीफलस-
प्रक्षय पञ्चाश्वशापी नरकं न पश्येत् । दानरत्नाकरे
देवीपुराणम् “ये च पापा दुराचाराः शीतरुच्छेदका-
रिणः । तेऽश्ववीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणोदिनम् ।
मृतास्ते जीव्यमानास्तु ब्रह्मज्ञाः कीर्तिता भुवि । तस्मिन्
देशे भयं नित्यं राजानो न चिरायुषः । न च नन्द-
न्ययं लोको यत्र श्रीफलभेदिनः । शीतरुक्षित्वः ।
“लिखित्वा लङ्गकेनापि मन्त्रं शस्त्रेषु बन्धयेत् । न व्या-
विकीटहिंसायां भयं तत्र भवेत् कश्चित् । “सिद्धिः
प्रचलतरङ्गतलितमृदुतरसमीरणवनोद्देशे श्रीमद्रामभ-
द्रपादाः कुशलिनः ससुद्रतटे नानाशतसङ्ख्यवानराणां
मध्ये खरनखरपयार्जलाङ्गूलं पवनसुतं वायुवेगं पर-
चक्रप्रमथनं श्रीमङ्गलमनमाज्ञापयन्ति अमुकसप्राखण्ड-
जले वाताभोम्भोगान्धीरुतीपाण्डुरसङ्गीपूलीशङ्कार-
तस्याकुशराङ्गताफडिङ्गलैवानरागरुडामङ्गकमहिषादि-
रोगम् खण्डयत क्षणमपि विलम्बं सा चरत यदि
विलम्बं कारयत तदा युष्मान्गतखण्डं कारयाभीति ।
घां घ्रीं घ्रीं श्रीरामाय नमः” । इति शस्त्रेषु बन्धयेत्
“कपेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः” सु० त० पु० ।
वा डीप् डणीव्यत्यत । स्वार्थे क लपिकाप्यत स्त्री ।
व्याधारे कि । भुवि २ । “लपिर्भूवाचकः शब्द” भा० ।
लप्यशब्दे दृश्यम्

लपिक पु० लप-किकन् । फाले अम० कर्पके लि० ।

लपिजीविन् लि० लया जीवति जीव-णिनि । स्वयमस्वयं
वा लतवा लपिडत्वा जीविनि स्त्रियां डीप् ।

लपिपराशर पु० लपिकर्त्तव्यताविधायकपराशरमतनु-
सारिनिबन्धभेदे ।

लपीवस्त लि० लपिरस्त्वस्य वृत्तित्वेन पलच् दीर्घः । कर्पके
लपिजीविनि । “कश्चित्तुष्टाः लपीवस्ताः” भा० सू० ५७०
लप्यकार पु० अञ्जुत्यस्य प्रातिपदिकम् । शिवे त्रिकाण्डशेषः
लष्ट लि० लप-कर्माणि क्त । १ लतकर्पणे चेत्वादी “लष्टजा-
नाभोयधीनां जातानां च स्वयं यने” मनुः लष्टपच्यः
भावे क्त । २ कर्पणे न० “न प्रदायः लष्टफलं क्षेतमन्येन
कारयेत्” या० । ततः दृढा० भावे इमनिच् अतोरः ।
कटिमन् कृत्व कर्पणे पु०

लष्टपच्य लि० लष्टे चेत्वे स्वयमेव पच्यते पच-कर्म्मकर्त्तरि
क्यप् । लष्टचेत्वे-स्वयमेव पच्यमाने धान्यादी “न लष्ट-
पच्यमग्नीवाद्लष्टपच्यकालतः” भाग० ७।१२।१७।
वानप्रस्थधर्म्मोक्तौ । शुद्धकर्माणि तु गृह्यदेव “लष्टपाक्य
इति” सि० वौ०

कृष्टि पु० लप-कर्त्तरि क्तिच् भावे क्तिन् वा । १ पण्डिते अमरः
२ जनमाले निरु० “मातृपीयामेकः लष्टीनामभवत् सङ्गा-
या” अ० ६।१८।२ “निदानमन कृष्टयः” अ० ८।६।४ ।
“लष्टयः प्रजाः” भा० “लष्टीनां विचर्षणिः” अ० ६।४५।१६
१ कर्पणे स्त्री० त्रिका० ४ व्याकर्पणे च

कृष्टीत लि० लष्टे चेत्वे ण्यः । लतकर्पणचेत्वे-लतवपने
ओपध्यादी “यन्या याम्याचेह तथा लष्टोप्राः पर्याताम्-
याः । अकष्टकाः कष्टकिनो गन्धरूपरसान्विताः” भा०
व्या० ८८५० ।

कृष्या पु० लप-नक् । भगवतोऽवतारभेदे वासुदेवे । देवकी-
नन्दने । “लपिर्भूवाचकः शब्दः यच्च निर्द्वैतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म लप्यइत्यभिधीयते” इत्युक्ते २ परब्र-
ह्मणि, श्वेदेव्यासे, ४ अञ्जुने मध्यमपाखण्डे च । लप्य-
वर्णत्वात् ५ कोकिले, पिशुः ६ काके, मेदि० करमर्दके
(करमचा) ७ ऋषे, शब्दर० ८ नीले, वर्णे ९ तद्वति लि०
अमरः १० कालागुरुणि राजनि० । ११ अशुभकर्म्मणि च
न० । लप्यकर्त्ता अमरः १२ द्रौपद्यां, १३ नीलोदधे, १४ पि-
पल्यां, १५ द्राक्षायां, स्त्री मेदि० । १६ नीलपुनर्नवायाम्,
१७ लप्यजीरके, १८ गाम्भाय्यां १९ कटुकायाम्, २० सावि-
रामभेदे २१ राजसर्पे, राजनि० २२ पर्पद्यां, भावप्र० ।
२३ काकोल्यां, २४ सोमराज्याच्च स्त्री टाप् जटा० लप्यवर्ण-
त्वाच्च तासां तथात्वम् २५ धनभेदे न० लप्यधनशब्दे विवृतिः ।
२६ नीलाङ्गने, २७ लौहे, २८ मरिचे च पु० जटाधरः ।
तत्र भगवदवतारविशेषः “अथ भाद्रपदे मासि लप्या-
दस्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः लप्योऽस्मै देव-

दहो नलोकस्य विडम्बनं तत् । इत्थं देवक्याः प्रार्थने
तां सान्त्वयित्वा तस्य प्राकृतरूपधारणं तत्त्वोक्तं
यथा “इत्थुक्ता तां हरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ।
पितृोः संपन्नतोरेव बभूव प्राकृतः शिशुः । “एवञ्च चतु-
र्भुजरूपेणोत्पत्तावपि प्राकृतरूपत्वोक्ता तस्मादननरं
हिभुजत्वमिति वैष्णवा मन्यन्ते । गीतायान्तु “तेनैव
रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो ! भव विश्वमूर्ते !” इति
भारतयुद्धकाले तस्य चतुर्भुजत्वकीर्तनात् चतुर्भुजत्व
मेवासीत् शङ्खचक्राद्यायुधभूत्येन प्राकृतत्वमिति
त युक्तस्तत्पश्चात् । तस्मैदानीं जन्मसमयोनिरूप्यते
प्रागुक्तमङ्गुलौ कलौ जातत्वाभिधानात् कलियुगपश्चात्
प्रादुर्भावः । यदि च एकैकमन्वन्तरे बहवः कलयः
सम्भवन्ति तथापि वर्त्तमानवैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतिमे
सहस्रायुगे यः कलिसत्त्वैर्वाभिर्भूतः । तत्रापि ज्योतिर्निबन्धे
“उज्ज्वलाः शशिभौमचान्द्रियनयो लग्नं दृषोलाभगो
जीवः सिंहलालापि क्रमवशात् प्रयोगनोराहवः ।
नैशेयः सनयोऽष्टमी बुधदिनं ब्राह्मणमत्र लघे श्रीकृ-
ष्णमिधमम्बुजेक्षणमभूदायिः परं ब्रह्म तत्” अत्रापि
विशेषपराशरप्रस्थानकाले तस्याविर्भावोक्तेः तादृशसमय-
स्य च कलेः ६४० वर्षेषु गतेषु सम्भवः कलौ ततः
पूर्वं तादृशसमयासम्भवात् । राजतरङ्गिण्यां च “शतेषु
षट्सु सार्द्धेषु त्वप्रविकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षाणाम
भयन् कुरुपाण्डवाः” इत्यनेन कलेः ६५२ वर्षेषु गतेषु
तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोस्तत्पत्तिरुक्ता अतस्त-
स्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वम् ।

तदवतारचरितं च हरिवं० ४२अ० वर्णितं यथा

“अपरः केशयस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः । विस्वा-
तो माशुरे कले सख्यलोकहिताय वै । यत्र शास्त्रञ्च
सैन्दव्यं कंसं द्विविदमेव च । अरिष्टं द्रुपदं केशिं पूतनां
दैत्यदारिकाम् । नागं कुबलयपीडं चानूरं सुटिकं
तथा । दैत्यान्नामुपदेहस्थान् सृष्ट्यामास वीर्यवान् ।
क्षिप्रं बाहुसहस्रञ्च बाणस्याङ्गुतकर्मणः । नरकञ्च ह-
तः सह्यो यपनञ्च महाबलः । हृतानि च महीपानां
सर्वरत्नानि तेजसा । उराचाराञ्च निहताः पार्थिवा
ये महीतले” ।

तस्य च कृष्णनामता गर्भेण तथा नामकरणात् यथाह
भाग० १।१।८ “आसन् वर्याश्चयोद्धस्य चक्षुषतोऽनुयुगं
तनूः । शुक्रोरक्तस्रग्धाऽपीत इदानीं कृष्णतां गतः” इति

अपीतः श्याम इत्यर्थः भाग० १।१।१० युगावतारे ह्यपरे
श्याममूर्त्तिर्त्वोक्तेः यथा “कृते शुक्लचतुर्बाहुर्जटिलो
बलकलाम्बरः । कृष्णजिनोपवीताद्यान् विभ्रह्मण्डक-
मण्डलम् । त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमखलः ।
हिरण्यकोशस्तथात्मा सुकुसुवाद्युपलक्षणः । ह्यपरे
भगवान् श्यामः पीतवासा त्रिजायुधः । श्रीपद्मादि-
भिरङ्गैश्च लक्षणैरुपलक्षितः । नानातन्त्रविधानेन कला-
यपि यथा दृश्यम् । कृष्णवर्णं त्विष्टाऽकृष्णं साक्रीपाङ्गा-
स्तुपाददः । यज्ञैः संकीर्त्तनप्राथम्यजनीह सुमेधसः” ।
अस्य तन्त्रासन्निर्वाचनं च भा० उ० ६८अ०

“कृपिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्द्वैतिवाचकः । विष्णु-
स्तद्भावयोगाच्च कृष्णोभवति सात्वतः”

कल्पभेदेऽपि वैवस्वतमनोरटाविंशतिमे युगे युगे तस्याभि-
भाषः अतएव छा० उ० कल्पभेदादिप्रायेणैव “तद्वै तत् घोर
धाङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तोवाच” इत्युक्तम् ।
वस्तुतस्तस्य भगवदवतारात् भिन्नत्वमेव तस्य घोरा-
ङ्गिरसशिष्यत्वोक्तेः परमेश्वरस्य तथात्वात्सम्भवात् ।
अतस्तन्नाम्नि २८अपरस्तिमेव कृष्णशब्दस्य उक्तिः ।
“कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते । मस्त्रीभवन्ति
राजेन्द्र! महापातककोटयः” पुरा० । अङ्गुनस्य तन्त्रास-
न्निर्वाचनं भा० वि० ४२अ० । “कृष्ण इत्येव दशमं नाम
चक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वात् बालक-
स्य” च । व्यासस्य कार्ण्यप्राप्तत्वात् “वोव्यस्य वेदांश्च-
द्वारस्तपसा भगवान्दधिः । लोके व्यासत्वमापदे कार्ण्यप्राप्त्
कृष्णत्वमेव च” भा० आ० १।१०५। कृष्णस्तेदम् अथ
कार्ण्यं तत्सम्बन्धिनि त्रि० “कार्ण्यं वेदमिमं विद्वान्
आवयित्वार्यमश्रुते” भा० आ० १।१०८। अपत्ये तु इज्ज् ।
कार्ण्यं तदपत्ये उंस्ती । चन्द्रहासकरप्रथमादिपञ्चद-
शकलाक्रियाकूपे प्रतिपदादिदर्शनात्मकपञ्चदशतयात्मके
१०कालभेदे अर्द्धमासं चन्द्राङ्गिरः शुक्लः कृष्णचन्द्रचया-
त्मकः” ति० त० पृ० त्रि० । इन्द्रकलाचयप्रकारः इन्द्रशब्दे
६११पृ० उक्तः । तदुपलक्षिते ११पिठ्याने “शुक्लकृष्णे
गती ह्येते जगतां शाश्वते मते । एकया वात्यना-
द्वितिमन्यया वर्त्तते पुनः” गीता । पिठ्याने च यथा
कृष्णपञ्चसं बन्धस्तथा आतिवाहिकशब्दे ६५१पृ० दर्शि-
तम् । “धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः पञ्चमासा दक्षिणायनम्”
गीता । कृष्णपञ्चाभिमानिनि पिठ्यानस्ये कर्मिणामति-
वाह्यके ईश्वरनिर्वाजिते १२देवभेदे आतिवाहिकशब्द

विहतिः । १३ दूतादुपार्जिते धने न० कृष्णधनशब्दे
अर्थशब्दे च विहतिः । कृष्णस्य भावः ध्वज् । कार्पात्र
तद्भावे न० “कार्पात्रात् कृष्णत्वमेव च” भा० व्या० १०५ अ० ।
इमनिच् । कृष्णिमन् तद्भावे पु० “कृष्णिमानं दधानेन” ।
तत्, कृष्णता स्त्री, त्व कृष्णत्व, न०, कृष्णवर्णः । “कृष्णाऽपि
शुद्धेरधिकं विधातुमि” भावः । “अभिष्टय मरुच्छस्यान्
कृष्णमेव क्षिरोदधे” रघुः । १४ नेत्रगतेऽंशभेदे अक्षिशब्दे
विहतिः । १५ कृष्णसारशब्दे पुंस्त्री० “एषः कृष्णः स
कीर्तितः” अन्तो० प० । कृष्णाजिनम्

कृष्णाक पु० कृष्णप्रकारः स्त्री० कन् । १ कृष्णसर्पे चतु-
कम्पितं कृष्णाजिनम् कन् अजिनान्तत्वादुत्तरपदलोपः ।
चतुकम्पिते २ कृष्णाजिने न०

कृष्णकन्द न० कृष्णः कन्दोऽस्य । रक्तोत्पले त्रिका०
कृष्णकर्कटक पुंस्त्री नित्यकर्म० । कर्कटभेदे सुष्ठुतः ।
“शूर्पकुम्भोरकर्कटककृष्णकर्कटशिशुमारप्रभृतयः पादिनः”
सुष्ठुते पादिजलचरोक्तौ

कृष्णकर्मन् न० कर्म० । १ हिंसादिनिषिद्धकर्मणि । व० व० ।
२ तदुक्ते पापाचारिणि लि० अमरः १ ब्रह्मस्य कृष्णतास-
म्पादके क्रियाभेदे स च सुष्ठुतेन दर्शितो यथा “अथ
ब्रह्मस्योपश्रममाभवन्तीत्युपक्रमे “दारुणकर्मचारक-
र्माग्निर्कर्मकृष्णकर्मपाण्डुकर्म” इत्याद्युक्ता । “दुष्ट-
त्वात्तु युक्तानां कृष्णकर्म हितं पुनः इति” तस्योपयोगो-
दर्शितः । कृष्णेऽर्पितं कृष्णार्पितं कर्म० । १ परमेश्वरा-
र्पिते कर्मणि न० व० व० ४ तदुक्ते लि० स्त्रियां वा ङाप् ।

कृष्णकलि पु० कृष्ण इव चूडाला कलिः कलिकाऽस्य । स्वना-
मस्थाने पुष्पप्रधाने हजे । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

कृष्णकाक पुंस्त्री नित्यकर्म० । (दांडकाक) काकभेदे हारा०
कृष्णकापोती स्त्री क्षीप्रधिभेदे सुष्ठु० । “अथोपक्षीव्याख्या-
स्यामः” इत्युपक्रमे “श्वेतकापोती कृष्णकापोती” इत्यादिना
विभक्त्य तदुपयोगकारोदर्शितो यथा । “गोनस्यजगरी-
कृष्णकापोतीनां सनखसृष्टि खण्डयित्वा क्षीरेण वि-
पाच्याभिस्राव्य” इत्याद्युक्तं सुष्ठु० तस्या लक्षणमोपधि-
शब्दे १५६३ पु० उक्तम् ।

कृष्णकाय पुंस्त्री कृष्णकायोऽस्य महिषे शब्दचि० । जाति-
त्वेऽपि योपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् ।

कृष्णकाष्ठ न० कृष्णं काष्ठमस्य । कालागुरुणि राजनि०
कृष्णकीदृश पु० कृष्णकस्य कृष्णकर्मणः कृष्णं वितर्कं चाति-
बा-क । द्यूतकारिणि त्रिका० ।

कृष्णगङ्गा स्त्री नित्य० । कृष्णवेण्यां नदीभेदे राजनि० ।
कृष्णगतरोग पु० नेत्रावयवभेदकृष्णगतरोगभेदे । तद्विज्ञा-
नादि सुष्ठुते उक्तं यथा ।

“अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
यत्सर्वं शुक्रमथाव्रणं वा पाकावयवहायजका तथैव ।
चत्वार एतेऽभिहिताः विकाराः कृष्णाश्रयाः संप्रकृतः
पुरस्तात् । निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूक्ष्मेव पिबं
प्रतिभाति यद्वा । स्त्रावं श्वेदुष्णमतीव रुक् च
तत्सर्वं शुक्रमदाहरति । दृष्टेः समीपे न भवे-
त्तु यच्च न चावगाढं न च संक्षेपेति । श्वेदनापन्न
च युष्मदुक्तं तस्मिन्निमात्रेति कदाचिदेव । वितं यदा
भाव्यसितप्रदेगे स्यन्दात्मकं नातिरुग्नुयुक्तम् । विहा-
यसीवाभ्दलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति । ग-
म्भीरजातं बह्वक्षं शुक्लं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृ-
च्छम् । विच्छिन्नमध्यं पिशिताहतं वा चलं सिरासक्त-
महृदिकृच्च । हित्यग्मात् लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि
विवर्जनीयम् । उष्णाश्रुपातः पिबका च कृष्णे यस्मि-
न् भवेन्मुहनिमञ्च शुक्लम् । तदव्यसाध्यं प्रवदन्ति केचि-
दन्यच्च यत्तित्तिरिपन्नतत्त्वम् । संज्ञाद्यते श्वेतनिभेन
सर्वदोषेण यस्यासितमण्डलान्तु । अजापुरीपप्रतिभो
रजावान् सलोहितो लोहितपिच्छलाक्षः । विदार्य
कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तद्विज्ञाजकाजातमिति व्यवस्थेत्” ।
कृष्णगति पु० कृष्णा गतिर्गतिस्थानमस्य । कृष्णवर्कं नि वज्रौ
तस्य गमनस्थानस्य तद्वत्त्वा कृष्णताप्राप्तेऽस्य तथात्वम् ।
“वह्ने स तदा गर्भः कजे कृष्णगतिर्वथा” भा० आनु०
८५ अ० ।

कृष्णगन्ध पु० कृष्ण उष्णो गन्धोऽस्य । शोभाश्चनदत्ते राजनि०
कृष्णगर्भ पु० कृष्णवर्णो गर्भोऽस्य । कट्फले राजनि० ।

कृष्णगिरि पु० नित्यकर्म० । नीलगिरी

कृष्णगोधा कृष्णः गोधेव । कीटभेदे । “सूक्ष्मोष्ठः कृष्ण-
गोधा यस्य कापायवासिकः” सुष्ठु० कीटशब्दे विहतिः ।

कृष्णधीव लि० कृष्णा धीवा यस्य । कृष्णवर्णं गण्डेऽजादौ “कृ-
ष्णधीवश्चाम्नेयः” यजु० २४, २, “कृष्णधीवः सितकण्ठोऽ-
श्लिषकश्च येन्द्रावनाः” इत्यादि श्वश्रुमेधीयपशुविशे-
षोक्तौ । “श्वेतलोहितपर्यान्तः कृष्णधीवस्तद्विद्युतः ।
त्रिपर्यापरिपोभातुः सम्भ्यारागमवाड्योत्” हरि०
१७५ अ० । २ नीलकण्ठे भृहादेवे पु० ।

कृष्णचक्षुक पु० कृष्णा चक्षूरस्य कृष्णं चक्षुः । चक्षुः राजनि० ।

कृष्णचन्द्रन न० कृष्णप्रियं चन्द्रनम् शा० त० । हरिचन्दने
 चेतचन्दने शब्दचि० [भाह्लादकत्वात्तथात्वम् ।
 कृष्णचन्द्र उ० कृष्णचन्द्र इव । वासुदेवे तस्य चन्द्रवत् भक्ताना
 कृष्णचर उ० कृष्णस्य भूतपूर्वः चरत् । भूतपूर्वकृष्णसम्ब-
 न्धिनि गवादी
 कृष्णचूडा स्त्री कृष्णस्य चूडा इव चूडाऽस्य । स्वनामख्याते
 पुष्पदन्ते । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । तत्त्वार्थे राजनि० ।
 कृष्णचूडिका स्त्री कृष्णचूडाऽस्य यस्याः कप् अत इत्त्वम् ।
 सुध्यायां राजनि० । [राजनि० ।
 कृष्णचूर्णं न० कृष्णं तद्वर्णं चूर्णम् । लौहमणे (लोहार शु)
 कृष्णजटा स्त्री कृष्ण जटा यस्याः । जटामांस्याम् रत्नमा०
 कृष्णजीरक उ० नित्यकर्म० । कालवर्षं जीरके (कालजीरे)
 अमरः “कटूष्णः कफशोथघ्नो जीर्णज्वरविनाशनः ।
 चतुष्पत्रो रश्मिकटुप्राही कृष्णजीरक ईरितः” राजनि०
 कृष्णतण्डुला स्त्री कृष्णतण्डुल्यस्याः । कर्णस्कोटल-
 तायां राजनि० । [शब्दमा० ।
 कृष्णताम्र न० “यखोर्वर्णेन” पा० कर्म० । गोशीर्षचन्दने
 कृष्णतार उ० स्त्री कृष्णताम्रवर्णति कटूष्ण उ० स० । १कृष्ण-
 सारस्वते हरिश्चामले च राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
 कृष्णलिङ्गता स्त्री नित्यकर्म० । (कालतेजोदी) लिङ्गता-
 भेदे जटा० । [इसरीदन्ते स्त्री राजनि० टाप् ।
 कृष्णदन्तं लि० कृष्णा दन्तायस्य । १कालवर्षं दन्तयुक्ते २का-
 कृष्णदेह उ० स्त्री कृष्णोदेहोऽस्य । १अमरे सारस्वतः स्त्रियां ङीप्
 २कालवर्षं देहावस्थिते लि० कर्म० । कालवर्षे ३देहे उ०
 कृष्णहैपायन उ० द्वीपे यक्षनाद्वीपे भवः फक् द्वीपोऽयनं
 जन्मभूमिर्वायस्य प्रज्ञाद्यण कर्म० । वेदव्यासे तस्य यक्षना-
 द्वीपोत्पत्तिकथा भा० व्या० १०५ अ० ।
 “धर्मयुक्तस्य धर्माच्च पितरासीत्तरी मम । सा कदा-
 विदहं तत्र गता प्रथमयौवना । अथ धर्मविदां श्रेष्ठः
 परमर्षिः पराशरः । आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन्-
 यक्ष्णा नदीम् । स तार्थमाणो यक्ष्णां मासुपेक्षाव्रवी-
 तदा । सान्वपूर्वं सनिश्चिह्नः कामाक्षौ मधुरं वचः । तमहं
 शापभीता च पितुर्नीता च भारत ! । वरेरत्नलभैरुक्ता न
 भूत्वा ख्यातुमश्चे । अभिभूय स मां बालां तेजसा वश-
 मानयत् । तमसा (कुज्भट्टिकया) लोकाभाङ्ग्य मौगता-
 मेव भारत ! । सत्वस्वगन्धो मङ्गलानासीत्परा मम सुगुप्-
 सितः । तमपास्य गुभं गन्धमिसं प्रादात् स मे सनिः ।
 ततो मामाह स सनिर्गर्भस्तुष्टज्जन्म मासकम् । द्वीमेऽस्या

एव सरितः कन्धैव त्वं भविष्यसि । पराशर्यो महा-
 योगी स बभूव महावृद्धिः । कन्यापुत्रो मम पुरा हैपायन
 इति श्रुतः । योव्यस्य वेदांस्तुरस्तपसा भगवान्वृद्धिः । लोके
 व्यासत्वमाप्तेदे काष्ठांश्च कृष्णत्वमेव च । सत्यवादी शम-
 परस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः । सद्योत्पन्नः स तु महान् सह
 पित्रा ततो गतः” । “श्रुत्वा तु सर्पसलाय दीक्षितं जन-
 मेजयम् । अभ्यगच्छदभिविहान् कृष्णहैपायनस्तदा ।
 जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् । कन्धैव
 यक्ष्णाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् । जातमात्र च यः
 सद्य इष्टं देहमवीडधत् । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् सेति-
 हासान्महायशाः । यस्मैति तपसा कश्चिद् वेदाध्ययनेन
 च । न व्रतैर्नापवासे च न प्रभूत्या न मन्युना । विद्या-
 सैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदांश्वरः । परावरशो ब्रह्मर्षिः
 कविः सत्यव्रतः शुचिः । यः पाण्डुं धृतराष्ट्रं
 विदुरं चाप्यजीजनत् । शान्तनोः सन्ततिं तन्मन्
 पुण्यकीर्तिर्महायशाः” ।
 “मातुर्नियोगाद्भर्मात्मा गात्रेयस्य च धीमतः । श्रेते विधि
 त्ववीर्यस्य कृष्णहैपायनः पुरा । लीनमनीनिव कौरव्यान्
 जनयामास वीर्यवान् । उत्पाद्य धृतराष्ट्रं पाण्डुं वि-
 दुरमेव च । जगाम तपसे धीमान् पुनरेवान्नमं प्रति” ।
 “कृष्णहैपायनाज्जने धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विचित्रवीर्य
 श्रेते च पाण्डुश्चैव महाबलः । धर्मार्थयुगलो धीमा-
 न्मेधावी धूतकल्मषः । विदुरः शूद्रबोनौ तु जज्ञे द्वै-
 पायनादपि” । भारते नानास्थाने
 “कृष्णहैपायनं ध्यायं विद्धि नारायणं विभुम् । कोहान्यः
 उग्रहरीत्वात् महाभारतकृत् भवेत्” विष्णुपु० । तस्य विष्णो
 रवतरात्त्वकथा भाग० “ततः सप्तदशे जातः सत्य-
 वत्सा पराशरात् । चक्र वेदतरोः शाखा ह्यपरे सोऽत्य-
 मेधसः” । अथतारयन्दे ३२२४ विवृतिः । कथ्येति हैपा-
 यनेति च तस्य नामद्वयम् कर्म० कश्चिदेकनामताऽपि ।
 “हैपायनेन कथ्येन नगरे वारणावते” भा० सं० ७६ अ० ।
 “काष्ठांश्च कृष्णत्वमेव च” “कार्णां वेदमिसं श्रुयु” इति
 च व्यस्यप्रयोगः । “तमहमरागमत्पत्न्यां कृष्णहैपायनं
 गन्दे” कथीस० । प्रायुक्तभारते च समस्तप्रयोगः
 कृष्णधत्तू (धूस्तूर) उ० कर्म० (जनकधृतरा) दहभेदे ।
 “सितनीलकृष्णलोहितपीतधूसराश्च सनि धत्तूराः ।
 सामान्यगुणोमेतास्तेषु शुष्णाद्वस्तु कृष्णजुस्तुः स्यात्”
 राजनि० । धत्तूरशब्दे तत्सामान्यगुणा भावप्र० उक्तायथा

“धत्तूरो मदयथाग्निवातकृष्णरजस्तुत् । कणयो म-
धुरस्तिक्तो यूकालिजाविनाशकः । उष्यो शुर्वर्णशुभ्र
कण्डूकृमि विप्रापहः” ।

कृष्णधनं न० कर्म० । दूतादिभिरर्जिते धने । अथशब्दे
१६७८ विवृतिः । “पार्श्विकदूतचौध्याम्” प्रतिरूपकसा-
हचैः । खलेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं ससदाहृतम्”
विष्णुसं० “पार्श्विकः अपावस्य पतितास्थापनम्” प्रा० वि०
कृष्णपक्ष पु० कर्म० । चन्द्रस्य कलास्तुमकरे प्रतिपदादि-
दर्शने पञ्चदशतिथ्यात्मके काले । तत्र (चान्द्रे) पक्षा-
वधौ भासे शुक्लपक्षौ क्रमेण हि । चन्द्रद्विपरः शुक्लः
कृष्णचन्द्रयामकः । पञ्चत्वाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-
दश स्युताः । दर्शनाः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमानाश्च शु-
क्लके” ति०त० षट् तिथयस्तम् । “रावणेन हृता सीता
कृष्णपक्षे सिताष्टमी” मङ्गलानां

कृष्णपटौ स्त्री कृष्णौ पादौ यस्याः कुम्भप० डीप् कल्पलोपः
पञ्चावच । कालपादयुक्तायां स्त्रियाम् । [रत्नमा०
कृष्णपर्णी स्त्री कृष्णं पर्यमस्याः । कालतलस्याम् ।
कृष्णपवि पु० पूयते पू०शोधे इन् पविः पन्थाः “पन्था वातेन
शुध्यति” इत्युक्तेः पथोवातभिन्नशुद्धिहेतुनपेक्षणात्
तथात्वम् कृष्णः पन्था यस्य । यज्ञौ “ष्टथिव्यां कृष्ण-
पविरोपधीर्भवत्ये” ऋ० ७, ८, २ । “कृष्णपविः कृष्ण-
वर्णाग्निः भा० [फलमस्य । करमर्हे रत्ना०

कृष्णपाक पु० पच्यते इति पाकः फलं कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः
कृष्णपाकफल पु० कृष्णपाकरूपं फलमस्य । करमर्हे अमरः
कृष्णपिङ्गल त्रि० “वर्णोवर्णेन” प्रा० कर्म० । कालपिङ्गलवर्णं
युक्ते “अतं सत्यं परं त्रयं पुरुषं कालपिङ्गलम्” रुद्रो
पस्यानमन्तः । तस्यापत्यम् इज् । कार्ण्यपिङ्गलि तदप-
त्ये वज्रत्वे उपका० अन्यशब्देन हन्ते अहन्ते च वा तस्य
लुक् । कृष्णपिङ्गलास्तदपत्ये पु । २दुर्गायां स्त्री० त्रिका०
कृष्णपिङ्गलौतक पु० नित्यकर्म० । कृष्णपिङ्गलीरभेदे रत्न-
माला कृष्णपिङ्गलीरोग्यत्व ।

कृष्णपिप्पली स्त्री नित्यकर्म० । पिप्पलिकामेदे उच्चा-
रोहिपिप्पलिकायां (काठपिप्पिडा) राजनि०

कृष्णपुष्प पु० कृष्णं पुष्पमस्य । १कृष्णधत्तूरे राजनि० २दि-
यङ्गुडले स्त्री डीप् शब्दच०

कृष्णफल पु० कृष्णं फलमस्य । १करमर्हे (करमचा) डले २शो-
मराज्यां स्त्री टाप् अमरटीकायांभरतः [द्विरूपको०

कृष्णफलपाक पु० कृष्णः फलरूपः पाकोवस्य । करमर्हे

कृष्ण(व)वल्लभ पु० “वर्णोवर्णेन” प्रा०स० । १कालवर्षे तवर्षे
२तदुक्ते त्रि० “अजिने पार्श्वसहिते कृष्णव(व)ल्लभे
आविके” कात्या० २२, ४, १७, कृष्णधवलदादयोऽप्यत्र ।

कृष्णभूम पु० कृष्णा भूमिर्यत्र अच् समा० । कालवर्षस्य-
स्तिकायुक्ते देगे हेम०

कृष्णभूमिज त्रि० कृष्णाया भूमेर्जायते जन-ड १कालवर्ष
स्तिकात उत्पन्ने २गोमूत्रिकादण्ये स्त्री राजनि०

कृष्णभेदा(दौ) स्त्री कृष्णोवर्णेन भेद । खण्डोऽस्याः डीप्
कटुकायां (कट्की) डच् राजनि० वा गौरा० डीप् ।
तत्पार्थे अमरः

कृष्णमण्डल न० कर्म० । “नेत्रावयवभेदे । नेत्रायामत्रिभा-
गात्तु कृष्णमण्डलस्यते । कृष्णात् सप्तमभागां तु वटि-
वटिविशारदाः” सुशु० । भीमसेनादिवत् उत्तरपदलोपे
कृष्णमप्यत्र तदभिप्रायेणैव कृष्णादिति सुशुतोक्तिः

कृष्णमल्लिका स्त्री कृष्णा कृष्णप्रिया मल्लिकेव । कृष्णावर्णके
(कालतलसी) डच् राजनि० ।

कृष्णमत्स्य पु० स्त्री नित्यकर्म० (कालवस) इति ख्याते मत्स्य
भेदे “पाठीनपाटलाराजीववर्णि गोमत्स्यकृष्णमत्स्य वागुज्जा-
रसरल सहस्र दंष्ट्रि प्रवृत्तयो नादेयाः” सुशुतः स्त्रियां डीप्
कृष्णसुख त्रि० कृष्णं सुखमास्यमप्यत्र यस्य स्त्रियां वा डीप्

१कृष्णवर्णं सुखयुक्ते २कालाग्रे च “सनयोः कृष्णसुखता
रोमराज्यदुग्मस्तथा” गर्भलक्षण्ये सुशुतः ३वानरभेदे
पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् डीप् । ४दानवभेदे “सहस्र-
पात् कृष्णसुखः कृष्णस्यैव महोदरः” हरिवं० २४० ऋ०
दानवोक्तौ । कृष्णवदनादयोऽपि पूर्वोक्ताये त्रि०

कृष्णसुक्त पु० नित्यकर्म० । सुक्तभेदे तद्देवगुणादि भावप्र०
उक्तं यथा

“सुक्तमसूरयोराधानाकारित्वमन्यवैदलापेक्षेया नदु सर्वथा
एतयोरपि किञ्चिदाधानाकारित्वात् तत्र सुक्तस्य गुणाः
सुहोर्लुषो लघुर्गर्ही कफपित्तको हिमः । स्वादुरत्यानि-
लो नेत्रो ज्वरवो वनजस्तथा । सुहो वज्रविधः श्यामो
हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रजतव तेषान्तु पूर्वः पूर्वा
लघुः सुतः । सुशुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः ।
चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिकः” ।

माधववासन्तुराटजेति राजनि०तस्य पर्यायदर्शनात् वस-
न्तकाले चैवभासे सुराट्टदेशेऽस्त्योत्तरवर्षेया ततोदेशादा
नीवान्यत्र देशेऽपि तस्योत्पादना एवमन्यत्र कालेऽपि ।

कृष्णमूली स्त्री० कृष्णं मूलमस्याः डीप् । शारिवाभेदे । राजनि०

कृष्णमृग उंसो नित्यकर्म० । (कालसार) कृष्णसारम्भे
“इहान् कृष्णमृगांश्चैव मेध्यादम्यान् वनेचरान्” भा०
व० ५१५० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् कृष्णहरिणा-
दयोऽप्यत्र उंसो०

कृष्णसृष्ट उंसो० कर्म० । १। कृष्णसृष्टे स्तिकाभेदे २। कृष्णभूमौ
हेमच० । “कृष्णसृष्टं क्षतदाह्रास्त्रपदरक्षे भवितुम्”
राजनि० कृष्णसृष्टिकाऽप्यत्र । व० व० । शतशुक्ते त्रि०
हेमच०

कृष्णयजुर्वेदं पु० तैत्तिरीयसूत्रयजुर्वेदभेदे । तस्य कृष्णत्वञ्च
तस्य पाठे प्रतिपदायुक्तपूर्णाभावापेक्षत्वं । यजुर्वे-
दस्य द्वौ भेदौ शुक्लकृष्णभेदात् तद्वान्तरभेदाच्च चरणव्यू-
हभाष्ययोर्दर्शिताः यथा
“यजुर्वेदस्य षडशीतिभेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम
द्वादशभेदा भवन्ति “चरका आङ्गुरकाः कठाः प्राच्यकठाः
कपिलकठाः सारायणीयाः वात्सलरीयाः श्वेताश्वतरा
वाराहा औपमन्यपन्थागलेया मैत्रायणीयाश्चेति । मैत्रा-
यणीयानाम् सप्तभेदा भवन्ति मानवाभैत्रायणीया इन्दु-
भायकैया हरिद्रवेयाः श्यामाः श्यामायनीयाश्चेति । ते-
षामध्ययनसदृशतं यजुःसङ्ख्यान्वधीत्य शाखापारो भवति
तान्येव द्विगुणान्वधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणा-
न्वधीत्य क्रमपारो भवति षडङ्गान्वधीत्य षडङ्गविद्वद्वति
शिवाकलेया व्याकरणं निबद्धं छन्दो ज्योतिषमिन्द्राग्नि
भवन्ति तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निबद्धत्वात्
वाजसनेयानां षड्दश भेदा भवन्ति कात्या माध्य-
न्दिनाः शाखीयाः श्यामायनीयाः कापोलाः पौखलव्या
व्यावटिकाः परमावटिकाः पाराशर्याः वैश्वेया वैन्या
औधेया गालवा वैजपाः कात्यायनीयाश्चेति प्रतिपदमनु-
पदं छन्दो भाषा धर्मो भीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि उप-
ज्योतिषं साङ्ख्यलक्षणं प्रतिप्राप्तवाक्यः परिसंख्या चरण
व्यूहः आङ्गुरकः प्रवराध्यायश्च शास्त्रकृतसंख्यातुगम-
यज्ञपादार्थिणौ त्रिकल्पाश्वोक्त्यानि कूर्मलक्षणम् इत्य-
ष्टादश परिशिष्टानि भवन्ति । द्वे सङ्घे शते न्यूने मन्त्रे
वाजसनेयके । इत्युक्तमेतत्सकलं स शुक्रियश्च कीर्तितम् ।
यन्मात्र परिसंख्याता ब्राह्मणश्च चतुर्गुणम् । तत्र तैत्ति-
रीयकानाम् द्विभेदा भवन्ति । औख्याः काण्डिकेयाश्चेति ।
काण्डिकेयानाम् षड्भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी मौधायनी
मत्स्यापाटी हरिणकेयी औधेयी चेति तत्र कठानां तु
प्रभावचतुःचत्वारिंशदुपपन्थाः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्वरूप

यत् पश्यते । यदुर्वेदः स विप्रो योऽन्ये शास्त्रान्तराः स्मृताः ।
तेषामध्ययनं प्रवचनीयाश्चेति” सू० । विद्वत्तमेतद्वाक्ये
यथा “यजुर्वेदस्य षडशीतिभेदा भवन्ति” अत्र शाखा-
भेदो व्याहृतः । षड्दशशीतिभेदा इत्यर्थः । “तत्र चरका-
नाम द्वादशभेदा भवन्ति” इति स्पष्टार्थः । ते के भेदा इत्याह
चरका इत्यादि मैत्रायणीयानाम् सप्तभेदा भवन्ति । मैत्रा-
यणीया मानवा इत्यादि । मैत्रायणीयशाखागण इत्यर्थः ।
मैत्रायणीयसु वाजसनीयवेदोद्भाषी । मानवं कल्पसूत्रम् ।
तेषामध्ययनसदृशतं यजुःसङ्ख्यान्वधीत्य शाखापारो
भवति तेषामध्ययने द्विचत्वारिंशदध्यायाः अष्टशता-
धिकसङ्ख्यामन्वा इत्यर्थः । तान्येव द्विगुणान्वधीत्य पद-
पारो भवति द्विवारपठनात्पदपारायणफलं भवति इत्यर्थः ।
तान्येव त्रिगुणान्वधीत्य क्रमपारो भवति त्रिवारपठनान्
क्रमपारायणफलं भवतीत्यर्थः । पदक्रमाध्ययनफलं भ-
वतीत्यर्थः । तत्र प्राच्य उदीच्यां, नैर्ऋत्यां निबद्धत्वात् वा
जसनेयानां षड्दश भेदा भवन्ति प्राच्य उदीच्यनैर्ऋत्य
इति तिसृषु दिशासु । वाजसनेयवेदोत्पत्तिमये वक्ष्यामः
इतरदेशेषु वेदशास्त्रयोर्विभाग उच्यते तत्र साङ्गार्थमे चक्रम्
“पृथिव्यामध्यरेखायां नर्मदा परिकीर्तिता । दक्षिणोत्तर-
योर्मार्गे शास्त्रान्दश उच्यते । नर्मदादक्षिणे भागे व्यापस्तम्बी
श्यायनी । राषायनी (पद्मला च यज्ञकन्याविभागिनः ।
मान्यन्दिनी शाङ्गायनी कौथुमी शौनकी तथा नर्मदो-
त्तरभागे च यज्ञकन्याविभागिनः । तुङ्गलक्षणा तथा गोदा
सह्याद्रिषिखरावधि । आन्ध्रदेशपर्यन्तम् बङ्ग चलाङ्गा-
यनी । उत्तरे गुजरे देशे वेदो बङ्ग च ररितः । कौपीन-
किन्नाङ्गणं च शाखा शाङ्गायनी स्थिता । आन्ध्रदिदक्षि-
णाम्नेखां गोदासागरकावधि । यजुर्वेदस्य तैत्तिर्य
व्यापस्तम्बी प्रतिष्ठिता । सह्याद्रिपर्वतादाराद्रिगाम् नैर्ऋ-
त्यसागरात् । हरिणकेयी शाखा च पशु रामस्य सन्नि-
धौ । मयूरपर्वताच्चैव यावदुज्जरदेशतः । व्याघ्रा पायव्य-
देशाच्च मैत्रायणी प्रतिष्ठिता । अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च कानीनी
गुजरेस्तथा । वाजसनेयी शाखा च माध्यन्दिनी प्रतिष्ठिता ।
अप्रिया याज्ञवल्केन सर्वदेशेषु विस्तृता । वाजसनेय-
वेदस्य प्रथमा काण्वसंज्ञकाः” इति व्यासशिष्यो वैशम्पाय-
नो निगदास्त्रयजुर्वेदमठित्वा शिष्यान् चकार । तत्राह भा-
गवते १२।६५० “वैशम्पायनशिष्यवै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
यज्ञे ब्रह्म ह्यङ्गत्वाङ्कः कपणं सगुरोर्भूतम् । याज्ञवल्क्यश्च त-
च्छिष्य आहं हो भगवन् ! कियत् । चरितेनात्साराणां च-

रिभ्योऽहं सुदुर्गम् । इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितोवाक्यं
 त्वया । विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजत्विति । दे
 रातः सुतः सोऽपि हर्दित्वा यजुषांगणम् । ततोऽगतोऽथ
 सुनयो ददृशुर्भान् यजुगेणान् । यजुंषि तित्तिरीभूत्वा
 तद्धोलुपतयाऽऽददुः । तैत्तिरीवा इति यजुःशाखा व्यासन्
 सुमेयलाः । याज्ञवल्क्यः “अथ नमो भगवते” इत्यादिना
 सूत्रं तृप्ताव । “एवमुक्तः स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः ।
 यजुं प्रवातयामास सुनयेऽदात् प्रसादितः” (अजीर्णभुक्ते
 उच्छिष्टवान्ने यातयामशब्द इति निघण्टुः तदन्त्यत् अयात-
 यामम्) “यजुर्भिरकरोच्छाखा दय पञ्च भर्गैर्बिभुः । जम्बु-
 द्वाजसन्धस्ताः काष्ठा माध्यन्दिनादयः” इत्यादि सन्ध-
 पदाबोधनपा यजुर्वेदव्याख्यानन्तरं देवरातः सुतेनाब्राह्मण-
 त्वमिवा प्रसादितः सूत्र्यै वाजिरूपेण तस्मै दत्ता वाजेभ्यः
 केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा सन्धस्ताः शाखा वाजसनेय
 सन्ता । तस्य शाखारण्डत्वपरिहाराय चातुर्वेदात्मसंरक्ष-
 णाय च वाजिरूपेण सूत्र्यै शाखातयामास यानि यजुंषि
 सुनये दत्तानि तैर्वजुर्भिरर्कापितैः स सुनिष्ठाः वाज-
 सन्धः पञ्चदश शाखा अकरोत् । तस्याञ्च सुनेः काष्ठमा
 ध्यन्दिनादयः अध्ययनं चक्रुः । ते पञ्चदश भवन्ति
 तया च विष्णुपुराणे यजुर्वेदस्य विस्तारविभागमाह
 “यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महासुने । वैशम्पायन
 नामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै । शिष्येभ्यः प्रददौ तां च
 जम्बुद्वीपेऽस्तुक्रमात् । याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूदब्रह्म-
 रातः सुतोद्विजः । शिष्यः परमधर्म्मज्ञो गुरुदत्तिरतः
 सदा । अर्णवश्च महामेरोः समज्जेज्जागमिष्यति । तस्य वै
 सप्त रात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति । पूर्वमेवं सुनिगमैः
 सप्तयोऽर्थं जतोद्विज । वैशम्पायन एकस्तु तं व्यतिक्रान्त
 वांस्तदा । स्वस्तिवं तं च हंसोऽथ पददृष्टमवातयत् ।
 शिष्यानाह च भो शिष्या ब्रह्महत्यापरं व्रतम् ।
 चरध्वं मत्कृते सर्वे न मित्रार्यमिदंलघा । अथाह
 याज्ञवल्क्यस्तद्विभक्तैर्वेदभिर्हिजैः । क्लेशितैरत्यन्तेजो-
 भिरारिभ्योऽहमिदं व्रतम् । ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह
 याज्ञवल्क्यं महासुनिम् । सुव्यातां यत् त्वयाऽधीतं यतो
 विप्रावमानकः । निर्वृजसोवदक्षेतान् यस्त्वं ब्राह्म-
 णपुत्रवान् । तेन शिष्येण नाथोऽस्ति समाप्ताभङ्ग-
 कारिणा । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयो-
 दितम् । समाप्तकल्पशा त्वतोदधीतं हिज ! त्विदम् ।
 ओपराशर उवाच इत्युक्त्वा रुचिराङ्गानि सङ्कपाणि

यजुं यथ । हर्दित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्नेह्यता
 सुनिः । यजुं प्रथ विद्वद्वानि यज्ञवल्क्येन वै हिज ! ।
 जम्बुद्वीपेतिरीभूताः स्तित्तिरीस्तु च ते ततः । ब्रह्महत्याव्रतं
 चीर्णं गुरुणा नोदितैस्तु यैः । चरकाध्वर्वक्त्रे तु चर-
 णान्मुनिसत्तम ! । याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय ! प्राणावामप-
 रायणः । तृप्ताव प्रणतः सूत्र्यं यजुं प्रभिलपं क्षतः ।
 याज्ञवल्क्य उवाच । नमः सुविले हाराय सुक्ते रमितते-
 जसे । अग्नयजुःसामरूपाय त्वयीधामात्मने नमः” इत्यादि ।
 पराशर उवाच । इत्येवमादिभिक्षो न स्या यमानः सर्वै रविः ।
 वाजिरूपधरः प्राह प्रीयमाणोऽभिवाञ्छितम् । याज्ञ-
 वल्क्यस्तथा प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् । यजुंषि तानि मे
 देहि यानि सन्ति न मे गुरौ । पराशर उवाच । एवमुक्तो
 ददौ तस्मै यजुंषि भगवान् रविः । अयातयामसंस्तानि
 यानि नो वेत्ति तदुगुरुः । यजुंषि यैरधीतानि तानि
 विप्रैर्हिजोत्तम ! । वाजिनस्ते समाख्याता सूत्र्याश्चोद्वज
 योगतः । शाखामेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम्
 काष्ठाद्यास्तु महाभाग ! याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः”
 काष्ठा माध्यन्दिनाः प्राचीया श्यामायनीयाः कापो-
 लः पौष्णवक्त्राः कावटिकाः परमावटिकाः पारशर्या
 वैधेया वैनेया ज्योधेया गालवा वैजपाः कात्या-
 यनीयाचेति पञ्चदश शाखा इत्यर्थः । प्रतिपद
 सप्तपदम् प्रतिपदे अष्टपदम् अल्पपदं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
 छन्दः छन्दोरत्नाकारादि । भाषा यन्त्रपरिभाषा, धर्म्मः
 धर्मशास्त्रं मन्वाद, भीमांसा प्रसिद्धा न्यायः तर्कः
 इति षडुपाङ्गानि । उपज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रम्
 साङ्ख्ययणं सायणिकादि प्रतिज्ञातुवाक्यः अनेन वाक्येन
 अयं सिद्धान्तः । परिसंख्या सुगोलादि । अयं रणव्यूहः ।
 आङ्गकस्यः प्रपराध्यायश्च शास्त्रं क्रतुसंस्थाकस्यादिषु
 ज्ञातव्यम् । अनुगमयन्ता यज्ञक्रियापाङ्गानि ज्यौति-
 कभेदाः । ज्यौतं यज्ञक्रियाः । पायवोक्त्यानि पशुवृक्षाः
 जूर्मलक्षणं यज्ञे प्रसिद्धम् । इति कृतादश परिशिष्टानि
 भवन्ति । द्वे सहस्रे शतम्यूने मन्त्रे वाजसनेयके इत्युक्तेः
 सकलं सगुक्रियं सन्धास परिसंख्यातं नित्यर्थः । वाजस-
 नेयवेदे च नवशताधिकसहस्रमन्त्रा इत्यर्थः । एतत्स-
 कलं सगुक्रियं सध्याङ्गे शुक्लवर्णेन सूत्र्येण दत्तं सगुक्रिय
 संश्रं परिसंख्यातमित्यर्थः । वेदोपक्रमश्चे चतुर्दशीयुक्त-
 पूर्वमाप्यह्णात् शुक्लयजुः प्रथितमित्यर्थः । प्रतिपदा-
 युक्तपूर्वमाप्यह्णात् लघुप्रजुरिति च । ब्राह्मणञ्च चतु-

सुंयं ब्राह्मणमिदं यः, यजुर्वेदतरोरासन् शाखा ह्येकोत्तरं शतम् । तत्रापि च शिवाकारा दश पञ्च च राजिनाम् । “तत्रापि प्रथमा सख्या शाखेयं काण्वसंज्ञिका” इति यन्मानरे । तैत्तिरीयानाम द्विभेदा भवन्ति औस्त्राः काण्विकेयाचेति । काण्विकेयानां पञ्च भेदा भवन्ति व्यापस्तम्बी बौधायनी सत्यापाटी हिरण्यकेशी औधेयी चेति तेषामध्ययनं परिमाणम् । “काण्डास्तु सप्त विधेया प्रन्नाश्चतुस्तराः । चत्वारिंशत् विधेया अनुवाकाः शतानि षट् । एकपञ्चाशदधिकं संख्या पञ्चाशद्विधेयते । द्विसहस्रं चैकशतमटानवतिकाधिकम् । लक्षैकं द्विनयतिः सहस्राणि प्रकीर्तितम् । पदानि नवतिश्चैव तथाचरन्तुच्यते । लक्षद्वयं त्रिपञ्चाशत् सहस्राणि शताष्टकम् । अष्टप्रश्नधिकं चैव यजुर्वेदप्रमाणकम्” । काण्डाः ७ । प्रन्नाः १४४ । अनुवाकाः ६५ । पञ्चाशी २१८८ पदानि १८२०६० । अक्षरसंख्या २५१२६८ । इति शाखावाक्यान्वयुतानि सहस्राणि नवानि च । चतुःशतान्यशीतिश्च अष्टौ वाक्यानि गण्यन्ते तत्र इति ब्राह्मणे वाक्यसंख्या १८४८० तैत्तिरीयनिनदवेदाख्यसंख्या उक्ता इत्यर्थः । तत्र कठानां तु प्रगाथचतुश्चत्वारिंशदुपगन्त्याः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठते । यजुर्वेदः स विज्ञेयो अन्ये शाखान्तराः स्मृताः” चतुश्चत्वारिंशदुपगन्त्याः मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्य अध्याय समीपे उक्ताः चतुश्चत्वारिंशत् । मन्त्रश्च ब्राह्मणं च मन्त्रब्राह्मणे तयोः मन्त्रब्राह्मणयोः तयोश्च वेद इति संज्ञा तदुक्तं “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद” इति नामधेयमित्युक्तं शाखीयप्रतिशाखाभाष्यकारेण, आपस्तम्बसामान्यस्त्रिभाष्यकारकपर्दिना धूर्त्तस्वामिना च । तथाच सति मन्त्रोनाम संहितामन्त्रकाण्डमन्त्ररूपसंहितायाः मध्ये एव तदप्ये ब्राह्मणत्वेन पठनमित्युक्तं भयवापि संहितात्वेन पदत्वेन क्रमत्वेन च पठनं त्रिगुणपठनमिति समन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठते इत्यर्थः एतादृशं पठनं शाखाया अध्ययनं स यजुर्वेदस्य तैत्तिरीयशाखायामेवास्ति” भाष्यम् । अयमत्र शाखाभेदसंज्ञानिर्णयः । चरकादिकानां द्वादशानां प्रत्येकं मानवादि सप्त भेदैर्गुणितानां ८४संख्या सम्पद्यते तैत्तिरीयस्य द्वौ भेदौ एवं षड्भीति संख्या राजसनेयसंख्या पञ्चदशेति एकौत्तरशतसंख्या । अतएव सप्तैकोपनिषदि “एकोत्तरशतं चैव यजुःशाखाः प्रकीर्तिताः” इत्युक्तम् दर्शितवित्पुण्ड्रप्रतिशतिभेदोक्तिः चरकादिद्वादशभेदाः काण्वादि

पञ्चदशभेदाचेति सख्यभेदाभिप्रायेणेति न विरोधः । काण्वयजुर्वेदगतोपनिषदस्य उपनिषच्चक्षुर्दे दर्शिताः कृष्णायाम् पु० कृष्णोयामोवर्त्म यस्य । वज्रौ । “उच्यते कृष्णायामम्” ऋ० ६, ६, १, “कृष्णायामं कृष्णवर्त्मनम्” भा० कृष्णरक्तं पु० वर्णोर्वर्णेनेति” पा० स० । १ काललोहितवर्णे (वेगुनीरङ्) २ तद्वति त्रि० । [राजनि० कृष्णरुहा स्त्री कृष्णा सती रोजति रुच-क । जतुकायां कृष्णरूप्य त्रि० कृष्णस्य भूतपूर्वः रूप्य । तदीयभूतपूर्वं सम्बन्धिनः । कृष्णाया इत्यर्थे न पुं वत् । कृष्णरूप्य इति भेदः कृष्णालं पु० कृष्णोवर्णोऽस्त्वस्याहं फले सिद्धा० लच । गुग्गाहले शब्दचिन्तितार्थे स्त्री अमरः २ तत्फले न० । “हे कृष्णले पञ्चदशे विज्ञेयोपध्यमोयवः” मनुः । “त्रियं त्वे कृष्णालम्” । “स दण्डः कृष्णालान्यटौ” मनुः । “जालसूत्रमरीचिस्त्र्यं त्रसरेणु रजः स्मृतम् । तेऽटौ लिङ्गा, त तान्तिस्त्रोराजसर्पपच्यते । गौरस्तु ते त्रयः, षट् ते यथोमध्यस्तु, ते त्रयः । कृष्णलः, पञ्च ते माघः” इति द्वाप्तपरिभाषिते ३ परिमाणभेदे पु० स्त्रार्थे क । तत्रार्थे “पञ्चकृष्णलकोमाघः” मनुः अत्र पञ्चकृष्णलाः परिभाषामजस्येति कन् । इति तु न्यायस्य कृष्णालवर्णा न० नित्यकर्म० । सौवर्चलवर्णे (कालालोन) राजनि० काचलवर्णशब्दे १८५, ६४० विहितः । कृष्णलोहितं नित्यक० । अयस्काले लौहभेदे राजनि० । कृष्णलोहितं पु० कृष्णः सन् लोहितः “वर्णोर्वर्णेनेति” पा० स० । १ रक्तकालमिच्छितवर्णे भूमले (वेगुनीरङ्) । २ तद्वति त्रि० अमरः । कृष्णवर्त्म उ० स्त्री० कृष्णं वर्त्म वज्रमस्य । वानरे हलायुधः संयोगोपधत्वात् जातित्वेऽपि स्त्रियां टाप् । कृष्णवर्त्मनादयोऽप्यत्र कृष्णवर्णं पु० कृष्णो वर्णोऽस्य । १ राहौ यत्ने । राहोः जायारूपत्वेन तमोरूपत्वात् तथात्पारोपात् तथात्वम् । कृष्णः अगुह्यो वर्णः । २ गूढे पु० कर्म० । काले वर्णे पु० कृष्णवर्णवति त्रि० । “कृष्णवर्णं” त्रिपा० कृष्णम्” भागव० ११ स्क० । कृष्णवर्त्मन् पु० कृष्णं वर्त्म भूमप्रसाररूपगतिस्थानमस्य । १ वज्रौ, “हविषा कृष्णवर्त्मं व भूय एवाभिवर्त्तते” मनुः पातवामास विह्वगान् प्रदीप्ते कृष्णवर्त्मनि” भा० आ० २२, ६४० । २ चिलकहले अमरः १ राहौ यत्ने, मेदि० । कृष्णमपवित् वर्त्म चरणं यस्य । ३ उटकर्णकारके त्रि० अमरः कृष्ण एव वर्त्म । ४ वासुदेवरूपगतौ । “कृष्णवर्त्मनि गुणान् गणयन्ती जीवनेषु लघयन्त्यनुरागम् । आमतः

वत जरेव हिमानी मेव्यतां सुरतरङ्गिणी” उद्भटः ।

कृष्णवर्त्तन्यादयोऽपि वज्रो । “पावकं कृष्णवर्त्तनिम्” ख०

८, २१, १६, चित्रकटके च

कृष्णवर्त्तन पु० नि० कर्म० । वर्षरभेदे (कालतलसी) राजनि० ।

कृष्णवर्त्तिका स्त्री कर्म० । जलकालतायाम् राजनि० ।

कृष्णवर्त्तो स्त्री कर्म० । १ कृष्णतलस्थाम्, २ कर्कशाच्च शब्दच०

३ शारिवाभेदे राजनि० । [नि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

कृष्णवानर पुं स्त्री नित्यकर्म० । वानरभेदे गोलाङ्गूले राज-

कृष्णविषाणा स्त्री कृष्णस्य रूगस्य विषाणा विषाणयुक्ता ।

यजमानकण्डूयनसाधनद्रव्यभेदे । तत्स्वरूपादि कात्या०

७, १, उक्तं यथा “कृष्णविषाणां त्रिपलिं पञ्चवलिं यो-

त्तानां दशायां बध्नीत” २६ सू० “कृष्णस्य रूगस्य विषाण-

युक्तां बध्नीत आत्मनेपदाद्यजमानः, कीदृशीं त्रिपलिं य-

न्वित्वययुक्तां पञ्चवलिं पञ्चयन्वियुक्तां वा । सा च प्रादे-

शमात्री परिशिष्ट उक्ता तस्यादक्षिणावर्त्तेन बन्धनमा-

न्नातमावस्तम्भेन “त्रिपलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणादङ्गवति

सञ्चादित्येक इति” कर्कः । “तया कण्डूयनम्” सू० २०

“दीक्षितेन कर्त्तव्यम्” कर्कः । कृष्णोऽरुगः विषाणं

योनिर्यस्य । दीक्षितधार्त्ये रूगचर्मभेदे स्त्री । यत्रो

हि कृष्णः (कृष्णरूगः) स यत्तस्तत्कृष्णाजिनं या

सा योनिः सा कृष्णविषाणा” शत० ब्रा० १, २, १, २८,

कृष्णवीज पु० कृष्णं वीजमस्य । १ रक्तशिषौ, जटाधरः

२ कालिङ्गे उद्यो न० राजनि० ।

कृष्णवृन्ता स्त्री कृष्णं वृन्तमस्याः १ पाटलाद्वले मेदि० २ माप-

पण्यमम् अमरः । संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम् ।

कृष्णवृन्तिका गाम्भार्याम् । रत्नमा०

कृष्णवेणा स्त्री भारतप्रसिद्धे नदीभेदरूपे तीर्थभेदे । “ततो-

देवसुदेवराख्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे । जातिशरत्तदे स्नात्वा

भवेज्जातिशरोनरः” भा० व० ८५ अ० । “सुनेणां कृष्ण-

वेणाच्च ईराभाच्च महारसाम्” भा० व० १८८ अ० ।

कृष्णवेणाप्यत्र “गोदावरी कृष्णवेणा कावेरी च सरि-

ह्वरा” भा० स० ६ अ०

कृष्णव्रीहि पु० नित्यकर्म० । (केलेधान) व्रीहिभेदे ।

कृष्णव्रीहिशालासुखेत्यादिना व्रीहिं विभज्य सुनुते

तदुपुष्पा उक्ता यथा “कृष्णव्रीहिवरकोषां कपाया-

नुरसो लघुः” । “नैर्ऋतः परिहृत्यै कृष्णव्रीहिण्यां

नखनिर्मिद्यानाम्” कात्या० १५, १, १४,

कृष्णय न० कृष्णदण्ड+यु० । स्वयमकृष्णे कृष्णदण्डयुक्ते वा-

ससि । “यामः कृष्णं कद्रु” “अकृष्णं कृष्णदण्डं वा

तदाख्यम्” कात्या० २२, ४, १२, १३, । “स्वयमकृष्णं सत्

कृष्णदण्डं यामः तदाख्यं कृष्णयमित्यर्थः” सं० व्या०

कृष्णशकुनि पुं स्त्री नित्यकर्म० । काके । “स्त्रीशूद्रशक-

णशकुनिशुनकादर्शनम्” पार० ४८ ।

कृष्णशा(सा)र पुं स्त्री कृष्णचासौ शारः (सारः) शयलश्च

“वर्षे वर्षे नेति पा० सं० । (कालसार) रूगभेदे रमानायः

“कृष्ण(शा)सारस्तु चरति रूगोयत्र स्वभावतः” मनुः ।

“कृष्ण(शा)सारे इदञ्चनुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके” शकु० ।

स्त्रियां ङीप्

कृष्णशालि पु० कर्म० । (केलेधान) धान्यभेदे । राजनि० ।

“कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नोमधुरो हृष्टलक्षितः । उत्पत्तिर्व्य-

वर्द्धनश्च वर्षकालनिबलप्रदः” राजनि०

कृष्णशिम्बु पु० कर्म० । कृष्णशोभाञ्जने (कालसज्जना) । राजनि०

कृष्णशिम्बिका स्त्री कर्म० । काकाण्डग्राम् । (कालशिम्बु)

रत्नमा० [स्त्रियां स्त्रीत्वात् ङीप् ।

कृष्णमृङ्ग पुं स्त्री कृष्णं मृङ्गमस्य । १ मृङ्गिणे हेमच० ।

कृष्णसख पु० कृष्णस्य सखा टच् समा० । १ अर्जुने तन्नामके

२ अर्जुनवृक्षे च शब्दचि० । वासुदेवतत्त्ववर्णित्वात्

३ कालजीरके स्त्री शब्दच०

कृष्णसमुद्भवा स्त्री कृष्णा सती समुद्भवति सम्+भू-अच् ।

कृष्णगङ्गायाम् । कृष्णः समुद्भवो यस्य कृष्णपुत्रे २ कामदेवादी

कृष्णसर्प पुं स्त्री नित्यकर्म० । सुश्रुतोक्ते कृष्णकरे कालरूपे

(केउटा) सर्पभेदे अहिशब्दे विद्वतिः “आशीविषैः कृष्ण-

सर्पैः सुप्रं चैनमदंशयत्” भा० व्या० ६१ अ० स्त्रियां

जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप् । २ ओषधिभेदे स्त्री

“यसन्ते कृष्णसर्पाख्या मोनसी प्रायते कश्चित्” सुश्रु०

कृष्णसर्प पुं स्त्री नित्यकर्म० । कालसर्पे (राक्षसशिषा)

राजनि० ।

कृष्णसार पु० कृष्णसारवद् विमृष्टादि । १ रूगभेदे “एषः कृष्णः

प्रकीर्तितः इति” भावप्र० रूगभेदानभिधाय “जाङ्गलाः

प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्मकराः कृताः । किञ्चिद्वातकरा

चापि लघवोवलवर्द्धनाः” इति तन्मांशुणा उक्ता “एषः

कृष्णरूगः स्मृतः” जन्तो० प० । स्त्रियां ङीप् । कृष्णः सा-

रोऽस्य । २ कृष्णहीडके शिशंपादके च मेदि० ।

४ खदिरादके शब्दरत्ना० । शिशंपादके स्त्री शब्दचि०

कृष्णसारङ्ग पु० कर्म० । रूगभेदे “कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे

लोहितसारङ्गम्” कात्या० श्रौ० ७, १, २१ । “कृष्णः श्यामः

सारङ्गः सारङ्गवर्षादुविद्धः” कर्मः “कृष्णसारङ्गः
स्वादित्वाद्यर्थे कृष्णसारङ्गं न विन्देत् अथो अपि
लोहितसारङ्गम्” शत० ब्रा० १।१।४।१२ “कृष्णसारङ्गः
ग्रामशयलः” भा०

कृष्णसारथि पु० कृष्णः सारथिरस्य । १ अर्जुने मध्यमपाण्डवे
यथा च तस्य तत्सारथित्वं तथा भा० उ० ६ अ० वसिष्ठं तं यथा
“अर्जुन उवाच । भवान् समर्थस्तान् सर्वान्निहन्तुं
नात्र संशयः । निहन्तुमहमर्थेकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ।
भवांस्तु कीर्त्तिमाक्तो के तेदृशस्त्वं गमिष्यसि । यशसा
चाहमयथीं तस्मादसि मया हतः । सारथ्यन्तु त्वया
कार्यमिति मे मानसं सदा । चिररालेप्सितं कामं
तद्भवान् कर्तुमर्हसि । वासुदेव उवाच । उपपन्नमिदं
पार्थ ! यत् स्वर्गसि मया सह । सारथ्यं ते करिष्यामि
कामः सम्पद्यतां तव” । तन्नामकेऽर्जुनदृष्टो च राजनि०

कृष्णसुन्दर लि० कृष्णवर्णोऽपि सुन्दरः । श्रीकृष्णे । तस्याप-
त्यम् इज् । कृष्णसुन्दरि तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप्
बहुल्ये तु तिक्रितवादिवात् द्वन्द्वे व्यङ्ग्ये च इजो लुक् ।

कृष्णस्तम्भ पु० कृष्णः स्तम्भोऽस्य । तमालवृक्षे भरतः

कृष्णागुरु न० कर्म० । कालागुरुणि, “कृष्णं गुणाधिकं
तत्तु लोहवत् पारि मज्जति” इत्युक्तलक्षणे गन्धद्रव्यभेदे
राजनि० “विलिख कृष्णागुरुणा राजमेयफलं लभेत्”
आ० त० भवि० पु० “चन्द्रनागागुरो ज्ञेयं पुण्यमष्टगुणं
नृप ! । कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्”
तत्रैव शिवपूजाधिकारे भविष्यपुराणम्

कृष्णाचल पु० कृष्णप्रियः अचलः शा० त० । १ रैवतकपर्णते
जटाधरः । तस्य हारकासन्निकटत्वेन तदीयाक्रोडपर्व-
तत्वात् तत्प्रियतत्वं तच्च भाषे षमर्गे वर्णितम् । कर्म० ।
२ नीलपर्वते ।

कृष्णाजिन न० इत० । कृष्णसारङ्गस्य चर्मणि एण्ये
“कृष्णाजिनं चोलखलसूयले” शत० ब्रा० १, १, १, २२,
“कृष्णाजिनोत्तरीयाश्च” भा० आनु० १४ अ०

कृष्णाञ्जनी स्त्री अञ्जनेऽनया अञ्ज-करणे ल्युट् ङीप्
कर्म० । कालाञ्जनीवृक्षे राजनि० ।

कृष्णाद्यतैल न० चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे
“कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकमिन्दुजम्बविक्षौपधैः पयसि सिद्ध-
मिदं जगत्प्राप्तम् । तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽन्धिल-
पाकात्प्रयान् जयति न स्यपिधौ मयुक्तम्” । [जनि०
कृष्णानदी स्त्री कर्म० बा० न० पुं वज्रायः । कृष्णगङ्गायां रा-

कृष्णाध्वन् पु० कृष्णः अध्वा यस्य । कृष्णवर्त्मनि वज्रौ । “कृ-
ष्णाध्वा तपूरयस्यिकेत” आ० २, ४, ६, [विहङ्गे दे ।

कृष्णानन्द पु० तन्त्रसारनामकतन्त्रनिबन्धकारके तान्त्रिके
कृष्णाभा स्त्री कृष्णा सती आभाति आ+भा-क । कालाञ्ज-
नीवृक्षे राजनि० । [नद्या+भिष-क । कालावसे हेम०
कृष्णामिष न० कृष्णं वासुदेवमामियति स्वर्गते वर्ण-
कृष्णायस न० कर्म० जातौ अच् समा० । लौहभेदे रत्नमा०
कृष्णाचिम् पु० कृष्णः कालवर्णोऽर्चिर्भ्यो यस्य । कृष्णता-
कारकशिखे वज्रौ ।

कृष्णार्जक पु० कर्म० । विपद्ने (कालतुलसी) वनपर्वरे ।
“कृष्णार्जकः कटूष्णश्च कफशतामयापहः । नेत्ररोमवि-
नाशी च रुच्यः सुप्रसवे हितः” राजनि०

कृष्णालु पु० कर्म० । कालालौ आलुभेदे राजनि०

कृष्णावास पु० आवसत्यस्मिन् आ+वस-आधारे घञ् इत० ।

अथत्यवृत्ते । तस्य तदावासत्वमन्त्रत्यवृत्ते ५०६४ उक्तम्
कृष्णाष्टमी स्त्री कृष्णा अष्टमी । १ कृष्णपक्षाष्टम्याम्
कृष्णस्य वासुदेवस्य जन्मदिनमष्टमी । गौणभाद्रपदमासी-
यकृष्णपक्षाष्टम्यां जन्माष्टम्यासु तस्याश्च “अथ भाद्रपदे
मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः
कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ब्रह्मपु० तज्जन्मदिनत्वोक्तौ स्यात्त्वम्
तत्र कर्त्तव्यव्रतकालनिर्णयः कालमा० दर्शितो यथा
“अथ जन्माष्टमी विचार्यते । सा किं पञ्चमेदेन नि-
र्णयितव्या उत व्रतविशेषेणाक्षोक्षिद्योगविशेषेणेति । अतै-
वेदमपरं” चिन्तयते किं जन्माष्टमीव्रतमेव जयन्तीव्र-
तमुत तयोर्भेद इति । तथान्यदपि चिन्तनीयं किं तिथ्य-
नरवदत्ताह्वेध उत मध्यरात्रिवेध इति । प्रथमं व्रतस्वरूपे
निश्चिते पश्चादङ्गित् व्रते कीदृशी तिथिरित्याकाङ्क्षोदेति ।
तिथौ च पूर्वविद्वत्त्वेन परविद्वत्त्वेन वा निश्चितायां पश्चात्की-
दृशोवेध इत्याकाङ्क्षा । तस्मादादौ व्रतं निश्चीयते । तत्र
जन्माष्टमीजयन्तीशब्दाभ्यां व्यवह्रियमाणं व्रतमेकमेवेति-
तावत् प्राप्नोति । कुतः ? रूपभेदाभावात् । यथा यागस्य
द्रव्यदेवते रूपं यथा वोपासनस्य गुणविशेषैर्गुणा देवता
यथा च तत्त्वविद्यायां वेदान्तत्वं रूपम् । तथा व्रते नियम
विशेषरूपम् नियममालोपयासो जागरणं कृष्णपूजा
चन्द्रार्घदानमित्यादिलक्षणः । सचोभयत्र न भिद्यते ।
अथोच्येत रूपभेदेऽपि नित्यकाम्यत्वाभ्यां भेदो भविष्यति
नित्या जन्माष्टमी अकरणे प्रत्यवायकरणात् । तथा च
अर्थते “वृद्धमार्गं खगं क्रांतं शत्रेन” च सुनिसत्तम् ! ।

मांसं वा हिपदां भुङ्क्ते भुङ्क्ता जन्मादमी दिने । जन्मादमी-
दिने प्राप्ते येन भुङ्क्तं द्विजोत्तम ! । त्वैलोक्यसम्भवं पा-
पं तेन भुङ्क्तं द्विजोत्तमेति । भविष्यपुराणे “आवणे
वज्रले पक्षे कण्ठजन्मादमीवृतम् । न करोति नरो यस्तु
भवति ब्रह्मराजसः । कण्ठजन्मादमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्वृतमुपासते ।
नाप्नोति सुकृतं किञ्चिद्विष्टापूर्तमद्यापि वा । वर्षे वर्षे तु या-
नारी कण्ठजन्मादमीवृतम् । न करोति महाप्राज्ञ ! व्या-
ली भवति कानने” इति । स्कन्दपुराणेऽपि “ये न कुर्वन्ति
जानन्तः कण्ठजन्मादमीवृतम् । ते भवन्ति नराः प्राज्ञ !
व्याला व्याघ्राश्च कानने । रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो
महासुने ! । अतोतानागतन्नेन कुलमेकोत्तरं शतम् ।
पातितं नरके घोरं भुङ्क्ता कण्ठवासरे” इति । जयन्ती
च काम्या फलविशेषकरणात् विष्णुधर्मोत्तरे हि जयन्तीं
प्रलयं पश्यते “यद्वात्ये यच्च कौमारे यौवने वार्धके तथा ।
वज्रजन्मादमीं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिरिति” । ब्रह्म
पुराणेऽपि “सप्तजन्मादमीं पापं राजन् ! यन्निविधं नृणां ।
तत् क्षपयति गोविन्दस्त्रिधौ तस्यां समर्चितः । उपवासश्च
ततोक्तो महापापप्रणशनः । जयन्त्यां जगतीपाल !
विधिना नालं संशयः” इति । पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयो-
निमतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता आवणे
मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुनर्वसुधारेण सोमेनापि
विशेषतः” इति । स्कन्दपुराणेऽपि “महाजयार्थं कुरुतां
जयन्तीं सुकृतेऽनघ ! । धर्ममर्थं च कामञ्च भोजञ्च सुनिपु-
कृतम् । । ददाति वाञ्छितानर्घानत्यर्घानतिदुर्लभानिति” ।
भविष्योत्तरे जयन्तीकृत्ये “प्रतिवर्षं विधानेन मङ्गलौघ-
र्जनन्दन ! नरो वा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नु-
यात् । पुत्रं सौभाग्यमारोग्यं सन्तोषमतुलं लभेत् । इह-
धर्मेरतिभूत्वा मृतोवैकुण्ठमाप्नुयादिति” । एवं ज-
न्मादमीया अकरणे प्रत्यवायाज्जयन्त्याः फलविशेषाज्ञो
भयोःक्रमेण नित्यत्वं कास्यत्वद्वाभ्युपगन्तव्यमिति मैवं गुण
फलाधिकत्वाभ्युपमेऽपि जयन्त्याः फलविशेषोपपत्तेः
गोदोहनदध्यादि तत्र दृष्टान्तः यथा “चमसेनापः प्रण-
वेदुर्गोदोहनेन पशुकामस्येति” नित्ययोर्दर्शपौर्णमास-
योरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदोहन
मात्रं विहितम् । “दध्नेन्द्रकामस्य” इत्यत्र च पूर्व-
प्रकृते नित्याग्निहोत्रे फलाय गुणो विधीयते । अत्रादि-
यदात् “खादिरं वीर्यकामस्य” इत्युदाहार्यम् । एवं नित्यां
जन्मादमीमाश्रित्य फलविशेषाय जयन्तीनामकोरोहि-

णीयोगो विधीयताम् । न च रोहिणीलक्षणस्य
कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्कनीयम् । काल-
विशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुपादेयत्वेऽपि अनुष्ठानाङ्गत्वं
शास्त्रेणावगतानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्तुं शक्य-
त्वात् । अन्यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यादिः
सर्वोऽपि कालविधिर्लुप्येत । रोहिणीयोगस्य च जयन्ती-
नामकत्वं जयन्तीलक्षणप्रदिपादकैः स्मृतिवाक्यैरभ्यवसेयम् ।
तानि च वाक्यान्वुदाहरामः “विष्णुधर्मे” रोहिणी च यदा
कण्ठपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ! । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-
पापहरा तिथिरिति” सनत्कुमारसंहिताम् “अष्टम्या-
वहितो राजन् ! कथ्यमानं मयानघ ! । आवणस्य च मास-
स्य कण्ठादस्यां नराधिप ! । रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती
नाम सा तिथिरिति” स्कान्दे “प्राजपतेने संयुक्ता
अष्टमी तु यदा भवेत् । आवणे वज्रले सा तु सर्वपापप्रणा
शिनी । जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदु-
रिति” । विष्णुरहस्ये “अष्टमी कण्ठपक्षस्य रोहिणीश्च-
क्षसंयुता । भवेत् प्रोष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता”
पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्त्रीकृतेषु आवणस्यां पूर्णिमायां
ग्रावणमासस्य समाप्तत्वात् उपरितर्नी प्रतिपदमारभ्य
भाद्रपदमास इतःप्रतिपदे प्रोष्ठपद इत्युक्तम् ।
विष्णुधर्मोत्तरे “प्राजापतर्क्षसंयुक्ता कण्ठा नभसि
चाष्टमी । सोपवासोदरेः कृत्वा तत्र पूजां न मीद-
तीति” । वशिष्ठसंहितायाम् “आवणे वा नभस्ये वा
रोहिणीसंहिताऽष्टमी । यदा कण्ठा नरैर्लेख्या सा जय-
न्तीति कीर्तिता । “आवणे न भवेद्योगो नभस्ये तु भवे-
द्भुवम् । तयोरभावे योगस्य तस्मिन्नेव न सम्भवः” इति ।
अत्र आवण इति मुख्यः कल्पः । नभस्य इत्युक्तकल्पः ।
यदि वा आवणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणीज-
न्मादमीयोगो जयन्तीत्येतदविवादम् । पुराणान्तरे “रो-
हिणी च यदा पक्षे कण्ठेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ! । जयन्ती
नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिरिति” । तदेवमेतैः
स्मृतिवाक्यैर्जयन्त्याः कण्ठादमीरोहिणीयोगस्य रूपे
सति पूर्वोदाहृतफलकामिनस्तादृशो योगो गोदोहन
दध्यादिवद्गुणत्वेन विधीयते । कास्ये तु ज्योतिषोमे
गुणविशेषो न कोऽपि फलाय विहितः । अतः कास्य
ज्योतिषोमवैषम्याज्ञोदोहनदध्यादिसास्याच्च पूर्वोदाहृत
फलवाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्मादमीव्रते गुणफलप्रति-
पादकत्वेनोपपद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शपौर्णमासाभ्या

मन्यः कश्चित्पुण्यफलको गोदोहनसंज्ञको यामोनास्ति
किन्तु गुणैव केवलं गोदोहनम् । तथा न जन्मा-
दमीव्रतादन्यज्जयन्तीव्रतं किन्तु प्रकृतएव व्रतेऽयं
फलदाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । व्रतद्वयमिदं
भवितुमर्हति कुतः ? नामभेदात् ? निमित्तभेदात् ?
रूपभेदात् ? शुद्धनिमित्तत्वभेदात् ? निर्देशभेदात् ? तथाहि
पूर्वोदाहृतेष्वकरणे प्रत्यवायप्रतिपादकस्मृतिवाक्येषु
जन्मादमीव्रतमित्येव नाम व्यवहृतम् । तथा
पूर्वोदाहृतेषु जयन्तीव्रतमिति नाम व्यवहारः । नाम-
भेदाच्च कर्मभेदोऽप्योतिरधिकरणे व्यवस्थितः । तस्य
चाधिकरणस्य संपादकावेतौ लोको भवतः । “अथैष
ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् । गुणः सहस्र
दानात्मा ज्योतिष्टोमे श्रूयते । अथेति प्रकृते स्थित
एतच्छब्दोऽप्यंगं वदेत् । संख्येवान्यकर्मत्वसुत्तिगतसं-
ज्ञयेति” । अयमर्थः “अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योति
रथैष सर्वज्योति हेतुः सहस्रदक्षिणेन यजेतेति” श्रु-
तम् । तत्र संशयः । किं प्रकृतएव ज्योतिष्टोमे सहस्र
दक्षिणागुणविधिः उत यामान्तरविधिरिति । एष ज्योति-
रेतेनेत्येताभ्यां एतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममनू-
द्य तत्र गुणविधिरिति पूर्वः पक्षः । अयान्तरज्योतके-
नायमग्रेण प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते ।
एतच्छब्दश्च प्रत्यासन्नं ब्रूते प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा अतीता
आगामिनी चेति । तत्रानतीतायाः प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे
सति आगामिप्रत्यासत्तिपरत्वेनैतच्छब्दावपपन्नौ । तथा-
प्येककर्मत्वं मा भूत् कर्मभेदे तु किं प्रमाणमिति चेत् ।
अपूर्वसंज्ञेति वदामः । एष ज्योतिरित्यस्मिन्नुत्तिवाक्ये
पूर्वप्रकृतकर्मविषयाया ज्योतिष्टोमसंज्ञाया अन्या ज्योति-
रित्येषा संज्ञा श्रूयते । तत्र यथा पूर्वोधिकरणे “सप्तदश
प्राजापत्यान् पशूनालभेत” इत्यत्रोत्पत्तिवाक्यगतया
संख्यया कर्मभेदो निरूपितः तथात्राभ्युत्पत्तिगतया नूत-
नसंज्ञया कर्मभेदोऽभ्युपगम्य इति एवं च सति
प्रकृतेऽप्यनेन न्यायेनोत्पत्तिवाक्यगतया जन्मादमीव्रत
जयन्तीव्रतसंज्ञाभ्यां व्रतभेदोऽभ्युपगम्यः ॥१॥
तथा निमित्तभेदादपि व्रतभेदः । जन्मादमीव्रते तिथिरेव
निमित्तं जयन्तीव्रते तु रोहिणीयोगः । ननु जन्मादमी-
त्यस्मिन्नपि व्यवहारे योग एव विवक्षितव्यः ननु तत्र
शुक्लायामेव तिथौ देवकीनन्दनस्योत्पत्तेः, भैषम्
तज्जन्मदम्बाएव प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणी

तद्योगयोर्विधीमानयोरपि बुधवारादिवदुपलक्ष्यत्वात् ।
अतएव शास्त्रेषु जन्मादमीत्येव समाख्यायते । अन्यथा
जन्मरोहिणीति जन्मयोग इति वा समाख्यायेत
कश्चित्सद्भावमात्रेण प्रयोजकत्वे बुधवारोऽपि प्रयोजकः
स्यात् । अस्तिति चेत् अतिप्रसङ्गात् । तज्जन्मकाले
द्वापरारवसानस्य संवत्सरविशेषस्य च सद्भावेन तयोरपि
प्रयोजकत्वं केन वाच्येत । तज्जन्मजन्मदम्बाएव प्रा-
धान्यम् । तत्प्राधान्ये च शुतिलिङ्गादिषु षट्सु समा-
ख्यारूपं षडं प्रमाणसुपन्यस्तं वेदितव्यम् । तथा प्रत्य-
क्षादिषु सम्भवैतिहान्तेष्वष्टसु प्रमाणेष्वैतिह्यरूपमागम
रूपं वा प्रमाणमुक्तं भवति । ननु निरर्थकोऽयं पञ्चवाद-
लक्षणः कोलाहलः । यदोक्तं व्रतं यदि नाम व्रतद्वयं त-
थाप्यनुष्ठाने कोविशेषः स्यात् । अस्यैव महानतिशयः ।
यस्मिन् संवत्सरे आवाणवज्जलादमीं परित्यज्यान्वस्मिन्
वस्यादौ रोहिणी भवति तस्मिन् संवत्सरे जयन्तीस्वरूप-
मेव नास्ति अतो जयन्तीव्रतस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्यैव जन्मा-
दमीव्रतत्वे तदपि न प्राप्नुयात् । भेदपक्षे त्वसत्यामपि
जयन्त्यां जन्मादमीव्रतं तत्र प्रवर्तते इत्ययमनुष्ठानेऽति-
शयः । भवत्वेनन्त्यापि नोपन्यस्तो निमित्तभेदो व्रत-
भेदमावहति । कर्मभेदेऽप्युक्तं शब्दान्तराभ्याससं-
ज्ञागुणप्रक्रियानामधेयेषु षट्सु प्रमाणेषु निमित्तस्या-
नलभावादिति चेत्, भैषम् तथाहि पूर्वोक्तसंज्ञा
भेद सम्पादितं व्रतभेदं निमित्तभेद उपोहयति ।
तज्जन्मादमि निमित्तभेदाद्व्रतभेदः ॥२॥

“तथा रूपभेदादपि व्रतभेदोऽवगम्यः । रूपभेदस्य
कर्मभेदेऽप्युक्तं त्वमात्राधिकरणे निरूपितम् तस्य चाधि-
करणस्य संपादकावेतौ लोको भवतः “गुणः कस्मीनरं
वा स्थाहाजिभ्यो वाजिनन्वति । गुणोदेवाननूद्योक्तः
समुच्चयविकल्पने । आमिचोत्पत्तिशित्वात् प्रवला, तत्र व-
जिनम् । गुणोऽप्रविश्य कस्मान्यत् कल्पयद्वाजिदेवकमिति” ।
“तन्नेपयति ध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिचा वाजिभ्यो वा-
जिनमिति” श्रुतम् । अत्रादधिसम्बन्धात् क्षीरनीरयोर्विभेदे
सति योयनीभूतः क्षीरभागः साऽऽमिचा तस्याश्च विश्वे
देवा देवताः तत्र यत्पृथग्भूतं नीरं तद्वाजिनम् तस्य
च वाजिनो देवताः । तत्रामिचाद्रव्यकं विश्वदेव-
देवताकमेकं कर्म, तथा सति किञ्चपरितनेन वाजिभ्यो
वाजिनमित्यनेन वाक्येन, पूर्वस्मिन्नेव कर्माणि वाजिनं
गुणोविधीयते उत कस्मीनरमिति संशयः । तत्र वाजो-

इष्टमामिच्छा सा जेषां देवानामस्ति ते वाजिन इति व्युत्प-
त्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनकुणो विधीयते स चामि-
च्छया सह विकल्प्यते सञ्ज्ञीयते वेति पूर्वः पक्षः । उत्प-
त्तिश्रुष्टामिच्छागुणावरुहस्य कर्मणो गुणान्तराकाङ्क्षा-
ऽभावाद्वाजिनस्य तत्र प्रवेशासम्भवे सत्यन्यथानुपपन्नो
वाजिनगुणो वाजिशब्दार्थस्य प्रकृतदेवताव्यतिरिक्त
देवताकत्वं कल्पयित्वा कर्मभेदे पर्यवस्यतीति सिद्धान्तः ।
अथ यथा द्रव्यदेवतालक्षणस्य वाग्वरुहस्य भिन्नत्वात् कर्म
भेदस्तथा प्रकृतेऽपि रूपभेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवास-
मालं जन्मादमीवृतस्वरूपं तदुत्पत्तिवाक्ये तन्मात्रस्य प्र-
तीयमानत्वात् । ननु जयनीवृतएवोपवासं कुर्यादित्यु-
त्पत्तिवाक्यं स्मर्यते न तु जन्मादमीवृते, पादम् । तथा
अथ विधिरुद्धेत्यः अन्नभोजने प्रत्यवायकारणा-
नुपपत्तेः । स चोद्धीयमानो विधिरूपवासमालं विधत्ते
न तु मण्डपनिर्माणजागरणप्रतिमादानादिकं, विधे
रुद्धयने हेतुवत्करणे प्रत्यवायबोधकवाक्ये भोजननिषे-
धमालकारणात् । न हि तत्र निद्रायां दानाभावे वा
प्रत्यवायः स्मर्यते । अत उपवासमालं तस्य स्वरूपं न
तु दानादिकम् । अतएवाकरणे प्रत्यवायवाक्ये जय-
नीप्रयुक्तदानादिशब्दाव्यावृत्तये केवलशब्द उपवासविशेष-
णत्वेन पश्यते “केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मादिने मम ।
शतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः” इति । तस्माज्ज-
न्मादमीवृतस्वोपवासमालं स्वरूपं, यदि श्रुष्टाल्ल जाग-
रणदानादिकमनुतिष्ठत्यनुतिष्ठन् नामाविरुद्धैः पुण्य-
विशेषैर्वा तस्योपोहजनसम्भवात् । शास्त्रेण तु प्रापि-
त उपवासमालम् । जयनीवृतस्य तु दानादिसंहित
उपवासः स्वरूपं तद्विवाक्येपु शास्त्रेण तथा विधानात् ।
तथा च वज्रपुराणे “तुष्यं देवकीकृतोर्जयनीसम्भवं
वृतम् । कर्त्तव्यं विधिनानेन भक्त्या भक्तजनैरपीति” ।
भविष्योत्तरेऽपि “मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे लघुपञ्च-
मे । शशाङ्के ह्यपराश्वस्येच्छते रोहिणीसंज्ञके । योगेऽस्मिन्
यस्य देवादि देवकी नामजोनत् । तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः
सम्यगुपोषितः । ब्राह्मणान् भोजयेद्भुङ्क्ता ततो दद्या-
च्च दक्षिणाम् । हिरण्यं मेदिनीं गाव वासांसि कुसुमा-
नि च । यद्यद्विष्टमनस्तत् कथ्यो मे प्रीयतामिति” । भविष्य
द्विष्णुधर्मोत्तरयोः “जयन्त्यानुपवासच मङ्गापातकनाशनः ।
सर्वैः कार्यो महाभक्ता पूजनीयश्च केशवः” इति । वज्र
पुराणे “जन्मादम्यां भवेद्यत्र कलैका रोहिणी यदि । जयनी

नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः” इति । अतुल्य-
रेऽपि “प्राजापत्यर्चसंयुक्ता श्रावणस्यासितादमी । वर्षे वर्षे तु
कर्त्तव्या तुष्यं चक्रपाणिनः” इति । नारदीयसंहितायाम्
जयनीं प्रकृत्य स्मर्यते “उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्याज्जाग-
रणं पुनः । अर्धरात्र्युतादस्यां सोऽन्वमेधफलं लभेदिति” ।
एवमेतेषु विधिवान्वेषे दानादियुक्त उपवासो जयनी-
वृतरूपत्वेन प्रतीयते । अतोरूपभेदाद्भूतभेदः ३ ।

तथा शुद्धमिन्द्रियभेदादपि द्रष्टव्यः अकरणे प्रत्य-
वायमात्रश्रवणाच्छुद्धं नित्यं जन्मादमीवृतम् । करणे
फलविशेषश्रवणदकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च नित्यत्वेन का-
म्यत्वेन च मिश्ररूपं जयनीवृतम् । तत्र फल
पाक्यानि पूर्वपक्षेण प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकरणे
प्रत्यवायच जयनीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पराणे स्मर्यते
“अकुर्वन् याति नरकं यावदिन्द्राय तर्दयेति” । स्कन्दपुरा-
णेऽपि “मूदाक्षेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने । तत्पापं
जमते कुन्ति जयनीविमुखो नरः” । “ब्रह्मज्ञस्य सुरापस्य
गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा । न लोकोयदुशादूल ! जयनीवि-
मुखस्य च । क्रियाहीनस्य मूर्खस्य पराक्षं भुञ्जतोऽपि वा ।
न कृतज्ञस्य लोकोऽस्ति जयनीविमुखस्य च । न करोति
यदा विष्णोर्जयनीसम्भवं वृतम् । यमस्य वशभापन्नः
सहते नारकीं व्यथाम् । जयनीवासरे प्राप्ते करोत्युदर-
पूरणम् । संपीड्यतेऽतिमालं तु यमदूतैः सुदारुणैः ।
काकोला व्यासैस्तुण्डैः कुपन्तस्य कषेरवम् । यो-
भुञ्जीत विमूढात्मा जयनीवासरे नृपेति” । तैत्तिरीयकरणे
प्रत्यवायवाक्यैर्निष्यत्वं जयन्त्याः । नन्वेवमुक्तैरकरणे प्र-
त्यवायवाक्यैः केवलेनोपवासेनेति पापक्षयवाक्यात् जन्मा-
दमीवृतमपि नित्यकाम्यं स्यात् मैवम् पापक्षयफलत्वमात्रेण
काम्यत्वे सन्ध्यावन्दनादेरपि काम्यत्वप्रसङ्गात् । अतः
सत्यपि पापक्षये फलान्तराकारणेन केवलनित्यत्वं जन्मा-
दमीवृतस्य युक्तम् । ततः शुद्धमिन्द्रियभेदाद्भूतभेदोऽर्थः ४ ।

तथा निर्देशभेदादपि वृतभेदो द्रष्टव्यः निर्देश-
भेदश्च भृगुवाक्ये दृश्यते “जन्मादमी जयनी च शिव-
रात्रिस्तथैव च । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या त्रिविधान्ये
च पारम्पर्यमिति” यत्र जन्मादमी रोहिणी चेति
पाठः तत्रापि रोहिणीशब्देन तदुक्ता त्रिविधविधिता
न तु केवलरोहिणी, तस्मिन्वाक्ये निर्दिष्टयोः पूर्वोत्तर-
योर्जन्मादमीशिवरात्र्योस्तत्त्वत्वात् । यद्येकमेव वृतं
स्यात्तर्हि निर्देशभेदो नोपपद्यते । ननु वृतभेदोऽप्यस्ति

दोषः यदा दिनद्वयेऽपि वर्तते रोहिणी तत्तरणं तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जयन्त्युपवास इति नैरन्त्येणोपवासद्वयं प्रसज्यते प्रसज्यतां नाम प्रमाण-वत्त्वादिति चेत् न परदिने भोजनोपवासलक्षणविरुद्ध-धर्मद्वयप्रसङ्गात् । उपवासस्याङ्गं पारणमिति हि व-ल्लभते । तथा च जन्माष्टम्युपवासोऽङ्गस्य पारणस्य जय-न्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः सोऽयमेकोदोषः । व्यतिरेका-नुपलम्भस्यापरो दोषः । तथाहि यथा जयनीव्यति-रिक्ता जन्माष्टम्युपलभ्यते तथा जन्माष्टमीव्यतिरिक्तापि जयनी क्तापि यत्परतपलभ्यते न त्वेवमुपलभ्यते अतोवृत्त-भेदोऽपि दुष्टयः । अत्रोच्यते न तावत्पारणोपवाससा-ङ्ग्यलक्षणोदोषोऽस्ति आत्राणोदकपान-ना पारणे सम्पादितेऽप्युपवाससम्भवात् अन्यथा हादशीपारणत्वयो-दशीवृत्तयोः क्वचित्साङ्ग्यं केन वार्येत । नाप्युपवासद्वयनै-रन्त्येण रोहिणीसंयोगसम्भवे जन्माष्टम्या अपि तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् सर्वत्र तिविनक्षत्रयोगस्य केवलतिवेरुत्क-ष्टत्वेन केवलायास्तिवेषलोपेक्षणीयत्वात् । अतएव व्य-तिरेकानुपलम्भोऽप्यलङ्काराय नतु दोषाय जन्माष्टम्या रोहिणीनिरमेक्षत्वेन व्यतिरेक उपलभ्यतां नाम । जयन्त्यास्तु योगरूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्या अपि सामेक्ष-त्वेन कथं व्यतिरेकायङ्गावकाशः । तस्माद्वृत्तद्वयपक्षे न कोऽप्यस्ति दोषः । किं च यदा रोहिणीयोगोऽस्ति तदा जन्माष्टमीजयन्त्योः सहयोगस्यावग्रम्भादित्येन जयनीवृत्तएव जन्माष्टमीवृत्तसम्भवंति । तस्मादपि नोप-वासद्वयप्रसङ्गः ५ ।

तदेवं वृत्तभेदे दोषाभावात्तत्साधकानाञ्च नामभेदा-दीनां पञ्चानां सङ्गावाद्भूतभेदएवावग्रम्भयुमेयः । वृत्तैक्यभ्रमस्तु तयोरुक्तयुक्तप्रनुसन्धानाभावादष्टम्यु-पवाससादृश्याच्च केपंचिदुदेति । सादृश्यं च गुणवि-कृतिवत्त्वादाश्रयाश्रयिभावाच्च सम्भाव्यते । यथा दर्शयागस्य गुणविकृतिः साकंप्रस्थापीयोयागः । तत्र दर्शयागे याव-न्नोऽङ्गाङ्गविषयाः प्रयोगाः, ते सर्वेऽपि साकंप्रस्था-पीने विद्यन्ते भेदस्तु स्वल्पएव भवति । दर्शयागे साक्षा-यङ्गविषोर्द्विषयसोः पृथगवदानम् । साकंप्रस्थापीने स-ङ्गेव तु प्रस्थापनम् एतावता भेदेन गुणविकृतिरित्यभिधीय-ते । तथाग्निष्टोमस्य गुणविकृतिरुक्त्यः । अग्निष्टोमे हादश-मोक्षाणि लक्ष्ये च हादशम्योऽधिकानि लीलि, ततो गुणाधि-क्याद्गुणविकृतित्वम् । एवमत्रापि जन्माष्टम्यासुपवासोऽत-

थेयः जयन्त्यां तु दानादिरधिकोऽयुक्तः । अतः सा गुण-विकृतिः । आश्रयाश्रयिभावश्च ज्योतिष्टोमे तदङ्गव-रूपोपासने वृष्टः । तत्र ज्योतिष्टोम आश्रयः तस्या-ङ्गान्युक्थादीनि आश्रितानि । तत्रोक्तं नाम यङ्गचा-ध्यायिना होत्रा शस्त्रमानं मरुत्वतीर्दनिष्कैवल्यादिनाम-कं शस्त्रम् । तत्रोक्तमाश्रित्य वङ्गचक्राङ्गणोपनिषत्सुपा-सनानि विहितानि । तथाच श्रुतिः “उक्त्यसुक्तमिति वे-प्रजा वदन्ति तद्दमेवोक्तमिवमेव पृथिवीति अङ्गसुक्तम-स्मीति विद्यादिति च” उद्गीषो नाम सामवेदिनोद्गीता-गीयमानः साम्नो भागविशेषः । तद्धोद्गीधमाश्र-ित्य आन्दोम्योपनिषत्सुपासनानि विहितानि “ओमित्ये त-द्वरसुद्गीधसुपासीतेति” । एवं प्रकृतेऽपि जन्माष्टमी-वृत्ते येयं आश्रयजन्माष्टमी तामाश्रित्य रोहिणीयोगनि-मित्तं दानादिकं जयनीवृत्ते विधीयते । अतोऽयमविकृति-त्वेनाश्रयाश्रयिभावेन च सादृश्यसम्भवादनयोर्वृत्तैक्य-भ्रमो मन्दबुद्धीनां जायतां नाम प्रमाणन्यायदर्शिभिस्तु-सर्पथैव वृत्तभेदोऽङ्गीकार्य इति सिद्धम् ।

यदेतद्विचारत्रयं पूर्वसप्तविंशतवृत्तभेदे तिविनिर्णये वेधे-चेति तत्र वृत्तभेदो निश्चीतः । अथ तिविनिर्णयतव्या । तद्वि-र्णयश्च वेधाधीनः अतोवेधः पूर्वमभिधीयते । तिव्यन्तरेणञ-एव प्रायेण कर्मकालत्वादुदयास्तमयवेलायां तिसृष्वर्चवेधः-सामान्येन निरूपितः । पञ्चम्यां तु विशेषतः षण्सुक्त-र्चवेधोदर्शितः जन्माष्टम्या जयन्त्याश्च रात्रिप्रधानत्वाद्वा-ल्वियोगोऽत्र प्रयुक्तः । एतच्च जाबालिदृङ्गीतमाभ्यां-दर्शितम् “अङ्गसु तिवयः पुण्याः कर्मातुष्टानतोदिवा । नक्तादिप्रतयोगेण रात्रियोगो विशिष्यते” इति । यद्यप्यु-पवासस्य व्रतत्वादङ्गनि रात्रौ च सुख्यत्वं युक्तिः साम-र्थ्यासिद्धं तथाप्यर्धरात्रस्य सुख्यकालत्वमुक्तं वशिष्ठसंहि-तायाम् “अष्टमी रोहिणीयुक्ता निशत्रजे” इत्यत्रैव । सुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातोऽङ्गिरः सयमिति । एवं सत्यर्द्धरात्रव्याप्तिरेवाल कर्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयते । एतदेवामिमेत्य विष्णुरङ्गस्ये पश्यते “रोहिण्यामर्धरा-त्रे तु यदा जन्माष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति-पापं त्रिजन्मजमिति” । तस्मिन्चर्द्धरात्रे कियत्परिमाणम-पेक्षितमित्यपेक्षायामादित्यपुराणे दर्शितम् “अर्द्धरात्रादध-र्योर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् । जयनी नाम सा प्रोक्ता-सर्वपापप्रणाशिनीति” । वराहसंहितायामपि “विं-होर्ध्वं रोहिणीयुक्ता नभःजन्माष्टमी यदि । रात्र्यर्द्धपूर्व-

परगा जयन्ती कलवापि चेति" । पूर्वं चाप-
रञ्च पूर्वापरे रात्रिर्ज्ञे च ते पूर्वापरे च रात्रिर्ज्ञे पूर्वापरे
तयोर्गच्छति वर्त्तत इति रात्रिर्ज्ञे पूर्वापरगा । घटिका-
या अशीत्यधिकशतमोभागः १८० कला तावता परिमाणेन
पूर्वाज्ञावसाने उत्तराज्ञादौ च वर्त्तमाना यज्ञीतया ।
अष्टातिथिरूपा कृष्णाष्टमी द्विविधा पूर्वैर्दुः सप्तमीयुक्ता
परेदुर्नवमीयुक्ता चेति । तत्र सप्तमीयुक्तायां रात्रि-
पूर्वाज्ञावसाने कलासङ्ख्याविविधीयते । उत्तराज्ञादौ स्तः
सिद्धत्वेनापिधेयत्वात्तद्विपर्ययेण नवमीयुक्तायासुत्तरा-
ज्ञादौ कलासङ्ख्याविविधीयते तदा पूर्वाज्ञावसाने स्तः
सिद्धत्वादनुपादः पूर्वाज्ञावसानकलायाः सप्तमीयुत
विषयत्वं, विष्णुधर्मोत्तरे अष्टमभिहितम् "रोहिणी
संहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी । सप्तम्यामर्धरा-
त्राधः कलयापि यदा भवेत् । तत्र जातो जगन्नाथः
कौस्तुभो हरिरीश्वरः । तमेवोपवसेत् कालं कुर्यात्तत्रैव
जागरमिति" । इयमष्टमी कृष्णपक्षादिमासविवक्षया
भाद्रपदे भवति सैवाष्टमी शुक्लपक्षादिमासविवक्षया
आवणे भवति । अतएव योगीश्वरः "रोहिणीसंहिता
कृष्णा मासे च आवणेऽष्टमी । अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं क-
लयापि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप
प्रणाशिनीति" । कलाया अतिस्फुटत्वेन दुर्लभत्वात्
स एव पञ्चान्नरमाह । "अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं मेवार्धघ-
टिकाचिता । रोहिणी चाष्टमी आद्या उपवासव्रता-
दिधिति" । एका चार्द्धघटिका चैकार्धघटिके ताभ्यामा-
चिता । कलामपेक्षार्धघटिका स्थूला । तामपेक्ष घ-
टिका स्थूला । तत्रायमर्थः संपद्यते पूर्वभागावसाने
एका घटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तद्विशेषश-
ब्दवाच्यं मुहूर्तं तावत्परिमाणं सर्वैरपि सुलब्धत्वा-
न्मुखः कल्पः । तद्वत्सम्भवेऽर्धघटिकान्वेष्टव्या । तस्याप्य-
सम्भवे क्लेशेति तत्र मुख्यं पञ्चमभिधेयं भविष्योत्तरे "नि-
शीथे कृष्णपक्षगे" इत्युक्तं तत्र वचनं साकल्येन पूर्वमुदा-
हृतम् । अत्र जयन्तां चन्द्रोप्यदानस्यावश्यकर्तव्यत्वा-
त्तस्य च चन्द्रोदयकालोत्तरादिशीथे योगः प्रशस्तः ।
एतदेव विष्णुधर्मोत्तरेऽभिहितम् "अर्द्धरात्रे तु योगोऽय-
न्नारापद्युदये तथा । नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां
तत्र प्रवर्त्तयेदिति" । सोऽयमर्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः ।
यस्तु कर्तुं शक्यो रात्रियोगः सोऽयं मुख्यतरः । यद्य यदा
कदाचिदीश्वरयोगः सोऽयुक्तकल्पः । स च वशिष्ठसंहि-

ताप्रयां दर्शितः "अर्द्धरात्रं तयोर्दोर्गोष्ठसंपूर्णोभवेद्यादि ।
मुहूर्तमप्यर्द्धरात्रे योगश्चेत्तामुपोपवेदिति" । सोऽयं
जयन्तीव्रते योगनिर्णयः । स एव जम्बाष्टमीव्रते-
ऽपि द्रष्टव्यः । यस्मिन्वर्षे योगोनास्ति तस्मि-
न्वर्षे जम्बाष्टमीव्रतमेकमेव प्रवर्त्तते तत्रापि नेतरा-
ष्टमीवर्द्धिवसवेधः किं त्वर्द्धरात्रवेधः । तथा च
पुराणान्तरे "दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति
चेद्वोहिणीकला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसं-
युताम्" । अन्यत्रापि "अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्द्धरात्राद-
धोयदि । दृश्यते घटिकाया सा पूर्वविद्धा प्रकीर्त्ततेति" ।
इति वेधोनिर्दिष्टः । अथ आद्यातिथिनिर्दिष्टत्वे सा च
संवत्सरभेदेन द्विधा भवति रोहिणीरहिता रोहिणी-
युक्ता चेति । तत्र या रोहिणीरहिताष्टमी सापि-
द्विविधा शुद्धा सप्तमीविद्धा चेति । सूर्योदयमारभ्य
प्रवर्त्तमानाष्टमी शुद्धा निशीथारवाक् सप्तम्या कियत्त्रापि
युक्ता विद्धा । शुद्धा पुनर्निशीथव्याप्राप्तव्याप्रिभ्यां द्विवि-
धा तत्र निशीथव्यापिनी जम्बाष्टमीव्रते मुख्यः ।
"विशेषेणेन्दुसंयुतामिति" वचनात् । निशीथव्याप्रि-
हितापि "रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति" वचनेन यज्ञीतव्या
भवति । ननु पूर्वैर्दुर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेदुर्नि-
शीथादूर्ध्वं समाप्यते तस्या उभयत्र रात्रिसंबन्ध-
त्वात् कुलोपवास इति चेत् परेदुरिति ब्रूमः
उभयत्र निशीथव्याप्राप्तभावस्य रात्रिसम्बन्धस्य च तल्ल-
त्वेऽपि परेदुः प्रातःसंकल्पकालमारभ्य वर्त्तमान-
तया प्राशस्त्यं द्रष्टव्यम् । सप्तमीविद्धापि द्विविधा ।
पूर्वैर्दुरेव निशीथव्यापिनी परेदुरेव निशीथव्यापिनी
उभयत्र निशीथव्यापिनी चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोः
पक्षयोः निशीथव्याप्राप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथव्या-
पिनी सा "विशेषेणेन्दुसंयुतामिति" वचनेन यज्ञी-
तव्या भवति । या तु दिनहये निशीथव्यापिनी तस्याम्
उभयत्र निशीथयोगस्य रात्रियोगस्य च तल्लत्वान्नानेन
वचनेन निर्णयः सम्भवति नापि "कृष्णपक्षेऽष्टमी" इत्या-
दिभिरष्टमीमात्रमुपजीव्य प्रवर्त्तते निर्णेतुं शक्यते तेषाम-
हर्द्धघटिप्रयत्नात् । अन्यथा व्रतान्तरेऽपि निशीथवेधः
प्रशक्येत तस्माद्व्यायः परिमिष्यते । न्यायश्च परेदुरुप-
वासं प्रापयति, संकल्पकालमारभ्य तिथिरुद्धावात् ।
न च साकल्यमभिधायिवचनेन पूर्वैर्दुरपि संकल्पकाले
तिथिरसीति शङ्कनीयम् । तस्यासुल्लतिधित्वाभावात् ।

किञ्च "सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितोरवि रिति" यचनं निशीथव्यापिनीमष्टमी न विषयी रोति तस्मात्परेद्युरेवोपवासः । तदेवं चतुर्विधा रोहि- णीरहिताष्टमी निरुपेयता । अथ रोहिणीसहिताष्टमी निरुपेयते सापि चतुर्विधा शुद्धा विद्धा शुद्धाधिका विद्धा- धिका चेति । तत्र शुद्धायां संपूर्णयोगो निशीथयोगोयत् किञ्चिन्मूर्त्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति । एवं विद्धा यामपि द्रष्टव्यम् । एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगा- भावादुपवासो सन्देहो नास्ति किंतु केवलं योगगततारत- म्यात्प्राशस्त्यतारतम्यं भवति । यत्किञ्चिन्मूर्त्तं योगः प्रशस्तः अर्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः सम्पूर्णयोगः प्रशस्त- तमः । सर्वेष्वपि योगेषु योगसुपजीव्य उपवासो वि- हितः विष्णुधर्मोत्तरे "प्राजपत्यर्चसंयुक्ता जप्ता नमसि चाष्टमी । सृज्जर्त्तमपि लभ्येत सोपेय्या सुमहाफला । सृज्जर्त्तमथहोरले यजिन् व्यक्तं हि लभ्यते । अष्टम्यां रोहिणीकृतं तां पुण्यां समुपावसेदिति" । शुद्धाधिका तु पूर्वोद्युः सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्यो- दयमतिक्रम्य पश्चर्त्तते सा च त्रिविधा पूर्वोद्युरेव रो- हिणीयुक्ता परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता दिनद्वयेऽपि रोहिणीयुक्ता चेति तत्वाद्ययोर्द्वयोः पञ्चवर्णास्तुपवास सन्देहः रोहिणीयुक्ताया द्वितीयायाः कोटेरभावात् । तृतीयपक्षे तु रोहिणीयोगस्योभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधिक्यात् पूर्वोपेय्या गुणाधिक्यं च दर्शयि- श्यते । येयमत्रोपेय्यत्वोक्त्या पूर्वा तिथिः सापि रोहिणीयोगभेदाद्विधा भिद्यते अष्टमीवत्सूर्योदय- मारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्परेद्युरपि कि- यती वर्त्तते, कदाचित्पूर्वोद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी प्रवर्त्तते । कदाचिद्विशीयादूर्ध्वमारभ्य प्रवर्त्तते । तत्र प्रथमपक्षे संपूर्णत्वमेकोगुणः । संकल्पकालमारभ्य ज- त्स्नानकर्मकालव्याप्तिरपरोगुणः । निशीथव्याप्तिस्तृ- तीयोगुणः । नचैते त्रयोगुणाः परेद्युः सम्भवन्ति । द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्तीसङ्गायोगुणः । न च परेद्युः सोऽस्ति । तृतीयपक्षे दिनद्वयेऽपि निशीथयोगो नास्ति पूर्वोद्युः केवलाष्टमी परेद्युः केवला रोहिणी । तत्रा- ष्टम्याः प्राधान्यात्प्राबल्यमास्थेयम् । सर्वत्र हि जय- न्तीयाश्वेषु रोहिणीसहिताष्टमीति व्यवहारादष्टमीस- हिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथिनक्षत्रयोः क्रमेण प्रधानोपसर्जनभावोऽवगतव्यः । अतो गुणाधिक्या-

च्छुद्धाधिका पूर्वोपेय्या । निशीथादवांक् सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाधिका । नन्वत्र निशीथ वेधो ग्राह्य इत्युक्तम् । पाठं वेध्याया अष्टम्या निशीथ सङ्गावोऽत्र निशीथवेधः न तु वेधिकाया सप्तम्याः निशीथसमये सङ्गावः । विद्धाधिकायामपि पञ्चत्वम् । द्वयोः पञ्चयोश्च सन्देहाभावः पूर्वोद्युर्जयन्तीयः । तत्र या पूर्वोद्युरेव रोहिणीयुक्ता विद्धाधिका तस्यासुपवास आदित्यपुराणे स्मर्यते "विनाशस्तं न कर्त्तव्या नयमी संयुताष्टमी । कात्यां विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिता- ष्टमीति" । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "जयन्ती शिवरात्रिश्च कात्ये" भद्राजयान्विते । ज्ञत्वोपवासं तिथ्यान्ते तथा कृत्यान्तु पारणमिति" । गारुडपुराणेऽपि "जयन्ती पूर्वविद्धा- यासुपवासं समाचरेत् । तिथ्यान्ते धोत्वान्ते वा धृती कुर्वीत पारणमिति" । या परेद्युरेव रोहिणीयुक्ता वि- ष्णाधिका तत्रोपवासः पूर्वतिथौ न युक्तः, रोहिणीयोगा भावात् परेद्युः तत्सङ्गावात्पूर्वोदाहृतेन प्राजपत्येत्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनोपवासोपधीयते । या तुभयत्र रोहि- णीयुक्ता विद्धाधिका सापि निशीथे जयन्तीयोगमपेय्य चतुर्धा भिद्यते । पूर्वोद्युरेव निशीथयोगवती । परेद्यु- रेव तादृशी, उभयत्रापि निशीथयोगसहिता तद्र- हिता चेति । तत्र या पूर्वोद्युरेव निशीथयोगवती सा पूर्वोपेय्या तदुक्तं पद्मपुराणे "कात्यां विद्धापि सप्तम्या रोहिणी सहिताष्टमी । तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिमान्ते व्य पारणमिति" अत्राविशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु मरदिन एवोपवासः । तत्र दिनद्वये निशीथयोगसुपलक्ष्य ब्रह्म- वैवर्त्ते पश्यते "वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ! सा सर्वापि न कर्त्तव्या सप्तमीसहिताष्टमी । "अविद्धा- यान्तु सर्वायां जातो देवकीनन्दनः" इति । यदा दिनद्व- येऽपि निशीथयोगे परलोपवासस्तदा किञ्च यत्तत्त्वं परे- द्युरेव निशीथयोगे । दिनद्वयेऽपि निशीथयोगराहित्यं बहुधा जायते । तद्यथा पूर्वोद्युर्निशीथादूर्ध्वं तिथि- नक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं तत्र परेद्युर्निशीथादवांगेव समाप्र- म- त्येकः प्रकारः ! पूर्वोद्युर्निशीथादवांगेव नक्षत्रं प्रवृत्तम् अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युर्निशीथादवांग् नक्षत्रं निवृत्तमित्यपरः । अष्टमी निशीथादवांक् प्रवृत्ता अष्टम्यं च निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तम् अष्टम्याः परेद्युर्निशीथादवांगेव समाप्रतिरिति तृतीयः । त्रिविध्यतेषु प्रकारेषु पूर्वोपे- य्या दिनद्वयेऽर्धरात्रयोगविषये पूर्वोदाहृतस्य "वर्जनीया

प्रयत्नेन" इत्यादिवचनस्यात्रापि चारयितुं शक्यत्वात् । किञ्च प्रथमप्रकारे न्यायोऽप्युल्लेखो भवति । सङ्कल्पकाल-
सारथ्यं तिथिनक्षत्रयोगस्य बलकालव्यापित्वात् प्रशस्तत्वं
द्रष्टव्यम् । द्वितीयप्रकारे परेदुराष्टमीवाङ्मलेऽपि नक्षत्र-
योगस्यास्तत्वादनुपादेयत्वमित्याशङ्क्य न कर्त्तव्या । अतएव
स्कन्दपुराणे पश्यते "सप्तमीसंहितादभ्यां भूत्वा ऋतं द्विजो-
त्तमम् । प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि सङ्कर्त्तव्यं भवेद्यदि । तदा-
ष्टम्यामिदं ऋतं मोक्तं व्यासादिभिः पुरेति" । तृतीयप्रकारे
परेदुर्नक्षत्रवाङ्मलेऽपि अष्टमीयोगस्यास्तत्वादनुपादेयत्व-
मित्याशङ्क्य भवति सा च पञ्चपुराणेन निवर्त्यते "पूर्व-
विद्वाष्टमी या तु उदये नवमीदिने । सङ्कर्त्तमपि संयुक्ता
संपूर्णा साष्टमी भवेत् । कला काठा सङ्कर्त्ताऽपि यदा कृष्णा
ष्टमी तिथिः । नवम्यां सैव याज्ञा स्यात् सप्तमीसंयुता
न ह्येति" । तदेवं जम्बाष्टमीभेदा जयन्तीभेदाश्च निरु-
पिताः । तत्र जयन्तीभेदेऽप्युपवासदिने यदि बुधवारः
सोमवासरोवा भवति तदा फलाधिक्यं भवति तदुक्तं
पञ्चपुराणे "प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।
यैः कृता आचरणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता । किं पुन-
र्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता
कुलकोशास्तु सङ्कर्त्तदेति" । स्कन्दपुराणेऽपि "उदये चाष्टमी
किञ्चिद्वधमी सकला यदि । भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्य-
लसंयुता । अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा नवेति" ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसंहिता
यदा । भवेत् सुनिगार्द्वं किं कृतैर्ब्रतकोटिरिति" ।
यथोक्तरीत्या विहिततिथावुपवासं कृत्वा परेदुः पार-
णेनोपवासं समापयेत् पार तीर-कर्मसमाप्तावित्यस्माद्भानोः
निष्पन्नः पारणशब्दः । यदायसौ समाप्तिमात्रमभिधत्ते
तथायुपवाससमप्राप्ते लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पञ्चादि-
शब्दप्रयोगरूढोद्भूतः । तथा च योगसूत्रोपवासस्य
चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते । अङ्गत्वोपवासविधिवशेन
"तिथिभानो च पारणमिति" विधानादवगम्यम् ।
न च रागमात्रस्य भोजनस्यानेन यत्नेनोपवासाङ्गतिथि-
नक्षत्रयोर्निषेधः क्रियते न तु पारणनामकं किञ्चिद-
ङ्गं विधीयत इति शङ्कनीयम् नवासति पारणशब्द-
प्रयोगानुपपत्तेः रागमात्रे अथर्वहरणे भोजनशब्दः ।
तत्र पारणशब्देन रागमात्रभोजनविवक्षायां संस्थार्थो
वाधितः स्यात् । किञ्च यदि पारणशब्दं न स्यात्तदा प्रति-
निधिविधानं नोपपद्येत । तद्विधानञ्च हादशीप्रस्तावे

देवलेन स्मर्यते "संकटे विषमे प्राप्ते हादश्यां पारयेत् कथम् ? ।
अङ्गिस्तु पारणां कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषस्तदिति" । अतः
पारणशब्दवलात् प्रतिनिधिविधिवलाच्च पारणस्याङ्गत्वं
द्रष्टव्यम् । अतएवादित्यपुराणे "पारणान्" अतं ऋतं व्रता-
न्ते न द्विभोजनम् । असंमाम्ने व्रते पूर्वमेव कुर्याद्भूतान्तर-
मिति" तच्च पारणसुपवासदिनात् परदिनपूर्वाह्णे कर्त्त-
व्यम् "उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं मन्त्रेदिति" देवल-
स्मरणात् । एवं सामान्यतः पूर्वाह्णे पारणप्राप्तौ कचि-
दुपवादाय "तिथिभानो च पारणम्" इत्यभिधीयते ।
शुद्धाधिकायां पूर्वोदुरेव जयन्तीयोगः उभयत्रापि वा
जयन्तीयोग इत्यनयोः पक्षयोः पूर्वोदुरेवोपवासविधा-
नात् परेदुः केवलतिथेर्निश्चयनक्षत्रयोगो रूढावाचदने
पारणविधिः । तथा शुद्धाधिकयोर्विद्वाधिकयोर्नभयोरपि यदा
परेदुरेव जयन्तीयोगस्तदा परतिथावुपवासविधानात्पार-
णदिने तिथ्यभावेऽपि कदाचिद्विषयवशेन संप्रभावाचदने
पारणं विधीयते तिथेर्न नक्षत्रस्य वावशेषकाले पारणं
ब्रह्मवैवर्ते प्रतिप्रच्यते । "अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्या-
त्पारणं कचित् । हन्यात्पुनरा कृतं कर्म उपवासार्जितं
फलम् । तिथिरष्टयुगं हनि नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । त-
स्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभानो च पारणमिति" । स्कन्द-
पुराणेऽपि "तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभानो च पारणम् ।
अतोऽन्यथा पारणे तु व्रतभङ्गमवाप्नुयादिति" ।
तिथिभानस्य द्विविध उभयान्न एकतरान्नयेति । दिनद्वये
जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी सङ्कर्त्तव्य-
यं नातिक्तामिति रोहिणी तु पूर्वोदुर्नक्षत्रीयादयौ यदा
कदाचित् प्रवृत्ता तदनुसारेण परेदुः समाप्येत । तत्र
यदि द्विवैव समाप्येत तदा तामतिवाङ्मले पारणं कुर्यात्
उभयान्नस्य सुखत्वात् । यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समा-
प्तिर्न प्रतीक्षणीया रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् । तथा
च ब्रह्मवैवर्ते "सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।
अन्यथा पुण्यहानिः स्यादते धारणपारणमिति । अन्य-
तिथ्यागमोरात्रौ तामससौजसो दिवा । तामसे पारणं
कुर्वन्तामसीं गतिमश्नुते" इति । दिवापारणं कुर्वन्नापि
नाष्टमीवेलायां कुर्यात् एकतरान्नस्याभावात् अष्टमीन-
तिवाङ्मले रोहिण्यां वर्त्तनादामपि पारणं कार्यम् । अतएव
नारदीये "तिथिनक्षत्रसंयोग उपवासोऽयदा भवेत् ।
पारणं तु न कर्त्तव्यं यावच्चैकस्य संज्ञयः" । सांयोगिके
व्रते प्राप्ते यत्नकोऽपि विद्युज्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेवं

वेदविदो विदुरिति" । पूर्वोद्युरेव निशीथे जयनीयोग
प्रत्यं विज्ञाधिकायां पारणदिने तिथिमानो वस्तुधा सं-
भाव्यते । अहन्नुभयान् एकतरानो वा, रात्रावेकतरान्
उभयान् भवेति । तेषु चतुर्षु भेदेषु निर्णयः कर्तव्यः ।
“तिथिश्चतुर्थोऽदा ऋदोनचत्वनमवापि वा । अर्द्ध-
रात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणञ्च परेऽहनीति” । दिवसे
यद्युभयान्सदा पारणमिति चतुर्षु कल्पः । नचत्वा-
न्मिलनेनैकतरान्त्व विवक्षितम् । सोऽयमनुकल्पः ।
यदि रात्रौ निशीथादवांशुभयान् एकतरानो वा भवति
तदा दिवसे चत्वनुकल्पयोरुभयोरप्यसंभावान्नारौ पा-
रणस्य निषिद्धत्वाच्चाद्यैतत्वाप्युपवासप्राप्तौ पारणस्य
प्रतिपक्षवत् क्रियते “अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यादिति” । ननु
पारणेऽप्यन्यस्य प्रतीक्षणीयत्वेऽपि रोहिण्यनो न प्रती-
क्षणीयः “याः कालित्तयः प्रोक्ताः पुण्या मन्त्रसं-
युताः । अक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम्”
इति श्रवणात् । भवेत् । “मन्त्रसं चतुर्षु णमिति” प्रत्यवा-
यस्योदाहृतत्वात् । तथात् “विना श्रवणरोहिणी-
मिति यचनं केवलनक्षत्रोपवासविषयं पूर्वोक्तानुकल्पवि-
षयं वेत्यवगम्यम् । अथक्तस्य तु तिथिनक्षत्रयोरु-
भयोरनुवर्तमानयोरपि प्रातर्देवं संपूज्य क्रियमाणं पा-
रणं न दुष्प्रति । “तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा प्रती कुर्या-
त् पारणमिति” श्रवणात् ।

तत्र निष्कृष्टार्थस्य तेनैव कारिकाभिर्निर्बद्धोपधा
“जयन्यास्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् । शुद्धा
च सप्तमीविद्वेत्वेव जन्माष्टमी द्विधा । सप्तमी चेन्न-
शीघ्रात् प्राग्विज्ञा शुद्धान्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति
सन्देहो विज्ञा च त्रिविधव्यते । निशीथयोगः पूर्वोद्यु-
रुत्तरेद्युर्द्वयोस्त । पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ।
अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयनी सा चतुर्विधा । शुद्धा शु-
द्धाविकेत्वेव विज्ञा विज्ञाधिकेति च । शुद्धायामपि विज्ञायां
न संभाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकायां योगः स्यादेक-
स्मिन्वा दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथम-
न्दिनम् । यदा निशीथे पश्चाद्वेत्तुत्तमो मध्यमोऽधमः ।
योगस्त्वेषां पूर्वेद्युः संपूर्णत्वादुपपन्नम् । विज्ञाधि-
कायां प्रत्येकदिनयोगे स गृह्यताम् । द्वयोर्योगस्त्रिधा-
भिन्नो निशीथवृत्तिभेदतः । तद्युक्तिर्दिन एकस्मिन्
भयोर्नैकयोरिति । एकस्मिन्नेति हि न स्यात् पक्षयोरन्वयोः
प्रता सुधे सोमे जयनी चेद्वारे साऽतिफलप्रदा । तिथ्यु-

चयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् । एकस्थान
मध्यमं स्यादुत्सवान्तेऽधमं स्यात्तम् । यथात्वमेव जय-
न्यास्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भूता जयन्या
स्याहन्त्ययोगप्रशस्तितः । मीपवासद्वयं कार्यसुषोष्यन्तु
परं दिनम्” ।

रघुनन्दनस्य तु तद्व्यवस्था यथा
“यत्रैकदिने जयनीलाभस्तत्रैवोपवासः । उभयदिने
चेत्तदा परदिने । जयन्यलाभे च रोहिणीयुक्ताष्ट-
म्याम् । उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमीलाभे परदिने ।
रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् । उभय-
दिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति ।
उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरपक्षाने पारणम् । य-
द्वा तु मङ्गानिशायाः पूर्वमेकतरस्यावसानमन्यत-
रस्य मङ्गानिशायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पा-
रणम् । यदा मङ्गानिशायां भवति स्यादुत्सवान्ते
प्रातःपारणमिति” ।

तत्प्रमाणवाक्यानि ति० त० जन्माष्टमीतत्त्वेऽनुबन्धेयानि
श्रावणरघुनन्दनमतयोर्युक्तत्वायुक्तत्वे सत्यपि देशविशेष
वासिभिरुक्ततद्व्यवस्थे आदर्शव्ये एते च व्यवस्थे आर्त्तरे-
वादर्शव्ये । वैष्णवैस्तु हरिभक्तिविलासाद्यनुसारिणी व्यव-
स्थादर्शव्या सा च जन्माष्टमीशब्दे दृश्यते । कृष्णजन्माष्ट-
मीशब्दोऽप्यत्र दर्शितकालमाधेयव्यवस्थे उदा० दृश्यम् ।
कृष्णिका स्त्री कृष्णोपयोगी भूत्वाऽप्यस्य उन् कृष्णैव संज्ञायां
कम्पा । (राजसरिणा) राजसर्पमे हेमच०

कृष्णे तु ७० कर्म० । (काजला) इत्युभेदकान्तारेणैव राजनि० ।
तदुपगुणाः इत्युगन्ते ६०६८० उक्ताः
कृष्णोदर पुंस्त्री० कृष्णसदरमस्य । दर्शितरसर्पभेदे “कृष्ण-
सर्पे मङ्गसर्पः कृष्णोदरः” इत्यादि दर्शितरसर्पभेदोक्तौ
सुष्ठु० । अहिशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात् स्त्रीपुं ।
कृष्णोदुम्बरिका स्त्री कृष्णस्यकाकस्य प्रिया उदुम्बरिका ।
काकोदुम्बरिकायाम् राजनि०

कृष्णं ति० कृष्ण-कर्मणि कृष्णार्थे क्यप् । कर्मणार्हे चेत्तदौ
“कृष्णं दृष्ट्वापि ननु विततिमन्त्रनेहः” रघुः
कृसर ७० क-सर किञ्च बा० न पत्वम् । “तिनतसङ्कुल
सम्पत्तः कसरः सोऽभिधीयते” ७० प० उक्ते तिलस्यसङ्घ
मिश्रिते पक्षे तसङ्कुले (खेचडी) कृताश्रमेदे स्त्री भावप्र०
कृताश्रमशब्दे दृश्यम्
कृ विद्येमे तदा० पर० सक० सेट् । किरति अकारोत् ।

अकारिणाम् चकार चकरतः चकरिष । करोता ।
क(रि)रीष्यति करो(रि)तव्यः कार्यः । कर्माणि कीर्यते
अकारि अकारिणाताम् अकारि(क(रि)री) सत्ताम्
किरन् कीर्यमाणः । कीर्यःकीर्यः करो(रि)तम्
अनु+पश्वात् जे मे अनुकिरति अनुकीर्यः
अप+ह्रस्वसमभक्षार्थतया खनने तत् चतुष्पाजन्तु-पक्ष
कर्त्तुं के आ० सुट् च । अपस्किरते छटो छपः भक्षार्थी
कुक्कुटः पासाधीं खा वा । ह्रस्वाभावे तु न सुट् न वा
तङ् । अपकिरति कुसुमम् ।
अप+अधःक्षेपणे दूरतःप्रक्षेपे च सक० अपकिरति मन्त्रार्थे
सुट् अवस्करः । व्रतात् पतने अक० । अपकीर्यी
आ+समन्तात् क्षेपणे विसारे च सक० “आकीर्यन्धिपत्नीना
सुटजहारोविभिः” रघुः
उट्+उत्खनने (गाढा) उत्कीर्य शब्दे उटा० [त्कीर्ये] रघुः
अम्+उट्+छेदने विदारणे हिंसायां च सक० “मणौ वज्रसुच-
उप+छेदने सुट् च । उपस्किरति
परा+सम्बन्धे क्षेपे व्याप्री च सक० पराकीर्यः
प्र+प्रक्षेपे सक० नानाजातीयैर्मेलने । प्रकीर्यम्
प्रति+हिंसायाम् सुट् च । “उरोविदारं प्रतिचक्रे नखैः” माघः
वि+विक्षेपे सक० “व्यरीर्यत त्र्यम्बकपादभूलेः कुमा०
सम्+मिश्रणे । सङ्करः सङ्कीर्यः
कृ० हिंसने क्वादि० उभ० सक० सेट् । क्षणाति अकारोत् ।
चकार चकरे करोता करो(रि)ष्यति ते । कीर्यः कीर्यः
कृ० विज्ञाने चुरा० आत्म० सक० सेट् । कारयते अचीकरत ।
कृ० त संशये शब्दे च० उभ० सक० सेट् । कीर्ययति-ते
अचकीर्यत्-त कविकल्पद्रुमः ।
कृ० स लि० कप-क्त । १रचिते, २नियते, ‘कृ० नेन सोपानपथे-
नेति’ रघुः । ३क्षिप्ते च । “कृ० प्रकेशनखश्मसुः” मनुः
कृ० सकोल स्त्री कृ० प्रं कीलयति कीलि-अण् । व्यवस्थालि
पौ त्रिका०
कृ० सधूप पु० कृ० प्रोद्धूपोयेन । सिक्कले जटा०
कृ० मि स्त्री कप-भावे जिह्नु । १कल्पने २व्यवधारणे ३नैयत्ये च ।
“तेषां कृ० प्रिमन्वितरे कल्पने” शत० ब्रा० १२।१।१७
“संज्ञामूर्त्तिं कृ० प्रिस्त्रिङ्गत्कुर्वतः” शा० सू०
कृ० सिक लि० कृ० प्रं मूल्यदानेन स्वत्वं देशत्वेनास्वस्य ठन्
ततः आगतः कन् वा । २क्रीते हला० तस्य मूल्यदा-
नेन स्वत्वेनैवत्यापादकतया तयात्वम् ।
कैकाय पु० व० व० देशभेदे । “अतस्तर्हि” जनपदान्नबोध

गदतो मम” इत्युपक्रमे “उपाहृतानुपाहृताः सुराष्ट्राः
कैकयास्तथा” भा० उ० ६४० । “उभौ भरतशत्रुघ्नौ
कैकयेषु परलघौ” रा० आ० ६७४० “कैकयांस्ते गमिष्य-
न्मोहयानारुहा सन्मताम्” रामा० अ० ६०४० “तथा
कैकयराजानं दृष्ट्वा परमधार्मिकम् । शत्रुरं राज-
सिंहश्च सपुत्रं तमिहानय” रामा० आ० १२।१४ “अयं
कैकयरोजस्य पुत्रोवसति प्लवक ! त्वां नेतुमागतो वीरो
युधाजित् मातुलस्तव” रामा० ११।१६।
स च देशः दृ० स० कूर्मविभागे उत्तरस्यासक्तः । “उत्त-
रतः कैलासः इत्युपक्रमे “कैकयवसातियासुभोग
प्रस्थार्जुनायनाम्नीषाः” इति । कैकयानां राजा अण्
यादेरियादेशः । कैकेय तद्देश्यमे । वज्रपु तस्य लुक् । कैक-
याः तद्देश्यमेव व० व० । सोऽभिजनोऽस्य अण् । कैकेय
तद्देश्यवसिनि वज्रपु तस्य लुक् । उपचारात् २कैकयन्ते
पु० “सत्त्वत्वं कैकयीपुत्रं कैकयोधनमादिशत्” “सत्त्वत्वं
कैकयो राजा भरतस्य ददौ धनम्” रा० अ० ७।२१।१६ ।
तस्यापत्यम् अण् । तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु भर्गो न
लुक् । कैकेयी “गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया”
रामा० अ० ७०।१७। कैकयात् कान्यजनकभावरूपपुंयोगे ङीप्
कैकयी । १कैकयन्तकन्यायाम् स्त्री ह्यपरयुगोवे ङन्त-
भेदे पु० “यदा तु मञ्जालपतिर्महात्मा सकैकयचेदिपति-
र्ययत्” भा० भी० १२०४० युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णोक्तिः
कैकर लि० के भूर्जि करीतुं नेत्रतारां शीलमस्य कृ-अच् अलुक्
स० । निम्नोद्धृताजिपुक्ते १पुरुषे (पेरा) अमरः “पिता-
विवदमानश्च कैकरो मदापस्तथा” मनुः पाठान्तरे । उपचा-
रात् २तयाचक्षुषि न० “तरुणौ निरुते चैव जायते कैक-
रेक्षणः” शाता० । तज्जेततया तरुणध्वजः “चतु-
र्वर्षस्तु कैकरः” विश्वसारतन्त्रोक्ते चतुर्वर्षीयके ३मन्त्रे
पु० कुमारशब्दे २१०६४० विहितः
कैका स्त्री के भूर्जि कायते कर्माणि ड अलुक् स० । मयूर-
रवे अमरः “पङ्कजसंवादिनीः कैकाः” रघुः । ततः
अस्यर्थे इनिठनौ । कैकन् कैकिक तदुक्ते मयूरे
पुंस्त्री इनौ स्त्रियां ङीप् ठनि टाप्
कैकावल पुंस्त्री० कैकां रवभेदं यन्ते स्मृणाति यल-अच्
कैका+वा० अस्त्वर्थे यलच् पा । मयूरे शब्दच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप्
कैचन अथ० किमः+पुंसिजसिरूपं ततश्चन स्रग्ध० । कैच-
दित्यर्थे एवं चित्-कैचिदित्यथ । “ये नाम कैचिदिह

नः प्रथयन्त्यवज्ञाम्” सालतीमा० । पाणिनिमते द्विपदम्
अतएव चिह्ननशब्दघटितमन्त्रान् पदकाराः द्विपदतया मेतुः
केचका न० कचु+स्वार्थे क प्रपो० । कचुपदार्थे त्रिका० ।
केणिका स्त्री के भुक्तिं कुत्सितः अणकः स्त्रीत्वं लोकात् ।
पटकुक्षाम् (ताव) पटमण्डपे हेमच० ।

केत मन्त्रणे निःस्वाद्ये (यद्योचितभाषणे) च अद० चु० उ०
सक० सेट् । केतयति ते अचिकेतत् त केतयाम् बभूव
आम चकार चक्रे । केतितः सङ्केतः “क्षत्रधर्माण-
मप्याजौ केतवेत् कुलजं द्विजम्” भा० आतु० १५६५
“केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः” मनुः ।
सम्+इच्छाभेदे शब्दस्यार्थबोधकव्यापारे । “सङ्केतो मृच्छते
जातौ गुणद्रव्यक्रियास्तु च” काव्यप्र० “साक्षात् सङ्केतितं
योऽर्थम्” सा० द० अभिप्रायस्त्वचके चेष्टाभेदे (इसारा)
सक० “नाममृच्छितं कृतसङ्केतम्” जय० “कान्तार्थिनी
तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” अमरः

केत पु० कित-आधारे घञ् । १ निवासे “अवजकुलिशाङ्कु श
केतुकेतैः” भाग० १, १६, २६, भावे घञ् । २ वासे च “अवाङ्-
सुखाः पक्षिगणाः विशन्ति केतार्थमिवाशु वृक्षम्” भा०
क० ४११८ । ३ प्रज्ञायां निरुक्त० ४ संकल्पे “देवासो
अतु केतमायन्” अ० ४, २६, २, । “केतं संकल्पम्”
भा० । ५ मन्त्रणे च । “व्यापिना पैवनस्य केतम्”
अ० ७, १२, २५, “केतं मन्त्रणम्” भा० ६ ज्ञातरि लि० ।
“प्रकेतोऽसि रुद्रेभ्यः” ताण्ड्य० ब्रा० १, १६, १०, प्रकेतः
प्रकटं ज्ञातासि” भा० । ७ ध्वजे पु०

केतका पु० कित-निवासे ण्यल् । “केतकः सूचिकापुष्पोजम्बु-
कः क्रकचच्छदः” इत्युक्त्वण्ये १ वृक्षे । २ तत्पुष्पे न० ।
“स्फुरितभृङ्गस्त्वण्ये केतकम्” माघः । गौरादि०
लीप् । ३ केतकीत्यपि तद्वृक्षे स्त्री । “तुवर्षकेत-
की तल्ला लघुपुष्पा सुगन्धिनी” भाषप्र० । “केतकः कटुकः
स्वदुर्लभस्तिक्तः कफापहः” भावप्र० । केतक्याः पुष्पम्
अण्य तस्य वृक्षत्वं लुक् लुकि स्त्रीपुंस्वयस्यापि लुक् । केतक
४ तत्पुष्पे न० । वृक्षस्य रूपात् पाटलादिवत् स्त्रीपुंस्वयस्य
कचित् न लुक् । “केतकीपल्लवर्भा” अर्चवेदिश्वरवृक्षौ “न
केतक्या कदाशिवम्” नैष० टी० मल्लिनाथवृक्षवाक्यम् ।
आ० त० शिवपूजनाधिकारे भविष्यपु० “केतकी चाति
सुकृता कुन्दो यूथी मदल्लिका । शिरीषसर्ज्जवन्मूककुसु-
मानि विवर्जयेत्” । एतं शिवपूजने तत्पुष्पस्य निषेधात्
राजनि० शिवहिंस्रमिति तत्पुष्पायै उक्तम् । अतएव

नैषधे “विनिद्रपत्न्यालिगतालिकेतवानृक्षगाङ्गुचूडामणि-
यर्जनार्जितम् । दधानमाशासु चरिष्यु दुर्दशः स कैतुधी
तत् ददर्श केतकम्” नैष० वर्यितम् वर्यितश्च तस्याः
क्रकचाकारपलाटतत्वादि यथा “विद्योगभाजां हृदि
कण्टकैः कटुर्निधीयसे कर्णेश्वरः स्मरेण यत् । ततोऽ-
राकर्षतया तदलकदिगीयसे मन्मथदेहदाहिना । तदय-
सूचीमचिवः स कामिनोर्मनोभवः सौख्यति दुर्दशः पटौ ।
स्फुटश्च पलैः करपलमूर्त्तिभिविद्योगिहृद्धारुणि दारु-
णायसे । धनुर्मधुस्त्रिचक्रोऽपि भीमजापरं परागैस्तव
धूलिहस्तयन् । प्रस्त्रनधन्वा शरसात्करोति मामिति क्रु-
धाऽऽक्रुशत तेन केतकम्” । केतकमित्यल कणो न लुक् ।
पुष्पफलभिन्ने तु नाणो लुक् । “अगमत् केतकं रजः”
रघुः । केत+स्वार्थे क । ५ ध्वजे पु० । “मारोहयुधकेत-
कान्” भा० क० २४ अ० अथ वज्रमोहौ-कम् इति तु उच्यते

केतन न० कित-भाषाधिकरणकर्मकरणेषु यथायथं ल्युट् ।
१ निमन्त्रणे, २ ध्वजे, ३ अम० ४ चिह्ने, ५ मृष्टे हेमच० ६ स्वाने
शब्दरत्ना० । ७ जल्ये मेदि० । तत्र निमन्त्रणे “प्रतिमृष्टा
द्विजोविहानेकोद्विष्टस्य केतनम्” मनुः । “यापनः पति-
ताविप्रा जः षोडशस्तस्यैव च । दैवे वायस्य वा पित्ये
तावच्चा हन्ति केतनम्” । मनुः वासे “न तत्र वृक्षच्छाया
वा पानीयं केतनानि च” भा० व० १११६६ । ध्वजे ।
“भग्नं भीमेन मरुता भयतो रथकेतनम्” वेणी० “स-
मालम्ब्ये ह्यपराजकेतनः” कुमा० “व्यवृत्त रथे भीता
विकीर्णयुधकेतनाः” भा० व० १४१०० ।

केतु पु० चाय-तु क्वादेशः । १ प्रज्ञायां निरु० २ राहोरर्द्ध-
देहात्मके सङ्केते उच्यते । ३ दीप्तौ हेमच० ४ पताकायां
चिह्ने ५ उद्योतिषे प्रसिद्धे इत्युत्पातभेदे च या व० व०
मेदि० तद्भेदश्च ह० सं० ११ अ० उक्तो यथा
“गार्गीयं शिक्षिचारं पाराशरमसितदेवलकृतं च । अ-
न्यांश्च वज्रन्दृष्टा क्रियतेऽयमनाकुलधारः । दर्शनमस्तमयो
या न गणितविधिर्नास्ति शक्यते ज्ञातम् । दिव्यान्तरिक्ष-
भौमास्त्रविधाः स्युः केतवो यस्मात् । अक्षताशेऽनल-
रूपं यस्मिंस्तत् केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालय
मणिरत्नादीन् परित्यज्य । ध्वजशस्त्रभवनतत्तुरगजुष्ट-
राद्येष्वन्तरिक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रोत्था भौमाः स्युः र-
तोऽन्यथा शिक्षिनः । शतमेकाधिकमेकैः सङ्कल्पमपरे वद-
न्ति केतनाम् । वज्ररूपमेकमेव प्राह सन्निर्भरदः केतुम् ।
यद्येको यदि बहवः किमनेन फलं तु सर्वथा वाच्यम् ।

उदयास्तमयैः स्थानैः स्वर्गैराधूमलैर्वर्धैः । यावन्त्यहानि
दृश्यो मांसास्तावन् एव फलपाकाः । मासैरवदांच वदेत्
प्रथमात्यन्तव्यात् परतः । सुस्तस्तनुः प्रसन्नः स्निग्ध-
स्त्वजुरचिरसंस्थितः शुक्रः । उदितो वाऽप्यभिदृष्टः सुभि-
चसौख्यावहः केतुः । उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो
धूमकेतुस्तपन्नः । इन्द्रायुवातुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो
वा । हारमणिप्रेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चतिशतिः शशि-
खाः । प्रागपरदिगौर्दृष्ट्या नृपतिविरोधावह्ना रविजाः ।
शुक्रदहनवन्तु जीवकलावाचतजोपमा कुताशसुताः । आ-
ग्नेयां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिभयदाः । यक्रशिखा
नृत्त्युसुता रुक्मा क्षणान्ध तेऽपि तावन्तः । दृश्यन्ते या-
स्यायां जनमरकावेदिनभो च । दर्पणदत्ताकारा
विशिखाः किरणान्विता धराततनयाः । जुह्वयदा द्वाविं-
शतिरैशान्यामन्वतेकनिभाः । शशिकिरणरजतहिमकु-
सुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः । उत्तरतो दृश्यन्ते
त्वयः सुभिजावहः शिखिनः । ब्रह्मसुत एक एव त्रि-
शिखो वर्धैः स्त्रिभिर्गुणान्तरैः । अनियतदिक्सम्प्रभयो
विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः । शतमभिहतमेकसमेतमेतदेकेन
विरहितान्वन्मात् । कथयिष्ये केतुनां शतानि नव ल-
क्षणैः स्मृतैः । सौम्यैशान्योरुदयं शुक्रसुता यानि चतु-
रशीत्याख्याः । विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति
तोव्रफलाः । स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनै-
श्चराङ्गभवाः । अतिकटफला दृश्यन्ते सर्वत्रैते कनक-
संज्ञाः । विकचा नाम गुरुसुताः सितकताराः शिखाप-
रित्यक्ताः । षष्टिः पञ्चभिरधिका स्निग्धा यास्याश्चिताः पा-
पाः । नातिव्यक्ताः सूर्या दीर्घाः शुक्रा यर्षदृष्टिप्रभ-
याः । बुधजास्तस्करवज्रज्ञाः पापफलास्तेऽप्युश्यात् ।
ज्ञतजानलानुरुपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः ।
नाम्ना च कौडुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः ।
विंशत्यधिका राहोभो तामसकीलका इति ख्याताः ।
रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम् । विं-
शत्याधिकमन्यस्तमन्नेर्विश्वरूपसञ्ज्ञानाम् । तीव्रान-
लभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम् । श्यामारुणा वि-
ताराचामररूपा विकीर्णदीधितयः । अरुणाख्या पायोः
सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः । तारापुञ्जिकाशा गणका
नाम प्रजापतेरष्टौ । द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्या
ब्रह्मसन्तानाः । कङ्का नाम वरुणजा द्वाविंशदंशगुल्म-
संख्यानाः । शशिवत् प्रभासमेतः सौव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः ।

पश्यतिः कालसुताः कवन्धसञ्ज्ञाः कवन्धसंस्थानाः ।
चण्डा भयप्रदाः सुर्विरूपताराश्च ते शिखिनः । शुक्र
विपुलकतारा नव विदिशां केतवः सप्तत्यन्ताः । एवं के-
तुसङ्घस्य विशेषमेषामतो वक्ष्ये । उदगायतो मज्जान्
स्निग्धमूर्तिरपरोदयी वसाकेतुः । सदाः करोति मरकं
सुभिचमप्युत्तमं कुरुते । तद्वक्ष्योऽस्यकेतुः स तु रुक्मः
जुह्वयावहः प्रोक्तः । स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डम-
रमरकाय । दृश्येत्प्रासाकास्यायां कपालकेतुः सभूषरश्मि-
शिखः । प्राग्भसोऽर्धविचारो जुम्भरकादृष्टिरोग-
करः । प्राग्भैशानरमार्गे गूलापः श्यावरुक्तास्त्रार्चिः ।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया यास्याप्रयाङ्गुलोच्छि-
तया । गच्छेद्यथा यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति ।
सप्त सुनीन् संस्पृशन् ध्रुवमभिजितमेव च प्रति-
निहतः । नभसोऽर्धमात्रमिवा यास्येनास्तं सप्तप-
याति । हन्यात् प्रयागज्जलदु यावदवर्त्नी च पुष्करार-
ख्यम् । उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम् ।
अन्यानपि च स देशान् कश्चित् कश्चिद्विनि रोगदु-
र्भिक्षैः । दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश
प्रोक्तः । प्राग्धरात्तदृश्यो यास्यायः श्वेतकेतुरन्वच । क
इति युगलतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ । स्निग्धौ
सुभिचशिवदावयाधिको दृश्यते कनामा यः । दश वर्षा-
शतुपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकतम् । श्वेत इति जटा-
कारो रुक्मः श्यावो वियच्चिभागगतः । विनियतेऽप्य
सर्वं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते । आधूष्यता तु शि-
खया दर्शनमायाति क्षत्तिकामंस्थः । ज्ञेयः स रश्मि-
केतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते । ध्रुवकेतुरनियतगति
प्रमाणवर्णाक्षतिर्भवति विष्वक् । दिव्यान्तरिक्षभौमो भव-
त्ययं स्निग्ध इष्टफलः । सेनाङ्गेषु नृपाणां गृह्णतश्चैष
चापि देशानाम् । गृह्णितासुपस्करेषु च पिनाशनां दर्शनं
याति । कुसुद इति कुसुदकालिर्वारुणां प्राक्क्षिप्रो नि-
शमेकाम् । दृष्टः सुभिचमतुलं दश किल वर्षाणि स करो-
ति । सप्तदेकयामदृश्यः सुसूक्ष्मतारोऽपरेण सणिकेतुः
कञ्च्यो शिखास्य शुक्रा स्तनोद्धता चीरधारेव ।
उदयमेव सुभिचं चतुरोमासान् करोत्यसौ सार्धान् ।
प्रादुर्भावं प्रायः करोति च जुह्वजलूनाम् । जलकेतुरपि
च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया । नव मासान्
स सुभिचं करोति शान्तिं च लोकस्य । रुक्मकेतुरेकरात्रं

कुर्यात् । तदैव सुहृद्वर्षयुक्तौ ज्वमारोगग्रुभिर्ज्वरी भवतः" परा० ।

काशप्रपञ्चेतकेतुः "अथ काशप्रपः श्वेतकेतुः षड्दश वर्षशतं प्रोषप्रोषः सोमसहजस्य यत्रकेतोद्यारान्ते ग्राववृद्धो नभसस्त्रिभागमाक्रमप्रापसव्यं निवृत्त्योक्तं प्रदक्षिणजटा-कारयिष्यः स यावन्नासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभि-क्षमावहति । मधुप्रदेशे आर्यगणानामदोनामोदीच्यै भूविहस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति" परा० ।

रश्मिकेतुः "अथ रश्मिकेतुर्विभावसुजः प्रोषप्र वर्षशतमाव-र्त्तकेतोद्यारान्ते उदितः क्षत्तिकासु धूमकेतुः । अद्यानियतदिक्कालवृत्तवर्षप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः पराभविष्यतां देशानां रात्रां जनपदानाञ्च वृक्ष-पुरपर्वतवैश्वजपताकाशस्त्रवर्मायुधावरणरथनागोष्ठपुरु-षशयनासनभागङ्गेषु च दृश्यते । स एव दिवि सिग्धो निर्मलः प्रदक्षिणयिष्यो गजनागवीथीनासुत्तरेण व्रजन् सुभिज्ज्वमारोगग्रं चावहति । दशैकविंशतिदिग्दि-शतधा वा दर्शनमिच्छन्ति सनयो धूमकेतोस्तस्य च प्रागुदयान्निमित्तान्यवचोचलनमनेः प्रभा मत्सुप्रभूपनं दिशां शीतोष्णविपर्यय इति व्यञ्जिवाञ्छसम्भवः" परा० ।

जलकेतुः "अथ जलकेतुः पैतामहः यथ चलकेतोर्भवमासाव-शिष्टे कर्माणि कृते प्रवर्त्तयति । पश्चिमेनोदितः सिग्धः सुजातोऽनुपदिमाभिनतः । स च शिखी नव मासान् ज्वेमसुभिचारोगग्राणि प्रजाम्रो धत्ते अन्येष्वहता-नां चासुभानां व्याधातायेति" परा० ।

भयकेतुः "अथ जलकेतोः कर्मासमाप्नो धूमादयः शीतान्ताः खटौ प्रादुर्भवन्ति तत्र त्रयोदश चतुर्दशादश वर्षान्तात् दृश्य-न्तं सुभिजाज्वेभ्याविपर्यया विपरीताः क्षुद्रजलूना-ञ्च वधाय, तेषामष्टानां कर्माण्यतीते भयकेतुर्दृश्यते । पूर्वैर्ष्यकरात्रं यावत् क्षत्तिकानामनरतो वा तत्प्रमा-णया सिग्धपारुष्याभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रद-क्षिणतान्त्रया शिखयोदितः । स यावन्नुज्ज्वलन् दृश्यते तावन्नासान् भवत्यतीव सुभिजाय । ह्यः प्राणह-राणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावावेति" परा० ।

आवर्त्तकेतुः "अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्माण्यतीते ऽप-रे ऽर्द्धरात्रेऽस्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन तान्त्रया शिखयोदितः । स यावन्नुज्ज्वलन् दृश्यते तावन्नासान् न्यतीव सुभिजं नित्यद्यत्तोत्सवं जगत्" परा० ।

संवर्त्तकेतुः "अथ संवर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोषप्र पश्चिमेनास-

गते सवितरि सन्वप्रादां दृश्यते तन्वीं तावद्वर्षां शूला-भां धूमं विमृशन्ती दारुणां शिखां कृत्वा नभस्त्रिभाग-माक्रमस्य यावन्नुज्ज्वलन् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि स-माच्ययति यत्र वोदेति तानि दारुणतरं पीडयति तदा-श्रितांश्च देशानिति" परा० । तथा गर्गः "येषां नक्षत्र-विषये ह्यः सज्जाललोहितः । दृश्यते बहूमूर्त्तिश्च तेषां विद्वद्वात् महाभयम् । अर्धशस्त्रपारुष्यकोपं दुर्भिक्षमेव च । कुर्यान्नृपतिपीडाञ्च सचक्रपरचक्रतः । यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति । धूपवेद्या स्पृशे-द्वापि ह्यन्धाद्देशांस्तदाश्रयान् । यस्याभिपेकनक्षत्रं जन्मभं कर्मभं तथा । देशेन पीडयेद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् । सिग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणयिष्यस्तथा । दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" परा० ।

सर्वशेषः । "यस्यां दिशि ससत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभि-योजयेत् । यतः शिखा यतो धूमस्ततो यावाच्चराधि-पः । प्रतिबोभोयतः केतुर्यथा ध्यायति पार्थिवः । सामान्ययाजनवल्लक्षणमधिगच्छति" परा० ।

अथ मासविशेषेषु नामविशेषास्तत्फलन्याह समयाम्भते "चैत्रवैशाखयोर्मासौ कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् । उ-च्छ्रितैर्यूपवेदीभिरुच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः । हविर्धूमाकुला-तल दृश्यते च वसुध्वरा । ज्येष्ठे चैव तथापा-ठे वायुपुच्छांश्च निर्द्दिशेत् । बानि चैव तथा वाता म-हायुधं महाभयम् । आषण्मासपदयोर्वारुणांस्तु वि-निर्द्दिशेत् । आरौह्यनि ते मेघान् पुष्पां कुर्युर्वसु-ध्वराम् । धान्यं समार्घतां याति रतयो न भवन्ति च । आश्विने कार्तिके चैव सूर्यपुच्छान् विनिर्द्दि-शेत् । ततो दहति तीव्रांशुः सर्पाद्यानि दिवाकरः । श्विन्यने च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः । मार्गशीर्षे च पौषे च वज्रपुच्छान् विनिर्द्दिशेत् । शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् । माघे च फाल्गुने चैव यमपुच्छान् विनिर्द्दिशेत् । जर्हिर्ज्वरातिशारश्च ग्लानि-श्चैवाजिवेदना" ।

नक्षत्रभेदेन देशभेदे तदुपद्रवादि तल्लक्षणं यथा "क्षत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमच्यते । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च । आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संलयो भवेत् । नित्योद्दिग्नाः प्रजाः सर्वा भवन्ति हि न संशयः । पुनर्वसुस्तथा पुष्यः

ष्टविंशः पूर्वमुच्यते । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रा
स्ते ऽप्येकविंशतिः । यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं नि-
र्दिशेत्तदा । धूर्णन्ते च प्रजाः सर्वां स्मृत्युद्गोपीडि-
ताः । अक्षेणापितृभ्यामाग्यानि ११ विद्यादक्षिणपूर्वतः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते औद्दालकिमुता दग् । सुभिर्जं जेम-
मारोग्यं सुदृष्टिः शस्यसम्पदः । आर्यभूषादीनि १२ ।
१२।१४ च त्रीणि विद्यादक्षिणभागतः । केतवो ह्यत्र दृ-
श्यन्ते काश्यपेयास्तदृशः । अनादृष्टिभयं घोरं प्रजानाम-
तिदारुणम् । स्नाती विशाखा भित्तु १७ भागो दक्षिण
पश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो स्मृत्युसम्भवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनादृष्टिस्तथैव च । उपद्रवश्च
भूतानां तदा भवति दारुणः । ज्येष्ठा मूलमघापा-
दा भाग उत्तरपश्चिमः । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रय
स्ते सोमसम्भवाः । सुभिर्जं सुदृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवा-
कुला । उत्तरा २१ श्रवणा चैव नक्षत्रं यमदेवतम् २२ ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः । माहेयेषु
च दृष्टे लोकाणां संक्षयो भूयम् । तदा राजसहस्राणां
मही पिबति शोणितम् । वारुणश्चैव २४ नक्षत्रं तथा
भाद्रपदद्वयम् । केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त-
य एव ते । जर्मिकेतुः श्वेतकेतुर्भूमकेतुस्तृतीयकः ।
जर्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदा ऽप्युदकजं भयम् । श्वेतकेतु
र्यदा दृश्येत् श्वेतास्त्रिंशते महीम् । तदा मानुषमां
सानि भक्षयन्तीह मानुषाः । कुज्यार्तिं जगत् जत्सुं चक्र-
वद्भ्रमते तदा । भूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वज्रामि
लक्षणम् । स ह्यस्ति शिष्या योधान् राजानं मन्त्रिणं
जनान् । रेवत्याश्रयुजश्चैव नक्षत्रं यमदेवतम् २ । केत-
वो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्तयोदश । यमपुत्रेषु दृष्टे
लोकानां संक्षयो भूयम् । चतुर्विधानां भूतानां सं-
शयो जायते महीम् ।

तेषां शान्तिस्तत्रैवोक्ता यथा

“केतुत्पाते तु सर्वं शिखं समवे सप्तपस्थिते । महाया-
न्तिं प्रकुर्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम् । धनं वा सर्वं
सुखं सुजगत् स्मृत्युर्भुज्येत वन्धनात् । दद्राहा ष्टविंशं
संधी राजा शान्तिं नियच्छति । अकस्माद्दृश्यते केतु
रुदरेऽस्तमयेऽपि वा । निहन्तुःपुरे राक्षो ज्वरः
पित्तोद्भवो भवेत् । दधिमपुष्टताज्ञानां पुष्पाणामयुतं
ततः । जुहुयादिन्द्रनीलस्य केतुं दद्याद्द्विजातये ।
भूषितं हेमरत्नाद्यैः केतुः सम्पद्यते शुभम्” ।

“यद्ये रवीन्दोरपनीप्रकम्पे केतुदमे” इत्यादिना ज्योति-
तदुद्गमेऽकाल उक्तः । “ज्योन्मीव भ्रुकुटीच्छलेन
यदने केतुवकारास्मेदम्” भावः

नवम्यहमध्ये तस्य यज्ञत्वञ्च पी० धा० व्यवस्थापितं यथा
“किं राज्ञेकेत्यर्थं हत्वाभावात् क्रूरपहत्वाभावाद्वा
दृश्यपहत्वाभावाद्वा कर्त्तरी नास्ति नाद्यः ।
राहोर्हत्वं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यसिद्धम् । तथा
हि । “स्वभौतुर्हवा आक्षुरिः सूर्य्यन्मसा विव्याधेति”
माध्यन्दिनी श्रुतिः । कश्चपच “क्षिप्रोऽपि विष्णु
चक्रेण सुधामयशिरास्तमः । केशवस्य परेणासौ
तथापि यज्ञताङ्गतः” इति । नारदोऽपि “यस्मत्ता
स्वादनाद्राहुः शिरश्चिक्षोऽपि सोऽस्मृतः । विष्णुना तेन
चक्रेण तथापि यज्ञताङ्गतः” इति । यदापि “यद-
श्ररूपाः कालस्य भूतयो भगणान्त्रिताः । शीघ्रमन्दोश्च
पाताख्या यज्ञाणाङ्गतिहेतवः” इति सूर्यसिद्धान्ते पा-
तानामदृश्यतोक्ता तथापि चन्द्रपातस्य यज्ञत्व
वाचनिकमेव । “स्वध्रुवे कुसुदिनीपतिपातं राज्ञमा-
क्षुरिह केऽपि तमेवेति, भास्कराचार्योक्ते च । अतएव
राहोर्नैकतदित्त्वामित्यं दानञ्च संज्ञिताकर्मभि
रुक्तम् । राहोर्हर्षरीरभागः केतुसंज्ञ इति पुरा-
णप्रसिद्धम् । न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राज्ञ-
केतोः क्रूरत्वमुच्यते । न च “ज्योत्सेन्दुर्कयमाराः
पापास्तैः संयुतः सौम्यः” इति वराहेणोक्तम् तदु-
पादानाभावात् । किञ्च पापयज्ञत्वानभिधानाच्छुभयज्ञ-
त्वमेवावसीयते । न च “शुक्लधशुक्राः सौम्याः सौरि-
कुजाकां निसर्गतः पापाः । शशिकोऽशुभसंयुक्तः जी-
थोऽपि निशाकरः पापः” इति कल्याणकर्मवाक्ये शुभ-
यज्ञमध्ये गणनाभावात् क्रूरत्वमिति वाच्यम् । पापयज्ञ
मध्येऽपि गणना नास्तीति शुभयज्ञत्वस्यापि सुवचत्वात् ।
उभयभ्रष्टत्वेन वा नरसिंहवज्रात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्य-
त्वादिति चेत् । सत्यम् “सूर्यभौमशनिराहुकेतवः पाप-
संश्लेषचराः क्षत्रिचन्द्रः । पूर्णचन्द्रशुक्रशुक्रसोमजाः सर्व-
कर्मसु हि सौम्यश्चोचराः” इति वसिष्ठेन कथितः क्रू-
रत्वाभिधानादस्ति क्रूरत्वम् । सरोदयेऽपि “बृधशुक्र-
न्दुजीवाश्च सदा सौम्ययज्ञमताः । शन्यैराहुमा-
हेयाः केतुः क्रूरपहता मताः” इति । न तृतीयः ननु
स्वयमशक्तः कथं परान् साधयिष्यतीति न्यायात् सदा
चाक्षुषदर्शनाभापमिति राहोः केतोर्वा प्रसङ्गात्

शामर्थ्यादिति चेन्न अभावास्यायां प्रतिपदि बोधनस्य
लम्बादिदृष्टस्यानस्थितचन्द्रसारिष्टमशुभफलजनकं भव-
न्नाते निरर्थकमापद्येत । ननु “पञ्चेष्टमे चन्द्रः सदोमर-
णाथ पापसंघटः । अष्टमिः शुभदष्टोमिन्मैर्वैस्तद-
ल्लेनेति” वराहोक्तेर्भविष्यतीति चेत् इहापि “स्वच्छ-
न्दत्वं कदगनरतिर्वृत्तभवं विशील्यं व्याधिः सुश्री-
मेतिरयं सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः । द्यूतासक्तिर्भवति रविजे-
वेभवे वक्त्ररोगः स्वर्गानौ वायव्ये शिखिनि वा लग्नभा-
वादिसंस्थे” इति वसिष्ठपद्ये शनिपट्टाङ्गकेत्वोः शु-
भाशुभफलदाहत्ववचनं किं वायव्यैर्भजितम् ।
सारावल्याञ्च “राहुवतुष्टयस्यो निघ्नतव निरोचितो
भवति पापैः । वैश्वदेवनि दशभिः षोडशभिः केचि-
दाचार्याः । अजष्टपककटलग्ने रक्षति राहुः समस्त
पीडाभ्यः । पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधे यथा पु-
रुषमिति” राहोः शुभाशुभफलाभिधानमस्ति । ननु
वराहेश राहोः फलं कृतापि नोक्तमिति चेन्न “सोप-
प्लवे शशाङ्के सक्रूरे लग्ने कुजेऽष्टमगे । माता सार्धं
न्यवते चन्द्रपदकेण शक्ते चेति” वराहपद्येऽपि राहु
केत्वोरन्यतराभिधानमस्ति । तथा हि किमिदं
“चन्द्रपहणं” राहुसाहित्यजनितं केतुसाहित्यजनितमिति
तत्र ग्रहणीयं, चन्द्रे लग्ने सक्रूरे क्रूरसाहित्य
मभिहितम् क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता
इति चेत् सूर्यस्य तावदोगाभावश्चन्द्रग्रहणे हि सप्त-
मरागिष्यत्वात् । भौमस्यापि योगः, कुजेऽष्टमगे इत्यु-
क्तेर्नोक्तिः । पारिषेध्याङ्गनेरेव भोगोवाच्यः । तत्र स-
ष्टत्वाद्यं शनिग्रहणमेव कक्षाद्वाकारि । अतः सामान्य-
वाचिनः क्रूरग्रहस्य प्रयोगाद्वाङ्गकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि
विवक्षितोऽपरस्य (सूर्यस्य) सप्तमरागिष्यत्वात् । योग
एकरागिष्यत्वे स्याच्च तन्मित्ररागिष्यत्वे इति । एवं
ग्रहणमन्वन्मिन्नस्यस्यूर्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतर
योगो व्यत्येयः । अतएव “राहुस्तमोऽगुरुरग्रश्च शिखीति
केतुरिति पञ्चाभाभिधानं” कृतम् । विवाहपटलेऽपि
“मरणं लता राहोः कार्यविनाशं षट्गोर्वदन्तीति” कण्डतो
राहुलताऽप्युक्ता । तस्माद्वराहमतेऽपि राहुकेतुयोगो
विवक्षित एव । एवं सति जातके यथा राहोः शुभा-
शुभफलदाहत्वं वचनादुद्बोधते । तथा विवाहेऽपि
प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यादपि तत्र तत्त्वन्यायत्वात् कर्त्त-
रीदोषे कथ्यव्यवस्थे फलदाहता त्वयापि वक्तव्येव ।

ननु “पापयोः कर्त्तरीकलोः शत्रुनीचमृहस्वयोः ।
यदा त्वक्षगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदेति” कश्चापादुक्ते
रक्षतत्वेन राहुकेत्वोः कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत्
भ्रान्तोऽसि ग्रहण । “सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषण-
मर्थवदिति” न्यायादक्षतत्वविशेषणं भौमस्य क्रूर-
युक्तबुधस्य शनेवेति त्वयाणामेव सम्भवति न सम्भवति
च । सूर्यस्तु निवोदित एव राहुकेतु निव्यासमिताविति
व्यभिचाराभावाच्चयाणामेव विशेषणम् । किञ्च किमस्तु गत्यं
चित्तिजसन्निधितसुत सूर्यसाक्षिभ्यक्तं चेति । तत्र
चित्तिजसन्निधितं यत्तत् सूर्योदयकलप्यसाधारणम् ।
तथा सत्यक्षगतत्वविशेषणवैयर्थ्यं प्रागुक्तन्यायात् । रा-
होस्तु नारदादिनाक्याङ्गिरोरूपमण्डलावगतेः “इन्-
कर्मण्डलाकृतिरसितत्वात् किञ्च न दृश्यते गगने” इति
वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपानुपलब्धेरगोचरत्वप-
रम् । स्थानमप्यस्य चन्द्रविलम्बण्डक्रान्तिमण्डलस्थिति-
के, यदाह केशवाकः “वैश्व चास्य शशष्टद्विपण्डलक्रा-
न्तिमण्डलमित्युक्तः पथः” इति । अतएव न विद्वान्ने-
गावः किरणायस्येत्यगुरन्वर्थात्ताव्यवसीयते । अथ यदि
सूर्यसन्निधितमित्युच्येतेति चेत् न इतरग्रहपट्टाङ्गो-
रग्र्युदयास्तप्रसिद्धाभावात् । किञ्च कालांशानभिधानात्
कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात् । एवं
केतोरप्येतत् दृष्टव्यम् । ननु केतुदयोऽनुत्पातादौ प्रत्यक्ष-
तोदृश्यत इति चेन्न तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् क्षनि-
यतनक्षत्रप्रभवत्वाच्च । किञ्च केतुत्पातो हि लोके दुरद-
ष्टस्त्वचकः अनियतेन बहुना स्वल्पेनापि वा कालेन भ-
वेत् । सूर्यसाक्षिभ्यक्ततोदयास्तौ तु नियतकालावनेति
तयोः केत्वोर्भेदः स्वीकर्त्तव्यः”

केतुत्वेनादिकं ज्यो० त० उक्तम् “सिंहस्थितोर्ध्वं प्रतु-
रुज्जसंघं मीनोऽहं शुक्रशनी विपक्षौ । सूर्यारचन्द्राः
सुहृदः सभागी जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः” ।
तन्नामवर्षगोलदेवादिग्रहयज्ञग्रहे वक्ष्यते । विंशोत्तरीय
दशायां तद्वशमानं ७५०ः, तच्च दशाग्रहे वक्ष्यते । तस्य
राशिभोगकालश्च इदमासाः । “केतुपक्षपभौमन्दगतवः
पञ्चे ततोये शुभाः” ज्यो० त० । ७५०वर्षभेदे पु० केतुवीर्यं
शब्दे उदा० दृश्यम्

केतुकुण्डली स्त्री पञ्चखरोक्ते जन्मनक्षत्रभेदवशेन जन्मावधे-
कैकषेण एकैकग्रहविशेषस्यामित्यज्ञापके चक्रभेदे सा क
तत्रैव दर्शिता यथा

“अर्को बुधः कुजो जीवः सोमः शुक्रस्तथैव च । राहुः
शनिश्चैव ज्ञातव्या केतुकुण्डली । अर्कसौम्यान्तरे केतुः
कुजजीवान्तरेऽपि च । सोमशुक्रान्तरे केतुराहुसीरान्तरे
तथा । दद्यादुत्तरभाद्रादि अष्टाविंशतिशतकम् ।
सीणि त्रीणि च रव्यादौ एकैकम् केतुषु स्मृतम् ।
जन्मर्चात् प्रतिनक्षत्रं जन्माद्यवदे प्रकीर्त्तिताः । अयम-
र्थः यदि २६।२७।१ नक्षत्रेषु जन्म तदा सूर्यः प्रथमं
वर्षेभ्यः । तदुत्तरं केतुप्रभृतयः शन्यन्ताः २ । भरण्यां जन्मनि
केतुः प्रथमं वर्षे शस्ततः बुधादयः सूर्यान्ताः । १।४।५ नक्षत्रेषु
बुधः प्रथमवर्षेभ्यः ततः कुजादयः केत्वन्ताः । ६।७।८ कुजः
प्रथमं ततः केत्वादयः बुधानाः । ९।१०।११ केतुः ततो जी-
वादयः कुजान्ताः । १०।११।१२ नक्षत्रेषु जीवः ततः सो-
मादयः केत्वन्ताः । ११।१२।१३ सोमः ततः केत्वादयः
जीवान्ताः । १३।१४।१५ केतुः ततः शुक्रादयः सोमान्ताः ।
१७।१८।१९ नक्षत्रेषु शुक्रः ततः राहुप्रभृतयः केत्वन्ताः ।
२०।२१।२२ नक्षत्रेषु राहुः ततः केत्वादयः शुक्रान्ताः ।
२३।२४।२५ केतुः ततः शन्यादयः राहुन्ताः । २६।२७।२८ नक्षत्रेषु शनिः
ततः सूर्यादयः केत्वन्ताः । सर्वत्र आरौह्यक्रमान्तर-
सर्वोद्गमो ग्राह्यः । एवं हादशसु वर्षेषु तेषु
पुनः सूर्यादीनां वर्षाः । पञ्चाषां फलविशेषस्तु केतु-
पताकाचक्रोक्तदिशोन्नेयः । अत्र च बह्विधे स्थानेषु
केतोरवस्थानेन केतुप्राधान्यात् संयुक्तकुण्डलीत्वम् ।

केतुधर्मस्तु ३० लिंगतेश्चरसूर्यवर्मास्तुजे स्वभेदे “केतुधर्मा
त तेजसी तस्यैवावरजोयुग । युयुधे भ्रातृरथैव पा-
शुत्वेन यशस्विना” भा० आश्व० ७४ अ०

केतुपताका केतोः पताकेव । जन्मनक्षत्रभेदेन जन्मावधौ-
कैकेवर्षेणपक्षविशेषप्रापके चक्रभेदे सा च पक्षसरायां
दर्शिता यथा

“अर्केन्दु कुजसौम्यार्किगुरवः सूर्यचाक्रमम् । राहुः सर्पे
श्वगुचेति पताकप्रभवा पञ्चाः । यामं केतुपताकायां ल-
तिकादिपरिभ्रमात् । जन्मक्षेत्रे खेचरे यत्र जन्माद्याद्भासतः
क्रमात् । आदित्यसौरयोर्वेधो वेधश्चन्द्रसुरेज्ययोः । कु-
जराहुोर्ध्वयोश्च केतुः किञ्चिद्विभक्तिः” फलमाह ।
“रवेरवदे भद्रप्राणा भवेत् सर्वत्र निष्फलम् । शिरःपुच्छं
ज्वरोगेहृदाहो विप्रः पदेपदे” । २०। “चन्द्रस्यावदे लभे-
द्रौषं सुवर्षाभरणानि च ॥ लघिः फलपती सिद्धिः सर्व-
जान्यैव पूज्यते” च० । “संश्लारे महीजस्य काला-
दिषु विभेति च । सृष्टदाहोर्गर्हानि च चौरतो रा-

जतोऽपि वा” म० । “बुधस्यावदे सुशयः स्वाध्यानादेवा-
धिपो भवेत् । बु० स्वर्णरौप्यधनं दानं पुण्यकर्मणि मान-
सम्” बु० । “मन्दस्यावदे भवेद्वाहो बन्धनादि प्रपीडनम् ।
धनहानिः प्रहारश्च कलिः स्वजनबन्धुभिः” श० । “ना-
कनाथगुरोरवदे बहुलोत्पत्तिरुत्पन्नः । क्षणलोहितलक्ष्णे च
स्तुतो भवति भूतले” । ४० । राहुकेतोः सदा बन्धो
नौका विप्लवते जले । वृषं हस्तो पदे देहे स्थानं कर्तुं
क्षेमो न च” । रा० के० । “दानवेन्द्रगुरोरवदे मङ्गलमिर्विभ-
वैर्हतः । गजाश्ववाहनैर्युक्त उत्साहश्च दिने दिने” शु० ।
अन्ये तु पठन्ति “रविभ्रातृमयते देशं नरं दूःखसम-
न्वितम् । सनापरोर्गं शोकञ्च करोति क्षयतां तनोः”
र० “बहुवित्तसुखं नित्यं बन्धुमित्रसमागमम् । सप्तसाक्षरदं
पूर्णं चन्द्रः कुर्यात् दिने दिने” च० । “मङ्गलोद्गतिं सद्-
भावं क्रूरकर्मणि योजयेत् । वृषं रोगश्च दुःखञ्च सना-
पञ्च रुद्धमुञ्चः” म० । “अर्थलाभं जयं सौख्यं राजपूजाञ्च
सम्पदम् । ददाति विपुलां लक्ष्मीं बुधो विद्यां वरश्चि-
यम्” । बु० । “रोगक्षार्थविनाशश्च कलहं भुजगादुभयम् ।
स्वान्त्यागं शनिः कुर्यात् जजीवनं प्रति संशयम्” श० । “सुव-
र्णमणिमणिप्रकारादिविपुलं धनम् । कन्यारत्नसमायोगं
शुक्रः कुर्याद् दिने दिने” ४० । “राहुः शोणितसंस्त्वाव
रोगयोकादिसंकुलम् । विदेशगमनं कुर्यात् वज्रवारिभ-
यात्तितम्” रा० । “विपद्ं बन्धुभिः सार्द्धं रोगयोकादि-
सङ्कलम् । व्याधिपीडनं करोत्युच्चैः केतुर्वित्तविना-
शनः” के० । “गजाश्ववाहनैर्युक्तं मङ्गलमिर्विभवैर्हतम् ।
वराङ्गनासमायुक्तं श्वगुः कुर्याद् दिने दिने” शु० । “खयुष्मन् २०
नृज्याषौ ५० च वसुयुष्मन् २८ षट्शरौ ५६ । रामास्त्री
११ रामपटके ६३ च विंशश्च सप्ततिस्तथा । पितृभेदे
ऽनर्दिपसाः केतापकादिषु क्रमात् । शुभानां
शोभना घोषा अशुभानामशोभना । शुभानामशु-
भानाश्च यत् फलं वत्सरे लतम् । तत्फलं निर्दिशेत्
सर्वं तेषामनर्दिनेष्वपि । पठे वर्षे रवेः स्त्रीयं प्रथमं
दिनविंशकम् । ततश्चन्द्रस्य पञ्चाशदेवं शुक्रान्तमादिशेत् ।
विधोर्वर्षे विधोः स्त्रीयं प्रथमं वत्सरे दिनम् । ततो
भौमस्य वस्तुचि एव रव्यन्तमादिशेत् । कुजस्यावदे
कुजस्थानरष्टाविंशं निजं दिनम् । ततो बुधस्य षट्-
पञ्चाशदेवं चन्द्रान्तमादिशेत् । बुधादीनाञ्च सर्वेषामेवमेव
क्रमेण तु । कुर्यादन्तर्दशाभागं प्रोक्तया दिनसंख्यया” ।
ज्यो० त० तल्लेखनप्रकारो दर्शितो यथा

“रविचन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवस्तमोऽष्टगुः । इन्द्रे-
याद्यादरेखासु मध्ये केतुरिमेऽवदपाः । छत्तिहादि विरा
हत्तिर्वशा केतौ मघा भवेत्” यथा १२०।४८०।५५०।६५०।
७५०।८५०।९५०।१०५०।११५०। १२५०। १३५०।१४५०।
१५५०। १६५०। १७५०। १८५०। १९५०। २०५०। २१५०।
२२५०। २३५०। २४५०। २५५०। २६५०। २७५०। २८५०। २९५०।
एवं जन्मनक्षत्रासुराण्ये प्रथमादिपञ्चमेषा रव्यादयः शुक्रान्ता
दशमादिषु पुनः रव्यादयः शुक्रान्ताः । एवं चन्द्रस्य प्रथ-
मावदाधीनत्वे रव्यन्ताः एवं क्रमेण सर्वत्र योज्यम्
“पताका कुण्डली केतोः कुण्डली च दृश्यते ।
सर्वत्र पापसंयोगे संशयो जायते मज्जान्” पञ्चसरा
केतुमतं लि० केतुरस्य सतुषु । १। चिह्नादियुक्ते २। प्रज्ञानयुक्ते
“केतुमह्नुभिर्भयदीति” अ० ६, ४७, २०, “केतुसत् प्रज्ञा-
नवत्” भा० स्त्रियां ङीप् । ३। काशीराजदिवोदास-
संश्लेषे नष्टभेदे पु० । “केमस्य केतुमान् पुनः सुकेतुरस्य
चात्मजः” हरिवं० २५०। दिवोदाससंश्लेषो । वासु-
देवमहिषाः सुनन्दाया निवासरूपे ४। प्रामादभेदे पु०
“सुनन्दाया निवासोऽसौ प्रयत्नः सर्वदेवतैः । महिषा
वासुदेवस्य केतुमानिति विवृतः” हरिवं० १५०७५०
५। धन्वन्तरिपुत्रभेदे “धन्वन्तरिर्दीर्घतपस आयुर्वेद प्रवर्तकः ।
यत्तुभग्नवासुदेवायः स्मृतिस्वात्मार्तिनाशकः । तत्पुत्रः
केतुमानस्य जज्ञे भोमरयस्तथा” भाग० ८। ७। ५०
६। दानभेदे । “तथा गगनसूडर्षी च वेगवान् केतुर्भायः”
भा० आ० ७। दानवोक्तौ । सुमालिनो राजस्यस्य भार्यायां स्त्री
“सुमालिनोऽपि भार्यासीत् पूर्य चन्द्रनिभानना ।
मान्ना केतुमती राम !” रामा० ७०। ४५० ।
“असमे सजौ सगुरुयुक्ता केतुमती समे भरवगाहः”
७०। २०। उक्तलक्षणे पवित्रमहत्ते जन्मभेदे स्त्री ।

केतुमाल पु० । १। आग्नीध्रनृपपुत्रभेदे २। द्वायामके जम्बुद्वीप-
स्ये वर्षभेदे । तद्विद्वतिः उत्तरकुरुज्ज् १०८४५० ।
कुरुज्ज् च २। २२५०। २३५०। “मेरोस्तु पश्चिमे पाश्वे
केतुमानो महीपते ! ! जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजन
पदोऽन्यः” भा० भी० ६५० । ३। अश्वनिदेशस्ये नदीभेदे
स्त्री “अश्वनिषु प्रतीक्षा वै कीर्तयिष्यामि ते दिशः”
इत्युपक्रमे “केतुमाला च मेध्या च गङ्गाहारश्च भूमि-
पः” भा० प० ८८५० ।

केतुमालि(लिन्) पु० शम्बरदेशस्य सेनाधिपभेदे । “दुर्जरः
केतुमाली च शत्रुजना प्रमर्द्ननः” इत्युपक्रमे “एतैः

परिहृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा” । “तेनैव तस्य
चिक्षेद केतुमालेः शिरसादा” हरिवं० १६४५० ।
केतुरक्ष न० केतोः रक्षस् । वैदूर्यमणौ (लघुनिया) राजनि०
तस्य तत्स्थामिकत्वात् तयात्वम् ।
केतुवोर्थ पु० दानवभेदे । “विचोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यः
यतस्तुदः” हरिवं० २५०। दानवोक्तौ ।
केतुवृक्ष पु० केतुभूतोऽक्षः । मेरोस्तुर्द्विचु यत्तमानविष्क-
म्भपर्वतमन्दरादीनां चिह्नरूपे वृक्षभेदे । “विष्कम्भशैलाः
हिल मन्दरोऽस्य (मेरोः) सुगन्धशैलः (गन्धमादनः)
विपुलः सुपार्श्वः । तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः कदम्ब
जम्बुवृक्षपिप्पलाख्याः” सि० शि० । “विष्कम्भारचिता
मेरोर्वैजनायतस्तुच्छिताः । पूर्वैश्च मन्दरोनाम दक्षिणे
गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वोत्तरे स्मृतः ।
कदम्बस्तु पु जम्बु च पिप्पलोऽप्यत्र एव च । एकादशशता-
यामाः पादपाः गिरिकेतवः” विष्णु पु०
केतुमृङ्ग पु० पौरवे नष्टभेदे । “वलवन्तुर्निरामर्हः केतुमृ-
ङ्गो वृक्षजः” भा० आ० १५०
केदार पु० के दणाति द-अच् केनिदीर्यते द-अच् वा । १। वृक्ष-
भेदे शम्बरटीकायां भातुदीक्षितः । २। शेरके केकरे शब्दश्चि०
केदार पु० के शिरसि दारोऽस्य केन जलेन दारोऽस्य वा नि०
एष्वम् । हिमालयस्ये पर्वतभेदे तस्ये २। शिवलिङ्गभेदे
न० तन्माहात्म्यादि स्तुतपु० केदारखण्डे दृश्यं तस्यैव
काशीलेखे आविर्भावात् काशीस्ये शिवलिङ्गभेदे च न०
तत्कथा काशीख० ७७५० यथा
“श्रीपार्वत्युयाच । “नमस्ते देवदेवेश ! प्रथमत्करुणा-
निधे ! । वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ।
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा । तद्भक्ताश्च
जना नित्यं देवदेव ! महाधियः । श्रीदेवदेव उवाच ।
शृणु पार्थ ! अभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् । समाक-
श्यामि यां पापोऽप्यपापोजायते क्षणात् । केदारं यात-
कामस्य पुंशो निश्चितचेतसः । त्याजन्मसंस्थितं पापं
तत्क्षणादेव नश्यति । गृह्णाद्भिर्गते पुंसि केदारगति-
निश्चिते । जगद्दयार्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत् ।
मध्यमार्गं प्रपन्नस्य लिजन्मजनितं त्वधम् । गेह्णाद्भिनिः
स्मृतस्यापि निराशं याति निश्चयः । सायं केदारकेदार
केदारेति लिख्यन् । गेहेऽपि निधसन्नं यात्राफलमवा-
प्नुयात् । वृद्धा केदारशिरः पीत्वा तत्त्वमश्नु च ।
जन्मजन्मलतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः । हरिश्चाप

हृदे स्नात्वा केदारं प्रपूज्य च । कोटिजम्बार्जितैः पापै
 र्मुच्यन्ते नात्र संशयः । सक्तं प्रणम्य केदारं हरम्भाष-
 कतोदकः । स्वायं लिङ्गं हृदम्भोजे प्राप्ते मोक्षं गमि-
 ष्यति । हरम्भाषहृदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति ।
 उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स्वर्गलोकं गमिष्यति । पुरा रथ-
 न्तरे कल्यो यदभूदत्र तत् शृणु । अपश्ये ! दत्तकस्यां त्वं
 वर्णयामि तवाग्रतः । एकोब्राह्मणदायाद उज्जयिन्या-
 दह्मागतः । कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्यं धृते स्थितः ।
 स्वर्गो पाशुपतीं कार्शो स विलोक्य समन्ततः । द्विजैः
 पाशुपतैः कीर्त्तयित्वा जटासुकुटमण्डितैः । कृतलिङ्गस-
 भाच्चैव भूतिभूषितवर्णभिः । भिन्नाकृताश्चतुष्टयैः श्रुतै
 र्गङ्गोदकाश्रितैः । बभूवानन्दितमना व्रतं जम्पाह
 चोत्तमम् । हरिण्यगर्भादाचाख्यैर्नृहत् पाशुपताभि-
 धम् । स च शिष्योवशिष्टोऽभूत् सर्वपाशुपतोत्तमः ।
 स्नात्वा हृदे हरम्भाषे नित्यं प्रातः ससुखितः । विभूत्या-
 ऽहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्चयन् । नान्तरं स
 विजानाति शिवलिङ्गे पुरौ तथा । स ह्यदशावटदेशीयो-
 वशिष्ठो गुरुणा सह । ययौ केदारवात्सल्यं गिरिं गौ-
 रीपुरोगुरुम् । यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारि-
 णः कश्चित् । प्राश्नोदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः ।
 अस्मिन् गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः । गुरुर्हि-
 रण्यगर्भाधरः पञ्चत्वमगमत्तदा । पश्यतां तापसानां
 च विमाने सार्वकामिके । आरोग्यं तं पारिषदाः कैला-
 समनयन्तु सदा । यस्तु केदारसद्विषयं गेहादर्शपथेऽप्य-
 हो । अकान्तस्तत्र जेतुं प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत् ।
 तदाचर्य्ये समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः । केदारमेव लिङ्गे पु
 ब्रह्मसंस्तुतिं कृतम् । अथ ज्ञात्वा स केदारीं यात्रां
 वाराणसीमगात् । अप्यहोद्वयमं चापि यथायं चा-
 करोत् पुनः । प्रतिचैत्रं सदा चैत्रां यावज्जीवमहं
 भुवम् । विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम् ।
 तेन यात्राः कृताः सम्यक्पश्चिकाधिका सदा । ध्यानन्द-
 कानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा । पुनर्यात्रां स वै चक्रे
 सधौ निकटवर्त्तनि । परमोत्साहसंतुष्टः पलित-
 कलितोऽप्यसम् । तपोधनेस्तद्विचरं शङ्कमानैर्निवारितः ।
 कारुण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सङ्गिभिः । ततोऽपि न
 तदुत्साहमङ्गोभूदचेतसः । मध्ये मार्गे स्तथापि
 पुरोरिव गतिर्भवत् । इति निश्चितचेतस्ते वशिष्ठे ता-
 पसे गृधौ । अन्नादाश्चपरिपुष्टे तदोऽहं चण्डिके !

ऽभवत् । स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तपसोत्तमः । दृढ-
 व्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह । अभीष्टं च वरं
 मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् । इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्ने मि-
 थ्येति सोऽब्रवीत् । ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नेमिथ्या
 शुचिस्मितः । भवाहशाममिथ्यैव स्वाध्यायवशवर्त्त-
 नाम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! ।
 तव सत्ववतः किञ्चिन्मादेयं न किञ्चन । इत्युक्तं मे
 समाकर्ण्य परयामास मामिति । शिष्यो हरिण्यगर्भस्य
 तपस्विजनसत्तमः । यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे येऽनुगा-
 दमे । सर्वे शूलिस्तुपाहा एव एव करोमम । देवि !
 तस्मैदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः । यच्चनं नितरां
 प्रीतस्तथेति तनुवाच ह । पुनः परोपकरणं तत्तपोहिगुणो
 कृतम् । तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तोवरं दणु । स-
 वशिष्ठो महाप्राप्तो दृढपाशुपतस्थितः । देवि ! मे प्रार्थ-
 यामास हिमशैलादिह स्थितिम् । ततस्तत्तपसा तुष्टः
 कलाभावेण तत्र हि । हिमशैले स्थितश्चात्र सर्वभावेन
 संस्थितः । ततः प्रभाते संजाते सर्वेधां पश्यतामहम् ।
 हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरैर्विभिः । य-
 शिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्वसार्थसमावृतम् । हरम्भाष
 हृदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् । मत्परिग्रहतः सर्वे
 हरम्भाषे कृतोदकाः । आराध्य मामनेनेव पुरुषाः सिद्धि-
 मागताः । तदा प्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसि-
 द्धये । अविस्तृक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः । तृपा-
 रात्रिं समाकृत्वा केदारं वीक्ष्य यत् फलम् । तत् फलं सप्त-
 शुणितं काश्यां केदारदर्शने । गौरीकुण्डं यथा तत्र
 हंसतीर्थस्य निर्मलम् । तथा मधुस्त्रवा गङ्गा काश्यां
 तद्विलम्बं तथा । इदं तीर्थं हरम्भाषं सप्तजम्बाधना-
 शनम् । गङ्गायां मिलितं पञ्चाब्जन्दकोटिशतावहम् ।
 अत्र पूर्वं तु फाकोलौ युध्यन्तौ आक्षिपेततुः । पश्य-
 तां तत्र संस्थानां हंसौ भूत्वा विनिर्गतौ । गौरि ! त्वया
 कृतं पूर्वं ज्ञानमत्र महाहृदे । गौरीतीर्थं ततः स्नातं
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । आत्मास्तरुत्वा गङ्गा महाभोहा-
 भकारहृत् । अनेकजन्मजनितं जातध्वंसविधा-
 यिनी । सरसा मानसेनात्र पूर्वं नम्रं महत्तपः । अत-
 स्तन्मानसं तीर्थं जने स्थातिमिदं गतम् । अत्र पूर्वं जनः
 ज्ञानमात्रेणैव प्रमुच्यते । पश्चात् प्रसादितश्चाहं त्विदमे
 र्मुक्तिदुर्लभैः । सर्वे मुक्तिं गमिष्यन्ति यदि देवेश मानवाः ।
 केदारकुण्डे सुस्नातास्तद्विनिर्भविष्यति । सर्वे पा-

मेव वर्णाश्रमाश्रमाणां च धर्म्मिणाम् । तस्मात्तदुवि-
मर्गेण मोक्षं दास्यसि नान्यथा । ततस्तदुपरोधेन तथेति
च संबोदितम् । तदारभ्य महादेवि ! स्नानात्, केदारज-
सुहृतः । समर्प्येतां भक्त्या वै मम नामजपादपि । नैः-
श्रेयसीं त्रयं दद्यामन्यथापि तनुव्यजाम् । केदारतीर्थे यः
स्नात्वा पिण्डान् दास्यति चात्वरः । एकोत्तरशतं वं-
शप्राप्तस्ततोर्णा भगवन्नुपेः । भौमवारे यदा दर्शस्तदा यः
चाङ्गदीनरः । केदारकुण्डमासाद्य गयाश्राद्धेन किं ?
ततः । केदारं गन्तुं मम सुबुद्धिर्देया नरैरियम् । काश्यां
भूय त्वं केदारं कृतकृत्यो भविष्यसि । चैत्रकृष्णच-
तुर्दश्यासुवर्गसं विधाय च । त्रिगुणधूर्तं पिबन् प्रातः-
संस्मरन् भक्तिव्रति । केदारोदकपात्रे तु यथा तत्र फलं
भवेत् । तथाऽत्र जायते पुंसां स्त्रीणां चापि न संशयः ।
केदारमन्त्रं संपूज्य पासोऽष्टद्विण्यादिभिः । आलम्ब-
जनितं पापं त्यक्त्वा याति समालयम् । आपण्मासं
लिकालं यः केदारेण नमस्यति । तं नमस्यन्ति सततं
लोकपाला यमादयः । कलौ केदारमाहात्म्यं योऽपि
कोऽपि न वेत्स्यति । यो वेत्स्यति च पुण्यप्राप्ता सर्वं
वेत्स्यति स ध्रुवम् । केदारेण सजत् इहा देवि ! मेऽनु-
चरो भवेत् । तस्मात् काश्यां प्रयत्नेन केदारेण विलोकयेत् ।
चित्राङ्गदेशं लिङ्गं केदारादुत्तरे शुभम् । तस्यार्चनाच-
रो नित्यं स्वर्गभोगानुपाश्रुते । केदाराङ्गलिङ्गे भागे नी-
लकण्ठविलोकनात् । संसारोदगदष्टस्य तस्य नास्ति
विधाङ्गयम् । तद्वायव्येऽम्बरीषेशो नरस्तदवलोकनात् ।
गर्भाशयं न चाप्नोति संसारे दुःखसङ्कुले । इन्द्रद्युम्नेश्वरं
लिङ्गं तत्समीपे समर्च्य च । तेजोमयेन याजेन सर्वगं भु-
वि मोदते । तद्दक्षिणे नरोऽहं लिङ्गं कालङ्गरेश्वरम् ।
जराकालं विनिर्जित्य मम लोके पसेष्विरम् । इहा कामे-
श्वरं लिङ्गसदृशं चित्राङ्गदेशात् । सर्वत्र जेममाप्नोति
लोकेऽत्र च परं दिवि । श्रीस्कन्दउवाच । देवदेवेन !
विन्ध्यारे ! केदारमहिमा महान् । इत्याख्यायि पुरा-
स्वायै मया तेऽपि निरूपितः । केदारेश्वरलिङ्गस्य
श्रुत्वोत्पत्तिं कृती नरः । शिवलोकमवाप्नोति निष्पा-
पो जायते क्षणात् । लिङ्गपरत्वे न० केदारेश्वरकेदारे-
श्वरादयोऽत्र पु० । यद्वर्षाश्च नष्टाऽनिकल्पे श्वेतभेदे
“केदारास्थे महालोके देवी सा मागंदायिनी” देवी-
श्रीता ४ भूमिप्रदेशभेदे जमरः “मतङ्गस्य च केदारस्यैव
कुरुनन्दनः” भा० पृ० ८४७० । “केदारे चैव राजेन्द्र !

कपिलस्य महात्मनः” भा० पृ० ८३७० । जलनिवारणार्थं चतुः-
पाशैः सेतुबन्धयुक्ते ५ चोत्वे इच्छालयाले च मेदि० “यथा
“तद्वागोदकं किङ्गाक्षिर्गन्धं कुल्यात्मना केदारान् प्रविशत्
तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति” वेदा० पृ० । “भूमा-
वस्थे ककेदारे कालोप्राणि क्षपीयलैः । नानाकृपाणि
जायन्ते वीजानीह स्वभावतः” मनुः “स्यान्केदस्य के-
दारभाजः शल्यवतोन्मगः” मनुः । केदारणां समूहः
“केदारादुयञ् च” “ठञ् क्वचिनञ्” पा० यञ् वुञ् ठञ्
च । केदारस्य केदारक केदारिक तत् समूहे न० “केदा-
रिकाणामभितः समाकुलाः” भावः । अत्र केदारादिति
निर्द्देशात् नि० एत्वम् । तस्येदमण् । केदार तत्सम्बन्धि-
जलतण्डुलादौ लि० तद्गुणाः “केदारं चेतसद्विष्टं
केदारं तज्जलं स्रुतम् । केदारं वार्थभिष्यन्दि मधुरं गुरु
दोषकृत्” भावप्र० । “केदारा वातवितपित्तज्ञाः गुरवः
कफशुक्रलाः । कषाया अल्पवर्चस्वाः मेध्याश्चैव बला-
वहाः” भावप्र० केदारशाल्यादिगुणा उक्ताः

केदारक पु० केदारे भवः कृत् । कटचोत्पत्तिं ग्रीहि
भेदे पटिककटुकैव पञ्चमे “कुरवककेदारकप्रभृतयः
पटिकाः” सुश्रुतः । केदारशब्दे गुणा उक्ताः

केदारकटुका स्त्री केदारस्य कटुकेव । कटुकाभेदे राजनि०
केदारखण्ड पु० व्यासप्रणीते स्कन्दपुराणान्तर्गते खरनि-
खण्डस्य केदारमाहात्म्यप्रतिपादके चम्यभेदे ।

केदारज लि० केदारात् जायते जन-उ । १ कटभूमिजाते
ग्रीहिभेदे केदारशब्दे तद्गुणा उक्ताः । २ पञ्चकाष्ठे
न० राजनि० केदारजातादयोऽप्यत्र

केन न० केनेत्युपपन्नस्य प्रथमतः । तलवकारोपनिषद्गुणे के-
नेपितमित्यादिके उपनिषद्भेदे “देशा केन कठ प्रश्न स्रुण्ड-
मासुद्रूपतित्तिरिः” सुक्तिको० उपनिषद्भेदे विवृतिः

केनती स्त्री के सुखार्थं नतिः वा० ङीप् अलुक्स० । स्मर-
लीलायां लि० ।

केनार पु० के मूर्द्धि नारः नृ-वञ् अलुक्स० । १ कुन्दिनाम-
नरके हेम० । २ शिरसि शकपोले ४ सङ्गौ च मेदि० ।

केनिप पु० के सुखे निपतति नि+पत-ङ् अलुक्स० । मेधा-
विनि निवष्टुः “यथा केनिपानामिनोऽप्ये” ष० १०, ४४, ४,
“केनिपानां मेधाविनाम्” भा० । निवष्टुः अकेनिप
इति वा पाठः । तत्कार्यं ।

केनिपात पु० के जले निपात्यते नि+पत-णिच्-कर्मणि
श्च । (हाव) नौकाचालने काष्ठनिर्मिते पदार्थे धरत्वे

शब्दमा० तं हि जले पातयित्वा चालनेन नौकां चाल-
तीति तस्य तथात्वम् । स्तार्थे क । तत्कार्ये व्यसरः ।

केन्द्र ५० ईपत् इन्दुरिव कोः कादेशः । इतिन्दुकृच्छे
शब्दरत्ना० । संज्ञायां कन् । (गाय) गालवडचे ।
“लघुद्वयं विरामान्तं ताले केन्द्रं कसंज्ञके” इति संगी०दा०
उक्ते २तालभेदे ५०

केन्द्र बाल ५० के जले इन्दोरिव अज्ञेन्दोरिव बालचलनमस्य ।
अरित्वे (हाल) इति ख्याते नौकाचालने काष्ठभेदे ।
“अरित्वशब्दः केन्द्र बालवाचकः” यजुर्वेददीपः

केन्द्र विल्व ५० गीतगोविन्दप्रत्यकारकजयदेविनामसे याम-
भेदे (केन्द्र ली) “केन्द्रविल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरम-
चनेन” (जयदेवेन) गीतगो० ।

केन्द्र न० “इतस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम् । केन्द्रं यज्ञोच्चा
नारमुच्यतेऽतः । यतोऽन्तरे तावति तद्वद्देशासीचोच्च
इतस्य सदैव केन्द्रम्” (शि०सि०गोलाध्यायोक्ते) इतत्तत्तत्तस्य
मध्यस्थाने २५हाणासुस्थानान्तरे च । तदानयनप्र-
कारः तस्य समविषमादिषंज्ञाभेदौ च सू०सि० रङ्गना-
द्याभ्यां दर्शितौ यथा

“यहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रादिशोध्य च । शेषं
केन्द्रपदं तथाङ्गजज्वा कोटिरेव च” म० । “यहं रास्ता-
दिकं मन्दोच्चात् प्रागानीतस्कोयरास्तादिकं मन्दोच्चाभागात्
संशोध्योनीजस्य शीघ्रात् प्रागानीतराश्यादि शीघ्रोच्चात्,
चः समुच्चये जनीजस्य शेषं राश्यात्मकं तचोच्चसम्ब-
न्धेन केन्द्रं मन्दोच्चाङ्गीने यज्ञो मन्दकेन्द्रम् । शीघ्रो-
च्चाङ्गीने यज्ञः शीघ्रकेन्द्रं भवतीत्यर्थः । तस्मात् के-
न्द्रात् पदं राशित्वात्मकं विषमं समं पदं ज्ञेयम् ।
विराशप्रलगतं चेत् प्रथमं विषमं पदम् । ततः प्रवृत्ताश-
प्रलगतं चेत् त्रुपुनं केन्द्रं द्वितीयं समं पदम् । ततो नव-
राशप्रलगतं चेत् प्रहूनं तृतीयं विषमं पदम् । ततो
नवोनं चतुर्थं पदं सममित्यर्थः । तस्मात् पदाङ्गजस्य ज्वा
कोटिः कोटिर्ज्या । चः समुच्चये । एवकारात्तदाकारद्वयं
माध्यमित्यर्थः । यत्त्रोपपत्तिः । उच्चस्थानाभिमुखसमुच्च-
दैवतैर्गृहाणामाकर्षणोक्ते रज्जादुपहृः कियदनरेणेति
ज्ञानार्थसमुच्चङ्गीने यज्ञः केन्द्रसमुच्चयवशात् तदाख्यम् ।
तत्र भगवता स्वेच्छया यज्ञादुच्चं यदनरेण तत् केन्द्रं
ज्ञतम् । उभयथा भुजकोकोस्तुल्यत्वात् । द्वादशरा-
श्याङ्गिते वृत्ते उच्चस्थानाच्चतुर्विभागात्मक एकैको भागो
हागित्यात्मकः पदसंज्ञः । अथोच्चस्थानादुपहृः कृशित्वा

पदेऽस्तीति शून्यलिप्युपानं केन्द्रं ज्ञतं, उच्चानां पदान-
गतत्वात् । यज्ञाङ्गितपदाङ्गजज्वाकोटिज्ज्योर्ज्ञानम् ।
तच्च यज्ञाणां राश्याङ्गकलाविकलादिस्थितिज्ञानार्थं स्पष्ट-
ताकरणासाधनं तल्लेपं प्रसिद्धम्” रङ्ग० ।

एतत्साम्यात् लग्नावधिकद्वादशराशिषु विराशप्रलरस्था-
नरूपे लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपे २स्थानचतुष्को ।
“लग्नाम्बुदूनकस्मांणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् । चतुष्ट-
यञ्चाल खेटो बली लग्ने विशेषतः” ज्यो० त० । केन्द्र-
गतयज्ञसलञ्च वल्लशब्दे पञ्चते । केन्द्रगतयज्ञवशादायुस्तु
केन्द्रायुर्विलम्बिधीयते तच्चाकरे दृश्यम् । “आप्रोक्षिमगते
चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजते । योगः केन्द्र इति ख्यातो
यावद्विराश्याङ्गिद्विदः” ज्योतिषोक्ते श्यालाशुभयोगभेदे ५० ।

केन्द्रं स्थानत्वेनाख्यस्य इति । केन्द्रं तत्स्थे यज्ञे
केप चालने भ्या० आत्म० सक० सेट् । केपते अकपिष्ट ।
अदित् केपयति ते अचकेपत्-त । प्रनिकेपते
केपि लि० कृ+पू-इन् टृपो० । “उनाति कर्म्मं कृतसितं दुष्पूयं
भवतीति” निरुक्तोक्ते निन्दितकर्म्मणि । “न ते शेकु-
र्यश्रियां नावमारुहभीष्मैव ते न्यविशन् केपयः” ऋ०
१०,४४,६, “केपयः कृतसितपूयकर्म्मणिः” भा० ।

केन्द्रम ५० ज्योतिषोक्ते योगभेदे । स च योगः ज्ञातकपदतौ
फलभङ्गभ्यां सहितोदृशितोयथा । “शीतांशोर्धनगैर्भवेद्वि
सुनफा रिप्फलितैः साऽनफा । युग्मस्यैरविर्जितैर्द्वैरधरा
केन्द्रमोऽतोऽन्यथा” । तत्फलम् “अपतेः शजातोऽपि
केन्द्रमभवोनरः । मलिनो दुःखितो नीचो निःस्त्रोदासः
अलोभवेत्” तद्वद्भूतु तल्लेपं “चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा यज्ञयुते
सर्व्वं च दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंज्ञितैर्गृह्युतैः के-
न्द्रमोनेष्यते । लग्नादिधोर्धा दृष्टिस्थैः शुभैः सर्व्वं शुभं
फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तल्लेकेनात्वं चेद्वाप्ति दरिद्रता”

केन्द्र ५० के मूर्द्धि अमर्यात अम-रोगे उक्त अलुकसं० ।
(के०) इत्यभेदे । २केन्द्रशकभेदे न० भाष्य० । “केसुकं
कुटकं पाके तित्तं स्याद्वि हिंसं लघु । दीपनं पाचनं
हृद्यं कफपित्तज्वरापहम् । कुठकासप्रमेहासनाशनं
वातलं कटु” । तत्र तद्वृथाउक्ताः नत्फलन्तु हविष्ये
वर्ज्यं प्रम् “फलं केसुकवर्जितम्” ख० तेः ।

केयूर ५० के बाहुगिरिसि याति या-जर किञ्च अलुकसमा० ।
(बाजु) (ताड) बाहुभूषणे व्यसरः । “विदूरे केयूरे कुब-
करयुगे रत्नवल्लयम्” सा० द० “केयूरबन्धोच्च सितैर्नु नोद”
रघुः । २रतिबन्धभेदे ५० स च द्विधा । “स्त्रोजङ्घे चैव

संपीडा दोभ्यामालिङ्ग सुन्दरीम् । कारयेत् स्थापनं कामी
बन्धः केयूरसंज्ञितः” स्मरदीपिका । “स्त्रीणां जङ्गल-
राविष्टो मादमालिङ्ग सुन्दरीम् । कामवेद्विपुलं कामी
बन्धः केयूरसंज्ञितः” । रतिमञ्जरी ।

केरक पु० व० व० । देशभेदे । “एकपादांश्च पुरुषान् केरकान्
यनवासिनः” भा० सभा० २० अ० । सहृदेयदक्षिणदिग्ब-
जये । अतः तद्देशस्य दक्षिणविभागस्यत्वम् ।

केरल पु० सगरेण स्नेच्छतां प्रापिते । चालियभेदे । तत्कथा
हरिवं० १४ अ०

“ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा ।
पञ्चवांशैव निःशेषान् कर्तुं वृषवसितः किल । ते वध-
माना वीरेण सगरेण महात्मना । वशिष्ठं शरणं गत्वाः
प्रणिपेतुर्मा नीषिणम् । वशिष्ठस्तस्य तान् दृष्ट्वा समयेन
महाद्भुतिः । सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयनदा ।
सगरः स्वाश्रितिज्ञाञ्च गुरोर्वीर्यं निगम्य च । धम्मं
जघान तेषां वै वेशान्मूलं चकार ह । अहं शकानां
शिरसां सुखद्वित्वा वृषज्जयत् । यवनानां शिरः सर्वं
काम्बोजानां तथैव च । पारदां सक्तकेशाञ्च पञ्चवाः
प्रसूनुधारिणः । निःस्त्राधरायवष्टकाराः कृतास्तेन
महात्मना । शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पञ्चवास्तथा ।
कोलिसर्पाः सर्गहिपा दाह्यां बोलाः सकेरलाः । सर्वे
ते क्षन्तिवासातः । धर्मास्तेषां निराकृतः । वशिष्ठवचना-
द्राजन् । सगरेण महात्मना” ।

२ तद्विधानदेशभेदे व० व० । स च दक्षिणस्थः उ० सं०
क्षुर्मा विभागे १४ अ० । “दशपुरगोनर्द्धकेरलकाः” दक्षिण
स्थासुक्तम् तत्त्वत्तत्त्वत्तत्त्वादि रचौ पश्चितं यथा
“तस्मान्नीकैर्विस्पर्द्धिरपरालजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सा-
रितोऽप्यासीत् सज्जलम्न इवार्णवः । सद्योत्सृष्टविभूषणां
तेन केरलयोपितासु । खलफेषु चसूरेणुः चूर्णप्रतिनि-
धीकृतः । सुरलामारुतोद्भूतमगमत् कैतकं रजः” ।
३ होरायां ४ ज्योतिषविशेषे च स्त्री गौरा० डीप-
शब्दरत्ना० । केरलज्योतिर्विद्यावाञ्छ सङ्केतविशेषोदि-
ग्मात्वं दर्शयते । “वर्गवर्षप्रमाणञ्च सखरं ताडितं विधः ।
पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना” गर्गसंज्ञिता ।
अयमर्थः । अ क च ट त प य था इत्यादौ वर्गास्तं प्रा-
मेकादिसंख्या यथा अ वर्गे १ । ख वर्गे २ । च वर्गे १ । ट व-
र्गे ४ । त वर्गे ५ । प वर्गे ६ । य वर्गे ७ । थ वर्गे ८ ।
वर्गसंख्या च प्रतिवर्गं भिन्ना यथा अ वर्गे १६ वर्गा यथा

अ वर्गा २ इ वर्गे ४ उ वर्गे ८ इत्यादि । कादौ पालो वर्गे च पञ्च
पञ्च संख्या । ख वर्गे ४ थ वर्गे च ४ । एवं च दाडिमफलनामप्रश्ने
तकारस्य तवर्गत्वात् वर्गसंख्या ५ वर्गसंख्या २ मिलि-
त्वा ८ । उस्य वर्गसंख्या ४ वर्गसंख्या २ मिलित्वा ७ ।
मस्य वर्गसंख्या ६ वर्गसंख्या ५ मिलित्वा ११ एवं वर्गवर्ग-
संख्या २६ । दाडिमपदे आ इ अ इति स्वरत्रययुक्ते
अवर्गसंख्या १ आरूपसंख्या २ मिलित्वा ३ एवं इ ४ अ
२ । मिलित्वा नवसंख्या तथा समदौ १५ । पथात्
सघोक्तप्रिया कार्या । प्रश्नशब्दे तदुगणनादि फलं च
वक्ष्यते । क्वचित् स्वरसंख्यामनादाय अन्यथा सङ्केतो
दर्शितो यथा । “कादयोऽदयोऽङ्काः स्युः पाद्याः
पञ्च तथा मताः । यादयोऽदौ डनां शून्यं गणकैः
परिकीर्तितम्” इत्युक्तिमत्तुर्ध्व्य कालमा० “सौरशा-
र्ङ्गस्य सावनमगधरनाल्लिकाः क्रमेण । मातुलपाता-
लातुलवितुलविमलपरदाश्च संवत्साराः पञ्च” आयु-
वेदवाक्ये “गणकप्रमिद्वयाक्षरसंख्या मातुलगण्डः
पञ्चपट्टधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्विषपरिमितः कालः
सौरः । पातालगण्डः एकपञ्चधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दि-
वसपरिमितः याज्ञेयः । अतुलगण्डः पञ्चविंश-
शतत्रयमाचष्टे तावद्विषपरिमितः सावनः । विमलगण्डः
सुतः पञ्चाशदधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्दिनपरिमितवान्द्रः,
परदगण्डश्चतुर्विंशत्यधिकशतत्रयमाचष्टे तावद्विषपरि-
मितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः” इत्युक्तम् । अस्याय-
मर्थः । मातुलगण्डस्य स्वरत्यागे मस्य प्रकारात् पञ्चमत्वं
तेन ५ संख्या गृह्यते । तकारस्य टादितः प्रत्येन ६ संख्या
लस्य यादौ तृतीयत्वेन ३ संख्या अङ्गस्य वामागत्या तेषां
यथाक्रमयोजने मातुलगण्डे ३६५ संख्या निष्पद्यते । एवं
पातालगण्डे पस्य आद्यात्वात् १ संख्या तकारस्य टादितः
पठत्वात् ६ संख्या लस्य प्राग्वत् ३ संख्या । तेन पातालग-
ण्डे ३६१ संख्या । अतुलगण्डस्य नञादेशाकारस्य शून्य-
वाचित्वात् ० । तकारस्य ६ संख्या लस्य ३ संख्या । तेन
३६० संख्या । विमलगण्डे च वस्य यादौ चतुर्थत्वात्
४ संख्या मस्य प्राग्वत् ५ संख्या लस्य ३ संख्या यथा
स्थानयोजने ३५४ संख्या । परदगण्डे व ४ र २ द ३
यथाक्रमयोजने ३२४ संख्या । ईदगकेरलसङ्केतमभि-
प्रेत्यैव मन्त्रविशेषपुटितसप्तशतीजपस्य एकस्मिन्दिने
करणासामर्थ्ये १२ माहात्म्यात्मकसप्तशत्या दिनविशेषेषु
माहात्म्यासंख्याविशेषपाठार्थं तट्टीकायां नागोजी-

मतेन “पाठोऽयं विप्रकारः” इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः
पक्ष पादावेकत्वात् १ संख्या तेन प्रथमदिने १ माहा-
त्यं पाठम् । षष्ठ्य टादितः द्वितीयत्वात् २ संख्या तेन
द्वितीयदिने द्वे माहात्ये । यस्य यादावाद्यात्वात् १ संख्या
तेन तृतीयदिने १ माहात्यं पाठम् । वकारस्य यादौ च-
तुर्थत्वात् ४ संख्या तेन चतुर्थदिने ४ माहात्यानि । फस्य
पादौ द्वितीयत्वात् २ संख्या तेन पञ्चमदिने २ द्वे माहात्ये ।
कस्य कादाबादासंख्यात्वात् १ संख्या तेन षष्ठे दिने एक-
माहात्यम् रस्य यादौ द्वितीयत्वात् २ संख्या तेन सप्तम-
दिने २ माहात्ये पाठ्ये । एवं सप्तभिर्दिनैः त्रयोदश माहा-
त्यानि जप्यानीति । केरलोक्तदशा तु दशाशब्दे पश्यते
केरव पुंस्त्री हंहे शब्दचिं । केरवशब्दे व्युत्पत्तिर्दृष्टा ।
केल चालने भा० पर० सक० सेट् । केलति अकेलीत् ।
चिकेल । केलिः । अदित् णिचि अचिकेलत्-त ।
केलक पुं० केल-एतुल् । खड्गधारादिनर्तके त्रिका० ।
केला विलासे कण्डा० व्या० अ० सेट् । केलायते अकेला-
यित केलायां बभूव आस चक्रे । केलायमानः
केलास पुं० केला विलासः सौदत्यश्चिन् सद-आधारे वा० ड ।
स्मटिके शब्दचिं० तत्तुल्यवर्षत्वात् । कैलासः
केलि पुंस्त्री० केल-इन् । १ परीहासे, अमरः २ क्रीडा-
यां ३ प्रष्टव्यां शब्दमाला । “विहारे सह कालेन
क्रीडितं केलिरुच्यते” सा० द० उक्तलक्षणे स्त्रीणां
कालेन सह ४ विहारक्रीडनरूपे यौवनजालद्वारे ।
एवं पुरुषस्य कालया सह ५ विहारक्रीडने च । “उप-
चारः क्रिया केलिः स्पर्शे भूषणवाससाम् । सहस्रद्रास-
नञ्चैव सर्वं संप्रहणं स्मृतम्” महुः स्त्रीत्वे वा डीप् ।
तत्र पुंस्त्वे “गोपालानन्वशात् केलीन्” सङ्घबो०
स्त्रीत्वे “भालव्याः कुक्ष्येण येन सततं केली कृता
हेलया” भ्रमरा० “माद्यनः कलयन्तु ब्रूतशिखरे केली-
पिकाः पञ्चमसु” सा० द० । उभयत्र “कुक्षदिनीकुल-
केलिकलालसः” भ्रमरा०

केलिक पुं० केलिः प्रयोजनमस्य ठन् । अशोकदण्डे राजनि०
केलिकादम्ब पुं० केलेः केल्यर्थः कदम्बः । स्वनामख्याते
कदम्बदण्डभेदे ।

केलिकला स्त्री० केलिरूपा कला । १ केलिरूपायां कलायां
केलिना कला यत् । २ सरस्वतीवीणायां शब्दरत्ना०

केलिकिला पुं० केलिना किलति किल-क्रीडायां क ।
२ विद्रूपकल्पे नाथे शङ्करवयस्ये । २ शिवस्यानुचरभेदे

कुष्माण्डके च हेमच० । ३ कामदेवपत्न्यां रतौ स्त्री
त्रिका० ४ परिहासकारके त्रि० “सतु केलिकलो विप्रो-
भेदशीलश्च नारदः” हरिवं० ३२०८ श्लो०

केलिकिलावतौ स्त्री अरभाय्यायां त्रिका० [स्त्रियां टाप्
केलिकीर्ष पुंस्त्री० केलिना कीर्षोर्धूलिभिः । १ उक्ते हेम०
केलिकुञ्जिका स्त्री० केलीनां कुञ्जिकेव । शृगालिकायां भाय्यां

भागिन्यां त्रिका० तथा सह केलिप्रादुर्भावात् तथात्वम्
केलिकोप पुं० केलीनां कोपइव । मटे शब्दरत्ना०

केलिमृद्वह न० ६ त० । १ केलिमन्दिरे २ रत्नादिमृद्वे च केलिम-
न्दिरादयोऽप्यत्र । [प्रधाने नागरे नायकभेदे जटाधरः

केलिनागर पुं० केलिप्रधानो नागरः शा० त० । भोग
केलिमुख पुं० केलिः सुखमत्र । परीहासे त्रिका०

केलिरैवतक न० हल्लीशलमणयुक्ते नाटकभेदे । हल्ली-
लक्षणमुक्त्वा “केलिरैतकम्” सा० द० उदाहृतम्

केलिवृत्त न० केलेः क्रीडायां वृत्तः । १ केलिकदम्बदण्डे
शब्दरत्ना० । केलेर्हृत्वाच्चात्वात् । २ विद्रूपके शब्दमा०

केलिशुषि स्त्री० केलिना शुष्यति शुष बा० कि । धरित्रां
शब्दमा०

केलिसचिव पुं० केलौ सचिवः सहायः । नर्मसचिवे
क्रीडाविषये सन्निधिं विद्रूपकादौ शब्दमा० ।

केव सेवने भा० आत्म० सक० सेट् । केवते अकेविट, चिकेवे
अदित् णिचि अचिकेवत् त ।

केवट पुं० के जलार्थमवटः अलुक्स् । जलाधारार्थे गर्तरूपे
कूपे निष० “मा कीं सं शारि केवटे” अ० ६।५।७
“केवटे कूपे” भा०

केवर्त्त पुंस्त्री० के जले वर्त्तते उत-अच् अलुक्स् । केवर्त्ते
जातिभेदे स्त्रियां टाप् हिरूपकोपः “अवराय केवर्त्तम्”
यलु० १० । १६ पुरुषमेवे बध्यकक्षणे

केवल त्रि० केव-सेवने वृणा० कल, शिरसि बलयति चुरा०
बल-प्रापणे अच् वा । १ अद्वितीये असहाये एकमात्रे

स्त्रियां “संज्ञाछन्दसोरेव नित्यम्” डीप् । “अथोत इन्द्रः
केवलीविशो बलिभूतस्करत्” अ० १०।१७।६ “यथैव

ताः पुरः केवलीरोधधीरशनि केवलीरपः पिबन्ति”
केवलमेव पयो दुह्ते” श० ब्रा० १।६।७।१५ “यथा पुरा

अमायास्यातः पूर्वदिवसे ता गावः केवलीरुन्मृतासु प्रवेशरहि-
ता थोप्रधीरपद्याहारं कृत्वा केवलं चन्द्ररहितमेव पयो

दुह्ते दुहते” भा० लोके असंज्ञायां च टाप् । “सा स्वका-
ननभुवं न केवलाम्” रघुः “किं तया श्रियते कच्छप्रा

यौ बधूरिव कैवला" पञ्चमं "नमस्तिमूर्तये तुभ्यं
प्राक् सृष्टेः केषलात्मने" कुमा० "नितेऽपी स्तुतिं
एव केवले" कुमा० "अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलं सुतपद्यते
ज्ञानम्" सा० का०, क्रियाविशेषणत्वे न० "इत्यन्यगुणा-
स्तव केन केवलम्" माधः शनिशुभे ज्ञानभेदे उच्य-
धारणे न० भेदि० "न केवलं सगुणं मागधीयते" रुधः
सगुण्ये वेत्यर्थः एवं सर्वत्र केवलार्थान्वितावधारणं बो-
ध्यम् । ज्ञानभेदश्च प्रागुक्तः सा० का० पाक्षोक्तः । ५ कु० ने
५० भेदि० [अर्हद्विगणे छेद०

केवलज्ञानिन् ५० केवलं शुद्धं ज्ञानमस्तस्य भूम्नि इति ।
केवलद्रव्यं न० नि० क० । शरिरे शब्दश्चि० [विवर्तितः
केवलव्यतिरेकिन् न० अनुमानभेदे केवलान्वयिशब्दे
केवलान्वयिन् लि० केवलमन्योः स्वरूप इति । कदापि कदा-
वरहिते उत्तिमतोऽत्यन्ताभावप्रतियोगिनि यथा प्रमे-
यत्वादि तस्य न कदाप्यभावोऽस्ति । तथाच "साध-
वदन्त्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिभवात्" अनुम० चि०
"तथैवानुप संहारी केवलान्वयिपक्षकः" भाग० "केव-
लान्वयिधर्माभिन्निद्रकपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादिवादी सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामानाधिकरण्या-
पक्षस्थलानराभावाद्वा अनुमितः " "केवलान्वयिसाध्यकत्वं
तत्त्वमिति तु युक्तमिति" सुक्ता० । केवलोऽन्वयव्याप्तिर-
स्तस्य इति । २ अनुमानभेदे । तद्वद्वतिः अनु० चि० यथा
"तद्वानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकान्वयव्य-
तिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केव-
लान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽभिधाने
च विपक्षव्याघातात् । अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दा-
न्वयत्वमभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयमप्युपतिष्ठते तथा
भिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात्
एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्याहृतं धर्मत्वात् गोत्वव-
दिति चेन्न व्याहृतत्वस्याव्याहृतत्वे व्याहृतत्वमेव केवलान्व-
यि, व्याहृतत्वे यत एव व्याहृतं व्याहृतत्वं तदेव केवलान्व-
यीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । एषमत्यन्ताभावप्रतियोगि-
मिद्व्याहृतानाभावप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
मेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यद्विषयात्यन्ता-
भावप्रतियोग्यत्वाभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि ।
न वा यत्तात्त्विकप्रतियोगित्वं व्याहृतत्वमु मानेति पाण्ड्यम्
अगुणतत्त्वविवेकेन गोत्ववतयोः सिद्धेः । तत्र न तावद-
व्याहृतत्वनाभावः केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यात्विद्धे

अत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयि-
त्वात् नाप्यान्वयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावः, तस्य नाश-
स्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत् हि प्रतियोगि-
प्रागभावो वर्तते तत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्तते
तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो
एव नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्तते तत्र कथं नाशात्य-
न्ताभावो वर्तते तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न
पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयस्य वा-
भावात् । नाशकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्र-
तियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य
भावात् । अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथा-
सत्यन्योऽन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगि-
समानदेशेऽन्योऽन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ता-
भावास्तु प्रतियोगिरुत्तरसाधारणो धर्म इति । एवंप्रते
उत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् आका-
शात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगो
तथापि स न उत्तिमान्तिआकाशात्यन्ताभावस्य केव-
लान्वयी तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि उत्तिम-
तोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् । ननु प्रमेयत्वं प्रमावि-
धयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमाया विधयत्वस्य चाननुग-
मादिति वाच्यं प्रमात्वमेव हि परस्परसम्बन्धात् ब-
टादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा । तथापि
केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र
वर्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वप-
क्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षको चाक्षित्वसाध्यस्यान्व-
यव्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो स-
म्यते स च नास्त्येव । अथ पक्षः साध्यवाच्यं वा प्रमे-
साध्यमस्ति न वेति संशयो समानविषयकादेव तदस्यास्त्य-
स्मिन्निति मनुष्यविधानादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभा-
वभेदेनार्थभेदात्, सैवं य एव हि संशयः पक्षे साध्यसि-
द्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गभावश्रुतत्वात् साधवाच्च
न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् प्रमेयत्वं
घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय
इति साध्यसिद्धिविरोधो भवत्येव यदा संशययोग्यतै-
यानुमानाङ्गं संशयस्य तदान्नो विनाशात् न च सापि
साधकवाचकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावादिद्वौ तत्प्रमा-
णासिद्धेस्तदभावादिद्वौ इति वाच्यं पक्षविघातनाभा-
वाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साधकसाधकत्वेन तदभावाच्चैक

खोग्यात्वात् । प्रमेयत्वमन्वयनाभावप्रतियोगीति भ्यास्यतः
संग्रहः इत्यर्थः । नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं
नत्वे वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं
स्यादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिरन्यतरनिश्चयेनानु-
मित्यनुभवात् युगपदभयव्याप्तापस्थितौ विनिगमकभा-
वेन उभयोर्ऽपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकश्च
विपक्षोत्तित्वगुणानिर्वाहसिद्धाया व्यतिरेकव्याप्तापस्थितौ युज्यते
यत् तद्विपक्षभावेन शङ्कैव नोदेति ।

केवलव्यतिरेकी त्वसम्पन्नो यत् व्यतिरेकसङ्गारेण व्या-
प्तिरसङ्गः । ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा-
नस्य तत्कारणत्वात् यत् व्यतिरेकसङ्गारः तत् व्या-
प्तिरन्यस्य पक्षधर्मता न च व्याप्तिपक्षधर्मत्वं साध्याभा-
वव्यापकाभावप्रतियोगित्वसम्पन्नव्यतिरेकप्रयोजकमिति
वाच्यं अननुगमात् न चान्यतरत्वं तथा एकप्रमाण-
परिशेषापत्तेः न च तत्कारणप्रमाणन्यायेनानुमितिविशेषे
तद्वैतत्वमिति वाच्यं व्यतिरेकसाध्योऽनुमितित्वासिद्धेः
उभयसिद्धकृतत्कारणस्याभावात् । न च साध्याभावव्याप-
काभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं गौ-
रवान् केवलान्वयिन्यभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापका-
भावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेक-
व्याप्तिरन्यव्याप्तिमनुमाय यत्नानुमितिः स एव व्यतिरेकी-
त्युच्यते तच्च अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्तापस्थिता-
संस्थायां नरतापत्तेः अन्वयव्याप्तिरनुकूलतया च तदुपन्यासे
अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति ।
उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसङ्गारेणान्वयव्याप्तिरेव ग-
च्छते प्रतियोग्यतुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यति-
रेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिपक्षेण पृथिवीतरभिन्नमपि भा-
सितं नियतसामानाधिकारण्यरूपत्वाद्वाप्रेरिति सत्यं
गन्धवत्त्वापच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् । अतएवाचार्यः
पक्षतापच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने । पृथिवीत्वमनरभेद-
व्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्वपृथिवीतरभिन्नोऽपि पृथिवी-
विशेषप्रकृत्युत्पत्तिरेकसाध्यत्वाच्च ।

यत् दिग्भावं दीधितिरूपमवस्थते ।
“केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत्त्व-
तेषु मध्ये, असिद्धिपक्षम् अखन्नाभावाप्रतियोगिसाध्यकं
केवलान्वयि, एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्य-
तिरेकि, गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकान्वयव्यतिरेकि, व्याप्ति-
भाक्कसङ्गारभेदाद्भेदे त्वन्वयसङ्गारमात्रगृहीतव्या-

प्तिरूपं केवलान्वयित्वं तच्च प्रकृतव्याप्तिभाक्कज्ञानविश-
यसङ्गारत्वव्यापकान्वयसङ्गारत्वकत्वं तद्व्यसङ्गारत्व-
व्यापकप्रकृतव्याप्तिपक्षकसङ्गारत्वकत्वं वा गृहीतव्या-
प्तिभेदाद्भेदे तच्च प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञान-
विषयव्याप्तिरूपव्यापकप्रकृतसाध्यव्यतिरेकत्वत्वं तत्त्वम् । जलं
निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावाप्रतियोगिसत्त्वादित्यादौ
हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्ज्ञेयप्रकृतसाध्यानुमित्यौ पृथिवी
तद्विषयपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्याप्तिरनरभेदं विना निर्ग-
न्धत्वानुमित्यनुदयादिति नान्वयिभिः । पञ्चाभावावन् पञ्च-
व्यापकाभावप्रतियोगिसत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका
व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नामसङ्गः । अतएवेतरव्यापका-
भावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा यद्विज्ञानं न-
प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुत्वात्केवलान्वयित्वमपि वदन्ति । एवं
केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम्” ।

वेदान्तिभिस्तु अनुमानत्वेविध्यं नाङ्गीक्रियते यद्योक्तं वेदा० पृ०
“तद्व्यानुमानमन्वयिरूपमेकमेव न तु केवलान्वयि, सर्व-
स्यापि धर्मस्यास्यते ब्रह्मणिषात्वाभावाप्रतियोगित्वेना-
खन्नाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः
नान्वयमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं साध्याभावे साधनाभा-
वनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावनुपयो-
गात् । कथं तर्हि भूमादावन्वयव्याप्तिमविशेषोऽपि व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः अर्थापत्तिप्रमाणादिति पक्षामः
अतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकिरूपत्वं व्यतिरेकव्याप्ति-
ज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्” ।

केवलान्वयि पृ० केवलं शुद्धज्ञानमस्यस्य इति । जैनभेदे जला०
केवली स्त्री केवल-गौरा० उ० पृ० । १ ज्ञानभेदे मेदि० । २ के-
रलीशब्दार्थे हेम० तत्त्व रमध्यपाठः साधुः
केवली अन्वयः । उच्यते । १ हिंसायां गणरत्नम् । केवली-
लव्य हिंसित्वेत्यर्थः २ हिंसके त्रि० स्त्रियां गौरा० उ० पृ० ।
केवली [पुष्पभेदे सद्गुणवादां राजनि०
केविका स्त्री केव- एवम् टाप् । (केवेर) कोङ्कणप्रसिद्धे
केश पृ० क्रियते क्रियाति वा क्रिय-अच् लोपस्य कस्य
जलस्य ब्रह्मणो वा रमोवा । १ वरुणे, विश्वः । २ ह्यो-
वेर(वाला) श्रद्धाभेदे, केशिनि ४ विष्णौ, हेम० काशते
काग अच् टापो । १ स्त्रियां निमग्नतिरस्त्री (केशिनि)
शब्दे विवृतिः “ब्रह्मविष्णु रुद्रसंज्ञाः शक्तयः केशसं-
ज्ञिताः” इत्युक्ते ब्रह्मादौ ६ परब्रह्मशक्तिभेदे केशवशब्दे
विवृतिः । के शिरसि श्येते श्री-ड अलुक्सं । ७ चिजुरे

च । अस्मिन्नातुजातोपधातुविशेषोऽयं केशः । अस्मात्
परवर्त्तिनः पाशादिगन्धाः केशभूयस्त्ववाचिनः ।
“बालास्तु तत्पराः पाशो रचना भारउद्भयः । हस्तः
पञ्चः कलापश्च केशभूयस्त्ववाचकाः” हेमचन्द्रोक्तेः ।
केशस्तु पिष्टतो जायते यथाह सुश्रुतः “गर्भस्य केशस्य-
श्रुलोमास्थिनखद्विरास्त्रायुधमनीरेतः प्रवृत्तीनि स्थि-
राणि पिष्टजानि” “केशाः श्लथु च लोमानि नस्या-
दनाः सिरास्त्राया । धमन्वः स्रावयः शुक्रमेतानि पिष्टजानि
हि” भावप० । तस्य सर्वदा वृद्धिमत्त्वमाह तत्रैव
“शरीरे जीयमाणेऽपि वर्द्धते हविर्माँ सदा । क्षमावं
प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः” “चेतनानामधि-
ष्ठानं मनोदेहश्च सैन्ध्यः केशलोमनखापान्तर्मलद्रव्य-
गुणैर्विना” तत्स्रोतुपत्तिप्रकारः भावप० दर्शितो यथा
“ततोऽस्यग्निना पुनः पच्यमानं पश्चाद्दोरात्मात् साहं
दण्डश्च यावदस्यैव तिष्ठति । ततः पच्यमानात् तस्मा-
त् भवो निर्गच्छति । स च ज्ञानवायुना प्रेरितः सिरा-
भिः मार्गेषागत्याकुलिषु नखाः, तनौ लोमानि च भ-
मनीति” अथ लोमसास्यात् केशस्यापि तनौ प्ररो-
हादस्थिधातुत्वसुप्तेयम् । एवं गर्भे पठे मासि तस्य
लोमसास्यात् प्रादुर्भातः “प्रथे बलस्य वर्णस्य नखलोमां
च सम्भवः” या० उक्तेः । जनानां केशवर्णो कारणम्
शत० ब्राह्मणे उक्तं तद्वाक्यञ्च (केशिन्) शब्दे वक्ष्यते ।
केशनाशकारणञ्च इन्द्रनुप्रगच्छे दर्शितम् केशकौत्सगृहे-
तस्तु “क्रोधगोकथमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः । पितं
च केशान् पचति पलितं तेन जायते” सुश्रुतेनोक्तः
“लताप्रतानीदृशचितैः स केशैः” । रघु०
“अलककाङ्कानि पदानि पादयोः” “विकीर्णकेशास्तु परेत
भूमिषु” कुमा० “केशः काशस्तवकविकाशः” सा० द०
“केशेषु चमरीं हन्ति” सि० कौ० । “क्षुप्रकेशनखश्लथुः”
मनुः “केशश्लथु धारयतामप्यग्रा भवति सन्ततिः” शु०
त० दानधर्म० । केशश्लथु इत्यत्र श्लथुशब्दस्य ध्वन्यत्वेऽपि
रालद० परनिपातः । तस्य मूलं कर्णां जाहृच् ।
केशजाहृ तन्मूले न० । अस्य स्नाङ्गत्वात् उपसर्जनत्वे
अतिकेयी सुकेशीत्यादौ स्त्रियां वा ङीप् । केशेषु
प्रसितः (तत्परः) कन् । केशक तद्रचनातत्परं लि० ।
केशकर्मन् न० केशानां कर्म रचनादि । केशानां रचनादि-
करणेन संस्काररूपे व्यापारभेदे । “साहं ब्रुवाणा
सैरिन्दी कुशला केशकर्मणि” भा० वि० १४० । २ के

शान्तकर्मरूपे संस्कारभेदे च केशान्तशब्दे विवृतिः ।
केशकलाप उ० इत० । केशसमूहे हेमच० ।
केशकार उ० केशं केशकारं करोति ल-अच् उ० स० ।
इक्षुभेदे भावप० इक्षुशब्दे यत् कोशकृत इति तदगुह्यम्
कोशकृत इत्येव गुह्यम्
केशकारिन् लि० केशं तद्रचनां करोति ल-अचि । केश-
रचनाकारके स्त्रियां ङीप् । “निहीनवर्णां सैरिन्दी
वीभत्सां केशकारिणीम्” भा० वि० १४० ।
केशकीट उ० इत० । यूकाख्ये १ केशकीटे । (उक्तुण) श-
ब्दचि० । तत्रैतत् “अहं पि वक्ष्यन्ताणि वक्ष्यन्ते दानि मू-
र्द्धनि । कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादहं पिताम्”
सुश्रुताक्तः । केशच कीटश्च इ० । २ केशे कीटे च । “के-
शकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः” मनुः । [लिका०
केशगर्भं (क) उ०, केशः गर्भेऽस्य वा कप् । कपरीरूपे पदार्थे
केशग्रह उ० इत० । १ बलात्कारेण कचपहणे सुरतक्रीडाङ्गे
श्तद्व्यहणे च । “केशग्रहान् महारांश्च शिरसेतान्
विवर्जयेत्” मनुः “कोपेन केशग्रहणमहारां शिर-
सि यज्जयेत् कोपनिमित्तत्वादात्मनः परस्य च प्रति-
षेधः । अतएव सुरतसमये कामिनीकेशग्रहस्यानिषेधः”
कुल्लू० । “रतेषु केशग्रहाः” कादम्बरी “सुरतेषु नख
युद्धेषु इत्यर्थः । कचग्रहादयोऽप्यत्र । ल्युट् केशग्रहण-
मप्यत्र न० । “शम्भोः केशग्रहणमकरोत्” मेघदूतम्
केशग्रहम् अव्य० । केशान् गृहीत्वा “स्नाङ्गेऽधुवे” पा०
ग्रह-णसुल् उ० स० । केशान् गृहीत्वेत्यर्थे येन
विना न जीवनं तदधुवं तद्विधे इत्यर्थः । केशं विनापि
जीवनस्य सम्भवात् तस्याधुवत्वात् स्नाङ्गत्वाच्च तत्र णसुल् ।
केशघ्न न० केशान् हन्ति हन-हेत्वादौ णटक् । इन्द्रनुप्रकरोमे
(टाक्) हेमच० इन्द्रनुप्रगच्छे ६५० पृ० विवृतिः
केशच्छिद् लि० केशान् छिनत्ति छिद्-किप् इत० । १ केशच्छे-
दके शनापिते उ० शब्दमा० क । केशच्छिदोऽप्यत्र
केशट उ० केशेषु केशान् वा अटति अट-अच् शक० (उक्तुण)
१ मत्कुण्डे । २ विष्णौ शङ्खे च मेदि० । ३ श्वात-
रि शब्दर० । ४ कामदेवस्य शोषणाख्ये वागे विश्वः ।
५ शोनकहणे (शोना) लिका० ।
केशधर लि० केशान् धरति धृ-अच् । १ केशधरनाकर्त्तरि
इत्प्राये २ देशभेदे उ० य० व० । स च देशः वृ० सं०
कूर्मविभागे उत्तरस्यासृक्तः । “केशधरचिपिटनासिञ्च
दासिरकवाटशरधानाः”

केशधृत् पु० केशमिव धरति धृ-किप् । भूतकेशाख्ये लक्षणेदे
शब्दचि० [स्वद्रव्यभेदे स्त्रीवेरे अमरः
केशनामन् न० केशस्य नामैव नाम यस्य । (बाला) इति ग-
केशपक्ष पु० केशानां समूहः बा० पक्षादेशः केशः पक्ष
इव वा । केशसमूहे अमरः “केशपक्षे परास्मृता पापेन
हृतवृत्तिना” भा० व्या० १७अ० “अभिद्रुत्य सुशर्मां
केशपक्षे परास्मृत्” भा० वि० ११अ० केशभारोऽप्यत्र पु०
केशपर्णा स्त्री केश इव पक्षमस्याः जातित्वात् ङीप् ।
अपामार्गे शब्दरत्ना०

केशपाश पु० केशानां समूहः बा० पाशादेशः केशः पाशइव
वा । केशसमूहे अमरः “करेण रज्जोऽपि च केशपा-
शः” कुमा० रघुव । “तां काचन प्रधावर्त्नी केशपाशे
परास्मृत्” भा० प० ४६१ एवं

केशप्रसाधनी स्त्री केशः प्रसाध्यते संस्क्रियतेऽनया प्र-
साध-करणे ल्युट् ङीप् । (काकुद्) (चिरुणि) ख्याते
पदार्थे “केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापह्ना”
सुश्रुते तत्सेवनगुणा उक्ताः ।

केशभृ स्त्री केशानां भूत्पत्तिस्थानम् । शिरसि राजनि०
केशभूत्यादयोऽप्यत्र स्त्री “दारुणा कण्डूरा रुक्षा केश-
भूमिः प्रजायते । कफवातप्रकोपेन” सुश्रु०

केशमयनी स्त्री केशोमय्यतेऽनया मय-करणे ल्युट् ङीप् ।
शमीदृष्टे राजनि० तस्याः कण्टकेन तदन्तिकयातः केश-
धर्षणात्तथात्वम्

केशमार्जक न० केशान् मार्ज्जि स्त्रज-ण्वल् । (काकुद्)
(चिरुणि) ख्यातायां केशप्रसाधन्यां कङ्कितिकायां जटा०
केशमार्ज्जिन न० केशो मृज्यतेऽनेन मृज-करणे ल्युट् ङङिः
इतः । १ कङ्कितिकायां (चिरुणि) हेमच० । भावे ल्युट् ।
२ केशसंस्कारभेदे (चुल आचङ्गान)

केशमुष्टि पु० केशानां मुष्टिरिव । मङ्गानिम्बहृत्ते राजनि०
केश(स)र पुंन० के जले शिरसि वा शीर्यति शृ-वच् सरति
सृ-वच् अलुक्स्-केशः केशाकारोऽस्त्वस्य र वा । १ किङ्किके
पद्मादिपुष्पमध्यस्थे केशाकारपदार्थभेदे (चुमरि) अमरः ।
सकेश(स)रपुष्पवत्त्वात् २ नागकेशरे श्वकुलदृष्टे ४ पुद्गाग-
दृष्टे ५ सिंहादिस्त्वस्यजटायां पु० मेदि० ६ हिङ्गुदृष्टे
न० भरतः “सुगपतिरिव स्तब्धावलम्बितकेशरमालः”
काद० “व्याकीर्णकेशरकरा सुजाः सुगेन्द्राः” पञ्चत०
“पुनः पुनः केशरदामकाङ्क्षीम्” कुमा० “नीपं दृष्टा हरि-
नर्कपिपं १ रैरैरुद्धैः” मेघ० “दशनांशुकेशरभरैः” प-

रितः” माघः “दुषुबुर्वाजिनः स्तब्धान् लम्बकुङ्कुमके-
शरान्” रघुः वकुले “सुरभिगन्धपराजितकेशरम्” रघुः
“रक्ताशोकचलकिसलयः केशरदात्र कान्तः” मेघ० ७ कु-
ङ्कुमे च तस्य किङ्कलकाकारवत्त्वेन जायमानत्वात् त-
थात्वं एतेषु उदाहरणेषु दन्त्यमध्योऽपि वा पाठः ।
दन्त्यमध्यस्तु तुरगस्तम्बस्वलोमपुङ्गुरूपजटायां हेमच०
कासीसे बीजपूरके पु० स्वर्णं न० राजनि० “अर्धाश्वाक्षैः
४, ७, ७, ममनयरयुगैर्दत्तं मतं केशरम्” दृ०र० उक्ते
छन्दोभेदे न० ।

केशरचना स्त्री इत० । १ केशानां कवर्त्तादिविन्दासभेदे
“कुर्वन्ति केशरचनानामपरास्मरणः” रत्नाव० । २ के-
शसमूहे हेमच० [जडले (भीमराज) राजनि० ।

केशरञ्जन पु० केशान् रञ्जयति रन्ज-णिच्-लुट् । शङ्करा-
केशराज पु० केशा राजन्तेऽनेन राज-करणे घञ् ।
शङ्कराजे (भीमराज) “शङ्कारकः केशराजो शङ्कारः
केशरञ्जनः । शङ्कराजः कटुसिक्तो रुचोष्णो कफवा-
तनुत् । केशस्त्वयः क्षमिषासकाशशोषामवापहृत् ।
दन्त्योरसायनोवल्गुः कुण्डनेलशिरोऽर्त्तिस्तुत्” भावप्र० ।

केश(स)रास्त्रः पु० केश(स)रे तद्वच्छेदेऽस्त्रः । धून्तुरे जटा०
केश(स)रिन् पुंस्त्री केश(स)राः सन्त्यस्य इति । १ सिंहे,
२ खड्गे च अमरः स्त्रियां ङीप् । १ पुद्गागदृष्टे ४ नागके-
शरदृष्टे, पु० मेदि० ५ बीजपूरकदले पु० जटाधरः ॥ ६ हनु-
मत्पतिरिव वानरभेदे पु० । “पिता हनुमतः श्रीमान् के-
श(स)री प्रत्यदृश्यते” रामा०

केश(स)रिस्तु पु० इत० । हनुमति केशरिचोले व्यञ्जनायां
पवनात् तस्योत्पत्तेस्तथात्वम् यथा “अहं के(स)श-
रिणः चोले वायुना जगदायुगे । जातः कमलपलाश !
हनूमाक्षाम वानरः” भा० व० १४७अ० ।

“सूर्यदत्तवरः स्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः । तत्र राज्यं प्रशा-
स्त्वस्य केश(स)री नाम वै पिता । तस्य भार्या बभूवेष्टा
लङ्कनेति परिश्रुता । जनयामास तस्यां वै वायुराज-
जसुत्तमम् । शालिशूकनिभाभासं प्राप्तं तेमलदाक्षना”
रामा० उ० ६स० [एवमेव राजनि०

केशरुद्धा स्त्री केश इव रोहति रुह-क । भद्रदलिका-
केशरूपा स्त्री केशस्यैव रूपमस्याः । वन्दाकदम्बे (पर-
गाक्षा) राजनि० ।

केशलुच्च पु० केशान् लुञ्जति लुञ्ज-अपनयने अण् उप् स० ।
केशानामपनेतरि सुण्डितदृष्टे जैन-रिभेदे केशोद्भू-रुके-

इत्यत्र “आः पापः पापगण्डापसद ! चण्डालवेश !
कं शोभुः शुभ” प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।

केशव त्रि० । केशाः प्रगल्भाः सन्त्यस्य “केशादोऽन्यत-
रक्षाम्” पा० व० । प्रगल्भकेशयुक्ते । केशं-केशिनं वाति
हृति वा-क । २ विष्णौ “यस्मात् त्वया हतः केशी
तस्मान्मन्त्रासनं गृह्णु । केशवो नाम नाम्ना त्वं ख्यातो
लोके भविष्यसि” हरिवं० ८१ अ० । कश्च अथ ईश्वर केश
ब्रह्मविष्णु रुद्रा नियम्यतया सन्त्यस्य कश्च ईश्वर केशी
पुत्रपौत्रत्वेन सोऽस्य वा व, तान् तौ वा वाति गच्छति
तथात्वेन वा-क वा । १ परमेश्वरे । “शम्भोः पितामहो
ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः” इति पाप्मे तस्य तथात्वो-
क्तेः । तदभेदादपि वासुदेवेऽस्य वृत्तिः । अतएव वि-
ष्णुसं० “नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः”
“त्रिलोककामा त्रिलोकेशः केशवः केशिज्ञा हरिः”
इत्युक्तं तदुभाये च केशवशब्दस्य निरुक्तिद्वयमाश्रित्य
नामद्वयं समर्थितम् तत्राद्यवाक्ये “अभिरूपाः केशायस्य
स केशवः कश्च अथ ईश्वर केशास्त्रिमूर्त्यस्ते वशे
वर्तन्ते यस्य स केशवः । केशवधादा केशवः “यस्मा-
त्त्वयैव दृष्टात्मा हतः केशी जनार्दन ! तस्मात्
केशवनाम्ना त्वं लोके श्रेयोभविष्यसीति” विष्णु पु०
भा० । द्वितीयवाक्ये “केशसंज्ञिताः स्मृत्यादिसंक्रान्ताः
अंशवस्तद्वत्तया केशवः “अंशवो वे प्रकाशने सम ते के-
शसंज्ञिताः सर्वज्ञाः । केशवं तस्मात् प्राञ्जनां
हिजसत्तमाः” भारतम् । “ज्वः केशिनः” इति स्मृतेः
ब्रह्मविष्णु शिवाख्या हि शक्तयः केशसंज्ञिताः-
भक्तकेशा वसुधातवे” इति स्मृतेः । आदौ केशशब्दः
शक्तिपर्ययत्वेन प्रयुक्तः । को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं
सर्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात् केशवनाम-
वान्” हरिवंशोक्तेः” भा० । तेनास्य वसुधा निरुक्तिः ।
ज्योतिर्विज्ञेदे यस्य जातकादिना नान्यन्याः सन्ति ।
चतुर्विंशतिविष्णु मूर्तिमध्ये १ विष्णुमूर्तिभेदे तस्य ध्यानं
ध्यानशब्दे वक्ष्यते । अलुक्मं० । ६ जलस्थे शवे च “के-
शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणो हृष्टमुपागतः । रुदनि पाण्डुपाः
सखे” इत्याह केशव केशव “विद्वत्पुं० (भेदे यथा तन्मसारे
शिवकीर्तिन्यास तन्मसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यास
“अं केशवाय कीर्त्यै नमो जगते । आं नाराय-
णाय कान्त्यै नमो सुखे । इं माधवाय तृप्त्यै नमो
दक्षनेत्रे । ईं गोविन्दाय पुष्ट्यै नमो वामनेत्रे । नमः

सर्वत्र । उं विष्णवे धृत्यै दक्षकर्णे । जं मधुसूदनाय
शान्त्यै वामकर्णे । झं त्रिविक्रमाय त्रिवायै दक्षनासापुटे ।
षं वामनाय दयायै वामनासापुटे । खं श्रीधराय
मेधायै दक्षगण्डे । लुं हृषीकेशाय हृषीयै वामगण्डे ।
एं पद्मनाभाय अङ्गायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै
अधरे । औं वासुदेवाय लज्जायै ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ । औं
सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपङ्क्तौ । थं मधुन्नाय
प्रीत्यै मस्रके । द्यः अनिरुद्धाय रत्नै सुखे । कं
चक्रिणे जयायै । खं गदिने दुर्गायै । गं शार्ङ्गिणे प्र-
भायै । वं खड्गिणे सत्यायै । ङं शङ्खिणे चण्डायै
दक्षबाहुकरमूलसन्ध्यपे । चं हलिने वाग्यै । छं सुम-
लिने विलामिन्यै । जं मूलिने विजयायै । झं पाणिने
विरजायै । जं अङ्गुलिने विद्यायै, वामबाहुकरमूलसन्ध्य-
पे । टं सुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दजाय सुनन्दायै ।
डं नन्दिने सुख्यै । ढं नराय अङ्गु । थं नरक
जिते ससृङ्गाय दक्षपादमूलसन्ध्यपे । तं सूरये शुङ्गायै
थं हृण्याय बुङ्गायै । दं सत्याय धृत्यै । धं सत्याय स-
त्यै । नं सौराय जमायै वामपादमूलसन्ध्यपे । पं
मूराय रमायै दक्षपादे । फं जनार्दनाय उमायै
वामपादे । वं भूधराय क्लेदिन्यै पृष्ठे । भं विश्वमूर्त्ये
क्षिप्रायै नाभौ । मं वैकुण्ठाय वसुदायै उदरे । यं
त्वगात्मने पुरुषोत्तमाय वसुधायै हृदि । रं अस्त्रगा-
त्मने बलिने परायै दक्षिणे । लं मङ्गलात्मने बलानुजाय
परायणायै कज्जिदि । वं मेद्व्यात्मने बलाय सूक्ष्मायै
वामांसे । शं अस्त्रात्मने हृषाणाय सन्ध्यायै हृदादिदक्ष-
करे । धं मञ्ज्वात्मने हृषाय प्रभायै हृदादिवामकरे । सं
शुक्रात्मने हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं प्राणात्मने
वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । लं जीवात्मने विम-
लाय अमोघायै हृदाद्युदरे । थं क्रोधात्मने वसिंहाय
विद्युतायै हृदादिमुखे । तथा च गौतमीये “केशवादिरवं
न्यासो न्यासमालेण देहिनाम् । अथु तत्त्वम् ददात्येव सत्यं
सत्यं न संशयः” । मातृकार्थं सप्तशतं केशवाय इति
स्मरेत् । कीर्त्यै च नमसा युक्तं भित्वादिन्यासमाचरेत् ।
केशवाय ततः कीर्त्यै कान्त्यै नारायणाय च” इत्यङ्ग-
स्थसंहितावचनाद्वयं क्रमः । न तु केशवकीर्तिन्यासं
नम इति । तथा भक्तिरुक्ति मिच्छताऽयं न्यासः श्रीपी-
लादिः कर्तव्यः । यथा श्रीं अं केशवाय कीर्त्यै नम इत्या-
दि । तथा च “एवं प्रविश्य सैन्धवासं लक्ष्मीवीजपुरः-

सरम् । स्मृतिप्रतिमहात्म्यं प्राधान्ये हरितां व्रजेत् ।
 केशवपनीयं यं अतिरात्रयागमे दे तत्करणप्रकारादि कात्या०
 श्रौ० १५।६।२० दर्शितः यथा “तदने केशवपनीयोऽतिरात्रः
 पौर्णमासीसुत्यः” सू० । “तयोः पशुबन्धयोरने केशवप-
 नीयसंज्ञः अतिरात्रसंज्ञः सोमयागो भवति स च पौ-
 र्णमासीसुत्यः । ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां तस्य सुत्या भवती-
 त्यर्थः” सं० व्या० । शत० ब्रा० ५, ५, २०१, विशेषो दर्शितः
 “एतौ पशुबन्धौ इत्युपक्रमे
 “अभिषेचनीयेनेष्टा । केशाच्च वपते तदात् केशाच्च वपते
 वीर्यं वा एतदप्रां रसः सम्भृतो भवति येनैतमेतदभि-
 प्रक्षुति तस्याभिप्रिक्षुतस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत्
 केशान् वपेतेतां श्रियं जिह्वां विनाशयेदुद्व्यादुह्यात्तस्मात्
 केशाच्च वपते संवत्सरम् । संवत्सरसमिता वै
 व्रतचर्या तस्मात् संवत्सरं न वपते स एव व्रतविम-
 र्जनीयोपयोगो नाम सोमो भवति केशवपनीयः ।
 तस्यैकविंशं प्रातःसवनम् । सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनं,
 पञ्चदशं तृतीयसवनं सहोक्तैः सह षोडशिनो सह
 रात्र्या लिङ्गद्वयनरः सन्धिर्भवति एष एवैकविंशो य
 एष तपति स एतस्मादेकविंशदपयुक्तो स सप्तदशमभि-
 प्रक्षुति सप्तदशात् पञ्चदशं पञ्चदशादस्यामेव लिङ्गति प्र-
 तिष्ठायां प्रतिष्ठति तस्य रयनरं पृष्ठं भवति इयं वै
 रयनरमस्यामेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितव्यतिरात्रो भवति
 प्रतिष्ठा वा अतिरात्रस्तस्मादतिरात्रो भवति । स वै न्येव
 वर्तयते । केशाच्च वपते वीर्यं वा एतदप्रां रसः सम्भृतो
 भवति येनैतमेतदभिप्रक्षुति तस्याभिप्रिक्षुतस्य केशान् प्रथमान्
 प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतेतां श्रियं जिह्वां विना-
 शयेदुद्व्यादुह्यात्तस्य यच्चिर्वर्तयते तदात्मन्येवैतां श्रियं नियु-
 नक्ति तस्मात्स्यैव वर्तयते केशाच्च वपते तस्यैव व्रतचर्या
 भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठति । आसन्द्या उपा-
 नह्याऽपसुवृते । उपानदुध्यामधि यदस्य यानं भवति
 रघो वा किञ्चिद्वा सर्वं वा एष इदमप्युपरि भवत्यर्वा
 नेवास्मादिद् सर्वं भवति यो राजस्त्वेन यजते तस्मादस्यैव
 व्रतचर्या भवति यावज्जीवं नास्यां प्रतिष्ठति” सू० ।
 “तृतीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्माऽप्यन्ते ।
 पशुबन्धद्वयादनन्तरं केशवपनीयातिरात्रयागः कर्त्तव्यः ।
 अभिषेचनीयसोमयागं कृत्वा संवत्सरपर्यन्तं केशवप-
 नाकरणलक्षणं व्रतमाचर्यम् ततस्तद्व्रतविसर्जनार्थमेकः
 सोमयागः पौर्णमासीसुत्यः कार्यः स एव केशवपनीया-

तिरात्रोच्यते रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः अतिरा-
 त्रसंस्थया कार्यं इत्यर्थः । विदुषात् गतसारोऽपि भवेत् ।
 केशवपनार्थसुपयुक्तमानः क्रियमाणः सोमः एकविंशादि-
 सोमवान् यागः केशवपनीयः । तत्र सामगैर्गोवमाने
 सोमेषु चोदकेन प्रातःसवनादिषु लिङ्गदादिसोमप्राप्तौ
 तानपवदितुं विशेषं दर्शयति तस्यैकविंशमिति । प्रातःसव-
 नमेकविंशसोमयुक्तं कर्त्तव्यम् माध्यन्दिनं सप्तदशसो-
 मकम् अस्य सोमयागस्यातिरात्रसंस्थानि तृतीयसवनेऽग्नि-
 षोमवदुद्वादश सोमाणि तत उत्तरं षोडशसुक्तसोमाणि
 एकं षोडशसोमं रात्रिपर्वसोमाणि द्वादश तानि
 सर्वाण्यपि पञ्चदशसोमकानि कर्त्तव्यानि । सोमलिङ्गप्र-
 चारस्तु प्राचीमारोहेत्यत्र दिक्सारोहणमन्त्रव्याख्या-
 वस्तु दर्शितः । किं च पूर्वदिवसरात्रिये उत्तरदिवस-
 स्तोत्रकावे यज्ञसंस्थापकमेकं चरमं सोमं तृतीयपर्व-
 यस्यान्ते रघुनरस्यान्ता गातव्यम् तत् सन्धिसोममित्युच्यते
 तत् सोमं लिङ्गसोमयुक्तं कार्यम् । एकविंशाद्वरो-
 हणं लिङ्गपर्यन्तं यत् सोमकरणसंज्ञं तत् सूर्यलोका-
 दिक्प्रभादु भूम्यवस्थानात्मना प्रशंसति एष एवैकविंश इति
 य एष तपति स एकविंशः सूर्य इत्यर्थः तस्मादपयुक्तो
 व्यपरोहतीत्यर्थः सोऽवरुद्धावरुद्धा लिङ्गदुष्पाद्यामस्यां भू-
 मिलव्यवस्थायां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितवान् भवति माध्यन्दिन
 सवने रयनरं उह्यत्साम वा पृष्ठसोमं प्रजतौ वि-
 कल्पितं स्वलोकं नियमयति तस्य रयनरमिति । अस्य
 सोमकालस्यातिरात्रसंस्थानं प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति अति-
 रात्र इति । अतिरात्रसंस्थात्मना कृतपण क्रतुः प्रतिष्ठा-
 रूपः । अस्य क्रतोः केशवापव्रतविसर्जनार्थं क्रियमाण-
 त्वात्तदने केशवापः कार्यः तत्र कश्चिद्विशेषं विधत्ते सर्व
 न्येवेति स यजमानो निवर्तयते केशान्निजलोदेव न वपेत्
 वपनं नाम सुसृज्जनं तन्न कुर्यात् निवर्तनं कर्त्तनं तत् कु-
 र्यात् यथा केशकर्तनलक्षणा व्रतचर्या यावज्जीवनं क-
 र्त्तव्या न केशसृज्जनं कार्यम् कदाचिदप्युपानत्-
 कोऽपादुकः कस्यां चिदपि भूमौ उपानहौ पादुके न प्रति-
 तिष्ठति अवस्थापनं न कुर्यात् । आसन्द्या अवरोहणस-
 मयेऽपि उपानहौ पादुके उपसृज्यते इतस्ततः अचरण-
 समये रणं वा यानं वारोहेत्” भा०

केशवर्जनी स्त्री केशवर्जनीऽनया उच-करणे ल्युट् ङीप् ।
 सहदेवीलतायाम् “उत स्य केशहं हरीरथो ह केशवर्ज-
 नीः” अथ० ६।२।१२

केशवर्जिनो स्त्री केशान् वदन्ति उग्र-णिच्-णिनि ।

सहदेवोक्ततायाम् राजनि०

केशवादित्यः ५० काशीस्थे आदित्यभेदे तत्कथा काशीस्थ०

५१ अ० यथा "अतः परं शृणु सुने ! केशवादित्यसप्तमम् । यथा तु केशवं प्राप्य सपिता ज्ञानमाप्नवान् । ध्योन्नि सञ्चर-
माणेन सप्ताश्वे नादिकेशवः । एकदाऽर्दश भागेन पूजयन्
सिन्धुमीश्वरम् । कौतुकादिव उत्तीर्य हरेरविरूपाविशत् ।
निःशब्देनिचलः सुखोमहासुख्यसमन्वितः । प्रतीक्ष्य
माणोऽवसरं किञ्चित् प्रष्टुमना रविः । हरिं विसर्जि-
ताध्वं प्रणनाम कृताञ्जलिः । स्नागतने हरिः प्राह
उक्तमानपुरःसरम् । स्नाभ्यासमासयामास भास्वनक्षत-
कन्वरम् । अथावसरमालोक्य लोचचतुरधोलजम् ।
नत्वा विज्ञापयामास कृतानुष्ठो सुरारिणा । रविस्वाच ।
अनुरागासि जगतां विश्वम्भर ! जगत्पते ! तवापि पूज्यः
कोऽव्यसि जगत्पूज्याल माधव ! त्वत्तत्त्वाविर्भवेदेतत्त्वयि
सर्वं प्रलीयते । त्वमेव पाता सर्वस्य जगतोजगतां
निधे ! । इत्याश्रये ससालोक्य प्राप्नोत्यल तथानिकम् ।
किमिदं पूज्यते नाथ ! भवता भवतापकृतम् ! इति श्रुत्वा
हृषीकेशः सहस्रशोऽहदीरितम् । उच्चैर्मात्य च सप्ताश्वं वार-
यन् करुणया । विष्णु रूपाय । देवदेवोमहादेवो नील-
कण्ठ उभापतिः । एक एव हि पूज्योऽयं सर्वेषां सर्वकार-
णम् । अथ त्विलोचनादयं समर्चयति मोहधीः ।
सलोचनोऽपि स श्रेयो लोचनाभ्यां विवर्जितः । एको-
न्यत्र ज्ञयः पूज्यो जन्मस्य जराहरः । सत्युज्जयं
किलाभ्यर्च्य लोको सत्युज्जयो भवेत् । कालकालं स-
माराध्य भङ्गो कालं जिगाय वै । शिलादिमपि त-
त्वाज सत्युर्लुङ्गयिष्येति कम् । विजिम्भे त्विपरं यस्तु
हेलयैकेभ्योऽक्षणात् । तं समभ्यर्च्य भूतेश को न पूज्य
तमो भवेत् । त्रिजगज्जयिनस्तत्त्वज्ञस्याराधनं परम् ।
को नाराधयति उग्र ! हरस्य करविधिषः । यस्याद्यपि च
सङ्कोचाज्जगत् सङ्कोचमेव्यदः । विकलारं विकाशाच्च कथं
पूज्यतमो न सः । शम्भोर्लङ्कं समभ्यर्च्य पुष्पावचत-
यम् । प्राप्नोत्यल पुमान् सद्योनाल कार्या विचा-
रणा । समर्थं शाश्वतं लिङ्गमधिलज्जगताञ्जितम् ।
पापपुञ्जं जहात्येव पुमानल क्षणादुधम् । किं किं
न सम्भवेदल शिवलिङ्गसमर्चनात् । पुत्राः कललं
कोलाणि स्वर्गोभोऽप्यसंशयम् । तं लोकाश्चैव सम्भ-
तिर्भवा प्राप्ता सहस्रगो ! । शिवलिङ्गाश्च नादेकात् सत्यं

सत्यं पुनः पुनः । अयमेव परोयोगस्तिदमेव परं
तपः । इदमेव परं ज्ञानं स्थाणुलिङ्गं यदर्थ्यते ।
यैर्लिङ्गं सकदयत्नं पूजितं पार्वतोपतेः । कृतोज्ज्वलभयं
तेषां संसारे दुःखभाजने । सर्वं परित्यज्य रवे ! तल्लिङ्गं
शरणं गतः । न तं पापानि बाधन्ते महान्त्यपि दि-
वाकर ! । लिङ्गाश्च ने भवेच्छुद्धिस्ते पापेवात्र भास्कर ! ।
येषां पुनर्भवेच्छब्दं चिकीर्षति महेश्वरः । न लिङ्गा
राधनात् पुण्यं त्विषु लोकेषु चापरम् । सर्वतीर्था-
भिषेकः स्नात्तिङ्गस्नानाभ्युपेयनात् । तस्मात्लिङ्गं त्वम-
प्यर्क ! समर्चय महेश्वर ! । संप्राप्तुं परमां लक्ष्मीं
महातेजोविजृम्भिणीम् । इति श्रुत्वा हरैर्वाक्यं
तदारभ्य सहस्रगुः । विधाय स्नाटिकं लिङ्गं सुने-
द्यापि समर्चयत् । गुरुत्वेन तदाकल्प्य विवस्नानादि
केशवम् । तत्रोपतिष्ठतेऽद्यापि उत्तरेणादिकेशपात् ।
अतः स केशवादित्यः काश्यां भक्ततमोनुदः । सम-
र्चितः सदा देवान्मनसोवाञ्छितं फलम् । केशवादित्य-
भाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः । परमं ज्ञानमाप्नोति
येन निर्वाणभागभवेत् । तत्र पादोदके तीर्थे कृतस-
र्वोदकक्रियः । विलोक्य केशवादित्यं सच्यते सर्व-
पातकैः । अगस्त्य ! रघुसप्तस्थां रविवारो यदायते ।
तत्र पादोदके तीर्थे आदिकेशवसन्निधौ । स्नात्वा
सि नरोभौनी केशवादित्यपूजनात् । सप्तजन्माञ्जि-
तात् पापात् सन्नो भवति तत्क्षणात् । यद्यज्जन्म
कृतं पापं मया सप्तस्र जन्मस्र । तन्मे रोगञ्च शोकञ्च
माकरो जन्तु सप्तमी । एतज्जन्मकृतं पापं यच्च ज-
न्मान्तराञ्जितम् । मनोपाकायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च
यत् पुनः । इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि ! सप्तमि ! । एतज्जन्म
लयं जहा स्नात्वा पादोदके नरः । केशवादित्यमालोक्य
क्षणाद्विष्कलमथो भवेत् । केशवादित्यमहात्म्यं शृ-
ण्वन् अहासमन्वितः । नरोन लिप्यते पापैः शिवभक्तिञ्च
विन्दति" ।

केशवायुध न० ३० । १ विष्णोरस्त्रे । केशवस्यायुधं तदा-
कारोऽस्यस्य व्यच् । २ आम्बडले ५० शब्दमाला

केशवार्थ ५० ज्योतिषनिबन्धकारके विहङ्गेदे

केशवालय ५० ३० । १ अथत्यडले द्विक० अथत्यशब्दे विह-
तिः । २ तस्य मन्दिरे च । केशवावासादयोऽप्यल ५० जटा०

केशवेश ५० केशवः । १ कपरीवन्धने अमरः । २ केशानां

रचनाविशेषे च “यथाकुलधर्मं केशवेशान् कारयेत्” आशु-
मट० १, १७, १७, “एकशिखस्त्रिशिखः पञ्चशिखो वा”
इति बौधायनः पूर्वशिखः परशिखः इति कुलधर्माः
तेषु योयस्य कुलधर्मः तेन तस्य केशसंज्ञेशान् कार-
येत्” नारा० ८० ।

केशहन्तृफला स्त्री केशहन् फलमस्याः । शमीवृक्षे शब्दच०
केशहन्त्री स्त्री केशान् हन्ति हन-हृच् डीप् । शमीवृक्षे
राजनि०

केशहस्त पु० केशोहस्त इव । केशसमूहे अमरः “लक्ष्मी-
यान् सरसि रराज केशहस्तः” भाषः । “केशहस्तो न
ललना जागामाथ विराजती” भा० व० ४६५०

केशाकिमि अय्य० केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रहृष्टं युद्धं
“तल तेनेदमिति सख्ये” पा० स० कर्मव्यतिहारे इच्
समा० पूर्वदीर्घः तिष्ठदुष्टभ्यतितादव्ययत्वम् । अन्यो-
न्यके शप्कृष्णपूर्वकप्रहृष्टयुद्धे । एवं कचाकचप्रादयो-
ऽप्यत्र अय्य० । असकृपे तु नेदं प्रवर्त्तते । “आर्क्षतां
बह्वसंरम्भात् केशाकेशि रथारथि” भा० पि० ३५० “केशा-
केश्यभवद्युद्धं रथसां वानरैः सह” भा० व० २८३५०

केशान्त पु० केशान्तयति छेदनात् हन्ति अन्ति (नामधातुः)
अण् । द्विजातीनां घोडशायिषु वर्षेषु कर्त्तव्ये केशच्छेदना-
ख्ये गोदानकर्मणि । केशान्ताख्य गोदानकर्मप्रकारादि आशु०
मट० ११२८१ । छेदादौ दर्शितं यथा “एतेन गोदानम्” सू०
व्याख्यातमिति शेषः एतेनेति ज्ञत्स्नोपदेशः तलविशेषमाह ।
ना० ८० । “घोडशे वर्षे” सू० । तृतीयस्यापवादः अत्र
मातृरूपस्योपवेशनं न भवति अयुक्तत्वात्” ना० ८० ।
“केशशब्दे तु शस्त्रशब्दान् कारयेत्” सू० । केशशब्दे
त्विति जातावेकवचनं शस्त्रशब्दानिति व्यक्तिपरोनिर्देशः
तेन यत्र शस्त्रशब्दाः तत्र “अदितिः केशान् वपत्” ।
“वप्रा केशान्” “दक्षिणे केशपञ्च इति” लिपु ते कार्याः ।
तन्मगतस्य तृतीयस्य केशशब्दाभावादिधिगतस्य यङ्कृष्णं
तेन दक्षिणे शस्त्रपञ्च इति साधितं भवति” ८० ।
“शस्त्रणीकोनुदति” सू० । “शिरस्युन्दनस्यापवादः” ।
८० । “रन्वि शिरोसुखं मास्त्रायुः प्रमोषीरिति” सू० ।
“चुरनिमार्जनेऽयं विशेषः” ८० । “केशशस्त्रलोभन-
खान्यदकसंस्थानि संप्रव्यति” सू० । “शीतोष्णाभि-
रद्विरपथं कुवांसोऽनुष्वन् कुगली केशशस्त्रलोभन-
खान्यदकसंस्थानि कुर्वति नापितशासनम्” ना० ८० ।
“आख्यु वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसंकाशे-

वाचं विच्छेत् वरं ददामीति” सू० । “तत आख्यु वा-
ग्यतवेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणाः । स्थित्वाऽहःशेषमा-
चार्यसमीपे । एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्मिन्ने आचार्यसमीपे
वरं ददामीति वाचं विच्छेत् । वरद्रव्यमाह” ना०
८० । “गोमिदुनं दक्षिणा” सू० । ननु भिक्षुरयं कथ-
मस्य गोमिदुनसम्भवः उच्यते यथास्य प्रावरणादि
सम्भवस्तथास्यापि” ८० । संपत्सरमादिशेत्” सू० ।
एवं गोदानं कृत्वा संपत्सरं व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन
विधिना चरेत् । राज्ञी वृतादेशाऽनुपपत्तेः अपरेद्युः
कार्यम्” ना० ८० ।

एतेनेत्यनेन चूडाविहितनक्षत्रादिपङ्क्त्यातिदेशः यथाह
मू० चि० “केशान् घोडशे वर्षे चौलोकदिशसे शुभम्”
“घोडशे वर्षे” चौलोकदिशसे चूडावर्षतृतीयात् प्रभ-
वतीत्यादिना कथितशुभदिवसे गोदानपदार्थं केशान्
संघं कर्म शुभं स्यात्” गावः केशा दीधनो खण्डग्रन्थे
यक्षिस्त्रित्युत्पत्तिः यदाह “केशान् घोडशे वर्षे”
कुवांसौलोकभादिके” इति । महेन्द्रोऽपि “कर्म केशान्
संघं हि स्रष्टं वर्षे तु घोडशे । चौलकर्मोक्तधिष्णप्रादौ”
घोडश इत्येतदुद्गाह्यविषयं द्रष्टव्यं क्षत्रियविशेषे
हाधिंशतिचतुर्विंशतितमवर्षयोः केशान्मिच्छन्तः तदुक्तं
मनुना “केशान् घोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यवन्भोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वात्रिंशे ततः” पी० धा० ।
चूडोक्तनक्षत्रादि च चूडाशब्दे वक्ष्यते । अत्र कर्मपरतया
क्षीयता । मनुवचने तु संस्कारपरतया पुंस्त्विति बोध्यम् ।
एतस्मात् पूर्वं महानाम्नाप्रादिप्रतल्यं वर्षेत्ये कर्त्तव्यं तच्च
उपनिषच्छब्दे सप्रमाणं दर्शितम् । केशस्यानाः । २ केशस्त्र-
रूपे ३ केशाग्रे च । “केशान्तमनः कुसुमं तदीयम्” कुमा० ।

केशान्तिक लि० केशान्तः केशपर्यन्तः परिमाणमस्य टन् ।

केशान्प्रमाणके “केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः
प्रमाणतः । ललाटसंमितोराशः स्नातु नासान्तिको विगः”
मनुः । (करणे क । सहृदेपीलतायां राजनि० ।

केशारुहा स्त्री केशा व्यावृज्जित अनया आ+रुह घञर्थे
केशार्हा स्त्री केश केशवर्णमर्हति अर्ह-अण् उप० स० ।
महानीलीवृक्षे राजनि० ।

केशि पु० १ दानवभेदे । खलुमः कालवदनः करालः केशिरेव
च” हरि वं २६३ अ० । २ केशिनि दानवे च “अरिष्ट-
वधं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्” हरिव० ४२ अ० ।

केशिक लि० प्रगल्भः केशोऽस्यस्य टन् । प्रगल्भकेशयुक्ते जने

केशिका स्त्री केशीय कायति केश-क। गतावरीडले राजनि-
केशिध्वज पु० निमिर्वश्ये नृपभेदे “जगध्वजस्तस्य प्रवसतो
धर्माध्वजोऽन्यः। धर्माध्वजस्तस्य द्वौ प्रलौ कृतध्वजस्त-
ध्वजौ। कृतध्वजात् केशिध्वजः” भा० ८।११।१२।

केशिन् वि० केश+मायास्वे भूस्त्रि वा इनि। प्रवसन्वक्तुकेश-
युक्ते “वज्रतामिन्द्र केशिना” अ० २।४।१६ स्त्रियां ङीप्।
केशिनइदं खर्चं वा व्ययम्। “गायिदिदधिकारीत्यादिना”
भा० प्रकृतिभावः। केशिन तत्सम्बन्धिनि केशयुक्ते
च स्त्रियां ङीप्। “केशिनीरेवेमा व्ययेतर्हि प्रजाः
प्रजायन्ते” शत० ब्रा० १।१८।३। २ के शतुल्यकार्ण्यप्रयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप्। “तमयुवः केशिनीः सं हि रेभिरे” अ०
१,१४०,८, “केशिनीः केशस्थानीयोर्द्धाविकाण्योपेताः
ज्वाला” भा०। केशिदिद्याप्रकाशके स्मृत्पतिसामि-
भेदे पु०। केशीस्मृत्पतीनासह स्याद् दुधा शार्दूलो-
जधान” इत्यादि शत० ब्रा० १।१८,३, उक्तम्।
तत्सम्बन्धाच्च प्रजानां केशयुक्तत्वं उपसंहारे “ततो-
जैव स उत्ससाद केशिनीरेवेमा व्ययेतर्हि प्रजाः जायन्ते”
इत्युक्तत्वात्। “एवमुपदिष्टः स केशी ततोदेशात् उत्स-
साद विनष्टोऽभूत्तस्मादेतर्हि इदानीमपि वर्तमानाः प्रजा
केशिनीरेव केशवत्येव व्यय वा केशिसम्बन्धिन्यो जा-
यन्ते केशिना दृष्टिकरदिद्या लब्धत्वात्” भा० ४ द्वापर-
युगीये कृष्णनिहतेऽसुरभेदे केशिनिहृदनशब्दे विहितः

केशिनिहृदन न० केशिनं निहृदयति नि+हृद-ल्यु।
वासुदेवे कृष्णे तन्निहृदनकथा च हरिय० ८।४० यथा
“प्रागेव तु नरेन्द्रेण मासुरेषौपसेनिना। केशिनः प्रे-
तो दूतो वधाधोमेन्द्रकारणात्। स तु द्रुतवचः श्रुत्वा
केशी क्रोशकरो नृपाम्। हन्दावनगतो गोपान् बाधते
अ दुरासदः। मातुषं मांसमश्रानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः।
इदानीं वाजिदैव्योऽस्रावकरोत् कदनं महत्। निघ्नन्
मा वै सगोपालान् गवां पिशितभोजनः। उहाम
कामचारी च स केशी निरवयहः। तदरण्यं श्लाघा-
नामं नृपामस्त्रिमिराहतम्। यत्नास्ते स हि दुष्टात्मा
केशी तुरगदानवः। स्रुर्द्वारवते भूमिं वेगेनारुजते
द्रुमान्। ह्येपितैः स्पर्धते वायुं श्रुतैर्जन्मयते नमः।
अतिमहद्वो मत्तव दुष्टासो वनगोचरः। प्रकम्पितशटो
रौद्रः कंसस्य चरितानुगः। हरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत्
पापकारिणा। कृतं तुरगदैव्येन सर्वान् गोपान् जिघां-
सता। तेन दुष्टमचारेण दूषितं तद्वनं महत्। न नृभि-

र्गोऽनैवापि मेव्यते वनवृत्तिभिः। निःसम्पातः कृतः
पन्थास्तेन तद्विषयान्वितः। मदाक्षुलितवृत्तेन नृपसाम्य-
श्रुता भृगम्। नृशब्दाहुसरः क्रुद्धः स कदाचिद्दिना-
गमे। जगाम चोपसंवासं चोदितः कालधर्मणा। तं
दृष्ट्वा द्रुवर्गोपाः स्त्रिवयः शिशुभिः सह। क्रान्दमाना
जगद्वाचं कृष्णं नाद्युपाश्रिताः। तासां रुदितशब्देन
गोपानां क्रान्दितेन च। दत्त्वाऽभवन्तु कृष्णो वै केशिनं
सोऽभिदुह्यते। केशी चाप्युद्धृत्योवः प्रकाशदग्नेक्षणः।
ह्येपमासो जवोदयो गोविन्दाभिद्युषो ययौ। तमापतन्वं
सम्भोज्य केशिनं हवदानवम्। प्रत्युज्जगाम गोविन्द-
स्तोवदः शशिनं यथा। केशिनस्तु तमभ्यासे दृष्ट्वा कृष्ण-
मवस्थितम्। मनुष्यमुद्धयो गोपाः कृष्णमुचुर्हितैषिणः।
कृष्ण! तात! न खल्वेष सहसा ते हवधमः। उपस्थौ
भवान् बालः पापस्यैव दुरासदः। एष कंसस्य सहजः
प्राणस्तात! बहिर्हरः। उत्तमव हवेन्द्राणां दानवोऽ-
प्रतिभो युधि। त्रासनः परसैन्यानां तुरगाणां महा-
बलः। व्यवध्यः सर्वभूतानां प्रथमः पापकर्षणाम्। गो-
पानां तद्वचः श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः। केशिना सह
युधाय मतिहृक्कोऽरिहृदनः। ततः सध्यं दक्षिणञ्च
मण्डलानि परिभ्रमन्। पद्मप्राप्तमाभ्यां स हयः क्रोधे-
मारुजते द्रुमान्। सुखे लम्बगटे चास्य स्वभ्ये केश-
घनाहते। बल्यो भ्रूतरङ्गाभाः सुसुप्तुः क्रोधजं जलम्।
सफेनं वृक्षजस्यैव यवर्षे रजसाहतम्। हिमकाले यथा
व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमाः। गोविन्दभरविन्दाजं
ह्येपितोद्धारशीकरैः। सफेनैर्वृक्षनिर्गोर्धैः प्रोक्षयामास
भारत! स्रुर्द्वीतासन्नेन मधुकणोदपाण्डुना। रज-
सा स हयः कृष्णं चकारारुणसूडं जम्। श्रुतवल्गित-
पादस्तु तलमासो धरां स्रुः। दन्तान् निर्दशमानस्तु
केशी कृष्णसुपाद्रवत्। स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरग-
सत्तमः। पूर्वाभ्याञ्चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्ष्यताडयत्।
पुनः पुनश्च स बली प्राहिण्योत्सार्धतः स्रुवान्। कृष्णस्य
दानवो घोरं प्रहारममितीजसः। वृक्षेण चास्य घोरेण
तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै। अदृशद्वाहृगिखरं कृष्णस्य रुपितो
हयः। स लम्बकेशरघटः कृष्णेन सह सङ्गतः। रराज
केशी मेघेन संयुक्तः स इवांगुमान्। उरथासोरसा
हन्तुमिषेव बलवान् हयः। वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्-
द्विगुणविक्रमः। तस्योस्मिक्तस्य बलवान् कृष्णोऽप्यमित-
विक्रमः। बाहुसामोर्गिनं कृत्वा सुखे क्रुद्धः समादधत्।

स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भेत्तु मेव वा । दशनैर्भूल-
निर्भुक्तैः सफेनं रुधिरं वमन् । विपाटिताभ्यामोठाभ्यां
कटाभ्यां विदलीकृतः । अविणी विजते चक्रे विस्फुटे
सक्तवन्धने । निरस्तहस्तुराविष्टः शोणितान्त्रिलोचनः ।
उत्कर्णो नष्टचेतास्तु स केशी बह्वचेतः । उत्पतस्रसक्त
पादैः शल्यभूलं ससृज्जन् । स्निग्धाहरोमा आलस्तु
निर्वह्य चरणयोऽभवत् । केशिगृध्रिविलम्बस्तु क्षणवाहुर-
शोभत । व्याभुज इव धर्मानो चन्द्रार्द्रकिरणैर्धनः ।
केशी च क्षणसंसक्तः आलगातो व्यरोचत । प्रभाता-
वनतश्चन्द्रः आलो मेरुमिवान्वितः । तस्य क्षणभुजोद्भूताः
केशिनो दशना सुखात् । मेतुः शरदि निकोयाः
सिताभ्रावयवा इव । स तु केशी भृशं आलः क्षणेना-
ह्निटकर्मणा । स्वभुजं स्नायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा ।
स पाटितो भुजेनाजौ क्षणेन विजताननः । केशी नद-
न्महानादं दानवो व्यधितस्तदा । विघूर्णमानः सः-
स्ताहो सुखाद्रुधिरस्रवम् । भृशं व्यह्नीकृतवपुर्निज-
त्तार्द्र इवाचलः । व्यादितास्यो महारौद्रः सोऽसुरः
क्षणवाहना । निपपात यथा जलो नागो द्विविदली-
कृतः । बाहुना जतदेहस्य केशिनो रूपमावभौ । पशो-
रिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना । द्विपादपृच्छ-
कटाङ्गे अवधौ कान्तिनासिके । केशिनस्तो द्विधा भूते हे-
त्वर्गे रेजतुः जितौ । केशिदन्तक्षतचापि क्षणस्य शु-
शुभे भुजः । जतस्ताल इवारण्ये गजेन्द्रदगनाङ्कितः ।
न हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः । क्षणः
पद्मपलाशाखो हंसस्तत्रैव तस्थिगान् । तं हतं केशिनं
दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा । बभूवुर्मुदिताः सर्वे हत-
विघ्ना हतजनाः । दामोदरन्तु श्रीमन् यथास्थानं यथा-
वयः । अभ्यनन्दन् प्रियैर्वीर्यैः पूजयन्तः पुनः पुनः”
“वैशम्पायन उवाच यथाहान्निहितोपिप्रो नारदः खगमो
सनिः । प्रीतोऽपि पिप्प्लो ! देवति क्षण ! क्षणेति
चाब्रवीत् । यदिदं दुष्करं कर्म जतं केशिजिघांसया ।
त्यजेव केवलं युक्तं त्रिदिवे त्र्यम्बकेऽपि वा । अहं
त्वेनेन गोविन्द ! कर्मणा परितोषितः । ह्यादका-
न्महेन्द्रोऽपि विभेति बलच्छदनः । कुर्वाणस्य वपुर्घोरं
केशिनो दृष्टचेतसः । यत्पथा पाटितं देहं भुजेना-
यतपर्वणा । एषोऽस्य सल्लुरन्ताय विहितो विश्वयो-
निना । यस्माच्चया हतः केशी तकाकृष्णानं श्रेणु ।
केशयो नाम तस्मात् त्वं स्थातिं लोके गमिष्यसि” ।

केशिहन् इत्यादयोऽप्यत्र । “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः
केशवः केशिहृत् हरिः” विष्णुसं० । “प्रकाशनात् केशाः
रश्मयस्ततः अस्यर्थे इति । परमेष्ठरे इत्यर्थोदितये च । “के-
शी केशा रश्मयस्तद्वा भवति काशनाहा प्रकाशनाहेति”
१२।१६। निरु० निरुच्य “केश्वन्नि” केशी विषं
केशी विभक्तिं रोदसी । केशी विषं स्पर्शं केशीदं
ज्योतिरुच्यते” ऋ० १०।१२६। १। १। १२६। १। १। १२६। १। १। १२६।
यथा “केशी अग्निस्तु विषस्तु विषमित्युदकनाम पिपाताः
विष्वक् स्यातेः शुद्धस्य विष्वक् स्यात् वा सचतेः । द्यावा
पृथिव्यौ धारयति केशीदं सर्वमिदमभिरुहति केशीदं
ज्योतिरुच्यते इत्यादित्वामाह अथाप्येते इतरे ज्योतिषी
केशिनी उच्यते धूमनाग्निः रजसा च मध्यमः” इत्युक्ता
च तेषामेवा सारधाणाभवतीत्युक्ता च । “तयः केशिन
अतुधा विचक्षते संवत्सरे वपत एकएवाम् । विश्वमेको
अभिचष्टे शचीभिर्वाजिरेकस्य दृष्टे न रूपम्” ऋ०
१।१६। १२६। १। १। १२६। १। १। १२६। १। १। १२६।
व्याख्याताचैषा भाष्ये

“केशस्थानीयप्रकटरश्मियुक्तास्त्वयोऽभ्युदित्यवायवः
ते च अतुधा कावे कावे विचक्षते विविधलक्षणां भूमिं
पश्यन्ति तेषां पृथक् पृथक् कार्यमाह एषा मध्य एको-
ऽग्निः संवत्सरेऽतीति सति संवत्सरं वपते दाहेन केश
स्थानीयोपधिवनस्तत्वादिकच्छेदेनेन नापितकार्यं करो-
ति एकः अन्वः आदित्यो विश्वं सर्वं जगत् शचीभिः
स्त्रीयैः प्रकाशदृष्ट्यादिकर्मभिरभिचष्टे सर्वतः पश्यति
एकस्य वायोवाजिर्गर्गतिर्दृष्टे दृश्यते सर्वैः न रूपं अम-
त्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दप्रतिष्ठापित्वैर्गन्धत इति हि न्याय-
विदोवदन्ति” भा०

केशिनी स्त्री केशाः तदाकारा जटाः सन्त्यस्य इति लीप् ।
१। जटामास्यां राजनि० २। चोरपुष्पीडणे (चोरकाचकी)
अमरः । १। प्रशस्तकेशयुक्तायां स्त्रियां, अक्षरूपनलं
प्रति दमयन्तीमेरिते ३। तदूतीभेदे “गच्छ केशिनि । जा-
नीहि” “एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुनन्दनः” । “ततः
सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत्” इति च
भा० व० ७४। ५० । कश्यपपत्नीप्रधायाः ५। कन्यारूपे अपस-
रोभेदे । “प्रधाः सृत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा”
इत्युपक्रमे “केशिनी च सुबाहुसुरना सुरजा तथा”
भा० आ० ६५। ५० । ६। पार्वतीसहचरीभेदे “गौरी विद्या-
ऽय गान्धारी केशिनी मितसाङ्गया । सावित्रा सह
सर्वाकाः पार्वत्या यानि पृथतः” भा० व० २२०। ५०

“अजमीटपयतीभेदे । “अजमीटोपरस्तेषां तस्मिन्
वंशः प्रतिष्ठितः । पृ२ पुत्रान् सोऽयजन्वत् तिलपु स्त्रीषु ।
भारत ! । “अजं भूमिन्धो नीती दुष्पणपरमेष्ठिनौ ।
केशिन्यजनयन्जङ्घु सुतौ व्रजनरूपिणौ” भा० आ० ८४ अ० ।
“अजमीटस्य केशिन्यां जघे जङ्घुः प्रतापवान्” हरिवं
१२ अ० । पृ२ सोऽयजन्वत्तु वाम् “सौ जौत्तिरभवज्जङ्घुः
केशिन्या गर्भसम्भवः” हरिवं २७ अ० । एसरभाष्यभेदे
“हे भाव्ये” सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे । ज्मेठा
विदर्भदुहिता केशिनी नाम विद्युता । केशिन्यसूत
सगरादसमञ्जसमाजजम्” हरिवं १६० । १० रावणभातरि
कैकस्याम् “ततस्तौ राजसौ जातौ केशिन्यां विश्वः-
सुतौ । रावणः कुम्भकर्षं च सर्वलोकोपतापनौ” भाग०
७।१।३।२ । कैकस्या नामान्तरमिदम्

केशी स्त्री केश-मौरा० स्त्री । १ नौलीट्चे राजनि० २ भू-
तकेशीट्चे ३ अजलोमाड्चे रत्नमा०

केशीस्य पु० इत० । केशसूत्रे हेमच०

केश्य लि० केशाय हितः यत् । १ केशहितकारकेतृका-
श्यापादके २ पदार्थे । “तिलोहि पाके मधुरोबलिष्ठः”
इत्युपक्रमे “स्तनोऽव केशोऽनिलहा सुख” “केशरसा-
वनं मेध्यं काश्रव्यं फलमप्यते” “केशप्रसादनी (काकुट)
केशा रजोजन्तुमलापहा” सुशु० । मधुररससेवनस्य
केश्यत्वं तल्लोकं तदुपक्रमे “अशुष्यः केशोपशृङ्ग” इति
सुशु० २ अष्टांगसुरसि न० २४ पुराणे पु० राजनि० तयोः
केशहितत्वात् तत्वात्वम् । [विहितः

कैसर न० के जले सरति सु-अच् । केशरशब्दार्थे तत्
कैसरवर न० कैसरेण किङ्ककेन वृथाति वृ-अच् ।

जुहुमे । राजनि० ।

कै(श)सराचल पु० भूपद्मस्य केसरे स्थितः केशराकरतया पा-
स्थितः । सुमेरुपर्वते । तस्य च भूरूपपद्मस्य कर्णिका-
रूपेण मध्यस्थितत्वात् तत्वात् यदोक्तं विष्णु पु० “ज-
म्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि
मेरुर्भूमेव । मध्ये कनकपर्वतः” इत्युपक्रमे
“भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकासंभितः स्थितः । तयो-
र्मध्यगता मेरुः कर्णिकाकारस्थितः । भारताः केत-
मालावः भद्राक्षाः कुरवस्तथा । पद्मानि लोकपद्मस्य
मर्त्यादाश्चैव बाह्याः” इति च विष्णु पु० । “सीता
(नदी) तु ब्रह्मवदन्या कैसराचकाद्रिशिखरेभ्योऽभ्योऽभ्यः
स्रवन्ती” भाग० ५।७।५

कैसराचल पु० के जलनिमित्तं सरति अन्तो रसोऽस्य ।
बीजपुरके जम्बीरभेदे जटा० दर्शनेनापि जिह्वाया रसनिः-
स्रावकत्वात्तस्य तत्वात्वम् ।

कैसरिका स्त्री के जले सरति साधुकारितया स्त्र-वुन् अ-
लुक् स० टाप् अतइत्त्वम् । सहदेवीलतायां राजनि० ।

कैसरिन् पु० स्त्री केसरोऽस्यस्य स्नि । १ सिंह २ घोटके च
अमरः “धनुर्दंरं कैसरिणं ददर्श” रघुः । स्त्रियां ङीप् ।
१ पुत्रागे ४ नागकेसरे पु० मेदि० । ५ रत्नशोभाङ्गने रा-
जनि० । ६ हनूमत्पितरि पु० (केशरिन्) शब्दे इत्यम्

कैसरिसुत पु० इत० । हनूमति तत्कथा केशरिसुतशब्दे
उक्ता कैसरितनयादयोऽपि तत्त्वार्थे पु० । [चकौ ।

कौ शब्दे आ० पर० अक्क० अणिट् । कायति अकासीत् ।

कौशुक न० किंशुकशब्दे “पुष्पकले बल्लभम्” पा० बल्लभ
पदहणात् तस्य न लुक् । किंशुकपुष्पे “योपित् स्तन्यं शत
कुम्भं विष्टं चौद्रीपेतं कैशुकश्चापि पुष्पम्” सुशु० लुपि
तु किंशुकमित्येव तत्त्वार्थे न० [ये तच्छब्दे उदा० इत्यम्

कौकय पु० त० स्तार्थेऽण् बा० न यादेरियादेशः । कैकयशब्दा-
कौकस पु० कौकसमस्य सारतयाऽस्तस्य प्रज्ञा० अण् । १ रा-

जसे स्त्रियां शार्ङ्गरया० ङीन् कौकसी । सा च २ सुमा-
लिकन्याभेदे “राका पुष्पोत्कटा चैव कौकसी च शुचि-
क्षिता कुम्भीनसी च इत्येताः सुमालेः प्रसवाः सुताः रामा०
८०६ अ० । सा च रावणादिमाता तत्कथा रामा० ८० ६ अ०
“किं तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे! शासनात् पितृरागताम् । कै-
कसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि । स तु गत्वा
सुनिध्यान् वाक्यमेतदवाच ह । विज्ञातं ते मया भर्तृ !
कारणं यन्मनोगतम् । सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमात-
ङ्गगामिनि ! । दारुणायां तु वेलायां यस्मात् त्वं मासु
पस्थिता । शृणु तस्मात् सुतान् भर्तृ ! यावद्गान् जनयिष्य-
सि । दारुणान् दारुणाकारान् दारुणाभिजनप्रियां । प्रस-
विष्यसि सुश्रोणि ! राक्षसान् क्रूरकर्मणः । सा तु तद-
चनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः । भगवन् नेदृशान्
पुत्रांस्ततोऽहं ब्रह्मवादिनः । नेच्छामि सुदुराचारान्
प्रसादं कर्तुमर्हसि । कथया त्वेच्छस्तु विश्रवा संनि-
पुङ्गवः । उवाच कैकसी भूयः पूर्वोन्दुरिव रोहिणीम् ।
पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ! । मम वंशात्
रूपः स धर्मात्मा च न संशयः । एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या राम !
कावेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रघोरूपं सुदा-
रकम् । दशपीवं महादंष्ट्रं नीलाङ्गनचयोपमम् ।

ताम्बोडं विंशतिभुजं महास्यं दीप्रमूर्धनम् । तस्मिन्
जाते ततस्तस्मिन् सञ्जालाकवलाः शिवाः । प्रव्यादा-
द्यापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रन्तः । वर्षं ध्रुवं देवो
मेधाश्च खरनिःस्रवाः । प्रवभौ न च सूर्यो वै मङ्गलका-
द्यापतन् भुवि । चकम्मे जगतो चैव वदुर्वाताः सुदारुणाः ।
अजोभ्यः क्षुभितचैव सद्यः सरितां पतिः । अथ ना-
माकरोत् तस्य पितामहसमः पिता । दग्धीवः प्रसृतोऽयं
दग्धीवो भविष्यति । तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो-
महाबलः । प्रमाणादास्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ।
ततः श्रुपणखा नाम संज्ञो विह्वतानना । विभीषणश्च
धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः” ।

कै के य ५० कैकयानां राजा अण् यादेरियादेशः । कैकय-
देशगणे कैकयगर्दे उदाहरणादि । तस्यापत्यम् अण्
लीप् । भरतमातरि स्त्री “कैकेयीगङ्गवेवाहं पलि-
तच्छङ्गना जरा” “दूषयामास कैकेयी शोकेणैः
पार्थिवान्भूमिः “सुत्वा तथापिधं सृज्युं कैकेयीतनयः
पितुः” रघुः

कैटज ५० कूटज+पृथो० । कूटजद्वये भावप्रकाश इति शब्द-
कल्पद्रुमः भावप्रकाशे तु कूटजः कूटज इत्येव पाठः
कूटजगर्दे दृश्यः

कैटभ ५० अक्षुरभेदे तत्कथा हरिश्च० ५१२५०

“अहमादौ पुराणेन संक्षिप्ता पद्मयोनिना । माञ्चु ज्ञत्वा
कृतौ पूर्वं सृण्वम्यौ हौ महासुरौ । कर्णक्षोतोभवौ हौ
हि विष्णोरस्य महाबलौ । महार्णवे प्रस्थपतः काठकुण्ड-
समौ स्थितौ । तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधुचोदितः ।
तौ दिवं ज्ञादयन्तौ तु वदधाते महासुरौ । वायुमाणौ तु
तौ सृष्ट्वा ब्रह्मा परिरक्षच्छमैः । एकं स्रुततरं मेने कठिनं
वेद चापरम् । नामनी तु तयोश्चक्रे सवितुः कमलो-
द्भवः । स्रुतस्त्वयं मधुनाम कठिनः कैटभोऽभवत् । तौ
दैत्यौ कृतनामानौ चेतुर्वलदपितौ । सर्वमेकार्णवं
लोकं योद्धुमाभौ दुर्निर्भयौ । तावगतौ समाकोक्य ब्र-
ह्मा लोकपितामहः । एकार्णवाम्बु निचये तत्रैवान्नरधी-
यत । सपद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात् ससृज्यते । रोचया-
मास वसतिं शुक्लं ब्रह्मा चतुर्मुखः । तावभौ जलग-
र्भस्थौ नारायणपितामहौ । बहून् वर्षाण्यनपृच्छ
शवानौ न चकम्पतः । अथ दीर्घस्य कालस्य तावभौ
मधुकैटभौ । आजग्रतस्तस्य देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ।
इहा तावसुरौ चोरौ महाकायौ इरासदौ । ब्रह्मणा

ताडितो विष्णुः पद्मनाभेन वै पुरा । उत्पतातां शृणुनात्
पद्मनाभो महादुःखितः । तदा हनन्महोरं तयोस्तस्य च वै
तदा । एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते । त-
दाभूत्तुल्यं युद्धं वर्षसङ्ख्यासङ्ख्यम् । न च तावसुरौ
युद्धे तदा अममवापतुः । अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ
युद्धदुर्म्मादौ । जघतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम् ।
प्रीतौ स्वस्त्य युद्धेन ह्लाध्यस्त्वं सृज्युरावयोः । आवां
जहि न यलोर्षीं सलिलेन परिश्रुता । हतौ च तव
पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तमम् । यो ह्लाशं बुधि निर्जेता
तस्यावां विहितौ सुतौ । स तु सृष्ट्वा सृष्टे दीर्घ्यौ
दैत्यौ समपीडयत् । जम्भतुर्निवनश्चापि तावभौ मधु-
कैटभौ । तौ हतौ चाप्नुतौ तांये वपुर्भूमिकताङ्गतौ ।
मेदो स्रुचतुर्द्वैत्यौ मय्यमानौ जलोर्भिभिः । मेदसा
तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामर्नर्दधे ततः । नारायणस्य भग-
वानसृजत् स पुनः प्रजाः । दैत्ययोर्मदसा हन्ना मेदि-
नीति ततः सृष्टा । प्रभावात् पद्मनाभस्य शाश्वती जगतौ
कृता” ।

कैटभजित् ५० कैटभं जितवान् जि-भूते क्तिप् । विष्णौ
अमरः तद्वचकथा च कैटभगर्दे उक्ता “उदमज्जि
कैटभजितः शयनात्” कैटभदिप् इत्यादयोऽप्यत्र “तनौ
मसृजत् न कैटभदिपः” भाषः इतः । कैटभारि तत्पार्थे
अमरः । कैटभशत्रु प्रसृतयोऽप्यत्र ५०

कैटभौ स्त्री कैटभे कैटभनामकाले स्तुत्वा अण् लीप् ।
महाकाल्याम् योगनिद्रायाम् । “यामसौष्ण्यिते हरौ
कमलजोहन्तुं मधुकैटभौ” महाकालीध्याने तदर्थं
तस्याः स्तुतिरुक्ता । तत्स्तुतिश्च “योगनिद्रां यदा विष्णु
जगत्स्य कार्णवीजते आसीत् शेषप्रशयनं कल्पान्ते भग-
वान्प्रभुरितितलुपक्रमस्य देवीमाहात्म्ये दर्शिता ।

कैटभेश्वरी स्त्री “कैटभं निहतं ज्ञत्वा सृष्टीता तत्पुरौ
यतः । तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरीतिदेवी ५०
४५५० उक्तनिश्चित्युक्तायां दुर्गायाम्

कैटय्य ५० क्तिट-त्वस्ते षञ् कटं राति अतिरिक्तत्वात्
रा+क स्तार्थे षञ् । इभूनिस्त्वे, अमरः २कट्फले,
रत्नमा० इति करञ्जे ४मदनद्वये च राजनि०

कैटय्य ५० कैटय्य+पृथो० । कैटय्यशब्दार्थे राजनि०

कैतव न० कितवस्य भावः कर्म वा युवा० अण् । शश्वो
२द्यूते २वैदूर्यमणौ राजनि० स्तार्थे षञ् । ४कितवे ५शठे
६द्यूतकारके ७धनूरे च पु० “कैतवेनाद्यपदां वा युद्धे

वां नाव्यतां धनुः" भा० व० ७८४० । "दीव्यं यत् कैतवं
पाशुव । तैवमिष्टम्" भा० स० ६१४० । "यद्वैच-
क्षद्वैमि कैतवम्" कृष्ण०
कैतवैय पु० कितवायाः अपत्यं ठक् । अंगुमन्त्रपुत्रे उलूके
जतयभेदे "उलूकः कैतवैयश्च वीरश्चांगुमतः द्युतः"
हरिवं० ६८६० । वा० अ० । कैतयोऽयत्न "उलूकः मच्छ
कैतव्य । पाशुवाम् सङ्गोमजान्" भा० उ० ५६४० ।
कैन्दासायन पुंस्त्री० किन्दासश्च युवापत्यम् हरिता० फक् ।
निन्दितदासश्च युवपत्ये
कैन्नर लि० किन्नरः तन्नामपर्यमभिजनोऽस्य तच्चयिला०
अञ् । पितृदिक्कमेण १ किन्नरवर्षवासिनि । किन्नरखेदम्
अञ् । २ किं पुरुषसम्बन्धिनि लि० उभयत्र भियां डीप् ।
कैमुतिक पु० किसुत इत्यर्थात् आगतः ठक् । किसुतेत्यर्थतः
प्राप्ते न्यायभेदे । यथा वत्सायाससाध्यकर्मसमर्थस्य अत्या-
याससाध्यकर्म सामर्थ्यं तन्त्यायासद्वैमैवम्यद्वयूहम् ।
कैरलेय लि० कैरलानां राजा वा० ठक् । कैरलदेशम्पे "उ-
त्तमोजासथा शाल्वः कैरलेयश्च कौशिकः" हरिवं० ६८६०
कैरव न० के जले रीति क्-अच् अलुक् स० कैरवो हंस-
सस्य प्रियम् अण् । १ कुसुदे, शुक्लोत्पले, अमरः २ शङ्खौ
पु० कैतवे न० मेदि० । "जायतुलं कैरवध्वंसं ह-
सायते च या सुमनसामुज्जासिनी मानसे" चन्द्राणो० ।
"कञ्जै नाथ । समर्थं कैरवकुलं व्योमानमालम्बसे" उल्ल-
टः । ततः पुष्करा० इति डीप् । कैरविणी कुसुदयु-
क्ततायां तत्सङ्घे च स्त्री ।
कैरविणोस्सुख पु० समूहो कमला० खण्ड । कुसुदलतासमूहे
कैरविणोक्त न० इत० । (वेरा) इति ख्यति कुसुदनीवीजे
कैरव न० । कैरवं प्रकाश्या ११५ अ० । नि चन्द्रे शब्दसा-
कैरवी स्त्री कैरवस्य प्रिया अण् डीप् । १ चन्द्रिकायां मेदि०
२ मेघिकायां राजनि० । स्वार्थे अण् । स्ववरविपभेदे हेम०
कैराटक पु० किरं पर्यन्तभूमिसन्निवृत्ति अट-एलु इत० ततः
कैरात पु० किरात इव मूरः इवार्थे अण् । १ ब्रह्मवत्पुरुषे,
किरातदेशे (पर्यन्तदेशे) भवः अण् । २ भूमिष्वे शब्दच०
१ शम्बरचन्द्रे न० राजनि० ४ भूमिष्वे पु० राजनि० ।
किरातश्चेदम् अण् । ५ किरातसम्बन्धिनि त्रि० "कैरा-
तं वेगमाख्याय" भा० व० ३६२४० ।
कैराल न० किरं पर्यन्तभूमिसन्निवृत्ति अल-अण् उप० स० ततः
स्वार्थे अण् । १ विहङ्गे वैद्यकम् । गौरा० डीप् । २ कैराली
मन्त्रार्थे स्त्री राजनि० ।

कैलास पु० के जले लासो लसन् दीपिरस्य अलुक् स० कैलसः
स्मटिकस्तस्यैव शुभः अण्, कोलीनां समूहः अण्-
कैलं तेनास्यतेऽतु कास-आधारे चञ् वा । शिवकपेरयोः
स्थाने पर्वतभेदे । स च उ० सं० शृङ्गविभागे उत्त-
रस्यासक्तः "उत्तरतः कैलासोऽहिमवान् गिरिर्धनुष्मा-
च" । स च अक्षकासमीपस्थितः "अलकां समया चैव
कैलासः शङ्करालयः" काशी० १३४० । तत्स्वरूपञ्च
हरिवं० २१७४० वर्णितं यथा
"मन्दरवोयगिखरः, स्ताटिकैर्भाणिभिस्त्रितः । वज्रगर्भै-
र्निरालम्बैः स्रग्वीपम इवावभौ । सङ्गं गङ्गायैव कैलासः
शिलाधातुविभूषितः । तोरयैश्चैव निविडैः प्रांगुभि-
श्चैव पादपैः । प्रवादयद्भिर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च प्रगायि-
भिः । देवकन्याङ्गजायैव प्रकीडित इवावभौ । सुधुरै-
ष्वौद्यगीतैश्च गङ्गायाभिनयोद्भूतैः । गङ्गायैव सुप्र-
जायैव कैलासो मदनायते" ।
तस्य विष्णुनामिपद्मस्य गङ्गायैव रूपस्य हरिवं० २०२४०
वर्णितं यथा
"तस्मान् हिरेण्मये पद्मे वज्रयोजनविस्मृते । सर्वतैजो-
मुखमये पार्श्ववैर्लक्षणैर्युते । तच्च पद्मं पुराणकाः पृथि-
वीरुहसत्तमम् । नारायणात् सत्तत्पद्मं प्रपदन्ति सङ्घर्ष-
यः । या तु पद्मासना देवी तां पृथ्वीं परिचक्षते । ये तु
गङ्गाङ्गुराः साराक्षान् दिव्यान् पर्वतान् विदुः । हिमं-
पलञ्च मेरुञ्च नीलं निपथमेव च । कैलासं मौञ्जुपलञ्च
तथाऽग्निं गन्धमादनम् । उग्रं त्रिशिखरं चैव कालं
मन्दरमेव च । उदयञ्च गिरिञ्चैव विन्ध्यमस्तञ्च पर्वतम् ।
एते देवगणानाञ्च सिद्धानाञ्च महात्मनाम् । आचरन्तः
सर्वभूतानां पुण्याः कामयुजोद्भवः । एतेषामनलो देशो
जम्बुद्वीप इति स्मृतः" ।
कैलासप्रमाणञ्च भाग० ५.१६.२२, उक्तं यथा "जठ-
रदेःकूटी मेरुं पूर्वैर्ण द्वादशवोजनमहस्रसदमावती
हिमह्रस्वपृथुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारिपातौ"
दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागावती" । "शुभं
पाण्डुरमेधामं कैलासञ्च मगोत्तमम्" हरि० २२६४० ।
"कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्थाः" मे०
कैलासनाथ पु० इत० । १ शिमे २ कुबेरे च "कैलासनाथं
तरसा जिगीषुः" रघुः । कैल.सपत्न्यादयोऽप्यतु ।
कैलासयाता स्त्री कैलासपत्न्यामधिक्य अतोऽपत्न्या अण्
आख्यायिकायां तस्य लुक् । हरिवंशादमते "किमर्थं

भगवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्दनः । गतः कैलासशि-
खरमालयं शङ्करस्य च” २६४ सं० अध्यायावधिके २८१ अ-
ध्यायपर्यन्ते सन्त्ये । उपसंहारे अनुक्रमणिकाध्याये
“कैलासयात्रां लक्षणस्य पौरुषस्य वक्ष्यताम्” इत्युक्त्वा तेन
गौडपुस्तके कैलासयात्रापरम्पराभावः प्रामादिक एव
कैलासिजसु पु० कैलासयोकोयस्य । शिवे २३ वरे च हेमच०
कैवर्त्तं पुंस्त्री के जले वर्त्तते इत-अच् अलुक्सं० ततः
स्वार्थे अण् । “निषादो मार्गं स्मृते दार्शं नौकर्मजी-
विनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राञ्चुराख्यावर्त्तनिवासिनः”
मन्त्रायां (जेले) धीरजातौ । “प्राञ्चुरेण शूद्रायां जातो
निषादः प्राञ्चुरः प्रकृतायामायोगवर्त्तां मार्गं दागा-
परनामानं नौवपुवहारजीविनं जनयति । आख्यावर्त्त-
देशवासिनः तं कैवर्त्तं शब्देन कीर्त्तयति” कुल्लू०

कैवर्त्तं मुस्त न० के जले वर्त्तते इत-अच् अलुक्सं० स्वार्थे
अण् कर्म० । सुस्तकभेदे (केसुरिया) शब्दर० स्वार्थे क ।
तत्कार्ये भरतः [प्रसिद्धे लताभेदे वस्त्ररङ्गायाम् राजनि०
कैवर्त्तिका स्त्री कैवर्त्तीव इवार्थे कन् छलः । मालादेश
कैवर्त्ति सुस्तक न० । कैवर्त्ताः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं सुस्तकं
संज्ञायां “हृत्पापोः” पा० वा छलः । कैवर्त्तसुस्तके
सुस्ताभावे कैवर्त्तीसुस्तकसम्पन्न (केसुरिया) ख्याते सुस्त-
कभेदे भरतः

कैवर्त्ती स्त्री के जले वर्त्तते इत-अच् अलुक्सं० केवर्त्ताजलस्थ-
सेव स्वार्थे अण् डीप् । (केसुरिया) । सुस्तकभेदे वैदा-
कम् पुंयोगे डीप् । २ कैवर्त्तपत्न्याश्च [विष्टरे रत्नमा०
कैवल्य न० के वलते वल-अच् अलुक्सं० स्वार्थे अण् ।
कैवल्य न० केवलस्य भावः प्रज्ञा । श्यावन्तिकदुःखविगमरूपे
सुक्तिभेदे तत्स्वरूपसत्त्वादिकारणानि च सां० शा० तत्त्वकौ-
मुदीर्शितानि यथा “पुरषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं
इष्टते च” इति शक्ति पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं प्रष्टुं च
शास्त्रकाराणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां कैवल्यहाव्य-
न्तिकदुःखलयप्रगमसङ्गं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति ते हि
दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्दियोजयितुं शक्यन्ते तद-
तिरिक्तस्य त्वतदात्मन आत्मनस्ततो विदोः शक्यसम्पा-
दः तस्मात्कैवल्यार्थं प्रष्टुं रागमानां महर्षीणाञ्चास्ति
बुद्ध्यादतिरिक्त आत्मेति सिद्धम्” तत्त्वकौमुदी
“कैवल्यं साध्वस्य इदं त्वत्कर्तृभावश्च” सां० शा०
“आत्मनिकदुःखलयभावाः कैवल्यं तच्च स्वाभावादेव
काले गुह्यात् सुखदुःखभोक्त्रहितत्वात् सिद्धम्” को०

“पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य” का०
“पुरषनप्रापेयां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा
हि प्रधानेन सम्पन्नः पुरुषस्तद्वत् दुःखलयं स्वात्मनप्राप्ति-
मन्यमानः कैवल्यं प्राप्यते तच्च सत्त्वपुरुषान्यता-
ख्यातिनिवन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधा-
नमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादि-
त्वाच्च संयोगपरम्परायाः भोगाव संयुक्तोऽपि कैव-
ल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम्” त० को० विष्टतत्रै-
तदस्याभिः “अवहितमपि पुरुषस्येति पदं कैवल्य-
ार्थमख्यानोतीत्याख्यातं पुरुषस्यापेक्षाद्युत्पापयति पुरुष-
स्यापेक्षाभिति प्रकृतेरिति शेषः । कैवल्यं केवलीभावः
स च अनुभूयमानस्य बुद्धिधर्मस्य दुःखलयस्य विनाश-
एव तदर्थं तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रकल्पमेवा । तथा हि
इष्टविषयेच्छया इष्टसाधनाय प्रवर्त्तमानो दृष्टः । पुरुषस्य
आत्मन्यनुभूयमानं दुःखलयं जिह्वासुखतरिहारसाध-
नमर्थयते दुःखलयार्थमिधातव प्रकृतिपुरुषविवेकाधीन इति
प्रकृतिं विना कथङ्कारं पुरुषस्यैव दमात्मनि प्रतीयादिति
दुःखलयार्थमिधातार्थमपेक्षणीयज्ञानसाधनत्वेन पुरुषस्य
प्रकल्पमेवा” ।

“सम्पन्नानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ । तिष्ठति
संस्कारवशात्कृष्णमिषद्वृतशरीरः” सां० का०
“तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि
कर्मागवप्रचयोदगवधीलभावतया न आत्मादुपभोग-
लक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशजिह्वाधिसिद्धायां हि
बुद्धिभूमौ कर्माधीनान्यद्वुरं प्रसूयते तत्त्वज्ञाननिदाघनि-
पीतमकलक्लेशजिह्वायामूषरायां कुतः कर्माधीनानाम-
द्वुरप्रसवः । तदिदं सुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्तिरिति
अकारणत्वप्राप्तिर्वर्त्तते । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च
संस्कारवशात्तिष्ठति यद्योपरतेऽपि कृत्वालाध्यापारे चक्रं
वेगाव्यसंस्कारवशाद्भ्रमसिद्धति कालपरपाकवशात्पूर-
ते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्ध-
परपाकौ धर्माधर्मां संस्कारी । तथाचानुच्यते “भे-
गेन त्वितरे लपयित्वाव सम्पद्यते” इति “तापदेवास्त-
च्चिरं यावच्च विभोज्येऽयं सम्पत्स्ये” इति । प्रचीयमा-
णाविद्याविशेषश्च संस्कारस्तद्वाच्यत्वात्कर्माद्वृतशरीर-
सिद्धति” त० को० विष्टतमेतदस्याभिः—

“इतरे उत्पन्नविवेकज्ञानाः भोगेन प्रारब्धकर्माणीति शेषः
लपयित्वा नाशयित्वा समाधेति यावत् अथ-प्रारब्धक-

स्मृत्तयानन्तरं सम्पद्यते बन्धन्यन्यतया कैवल्यभाजनता-
रूपेण सम्पद्यते । अस्त्युत्पन्नविकृष्टानस्य तावदेव चिरं
कैवल्यप्राप्तौ विनश्यः, यावत् विमोक्षो मारब्धकर्म-
भिरिति शेषः विमोक्षो ततोक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः । अथ
मारब्धकर्मभोजनानन्तरं सम्पत्त्युक्त्यै कैवल्यरूपेण सम्पन्नो
भविष्यतीत्यर्थः ।

“माप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तेः । ऐ-
कान्तिकमात्यन्तिकसुभयं कैवल्यमाप्नोति” सा० का० ।

“अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना
वीजभावोदग्धः मारब्धविपाकानां हृषभोगेन क्षये कति
माप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात् तत्प्रयोजनत्वात्-
प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमप्यग्राह्य-
आत्यन्तिकरूपिणाशुभयं कैवल्यं दुःखद्वयविगमं प्रा-
प्नोति पुरुषः” त० औ० निवृत्तञ्चैतदस्माभिः

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन !” इति
“मा भुङ्क्तं जीयते कर्म कल्यकोटिशतैरपीति” शास्त्रयोः
मारब्धमारब्धकर्मविषयकत्वेन ज्ञानाश्रयो व्यवस्थापता-
विश्राययेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणसंज्ञा तत्स्वरूपसंज्ञं यथा
“विशेषदर्शनव्याप्ताभावभावनामिदृशः” सू० । “यथा प्राह-
पि यथाहुरस्योद्भेदेन तद्दीजसनासुभोयते तथा भोजमार्गं
श्रवणेन यस्य रोमहर्षांशुपातौ दृश्येते तत्प्राप्यसि वि-
शेषदर्शनवीजमपवर्गभागोयं कर्माभिनिर्वृत्तिमिदं तत्-
भोयते तत्प्राप्ताभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते तदस्य
भावादित्युक्तं स्वभावं संज्ञा दोषादेषां पूर्वपक्षे हचि-
र्भवत्यहचिन्म निरुद्धे भवति तत्प्राप्ताभावभावना कोऽह-
मासं, कथमहमासं, किं सिद्धिर्मे, कथं सिद्धिर्मे, के भवि-
ष्याम, इति” सा तु विशेषदर्शिनो नियतते कुतः चित्त-
स्थेवैष विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वस्यदामविद्यायां
शुद्धचित्तपक्षैरपरारुह्य इति ततोऽस्यप्राप्ताभावभावना
कथनस्य निवर्तते इति” भाष्यम् ।

“तदा विवेकनिष्ठं कैवल्यप्रागभारक्षितम्” सू० ।

“तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्रागभारक्षितनिष्ठ-
मासौलस्यप्रागभारं भवति कैवल्यप्रागभारं विवेकज्ञान-
निष्ठमिति” भाष्यम् । “असंख्यानैऽप्युत्कीर्णस्य सर्वथा
विवेकख्यातेर्धर्मैः समाधिः” सू० । “यदायं ब्राह्मणः
प्रसंख्यानैऽप्युत्कीर्णस्योऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्प्रापि
विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संख्या-

रधीजलप्राप्तास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म-
संघोनाम समाधिर्भवति” भा० । “ततः क्लेशकर्म-
निवृत्तिः” सू० । “तद्ब्रह्माद्विद्यादयः क्लेशाः समूलकायं
कथिता भवन्ति कुशलाकुशलाय कर्माशयाः समूलकायं
कृताभवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो
भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं न हि
क्षोणविपर्ययः कश्चित् नचित् कचिज्जातो दृश्यते” भा० ।

“तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्थानन्त्यं ज्ञेयमत्यम्” सू० ।

“सर्वैः क्लेशकर्मविरणैर्निमुक्तस्य ज्ञानस्थानन्त्यं भव-
ति तमसाभिभूतमाहृतज्ञानसत्त्वं कचिदेव रजसा प्रव-
र्तितमुद्घाटितं यदहस्यसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरा-
वरणमलैरपगतमलस्यति तदा भवत्यज्ञानन्त्यं ज्ञानस्या
नन्त्याज्ज्ञेयमत्यं सम्पद्यते यथाकाशे शब्दोतः,
यत्रेदमुक्तम् “अन्धोमणिमव्यविध्यत्तमनकुलिरापयत् ।
अपीवक्ता प्रत्यमुक्तमजिह्वोभ्यपूजयदिति” भा० ।

“ततः कृताचार्यां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्” सू० ।

“तस्य धर्ममेवस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणाम-
क्रमः परिणमायते न हि कृतभोगापवर्गाः परिणामप्र-
क्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते” भा० ।

“गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तान्तस्वरूपमवधार्यते” भा० ।

“पुरुषार्थगूढानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूप
प्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति” सू० । कृतभोगापवर्गाणां
पुरुषार्थगूढानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मना गुणा-
नान्तकैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्द्विषत्त्वात्तन्मिस्त्वव्यापु-
रूपस्य चित्तिशक्तिरेव कैवल्यं तस्याः सदा तत्त्वैवावस्थानं
कैवल्यमिति” भा० ।

“कैवल्यरूपावधारणपरस्य स्वरूपावानरसङ्कतिमाह
गुणाधिकारेति पुरुषार्थगूढानां गुणानां प्रतिप्रसवः कै-
ल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति । कुतः कर-
णीयतया पुरुषार्थगूढानां यः प्रतिप्रसवः सकारणे प्रधा-
ने लयः, तेषां कार्यकारणात्मना गुणानां पुनरुत्पन्नस-
माधिनिरोधसंस्कारा मनसि जीवन्ते मनोऽक्षितायाम्,
अक्षिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे” इति योऽयं गुणानां का-
र्यकारणात्मकानां प्रतिप्रसवः तत् कैवल्यं, यं कश्चित् पुरुषं
प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष
इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूप
प्रतिष्ठा चित्तिशक्तिर्वा चासौ मोक्ष इत्यत आह पुन-
रिति सौल इतिशब्दः शास्त्रपरिणामो” वा० विवरणम् ।

वेदानिमते अविद्याकल्पितदेहादिप्रपञ्चनिवृत्तौ २५-
द्वितीयब्रह्मभावापत्तिरूपे केवलत्वे च । तच्च केवल्यं
द्विविधं जीवसृष्टिर्बिदुर्लभं तस्य च । तत्र जीवसृ-
ष्टिलक्षणम् विसारेण जीवसृष्टिगच्छे यत्प्रते दिम्बा
मलाभिधीयते तत्र विवेकभूडामणौ जीवसृष्टिलक्षण
सङ्कोक्तं यथा

“विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न संसृतिः । अस्ति
चेष्ट स विज्ञातब्रह्मभावे बहिर्मुखः । पाचीनवासनावे-
गादसौ संसरतीति चेत् । न सदेकत्वविज्ञानाग्नन्दी-
भयत वासना । अत्यन्तासक्तस्यापि इतिः कुण्डलि मा
तरि । तदैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिणः ।
निदिध्यासनहीनस्य बाह्यप्रत्ययवर्ष्यते । ब्रवीति नृति-
रेतस्य प्रारब्धफलदर्शनात् । सुखाद्यनुभवे यावत्तावत् प्रा-
रब्धमियुते । फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो न हि
कुलचित् ? । अहं ब्रह्मेति विज्ञानात् कल्पकोटिगताजि-
तम् । सञ्चितं विलयं याति प्रलोभात् स्प्रप्रकल्पवत् ।
यत् ज्ञतं स्वप्नवेलादां पुण्यं वा पापसत्त्वम् । सुप्तोत्थि-
तस्य किं तत् स्मात् ? स्वर्गाय नरकाय वा । स्वप्नसङ्ग-
सदाधीनं परिज्ञाय नमो यथा । न लिप्यति च यत्-
किञ्चित् कदाचिद्वाविकर्मभिः । न नमो घटयोगेन सु-
रागन्धेन लिप्यते । तथाप्रोषाधियोगेन तद्भेदेन लिप्य-
ते । ज्ञानोदयात् पुराऽऽरब्धं कर्म ज्ञानाच्च नश्यति । अ-
दत्त्वा स्वफलं लब्धसदृशोत्सृष्टत्वावयवत् । व्याघ्रवृक्षा
विनिर्मुक्तौ वाशः पशान्तु गोमती । न तिष्ठति क्षि-
न्धेव जल्यं वेगेन निर्भरम् । प्रारब्धं चलवत्तरं खलु
विदां भोगेन तस्य चयः सत्यगुणानुज्ञाशनेन विलयः
प्राक्सृष्टितागमिनाम् । ब्रह्मात्मैक्यसवेष्ट तन्मयतया वे
सर्वदा संस्थितास्तेषां तच्चित्तयं नहि क्वचिदपि ब्रह्मैव
ते निर्गुणम् । उपाधितादात्म्यविहीनकेवलब्रह्मात्मै-
वात्मनि तिष्ठतोद्यते । प्रारब्धसङ्काशकथा न युक्ता स्वार्थ
सम्बद्धकथेव जायते । न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे
देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे । करोत्यहं नममतामि-
दनां किन्तु स्वयं तिष्ठति कागरेण । तदाऽस्य मिथ्या-
यमसमर्थनेका न संघसक्तजगतोऽपि दृष्टः ॥ तत्तावु-
त्तर्यदि चेन्मृदार्थं न निश्चया रुक्त इतीष्यते भुवम् ।
तद्वत् परे ब्रह्मणि वर्तमानः सदात्मना तिष्ठति नाव्य-
दीकते । स्मृतिर्देवा स्वप्रबोद्धितार्थे तथा विदुः प्राग-
ममोचनादौ । कर्मणा निर्मितोदेहः प्रारब्धं तस्य

कल्पताम् । नानादेरात्मनो युक्तं नैवात्मा कर्मनिर्मितः ।
अजोनिव्यः शाश्वतश्च ब्रूते नृतिरमोचमाक् । यदात्मना
तिष्ठतोऽस्य कृतः प्रारब्धकल्पना । प्रारब्धं सिध्यत
तदा सदा देहात्मना स्थितः । देहात्मभावो नैवेष्टः
प्रारब्धं त्यज्यतामनतः । शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पनाभ्या-
निरैव हि । अध्यस्तस्य कृतः सत्त्वम् ? असत्त्वस्य कृतो-
जनिः ? । अजातस्य कृतोभागः ? प्रारब्धसमतः कृतः ? ।
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि । तिष्ठत्ययं
कथं देहः ? इति ग्राह्यकतो जडान् । समाधातुं वा-
हादय्या प्रारब्धं यदति नृतिः । न तु देहादसत्त्वत्वो-
धनाय विपरिचिताम् । परिपूर्वमनाद्यात्मप्रमेयमविक्रि-
यम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन । सदृ-
नं चिद्वनं नित्यमागन्धवनमक्रियम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म
नेह नानास्ति किञ्चन । प्रत्यगेकरसं पूर्णमननं सर्व-
तोमुखम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । अहेयमनुपादेयमना-
देयमनाश्रयम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निर्गुणं निष्कलं
रुक्मं निर्विकल्पं निरञ्जमम् । एकमेवाद्वयमित्यादि ।
अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् । एकमे-
वाद्वयमित्यादि । सत्यसङ्गं स्वतः सिद्धं शुद्धं बु-
द्धमनीहम् । एकमेवाद्वयमित्यादि । निरस्तरागाश्च निर-
स्तमोगाः शान्ताः सुदाना यतयो महानाः । विज्ञात
तत्त्वं परमं तदने प्राप्ताः परां त्रिभुक्तिमात्मयोगात् ।
भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः स्वरूपमागन्धवनं विचार्य ।
विधूय मोहं स्वमनःप्रकलितं रुक्तः ज्ञातार्थो भवतु प्रबु-
द्धः । समाधिना साधुमनियतात्मना पश्याकृतत्वं स्त-
टबोधचक्षुषा । निःसंशयं सत्यमनेचित्तये च्युतः पदार्थो
न पुनर्विकल्पते । सत्यापिद्यावन्मस्यमन्यमोक्षात् सत्यता-
नानन्दरूपात्मन्यौ । शास्त्रं युक्तिर्देशिकोक्तिः प्रमाणं
चान्तःसिद्धाः स्नातभूतः प्रमाणम् । बन्धोभोजय तन्मिथ
चिलारोगप्रसुखादयः । स्तेनैव वेदा यज्ञज्ञानं परेधामा-
नुमानिकम् । तदस्वता बोधयन्ति सुरवः नृतयो यथा ।
प्रज्ञयैव तरेहिद्वामीद्वारादुत्सृष्टीतया । स्नातभूता स्वयं
ज्ञात्वा स्वमात्मानमश्नुतम् । संसिद्धः सन्सुखं तिष्ठेत्
निर्विकल्पात्मनात्मनि । वेदान्तसिद्धान्तिकृतिरेषा ब्रह्मैव
जीवः सकलं जगच्च । अखण्डरूपस्थितिरैव मोक्षो ब्र-
ह्माद्वितीये नृतयः प्रमाणम्” ।

तदीयज्ञानाकारोऽपि तत्र दर्शतो यथा

“अतर्कैर्हममोक्षाहमविकारोऽहमक्रियः । शुद्धबोध-

स्वरूपोऽहं कैवल्योऽहं सदाशिवः । द्रष्टुः श्रोतृर्बुध्नः
कर्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् । नित्यनिरन्तरनिष्कियोनिः-
सोमाऽसङ्गपूर्णबोधका । नाहमिदं नाहमदोऽप्यु-
भयोरवभासकं परं शुद्धम् । बाह्याभ्यन्तरनृत्यं पूर्णं
ब्रह्मादितोयमेवाहम् । निरुपममनादितत्त्वं त्वमहमिदं
मदइति कल्पनादुरम् । नित्यानन्देकरसं सत्त्वं ब्रह्मादितो-
यमेवाहम् । नारायणोऽहं नरकालोऽहं पुराणकोऽहं
पुरुषोऽहमीशः । अखण्डबोधोऽहमशेषमात्री निरीश्वरो-
ऽहं निरञ्जन् निष्कर्मः । सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो
ज्ञानात्मनानर्वाहराश्रयः सन् । भोक्ता च भोग्यं स्वय-
मेव सर्वं यद्यत् पृथक् इदमिदं पुरा । मय्यखण्ड-
सुखाम्बोधौ ब्रह्मधा विश्ववीचयः । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते
मायामासृतविश्वमात् । स्फुल्लादिभावा मयि कल्पिता भ्रमा-
दारोपितास्तुष्कुरणेन लोके । काले यथा फलकवत्सराय-
नर्वाटयो निष्कलनिर्विकल्पे । आरोपितं नाश्रय-
दृष्यं भवेत् कदापि भूदरतिदोषदूषितैः । नाहं करो-
त्यपरमूमिभागं शरीरिकाधारिमहाप्रवाहः । आकाश-
पत् कल्पविदूरगोऽहमादित्यपङ्गाश्वरलक्षणोऽहम् ।
आहार्यवर्जित्यविनिखलोऽहमम्बोधिवत् पारविर्जितो-
ऽहम् । न मे देहेन सम्बन्धो मेधेनेव विहायसः । अतः
कुतो मे न इहमी जायतृस्त्रयमुपयः । उपागिरायति स
एव गच्छति स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते । स एव
जीर्यन् निवर्तते सदाहं कुलाद्रिपञ्चवत् एव संस्थितः ।
न मे प्रवृत्तिर्न च मे निवृत्तिः सदैकरूपस्य निरंश-
कस्य । एकात्मको यो निविडो निरन्तरो व्योमेव पूर्णः
स कथं नु चेष्टते ? । पृथगानि पापानि निरिन्द्रियस्य
निश्चेतसो निर्विकल्पितेनिराकृतेः । कुतोममाखण्डसुखा-
नुभूतेः ? ब्रूते ज्ञानमामतमित्यपि नृतिः । शायया
स्मृष्टसुखं वा शीतं वा शुष्णं दुःखं वा । न स्मृशब्देन
यत् किञ्चित् पुरुषं तद्विलक्षणम् । न साक्षिणं साक्ष-
धर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारसदासीनं ग-
हधर्माः प्रदीपवत् । रमेयं वा कर्माणि साक्षिभाषो
वज्रैर्वया दाहनिवासकत्वम् । रज्जोर्वधारोपितवस्तुशङ्क-
साधैव कूटस्वचिदात्मनोमे । कर्त्तापि वा कारयितपि
नाहं भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम् । द्रष्टापि वा
दर्शयितापि नाहं सोऽहं, स्वयंज्योतिरनीहमात्मा ।
चलसुधाधौ प्रतिविम्बलौल्यनौपाधिकं मूढधियो न-
भन्ति । स्वविम्बभूतं रविपहिनिष्कृत्यं कर्त्तापि भोक्ता-

स्ति हतोऽस्ति हन्ता । जले वापि स्थले वापि लुठत्वेन
जडात्मकः । नाहं विलिखे तद्वर्णं घटधर्मैर्न भो यथा ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्वमत्तताजडत्ववज्रत्वविशुद्धतादयः ।
बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः स्तस्मिन् परे ब्रह्मणि
कैवल्येऽहमे । सन्तु विकाराः प्रकृतेर्दशधा शतधा सह-
स्रधा वापि । किं मे सङ्गिभरेभिर्न ह्यबुद्धा वरमन्वरं
स्पृशन्ति । अव्यक्तादिस्थूलपर्यायमेतद्विश्वं यत्राभास-
मात्रं प्रतीतम् । व्योमप्रख्यं सूक्ष्ममाद्यन्तहीनं ब्रह्मा-
हृतं यत्तदेवाहमस्मि । सर्वार्थं सर्ववस्तुप्रकाशं स-
र्वकारं सर्वं सर्वमन्यम् । नित्यं शुद्धं निखलं नि-
र्विकल्पं ब्रह्माहृतं यत्तदेवाहमस्मि । यस्मिन्मरुतशेष-
मायाविशेषं प्रत्यग्रूपं प्रत्ययागम्यमानम् । सत्यज्ञाना-
नन्दमानन्दरूपं ब्रह्माहृतं यत्तदेवाहमस्मि । निष्क्रि-
योऽक्षप्रविकारोऽस्ति निष्कलोऽस्ति निराकृतिः । नि-
र्विकल्पोऽस्ति नित्योऽस्ति निरालम्बोऽस्ति निर्द्वयः ।
सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमहयः । कैवला-
खण्डबोधोऽहमानन्दोऽहं निरन्तरम् । स्वाराज्य-
साक्षाज्यविभूतिरेषा भवत्कृपाश्रीमहिमप्रसादात् । प्रा-
प्ता भया श्रीपुरवे महाक्रमेण नमो नमस्तेस्तु पुनर्नमोऽस्तु” ।
पुनस्तत्त्वज्ञं तत्रैवोक्तं यथा
“क्षुधां देहव्याघ्रं त्यक्त्वा बालः प्रीडितं वस्तुनि । तथैव
विद्वान् रमते निर्ममो निरहं सुखी । चिन्ताशून्यम-
दैक्यमैकप्रमथनं, पानं सरिहारिणः, स्वातन्त्र्येण निरहं-
या स्थितिरसो निद्रा श्रुयाने पने । वस्त्रं चालनशोष-
णादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मङ्गी सञ्चारो निगमान्
बोधेषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि । विमानमालम्ब्य
शरीरमेतद् भुनक्तृशेषान् विधयानुपस्थितान् । परेष्वया
बालवदात्मवेत्ता योव्यक्तनिष्ठो न तु सक्तवाचः । दि-
गम्बरो वापि च साम्बरो वा त्वगम्बरो वापि चिदम्ब-
रस्यः । उन्मत्तवद् वापि च बालवद् वा पिशाचवद्
वापि चरत्ववन्द्याम् । कामाक्षिस्मात्सुखी संहरत्येकचरो-
सुनिः । सात्मनैव सदा तृप्तः स्वयं सर्वात्मना स्थितः ।
कचिन्सूक्ष्मो विद्वान् कचिदपि महाराजविभवः कचि-
द्भ्रान्तः सौम्यः कचिदजगराचारकलितः । कचित् पा-
त्नीभूतः कचिद्वधमतः काव्यविदितशरत्वेन प्राज्ञः सत-
तपरमानन्दसुखितः । निर्धनोऽपि सदा तृप्तोऽप्यसहायो
महाबलः । निखलप्रोऽप्यभुञ्जानोऽप्यमनः समद्वैतः ।
अपि कुर्वन्कुर्वीत्येवाभोक्ता फलभोग्यपि । शरीरार्थ-

शरीर्येव परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः । अशरीरं सदा सन्-
मिमं ब्रह्मविदं क्वचित् । प्रियाप्रिये न स्मृतस्तत्रैव च
शुभाशुभे । स्मृतादिसम्बन्धवतोऽभिमानिनः सुखदुः-
खः शुभाशुभे च विध्वस्तवन्धस्य सदात्मनो सुनेः कुतः
शुभं पापशुभं फलं वा । तमसा चक्षुर्ज्ञानादपस्तोऽपि
रमिर्जनैः । परत इत्युच्यते भ्रान्त्या ज्ञात्वा यस्तुल-
क्षणम् । तद्वद्देहादिवन्धेभ्यो विमुक्तब्रह्मचित्तम् ।
पश्यन्ति देहवक्त्राः शरीराभासदर्शनात् । अहिनि-
र्णयनीयायं सकदेहस्तु तिष्ठति । इतस्तत्तत्तत्त्वमानो
यत्किञ्चित् प्राणवायुना । स्तोतसा नीयते दाह यथा
निम्नोज्ज्वलम् । देवेन नीयते देहो यथाकाशोपमु-
क्तिषु । प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभिः संसृतिवञ्चरति
भुक्तिषु सुददेहः । मित्रः स्वयं वसति साक्षिपदत्त
तृणो चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पान्तरः । नैवेन्द्रि-
याणि विषयेषु निबुद्धं एव नैवापबुद्धं उपदर्शनल-
क्षणस्यः । नैव क्रियाफलमपोषद्वेषते स सानन्दसान्द्र-
रसपानमुत्तमैव । लज्जालज्जगति त्वक्का यस्मिन्नेत
केवलात्मना । शिवएव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः ।
जीवन्नेव सदा सक्तः जताथौ ब्रह्मचित्तमः” ।

भिदेहसैवत्यपि तत्र दर्शितं यथा “उवाचिनाशाद्
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माथेति निर्द्वयम् । शैल्यवशस-
ङ्गाभावावयोश्च यथा पुमान् । तथैव ब्रह्मविच्छेदः सदा
ब्रह्मैव नापरः । यत्र कापि विशेषेण सत् पर्यमिव तरो-
र्वपुषः पतनात् । ब्रह्मभूतस्य यतोः प्रागेव तस्मिन्निना
दधम् । सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो सुनेः पूर्णाद्विमान-
न्दमयात्मना सदा । न देशकालादुचितप्रतीक्षा त्वङ्मां
सविट्पिण्डविसर्जनाय । देहस्य भीक्षो भोक्षो न द-
खस्य कमण्डलोः । अविद्याहृदयपन्थिभोक्षोभोक्षो
यतस्ततः । कुल्लयायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि क्षतरे ।
पथं पतति चेत्तेन तरोः किं तु शुभाशुभम् ? । पलस्य
उपस्य फलस्य नाशकं देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः ।
नैवात्मनः स्वस्य सदात्मज्ञानान्दाजतेर्ज्ज्वदति चैषः ।
प्रदानवन्दनस्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् । अविदोपाधिक-
स्यैव ज्ञययन्ति विनाशनम् । अविनाशी वा अरेऽयमा-
त्मेति श्रुतिरात्मनः । प्रप्रवीत्यविनाशिवं विनश्यत्सु
विकारिषु । यथाऽखलक्षणधान्यकटाश्वराद्या द्रव्या भ-
वन्ति हि नृदेव यथा तथैव । देहेन्द्रियासुमनसादि सम-
खलस्यं धान्याग्निद्रव्यस्ययाति परात्मभावम् । विलक्षणं

यथा ध्वानं लीयते भासतेजसि । तथैव सकलं इत्यं
ब्रह्मणि प्रविर्लीयते । चटेनटे यथा व्योम व्योमैव भवति
स्फुटम् । तथैवोपाधिविन्धवे ब्रह्मैव ब्रह्मवत् स्वयम् ।
शीरं शीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले । संयु-
क्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविभुनिः” ।

एवं विदेहकैवल्यं सन्नालत्वमखण्डितम् । ब्रह्मभाव
प्रपद्यैव यतिर्नैवर्तते पुनः । सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धावि-
द्यादिदर्शयः । अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ? ।
मायाकृतौ बन्धभोक्षो न साः स्वात्मनि वस्तुतः । यथा रज्जौ
निष्कियायां सर्पाभासविनिर्गमौ । आहतेः सदसत्त्वाभ्यां
वक्तव्ये बन्धभोक्षणे । नास्तिर्ब्रह्मणः काचिद्व्याभावा-
दनाहतम् । यद्यस्यैतज्ज्ञानिः स्यात् तैतं न सङ्गते
श्रुतिः । बन्धव भोक्षव स्थैव मूढा बुद्धेर्युषं वस्तुनि
कल्पयन्ति । इमाहर्तं मेघलतां यथा रज्जौ यतोऽहया-
सङ्गचिदेकमक्षरम् । अस्तीति प्रत्ययो यथ यथ नास्तीति
वस्तुनि । बुद्धेरिव गुणानेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः । यतस्तौ
मायया कृतौ बन्धभोक्षौ न चात्मनि । मिथ्यले निष्क्ये
ज्ञाने निरपद्ये निरञ्जने । आहर्ताये परे तत्त्वे व्योमवत्
कल्पना कुतः ? । न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च
साधकः । न सुसुप्तुर्न यै सक्त इत्येवा परमार्थता ।
सकलनिगमचूडास्नानसिद्धान्तुक्तं परमिदमतिगुह्यं द-
र्शितं ते मयाय । अपगतकलितोषं कामनिर्मुक्तबुद्धिं त्व-
मतुवद सत्तत्त्वं भावयित्वा सुसुप्तम्” । कैवल्यं स्वरूपत्वे-
नाख्यस्य स्वयं अच् । शैवैत्यस्तद्वदे वि० “ज्ञानविज्ञा-
नयुक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्ब्र-
ह्मसदने सा गतिर्भवान्” भा० अतु० १६ अ० । “कैवल्या
भोक्षास्वा गतिः” नीलक० । कैवल एव स्वार्थे भूज् ।
४ अद्वितीये वस्तुनि न० “धातारमजमव्यक्तं यमाहुः पर-
मव्ययम् । कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमक्षरम्”
भा० अ० ६ अ०

कैशिका न० कोयानां समूहः टक् । १ केशकमूत्रे । २ नाटकम-
सिद्धे इतिभेदे स्त्री लीप् सेमच० सा० द० सरस्वतीकण्ठा-
भरणे च कैशिकीत्येव पाठः । अलङ्कारशब्दे १८८ पृ०
तल्लक्षणसक्तम् । ३ शङ्कारे पु० जटा० तस्य केशवेश-
पूर्वकत्वेन तदधीनत्वात् तथात्वम् । ४ नृपभेदे पु० “आ-
हूतिः कैशिकस्यैव भोग्यकच नराधिपः” हरिवं० ८६ अ०
कैशोर न० किशोरस्य भावः कर्मा वा प्राणभद्रवयोवाचित्वात्
अज् । “कौमारं पञ्चमादानं पौगण्डं द्रष्टव्यम् ।

कैशोरमा पञ्चदशात् वीर्यं तु ततः परमिति" श्रीध-
रदर्शिते एकादशावधिपञ्चदशपर्यान्तरपदवसि "सन्
पदवसि कैशोरे श्यानुपहकारकम्" भाग० २:२८:५८
स्वार्थे क । तत्रार्थे "कैशोरकं मानयन् वै सङ्गताभिर्मु-
भोट ह" हरिवं ७७ [ढक् । किशोर्या अपत्ये
कौशोरिकेय पुंस्त्री० किशोरी+स्वार्थे क ततः शुभा० अपत्ये
कोक पुंस्त्री कृक-आदाने अच् । १ चक्रवाके "हंसारवैः
कोकरवैश्च" भा० आनु० २६५० "विरहविधुरकोकद्वय-
शोकं विमिन्दन्" उद्भटः । २ उक्ते "वने युष्मपरिभ्रष्टा
कृगी कोकै (हकैः) रिपाहिता" रामा० । ३ भेके
च स्त्रियां ङीप् । ४ च्ये व्यागम् (टिकटिकी) ५ खञ्जरी
हले च पु० मेदि० द्विण्यां पु० लिका०
कोकड पुंस्त्री कोकं तद्वत् लाति ला-क लस्य डः । विदेश्य-
स्वभेदे चमरस्वगे राजनि० स्त्रियां ङीप् ।
कोकदेव पुंस्त्री कोकदेव दीव्यति दिव-अच् । कपोते राजनि०
कोकनद न० कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति अन्तर्भूत-
यर्थे नद-अच् । १ रक्तसुदे, २ रक्तपद्मे च । "व्याको-
शकोकनदरा दधते नलिन्यः" माघः । "सरसः कोक-
नदभ्रमादिव" जैम०
कोकनदच्छवि पु० कोकनदस्य छविरिव छविर्दे प्रत्यस्य ।
१ रक्तवर्णे २ तद्वति लि० अमरः । [स्वर्थे शब्दच० ।
कोकवन्धु पु० कोकयोश्चक्रवाकयोर्मेलनकारित्वात् बन्धुरिव ।
कोकरक पु० ब० व० देशभेदे । "वकाः कोकरकाः प्रोवाः सम-
वेगवशाश्वावा" भा० भी० ६ देशकथने ।
कोकवाच पुंस्त्री कोकस्य वाचेव वाचा वाक् रघोयस्य ।
विदेश्यस्वभेदे राजनि०
कोकाय पु० कोकस्य वायमस्य । समञ्जन्युपभेदे राजनि०
कोकामुख न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कोकामुखसुपस्थस्य
ब्रह्मचारो यतप्रतः । जातिस्मरत्वमाप्नोति इष्टमेतत्
पुरातनैः" भा० व० ८४५० "कोकामुखे विगाह्याण" भा०
आनु० । २५५०
कोकाह पु० कोकरवाह्नि आ+हृन-ड । श्वेताश्वे हेमच०
कोकित पुंस्त्री कृक-इलच् । खनामख्याते पक्षिणि अमरः ।
"पुष्कोकिलो यन्मधुरं चुङ्गुज" कुम० स्त्रियाम् जाति-
त्ये ङि-अजा० टाप् । "कोकिलाकलरवो वनेवने नून-
मल निगडो भविष्यति" उद्भटः । "अवक्रुष्टः कोक-
ति" सि० की० "रतिरुति पदेऽपु कोकिलाम्" कुसा०
"कोकिलामञ्जुवादिनीम्" रघुः । अङ्गारे पु० लिका०

संज्ञायां कन् । "हृयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नहृ-
टकम् । सुनिगुहकार्यैः कृतयति वद कोकिलकम्"
ह० र० उक्ते २ उक्तोभेदे न० ।

कोकिलनयन पु० कोकिलस्य नयनमिव रक्तं पुष्पमस्य ।
अतिरक्तपुष्पे (तालमाखना) (कुलेखाङ्गु) हलभेदे रमा-
नाथः [(तालमाखना) हलभेदे अमरः

कोकिलाक्ष पु० कोकिलस्याक्षीय रक्तं पुष्पमस्य पञ्चमा० ।

कोकिलावास पु० इत० । आम्बडले राजनि०

कोकिलासन न० रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे तद्वत्त्वम् यथा
"अध्वान्यदासनं वज्जे देन सिद्धो भवेन्नरः । निरुन्ध्यादु-
वायुसञ्चारं कोकिलास्यासनेन च । जह्वं हस्तद्वयं कृत्वा
तदप्ये पादयोः सुधीः । बह्वाङ्गुवद्वयं नाथ ! शनैः सनैः
प्रकारयेत् । पद्मासनं समाकृत्य जगत्परोपरि संस्थितः"
कोकिलेक्षु पु० कोकिल इव लघुः १ लघुः । (काजला) १ लघु-
भेदे । राजनि०

कोकिलेष्टा स्त्री० इत० । महाजम्बू हले राजनि०

कोकिलात्सव पु० कोकिलानात्सवोऽस्य । आम्बडले
राजनि० [(देवान्) भाग० ५।६।८

कोङ्क पु० ब० व० । देशभेदे । "चक्रमायं कोङ्कवेङ्कतान्"

कोङ्कण पु० ब० व० । देशभेदे स च देशः ह० सं० कूर्मविभागे
दक्षिणस्यासक्तः "शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः" ।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ! । कौकुटकास्तथा
चोलाः कोङ्कणा मलवानरा" भा० भी० ८ अ० । कचि-
देकत्वम् "नाय" वर्ज्यः कोङ्कणे मागधे च" सु० चि०
"मालवे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे । व्रतं चूडां
पिवाङ्गु वज्ज्येन्द्रकरे गुरी" पी० धा० । तेषां राजा
अण् । कोङ्कण तद्देशव्ये बङ्गुपु तस्य लुक् । तत्रार्थे
स्वार्थे क "कुनलांश्च तथा बङ्गान् शालान् कोङ्कणकां-
स्तथा (विजित्य) हरिवं १४५०

कोङ्कणासुत पु० कोङ्कणदेशोद्भवा अण् तस्य लुक् कोङ्कणा
रेणुका इत० । परशुरामे शब्दमा०

कोच लि० कुच-ज्वला० कर्त्तरि ण । १ सङ्कोचके, । भावे
वज् । २ सङ्कोचे "एकैकस्य त्वकोचभेदस्त्वपनाङ्गसादाः
कुचे सहत्पूर्वयुते भवन्ति" सुश्रु० ब्रह्मवै० पु० उक्ते
३ जातिभेदे (कोच) "तोवरस्यैव स पुत्रः मांसच्छेदिससङ्गवः ।
कोचजातिरिति इति तत्त्वोक्तेः । स्त्रियां ङीप् । ४ तत्-
प्रधाने देशे पु० । सोऽभिजनोऽस्य अण् । कोच तद्देश-
वादिनि बङ्गुपु तस्य अणोलुक् ।

कोजागर पु० कोजागर्त्ति इति लक्ष्म्या उक्तिरल काले घृणे० ।

आश्विनपौर्णमासः । तत्कालव्यवस्थादि ति० त० कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् “आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भोवास्तुकार्णवात् । आयाति सेनया साङ्गे कृत्वा युजं सुदारुणम् । तस्मात्तल नरैर्भागाः स्वगेहस्य समीपतः । शोधितव्याः प्रवृत्तेन भूषितव्याश्च मण्डनैः । पुष्पाघ्नफलमलाम्बुसंप्रपन्नैस्तथा । वेष्टानि भूषितव्यानि नाभाव्यैर्विशेषतः । सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भावां सवाञ्चवैः । दिवा तल न भोज्यं मनुष्यैश्च विवेकेभिः । स्त्रीबालभूखेवृद्धैश्च भोज्यं पूजितैः सुरैः” । पूजितैः सुरैः पूजितसुरैरित्यर्थः । “पूज्याश्च सकलैः पुष्पैश्च द्वादशभिस्तयः । द्वारोपाने सुदीप्तस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः । यथास्तुतुष्टोपेतैस्तुष्टुलैश्च स्तुतार्पितः । संपूजितव्यः पुष्पैर्न्युः पयसा पायसेन च । स्तुन्दः सभार्यैश्च तथा नन्दीश्वरोत्तमः । गोमद्भिः सुरभिः पूज्या जगवद्भिर्जुताशनः । उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः । पूज्याः साश्चैव रेवन्तो यथापि भयविस्तारैः । ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समासैस्तुतुष्टुलैः । सुगन्धिभिर्हतोपेतैः कृशराख्यैश्च भूरभिः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोज्यं मांसवर्जितम् । वज्रपाशं गतेर्नया हृष्टा क्रीडाः प्रष्टव्यवाः” । ततश्च द्वारोर्ध्वमिति हव्यवाहपुष्पैर्न्युः सभार्यैश्च स्तुन्दनन्दीश्वरुत्तमयः सर्वं पूज्याः । द्वारोर्ध्वमिति गजवद्भिश्च वज्रवचनानलः । नन्दीश्वरोत्तमिरेकः । गोमता सुरभिः, जगवता स्तुताशनः संप्रवता वरुणः, हस्तिमता विनायकः, अश्वयता रेवन्तः सर्वैरेव निकुम्भः पूज्याः, सहाय्यैर्वै भिः ब्रह्मपुराणम् । “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि । कौसुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये । कौसुद्यां पूजयेत्तुष्टुलैर्मिन्द्रमैरावते स्मितम् । सुगन्धिनिशि सद्देशो अक्षैर्जागरणं चरेत्” । तथा “निशीधे वरदा लक्ष्मीः कोजागर्तीत भाषिणी । तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः । नारिकेलैश्चिपितकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् । बन्धून् प्रीत्येत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्” । अत्र निशीति निशीध इति चाभिधानात् रात्रिजलमिदम् । ततश्च “प्रदोषव्यापिनी प्याद्या तिघिर्नक्तप्रते सदा । प्रदोषोऽस्तमवादूर्ध्वं घटिकाहवमिष्यते” इति पत्तवचनात् यद्दिने प्रदोषनिशीयोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजागरणम् उभयव्याप्यदुरो-

धात् । यदा तु पूर्वदिने निशीधव्यापिः परदिने प्रदोषव्यापिस्तदा परेदुस्तुक्तव्यम् । प्रधानपुजाकालव्याप्यसुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशीधव्यापिः परदिने न प्रदोषव्यापिस्तदा स्तरां पूर्वदुस्तुक्तव्यम् “अहःसु तिघयः पुण्याः कर्मास्तुष्टानतोदिवा । नक्तादिप्रतयाने तु रात्रियोगोविशेष्यते” इति वचनात्” ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि । तस्मै वित्तं प्रयच्छामि कोजागर्त्ति मङ्गीतले” इत्यकौसुदी । तत्राक्षक्रीडा कार्या । अक्षक्रीडाविशेषश्च चतुरङ्गशब्दे वक्ष्यते । “या तु कोजागरे याते” ति० त० राजमार्त्तशुः ।

कोट पु० कुट-वञ् । कौटिल्ये । व्याधारे वञ् । दूर्गे (गड) मेदि० । ततः चतुरार्याम् अक्षां र कोटर कोटसञ्ज्ञकदेशादौ लि० [विवृतिः स्त्रियां ङीप् ।

कोटक पुंस्त्री कुट-ल्युल् आतिभेदे ब्रह्मवै० जातिशब्दे कोटचक्र न० कोटस्य दुर्गस्य शुभाशुभप्राप्त्यर्थे अष्टविध चक्रभेदे चक्रशब्दे विवृतिः । “कोटचक्रमष्टविधं चतुर-स्त्रादिभेदतः” इति नरपतिजवचनम् ।

कोटर पुंन० कोटं कौटिल्यं राति रा-फ । हस्तस्त्वान्दिस्वग-ङ्गरे । “चलत्फणाधरमिष कोटरं तदः” भाष० । “मङ्गलद्वारविटपद्विन्द्याङ्गुरकोटरः” भा० आश्व० ४७ अ० र दुर्गसंज्ञकदेशादौ लि० व्युत्पत्तिः कोटशब्दे ह्यया । कोटरं दुर्गसंज्ञकं यन्मृत्तयामूतद्वाराणां वा वनम् कोटरा० पूर्वपददीर्घः चत्वञ् । कोटरावणम् वनभेदे न० ।

कोटरादि पु० वनशब्दे परे पूर्वस्वरदीर्घनिमित्ते पा० ग० स्त्रोक्तो शब्दगणे स च गणः । “कोटर मिश्रक सिधक उरग शारिक” ।

कोटरौ स्त्री कोटं कौटिल्यं रीणाति री-वधे गतौ च क्तिप् । नग्यायां स्त्रियां २दुर्गायाश्च क्षमरटीका ।

कोटवी स्त्री कोटं कौटिल्यं दुर्गं वा याति वा-गतौ हिंसने क गौरा० ङीप् । १दुर्गायाश्च धरणिः । २नग्यायां स्त्रियां क्षमरटीका ।

कोटि स्त्री कुट-इञ् । १धनुषोऽप्यभागे क्षमरः २वस्तुमाल-स्याप्यभागे, शब्दज्ञाणां कोणे ३उत्कर्षे ४गतलक्ष्मि-संख्यायां, इतत्संख्येये च मेदि० । ७पृक्कायाश्च (पिङ्गुशक) क्षमरः पश्यत्यलक्ष्मिने, वादे निर्य-याधं कते टपूर्वपक्षे, वा ङीप् कोटीत्यप्यत्र । “धनु-ष्कोट्यादय कर्त्तेन पीरम्” भा० आ० १ अ० । “तेन

उत्तभागस्या गताः । ऊर्ध्वधररेखामक्ष्णसम्प्रतिवर्धये-
त्तापहयोरनरसूत्रमर्धज्यापदानः कोटिज्या भुजोत्त-
मज्जोनव्यासार्धरेखाकूपकोटितुल्यत्वात् । नद्वैचापं भु-
जार्धोर्ध्वं त्रिभुजं गम्यत् कोटिज्या । समपदे यद्दोर्ध्व-
धररेखानरं तिर्यग्ध्वज्या भुजज्येति तदधं चापं यद्दोर्ध्वं
तिर्यग्ध्वरेखानरं तिर्यग्ध्वज्याकोटितुल्यत्वात् कोटि-
ज्यापं पदगतमित्युपपन्नं गतादित्यादि"रङ्गनाथः

कोटितीर्थं न० कोटिः तीर्थान्यत्र । १ अथनिकेशमहाकालस-
न्निधित्वा तीर्थभेदे । "महाकाळं ततोमच्छेत् त्रिवतो
नितयाशनः । कोटितीर्थमुपसृष्टं हयमेधफलं लभेत्"
भा० व० ८२ अ० । २ पञ्चनदानर्गते तीर्थभेदे च । "ततः
पञ्चनदं गत्वा नितोनितयाशनः । कोटितीर्थमुप-
सृष्टं हयमेधफलं लभेत्" भा० ८२ अ०

कोटिपाल न० कोटिरयं पालो जलाशयेऽस्य । केनपातके
हेमच० तदयस्य जले पातनेन नौचालनात्तस्य तथा-
त्वम् । शब्दकल्पद्रुमे पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी "केनपातः
कोटिपालमरित्वोद्गुपः पुंश्च" इति हेमचन्द्रे क्रीवत्-
निर्द्देशात् ।

कोटिफल न० इत० । त्रिकोणादिखेलायवस्य कोटिः फले ।
सि० शि० तदायनप्रकारोदयितोयथा "खेनाङ्गते परिधिना
भुजकोटिजोवे भाग्ये १६० हूते च भुजकोटिफलाद्भवे-
त्तः" सू० । "अत्रोपपत्तिः । यावत् केन्द्रप्रतिमण्डले ताव-
देव नीचोद्भूतस्ते स्यात् । अतः प्रतिमण्डलदोःकोटिज्ये
अनुपातेन नीचोद्भूतस्ते हरिणाभ्यस्ते यदिभांशद्वये १६० एते
दोःकोटिज्ये तदा परिध्यंशद्वये किमिति । अथवा त्रि-
ज्याव्यासार्धे एते दोःकोटिज्ये तदान्तरफलज्याव्यासार्धे
किमिति । फलं तुल्यमेव" प्रमि० ।

उक्तञ्च सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां यथा

"तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते । तद्गुजज्याफल-
धनुर्मान्द्रं लिप्रादिकं फलम्" सू० "भुजकोटिज्ये मन्द-
शीप्रान्तरसम्बन्धेन केन्द्रभुजकोटिज्ये तद्गुणे स्त्रीयस्तु-
टपरिधिना युज्यते भगणांशैः पट्टधिकगतत्वेण भक्ते
भुजफलकोटिफले भवतः । मन्दकेन्द्रभुजज्योत्पन्नफलस्य
धनुःफलादिकं मान्द्रं फलं भवति । अत्रोपपत्तिः ।
कक्षास्थोद्भवानस्थितदेवतया स्त्रैश्च स्थितस्त्रययोर्ध्व-
विम्बं स्वाभिमुखकार्कश्येन कक्षास्थमध्यपृष्ठस्थानात् पर-
मफलज्यानरितस्याने व्यासपृष्ठसूत्रमार्गरूपतियत्कर्ण-
भागैश्चाकृष्यते । तेन मध्यपृष्ठस्थानीयकक्षाप्रदेशादन्यफ-

लज्याव्यासार्धे नोत्पद्यते भगणांशाद्विते भूमध्यपृष्ठस्थ-
ये स्वासक्ततद्गुत्तप्रदेशरूपोद्भवानात् केन्द्रान्तरेण कक्षाधि-
परीतमार्गे तद्गुत्तपरिधौ यद्गुो भवति । तस्मिन्नीचोद्भू-
तस्ते ऊर्ध्वरेखापहयोरनरसूत्रमर्धज्याकारं पर-
मफलज्यातुरङ्गं भुजफलम् । तस्मिन्नेव वृत्ते व्यासमित-
निर्यग्ध्वरेखापहयोरनरसूत्रमर्धज्याकारं परमफल-
ज्यातुरङ्गं कोटिफलम् । एते तत्र कक्षास्थभुजज्याको-
टिज्यावद्भुजकोटिज्ये इति । कक्षास्थभगणांशप्रमाणेनैते
भुजज्याकोटिज्यारूपे भुजकोटी तदा कक्षास्थभागप्रमा-
णातुरङ्गमायुक्तनीचोद्भूतपरिधभागैः केन्द्रत्वतुपातेन फल-
दत्तस्यत्याहुः फलकोटिफले" रङ्गनाथः

कोटिर पु० कोटिं राति रा० क । १ इन्द्रे, २ नकुले, ३ इन्द्रगो-
पकोटे च रेडि०

कोटि(टी)वर्षा स्त्री० कोटिभिरयं वर्षति मधु हण-कृष् ।
(पिडिङ्ग) १ शाकभेदे । अमरः दीर्घमध्यसादर्थं शब्दच०
२ वाणाशुरपुरे न० शब्दर०

कोटि(टी)ग्र पु० कोष्ठा कप्येण श्रुति शो-क । १ लोभभेद-
नेऽस्य (मद)(सुगर)इति वा स्याते पदार्थे रत्नको-कुम्भ-
मध्यः वातुकिंशे २ नामभेदे पु० "कोटिशोमानसः पुंश्चः
शलः पाकोहलीमकः" भा० व्या० ७ अ० कासुकिंशोक्तौ
कोटी स्त्री० कट-इन् डीप् । (पिडिङ्ग) १ शाकभेदे शब्दरत्ना०
२ कोटिशब्दात् च "प्रतोदैवापि कोटीभिर्द्धारैः साधु-
वाहितः" भा० द्रो० ८८ अ०

कोटीर पु० कोटिभीरयति ईर-अण् ॥ किरिटे, हेमच० २ ज-
टावर्षा त्रिका० "कोटीरवन्धनधनुर्गुणयोगपट्टेति" नैप०
कोट्ट पु० कुट्ट-अण् नि० युष् । दुर्गे (गड्) अमरः २ पुरभेदे
(कोटकाङ्गडा) १ राजधानीभेदे च न० हेमच०

कोट्टवी स्त्री० कोट्टं वाति वा-क गौरा० डीप् । १ नग्नायां
सक्तकेश्यां स्त्रियाम् २ दुर्गायाश्च जटा० ३ वाणाशुरमातरि
च तत्र दुर्गायाम् हरिवं० १८५ अ०

"कुमाररत्नणाशयं विवर्तते सुतनुं तदा । दिम्बासादेव-
पचनात् प्रातश्चदय कोट्टवी । लम्बा नाम महाभागा
भागो देव्यासाध्यात्मः । चित्रा कनकशक्तिसु सः च
लम्बा स्थितानरे । अथानरा कुमारस्य देवीं दृष्ट्वा म-
हाभुजः । पराङ्मुखस्ततो वाक्पुत्राच्च मधुसूदनः ।
भगवानुपाच्च अपमक्यापगच्छ त्वं धिक् तामिति च सोऽ-
ब्रवीत् । किमेवं कुरुषे विव्रं निधितस्य वधमिति । वैश-
म्पायन उवाच । सुतैव पचनं तस्य कोट्टवी तु तदा वि-

भीः । नैव वासः समाधत्ते कुमारपरिरक्षणात् । १८५ अ०
वायुमातरि भागं १०६।२८ “तन्माता कोटुकी नाम
नन्मा सुकृतिरोरुहा । पुरोऽवतस्ते कृष्णस्य पुत्रमाय-
विरक्षया” उभयत्र नन्दत्वसु कृतेष्वर्थे प्रथमं तत्काले
तथाभूतत्वज्ञानाय अतस्तयोस्तदा लम्बत्वसु कृतेष्वुक्त-
त्वात्तत्वात्वम्

कोटुवीपुर न० ६० वाणासुरपुरे तन्मातृसाल प्रधानत्वात्
तथैव वाणासुरस्य रक्षणात् तत्पुरस्य तन्नामत्वम् ।

कोट्टार ५० कुट्ट-आरक् षष्ठो० । १३५ रेनामरे १५ अक्षरिण्याः
पाठके च । (पाठे) मेदि०

कोठ ५० कुठि-अच् नि० नलोपः । मण्डलाकारे कुठरोगे ।
तल्लवणसक्तं निदाने “ससम्यग्वमनो दीर्घपित्तमुं द्राक्ष
निपद्यैः मण्डलानि” सतल्लूनि रामवर्नि वल्लूनि च ।
उत्कोठः सानुपन्व्य कोठइतिभिधीयते” इति माधवकरः ।
रक्षितेन चान्वयोक्तम् “वरटीदृष्टनिकाशः कण्डूमात्र
कोष्ठितोऽसकफपितात् । अश्विकोत्पादविनाशः कोठइति
निगद्यते तज्ज्ञैः” “उद्वर्षयन्तु विप्रैः कं कण्डू कोठा-
निलापहम्” “कण्डू कोठ निलम्बममलरोगापहव सः”
“उद्वर्षयन्ति निर्वटिकया कण्डू कोठविनाशनम्” इति च सुश्रुतः

कोठर ५० कुठि-अर षष्ठो० । अकुठकण्ठे राजनि०

कोठरपुष्पो स्त्री कोठरस्य पुष्पमय पुष्पमक्षा जीप् ।
हृदयकारके राजनि०

कोण ५० कुण-अरणे घञ् कर्त्तरि अच् वर । येन घनुरा-
कृतिना काष्ठेन येषादयोवायुने तस्मिन् वादनसाधने
काष्ठभेदे २ अश्वी, अमरः । १२४ हादोनामेकदेशे, ४ अ-
क्षाभामयभागे, ५ लघुके, मेदि० ६ मङ्गलपङ्के हेम० ७ य-
नियङ्के विश्वः । इयोर्दशोर्माधभागे ऽविर्दिशि राजनि०
“कनककोशैरभिहृत्यमानः” काद० “भेरीन्ददङ्गवीथानां
कोणसंघटितः पुनः” रामा० “स्वहृष्टाङ्गणे तेन चत्वारः
स्वर्गपुरिताः । कुम्भाघर्तुं कोणेषु निगूढाः स्थापिता
भुवि” कथास० । “सुवर्णकोशामिहतः प्राग्दद्रुवामद-
न्दुभिः” रामा० “विन्दुत्रिकोणवसुकोणदमारयुग्मम्”
तन्वसा० । समकोणं विषमकोणम् चैत्रम्

कोणकृण ५० कोणे मल्लकैकदेशे कुणति चलति कुण-क ।
मत्कुणे (उकुण) हेमच०

कोणाघात ५० “बह्वाशतसहस्राणि भेरीशतशतानि च ।
एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः संव्यते” इति भर-
लोक्ते वाद्यसंघाते ३० । काष्ठेन वीथादेस्ताडने

च । “कोणाघातेषु शब्दार्त्तमलदधनघटान्दोन्निर्भवे-
ष्टुचण्डः” वेणी० [अमरः

कोणि लि० कुण-इन् । आदानार्थं कृत्वा हीनहस्तयुक्ते (कादा)
कोद्य ५० कुच-पातित्ये वञ् । १ नेत्ररोगभेदे (के० घो) । कर्त्तरि
अच् । २ शक्तिते लि० मेदि० “भूटेन मांसकुञ्जेन यदेस्वस्थस्य म-
ध्वेन सहाभ्यवहृतं यदावशादपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः
प्रेरितमस्यभागतं युद्धं क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तः कोण
उपजायते” इति सुश्रुतीकं गुह्यजयकारके १ भगन्दर
रोगोपद्रवभेदे । भावे घञ् । ४ गलने “तस्मिन् क्षते पृथक्स्थि-
रावकोर्ष्य मांसकोणे भूमाविव जलसंज्ञायां जलमयो जाय-
न्ते” सुश्रुतः “तत्र सविषमत्सु कीटद्वैरन्मूलपुरीषकोणे
जाताः” सुश्रु० “कीटमूलपुरीषाण्डशवकोचप्रदूषितम्”
(जलम्) सुश्रु० “जीगलत्कोवक्षा मन्दः, मध्याः काष्ठेष्टि-
कोद्भवाः” सुश्रु०

कोदण्ड न० कु-गङ्गे विच् कौः शब्दोदण्डोऽस्य । १ घटुफि,
“विष्कुर्जण्ड कोदण्डः” भाग० १२।१।५ । तत्तुल्यत्वात्
२ भूलतायां, ३ देशभेदे च । अमरः ४ घनूराशौ च ।

कोदार ५० ईषदुदारः कोः कादेशः । धान्यभेदे “न पाल्यं
सर्वं वा माधवरकोदारकोद्रवम्” कात्या० १.६.८, सप्त
अध्वे कर्कष्टतवाकाङ्क्ष

कोद्रव ५० कु-विच् कौः सन् द्रवति द्रु-अच् कर्म्म० । (कोदो)
धान्यभेदे अमरः “कोद्रवोवातलो आही हिमः पित्त-
कफावहः” भावप्र० तद्रुगुणोत्पत्ताः । “अर्वाद्यवा वै
कोद्रवाः” श्रुतिः । “अर्तः सन्त्येदि संपाद्यो कटयं धान्य-
मात्रकम् । न पाल्यं सर्वथा माधवरकोदारकोद्रवम्”
कात्या० श्रौ० १.६.८, सू० भा० कर्कष्टतवाकाङ्क्ष । तस्य वैश्वदेवे
अध्याहृतता “वचनाग्निं ससृज्वात्य वैश्वदेवः समाच-
रेत् । निष्पाशान् कोद्रवान् साधान् कलावांश्चनकांश्च प्र-
जेत्” काशी० १५ अ० । तस्यान्वाहीयता भा० अतु०
४३६३ लोके उक्ता यत्र “अन्वाहीवानि धान्यानि
कोद्रवाः पुलकास्तथा”

कोनालक ईक्षी कोने जलोने अलति अपयतीति अल-
ण्डुल् । संघचारिणि श्रूने जगपुष्पे चेतरे अलचर-
पक्षिभेदे हंससारसेत्युपक्रमे कोनालकं घटत्वा “द्रवाः
संघचारिणः” सुश्रु० । इन् कोनालि अयत्य । “कुनावी-
कोनालिप्रभृतीन् सेते” सुश्रु० स्त्रियां जीप् ।

कोन्वशिर ५० ब्राह्मणशापेन नृद्रव्यमाप्ते कृत्विजभेदे भा०
अतु० १५ अ०

“सन्ति चाशीविपसमाः सन्ति मन्दास्तथाऽपरे । विवि-
धानीह उत्तानि ब्राह्मणानां युवितरि ।। मेकला
इविडा लाटाः पौख्ताः कोन्धिरास्तथा । शौखीका
दरदा दाव्याशोलाः शवरवर्धराः । किराता यव-
माथैव तास्ताः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वमनुप्राप्ता
ब्राह्मणानामनर्पणात्” ।

कोप पु० कुप-भावे षञ् । १ क्रोधे कामानाप्रिते चित्तवृत्ति-
भेदे अमरः । “क्रोधश्चेष्टास्त्रिधायां यं प्रति कोपः”
भा० वृष्टादातृकृतकृतकृतभेदः कोपः । अमरगण्डे
विहतिः । “पादेन प्रहरन् कोपात्” मनुः । “मानः
कोपः सतु द्वेभ्यः प्रणयेष्टांसुद्वयः । द्वयोः प्रणयमनः
स्यात् प्रमोदे सुमहत्त्वपि । प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्
कोपो यः कारयं विना” सा० द० उक्ते ऋङ्काररसाङ्गे
प्रणयकोपो च
“अपकारेण चेत् कोपः कोपे कोपः कथं नहि ।
प्रसन्निकाममोक्षायां प्रसन्ना परिपन्थिन” नीतिसा० ।
परिपौ वन्वौ स्मदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः
कृतः कोपः स्मदेहावयवेऽप्येवेति” श्वातुवैष्यकारिदोषाणां
विकारभेदे सुशु० “तत्र एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्च-
यप्रकोपप्रथमप्रतीकारहेतवः” भारीराणां विकाराणा-
मेव त्रिसुतविधः । अतो कोपे प्रमे चैव हेतुसङ्गति-
कित्वा” सुशु० “स्मदेहे निश्चिता दोषा अन्त्याकन्
कोपमामताः” सुशु०

कोपक्रम न० उपक्रम्यते कर्माणि षञ् इत् । उपक्रमान्त-
त्वात् क्रीयता । कस्य द्रव्येण उपक्रमे-उपक्रमभावे
द्रव्येणा आदौ चाल्ता उपक्रम्यमाणायां जगतः सृष्टौ
अमरः । कोपक्रम्यत्व न० । इत् । २ कोपस्य क्रमे पु०
कोपन लि० कुप-तात्पर्ये युच् । कोपनीये जटाघ० “बहु-
स्त्वन्कोपनः” अमरः । “आसीद्विभाषसुनीम महर्षिः
कोपनो भृगुम्” भा० आ० १६४० । “तपस्वी कोपनो भृ-
गुम्” भा० य० ११०४० “पादानतः कोपनयाऽपधूतः” कुमा०
२ अमरभेदे पु० “शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रयः”
हरि० ४२४० कुप-णिच्-भावे लुट् । १ कोपनिष्पादने
क्षुद्रोपविकारकारकव्यापारभेदे न० “स्वदोषकोपनाद्रोगं
लभते भरगानिकम्” भा० आ० १७४० । “यद्योक्तैः
कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोपभागताः” सुशु० कुप-णिच्
कर्त्तरि ल्यु । १ कोपसाधके लि० “कोपनं कफवातानां
इवैष्टानां चापिकं दधि” सुशु०

कोपनक पु० कोपनः कोपनील इव फायति कै-क । १ चो-
रनामकगन्धर्व्ये राजनि० स्यात्कै । २ कोपने लि०
कोपनीय लि० कुप-कर्माणि कनीयर् । द्वेधविधे “ते च
शब्दादय उपस्थिताः परस्परैर्नाभिज्ञन्मानास्तदु पाजाया-
न्निमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति” सा० त० कौ०
कोपयिष्णु लि० कुप-णिच् वा० इष्णुच् । परस्य कोप-
कारके “वैराग्यैव तदा न्यक्तं क्षत्रियान् कोपयिष्णुभिः
भा० आ० १७६४०

कोपलता स्त्री कोपहेतुलता । कर्षस्सोतलतायां राजनि०
कोपिन् पुंस्त्री० अथग्रन्थं कुर्वति णिनि । १ जलपारावते
अथग्रन्थकोपगालिनि लि० राजनि० स्त्रियां क्तेप् । को-
पयति णिजलनात् णिनि । २ कोपसम्पादके लि० “सिद्धा-
लोकः शोणितपित्तकोपी” सुशु० तः स्त्रियां क्तेप् ।

कोमल न० कु-कलच् सट् च नि० गुणः । १ जले । २ सृष्टौ,
अकठिने, च लि० भेदि० शरीरिकायां स्त्री० टाप्
शब्दच० । ४ मगोहरे लि० शब्दर० । “निशा च शय्या
च शशाङ्कोमला” नैप० । शशस्यादुवज्जृदुला शय्या ।
शशङ्गेन मनोहरा निशा च इत्यर्थः । “अलक्षुतः
कोमलतराशीन्” भावः ।

कोमलक लि० स्यात्कै । १ कोमलशब्दार्थे । संचायां क ।
२ सृष्ट्याते शब्दच० ।

कोमलवल्कली स्त्री कोमलं पलकलं यस्याः । लवलील-
तायां (नोयाडु) शब्दचिन्ता० ।

कोमलासम न० आसनशब्दार्थितसृष्टादिचर्मा निर्मिते
आसनभेदे “इदानीं शृणु देवश । रहस्यं कोमलासकम् ।
योगसिद्धिमाचाराय विद्यै चर्मासनं त तत्” रुद्रया० ।
कोमलसिका स्त्री ईषदुमेव अतसीकृष्ण इव आसो आस-
सुन् टाप् अतइत्यम् । जालिकायाम् (फलेर जालि)
हारावली ।

कोम्य लि० कस-कर्माणि सखत् घृणे० । काव्ये । “कज्जं नः
सन्तु कोम्या” ऋ० ११७१११ “कोम्या काम्यानि” भा०
कोयटि पु० कं जलं यदिरिवास्त्र घृणे० अत कोप्सम् । जल-
कुक्षुमे पलिणि । “प्रतदन् जालपादांश्च कोयटि-
नविष्कारान्” । मनुः संचायां कन् कोयटिक (टिटिर),
टिटिभपक्षिणि “कपोतपारावतश्चक्रराजपरध्वेत्यादि
प्रतदपक्षिण्यो कोयटिकसुता” कणादा मयूरावस्थाः
फलाहाराः मत्तकराः । पित्तलेहहराः शीता बहसू-
लाखडर्षः” सुशु० तत्कामयुषा उक्ताः ।

कोर पु० कुल-संस्थाने अथ लख रः । संस्थानवति कोरहा

कारे सुष्ठुतोक्ते देहस्यसन्निभेदे यथा

“त एते सन्निभोऽष्टविधाः । कोरोदुखलबासुदप्रतरतुघने-
वनीपायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्ताः । तेषामकुलिमणि-
वन्धुलफजातुङ्गपरेषु कोराः सन्निभः” । “नामभिरेवा-
जतयः व्याख्याताः” । कुल-पञ्च । २ संस्थाने पु०

कोरक पु० कुल-संस्थाने एतुल लख रः । कलिकायाम् ।

“कलिका कोरकः पुमानित्यमरोक्तिः प्राविकाभिप्राया “को-
रकं कुद्वलेऽपि स्यात् कल्लोककल्याणतयोः” विशोक्तेः
तेन “सुष्ठुपहरन् विचकार कोरकाणि” भाषे लोव
प्रयोगः “कोरकोऽस्त्री कुद्वले स्यात्” मेदि० । २ कल्लोले
श्चण्डाले च विश्वः । ४ कोरनामपञ्चद्वये जटाधरः । ततः
तारका० संजातेऽर्थे इतच् । कोरकित जातसुकुले लि०

कोरङ्गी स्त्री० कुर-अङ्गच् गोरा० डीप् । १ सुखल्लायाम्
(कोटण्णादच्) अमरः २ पिप्पल्यां राजनि०

कोरदूष पु० कोरं संस्थानं दूषयति दूषण्यन्तात् अण् उप०
स० । (कोटो) ख्याते ग्रीहिभेदे अमरः । “निशार्पिक
यवगोभूमकोरदूषेत्वादि” सुष्ठु० “ग्रामाककोरदूपाक्षं त-
क्तं पित्याकसक्तुमिः” सुष्ठु० । एतुल । कोरदूषकोऽप्य-
तार्थे । “देशभोमविता लोको युगाने प० पुस्थिते । य-
स्याणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकः” भा० ३०१६० अ०

कोल पु० कुल-संस्थाने अथ । १ नृकरे २ ग्रामे (मेका) अमरः
३ कोले ४ ग्रामिण्युक्ते ५ चित्तके (चित्ता) ६ अङ्गुपालौ ७ व्या-
लिङ्गने मेदि० । ८ देशभेदे पु० ३० व० शब्दरत्ना० ६ । अस्त्रभेदे पु०
घर० “नेटान् धीवरकन्धाजते १० जातिभेदे ब्रह्मवै० पु० ।
११ नृपभेदे “कहलामादशक्तील्लतारस्तस्य चालजाः ।
पाण्डुराश्च केरलचैव कोलपोलच पार्थिवः । तेषां जन-
पदाः स्मृताः पाण्डुराः कोलाः सकेरलाः” हरिवं० २१ अ० ।
१२ मरिचे न० राजनि० १३ चव्ये (चद) वैद्य० । १४ तोलक
परिमाणे वैद्यकम् । १५ कर्कशू उक्ते स्त्री० गौरा० डीप् ।
तस्याः फलम् अण् तस्य लुक् । १६ वदरीफले न० कर्कशू-
ब्दे विहितः “वदरीसदृशकारोष्ठः सुक्ष्मफलोभनेत् ।
अटव्यामेव सा घोश्टा कोलघोश्टेति योज्यते” सूभूतिः
“हस्तिकोलिर्गोषघोश्टा घोश्टा च वदरीकदा । शृगाल-
कोलिः कर्कशूः” रत्नकोषः “आद्यकोलसुलितप्रका-
शनैः” “यः कोलतां बलवताश्च विभ्वत्” भावः । कोल-
वच्यं सुष्ठुते अस्त्रवर्गे उक्तः । तस्य वाक्यं १३१८० इत्यम्
तोलक पु० कुल-एतुल । १ अङ्गुठद्वये, राजनि० २ वङ्ग-

वारद्वये जटाधरः (कांजला) च शम्भुद्वयभेदे, ४ मरिचे,
५ कल्लोले च न० अमरः ।

कोलकन्द पु० कोलद्वय कन्दोऽस्य । महाकन्दभेदे राज-
नि० “कोलकन्दः कटूष्णश्च लमिशोयविनाशनः । वस्ति-
च्छर्हि प्रशमनः पिप्रदोषानिलापहः” राजनि०
कोलकर्कटिका स्त्री० कोलद्वय कर्कटिका । मधुखर्जूरि-
कायां राजनि०

कोलघोश्टा स्त्री० वदरीभेदे सुभूतिः । [द्वये अमरः ।
कोलद्वय न० कोलं वदरीफलमिव दलमस्य । नखीनामगन्ध-
कोलगिरि पु० दक्षिणदिक्स्थे पर्वतभेदे “कतुक्षं कोलगि-
रिश्चैव सुरभीपुङ्गं तथा” भा० ४० १० अ० सरदेवदण्डि-
शदिम्वजये । कोलाचलादयोऽप्यत्र । कोलाचलमङ्गि-
नादेति तस्य विशेषणं तत्पर्वतस्थितत्वात् [द्वये हारा०
कोलनासिका स्त्री० कोलस्य नृकरस्य नासिकेव । रङ्गिणी-
कोलपुच्छ पु० कोलस्य नृकरस्येव पुच्छोऽस्य । कट्टप-
लिणि हारा० । [राजनि०

कोलमुल न० कोलं वदरीफलमिव मूलमस्य । पिप्पलीमूले
कोलम्बक पु० कुल-अण्वच् कोटवमध्यः संचायां कन् । त-
न्नीमिच्छे खलाप्रभृतिसमुदाये पीण्यायाः अवयवे भरतः
कोलवल्ली स्त्री० कोलोवराह इव वल्ली तल्लोमतुल्यगुह्यावच्छात् ।
गजपिप्पल्याम् राजनि० । २ नृकरपादिकायां राजनि०

कोलशिखि स्त्री० कोलपादाकारा शिखिरस्याः । (खलक-
शीति) ख्यातायां नृकरपादिकायां लतायाम् । वा डीप् ।
“कोलशिखी समीरणी सुहृणा कफवातहत । रामा-
ग्निसादकवृत्त्या रुचिहृत् वदविड् गुरुः” इति भावप्र०
कोला स्त्री० कुल-ज्वला० ण टाप् । १ पिप्पल्याम्, २ चव्ये (चद)
मेदि० ३ कोलिद्वये शब्दरत्ना० । ४ कोलापुरे च

कोलाच पु० व० व० । देशभेदे शब्दरत्ना०

कोलापुर न० दक्षिणदेशमसिद्धे लक्ष्मीदेव्याः स्थाने पुरभेदे
कोलाविध्वंसिन् लि० कोलां पुरभेदे विध्वंसितं वस्तु शीलमस्य
विग्रहेन धातोरन्वार्थपरत्वात् । पर्वतवासिनि श्वेच्छभेदे,
“एवं पालयतस्तस्य स्त्रोष्ठाः पर्वतवासिनः । कोलावि-
ध्वंसिनः प्राप्ताः” इति देवीभागवतम् । “कोलाविध्वं-
नस्तथेति” देवीमाहा० । कोलागद्दः कोलाहलवाचकतया
च कोलाहलेनैव राज्यविध्वंसं वे कुर्वन्ति । २ तेषु च ।
कोलाहल पु० कुल-वञ् तमाहति अथ । वङ्गपिधे दूर
गामिन्व्यक्ते शब्दे अमरः “मीवं मेरीनिनादेन स्फुट-
कोलाहलेन वै” रामा०

कोलि स्त्री कुल-इन् । वदस्याम् प्रणे वा डीप् अमरः
कोलिसर्पः ७० समरेण स्वेच्छतां प्रापिते क्षलियभेदे । उदा०
केरलगन्धे हरिवं वाक्यसक्तम् "कोलिसर्पानाह्वयका-
स्ताताः क्षलियजातयः । इषत्त्वं परिगता ब्राह्मणाना-
मदर्शनात्" भा० आसु० ६६ अ० [राजा व्यण् कौलूत तद्वृषे
को(कौ)लूत ७० कुलूतगन्धार्थे ४० स० पाठान्तरम् । तस्य
कोल्या स्त्री कोलमर्हति यत् । पिप्पल्यां रत्नमा०

कोल ७० भारतवर्षस्थे पर्वतभेदे "भारतेऽप्यस्मिन् पर्वे सरि-
श्वैलाः सलि बहवः" इत्युपक्रमे "अथभः कूटकः कोलः
सहागिरिः" इत्यादि भाग० ५।१२।१० उत्तम् । स च
गिरिः ४० सं० कूर्मविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युक्रमे
"कस्यादकमहाटविचित्रकूटनामिककोलमिरिचोलाः" इति
दक्षिणस्यामुक्तः । कोलमिथ्यादयोप्यत्र । तत्र भवः तस्य
राजा वा वा० टक् । कौलूगिरेय तत्रभवे तद्वृषे च ।
"अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलाख्यम् । तत्रापि
द्राविडैराभ्युदयैर्भूषणैश्चैव । तथा कौलूगिरेयैश्च यु-
द्धमासीत् किरीटिनः" आ० आशु० ८२ अ० ।

कोविद् ७० कुङ् शब्दे-विच् कोवँदस्तं नेत्ति पिद-क ।
१ प्रखण्डे २ विदुषि अमरः "समीक्ष्यकारिणं प्राप्तं धर्मं
कामार्थकोविदम्" मनुः । "आत्मनैव गुणदोषकोविदः" ।
"श्रौतमार्गसुखगानकोविदेति च" माघः ।

कोविदार ७० कुं भूमिं विडधाति-वि+टृ-अण् प्रथो० ।
१ रक्तकाञ्चनारे (रक्तकाञ्चन) । अमरः । "कोविदार
कविताऽतिशोभना तत्सिद्धितल्लैलपाचिता । हिङ्गु-
वासक्तसुवाससिता वेश्वारलुलितताऽतिशोभदा" पाक-
शास्त्रम् । काञ्चनारशब्दे गुणानुक्तम् । "कशेरु कोवि-
दारश्च तालकन्दस्तथा विषम्" । आर्जवेयकवने वायुपु० ।
"श्वेतकाञ्चनसङ्गः कोविदारः" इति आर्जविवेकः । २ पारि-
जाते च । हरिवं० १२६ अ० तद्वृत्तपत्तिर्दर्शिता यथा
"कोऽप्ययं दारुरित्याङ्गरजान् तोयतो जनाः । कोवि-
दार इति स्थातस्तत्त्वतः स महातरुः । सन्दारः कोवि-
दारश्च पारिजातश्च नामभिः । स उच्चो ज्ञायते दिव्यो
यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्" पारिजातहरणे । "पारि-
जातान् कोविदारान् देवदारुप्रांस्तथा" भा० य० १५५ अ० ।
अथ पारिजातसङ्गस्येन निहृंशात् रक्तकाञ्चनपरता
स्वार्थे क । रक्तकाञ्चनशब्दे "असन्दैः पिचुमर्द्वैश्च सन्दारैः
कोविदारकैः" काशी० ।

कोश(प) डन्० अङ्गशब्दादि कुश(प)-आपारादौ वञ्

कर्त्तरि कश् वा । १ अङ्गशब्दे शब्दः । लताकृतयोः
२ हेमरूपयोः अमरः । ३ कुटुम्बे सुकुले ४ अङ्गपिधाने ।
(स्वाप) ५ समूहे इदिव्यभेदे अमरः । मूर्धन्यमध्यस्तु
अभिधानरूपे ७ शब्दपर्यायपञ्चापकचत्वे भेदि० ८ धना-
द्यागारे ९ पानपात्रे चपके १० शिम्बायां हेमच० ।
धनसादिसम्यक्से (कोया) ख्याते ११ पदार्थे धर० ।
शब्दान्तरपूर्वस्तु गोलकाकारे १२ पदार्थे यथा "नेत्र-
कोशः" चीरस्वामी । तत्र अङ्गपिधाने "वैवाचकोपे
निहितो हेमचित्तसूर्यमहान्" । "पृथुलचित्तकोशश्च"
तस्य हेममये कोपे सुतमे पावकप्रभे" भा० वि० ४२ अ० ।
वज्रशः प्रयोगः । धनागारे "निःशेषविश्राणितकोषजातम्"
सुकुले "मामाणिणोदु यत्न विभिन्दुकोशैः" "भिन्नाङ्गैरि-
तटा इव दलकोशाः" रघुः १२ खगाद्यावरणे कोषपदाव-
रकत्वात् "शरीरकोशाद्यन्तस्थाः पार्यत्यानिःसृताम्बिका ।
कौशिकीति समाख्याता ततो लोकेषु शोयते" देवीमा० ।
१४ पिधानमात्रे "सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रवम्" रघुः ॥
"कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्यसु विदध्यात्" सुशु० "बोवा अयं
हीपः कुवल्लयकमलकोषाभ्यन्तरकोशः" भाग० ५।१६।६ ।
कोश(प) पानदिव्यस्तु वीरमि० दर्शितो यथा "अथ
कोश(प)विधिः । तत्र "अतः पं प्रवक्ष्यामि कोश(प)स्य
विविधसुत्तमम् । शास्त्रविद्विषया प्रोक्तं सर्वकाला-
विरोधिनम् । उवाङ्मे सोपवासस्य स्नातस्वार्द्रपटस्य
च । सङ्गङ्गस्याऽप्यसनिनः कोशपानं विधीयते । इच्छतः
अङ्गानस्य देवब्राह्मणसन्निधाविति" । सङ्गङ्गस्य अस्त्येन
दिव्यहरणेऽनिष्टगङ्गायुक्तस्य कोशपानम् । उपदेवता-
स्नानोदकपानं देवतास्नानोदकस्य प्रसूतित्वं स्यात्तस्मात्तद्वि-
शेषः "उद्यान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात् प्रसू-
तित्वं पिबेदिदं न कृतमिति व्याहरन् देवतामिसुखः"
इति । याज्ञवल्क्ये प्रा० पि "देवास्तपान् समभ्यर्च्य तत्स्ना-
नोदकमाहरेत् । संवाय्य पाययेत्तस्माज्जलान् प्रसूतित्वय-
निति" । उपान्देवान्दुर्गादीनां तेषामन्यतमं देवं
प्राङ् विषाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः समूह्य स्नापयि-
त्वा तत्स्नानोदकं दिव्यदेशस्येदित्यर्थः । नीत्वा च तत्र
निधाय धनैराहुनादि शोध्यगिरिसि पत्वारोपणात् सर्व-
दिव्यसाधारणविधिं विधाय देवतायतनसमीपे मण्डलञ्च
विधाय तत्र शोध्यं प्राङ्मुखं स्थापयित्वा तमस्येनैतद्दि-
व्यहरणेऽनिष्टं संवाय्य जलविधानोक्तेन "तोय । त्वं प्राणिनां
प्राणः" इत्यादिना मन्त्रेणामिमन्त्रा पूर्वाङ्गितोदकात् प्रा-

सृष्टित्वयं पाययेत् । शोध्यच्च जलविधानोक्तं न "सत्त्वान्वत-
विभागस्य" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । तथा च
नारदः "तमाह्वाभिमन्त्रन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आ-
दिवाभिसृजं कृत्वा पाययेत् प्रसृतिव्यमिति" । पिताम-
होऽपि "भाङ्गमुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतिव्यमम् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन स्नानमात्रोचितं शुचिमिति" । का-
रिणं दिव्यकारिणं शोध्यमिति यावत् । पूर्वोक्तेन एक-
स्रदिव्यसाधारणतया प्रायुक्तं नेत्यर्थः । नारदोऽपि "अर्च-
यित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सन्निधेन तु । एनञ्च आपयि-
त्वा तु पाययेत् प्रसृतिव्यमिति" । एनः पापम् । तच्च तत्-
प्रलापमिधानसंज्ञेन तेनैव दर्शयति । "स्त्रे च्छवा यः पिबेत्को-
शञ्च कचिद्भूषितो नरः । न संदेहरो लोभात् क्षत्री भ-
वति दुर्मतिः । जानानः कामकारेण कोशस्थीत्वा विसं-
देत् । दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्रजन्तानि जायते" इति ।
सशिरस्कः श्रमयोगे व्यभियोक्तुः आभ्यननिष्ठमयाह सण-
क "वलात्कोशे हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चाक्षनः ।
क विनाशो भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिद्ध्यतीति" । एवं यस्य
कस्यचिदुपदेशस्य स्नानोदकग्राह्य कोशावधाने प्राप्ते नि-
यमार्थमाह पितामहः "भक्तो यो यस्य देवस्य प्राययेत्त-
स्य तज्जलम् । समभावे तु देशानामादिस्य तु पाय-
येत् । दुर्गाद्याः पाययेद्द्वैतान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु वसोर्ध्वं ब्राह्मणं तच्च पाययेदिति" । उग्रदे-
वतायुधानि स्नायित्वा तद्दक्षं सख्येऽपराधे पाययेत् ।
तथा च कात्यायनः "सख्येऽपराधे देवानां शायवि-
ख्याऽऽशुषोदकम् । पाथोविकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिर-
न्यधेति । पाथ्यः पावयितव्यः । नियम्यो दण्ड्यः । आ-
शुष्यहृणं तास्यादिनिर्मितादि वमण्डलस्याव्युपलक्षणम्
आपराह हस्मतिः "यज्जक्तः योऽभियुक्तः स्नातदेशाशुषम-
ण्डलम् । प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसृतिव्यमिति"
अथ शिषेयमाह पितामहः "दुर्गाद्याः पाययेच्छूलमा-
दिस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदा-
युधानि त्विति" । जतकोशपानस्य किं तत्कालमेव शुद्धि-
नेत्याह कात्यायनः "अथ दैवविसंवादस्त्रिसप्ताहान्तु
दापयेत् । अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्चं दण्डयेवचेति" । दैव-
विसंवादः दैविकव्याध्युद्भवः । दैविकव्याध्यादीनपि स
एव दर्शयति "ज्वरातिसारविस्फोटाः मूत्रास्त्रिपरिपी-
डनम् । नेत्ररुग्भालरोगश्च तथेन्द्रादः प्रजायते । सि-
रोरुजमङ्गुष दैविका व्यावयोन्मथामिति" । शुद्धिवाचा-

वधिं विष्णुरव्याह "यस्य पश्येद्विस्फोटाहान् विस्फोटाह-
दवापि वा । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमवापि वा ।
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विवर्द्धयेत् । दिव्ये च
शुद्धं पुरुषं सत्कुर्व्याद्वर्मिकी नृपः" इति । पितामहोऽ-
पि "त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादवापि वा । वैकृतं
यस्य दृश्येत पापकलसं तु मानवः । तस्यैकस्य न सर्वस्य
जनस्य यदि तद्भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य
विभावयेति" । तद्भोगवैकृतं जतकोशपानस्यैकस्य यदि भ-
वेत् तदैव स पापकलदिति न, किन्तु तदोयसर्वस्य जनस्य-
मध्येऽपि यदि कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव ह-
स्मतिः "सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्चिने प्रजायते ।
पुलदारधनानाञ्च स शुद्धः स्याच्च संशयः" इति । याज्ञव-
ल्क्योऽपि "अर्चात्तदुद्देशादज्ञो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनञ्जायते धोरं स शुद्धः स्याच्च संशयः" इति । एतेषाञ्च
त्रिरात्रादीनां पञ्चाशाम् अभियोगालम्बनमहत्त्वाभ्यां व्य-
वस्था ज्ञातव्या । अवधेर्द्वैतान् रोगाशुद्ध्युद्भवोऽपि न परा-
जयः तथा च नारदः "जडं" यस्य द्विसप्ताहाद्वैकतन्तु
मङ्गलम् । नाभियो व्यस्तु विदुषा जतकालव्यतिक्रमादि-
ति" । अथ द्विसप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् जत-
कालव्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्राव-
धिकालत्वाश्रयणे चतुर्दशरात्रादुद्भवमपि वैकृतोत्पत्तौ प-
राजयः एवं त्रिरात्रात्सप्तरात्रात् प्राणपि वैकृतोत्पत्तौ
पराजय इति सिद्धम् ।

१५ कोषवदारकेषु वेदानां मन्त्रिषु अक्षमयादिषु पञ्चसु पदार्थ-
ेषु अक्षमय प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयः
इत्येते पञ्च पदार्था अनात्मकाः तेषामात्मतोऽविच्छेदार्थं वेदा-
न्तिभिः कल्पिताः । तत्र पञ्चकोषविधितः विवेकचूडामणौ
"देहोऽयमक्षमयनोऽक्षमयस्तु कोषस्याक्षेन जीवति वि-
नश्यति तद्विहीनः । त्वत्त्वमर्मांसस्त्विरास्त्रिपुरीश्वराणि
नामं स्वयं भवितुमर्हति नियशुद्धः । पूर्व" जनैरपि
स्मृतेरधुनायमस्ति जातव्यः आशुष्योऽनियतसंभावः ।
नैकोजलञ्च घटवत्परिवर्त्यमानः स्वात्मा कथं भवति भाव-
विकारवेत्ता । माणिपादादिभ्यान् देहो नात्मा व्यङ्ग्योऽपि
जीवनात् । तत्तच्छक्तोरनाशञ्च न नियम्योनियामकः ।
देहतद्वयं तत्कर्मा तदवस्थादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतः
सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्मसिचिप्रो मल-
पुण्योऽतिव्यस्रलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः ।
त्वङ्मांसमेदोऽस्त्रिपुरीश्वराणावङ्गमतिं भूदजनः करोति ।

विलक्षणं वेति विचारशीलो निजस्वरूपं परमाद्य-
भूतम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवा-
ऽविदुषस्तर्हंधी । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माह-
मित्येव मतिः सदात्मनि । व्यापारवृद्धिं त्यज मूढबुद्धे !
त्वङ्मासनेदोस्त्रिपुरीपरायौ । सर्व्यात्मनि ब्रह्माणि नि-
र्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व । देहेन्द्रियादा-
वसति भ्रमोदितानि विज्ञानहन्तानि न जहाति यावत् । ता-
वन्न तस्यास्ति विसृक्तिवाच्यस्त्रये वेदान्तनयानन्दः ।
छायाशरीरे प्रतिविम्बगात्रे यत् स्वरूपदेहे हृदि कल्पिता-
ङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च त-
थैव मास्तु । देहात्मवीरेव गृह्यामसद्विद्यां जन्मादिदुःख-
प्रभवस्य बीजम् । यतस्तत्स्वं जहि तां प्रयत्नात् त्वक्ते-
तु चित्ते न पुनर्भावा । कर्म्मोन्द्रियैः पञ्चभिरन्विताऽयं
प्राणो भवेत् प्राणमयस्तु कोपः । येनात्मवान्ममयोऽन्न
पूर्णात् प्रवर्त्ततेऽसौ सकलक्रियासु । नैवात्मापि प्राण-
मयो वायुविकारो गन्ता गन्ता वायुवदलम्ब्यं हरेषः ।
यस्मात् किञ्चित् कापि न वेत्तोऽहमिति स्वं वाच्यं वा
किञ्चन नित्यं परतन्त्रः । ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च
मनोमयः स्यात् कोपोममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः ।
संज्ञादिभेदकलनाकलितो बलीयांस्तत्पूर्वकोपमभिपूयं
विजृम्भते यः । पञ्चेन्द्रियैः पञ्चभिरेव होतृभिः प्रचीय-
मानोविषयाज्यधारया । जावत्यमानो बल्लवासेनैव नैर्-
नोमयामिर्दहति प्रपङ्गम् । न ह्यस्त्वविद्या मनसोऽतिरिक्ता
मनोह्यविद्या भववन्हेतुः । तस्मिन् विनटे सकलं
विनटं विजृम्भतेऽस्मिन् सकलं विजृम्भते । स्वप्नेऽर्चन्-
न्ये सृजति स्वशक्त्या भोक्तादि विश्वं मनस्य सर्वम् ।
तथैव जायत्यपि नो विशेषस्तत्सर्वमेतन्मनसो विजृम्भ-
णम् । सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित्
सकलप्रसिद्धेः । अतो मनःकल्पितएव पुंसः संसार-
एतस्य न वस्तुतोऽस्ति । वायुना चीयते मेघः पुनश्चे-
नैव लीयते । मनसा कल्पते बन्धोभोजसो नैव कल्पते ।
देहादिसर्वविषये परिकल्प्य रागं वदन्ति तेन पुरुषं
पशुपद्गुणेन । वैरस्यमत्र विषयत् सुविधाय पचादेनं विमो-
चयति तन्मन एव बन्धात् । तस्मान्नमनः कारणमस्य
जन्तोर्वन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने । बन्धस्य हेतुर्मलिनं
रजोगुणैर्भोजस्य शुद्धं विरजस्तमस्कम् । विवेकवैराग्य-
गुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनोविमुक्तम् । भवत्यतो-
बुद्धिमतो सुसुखोऽस्माभ्यां इडाभ्यां भवितव्यमप्ये । मनो

नाम महाध्यात्रो विषयारण्यभूमिषु । चरत्यत्र न
गच्छन्तु साधवो ये सुसुखवः । मनः प्रसूते विषयानयेधान्
स्युःलाभना सृज्यतया च भोक्तुः । शरीरवर्णाश्रमजा-
तिभेदान् गुणक्रियाहेतुफलानि नित्यम् । असङ्गचिद्रू-
पमयं विमोहा देहेन्द्रियप्राणगुणैर्निबध्य । अहंमेति
भ्रमयत्यजसं मनः स्वतन्त्रेषु फलोपभुक्तिषु । अध्या-
सदोषात् पुरुषस्य संसृतिरध्यासवन्धस्त्वसुनैव कल्पितः ।
रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो जन्मादिदुःखस्य निदानमे-
तत् । अतः प्रादुर्भूतोऽविद्यां परिहृतास्तत्त्वदर्शिनः ।
येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवावध्वमखण्डम् । तन्मनः
शोधनं कार्यं प्रयत्नेन सुदुष्पुणा । विरुद्धे सति चैतस्मिन्
सक्तिः करफलायते । मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं
निर्भूत्य संन्यस्य च सर्वकर्म्म । सच्छब्दया यः श्रवणा-
दिभिरो रजःस्वभावं स धुनोति बुद्धेः । मनोमयो
नापि भवेत् परात्मा ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिणामिभावात् ।
दुःखात्मकत्वाद्विषयत्वहेतोर्दृष्टा हि दृष्टात्मतया न दृष्टः ।
बुद्धिवृद्धीन्द्रियैः साद्धं सद्यस्तिः कर्त्तृलक्षणाः । विज्ञान-
मयकोपः स्यात् पुंसः संसारकारणम् । अतुल्यजेज्ञित्यु-
विम्बशक्तिर्विज्ञानसंज्ञः प्रकृतेर्विकारः । ज्ञानक्रियायान-
हमित्यजसं देहेन्द्रियादिविभग्नयते भ्रमम् । अनादि-
काकोऽयमहंस्वभावा जीवः समस्तव्यवहारपोदा ।
करोति कर्म्मांश्च पूर्ववासनः पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फ-
लानि । भुङ्क्ते चित्कलासपि योनिषु ब्रजन्नायाति
निर्यात्यच जर्हमेघः । अस्मैव विज्ञानमयस्य जायतस्व-
प्राद्यवस्थासुषुप्तदुःखभोगाः । देहादिनिष्ठाश्रमधर्म्मकर्म्म
गुणाभिमानः सततं ममेति । विज्ञानकोपोऽयमतिप्रकाशः
प्रकटसाम्निध्यवशात् परात्मनः । अतोभवत्येव उपाधिरस्य
यदात्मधीः संसरति भ्रमाच्च । योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु हृदि स्फुरत्ययं ज्योतिः । कूटस्थः सन्नात्मा
कर्त्ता भोक्ता भवत्युपाधिरस्यः । स्वयं परिच्छेदसुपेत्व
बुद्धेस्तादात्म्यदोषेण परं स्वरूपान्नः । सर्व्यात्मकः
सर्वपि बीजते स्वयं सतः पृथक्त्वेन सृदोषटानिव ।
उपाधिसम्बन्धवशात् परात्मा ह्युपाधिसम्मानमुयाति
तद्गुणः । अयोविकारानविकारिविज्ञित्यत् सटैकहृपोऽपि
परः स्वभावात् । शिष्य उवाच । भ्रमेणाप्यन्यथा वाऽस्तु
जीवभावः परात्मनः । तदुपाधेरनादित्वात्मानादेर्नाश-
यते । अतोऽस्य जीवभावेऽपि नित्या भवति संसृतिः ।
न निवर्त्तत, तन्मोक्षः कथं ? मे श्रीगुरो ! वद ।

श्रीगुरुभ्यो नमः । कस्य ह्येवं त्वया विदुः ! सावधानेन
तत् शृणु । प्रामाणिको न भवति भ्रान्त्या मोहितक-
ल्पना । भ्रान्तिर्विना त्वत्कृत्य निष्कृ यस्त निराकृतः ।
न चेतार्थसम्बन्धो न भवति नीलतादिवत् । स्वस्य द्रष्टु-
निर्गुणशक्तिरस्य प्रत्यक्षबोधानन्दरूपस्य बुद्धेः । भ्रान्त्या
प्राप्तो जीवभावो न सत्यो मोहापाये नास्त्यपक्ष-
समापः । यावद्भ्रान्तिस्तत्तदेवास्त्य सत्ता मिथ्याज्ञानो-
ज्जृम्भितस्य प्रमादात् । रज्ज्वां सर्पेभ्यो नितकालीन एव
भ्रान्तो नांये नैव सर्पेऽपि तद्वत् । अनादित्वविद्यायाः
कार्यस्यापि तथेष्टते । उपद्रवायान्तु विद्यायामा'वद्वि-
प्रमादापि । प्रबोधे स्वप्नवत् स्वप्ने सहस्रमूलं विनश्यति ।
अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटम् । अना-
देरपि विध्वंसः प्रागभावस्य धीजितः । यद्बुद्ध्याधि-
सम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि । जीवत्वं न ततोऽन्यत्वात्-
स्वरूपेण विमलक्षणः । सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या
मिथ्याज्ञानपुरःसरः । विनिर्मुक्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन
नान्यथा । ज्ञानात्मैकत्वविज्ञानं सम्यक् ज्ञानं श्रुतेऽस्मै तम् ।
तदात्मना प्रानोः सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति । ततोविवेकः
कर्तव्यः प्रत्यगात्मसदात्मनोः । ज्ञानं पश्यदत्तं पञ्चा-
पाये ज्ञानं स्फुटम् । यथा भाति, तथाकापि दोषभावे
स्फुटप्रभः । अस्मद्भूतौ तु सदात्मना स्फुटं प्रतीतिरेतस्य
भवेत् प्रतीचः । ततो निरासः करणीय एव सदात्मनः
साध्यहर्मादिवस्तुनः । अतोनायं परात्मा स्याद्विज्ञान-
प्रपञ्चभाक् । विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिकल्पित-
ज्ञेयतः । इत्यत्रात् व्यभिचारित्वात् नानिर्गुणित्व इत्येते ।
आनन्दस्य कोपस्तु आनन्दमयकोपशब्दे ७२६५ उक्तः
धननिचवात्मककोपस्य राज्याङ्गतामाह "स्वाम्यमायी
पुरं राष्ट्रं कोपदण्डौ कृच्छ्रतया । सप्त प्रकृतयोद्योताः
सप्राङ्गं राज्यमुच्यते । सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां
यथाक्रमम् । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्गुरुनं भवत् ।
"स्वामी राजा अमात्योमन्त्रादिः । पुरं राष्ट्रं कृतदुर्ग-
निवासनगरं, राष्ट्रं देशः, कोपोचित्तनिचयः, दण्डो हस्त-
शरयपादातं, मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यावोक्तमित्येते
सप्त प्रकृतयोऽङ्गानि सप्राङ्गमिदं राज्यमित्युच्यते ।
ततः किमतच्चाह सप्तानामिति । आसां राज्यस्य
प्रकृतीनां सप्तानां क्रमिकोक्तानासुत्तरस्याविनाशमपेक्ष्य
पूर्वस्वाविनाशरूपं व्यवसनं गरीयोजानीयात् । तथाहि
मित्यव्यसनात् स्वव्यवसनं गरीयः सम्प्रवृत्तस्यैव मिना-

तुम्हरे सामर्थ्यात् । एवं जलात् कोपोगरीयान् कोपनागे
बलस्यापि नाशात् । कोपाद्राष्ट्रं गरीयः राष्ट्रनागे इतः
कोपोत्पत्तिः । एवं राष्ट्रादुर्गं गरीयो दुर्गादेव
यथेष्टेनादिसम्प्रदायाज्जराचासिद्धेः । दुर्गादमात्यो
गरीयान् प्रधानामात्यनागे सर्पद्वैकस्यात् । अमात्या-
दपि आत्मा सर्वस्यात्मावित्वात्' कृष्णः ।
कोपसङ्ख्यस्यावश्यकता युक्तिकलतरौ दर्शिता यथा
"कोपो सहीयतेऽपि न तु प्राणाः कथञ्चन । इव हि
देहो भूषणं न शरीरमिति स्थितिः । धर्मादेतोः
सुखादीषु भूत्वानां भरणाय च । आपदयेच्च संरक्षः
कोपः कोपवता सदा । धनात् कुलं प्रभवति धनाहर्षः
प्रवर्तते । नाशनस्य भवेद्धर्मः कामश्चैव कथञ्चन ।
अधर्माच्च धनं कुर्वीततनं मृहते परैः । स्वयं पापस्य
पालं स्यात्सिंहो हस्तिवधादिव । तादात्मिको मूलहरः
कदर्थस्त्रिविधो ऽर्जकः । उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भवि-
ष्यद्भनायया । स तादात्मिक आख्यातः कल्याणी तस्य ना-
शतिः । यः पित्राद्यर्जितं वित्तमन्यायेन तु भजयेत् ।
स मूलहर आख्यातस्तदुदकोऽपि चाशुभः । स कदर्थस्तु
भ्रष्टाकपोद्धनैरर्थसङ्गवी । तद्वनं राजदावादतस्कराण्यै
निधिर्भवेत् । विज्जः च राजकोपस्य सौकस्योवेन वर्द्धते ।
अज्ञानस्य धनश्चैव सौकस्योवेन हीयते । कोपस्य साध-
नोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् । भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं
तद्बुद्धिर्नृपवृत्तता । राष्ट्रोपायेन संरक्ष्या यामे यामे रूपी-
यताः । तेभ्यः कर्पस्ततश्चाद्या अर्थेभ्यः सर्वसम्पदः ।
शरीरकर्षणात् प्राणाः जीवन्ते प्राणिनां यथा । तथा
वर्षेषु वर्षेषु कर्षणात् भूगुणव्ययः । एकस्यां गुणहीनादा
कर्मिभ्यः कारयेत्" ।

तत्सङ्ख्योपायाश्च भा० शा० ८८५० दर्शिताः यथा
"यदा राजासमर्थोऽपि कोपार्थं स्यान्वाहामते ।" इत्यादि
युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तिः "यथादेशं यथाकालं यथा-
बुद्धिं यथाबलम् । अनुश्रियात् प्रजा राजा धर्माधी-
तं कृते रतः । यथा तासाञ्च मन्येत त्रैय आत्मन एव च ।
तथा कर्माणि सत्त्वार्थे राजा राष्ट्रेषु यत्तयेत्" इत्यु-
पक्रमे "मदुदोहमित्याद्युक्तं" तच्च करणशब्दे १६८७
दर्शितम् । तत्र ६०५० इत्युक्तिः प्रामादिको ८८५०
इत्येव साधु । ततः परं कियदन्तरे
"प्रबोधं कारयेत्तुस्तान् यथा बलिहरांस्तथा । दधगोरज-
वाणिजान् यज्ञान्प्रतु किञ्चिदीदृशम् । पुरुषैः कारयेत्तु

कर्म वल्लभिः कर्म भेदतः । सरयेत् क्षिणोरजावा-
णिजपञ्चाश्वनुष्ठितौ । संशयं लभते किञ्चित्तेव राजा
विगर्ह्यते । धनिनः पूजयेत्स्त्रियं पावाष्पादनभोजनैः ।
वत्तव्याघातुष्टुह्रीध्वं प्रजाः सह मयेति वै । कङ्कमेत-
न्नाहृद्वाज्रे धनिनो नाम भारत ! । कतुर्दं सर्वभूतानां
धनस्यो नात्र संशयः । प्राज्ञः शूरो धनस्य च स्वामी
धास्मिक एव च । तपस्यो सत्यवादी च बुद्धिमान्धापि
रल्लभत । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान् भव पार्थिव ! ।
स इमाल्पविक्रयोपमान्दण्डश्च पालय । एवं दण्डश्च
कोपश्च भित्तं भूमिश्च लप्ससे । सत्त्वाव्यवहारो राज-
न्यायश्चेष्टवसान्वितः" । इतिदाधारे गृहे जटा० (खाज-
नाथर) "तस्मात्तद्विजयोदत्तार्द्धमर्द्धं कोपे निवेशयेत्"
मनुः । १७ प्रेये निष० ।

कोश(घ)कार पु० कोशं(घ)करोति क-ण्वुत् उप०स० । १खड्-
गादावरणकारके स्त्रियां टाप् सि०कौ० तस्य पत्नी ङोप् ।
सुगन्धोपधनते ईप् । “नेर्ह्यत्वं कोपकारीम्” यजु०
१०।११। “खड्गावरणकोश(घ)कारिणीम् स्त्रियम्” वेददी० ।
२इलुभेदे शब्दरत्ना० । कोषं स्ववेदनं तन्तुभिः करोति
क-ण्वप् । ३कीटभेदे (गुटिपोक) । “स्वेदमानं वस्तुभिः
भोहःतन्तुभिरात्मजैः । कोपकारसिवात्मानं वेदयद्वाय-
व्यते” भा०शा० ११।४० ।

कीम(ष)कृत् नि० कीमं खद्वाद्यावरणं वेष्टनं वा करोति
 क-तिप् इत्थं । १ कोषाकारार्थे । २ रज्जुभेदे स्रुतः “नैषा-
 नो दीर्घपल्लव नीलपरोक्ष कीमकृत्” स्रुत् ० इत्यभेदोक्तौ

कोम(प)वच्च, पु०कोमः चक्षौ यस्य । सारसपक्षिणि शब्दच०

कोश(प)पाल पु० कोषं राज्ञाद्भूषणसंचयं पालयति पालि-
 ष्यत् उप०स० । कोपरचके तल्लणसुक्तं हेमा० परि०खं
 लल्लणसुसुचे । “धातुवस्त्राजिनादीनां रत्नानां प्रविभा-
 गवित् । विज्ञाता फलपुसाराणासमंकार्यः शुचिः
 सदा । निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः । आवहारेषु
 सर्वेषु धनाध्यक्षसमानराः । व्यवहारेषु च तथा
 कर्त्तव्याः प्रविधीविता । स्वायव्यक्षो कौक्षो देशेत्-
 पत्तिविशारदः । कृताकृतयो श्रद्धयानां प्रोद्यः स्वादर्धरक्ष-
 कः” । “नियान्तु कोश(प)पालाश्च कुत्रचोत्पाद्यमं प्रति”
 भा० आन्य० २२अ० । एतत् कोश(प)पालकोऽप्येतत् ।

औद्य(प)फल न० कोमं(पे)फलमस्य । कङ्गोले अक्षरः
 २ महाकोप्रातक्याम् स्त्री खला० टाप् । श्वपुण्यां च स्त्री
 राजनि० गौरा० औप ।

कोशयी पुं० कुश-ना० अयी । सखादिपुष्पे । “कोशयीर्द्व
वाजिनोऽदात्” छ० ६।४७।२२ । आनन्दसः प्रयोगः

कोश(स)ला स्त्री कुश(स) वृषा० कल नि० गुणः । १ सरयू-
तटस्थायामयोध्ययां पुर्यां १२ तद्वक्तृ देशे पु० व० व० । “कुल-
लाः काशिकोश(स)लाः” भा० भौ० ट्य० जनपदकथने ।
पूर्वदिक्स्थदेशभेदेपु माच्यकोशलेपु पु० व० व० ते च कोशल-
कावर्द्धनानच” व० व० कर्मविभागे पूर्वस्थासक्ताः । कवि
देकत्वमपि । “कोश(स)लौनाम स्रुतः स्त्रीतो जनपदो-
ल्लहान् । निविष्टः सरयूतीरे पशुधान्यसम्बद्धिमान्”
रामा० ११५ । कोशलदेशोद्भिद्विधः प्राच्योत्तरभेदाद् तत्र
खयोध्यायुक्तदेशोत्तरकोशलत्वम् “पितरनन्तरसुत्तरको-
शलान्” “तस्मै विष्टज्योत्तरकोश(स)नानाम्” “प्रिया-
सखीरुत्तरकोशलोचरः” रघुः प्राच्यकोशलान्स्तु कोशल-
शब्दे वक्ष्यते । तद्देशस्य राजा जग्र । कौस(ग)त्य कोशलदे-
शत्वमे “कौ(ग)सत्यइत्युत्तरको(ग)शलानाम्” रघुः स्त्रियां
टाप् कौसत्या । “कौशलानान्द्विर्वा मोरामः” रामा०

कोश(म)लाब्ध जा स्त्री कोश(स)ताः पूर्वकोश(स)लदेयः
लक्षयता तदविषः तस्याब्धजा। माध्यकोशलाधिपन्ध-
सुतायास् रामभातरि शब्दर०

कोशलिक न० कुशलाय कर्माणे दीयते ठक् षष्ठो० श्लोचम् ।

निजकार्य साधनार्थं राजादिकार्यं करेभ्यो दीयमाने उत्-
कोचे (घुस) हेम० कौशलिकमिति भाटानरं साधु

कोश(प्र)वत् त्रि० कोषः(शः) अस्त्वस्य भवत् मन्त्र वः । कोश(प्र)-
युक्ते । “प्रश्नात्मा कोषशब्दापि देवराघ प्रजापतेः” भा०
व्यातु० २४० । स्त्रियां छीप् कोश(प्र)वती सा च श्को-
षातकीदृशे “दनीयुतं वा मगधोद्भवानां कल्कं पिवेत्
कोषवतीरसेन” “शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव
च” “जीमूतकैः कोशवतीफलैश्च दनीद्रवन्तीतिदृतासु
चैव” इति च सुशु०

कोश(य)वासिन् पु० कोशे(त्रे)वसति वस-णिनि ७त० । को-
षाभ्यन्तरस्ये जन्तुभेदे “कोशवासिनां पादिनां च तदेव”
(यस्युपानसु) सुसु० कोशस्यशब्दे विवृतिः

कोश(घ)बुद्धि पु० कोषस्य सङ्कुलस्य दृष्टियन्त्रे ॥ कुर्याद्वक्तृदृष्टेः ।

कौशिक (प) शायिका स्त्री कोठे (शे) पिचानमध्ये शेते शे
सुल ७त० अतश्चम् । कुरिकायां जटाधरः

कोश(घ)स्रुत् ५० कोश(घं)करोति स-क्प्नि० स्रुत् । कोष-
कारणे जन्मुभेदे (रुटिपोका) "त्यजेत् कोश(घ)स्रुत्" इति ।

मानः" भाग० ७।४।११ "कोश(प)च्छा कोशकारः" श्रीधरः
कोश(प)स्य पु० कोश(पे)तिष्ठति स्या-क ७त० । सुश्रुतोक्ते
शङ्खदिक्के जन्तुभेदे । "आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः" इत्युपक्रम्य
कोशस्या इत्युदिश्य "शङ्ख शङ्खनख शक्तिशङ्ख कभङ्ग-
कप्रभृतयः कोशस्याः पादिनय" इत्युक्ता कृष्णदीर्घोक्ता
तन्मांसगुणात्कृता यथा "शङ्खकृष्णादयः स्वादुरस-
गन्धा मरुद्गुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्षस्याः
श्लेष्मवर्जनाः"

कोशा(पा)गार न० ३त० । धनागारे (खाजनागर) "कोशा-
गारमायुधगारमन्त्रगारां हस्तिशालांश्च क्रुद्धः" भा० व०
१६७ कोश(प)ट्टहादयोऽप्यत्र न० [कड़] गुपभेदे हारा०
कोशा(पा)ङ्ग न० कोशः (पः) इवाङ्गमस्य । वङ्गमूले इत्कटौ (को-
कोशा(पा)तक पु० कोश(प)मतिष्ठति अत-कुन् । १कठे
वेदशास्त्राभेदे २पटोल्याम् घोषके (तरु) (भीष्मा)
ख्याते शाकभेदे स्त्री मेदि० गौरा० डीप् । भा० व०
इयं राजसेव्यत्वात् महत्त्वाद्वा राजोपपदा निर्दिष्टा
"धामार्मवः पीतपुष्पा जालिनी जतवेधना । राज-
कोशातकी चेति तपोक्ता राजभक्तफला । राजकोशातकी
शीता मधुरा कफवातला । पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरका-
शक्तमिषणुत्" "कोशातकीर्वाङ्गमवाऽप्यपङ्गवासाक्षेत्रे
युक्ताः सुधतेन संछताः । सम्भर्जताः सैन्धवश्चिह्न-
साधिते तैवेऽतिरुच्यन्ते वङ्गपुष्टिदायकाः" तस्याः फलम्
अणुहरीतक्या० लुप । तत्फले स्त्री "कोशातकीपुष्पयु-
लुच्छकान्तिभिः" म. वः

कोशा(पा)स्र पु० को(शे)पे आस्र इव । १फलप्रधानवृक्षभेदे
(कोशाम) "कोशास्रः कुशशोभासपित्तप्रणयकफापहः ।
तत्फलं व्याहृि वातघ्नमन्तोष्यं गुरु पित्तलम् । पक्वं तु
दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्" भा० व० । (केयोड)
२फलवृक्षे राजवृक्षमः

कोशि(पि)न् लि० कोश(प)+अस्त्वर्थ इति । १कोश(प)युक्ते
आमोपपदकोशी तु सुश्रुतोक्ते कर्णवन्धनजे रोगभेदे "वड-
मालस्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्जयेत् । आनकोशी समा-
ख्यातः क्षिप्रमेव विमुच्यते" । २आम्बुडजे पु० शब्दमाला ।

कोशि(पि)ला स्त्री कोश+अस्त्वर्थे पिच्छादित्याद् इलच् ।
सहपदार्थम् राजनि०

कोशी(पी) स्त्री कुश-(कुष) अच् गौरा० डीप् । १चर्म-
पादुकायाम् २धान्यादयामागे च (शुक्ला) हेम०

कोश(य) लि० कोशे हृदय० (पे)भवः अत् । हृदयकोश

मांसपिण्डे "शङ्खानि कोश्याभ्याम्" वज्र० १६२८ "को-
श्याभ्यां हृदयस्य मांसपिण्डाभ्याम्" वेददी०

कोष पु० न० १ कुप-पचादि० अच् । १कोशशब्दाच्चै कोशशब्दे
विहितः । २स्त्रीभेदे । "अयोह कोषा धावयन्तः शत०
मा० १०।१।१।८ "कोषानाम अययः" भा० ।

कोषक पु० कोष-स्वाधे क । अण्डकोषे शब्द०

कोषला स्त्री० कोष-अलच् । अयोध्यायां पुर्यां शब्दरत्ना०

कोष्ठ पु० कुप-अन् । १गृहमध्ये, २उदरमध्ये, ३धान्यादिस्था-
वने ४कुम्भले च (कुठी) ५आर्क्षीये लि० मेदि० "स्या-
नान्यामान्निपकानां मूलस्य रुधिरस्य च । हृदयङ्कुः
पुष्पप्रथ कोष्ठइत्यभिधीयते" सुश्रुतोक्ते आमान्निपकमूल
रुधिरस्थाने "प्रवाहिका शिरः मूलं कोष्ठमूलञ्च दाहणम्"
"चले दोषे सदी कोष्ठे नेक्षेताव बलं नृणाम्" सुश्रु० "भुक्तं
भुक्तमिदः कोष्ठे कथमस्य विपच्यते" भा० आ० १०७७
"पतिं भार्योपतिष्ठे त ध्यायेत् कोष्ठगतं यथा" भा० भी०

६।१८। ५२ । अकचहादिचक्रचतुःपार्श्वस्य रेखाचतु-
ष्कान्विते ७स्थानभेदे अकचहृदये १८पृ० उदा० । ८पदे
स्थानमाले "पञ्चारामं नवहारमेकपालं त्रिकोष्ठकम् । यत्
पञ्चविषणम् श्लेखं पञ्चमज्जतिस्त्रीधरम् । पञ्चेन्द्रियायै
धारामा द्वारः प्राणा नव प्रभो । तेजोऽवन्तानि कोष्ठानि
कुलमिन्द्रियसंस्पृहः । विषणस्तु म्रिययागन्तिभूतप्रकृतिर-
व्यया" भाग० ४।२८। ५१।५२।५३ । कुम्भले "जरत्कोष्ठाद्-
ग्रीहीच्छकैराभिमन्त्रानाह्रति" कौपीतिक्रिा०

कोष्ठागार न० कोष्ठमगारमिव । धान्यधनादेः स्थापने नृक्षे
(कुठी) "कोष्ठागारायुधगारदेवतागारभेदकान्" मनुः
"कोष्ठागारं तु ते निव्यं स्मृते धान्यैः सुसंघटनम् । सदास्तु
सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरोमव" भा० आ० १।१८०

कोष्ठागारिक लि० कोष्ठागारे भवः तत्र नियुक्तोवा वा० ठन् ।
१कोष्ठागारभये । "अत्यर्थं स्वपति रक्ते कोष्ठागारिकाङ्गार
वृत्पिण्डे त्यादि" सुश्रु० २कोष्ठागारे नियुक्ते च ।

कोष्ठागारिन् पु० कोष्ठरूपमगारमिवास्त्वर्थ इति । कीटभेदे
"कोष्ठागारी लमिकरश्च मण्डलपृथुकः" सुश्रुते प्राणना-
शककीटोक्तौ

कोष्ठा न० देवदण्डम् कोः कादेशः । १देवदण्डमर्थे २तद्वति
लि० अमरः । "भुवं कोष्णेन पीनोद्गी मेध्योनावधवा
दपि" रघुः "इतेन सा शान्तिमुपैति जिह्वा कोष्णेन यष्टी-
मधुकान्वितेन" "शोधं सतोदं कोष्ठेन सर्पिणा परमे-
चयेत्" सुश्रु०

कौसल पु० व० व०। कुस-अलच्। देशभेदे। तेऽभिजनोऽस्य तेषां
राजा वा ध्वज्। कौसल्य पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि
वज्जु तस्य लुक् कौसलाः। कौशलशब्दे विद्यतः।
कौशलदेशश्च द्विविधः पूर्वोत्तरभेदात् “कौसलाधिपतिं
चैव तथा वेष्वातटाधिपम्। कानारकांश्च समरे तथा
प्राक्कौसलाधूपान्” भा० स० १०७० “दक्षिणाये च
पाञ्चालाः पूर्वाः कृत्तिष् कौसलाः” ११७० उत्तरकौस-
लास्तु कौशलशब्दे िताः

कौहल पु० कौ हलति स्मर्त्तते अच् प्रथो०। १। यादभेदे
मेदि० २मदाभेदे च हेम० श्नाटकशास्त्रकर्त्तृसुनिभेदे
तस्यापत्यम् शिवा० अण्। कौहल तदपत्ये पुंस्त्री०
उल्लयोरैक्यात् कौहल्लोऽप्यल

कौहनीय पु० ष्वपिभेदे “उपयातावाध्यमिति कौहनीयाः”
गोभि० गृ० सू०। उपयातायाच र्य्यं समीपं गतायाध्यं
देवमिति कौहनीया आचाध्यं काष्ठः” संत० रघुनन्दनः
कौहित पु०। ष्वपिभेदे। ततोऽपये शिवा० अण्। कौ-
हित तदपत्ये पुंस्त्री०

कौकिली स्त्री कौकिलेन दृष्टा अण्। कौकिलपिष्टरायां
सौत्वामण्याम्। “इ सौत्वाम एते कौकिली चरकसौत्वा-
मणी च” लाक्षा० त्रौ० सू०।

कौकुटक पु० व० व०। देशभेदे स च दक्षिणस्थः। “अथापरे
जनपदा दक्षिणा भरतर्षभा” इत्युपक्रमे “कौकुटकास्तथा
कोलाः कौकुणाः सालवानवाः” भा० भी० ८७०।

कौकुत्तक पु० व० व०। जनपदभेदे।

कौकुर पु० व० व०। कुकुराणां देशः अण्। १। देशभेदे।
“अश्वत्थाः कौकुरास्तास्तृष्टै वस्तपाः पशुवैः सह” भा०
समा० ५१७०। कुकुराः यादवभेदादप्य स्वार्थे अण्।
कुकुरवंशे ष्टपभेदे। “श्रुत्वा विनष्टान् वार्ष्णेयान् स-
भोजान्त्वककुकुरान्” भा० मौ० ५७०।

कौकुत्त न० कुत्तितं जलं स्वार्थे अण्। १। अयुक्तकरणे
२। अतृतापविषये च मेदि०।

कौकुटिक पु० कुकुटीं मायां, पादपतनदेशश्च पश्यति ठक्।
१। दाम्बिके, कौट्टादिवज्रभीत्या पादक्षेपस्थानमात्रद्वष्टरि संन्या-
सिनि च मेदि०। सन्यासी हि हिंसाभयात् पादन्यास प्रदेश-
पर्यन्तमेव पश्यन् दूरान् चक्षुः संवस्य यातीति तथात्वम्।
कौकुटिकन्दल पुंस्त्री ककुटस्यायम् इज् कौकुटिः स इव
कन्दलः। (वेङ्गाराध) सर्पभेदे त्रिका० स्त्रियां ङीप्।
कौच लि० कुचौ वडः अग्निभिन्नः। कुचिवडं अलङ्कारादौ

कौचक लि० कुचौ देशभेदे भवः प्रमा० वुज्। कुचिदेशभके
कौचिय लि० कुचौ भवः “इति कुचौवादिना” पा० ढज्। कुचौ
भवे। “असिं कौचिवद्यस्य चकारापनसं सचस्” भट्टिः
कौचियक पु० कुचौ वडः असिः ठक्ज्। कुचिवडं खड्गे
“कौचियकेण सन्निहितविषधरेणैव चन्दनकता” काद०।
“वड्गतीक्ष्णकौचोदक” द्रगकुमा०।

कौङ्ग पु० कोङ्गएव स्वार्थे अण्। कोङ्गणदेशे गन्दरत्ना०

कौङ्गण पु० व० व०। कोङ्गण+स्वार्थे अण्। १। कोङ्गणदेशे
“कौङ्गणाः सालवानवाः” भा० भी० ८७०। तस्य राजन
अण् २तद्देशे गन्दपे च।

कौङ्गिण न० व० व०। कोङ्गण+प्रथो०। कोङ्गणदेशे गन्दर०।

कौङ्ग पु० कुङ्गएव स्वार्थे अण् प्रथो०। कौङ्गपर्वते त्रिका०।

कौङ्गायन्य पु० कुङ्गा गोलापत्ये च फज् ततः स्वार्थे अण्।
१। कुङ्गपिगोलापत्ये स्त्रियान्तु न अण् किन्तु गोलापत्यवान-
त्वात् ङीप् कौङ्गाधिनी सा च २। ब्राह्मण्यम् जटाधरः।

कौङ्गि पुंस्त्री० कुङ्गणधरेन नारायणस्य अत इज्। कुङ्गधरेन-
नारायण्ये स्त्रियां वा ङीप्।

कौट लि० कूटे अद्रिश्चक्रे भवः उत्सा० अज्। १। कुटजवृक्षे
(कुरची) भावप्र० कुट्टां प्रायभवः अण्। २। स्वतन्त्रे
लि० कूटस्थ भावः अण्। ३। मिथ्याकथने ४। मिथ्याभाष्ये च

कौटकिज लि० कूटमेव कूटकं मांसकूटं तत्पत्यस्य ठज्।
मांसविक्रेतारि गन्दरत्ना०

कौटज पु० कूटमेव कौटं तत्र जातः। कूटजवृक्षे रावसकूटः
कौटजभारिक लि० कूटजस्य भारं हरति वक्ष्यायवृक्षति वा
वशा० ठज्। १। कूटजभारहारिणि २तद्वाङ्मये ३तदावृक्षके च

कौटजिक लि० कूटजं भारभूतं हरति वक्षति आवक्षति वा
ठज्। भारभूतकूटजस्य १। हारके २। वाङ्मये ३। वाङ्मये च

कौटतज पु० कौटः स्वतन्त्रः तच्चा टच् समा०। स्वतन्त्रे तच्चणिः

कौटनत्र न० कूट-कलच् स्वार्थे अण्। कौटिल्यशब्दार्थे हेमच०

कौटसाध्य न० कूटसाध्योभावः कर्म वा ध्वज्। मिथ्या-
साध्ये “कौटसाध्यं सहृदयः” मनुना सुरापाण्यमान-
गोक्ष्मा तस्यानुपातकता। कौटसाध्यदण्डश्च मनुना
दर्शितो यथा

“वस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाध्यं कृतं भवेत्।
तत्तत् कार्यं निवर्त्तते ततश्चाप्यततं भवेत्। सोभाशो-
हाङ्गवान्मैत्र्यात् कामात् क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्वा-
लभावाच्च साध्यं वितयमुच्यते। एषामन्यतमे स्थाने
यः साध्यमन्यतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषां च प्रवक्ष्याम्यः-

तु पूर्व शः । लोभात् सङ्घर्षं दण्डात् मोहात् पूर्वन्तु साह-
सम् । भयाद् भयम् दण्डो भैवात् पूर्वं चतुर्थम् ।
कामाद् शृणुषं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् । अज्ञानाद् द्वे
शते पूर्णे बालिष्याच्छतमेव तु । एतानाहुः कौटसाध्ये
प्रोक्तान् दण्डान्भीषिभिः । धर्मस्याप्यभचारार्धमधर्म-
नियमाय च । कौटसाध्यन्तु कर्षाणां शोनुं वर्णान् धार्मिको
नृपः । प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणान् विवासयेत् ।

कौटि पुंस्त्री कूट्यापत्यम् इज् । कूटस्य मिथ्याशंसिनोऽपत्ये
स्त्रियां तु क्रीडादि० ष्यङ् । कौद्या

कौटिक लि० कूटेन सगवन्धनयन्त्रेण चरति ठक् । ईस-
विक्रयोपजीविनि अमरः । कूट+चतुरध्यां कृमु० ठक् ।
कूटसद्विजटदेशादौ लि० ।

कौटिलिक लि० कूटिलिका व्याधानां गतिभेदः कर्मारोप
कराभूतं लौहञ्च तथा चरति स्वगान् अङ्गारान् वा ।
“अण् कूटिलिकायाः” पा० अण् । १ व्याधे २ कर्मकारे
च सि० कौ० ।

कौटिल्य न० कूटिलस्य भावः यज् । १ वक्रोभावे “नित्यं को-
टिल्ये गतौ” पा० । “कौटिल्यं कचनित्ये करचरणाधरत
लेपु रागस्ते” का० प्र० तद्विषयपातकम् “कन्याप्रदानं तस्यैव
कौटिल्यं व्रतलोपनम्” या० ऋतेः । उपपातकशब्दे
विहितः । स्तार्थे ष्यङ् । २ चाणक्यसुनौ पु० राजनि०
“आकर्ण्य व्याज्जातम् । कौटिल्यः—कूटिलमतिः स एष
येन क्रोधान्नौ प्रसममदाडि नन्दवंशः” सुहाराजसम्

कौटीगय्य पुंस्त्री कूटीगोर्षपिरेदस्य मोहात्त्वम् गर्गा०
यज् । कूटीगोर्षपे गोत्रापत्ये । तस्य जालः कस्या०
अथ यलोपः । कौटीगव, तच्छाले । [देशादौ

कौटीय लि० कूट+चतुरध्यां कृयाया० ण् । कूटसद्विजट-
कौटीर्य लि० कूटीरः केवल एव स्तार्थे ष्यङ् । केवले रुमहा-
ये । कौटिरीया वस्याः । २ दुर्गायाम् स्त्री “कौटीर्यां
मदिरां चण्डामिकां मलयवासिनीम्” हरियं० १७८५०

कौटुख्य लि० कूटस्य तद्वरणं प्रयोजनसस्य अण् । कूटुम्भ
भरणोपयोगिद्रव्ये । आहरेदिद्यतुष्टौ “अव्यया कौटु-
म्भम्” शाश्व० ४०० ४० २०६१०,

कौटुम्बिक लि० कूटस्य तद्वरणे प्रयुक्तः ठक् । कूटुम्भभर-
णे व्याघ्रते “कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय” भाग० ५५,
१२८० । कूटुम्भे भवः ठक् । २ कूटुम्भमध्यपातिनि । “यत्न
कौटुम्बिका दारापत्यादयोनाम्ना, कर्मणा वृकष्टगाला
एव” भाग० ५, १४५,

कौट्या स्त्री कूट्यापत्यम् इज् स्त्री कौटिः सैव क्रीद्या यज्
१ कूटापत्यस्त्रियाम् कूट+चतुरध्याम् । संज्ञाया० ण्य ।

२ कौट्य कूटसद्विजटदेशादौ लि०

कौटारिकीय लि० स्वस्या कुठारी कुठारिका तस्याः इदम्
शुजा० ठक् । स्वस्य कुठारसम्बन्धिनि

कौडयिक लि० कुडयस्य वायः ठक् । कुडयवापयोग्ये जेलादौ
कुडयं तत्परिमितमन्त्रं सम्भवति पचात व्यवहरति वा
ठक् । २ स्वस्मिन् कुडयमिताक्षसमावेशके कटाहादौ शत-
पाचको कूटादौ ४ तदवधारके च स्त्रियां ङीप् । कुडयः
परिमाणमस्य ठक् । ५ कुडयपरिमिते । संज्ञापूर्वकत्वे
पूर्वपदस्य न वृद्धिः द्विकौडयिकः । ८ कूटव्यस्य त वा
वृद्धिः आ(अ)र्द्धकौडयिकः । असंज्ञावान्तु ठञ्जोलुक् ।
द्विकुडयम् अर्द्धकूडयम् इत्यादि ।

कौडियक लि० कुड-काकस्यै० ण्यत् संयोगादिलोपः कूटा
तत्वा जातादिकच्चा० ठक् । “कूटाया यलोपय” पा०
ग० यलोपः । कार्कश्यं करणाह्यां भूमौ जातादौ

कौणकुत्स्य पु० ऋपिभेदे । “भरहाजः कौणकुत्स्य व्या-
र्ण्येणोऽथ गौतमः” भा० व्या० ८५० ।

कौणप पु० कृणपः शयः भवत्यनेन विद्यतेऽस्य अण् कृणपस्तद्व-
लणं शीतमस्य ण वा । राजसे अमरः “न कौणपाः शृङ्गि-
शो वा न देवा न च भा० व्या० १७०५० मानुषाः” स्त्रियां ङीप्

कौणपदन्त पु० कौणपस्य दन्तादिव दन्ता अस् । भीष्मे लिङ्गा०

कौणपाशन पु० कौणपानामशनमिपाशनमस्य । सपेभेदे
“हृत्किण्डः पिठरकः सुसुखः कौणपाशनः” भा०
व्या० ११५० नागनाभौ

कौण्डपायिन् पु० क० व० कृण्डनेव कौण्डं तेन पिबति सोमं
पा-णिनि । सोमयागकारियजमानभेदेपु ।

कौण्डपायिन न० कृण्डपायिनामिदम् अण् नि० प्रकृति-
भावः । कृण्डपायिनां (कृण्डेन सोमपायिनाम्) सम्बन्धि-
नि अयत्नरूपे सत्वभेदे कृण्डपायिनामयनशब्दे विहितः ।

कौण्डल लि० कृण्डलमस्यस्य ज्योत्स्ना० अण् । कृण्डल
युक्ते लि० स्त्रियां ङीप् । [सद्विजटदेशादौ

कौण्डलिक लि० कृण्डल+चतुरध्यां कृञ् ठक् । कृण्डल

कौण्डामक लि० कृण्डसे दमण् कौण्डे अग्नौ भयः वृद्धा-
दाग्न्युत्तरपदत्वात् युज् । कृण्डसम्बन्धिवर्जितभवे

कौण्डायन लि० कृण्डयादूरदेशादि पञ्चा० चतुरध्यां
फक् । कृण्डसद्विजटदेशादौ [कृण्डननगरजातादौ

कौण्डनेयक लि० कृण्डने जातादि कच्चा० ठक् ।

कौण्डिन्य पुंस्त्री कुण्डिनस्यैर्गौलापत्यं गगांयञ् । कुण्डि-
न गौलापत्ये । “कौण्डिन्यात् कौण्डिन्य” शत० ब्रा० १४।५।
५।२०। स्त्रियां तु ङीप् यलोपः “पाराशरकौण्डिनी-
ह्लात् पाराशरकौण्डिनीपत्यः” शत० ब्रा० १४।६।४।३०
यञ् ब्राह्मणे । कुण्डिनस्य युवापत्यम् गगां यञि यञ-
लात् फक् । कौण्डिन्यायन कुण्डिनस्य युवापत्ये पुंस्त्री
“कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः” शत० ब्रा० १४।५।५।
२०। कौण्डिन्यस्य लावः कणा० अण् यलोपश्च । कौ-
ण्डिन कौण्डिन्यस्य लावे । वञ्चु अणोल्क कुण्डनादे-
श्च कुण्डिनः । स्त्रियां तु न लुक् किन्तु गौलापत्वात्
ङीप् यलोपो कौण्डिनी ।

कौण्डित्यक पु० । सुपुतोक्ते शतश्रुत्वविधे जन्तुभेदे विषय-
ज्दे विवृतिः । २तलोक्ते कीटभेदे च कीटशब्दे विवृतिः

कौण्डोपरथ पु० । आधुनजातसंघे ततः स्वार्थे ण् ।
कौण्डोपरधीय तदर्धे । “याङ्गस्त्रिगर्तपठंस्तु कौण्डो-
परयदाखिडाः क्रौटुकिजालमालिच ब्रह्मयुगोऽयं जा-
लकिः” सि० कौ० । [तच्छ्रुतोभवे ।

कौतस्तुत लि० कृतः कुतोभवः अण् टिलोपः कणा० । कु-
कोतस्त लि० कृतस्त्वैभवः अण् नि० वेदे यलोपः । कुत-
स्त्वभवे । “कौतस्तावध्वर्यु अरिभेजयश्च जनेजयश्च”
पारा० ब्राह्म० ।

कौतुक न० कृतकस्य भावः युवादि० अण् प्रज्ञा० स्वार्थे अण्
वा । १कृतहले अमरः । तच्च अङ्गुतजिज्ञासातिशयः ।
“कौतुकानारभागात्” कुमा० । २मङ्गलार्थकृत्तुल्ये
शान्तः “वैवाहिकैः कौतुकप्रविधानैः” कुमा० । ३वृत्-
सवे ४अभिजापे ५नर्काणि ६हर्षे ७परम्परायातमङ्गले
८गीतादिभोगे ९भोगकाले च हेम० ।

कौतूहल न० कृतहलस्य तदन्वितस्य भावः कर्म वा युवा०
अण् प्रज्ञादि० स्वार्थे ण् वा । कृतहले “विस्तरवपणे
जानं कौतूहलमतीव मे” भा० आ० ६२७० । “महत्
कौतूहलं मेऽस्ति हरिवन्द्रजयां प्रति” मार्क० ८।॥

कौतूहल्य न० कृतहल+जाह्लाणा० स्वार्थे ण्यञ् । कृतहले
आतोमत पु० कुतोमतस्यापत्यम् अण्यण् । अणभेदे ।

“सङ्कलपाङ्गुणोपय इति कौतोमतेन” गोपचन्द्राङ्गणम् ।

कौतुस पुंस्त्री कुतुसस्य अपेरपत्यम् अण्यण् । कुतुसापत्ये
“भूर्भुवः स्मरित जामपा कौतुसोऽङ्गुत्तरोत्त” आश्व० श्रौ०
सू० ॥२५॥ “कौतुसाय दत्त्वा कन्दान्तं चर्षी नाम
अर्घ्यस्त्रीम्” भा० आर० १२७७० । “कौतुसः प्रमेदे

परतन्तुशिष्यः” रघुः । वञ्चु तस्य लुक् । कुतुसाः
तदपत्ये पु । कुतुसेन वृष्टं साम अण् । कुतुसर्षिष्टे
विकृतियागे मेवे सामभेदे । तच्च साम देवाने १६म०
२७७० १०गानम् । “कौतुसं भवति काण्यं भवति” नृतिः ।

कौद्युम लि० कुद्युमं वेदशास्त्राभेदमधीते वेद वा अण् । १कुद्युम-
शास्त्राध्यायिनि तद्वेत्तरि च । तस्य कार्तिकौजपादित्वात्
इन्वे पूर्वपठं प्रकाश्या । कठकौद्युमाः इत्यादि । “अतुवादे
चरणानाम्” पा० इन्वे एवम् प्रत्यङात् कठकौद्युम् ।
“स्थेणोर्बुडि” वार्त्ति० स्वाधातोर्णिधातोश्च बुङ्प्रयोग
एव तस्य तयात्वं नियमितम् [ब्रह्मवैज्जातिशब्दे विवृतिः

कौद्रालीक पुंस्त्री० रजस्वां तीव्राज्जाते संकीर्णं वर्णभेदे
कौद्रविक न० कौद्रवो निमित्तमस्य ठञ् । कौद्रवेल्लपणे
राजनि० [भान्यभवनयोश्चोत्तरे अमरः

कौद्रवीण न० कौद्रवस्य भवनं खेत्वं कौद्रव+खञ् । कौद्र-
कौद्रा(न्द्रा)यण पुंस्त्री० कण्(न्द्र)स्य ऋषेर्युवापत्यम् इज
कौद्रिः(न्द्रिः) इजनात्वात् व्यन्पत्ये फक् । कौद्रि(न्द्र)
नामपैर्युवापत्ये ततः अरीङ् चतुरर्थ्यां वुञ् । कौ-
न्द्रायणक तत्सञ्ज्ञकवृद्धेमादौ लि०

कौनस्य न० कुनसिनोभावः ण्यञ् टिलोपः । कुत्तितनख-
रूपे रोगभेदे तच्च सुवर्णसौवमहापातकजचिह्नम् “सु-
वर्णचौरः कौनस्य” मनु० १० । [निर्दोषादौ
कौन्तायनि लि० कुली+चतुरर्थ्यां कर्षा० फिज् । कुली-
कौन्तिक कुलः प्रहरणमस्य ठञ् । कुलास्त्रेण युद्धकारके
अमरः । [पधौ अमरः

कौन्ती स्त्री कुन्तिपु त्रेषु भवा अण् ङीप् । मक्षगन्धिन्यो-
कौन्तिय पु० कुन्त्या अपत्यम् ढक् । १युधिष्ठिरादिषु लिपु ।
“कौन्तेव । प्रतिजानीहि न मे कर्मफले स्पृहा” गीता
२अर्जुनवृत्ते राजनि० तस्य तत्तुल्यनामत्वात्तत्तात्त्विकम् ।

कौप लि० कूपस्येदण्य । कूपसम्बन्धिनि जलादौ “सञ्चारं
पितवं कौपं ज्ञेयं दीपनं लघु” सुश्रुते तदुशुणा
उक्ताः । “यस्य कौपं प्रास्ववर्णं वा श्रीमेधेवम्”
सुश्रुतोक्तकाले तस्य सिध्यता । स्त्रियां ङीप् ।

कौपीन न० कूपे पतनमर्हति खञ् यकार्ये नि० । १यकार्ये
२पापे ३शुद्धप्रदेशे अमरः ४चोरे लिङ्गा० ५सेखलावहे
कक्षखण्डे (कपनी) मेदि० तद्वारणेन कूपे पतनात् तस्य
तयात्वम् । यकार्ये वदाच्छायात्वात् इपुस्यलङ्गे शब्दचि० ।
तदापरकतया वज्रखण्डस्य कौपीनत्वम् । “कौपीनवनः
खड्गं भाव्यवनः” पुरा० “कौपीनाश्चादनं यावत्तादिकम् ६

“वीवरम्” भा० आ० ८१७० । “अवलास्यस्यकौपीनाः
सुहृदः सवजिण्यः” भा० अदु० ४६५० । [रूपकोषः ।
कौपीनदकी स्त्री कौमोदकी पृथ्वी । विष्णुगदायां हि-
कौमार पु० अपूर्वपतिर्का कुमारीपुपपद्मः पतिः “कौमारा
रापूर्व्यवचने” पा० नि० । अपूर्वपतिर्कायाः कुमार्या
योदरि । कुमारस्य भावः “प्राणभृदयो वचनत्वात् व्यञ् ।
“जातः कुं पृथिवीं पद्भ्यां मारयेत् स कुमारकः । इति
प्रधानतो विज्ञि कौमारं प्राग्भवावदतः” इत्युक्तापचिके
“कौमारं पञ्चमावधि” इत्यन्ते २५योपस्थामेदे न० ।
“देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा” गीता ।
“पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने” भतुः । कु-
मार एव स्वार्थे अण् । १कुमारे शब्दचिन्ता० । कुमारस्य
सन्तकुमारस्येदम् अण् । ४सर्गभेदे पु० स च सर्गः सन्त
कुमारदिसर्ज्यनपुंस्वकात् तन्नामकः । “कौमार व्यापः
प्राजापत्योमानव इत्यादि सर्गनामानि” श्रीधरः । “सपव
प्रथमं देवः कौमारं सगोमाश्रितः । चचार दुषरं ब्रह्मा
ब्रह्मचर्यं मन्त्रिश्रुतम्” भाग० १, २, ७, “वैकारिकस्तु यः
प्रोक्तः “कौमारकूभवात्कः” भाग० २, १०, २०, ५,
५ कुमारसम्बन्धिनि लि० “तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं
व्रतमास्थितः” भा० व० ८५५०

कौमारायण पुंस्त्री० कुमारस्य गोत्रापत्यं नडा० फक् ।
कुमारनामकर्षि गोत्रापत्ये । [कानीने
कौमारिकेय पुंस्त्री० कुमारिकाया अपत्यं शुभ्रा० ठक् ।
कौमारी स्त्री अपत्योक्तं कुमारं पतिपुपपदा स्त्री “कौमा-
रापूर्व्यवचने” पा० नि० डीप् । १अम्बुहीतदारान्नरस्य पत्न्युः
१भाष्येयाम् । कुमारस्येयमण् डीप् । २कुमार सम्बन्धि-
चेटादौ “कौमारीं दर्शयेचेटाम्” भाग० २, २, २८, कुमा-
रस्य कार्तिकेयस्येयम् अण् डीप् । ३कार्तिकेयशत्रौ ।
“कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरचरणा । योऽहं
मध्याययौ क्रुद्धं रक्तबीजं मञ्जुसुरम्” कौमारीशक्ति
निर्भिन्नाः केचिन्ने शुर्मेहासुराः” देवीमाहात्म्यम्
कौमुद पु० “कौ मोदने जनायस्मान् कौमुदस्तेन कीर्तितः”
इत्युक्तलक्षणो १कार्तिकभासे । “एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः
पुरा मांसं न भक्षितम् । शरदं कौमुदं मांसं ततस्ते
स्वर्गमाश्रयुः । कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपलं मराधिप ! ।
पञ्चदेतु सर्वमांसानि धर्मोत्तम विधीयते” म० त० भार०
कौमुदी स्त्री कुमुदस्येयं प्रकाशकत्वात् प्रिया अण् डीप् ।
१ज्योत्स्नायाम् अमरः । “यथिता सह याति कौमुदी”

“कुमा० तद्वत्प्रकाशिकायाम् “त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौ-
मुदी” कुमा० कौमुदस्येयम् अण् डीप् । “कुमुदेन मही
चोया सुद हर्षे० ततोऽहयम् । धातुर्नैर्नियमैश्चैव तेन सा
कौमुदी सृता” इत्युक्तायां २कार्तिकेयस्येयमास्यां “कौ
मोदने जनायस्यादानामावैः परस्परम् । जूटास्तुटाः
सुखापद्मास्तेन सा कौमुदी मता” इत्युक्तायाम् ३आश्विन
पौर्णमास्याम् “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि
कौमुदी सा समाख्याता काव्यां लोकविभूतये” ति० त०
लैङ्गोक्तेः । ४दीपोत्सवतिथौ दीपोत्सवतिथिं प्रकृत्य भवि-
ष्योत्तरे “कौ मोदने जनायस्यां तेन सा कौमुदी मता”
“सम्बोजमोदीलणकौमुदीसुखम्” रघुः कौमुदी दीपोत्
सवतिथिः इति मङ्गि० ५उत्सवे धरणिः इति कौमुदे
त्रिका० । स्वार्थे क । सुखे कौमुदिका ज्योत्स्नायाम् ।
संज्ञायां कन् । उमासखीभेदे शब्दरत्ना० कुमुद+चतुरर्थ्या
कुमुदा० ठक् । कौमुदिक कुमुदसन्निकटदेशादौ लि०

कौमुदीचार पुंन० कौमुद्या ज्योत्स्नाया चारः प्रागल्भ्यमत्र
कावे । आश्विनपौर्णमास्याम् त्रिका०
कौमुदोपति पु० इत० । चन्द्रे चारा० कौमुदीनायादयोऽप्यत्र
कौमुदीवृक्ष पु० कौमुद्याः प्रकाशिकायाः दीपशिखाया इत्य
इवाधारः । दीपवृक्षे (पितृतलसृज्) चारा०
कौमोदकी स्त्री कोऽधिव्याः पालकत्वात् मोदकः कुमोदकी
विष्णुः तस्येयम् अण् । विष्णुगदायाम् अमरः “कौमो-
दकी मोदयति सा चेतः” भाषः । “देवैरनादिरीर्यस्य गदा
तस्यापरे करे । निक्षिप्रा कुमुदायस्य नाम्ना कौमुदकीति
सा” हरि० ८०५०

कौमोदी स्त्री कुं मोदयति अण् कुमोदः विष्णुस्येयमण्
डीप् । विष्णुगदायाम् शब्दरत्ना०

कौम्भकारि पुंस्त्री० कुम्भकारस्यापत्यं प्रिस्त्वत्वात् पञ्च इज् ।
कुम्भकारापत्ये स्त्रियां वा डीप् । पञ्च अत्र । कौम्भ-
कार्यं तत्रार्थे ।

कौम्भायन लि० कुम्भस्य सन्निकटदेशादि पञ्चा० फक् । कुम्भ-
सन्निकटदेशादौ [उद्देशादौ

कौम्भायनि लि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां कर्मा० फिज् । तत्सन्निक-
कौम्भेयक लि० कुम्भां जातादि कञ्प्रा० ढक्ञ् । कुम्भी-
जातादौ [उद्देशादौ

कौम्भय लि० कुम्भ+चतुरर्थ्यां सङ्गाया० ख्य । कुम्भसन्नि-
कौरयाण पु० कुरयाणस्य (शत्रुं प्रति कृतयानस्य) अयम् अण्
वेदे प्रथो०, शत्रुं प्रति कृतयानस्य सम्बन्धिनि तत्पुत्रादौ

“पाकस्य मा कौरवाणः ॥ ८० ॥ १२१ तद्वाप्ये तद्यार्थोक्तः
कौरव पुंस्त्री कुरोरपत्यादि उत्सां व्यञ् तद्देशस्य रा जा
व्यञ् तेषु भवो वा व्यञ् । १ कुरव्यं “तस्यान्वयायः सुम-
हान् यस्य नाम्ना स्य कौरवाः । कुरोस्तु पुत्रावत्वारः”
हरिवं ६२७० । २ तद्देशस्य पुं १ कुरव्यं १३ तद्दे-
शस्य च लि० । स्त्रियां ङीप् । “द्रुपदः कौरवान् ब्रह्मा
प्राधावत समन्ततः । शरजालेन मरुता मोहयन् कौरवीं
चमूम्” भा० व्या० १२७० “मेलं चालपधनपिशुनं
कौरवं तद्भजेयाः” मेघदूतम् ।

कौरवक लि० कुरौ तद्देशे जातादि “विभाषा कुरुगुणेनि
पा० वा युञ् । १ कुरव्यं शोद्धवे । कुरुपकस्येदपण् । २ कुर-
वकस्यम्बन्धिनि

कौरवायणि पुंस्त्री कुरोरपत्यम् तिका० फिञ् । कुरव्यं
कौरवेय पुंस्त्री कुरोपत्यं वा० ढक् । कुरव्यं १३ “समा हि
कौरवेयाणां पयं ते चैव पुत्रक !” भा० व्या० १४२७० ।
“मिमोक्षान्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत !” भा० व०
८७० ।

कौरव्य पुंस्त्री कुरोवपत्यम् कुर्यादि० यञ् । १ कुरव्यं १३
“कौरव्याः पशवः प्रियापश्मिभवत्ते शोपशानिः फलम्”
वेणीस० । तस्यापत्यं तिका० फिञ् । कौरव्यायणि
कुरुकुलोत्पन्ने ब्राह्मणादापत्ये पुंस्त्री कुरुणां राजा
स्य । २ कौरव्य कुरुदेशराजे । स्त्रियां ङीप् कौरवी
स्त्री । गणान्तात् युन्यापत्ये फिञो लुक् । कौरव्यः
पिता पुत्रश्च सि० कौ० ।

कौरुकत्य पुंस्त्री कुरुकतस्यैरपत्यम् गगौ० यञ् । कुरु-
कतस्यैरपत्ये युवापत्ये फिञ् । कौरुकत्यायनि तदीय
युवापत्ये पुंस्त्री

कौरुज(जा)ङ्गल लि० कुरुजङ्गले जातादि व्यञ् उत्त-
रपदस्य वा ङङि । कुरुजङ्गलभवे

कौरुपाञ्चाल लि० कुरुपाञ्चालदेशे प्रसिद्धः व्यञ् उभयपद
ङङि । कुरुपञ्चालेषु च प्रसिद्धे । “प्रज्ञातं कौरुपा-
ञ्चालं यद्वरवचस्” शत० ब्रा० १, ७, २, ८, कौरुपाञ्चालो
वा व्यञ् ब्रह्मा १११३१२१

कौर्ष्य पुं “क्रियतावुरिजित्तमकुलीरलेयपाद्यैककौर्ष्या-
प्याः । तौलिकः कोमेरो कुद्रोगशान्धम” चेदम्”
ीपितोक्ते ङङिकराशौ ।

कौर्ष्य न० कूर्ममधिकृत्य कतोपत्योः व्यञ्, कूर्महेदम् व्यञ्
वा । १ कूर्मपुराणे २ कूर्मसम्बन्धिनि लि० ।

कौल लि० कुले भयः इभिन्नः व्यञ् । सत्कुलभवे १ कुलोमे
रुनि त्र कौलेयक इत्येव । कुले कुलाचारे रतः तं वेत्ति
वा व्यञ् । २ तन्वोक्तकुलाचाररते शतदाचारवेदिनि
च । “दिव्यभावरतः कौलः सर्वज्ञ समदर्शनः” कुला-
ख्यं ६ । “पशोर्ज्ञातुस्त्वमन्तः पशुरेव न संशयः । वीरा-
हृत्त्वमनुधीरः कौलाश्च ब्रह्मविद्भवेत्” मत्तानीलतन्त्रम् ।
कुलं कुलाचारमधिकृत्य कतोपत्योः व्यञ् । ४ कुलाचार-
प्रवर्तके पत्ये कौलोपनिषदादौ ।

कौलक लि० कुले भयः सौवीरः भूमा० युञ् । कुलभवे सौवीरे
कौलकेय लि० कुले सत्कुले भयः वा० ढक् कुल् च । १ सत्-
कुलोद्भवे । कौलकेय + ङुभो० । २ कसतीएले पुंस्त्री शब्दरत्ना०

कौलटिनेय पुंस्त्री भिक्षुकाः सत्या अपत्यम् ढक् इनादेशश्च ।
सत्या भिक्षुकाः अपत्ये व्यमरः स्त्रियां ङीप्

कौलटिय पुंस्त्री कुलटायाः सत्याः व्यसत्या वा अपत्यम् ढक् ।
सत्याः व्यसत्याय भिक्षुकाः अपत्ये व्यमरः । स्त्रियां ङीप् ।

कौलटेर पुंस्त्री कुलटायाः व्यसत्या अपत्यम् आचारेण लुङ्-
त्वात् (“लुद्राभ्यः”) पा० ढक् । व्यसत्याः अपत्ये व्यमरः ।

कौलत्य लि० कुलत्येन संस्कृतम् व्यञ् । कुलत्यसंस्कृते “पा-
यवेदान्तकौलत्यसुरासौवीरकादिभिः” सुनु० ।

कौलत्योन न० कुलत्यस्य भवनं चोत्तम् व्यञ् । कुलत्योत्प-
त्तियोग्ये चोत्ते

कौलपुत्रक न० कुलपुत्रस्य भावः मनोघ्ना० युञ् । कुलपुत्रभावे
कौलव पुं ववाङिषु तृतीये तिथ्यङ् रूपे चरकरणभेदे ।

करणशब्दे १६८० पु० विहतिः
कौलालक लि० कुलालेन कृतं संज्ञायां युञ् । कुलालकते
शरावादौ असंज्ञायान्त व्यञ् कौलाल तत्कते । तस्मैदमन्

कौलाल तदुसम्बन्धिनि लि० “रयश्चक्रं वा कौलालचक्रं
वा” शत० ब्रा० ११८॥११॥

कौलिक लि० कुलादागतः ढक् । १ कुलपरम्परागते आचा-
रादौ । कुले कुलागमे सिद्धः ढक् । तन्वोक्ते २ कुलाच-
रे । कौलं कुलधर्मं प्रवर्तयति ढक् । २ कुलधर्मप्रवर्तके

शिबे । शब्दमा० । ४ पा० शब्दे तिका० । कुलं तदाचारः
प्रयोजनमस्य ढक् । ५ कौले ब्रह्मविदि “शब्दः कौलिकः” श्रुतिः

कौलितर पुं कुलितरस्यापत्यम् षष्पण् । शम्भरासुरे “उ त
दासं कौलितरं ब्रह्मतः पर्वतादधि । अवाङ्मादिन्द्र” शम्भ-
रम्” च० ४॥१०॥१४ कुलितरनाम्नोऽपत्यं शम्भरमसुरम्” भा०

कौलिशायनि लि० कुलिश + चतुरधरां कर्णो० फिञ् । कुलिश
सन्निहदेयादौ

यस्य दर्शनम् । प्रविशन् हेमाद्रिगुहाद्वहानरं निनाय
विभ्यद्विषानि कौशिकः" भावः । इन्द्रस्य कुशिकपुत्रत्व-
प्राम्प्रकथा "कुशिकस्तु तपस्ते मे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्वासादभ्येत्य जन्मिवान् । स गाधि-
रभवद्वाजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० १५० ।
"कुशिकस्तु तपस्ते मे" इत्यपक्रम्य "यत्तु मृतपर्सं दृष्ट्वा
सहस्राद्याः पुरन्दरः । समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवाप्तयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः । स गाधिर-
भवद्वाजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" हरिवं० २७५० ।
कुशैर्दत्त्वाद्वा कौशिकत्वमस्य यथाह तत्रैव
"जात मातस्तु भगवानादिजां यः (शक्रः) कुशैर्दत्तः । तदा
प्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः" हरिवं० २२७५० ।
१७५० कौ० ध्यालयादिभिः (सापुत्रे) चमरः । इन्द्रकुले
७ कोषाध्वजे मेदि० । ८ कोषकारे शब्दरत्ना० ६५५५ गार-
रसे त्रिका० १० मञ्जनि हेम० ११ अश्वत्थं हले राज-
नि० । कुशिकस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । १२ विश्वा-
मित्रमुनौ स हि कुशिकपुत्रस्य गाधिरपत्यम् । कुशि-
कशब्दे तन्मूलं दृश्यम् । "अपि वक्ष्यते ततः सोममिन्द्रेण
सह कौशिकः" भा० आ० १७५० ।
१२ पौरववंशे नृपभेदे । "पारोक्षितस्य द्वौ पुत्रौ" इत्युप-
क्रमे "प्रतिष्ठायाश्च द्वौ पुत्रौ पैप्पलादश्च कौशिकः" हरिवं०
२६१५० । जरासन्धनृपस्य हंसनाभके १४ सेनापतिभेदे "स
तु (जरासन्धः) सेनापती राजा सङ्घार भरतर्षभ ! कौ-
शिकं चित्तमेनञ्च तस्मिन् युद्धे उपस्थिते । ययोस्तो नामनी
राजन् हंसेति डिम्बकेत च" भा० सं० २१५० । तस्य च
कौशिकवंशत्वात् तथात्वम् । १५ अश्वरभेदे "खल्वमः शा-
लवदनः करालः कौशिकः शरः" हरिवं० ४२५० ।
कुशिकवंशोद्भवत्वात् । इन्द्रदीभेदे स्त्री तस्या उत्पत्तिकथा
रामा० आ० १४५० ।
"कुशवंशमस्ततोऽग्निं कौशिको रघुनन्दन ! । पूज्यं जा भ-
गिनी चापि मम राघव ! सुव्रता । नाम्ना सत्यवती नाम
अश्वमेधे प्रतिपादिता । सशरीरा गता स्वर्गं भक्तार-
मनुवर्तिनी । कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च सहजानदी ।
दिव्यपुष्पोदका रस्या हिमवन्सुपाश्रिता । लोकस्य
हितकार्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम । ततोऽहं हिम-
वत्पादं वसामि नियतः सुखम् । भगिन्या स्नेहसं-
युक्ताः कौशिक्या रघुनन्दन ! । सा तु सत्यवती पुण्या

सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता । प्रतिप्रता महाभागा कौशिकी
सरितां वरा"

"तत्र भासं वासुदेव ! कौशिक्या भरतर्षभ ! । कश्यपे-
धस्य यत् पुण्यं तन्वासेनाधिगच्छति" भा० प० ८१५० । "कुशि-
कस्यायमं गच्छेत् सर्वपापमोचनम् । कौशिकीं तत्र
गच्छेत महापापप्रणाशिनीम् । राजस्त्वस्य यत्तस्य फलं
प्राप्नोति मानवः" तत्रैवाध्याये । "इयञ्च नदी हिमवतः
निःसृता चम्पानगरसन्निकटे उत्तरपारे गङ्गायां सङ्गतो ।
"ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! चम्पकारण्यसुत्तमम्" तत इत्युक्ते-
कास्यास्तत्सन्निकटत्वम् । १५ यशोदाकन्यात्वे मोक्षप्रदायां
योगमायायाम् । कौशिकेन्द्रेण भगिनीत्वेन कल्प-
नेन विष्णुना तस्मात्तन्नामकरणस्तथात्वं यथोक्तम्
"तत्र त्वां शतं कश्चिन्मोक्षप्रदं देव कश्यपा । अग्निप्रेक्षेण
दिव्येन देवतैः सह योजसे । तत्रैव त्वां भगिन्द्रेण
यज्ञीप्सुति स वासवः । कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी
त्वं भविष्यसि" हरिवं० ८५० योगमायां प्रति विष्णुः कृतः ।
"आसीत् कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी" भा०
हरिवं० ८५० । पार्वत्याः शरीरकोश(धा)त्निःसृता १८ दे-
वीमूर्तिभेदे तस्य च मुख्यमध्यतापीति भेदः । तन्मूलं
देवीमाहात्म्यवाक्यं तच्च कौशिकशब्दे दर्शितं नाट्ये २० वार्ति-
भेदे खल्वारण्यदे लज्जयादिकं दृश्यम् । [तथात्वम्

कौशिकप्रिय पु० इत० । श्रीरामे विश्वामित्रमित्राचरणात्तस्य
कौशिकफलं कौशिक कोशस्य फलमस्य । नारिकेले शब्दरा०
कौशिका स्त्री कोशस्य स्वार्थे क इत्यतश्चत्वम् । पानपात्रे
चपके हेम० ।

[शब्दमाला श्विन्नामित्तुले च
कौशिकात्मज पु० इत० । १ इन्द्रपुत्रे जयने २ अर्जुने च
कौशिकायनि पु० कुशिकस्यापत्यम् वा० फिज् । वज्रवेदे-
वंशब्राह्मणस्येष्टभिभेदे "कौशिकायनेः कौशिकायनिः"
शत० ब्रा० १४/१५/२१

कौशिकायुध न० इय० । इन्द्रचामे शरत्वा०
कौशिकाराति पु० इत० । १ काके राजनि० नस्य मेचकारातित्वं
च तेन सह निम्बविरोधित्वात् । तत्कथा काकोलू-
कशब्दे दृष्ट्वा कौशिकारप्रभृतयोऽप्यत्र पु०

कौशिकिन् पु० व० य० कौशिकेन प्रोक्तमधीयते णिनि ।
विश्वामित्रमोक्षाध्यायिषु
कौशिक्योज पु० कौशिक्या इव योजोयस्य दृणोः सलोपः ।।
शास्त्रोदले (सेधोडा) राजमि०

कौशिक उ० व० व० देवभेदे "वज्रानाः कौशिकानां वै नैक-
पृष्ठाः धुरन्धराः" भा० भी० ८४० जनपदकवने

कौशौ(पी)धान्य न० कौशे(ये)भवा कौशौ(पी) कर्माभा०
कोश(प)जाते धान्ये तिलादौ । "सर्वमेतदहः कौशौ-
(पी)धान्यं विवर्जयेत्" कात्या०श्रौ० २।१।१०

कौशे(ये) न० कौशा(पा)उचितम् ढङ् । कतिकोपादिजाते
यस्ते अक्षरः "ननौमि कौशे(ये)उपात्तरागम्" कुमा०
"कौशेयं व्रजदपि गाढतामजकम्" भावः "लाञ्छानो-
हितकौशे(ये)यपरिधानम्" काद० "कौशेयाविकयोद्धौ"
मनुना तच्छोधनद्रव्यउक्तम्

कौश्व लि० कुशखेदम् षाञ् । १कुशसंस्वन्निनि शयनादौ
"प्राक्कन्दकवने कौश्वे वट्पां गच्छामिव सुवम्" भा०
अट्ट००।४।५। कुशखे गोलापखं वा० षाञ् । २कुशगोत्रजे
ष्वभिभेदे पु० "तं कौवाच सुश्रवाः कौश्वः" शत०ब्रा० १०।
५।५।४ "कौश्वः कुशगोत्रजः" भा० । तेन ब्राह्मणे
कौश्व इति मूर्धन्ययुक्तपठस्तु प्रामादिकः ।

कौशा(सा)रव पु० कशा(पा)रोरपयम् षष्यण् । कुशा(पा)
रोमुनेरपये मैत्रेये "वायतः कतवान् प्रशान् अता कौ-
शारवायतः" भाग०१।१।१२ "कौशारवस्य मैत्रेयस्यायतः"
श्रीधरः "ननु ते तत्त्वसंदाध्य अग्निः कौशारवोऽग्निमे"
भाग० २।४।१ वाङ्मा० दङ् । कौशारविरथत्वं "यत्न
कौशारवेत्तस्य संवादोऽध्यात्मसंयतः" भाग०२।१०।५२

कौषिक लि० कौशिक+पृषो० । १कौशिकयन्त्रार्थे मेदि०२दुर्गा
मूर्तिभेदे स्त्री "वरीरकोपाद्यतस्याः पार्वत्याः निः-
सृताम्बिका । कौषिकीति सभाख्याता ततो लोकेषु गीय-
ते" देवीमा० "हायकोपात्रिःसृता या कालिकायाम्नु
भैरव ! । सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा समोच-
रा" कालिका० पु० ६०५०

कौपीतक उ० कुपीतकस्यापखम् षष्यण् । कुपीतकविपुले
मङ्गुवां प्रखण्डं तर्पणीये षष्यभेदे कहोड्डे "कहोड्डं कौ-
पीतकमित्यादि" आद्य० मट० १।४।४।२२ षष्यितर्पणे ।
कुपीतकस्यापखम् ढङ् । कौपीतकिरपि कहोड्डे षष्यौ
। "तद्दहोगुण कहोड्डः कौपीतिकः" शत०ब्रा० २।४।२।१।
। तत्सम्बन्धित्वात् कौपीतिकब्राह्मणं कौपीतकी उपनिषद्
। षष्येदानर्गता ।

कौपीतकिन् पु० व० व० । कौपीतकेन प्रोक्तमधीयते णिनि ।
। कौपीतकेन प्रोक्ताध्यायिषु । "सदस्यं सप्रदं कौपीतकि-
नः सुसामन्ति" आद्य०गू०१।२।१।

कौ(पी)तकी कुपीतकस्यापखम् षष्यण् ङीप् । षष्यण्
। पत्न्यां लिङ् ।

कौपीतकेय उ० स्त्री कुपीतक+वा० षष्ये ङक् । कुपी-
तकस्यापखे कहोड्डे "अथ हैनं कहोड्डः कौपीतकेयः
पयच्छ" शत० ब्रा० १।४।४।१।

कौष्ठवितक लि० कुष्ठविदि तद्विद्यायां साधु कल्या० ङक् दक्ष
चरत्वेन तान्ततया ठक् क इत्येके । कुष्ठविद्यासाधौ । दक्ष
चर्त्वाभावभाविष्य तान्तत्वाभावेन कौष्ठविदिक् इत्यन्ये त-
न्यतेनैव तयारूपं २१५४४० उक्तम्

कौसीय न० कुस्मितं सीदवकिन् सीद+वा० आधारे य स्वादौ
षाञ् । १आख्ये २तन्मायायु हेम० । कुसीदस्य भावः
ष्यञ् । ३इदिरूपकुसीदहत्तौ शब्दार्थः

कौसुम न० कुसुमेन निर्दत्तम् । १पुष्पाङ्गने कमरः । तस्मै-
दमण् । २पुष्पसम्बन्धिन लि० "विनयति सुदयो इयोः
परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन" भावः

कौसुम उ० कुसुम+स्त्वार्थे ष्यञ् । १अरण्यकुसुमे २शाकभेदे
राजनि० । कुसुमेन रक्तम् ष्यञ् । ३कुसुमरागरञ्जिते
वस्त्रादौ लि० "कौसुमं पृथु कुचकुम्भसङ्घि वासः" म च ।
तस्मैदमण् । कुसुमसम्बन्धिन लि० "।दनकरकरसङ्घ्युक्त
कौसुमरागम्" भावः । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

कौसुखिन्द उ० दगराजसाध्यवागभेदे "कौसुखिन्दः" का-
त्या०श्रौ००२।५।१८। "इतीयो दगराज एतत्तस्यः"
संख्या०।प्रायणीययामानन्तरं कौसुखिन्ददगराजस्य २प्रथमे
त्परे च "कौसुखिन्दः प्रथमन्तराहः" कात्या० २।४।१।

कौसुखिन्द उ० कुसुखिन्दस्यापखम् ढङ् । तदपखे उद्वा-
लके सुनी "कौसुखिन्दिरुद्वालक आरुणौ ब्रह्मचर्यसं-
वास" शत० ब्रा० १।२।२।२।१। [त्ते जटाप०

कौस्तिक लि० कुस्त्रया चरति ठक् । भावाकारके शाययु-
कौस्तुभ उ० कुं भूमिं सूक्ष्माति कुस्तुभोजनभिः तत्र भवः
ष्यञ् । विष्णुविष्णवे "कौस्तुभस्तु मङ्गतेजाः कौटि-
सूर्यसमप्रभः" इत्युक्तलक्षणे मखिभेदे । तस्य सप्तहाड्यु-
पत्तिकवा हरिवं० २२४०

"सुरासुरगणाः सर्वे संहिता लवणाक्षसः । मन्दरं पुष्करं
कला नेत्रं वासुकिमेव च । सभाः सहस्रं मयितं जल
मोघभिः सह । चोरभूतं सभावोगादहतं समपद्यत ।
तज्जहुरसुराः पूर्वमाक्रान्ता लोभमन्तुना । तदा पञ्चाज्ज
सुहृदो वाः कामतेजोबलान्विताः । धन्वन्तरिणाया मदां
श्रीर्देवी कौस्तुभोपधिः । यथाहो विमलशायि सङ्गतस्तस्युः

इमन्नतः" । "ततः शतसहस्रांशुर्मात्रमात्रात् सागरात् । प्रसन्नात्मा ससुत्पन्नः सोमः शीतांशुस्त्वलः । श्रीरत्नरत्न सत्यदा हतात् पाण्डुर वासिनी । सुरा देवी ससुत्पन्ना तरगः पाण्डुरस्तथा । कौस्तुभस्तु मणिर्हृदयत्पद्मो हतसम्भवः । मरीचिचक्रः श्रीमान् नारायण उरोगतः" भा०का०ऽप्य० "उच्चैः अवाह्यश्रेष्ठो मणिरत्नश्च कौस्तुभम्" रामा० उक्तेः क्रीडत्यमपि "कौस्तुभाख्यमपांसारं विभाष्यं दृष्टोरसा" "सकौस्तुभं ह्येपयतीव यक्षः" रघुः । शतैकभेदे न० "हताये गोष्ठं पाडां तदभावे तु माहिपम् । आर्ज्यं वा तदभावे तु साक्षात्तैलं यहीयते । तैलाभावे यहीतव्यं तैलं जर्जिरम्भवम् । तदभावेऽतसोष्टे हं कौस्तुभं सर्पपोद्भवम् । हलस्ते होऽयवा यावः पूर्वाभावे परःपरः" कर्कष्टं मण्डनवाक्यम् । कौस्तुभमित्यत्र कौस्तुभमिति पाठस्तु सम्भक्तः । शतश्लोके सुदामेदे "अनामाहुः संलग्ना दक्षिणस्थ कनिष्ठिका । कनिष्ठयाभ्यां वद्धा तज्जन्म्या दक्षया तथा । वामानामासु वन्नीयात् दक्षिणाहुः समूले । अङ्गुष्ठमध्यके भूयः संयोज्य सरलाः पराः । अतसोऽयत्र संलग्ना सुदामा कौस्तुभसंज्ञिका" तन्वसारः ।

कौस्तुभवक्षस् पु० कौस्तुभोऽयं स यम् । विष्णो हारा० कौस्तुभहृदवाद्दोऽयत्र पु० एतं कौस्तुभलक्षणद्वयोऽयम् । क्रय वषे वा० चु० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् षटादि । क्रययति-ते क्रयति अचिक्कयत्-त अक्कयत्-अक्रासीत् । कृययां-वभूव आस चकार-चक्रे-चक्राय । क्रस दीप्तौ कौटिल्ये च दिश० पर० अक० सेट् । क्रसति अक्रसीत्-अक्रासीत् चक्रास । षटा० क्रसयति-ते । अचिक्कयत्-त अदित् क्रसित्वा-क्रस्ता ।

क्रस दीप्तौ वा० चु० उभ० पक्षे भा० अक० सेट् षटादि क्रसयति-ते । क्रसति । अचिक्कयत्-त अक्रसीत्-अक्रासीत् कृमयां वभूव आस चकार अक्रे चक्रास अदित् क्रसित्वा-क्रस्ता । "भ्यृ ह्रुतौ क्रस् कुसि कि च भासने कुस् इति षि" षोपदेशव्याख्याने "परोऽनुबन्धः पूर्वेषामेकवाक्यव्याप्तयु" इति तदुक्तिमाश्रित्य भ्रान्त्या दुर्गादासेन क्रस इदित्वसकम् तद्विन्यम् । पा० धातुपाठे चुरादिषु "लसिपिस् कुसि दणि कुसीयादिना कुसेरेषेत्सुक्तेः दिवादिषु च क्रुस् ह्रणदीप्रोऽरित्युक्तेः षटादौ च जनीजृप् क्रसु रञ्ज इत पाठाः । इदित् कश्चातीरदर्शनात् । अतः परानुबन्धस्यो संवादा प्रसक्तिः तैलस्य वा चुरादित्वम् अन्यथा

कुसिवत् क्रसीयेव मूलकत् पठेत् । न च तत्राऽपाठि अतस्तस्य नेदित्वम् ।

क्रूय दुर्गन्धे आर्द्राभावे शब्दे च भा० आत्म० अक० सेट् । क्रूयते अक्रूयिष्ट चुक्रूय । किंचि क्रोषयत् ते । अस्य चेलार्धककर्मा गुरुपदे ससुत् चेलक्रोषम् वरदक्रोषम् । "यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्तक्रोषमभ्यु वृधे मदनेन" भावः । "वस्तं क्रोषयित्वा परिमिच्येत्यर्थः" मञ्जु० अ-भि+अतिव्याप्रा आदीनायकरणे पतीभावकरणे च सक० "आपो वै ससम्भ्रं तामिरीदमभिक्रूयमिवादनि" शत० ब्रा० १४११११४१ यान्त्वात् ताच्छीले नातोयुच किन्तु तच् । क्रूयता इत्येव । [रीत् चकार ।

कमर कौटिल्ये भा० पर० अक० सेट् । कमरति अकमा(फ)-क्य लि० कः प्रजापतिस्तस्यै हितः यत् । प्रजापतिहिते । "येन चत्वारि कानां अयानीति" प्रश्ने "एतान्येव चत्वारि कानां कानि" शत० ब्रा० १०११४२४१ भा०तयार्धतोक्ता

क्याम्बू स्त्री क्यं प्रजापतिहितमस्त्यत्र ऊङ् । दूर्वाभेदे "क्याम्बूरुतरोऽङ्गु शाखदूर्वा व्युत्कशा" अण० १८११६ । क्रंश प्रकाशने भा० सक० सेट् क्रंशति अक्रंशीत् चक्रांश ।

"क्रंशतेवा प्रकाशयतिकर्माणः । निरुक्तकारः २।२३ ।

क्रकच पु० क्र इति कचति शब्दायते कच-शब्दे अच् । । यान्य-लाख्ये ह्ये मेदि० । २दादृष्टारणास्तो करपत्ने (करात) पु० न० अमरः । ज्योतिषोक्ते श्योगभेदे च । तल्लक्षणश्च "पृष्ठादितिषयो मन्दात् विलोमं क्रकचः स्रुतः" इति "यथा शनौ पृष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरावष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एने योगाः क्रकचख्या ज्ञेयाः पांशू० भा० । यदाह नारदः "नयोदश स्रुमिलने संख्योक्ति अवारयोः" क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्ह्यतः" [क्रकचदलादयोऽयत्र

क्रकचच्छुद् पु० क्रकच इव लटो यस्य । केतकीड्ये त्रिका० क्रकचपत्र पु० क्रकच इव पत्रमस्य । १साकट्यभेदे राजनि० २केतकीड्ये च ।

क्रकचपाद(ट्) पु० क्रकचमिव पादो यस्य वा अन्यलोपः । ककनासे हारा० [खग्रभेदे । त्रिका० ।

क्रकचपृष्ठी स्त्री क्रकच इव पृष्ठं यस्याः ङीप् । (कट) म-क्रकचश्चवहार पु० लीलावत्युक्ते क्रकचच्छेद्यवस्तुनोवेतन ज्ञानार्थं तत्फलज्ञापको गणितभेदे यथा

"क्रकचव्यवहारे करणस्त्वं हतम् । पिण्डयोगदल-मयमूलयोर्दध्यं मङ्गु गितमङ्गु काककम् । दादृष्टारणपक्षैः

धर्मं स हृदयान् । दत्तं मरीचिमन्त्रिषु पुलक्यं पुलकं
क्रतुम् । वशिष्ठं गीतमन्त्रैव भूतमङ्गिरसं मतुम् । अथ-
र्तभूता इत्येते स्वाताम्यैव महर्षयः । तयोदयं सुता
येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः । हरिवं० १०४७०

जटाधरेण तु “विदेवा दश कृता इत्युक्तम् । गणदे-
वता शब्दे तन्मूलं पश्यते । कल्पभेदादविरुद्धम्
तत्र प्रज्ञा निश्चयः अध्ययसायः यथाह

“अथ स्मृतु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरर्षिर्लोके पुरुषो
भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत” छा० उ० ।

“कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्ययसायश्च
एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वीतोपासी
तेत्यनेन अयच्छितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुशरणेन

कर्तव्यं प्रयोजनम् ? कथं वा क्रतुः कर्तव्यः ? क्रतुकरणं
यामिमेतार्थसाधनं कथम् ? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथे-
त्वादित्यन्वः । अथ खल्वित्येत्यर्थः । यस्मात् क्रतुमयः

क्रतुपायोऽध्ययसायाक्रतुः पुरुषो जीवः । यथाक्रतुर्या-
दशः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्वाध्ययसायो यारङ्ग-
नियोऽर्षिर्लोके जीवश्चिह्नं पुरुषो भवति । तथेतोऽस्मादे-

हात् प्रेत्य स्तुत्या भवति । क्रत्वतुल्यफलतात्त्विको भवतीत्यर्थः
एवं श्रुतस्मात्क्रतो इहम् । “यं यं वापि स्मरन् भावं
त्वज्जन्तुने कलेवरमिव्यादि” यत एवं व्यवस्था शास्त्र-
ह्यस्तः स एवं जानन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं पश्चा-

मस्तम् । यत एवं शास्त्राभावात्प्राप्यते क्रत्वतुल्यं
फलमतः स कर्तव्यः क्रतुः” भा० । १०४७० आठमासि

चातुर्मास्यादिवगारम्भत्वात् तस्य तदात्मम् “वाजाय
स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपजाय स्वाहा क्रतये

स्वाहा पशवे स्वाहाऽर्पितये स्वाहाऽह्ने सुधाय स्वाहा
सुधाय वैतग्निनाय स्वाहा विनग्निना आत्मायनाय स्वा-

हान्ताय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये
स्वाहा प्रजापतये स्वाहा” यजु० १८।२८ “वाजादीनि चैवा-

दिमासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा श्रुतव्यमित्यर्थः
अथप्राप्तुं यत्तुल्यं लोच्यते, प्रसवायानुष्ठानपाय जलक्री-
डादौ अभ्यनुष्ठानात् प्रसवो वैशाखः । अपिजाय
कपसु जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलङ्कृतं जलक्रीडारत-

त्वादपिजो व्यैष्टः । क्रतवे यागकृपाय चातुर्मास्यादि
यागमात्रात् क्रतुरपादः” वेददी० ।
क्रतुदोषनुद् ३० क्रतुर्नामिन्द्रिणां दोषं हृदयति क्रिप् ।
प्राणावापे शब्दचिं “इत्यनेन प्राणानां प्रातुना

यथा मलाः । प्राणावापेनया दोषाः शास्त्रलीन्द्रिणो
चराः” मनुस्मृत्येन्द्रियदोषनाशकत्वम् [नास्तिके च
क्रतुद्रुह् ५० क्रतवे द्रुहति द्रुह-क्रिप् । १४४० जटाधरः

क्रतुद्रिष् ५० क्रतवे द्वेष्टि द्विष्ट-क्रिप् । १४४० त्रिका० २ ना-
स्तिके च ।

क्रतुध्वंसिन् ५० क्रतुं दशयज्ञं ध्वंसयति ध्वन्स-गिच्-
णिनि । शिवे अमरः । वीरभद्रादारा तद्वत्क्रतुध्वंसनात्स्य
तथात्वम् तत्कथा काशी० ८८७० यथा

“महावीरोऽसुरे भद्र ! मम सर्वं गणेष्विह । वीरभद्रा-
ख्यया त्वं हि प्रथितं परमाग्रज । कुरु मे सत्वरं कार्यं दक्ष-

यज्ञं क्षयं नय । ये त्वं तत्रावमन्यन्ते तत्साहाय्यविशायि-
नः । ते त्वयाप्ययमन्यन्ते व्रज उक्त ! शुभोदय ! । इत्यादि-
मूर्तिचिन्ताय स ततः पारमेष्ठरीम् । हरं प्रदक्ष्णीकृत्य

जमिषान्तरं हंस । ततस्तदनुमानं शम्भुः स्मिन्नामस-
सङ्गवान् । शतकोटिमितानुमानं गगानन्यानवासृजत् ।
ते गणा वीरभद्रं तं यान् केचित् पुरोगताः । केचित्त-

दनुगा याताः केचित्तमात्रतोदयुः । अम्बरं तैः समा-
क्रान्तं तेजोविजितमाश्रितैः । शृङ्गापाणि गिरीणां
च कैचिदुत्पाटिताः वै । आचूडमूलाः कैचिच्च पिष्टता

वै शिखोच्चयाः । उत्पाट्य महतो एतान् केचित् प्राप्ता-
मखङ्गणम् । कैचिदुत्पाटितायूपाः केचित्कुम्भान्त्वर-
यन् । मण्डपं ध्वंसयामासुः केचित् क्रोधपरा गणाः ।

खचीखनन् यज्ञवेदीः केचिहै शूलपाणयः । अभययन्-
हर्षीकृत्यै मृषदाक्षं पपुः परे । दक्षसुरक्षराशीष-
केचित् पर्वतसन्निभान् । केचिहै पावसाङ्गाराः केचि-

है वीरपायिणः । केचित् पक्षाक्षपुष्पाङ्गा यज्ञपात्रा-
न्यर्षयन् । अभययन् क्षुचां दण्डान् केचिर्होदण्डा-
लिभः । अभययन् प्रकटान् केचित् पशून् केचिदलोभुप-

न । अग्निं निर्वपयामासुः केचिदव्यग्नितल्लवः । स्वयं
परिदधुद्वान्ये दुङ्गलानि रुदा युताः । जगृहुः केचन
पुनारत्नानां पर्वतं क्रतुम् । एकेन च भगो देवः पश्यन् व-

क्रो विलोचनः । पुष्पोदनावलीमन्त्रः पातयामास
कोपतः । यज्ञः पलायितो दृष्टा केनचिन्मृगकृपणम् ।
शिरोविरहितश्चक्रे तेन चक्रेण दूरतः” ।

क्रतुपुरुष ५० क्रतुः पुरुष इव । पुरुषाकारे क्रतुमये यज्ञ-
राहे । तद्रूपवर्णनञ् हरिवं० २२४७०
“वेदपादो रूपदंष्ट्रः क्रतुर्हस्तश्चिरीमुखः । अग्निजिह्वो दर्भ-
रोमा वज्रशीर्षो महातपाः । अङ्गराले व्यणधरो वेदाङ्ग-

श्रुतिभूषणः । आञ्जनासः सुवतुगः सामघोषस्तनो
महान् । सत्यधर्मस्यः श्रीमान् क्रमपिक्रमसत्कृतः ।
क्रियासत्त्वमहाघोषः पुरुषानुष्मसाकृतिः । उद्दालन्वो
होमविभूतो वीजोपधिमहाफलः । वायुनरात्मा सत्वस्विक
विकृतः सोमघोषितः । वेदस्तन्वो हविर्गन्धो हव्यक-
व्यातिवेगवान् । प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीनाभिर-
न्वितः । दक्षिणाह्वयो योगी महासत्त्वमयो महान् ।
उपाकर्मो वरुचकः प्रवर्ग्यागर्तभूषणः । नानाचन्दोग-
तिपक्षो मुहोपनिषदासनः । जायापत्नीसहायो वै मणि-
हङ्ग इवोच्छ्रितः । भूत्वा यज्ञपराहोऽसौ द्वागधः
माविशद्गुरुः” ।

“रूपं तवैतद्भुतं दुष्कृताङ्गतां दुर्दर्शनं देवायदध्वरात्मकम् ।
जन्दांसि यस्य त्वचिर्वाङ्मरोमस्त्राज्यं दमि त्वहृदिषु चात-
र्होत्वम् । सुकृतगुण्यामीत् सुव ईय ! नास्योरिणो
दरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राशिलमास्ते यस्य ते सहास्तु ते
जहृर्विषान्ते भगवन्नस्मिन्नेतम् । दीक्षातुजन्मोपसदः शिरो
धरं ते प्रायश्चीयोदयनोदयद्वयं । जिह्वाप्रपग्यं स्तव शीर्षकं
क्रतोः सभ्यापस्यं चित्तयोऽस्यो हि ते । सोमस्तु रेतः
सवनान्यत्रस्थितः संस्थापिभेदास्तव देव ! धातवः ! सत्वाणि
सर्वाणि शरीरसन्धयस्तं सर्वयज्ञक्रतुरितिबन्धनः” ।
भाग० १।१२७० ।

“यज्ञाङ्गतां प्रपद्यन्तः स्तुवन्ति रूग्णमिच्छादि चतुर्भिः
जन्दांसि गायत्रादीनि यज्ञाङ्गभूतचन्दमाद्यनुवादेन
भगवदवयवता विधीयते वरुचिःशब्दे दीर्घाभाव आर्षः
इति चतुषि चातर्होत्वं होत्रादिवृत्तयः कर्म । सुक्
जुहूः । तृणं सुजायो । सुवोनासिकयोः । इडा भक्षण
वात्तं चमसा सहास्य सोमपात्राणि । प्राशिलं ब्रह्मभाग
वात्तं यस्मिन्नेनेति यसनं सञ्चालनार्थं चिह्नं चरणं
भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेति । अतुजन्म वारं वारम्
अभिव्याप्तिः । उपसदल्लिख इष्टवः शिरोधरं धीवा । प्रा-
यश्चीया दीक्षानन्तरिः । उदयनीया समाप्तीति ते एव
दंष्ट्रे यस्य । प्रवर्ग्यो महाधीरः प्रत्युपसदः पूर्वं क्रियते ।
सभ्योहोस रजितोऽग्निः आसवय्यः औपासनाग्निः तनो
हन्तव्यं तव क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः । चित्तयः इष्टका-
चयनानि पञ्च अस्यः प्राणाः । प्रातःसवनादीनि
अवस्थितिरासनं बाल्गाद्यवस्था वा । अग्निहोमोऽव्य-
निहोमः उक्चः षोडशी वाजपेयोऽंतरात्रः आप्नोर्वीतः
इति सप्त संस्थाविभेदाः सप्त त्वह्नांसादिधातवः । सत्राणि

हादमाहादीनि वज्रयागसङ्घातव्याणि, अशोमा-यज्ञाः
ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्तं इष्टयजनं अङ्गुष्ठानञ्च तदेव
बन्धनं यस्य सः” श्रीवरः । [प्रायश्चात् तथात्वम् ।
क्रतुपशु पु० क्रतोरङ्गं पशुः । अर्थं हारा० तस्य अश्वमेधे
क्रतुप्रा पु० कृतं कर्माणि प्राति प्रा-पुक्तौ कृप् । कर्मपूरकं
“महयर्कस्यैवतः क्रतुप्राः” अ० ४।१८।३। “क्रतुप्राः कर्मणां
पूरकः” भा० ।

क्रतुभुज् पु० क्रतुं क्रतुदेवं हविर्भुज्ते भुज-कृप् । देवे
क्रतुदेवद्रव्यज्ञानोद्देश्यत्वात्तं धामचेतनत्वेऽपि तदुभो-
गित्वं बोध्यम् चेतनत्वे तु तेषां मनुष्यादीनामिव भोगो-
नास्ति किन्तु इष्टिमात्रेण यथाह “न वै देवा अजन्ति
पिबन्ति एतदेवावृतं दद्यात् त्वयि” अ० ७० ।

क्रातुराज् पु० क्रतुपु राजते राज-कृप् । अश्वमेधे यज्ञे तस्य
सर्वयज्ञानां अष्टत्वात् तथात्वम् । “यथाश्वमेधः क्रतुराट्
सर्वपापापनोदनः” मनुः २।राजसूये च शब्दचि०

क्रतुविक्रियन् त्रि० क्रतुं तत्फलं विक्रीणाति वि+क्री-
णिनि । सखीयक्रतुफलस्य अन्यदीयत्वस्यापनेन ततो-
धनमाहकः । “पिशुनान्दतिनोद्यापि क्रतुविक्रियण-
स्तायां” मनुः । [चापसरसौ” यजु० १५।१५ ।

क्रतुस्वला स्त्री अप्सरोभेदे “पञ्चिकस्थला च क्रतुस्वला
क्रतुस्मृश् लि० क्रतुमिन्द्रिवं स्मृयति किन् । इन्द्रिवस्यर्षि-
नि “अपशत्रुं हृदिस्मृक् क्रतुस्मृक्” आश्व० शौ० ५।१०५ ।

क्रतूत्तम पु० क्रतुपूतमः । राजसूययज्ञे त्रिका० ।

क्रत्वर्थ पु० क्रतवेऽयम् अर्थेन सह नित्यम् विशेषप्रतिष्ठता
च, क्रतुरर्थोऽयम् वा । क्रतुप्रकारके । तत्त्वचर्यादिकञ्च
जै० ह० भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“यथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा” इति सू० । “तृतीयेऽध्याये
श्रुतिनिष्ठवाक्यमप्यकरणस्यानसमाख्यानैः शेषविनियोग-
लक्षणमुक्तम् । इह इदानीं क्रत्वर्थपुरुषार्थौ जिज्ञास्येते,
—कः क्रत्वर्थः ? कः पुरुषार्थः ? इति, यापि प्रयोजका-
प्रयोजकफलविध्यवदादाङ्गप्रधानचिन्ता, सापि क्रत्वर्थ-
पुरुषार्थजिज्ञासैव । कथम् ? अङ्गं क्रत्वर्थः, प्रधानं
पुरुषार्थः, फलविधिः पुरुषार्थः, अर्थवादः क्रत्वर्थः,
प्रयोजकः कश्चित् पुरुषार्थः, प्रयोजकः क्रत्वर्थः । तस्मात्
“क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा”—इति स्मृतितम् । तत्र
अथातःशब्दो प्रथमे एवाध्याये प्रथमसूत्रे वर्तते ।
अथेति प्रकृतं शेषविनियोगलक्षणमपेक्षते । अतः—इति
क्रत्वर्थपुरुषार्थजिज्ञासाविशेषं प्रकुरुते । क्रतवे यः, स

क्रत्वर्थः, पुरुषाय यः, स पुरुषार्थः । जिज्ञासाशब्दोऽपि तत एव समधिगतः,—ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा—इति । तदेतत् प्रतिज्ञाश्रुत्वम्,—“क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा”—इति” । (४ । १ । १) शबरभाष्यम्

“यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽलक्षणाऽविभक्तत्वात्” सू० २ ।

“अथ किंलक्षणः क्रत्वर्थः, किंलक्षणः पुरुषार्थः इति लक्षणं वाच्यं, तथा हि लघीयसी प्रतिपत्तिः, उपदेशे गरीयसी तदुच्यते,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य, (यस्मिन्कृते पदार्थे पुरुषस्य प्रीतिर्भवति) स पुरुषार्थः पदार्थः । कुतः ? । तस्य लिप्सा यथैनं च भवति, न शास्त्रेण, क्रत्वर्थे हि शास्त्रात् अवगम्यते, न अनप्राया,अविभक्तो हि पुरुषार्थः प्रीत्या, यो यः प्रीतिसाधनः स पुरुषार्थः । पुरुषार्थे लक्षिते तद्विपरीतः क्रत्वर्थः—इति क्रत्वर्थस्य लक्षणं सिद्धम् (१३००) ।

एवं वा सूत्रं वक्ष्यते,—दर्शपूर्णमासमोराध्यायते,—अनतिदृश्यं कृणाति अनतिदृश्यमेवैनं प्रजया पशुभिः करोति, इति तथा आह्वार्जुनोऽपि पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, वसुजानुम् पशुकामस्य वेदिं कुर्यात्, गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्—इत्येवमादीनि । तत्र संशयः,—किम् एवञ्जातीयकाः क्रत्वर्थाः उत पुरुषार्थाः—इति । किं प्राप्तम्—क्रत्वर्थाः इति । कुतः ? प्रत्यक्ष उपकारस्तोभ्यो दृश्यते क्रतोः, पुरीषहरणं वेदिहरणं च, तदुक्तं, (११।१२०) द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः—इति । तस्मात् क्रत्वर्थाः—एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य स पुरुषार्थ एव इति, प्रीतिस्तोभ्यो निर्वर्त्यते, तस्मात् एते पुरुषार्थाः—इति । ननु प्रत्यक्ष उपकारः क्रतोर्दृश्यते—इत्युक्तम् । उच्यते—सर्वं दृश्यते न तु क्रतोरुपकाराय एभ्यः सङ्गीर्तितेभ्यः फलेभ्य एते श्रूयन्ते, न च य उपकरेति स शेषः, यस्तु यदर्थः श्रूयते, स तस्य शेषः—इत्युक्तं (११।२ सू०) शेषः परार्थत्वात्—इति । (१३००)

एवं वा, द्रव्यार्जनम् उदाहरणम्, इह द्रव्यार्जनं तैसां नियमैः श्रूयते, ब्राह्मणस्य प्रतिपत्त्यादिना, राजन्यस्य जयादिना, वैश्यस्य जयादिना । तत्र सन्देहः,—किं क्रत्वर्थो द्रव्यपरिग्रहः उत पुरुषार्थ इति । किं प्राप्तम् क्रत्वर्थो नियमात्, यद्यपि पुरुषार्थः स्यात्, नियमोऽनर्थको भवेत्, प्रत्यक्षेण एतत् अवगम्यते,—नियमादेनियमज्ञाजितं द्रव्यं पुरुषं प्रीणयति—इति, तस्मात् क्रत्वर्थः

कामश्रुतिभिश्चास्य सङ्केतवाक्यता दृष्टा, इतरथा, अनुमेयेन फलवाक्येन सङ्केतवाक्यतां यायात् । लिङ्गं चापि भवति,—अग्नये चामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निवेपेत्, यस्याहितान्नेः सतोऽग्निगृहान् दहेत्, यस्य हिरण्यं नश्ये दग्ने वादीनि निवेपेत्—इत्येवमादि तद्वि द्रव्योपघाते चोच्यते यदि द्रव्यपरिग्रहः कर्मार्थः, तत एतदपि सति सम्बन्धे कर्मार्थम्—इत्युच्यते इतरथा असति सम्बन्धे कर्मार्थम्—इत्यनुमीयते फलं च यस्य कल्प्यते । तस्मात् यजतिश्रुतिगृहीतं द्रव्यार्जनं येन विना यागो न निर्वह्यते, स यागस्य श्रुत्या परिगृहीतः—इति सम्प्रते । तस्मात् क्रत्वर्थः—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पुरुषार्थः—इति । यस्मिन् कृते पदार्थे प्रीतिः पुरुषस्य भवति तस्मात् अस्य लिप्सा लक्षणा शरीरधारणार्था यस्य शरीरं प्रियते व्यक्तं तस्यास्ति द्रव्यं शरीरारणं यागः श्रूयते तस्मात् विद्यमानद्रव्यस्य विनियोग उच्यते । न द्रव्यार्जनं श्रुतिगृहीतं विनापि हि द्रव्यार्जनवचनत्वेन शब्दस्य यागो निर्वह्यते एव, तस्मात् पुरुषार्थो द्रव्यपरिग्रहः ।

अपि च, यदि शास्त्रात् कर्मार्थं द्रव्यार्जनं, तन्मानुष्य विनियुज्येत तयार्जितम्, तत्र सर्वतन्त्रपरिलोपः स्यात् । अपि च उपक्रान्तानि सर्वकर्मणि द्रव्यार्जनेन भवेयुः, तत्र एतन्नोपपद्यते,—अपि वा एष सुवर्गास्तोकाच्छ्रियते, यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावासां वा पौर्णमासीं वा अतिपातयेत्—इति एवञ्च सति प्रयोगकालाच्चिरेतदङ्गं सदनुपकारकं स्यात् । न च व्याधानवत् भवितुमर्हति, तत्र हि वचनं—यन्नेऽग्निमादधीत—इति न चैतत् अङ्गम् अथ यदुक्तं—निवमवचनम् अनर्थकं पुरुषार्थे द्रव्यपरिग्रहे सति—इति । उच्यते, नैतावता पुरुषार्थता व्यावर्त्यते प्रत्यक्षा हि सा, त्वया च परोक्षवा युक्तिबुद्ध्या व्यपदिश्यते, न च परोक्षं प्रत्यक्षस्य बाधकं भवति, तस्मात् नियमवचनात् काममवरमदृष्टं कल्प्येत न तु दृष्टानम् तस्मात् यत् पुरुषस्य प्रयोजनं प्रीतिः तदर्थं धनस्य अर्जनम्—इत्येवं च सति प्रीतिश्चा यागः कर्मार्थः प्रीत्यर्थ-कर्जितेन वा क्रत्वर्थभर्जितेन वा न काल कश्चित् विरोधः प्रीत्यर्थम् उपार्जितोऽपि प्रीतिः प्रीतिरेव, कर्मार्थम् उपार्जितोऽपि प्रीतिः प्रीतिरेव । तस्मात् न प्रयोगघोदनागृहीतं द्रव्यार्जनम् । अथ यदुक्तम्—अनुमेयेनाज्ञातेन वा शब्देन युक्तस्य नियमस्य एकवाक्यता, द्रव्यस्य

तु इष्टेन प्रयोगवचनेन-इति नैव दोषः अक्षत्पक्षेऽपि इष्टेन भुजिना न फलवचनेन । 'कथं तर्हि-नियमाद-इष्टं भवति-इति गम्यते' । यथैव भवदोषे पक्षे । आह अक्षत्पक्षे फलवत एकवाक्यभावात् फलवत उप-करोति-इति गम्यते । उच्यते अक्षत्पक्षेऽपि फल-वत एकवाक्यभावः, एतावन्तु विशेषः तव श्रुतं फलं मम तु इष्टम् । अथ यत् लिङ्गम् उक्तं-गृहदाहादिषु कर्म चयते-इति । तत्र उच्यते यद्यपि न क्रत्वर्थे द्रव्या-जर्जनं तथापि दाहे निमित्ते फलाय वा कर्माङ्गभावाय वा क्षामवत्यादीनां विधानम् उपपद्यत एव । तथात् पुन्यार्थं द्रव्याजर्जनं प्रीत्या हि तदविभक्तम् भाष्यम् तत आरभ्य क्रत्वर्थाः पदार्थास्तत्र दर्शिताः ततएवावगम्याः क्रत्वादि पुं पाणिन्युक्ते सोः परतः स्थितस्य आद्युदा-त्तानिमित्ते शब्दगणे । स च गणः "क्रतु इशोक प्रतीक प्रवर्तित हव्य भग" ।

क्रत्वोश्चर न० क्रतुना स्थापितमीश्वरलिङ्गम् । काग्राम क्रतुना मुनिना स्थापिते शिवलिङ्गभेदे "वरणायास्तटे रस्ये कृत्वोश्चरमनुत्तमम् । वाशिष्ठमोश्चरश्चैव लभते पस-ति"तिवङ्ग" काशी० १८४०

क्रथ वधे भा० पर० सङ्ग० सेट् घटा० । क्रथति अक्रथोत् अक्रा-थोत् । अक्राय, णिच्-क्रथयति-ते । अचिक्रयत् त क्रथ प्रतिहृषे च० उभय० सक० सेट् घटा० । क्रथयति-ते अ-चिक्रयत्-त । क्रथया-बभूव आस चकार चक्रे

क्रथन न० क्रथ-वधे ल्युट् । १।मारणेऽर्द्धेने च "राजन्वोऽङ्गकृष्ट क्रथनपटुरिति" प्रथोचन्द्रोदयः । श्दानवभेदे पुं । "क्रथनच मङ्गादीर्यः" भा० आ० ६७४० ।

क्रथनक पुंस्त्री कृथने दनकरणककण्टककन्देने प्रवृत्तः कन् । उङ्गे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

क्रथकैशि(श्री) क पु० व० व० देशभेदे "सपाण्डुप्रातु क्रथकैशि-कान्" भा० स० १२०१० । "अथेक्षरेण क्रथकैशिकानाम्" "प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकानम्" रघुः । सुखमभ्यात् संज्ञायां कन् । शितागुरुणि न० शब्दच० ।

क्रद् रोदने वैकल्ये अक० आङ्गाने सक० भा० पर० इदित् सेट् । क्रन्दति अक्रन्दीत् चक्रन्द । भावे क्रान्द्यते क्रन्दि-तम् । अव्यक्रशब्दकरणे "व्यक्रन्ददन्तिः स्तनयन्निव द्यौः" यजु० १२।६ । अक्रन्दत् क्रन्दति विस्तूर्जति" वेददी० । "यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः" यजु० २८, १२ । [याति अ३+क्रन्दनेनातुगमने सक० अतुक्रन्दति पुलम् क्रन्दनेनातु-

अभि+आभिसुख्येन शत्रुप्रभृतेराङ्गाने सक० । "अभिक्रन्दन् वृषायसे" ऋ० १०।२।१८ । "अभिक्रन्दन् आभिसुख्येन युद्धार्थं शत्रूनाङ्गन्" भा० । "आभिसुख्येन शब्दकरणे अक० । "अभिक्रन्दं स्तनय गर्भम्" ऋ० ५।८३।७ ।

"अभिक्रन्द भूयभिसुखं क्रन्द शब्दाय" भा० । आ+आङ्गानपूर्वकरोदने सक० । "आक्रन्दत् भीमसेनं वै" भा० व० १५७४० । सस्यक्क्रन्दने च "आक्रन्दिषुः सखीनङ्गन्" भट्टिः । "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः" रघुः । सस्+आ+सस्यगाङ्गानपूर्वकक्रन्दने "हा तात ! धर्म्मरा-जेति समाक्रन्दन्दाहामये" भा० आन० १०७३१०

नि+यदानामशब्देऽक्षरणे । "न्यक्रन्दीज्जन्त प्रवृषाणो यथास्य शब्दस्त्वा नामेरयति वाचम्" निरु० ८।४।

प्र+स्तवने "प्र यः स्मडक्रन्तु सुविता यः" ऋ० ५।५८।१ । "अक्रन्तु सौति" भा० वेदे गणव्यख्यायात् शपोलुक् ।

वि+विशेषेण क्रन्दने । सस् सस्यक् क्रन्दने ।

क्रद वैकल्ये सा० आत्म० अक० सेट् घटादि० । क्रदने अक्रदित् चक्रदे णिच् क्रदयति । यङ् वेदे कनिक्रदते यङ् लुकि कनिक्रति कनिक्रदीति "उपस्थे हृषभः कनि-क्रदत्" ऋ० ८।७७।५ । "कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन्" भा० ।

अनु+अनुगमने सक० । "मंनशेयं चौषीरनुचक्रदे" ऋ० ८।३।१० । "अनुचक्रदे अनुगच्छति" भा० ।

क्रन्द निरनारशब्दकरणे चुरा० अक० उभ० सेट् । प्रायेणाङ्-पूर्वः आक्रन्दयति ते आचक्रन्दत् त । आक्रन्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे

क्रन्दन न० क्रदि-भावे ल्युट् । १।शोकादिनाऽनुपातहेतुव्यापारे रोदने शब्दरत्ना० बोधवीरादेः २।आङ्गाने च अमरः श्विङ्गले पुंस्त्री शब्दभा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । क्रन्दित न० क्रदि-भावे क्त । रोदने अमरः । आङ्गाने सेदि० बोधानां चीत्कारशब्दकरणे शब्दरत्ना० ।

क्रप कृपायाम् भा० अक० आत्म० सेट् घटादि । कृपते अकृ-पिष्ट चकृपे णिच् कृपयति ते । "उत्तकाहर्भयचक्रपिष्ट" ऋ० ७।२०।८ । वेदेऽस्य कचित् संप्रसायम् । "उतो कृपन धीतयो देवानां नाम विभ्वतीः" ऋ० ८।८८।४ । "विन्दन ज्योतिष कृपन धीभिः" ऋ० ४।११।४ । "नर्तनां चिदुर्व-शोरकृपन्" ऋ० ४।२।१८ । "विषे देवा अकृपन समीचो-निष्पतन्वः" ऋ० १०।२४।५ । "कविं कृपमाणमङ्गणुतं विचक्षे" ऋ० १।११६।१४ ।

क्रम पादविधेयत्वेन गतौ आ० पर० सङ्ग० सेट् । अस् साच्य-

धातुके वा यन् सेडमलत्वात् अतिङि चिति जिति चिणि
परे न ङङिः । कर्त्तरि कृम्यति क्रामति । कृम्येत्-क्रामेत् ।
कृम्यत् क्रामत् । अकृम्यत् अक्रामत् । अकृमीत् । अक्राम ।
कृमिता कृम्यात् कृमियति । अकृमियत् । कृम्यणि क्र-
म्यते । अकृमि । णिचि इत् सुलो वा ङङिः । क्रमयति-ते ।
अचिक्रमत्-त । कृम्यणि क्रम्यते । अकृ(क्रा)मि । कृ(क्रा)
मितासे कृमयितासे । कृतसु नृमणीयम् । क्रमितव्यम् क्रम्यम्
क्रमणम् । क्रमकः । कृमी । कृमिता । क्रान्तिः । क्रमितम् । उ-
दित् कृमिता क्रान्तिः । संक्रम्य । क्रमं क्रमम् । णिचोणमुलि
वा ङङिः कृ(क्रा)मं क्र(क्रा)मम् । कृम्यन् क्रामन् । कृमियन्
कृमियमाणः । यत्नस्य कृमयिता कृमितः । कृमयितम् ।
कृमयितव्यम् । क्रिञ्चास्ति युच् क्रमणा । क्रम-यन् भाणः
कृमयिष्यन् । कृम्यणि क्रम्यमाणः । कृ(क्रा)मिष्यमाणः ।
कृमदिष्यमाणः । सनि चिकृमिषति आत्कचिकृमते ।
“समुद्रात् पश्चिमे पूर्व दक्षिणादि चोत्तरा । क्रामत्यनु-
दिते स्त्र्ये पाली व्यपगतक्रमः” रामा० क्रि० ८० अ० “देवा
इमां लोकान्क्रमन्” शत० ब्रा० ६।७।२।१० “विष्णुस्वा कृ-
मताम्” यजु० १।८ । “पादेनाकृम्यारोहत्” वेददी० ।
“हत्वा रक्षांसि लवितमकृमीक्रासतिः पुनः” भट्टिः “ह-
तोद्विजाप्यैरिमिषूज्यमानः चक्राम वज्रीव दितेः सुतेषु”
भा० व्या० १।८२ अ० । “क्रमं ववञ्च कृमितं सकोपः”
“नृन् कृम्या स्थितं कचित्” भट्टिः । परोपक्रमपत्
अप्रतिबन्धादौ आत्क० । “न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा
न च पावकः” भा० व्या० ८३ अ० । “हरेर्यदक्रामि
पदैक्येन चम्” नैषधे व्यक्रामीत्यसाधु । स्वार्थे णिचि-
कचिञ्चत् साधु इत्यन्ये । निष्ठायां नेट् क्रान्ति इत्यादि
जौटिल्ये यङ् चङ्म्यते नाशः । “सोऽपि चङ्म्यमाणः
हूपे पपात” भा० व्या० ७०० श्लो० ।
अति+अतिक्रमणे उल्लङ्घने सक० । “स नदीः पर्वताद्यापि
सज्जितानि शरैरसि च । अचिरेणातिक्राम्य खेचरः खे च-
रञ्चिन्” भा० व्या० ४६५२ श्लो० । “अत्यक्रामिमान् भासां
स्वहृदं परिचिन्तयन्” रामा० युद्ध० ८८ अ० ।
अभि+अति+आभिमुख्येनातिक्रमणे सक० । “न दिष्टमभ्यति-
क्रान्तुं शक्यं बुद्ध्या चलेन च” भा० स० १०५१ श्लो० ।
वि+अति+वैपरीत्येन क्रमणे । “तदन्तः प्ररमासाद्य अतिच-
क्राम तं जनम्” रामा० बाल० ७० अ० । विशेष्ये अति-
क्रमे च । “स लोकाणां हितामीनामृषीणां पुण्यकर्माणा-
म् । देवानाञ्च अतिक्रम्य ब्रह्मलोकमवाप ह” रामा०

व्या० ८८ अ० । “एवं हि सुमहान् कालोऽव्ययक्रामत तस्य
वैभा० अतु० ४५५ श्लो० । “विवाहे च व्यतिक्रमः” उद्गा० त०
सम्+अति+सम्यगतिक्रमणे । “अवलील्यवनञ्च समतिक्रम्य
पर्वतम्” भा० व० २११ श्लो०
अधि+आधिक्येन क्रमणे
अनु+परिपाद्या क्रमणे । “नृणां रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति”
भा० २।२५।२५५ । “महर्षिभिरनुक्रान्तं धर्मं पन्थानमास्थि-
तः” रामा० उ० ४७ अ० । “परिपाटी कृतक्रमः” अमरः ।
अप+अपसरणे अक० । “हृत्वा सेनामपचक्राम चापि”
भा० व्या० १।१७७ श्लो० ।
अभि+आभिमुख्येन क्रमने सक० । “तमभिक्रम्य सर्वेऽद्या व्यं
वाऽर्शमहे वसु” भा० व० ८२।४० । “प्रदक्षिणमभिक्रम्य
सर्वे प्राङ्मुखः स्थिताः” भा० अतु० ६०४७० । “आरम्भे च
“नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति” गीता अभिक्रमः आरम्भमाणः ।
अप+अपसरणे हिंसने च सक० । “अवक्रामन्तः प्रपदैरमि-
त्रान्” अ० ६।७५।७ । “अपक्रामन्तः हिंसन्तः” भा० ।
अनु+अप+अनुक्रमने प्रवेशे च सक० । “एतास्तेजोसाक्षाः स-
मभ्याददानो हृदयमेवान्वपक्रामति” शत० ब्रा० १४।७।
२।१ । “स्तिफाले हृदयस्यां बुद्धिमेवात्मागच्छति” भा० ।
आ+बलपूर्वकात्क्रान्ते । “आक्रामन्नागभयने तदा नागक-
मारकान्” भा० व्या० ५०१८ श्लो० । “आरोहणे च आका-
न्तिमस्मानितपादपीठम्” कुमा० । उद्गमे अक० तत्र दीप्रा-
न्वितस्योद्गमे आत्क० । “भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां वावदाक्रमते
जलम् । तावदुद्यमं विजानीयात्तदुद्गं तीरमुच्यते” प्रा० त०
दासप्रश्नः । एवं स्त्र्ये आक्रमते इत्यादि । अन्यत्वे आक्रा-
मति । अत्यादिपूर्वकत्वात्सु तत्तदर्थविशिष्टारोहणादि-
द्योतकता । “सममेव समाक्रान्तं ह्यं द्विरदशमिना” रघुः
उत्+उदये अक० । “यत्प्रस्य शीर्षाच्छिद्यस्य उदक्रामत्” शत०
ब्रा० १।४।१।२।११ । अर्जुनक्रमणे च “न तस्य प्राणा उत्-
क्रामन्ति इहैव समपक्षीयन्ते” श्रुतिः । “कश्चिद्भुतुकाले
सर्वमिदं भुतुकालम्” श्रुतिः । “तान् कृत्वा पतमश्चेष्टः
सर्पान्भुतुकालजीवितान्” भा० व्या० ३२ अ० । “विष्वङ्कन्या
उत्क्रमणे भवन्ति” आ० उप० । उल्लङ्घने सक० ।
उत्क्रमः । -वैपरीत्येन क्रमणे अक० । “क्रमोत्क्रामान्मे-
धलादिमानम्” ज्यो० त०
अनु+उद्+उत्क्रमणानुसरणे सक० । “प्राणमनूत्क्रामन्”
सर्वे प्राणा अमनूत्क्रामन्ति” शत० ब्रा० ७।२।१ ।
वि+उद्+वैपरीत्येन विशेष्ये च उल्लङ्घने सक० अर्जुन गतौ अक०

“इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन्” शत० ब्रा० ११।७।१।८।

“व्युत्क्रान्तरजसोऽमलाः” भा० अतु० ११।८।१०।

“व्युत्क्रमात् प्रेतन्वाहानि योमोहात् धर्मो मोहितः”
ति० त० देवलः ।

उप+आरम्भे सक० आत्म० । उपक्रमते आरभते इत्यर्थः ।

“उपक्रमस्य पुरुषसामर वाजम्” अ० ८।१।१४। “उप-

क्रमोपसंहारौ” वेदानसा० । “यद्यस्य विहितः कालः
कर्मण्यस्तदुपक्रमे । तिथिर्वाऽभिमतता सा तु काव्यो नोप-

क्रमोऽभिज्ञता” बौध० । गद्यदर्शनादयोतकत्वे नात्मनेप-

दम् “भाग्येषूपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः” भा० स०

१८४० । अप्रतिबन्धे उत्साहे दृष्टौ च आत्म० । अचि

उपक्रमते बुद्धिः न प्रतिहृयते इत्यर्थः । अध्ययनाय उप-

क्रमते उत्सृजते । उपक्रमने शास्त्राणि स्वीकृतानि

भवन्ति इत्यर्थः । एवं परापूर्वकस्य केवलस्य च एवर्धेषु

अवर्धकता आत्मनेपदस्य । अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तत्तद-

र्थेषु, परोपपूर्वस्यादां नरे च न तद् । उपसर्गराहित्ये

अन्यार्थेऽपि वा तद् । कस्मति क्रमते इति । आङि तु

अप्रतिबन्धने आत्मनेपदमिति भेदः । विपूर्वकस्य विशेषो

यस्यते समादिपूर्वकोपशब्दस्य तत्तदर्थविशिष्टारम्भयो-

तकता । यङ् सप्तम्यक्रमे ।

नि+नितरां क्रमणे अवश्यक्रमणे । “कर्मन् वाजी न्यक्र-

भीत्” अ० ८।१६।१। “न्यक्रभीत् नितरामक्रभीत्” भा०

अतु+नि+अतुक्रमणे । “सप्तपदान्यतुनिक्रामति” शत० ब्रा०

११।१।१ ।

निर(सु)+निष्कारणे “जिगीषया मर्क्यं प्रायङ्गुर्निरक्रामत् पुरात्

प्रभो !” भा० शा० ११४० । अथ कचिद्व्यत्ययेपदित्वम् “वाता-

मे । निष्क्रमस्तेति पुनः पुनरुवाच ह” भा० व० ६८४० ।

अभि+निर(सु)+आभिमुख्येन निःसरणे । “अभिनिष्क्रामति

हारम्” पा० । “सुप्तमभिनिष्क्रामति सौप्तं कान्यकुज-

हारम्” सि० कौ० “प्रविश्या अभिनिष्क्रान्तं सुप्तीयं वा-

नरर्षभाः” राम० किष्कि० २५४०

वि+निर(सु)+विशेषेण निःसरणे “यथा प्रविश्यान्तरमनकस्य

को वै मनुष्योहि विनिष्क्रमेत” भा० प० १०२७३४० ।

अरा+बलेनाक्रमणे आत्म० सक० । “यत् तपः पराक्रम्य व्रतं

धारयत्युत्तरम्” अथ० १।७।११। अप्रतिबन्धादौ उपो-

पसर्गवत् । तत्रोत्साहे “वाभीर्वा” पराक्रान्ता यत्

ते भ्रातरोऽहताः” भा० मङ्गा० ८।१०। पराक्रमः ।

परि+भ्रमणे अक० । “परिक्रामति संसारे चक्रापत् वृद्धवेदनः”

भा० व० २०८४० । परितोगमने सक० । “परिक्रामति

यः सर्वास्तौकान् संत्वासयन् वलात्” भा० ८६।११।२० ।

सम्+परि+सम्बन्धे वेदनाकारेण परितो गमने सक० “वृद्धनि

संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतमानि च” भा० आ० १२१०।

पर्यटने अक०

प्र+आरम्भे आत्म० । “प्रचक्रमे वृद्धमनुष्मिन्तकम्” रघुः ।

अनारम्भे तु न आत्म० “विष्णोर्वत्परमं पदं प्रदक्षिणं

प्रक्रामन्ति” भाग० ५।२२। १७१० ।

प्रति+प्रतिरूपक्रमे सक० “यं सुवेण प्रतिक्रामति” शत० ब्रा०

१।४।४।८। प्रतिरूपक्रमणे निवृत्तौ अक० । “भङ्गे ! प्रति-

क्राम नियच्छ वाचम्” भा० व० २६८४० ।

वि+पादविहरणे अक० आत्म० । “साधु विक्रमते वाजी” सि० कौ०

“त्रेधा विष्णु रुद्रगायोविक्रमते” तैत्ति० । पादाकरणे तु

न तद् । वाजिना विक्रामति । “ते विक्रमनः स्फुरता

दृढेन विक्षिप्यमाणा धनुषा नरेन्द्राः” भा० आ० १८४० ।

इत्यत्र न तद् “ततपनं महादेवः पोष्य गात्रैः सुषोडि-

तम् । तेजसा व्यक्रमद्रोपात् चेतस्तस्य विमोहयन्”

भा० व० १८४० । दीर्घाभाव आर्थः । वीर्यातिशयेन

पराक्रमे अक० । “ते द्यूयं त्वरिताः सर्वे विक्रमध्वं ज्वप-

कृन्माः” रामा० किष्कि० ५८४० । तद् आर्थः । एवं

“ताञ्च विक्रमसे जेतुम्” भा० स० १८६१०। तद् आर्थः ।

“वेः पादविहरणे” पा० योगविभागाद्वा कचिदन्वयापि

तद् इत्यन्वयः ।

अधि+वि+आधिक्येन पराक्रमे “यजमानायाविविक्रमस्य”

कान्वा० २१।१।१।

निर्+वि+विशेषेण निःसरणे । “भिक्षा कुण्डं निर्विचका-

म विप्रः” भा० आ० ७६४०

सम्+एकलस्वितस्यान्यत्र संचरणे सक० “कार्मुकं तु परित्य-

ज्य भ्रष्टं (चगम्) संक्रमते रयिः” तित० भवि० पु० । “र-

विसंक्रान्तिरेव च तत्रैव । “जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्म बन्ध-

निबन्धनः” भा० व० २०८४० तद्वार्थः । “व्यौपसर्गिकरोगाः

सक्रामन्ति नराक्षरम्” सुत० । “संक्रामन्ति हि पापानि

तैलविन्दुरिवाभ्रमि” पराशरः “कालोऽयं संक्रमितुं

द्वितीयम्” रघुः । सम्बन्धे सक० “संक्रामन्तौ बहून्

देशान् शैलाच्छलं वनाहनम्” रामा० आर० ७६४० ।

अतु+सम्+आनुकूल्येण आनुपूर्व्येण च संक्रमणे । “इष्टापूर्तं

मनुसंक्राम विद्वन् !” अथ० १८।२।५।

उप+सम्+सामीप्येन संक्रमणे सक० “सविशेषेण हि विधि-

निषेधौ विशेषणसुपसंक्रामतः सति विशेष्ये चाधे" दी-
धितौ न्यायवाक्यम् "एतन्ममयात्मानसुपसंक्रामति" तैत्ति-
प्रति+सम्+प्रतिबलसङ्गु मणे निवृत्तौ "तावन्न संस्तरसौ
प्रतिसंक्रमेत" भाग० ३।६।१० श्लो०। "प्रतिसंक्रामयद्विह्वम्"
३।२४।४६ श्लो० प्रतिसंक्रामयत् निवर्त्तयत् ।

क्रम पु० क्रम-भावकरणादौ यथायथं चञ् मानत्वादृष्टिः ।
१ पादपिच्छे २ पादे ज्ञेयच० अर्थाणां नैयत्येन ३ पूर्वापराव-
स्थाने । ४ काले अतुष्टाने अन्तरः ५ सामर्थ्ये (सामर्थ्यहेतु-
कथापारे) ६ आक्रमणे च भेदि० । ७ वेदसंहितानुसारि-
पाठतद्दिलोमरूपे पाठभेदे । आग्नेयशब्दे तत्पक्षरूपभेदादिकं
१४।११४० चरणव्यूहवाक्यातद्भाष्याभ्यां दर्शितम् । ८ विष्णौ
"इन्द्रो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः" विष्णुसं० ।
"क्रमणात् प्राणरूपेण गगनात् । क्रमणहेतुतया । (प्राणि-
गमनसाधनपादविन्यासहेतुभूतरथादिप्रकाशनाधिष्ठाहस-
खादिदेवरूपतया) वा क्रमः" भा० ६ परिपाक्षां यथोचित
सन्निवेशे भेदि० । शेषशेषभावे अधिकताविकारे वा
सत्येव वैदिककर्मणोरनुष्ठाने पौर्वपर्य्यरूपक्रम स्पष्टण-
मिति शा० भा० स्थितम् तद्विधायकच सुत्वर्थपाठप्रवृत्तिका-
खण्डसुख्यभेदात् पञ्चमः तस्य च कर्मविशेषे विशेषेण आ-
हता तद्वृत्तिः भीमांसा ५ अ० १ पा० भाष्ययोर्दर्शिता यथा
"श्रुतिलक्षणभानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्" जै० १ सू०
"चतुर्थेऽध्याये प्रयोजकाप्रयोजकलक्षणं वृत्तं, तच्च विस्मर्त्त-
व्यम्, इह इदानीं क्रमनियमलक्षणम् उच्यते, तत् सुत्वर्थ
पाठप्रवृत्तिकाखण्डसुख्यैर्व्यज्यते, श्रुतप्रादीनाम् च बलाव-
लम् । आदितस्तु श्रुतिक्रमश्चिन्त्यते, किं यथाश्रुति प-
दार्थानाम् क्रमव्याख्येयः, उत अनियमेन ?-इति ।
किं प्राप्तम् ?-एकत्वात् कर्तुः, अनेकत्वाच्च पदार्थानाम्,
अवश्यं प्राविनि क्रमे लाघवात् प्रयोग आशुभावाच्च अनि-
मः-इत्येवं प्राप्ते ज्ञेयः

"श्रुतिलक्षणम् आनुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्-इति श्रु-
तिर्यङ्गम् अक्षराणां, तद्विमितं यस्य क्रमस्य, स साधु
क्रमः । श्रुतिप्रमाणका हि वैदिका अर्थाः नैषामन्यत् प्र-
माणमस्ति (१।१।२४०)-इत्युक्तम् । किम् इह उदाह-
रणम् ? । सत्वे दीक्षाक्रमं विधत्ते, "अध्वर्युर्दक्षपतिं
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो हो-
तारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्जिनो दीक्षयति,
ब्राह्मणाञ्च सिनं ब्रह्मणः, प्रकृतारम् उद्गातः, मैत्रान-
रुणं होतः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा हवीं विनो दीक्षय-

ति, अग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारम् उद्गातः, अच्यु-
पाकं होतः, ततस्तुष्टेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति,
पोतारं ब्रह्मणः, सत्रह्मणमुद्गातः, आवस्तुतं होतः,
ततस्तमन्वो ब्राह्मणो सत्रह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा
आचार्यं प्रेषितः-इति । अनियमेन क्रमः कर्त्तव्यो,
यथा पूर्वः पक्षः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, एष एव क्रमः
कर्त्तव्यः-इति ।

तत्र आह, अन्यायं श्रुतिवचनम्-इति । उच्यते, कि-
मर्थं न साधुः ? न न साधुः-इति ज्ञेयः । न्यायं तर्हि
न ज्ञेयः, न साधुः क्रमः-इति, किं तर्हि ?-उक्तस्य
पुनर्वचनमन्यायम्-इति । उच्यते, साधोर्वचनं बहुगो-
ऽप्युच्यमानं न्यायमेव, असाधोस्तु सतदप्यन्यायम् ।
आह सतद्वचनेन ज्ञातस्य पुनर्वचने न प्रयोजनम् इति,
उच्यते भवति अविचारणमपि प्रयोजनम् इत्युक्तम् ।
वृत्तिकारेण तत् कार्यम्-इति चेत् । सूत्रकारस्याय-
विशेषो वृत्तिकारेण । (१म वर्षकम्)

यद्यवा अर्थान्तरमेव इदम् तत्र हि अन्य एव संशयो
विचारो निर्णयश्च, श्रुतिप्रमाणकोधर्मः अन्वप्रमाणकोवा ?
इति संशयः । प्रत्यक्षादीनाम् अधिगम्यनिमित्तत्वात् न
तत्प्रमाणकः, अतीन्द्रियत्वाद्युद्दनालक्षणः-इति विचा-
रः । उद्दनालक्षणः एव-इति निर्णयः । इह तु सिद्धे
तत्प्रमाण्ये व्यवहारक्रमस्य साधुत्वावधारणम् (१२व वर्षकम्)

अथ वा श्रुतिविचारोऽयं किं पदार्थाः कर्त्तव्याः ?
इति विधानम् ? किं वा क्रमो विधीयते ?-इति । अने-
कार्थविधानानुपपत्तेः क्रमे अनुवादः, पदार्थानां विधिः,
अवदानवाक्ये प्रिव पादार्थविधानं श्रुत्वा, क्रमविधानं
वाक्येन, तस्मात् न क्रमो विधीयते-इति पूर्वः पक्षः ।
ननु अवदानवाक्येषु क्रमो विधीयते सत्यं विधीयते,
पाठेन, न श्रुत्वा, ये श्रुतिलक्षणे यजमानाः "इति तु दी-
क्षायाः प्राप्तत्वात् क्रमविधानार्थं श्रुतिः-इति सिद्धान्तः ।
तस्मात् अपनरक्तम्-इति" (१म वर्षकम्) । भाष्यम्
"अर्थाच्च" २ सू०

"किम् एष एव उत्सर्गः ? उत न, सर्वत्र श्रुतिवशेनैव
भवितुमर्हति-इति उक्तं हि, "उद्दनालक्षणोऽर्थो धर्मः"
एवं प्राप्ते ज्ञेयः-अर्थाच्च (सामयार्थाच्च) क्रमो विधीयते-
इति, गुणभूतो हि पदार्थानां क्रमो भवति, यच्च यस्य नि-
र्वर्त्यमानस्य उपकरोति, स तस्य गुणभूतः, यस्मिन् आशी-
यमाणे पदार्थः एव न सम्पद्यते, न स गुणभूतः, विनापि

तेन, न वैयुग्यम् । एवं प्रयत्नकृमस्य गुणभाषी यत्नः, तत्र अर्थेन स एवाश्रयितव्यः । यथा "जाते परं ददाति, जातमञ्जलिना गृह्णाति जातमभिप्राणति"-इति अर्थात् पूर्वमभिप्राणितव्यम् । ततः अञ्जलिना गृह्णीतव्यः, ततो वरोदेयः-इति, तत्रा विभोक्तः पूर्वमाश्रितः, प्रसात्तयोगः, अर्थात् विपरीतः कार्यः । याज्यानुवाक्ये तु विपर्ययेण आश्रिते, विपर्ययेण कर्त्तव्ये, न अत्र पाठकृमोपीयते, यतो देवतं पल्लवपात्राणां तु वाक्पात्रा, प्रदानार्था याज्या, "अस्मिन्नेतन्मुञ्चोति"-इति पूर्वमाश्रितम्, "अदन् प्रचति"-इति प्रसात्त, असम्भवात् पूर्वमादनः प्रकृत्यः । प्रैषा पात्रौ तु विपर्ययेण आश्रितौ, तौ च विपर्ययेण कर्त्तव्यौ भाष्यम्

"अनियमोऽन्यत्" १ सू०

अन्यस्मिन् विषये कृमस्य नियमो नास्ति, यथा दर्शपूर्णमासयोर्वाजपानानां प्रदाजानुमन्त्रणादीनाम् नानाशाखान्तरसमाश्रितानाम् "वसन्तस्त्वाम् प्रीणामि"-इत्येवमादीनाम्, "एको धर्मः-इत्येवमादीनाम्" भा०

"कृमेण वा नियामकता कृत्वैकत्वे तद्गुणत्वात्" ४ सू०

"दर्शपूर्णमासयोराश्रितम्"-स्मिन् यजति तनूनपातं यजति इहो यजति बर्हिर्यजति स्नाहकारं यजति"-इति । तत्र संशयः-किम् अनियतेनैव कृमेण एषाम् अनुष्ठानम् ? उत यः पाठकृमः स एव नियम्यते ?-इति । किंप्राप्तम्?-नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः-इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः-कृमेण, एव नियम्यते एकस्मिन् कृतौ-इति । कृतः ? । तद्गुणत्वात्, तद्गुणत्वं हि गम्यते पदार्थानाम्, यथा, स्त्रियात् अनुलिम्बते, भुञ्जीत-इति च कृमेण अनुष्ठानम् अवगम्यते, पाक्यात् पदार्थानाम्, यथा चाट्टाद्येषु उपदिष्टमात्रेषु, कश्चित् ब्रूयात्, "देवाय धूपो देयः पुण्याण्यवकलितव्यानि चन्द्रेनानुलेप्यः उपहारोऽस्मै उपहर्त्तव्यः" एवं कृते देवस्तुपूति, -इति, तमन्तः प्रतिब्रूते, गैतदेवं, न प्रथमं धूपो दातव्यः प्रथमं पुण्याणि अवकलितव्यानि-इति, एवं मन्यते-धूपदानस्य प्रावम्यम् अनेन उक्तम्-इति । तस्मात् वाचनिक एषाम् एव कृमः-इति भा०

"अशाब्द इति चेत्, स्नाहकारशब्दत्वात् । ५ सू०

इति चेत्, पश्यच्च, "अथैवं गम्यमाने अशाब्दः एव कृमः । कथं ? पदार्थपूर्वको वाक्पात्रार्थः पदेभ्यश्च पदार्था एव अवगम्यमानो न कृमः । स्त्रियात् एतदेवं, यदि

पदार्थानाम् समूहस्य अर्थेन प्रत्यायकम् अर्थस्य स्यात्, न तु सप्तदायः प्रत्यायकः-इत्युक्तं "तद्गुणानां किंयार्थेन समान्नायः" (१११२५ अ०) इत्यत्र । तस्मात् कृमस्य वाचकशब्दाभावात् व्यामोह एव कृमोऽवगम्यते । एवं चापूर्वास्तिरनुग्रहीयते, इतरथा सापि विप्रकृष्टेन घटीयन्त्र इव । दर्शयिष्यति च, "हृदयस्याप्येवमिति, अथ जिह्वायाः, अथ यन्त्रः-इति । यदि नियामकः पाठकृमः ततो न विधातव्यमेतत्, नियामके हि पाठकृमे पाठकृमात् एव प्राप्नुयात्" भा०

"अर्थकृते वानुमानं स्यात्, कृत्वैकत्वे परार्थत्वात् स्त्रेन त्वर्थेन सम्बन्धः, तस्मात्स्वशब्दस्य च" ६ सू०

"एकस्मिन् कृतावेकत्वात् कर्तुः, अनेकस्मिन् पदार्थेऽर्थकृतत्वात् कृमस्य, तत्र एव एव कृमो नियम्येतानुमानेन । कृतः ? पराधत्वात् वेदस्य, परार्थो हि वेदो यद्वत् अनेन शक्यते कर्तुम्, तस्मै-तस्मै प्रयोजनाय एव समान्नायते, शक्यते च अनेन पदार्थो विधातव्यः, शक्यते च क्रियाकाले प्रतिपत्तुम् । तस्मात् वेदः पदार्थाच्च विधातव्यः उपादेयः, क्रियाकाले च प्रतिपत्तुम्, न शक्यते विशेषः-विधातव्यं समान्नायते, न प्रतिपत्तुम्-इति, अवगम्यमाने विशेषे उभयार्थम् उपादीयते-इति गम्यते । प्रतिपत्तुं च अनेन कृमेण शक्यते, नान्येन, अत एव च कृत्वा पाठकृमापचारे, विनष्ट-इत्युच्यते, इतरथा हि यत् यस्य प्रयोजनं, तस्मिन् निर्वर्त्यमाने एव किं नष्टं स्यात्, अहर्षं कल्प्येत, तच्च अन्यायं दृष्टे सति । तस्मात् स्वशब्दः कृमः-य एव पदार्थानां वाचकः शब्दः स एव कृमस्यापि" भा०

"तथा चान्यार्थदर्शनम्" ७ सू०

"एवं च अन्याद्यं दर्शयति, 'अन्यस्तस्मै उपाधत्वात्' ।

"अन्यस्तस्मै शोडशिनं शंसति", "आश्विनो दशमो मृहते तं हतीयं जुहोति"-इति, यदि अनियमेन उपधानं शंसनं च, अन्यस्तस्मै च अनेन शंस्यते, न हि कश्चित् अव्यवसायः-इति । तथा आश्विनस्य दशमस्य होमानुवादे न अवकल्पेत, यदि पाठकृमेण नियमः-इति । तथा- "अभिचरता प्रतिक्रोभं होतव्यम्" प्राणानेव अत्र प्रतीचः प्रतीयति"-इति कश्चित् प्रतिक्रोभं विदधतुक्रोभं दर्शयति, तदुपपद्यते, यदि पाठकृमेण प्रयोगः, इतरथा, सर्वकर्तुक्रोभं स्यात् प्रतिक्रोभदर्शनं नोपपद्येत ! तथा "चतुर्थोत्तमयोः प्रतिसमानयति"-इति, उक्ते सति,

“यतिहावेडोर्वहिः प्रतिसमानयति,—इति उच्यते तेन
वर्हिषः चतुर्वर्ता दर्शयति, सा पाठक्रमे नियामकोऽव
कल्पते” भा०

“प्रदन्वा तुल्यकालानां शुभानां तदुपक्रमात्” ८२०

“वाजमेवे” सप्रदग् प्राजापत्यान् पशून् आलभते—इति
अयते । तेषु पशुषु चोदकप्राप्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः,
तत्र प्रथमः पदार्थो यतः कृतचिदारब्धः द्वितीयोऽपि
भवति संशयः,— किं तत एव द्वितीयोऽपि पदार्थो आर-
ब्धः ? उत द्वितीयादिषु अनियमः ?—इति । किं तावत्

प्राप्नुम् ? नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् अनियमः—इति ।
एवं प्राप्ते, ब्रूमः,—यतः पूर्वं आरब्धः, ततएव द्वितीया-
दयोऽपि पदार्थो आरब्धः—इति । कुतः एतत् ?

‘तदुपक्रमात्’ सर्वे हि पदार्था प्रधानकालात् न विपृक्-
तव्याः, प्रधानं हि चिकीर्षितं, ततः वा तेषां निमित्तं,
सहवचनं हि भवति—‘पदार्थैः सह प्रधानं कर्तव्यम्’—
इति । पञ्चपदार्थसमाम्नानां अवश्यभावी विप्रकर्षः,

तथापि तु यावद्विनायव्यवहितः शक्यः पदार्थः कर्तुम्,
तावद्विषयवधानम् अवश्यं कर्तव्यम् । ततोऽभ्यधिकेन न
व्यवधानव्यम्—इति, यदि द्वितीयं पदार्थमन्यत आरभेत,
ततोऽधिकैरपि व्यवधत्वात्, तथा प्रयोगवचनं बाधेत !

‘ननु तथा सति कश्चिदल्पैर्व्यवहितो भविष्यति’ ।
उच्यते,—यत्प्रमतानां व्यवधावकानां त्यागेन कश्चित् अ-
भ्यधिको गुणो भवति—इति तस्मात् यतः पूर्वपदार्थ आ-
रब्धः तत एव उत्तर आरम्भणीयः—इति” भा०

“सर्वमिति चेत्” ८२०

“इति चेत् पशुसि, प्रधानाविप्रकर्षेण प्रयोगवचना-
नुपपत्तिः—इति, सर्वे तर्हि—गुणकारणम् एकस्मिन् अप-
वर्जयितव्यं, यथा सौर्वादिषु” भा० ।

“नाकृतत्वात्” १०२० ।

“नैतदेवम्, सहप्रयोगे एष हि न अनुचितः स्यात्” भा० ।

“कृत्वान्नरवदिति चेत्” ११२०

“अथ यदुक्तं,—यथा क्रत्वानरेषु सौर्वादिषु—इति, तत्
परिहर्तव्यम्” भा०

“नासमवायान्” १२२०

“न तेषामर्थात् क्रमः प्राप्नोति, यो नियम्येत, अङ्गान्वयो
हि नियमो भवितुमर्हति, अतङ्गासमाश्रयस्य स्वयमङ्गता
कल्प्येत” भा०

“स्नानाच्चोत्पत्तिर्वासात्” १३२०

“एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिंशेना-
जस्कामं, त्र्यस्त्रिंशेन प्रतिकाकामम्” इत्येवमादि अयते ।

तत्र आगमेन सङ्ख्यापुरणम्—इति वक्ष्यते । तत्र आगमे
क्रियमाणे, किम् अनियमक्रमाः सर्व्वे कृच आग-
मयितव्याः ? उत काण्डक्रमेभ्यः ? इति । किं प्राप्नुम् ?—

अनियमेन—इति । कुतः ? अतिरात्रे त्रिंशवादि
शब्दार्थेनैताः प्राप्नुवन्ति, तत्र एतासां प्राप्नुवतीनाम्
पाठक्रमो नास्ति—इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—यदासां
सामान्त्राये स्थानं, तेनैता अत्र नियम्यन्ते, याः पूर्वं

सामान्त्रायाः, ताः पूर्वमेव प्रयोक्तव्याः, आनुपूर्व्यस्य हि
वृत्तमेतत् प्रयोजनम्, यदुत्तरस्मुरणं, तदपि चिकीर्षित-
मेव—इति । त्रिंशवादिशब्दैः अतिरात्रे यौगपद्येन
आसां प्राप्तेः पाठक्रमस्य अविधयः—इति अधिकरणान्तरम्

—इति भवति मतिः । सामान्त्रायपाठक्रमादेव अत्र निय-
मः—इति पुनरुक्ततामन्यते—इति अन्यथा वक्तव्यं” १३२०

“साद्यस्त्रे अयते,—सह प्रनूनालभते,—इति अत्र
एषोऽर्थः समधिगतः—सवनीयकाले त्वयाणाम् आह्वयः

—इति । अथ अत्र पाठक्रमात्, किम् अग्नीषोमीयः
पूर्वम् आलम्ब्यः ? उत स्थानक्रमात् पूर्वं सवनीयः इति ।

कुतः ? । पाठक्रमात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सवनीयः पूर्वः,
“स्नानात्, यदि पूर्वम् अग्नीषोमीयः स्यात्, सवनीय

स्थानं व्याह्रन्ते ! “आग्निं सृष्टीत्वा त्रिवृता यूपं
परिधीय” इति । “ननु इतरथापि पाठक्रमोवाध्येत,
बाध्यतां, तस्य हि प्रतिषेधार्थः सहशब्दः सामान्त्रातः,

अप्रतिषिद्धं च आग्निमयहस्नानम्, तत्र बाधित-
व्यम्” (१३२०) भा०

“सुख्यक्रमेण वाङ्मनां तदर्थत्वात्” १४२०

“स्वारस्वती भवतः एतत् वै द्विदैवत्वं मिथुनम्”—इति
अयते । तत्र सन्देहः,—किं स्त्रीदैवत्वस्य प्रथमं धर्माः ?

उत पुदैवत्वस्य ?—इति । नियमकारिणः शास्त्रस्य अभा-
वात् अनियमः,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—सुख्यक्रमेण वा नि-
यमः स्यात्—इति स्त्रीदैवत्वस्य हि पूर्वं याज्यानुवाकयोः
समाम्नातं, “प्रणो देवी सरस्वती”—इति । तस्मात् स्त्री-
दैवत्वस्य पूर्वं प्रदानेन भवितव्यम्, तस्मात् स्त्रीदैवत्वस्य
पूर्वं धर्माः कार्याः, तथा हि प्रधानकालता भवति अ-
ङ्गानाम्, इतरथा, यैः पादैर्व्यवधानं सामर्थ्यात् अतु-
ष्टातं तेभ्योऽधिकैरपि व्यवधानं स्यात्” भा०

“प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात् यथाक्रमं प्रणीयेत” १५२०

“दशपुष्पाभासयोः पूर्वभौयधर्माः समास्त्राताः, ततः
आज्यस्य । तत्र सन्देहः,—किम् आग्नीषोमीयधर्मा-
णाम्, मुख्यक्रमेण पूर्वम् आज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ।
उत यथापठम् ?-इति । मुख्यक्रमानुसरेण आज्यस्य
पूर्वम्,-इति प्राप्ते प्रमः,—प्रकृतौ यथापाठं प्रतीयेत,
स्वगच्छो हि तेषां पाठक्रमः, सः अन्यथा क्रियमाणो वा-
धितः स्यात्, संहत्वस्य पुनरुपसङ्गपाङ्क्तः प्रयोगवचनः
स्वक्रमेण पदार्थे संहितयकाम्ये न बाधितो भविष्यति ।
अपि च पाठक्रमे स्वगच्छः,—“स्वाध्यावोऽध्येतव्यः”
मुख्यक्रमेण प्रयोगवचनैकवाक्यता सूच्या” भा०

“मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूपसामर्थ्यात् तस्मात्
उत्पत्तिदेशः सः” १६ सू०

“दशपुष्पाभासयोः आग्नेयस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, उत्तरो
ब्राह्मणस्य । तत्र सन्देहः—कतमः पाठो बलीयान् ?-इति ।
उच्यते,—अनिष्टम्, नियमकारणः शास्त्रस्य अभिप्रायः-इति ।

एवं प्राप्ते प्रमः, मन्त्रपाठो बलीयान् । कुतः ?
प्रयोगरूपसामर्थ्यात्—प्रयोगाय मन्त्रस्य रूपसामर्थ्यं,
तदस्य सामर्थ्यं येन मन्त्रः प्रयुज्यते, तस्य च प्रयुज्य-
मानस्य क्रमो दृष्टाय भवति । ‘ननु च ब्राह्मणपाठस्य
अपि तरेव प्रयोजनम्’ । उच्यते—उत्पत्तिदेशः सः—य-
परमपि तस्य प्रयोजनं क्रमोत्पत्तिपूर्वम् भविष्यति” भा०
“तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात्” १७ सू०

“अस्ति अध्वरकल्पा नामेति,—आग्नेयैष्णवम् एकादश-
कपालं निर्वपेत्, सरस्वती आज्यभागः स्यात् वाहेस्य-
त्वयः”-इति । तत्र सन्देहः—किम् आग्नेयविकारस्य
वार्हस्पत्यस्य पूर्वं धर्माः कार्याः, चोदको बलवत्तरः,
प्रयोगवचनात्, उत उपान्युयागविकारस्य प्रयोगव-
चनो बलवत्तरः, चोदकात् ?-इति । किम् प्राग्रम् ?-
‘विकृतौ’ अस्यां ‘यथाप्रधानं स्यात्’ ‘तद्वचनात्’-तेषां
ज्ञानाद्वचनक्रमो विकृतौ, तेन सज्जितानाम् उपसं-
हारकः प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षः, तद्वर्माणां च
आनुमानिकः चोदकेन हि स प्राग्रः । तस्मात् प्रत्यक्षः
प्रयोगवचनो बलवत्तरः, तेन चोदकः आनुमानिको
बाध्यते भा०

“विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्युपाप्रकृति” १८ सू०

सुखाङ्गक्रम-विप्रतिपत्तौ वा यथा प्रकृतौ, तथैव
विकृतौ भवितुमर्हति-इति । कुतः ? । ‘प्रकृत्यन्वयात्’
सादृश्याः प्रकृतौ धर्माः, सादृश्या एव विकृतौ भवितु-

मर्हन्ति-इति, मुख्यक्रमेण क्रियमाणा न प्रकृतिवत् कुतः
स्युः ? । चोदको हि प्रयोगवचनात् बलवत्तरः, स हि
उत्पादयति प्रापयति च । प्रापिणान् अभिसमोच्च
प्रयोगवचन उपसंहरति, स प्राप्ते पु उत्पन्नः प्राप्तिनिभि-
क्त उत्तरकालं पूर्वप्राप्तं न बाधितुमर्हति चोदकं, प्रत्य,
चोदपि सन्, बहिरङ्गत्वात्, यथाप्राप्तानेवोपसंहरिष्यति ।
तस्मात् पूर्वं बार्हस्पत्यस्य धर्माः, तत आग्नेयस्य” भा० ।
एतच्च स्पष्टतया तत्त्वबोधिन्यां दर्शितं यथा

“अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यादौ अनु-
ष्ठेयानामनुष्ठानक्रमनियमोऽस्ति भवेति । तत्र न क्र-
मनियमः तत्प्रापकप्रमाणाभावादिति प्राप्ते क्रम-
नियमप्रापकापवाहं मुख्यपठनस्यानमुख्यप्रावर्तकाः
क्रमाः । १. सुतिरानन्त्यर्थोपक्रमवचनशङ्काप्रत्ययादिभ्यः ।
२. अर्थः प्रयोजनं, ३. पठनं पाठक्रमः, ४. स्थानं स्वस्थानस्थितिः,
यथा आग्निहोत्रवचनसमीप्यं सवनीयपथोः, स्थानं स्तो-
त्रचित्वाक्यमिति केचित् । ५. मुख्यं प्रधानं कर्म । ६. प्र-
वृत्तिः प्रवर्त्तनक्रमः । प्रावर्त्तकेति तद्विधेन प्रवृत्तिगम्य-
त्वाभिधायकेन सुत्वादिपदानां सुतिगम्यत्वादिपरत्वं
सूचितं तथा च सुत्वादीनि क्रमप्रापकाणीति । अत्र
सुत्वादीनां क्रमप्रापकताबोधकसूत्राणि वचूनि उक्तानि-
तानि च सम्यगौरवभयात् निश्चिद्यभावात्सुत्वादिविषयेन
व्यक्तीभविष्यत्त्वाच्च न लिखितानि । तत्र सुतितोष
या “द्वादशाहसद्वयागे “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमिति” आन-
न्यार्थिकज्ञाप्रत्ययेन क्रमोबोध्यते । यथा वा “हृदये
स्यामेऽवद्यति, अथ जिह्वायः अथ वक्त्रसः” इति कथग-
द्धेन । अयं च क्रमोऽन्येभ्यो बलवान् शब्दलभ्यत्वात् ।
एवमेव पूर्वत उत्तरोत्तरं दुर्बलं बोध्यम् । नन्वादि
शब्दादुपस्थितस्यापि क्रमस्य धात्वर्थरूपक्रयात्वाभावेन
कथं विधेयत्वं तदिदमुक्तं प्रापकप्रमाणाभावादिति चे-
दुच्यते यथा दग्धा जुहोतीत्यादौ अक्रियारूपं दधिद्रव्यं
क्रियाविशेषणं संहिष्यते दधिप्रापकं होमं कुर्यादिति
तथा इदमनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया
क्रमोविधीयते । तथा च सूत्रम् “सुतिजज्ञानमानुष-
व्यं तत्प्रधानत्वात्” आनुपर्व्यं सुतिगम्यं विधियम्यं तस्य
क्रमस्य प्रधानत्वात् दध्यादियत् क्रियाविशेषणत्वेन विधे-
यत्वात् । तच्च कचित् सुतशब्दादध्यादितः कचिच्चा-
र्त्तादितोऽनुमानादिति विशेषः । इत्यत्र सुतिगम्यं सुति

शब्दलभ्यमित्यर्थः सूत्रबोध्य इति भावः । नुतिगम्यं
नुतिलभ्यमानुष्यं याज्ञमिति शेषः । “अथ अन्वयार्थ-
रूपति” दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति” इत्यादौ
दीक्षैव विधीयते नुतितस्तद्विधिवगमात् क्रमस्तु वाक्यार्थो
न विधेय इति । तद्विधिवगमाभावात् तदुक्तं “वा-
क्यार्थो विधिरन्याथः नुत्यर्थविधिसम्भवे । तस्माद्-
दीक्षाविधिः पाठादीक्षायां प्राप्यते क्रमः” । उच्यते ।
हादशाहसले य एव यजमानास्तएव कर्त्तव्यजः” इति
ब्रह्मादीनां सर्वेषां नृत्विजां यजमानत्वेन यजमान-
दीक्षां विधिप्राप्तमनूय अनेनाप्राप्तक्रमएव विधीयते ।
तदुक्तं “सर्वेषां यजमानत्वात् दीक्षाप्राप्तेरचोदनात् ।
क्रमस्तु नान्यतः प्राप्त इति सोऽत्र विधीयते” ।

“अथान्वेति” सूत्रम् । २ अर्थात् यथाग्निहोत्रं
जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र यवागूपाकस्य होमः प्रयो-
जनं तच्च होमानन्तरपाके सति न सम्भवति होमोऽपि च
यवागूं विना न निष्पद्यत इति पाकानन्तरं होमः ।
अतएव गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तक्रमस्यैवावहतत्वात् इ-
हापि होमपाकयोः पाठप्राप्तक्रमोपाहृत् इति निर-
क्तं पाठक्रमस्य ह्ये विहितार्थानिष्पत्तेः । न च जुहो-
तीत्यस्य सामान्यप्राप्ताद्यादिद्रव्यकत्वमिति द्रव्यान्तरेण
होमः, यवागूपाकस्य च कर्त्तव्यगम्यादिरूपप्रयोजना-
न्तरं कल्पनीयम् अथवा यवागूमित्यस्य जुहोतीत्यनेनान्य-
यात् पचतीत्यस्य कर्म्मन्तरमध्याहार्यमिति वाच्यं तत्-
कल्पकाभावात् गौरवात् विलम्बोपस्थितेः । द्वितीये य-
वाग्वाहोमद्रव्याङ्गीकारेणार्धक्रमस्याभ्युपगमाच्च यवागूं
जुहोतीत्यन्ये पाकं विना यवाग्वाहसम्भवेन पाकस्या-
वश्यकत्वाच्च । अत एवार्धक्रमः पाठक्रमादुल्लवान् जुहो-
तीत्यनेनाकाङ्क्षितद्रव्यान्तरसाध्यहविरदिना होमनिश्च-
यात् तत्र प्रवृत्तिः यवागूपाकस्य च प्रयोजनान्तरमप-
गम्य तदर्थं पाके प्रवृत्तिरिति तादृशावगमस्य कल्पनासा-
मेकत्वेन विवक्षितत्वात् आश्रित्यतश्चात् यवागूमित्यनेन जु-
होतीत्यस्यान्ययात् यवागूपाकस्य होमप्रयोजनकत्वात्तस्य
भटित्वपगमात् । अर्थात् युक्तेरिति कश्चित् तत्र । पठन
स्यानादीनामपि युक्तिलभ्यत्वेन विभागातुपपत्तेः । अत-
एव प्रयोजनवशात् नियम इति शास्त्रदीपिका । भा-
षवाचार्यस्तु “यवागूं पचति यवाग्वाग्निहोत्रं जुहो-
तीति नुतिप्रभाषाय इतीत्यत्र यवाग्वाहोमचापनत्व-
मपगम्यत इत्याह ।

इपठनाद्याया “समिधोयजति तन्ननपातं यजतीत्या-
दिषु दर्शपोषाभासाङ्गप्रयाजादिषु क्रमपठितानां
क्रमेणातुष्ठानम् । नन्वत्र गृहपत्यादिदीक्षायांमिव
क्रमबोधकगङ्गाभावात् यवागूपाकस्यैव साध्याभावाच्च
कथं क्रमनियम इति चेत् न, तथैव लोकप्रतिपत्तेः ।
तथा च सूत्रं “क्रमेण यानियम्येत कृत्वत्वे तदुगुण-
त्वात्” । तदुक्तं “यथापाठमनुष्ठानं तथैव प्रतिपत्तितः ।
स्मृतिप्रयोगवेलायां वाक्यैरेव च कर्म्मणाम्” । आसनं
स्वागतमित्यादिषु क्रमपाठस्थेषु आसनादिषु गन्ध-
पुष्पादिषु तथैवानुष्ठानं कौत्तिकाः प्रतिपद्यन्ते । अयं
स्यानादिक्रमतोवल्लवान् तदमेकया शीघ्रोपस्थितेः ।

४ स्यानाद्याया । साद्यच्छ्रुतामकः कश्चित्प्रमाणविशेषः
ज्योतिषोमविवृतिः । तत्र श्रूयते “सह पशुनाभते”
इति तत्र च प्रवृत्तियागज्योतिषोमे अग्नीषोमीयपशु-
रावस्यपूर्वदिने आलभ्यते, सवनीयः पशुः सूत्या-
दिने प्रातःसपने आश्विनस्य ह्यह्नादृष्टं भालभ्यते तथा
च नृतिः “आश्विनस्य ह्यं गृहीत्वा लिङ्गता यूपं परि-
वीय सवनीयसाम्नेयं पशुसुपाकरोतीति” अनुवन्धप्रपशु-
रावस्यदृष्टं भालभ्यते विजृता सायस्त्रके तयोऽपि पशवः
सहलभ्यन्ते सहलभननेकस्मिन् सवनीयस्थाने सूत्या-
दिने आलभनं तत्र च प्रवृत्तौ ज्योतिषोमे अग्नी-
षोमीयस्य प्रथमसुपाकरणं ततोविजृतावपि अग्नीषोमीयस्य
प्रथमसुपाकरणमिति प्राप्ते “स्यानाहोत्पत्तिर्होयोगात्”
उत्पत्तिसंयोगात् । उत्पत्तिपाक्यात् प्राप्तात् स्यानात्
सुपाकरणस्थाने प्रथमं सवनीयपशोरावस्यसवनीयत्वेन सव-
नीयपशोः स्थानप्राप्त्यात् । तद्यच्चोक्तं सह पशुना या
इतपरिपाया पशुना सह कार्यः” अयमभावः सवनीय-
पशोः स्थानमपि स्यहसमीपम् अस्ययोस्तु अन्त्यत्, तत्र
प्रवृत्तौ “आश्विनस्य ह्यं गृहीत्वा लिङ्गता यूपं परिवीया-
ग्नेयं सवनीयपशुसुपाकरोतीति” श्रूयते लिङ्गता कुश-
मेकलया विराट्पत्रा परिवीय संवेष्ट्य इत्यर्थः ।
अत्र प्रवृत्तौ तथा नुते स्मृतिदेशात् विजृतावपि सवनीय
पशुप कल्यात् पूर्वमाश्विनस्यहो याज्ञः । ततश्च
गृहीते तस्मिन् समोमे स्तस्यानस्थितस्य सवनीयपशोरेव
प्रथमसुपाकरणमिति सत्यैव प्रथमसुपाकरणं न तु प्रवृत्तौ प्रथम
सुपाकरणमग्नीषोमीयपशोः, तस्य प्रथमसुपाकरणेः इत-
रयोः सहोपाकरणानुरोधात् स्तस्यानात् सवनीयप-
शोः स्यानादितरयोरेव स्तस्यानभ्युद्योः सतोः

प्रथमसुवस्थापकाभावात् प्रकृतिदृष्टक्रमेणानुभनम् । तदुक्तम् “आश्विनस्य हजेनासौ पथुपास्यायते यतः । इतरदलितः स्थानान्नोपस्थायेत केनचित् । तथोक्तु प्रकृतौ दृष्टः क्रमोऽप्यसौमनीपिभिः” । यत्तु स्थानक्रमो यथा एकोद्दिष्टे पार्थिववर्षात्तद्देशात् कुशासनदानाद्यनुष्ठानं तत्र पार्थिवे यस्मिन् स्थाने यत् क्रियते तस्य एकोद्दिष्टेऽपि तथेव्युदीच्ये नोक्तं तत्र शास्त्रदीपिकादिभीमांसांनिवन्धानादस्य स्वकपोलरचितत्वात् स्थानपदावसुस्थार्थत्वाभावात् सुस्थार्थत्वे स्थानस्यैव लाभेन क्रमालाभात् “प्रकृतिवद्विहृतिरिति न्यायेनैव तज्ज्ञाभात् स्थानक्रमानुपयोगाच्चेत्यलमायहेण । सुस्थक्रमोऽदयं बलवान् ।

५ सुस्थादद्या । चित्रयामे सप्तविंश मध्ये चतुर्धनपञ्चमाश्विनान्नावेते “सारस्वतौ भवतः” इति एतद्दिष्टवत् “मिथुनमिति” वाक्येणात् स्तोत्रदेवत्वं यागद्वयं विहितं तत्र सरस्वती च सरस्वतीति समासे “पुमान् स्त्रिया” इति सूत्रेणैकशेषात् देवताधेन प्रत्ययाद्धव्यते तयोश्च यागयोर्निष्ठापादयो धर्माविधमात्राः तत्र स्त्रीयानस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्य इति संशयः । अत्र चतुर्थपठस्थानप्रवृत्तीनां अत्यन्तमस्यापि प्रकृमाभावादनियमात् स्वेच्छया कर्त्तव्य इति प्राप्ते आह “सुस्थक्रमेण याङ्गानां तदर्थत्वात्” इति । सुस्थस्य प्रधानस्य क्रमेण याङ्गानां क्रमोपाह्वः तदर्थत्वात् अङ्गानां प्रधानार्थत्वात् प्रधानोद्देश्यप्रवृत्तिसाधत्वादिति यावत् होत्रकाख्ये याज्यानुवाक्ये “प्रयोदेधी सरस्वतीति” पूर्वमाह्वानं “पार्थिवयागः सरस्वतः” इति पद्यादान्नातमिति याज्यानुवाक्योपाठकृमात् स्तोत्रदेवतास्य होमस्य प्रथममनुष्ठानं पद्याश्च पुंदेवताकस्यानुष्ठानं प्रतीयते अतस्तदङ्गनिर्वापादीनामपि तथैव पौर्वापर्यं युक्तमिति भावः । नन्वत्र येन क्रमेण याज्यानुवाक्ययोः प्रवृत्ति-फोरैश्च निर्वापादीनामपीति प्रावर्त्तिकनियमसम्भवे किमिति सुस्थक्रमोऽपि नियमः सञ्भवतीति चेदुच्यते दर्शपौर्वापर्यमाख्योः साक्षात्पक्षे दक्षिणपक्षविधोऽस्तीति शास्त्राप्रवृत्त्यादयः पूर्व प्रवर्त्तन्ते तत्रास्मैयस्य धर्मांनिर्वापादयः याज्यानुवाक्ययोस्तु पाठान्नात् प्रथममा-ग्नेयहोमः पद्यात् साक्षात्पक्षेति विपरीता प्रवृत्तिः तत्र किं सुस्थक्रमोऽपि प्रथममाग्नेयस्यानिवारणादित्येषां मध्ये आग्नेयस्य प्रथमं प्रवृत्तिः किं वा सूतमाविप्रवृत्ति-

द्वयवशादनिमम इति प्राप्ते सुस्थक्रममभिधानम् । तस्मात्तत्र सुस्थक्रमोऽस्मैयस्य प्रथममभिधारणस्य एवमुक्तिरित्यङ्गप्रधानयोर्वापदनुष्ठानमेव व्याधानं स्यादितरथा तु पद्याद् भाविप्रधानस्य प्रथमं क्रियमाणमङ्गं प्रधानेना-त्मन्यवहितं स्थानस्य क्रमेण नियमे । इत्याद्य विशेषः सुस्थक्रमे प्रधानप्रवृत्तिरङ्गानां नियमकारणं, प्रवृत्ति-क्रमे त्वङ्गानां मिथः प्रत्यासक्तिरिति ।

इप्रवृत्तोर्यथा पाजमेवे “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति” अयते तेपाश्वोपाकरणनियोजनादयः संस्कारा विहिता उपाकरणं प्रोक्षणं नियोजनं यूपैवन्वनं तत्र चेदृशे पशवुपक्रमः देवशे च समा-प्रिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् ऐच्छिकेन क्रमेणोपाकरणसंस्कारः उत उपकृतानाञ्च यूपे नियोजनसंस्कारः पद्यात् कर्त्तव्यः ? इति तत्रापि नियमकारिणां मुख्यार्थपठनादीनामभावात्तस्मिन् क्रमनियमः ऐच्छिक एव क्रम इति प्राप्ते आह “प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुपक्रमात्” इति । तुल्यकालानामेककालप्रवृत्तानां गुणानामङ्गानामुपाकरणादीनां प्रवृत्त्या उपाकरणप्रथमसंस्कारे स्वेच्छातः प्रवृत्तेः तत्तु क्रमेण तदुपक्रमात् प्रथमोपाकृतपशुकृमात् प्रवृत्तिक्रमोपाह्वः । अत्र ब्रूमः स्वेच्छातोयस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्यैव प्रथमनियोजनादि कार्ये, तदनन्तरं तदुत्तरोपाकृतस्य नियोजनमेवेत्यपरापरस्थाधीत्यर्थः । प्रथमगुणारम्भात्वागे कारणाभावात् । अथमभिप्रायः प्रावर्त्तिकक्रमसंस्कारे प्रथमपशवुपाकरणनियोजनयोः प्रथमवृत्तीयसंस्कारयो-र्यध्ये पद्यन्तरेण विहितरूपकारणैः प्रोक्षणादिव व्यवधानं भवति तज्ज्ञाभ्यनुष्ठानं सप्तदशे विधानात् प्रावर्त्तिकं प्रथमं परित्यज्य पद्यन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पद्यात् प्रथमपशोर्नियोजनं यदि क्रियते तदा होत्रिगृह्यः पदावैव्यवधानं स्यात् तत्र नाभ्यनुष्ठानम् तदुक्तम्, “प्रवृत्त्या वा नियम्येत प्रत्यासक्तेरनुष्ठातात् । अन्यथा व्यवधानं स्यादनुष्ठानाधिकैरपीति” । कात्यायनश्चैतत्सूत्रे १।१।१ सूत्रादौ तज्ज्ञाये च क्रमविशेषा स्तोत्रां बलापसञ्चोक्तं यथा

“कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपद्भावात्” इति । आनुपूर्व्यं पौवापर्यं क्रम इत्यनर्थात्तरम् कर्मणामिति अग्न्यन्वधानादीनामङ्गकर्मणामनुष्ठाने आनुपूर्व्यं न भवति क्रमनियमो न भवति । कुतः ? युगपद्भावात् अतस्तस्मादङ्गानि

यदा प्रधानेनापेक्ष्यते तदा युगपद्भावेनैव योगपद्येनैव सदैव सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति न क्रमेण । ततश्चैषां नियमेन क्रमेणानुष्ठाने कारणाभावात् कर्तृरेकत्वादवश्यम्भाविन क्रमे देन केनचिदनियतेन क्रमेणानुष्ठानम्"भा०

"अर्थनिर्दिष्टे च" २४० । "येन केनचित्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने क्रियमाणे अर्थनिर्दिष्टिरङ्गकलापनिष्पत्तिः सुखेनैव भवति नियतक्रमेण क्रियमाणे तु नियतक्रमस्थानागतस्य वस्तुतः प्रतीक्षयेन विसम्बाद्धकृता कालेन स्यात् तदा सति प्रयोगे प्राप्नुभावो न स्यात् प्रधानप्रत्यारुत्तया कालो ह्यङ्गानां विहितः अङ्गानां नियतक्रमेणानुष्ठाने च सोऽपि अतिक्रान्तः स्यादिति तस्मादङ्गानुष्ठाने क्रमनियमो नेति पूर्वं पक्षः । सिद्धान्तमाह"भा० "स्याद्गानुपर्व्यनियमः शुल्लघुक्रमेभ्यः" २४१ । वाशब्दः "पूर्वपक्षनिरासार्थः । अग्न्यन्वाधानादीनामङ्गकर्मणामानुपर्व्यनियमः स्यात् अनुष्ठाने क्रमनियमोभवेत् नानियमः । केभ्यः प्रमाणेभ्यः शुल्लघुक्रमेभ्यः श्रुतेः अर्थानुक्रमश्च । श्रुतेस्तावत् यथा द्वादशाङ्गे सद्ये"तेषां सङ्घपतिः प्रथमो दीक्षते" (यत० ब्रा० १२।१।११)

"अथ ब्रह्माणं दीक्षयति अथोद्गातारम् अथ होतारमित्यादि" नात् ब्रह्मादीनां दीक्षा विधीयते यजमानत्वादेव तस्याः प्राप्तेः क्रमस्य त्वन्यतः प्राप्नुभावात् स एवात्र विधीयते । तथा "तस्मादेव दशमो अहो मृच्छते तृतीय एव वषट्-क्रियते" इति यत० ब्रा० (४।१।५।१६) अयमपि श्रुति-क्रम एव । २४२।१।१० कर्मोऽवगमयते तदाया मेघशं-यवनयोरवपातप्रेषणयोश्च "अग्निहोत्रं जुहोति दवागूं पचतीति" क्रमेण श्रुतेऽपि अर्थानु पूर्वं पाठस्ततोहोम इति होमद्रव्यं हि दवागूं तदुत्पत्त्यर्थः श्रुत्या लिङ्गे न च पाठः । स च पश्चात् क्रियमाणोऽनर्थकः स्यात् होमोऽयसति द्रव्ये न निर्वर्तेतातः पक्ता होमः कार्यः ।

२४३।१।१० पाठक्रमः । स च द्वितीयः श्रुतिपाठक्रमो मन्त्रपाठक्रमश्च, उभयविधोऽपि क्रमनियमे कारणं भवति, नियतेन हि क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च वर्तेते । तत्रैवमवगमयते येन क्रमेण पदार्थविधिपाठो मन्त्रपाठश्च तेनैव क्रमेणानुष्ठानमिति क्रमान्तरेणानुष्ठाने त्ववगतस्य क्रमस्य त्यागः अमवगतस्य क्रमस्योपादानमित्यवगतं स्यात् तस्मात् पाठक्रमादपि क्रमनियमोऽङ्गकर्मणां भवतीति" इति भाष्यम्

"प्राकृतं च विहृतौ" २४४० । "अतोऽपि कारणात् पाठक्रमेणाङ्गकर्मणां सुष्ठानं भवति यतो विहृतौ

प्राकृतमेवक्रमं श्रुतिरनुवर्तते यथा महापितृयज्ञे "स तत एव प्राकृतं हूतिं श्राम्यलुहति" इत्यादिना "स यज्ञोपवीती भूत्याज्यानि गृह्णातीत्येवमनेन" (यत० ब्रा० २।६।१।१२) अत्राज्यग्रहणे यज्ञोपवीतित्वविधिपरे वाक्ये प्राकृतं क्रमं दर्शयति यदि पाठक्रमेणानुष्ठानं न स्यात् तदानेनैव क्रमेणानुवादो न स्यात् । अपरे त्वन्वया व्याचक्षते प्राकृतं च विहृतौ, विहृतौ प्राकृतवैहृतयोः कर्मणोः संनिपाते प्राकृतं पूर्वं कर्तव्यम् पश्चात् वैहृतमिति । तदाया "प्राकृतौ प्राकृतं चक्षुष्या" इत्यात्मनमालभेत" इति (कात्या० २।६।१।५) प्रस्तरतृशानुपचरणान्तरमात्मालम्ब्य उक्तः विहृतौ च "प्रक्षुल्ल लब्धं तेन चरतीति" कात्या० (४।१।११) लक्षानुपचरणान्तरं वाजिनयाम उक्तः तत्र पूर्वं प्राकृतमात्मालम्बोदकस्यैरूपं कृत्वा पश्चाद्वाजिनयामः कर्तव्यः । तथा प्राकृतौ हविरासादनोत्तरकालं हविरालम्बमात्मालम्बोदकालम्भाः विहितः, विहृतौ च "आसाद्य हवींश्चरति" इत्यस्मिन्मन्त्रेण (यत० ब्रा० २।४।१।१६) हविरासादनोत्तरकालं विहितम् तत्र पूर्वं प्राकृतं हविरालम्बमात्मालम्बोदकालम्भाः, पश्चाद्वैहृतमस्मिन्मन्त्रेण । एवम् "अथासाद्य क्षुचोऽप उपसृष्ट्य राजानं प्रपादयति" (यत० ब्रा० २।६।१।१०) इत्येतदपूजाचार्यम्, अत्रापि पूर्वं प्राकृतं हविरालम्बमात्मालम्बोदकालम्भाः पश्चाद्वैहृतं सोमप्रपादनादि । तथा पिलयज्ञे परिषेकात् प्रागिहोमपश्चात् सोमपश्चात् पिलयपत्तिदक्षिणादानान्यत एव सिद्धानि । सुत्यायां च स्वनीयपुरोडाशानां निर्घणनादुक्तं भाविनः प्रागलङ्घुरणाद् ये पदार्थाः तेषां प्राकृतचरणीयहोमादनुष्ठानं सिद्धम् । अतएव यतो प्राकृतं पूर्वमित्यस्य बाधनाय यत्नं करोति "उत्तराचारभाषार्यं यद्यु पूर्वं समनङ्गीति" (कात्या० ६।४।२।२०) अत्र पूर्वमित्यनेन प्राकृतप्रवृत्तिसमञ्जानात् पूर्वं पशुसमञ्जनं विदधाति । तस्मात्समोचोनमेतदप्राख्यानम् । अथ क्रमप्रमाणानां विरोधे बलाबलं निर्णीयते । यत्र पाठक्रमार्थक्रमयोर्विरोधो भवति तदाया । स वै "पर्यशाखया पशुसानपाकरोति तामा-श्लिषतीति" (यत० ब्रा० १।७।१।१२) पाठक्रमः अर्थ-स्थानेन क्रमेण न सिध्यति न ह्यश्लिषत्या हस्तस्यवा शाखया पशुसानपाकरणं कर्तुं यत्नते पशुसाक्षापरणायैव च छेदनमिति तत्र किं पाठक्रमाध्यवसानम् ? उतार्थक्रम-मादिति ? संशये आह" कर्मभाष्यम्

“विरोधेऽवस्तत्परत्वात्” ६७० “पाठकृमाद्यैः कर्मयोर्विरोधे
 अर्थकर्मण्यवसीयात् न पाठकर्मः । कुतः ? तत्परत्वात्
 पाठकार्यपरत्वात् अर्थार्थत्वात् कार्यविधित्वादित्यर्थः ।
 तेन पूर्वं जेदनम् पञ्चात्तया ज्ञेयया शास्त्रया वत्सापा-
 करणमिति । अथ यत् नुतेः नुतिपाठकर्मस्य च विरो-
 धो भवति तद्वदा “संस्थिते यत्रे ब्राह्मणं तर्पयितव्यं
 ब्रूयादिति” (शत० ब्रा० १।१।२८) नुतिः कर्मणि समाप्ते प्रैपं
 विदधाति पाठकृमात् स्विटकृतः पञ्चात् प्राशित्वापदानाच्च
 पूर्वमिति तत्र केन कृमेणानुष्ठानमिति ? संशये सत्याह” भा०
 “नुतिः क्रमादानुमानिबत्वात्” ६७० “कृमादिति नुतिपाठ
 कृमाच्छ्रुतिर्विधीयसी तेन नुतिप्रतीतकृमेणैव संस्थिते
 कर्मणि प्रैधोऽधारणम् न पाठकृमेण । कुतः आनुमानि-
 कत्वात् पाठकर्मण्यवसीयतेः प्रत्यक्षादिति श्रुत्यम्,
 प्रत्यक्षा हि नुतिः संस्थिते यत्रे इति । पाठकृमे त्वनु-
 मानम्, अतोऽनेन कृमेण पदार्था अनुष्ठेयाः अतोऽनेनैव
 कृमेण पाठ इति । दुर्पलं च प्रत्यक्षादनुमानम् । अतः
 नुतिकृमेणानुष्ठानमिति सिद्धम् । एवम् “तस्मादेव दशमो
 यज्ञो ऋते तृतीय एव पण्डित्यते” (शत० ब्रा० ४।१।५।६)
 इत्येतदप्यलोदाहयणम् किं नुतिमन्त्रपाठात्तृतीयस्थाने
 ऋतेऽतः ? उत नुतिबलाद्दशमे ? इति तत्र नुतिबलात् दशमे-
 इति सिध्यति । अथ यत् चोदनापाठकर्मस्य मन्त्रपाठ-
 कर्मस्य च परस्परं विरोधो भवति । यथाज्याधिश्रयणे
 “सोऽसावाज्जमधिश्रयतीषे त्वेति” प्रिश्रयणं विधातुं
 तदनन्तरमेव “तत्पुनरुदाहयत्वञ्जं त्वेति” (शत० ब्रा० १।२।
 २।६) चोदनापाठकर्मः । मन्त्रपाठे आज्याधिश्रयण-
 मन्त्रानन्तरं “धर्मोऽसि विश्वायुरात्मादिम् (यजु० १।२२)
 पत्नीसमं हनमन्त्रान्” मन्त्रग्रथं पाठत्वा आज्योदासनमन्त्र
 “जज्ञं त्वेति” पठितः । पूर्वाधिकरणे हि कृमा-
 श्रुतेः प्रत्यक्षात्वाद्बलवत्त्वमुक्तम् कालोभयोः प्रत्यक्ष-
 त्वात् “चोदनापाठकृमेण आज्योदासनं कर्तव्यमुतमन्त्र-
 पाठकृमेणेति संशये सत्याह” भा० “मन्त्रचोदनयो-
 र्मन्त्रवचं प्रयोगित्वात्” ७७० । “मन्त्रचोदनयोरिति
 मन्त्रपाठचोदनापाठयोर्विरोधे मन्त्रवचम् मन्त्रपाठएव
 बलवानित्यर्थः । कुतः ? प्रयोगित्वात् मन्त्राणाम्,
 मन्त्रा हि कर्मकावे प्रयुज्यन्ते पठान्ते न चोदना-
 वाक्यानि अतो मन्त्रपाठः पदार्थानां सञ्ज्ञकः चोदना-
 पाठस्तु विप्रकृतः । तथा हि समिधो यजति” (शत० ब्रा० १।
 ५।१।६) इत्यनेन पदार्थो विहितः सोऽनुष्ठानवेत्तावा

येन वाक्येन विहितस्तद्वाक्यं स्मारयति तेन वाक्येन
 स्मृतेनानुष्ठानवेत्तायां स्तपदार्थः स्मारितः सञ्ज्ञतुषीयते,
 इतीतरेतराश्रयं स्यात् अर्थेन वाक्यं स्मार्यते वाक्येन
 चार्थ इति नैप दोषः सामान्यविशेषभेदात् सामान्येन हि
 दार्शिकमङ्गं कर्तव्यमित्यवगम्यते विशेषस्मारणार्थं विधा-
 यकं वाक्यमालोचयति तेन चालोचितेन पञ्चात्तदर्थ-
 विशेषः स्मारितोऽनुष्ठीयते अनुष्ठितश्चासौ भटित्वेव द्वि-
 तीयं पदार्थं न स्मारयति अर्थानां यन्त्रानपेक्षेण रूपेण
 पौर्वापर्यस्थानवक्तृत्वात् किं तद्वानुष्ठानोत्तरकाशं यो-
 ऽसौ कृतस्मालोचयति समिधायोऽयं कृत इति स चालो-
 च्यमानो देन समिधो यजतीत्यनेन (शतपथ) १।५।१।६। ब्रा-
 ह्मणवाक्येन विहितस्तत्स्मारयति तच्च स्मृतं स्वादुत्तरम्
 “तन्नपातं यजतीत्येतत् स्मारयति कुतः ? पाठात् ततः
 परं हि तत्पठितमिति तद्व्याख्याय पुनः पदार्थं विदधाति
 विधिरेव तस्य कार्यम् न श्रुतिः अनुष्ठानवेत्तायां तदेव
 ब्राह्मणं पिधिव्यापारं कृत्वा चिरनिवृत्तव्यापारं प्रयोग-
 कालाद्बहिर्भूतं स्मारकमपेक्षितम् । अयं मन्त्रपाठादुद्गा-
 णपाठे विप्रकर्षः । मन्त्रः पुनरन्तःकृतं प्रयुज्यमानः प-
 रिसमाप्यमान उत्तरं मन्त्रं पर्युपस्थापयति । स चोत्तरो
 मन्त्रः पर्युपस्थाप्य उत्तरं पदार्थं पर्युपस्थापयन्नेव
 पर्युपतिष्ठते । तस्मात्तत्वालोचनान्तरापेक्षाभावाच्चास्ति वि-
 प्रकर्षः । एतदुक्तं भवति स्मारककृमेण तादनुष्ठानकर्मः
 न च मन्त्रे अनन्यार्थे सति ब्राह्मणस्य स्मारकत्वम् अ-
 प्रयुज्यमानतया सामर्थ्याभावात् । न हि निर्वपामीति-
 वच्चिर्वपेदिति पदसञ्चारितमनुष्ठानौपयिकमनुष्ठेयप्रका-
 शनं करोति किं तु सम्बन्धिमात्रतया प्रयोगबहिर्भूतं सत्
 अनेन वाक्येनेदं विहितस्तत् एतत्करोमीत्येवमालोचनेन
 स्मारकं भवति । मन्त्रस्तु प्रयुज्यमान एवामिधानत एव
 स्मारक इति सञ्ज्ञकः । विप्रकृताच्च सञ्ज्ञकः बल-
 वदित्वेन प्राप्तेऽप्याह” भाष्यम् “न समत्वात्” ८७० ।
 “मन्त्रपाठ एव बलवान् यदुक्तं तत्र कुतः ? समत्वात् मन्त्र-
 पाठचोदनापाठयोः । कथमुभयोः समता उच्यते मन्त्रः
 कर्मणि करिष्यमाणस्य कर्मणः स्मरणार्थं प्रयुज्यते, चो-
 दना तु कर्मणो विधासिका अत एव चोदनायाः प्रवृत्तिः
 पूर्वम् अतः पदार्थे विहिते सति पञ्चात्तत्स्मारणार्थं मन्त्रः
 प्रयुज्यते अतः सममेवेतिदिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह” भा०
 “गुणानां तु भूयस्त्वात्” ८७० । “तद्यजः पूर्वपक्षनिरासार्थः ।
 नैतदुभयं समम् किन्तु मन्त्रपाठ एव बलवान् । कुतः ?

मन्त्रेषु गुणानां भूयस्त्वात् गुणानां बाहुल्यात् यतः चो-
दनापाठमेवया मन्त्रेषु बहुवो गुणाविद्यन्ते । तद्यथा
कर्मकाले उच्चारणे पदार्थस्मारके यतो मन्त्रा अर्थवादादि-
क्षतव्यवधानरहिताः क्रमेण पठ्यान्ते तेनोत्तरसुत्तरं पदार्थं
भटिति स्मारयितुं शक्नुयन्ति नैवं चोदनापाठः विधेयार्थ-
स्मारकवाक्यसंदर्भव्यवहितत्वेन मन्त्रपठ्यस्मारयितुमशक्-
त्वात् । न च कर्मकाले तस्योच्चारणं विहितं मन्त्रवत् ।
अतएव मन्त्राणां गुणभूयस्त्वमाह "तस्मादेतदपिणाभ्य-
नूतमित्यादिना (गत० ब्र० ११।७।८।९) यो हि स्वप्रतिपादितस्या-
र्थस्य प्रामाण्यार्थमन्यस्योक्तिं प्रदर्शयति स आत्मामेवया
उत्कृष्टस्यैव दर्शयति न निजकृष्टस्य तेन गूणभूयस्त्वमन्त्रेषु
अतो मन्त्रपाठ एव बलवानिति सिद्धम् । पदार्थानां
क्रमनियमे नुयादीनि त्रयोणि प्रधानान्युक्तानि तेषां
विरोधे बलावर्तं चोक्तम् अथेदं चिन्तयेत् । यत् बहुनि
प्रधानानि सृष्टं क्रियन्ते यथा दर्शपूर्णमासयोरान्ते योपा-
शुवाजाम्नीषोमीयैन्द्राम्नादीनि यथा चातुर्मास्यपर्वच वा-
जपेवेतिरात्रपशुवशापुत्रिसप्रदशप्राजापत्येऽपि च तत्पारा-
दुपकारकाण्युक्तानि सर्वेषां तन्त्रेण क्रियन्ते इति । वक्ष्य-
ति कर्मकां युगपद्वाचकमन्त्रमिदं (कात्या० ११।७।११) तेन न
तेषु कश्चिन्ना संनिपत्योपकारकाणि त इत्यसंस्काररू-
पाणि प्रति प्रधानभेदेन कर्तव्यानि तत्र चिन्तयेत् तानि
किं कैतस्य सर्वाणि कृत्वापरस्य कर्तव्यानि ? किं वा
समान एकैकः पदार्थः सर्वेषां कर्तव्यः ? इति । तत्र कै-
कं प्रधानमन्यरहितानि स्वाङ्गान्यपेक्षते तत्वाङ्गानां प्रधा-
नकालत्वस्य न्यायत्वादेकैकशितुं गुणकारुण्यमप्युक्त्यात् इ-
तरथा हि पदार्थातुसमये सति स्वप्रधानाद्विपक्षयेरन् यद्ये-
कस्यासादनं कृत्वापरस्य तदेव क्रियते तदा पूर्वस्यासादन-
योर्व्यवायः स्यात् सङ्गवचनं त्वारादुपकारकसाहित्यमा-
त्रेणाप्युपपद्यते तस्मात्कारुण्यतुसमयवेति प्राप्तेऽप्याह भा०
"तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमातुपूर्वयोगात्" १०।८०। "तुल्यसम-
वाये तुल्यानां प्रधानानां सङ्ग प्रयोगे इत्यसंस्काररूपाणि
संनिपत्योपकारकाण्युक्तानि सामान्यपूर्वं कर्तव्यानि पूर्वः
पूर्वः पदार्थः सर्वेषां समानः सङ्गः कर्तव्यः । तद्य-
था बहुषु हविषु प्रथमं सर्वेषां विभक्तीकरणम् ततः
सर्वेषां पालीत्यापनम् ततः सर्वेषां तत्र व्यभिचारः ततः
सर्वेषां पालीपुष्पहारः ततः सर्वेषां सहासनम् ततः स-
र्वेषां वेद्याभासादनम् ततः सर्वेषां बालम्भः इत्येवं
पदार्थाः समवः कर्तव्याः । यद्येकैकशितुं गुणकारुण्य-

मप्युच्यते तथा सति क्रमेण प्रयोगात् प्रयोगवाक्यावग-
तस्य साहित्यस्य बाधः स्यात् न हि वचनेनाविधेयतः
साहित्यमपगम्यमानं काल्पनिकेन प्रधानासत्तिमात्रे-
णारादुपकारकविषयमात्रं कल्पयितुं शक्यते । तस्मा-
त्पदार्थातुसमयः । कुतः ? आतुपूर्वयोगात् पदार्थानां
तन्मन्त्राणां च एवं क्रियमाणे पदार्था आतुपूर्व्येण
अतुक्रमेण युज्यन्ते तन्मन्त्राश्च अन्यद्योत्तरपदार्थकरणान-
न्तरं पूर्वेषु क्रियमाणेषु आतुपूर्व्ययोगो न स्यात् । "पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजेत" इत्यनेन वाक्येन पौर्णमासीत्यद्
बोध्यानां तत्सम्बद्धानां त्रयाणां यागानां साङ्गानामेक-
कालप्रयोगोऽवगम्यते अतो यस्मिन्नेव क्षणे एकस्याधिच-
यणं कर्तव्यमापतति तस्मिन्नेवापरस्याधिचयणं कर्तव्यं
सदृशकृतया केवलं न क्रियते द्वितीये तु क्षणे न कश्चि-
द्धेतुर्वेन पुरोडाशान्तरं नाधिचयेत अतः प्रथमं पदार्थं
सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयादिः पदार्थः सर्वेषां कर्तव्यः ।
एवं बहुषु प्रधानेषु सर्वत्र पदार्थातुसमय एव न्यायोऽन-
कारुण्यतुसमयो इति स्थितम् । यत् त प्रधानविरोधो
भवति पदार्थातुसमये क्रियमाणे । तत्र कारुण्यतुसमय ए-
वेति वाचनिकेन साहित्येन पदार्थातुसमयः प्राप्तोऽपि
प्रधानविरोधात्पञ्चक्यः । पुरोडाशाङ्गं साधिव्यवणादयः
तदङ्गं च क्रमः पदार्थातुसमयरूपः तदाश्रयणे च सुतप्त
कपालसंयोगात् पुरोडाशशोषपसङ्गः । न चाङ्गादु-
रोधेन प्रधानबाधोयुक्तः । तेनातुबहुषु हविष्वेकैकस्य
पुरोडाशस्याधिचयणं प्रधानमङ्गिरमिभर्षनं चेत्यन्तं
कारुण्यतुसमयः कार्यः । यत् त नास्ति प्रधानबाधः
द्विचिचतरादिहविषु तत्र भवतु पदार्थातुसमयः । दाह
सम्भवशङ्कायां तु उदासनमपि व्युत्क्रमेण कार्यम् यदु-
क्तम् पूर्वस्य पदार्थेऽक्षते तस्मिन्नेव द्वितीयस्य क्रियमाणे
पूर्वस्य व्यवधानमिति तत् सङ्गत्वविधिवत्तात् परि-
च्रियते । एवं च सति वाक्येये आग्नेयैन्द्राम्नासारस्वती
वशादुत्तिसप्रदशप्राजापत्येऽपि हविर्गतिस्थेषु पशुष्वेक-
दिशत्वा पदार्थः समानासमानजातीयैर्व्यवधानमिष्यते
न नूतनाधिकैः । अन्ये तु समानजातीयैरेव । अनेनैव
मुख्यक्रमप्राप्तिक्रमशुभापत्तौ भवतः । तथाहि यत् बहुनि
प्रधानानि भवन्ति तत्र यो मुख्यानां प्रधानानां क्रम-
स्तो नैव क्रमेण तदङ्गानां क्रमोभवति यथा पौर्णमा-
सीत्यां प्रधानमाम्नेयवागः ततोऽग्नीषोमीयवागः अत-
श्चाग्नेयस्य प्रथमं सङ्गणम् ततोऽग्नीषोमीयस्य, एवं

प्रीत्युत्पादावपि । अयं मुख्यक्रमः अनेन क्रमेण यदाङ्गान्
न्यतुषीतने तदाङ्गानां नियता प्रधानप्रत्यासत्ति
रमुद्भूता भवति एवं हाङ्गप्रधानयोर्वादनृणात-
मेव व्यवधानं भवति इतरथा तु पञ्चाङ्गाविनः प्रधानस्य
प्रथमाङ्गं कियमात्रं प्रधानेनाख्यन् व्यङ्गितं स्यात् ।

अथ प्रवृत्तिक्रम उच्यते यत्नं वङ्गनि चर्चोपि भवन्ति
समानदेवतानि यथा वाजपेये पशवः तत्र चोपा
करणादयः संनिपातितः प्रतिपन्नावर्तनीयाः । तेषां
चाहन्तिर्नैकस्य पशोः कार्त्तुस्त्रेण कृत्वा परस्त्रापि तथैव
क्रियन्त इत्येवम् । किं तर्हि ? सर्वे प्राप्तापाकरणं यतः
कृतचित् पशोरारभ्य कृत्वा ततः सर्वेषां नियोजन
मिच्छुः । तत्र प्रथमे पदार्थे उपाकरणे अनियम एव
यतः कृतचित् पशोरारभ्य कर्त्तव्यः । द्वितीयस्य पदार्थो
नियोजनरूपः किं प्रथमो यत आरब्धः तत एवारम्भ-
णीयः ? उत तत्प्राप्तनियम एवेति ? तत्र क्रमनियमका-
रणानां सुखार्थपाठानामभावदनियमे प्राप्ते उच्यते प्रवृत्तैव
नियमः । प्रथमः पदार्थो येन क्रमेण कृतः स एव क्रम उ-
त्तरेष्वपि नियोजनादिषु नियम्यते । कुतः ? पदार्थैः सह
प्रधानं कर्त्तव्यमिति वचनात् सर्वे पदार्थाः प्रधानकालाच्च
विप्रकृतव्याः कथं ? पदार्थैः सह प्रधानस्य वचनम् यावता
“दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत प्राजापत्यं चरन्” इत्यादिषु प्रधा-
नमात्रं श्रूयते उच्यते, समीहितं भावयेद्यागेनेत्यमिति हि
यजेतेत्यस्यार्थः । तत्र यस्मामेव वेलायां स्वर्गो भावने
कर्त्तव्यं प्रतिपद्यते तस्मिन् क्षणे करणेतिकर्त्तव्यते अपि
व्याप्रियेते । अयमर्थः नात्र प्रधानं कर्त्तव्यं श्रूयते किंतु प्र-
धानेन स्वर्गः कार्य इति करणविभक्तिनिर्देशाद्यागेनेत-
कार्यमस्मिन्काले कुर्यादिति तेन स्वकार्यं सितकर्त्तव्य-
तात्वेन कर्तुं शक्यते नान्यथा । तस्माच्चित्तयस्य फलकर-
णेतिकर्त्तव्यत्वस्य युगपदयजेतेत्यनेन कर्त्तव्यतयोच्यते । ततो
न्यथा करणेतिकर्त्तव्यताकल्पमेव न स्यात् न हि पञ्चाङ्गा-
पि करणं भवति । तथा भविष्यति भावे भूते च करणे
आसावेव दोषः न हि विनष्टं करणं भवतीति । तथा
करणेतिकर्त्तव्यतयोरपि मिथो विप्रकर्षे अयमेव दोषः । न
हि विनष्टमनागतं वानुष्णाङ्कं भवति । तेन शब्दस्तु
अयमेवकालतैषां लभाणां । ततः प्रधाने सितकर्त्तव्यताके
एकस्मिन् क्षणे सह कर्त्तव्ये प्राप्ते सति एकः कर्ता वङ्गनि
प्रधानानि इतिकर्त्तव्यतां यावदसमर्थः कर्तुं, योग्यपदोने-
त्यवश्यम्भावी कियानपि विप्रकर्षः । ईदृशेष्वपि विप्रक-

र्षेण सहैव पदार्थाः कृता भवन्ति । प्रयोगवचनो हि
यावतः पदार्थाननुष्णापयति तावद्गिर्यर्जनीयतया यावान्
कालो व्याप्यते तावानेकः कालः तावति च काले स-
र्वेषां कालो विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे अगक्रार्थवि-
धिप्रसङ्गात् । तेन प्रत्यासत्तिरेतेषां साहित्यम् नैकक्षण-
वर्तित्वम् । यद्येवम् प्रयोगवचनेनैव क्रमस्य सिद्धत्वात् सु-
त्यादिभिः किं क्रियते ? अनियतक्रमेणानुष्ठानं प्राप्नोतीति
क्रमनियमे तेषां व्यापारः । यस्मात्पुनर्योगविधिनैकक्षणव-
र्तित्वं विधत्ते प्रत्यासत्तिमात्रम् । तस्मात् प्रधानं चिकी-
र्षितममनागतं कृतं वा तेषां प्रधानार्थानामनुष्णापकम् !
करिष्यमाणेन कृतेन वा प्रधानेन प्रत्यासत्तिमात्रमङ्ग-
नां तत्साहित्यम् नैकक्षणवर्तित्वम् । तस्मान्प्रधाना-
नादीनां करिष्यमाणं प्रधानं निमित्तम् स्विट्कदादीनां तु
कृतम् । तेनैवमवश्यम्भाविन विप्रकर्षे केचित्पदार्थाः क्ष-
णव्यङ्गिताः प्रधानेनापेक्ष्यन्ते केचिदुद्वाह्यां क्षणाभ्यां
व्यङ्गिताः केचिद्वङ्गभिरिति । एवं वाजपेयपशुव्यपि अ-
न्यन्प्रधानादि प्रागुपाकरणात् साधारण्यं सर्वपशूनां सह
अनुभूतम् । उपाकरणादयोऽपि संनिपत्योपकारका-
स्तन्त्रेणाविमवादावर्तयितव्या अपि साहित्ये नैव पशुभि-
रनुभवितव्याः । यदैकलोपाकरणम् तदैवेतरेभामपि कुतः ?
सहचोदितत्वात्पशूनां साङ्गानाम् । तत्रैव सहानुभवि-
तव्ये सति यस्य पशोः प्रथममुपाकरणं क्रियते तस्य प्रा-
कृतेन पाठेन यद्यपि द्वितीयः पदार्थो नियोजनरूपः
स्याप्यते तथापि सहवचनादेव एकविंशतिक्षणव्यङ्गितं
द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । द्वितीयस्तु पशुविश्लोपा-
करणक्षणैर्व्यङ्गितमेकेन प्रथमस्य पशोर्नियोजनक्षणेन च
व्यङ्गितं स्वीयं द्वितीयं पदार्थमाकाङ्क्षति । एवं तृती-
यादयोऽपि पशवः सृजातीयविजातीयव्यङ्गितानाम्नीया-
न् पदार्थानपेक्षन्ते । अन्यस्तु विजातीयैः पूर्वोपाकृतानामेक-
विंशतेः पशूनां नियोजनक्षणैर्व्यङ्गितमेव द्वितीयं पदा-
र्थमपेक्षते । तदेवं संनिपत्योपकारकानालोच्य ईदृशी एक-
विंशतिक्षणव्यवधानापेक्षा प्रधानानां भवति । ततश्च याव-
द्भिर्नैव्यङ्गितः शक्यः पदार्थैः कर्तुं ताम्यङ्ग्यवधानमग-
त्वावशं कर्त्तव्यम् अतोऽभ्यधिकैस्तु न व्यङ्गितव्यम् ।
यद्येकं पदार्थमेकस्य कृत्वा द्वितीयोऽपि पदार्थस्तस्यैव
क्रियते ततः सहवचनं नोपपद्यते । एवं सर्वत्र तृती-
यादिव्यपि पदार्थेषु योज्यन् । प्रथमपदार्थक्रम एव द्विती-
यादिव्यपि समान्वितव्यः इतरथा केषां चन व-

अन्यथाधिकैरपि लक्ष्यैर्विहितानि स्युः । न च तदु-
क्तम् । न चैवं केवाचिदल्यैर्विधानं युक्तो भविष्यतीति
वाच्यम् यथाधिकैर्विधानेऽनुत्तरकरणम् एव न्यूनैरपि
व्यवधाने अनुत्तरकरणमेव । तस्मादेकविंशतेः पञ्चानां साहि-
त्यसम्पत्तये प्रयोगविधानाय क्रमः पदार्थानां मिथ एक-
विंशतिवर्णव्यवधानात्कोऽपेक्षितः । स न्यूनैर्विधैव व्य-
वधाने बाध्यते । अतः सर्वेषां तत्त्वप्रवाससिद्धौ प्रथ-
मपदार्थक्रम एव द्वितीयादिवाच्यवर्णीय इति सिद्धम् ।
अथाङ्गानां मिथः प्रवाससिन्निर्णयकारणम्, मुख्यक्रमे
तु अङ्गानां प्रधानप्रवाससिन्निर्णयविशेषः । मुख्यक्रमप्र-
वृत्तिक्रमयोर्विरोधे च मुख्यक्रमो बलीयान् । तद्वत्
दर्शपूर्णमासयोः सांन्यायधर्माः शाखाण्येदनादयः पूर्वं प्र-
वर्तन्ते पश्चादाग्नेयधर्माः प्रदानं त्वाण्यस्य प्रथमम् पश्चा-
त्सामान्यास्ततः स्विष्टकृदवदानं प्रयाजशेषाभिधारणं
प्राणदानं वेद्यामासादनादिकं च किं प्रवृत्तिक्रमात्
सामान्यास्तत्त्वं भवति ? उत मुख्यक्रममादाग्नेयस्येति ?
सदेहादनियमे प्राप्ते मुख्यक्रमो बलीयानित्युच्यते । अ-
स्मिन् हि आग्नीयमासे अग्नीवांसः प्रथमपदार्थाः प्रधाना-
नादिप्रवृत्त्यन्ते अग्नौ सर्वे संनिविष्टा भवन्ति प्रवृत्तिक्रमे तु
बहूनां विप्रकर्षः । पूर्वं तु मुख्यप्रवृत्तिभ्यां बलीयसा
पाठक्रमेण मुख्यक्रमो बाध्यते प्राणदानादिषु पाठक्रम-
भावात् प्रवृत्तिक्रमो मुख्यक्रमेण बाध्यते । अथ स्थानप्रभा-
णमुच्यते । सादृश्ये "सह पशूनालभेते" इति (श्रुत० २२, २,
२८) चूयते साहित्यं च सवनीयस्य स्थाने । तत्र किञ्च-
पाकरणादौ अनियमः ? अथवा सवनीयस्य स्थाने प्रथमसुपा-
करणम् ? अथवा सवनीयस्येति ? तत्र नियमकारणा-
भावादनियमे प्राप्ते प्रवृत्तिवह्मन्नीयोमीवस्य प्राथम्ये प्राप्ते
उच्यते सवनीयस्यैव प्रथमसुपाकरणम् । अग्नीषोमप्रणय-
नानन्तरमग्नीषोमीयस्योपस्थानम् । स तेनोपस्थितोऽपि
सङ्कालव्यवचनेन तत्स्थानावहितत्वादननुष्ठितो ऽल तु
न तस्य किञ्चिदुपस्थापकमस्ति । सवनीयस्तु स्वस्थानाद-
प्रचलितः सङ्कालिनसङ्कलानुपस्थितत्वात्तदनन्तरसुपाकि-
र्यते । ततः साहित्यवचनादितरोपाकरणम् । अतः सव-
नीयस्यैव प्राथम्यम् । इतरयोस्तु अयं क्रमः ? अनियम
एव, तयोक्तस्थाने विशेषभावात् । अथवा प्रवृत्तिवह-
न्नीयोपस्थितिं बाधेऽनुत्तरणीयमित्यग्नीषोमीयसङ्काल-
स्थानव्यवस्थापाकरणादिति । तदेवं मुख्यपठनस्थानमुख्य-
प्रवृत्तिवह्मन्नि पठनभाषाणि क्रमनियमकारीण्युक्तानि

तेषां परस्परविरोधे च पूर्व-पूर्वं बलवत् उत्तरसुत्तरं च
उर्वलमिति । तदुक्तम् "मुख्यपठनस्थानमुख्यप्रवृत्ति-
भिः । एकाख्यातगृहीतानां नियतः कर्मणां क्रमः ।
विरोधे पारदौर्वल्यमेतेषामपि पूर्ववदिति" भा०
(पूर्ववत् नृति-लिङ्गादिवत्)

क्रमस्य विनियोगसाधनता जै० सू० भाष्यवोर्दशिता यथा
"क्रमस्य देशसामान्यात्" २११/२ सू०

"अथ किमेतावन्तरे विनियोगकारणानि ? । न-२-
त्युच्यते । किं च क्रमस्य देशसामान्यात्, क्रमवतामा-
नुष्येणोपदिश्यमानानां यस्य पदार्थे यं धर्ममासन्नति
तस्य तं प्रति आकाङ्क्षा अनुमीयते, सत्त्वामाकाङ्क्षायामे-
कवाक्यभावः, तस्मात् ततो विनियोगः-इति । किमि-
होदाहरणम् ? किं च प्रयोजनम् ? । आनुपूर्व्यवतां
यागानामनुमन्तरेण्युपस्थापितेषु उपांशुयाजस्य क्रमे "द्वि-
र्नामासीति" समास्त्रातः, तस्य आकाङ्क्षानुसृत्या तेन
एकवाक्यतां यात्वा तत एव विनियोगमर्हति-इति,
तथा च ऐन्द्राग्नं कर्म विद्यातस्यजातस्य अस्ति आद्य-
व्यवतः, तस्य याज्यानुवाक्यायुगलमप्यास्त्रायते ऐन्द्राग्नम्,
"इन्द्राग्नी रोचनादिवः प्रवर्षिष्यः"-इत्येकम्, अपरं
"इन्द्राग्नी नवतिं पुरः क्षपद्भुतम्"-इति । तत्र
लिङ्गादिनियोगे सिद्धे विशेषविनियोगो भवति, पूर्वं
युगलं पूर्वं च ऐन्द्राग्नस्य, उत्तरसुत्तरस्य-इति, एतत्
उदाहरणम् प्रयोजनञ्च" भा०

क्रमप्रकरणयोरेकस्य समवाये प्रकरणं बलीयः । क्रमसमा-
ख्ययोस्तु क्रमो बलीयवान् "नृति-लिङ्गा-वाक्य-प्रक-
रण-स्थान-समाख्यानं पारदौर्वल्यमर्थविप्रकर्षात्" सू० ।
"नृतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदार्थमेव तु
संज्ञतानि । सा प्रक्रिया या० कथमित्येतेषां स्थानं क्रमो
योगबलं समाख्या" पार्थसारथिभिर्नृतिविनियोगसाध-
कानां मुख्यादीनां लक्षणोक्त्या स्थानशब्दस्य क्रमवाच-
कतावगतः । विवृतमेतत् तत्त्वबोधिभ्यां यथा
"योगबलं प्रसिद्धायवशजि-समाख्या योगार्थेन प्रवृत्तं
पदम् । यथा हौत्वमाध्यव्यवमौहोत्वमिति । दर्शपूर्ण-
मासादिषु याज्ययाजकपाठादवोचम्ना अग्नौदेवोहोत्व
संज्ञकाः, दोहननिर्वाणपाटयो यजुष्येदेवोहो, आध्यव्यव
संज्ञकाः, सोमपाठादयः सामवेदेवोहो औदुगात्संज्ञकाः
पदार्था उक्ताः । तस्मात्ते धर्मा इति निवामका-
भावात् सचेक्या सर्वेषां सर्वकरणप्रवृत्तौ होत-

रितं ज्ञैवमिति प्रकृतिप्रत्ययरूपवयवशक्तिभ्यां
योग्यरूपसमाख्यया ज्ञैवादिकर्तव्यत्वं प्रतीयते ।
एवं, ज्ञैवं जुहोति औदगात् जुहोतीत्यादौ ज्ञैवा-
देर्होमकर्तृत्वं प्रतीयते । होता अग्नौ अध्वर्युर्जु-
ष्वेदो उदगाता सामवेदो अध्वर्युर्दुगात् होतारो वजु-
सामर्ष्वेदः क्रमादिति कोषात् । न च ससुदावे शक्तिः
प्रमाणाभावात् अतएवोक्तं भट्टपादैः “पाकन्तु पचिरेवाह
कृत्तरं प्रत्ययोऽव्यक्तः । पाकशितः पुनः कर्ता वाच्यो नान्यस्य
कस्यचित्” । पाकशितः पाकविशितः” ।

अपरभाष्ये उदा० यथा “अथ प्रकरणस्य क्रमस्य च
विरोधे किमुदाहरणम् । । राजसूयप्रकरणेऽभिषेचनी-
यक्रमे शौनःशेफाख्यानानादि आम्नातं, यदि प्रकरणं बल-
वत् सर्वेषां, तदङ्गम्, यदि क्रमः, अभिषेचनीयस्यैव ।
किं तावत्प्राप्नुमः?—तल्यवले एते कारणे—इति । कुतः? ।
न तावत् विशेषमुपलभामहे, नावगच्छाम इदं बलीयः इति ।
तस्मात् तल्यवले एते कारणे—इति । अपि च प्रकरणं
वाक्येन बाधितं, तस्मात् बाध्येत क्रमेणापि—इति” ।
“एवं प्राप्ते ब्रूमः,—प्रकरणं क्रमात् बलीयः । कुतः? ।
अर्थविप्रकर्षात् । कोऽन्तार्थविप्रकर्षः? । प्रकरणवतः
शाकाङ्गत्वात् तद्विधानाभ्यातेन परिपूर्णेनाप्यवक-
ल्पेत एकवाक्यत्वम्, न तु क्रमवतः, क्रमेण आम्नातेन,
अनेकस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाभ्यानभावं हि
क्रमः न त्वं सन्निधिविशेषाभ्यानसामर्थ्यात् क्रमवतः
सन्निधावाभ्यातस्यानुपलभ्यमानमेव आकाङ्क्षावन्मभि-
—इत्यवगन्तव्यम् । प्रकरणे तु प्रकरणवतः प्रत्यक्षम्,
न च प्रकरणवता क्रमवता च यौगपद्येन एकवाक्यता
सम्भवत्याम्नातस्य—इति विरोधः । न त्वं प्रकरणे प्रत्यक्षं
शाकाङ्गत्वं, क्रमस्यानुमानिको बाधितमर्हति । शाका-
ङ्गत्वात् एकवाक्यत्वम्, एकवाक्यत्वादभिधानसामर्थ्यं,
सामर्थ्यात् सुत्वर्थः—इति सन्निधितः प्रकरणस्य सुत्वर्थो,
विप्रकर्षः क्रमस्य । तस्मात् क्रमप्रकरणयोः प्रकरणं
बलवत्तरम्—इति” ।

“अथ यदुक्तं,—वाक्येनापि हि तत् बाधितम्, अतो-
ऽन्येनापि तत् बाधितव्यम्—इति, नैतत्, बाधितस्यानु-
पलभ्यो न्यायो, न बाधितं बाधितव्यम्—इति” ।

“अथ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे किमुदाहरणं? किं बल-
वत्तरम्?—इति । पुरोडाशिकम्—इति समाख्याते
आख्ये साम्राज्यक्रमे शुक्लध्वं देवाख्याय क्रमणे—इति

शुक्लध्वं देवाख्यायः । तत् सन्दिहते, किं समा-
ख्यानस्य बलीयस्त्वात् पुरोडाशपात्राणां शुक्लध्वे विनि-
योक्तव्यः, (मन्त्रः) उत क्रमस्य बलीयस्त्वात् साम्राज्यपात्रा-
णाम्?—इति । किं तावत्प्राप्नुमः?—तल्यवले एते कारणे
स्याताम् । कुतः? अविशेषात्, यदि वा समाख्यैव
बलीयसी, बाधितो हि क्रमः प्रकरणेनापि इति” ।
“एवं प्राप्ते ब्रूमः,—क्रमो बलीयान् । कुतः? । अर्थ-
विप्रकर्षात् । कः पुनरन्तार्थविप्रकर्षः? । निश्चाते प्रकर-
णेन केनापि सहैकवाक्यत्वे यत् सन्निधावाभ्यायते,
तत् आकाङ्क्षा परिकल्प्यते, नैकवाक्यत्ववगम्यते,
लौकिकस्य शब्दः समाख्या, न च, लोक एवंविधेषु
अर्थेषु प्रमाणम् । तस्मात् क्रमो बलीयान्”

विदितमेतत् तत्त्वबोधिण्यां यथा

‘स्थानप्रकरणद्वयोर्था । पश्चिदिमोसयागावहयः

परस्परनिरपेक्षेणापि प्रत्येकं फलवन्तः समप्राधान्याः ।
ते च मिलिता राजसूयः । तन्मध्येऽभिषेचनीयाख्यः
कश्चित् सोमदागविशेषः तत्सन्निधौ अक्षदेवनादिकं
श्रूयते । यथा “अक्षैर्दीव्यति राजसूयं जिनाति शौनः-
शेफमाख्यापयतीति” जिनाति जयति । शौनःशेफं वज्रं च
ब्राह्मणे आम्नातं शुनःशेफसुनिविषयसुपाख्यानमिति
माधवाचार्यः । एतेन शुनःशेफसुनेखरितं पुराणप्रसि-
द्धमित्युदीच्यव्याख्यानं निरस्तं, वैदिके कर्माणि वैदिको-
पाख्यानस्यैवोचितत्वाच्च “शौनःशेफं शृणोतीति” पाठ-
कल्पनमपि फलनमेव माधवाचार्यादिभिर्देवैराख्यापय-
तीत्यस्य लिखितत्वात् । तत् च साम्प्रिध्वरूपस्थानबलात्
अक्षदेवनादेरभिषेचनीयाङ्गत्वं लभ्यते प्रकरणात् सर्वयागा-
त्मकराजसूयस्य इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षया अक्षदेवनादयो-
विहिता इति । प्रकरणवतात् राजसूयाङ्गत्वमक्षदेवनादेः
राजसूयस्य वज्रयागात्मक इति तत् सर्वोपक्रमत्वं, सर्वो-
ङ्गत्वञ्च राजसूयघटकीभूतसर्वयागजन्यफलशिरस्का
पूर्वोपकारद्वारा सर्वोपकारकत्वम् । अत्र आकाङ्क्षायाः
क्षुप्रत्यादाक्यलिङ्गवृत्तिरूपलितदकल्पनं व्यवधानम् अ-
भिषेचनीयस्याक्षदेवनादेराकाङ्क्षा नास्ति तस्य ज्योतिष्टोम-
गिकतित्वेन प्रकृतिवह्निरिति न्यायात् अतिदिष्टः प्रक-
तीभूत ज्योतिष्टोमाङ्गैरेवेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षानिर्वृत्तेरिति
सन्निधिपाठेनात् आकाङ्क्षासुत्याय तद्वारा वाक्यलिङ्ग
श्रुतीनां कल्पनीयतया अतर्भिर्वाचितमङ्गत्वज्ञानमिति
प्रकरणविशेषेन प्रापकं स्थानं दुर्वचमिति । तस्मात्

प्रकरणात् सर्वं यागात्मकराजस्रयाङ्गमज्जदेवनादिक-
मिति । ननु सर्व्याङ्गमभिप्रेचनीयाङ्गमेव वा उभयथापि
राजस्रये तेषां कर्त्तव्यत्वादिचारोऽयमनुपयुक्त इति । न
च प्रत्येकराजस्रये प्रत्येकयागकाले तेषामनुष्ठानार्थं
विचार इति वाच्यं तथा सति प्रत्येकाङ्गत्वेन प्रत्येक-
जन्मकलिकापूर्वोपकारकतया फलशिरस्कापूर्वानुपकार-
कत्वात् राजस्रयाङ्गत्वानुपपत्तेः । न च कलिकापूर्व
द्वारेण फलशिरस्कापूर्वोपकारकत्वमिति वाच्यं तत्तदङ्गा
पूर्वाणां प्रत्येकं षट्पत्य तेषाञ्च षट्कलिकापूर्व प्रति-
कारणत्वस्य कल्पनायां सङ्गादौ रवात् । तस्माद्राजस्रयाङ्ग-
त्वेनाज्जदेवनादीनां सङ्गदेतुषां तत्तदङ्गापूर्वद्वारा फल
शिरस्कापूर्वोपकारकत्वं साधवादिति चेत् सर्वं अज्ज-
देवनादीनामभिप्रेचनीयाङ्गत्वे यत् प्रधानतया स्वतन्त्र-
मभिप्रेचनीयानुष्ठानं तत्वाज्जदेवनादिकरणपक्षे वा-
रणार्थं विचारारम्भात् । अतएवाकाङ्क्षायाः कल्पित्वं
स्थानप्राप्ते दोष इति सङ्गच्छते कल्पया राजस्रयाङ्गत्वेना-
मभिप्रेचनीयेऽपि तस्याः कृत्वात् । एवञ्चामभिप्रेचनीय
सन्निधौ पाठस्तत्काले कर्त्तव्यताज्ञापनार्थमिति ध्येयम् ।
स्थानसमाख्ययोर्व्याख्या । बहुमन्त्रानुक्ता एतत् पौरोडाशिकं
काण्डम् इत्युक्तं पुरोडाशमन्त्रकाण्डे च “शुन्ध्वं देवा-
ज्जाय कर्मणे देवयाज्यै” इति मन्त्रः पठितः तत्र च
शुन्ध्वमिति मन्त्रलिङ्गात् पात्रशोधने मन्त्रस्य विनियोग
प्रतीयते स च पुरोडाशस्येदं पौरोडाशिकमिति प्रकृति
प्रत्ययार्थरूपसमाख्याबलात् पुरोडाशकाण्डोक्तानास-
ङ्गं कुल्यपादीनामपि कृत्वा पुरोडाशपात्रशोधने प्रती-
यते अथ च साम्राज्यहोमसन्निधाने मन्त्रः श्रूयते यथा
“साम्राज्यान् यजान् गृह्णाति शुन्ध्वं देवाज्जाय कर्मणे
देवयाज्यै साम्राज्येन जुहोति” इत्यादिदध्योदनरूपस-
न्निधानपाठात् स्थानबलात् साम्राज्यपात्रशोधनाङ्गत्वम् ।
तथाहि पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या पुरोडाश उच्यते
तद्वितेन च मन्त्रादिकलापरूपं काण्डस्यते तद्वितया-
ज्यकाण्डपदार्थमन्त्रादेः पुरोडाशसम्बन्धित्वं तु न कस्या-
पि पदस्यार्थः, किन्तु समभिव्याहारलभ्यम् । तदुक्तम्
“नैतदेवं समाख्या हि न सम्बन्धाभिधायिनी । पाकं
हि पश्चिदेवाङ्ग कर्त्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पात्रयुक्तः पुनः
कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्” । तथा च पौरोडाशिकपदस्य
तन्मन्त्रसाध्विध्यं विना तद्वितयाज्यकाण्डपदार्थे मन्त्रे
पुरोडाशसम्बन्धित्वं न लभ्यते समाख्यान्यानुपपत्त्या

पौरोडाशिकपदस्य मन्त्रसाध्विध्यं कल्पनीयमन्यथा समा-
ख्याया अकिञ्चित्करत्वम् । साम्राज्यहोमस्यापि पुरोडा-
शकाण्डपातितया तत्सम्बन्धेऽपि समाख्यासम्भवाच्चेति
साम्राज्येन मन्त्रस्य साध्विध्यं कल्प्यमिति प्रकरणादिक-
ल्पनाचतुष्टयमात्रव्यवहितमिति सिद्धं समाख्यातः स्थानं
बलवदिति । तदुक्तम् । “एकहित्वाचतुःपञ्चवस्तुनरप-
काशनम् । लिङ्गादीनाञ्च वैषम्यं शुल्वपेक्षं विधीयते ।
वाधिकैव नृतिर्मित्यं समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमानान्तु
बाध्यत्वं बाधकत्वन्तपेक्षया” । स्थानसमाख्ययोर्विरोधे
पार्थसार्वभिमन्त्रमाधवाचार्यदेवनाथः प्रतिभिर्यं व्या-
ख्यातम्” ।

पौर्वापर्यरूपक्रमोद्विधः कालिकोद्वैशिकश्च तत्र वैदि-
ककर्मानुष्ठाने शुद्धादिभिः यः क्रमोनियमितः स सर्वोऽपि
कालिकः । वैशिकस्तु “क्रमान्मेषादयः, स्मृताः” एव
इत्यादौ राशिचक्रपूर्वापरदेशस्यतत्वात्तेषां वैशिक क्र-
मवचनम् । “उत्तानुपपूर्व” च नचातिदीर्घं” कुमा०
इत्यादिपि वैशिकक्रमः । कश्चित् उपदेशकमेव पदार्थानां
क्रमवचनम् यथा “वर्षकृमाच्छतं हित्वाचतुःपञ्चकमन्यथा”
या० सू० । अत्र ब्राह्मणादीनां वर्षानां चतुर्णां क्रमे-
णोपदेशात् तत्क्रमेण ब्राह्मणादीनाम् क्रमिकत्वम् ।
एवं “तासां वर्षाक्रमेणैव ज्येष्ठः पूजा च ज्येष्ठः च”
मनुवाक्ये “अध्वर्यूद्गुगाश्चोतारो यजुःसामर्वदः
क्रमात्” इत्यमरवाक्ये च उपदेशक्रमात् क्रमवचनम् । गभी-
रानादीनां संस्काराणामुपदेशक्रमेणैव क्रमिकत्वम्
कश्चित् पदार्थगतोत्पत्त्यादिक्रमेणापि पदार्थक्रमोऽभि-
धीयते इत्यादौक्तम् । स एवम् अज्यक्रमव्यङ्ग्यं संसलज्य-
क्रमव्यङ्ग्यं इत्यादावपि तत्वात् ।

अत्र क्रमणे “सामरः ज्वगेन्द्रेण क्रमेणैकेन कर्तुः”
भा० प० ११८० श्लो० । “न्यासि तैरर्जनमः कृतक्रमैः”
मैथ० । पादे “पदानि त्रीणि दैकैन्द्र ! सम्प्रतानि पदा
मम” इत्युपक्रमे “लिभिः क्रमैरमन्तुरोद्दीपेनापि
न पूर्यते” भाग० ८, १८, १९ बलिं प्रतिवाचनोक्तिः ।
“अपि क्रमैरमाहोतान् विश्वकायः क्रमिष्यति” तत्रैव
२६ श्लो० बलिं प्रति शुक्रोक्तिः । सामर्थ्ये “क्रमं वचन्य
क्रमितुं सकेपः” भट्टिः क्रमं सामर्थ्यं वचन्य चकार
क्रमितुं क्रमं यत्सामर्थ्यं तद्विकारेण्ये” जयम० ।
सानर्थ्येहेतुव्यापारविशेष एव क्रमशब्दार्थ इति तु न्या-
यम् । अतएव “न क्रमः सज्जीहान् आसीत्” त्वया स-

ज्जीकृतक्रेण स्वातन्त्र्यम्" "तदुपहृणार्थं" मया क्रमः
सज्जीकृतः "सिंहोऽपि क्रवं कृत्वा निःसृतः" इति च
पञ्चमं तत्परतैव । परिपाठ्याम् "प्रचक्रमे वक्तुमनु-
विमतक्रमः" रघुः "नेत्रक्रमेणोपरिरोधं कृत्यम्" रघुः ।
नेत्रक्रमेणांशुपरिपाठ्याम् "मङ्गलं आनुपूर्व्ये" क्रमाच्चतस्र-
तरोर्योपमाः "रघुः क्रमाद्दशैव न भिन्नगैश्वर्यः" रघुः ।
आनुपूर्व्ये च वस्तुभेदात् भिन्ना तत्र शब्दस्थानुपूर्वो
अव्यवहितोत्तरोच्चार्यमाणत्वम् इतरस्य तु अव्यवहितो
सराकालपरित्यक्तम् यथा प्रथमं शेषं ततोयोरनं ततो
जरेति वयोविशेषाणां, विद्यानानु वेदपूर्वकत्वमितर-
विद्यानां तथात्वात् । एवं पदार्थगतानुपूर्व्यं विशेषः यथा-
ययमूह्यम् । सच अतुगपद्भाषः । "अर्थक्रियाकारित्यं च
क्रमाक्रममाध्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रममाध्यामन्तः प्रकारः
समस्तः सर्वः सः श्रीः ८० । "क्रमज्ञानं क्रमाभिधान-
नव्याप्तम्" दाशभाषः । अतुगाने । "इत्यमस्य वितत-
क्रमे क्रतो" माघः "विततक्रमे विततानुगाने" रुद्रिः ।
१० विन्यासे "उत्क्रान्तवर्षक्रमध्वराणाम्" रघुः ।
"उत्क्रान्तवर्षक्रमाः शीर्षध्वरा विन्यासाः" मङ्गलः ।
११ पङ्क्ति च नः "क्रमः शक्तौ परीपाद्यां क्रमं चरण-
पङ्क्त्योरिति विद्वोक्तोः पादे क्रोतापि ।

क्रमक क्रि० क्रमं वेदपाठभेदमधीते वेद वा क्रमां वुत् ।

१ वेदपाठविशेषरूपक्रमाध्यायिनि शतहेतुरि च ।

क्रमजित् पु० स्वपभेदे "अनूपराजोदुर्ध्वपैः क्रमजित् सुदर्शनः"
भा० सं० ४७० ।

क्रमत्या श्लो यज्ञाणां स्रष्टाधिकारे सि० यि० उक्ते चतु-
र्विंशत्तर्जनीयामेदे तन्मानं ततोक्तं यथा

"तत्त्वान्निनो नन्दसंज्ञवेदाचन्द्राश्चन्द्रा गगनाङ्गनाः ।
पञ्चाभ्ररुद्रास्त्रिषिष्टतुल्या आद्यैर्निर्दिष्टा नखवाण-
चन्द्राः । नन्दापनीशैकभुवो दिगङ्गचन्द्रा उताशम्यजु-
र्गदक्षाः । तुरङ्गपटकाकृतवः कुरामसिद्धाः शराष्टे पुयमाः
क्रमेण । गजान्निमान्य दशराटदक्षास्तुरङ्गसमप्रहलोच-
नानि । शम्भोधिकम्प्राभगुणास्तुरङ्गगैलेन्दुरासा रसभू-
तदनाः । कुदललोका द्वितरङ्गदेवा गोऽभ्याब्धिलोकाः
कुपुण्यविरामाः । भुजङ्गलोकाश्चतुर्णाः क्रमज्या" सू०
"इह हि स्रष्टोकरणाद्वैत सैकमाध्विज्याभिः प्रतिपा-
द्यते । यतो यज्ञवक्त्रे कोऽव्यभिभूतः प्रशेषमध्य-
गच्छेनोच्यते । तस्मात्तस्य स्वत्वात् त्रिविध्योपाहो वलये-
र्ध्वज्याये भवति । अतोऽध्विज्याभिः सर्वं कर्म । तत्र

भगणकलाङ्किततृचतुर्विंशे देहशान्ये चतुर्विंशति-
ज्यांवा नि भवन्ति" प्रमिता० । २४ क्रमज्याङ्काश्च यथा

२२५ । ४४६ । ६७१ । ८६० । ११०५ । १३१५ । १५२० ।

१७१६ । १९१० । २०६३ । २२६७ । २४२१ । २५८५ ।

२७२८ । २८५६ । २९७७ । ३०८३ । ३१७७ । ३२५६ ।

३३२१ । ३३७२ । ३४०६ । ३४३१ । ३४३८ ।

तासां तद्यामानं समर्थितं सू० सि० रङ्गनाद्याभ्यां यथा

"राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्याधिसंयते । तत्तद्वि-

भक्तलब्धो न मिश्रितं तदु द्वितीयकम् । आद्यो नैव क्रमात्

पिण्डान् भक्ता लब्धो न संयुताः । खण्डकाः स्युस्तुर्विंश-

ज्याधिसिण्डाः क्रमादधी" सू० सि० ।

"एतराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमोऽंशस्तत्त्वाश्रितः

२२५ प्रथममाद्यं ज्याधे सप्तर्षीजीवाधिपिण्डकः कथ्यते

तदभिज्ञैः । ततः प्रथमज्याधात् तेन प्रथमज्याधेन भक्ता-

लब्धेन हीनमन्यस्याप्तसङ्गात् प्रथमज्याधिसनेन युक्तं तत्

प्रथमज्याधे द्वितीयकं ज्याधे भवति द्विगुणप्रथमने-

कोनम् । तृतीयादीनामानयनार्थमुक्तपकारसति दिगति

आद्योनेति । प्रथमज्याधिपिण्डेन । एतत्तुर्ज्या क्रमात्

सिद्धपिण्डान् भक्ता लब्धैरुनमाद्यं खण्डमनेन युताः

खण्डका असिद्धाव्यवहितसिद्धज्याधिपिण्डा असिद्धपिण्डा

भवन्ति । यथा प्रथमखण्डं २२५ प्रथमभक्तं फलं १ तेन

हीनं खण्डं २२४ तेन युक्तं द्वितीयखण्डं ४४६ । तच्च

प्रथमभक्तं फलम् २ अर्धधिकायययस्यैकाधिकत्वेन यज्ञ-

णस्य साध्यदायित्वात् । फलैक्येन शरीनं प्रथमम् २२२

अनेन द्वितीयखण्डो ४४६ युक्तस्तृतीयम् ६७१ । एवमिदं

प्रथमखण्डभक्तं फलम् २४३ नेन पूर्वफलैक्येन श्रुतं ज्ञातं

सर्वफलैक्यम् ६ अनेन प्रथमं खण्डं हीनम् २१६ अनेन

तृतीय ६७१ युतं चतुर्थम् ८६० । एवमिदं प्रथमखण्डभक्तं

फलं ४ पूर्वफलैक्येन शरीनं प्रथमखण्डफलं २१६

ज्यालरूपखण्डकमनेन ४ हीनं २१५ चतुर्थम् ८६० युतं

पञ्चमं ११०५ एवमप्येव । अथोत्तरोच्चार्यसङ्गुण्यज्यानां

सम्भवात् खण्डनियममाह स्मृतिः । एवं चतुर्विंश-
ज्याङ्का ज्याधिपिण्डाः जाया न तदधिक्याः । "एक-

विंशाच्च विंशच्च पञ्चात् पञ्चदशादपि । सप्तमाद्वा दशात् स-

प्तदशान्धाधोत्तरं सतम्" इति ब्रह्मसंह्यालोकाश्रयणेऽर्धा-

विकायययस्यैकाधिकत्वेन न यज्ञस्य इति ध्येयम् ।

गणितस्याविकृतत्वात् सिद्धाः पिण्डाः कथं भोक्ताः १ इत्यत

आह क्रमादिति । अमी सिद्धाः पिण्डाः क्रमात्

समनन्तरमेवोक्तम् । अत्रोपपत्तिः । समायां भूमौ हत्तं
भगवत्कलाङ्कितं तिर्यग्ध्वाधरव्यासमितरेखाभ्यां चतुर्भागं
कार्यं तत्रोर्ध्वरेखासक्तपरिधिप्रदेशादुभयत्र समविभागं
विगणय तदपयोर्विहं स्तब्धं हत्ते द्विगुणविभागमितस-
म्पूर्णचापस्य सम्पूर्णज्या । अत्र गणिते ऊर्ध्वरेखातो
ऽर्धज्याया एव प्रयोजनात् तदर्धचापस्यज्याधर्मज्या ।
एवं हत्तच्छांग ऊर्ध्वरेखातोऽभीष्टांशानां चापाधार्मिका-
राणामर्धज्या अभीष्टा गम्याः । तत्र भगवता स्वेच्छया
हत्तचतुर्धांगे त्रिराश्रिते चतुर्विंशज्याः कल्पितास्त-
ज्ज्ञानं तु हत्ते चक्रकलानामङ्कितत्वात् तत्परिधिव्यासार्धं
त्रिराश्रितज्यानिमा १४३८ । यदा भनन्दाग्निमितपरिधौ
१८२७ खगणसूर्य १२५० मितो व्याससदा चक्रकलापरि-
धौ क इत्यनुपातेन व्यासानयनम् । यथा चक्रकलाः
२१६०० खगणसूर्य १२५० गुणाः २७०००००० भनन्दाग्नि
१८२७ भक्ता व्यासः ६८७९ एतदर्धमनिमा ज्या १४३८ ।
अथ हत्ते चापज्याविवेके तयोरेतत्सत्यमपि भगवता
कोऽपि हत्तभागः समोऽस्यन्यधामलकादौ सर्पाद्या-
वस्थानं न स्यादिति मत्वा तद्भागस्य ज्या तत्तुल्यैवेत्युक्तम् ।
“हत्तस्य प्रखण्डांशो दण्डवदृश्यते तु सः” इति शाक-
ल्योक्तेः । प्रथमज्या चक्रकलाद्वादशगणैकराशिकला-
नामष्टमोऽंशस्तत्त्राश्रितमितः २२५ एतन्निमित्तमेव प्रथमचाप-
कृत एतदनरेणाभीष्टा ज्यायत्तुर्विंशत् । अथ चतुर्विंशति
जोवानां यथोत्तरसप्तधयात् तदनरूपखण्डानां यथो-
त्तरमपचयस्य हत्ते ज्याङ्कनेन प्रत्यक्षत्वात्तज्ज्ञानरूप-
खण्डानामनन्तरं यथोत्तरसुपचितमिति द्वाविंशतित्रयो-
विंशतिचतुर्विंशतिज्यानामनन्तरयोरनन्तरमिदं परमं खण्डा-
नन्तरं सुख्खज्योत्तमिप्रकारेणावगतं १५११६ १८८ ।
अथ यदि लिज्जवेदं खण्डकानन्तरं तदा प्रथमज्याया
किमित्यनुपातेन फलप्रमाणयोः फलेनापयत्वं प्रमाणस्थाने
तत्त्राश्रितोऽनेन भक्तः प्रथमज्या फलं पूर्वं द्वितीय-
खण्डयोरनन्तरम् । अनेन पूर्वं खण्डं हीनं द्वितीयं
खण्डं भवति । तत्र पुन्यखण्डं प्रथमज्यातुल्यमेव ।
द्वितीयखण्डं प्रथमज्यायां युतं द्वितीयज्या । एवमस्वा-
स्तत्त्राश्रितभागस्य द्वितीय इतीयखण्डकयोरनन्तरमेव
द्वितीयखण्डमूलं तृतीयखण्डमित्यनेन द्वितीयज्या युता
तृतीयज्या । एवं चतुर्धायाः । तत्र पूर्वमध्याधिक्य-
ज्यो नोत्तरत्वाधिकान्नरपातसम्भावनाया कश्चित् कश्चिदधि-
व्यधिक्यापयवस्यैवाधिक्येन यद्वत्तु इत्युपपन्नं लोका-

इदम् रङ्गम् । उक्तमज्ज्ञानास्तु ज्ञानागच्छे वक्ष्यते
क्रमण पु० क्रामत्यनेन करणे ल्युट् । १ चरणे हेम० ।
२ यदुर्वंशे न्यपभेदे “क्षमिष्य क्रमणस्यैव हृणः नृरः पुर-
ज्यः” हरिवं० ३८० । भावे ल्युट् । ३ पादन्वासे न० ।
“पृष्ठे त्वधर्म्मं क्रमणे पु वक्ष्यम्” भाग० ८, १०, २१, “पदै-
यतभिः क्रमणेऽपि तस्य नः” नैष० । [भेदे ।
क्रमजटा स्त्री ऋग्वेदशब्दे १११८० दर्शिते वेदपाठप्रकार-
क्रमदण्डक पु० ऋग्वेदशब्दे १४११८० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे
क्रमदीप्तर पु० संक्षिप्तसारव्याकरणकारके विहङ्गवेदे “संक्षिप्त-
सारमाचष्टे पण्डितः क्रमदीप्तरः” संक्षिप्तसारव्या० ।
क्रमपद पु० ऋग्वेदशब्दे १४११८० दर्शिते “क्रमपारः क्रम-
पदः क्रमजटा क्रमदण्डकश्चेति चतुष्पादावयवमित्युक्ते
वेदपाठप्रकारभेदे ।
क्रमपार पु० ऋग्वेदशब्दे १४११८० दर्शिते वेदपाठप्रकारभेदे
क्रमपूरक पु० क्रमेण पूरयति वीजम् पूर-ण्युल् । वकण्यो
राजनि० तस्य युष्मद्वने क्रमेण वीजपूरकत्वात्तथात्वम् ।
क्रमशस् व्यञ्ज० कारकाद्यहत्तेः क्रमात्+चोप्+सायां शस् ।
क्रमं क्रमम्, क्रमेण क्रमेणोक्तादिकेऽर्थे “क्रामतस्तु
प्रवृत्तानामिमाःसु क्रमशोवराः” मनुः ।
क्रमसंयह पु० श्रीकृष्णतर्कालङ्कारकते दायाधिकारिक्रम
चापके यन्त्रभेदे ।
क्रमसन्दर्भ पु० अतुष्टान्तानचापके यन्त्रभेदे ।
क्रमागत लि० क्रमेणागतः । १ कुलादिपरम्परया आगते
“तस्मिन् देशे य आचारः पारामर्त्यक्रमगतः” मनुः
“अस्मत्तन्वाः स्त्रियः सर्वाः पुत्रदासपरिच्छाः । अस्मत्तन्व
स्मत्त म्दही यत्तु तस्य क्रमागतमिति” व्यप० ८ नार-
दः । २ पित्रादिक्रमेण प्राप्ते च “आगमोऽव्यधिको भोगा-
दिना पूर्वक्रमगतात्” स्मृतिः । ३ क्रमावातादयोऽप्यत्र
क्रमादि पु० वेत्त्यधीते वेत्त्यर्थे तुन् प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० लृक्ते
शब्दगणभेदे स च गणः “क्रमपद शिष्या भीमांसा”
क्रमि पु० क्रम-इन् । क्रमपदार्थे । हिरूपको “आमाटो-
पापधीक्षे प्रनृलक्रमविकारिणाम्” सुत्र०
क्रमिक लि० क्रमादागतः ठन् । कुलक्रमागते । “आप्तैर-
लुब्धैः क्रमिकैश्च (कर्मिणाः) कश्चिद्विज्ञाः” भा०
सं५ अ० । क्रमोपिद्यतेऽस्य ठन् । २ क्रमवर्तिनि । “क्रमि-
कं यस्मान्युसमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्” शब्दश० प्र०
क्रमिकशट्का न० क्रमौ कश्चिद्विज्ञा तद्व्यापकत्वात् । विहङ्गो
२ चित्ताङ्गे (चिता) ३ उडुम्बरे च भेदे ।

क्रमिन्न न० कृमिं हन्ति हन-ट १ विडङ्गे रत्नमा० । २ क-
मिनाशकमात्रे लि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रमिज न० कृमिभ्योजायते जन-ङ १ अगुरुचन्दने अमरः
२ लाक्षायां स्त्री रत्नमाला०

क्रमिगत्य पु० क्रमेः शत्रुरिव । विडङ्गे रत्नमाला

क्रमु पु० क्रम उन् । गुवाके द्विरूपकोपः

क्रमुका पु० क्रम-उन् संज्ञायां कन् । १ पट्टकालोभ्रे २ गुवाक
एषे ३ मल्लादारुहणे च अमरः ४ भद्रसुक्तके ५ कापीसिका-
कले न० जेटि० अयं सालसादिगणे सुसुते उक्तः
“सालसाराजकस्य स्रदिरकदरकालस्कन्दकसुकोत्याद्यु क्रमे
“सालसारादिरित्येषः सुकुण्डविनाशनः । मेरुपाखु-
मयहरः कफमेदोपिगोषयः” सुख० तद्गुणा उक्ता
“थास्वादितार्द्रकसुकाः ससुद्रात्” भाषः गौरा० ङीप् ।
६ गुवाके स्त्री शब्दरत्नमाला

क्रमेतर लि० एत० । क्रमात् वेदपाठप्रकारभेदात् भिन्ने । ततः
उक्ता० तद्वेत्तरधीते वा ठक् । क्रामेतरक तद्वेत्तरि
तद्वेत्तरि च लि०

क्रमेल पुं स्त्री० क्रामति क्रम-विच् एलति अच् कर्म० । उड्रे
स्त्राये क । तत्रार्थे । उभयत्र जातिवात् ङीप् ।

क्रय पु० क्री-भावे अच् । पणपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतः
स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारे (केना) । प्रतिरूपद्रव्य-
दानेन तद्याचरणे तु न क्रयव्यवहारः इत्यतः द्रव्यपद-
मनूक्ता पणपूरणेत्युक्तम् । क्रयस्य रूपहेतुत्वञ्च पूर्व-
स्वामिस्वत्वनागादेव भवति सति तत्स्वत्वे सजातीयस्वत्वे
प्रति सजातीयस्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्रेतुः स्वतोत्पत्त-
भावात् व्यतोमूल्यदानेन तत्स्वत्वापाकरणम् । तस्य च स्व-
त्वहेतुत्वम् “सप्त वित्तगमा धर्माः दायोत्तमः क्रयो-
जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपक्ष एव च” स्मृतेः
“स्वामी ऋक्षक्यसंविभागपरिपक्षाधिगमेपु” गौतम
स्मरणाच्च । क्रयादिरूपागमसहितभोगस्त्वैव स्वत्वे
प्रामाण्यं वीरमि० व्यवस्थापितं यथा

“सप्त स्थावरागमोपायान् प्रदर्शयं स्तत्र भुक्तेः प्रामाण्य-
माह वृहस्पतिः । विद्यायां क्रयवन्त्वे न शौर्यभाष्या-
न्वयागतम् । संपण्डितप्रजस्रं स्थावरं सप्तधा मतम् ।
पितृप्रत्यक्षक्रयाधाने रिक्त्यशौर्यं प्रवेदनात् । प्राप्ते सप्त-
विधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात्” ।

विद्यायां प्रतिपक्षादिकप्रयोजकया, स्वतोपायः क्रयः प्र-
क्रियः । वन्त्यो वन्त्यकं सोपाधिकस्वत्वहेतुर्नष्टावधौ

चात्यनिकस्वत्वहेतुस्तद्व्युत्तरत्वं विवेचनीयम् । क्रय-
वन्त्वेनेति समाहारद्वय एकत्वम् । शौर्यागतं युवार्ज-
तम् । भाष्यागतं विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागतं पि-
त्रादिक्रमोपात्तम् । अप्रजस्र संपण्डितस्रं रिक्त्यहरा-
नराभावे पण्डितानाद्यधिकारितया प्राप्तम् । पितृ-
त्वादिना प्राप्नुक्तानेव सप्तस्थावरागमोपायाननूद्य तत्र भो-
गस्य प्रामाण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदनं विवाहः । स एव
“क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमत्वितः । एवं विधस्तु
यो भोगः स तु सिद्धिमाप्नुयात् । संविभागक्रयप्राप्तं
पितृव्यञ्च राजतः । स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्ता
ज्ञानिसुपेक्षया । प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिप-
न्थिनम् । तस्य तस्मिन्निमाप्नोति ज्ञानिसुपेक्षया तथा ।
अध्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविचातिनी । लिंश-
हर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचात्येत्” ।

मूल्यं दास्यामीति नियमं ज्ञत्वाऽपि यद्व्यादापि क्रयवि-
द्धिः यथाह विवादचि० कात्या० “पण्यं गृहीत्वा योमू-
ल्यमदत्त्वं दिशं व्रजेत् । ऋतुव्यस्योपरिष्ठात्तद्धनं वृद्धि
वाप्नुयात्” अत्र विषये लेख्यपत्रकरणमाह वृहस्पतिः
“गृहलेखादिकं क्रीत्वा तत्स्वमूल्यान्तरान्वितम् । पत्रं का-
यते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते” । तस्मात्तु गयकालस्य व्युत्पन्नस्य
शब्दे दर्शितः” । वैदिककर्मार्हपरिक्रयादौ प्रायेण यज-
मानस्यैवाधिकारः यथाह क्रयाधिकरणे जै० सू० भा०

“स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात्” १८० । सू० ।

“अस्ति परिक्रयः जप्रीतिटोमे “द्वादशशतं दर्शपूर्ण-
मासयोः अन्वाहार्यम्” । तत्र सन्देहः किम् अध्वर्युणा
परिक्रतेव्या ऋत्विजः, उत स्वामिना ? इति । किं
प्राप्तम् ? समाख्यानात् अध्वर्युणा, इति प्राप्ते ब्रूमः, “स्वा-
मिकर्म परिक्रयः” कण्ठात् ? कर्मणः तदर्थत्वात्, फलकामो
हि यजमानः यच्च फलकामः, तेन स्वयं कर्त्तव्यम्, स
यदि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोति इति मन्त्रते,
अथ न परिक्रीणीते, न सर्वं कुर्यात् । तस्मात् स्वामी
परिक्रीणीते इति शबरभाष्यम्

“वचनादितरेषां स्थात्” १८०

“किम् एष एवोत्तरः ? न इत्युच्यते, “वचनात्
इतरेषां स्थात्” । यत्र वचनं भवति, तत्र वचनप्रा-
माण्यात् भवति परिक्रयः, “य एतामिदकां उपदध्यात्
स त्रीन् वरान् दद्यात्” इति भा० ।

सोमादिक्रयस्य द्रव्यसाध्यतया स्त्रीणां पितृा विक्रीतत्वात्

स्वामिना च क्रीतत्वात् द्रव्यस्वामित्वाभावे यज्ञाधिकारित्वं
नास्तीत्याशङ्कायां सहपक्षाधिकार इत्येतत् कै० ६।

११० स्त्रवादी भाष्ये च व्ययस्थापितं यथा

“द्रव्यवत्त्वात् पुंसां स्थात्, द्रव्यसंयुक्तं, क्रयविक्रया-
भ्याम् अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात्” १०६० (पू०)

पुंसां तु स्थात् आधिकारः, द्रव्यवत्त्वात्, द्रव्य-
यन्तो हि पुमांसो न स्त्रियः, द्रव्यसंयुक्तं, च एतत् कर्म
‘श्रोहिर्हियजेत, यवैर्यजेत’-इत्येवमादि । कथम्?
अद्रव्यत्वं स्त्रीणां ‘क्रयविक्रयाभ्यां क्रयविक्रयसंयुक्ता
हि स्त्रियः, पित्रा विक्रीयन्ते, भर्ता च क्रीयन्ते, विक्रीतत्वाच्च
पित्रा धनानामनीशिन्यः क्रीतत्वाच्च भर्तृधनानाम् ।

विक्रयो हि श्रूयते, ‘शतमधिरघं दुहितृमते दद्यात्,
“यपे” गोमिधनम्”-इति च । न च, एतत् दृष्टार्थे-सति
आनमनेऽदृष्टार्थं भवितुमर्हति । एवं द्रव्यैः समान
योगित्वं स्त्रीणाम्” भा० “तथा च द्रव्यार्थदर्शनम्” ११६०

‘या पत्न्या क्रीता सती “अथान्वैररति”-इति क्रीततां
दर्शयति” भा०

“तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम्” १२६० (आ० नि०) ‘आ-
ह, यदनया भर्तोपसर्पणेन वा कर्तनेन वा धनम् उपा-
जितं, तेन यज्यते, -इति । उच्यते, -तदर्थस्या न स्त्रं,
यदा हि सा अन्वस्य स्वभूता, तदा यत् तदीयं, तदपि
तत्त्वं । अपिच, स्वामिनस्तथा कर्म कर्तव्यं न तं
परित्यज्य स्वतर्मांजितं कर्तुम् । यत् तथा अन्येन प्रका-
रेण उपाज्यते, तत् पत्न्यैव स्त्रं भवितुमर्हति-इति ।
एवं च स्मरति, “भावादास्य पुलव निर्जनाः सर्वे
एव ते । रक्ते समधिगच्छन्ति, यस्य ते तस्य तद्धनम्”
इति भा०

“फतेरसाकाशेषस्य” १३६० (वि०) तु शब्दः नच
व्यावर्तयति । न च एतदस्ति, -निर्जना स्तो-इति, द्र-
व्ययानी हि सा, फलोत्साहाविशेषात्, स्मृतिप्रमाणात्
अस्त्वया तथा भवितव्यं फलार्थिन्यापि, श्रुतिविशेषात्
फलार्थिन्या यद्व्यम्, यदि स्मृतिप्रमाणाद्व्यमाना परवशा
निर्जना च स्थात्, ‘यजेत’-इत्युक्ते सति न यजेत, तत्र
अस्या श्रुतिर्वाधेत । न च एतत्-न्याय्यम् । तस्मात्
फलार्थिनी सती स्मृतिप्रमाणाद्व्यत्वं द्रव्यं परित्यज्य-
यात् यजेत च-इति भा०

‘अथैन च सपतेतत्वात्” १४६०

अथैन च अस्याः समवेतत्वं भवति, एवं दानकाले

संवादः क्रियते, -“धर्मो च अर्थे च कामे च न श्रुति
चरितव्यः”-इति । यत्तु उच्यते, -“भावाद्यो निर्जनाः”-
इति स्वार्थभाष्यमपि निर्जनत्वम् अन्यायमेव, श्रुतिवि-
रोधात् । तस्मात् अस्मात्तन्त्रम् अनेन प्रकारेण उच्यते,
संयवहारप्रसिद्धार्थम् भा०

‘कयस्य धर्ममात्रत्वम्” १५६० । (आ० नि०)

यत्तु कयः श्रूयते, -धर्ममात्रं तु तत्, नामौ कयः-इति,
कयो हि उज्जनीचपण्डपणो भवति । नियतं त्वदं दानं
शतमधिरघं, शोभनाम् अथोभनाच्च कन्यां प्रति । स्मार्त्तं
च श्रुतिविरुद्धं विक्रयं नादुभन्यते । तस्मात् अवि-
करोऽयम्-इति भा०

“स्वपतामपि दर्शयति” १६६०

‘पत्नी वै पारिणयस्य दहे-पत्नैव गतमनुमतं क्रियते ।
तथा “मसदा पत्नीः संयाजयन्ति, मसदीर्या हि पत्नयः
मसदाग एताः परस्वराणां ऐश्वर्यमयस्त्वते” भा० ।
“स्वपतोस्तु वचनादैककर्म” स्थात्” १७६०

स्वपन्नावुभाषापि दम्पती-इत्येवं तावत् स्थितम् । तत्र स-
न्देहः, -किं घृष्टक् पत्नी यजेत, घृष्टक् यजमानः उत-
सम्भूय यजेयाताम् !-इति । किं प्राप्तम् ?-घृष्टकेन ।
कुतः ? । एकवचनस्य विवक्षितत्वात्, उपादेयत्वेन करी
‘यजेत’-इति श्रूयते तस्मात् एकवचनं विवक्ष्यते, -तथा
न द्वौ पुरुषौ सम्भूय यजेयाताम्, तथा यत्नापि द्रव्यम् ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः, -“स्वपतोस्तु वचनास्तयोः सत्क्रिया
एवं स्मरन्ति, -“धर्मो च अर्थे च कामे च नातिपरि-
तव्यः”-इति, तथा ‘सह वत्स चरितव्याः, सहापत्यम् उत
पादयितव्यम्”-इत्युच्यते, -श्रुतिवचनेन श्रुतिवचनं युक्तं
वाधितम् । न-इति ब्रूमः, -इह क्षितिं कर्म, स्त्रीपुं-
सर्वतृकणैः, यथा दक्षिणामासौ-व्यतिशेभः-इति,
यत्र पत्यवैक्षितेन यजमानावैक्षितेन च वाजनेन होत
उच्यते, तत्र अन्यतराभावे वैपुल्यम् ।

“ननु पुंसो यजमानस्य यजमानावैक्षितेनाजय”, स्त्रिया
यजमानायाः पत्यवैक्षितं भविष्यति-इति । न-इति
आह, -नायम् वैक्षित्यं स्कारः, वैक्षित्यः संस्कारो
यदि, तदैव स्थात्, वाजसंस्कारस्य व्ययं, गुणभूतो वैक्षि-
तारो, तत्र अन्यतराभावे नियतं वैपुल्यं, सर्वाङ्गोप-
संहारी च प्रयोगवचनः । तत्र एतत् स्थात्, -स्त्रीयज-
माना पुमांसं परकरोति वाजस्य वैक्षितारं, पुमांसं
क्षित्यन्ववैक्षितौ-इति । तच्च न, पत्नीति हि यद्यस्य

स्वामिनी इत्युच्यते. न क्रीता पत्नी-इति सन्त्वस्मि
शब्दोऽयं यजमानः-इति च स्वामी, क्रीतः । तस्मात्
स्त्रीपुंसयोरेकम् एव ज्ञातीयकं कर्म-इति ।

“तत्र श्रुतिसामर्थ्यात्-यः-कश्चित्, यथा कयाचित्
सह सम्भूय यजेत-इति प्राप्ते इदम् उच्यते-‘यज्जवा
कश्चित् धर्मः कयाचित् सह कर्त्तव्यः, सोऽनया सह-
इति, तेन न श्रुतिविरोधः सूत्रे-इति गम्यते । अथ
यदुक्तं-‘केवलस्य पुंसोऽधिकारः केवलायाश्च क्रियाः,
‘यजेत’-इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्-इति, तत्
परिहृतव्यम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः-‘यजेत’-इत्ये-
कवचने विवक्षिते, षोडशभिर्धर्मैः सह यागो
भवति-इत्येवम् उच्यते, प्रतिहारकं क्रियाभेदः, याजमा-
नानेव पदार्थात् परिक्रयादीन् कुर्वन् ‘यजेत’ इत्युच्यते
यजमानः, आध्वर्यावेन कुर्वन् अध्वर्युर्यजति-इत्येवम्
उच्यते, यथा सम्भरणमेव कुर्वती स्वाकी पत्निं करोति-
इत्युच्यते, यस्य च कारकस्य च व्याप्तीयोव्यापारः, स
एकवचने विवक्षिते एकेन कर्त्तव्यो भवति-इति । एवं
चेत् यावान् व्यापारो यजमानस्य, स तावान् न सम्भूय
कर्त्तव्यः, एकेनैव याजमानोऽपरेणापरः । हादशे वा शते
एकेन षट्पञ्चाशत्, अपरेणापि षट्पञ्चाशत्-इति । इह
तु पत्नीव्यापारः अन्य एव, न तत्र पत्नी प्रवर्त्तमाना
यजमानस्य एकत्वं विवक्षितं, यथा अध्वर्युराध्वर्येषु प्रवर्त्त-
मानः । अथ गम्यं च सह पत्न्या वदव्यं, मध्यमं हि इदं
दम्पत्योर्धनं तत्र यागोऽवश्यं सह पत्न्या कर्त्तव्यः, इतरथा
अन्यतरानिच्छदां त्याग एव न संवर्त्तते, तथा हि द्वितीया
पत्न्या विना त्यागो नैवावकल्पते, यस्य द्वितीया पत्न्यास्ति,
तत्र क्रत्वर्थान् एका करिष्यति । कर्त्तृसंस्कारार्थेषु नैव
दोषः, सम्भरति हि तानि सर्वान्-इति भा०

“लिङ्गदर्शनाच्च” १८८० ।

“लिङ्गं सत्यपि दृश्यते, ‘योज्जेण पत्नीं सज्जति मेख-
लाया यजमानं निधुनत्वाय’-इति । यदि स्त्रीपुंसा-
मेकत्र, योज्जेण नेज्जलायाश्च विभागो वाक्यात् गम्यते,
भिधुनसम्भरणं, तदेतत् स्त्रीपुंससाधनके कर्मण्युपपद्य-
ते, न अन्यथा” भा०

‘क्रीतत्वात् भक्त्या स्वामित्वमुच्यते’ १८८१

“स्वित्वाद्भूतव्यते । तदुच्यते पञ्च व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,
यदुक्तं स्वामी स्त्री-इति, क्रीता हि सा, इष्टार्थत्वात्
अधिरचनदानस्य, कृतो यदस्याः स्वामित्वम् उच्यते, तत्

भक्त्या यथा पूर्णकोऽष्माकं वधीवर्द्धागम् ईडे-इति,
एवं पत्न्यपि पारिवर्त्यस्य ईडे-इति” भा०

“फलार्थत्वात् स्वामित्वे नाभिसम्बन्धः” २०८०

“नैतदस्ति, कथो सुखः, गौशं स्वामित्वम्-इति, फ-
लार्थिनी हि सा, फलं तर्नादरिष्यते, श्रुत्युत्तरोधात्
अस्या स्यात्, स्वयती सुखुत्तरोधात्” भा०

“फलवत्तां च दर्शयति” २१८०

“सं पत्नी पत्न्या सुकृतेन गच्छतां सप्तस्य पुर्वायु-
क्षापभूताम्, सज्जानानौ शिज्जताम् अरातीर्द्वि-
जत्रे तिरजरमारभेताम्”-इति दम्पत्योः फलं दर्शयति ।
तस्मात् अयमुभापक्षितौ-इति सिद्धम्” शबरभाष्यम् ।

“श्रुत्तरीः क्रयक्रीतैः फलं कुर्वन् पतत्पदः” श्रुतः ।

क्रयनक्षत्राणि सु० चि० पौ० धा० ितिानि यथा ।

“कृयत्ते विक्रयो नेष्टो विक्रयश्च कृयोऽपि न । पौष्णा
स्तु पाहिनीवातश्चवहिलाः क्रये शुभाः” सु० चि० ।

“अथ क्रयविक्रयनक्षत्रेषु परस्परनिषेधं ददन्कृय-
क्रयनक्षत्राण्युत्तरमाह कृदक्षे-इति । कृयनक्षत्रे विक्रयो
न कार्यः, तथा विक्रयक्षेत्रे कृयोऽपि न कार्यः,
नन्विदमवुक्तं विक्रयोनाम मौल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं कृ-
योनाम मौल्यं दत्त्वा स्वयच्छरणं यदा येन क्रयः कर्त्तव्यः
तदाग्येन विक्रयोऽपि कर्त्तव्यस्तत्र कृयविक्रयनक्षत्राणां
सहभेदादुभयविधसङ्घर्षोत्पत्तिः उच्यते विवेका य-
दा सङ्घर्षो विक्रयार्थं गृह्यते तदा कृययोऽनुष्ठानं सञ्चया दा-
यदिष्टं वस्तु स्वग्रहात् सङ्गृह्यते, तत्कर्म विक्रयशब्द-
माच्यं यदा तु कृयिणा कृयसङ्घर्षं प्राप्यते तदा विक्रये सू-
त्राद्व्यवस्थां दृष्ट्वा सङ्घर्षोऽवस्तु गृह्यते तत्कर्म कृय-
शब्दाच्चमिति भवति समाधिः । अथवा कृयविक्रयो-
रन्वतरस्य

कदाचित् सङ्घर्षोऽनुष्ठानमावश्यक-

कत्वे । आवश्यकत्वे तु सङ्घर्षं गमेषणायां कार्त्तव्यत्वं
स्वनिष्पत्तावन्त्येन ततोऽनेन सङ्घर्षविचारमभङ्गीकृत्य सम्-
वस्तुमात्रा वस्तुपक्षेण सिद्धिसम्भवात् तदा विक्रय-
रेव सङ्घर्षविचारः । एवं च क्षेत्रव्यवस्थविक्रयव्यवस्थ-
वस्तुनो यदा गृह्यता सम्भवेतदैव सङ्घर्षमनालोच्य वस्तु-
दानमावश्यकम् सङ्घर्षविचारतः कार्त्तव्यत्वे तावद्-
व्यग्रात्रुत्पत्तेः । तदा तु कृयण एव सङ्घर्षविचारः ।
नन्वेवमपि कृयविक्रयनक्षत्राणां पार्थक्ये नाभिधाना-
त्तयोः परस्परगतनिषेधो न युज्यते यथा राजदर्शनं
विहितनक्षत्रेभ्योऽन्यनक्षत्रेषु राजदर्शनं निषिद्धां-

सर्वार्थं द्रव्यते, सर्वं "वाक्यं सावधारणं भवतीति" न्यायात्
उच्यते । कृयनक्षत्रे कृयः कार्यं इत्युक्तेः विक्रयस्य स्वतन्त्र
कर्मत्वात् तत्र कृयत्वे निषेधाभावः एव । विक्रयद्वयेऽपि
कृयनिषेधाभावः तत्र निषेधे सत्यन्यनक्षत्राणां मध्यम-
त्वावगतेः कदाचित् कृयनक्षत्राणां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य
विक्रयस्य विहिततत्त्वज्ञातुपलब्धौ तत्र मुचूर्त्तमध्यमोऽपि-
यास्तदर्थमपि वाचनिकस्तन्निषेधः स्यात् । कृयपिकृयन
क्षत्रेभ्योभिन्ननक्षत्रेषु कृयविक्रयौ मध्यमावित्यनुमितिः
निषेधस्त वाचनिकत्वसंज्ञां दीपकायाम् "यमा दशकृ-
दिङ्गताशपूर्वादिनाः कृये विक्रययोऽतिशक्ताः । पौष्णाऽति-
चित्वास्वपवातकक्षाः शक्ताः कृये विक्रययो निषिद्धाः" इति
अथ कृयमुचूर्त्तं उच्यते । तत्र पौष्णं रेवतो अस्वः पः शत-
तारका अश्विनी वातः स्नाती न्यषणः चित्वा एतानि भानि-
कृये शुभानि विक्रये निषिद्धानि च समस्तितरोक्तैव ।
क्रयण न० श्री-भावे ल्युट् । क्रये "वैश्वराज्यव्योः सोमे-
न्ययोऽस्तिभीतुपनक्षत्रे च्छन् भजाय क्रयणप्रभृत्यनुसोमम्"
कात्या० श्रौ० १०, ६, २०, क्रयणप्रभृतं (सोम) क्रयणादा-
रभ्य" कक्षः । कृयणस्येदम् अ । कृयणीय कृयणसम्बन्धि-
दिने । "अपस्तम्बमन्त्रापापनं कृयणीयादौ" कात्या०
श्रौ० १६, ६, २२, आदौ कृयणीयस्याहः" सं० व्या० ।
क्रयनियम पु० कृये नियमः । क्रोडविक्रयोर्नियमभेदे । स च
नियमः "भूयसा वस्त्रमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अकानिधं
पुनर्यन् । स भूयसा कनीयो नारिरेचीहीना दद्या वि-
दुहन्ति प्रवाणम्" क० ४, २४, ६, भाष्ये दर्शितो यथा-
"अत्र ऋग्वेदे संप्रदायविद्भिः पूर्वार्चयिः केचित् श्लोकाः
पद्यन्ते तत्रैव निश्चयेन । "अत्यं यः प्रतिदुहन्ति
सूत्रं पत्येन भूयसा । स क्रेतारं पुनर्गच्छन् विक्रीतस्त्वयं
मया । इति ब्रुवन् कामयते पुनर्गच्छन् प्रणम् । स वि-
क्रोता पुनर्गच्छन् भूयसा न प्रदरेत् । ज्ञीनं न लभते
वस्त्रं यदा विक्रीतवान् पुरा । यथासमयमेव स्नात्तयोर्न
पुनरन्यथा । अयं विक्रय एवेति समययोगेऽज्ञतोभवेत् । अथ
सूत्रार्थमेतत् स्नात्तवैव तु निर्णयः । इत्येव सप्तयो
ऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते । तस्मादादौ मया कार्यः स-
मयोऽस्तीति चिन्तयत् । यामदेवो वशीलश्च शत्रुं स्तोत्रेण
भूयसा । विक्रीणन् समयं चक्रदन्त्रं क इममित्युवा ।
अतश्च लृच एकादौ भूयसा वस्त्रमित्यवसिति । अय-
मर्थः प्रतिपाद्यते कश्चित् भूयसा भूना पत्येन द्रव्येण
कनीयोऽत्यन्तरं वस्त्रं तस्य मूल्यं पुनमचरत् प्राप्नोति पु-

नर्यन् क्रेतारं पुनर्गच्छन् स विक्रेतायमर्थो मया न विक्रीत
इति ब्रुवन् न कानिधं मूल्यपूर्तिं कामयते अचयेनोत्तम
पुरुषः । स विक्रोता भूयसा धनेन कनीयोऽत्यन्तरं मूल्यं
नारिरेचीत् क्रेतुः सकाशात् रिक्तीकरोति न लभते
इत्यर्थः । दीना काममर्था दद्याः समर्थाश्च पार्थं वचनं
विप्रदुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभते ।
"अरसं दणमिर्ममेन्द्रं क्रोशति धेनुभिः यदा दद्याणि
जंघनद्वयेन" से पुनर्ददत् क० ४, २४, १०,
"मम मदीयमिदं स्वभूतमिन्द्रं धेनुभिः प्रीणयिषीमिदं श-
मिर्दं शंसंस्याकाभिः स्तुतिभिः कः क्रोशति कृयं करोति
हे तदानीं क्रेतारोयुष्माकं मध्य एवमपि समयः क्रियते यदा-
ऽयमिन्द्रो दद्याणि त्वदीयान् शत्रून् जंघनत् हन्त्यात् अथा-
ननरमेवैनमिन्द्रं से मद्यां पुनर्ददत् पुनर्दद्यात्" भा० ।
"निषिद्धं यस्तु तन्मूल्यसुभयोः समस्तौ गिये ! । पर-
स्वराज्ञाकरणं क्रयसिद्धिमतो भवेदिति" । "क्रयसिद्धिर-
दुष्टानां सुणव्यवणतो भवेत् । विपर्यये तद्गुणानानन्यथा
भवति क्रयः" मद्भा० नि० त०

क्रयलेख्य न० इत० । "वृक्षं शेवादिनां कीत्वा तत्त्वमत्याचरा-
न्वितम् । पत्रं कारयते यस्तु कृयलेख्यं तदुच्यते" इह-
स्वत्युक्तलक्षणं कृयलेख्यकपले (कपाला) ।

क्रयविक्रय पु० द्वि० व० । द्वयः कृये विक्रये च । "आगमं निर्म-
मस्थानं तथा दृष्टिजवावुभौ । विचार्य सर्वपक्षानां का-
रयेत् कृयविक्रयौ । पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽवगा-
गते । कर्त्तुं चैषां प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं नृपः" मनुः ।
"आगमनिष्ठमोपयोगादेः पञ्चानामनियतत्वात् अस्थिरा-
र्थाणां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरतरार्वाणां पक्षे पक्षे
गते वर्णजामर्षविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्रपु रूपेण व्यवस्थां
(मूल्यस्य) कुर्यात्" कुल्लू० । "कृयविक्रयानुगवच विवादः
स्याद्विपालयोः" मनुः । कृयसंहितोविक्रयः शा० त० ।
२ कृयसंहितविक्रये । "देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपुत्राः ।
नासन् कुतयुगे तात ! तदा न कृयविक्रयः" भा० व०
१४६ अ० । शतद्व्युक्ते वाणिज्ये "क्षणदानं तदाऽऽदानं
पक्षानां कृयविक्रयम् । न कुर्याद्द्विगुणं सार्द्धं शि-
ष्योभूत्वा कथञ्चन" तन्त्रसा० ।

क्रयविक्रयानुगव पु० कृये विक्रये चातुगवः पञ्चात्तापः ।
समूहोऽष्टादशविवादालगते विवादभेदे । स च द्विविधः
कीतानुगवो विक्रीतानुगवश्च । अनुगवश्च १८६ पृष्ठे त-
द्विद्वतिः दृष्ट्या । अधिकं कीतानुगवमशब्दे वक्ष्यते ।

क्रयविक्रयिक पु० क्रयविक्रयाभ्यां जीवति ठन् । वणिग्जने
“पञ्चमपरिक्रयाट् ठन्” पा० क्रयविक्रयप्रकरणं व्यक्तसमस्त
विषयम् तेन व्यक्तादपि ठन् । क्रयिक विक्रयिक तेन
जीविनि लि० ।

क्रयगोप्यं न० कपिगोप्यं+प्रपो० । कपिगोप्यं विक्रम० ।

क्रयाक्तयिका क्रयसहितः अरुयः शाक० स्वार्थे क अत-
इचम् । क्रये अक्रये च ।

क्रयारोह पु० क्रयस्य क्रयार्थमारोहत्वात् आ + रुह् आधारे
घञ् चतुर्थ्यै ६त् । रुहे (हाट) हारा० ।

क्रयिक वि० क्रयेण जीवति क्रयात् व्यक्तादपि ठन् । वणिग्जने
“पथ्यावतृ क्रयिकलोकमगणप्रपण्येतित्यादि” भावः
क्रय+प्रयोजनमन्वयस्य ठन् । २क्रेतरि “धनेन क्रयिको
हन्ति स्वादकृषोपभोगतः । घातको बधवन्वाभ्यामित्येष
विविधो बधः” भा० आनु० ११५ अ०

क्रय्य लि० क्रयाय क्रेतारः कणोडुरतिवुड्रा प्रसारितम्
क्रो-यत् “कय्यस्तदर्थे” पा० नि० । क्रयनिमित्तं रुहे
प्रसारिते द्रव्ये “कय्यस्ते सोमो राजा इति कय्य इत्याह
सोमपिकयी” शत० ब्रा० २.२.३० ।

क्रयण लि० क्रुड्-शब्दे ल्यु । १स्तुतिकर्त्तरि “यत्ना न चाहि
क्रयणस्य रजते” ऋ० ५.४४.८, “क्रयणस्य स्तुतिकर्त्तुः”
भा० भावे ल्युट् । २शब्दकरणे न०

क्रयिष्णु लि० क्रु-वा० इण्युच् । क्रव्यादे राजसादौ “क्रव्यात्
क्रयिष्णु विपिनोत्तु वृक्षम्” ऋ० १.८७.४,

क्रयिस् न० क्रव-इसुनूलसरः । मांसं क्रव्ये । “यदशस्य क्रयिषो
यथोपयसि” ऋ० १.१६२.८, १२, “क्रयिषः मांसस्य” भा०

क्रय्य न० क्रव-यत् लस्य रः । व्यामसांसे अमरः । “स्वपटगत-
मपि क्रव्यमव्ययमसि” मालती० । “क्रव्यादाः प्राणिनां
क्रव्यं दुदुक्तः स्रक्लेवरात्” भाग० ४.१८.२२ । मांस-
भेदासादृश्याय सुश्रुते उक्ता यथा

“यत ऊर्ध्वं मांसवर्गानुपदेज्यामः तद्यथा—जलेयया
चानूपा व्याम्याः क्रव्यभुज एकशफा जाङ्गलाचेति पण-
मांसवर्गोत्तरेषां वर्गाणाञ्चतरोत्तरं प्रधानतयाः । ते पुन-
र्द्विविधा जाङ्गला चानूपाचेति । तत्र जाङ्गलवर्गेऽ-
ष्टविधः तद्यथा—जाङ्गला विष्किराः प्रतदा शुष्का-
यथाः मसृङ्गाः पण्डुग्रा विलेशया व्याम्याचेति । तेषां
जाङ्गलविष्किरो प्रधानतमौ तावेष हरिणव्यं कुरङ्गकरा-
लक्षतमालशरभश्च दंष्ट्रापृथक्चारुस्वरस्वगमात्कामभृतयो
जाङ्गला रुग्णाः कपाया मधुरा लघवो वातपित्तहरा-

स्त्रील्लगा हृद्या वस्तिशोधनाश्च । कपायो मधुरो हृद्यः
पित्तासृक्कफरोगहा । संघाही रोचको बल्यस्तेषा-
मेणो ज्वरापहः । मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनल-
दीपनः । शीतलो बद्धिप्रभूतः रुग्णश्चैरिणो लघुः ।
एणः क्षणक्षयोर्ध्वो हरिणस्तान्म उच्यते । न क्षणो
न च तावच्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते । शीतासृक्पित्तश-
मनी पित्रेया सृग्मातृका । सन्निपातलघ्वशक्त्या
सहिहासृचिप्रणुत् । लावतित्तिरिक्पिङ्गलवर्णोऽर्चिर्ति-
कावर्त्तकनमूकावर्ती ४चकोरकलविङ्गमयूरकरोपचक्र-
कुक्कुटसारङ्गशतपलककुतित्तिरिक्कराक्षकयवनकामभृतय-
स्तप्राहणा विष्किरा लघवः शीतमधुराः कपाया
दोधशमनाश्च । संघाही दीपनश्चैव कपायमधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते न पूजितः । रैपहुरु-
ष्णमधुरो हृद्यो मेधाग्निवर्द्धनः । तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो
स्यही वर्णप्रसादनः । हिक्काशानिलहरो विशेषाङ्गौ-
रतित्तिरिः । रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि क्षिप्लकः ।
कफोत्प्रेषु च रोगेषु मन्दपाते च शक्यते । वातपित्तहरा
हृद्या मेधाग्निवर्द्धनाः । लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा
चैवोपचक्रकाः । कपायः स्वादुलवणस्त्वयः केश्यो
रुचिप्रदः । मयूरः स्वरमेधाग्निहृत्थोलेन्द्रियकार्यक्षत् ।
स्निग्धोष्णोऽनिलहा हृष्टः स्वेदस्वरवलापहः । वृंहणः
कुक्कुटो वन्द्योऽहृद्यास्यो गुरुस्तु सः । वातरोमलघवमो-
विषमज्वरनाशनः । कपोतपारावतश्चक्रराजपरभृत्-
कोयटिककुलिङ्गश्च कुलिङ्गगोलोडकडिडिमाणकशतप-
लकमातृनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावलगुलीगिरिशालज्जा-
लदृषकसुमृहीसञ्जरीटकहारीतदायूहप्रभृतयः प्रतु-
दाः । कपायमधुरा रुग्णाः फलाहारा मरुत्कराः ।
पित्तक्षेपहराः शीता बह्वमूलास्त्वयर्चसः । सर्वदोषक-
रस्तेषां भेदाशी मलदूषकः । कपायस्तादुलवणो गुरुः
कालकपोतकः । रक्तपित्तप्रशमनः कपायविशदोऽपि च ।
विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः । कुलिङ्गो
मधुरः स्निग्धः कफशुक्रविबर्द्धनः । रक्तपित्तहरो वेश्म-
कुलिङ्गस्वतितुक्रलः । सिंहव्याघ्रकतराण्युहीपिमा-
ऊर्ारुग्णालस्योर्वैरुक्कप्रभृतयो गुहाशयाः । मधुरा
गुरवः स्निग्धा बल्ला मातृतनाशनाः । उष्णवीर्या हिमा
नित्यं नेत्रगुहाविकारिणाम् । काककुक्कुररचापमास-
शशपाख्यलूकचिञ्चिश्चैव नष्टप्रभृतयः प्रसृङ्गाः । एते
सिंहदिभिः सर्वे समाना वायसादयः । रसवीर्यविपा-

क्षेपु विशेषाच्छोपिणे हिताः बहुभूषिकदृष्ट्यायि-
कायकुम्भपुतिवासवानरप्रभृतयः पश्यन्त्याः । मधुरा
गुरवो हृष्यावक्ष्याः शोपिणे हिताः । सुहृत्सुहृदीपाच
कासार्यः श्वासनाशनाः । श्वापिच्छल्यकगोधाशयदृष्ट्यलो-
पाकलोमशकर्थे कदलीसुगमियकाऽजगरसर्पभूषिकनकुल-
महावम्भुप्रभृतयो विलेशयाः । यर्चोमूत्रं भंक्तं कु-
र्तुरेते शीत्ये चोष्णाः पृथ्वीयत्स्नादुपाकाः । मातं हन्तुः
क्षेपपित्ते च कुर्युः स्निग्धाः कासश्वासकाश्यापहाय ।
कपायमधुरस्तेषां शयः पित्तकफापहः । नातिशीतल-
वीर्यत्वाद्वाते साधारणो मतः । गोधा विपाके मधुरा
कपायकटुका स्मृता । वातपित्तप्रशमनी हंक्षणी बल-
वर्द्धनी । शल्यकः स्वादुपित्तो लघुः शीतो विषापहः ।
प्रियको भास्ते पथ्योऽजगरस्वर्गसां हिताः । दुर्गमा-
निलदोषज्ञाः क्षमिदुषीविषापहाः । चक्षुष्या मधुराः
पाके सर्पा मेघाम्निवर्द्धनाः । दर्शिकरा दीपकाश्च तेष्ण्याः
कटुपाकिनः । मधुरावातिचक्षुष्याः सुहृद्विण्मूलमा-
रुताः । अश्वाश्चतरगोखरोष्ठ्रस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो
स्यास्याः । स्यास्या वातहाराः सर्वे हंक्षणाः कफपित्त-
लाः । मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः । ना-
तिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफाः स्मृतः । जगलस्त
मभिरुन्दी तेषां पीनसनाशनः । हंक्षणं मांसभौरभं
पित्तलेप्रावहं गुरु । मेदःपुच्छोद्भवं हृष्टमौरभ्रसदृशं
गुणैः । श्वासकासप्रतिश्रावविषमज्वरनाशनम् । अमा
त्यमिहितं गव्यं पपिलमनिलापरम् । क्षौरभ्रवस्तलपणं
मांसमेकशफोद्भवम् । अस्याभिरुन्दीयं यगौ जाङ्गलः
सपदाहृतः । दूरे जनान्निलया दूरे पानीयगोचराः ।
ये स्तगाश्च विहङ्गाश्च ते ज्ञ्याभिरुन्दिनो मताः । अ-
तीवासज्जनिलयाः समीपेदृष्टगोचराः । ये स्तगाश्च वि-
हङ्गाश्च महाभिरुन्दिनस्तु ते । श्वानूपवर्गस्तु पट्टविधः
तदाद्या कूलचराः ज्ञ्याः कोमस्याः पादिनो मत्स्या-
श्चेति । तत्र गजगायमहिषश्चमरश्चमररोहित
पराङ्मुखिगोकर्षकालपुच्छकोन्त्यहुरत्यगवयःप्रभृतयः
कूलचराः पशवः । वातपित्तहारा हृष्टामधुरा रस-
पाकयोः । शीतला मलिनः स्निग्धा सूक्ष्माः कफवर्द्ध-
नाः । विरुक्षणी लेखनश्च धीर्जोषः रितद्रूपणः । स्वा-
दम्लवपणोपां गजः क्षेपानिलापहः । गवयस्तु तं
मांसं हि स्निग्धं मधुरकामजित् । विपाके मधुरं
चापि व्याघ्रस्तु तं वर्द्धनम् । स्निग्धोऽमधुरो हृष्टो

महिषस्तर्पणो गुरुः । निद्रासंस्वक्कन्यवर्द्धनो मांस-
दाट्टकित् । रुरुमांसं समधुरं कपायातुरसं स्मृतम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रवर्द्धनम् । तथा चमरमांसन्तु
स्निग्धं मधुरकामजित् । विपाके मधुरं चापि वातपित्त-
प्रणाशनम् । चमरस्तु तं मांसं कपायातुरसं स्मृतम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रवर्द्धनम् । स्वेदं हंक्षणं
हृष्यं शीतलं तपणं गुरु । स्निग्धं अमानिलहृरं वाराहं
बलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गपिशितं कपायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पपिलमायुष्यं यद्वमूत्रं विरुक्षणम् । गोकर्ष-
मांसं मधुरं स्निग्धं स्मृतं कफापहम् । विपाके मधुरश्चापि
रक्तपित्तविनाशनम् । चंसकारसकौक्षचक्रवाकजुररका-
दम्बकारश्चपजीवजीवकवकवलाकापुखरीकज्वशरी-
सुखनन्दीसुखमङ्गुत्कोशकाचाचमङ्गकाचशुक्लाचप्यार-
शाविकाकोनालकाश्चुक्कुटिकामेधरावश्चेतचरणाभृतयः
ज्ञ्याः संघातचारिणः । रक्तपित्तहाराः शीताः
स्निग्धा हृष्टा मरुजितः । सुहृत्सुहृदीपाच मधुरा रस-
पाकयोः । सुहृत्सुहृदः स्निग्धः स्वरवर्धनप्रदः ।
हंक्षणः शुक्रलक्षणेणं हंसो भास्तेनाशनः । शङ्खश्च-
नखशुशुङ्गिश्चकूकभङ्गकूकप्रभृतयः कोमस्याः । कूर्मकुम्भीर-
कर्कटककृष्णकर्कटकश्चगुमाराभृतयः पादिनः । शङ्ख-
सांदयः स्वादुरसपाका मरुजुदः । शीताः स्निग्धा हिताः
पित्ते वर्चसाः क्षेपवर्द्धनाः । कृष्णकर्कटककोपां बल्यः
कोष्णोऽनिलापहः । शुक्लः सन्धानकित् सुहृद्विण्मूलोऽनि-
लपित्तहा । मरुत्वास्तु द्विविधा नादेयाः सासुद्राश्च । तत्र
नादेयाः । रक्षितपाटीनपाटलाराजोपधर्मिगोमत्स्य-
कृष्णमत्स्यागुङ्गारचरलसङ्कलद्वेषभृतयो नादेयाः । ना-
देया मधुरा मत्स्या गुरवोभास्तेनापहाः । रक्तपित्तहारा-
चोष्णा हृष्टाः सिग्धाल्पवर्चसः । कपायातुरस्तेषां शय-
शैवालभोजनः । रोहितो भारतहरो नात्यर्थं पित्तको-
पनः । पाटीनः क्षेपलो हृष्टो निद्रालुः पिशिताशनः ।
दूष्येदम्बपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ । चरलो हंक्षणो
हृष्टः क्षान्त्यक्षेपप्रक्षया । सरसाडागसमृताः सिग्धाः
स्वादुरसाः स्मृताः । महाहृदेण बलिनः कृष्णोऽङ्गुललाः
स्मृताः । तिमिरिहिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकमन्दि-
वारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहाभीनराजीवप्रभृतयः सा-
सुद्राः । सासुद्रा गुरवः सिग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
उष्णा वातहारा हृष्टा वर्चसाः क्षेपवर्द्धनाः । बला-
वहा विशेषेण मांसाश्वत्थसुद्रजाः । तेषामप्य-

निलज्जत्वाक्षौण्ड्यौपयौ गुणोत्तरो । स्निग्धत्वात् स्वादु-
माकृत्यात् तयोर्वीर्या गुणोत्तराः । मादेया गुरवो
मध्ये यस्मात्तुच्छास्वचारिणः । सरसडागजानात्
विशेषेण शिरोलघु । अदूरमोचरा यस्मात्तस्मादुत्थोदपा-
नजाः । किञ्चिन्मृत्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते । अ-
धस्ताद्गुरवो चेया कृत्वाः सरसिजाः कृताः । उरोवि-
चरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु कृतम् । इत्यानूपो मञ्जामि-
स्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः । तत्तु गुरुपुतिव्याधितविष-
सर्पहतदिविह्वलीर्ष्यकृगवाकानामसात्यचारिणां मां-
सान्यमव्याणि यस्माद्विगतव्यापश्चापहतपरिणतत्वांसंपू-
र्यवीर्यत्वाद्दोषकराणि भवन्ति । अरोचकं प्रति-
श्यायं गुरु गुरुकं प्रकीर्तितम् । विषव्याधितं कृतं
वानं कर्तुं च कोपयेत् । कासश्वासकरं कृतं त्रिदोषं
व्याधितम् । क्लिप्तचक्रं गजननं कृतं वातप्रकोपणम् ।
एधोऽन्वेषासुपादेयं मांसमिति । स्निग्धत्वाद्वादेयं पुमांसो
विह्वलेषु महाशरीरेष्वत्यशरीरा अत्यशरीरेषु महाश-
रीराः प्रधानतया एवमेकजातीयानां महाशरीराः प्र-
धानतयाः । स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुत्वावयवपदे
व्यामः तद्यथा-रकादिषु शुक्रानेषु घातुपूत्तरो-
त्तरेषु गुरुतरास्तथा सत्स्निग्धत्वकोडशिरःपादकर-
कटीपृष्ठचर्मकालेयकवहदन्ताणि । शिरःस्त्वन्वं कटी-
पृष्ठं सक्चिनी चाक्षयययोः । गुरुत्वं विजानीयाद्वात-
वस्तु यथोत्तरम् । सर्वेषु प्राणिनो देहे मध्ये गुरुत्वा-
कृतः । पूर्वभागो गुरुः पुंसांमधोभागस्तु योपिताम् ।
उरोयोर्विह्वलानां विशेषेण गुरु कृतम् । पक्षी-
लोपाक्षमो दिष्टो मध्यभागस्तु पथिणाम् । अतीव कृत्वं
मांसस्तु विह्वलानां फलाग्निनाम् । इहणं मांसमत्यर्थं
खगानां पिथिताग्निनाम् । मनुष्याग्निनां पित्तकरं वातप्र-
धान्यचारिणाम् । जलजानूपजा स्यास्याः क्रव्यादेकश-
फास्तया । प्रसङ्गाविलवासाद्यं ये च जाड्यकसंज्ञिताः ।
प्रतुदा विस्कराश्चैव लज्जः स्तुर्व्यथोरुस् । अत्यामि-
स्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा । प्रमाणाधिकस्तु
सज्जातो चात्यसारा गुरवश्च । सर्वप्राणिनां सर्वशरीरे-
भ्योऽपि प्रधानतया भवन्ति यस्मात्तु देशवर्त्तिनस्तानाददीत
प्रधानताभाभावे मध्यमगुरुत्वं साध्यस्त्वन्विह्वलपादेयं
मांसमिति । भवति चोत्त । ययः शरीरावयवाः स्वभावो
घातयः क्रियाः । तित्त्वं प्रमाणं संस्कारो मात्ता चाग्नि-
परीक्षिता” ।

क्रव्यवातन पु० क्रव्यस्य क्रव्यायं चात्यतेऽसौ हन-साधे
णिच्-कर्मणि ल्युट् चतुर्थ्यर्थे इति । १।खगमात्रे
शब्दच० । क्रव्यायं घातयन्ति घाति-ल्यु । मांसार्थघातके
रुक्लपे रुक्लभेदे “यत्न निपतितं पुरुषं” क्रव्याद् । माम
रुक्लसं क्रव्येण घातयन्ति” भाग० ५।०।१।५ तस्य त-
चात्वोक्तेः “क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थम्” श्रीधरः

क्रव्यभुज् पु० क्रव्यं भुङ्क्ते भुज-किन् । १।क्रव्यदे राक्षसे
२क्रव्यादे रुक्लपे रुक्लभेदे च “समैश्वर्यः क्रव्यभुगेणमांस
योर्हितः सर्पिः समधुः पुटाह्वयः” सुशु० । २।मांसभो-
क्तृमात्रे लि० ।

क्रव्याद् पु० क्रव्यं मांसमिति अद-किप् । १।राक्षसे २मांस-
शिनि लि० मेदि० “क्रव्यादुगणपरीवारश्चिन्तामिरिव जङ्ग-
मः । रघुः “क्रव्यादः मृधादयः” मज्जि० “क्रव्याद्विषं हतस्या-
न्यैः” मनुः “क्रव्याद्विः व्याघ्रादिभिः” कुल्लू० “शब्द-
गालखर्दितो स्यान्वैः क्रव्याद्विरेव” मनु० च ३शवदा-
हके अग्निभेदे “अपान्ने अग्निमामादं जाह्नि निष्क्रव्यादं
सिद्धद्वयं वा व्यामादु वेनेदं मनुष्याः पक्षाऽन्नानि अथ
येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावदेतदुभायतोऽपहन्ति”
शत० ब्रा० १।०।१।३। “हे अग्ने ! गार्हपत्य ! व्यामा-
दमग्निपजह्नि परित्यज तथा क्रव्यादमग्निं निःसेध
निःशेषं दूरे गमय” वेददी० “योऽग्निं क्रव्यात् प्रविशे
यो मृक्कम्” ऋ० १०।१६।१० क्रव्यादोनिप्राप्तिश्च गुरुत-
त्यगममनजापातकावशेषवतां मनुक्ता यथा “तृणशुल्म-
नतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणां तथा । क्रूरकर्मकृताश्चैव
शतशो गुरुतत्यगः”

क्रव्याद् पु० क्रव्यमिति अद-चण् उप० स० । १।राक्षसे २मांस-
भोजिमात्रे लि० क्रियां टाप् सि०को० । “क्रव्यादः शव-
भक्षणं” विधानपा० ५०५० उक्ते २शब्दभेदे ।

यज्ञेय क्रव्यादत्वं भा० आ००५० भुगुणा सर्वभक्ष्ये
शामे अग्नेने दत्ते तत्परिहारार्थं शपथपक्ष्यादनादुक्तम्
“कथं देवस्यो भूत्वा यज्ञभागामभुक् तथा । कृतभुक् सर्व-
लोकेषु सर्वभक्ष्यतेष्यति” इत्युपक्रमे “लोकाणांमिह
सर्वेषां त्वं कर्ता भान एव च । त्वं धारयसि
लोकांस्त्रीन् त्रिवाणाञ्च प्रवर्त्तकः । स तथा शूरः कोकेय !
नोष्किद्येरन् यथा क्रियाः । कथादेवं विमूढत्वमीश्वरः
सन् कृतामव ! । त्वं पयित्वं सदा लोके सर्वभूतगतिय
ह । स त्वं सर्वशरीरेषु सर्वभक्ष्यत्वमेवसि । अपाने
क्षार्त्तिणेयासो सर्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ! । क्रव्यादा

च तनुयां ते स सर्वं भवयिष्यति । यथा सूर्याग्निभिः
सृष्टं सर्वं शुचिं विभाव्यते । तथा त्वदग्निं भिर्दग्धं सर्वं
शुचिं भविष्यति । त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्भि-
निर्गतम् । स्मृतेजसैव तं शापं कुरु सत्यसूतेर्विभो ! ।
देवानां चात्मनो भागं स्तुत्या त्वं सुखे सुतम् ।
कृष्याच्छ्रद्धादिने शतं ब्रा० वाक्येन ऋग्वेदवाक्येन च
तस्य कर्मादावपसारणमुक्तम् । “कृष्यादमग्निं प्रहिणो-
मि दूरं यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः । इक्ष्वायमितरो
जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” ऋ० १०, १६, ८, भा०

“आहिताग्निमरथे एतदादिके हे ऋचौ ऊपास-
नोडासने विनियुक्ते तत् प्रयमायाः पूर्वाह्नं दक्षिणस्यां
दिशि चतुष्पदादावोपासनमग्निं निररुति उत्तरे शा-
निकर्माविमदासे । “कृष्यादं कृष्यमग्निं तदस्तीति तीव्र-
मग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रममयामि । रिप्रं
पापं तस्य वोढा सोऽग्निः यमराज्ञो यमो राजा येषां
तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोत अथ शा-
निकर्माविमदासने इतरः कृष्यादादयो जातवेदा अग्नि-
रिहैव देशे देवेभ्यो देवार्घ्यं हव्यं वहतु” भाष्ये दक्षि-
णपश्चिमदेशे तस्याग्नेः प्रक्षेपणोक्तेः । ४मांशभक्तके ऋगभेदे
“यत् निपतितं पुरुषं कृष्यादा नाम हरवक्षः कृष्येण
घातयन्ति” भाग० ५, २६, १५, ।

कृष्यादाय व्याघ्रदयस्तदोनिप्राप्तिश्च अभ्यभक्षणापा-
पात् भवतीति मनुनोक्तं “हिंसा भवन्ति कृष्यादाः
जमयोऽभ्यभक्षणात्” कृष्यादा व्याघ्रादयः कुल्लू० कृष्या-
दिन्मृशतयोऽप्यल स्त्रियां ङीप् ।

क्रशि नामघातः जघं करोति णिच् छतोरः । कुशयति ते
अचक्रुश्च त । क्रुशितः । “क्रशितं शरीरमशरीरशरैः”
भाषः । क्रशितं जघोक्तम् ।

क्रशिमन् पु० जघस्य भावः वदा० इमनिच् छतोरः । काश्ये
“सुभ्रुवां क्रशिमशानिभि मध्ये” भाषः ।

क्रशिष्ठ लि० अतिशयेन जघः इष्टन् छतोरः । अतिशय
जघे । ईयस्यन् । कृशीयस् तत्कार्यं लि० । स्त्रियां ङीप् ।

क्रा लि० कृम्-विट् मस्यत् । क्रान्तिर उदधिक्राः ।

क्राकचिके लि० कृकचः करपत् नत्क्रियया जीवति ठक् ।
करपत्क्रियोपजीविनि (कराति) । “मायूरकाः क्राकचि-
काः वेपकाश्चकाश्चका” रामा० अथोष्णाकाण्डे ८२५०

क्राथ पु० कृष्येयानां राजा अथ । १राष्ट्रमहावतारे दक्षि-
णापदेश्वरे ऋगभेदे “महन्तं सुपुत्रं यन्तुं सिंहाकारेन्दु-

महन्तम् । स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः”
भा० आ० ६७०० । “तमन्वयुर्दृष्टार्थैव दक्षिणापथवासि-
नः । क्राथोऽंशुमान् सुतर्वा च वेणुदारिश्च वीर्यवान्”
हरिवं० ११८०० । २रामसेनापतिवानरभेदे च “नलनीला-
ङ्गदक्राथमैन्दुद्विदपाशिता । ययौ सुमहती सेना
राघवस्यार्घसिद्धये” भा० व० २८२५० । ३नागभेदे “क्रातुः
क्राथः शनिकस्योऽप्युतेजास्तथा नागौ चक्रमन्दातिचरुडौ”
भा० मी० ४५० । कथ-भावे घञ् । ४मारणे पु० हेम०

क्रान्त ए०स्त्रो कृम-कर्त्तरि क्त । १चोटके स्त्रियां जाति-
त्वेऽपि संयोगोपपत्त्यात् टाप् । कर्मणि-क्त । २आक्रा-
न्ते श्वाकृदे च लि० “क्रान्ते रथा काञ्चनवमभाजा”
भाषः “अश्वक्रान्ते ! “रथक्रान्ते ! विष्णुक्रान्ते !
वसुध्वरे !” स्तानमन्त्रः । ४पादेंद्रिये न० । “मनसीन्दुं
दिशः चोत्ते क्रान्ते विष्णुं वले हरम्” मनुः “क्रान्ते
पादेन्द्रिये” कुल्लू० । भावे-क्त । ५कृमये न० । जदभिहि-
तो भावोद्वग्नवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः । ६कृमयकर्मणि
न० “विष्णोः क्रान्तमधीतीमे लोकाः विष्णोर्विकृमय”
विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्” शत० ब्रा० ५।४।२।६।
कर्त्तरि क्त । ७इहत्वा स्त्री राजनि० दध्यतीति लि० क्रान्तद०

क्रान्तदर्शिनं लि० क्रान्तमध्याह्नाहो न्द्रियविषयतामतिक्रान्तं वस्तु
भूतादि सर्वं वस्तु दृष्टं शीलमस्य दृष्ट-णिनि । १कतीतादि
वस्तुदृष्टि २सर्वाज्ञे ब्रह्मणि न० कविशब्दे १८२१८० दृष्टम् ।

क्रान्ति स्त्री० कृम-भावे क्तन् । १पादविषये २गतौ च हेम०
अयनशब्दे २२८८० दर्शिते अतीतिप्रसिद्धे अपमगन्धार्थे-
तत्त्वानुक्तमधिकं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा
“मनु गोले दत्ते ह्यादशराशीनां सत्त्वादन्वया चक्रकला-
त्पपत्तेरित्यलैकवृत्ताभावात् कथं राश्वहृन् १राशिभिमा-
गानुपपत्तिश्च अन्तरालभागस्याकाशात्मकत्वादित्यतो वृत्त-
कथनच्छलेन पूर्वोक्तं स्पष्टयन् सूर्यस्तद्वृत्ते भगणभोगं
करोतीत्याहु” रङ्ग० । “अयनादयनं चैव कथा तिर्यक्
तथाऽपरा । क्रान्तिसञ्ज्ञा तया सूर्यः सदा पर्येति भास-
यन्” सू० सि० । “अयनस्थानमारभ्यायनं परिवर्त्तनं तदयन-
स्थानपर्यन्तम् । चकार आरम्भमाप्त्यर्थोभिन्नायनस्थाननि-
रासार्थकः । अपरा गोले आधारवृत्तप्रमाणा वृत्तरूपा कथा
तथा राश्वहृन्मार्गश्च । एवकारोऽन्यमार्गव्यपक्षेदार्थकः ।
तिर्यक् वृत्तवृत्तानुकारविकल्पावुकारा क्रान्तिसञ्ज्ञा कृ-
मयं क्रान्तिः यद्गमनभोगज्ञानार्थं वृत्तं तत्तत्सञ्ज्ञक-
ल्पितम् । अयनविषयवृद्धयर्थं क्रान्तिवृत्तं ह्यादशराश्व-

द्वितं गोले निवस्येदिति तात्पर्यार्थः । भासयन् भुवनानि प्रकाशयन् सन् चः सूर्यः । एतेन चन्द्रादीनां निरासः । सदा निरन्तरं तथा क्रान्तिसञ्ज्ञया कक्षया पश्येति स्वयं कक्षा गच्छन् भगणपरिपुर्तिभोगं करोति । सूर्यमसुरोदयेन नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः । ननु चन्द्राद्याः क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह "रङ्गं चन्द्राद्याश्च स्वकैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः । ततोऽप-
कटा इत्युक्ते विक्षेपान्तेष्वपकृमात्" सू० "चन्द्रादयोऽक-
व्यतिरिक्ता यद्वाः स्वकैः स्वकीयैः पातैः पानास्वदैवतैर-
पमण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः स्वस्वगोलस्थानेऽधिष्ठितै-
स्ततः क्रान्तिवृत्तान्तर्गतपृष्ठभोगस्थानादित्यर्थः । चका-
राद्विषये पान्तरेणापकटा दक्षिणत उत्तरतो वा वर्धिता
भवेति । अतः कारणादपकृमात् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतस्व-
भोगस्थानादित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विक्षेपान्तेषु
गणितगतविषेपकलापस्थानेषु भूस्थजनैर्दृश्यन्ते । त-
था च क्रान्तिवृत्तं यथा विषुवद्वृत्तं तद्विषयितं तथा क्रान्-
तिवृत्ते पातस्थाने तत्पृष्ठभान्तरस्थाने च लम्बसङ्गतपरम-
विक्षेपकलाभिस्तत्त्वभान्तरस्थानादुर्ध्वाधःक्रमेण दक्षि-
णोत्तरतो लम्बं च वृत्तं विक्षेपवृत्तं चन्द्रादिगणसुरोदयेन
च स भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः" रङ्गं
क्रान्तिसंज्ञतापकारं सू० सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितो यथा
"अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं
तदुपयुक्तं स्पष्टक्रान्तिमाह" रङ्गना० "विक्षेपापक्रमैकत्वे
क्रान्तिर्विषेपसंयुता । दिग्भेदे विद्युता स्पष्टा भास्करस्य
यथा गता" सू० सि०

"यस्य यदस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य यदस्ययनांशसं-
कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्येत्यादिना क्रान्तिरय-
नांशसंस्कृतपृष्ठगोलदिक्रा ज्ञेया । तस्य विक्षेपोऽपि
पूर्वोक्तप्रकारेण पातो न गोलदिको ज्ञेयः । गोलस्तु मेघा-
दिपट्टं कसुत्तरस्तु वादिपट्टं दक्षिणः । अथ शरक्रान्त्यो-
रेकदिग्वत्वेन क्रान्तिः कक्षाद्वया कलात्मकनिक्षेपेण
युता तयोर्दिग्वत्वे क्रान्तिर्विषेपेण विद्युताऽनरिता
येषां दिक्रा स्पष्टा क्रान्तिः स्यात् । ननु सूर्यस्य विक्षेपा-
भावात् कथं स्पष्टा क्रान्तिर्भवेत्यत आह भास्करस्येति ।
सूर्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः ।
अत्रोपपत्तिः । विषुवद्वृत्तादुत्पद्यमानेन्द्रपर्यान् याव्य-
सुत्तरं वान्तरं स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिग्वत्वे तद्योगव-
त्समनरं, भिन्नदिग्वत्वे तदनरमितमनरमिति । अत्र

शरस्य क्रान्तिसंस्कारयोर्म्यत्वसम्भादिका क्रिया लोकन्यमभ-
यात् स्वस्थान्तरत्वाज्ञेयमिति भागवता कृपावता । अन्यथा
शरस्य भ्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तमायनदृक्कर्षं कथमव्या-
हृतं स्यादित्यलम् रङ्गनाथः ।

रवेर्देशक्रान्तिवशेन दिनरात्रिभेदः सू० सि० रङ्गनाथा-
भ्याम् "क्रान्तिवृत्तं सदा वामं सुरासुरविभागयोः" इति
दिनरात्र्योर्क्रान्तिवृत्तं सुरासुरविभागयोर्भवत इत्युप-
क्रम्य विषदीक्ष्य दर्शितो यथा

"मेघादौ तु सदा दक्षिणदुत्तरतोऽधिका । देवांश्च
क्षपाहानिर्विपरीतं तथाऽऽसुरे । त्वलादौ द्युनिशोर्वा-
न्यद्विषेपं तयोर्भवे । देशक्रान्तिवशात् तद्विज्ञानं पु-
रोदितम्" सू० "मेघादौ पृष्ठे उदुत्तरगोले सूर्ये" सति
उत्तरतो यथोत्तरं सदा यावदुत्तरगोले देवांश्च जम्बूद्वीपे-
ऽधिका यथोत्तरमधिका दक्षिणदिशोऽधीयते । त्वका-
राद्युत्तरं सूर्यस्योत्तरगमने यथोत्तरं दिने दक्षिः
परमोत्तरगमनात् परावर्तते । यथोत्तरं न्यूना दक्षि-
त्यर्थः । क्षपाहानी रात्रे रपचयः । चः ससञ्ज्ञे । आ-
सुरे ससञ्ज्ञादिदक्षिणभागे तथा दिनरात्र्योः ज्येष्ठद्वीपे वि-
परीतं व्यस्यम् । दिने हानीरात्रौ दक्षिरित्यर्थः । त्व-
लादौ पृष्ठे दक्षिणगोले सूर्ये सति तयोर्जम्बूद्वीपसञ्ज्ञा
दिदक्षिणभागयोर्दिनरात्र्योर्भवे द्वे ज्येष्ठद्वीपे उभयव्याप-
चयौ वामं व्यस्यम् । अयमर्थः जम्बूद्वीपे दिनरात्र्यो-
त्तरगोलस्वद्विचयक्रमेण ज्येष्ठद्वीपे स्तः । ससञ्ज्ञादि
दक्षिणभागे दिनरात्र्योर्द्विचयौ स्त इति । ननु ज्य-
ेष्ठद्वीपः कियन्तित्वमित्यतः पूर्वोक्तं सारवति देश-
क्रान्तिवशादिति । तद्विज्ञानं तयोः ज्येष्ठद्वीपज्ञानं
सञ्ज्ञाज्ञानं नित्यं प्रत्यक्षं देशक्रान्तिवशात् । देशप-
लभा क्रान्तिरेतदुभयानुरोधात् पुरा पूर्वसङ्ख्येयस्य दक्षि-
कारे "क्रान्तिज्या विषुवद्वृत्तं चितिज्या द्वादशोदृता ।
त्रिज्यायुगाहोरात्रार्धं कक्षायां चरजासवः" । तत्कार्मुक-
मित्यनेन दिनरात्र्योर्धर्म उक्तम् तद्विषयं दिनरा-
त्र्योरित्यर्थमिदम् । अत्रोपपत्तिः । निरक्षदेशे भ्रुव-
द्वयलम्बचितिजवृत्तं तत उत्तरभागे स्वस्थानचितिजं
स्वभूगोलमध्यसुत्तरभ्रुवादधो दक्षिणभ्रुवाज्ञेयमित्यत
उत्तरगोले निरक्षचितिजादधो दक्षिणगोल उर्ध्वमिति
पञ्चदशवटिका निरक्षदेशदिनार्धं चितिजान्तररूपचरेण
गोलक्रमेण युतहीनं दिनार्धं रात्र्यर्धं च विपरीतम् ।
एवं दक्षिणभागेऽभीष्टदेशे चितिजसुत्तरभ्रुवादुत्तरं दक्षिण-

भुशान्तमिति निरक्षयितजाक्षिरक्षितजं गोलकमे-
षोर्ध्वाव इत्युत्तरभागादुत्तम् । अथोक्तस्त्वावधिदेशं
विवक्षुः प्रथमं तदुत्तरभागादुत्तम् । अथोक्तस्त्वावधिदेशं
“भूतत्तं कान्तिभागज्ञं भगणांशविभाजितम् । अथा-
प्रयोजनैरर्को व्यक्तादुत्तरापरिस्थितः” सू० सि० ।

“भूतत्तं भूपरिधियोजनमानं प्रागुक्तमभीष्टकान्त्यंशैर्गुणितं
द्वादशराशिभागैः षट्पञ्चदशतत्त्वमितैर्भक्तं सव्ययोजनैः
कृत्वा सूर्य उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत-
उत्तरतो वा याति गच्छति । कान्त्यभावे तु निरक्ष-
देशोऽप्येव परिभ्रमति । अलोपपत्तिः । निरक्षदेशान्ते-
रोत्तरदक्षिणायामभिमुखं सूर्यः कान्त्यंशैर्गच्छति ।
तद्योजनज्ञानं तु भगणांशैर्विषयद्वयनिरक्षदेशस्य भूतपरि-
धियोजनानि तदा कान्त्यंशैः कानीयनुपातेनेत्युपपन्न-
म् । अथ दिनमानानयनगणितस्यापधिदेशज्ञानं श्लोकाभ्या-
माह “रङ्ग” । “परमापन्नमादेवं योजनानि विधायितुं
भूतत्तपादांश्चेष्टाणि यानि सूर्योर्जनानि तैः । अथनानो
विलोमेन देवासुरविभागयोः । नाडीषट्पा सप्तदश-
निशाव्यभिन्नं सजत् तथा” सू० सि० “परमकान्तिभागात्त-
विंशतितात् एव” पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि ।
भूपरिधेः पूर्वोक्तस्य चतुर्थांशात् परिवर्जयेत् । अथशि-
ष्टानि यानि यज्ञज्ञाप्तिमानि योजनानि भवन्ति तैर्वो-
जनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्धौ
देशौ तयोर्दिक्पथः । अथयान उत्तरदक्षिणायनसम्बन्धौ
कर्कादिस्ये सूर्ये दक्षिणोत्तरायनसम्बन्धौ मकरादिस्ये
सूर्ये विलोमेन व्यासेन सप्तदशवारं नाडीषट्पा षटी-
षट्पाद्वर्दिनमानं भवति । अथिष्टोतादृशे देशे तक्षिष्टे-
वायनसम्बन्धमास्ये सप्तदशवारं तथा षट्षटीमिता विलो-
मेन रात्रिर्भवति । अप्रगच्छो दिनेन समुच्चार्थः । एत-
दुक्तं भवति—कर्कादिस्ये सूर्ये निरक्षदेशादुत्तरतद्यो-
जनान्तरितदेशे षट्षटीमितादिव तदैव निरक्षदेशाद्विषय-
तद्योजनान्तरितदेशे षट्षटीमिता रात्रिः । मकरादिस्ये
सूर्ये तादृशोत्तरभागे षट्षटीमिता रात्रिर्दक्षिणभागे
तादृशे षट्षमिनं दिनमिति । अलोपपत्तिः—परमकान्-
तियोजनानि भूतत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो ह्रीनानि । नि-
रक्षदेशात् स्थिततद्योजनान्तरितो यो दक्षिणोत्तरदेशस्त-
स्यान्ते रोदक्षिणोत्तरायं कृमेण परमकान्तियोजनान्त-
रितम् । अतस्तत्त्व लब्ध्यांशाच्चतुर्विंशतिः पलांशाव षट्
षट्तरिति । तद्देशे कान्तिदृष्टानुकारं क्षितिजमित्यु-

मानो पञ्चदशषटीमितमङ्गोरात्रदत्तचतुर्भागचक्रं निर-
क्षतद्देशक्षितिजयोरनारात्ररूपं चरमत उक्तरीत्या दि-
नार्धं रात्र्यर्धं योक्तरीत्या यथायोग्यं लिखत् तद्विषयं
षट्षटीमिततन्मानं गणितरीत्योपपन्नम् । युक्तं चैत-
त् अथनानाङ्गोरात्रदत्तस्यैकस्य तत्क्षितिजप्रदेश एक-
त्रैव संलग्नत्वाद्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रवक्ष्यमिति-
सूर्यपरिवर्तपूर्तिः षट्षटीभिर्देशनमदर्शनं यथायोग्यं
तद्गोलस्थित्या प्रत्यक्षमिदमेवेति । अथोक्तदिनरात्रि-
मानगणितं तदवधिदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्नाये-
द्व्याह “रङ्ग” “तदन्तरेऽपि षट्पञ्चोत्तरे अक्षमिश्रोः ।
परतो विपरीतोऽयं भगोलः परिवर्तते” सू० “तदन्तरे नि-
रक्षदेशोक्तावधिदेशयोरनारात्रदक्षिणोत्तरविभागदेशे ष-
ट्पञ्चोत्तरे षट्षटीमध्ये चतुर्दशी अपचयोपचयाङ्गुलीत्या
दिनरात्रयोर्ध्यायोग्यं भवतः । परतोऽवधिदेशादप्यस-
देशे दक्षिणोत्तरे दैत्यदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो भगोलो
मच्छायाविहितो पूर्णो गोलो विपरीतोऽवधिदेशान्तर्गत-
देशसम्बन्धौ गणितसङ्ख्या परिवर्तते भ्रमति । तलोक्त-
रीत्या दिनरात्रयोर्द्विषयौ न भवत इत्यर्थः । लिङ्गा-
धिकाराद्वरानयनानुपपत्तेः चरसङ्ख्यासम्भवाच्च तथा
विपरीतगोलस्थितिं स्थापयितुं प्रदर्शयति “रङ्ग” “कने भू-
त्तपादे तु द्विज्यापङ्कमयोजनैः । ध्रुवस्य गत्यः सविता
देवभागे न दृश्यते । तथा च सूर्यभागे तु मिथुने कर्कटे
स्थितः । नष्टकायासङ्गीडत्तपादे दर्शनमादिशेत्” सू० “द्वि-
राशिज्या ये कान्तिगालोपां योजनैः पूर्वोक्तमभूपरि-
धिचतुर्थांशे ह्रीने कते सति । तुकाराक्षिरक्षदेशात्
तद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे षट्षमकरराशि-
स्योऽर्कसङ्ख्यासिभिर्न दृश्यते । ध्रुवमकरस्योऽर्के तेषां
रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । अथरभागे निरक्षदेशाद्विषय-
प्रदेशे । चः समुच्चार्थः । तुकारात् तद्योजनान्तरित-
प्रदेशे मिथुने कर्के कर्कराशौ स्थितोऽर्कस्तथा तद्देव-
वासिभिर्न दृश्यते । नष्टकायासङ्गीडत्तपादे अभाव-
प्राप्तासङ्कोक्षाया भूक्षाया यत् तादृशे भूपरिधिचतुर्थांशे
सूर्यस्य दर्शनं सदा कथयेत् । यत् भूक्षायास्तिका रा-
त्रिर्नास्ति तत् दिनमित्यर्थः । तथा च निरक्षदेशात्
तद्योजनान्तरितोत्तरप्रदेशे कर्कमिथुनस्योऽर्को दृश्यते
तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे ध्रुवमकरस्योऽर्को दृश्यते इति
फलितार्थः । अतएव “तद्देशस्य ध्रुवस्य पलांशा यत्
तत् विषये कदाचन । दृश्यते न मकरो न कामीक”

किञ्च कर्तिविद्युनो मदोदितौ" इति भास्कराचार्योक्तं
नङ्गच्छते" रङ्गनाथः ।

क्रान्तिचेत न० क्रान्तिज्ञानार्थं चेत् । सि० शि० उक्ते
अपमन्त्रेण कारे पदार्थे यथा

"लेखाणि वक्ष्ये ऽपमसंभवानि संक्षेपतोऽक्षप्रभवानि चातः।
भुजोऽपमः कोटिगुणो द्युजोवा कर्णस्त्रिभज्या त्रिभुजे-
ऽपमोऽयम् । मेघादिजोवाः श्रुतितोऽपमृते तद्भूमिजे
क्रान्तिगुणा भुजाः स्युः । तत्कोटयः स्वद्युनिशास्त्रवृत्ते
व्यासार्द्धवृत्ते परिणामनानाम् । चापेषु तासामसंस्ततो
वे तैऽवो विग्रहा उदया निरक्षे" सि० शि०

क्रान्तिज्या स्त्री क्रान्तिवृत्तचतुर्थे सि० शि० उक्ते अक्ष-
चोत्पादव्यवभेदे । अक्षचोत्पादवृत्ते ४२४ अक्षचोत्पाद
उक्तानि । तन्मानानयनम् ।

"युक्तायनांशादपमः प्रसाध्यः कालौ च खेटात् खलु
भुक्तभोग्यौ । जिनांशभौव्या १२६७ गुणितार्कदोर्जा
त्रिज्या २४२८ धृता क्रान्तिगुणोऽस्य वर्गम् । त्रिज्या
वृत्तेः ११८१६८४ प्रोज्झ्य पदं द्युजोवा क्रान्तिर्भवेत्
क्रान्तिगुणस्य चापम् । अक्षप्रभासं गुणतापमव्या तद्वाद्-
शांशो भवति जितज्या सि० शि० ।

"अत्र खेटादिषु पञ्चक्षणम् । यस्मात् खेटाज्जम्नाद्वाऽपमः
साध्यस्तस्मात् सायनांशादेव । तथा यस्मादुदयमस्त्रिभौ
भुक्तभोग्यकालौ साध्यौ तस्मादपमसायनांशादेव ।
सायनार्कस्य दोर्जा जितभागज्या गुणिता त्रिज्याया
भज्या क्रान्तिज्या स्यादित्यादि स्मृताः ।

अस्योपपत्तिः । विप्रोक्तक्रान्तिवृत्तयोर्व्योत्तरमन्तरं क्रा-
न्तिः । तयोः संपाते क्रान्त्यभाषः । ततस्त्रिभेऽन्तरे परमा
जिन २४२८८ भागाः । अतस्त्रिभेऽन्तरादपमः क्रान्तिः सा-
ध्या । उदयाद्य तत एव । स तु संपातो मेघादेः प्राग-
नांशतुल्येऽन्तरे । अतः सायनांशात् खेटात् क्रान्तिर्भुक्त-
भोग्यकालौ च वृत्तम् । यदि त्रिज्यातुल्यया भुजज्या-
या जिनांशव्यातुल्यया क्रान्तिज्या लभ्यते तदेदज्याया-
किमिति । फलं क्रान्तिज्या विप्रवृत्तात् तिर्यप्पा
भवति । क्रान्तिज्या भुजस्त्रिज्या कर्णस्तद्वर्गान्तरपदम-
होरावृत्तव्यासाधम् । सैव द्युज्या" प्रमि० ।

देशभेदे कालभेदेन रवेः क्रान्तिज्याज्ञानार्थं प्रथमपूर्वकं सि०
शि० निश्चीतिं यथा

"मार्तण्डः सममण्डलं किल यद् दृष्टः प्रविष्टः सखे !
काले पञ्चवटीमते दिनगते यदा नते तावति । जेनाप्यु

ज्यायिनीगतेन तरणेः क्रान्तिं तदा वेत्ति चेन्नमत्रे त्वं
निश्चितं सर्वगणकोन्मते भज्यमानुशुम् ।

"हे गणक ! केनचित् किलोज्यायिनीगतेन यदा
दिनगते पञ्चवटीमते काले मार्तण्डः सममण्डलं प्रविष्टो
दृष्टस्तदा कियती क्रान्तिज्येत्येकः प्रश्नः । यद्यानत्रः
तावति पञ्चवटीमते नते वा काले सममण्डलं प्रविष्टो दृष्ट-
स्तदा च या क्रान्तिज्या तां त्वं चेद्वेत्सि तदा सर्वगण
कोन्मते भज्यमानुशुम् निशाणोद्धृतं त्वामहं मनत्रे" प्रमि०

"या स्यात्त्रिभेऽन्तरकालजीवाभीष्टा कृतिः सा प्रथमं
प्रकल्प्या । अर्काः १२ क्षमावातकृताक्षकर्णज्योद्धृता
स्यादपमज्याकाऽस्याः । चरादिकेनेदकृतिः प्रसाध्या
क्षुण्णतया क्रान्तिगुणोऽसकृत् । तदाद्युक्त्या विवृतः
स्फुटः स्यात् सङ्क्षरप्रज्ञौ सममण्डलस्ये" सि० शि० ।

"रवेः सममण्डलप्रवेशे य उच्चतकाल उद्दिष्टस्य जीवा
सा तावत् प्रथममिदकृतिः कल्प्या । ततो ह्यदशगुणया-
क्षया गुणया पलकर्णवर्गेण भाज्या । सा त्रिज्या स्यूता
क्रान्तिज्या भवति । तस्याः क्रान्तिज्याया द्युज्यां कु-
ब्जां चरज्यां चरं च कृत्वा "अथोच्चतादूनयुताक्षरेण" इत्या-
दिनेदकृतिः साध्या । तथा पूर्वभागता क्रान्तिज्या गुणया ।
आद्युक्त्या कल्पितया भाज्या । फलं स्फुटासदा क्रा-
न्तिज्या भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्रोच्चतकालजीवातुल्या
प्रथमं तदकृतिः कल्पिता । तस्या अतुपातेन गङ्गुः । यदि
पलकर्णेन ह्यदशकोटिस्तदा तदकृतिर्कर्णेन किमिति । फलं
तदकृते ह्यदशगुणः पलकर्णो हरः । फलं सममण्डलग-
ङ्गुः । पुनरनत्रोऽतुपातः । यदि पलकर्णेनाक्षभा भुजो
लभ्यते तदा सममण्डलगङ्गु तुल्येन कर्णेन किमिति । फलं
क्रान्तिज्या स्यूता । अस्याः क्रान्तिज्यायादारादिकेन
"अथोच्चतादूनयुताक्षरेण" इत्यादिनेदकृतिः साध्या ।
तां तदकृतिं प्रकल्प्य पुनः क्रान्तिज्या साध्या । एवमसह-
व्यावदविशेषः । तत्वावलम्ब्यैव तैराशिकेन क्रियोपसं-
हारः कृतः । यदि कल्पितया कृत्येयं क्रान्तिज्या लभ्यते
तदेदानीसागीतया किमिति । एवं क्रान्तिज्या स्फुटा
स्यादियुपपन्नम् । इदानीं द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह" प्रमि०

"तदा नतज्या त्रिभज्योर्व्योर्ध्वगान्तरं तत् पञ्चभाज-
तिप्रम् । तेनोद्धृतो व्यासदलस्य वर्गो वेदेन्द्र १४४ निज्ञोऽयं
सरूपलज्या । व्यासार्धवर्गाद्विहृतात् पदं स्यात् क्रा-
न्तिज्याका सा त्रिभजिज्ञीहीनी । जिनांशभौव्या विवृ-
ताऽवचापादस्य प्रवक्ष्ये च यथा रविः स्यात्" सि० शि० ।

“यदा सममण्डलं प्रविष्टो दृष्टस्तदा या नतषटिका-
स्तासां जीवा तस्या पार्श्वेण त्रिज्यापर्यन्तं रक्षितः ।
ततः पलभावर्गेण गुण्यः । तेन भाज्यस्त्रिज्यापर्यन्तः ।
किंविंशतिः वेदेन्द्र १४४ युज्यतः । तत्र यत् फलं लभ्यते
तेन सैवेन त्रिज्यापर्यन्तं दृष्टाद्वयम् लभ्यते सा क्रान्ति-
ज्या स्यात् । सा क्रान्तिज्या त्रिज्यायुष्मा जिना-
शज्याया भक्ता यत् फलं तस्य चापाद्वयम् । रविर्भवेति
तथाप्ये वक्ष्ये” प्रमि० ।

क्रान्तिज्याविभेदेण रव्यादिज्ञानादिकमपि तत्रोक्तं विस्तार-
भयात् नोक्तम् । कुम्भज्याशब्दे २२.२ घट्टं दर्शिते २४ म-
ञ्जरूपे पदार्थे च ।

क्रान्तिपात ५० क्रान्त्यर्थः पातः विषयत्क्रान्तिवलययोः
अवस्थातादिवत् चतुर्थ्यर्थे इति० । सि० शि० उक्ते क्रान्ति-
निमित्ते विषयत्क्रान्तिवलययोः संपाते । सि० शि० तद्विडित्यर्थः
विषयत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात् । तद्व-
गणाः सौरोक्ता व्यक्ता अयुतलयं कल्पे । अयनचलनं
यदुक्तं सञ्जालाद्यैः स एवायम् । तत्पक्षे तद्वगणाः
कल्पे गोऽङ्गुलानन्दगोचन्द्राः । तत्पक्षे पातं चित्वा
खेटोऽपमः साध्यः । क्रान्तिवशाच्चरुदयाचरदलसम्भागमे
ततः ज्ञेयः सि० शि० “क्रान्तिपार्थे पातः क्रान्तिपातः । पातो
नाम संपातः । कयोः विषयत्क्रान्तिवलययोः । नहि
तयोर्भेदादेव संपातः । किंतु तस्यापि चलनमस्ति
येऽयनचलनभागाः प्रसिद्धा एव विज्ञेयमस्य क्रान्ति-
पातस्य भागाः । मेघादेः घटतस्तत्क्रान्त्यान्तरे क्रान्तिवत्त्वे
विषयवृत्तं लम्बित्यर्थः । नहि क्रान्तिपातो नास्तीति
वक्तुं शक्यते प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उपलब्धिप्र-
कारमध्ये वक्ष्यति । तत् कथं ब्रह्मादिभिर्नित्यैरपि
नोक्तः? इति चेत् । तदा सत्यत्वात् तैर्नोपलब्धः । इदानीं
वक्तृत्वात् सास्त्रैरुपलब्धः । अत एव तस्य गतिरस्तीत्य-
वगतम् । यद्येवमनुपलब्धं अपि सौरोक्तज्ञानोक्तत्वादागम-
प्रमाणेन भगवत्परिध्यादिवत् कथं तैर्नोक्तः? सत्यम्
अत्र गणितसूत्रं उपपत्तिमानं वागमः प्रमाणम् । तर्हि
मन्दोद्घातभगणा आगमप्रमाणेनैव कथं तैरुक्ताः? इति
न च वक्तव्यम् । यतो यज्ञाणां मन्दफलभावस्थानानि
प्रत्यक्षेणैवोपलब्धानि । तान्येव मन्दोद्घातस्थानानि । या-
न्येव विज्ञेयभावावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि । किं तु
तेषां गतिरस्ति नास्ति चेति सन्देहम् । तत्र मन्दोद्घा-
तानां गतिरस्ति चन्द्रमन्दोद्घातवद्वयसमुपानेन

सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । यैर्मग्नैरुपलब्धि-
स्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति तद्वगणसंभवा वादिनी
देनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया । नान्येवं यद्यस्यैरपि भगणै-
स्ताम्येव स्थानान्यागच्छन्ति तदा कतरस्या गतेः
प्रामाण्यम् । सत्यम् तर्हि सास्त्रतोपलब्धत्वात् सारणी-
कापि गतिरङ्गीकर्तव्या । यदा पुनर्संज्ञता कालेन मन्द-
ान्तरे भविष्यति तदा मङ्गलमतिमनो ब्रह्मगुप्तादीनां समा-
नधर्माण एवेत्युत्पद्यते । ते तदुपलब्धत्वात् सारिणी गति-
सुररीक्य शास्त्राणि करण्यन्ति । अत एवायं गणित-
स्तन्मो मङ्गलमतिमङ्गितः सन्ननाद्यन्तेऽपि काले स्थित-
त्वं न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पे
ऽयुतलयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा सञ्जालाद्यै-
र्यदयनचलनसूक्तं स एवायं क्रान्तिपातः । ते गोऽङ्गु-
लानन्दगोचन्द्रा १८८६६८ उत्पद्यन्ते । अथ च ये वा ते
या भगणा भवन्तु । यदा येऽंशा निपुणैरुपलब्धान्ते तदा
स एव क्रान्तिपात इत्यर्थः । तं विज्ञेयं क्रान्तिपातं
यज्ञे प्रविश्य क्रान्तिः साध्या” प्रमिता ।

क्रान्तिवृत्त न० सि० शि० उक्ते क्रान्तिवलयकारे इत्यर्थे ।
तद्विवेचनप्रकारादि च मोलबन्धे तत्रोक्तं यथा
“वाय्वोत्तरक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुग्मं ध्रुव-
यत्त्रिज्यम् । प्रत्यङ्गमत्र सममण्डलवत् खतीवं नाशाङ्क्यं
च विषयवृत्तं तदेव” सि० शि० यथा खगोले क्षितिजं
वाय्वोत्तरं च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयत्त्रिज्यं
कृत्वा तदुपलब्धत्वात् ततीयं सममण्डलाकारं घटीपञ्चा-
चाङ्कितं कार्यम् । तद्वाहीवृत्तं विषयवृत्तसंज्ञं च “इदा-
नीं क्रान्तिवृत्तमाह” प्रमि० । “क्रान्तिवृत्तं विधेयं गृह्णाह”
भूमवलय भानुच भाचे कुभा भानुतः । क्रान्तिपातः प्रतीपं
तथा प्रसूटाः ज्येष्ठापाताय तत्स्थानकान्यद्वयेत्” सि० शि०
“अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेघादिं प्रकल्प्य
द्वादशराशयोऽङ्गुलाः । तत् क्रान्तिवृत्तसंज्ञम् । तत्कन्
वृत्ते रविर्भवति । तथा रवेर्भौर्वान्तरे भूभा च । तथा
तत्र क्रान्तिपातो मेघादेर्विज्ञेयं भवति । तथा यज्ञाणां
क्षेपपाताः प्रसूटा विज्ञेयं भवति । अतः क्रान्ति-
पातादीनां स्थानानि तत्राङ्गानि । इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य
निवेशनमाह” प्रमि०

“क्रान्तिपाते च पाताङ्गण्टकान्तरे नाडिकावृत्तलम्ब-
विदध्यादिदम् । पाततः प्राक् त्रिभे सिद्धभागेऽदम्-
दक्षिणे तैश्च भागैर्वा भागेऽपरे” सि० शि०

“क्रान्तिपातचिह्नात् षष्ठ्यन्तरेऽन्यच्चिह्नं कार्यम् । ते चिह्ने नाडीउत्तेन संसृक्ते कृत्वा पातचिह्नादपतस्त्रिभेऽन्तरे नाडीउत्ताद्वागचतुर्विंशत्योत्तरतो यथा भवत्यपरविभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च, तैर्भागेर्वैद्यं भवति तथा ब्रवीयात् । प्रमिं अष्टिकंक्रान्तिशब्दे दृश्यम् । क्रान्ति-बलयक्रान्तिमण्डलादयोऽप्यत्र ।

क्रान्तिसाम्यं न० इत० । यज्ञाणां तुल्यक्रान्तौ । यद्यपि सर्वं यज्ञाणां क्रान्तिसाम्यमस्ति तथापि चन्द्रार्कयोः क्रान्तिसाम्यस्य महत्त्वकार्ये वर्जनीयता १८६५४० उपसमशब्दे विस्तरेण दर्शिता । क्रान्तिसाम्ये च यज्ञाणामवतन्वभावः सः सि० दर्शितोयथा “अथोदग्मध्यमक्रान्तेः साम्ये नावनतेरपि” सू० सि०

“यक्षांश उत्तरा ये मध्यमस्य मध्यमस्य क्रान्त्यं-शाः । अत्र मध्यमशब्देन दशमभावस्त्रिभोनलम्नं वा याज्ञसुभयपक्षेऽप्यदोषः । अनयोस्तुल्यत्वेऽवनतेर्नतेः अपिशब्दाद् सम्भवो न अभाव इत्यर्थः” रत्ननाथः ।

क्रान्तिमूलं न० सि० शि० उक्ते भ्रुवस्पर्शानि क्रान्तीनां सूत्रा-कारे योगभेदे । “सर्वान् क्रान्तिसूत्राणां भ्रुवे योगो-भवेद्यतः । विषुवन्मण्डलप्राच्या भ्रुवे वास्या तथोत्तरा” सि० शि० ।

क्रान्त्युपुंस्त्री क्रम-तन्तु वृद्धिश्च । पञ्चिणि उज्ज्वलद० ।

क्रान्त्यकृति० स्त्री एतुल० । १ क्रेतरि अमरः २ क्रयजीविनि भरतः तद्विन्यं तत्र क्रयिक इत्येव साधु जीवतीत्यर्थे यस्मादपि क्रयशब्दात् ठन्विधानात् ।

क्रावन् लि० क्रम-वनिष् “विह्वनोरनुनासिकस्यात्” पा० मस्यात् क्रान्तिरि “दधिक्रावणोऽकारिणं जिष्णोरश्च वा-जिनः” वजु० २१।१२। स्त्रियां ङीप् रयानादेशः क्रावरी ।

क्रिमि पु० क्रम-इत् अतएव । १ क्रमो बुद्धजलो उज्ज्वल-रोगभेदे छनिशब्दे २।१८४० विवर्तिः । “क्रमयस्तु द्विधा-प्रोक्ताः बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बहिर्मूलकफास्त्रग्विज्जन्म-भेदाद्भेदः । नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र सलो-ज्जवाः” “तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाप्स्वराश्रयाः । वज्रपादाश्च सूत्राश्च यूक्ता लिङ्गाश्च नामतः” भाववः ।

“क्रिमयः क्रमिलं यथा” भाग० १, ११, २८, [भेदि-क्रिमिकण्टका न० क्रिमौ कण्टकमिव । छमिकण्टकशब्दार्थे क्रिमिपु० क्रिमिं हन्ति हन-टक् । विवृङ्गे रमानाथः ।

२ क्रमिनाशके लि० स्त्रियां ङीप् । सा च १ सोमराक्ष्यां स्त्री शब्दः । [२ लाक्षायां स्त्री रत्नमाणा ।

क्रिमिज न० क्रिमिजीयते जन-ङ पूत० । १ अगुरुचन्द्रे अमरः क्रिमिशत्रु पु० क्रिमिः शत्रुरिव नाशकत्वात् । रक्तपुष्पके (पालदाभादार) शब्दः । [चादिरे शब्दः ।

क्रिमिशत्रु पु० क्रिमिः शत्रुवद्व नाशकत्वात् । विट-क्रिमिशैल पु० क्रिमिनिर्मितः शैलः । वल्मीके (रुड-डिपि) लिङ्गाखण्ड०

क्रिय पु० क्रिया यज्ञाणाभाद्यनतिक्रिया विद्यतेऽत्र अच् । मेमराशौ दीपिका कौर्पशब्दे २२७८४० प्रमाणं दृश्यम् । “क्रियैणतौलीन्दुमतोनवांशः” नील० ता० ।

क्रिया स्त्री कृ-भावे करणादौ वा यथादर्थं य । १ आरम्भे २ निष्कृतौ (प्रायश्चित्ते) ३ शिक्षायां ४ पूजायां ५ सम्प्रधारणे (विवादाविचारार्थे साधने) ६ सामाद्युपाये । ७ न्यायादिम-तसिद्धे उत्पन्नपादौ कर्मणि व्याकरणमतसिद्धे षधात्व-र्थे ८ चेष्टायां (परिस्थन्दे) ९ चिकित्सायां च अमरः । ११ करणे (अनुष्ठाने) हेम० । १२ आर्षे क्षीरस्त्री । १३ शौचे शब्दरत्ना० । १४ प्रयोगे च तत्र न्यायमतसिद्धा क्रिया कर्म-शब्दे १७५५४० दर्शिता । कर्मत्वलक्षणन्तु औलूक्यशब्दे सर्व० द० वाक्ये १५८६४० उक्तम् तत्र अनित्यमात्र-समवेतत्वे सतीतिशुद्धम् नित्यमात्रसमवेतत्वाभावादित्य-शुद्धम् अनित्यमात्रसमवेतत्वाभावादिति शुद्धम् । वैवाक-रणमते तु धात्वर्थः क्रिया तत्स्वरूपशब्दबोधप्रकारादि शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्निर्दिष्टपितं यथा

“क्रिया च भावना उत्पादयितव्यापाररूपा साध्यत्वेना-भिधीयमानेति बोध्यम् । “व्यापारो भावना सेवोत्पादना-सैव च क्रियेति” हर्ष्युक्तेः “यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्य-त्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधी-यते” इति “साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते” इति च वाक्यपदीयाश्च । “यावदिति सर्वं भित्त्यर्थः तदेव विवृणोति सिद्धमसिद्धं चेति । सिद्धं वर्त्तमानध्वंसप्रति-योगि, तद्विद्धमसिद्धं तच्च वर्त्तमानं भविष्यति इति द्विविधं तेनापचत् पश्यति पचतीत्यादौ सत्त्वं साध्यत्वेन अस्त-रूपत्वेनाभिधीयमाना क्रियेति क्रियाशब्दस्य रूढिरनेन दर्शितेति भावः । यौगिकत्वमयाह आश्रितक्रमरूपत्वा-दिति । आश्रितः क्रमो रूपं यस्यास्तत्त्वात् पूर्वापरीभूता-वयवकत्वादित्यर्थः । तदोपावयवानामभिधायनाद्यधःअव-शापर्थान्नामं क्रमेणोत्पत्तेः क्रियापदेन तत्समुदायोऽभिधीयते यत्र च न क्रमिको व्यापारोऽस्ति तत्र रूढि-रादरणीयेति पूर्वोपपत्त्यारोपेण वा सर्वत्र फलस्य सञ्जन-

कव्यापारगतपौर्वाचर्यारोपवत् यौगिकत्वम् । अतएव फलमात्रबोधकस्यापि कचित् धातुत्वसिद्धिरिति फलितार्थः । इयांस्तु विशेषः पाकइत्यादौ धातुना साध्यत्वेनोपस्थाप्यायाः क्रियायाः सिद्धिरित्यारूपे पञ्चमे विशेषणत्वं पचनीत्यादौ तु नैवमिति । अतएव “साध्यत्वेन क्रिया तत्र तिङ्पदैरभिधीयते” इति वाक्यपदीयकारिकाव्याख्यायां भूषणसारदर्पणे तिङ्पदैरित्यतदुक्तं विज्ञानवज्जरीकृणा तिङ्पदैर्धातुभिरित्यभिरितम् । तेन सर्वत्र धातोः साध्यरूपक्रियाबोधकत्वम् । किञ्च कृत्तिकावयवानामेकदाऽसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिदवयवसत्त्वकाले पक्षमानत्वव्यवहारः व्यवयवावयविनोरभेदोपात्तः । भूतभविष्यत्त्वव्यवहारस्तु सर्वेषामवयवानां भूतभविष्यत्त्वयोरेव, न तु यत्किञ्चित् क्रियाव्यक्तिभूतत्वादौ । उक्तञ्च वाक्यपदीये “गुणभूतैरवयवैः समूहः कर्मजननानाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यतिदिशते” इति । अस्यार्थः कर्मकतत्तद्वापारं प्रति गुणभूतैरुपाभावेन भासमानैरवयवैरुपलक्षितः बुद्ध्या एकत्वबुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदो यस्मिन् तद्रूपः कर्मजननानां व्यापाराणां समूहः क्रियेति । अत्र चणनन्दराणां व्यापाराणां मेलनादिव्या बुद्धेर्लक्ष्यतायां च बुद्धिजन्यसंस्कारद्वारा तेषां मेलनसम्भवइति भावः । अतएव भाष्ये “क्रिया हि नामेयमव्ययानापरिहृता पूर्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूता निर्दशयितुमिति” व्यापारकसु प्रायश्चित्कायाः क्रियायादर्शनायोप्यत्योक्त्या तदवयवानां तद्विषयत्वं व्यतिरेकसुखेन दर्शितम् । तस्याभिज्ञैकबुद्धिपण्यतया एकत्वव्यवहारइत्यपि बोध्यम् । अथाऽनेकव्यापारव्यतिवृत्तार्त्तरेव क्रियेति सिद्धान्तस्य आदरणीयः । तस्याय व्यतिहारैव साध्यत्वम् अस्ति च पक्षित्वादिर्जातिः पचनीयादनुगतव्यवहारात् तज्जातेष्वप्यादेकत्वव्यवहार इति मन्व्यम् । तदुक्तं वाक्यपदीये “जातिमन्वे क्रियाभाज्जरनेऽव्यक्तिपक्षिणीम् । असाध्यां, व्यक्तिरूपेण सा साध्योऽभिधीयते” इति । युक्तञ्चेतत् सग्लैव साधवाज्जातिशक्तीकारेण पञ्चादिधातुनामपि तलैव शक्तिरुचिरेत दिक् । सा च क्रिया धातुपञ्चा फलव्यापारोभयरूपा, तद्विशेषरूपा सा “फलव्यापारयोर्धातुः” इत्यभिप्रवचनात् । व्यवस्थापयिष्यते च मतभेदेन फलव्यापारयोः पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा धातुवाच्यता । अत्र फलशक्त्यं कर्तुं इच्छत्येऽपि प्राधान्याभावात् व्यापारस्यैव प्राधान्यं समुचितं तस्य च

साध्यतया कर्मातिरिक्तसर्वकारकाणां तलैव साध्यापारद्वारा साधकत्वेनान्वयः कर्मणस्तु फल एव, क्रियाजन्यफलान्वयततैव तस्योद्देश्यत्वादिति विवेकः । उक्तञ्च वाक्यपदीये “प्राधान्यात् क्रिया पूर्वमर्थस्य प्रविच्छते । साध्यप्रयुक्तान्वयानि फलं तस्याः प्रयोजकमिति” । अयस्य फलस्य तदमेवैतत्पुर्थः । प्राधान्यात् विशेष्यत्वात् साध्यं प्रयुक्तं यैः तानि साध्यसाधकानि कर्तृानि कारकाणीत्यर्थः । अत्र फलस्य क्रियाप्रयोजकत्वाभिधानं तदुद्देशेनैव क्रियायां प्रवृत्तिरित्येव सिद्ध्यति । तथा च सर्वो लोकः स्वामीफलमभिप्रेषयुक्तत्वाधानाय यतते लभते च ततस्तत्तत्फलमुपायसंसाधनेन । एवं च क्रियाफलं विहित्वादिकर्मणीषुः पाकाय यतमानो जनः पाकसंसाधनेन फलं लभते । ततश्च फलसाधनतया पाकादेरपीष्टत्वात् साध्यत्वम् । फलविशिष्टक्रियाधातुर्धत्वमते तु विशिष्टत्वेनैवेष्टत्वात् विशिष्टस्यैव साध्यत्वमिति विशेषः । कारकान्वयस्येतेनैव पूर्वोक्तदिशवसेयः एकदेशान्वयस्वीकाराच्च न कर्मणोऽनन्वय इति बोध्यम् । तथा चैवं रीत्या साध्यत्वेन क्रियां जानता जनेन तस्याः प्राधान्यबोधार्थपयैवाख्यातान्ततय धातुः प्रयुज्यते अन्यथा लट् लतेति । एवञ्च मातृलट् लस्ये धातुना साध्यरूपक्रियाबोधनेऽपि तस्याः प्रत्ययार्थसिद्धरूपक्रियाविशेषणत्वेन न प्राधान्यम् “भावप्राधानमाख्यातमिति” निरुक्तवचनस्य, “प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति” न्यायस्य च परस्परं विरोधपरीहाराय न्यायस्य आख्याततिरिक्तविषयत्वव्यवस्थानम् । हरिणापि धातुभाजतोः क्रियावाचित्वाविशेषेऽपि धातुना साध्यत्वेन, कता तु सिद्धत्वेन क्रियायां बोधनमिति व्यवस्थापितं यथा “साध्यत्वेन क्रियां तत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यत्तस्याः स पञ्चादिनिबन्धनः” इति आख्यातशब्दे भासाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता । प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स पञ्चादिष्वपि क्रमः “इत्येताभ्याम् । भगव्यां पश्चाद्भगोधावतीत्यादौ तिङन्ताभ्यां साध्यसाधनवर्तितेति भगोधावतीत्येतस्य साधनत्वमपरस्य साध्यत्वं क्रियाकारकभावेन तयोरन्यथात्वं पञ्चार्थक्रियायास्तु इतरक्रियायामेव साधनत्वमिति विवेकः । साध्यत्वञ्च लिङ्गसंस्थानान्वयित्वं तद्विपरीतं सिद्धत्वं तयाच पञ्चादुपस्थाप्यक्रियायाः लिङ्गसंस्थानान्वयित्वेनापरक्रियायां साधनत्वम् । युक्तञ्चेतत् यत् पचनीयादौ द्विवि-

अक्रियायामानं कारकाणां साध्यक्रियायामेवान्वयोपग-
मात् लदन्त्येव कारकविभक्तिप्रयोगस्य सर्वजनीतया
साध्यत्वेन तदुपस्थितावेव कारकान्वयोपपत्तिः । “साध्यस्य
साधनाकाङ्क्षेति” नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसा-
धनेति “साध्यत्वेन निमित्तानि क्रिया परममेवते” इति
चाभियुक्तोक्तेः । अतएव स्तोत्रं पाक इत्यादौ द्वितीयांश-
तोपपद्यते साध्यक्रियाफलस्य विशेषणस्य द्वितीयांशभास-
नात् । अजादुपस्थाप्यक्रियाविशेषणस्य तु विशिष्यलिङ्गतया
प्रथमादन्तता “लदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशतः” इति-
भावोक्तेः । लदभिहितः कृता बोधितः । भावो भावना
धात्वर्थस्वरूपमिति यावत् द्रव्येण तुल्यं प्रकाशते द्रव्यध-
र्मान् लिङ्गसंख्याकारकत्वानि भजते इति यावत् । अत्र
द्रव्यत्वं लिङ्गसंख्यान्ययित्वमेव योग्यत्वात् न तु पृथिव्या-
द्यात्मकत्वं ज्ञानपाकादौ तदभावात् । नापि “वस्तूपलब्ध-
यं यत् सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमिदं युज्यते सोऽर्थो
भेदात्वेन विवक्षितः” इति पारिभाषिकसंज्ञानामपरामर्शयो-
ग्यत्वादिरूपं, साध्यक्रियाया अपि तथत्वेनाविशेषापत्तेः ।
किन्तु सत्वगदानि नामानीत्येकपाक्यतया सत्वद्रव्ययोः
पर्यायत्वस्य तदुपस्थितेऽपि दर्शनात् सत्वभूतत्वमेव द्रव्यत्वमिति
फलितार्थः “क्रिया न युज्यते” इत्यादिना लिङ्गाद्यवोग-
स्यासत्त्वलक्षणत्वाभिधानात् तदुपयोगस्यैव सत्वलक्षणत्वौचि-
त्यादिति तु तत्त्वम् । वैवाकरणादिमते च ल इत्यादौ
क्रियायां शक्तिः “सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु
च” काव्यो उक्तेः । “असम्पादयतः कञ्जिजातिद्रव्य-
क्रियागुणैः” माधः । प्रयोगे “तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः
क्रूरे प्रतिप्रवृत्तक्रियाः” कुमा० “प्रतिवृत्तक्रियाः विफल-
प्रयोगाः” मल्लि० करणे (गुणाने) “वचसस्तस्य सपदि
क्रिया केवलमुत्तरम्” भावः । “यथाकर्म पुंसतनादकाः
क्रियाः” रघुः । “आम्नायस्य क्रियावत्त्वादानध्वजमतद-
र्थानाम्” “तदभूतानां क्रियावर्धनं समान्नायः” जै० सू० ।
शिवायाम् “क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसोदति” रघुः
“चिकित्सायां क्रियाः (मोघाः) सर्वा गतायुषः” सुशु० ।
कर्मणि (सन्धे) “चित्तिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च ।
परापरत्ववृत्तत्वाक्रियावेगाश्रया अमी” भाग० । “यदा-
श्रया क्रिया तस्य विकुर्वती नैवात्मानं लभते” शा० भा० ।
“क्रियैव कालः इति मते सुतरां नाधिकरणता” ति० त०
रघु० । संयोग विभागयोरसमवायिकारणतावच्छेद-
कतया क्रियात्वजातिसिद्धिः । “क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं

समवायं च तादृशम् । गृह्णाति चक्षुःसम्बन्धादालोको-
द्भूतरूपयोः” भाषा० तेन योग्यवृत्तिसंज्ञाः प्रत्यक्षता धात्वर्थे
व्यापारे “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति” क्रियासमभिहारे
यङ् “स्वरितञितः कर्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० ।
“क्रियया यमभिप्रैति” वार्त्ति० “क्रियायाः परिनिष्पत्ति-
र्यद्वापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत् करणं तत्तदा
स्रुतम्” “कर्तृकर्मव्यवहृतामसाद्याहारयत् क्रियाम् ।
उपकुर्वत् क्रियाभिदौ शास्त्रेऽधिकरणं स्रुतम्” “क्रिया-
लतविशेषाणां सिद्धिर्यत् न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा
तत् प्राथमिह कथ्यते” । “निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्त-
विषयं तथा । अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधाऽपादानमिष्यते”
“धातुपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते” इति च भट्ट-
हरिः । “क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं ज्ञमेत कः”
माधः । धात्वर्थे फले । “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः”
पा० कर्मणा कर्मस्य क्रियया तुल्यक्रियः समानाधि-
करणक्रियः कर्मस्य भावस्य क्रियारूपफलक इत्यर्थः । क्रिया-
विशेषणम् । अत्र च यथा फलस्य विशेषणत्वेऽपि द्वि-
तीया तथा क्रियाविशेषणशब्दे वक्ष्यते । क्रियान्वयिनश्च
हरिणा दर्शिता यथा

“संबोधनानं कृतोऽर्थः कारकं प्रथमोवति । धातु-
सम्बन्धाधिकारविहितमसमस्तानञ् । तथा यस्य च भावेन
पठो चेत्युदितं इयम् । सम्बन्धवाटकस्यास्य क्रिय-
यैवावधार्यताम्” । व्यवहाराङ्गक्रियायाम् उदा० क्रिया-
पादशब्दे पठ्यते । आह “चतुर्दश्यां क्रियाः कार्यं
अन्येषान्तु विगर्हिताः” म० त० मरीचिः । “सृते पितरि
पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः” शु० त० मरीचिः ।
“सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियायां नृप ! जायते” तत्रैव
विष्णुपु० । “वे सपिण्डोक्तताः प्रेता न तेषां च पृथक्-
क्रिया” ति० त० शात०

क्रियाकल्प ५० क्रियायां चिकित्सायां कल्योविधिः । सुश्रुतोक्ते
उत्तरतन्त्रे अष्टादशाध्यायप्रतिपादो क्रियाभेदे । “अथातः
क्रियाकल्पं व्याख्यामः” इत्युपक्रमत् तस्योक्तेस्तथात्वम्
क्रियाकार ५० क्रियां शिञ्चारम् करोति ल-अण्य उप० स० ।
नपञ्चाले लिङ् ० २ कार्यकारकभावे लि० क्रियायां
टाप् लि० कौ० । सुश्रु० मते ईप् इति भेदः ।

क्रियाद्वेभिन् लि० क्रिया व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिदेव्या-
दिकं द्वेष्टि द्विप-णिनि इत० । विधादे-पञ्चविधहीनार्गत-
हीनप्रतिवादिनि “अन्यवादी क्रियाद्वेने नोपस्थाता

निवृत्तरः । आकृतप्रपञ्चायी च हीनः पदविधः स्तुतः”
मिता० नारदः तल्लक्षणं यथा “देख्यं च साक्षिण्यं चैव
क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः । तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्
क्रियाहेपी स उच्यते” वीरमि० कात्या० ।

क्रियापाद ५० क्रिया विवादसाधनं पादद्वय । चतुष्पादव्यव-
हारे साध्यार्थसाधनरूपे यतोवे पादे । १ पूर्वपक्षः स्तुतः
पादोद्वितीयोद्योत्तरः स्तुतः । २ क्रियापादस्तुतान्यच
तृतीयो क्षनिर्णयस्तुतः” इह० । तस्य व्यवहारपादत्वं
तद्दिगेधादि वीरमि० ज्ञेयं निर्वृत्तं यथा
“यद्यपि क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्ययकलितं प्रथमं
निवृत्त्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युप-
गमेऽपि क्रियादातोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यैस्तु
व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् क्रियापादप्रागभावभू-
भयसम्मतः । प्रत्ययकलितत्वात् प्रागोत्तरयोरेषिप्रत्ययिभ्यां
लिखितयोः क्रियोपन्यसनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्का चा-
स्मिन् वादे क्रिया स्याद्हीनपादो वानयोर्मध्ये क इत्यादिः
ससम्बन्धाद्विवाकस्य समापतेः सम्बन्धस्य प्राङ्पिवाकस्य
वा परामर्ग उच्यते । तथा च इह० स्मृतिः “वे लु तिष्ठन्ति
करणे तेषां सभ्यैर्विभावना । कलियत्त्वोत्तरं सभ्यैर्हीन-
व्येकस्य वादिनः” । करणे धर्माधिकरणे ये तिष्ठन्ति
वादिनः प्रतिवादिनश्च तेषां उत्तरं मिथ्यादिचतुर्भेदं कल-
यित्वा विचार्य एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास उचित
इति निर्णयं विभाव्यते साध्यमनवेति विभावना
क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकं यद्वादिनोऽर्थिप्रत्यय-
न्यतरस्य सभ्यैर्हीनव्या उपन्यसनोयत्वेनाज्ञापयितव्ये-
त्यर्थः । कात्यायनोऽपि “लिखिते शोबिते सन्त्यक् सति
निर्दीप्य उत्तरे” अर्थप्रत्यययोर्वैपरीत्याकरणमिष्यते” ।
क्रियाकरणं क्रियोपन्यासः । पुनर्हं स्मृतिः “श्रुत्वा
पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्या भावना । विभाव्यते प्रतिज्ञातं
सोऽखिलं लिखितादिना” । विभाव्यते साध्यते साध्यमन-
येति विभावना क्रियैव । पूर्वोत्तरं पूर्वपक्षसुत्तरश्चेत्यर्थः ।
इहैवैवद्भावः । निर्दिष्टा ब्रूहीत्युपदिष्टा । कस्मिन्नुत्तरे
कस्य क्रिया क्रियारहितस्तु निवृत्तरमिष्यपेक्षयासाच
व्यासः “प्राङ्पिवाक्यकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिष्टे क्रि-
याम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्” ।
प्राङ्पिवाक्यकारणोत्तरयोः प्राङ्पिवाक्ये कारणे च साधिते-
र्विषयाध्यक्ष्यं यद्वक्षणं धारणासाधकत्वाद्गुणं साधनं
प्रयत्ननाऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविर्भासचतु-

न्नासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोऽन्यदसङ्गताधनाद्ये-
चितः । अर्थिसम्बन्धविरहप्रत्यर्थिसम्बन्धयोर्होदोरपि
तेनैव निर्वर्णयाम् । मिथ्योत्तरे तु वादिनः प्रमाणरूपेण
एदि प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभाव एव प्रत्यर्थिमित्तोऽर्थि-
प्रतिज्ञातसाध्यत्वभावः सिध्यतीति तत्परिहाराय भाषा-
भाषयोर्भाष्यस्य साध्यत्वौचित्याच्चादिन एव क्रिया ।
सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निर्णयत्वत्
क्रियैव नास्तीत्यर्थः । इह० स्मृतिः “प्रतिज्ञाभावेद्वादी
प्रत्यर्थी कारणन्तथा । प्रागुक्तं वादधिकृत्यं जदपक्षेण
भावयेत्” प्रतिज्ञास्यतिज्ञातार्थम् । इदञ्च परिषे-
किय्योत्तरविषयम् । प्रागुक्तं प्राङ्पिवाक्यं जयपक्षे-
येति प्राङ्पिवाक्यदर्शिभ्यस्तत्पक्षेणम् । सन्तुः “अपक्षेऽ-
धर्मस्य देहीत्युक्तस्य संसदि । अभियोक्तुं दिगेद्देशं
कारणं वान्यदुद्दिष्टे” । दिशति कथयति यथाहृदमर्थमिति
देशः साची । मेधातिथिस्तु क्वादिप्रयोगदेशवर्तिनः
साक्षिणो देशशब्देन लक्ष्यन् इत्याह । कन्दकारणं
प्रमाणं साक्षिभ्यं लेख्यादि । मेधातिथिना तु “करणं
या ससहिर्देत” पठित्वा करणशब्दः प्रमाणसामान्य-
वाचकोऽपि गोवलोवर्दन्त्यादेन साक्षिभिस्यकरणमाचष्टे
पृथगुपादानात् । कारणं वा ससहिर्देदिति पाठोऽप्य-
सेवार्थः इत्युक्तम् । यत् मिथ्याप्रत्ययस्कन्दनयोः तत्-
रूपत्वव्यापिता । यथा कविच्छृङ्गादिभ्यो कविद-
भियुक्ते मदीयेठकौरसुक्किन् काले सदास्य स्तुते हटा
यतः । तत्राभियुक्त उत्तरयति मिथ्येतत् । एतत्प्रदर्शि-
तनाशवालात् प्रागेवास्या मदृष्टेऽवस्थितत्वादिति । इद-
नाशवालात् तिलेपक्षमनममित्युक्तं त्वानर्हम् । कारणो-
पन्यासाच्च शुद्धमिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युपगमाभावाच्चा-
खिना लिखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्ययस्कन्दनलक्षणं
नास्तीत्येति । साध्यभेदाय प्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च न
पक्षेकदेशम् यत्त्वमित्युत्तरं युगपद्व्यवहारासम्भवकतं
युगपदनुत्तरम् । तस्मात्कारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् अन्य-
तरसाधनेनापि विवादपर्यवसानात् । यत् “मिथ्याक्रिया-
पूर्वपादे” इति वचनात् “कारणे प्रतिवादिनीति” वचनाच्चा-
न्यतरस्य यथारचितक्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि
मिथ्याक्रियेत्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात्
“कारणे प्रतिवादिनीति” वचनात् प्रतिवादिन एवात्र
क्रिया । नचास्यापि शुद्धप्रत्ययस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषय-
त्वाभावात्प्रसङ्गेन न कस्यापि क्रिया प्रागोतीति निर्णय-

प्रतिपद्येति वाच्यम् । यतः प्रसिद्धमनस्कन्दनेऽपि
 अङ्गाद्यभ्युपगमेन प्रतिदन्तादिकारणोत्तरतयाऽसम्भा-
 विनीति वाच्यम् एकदेशाभ्युपगमस्य प्राधिकरणात् । कार-
 णोपन्यासस्योत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तत्त्वज्ञानत्वावश्यक-
 वात् । एवं च कृतज्ञपञ्चव्यापि सभाङ्गायाम् मिथ्योत्तर-
 मपि दृश्यम् । यथा प्राक्तनप्रयोग एव । यद्येवं
 प्रतिदत्तं मिथ्येतत् । यतः प्रागग्रमस्मिन्नभिद्योगे मया
 व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्रापि प्राङ्गाय-
 कारणोक्तौ । इत्यादिप्राक् प्रदर्शितपचनात् प्रत्यर्चिन एव
 क्रियोपन्यासः । प्राङ्गायसिद्धौ प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव
 मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्गायविषयत्वासम्भवा-
 देतादृशप्राङ्गायविषयताया अप्यवर्जनीयत्वात् । पञ्च-
 मस्मिन्नवचनस्यास्य प्राग्देशानुत्तरत्वान्नहेत्वात् । यत्र तु
 कारणप्राङ्गाययोः कृतज्ञपञ्चव्यापितयैकोत्तरत्वान्न
 प्रत्यर्चिना प्राङ्गाय एव साधनीयः । कारणसाधनस्य
 तदन्तर्भूतत्वात् । यथा रूपकगतमनेन सामकं स्वीत-
 सिद्धमिद्युक्तः प्रतिदत्तं सत्यं स्वीतं प्रतिदत्तत्वादिदा-
 त्तोभयौ न धारयामि । अस्मिन्नेवार्थे प्रागनुनाहमभि-
 युक्तवत्प्राङ्गायकारोऽसम्भवाजितमिति । इदानीं
 हीनपरिज्ञानोपायः तत्र मनुः । “बाह्यैर्विभाषयेत्किञ्चि-
 भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरयणैर्ज्ञाताकारैश्चक्षुषा चेष्टि-
 तेन च” । स्वरौ विज्ञानौ गृह्यत्वादितः । यणोऽयस्वाभा-
 विज्ञः क्षणत्वादितः । इन्द्रां स्वेदेषटुरोमाद्यादि ।
 आकारो विज्ञतो भ्रुवः क्रियादिः । चक्षुः कातरम् ।
 चेष्टितं दृष्टास्थानात् स्थानान्तरगमनादि । याज्ञवल्क्यः
 “देशाद्देशान्तरं याति सूक्ष्मो परिचेष्टि च । ललाटं
 स्निह्यते चास्य सुखं वैदर्भ्यं चेति च । परिशुष्यत्स्वन-
 द्रव्यो विरुद्धस्त्वङ् भावते । वाक्चक्षुः पूजयति नो
 तत्रोष्ठौ निर्भुजस्त्वपि । सभावादिज्ञातं गच्छेन्नमो वाक्कायक-
 र्मेभः । अभिद्योगेऽप्यसाक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ।”
 मनोवाक्कायकर्मभिर्यः सभावादिज्ञातिङ्गच्छेत् न मया
 टिनिमित्तमसावभिद्योगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः ।
 मन आदं विज्ञतोरेव विविच्य दर्शयति । देशान्तरं याति
 न चैकत्वावतिष्ठते । सूक्ष्मो ज्योत्स्नानौ परिचेष्टि जिह्वया
 पुनः पुनः परिषटयतीति । कर्णो विज्ञातिः । अस्य
 ललाटं स्निह्यते स्वेदविन्दुऽन्दादित्वावति । सुखं वैदर्भ्यं
 यणोऽन्तत्वं प्राणदुःखज्ञानत्वादि एभिः प्राप्नोतीति कायस्य ।
 परिशुष्यत्स्वनद्व्याक्यः परिशुष्यत्स्वगृह्यत्वं स्वनद्व्याक्य-

पदवर्णं वाक्यं यस्य सः । वङ्गं चतुष्युक्तं विरुद्धं
 पूर्वपरविरोधवद्भाषते । परोक्षां वाच्यस्मिन्वचनदानेन,
 इति वचः । चक्षुषं परस्य प्रतिधीक्षणेन न पूजयति ना-
 भिनन्दतीति चक्षुषः । मनोविज्ञानेऽपि स्मरकोयमनोवि-
 ज्ञनेरप्रत्यक्षत्वात् । तथा ज्योत्स्नौ निर्भुजति वक्रयस्य पर्यधो
 भावेन चानयतीति कायस्यैव विज्ञातः । मनुरेव “आ-
 कारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रपञ्चाङ्गा-
 रैश्च सायतेऽन्तर्गतं मनः” कात्यायनः “आकारैर्ज्ञात-
 चेष्टामिहस्य भावं विभावयेत् । प्रतिवादी भवेहीनः
 सोऽनुमानेन लब्धते । कम्पः स्वेदोऽप्य वैदर्भ्यमोष्ठयो-
 पाभिमर्षणम् । भूलेखनं स्थानहानिस्तैर्गन्तुं निरीक्ष-
 णम् । स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्ननाहमभिधीयते” । प्रति-
 वादिग्रन्थेन परस्परप्रतिपक्षत्वादित्वादुभयोर्मध्यगम् ।
 अभिमर्षणञ्चिह्नयोवमान्दालेखनं इत्येकवद्भाषः । श्री-
 रामायणे “आकारं ज्ञाद्यमानोऽपि न शक्यो विनि-
 गूहितुम् । बलाद् विदुषोऽप्येव भावमन्तर्गतं नृणाम्” ।
 अनेन च पराजयसम्भावनामात्रमतिपाद्यते तस्य च
 फलं क्रियादिपरामर्शं सभादीनामवधानेन व्यवहारये-
 ष्विचारः । नत्वेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा,
 नैसर्गिकनैमित्तिकविकारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेक्तुमशक्यत्वात् ।
 यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिवैवेक्तुं शक्नुयात् तथापि
 न पराजयनिमित्तमसाक्षित्वनिवर्त्येन वा दण्डादिकार्यं
 सम्भवति । न हि निपुणभिषगभियोगमूलकमरणनियवे-
 ऽपि मृतकार्यमायाः समाधरन्ति । योगेश्वरः “सन्दि-
 ग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यच्च निष्पत्तेत् । नचाहृतो
 यदेत्किञ्चिहीनो दण्डोऽप्यसंभूतः” । सन्दिग्धमधमर्णादि-
 भिरनभ्युपगतमेशार्थं यः स्वतन्त्रः प्रमाणनिरपेक्ष
 एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्योऽनिवेद्यैव तस्माज्जि-
 ह्वयति तदुपरि दण्डाद्यापादयति वा स हीनो दण्डो-
 भवति । न परं प्रकृतार्थज्ञानिभाषोत्तं प्रत्युत स्वात-
 न्त्यमिव न न राजदण्डमपि दातुमर्हति । यच्च स्वयमभ्यु-
 ये नेतृसाधनं वा साधितं वाच्यमानो निष्पत्तेत् पला-
 येत । सोऽपि तथा दण्डः साधितं धनञ्च दाप्यः ।
 यथाहृतोऽभ्युक्तोराज्ञा चाहृतः सदसि न किञ्चिद्दत्तं
 स प्रकृतार्थज्ञानिं दण्डञ्च प्राप्नोति । प्रकरणात् दुष्टपरि-
 ज्ञानमेव सा मूढति दण्डयच्छणं दण्डोऽपि शास्त्रो-
 प्यर्थाद् हीयत इति साध्यां हीयत इत्यर्थाद् हीनत्वदर्श-
 नादत्र तन्नामूढति हीन उक्तमन्तर्दोऽपि । “अन्धवादी

क्रियाहेपी नोपस्थाता निरुत्तरः । आङ्गत्प्रपलायो च हीनः पञ्चविधः स्मृतः । अन्यवादी तथा हीनः स एव विज्ञताननः । पूर्ववार्द परित्यज्य योऽन्यमात्मन्वते पुनः । वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः । कात्यायनेनापि “आवृत्त्या यदा कार्यं त्यजेदन्वददेदसौ । अन्यपक्षान्नयस्तेन कृतो वादी स हीयते” । यच्च कहिद-
मियुज्य नाङ्गमेनमभियुज्ये इत्येवं विरुद्धमभिधीत सोऽ-
प्यन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव “न भयाभि-
हितं कार्यमभियुज्य परं वदेत् । विब्रुवं च भवेदेव ही-
नन्तमपि निर्दिशेत्” । तथा पक्षे लिखितं पूर्वपक्षमन्यथा
कुर्वन्नन्यवादी तथा हीन इत्याह स एव “लेखयित्वा
तु यो वाक्यमूनं वाऽभ्यधिकं पुनः । वदेद्वादी स हीयेत
नाभियोगन्तु सोऽर्हति” । अभियोगं पूर्वपक्षं नाहंति
वादित्वयोश्चो न भवतीत्यर्थः । क्रियाहेपिणोऽनुपस्थातश्च
हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम् “लेख्यं च साक्षिणश्चैव
क्रिया ज्ञेया सनीप्रिमिः । तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्
क्रियाहेपी स उच्यते । आङ्गानादनुपस्थानात् सद्य एव
स हीयते” । निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव “ब्रूही-
त्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यस्तदनमर्हति । द्वितीयेऽहनि
दुर्वृद्धेर्विद्यात्तस्य पराजयम्” । पराजयं तच्च चङ्गं हीन-
ताम् । अतएव हारीतः “सापदेशं हरेत्कालमब्रुवंचापि-
संसदि । उक्त्वा यच्चो विब्रुवं च हीयमानस्य लक्षणम्” ।
सापदेशं सञ्जायम् । यथाह कात्यायनः “व्याजेनैव
तु यत्नासौ दीर्घकालमतिक्रमेत् । सापदेशं तु तद्विद्या-
द्वादहानिकरं स्मृतमिति” । आङ्गत्प्रपलायो अभि-
योगपरिहारार्थमाङ्गानवुद्धा प्रच्छन्नचारी । एते वासु-
त्तरोत्तरस्य हीनता युक्तीत सापयितुं “हीनः पञ्चविधः
इत्युक्तं न परिसंख्यायामन्येषामपि हीनत्वप्रकरणात् ।
हीनतायुक्तवापनं दण्डभूयस्त्वर्थम् । यथोक्तवाक्याय-
नेन “अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाहेपी पणान्दय ।
नोपस्थाता दण्डे च षोडशैव निरुत्तरः । आङ्गत्प्र-
पलायो च पणान्दयस्तु विंशतिम्” । अत्रापि विशेष
उक्तस्तौ नैव “विराङ्गतमनायातमाङ्गत्प्रपलायिनम् ।
मञ्जुरात्मतत्त्वानां विनयेनं सहीपतिः” कात्यायनेनैव
प्रकारान्तरेणापि हीनः उक्तः । “आवितव्यवहाराणामेकं
यत् प्रभेदेत् । वादिनं लोभमेवैव हीनन्तमपि निर्दि-
शेत्” । आवितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि
यः प्रभेदेत् अन्यद्वारादुरोपाद्यत्वाद्भेदेत्यर्थः ।

वृहत्सतिरपि “मयं करोति भेदं वा भीषणं वा निरो-
धनम् । एतानि वादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते” ।
भयादीनि व्यस्तमस्तानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थः ।
मयं करोति भीषणमन्यस्तस्तेन भयोत्पादनमिति शेषः ।
मनुरपि “अदेशं यच्च दिशत निर्दिश्यापश्रुते च यः ।
यथाधरोत्तरानर्थां विगताच्चावबुध्यते । अपदिश्या-
पदेशश्च पुनर्यस्वपथावति । सम्यक् प्रणिहितश्चार्थं
ष्टः सद्भाभिनन्दति । असम्भाष्ये साक्षिभ्य देशे सम्भा-
षते भिद्यः निरुच्यमानं प्रश्नश्च नेच्छेद्यथापि निध्यतेत् ।
ब्रूहीत्युक्तं न ब्रूयात् उक्तं न विभावयेत् । न च
पूर्वापरं विद्वत्तत्त्वादर्थात् स हीयते । ज्ञातारः सन्ति
मेवुक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः । धर्मस्वकारणैरेतैर्ही-
नन्तमपि निर्दिशेत्” । अदेशमनुपयोगासत्त्वादिना
निर्देशानर्हं दिशति कथयति यः । यच्च कथितमपि
न मयेदुक्तमित्यपलपति । यथाधरोत्तरानर्थां पूर्वापरा-
भिहितान्विगीतान्विरुद्धांस्तत्त्वेन नावबुध्यते । यथापदे-
शं व्याजं पोडादिकमपदिश्यापश्रुत्यापथावति अपसरति
सभातः । यच्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानेना-
कलितमपि परोक्तमर्थं षटः सद्भाभिनन्दति अतुवादप्रत्यु-
त्तरदानादिना नाद्रयते । मेधातिथिस्त्वदेशमिति पठित्वा
भाषावादि लिखितदेशमिच्छमसम्भाषिणं वा देशम् । यथाऽ-
भियोक्ता दिशेद्देशमित्यत्र देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय
साक्षिनिर्देशः । अत्रासे सम्भावितसाक्षिणो निर्दिशतीति
व्याचख्यौ । यच्च ज्ञातारः साक्षिणो भवेत्तत्त्वे सनीति
सभावास्तुक्ता के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । अत्र मा सां
ज्ञातारः । यथार्थवादप्रहमिति जानानाः साक्षिण इति
यावत् । द्वितीयैकवचनानस्यास्माच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन
माम् इत्यस्य मा इत्यादेशः । नतु मे इति पञ्चनमेतत् ।
“खलर्थलनामिति” तद्विषेधात् । तेन मेति सन्धिरपि स-
साक्षित इति मेधातिथिः । आचार्यास्तु व्याकरणाधिक-
रणे सन्धिकरणमत्रापशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः
पञ्चलतामिपास्य सन्धिले मे सनीति सम्बन्धाच्च तृती-
यासम्बन्धप्रयुक्तपठोपतिप्रेषावकाश इति तेषामभिरुचिः ।
सन्ति ज्ञातार इत्युक्तेति कस्यतरलिखितपाठस्त्वनाकर
एवाचार्यमेधातिथिभ्यामवहतत्वादिति ध्येयम् । सिद्धान्ते
त्याचार्याणां आनन्दसत्वमत्र समाधिरभिसतः । एतैः का-
रणैर्व्यक्तैः समस्तैर्वा वादिर्वादिनोरनन्तरं हीन-
निर्देशेदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रं प्रक-

ताद्येहानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः “अल-
क्षितस्त्वैवादि” वचनात् । अतएव नारदोऽपि “सर्वेऽर्थ-
विवादेषु वाक्छले नावसीदति । परस्त्रीभूष्यणादाने
शास्त्रोऽप्यर्थात्तु हीयते” । अस्मार्थः अर्थविवादेषु सर्वेषु
वाक्छले प्रमादाभिधाने पूर्वप्रपञ्चितेऽपि नावसीदति प्रक-
तादशोऽत्र हीयते । अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्रीत्यादि ।
एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्त्रोदण्डोऽपि यथा न प्रक-
तार्थाहीयते इति एवं सर्वेऽर्थविवादेऽपि अर्थः । अनप्रा-
परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत् । अर्थविवादे पादनाम्न-
न्युक्तेषु प्रकतार्थादपि हीयत इत्यर्थादुक्तं भवति । यथा-
ऽहमनेन शिरसि ताडित इत्यादि भाषादि समये हस्तेन
पादे ताडित इति वदन् दण्डः पराजितश्च भवति ।
मन्युक्ततावेवादशेषे ताडनादिकमयमक्षिप्तारोप्यावेदित-
वान् धर्माधिकरण इति प्रतीतेः । इतरेव “दोषावृत्तं
संवाहः पुनर्वादो न विदुते” इति वाचस्पत्यः पुनर्वाद-
मिषेऽपि मन्युक्तव्यवहारविषय एव । संवाहोदण्डमि-
त्यर्थात् । असम्भावे सम्पापणानर्हे विजय इति यावत् ।
नेच्छेत् श्रुतमप्यश्रुतवत्कुर्यात् । राजकायादिव्याजस-
त्याया सामान्यरङ्गत्वे । ब्रूहीत्यादि गतार्थम् । अन्या-
देशमित्यादौ ब्रूहीत्यादौ च वक्तव्येऽपि तस्य यदि त-
व्यमिति शायरभाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्ति-
र्नदोष इति भगवाक्केनानिधिराह । क्वचिदर्थविवादेऽ-
र्थज्ञानिः सन्दिग्धार्थमिच्छनेन दर्शिता । नारदोऽप्याह
“अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते । प्रसन्न स
विनेयः स्यात् चाप्यर्थे न सिध्यति” । प्रवर्तते सावयति
बलदिनेत्यर्थः । इहसतिरपि “आहूतप्रपन्नावी च
मौनी साक्षिपराजितः । स्वशाक्यमतिपद्मश्च हीनवादी
चतुर्विधः” । साक्षिपराजितः साक्षिपचनादयः पराजि-
तः, स्वशाक्यमतिपद्मः संप्रतिपक्ष्युत्तरदाता, अनयोर्द-
ष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथाऽनयोरविप्रतिपक्षार्थज्ञानि-
साधनयोरोपीत्यर्थः । अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्य ति-
पादनार्थं चतुर्विधमहणं परिसङ्गृह्ये मन्यवान्ये पालक-
यनं विरुध्यते । कस्मिन् कदा हीनकार्यमित्यत्र का-
लावधिरुक्तो नैव “प्रपन्नायी विपक्षेण मौनकत्वं सप्रभि-
दिनैः । साक्षिभिस्तत्क्षणं प्रतिपद्मश्च हीयते” इति
साक्षिभिस्तत्पराजितः यत्र सामान्यान् साक्षिणो विदिश्य-
पश्चाद्विधिपत्र निर्दिशेत् मनुना सातारः इत्यनेन हीनत-
योक्तेः तत्रापि कालावधिं इहसतिरेवाह “साक्षिणस्तु

सद्यश्चिपत्रं यस्तु तान्न विवादयेत् । किं गृह्यात् विपक्षाद्वा
तस्य ज्ञानिः प्रजायते” इति । दैविकराजिकान्तराये त्व-
वध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह स एव “आचारक-
रणे दिव्ये कृत्योपस्थाननिर्णयम् । नोपस्थितो यदा
कश्चिच्छलनात् न कारयेत् । दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन्
काले यदा भवेत् । अवचित्वागमत्वेण न भवेत् स प-
राजितः” । इति आचारकरणे व्यवहारकरणे । अल-
नत्वान्न कारयेदिति पदता यत्र वचनेनार्थज्ञानिः प्रतिपा-
दिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं
दण्डं कृत्वा पुनर्वादः प्रवर्तनीय एवेति सूचितम् । यत्र
आह कात्यायनः “प्रपन्नायानुत्तरत्वादप्यपचाय्येण
वा । हीनस्य सट्पते वादो न स्ववाक्यजितस्य च” ।
स्ववाक्यजितस्येति प्रकतार्थज्ञानिनिमित्तोपलक्षणमेव
विहितमिदम् “यो हीनचिह्नेन विततस्ते हारं वि-
वृद्धाः । स्ववाक्यहीनोयस्तु स्थात् तस्योद्धारो न विद्यते”
इति । उद्धारः पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन-
इति प्रकतार्थज्ञानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवादसप-
क्षमप्युत्तराज्ञानं वक्ष्यित्वाऽन्योन्यं यौ वादितातिवादिनौ
स्वयमेव विवादाच्चिन्तयेते तयोर्बभूवोरपि दण्डपुत्रमाह
इहसतिः “पूर्वोत्तरे सच्चिद्वटे विचारे सम्प्रवर्तते ।
प्रशमं ये मिथो यान्ति दायास्ते द्विगुणन्दमम्” ।
मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्यैवाऽन्योन्यमयानोक्तेः
राज्ञेऽनिवेदनमवगमयते । कात्यायनस्तु स्पष्टमाह
“आवेद्याप्रसङ्गहीतात् प्रशमं यान्ति ये मिथः । सर्वे
द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलब्धास्तृपस्य ते” इति । द्विगुणो
दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया न तु विवादास्पदो-
भूतद्रव्यपेक्षया अद्रव्यविवादेऽप्यप्राप्तेः । राज्ञे निवेद्या-
ऽन्तो यद्व्यस्त राजानुरोधेनैव वा सन्निकरणे तु न दण्ड-
इत्यर्थमिदं स्पृष्टीकृतं इहसतिना “पूर्वोत्तरेऽभि-
लिखिते प्रकृतानि कार्यनिर्णये । इयोर्बभूवोरयोः सन्धिः
स्य दः सत्त्वयोरिव । साक्षिसम्पत्तिस्तु भवेत्तत्रो-
भयोरपि । दोलायमानौ यौ सन्धिं कदातानौ विच-
क्षणौ । प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रवद्विवादाः । तत्र
राजाज्ञया सन्निकृत्योरपि शस्यते । धर्मार्थोत्तराहः
कीर्तिर्भवेत्साधनेन भूयः । न क्षिप्रानो साक्षिसभ्या यै-
रक्ष विनिवर्तते । निष्कृष्टपक्षं दण्डं धर्मं प्राप्य यशो-
ऽयशः । विपक्षाज्जायते त्वणां पुनर्दोषस्तथैव च । तस्या-
त्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः । अहो प्रलोभादादृज्जु-
यु-

स्तत्कृतं विज्ञानमिति । साक्षिसम्भविक्लृप् इति उ-
भयोरप्यर्थप्रत्यक्षिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति साक्षिसम्भवि-
पद्यको विकल्पो भवेत् तत्र कार्यनिर्णये दोलायमानौ
सन्देहदोलाकूटौ यावन्निर्णयिनौ सन्ति कुर्वीतानौ
विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रतिष्ठादितिरोधाना-
दिग्रथ इति कल्पतरुः । रत्नाकरस्तु "साक्षिणां सम्भानाञ्च
विकल्पः परस्परविरोधः इत्याह । प्रमाणसमतेति ।
यत्र सम्भानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साध्यं प्रतिभाति । यत्र
च शास्त्रचरितयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरिते व्य-
वहारे चरितान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्नतु शास्त्रव्याव-
हारयोः परस्परस्मृतः प्रमेशास्त्राविरोधे व्यवहारस्याथ-
शास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् इति व्याचष्टौ । तत्र राजाज्ञया
सन्धिः कार्यत्वेन प्रशस्यते घञ्मार्गोपपत्त्यादिहेतुत्वात्
निष्पन्नानुपपत्त्याद्व्यवस्थानिवर्त्तकत्वाच्च । तस्मादित्यादिना
राजाज्ञैव केवलं न सन्धिहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि
राजवचनसममिति प्रतिपाद्यते । एतच्च प्रत्याकलितं स-
म्भैरवश्यमादत्तव्यमित्याह नारदः "प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः
परिपाल्यानि यत्नतः । सोदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैर-
व्यवस्थितैः" । अस्यार्थः स्मृतचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः "अ-
व्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्तारः प्रमाण-
गच्छे न लब्धानि । ते सोदन्ति विनश्वरानि निर्णयं नाश्रु-
वन्ति । अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणज्ञैः सम्भैर्यत्न-
तस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि यथा व्यवस्थादुःस्थि-
तानि न भयानि तथा विवेचनीयानीत्यर्थ इति । वयन्तु-
अव्यवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिना दुःस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणानु-
पपत्त्यादिकैः प्रमाणानि साक्षादीनि सोदन्ति निर्णया-
लभाणि भवन्ति, हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि
यत्नतः परिपाल्यानि सत्कर्तृपरिशुद्धशुभपक्षेण तत्त्व-
निर्णयफलानि कार्याणीति व्याचष्टुहे । अनयोश्च व्या-
ख्यानयोस्तारतम्यनन्तविद्भिर्विवेचनीयम् । इदञ्च प्रत्याक-
लितं व्यवहर्तुमसम्भवाभावात् व्यवहारदर्शित्वात्कर्तृत्वाच्च
व्यवहारपादचतुष्टयानुभूतमिति भित्ताक्षराकारस्य स-
म्भृतम् नत्वनुपादेयम्, एतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानव-
तारात् । तथाहि उत्तराभिधानानन्तरमर्थप्रत्यक्षिनोः
कस्य क्रिया का वा क्रियेति परामर्शकत्वस्य प्रत्याक-
लितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वानामभिधानाद्व्यवह-
र्तुमसम्भवाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति । अपरा-
कस्तु "साध्यविशिष्टेन जयपराजयावधारणलक्षणं

प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया दृष्टात इति वदन्
क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सभ्यैः क्रियमाणस्य प्र-
त्याकलितरूपतामभिप्रैति" "सम्प्रतिपक्ष्युत्तरेण क्रियापादे
नापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपा-
क्षमेवेति" युवाणो वाचस्पतिरपि तदेवातुमप्राति । कल्पतरु-
स्मृतचन्द्रिकाकारौ भित्ताक्षराकारपदयोस्तरलेखनान्तरभा-
वितानां हीनपरिज्ञानसंस्कारणक्रियादानानां क्रियापाद-
प्राग्भाविनां प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ । व्यवहारोपयो-
गित्वादुद्बुद्धत्वादिवचनानां प्राग्व्याख्यातानामनुरोधाच्च
व्यवहारपादत्वं परानन्दनभ्युपगतवन्तौ क्रियापादप्राग्-
भावितत्वमेव तत्र तस्य युक्तम् । ये तु तिष्ठन्ति करण इ-
त्यादिवचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु नतैवैव्यदेतत् । यत्तु
साध्यसिद्धेर्व्यवहारफलत्वाच्च व्यवहारपादत्वं युक्तमिति
तत्र व्यवहारभावनया फलप्राप्तिसंख्याः फलनिष्पत्त्येव न
फलस्य तदंशत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात् । अतएव तत्र
शा भावनेति सीमांसकानामुद्घोषः । तात्पर्यपरिशुद्धावु-
द्घटनाचार्यस्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यते
यथाह "यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ सतः ।
पुच्छोपक्रममात्रेण द्वितोयोपयोगात् । सम्भवेऽपि तयो-
र्विधयोपस्थापनमात्रपर्ववसानात् स्वेयस्यैव परीक्षकत्वम् ।
तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पा-
द्व्यवहारपर्वत्तनात् फलतो न कश्चिद्विशेषः । एककर्तृ-
कत्वेऽपि तावत् एव व्य.पारकलापस्य विचारे विद्यमान-
त्वात् तस्मादप्यनिपुणो देशकस्तथापि देश्यं सावगममेवेति" ।
यस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्य प्रत्याकलितत्वेनाभि-
प्रेतः । किन्तु सभिककृतः प्रमाणोपपत्त्यकलितकर्तृदिपरा-
मर्ग एव । यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्वप-
क्षोत्तरपक्षौ स्त्राभिमतसहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ ।
किन्तु पूर्वपक्षिणा कष्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरःसरं स्व-
पक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तादिना तदुभयप्रतिपक्षेण स्वपक्ष-
साधकप्रमाणप्रस्थापनं प्रथमं क्रियते । ततः स्वे-
यैस्तदुभयविवेकाख्यप्रत्याकलितेन निष्कर्षे एकतरपक्षनि-
र्धारणरूपः क्रियते । तावता कथासमाप्तिर्वादे, जलवित-
शब्दयोस्तु सभिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इ-
त्यादि लक्षणमाकरे । अत्र तु साक्षादिविलक्षणं भा-
नसुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासानर्थमिति न पूर्वोत्तर-
पादान्तरमिति साक्ष्यम् । अतएव प्रत्याकलितस्यालोत्तरे कस्य
क्रियेत्यादिविमर्शस्य स्वेयज्ञतस्य प्रत्याकलितस्य प्राच्यत्वं

प्रमाणोपन्यासाच्च त्वं प्रतीयत्वमेव स्वेयकृतप्रमाणसा-
ध्वसाधुतां विनैकहपता चेत्तस्मै विस्तरः । एवं प्रत्याक-
लितभाकलितम् । अधुना क्रियापादो विविच्यते । तत्र
कात्यायनः । वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्मृ-
तम् । तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम् ।
सारभूतं पदं सुक्ता निःसारणि बह्वन्यपि । संसाधयेत्
क्रियायान्तु तादृहात् सारवर्जिताम् । पक्षद्वयं साधयेद्या
तादृह्यादुद्धृतः क्रियाम् । क्रियां बलवतीसुक्ता दुर्बलां
योऽवलम्बते । स जवेऽवहते सभ्यैः पुनस्तादृहाप्रुयात्
क्रियामिति । ताम्बलवतीम् । तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाण
सद्भाष्यं दुर्बलप्रमाणालम्बनेन पराजितस्य पक्षात्प्रबल
प्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः । अतएवाह नारदः
“निर्णयकं व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं
साक्षिणो वापि पूर्वभावेदितं न चेति” । निर्णयकं शोधिते
अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं प्रापित इति यावत् ।
पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यासि कृते तु सर्वप्रमाणा-
नुसारेण खलं निरखेत्प्रमाणानात् निर्णयः । पञ्चाद-
व्याधितन्तु कृत्रिमत्वादिशङ्काकलितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः ।
अतएव पूर्ववाक्येऽपि सुक्तेति पुनरिति चोक्तम् । स एव
“यथा पक्षे सु धान्ये पु निष्कलाः प्राहणो युष्ठाः । निर्णय-
कव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति” । उत्तरे पक्षनि-
र्देशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधननिर्देशकः कुर्व्यादि-
त्यपेक्षिते याज्ञवल्क्य आह “ततोऽर्थी लेखयेत्तथाः प्रति
ज्ञातार्थसाधनम्” । तत उत्तरलिखनानन्तरमर्थी व्यर्थत
इत्यर्थः साध्यं सोऽस्याऽस्तीत्यर्थी साध्यवान् सद्य एवा-
प्रिलम्बनं प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साध-
नस्य साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । साधनादि लौकिक-
मलौकिकं वा लेखयेत् लेखकद्वारा । स्वयं वा लिखेदित्यपि
दृष्टव्यम् इत्यर्थत्वात् अत्र सद्य इति यदनुत्तराभि-
धाने कालविम्बनमयत्तुमन्यते । तच्च विशेषपरिभाषायां
विवक्ष्यते । अर्थी लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्य-
चित्त्वमिति न कोऽपि साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्य-
वहारनिर्णयः तथाचोक्तम् “हिपात्सम्प्रतिपत्तिस्तिष्ठति
मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थत्वात् स एव साधनं लेख-
येत् । कारणोत्तरप्राङ्ग्रायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थेव साध्य-
वान् कारणप्राङ्गन्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव ले-
खयेदित्युक्तं भवति । तेन ‘प्राङ्ग्रायकारणोक्तौ तु
प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्र-

तिपत्तौ न सा भवेत् । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे
प्रतिवादिनि । प्राङ्ग्रायेऽपि तथैव स्यात् प्रतिपत्तौ न सा
भवेदिति” न्यासादिस्मृत्युक्तोऽर्थपदेन सङ्क्षेपतः सर्वं
एवोक्तो भवति । अत्र चण्डेश्वरः “साहसस्येयपारुष्य-
गोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् । विवादयेत्यद्य एव कालोऽन्य-
लेख्या स्यतः” । इत्यत्र सदो विवादयेदुत्तरान्तापवेदित्य-
नेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्-
पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्-
भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्तप्राथम्यः प्रत्यर्थि-
पक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नान्यथेत्येतद्वा
क्यव्याख्याने यदर्थापदेन प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्ग्राययोः
प्रत्यर्थेवार्थी जात इति स एव साधनं लेखयेदिति ।
प्रत्यर्थिनोऽपि सङ्क्षेममिति भिताक्षराकारव्याख्या-
नं तत्पूर्वापरविरोधान्कन्दमित्याह । तदतिसाह-
सम् भाषोत्तरवादिपक्षमात्रलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वा-
क्ययोस्तर्हि साधनपदान्वये समासादुपपत्तेः सन्दर्भ-
विरोधाच्च साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकाङ्क्ष-
तत्वात् साहसादिष्वनुत्तरभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्व-
वाक्योपात्तसाधनलेखने सदास्त्वार्थीप्रोत्तरलेखनविलम्बा-
पवादोपपत्तेः । नचोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति
तद्विलम्बादुपपत्तिरितिपक्षोक्तं प्रत्येव प्रतिपादनार्हमिति
वाच्यम् एतावतापि क्रियोपन्यासप्रतिपालवचनस्या-
र्थपदेन भाषावादिमात्रपक्षस्याप्यहे नियामकाभावात् ।
प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनासंयज्ञाय द्वयोरपि सङ्क्ष-
ेममर्थपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात् । एवं सति भिताक्षरायां
पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत् ।
उच्यतेः “हिप्रकारा क्रिया प्रोक्ता भानुषी दैविकी
तथा । एकैकानेकधा भिन्ना सुनिमित्तत्ववादिभिः ।
साक्षिलेख्यानुमानच्च त्रिविधा भानुषी क्रिया” । साक्षि-
लेख्यानुमानमिति द्वैकवद्भावः । “साक्षी हादशभेदस्तु
लिखितं दशधा स्यतम् । अनुमानस्तु द्विविधश्चतुर्धा
दैविकी क्रिया” । इदं संख्याभिधानञ्च नियमाव भेदा-
न्तराणांमपि प्रमाणप्रकरणे द्रष्टव्यमाश्रयात् । कात्यायनः
“लिखितं साक्षिणोभुक्तिः प्रमाणन्निविधं विदुः । लेशो-
द्देशस्तु युक्तिः स्थादुद्व्यानीह विपादयः” । लेशोऽन्यथानु-
प्रपन्नो धर्मस्तस्योद्देशोऽपिभुक्तौ युक्तिरित्यर्थः । “पूर्ववा-
देऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः । अर्थी ततोऽपवादो
तु क्रियया प्रतिपादयेत्” । पूर्ववादो भाषालिखितं पूर्व-

पक्षतया लिखितं उत्तरमिति यावत् । तृतीयपादः प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमिति शेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया स्वकार्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्यार्थः । कार्यक्रियागद्वौ व्याचष्टे व्यासः “कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनं तु क्रियोच्यते । हिमेदा सा धनं वा मानुषी दैविकी तथेति” । साधनं प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं पक्षो व्याख्यातम् । मितचराकारमते तु तृतीयपादक्रिययेति स एवार्थः । साक्षीद्वादशभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । याज्ञवल्क्यः “प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते” इति । दिव्यजन्यतममित्यर्थः । कात्यायनः “यद्येको मानुषी ब्रूयादन्यो ब्रूयान् दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृह्णीयान्नत दैवीं क्रियां नृपः । यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी । सा याज्ञा नत पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्” । एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया । अत्र यद्येको वादी मानुषीं साक्षाद्व्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यन्त्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीलक्षणादितरवादिपक्षसिध्यसिध्योः सुलभत्वेन न दिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः । एवमेकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितन्यायेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च दिव्यावसर इति द्वितीयपादार्थः । दिव्यस्वरूपप्रमाणयोरगमैकगम्यत्वान्मानुषप्रमाणसम्भव एव दिव्यस्य प्रमाणप्रमिति सुनिवचननिश्चयपर्यालोचनयावस्यते । अन्यान्यपि कचित् कचित्केषाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्यामिप्रायेण व्याख्यापकानि वचनान्मृषीणां यथा “क्रिया न दैविकी प्रोक्ता पिदामानेषु साक्षिणु । लेख्ये च सति पादेषु न स्यादिव्यं न साक्षिणः” इति कात्यायनः । पितामहः “स्यावरेषु विषादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत् । साक्षिभिर्लिखितेनाद्य भुक्त्वा चैतान् प्रसाधयेत्” । इदमपि सान्स्यादिसमकस्यावरविषयविषादेषु सुलभमतस्तत्सम्भवान्नेषणमेव कार्यमित्येवम्परञ्च सर्वथा दिव्यपरिहारपरम् । सर्वथा साक्षादसम्भवेऽपि दिव्यापक्षणे निर्णयभावप्रसङ्गात् । कात्यायनः “दत्तादत्तेषु भृत्यानां साक्षिनां निर्णये सति । विक्रीयादानसम्भवे क्रीत्या धनमनिष्कति । दत्ते

समाह्वये चैव विवादे ससुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तञ्च दिव्यं नच लेख्यकम् । पुगन्धेभीमणादीनां वा स्थितिः परिकीर्त्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यञ्च दिव्यञ्च च साक्षिणः । द्वारमार्गक्रियाभोगजलपाकादिषु क्रिया । भुक्तिरेव तु रक्षीं स्याच्च दिव्यं नच साक्षिणः” । दत्तादत्ते प्रतिशुल्काप्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्याहृत्य यज्ञणे वा दत्ताप्रदानिके विषादपद इति यावत् । भृत्यानामित्यादिना जेतनादाने । विक्रीयादानेत्यादिना कृयविज्ञयानुशये इतरदिव्यकम् । दत्तादत्तादिषु वृद्धानां लिखितकरणाप्रसिद्धेभुक्तेषासम्भवात् साक्षिणश्च तादृशविषये सुलभत्वान्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवाच्च दिव्यं नच लेख्यकमित्युक्तम् । पुगादीनां संविदि तु वञ्चकदर्शकायां लिखितं विना न निर्वाहः सर्वेषां व्यवहृत्त्वान्नादोदासीनसाक्षिसम्भवो मानुषसत्त्वे च दिव्यावकाश इत्यभिसम्भवायामिहितञ्च दिव्यं च साक्षिण इति । द्वारमार्गादिवपु गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भाषाज्ञेयस्य चाप्रसिद्धेर्मानुषाभाव एव च दिव्यावकाशाच्च दिव्यमित्यादि भुक्तेरेव तु रक्षीं त चोक्तम् । एवं सर्ववचनानि विवेचनीयानि । अतएव “अरगले निर्जने रात्रावन्तर्द्वेषानि साहसे । न्यासापञ्चवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिदेति” नारदेन सम्भवतीत्युक्तम् । स एव “यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम् । तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च हर्षस्वधैः । स्त्रीणां श्रीलाभयोगे च स्तेयमाहसयोरपि । एष एव विधिर्दत्तः सर्वार्थापञ्चवेपु चेति” । कात्यायनः “गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम् । युक्तिशेषैकितकारवाक्चक्षुचेष्टितैर्नृणाम् । अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् । दैवसाध्ये पौरुषेयी न लेख्यं वा प्रयोजयेत्” । उक्तमितिः “मणिमुक्तामालानां कूटलस्यासङ्कारकः । हिंसकोऽन्याङ्गनासिधी परीक्षः शपथैः सदा । मङ्गापापाभिशापेषु निःशेषहरणे तथा । दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिणु । चिरन्ननोपाशुक्तचिरनदेषु साक्षिणु । प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यं विगोचयेत्” । अत्र सत्स्वपि साक्षिणित्वेनेतादृशिविषये साक्षिण एव तावच्च सम्भवति । सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटतया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं न तु सथासुतम् । चिरन्ननकृते उपाशुक्ते रक्षसि कृते इत्यनेन लेखादसम्भवमेवोपलक्ष्यति । अतएवाप्ये चिरनदेषु

प्रदुष्टेषु समानेषु वनेनासाक्षिबन्धिमित्तान्युपलक्षितवान् ।
 व्यासः "प्रथमे यत्तु भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे । परे-
 भ्यश्च तथाचान्ये तं वादं शपथैर्नयेत्" । भिद्यन्ते प्रभेदं
 प्रतिपद्यन्ते । कात्यायनः "समत्वं साक्षिणां यत्तु दिव्यै-
 स्तत्वापि शोधयेत् । प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु सा-
 क्षिषु । दिव्यमालम्बतेवादी न पृच्छेत्तत् साक्षिणः" । सा-
 क्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्तु दोषावष्टम्भेन दिव्यमालम्बत इ-
 त्यर्थः । समत्वं साक्षिणां यत्तेति । यतोभास्यां भाषा-
 वादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां युगतः सङ्ग्रातव्यं त-
 ल्यत्वमित्यर्थः । व्यासः "न मयैतत्कृतं लेख्यं झूटमे-
 तेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन
 निर्णयः" । लेख्यदोषोद्भावने लेख्ये निर्णयाक्षमे तदाकूट-
 साक्षिषु सुतरां दण्डापूर्पकन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषा-
 समन्ते दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । प्रजापतिः
 "यन्नामगोत्रैर्लेख्यं तल्यं लेख्यं कचिद्भवेत् । अष्ट-
 ष्ठीतवने तत्तु कार्यो दिव्येन निर्णयः" । मूललेख्येन ना-
 मगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीताये यदा तदा तदप्रमा-
 णोक्त्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । कात्यायनः
 "यत्तु स्थासोपधं लेख्यं तद्वाच्यं आवितं यदि । शोध-
 येत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः" । सोपधं यत्तु
 वृत्तकृतं यत्तु मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं भोत्तरपा-
 वादिन इति प्राप्नुतं तत्तु भाषावादिनो मानुषप्रमाणस-
 म्बाधुत्तरवादिनश्च तदसम्भवात्मानुषसम्भवे च दिव्यानव-
 सरादिति न्यायमूलमिति । यदि तत्तुपि भाषावादिनो
 दिव्यमिदमप्रमाणभावात्तदा "न कश्चिदभियोजनारं दिव्ये-
 षु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दि-
 व्प्रविशारदैरिति" कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं
 देयम् । पूर्वार्द्धेनार्थिनो दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्था-
 क्षिप्तो पुनः परार्द्धेन तद्विधाने सिद्धे सत्त्वारम्भो निय-
 मावेति न्यायेन निषेधादुत्तरार्द्धत्वम् । प्राङ्ग्रायकारणो-
 त्तरयोः क्रियापदसुप्रवृत्तिरपि मिथ्योत्तरे मानुषमा-
 त्परं कात्यायनीयादुत्तरात् । नचैवमनुपङ्गानुपपत्तिः
 तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुपङ्गहेतुत्वज्ञादर्थकत्वस्य विरु-
 द्धाद्येकत्वे वृत्तावयवत्विधिविधानेनानुपङ्गस्य तुल्ययोगि-
 तानिवन्धनस्य भङ्गः किञ्चिदर्थान्वयेऽपि तुल्ययोग-
 तायाः सत्त्वात्तदभङ्गात् । यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहान-
 कदा तस्याधिकारनिश्चयाभावात्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न
 दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति श्रेयम् । नच 'न

कश्चिदिति" कात्यायनवचनविरोधः अधिकारानिश्चये तत्-
 प्रवृत्त्यसम्भवात् । 'धनं धनी साधयतीति' लोकप्रवादोऽपो-
 दग्विषयाभिप्रायक एव । यत्तु विवादविषये प्रत्यर्थी स
 न्दिहानस्तत्तु तस्योत्तरानर्हतेति व्यवहारतत्त्वलिखन-
 न्वतत्त्वमेव अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्कत्वात् । अज्ञानस्य
 निश्चयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्भवात् प्रत्यर्थिन एव
 सर्वलोत्तरकर्तृत्वाच्च । यदा तु द्वयोरपि मानुषप्रमाणा-
 भावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह पिता-
 महः "लेख्यं यत्तु न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
 न च दिव्यापतारोऽस्ति प्रमाणं तत्तु पार्थिवः । निश्चेतुं
 येन शक्याः सुवादाः सन्दिग्धरूपिणः । तेषां नृपः प्रमा-
 णं स्वात्मस्य प्रभुरिष्यते" इति । तादृग्व्यवहारे नृपेणै-
 वोभयापीडया स्नेहया काञ्चन व्यवस्थां कृत्वा देवा सो-
 भाभ्यान्नातिक्रमणीयेत्यर्थः । दिव्यावान्तरभेदादि सर्वदि-
 व्यकरणे वक्ष्यामः ।

क्रियाफलं न० इत० । "उत्पत्तिरार्थिर्विकृतिः संस्क्रुतिश्च चतु-
 र्विधम् । क्रियाफलं प्राङ्ग्रायार्थी केवत्ये तन्न विद्यते"
 वेदा० प्र० उक्ते । कर्मफले उत्पत्त्यादौ, रथागादजन्ये
 पुण्यापुण्यादौ च । क्रियाजन्ये तद्विषयार्थिर्दिष्टे प्रयो-
 जनापरपर्यायरूपे शफले "स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये
 क्रियाफले" पा० । विद्यतश्चैतद्व्यभिः शब्दाधरत्वे यथा
 "स्वरितजिज्ञातूत्तरतः कर्त्तृगामिन्येव सति क्रियाफ-
 ले कर्त्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्तु फलञ्च न धातुपस्थाप्यं",
 जानात्वादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्त्तृनिष्ठतया
 सर्वदैव जानीतेत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरपला-
 पापत्ते च नेष्टते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाजन्ये-
 तद्विषयारूपफलाभादौ गौणं फलमिह विवक्षितं तथा
 सति कदादेकादशफलवत्त्वेन सूदः पचते क्वात्विजोवजने
 इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीति व्युत्पत्त्या प्रयोज-
 नापरनाम क्रियाजन्यं तद्विषयार्थिर्दिष्टमेव मुख्यं फलं
 यथा यथोक्तं हरिणा "यस्यायस्य प्रसिद्धावमारभ्यन्ते
 पचादयः । तत्तु प्रधानं फलं तासां न ज्ञाभादि प्रयोजन-
 मिति" । प्रसिद्धार्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयः । तत्तु
 तासां पचादीनां प्रधानं फलमित्यर्थः । फलस्य प्राधान्य-
 श्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेष्वानधीनेष्वविषयत्वस्य
 तस्य सुखादिवैव सत्त्वेऽपि कचित्साक्षात्सुखादिरूप
 प्रयोजनालामे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि सहणमिति
 द्रष्टव्यम् । तेन अपाददस्तादिसुखविहिततः सुखादि-

रूपसुखप्रयोजनाभावेऽपि कर्तृवाचकत्वम् । क्रियोद्देश्ये संयोगविभागादिरूपे फलविशिष्टत्वापारस्य धात्वर्थ- तावादिमते धात्वर्थतावच्छेदकरूपे ऽफले प्रयत्नशक्तिवा- दितमते कर्त्ताख्यातस्य तद्वातपस्याधे धात्वर्थोऽत्रे वि- शेषणतया भासमाने तद्वातजन्ये ५ संयोगादिके फले च । इत्थमेव शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा ।

“तत्र फलतीतिव्युत्पत्त्या फलं नाम तद्वात्वर्थजन्यं संयोग विभागादि, मय्यादौ विभागस्य फलत्ववारणाय तद्वात- पस्याप्यत्वेन विशेषणेऽपि विभागाजन्यसंयोगस्य पतन- फलत्वमते विभागस्य तद्वात्वर्थजन्यत्वात् तद्वातपस्याप्यत्वा- दतिव्याप्तिरतस्तद्वात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वेनैव विशेषणीयं मय्यादौ च विभागस्य तद्वात्वर्थे विशेषणतया भासमानत्वाभावात् न फलत्वमसङ्गः । मञ्जुपालकते तु कर्त्तृप्रत्ययस्य तयाभासमानत्वमिति विवेकः । क्रियाविशेषणादेर्धात्वर्थे विशेषणत्वेऽपि तज्जन्यत्वाभावा- च फलत्वमसङ्गः । विशेषणत्वञ्च साक्षादेव विवक्षितं तेन घटं करोतीत्यादौ घटादेः धात्वर्थक्रियाजन्यस्य विमल्ल- र्थद्वारा तद्विशेषणत्वेऽपि न फलत्वापत्तिः” इति ।

क्रियाभ्युपगम ५० क्रियायाः कर्पणादिक्रियार्थमभ्युपगमः कर्तृव्यर्थे इतः । यत्र केने उत्पन्नस्य शस्यस्य उभयोः फलभागितेतिनियमेन कर्पणाद्यर्थमन्यत्वेनस्वीकारे । “क्रियाभ्युपगमात्तेतद्दीकार्थं यत् प्रदीयते । तस्यैव भासिनौ इतौ धीवी जेतिक एव च” मतः ।

क्रियाभ्यावृत्ति स्त्री क्रियाया अव्यावृत्तिः । क्रियायाः पौनपुन्ये । “क्रियाभ्यावृत्तिग्रहणे कृत्वङ्” पा० । विवृत्तेतद्व्याभिः शब्दार्थरत्ने यथा “क्रियायाएव पौनःपुनःप्रसङ्गविनाभ्यावृत्तिपदेनैव क्रिया- व्याप्ते पुनः क्रियायाङ्गणेन इतराग्रे विशेषणतानापुनसा- ध्यक्रियाया एवाभ्यावृत्तौ तेषां साधुत्वज्ञापनात् पञ्चलत्वः पचतीत्येव प्रयोगः नतु पञ्चलत्वः पाकइत्यपि । केचित्तु “द्विष्यचनेऽचोति” पा० निहंशात् साध्यरूपक्रियायावे एव तेषां साधुत्वं तेन साधयन्नादावपि धातुना साध्य- क्रियाया अभिधानात् पञ्चलत्वः पाक इत्यपि भवत्येव । सिद्धरूपक्रियायां तदन्वयविवक्षायां तु त्रैवं तेन तत्र पञ्च इत्येव स्यादिति प्राहुः”

क्रियायोग ५१ क्रियैव योगः योगोपायः । “तपःसाध्यावेवर षण्धनानि क्रियायोगाः” इति पातञ्जलसूत्रभाष्यादात्ते योगोपायमूले क्रियाभेदे । तस्य योगोपायत्वादित्यर्थः

तदाक्यं कर्मयोगमज्जे ४७११ पु० दर्शितम् । “ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना । यस्तु साधार्थसंयोगः क्रि- यायोगः स उच्यते । प्रधानं कारणं योगोक्तञ्चेत्तं नि- यतोत्तमम् । क्रियायोगस्तु योगस्य प्रथमं तच्च साधनम्” अग्निपु० । सत्सङ्गपु० २ अ० विस्तरेणोक्तं यथा ।

“कर्मयोगश्च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयोगसङ्ख्यादि कर्मयोगः प्रयस्यते । कर्मयोगो- ज्ञं ज्ञानं तस्मात्तत्परममर्थम् । कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः । तस्मात् कर्मणि युक्तात्मा त- त्वमाप्नोति शश्वतम् । वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारश्चैव तद्विदम् । अष्टावाक्यगुणाकाङ्क्षिन् प्रधानत्वेन संस्थितः । दया सर्वेषु भूतेषु ज्ञानीरक्षाऽऽरब्धस्य तु । अनस्यया तथा लोके शौचमनर्वाहर्हिजाः । जनायासेषु कार्येषु साङ्गत्याचारसेवनम् । न च द्व्येषु कर्पणमार्तेषुपा- र्थितेषु च । तथाऽस्तृहा परद्रव्ये परस्त्रीषु च स- र्वदा । अष्टावाक्यगुणाः प्रोक्ताः पुराणस्य तु कोविदैः । अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं वसुचिचेह इत्यते । श्रुतिफलमुदितं धर्म- संपत्तिश्चेत् प्रयस्यतः । देवनादां पितृणाञ्च मनुष्याणाञ्च सर्वदा । कुर्यादहरह्यर्चयैर्भूतैर्धर्मगतपुण्यम् । साध्या- यैरर्चयेज्जर्मीन् होमैर्विद्वान् यथापिच । पितृन् आह्वैर- सदानैर्भूतानि वलिकर्माभिः । पश्यते विहिता यज्ञाः पञ्चसुतापनुत्तरे । कण्डुनी मेष्णी चूली जलकुक्षी प्र- मार्जनी । पञ्च छना गृहस्यस्य तेन स्वर्गे न गच्छति । तत्पापनाशनायामी पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः । द्वाविंशति स्त्रियादौ च ये संस्काराः प्रकीर्तिताः । तदुक्तोऽपि न मोक्षाय यस्मात्तदुपनिर्जितः । तथादात्मगुणोपेतः श्रुति- कर्मा समाचरेत् । योगाङ्गज्ञानं विज्ञेन सर्वदा भद्रमा- चरेत् । गोभूहिरण्यवाहोभिर्गन्धमाख्योदकेन च । पु- जयेद् ब्रह्मविष्णुर्लक्ष्मणस्तथात्मकं शिवम् । व्रतोपवासै र्विधिवत् अहया च विभक्तुश्चरः । योऽसावतीन्द्रियः शान्तः सुषुप्तोऽव्यक्तः सनातनः । बाहुदेवो जगत्सृष्टिसाक्षः स- स्मृतयो ह्यमो । ब्रह्मा विष्णुश्च भगवान् सार्त्तच्छब्दे वृष- वाहनः । अतौ च वचनसहदेकादशगुणाधिपः । लोक- पालाधिपश्चैव पितरो भर्तृकाश्च । इमा विभूतयः प्रोक्ताश्चराचरसन्निताः । ब्रह्माद्याद्यतरो भूतमन्यजा- धिपतिः सतः । ब्रह्मणा चाय सर्वेषां विष्णुनाथ शिवेन वा । अभेदात् पूजितेन स्यात् पूजितं सचराचरम् ।

ब्रह्मादीनां परब्रह्म त्वयानामपि संस्थितिः । वेदमूर्ता-
वतः पूर्वा पूजनीयः प्रयत्नतः । तस्मादग्निद्विजसुखान्
सत्या संपुजयेदिमान् । दानैर्ब्रतोपवासैश्च जपहोमादिना
नरः । इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रसूत्रवत्-
सनस्य । विकर्मभीतस्य सदा न किञ्चित् प्राप्त्व्यमस्तीह
परे च लोके । २ क्रियासम्बन्धे “उपसर्गाः क्रियायोगे”
पा० पद्वराणे क्रियायोगसारे विवृतिः ।

क्रियाञ्च लि० क्रिया अतुष्टानमर्थोऽभिधेयस्य । कर्तव्यवि-
धिवोधके वेदादिवाक्यभेदे तादृशवाक्यस्यैव प्रामाण्यम्
मीमांसायां स्थापितं यथा

“आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थकमतदर्शानाम्” जै० सू० ।

“क्रिया कथमनुष्ठेया इति तां वदितुं समान्तातारो वा-
क्यानि समामनन्ति यानि क्रियां नावगमयन्ति क्रिया-
सम्बद्धं वा किञ्चित् तान्येव भूतमर्थमन्वाचक्षते” “अत-
स्तन्नामानर्थक्यम् (अप्रामाण्यम्)” इति च शबरभा० ।

“चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” जै० सू० । “चोदनेति क्रियायाः

प्रवर्तकं वचनमाहुः । चोदना हि भूतं भवन् भविष्यन्

सूक्ष्मं व्यभिचरितं विप्रकटमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नो-
त्यवगमयितुं नान्यत् किञ्चित्न्द्रियमिति” भा० । तेन क्रि-

याप्रवर्तकवेदभागानामेव प्रामाण्यम् अर्थवादानां भू-
तार्थानां तु क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वाद् प्रामाण्यं यथाह

तत्रैव “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् सुत्वर्थेन विधीनां स्युः”

जै० सू० । “वायुश्च जेतनालभेत भूतिकामः” “वायु-

र्हे चोपिषा देवता वायुमेव स्वेन भागेनोपधावतीति सप-

र्हेन भूतिं गमयतीति” वायुर्देवोपिषा देवतेत्यत्र यद्यपि

क्रिया नावगम्यते क्रियासम्बद्धं किञ्चित्, तथापि विध्यु-

द्देवैर्नैकवाक्यत्वात् प्रमाणं भूतिकाम इत्येवमन्तोविध्यु-

द्देवः तेनैकवाक्यभूतो वायुर्देवोपिषा देवतेत्येवमादिः” ।

“पदानां साक्षाद्भावात् विधेः स्तुतेवैकवाक्यत्वं भवति

भूतिकाम आश्रमेन, कणात् ? यतो वायुः चोपिषेति” ।

“स्तुत्वर्थेन विधीनां स्युः स्तुतिशब्दाः स्तुवन्तः क्रियां,

प्ररोचयमानाः अतुष्टातुष्टासुप्रकरिष्यन्ति क्रियायाः” इति

च भा० । “तदुभयार्थानां तु क्रियार्थेन समान्तायः” जै०
सू० तेन सहैकवाक्यत्वात् प्रामाण्यमिति स्थितम् । तदेतन्मतं

क्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियावि-

धिशेषत्वसुखरूपप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषय-

त्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च ज्ञेयोपादेय-

रहिते पुरुषार्थभावात् । अत एव “सोऽरोदीत्” इत्या-

दीनामानर्थक्यं मा भूदिति “विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तु-

त्वर्थेन विधीनां स्युः” इति सापेक्षत्वेनार्थवत्त्वसङ्गम् । म-

न्वाणाञ्च “इमे त्वा” इत्यादीनां क्रियातत्त्वाधनाभिधायित्वेन

कर्मप्रमवायित्वसङ्गम् । न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधि-

सम्बन्धमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा उपपन्ना वा । न च परि-

निष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वा-

द्विधेः । तस्मात् कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन

क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणात्तरभया-

च्चैतदभ्युपगम्यते तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् ।

तस्माच्च ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते षष्ठ्यन्ते भाष्यम् ।

“तत्तु समन्वयात्” शारीरकसूत्रम् ।

“तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति

जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथ-

म् ? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्-

र्थ्येणैव तस्मादर्थस्य प्रतिपादकत्वेन समतुगतानि “सदेव

सौख्येदमप्य आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” “आत्मा वा

इदमेक एवाय आसीत्” “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमन-

रमवाहम्” “अयमात्मा ब्रह्म सञ्चारुभूः” “ब्रह्मवेदश्चतुर्ग-
त्वाद्” इत्यादीनि । न च तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूप-

विषये निश्चिते समन्वयेऽप्यगम्यमानेऽर्थात्तरकल्पना युक्ता,

श्रुतकान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्तृदेवतादि-

स्वरूपप्रतिपादनपरतापसीयते । “तत् केन कं पश्येद्”

इत्यादिक्रियाकारकाकारकनिराकरणश्रुतेः । न च परिनि-

ष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वम् । “तत्त्वम-

सि” इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् ।

यत्तु ज्ञेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति नैव दोषः

ज्ञेयोपादेयस्यैव ब्रह्मात्मभावमादेय सर्वज्ञेशमहात्मात्

पुरुषार्थसिद्धेः” । तत्रैव सूत्रे आख्यानशेषे

“यदपि शास्त्रतात्पर्यं विदामस्तु क्रमश्च” । “इतो हि त-

स्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादिः” तद्वन्मन्त्रिणां विषयत्वा-

द्विधिमतिपेक्षशास्त्राभिप्रायं दृष्टव्यम् । अपि च “आम्ना-

यस्य क्रियार्थत्वादानार्थकमतदर्शानाम्” इत्येव तदेकान्ते-

नाभ्युपगम्यतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिरिति

विधित्वे प्रव्यतिरेकेण भूतञ्चेदसूपदिशति भव्यार्थ-
त्वेन, कूटस्थानित्वं भूतं नोपदिशतीत्यत्र को हेतुः ।
न हि भूतसूपदिशमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि
भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति
चेत्, नैष दोषः क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्ति-
महत्सूपदिष्टमेव । क्रियार्थन्तु प्रयोजनं तस्य । न चैता-
वता यस्तुपदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव
तेन स्यादिति ? उच्यते, अनवगतात्मवत्सूपदेशश्च तदैव
भवितुमर्हति, तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्नि-
वृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाध-
नवत्सूपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणो न हन्यः” इति
चैवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि
क्रियासाधनम् । अक्रियायोगाद्युपदेशोऽनर्थकचेत् ब्रा-
ह्मणो न हन्यः” इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं
प्राप्तं, तज्ज्ञानिदम् । न च स्वभावप्राप्तहन्त्वर्थातुरागेण
नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृ-
त्त्यौदासीन्यवृत्तिरेकेण । नञश्चैव स्वभावो यत् स्वसम्ब-
न्धिनोऽभावो बोधयति, अभावबुद्धिर्द्यौदासीन्यकारणं सा
च दग्धे न्वनगमिवत् स्वयमेवोपशास्यति, तस्मात् प्रसक्त-
क्रियाया निवृत्त्यौदासीन्यमेव “ब्राह्मणो न हन्यः”
इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र पूजापतिव्रता-
दिभ्यः । तस्मात् पुरुषाद्यौतुपयोग्यपाख्यानानिभूतार्थ-
वाक्यानामानर्थक्याभिधानं दृष्टव्यम् । यदप्युक्तं कर्त्त-
व्यविध्यसुपवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात्
(सप्रदीपा वसुमतीत्यादिदिति) तत् परिहृतं रज्जुरियं
नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्”
भा० । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य । २ क्रियानिमित्ते

लि० । “तुच्छेष्वुक्तौ क्रियाद्यौषां क्रियायाम्” पा० ।
क्रियावत् लि० क्रियाऽस्यस्य मतप मस्य यः । १ क्रियाविशिष्टे
२ क्रियानिरते अमरः “यः क्रियावान् सपण्डितः” चाण० ।
“त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम्” भा०
व० २७० । ३ क्रियाश्रये कर्त्तरि च “पद्यात् क्रियावता कर्त्ता
योमभवति कर्मणा” हरिः । जतपूर्विशब्दे दृश्यम् ।

क्रियावसन्न लि० क्रियाऽवसन्नः । साक्षादिप्रमाणेनावसन्ने
पराजिते वादिनि प्रतिवादिनि च । “यस्योचुः साक्षिणः
सत्त्वां प्रतिष्ठां स जयो भवेत्” इत्युपक्रम्य “स्वयमभ्युप-
स्योऽपि स्वचर्यावसिनोऽपि सन् । क्रियावसन्नोऽवर्जित

परं सभ्यावधारणम्” अ० त० नारदः । क्रियावसन्नः
साक्षादिना प्राप्तपराजयः” रघुनन्दनः ।

क्रियावादिन् लि० क्रियां क्रियासाध्यं यदति वद-णिनि ।
व्यवहारे साक्षादिप्रमाणरूपक्रियासाध्ययुक्ते वादि-
नि (फैरादी) मिता० ।

क्रियाविशेषण न० ६ त० । धात्वर्थसाध्यरूपक्रियायाः शाब्द-
बोधे विशेषणत्वेन भासमाने पदार्थे । शब्दार्थरत्ने विहितः
“वाक्यान्तं सकारकविशेषणमिति” भाष्योक्तवाक्यलक्षणे
विशेषणपदस्य कारकविशेषणक्रियाविशेषणोभयपरतया
कारकविशेषणानां क्रियाविशेषणानां कारकभिसम्बो-
धनादीनां च वाक्यघटकत्वम् । तानि च वाक्यपदीये
कतिचित् संवत्स्र प्रदर्शितानि यथा “संबोधनान्” कृत्यो-
ऽर्थः कारकं प्रथमोवर्तितः । धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नम-
नमन्तनञ् । तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्तु दितं
द्वयम् । सम्बन्धशट्कस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम्” ।
अत्र यद्यपि सम्बोधनस्य सर्वत्र प्रकृतक्रियान्वयित्वं न
सम्भवति तथापि जानीहीत्यध्याहृतक्रियान्वयितया त-
स्याच प्रकृतक्रियायामन्वयात् परस्परया भवत्येव प्रकृत-
क्रियान्वयित्वम् । तथाहि “सद्व्याभिमुखीभावमात्रं
सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिसृष्ट्यः सम्बोध्यः क्रियासु
विनियुज्यते” इति वाक्यपदीये क्रियासु निबोधस्यैव
संबोध्यतोक्त्या विनियोगविषयक्रियायामेव तस्य साधुत्वात्
ब्रजानि देवदत्तेत्यादौ तु देवदत्तस्य गमनक्रियायां वि-
नियोगाभावेनाध्याहृतव्यायां जानीहीत्यादिक्रियाया-
मेवान्वयौचित्यात् तत्क्रियायासु ब्रजानीत्यादिक्रियाया
विषयत्वादिसम्बन्धेन विशेषणत्वादेकवाक्यत्वम् । कस्यथा
ब्रजानि देवदत्तेत्यनयो र्भयवाक्यघटकत्वं तयोश्च परस्पर-
नन्वयेनैकवाक्यत्वाभावेन समानवाक्यमात्रविषयनिघातानुप-
पत्तेः । तथाहि पदादिष्वधिकृत्य सर्वभूतदात्मपदादा-
विति” चोपक्रम्य आमान्निष्य चेति” उल्लेखेन शब्दमाध्याये
पदादुत्तरवर्त्तिनोऽप्यादादित्यतस्मान्निवृत्तस्य षष्ठाध्याय-
विहितादुदात्तत्वं निवृत्त्य सर्व्यादुदात्तत्वं विहितं वा-
र्त्तिककारेण च “समानवाक्ये निघातयुग्मदक्षदादेशः”
इत्यनेन स्यादुदात्तत्वनिघातः एकवाक्येव व्यख्यापि-
तोऽतः ब्रजानि देवदत्तेत्यनयो र्भयवाक्यत्वेनैकवाक्यत्वप-
निघातो नान्यथेति । उक्तञ्च वाक्यपदीये “संबोधनपदं यस्य
तत् क्रियाविशेषणम् । ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र

तदासतीति' । अत्रेदं बोध्यम् विशेष्यतेऽनेनेति व्युत्प-
त्त्या विशेषणपदं भेदाभेदान्तरसम्बन्धेनान्वयिविशेषणपरं
तत्र कारकादीनां भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयात् भेदवि-
शेषणत्वम् सौकं पचतोऽद्यादौ तु विकृतिरूपधात्वर्थफले,
द्रुतं गन्धतोऽद्यादौ धात्वर्थव्यापारे गत्यादौ च अभेदेनान्व-
यात्सोऽदेरभेदविशेषणत्वम् । अत्रायं भेदः साध्यरूपक्रि-
याया विशेषणत्वे तस्याच्च लिङ्गसंख्यानवित्वाभावेन तद्विशे-
षणस्य सामान्यत्वात् क्लोवता उत्सर्गताभावात्स्वातन्त्र्यदेव-
चनानता च तेन सौकं पच्यते इत्यादि साधु । घञ्दान्ते
तु साध्यसिद्धोभयक्रिययोर्धातुप्रत्ययाभ्यां बोधनस्य क्रिया-
शब्दे दर्शितत्वेन धातुबोध्यसाध्यरूपक्रियाविशेषणत्ववि-
श्वायामेकवचनक्लोवता घञ्वाचसिद्धक्रियान्वयविवक्षायां तु
विशेषणस्य लिङ्गसंख्यानवित्वेन तद्विशेषणस्य द्विवचनपुं-
स्त्वत्वादि । अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखी
कस्यैवधि व्याकृतमिति" यागमोनिष्कलस्तत्र भुक्तिः सौ-
कापि यत्नो" इति च प्रयोगः संगच्छते । फलविशिष्टस्य
कर्मणः कर्मसंज्ञाविधानेन व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया
साध्यक्रियाविशेषणस्य कर्मत्वम् तेन सौकभीशब्दस्य
कारकपूर्वकत्वात् यत् । तत्र पदसाधुतामात्रार्थं द्विती-
यामात्रविधाने तत्र स्यात् इति बोध्यम् । अत्र च एकव-
चनान्तेत्युक्तिरप्युत्सर्गिकी कश्चित् द्विवचनादिप्रयोगो-
भवत्येव उक्तञ्च हरिणा "एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधना-
श्रयसंख्यया । भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रय
इति" । उत्सर्गतएकत्वे सत्यपि साधनाश्रयसंख्ययाख्याते
क्रिया भिद्यते इत्यर्थः । अत्राख्यात इत्युपादानात्
आख्याताधीश्रयसंख्ययैव क्रियाभेदो न तु तृतीयादुप-
स्याप्याश्रयसंख्ययापि तेन चैवाभ्यां सुष्यते इत्यादौ न
द्विवचनादि, नवा नामार्थलिङ्गेन क्रियाभेदो लिङ्गस्ये-
तरपदोपासत्वात् । एतच्च लिङ्गसंख्यानन्वयित्वरूपासत्त्व-
लक्षणे संख्याविशेषस्य साक्षादनन्वयित्वविषयलक्षणालिङ्गमा-
त्रस्य वा तथात्वविषयलक्षणाच्च दोषइत्यनुसन्धेयम् । उद्गा-
सिता आख्यन्ते इतयायिकाः शयन्ते इत्यादि भाष्योदा-
हरणे च उपमानोद्गासनादिवाङ्मत्येनोपमेयासनादेर्वा-
ङ्मत्यस्य विषयलक्षणादेऽपि वङ्मवचनादोत्पादकरे स्पष्टम् ।
उद्गासिकापदञ्च द्वितीयावङ्मवचनान् क्रियाविशेषणतया
द्वितीयेत्युत्पत्तौ वाङ्मत्येनोपमानविषयलक्षणात् वङ्मवचनम्"
अत्र भतभेदेन शब्दशक्तिः प्रः विशेषोद्देशितो यथा
"भाषाविहितानामपि चआदीनामुक्तैव गतिः तत्रापि

भावपदस्य धात्वर्थस्यरूपपरत्वात् । अन्यथा पाकं पश्ये-
त्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादावन्वयापत्तेः सुष्ये-
धात्वर्थस्यान्वयस्याव्युत्पत्तत्वात् इत्यमेव च सौकः पाक
इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्युक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा
सौकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः
अतएव "सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकस्यैवधि व्याकृतम्"
इत्यादिकं काव्यम् "यागमोनिष्कलस्तत्र भुक्तिः सौकापि
यत्नो" इत्यादिः अतिच सङ्गच्छतइति नव्याः । स्वोत्तर-
प्रत्ययार्थमाकाङ्क्ष्यैव धातोरर्थे विशेषणतापक्षस्य बोधने
तदर्चकनाम्नोद्वितीयाद्यपेक्षा न तु धातुमात्रस्य तथाच सौकः
पाक इत्यादिरेव प्रमाणं न तु सौकं पाकइत्यादिः ।
पृथगुपक्रियाया विशेषणं कर्मत्वाद्यानुशिष्टेरपि
तत्रैव तात्पर्यात् । अतएव सौकं स्वीयते साधु गतं
चकितं द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसा-
काङ्क्षत्वाच्च तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु
शाब्दिकसम्भवादयः ।

भेदसम्बन्धेन क्रियायामन्वयिविशेषणे तु पौनःपुन्येन
गच्छति अतिशयेन पचति समेनेति विषमेनेतीत्यादिषु
प्रकृत्यादिं तृतीया । कश्चित् धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वये
तद्विशेषणोभूतात् तृतीयादि यथा "सर्गकामोऽश्वमेधेन
यजेत" इत्यादौ यागेनेदं भावेनेति भावमते यागस्य क-
रणतया भावनायामन्वयात् अश्वमेधस्य तत्राभेदविशेषण-
त्वेन तद्विभक्तिकत्वम् । अन्यमते तु नाम्ना शिव इत्यादि-
वत् अभेदे तृतीयेति भेदः । सुष्यबोधे "कर्मक्रियाविशेषणे-
त्यादि" कर्मसंज्ञाद्वितीयाविधानञ्च अभेदान्वयिविशेषणप-
रम् । भेदविशेषणे तु तृतीयेव । तत्रायं विशेषः क्रिया-
याम् अभेदसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां द्वितीया । अभेद-
प्रकारकान्वयविवक्षायां तु तृतीया ।

क्रियाशक्ति स्त्री क्रियैव शक्तिः । सगदुत्पत्तिसाधने
परमश्वेरस्य शक्तिभेदे । सा च ब्राह्मीरूपा यथोक्तं शां-
ति० पदार्थादर्थे च "सद्भिदानन्दविभवात् सकलात् प-
रमेश्वरात् । आसीच्छक्तिस्ततोनादोनादाहिन्दुसङ्गद्वयः ।
परशक्तिमयः साक्षात् त्रिधाऽसौ भिद्यते पुनः ।
विन्दुर्नादोऽधीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः । विन्दुः
शिवात्मको धीर्जं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः । समवायः, समा-
ख्यातः सर्वोऽगमविशारदैः । रौद्री विन्दोस्ततोनादा-
च्छ्रेया वीजादजायत । वामा, ताम्रः ससुत्पन्ना
रुद्रब्रह्मरमाधिपाः । ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मनो वक्त्रीन्-

कन्वस्वरूपिणः" शांति० । व्याख्यातमेतत् पदार्थादेशे
 "अविद्याशयलितत्वेन जडत्वे कथं तस्य स्वरूपकर्मत्व-
 मिति ? शङ्कां वारयति सच्चिदानन्दविभवादिति अनेना-
 विदोपहितत्वेऽपि तस्य न स्वरूपज्ञानिरित्यर्थः । सक-
 लाच्छक्तिरासीदिति योजना । शक्तिसंहितोद्देशः पुनः
 शक्तिसत्त्वात् सा कथमासीदिति ? चेत् सत्यं या अना-
 दिरूपा चैतन्याध्यासेन महापुरुषे स्वरूपा स्थिता तस्या-
 गुणवैपस्यानुगुणतया सात्विकराजसतामससकलव्यपपञ्च-
 कार्यसाधने उक्तं न रूपत्वमेवोपचारादुत्पत्तिः । इदं
 सांख्यमतेनोक्तम् । प्रयोगसारे "तस्याद्विनिर्गता शक्तिः
 सर्वथा विवक्ष्यमाणा" वायुसंहि० "शिवेच्छया परा शक्तिः
 श्रियतत्त्वैकतां गता । ततः परिस्फुरत्वादौ सर्गे तैलं ति-
 नादिवेति" । पञ्चरात्रेऽपि "एवमालोच्य सर्गादौ सच्चि-
 दानन्दरूपिणीम् । समस्ततत्त्वसंबन्धत्वात् स्कर्तृप्रधि-
 दात्वरूपिणीम् । व्यक्तां करोति तां नित्यां प्रकृतिं
 परमः पुरुषान्" तस्या एव नादविन्दुं सूक्ष्मपदोभ्यवस्था
 रूपी तदुक्तं प्रयोगसारे "नादात्मना पबुडा सा निरामय
 पदोन्मुखी । शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुरुषा सा तदा
 अतः । सेव सर्गजमा" अन्वत्वापि "अभिव्यक्ता परा शक्ति
 रविनाभावलक्षणा । अखण्डा पराचच्छक्तिर्मता चिद्रु-
 पिणी विभुः । समस्ततत्त्वभावेन विवर्त्तेच्छासमन्वि-
 ता । प्रयाति विन्दुभावं च क्रियाप्राधान्यलक्षणम्" ।
 इच्छाशक्तादिरूपतया विन्दोर्मुखे विध्यमाज्ञं परेति सा-
 क्षात् परशक्तिमयः अतः पदान्तदवस्थात्कत्वमेवोक्तम्
 असौ त्रिधा भिद्यते । एतौ नादविन्दुं प्रथमोक्तनादविन्दु-
 भ्यामन्यौ तदुक्तं "स विन्दुर्भवति त्रिधा" । विनादेर्भे-
 दत्वेयस्वरूपमाज्ञं विन्दुरिति । ततस्तस्मात् विन्दोः रौद्री
 यतस्तस्याः शिवमयत्वम् अतोऽन्वर्थाऽपि । नादाच्छ्रे-
 णेति । सर्वत्रोत्पत्तेर्भावस्थितत्वेनान्वर्थतां ज्ञेया । वी-
 जाद्वामा अजायतेति सम्बन्धः तस्याः सुन्दरत्वादन्वर्थत्वम् ।
 तदुक्तं प्रयोगसारे "विन्दुः शिवात्मकस्तत्र वीजं शक्त्या-
 त्मकं अतः । तयोर्वीजे भवेच्चादस्तोभ्यो आतास्त्रिश-
 तयः । रौद्री विन्दोः सङ्गता उक्ता नादादजायत ।
 यामा वीजादभूच्छक्तिस्तस्यां देवास्त्रयोऽभवन्" । ते इति
 ज्ञानमिच्छा क्रिया च तदात्मानसो रुद्रमङ्गलमाधिपाः
 क्रमेणोपाशक्तिक्रियाशक्तज्ञानशक्तिसरूपाः । अतएव
 रुद्रादयः निरोधकालेवगीमर्क स्वरूपिणः शक्तेरेवावस्था-
 पिशेता ज्ञेयाः एषामिच्छाक्रियाज्ञानशक्तिक्रियत उत्पन्न

त्वात् । वक्ष्यते च "इच्छाज्ञानक्रियाज्ञानः" इति । ईश्वर-
 मन्त्रमिच्छायाम् "यतश्चक्षति तज्ज्ञातं कर्तुं वा स्वेच्छया
 क्रियाम् । अनन्तरं हि तत् कार्यज्ञानं दर्शनशक्तितः ।
 ज्ञानशक्तिक्रिया ज्ञेयोयोऽसौ स्वरूपसदृशः । सा क्रियाश-
 क्तिरुदिता यतः सर्वं जगत् सृजेत्" गोरक्षसंज्ञितायाम्
 "इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं रौद्री मातृती त वैष्णवी ।
 त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति"

क्रियासमभिहार उ० सम्+अभि+हृ+वञ् इत० । क्रि-
 यायाः पौनःपुन्ये । "क्रियासमभिहारे घञ्" पा० "क्रि-
 यासमभिहारेण विराध्यन्तं जमेत कः ?" इति माघः ।

क्रियाज्ञान न० क्रियाङ् मानम् । शङ्कोक्ते ज्ञानविधि-
 भेदे तत्प्रकारो यथा

"क्रियाज्ञानं प्रपञ्चानि यथावद्विधिपूर्वकम् । स्तब्धरश्मि-
 कर्तृवत् शीघ्रमादौ यथाविधि । जले निमज्ज्य उन्मज्ज्य
 उपस्थृष्य यथाविधि । तीर्थस्नानाङ्गनं कुर्यात्तत् प्रप-
 ञ्चाभ्युपेतः । प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमर्चिं तम् ।
 याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये । तीर्थमावाहयि-
 श्यामि सर्वाध्विनिस्मदनम् । साध्विधर्मशान् तीर्थे च
 क्रियतां मदतमहात् । रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानपु-
 सदस्ताथा । सर्वानपुसदयैव प्रपद्ये प्रयतः स्थितः । देव-
 मंशुसदं वज्रं प्रपद्येऽध्विनिस्मदनम् । आपः पुण्याः प-
 वित्राश्च प्रपद्ये शरणं तथा । रुद्राग्निश्च सर्पश्च वरु-
 णस्तप एव च । शमयन्त्याशु मे पापं मातु रक्षन्तु
 सर्वशः । हिरण्यवर्णातिस्मभिर्जगतीति चतसृभिः ।
 शङ्कोदेवीति च तथा शङ्क्यापस्तयैव च । इदमापः प्रपद्यते
 ह्युपचक्षु ससदीरयेत् । एवं सम्मार्जनं कृत्वा च्छन्दोवापञ्च
 देवताः । अधमर्षणस्तु प्रपठेत् प्रयतः सदा । अन्तो-
 ऽनुष्टुप् च तस्यैव अधमर्षणवाचमर्षणः । देवता भावह-
 त्तश्च पापघ्ने प्रकीर्तितः । ततोऽस्मिन् निमग्नः स्थान्तिः
 पठेदधमर्षणम् । प्रददत्राभूजं नि तथा महावप्राहूति-
 भिर्जलम् । यथाशमेधः कृतराट् सर्वपापापनोदनः ।
 तथाधमर्षणं कृत्वा सर्वपापप्रणाशनम् । अनेन वि-
 धिना स्नात्वा स्नातवान् धौतवाससा । परिवर्तितवासस्तु
 तीर्थनामानि संजपेत् । उदकस्यापदानास्तु ज्ञानशार्दी न
 पीडयेत् । अनेन विधिना स्नातकीर्षस्य फलमनुते" ।
 क्रियेन्द्रिय न० क्रियायाः साधनमिन्द्रियम् । वाक्पादादौ
 कर्म्मोन्द्रिये हेम० ।

क्रिवि उ० कृवि-इन् नि० । शृमे निघण्टुः शर्कर्त्तरिशङिंस्वो

त्रि० “रुद्र ! यत्ने कृपिपरं नाम” यजु० १०।२०।
४वसुरभेदे “अभ्योजसा कृपिं युधाः” ऋ० २, २२, २,
“कृपिं नामासुरम्” भा०। ५ पञ्चालदेशे पु० व० व०।
“आप्रोयांभोऽतिरात्रो न हतेन कृप्यः पञ्चालो राजा”
“कृपय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते” शत० ब्रा०
१२, ५, ४, ७, [कृपिदत्तो” ऋ० १, १६६, ६,

क्रिविस्त्रि० कृवि-इच्छ नि०। हिंसके “यत्ना मोदितुद्रदति
क्री क्रये (मूल्यादानेन द्रव्यपहणे) कृ० उभ० सक० अनिट्।
क्रीणाति क्रीणीते अक्रणीत् अक्रण्ट। चिक्राय चिक्रिये
क्रेतव्यः क्रयणीयः क्रयः कृयार्थं प्रसारिते कृयः कृयकः
क्रेता क्रीणन् क्रीणानः। क्रीतः क्रीत्वा विक्रीय। क्रेतुम्।
कर्म्मणि क्रीयते अक्रायि आक्रयिषाताम्-अक्रेपाताम्।
चिक्रिये। “कदम् दशभिर्ममेन्द्रं, क्रीणाति घेनुभिः” ऋ० ४,
२४, १, “शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि” यजु० ४, २६, १। “क्री-
णीयाद्यस्वपत्न्यां मातापित्रोर्वमनिकात्” मनुः। “कश्चित्
सहस्रं भूखांशमेकं क्रीणासि परिहृतम्” भा० स० कश्चिद-
ध्यायः। “सोमं राजानमकीणं सखात् प्राच्यां दिशि
क्रीयते” ऐत० १, १२, “वृद्धानोतैः कृयक्रीतेः (जलैः)
कर्म्मं कुर्वन् पतत्यधः” श्रुतिः। अतुशयशब्दे उदा०।

कृप+मूल्यादिदानेन वशनयने। “सा चेदक्षै न दद्यात् काम-
मेनामपकीणीयात्” शत० ब्रा० १४, ८, ४, ७, “तदा एनां
स्वपत्नीं वस्त्राभरणभोग्यादिदानेन कामं यथाशक्तिवैभवं
मपकीणीयात् वशं नयेत्” भा०।

अभि+अभिलक्षणीकृत्य विकृते संस्कारविशेषे च। “एकं वा
एष क्रीययाचोऽभिक्रीयते अन्धसानेव राज्याय” शत०
ब्रा० २, २, २, २, “एषः क्रीयमाणः कृयेण सम्पाद्यभागः
सोमः एकं वै एकं खलु प्रयोजनमभिलक्ष्य विक्रीयते,
अभिप्रादना स्वात्मना संस्क्रियते वा” भा०।

अय+धनादिना वशनयने। “ब्राह्मणं अत्रियं वा सहस्रेण
शताब्देनापकीय” साङ्ग० औ० ऋ० १५, १०, १०,
कृ०+इपत्कृये। “भार्यां शुल्काकीताम्” दशकुमा०
उप+सामीप्येन कृये। “वटादीनुपकीय” हितो०।

विस्+ (र) विकृते कृत्यारूपमूल्यादाने च। “न निष्कृत्यवि-
सर्गाभ्यां भर्तुर्भार्यां विस्त्रयते” मनुः। “निष्कृत्यो-
पिकृत्यः” उ० त० २८, ७। “भोः केशव ! मदीयस्त्वमर्द्धतुल्योऽसि
मत्स्यव। स त्वं मामतुगच्छस्व तुरग्य ददुर्प्रसोम्यहम्।
प्राथमः कल्प इत्येवमब्रवीन् मधुसूदनः। ब्रजलमतुवप्राज
नारदश्च जगार्हयः। परिहृष्टान् बह्विधान् जत्वा सनि-

वरस्ततः। तिरस्त्र गच्छामीत्युक्ता परिहृष्टासविचक्षणः।
अपनीय ततः कण्ठात् पुष्पदामैर्नमस्त्रयीत्। कपिलां
गां सवत्यां मे निष्कृत्यार्थं प्रवच्छ मे। तिलं लण्णाजिनं
न्युपं प्रदच्छ तत्प्रकाशनम्। एवेऽत्र निष्कृत्यः लण्ण !
विहितो ह्यकेतुना” हरि० १२५ अ० २ निष्कृतौ।
“तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च। इच्छाध्यायनध-
र्मेषु योनाऽऽसक्तः स निष्कृत्यः” वसिष्ठः

परि+नियतकालं भृत्या स्त्रीकारे अनियतकालस्वत्वोत्पादकात्
कृयात् तस्य नियतकालत्वेन न्यूनता। तद्योगे करणस्य
वा सम्प्रदानसंज्ञा। “शतेन शताय वा परिक्रीतः” सि० कौ०।
“सम्भोगाय परिक्रीतः कर्त्तुऽस्मि तव नाप्रियम्” भट्टिः।
“मन्त्रैः सुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्दिश्वोरुधाऽरिभिः” सुग्व०।
“हतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानसुत्वितम्” भट्टिः।
कृयशब्दे २२५ पृ० दर्शितम् ज० सूत्रवाक्यादि उदा०।
वि+मूल्यपहणेन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादकव्यापारे “वस्त्रे व
विक्रीणावह्ना इपमूर्जं शतकृतौ !” यजु० २, ४८, विक्री-
णीते परस्व स्वं योऽस्मान्नी स्वाभ्यसम्मतः” मनुः अतु-
शयशब्दे भूरि उदा०।

सम्+सम्बन्धं कृये न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतं पुरुषं कश्चित्”
भा० आ० १६० अ०।

“परिव्यवेभ्यः क्रियः” पा०

अकर्त्तृपामिन्यपि क्रियाफले तड्।

क्री लि० क्री-किप्। क्रेतारि कारकोपदत्वे ऽपि संयोगोपध-
त्वात् न यण्, किन्तु इयङ्। यपक्रियौ यपक्रिय इत्यादि।

क्रीड खेलने भा० पर० अक० सेट्। क्रीडति अक्रीडोत्।
चिक्रीड क्रीडिता। क्रीडितव्यः क्रीडाः क्रीडकः क्रीडिता।
क्रीडः। क्रीडा। क्रीडितः। क्रीडनं क्रीडितम्। क्रीडि-
त्वा विक्रीड। “एष सोमो अधित्वाच गवां क्रीडत्यग्निः”
ऋ० ८, ६६, २६, “माता च पिता च तेऽप्ये वृक्षस्य क्री-
डतः” यजु० २२, २५, चिक्रीड चैव प्रजहाम चैव” भा०
व० १०४२ श्लो० “क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये” कुमा०।
अन्धादर्धे प्रयोगे तड् अपि दृश्यते। ब्रह्मशङ्करशङ्कादौर्देववृ-
न्दैः पुनः पुनः। क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र ! बालः क्रीडनकै-
रिव” भा० व० ५०४ श्लो०

अन्वाद्युपसर्गे तत्तत्प्रयोगार्थविशिष्टे क्रीडने तत् “क्रीडो-
ऽनुसं परिभ्यश” पा० प० अ० चकारात् आङ् अतड् आङ्-
तुक्क्रीडमानानि पश्य इन्दानि पक्षिणाम्” भट्टिः। “आ-
क्रीडमानोऽहृदात्मा श्रीमान् वायुशुतोययौ” भा० व०

१४६५। “फलान्यादत्तस्य चित्राणि परिक्रीडस्य सात-
पु” भट्टिः। “मस्तसमभितः परिचिक्रीडुः” शत०
ब्रा० २,५,२,२०, आर्षस्तवभावः। समस्तु अकूजने अव्य-
क्तशब्दामात्रे एव तद्। “समोऽकूजने” वार्त्तिकज्ञता
नियमात् “हरः संक्रीडमानश्च उभया सह पर्वते”
रामा० आ० ४७, १०, तेनास्य कूजनार्थताऽपि किन्तु
न तद्। “संक्रीडति चक्रम्” सि०कौ०। “तैस्तैर्हि-
चारेर्वज्रभिर्देवानां कामरूपिणाम्। समाः संक्रीडतां
तेषाम्” भा० आ० २०८५०। अत्र आर्षः तदभावः।

क्रोड पु० क्रीड-घञ्। परीहामे शब्दरत्ना०। [त्रिका०।
क्रोडक न० क्रीड-घञ्। १। क्रीडाकारके। २। दास्ये सेवके
क्रोडचक्र न० “इदं क्रीडचक्रं सदीपं समस्तैर्यकारैः समे-
तम्” इ० २० उक्ते छन्दोभेदे।

क्रोडन न० क्रीड-भावे-ल्युट्। १। खेलायाम् “उदकक्रीडनं
नाम कारयामास भारतः” भा० आ० १२८५०। “वा-
लक्रीडनमिन्दुगोखरधनुर्भङ्गावधि” महाना०। करणे
ल्युट्। २। क्रीडासाधने। “यथा हिरण्याल उदारवि-
क्रमोमहाब्धे क्रीडनवप्तिराजतः” भाग० ३, १८, १३,
स्वार्थे क। तत्त्वार्थे “क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र! बालः क्री-
डनकौरिव” भा० व० १२५०।

क्रोडनीय लि० क्रीड-करणे वा० अनीयर् क्रीडनाय साधु
ख वा। क्रीडासाधने। “क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः
पञ्चगणाञ्च” भा० अतु० ८६५०।

क्रोडा स्त्री क्रीड-भावे च। १। परीहामे २। खेलने च “क्रीडारसं
निर्विशतीश्च वाल्ये” कुमा०। “आत्मरतिरात्मक्रीडयात्म-
मिन्दुन आत्मनन्दः” छा० उप०। “तोयक्रीडानिरत
युवांतस्त्वानतिक्तैर्मरुद्भिः” मेघ० “क्रीडायासञ्चमशम-
पटवः” माघः। क्रीडाष्टकं, क्रीडाशैलं, क्रीडोद्यानादयः
क्रीडाष्टकं गृह्यादौ। क्रीडासाधनं च नर्मासचिवे

क्रीडाताल पु० “एकएव सुतोयल क्रीडातालः स कथ्यते”
इति संगीतदामोदरोक्ते तालभेदे।

क्रीडानारी स्त्री क्रीडायाः क्रीडार्थं नारी चञ्चलादि-
यत् चतुर्थ्यर्थे इत०। क्रीडाधर्मायां वेश्यारूपायां
नायिकायाम्। “वेश्या निवेशिता वीर! हारवत्यां सह-
स्रगः। सामान्यास्ताः कुमापाणां क्रीडानार्यो महान्त-
नाम्” हरि० १४७५०। [शब्दचि-

क्रीडाया न० क्रीडायां द नन् चतुर्थ्यर्थे इत०। पुष्कर-
क्रीडाया न० क्रीडाया रत्नमिव। रती त्रिका०

क्रीडारथ पु० क्रीडायाः क्रीडायां रथः चतुर्थ्यर्थे इत०।
पुष्करथे “क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांघातिको रथः”
भा० आ० ५३५०

क्रीडारसातल न० श्रीमदितलजलयुते उपरूपकभेदे यथा
“प्रख्याततलमेकाङ्कः प्रख्यातोदात्तनायकम्।

प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्श्यां विवर्जितम्। भारती
वृत्तिवृत्तलं श्रीतिगर्धनं संयुतम्। मतं श्रीगदितं नाम
विद्वद्भिर्रूपकम् यथा क्रीडारसातलम्” सा० द०

क्रीडि लि० क्रीड-इन्। क्रीडके। “आ क्रीडयो न मातरं
तदन्तः” ऋ० १०। ८४। १४।

क्रीडिन् लि० क्रीड-वा० ताच्छीलन् इति। १। क्रीडाशैले
२। वायुभेदे पु० “क्रीडिभ्यः संस्वरान् मरुद्भ्यः” यजु० २४।
२६ “क्रीडी च शाकी चाज्जोषी” यजु० १७। ८५।
“क्रीडी सदाक्रीडाशैलोमरुत्” वेददी०।

क्रीडु लि० क्रीड-उन्। क्रीडाकारके। “क्रीडुर्मखो न मंहुयुः
पवितं सोम! मच्छसि” ऋ० ८। २०। ७

क्रीत लि० क्री-कर्मणि क्त। १। मूल्यदानेन स्वास्वदीभूते
कृते। “शुद्रानीतैः कृयक्रीतैः (जलैः) कर्म कुर्वन् पत-
त्त्वधः” श्रुतिः। २। गौणपुत्रभेदे पु०। “क्रीतश्च नयमः स येन
क्रीतः” विष्णुसं०। भावे क्त। ३। क्रये न० क्रीतानुशयः।
पुत्रभेदास्तल्लक्षणानि च योगीश्वरेण दर्शितानि यथा
“औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। जेज्वः
जेज्वजातस्तु सगोत्रे श्वेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्प-
न्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो
मातामहसुतोमतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौन-
र्भवः सुतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रोदत्तको
भवेत्। क्रीतश्च ताम्भ्यां विक्रीतः, कृत्विमः स्यात् स्वयंकृतः।
दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विद्मः सहोद्वजः। उत्तु-
मृष्टो गृह्णाते यस्तु सोऽपविशोभवेत् सुतः”। “अदूर-
वाञ्छवर्माति देशभाषायिमल्लस्य प्रतिषेधः एवं क्रीतस्वय-
न्दत्तकृत्विमेषूपि योज्यं समानन्यायत्वात्। क्रीतस्तु
विक्रीतः मातापितृभ्यां पूर्ववत् तथैकं पुत्रं ज्येष्ठं वज-
यित्वा आपाद। सवर्ण इत्येव यत्तु मनुनोक्तम् “क्री-
णीवाद्यस्तपत्यायं मातापित्रोर्यस्मिन्कात्। स क्रीतकः
सुतस्यस्य सहशोऽसहशोऽपिऽयेति” तद्गुणैः सहशोऽसहशो
वेति व्याख्येयं न आवा “सजातोऽपि यस्मिन्कात्सन्नेपु
मयां विधः” इत्युप गंधारात्” मिता०। स्वार्थे क।
तत्त्वार्थे। “कानीनश्च सहोद्वजः क्रीतः मौनर्भवस्यथा।

स्वयं दत्तश्च शौचश्च धृष्टयादावाव्याः" इति मनुक्तेः तस्य
पिष्टमाहमिन्द्रदायानधिकारित्वम् । दत्तकमीमांसा-
मते "यौरसः क्षेत्तजयैव दत्तः कृत्विम च" पराशरेण
कलिप्रसन्नप्रसावे चतुर्षामेव स्यादताया उक्तेः दत्तकच-
कामते "दत्तौरसेतरेषाञ्च पुत्रत्वेन परिग्रहः" इत्यादि
पुराणे दत्तौरसमिद्वानां कलौ वज्रं त्योक्ते च क्रीतपुत्रस्य
न कलौ कर्त्तव्यता ।

क्रीतानुशय पु० क्रीते कृते अनुशयः । "कृयविक्रयानुशयश्च"
इति मनुक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते विवादभेदे अनुशय-
शयशब्द १८६४० तद्विदितर्थात् । अधिकं वोरमित्योदये
दर्शितं यथा

"अथ क्रीतानुशयोव्यवहारपदम् । तत्स्वरूपमाह
नारदः "क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं क्रीता न वञ्च मन्वते ।
क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते" इति । न वञ्च म-
न्यते-समग्रसमग्रगतिं पूर्णं न विचार्य मृहीत
मित्यर्थः । क्रीतं परीक्षणीयमित्याह पृष्ठस्थितिः "परीक्षेत
स्वयं क्रीतमन्वेष्टाञ्च प्रदर्शयेत् । परीक्षितं वञ्चमतं
पहीता न पुनस्त्वजेदिति" । अन्येष्वां प्रत्ययगुणदोषविदा-
मिति शेषः । नारदोऽपि "क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं
गुणदोषतः । परीक्षाप्रभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुन-
रिति" । चर्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या तथा च व्यासः
"चर्माकाष्ठेष्टकास्तुल्यधान्यासवरसस्य च । वस्तुजुह्विर-
स्रानां सद्य एव परीक्षणमिति" । अत्र वस्तुशब्देन रूप्यं
मृहप्रते । कुप्यं रूप्यहेमव्यतिरिक्तं त्वपुसीसादिकम् ।
तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्वाहमरसिंहः "ताभ्यां यदन्यत्त-
त्कृत्यमिति" । क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकाला-
वधिमाह नारदः "त्वृहाहोस्त्रं परीक्षेत पञ्चाहाहा-
हमेव तु । सप्तावजप्रवालानां सप्ताहं स्वात्परीक्षणम् ।
द्विपदामर्हं भासन्तु पुंसान्तद्द्विगुणं स्त्रियाः । दगाहं स-
र्वपीजानामेकाहं लोहवाससाम् । अतोऽर्वाकृषण्यदोषस्तु
वदि सञ्जायते कचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रीता मू-
ल्यमवाप्नुयादिति" । त्वृहात् कृषदिनादारभ्यति शेषः ।
पञ्चाहादित्यादावप्येवमेव शेषोऽवगम्यः । त्वृहं वि-
क्रोहप्रतिदेयमित्यादिविधिदर्शनात् त्वृहाहो ह्यमित्यादि
परीक्षणं प्रीतिदोह्यादिद्रव्यविषयमिति मन्यते इति स्मरति
चन्द्रिका । दोह्यं महिषप्रादिकम् बाह्यं बलीवदीदिकम् ।
सप्तापहण्यं रत्नोपलक्षणम् । द्विपदाम्पुंसान्दासानामि-
त्यर्थः । तद्द्विगुणं मासादित्यर्थः स्त्रियादासाश्चतुर्थः ।

पूर्वोदाहृतचर्माकाष्ठेष्टकादिव्यासवचनेन मूल्यमाहर्षं
मृहीतानां धान्यादीनां सद्यः परीक्षणमिधानात् सर्व-
पीजानामित्यत्र बीजशब्दोद्धरणे मृहीतधान्यपरः ।
अन्यथा सद्यः परीक्षाप्रत्यतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् ।
अतोऽर्वाक् त्वृहादेरन्वन्तर इत्यर्थः । कातप्रायनोऽपि
"भूमेर्दशाहोऽनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव चेति" । भूमेर्दश-
हेत्वादिरूपाया अनुशयः परावर्त्तनयोग्यः कालः परीक्षा-
काल इति यावत् । यद्योक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोष
दर्शने न प्रतिदानमित्याह स एव "अविज्ञातानु यत्
क्रीतं दुष्टं पचाहिभावितम् । क्रीतान्तु स्नामिने देयम्यस्यं
कालेऽन्यथा न त्विति" । अविज्ञातं परीक्षाशैचिल्या-
त्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं विभावितं दोषवत्तया ज्ञात-
मित्यर्थः । काले परीक्षाकाले । अनप्राय तत्कालात्यये
दुष्टतया परिभावितमपि तत् स्नामिने न देयम् । अविज्ञा-
तानु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य क्रीत-
ान्तु परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यत्तु-
परीक्ष्य मृहीतं तन्न परावर्त्तनीयमिति । दर्शितमर्थं
नारदस्याह "क्रीत्वा नानुशयं कुप्याद्विषयकृष्णवि-
चक्षणः । जयं दृष्ट्वा जानीयात् पण्यप्रानामागमनया ।
क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्षाप्रा-
भिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" । अनुशयं पचा-
त्तापम् । पण्यप्रानां अन्वादीनां अस्मिन्दे शेषे मूल्यज्ञानि-
रस्मिन्दे शेषे तदाधिक्यमिति जयदृष्टी एतद्दृष्टेयमवमित्या-
गमञ्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः । दोषदर्शनमन्त-
रेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः
"क्रीत्वा चानुशयं पचात् त्वजेदोषाहते नरः । अजुष्टमेव
काले तु स मूल्याद्दशमं वहेत् । क्रीत्वा गच्छन्नुशयं
क्रयी हस्तमुपागते । पद्मागमस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं
त्वजेन्नरः" इति । अजुष्टमनभिभुक्तम् । काले परीक्षाकाले
अत्र मूल्यदशमभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नृश्रुति
भूयादिकं तद्विषयम् उपभोगविनश्वरीजादिविषयं षड्
भागदानमिति व्यवस्था ज्ञेया । ननु विज्ञानताऽननुशयो
न कार्यः "क्रीत्वा नानुशयम् कुप्यादिति" निषेधसङ्गावा-
दिति चेत्स्वयं अपवादस्य सत्त्वात् स चापवादोदर्शितो
नारदेन "क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तत्क्षिप्त्वा वाक्त्रविच्यतमिति" । मन्यत
इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः । द्वितीयादिद्रव्येषु प्रत्य-
र्पणे विशेषमाह स एव "द्वितीयेऽग्निं दत्त्वा क्रीता मू-

व्यान्निगांशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽङ्गि परतः के-
तुरेव तदिति । परतः तृतीयाहत् परतः केतुरेव तत्
क्रीत्वा अनुशयादिकं न कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम्
"क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदुद्यस्ते ह्यनुशयो भवेत् । सोऽ-
नर्दशां ह्यनुशयं दद्याच्चैवाद्दीत वेति" तदुपभोगे नश्च-
रत्तन्मद्वयानशयनादिविषयम् । यत्तु पभोगेन विकारप्रा-
पितं सदोपसपि तत् परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमि-
त्याह नारदः "परिभुक्तन्तु तदासः कृष्णरूपं मलीमसम् ।
सदोपसपि तत् क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्तु नरिति" । वासो-
पहृषणसुपलक्षणमिति मद्वनरत्ने । वासोविषयतैवास्तेति
माधवीये । पण्यानां देशकाले उपचयापचयौ शातव्या-
वित्याह नारदः "जयं दृष्टिं जानीयात्तथागमं कुलीनत्वादिज्ञा-
नार्थम् उत्सादकजन्मभूत्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः ।
क्रयकाले मूल्यस्य दृष्टिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः
प्रत्यर्पणे पुनर्यज्ञे दण्डमाह याज्ञवल्काः "दृष्टिं जयं
वा वणिजा पण्यानामविजानता । क्रीत्वा नानुशयः
कार्यः कर्तुं न शक्नोति भगवन्मिति" । दृष्टिं मूल्यदृष्टिम्
अविजानता क्रीत्वा एवं मूल्यस्य मविजानता विक्रेतुत्वेत्य-
र्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनुः
"यज्ञे त दद्याच्च न दद्यान्नापि दापयेत् । आददा-
नो ददच्चैव रात्ता दण्डः शतानि षड्विंशति" । दद्याच्च-
यज्ञं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्षणम् । सर्वमेत-
त्परिभाषणमृते परिभाषणं तु तदुपसारेणैव प्रतिदानं
तदभावादिकं मन्यस्य । कृत्यानुशयोऽप्यत्र ।

क्रुच पुंस्त्री० क्रुच-किन् "दृष्टित्यादि" पा० नि० नलोपा-
भावः (कौचवक्) वक्रभेदे अमरः स्त्रियां टाप् । २४६ च
"अङ्गः क्षीरं व्यापिवत् क्रुङ्ङाङ्गिरसोऽधिया । षतेन
मूल्यमिन्द्रियम्" यजु० १८।७२ "आङ्गिरसः अङ्गानां रसः
प्राणोयथा क्रुङ्ङं हंसोभूत्वा धिया प्रपत्या अङ्गः सका-
शात् क्षीरं दुग्धमपिवत् पिवति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां
क्षीरमेव हंसः पिवतीति जातिस्त्वभावः" वेददी० ।

क्रुच पुंस्त्री० क्रुच-कृच् । (कौचवक्) वक्रभेदे अमरः
"वायवे वलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्" यजु० २४।२२
"कलविद्धो कोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाङ्गा, वाजे
क्रुञ्चः" यजु० २४।२१ स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप् ।
पुंयोगे तु अजा० टाप् । टावन्तः । ३वीयाभेदे स्त्री शब्द-

रत्ना० । ततः चतुर्थ्यां नडादि० कृक्कुसुस्य । क्रुच-
कीय तत्तद्विषयदेशादौ । क्रुञ्चा वीणास्तस्य क्रुञ्चा वकी
अस्त्रात् वा मतप् खवादि० न मस्य वः । क्रुञ्चामत्
तद्युक्ते त्रि० श्रौक्षपर्वते पु० हेमच० । स्वार्थे ण्य ।
कौञ्च स्वनामख्याते पर्वते कौञ्चदारणः । वक्रभेदे च "ददर्श
भगवांस्तत्र कौञ्चयोयारुदर्शनम्" "यत् कौञ्चमिधुना-
देवमवधीः काममोहितम्" रामा० व्या० २२० । स्त्रियं
तु अणन्तत्वात् ङीप् । "निगम्य रुदतीं कौञ्चीमिदं
वचनमब्रवीत्" रामा० व्या० २२० ।

क्रुङ् निमज्जने प्रसीभावे च तु० कृटा० प० अक० सेट् ।

क्रुङ्ति अक्रुङ्ति चुक्रुङ्-क्रुङ् ।

क्रुथ हिंसने क्वा० प० सक० सेट् चान्द्राः । क्रुञ्चति अक्रु-
धीत् चुक्रुथ । क्रुथः ।

क्रुध क्रोधे दिवा० पर० अक० सोपसर्गः सक० अजिङ् । क्रु-
ध्यति स्वत्यमभिक्रुध्यति छदित् अक्रुधत् । चुक्रुध-क्रुधा
क्रीत्प्रति । क्रुध्यम् क्रोधम् क्रोधनीयम् क्रुधा क्रोधी
क्रुडः । क्रुध्यन् क्रोधः । क्रुधा संक्रुध्य "चुक्रुध पुरुषा-
दकः" भा० व्या० १५१ च० "द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानाको तपो-
दीपतमन्यवः" भाग० ६, ४, ५, अत्र तङ् ऋषिः शक्रप्रादौ
चानश वा । "क्रुध्यन् कुलं ध्वजति विप्रवक्त्रिः" मद्रिः "क्रोधं
विभो ! संहर संहरति" जुमा० । "क्रुधद्रु ज्यैर्-
ह्ययाधानां यं प्रति क्रोधः" पा० कोपविषयस्य संबदा-
नता । अरते क्रुध्यति । "क्रुधद्रु होरूपसृष्टयोः कर्म" पा०
सोपसर्गस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्मात्ता "क्रुध्यन् न
प्रतिक्रुध्येत्" मनुः । "स्वत्यमभिक्रुध्यति" सि० कौ०

अन्वाद्युपसर्गात् परस्य तत्तदुपसर्गद्वयोत्पार्थक्यक्रुधे सक०
प्रति० वैपरीत्येन क्रोधने सक० "क्रुध्यन् न प्रतिक्रुध्येत्" मनुः

क्रुध स्त्री क्रुध-सम्भ० भावे क्तिप् । क्रोधे कामव्याघात
हेतुके चित्तवृत्तिभेदे अमरः "इतिक्रुधाऽऽक्रुधत तेन
केतकम्" नैष० । हलन्तत्वात् वा टाप् क्रुधा

क्रुध्मिन् त्रि० क्रुध-वा० मिनि क्तिव । क्रोधयुक्ते "एसो यः
युधः क्रुधमी मनांसि" ऋ० ७।१६।८

क्रुच (च) कौटिल्ये, अस्त्रीभावे च अक० पर० सेट् । क्रुञ्चति
अक्रुञ्चीत् चुक्रुञ्च । क्रुचः किन् क्रुङ् अत्र "चोः कुः"
पा० चवर्गान्त्येन कुत्वप्राप्तौ दृष्टगिव्यादिना क्तिन् विधाय
"किन् प्रत्ययस्य कुः" पा० क्तिन्तस्य ट्वक् क्रुत्वविधानात्
संयोगान्तलोपात् प्राक् कुः । भावे कृच्यते अक्रुञ्चि । के-
चित्तु दृष्टगादिस्त्र्ये क्रुञ्चमिति निर्देशश्च क्रुञ्चेति क्रो-

वधं सौत्वं धातुमाहः तन्मते भावे क्रुक्षते इत्येव ।
एतन्मते क्रुक्ष् इत्यत्र किञ्चि नलोपाभावे न निपातकल्पना
क्रुन्त्य क्रोशे श्लेषे च क्त्वा परः व्यक्तं सेट् हलायुधः ।

क्रुधाति अक्रुन्वीत् क्रुन्त्य अयमपाणिनीयः

क्रुमु लि० क्रुम-उन् वेदे षुषो० । सर्वत्र क्रमणशेषे "क्रुमु-
मां वः सिन्धु निर्दोरमत्" ऋ० ५।१।२।६। "क्रुमुः सर्वत्र
क्रमणशीलः" भा०

क्रुमुक पु० क्रम-उक् वेदे षुषो० । गुवाके "क्रुमुकमपि कुर्व्यात्
एषा वा अन्तेः प्रिया ततुः यत्क्रुमुकः" तैत्ति० ५।१०।६।५

क्रुश रोदने व्यक्तं आह्वाने आक्रोशे च सक० आ० पु० अ-
त्रिड् । क्रोशति अक्रुक्षत् । अक्रोश क्रोक्षति । क्रोष्टा
क्रुष्टः क्रोशन् क्रोशः क्रोशनः क्रोष्टुः । "रसन्नरखा-
न्यां सायमक्रुक्षदिति मन्वते" ऋ० १०।१८।१८ "इहइद-
नि मदिरेश मन्दिनेन्द्रं क्रोशनोऽपिदक्षना मधु" ऋ० १०।६८
४ "एष क्रोशति दत्तं हस्तं" शिखी प्रतिज्ञुजति" रामा०
अयो० १६५० । कर्मणि क्रुक्षते अक्रोशि "इति क्रुधा-
क्रुक्षत तेन केतकम्" मैथ०

अन्त्याद्युपदगात् परस्व तत्तद्व्योत्याद्युक्ते रोदनादौ
अनु+दवायाम् अतुरोदने च सक० । अतुरोशा (दवा) "न
तायुमनुक्रोशनि क्षितयोमरेषु" ऋ० ४।३८।५ "कि-
मनुक्रुश्व वैकल्यसुत्पादयसि मेऽनव !" भा० अतु० ५५०
आ+अप्रियकघने सक० । "शतं ब्राह्मणमाक्रुश क्षलिवोदण्ड-
मर्हति" मनुः । "प्रत्याक्रोशेद्विह्वलः" भा० अतु०
४५६२० । "आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन-
रम्" भा० व० १८१० । "हा प्रिये ! कामि नष्टसि
आक्रोशक्षप्रतत् क्षितौ" रामा० आ० ८६५०

उट्+उञ्जराह्वाने सक० "उट्क्रोशन् च पाण्डवान्" भा०
आ० ७४८० । उञ्ज रोदने च अक्ष०

क्रुश्वन् षंस्त्री क्रुश-कनिप् । श्वाले उज्ज्वलं स्त्रियां
डोप् रचानादेशः क्रुशरी । ताप्रिये श्वाह्वते च लि० ।
क्रुष्ट न० क्रुश-भावे क्त । रोदनये । कर्मणि क्त । श्कृषि-
क्त ड क्रुडवत् । क्रुडति अक्रुडोत् चुक्रोड "तस्य रेतः परा-
पतत् तदग्निर्वीनिनोपास्यह्लादयसा तदक्रुडयत् क्रुडमानं
गवि न्यदधत् तद्द पयः" सुतिः ।

क्रु र लि० क्त-रक् धातोः क्रुः । निर्दये श्कृडिने अमरः
श्चिंसके षउये च मेदि० । "तस्याभिप्रेकसंभारं कलितं
क्रुरनिचया" रघुः । "तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे
मतिवृत्तकियाः" कुमा० । "इदंकारी मृदुर्दानः क्रूराचा-

रैरसंवसन्" मनुः । तस्य भावः व्यञ्ज कौर्व्यं न०, तत्
क्रूरता स्त्री, त्व क्रूरत्व न०, निर्दयत्वे हिंसने काठिन्ये
उपत्ये च । "व्योजोऽय युष्मं विषमः समच क्रूरोऽय
सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च । चरस्विरह्मन्नामधेया मे-
पादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः" दोषिकोक्ते मेधादिषु मध्ये
५ विप्रमराशौ पु० "अज्ञेनेन्द्रकसौराराः पापाः सौम्या-
स्तथा परे । पापयुक्तोवधः पापोराहुकेतु च पापदौ"
ज्योति० उक्ते इत्यहमेदे च "यथा दृष्टफला क्रूरास्तथा
सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्तः पुनः सौम्योऽप्येव क्रूर-
फलप्रदः" "इदञ्च सौम्यक्रूराणां फलं स्थानवशात्
समम् । एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्ययात्"
"यथाः सौम्यास्तथा क्रूरा वक्राः शीघ्रोक्ष्णीचगाः" इति
"तिथिराश्वंशनक्षत्रं विह्वं क्रूरपक्षेण यत् । सर्वेषु
शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति विवाहे
च यात्रायां न निवर्तते । रोगाद्विमुच्यते रोगी वेधवेला-
कृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्द्वेधः क्रूरश्चेत्तदसम्भवं"
"क्रूरापक्ता महाक्रूरा इति च ज्यो० त० पापपहार्थं
परतया क्रूरशब्दप्रयोगात् । क्रूरवेधप्रकारस्तु चक्र-
शब्दे सर्वतोभद्रचक्रे वक्ष्यते । ७ रक्तकरवीरे षु० दशत्रेन-
पक्षिणि टकङ्कपक्षिणि च षंस्त्री० राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् डोप् । १० रक्तपुनर्णवायां स्त्री राजनि०

क्रूरकर्मन् लि० क्रूरं हिंसकं कर्म यस्य । हिंसाकर्म-
कारिणि "क्रूरकर्मकृताश्चैव शतशोऽश्वरुतत्सगः" मनुः ।
श्कृट्त्वम्बिनीवृत्ते पु० राजनि० ।

क्रूरकोष्ठ लि० क्रूरं कठिनं कोषं यस्य । धातुवैषम्यकृते
बद्धकोषायवे । "क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णान्ते रक्षमौषधमल्य-
सुगन्धं वा भक्तवत् प्राकस्येति तत्र सप्तदीर्घदोषा यथाह
लभनिर्मुक्त्यमाणा व्याधिं बलविभ्रमश्चापादयन्ति" मनुः ।

क्रूरगन्ध पु० क्रूर उग्रगन्धोऽस्य । गन्धके राजनि०
२ तीक्ष्णगन्धमात्रे लि० क्रूरः गन्धएकदेशोऽस्याः टाप् । क-
न्यारीवृत्ते तीक्ष्णकण्टकायाम् राजनि० ।

क्रूरदृग् लि० क्रूरा दृग् यस्य, क्रूरं पश्यति दृग्-किन् २त०
स० वा । १ पिशुने खले श्यनैश्चरपक्षे पु० मेदि० ।
२ मङ्गलपक्षे "आरोवक्रः क्रूरदृक् चापनेयः" ज्यो० त० ।
कर्म० । भील० ता० उक्ते स्थानविशेषस्थितानां यज्ञाणां
स्थानविशेषे षुतास्वदृष्टौ रिपुदृष्टौ स्त्री । १५५५० अरि-
शब्दे विवृतिः । क्रूरस्य पक्षपिपेयस्य डक् । ५ पापप-
हृदौ स्त्री ।

क्रूरधूसं पु० क्रूरः कृष्णत्वात् तत्सदृशः धूसः । कृष्णधूस-
रके राजनि०

क्रूरप्रसादनं लि० क्रूरमपि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु ।
भक्ते सेवके शब्दचि० । [राजनि० स्त्रियां ङीप् ।

क्रूरराविन् पुंस्त्री० क्रूरस्य रौति रू-णिनि । द्रोणकाके
क्रूरलोचनं पु० क्रूरं लोचनमस्य । शनिपक्षे चारा० तद्-
व्याहंसकत्वात् तस्य तघात्वम् । यथा च तद्दृष्ट्या

घातकत्वं तथा इमाननशब्दे ८८१४० उक्तम्

क्रूराकृति लि० क्रूरा आकृतिर्यस्य । कठिनमूर्त्तिके श्रावणे
पु० शब्दभा० । कर्म० । शकटिनायां मूर्त्तौ स्त्री

क्रोडितं न० क्रोडेल्यव्यक्तं शब्दं करोति णिच्-भावे क्त ।
क्रोडेल्यव्यक्तशब्दभाषणे "निरुध्यमाना चक्रणं चक्री
क्रोडितभाषणः" काशीख०

क्रोणि लि० क्री-नि । क्रैतरि-शस्यक्रोणिः उज्ज्वलदः

क्रोय लि० क्री-कर्मणि यत् । क्रैतव्ये अमरः

क्रौडिनं लि० क्रौडी मरुत् देवताऽस्य अण् वेदे नि० नलोपा-
भावः । क्रौडिदैवत्ये साकमेधीये तृतीयाद्ये प्रातःसवनिने
अण्डइवशिग्रुरूपे इविधि । "शिग्रान्येवास्य क्रौडिनं
इविः शिग्रैर्हि क्रौडतीवायमेवावाङ् प्राणः" शत०
११,५,२,४ "अण्डौ लिङ्गं चेति त्रीणि शिग्रानि"
भा० "तृतीयेऽह्न्युपांश्चनयामौ कृत्वा पौर्णमादयं प्रातः
सवनिनेषु क्रौडिनम्" आश्व० श्रौ० ८।२।१५ तद्दृष्टव्यम-
धिकृत्य इति छ । क्रौडिनीया इतिभेदे सा च इतिः
कात्या० श्रौ० ५,७,१ सूत्रादौ दर्शिता । तस्याः पञ्चतिव
संक्षेपेण कर्मभाष्ये दर्शिता यथा

"अथ क्रौडिनीया द्विहविष्केटिरुच्यते तत्र मरुद्भ्यः क्रौ-
डिभ्यः सप्तकपालः, अदित्यै चरुः, इमे इविधी समानतन्त्रे
भवतः प्रतीक्षुडरणपक्षे क्रौडिन्यादित्ये ट्र्यर्थमिच्छुडरणे
क्रौडिन्यादित्ये टिभ्यामहं यज्ये इति । परणे पात्रासादने
सप्तकपालानि एका चरुस्यालो, दक्षिणा अन्वाहार्यः शता-
वदानानन्तरम्, मेक्षणम् विंशतिरिध्मकाशानि पुरोडाशपा-
त्रयोका अन्यत्वं प्रकृतवत् । अण्डे मरुद्भ्यः क्रौडिभ्यो
जुष्टम्, अदित्यै जुष्टम् । मेक्षणे मरुद्भ्यः क्रौडिभ्यस्ता
जुष्टम् अदित्यै त्वा जुष्टम् । नानापीजपक्षे तद्वर्गो उक्ताः
एकपीजपक्षे करणान्ते विभज्जालम्भः इदं मरुतां क्रौडि-
नाम्, इदमदित्याः । प्राणदाने मरुतः क्रौडिनो गच्छ, अदि-
तिं गच्छ, सप्तदशेन यज्ये णेत्यववाधने । उत्तमप्राजां इदममन्त्रे
सोमाय मरुद्भ्यः क्रौडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इत्यादि । प्रधान-

यागे मरुद्भ्यः क्रौडिभ्योऽनुमूहि मरुतः क्रौडिनो यज
इदं मरुद्भ्यः क्रौडिभ्यः, अदित्यायनुमूहि अदितिं यज
इदमदित्यै, मेक्षणेन चरोरवदानम् । श्विष्टकृदादि पुरोडा-
शस्य प्राशित्वेऽप्यतिरिक्तं न भवति चरोस्तु सर्वं भवत्येव ।
व्यूहने मरुतां क्रौडिनामदित्या उज्जितम् मरुतः क्रौ-
डिनोऽदितिस्तमपनुदन्तु । प्रस्तरहोमे इदममन्त्रे सोमाय
मरुद्भ्यः क्रौडिभ्योऽदित्यै देवेभ्य इति । अन्यत्कर्मोप-
गानं प्रकृतवत् इति

क्रौड्य पु० क्रिवीणां पञ्चालानां राजा बा० अत्र । क्रिविदेश
राजभेदे क्रिविशब्दे उदा०

क्रौञ्च पु० क्रुञ्च अच् वा० गुणः । "कैलासे धनदावासे क्रौञ्चः
क्रौञ्चोऽभिधीयते" इति वृहद्भारवल्क्ये क्रौञ्चपर्वते
क्रौञ्चदारणः कार्त्तिकेयः इति रायमुकुटः

क्रोड पुंस्त्री० क्रुड-घनीभावे संज्ञायां ङञ् । १५५२ "क्रोड-
कुलदस्यमानभद्रसुत्तारसामोदः" काद० "नदी सैवालदिग्-
धाङ्गं हरिश्चक्रजटाधरम् । लग्नौ शङ्खनसैर्गात्रैः क्रोडै-
श्चित्तरिवार्पितम्" भा० अतु० ५,७,४० २ भुजयोरन्तरे (कोल)
न० स्त्री० अमरः "कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तर्मांसि" उद्भटः
श्वचक्रोदरे "हा हा हल तयापि जम्बवितपि क्रोडे
मनोधावति" उद्भटः । घनीभूते इवचोमध्यभागे पु०
"इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्तम्" यजु० २५,८ "क्रोडस्य
घनीभूतवचोमध्यभागपरता वेददीपे उक्ता । क्रोडं
तु वचोभुजान्तरे देर्काशभेदः । "हृदयं जिह्वां
क्रोडं सव्यसक्थि पूर्वमडकं पार्श्वे मरुत् इक्षौ-
गुदमध्यं दक्षिणा ओणिरिति जौह्वानि" कात्या०
श्रौतसू० ६,७,६ "क्रोडं वचोभुजान्तरम्" कर्कः "शेष-
मिहापालत्रामासिच्य क्रोडमनस्योनि च प्राकृति ओणि
यज्यम्" कात्या० श्रौतसू० ६,८,१२,१ ५ अथानामुरासि
इउत्तरस्यग्रामभेदे शब्दचि० ७ वाराहीकन्दे पु० राजनि०
८ शनिपक्षे पु० मेदिनिः

क्रोडकन्या क्रोडस्य शूकरस्य कन्येव प्रियत्वात् । वाराहीक-
न्दे राजनि० । [(वड घुलकुडि) राजनि०

क्रोडचूडा स्त्री क्रोडे चूडा यस्याः । सङ्गात्रावयिकावृक्षे
क्रोडपत्रं न० क्रोडे उपचारात् मध्ये स्थितं पत्रम् उत० ।
अन्यलेखने भ्रमात् क्रुटितपत्रस्य परिपूरणाय अन्य-
स्यपत्रवोर्मध्ये चिह्नविशेषेण लिखित्वा स्थापिते पत्रे ।
क्रोडपर्सी क्रोडे कण्टकमध्ये पर्श्वं यस्याः गौरा० ङीप् ।
कण्टकारिकायाम् शब्दच०

क्रोडापाद पुंस्त्री क्रोडे पादोऽस्य । कश्चपे हेमः क्रोडाङ्गु-
प्रभृतयोऽप्यत्र ।

क्रोडादि पुं० पाणिन्युक्ते उपसर्जनस्वाङ्गे ङीष्निषेध
निमित्ते गङ्गण्ये स च गणः “क्रोड नख खुर गाखा
उखा शिखा बाल गफ गूत” क्रोडादिराकृतिगणः तेन
भग गल घोण इत्यादयोऽपि आह्राः

क्रोडी स्त्री क्रोड+जातो, गौरा० वा ङीष् । १।पराङ्जाति-
स्त्रियां श्वाराहीकन्दे च राजनि० ।

क्रोडीकरण न० क्रोड+क्ति+ङ-भावे ल्युट् । आनिङ्गने हला०
क्रोडीमुख पुंस्त्री क्रोधाः नृकथासुखमिव सुखमस्य । ग-
गडके (गाण्डार) राजनि० स्त्रियां जातिवात् ङीष् ।

क्रोडिष्टा स्त्री क्रोडस्य इष्टा प्रिया । सुस्तके (सुधा) राजनि०
क्रोथ पुं० क्रुध-हिंसने भावे घञ् । जनने हेमच०

क्रोध पुं० क्रुध-भावे घञ् । १।परापताय चित्तवृत्तिभेदे,
परानिष्टाभिज्ञापेय च्छिद्यपिप्रवृत्ते पश्येत्के चित्तवृत्तिभेदे ।

क्रोधचरौहरसस्य स्वायिभावः “रौद्रः क्रोधस्वायिभावो रक्तो
रुद्राधिदेवतः” सा० द० “क मएव कुतश्चित् पराङ्गतः क्रोध-
रूपेण परिणमते स च रजोगुणकार्यः” कामएव क्रोधएव

रजोगुणसमुद्भवः । महायानो महापापमा विद्वानमिह
वैरिणम्” गीतोक्ते “वस्तुवा पृष्टोहेतुरेव काम एव । ननु

क्रोधोऽपि पूर्वं त्वयोक्तः “इन्द्रियस्येन्द्रियकार्ये” इत्यत्र, सत्यं
नासौ ततः पृथक् किन्तु क्रोधोऽप्येवैव, कामएव हि केन-

चित् प्रतिवृत्तः क्रोधात्मना परिणमते । पूर्वं पृथक्क्रो-
धोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेण कीकृत्योच्यते कोगुर-

णात् समुद्भवतीति तथा” श्रीधरः । तस्य कामजत्वमपि
“सङ्क्रान्तं संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते” गीता-

यामक्तम् । तत्कार्याणि उक्ताणि “न कर्म क्रोधात्सः प्रभ-
वति विघातं रणमृते” अश्वीषरोति भुवनं बधिरीकरोति

धीरं सचेतनमचेतनतां नयेत् क्रुत् । ज्ञानं न पश्यति न-
चात्महितं शृणोति धीमानधीतमपि न प्रतिसन्दधाति”

नीतिशा० “क्षमैव क्रोधविजये समर्थेति विवेकिनः । क्रोधः
कार्यविभङ्गाय तस्मात्तं क्षमया जयेत्” गङ्गुनशा० स च

सूदृमध्याधिमात्रभेदेन लिखितं पा० साधन पादे १४४
भा० स्वितम् “क्रोधं विमो ! संहर संहरेति” कुमा० ।

“क्रोधे जलमणः शरे दशसुखः पाणी प्रलम्बाहरः”
सा० द० । “क्रोधात्सस्य तस्य स्वयमिह जगतामलक-

स्थानकोऽङ्गम्” वेणी० । “विधमस्य जगत्सर्वं आकुलं
समुदाहृतम् । जनानां जायते भद्रे ! क्रोधे क्रोधः पर-

स्वरम्” इत्युक्तमन्त्रेण पटिपर्षानर्गते व्यट्त्विंशत्तमे
२वर्षभेदे पु० ।

क्रोधकृत् लि० क्रोधं करोति कृ-क्तिप् । क्रोधकारिणि २पर-
मेन्द्रे पु० “क्रोधहा क्रोवन्तु कर्ता विश्वाङ्गर्भहीधरः”

विष्णुसं० असाधून् प्रति क्रोधकर्तृत्वात् तस्य तथात्वम्” इति
स्मृती भस्मैवाक्षे यस्तो उल्लङ्घ्य वृत्तते । आश्राप्ते दो मम

हे धी नरके प्रतिवर्त्तते” इति स्मृतिस्मृत्युदितकम्माना
चरणे ईश्वरद्विष्टत्वोक्तेः तस्य तादृशान् प्रति क्रोध-

कर्तृत्वम् । तच्च माणिनां स्वादृष्टिप्रेषात् भवति
क्रोधज लि० क्रोधात् जायते जन-ङ ५त० । १।क्रोधजाते

२मोहे पु० मोहस्य क्रोधजत्वं गीतायासक्तं यथा
“क्रोधात् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः”

क्रोधजाते द्विविधव्यसनानर्गते व्यसनादौ च यथाह
मनुः “पैशुन्यं साहसं द्रोहद्वेषास्त्रयार्थदूषणम् । वा-

ग्दण्डजञ्च पाशव्यं क्रोधजोऽपि गणोऽटकः”
क्रोधन क्रुध-युच् । १।क्रोधशोले क्षमरः “यद्दामेण कृतं तदेव

कुरुते द्रैण्यायनिः क्रोधनः” वेणी० “वाग्दुष्टः क्रोधनो
हिंस्रः पिशुनः कविरेव च । स्तम्भः पितृवर्त्ती च नामभिः

कर्मभिस्तथा । कौशिकस्य सुता आसन् शिष्याः गर्गस्य
भारत !” हरि० २।१२ अ० उक्ते गर्गशिष्ये २कौशिक-

उल्लभेदे । “रोगोभरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्कुलम् । क्रोधने
विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये !” इत्युक्तमन्त्रेण पटिप-

त्सरानर्गते जनपटितमे १वर्षभेदे । “अधिताङ्गेरुचसङ्ग
उल्लभतः क्रोधनस्तथा” इति तन्त्रोक्ते ३।२।१वर्षभेदे च पु० ।

क्रोधमूर्च्छित लि० क्रोधोमूर्च्छितो बह्वृचीभूतोऽस्य १त० वा ।
१व्यतिकोपने “एवमुक्ता तु पार्थिव उर्वशी क्रोवमूर्च्छिता”

भा० व० ४६४० ५त० । २।चोरनामगम्भ्यस्य पु० गङ्गद्वर०
क्रोधवर्द्धन लि० क्रोधं वर्द्धयति वृध-णिच् लृट् इत० । १।को-

पस्य वर्द्धके क्षनिष्टसूचकवाक्यादौ २व्यसुरभेदे पु० “चन्द्र-
हन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्द्धन एव च” हरि० २६१४०

व्यसुरकवने । स एव भारतयुद्धकाले दण्डधारणपत्ये ना-
विभूतः यथा “क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तन्यः परिकी-

र्त्तितः । दण्डधारइति ख्यातः सोऽभवत्तज्जर्मभः” भा०
व्या० ६०४० अ० अ० गावतारे

क्रोधहन्त पु० क्रोधं हन्ति हन्-क्तिप् । १।विष्णौ “क्रोधहा
क्रोधकृत् कर्ता विश्वाङ्गर्भहीधरः” विष्णुसं० “साधूनां

क्रोधं हन्तीति क्रोवहा” भा० । २।कोपवातके लि०
क्रोधहन्त लि० क्रोधं हन्ति हन्-ङ ५त० । १।कोपवातके

१५सुरभेदे पु० सच उक्तासुरस्यावरजः । “क्रोधञ्जलेति
यस्तस्य (उत्तस्य) बभूवावरजोऽसुरः । दण्ड इत्यभि-
ख्यातः स आसीत्तृणपतिः क्षितौ” भा० आ० ६७० ।

१५सुरभेदे पु० क्रोधवर्द्धनघञ्दे दण्डम्

क्रोधसम्भव लि० सम्भवत्वात् सम् + भू-अपादाने ण्यप्
क्रोधः सम्भरोऽस्य । कोपजाते “क्रोधात् भवति संभोहः”
गीता०भावे ण्यप् इत० । २कोपोत्पत्तौ “माञ्जोरमूषिका-
स्यै आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे” क्रोधसम्भवे कोपोत्पत्तौ”
आ० त० रघुनन्दनः । [बडो निशाचिह्नारी” सुश्रुतः

क्रोधात् लि० क्रुध-वा० आलुक् । कोपयोते “क्रोधात्विषुज-
क्रोधिन् लि० क्रुध-णिनि । कोपयुक्ते भारतप्रकृतेरेव
तदात्वं भवति यथाह सुश्रुतः

“सप्त प्रकृतयो भवन्ति । दोषैः प्रत्यक्षद्विगः १संभोहः २।
शुक्रयोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते
तेन तस्या मे सज्जणं शृणु । तत्र जागरूकः शीतहृषी
दुर्भगः स्तेनो मन्त्र्यर्थायै गान्धर्व्यचिन्तः स्फुटितकर-
चरयोऽतिरुद्धशत्रुनक्षत्रेणः क्रोधी दलनश्चादी च
भवति । अष्टतिरदृष्टौहृदः कतघ्नः क्षणपक्षो धमनी-
तनः प्रलापी । द्रुतगतिरदृष्टोऽनवस्थितात्मा विषदपि
गच्छति सम्भ्रमेण सुप्तः । अव्यवस्थितमतिवृद्धहृदिर्मन्द-
रत्नधनसञ्चयमिन्द्रः । किञ्चिदेव विजयत्वनिवर्द्धं भारत-
प्रकृतिरेव मनुष्यः” ।

क्रोश पु० क्रुश-भावे ण्यप् । १रोदने २आज्ञाने च । क्रोशति
यतः अपादाने ण्यप् । “हस्तेवतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः
सहस्रद्वितीयेन तेषाम्” बीला०व०उक्तेः०००सहस्रकरमिते
कधपरिमाणे “चतुर्हस्तोऽतुर्दण्डो नास्ति का तद्युगेन च ।
क्रोशोऽतुः सहस्रेण गव्यूतिश्चतुर्गुणा” हेमा०दा०भा-
र० पु० उक्तेः, “गव्यूतिः स्त्री क्रोशदुग्धम्” अमरोक्तेच
तस्य गव्यूतेरर्द्धमानता प्रतीयते हेमाद्रि० दा० आदिष्व
पुराणे च “धनुःसहस्रं द्वे चापि गव्यूतिरुपदिश्यते” इत्यु-
क्ता त गव्यूतेर्द्विसहस्रधनुर्मितत्वात् तद्वत्त्वेन चतुःस-
हस्रहस्तमितत्वमपि क्रोशस्य कार्यविशेषे स्पष्टते इति
भेदः । १सज्जते” दण्डदण्डे त या पूजा तत्सर्वमज्जयं
भवेत् । पठे क्रोशे महेयानि । तत्सर्वमज्जतोपमम् ।
सप्तमे क्रोशते देवि ! द्रव्यद्वयं न संशयः । अतःपरं
महेयानि । विषद्वयं न संशयः” इति यज्ञिसं० त०
६पठे । “क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरस्कारेण गत्वा” रघुः

क्रोशतास पु०क्रोशं व्याप्य तावः शब्दोऽस्य । उक्तायां हारा०

क्रोशध्वनि पु० क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य । उक्तायां हारा०
क्रोशयुग न० इत० । क्रोशद्वयमिते गव्यूती अमरः

क्रोशिन लि०क्रुश-णिनि । शब्दकारके उपमानपूर्वकतया
समासे क्रोशिन परे पूर्वपदस्यादादात्ता । उक्तायां

क्रोष्टु पु०स्त्री क्रुश-तन् । १शृणुते अमरः कस्य कसं बुद्धौ
सर्वनामस्थाने परे लिङ्गं तृतीयादापचि वा, स्त्रियां तु
निङ्गं लज्जत् । क्रोष्टा क्रोष्टारौ हे क्रोष्टो ! । क्रोष्टून् ।
क्रोष्टा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्यामित्यादि स्त्रियां ङीप् क्रोष्ट्री ।
“क्रोष्टा मायोरिन्द्रश्च गौरश्च” यजु०२४,१२ “शाहूँसस्य
सुहं गन्दां नीचः क्रोष्टाभिमर्दति” भा०आ० २१२अ०
२यदुवश्ये नृपभेदे पु० । “क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र ! यंश-
हृत्तममव्ययम् । यदोर्वं शधरस्याथ वज्रनः पुण्यकर्म्मि-
णः । क्रोष्टोर्वं हि सुत्वेभ्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्दण्डिर्बुध्नोर्दण्डः” “सांन्वारी
चैव मात्री च क्रोष्टोर्भायै” बभूवतः “हरि०२१अ०स्यार्थे क ।
शृणुते “क्रोष्टु कक्षीपिपदमैर्द्वयमसुखं सदा” भा०
आ०१४०अ० । क्रोष्टुकपुच्छिका । क्रोष्टुर्गोत्रापत्तु कुक्षा०
चफज् क्रोष्टुः क्रोष्टश्च । क्रोष्टायन ततः स्त्राव्यं अस्त्रियां
अत्रः । क्रोष्टायन्व तद्वोत्रापत्त्ये ङसि स्त्रियान्तु न
अत्रः । जातित्वात् ङीप् क्रोष्टायनी ।

क्रोष्टुकपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव पुण्य
मस्यस्य ठन् । १शृङ्गिण्याम् (चाकुलिया) (रामवासक)
इत्यशरटीकायां स्त्री २गोत्रोभिकायाम् राजनि०

क्रोष्टकमेखला स्त्री क्रोष्टुकस्य मेखलेवास्त्वस्याः ण्यप् ।
शृङ्गिण्याम् (चाकुलिया) रत्नमा०

क्रोष्टकर्ष पु० । यामभेदे सोऽभिजनोऽस्य तच्चशिला० ण्यप् ।

क्रोष्टुर्ष पित्रादिक्रमेण तद्व्यामवाकिनि स्त्रियां ङीप्

क्रोष्टुकशिरस् न० “वातशोणितजःशोफः जानुमध्ये महाह-
जः । शिरःक्रोष्टुकपूर्वन्तु स्तूलं क्रोष्टुकमूर्ध्वत्” सुश्रुतोक्ते
वातजे रोगभेदे । क्रोष्टुकशिरःशङ्खपङ्क्तुत्वात्वेदमासु
इत्यादि” “शृङ्गसी विद्याची क्रोष्टुकशिरःशङ्खेत्यादि सुश्रु०

क्रोष्टुपाद पु० अग्निभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् । क्रोष्टुपादि
तद्वोत्रापत्ये अस्त्रियां वज्रत्वे यस्यान्तस्य लुक् । क्रोष्टु-
पादाः स्त्रियान्तु क्रोष्टुपादाः । एवं क्रोष्टुमान, क्रोष्टुमा-
यशब्दैः कश्चिभेदयोः तदपत्ये इज् वज्रपु अस्त्रियाम्
यस्यादि० तस्य लुक् ।

क्रोष्टुपुच्छिका स्त्री क्रोष्टुःपुच्छमिवास्त्वस्याः ठन् । शृङ्गिण्य-
ण्याम् (चाकुलिया) रत्नमा०

कौष्ट पुच्छी स्त्री कौष्टोः पुच्छमिव पुच्छमस्याः ङीप् । पुच्छि-
पश्याम् (चाकुलिया) शब्दरत्नां ।

कौष्ट फल उ० कौष्टोः प्रियं फलमस्य । इक्षुदीष्टो राजनि०
कौष्ट विन्ना स्त्री कौष्टना विन्ना प्राप्ता पुष्पाकारेण १० ।
पुत्रिपत्नीम् (चाकुलिया) अमरः । (विराजकाजि)
२७७ भरतः ।

कौष्टे च पु० कौष्टः प्रिय इक्षुः पु० । अतेचौ राजनि०
कौष्टी स्त्री कौष्टजातिस्त्री कौष्टस्तज्ज्वत् अदन्तत्वात् ङीप् ।
२७७ गालजातिस्त्रियाम् तत्प्रियत्वात् २७७ भूमिपुष्पाण्ये
अमरः । २७७ विद्यायां ३ लाङ्क्याम् च मेदि०

कौच उ० कौचः १० । (कौचक) वक्रभेदे
स्त्रियाम् अणन्तत्वात् ङीप् । "निगम्य रुदतीं कौच्यम्"
रामा० वा० २४० । स्त्रियां टाप् इति वदन् भरतचिन्त्यः ।
अजादिषु कौच्यशब्दस्यैव पाठात् तदग्रहणेः । २७७ भ-
वतः पौत्रे पर्वतभेदे "चतुर्विंशत्यप्यसृजद्वापान् अते
महागिरौ । विभेद स (कार्तिकेयः) शरैः शैलं कौचं
हिमवतः सुतम्" भा० प० २२४७० । तस्य हिमवत्पौ-
त्रत्वेऽपि सलानाभिप्रायेण सुतत्वोक्तिः । तस्य हिमवत्पु-
त्रमैनाकपुत्रत्वं हरिवं० १८४० उक्तं यथा "एतेषां
मानसी कन्या भेना नाम महागिरिः । यत्नी हिमवतः
श्रेष्ठा सस्यां भेनाक उच्यते । भेनाकस्य सुतः श्रीमान्
कौचो नाम महागिरिः । पर्वतपवरः पुलो नानारत्न-
समन्वितः" । २७७ भेदे ४४७ भेदे । "कौचो (हीमे) कौचो
हतोदैवः कौचो ह्येवमन्दरे । स्कन्देन युद्धा रुचिरं
चित्रमायी सुमायिना । स शैलस्तस्य दैवस्य स्वातचित्त्रेण
कर्माणा । केतुतामगमस्तस्य नाम्ना कौचः स उच्यते"
स्कन्देन्दुचिता । कौचदैवस्य मयदानवपुत्रः यथाह
हरि० ४७४० "मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि
दानवः । स शिलाजालविततां गच्छशैलादहासिनीम् । पाद-
पोत्कटकुटायां कन्दराकीर्णकाननाम् सिंहव्याघ्रगणा-
कीर्णा नदनीं दैवयूथपैः । ईशासृगगणाकीर्णां पवना
सूच्यन्तद्रुमाम् । निर्मितां स्नेन पुत्रेण कौचैर्नदिवि काम-
गाम् । प्रथितां पार्वतीं मायां सन्धुजे स समन्ततः" । "व-
स्यसुखचरितसिख अयमाणकौचवनिताप्रलापम्, काद०
५७७ रीत्येराजनि० । इत्येतां अजभेदे ७७७ भेदे च
७७७ भेदे । कौचहीपस्त्वानञ्ज "भूमेरङ्गं चारुसिन्धोरदकस्य"
जम्बुद्वीपं प्राञ्जराचार्यव्यासः । अङ्गैः स्यन्तिन् द्वीप-
दुक्ख वास्ये चारुद्वीराद्यम्बुधीनां निवेशः" इत्यु पञ्चमे

जम्बुद्वीपसङ्क्रान्ता । "शाकं ततः गालममन्त्र कौचं कौचं
च गोमेदकपुष्करे च । इयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं ससृज्यो-
र्होपसदाहरन्ति" सि० शि० उक्तम् । तद्वदतिः विष्णुपु०
"हतोदैव ससृज्योर्होपसदाहरन्ति" । कौचहीपो महा-
भाग । अयताज्ञापरो महान् । कुचहीपस्य विस्ताराद्
द्विगुणो यस्य विस्तरः । कौचहीमे द्युतिमतः पुत्राः
सप्त महात्मनः । तन्नामानि च वर्षाणि तेषां कौ-
चहीपतिः । कुचलो मन्दगयोणः पीवरोऽप्याम्बकारकः ।
सुनिच दुन्दुभिचैव सप्तैते तत्सुता सुने । तत्तापि देव-
गन्धर्वसिनिनाः सुमनोरमाः । वर्षाचला महाबुद्धे !
तेषां नामानि मे शृणु । कौचय वामनचैव तृतीयस्याम्ब-
कारकः । चतुर्थो हरशैलस्य स्वभाभिर्भास्यस्वभः । देवाहत्
पञ्चमचैव तथान्यः पुण्डरीकवान् । दुन्दुभिच महाकौचो
द्विगुणस्य परस्परम् । द्वीपा द्वीमेप्ये ये शैला यथा द्वीपानि
सि तथा । वर्षेष्वेतेषु रम्येषु वर्षशैलपरेषु च । निवसन्ति
निरातङ्गाः सह देवगणैः प्रजाः । पुष्कराः पुष्कला
धन्यास्तप्याख्यास्य महासुने ! । ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्या नृद्रावाचुकमोदिताः । तैस्तत्र नद्यो भैत्रेय ! या
धीयन्ते शृणुष्व ताः । सप्त प्रधाना यतगन्धवान्याः सुह
जिम्बगाः । गौरी कुचहतो चैव सख्या रात्रिर्भनोजवा ।
स्वातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्बगाः । तत्तापि
वर्षेर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनाहृन्तः । योगी रुद्रस्वरूपस्तु
इच्छते यज्ञसन्निधौ । कौचहीपः ससृजेण दक्षिणखण्डोदकेन
च । व्याहतः सर्वतः कौचहीपतल्लेन मानतः ।
दक्षिणखण्डोदकापि शाकहीमेन संहतः । कौचहीपस्य
विस्ताराद्द्विगुणेन महाभते ! । "तथा वहिः कौचहीपो
द्विगुणः स्वमानेन श्रीरोदेन परित उपलृप्तः । इतो यथा
कुचहीपो हतोदेन । यस्मिन् कौचो नाम पर्वतराजो द्वी-
पनामनिर्वर्तक व्यासे । योऽसौ मुहुरहरणोन्मथित-
स्रकुण्डोऽपि श्रीरोदेनाभिषिच्यमानो भगवता वरुणेना-
भिगुप्तो विभयो वभूव । तस्मिन्नि प्रयव्रतो हतपृष्ठे ना-
माधिपतिः स्त्रे द्वीमे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनाम-
सु सप्त रिक्तादान् वर्षपात्रिवेष्ट्य स्वयं भगवतः परमव-
त्त्याण्ययस्य व्याक्रमूतस्य हरेरुत्तरारविन्दसुपजगाम ।
व्यासो मधुहो भेषपृष्ठः सुधामा भ्राजतो कोहताप्यो
वनस्यतिरिति हतपृष्ठसुताः । तेषां वर्षगिरयः सप्त
सप्तैव नद्याश्चाभिख्याताः । शुद्धो नदीमानो भोजन
उपपुङ्गवो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति । अमद्या

कृत्वा वा अर्थं का तीर्षती पयित्वती शुक्तेति ।
या सामन्मः पयित्वममलसपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविण-
देवकसंज्ञावर्षपुरुषा व्यापोमयं देवमपां पूर्णेनाञ्जलिना
यजन्ते "भाग० ५, २०, १३, अन्यथोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम् ।
८ सामभेदे न "कौञ्जानि भवन्ति" श्रुतिः तच्च साम गेयगाने
१५ प्र० २ याज्ञे ८, ८ गानम् । कौञ्जपर्वतश्च द्विविधः विष्णु-
पुराणोक्तकौञ्जद्वीपालगन्तः श्वेतगिरः सच्चिजिह्वस्यः
हिमवत्पौल्वरूपश्च तमेष प्रकृत्य "प्राप्ते यात्रे रूपतटमति-
क्रस्य तांस्तान् विशेषान् हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म
यत् कौञ्जरन्ध्रम्" मेघदूते वर्णितम् । कौञ्जादिषु हंस-
नियहो निर्जगाम गुह्यगुह्यः" काद०

कौञ्चदारण पु० कौञ्चं पर्वतं दारयति इ-णिच्-ल्यु ।
 १। कार्तिकेये ज्यमरः तदारणकया कौञ्चशब्दे भा० प० २२४ अ०
 वाक्यात् । २। परशुरामे च तत्कथा कौञ्चरत्नं शब्दे दृश्या
 कौञ्चपदा "कौञ्चपदा भौ स्मौ ननना नृगाविश्वशरवसुसुनि
 विरतिरिह भवेत्" इ० र० उक्ते पञ्चविंशत्यक्षरपादके
 खन्दोभेदे

कौशपदी स्तो भारतोक्ते तीर्थभेदे “अस्मष्ट्वं पयस्याश्च
निरविन्दे च पर्वते । तृतीयां कौशपयाश्च ब्रह्महत्यां
विशुध्यति” भा० आनु० २५ अ०

कौञ्चपुर न० यद्वंशप्रसारमन्त्रपनिर्माते पुरभेदे "सारसेनापि
विहितं रस्यं कौञ्चपुरं महत् । चम्पकाशोवज्रल्लं नि
पुलं ताम्बस्तिकम् । वनवासोति विख्यातः स्तोतोन्न
पदो महान् । पुरस्य तस्य त्व श्रीमान् दुर्भैः सर्वर्तुकेतः ।
हरिं" ६५ अ० "ततः सहाचलयुतं सहाय्येणाहमभ्यटम् ।
प्राक्तद्वितीयः श्रीमान् प्रवेष्टे दन्तिष्ठापयम् । करवीर
पुरश्चैव रस्यं कौञ्चपुरं तथा" ६६ अ० "तां (सहाय्यीन्)
तोत्तर्वा निस्वर्गा तत्र तां व दृष्ट्वा तपोधनान् । रस्यं
कौञ्चपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम्" ६७ अ०

क्रीडवन्धम् चञ्च क्रीडमिव बह्वा बन्धः संतापयाम् पा०
पासस् कमादिषु यथाविध्यनुपयोगः । क्रीडमिव बह्वा
बन्ध इत्यर्थे

कौश्वरन्व नः कौश्वरन्वम् । मानसस्य हंसनिर्गममार्गे
 कौश्वरन्वतस्ये रन्वे "हंसद्वारं" श्वगुपतियगोपार्त्तं यत्
 कौश्वरन्वम् "मेघः । "मानसस्याविरोहसाः कौश्वरन्वेण
 सञ्चरन्ते इत्यागमः" मङ्गलः कौश्वरादेव हंसनिवहो
 निर्गमस्य गुणगणः "कादः । तच्च रन्वः परशुरामेण कृतं
 यथा मेघदूतव्याख्याने मङ्गलनाथक्याह

“पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुरूपनिघटम्
अधोयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य सार्वभौमः कौशं शिव-
रिणम् कतिनिशितविशिष्टसुखेन ज्ञेयदा वृत्तिपण्ड
भेदं विज्या ततः कौशभेदादेव सद्यःसमुज्ज्वलिते
ककिन्द्रपि यशःशीरनिधौ निखिलमपि आगज्जालम्
आध्यापितमिति” कथा श्रूयते”।

कौञ्चमूदन पु० कौञ्चं मयदेत्युक्तं हृदयति सूद- (षट्-सु)।
 कार्त्तिकेये तस्य तथात्वं कौञ्चशब्दे स्कन्दसंज्ञताया
 कथात् प्रोक्तं “स ते स्कन्दः प्रसीदतु” इत्युपक्रमे
 “रम्यं द्रव्यं पुटेयः पातु त्वं कौञ्चमूदनः” उच्यते उक्तम्।
 कौञ्चनिःसृदकादयोऽप्यत्र “कृपमहीपमासाद्य सेव्यं कौञ्च-
 निःसृदकम्। सरस्वत्यासुपस्यूय विमानस्थो विराजते”
 भा० व० ८४ अ०

कौञ्जवत् पुं कौञ्जः वक्रभेदा वाङ्मयेन सन्त्यक्तमत्प
 मस्य यः । पर्वतभेदे 'कैलासं कौञ्जवनं' च तथाहि
 गन्धमादनम् हरिः २०२ अ० । कौञ्जयुक्तभावे वि०
 स्त्रिं ङीप् ।

कौशादन न० यद्यते कर्माणि लुप्त् इत० । कृष्णाले २ वि-
होतके (चिचको) ३ चेष्टुलिकायां (धेचु) मेदिनि० ४ पप्पय्यां
गञ्जरात् । पञ्चवीजे स्त्री० राजनि० ह्रीप ।

क्रीडाराति पु० क्रीडस्व दैव्यमे दक्षारातिः । १ कार्तिकेये जुला०
२ परशुरामे च शब्दमाला क्रीडुरिपुः श्वेतयोऽप्यल ।

कौश्वारण्य न० जनस्थानात् क्रौञ्चद्वयान्तरे दण्डकारण्य
पाश्वर्तिनि वनभेदे ततः परं जनस्थानात् त्रिकोणं
गम्य रात्रौ। कौश्वारण्यं विविशतुर्गङ्गां तौ महौ-
जसौ रामा० चार० इत्य०। “ततः पूर्वेण गत्वा च
त्रिकोणं भ्रातरावुभौ। कौश्वारण्यमतिक्रम्य सतङ्गाच-
समलिके” तत्रैवोक्तेः तस्य सतङ्गाचमात् त्रिकोणान-
रितपश्चिमस्थलम्।

कौशगतिक त्रि० कौशगतादभिममनद्वैत उच्यते । १ कौश-
गतदागन्तरि मित्रौ । कौशगतं गच्छति उच्यते । २ कौश-
गतगन्तरि हि० । उभयतः स्त्रियं डीप ।

कौटु। यस्मिन् पुंस्त्री० प्रकृतिपङ्क्तये लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्गणात्
 क्रोपत्वा गोवापत्यम् कुङ्क्षा० च्छब्दः ततः सार्धे च क्त्वियाम्
 जप्त्वा कौटु। यङ्गः कौटु गोवात्पद्मस्त्रियागोवापत्ये । वङ्गपु
 यङ्गा० लुक् । कौटु। यङ्गः तद्गोवापत्ये । ततः चरी-
 ण्या० चतुरस्यां भुज् । कौटु। यङ्गक नक्षिडत्तातौ लि०
 कौटु कि पुंस्त्री० क्रोष्टे च सार्धे क तस्यापत्यम् १७ । क्रोष्ट-

कैरैरपखे स्त्रियां डीप् । २३३भिभेदे पु० । “तत्को द्र-
विषोदाः ? इन्द्र इति कौटुकिः” निरुक्तं ८, २

क्लथ वधे वा चुरा० उभ०पक्षे स्वा०प०सेट् घटादि० । क्लथयति
ते क्लथति, अचिक्लवत् अक्लाधीत् अक्लाधीत् । क्लथयां-
बभूव आस चकार चक्रे चक्लाच । मध्ये छतस्यापव-
र्त्तने च । “पौष्णो विष्यन्माने मारुतः क्लथन्” यजु०
१८, ५, “क्लथनं मध्ये छतस्यापवर्त्तनम्” वेददीपः

क्लद् रोदने सक० आह्वाने सह० इदित् स्वा० पर० सेट् ।
क्लन्दति अक्लन्दीत् । चक्लन्द । क्लन्दते
क्लद् वैकल्ये दि० आत्म० अक०सेट् घटादि० । क्लद्यते अक्लदिष्ट
चक्लदे । क्लद्यति त अचिक्लदत् त ।

क्लद् रोदने स्वा० उभ० इदित् अक० सेट् । क्लन्दति ते अक्ल-
न्दीत् अक्लन्दिष्ट । चक्लन्द चक्लन्द । क्लन्दते “वाः
क्लन्दास्मिन्नीचयो ऽत्तकामासो सहः ताभ्यो गन्धर्व-
पत्नीभ्योऽपसराभ्योऽकरं नमः” अथ० २.२.५

क्लप अथक्लवाक्ये चुरा० उभ० अक० सेट् घटा० । क्लपयति-
ते अचिक्लपत्-त । क्लपयां बभूव आस चकार चक्रे
क्लम ग्लानौ दिवा०पर०अक०सेट् शमा० । क्लमयति अक्लमोत्
चक्लाम । उदित् क्लमित्वा-क्लन्त्वा । क्लानः । चञ्
न डङिः क्लमः । क्लमयते अक्लमि । “क्लमं ययौ कन्दुक-
लोत्तयाऽपि या” “अज्ञाय सा नियमजं कुलसुसमञ्जं”
कुमा० “न चक्लाम न विष्यथे” भट्टिः “तपः क्लमं साध-
यितुं य इच्छति” शकु०

क्लम ग्लानौ भा० पर० अक० सेट् । क्लमति इदित् अक्लमत्
अक्लमीत् चक्लाम । क्लमित्वा । क्लमतः ।

क्लम पु० क्लम-भावे घञ् अडङिः । “योऽनाय सः अभोदेहे
प्रवृद्धः आससङ्गतः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थ
प्रपादकः” । भावप्र० उक्ते अभोभेदे ।

क्लमथ पु० क्लम-अथच् । आयासे अमरः ।

क्लमिन् लि० क्लम-चित्तुष्ण् अथडङिः । क्लान्तिवृत्ते ।

क्लव भये दिवा० आत्म० अक० सेट् घटादि० । क्लव्यते अक्ल-
विष्ट । चक्लवे । क्लवयति । वि-वैकल्ये विक्लवः ।

क्लान्त लि० क्लम-क्त । शमात्ते । [यस्तदानीम् ” माचः ।

क्लान्ति स्त्री क्लम-क्तिन् । परिश्रमे “क्लान्तिच्छिदोवनवनस्यत-
क्लिद आर्श्रिभावे दिवा० पर० अक० सेट् । क्लिद्यति । इदित् ।

अक्लिदत् अक्लिदीत् अक्लिदीत् । चक्लिद । क्लिदः । क्लिद्यन्
क्लिदी । क्लिदयति ते । अचिक्लिदत् त । “तेन क्लिद्यति
मयः” सुशु० । “सुषेगं पुरुषं हृष्टा भ्रातरं” यदि वा

सुतम् । योनिः क्लिद्यति नारीणाम्” हितो० । “क्लि-
द्यानि भूमौ क्लिद्यानि वाञ्छया मे स्वपन्ति च” भट्टिः ।
“कुन्त्याः प्रसवसंयुक्तैरसैः क्लिद्यसुरोऽभवत्” भा०
प्रा० १३५ । “नचैनं क्लेदवन्नापो न शोधयति मारुतः ।
अक्लेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्ण एव च” गोता ।
“रक्तैरचिक्लिदद्भूमिम् सैन्यैश्चातसारहतैः” भट्टिः ।
उपसर्गविशेषपूर्णस्तु तत्तदुपसर्गविशेषाद्योत्पत्तिर्गणिते क्लेदे ।

क्लिद रोदने इदित् भा० उभ० अक० सेट् । क्लिन्दति ते अ-
क्लिन्दीत् अक्लिन्दिष्ट । चिक्लिन्द चिक्लिन्दे । क्लिन्दितः ।
परिदेपने शोके सक० आत्म० । क्लिन्दते चैतस्मिन्सिक्तौ० ।

क्लिन्न लि० क्लिद-कर्त्तरि क्त । आर्द्रे (भिजे) क्लिन्नाधत्तौ उदा०
क्लिन्नवर्त्मन् न० “अरुजं बाह्यतः शून्यमनःक्लिन्नं सुवर्त्तयि ।
कण्डूनिस्तोदभूयिष्ठं क्लिन्नवर्त्म तदुच्यते” सुश्रुतोक्ते नेत्रा-
वयवभेदवर्त्मनि रोगभेदे ।

क्लिप् पु० क्लप् क्लिप् पृथो० । लोके । “यो कृतो ! अर क्लिप्ते-
अर कृतं अर” यजु० ४०, १५, “क्लप्ते क्लप्ताय लोकाय-
अर” माधवः । “कल्यते भोगाय क्लप् लोकाः तस्यै अर
जगदेश आर्षः कन्दसु भयद्येति” पा० “पदान्तत्वात्” वेददी०

क्लिश उपतामे दिवा० आ० अक० उपतप्तीकरणे सक० सेट्
पा० । क्लिश्यते अक्लिशित । क्लिशित्वा क्लिष्टा । क्लिशितः
क्लिष्टः । अधिकत्यमते अयसुभयपदौ तेन “क्लिश्यन्नपि
हि मेधावी” प्रत्यासन्नतुषारदोधितकरक्लिश्यत्तमोवज्ज-
योति” नृपात्मजौ चिक्लिशतः ससीतौ” भट्टिः साधुः
सहस्रकल्पे “इन्द्रियैः कामदृष्टौस्तु क्लिश्यसे प्राहसोयथा”
रामा० वि० १६, २७, अकर्मकत्वे “क्लिश्यते हि जनः
सर्वः तरभाणः पुनः पुनः” भा० व० १३१ अ० । “चिरं
क्लिशित्वा मर्कावत्” भट्टिः परस्मैऽदित्ये “लयः परादे”
क्लिशयन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् मनुः । “क्लिश-
क्लिष्टप्रभावानि व्योतीर्णेषु सुखानि यः” कुमा० । “क्लिशः
फलेन हि पुनर्नपतां निधत्ते” कुमा० ।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गविशेषाद्योत्पत्तिर्गणितमे

क्लिश बाधने सक० क्रा० कर्त्तव्ये सेट् । क्लिश्नाति अक्लिशीत् अक्लि-
शत् चिक्लिश । क्लिष्टः । क्लेशः क्लिशित्वा क्लिष्टा । क्लिशितः क्लि-
ष्टः “इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्” कुमा० ।
“अयं मां सुहृदं जुष्टः कौरवाणां यशोहरः । क्लिश्नाति
नाहं तत् सोढुं चिरं शक्यामि कौरव !” भा० स० ६७ ।
“अतुरस्तारकोनाम त्वया दत्तवरः प्रभो ! । सुराद्वीच
क्लिश्नाति कथं क्लृप्तं विधीयताम्” भा० आनु० ८५ अ० ।

“किञ्चिद्विषयं भुजमध्यसुरःस्थलेन” रतः । अत्र मङ्गि-
नाथः किञ्चिद्विषयं पठित्वा किञ्चातिरयं सकम्पकः “कि-
ञ्चातिभवनत्वमिति दर्शनादित् व्याचख्यौ । तेन टी-
कापुस्तके किञ्चिद्विषयं पाठः प्रामादिक एव ।
उपसर्गविशेषान् तत्तदुपसर्गद्वयोर्वाच्युक्ते बाधने ।
परि+सर्वतोबाधने । “परि+कृशमाने” पा० ।

क्लिष्टित लि० किञ्च-क्त वा इट् । १ कृशयुक्ते २ उपतापिते च
क्लिष्ट लि० किञ्च-क्त वा इडभाषः । १ कृशयुक्ते २ पोडिते च ।
३ पृथ्वीपरविस्त्रायेके वाक्ये न० अमरः

क्लिष्टा क्ली क्लिष्टः क्लिष्टः क्लिष्टः क्लिष्टः । पातञ्जलोक्ते
चित्तवृत्तिभेदे यथा

“उत्तयः पञ्चतयः किञ्चाऽक्लिष्टाः” सू०

“कृशयेतुकाः क्लेशप्रचयेतीति ताः किञ्चाः । स्वाति-
विषया गुणाधिकारविरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपतितता
अव्यक्लिष्टाः । क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति । अक्लिष्ट-
च्छिद्रेषु क्लिष्टा इति । तथाजानीयकाः संस्काराः वृत्ति-
भिरपि क्लिष्टान्ते संस्कारैश्च उत्तय इति एवं वृत्तिसंस्कार
चक्रमनिरावर्तते तदेवभूतं चित्तमवसिताधिकारमात्र
कल्पेनावतिवृत्ते प्रलयं वा गच्छतीति । ताः किञ्चाश्च
पञ्चना उत्तयः” भा०

“स्वादेतत् पुरुषो हि शक्ये, उपदिशते । न च वृत्तिभि-
रोधो उत्तरोपिज्ञाय शक्यो, न च सङ्गोऽपि पुरुषा-
युपरलभ्यमाः कौचित् परिगणयितुमसंख्याताय कथं
निरोधव्या इत्याशङ्क्य तासामित्यत्रास्वरूपवत्तत्पादपरं
स्वरूपवतारयति ताः पुनर्निरोधव्या वच्छत्ये सति
चित्तस्य उत्तयः पञ्चतयः किञ्चाऽक्लिष्टाः । वृत्तिरूपोऽ-
प्यव्यक्तः । तस्य प्रमाणादयोऽप्यवगः पञ्च तत्तत्तदवयवाः
पञ्चतयः पञ्चावयवा वृत्तिर्भवति ताश्च उत्तयचैतन्मैत्रादि
चित्तभेदात् वच्छति इति वच्छवचनसपपन्नम् एतदुक्तं भवति
चैत्रो वा मैत्रो वा काश्चिद्व्यवस्थेतेषां उत्तयः पञ्चतयः
एव नाधिकार इति । चित्तोऽति चैकवचनं जात्यभिप्रायं चि-
त्तानामिति तु दृष्टव्यम् । तासामवतारविशेषमनुष्ठानोप-
यो गमं दर्शयति । किञ्चाऽक्लिष्टा इति । अक्लिष्टा उपा-
देयाः किञ्चा निरोधव्यास्ता अपि परेष्वप्येवैराग्येणेति ।
अस्य व्याख्यानम् । कृशयेतुका इति । कृशः व्याख्यातादयो
जेतवः प्रवृत्तिकारणं वासां हृत्तीनास्त्वयोक्ताः । यथा
पुरुषार्थं प्रधानस्य राजसामोभयोरिति हि हृत्तीनां कृशका-
रित्वेन कृशैव प्रवृत्तिः कृशः क्लिष्टम् तदाग्राममोति

क्लिष्टा इति । यत एव क्लेशोपाज्जनाद्यममूर्षां प्रवृत्तिरत-
एव क्लेशप्रचयप्रचयेतीति प्रमाणादिकाः । स्वस्वयं प्र-
तिपक्षद्वयमवसाय तत्र सङ्कोहितो वा क्लेशप्रचयमाचिनो-
तीति भवन्ति प्रमाणाद्यममूर्षां प्रचयप्रचयममूर्षां उत्तयः
क्लिष्टा इति अक्लिष्टा व्याचष्टे स्वातिविषया इति ।
विपुतरजसमसो बुद्धिभस्वस्य प्रशान्तवाहिनः प्रशान्तसादः
स्वातिस्तया विषयिगता तद्विषयं सत्त्वपुरुषविषयैकतपलक्ष्यति
तेन सत्त्वपुरुषविषयैकविषया यतः अतएव गुणाधिकार
विरोधिन्यः कार्यकरणं हि गुणानामधिकारो विवेकस्या-
तिपर्यवसानश्च तदति चरिताधिकाराणां तु गुणानाम-
धिकारं विवृण्वति इति अतस्मा अक्लिष्टाः प्रमाणप्रवृत्तयो
उत्तयः । स्वादेतत् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टउत्तय
एव सर्वप्रवृत्तयः न च क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्त्य-
क्लिष्टउत्तयः । मध्यामूर्षा भावेऽपि कार्यकारिता विरोधि-
मध्यपातित्वात् । तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोध-
सासां च वैराग्येण परेष्वेति मनोरथमात्रमित्यत
आह । क्लिष्टप्रवाहेति । व्यागमानुमानाचार्योपदेशप-
रिशीलनलब्धजन्मो व्यवसायवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रान्तरे तत्र
पतितताः स्वयमक्लिष्टाएव यदापि क्लिष्टप्रवाहपतितताः । न
अत्र शिखारूपमे किरातगतसङ्कीर्णं प्रतिवसदपि प्राङ्मा-
णः किरातो भवति । अक्लिष्टच्छिद्रेष्वतः निदेशनम् ।
क्लिष्टान्तर्गततया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः स्व
संस्कारपरिपाकक्रमेण क्लिष्टा एव तावदभिभवन्तीत्या-
ह तथाजानीयका इति । अक्लिष्टाभिर्भृत्तिभिरक्लिष्टाः
संस्कारा इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिसंस्कार, चक्रमनिरा-
वर्तते आनिरोधसमाधेः तदेवभूतञ्चित्तं निरोधव्यव-
संस्कारशेषं भूत्वात्कल्पेनावतिवृत्ते इत्यापाततः । प्रलयं
वा गच्छतीति परमावर्तनः । पिच्छोऽस्य सूत्रार्थमाह ।
ता इति पञ्चधेत्वर्थक्यनमार्थं तु शब्दवृत्तिव्याख्यानं
तयपः प्रकारेऽस्वरूपात् । ताः स्वसंज्ञाभिर्दृष्टयति” विव०
“प्रमाणादप्यव्यवस्थानिद्रास्तयः” सू०

“निर्देशे यथावचनं विषयज्ञार्थे इन्द्रसमास इतरेतरयोगः ।
यथाः नित्याऽनुचिदुःखानां नित्यशुचिदुःखानां स्वाति-
रविशेषोक्तोऽपि न दिङ्मोहालातश्चादिविधसा व्युद-
कान्ते । एवमिहापि प्रमाणाद्यभिधानेऽपि वृत्तिनिरुद्धा-
वशदान व्युदस्येति तद्वरासाय वक्ष्यं पञ्चतय इति
एतावद्य एव उत्तयोनापराः सतीति दर्शितं भवति” विव०

क्लिष्टि क्ली क्लिष्टः क्लिष्टः । १ कृशे २ सेवायां च प्ररिः ।

क्रीत पु० सुसुतोऽहो अग्निप्रकृतिके क्रीतभेदे । “क्रीतः क्षमि-
सरारो च” सुसुतः क्रीतगन्धे विवृतिः ।

क्रीतक न० क्रीव-कृप् नि० वलोपः कृिं त कति हसते चच् ।
मधूके (यटिमधु) । अमरः । “तत्र क्रीतकावमारगुञ्जा
सुगन्धगर्गरकरघाटविद्युद्विषाजियानोत्पत्तौ मूलविषा-
णि” सुसुतः । २ करञ्जवीजं “आजनि मन्वान् संनमयेत्”
“एकक्रीतकेन” आशु० ष्ट० २, ८, ७, ८, “करञ्जवीजस्य यत्रैकं
वीजं तदेकक्रीतकम्” नारा० ड० ।

क्रीतकिका स्त्री क्रीताटागतः कृ क्रीतकः विक्रयः नि-
न्दायां डन् रस्य लः । नीलप्राभापथी अमरः । नीलप्राः
विक्रयस्य निनिन्दितत्वमाह भिता० आपस्तम्बः “रोमकूपे
यदा गच्छेद्रथो नीलप्रासु कश्चित् । त्रिवर्षेषु च
सामान्दात्तप्रकृष्टं” विशेषणम् । पालनविक्रयश्चैव त-
द् दृष्ट्या चोपजीवनम् । पतनञ्च भवेद्दिने लिभिः कृच्छ्रे
व्यपोहति”

क्रीतनक न० क्रीतं क्रीतभेदं नुदति नुद-वा० ड संघायां
कृत् । मधूलिकायाम् अतिरसायाम् राजनि० ।

क्रीव(व) वैकल्ये अप्रागल्भ्ये च भा० आठ० अक० सेट् ।
क्रीव (व)ते व्यङ्ग्यवि(वि)ट । चिक्क्रीव(व)क्रीवि(वि)त्वा ।
पा० मते व्ययं पवम्यान्त्यः कविक० मते अन्यस्यान्तः ।
अदित् चङि अचिक्क्रीव(व)त् त ।

क्रीव(व) पु० न० । क्रीव(व)-क । पुंस्त्रीभिस्ते तृतीयप्रद-
तो णञ्छे । स च “न मूलं जनिनं यस्य विषा चापसु
निमज्जति । सेट्” चोन्मादगुञ्जाभ्यां हीनः क्रीवः स उच्यते”
इति कात्यायनोक्तलक्षणः । स च चतुर्दशविधः नार-
देन दर्शितो यथा ।

“चतुर्दशविधः शास्त्रे णञ्छो हटो मनोषिभिः । चिकित्-
स्यथाचिकित्स्यश्च तेषां क्रीवो विधिः क्रमात् । निसर्ग-
णञ्छोऽनणञ्छश्च २ पलपणञ्छश्चैव च । अभिषापा ।
गुरो ४ रोगात् ५ देवक्रोधात् इत्येव च । दैर्घ्याणञ्छ ७
७ सप्तः ८ सैक्यो दवातरेता ९ सुखे भगः १० । आचो प्रा
११ मोषवीजश्च १२ शालीनो १३ न्यापति १४ सप्तः ।
तत्राद्यायप्रतोकार्यो पञ्चास्यं भासमाचरेत् । अतुक्र-
माच्चयस्याय कालः संवत्सरः स्मृतः । दैर्घ्यां णञ्छा-
दयोऽन्ये चत्वारः सप्तदश्वताः । तत्राद्यास्तो पतितत्वे
चतयोऽन्या अपि स्त्रियाः । आचो प्रमोषवीजाभ्यां
क्रीतेऽपि पतिकर्मणि । पतिरन्यः कृतोनाया वत्सरः
मतीत्य त । शालीनस्यापि दृष्टस्त्रीसंयोगादुच्यते

ध्वजः । तं हीनवेगमन्यस्त्रीवालाद्याभिरुपाचरेत् ।
अन्यस्यां यो मनुजः स्यादमनुष्यः स्वयोपिति । लभेत
स्वायं भर्तानोपेतत्वायै प्रजाकृते । अपथार्थं स्त्रियः
सृष्टाः स्त्री चैवं वीजिनो नराः । क्षेत्रं वीजवते देवं
सपीजी क्षेत्रमर्हति” अत्र नटे सृते प्रव्रजिते क्रीवे वा
पतिते पतौ । पञ्चस्य पत्न्यु नारीणां पतिरन्यो विधीयते”
इति क्रीवपतिपरित्यागे प्राप्ते क्रीवस्य चिकित्साचि-
कित्सत्वभेदेन द्वैविध्यसंज्ञा चिकित्स्यस्य कालापिशेष
पर्यन्तं सुसुतादुक्तवाजीकरणादिना उपचर्यता अचि-
कित्स्यस्य तु सर्वथा त्याज्यता दर्शिता । तत्र निसर्ग-
णञ्छः मनुजो मातापितोः समवीर्यजातः । अनण्डः
कण्डहीनः लिङ्गाण्डः कृतक्रीवश्च तौ द्वौ अपती-
कायौ अचिकित्स्यौ । पञ्चास्यं पञ्चाध्यापकण्ड
भासमाचरेत् चिकित्सेत् । त्वयस्य गुरोरभिषापरो-
गदैवकोपकृतकृच्छ्रस्य संवत्सरं चिकित्सत्वम् । दैर्घ्यां
णञ्छादयस्तु चत्वारः अचिकित्स्यत्वात् पतिततुल्यत्वेन
सर्वथा त्याज्याः न तत्र कालप्रतीक्षा । अ चत्वारो वीजस्य
दैर्घ्येणैव दर्शनमात्रादिना स्वलितवीर्यः मोषवीर्यः
अपत्योत्पादनाद्योऽप्यपीजः एतौ द्वौ णञ्छामात्रं चिकित्स्यौ
शालीनस्य तु चिकित्सत्वेन अत्याज्यता । अन्यपतेस्तु सर्वथा
त्याज्यता । अत्र चतयोऽन्या इति विशेषणात् क्रीवपति-
त्यागवचनं वाग्दत्ताविषयमिति कल्पनं निरस्तम् । नटे
सृते इत्यादिवचनं युगान्तरविषयम् “दत्तायाश्चैव कन्यायाः
पुनर्दानं वरस्य च” इत्यादित्यपुराणे कलिधर्मधम्मो-
धभिधानात् इति माधवाचार्यः । अन्ये तु कलिधर्मप्रक-
रणे पराशरेण तथापिधानात् स्मृतेः पुराणात् बलवत्त्वेन
कलावपि तत्प्रवृत्तिरित्याहुः । साम्प्रदायिकास्तु वेदाद्यां
नुभयजन्तुनिमग्नोत्पादकाद्यस्यैव स्मृतित्वेन पुराणान्-
गतिधर्मविधायकनिषेधवाक्ययोरपि स्मृतित्वात् “द्वैधे
बहूनां पचनमिति” न्यायेन बहूनां तद्योऽस्मत्त्वभावात् शि-
ष्टाचारविरोधाच्च पराशरवाक्यमनादृत्य बह्वसम्मत एव
पल आदरणीय इत्याहुः । णञ्छादिनलक्षणं सुसु-
तोक्तम् । सुसुते तु मपुंसकोत्पत्तिकारणमस्तितासङ्गे दा
अन्यथा दर्शिता यथा

“पितोरत्वत्प्रीजत्वादादेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं
प्राप्य लभते ध्वजोच्छ्रावमसंशयम् । यः पुतियोनी
जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः । स योनिभेदसोऽप्यमा-
प्राय लभते बलम् । स्त्री सुदेऽत्राक्षय्याः स्त्रीषु पुं-

वत् प्रवर्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं प्रहणु
चापरम् । इहा व्यवायमन्वेष्टा व्यवाये यः प्रवर्तते ।
ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः प्रहणुं प्रहणु पञ्चमम् । यो भा-
व्यादास्तौ मोहादङ्गनेव प्रवर्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो
जायते प्रहणुसंज्ञितः । अतौ परुषवद्वापि प्रवर्तते ताङ्गना
यदि । तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता ।
आमेक्ययः कुम्भी च कुम्भीकश्चेष्टिता । सरेतस-
स्वमी ज्ञेया अशुकः प्रहणुसंज्ञितः । अनया पिप्रकृता तु
तेषां शुक्रवद्वाः तिराः । हर्षात् स्फुटत्वमायानि ध्व-
जोच्छ्रायस्ततो भवेत् ।

तस्य दावानधिकारिता अनंशशब्दे ४३२ प्र० उक्ता । तत्रायं
विशेषः । “क्लोवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्क्तु रन्तको
जडः । अन्वोऽधिकृतस्त्रुरोगाद्याभर्त्तव्याः सुनिर्ग-
काः” या० व्याख्या मिता० “एतेषां विभागात् प्रागेव
दोषप्राप्त्यनंशत्वम् न पुनर्विभक्तानां, विभागोत्तरकालम-
प्यौषधादिना दोषनिर्हारेण भागप्राप्तरूपेण “विभक्तोपु-
सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्” इत्यस्य समानन्यायात् ।
क्लोवान्वो यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागानर्ह्येव यदि
त्वन्तरा तदा, तदपगमश्चैदौषधादिना, तर्हि “दृष्ट्याहा
तर्हिभागः स्थादायव्ययविशेषितादिति” रीत्या विभागा-
हर्षेवेत्युक्तम् । अत्र विशेषः क्लोवादीनामनंशत्वात्तत्पु-
त्राणामनंशत्वे प्राप्त इदमाह” मिता० “औरसाः
चेत्तज्जस्तेषां निर्दोषा भागहारिणः” । या० “एतेषां
क्लोवादीनामौरसाः चेत्तज्जा वा पुत्रा निर्दोषा अंश-
पहणपितोऽधिकेयादिदोषरहिता भागहारिणः, अंग-
याहृणो भवन्ति । तत्र क्लोवस्य चेत्तज्जः पुत्रः सम्भव-
त्यन्येषामौरसा अपि । औरसचेत्तज्जोपहृण इत-
रपुत्रव्युदासार्थम् । क्लोवादिदुहितृषां विशेषमाह
मिता० “सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद् भवन् सात्कृताः” ।
या० “एतेषां क्लोवादीनां सुता दुहितरो यावद् विवाह
संस्कृता न भवन्ति तावद्भरणीयाः । चण्डालास्त्वाद्याश्च ।
क्लोवादिपुत्रोनां विशेषमाह मिता० “अपुत्रावोपितृचैषां भर्त-
व्याः साधुवृत्तयः । निर्दोषा व्यभिचारिण्यः प्रतिज्ज्वालास्त-
थैव च” या० “एषां क्लोवादीनामपुत्राः पत्न्यः साधुवृत्तयः
सदाचाराच्चेद्वर्तव्या भरणीयाः । व्यभिचारिण्यस्तु
निर्दोषाः । प्रतिज्ज्वालास्तथैव निर्दोषा भवन्ति भरणीया-
श्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् । न पुनः प्रातिज्ज्वालास्तेषां भर-
ण्यमपि न कर्त्तव्यम्” मिता०

वीरमिलोदये विशेषे “क्लोवादीनामपि दारपरिपहेण पुत्रसं-
भव उक्तो मनुना “यद्यर्धिता तु दारैः स्थात् क्लोवादीनां
कथञ्चन । तेषां सुतस्य तन्नामपत्यं दायमर्हति” । तन्नु-
रपत्यम् । नच क्लोवादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं
दारसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतया अतुप-
नीतत्वे शूद्रवदपतितत्वात्” ।

एतच्चिन्त्यं “सखेभगाद्य ये केचित् क्लोवप्राया नपुंसकाः ।
ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्रह्मण्यर्हताः । महापात-
किनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिता” शु० त० ब्रह्मपु०
क्लोवस्य पतितत्वोक्तः । केचित्तु तत्र उत्तरार्द्धे “पतितानां
न दाहः स्नानान्येदिनीस्थसङ्घयः पातः कर्त्तव्यो नचानु-
नाशौ च सुदकक्रिया” इत्युक्ते रघौ चाद्याभावाद्भूमिदं पा-
तित्वं नान्यत्र । अतएव अनंशगणनायां याज्ञवल्क्यादि-
भिः पतितत्वं पृथक् क्लोवस्य कीर्त्तनं सङ्गच्छते इत्याहुः ।
मनुनाऽस्यापाङ्क्तो यत्पुत्रसंज्ञम् “आचारहीनः क्लोवश्च नि-
त्ययाचनकक्षया” इत्युपक्रमे “एतान् विगर्हिताचारान-
पाङ्क्तो यान् द्विजाधमान्” इति । “अस्मोत्पत्तौ कारणसंज्ञं
मनुना । “पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिकं
स्त्रियाः । साम्येऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा शोणाले च विप-
र्ययः” “पुंसोवोजे अधिकेऽशुम्मास्त्रिपुलो जायते स्त्री-
वोजेऽधिके शुम्मास्त्रिपुलु इति” । अतोऽप्याहारादिना
निजबीजाधिक्यं भार्यावासाहारलाघवादिना बीजास्य
त्वमगमप्रायुम्मास्त्रिपुलादिना गन्तव्यमिति दर्शितं
स्त्रीपुंसायोस्तु वोजसामेऽपुमान् न पुंसकं जायते पुं-
स्त्रियाविति यमौ निःसारेऽन्ते चोभयोरैव बीजे गर्भस्या-
सम्भवः” कुङ्कु० ।

कर्त्तव्यकर्मांशुश्चिरदुसाहेरक्षधीरे ४ प्रक्रमहीने अमरः
तस्य भावः व्यञ्ज । क्लेय न० । तत् क्लोवता स्त्री । त्व
क्लोवत् न० तद्भावे “मा क्लेयं गच्छ कौन्तेय ! नैतत्-
त्वय्युपपद्यते” गोता । “पुनरक्लोवतया प्रकाशयतम्”
रघुः । “अक्लोवतया धैर्यं च” मङ्गि० । “वोहि धर्मोऽस्तु
ते भीष्म ! ब्रह्मचर्यमिदं दद्या । यज्ञारयसि मोहाद्वा
क्लोत्वाद्वा न संशयः” भा० सं० ४० अ० । क्लेयश्च पुंस्त्रे-
न्द्रियोपघातः अशक्तिशब्दे ४७२ प्र० उदा० । जातस्य
क्लोवताकारणं च श्रुते दर्शितं यथा “शुक्रवहे ह धमन्वी
तयोर्बलं स्तनौ दृश्यौ च तत्र विद्वस्य क्लोवता चिरात्
प्रमेको रक्तशुक्रता च” । “क्लोवरूपांश्चिराटिनः” अथ-
८, ६, ७, क्लोवदवाचरति उग्रः किम् वा । क्लोवायते । का-

यपि व्याख्यायते सुखं । शब्दनिष्ठः भेदे तद्विहितः
शब्दार्थरत्ने यथा

"लिङ्गत्वञ्च प्राकृतगुणगतास्वात्मकोधर्म एव तद्विशेषश्च
पुनरुपसकत्वादिः । तथा हि सञ्ज्ञेयां लिङ्गप्रकृतिका-
र्यं तथा शब्दानामपि तथात्वेन गुणगतविशेषाच्छब्दे पु-
लिङ्गविशेष इति कल्प्यते स च विशेषः शास्त्रे इत्यम-
धायि । विवृतसत्त्वादीनां तुल्यरूपेणावस्थानात् नपुंस-
कत्वं सत्वसाधिकां पुंस्त्वम्, रजसाधिकां स्त्रीत्वमिति ।
एवञ्च लिङ्गस्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सङ्घातभेदा-
रोपात् अस्मिन् वाचके अर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण
वा सर्वत्र तस्य विशेषणत्वम् शाब्दोपे शब्दभानस्ये-
त्वाच्च शब्दस्य नामार्थतावत् तद्वत्लिङ्गस्यापि नामार्थतौ-
चित्वात् "न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यः शब्दानुगमादते"
इति प्रागुक्तः "शब्दोऽपि यदि भेदेन विज्ञा स्यात्तदा तथा ।
नो चेत् ओत्वादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेऽवभासने" इति चार्थ-
ज्ञेयं शब्दानां नामार्थतावगतेः । तथा प्रातिपदिकार्थः ।
अभेदविज्ञायां तु ओत्वादिभिरेव सिद्धः ज्ञातः सन् अर्थ-
प्रकारतया भासते इति तदर्थः । युक्तमैतत् पुंलिङ्गः श-
ब्द इति व्यवहारात् "समोनपुंसकादिति" पांश्वत्वे शब्दस्यैव
नपुंसकत्वव्यपदेशात् दारानित्यादौ पुंस्त्वान्वयवाचाच्च लि-
ङ्गस्य शब्दधर्मत्वमन्यथैतेषु लिङ्गाद्यानन्वयापत्तेर्विवक्षा-
रक्षित्वेनैवं शास्त्रस्यापत्तेः । तथा अर्थभेदाच्छब्दभेद-
वत् लिङ्गभेदादपि शब्दभेद इति कल्प्यते प्रागुक्तधर्मविशे-
परूपभेदकसङ्गात्वात् । उक्तञ्च भाष्ये "एकार्थे शब्दान्त्वा
दृष्टं लिङ्गान्वयमिति" । एवञ्च तदाऽप्यशब्दानामनेकलि-
ङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्विकत्वेनैव वस्तुतस्तथा भिन्ना-
नामेव भिन्नलिङ्गत्वमिति दिक् । "एकारादि एकारा-
नान् श्लोचनीयान् लिखेत्ततः । अक्षराण्येव खल्व-
इव श्लोचं प्रचक्षते" अक्षरमचक्षते तन्वसारोक्ते अ-
कारादिवर्णचतुष्के च

कृ.मतौ व्या० भा० सक० अदि । कृते अक्षरे तु कृते
कृते लि० लप-क्त । रचिते रक्षिते रविहिते निर्मिते च
शब्दच० "पतिवरा कृपविषाक्षेण" कृपेन सोपान
पथेन मञ्जुम्" रघुः । ५ पापिते च कृपकेशनखरुदनाः
शुक्लाभरः युचिः" मनुः ।

कृ.मकोला स्त्री कृ.म कीलम । (पाठा) इति ख्याते । नि-
दिष्टकरग्रहणार्थं दत्तमूभिः स्य ग्रहणोपयोगिसत्त्वज्ञापके
पत्रभेदे लि० ।

क्री.द पु० क्री.द-भावे वज् । १ चार्द्रतायाम् । सा च जलवि-
कारभेदः यथाह वा० "रसानु रसनं शैत्यं स्नेहं
क्रीदं समार्हपम्" । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यम-
ज्ञानं, स्नेहं स्निग्धताम् स्रुतासहितं क्रीदमार्द्रताम्"
मिता० । देहस्यः क्रीदश्च स्नेहकार्यः क्रीदनशब्दे
विवृतः । "तदस्मिन् क्रीदसमाकलायम्" "स तौ कृश-
लवोऽनृष्टगर्भकौ दौ तदाख्यौ" रघुः । २ पतीभावे शब्दचि०
"पदस्थितस्य पद्मस्य वन्धू दृश्यभास्वरौ । पदाच्यु-
तस्य तस्यैव क्रीदकं शक्रावुभौ"

क्री.द क लि० क्री.दयति क्री.द णिच् ष्वल् । १ क्री.दकारके देह-
स्य क्री.दं क्री.दनशब्दे विवृतः । २ क्री.दकारके जलादौ
लि० । देहस्य दशवर्जिमध्ये १६ वज्जिभेदे अग्निशब्दे पु० ए०
पदार्थादर्शयाम्यम् इत्यम् । जलस्य क्रीदकत्वेऽपि तत्र
अग्नेः साहचर्यादेव तथात्वम् ।

क्री.दन् पु० क्री.दयति क्री.द-णिच्-कनिन् (चन्द्रे लणा०)

क्री.दन् पु० क्री.दयति क्री.द-णिच् ल्यु । क्री.दकारके देहस्ये
स्नेहभेदे तद्विहितः भावप्रकाशे

"कफशैतानि नामानि क्रीदनस्यावलम्बनः । रसनः स्ने-
हनचापि स्नेहणः स्थानभेदतः । अथ क्रीदनादीनां
स्थानान्याह "आमाशनेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि सन्धिषु ।
स्थानेष्वेव मनुष्याणां स्नेहा तिष्ठत्युक्तमात्" । दोषाणां
सकलशरीरव्यापिनामपि पञ्च पञ्च स्थानानीति बाह्यलगा-
भिप्रायेणोक्तानि । तथाच वाग्भटः "इति प्रायेण दो-
षाणां स्थानान्येकीकृतात्मनाम् । व्यापिनामपि जानीयात्
कर्माणि च पृथक् पृथक्" । चरकश्च "ते व्यापिनोऽपि
हृद्याभ्योरधोमध्योर्ध्वसंस्थाः" इति । अथ तत्तत्स्थानग-
तस्य स्नेहणः कर्माण्याह "क्रीदनः क्रीदयत्यन्नात्मग-
क्रापरगत्यपि । अतुष्टह्नाति च अन्नस्थानान्क्रीदक
कर्माणा" । अयमर्थः क्रीदनोऽन्नं क्रीदयति तेन संज्ञत-
मन्नं भेदं प्राप्नोति । अपरगत्यपि स्नेहस्थानानि हृद-
यादीनि मार्गेण गत्वा तत्र तत्र हृदयात्मन्यन्वा-
रणरसग्रहणसमस्तोन्द्रियगर्पणसन्धिसंश्लेषणादुदक कर्मा-
भिरनुष्टह्नाति उपकरोति । तथा च "रसयुक्तात्मधीर्षेण
हृदयस्यावलम्बनम् । त्रिकसन्धारणं चापि शिदधात्ये-
लम्बनः" । त्रिकं शिरोबाहुद्वयसन्धः । "उभावपि
ततः सौख्यं तिष्ठतश्चान्तिके यतः । ततो रसान्विजानी-
यात् रसनारसनौ समौ" । रसना रसनेन्द्रियं रसनः क-
ण्ठस्य कर्तुः । "स्नेहनः स्नेहदानेन सप्तसंन्द्रियगर्पणः ।

लेशः सर्वसत्त्वानां संज्ञकं विद्वान्मयी । २ कुदहा-
रके जलादौ लि० ।

लो दु ३० क्लृप्तः उत्तु । १ चन्द्रे उज्ज्वलः २ सन्निपाते लिङ्गा-
लो ग पु० क्लृप्ताभावे घञ् । उपतामे दुःखं क्लृप्ताग्निं क्लृप्त-
वाधने कर्त्तरि क्च । पातञ्जलोक्तं पु अविद्यादिषु
पठ्यते । “क्लृप्तकर्मविपाकागद्यैरपरान्तरः पुरुषविशेष
इति वरः” पात० सू० । “अविद्यादयः क्लृप्ताः” भा० ।
“क्लृप्ताग्निं खल्वभी पुरुषं संसारकं विविधदुःखप्रदा-
रेणेति” विवरणम् । अविद्यादीनां यथाक्लृप्ताहेतुत्वात्
तत्त्वज्ञानाद्यत्वं तथा तेषां निरोधोपायश्च तत्रैव साधन-
पादे दर्शितो यथा

“अथ के क्लृप्ताः कियन्तीति” भा०

“अविद्याऽस्मिता रागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च क्लृप्ताः” सू० ।
“इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्मन्दमाना गुणा-
धिकारं हृदयानि परिणामवस्थापयन्ति कार्यकारण-
स्रोतउद्गमयन्ति परस्परानुपपन्नत्वोन्मत्त्वा कर्मविपाकं
चाभिनिर्हरन्ति” भाव्यम् ।

“पृच्छति अथेति । अविद्येति सूत्रेण परिहारः ।
अविद्यादयः क्लृप्ताः । व्याचष्टं पञ्च विपर्यया इति ।
अविद्या तादात्म्यपर्याय एव अस्मितादयोऽप्यविद्योपादा-
नास्तदभिनिर्गमयन्ति इति विपर्ययाः । ततश्चाविद्या-
समुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदोयुक्त इति भावः । तेषा-
मुच्छेदव्यतिरेकं संसारकारणत्वमाह ते स्मन्दमानाः ।
समुदाचरणो गुणानामधिकारं हृदयानि खल्वन्तं कुञ्चन्ति
अतएव परिणामवस्थापयन्ति अव्यक्तमहदहङ्कारपरम्प-
रया हि कार्यकारणस्रोत उद्गमयन्ति उद्गापयन्ति । यदर्थं
सर्वमेतत् कुञ्चन्ति तद्गच्छति परस्मैति । कर्मणां
विपाको जात्यायुर्भोगलक्षणः पुरुषार्थः” तमसी क्लृप्ता
अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं ? नेत्याह
परस्परानुपपत्तेरिति कर्मभिः क्लृप्ताः क्लृप्तैव कर्माणीति
वाचस्पतिविवरणम् ।

“अविद्याचेतसुत्तरेण प्रमुपतनुविच्छिन्नोदाराणाम्” सू०
“अविद्याऽविद्या चेत्तं पञ्चभूमिस्तरेषामस्मितादीनां चतु-
र्विधकल्पितानां प्रमुपतनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का
प्रमुपतिः ? चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः
तत्र प्रबोध आलम्बने संमुखोभावः प्रसंख्यानवतो दग्धक्ले-
शबीजस्य संमुखोभूतेऽप्यालम्बनेनाऽसौ पुनरस्ति दग्धबीजस्य
कुतः प्ररोह इति । अतः कोणक्लेशः कुशलचरमदेह

इत्युच्यते तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था
नान्यत्रेति सतां क्लेशानां तदा बीजसामर्थ्ये दग्धमिति
विषयस्य संमुखोभावेऽपि सति न भवत्येतां प्रबोध इत्युक्ता
प्रमुपतिर्दग्धबीजानाम् अपरोहश्च । तनुत्वमुच्यते प्रतिप-
क्षभावनोपहताः क्लेशास्तमवो भवन्ति । तथा विच्छिद्य
विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीति वि-
च्छिन्नाः कथं ? रागकाले क्रोधसमुदादयनात् । न हि राग-
काले क्रोधः समुदाचरत रागश्च कश्चित् दृश्यमानो
विषयान्तरे नास्ति, नैकसुखां स्त्रियां चैतोरक्त इति अन्यासु
स्त्रीषु विरक्तः, किन्तु तत्र रागोलब्धवृत्तिः, अन्यत्र भवि-
ष्यद्भूतिरिति स हि तदा प्रमुपतनुविच्छिन्नोभवति । वि-
षये यो लब्धवृत्तिः स उदारः । सर्वेष्वेते ते क्लेशविषयत्वं
नातिक्लामन्ति । कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रमुपतनुवदारावो
क्लेशः ? इति उच्यते स यमेवेतत् किन्तु विप्रतिष्ठानमेवेतेषां
विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षतावनातो नष्टं तथैव स्त-
व्यप्रकाशनेनाभिध्वजम् इति सर्वे एवामी क्लेशा अवि-
द्याभेदाः कक्षात् ? सर्वेषु अविद्याषाभिध्वजते यदविद्याया
वस्त्वाकार्यते तदेवानुसंगते क्लेशाः विषयविषयप्रत्ययकाले
उपलभ्यन्ते जीयमाणानां चाविद्यामनुजीयन्त इति भा० ।

“हेवानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति अविद्याचेत-
मिव्यादि । तत्र का प्रमुपतिरिति स्तोत्रितामर्षा क्रियामनुवेतां
क्लेशानां सद्भावेन प्रमाणस्तीत्यभिप्रायः पृच्छतः । उत्तरं
चेतसीति । सा नामार्थक्रियां कारुः क्लेशाः विदेह-
प्रकृतिलयानां बीजभावः प्राप्तास्तु ते शक्तिमात्रेण
सन्ति लोरे इव दधिनोऽविवेकख्यातेरन्वदस्ति कारणं
तद्विश्रुतायाम् अतोविदेहप्रकृतिलया विवेकख्याति
परिहृणः प्रमुपक्लेशा न यावदवधिकान् प्राप्तवन्ति,
ततः प्राप्नोत पुनरावृत्ताः सन्तः क्लेशास्तु तेषु विषयेषु
संमुखीभवन्ति । शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा तेषां ते तयो-
क्ताः । तदनेनोत्पत्तिशक्तिरक्ता बीजभावोपगम इति च
कार्यशक्तिरिति । ननु विवेकख्यातिमतोऽपि क्लेशाः
कक्षात् प्रमुप्राः ? इत्यत आह प्रसंख्यानवत इति ।
चरमदेहे न तस्य देहान्तरस्यत्पश्यते यदपेक्षयास्य
देहः पूर्व इत्यर्थः । विदेहादिविषयः नान्यत्र ननु सतो
नात्यल्पिनाश इति किमिति तदीययोगार्जिवलेन
विषयसंमुखोभावेन क्लेशाः प्रमुपन्ते इत्यत आह सतां
मिति । सन्तु क्लेशाः दग्धस्पर्शां प्रमुप्राणान्मिना
बीजभाव इत्यर्थः । क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोगस्तस्य

भारतमनुमानं तेनोपहृतास्तनवः अथवा स यगुज्ञान-
मविद्यायाः पतितपतः, भेददर्शनतस्मिन्नाया, मा-यस्व्य-
रागद्वेषयोः, अनुभूतुर्हृदिनितिरभिव्येष्टेति । विच्छि-
न्तिमाह तवेति । क्लेशानामन्यनमेव समुदाचरता-
ऽभिभवाद्वाऽयलविषयमेव वा विच्छिद्यविच्छिद्य तेन ते-
नाशना समुदाचरन्ति आविर्भवन्ति योजोहरणाद्युपयोगे-
न वामिभावकदौर्वेष्टेति । योपपत्त्या च विच्छिद्यसमुदा-
चारयोः पोतः पुन्यं दर्शयता यथाज्ञात् प्रमुद्रान् भेद उ-
क्तः । रागेण वा समुदाचरता विजातोयः क्रोधोऽभिभूयते
सजातीयेन वा विषयान्तरवर्त्तिना रागेणैव विषयान्तर-
वर्त्ती रागोऽभिभूयत इत्याह रागेति भविष्यद्भवेत्येव
गतिः यथायोगवेदितव्येत्याह । सङ्गीति भविष्यद्भू-
त्तिकृशभावापरामर्शं सर्वनाम । न चैवरागपरामर्शं तस्य
विच्छिद्यत्वादेवेति । उदारमाह विषय इति । ननु
उदार एव पुरुषान् किन्नातीति भवतु केशो अन्यत्वं क-
श्चनः कवः केशा ? इत्यत आह । सर्व एवेति क्ले-
शविषयत्वं क्लेशपदवाच्यत्वं नातिश्रामन्ति उदारतामाप-
द्यमानाः अतएव तेऽपि हेयादिति भावः । क्लेशत्वेनैकतां
सम्बन्धमानयोदयत कर्त्तारि ? इति । क्लेशत्वेन समानत्वेऽपि
यवोक्तावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहरति उच्यते सद्यमिति
स्यादेतदविद्यातो भवन्तु क्लेशाः, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ क-
ल्पाद्विपत्तिर्लो ? न खलु पटः क्विन्दन्निवृत्तौ निवर्त्तते इ-
त्यत आह सर्व एवेति भेदादय भेदास्तदविभिन्नवर्त्तिन
इति यावत् कश्चात् ? इति प्रश्नः । उत्तरं सर्वे प्वति तदेव
स्फुटयति यदिति आकार्यते समारोप्यते शेषं सुगमम्
“प्रमुद्रास्त्वस्त्रीनामां तन्वयस्याय योगिनाम् । विच्छि-
द्योदाररूपावक्लेशविषयवर्त्तिनामिति संयुक्तः” वि० ।
“क्लेशजज्ञानमिह लब्धसंयोजयोगाः” “क्लेशकर्मफल
भोगवर्त्तितम्” भाषः । “दाशरथीः चणक्लेशः” रघुः
“क्लेशः फलेन हि पुनर्नवता निधते” कुमा०
“वश्नातापितरो क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम्” मनुः ।
“तद्वाजनिरेवासु जननीक्लेशकारिणः” भाषः २ कोमे
श्चवसावे मेदि० । तयोरपि तद्वैतत्वात्तत्वात् ।
“यद्ये क्लेशतमसोः” पा० हनेः । क्लेशपङ्कः पुत्र
क्लेशज वि० क्लेश-गुञ्ज । क्लेशगोत्रे “एवता सिद्धे बुञ्-
विधानं ताण्डोत्रादिषु यासरूपन्यायेन तजादयो न
सि० कौ० । तेन क्लेशिते त्वादि असाधु । कर्त्तरि णि-
निस्तु भवत्येव । “नः वामेनावरकिसल-क्लेशिना विच्छिप-

लीम्” भाषः ताच्छीले इत्युक्ते कर्त्तरि लृच् भवत्येव
तेन विहांसयेव यः शक्तः किञ्चिदमानो न कुप्यति ।
अनादित्वा क्लेशारं परलोके च नन्दति भा० व० २८ अ०
क्लेशकिकि न० क्लेशकेन निर्दत्तम् उञ् । मद्ये शब्दचन्द्रिका ।
क्लेशमन् न० क्लेशमन्ति । हृदयस्य आवोभागे दक्षिण
कुचस्थे मांसपिण्डाकारे पदार्थे “तस्याधोवामतः प्रीहा
मुपकुम्बव दक्षिणतो यत्न क्लेश” सुश्रुतः । “वपावसाप-
चननं नाभिः क्लेशं यत्न प्रीहा” या० । अवहननं पु-
पुम्बः प्रीहा आयुर्वेदमसिद्धः तौ च मांसपिण्डाकारौ
सव्यदक्षिणतौ । यत्न कानकं, क्लेश मांसपिण्डाकारौ
दक्षिणदक्षिणतौ मितान् । “दक्षयोः प्रीहि यत्न हृदय
क्लेशि वा तथा । श्वसो यत्न तपसा च पिपासा
क्लेशजोऽधिका । नाभीरुद्धय क्लेशनिवृत्तास्त्वदादयः”
कण्ठहृदयनेत्रे मनाडोपु मण्डनाः शृङ्गक्लेशमगलाननः
इति च सुश्रुतः । सव्यं नाना यदनाः स्फुरित्युक्ते
क्लेशमम्यत्न भरतः । क्लेश च पिपासास्थानमिति वैद्यकम् ।
अतएव सुश्रुते पिपासा क्लेशजोऽधिका इत्युक्तम् “निष्कु-
तीत्य क्लेशं दशकुमाः “वलमीकान् क्लेशमभिः” यजु०
२५, ८, चक्षुः पुंस्त्वमपि । “यत्न क्लेशानं वक्ष्योमिषज्जन्”
यजु० १८, ८५
क्लेश पु० क्लेश-रस्य लः । भये । “सिन्धूरिव प्रवण काशुया
यतो यदि क्लेशमनुजनि” ऋ० ६, ४६, १४, क्लेशेति म-
यनाम” भा०
क्ल अ० किम्+य किमः कुः । कश्चिन्निवृत्त्यर्थे “क्लेशास्ते
क्ल वा यामे क्लिन्नेन प्ररोपिताः” सा० द० “स्वायं स्वायं
क्वचिद्यान् क्लान्वा च क्लन्वास्तितं क्वचित्” भट्टिः
कण्ठ्ये स्थायीन्वतयोर्महदनरं सूचयतः । “कस्त्र्य-
प्रमयो वंशः क्वात्स्विण्या मतिः” रघुः । स्त्र्यवशकपि
प्रत्ययोरिषयविषयिभावोऽत्यन्तमसम्भवीति गम्यते । एषमन्य
त्वापि यथायथमूहम् । ततो भवार्थे त्वप् त्वक् वा क्लव्य
कश्चिन् भवेत्यर्थे लि० । ततः स्वार्थे कटापि । क्लव्यका ।
तुङ्गवोधमते अस्मात् चिञ्चनौ क्वचित् कचन । “क्वचित्
क्वचित् विवरणे मूढभावः प्रकाशयते” विवरणटीका ।
“क्वचन पतनयोग्यं देशमनिष्प्रतापः” नैष० । अपरमते
द्वे पदे इति भेदः तयोः समासे कादाचित्कपदमिद्धिः
क्वञ्जु ३० कु+यगि उञ् । कङ्गौ (काङ्गनी) धान्यभेदे हेमच०
क्वण अय्यक्तशब्दे भा० पर० अक० सेट् । कणति यकाणोत्-
यकाणोत् चकाण । उच्यते कणः काचः । कणितम् ।

“विमोक्षगण्टाकृषितेन नागाः” रघुः “दुःसहा हि परं चित्रः कृष्णद्विजगायकैः” अकाण्डिषु खनुनेत्-साहाः” चक्रपाशङ्गिनोयोद्धम् “विभूषणानां कृषित-ञ्च घटपटः” भट्टिः “किञ्चित्कृष्णं किञ्चरमध्यं च” क्रमां उादिप्रादिपूर्वः वीणायाः शब्दे अमरः । णिच् कृषयति ।

काण पु० कृष्ण-अप् । १ वीणायाः शब्दे, अमरः २ ध्वनिमात्रे हेमच० । कर्त्तरि णच् । ३ शब्दकारके लि०

काण न० कृष्ण-भावे ल्युट् । १ वीणायाः शब्दे (कनकन) इति २ शब्दभेदे । कर्त्तरि ल्यु । ३ लुङ्गण्डकायां (खोट-हाडि) लि० ।

काथ निष्पचने (काथशब्दोक्तपाकभेदे) आ० पर० सक० सेट् । कृषति यदित् अकृषीत् चकाय काथः । कृष्यमानः । णिच् काथयति “जलाशयेषु तमेषु कृष्यमानेषु वज्रिना” भा० आ० ३२६ अ० “पक्षानयोर्ध्वश्रीयात् यवागू कृषितां सकृत्” मनुः

कथित लि० कृष्ण-क्त । १ यतिशयपक्षे व्यञ्जनादौ, २ दशमूलपा-चनादौ च हेमच० । भावप्र० कथितजलगुणा उक्तायथा “कथितम् जलस्य शीतलीकृतस्य विषे प्रमाह सुश्रुतः । “श्रुताम्बु तत् लिदोष्णं यदन्ववाग्नीशीतलम् । अरुचम-नमिषप्रन्दि कृमिहट्ज्वरहृत्तु । धारापातेन विटस्मि दुर्जरं पश्नाहृतम् । भिनत्ति श्लेष्मघातं साहसह-पकर्षति । अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशिः” अन्ववाग्नीशीतलम् पिहितमेव शीतलम्”

कथिता स्त्री भावप्र० उक्ते (जड़ी) इति स्थिते पदार्थे “स्थालां हते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् । अथलेहमसं-युक्तं तक्रनलेप निःक्षिपेत् । एषा सिद्धा समरीचा क-थिता कथिता बुधैः । अथलेहमम् । (अरिचन) इति लोके । “कथिता पाचनी रूच्या लघ्नी वज्रिप्रदीपनी । कफानिलविषम्वद्धी किङ्किमित्तप्रकोपघ्नी । अलीकमत्स्याः शुष्का वा किं वा कथितया पुनः । इच्छया रोचना हप्रा वलप्रा वातगदामका । कोष्ठशुद्धिकरी शुक्ला किङ्किमित्तप्रकोपघ्नी । अर्द्धिते सहस्रकाम्ने विशेषेण हिता स्तुती” ।

कल पु० कृत्-अल-अच् । प्रौढवदरफले “कुवलयं यत् प्रतीकै वा पर्यायल्लैर्वातश्चान् बौध्यं तद्वत् कुलैराजसं तत् तद्वत् तद्वत् कुलैर्वातश्चान् तद्वदातकुलेन मानुषं तद्वद्गन्ना यत् केन्द्रद्रावतन्ति केन्द्रत्वाय” इति तैत्ति० २।५।१।५ “सोमव-

ल्लोसमानाया लतायाः खण्डाः प्रतीकाः । पलाशकाष्ठ-स्यांशाः पर्यायल्लैः । प्रौढवदरफलाणि कुलाः । रौप्य-तन्म तद्वत् प्रतीकादिभिरातन्मनं सोमप्रियम्” भा० ।

काण पु० कृष्ण भावे णच् । १ शब्दे उपनिषादिपूर्वकस्तु वीणा-याः शब्दे अमरः । ज्वला० कर्त्तरि ण । २ शब्दकर्त्तरि लि० काथ पु० काथ-करणे णच् । १ अतिदुःखे हेम० । दुःखेन हि चित्तं काथ्यमानमिव भवतीति तस्य तथात्वम्, वैद्यकोक्ते जलादेः पाकभेदे यथा भावप्रकाशे

“पानीयं प्रोक्ष्यगुणं क्षुब्धं द्रव्यपत्रे लिपेत् । सत्यात्वे काथयेद् व्याहृमष्टमांशावशेषितम् । कर्षादौ तु पलं याव-दद्यात् प्रोक्षिकं जलम् । ततस्तु कुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् । चतुर्गुणमतश्चोर्ध्वं यावत्प्रस्थादिकं क्षतम् । प्रोक्षिकं प्रोक्ष्यगुणम् । “तज्जलं पाययेद्भीमान् कोणं स्फुटन्निःसाधितम् । श्रुतः काथः कणयच्च निर्व्यूहः स निगद्यते” । काथपानमात्रमाह “मात्रोत्तमा पले तत् स्यात् विभिरक्षैस्तु मध्यमा । जघन्या च पलाङ्गेन स्नेहकाक्षौषधेण च । तन्मालरे “काथ्यद्रव्यपत्रे पारि हि-रण्यगुणमिष्यते । चतुर्भागाः शिष्टेण मेयं पलचतुष्टयम् । दीपानलं महाकायं पाययेद्भलं जलम् । कन्धे त्वङ् परित्यज्य प्रसृतिं तु चित्तिककाः । काथत्यागमनिष्कल-स्तप्तभागावशेषितम् । पारम्पर्येपदेशेन हृदयैः पल-द्वयम्” । अष्टभागावशेषितस्य चतुर्भागावशिष्टापेक्षया गु-रत्वात् दीपानलं महाकायं पलद्वयं पाययेन्मध्यमं मत्स्यकायं पलमात्रं पाययेत् मात्रोत्तमा पलेन स्यादित्यादि वचनात् । “काथे लिपेत् सिताङ्गैश्चतुर्धाष्टमप्रोक्ष्यैः । वातपित्तकफातङ्गे विपरीतं मधु क्षतम् । जीरकं गुग्गु-लुं चारं लवणं च गिलाजतु । हिङ्गु हिङ्गुलं चैव काथे शोणोन्मितं लिपेत् । क्षीरं हतं गुहं तैलं मूलं चान्यत् द्रव्यं तथा । कलकं चूणौदकं काथे निःक्षिपेत् कर्षंभितम् । तत्रोपविश्य विद्यानाः प्रसन्नवदनेक्षणः । औषधं हेमरजतस्फुटजानपरिस्वितम् । पिबेत् प्रसन्न-हृदयः पीत्वा पालमधोरुचम् । विधायाचम्य सलिलं ताम्बूलादुपयोजयेत्” ।

काथसेवनप्रकारादि भावप्र० दर्शितं यथा

“तलानुक्ते प्रभारं स्यात्कषायेषु विशेषतः । सुख्यैः प्लव-म्बस्यो निषिद्धैश्चरुज्वरे । तोयपेयादिप्रकारे त्वदोषं तल भोजम्” । सुख्यभेषजं काथः तस्य रुच्यस्य पानम् । यतश्चाह “न कषायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे ।

कपायणाजतोभूता दोषा जेतं, सुदुस्तराः । आहुली-
भूताः प्रवृद्धाः स्वमार्गं परित्यज्य इतस्ततो गताः । अत्र
कपायशब्देन कायो गृह्यते । उक्ताश्च कायस्य पर्यायाः ।
“इतं कायः कपायश्च निर्व्यूहः स निगद्यत, इति । “तो-
यपेयादिसंस्कारे निर्दोषं तत्र भेषजमिति । तत्र तरु-
णज्वरे भेषजम् मुख्यभेषजं कायरूपं न तु कल्कनस-
द्विष्य कपायः प्रतिषिध्यत इति कल्कनं तोयपेयायवा-
ग्वादिकम् । ननु “स्वरसश्च तथा कल्कः कायश्च
हिमफाण्टकौ । श्लेष्मा कपायाः पक्षैते लघवः स्युर्द्यो-
त्तरम्” इति पञ्चमात् स्वरसादयोऽपि कथं न निषिध्यन्ते ।
तत्राह “तत्र यस्तु कपायः स्यात्तु वज्रसंस्करणज्वरे”
इति । चतुर्थभागावशेषकरणेनाष्टभागशेषकरणे च
कपायवर्णः कपायरसश्च स्यात् । स कपायः कायः स
तरुणज्वरे निषिद्धः । कपायस्य लक्षणमाह, “पादश्लिष्टः
कपायः स्यात्” । अतः पङ्कजादिसंस्करणज्वरे न निषिद्धः
पाकादूर्ध्वपाके चोक्तलक्षणाभावेन कपायत्वाभावात् ।
अथ तरुणज्वरे कपायस्य दोषमाह “दोषा दृष्टाः कपा-
येण स्तम्भितास्तारुणज्वरे । स्तम्भने न विपच्यन्ते कुर्व-
न्ति विषमज्वरम्” । कपायेण स्तम्भिता प्रवृत्तये निषा-
रिताः । यत आह कपायरसगुणात् “कपायः स्तम्भनः
शीतोष्णः पित्तकफापहः” इत्यादि । स्तम्भने आप्थानं
कुर्वन्ति न विपच्यन्ते रुधिरं न विपच्यन्ते दुःखं दृष्ट्वा-
विलम्बेन विपच्यन्ते इति यावत्” । [अमरः ।

काथोद्भवः न० काथादुद्भवति उट्+भू+अच् । तत्काञ्चने
केल कम्मे अक० गतौ सक० प० सेट् कवि० । केकति
अकेलीत् कटित् चङि अचिकेलत् त ।

च पु० लि-वा० ड । १ संवत् १२ राजने १२ नरसिंहे ४ विद्यति
५ जेत्वे ६ जेत्वापत्ते ७ नाशे च भेदि० । तस्य वाचकशब्दाः
तन्त्रशास्त्रे वर्णानिधाने उक्ता यथा

“लः कोपस्तुम्बुकः कालोद्भवः संवर्तकः परः । नृसिं-
होविद्युता माया महातेजा युगान्तकः । परात्मा क्रोध-
संहारौ वर्णानो मेरुवाचकः । सर्वाङ्गः सागरः कामः
संयोगान्तस्त्रिपूरकः । जेत्वापलो महालोभो माहका-
नोऽनलः क्षयः । सुखं कष्यवहानना कालजिह्वा मणो-
हरः । ज्ञायापुत्रश्च संपातोमलयन्त्रीर्ललाटगः” अत्र संयो-
गान्त इत्युक्तेः शब्दकस्युक्ते लकारस्य वर्णानरत्वकल्पनम्
लोकशास्त्रविरुद्धत्वादतीतं प्रामादिकम् । तथाहि

अस्य कपयोः संयोगजत्वेन कटित्वम् । पृथग्वर्णत्वे

चक्षुषे चक्षोद चिक्षेपेयादिकपदं न सिद्धेऽत एव संयुक्त-
तया जलादिशेषाप्रसक्तौ कवर्गादित्वाभावेन कृत्वा-
प्रसक्तौ । किञ्च संयुक्तवर्णात् प्रवर्णस्य गुरुत्वेन “निपीय
यस्य क्षितिर्लक्षणः कयाम्” नैपथ्ये “लाङ्गूलक्षितप
विसर्पिशोभैः कुमारादौ काव्ये च “गजारुदोयाति-
क्षितिर्पतिरित्यादौ” “दक्षिणे कालिकेत” च भैरवतन्त्रोक्त
कालीस्त्रये च सर्वत्र तत्पुण्यस्य गुरुत्वे सत्येव अन्दोदु-
गुणता असंयुक्तवर्णत्वे सर्वत्र अन्दोद्भूतः स्यात् । न च
तस्यासंयुक्ततया कचिदपि तत्पुण्यस्य लघुत्वं दृष्टम् ।
अतएव कविकल्पद्रुमे “स्वदाद्यानादिमक्रमः” इति प्रति-
ज्ञाय कटिज्वरे लकारादिधातुपाठः भेदिन्यादौ कोपेऽपि
तथैव कटिपू तस्य पाठः ।

तन्नेतु कपयोः संयोगजत्वेऽपि माहकावर्णानामेक-
पञ्चाशत्संख्यापरिपत्त्यै लकारवत् पृथक् कीर्तनं
न्यासादिकार्यार्थं “पञ्चाशद्विभिर्भावा विदिता सर्व-
कर्मसु । अकारादिचकारानां वर्णमाला प्रकीर्तिता ।
चर्णं मेरुसुखं तत्र कल्पयेन्मनुसत्तमम् । अन्तया सर्व-
मन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः” इति गौतमतन्त्रोक्तजपा-
ङ्गमालाकल्पनार्थञ्च न वर्णानरत्वार्थम् । एवं सर्वसामञ्जस्ये
वर्णानरत्वकल्पनं लोचशास्त्रविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । “विशेषं
कथयाम्यस्य प्रोच्चायाः कण्ठतः स्वराः । अहयं जिह्वया
मूर्ध्नी लहयं दन्तजिह्वया । रुचस्थानाङ्गलोवाच्याः लकारः
कण्ठघातः” इति वरदातन्त्रे १० पटले तस्य कण्ठ-
स्थानोच्चर्यत्वं क्लृप्तं । आदिककाराभिप्रायेण दृष्टव्या ।
“अतएव शान्ताः स्युर्द्यो वा शान्ता वर्णानामनुरोधतः ।
पृथक् क्रमेण वक्ष्यन्ते तथाऽप्येते समन्वयात्” विश्व-
प्रकाशे तस्य उभयव्युत्पत्तिसमन्वय उक्तः । तत्समन्वयस्य
उक्तरीत्या बोध्यः । एतेन वर्णानां असंख्यत्वेन भेदि-
न्यानां च तस्य लकारत्वेनोच्चारणं प्रामादिकमेव ।

क्षज लक्ष्जीवने इदित् चुरा० उभ० अक० सेट् । क्षजयति
ते अचक्षत् त । क्षज्यां बभूव आस चकार चक्र ।
क्षज वधे भा० आ० सक० सेट् घटा० । क्षजते अक्षजिष्ट ।
चक्षजे पित् क्षजा । क्षजयति ते अचक्षजत् त ।
क्षज गतौ दाने च भा० आ० इदित् सक० सेट् । क्षजते
अक्षजिष्ट चक्षजे । कर्णसि क्षज्यते घटा० । क्षजयति
इति अक्ष(चा)ञि गसनि क्षजं क्षजं चाञं चाञम्
अनुपधाया अपि दीर्घः

क्षण वधे तना० उभ० सक० सेट् । क्षणोति क्षणुते । अच-

गीत् अक्षरं च । चक्षुः चक्षणे । उदित् ज्ञात्वा
ज्ञात्वा । ज्ञातिः ज्ञातः । ज्ञाणः । नानात्वमतेऽपि रूपं
तुल्यम् विचि चन् इति भेदः ।

ज्ञा ५० ज्ञाणोति दु खं ज्ञाण-ज्ज्ञा । उत्सवे २ सुहृत् तां कक
कालस्य हादशांशे लिङ्गत्तलाक्षमे कालांशभेदे अमरः
१ प्रशस्तं कृत्तुं दीपिका "भुवश्चदुचरयमे वाजिहस्ता
समेतैः ज्ञाणसुदयमर्षां सत्तु केन्द्रशितेषु" नाडीद्वया
क्रमे ४ सुहृत्तुं रूपे कालांशे सि० शि० तद्वाक्यं १०८८ पृष्ठ
दर्शितम् । ५१ निमेषक्रियावच्छेदकालस्य चतुर्थभागे
शब्दचि० तादृशायां भगवते "ज्ञादिः स्यादुपाधितः"
भाषा० व्या० सुजावलीवाक्यं तच्च कालशब्दे १८५ पृष्ठ
दर्शितम् । ५२ निश्चायास्थितौ अमरः ७ अवसरे ८ मध्ये
८ पराधीनतायां हेमच० । तत्र उत्सवकालभेदयोः "ज्ञां
ज्ञाणोत्तिगगजेन्द्रकृत्तिना" भावः । उत्सवे "गार्ह-
स्पत्यसूचितं त्वेकं गृहस्य ज्ञाणमाचरेत्" उ० त० ब्रह्मपु० ।
"ज्ञाणमतसवम्" उ० त० रघु० । कालांशे "क तु मां ज्ञाभि-
क्षौष्टुदः" स्थिताः ज्ञां पञ्चसु ताडिताधराः । कुमा०
५ वसरे "स्थानं नास्ति ज्ञाणोनास्ति नास्ति मार्गव्यता
नरः । तेन नारद ! नारोयां सतीत्वसुपजायते"
"दीयते ऋ शयितुं शयनोवे न ज्ञाणः ज्ञाणदयाऽपि
बधूभ्यः" भाषः । अत्र ज्ञाणदयापि न ज्ञाणो दत्तइति
उत्सवार्थत्वेन विरोधस्य कालविशेषार्थत्वेन परिहारात्
विरोधाभासः । "नीता रात्रिः ज्ञाणदय मया भाई-
मिच्छारतैर्वा" मेघः

ज्ञाज्ञाण अव्य० वा० प्रकारे-द्वित्वम् । ज्ञाणमात्रे लिङ्ग०
ज्ञातु ५० ज्ञाण-भावे वा० अट । ज्ञाते विदरणादौ हेम०
ज्ञाद ५० ज्ञाणं यात्रादिमर्हत्तं उत्सवं वा ददाति दा-क ।
१ मौक्तिके गणके भेदि० २ जले न० हेम० । शरादौ ४ हरि-
द्रायाञ्च स्त्री अमरः "ज्ञाणदापायशशाङ्कदर्शनः" रघुः "न
ज्ञाणः ज्ञाणदयापि बधूभ्यः" भाषः

ज्ञाणदाकर ५० ज्ञाणदां करोति हेतौ ट । निशाचरे चन्द्रे
"आरुह्य नार्थः ज्ञाणदः सु खं" भाषः

ज्ञाणदाचर पु० स्त्री ज्ञाणदायां चरति चर-ट । निशाचरे
राजसे "सन्निवृत्ता धर्म्मराजेन प्रसिद्धः ज्ञाणदाचराः" भा०
व० ५५ अ० । "सानुपुत्रः प्रभुरपि ज्ञाणदाचरणाम्"
रघुः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ निशाचरे खगादौ
लि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञाणदान्त्र न० ज्ञाणदायामन्त्रम् । रात्रिकाण्ये । "मो

तोर्जं मेधव्यं ज्ञाणां रेणुकाश्चापि मेधयेत् । अजमूलेष
ता वर्यः ज्ञाणदान्त्राङ्गने हिताः" सुश्रुतः

ज्ञाणदुति स्त्री ज्ञाणं दुतिरस्याः । ज्ञाणप्रभायां विदुति ।

ज्ञाणन न० ज्ञाण-भावे ल्युट । बधे जने अमरः

ज्ञाणिः श्वास पुं स्त्री० ज्ञाणात् सुहृत्तां निःश्वसोऽस्य ।

शिशुमारं (शोथकं) शब्दरत्नांश्यां जातित्वात् ङीप् ।

ज्ञाणप्रभा स्त्री ज्ञाणं प्रभाऽस्याः । विदुति चञ्चलावास् अमरः

ज्ञाणभङ्ग ५० ज्ञाणात्परः भङ्गः ५ त० । सर्वेषां भावानां

क्षणिकत्वे ज्ञाणनश्रुत्वे । स च सर्व० द० दर्शितोयथा ।

"तत्र क्षणिकत्वं नीलादिज्ञाणानां सत्त्वेनानुभातव्यं
यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तत्तामी भाषा
इति । न च यमसिद्धो हेतुः व्यर्थक्रियाकारित्वलक्षण
सत्त्वस्य नीलादिज्ञाणानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या
व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्त्याऽक्षणात्
सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तद्वार्थक्रियाकारित्वं क्रमा-
क्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः
समस्ति "परस्परविरुधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैक-
तापि विरुद्धानां क्रमात्विरोधतः" इति न्यायेन व्याघात-
सिद्धत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्या-
वर्त्तमानौ व्यर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव
सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् । नन्वक्षणाव्यवस्थित-
क्रियाकारित्वं किं न स्यात् ? इति चेत् तदयुक्तं विकल्पासह-
त्वात् तथा हि पक्षमानार्थक्रियाकरणकाले अतीताना-
गतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति ? न
वा ? । आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः सुमर्थस्य ज्ञेया-
योगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव
यथा सामर्थ्ये स्वकार्यं सुमर्थसायं भाव इति प्रसङ्गानु-
मानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्वीत् सामर्थ्यमात्रा-
नुबन्धित्वदर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यच्च करोति तत्
तदा तत्समर्थं यथा शिलाशकलमङ्गुरे, न चैवं
वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले उत्तवर्त्तिण्याभावे व्यर्थक्रिये
करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रमवत्त्वकारिणामात्
स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमसमुपपद्यते इति
चेत् तत्रेदं भयान् पृष्टो व्याघातः, सहकारिणः किं
भावलोपकुर्वन्ति ? न वा ? । नो चेत् नापेक्षणीयास्तं अ-
किञ्चित्कुर्वन्ति तेषां तादाय्यायोगात् । उपकारकत्वपक्षे
सोऽयमुपकारः किं भाषाद्विद्यते ? न वा ? । भेदपक्षे
व्यागन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याव्यवस्थस्य

आगन्तुकातिशयान्वयव्यतिरेकानुविधादित्वात् कार्यस्य । तदुक्तम् “वर्णतपाः किं व्योम्नश्चर्मण्यस्त तयोः फलम् ? । चर्मोपमचेत् सोऽनित्यः सतुल्यचेदसत्फलः” इति । अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जज्ञात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्धा कृत्यं कार्यं कुर्यात् स्वभावस्वानपायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयोऽतिशयान्नरमारभते ? न वा ? उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाशावर्णप्रसङ्गः । अतिशयान्नरारम्भपक्षे बलसुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् । अतिशये जनयितव्यं सहकार्यन्नरामेक्षायां तत्परम्परापातइत्येकानवस्थाऽऽस्येया । तथाहि सहकारिभिः सल्लिपवनादिभिः पदाद्यैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजसुत्यादहमभ्युपेयम् अपराया तदभावेऽतिशयः प्रादुर्भवेत्, बीजज्जातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेव शब्दे अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अङ्गुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमायैः सहकारिभिरतिशयान्नरमाधेयं बीजे, तत्किञ्चयुपकारे पूर्वव्यानेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसापेक्षाद्वीजगततातिशयानवस्था प्रथमा व्यविस्थिता । व्योपकारः कार्यार्थमपेक्षमाथोऽपि बीजादिरपेक्षः कार्यं जनयति तस्मापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरहेदत्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्षमाथेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एवं तत्र तत्तापोति बीजादिलन्यातिशयनिर्नातिशयारम्भरापात इति द्वितीयानवस्था त्रिरा भवेति । एवमपेक्षमाथेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्नरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाद्यतिशयपरम्पराप्राप्तइति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावादुभयोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यथातिशयात्मा कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरञ्जनेन । तस्मादक्षयिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा । नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासङ्ख्यात् । तथाहि युगपत्कलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत्कार्यकरणमापतेत् । द्वितीये स्वायित्वात्वाशा मूषिकमक्षितबीजादावङ्गुरादिजननप्रार्थनानुसृष्टेत् । यत् विरुद्धधर्माध्यस्तं जज्ञाना यथा शीतोष्णे विरुद्धधर्माध्यस्तवायमिति जलधरे प्रतिवर्त्यसिद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः स्वायि-

नि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात् । तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययो प्रायुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयते यदादा यज्जननासमर्थं तत्तदा तत्र करोति यथा गिलाशकलमङ्गुरम् कसमर्थं वायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययो रिति प्रसङ्गः यदादा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामर्थ्यं स्वकार्यं, करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्त्तित्ववर्गिक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः द्विपर्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयोगपदाव्याख्या व्यापकानुपलम्भे नाधिगतव्यतिरेकव्यापिकं प्रसङ्गतद्विपर्ययवत्तात् श्चहीतान्वयव्यापिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्तीति सिद्धम् । तदुक्तं चान्द्रिया “यत् सत्त्वं क्षणिकं यथा जलधरः सल्लय भावा अमी सत्ताशक्तिरिहायैकर्मिण्यमिति सिद्धे सिद्धा न सा । नायैकैव विधान्यथा परमतेनापि क्रियादिर्भवेत् इधेऽपि क्षणमङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विन्यास्यतीति” । न च कणभवादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति सल्लय, सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सल्लयहारः, प्रयोजकगौरवापत्तेः अतुगतत्वात्तुगतत्वविकल्पपराहतेय, सर्पमहोदधरादिषु विलक्षणेषु अणेष्वनुगतस्याकारस्य क्षणेषु स्वरूपद्वयगतगेषु गुणवत्त्वाप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्वगतं, स्नात्रयसर्वगतं वा ? प्रथमे सर्ववस्तुसङ्गतरप्रसङ्गः कर्षसङ्गान्नापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन “स्वविषयसर्वगतमिति” । किञ्च विद्यमाने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते ? विनश्यति ? स्थानान्नरं गच्छति ? वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः, द्वितीये नित्यत्ववाचोयुक्तयुक्तिः, तृतीये द्रव्यत्वप्रसङ्गः इत्यादि दूषणप्रसङ्गत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम् “अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्यानजन्मनि । तस्मादक्षतः स्थानाङ्गुत्तरित्वतियुक्तता । यत्रासौ वर्त्तते भावस्तो न सम्बध्यते न ह । नहेशिनश्च व्याप्नोति किमप्येतदङ्गाङ्गुतम् । न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चाच्च चांगवत् । जज्ञाति पूर्वं नाधारमहो व्यवनसन्नतिरिति” । अतुष्टतप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यथापोहलम्बनमेवेति सन्नोपव्यमायुज्यतेति अलम्बनप्रसङ्गेन” ।

विवरणे पन्थासि चायं पक्षः पूर्वपक्षीकृत्य दूषितो यथा
 "अथैवं" वटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विमताः उपान्तग्रा-
 दयो घटसत्ताक्षणाः स्वस्मान्नरक्षणभाविघटनाश-
 व्याप्ताः घटसत्ताक्षणात्वादनृषटक्षणवदिति' तन्न वि-
 मतो घटनाशक्षणो घटसत्तायान् काकत्वात् सम्मतवदि-
 त्वाभासमानत्वात् । अत्र घटाभाषानुभवविरोध इति चेत्
 तर्हि क्षणिकत्वानुमानेऽपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञा-
 विरोधोऽस्तेष्व । ननु सर्वे भावाः क्षणिकाः अर्थक्रिया
 कारित्वात् व्यतिरेकेण शशविषाणवत् विपक्षे स्वादिनोऽर्थ-
 क्रियानुपपत्तिर्वाधिका । न च स्वादिन एव पदार्थस्य नि-
 मित्तसंयोगादन्वयाभातस्यार्थक्रियापूर्वकं कार्यसत्पाद-
 यितुं शक्यं न क्षणिकस्येति वाक्यम् किमसौ स्वायी
 पदार्थ एकमेव कार्यसत्पादेत् ? उत युगपदनेकानि ?
 अथवा क्रमेणानेकानि ? तत्र प्रथमद्वितीययोः कृतं स्वा-
 दित्वेनासत्कार्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः । न तृतीयः
 समर्थस्य क्षेपायोगात् । अतोभावानामेकस्मिन्नेव क्षणे-
 ऽर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति, नैतदुक्तं त्वन्मते अर्थ-
 क्रियायादुर्निरूपत्वात् । किमर्थक्रिया नाम संविदां स्वगो-
 चरज्ञानजननं ? किं वा क्षणान्नरोत्पादनम् ? आदोऽपि
 स्वस्मान्ने तत्जननं ? पुरुषान्नस्मान्ने वा ? सर्वज्ञस्मान्ने वा ?
 नाद्यः संविदां स्वप्रकाशत्वेन नदसम्भवात्, अस्तु तर्हि
 द्वितीयः, देवदत्तसंवेदनं हि स्वप्रकाशमपि यत्तदसंवे-
 दनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति, तदसत् न तावत् प्रत्य-
 क्षज्ञानस्य विषयतया जनकमिति शक्यं वक्तुं, न हि पुरुषा-
 न्नरज्ञानं प्रत्यक्षतया कश्चिद्दृष्टं । नास्तुमानज्ञानविषय-
 तया जनकं त्वया पुरुषान्नरप्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यमिच्छ-
 ङ्गीकारात् । ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य हि प्रत्यक्षज्ञानं
 सर्वपुरुषगतसंवेदनानि विषयीकुरुत् तैर्जन्यते, सैवं तथा-
 सति सोपपन्नैः सांसारिकसंवेदनैरीश्वरसंवेदनमप्युपपन्नं
 स्यात् तन्मते ज्ञानज्ञेययोरभेदात् । अथ ईश्वरज्ञानमुपपुन-
 तमपि सोपपन्नवदोषं भजते तत्त्वज्ञानेनोपपन्नस्य बाधादिति चेत्
 सैवं न तदेव ज्ञानं सोपपन्नं बाधते उपपन्नस्यैकस्मि-
 नेव क्षणे प्राप्तिबाधयोरसम्भवात् नापि ज्ञानान्नरसत्त्वात्
 उपपन्नं बाधितं क्षमते पूर्वज्ञानोपपन्नस्य ज्ञानान्नरा-
 विषयत्वात् विषयत्वे पूर्वज्ञानान्नरमप्युपपन्नं सत् कथं
 बाधकं स्यात् ? नचोपपन्नमं विज्ञाय संवेदनांशस्यैश्वर-
 ज्ञानं प्रति विषयतया जनकत्वं, तस्मिन् सत्युपपन्नानभिष्टः
 कथमीश्वर उपदिष्टेत् । नापि क्षणान्नरोत्पादनमर्थक्रियेति

द्वितीयः पक्षः, तत्प्रक्रियया चरमक्षणस्य सत्त्वमस-
 ङ्गात् तथा हि विज्ञानानि स्वादित्वकल्पनया द्रव्यगुणा-
 दिदोषैर्विषयैषोपपुत्तानि पूर्वपूर्वसंज्ञातीवविज्ञानलक्ष-
 णेभ्यः संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराण्युत्पद्यन्ते तत्र सर्वमिदं
 क्षणिकमिति भावनया स्वादित्वकल्पना निवर्तते स्वकक्ष-
 णमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना मथ्यति दुःख-
 मिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिमुखदुःखोपपन्नाः
 क्षीयन्ते, शून्यमिति भावनया विषयोपपन्नविगमः । ततश्च
 भावनाभेदेवतुर्विधैश्चतुर्विधसंस्कारविरोधिभिश्चतुर्विधोप-
 पन्ने क्रमेण मन्दीकृते भावनापकर्षस्थानभूतादुपान्त-
 प्रत्यक्षात् सर्वोपपन्नविरहि विज्ञानसत्पद्यते तच्च संस्कार-
 सलानान्तग्राह्यरमक्षण इति गीयते, तस्य च कार्या-
 भावादसत्त्वापत्तौ तथैव क्रमेण पूर्वपूर्वज्ञानानामव्यसत्त्वं
 प्राप्नुयात् । चरमक्षण ईश्वरज्ञानस्य जनकसहितत्वादिति-
 चेत् तर्हि चरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभाव-
 योरेकस्मान्नत्वं स्यात् तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावस्यै-
 कस्मान्नलक्षणत्वात् ततश्च सलानाविच्छेदादनिर्मोक्षः
 स्यात् । सर्वज्ञस्मान्नप्रवेश एव मोक्ष इति चेत् एवमपि चर-
 मक्षणस्य ईश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्निरूपमिति, तत्जनकत्वं
 दूरापाप्तं, भेदे हि सति संविदो धैर्यविषयिभावः नचेह
 भेदोऽस्ति । न तावत् संवित् संविदनरात् संविदाकारेण
 भिद्यते तथासति वैकल्याणसिद्धये प्रतियोगिनोऽसंविन्न-
 प्रसङ्गात् नाप्यसंविदाकारेण धर्मिणोरसंविन्नप्रसङ्गात्
 तस्माच्चरमक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पदनलक्षणयाऽर्थक्रिया-
 सत्त्वं दुःसम्पादम् । यदास्यार्थक्रिया कल्प्येत तदापि
 सा हिं कारणस्य सत्त्वं सम्पादयति ? उत प्रतीतिम् ?
 नाद्यः कार्यात् पूर्वमेव कारणस्य सत्त्वात् अन्यथा कारण-
 त्वायोगात् । द्वितीये तत् कार्यं स्वकार्येण प्रतिभासितं
 सत् कारणप्रत्यायकं तदपि तथैवेत्यनयस्या स्यात् । संवित्
 स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति नानवस्थेति चेत् तत्तर्हि
 क्रिया प्रतीतिहेतुरिति पक्षोऽङ्गीयेत । स्वयमेव स्वार्थक्रिये-
 ति वदन स्वात्मान्वयं दुर्निवारम् । तदेवं न सत्तेनार्थक्रिया-
 कारित्वं किन्तु स्वाभाविकः कश्चिदर्थः, तथा चैकस्मिन्
 क्षणेऽर्थक्रिया कृत्वा पुनस्तु पूर्णोत्पन्नस्यापि स्वादिनः सत्त्वं
 न विरुध्यते । यदुक्तं स्वादिनः क्रमेणानेककार्योत्पाद-
 कत्वं नास्ति समर्थस्य क्षेपायोगात् इति तदसत् शक्त्या
 पि सहकारिसंविज्ञानविशेषप्रमाणतया कार्यक्रमोपपन्नः
 लोके तदेवानुभवात् । अथ मतम् शक्तस्य सहकार्य-

मेवावा अथ युक्तत्वात् अथ गता एव सर्वे पदार्थाः परस्पर-
प्राप्तेऽन्यां सामर्थी जनयन्ति सा च शक्ता कार्यसत्पाद-
यति, तद्वयुक्तं सामर्थी प्रत्यपि शक्तत्वे पदार्थानाम-
न्योन्यापेक्षा न युक्ता अथ शक्तत्वे च तदजनकत्वात् निष्क-
लाऽन्योन्यापेक्षे त अथमेवैव सर्वत्र स्यात् । सा भूतार्थ-
कस्यापि सहकार्यपेक्षे त चेत् न अनुभवपरोधात् । न चा-
नुभवोन्नाहः, बाधाभावात् । यद्यपि शक्तस्याशक्तस्य वाऽ
मेवा न युक्तत्वेन तथापि शक्तत्वाशक्तत्वं विनिर्दिष्टवस्तु
भावस्य सहकार्यमेवा स्यात् न्यायस्यास्य त्वव्याप्ये कार्य-
त्वत् । तथा हि कार्यसत्त्वेऽसत्त्वज्ञानिः असत्त्वे चासं-
वृत्ता कारणविशेषेण कार्यविशेषस्य समवायानिरूपणात् सर्व-
संस्थादत्तपदो तेति प्रत्येयं चोदितं सत्तासत्त्वसम्बद्धत्वा-
संबद्धत्वविशेषं विमुच्य निवृतपूर्वभावि कारणं निवर्तते
स्तरभावि कार्यमिति त्वया निरूपणयोग्यं अन्यव्यतिरेकौ
तत्र निरूपकौ स्त इति चेत् सहकारिण्यपि तौ स एव तथा-
दस्यैव सहकार्यमेवा तत्तत्तत्त्वोपकारविशेषप्रतिपत्तयाम् ।
यत्पक्षेकदेशी सन्त्ये अन्यव्यतिरेकसिद्धा भूयःत्वादसह-
कारिणो धोजास्ये कारणे विरोधवच्छ्रुतास्यं जनयन्ति
तत्तत्तत्त्वोपकारास्ये कार्ये शक्तम् अन्यथातुपकारी भूया-
दित्येन तामेव्येतेति, तदसत्त्वो जीव स्वगतविशेषोत्पत्तौ
शक्तं न चेत् सहसमन्वितानमपि न तं जनयेत् ततो-
नादुरोत्पादनेऽपि शक्यति । अथ शक्तं तदापि यदि स-
हकारिणसहकृतः विशेषान्नरं प्राप्योक्तं न तायां शक्त्यात्
तदाऽनवस्था स्यात् । अथ तदव्यायैव तत्र शक्तं तदादुरोऽपि
विशेषमन्तरेणैव शक्तं स्यात् । अथ मतम् अदुरोत्पत्ति-
रुक्तं न त्वजन्तपूर्विका उक्तं न तौत्पत्तिस्तु सहकारि-
सन्निविमात्रमाध्या तथैव दृष्टत्वादित चेत् न तथार्थं
शक्तिमता कारणेन स्वात्मन्यनुपपत्तिरपि सहकार्यपेक्षत
इति त्वयैव स्मृतव्यापात आपादितः स्यात् । तस्माच्चैक-
देशिपक्षो युक्तिसहः । नन्वत एवाशक्ततमादरणीयं न हि
ययं तद्वत्कारणस्वरूपे सहकार्युपकारं ब्रूमः किं त-
र्हि क्षणिकानूलकारणादुत्पद्यमानं कार्यं सहकारिण्य
मपेक्षते कार्यस्य बहुकारणसाध्यत्वादिति ब्रूमः ।
यद्यपि स्वाधिकारणमतेऽप्येतावत् समानं तथापि तन्मते
यावत् कारणसत्त्वं नैरन्येण कार्योत्पत्तिर्द्विधा नि-
यामकाभावात् । न च सहकारिणसम्बन्धो नियामकः स-
म्बन्धस्यापि यावत्सम्बन्धिसत्त्वं भवितव्यत्वात् । न च तस्य
सम्बन्धान्नरं नियामकम् अनवस्थापातात् । न च वाच्यं

क्षणिकपक्षेऽपि न कारणसत्त्वक्षणे कार्यं जायते तद्योयैव
पदाप्रसङ्गात् अन्यदा जन्माद्वीकारे चानियमापत्तिरिति,
कारणान्तरक्षणस्य कार्यनयामकत्वात् अतः क्षणिक-
त्वपक्षेऽपि नैव यान्, मैवं सर्वत्र हि कार्यकारणभावो व्याप्ति-
वसेन निश्चेतव्यः तत्र किं त्वन्मते कार्यकारणव्याप्ति धू-
माम्निव्यक्तोः ? उत तत्सन्तानयोः ? । नाद्यः क्षणिकयोर-
न्यव्यतिरेकबुद्धिद्वयकावावस्थानाद्योगात् । द्वितीयेऽङ्गा-
रावस्थादयम्भूमीजायेत तत्सन्तानपातितत्वाविशेषात् का-
रणाभावात्तदा जन्मनेति चेत् तस्यापि ससन्ताने विद्यमान-
त्वात् न चाम्निकाद्योः सम्बन्धाभावः सन्तानद्वयनित्य-
त्वे न तस्याप्यनिर्वाद्यत्वात् । सम्बन्धः सम्बन्धान्नरपूव्यं क-
त्वात् न सदातन इति चेत् न अनवस्थापक्षेः विचित्रक-
क्षाविश्रान्त्यभ्युपमेन नानवस्था इति चेत् तर्हि स्वाधिकार-
णाभ्युपगमेऽन्यवस्थाया । सुपरिहरत्वाद्योक्तदोषः ।
ननु स्थिरकारण उपकारकत्वाङ्गीकारे यदि स्वाधिकारत्वादी
स्मृतमपि समीकृतात् तर्हि तत्राङ्गीकुर्म इति चेत्
धूमकाद्योः कार्यसहकारिणोरुपकारोपकारकभाव-
स्यान्यव्यतिरेकसिद्ध्यावर्जनीयत्वादन्वव्यतिरेकयो-
धोयैवकारकभावसाधकत्वं मूलकारणतत्कार्ययोरग्नि-
धूमयोर्दृष्टं तस्मादुपकारके सहकारिण्य मतद्वयेऽप्ये-
वा समाना । तथा च क्षणिकपक्षे यथैकस्य वज्रैः सह-
कारिभेदः देशभेदाच्च युगपदनेककार्यमभ्युपेयते यज्ञः
स्वदेशे वज्रान्नरं जनयति उपरिटाडूमस्, अथस्ना-
ह्म, पुरमे सिञ्चानश्चेति तथा स्वाधिकारक्षेत्रेणैकस्य का-
रणस्य कालभेदात् सहकारिभेदाच्चापेक्षककार्यजनकत्वत्
तत्र क्रमकारित्वं किं न स्यात् । नचेत एता क्षणिकस्या
यिवादिनोर्मतसाध्यं शङ्कनीयं पूर्वस्य प्रतिकर्षाव्यव-
स्थापादस्थानो निराकृतत्वात् । तदेवमतिदुष्टं क्षणिक
विज्ञानवादिमतमुपेक्ष्य कूःस्थितित्वचेतस्ये सर्ववध्यक्त-
तया प्रतीयत इत्ययमेव वेदान्तवादोऽतिमिर्दोषत्वादादर-
णीय इति ।

स्वात्मतत्त्वविशेषे च “अथ बाधकं भवदात्मनि क्षणभङ्गो-
वेत्यादिना” पक्षविप्रतिपत्तीनाङ्गावितानां मध्ये प्रथम-
विप्रप्रतिनिरासेऽस्य विवर्तिर्दृष्टा

अथ भङ्ग, र दि० अणं प्राप्य भङ्गुरः । अणुभावेण विनाश-
शालिनि यदि पुनरभो किमपि गोज्जमाभ्युदयसि किञ्चि-
दपि वस्तु स्थिरं, विश्वमेव क्षणभङ्गुरम्, अशीकवेत्याधार-
येरनु न किञ्चिदपि कामयेरनु, न चाकामयमानाः

केचिदपि प्रवर्तते" आत्मनः शिरोमणिः [शब्दमा०
 क्षणरामिन् पुंस्त्वे० जणेलणे रमते रम-स्थिति । पारावते
 क्षणिक लि० जणः स्मृता व्याप्यताऽस्त्यस्य ठन् । जणमात्र
 स्यादिति । तल्लक्षणञ्च आत्मत्वविवेकव्याख्याने रघुनाथ
 शिरमण्युक्तम् यथा
 "जणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणा-
 नुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम् उत्पत्तिमत्त्वं वा । उ-
 त्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिण्य
 सम्बन्धः । जणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारः समयः
 भविष्यत्पि पिधेनैयावित्तानां प्रागभावे परमर्ध्वं से च,
 निषेधस्य बोधानामनीके, स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधि-
 करणक्षणावृत्तित्वं जणिकत्वमिति तु ज्ञायः" । अत्र ग-
 दाधरव्याख्या कादाचित्कशब्दे १८८२ पु० दर्शिता अत्र
 कादाचित्कत्वं यत्ने सति किञ्चित्कालवृत्त्यभावप्रति-
 योगित्वम् । "जणिकत्वञ्च तत्तीयक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियो-
 गित्वम्" उक्ताव० । २विद्युति स्त्री हेम०

क्षणिता लि० जणः संजातोऽस्य तार० इतच् । जातलणे
 क्षणित् लि० जणः विश्रान्तिकालः उत्सवोवाऽस्त्यस्य रनि ।
 जणात् १विश्रान्ते २उत्सवान्तिते च । "तं विश्रान्तं शुभे
 देशे जणिनं कल्पमज्जुतम्" भा० सू० १२४० । स्त्रियां
 छेप् सा च २रात्रौ शब्दः

जणेपाक पु० जणे पचते पच-कर्माणि षञ् न्यङ्का क
 क्तकृत्० । जणेन पचमाने पदार्थे । [च जणम् ।
 जत् स्त्री० जण-भावे संप० क्षिप् । जनेन विदारणे श्पीडने
 जत लि० जण-ज्ञा । विदारिते श्पीडिते श्वर्णिते च ।
 "रवोरवःस्त्रमवेन पलिषा छुदि जते गोक्षनिदयमर्षणः"
 रघुः । ४वर्णितुक्ते "रुद्रायामपूजानः जतल्लहार
 र्थिनः" कुमा० "जततिमरेपु दिग्बधुसुखे" भट्टिः ज-
 तयोन्ता अपि स्त्रियाः" "कन्यैवाजतयोनिर्वा पाणिप-
 ल्लवृद्धिता" इति च नारदः । विदारणञ्च शब्दादिभि-
 रवयवविभागः, "आङ्गुलीशोरमक्षता" रघुः । सपेय
 दग्धनेनाङ्गुल्याविदारणत्वात्त्वम् । भावे क्त १५विदारणे
 न० "नखक्षतानीव वनस्वकीनाम्" कुमा० "अनलहृताऽपि
 रुन्दर । जरसि मनोमे दतः प्रसभम् किं पुनरखङ्कृतस्व
 नखरक्षतैस्तृताः" सा० द० । ६धर्षणे "जतोऽप्यन्ताङ्गुलनखा-
 र्थमिच्छया" माचः । उपचारात् तत्कार्थे ७डुःखादौ
 "जतात् किल लायत इत्युदयः जणस्य शब्दोभयनेपु
 क्तः" रघुः उपचारात् (षा) इति प्रसिद्धे रूपश्रुत

पूयादौ ऽजणे हेमच० "प्रकृपितास्तु दोषभेदमभिप्रा-
 मांसशोषिते प्रदूष्य कण्डू जनयन्ति तत्र कण्डूयनात्
 अतः ससृपजायते जते दुष्टमांसजाः प्ररोहाः पिच्छल
 रश्मिरक्षयिणो जायन्ते कूर्पक्षिणोऽभ्यन्तरसुपरिहाडा"
 सुशु० "यस्तु जतेपूययुज्यते स भूयःकल्क इति संज्ञां ल
 भते" सुशु० व्रणशब्दे विवर्तितः ।

जतनिमित्तमरणेऽधौ वभेदमाह शु० त० व्याघ्रः "जतेन
 श्वियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा । आ शपाक्षाच्चिरात्
 स्यात् दशरात्रमतः परम् । शस्त्रघाते त्र्युक्तादुर्ध्वं यदि
 कश्चित् प्रसीयते । अशौचं प्राप्तं तत्र सर्व्वं वस्त्रं पु निम्न-
 शः" । "अत्र शस्त्रघातशब्दे जतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषि-
 कशब्दघातपरमपि । यथा देवीपु० "पक्षिमत्स्यस्वर्ग्ये तु
 दंष्ट्रिहृद्भिर्न खेहेताः । पतनामशनप्रायेषं क्षामि विषवन्-
 नैः । सृता जलप्रवेगेन ते वै शस्त्रकृताः सृताः" । अ-
 न्यथा जतं विना पतनादिभिर्विकल्पात्पतनां दिनयह-
 येऽनध्यपसायः स्यात् । न च शास्त्रोक्ते व्यवहारेऽन्तरङ्ग-
 त्वेन पारिभाषिकपक्षेणैव युक्तत्वमिति बोध्यम् आह
 पारिभाषिकापारिभाषिकशब्दघातपक्षेणैवद्वयापि तथा यु-
 क्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेय न प्रकरणाभिव्यक्तिः" शु० त०

जतकाश पु० ५त० । जतजाते काशभेदे "पञ्च काशाः कृता
 वातपित्तज्वरजतकाशैः" भावपा० । काशशब्दे २०४२४०
 विवर्तितः [शब्दः १ । २लाक्षायां स्त्री हेम० ।

जतघ्न पु० जतं हनि ह्न हेतो-क । (कुकरसो गी) । जपभेदे ।

जतज न० जतात् जायते जन-ङ । १रुधिरं "कमरः स
 च्छिन्नमूलः जतजेन रेणुः" रघुः "जतजकण्ठपथध्वजा च
 भ्रमता" काद० २पुत्रे हेम० । २जतजातमात्रे लि० । सुशु०
 तोक्ते ४काशभेदे काशशब्दे तद्विस्तार उक्तप्रायोऽपि
 स्यटाद्यं सुशुतवाक्यमलोदाहृतिरिति यथा

"उक्ता ये जेतयो नृणां रोगयोः आसङ्गिकयोः । काश-
 स्थापि च विज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः । धूमोपघातः कृ-
 लसृक्षयैव व्यायामरुजाश्च निषेवणाश्च । विमार्गगत्यादपि
 भोजनस्य वेगावरोधात् जवयोक्षयैव । मासोऽनुदानानु-
 गतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्त्वस्त्रतुल्यघोषः । निरेति वज्रा-
 त्काशमा सदोषः काशः स विद्विज्जिह्वाहृतस्तु । स वात-
 धितप्रभवः कफाच्च जतात्तयान्दः जयजोऽपरश्च । पञ्च-
 प्रकारः कथितो भिन्नगुणविषयितो यच्छ विकारस्तु स्यात् ।
 भविष्यतस्तस्य त कण्ठकण्डू भोज्योपरोधो गतलालुषेयः ।
 स्वशब्देनैवस्वमरोचकोऽग्निसूदय लिङ्गाभि भवन्त्यभूनि ।

हृत्तुम्होदरपाशुमुखी कामाननः क्षीणवलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगव सधीरयेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः ।
उरोविदारहृत्वरक्तयेन रश्मिर्हितस्निग्धमुखस्तृप्तः ।
पित्तोऽप्यपीतानि रमेत्तु नि कासेत्तु पाण्डुः परिद-
क्षमानः । विलियमानेन मुखेन सोदन् शिरोरुगतः ।
कफपूर्णदेहः । अमरुत्तुगौरवसादयुक्तः कासेत्तु श-
ब्दकफः कफेन । वण्डोऽतिमात्रं विहृतस्तु यस्य व्याया-
मभाराध्यनाभिघातेः । विहृतवन्ताः स नरः सरक्तं वी-
र्यमभीष्टं ज्ञातजः स उक्तः । क्षतिव्ययभाराध्ययुक्ता-
श्चनजविपक्षैः । रुक्मस्योरः ज्ञातं वायुर्दहीत्वा काममाव-
हेत् । स पूर्वं कामते शुष्कं ततः शीघ्रं सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्त्व्यं विनिश्चेनैव चोरसा । सूचीभिरिव
जीष्णाभिस्तुद्यमानेन मूलिना । दुःखस्पर्शेन मूलेन मेद-
पीडाभित गिना । पर्वभेदज्वरसावर्णावैख्यं पीडितः ।
भारावतइवाङ्गजन्तु कामोमा । ज्ञातोद्भवत् ।

क्षतजव्रण पुं भावप्र० उक्ते व्रणभेदे

“पृथक् समस्तदोषोत्था रक्तजामनुजो तथा । व्रणशोधाः
पठ्यते स्युः संयुक्ताः शोघलक्षणेः । (शोघलक्षणेः पूर्वोक्तैः)
विशिष्टं रूपमाह । “विषमं पथ्यते यातात् पित्तो-
त्थवाविराजिरम् । कफजः पित्तवन्कोटो रक्तजामनु
ससङ्गतौ” । अत्र रक्तजेषु क्तैः क्षतजव्रणस्यैव शब्दस्यौ-
चित्यात् शब्दकल्लुपेन क्षतव्रणशब्दकल्पनं प्रामादिकम्
भावप्र० उक्ते ५. पिपासाभेदे स्तो यथा

“मयन्मनाभ्यां वलसंज्ञयाहा जह्वं चितं पित्तवि-
वर्द्धनेह । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालु प्रपन्नं
जनयेत् पिपासाम् । स्रोतःस्त्रयांवाङ्गिषु दृष्टितेषु दोषैश्च
वटं सम्भवतीह जलोः । तिस्रः श्रुतास्ताः क्षतजा
चतुर्थी क्षत्रातयान्ताऽऽससङ्गत्वा च । भक्तोद्भवा सप्र-
मिकेति तासां निबोध किङ्कान्यतुपूर्वशस्तु” । नराणां
चितं अस्थान एव सङ्कितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः
कटुकोष्ठादिभिः कुपितं मय्यमाभ्यां वलसंज्ञयादुपवासा-
देव वातः कुपितः । तद्द्वयम् जह्वं प्रसरत् तालु प्रपन्नं
सन् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुष्वेव दृष्टितेषु तस्या
भवति । किन्तु जलवाङ्मोतःस्त्रिषु क्षत व्याहृत् स्रो-
तःस्त्रिषुवादि । नम्यत्वं वलवर्धनं न युक्तम् । यतो ज-
लवहे ह्ये स्रोतसी क्षुब्धतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवा-
ने कपतानयोगाच्च दोषः । अपांवाङ्गिषु स्रोतःस्त्रिति
किङ्कादेरनुपलक्षणम् यत व्याहृत् चरकः “रसवाङ्गि

नीय धमनीर्जिह्वा हृदयगलतालु क्लोम च । संयो-
ज्य श्चरं देहेषु कुरुतस्तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिर्ला-
पित । संख्यामाह तिस्र इत्यादि । तृष्णायाः सा-
मानप्रलक्षणमाह । “सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिं
मविगच्छति । मुक्तः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णं त्रितरा-
दिशेत्” । क्षतजामाह “क्षतस्य रुक्मशोणितनिर्गमा-
भ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु” । क्षतस्य शस्त्रा-
दिक्षतयुक्तस्य रुक्मपीडा” ।

क्षतविध्वंसिन् पुं क्षां विध्वंसयति विध्वंस-णिच्-णि-
नि इत्० । वटदारकटवे शब्दच०

क्षतव्रत पुं क्षतं व्रतमस्य । स्त्रीतव्रतवाग्नि क्षयकी-
र्णिनि अमरः तत्प्रायचित्तमाह प्रायचित्तविवेके
“अथावकीर्णप्रायचित्तम्” “अथावकीर्णं भैक्षेन क्षत-
व्रतः यथाह याज्ञवल्क्यः “अवकीर्णं भवेदुगता ब्रह्म-
चारी तु योर्ति त मति” प्रायचित्तमाहः किं ताः “अवकी-
र्णं नित्यं ब्रह्महत्याव्रत इत्येत् । स्त्रीचर्मवासाः पण-
मासां कथा सच्येत क्लिप्तात्” । अथकीर्णं भवकीर्णं ता-
भावे क्तः । अत्र सार्धं सप्रवेनवः । इदं प्रसादरुम्भजे
एतद्विषय एव याज्ञवल्क्यः “अवकीर्णं भवेद्वाता ब्रह्मचा-
री तु योषितम् । गर्हभं पशुमालभ्य नैर्धृतं स पिशु-
ज्जति” । प्रयत्नात् स्त्रियसत्तमाह प्रवृत्ते तु मनुः “पत-
स्त्रिभवे संप्राप्ते यस्मिन् गर्हभाजिनम् । संप्राप्तानाचरे-
द्भैक्ष्यं स्रक्कर्म परिकीर्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण
वर्त्तयन्नैककालिकम् । उपसृष्टं स्त्रियवणमवदेन स वि-
शुद्धति” । एतद्विषयवाभ्यासे शातातपः “अथातो-
वकीर्णप्रायचित्तं व्याख्यास्यामः “ब्रह्मचारी यद्यव-
कीर्णं चतुर्थकालमवर्द्धं भैक्ष्यं चरेदेवंपुतोभवतीति-
तथा पैठीनस्यरपि “अवकीर्णं गर्हभाजिनं वसेत्
संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्” शब्दलिखिताभ्यान्तु विक-
ल्प एवोक्तः । तद्यथा “संप्रत्याक्षेणावकीर्णं भैक्ष्याग्नि-
कार्यं कुर्वन् सद्यः कामादुत्सर्गे रेतसोऽन्यत्र क्षत्रात् तत्र
प्रायचित्तं सहाव्याहृतिभिर्जुह्यात् कोट्टकारपूर्विकाभिः
संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग्गायत्रीं
तरत्समाप्तुमाहमेदिति” । गावलीमपि संवत्सरं ज-
मेदित्यर्थः । सहाव्याहृतिहोमश्च लघुत्वादानिर्देशिकाव-
कीर्णत्वेन भैक्ष्याग्निवागे स्त्रियं विना कामात् सङ्ग्रेत-
स्त्रागे व्यतिष्ठते, स्त्रियं विनापि कामाद्रेतस उत्सर्गे
प्रसादगमने च उचितः “ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियस्येवाद्रव्यो

क्षत्तुप्रथे क्षौक्तिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्ह्यं पशुमालभेत नैर्ध-
मं वा चरुं निर्वपेत् तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा काम-
कामाय स्वाहा । नैर्धम्ये स्वाहा रक्षोदैवताभ्यः स्वाहा
इति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने ज्ञतान्तरेषु च ।
आसनावर्त्तनाद्रे तो विसर्गे दिवा स्वप्ने चाभ्यासे क्षेयम् । प-
शोरभावे नैर्धतं चरुं निर्वपेदित्यर्थः । एतद्वाभावास्यायां
कत्तव्यमित्याहुर्बोधायनः । “अथ(वकीर्ण)मावस्रायां
निगृम्भिमुपसमाधाय संपरिक्षीर्य दाक्षीं हौमिकीं
परिचेंटां जत्वा द्वे आन्धाकुतो जुहुयात्” । अत्र
च ज्ञतान्तेरेष्वभिदवता यथेष्टेन द्वादशाह्नादिक्रतेषु
पुनराहं चान्द्रावणादिषु च यथातिदिष्टं तथाचैतदतिदिष्ट-
मविशेषात् । अतएव “कामतो रेतसः सेकं ज्ञतस्वस्र
हिजन्मनः । अतिक्रमं ज्ञतस्राह्णधर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः”
इति मनुना सामान्ये नैवावकीर्णलक्षणमन्वकारि अका-
मतो रेतसः स्वावे मनुः “स्वप्ने शिक्षा ब्रह्मचारी द्विजः
शुक्रमकामतः । स्वात्पार्कमर्द्धयित्वा तु पुनर्भूमिन्मृचं जपे-
त्” । ब्रह्मचारिणो गुरुद्वारगमने तु तद्गमनोक्तप्रायश्चित्ते
नैव गुरुणा लज्जवकीर्णप्रायश्चित्तं ज्ञतस्मवेत् । यथा
दशह्निपतप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तज्ज्ञानरीयकापनीरस
प्रायश्चित्तं सम्पद्यते” ।

क्षतहर न० क्षतं हरति हृ-हेतौ ट । क्षतहरणहेतौ । अगु-
हचन्द्रे गच्छन् । २ क्षतहारकमाले लि०

क्षतागौच न० क्षतनिमित्तमगौचम् । प्रणादिषु क्षते
क्षत्तुक्ते अगौचे । “सत्रणः क्षतकी क्षयी सत्तोन्मत्तर-
ज ज्ञताः । क्षतवन्धुरबन्धुय दृष्टान्द्यष्टौ स्वकालतः”
प्रा० त० देवलः । अशुचित्तमयाह तत्रैव सूरय । “दल-
लममसंज्ञायं लेपं मन्येत दलपत् । न तत्र बल्लयः
कुदां यत्तच्छरणे पुनः । भवेद्यौचमखलं तत्रवेधात्
प्रणे क्षते” । तृणवर्धादिषु पलक्षणं प्रणहेतुजनभावस्य ।
अस्यापवादः “चन्द्रक्षयेपक्षे चैव क्षतानां पिण्डकर्म-
णि । मज्जातीये तु संग्रासे क्षतदोषो न विद्यते” प्रा० त०
पुत्रस्यः । क्षतानां पिण्डकर्मणि निरवकाशत्वात् क्षिता-
मिण्डोदकदानादौ । संग्रासे निक्षतवासादिना सत्यकप्राप्ते ।
क्षति स्त्री क्षण-ज्ञान् । १ ज्ञानौ, २ अपचयेक्षणे च । “हृयानां
न क्षतिः काचिच्च रथस्य न मातलेः” भा० व० १७२ अ० ।
“हिंसां क्षतीयां मयमे शिखीमुखाः” किरा०

क्षतोदर क्षतजाते उदररोगभेदे उदरगच्छे ११५० पु० विद-
तिः । शल्यविद्यादि तत्तत्सु सुउतवाक्यं भाष्ये व्या-

ख्याय चरकसु न सप्तमिप्रदर्शनेन विशेष उक्तो यथा
“शल्यं कण्टककर्करादि । अक्षोप इतं मुक्तं यत् अक्षं
भिनत्ति यथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं, शर्क-
राभिरितरथापि यदक्षं भिनत्ति तत् । उपलक्षणम् ।
जृम्भणमव्ययनं वा यदन्वन्मिनत्ति । यत उक्तद्वारेण
शर्करा एषाकाष्टास्य कण्टकैरक्षसंयुतैः । भिद्ये तान्नं
यदा मुक्तं जृम्भयाव्ययनेन चेत्” । तस्मात् भिद्येदन्वत् ।
युदतस्तु भूयः अन्वात्सुत्य पुनर्गुदतः सुवेदित्यर्थः ।
दाह्यति विदार्यत एव । पदसिद्धिरार्थत्वात् । एतत्
क्षतोदरान्नान्तरे परिस्राव्युदरस्यदिष्टम्

क्षत्तु पु० सौ० छद-संभृतौ संज्ञायाम् तृच् अन्ति । १ सारथौ
२ द्वाः स्वे शल्लियायां गूह्येण जाते वृषसङ्करे पुंस्त्वो०
अमरः स्त्रियां ङीप् । ४ दासीपुत्रे ५ नियुक्ते ६ वेधसि पु०
मेदि० ७ मत्स्ये संक्षिप्तसं० । उपधादीर्घविधौ क्षत्तुशब्दस्य
पृथग्गुह्यात् सौषादिकवृत्तजनस्यान्वस्य निषेधेऽपि दीर्घः
क्षत्तारौ “क्षत्तारौ ते मजापते । तामिच्छापतं स्फातिम्”
१, २४, ७, “यत् क्षत्तारं ज्ञयन्ता” अथ० ८, ६, ४८, व्या-
विचित्तस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदः” इत० वा० १२,
५, ४, ६, “विविक्तौ क्षत्तारम्” यजु० २०, १२, । “शल्लिया
मागधं वैश्यात् गूह्यात् क्षत्तारमेव च” या० उक्तेः
“गूह्यादयो मयः क्षत्ता चण्डालाश्चाधमोऽन्यथा । वैश्य
राजान्यविप्रास्तु जायन्ते वरुं सङ्कराः । एकान्तरे त्वान्तु-
लोऽस्मादस्वलोऽप्यौ यथा क्षुतौ । क्षत्तुवैदेहको तद्वत्
प्रातिलोभ्येऽपि जन्मनि” मनुस्मृतौ च शल्लियायां विप्रा-
ज्जात इति अमरमतत्वेन शब्दक० उक्तः प्रासादिकी ।
“क्षत्ता स्त्रात् सारथौ द्वाः स्वे, शल्लियायाश्च गूह्ये”
इति मानार्थेऽमरोक्तेः मनुयाश्चण्डालाश्चादिषु वादाश्च
“माहिष्योऽर्थशल्लिययोः क्षत्तायां गूह्येः सुतः” इत्यम-
रोक्तौ अर्थगूह्यातस्य क्षत्तुत्वोक्तावपि तत्र अर्थो स्त्रा-
मिनी योम्यत्वात्तत्र शल्लिया, तेन न पूर्वपरविरोध इति
भानुदीक्षितव्याख्या । अतएव मेदिन्याम् “क्षत्ता गूह्य-
ल्लियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिप्रतनवेऽपि
स्याद्विद्युक्तेषोः पुमान्” । तस्य वृत्तिसाह मनुः “क्षत्तुप्य
पुत्रसनां तु विक्रीकोवधवन्मनः” । तत्र दासीपुत्रे “ततः
प्रीतमनाः क्षत्ता (विदुरः) धृतराष्ट्रं विशास्यते ! ।
उवाच दिष्टा कुरवोऽर्जुन इति विजितः । वैचित्र्य-
वीर्यस्तु त्वयो नियम्य विदुरस्य तत्” भा० वा० २, ०, ४० ।
विदुरस्य दासीपुत्रत्वं विदुरगच्छे वक्ष्यते “ततोऽपश्यत्

विदुरं त्वर्थाभारादध्यायानं सद्यसम्भः स राजा ।
अथाब्रवीत् भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षत्ता वक्ष्यते न
समेत्य ? भा० व० ५५० । इत्ये । “ततो ह्यस्थः
प्रविश्यान्नेत्युपक्रमे “ततो ह्युदो मत्स्यराजः क्षतार-
मिदमब्रवीत्” “क्षतारं कुरराजस्य शनैः कर्णसुपा-
जपत्” इति च भा० वि० ६८५० । सारथी “जानतुतिह-
पोत्थायण उपशुश्राव सह सज्जिह्वान एव क्षतार-
सुपाच” “सह क्षतान्विष्य नाविदमिति” “सह क्षता-
ऽविदमिति” च शा० उप० । ८०षोषाध्यक्षे च “अथ
क्षता पालाशमीमभिमेषति” शत० ब्रा० १२१।२।८
“क्षतासन्निधिनः क्षोषाध्यक्षः” भा०

क्षत्र पुं० । क्षतस्त्रायते त्वै-क पुं० क्षद-संभूतौ कर्त्तरि ल
वा अर्द्धर्षा० । क्षत्रिये “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवति
क्षोदनः” इति “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यङ् चरतः सह”
यजु० २०।२५। “क्षत्रं च तयजातः” वेददो० “क्षतात् क्षिप्त
त्वायते इत्युपः क्षत्रस्य शब्दोभुवनेषु रुढः” रघुः । अत्र
महर्षिः “अथ हिंसावामिति धातोः कृष्णदादित्वात् किप्
गनादीनामिति वक्तव्यः ददुनासिकलोपे तु गः गने च
क्षदिति रूपं सिद्धम् क्षतः स गत् त्वायते इति क्षत्रः
क्षपीति योगविभागात् कः । तानेतां व्युत्पत्तिं कवि-
रवंतोऽनुकामति क्षतादित्यादिना । उदयः उद्वतः
क्षत्रस्य क्षत्रार्णवस्य वाचकः शब्दः क्षत्रगन्ध इत्यर्थः
क्षतात् त्वायते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रुढः किल
प्रसिद्धः खलु नाशकृषादिवत् केवलरुढः किन्तु पञ्चजा-
दिवत् योगरुढः । “नाशकृषा क्षत्रं क्षत्रोति नाक्षत्रं ब्रह्म
वर्धते । ब्रह्म क्षत्रं च संयुक्तमिहासुखं च वर्धते” मनुः ।
क्षयते सम्प्रियते राश्या क्षद-कर्मणि ल । २राष्ट्रे “क्षत्रं
वा एव प्रपद्यते योराष्ट्रं प्रपद्यते क्षत्रं राष्ट्रम्”
शत० ब्रा० १२२ । क्षत्रस्य कर्म अथ । तत्कर्मणि,
“क्षत्रं द्विजवत् परस्परार्थम्” भट्टिः तत्क्षेदमर्थः । क्षत्र
तत्सम्बन्धिनि लि० “क्षत्रं कर्म स्वभावजम्” गीता
१३८के ४धने च निष० ५८देहे उणादिको० इत्यग्रे न०
राजनि०

क्षत्रकर्मणं न० इत० । “शौच्यं तोजोष्टिर्दाय्यम् युद्धे चा-
प्यपलायनम् । दानभीक्षुरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम्”
गीतोक्ते कर्मभेदे । अत्र क्षत्रं कर्म इति वा पाठः
क्षत्रधर्म्यं पु० इत० । अत्राद्युक्ते क्षत्रियस्य धर्मभेदे ।
अथाह हारीतः

“राज्यस्यः क्षत्रियस्यापि प्रजा धर्मेण पालयन् । कुर्यात्
दध्ययनं सव्यग्यजेद्वृत्तान् यथाधिधि । दद्याद्दानं हि-
जातिभ्यो धर्मे कुर्यात्समन्वितः । स्वभावात् निरतं निचं
षड्भागार्हः सदा नृपः । नीतिशास्त्रार्थकुशलः सर्व-
विप्रहृतनुवित् । देवब्राह्मणभक्तश्च पितृकार्यपरस्तथा ।
धर्मेण यजनं कार्यमवर्णपरं यजनम् । उत्तमां गति-
माप्नोति क्षत्रियोऽप्येवमाचरन्” ।

“क्षीणि राजन्यमुप्राध्ययनं शस्त्रेण च प्रजापालनं
स्वधर्मज्ञेन जीवेत्” वशिष्ठः । पद्मपु० सर्गच्छण्डे २६५०
“क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ! । द-
द्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् । नाध्याप-
येदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् । ब्रह्मोद्वृत्तो दस्यु-
वधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् । ये तु क्रतुभिरीजानाः क्षुत-
वनश्च पार्थिवः । ये तु युद्धे विजेतारस्तो तु लोक-
जितो नृपाः । अविजितशरीरो हि संगरादुद्यो निव-
र्त्तते । क्षत्रियस्य तु तत् कर्म नोभयत् यशःप्रदम् । क्ष-
त्रियस्याभयं धर्मो निर्णीतो मुनिभिः परः । नास्य
क्षयतमं किञ्चिद्वाप्नोति दस्युर्विनिष्कात् । दानमध्ययनं
यज्ञो राज्ञां च योऽभिधीयते । तस्माद्राज्ञा महाराज !
योद्धव्यं धर्मशीलिना । प्रजाः स्तेपु च धर्मोऽप्यु-
पवेत महीपतिः । धर्माग्राह्येव हि कर्माणि कारयेत्
स्वतः प्रजाः । परस्मै सिद्धिमाप्नोति नृपतः परिपाल-
नात् । कुर्वादन्यत्त वा कुर्यात्कालो राजन्य उच्यते ।
राजन्यानां करादानं विना वैशाहिकश्च यः । प्रतिपक्षः
स निन्द्योऽप्यपरत्वं चाह्वयप्रदः । युद्धे पलायनञ्चैव तथा
कातरताऽऽर्ह्यु । क्षपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्मो विर-
क्तता । अन्वेषणा स्मरादृष्ट्य ब्राह्मणानामनादरः । अभा-
त्यानामसम्मानस्तेषां कर्मांश्चैव । शत्रूनाञ्च परी-
हासो निषिद्धः क्षत्रजन्मनाम् । राजन्यस्तु महाराज !
यथा जेममवाशुयात् । तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्मसं-
ग्रहतत्परः । वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चा-
नय ! सनातादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेध्य च ।
पालयित्वा प्रजाः सर्वार्थं धर्मेण जयतां पर । राजसू-
याश्वमेधादीन् मन्त्रानन्यान्नाथैव च । अहृत्य च यथा
पाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः । संप्रदाने विजयं प्राप्य
तथाकल्पं यदि वा नृप । स्वाययित्वा प्रजापालं पृथ्वं
राज्ये च पार्थिवः । अन्वगोत्रं प्रयत्नं वा क्षत्रियं
क्षत्रियमभ । अर्द्धयित्वा पितृन् सम्यक् पितृयज्ञे यज्ञ-

चत्तुर्दशमस्य सुहोत्रोऽयं महायशः" हरिवं० २८४०
चत्तुर्दशमस्य । "यः पुरुषश्च पुत्र आयुस्तथाभव-
न् सुताः । ननुपः चत्तुर्दशमस्य अजिरामश्च वीर्यवान् ।
अनेना इति राजेन्द्र ! शृणु चत्तुर्दशमस्यम् । चत्तुर्दश
सुतस्यासन् सुहोत्रस्याजस्यः" भाग- ८।१७२
चत्तुर्दशमस्य । २२८८ चत्तिवे त्रयोदशस्य रुचिना-
मकस्य मनो ३५७ भेदे "त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञे-
यास्तु रुचेः सुताः । चित्तसेनो विचित्रश्च नाभोधर्म-
भूतोऽस्ति । सुनेवः चत्तुर्दशमस्य सुतपनिर्भयो ददः"
हरिवं० ७४०

चत्तुस्रस्य ५० इतः । चत्तुस्रकर्तव्ये यत्तुभेदे

चत्तुस्तक ५० इतः । परशुरामे "चत्तुस्तकस्य अभिभवेन
चैव" मङ्गिः इतः । चत्तुस्तकारिणु अपत्रात् "महानन्दसुतः
शुद्धागर्भोऽज्ञोऽतिबुद्धः परशुराम इव अपरोऽस्मिन् च-
त्तुस्तकारि भविता ततः प्रवर्तते शुद्धा भूषाणा भविष्य-
न्ति" शु० त० विष्णुपु०

चत्तिय पुंस्त्री० चत्ते राई साधु तस्यापत्यं जातो वा घः ।
१ ब्राह्मणान्तरवर्षे अमरः ठाप् । "शृपायां शृपसं-
गात् प्रवृद्धात् गूढजातकः । सोऽपि चत्तिय एव
सुप्रादभिप्रेक्षे च वर्जितः" उभयसोक्ते शृपात् अपरणी-
तायां चत्तियजातिस्त्रियां गूढोत्पन्ने पुल्ले च" । पा०
उक्तोपस्तु जातावेव अपत्यमात्रे दम् । चात्ति च-
त्तजातेरपत्यमात्रे पुंस्त्री स्त्रियां या डीप् । स्वार्थे क ।
तत्कार्ये स्त्रियां टापि यपूर्वत्वात् वा अत इत्त्वम् ।
चत्तियिका चत्तियका । ततो भावे त्व चत्तियत्व
त० तत् चत्तियता स्त्री तद्भावे । ब्राह्मणत्वत्
चत्तियत्वस्य जातिविशेषत्वेऽपि गुणविशेषेण शूद्रस्यापि
चत्तियत्वादि भवति । "शूद्रयोर्नो हि जातस्य सद्-
गुणाननुतिष्ठतः । वैश्वं लभते ब्रह्मन् ! चत्तियत्वं
तद्येव च । आर्जवे वर्त्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते" भा०
य० २११ अ० । सद्गुणाश्च तत्त्वोक्ताः । "शूद्रस्येति
लक्ष्मिणि षडौ वैश्वत्वादिकर्तुं सद्गुणवन् वैश्वत्वादयः
स्वयमायानीति गुणकृत एव वर्त्तविभागो न जातिकृत
इति भावः" नीलक० । तस्य पत्नी डीप् वा आनुक् ।
चत्तियाणी चत्तियी अमरः । "अर्थचत्तियाभ्याम्" वा-
स्वार्थे आनुक् डीप् चेति सि० कौ० । पठ्यान्तु डीप्-
वेत्युक्तम् । जातो तु योपधत्वात् न डीप् किन्तु ठाप् ।
चत्तिश चत्तु शब्दे उदा० ।

चत्तियहणा पु० चत्तियं हनि अच् शत्वम् । परशुरामे ।

"किं न वै चत्तियहणो हरतुत्यपराक्रमः । विदितः
पुत्र ! रामस्य यतस्त्वं योऽहु मर्कसि" भा० ८० १७८ अ०
चत्तियासन न० "चत्तियासनमावृष्टे यत्कृत्वा धनवान्
भवेत् । केशेन पादयुगलं बद्धा तिष्ठेदधोमुखः" रुद्रवा-
मसोक्ते आसनभेदे

चद संभूतो मेघणे भल्लग्रे च सौ० आ० सक० सेट् । चदते
अच् अट् अच् । "तद्यगैवादी मनुष्यराज आगतेऽ-
न्यस्मिन् पाहंस्तुच्छाणं वा वेहतं वा चदन् एवमेवास्मा
एतत्" ऐत० ब्रा० १ । १५ "शतं मेघान् इत्ये चक्षुदानम्"
अ० १ । ११६ । १६ । "तस्मै हतं सुरां मध्वक्षमध्वं चदामहे"
अथ० १ । १०६ । १५

चदन् न० चद-भ० चणे-मनिन् । १ उदके २ अन्ने च निघ० दा-
हकाणो यजमिन्द्रो गभस्त्वोऽक्षो वै तन्ममसनाय संश्रुत्"
अ० १ । १२० । ४ "चदो वार्षेयं तर्तरीय उभ्यां" अ० १ । १०६ । १७
चन्त लि० लभ-तच् । लभाभीवे सङ्घिष्यो अमरः "ये च-
न्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्" भा० अ० १ । १०२ अ० ।

चन्तव्य लि० लभ-तच् । १ सोऽथे "तदेतत् चन्तव्यं न खलु
परुरोपः समुचितः" कपूरस्तवः, भावे क्त कर्त्तव्य २ च-
मायां न० "चन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां
खण्डम्" । मनुः "सर्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञोऽप्यहिधैः
सदा । चन्तव्यं पुल !" भा० अ० ४ । ४०

चप लप्ते अद० च्रा० उभ० सक० सेट् । चपयति ते अचिचपत्
त । चपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । "अरग्ये का-
वत् त्वज्जा चपयेयुस्त्यङ् ततः" मनुः

चप सहने चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । चप्पयति ते
अचचप्पत् त । चप्पयाम् बभूव आस चकार चक्रे ।
अयं मित् "तेन इति अचप्पि-अचप्पि । अचप्पि चप्पं
चप्पं-चप्पं चप्पम्" अनुपधाया अपि वा दीर्घः ।

चप् स्त्री चु० चप-किप् । राक्षी "स चपः परि पस्वजे"
अ० ८ । ४१ । ११ "चपोराक्षीः" भा० "चप उक्ता वरिषस्तु
देवाः" ६ । ५२ । १५ ।

चप पु० चु० चप-कर्मणि अच् । उदके निघ०

चपण पु० चपयति विषयरागं चप-ल्यु । बौद्धसंन्यासिनि
दिग्गम्बरे स्वार्थे क । तथार्थे "एकः चपणकः शाकाहारि
तत्र चपणक ! दश शाकाशाः । यत्र अपणक ! दश शा-
काशास्तत्र चपणक । का शाकाशा उह् । "स पय नम्यं
चपणकमपश्यत्" भा० आ० ७८८ श्लो० "नम्यं चपणके देशे-

अमाभुज् पु० अतां भुनक्ति भुज-यवने क्रिप् । अये "सुर-
वैरिवच उरसि अमाभुजः" मावः । क । अमाभुजोऽयत्न
अमावत् वि० अमा+यत्नार्थे मत्पु मस्य वः । अमायुक्ते ।

"एकः अमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते । यदेनं अमाया
युक्तमयुक्तं मन्वते जनः" गरु० पु० ११२४० स्त्रियां ङीप्
अमिह वि० अम-तृच् । सादरि सङ्गनशीले अमरः

अमिन् वि० अम-ताच्छोत्ये धितुष । अमाशीले "आमं आ-
स्यत यः अमो" मायः "अक्रूरः पेशतो दत्तोदक्षिणः
अमिणां वरः" विष्णुसं० स्त्रियां ङीप् ।

अथ पु० अ-अवे अ-निवासगणोपा भाषादो यथायथम्
अच् । अविर्गोत्तर्गते नीतिवेदिनां राज्ञाम् । अष्टवर्गा
पचये । अष्टवर्गश्च । "अष्टवर्गश्चिह्नपयादुर्गं सेवकुञ्जर
बन्धनम् । धात्वाकरः करादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ।
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञाम्" भरतः । "अष्टवर्गं च उडिच
अविर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरः । अथः अष्टवर्गस्यापचयः
तत्सौरोपचयः उडिः, स्थानं तस्य उपचयापचयहीनतया
स्थितिः" २प्रसवे तस्मिन् सर्वेषां अदात्तधात्वम् । ३अप-
चये सच भावविकारभेदः यास्कोक्तः यथा

"प्रह् भावविकारा भवन्तीति काष्णायणिः जायतेऽस्ति
विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायत
इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेधति,
अस्तीत्युत्पद्यस्य सत्तत्त्वाधारणं, विपरिणमत इत्य-
प्रचयमानस्य तत्तादिकारं, वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युदयं,
सांख्यिकानां कर्मणा वर्धते विजयेनेति वा वर्धते श-
रीरयेति वा, अपक्षीयत इत्यनेनैव व्याख्यातः प्रति-
लोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे
न प्रतिषेधति" । ४प्रह् अमरः ५यज्जरोने यज्जरोगस्य
अयसंज्ञाकारणं यथा "क्रियाक्षयकरत्वाच्च अय इत्यु-
च्यते बुधैः । राज्ञश्चन्द्रमसो यज्जदभूदेष महामयः ।
तस्मात् राजयज्ज्येति केचिदाहुर्मनीषिणः" सुशु० ।
"रक्तपित्तात्मनेत् कासः कासात् संजायते अयः" वैद्यकम्
"राजयज्ज्यपरिहाणमाययौ" इत्युपक्रमे "राज्ञि
तत् अणमभूत् अयातरे" रघुः । ६रोगमात्रे राजनि० ।
अष्टवर्गमते प्रष्टितमे ७वर्धे तज्जणं ज्यो०त० भवि०पु०
"मेदिनी लभते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् । देशमङ्गलं दु-
र्भि चये संजोयते मजा । सौराष्ट्रे मालवे देशे द-
क्षिणे कोङ्कणे तथा । दुर्भिचं जायते घोरं चये संवत्सरे
मिमे ! । कौसुदीनम् दाद्याच्च अमनानम् दातव्यम् । वि

अयायां सैववचापि विनश्यति न संशयः । सिंहः
मध्यदेशस्य कालञ्जरस्तथैव च । अये अयनि सर्वाणि
नानाया वरपरिणि ।"

ता० ब्राह्मणोक्ते दत्तोत्सवे देवसंघे च यथा

"रश्मिरसि अयाय त्वा अयं जिन्य सविहारास्तुता इहस्यते
स्तुत" ता० ब्रा० "तैत्तिरीयाणां पञ्चमकाण्डोक्तब्राह्मणे रश्मि-
रिति मन्त्राणां दिवादिहृष्टि हेतुत्वाभिधानादादित्यादि-
परतया रश्म्यादिगङ्गाव्याख्ययाः तत्तु ब्राह्मणसत्तर-
लोदाहरिष्यते । हे आदित्य ! त्वं रश्मिरसि रश्मि-
युक्तोऽसि देवा यस्मिन् । अयनि निवसन्ति इति कोल
संघः अयः तस्मै अयाय तत्सङ्ख्याय तत्प्राप्त्र्यर्थं
आदित्य ! त्वं सारामोति शेषः । ततः अयं देवसङ्ख्या
प्रीत्यैव अयसङ्ख्या देवविषयत्वं तैत्तिरीयास्तृतीयकाण्डो
क्तब्राह्मणे समामनन्ति "रश्मिरसि अयाय त्वा अ-
जिन्येत्ताह देवे अय इति" भा० । ज्योतिषो
ऽदिसंक्रान्तियुक्ते शुक्लप्रतिपदाद्यमासस्थानो चान्द्रे म-
यथाह सि०शि०

"असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्यादुद्दिष्टक्रान्तिमास-
अयायः कदाचित् । अयः कार्त्तिकदिनये नान्यत
स्यात् तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च" ।

"यस्मिन् अयिमासेऽसंक्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति
प्रसिद्धम् । तथा यत्न मासे संक्रान्तिद्वयं भवति स अय-
मासो ज्ञेयः । यतः संक्रान्त्युपलक्षिता मासाः । अत
एकस्मिन् मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति मासयुगलं जा-
तम् । स अयमासः कदाचित् कालान्तरे भवति । यदा
भवति तदा कार्त्तिकदिनये एव । तदा अयमासात् पूर्वं
मासत्रयान्तर एकोऽधिमासोऽयतश्च मासत्रयान्तरितोऽन्य-
थासंक्रान्तिमासः स्यात् । अतोपपत्तिः । चन्द्रमासप्रमाण-
मेकोनविंशत् सावनदिनान्येकविंशत् घटिकाः पञ्चाशत्
पलानि २८।११।५० । तथा केमासस्त्रिंशद्विंशति पञ्चविंशति-
घटिकाः सप्तदशपलानि १०।२६।१७ । एतावद्विद्विहैरविम-
ध्यगत्या राशिं गच्छति । यदा र्कगतरेकघटिः कलास्तदा
साधैकोनविंशता दिने २८।१० राशिं गच्छति । अत-
श्चान्द्रमासादल्योऽर्कमासस्तदा स्यात् । एवं रविमासस्य
परमात्यता २८।२०।४० । सा चैकघटिगतविंशतिघटिकादित्ये-
र्कस्य । स ईदृशोऽल्योऽर्कमासो यदा चन्द्रमासस्या-
नत्यस्थानःपाती भवति तदैकस्मिन् मासे संक्रमणद्वय-
मुपपद्यते । अत उक्तं अयः कार्त्तिकदिनये इति । पूर्व

किल भाद्रपदेऽर्कसंक्रान्तिर्जाता ततोऽर्कगतेरधिपत्वात्सार्ग-
शीर्षे हिंसक्रान्तिः । ततः पुनर्गतेरध्वत्वाच्चोऽध्वसंक्रान्ति-
र्भवति । ततोऽध्वमध्येऽध्वमासद्वधमिव पपन्नम् प्रमिताः ।
मेघादिषु सूर्यस्य गतिभेदात् भोमकासमानादिनादिक
सूच्यते

मे	ह	मि	क	सि	क	ह	ह	ध	म	मी
२०	२१	२१	२१	२१	२०	२८	२८	२८	२८	२०
५५	२४	२७	२८	२	२८	५७	२७	५५	२४	२५
२२	५६	२२	३५	५२	४	२	२८	२	०	४२

“इदानीं गणकानां प्रतीत्यं जयमासकालान् गतागतान्
कतिविद्गर्हयत क” प्रमिताः ।

“गतोऽध्वद्रिनन्दे ८७४ भित्ति श्रावकाखे तिथीगै १११५
भयध्वत्वाङ्गाचसूर्यैः १२५६ । गजाद्रग्निभूमि १२७८
साधा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दु १४१५पैः कचिहोकुभिच १६ ।

“सप्तम् । खलोपपत्तिः । यदा किलैकविंशतिः शुद्धि-
सादा भाद्रपदोऽध्वमासः । तस्मिन् जाते कार्तिकेदिने
जयमासः संभाव्यते । सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु
१४१ वर्षान्तरे काले पुनर्भवति । किन्तु सविभागाभिः
एकविंशतिभाभिः भवति । कदाचिदेकोनविंशत्या
वर्षेऽपि भवति । तत्र विभागेनाभिचतुर्दशवर्षा-
भिः भवति । कुवेदेन्दुपैः सूर्यस्यैकोनविंशत्येव
विधायां द्विरासैः खरासैश्च भक्ता इत्यादिना लब्धेऽधि-
मासेषु प्रेषतिषु नृस्यं प्रथमस्थाने सप्तः प्रेषाः षड्वि-
ंशतिः स्युः ६ । २० । द्वितीये विंशत्याष्टदश १२ ।
४० । अत उक्तं प्रायशोऽयं कुवेदेन्दुपैः कचिहोकुभि-
चेति । प्रमायतये त्वर्थादुक्तं स्यात्” प्रमिताः ।

कालमा उक्तं विंशति वाक्यं व्याख्याय विज्ञेयोऽभिहितः
“स्तुटमानेन योऽध्वमासक्रान्तिः सः स्तुटोऽध्वमासः तेनैव
मानेन यो हिंसक्रान्तियुक्तः स जयाख्यः स च कार्तिक-
मार्गशीर्षयोर्ध्वमेव लिख्यतमोभवति नान्येषु माघादिषु
नवषु एवंविधध्वमासयुक्ते वर्षे जयमासात् पूर्वेषु लिपु
मासेषु मध्ये कश्चिदध्वमासो भवति जयमासाद्पूर्वमपि
मासत्रयज्योऽप्यहोऽध्वमासः । तदेवंविधमेकवर्षस्यं मन
मानहयं चिरेण कालेन यदा कदाचिदायाति तत्वेकाधि
मासवत् पुनः पुनः जयमासः संभाव्यते तस्मिन्तयागमन
कालः “सहान्तिशोभणौ दर्शितः । “गतोऽध्वद्रोत्वादि
(वाक्यं प्रागुदाहृतम्) व्यस्यमर्थः । अतः सप्तत्यधिकम-

वशतसंख्याकैः परिमिते शाककाले कश्चिदुक्तमास-
योपेतो वक्ष्यते । यद्योक्तसंख्या चाध्वद्रिनन्द-
रित्यनेन पदेन विवक्षिता । अथवा यत्वारः अथवा
सप्त नन्दा भव । एतत्संख्याव्यगमका अथा गणकप्र-
सिद्ध्या प्रातिलोभ्येन लिखिता यद्योक्तसंख्यायां पर्यव-
स्यति । तिथीगैरित्यत्रापि तिथयः षड्दश ईशा एकादश
तत्र मणिकैरङ्केषु प्रसिद्धेषु षड्दशाधिकशतयुक्तसंख्या-
संख्या सम्पद्यते । तावद्भिः शकवर्षैर्भित्ति काले, कश्चिदु-
क्तमासत्रययुतः संवत्सरः । कङ्काचसूर्यैरित्यत्राङ्कानि
षट् अक्षांशान्द्रियाणि पञ्च सूर्या इादश तत्वाङ्कप्रक्षे-
षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयोपेतसंख्या सम्पद्यते । ताव-
द्भिर्वत्सरैर्भित्ति शककाले यद्योक्तमासत्रयोपेतः कश्चिदु-
क्तसरः । तस्य चोदाहरणम् । पूर्वादाहृत इदं
संवत्सरः प्राचीनोभावी वा संवत्सरः । तत्र भाद्रपदवृत्तला-
मावास्यायां कान्दासंक्रान्तिसात् ऊर्ध्वम् अथसंक्रान्तमेकमास
मतीत्य उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तृणादधिकसंक्रान्ती
तत्र ऊर्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्रपतिपदि धनुःसंक्रान्तिः
तत ऊर्ध्वं दशैः मकरसंक्रान्तिः । तत ऊर्ध्वं कुम्भसंक्रान्तिः
समनन्तरे मासे दशैः । तत ऊर्ध्वं मघसंक्रान्तिमासमती-
त्योत्तरस्यां शुक्लपति पदि मीनसंक्रान्तिरेव च एकस्मि-
न्नेव वत्सरे द्वावसंक्रान्तौ भासौ एकोद्दिसंक्रान्तिसास इति
यद्योक्तमासत्रयं सम्पद्यते । गजाद्रग्निभूमिरित्यत्रापि
गजा अष्टौ, अथवा सप्त, अथवा सूर्यः भूरेका तत्वाङ्क-
प्रक्षेपे सप्तसप्तत्यधिकशतद्वयोपेतसंख्या सम्पद्यते ।
तावद्भिर्वत्सरैर्भित्ति शाककाले कश्चिदुक्तविधः सम्पद्यते
वत्सरः । कुवेदेन्दुपैरित्यत्र कुरेकः तेषां चत्वार इन्दु-
रेकसाहास्रप्रक्षेपेषु कचत्वारिंशदधिकशतसंख्या भवति
एतावद्भिर्वर्षैः कश्चित्पूर्वोत्तरजयमासयोर्व्यवधानं भवति
सोक्तमिधेत्यत्र नवैकवर्षादिषु खरानेषु सप्तमानेष्वो-
कारो नवमः सम्पद्यते । कुरेका तत्वाङ्कप्रक्षेपे सति एको-
नविंशतिर्भवति तावद्भिर्वत्सरैः कश्चित्पूर्वोत्तरयोः जय-
मासयोर्व्यवधानमिति । अत्र हिंसक्रान्तियुक्तस्य जय
संभावाद्युपपत्तिरुच्यते । यदा धनुःस्थे रवौ दर्शपूर्ण-
सादा तस्य मेघादस्ववचनेन मार्गशीर्षस्य प्राप्तम् । तथा
सति पूर्वेदाहृत हिंसक्रान्ते मासे धनुःस्थे रवौ दशैः
त समाप्तः मकरस्थे तु रवौ समाप्तः । अतः पौष-
मासत्वं तस्य सम्पन्नम् । तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र
लुप्तत्वात् तस्य अयसंज्ञा युक्ता । अत एवैकमास-

यासित्वादहसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या स एवां-
हस्यतिसंज्ञयापि व्यञ्जिते । स च व्यपहारो वाह-
स्यत्वज्योतिषं न्ये दृश्यते "यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः
संक्रान्तिद्वयमेव वा । संसर्पः हस्यतो मासाविमासश्च
निन्दितः" इति तत्र ज्यमासात्प्राचीनोयोऽसंक्रान्तः
स संसर्पस्तस्यासंक्रान्त्यनेतराविमासवत् कर्मानर्हः
सन् सस्यक् संप्रतीत संसर्पः । तस्य कर्मानर्हत्वापि
रेवं स्मर्यते "सिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।
रविणा लङ्घितो मासोत्तमर्हः सर्वकर्मस्मिन्" । तदपवा-
दस्यैव स्मर्यते । "मारुह्येऽवृद्धमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा-
भवेत् । प्राकृतस्तत्र पूर्वे स्थादधिमासस्तयोत्तरः" इति सं-
क्रान्तिरहितयोर्द्वयोर्मासयोर्द्वयः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्रा-
कृतः शुभः । कर्मानर्ह इत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे जायालिः
"एकस्मिन्नेव वर्षे चेद्द्वौ मासावधिमासकौ । प्राकृतस्तत्र पूर्वः
स्थादुत्तरस्तु मलिच्छुचः" इति । अतः संसर्पत्वं तस्योपप-
न्नम् । असंक्रान्तमारुह्यमध्यवर्तिनः ज्यमासस्याहस्य-
तित्वनिश्चितः पूर्वमेव दर्शिता । तदुत्तरभाविनोऽ
संक्रान्तस्य कालाधिक्यादधिमासत्वम् । त एते त्वयोऽपि
ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा विवाहादौ निन्दिताः । यद्योक्तं
प्रकारेणाहस्यतिनाम्नः ज्यमासस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्रदु-
क्तनामसम्भवे सति शुद्धमासवत् स्थातन्प्राच्य पूर्वोत्तर-
मासोपेत्यगङ्गावकाशः" ।

चुङ्गुं चिं पीं तादृशमासत्वयस्य मास्यकर्मसु
वञ्चतोक्ता यथा

"मृद्वपदेशगोदानस्यानासनमहोत्सवम् । न कुर्व्यात्
मङ्गमासे तु संसर्पेऽहस्यतौ तथा" मरीचिः "यदा ज्य-
मासो भवति तदा पूर्वोत्तराविमासौ भवतः तत्र पूर्वः
संसर्पः द्वितीयोऽहस्यतिः मासः" वाष्पादिषु वर्जनीये
"शिशुत्वदज्जसितयोर्नूनाधिनासे तथा" चुङ्गुं चिं ।
अपचये "सर्वपार्थिव धनान्यपि जयम्" माघः "जयं
हृदयं वणिजा पण्यानामविजानता" या० सू० मृद्वे
"दधतोऽसुलभश्चाशमाः" भावः "अवेक्ष्य निरवे चैव
यातमाश्रयमचये" मनुः । १०नामे "कालोऽस्मिन् लोक-
यज्ञतः प्रवृत्तः" । "कुलक्षये विनश्यन्ति कुलधर्माश्च शा-
श्वताः" गीता । "अन्वत्कासु हृदौ च गदायां च जया-
हनि" उ० त० भवि० ५०

ज्यजुर लि० जयं करोति ल-ख । जयकारके । "यत्पुण्य-
जयजुरः" । भा० आ० २६६० श्रु०

ज्यज ५० जयात् जायते जन-ड । कासभेदे । यथा

"विषमासात्तदभोज्यातिव्यावाहारे गमिष्यन्तात् । इष्टि-
मां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽम्नो त्वयो मनाः । कृपिताः
ज्यजं कासं कृष्युर्देहज्यपदम् । स गालग्लानज्वरदा-
हमोहान् प्राणक्षयक्षोपलभेत कासी । शुष्मन् विनि-
हीयति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपयम् । तं सर्वं
लिङ्गं भृगुदुश्चिक्त्वा चिकित्सतः ज्यजं वरुनि ।
हृदयमासाद्य भवत्वद्यो वै दायलमाहर्भिषजस्तु कासम्"

"ज्यजे ज्यमासाद्य कर्तव्यो हृदयोविधिः" इति च
सुश्रुतः । जयात् कासः । जयकासोऽप्यत्र ।

ज्यतर ५० ज्यस्य जयहेतुस्ततः अक्षमासादिवत् चतुर्थ्यं
हेतुः । स्थालीहृद्ये राजनि०

ज्यश्रु ५० चि-खद्युच् । कासरोगे हेम० ।

ज्यनामिनी स्त्री जयं रोगं नाशयति नश-णिच्-णिनि
ज्नीप् । १जीवनोद्वेगे शब्दमाला । २ज्यरोगनाशके लि० ।

ज्यपक्ष ५० जीयते चन्द्रोऽस्मिन् चि-वाधारे अच् कर्म० ।
कण्यः षे । "चन्द्रवद्विकरः शुक्रः कण्यचन्द्रजयाकारकः"
ज्यो० उक्तेस्तस्य तथात्वम् । [दृश्यम् ।

ज्यमास ५० कर्म० । द्विसंक्रान्ते चान्द्रे मासे ज्यशब्दे
ज्यरोग ५० ज्यहेतुः रोगः । यक्ष्मरोगे "क्रियाज्यकर-
त्वाच्च जय इत्यभिधीयते" सुश्रुतः स पिद्यतेऽस्य इति ।
तद्रोगयुक्ते लि० "राजहा ज्यरोगी स्थादेना तस्य च
निष्कृतिः । गोभूहिरगमिटाञ्जलयस्त्रप्रदानतः ।
इतधेतुप्रदानेन तिलधेतुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव
ज्यरोगः प्रशाम्यति" शाता० ।

ज्यवायु ५० ज्यस्य प्रजयस्य वायुः । प्रजयवायो "युष्मा-
नचेतन् ज्यवायुकल्पान् इति" भट्टिः

ज्यनि लि० ज्यो राजयक्षाऽस्तस्य इति । १राजयक्षयुक्ते
२चन्द्रमसि ५० चन्द्रस्य यक्ष्मरोगश्च काशप्रपञ्चात् तत्
कथा राजयक्ष्मशब्दे दृष्ट्या । राक्षसचन्द्रमसोयस्मादभूदेव
महामयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः
सुश्रु० "ज्यवायवाय्वः स्फुरितिकृत्तुकुलानि च" मनुः
"शितिकृष्टि कुले जातां ज्यवां मनुजेश्वर ! " । भा०
स्मानु० १०४अ० । चि-ताण्डीत्ये इति, श्ववशीले लि०
"स तु तत्समद्विच न चाभूत् ताविव श्वी" रचुः

ज्यिष्णु लि० चि-वा० इण्यच् । ज्यगोले "खसेदज्यिष्णु-
मायामयशूकरस्य" भाग० ६।१।२४ अन्तर्भूतगर्धोऽत्र ।

स्य वि० चे० सं० यथः लि० शक्यार्थे यत् 'स्यज्यो शक्यार्थे
पा० नि० । चे० शक्ये । शब्दक० क्लीबोक्तिः प्रामादिकी
चर सञ्चलने भा० पर० चक० सेट् । चरति चक्षारीत् । चक्षार
चरितः चरन् चारः । 'इयं त इन्द्र ! राति चरति
सुवतः' ॥ ५०८, १२, ४॥ 'मधु चरन्ति सिन्धवः' मधुसूक्तम् ।
'यस्योऽन्धतेन चरति तपः चरति कीर्तनात्' 'इन्द्रि-
याणां हि च सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् । तेनास्य
चरति प्रज्ञा' मनुः । 'त्वत्प्रसादाद्वाङ्मादेव ! तपोमे
न चरेत् वै' भा० व० ७०११॥ आर्षत्वात् पदव्ययः ।
'अक्षारिणः शरास्त्राणि तस्मिन् रक्षःपयोधराः' भट्टिः
ज्वला० चरः चारः । उपसर्गपूर्वस्तु तदुपसर्गद्वीत्या-
द्युक्ते चलने । आङ्पूर्वकः णिजन्तस्तु आक्षारणे ६०२
ष्ट० दृश्यम् । सञ्चलनञ्च मोचनं स्वर्णं चलनं सन्दनञ्च
तत्त्व मोचने सक० अन्यत्र चक० । तत्त्व मोचने 'मधु
चरन्ति सिन्धवः' । 'स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं चरन्तः'
किरा० । स्वर्णे 'तपः चरतीत्यादि प्रायुक्तम् । वेदे
नि० तिपि चरति ।

चर न० चरति स्यन्दते सञ्चति वा चर-जला० वा च्य ।
१ जले २ मेघे पु० मेदि० । ३ चले लि० ४ देहे 'हाविमौ
धुर्यो लोके चरसाचर एव च । चरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते' गीतोक्तेषु ५ सर्वप्राणिषु तेषां स्त्रो-
पाध्यन्तःकरणचलनेन औपाधिकचलनयत्नात्तथात्वम्
भा० चतु० १७७० जीवानां चरणप्रकार उक्तो यथा
'आयुःकीर्त्तिकराण्योऽयानि कल्याणि सेवते । शरीर-
पङ्कणे यस्मिंस्तेषु क्षीणेषु सर्वशः । आयुःक्षयपरीतात्मा
विपरीतानि सेवते । बुद्धिर्व्यवर्त्तते चास्य विनाशे प्रवृ-
त्तिरिति । सत्यं चलञ्च कालञ्च विदित्वा चात्मनस्तथा ।
अतिवेलसुपात्राति स्वविरुद्धान्यनात्मवान् । यदाऽयमति-
कटानि सर्वाण्युपनिषेवते । अत्यर्थमपि वा भुङ्क्ते न
वा भुङ्क्ते कदाचन । दुष्टाश्चाभिषयानञ्च यदन्योन्यविरो-
धि च । गुरु चात्यन्तं भुङ्क्ते नातिजोर्णेऽपि वा
पुनः । व्यायाममतिमात्रञ्च व्यथायद्वोपसेवते । सततं
कर्मलोभादा प्राप्तं वेगं विधारयेत् । रसाभियुक्तमद्यं
वा दिवास्त्रञ्च सेवते । अपक्वाश्चागते काले स्वयं दोषान्
प्रकीरयेत् । स्वदोषकोपनाद्भोगं लभते मरणान्तिकम् ।
अपि योद्धृन्वनादीनि परीतानि व्यवस्यति । तस्य तैः का-
रणैर्जानोः शरीरं च्यवते तदा । जीवितं च्यवमानं
तदाद्यावदुपधारय । जज्ञा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमी-

रितः । शरीरमनुपय्येत् सर्वान् प्राणान् रक्षति वै ।
आत्यर्थं बलवान्नाश शरीरे परिकुपितः । भिनत्ति जीव-
स्थानानि कर्माणि विद्धि तत्त्वतः । ततः सचेदनो जीवः
सद्यः प्रच्यवते चरात् (देहात्) । शरीरं त्यजते जन्तुश्च-
दमानेषु मर्त्यसु । वेदनाभिः परीतात्मा तद्विद्धि द्विजसत्तम !
जातं मरणसंविन्नाः सततं सर्वजन्तवः । दृश्यन्ते सन्त्यज-
न्तश्च शरीराणि द्विजर्षभ ! गर्भसंक्रमणे चापि कर्माणा-
मतिमर्षणे । तादृशीमेव लभते वेदनां मानवः पुनः ।
भिन्नसन्धिरथ कुदसद्भिः स लभते नरः । यथा पद्मसु
भूतेषु सम्भूतत्वं नियच्छति । शैत्यात् प्रकुपितः काये ती-
व्रवायुसमीरितः । यः स पद्मसु भूतेषु प्राणायाने व्य-
स्थितः । स गच्छत्यर्जुनो वायुः कच्छान्मुक्ता शरीरिणम् ।
शरीरञ्च जहात्येवं निरुच्छासञ्च दृश्यते । स निरुच्छा
निरुच्छासो निःश्रीको हतचेतनः । ब्रह्मणा सम्परिष्रजो
स्यत इत्युच्यते नरः । स्रोतोभिर्विजानाति इन्द्रिया-
णान् शरीरभृत् । तैरेव च विजानाति प्राणानाहारस-
म्भवान् । तत्रैव कुरुते काये यः स जीवः सनातनः ।
तथा यद्यद्भवेदुक्तं सन्निपाते क्वचित् क्वचित् । तत्तन्मर्त्यं
विजानीहि शास्त्रदृष्टं हि तत्तथा । तेषु मर्त्येषु भिन्नेषु
ततः स ससदोरयन् । आविशन् हृदयं जन्तोः सत्य-
ज्ञास्य रक्षति वै । ततः सचेतनो जन्तुर्नाभिजानाति
किञ्चन । तरसा संततज्ञानः संततेष्वेव मर्त्यसु । स-
जीवो निरधिष्ठानचाल्यते मातरिद्वना । ततः स तं स-
होष्कासं भ्रमसुखस्य दारुणम् । निष्क्रामन् कर्मयत्नायु
तच्छरीरमचेतनम् । स जीवः प्रच्युतः कायात् कर्माभिः
स्वैः समाहतः । अभितः स्वैः शुभैः पुण्यैः पापैर्वाप्यु-
पपद्यते । ब्राह्मणा ज्ञानसम्पन्ना यथावच्छ्रुतनिश्चयाः ।
इतरं हतपुण्यं वा तं विजानन्ति कचर्षभः । यथाऽन्व-
कारे खद्योतं लीयमानं तनस्ततः । चक्षुर्ज्ञानः प्रपश्यन्ति
तथा च ज्ञानश्चक्षुषः । प्रपश्यन्ते वैविधं सिद्धा जीवं दिव्येन
चक्षुषा । अथनं जायमानञ्च योनिज्ञानुपवेशितम् ।
तस्य स्थानानि दृष्टानि द्विविधानीह शास्त्रतः । कर्म-
भूमिरियं भूमिर्यत् त्वं तिष्ठन्ति जन्तवः । ततः शुभाशुभं कृत्वा
लभते सर्वदेहिनः । इहैवोद्भावचान् भोगान् प्राप्नुवन्ति
सकर्मभिः । इहैवाशुभकर्माणि कर्मभिर्निर्णयं गताः ।
अर्वाग्मातिरियं कटा यत् पश्यन्ति मानवाः । तस्मात्
सुदुर्लभो मोक्षे रक्षसात्मा ततोभृशम् । ऊर्ध्वन्तु जन्तवो
गत्वा वेद स्थानेष्ववस्थिताः । कोत्यमानानि तानीह त-

कृतः सन्निबोध मे । तच्छ्रुत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं विन्देथाः ।
कर्मनिष्ठम् । ताराखपाणि सर्वाणि यत्नैतद्गुणमण्डलम् ।
यत्न विभ्राजते लोके स्वभासा स्वर्यमण्डलम् । स्थानान्ये-
तानि जानीहि जनानां पुण्यकर्मणाम् । कर्मचयाच्च
ते सर्वे चक्रवर्त्तने वै पुनः पुनः । तत्रापि च विद्येतेऽस्ति दिवि
नीचोऽक्षमध्यमः । न च तत्रापि सन्तोषो दृष्टा दीप्ततरां
श्रियम् । इत्येता गतयः सर्वाः पृथक् ते सन्दीरिताः ।
उपपतित्तु वक्ष्यामि गर्भस्थाज्जमतः परम् । तथा तन्मे
निगदतः शृणुष्वार्वाङ्मनो हिज ! ।
१। यज्ञाने च “चरं त्वविद्या च कृतं तु विद्या” चेताश्च
उ० । १२ परमेश्वरे “सदसत्त्वरमचरम्” विष्णुसं० । “सर्गं
खल्विदं प्रकृति” सुतेस्तस्य सर्वकृतमयत्वा यत्नम् ।
“कार्यकारणरूपं तु नश्वरं चरमुच्यते” इत्युक्तयोः
१३ कार्यकारणयोः ।

चरे(र)ज त्रि० चरे जायते जन-उ वा सप्तम्या लुक् । मेषजाते
चरणा न० चर-भावे ल्युट् । १। चरणे २। चने च “चरणान्
क्षणनादा चारः” सुश्रुतः “अङ्गुलीचरणसमन्वितः ।
कर्त्तरि ल्युट् । ३। चरणशब्दे त्रि० ।
चरिन् पु० चर-इनि । १। चरिणोऽन्ते च २। चरणयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चाल भोधने वा चु० उभ०पक्षे भा० पर० सक० सेट् । चाल-
यति ते चालति अचिचलत् त चालनीत् । चालयाम्
बभूव व्यास लकार चक्रे चचाल । ज्वला० चालः चालः ।
“चते रवेः चालयितुं चमेत कः” भाषः । “चालित
मपि हृदयं मलिनं योकोर्मिभिः क्रियते” प्रबो० ।
“चालयद्रपि दृष्टाङ्गुलीप्रदीपेनो निजलनति” कृतो० ।
आदिस्तु चाले चयने कवि० इति भेदः । प्रादुर्पणं
पूर्वस्तदुपसर्गद्वयोच्चार्ययुक्तशोधने । “गात्राणि कामभी
चेन प्रज्ञास्य सन्निवेन सा” भा० वि० १७३० । “सुखं
प्रचालयेततः” अतृतिः ।

चव पु० चु०-भावादौ अण् । १। चुते (ह्रादि) २। राजिकायां (रा-
इयपी) । कपरः । ३। चले गङ्गद्वारा० ।

चवक्क पु० चु०-करणे अण् संज्ञायां क । १। राजिकायाम् २। य-
पामागे ३। भूताकाशे च राजनि० । [भावप्र० ।

चवक्तु पु० चु० करोति क-कृप् । चुवभदे (चिकनी)
चवयु पु० चु०-ययुच् । १। चुते (ह्रादि) । २। चले च चेदि० ।
चुतलज्जवं सुश्रुते उक्तं “त्राणाश्रिते मर्त्येण संप्रदुष्टे य-
स्यनिकोनासिकया निरेति । कफानुसृतो वक्ष्यः सगङ्ग-

स्तं रेगमाहुः चवचुं विविधाः” । “उदुधाततोयः चव-
चुर्निरेति” सुश्रुतः । चतजगद्धे २३६६ पु० उदा०

चवपत्रा स्त्री चवः चुवजेतुः पत्रं यक्षाः । द्रोणपुत्र्यासु राज-
नि० तत्पत्रात्राणे हि जुतं जायते । चरपञ्चेति वा पाठः ।
चविका स्त्री चवः जुतं साध्यतयाऽस्यस्य ठन् । दृष्टतीभेदे
राजनि० ।

चाच न० चालस्य कर्म भावो वा-अण् । “शौर्यं तेजो
हृतिर्दाक्षं युद्धे चायपलायनम् । दानभीष्टरभावश्च चा-
त्वं कर्म स्वभावजम्” गीतोक्ते । चालियकर्मणि । त-
स्येदमण् । २। तत्सम्बन्धिनि त्रि० “आत्मकर्मण्यं देहं
चालोऽधर्म इव विप्रतः” रघुः ।

चानुषां समूहः अण् । २। तत्समूहे न० “शतं चानु
संयुज्जीतानाम् पुत्राः” शत० ब्रा० १२। ४। २। ५। “चतारः
कोणध्वजाः तेषां समूहः चाचम्” भा० ।

चाचि त्रि० चानुषायां जातिभिन्न इच् । चानुषसम्बन्धिनि
जातौ तु चाचय इत्येव ।

चान्त त्रि० चम-कर्त्तरि क्त । १। सहिष्णुः केनचित्पुण्ड्रेऽपि
सामर्थ्ये सति तत्प्रतीकारपरालम्ब्ये । कर्मणि क्त ।
२। सोढे । ३। निर्दोरो निवृत्तिः चान्तो निर्भयः कति-
रेव च । विप्रसो मातृवर्त्तौ च व्याधाः परमधार्मिकाः”
हरिव० २१। ४० उक्ते सप्तव्याधमध्ये १। व्याधभेदे । ते च
सुरोर्गोचरणात् क्रमेण स्वयचक्रवाकादयोनिमात्राः त-
त्त्वैव तत्कथा । चान्ताशब्दे परे प्रियाः कर्मधारये न
पुंवत् । परमाचान्ता । उत्करा० चतुरर्थ्यां ङ । चान्तीय
जज्ञिर्ज्ञादौ त्रि० । ४। चामभेदे पु० । चान्तस्य गेलापवम्
अथाः फञ् । चान्तायन तदधिगोलापव्ये पुंस्त्री०

चान्ति स्त्री चम-भावे क्तिन् । चमायासु सामर्थ्ये सत्ययप-
कारिणोऽप्यपकाराचिकोर्णवाम् । “चान्त्या शुध्दनि
विह्वंसः” भट्टः । “शमोदमस्तपः शौचं चान्तिराज्ज-
वसेव च । चानं विज्ञानमाश्रय्य ब्रह्मकर्म स्वभावजम्”
गीता “शमोदमस्तपः शौचं सन्तोषः चान्तिराजवम् । शानं
दयाच्युतात्मसत्यञ्च ब्रह्म कश्चयम्” भाग० ७। ११ २२

चान्तु पु० चम-तन् इति च । १। चमाशीले उष्णादिकोपः
२। यतिरि ३। संविप्रसा०

चाम त्रि० चै-कर्त्तरि क्त । १। चीणे २। चले गङ्गद्वारा०
“चामोदिवर्णवक्त्रं नखैः किञ्चिच्छिनत्तपि” । “चामेण
सदुकोष्ठं स मन्दाग्निना” सुश्रुतः “चामच्छायां भवन्मधुना
वृत्तितोमेन नूनम्” मध्येक्षासा चकितदुरिणीमेक्षासा त्रि-

स्वभाभिः" निष० । अतिस्त्रुत्वात् १ परमेष्ठरे "नचल-
नेमिर्नचलो जमः कामः समोहनः" विष्णुस० । "वा-
मा मिन्दलो अरुणोरपपुन" अ० ४।२।१६। १२रायां स्त्री
निष० । भावे क्त १ चो न०

चामन् वि० चै-मनिन् । १ चयगोले २ प्रविष्यां निष० । "लश
चामन् रुच उपसो न भातुना" यजु० १७, १०, "तेन
इन्द्रः प्रथिगी काम वर्जन्" अ० ४, ५, १, ११। हिरण्यं शकुनं
चामणिं स्वाम्" ८, ८५, ११

चामवत् वि० चाम् दोषलयः साध्यतयाऽस्त्वस्य मत्प म-
स्य वः । १ अग्निभेदे । "वृहदाहेऽग्ने चामवते पुरो-
चायः" कात्या० श्रौ० । २ इतिभेदे स्त्री । "चामवत्या-
दिना यदत्कर्माणां प्रतनापते ।" दैवदोषादकरणे जाते
दोषसदस्यके । होमेनैकेन दोषाणां सर्वेषां जयमा-
दिमेत्" एवञ्चैकप्रायश्चित्तनानेकदोषक्षये चामवतीतिः
सर्वत्र उच्यते । प्रा० त० ।

चामास्य न० चामस्य जपस्यास्य स्थानम् । कुपय्ये "अपय्य
सहितं रोम्य" चामास्यं परिकीर्त्तितम्" शब्द० । जम-
स्यमिति वा पाठः प्रथो० ।

चार वि० चार-ज्वरा-वाण । १ चरणगीले । २ लवणरसेऽधूने
३ लवणेऽभक्षनि च पु० मेदि० ५ पुळे हेम० ६ टङ्गणे ७ सर्जि-
काक्षारे पु० राजनि० । ७ विडलवणे ८ यवक्षारे च
न० त्रिका० । चक्रदत्तोक्ते ८ भस्मभेदे जाते औषधभेदे यथा
"प्रगस्तेऽङ्गि नचले जतमङ्गनपुष्पकम् । कालचुपक-
कमाङ्गुल दग्ध्वा भस्म समाहरेत् । आङ्कन्येकमादाय
जलद्रोणे पचेद्भूपक् । चतुर्भागावशितेन वस्त्रपूतेन वा-
रिणा । शङ्खचूर्णस्य कुडवं मज्जिय विपचा पुनः ।
शनेः शनैर्वादावन्नी यत्तु सान्द्रतर्जयेत् । सर्जिकाय-
वशकाभ्यां गुण्ठी मरिचपत्रकी । वचा चातिविषा चैव
हिङ्गुचित्रकयोस्तथा । एषां चूर्णाणि निक्षिप्य पृथक्तेना-
टमांगकम् । द्रव्यां संघटितञ्चापि स्थापयेदायसे घटे ।
एव वज्रसमः चारः कीर्त्तितः काय्यपादिभिः । तोये
कालकवृष्णस्य विषयेऽस्मादकं षड्गुण्यं पाले मोह-
करो हरे विपुलधीर्द्व्यां शनैर्घृत्यन् । दग्ध्वास्मौ बद्ध-
वज्रनाभिश्चकलान् पूताग्नेये क्षिमेत् । यदोरबद्धजना-
लमेव दहति चारो परो वाक्शतात् । प्रायश्चित्तभाष्य-
टोऽभिज्ञानपैर्यत्यरत्नता । संजायते तदा स्रज्यां चा-
राम्भो स्यान्मिष्यते । तुर्येणाटमकेन धोडगभवेनाग्नि-
संयुज्जितो मध्यः श्रेष्ठ इति क्रमेण विहितः चारो-

दकाञ्चलकः । योऽतिसान्द्रो नातितनुः चारपाक उदा-
हृतः । दुर्गमकादौ निर्दिष्टः चारोऽयं प्रतिधारणः ।
पानीयो यस्तु गुल्मादौ तं वारानेकविंशतम् । आव-
र्त्तयत् षड्गुणे तोये केचिदाहुयतुर्गुणे" ।

यवक्षारादिविशेषगुणाः सुसुते उक्ता यथा
यवक्षारसर्जिकाक्षारपाकिमटङ्गुणक्षाराः । गुल्मार्शोप-
हृष्योदोषशर्कराश्लविनाशनाः । क्षारास्तु पाचनाः सर्वे
रक्तपित्तकराः सृताः । ज्ञेयौ वज्रसमौ चारौ सर्जिका-
वायव्यकजौ । शुक्रक्षेपविवन्वाशेऽगुल्मप्रोहविनाशनौ ।
उष्णोऽग्निलघ्नः प्रहृदी जपक्षारो मलापहः । मेदोघ्नः
पाकिमः क्षारो मूत्रवृत्तिविशोधनः । विरुक्षणोऽग्निव-
करः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः । अग्निदोषकरस्तीक्ष्णटङ्गुणः
क्षार उच्यते" । मेदि० युक्तं भस्म च शुष्ककटकीत्वगादिभस्म
तच्च रजकस्य वस्त्रशोधकद्रव्यम् । "यथा क्षारोदचश्चक्षुर्निर्वा-
दनाभिर्वासांसि शुद्धिमुपयन्ति" प्रा० त० हारीतः । काल-
भेदे वस्त्रे चारव्योजननिषेधमाह स्मृतिः "हादस्यां पञ्च-
योरन्ते संक्रान्त्यां आहवासरे । वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न
च क्षारेण योजयेत्" । ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां च ।
क्षारीय तत्संज्ञकउद्देशादौ वि०

चारक पु० चार-ण्युक् । १ अचिरजाते फले (कांति) अम-
रः । २ पञ्चमीनादिपिठके (खाचा) मेदि० । चारास्य
तद्योजनाय साधु कन् । ३ रजके शब्दमा० ।

चारगुड पु० क्षारेण पक्वः गुडः या० त० । च० द० उक्ते
चारपक्वे गुडभेदे यथा

"पञ्चपूलं च त्रिफलामर्कं मूलं शताकरीम् । दर्नीं चित्रक-
मास्कोतां राक्षां पाठां रुधां शठीम् । पृथग्द्वयपलान्
भागान् दग्ध्वा भस्म समापयेत् । त्रिःश्रक्तवस्तुद्रव्यं ज-
लद्रोणेन गालयेत् । तद्रसं साधयेद्दर्नी चतुर्भागावशे-
तम् । ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेद्गुडनाम्निना । सिद्धं
गुडन्तु विज्ञाय चूर्णाभीमानि दापयेत् । द्रविकाकीं द्वि-
काकल्यौ यवक्षारं समं वचाश्च । एतत् पञ्चपला भागाः
पृथक् पञ्च पलानि च । हरीतकीं विटकुं सर्जिकां
चित्रकां वचाम् । हिङ्गुवस्त्रवेतसाभ्याश्च द्वे पले तत्र
दापयेत् । अक्षपमाणां गुटिकां कृत्वा सादेयावातलम् ।
अजीर्णं जरवर्धनं जीर्णं बन्दीपयत्यपि । भुक्तं भुक्तञ्च
जीर्णं तं पाण्डुत्वमपकर्षति । शीघ्राग्नेययक्ष्णैश्च श्लेष्म-
काशप्ररोचकम् । मन्दाग्निविषमानीनां कफे कण्ठोरसि
स्थिते । कुष्ठानि च प्रमेहसां गुल्मक्षयाय नियच्छति ॥

रूपातः चारगुडो क्षोष रोगयुक्ते प्रयोजयेत्” ।

चारतैल न० चक्र० उक्ते कर्णगूलनियारणे । एकतैलभेदे यथा
 “बालमूलकशुग्रीनां चारो विष्णु सनागरम् । शतपु-
 ष्यवचासुप्तं दारुणिदुरसाङ्गनम् । सौवर्चलं यवचार-
 सर्जिकोद्भिदसैन्धवम् । भूर्जस्यन्विचिडं सप्तं मधुशुक्तं
 चतुर्गुणम् । मातुलुङ्गरसचैव कदल्या रस एव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णगूलहरं परम् । बाधिर्यं कर्ण-
 नादस्य पुनश्चापच दारुणः । पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः
 कर्णसंश्लिताः । लिपं विनायं गच्छन्ति क्षणाज्येस्य
 शासनाव । चारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदलामयापहम् ।
 मधुप्रधानं शुक्तान्तु मधुशुक्तं तथोपरम् । जम्बीरस्य फल-
 रसं पिप्पलीमूलसंयुतम् । मधुभाग्डे विनिक्षिप्य धान्य-
 राशौ निधापयेत् । मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तसदाहृ-
 तम् । गारुडे १६८० च० इत्यमेव । तलोक्तो निलोमिता-
 दिसाधने शैतलभेदे च यथा

“युक्तिशम्भू कथञ्चाननं दोषेष्टनात् समुत्पन्नात् । दग्ध्वा
 चारं समादाय खरमुखेन गालयेत् । चाराष्टभागं वि-
 पचयेत् तैलञ्च सार्पिषं च । इदमन्नः पुरे देयं तैलमात्रे-
 ण पूजितम् । विन्द्रेकः पतेद्यत् तत्र रोमाणुनर्भवः ।
 अदनादित्रये देयमधिध्याञ्च विनिर्मितम् । अर्घ्यां कृत्वा
 रोमाणां पामादहविचञ्चिकाम् । चारतैलमिदं केषु
 सर्वकंदहरं परम् ।”

चारवय न० इतः "सांख्यिकश्च यच्चारः दृश्यत्वारण्य च
चारवयश्च विचारम् चारत्वितयमेव च" राजनि० ।

उक्तं शारद्व्यवसे [राजनि०

चारदला श्री चारोदेव्याः । चित्रीयाके सुद्रवास्तूके
 चारदशक न० इत० । शिष्यमूलकपतागशूत्रिका चितका-
 र्त्तं कृतिस्वस्यैव । दक्षुगैष्टरिकमोचिकोद्भवैः चारपूर्व-
 दशकं प्रोक्तं तत् । राजनि० उक्ते दशविधचारद्वये

चारदेय पु० चारप्रधानोदयः शा० त० । चारप्रधाने देये
 "जीवनं जीवनं हृन्नि प्राणान् हृन्नि समीरणः ।
 किमाख्यः चारदेशे प्राणदा यमदूतिका" उद्धृतः

चारङ्ग पु० चारमधानोद्गुः । घण्टापाखण्डिते रत्नम०
चारनदी स्त्री चारमधाना नदी । नरकविशेष्ये नदीभेदे
चारपत्र पु० चारः पत्रेऽक्ष । वास्तूक्यान्ते राजनि० वा कप् ।
तत्पार्थे हेमच०

चारपाक पु० चतुर्तोक्ते चारद्वयस्य पाकभेदे तत्र चार
भेदस्य गुणयोगादिकसंज्ञा तत्पाकविधिरुक्ता यथा

अथातः चारुपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । शस्ता-
नुग्रहोऽर्थः चारुः प्रधानतमस्य दाम्ने दलेखकरणाच्चिदोष-
प्रत्यादिशेषक्रियाश्चारुणाञ्च । तत्र चारुणात् क्षयनाहा
चारुः । नानौषधिसमवायाच्चिदोषघ्नः शुक्लत्वाद्धौम्यसास्य
सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारुणादिशक्तिरविरुद्धा स
खल्वाम्ने यौषधिरणभूयिष्ठत्वात् कटुक लघ्वशीघ्रः पा-
चनो विलयनः शोथनो रोपणः शोषणः क्षमनो लेखनः
क्षयामयकफकुडविघ्नमेदसः सुपह्लादुःखस्य चातिसेवितः ।
स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसारणीयः
कुडकिटिभदद्रुक्लिंसासमण्डलभगन्दरारु दृढवृणनाडीच-
र्मकीलतिलकालकव्यङ्गमयकवाह्यविद्रुधर्कमिविपार्श्वः सू-
पदिशयते सप्रसू च सुखरोगेषूपजिह्वाधर्जिह्वोपजु-
शदनवैदर्भेषु तिलेषु च रोहिषोष्णोत्तेषु चैवातुशस्त-
प्रणिधानसुलभम् । पानीयस्तु गरगुलमोदराम्निन्मूलाजी-
स्वाीरोचकाना हृषर्कराश्रम्यथ्यन्नरविद्रुवर्कमिविपार्श्वः सूप-
युज्यते । अहितस्तु रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रलतिवालहृ-
द्वलभ्रममदमूत्रैतिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैव विधेभ्यः । त-
द्येतरचारुवहृष्वा परित्सावयेत्तस्य विसारोऽन्यत् । स च
त्रिविधोऽदुर्मध्यलीच्छश्च । तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसा-
तुजं शुचिरूप्य प्रशक्तोऽङ्गिनि प्रशक्तादेशजातमनुपहृतं
मध्यमवयसं महान्मसितसुष्णकमधिव्यास्यपरेद्युः पाट-
यित्वाभिमन्य त्रेनेन मन्त्रेण । अग्निवीर्यं ! महावीर्यं !
मा ते वीर्यं प्रणशत । इहैव तिष्ठ कल्याण ! मम
कार्यं करिष्यसि । मम कार्ये कृते पथात् स्वर्गलो-
कं गमिष्यसि । श्वेतपुष्परक्तपुष्पसहजं जुहुयात् । स-
ब्रह्मणः प्रकल्पयाय निर्व्यांते देशे निवितं जत्वा सुधाश-
र्कराश्च प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेद्योःपशान्तेऽग्नी तद्भुज
वृषगन्धोद्याङ्गस्यशरैश्च । अयानेनैव विधानेन कुड्ज-
पलाशाश्वकर्ष पारिभद्रकाविभीतकारमवधित्वकाङ्क्षु ह्य-
षामार्गपाटलाभक्तमालहपकदलीचिलकूपरीकेन्द्रहृष्वास्मो-
ताश्वमारकसप्तपञ्चदग्निमन्यान् युञ्जादतज्ज्व कोशातकीः स-
मूलफलपत्राश्चा दहेत् । ततः चारुद्वेष्टसुदकद्रोषैः
महभिरालोद्या मूत्रैश्च यथोक्तैरेकविंशतिवारान् विषाव्य-
मङ्गति कटाक्षे शनैर्देव्या विघ्नकृत्स्नं विपचेत् । स यदा
भवत्यङ्गो रक्तलीलाः पिच्छिन्नाश्च तमादाय मङ्गति पक्वे
परिभ्राव्येतरं विस्तृज्य च पुनरम्नावधिष्येत् । तत
एव च चारोदकात् कुड्जमध्यायं वाऽपनयेत् । ततः कट-
वर्कराभस्यवर्कराक्षीरपाकशुक्लाभीरन्निवर्तुः कृत्याऽऽयते

पाले तस्मिन्नेव चारोदके निविध्य पिष्टा तेनैव द्विष्टो
 ऽटपलसंभितं यक्ष्णनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य सत-
 तमममत्तवैनमवचद्वयन् विपचेत् । स यथा नातिसान्द्रो
 नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत । अथैनमवगतपाकमव-
 नाथानुयुक्तमवसे कुम्भे संततमुष्णे निदध्यादेष्ट मध्यमः ।
 एष एवाप्रतीवापः पक्वः संव्यूहितो वृद्धः । प्रतिपक्षे य-
 क्षालाभंदलीद्रवलीचिलककाङ्गलकीपुत्तिकाप्रवालताकपत्तो
 विष्टमवर्धिकाकनकचोरीहिङ्गुवचाविषाः सप्ताः श्लक्ष्णसू-
 र्णाः शुक्तिप्रमाणाः प्रतिवापः । स एव सप्रतिवापः पक्वः
 पाकप्रस्तीज्जलसंभं यथाव्याचिबलमुपयोगः । क्षीणवले तु
 चारोदकनावपेद्वनरलवार्थम् । भवतश्चाल । नैवातितीक्ष्णो
 न वृद्धः युक्तः श्लक्ष्णोऽथ पिच्छलः । अभिव्यन्दी शिवः
 शीघ्रः चारो षट्पुण्यः कृतः । अतिमार्दव्यैत्यौष्ण्यतै-
 र्ज्योर्पेक्षित्यसंपिताः । सान्द्रताऽपकता हीनद्रव्यता
 दोष उच्यते । तत्र चारसाध्यव्याधिव्याधितुषण्येष्ट निवर्त-
 ते देशेऽसम्बाधे ऽयोपहरणीयोक्तेन विधानेनोपस-
 र्ज्यतसम्भारं ततोऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावष्टव्यावनिष्ठ
 पिच्छलयित्वा शल्यकया चारं पातयित्वा वाक्शतमात्र
 सुपक्षिमेत् । तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धकृष्णम् ।
 तत्रास्त्ववर्गः शसनः सर्पिर्माधुकसंदुतः । अथ चेत् स्वि-
 रसूलत्वात् चारं दग्धं न शीर्यते । इदमालेपनं तत्र स-
 म्यमवचारयेत् । अथकाङ्गिहवीजानि जितान्वाधुकमे-
 व च । प्रविध्य सप्तभागानि तेनैवमनुलेपयेत् । तिलकल्कः
 क्षमधूको धृताक्तो व्रणरोपणः । रसेनाम्बुन तीक्ष्णेन वी-
 र्यैर्योनै च योजितः । आम्बुयेनाम्बुना तुल्यः कथं
 चारः प्रशस्यति । एषं चेकमवसे वक्षः । प्रोच्यमात्रं नि-
 बोध मे । कष्टवर्जान् रसान् चारे सर्वानेव विभावयेत् ।
 कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणानुरसस्तथा । अम्बुन सह सं-
 युक्तः स तीक्ष्णलपणो रसः । साधुर्यं भजतेऽत्यर्थं ती-
 क्ष्णभावं विरुद्धति । साधुर्यं क्षममाप्नोति वङ्गिरि-
 वाऽनुतः । तत्र मध्यगदग्धे विकारोपशमो लाघवमनासा-
 वयः । हीनद्रव्ये तोदकगुणजाहानि व्याधिरुद्धिश्च ।
 अतिदग्धे दाहपाकरामसावाकुमन्त्रेक्षमपिपासामूर्च्छा
 दुर्मारणं वा । चारदग्धव्रणान्तु यथादोषं यथाव्याधि
 ओपक्रमेत् । तथा नैतेषु चारजन्ताः । तद्वथा दुर्बलवा
 लस्यविरभीरुवधैर्द्रुनोदरिरक्तपिकिर्मिष्यतृमतीमह-
 ङ्गस्वरिप्रमेहोरःक्षतवीर्यव्यामूर्च्छोपद्रुतक्षीवापटतोद्-
 रःकल्लयोनयः । तथा सर्मागिरास्त्रायुधमनीसंन्यहृन्वा-

स्त्रिसेवनीगलनाभीनखान्नरशोकस्रोतःस्त्वपसिपुच प्रदे-
 शेवच्छोष न दद्यादम्यत्र वर्त्तमानात् । तत्र चारमा-
 ध्येजपि व्याधिषु शून्यगत्तमस्त्रिभुवनमद्वहेधिषं वृद्ध-
 यस्त्रिपीडोपद्रुतं चारो न साधयति ।

चारभूमि स्त्री चारयुक्ता भूमिः । चाराम्बुधिसमीपस्वभूष
 चारमध्य पुं चारोमध्योऽस्य । अपमानं रत्नां ।

चारसृष्टिका स्त्री चारसंयुक्ता सृष्टिका । उपरस्थाने ।
 अमरः । [राजनि०]

चारमेलक पुं चाराणां मेलः वचः स्मार्थेक । चारसमुद्धे
 चारसेह पुं सुवृत्तोक्ते पित्तजे मेहभेदे "पित्तानीलहरिद्रा-
 म्बुचारमङ्गिष्ठाशोणितमेहाः षट् याव्याः" सुहं "चार-
 मेहिनं त्रिफलाकषायम्" सुश्रुतः

चारवृक्ष पुं चारप्रधानोवृक्षः । सुष्ककटुचे राजनि०

चारश्रेष्ठ न० चारः श्रेष्ठोऽत्र ११पलाये २सुष्कके च राजनि०

चारपट्क न० इत० । "धावापामार्गकटजलाङ्गुलीतिल
 सुष्ककैः । चारैरैतैस्तु मिलितैः चारपट्कादिकोगणः ।
 राजनि० उक्ते चारवृक्षपट्के ।

चारसमुद्र पुं चारप्रधानः समुद्रः । लवणसमुद्धे "सीता तु
 यक्षसदनात् केयराचवादिशिखरेभ्योऽधोः प्रसवन्ती
 नन्वमादनमूर्धं स पतिव्याऽनरेण भद्रवर्षं वर्षं प्राच्यां दिशि
 चारसमुद्रमभि प्रविशति" भाग० ५. १७८. चारसिन्धु
 चाराम्बुधिमभ्यन्तरोऽयत्र "भूमेरुद्धे चारसिन्धोस्तद्वत्स्यं
 जम्बुद्वीपं पाञ्चरात्रार्थवर्षाः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपपट्-
 कस्य याव्ये चारसीराद्राम्बुधीनां निवेशः" सि० शि० ।
 चारसूत्र न० चक्र० द० उक्ते चारभाषिते सूत्रभेदे "भाषितं
 रजनीचर्यैः स्त्रुजीचरे एनः पुनः । बन्धवात् सुदृढं
 सूत्रं भिनक्तुर्भाषिगन्दरम्" ।

चारागद पुं सुश्रुतोक्ते औषधभेदे यथा

"धवाश्वकर्णं तन्निशपलाशपिचुमर्हं पाटलिफारिमद्रकाश्चोडुं-
 स्वरकरहाटकार्जुनककुभसर्कं कपीतनञ्जे ध्रागकाङ्गोटास-
 लकप्यहकटजगमीकपित्वाश्लनकार्कचिरवित्त्वमहाहला-
 रुक्तरारलुमधुकमधुशयुशाकनोजीमूल्यातिलकेस्तुरवगो-
 प्रचण्डारिमेदानं भक्षन्वाहृत्य गवां सूत्रेण चारक-
 लोचनं परिक्षाव्य विपक्षेद्दाहान् पिप्पलीसूलतसुहृतीयत-
 यंराङ्गुलीचकसंज्ञितकरिञ्जकाङ्गलिपिप्लीगीमरिचोपल-
 सारिवापिकङ्कटद्रुमानन्तासोमसरलावाङ्गिकुङ्कुमाशो-
 ऋषे तस्यैपलवक्ष्यन्निचुलकवर्द्धमागपञ्चु कपुत्रं चोष-
 त्प्रथं दग्धकैलवालुकनागदन्त्यतिविषाभवाभद्रदाहकृष्टरि-

हाराचूर्णाणि लोहानाञ्च समभागानि ततः चारवदा-
गनपाकमवतार्य लोहकृष्णे निदध्यात् । अनेन
दुन्दुभिं लिम्बेत् पताकातोरणानि च । अस्याहर्शनात्
स्वर्गात् पिपात् सम्प्रतिसुच्यते । एष चारागदो नाम
शर्करास्त्रकरीषु च । अर्शःसु पातगुल्मेषु कामन्धू-
लोदरेषु च । अजीर्णं पङ्कणोदोषे भक्तदोषे च दारुणे ।
शोफे सर्वसरे चापि देयः श्वसे च दारुणे । एष सर्ववि-
पात्सर्गां सर्वघ्नोपयुज्यते । तथा तत्तत्कसुखानामयं द-
पार्हणयोगदः” ।

चाराच्छ न० चारेणाच्छम् । चासङ्गलवणे हारा० ।
चारिका स्त्री चर-खलु टाप् अतश्चम् । चुवायां हारा०
चारित लि० चर-णिच्-क्त । १।अपवादपक्षे, “प्राप्रदोषे,
अमरः २।स्त्राविते मेदि०

चारोद(क्त) पु० चारोदकैः स वा उदादेशः । लवणसस्रे
“चारोदेचुः(सोदसरोदसतोदसोरोदधिमसलोदसुलोदाः
सप्त ललधयः” भाग० ५।१०।१५ श्लो० “चारोदधिरप्यत्र
“अम्बुद्दीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तत्रता चारोदधिः”
भाग० ५।२०, २०।

चाल लि० चल-शोधने ज्वला० १।कर्त्तरि च । शोधनकर्त्तरि
चालन न० चल-भावे ल्युट् । शोधने “स्त्रीशूत्रौ प्रयतौ
नित्यं चालनाच्च करौष्ठयोः” का० त० ब्रह्म५, “प्रचा-
लनाच्च पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” नीतिसा०

चालित लि० चल-क्त । १।शोधिते कृतप्रचालने च । “चालितं
तु शमितञ्चु बधूनां द्राविडं तु हृदयं मधुगारैः” भावः
चि चये अक० ऐहये० सक० आ० पर० अर्निट् । जयति क-
चेतीत् चिचाय दीयात् । दीयः चितिः । जयः । जयन्
जेतुम् । भावे दैन्ये आक्रोशे च जिघातस्य वा नः दीर्घो
वा । तत्र दैन्ये जितं दीर्घं वा तपस्विना । आक्रोशे
जितायुः दीर्घायुः भूयात् । “जयन्मस्य रजसः पराके”
अ० ७, १००, १५, “यस्मिन् जयन्ति पङ्कज्यैः” अय० १३, १, १,
“तहि मध्यं भरायामिन्द्राणी अघिचित्तः” अ० ८, ४०,
१, कर्मकर्त्तरि जीयते “अपजीयते नश्यति” यास्कः
“जयेत्यने चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” कठो० ।
“शरीरकर्षणात्प्राणाः जीयन्ते प्राणिनां यथा । तथा
राक्षसमपि प्राणाः जीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्” मनुः

चि हिंसायां स्त्रा० पर० सक० अर्निट् । चिणोति, चिणुतः
चिणः-चिणुयः । अर्चनीत् । चिचाय । “अटिनी चि-
णोति” नैष० । “यन्मां हृदयाकथयत्यैः चिणोति” भा०

प० १४अ० । “सिंहोर्वीनं भूयाचिणोति” शत० ब्रा०
१।५।१।१५। अयं प्रादिरपि तत्रार्थे । “चिणामि ब्रह्म-
णमित्रान्” अय० १।१८।२।

चि वासे अक० गतो सक० तु० प० अर्निट् । चियति ।
कचेतीत् चिचाय । “अन्नरीसं प्रथिपीं चियन्ति” तैत्ति०
१, १, १, ०, “मत्स्यं न दीन उदनि चियन्तम्” अ० १०, ६८, ४,
वेदे मत्स्यव्यवयात् कचित् शपोलुक् । “जयति चेत पु-
प्रति” अ० ७, १२, ८, “चेति सेमोभिः साधुभिः” ८।७३।८।

चि लि० चि-वा० डि । १।निवासे २गतौ ३चये च मेदि० ।
चिण हिंसायां तना० उभ० सक० भेट् । चिणोति चिणुते
कच जीत् कच णट् । चिचण चिचिणे ।

चित लि० चि-हिंसायां कर्मणि क्त । १।हिंसिते । भावे क्त
२।हिंसायां न०

चिति स्त्री चि-निवासे आधारे क्तिन् । १।भूमौ, “निपीय यस्य
चितिरचिणः कथाम्” नैष० । भावे क्तिन् । २।निगसे
चि चये भावे-क्तिन् । ३।चये, कर्त्तरि क्तिच् । ४।रोचना-
ख्योगन्धद्रव्ये शब्दच० ५।मनुष्ये निघ० । “इन्द्र ! पराकेसि
चितिः” अ० ८, ६, २६, “चितोर्मस्तुभ्यान्” भा० । “प्रजासु
ता नः चित्तीः करतमूर्च्छयन्तीम्” अ० ७, ६६, २, “ध्रुवासु
चितिषु चियन्तः” अ० ७, ८८, ७, “पञ्च चितोर्मातृधीर्वीर्य-
यन्ती” ७, ७८, १, “चितिर्हि सा” अय० १२, ५, १६ । चि चये
आधारे क्तिन् । ६।प्रलयकाले मेदि० । चितिशब्दनिर्वाहः
ब्रह्मवै० पु० प्रा० ख० ७अ० । “महालये जयं याति चिति-
क्षेत्रे प्रकीर्तिता” । अस्मिन्पक्षे कर्त्तरि क्तिच् इति मेदि० ।

चितिकण पु० इत० । धूलौ लिक्का० ।

चितिकस्य पु० इत० । चितिधराणां चलननिमित्ते भूमेः
कस्ये तत्र विशेषः अद्भुतसागरे “मेघे हचिकमे गजः प्र-
चलति व्यासादिभिः कथ्यते, चापे भीमकुक्षीरभे च दृष्टमे
सत्यं चलेत् कच्छपः । यूक्ते कुम्भधरे ख्येन्द्रमिन्दुने
कन्याख्ये पद्मगङ्गाधामेकतमो यदि प्रचलति सौख्यी
तदा कम्पते । कच्छपे मरणं श्रेयं मरणं चापि पश्यते ।
सर्वत्र सुखदञ्चैव प्रथिप्यां चलिते गजे । प्रथितनरे-
श्वरमरणं व्यसनान्यान्नेयमारुतयोः । जङ्घयमतिदृष्टि-
भिरुपपीडितो जनाद्यापि । लिचतर्षपश्चमदिने मासे
पक्षे लिपञ्चके । भवति यदा भूकम्पः प्रधानवृष्टनाशनं
कुरुते” । “चितिभूदिष चितिकम्पकीर्णशृङ्गः” भट्टिः ।
चितिचम पु० चितौ चमते जस-अच् । खदिरश्चे राजनि०
चितिचित् पु० चितिमीष्टे चि ऐहये० क्तिप् । भूमीधरे-

राजनि । "अपदानरञ्ज परितः चित्तिचित्ताम्" भाषः ।
मङ्गी चदादयोऽप्यत्र ।

चित्तिज पु० चित्तेर्जायते जन-इ । १ मङ्गले "चित्तिजा-
नन्टिमां मतः" ऋ० । २ मरकातुरे । ३ भूनागे उपरसभेदे
राजनि० । ४ मङ्गीकृते इत्ये च । ५ भूमिजाते त्रि० सि० शि०
गोलवन्नाधिकारोक्ते इहत्तत्त्वभेदे यथा
"पूर्वपरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं यास्योत्तरं च विदि-
शोविलयद्वयं च । जन्मोप एवमिह दत्तचतुष्कमेतदविवेच्य
तिर्यगपरं चित्तिजं तदर्थं" सि० शि० ।

"एकं पूर्वापरमन्त्रद्वयास्योत्तरं तया कोणद्वयमेवं दत्तचतु-
ष्टयमूह्योऽधोऽधोऽधोऽधोऽधो तदर्थं दत्तं चित्तिजाख्यं निवे-
शयेत् । अत्र यास्योत्तरदत्तं उत्तरचित्तिजादुपरं पलां-
शान्तर एकं ध्रुवचिह्नं कार्यम् । दत्तचित्तिजादधोऽ-
न्यत् । इदानीं सन्मण्डलमाह" प्रमि० ।

"पूर्वापरचित्तिजसंगमयोर्गोचरं यास्ये ध्रुवे पल्लवैः चि-
त्तिजादधःस्थैः । सौम्ये कुजादुपरं चाक्षरवैध्रुवे तद-
न्मण्डलं दिननिशोः चद्वयद्विकारि" सि० शि० ।

"समदत्तचित्तिजयोर्धौ पूर्वापरौ संपातो तयोर्ध्रुवचिह्न-
योश्च सक्तं यद्विषयते तदन्मण्डलसंगमम् । दिनरात्रयो-
र्द्वयचिह्नयोर्तद्वेगेन भरता" प्रमि० ।

चित्तिजन्तु पु० चित्तेर्जन्तुः । भूनागे उपरसभेदे राजनि० ।
चित्तिदेव पु० चित्तौ देवदेव पूज्यत्वात् । ब्राह्मणे चित्तिदेव-
तादयोऽपि तत्रार्थे । "अष्टिद्विगति सहास्रं वदन्ति
चित्तिदेवताः" आ० त० पराशरः ।

चित्तिधर पु० चित्तिं धारयति धृ-णिच् कच् ह्रस्वः । १ प-
र्वते "चित्तिधरपतिश्चास्माददानः करेण" कुमा० ।
२ कूर्वावासुहिदिसमजेषु च ज्ञाना० । [राजनि० ।

चित्तिनाग पु० चित्तिजातो नागः । उपरसभेदे भूनागे
चित्तिनाग पु० इत० । भूमिपाले राजनि चित्तरत्नादयो-
ऽप्यत्र । "चित्तिपतिमण्डलमन्त्रो वितानम्" रघुः ।

चित्तिप पु० चित्तिं याति पा-क । भूपाते राजनि "चित्तिपः
च्यितोहृताख्यः" भाषः । "चित्तिपसमाजमगात् सूर्य-
वरस्यम्" रघुः । "अहंयुनाऽयुच चित्तिपः शुभंयुः" भट्टिः ।

चित्तिपाल पु० चित्तिं पालयति पालि ण्यत् उप० स० । मङ्गी-
पालके राजनि "गोलोद्भयोऽपि चित्तिपालरुचैः" रघुः ।
एतुल् । चित्तिपालकोऽप्यत्र । "सताकतेभ्यः चित्तिपालभा-
ग्यः" भट्टिः । "चित्तिपालं भजन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि
तेभ्यः चित्तिपालभाग्यः" जयम् । अत्र शब्दक० चित्ति-

पालभाक्शब्दस्य राजार्थकत्वकल्पनमतीव प्रामादिकम् ।
चित्तिपुत्र पु० इत० । १ मङ्गलपक्षे २ मरकातुरे च तयोस्तत्-
पुत्रत्वकथा व्यापनेयशब्दे ८२६ पु० कुजशब्दे २०६० पु०
दर्शिता "स मानुषेण मानेन चित्तिपुत्रः (मरकातुरः)
शतं समाः" कालिकापु० २८६० । चित्तिपुत्रयादयोऽप्यत्र ।
चित्तिभृत् पु० चित्तिं विभर्ति धारयति पालयति भृ-धारण
पोषणयोः णिप् । भूधरे १ पर्वते "चित्तिभृद्वै चित्ति-
कम्पकीर्णद्वङ्गः" भट्टिः । २ मङ्गीपाले राजनि । "अधुना
धनैः चित्तिभृताऽतिभृताः" किरा० भूभृतादयोऽप्यत्र ।
'प्रमथितभूभृतः प्रतिपदं मथितस्य भृगं मङ्गीभृता' भाषः ।

चित्तिरन्ध्र न० इत० । गर्ते शब्दचि० ।

चित्तिरुह पु० रोजति रुह-क ७त० । इत्ये हेम० । "चि-
तिरुहपक्षवपुष्कस्य पूरे" भाषः ।

चित्तिवदरी स्त्री चित्तौ वदती वदरी । भूवदर्याम् राजनि०
चित्तिवर्धन त्रि० चित्तिं वर्धयति वृध-णिच् ल्यु । सृते
शवे त्रिका० । 'सरोमि चित्तिवर्धनम्' भट्टिः ।

चित्तिव्युदास पु० चित्तिं व्युदस्यति वि+उद्+कस-ङ्यप्
उप० स० । गर्तस्थगृहे शब्दचि०

चित्तीश पु० चित्तिमीडे ईश-ङ्यप् । भूमीश्वरे ख्ये "आसन्न-
चित्तीशानाम्" रघुः "पञ्चध्वं मे धीर्यमस्य चित्तीशः"
भा० व० १८२४० । १ विष्णो च "देवकोनन्दनः स्रष्टा-
चित्तीशः पापनाशनः" विष्णुसु० ।

चित्तीश्वर पु० इत० । भूमीश्वरे ख्ये "तदानमं सृत्सुरभि-
चित्तीश्वरः" "कौशिकेन ह किल चित्तीश्वरः" रघुः ।

चित्तिवदिति स्त्री चित्तौ वदति । चित्तौ चित्तिरवतारो
देवक्यां वरुदेवपत्न्याम् । तत्कथा च हरिव० ५६६० ।
"या च सा सुरभिनाम वदति च सुरारणी । उमे ते
तस्य वै भाग्ये सह तेभ्यै यास्यतः । ताभ्यां सह स
गोपत्वे कथाप्री भुवि रंक्षते । तदस्य कश्यपस्यांशो-
जसा कश्यपोपसः । वसुदेव इति ख्यातो गोपु तिष्ठति
भूतले । गिरिगौरवर्धनो नाम मधुरायास्तद्वरतः ।
तत्प्राप्तौ गोपभिरतः बंसस्य करदायकः । तस्य भाषा-
दवज्ञैव वदतिः सुरभिरुवा । देवकी रोहिणी चैव-
सहदेवस्य धीमतः । तत्प्रावतर लोकानां भाषाय
मधुसूदन ! " । विष्णु० प्रति मङ्गोक्तः ।

चित्तिवन् पु० चि-कृनिष् हक् च । यादौ उज्ज्वलदन्तः
चिद्व पु० चिद्वरम् । १ रोगेऽसूखे श्विषाणे च संक्षिप्तसा० ।
चिप मेरुके तृता० उभ० सा० अनिट् । चिपति ते कञ्च-

पसीत् अन्विन । चिन्नेप चिन्ने । चिन्नेः चिन्नेः ।
 चिन्नेः चिन्नेः चिन्नेः । “चिन्नेः चिन्नेः चिन्नेः पञ्च-
 वाच्यगतानि च” भा० व० १०१८छो० । “उपस्थां साय-
 कांलोच्छान् चिन्ने च पुनः पुनः” भा० वि० २३४० ।
 “पदाङ्गेन चिन्ने प संपूर्णं दशयोजन” रामा० १११४०
 “यच्च चिन्ने शक्तिश्च स एकोन भविष्यति” भा० वा०
 ६०४० “स यत् काष्ठं दणं वापि शिलां वा चोपस्थते
 मवि” भा० व० २८३४० “चिन्ने प मारीकोरश्चि” राचा०
 वा० ३२४० । व्याचक्षे च “चिन्ने प च स तं धीमान्
 वाग्भिरुपामिरच्युतम्” भा० व्या० १५४० । प्रेरणे
 कश्चित् स्वार्थे च णिच् चोपयति ते व्यचिन्नेपत्त
 व्यति + अन्विनचोपे । “सन्विच्छक्तुत्पिष्टं छिष्टं विवर्तित
 मवचिन्नेपत्त” तिर्यक्चिन्नेपत्त पञ्चविधम् ” व्यति-
 चिन्ने द्वयोः सन्वि प्रेरतिशान्ता वेदना” सुश्रुतः ।
 व्यति-तिरस्कृते “तस्मादेतैरविचिन्नेः सहेतासंस्वरः सदा”
 मनुः । “त्वं नाधिचिन्ने मर्हसि” भा० व० ६६४० ।
 व्यचिन्ने पण्यदे विवर्तितः । [व्यचिन्ने पण्यदे विवर्तितः
 व्यचिन्ने पण्यदे विवर्तितः ” व्यचिन्ने पण्यदे विवर्तितः ”
 व्याचक्षे “व्याचिन्ने केयान् वेगेन वाङ्मोर्ज्याङ् पाण्ड-
 वम्” भा० वि० ७५०छो० । भर्त्सने । व्याचक्षे पण्यदे
 ६०१४० विवर्तितः । “व्याचिन्ने पण्यदे विवर्तितः” भा० व्या०
 ११०२ । “व्याचिन्ने तोमिर प्रमां यशिनः स्त्रेन तेजसा” भा०
 व० २१४०छो० । [कुमा० ।
 परि + घा + घातय वचने । “पय्यां चिन्ने काचिदुदारवचम्”
 उदु + ऊर्ज्जोपणे । “वलिमाहाय उत्तचिन्ने” मनुः “शिर
 उत्तचिन्ने नाम्न पुनः पुनरावचिन्ने” भा० व्या० ११२६छो०
 उत्तचिन्ने पण्यदे १०८६ छ० विवर्तितः
 नि + नितरां चोपणे निधाने च । “व्यञ्ज भूमौ शृचाण्डाल
 वायसेभ्यश्च निचोपेत्” व्याचक्षे । गालाणि कान्नासु च नि-
 चिन्नेः” रामा० ५११ निचोपण्यदे विवर्तितः
 निस् + निशेषेण चोपे । “मज्जिहायणजतस्य निचिन्नेपत्ति
 यदा लभो” सुश्रुतः ।
 परि + परितः चोपे । “गङ्गाकोतःपरिचिन्ने” कुमा० ।
 प्र + प्रकर्षेण चोपे “नामेध्वं प्रचिन्नेदन्तौ” मनुः
 प्रति + प्रतिरूपचोपे । “चान्तः सिराणां शसनः स्थितोर्दटं
 प्रतिचिन्ने” सुश्रुतः । व्यचिन्ने प निवारणे प्रेरणे च
 वि + विशेषेण चोपे विचिन्नेपत्तिः धनुषा मरेन्द्राः” भा० व्या०
 ७०२३छो० । वातुलने उच्छादे, विचिन्नेपत्तिः । योगा-

नरायकरणे चित्तहतेरन्वय सङ्गारे च “व्यञ्जगृह्यस्वनप-
 लम्बनेन चित्तहतेरन्वयस्वनं चिन्नेः” वेदान्तसा०
 “नये संबोधयेत् चिन्ने विचिन्ने शमयेत् पुनः” तत्त्वसा
 कारिका
 सम् + सम्बन्धेने मितोर्स्थस्य सङ्गोपापादने व्यापारे “व्यातपा-
 ल्यसं चिन्नेनीवारात् निषादिभिः” रघुः । “सं चिन्नेः प्रति-
 संस्कृतैः” अमरः । “सं चिन्नेसारमाचष्टे” सं चिन्नेपत्तिः
 द्विप प्रेरणे दिवाः प० सकः कश्चित् । चिन्नेपत्ति-ते च ले-
 पसीत् । चिन्नेप । “शत्रुज्ञानं युवि” कश्चित्प्रोगिरीत्
 चिन्नेपत्तिमान्” “वारुणं लक्ष्मणोऽजिन्नेपत्तिपद्मौद्र-
 भिन्नेपत्ति” भट्टिः ।
 उपसर्गभेदेनार्धविशेषः तौदादिकवत् ।
 चिन्ने स्त्री चिन्ने क्तिप् । व्यङ्ग्यो निरु० । “दश चिन्नेः पूर्व
 सोमजीजनन्” अ० १२१२, हलन्तत्वात् वा टाप् ।
 “हिन्ने नि धोराः दशभिः चिन्नेभिः” अ० ६, ६७, ५७,
 चिन्ने लि० चिन्ने क० । चिन्नेपत्तिः । भावे भिद० व्यङ्ग्य टाप् ।
 चिन्ने । २ चिन्नेपत्ति स्त्री ।
 चिन्ने क्तिप् लि० चिन्ने-क चिन्नेः ततः व्यङ्ग्यतादौ कत् । चिन्नेपत्ति
 स्त्रियां टापि चिन्नेका० नात इत्त्वम् । ततः निर्दृष्टादौ
 प्रेक्षादि० चतुरव्ययम् इति । चिन्नेकत् तन्निर्दृष्टादौ लि०
 स्त्रियां ङीप् ।
 चिन्नेकादि पु० पा० उक्ते कापि इत्त्वनिशेषनिमित्ते शब्द
 गणभेदे स च गणः । चिन्नेका ध्रुवका चरका सेवका
 करका चटका अरका लङ्का अलका कन्धका ध्रुवका
 एङका” व्याचक्षे गणः ।
 चिन्नेपा न० चिन्ने-भावे वा० क्युन् । चोपे जटा०
 चिन्ने(णि)णो स्त्री चिन्नेपत्तिनया चिन्ने-अनि किञ्च वा ङीप् ।
 १ नौकादण्डे (दाड) अमरटीका । कर्मणि अनि ।
 २ जालभेदे श्यायुधे च उज्ज्वल० ४ वडिगे शब्दचि० ।
 ५ अथर्ववेदः सं चिन्नेपाः । भावे अनि । ६ चरणे “उ
 तस्य वाजी चिन्नेपत्तिं तुरग्यति” अ० ४।४०।४, इमा-
 सुदाष्ट्वत् “चिन्नेपत्तिं चरणम्” इति २।२८ निरुक्तोक्तम्
 चिन्नेपत्ति पु० चिन्ने-अनुङ् । १ वाते लिङ्गा० २ व्याधे “सृगाद्व
 चिन्नेपत्तिरीयमानाः” यजु० १७।६४ । “चिन्नेपत्तिः चिन्ने-
 ति हिन्ने चिन्नेपत्तिः” वेददी०
 चिन्नेपत्ति पु० चिन्ने-कन्धुच् । १ वसने उज्ज्वल० २ देहे पु०
 ३ रुग्णभित्ते पु० शतङ्कित लि० भेदि०
 चिन्नेपत्ति(न्ति) पु० चिन्ने-वा० करणे अति(न्ति) । वाङ्मो निरु०

ज्योष्णकटुकैः कर्पणैरपरैरपि । अथ चोणीज आदीनां लक्षणमाह । “विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णंचित्तयेद्वापितेन्द्रियः । अथ्युत्थानोन्मना रुचः क्षामः स्यादोजसः क्षये । पुरीषस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत् । सगन्धस्थानि लब्धोर्गमनं कृत्स्नं भवतिः” । कृत्स्नं भवतिः उदरसङ्कोचः “मूलक्षयेऽत्यमूलत्वं वक्तुं नोदय जायते । स्नेदनाद्ये लक्षणे रौक्ष्ण्येऽपि रुचता । स्वादयः रोगकृताः सुर्लक्ष्णं स्नेदक्षये भवेत् । कर्तव्यस्य स्वकाये चाभावस्तस्यास्तथा वा । जायते वेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्तवक्ष्ये । अभावः स्वस्त्या वा स्यात् स्तनस्य भयतस्तथा । स्थानौ पयोधरावेतल्लक्षणं सन्धसंक्षये । अतुल्यतो भवेत् कृत्स्नं गर्भस्थान्दन्तथा । इति गर्भक्षये प्राश्नलक्षणं सप्तदाहृतम्” । अथ चोणानां धातुदोषमलानां वर्जनमाह । “तत्तत्संवर्जं ग्राह्यारविहारातिनिषेधमाह । तत्तत् प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति । योजस्तु वर्जते नृणां सुस्निग्धस्यादुभितथा । हृदयरन्ध्रं विशेषात् चौरमांसरसादिभिः” । अन्यच्च “दोषधातुमलचोणो बलचोणोऽपि मानवः । तत्तत्संवर्जनं यत्तदक्षपानं प्रकाङ्क्षति । यद्यदाहारजातान्तु चोणः प्रार्थयते नरः । तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपोहति” । तत्र केन चोणः किञ्चाहुतीत्याकाङ्क्षायामाह “कपायकटुतिक्तानि रुच्यशीतघ्नि च । यवसुष्ठुप्रियङ्गुं च वातचोणोऽभिकाङ्क्षति” । पित्तचोणः किं काहुतीत्याकाङ्क्षायामाह “तलमापकुलस्यादिपित्तक्षविकृतिनया । मस्तुगुक्तास्त्रतक्राणि कज्जिकश्च तथा दधि । कटुस्त्रलवणोष्णानि तीक्ष्णं क्रोधं विदाह च । समयं देशसन्धश्च पित्तचोणोऽभिकाङ्क्षति । मधुरस्निग्धमीतानि लवणान्धुगुणि च । दधि चौरं दिवास्त्रप्रं कफचोणोऽभिकाङ्क्षति । रसचोणो नरः काङ्क्षत्यम्भोऽतः शीघ्रं सङ्घः । रात्रि निद्रां हिमं चन्द्रं भोक्तुं मधुरं रसम् । रत्नं मांसं रसं भव्यं मधुसर्पिं युद्धौदनम् । द्राक्षादिङ्गिमृत्तानि सस्नेहलवणानि च । रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तचोणोऽभिकाङ्क्षति । अन्नानि दधिसिद्धानि पाण्डुवाचं वज्रपि । स्थूलद्रव्यादमांसानि मांसचोणोऽभिकाङ्क्षति” । पाण्डुवा मधुरास्त्रादिरससंयोगपाचिताः गुडप्रभृतयः । “मेदःसिद्धानि मांसानि स्यान्मनूपौदकानि च । मसाराणि विशेषेण मेदःचोणोऽभिकाङ्क्षति । अस्थिचोणस्तथा मांसं मज्जास्थिस्नेहसंयुतम् । स्ना-

दम्बसंयुतं द्रव्यं मज्जाचोणोऽभिकाङ्क्षति । शिखिनः कुकुटस्थारुणं हंससारसयोस्तथा । स्यान्मनूपौदकानाञ्च शुक्रचोणोऽभिकाङ्क्षति । यवाद्यं यावकाञ्च शाकानि विविधानि च । मसूरमापयूपश्च मलचोणोऽभिकाङ्क्षति । मेघमिस्तुरसं चौरं सङ्घं वदरोदकम् । मूलचोणोऽभिलषति लपसेवां रुकाणि च । अथ्यद्भोदत्तने मदां निपातयनाशने । गुरु प्रावरणं चैव स्नेदचोणोऽभिकाङ्क्षति । कटुस्त्रलवणोष्णानि विदाहीनि सुगुणि च । फलशाकानि पानानि स्त्री काङ्क्षत्यार्तवक्ष्ये । सुराशाल्यक्षमांसानि गोचौरं शर्करानया । आसवं दधि हृद्यानि स्तन्यचोणोऽभिकाङ्क्षति । अग्नाज्जाविवराक्षाणां गर्भान्वाङ्क्षति संछतान् । वसागूल्मप्रकारादीन् भोक्तुं गर्भपरिचरे” ।

चोणचन्द्र पु० कर्म० । उभयपक्षचोरदमीमध्यस्थे चन्द्रे “कटाटमीदलादृष्टं यावच्छुक्ताटमीदलम् । तावत्कालं शयी चोणः पूर्यं स्तलोपरि स्मृतः” ज्यो० ।

चोणाटकर्मन् पु० चोणान्यट कर्माणि प्रस्य । जिने हेम० अर्धच्छन्दे १८३ पु० विवृतिः “अटकर्म जयान्मोक्षः” “चोणाटकर्मणोऽसक्तिः” इति तत्रत्यवाक्यम्

चौव(व) मदे भा० व्या० अक० सेट् चौव(व)ति अचौवी(वी)त् । चिचौव(व)

चौव(व) लि० चौव(व)-क्त नि० । मत्ते । “चौवाः(वाः) कुर्वन्ति हास्यं कलहं च तथाऽपरे” रामा० सु० ६०० ।

चौर पु० न० चि-क्रन् दीर्घश्च, घस-अदने ईरन् किञ्च उपधा-लोपे चर् वा अर्द्धर्चा० । ११२ ग्वे २ जले अमरः १२ सरलद्रव्ये शब्द० । “आसप्ररात्रं प्रसवात् चौरं मेदूषस्यते । परतो मोरटं विद्यादप्रसव्यं कफात्मकम्” रत्नमा० । चौरवर्गशब्दे विवृतिः “शाकाश्चपलपिण्याकुलव्यलवणा निगैः । करीरदधिमापैश्च प्रायः चौरं विरुध्यते । स्निग्धं शीतं गुरु चौरं सौकर्यं न सेवयेत् । दीप्राग्निं कुरुते मन्दं मन्दान्निं नष्टमेव च । चौरं न भुञ्जीत कदाप्यतमं तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्द्धम् । पिटाक्षसन्ध्याय-कपायसुदुग्धोपातकीकन्दफलादिकैश्च” । “मत्स्यवांसमु-डुसुदुग्धमूलकैः कुष्ठितां वृत्तिं सेपितं पयः । शाकजा-स्त्रवरसादिसेवितं मारयत्यवधमाशु सर्पवत्” वैद्यके द्रव्यान्तरसंयोगे तल्लवणं तोक्ता ।

“धे-स्तवादिनिष्क्रामं धारां चौरस्य योनरः । शिरसा प्रतिष्ठञ्चति स पापेभ्यः प्रमुच्यते” परा० पु० “धे चौरवहा

नद्योत्सृष्टाः पायसकदेमाः । तान् भोजान् पुरुषा यान्ति
घोरमृगपनका चरेः । आश्चर्यं निर्वृतिं स्वाभ्यमारोग्यं
चानुरूपताम् । सप्तजन्मश्रवाप्नोति घोरस्नानपरोक्षरेः ।
दृष्टादोनां विकाराणां घोरतः सम्भवो यथा । तथैवा-
शेषकामानां घोरस्नानसुत्तमम् । यथा च विमलं घोरं
यथा निर्दूतिकारकम् । तयास्तु विमलं ज्ञानं भविष्यति
फलप्रदम् । अहातुज्ज्वलां पुष्टिं प्रियत्वज्ञाप्तिं जने ।
करोति भगवान् विष्णुः घोरमृगपनतोषितः । सर्वोऽस्तु
मिगधृतमेति दृष्टिमात्रे प्रसीदति । अहनघोरेण देवेशे
मूपिते मधुसूदने । यज्ञः पुं क्रियायोगनामाध्याने ।
तत्पाकविधिः भावप्र० । “घोरमृगपनं द्रव्यात् घोरान्घोरं
चतुर्थं चम् । घोरपदार्थं तत्प्राप्तं न्यूनमामोद्भवं जयेत्”

घोरक पु० घोरमिव कायति कै-क । घोरमोरटलतायाम्
रत्नमा० । [हले रत्नमा० ।

घोरकञ्जु की स्त्री घोरं कञ्जु क मिव त्वगस्य । घोरीय
घोरकण्ठ पु० घोरं कण्ठे यस्य । स्तनस्थे बालके ।

घोरकन्द पु० घोरमिव कन्दो यस्य । घोरविदाय्याम्, जटा-
धरः २ घोरपङ्कजां स्त्री राजनि० । “घोरकन्दोद्विधा
मोक्षो विनालश्च सनालकः” राजनि० ।

घोरकाकोलिका की घोरमिव शुद्धा काकोली । घोर-
विदार्या भावप्र० काकोलीयन्द्रे १८५४ दृश्यम् ।

घोरकाण्डक पु० घोरान्वितं काण्डं यस्य कप् । घोरु-
हले, २ अर्कहले च अमरः ।

घोरकाष्ठा स्त्री घोरप्रधानं काष्ठमस्याः । वटीहले राजनि०
घोरकौट पु० इत० । दुग्धजाते कौटभेदे हारा०

घोरजव पु० घोरं जयति कु-ञ्जश्च । दुग्धपाशये राजनि०
घोरखर्जूर पु० घोरवत् खादुः खर्जूरः । पिण्डखर्जूरे
घोरष्टत न० घोरावस्थात उद्धृत इतम् । मथितदुग्धजाते
इते “घोरहतं पुनः संयाजि रक्तपित्तभ्रमभूर्ध्वाप्रशमनं
नेत्ररोगहितञ्च” सुश्रुते तद्गुणा उक्ताः “द्राक्षारसं घोरहतं
प्रिवेहा” सुश्रुतः [माले त्रि०

घोरज न० घोरान्जायते जन-उ । १ दधि घेम० २ दुग्धजात-
घोरतेल न० घोरपक्वं तैलम् । सुश्रुतोक्ते तैलभेदे “त्रिषेनकाय्य
पादांशमिष्टमयतार्थं परिक्षाव्य तैलेनोन्मिश्र्य पुनर्दग्धमावधि-
भवेत् ततश्चैवं घोरानुगतमयतार्थं शीतोभूतमभिमघ्नी
याच्य यः भोज उचिते तत्पादाव मधुरौषधसहावीर्यु-
क्तं विपचेदत् घोरतैलमर्दतावराणां पानाभ्यङ्गादिदूष-
णोत्थम् । तैलहीनं वा घोरं सुखं चतुर्थं मिति” ।

घोरदल पु० घोरं दले यस्य । अर्कहले (याकन्द) राजनि०
घोरद्रुम पु० घोरप्रधानोद्रुमः शा०त० । अर्कहले राजनि०
घोरधि पु० घोरं धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे कि । घोरम-
सुद्रे घोरनिधिरप्यल । “इन्दुः घोरनिधाविब” रघुः
घोरधेनु स्त्री घोरनिर्घाता धेनुः । दानार्थकलितघोर-
विहितधेनुवाम् तद्विधानादि घेमा० दा० ख०स्क पु० यथा
“घोरधेनुं प्रदद्यामि तां निबोध नराधिप ! । अमुलिप्ते
महीष्ट्रे गोमयेन नरोत्तम ! । गोचर्मभाजमानेन कुशा-
नासीर्यं सर्वतः । तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् स्रष्टा-
जिनं बुधः । तत्रोपरि कुण्डलीकां गोमयेन कृतामपि ।
घोरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् । सुवर्ण-
रुक्मशृङ्गाणि चन्दनायुक्ताणि च । प्रशस्तपत्रम्बराणां
तिलपात्रोपरि न्यसेत् । सुखं गुह्यमयं तस्या जिह्वा श-
क्यया तथा । फलप्रशस्तदलाच्च स्रक्ताफलमयेचक्षाम् ।
इक्षुपादं दर्भरोमं सितकम्बलकम्बलाम् । तावदृष्ट्वा वर-
स्यदोक्षां पट्टसूत्रमयं तथा । प्रच्छन्नं स्तपसादृक् ! नवनी-
तमयस्तनीम् । स्वर्णशृङ्गां रौप्यसुरां पद्मरत्नमयीं भुवि
अत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु स्थापयेत् । सप्तवी-
हिसमायुक्तां दिक्षु सर्वैश्च प्रक्षिपेत् । एवं लक्ष्यसंयुक्तां
घोरधेनुं प्रकल्पयेत् । आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मन्त्रपुष्पैः
समर्चयेत् । घूपन्दीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा रुद्रिकाप्यपलकैः । पादुको-
पानञ्च कृत्वा दत्त्वा दानं समपयेत् । अनेनैव तु मन्त्रेण
घोरधेनुं प्रकल्पयेत् । या लक्ष्मीः सर्वभूतानामित्यादि
नरपुङ्गव ! । आयायस्येति मन्त्रेण घोरधेनुं प्रदापयेत् ।
शृङ्गाभि त्वां देवि ! भक्त्या पादुको मन्त्रसुद्धरेत् । एवं धेनुं
प्रादावाय घोराहारोदिनं चरेत् । त्रिरात्रान्तु पयोमज्जो
ब्राह्मणो राजसत्तम ! । दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति
परमां गतिम् । एतां हेमसङ्घेन शतेनाथ स्तशक्तिः ।
शतार्हमय वाय्वर्हं, तथैवाहं यवेच्छया । दत्त्वा धेनुं म-
हाराज ! श्रेणु तस्यापि तत्फलम् । दिव्यं वर्षसङ्घान्तु
रुद्रलोके महीयते । पिष्टपित्तमहैः साहं ब्रह्मणो-
भवनं व्रजेत् । दिव्यं विमानमारुढो दिव्यगन्धर्वलेपनः ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति । हाद-
शादित्यसङ्काशं विमानैर्वरमण्डितैः । शीतवादिन्ननिर्घोषै-
रप्सरोगणसेवितैः । तत्रोपरि विष्टोऽसौ राजा विष्णुवा-
सुच्छतां व्रजेत् । य इदं श्रेणुवात्राजन् । पठेद्वा भक्तिभा-
वितः । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति”

चीरनाग पु० चीरं नागवति नश-शिच् अण् उप०स० ।
शाखोटकञ्च राजनि० तद्वलदुग्धयोगादम्यदुग्धस्य अन्यनं
लोकासिद्धम् ।

चीरनीर न० चीराक्तं नीरमिव । १ आलिङ्गने शब्दमा० आलि-
ङ्गने हि चीरनीरयोर्विव संशयो भवति । समा० इ० २ चीरनीर-
समाहारे न० "चीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
तत्र नीरं चीरयति" वेता० चीरमिव नीरम् । २ चीरतल्ले
जले न० चीरनीरं धीयतेऽत्र धा-आधारे किं । चीर-
धि दुग्धसुष्ठे पु० ।

चीरप त्रि० चीरं पिबति पा-क । दुग्धपायिनि बालक
भेदे पु० "तत्रोपपोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः चीर-
पाः चीराद्वादा अद्यादा इति तेषु संस्वरपराः चीरपाः
द्विसंवत्सरपराः चीराद्वादाः चरतोऽद्वादाः" सुश्रु०
"चीरं तु बालवत्मानां ये पिबन्तीह मानवाः । न तेषां
चीरपाः केचित् भवन्ति कुलपर्वणाः" भा० आनु० १२५ अ०
चीरपस्मिन् पु० चीरयुक्तं पशुमस्यस्य इति । अर्कहृत्वे राजनि०
चीरपर्णी स्त्री चीरं पर्णं इत्या गौ० ङोप् । अर्कहृत्वे शब्दचि०
चीरपलाण्डु पु० चीरमिव शुभ्रः पलाण्डुः । अत्रेपलाण्डौ
स्निग्धो रसिष्ठः स्तिरधातुकर्ता बल्योऽस्मिन्नेधाकर
उचिदच । सादुर्गुरुः सादितप्रित्तशक्तः सपिच्छलः चीर-
पलाण्डुरक्तः" सुश्रुते तदुगुणा उक्ताः ।

चीरपाण पु० पीयते पा० कर्मणि ल्युट् चीरं पानयस्य
"पानं देहे" पाणत्वम् अत्र देशः देशस्त्वाविजनपरः ।
उशीनरवासिजने सि० कौ० "वा भावकरणयोः" पा० भावे
करणे च ल्युटि वा णत्वम् इति । २ तत्पानकरणे त्रि० ।
२ तत्पानपात्रां स्त्री ङीष् । ४ दुग्धस्य पाने न० ।

चीरभृत पु० चीरेण भृतः । दुग्धमात्रभृतिके गोपाले
अयमेदे । "गोपः चीरभृतो वस्तु स दुहादृतो वराम् ।
गोस्त्वान्यतुमते भृत्यः सा स्नात् पासेऽभृते भृतिः" मनुः
"यो गोपालस्त्वेव भृत्यः चीरेण भृतो न भक्तादिना स
स्वाम्यनुग्रहा द्रव्ययोगोभ्यः श्रेयमेकां गां भृत्यं दु-
हन्ता सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्नात् । एव-
ञ्चैकगोचीरदानेन दश गाः पालयेदित्युक्तम्" कुल्लू०

चीरवर्ग पु० इत० सुश्रुतोक्ते चीरभेदसंघे यथा
"गव्यमाजन्तया चोदुमाविकं माहिषश्च यत् । अद्या-
याचैव नायांस करेणूनाञ्च यत्तयः । तत्त्वनेकौघधिर-
सप्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं सिग्धं
लघुं सरं भृदु । सर्वं प्राणभृतां तस्मात्प्राण्यं चीरमि-

होच्यते । तत्र सर्वमेव चीरं प्राणिनामप्रतिप्रिद्धं जा-
तिमाख्यात् । वातपित्तशोणितमानसविफारेष्वविरुद्धम् ।
जीर्णज्वरकासश्वासशोषकवगुल्मोन्मादोदरभूतान्धममद-
दाहपिपासाहृष्टिपाण्डुरोगप्यहृणीदोषार्शः शूलोदाव-
र्त्तितिसारप्रवाहिकाद्योनिरोगभीलावरक्तपित्तश्रमकुम-
हरं पापमापहं बल्यं हृद्यं वाजीकरणं रसायनं
मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं
हृत्पथं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चैजसो बर्द्धनमि-
ति बालदृष्टचतुर्विधानां लघुवायव्यायामकर्शितानाञ्च
पथ्यतमम् । गोचीरमनभिस्सुन्दि सिग्धं गुरु रसाय-
नम् । रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः । जीव-
नीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् । गव्यतुल्यगुणं
त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् । दीपनं लघु संप्राहि-
न्नासकासासपित्तहृत् । अलानामस्यकायत्वात् कटुतिक्त-
निषेवणात् । नात्यम्बु पानाद्यायामासुर्वाध्याधिरं पयः ।
रूचोष्णं सवणं किञ्चिदौघं स्नादुरसं लघु । शोफगुल्-
मोदराशौघं कृमिकुष्ठविषाघ्नम् । आधिकं मधुरं
सिग्धं गुरु पित्तकफाघ्नम् । पथ्यं केवलवातेषु कासे
आनिहसम्भवे । महाभिस्सुन्दि मधुरं माहिषं वज्रि-
नाशनम् । निद्राकरं शीतकरं गव्यात् सिग्धतरं गुरु ।
उष्णं चैकशफं बल्यं शास्त्रावातहरं लघु । नायांसु
मधुरं सान्यं कण्ठानुरसं हिमम् । नखाचेतनयोः
पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् । हृत्तिन्ना मधुरं हृत्पं क-
षायानुरसं गुरु । सिग्धं स्वीयं करं शीतं लघुपं बल-
वर्द्धनम् । प्रायः प्राभातिकं चीरं गुरु विष्टमि शीत-
लम् । रात्रौ शोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिहसिषेवनात् । वातानुलोमि
आलिप्तं चक्षुष्यं चापराहिकम् । पयोऽभिस्सुन्दि युष्मा-
नं प्रायशः परिकीर्तितम् । तदेवोक्तं लघुतरमनभि-
स्सुन्दि वै श्रुतम् । वर्जयित्वा स्त्रियाः सान्यमासमेव हि
तद्वितम् । धारोष्णं गुणवत् चीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिश्रुतं सर्वं गुरु हृत्पथमुच्यते । अनिष्टगन्धम-
श्चक्षु विषर्णं विरसञ्च यत् । वज्रं सलवणं चीरं यच्च
विश्रयितं भवेत्" । भावप्र० अत्रविशेष उक्तस्तत्रैव हृत्पं ।

चीरमोरट पु० चीरवत् साटुः मोरटः । मोरटभेदे मोरट-
शब्दे विवृतिः । "चीरमोरटमधूलिकाकुड्माण्डभृतीनि
समादिन मधुरोपमं" सुश्रु० सा च पीलुपर्णीत्येके ।
चीरलता स्त्री चीरप्रधाना लता । चीरविदार्याम् राजनि०

चीरदत्त पु० चीरमिव निर्वीर्योऽस्त्वस्य मतप् सस्य वः। अगुत्यादौ
 श्वेतनिर्वीर्यस्युक्ते वृक्षे । २दुग्धयुक्ते लि० “अपूपवान् चीर-
 वांश्चरुमेहसादत” अथ० १८।४।१६ स्त्रियां ङीप् । सा च
 ७नदीभेदे “ततः चीरवतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतमेष्टं ताम् ।
 पितृदेवाचर्चनपरो वाजमेयमवाप्नुयात्” भा० व० ८४ अ०
 चीरवल्ली स्त्री चीरा चीरवती बल्ली । चीरविदायाम् राजनि०
 चीरवारि पु० चीरमिव वारि यस्य । चीरसमुद्रे
 चीरवारिधि पु० चीरमिव वारि धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे
 कि ! चीरसमुद्रे चीरमिन्नुः श्रुतयोऽप्यत्र
 चीरविकृति स्त्री इत० (चीरसा) कूर्चिकायाम् अमरः
 चीरविदारि स्त्री चीरमिव शुभ्रा विदारि । श्वेतभूमिकु-
 ष्माण्डे शब्दादि० चीरप्रधाना विदारि । शुक्लकण्ठयो-
 भूमिकुण्डलाख्योः राजनि०
 चीरविषाणिका स्त्री चीरमिव विषाणमयमस्त्वस्य ठन् ।
 १श्विकाकीटश्चे (विष्वाटि) जटाध० । २चीरकाकोल्या-
 म् राजनि०
 चीरवृक्ष पु० चीरप्रधानोवृक्षः । १उदुम्बरे जटा० २चीरि-
 कायां भरतः । शराजादन्याम् राजनि० ३न्यप्रोक्षे ५अ-
 न्यत्वे इमधूके (मौल) च चुतुतः । “चतुर्णां वा चीरवृ-
 क्षाणां न्यप्रोक्षोदुम्बराह्वयमधूकानाम्” चुतु० “पलायि
 चीरवृक्षाणाम्” चुतु० ।
 चीरघ्नर पु० चीरं शीर्यतेऽत्र शृ-आधारे अण् । आमिषा-
 यां हेमच० दधियोगात्तन्प्रोप्यपयसः अन्वमेन जायमान-
 त्वात् तदात्वम् । [भावप्र० उक्ते नटे दुग्धे (खेडा दुध)
 चीरशक न० “पक्षमेव हि यद्वष्टं चीरशकं हि तत् पयः”
 चीरशीर्ष पु० चीरमिव शीर्षमस्य । श्रीगमे चन्दनभेदे राजनि०
 चीरशुक्ल पु० चीरमिव शुक्लः । शृङ्गाटके (प नीयफल) शब्द-
 च० । शराजादन्यां राजनि० । शुक्लभूकुण्डलाख्ये स्त्री अम०
 चीरशुक्रा स्त्री चीरपत् शुक्रा । चीरकाकलत्रां राजनि०
 चीरश्री लि० चीरेण शीर्यते मिथीक्रियते श्री-कर्मणि
 क्तिप् । चीरमिथिते सोमादौ “शुक्रः चीरश्रीः” यजु०
 ८।५।७ “चीरमिथितः सोमः शुक्र एव भवति” वेददी०
 चीरस्य श्रीरिव श्रीरस्य । २दुग्धवत्प्रभोभाके लि० ।
 इत० । २दुग्धशोभायां स्त्री
 चीरपट्पलक न० चीरेण पशुं पशुकोलानां पलमत्र लप् ।
 चक्र० उक्ते पक्षे इते “पशुकोलैः ससिख्यलैः पलिकैः
 पयसा समम्” सर्पिः प्रस्यं इतं प्रीतिप्रमज्जरगुलमनुत्
 चीरपटिक न० चीरेण पक्षं पटिकम् । चीरपक्षे पटिक

धान्यान्ने । तच्च यज्यधे बुधवली देवं यथाह
 याज्ञ० “गुहोदनं पायसञ्च हविष्यं चीरपटिकम् ।
 दध्मोदनं हविष्यं मांसं चित्वाद्यमेव च । दद्यात्
 र.हृक्कां तत्” ।

चीरस पु० चीरं सति सो-क । चीरगरे राजनि०
 चीरसन्तानिका स्त्री० चीरस्य सन्तानोऽस्त्वस्य ठन् ।
 आभिः सायां (साना) राजनि० “चीरसन्तानिका वृष्या
 क्षिप्रधा पित्तानिनापह्ना” राजनि०
 चीरसमुद्र पु० चीरवृक्षः स्यादुरसः समुद्रः । चीराम्बुधौ
 चीरसागरादयोऽप्यत्र । “मथितः चीरसागरः” भाग० ८।८।४
 चीरसर्पिस् न० चीरेण पक्षं सर्पिः । सुशुतोक्ते चीरतैल-
 पाकविधिना चीरेण पक्षं इतभेदे । चीरतैलपाक-
 विधिः चीरतैलगन्धे उक्तः । “तैलहीनं वा चीरसर्पि-
 रक्षितपश्वम्” चुतु० “चीरसर्पिषा चैनमनुपासयेत्” चुतु०
 चीरसार पु० चीरं सरति गच्छति कारणत्वेन कृ-अण् ।
 चीरजाते शृङ्गाटकादिचूर्णमिश्रणेन (पालजात) ख्याते
 १पदार्थे ! इत० । २नवनीते च “चीरसारमपनीय शङ्खया
 सूक्ष्मतं यदि पलायनं त्वया” उल्लटः ।
 चीरस्फटिक पु० चीरमिव शुभ्रः स्फटिकः । चीरवर्णं स्फ-
 टिकमणिभेदे हेम० ।
 चीरस्वामिन् पु० अमरटीकाकारे शब्दिके पण्डितभेदे
 चीरहिण्डीर पु० इत० । दुग्धफेने शब्दचिन्ता० ।
 चीरहृद पु० चीरवर्णः हृदः । चीरपुष्पं हृदे । तत्रभवा-
 दौ शिवा०-अण् । चीरहृद तद्वपादौ लि०
 चीरा स्त्री चीरं तद्वर्णोऽस्त्वस्य अच् । काकोल्याम् राजनि०
 चीराश्वि पु० चीरस्य दुग्धरसस्याश्विः । चीरसमुद्रे एवं
 चीरसागरादयोऽप्यत्र ।
 चीराश्विज पु० चीराश्वी जायते जन-ङ । १चन्द्रे । २ल-
 यमां स्त्रीश्वस्तदादौ यथायोऽन्यलिङ्गता । ४मौक्तिके ५सामु-
 द्रलवणे न० वेदि० । “यथा भगवता ब्रह्मन् मथितः चीर-
 सागरः” इत्युपक्रमे भाग० ८, ८, अन्ते च सुस्पष्टिर्दिशिता यथा
 “तस्मात्ता जम्बुद्वीपः सर्वे तच्छेषं शङ्खरोऽप्यङ्गीत् । नारा-
 यणाद्या तेन भीषकस्तत्पमाप्नुवान् । ऐरावतश्च ना-
 गेन्द्रो ह्यश्वो ह्यैश्वराः पुनः । द्वितीयावर्चनाद्राजन्तु-
 पक्षवर्ति नः सुतम् । तृतीयावर्चनेऽप्यसुरोगणो जातः
 सुयोधनः । चतुर्थीत् पारिजातश्च उत्पन्नः स महा-
 तरुः । पञ्चमात् हिमशुक्लमात् उल्लितः चीरसागरात् ।
 तं भवः शिरसा धत्ते नारीव स्वर्णकं नृप ! । नाना-

माविधानि रत्नानि दिव्यान्वाभरणानि च । चोरोदधेस्-
त्विनानि गन्धर्वान् सङ्गृह्यः । एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्ना
नवाश्चर्यं समन्विताः । अभयं जातहर्षास्तं तत्र सर्वे
सुरासुराः । देवपक्षे ततो मेघाः सन्ध्यावर्णनि संस्थिताः ।
कणाश्रया तु वायुस्तु रुचं वाति सुरान् प्रीति । विप्र-
निःश्रासवातेन वासुदेवार्कतापनात् । निस्तेजसोऽभ-
यन् देव्या निर्भीशं महामते । ततः चोरीयता तस्मात्
चोरोदाहृतपङ्कजा । विश्राजमाना राडेन्द्र दिशः सर्पाः
स्वतेजसा । ततस्तीव्रोदकैः स्रुता दिव्यवज्रैरलङ्घिता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपजिता । देवपक्षं समा-
साद्य स्थिता क्षणमरिन्दम् । हरिवक्षः खलं प्राप्ता ततः
सा कमलालया । ततोऽस्तुतष्टं पूर्णं गृहीत्वा पयसो-
निधेः । धनलरिः समुत्तस्यौ ।

चोराध्वितनया स्त्री इतः । लक्ष्म्यां तस्यास्तज्जातत्वा-
त्तथात्वम् २८८ पु० चोराध्विजशब्दे दृश्यम् ।

चोरावो स्त्री चोरमवति खव-अण् ङीप् । दुग्धिकायाम्
(दुग्धी) खमरः स्तार्थे क । तत्पार्थे । खस्राः पल्लवे दने
दुग्धवर्द्धासर्वविभवात्तथात्वम् । सा च “वक्तुलतुल्य-
पला” सुभूतिः । [त्रिका०]

चोराह पु० चोरमाह्वयते स्मर्द्धते आ+ह्वे-क । सरलद्रुमे
चोरिका स्त्री चोरं तत्तुल्यस्यादोऽस्तस्य ठन् । राजादने
२पिण्डखर्करे कमरः । “चोरिकायाः फलं पक्कं
गुरु विडम्भि शीतलम्” राजनि० । “चोरिकायाः फलं द्रव्यं
वत्सं सिग्धं” हिमं गुरु । तस्यामूर्ध्नामदभ्यान्निक्षयदो
यत्नयाज्जित् भावप्र० । परमाह्वे भावप्र० कताव्रजशब्दे
२१८० पु० दृश्यम्

चोरिद्र माद्य न० “चोरिद्रुमाद्योत्तरसे विपक्वं तज्जैव
कल्कैः पयसा च सर्पिः । सितोपलार्धं सधुपादुक्तं
रक्तातिशारं शम्पत्युदीर्घम्” चक्रदत्तोक्ते एतभेदे

चोरिन् पु० चोरं तत्तुल्यनियमोऽस्तस्य इति । चोरितुल्य
नियमसमुक्ते १३३ भेदे स च भावप्र० उक्तो यथा
“न्यपोहोद्वन्द्वराश्रयपारीपङ्कजपादपाः । पङ्किते चोरिणो
उच्छास्तेषां त्वक् पङ्कजकलम् । केचिन्नु पारीपस्वाने
शिरोधं जेतुं परे” वदन्तीति शेषः । “चोरहृत्वा हिमा
वर्णा योनिरोगव्रणपङ्कजाः । रुक्षाः कपायामेदोषु
विस्पर्षाभयनागनाः । शोषपित्तकफाक्षणाः सन्ध्याभ-
स्मा विप्लवकाः । त्वक्पङ्कजं हिमं याहि व्रणशोष
विस्पर्षजित् । तेषां पलं हिमं याहि कफातामल्लसु ।

विषमभाष्यानजित् तित्कं कपायं सधुलेखनम्” तद्गुणाः ।
२३ हिमजायां तित्कदुग्धायां पीतदुग्धायां चोरिकायां स्त्री
ङीप् ङटा० “चोरिणी तित्कपीता च रोचना शोक्ताप-
रुत् । क्रमिदोषकफणो च पित्तज्वरहरी परा” राज-
नि० । श्वराह्वक्रानायां शब्दचि० ४ कुटुम्बिन्यां ५ काश्म-
र्यां ६ दुग्धिकायां च राजनि० दुग्धिकायां ७ स्त्री शब्दच०
७ स्त्री ङीट् च ८ व्यर्द्धक टा राजादन्याम् १० दुग्धपाणये
११ पुंश्च १२ सोमलतायां १३ स्याकीट्ये च पु० राजनि०
चोरी स्त्री० चोर+यङ् षे अच् गौरा० ङीप् । (गिरिखोला)
स्वाते वृक्षभेदे शब्दर० ।

चोरीय पु० चोरिणां वृक्षाणामीयः प्रधानत्वात् । वरपणं
सुक्लदे मूलकाकारमूले खसगन्धे वृक्षभेदे रत्नमा० ।

चोरीयो स्त्री० चोरेण ईं शोभां याति या-क गौ० ङीप्,
चोर+वा० भवार्थे ठञ् वा ङीप् । परमाह्वे हला०

चोरोद् पु० चोरमिव स्वाद् उदकं यस्तु उदादेशः । दुग्धस-
सुदे “ततः चोरीयता तस्मात् चोरोदात् दृतपङ्कजा”
शब्दसङ्गु० । चोरोदमन्वनकथा यथा

“मन्वानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सङ्गिता भूत्वा मधुध्वं चोरसागरम् । अहश्च
तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः । भविष्यत्सुतं तत्र
तत्पानाह्वलवत्तराः । भविष्यत् क्षणादेव अस्तस्य प्रमा-
यतः । यूयं सर्वे महावीर्या भुञ्जिष्व रणविज्रमाः ।
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धिसङ्गानरीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः । इत्युक्त्वा
देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् । प्रथस्यागत्य निजयं
सन्धिं कृत्वाथ दानवैः । चोराध्विमघने सर्वे चक्रु-
रुद्योगमुत्तमम् । बलिना चोद्धृतो राजन् ! मन्दराख्यो
महागिरिः । चोराध्वौ संपित्तचैव तेभ्यैकेन न्यपोक्तम् ।
सर्वापिपिच प्रक्षिप्त्वा देवैर्देवैः पयोदधौ । वासुकिश्च
ततस्तत्र राजन् । नारायणाश्रया । सर्वदेवहितार्थाय वि-
ष्णुश्च स्वयमागतः । ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्वे सुरा-
सुराः । सनेत्र सित्रभावेन चोराध्वे सटमाश्रिताः ।
मन्वानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाश्च वासुकिम् । ततो
मघित्तमारब्धा न्यपते । तरसाऽस्तम् । विष्णुना सुखभागे
तु वासुकेर्दानवाः कृताः । देवाश्च पुच्छभागे तु मन्व-
नार्थं नियोजिताः । यवन्तु मन्वनात्तत्र मन्दराधः प्र-
विश्य वै । आधारेण पिना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ।
सर्वलोहितार्थाय कूर्मरूपमधारयत् । आत्मानं सं-

प्रवेश्याय मन्दरस्थ गिरेरधः । प्रविश्य धृतवान् शैलं
पृथग्रूपेण केशवः । उपर्याकालवान् शैलं पृथग्रूपेण
केशवः । चक्रे नागराजानं देवैः साङ्गं जनार्दनः ।
अहुराष्टग्रूपेण दैत्यमध्ये च केशवः । ततस्ते तत्परा-
युक्ता समन्तुः क्षीरसागरम् । यावच्छक्ता नृपश्चैव ।
बलवन्तः सुरासुराः । सद्यमाने ततस्तस्मात् क्षीराब्धे
रभवन्प्रप । कालकूटमिति ख्यातं विषयान्तरः पञ्चम् ।
क्षीरोदतनय पुंस्त्वत् । १ चन्द्रे २ चक्षुः स्त्री क्षीरोदता-
दयोऽप्यत्र पुंस्त्वत् ।

क्षीरोदतन पुं क्षीरोपोपसिक्त क्षीरतः "अक्षेन व्यञ्जनम्" पा०
सं० दुग्धापसिक्ते भक्ते "क्षीरोऽन्तं भुक्कमथात्वात्" छत्रु०
क्षीव निरासे भा० प० सक० सेट् । क्षीपति अक्षीवोत् चिच्छी-
व । निरासः फुत्कारः तत्र अक्षः, मुक्तेन क्षेप्यादेर्वसनश्च
तत्र सक० इति भेदः ।

क्षु चुतो पुं (ह्राचि) अदा० अक० सेट् । क्षीति क्षुतः क्षुवन्ति
अक्षीरोत् क्षुत्वाय क्षवियति । उगलत्वात् किति क्षति अ-
नित् क्षुतम् । क्षुतिः क्षुत्वा । अदयुः "पुरा क्षुत्वा चारुभम्"
भट्टिः । "क्षतकं कामिनि क्षुत्तुवे स्तृगाच्छा" भाषः "क्षुप्त्वा
क्षुत्वा च भुक्त्वा च निशीव्योक्ताऽन्तं वचः । पीत्वापोऽध्येष्य-
माणस्य आचामेत् प्रयतोऽपि सत्" । "क्षुवतीं जृम्भमाणं
वा" मनुः । "क्षतोत्पतनजृम्भतु" ति० त० पुरा० ।
"रात्रौ मयि क्षुतवति क्षितपालपुत्रा" चोरप० ।

अव + अवःस्थस्य क्षाद्युना दूषणे "अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैः"
यमः । अवक्षुतं उपरिहृतक्षुतेन दूषितम् । "पतिताक्ष-
मवक्षुतम्" मनुः "अवक्षुतम् उपरिहृतक्षुतम्" कृष्ण०
अव्योपसर्गपूर्वम् तत्तद्व्योपसर्गयुक्तक्षुतो ।

क्षु पुं क्षुद-वा० डु । १ चन्द्रे निषण्णः "तल्लक्ष्मी मनसोवेनता
यागच्छे जाय वा धर्म्मणि क्षीरनीके" अ० ए० १०, २२
क्षण-हिंसायां डु । २ सिंहं एकाक्षरकोपः शस्त्रादिशब्दे
क्षुम्

क्षण पुं क्षु-नक् । अरिपट्टे शब्द०

क्षुम् क्षि० क्षुद-क्त । १ अभ्यक्षे, २ विहते श्चूर्णिते च
जटा० । "अभीक्ष्णक्षुम्भसुतयाऽतिदुर्गमम्" "क्षुम् यद-
नः करणेन वृक्षाः" "क्षुम् क्षणं यदुबलैर्दिग्मातितांशुः"
इति च भाषः । "देवामात्रमपि क्षुम्भत्" रघुः । "क्षुम्-
भिक्षुपक्षकैः" भट्टिः

क्षुतं स्त्री क्षु-सं० भावे क्तिप् । क्षुते (ह्राचि) अमरः ।

क्षुत न० क्षु-भावे क्त । क्षुद्यौ (ह्राचि) अमरः क्षुद्युशब्दे वि-

वृत्तिः । क्षुतस्य शुभाशुभसूचकत्वं, वसन्तराजशक्तौ श्च०
"अथ क्षुतास्थं शकुनं क्रमेण सहाप्रभायं प्रविभाष-
यामः । नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता स्तृगाधिनाथा-
दिव वनप्रसत्ताः । सर्वस्य सर्वत्र च सर्वकालं क्षुतं न
कार्यं कचिदेव शक्तम् । यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कृत्यात् क्षुतं प्राणहरश्च गन्तुः । निषेधमप्येति च
दक्षिणे च धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे । तत्पृष्ठभागे कुरुते
ऽर्धद्विं क्षतं कदाचित् शुभमादधति । भोगाय वाम-
पक्षेणस्य, पृष्ठे कर्णे च वामे कश्चित् जयाय । सर्वाधिता-
भाय च वामनेत्रे जातं क्षुतं स्थात् क्रमशोऽदधैव ।
क्रमादिषेधं समनस्य विप्रं कलिं सखद्विं क्षुतस्यपरो-
गम् । करोति रोगक्षयमस्त्रेण दीप्त्यादिनाशश्च क्षुतं
करंति । प्रागास्यपुंसः परतोऽपरा स्थात् पुनः पुन-
र्यात एव जातम् । वृक्षाच्छिखोर्ध्वं कफतो वृष्टाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि पदनि शक्तम् । आद्यानयोर्न स्वज-
ने प्रशक्तं क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ । भवेत् कथः
क्षिद्वदि भोजनान्ते भवेत्तदाप्ये न हि भोज्यताम् ।
आदौ क्षुतश्चेत् शकुनैस्ततः किं जातान्जातान् शकुना-
न्निहन्ति । क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्ति प्रयोजने
यत्कृतंऽपि जातम् । क्षुतं क्षणात्तद्विनिहन्त्यवश्यं
वाय्वात्मकेनापि मनागदोषम् । तस्मादुमेव न विचक्ष-
णेन क्षुतं यतश्चाशु फलं विवर्त्ते" । इति ।

"क्षिप्त्वाया क्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं सहाफलम् । आम्ने-
ये शोकसन्तापौ, दक्षिणे हानिमाप्नुयत् । नेहति शोक-
सन्तापौ, शिराद्वयैव पचिमे । अक्षं प्राप्नोति वायव्ये,
उत्तरे कलहो भवेत् । ईशाने मरणं प्रोक्तं, प्रोक्तं
क्षिप्त्वाफलाफलम्" गार्हप० ६० अ०

तिथित० वर्षकृत्यवाक्यम् "वित्तं वृक्षवि, कार्यं सितरत्ना
शके, क्षताशे भयं, यास्यामग्निभयं, सुरद्विषि कलि, कामः
सुखेनानरे । वायव्यां वरवक्ष्य गन्धर्वलिलं, दिव्याङ्गना
चोत्तरे, एशान्यां मरणं भुवं सिग्दितं दिग्गक्ष्यं अङ्गने ।
ज्येष्ठीरते क्षुतेऽप्येवमृचुः केचिच्च कोविदाः" इति ।
कचित्तस्य शुभसूचकता यथा "वासने शवने दाने भोजने
वत्संयुते । विषादे च विषादे च क्षुतं सप्रसु शोभनम्"
क्षतनिमित्तं शुद्धार्थमाचमनं कर्तव्यम् यथाह याज्ञ०
"स्रात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा वस्त्रोपसर्पणे । आचानः
पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च" । अथक्षौ स्मृतिः
"क्षुते निशीविते सुप्ते परिधानेऽहपातने । कर्म्मस्य एषु

नाचानेत् द'चणं' अवणं' सृजेत्'। अन्यचुते जीवशब्दः
प्रयोक्तव्यः यथा सदनपरिजातधृतम् 'जीवेति' चवतो
ज्यात् जीवेत्युक्ते त्वया सहेति' 'चुतोत्पतनजृम्भासु
जीवोत्तिष्ठान्निध्वनिः । गदोरपि च कर्त्तव्योऽन्यथा
ब्रह्महा भवेत्'ति०त०। 'दीर्घायुक्त् चुतं दीर्घं युगपद्
विपिण्डितम्' काशीख० स्त्रीलक्षणम् । असंयुतध्वस्य चुत-
करणं निषिद्धं यथा विष्णुध० 'नासंयुतध्वसः कुर्याद्वाह्यं
जृम्भां तथा चुतम्'। 'स्वनितं प्रतिचुतमिवोपशुन्यते' भाषः
ताजकोक्तायाम् श्रुतिरदृष्टौ करिग्रन्थे ३५५४० विवृतिः
'चुताख्यदृष्ट्या न शुभं तदापि'। 'चुतदृष्ट्या रिपोर्भ-
यम्' नीलक० ।

चुतक पु० चुताय साधु कन् । राजिकायाम् राजनि० ।
चुताभिजनन पु० चुतमभिजनयति अभि+जन-णिच्-ल्यु ।
(रा३) जण्यसर्गभेदे अमरटीकायां स्त्रीभि
चुतकरो स्त्री चुतं करोति जट डीप् । सर्पाक्षीः च शब्दच०
चुद्र गतो निब० भ्वा० पु० सक० सेट् । चोदति अचोदीत्
चुचोद । 'उत चोदन्ति रोदसो महित्वा' ७, ८५, १, चो-
दन आपो रिणते, वनानि' अ० १, ५८, ६,
चुद्र मेघणे रुवा० उभ० सक० अनिट् इरित् । चुणन्ति अ-
चुदत् अचौत्सीत् अचत् । चुचोद चुचुदे । चुसुः
चुन्दन् चुन्दानः । चोदः । 'चुसुभिन्नविपन्नकैः' चु-
नन्नि सर्पान् पाताले' भट्टिः । 'ते तं व्याधिपुरचौत्सुः'
'अक्तुश्चाजिक्लृप्तम्' भट्टिः 'घटः खण्डनखण्डसाद्य-
सहजचोदचमे' नैषधम् । उपसर्गपूर्वस्तु तत्तद्वोत्पाद्यं
युक्ते मेघणे । [कविक० ।

चुद्र स्त्री चुद्र-सम्भ० भावे क्तिप् । चूर्सेने 'चुद्रि चदि'
चुद्र लि० चुद्र-कर्त्तरि रक् । इतण्णेश्चधमेश्चूरेऽख्ये च
चेदि० । ५८रिक्ते जेम० । इतण्णुजीवशाके पु० संचिप्र-
सा० 'चुद्रेऽपि नूनं ग्रहणं प्रपन्नं' कुमा० 'चुद्राः संलास-
मेते विजङ्गत् हरयः' सा० द० । 'कामात्मा विषयः चुद्रः'
भट्टः । ततः अतिशयने इठन् ईयसुन् रलोपे गुणः ।
चोदित् चोदीयस् अतिशयलपणादौ लि० । 'छहृत्स-
हायः कायान्' चोदीयानपि गच्छति' भाषः

चुद्रकण्टकारी स्त्री नि० क० । अग्निदमनी च राजनि०
चुद्रकण्टको स्त्री चुद्रं कण्टकं यस्याः गौ० डीप् । इह-
त्याम् भावम० चुद्रकण्टाकीति वा पाठः
चुद्रकण्टिका चुद्रं कण्टकं यस्याः टाप् अत इत्थम् ।
कण्टकारिकायाम् शब्दचि० ।

चुद्रकमानस न० काशीरदेश्च कङ्कुभोत्पत्तिस्थानभेदे ।

'काशीरेण सरोनाम्ना दिव्यं चुद्रकमानसम्' सुशु०

चुद्रकम्बु पु० कर्म० । शम्बूके (शासक) । जेमच०

चुद्रकारवेल्ली स्त्री कर्म० । वनकारवेल्लीभेदे राजनि०

प्रयो० चुद्रकारलिकायाम् राजनि०

चुद्रकुलिश पु० नि० कर्म० । वैक्रान्तमणौ राजनि०

चुद्रकुष्ठ न० कर्म० । चुञ्चताद्युक्तेषु एककुष्ठादिषु एकादश
कुष्ठभेदेषु कुष्ठशब्दे विवृतिः [चुरे राजनि०

चुद्रक्षुर पु० चुद्रक्षुरस्त्रोवाकारोऽस्त्यस्य अच् । चुद्रगो-

चुद्रगोक्षुरक चुद्रगोक्षुरमिव कायति कै-क (छोटगोक्षुरो)

गोक्षुरभेदे राजनि० [किङ्किण्ड्याम् (बुद्धर) अमरः

चुद्रघण्टिका स्त्री घण्टा+घट्यार्थे कन् घण्टिका कर्म० ।

चुद्रघोलो स्त्री नि० कर्म० । शिरिष्णिकाचुपे राजनि०

चुद्रचक्षु पु० चुद्रचक्षुरिवाकारोऽस्य । चुपभेदे राजनि०

चुद्रचन्दन पु० नित्य कर्म० । रक्तचन्दने राजनि०

चुद्रचिर्मटो स्त्री नि० कर्म० । गोपालकर्कट्यां राजनि०

चुद्रचूड पु० स्त्री चुद्रा चूडा यस्य (गुणसालिक) अगभेदे शब्दच०

चुद्रजन्तु पु० कर्म० । 'चुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ

वा चुद्रएव वा । शतं वा प्रसूतौ येषां केचिदान कुला-

दपि' इत्युक्ते खल्वे १ जन्तौ । शतवर्षां शब्दमाला

चुद्रजम्बू स्त्री कर्म० । भूमिजम्बूयाम् शब्दचि० ।

चुद्रजातीफल पु० कर्म० । अमलके राजनि०

चुद्रजीरक न० कर्म० । कणजीरके, सुगन्धे शब्दच०

चुद्रजीवा स्त्री कर्म० । जीवनीइचे राजनि०

चुद्रतुलसी स्त्री नि० कर्म० । वर्षरीभेदे राजनि०

चद्रदशिका स्त्री नि० कर्म० । (छोटडांग) दंशभेदे जटा०

चद्रदुरालभा स्त्री नि० कर्म० । खल्वदुरालभाभेदे राजनि०

चद्रदुस्मर्गा स्त्री नि० कर्म० । अग्निदमनीइचे राजनि०

चुद्रधात्री स्त्री नित्य कर्म० । कर्कटइचे राजनि० ।

चुद्रधान्य न० कर्म० । तणधान्ये कङ्कुप्रसूतौ भावप्र०

'चुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तणधान्यमिति स्मृतम् । चुद्रवान्य
भट्टय्यां स्यात् कषायं लघु लेखनम् । भट्टुरं कटुकं पाके
खण्ड्यं क्लेदगोषकम् । वतजत् बह्वित्कञ्च पितरक्त
कफापहम्' तद्वगुणा उक्ताः ।

चुद्रनासिक लि० चुद्रा नासिकाऽस्य । चुस्त्रनासिके (सौदा)

चुद्रपत्रा स्त्री चुद्रं पत्रं यस्याः टाप् । चाङ्गेयाञ्च (चुको

पालङ्ग) । हारा० । खल्वपत्रान्विते लि० । गौरा०

डीप् । श्रवचायां ज्ञी राजनि० ।

सुद्रपनस पु० नि० कर्म० । नकुचे (माँदार) राजनि० ।
 सुद्रपस पु० सुद्रं पर्यमस्य । अजके वरं रीमेदे राजनि० ।
 २ स्वल्पपल्लवुक्ते नि० । [सुपभेदे राजनि० ।
 सुद्रपाषाणभेदा स्त्री नि० कर्म० । गिरिभवे कन्दरोत्थे
 सुद्रपिप्पली स्त्री नि० कर्म० । वनपिप्पल्याम् राजनि०
 सुद्रपृषती स्त्री नि० कर्म० । सुद्रपृषती विन्दुकायां पृ
 षतां सृगीभेदे "पृषती सुद्रपृषती स्त्री पृषती मैत्रा-
 वरुण्यः" यजु० २४.२, अथर्ववेदटीपे उक्तार्थकता दृष्ट्या
 सुद्रपोतिका स्त्री नि० कर्म० । मूलपोतिकायां राजनि० ।
 सुद्रफल(क) सुद्रं फलमस्य वा कप् । १ जीवनवृक्षे गन्ध-
 च० । २ भूमिजम्बुवृक्षे शब्दमा० । कवभावे । ३ इन्द्र-
 वारुणां ४ गोपालकर्कश्याम् ५ अग्निदम्भ्यां ६ कण्टकारि-
 कायां च स्त्री राजनि० टाप् ।
 सुद्रभण्डाको स्त्री नि० कर्म० । वृहत्याम् राजनि० ।
 सुद्रमत्स्य पु० कर्म० । स्वल्पमत्स्ये (कोटभाऊ) "सुद्रमत्स्याः
 स्वादुरसा दोषत्वविनाशनाः । लघुपाका रुचिकराः
 सर्वदा ते हिता मताः । अतिस्निग्धाः पुंस्त्वह्वराः रज्याः
 कासानिलापङ्गाः" भावप्र० नटगुणा उक्ताः ।
 सुद्रमुस्त स्त्री नि० कर्म० । कसेरुपे राजनि० ।
 सुद्ररोग पु० कर्म० । सुद्रुतोक्ते चतुर्वर्त्तारिंशत्स्वल्परोगभेदे यथा
 "अथातः सुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । समासेन
 चतुर्वर्त्तारिंशत् सुद्ररोगा भवन्ति । तद्यथा अजग-
 त्तिका यवप्रख्यान्वाली विहता कक्षपिका वल्मीक
 मिन्द्रह्वा पनसिका पाषाणगर्भो जालगर्भः कक्षा
 विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदा-
 रिका शर्कराऽनुदं पामा विचर्चिका रकसा पाट्टारिका
 कटरमलसेन्द्रलुप्रे दारुणकोऽरुपिका पलितं मस्तरिका
 शौयनपिडका पद्मिनीकण्टको जलमणिर्मणिकवर्म्भ
 कीलभिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिपत्तिकाऽवपाटिका
 निरुद्धप्रकसो निरुद्धगुदोऽहिपूतनं सृग्मकच्छूगुदभ्रं श-
 चेति । स्निग्धा सवर्णा रजिता नीरुजा सुद्रसंज्ञभा ।
 कफवातोत्थिता श्लेष्मा बालानामजगत्तिका । यवकारा
 सुकटना रजिता मांससंभृता । पिडका स्नेहवाताभ्यां
 यवप्रस्थेति २ सोच्यते । घनामवज्जां पिडकासुद्रतां परिमण्ड-
 लाम् । अन्वाली २ मत्स्यपूयां तां विद्यात् कफवातजाम् ।
 विहतास्यां मज्जादाहं पकोडुम्बरसंज्ञिनाम् । विहता-
 मिति ३ तां विद्यात्पित्तोत्थं परिमण्डलाम् । अन्वयः पञ्च
 वा षड्वा दारुणाः कक्षपोद्धताः । कफानिलाभ्यस्तुतां

विद्यात्तां कक्षपीरमिति । पाणिपादतले सन्धौ सीवाया-
 मूर्धजालुणि । अन्विर्वल्मीकवदास्तु शनैः ससुपचोयते ।
 तोदकोटपरीदाहकण्डूमर्द्भिर्न्यैर्हतः । व्याधिर्वल्मीक ६
 इत्येककफपित्तानिलोद्भवः । पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः
 समाचिताम् । इन्द्रह्वान्तु ७ तां विद्याद्वातं पित्तोत्थितां
 भिषक् । कर्णोपरि समन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोद्भवः ।
 शालूकवत्पनसिकां ८ तां विद्यात् स्नेहपातजाम् । हस्त-
 सन्धौ ससुद्रतं शोफमल्लसंज्ञं स्विस् । पाषाणगर्भं ९
 विद्यादुबलासपवनात्मकम् । विसर्पपर्यवर्त्तयति यो दाह-
 ज्वरकरस्तनुः । अपाकः शययुः पित्तात् श्लेष्मो जाल-
 गर्भः १० । वाङ्मार्गसंज्ञकश्चास्य जलस्फोटो मांसवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपात्सुभूतां कक्षामिति ११ विनिर्दिशेत् । अग्निद-
 म्भनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः । कश्चित्पित्तं वा
 देहे स्फुटा विस्फोटकाः १२ इति । कक्षाभागेषु ये स्फोटा
 जायन्ते मांसदारुणाः । अनादीहज्वरकरा दीप्तिपावक-
 सन्निभाः । सम्राट्पादुदादशाहाहा पक्षाहा ज्वानि मान-
 वम् । ताम्निरोहिणीं १३ विद्यादसाध्यां सज्जिपाततः ।
 नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वायुश्च वेदनाम् । करोति दाह-
 पाकौ च तं व्याधिं चिप्पः १४ मादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं
 तथोपनखमित्यपि । अधिष्ठातात्पुद्गलो यो नखो रूक्षोऽ-
 सितः खरः । भवेत्तु कुनखः १५ विद्यात्कुलीनमिति संज्ञि-
 तम् । गम्भीरामलसंरम्भां सवर्णासुपरिस्थिताम् । कफा-
 दन्तः प्रपाकानां विद्यादनुशयीः १६ भिषक् । विदारीकन्द-
 वहृतां कक्षावज्जगसन्धिषु । रक्तां विदारिकां १७ विद्यात्
 संज्ञां सर्वलक्ष्याम् । प्राप्य मांसविस्फोटाद्युत्प्रेष
 सेदभ्रवाऽनिलः । अन्विं कुर्वन्ति भिक्षोऽसौ मधुसर्पि
 र्वसानिभम् । स्रवत्याज्जावमत्यर्थं तत्र उद्भिं गतोऽनिलः ।
 मांसं विगोष्ठ्य रजितां शर्करां जनयेत्पुनः । दुर्भ्यं
 लिङ्गमत्यर्थं नानावर्त्तं ततः सिराः । स्रवन्ति सहसा रक्तं
 तद्विद्याच्छर्करापुद्गलम् १८ । पामाविचर्चिकां १९ कुष्ठेषु
 रकसाः २० च प्रकीर्तिता । परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थ-
 रूक्षयोः । पादयोः कुस्ते दारीं २१ स्रज्जां तलसंज्ञिताम् ।
 शर्करोन्मथिते पादे छते वा कण्टकादिभिः । सेदोरक्ता-
 तुगैव दोषैर्वा जायते नष्टाम् । स कीलः कठिनो
 अन्विर्निस्त्रमध्योऽज्ञतोऽपि वा । फोल्मालः स्रक्कसावो जा-
 यते कटरस्तु २२ सः । लिङ्गाङ्गुल्यनारौ पादौ कण्डूदाह-
 र्गन्धितौ । दुष्टकर्मसंस्कारादलसं २३ तं विनिर्दिशेत् ।
 रोमकूपानुगं पित्तं वातेन स्रज् मूर्च्छितम् । प्रध्यापयति

रोमाणि ततः ज्ञेया संगीणतः । रुणद्धि रोमक्यांस्तु
ततोऽन्येषामसम्भवः । तन्निद्रुमुप २५ खानियं रुण्येति
च विभाव्यते । दाहणा कण्डूरा रुद्धा केशभूमिः प्रजा-
यते । कफवातप्रकोपेण विद्यादाहणकन्तु २६ । अहं पि
बद्धवर्णाणि बद्धकेशानि मूर्धनि । कफाहणकमिकोपेन
नृणां विद्यादहं पिकां २७ । क्रोधगोकचमहतः शरीरोष्ण
शिरोगतः । पित्तस्य केशान् पचति पलित २८ तेन जायते ।
दाहज्वररज्जाग्निसाधः स्फोटः सपीतकाः । गालेषु
वदो चानिर्विशेषास्ता मसूरिकाः २९ । गालमलीकण्टक-
प्रख्याः कफमरुतगोणितैः जायन्ते पिडका यूनां ३० पक्षे
या सुखदृष्टिकाः । कण्टकैराचितं हस्तं कण्डू मत्याण्ड-
मण्डलम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं ३१ कफगतजम् ।
नीरुजं समस्तपद्मं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तभी-
पद्मं जलमणिं ३२ विदुः । अवेदनं स्थिरश्चैव यस्य
गालेषु दृश्यते । माधवत्क्षणं तत्पद्ममिनामशकं ३३ दि-
येत् । ससुत्यानिदानाभ्यां चर्मकील ३४ प्रकीर्तितम् ।
क्षणाणि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वात-
पित्तकफोद्रेकास्तान् विद्यात्तिलकालकान् ३५ । मण्डलं मह-
दस्य वा श्यामं वा यदि वा सितम् । सहजं नीरुजं
गाले न्यच्छिन्नमिदमिधीयते । क्रोधायासपकुपितो वायुः
पित्तेन संयुतः । सहसा सुखमागम्य मण्डलं विस्फे-
लतः । नीरुजं तनुकं श्यावं सुखे व्यङ्ग्यं ३७ तमादिशेत् ।
मूर्धनात्पीडनाद्यापि तल्लेपात्प्रमिषाततः । मेदुचर्म
यदा वायुर्भजते सर्वतपरः । तदा वातोपसृष्टन्तु चर्म
प्रतिनिवर्तते । मणेरधस्तात्कोपय यन्विदुषेण लम्बते ।
सवेदनः सदाहस्य पाकश्च व्रजति कश्चित् । मारुताग-
न्तुसम्भूतां विद्यातां परिवर्तिकां ३८ । सकण्डू
कठिना चैव सैव ज्ञेयसमुत्थिता । अस्त्रीयर्क्षी यदा
हृषाहावां गच्छेत्स्थिरं नरः । हस्ताभिघातादथ वा
चर्मण्युद्धर्तते बलात् । मूर्धनात्पीडनाद्यापि शुक्ले-
गविवाततः । यस्यावपाकते चर्म तां विद्यादवपाटि-
काम् ३९ । वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म संश्रयते मणिम् ।
मणिषमोपनद्धस्तु मूलम्रोतोर्गुणद्धि च । निरुद्धप्रकसे
तद्विग्नान्धारमवेदनम् । मूलं प्रवर्तते जनोर्मणिर्ध्वं च
विदीर्यते । निरुद्धप्रकसं विद्यादकण्टां चावपाटिकाम् ।
वेगसन्धारणादायुर्विहृतो गुदमाश्रितः । निरुणद्धि मह-
त्स्रोतः स्रक्महारं करोति च । मार्गस्य सौज्यात् लक्ष्येण
पुरोपं तस्य गच्छति । सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेनं विद्यात्

उत्तरम् । शङ्खमूलसमायुक्ते ऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्निग्धस्य स्नायमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः
क्षिप्रं स्फोटोऽभावय जायते । एकीभूतं व्रणधैरं तं
विद्यादहं पित्तमम् ४० । स्रानोत्सादनहीनस्य मनो वृषण-
संचितः । प्रक्रियते यदा स्फेदात् कण्डू जनयेत्तदा ।
तत्र कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटोऽभावय जायते । प्राङ्मूर्ध-
प्रणकण्डू ४१ तां ज्ञेयारक्तप्रकोपजाम् । प्रवाहण्यातिसारा-
भ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः । रुद्धुर्बलदेहस्य तं
गुदम्वंशमादिशेत् ।

चुद्रस्य लि० चुद्राः चुद्ररोगाः सन्त्यस्य सिध्दा० लघु० चुद्र-
रोगवृत्ते

चुद्रवर्षरा स्त्री नित्यकर्म० । वरदायां राजनि०
चुद्रवर्षी स्त्री नित्यकर्म० । मूलपोतिकायाम् राजनि०
चुद्रवर्षात्किनी स्त्री नि० कर्म० । चेतकण्टकार्यां राजनि०
चुद्रवर्षात्किनी स्त्री नि० कर्म० । वृद्ध्याम् कर्मरः
चुद्रग्रहं पु० नित्य कर्म० । शङ्खमले (जोडडा) कर्मरटीका
चुद्रग्रहं स्त्री नि० कर्म० । यावनालशर्करायाम् राजनि०
चुद्रग्रहं पु० स्त्री नि० कर्म० । चुद्रग्रहं (चितागम)
राजनि० [वति लि०
चुद्रग्रहं पु० चुद्रं शीर्षमस्य । मयूरशिखावृत्ते, २ स्वस्वगीर्ष-
चुद्रशक्ति स्त्री नि० कर्म० । जलशुक्तिकायाम् । स्त्रायं क
तल्लेवायं राजनि०
चुद्रश्यामा स्त्री नि० कर्म० । कटभीक्ष्णे राजनि०
चुद्रश्यामातक पु० नि० कर्म० । भूकुन्दारकण्डले राजनि०
चुद्र श्यामा पु० कर्म० । श्वासरोगभेदे

“चुद्रकस्तमकम्बिन्सो महान्द्वेषपक्षधा भिद्यते स महा-
व्याधिः श्वासरोगविशेषतः । मातृपुं तस्य हृत्पीडा भ-
क्तदेवोऽरतिः परा । आनाहः पार्श्वयोः मूलं वैरस्यं
वदनस्य च । किञ्चिदारममाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्तते ।
निषण्णस्यैति शान्तिश्च स चुद्र इति संज्ञितः” सुश्रु०
“हृत्पायासोद्भवः कोष्ठे चुद्रवात उदोरयन् । चुद्रश्वाको न
सोऽत्यर्घदुःखेनाङ्गप्रबाधकः । हिमस्ति न च गालाणि
न च दुःखं यथेतरे । न च भोजनधानानां निरुण-
धु चित्तां गतिम् । नेन्द्रियाणां वपुषाद्यापि काङ्क्षि-
त्वादेव दुःखम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चावपुक्त-
लक्षणाः” भावप्र०

चुद्रश्वेता स्त्री सुश्रुतोक्ते अर्कादिगणोक्ते ओषधिभेदे आन्तेन्द्र
पुष्पी चुद्रश्वेता महाश्वेत्यादि” सुश्रुतः

जुट्टसहा स्त्री सह-यच् जुट्टस सहा इत् । १ सङ्गपण्याम्

२ भाज्जिरगम्भायाञ्च राजनि०

जुट्टसुवस्यं न० नि० कर्म० । पित्तसे राजनि०

जुट्टाहिङ्गुली स्त्री कर्म० । १ कण्टकायाम् । सार्धं क
वयो सुखे टाप । कलैवायं शब्दच० ।

जुट्टा स्त्री जुट्ट-रक् । १ श्रेष्ठायाम्, "जुट्टाधिष्ठितभगवाः" काद०

२ कण्टकायाम्, ३ सरवायाम्, कर्मरः ४ भक्षिकामात्रे,

५ चाङ्गेयाम्, ६ हिंसायाम्, ७ मेघच० ८ गवेधुकायां (गड-

गडधान) रत्नमा० द्वादरतायाम्, शब्दरः "जुट्टाभि-

रजुट्टतराभिराङ्गलम्" माचः "जुट्टाभिः सरवाभिः"

मन्त्रि० टव्यङ्गायाञ्च । जुट्टाभिः निर्वृत्तम् व्यण् । जुट्ट

मधुनि "म जुट्टपटलैरिव" रघुः । कायाम् राजनि०

जुट्टाग्निमन्य पु० कर्म० (खोटगणित्यारी) सत्यगणित्यारी-

जुट्टाञ्जन न० सुशुतोक्ते कञ्जनभेदे "गोमूलपित्तमर्दरा शकडा-

लीरसे पथेत् । जुट्टाञ्जनं रसे चान्यतयजत् स्त्री फलेऽपि

वा । गोमूलाज्जार्णवमलपिप्पलीचौडकटफलं सैन्धवो-

पचितं जुट्टाञ्जितं चितं वेणुगह्वरे । मेदो यत्तदुद्धृतञ्चाजं

पिप्पल्यः सैन्धवं मधु । रसगामलकञ्चापि पक्वं सत्यगन्नि-

धापयेत् कोशे खदिरनिर्भागे तद्वत् जुट्टाञ्जनं चितम् ।

जुट्टाण्डमत्यसंघात पु० जुट्टाण्डमण्डलमन्त्रानामण्डा

भिनवजातानां मत्स्यानां संघातः । (पंचार भाक)

पोताधाने कर्मरः

जुट्टादिकषाय पु० अक्रदतोक्ते कषायभेदे "जुट्टाण्डता

नागरपुष्कराङ्गयः कृतः कषायः कफमारुतोद्भवे । सन्ध्या-

सकासारुचिपार्श्वरुग्मवे ज्वरे लिदोषप्रभवे च ग्रस्यते"

जुट्टापामागे पु० नि० कर्म० । रत्नापामागे राजनि०

जुट्टाकमलसंज्ञ पु० जुट्टाकमलकस्य संज्ञेद संज्ञा यस्य ।

कर्कटवर्णे राजनि०

जुट्टास पु० नि० कर्म० । कोप्राक्से राजनि०

जुट्टास्त्रपनस पु० नि० कर्म० । नकुच त्रिका०

जुट्टास्त्रा स्त्री कर्मा अमुरवा कर्म० । १ चाङ्गेयाम्

हारा० (चुकोपालङ्ग) सार्धं क । तलैवायं । २ शशाङ्कु-

ल्याम् राजनि०

जुट्टिका स्त्री जुट्टैव क । दंशे (डोश) राजनि०

जुट्टीय त्रि० जुट्ट-उत्करा० चतुरर्थ्याम् ख । जुट्टकिट्टादी

जुट्टेद्वी स्त्री नित्यकर्म० । यवासे राजनि०

जुट्टेवां पु० कर्म० । गोपालकर्मणाम् राजनि०

जुट्टोदुस्वरिका स्त्री कर्म० । काकोदुस्वरिकायाम् राजनि०

जुट्टोपोदिका स्त्री नि० कर्म० । मूलपोदिकायाम् राजनि०

जुट्टीलूक पुंस्त्री कर्म० । लूके राजनि०

जुधु बुभुजायां दिवा० पर० सक० अनिट् लृट् । जुधति

व्यजुधत् । जुधोष जुत् । जुधा जुधितः । जुधित्वा ।

"जुधद्गोपय आसृतिदाः ख० १, १०४, ७, मा जुधन्दा-

रुपत्" खण० २, २६, ४, जुधन्तोऽप्यवसन् व्याला० ।

"जुधित्वा पतिमिवेनम्" भट्टिः । जुधाजातास्त तारका०

इतश्च । जुधित संजातजुधे त्रि०

जुधु स्त्री जुध-भावे संप० क्तिप् । १ बुभुजायाम् । कर्मणि

क्तिप् । २ कसे निध० पाठान्तरम् । "यस्य रात्रस्तु विपत्ते

ओलियः सीदति जुधा" मनुः हलन्तत्वात् वा टाप ।

जुधाप्यत्र स्त्री जुधात्तः । "या देशो सर्वभूतेषु जुधा-

हमेव संस्थिता" देवीमा० । जुधा च प्राणिनां स्वाभा-

विकटः सहेतुर्वयोक्तं सुश्रुते "स्वाभाविकाः जुत्-

पिपासाजराश्चानुनिद्रा प्रभृतयः" । रयञ्च प्राणधर्मः

यथाह शा० ति० "बुभुजा च पिपासा च प्राणस्य मनसः

जुतौ । शोकमोहौ, शरीरस्य जराश्चानु निद्राश्चैव" ।

जुधा काव्येण यथा

"व्याधयो निर्जिताः सर्वे जुधया नृपसत्तम । कुण्डली

सकटी कम्बी तथैवालङ्कृतौ नरः । जुधाक्तौ न विरा-

जेत प्रेतवृद्धितो नृणाम् । स्त्रीरत्नं विविधान् भोगान्

यस्माण्याभरन्वानि च । न चेच्छति नरः किञ्चित् जुधया

कलुषीकृतः । यथा भूधिरागतोयं रविरेभिः शुष्यति ।

शरीरस्य कथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना । न श्लथोति

न चाप्राति चक्षुषा न च पश्यति । दहते वेपते मूढः

शुष्यते च जुधादितः । मूलत्वं परिहृत्य जडाभ्यन्त

पङ्कताम् । रौद्रं भयौदहीनत्वं जुधा सर्वं प्रयच्छति ।

भगिनी जननी पुत्रं भार्यां दुश्चरितं तथा । भ्रातरं

सख्यं वापि जुधाविष्टो न विन्दति" ।

जुधाकुशल पु० ७त० । विस्वान्तरह्णे राजनि०

जुधाभिजनन पु० जुधामभिजनयति अभि + जन + शिच्

लु । १ राजिकायां कर्मरः । २ जुधाजननमात्रे त्रि०

जुधालु त्रि० जुध-वा० आलुच् । जुधायुक्ते

जुधावत् त्रि० जुधा-कस्तस्य जुधा साध्यतयाऽस्तस्याः वा मत-

प० सस्य वः । १ जुधायुक्ते क्षियां डीप् । भैषज्यरत्नाव-

लुक्ते शुटिकाभेदे स्त्री "रसाद्योमन्त्रकाभ्यां त्वपथं

त्रिफला वचा । यमानी शतपुष्पा च चविका कीरकह-

यम् । प्रत्येकं प्रथमेयान्तु षण्टाकर्षा पुनर्यथा । माचकं

पत्न्यैः श्वेन्द्रोऽश्वराजसुदर्शनाः । दृग्दोत्पला विहङ्गनी
जामातरक्तचन्दनम् । भृङ्गापामार्गजलका मण्डूकश्च
पलाङ्कम् । दार्द्रकश्च रसेनाय गुडिकां संप्रकल्पयेत् ।
पट्टरास्त्रिभुजाश्चैतां भक्षयित्वा पिबेद्दुः । वारि भक्तं ज-
लञ्चैव प्रातस्तथाय मानवः । वटी क्षुधावती नाम
सर्वाजीर्णविनाशिनी । अग्निञ्च कुर्वते दीपं भक्षकञ्च
नियच्छति । अम्बपित्तञ्च मूत्रञ्च परिणामकतञ्च यत् ।
तत् सर्वं शमयन्वायु भास्करस्तिमिरं यथा । मसूरं
वर्जयेदन्न विशेषात् क्षीरशर्करैः ।

क्षुधासागररस पु० भेषजस्यैव लघुपुष्पे यौषधभेदे

“विषटु विषला चैव तथा लघुपुष्पञ्चकम् । क्षारलव्यं
रसं गन्धं भागैकं पूष्यं वदुभिषक् । गुडामात्रं वटीं कुर्या-
न्नवह्नैः पञ्चभिः सह । क्षुधासागरनामायं रसः सुखेण
निर्मितः” । [यमरः । “अन्नस्य क्षयितः पातस्”

क्षुधित लि० क्षुधा + जाताऽस्य तार० इतच् । क्षुधायुक्ते
क्षुधुन ईक्षी क्षुध-उन क्तिञ् । अन्धजातो उज्ज्वल० ।

क्षुप मदे सौ० प० अक० सेट् । क्षोपति अक्षोपीत् क्षुचोप
“स सटञ्चक्षुषलतः” भा० आ० १७१ख०

क्षुप पु० क्षुप-क क्षु-पक् वा । क्षुष्यशास्त्रागिफे ह्ये कसरः ।
वसुदेवस्य सत्यभामायां गर्भजातपुत्रभेदे । “जज्ञिरे
सत्यभामायां भातुर्भीरनरः क्षुपः” हरिव० १६ख० ।
इक्ष्वाकुपतिरि शराजभेदे च पु० । “आसीत् क्षतयुगे
तात । मनुर्देवद्वारः प्रभुः । तस्य पुत्रो महाबाहुः प्रस-
न्धिरिति विवृतः । प्रसन्धेरभवत् पुत्रः क्षुप इत्येव
संज्ञितः । क्षुपस्य पुत्र इक्ष्वाकुः” भा० आ० १६ख० । ४ द्वार-
कापविमल्ये ४ प्रवर्तभेदे ।

“बभौ रैयतकः शैलो रयसातुगुहाजिरः । पूर्वस्यां
दिशि लज्ज्मीवान् मणिकाक्षुनतोरणः । दक्षिणस्यां ल-
तावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते । इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पञ्च-
मस्यां तथा क्षुपः” हरि० ११७ख० ।

क्षुपडोडमुष्टि पु० दोलयति डल-उत्तमेपे अच् ताडयोस्तटि
रस्य प्रणो० कर्म० । विपमुष्टिमुपे राजनि०

क्षुब्ध पु० क्षुभ नि० करणे क्तः । १ मन्वानदण्डे हेम० । “सधैव मन्द-
रक्षुब्धक्षोभिताम्बोधिवर्धना” माघः २ क्षोभयुक्ते लि० । “पाशै-
परिपदे लता योनिं लिङ्गेन ताडयेत् । बाहुभ्यां धारणं
गाढं बन्धोऽयं क्षुब्धसंज्ञकः” रतिस० उक्ते शरतिबन्धभेदे पु०
क्षुभ सङ्कोचने भा० आ० १६ख० सेट् लटि । क्षोभते अक्षुभत्
क्षुभोक्षोभ्यम् । क्षोभः क्षोभणम् क्षोभी “तानसौ नापि-

चाक्षुभत्” नाक्षुभश्चाक्षोभ्यातः” भट्टिः क्षुब्धः क्षुभितः ।
“क्षुब्धतोया महावेगाः क्षममाना इवाशुगाः” भा० व०
८ख० । “क्षुभिताः सागराः स्रज्ये” रामा० वा० ६५स० ।
“क्षुभे द्विपतां मनः” रघुः “वदेतदादित्यस्य मध्ये
क्षोभत इव” आ० उ० । क्षोभमाणः ।

क्षुभ अङ्गचालने वा दिवा क्त्वा० अक० सेट् । क्षुभ्यति क्षु-
भ्याति अक्षोभीत् । क्षुभितः । “क्षुभ्यन्ति प्रसमसङ्गो वि-
नापि हेतोः” माघः । क्षुभ्यातीत्यत्र क्षुभ्या० न शत्वम् ।
प्रादुपसर्गपूर्वकस्तत्तद्व्योत्यार्थयुक्ते क्षोभे

क्षुभ लि० क्षुभ-क । १ क्षोभके २ प्रवर्तके च “मठराक्षद-
खडाद्यांस्तान् वन्देऽश्वनिक्षुभान्” भा० व० १६ख० “अश-
निक्षुभान् तत्प्रवर्तकान्” नीलक० । १ सूत्र्यं परिपदभेदे स्त्री ।
“क्षुभया सञ्ज्ञिता मैत्री यावान्याभूत्तमातरः” तत्रैव “क्षुभा-
नियन्तास्तत्प्रवर्तके देवता” कीलक०

क्षुभित लि० क्षुभ-क । १ आक्षोभिते, २ व्याकुले, ३ भीते च
इला० । “क्षुभितस्यैव परागविषाण्डुरे” माघः “महा-
प्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तकैति वेशी०

क्षुम्भादि पा० उक्ते निमित्ते सत्यपि सत्यनिवृत्तिनिमित्ते
शब्दगणे सच गद्यः “क्षुम्भा न्यनमन नन्दिन् नन्दन नगर ।
एतान्युत्तरपदानि संज्ञायाश्चयोजयन्ति । हरिनन्दी
हरिनन्दनः गिरिनगरम् । न्दितर्यङि प्रयोजयति । न-
रीन्दत्यते । नर्त्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि
अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम्
परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः
दभीनूपः । आचार्यादित्यस्य । आचार्य भोगीनः । आ-
कृतिगणोयस् क्षुम्भादिः । “अविहितमणयो सत्यप्रतिषे-
धः क्षुम्भादिषु द्रष्टव्यं “इति भाष्यम्” न भाभूपूजनीत्या-
दयस्तत्सर्वे प्रपञ्चः” इति कैयटः । पाठान्तरम् “क्षुम्भा तत्र
न्यनमन नर नगर नन्दन यङ्ङिति गिरिन्दी गृह, नमन
निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्य भोगीन चतुर्हावन
इरिकादीनि यनोत्तरपदानि (संज्ञायास्) इरिका तिसिर
समीर कुवेर हरि कर्मार क्षुम्भादिः” ।

क्षुमत लि० क्षु + अस्त्वर्थे मत्तप् । १ अक्षयुक्ते उपचारात्
२ अक्षयत्सुत्ये च । “आह इन्द्र ! क्षुमनम्” अ०
८, ८१, १, “क्षुमनं सुत्यम्” भा०

क्षुमा स्त्री क्षु-मक् । (महिना) (तिषी) १ अतस्याम् अ-
मरः । “क्षमायी विघ्नने क्षमायति शब्दं न कम्पयति
प्रणो० । क्षुमा २ शत्रुकम्पके लि० “क्षुमासि पातये-

नम्" यजु० १०, ८ वेददीप्ते उक्तं च व्युत्पत्तिर्दर्शिता
२३ शब्दे सारसुन्दरी शनीलिकायाम् लताभेदे शब्दमा० ।
कुमाया इदम् अण् । चौम वस्त्रभेदे "चौमं शायं वा
ब्राह्मणस्य" शाता०

चुम्प गतौ भा० प० सक० सेट् । चुम्पति चकुम्पौ चकुम्प
चुर विच्छेदने तदा० पर० सक० सेट् । चुरति चचोरीत् चु
चोर चुरः ।

चुर ५-चुर-क चुरक् वा । १। नापितास्ते पश्चादीनां २३ शब्दे,
(चुर) अमरटीकायां स्वामी शंकोकिलाज्जे अमरः ५ गो-
चुरे, भेदि० १ महापिण्डोक्तके इवाशे च राजनि० खट्वा-
दिपादुकयाम् धरणिः "छेदयेत्तु वशः चुरेः मनुः "संघाय
धनुमि चुरम्" रा० आ० ७२ स० । "चुरेण शितधारेण
चकत्तस्य शरासनम्" रामा० ल० ६२ अ०

चुरक्त ५० चुर-कुन् । १। गोचुरे, (गोचुरी) शंकोकिलाज्जे,
भेदिनी शतिलकट्टुमे अमरः ४ भूताकुणे राजनि० स्वायं
क । चुरशब्दाच्चै च

चुरकर्मन् न० चुरसाध्यकर्म । केशच्छेदने । चुरकर्म
णि विहितनक्षत्रादिकं सू० चि० पी० धा० उक्तं यथा
"दत्तचौरनक्षत्रक्रियात् विहिता चौलोदिते वारभे पा-
तङ्गाररवीन्विहाय नवमङ्गुलञ्च सञ्चालयत् । रिक्तां
पर्वनिशां निरासनरण्यामप्रयागोद्यतस्नाताभ्यक्त कता-
शनैर्नहि पुनः कार्यौ हितोपसृभिः" । सू० चि०
"चौलोदितेषु चौलमोक्षेषु वारेषु नक्षत्रेषु उपलक्ष्यत्वा-
त्तदुक्ते लग्नेऽपि च दत्तचौरनक्षत्रक्रियात् विहितोक्ता ।
"येषु येषु प्रशंसनि चुरकर्म मङ्गल्यः । तेषु तेषु प्रशं-
सनि नक्षत्रदत्तविच्छेदनमिति" । येषु येषु वारनक्षत्रलग्ना-
दिजिह्वार्थः । अथ चौरनिषिद्धकाल उच्यते । पात-
ङ्गीति । पतङ्गः पल्लिख्ययोरित्यभिधानात् पतङ्गः
स्यैव स्तस्यापत्यं पातङ्गिः शनिः चाररवी प्रसिद्धौ ।
तेषां वारान् विहाय त्वक्त्वा उपलक्ष्यत्वात् तेषां लग्ना-
नि मकरकुम्भनेष्टद्विकसिंहास्थानि व्यंगकांश्च विहाये-
त्त्वर्थः । उक्तञ्च वसिष्ठेन "इक्ष्वाके पुष्यपुनर्वसौ च
शशाङ्कविष्णु जितयाज्ञिनीषु । पौष्णेन्द्रविष्णौ च चुरकर्म
शस्तव्यचौरनक्षत्रशकवारलग्ने" इति । अतः शुभप-
हाणां वारलग्नां च चौरं कार्यमिति फलितोऽर्थः । वा-
रफलानि शरीरानि "भानुरायुः क्षपयति मासं, सप्त-
शनेन्दुरः । भौमो मासाटकं जलि श्रियक्ते त्वष्टमासकम् ।
एकादश कविर्दद्यात्कृते तु चौरकर्मणीति" । तत्त्वत्या-

यत्वाह्मणानामशानां चैतानि फलान्कुरानि । न केवल-
मायुर्ज्ञानिः किन्तु शस्त्रज्ञातोऽपि पापवारेषु । तदुक्तं
वसिष्ठेन "आदित्यभौमादिदिनेषु धीमान् दत्तकाठ
चुरकर्म कार्यम् । कुर्वन्वाप्नोति फलं समम्" शस्त्रेण
सम्यक् स्वशरीरघातम् । तथा नवमं चक्षुं च विहाय
यदिने चौरं कृतं ततो नवमदिने पुनः चौरं न कार्यम् ।
"उत्कटे भूषिते चैव यानगो नवमेऽङ्गुलीति" नारदोक्तेः ।
यत्तु नवमे नवम्यामिति व्युत्पत्तिर्न तदुक्तं दिनपदो-
पादानाप्रसङ्गात् । दिनपदं तिथिपरमिति चेन्न रिक्तायाः
वक्ष्यमाणस्तन्मन्त्रिपेधातुपपत्तेः । ननु पृथगुपादानात्
नवम्यां सूर्या चौरं निन्द्यमेव चतुर्थीचतुर्दश्योस्तु
तथा नेति चेन्न "चतुर्थी" चैव पठ्यते च अष्टमोश्च चतु-
र्दशीम् । तथा पञ्चदशीश्चैव ब्रह्मचारी भवेत्सदा । इक्ष-
वृकर्म शिरोऽभ्यङ्गान्दन्तधावनमैष्टनम् । जन्तुचैतानि यः
कुर्व्यान्नक्षत्रीकृत्य न तिष्ठति" । चौरं व्यासवचने चतुर्थी
चतुर्दश्योः सूर्या निषेधाभिधानात् । अतएवाहमर्थं स्फुट-
माह पराशरः "चौराहाद्यवमे त्वञ्जि नेष्टमात्ययिकेष्वपीति"
तथा सञ्चारां प्रातः सञ्चारां सायं सञ्चाराह् विहाय एवं
रिक्ताम् विहाय पर्वण्यपि निशां रात्रिमपि विहायेत्त्वर्थः
अथाधिकारिणो निरूप्यन्ते हितोपसृभिः सृष्टुर्भोदर्व-
मिच्छन्तिरेतादयः चौरक्रिया हि निचयेन न कार्या ।
कीदृशैः व्यासनङ्गुललादिः तद्वृत्तैः रणः संघामः घा-
भो जनपदविशेषः प्रयाणमर्चयात्वा एतदर्थमुद्यतैः क-
तोद्योगैः स्नातैरनुचितनित्यनैमित्तिककर्मस्थानैः यत्तु
चौरार्थमेव स्नानं विधीयते प्रायश्चित्तादौ च तत्तन्नायं
निषेधस्तथैव तस्य विधानात् । अभ्यक्तैः कृततैनाभ्यङ्गैः
कृताशनैः कृतभोजनैः सुषण्णैश्चलङ्कारभूषितैरित्यभि-
ध्येयम् । यदाह वराहः "न स्नातमात्रमनोत्कट
भूषितानामभ्यक्तभुङ्गरणकालनिरासनान्म् । सञ्चारा-
निशाशनिकुलादिदिने च रिक्ते चौरं हितं न नवमे-
ञ्जि न चापि विज्ञामिति" उत्कटानां कुक्कुटासनवदवस्थि-
तानाम् । सञ्चालक्षयमपि वराहेणोक्तम् "अधोस्तमिता-
दुदितान्स्त्रियां दृष्टव्यं न भोजयत्" । उद्गमः "शम्भार-
रविवारेषु रात्रौ पाते जतेऽङ्गुलि । आङ्गुलि प्रतिप-
त्रिक्तामष्टा चौरं विवर्जयेत् । पञ्चमापण्यमापातचतु-
र्दश्यष्टमी तथा । आसु सञ्चितं पापं तैले मांसं च-
रे भजे इति" । पी० धा०

"क्रतुपाणिपीडयति वन्द्योच्चो च चुरकर्म" च दिज-

नृपाद्या चरेत् । शववाहतीर्गमसिन्धुमज्जनं चुर-
माचरेन्न खलु गर्भिणीपतिः । ५० चि०

“अथ केषांश्चिन्मित्रविशेषे चौरस्य विधिनिषेधौ
सङ्गुभाषिणोऽन्वदसाह । ऋतुपाणीति अत्र पूर्वाह्ने
सर्वपि निषिद्धादौ एव कर्मात् चुरकर्म चौरस्यः
कार्यमिति वाक्यार्थः कृत्कतौ यत्र विवाहया चौरम् ।
तथा पाणिपीडो विवाहो लक्षणया ततः प्राग्भाविनि
गोदानकर्माणि केचित्तु विवाहे श्मश्रुकर्मप्राशस्त्यपरं
चौरमित्याहुः अतएव शास्त्रविशेषेण विवाहे चौरमुक्तं
मित्युक्तं । तथा च स्मृतिः “सुगुह्यितारः अविषय
नायधूमदाभित्यादि” । स्मृतौ मातापितृभैरणे बन्धमोक्ष-
णे कारागृहे बन्धस्य यदाभोचनं भवेत्तदा द्विजा-
श्रया राजाज्ञादावपीति बोध्यम् नृपेराराजा तस्या-
श्रया चौरादेः चौरं कार्यमेव यदाह नारदः “नृप-
विप्राश्रया यत्र मरणे बन्धमोक्षणे । उद्धारोऽखिलवार-
जतिषु चौरमिष्टमिति” । धर्मशास्त्रे “गङ्गायां
भास्करचले मातापितृभैरुतेऽहनि । आधाने सोमपाने
च षट्सु चौरं विधीयते” इति । अथ श्रूयते गर्भिणी
गर्भवती तस्याः पतिर्भर्ताशववाहं स्तनकवहनं तीर्थयात्रां
उपकृच्छत्वादिदेशगमनमपि । सिन्धुमज्जनम् ससृष्ट
स्नानं, चुरं चुरकर्म एतानि कर्माणि न काचरेन्न
कुर्यात् । यदाह वसिष्ठः “नृहनिर्माणसुदक्षिण-
चौरं सुतस्य तु । तीर्थयात्रां नखश्मश्रु न कुर्याद्ग-
र्भिणीपतिः” । “सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाह-
नम् । विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः” धर्मशास्त्रे
तु विशेषतः “राजा योगी पुरश्चरी च मातापितृभु-
जीवतोः । सुगुह्यं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिः”
अथ च चौरादिनिषेधो सुर्विणीपतेः सप्तमासादूर्ध्वं न
प्राक्त्यदुक्तं नारदीये “वपनं तीर्थयात्राञ्च वर्जयेद्गर्भिणीप-
तिः । आह्निकं सप्तमासादूर्ध्वं नान्यत्र वेदवित्” । आह्निकं
आह्निकोजनम् । इदमुत्तरार्धे गर्भाधानप्रकरणे वक्तव्यं
मपि प्रसङ्गादत्रैवोक्तं धन्यस्तुतेति” । ५० धा०
“नृपाणां हितं चौरमे श्मश्रुकर्म दिने पञ्चमे पञ्चमेऽ-
स्योदये वा । प्रहस्निस्त्रिणैलोऽष्टकः पञ्चपितृोऽवदतोऽ-
वधप्रथमा चौरजन्मस्तुमेति” । ५० चि०
“अथ चौरैः राज्ञां विशेषं सर्वथा वर्ज्यं नक्षत्राणि च
भुजङ्गप्रयातेनाह नृपाणां हितमिति चौरमे चौर-
नक्षत्रे विहिते सति पञ्चमे पञ्चमे एव दिने श्मश्रुकर्म-

सुखशोभाकारि चुरकर्म नृपाणां राज्ञां हितं प्रयत्नं
यदाह वसिष्ठः “महीभृतां पञ्चमे पञ्चमेऽह्नि चौरं च
कार्यं विहितमुक्तमे” ननु पञ्चमे इति वीरसोक्त्या नियमः ।
प्रतीतेर्विहितनक्षत्राभावे च सति श्मश्रुकर्म कार्यमिति
उक्तं च वसिष्ठेन “न लभ्यते चेन्न तदुक्तविष्णु” तद्गोदये
वा निखिलं विधेयमिति” उदयशब्देन सुहृत् इति अ-
त्र बोध्याकुरुते तदाह गर्गः “चौरकर्म महीशानां पञ्चमे
पञ्चमेऽहनि । कर्त्तव्यं चौरनक्षत्रेऽप्यथवा तन्मूर्च्छके इति
तेषां चौरनक्षत्राणां वे सामिनस्तेषां सुहृत्” इत्यर्थः ।
तां च सुहृतां विवाहप्रकरणे वक्ष्यति । अत्र चौरपदं
श्मश्रुकर्मपरम् । “राजा योगी पुरश्चरी च मातापितृभु-
जीवतोः । सुगुह्यं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद्गर्भिणीपतिरिति”
राज्ञो सुगुह्यनिषेधात् । अतएवोक्तं श्रीपतिना “श्मश्रुकर्म
पञ्चमे च पञ्चमेऽह्नि च भूभृताम् । चौरमस्योदये वाऽपि
स्थानुनिन्द्यतारका न चेत्” इति । निन्द्यतारका जन्म-
विपदादितारका । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अस्योदये
वेति अत्र चौरमस्योदये लम्बे । यथा मेघलम्बं त्रिशुभा-
गान्तकं तत्वाद्यास्तयोद्गमागा १३, २० सर्वांशतिलिप्रा
यावता कालेन मेघलम्बे उदयं यानि तावद्विनीनक्षत्र-
सुदयं यातीत्यर्थः । तदनन्तरं तावन् एवांशं यावता
कालेनोदयं यानि तावद्भरणुदय इत्यनेन न्यायेन
सर्वेषां नक्षत्राणां उदयास्तयोः । इयं च व्याख्या
वराहपदाव्याख्यावसरे भट्टेऽत्यलेनाभ्यधायि । पितृचर-
णास्तेषां व्याकुरुते । यस्मिन्काले अस्मिन्ना उदयः क्षिति-
जसंभवः संपद्यते, तं समयमारभ्य यावद्भरणुदयः-
क्षितिजसंभवस्तदनन्तरं यावन्कालः सोऽस्मिन्ना उदय
उच्यते । एवं सत्युदयमन्वयान्नाराहणितमार्गेण
यावन्निष्कालं व्यागच्छेत् एव तत्तत्तत्तदोदय इति निष्कृ-
ष्टार्थ इति । नक्षत्रस्योपलक्षणत्वाच्च भवाराहस्योऽपि त-
द्वोरायां कार्यम् उक्तञ्च नारदेन “यस्य खेटस्य
यत्कर्म वारे प्रोक्तं विधीयते । अहस्य क्षणवारेऽ-
पि तस्य तत्कर्म सर्वदेति” । क्षणवारः कालहोरा ।
एवं सति निषिद्धनक्षत्रवारेऽपि प्रथमश्मश्रुकर्म का-
र्यमिति युक्तमवस्थाप्यम् । प्रहस्निरिति । अस्मिन् क्षिति-
का चौरादित्या पञ्चारं क्षतिका यस्य । एवं क्षीणि
भैत्रास्तुराधायस्य अष्टौ का रोहिण्योदयस्य । पञ्च पि-
त्राणि मघायस्य । अश्वयुज्यवारोऽर्यशाण उत्तराकाशयुज्यो-
यस्य । सपतादशः चौरजन्म अन्तः वर्षानन्तरं स्यात्

मरणमेति प्राप्नोति यदाह वसिष्ठः "यदाह कश्च प्रिय-
पञ्चस्य पञ्चवर्षाधिष्ण्यप्रवृत्तयर्मन्त्रः । त्विमेतन्मः पञ्च
जसन्निभोऽपि चोरी नरोऽप्युदात्तधनं गतः सः" इति ।
पञ्चजो ब्रह्मा तत्त्वन्निभस्तद्वत्तदुपादानं कैवल्यकन्या-
यसूचनार्थम् ननु रत्नमालापद्ये "पट्टकृत्तकः पञ्चमथ
क्षिमेवो ब्रह्माष्टकोयवत्तरव । चोरी स वषं चतरा-
ननोऽपि न प्राप्नोतीति प्रचुरः प्रवादः" इत्येवं सामान्यतः
तिष्ठन्नामथुत्तराणां पञ्चणाद्विरोधः इति चेत् सैवं
अत्रायुत्तरापदेन प्रथमोपस्थितिकत्वं दृष्टिवाक्येन सहै-
कवाक्यतासुरोपादौ चोत्तराफालगुण्येव व्यस्यते नापादभाद्र-
पदे । अत्र तु वचनान्तरविरोधो नास्ति पौष्णमारुत
प्रयोत्तरान्वितैरित्यादौ तत् सामान्यतः सर्वसाधुत्तराणां
पञ्चणं भवति" पी० धा०

"माधोसुखः सौख्यसुखोऽपि भूत्वा कुलौघरः चो-
रमनुकटस्थः । उत्तरावितययाम्यरोहिणीरौद्रधर्मपि-
तृभेपु चानिभे । श्रद्धाधुक् सत्तलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य-
मपि बुद्धिमाधुरः" ज्यो० त०

चुरधान न० चुरोधीयतेऽत्र धा-धाधारे-ल्युट् ।
(भा०) इति ख्याते नापितास्तस्यापने पालभेदे "आ-
नखापेभ्यो यदा चुरः चुरधानेऽवहितः" शत० ब्रा०
१४,४,२,१६ [पर्यायुक्ते २ शरवणादौ लि० राजनि०
चुरपत्र पु० चुर इव पत्रमस्य । चुरधारे वाणे, चुरतल्य-
चुरपत्रिका स्त्री चुर इव पत्रं यस्याः कप् कृतत्त्वं ।
पालकृशके राजनि०

चुरपति लि० चुरतल्या पतिधाराऽस्य । तीक्ष्णप्रभजे
"ते ह स्म चुरपवी निमेषम्" शत० १,६,२,६ "चुरपवी
चुरधारे" भाष्यम् निरुक्ते ५,५ पतिशब्दस्य प्रवर्त-
कत्वमाह "ववीरयनेभिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम् ।
"तं मरुतः चुरपविना व्यधुः"

च (खु)प्र पु० चुरः (चुरः) इव प्रणाति हिगलि ट-क ।
(चुरपी) इति ख्याते १ चास्येदनास्ये, तत्तुः प्राप्यकृत्के
२ शरभेदे च हेमच०

चुरभाण्ड न० इत० । (भा०) ख्याते नापितास्तस्यापने पाल
भेदे "वीधुमातीयतां चुरभाण्डं चौरकमकरवायगच्छा-
मि" पञ्चत० [हेमच०

चुरमर्दिन् पु० चुरं मर्दति चर्चवति मर्द-स्थिति । नापिते
चुरमृगिहन् पु० चुरेण मृगयति मृग-स्थिति इत० ।
तापिते । शब्दार्थः

च राज्ञ पु० चुर इवाङ्गमस्य । भोचुरे (भोचुरो) । राजनि०
चुरिका स्त्री चुरः चुरः डीप् सैव क । १ चुरिकायां
(पालङ्ग) २ शास्त्रभेदे राजनि०

चुरिकापत्र पु० चुरिका चुरिकेव पत्रमस्य । शरे राजनि०
चुरिणी स्त्री० चुर + चक्षप्रथे रनि डीप् । १ वराहकान्ताः
याम् २ नापितभाष्यां शब्दच०

च रिम् पु० चुर + रनि । १ नापिते, २ प्रथे च ।
चुरी स्त्री सृज्यः चुरः डीप् । चुरिकायाम् हेम०
चु (खु)प्र लि० चुद (खुद) दक्षिण चुद (खुद) तां चाति ला-क ।

१ चले, २ लघौ, ३ हनिवे च हेम० सार्धे क । सतः दे
चुल्लक लि० चुवा लक्यते लक-व्यासादने घञर्थे क । १ धीने,
२ चले च भरतः । २ पामरे, हेमच० ३ चुद्रुश्च राजनि०

चलतात पु० निव्यक्तम् । पिटकनिष्ठभातरि जटाध० ।
एवं चुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादिकनिष्ठभातरि
क्षेत्र न० लि-ट् । १ यस्याद्युत्पत्तिस्थाने जेदारो (क्षेत्र)

अमरः शस्त्रभेदेन तस्य नामभेदा शब्दरत्ना० लक्षा यथा
"वीहिभवोचितं क्षेत्रं त्रैलोक्यं तत् समीरितम् ।
शाल्युद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते । यत्तु यवोचितं
क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम् । मृत्कोद्भवम् यत्तु मृत्क्यं
तत् मृकोचितम् । तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनं
नित्यपि । एवं मायान्तु माधोषं कौद्रव्यं कौद्रवीभवत् ।
तथा भङ्गप्रक्ष भाङ्गीनसुखमीमीनमित्यपि । अथ मौद्रप्रक्ष
मौद्गीनसुखव्यमाधवीनवत् । मापकोद्भवमौमासुप्रक्ष-
प्रभवोचितम् । योजाकृतमृत्कृतमृत् मीतिसमाह्वये । मीत्यं
कटक्षं हल्यश्च द्वतीयाकृतमित्यपि । त्रिगुणाकृतमित्येवं
त्रिवारकृतमृत् । अस्माकृतं द्विहल्यश्च द्वितीयां द्विगु-
णाकृतम् । द्वितीयाकृतमस्यल द्विवाकृतमृत् । त्रैणा-
दककस्याद्यादेशोपादौ त्रौणिकस्या । संप्रदादर्किक-
स्त्रीकौ उत्तमर्णाद्व्यञ्जिषु । आदिभ्यां प्रास्थिकादिषु
परकादौ त्रौणिकोऽपि च ।

२ देहे ३ यन्ताः हरणे ४ कलत्रे, ५ मित्रस्थाने च मेदि० ।
सिद्धस्य नानि काशीक्षेत्रादीनि तानि भारतादौ प्रसि-
द्धानि कतिचित् संज्ञिष्य प्रदर्शने
तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा "आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वा-
राणसी तु प्रत् । कथितं नातिदूरे च वर्तते करस-
ज्जो" । कामरूपक्षेत्रं यथा । "नाचिरात् कामदे
पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते । चिरात् कामदे देवो
नचिराद्यत्र ज्ञानदः । तत् क्षेत्रमिति चोक्ते यद्गद्यते

पूर्वे मूरिमिः । कामरूपं महापीठं सुखादुत्कृष्टतमं
परम् । कालिकापुं ५० अ० । गङ्गाक्षेत्रं स्ना-
न्दे "तोरादुगम्य तिमालान्तु परितः त्वमुच्यते" ।
नारायणक्षेत्रं यथा "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वसन्त-
तश्चम् । तत्र नारायणः स्वामो गङ्गागम्भान्तरे वरे ।
तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । एतेष्वन्ये दु-
खो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिष्ठाही
कुम्भीपाकं प्रयाति च" ब्रह्मसंहिता ५० प्र० ख० २७ अ० ।
भास्करक्षेत्रम् "गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मत्तापिलोर्मृते गुरौ ।
स्वाधाने सोमपाने च वपनं समस्तं स्मृतम् । इति स्मृति
मनुस्मृत्या लिखितवचनम् । "भास्करक्षेत्रं प्रयागः" इति
प्रायश्चित्ततन्त्रम् । गदाक्षेत्रं यथा "पञ्चक्रोशं गदा-
क्षेत्रं क्रोशमेकं गदाशिरः" इति वायुपुराणम् । पुरुषोत्त-
मक्षेत्रम् । "सुतश्च जम्बुः । पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत्
क्षेत्रं परमपावनम्" । जैमिनि ह्वाय । एतत्क्षेत्रं पर-
त्माय वपुर्भूतं महात्मनः । स्वयं वपुश्चान् यत्नात् स्वामान्ना
स्वापितं हि तत्" उत्कलखण्डम् । विष्णुक्षेत्रा-
न् यथा "श्रीभगवात्तवाच । शृणुष्वर्वाहितो ब्रह्मन् ।
सुष्ठु नामानि मेऽधुना । क्षेत्राणि चैव सुष्ठुानि तव वक्ष्या-
मि व्रजतः । कोकासुखे पराङ्मुखे मन्दरे मधुसूदनम् ।
श्वन्नन् कपिलद्वीपे प्रभासे रविमन्दनम् । माल्योदये तु
त्रैकुण्डं महेन्द्रे तु नन्दपानकम् । शम्भवे तु महाविष्णुं
ह्यारकावात्तु भूपतिम् । पाण्डुसूते तु देवेशं बहुकण्ठे
क्षेत्रात्पतिम् । वन्द्यवने महायोगं चित्तकूटे नराधि-
पम् । जैमिने पीतवाससं गवाम् निष्कमणे हरिम् ।
भालपामे तपोवाससं छविन्त्यं गन्धमादने । कुजाक्षके
तुष्ठीके च महाहारे गदाधरम् । गरुडध्वजं तोषके च
गोविन्दं नामसाङ्ख्ये । उन्दावने तु गोपालं मधुरायां
स्वयम्भुवम् । कंदारे माधवं विद्याम् वाराणस्यान्तु केशवम् ।
धन्वरे धन्वराजन्तु उमहर्षा जयध्वजम् । तपस्विन्दु-
वने वीरमशोकं सिन्धुसागरे । केशं वटे महाबाहू
अश्वतं तेजसो वने । विशाखसूख्ये विश्वेशं नारसिंहं
वने वने । लोहकूले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दण्डुरे कृष्णके पामनं विदुः । विद्याधरं
वितस्तायां वारुणे धरणीधरम् । देवदारवने सुश्रुं का-
वेर्यं त्रागशायिनम् । प्रयागे योगमूर्तिं च प्रयोण्यात्रं सु-
न्दरं विदुः । कुमारतीर्थे कुमारं औचित्ये हय-
ग्रीवं वदन् । त्रिविक्रममल्लज्जियगम् । सिद्धस्फोटं चन्द्रमु-

जम् । हरिहरं तद्गमत्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ।
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डले जलानुधम् । लोकवीर
मयोध्यायां कुण्डले रक्षिणीपतम् । मञ्जीरे बाहुदेवञ्च
चक्रतीर्थे सुदर्शनम् । कदाचिं विष्णुपदे विद्यात् शूक-
रे शूकरम् विदुः । कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं
विदुः । लिङ्गे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ।
विरजं पुष्पवल्गाञ्च बालं चामीकरे विदुः । यशस्करं
विषायायां माहिष्मत्यां क्षुताशनम् । क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च
विमले तु समानतनम् । शिवनद्यां शिवकरं गदायाञ्च ग-
दाधरम् । सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ।
अष्टमृदिस्तु नाभानि कीर्तितानि मया तव । चोत्थाणि
सैव मुह्यन्ति कथितानि विमेषतः । द्रष्टव्यानि यथाशक्त्या
चोत्थाण्येतानि मानवैः । वैष्णवैस्तु विरेदेन तेषां कृतिं
“ददास्व जम्” नारसिं० पु० ६२ क० । इमेवादि
ह्लादशराणि । “राशिनाभानि च चोत्थं भस्त्रं
मृदङ्गनाभं च । मेषादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विचि-
न्त्यते” । पञ्चाङ्गां चोत्थाणि श्रुत्वा च कुलशुकनुभक्तैर्ब-
भौक्ष्यपुष्पावनीभुजम् । जीवार्किभासुजेष्ठानां चोत्था-
णि सूरजादयः” कृति०त० । “इन्द्रियाणि दशैकञ्च
पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इष्टा द्वेषः सुखं दुःखं संस्कारो
रसोतना इति । एतच्चोत्थं समासेन सविकारमुदा-
हृतम्” गीतोक्तं च ७ पदार्थेषु चोत्थाकारे पञ्चीकृतत्वादि
प्रसिद्धे लिकीषत्तत्त्वोपादिके पदार्थे तादृशचोत्थभेदाच्च
रेखाभेदस्याप्यास्तोत्रेखाभेदसंज्ञा निरूप्यते तत्राक्षर-
रचरसैः श्रुततत्त्वदीपकायामित्यमभ्यासि यथा
१ यः पदार्थोत्थश्चित्तं शक्त्यः परिमाणस्य कल्पदैर्घ्यं विस्तार-
रहितः स विन्दुः । [(विन्दुकसुदायोररेखा)
२ यः पदार्थोदीर्घो विस्तारस्य कल्पत्वात् रचितः स रेखा
३ यः पदार्थोविकारदैर्घ्यं युक्तः स्युल्लरहितः स धरातलम्
४ यः पदार्थोविस्तारदैर्घ्यं स्वीकृत्य युक्तः सः स्युल्लपदार्थः ।
५ रेखा च त्रिविधा सरला वक्रा मिश्रिता च ।
६ तल या रेखा एकदिग्गमनेनैव चिह्नद्वयान्तरात् तिष्ठति
एवं त्रयोचिह्नयोरन्तरात् कृतास्त्रेकरेखास्तिस्रश्चेमास्त्य-
तमा सा सरला । यत्त रेखायन्दकृत सरलैव ग्राह्या ।
७ या रेखा वृद्धनेन प्रतिचिह्नं दिगन्तरे गच्छति सा वक्रा ।
(अभयलक्षणाश्रिता मिश्रिता)
८ रेखा च समानान्तरा दिग्मानन्तरा तन्त्रः सम्पातरेखा च ।
९ ययो रेखावोरन्तरं समानम एव वृद्धनेन तथोद्योगः

- कदापि न भवितुमर्हति सा समानान्तरा रेखा भवति ।
- १० ययोरनारं विषमम् एवं यद्विषयान्नारं तद्विषयं यद्वर्त्तने
नोत्तरोत्तरमन्तानारं यावद्वेखायोगस्तदनन्तरमुत्तरो-
त्तरमन्तानारं विवर्त्तते योगश्च कदापि भवितुं न श-
क्नोति सा विषमानारा ।
- ११ एकरेखायामन्तरेखासंयोगादुत्पन्नौ कोणौ यदि समानौ
भवतस्तदा ते रेखे नियोलम्बरूपे भवतः ।
- १२ या रेखा उत्तपान्तिमिलिता सती पालिखण्डं न करोति
सा सम्मातरेखा भवति । यद्वत्तं उत्तसम्मातेन खण्डितं
न भवति स उत्तसम्मातः ।
- १३ एकचिह्नान्निःसृते द्वे रेखे यदि सम्मुखेतरभिन्नदिग्गते
भवतस्तदा तद्विषये कोणोभवति ।
- १४ कोणस्त्रिविधः समकोणोऽल्पकोणोऽधिककोणश्च ।
- १५ तत्र समानरेखायां लम्बयोगादुत्पन्नः कोणः समकोणः ।
- १६ समातिरिक्तो विषमकोणो भवति ।
- १७ समकोणाख्यं नोऽल्पकोणो भवति ।
- १८ समकोणादधिकोऽधिककोणो भवति ।
- १९ धरातलं द्विविधं समं वर्तुलं च ।
- २० तत्र यस्मिन्धरातले सरला रेखा सर्वतो भावेन संलग्ना
भवति यद्वा यत्र कुत्रापि चिह्नद्वये लग्ना सरला रेखा
सर्वतः स्पर्शति तद्धरातलं समं ज्ञेयम् । समातिरिक्तं
विषममिति ।
- २१ सरलरेखाभिः कुटिलरेखाभिर्वै निबद्धसीमं धरा-
तलं समधरातलञ्चेत् भवति । यत्र चोत्तमवृत्तस्य सम-
धरातलञ्चेत् ज्ञेयम् ।
- २२ सरलरेखानिबद्धसीमं धरातलकं चोत्तमं भुजैः कोणैर्वै
ऽभिधेयं भवति किन्तु यावन्नोभुजास्तावन एव कोणाः
भवति । [यैर्द्वैऽनेकविधं भवति ।
- २३ त्रिभिर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं त्रिभुजञ्चेत् भुजैः को-
२४ यस्य त्रयोबाह्वः समानास्तत्रिभुजं भवति ।
- २५ यस्य द्वौ बाह्वौ समानौ तत्समद्विभुजं ज्ञेयम् ।
- २६ यस्य त्रयोबाह्वो विषमास्तद्विषयत्रिभुजं भवति ।
- २७ त्र्यक्षकः समकोणस्तत्समकोणत्रिभुजं ज्ञेयम् ।
- २८ समातिरिक्तकोणं विषमत्रिभुजं भवति ।
- २९ यस्यैकोऽधिककोणस्तदधिककोणत्रिभुजं भवति ।
- ३० यस्य त्रयोऽपि न्यूनकोणास्तन्मन्यूनकोणत्रिभुजं ज्ञातव्यम् ।
- ३१ चतुर्भुजैर्निबद्धसीमं धरातलं चतुर्भुजञ्चेत् भवति ।
- ३२ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परं सम्मुखौ भुजौ समानौ

- भवतस्तत्समानान्तरभुजं चतुर्भुजं चोत्तमं भवति । तद्व-
त्समानाभिधानं चतुर्विधं तदथा ।
- ३३ यस्य चतुर्भुजस्य परस्परसम्मुखौ भुजौ समानौ एव-
मेकः समकोणश्च भवति तच्चतुर्भुजं समकोणायतं भवति ।
- ३४ यस्य चत्वारोभुजाभिः समानाः कोणाश्च समानास्त-
त्तुर्भुजं समकोणसमचतुर्भुजं वर्गञ्चेत् वा भवति ।
- ३५ यस्य परस्परं सम्मुखरेखाद्वयं समानं समानान्तरं च
भवति । कोणाश्च विषमास्तच्चतुर्भुजं विषमकोणायतम् ।
- ३६ यस्य चत्वारोबाह्वः समानाः समानान्तराश्च भवन्ति
कोणाश्च विषमास्तद्विषमकोणसमचतुर्भुजं भवति ।
- ३७ यस्य च परस्परं सम्मुखौ भुजौ विषमानौ तच्चतु-
र्भुजं विषमचतुर्भुजं भवति ।
- ३८ यस्य भुजद्वयं समानान्तरं तत्समानान्तरविषमचतुर्भुजम् ।
- ३९ चतुर्भुजस्यैकानारकोणसंलग्ना रेखा कर्णो भवति ॥
- ४० चतुर्भुजादधिकभुजैर्निबद्धं धरातलं सामान्यतो वृद्धभुजं चोत्तमं
तद्वृद्धविधं भुजासुसारेण कोणासुसारेण वा तेषां नामानि
- ४१ यथा पञ्चभुजं षड्भुजं सप्तभुजमष्टभुजं नवभुजं दशभुज-
मेकादशभुजं द्वादशभुजमिवादीनि ॥
- ४२ तत्र वृद्धभुजञ्चेत् यदि सप्तभुजं भवति तस्य कोणा
समानाभवन्ति तदा वृत्तञ्चेत् समपञ्चभुजमित्याभिधानकं
भवति तदितरत् विषमपञ्चभुजमित्यादि ।
- ४३ एवमेव सप्तत्रिभुजे कोणाः समानाभवन्त्येवेति नियमः ।
तच्चिभुजं समानकोणसप्तत्रिभुजं भवति । यस्य चत्वारो
भुजाः समानाः सन्ति तत्समचतुर्भुजं चोत्तमं भवति ।
- ४४ यस्य चोत्तमस्य भुजाः समानाभवन्ति तत् चोत्तमं सप्तभुजं
यस्य कोणाः समानास्तत्समानकोणं चोत्तमं यस्य भुजाः को-
णाश्च समानाभवन्ति तत् चोत्तमं समकोणसप्तभुजं भवति
- ४५ कुटिलरेखया निबद्धसीमं धरातलं वृत्तञ्चेत् भवति सा
रेखा परिधिसंज्ञिका पानिसंज्ञिका वा भवति तस्या मध्य-
विन्दुः केन्द्रसंज्ञको भवति ॥
- ४६ केन्द्रान्निःसृता उत्तपान्तिसंलग्ना रेखा व्यासार्धं भवति ।
- ४७ या रेखा उभयतः पालिसंलग्ना केन्द्रगा च भवति
सा व्याससंज्ञिका भवति ॥
- ४८ परिधिखण्डस्यापसंज्ञको भवति ॥
- ४९ चापोभयमानगा रेखा चापकर्षसंज्ञिका व्याससंज्ञिका च
- ५० जीवाचापाभ्यां निबद्धधरातलकं चोत्तमं धनुःचोत्तमं चाप-
चोत्तमं वा भवति ॥
- ५१ यस्य चापस्य व्यासरेखा जीवा भवति तत् वर्ज्यवृत्तम् ।

॥३॥ केन्द्राद्विःसृते द्वे रश्मे चापि भयानकसंलग्ने यदि भवत
स्तदा तत्स्थले उक्षांसंशकं उच्छ्वासादकं च भवति ॥

॥१॥ यस्य चापः परिधिपादमितः केन्द्रान्निःसृताभ्यां रेखा
भ्यां समहोणेष्वं भवति तद्वृत्तपादमेतत् भवति ॥

५४ जेत्यश्वोर्ध्वकोणादाधाररेखायां पतितलम्बमितमौष्ट्रम्

५५ समकोणत्रिभुजे समकोणसम्मुखभुजः कर्णोऽभवत्यन्यौ
पादौ भवतः किं तैक व्याधारोऽन्योलम्बः ।

५६ यत्र कोणोपलब्धिः कल्पितविभिर्वायैर्भवति किन्तु सदैव
कोणसंलग्नोदयोर्मध्यउच्चारणीयः ॥

५७ परिधेः षट्त्रयिकशतव्यांशोऽगवन्मकोभवति । चांगस्य
षट्त्रयंशः कला । कलायाः षट्त्रयंशो विकला । विकलायाः
षट्त्रयंशः प्रतिविकलेत्यादि ।

पूर्वकोषस्य परिमितिः कोषचिह्नकृतकौन्द्रात् कृते कृते तत्-
कोषाकारं करोष्योरन्तरालावापगतं गृह्यते भवति स-
कोषस्यैव तस्यैव कौन्द्रं भवति ॥

५.६ तेषां चापानां केन्द्राद्दूरत्वं समानं भवति चेदु केन्द्राच्चिः
सूतोलम्बः समो भवति ॥

६. येषु दीर्घाः पतति तेषां दूरत्वं दीर्घं भवति ॥

६। चापगतैकपिञ्जाक्षिःखते द्वे रेखे तदन्यचापोभयप्रान-
मिलिते तदुद्भूतः कोणचापान्तर्गतकोणोभवति ॥

६२ अन्नन्तरोक्तकोष्ठादपरदिग्भवः कोष्ठात्कोशस्य च
 पोपरिस्थः कोशोभवति किन्तु द्वयोः कोशयोः स्वरूपं
 समानं तयोः प्रथमोऽन्नगर्भोद्वितीयदपरिस्थइत्येव भेदः

देश यत्कोणचिह्नं परिधिगतं भवति स पालिकोणोभवति यस्य तन्निह्नं केन्द्रगतं स्यात्तु कोणः केन्द्रकोणोभवति ॥

इ.४ सरलरेखाकृतत्वे त्रयस्य मध्ये कोणा यदि वृत्तमध्ये परि
क्षिप्तं भवति तदा तत्त्वे त्रय इत्यन्तर्गतं चेत्तोपरि
गतवृत्तं वा भवति ॥

६५. यदि सरलरेखाकृतचोत्रस्य मध्ये सर्वभुजसंलग्नः परि-
क्षिप्तदा तद्भुजं चोत्रान्तर्गतं दृष्टोपरिगतचोत्रं वा,

६६ सरजरेखाकृतषोडश सर्वभुजसंलग्नायदि तद्रूपस्यान्य
षोडश सर्वे कोणाभवन्ति तदा तत्षोडशं ध्वजान्तर्गतं
षोडशोपरिगतषोडशं वा भवति ॥

६७ यत्रेखायाएकांशोदत्तान्तर्गतोद्वितीयोर्ध्वगन्तः स्यात्ता
रेखा दत्तखण्डिनी भवति ॥

६८ यदोर्ध्वोऽस्मिभुजयोर्वेधां सरजरेखाकृतचत्वारिंश वा
प्रतिदिग्भुजैः प्रतिदिग्भुजाः समानाः सन्ति तानि पर-
स्परं सममलानि भवन्ति यदोर्वेधां वा प्रतिदिग्भुजैः

प्रतिदिक्कोणाः समानास्तानि क्षेत्राणि परस्परं समान
कोणानि भवन्ति ॥

६६ उभयोः क्षत्रयोः परस्परं भुजाः कोणाश्च परस्परं
भुजैः कोणैश्च समानाभवन्ति किं वैकस्य क्षत्रस्य सर्व्वे भु-
जाः कोणाश्च द्वितीयक्षत्रस्य सर्व्वे भुजैः कोणैश्च परस्परं
समानाः यथा एकक्षेत्रोपरि द्वितीयक्षेत्रं स्थाप्यते तदा
क्षेत्रं भुजाः कोणाश्च सर्व्वभुजोपरि कोणोपरि च समा-
नरूपेण पतिताः स्युः यथा द्वे योरेकक्षेत्रं स्यादीदृक्क्ष-
त्राण्येकक्षेत्राणि भवन्ति ॥

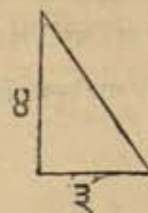
७० येषां ज्ञेत्वाणां प्रतिदिकोऽप्याः समानाएवं प्रतिदिग्भुजा
एकनिष्पत्तियुताभवन्ति तानि ज्ञेत्वाणि सजातीयानि

७: जेतव्याश्चिन्मज्जयोगः सीमास्तुतमित्युच्यते ॥

एवं रेखानिष्यन्नर्जितायां भुजकोट्यादिमानफलज्ञानार्थं कीलावत्युक्तः खेत्तव्यचहारोऽत्र दर्श्यते यथा

“भुजकोटिकर्षा नामन्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करण-
स्त्रवं दृढद्वयम् । रराज्ञाहोयः स्यात्तत्स्वर्हिन्नां दिगी-
तरोबाहुः । त्वरस्ते चत्वरस्ते वा सा कोटिः कीर्त्तिता
तज्ज्ञैः । तत्कृत्वोर्योगपदं कर्षो, दोः कर्षवर्मा योर्वि-
परात् । भूजं कोटिः, कोटिश्रुतिकव्योरन्तरात्पदं बाहुः ।
उदाहरणम् । कोटिश्रुतपयं यत् दोस्त्वयं तत्त का श्रुतिः ।
कोटिन्दोः कर्षतः, कोटिश्रुतिभ्याश्च भजं वद ।

न्यासः

कोटिः । १८ । भुजः १९ । भुजवर्गः
६ । कोटिवर्गः । १६ । एतयोर्वै-
गात् । २५ । मूलम् ५ । कर्ष्यो जातः ॥

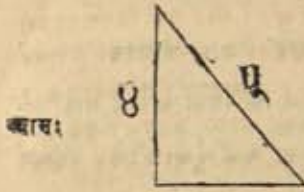
॥ अथ कस्य भुजाभ्यां कोट्यानयनम् ॥

न्यासः

कांशः ॥५॥ भुजः ॥१॥ अथनयोर्वर्गा-
नारम्भ ॥१॥ एतन्मूलं ॥४॥ कोटिः

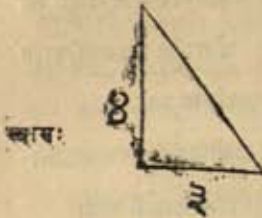
॥ अथ कोटिकर्षाभ्यां भुजानयनम् ॥

कोटिः ८। कर्षः १५।
अनयोर्वर्गान्तरम् । ८ ।
एतन्मूलं । २ । भुजः
“प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय
करणसूत्रं सार्द्धं हतम् ।

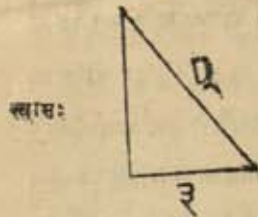
साक्षोरन्तरवर्गेण द्विग्रे षांते युते तयोः । वर्गव्योमो-
भवेदेव तयोर्वैगान्तराहतिः । वर्गान्तरं भवेदेव श्रेयं
सर्वत्र धीमता ॥

कोटिचतुष्टयमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ।

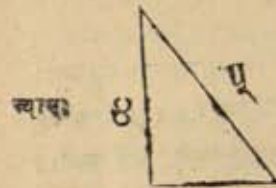
कोटिः ८ । भुजः २ ।
अनयोर्वर्गे १२। द्विग्रे १२८।
अनन्तरवर्गे ११। युते वर्गव्योमः
१२५। अस्मिन् मूलं कर्षः १५।

अथ कर्षाभ्यां भुजानयनम् ।

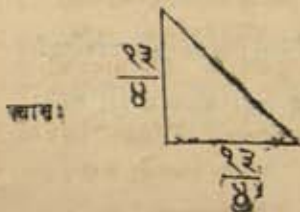
कर्षः १५। भुजः १२। अनयो-
र्वर्गः १८। अनन्तरवर्गवर्गे १२।
सहोत्तवर्गान्तरम् । १६। अस्मिन्
मूलं कोटिः ८।

अथ कर्षाभ्यां भुजानयनम् ।

कोटिः ८। कर्षः १५। (उक्त-
रीत्या) जातो भुजः २।

“उदाहरणम् । साहित्ययमितोवाङ्मयत्वं कोटिचतु-
ष्टयम् । तत्र कर्षप्रमाणं किं गणक ! त्रुष्टिं चेद्भुतम् ॥

भुजः १२/८ कोटिः १२/८
अनयोर्वर्गयोर्वैगः १६८/८
अस्मिन् मूलाभावात्कर्षो-
त्तप्राप्य कर्षः

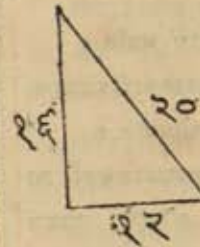
अस्मात्समस्तज्ञानार्थसुपायः वर्गव्योमं सङ्कतेन
हताच्छेदांशयोर्वधत् । पदं गुणपदेषु खण्डितं
निकटं भवेत् ॥

अथ कर्षवर्गः १६८/८ अस्मिन् अक्षेदांशवातः १२५/२ अक्षुतप्रः
१२५/२००० अस्मात्समस्तम् २६७७ इदं गुणमूलं ११०
गुणितच्छेदेन ८०० भक्तं लब्धमासन्नपदं ८ भागः
८७७/८०० अथ कर्षः । एवं सर्वत्र ।

“अत्रज्ञात्वे करणसूत्रं हतव्यम् । इतोभुजोऽस्याद्विगु-
णेऽनित्वादिष्वस्य लब्धकवियुक्तयाप्रम् । कोटिः पृथक्
सिद्धगुणा भुजोना कर्षोभवेत्तत्रसुमिदन्तु जात्यम् ॥

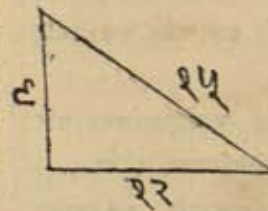
इतोभुजस्तत्तृतिरिष्टभक्ता द्विःस्थापितेऽनियुताश्चिंता
या । तौ कोटिकर्षाविति कोटितोवा वाङ्मयत्वे वाऽ
करणीयते स्मः ।

उदाहरणम् । भुजे हादयके यौ यौ कोटिकर्षा
पनेकधा । प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावत्करणीयतौ ।
न्यासः

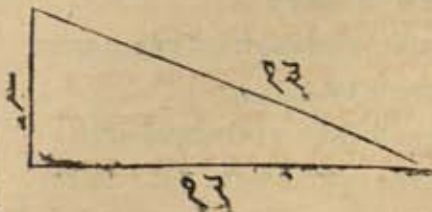
भुजः १२ । इष्टम् २ ।
अनेन द्विगुणेन ८ । गुण
तोभुजः ८८ । इष्ट २ । ज-
त्या ८ । एकोनया १ ।
भक्तोऽस्या १६ । कोटिः ८-
यमितगुणा १२ । भुजो १२ ।
ना जातः कर्षः १२० ।

त्रिकोणेऽनेन वा ।

कोटिः ८ । कर्षः १५।
(उक्तरीत्यावातः)

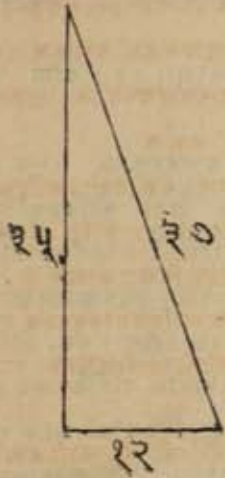
पञ्चकोनेऽनेन वा

कोटिः ८ ।
कर्षः १२ ।
(उक्तरीत्यावातः)

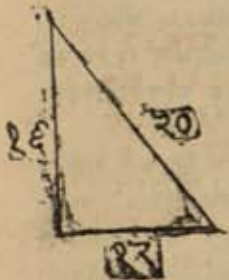
अथ द्वितीयप्रकारेण ।

न्यासः

भुजः । १२ । कर्णः । ३० ।
 क्षितिः । १४४ । दृष्टेन । २ ।
 भक्ता लब्धम् । ७२ । दृष्टेन ।
 २ । जन । ७० । युतौ ।
 ७४ । अर्धितौ जातौ ।
 कोटिकर्णौ । १५ । १७ ।

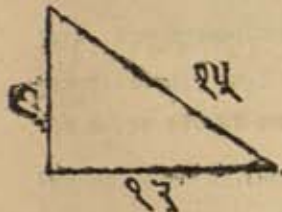
अदृष्टेन वा ।

कोटिः । १६ । कर्णः । २० ।

(उक्तरीत्यायातः)

प्रदृष्टेन वा ।

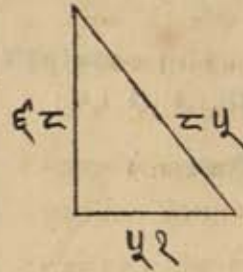

कोटिः । ८ । कर्णः । १५ ।

(उक्तरीत्यायातः)

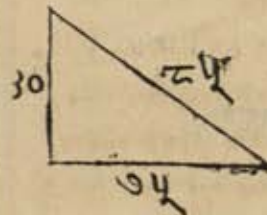
अथेष्टकर्णाकोटिभुजानयमे करणसूत्रं दत्तम् । दृष्टेन
 निम्नाद्विगुणात् कर्णादृष्टस्य कर्णकयुजा यदाप्तम् । कोटि-
 भवेत् सा पृथगिष्टनिम्नी तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥
 उदाहरणम् । पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ वायव्यकर्णी-
 तौ । स्थातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोटिद । एतत्परः

न्यासः

कर्णः । ८५ । अथ द्विगुणः । १७० ।
 द्विकेनेष्टेन हतः । १४० । दृष्टेन ।
 २ । कर्णा । ७० । सैकया । ५ ।
 भक्तौ जातौ कोटिः । ६८ ।
 दयमिष्टगुणा । १२६ । कर्णौ ।
 ८५ । निता जातौ भुजः ॥ ५२ ॥

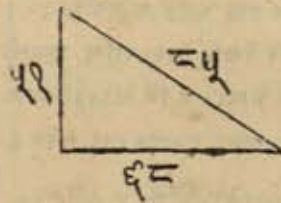
अतश्चोष्टेन वा ।

कोटिः । ४० । भुजः । ७५ ।

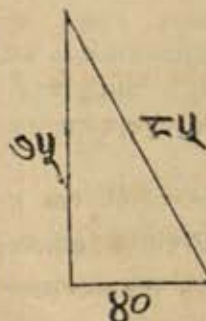
(उक्तरीत्यायातः)

प्रकारान्तरेण तत्परसूत्रं दत्तम् । दृष्टयग्रेण सैकेन
 द्विजः कर्णोऽथ वा हतः । फलोनः अथवाः कोटिः
 अलमिष्टगुणं भुजः ॥
 पूर्वोदाहरणे । न्यासः

कर्णः । ८५ । अथ द्विके-
 नेष्टेन जातौ किल कोटि
 भुजौ । ५२ । ६८ ।

अतश्चोष्टेन वा ।

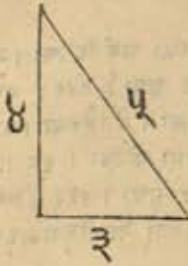
कोटिः । ७५ । भुजः । ४० । अथ
 दोःकोट्योर्नामभेद एव केवलं न
 स्वरूपभेदः ।

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने
 करणसूत्रं दत्तम् । दृष्टयोरानु-
 र्ध्वी कोटिर्गान्तरं भुजः ।
 क्षतियोगस्योरेवं कर्णं वाकरणी-
 ततः ॥

उदाहरणम् । यैवेक्यस्य भवे-
 प्पञ्चाशत् कोटिदोःअवयवैः सखे ! ॥

लीनमविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ! ॥

न्यासः

अथवेदे । २ । १ । आभ्यां कोटि
भुजकर्णः । ४ । ३ । ५ ।

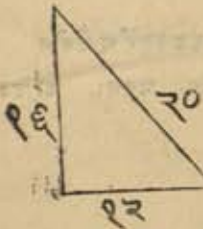
(उत्तरीत्यायाताः)

अथवेदे । २ । १ । आभ्यां कोटिभुज

कर्णः । १२ । ५ । १३ ।

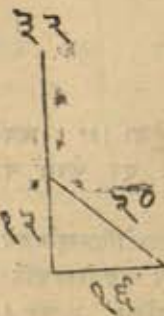
(उत्तरीत्यायाताः)

अथवेदे । २ । ४ । आभ्यां कोटि-
भुजकर्णः । १६ । १२ । २० ।
एवमन्यतानेकधा ॥

कर्णकोटियुतो भुजे च ज्ञाने पृथ-
क्करणसूत्रं वृत्तम् । वंशासमूहान्तर-
भूमिवर्गोऽशोडशस्तेन पृथग्युतो नौ ।

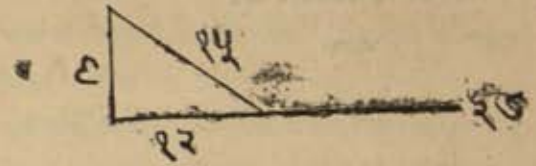
२ शौ तदर्थं भवतः क्रमेण वंशस्य खण्डे अतिकोटिरूपे ।
उदाहरणम् । यदि समभुवि वेणुर्द्वि त्रि १२ पाणि प्रमाणो
गणक ! पवनवेगादेकदेशे स भग्नः । भुवि खपः १६ मितह-
को जङ्गलम् तदप्यं कथय कतिपु सूत्रादेव भग्नः करेण ॥

वंशासमूहान्तरभूमिभुजः । १६ । वंशः
कोटिकर्णयुतिः । ३२ । जाते ऊर्ध्वः
खण्डे । २० । १२ ।

बाह्यकर्णयोगे वृत्ते कोटप्राथ-
ज्ञातायां पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । स-
म्यस्य वगर्गोऽष्टिविलान्तरेण भग्नः फलं
व्याख्यविलान्तरात् । मोक्षं तदर्थं-
प्रमिते करैः स्थाव्रलापतोव्याख्यक-
लापियोगः ॥

उदाहरणम् । अस्ति स्तम्भतले विलं त-
दुपरि श्रीलागिणखण्डे स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रि-
शुचितस्तम्भप्रमाणान्तरे । वृत्ताङ्गं विलमात्रजनसम-
वर्तित्वं च तस्योपरि चित्रं ब्रूहि तयोर्विलात्कतिमितैः
साध्येन गत्योर्युतिः ॥

स्तम्भः । १६ । अष्टिविलान्तरम् । २० । जाता वि-
लगत्योर्मध्यहस्ताः । १२ ।

कोटिकर्णान्तरे भुजे च वृत्ते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम् ।
भुजाद्वर्गताकोटिकर्णान्तरात् द्विधा कोटिकर्णान्तरे-
णोनयुक्तम् । तदर्थं क्रमात्कोटिकर्णौ भवेतामिदं धीम-
ताऽऽवेद्य सर्वत्र वोच्यम् । सखे ! पद्मतन्त्रजनस्थान-
मध्यं भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मं दृश्यम् । नलः कोटि-
रेतन्मित्रः स्थाव्यदम्भोवदैव समानीय पानीयमानम् ॥

उदाहरणम् । चक्राक्रीडाकुलितसलिले कापि वृत्तं
तडागे तोयादुर्ध्वं कमलकलिकायं धितस्तिप्रमाणम् ।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे तस्मिन्मन्त्रं
गणक ! कथय क्षिप्रमन्त्रः प्रमाणम् ॥

न्यासः

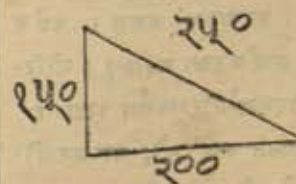
कोटिकर्णान्तरम् १२ भुजः । १६ ।
लब्धं जलगाभीर्यम् १५/८ इयं
कोटिः इयमेव कलिकामानयुता
जातः कर्णः १७/८

कोष्णे कदेशेन युते कर्णे भुजे च
वृत्ते कोटिकर्णान्तराय करण-
सूत्रं वृत्तम् । द्विनिप्रताकोच्छ्रि-
तचयुतं तद्वरोऽन्तरं तेन विभा-
जितायाः । तालोच्छ्रितेकाह
सरोऽन्तरद्वाद्वितीयमानं खलु

लभ्यते तत् ॥

उदाहरणम् । वृक्षाद्वलगतोच्छ्रयाच्छतयुगे वार्षीं
कापि कोऽप्यमादुत्तीर्णाय परोदृतं अतिपथेनोद्धीय
किञ्चिद्दृष्ट्वा । जातेषु समता तयोर्द्वि गतावुद्धीन
मानं कियद्द्विद्वन् । चेत्सु परिश्रमीगति गणिते चित्रं तदा
ऽऽच्छ मे ॥

॥ न्यासः

उज्जवायनरम् । २०० । वृ-
क्षोच्छ्रयाः । १०० । लब्ध-
वृद्धीनमानम् । ५० । को-
टिः । १५० । कर्णः । २५० ।
भुजः । २०० ।

भुजकोच्छ्रयोगे कर्णे च

ज्ञाते वृथक्करणसूत्रं वृत्तम् । कर्णस्य वर्गाद्विगुण्या

चित्र

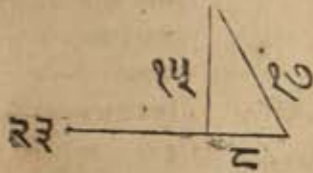
[२१८५]

चित्र

द्विषोऽधोदोःकोटियोगः सगुणोऽस्य मूलम् । योगोद्विधा
मूलविहीनयुक्तः स्यात् तद्वै भुजकोटिमाने ॥

उदाहरणम् । दशसप्ततिकाः कर्णस्त्रयिका विंशतिः
सखे ! भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्दृष्टम् ॥

न्यासः

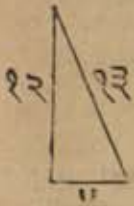

कर्णः । १७ । दोःको-
टियोगः । २२ । जाते भुज
कोटौ । ८ । १५ ।

उदाहरणम् । दोः को-
खोरनरं शैलाः कर्णो-
यत्र त्रयोदश । भुजकोटी

पृथक्त्वे नदाय गणकोत्तम ॥

न्यासः

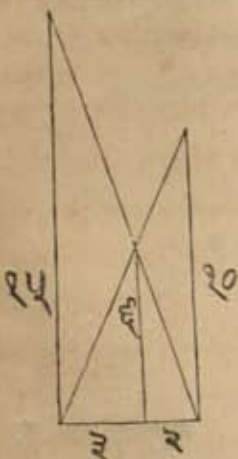
कर्णः । ११ । भुजकोट्यनरम् । ७ । लब्धे
भुजकोटी । ५ । १२ ।

लम्बावधानाय करणसूत्रं वक्तम् । य-
स्योऽन्यनूलापगकृत्योगाद्देखोर्वेने योगकृते
च लम्बः । यं गौ सयणेन कृतावभीष्टभूतो च
लम्बोभयतः कृतसखे ॥

उदाहरणम् । पञ्चदशदशकोऽष्टावनेष्वे-
षातमध्यभूमिकयोः । इतरेतरमूलापगकृत्ययुतेर्लम्बमा-

नमावच्छ ।

न्यासः

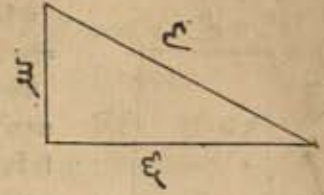
यं गौ । १५ । १० । जातो लम्बः
। ६ । वंशानरम् । ५ । कृत्य
जाते भूखण्डे । ३ । २ कथयता
भूः । १० । खण्डे । ६ । ४ ।
या भूः । १५ । खण्डे । ८ । ६ ।
या भूः । १२० । खण्डे । १२ । ८ ।
एवं सर्वत्र लम्बः स एव ।

यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः
कोटिस्तदा भूखण्डे न किमिति
लैराशिकेन सखल प्रतीतिः ।

अथ यत्र लम्बस्ये स्तम्भम् ।
पृष्ठोद्विष्टलुभुजं चोत्रं यत्रै-
कवाङ्कितः सखला । तदितरभु-

जयुतिरथवा तस्या देयं तदचोत्रं ॥

उदाहरणम् । चतुरस्रे त्रिषड्भुजां भुजास्त्रयमे
त्रिषड्भुजाः । उद्विष्टा यत्र पृष्ठेन तदचोत्रं विनिर्दिशेत्
एते अनुपपन्ने चोत्रे ।

भुजप्रमाणाञ्जुशलाकाः भुजस्थनेषु विन्यस्तानुपपत्ति-
दर्शनीयेति ।

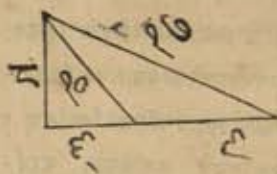
आवधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्गाद्विष् । त्रिभुजे भुज-
योर्दोःगतदन्तरगुणोभुया कृतो लम्बः । द्विःस्या भूखन-
युता दलितताऽवाधे तयोः स्याताम् ॥

स्ताऽऽवाधाभुजलखोरनरम् प्रजायते लम्बः । लम्ब-
गुणं भूखण्डं सटं त्रिभुजे फलं भवति ॥

उदाहरणम् । चोत्रे सही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ
तु यत्र त्रयोदशतिथिभिमतौ च भिन्न ! तत्रावलम्बक
मिति कथयाववाधे क्षिप्रं तथा च समकोटमिति
फलाख्याम् ॥ न्यासः

भूः । १४ । भुजौ । १२ । १५ । लब्धे
आवधे । ५ । ८ । लम्बः । १२ ।
चोत्रफलम् । ८४ । अष्टाऽऽवाधोटा-
हरणम् । दशसप्तदशको भुजौ त्रिभुजे
यत्र नवप्रमा सही । आवधे यद लम्बकं
तथा गणितं गणितिकाशु तत्र मे ॥

भुजौ । १० । १३ । भूमिः । ८ ।
अत्र त्रिभुजे भुजयोर्दो-
गरतादिना लम्बः । २१ ।
अनेन भूखनान स्यात्
अष्टादेव भूखनीता शेषाई-

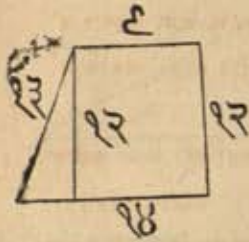
अष्टागताऽऽवधा दिव्यपरीत्यनेत्यर्थः । तथा जाते
आवधे । ६ । १५ । कतउभयत्रापि जातो लम्बः । ८ ।
फलम् । १६ ।

चतुर्भुजत्रिभुजयोरष्टदशतानयने करणसूत्रं वक्तम् ।
सर्वदोर्युतिदलकृतः स्थितं बाह्यभिर्विरहितं तद्वशात् ।
मूलमस्तुटफलं चतुर्भुजे सटमेवमुदितं त्रिषड्भुजे ॥

उदाहरणम् । भूमिचतुर्दशमिता सखनद्वसङ्गत्र
वाङ्ग त्रयोदशदिवाकरसंभितौ च । लम्बोऽपि यत्र रवि-

चं चकणव तल चोले फलं कथय तत्कथितं यदादौः

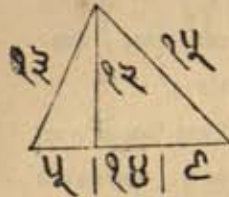
न्यासः

भूमिः । १४ । मुखम् । ८ ।
बाहू । १२ । १२ । लम्बः । १२ ।
उक्तवत्करणेन जातं चोलेफलं
करणी । १८८०० । अस्याः पदं
किङ्किण्य नमेकचत्वारिंशदधिकतमम्
१४१ । इदमत्र चोले न वास्तवं
फलम् किन्तु लम्बेन निम्नं कुञ्च

चोलेष्वण्डमित्यादिवक्ष्यमाणकरणचोले वास्तवं फलम् ॥ १२८
अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहरणस्य

न्यासः

भूमिः । १४ । भुजौ । १२ । १२ ।
अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुको तदेव
वास्तवं फलम् । ८४ । अत्र चतु-
र्भुजस्याष्टसदितम् ।

अथ स्तूतानि रूपानि स्तूयं सार्धं वक्तुम् । चतु-
र्भुजस्थानियतौ हि कर्णौ कथं ततोऽधिकृतं फलं
स्यात् । प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदादौः स्तूयितौ तावित-
रत्र न साः ॥ तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णौ नमेकधा चो-
लेफलं ततश्च ॥ चतुर्भुजे हि एकान्नरकोणावाक्या-
न्लः प्रवेश्यमानौ सर्वसक्तं कर्णं सङ्कोचयतः इतरौ
वहिरपसरन्तौ कोणौ सुसंरक्तं कर्णं वर्धयतः अत उक्त-
नोपेव बाहुष्वपरौ च कर्णौ भवति । लम्बयोः कर्णयोर्वै-
कर्मनिर्दिष्ट्यापरान् कथम् । पृष्ठास्थानियतत्वेऽपि नियत-
स्यापि तत्फलम् । स पृष्ठाकः पिशाचोवा वक्ता वा नितरा-
न्तः । यो न वेति चतुर्बाहुकोऽवस्थानियतां स्थितिम् ॥
समचतुर्भुजाऽऽद्यतयोः फलानवने करणसूत्रं सार्धं
लोकहयम् । इत्था नृतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य कल्पप्राय
तद्वर्गविवर्जिता वा । चतुर्षु च बाहुकृतिकादीनां सूत्रं
द्वितीयवत्प्रमाणम् ॥ अतुल्यकर्णा भङ्गितर्विभक्ता फलं
स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात् । समचतुर्भुजे तुल्यचतुर्भुजे
च तदाऽऽद्यते तद्वा ज्योतिषातः ॥ चतुर्भुजेऽन्यत्र सम-
नलम्बे लम्बेन निम्नं कुञ्चयैव प्रयत्नम् ॥
अत्रोद्देशकः ! चोलेष्वण्डमित्यादिवक्ष्यमाणकरणचोले वास्तवं फलम् ॥ १२८
अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहरणस्य

मतस्य यद्विस्तृतीरसमिताहमितं च देव्यम् ॥

प्रथमोदाहरणे ।

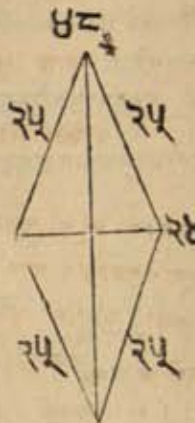

न्यासः

भुजाः । २५ । २५ ।
१२५ । २५ । अत्र
त्रिभुजिता १२० ।
मेकां नृतिं प्रकल्प्य
जाताऽस्या । ४० ।
फलम् । ६०० ।
(तथाहि भुजयर्गः
६२५ । चतुर्षु च
२५०० नृतिवर्गेण
६००हीनात् १६००
फलम् ४०) द्वितीयं

नृतिः । तयोः १०१३० नृत्योधीतः १२० द्विभक्त ६०० ।

अथ वा ।

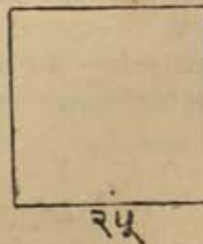

न्यासः

चतुर्भुजसमितामेकां ॥
नृतिं प्रकल्प्योक्तवत्करणेन
जाताऽस्या नृतिः । ४८ ।
फलम् । २९६ ।

(अत्र चोले २४ बाहुऽप्युक्तः
१४ बाहुम् इति)

द्वितीयोदाहरणे ।

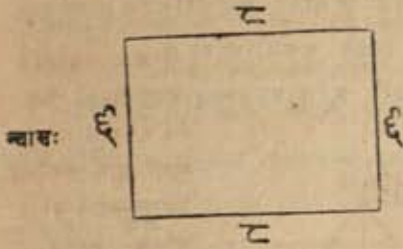
न्यासः

२५

तत्तु लोयोर्गपदं क-
र्ण इति जाता करणी-
इता नृतिः

उभयत्र त्रयोः । गणितम् । ६२५ ।

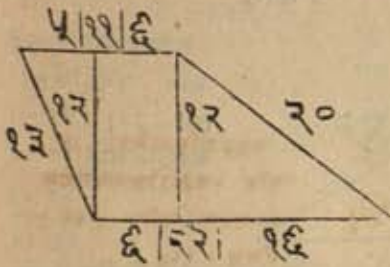
न्यासः ।

विस्तृतिः । ६ ।
दैर्घ्यम् । ८ ।
अस्य गणितम् । ४८ ।

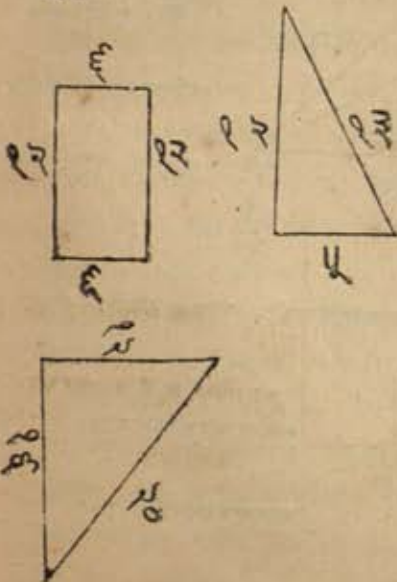
उदाहरणम् । चेतस्य यस्य वदनं मदनारित्त्यं वि-
श्वम्भरा द्विगुणितेन सखेन तुल्या । बाह्य त्रयोदशमख-
प्रमितौ च लम्बः सूर्योन्मितेन गणितं यद् तत्र किं
स्वात् ॥

न्यासः

वदनम् । ११ ।
विश्वम्भरा । १२ ।
बाह्य । १२ । २० ।
लम्बः । १२ ।

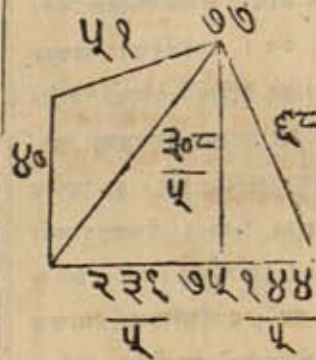
अस्य सर्वं दोषं तद्वर्गमितादिना सूत्रं फलम् । २५ ।
बाह्यदन्तु लम्बेन निम्नं कुसुमेकादशमिति जातं फलम् ।
॥ १८८ । अत्र सूर्योन्मितेन कृत्वा फलानि पृथगानीय
रेख्यं कृत्वा सूर्योपपत्तिर्दृश्यं नीया यत्फलमयदर्शनम् ।

प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः । ५ । १२ । १३ । द्वितीयस्य-
विकृतिः । ६ । दैर्घ्यम् । १२ । तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः
॥ १६ । १२ । २० ।

अत्र त्रिभुजयोर्भुजकोटिकाताई फलम् यथा प्रथमकोटि-
फलम् । २० । द्वितीये । ७२ । तृतीये । ६६ । एवमेकं
सर्वं चेतस्य फलम् । १८८ ।

अथान्यदुदाहरणम् । पञ्चागदेकसहिता यदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिभिः प्रमितोऽष्टपञ्चा । सूर्योन्मितेन द्विगुण-
विश्वमितिसंमितोऽन्यस्यास्मिन् फलं अथान्यस्य भूभिः प्रचक्ष-
न्यासः

वदनम् । ११ । भूमिः । ७५ ।
भुजौ । ६८

अत्र फलं वावस्यसुतीनां प्रानार्थं सूत्रं उक्तम् ।
ज्ञातेऽप्यस्य अथः सुती त्र लम्बः कर्णः स्याद्विद्यतम् ।
तत्र । कर्णस्यानियतत्वात्तन्मोऽन्यनियतत्वात्तर्धः ।

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं उक्तम् । चतुर्भुजान-
स्त्रिभुजेऽवस्यः प्राग्भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सूर्यभुजायाः द्विगुणभुजमूलगामौ दूरः
कर्णः सप्तसप्ततिभिः कल्पितस्तत्र चतुर्भुजान्स्त्रिभुजं
कल्पितं गत्वाऽसौ कर्णकोभुजः । ७७ । द्वितीयस्तु स-
ूर्यभुजः । ६८ । भूः सूर्यः । ७५ । अत्र प्राग्भुजोऽवस्यः
२०८/५

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं उक्तम् । यत्तन्मूल-
स्यानियतत्वात्तन्मूलं कल्पितं स्यात् ।

तदुत्तमं वर्गसमन्वितस्य यत्तन्मूलं वर्गस्य पदं स कर्णः ॥

अत्र सूर्यभुजायाः लम्बः द्विगुणं कल्पितः २०८/५

तदुत्तमं वर्गसमन्वितेऽस्मादिना जातः कर्णः । ७७ ।

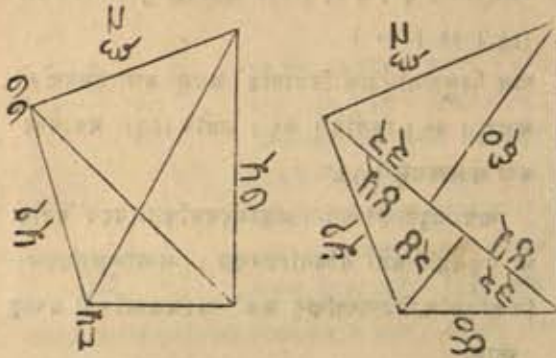
द्वितीयज्ञानार्थं सूत्रं उक्तम् । इतोऽत्र कर्णः प्र-
थमं प्रकल्प्यस्त्रिभुजे त्र कर्णोऽनियतः स्थिते ये । कर्णं

तयोः पञ्चासितरौ च बाह्यं प्रकल्प्य लम्बायवधे च साध्ये

अथाधोदोरेककुप्स्योर्ध्वं अप्रादनरत्नस्य तिस्रं युतम् । अ-

स्वैक्यपदं द्वितीयः कर्णोभवेत्सर्वचतुर्भुजेषु ॥

न्यासः

अथ चतुर्भुजे सव्यभुजायाद्विषमभुजमूलगमिनः
कर्णस्य मानं कल्पितम् । ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य
क्षेत्रस्य सव्ये कर्णरेखोभयतोर्वे त्र्यस्य उत्पद्ये तयोः
कर्णं भूमिं तदंतरौ च भुजौ प्रकल्प्या प्राग्बलम्बः आ-
बाधा च साधिता । तद्वशेन लम्बः ॥ ६० ॥ द्वितीय
लम्बः ॥ २४ ॥ आबाधयोः ४५ । ३२ । रेककुण्डल्यो-
रन्तरस्य । १२ । कर्णे । १६६ । लम्बैक्य । ८४ । कर्णे च
७०५६ योगः । ७२०५ । तस्य पदं । ८५ । द्वितीयकर्णप्रमाणम्
अत्रैककर्णकल्पने विशेषोक्तिस्तत्र साहचर्यम् ।

कर्णाश्रितस्य भुजैक्यपदी प्रकल्प्या तच्छेषभुजौ
च बाह्वः । साध्योऽवलम्बोऽयं तथान्यकर्णः सौख्याः
कथंचिच्छ्रवणोऽन दीर्घः ॥ तदन्तरम्बाव भुज-
संवेदं ज्ञात्वेककर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥ चतु-
र्भुजं हि एकांतरकोणयोरान्तरस्य सव्येऽयमनं विभु-
जस्य याति तत्रैककोणं समलवभुजयोरैकं भूमि-
रितरौ भुजौ च तद्वन्वाटूनः सव्येऽयमनः कर्णः
कथञ्चिदपि न स्यात् तदंतरोभूमेरधिकोऽन स्यादेवसमयः
यापि एतदनुक्रमपि बुद्धिमता साधते ।

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं हत्ताईम् । त्र्य-
संवेदं कर्णोभयतः स्थिते ये तयोः फलैक्यं फलमन नूनम्
अनन्तरौक्तवैलान्तरस्ययोः फले । ८२४ । २३१ । अ-
नयोः रैक्यं । ३३३४ । तस्य फलम् ।

समानलम्बस्वाभादिज्ञानाय करणसूत्रं हत्तहयम् ।
समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य सुखोभूमिं परिकल्प्या भू-
मिम् । भुजौ भुजौ त्र्यस्यदेव साध्ये तस्यावधे
लम्बमितिज्ञातव्यं ॥ आबाधयोना चतुरस्रभूमितल्लम्ब-
गतेऽव्ययं युतः स्यात् । समानलम्बे कथुदोः कथो-
गान्धोऽन्यदोः संयुतिरस्यैव स्यात् ॥

उदाहरणम् । द्विपञ्चाशन्वितव्ये कक्ष्यापरिगणितौ
भुजौ । सुखान्त पञ्चाविंशत्या तल्लं पट्या मही किल ।
॥ अतल्लतल्लं क्षेत्रमिदं पूर्वैरुदाहृतम् । पट्पञ्चा-
शन्निपट्टिषु नियते कर्णयोर्मिति ॥
कर्णौ तत्राऽपरो ब्रूहि समलम्बस्य तच्छ्रुती ॥

अथ हयत्

कर्णं त्रिपट्टिमितं

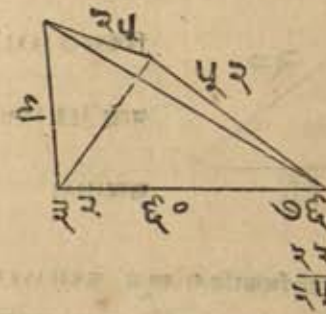
प्रकल्प्यात् जातः

प्राग्बलम्बः कर्णः ।
१५६ ।

अथ यस्मिन्नाश्रितान्ते द्विगणितं कर्णं । ३२ ।

प्रकल्प्या

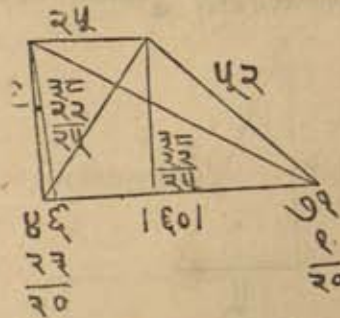
न्यासः

प्राग्बलम्बाध्याने कर्णं
जातं करणीखण्ड-
द्वयं । ६०१ । २७०० ।
अनयोर्भूजयोः २४५१
२२२४

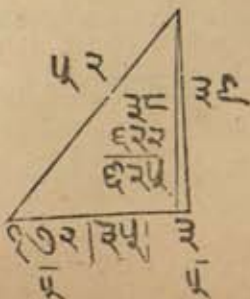
रैक्यं द्वितीयः कर्णः
७२
२२
२२

न्यासः अथ तदेव क्षेत्रक्षेत्रमलम्बम् ।

तदा सुखोभूमिं
परिकल्प्या भूमिमिति
ज्ञानार्थं त्र्यस्यल्लम्बं

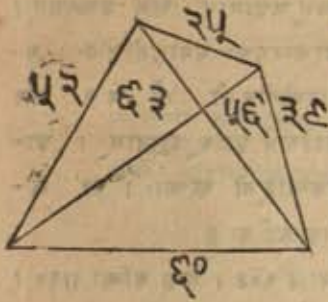
(अथ क्षेत्रे लम्बांशहारयोः पट्टयते पतिते) न्यासः

आबाधे जाते ३/५ । ७०२/५
लम्बस्य करणीगतो जातः ३८०१६
२५
आसन्नमूलकरणेन जातः ३८
६२५

अथ तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लम्बाऽऽवाधोनित-
समभूमेर्लम्बस्य च वर्गयोगः । ५०४८ । अथ कर्णवर्गः
एवं वृद्धावाधातोद्गीयकर्णवर्गः । २१७६ । अनयो-
रामलम्बनकरणेन जातौ कर्णौ ७१/१/२०।४६।३/२०
एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्तौ कर्णौ वृद्धा भवतः
एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ वृद्धयुग्मा
द्वौस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यसुभयथाऽन्योऽन्यभाजितं गुण-
येत् । योगेन भुजप्रतिभुजहत्याः कर्णौ पदे विभजे

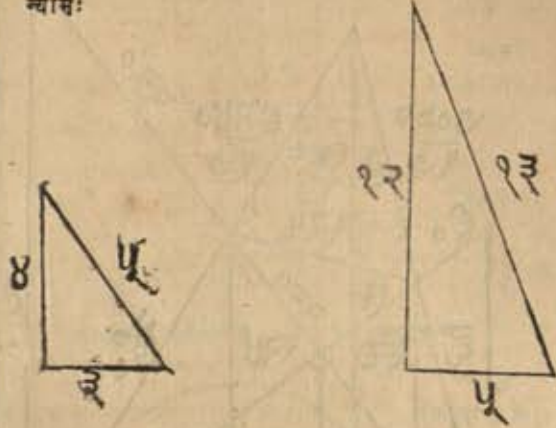
न्यासः

कर्णाश्रितभुजघातेति
एकवारमनयो । २५ ।
१८ घात । ८७५ ।
स्तथा । ५२ । ६० ।
अनयोघातः । १२० ।
तयोर्द्वयोरैक्यम् ।
४०८५ । तथा द्वितीय

वारम् । २५ । ५२ । अनयोघाते जातम् । १२०० ।
तथा द्वितीयवारम् । १८ । ६० । अनयोघाते । २३४० ।
घातयोर्द्वयोरैक्यम् । २६४० । भुजप्रतिभुज । ५२ ।
। १८ । घातः । २००८ । पचात् । २५ । ६० ।
अनयोर्वधः । १५०० । तयोर्द्वयोरैक्यम् । २५०८ । अननैक्येन
। २६४० । गुणितं जातं पूर्णैक्यम् । १२८४१८२० ।
प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन । ४०८५ । भक्तं लब्धम्
। २१२६ । अथ मूलम् । ५६ । एकः कर्णः तथा द्वितीय
कर्णाश्रितं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यं । ४०८५ । भुज-
प्रतिभुजवधयोगः २५२८ गुणितं जातम् ।
१४४४७१६० । अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन । २६४० । भक्तं
लब्धम् । २८६८ । अथ मूलं । ६३ । द्वितीयः कर्णः ।
अथ कर्णानियतस्य प्रक्रियागौरवं लघुप्रक्रियादर्शन-
द्वारेणाह । अमीटजात्यद्वयबाहुकोटयः परस्परं कर्ण-
हतामुजादति । चतुर्भुजे यद्विषमं प्रकल्पितं श्रुती
तत्र तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः ॥ बाहुर्वधः कोटिवधेन युक्
स्थादेका श्रुतिः कोटिभुजाद्वैक्यम् । अन्दा लघौ सत्यपि
साधनेऽस्मिन् पूर्णैः कृतं यद्वृद्धं तत्र विष्णुः ॥

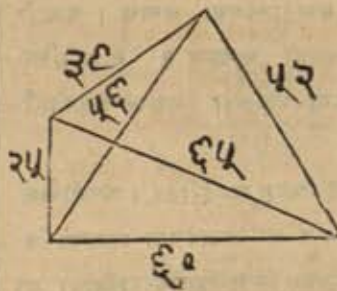
जावच्छेदयस्य

न्यासः

एतयोरितरेतरकर्णहतामुजाः कोटयः, इतरेतरकर्ण-
हताः कोटयोमुजादति कृते जातं । २५ । ६० । ५२ ।
। १८ । तेषां मरुती भूर्लघु सुखमितरौ बाहु इति प्र-
कल्प्य चेत्यदर्शनं इमौ कर्णौ मरुतायासेनानीतौ
। ६३ । ५६ । अथैव जात्यद्वयस्रोत्तरोत्तरभुजकोट्यो
घातौ जातौ । २६ । २० । अनयोर्द्वयोरैक्यमेकः कर्णः
। ५६ । बाहुयोः । २ । ५ । कोटयोश्च । ४ । १२ । घातौ
। १५ । ४८ । अनयोर्द्वयोरैक्यमन्यः । ६३ । एवं सुखेन
श्रुती स्थातां अथ यदि पार्श्वभुजद्वयोर्यत्न्यं कृत्वा
न्यस्तं चेत्यम्

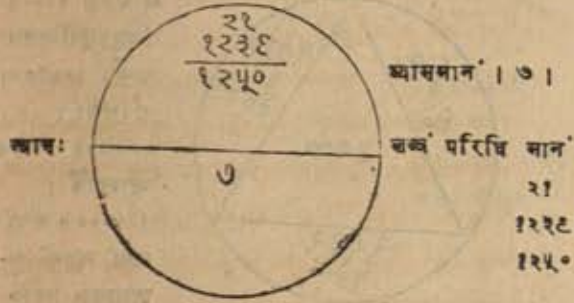
न्यासः

तदा जात्यद्वयकर्ण-
योर्वधः । ६५ । द्वि-
यकर्णः ।
अथ सूचीचेतोदा-
हरणम् । तत्र यत्र
शतलव्यं । १०० ।
क्षितिमितिस्तत्पेन्दु
। १२५ । तत्र सखं
बाहु खोत्कृतिभिः

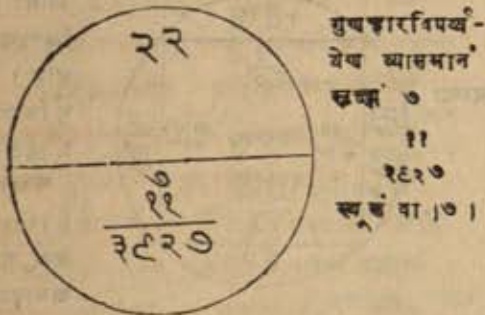
। २६० । शरातिष्ठतिभि । १८५ । स्तुल्यौ च तत्र
श्रुती । एका स्थापयमैः । २८० । समा तिष्ठिगुण्ये
। २१५ । रन्दाऽथ तल्लम्बको तल्लौ गोष्ठतिभि । १८८ ।
स्तथाजिनयमै । २२४ । यौगाच्छेदोत्तमयोः ॥
तत्पश्यन्ते कथमाधरे श्रवणयोर्यौगात्त लम्बावधे तत्
सूची निजमार्गद्वयभुजयोर्योगाद्वया स्थाततः । साबाधं
वद लम्बकज्ञ भुजयोः सूचयः प्रमाथे च के सर्वं
शाण्डिक । प्रचक्ष्य नितरां चेत्येव दक्षोऽपि चेत् ।

उदाहरणम् । विष्कम्भमानं किल सप्त यत् तत्
प्रमाणं परिधेः प्रचक्षते । द्वाविंशतिर्द्विपरिधेप्रमाणं
तद्व्याससङ्ख्याञ्च सखे ! विचिन्त्य ॥

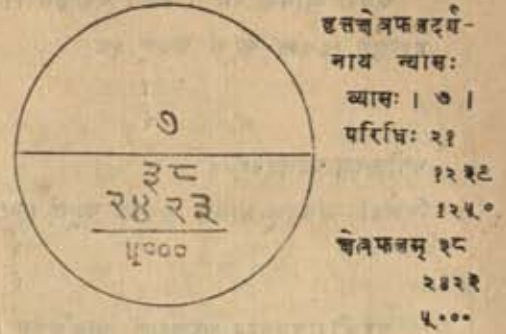
सप्त योवा परिधिर्द्वयः । २२ ।

सप्तवा परिधितो व्यासमानवनाय व्यासः

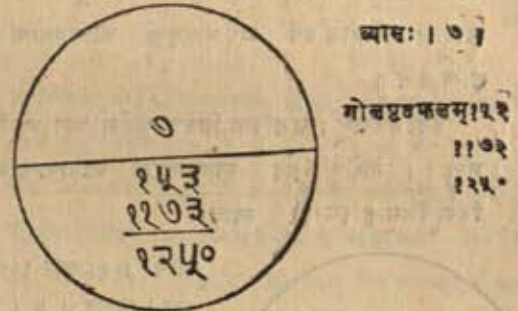

इत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं इत्तम् । इत्त
खेले परिधिगुणितव्यासपादः फलं यत् सुखं वेदैरुपरि
परितः कन्दुकखेव आलम् । गोलखेव तदपि च फलं
पृष्ठलं व्यासनिष्ठं पञ्चभिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे
वनाख्यम् ॥

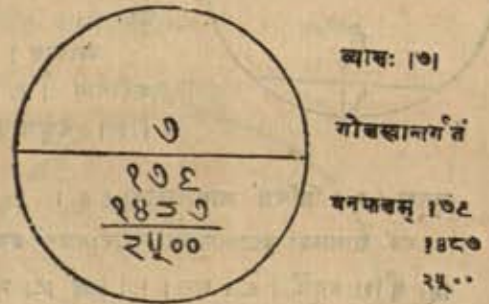
उदाहरणम् । यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं खेले
समे तत् किं व्यासः सप्रमितव यस्य सुमते ! गोलख
तस्यापि किम् । पृष्ठे कन्दुकखालसन्निभफलं गोलख
तस्यापि किं मध्ये त्रुडि वनं फलञ्च विमलाखेदेति
बीजानतीम् ॥

गोलपृष्ठफलदर्शनाय व्यासः

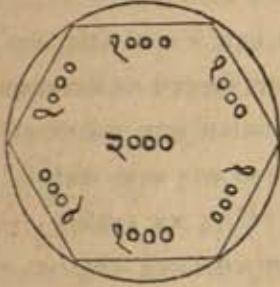
गोलान्तर्गतवनफलदर्शनाय व्यासः

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्ध-
इत्तम् । व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिष्ठे सखे फलं पञ्च-
सहस्रभक्ते । रुद्राङ्गते शक्राङ्गतेऽथ वा स्यात् सूत्रं फलं
तद्व्यासवारयोग्यम् ॥ वनीकृतव्यासदर्शं निलैकविंश-
सुग्नगोलवनं फलं स्यात् ॥

व्यासः । ७ । अथ वर्गे । ४८ । भनवाग्निनिष्ठे
पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सखे फलम् २८
२४२३
५०००

इत्तान्तःप्रभुजे भुजमानयनाय न्यासः

व्यासः २०००
खखाभावर-
सं ६००० सुंणित-
तः १२००००
खखाभावर-
१२००००
उक्तं लब्धं प्रहसं
भुजमानम् १२०००

इत्तान्तःसप्तभुजमानयनाय न्यासः

व्यासः २००००
वाणेषुनवाणै
५२०५५ सुंणितः
॥ १०४१००००
खखाभावर-
१२०००० भुजमानम्
लब्धं सप्तभुज
भुजमानम् ८६७
११
२०

इत्तान्तःप्रभुजे भुजमानयनाय न्यासः

व्यासः २०००
द्विद्विन्दुषुसगरै
४५८२२ सुंणितः
॥ ८१८४०००० ॥ ख०
खखाभावर-
१२०००० भुजमानम्
लब्धं सप्तभुज
भुजमानम् ७६५
११
२०

इत्तान्तःप्रभुजे भुजमानयनाय न्यासः

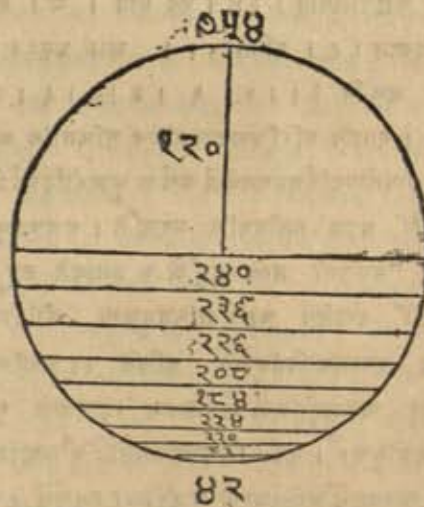

व्यासः २०००
कुरामदशः
॥ ८१०२१॥ सुंणितः
८००६२०००॥
खखाभावर-
१२०००० भुजमानम्
लब्धं सप्तभुज
भुजमानम् ६८२
११
२०

एवमित्येवमादिभ्योऽन्याद्यपि जीवाः सिध्यन्तीति तास्तु गोत्रे ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये ।

अथ स्थूलजीवाश्चानार्धं लघुक्रियया करणसूत्रं दत्तम् चापोननिर्गपरिधिः प्रथमाहुयः स्वात्मज्ञातः परिधि-यर्ग चतुर्थभागः । आद्योनितेन खलु तेन भजेत्तद्व्यासादृतं प्रथममाप्तमिह व्यका स्यात् ।

उदाहरणम् । अष्टादश्यांशेन दृतेः समानमेकादिनिधुनेन च यत्न चापम् । पृथक् पृथक् तत्तद्व्यासादृतं जीवां स्वा-कर्मितं व्यासदलञ्च यत्न । न्यासः

(यत्नचित्ते ४जीवामानं २२४ इत्यगुहम् १५४ इतिगुहम्)

व्यासः ॥ २४० ॥ यत्न किलाङ्गलाधवाय विंशतेः सा द्वाविंशतांशमिलितः सूत्रपरिधिः ७५४ अष्टादश्यांशः ४२ अष्टादश्यांशवाय दयोरष्टादशांशयुतोऽ-

हीतः । अनेन पृथक् पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पिते ज्याः साध्याः ।

अथवाऽत्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं धनूँ च चापवर्त्य ज्याः साध्यास्तथाऽपि ताएव भवन्ति ।

अथवर्तिते न्यासः परिधिः १८ चापानि च ॥१२॥१४॥५॥६॥७,८॥ यद्योक्तकरणेन लज्जाजीवाः ॥४२॥८२॥१२०॥१५४॥१८४॥२०८॥२२६॥२२६॥२४०॥

अथ चापानयनाय करणफलं दत्तम् । व्यासाज्जिवा-तयुतमौर्विकया विभक्तोजीवाङ्गु पञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः । लज्जधोनितात्परिधिवर्गं चतुर्वभागादाग्रे पदे हतिदलात्मनिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् । विहिताऽह ये गुणास्ततोवद तेषां मधुना धनुर्मितम् । यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रियागणिते गणितिकातिनैपुणम् ॥

न्यासः ॥ ४२ ॥ ८२ ॥ १२० ॥ १५४ ॥ १८४ ॥ २०८ ॥ २२६ ॥ २२६ ॥ २४० ॥ स एवापवर्तितपरिधिः ॥ १८ ॥

जीवाङ्गुणा २१/२ पञ्चभिः ॥ ५ ॥ च परिधे ॥ १८ ॥ वर्गो २२४ गुणितः ॥ १७-१० ॥ व्यासा ॥ २४० ॥ जि ॥ ४ ॥ घात ॥ ८६० ॥ युतमौर्विकयानया ॥ १००२ ॥ विभक्तोत्प्लवो ॥ १७ ॥ ज्याङ्गुलाधवाय चतुर्विंशतेर्द्वि-कसहस्रांशयुतोऽहोतोऽनेनोनितात्परिधि ॥ १८ ॥ वर्ग ॥ २२४ ॥ चतुर्वभागात् ॥ ६४ ॥ पदे प्राप्ते ॥ ८ ॥ हति ॥ १८ ॥ दलात् ॥ ८ ॥ मतिते ॥ १ ॥ जातं धनुः । एवं जात-नि धनूँ चि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एतानि परिधिष्वष्टादशांशेन गुणितानि स्युः ॥

तत्र जीलावतीप्रदर्शितप्रथमचोले कर्णस्य भुजकोटिवर्गयोगमूलात्कत्वं यदुक्तं तत्रोपपत्तिः प्रदर्श्यते । समचतुर्भुजे हि चोले "समनुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथायते तद्भुजकोटिघातः" इत्यनेन चतुर्हस्तमितभुजस्य कोटित्वेन कल्पितस्य इतरतथाविधभुजेन गुणिते १६ हस्तमितं चोलेफलम् अतस्तद्भुजस्य चोलेफलस्य १६ हस्तस्य मूलं ४ हस्तात्कोभुजः । एवं त्रिहस्तमितकोटे भुजरूपतया कल्पनेन समचतुर्भुजचोलेकरणे उत्तरीत्या तत्फलं ८ हस्ताः चोलेफलं कोटिरूपभुजस्य तन्मूलं २ हस्तारूपतया । अथ यो र्योगः २५ हस्ताः, यस्य च चोलेस्य कर्णरूपभुजत्वेन कल्पने समचतुर्भुजकरणे पूर्वोक्तं २५ हस्तमितफलं तुल्यं भवति तादृशसमचतुर्भुजे चोले २५ हस्तस्य मूलरूपा कर्णमितिः । तथाहि पञ्चहस्तमितसमचतुर्भुजचोले

भुजकोटिरूपचतुर्भुजत्वेन कल्पनेन समचतुर्भुज-फलयोः १६, ८, चोलेकयोः समावेशः इत्यतः भुजकोटिवर्गयोगमूलरूपतया कर्णस्य युक्ता । एवमन्य-त्रापि उपपाद्यमिति बहवः ।

अन्यथायत्रोपपत्तिः प्रदर्श्यते भुजं कोटिं कर्णं च व्यासस्थानीयं कृत्वा हस्ताङ्गुलेकरणे तत्र भुजव्यासकोलेस्य "व्यासस्य वर्गे भनवान्निनिम्ने स्तब्धं फलं पञ्चसहस्रमन्ते । रुद्राहते शक्रहृतेऽथ वा स्यात् स्थूलं फलमिति" रीत्या भुज ४ रूपव्यासस्य वर्गे १६ रुद्र ११ गुणिते १७६ शक्र १४ हृते १७६/१४ स्थूलं फलं तदङ्गं १७६/२८, हस्तचोले-ङ्गस्य स्थूलं फलम् । एवं कोटिरूपव्यासवर्गः ८॥११ गुणितः ८८॥शक्र ४४॥८८॥१४ तदङ्गं ८८॥२८ तस्य चोलेफलम् अथ यो र्योगः २७५/२८ इदं कर्णव्यासकटचोलेङ्गफलतुल्यम् तादृशफलमेव कर्णमानानयनञ्च गुण्यङ्गारादिव्यत्येन कार्यं यथा २७५/२८ शक्र १४ गुणितः २७५/२८ रुद्र ११ भक्तः २५/२ एतच्च तत्चोलेफलं तच्च द्विगुणितं २५ तस्य मूलं ५ कर्णः । एवं स्तब्धफलं तु भुजकोटिकर्णव्यासकोले हस्तचोले व्यासस्य वर्गे भनवान्नि २८२७ गुणिते ५००० भक्ते भवति तत्रोत्तरीत्या भुजकोटिव्यासकोले फलयोगतुल्यता कर्णव्यासकटचोलेफलस्येति कल्प्यम् । अयमेव पञ्चः भास्कराचार्यस्याभिमतः कर्णस्य भुजकोटिवर्गयो-गमूलात्कत्वेन तेनाभिधानात् यथानिर्दिष्टहस्तचोले फलस्य व्यासवर्गघटितत्वेन तेनाभिधानाच्च । अतस्तथा प्रत्यभिज्ञायते इत्यस्माभिः नवोनः उपपत्तिपथ उल्लासितः ।

हस्तान्तर्गतसमल्लिकोष्णानां ये भुजा उत्क्रास्योणां तथा मानत्वे उपपत्तिर्दर्श्यते । तत्र क्रमज्याशब्दे २१०१४० सिद्धान्तोक्ताः २४०४ जीवा दर्शिताः । तत्र चक्रकला २१६०० तुल्यः परिधिः । ताव कलाः "व्यासे भनन्दाग्नि-१८२७ हते विभक्ते खवाणस्वर्यः १२५० परिधिः स स्तब्धः" इत्युत्तरीत्या वैपरीत्येन खवाणस्वर्य १२५० हताः २७०००००० । भनवान्नि १८२७ भक्ताः ॥ ६८७६ व्यासस्तदङ्गं १४२८ इवमन्तिमज्जा लिख्येति चोच्यते । तत्रानुपाताधिं चक्रकलातुल्य २१६०० परिधिहस्तस्थानः स्वल्लिकोष्णादीनां क्रमेण भुजाः साध्यन्ते । तत्र चक्रकलानां २१६०० क्रमेण लिख्यङ्गारादिभिर्मज्ञानामङ्गानि क्रमेण चापाङ्गानि स्युः । तानि च १६००/२७००/२१६००/१८००/१५४२/१२५० । १२०० । क्रमेण एतत्कलाभि-तानि । 'तत्त्वाधिभक्तावस्यः कला वा यद्व्यसंख्या

गतशिक्षिनी. सा । गतैष्यजीवान्तरशेषातात् तत्त्वाधि-
 लब्ध्या संहितेपि सता स्यात् ॥ इत्युक्ता रोत्या ताः कलाः
 क्रमेण तत्त्वाधि २२५ भक्ताः क्रमेण तत्त्वाधि १६ चतु-
 रत्वे ॥ १२ पञ्चामे ८॥ १२५ शेषः पञ्चमे ८॥ सप्तामे ६॥ १८२।
 शेषः अष्टामे ६। नवामे ५। ७५ शेषः तथाच त्रिकोणे
 क्रमव्यासु पठिता षोडशी २८७०। अर्द्धजीवा ।
 चतुरस्रे तत्रोक्ता द्वादशी २८२१ पञ्चकोणे तत्रोक्ता
 नवमी १८१० गता, एष्या दशमी २०८२। तयोन्नरं
 १८२। शेषकला १२५ तयोर्घातः २४७०५ तत्त्वाधि
 २२५ भक्तो लब्धिः ११० अनया संहिता गतजीवा ॥ २०२०।
 इयं अर्द्धजीवा । षड्दशे तत्रोक्ता अष्टमी १७१८।
 सप्तामे षष्ठी जीवा १२१५ गता । एष्या १५२० तयो-
 रन्नरं २०५। शेषकलाः १८२ अनयोर्घातः २८५६५।
 तत्त्वाधिभक्ते १७५ लब्धिः अनया युक्ता गतजीवा १४८०
 इयं सप्तामे अर्द्धजीवा । अष्टासे षष्ठी १२१५।
 नवामे पञ्चमी ११०५ गता एष्या १२१५ तयोन्नरं २१०
 शेषकला ७५। तयोर्घातः २२५० तत्त्वाधिभक्तः लब्धिः
 १० अनया संहिता गतजीवा ११०५। १११५ नवामे
 अर्द्धजीवा । एताद्विगुणाः क्रमेण चक्रकला २१६०० तस्य
 परिधिकवत्ते समस्तसंज्ञादीनां भुजाः यथा ५८५४॥ ४८६२
 ॥ ४०४०॥ १४२८॥ २८८०॥ २६२०॥ २२२०॥ क्रमेण भुजाः । यदि
 चक्रकलापरिधिव्यासाद्वै २४२८। क्रमेण एते भुजाः
 तदा फलेच्छयोः समानजातीयत्वकरणेन प्रतिगुणित-
 प्रकृतव्यासाद्वै क इत्यनुपाते फलं द्विगुणितं किञ्चिन्ना-
 विका प्रतिगुणिते १२०००० व्यासे त्रिदशकामिन्नमन्त्रादयः
 क्रमेणाहुः लब्धाः । यदि स्वस्वार्क १२०००० व्यासद्वये एते
 १०१८२१८८८५१७०५१४५॥ ६००००॥ ५२०५५॥ ४५८२२।
 ४१०२१। क्रमेण भुजाः तदा दृष्टव्यास २००० द्वये के
 इत्यनुपातेन उक्तानि फलानि भुजमानानि
 स्फुरित

अथ उत्तान्तगतं त्रिकोणस्य समलिकोणं तत्र सर्वेषां
 भुजानां तुल्यत्वात् । तथाहि परिधितृतीयांश
 रूपाणां सर्वेषामांशानां तुल्यतया तल्लुपचापांशेषु
 जीवास्वान्तरभुजानां तुल्यत्वाच्चित्वात् ।

अन्यान्यत्रोत्तेषूपपत्तिर्कीर्तावनीटीकायां दर्शिता विस्तर-
 भयाशोद्धिखिता ।

८ स्थानमात्रे "धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे" गीता । तत्र केदार

"यादृशं लब्धते वीजं क्षेत्रे कालोपपादितं" वेदक्षेत्रिणी
 वीजवन्नः परक्षेत्रे प्रवापिणः" मनुः

कलत्रे "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोदपादितः सुतः" याज्ञ०
 देहे "इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमिच्छामिधीयते" गीता ।
 क्षेत्रज्ञः "क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्" । "गीता क्षेत्रक्षेत्रज्ञोवमञ्जोऽय-
 मात्मा" युतिः तीर्थस्थाने "प्रविशन्तस्तु तत्क्षेत्रं सर्वं स्यु-
 र्विष्णुमूर्त्ययः" उत्कलख० क्षेत्रं विद्यतेऽस्य इति क्षेत्रिन्,
 ठन् क्षेत्रिक क्षेत्रस्वामिनि त्रि० "फलं त्वनभिसम्भाय
 च त्वया वीजिनां तथा" कुर्वन्ति क्षेत्रियोयदृष्टं प्रत्यक्षं
 क्षेत्रिकस्यार्थः" "क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजम्" मनुः । एतस्मि-
 न्नूपपदे कर्माभूते कर्त्तरि क्तञः टः । क्षेत्रकर क्षेत्रकारिणि
 त्रि० स्त्रियां ङीप् । [राजनि०

क्षेत्रकर्कटी स्त्री क्षेत्रजाता कर्कटी । यालुकायां कर्कटीभेदे
 क्षेत्रचिर्भिटा स्त्री क्षेत्रजाता चिर्भिटा । पाण्डुफलायां
 चिर्भिटाभेदे राजनि०

क्षेत्रज्ञ पु० क्षेत्रे जायते जन-ङ ७त० । "यस्तत्क्षेत्रः प्रसोतस्य
 क्षेत्रज्ञस्य व्याधितस्य च । स्वधर्मं न नियुक्तायां स पुत्रः
 क्षेत्रज्ञः स्मृतः" इति मनुक्ते १७५ भेदे नियोगधर्मश्च
 मनुनोक्ता निप्रिध्य च वाग्दानोत्तरमेव पतिमरणे
 विहितः यथा

"देवराज्ञा सपिण्डाज्ञा स्त्रिया समग्रद्विगुण्या ।
 प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिजने । विधवायां
 नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकस्तृपादवेन्
 पुत्रं न द्वितीयं कचक्षुन । द्वितीयमेते प्रजनं मन्यन्ते
 स्त्रीषु तद्विदः । अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पशून्तो
 धर्मतस्तयोः । विधवायां नियोगार्थं निर्वृत्ते तु यथा-
 विधि । शुश्रूषं क्षुधावञ्च वस्त्रेयातां परस्परम् । नि-
 युक्तौ यौ विधिं हित्वा वस्त्रेयातान्तु कारुतः । तावदौ
 पतितौ स्यातां क्षुधागुह्यतल्लग्नौ । नान्यस्मिन् विधवा
 नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन् हि
 नियुक्तानां धर्मं हन्युः सनातनम् । नोद्वाहिकेषु म-
 न्नेषु नियोगः कीर्त्यते कचित् । न विवाहविधायुक्तं
 विधवावेदनं पुनः । अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो
 विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशा-
 सति । स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
 वयानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः । ततः प्रभृत

यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्निह्यम् । नियोजयत्यपत्यार्थं
तं विगर्हन्ति साधवः । यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा
सख्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत
देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्रवक्त्रां शुचिब्रताम् ।
मियो भजेतामसवात् सक्तु सज्जतावताम् ।

दृष्टव्यमिति "उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव
हि" इत्यादिना तद्विरोधोक्तः । मिताक्षरायामप्ययं पणो
द्व्यासव्यायणप्रसङ्गे समर्थितः यथा

"अपुत्रेण परस्मै नियोगोत्पादितः कृतः । उभयोरप्य-
सौ रिक्त्वौ पिण्डदाता च धर्मतः" वा । "अपुत्रो
शुर्वनुत्पातः" इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना पर-
स्मै परभाष्यायां गुरु नियोगेनोत्पादितः पुत्रोभयोरपि ज-
नोत्पत्तिरसौ रिक्त्वौ रिक्त्वहारी पिण्डदाता च
धर्मत इत्यस्यायमर्थः । यदाऽसौ नियुक्तो देवरादिः स्वय-
मपुत्रोऽपुत्रस्य जेत्वे स्वपरपुत्रार्थं प्रष्टव्यं जनयति
स हि पिण्डकोद्व्यासव्यायणोद्वयोरपि रिक्त्वहारी पिण्डदा-
ता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् जेत्वं जेत्विष्यः पुत्रार्थं
यतते तदा तदुत्पन्नः जेत्विष्य एव पुत्रोभवति न वीजिनः-
सच नियमेन वीजिनोरिक्त्वहारी पिण्डदोऽपीति ।
यथोक्तं मनुना "क्रियाभ्युपगमात् जेत्वं वीजार्थं यत् प्रदी-
यते । तस्यैव भागिनौ द्वौ वीजौ जेत्विष्येवेति" ।

क्रियाभ्युपगमादिति अतोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि-
भवति संविदङ्गीकरणाद्यात् जेत्वं जेत्विष्यमिति वीजिने
वीजधनार्थं दीयते तस्मिन् जेत्वं उत्पन्नस्यापत्यस्य वीज-
जेत्विष्यौ भागिनौ द्वौ महर्षिभिः । तथा । "फलं-
त्वनभिसम्वाय जेत्विष्यां वीजिनं तथा । प्रत्यक्षं
जेत्विष्यामर्षौ वीजाद्योनिर्वलीयसीति" मनुः । "फलं
त्वनभिसम्वायेति अतोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्व-
त्येवमभिसम्वाय परस्मै यदपत्यमुत्पादते तदपत्यं
जेत्विष्य एव । यतो वीजाद्योनिर्वलीयसी गवाश्वादिषु-
तथादर्शनात् । अत्रापि नियोगोवाग्दत्ताविषय एव इ-
तरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् "देवराज्ञा संपिण्डाद्वा
स्त्रिया सम्यग्नि युक्त्या । प्रजे स्थिताधिगन्तव्या सन्तानस्य
परिचये । विधवायां नियुक्तस्तु हताज्ञोवाग्यनोनिधि ।
एकसुत्यादयेत्युक्तं न द्वितीयं कचक्षन्" इत्येव नियोगमुपपन्नस्य
मनुः स्वयमेव निषेधति । "नान्यस्मिन् विधवा नारी
नियुक्ता हि जातिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुक्तानां
धर्मो हन्युः सनातनम् । नोदाहिषेण मन्त्रेण नियोगः-

कीर्त्यते कश्चित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं-
पुनः । एवं हि जैर्हि विद्विद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशंसति । स मङ्गी-
मखिलां भुङ्क्ते राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णाणां सङ्गरक्षणे
कामोपकृतचेतनः । ततः प्रवृत्तिर्यो मोहात् प्रमीतपतिकां
स्निह्यम् । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधवः"
इति । नच विहितप्रतिषिद्धत्वाद्वाक्य इति मन्यम्
नियुक्त्यां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मोऽप्युपनिषद्-
वृत्तदोषश्रवणात् संयमस्य प्रशस्तात्वाच्च । यथाह
मनुरेव "कामं तु अपयेदेहं पुष्पसलफलैः शुभैः । नतु
नामापि मृच्छीयात्यन्तो प्रेते परस्त्विति" जीपनार्थं पुरुषा-
न्तराश्रयणं प्रतिषिध्य "आसीताभरणात् ज्ञाना नियता-
ब्रह्मचारिणी । यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुजम् ।
अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गता-
नि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् । स्मृते भर्तारि साध्वो स्त्री
ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्राणि यथा ते
ब्रह्मचारिणः । अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमति
वर्तते । मेहं निन्दामवाप्नोति परलोकान् ज्ञीयते" इति
पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति । तस्माद्विहित-
प्रतिषिद्धत्वाद्वाक्य इति न युक्तम् । एवं विवाह-
संस्क्रान्तनियोगे प्रतिषिद्धे कस्मै हि धर्मो नियोग इत्यत आह
"यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सख्ये कृते पतिः । तामनेन
विधानेन निजो विन्देत देवरः । यथाविध्यधिगम्यैनां
शुक्रवक्त्रां शुचिब्रताम् । मियो भजेतामसवात् सक्तु सज्जता-
वतावति" । यस्मै वाग्ता कन्या स प्रतिपद्यमानरे चैव
तस्याः परितरित्वादेव गम्यते । तस्मिन् प्रेते देवरस्य-
ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत परिणयेत् । यथा-
विधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीयानेन विधानेन हता-
भ्यङ्गवाङ्मयादिना । शुक्रवक्त्रां शुचिब्रतां मनोवाक्ताय-
संयमं मियोरहस्यागम्यहोणात् प्रवृत्त्ये कैकं वारं गच्छेत् ।
अथवा विवाहोवाचनिको हताभ्यङ्गादिनियमवन्नि युक्तामिग-
मनाङ्गमिति न देवरस्य भाष्यात्वमापादयत्यतस्तदुत्पन्नम-
पत्यं जेत्विष्यामभिसम्वाय भवति न देवरस्य संविदा तुभयोरपि"
अनेन सन्दर्भेण प्रमीतपतिकायां नियोगनिषेधात्
सधवायामनिषेधः तेन पाण्डुराजेन कुन्त्यां माद्र्यां च
नियोगद्वारा पुत्राणां उत्पादनं न विरुद्धम् ।
वस्तुतः "अनेकधा कृताः पुत्राः स्त्रीभिर्भैः पुरातनैः न
शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिर्योनैरिदमनैः" इति दृष्टव्य-

तिना शक्तिहोनामाभेदाभीनानां तदाचरन्त्यस्य निषेधात् शक्तिशालिभिश्चपिभक्तस्वाचरणं न निषिद्धं तेषां तपःप्रभावात् तत्पापक्षयसम्भवात् । अतएव अतपतिकयोरपि अन्विकान्वाधिकयोर्विचित्रवीर्यभा-
व्योर्नियोगात् व्यासेन हतराष्ट्रपाण्डुपुत्रजयोर्वृत्-
पादनं न विरुद्धम् । अतएवादिश्वपराणे कलिवर्ण-
प्रकरणे “देवरेण सुतोत्पत्तिर्लोककन्या प्रदीयते” इत्युक्तं
कालिकापुराणे च तत्प्रकरणे “तनौरसेतरेणं च पुत्र-
त्वेन परिपश्यः” इत्युक्तम् । हतराष्ट्रादीनां तु कलियुगोत्-
पत्तयेऽपि वासुदेवस्य भूमावस्थितिपर्यन्तं कलिधर्माणां
प्रादुर्भावाभावाच्च विरोधः । अतः कलौ तस्य सर्वथा
निषेधात् तद्विषये विशेषो नाभिहितः । २ च ज्ञात-
मात्रे लि० श्वेतकण्ठकार्याः ४ गणायुक्त्यां ६ गोमूत्रि-
कायां ६ शिल्पिकायां ७ च विकायाच्च स्त्री राजनि०

चेवज्ञ पु० ज्ञप्रमात्रत्वेन सर्वज्ञत्वेन वा जानाति ज्ञा-क ।
१ व्याख्यत्वेन देहाद्यभिमानिनि जीवे २ सर्वज्ञे परमेश्वरे ।
“इदं शरीरं कौन्तेय । ज्ञेयमित्यभिधीयते । एतद्योवेत्ति
तं प्राज्ञः ज्ञेयज्ञ इति तद्विदः । ज्ञेयज्ञश्चापि मां विवि
सर्वज्ञेयेषु भारत । ज्ञेयज्ञेयज्ञयोर्ज्ञानं वक्तव्यज्ञानं मतं
मम । तत् ज्ञेयं यच्च वाङ्मयं यच्चिकारि यच्च यत् ।
स च योयत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु । अविभि-
र्विज्ञा गीतं ज्ञेयमिदं विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव
हेतुमद्विनिश्चितैः । महामूढान्यहङ्कारोबुद्धिरव्यक्त-
मेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः । इच्छा
द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना इति । एतत् ज्ञेयं
समासेन सविकारसदाकृतम्” गीता । “अध्ययः पुरुषः
साक्षी ज्ञेयज्ञोऽक्षर एव च” विष्णुस० १५ अक्षिण च ।
“प्रकृत्यास्तु विकाराय ज्ञेयज्ञस्यैव धितः” नचैनं ते
प्रजानानि स तु जानाति तानि वै” भा० शा० २४३ अ० ।
“यस्यात्मनः कारयिता तं ज्ञेयज्ञं प्रचक्षते” इति मनुस्मृतौ
४ अन्वयार्थमिति “हृदि स्थितः कर्मासाक्षी ज्ञेयज्ञो यस्य
तद्व्यति” भा० शा० १०१६ श्लो० । एतदुक्तमेव “ज्ञेयज्ञः
क्षलियो विराट्” वदुक्तवः । इतिदग्धे लि० मेदि० ७ अक्षणे
लि० शब्दरत्ना० ८ ज्ञेयज्ञातरि लि० “तद्यथा हिरण्य-
निधिं निहितमज्ञेयज्ञ उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः”
शा० उ० । ततः ब्राह्मणा० भावे ध्वज् ज्ञेयज्ञ युवा०
अणु । ज्ञेयज्ञ तद्व्यापे न० ।

चेवदूतो स्त्री ज्ञेय दूतीव । श्वेतकण्ठकारिकायाम् राजनि० ।

चेवपति पु० इत० । ज्ञेयस्वामिनि “जीवं ज्ञेयपतिं प्राज्ञः
केचिदं मनसापरे । अतन्व एव स कश्चित् ज्ञेयस्य पतिरि-
ष्यते” तन्व० ज्ञेयपतेरपत्यादि पत्युत्तरपदत्वेऽपि अश्व-
पत्यादौ पाठात्कण् । ज्ञेयपत तदपत्यादिषु लि० ।
चेवपपेटौ स्त्री ज्ञेय पपेटौव । (तपापट्टा) इति ख्याते
क्षुभेदे वैद्यकम् ।

चेवपाल लि० ज्ञेयं पालयति पालि-कण् । १ ज्ञेयपालके
लि० । २ भैरवभेदे पु० । तद्वेदाः प्रयोगसारे उक्ता यथा
“भेदा एकोनपञ्चाशत् ज्ञेयपालस्य कीर्तिताः । मातृकावी-
जभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः । अक्षरयापकुम्भश्च इन्द्र-
स्तुतस्ततः परः । ईडाचारयोक्चसंज्ञादक्षपिस्तदनः ।
असृज्जी लक्ष्मणेशश्च लक्ष्मणश्च कंदर्पकः । ऐरावतयौषधमु-
रौषधेशश्चैव च । अञ्जनवास्त्वपारश्च कलः खरुखा-
नलः । गोमुखश्चैव वट्टादोऽत्मनायुगलवारणः । जटा-
टोयो जटालाख्यो भृङ्गारश्च जडुधरः । टङ्कपाणिस्तथा-
चाम्पवानवन्मुख डामरः । टङ्कारवो नागर्षभ तडिहेह
स्थिरस्तथा । दन्तुरोऽनन्दवान्मोनतित्तानः प्रचक्षुः ।
फट्कारोवीरसंघश्च भृङ्गाख्यो मेघभासुरः । युगान्तो रौ-
द्ररूपश्च लम्बोष्ठो वसुभास्तथा । मूकनन्दः पङ्कजाख्यः
सुनामा हम्बुकस्तथा । एते भेदाः समाख्याता मातृका-
क्षरयोनिकाः । ज्ञेयपालकचनप्रयोजनं यथा “नाम
पदस्य वयोनां यो वर्णो मातृकान्तरे । दृश्यते प्रथमं तत्र
तत्रायं ज्ञेयपालकः । तत्र तत्र विविष्टात्मा भेदेरैतैर्व्य-
स्थितः । ततो विविष्टो यद्व्यः ज्ञेयपालस्तु सर्वतः । ज्ञेय-
पालमसंपूज्य यः कर्म कुरुते कश्चित् । तस्य कर्मफलं हन्ति
ज्ञेयपालो न संशयः” । तन्मोक्तं २ पश्चिमहारपाले भैरव-
भेदे च “गणेशं वटुकं चैव ज्ञेयपालञ्च योगिनीः । पूर्वादि-
क्रमयोगेन हारपालान् प्रपूजयेत्” तन्व० १ ज्ञेयपालके लि०
चेवफल न० ज्ञेयस्य फलम् । १ भूत्यादिज्ञेयजाते शस्यादौ ।
जीलावत्याद्युक्ते लिङ्गोपादिज्ञेयभवे २ हस्तादिरूपे (कालि)
फले ज्ञेयशब्दे विवृतिः । [यथायां वैद्यकम् ।
चेवमालिका स्त्री ज्ञेयं मालयति मल-गण्-एवुल् ।
चेववृद्धा स्त्री ज्ञेय रोहति रूह-क । १ वालुकां कर्कटीभेदे
राजनि० । २ ज्ञेयजातमात्रे लि० । [तत्त्वज्ञापके व्यवहारभेदे ।
ज्ञेयव्यवहार पु० जीलावतीप्रदर्शिते लिङ्गोपादिज्ञेयफलादि-
ज्ञेयसम्भव लि० ज्ञेयं सम्भवति समु-भू-अच् । १ ज्ञेयजाते
“ज्ञेयसम्भवफलं वनं भवेत्” लीला० । २ भूमिजातमात्रे
लि० । ३ भिखुलानुपे पु० राजनि० ।

चेवसम्भूत उ० चेले संभूतः । कुन्दरे उ० शब्दश्चि० श्रुमि-
भवे लि० ।

चेतसाधसु लि० चेत् साधयति साधि-यसुन् । चेतसाधके
‘सपथ्यं न पुरप्रियं मिलं न चेतसाधसा’ ख० ८, २१, १४ ।

चेवाजीव लि० चेत् तत्फलं यस्य चाजीवति चा-जीव-
यत् । कर्पके अमरः ।

चेवाधिदेवता स्त्री इत० । सिद्धस्नानतीर्थाधिवाहदेवता-
भेदे । तन्नामोच्चारणञ्च ओशब्दोच्चारणपूर्वं कार्यं यथाह
सं० त० प्रयोगसारः “देवं गुरुं गुरुस्थानं चेत् चेवा-
धिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकाराञ्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्” ।

चेवाधिप स्त्री इत० । शिवादिहादयराशिस्वामिषु कुजा-
दिषु चेत्यशब्दे विवृतिः । चेतस्वामिनि लि० । [शब्दभा० ।

चेतामलकी स्त्री ले जाता चामलकी । भस्मालक्याम्
चेत्रिक लि० चेतमस्त्वस्य ठन् । चेतस्वामिनि । “क्षोभता-
हृतं दीजं यस्य चेले प्ररोहति । चेतिकस्यैव तद्दीजम्”
मनुः । इति चेतित् अथत्वे चेत्यशब्दे उदा० । “यव-
प्लव्णं विनश्यत्तु चेतो तस्य फलं लभेत्” याज्ञ० ।

चेत्रिय लि० परचोले देहान्तरे चिकित्सः परचत्वस्य चेत-
यजादेशः । देहान्तरे चिकित्स्ये अमतीकार्ये । १। १। “दण्डो-
यं चेतियो येन मय्यपातीति साग्नगीत्” भट्टिः । चेत-
मस्त्वस्य वा० घ । चेतस्वामिनि लि० । “चेत्रियस्यात्यवे
दण्डो भागाद्गुणोभवेत् । ततोऽहं दण्डोभवा नामघ्नानात्
चत्रियस्य ठ” मनुः । चेतियस्येत्यत्र चेतिकस्येति पाठान-
रम् । चेतो भवः वा० घ । ४। चेत्यजाते तणादौ लि० चेतो
स्वपरचत्वभावे प्रसिद्धः वा० घ । ५। परदाररते उ० चेदि० ।

चेत्रिण्टु उ० चेतो इत्युत्तरि । यावनाले (जुङ्गारी) स्वाते राजनि-
त्यप उ० चिप-चञ् । निन्दायां, २। वि० मे, ३। रणे, ४। पेने

५। चेवायां इत्यङ्गने चेम० । करणे चञ् । इगर्गे चेदि०
७। विलम्बे चेम० । कर्मणि चञ् । दण्ड्ये लि० तत्र
निन्दायां “सत्त्वासात्त्वान्तस्तोले न्यूनाङ्गेन्द्रियरो
मिषाम् । चेपं करोति चेद्वृष्टः” याज्ञ० । “चेप-
संप्राप्त्यल्लस्य प्रलया कोपनः प्रभुः” भा० शा० ४८।
“चेपयुक्तैर्बोभिः” भा० शा० ५५। चो० । विच्छेपे
इति छेपः अपटीर्छेपः । विलम्बे “क्षतक्षय-
सदृशताव्ययम्” भाषः । कर्मणि चञ् । क्षिपमाणे
कृत्कण्डे उ० २०७। उदा० फलान्यधोघस्तद्वो निवेशः
बीजा चेप+स्त्रार्थे कातत्वात् “भाष्योच्चारः चेप-
स्त्रार्थे” इत्यादि तत्र शब्दे बीजावतीवाक्यसुतम् ।

चेपक लि० क्षिप-स्त्रुत् । १। क्षेपकर्त्तरि पञ्चकदहतांशस्य
तदुपन्यस्यो सञ्चयेत्येव च । चेप+स्त्रार्थे क । क्षिपमाणे
यथा बीजावत्यां “पादोनपद्याकृतत्सट्टैरित्यादि”
लोकद्वयम् ।

चेपण न० क्षिप-स्त्रुट् । १। क्षेपणादे २। लङ्कने ३। मारणे ४। क्षेपे
५। यापने च । “आयुषः क्षेपणार्थञ्च त दातव्यं स्त्रीधनं
विना” इति शतः “उपाकर्मणि चोत्सर्गं विराजं क्षेपणं
क्षतम्” मनुः । करणे ल्युट् । ६। क्षेपसाधने मल्लव्यापार-
भेदे (फेलान) “क्षेपणैर्षट्पिचैवावरोहोद्भूतनिःसर्गैः”
भा० वि० १२। “क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रस्थापनं
हठात्” तद्याख्यादां नीलकण्ठहृतं मल्लयासम् ।

क्षेपणि(णी) स्त्री क्षिप वा० क्षनि वा क्षीप् । १। नौकादण्डे
(दांड) अमरः । २। जालभेदे (क्षेपजाल) भेदिनिः ।

क्षेपणीय उ० क्षिप-क्षनीयर् । “क्षेपणीयोभिन्दिपात्रः शङ्को-
दीर्घमहाफलः” यादवोक्तचक्षुषे । १। भिन्दिपात्रेऽर्धे,
२। क्षेपमात्रे पात्राणादिके ति० । “नाराचक्षेपणीयाश्च-
निष्क्षेपतितानलम्” रघुः । [श्रीमतायाम् ।

क्षेपिमन् उ० क्षिप्रस्य भावः घृणा रमनिष्” क्षेपादेशः ।

क्षेपिष्ठ ति० क्षतिशयेन क्षिप्रः इत्यन् क्षेपादेशः । क्षतिशय-
शीले “वायुर्क्षेपिष्ठा देवता” श्रुतिः । इत्यसुन् ।
क्षेपीयस् तत्रार्थे ति० स्त्रियां क्षीप् ।

क्षेम उ० क्षि-मन् । १। शोभनामगन्धर्व्ये । २। स्वस्वस्तुनोरक्षणे
उ० न० अर्धर्चादि० भेदिनिः । “उपेयादीन् रक्षैव योम-
क्षेमासिद्धये” याज्ञ० । स्वस्वस्त्य रक्षणं क्षेमः” आ० त०
रघुः । “यन्ना च मे धर्मा च ये क्षेमश्च मे” यजु० १८, ७०,
क्षेमः विद्यमानधनादे रक्षणशक्तिः” वेददी० । २। विद्या-
मानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे विशिष्ट बुद्धि नियामक
सम्बन्ध विशेषव्यवस्थापने क्षेमिकशब्दे विवृतिः । ३। कुशले
न० । तद्वति लि० क्षेम० । “शृङ्गाय राज्यं विपुलं क्षेमं
निश्चतकशट्कम्” भा० व० २५८७। चो० । “क्षतः क्षेमः
पुनः पन्थाः” भा० व० ४४४। चो० । “शूच्यशूरभन्तृणां मम
क्षेमास्तु शर्वरी” २८८। ६। सुज्ञौ न० क्षेम० “भविता सहदेवस्य”
इत्युपक्रमे “अथ भागधराजानो भाविनो ये वदामि ते”
“ततः श्रुतज्ञयाहिम ! श्रुचिसस्य भविष्यति । क्षेमोऽथ
सुव्रतस्तस्माद्वर्णस्तत्र समन्तः” भा० श० ८, २२, २०। चो० ।
सहदेववंशे ७। चपभेदे उ० । “जन्मसम्पद्विपत्तये
प्रत्यरिः साधकोवधः । मिलं परममिलं च” चो० । उक्ते
स्वजन्यतारावधिके चतुर्थमयोदहाविंशे पञ्चमत्वे च न० ।

चेमक पु० चेम-स्वार्थे क । १। चोरनामगन्धर्व्ये जटा०
२। राक्षसभेदे, “एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप !
पुण्यां निवेशयामास चेमको नाम राक्षसः” हरि० २८७०
३। पाण्डुवंश्ये नृपभेदे । “दण्डपाणिर्निमिसस्य चेमको
भविता ततः” इत्युपक्रमे “चेमकं प्राप्य राजानं संस्यं
प्राप्स्यति नै कलौ” भा० ८, २२, २८ लो० ।

चेमकर लि० चेमं करोति क-अच् इत० । १। मङ्गलकारके
“पन्थानं यः प्रपञ्चामि शिवं चेमकरं द्विजाः”
भा० आशु० १५ अ० ।

चेमकार लि० चेमं करोति क-अच् उप० स० । मङ्गलकारके
“पितुः प्रियदुरो भर्ता चेमकारस्तपस्विनाम्” भट्टिः

चेमकृत् लि० चेमं करोति क-किप् इत० । १। कृतमङ्गले
२। उपपातस्थ रक्षके परमेष्ठरे पु० । “अनिवृत्ता निवृत्ताका
संघे प्रा चेमकृच्छिवः” विष्णुसं० ।

चेमकुर लि० चेमं करोति “चेमप्रियमद्रेऽयं च” पा०
चकारात् अच् उत्तम् च । चेमकारके ।

चेमकुरी स्त्री “चेमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः जयम् ।
चेमकुरी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यति” देवीपु० ४०
अ० उक्ते १। देवीभेदे, २। शङ्खचिह्नप्राप्तौ । “कुङ्कुमाक्षस-
गोक्षि ! कुन्देन्दुधवलानने । मत्स्यमांसप्रिये ! देवि !
चेमकुरि ! नमोऽस्तु ते” इति तत्प्रथममन्त्रः

चेमदर्शिन् लि० चेमं पश्यति दृश्-णिनि । मङ्गलदर्शिनि
स्त्रियां ङीप् । कोसलाधिपराजभेदे । “कोसलानामाधिपत्यं
संप्राप्तं चेमदर्शिनम्” “य काकं पश्यरे मृगा विषयं चे-
मदर्शिनः” भा० शा० ८२ अ० ।

चेमधन्वन् पु० रामवंश्ये राजभेदे । “रामस्य तनयोजज्ञे कुश
इत्यभिहितः” इत्युपक्रमे “नभस्य कुशकुरीकस्तु चेमधन्वा
ततः श्रुतः” हरि० १५ अ० । “य चेमधन्वानमयोधय-
इली” रघुः ।

चेमधूर्त्त पु० व० व० इह० सं० कूर्मविभागे “श्यामाकाः चेम
धूर्त्ताश्च” इति उत्तरस्यासुक्ते देशभेदे ।

चेमधूर्त्ति पु० कैकेयदेशाधिपे राजभेदे । “इहृत्चेमध्या-
यनं कैकेयं इहृद्विक्रमम् । चेमधूर्त्तिं महाराज !
पिब्याधोरसि मार्गधैः” भा० द्रो० १० अ० । “गणः
क्रोधवशो नाम दक्षो राजन् । प्रकीर्तितः । ततः सङ्गच्छिरे
वीराः” इत्युपक्रमे “कारुण्येन च राजानः चेमधूर्त्तिं
स्वयैव च” भा० आ० ६७ अ० । [चेमाफलेति पाठे पुणो० ।

चेमफला स्त्री चेमं फलं यस्या । उदुम्बरवृक्षे यन्ध० ।

चेममूर्त्ति स्त्री इत्यौघनभ्रातृभेदे “उद्यन्तवाः उद्यन्तेनः चेम-
मूर्त्तिस्तथैव च” भा० आ० ६७ अ० ।

चेमवृद्धिन् लि० चेमस्य वृद्धिमत्त्वस्य इति । चेमवृद्धिर्नवे
ततः बाहुवा० इज् । चेमवृद्धि तदपत्ये पु० स्त्री० ।

चेमा स्त्री १। देवीमूर्त्तिभेदे “निश्चिंसे पुजयेत् चेमां सर्वकाम-
फलप्रदाम्” देवी० पु० ४७ अ० । २। कपसुरोभेदे च “अम्बिका
जल्लणा चेमा देवी रम्भा मनोरमा” भा० आ० १२५ अ० ।

चेमाधि पु० मिथिलाधिपे राजभेदे । “अरिष्टनेमिसस्यापि
श्रुतायुक्तत् सुपार्श्वकः । ततश्चित्रधोयस्य चेमाधिर्मि-
थिलाधिपः” भाग० ८, १२, १४ ।

चेमासन न० “अथ चेमासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा प्रेक्षयेद्दिवम् ।
दक्षहस्तो दक्षपादं केवलं स्थापयेत् सुधीः” इति रुद्रयाम-
कोक्ते आसनभेदे ।

चेम्य द्वि० चेमाय साधु यत् । कुशलयोग्ये “सायं मनुष्याश्च
प्रयवस्य चेम्या भवन्ति” श्रुतिः ।

चेय लि० चेदं योग्यः क्षि-यत् । चेदं योग्ये ।

चेव सेवने भ्वा० पर० सक० सेट् । चेवति अथो वीत् चित् ।

चेय्ये भ्वा० पर० अक० अनिट् । जायति असाधोत् चयौ ।
चेयं छाता आमः ।

चेत लि० चितेरयम् अच् । १। चितिसम्बन्धिनि २। चीयता-
सम्बन्धिनि च “यस्यस्योद्यमस्य चेतो अक्ते” अ० ८, ६०, १,

चेतयत् पु० चैताय चीयतायै यतते यत-अच् । चीयता-
यै यतमाने अर्पिभेदे तस्यापत्यादि तिका० फिज् । चैत-
यतायनि तदपत्यादौ

चेत न० चैतायां समूहः भिन्ना० अच् । १। चेतुसमूहे । स्वार्थे
अच् । २। चेतौ च “वैश्वानरं चैतुजित्याय देवाः” यजु०
१२, ६० । चेतमेव चैतं तस्य जित्वं जयस्यौ यजमा-
नस्य चैताम्रैः” वेददी०

चैमिक ति० चेमेय निर्हृत्तं ठज् । १। लज्जस्य रक्षयोप-
योगिनि २। विद्यमानसत्ताकस्य वस्तुनः स्वाधिकरणे स्तिति-
श्रिष्टबुद्धितियामकसम्बन्धव्यवस्थापननिर्वाहो जन्मत्ये च ।

यथा दुःखात्यन्ताभावस्य मोक्षत्ववादिमते आत्यन्ताभाव-
स्याजन्मत्येऽपि स्वप्रतियोगिदुःखानुत्पादनद्वारा स्वाधि-

करणे स्वशिष्टबुद्धिनियामकदुःखाकाजीनस्वरूप
सम्बन्धनिर्वाहकत्वं तत्त्वज्ञानस्येति दुःखात्यन्ताभावस्य

चैमिकी तत्त्वज्ञानसाध्यता । एवं कृतिसाध्यत्वस्य पिध्-
यत्वमते “एकादश्यासपवसेत्” इत्यादौ अजोरात्र

भोजनाभावस्य चैमिकं कृतिसाध्यत्वम् । “भाषोयथाऽ-

भावः कार्यवत् कारणं मनः" इत्युदयनाकार्यैरभावभावस्य
दृष्टान्तविधया कार्यत्वोक्तिः शैभिकविधया । एतेन
प्रायश्चित्तविकटीतायां श्रौतकृतकालद्वारेणाव्यन्ता-
भावस्य शैभिकजन्यत्वस्य निराकरणम् निरस्तम्
प्रति योग्यतालीनस्वरूपसम्बन्धविशेषस्य वाच्यताभावविशि-
ष्टबोधनियामकत्वेन तादृशसम्बन्धस्य तत्त्वज्ञानकत्वा-
दिनिर्णीतत्वात् स्वाधिकरणे सति हि दुःखे भोजने
वा तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावात् विशिष्टदुःखेरनुदयात्
तस्य तत्त्वज्ञानादिप्रयोज्यत्वमेवमन्यत्वोक्त्याम्

चौरहृद त्रि० चौरहृदस्येदम् शिवा० अण् । चौरहृद-
सम्बन्धिनि ।

चौरिय त्रि० चोरे संस्कृतम् ङञ् । चोरे संस्कृते परभाषे न०
हेम० । २४वाग्वां स्त्री ङीप् ।

चोड़ पु० चोड़-चञ् प्रथो० । आलाने गजबन्धन्याम् शब्दचि०

चोण त्रि० चि-वा० ङीप् । जयगीले । "महः चोणस्याश्विना
कण्वाय" अ० १, १७, ८ चोणस्य जयणस्य निरु० ६, ६,

चोणि(णी) स्त्री चै-वा० ङीप् वा ङीप् । प्रथिव्यां
निच० । "मत्स्यो युगान्तसमये मनुजोपलब्धः चोणीमयो
निखिलजीवनिर्नायकेतुः" भाग० २, ७, १२ । २ एकसंख्यायाश्च

चोद पु० चोद-घञ् । चूर्णने पेषणे अमरः कर्माणि
वञ् । २ रजसि च हेम० । "यानेभिर्ममैः शितिकण्डपञ्च
चोदयुतबुधुभिरेरचौधैः" भाषः "पठः खण्डनखण्ड
खाद्यसहजचोदचमे" नैप० ।

चोदक्षम त्रि० चोदं क्षमते क्षम-अच् । विचारसङ्घे "पठः
खण्डनखाद्यसहजचोदक्षमे" नैप० ।

चोदस् न० चोद-अङ् । जले निच० ।

चोदित न० चोद-णिच्-क्त । चूर्णिते पेषिते शब्दचि० ।

चोदिमन् पु० चोदस् भावः इमन् चि-चोदादेशः । चोदतायाम् ।

चोदिष्ठ त्रि० अतिशयेन चोदः इत्तन् चोदादेशः । अतिचोद्रे ।

चोदीयस् त्रि० अतिशयेन चोद्रे इत्तन् चोदादेशः । चोदतरे
"इहत्सहायः कार्यान् चोदीयानपि गच्छति" भाषः
स्त्रियां ङीप् । [प्रजाय भवन्ति" शत० ब्रा० १, ५, २, ७ ।

चोधुक् त्रि० चोध-वा० ङञ् । चोधायुक्ते । "चोधुका हास्य

चोभ पु० चोभ-घञ् । सञ्चलने "स नूपुरचोभपदाभिरासीत्"

"रथचोभपरिचालः" रघुः । २ विकारे च "चोभमाशु
हृदयं न वद्वान्" भाषः । "अलेन्द्रियचोभमयुग्मनेतुः"
कुमा० ।

चोभक पु० "इर्जराण्यस्य पूर्वस्यां इरं नाम वरासनम् । तद्विधि

महाशैलः चोभको नाम नामतः" कालिकापु० ७ अ०

उक्ते कामाख्यतीर्थस्थनगरभेदे । चोभ-एवञ् । २ चोभ-
कारके त्रि० ।

चोभण त्रि० चोभ-णिच्-ल्यु । १ चोभजनने । २ कामवाणविशेषे

पु० पञ्चवाणशब्दे विवृतिः शिबिने पु० । "नमो बुद्धाय

लुब्धाय लुब्धाय चोभणाय च" भा० शा० २८ इत्य०

शिवसङ्गसूनाम । ४ विष्णौ । "उद्भवः चोभणो देवः श्रुत-

गर्भोरमेश्वरः" विष्णुसं० तस्य च स्फुटिकावे प्रजयादि-

चोभकत्वात्तथात्वम् यथाह विष्णुपु० "प्रकृतिं पुरुषं

चैव प्रविश्यात्मेक्या प्रभुः । चोभयामास भगवान् सर्ग-

कालेऽव्ययाव्ययौ" । भावे स्फुट् । ५ चोभणे न० ।

चोभ न० चोभ-मन् । १ मण्डपोपरिपालायाम् (चिबेवर) शब्दचि० ।

२ शट्टे भरतः ३ गणपदासके पु० जटाधरः संज्ञायां कन् ।

तत्कार्ये ४ चोरनामगन्धद्रव्ये पु० शब्दचि० ।

चौ(ण)णी स्त्री चो-वा० नि ङङि च वा ङीप् । धरण्याम्

अमरः । अस्या व्युत्पत्तिः ब्रह्मै० पु० २, ७ अ० उक्ता यथा

"इच्छा च यागधाराश्च चौणी चौणा लये च या ।

महालये चयं यान्ति चित्तक्षनं प्रकीर्तिता" तेन

चौणाशब्दात् प्रथो० साधु । २ एकसंख्यायाश्च ।

चौणीप्राचीर पु० चौणी प्राचीर इव यस्य । सङ्घे जटा० ।

चौणीभुज् पु० चौणी भुजक्ति अस्ति भुज-क्तिप् । चित्ति

पालके राजनि

चोद्र न० चोद्राभिः सरवाभिर्निर्दत्तम् अण् । "मत्तिकाः कपिलाः

सूक्ष्माः लुद्राख्यास्तत्तत् मधु । सनिभिः चोद्रमित्युक्तं

तद्वर्णात् कपिलं भवेत्" इति भावप्र० उक्ते १ मधुनि

अमरः । "सचौद्रपटलैरिव" रघुः । "गुणैर्मात्तकवद्

चौद्रं विशेषान्मेहनं परम्" भावप्र० । २ जले सेदि० ।

३ चम्पकवले पु० शब्दचि० । ४ क्षितिकण्डे पांशौ न०

शब्दचि० ५ मागध्यां जाते जातिसङ्करभेदे पु० स्त्री०

"चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः । मांसं

स्यादुकरं चौद्रं सौगन्ध्यामिति विश्रुतम्" भा० अनु०

४८ अ० । लुद्रस्य भावः अण् । ६ लुद्रतायां न० ।

चौद्रक्य न० लुद्रकः आयुधजीविंसंघः स्त्रियैर्जाट् । आ-

युधजीविंसंघे टित्वसामर्थ्यात् स्त्रियां ङीप् चौद्र

कीत्यप्यल स्त्री सि० कौ० ।

चौद्रज न० चौद्रात् जायते जन-ङ् । (नोम) स्वाते १ सिक्-

थके राजनि । २ मधुजातमात्रे त्रि० ।

चौद्रघात पु० कर्म । मासिके उपधातुभेदे वैद्यकम् ।

चौद्रप्रिय ५० चौद्रमिव प्रियः सादृत्वात् । जलमधूकद्रुमे
६५० । २मधुप्रिये लि० ।

चौद्रमेह ५० चौद्रमिव मेहः । मधुमेहे रज्जु मेहग्रन्थे ६१०४०
सुयुतवाक्ये तल्लक्षणं दृश्यम् "कण्ठं मधुरं कृत्वा
चौद्रमेहं वदेत्तुभ्यः" भावप्र० ।

चौद्रेय न० चौद्रे भवः ठञ् । (मोम) सिद्धिके राजनि० ।

चौम न० चू-मन् प्रज्ञा० स्त्राचं खण् । १३३३ने पट्टवस्त्रे ।
"श्रियः पद्मनिपण्यायाः चौमानरितभेदले" रघुः
"चौममाकुलतया विचकर्म" भावः "वचौरानुपव्ये"ण
शाणचौमाविकानि च० मनुः । सुभाया अतस्या विकारः
खण् । २गणभेदजातवस्त्रे स्त्रियां ङीप् चौमी कन्या ।
चौमेष इङ्ङनेन प रहतो रघः खण् । २३३३परिहते रणे
५० । २३३३भेदे ५० न० कोटिल्यः । अट्टे अमरः । अट्टव
प्राकारापरित्यक्तवस्तुहन्ति केचित् । मण्डपपरि-
निर्मितं मण्डपम् (चित्रेण) दृश्यम् । [शब्दचि० ।

चौमिक ५० चौममिव कायार्थकै-क । चोरनामगन्धद्रव्ये ।

चौमी स्त्री जनेव स्त्राचं प्रज्ञा० खण् ङीप् । १यतस्यां
(मसिना)ख्याते हर्ष । सुभाया विकारः कन्या खण्
ङीप् । २सुभाजातगणकतकन्यायां स्त्री ।

चौर न० चुरेण निहत्तम् खण् । १चुरकर्म्मणि केशकर्त्तने ।
तत्र विहितनक्षत्रादि चुरकर्म्मग्रन्थे २१८६ ४० उक्त-
प्रायं विशेषोऽतु कश्चिदभिधीयते
"व्रतानामुपवासानां आह्वादीनाञ्च संवमे । न करोति
चौरकर्म अगुचिः सर्वकर्मसु । स च तिष्ठति कुण्डेषु न-
आदीनाञ्च सुन्दरि । तदेव दिनमानावत् तद्गोत्रीयं दण्ड-
तः कृतः" ब्रह्म वै ५०२०५० । "चन्द्रगुह्यिदा नास्ति
तारायाश्च विशेषतः । अचौरभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्र-
जयोर्हिने" ज्यो०त० । "भामं चौरं हनि शुभः शुक्रं शुक्रो-
धनं रविः । आबुरहारको हनि सर्वं हनि शमैश्वरः"
श्रीपतिरत्नमाला । "कात्तया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्म मृत-
कृतकेषु च । वन्धमोक्षममदीक्षणेऽपि चौरमिदमखिलेषु
चोडुषु" भोजदे० । "स्वकाये" पितृनाञ्च रवेरंशपरिचये ।
चुरिकर्म न कुरीत जन्ममासे च जन्मभे" हृदयार्थः,
"केशवमावर्त्तय" पाटलिपुत्रं पुरीमहिष्कृतम् ।
दितिमदितिश्च अरतां चौरविधौ भवति कल्याणम्"
ज्यो० त० । अत्र क्रमो वराहपु० "शुश्रुक्म कारयित्वा
नखच्छेदमननरम्" ज्योति० त० । "केशशुश्रुलोम-
नखानि वापयति शिखावर्जम्" शु० त० गोभिलः ।

"रोहिण्याश्च विशाखायां मैत्रे चैषोत्तराश्च च ।
मघायां जतिकायाश्च द्विजैः चौरं विवर्जितम् । जल्पा
त मैत्रेण चौरं वा देवांस्तर्पयेत् पितृन् । रुधिरं
तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" ब्रह्म वै ५०
नापितमृष्टे चौरनिषेधो यथा "स्वयं मात्यं स्वयं
पुष्पं स्वयं हृष्टञ्च चन्दनम् । नापितस्य मृष्टे चौरं
शक्रादपि हरेत् त्रियम्" कर्म्मलोचनः ।

चौरपव्य न० चुरं परिविव स्त्राचं ध्वञ् । अति-
तीक्ष्णे "कश्चिदंशं चित्तकथं चौरपव्यं स्वयं भविम्"
भाग० ६० ५, ८ ।

चौरिक ५० चौरं शिल्पत्वेनाख्यस्य ठन् । नापिते शब्दमा-
ण्यु तेजने अदा० पर० सक० सेट् । ज्योति० अज्ज्ञावीत् ।
चुष्णाव । ज्योति० चणुतः । "वाचं चणुवानोदमयन्
सपत्नान्" अथ० ५।२०।१ । "उभयतो ह्योदं वाचः चणुतम्"
शत० ब्रा० ६० १०१३४ ।

चणुत लि० चणु-क्त । तीक्ष्णीकृते अमरः ।

चणोत न० चणु-करणे लृत् । अस्त्रतेजने शाखाख्ये यन्त्रभेदे ।
"ज्योतिषेव सधितमिंस्रशोतम्" अ० २, २७, ७ ।

चूमा स्त्री जने भारं जम-अच् उपधातोपच । १धरायाम् ।
अमरः "ज्यां लम्बायित्वा जमयोपपन्नम्" रघुः । "नचोदङ्
प्रवेगेन न च ज्जायवनादपि" भा० व० १६६ अ० ।
"ज्जाया चरति परि सा हणत्तु नः" निरु० हृता अक्
२एकसंख्यायाश्च ।

ज्जाज ५० ज्जाया जायते जन-ङ । १मङ्गलपक्षे २नरकासुरे च
ज्जापति ५० इत० । भूपे ज्जानायादयोऽप्यत्र ।

ज्जाभुज ५० ज्जां भुजति अयति भुज-किप् । भूमिपात्रे
ज्जाभुत् ५० ज्जां विभर्त्ति पालयति धारयति वा भृ-विष्
तक् च । १राजनि २पते च तस्य भूमिधरत्वात्तयात्वम् ।
ज्जाय विधूने कम्पने आ० आत्त० अक० सेट् । ज्जायते ।
अज्ज्यायिष्ट अज्ज्याये दैदित् ज्जातः । "अज्ज्यायन मही"
मृध्नाः "अज्ज्याये च मही रामः" भट्टिः । शिचि पुक्
यलोपच । ज्जापयति ।

ज्जील निमेषे आ० पर० अक० सेट् । ज्जीलति अज्जीवीत्
चिज्जील । निमेषः पञ्चमिहचुदोरावतिः ।

ज्जिड ज्जे ज्जे आ० आत्त० अक० मोच्चे सक० सेट् । ज्जेडते
लृदित् अज्जिडत् । चिज्जिडे जीदित् । ज्जेडितम् ।
आदित् ज्जेडम् ज्जेडितं तेन "नास्तोदयेन्नाच्छेडेत्"
मनुः । परस्मैपदमापेम् एवं "ज्जेडनोपावमानाश्च

प्रथेदुस्ते महाजयाः" रामा० कि० ४५ अ० । "श्लेडनि
बुधरायन्ने श्वलनीव च ये प्रथाः" सुश्रुतः । अथ्यक्त
दनशब्दकरणे अथ० "श्लेडितोत्तुटसङ्कुलः" भा०
आश्व० ५८ अ० ।

श्लिद मोचने सक० श्लेहे अथ० भा० आ० सेट् । श्लेदते
श्लिदत् अश्लिदत् श्लिदत् श्लिषः आदिदत् श्लिषां
श्लिदत् तेन ।

श्लिद कुञ्जेने दिवा० पर० अथ० सेट् । श्लिद्यति । श्रित्
अश्लेदीत् अश्लिदत् । आदिदत् श्लिषं श्लेदितं तेन ।

श्लेड ५० श्लिड-भावादौ चञ्, पचाद्यच् वा । १ अथ्यक्तदन-
शब्दभेदे २ श्लेहे ३ मोचने ४ त्यागे । ५ कर्णमयभेदे कर्णगत-
रोगशब्दे १७८ पृ० विवृतिः । इविषे ५० अथ० ७ पीत-
शोषाशब्दे रत्नभा० दलोहितार्कपर्यफले न० मेदि० ८ वंश-
शब्दाकायां १० सिंहनादे ११ शोषातकीडशब्दे स्त्री राजनि०
श्लेडित न० श्लिड भावे-क्त । सिंहनादे अथ० १ ।

श्लेला संचालने, गतौ सक० क्रीडायाम् अथ० भा० पर० सेट् ।
श्लेलेति कश्चेत्तौत् श्लिदत् श्लिषि श्लिड न श्लसः ।
अथश्लेलेत् । "ये तु विदध्या गात्राणि श्लेलेनि च हसनि
च" (ये हरिययपाः) रामा० ६, २ अ० "दधुः शङ्खांश्च
संभृताः श्लेलेन्यपि यथापुरम्" ६, २६ अ० । "ते तदा
स्फोटयामासुः श्लेलेनय समन्तः" १७ अ० ।

श्लेला स्त्री श्लेड-अ । क्रीडायाम् । आर्थे च श्लेडि-
कायाम् । "श्लेडिकया मृषा समाधिना आमोचित-
इयं प्रेमसंरम्भेण चरितचरित आगत्य पृथदपच-
विषाणाप्येव लुठति" भाग० ५ अ० ८ अ० । गौरा० स्त्री
श्लेलेलीत्ययत् । "बाहुप्रसार परिरम्भ करालकोरुनीविश-
नालभननर्म नस्त्रायपातेः । श्लेलावलोककचितैर्द्रव्य-
सुन्दरीषासुत्तमयन् रतिपतिं रमयाङ्गकार" भाग०
१० अ० १८ अ० ।

इति श्री तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते वाचस्पत्ये ककारादिशब्दावसङ्गहनम् ।

ख

अकारः "जिह्वाभूले त कः प्रोक्तः" विप्रोक्तेः कण्ठमूलो-
च्चार्यः जिह्वाभूलपदस्य कण्ठमूलपरत्वात् । अक्षोश्चरणे
आभ्यन्तरप्रयत्नः स्रष्टता (जिह्वाभूलस्पर्शः) बाह्यप्रयत्नाच्च
“अवां यमः खयः + कं पौ विसर्गः शर एव च । एते आवातु-
प्रदाना अवापाव विवक्ष्यते । कण्ठम्” इति शिष्योक्तेः आवा-
योपविचाराः “अयुत्सावर्गयमगायणवाल्पासवः स्रष्टताः”
इति शिष्योक्तेः वर्गमध्ये युग्मवर्णत्वात् महाप्राणश्च ।
आदिगण्डे परे पूर्वस्य विसर्गस्य स्थाने जिह्वाभूलीयः यथा
अथे + खनिः समासे तु वा सत्वञ्च । भा + खरः भास्वरः
भाः खर इति । वस्त्राभिधाने अस्स वाचकाः शब्दाद-
र्शिताः यथा “अः प्रचण्डः कामरूपी शुद्धिर्विद्धिः सर-
स्वती । आकाशइन्द्रियं दुर्गा चण्डी सन्नापनी गुरुः ।
शिखण्डी दनोजातीयः कर्णोष्णगण्डोगदी । न्यूनं
कपाली कल्याणी सूर्यकर्णोऽजराभरः । शुभान्वेय
चण्डलिङ्गे जगो भङ्गारखड्गकौ” । अस्स मातृका-
वर्णानामर्गतत्वेन ध्वनिरूपं वर्णोद्धारतन्त्रे उक्तं यथा
“बन्धूकपुष्पसङ्गागां रत्नालङ्कारभूषिताम् । पराभयकरीं
नित्यामीमहास्त्ररुचीं पराम् । एवं ध्यात्वा अस्त्ररूपां
तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । मातृकान्यासे चास्य बाह्यौ
न्यस्तता । ओकरचनायां तस्याद्यवर्णतयोपन्यासे यन्त्र-
वर्त्तुः लक्ष्मीकरता “कः खोगोवय लक्ष्मीं वितरति
विद्योदः सुखं चः सुखं जः उत्तरः टीकावृत्तधृवाक्यात् ।
ख डः खर्ज-खन-वा ड । १४व्यं हेमच० । २इन्द्रिये
१पुरे ४चले १गुण्ये ३विन्दी ७आकाशे ८संवेदने ९स्वर्गे
१०कर्मणि च न० मेदि० । ११लग्नात् दशमे स्थाने
व्यो०त० । “आरे खस्ये चतुष्पाद्भोगयम्” भीलक० ।
“तनुनिघनस्यमेशाः केन्द्रकोणे लिलाभे” जातकप० ।
१२सुखे हेमच० । १३अचके (आव) उपधातुभेदे
राजनि० । “तत्रेन्द्रिये “जडं” नाभेयांनि खानि
तानि मेध्यानि सर्वशः” मतुः । आकाशे “नश्यतीश्वर्यवा
विद्धः खे विद्धमतुविध्यतः” मतुः खं “वायुर्ज्वलनोजलं
वितिरिति त्रैलोक्यसन्धीलति” प्रबो० । “एतस्माज्जायते-
खं वायुर्लोतिरापच” श्रुतिः । “यावत् गिरः खे
मरुतां चरन्ति” कुमा० १४परमानन्दस्वरूपे ब्रह्माकाशे ।
“कं ब्रह्म खं ब्रह्मः सदेव कं तदेव अस्” इति च आ०उ० ।
अकक्षा स्त्री सूर्यरश्मिप्रचाराविवेके वेदनाकारे

ब्रह्माण्डसूत्रे नगनपरिधौ सि० शि० तत्परिनाय-
स्तं यथा *कोटिर्नैख्यनन्दष्टकनभूषणं ब्रह्मजज्ञेन्दुभि
१८७।२०६६२००००००० कौतिःशास्त्रविदो वदन्ति
नभसः कक्षामिसां योजनैः । तद् ब्रह्माण्डकटा-
हसंपुटतटे केचिज्जगद्युपेतनम् केचित् प्रोचुरहग्र-
इश्वरकगरि पौराणिकाः स्वरयः । करतलकानिता-
मलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोकम् । दिनकरफर-
निकरनिहततमसो नभसः स परिधिरेदित्तैः” सू० ।
“एभिर्देवैर्जनैस्तुल्यां गणकाः खकक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति ।
तत्र कथमननस्याकाशस्थेयता यक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽ-
हपतिद्युतिमुजो नभसः परिधेरिदं वदन्ति । अत एव
पौराणिका गणकाश्चे ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति । केचि-
द्धीकालोकं वदन्ति । यतस्तदनर्वन्ति न एवाकीरश्ययः ।
एवमन्ये वदन्तीति नाद्याकं मतमित्यर्थः प्रमाणाग्न्य-
त्पात् । करतलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं यक्तुं
शक्नुवन्ति । इदानीं समतमाह” मणि० “ब्रह्माण्डमेत-
न्नितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूरिच्छ तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं
नः” सू० । इदानीं ग्रहणका व्याहृ । “ग्रहस्य चक्रै-
र्विष्णुता खकक्षा भवेत् खकक्षा निजकक्षकायाम् । ग्रहः
खकक्षामितयोजनानि भ्रमत्यजस्रं परिवर्त्तमानः” सू० ।
“सा खकक्षा यस्य यस्य भगणैर्हितयेत तस्य तस्य ग्रहस्य
कक्षामितिर्लभ्यते । कस्योपपत्तिरूपं लोकलोत्तरार्ध-
मिति । अतः खकक्षायां ग्रहो भ्रमत्यजस्रं परिवर्त्तमानः
खकक्षामितानि योजनानि पूरयति । अतो ग्रहभगणैः
भक्तायाः खकक्षाया यद्भव्यते सा ग्रहकक्षामितिरित्यु-
पपन्नम् ।

खकामिनौ स्त्री खं सुखमाकाशं वा कामयते कम-स्त्रीर्षे
 षिङ्-षिनि ङीप् । १ चार्चकाः २ चङ्गद्वयितायां च
 त्रिका० । [महादेशे त्रिका० । खकेशादयोऽप्यत्र ।
 खकुन्तल ५० खमाकाशः कुलकस्थनीयमिव यस्य । व्योमदेशे
 खकुल इति भा० पर० यक० सेट् । खक्षति खक्ष्-खीत् ।
 चखक्ष । प्रनिखक्षति ।

खुकुट ५० खकुट-कटन् । कठिन्यां (सहि) रायसु० ।

खखोल्ल ३० काशीस्ते च्यादित्यभेदे तत्कथा काशी० ५०
 क० यथा “खखोल्लकोनाम भगवानादित्यः परिकी-
 र्त्तितः । त्रिषष्ट्योक्तेरभागे सर्वव्याधिघातकः । यथा
 खखोल्लकस्याप्या तस्यादित्यस्य तच्छुभु” इत्यु० ५३ अ०

दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राज्ञः स्वरं ह्रस्वा । विधि-
 पत्न्ये विधेयं चन्द्रादीनामपक्रमान् ॥ उत्तरामिषं
 पातो विधिपत्न्यपराईमः । अहः प्राग्वत्तन्मन्त्रो
 यावद्यायामपकर्षति । बुधभागवयोः शीघ्रात् तद्वत्
 पातो यदा स्थितः । तन्मन्त्रोपरात् तौ ह विधिपत्न्ये
 यवोक्तवत् ॥ मङ्गलान्मन्त्रान्मन्त्रैः स्वल्पमेवाप-
 क्षयते । मङ्गलान्मन्त्राणां चन्द्रमन्त्रो बहुपक्षयते ॥
 भौमादयोऽत्यमूर्तिं त्वाग्नीध्रमन्दोऽमृज्ज्मन्त्रैः । दैवतैर-
 पक्षयन्ते सुदूरमतिविगताः ॥ अतो धनर्षे सुमङ्गलं
 तेषां गतिवशाद्भवेत् । आकाशमाणाक्षरैर्व्यञ्जितं यान्य-
 निलाङ्गताः ॥ यक्रानुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा
 ममा । तथा शीघ्रतरा शीघ्रा यद्वाचामपधा गतिः ॥
 तत्प्रातिशीघ्रा शीघ्राष्ट्रा मन्दा मन्दतरा ममा ।
 अथर्वीति पञ्चधा देया या यक्रा सानुवक्रा”सू. सि. ॥
 यक्रानुवक्रेत्यादिनां राज्ञान्येन विवक्षितं यथा ।

“भीमादिपञ्चाशं विरविचन्द्राणामष्टप्रकारा गतिः ।
फलिता । तत्र वक्रोत्थादिषमेत्वनं षट्प्रकारा गतिः
शीघ्रतरा शीघ्रेति गतिद्वयम् । तथा मसुद्धये । आसं
स्वरूपज्ञानमये स्फुटम् । अथैनामष्टा गतिं भेद-
द्वेन क्रोडयति । तत्राष्टविधगतिष्वतिशीघ्रेत्वादिसमे-
त्त्वना इत्येवं पञ्चया गतिः । अज्यो मागीं गतिर्ज्ञेया
या गतिः सातुवक्रमातुवक्रगमनेन सह वर्त्तमाना पूर्व-
ज्ज्ञोक्तेऽनुवक्रगतैर्वक्रकृटिलमध्याभिधानादुभयथासद्वत्वाच्च व-
क्रातुवक्रा कृटिलेति गतिर्वक्रा ज्ञेया तथा च पञ्चाशं
मागीं वक्रेति गतिद्वयम्” ॥ शैब्यमान्दरादिप्रकारस्तु
तत्रैव दृश्यः विस्तरभयाच्चेदाहृतः ।

खगपतिः प० खगान् पाति पा-क । गरुडो खगपत्यादयो-
 ऽन्यत्र । गरुडस्य खगपतित्वलाभकथा भा० धा० १। अ०
 यथा 'अथापश्यदधीनं हृष्टान् हनु उदरवर्षिणः । पना-
 शहन्ति कामिकां वधतः संहृतान् पथि । प्रलीनान् स्वेष्टि-
 वाह्येषु निराचारांस्तपोधनान् । ह्रिग्यमानान् दन्वजान्
 माप्यदे संयुतोदके । तान् सर्पान् विषयापिष्टोषीर्धौ-
 न्तः परन्दतः । अरुह्यथ्याभ्यगाफीव' अक्षुविद्याव-
 सत्य च । तेष्व रोधसमाविष्टाः सुभ्रवं जातमन्यवः ।
 आरेभिरे सज्जन्तु कर्म तदा शत्रुमयङ्गरम् । लुब्धुस्तो
 सुतपसो विप्रियज्जातवेदसम् । सन्तो रज्ज्वा चैर्विप्रा येन
 कामेन तच्छृणु । कामवीर्यः कामगमो देवराजमय-
 प्रदः । इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रतः । इ-

न्द्राश्रितगुणः शीघ्रं शीघ्रं चैव मनोजवः । तदसं नः
 फलेनाद्य दारुणः सम्भवति । तद्वहुधा भ्रममन्त्रो
 देवराजः शतक्रतुः । जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशित-
 व्रतम् । तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽयं प्रजापतिः ।
 बालिशित्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमष्टकतः । एवमस्त्विति
 तच्चापि प्रत्यक्षः सत्यवादिनः । तान् कश्यप उवाचेदं
 सान्वयपूर्वं प्रजापतिः । अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्-
 ब्रह्मणः कृतः । इन्द्रार्थं च भवनोऽपि यत्नवत्सपो-
 धनाः । न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्ह्यसत्तमाः ।
 भवतां हि न मिथ्याऽयं सहस्रो वै चिकीर्षितः । भव-
 त्वेव पतञ्जरीणामिन्द्रोऽतिबलकृत्त्ववान् । प्रसादः प्रिय-
 तामस्य देवराजस्य वाचतः । एवमुक्ताः कश्यपेन बालि-
 शित्यान्तपोधनाः । प्रत्यक्षुरभिसम्पूज्य सन्निधेः प्रजा-
 पतिम् । बालिशित्याञ्चुः । इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः
 सर्वेषां नः प्रजापते ! अपत्याद्यं समारम्भो भवतश्चाय-
 मीप्सितः । तदितं सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम् ।
 तथा चैवं विधत्स्वात्र यदात्रायऽनुपश्रुति । सौतिर्याच
 एतस्मिन्नेव काले ह देवी दाक्षायणौ शुभा । पिनता
 याम कल्याणौ पुत्रकामा यशस्विनी । तपश्चात्वा व्रतपरा
 ज्ञाता पुंसवने शुचिः । उपश्रुताम भर्तारं तासुवाचाय
 कश्यपः । आरम्भः सफलो देवि ! भविता यत्नवेपसितः ।
 जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरी । तपसा क-
 लिशित्यानां मम सहस्रस्यौ तथा । भविष्यते महा-
 भागौ पुत्रौ त्रैलोक्यपूजितौ । उवाच चैनां भगवान्
 कश्यपः पुनरेव ह । भाव्यंतामत्रमादेन भर्तारं सुम-
 होदयः । एतौ सर्वपतञ्जरीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ।
 ब्रह्मसम्भाषितौ वीरौ कामरूपौ विहङ्गमौ । शतक्रतु-
 मसोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः । त्वत्सङ्गायौ महा-
 बौद्धौ भ्रातरौ ते भविष्यतः । नैताभ्यां भविता दोषः
 सक्ताशान्ते पुरन्दर ! । श्येत ते शक्र ! सन्नापस्वमेमेन्द्रो
 भविष्यति । म चाप्येवं त्वया भूयः क्षेम्यां ब्रह्मवा-
 दिनः । न चावमान्या दर्शते यावज्जा भ्रमकोपनाः ।
 एवमुक्त्वो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिपटपम् । पिनता
 चापि सिद्धार्थो बभूव सुदिता तथा । जनयामास पुत्रौ
 द्वावरुणं गरुडं तथा । विहङ्गाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य
 पुरःसरः । पतञ्जरीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यर्ष्यतम् ।

खुगम लि० खे व्याकाशे मञ्जुति गम-व्याप् । व्याकाशगाभिनि
सिद्धगन्धर्वादौ । “ततो दिव्यास्तमापन्ना गन्धर्वा ह्यस-

भाविनः" इत्युपक्रमे "ते कार्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः
समस्ततः" भा० प० २४४ अ० । [शब्दच० ।

खगवत्त ५० खगस्य वल्लमिनाकारोऽस्य । नकुचवत्ते (मान्दार)
खगवती स्त्री खगः खगपादशृङ्गं चाकाशस्थितत्वेनाप्यस्या
मनुष्यमख्यः । भूमौ जटा० । तस्याः व्योम्नि स्थित-
त्वात् खगतुल्यत्वम् । "मध्ये समलादण्डस्य भूगोलः
व्योम्नि तिष्ठति । विभाणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणा-
त्मिकाम्" सू० सि० उक्तेः । आर्यभट्टमते तु पृथिव्याः स्वत-
न्त्रायाः आकाशगतमत्त्वात् खगतुल्यगतिरनेन सादृश्यमिति
भेदः । खगोलशब्दे विवृतिः ।

खगशब्द ५० खगस्य शत्रुरिव । । पृथिव्याः (चाकु-
नित्या) शब्दच० । इत० । शत्रुनेन विज्ञे ।

खगस्थान न० इत० । द्रुमस्य कोटरे शब्दच० ।

खगान्तक ५० खलयति खलं करोति णिच्-खल् इत० ।
शत्रुन विज्ञे राजनि० ।

खगासन ५० खगः गरुड आसनमस्य । । विष्णौ तदा-
चनत्वात्तदासनत्वं तस्य तत्तथा च भा० व्या०
३३ अ० यथा "विष्णुना च तदाकाशे देवतेयः सने-
यितान् । तस्य नारायणस्तुष्टेनालौक्येन कर्मणा ।
तत्तुवाकाव्यधो देवो वरदोऽस्मीति शेषरम् । स वज्रे
तप तिष्ठेयमुपगोच्यन्तरीक्षगः । उवाच सैनं भूयोऽपि
नारायणमिदं वचः । अजरचामरस्य स्थामस्तेन विना-
यकम् । एवमस्त्विति तं विष्णुं रुवाच विनतास्तुतम् ।
प्रतल्लज्ज वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् । भवतेऽपि
वरं दद्यां ह्यनोत् भगवानपि । तं वज्रे वाहनं विष्णु-
महत्तलं सहावलम् । ध्वजस्तु चक्रे भगवानुपरि
स्थास्यतीति तम् । एवमस्त्विति तं देवस्यैव नारायणं
खगः । वज्राज तरसा वेगाहायुः स्रष्टुं नृणां जपः" ।
"चङ्गं जप्त्वा अथः प्रीतिं यः करोति खगासनम् ।
खगासनप्रसादेन अमलोपो भवेद्द्रुतम्" रुद्रजा० उक्ते
२४४ अ० भेदे न० ।

खगेन्द्र ५० इत० गरुडे खगपतिशब्दे विवृतिः ।

खगेन्द्रध्वज ५० खगेन्द्रः गरुडे ध्वजोऽस्य । विष्णौ तस्य
गरुडध्वजस्त्रीकारकया खगासनशब्दे दर्शिता ।

खगेश्वर ५० इत० । गरुडे खगरः ।

खगोल ५० सू० सि० पञ्चे गोलाकारे आकाशस्य परिधौ सुवर्ध-
किरणमधारवोगदेशे यथायाधारे वाक्यं भेदे । यथा
"ब्रह्माण्डमेतत् सुधिरं तलेदं भूर्भुवादिकम् । कटाह-

हितयस्यैव सम्पुटं गोलाकारातिः" सू० सि० । "एतत्
प्रायुक्तं ब्रह्मणा धीवत्तं सुवर्धायुः सुधिरमवकाशात्मकं,
तत्प्रायकाय इदं जगत् भूर्भुवादिकं भूर्भुवःस्वर्गात्मक-
मस्त्वितं न बहिः । मन्वस्य गोलाकारत्वेनान्तर-
वकाशात्मकत्वं न सम्प्रतीयत आह कटाहद्वितयस्तेति ।
कटाहोऽर्धगोलाकारं सावधानं पात्रं तस्य हितयं इयं
तस्य समम् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः ।
सम्पुटमाभिसृजेत मिलितं गोलाकारातिर्गोलाकारः
स्यात् । तथाच न क्षतिः । अथ ब्रह्माण्डान्तः परिधिं
वदं सदनभयं कटाहकाकाशे यथास्थानं परिभ्रमतीति
लोकाम्बामाह र० ना० "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिव्योम-
कक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भागमधोऽधः क्रम-
साध्या । मन्दान्तरेण भूतत्वर्यगुणेन्दुजेन्दवः । परि-
भ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धिदिद्याधरा घनाः" सू० सि० ।
"ब्रह्माण्डान्तः परिधस्तुल्यतमाना व्योमकाशा वक्ष्यमा-
णाकाशलोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे
भानां मन्त्राणां सर्वेषां सर्वतस्तुल्यो ध्वानिरागतानां भ्रमणं
भवति । तथा तन्ध्वान्तरेणाधो मन्त्राभ्योऽधोऽधः
क्रमान् शनिप्लवङ्गस्य तमोमार्गशुक्रबुधशुक्रा अथवा
परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधरावाधवाधुनादधः स्थिता
अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । एषां प्रवृत्त्यायावदस्या-
नाभावाद्भुविदिवस्य परिभ्रमः । अथ भूव्यवस्थानमाह र०
ना० "मध्ये समलादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ।
विभाणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकां" सू०
सि० । "खगण्डस्य ब्रह्माण्डस्य समलान् सर्वदेशान्मध्ये
मध्यस्थाने केन्द्ररूपे आकाशे भूगोलस्तिष्ठति । मन्वाकाशे
निराधारपस्तुनोऽवस्थानासम्भवात् कथमवस्थितो भूमिगोल
इत्यतो भूगोलविशेषणमाह विभाण इति । ब्रह्मणः
परमां शक्तिं धारणात्मिकां निराधारावस्थानरूपां
विभाणो धारयन् । तथाच न क्षतिः । एतेन भूः किमा-
कारा किमाच्येति" प्रश्नद्वयसुत्तरितम् । अथ कथं चात्र
सप्त पातालभूमय इति प्रश्नस्योत्तरमाह र० ना० "तदनन्तर-
पुटाः सप्त नागासुरसमान्मयाः । दिव्योपाधिरसोमेतरस्याः
पातालभूमयः" सू० मेधादिस्थितमाह "अनेकरत्ननिचयो
लासून्मदयो गिरिः । भूगोलमध्य गो मेरुः सप्तविंशति-
र्गतिः । उपरिष्ठात् स्थितास्तस्य रेन्द्रा देवा मरुतयः । अथ-
क्तादसुरास्तद्वद्द्विपनोऽन्वोऽप्यभाजिताः । ततः समलान्
परिधिः क्रमेणाद्यं मकार्थवः । मेखलेव स्थितो धाला

देवासुरविभागस्तु । समानान्तरमध्यात् त्वं दत्तभागेषु
 तोयधेः । द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादिगव्यौ देवनिर्मिताः । भूदत्त-
 पादे (१२५६) पूर्वस्थां यमकोटीति विस्तृता । भद्राश्वधे
 नगरी स्वर्णमाकातोरेणा । वास्यायां भारते वर्षे सङ्घा
 तदुन्नाहापुरी । पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकाख्या
 प्रकीर्तिता । उदक् सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्रकीर्तिता ।
 तद्धां सिद्धा महात्मानो निवसन्ति गतव्यथाः । भूदत्त-
 पादविवराणां चान्योन्यं प्रतिविताः । तावद्योत्तरगो मेरुसा-
 यानेव १२५६ सुराश्वयः । तासामुपरिगो याति विषुवस्थे
 दिवाकरः । न तासु विषुवस्थायां नाक्षत्रोच्चतिरिच्यते ।
 मेरोरुभयतो मध्ये भ्रवतारे नभःस्थिते । निरक्षदेश-
 संस्थानामुभये जितजाश्वे । अतो नाथोच्छ्रयस्तस्य
 प्रययः जितजिह्वयोः । नवतर्लम्बकांशास्तु मेरावक्षां-
 जकास्तथा । मेघादौ देवभागस्थे देवानां याति दर्शनम् ।
 अतुराणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः । अत्यासन्न-
 तया तेन स्वीयं तीव्राः करा रवेः । देवभागे सुराणां
 तु हेमले मन्दतान्यथा । देवासुरा विधति जितजस्य
 दिवाकरम् । पश्चन्योन्यमेतेषां याममध्ये दिनक्षये ।
 मेघादातुदितः सूर्यस्त्रीन् रागीनुदयुक्तम् । सञ्चरन्
 भागवर्षभ्यं पूर्वमेरोरवासिनाम् । कर्कादीन् सञ्चरन्तद्दक्षः
 पश्चार्धमेव सः । तुलादींस्तुलादीन् तद्देवासुरादिषाम् ।
 अतो दिनक्षये तेषामन्यं न्यं हि विपर्ययात् । अतो-
 रात्रिप्रमाणं च भानोर्भगणप्रणः । दिनक्षयार्धमेतेषां
 मयनान्ते विपर्ययात् । उपर्यान्तमन्योन्यं कल्प-
 यन्ति सुरासुराः । अन्येऽपि समस्तवस्था मयनान्तेऽपि
 परस्परम् । भद्राश्वकेतुमानस्या लङ्कासिद्धपुराश्रिताः । सर्व-
 त्वैव मङ्गीगोले कास्थानमुपरि स्थितम् । मयनले खे
 यतो गोलस्तस्य कोर्ध्वं क वायव्यः । अत्यकायतवा लोकाः
 स्तस्यानात् सर्वतोमुखम् । पञ्चानि वृत्तामप्येतां चक्रा-
 कारां वस्तुस्वरात् । सव्यं भ्रमन्त देवानामपसव्यं सुरहि-
 षाम् । उपरिहृद्गोलीऽप्यं व्यले पञ्चानुष्ठाः सदा ।
 अतस्तत्र दिनं त्रिंशद्वाहिकं शर्वरो तथा । हानिद्विती
 सदा वामं सुरासुरविभागयोः । मेघादौ तु सदा दक्षिण-
 गुत्तरतोऽधिष्ठा । देवांश्च च अपाङ्गानिर्विपरीतं तथा-
 ऽऽसुरे । तुलादौ द्युनिशोर्ध्वं खयद्विती तयोर्ध्वे । देश-
 क्रान्तियशास्त्रिणं तद्दक्षानं परोदितम् ।
 अथोक्तस्यावधिदेशं विचक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तानि क्रान्त्यं
 ययोजनान्ताहं 'भूदत्त' क्रान्तिभासन्नं भगव्यां

विभाजितम् । अथाप्रयोजनैरर्को व्यसादुयात् परिस्थितः
 सू० सि० ॥ 'भूदत्त' भूपरिधिभोजनमानं (५०२६५५ लम्
 ४८६७ सूक्ष्मम्) प्रापुस्तमभीष्टक्रान्त्यं यैरुपस्थितं
 द्वादशराशिभागैः प्रष्टुभिकयतल्यमितैर्भक्तं कल्पयोजनैः
 कृत्वा सूर्यं उपरि आकाशे स्थितो वर्तमानो दक्षिणत
 उत्तरतो वा याति गच्छति । क्रान्त्यभावे तु निरक्ष-
 देशोपर्येव परिभ्रमति । अलोपपत्तिः निरक्षदेशान्ये-
 रोत्तरदक्षिणादिभिस्तु सूर्यः क्रान्त्यं शैर्गच्छति ।
 तद्योजनमानं तु यदि भगव्यांशैर्भवेत्तद्वयनिरक्षदेशेषु भू-
 परिधिभोजनानि तदा क्रान्त्यं शैः कानीत्युपातेने-
 त्वुपपन्नम् अथ दिनमानानयनगणितस्त्वावधिदेशज्ञानं
 लोकाध्यामाह र० ना० । 'परमापक्रमादेव' योज-
 नानि विगोध्यते । भूदत्तपादाच्छेषाणि यानि सूर्यो-
 जनानि तैः । अयनान्ते विलोमेन देवासुरविभा-
 गयोः । भाङ्गीषट्पा सङ्गदक्षनिशाप्यस्ति सङ्गत्
 तथा' सू० सि० ॥ 'परमक्रान्तिभागाश्चतुर्विंशतितात् ।
 एवं पूर्वोक्तरीत्या योजनानि जातानि ११६ भूपरिधेः
 पूर्वोक्तस्य ५०२६ चतुर्थांशात् १२५६ परिवर्जयेत् । अथशि-
 टानि यानि यत्सङ्ख्यामितानि योजनानि भवन्ति तैर्दे-
 जनैर्देवासुरविभागयोर्निरक्षदेशादुत्तरदक्षिणप्रदेशयोर्दे-
 शौ तदोरित्यर्थः । अयनान्ते उत्तरदक्षिणाद्यनसन्धौ
 कर्कादिस्थे सूर्ये दक्षिणोत्तराद्यनसन्धौ, मकरादिस्थे सूर्ये
 विलोमेन व्यत्यासेन सङ्गदेकवारं नाङ्गीषट्पा षट्तीषट्पा
 ऽहर्दिनमानं भवति । अस्मिन्ने तादृशे देशे दक्षिणदिक्षे-
 वायनसन्ध्यासङ्गे सङ्गदेकवारं तथा पश्चिमादिमिता विलो-
 मेन निशा रात्रिर्भवति । अपिशङ्को दिनेन सङ्गद्वयार्धः ।
 एतदुक्तं भवति । कर्कादिस्थे सूर्ये निरक्षदेशादुत्तर-
 तद्योजनान्तरितदेशे पश्चिमादिमितादिनं तदेव निरक्ष-
 देशाद्विचक्षणतद्योजनान्तरितदेशे पश्चिमादिमिता रात्रिः ।
 मकरादिस्थे सूर्ये तादृशोत्तरभागे पश्चिमादिमिता रात्रिर्दक्षिण-
 भागे तादृशे पश्चिमादिमितं दिनमिति । अलोपपत्तिः ।
 परमक्रान्तियोजनानि ११६ भूदत्तचतुर्थांशयोजनेभ्यो
 १२५६ ह्रीनानि ६२० । निरक्षदेशात् तन्त्रितयोजनान्तरितो
 यो दक्षिणोत्तरदेशस्तस्यान्ते रोर्दक्षिणोत्तराद्यं क्रमेण
 परमक्रान्तियोजनान्तरितम् । अतस्तत्र लक्षांशाव्युत्थि-
 गतिः पक्षांशाश्च षट्षष्टिरिति तद्देशे यानि वृत्तासु-
 कारं स्थितजमित्ययनान्ते पक्षदक्षिणादिमितादिनां वृत्त-
 चतुर्भागाश्च निरक्षदेशे स्थितजयोरनरात्स्वरूपं चर-

मत उ त्रीत्या दिनाधि रात्रिर्ध्वं चोक्तरीत्या यथाभ्योम्यं लि-
 शत् सप्तद्विंशति विंशतीभितं तन्मानं गणितरीयोपपन्नम् ।
 युक्तं चैतत् । अत्रानानाहोरात्र्युत्पत्तौ कस्य तत्त्वितज-
 प्रदेश एकत्रैव संलग्नत्वाद्द्विधा संलग्नत्वाभावात् प्रवृत्त-
 भूतसूर्यपरिवर्तवृत्तिः प्रष्टव्योर्भेदमनमदर्शनं यथा-
 योम्यं तदोक्तस्थित्या प्रत्यक्षविज्ञानेति । अथोक्तदिनर-
 मानगणतं तद्वत्प्रदेशपर्यन्तं दक्षिणोत्तरभागयोर्भागे
 इत्याह" र० ना० । "तदन्तरेऽपि षट्पत्नो जयवृद्धौ यज-
 निधौः । परतो विपरीतोऽयं भगोलः परवर्तते" सू० सि० ।
 'तदन्तरे निरक्षदेशोक्ताधिदेशयोरन्तराले दक्षिणोत्तर-
 विभागदेशे षट्पत्नो षट्पटीमध्ये जयवृद्धौ अथचवोप-
 चवायुक्तरीत्या दिनरात्र्योर्ध्वयोम्यं भवतः । परतोऽव-
 धिदेशादधिमदेशे दक्षिणोत्तरे दैवदेवस्थाननिकटेऽयं प्रत्यक्षो
 भगोलो नक्षत्राद्यधिगतो भूतो गोलो विपरीतोऽवधि-
 देशान्तर्गतदेशसम्बन्धी गणतसिद्धः परिवर्तते भवति ।
 ततोक्तरीत्या दिनरात्र्योर्ध्वद्विज्यौ न भवत इत्यर्थः । लि-
 च्छाधिकाराच्चरानयनानुपपत्तेः चरसंख्यासम्भवाच्च यद्य-
 विपरीतगोलस्थितिं श्लोकाभ्यां प्रदर्शयति" र० ना० । "जने
 भूतत्तपादे त्व द्विष्टापक्रमयोजनैः । धनुर्द्वयस्यः सविता
 देवभागे न दृश्यते । तवाच सुरभागे त्व मिथुने कर्कटे
 स्थितः । नष्टकाये महीवृत्तपादे दर्शनमादिशेत्"
 सू० सि० । "द्विरागिच्छा ये क्रान्त्यंशाक्षोपां योजनैः
 पूर्ववगतैर्भूपरिधिचतुर्थांशे (१२५६) ङीने कृते सति ।
 तुकारादक्षरदेशात् यद्योजनान्तरिते देशे देवभाग उत्तर-
 भागे धनुर्भकरराशस्योऽर्कसङ्घट्टशवासिभिर्न दृश्यते ।
 धनुर्भकरस्योऽर्के तेषां रात्रिः सदा स्यादित्यर्थः । अक्षुर-
 भागे निरक्षदेशादक्षिणप्रदेशे । यः सप्तज्वार्यः ।
 तुकारात् तद्योजनान्तरितप्रदेशे मिथुने कर्कराशौ
 स्थितोऽर्कस्तथा तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । नष्टकादे-
 महीवृत्तपादे । यभावं प्राप्ता ज्ञाया भूक्षाया जल ताडणे
 भूपरिधिचतुर्थांशे १२५६ स्वर्यस्य दर्शनं कदा कथयेत् ।
 यत्न भूक्षायात्किञ्चा रात्रिर्नास्ति तत्र दिनमित्यर्थः । तथाच
 निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणप्रदेशे धनुर्भकरस्यो-
 ऽर्को दृश्यते इति फलितार्थः । अतएव । 'तन्प्रगुड-
 नवरमाः ६८।१२ पञ्चाशका यत्न तत्र विषये कदाचन ।
 दृश्यते न सङ्गो न कार्मुकं किञ्च यजिर्मिधुनौ
 सदा दतो" इति भास्कराचार्योक्तं सङ्ख्यते
 (तथाचात्र दशमासादिनं द्वािमासौ रात्रिः) अथान्तर्ग-
 पि

विपरीतस्थितं श्लोकाभ्यां दर्शयति" र० ना० । "एकव्याप-
 क्रमानोर्ध्वयोजनैः परिवर्तते । भूमिरात्र्योर्ध्वं
 व्यक्षाक्षेपैस्तु योजनैः । धनुर्द्वयगणितुस्ये तु संस्थितोऽर्को
 न दृश्यते । देवभागेऽक्षराणां तु वृणाद्ये भवतुष्टे"
 सू० सि० । "एकरागिच्छायाः क्रान्त्यंशेभ्यो भूपरिधि-
 चतुर्थांशे ङीने कृते सति निरक्षदेशादक्षिणप्रदेशोऽयं
 तुकारादन्तरिते देशे देवभाग उत्तरभागे धनुर्भकरराशि-
 कृष्णराशिषु स्थितः सूर्यस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते । अक्षुर-
 राणां दैवानां निरक्षदेशात् तद्योजनान्तरितदक्षिणभागे
 वृणादिके राशिचतुष्टये स्थितोऽर्कस्तद्देशवासिभिर्न दृश्यते ।
 तुकारादुत्तरभागे वृणादचतुष्टयस्थितोऽर्कस्तद्देशवासि भ-
 वतुष्टये वृषिकादिचतुष्टयस्थितोऽर्को दक्षिणभागे तद्देश-
 वासिभिर्न दृश्यते इत्यर्थः । अतएव "यत्न साङ्ख्यगजवाजि-
 सङ्किता ७८।१४, सत्तु वृषिकचतुष्टयं न च । दृश्यते
 च वृषभाचतुष्टयं सर्वदा कस्यदितं हि लक्ष्यते" इति
 भास्कराचार्योक्तं सङ्ख्यते (तथाचात्र श्लोकासादिनं भास-
 चतुष्कं रात्रिः) अथ भूत्तरागिक्रान्त्यानीतयोजनेभ्योऽव-
 गतमेव्यभागयोरपि स्थितिं वैलक्षण्यमाह" र० ना० । "मेरौ
 मेघादिचकार्धं देवाः पशुपति भास्करम् । सङ्घट्टेणो दतं
 तद्दक्षराश्व तुलादिगम्" सू० सि० । "मेरावृत्तगापावस्थता
 देवा मेघादिचकार्धं मेघादिराशिषुऽर्कसंस्थितमर्कं सङ्घट्टे-
 वारम् । एवकारादनेकवारनिरासनिश्चयः । अदितमदर्श-
 मानन्तरं प्रथमदर्शनविषयं निरन्तरं पश्यन्ति । अक्षुरा
 मेरुदक्षिणापक्षा दैवाः । चो देवैः स ज्वार्यः । तुलादि-
 राशिषुऽर्कस्य तद्वत् सङ्घट्टितं निरन्तरं पश्यन्ति । अत्र
 निरक्षदेशादवनमन्तौ किद्विज्योऽयं योजनैर्ध्वं कर्को भवति
 तदाह" र० ना० ।

"भूमस्तुलात् पशुदगे भागे दैवेऽथ वाऽऽक्षुरे । अपरि-
 ष्टाद्वृज्यार्कः सौम्यवाय्यायनालगः" सू० सि० ॥ "दैवे
 उत्तरभागे । अथवाऽऽक्षुरे दक्षिणभागे । निरक्षदेशात् प-
 रिधेः पशुदगे भागे तत्फलं २४ योजनान्तरिते १२६ देशे
 क्रमेण सौम्यवाय्यायनालग उत्तरावयानादक्षिणावयाना-
 स्थितोऽर्क उपरिष्टादुर्ध्वं प्रकति परिक्रमति । अथा
 गोलसन्तौ निरक्षदेशे तत्राल भागद्वय इति फलितार्थः ।
 अतोपपत्तिः । अयनालस्य परमक्रान्त्युत्पत्तिः शक्यता-
 योजनानि २६ भूदृशं क्रान्तिभागं २६ योजनविभागं ज-
 तम्" इत्यत्र चतुर्विंशतिमितुषाभगणांशः अक्षुरौ सुखे-
 मापवत्यै हरस्याने पशुदशति भूमस्तुलात् पशुदगे भागे

रत्नमुत्तमपद्मम्" र० ना० ॥ अथ निरक्षदेशाङ्गपरिधि-
पद्मदशभागपर्यन्तं (२४) सूर्यस्य दक्षिणोत्तरतो गमन-
सङ्ख्या तच्छायागमनं प्रतिपादयति" र० ना० । "तदन्तरा-
लयेऽन्ध्याया याव्योः कृत्स्नपर्यायं । मेरोरभिसुखं याति
परतः सविभागयोः" सू० सि० । "तदन्तरालयोर्निरक्षदेशात्
पद्मदशभागमध्यस्थितदक्षिणोत्तरदेशतोऽन्ध्याया द्वादशा-
ङ्गमध्योर्ध्वाङ्गच्छायाभीष्टकालिकच्छायायं वा दक्षिणा-
यस्यस्यरायं वा सम्भवति । एतदुक्तं भवति निरक्षदेशात्
पद्मदशभागान्तरालोत्तरदेशे मध्याङ्गमतांशानां दक्षिणत्वे
छायायस्युत्तरम्, उत्तरत्वे छायायं दक्षिणम् । एवं निर-
क्षदेशात् पद्मदशभागान्तरालस्थितदक्षिणदेशे सूर्यस्योत्तर-
स्थत्वे छायायं दक्षिणं दक्षिणस्थत्वे छायायस्युत्तरमिति ।
परतः पद्मदशभागान्तरालदेशे सविभागयोर्दक्षिणोत्तर-
विभागयोर्मेरोरभिसुखं सेव्ययोः सम्मुखं क्रमेण दक्षि-
णायस्युत्तरायं यथा स्यात् तथेत्यर्थः । छाया याति
गच्छति भवतीत्यर्थः । अथ पद्मदशभागानां सप्ततृतीयेन सप्ततृतीया-
र्थः । अथ "कथं पथ्येति भुवनानि विभावयन्निति प्रश्नो-
त्तरं" ज्ञात्वाभ्यासात्" र० ना० ॥ "मद्राष्ट्रवर्षोपरि-
गतः सूर्योऽभारतवर्षे स्तोदयं कुर्यात् । तकाराद्ब्राह्मणवर्षे
मद्राष्ट्रं कुर्यात् । तदा तस्मिन् काले केतुमालवर्षेऽर्धरात्रं
कुरो कुरुवर्षेऽस्तमयं स्वास्तं कुर्यात् । तकाराद्भक्तवर्षो-
रन्तराले दिनस्य गतं शेषं वा रात्रौ च तद् यद्ययम्यं
कुर्यादित्यर्थः । अतिसूक्ष्मदेशपर्यन्ते यथाश्रुतमिदं मध्यं
किञ्चित्सूक्ष्मदेशपर्यन्ते तु यमकोटिकङ्करोमकमिद्वपरा-
गवतर्मतानि तच्छब्दाभ्यानि क्षेपयति । "लङ्कापुरेऽकेस्य
यदोदयः स्यात् तदा दिनाधेयमकोटिपर्याम् । उधत्तदा
मिद्वपरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिद्वयं तदेव" इति
भास्कराचार्योक्तं भूगोले लङ्कनगरीणां भूपरिधिच-
तुर्थांशोत्तरत्वात् सङ्गच्छते । अथ भारतादिषु त्रिषु परि-
सृज्यते भारतकेतुमालकुरुवर्षेषु तद्ब्राह्मणवर्षोपरिग-
मत् । एवकारात् तच्छून्यधिकव्यवच्छेदः । परिभ्रमन्
परिभ्रमेण स्वस्थामिमतस्यानोपरि स्थ तं कुर्यात् सूर्यः प्रद-
क्षिणं यथा स्यात् तदा सव्यक्रमेण सस्याना दक्षिणेत्येति
यावत् । उक्तवर्षेषु मध्मोदयाधरात्रप्रलकात्तान्ध्या-
ज्जोदयाधरात्रप्रलकात्तान् कालान् कुर्यात् । एतदुक्तं

भवति । भारतयोर्परिगतेऽर्धे भारतकेतुमालकुरुम-
द्राष्ट्रवर्षेषु क्रमेण मध्याङ्गसूर्योदयाधरात्रास्ताः स्युः ।
केतुमालवर्षोपरिगतेऽर्धे केतुमालकुरुमद्राष्ट्रभारतवर्षेषु
क्रमेण मध्याङ्गसूर्योदयाधरात्रास्ताः । कुरुवर्षोपरि-
गताः कुरुमद्राष्ट्रभारतकेतुमालवर्षेषु क्रमेण मध्याङ्ग-
सूर्योदयाधरात्रास्ता भवन्तीति" र० ना० ॥ ननु
यद्वायां गतवद्वायात् प्रतिदेशं वास्योत्तरयोर्दक्षिणमनं
प्रतिक्षणं च विक्षेपणं भासतां परन्तु नक्षत्राणां गत्य-
भावात् प्रतिक्षणं भ्रमेणैकत्वात् स्यान्नाभावेऽपि प्रतिदेशमेक-
रूपमस्मान् कुतो न ? एवं भ्रुवयोः परिभ्रमस्याप्यभावात्
सदा सर्वत्रैकरूपा स्य न दर्शनादिति तत्र आह" र० ना० ।
"भ्रुवोश्चरति चक्रस्य नतिभेदे" प्रयासतः । निरक्षाभि-
सुखं यातुर्विपरोते नतोद्धतं" सू० सि० ॥ "मेरुं
मेरोरुत्तरायं दक्षिणायं वा तदभिसुखं प्रयासतो
गच्छतः पुरुषस्य भ्रुवोश्चरतः क्रमेणोत्तरदक्षिणयोर्भ्रुवयो-
रौत्तरं भवति । मचक्रस्य नक्षत्राभिहितगोलमध्यभाग-
वृत्तस्य नतिः क्रमेण दक्षिणोत्तरयोर्नतत्वं भवति । मेरो-
निरक्षदेशाभिसुखं गच्छतः पुरुषस्य नतोद्धते पूर्वोक्ते व्यसो
भवतः । उत्तरभागस्य पुरुषस्य निरक्षाभिमुखं गच्छतः
पूर्वोक्तस्यानामेक्षयोत्तरभ्रुवस्य नतत्वं पूर्वस्यानामेक्षया
मचक्रस्योद्धतत्वम् । एवं दक्षिणभागस्य पुरुषस्य निरक्षा-
भिसुखं गच्छतः पूर्वस्यानामेक्षया दक्षिणभ्रुवस्य नतत्वं
मचक्रस्योद्धतत्वमिति" ।
अथ कुत एवमित्यतः "कथं पथ्येति भगवणः सप्तकोऽयं
किमाश्रयः" प्रश्नोत्तरं मचक्रभ्रमणस्तु स्थितमाह" र० ना० ।
"मचक्रं भ्रुवयोर्विज्जनाक्षिणं प्रवहानिलैः ।
पथ्येत्त्वजसं तद्वद्वा यज्ञकक्षा यथाक्रमम्" सू० सि० ।
"मचक्रं नक्षत्राभिहितगोलरूपं भ्रुवयोर्दक्षिणोत्तर-
स्थिरतारयोर्विज्जं जङ्गला निवद्धं नियतवयुगतिना गोल-
कारेण प्रतिबद्धं प्रवहानिलैः प्रवहवाय्वैः सस्यस्थान-
स्याक्षिप्रं स्वरस्यानातिघातं प्राप्तं रुदकस्य निरन्तरं
पथ्येति । पथ्यमाभिसुखं भ्रमतीत्यर्थः । ननु नक्षत्रचक्रं
यायुना भ्रमति यद्वास्त्वयोऽधः स्यात् सस्यस्थानाभावात् कथं
भ्रमन्तीत्यत आह तद्वद्वा इति । यद्वायां गत्यादीनां
कक्षा मार्गा वाय्वंशरूपा मचक्रान्तर्गता आकाशस्था यथा-
क्रममधोऽधस्तद्वद्वा महाप्रवहवायुगोलस्यापि तमचक्रे
वायुस्रव्येण निवद्धा अतो मचक्रेण सह भ्रमन्ति ।
तत्तस्या यद्वा अपि भ्रमन्तीति किं चित्सम् । तत्र च

प्रवृत्तशुभोत्तममध्यस्थविषुवद्वृत्तः परानिरक्षदेगे भुवयोः
 त्रितजस्वत्तद्भक्तस्य सप्तकोपरिभ्रमणाच्च मेघधामि-
 सुत्तं प्रयातुर्भुव उच्चो भवति । तत आसन्नात्वाद्भक्तं
 नतं भवति । ततो दूरत्वादुच्चो नवाभक्तसुत्तं भवतीति
 सर्वं युक्तम् । “सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्”
 “कर्मं वा कर्म वा स्थादित” । “पितृं मासेन
 भवतीति” इत्युत्तरमाह ॥ २० ना० । “सकृद्वृत्तम-
 द्धर्मे पशुन्यक्तं सुरासुराः । पितरः शशिनः पक्षं
 स्थादितं च नरा भुवि” सू० सि० । “यथा देवदेव्या एक-
 वारसु दंतं सृष्टं सौरवर्षाईपर्यन्तं पशुनि । तथा पित-
 रश्चन्द्रविश्वगोले ध्वंस्थिताः पक्षं पशुदन्ति शशयेन” प-
 शुनि । नरा भूमौ स्थादितपक्षे तमे पशुन्युतः “पितृं
 मासेन भवति नाडीपट्टात्तु मातुषम्” इति सर्वं युक्तम् ।
 अतएव “पक्षध्वंभागे पितरो वसन्तः स्थाधः सुधादीधिति-
 मापनन्ति । पशुनि तेऽर्के निजमस्तकोध्वे दयं यतो-
 ऽस्माद्वृत्तं तदैवाम् ॥ भाषांतरत्वाच्च विचोरधःस्थं
 तस्माच्चिरीयः खलु पौर्णमास्याम् । कण्ठे रविः पक्ष-
 दलेऽभ्युदेत शुक्लेऽस्तमेत्येत एव सिद्धम्” इति भास्कर-
 राचार्येण विलीर्णं सङ्गृह्यते । अथ प्रसङ्गादुध्वंस्थ-
 स्थास्यभ्रमणानामधःस्थस्याधिकभ्रमणानां युक्त्या प्रति-
 पादनार्थं प्रथमं कथाया ऊर्ध्वःक्रमेण सङ्गृह्यत्वं तत्र-
 स्थतागतां सङ्गृह्यत्वं चोक्तं ॥ २० ना० । “उपरिस्थस्य
 मन्ती कक्षाऽस्याधःस्थितस्य च । सङ्ख्या कक्षया भागा
 सङ्खानोऽस्यासङ्ख्याया” सू० सि० ॥ “ऊर्ध्वस्थस्य
 सङ्ख्या कक्षा वादुष्टसमार्गरूपा सङ्खती सङ्खापरिधिप्रमा-
 णा । अधःस्थस्य सङ्ख्या कक्षा सङ्ख्यापरिधिप्रमाणा ।
 चो निश्चयार्थे । सङ्खत्वाणां सङ्खकलान्तगतत्वेन
 सङ्खत्वाणां चान्तगतलघुकलान्तनोर्ध्वःस्थयोर्महदल-
 परिधिरे कक्षे अन्यथोक्तस्वरूपानुपपत्तेः । एवं
 सङ्खतं हतपरिधौ हादशराशिभागानां समत्वेनाङ्गुले
 भागा एकैकभागपदेशा सङ्ख्या कक्षया क्त्वा सङ्खानो
 बह्वल्ललातकाः सङ्खनि हत्ते तदङ्गुले तथा भागा सङ्ख्या
 कक्षया क्त्वा सङ्ख्या सङ्ख्याललातकाः । क्रमेणैकैकभागप्रमा-
 णधिकालं न सन् चक्रांशपर्यन्तपक्षे रिति तात्पर्यम् ।
 अथोर्ध्वःक्रमेण सङ्खभ्रमणभोगकालयोर्महदलत्वमाह
 ॥ २० ना० । “कालेनात्मेन भ्रमणं भुङ्क्तेऽलभ्रमणाश्रितः ।
 सङ्खः कालेन सङ्खता सङ्खले सङ्खति भ्रमन्” सू० सि० ।
 “अलभ्रमणाश्रितः । अलभ्रं भ्रमणं परिधिमानं यस्याः

सालभ्रमणाऽधःस्थकक्षा । तत्स्यो सङ्खोऽलभ्रेन समयेन
 भ्रमणं हादशराशिमात्रं भुङ्क्ते इति क्रमते । सङ्खति
 सङ्खले ऊर्ध्वस्थकक्षायां स्थितः । भ्रमन् सङ्खन् सङ्खता
 सङ्खना समयेन हादश राशीन् भुङ्क्ते सङ्खमाश्रयो-
 ज्यतेरभिद्धत्वात् । अथातएवोर्ध्वःक्रमेण सङ्खो-
 भ्रमणास्तुल्यकालेऽस्या सङ्खो भवतीति से दाहरणमाह
 ॥ २० ना० । “सत्ययाऽतो बहन् भुङ्क्ते भ्रमणान् शीतदीधितिः ।
 सङ्ख्या कक्षया सङ्खन् ततः सत्यं शनैश्चरः” सू० सि० ।
 सत्यप्रमाणवा कक्षया । तुकारादित्कामन्दो बह्वप्रमा-
 णान् भ्रमणान् सङ्खवारं हादश राशीनिश्चयः । भुङ्क्ते ।
 सङ्खप्रमाणवा कक्षया सङ्खन् शनिततश्चन्द्रात् सत्यं भ्र-
 मणमस्यामाणान् भ्रमणान् जाल्यभिप्रायेणैकवचनम् । अत्य-
 वारं हादश राशीन् भुङ्क्ते । अतएव शनैश्चर इत्युक्तम्
 अथ “सङ्खलकक्षाः किं त्वाः” इति प्रश्नोत्तरं पितृ-
 प्रथमं सङ्ख्याणां कक्षामानमाह ॥ २० ना० । “भवेत्कक्षा
 तिस्रशीर्ध्वमथं पटितादितम् । सौपरिष्टादुभयमिति
 योजनैस्तैर्मसङ्खलम्” सू० सि० । सूर्यस्य भ्रमणं कक्षा-
 परिधिमानं योजनमात्रकम् “सङ्खानैकसुरारण्यैः”
 इति वक्ष्यमाणं ६२३।५०० पट्टा सुशितं २५.८८८०००
 सङ्खत्वाणां कक्षा नक्षत्राविति शीतलोस्य मध्यतन् स्यात् ।
 तैर्नक्षत्रकक्षाभिर्नक्षत्रैर्मसङ्खलं नक्षत्राविति शीतलोस्य मध्यतन्
 सौपरिष्टादुभयमिति सङ्खलं उपरि दूरं भ्रमति भूगो-
 लादभितः परिभ्रमति । कलोपपत्तिः । नक्षत्राणां गत्य-
 भावाच्चरेरन्यत्वाच्च नक्षत्रमसङ्खलं तत्र यदि सूर्यगत्या
 सूर्यकक्षा तदा नक्षत्रगत्याभावेऽप्येकैकनाशितकल्पनयानु-
 पातान्यथानुपपत्तितया “कल्यो हरो रूपमहारराशेः”
 इतीच्छासुते फलवद्वृत्तेः शतत्वाद्गुणानुपातो लाघवात्
 सूर्यगतिः पटितलाभिता च भ्रमता क्त्वा । नक्षत्रगते-
 रभागादिति पटितादितमलुपपत्तम् । अथ सङ्ख-
 क्षाणां मानज्ञानार्थमाकाशकक्षामानम् “क्षितितीतकर-
 व्याप्तिः” इति प्रश्नोत्तरमाह ॥ २० ना० । “कलोक्तं चन्द्रम-
 गथा सुशितः शशिकक्षया । व्याकाशकक्षा सा प्रोया
 करव्याप्तिस्तथा रवेः” सू० सि० । “कलोक्तचन्द्रभ्रमणाः
 “एते सङ्खगुणिताः कल्पे स्युर्भ्रमणादयः” इत्युक्त्वा
 दुर्गचन्द्रगथाः ५७७५२३३६, सङ्खसुशिताः
 ५७७५२३३६००, कलपचन्द्रभ्रमणा इत्यर्थः । चन्द्रभ्रमणा
 “सङ्ख्या कक्षिदहना” इति ३२४०००, सङ्खप्रमाणा सुशिता
 तन्किताकाशस्य कक्षा १८७।२०८०८६४०००००, परिधि-

“इहाराशौ सप्तदशेऽंशे यस्य सप्तस्य भागद्वयाधिको विक्षेपो दक्षिणः स सप्तो रोहिण्यः शकटं शकटाकारसंज्ञिवेशं भिन्द्यात् । तत्राध्यगतो भवेदित्यर्थः । तुकारादुपसङ्गवि-
क्षेपो रोहिणीविक्षेपादस्य इति विशेषार्थकः । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटादुपसङ्गवि-
भागे सप्तस्य स्थितत्वेन तद्भेदकत्वाभावात् । अत्र शक-
टाधिमनक्षत्रस्य भ्रुव एकराशिः सप्तदशांशः ४७ । दक्षिणः
शरो भागद्वयमिति नेचक्षिज्ञा स्रष्टा बुद्धिः” रं ना° ।
अथ ब्रह्मसंज्ञकनक्षत्रावस्थानमाह ।

“पूर्वस्यां ब्रह्मरुद्रादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापति-
र्दृष्टान्तेऽशौ सौम्येऽष्टविंशदंशकैः” सू० सि० । “ब्रह्म-
रुद्रादयस्त्वानात् पूर्वभागे पञ्चभिर्दंशैः प्रजापतिस्तारात्त्रयो
ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । कुलं त्यत आह । इषान्
इति । इषान्निमित्ते । एकराशिः सप्तविंशत्यां ५७ ब्रह्म-
भ्रुवक इत्यर्थः । अस्य विक्षेपमाह । असाविति ।
ब्रह्मा उत्तरस्थामष्टविंशद्भागैः स्थितः । अष्टविंशद्भाग
अस्य विक्षेप इत्यर्थः” रं ना° । “सर्पावक्ष्यस्तु चित्वा-
यासुत्तरेऽंशेस्तु पञ्चभिः । उहृत्किञ्चिदतो भागैरापः
पञ्चभिस्त्वोत्तरे” सू० सि० । “चित्वायाः सकाशादपां-
वक्ष्यसंज्ञकस्तारात्त्रयोः पञ्चभिर्भागैरुत्तरस्थं स्थितः । प्रथ-
मस्तुकारचित्राभ्रुवत्त्यभ्रुवकार्थकः । द्वितीयस्तुकारचि-
त्राविक्षेपस्य दक्षिणभागद्वयात्त्रयोदशांशविक्षेप उत्तर-
स्थिभाग इति स्फुटार्थकः । अतोऽपांवात् किञ्चिद-
त्वात्तरेण उहृत् स्थितस्तारात्त्रयो अपसंज्ञकः । तथाऽ-
पांवात् पञ्चभिर्दंशैरुत्तरस्थं स्थितचित्वाभ्रुवक एवापस्य
उत्तरो नवांशः” रं ना° ।

तारास्वरूपादिकम् अक्षेपागच्छे ४६६ पृ० दर्शितं तेषां
भ्रुवकविक्षेपस्य शरयोरानवनविधा सू० सि० दर्शिता यथा
“मोच्यन्ते लिप्त्रिका भानां स्वभोगोऽथ दशाहृतः ।
भवन्त्यतीतधिव्याप्तानां भोगलिप्ता युता भ्रुवाः” सू० सि०
“भानान्निद्व्यादिनक्षत्रासुत्तराभाटाभिजिष्णुवर्षनि-
ष्टावर्जितानां लिप्त्रिका भोगसंज्ञाः कलाः मोच्यन्ते
समनन्तरमेव कथ्यन्ते । अथानन्तरं स्वभोगः स्नामीष्टन-
क्षत्रभोगः कलात्त्रयो वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्यः ।
तत्र स्नामीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामन्विद्यादीनां भोग-
लिप्ताः । भोगोऽष्टशती लिप्ता इत्युक्ताष्टशतकलाः प्रत्येकं
युताः । अन्विद्यादीतीतनक्षत्रसङ्ख्यायुक्तिकलादष्टशतं
युतमित्यर्थः । भ्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति” अथ प्रति-

ज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराभाटाभिजिष्णुवर्षनि-
ष्टावर्जितरिक्तानां तेषां भ्रुवकाश्चक्षत्रांशात्त्रयोऽशौराह
रं ना° । “अष्टार्थाः न्युत्पन्नताः पञ्चपटिर्नमेधवः ।
अष्टार्था अश्वयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा । कृतेधवो
युगरसाः न्युत्पन्नाः पियद्रसाः । खवेदाः सागरनगा
मजागाः सागरतपः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वमाणा-
र्धभोगसम् । व्याप्यस्वैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्तो श्रवण-
स्थितिः । लिचतःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु ।
स्वभोगतो पियद्रागाः पट्कृतिर्वमलाश्चिनः । रन्ध्रादयः
क्रमादेयां विक्षेपाः स्नापदक्रमात् । दिङ्मासविषयः
सौम्ये याव्ये पञ्च दिशो नव । सौम्ये रसाः खं याव्ये ऽ-
गाः शौम्ये साकांक्षयोदग । दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्त-
विंशदधोत्तरे । याव्येऽध्यर्धलिङ्गकृता नवसार्धशरेधवः ।
उत्तरस्थं तथा पटिस्त्रिंशत् पट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे
त्यर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागाः पञ्चविंशतिः खं
च दक्षादीनां यथाक्रमम्” सू० सि० । “अश्विन्यादि-
नक्षत्राणां क्रमाद्भोग एते । तन्नाश्विन्याम् अष्टचत्वारिं-
शत् कलाः भरण्याश्चत्वारिंशत् । कृतिकायाः कलाः
पञ्चपटिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः । मृगशिर-
सोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्राश्चत्वारः । ज्येष्ठाश्चत्वारः ।
मघाश्चत्वारः । अश्लेषाश्चत्वारः । मीनाश्चत्वारः ।
सौरोक्तसङ्ख्याभ्यां साक्ष्यमत्रोद्दिष्टागा-
ज्यः कलाः इति नार्भेदेतत् दशकलोत्तपञ्चदश-
भागा भिद्यन्ते सर्वजनाभिमतभ्रुवको दशकलोत्तपञ्चदश-
भागाः पयताभिमतभ्रुवकश्च निरस्तः । पुनर्वसोरष्टश-
प्रतिः । पुष्यस्य षट्प्रतिः । अश्लेषायाश्चत्वारः ।
तथेति छन्दःपुरणार्थम् । मघायाश्चत्वारः । पूर्व-
फाल्गुन्याश्चत्वारः । उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत् ।
ज्येष्ठस्य पटिः । चित्वायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याः चतुः-
सप्रतिः । विशाखाया अष्टसप्रतिः । अतुराभायाश्चत्वारः-
पटिः । ज्येष्ठायाश्चत्वारः । अनन्तरं मूलस्य षट् ।
पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया भ्रुवकमाह ।
वैश्वमिति । उत्तराषाढाद्योगतारानक्षत्रम् । व्याप्यार्ध-
भोगसम् । व्याप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रार्धभोगः धनू-
राद्येर्विंशतिभागस्तत्र स्थितं धेयम् । अष्टौ राशयो
विंशतिभागा उत्तराषाढायाभ्रुवः इत्यर्थः । एतेन पूर्वा-
षाढायोगतारायाः सकाशादुत्तराषाढायोगतारा विंशति-
कलोत्तसप्तभागान्तरिता । तेन पूर्वाषाढाभ्रुवकोऽष्टराशव-

यत्तदंश भागा विंशतिकलोत्तमप्रभागैर्भूत उत्तराभादाया
ध्रुवचत्वारिंशत्कलाधिकोक्तध्रुव इति पर्यंतोत्तमपाकम्
अच्छमिवातविरोधात् । अभिजिदध्रुवकमाह । व्याप-
येति । पूर्वाभादाया अवसाने धनुराग्नेविंशतिकलोत्त-
मप्रविंशतिभागेऽभिजिदयोगतारा ज्ञेया । चत्वारिंशत्-
कलाधिकपञ्चविंशतिभागाधिका अष्टौ राशयोऽभिजितो
ध्रुव इत्यर्थः । एवमारोऽन्येनव्यवच्छेदार्थः । तेन
संहितासम्मतं अवच्छेदपञ्चदशस्थानं विंशतिविकलायुत-
त्वयोदशकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरकाम् ।
अवच्छेदध्रुवकमाह । वैशाल इति । उत्तराभादाया
अवसाने अवच्छेदयोगतारायाः स्थानं ज्ञेयम् । नव राशयो
दश भागाः अवच्छेदध्रुवक इत्यर्थः । धनिष्ठाया ध्रुवक-
माह । लिखतःपादयोरिति । अवच्छेद तृतीयचतुर्थ-
चरणयोः क्रमेणान्तादिष्वनौ सकरराग्नेविंशतिभागे अ-
विष्ठा धनिष्ठा ज्ञेया । नव राशयो विंशतिभागा धनिष्ठा-
ध्रुव इत्यर्थः । तुकारात् ज्येष्ठान्तर्गतधनिष्ठास्थानं कुम्भस्थ
विंशतिकलोत्तमप्रभागा निरकाम् । शतताराया भोग-
माह । स्वभोगत इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्थ विंश-
तिकलोत्तमप्रभागावधेरित्यर्थः । शतताराया अशीति-
भोगः । अतः प्राप्तवुध्रुव इति प्रापनायं स्वभोगत
इत्युक्तम् । शततारायाः स्थानं शततारकध्रुव इति
पर्यवच्छेदम् । अवशिष्टनक्षत्राणां भोगानाह । षट्-
क्षतिरिति । पूर्वभाद्रपदायाः षट् विंशत् कला भोगः ।
उत्तरभाद्रपदाया द्वाविंशतिः । रेवत्या एकोनाशीतिः ।
अथ ध्रुवकानयनं यथा । अश्विण्या भोगः । ४८ । दश-
गुणितः । ४८० । अतीतनक्षत्राभाषाद्भोगयोजनाभावः
अतोऽश्विण्याः कलात्मको ध्रुवः ४८० । राश्याद्यस्तु ०।८
भरण्या भोगः । ६० । दशाहृतः । ४०० । अतीतनक्षत्र-
स्थैकत्वादष्टशतयुतो भरण्याः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः
। १० । २० । एवमात्राभोगः । ४ । दशाहृतः । ४०० ।
अतीतनक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणिताष्टतेन । ४००० ।
चतुःस्रक्षत्कलोत्तम युतः कलाद्यो ध्रुवः । ४०४० ।
राश्याद्यस्तु । २ । ३ । २० । एवं पूर्वाभादाया दशगुणितो
भोगः । ४० । एकोनविंशतियुणिताष्टतेन । १५२०० ।
युतः परिभाषया राश्याद्यो ध्रुवः । ८ । १४ । शतता-
राया दशगुणितो भोगः । ८०० । त्रयोविंशतियुणिता-
ष्टतेन । १६४०० । युतचतुर्विंशतियुणिताष्टतत्त्वेन ।
१६२०० । जातो ध्रुवो राश्याद्यः । १० । २० । पूर्वभा-

द्रुपदाया दशगुणितो भोगः । ३६० । चतुर्विंशतिगुणि-
 तादृशतेन । १८२०० । युतो । १८५६० । जानो भ्रुवो
 राश्याद्यः । १० । २६ । उत्तराभावाभिजिच्छ्रवणधनि-
 षानां स्वभोगस्थानात् पश्चात् स्थितत्वेनोक्तरीत्यसम्भवाद्भि-
 ज्जरीत्या भ्रुवणा उक्ताः स्वादिस्थानाद्योगतारा यदनर-
 कलाभिस्थितास्ता लाघवाद्दशापवर्तिता भोगसंज्ञा
 उक्ताः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते “खटौ विंशतिरर्धौ
 गजान्निर्व्यर्धेष्वधवः । त्रितिकाः सतिभागाद्विरमास्तत्र-
 द्वात्रिंशदशतम् ॥ नवाशा नवसुदयैश्च वेदेन्द्राः शरवा-
 णभूः । खात्सपिः खष्टतिगौऽतिष्टतिविंशान्नसकाया ॥
 वेदाऽतिगौऽदृग्गत्काः क्षत्रिहस्ता युगार्धद्वयम् । खोत्-
 क्षतिस्तत्रैवहीनाश्चरसहस्राः खष्ट्रिहस्तम् । खगोऽ-
 क्षिप्तः खदन्ताः पञ्चदन्ताः शैलगुणान्नयः । मेवाद्यश्चत्रा-
 दिमध्याशाः पञ्चशोनाः खष्ट्रगुणाः” ॥ इति । अथ
 नक्षत्राणां विच्छेपभागानाञ्च एवमिति । उक्तभ्रुप-
 कसम्बधिनामश्रित्यादिनक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादि-
 त्यर्थः । स्थात् स्तकीयापक्रमत् क्रान्त्यस्यात् क्रान्तिवृत्त-
 स्थभ्रुवकस्थानादित्यर्थः । विच्छेपा विच्छेपभागा दक्षिणा
 उत्तरा वा भवन्ति । ततोत्तरदिशश्चिन्त्यादिववाणां
 दिङ्मासविषयाः क्रमेण दश द्वादश पञ्चेत्यर्थः । दक्षिण-
 दिशि रोहिण्यादिववाणां पञ्चदश नव । उत्तरस्यां पुन-
 र्यसोः षड्भागाः । शुभ्रस्य च विच्छेपाभावः । अत्र पञ्चमा-
 चरस्य शुक्लेन कन्दोभक्त्याभावाच्च दोषः । दक्षिणस्या-
 मक्षेपयाः सप्त । उत्तरस्यां मघादिववाणां शून्यं
 द्वादश त्रयोदश । दक्षिणस्यां कृत्वाचिन्नयोरेकादश द्वौ ।
 अतन्तरं स्थात्वा उत्तरदिशि सप्तविंशत् । दक्षिणस्यां
 विशाखादीनां प्रष्टां सार्धैकः त्रयं चत्वारः । नव सार्ध-
 पञ्च पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विच्छेपभागा अभि-
 जितः षष्टिः । श्रवणस्य त्रिंशत् । धनिष्ठायाः षड्-
 त्रिंशत् । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । चकारः
 पूरणार्थः । दक्षिणस्यां तुकारस्तथा । सार्धभागः शत-
 तारायाः । तुकारस्तथा । उत्तरस्यां पूर्वाभाद्रपदा-
 याश्चतुर्विंशतिः । तस्मादेव दिशि भागा विच्छेपभागा
 उत्तरभाद्रपदायाः षड्विंशतिः । रेवत्या विच्छेपाभावः ।
 चकारः पूरणार्थः” २० ना० ॥ अत्र स्पष्टत्वात्
 अनेकेषां नक्षत्राणां भ्रुपका न दर्शिताः । सि० वि०
 प्रमिताक्षरायां तु यथाक्रमं सर्वेषां नक्षत्रपतो भ्रुपका
 दर्शिता यथा

ख. म. ज. रो. म. प. उ. ज. चि.
 ० ० १ १ २ २ ३ ३ ४ ४ ५ ५ ६
 ८ २० ८ २२ ६ ७ १ १६ १८ ८ २७ ५ २० १
 ० ० २८ २८ ० २० ० ० ० ० ० ० ०
 खा. वि. अ. ज्ये. म. प. उ. अ. ज. घ. श. प. उ. रे.
 ६ ७ ७ ७ ८ ८ ८ ८ ९ ९ १० १० ११ ०
 १८ १ १३ १८ १ १३ २० २५ ८ २० २० २६ ७ ८
 ० ५ ५ ५ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

विज्ञेया यथा

ख. म. ज. रो. म. प. उ. ज. चि.
 १० १२ ४ ४ १० ११ ६ ० ७ ० १२ ११ ११ १
 १० १० ४५ ४५
 उ उ उ द द द उ उ द उ उ उ द द
 खा. वि. अ. ज्ये. म. प. उ. अ. ज. घ. श. प. उ. रे.
 १७ १ १ १ ८ ५ ५ ६ २ १० १६ ० २४ २६ ०
 २० ४५ १० २० २० २०
 उ द द द द द उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ

सि.शि.पञ्चकक्षा खन्वविधा उक्ता यथा

“साधार्द्रिगोमदुसुराखिमितार्ककक्षा ४१२१४८७१/२
 चान्द्री सङ्गुणयिता जिह्वामसंख्या १२४०००। अर्धेजि-
 भाङ्गजङ्गुलरगोऽपयथाः २५८८८८८५० कक्षां मध्यनि-
 गयका भगवत्स चेमां” सि.शि.। जेषाणां पञ्चाणां
 कक्षाप्रमाणानि श्रीपतिनाम्यधोक्तानि यथा “अष्टादशपञ्चम-
 गजाः ८१४६८१६६ चितिनन्दनस्य अष्टे शदनकतखेन्दुमिता
 १०४२२११ य सूर्येः। रूपाखिनानयुगमैल्युणेन्दुनाथाः
 ५१२७४८२२ खान्दकृसागररसोत्कृतयः २६६४६१० सितस्य,
 सुधराहिनगनागरसुत्तुङ्गाधराशिशिनः १२७६६८७८७।
 शनिकक्षा” रव्यादीनां मन्दोद्गादिपरिधिमानसङ्गसि.शि.
 “मन्दोद्गादीपरिधिखिलवोनशङ्क ११४० भागा रवेर्जिन-
 कलोन्नरदा १११६६ चिमांशोः। खाश्रा ७० भुजङ्गदहना
 १८ अमरा११ भवाश ११ पूर्वेपयो ५० निगदिताः चिति-
 जादिकानाम्” सि.शि.। “दृष्ट दृष्टभूमयोपपन्नं मन्दो-
 ऽन्वोचहस्तानि पूर्वैः कल्पितानि। तेषां प्रमाणां न्येता-
 वन्तो भागाः। अन्वोपपत्तिः। पञ्चस्य दन्तवेषविधिना
 यत् परमं फलसत्पद्यते तस्य क्क्षा परमफलक्यान्त्य-
 फलक्या चोच्यते। अन्त्यफलक्यातस्य व्यासार्धेन दृष्ट-

सत्पद्यते तस्मिन्चोच्चत्तम्। तत्परिधिस्तैराशिकेन। यदि
 लिङ्गाव्यासार्धे भागाः १६० परिधिस्तदान्यफलक्या-
 व्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः। एवमर्कादीनां
 खिलवोनशङ्का इत्यादय उत्पद्यन्ते। अथ भौमादीनां
 चतुपरिधीनाम् प्रमि. सौरागमेण सङ्गुणयित्वा विरोधः।

“एषां चक्षाः कृतजिनाखिलवेन जीना २४१४०
 दन्तेन्दो १२२ वसुरसा ६८ वसुवाणदक्षाः २५८।
 पूर्वाख्यो ४० अथ मध्युजस्य तु मन्दोद्गादोः शिखिनी
 द्विगुणिता त्रिगुणेन २४२८ मज्जा। लब्धेन मन्दपरिधी
 रङ्कितः स्फुटः ख्यात् तच्छ्रीधुकेन्द्रभुजमैव्यं य वाचनिज्ञो।
 उत्तरस्थां समर्पितान् खविशब्दे १४५२ पृ. दर्शितं
 तेषां शतवर्षैरेकैकजलभोगकाल प्रमाणं वराहसंहिता
 वाक्यं तल्लोक्तम्। भवत्कृत्वा द्वादशधा विभक्तमपि अग्नि-
 न्द्यादिभिः सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकं तल्ल लिभिस्तिर्भिनक्षत्रै-
 र्नेव वीचयः दृष्टं सं उक्ता यथा “नागमजैरावत-
 द्रवभगोजरद्वयसङ्गाजदहनाख्याः। अग्निन्याद्याः कैचित्
 लिभाः क्रमादीचयः कथिताः॥ नागा तु पवनयाभ्या
 नलानि पैतामहास्त्रिभास्त्रिभिः। गोवीर्यान्त्रिभ्यः पौष्णं
 द्वे चापि भाद्रपदे॥ जरद्वयं श्रवणात् त्रिभं मृगाख्या
 त्रिभं च मेषाद्याम्। हस्तविशाखाख्याङ्गाख्येज्येष्ठाढाद्वयं
 दहना॥ तिलस्त्रिस्तकासां क्रमादुदहन्मध्यमास्त्र-
 मार्गस्थाः। तासामन्तुत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकेका॥
 वीथीभागौनपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य। नक्ष-
 त्राणां तारायाभ्योत्तरमध्यमास्तहत्॥ उत्तरमार्गो या-
 न्यादि निगदितो मध्यमस्तु भाग्याद्यः। दक्षिणमार्गोऽप्या-
 ढादि कैचिदेवं जता मार्गः॥

भवत्कृत्वा पञ्चाणां प्राग्गतिभेदकारणसङ्गं ख.सि. यथा
 “पश्चाद् ब्रजन्तोऽतिजवास्तलैः सततं पङ्काः। जीवमा-
 नास्तु लम्बन्ते तल्लमेव स्वमार्गगाः॥ ख. सि.।
 “पश्चादनन्तरं पुनरादृष्ट्या पश्चात् पश्चिमदिग्भिमुखं नक्षत्रै-
 स्कारकादिभिः सङ्ग पङ्काः ख्यादयोऽतिजवात् प्रवह्वायु-
 सत्वरगतिपथात् सततं निरन्तरं ब्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्ग-
 गाः स्वकक्षावत्सत्त्वा जीवमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्रा-
 णामप्ये गमनात्। अत एव लज्जयेव गुरुभूता इति तात्प-
 र्यार्थः। तल्लं समम्। एवकारादधिकम्बुनख्यवच्छेदः।
 लम्बन्ते स्वस्वानात् पूर्वं किन्तु लम्बायमाना भवन्ति। यथा
 लज्जितः पश्चाद्भवति नाप्ये। तृकारादधोऽधः कक्षाक्रमा-
 तुरोधेन शब्दादिपङ्काणां चन्द्रानानां गुरुतापचयः शनि-

रतिगुरुभूतकाणां किञ्चिद्व्युत्थो गुरुत्वात्तदपि भौम इत्यादि यथोत्तरम् । यस्य कक्षा मङ्गली तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघु तस्य तदनुरोधेन गुरुत्वात्त्वमिति । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो भूतो गोलः स्थापित-
कतदन्तर्गताः स्वस्वाकाशगोलस्थाः शब्दादयो नक्षत्राधिष्ठित-
भूतगोलस्यक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगतारासंज्ञरूपमेषादिप्रदेश-
समस्तलस्याः स्थापिताः । क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने-
विषुवद्वृत्तलग्न सम्पातात् त्रिभान्नरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशौ स्था-
सन्विषुवद्वृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत् शालरेषु दक्षिणोत्तरी
मकरकर्कादिरूपौ तदेवं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं पञ्चवारभू-
तम् । विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम् । तत्
प्रवहवायुना स्थापितेन भूतो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रपटिषटी-
भिः परिवर्त्यते । तदन्तर्गतवायुभिश्चादाघातेन वा पञ्चा-
भ्यमनोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तस्थरेषादिप्रदेशेन समं
न गच्छन्ति वायूनां स्वस्वत्वात् तदाघातस्याप्यसत्त्वादि-
भ्यानां गुरुत्वाच्च । अतस्तत्स्थानादुपहृतां लम्बनं
दृश्यते । अत एव नक्षत्रोदयकाशे तेषां द्वितीयदिने
नोदयः किन्तु पञ्चो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तर-
भूर्भागच्छातीत्यनन्तरुदयः । लम्बनं तु शब्दादीनां
कक्षानुरोधेन गुरुत्वादायूनां तद्वातानां वा कक्षानुरोधेन
ब्रह्मत्वात् तस्यम् । यद्यपि वायोर्ध्रुवानुरोधेन सत्त्वा-
दुपहृतायलम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते,
तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादश-
राशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च । तथापि
वायुनावलम्बितो पञ्चो विषुवन्मार्गोऽपि तद्विषुवप्रदेशा-
संक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन पञ्चाकाशगोल एव स्वसमस्तुल्यो-
क्त्यत इति नानुपपत्तिः । अत एव स्वमार्गगा इति
क्रान्तिवृत्तानुसृतस्वाकाशगोलस्यकक्षामार्गगता इत्यर्थक-
सक्तमिति सूत्रेण । अत एव पञ्चाणां लोके प्राग्गतित्वं
सिद्धमित्याहुः ॥ २०॥ ।

“प्राग्गतित्वमतश्चोपां भगणैः प्रत्यहं गतिः । परिणा-
ह्यमाग्न्या तद्वशाद्वा नि भुञ्जते” इति । “यतो
ऽवलम्बनादेव तेषां पञ्चाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि
गतियेषां ते प्राग्गतयत्कक्षायाः प्राग्गतित्वं सिद्धम् ।
लम्बनस्वरूपेव पञ्चाणां पूर्वगतिरुपपन्ना लोके कारणा-
नभिधैः प्रत्यक्षापगततया तत्त्वज्ञजनिता कल्पितेत्यर्थः ।
सा क्रियगोत्यत आह । भगणैरिति । वक्ष्यमाणभग-
णैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां

यदि गत्युपपन्नत्वाद्भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिनैः सूर्योदायनै-
र्षहभगणा लम्बने तदैकेन दिनेन केत्यनुपाताज्ज्ञेया ।
ननु पञ्चभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं पञ्चगति-
मिच्छेति पूर्वं लम्बनरूपा पञ्चगतिरनुज्ञोक्ता पञ्चलम्बन-
स्थाभिन्नत्वादित्यत आह परिणाह्यवशादिति । परि-
णाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं पञ्चगति-
मिच्छाऽतुल्या । अयमभिप्रायः । पञ्चाणां लम्बनं
तुल्यप्रदेशे न, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तुल्ये याः
कक्षाका गतिकक्षाभास्तु मङ्गलि कक्षावृत्तेऽल्पा लघु-
कक्षावृत्ते ब्रह्मः सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकक्षावृत्तत्वात्
भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं मङ्गलं तत्तत्त्वा-
यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य ब्रह्मवृत्तदुपपन्ना गतिरपि
तमेति न विरोधः । नम्येकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा
गतिः कथमस्तीकतेत्यत आह । तद्वशादिति भिन्न-
गतिवशाद्वा नि राशीन् नक्षत्राणि भुञ्जते पञ्चा भुञ्जन्ती-
त्यर्थः । तथा च पञ्चराश्यादिभोगज्ञानार्थमित्येव
गतिरुपपुञ्जा नैकरूपेति भावः । अथ भोगे विशेषं
पदम् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह ॥ २०॥ । “शीघ्रगता-
न्ययालप्तेन कालेन मङ्गतात्पगः । तेषां तु परिचर्त्तेन
पौष्णानो भगणः कृतः” इति । “अथगच्छः पूर्वोक्त
विशेषस्तत्रकः शीघ्रगतिपञ्चक्षानि भान्यलप्तेन कालेन
भुनक्त्यस्यगतिर्पञ्चो ब्रह्मकालेन भुनक्ति तुल्यराश्यादि-
भोगो मन्दशीघ्रगतिपञ्चयोस्तुल्यकालेन न भवतीति
विशेषार्थः । तेषां राशीनां परिचर्त्तेन भ्रमणेन । तुला-
रादुपहृतादिगतिभोगजनितेन भगणः प्राचीरुक्तः । क्रान्ति-
वृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वात् तदुभोगेन चक्रभोगसमा-
प्तेर्यत् स्थानमारभ्य चलितो पञ्चः पुनस्तत् स्थानसायाति
स चक्रभोगः परिचर्त्तसञ्चोऽपि द्वादशराशिभोगाद्भगण
इत्यर्थः । ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्यः परिचर्त्तसमावा-
दत्त कः परिचर्त्तादिभूतः प्रदेश इत्यत आह पौष्णान्
इति । सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयोगताराऽऽ-
सन्नप्रदेशे सर्वपञ्चाणां निवेशितत्वात् तदवधितो पञ्चचक्र-
नाञ्च पौष्णस्य रेवतीयोगताराया लोके निष्ठे प्रदेशे
तथा च रेवतीयोगतारासद्वापि न स्थानमेवाद्यान्नावधि-
भूतमिति भावः ॥ २०॥ ।

सूर्यादिपञ्चाणां मङ्गलयुगे भगणमानपुञ्जं तल्लेव ।

“युगे सूर्यश्चयुगाणां श्वचत्परादार्थवाः । तुला-
किं गुरुमीषाणां भगणाः पूर्वययिताम्” इति । “मङ्गा-

युगे ४१२००० वर्षे सूर्यबुधशुक्राणां स्थानां चतुष्कलेक-
स्थानादिवृत्तस्थानानां चतुष्कलेकस्थानां स्थानानि न्यूयानि ततो-
ऽयुतादिपयुतस्थानपर्यन्तं दलसमुद्रास्तथा च युगे सौर-
वर्षाणि स्वाध्यासात्हरामवेदमितानि ४१२००० भगणा
द्वादशराशिभोगात्परिवर्त्तनां मङ्गला भवन्तीति शेषः ।
भौमशनिहस्तशुक्रादीनां यानि शीघ्राणि शीघ्रोच्चानि तेषामेत-
न्मिता भगणाः । चकारः सप्तव्ययार्थकोऽनुसन्धेयः । अत्र
कक्षाक्रमेण चारक्रमेण वा गुरोः खलु मध्यगता भवतीति
न तद्योद्देशः स्वतन्त्रस्य नियोगानर्हत्वाद्वा । नन्वाकाश
एषां विम्बाभावादलम्बनासम्भवेन गत्यभावात् कैश्च भ-
गणा उक्ता इत्यत आह पूर्वव्यायिनमिति पूर्वगा-
मिणाम् । तथा च तेषामदलम्बकाणां पूर्वगतसङ्ख्यावाङ्म-
गणोक्तौ न क्षतिः । एषां स्वरूपादिनिर्णयस्तु स्पष्टा-
धिकारे प्रतपादयिष्यते । अथ चन्द्रभौमयोर्भगणा-
नाह" र० ना० । "इन्द्रो रसाम्नित्रिलोपसप्तमधरमा-
र्गणाः । दललप्टरसाङ्गाः सप्तोत्तरानि कुजस्य तु" सू-
सि० । "पूर्वव्यायिभगणा इत्यत्रापि मङ्गलोके प्रयन्तेति ।
भूधराः सप्त न तु पर्वतस्य धराभिधानत्वेदेकसंप्रतिः
सार्गणाः शराभवा च चन्द्रस्य भगणाः षडग्निदेवपञ्च-
सप्तसप्तपञ्चमिताः ५०७१२२२६ भौमस्य तुकारादाकाशस्य-
विम्बात्मकस्येति पुनरुक्तमनवारणाच्च दलाष्टपञ्चकति-
मिताः २५६८२२ । अथ बुधशीघ्रोच्चयुगे भगणानाह" र० ना० ।
"बुधशीघ्रस्य शून्यतुल्याद्विषयसङ्ख्येनोद्भवः । हस्तस्यतेः
अदक्षाक्षिवेदपञ्चसङ्ख्यस्तथा" सू० सि० । "बुधशीघ्रोच्चस्या-
दल्यस्वरूपस्य पूर्वगतेर्भगणाः षट्सप्ततिलपञ्चाष्टमिताः
१०८२७०६ । हस्तस्यतेस्तथा विम्बात्मकस्येति पुनरुक्तमन-
वारणाय नक्षत्रिवेदपञ्चममिताः २६४२२० । अथ शुक्र-
शीघ्रोच्चस्य भगणानाह" र० ना० । "सितशीघ्रस्य
षट्सप्ततिलपञ्चाष्टममिताः । गतेर्भुजपञ्चसप्तसप्तवेदनिशा-
कराः" सू० सि० । "शुक्रशीघ्रोच्चस्यादल्यस्वरूपस्य पूर्वगते-
र्भगणाः षट्सप्ततिलपञ्चाष्टममिता ७०२२२७६ एतेन भूधरा
इत्यस्यैकसप्ततिरेकादयं वार्धो निरसः । शतेर्विम्बात्मक-
स्याष्टपञ्चसप्तसप्तमिताः १४६५६८ अथ चन्द्रशीघ्रोच्चपातयो-
र्भगणानाह" र० ना० । "चन्द्राश्चाग्निन्यूयानिवृत्त-
सर्पाण्यथा युगे । वामं पातस्य वस्त्रिनियमादिशिखिद-
क्षकाः" सू० सि० । "चन्द्रमन्दोच्चस्य पूर्वगतेरदल्यस्वरूपस्य
भगणा मङ्गलयुगे रामनखाष्टाष्टमिताः ४८८२०२ ।
पातस्य चन्द्रमन्दस्य सप्तविंशतिपातपञ्चाष्टममिताः ४८८२०२ ।

रूपस्य वामं पश्चिमगत्या द्वादशराशिभोगात्परि-
वर्त्तरूपभगणा मङ्गलयुगे अष्टरामास्तं तरामहिमिताः २२२२२८
अत्र युगमन्दस्य वस्त्रमात्रस्य शीघ्रोच्चपातभगणसम्बन्धितस्य-
वारणार्थम् । शीघ्रोच्चपातभगणास्तु युगे युगे नोत्पन्ना
इत्यस्मिन् युगसम्बन्धसङ्गे नोक्ताः । मन्दोच्चपातस्य
पादिनिर्णयस्तु स्पष्टाधिकारे व्यक्तो भविष्यति । अथ युगे
नाक्षत्रदिवसांस्तत्स्वरूपावगमाय अहसावनदिनस्वरूपं
स्वरूपाज्ञानहेतुकं आह" र० ना० । "भानामष्टाशि-
वस्त्रद्विद्विहृत्तरेन्दवः । भोदया भगणैः स्रैः स्रैरुनाः
स्वस्रोदया युगे" सू० सि० । "भानां नक्षत्राणां स्वतो
गत्यभावेऽपि प्रवृत्तयामुना परिवर्त्तमणात् तत्सङ्ख्यातुल्या
भगणाः स्वदिनतुल्याः । स्वत एवात्र वाममिति पूर्वो-
क्तस्य युक्तोऽन्वयः । अष्टद्वयनगामिजातिगजतिथि-
मिताः १५८२२२७८८८ । ननु यद्वाच्यमपि प्रवृत्तयामुना
परिवर्त्तमणोदयसङ्ख्यात् तेषां दिवसाः कथं ज्ञेया इत्यत
आह । भोदया इति । उदयन्यस्यैव जनि स्वाद्याना-
वधिरूप इति व्युत्पत्त्योदयशब्देन दिनम् । तथा च भोदया
नक्षत्रदिवसा एते उक्ताः स्रैः स्रैः स्वकीयैः स्वकीयैर्भ-
गणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः स्वस्रोदया निजनिजसावन-
दिवसा युगे भवन्ति । युग इत्यनेनाभौतकाले नाक्षत्रदि-
वसा अहगतभोगादिना भगणादिनोना अहसावनदिवसा
अभीष्टा भवन्ति । परन्तु राशीन् पञ्चयुगितानंशादिकं
दशयुगितं कृत्वा चक्षादिस्थाने ज्ञानं कार्यमन्यथा
विजातीयत्वादलरात्रुपपत्तेरिति सूचितम् । अत्रोपपत्तिः
यदि यद्वाच्यं प्राग्गमनावलम्बनं न स्यात् तर्हि यद्वा-
द्यनक्षत्रोदययोरेकहेतुकत्वात्तादसावनदिवसयोरभेदः स्यात्
अतो यद्वाच्यं लम्बनेन नाक्षत्रादिदिवसेभ्यः सावनादि-
दिवसानामनरितत्वादवलम्बनजभगणान्तरेण युगे नाक्ष-
त्रदिवसेभ्यो अहसावनदिवसा न्यूना भवन्ति । प्रवृत्तेण
भगणतुल्यपश्चिमपञ्चदश्यानामकरणादित्युपपन्नं भोदया
इत्यादि ! अनेनैव भगणसावनभोगो नाक्षत्रदिवसा
इत्यर्थसिद्धम्" र० ना० । मङ्गलयुगे चान्द्रादिसप्तदिन-
संख्या ततोक्ता यथा
"भवन्ति शशिनो मासाः स्रैर्येन्दु भगणान्तरम् । रवि-
मासो नित्यस्तु तेषां सूर्यमासकाः" सू० सि० । "सूर्य-
चन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा
रविमासो नित्यः । अत्र प्रथमं तुकारान्वयाद्द्वादश-
युगितरविभगणरूपस्य मासा कर्मावैद्विमिताः सन्तः तेषां

अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिमासा एव भवन्ति नान्ये ।
 अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम् । अतोपपत्तिः ।
 त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शनावधेयान्द्र-
 मासस्य द्वादशरात्रिमितेन सूर्येऽन्तरिक्षे सिद्धिः ।
 कथमन्यथा दर्शान्ते मन्दशीघ्रयोः सूर्येऽन्योर्गस्य
 पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । द्वादशरात्रान्तरं त्वेकं भगणान्तर-
 मतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासा-
 मेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा
 इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम् । अथ
 वक्ष्यमाणायमसूर्यसावनयोः स्वरूपमाह" र० ना० ।
 'सावनाहानि चान्द्रेभ्यो दुभ्यः प्रोक्ष्य त्रिचिह्नयाः ।
 उदयादोदयं भानोर्भूमिमावनवासरः" । चान्द्रेभ्यो दुभ्यो
 वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकाशादित्यर्थः । सावनाहानि
 सावनदिनानि प्रोक्ष्य त्वज्जायशेषं त्रिचिह्नयाः । त्रिचिह्नेषु
 चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवशेषतयाः क्षयो न्यूनत्वम् ।
 यद्वा त्रिचिह्नज्जेन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात्
 क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम् ।
 ननु भोदया भगणैरित्यादिना पूर्वं सर्वेषां सावनदिवसा
 उक्ता इत्यत्र यस्य याज्ञा इत्यतः सूर्यसावनस्वरूपकथन-
 ष्वेतेनोत्तरमाह । उदयादित । सूर्यस्योदयकाल-
 भारभ्याम्वर्जिततदुदयकालपर्यन्तं यः कालः स एको-
 दिासः । इति ये दिवसास्ते भूमिमावनवासरः ।
 भूदिासा उदयस्य भूस्त्वन्वेनावगमात् । सावनादिवसा-
 येत्यर्थः । तथा च निरूपणदसावनभूमिशब्दाभ्यां सूर्यस्य
 वासरा एव नान्येषां सोपपदत्वाभावादिति भावः । ते
 कियन्त इत्यतस्तत्प्रमाणं चान्द्रदिनप्रमाणं चाह" र० ना०
 'वसुह्वराष्ट्ररूपाहसप्राज्ञितिययो युगे । चान्द्राः स्वा-
 दृष्टस्योमखामिखर्तुनिगागराः" सू० । 'खटाक्षि-
 गजसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्यसावनदिवसाः । चान्द्रा
 दिवसा युगत्रिचय इत्यर्थः । अशीतिन्युत्पत्तुत्कलिख-
 ष्टपा एते त्रिंशज्ज्जायान्द्रमासा उक्तपायाः । अनेनैव
 चान्द्रदिनानामुपपत्तिः सूर्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूप-
 चान्द्रमासस्त्रिंशदुचिता इति स्पष्टीकृता । अथाधि-
 मासावमयोः सङ्ख्यामाह" र० ना० । 'पञ्चपञ्चिह्नितता-
 गाद्विचयवाधिमासकाः । त्रिचिह्नया यमाष्टाविह्वरा-
 ष्योमगराश्चिनः" सू० । 'अधिमासकाः प्रागुक्तस्वरूपा-
 चकाराद्युगे षड्देवराभगोशरेन्दुमिताक्षिचिह्नया दिन-
 क्षया अपमानोत्तमः । अर्थाः पञ्च । एवं द्विगराजस-

पञ्चतत्त्वानि । ननु सूर्यमासान्तरेऽधिमाससङ्ख्या कथं
 ज्ञातेत्यतो रविमाससङ्ख्यां स्वरूपेण कर्त्तव्याह" र० ना० ।
 'सचतुष्कसमुद्राष्टकुपञ्च रविमासकाः । भवन्ति भो-
 दयाभानुभगणैरुचिताः कथाः" सू० । "सूर्यमासा
 द्वादशयुगितरविभगणानुहृपाः शून्यसाभ्यस्येदधितगर-
 मिताः । ननु सावनदिवससङ्ख्या प्रागुक्ता कथमवगते-
 त्वाह । भवतीति । भोदया नाक्षत्रदिवसाः प्रागुक्ता
 सूर्यभगणैः प्रागुक्तैर्वर्जिताः सन्तः कथा भूवासरः
 भवन्ति । भोदया इत्यादिप्रागुक्ताः ।
 ननु सूर्यादिमन्दोच्चभौमादिपातानां युगे भगणानुत्पत्तेः
 कल्पभगणकथनमावश्याकमतस्तत्पञ्चगत्यां प्रागुक्ता एते
 भगणादयः कल्प एव कथं नोक्ता इत्यत्र आह" र० ना० ।
 'प्राग्वगतेः सूर्यमन्दस्य कल्पे सप्ताष्टवज्जयः । कौजस्य
 वेदस्ययमा बौधस्याष्टवज्जयः । खखरन्वाणि जैवस्य
 शौकस्यार्धगुणेषवः । गोऽग्नयः शनिमन्दस्य पातानामव-
 यामतः" सू० सि० । प्राग्वगतेः कल्प इत्यनयोः शनि-
 मन्दानां प्रत्येकं सम्बन्धः । पूर्वगतेः सूर्यमन्दोच्चस्य
 कल्पे सप्ताष्टरामिताः १८७ शनिपातस्य भगणा इति
 वक्ष्यमाणस्य भगणा इति पदमत्र प्रत्येकमन्वेति । कौजस्य
 कुजसम्बन्धिनः सूर्यमन्दस्येत्यस्यैकदेशो मन्दस्येति स-
 मन्दोच्चस्येत्यर्थकमत्रान्वेति । तथा च भौममन्दोच्चस्य
 चतुरधिकं शतहवस्य २०४ । बौधस्य बुधमन्दोच्चस्याष्टवज्ज-
 मिताः १६८ । जैवस्य गुरुसम्बन्धिनः । खल शनिमन्दस्येति
 वक्ष्यमाणस्यैकदेशो मन्दस्येति मन्दोच्चस्येत्यर्थकमन्वेत्ये-
 कउक्तस्यत्वात् । यद्वाद्यनयोर्मन्दस्येत्युक्तं प मध्यस्थाना-
 मन्वयः सूपपन्न इति । तथा च गुरुमन्दोच्चस्य नवशतं ८००
 शौकस्य शुक्रमन्दोच्चस्य पञ्चत्रिंशदधिकपञ्चशतं ५३५ शनि-
 मन्दोच्चस्यैकोनचत्वारिंशत् १८ । अथानन्तरं पातानां
 भौमदिपातानां वामतः पश्चिममत्या भगणा उच्यन्त इति
 शेषः तान् लोकाभ्यामाह" र० ना० । "मनुदकास्तु
 कौजस्य बौधस्याष्टवज्जयः । कताश्चिचन्द्रा जैवस्य
 त्रिखाङ्गाश्च भगोक्षणा । शनिपातस्य भगणाः कल्पे
 समरसर्चवः । भगणाः पूर्वमेवाल प्रोक्ताचान्द्रोच्चपातयोः" ।
 सू० सि० । 'कुजसम्बन्धिनः । तकारात् पातस्य भौ-
 मपातस्य कल्पे भगणाचतुर्दशधिकं शतहवस्य २०४ ।
 बौधस्य बुधसम्बन्धिनः शनिपातस्येत्यस्यैकदेशः पातस्येत्य-
 त्वान्वेति । बुधपातस्य द्वादशोना पञ्चमती ४८८ । जैवस्य
 गुरुपातस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतम् ५३५ । भगोः शुक्रस्य

चागमो मरुता कालेन रेखकाध्यापकाध्योदयोपैरुद्धा-
जातस्तदा कतमत्र प्रनाम् । अथ यद्येवमुच्यते गणि-
तस्तत्र उपपत्तिमानेव गमः प्रमाणम् । उपपत्त्या ये
सिध्यन्ति भगणास्ते प्राक्ताः । तदपि न । यतोऽति-
प्राप्तेन पुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातमेव शक्यते । न तथा तेषां
भगणानामियत्ता कर्तुं शक्यते पुरुषायुधोऽस्तत्वात् ।
उपपत्तौ तु यज्ञः प्रत्यक्षं यन्त्रेण वेध्यः भगणानां
यावत् । एवं शनैश्चरस्य तावत्पूर्वेषां त्रिंशता भगणः
पूर्यते । भन्दाज्ञानां तु वषण्णैरनेकैः । अतो नायमनेः
पुरुषसाध्य इति । अत एवातिप्राप्ता गणकाः साम्प्रतो-
पलब्धप्रनुसारिण्यं प्रौढगणकसंज्ञितं कमप्यागममङ्गीकृत्य
यज्ञगणितं व्याप्तनो गणितगोलयोर्निरतिशयं कौशलं
दर्शयितुं तथान्यैर्भान्तिज्ञानेनान्यथादितानर्थांश्च निरा-
कर्तुं मन्वान् यन्त्रान् रचयन्ति । यज्ञगणित इति कर्त-
व्यतायामप्राप्तिः कौशलं दर्शनीयं भवत्वागमो योऽपि
कोऽप्ययमाशयस्तेषाम् । यथा यन्त्रे ब्रह्मगुप्तसंज्ञिता-
गमोऽङ्गीकृत इति । तर्हि तिष्ठत तावदुपपत्त्या भग-
णानामियत्तासाधनम् । अथ यद्युपपत्तिरुच्यते तर्हि
इतरेतराश्रयदोषशङ्कया यत्तु भगवता । तथापि संक्षिप्ता-
सुपपत्तिं यच्छामः । इतरेतराश्रयदोषोऽत्र दोषाभासः ।
उपपत्तिभेदानां योग्यत्वेन यत्तु समकत्वात् । अथोच्यते
अर्थशुक्लपदपर्यया विधेरित्यादि । यावन्ति कले वर्षाणि
नावन् एव सूर्यभगणा इत्युपपन्नम् । यतो भगणभोग-
कावो हि वर्षमुक्तम् । बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नान्वेव
कदाचिदपतः कदाचित् पृथक्तास्मानुचरादिव सदा
मज्जन्तौ दृश्येते । अतस्तयोरपि रविभगणतुल्या भगणा
इत्युपपन्नम् । जलोद्भूतभगणोपपत्तिमध्ये यच्छामः । अथ
समायां भूमावभीष्टकर्कटकेन विच्छासिताङ्कुरैरुद्धेन
वृत्तं दिग्भूतं भगणांशैराहितं कृत्वा तत्र प्राचीचिज्जा-
ह्निस्रणतो नातिदूरे प्रदेशे उत्तरेऽयने वृत्तमधुस्थितेन
क्षीलेन रवेरुदयो वेध्यः । ततोऽन्तरं वर्षमेकं रव्युदया
गणनीयाः । ते च पञ्चषष्ट्यधिकशततुल्य ३६५ तुल्या
भवन्ति । तत्रानिर्भेदयः पूर्वोदयस्थानादासन्नो दर्शयत
एव भवति । तयोरन्तरं विगणय्य प्राप्तम् । ततोऽन्य-
स्मिन् दिने पुनरुदयो वेध्यः । स तु पूर्वचिज्जादुत्तरत
एव भवति । तदप्युत्तरमन्तरं प्राप्तम् । ततोऽनुपातः ।
यद्यन्तरद्वितयकलाभिरङ्गीकृताभिः षट् ६० षटिका
लभ्यन्ते तदा दर्शयन्मानरेण किमिति । अत्र लभ्यन्ते

पञ्चदश षटिकास्तेषां पलानि सार्धानि द्वाविंशतिविंश-
लानि १५ । २० । २२ । २५ । व्याभिर्घटौभिः सृष्टि-
तानि पञ्चषष्ट्यधिकशततुल्यतुल्यानि सावनदिनान्येकस्मिन्
रव्युदये भवन्ति ३६५ । १५ । २० । २२ । २५ । ततोऽ-
नुपातः । यद्येकेन वर्षेणैतावन्ति कुदिनानि तदा कल्प-
वर्षैः किमिति । एवं ये लभ्यन्ते ते सावनदिनानि भवन्ति
कले । अथ यदि तैरेव रवेर्वर्षाः पातभिः कुदिनैश्चकृत्वा
लभ्यन्ते तदैकेन किमिति । फलं मध्यमा रविगतिरित्यु-
पपन्नम् । अथ चन्द्रभगणोपपत्तिः । तत्रादौ तावद्
यज्ञवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं
कार्यम् । तत्र खगोलस्थानां गोल व्याधारणद्वयस्यो-
परि विधुवदुक्तम् । तत्र च यद्योक्तं कान्तिवृत्तं भग-
णांशाहितं च बध्ना कदम्बद्वयकीलकयोः प्रोतमन्त्रवृत्तं
यज्ञवेधवलयम् । तत्र भगणांशाहितं कार्यम् । तत
स्तद्गोलयन्त्रं सूर्यम् भुवामिच्छयार्थकं जलसमलितज-
लवलयं च यथा भवति तथा ज्वारं कृत्वा रात्रौ गोल-
मध्यचिज्जगतया दृष्ट्या रवेतीतारां विनोक्त्य कान्तिवृत्ते
यो भीमानस्तं रवेतीतारायां निवेश्य मध्यगतयेव
दृष्ट्या चन्द्रं विनोक्त्य तद्देववलयं चन्द्रेपरि निवेश्यम् ।
एवं कृते सति वेधवृत्तस्य कान्तिवृत्तस्य च यः संपातस्तस्य
भीमान्तस्य च दाधन्तरं तस्मिन् काले तावान् स्फुट-
चन्द्रो वेदितव्यः । कान्तिवृत्तस्य चन्द्रविष्वमध्यस्य च
वेधवृत्ते यावदन्तरं तावन्तस्य विक्षेपः । ततो यावतीषु
रात्रिगतषटिकासु वेधः कृतस्तावतीष्वेव पुनर्हितीवदिने
कर्तव्यः । एवं द्वितीयदिने स्फुटचन्द्रं ज्ञात्वा तद्योर्वेद-
न्तरं सा तद्दिने स्फुटा गतिः । अथ तौ चन्द्रौ “स्फुट-
यज्ञं मध्यखगं प्रकले प्रत्यादिना” मध्यमौ कृत्वा तयोरन्तरं
या मध्यमा चन्द्रगतः । तयाऽनुपातः । यद्येकेन दिने-
नैतावती चन्द्रगतिस्तदा कुदिनैः किमिति च चन्द्रभगणा
उत्पद्यन्ते । तथा चाह श्रीमान् ब्रह्मगुप्तः “प्रातः
कृत्वा मध्यं भूयोऽन्यदिने तदन्तरं मुञ्चिः । त्वैराश-
केन भुक्त्या कल्पयज्ञमखलानयनम्” ॥ एवंमन्त्रेणामपि
भगणोपपत्तिः । अथ चन्द्रोद्भूतः । एवं प्रत्यक्षं चन्द्र-
वेधं कृत्वा स्फुटगतयो विनोक्त्याः । यस्मिन् दिने गतिः
परमास्तत्त्वं दृष्टं तत्र दिने मध्यम एव स्फुटचन्द्रो
भवति । तदेवोद्भूतम् । अत उद्भूतमेव यज्ञे फलाभावे
गतेच परमास्तत्त्वं । ततश्च तस्याहिनादारभ्यान्वर्षा-
दन्त्रपर्यन्ते प्रत्यक्षं चन्द्रवेधात् तदेवोद्भूतम् ज्ञेयम् । तत्र

भवन्तीत्युपपन्नम् । अथ कुदिनान्याह । भूदिनानि सरवेद-
भूपगोसप्तसप्ततिष्वोऽयुताङ्गताः १५७७६१६५५००० ।
मन्त्रसास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि तानि
वा ॥ एषासुपपत्तिः प्रागेवोक्ता । एकस्मिन्नूरिवधे
यावन्तो भभ्रमाः स्युस्तावन् एवैकोना रयिसापनद्विसा
भवन्ति । यतो रविः प्राग्गत्या एकं पर्ययं गतः ।
यतो रगणसंस्थयोना भभ्रमाः कृत्वा भवन्ति । एव-
मन्येषामपि स्रज्वासां कुदिनानि स्युरित्युपपन्नम् प्रमि-
ददानीं कलिगतादप्यर्हं ग्यादिकमाह । “कलिगतादथ
या दिनसंचये दिनपतिर्भ्युजप्रभृतिसदा । कलिसुख-
भ्रुवकेण समन्वितो भवति तद्व्युगणोऽश्वेचरः” सि०शि०
“अथ कलिगताहर्णयोऽयं विशेषः । शुक्राद्यो वारो
गणनीयः । यतः कल्-गताहर्णयात् कलिसुखे शुक्र-
वारी भवति । तत्र च ये स्रज्वास्तो भ्रुवसंघाः कल्-
पिताः । तद्व्युगणभयः श्वेचरश्च कलिसुखभ्रुवकेण
समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि रगमा । इदानीं कलि-
सुखस्रज्वाणाह” प्रमि० । “खाद्विराजाम्नयः २२० कलि-
रामाङ्गका ६२२? वेदवेदाङ्गचन्द्रा १६४४ विलिप्ताः
क्रमात् । पञ्चसाङ्गाव्ययो ४६६६ ऽङ्गाभवेदाव्ययो
४४०६ वेदपट्कभ्रभूपाभ्रसंमिताः १०१६०६४ । वेद-
चन्द्रद्विवेदाव्यनागाः ८४४४२१४ करद्व्यव्यवेदाव्यशैल-
७४४२२ भवेयुः कुजात् । ह्यापरान्ध्रुवायक्रगुह्यास्तथा
स्वर्यतङ्गेन्दुतङ्गेन्दुपातोद्भवाः” सि०शि० “कुजादीनां सर्वेषां
प्रवायक्रगुह्याः पठिता लाघवार्थम् स्वकार्थमिदम्” प्रमि०

कल्यादौ ग्रहाः ।

मं.	गु.	घ.	ग.	रतं.	चतं.	चपा
११	११	११	११	११	२	४
१८	२०	२८	२८	२८	१०	५
२	२४	२०	४२	४६	४५	२८

अथ बालाप्रबोधार्थं रूपमहर्गणं कृत्वा यथासाक्षात् साधन
द्विगतायः साधिताः ।

२	चं	मं	बु	गु	गु	श	उ	पा
०	१३	०	४	०	१	०	०	०
५८	१०	२१	५	४	२६	२	६	३
८	२४	२६	२२	५८	७	०	४०	१०
१०	५३	२८	१८	८	४४	२२	५३	४८
२१	०	७	२८	८	१५	५१	५६	२०

दिनगणः सप्तध्वंशोनो भाग इति प्रत्यहमेकोनषष्टिः
कला गृहीताः । शेषावयवेन सतिभागैः सप्तभिर्दिनै-
रेका कला भवति" प्रम० ।

सगोले सप्त वायुस्कन्धा" सि.शि. उक्ताः यथा "भूवायु-
रावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः स्वादुहस्तदतु संवहस्तप्रकथ ।
अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्मादुवाहाः परावह इमे
पवनाः प्रसिद्धाः । भूमेर्धर्चिर्हार्दग योजनानि भूवासुरात्म-
दपिदुदाद्यम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवहः, स नित्यं प्रत्यग्वति-
स्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा शचरैः समेतो यस्मा-
दतस्तेन सभाकृतोऽयम् । अपङ्गरः खेचरचक्रदुक्तो
भ्रमत्वज्जं प्रवहानिलेन" । श्रीपतिः "स्वादावहः
प्रवह उहहसंवहौ च स्वादूर्ध्वहः परिवहव परा-
वहश्च । स्कन्धाः क्रमेण मरुतामिह सप्तसंस्था विश-
भरापदनमावहभाक्षुरेके" ।

मत्तमेदेन भूगोलभगोलयोश्चालत्वप्रतिपत्तौ
भगोलस्थैव भूस्थं सि० शि० मु०को० निरूपितं
यथा “यान्तो भचक्रे लघुपूर्वगत्या खंडास्तु तत्क्षप-
रशीप्रगत्या । कुलालचक्रभ्रमिवामगत्या यान्तो न कीटा
इव भान्ति यान्तः” सि०शि० । आर्यभट्टमते तु भूमेरेव
चलनं व्यवस्थापितं यथा

“यत्तुलोमगतिर्नैस्त्वः पशुप्रत्यक्षं विलोमं यद्वत् । अथ-
लानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम्” । अनेन
भूमेरेव गतिवशाद्भ्रूचक्रस्य भ्रमणश्चम इत्युक्तम् तेन च
भ्रूचक्रस्यागते गृहाणाद्युदयास्तमयनिमित्तं भ्रमणमङ्गी-
कृतम् यथा “उदयास्तमयनिमित्तं प्रपञ्चेन वायुना
क्षिप्तः । लङ्कायां समपश्चिमगोभ्रमणस्योपपन्नोभ्रमति”
यत् उदयस्तमयनिमित्तत्वेन पशुगतिस्वीकारेण कालभेदे
शुक्रादीनामिव रवेरुदयास्तमयाभावात् न गतिमत्त्वं
प्रत्यक्षमुदयास्तमयौ तु तस्य भूगत्यैव सम्भवतः भूमिद-
त्तादेर्भाष्यादनादृश्यत्वाभावेनास्तत्वमिति भेदः । अत्रेदं
बोध्यम् पशुगतिस्वीकारेणैव सूर्योपपत्तौ भूगत्यस्वीकारो-
पपन्नक इत्यभिप्रेत्य श्रीपतिना व्याख्यं भट्टमतसुपन्दस्य तत्र
दृष्टप्रसङ्गा भगोलस्यैव भ्रमणसुपपादितं यथा “नैस्त्वो-
विलोमगमनादक्षलं यथावत्ता मन्यते चक्षति नैपमिला-
भ्रमेण । लङ्कासमापरगतिप्रचलद्भ्रमणक्रमाभाति सुस्थिर-
मपीति यदनि केचित् । यद्येवमस्वरचरा विहङ्गाः स्तनीड-
मासादयन्ति न खलु भ्रमणे धरित्वाः । किञ्चाश्वदा अपि
न भूरिपयोसुचः स्फूर्देशस्य पूर्वगमनेन विराय हन्त ।

भूगोलवेगजनितेन समोरणेन केत्वादयोऽप्यपरदिग्गतयः
सदा स्युः । प्रासादभूवरशिरोरूपि संपतन्ति तस्मादभ्रम-
न्तुङ्गणस्त्वयवाच्यैव । रङ्गनाथोऽपि “यदि च भ्रमति
क्षमा तदा स्वकुलायं कथमाग्रयुः खगाः । इषोऽभिनमः
समुद्भूता निपततः स्युरपां पतेदिशि । पुरतोऽभिमुखे
भ्रमे भुवो वरुणागानिमुखो ज्ञेयः । अथ मन्दगमात्
तथा भवेत् कथमेकेन दिशः परिभ्रमः” इत्याह ।

सि० शि० भूमेरेव स्थितत्वं व्यवस्थापितं यथा
“भूमेः पिण्डः शशाङ्ककपिरिकुजेष्व किञ्चलकक्षा-
दृत्तैर्दृत्तो द्रुतः सन् सृष्टमिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् ।
नान्याधारः स्वगङ्गैव विद्यति नियतं तिष्ठतीहास्य
पृष्ठे नव विभं च गच्छत् सदनुजमनुजादित्यदैव सम-
न्तात् । सर्वतः पर्वतारामपामथैव चैवस्थितः । कदम्ब-
कुसुमपान्थिः केसरसरैरिव” सि० शि० । “योऽयं सृष्ट-
मिलसलिलव्योमतेजोमय इति पादुभौतिको भूमेः पिण्डो
दृत्तो वर्तुलाकाररुद्धः स्यैः शशाङ्कादिकक्षादृत्तैरादृतः
समनन्त्याधारः स्वगङ्गैव नियतं निवर्तितं विद्यत्काशे
तिष्ठति । तत्पृष्ठनिभं च जगत् । सदनुजमनुजादित्यदै-
वम् । दनुजा दानवाः । मनुजा मानवाः । आदित्या
देवाः । दैव्या अक्षराः । तैः समेतं समन्तात् तिष्ठति ।
शेषं स्रष्टार्थम्” प्रमि० । इदानीं पुराणेषु भूमेराधार-
परम्परा या पठिता तां निराकुर्वन्नाह । “भूतौ धर्ता
चेद्वरिवास्ततोऽन्यस्तस्यान्योऽस्यैवमज्ञानवस्था । अन्ये
कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये किं नो भूमेः साष्टभूतैश्च
मूर्तिः” सि० शि० । कल्पमयं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्कं
परिहरन्नाह । “यथोष्णताकानलद्योत, शोतता विद्यै,
द्रुतिः के कठनत्वमज्जनि । मरुज्जलो भूरचला स्वभावतो
यतो विचित्रा वत वस्तुगन्तयः । आकृष्टशक्तिश्च मही
तथा यत् खस्यं गुरु स्थाभिमुखं स्वगङ्गा । आकृष्यते
तत्पततोव भाति समे” समन्तात् क पतत्वयं खे”
सि० शि० । “आकृष्टशक्तिश्च महीवनेन भूमेरधःपतनशङ्का
ततिर्गन्धःस्थितानां चाधःपतनशङ्का निरस्ता” प्रमि० ।
तथान्यत्रापि युक्तिभाव दर्शिता यथा “विलोकाप्राज्ञा प्रव-
मत्स्य परिभ्रमम्” । “यदा भरणीस्यो रविर्भवति तदा
तस्यास्मयकाले भ्रुवमत्स्यस्तियक्ष्णो भवति । तस्य
सुखतारा पश्चमतः, पुच्छतारा पूर्वतः । तदा सुखता-
रास्त्रवे रविरित्यर्थः । अथ निशापसाने सुखतारा
परित्यज्य पूर्वतो याति । पुच्छतारा पश्चमतो याति ।

ततो सुखतारास्त्रगतस्यैवार्कस्योदयो दृश्यते” प्रमि० ।
अत्रायमाशयः यदि भूमेरेव चलनं न भवच्छस्य चलन-
सुररीक्रियेत तदा भ्रुवमत्स्यस्य भ्रुवतारासद्विजलस्थाने
भवच्छे स्थितस्य मूलतारात्मकताराद्वयस्य भ्रुवचतुर्दिक्षु
भवच्छभ्रमणवत् पश्चात् प्रत्यहमेकेनाङ्का परिभ्रमणं
दृश्यते भरणीस्ये स्ये च कस्तमयकाले भ्रुवमत्स्य सुख-
तारायाः पश्चिमस्थित्यं पुच्छतारायाश्च पूर्वस्थित्यं दृश्यते
दृश्यते च निशापसाने तयोर्दृष्टिपर्ययः । भूमेरेव चल-
नात् तस्योदयास्तमयस्त्रीकारे यथास्थितेकल्पेणापस्थानमपि
दृश्यते न च तथा दृश्यते । अतो भवच्छस्यैव चलनात्
सर्वव्यपहारोपपत्तौ सुखा भूमेखलनाङ्गीकारेण । एवं
संप्रतिमण्डलस्य मरीच्यादिक्रमेण निशापस्ये उदयसमये
पूर्वस्थित्यस्य काले निशापसाने च तद्विपर्ययेणापस्थानं
भवच्छभ्रमणं विनाऽनुपपद्यमेव तेषां च राशिचक्रे यथा
पूर्वादिक्रमेण स्थितिः शतवर्षेणैकैकमण्डलभोगकथा
अपि शब्दे १४५१८ दर्शितम् । अत्र श्रीपतिना “प्रासाद-
शिरोशि पतन्ती” यदुक्तं तदापाततः भूमेः स्फोटीकाश-
विभागस्थानस्थानां तयाकृष्टमूर्तिमेव भूमौ पतनमिति
नियमेन स्वाधिष्ठिततया भूभागक्षैवाधोभागतत्वे पतन-
सम्भवात् तेन न प्रासादशिरोपतनसम्भवः “काधःपतेदि-
वाक्यापर्यलोचनया तथैवावगमादिति सुधीर्भभाव्यम् ।
भूचलने अन्येऽपि दोषाः रुम्भवन्ति । तथाहि पूर्वपर-
भागे तुल्ययन्त्रेणालश्च क्षिप्रशरयोः समगतेरेव प्रत्यक्ष-
सिद्धा समया गत्या च तुल्य भूमिभागे एव तयोः पतनस्य-
चितम् । भूमेः प्राग्गतत्वाङ्गीकारे च प्राक्क्षिप्रस्याधिक-
भूचलने, पश्चात्क्षिप्रस्य चाल्यभूचलने पतनं स्यात् । न च
तथा लक्ष्यते । किञ्च द्वादशयोजनात्मकभूवायुना साङ्के-
भूमेः प्राग्गतिस्त्रीकृत्यामिलखण्डोदयोतिर्विदां मतेऽपि
प्राग्गतेः शरस्य वायुज्ज्वलत्वादपि अधिकगतिस्त्वं प्रत्यग्गतेस्तु
प्रतिकूल वायुना प्रतिरोधात् कल्पगतत्वमपि स्फोटो-
ऽनुकूलप्रति कूलगतिमतोर्भतिभेदवत् स्यात् ।
किञ्च आर्यभट्टमते भूमेः स्वकषायामेव भ्रमणाङ्गीरेऽपि
इलखण्डोदयोतिर्भिः प्रत्यहं भूमेरेककारं प्राग्गतावपि
वर्षेण च क्रमशः सूर्यमण्डलभ्रमणसुररोक्तं तथाङ्गी-
कारे च भूमेः विपुषट्स्थानावधि पट्टाक्षिपु क्रमशो वेष्टना-
कारेणोद्दिगत्या पण्मासोत्तरं सूर्यस्फोर्ध्वं स्थितिः स्यात् ।
तथा च तदानीं सूर्यस्य भूधृतापेक्षया यावदुत्थुतप्रदेशे-
स्थिति स्तावद्भयोजनैः सूर्यस्फोर्ध्वं भूमेः स्थितिः अद्यनक्षत्रे च

"इह हिल सटीः रवयुक्तिः प्रतिवृत्तमङ्ग्रा मयोक्ता ।
 अथ तामेव नीचोच्चसमङ्ग्रा वक्ष्मि । इदानीं तां
 भङ्गिमाह" इति । "कक्षात्ममध्यपक्षचिह्नतोऽयं हस्तं
 लिखेदन्वफलज्याया तत् । नीचोच्चसंशं रचयेच्च रेखां
 कुमध्यतो मध्यगोपरिस्थाम् । कुमध्यतो दूर-
 तरे प्रदेशे रेखायुते हस्तमिह प्रकल्प्यम् । नीचं तथा-
 सप्ततरेऽयं तिर्यङ्नीचोच्चमध्ये रचयेच्च रेखाम् ।
 नीचोच्चसंशे भगणाङ्गितेऽस्मिन् मान्द्रे विहोमं निजकेन्द्र-
 गत्या । शैष्येऽनुलोमं भ्रमति स्फुटङ्गादारभ्य मध्यगो-
 चरो हि दक्षात् । अतो यचोक्तं स्फुटशीघ्र-
 केन्द्रं देवं निजोच्चादुपरस्तादये । दोर्जोच्चरेखावधि-
 खेटतः स्नात् तिर्यक्स्वरेखावधि कोटिजीवा" सि०शि० ।
 "भावत् कक्षाहस्तं चक्रांशङ्कितं कृत्वा तत्र मध्यपक्षं च
 दत्त्वा यहविज्ञेऽन्वफलज्याप्रमाणेनान्यहस्तं लिखेत् ।
 तन्नीचोच्चसंशहस्तम् । अथ मूमध्यादुपहोपरिगता रेखा
 किञ्चिद्दीर्घा कार्या । सातोच्चरेखा । नीचोच्चसंशे भूमे-
 दूरतरे प्रदेशे रेखायुते संशं प्रकल्प्यम् । आसन्ने रेखा-
 युते नीचम् । नीचोच्चचिह्नाभ्यां भूतलछाया तिर्य-
 पंखा मध्ये कार्या । तस्मिन् हस्ते केन्द्रगोच्चस्थाना-
 दारभ्य मध्यपक्षो भ्रमति । मान्द्रे विहोमं, शैष्येऽनु-
 लोमम् । अतः कारणाकन्दकेन्द्रहस्तोऽनुलोमं देयम् ।
 शीघ्रकेन्द्रमनुलोमम् । तदये यहः" इति ।
 यज्ञाचामस्तकालांशाय सि०शि० उक्ताः
 तत्र वाक्यं १८८१४० कालगन्धे उक्तम् । यहविस्वाभं
 गोलाकारत्वेऽपि सूर्याभिसुखानामेव द्युतितामः यथा-
 ज्ञायमहः । "भूयश्चभानां गोलाङ्गानि यथा विपक्षानि ।
 अङ्गानि यथासारं सूर्याभिसुखानि दीप्यन्ते" । सि०शि०
 रविचन्द्रराश्विष्यमानम् उक्तं यथा "विष्वं रवेर्द्विद्वयगतं
 ६५२२ संख्यानोन्दीः खनामाभुधि ४८० योजनानि । भू-
 व्यन्तहोमं १५८१ रविष्यमिन्दुः कर्णाहृतं भास्करकर्णभ-
 क्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुमावि-
 स्तृतिरिन्दुभागे" सि०शि० । "सूर्यस्य विष्वं मध्यमं
 दिवमवाणपटकुलानि ६५२२ योजनानि । इन्दोस्तु
 शून्यवहने ४८० मितानि । राहोरुच्यते । रवि-
 विष्वं ६५२२ भूव्यासेन १५८१ हीनं कृत्वेन्दुः शून्येन स्फुटेन
 योजनाकलेन संगुण्य रविर्गणेन स्फुटेन भजेत् फलेन
 भूव्यासो वर्जितेन्द्रव्यासार्थं भूमाव्यासो भवति ।
 एतानि योजनविश्वानि । अलोपरतिः । यस्मिन्

दिनेऽर्केस्य मध्यतल्लेखे स्फुटा गतिः स्नात् । तस्मिन्
 दिने उदयकाले चक्रकलायां सार्धमितेन यद्विहितवेन
 भूतल्लेखितेन तल्लेखद्वारा तदुपहस्तं विष्वगानौ विध्येत् ।
 या यदुपहस्तोत्तरकलास्ता रविष्यकला मध्यमाः भवन्ति
 तावद्वाङ्गितं किञ्चिदधिकं शिथिलकलाधिकाः २२।२१
 २२ । एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यमं गतिः
 स्पष्टा सिध्येत् तल्लेखं किञ्चिदधिकाः शिथिलत्वं
 कलाः २२।१८ उदयकाले विष्वकलानां योजनोद्धरणा-
 यातुपातः । यदि विष्वग्यायां सार्धं एतावत्प्रमाणं विष्व-
 तदा उदितसूर्योद्योजनैः किमिवेवहस्तपदान्ते द्विद्वयगतं
 ६५२२ संख्यां योजनानि । विष्वं स्तु खनामाभुधिः
 ४८० मितानोति" "कल्प श्रीपतिः व्यास रवीन्दुर्वाचि-
 तगोलकानां क्रमेण तेजोजलकल्पमयानाम् । स्फुटोद्योज-
 नोद्धरणायापह्निः ६५२२ व्योनाउपदेः ४८० कुमजेषु
 चन्द्रैः १५८१" । अन्येषां गुरुगुरुतरकलास्थितानां
 यज्ञाणां गुरुगुरुतरत्वादिकं बोध्यं न तु विशेषः संख्या
 सौरागनेपूजा विष्णुपुराणादौ उक्ताऽपि उपपत्तिहीन-
 त्वादत्र न प्रदर्शिता ।
 भास्कराचार्येण खलपान्तररेखाङ्गीकृतानि मेधादिराश-
 स्थितेऽर्के सावनदिनानि ।

मे	उ	मि	क	सिं	क	तु	उ	ध	म	कु	मी
२०	२१	२१	२१	२१	२०	२८	२८	२८	२८	२८	२०
५५	२४	२७	२८	२	२८	५७	२७	१५	२४	४८	२२
२२	५६	२२	२५	५२	४	२	२८	२	०	४२	२१

एतद्विषयनहोकाय । "लिंशत् पञ्चशरा देवा मेघेऽर्के
 दिवसादिभ्यः । उषे धराम्नयः शिवाः षट्शरा मिशुने
 क्रमात् ॥ धराम्नयः सप्तशरा रदः कर्के धराम्नयः ।
 गजाविनोऽश्वरायाय, सिंहे भूवक्ष्यो ह्यहम् ॥ द्विशराय,
 स्त्रियां लिंशहोऽश्विनः शतय, स्त्रुले । गोऽश्विनोऽश्विराः
 पक्षौ, गोऽश्विनो भानि गोऽश्विनयः ॥ कौर्ष्ये, चतुषि
 गोदृक्षाक्षिययो यज्ञयो, स्त्रुले । गोऽश्विनोऽश्विनयः,
 कुम्भे गोदृक्षा गोऽश्विनयः ॥ रामाव्ययो, अणे लिंश-
 द्रामदक्षा धराम्नयः" ।

सर्वेषां राशीनां लिंशङ्गागात्कालेऽपि कालमेवेनैव
 तेषां द्यो देशमेदात् भिन्न एव तेन देशमेदेन दिन-
 रात्रिमानमेदं तत्र कारणं च सि०शि० निरूपितं यथा
 "यो हि प्रदेशोऽपमग्णलस्य तिर्यक्स्फुटोपास्तुदयं

तथास्तम् । सोऽल्पेन कालेन य कर्ध्वसंस्थोऽनल्पेन
सोऽस्मादुदया न तुल्याः । य उदये वास्यनतास्तमाद्याः
स्वस्वापमेनापि निरक्षदेशे । वास्यास्तकोऽतिनतत्वमाप्ता
उदात्त कालेन ततोऽल्पकेन । कक्षादयः सौम्यनताहि
येऽत्र ते यानि वास्याच्चराहजुत्वम् । कालेन तस्याच्च-
रानोदयं ते तदनरे स्फुरखण्डमेव" सि० शि० । "विधु-
दहोरात्रस्तानि चक्राद्यां समपश्चिमगानि राशिपलयं द्य
मकरादौ परमक्रान्ता २४ विधुव्याखण्डलाद्विणतो मिलु-
नान् उत्तरतो केम्नभतकिरचीनं तत्वाप मेघः स्वक्रा-
न्त्यां महत्वा तिरचीन उदेति अतोऽल्पकालोदयः इवभ-
स्तद्व्यपयातस्तत्कालिहृदयिककावः मिथुनस्तद्व्यपयात-
स्तद्विक्रान्ताः एवं निरक्षेऽपि न समा उदयाः । यद्य वे
मकरादयो वास्ये नतास्ते वास्याच्चराहजुत्वं गता उदात्ति
अतश्चिरकालोदयाः लङ्कास्वदेशोदयोरनराले स्फुर-
खण्डमेव भवति यतस्तत्क्षितिजोऽनराले चरम् । यद्य
चरखण्डैरुनाधिकत्वं गोकर्ध्वमण्येपरं यथा प्रतीयते
तथाह" प्रमि० । "अचक्रपादाक्षिचिनाडिकाभिः पृथक्
समुदात्ति निरक्षदेशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र
पूर्णांतिमिनाभिरिव । मेघारं मिथुनानो माडीमि-
क्षिचिभिनाभिरुद्धते । कर्गत कुजे तदयःस्वे प्रथमं
ताभिश्चरोनाभिः । कल्याणाहनुषोऽन्तर्स्थमितना-
डीभिरुद्धमेव । कर्गत कुजे चेऽर्ध्वस्वे पञ्चात्ताभिश्चरा-
ट्याभिः । तद्विहितविंशतिः कल्याणो वा भणालो वा ।
चरखण्डैरुनाट्यास्तं निरक्षोदयाः स्वदेशे स्तुः ।
क्षितिजोऽजादिं जत्वा गोर्ध्वं भ्रमयन् प्रदर्शयेत्स्वम् । उक्त
मनुक्तं चान्यत् शिष्टाणां बोधजननार्हम्" सि० शि० ।
चरखण्डकालमाह सि० शि० "उन्मथ्य चक्रावलयान्नराले
दुराल्लक्ष्णे चरखण्डकालः । तज्ज्यात्वं कृज्याः चरशिष्टिनी
स्याद्व्यासार्धवृत्ते परिष्णामिता सा" सि० शि० । "क्षिति-
जोऽन्मण्डलयोर्मध्ये होरात्रिहृत्ते यावान् फावः स चर-
खण्डकालः ततोऽन्मण्डलादुभयतश्चरतुल्येऽनरे विज्ञे
जत्वा तव निर्वहस्तत्सार्धं कृज्या सैव लिज्याहृत्तपरिणता
मतो चरज्या स्यादित्यादि लि० अत्र व्यख्यातम्" प्रमि० ।
इदानीं लङ्कास्वदेशोऽनराले चरकालमाह ।
"निरक्षदेशे क्षितिजाखण्डसु खण्डलं तज्जगुरन्त्येवे ।
स्ते स्ते कुजेर्कस्य समुद्रोऽस्माच्चरार्धमर्धोदययोस्तु

मध्ये" सि० शि० । चरफलस्य धनार्थवासनामाह ।
"चादौ स्वदेशेऽथ निरक्षदेशे स्तुर्धोदयोऽस्मयोऽन्यता ।
खण्डं गृहेऽस्मादुदये स्वमन्ते फलं चरोत्यं रविमौल्य-
गोले । वास्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुन्मथलं स्तु-
तिजादधस्तात् । नाद्याच्चरादुत्तरवास्याभागौ गोचस्त
तावत्तरवास्यागौ" सि० शि० ।
चरस्थानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा
"यज्ञोऽज्यविनीपुरोपरि कुरुष्वेतादिदेशान् स्मृतं
स्तुतं मेरुगतं बुधैर्मिगदिता सा मध्यरेखा भुवः । आदौ
प्रागुदयोऽपरत्र पिपे पञ्चाङ्गि रेखोदयात् स्थात् तथान्
क्रियते तदनरभवं खेटेष्वं स्वं फलम्" सि० शि० ।
"लङ्काया मेरुपर्यन्तं भीयमाना रेखोऽज्यविनी कुरु-
ष्वेतादिदेशान् स्मृत्यनी या वाति सा मध्यरेखेत्युच्यते ।
रेखायां यदाऽर्धोदयकात्कात्वा पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति ।
रेखोदयकात्वादनन्तरं पश्चिमदेशोऽर्धोदयः । तदनन्तर-
स्वदनरयोजनैः स्फुरभूरेटनादनुपातेन प्राप्यते । यदि
स्तुटपरिधियोजनैः षष्टि ६० षटिका लभ्यन्ते तदा
रेखास्तपुरयोरनरयोजनैः किमितीति तैराशिकेन देशा-
न्नरवटिका लभ्यन्ते । मध्यगत्या च या आनीता नाद्य-
स्ताभिरनुपातः । यदि षटीषण्णा सप्तस्य गतिकला लभ्यन्ते
तदा देशान्नरवटीभिः किमिति । यद्य योजनैरेवानु-
पातः । यदि स्तुटपरिधियोजनैर्गतिः प्राप्यते तदा
देशान्नरयोजनैः किमिति । फलं कक्षाः प्राग्वत् यतस्तत्वा-
दावुदयः । पञ्चाङ्गनम् । यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमर्धो-
दय इत्युपपन्नम्" प्रमि० ।

चरखण्डानयनञ्च सि० शि० "एकस्य राशेरुत्तरी ज्यका
या द्वयोस्त्रिभस्यापि जतीकृतानाम् । स्वस्वापमज्याक्षिति-
वर्जितानां मूलानि तासां लिगुष्या १४२८ ज्ञूतानि ।
सप्तद्व्युभौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽधः परि-
शोधिताति । कुनोत्कुमस्थानि निरक्षदेशे मेघादिकाना-
मुदयासवः स्तुः" सि० शि० । "एकस्य राशेरुत्तरी ज्ये-
त्यदमी १०८ ज्यका । द्वयोरिति षोडशी २८७० ज्यका ।
विभक्ष्येति १०१८ लिज्या । आसां वर्जितानां स्वकीय-
स्वकीयकालिज्यावर्गैर्वर्जितानां मूलानि लिज्यागुचित नि-
स्फुटकुज्या विभजेत् । फलानां चापान्यधोऽधः परि-
शोधितानीति उत्तीयाह्व द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं श्रेष्ठम् ।
प्रथमं तथाविधमेव । एतं लङ्काद्व्यासवः स्तुः । कलोप-
पत्तिः । अतोऽन्मण्डलः क्षान्तिहृत्तस्य तिर्यक्स्थितत्वात् तत्र-

स्वादि लेनात्पुनरुच्यते । तदावा मेघानस्य ज्या
क्रान्तिरुच्यते कर्णः । तत्क्रान्तिज्या लङ्घाजितिके भुजः ।
तद्गोत्ररूपं मेघानं होरात्पुनरुच्यते कोटिः । एवं राशि-
द्वयस्य ज्या कर्णः । तत्क्रान्तिज्या भुजः । तद्गोत्ररूपं
वृषभान् होरात्पुनरुच्यते कोटिः । एवं त्रिराशिज्या कर्णः ।
परमा क्रान्तिज्या भुजः । परमा लङ्घाज्या कोटिः ।
एताः कोटयश्चापकरणार्थं लिख्यादृते परिष्ठाभिताः ।
त्रिज्यायुग्माः स्वस्वदुज्या भक्तास्तासां चापानि । प्रथमं
मेघोदयस्य कायः । द्वितीयं राशिद्वयस्य । तृतीयं
राशिद्वयस्य । अतो विज्ञेयतामीत्युपक्रमं प्रमि० ।
“इदानीं प्रकारान्तरेणाह । “कोटादिराश्यान्कोटिजी-
वास्तिज्या १४२२ युग्माः स्वस्वदिनज्याप्राप्ताः । चापीकताः
प्राग्बद्धो विद्युद्वाः कोटादिकानासुदयासो वा” सि० शि० ।
“कोटादिराश्यान्कोटिजीवास्ता एकद्विराशिज्या
भवन्ति । ७१८२८७०१४२२ एतास्तिज्याया १४२२ युग्माः
स्वस्वदिनज्यायाः भक्ता इति यैव दर्शमाने दुज्या सैव
कोटान् अपि १२१८ । यैव मेघान् दुज्या सैव सिंहा-
नोपि १२६६ । कम्मान् दुज्या लिख्येव १४२२ ।
आभिका भाज्याः । फलानां चापान्मधोऽधः श्रुद्धानि
कोटादीनासुदयासुदः सुनिरुच्ये वा । त एव मिथुन-
वृषभमेघाणाभिकर्णः । कलोपपत्तिः । क्रान्तिरुच्ये
वृषभान् स्वस्वसूक्तमयं वद्धा द्वितीयं सिंहात् तस्य सूक्तसूक्तं
कमयं मेघान् वद्धा द्वितीयं सिंहात् तस्य सूक्तसूक्तं
राशिद्वयस्य ज्या भवति । एवं मेघज्यादौ वद्धसूक्तसूक्तं
त्रिज्या । एता एव वृषभान् मेघान्मीनात् होरात्-
वृत्तानां ज्या भवन्ति । यतस्तत्सम्पातेषु क्रान्तिरुच्ये
सूक्तानि वद्धानि । अतस्तासां त्रिज्यावृत्तपरिणतानां
चापान्तराणि कोटादिकानासुदया भवन्तीति गोत्रे प्रद-
र्शयेत् । “इदानीं पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि० ।
“मेघादिजीवास्तिज्या १४२२ युग्माः श्रुताः स्व-
स्वदिनज्याया वा । चापीकताः प्राग्बद्धो विद्युद्वा
मेघादिकानासुदयासो वा” सि० शि० । कलोपपत्तिर्गोत्रे
कथितेव दुग्गता च । अद्य निष्पन्नान्तराणां । “के-
र्याद्विभूपा १६७० युग्मोऽष्टिचन्द्राः । १७८२ सप्तम-
नन्देन्दुभिता १८२७ अच्येते । क्रमोत्क्रमस्याचरखण्डकैः
स्वैः क्रमोत्क्रमस्यैव विहीनयुक्ताः । मेघादिपञ्चासुदयाः
स्वदेशं तदा द्वादीसी च विहोमसंस्थाः । उदेति राशिः

समयेन येन तत्सप्तमोऽस्मां स पैति तेन” सि० शि० ।
अत्र प्रथमकारेण प्रथम उदयो वृत्तते । द्वितीयकारेण
द्वितीयवृत्तीयौ । “अलोपपत्तिः । निरक्षस्वदेशात्तो-
दययोरन्तरं चरम् । निरक्षे स्वदेशे च मेघादिः सम-
स्येति मेघान् ज्यादौ स्वचित्तिके तत उन्मण्डले लगति ।
अतश्चरखण्डो नो मेघोदयः स्वदेशोदयो भवति । एवं
वृषभमिथुनयोरपि । कर्णादौ तु चरखण्डानामपचीय-
मानत्वाद्भनं तानि परिणमन्ति । तुलादौ तु उन्मण्डल-
स्थाः स्थित त्वाच्चरखण्डानि धनं भवन्ति । मकरादौ तु
चरखण्डानामपचीयमानत्वात्तत् परिणमन्ति । इत्यादि
गोत्रे सम्यग्भनोक्तम्” प्रमि० ।

दिननिर्णयधुत्वमहत्त्वे हेतुमाह “अतश्च
सौम्ये दिवसो मज्जान् स्माद्रातिर्नधुव्यसमतश्च याम्ये ।
द्युगलरुच्ये चित्तजादयस्ये रात्रिर्यतः स्माद्दिनमानम्बु ।
सदा समत्वं द्युनिर्णयिरेवे नोन्मण्डलं तल कुजाद्यतो-
न्मत्” सि० शि० । “चित्तजादुपरिस्थे होरात्पुनरुच्ये
यावान् कालस्तावान् दिवसः यावान् सदादयस्ये तावती
रात्रिरिति” प्रमि० । इदानीं विशेषमाह “प्रष्टु-
भागाभ्यधिकाः पक्षांगा यत्वाच तत्वात्परौ विशेषः ।
लम्बाधिका क्रान्तिरुच्ये यावत्तावद्भनं सन्तमेव तल ।
यावच्च याम्ये सततं तमिका ततश्च मेरौ सततं समाहम्”
सि० शि० । “यत्र देशे प्रष्टु (६६) रविकाः पक्षां-
स्तावत् विशेषः अर्कस्योत्तरा क्रान्तिः (२४) यौगलं
लम्बाधिका भवति तावत्कालं सततं दिनमेव याम्या क्रान्ति
(२४) यौगत् तावत्सततं रात्रिरेव तद्व्या यत्र किल सप्ततिः
(७०) पक्षांशास्तल लम्बो विंगतिः (२०) तत्र देशे विषुवद्वृत्तं
दक्षिण चित्तजादुपरिभागं वृषभोत्तरचित्तजादयश्च तावत्
यदा रवेरुत्तरा क्रान्तिर्भाविंश्चतिर्भवति तदोत्तरचित्तिके
रविर्विष्वक्मर्षोदितं भूत्वा मध्याह्ने दक्षिणचित्तजादुपरि-
भागे उत्तरमण्डले भागचत्वारंगतोऽस्यतं भवति तदा
विंशत्घटिका दिनदलम् अतोऽदिनं घटिः रात्रिः सूर्य-
ततो द्वितीयदिने उत्तरक्रान्तेरधिकत्वात् रविकरचित्तिके
न म्भृगति एवं प्रतपर्ययं परमक्रान्ति (२४) यौगदुपयुं परि-
परिभ्रमति एवं मिथुनान् उत्तरचित्तिकादुपरिभाग-
चल्लयं वाति पुनको नैव क्रमेणावरोहति विंशतिभागा-
धिका क्रान्ति रवितावत्कालं रविः सततं वृष्टः ताव-
द्दिनमेव अन्त्येव युक्ता दक्षिणगोत्रे चित्तजादयस्योर्के
सततं रात्रिरिति अतएव मेरौ पञ्चमांशं दिनम्” प्रमि० ।

तेनात्र देशे सौम्ययास्यवोर्दिनरात्रिमानं वर्षः ।

“विषुवद्वृत्तं क्षुद्रदां क्षितिकृत्वमितं तथा च दैत्यानाम् ।
उत्तरयास्यो क्रमशोभूषोर्दिगतौ ध्रुवौ यतस्तोषाम् ।
उत्तरगोले क्षितिजादूर्ध्वं परितो भ्रमन्मादित्यम् । सव्यं
त्रिदशः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यं यास्ये” (सि० शि० ।
अथनकालभेदे संहितोक्तेरन्यार्थपरत्वमाह ।

“दिनं सुराणामयनं बहुतरनिशेतरत्वाहितिः प्रकी-
र्तितम् । दिगोन्मुखेऽर्के दिनमेव तत्कृतं निशा तथा तत्-
फलकीर्तनाय तत् । इत्यानमारोहति यैः क्रमेण
तैरेव उत्तरवरोहतीनः । यत्नैव इष्टः प्रथमं स देवैस्तानैव
तिष्ठन् विलोक्यते किम् ?” (सि० शि०) । “संहितिकानां न
चेदयमभिप्रादस्तर्हं मेधादेष्टव्यं” भिद्युतानां वावत् येहं सै-
देवारोहणं कुर्वन्पि देवैर्दृष्टः तैरेव पुनरवरोहणं कुर्वन्
किं न दृश्यत इति” प्रसि० । तत्फलं दर्शितं श्रीपतिना
“वृत्तादिराशिद्वयमातुभोगात् षट्चर्चयः स्तुः शिशिरो
वसनः । ग्रीष्मव वर्षा च शरत् तद्वे मलनामा कथितोऽत्र
पठः । शिशिरपूर्वस्तत्तलवत्तरं ह्ययनमाह्वरह्य तदा-
मरम् । भवति दक्षिणमव्यवृत्तत्वं निगदिता रजनी मरुतां
च सा । गृह्णन्नेष्विदं प्रतिष्ठाविषाहचैलव्रतवन्धपूर्वम् ।
सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्वर्हितं तत्तुलु दक्षिणे च” ।
इदानीं दिनरात्रिस्वरूपे मिष्टदिनद्वयम् “दिनं दिनेयस्य
यतोऽत्र दर्शने तमी तमेचन्तुर्दर्शने भवति । कुपुष्-
गानां दुनिशं यथा ऋषां तथा पितृणां शशिपुष्-
वासिनाम्” (सि० शि०) । पि० दिनस्योदयास्तकालमाह ।
“विधूर्ध्वभागे पितरोवसनः स्नाधः सुधादीधितिमाम-
ननि । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वं दर्शे यतोऽस्मात्
द्युद्वं तदेष्टम् । भावान्नरत्वाच्च विधोरधःस्थं तस्माज्जि-
धीयः खलु पौर्णमास्याम् । जगो रविः पक्षद्वेऽभ्युदेति
ऋतुः स्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्” (सि० शि०) ।

इदानीं देशविशेषेण रात्रिभेदान् सदोदितान्नुदितान्माह ।
त्रैपुगुह्वरसाः (इ० ११/२०) पक्षांगका यत्र तत्र विषये
कदाचन । दृश्यते न मरुतो न शार्ङ्गं किञ्च कर्कभित्तुनौ
सदोदितौ । यत्र साङ्घ्रमजवाजिसंनिता (७८१/४)
काल इत्येकचतुष्टयं न च । दृश्यतेऽय उपतास्तुष्टयं
सौवा ससुदितं च लक्ष्यते । यत्र तेऽय भवतिः (६०)
पक्षांगकास्तत्र काङ्क्षनशिरौ कदाचन । दृश्यते न मरुत्वं
तदादितं सर्वदा ससुदितं त्रिधादिकम्” (सि०
शि०) । “अयमर्थस्त्वाम्ने “लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च

यावात्तावद्दिनं सततमेव तत्र” इत्यादिना सम्बन्ध-
विद्य एव । यत्र इत्येकान्तास्त्रिस्तुलो लम्बास्तत्र तै-
पक्षांगकाः (इ० ११/२०) तत्र धनुर्मेकरौ क्षितिजादधस्थिता-
मेव भ्रमन्ः” कर्कभित्तुनौ त्रपयेव । (तेन देवभागे धनु-
मेकरस्यसूत्र्यौ द्वौ भासौ रात्रिः शिष्टा दश मासा-
दिनम्) । एवमसुरभागे तथा पक्षांगके कर्कदित्यरविकौ
द्वौ भासौ रात्रिः शिष्टा दशमासा दिनम् । तत्र तुल्यान-
क्रान्तिस्तुल्यो लम्बास्तत्रादशमितिः पक्षदशकाधिकाः (७८१/५)
पक्षांगकास्तत्र इत्येकचतुष्टयं क्षितिजादधो उपभादि-
कस्तुपरि । “तेन देवभागे इत्येकचतुष्टयस्य इत्येकचतुष्टय-
रात्रिः शिष्टा ऋषोमासादिनम् । दैवभागे तु विषयविशेष
तथा दिनरात्री । एवं मेरौ भवतिः ६० पक्षांगकास्तत्रा
दिष्टा क्रमधोमेधादिकस्तुपरीति (तेन मेधादिपक्षांग-
स्यरविकाः षण्मासादेवानां दिनं शिष्टा रात्रिः ।
एवं तुलादिपक्षांगस्यरविकाः षण्मासादैवानां दिनं
शिष्टा रात्रिः) सर्वे भगोले भ्रामिते सति दृश्यन्ते”
प्रसि० । “अन्वेषधविधिना ध्रुवोदतिर्दी भवति
भवतोऽण्डस्यकौ । तौ क्रमाद्विषुवद्वृत्तार्धे वेदेऽथवा न-
तसुसुदनालवाः” (सि० शि०) । “अन्वेषेण यद्वेधेधयत् ध्रुवं
विध्वेत् तत्र नेम्यां ये उत्तमांशास्तेऽक्षांशाः ये नतास्ते
लम्बांशाः । अथ वा विषुवद्दिनाधं येऽर्कस्य नतोदतां-
शास्तेऽक्षलम्बांशा इति युक्तिद्वयम्” प्रसि० । सप्तमरा-
श्यादयस्कास्तकालताहेतुमाह तत्रैव “योऽभ्युदेति समवेव
वेन तत् सप्तमोऽस्तस्तुपर्याति तेन च । रात्रिर्द्विषमपसव्यत्वं
कुजादर्धमेव सततं यतः स्थितम्” सू० । “यो रात्रिर्ध्वेन कालेन
उदेति तेन तद्वृत्तमोऽर्कं याति ये मेधादीनामुदवाको तुला-
दीनामस्तमयाः ये तुलादीनामुदवाको मेधादीनामस्तमया
इत्यर्थः । यतः अपसव्यत्वं क्षितिजास्तुपरि अर्धमेव भवति
अर्धमवय यतो राश्यादुदयस्तमयश्च गच्छतोऽस्तुल्यकाकता
उपपद्यते इदानीं विशेषमाह” प्रसि० । “यत्र लम्बजन-
वा जिने २४ नकास्तत्र नोदयचराद्यास्तुपत् । नान्यसं-
स्थिततयान्यवोदितं वेन नैव विषयो न्योऽचरः” । यथा-
न्येये षट्पट्टभागाधिकाः पक्षस्तत्र केचन रात्रिः
सदोदयाः केचन सदा अस्तमिताः केचन प्रानादुद्वृत्तान्
अतस्तत्र यथा कथितास्तथा उदया न भवन्ति यावत्तदे-
दिता रवि स्तावद्वेरात्राद्वृत्तं क्षितिजं न स्तु श्रुति चो-
रात्रिस्तते क्षितिजोत्कण्ठकयोरनरं हि शरम् अतस्तत्र
कुब्जाचरव्यादिकमगत् येषं स्वरम्” प्रसि० ।

कालविभागाः सि०सि० दर्शिता यथा । “सूर्यचरैः
खेन्दुमितैः । रश्मिः स्यात् मङ्गलः पलं तैषेठिका
खण्डभिः । स्याद्वा घटोपरि रश्मिः खरासैर्मासो दिनैस्तैर्दि-
कुमिष्वर्षम्” “एकमात्रो लघुः । द्विमात्रो गुरुः । तथाच
“स्वानुसारो विस्मयान्ती दीर्घो युक्त्वा परस्तु यः” इति खन्दो-
लक्षणप्रतिपादितम् यदक्षरं स्वानुसारं विस्मयानं
दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तत्तु यपि गुरुसंसं प्रोक्तम् ।
सूर्यचरस्योद्देश्यमात्रस्य यावान् कालस्तद्वर्षकैर्कोऽसुः
प्रायः प्रशस्तेन्द्रियगुरुस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्ती काल
इत्यर्थः । पङ्क्तिः प्राचैरेकं पानीयपलम् पलानां षट्प्रा
घटो । घटीनां षट्प्रा दिनम् । त्रिंशद्दिनैरेको मासः
मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः” प्रसि० ।
भरुक्कविभागस्तत्रैव विकलानां कला षट्प्रा तत्षट्प्रा
भाग उच्यते । तस्मिंशता भवेद्वाग्निर्भगणो द्वादशैव ते” ।

ब्राह्मादि दिनभेदाः सू०सि० उक्ता यथा

“ब्राह्मं दिव्यं तथा पितृं प्राजापत्यं गुरोस्तथा । सौरं
च सावनं चान्द्रमासं मानानि वै नव । चतुर्भि-
र्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्राव्यवहारैः । बार्हस्पत्येन-
षट्पुर्वं श्रेयं नाम्यस्तु नित्यशः” सू०सि० । “अत्र
मनुष्यलोके सौरचान्द्राव्यवहारौ नैवर्तमानौ । बह्वारः
कर्मघटना । षट्पुर्वं प्रभवादिषट्पुर्वं जात्यभिप्राये-
णैकवचनम् । बार्हस्पत्येन बृहस्पतिमानेन बृहस्पति-
मध्यमराशिभोगात्कलात्वेन प्रत्येकं श्रेयम् । अन्यैरेव-
शिष्टैर्ब्राह्मद्वयपितृप्राजापत्यैः । नित्यशः सदैव्यर्थः ।
व्यवहारो नास्ति । तुकारात् काश्चित्कत्वेन तैर्व्यव-
हारः” र०ना० । अथ सौरेण व्यवहारः प्रदर्शयति
“सौरेण द्युनिशोर्ध्वं षडशीतिमुत्तानि च । अयनं
विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” सू०सि० । “कहो-
रात्र्योर्मानं सौरेण श्रेयम् । प्रात्यहिकसूर्यगत-
भेगादहोरात्रं भवतीत्यर्थः । षडशीतिमुत्तानि वक्ष्य-
माणाणि । अः सप्तज्ञे । तेन सौरमानेन श्रेयानि
अयनं विषुवत् । अः सप्तज्ञे । संक्रान्तेः पुण्यकालता
सूर्यविवेकलासम्बद्धा सौरमानेन” र०ना० । अथ षड-
शीतिमुत्तमाङ्कः “तुलादिषडशीत्याङ्गं षडशीतिमुत्तं
क्रमान् । तत्तत्तदयमेव स्फुटद्विस्वभावेण राशिषु” सू०सि० ।
“तुलारम्भात् षडशीतिद्विसमानां सौराणां षडशीति-
मुत्तं भवति । तत्तत्तदयं षडशीतिमुत्तं चतुःसङ्ख्या
द्विस्वभावेण राशिषु चतुर्द्वि क्रमादेशं वक्ष्यमाणा भवति”

र०ना० । “षडशीतिं चतुषो भागे द्वाविंशेऽर्धनिमित्तम् ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे” सू०सि० ।
“धनुराग्रेः षड्विंशतितमेऽंशे षडशीतिमुत्तं, मीनरागे-
र्द्वाविंशतितमेऽंशे षडशीतिमुत्तम् । अकारः सप्तज्ञया-
र्थकः प्रत्येकमन्वेति । मिथुनराशेरष्टादशेऽंशे षडशीति-
मुत्तं, कन्यायाश्चतुर्दशे भागे षडशीतिमुत्तम् । अत एव
तुलादितः षडशीत्यंशे गणनया येषु राशिषु भवति ते
राशयो द्विस्वभावाः षडशीतिमुत्तसङ्ख्या संक्रान्तिप्रकरणे
सांक्षितिकैरुक्ताः” र०ना० । अथ षडशीत्यंशगणनया
चत्वारिंशदशीतिमुत्तान्युक्ता भगणानिषुवत्तुर्धर्मवशिष्टांशः
षोडशानिषुवत्तु इत्याह “ततः शेषाणि कन्याया
यान्यङ्गानि तु षोडश । कुतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां
दत्तमन्वयम्” सू०सि० । “ततः कन्यादिचतुर्दशभाग-
नन्तरं शेषाणि भगणभागेऽवशिष्टानि कन्याया यान्य-
ङ्गानि सौरभागसमानि तानि षोडश । तुकारात् पूर्व-
दिनासमानि कुतुभिर्वर्षैः समानि । अतिपुण्यानीत्यर्थः ।
तत्र पितृणां दत्तं ब्राह्मादि कृतपञ्चयमनन्तफलदं भवति”
र०ना० । “अथ रात्र्युचितकालानिष्ठते चत्वारि स्थानानि
पदसन्निस्थाने विषुवायनाभ्यां प्रसिद्धानीत्याह
“भचक्रनाभौ विषुवद्द्वितयं समसूत्रम् । अयनद्वितयं
चैव चतस्रः प्रथितास्तु ताः” सू०सि० । “भचक्रनाभौ
भगोलस्य भुवद्वयाभ्यां तुल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्द्वि-
तयं विषुवद्द्वयं समसूत्रम् परस्परं व्याससूत्रान्निरतं
भुवमध्यं विषुवद्द्वयसूत्रानात् तद्वृत्ते क्रान्तिद्वयभागौ
वो लभ्यौ तौ च क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्सङ्गौ भव-
तुल्यास्तौ चेत्यर्थः । अयनद्वितयमयनद्वयं कर्मकराद-
रूपम् । अः सप्तज्ञे । तेन समसूत्रम् ता विषुवाय-
नाभ्याः क्रान्तिद्वयप्रदेशरूपा भूमयवतस्तत्तुल्याकाः
प्रथिता गणितादौ पदादिष्वेन प्रसिद्धाः । एवकारा-
दन्यराशेर्नां निरासः । तुकारात् तासां समसूत्रस्यत्वे-
ऽपि विषुवायनत्वाभावात् पदादित्वेनाभिहितिरित्यर्थः”
र०ना० । अथावशिष्टनामादिस्वरूपमन्वदयाह
“तदन्तरेषु संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः । नैरनयात् तु
संक्रान्तेषु श्रेयं विष्णुपदीद्वयम्” सू०सि० । “तदन्तरेषु
विषुवायनान्तराक्षेपु । अतान्तराशानां चतुःस्थाने सङ्गा-
वाङ्मन्वचनम् । संक्रान्तिद्वितयं द्वितयं पुनः रात्र्यादि-
भागे यथास्थामाक्रमणं वारद्वयं भवति । तदन्तराक्षे-
रात्र्यादिभागौ द्वौ भवत इत्यर्थः । तथा हि भेषाख-

विष्वक्कर्कश्यायनयोरनराते वृषमिथुनयोरादी । कर्क-
शलयोरनराते सिंहकन्ययोरादी । तुलामकरयोरन-
राते इत्येकधनुयोरादी । मकरमेधयोरनराते कृष्ण मोन-
योरादी इति । एवं विषुवान्नरं संक्रमणद्वयमननर-
नयनं तदननरं संक्रान्तिद्वयं तदननरं विषुवमननरं
संक्रान्तिद्वयमननरमयनमित्यादि धौनःपुन्येन त्रयो-
मित्यर्थः । संक्रान्तिद्वयमध्ये प्रथमसंक्रान्तौ विशेषमाह
नैरननरादिति । निरननरतया समुतायाः संक्रान्तेः
समाशाद्विष्णुपदोद्वयं तदननराते इत्यर्थः । अथगम्यं
प्रथमसंक्रान्तिविष्णुपदसञ्ज्ञा तयोद्वयं तदभ्यन्तरे प्रत्येकं
भवतीति तात्पर्यार्थः । षडशीतिसञ्ज्ञं द्वितीयसंक्रमणं
पूर्वसूचितं तयोरपि द्वयं तदननराते भवतीति ध्येयम्”
र०ना० । अथायनद्वयमाह “भानोर्भकरसंक्रान्तेः
पञ्चमासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् पण्-
मासा दक्षिणायनम्” सू०सि० । “सूर्यस्य मकरसंक्रान्तेः
सकाशात् षट् सौरमासा उत्तरायणं भवति । कर्कादेः
कर्कसंक्रान्तेः सकाशात् तथा सूर्यभोगात् । एवकारा-
दन्यग्रहनिवासः । पञ्चमासाः तुकारात् सौराः ।
दक्षिणायनं भवति” र०ना० । कथं मासवर्षाभ्याम्
“हिराशिनाषा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः । मेघादयो
द्वादशैते मासास्तैरेव पञ्चरः” सू०सि० । “ततो मकर-
संक्रान्तेः सकाशात् । अधिपञ्चः उत्तरायणपञ्चिमा
समुद्भवावर्कः । हिराशिनाषा राशिद्वयस्वामिका
राशिद्वयार्कभोगात्तत्का इत्यर्थः । शिशिरादयः शिशिर-
पञ्चलधीश्वरधर्मपरिचयमा ऋतवः कालविभागविशेषा
भवन्ति । एते सूर्यभोगविषयका मेघादयो राशयो द्वा-
दश मासास्तैर्द्वादशभिर्मासैः । एवकाराच्च नूनाधिकव्यव-
च्छेदः । यत्सरः सौरवर्षं भवति” र०ना० । अथ प्रस-
ङ्गात् संक्रान्तौ पुण्यकालानयनमाह । “यर्कविष्वक्कलाः
पञ्चा युष्मतामुक्ताभाजिताः । तदर्धनाड्यः संक्रान्ते-
रर्वाक् पुण्यं तथापरे” सू०सि० । “सूर्यस्य विष्वक्प्रमाण-
कलाः षट्पञ्चा युष्मताः सूर्यगत्या भक्तास्तस्य फलस्थाने
तत्सङ्ख्याका षटिका इत्यर्थः । संक्रान्तेः सूर्यस्य राशि-
प्रवेशकालादित्यर्थः । अर्वाक् पूर्वं पुण्यं स्नानादिधर्म-
काल्ये पुण्यवटिकाः पुण्यवटिकारिकाः । अपरे संक्रान्तु-
त्तरकाले तथा । स्नानादिधर्मकाल्ये पुण्यवटिदा इत्यर्थः ।
अलोपपत्तिः । सूर्यविष्वक्केन्द्रस्य राश्यादौ सङ्करणकालः
संक्रमणकालस्तस्य सूक्ष्माद्येन दुर्ज्ञेयत्वात् स्थूलकालः की-

द्व्यभ्युपेयः स तु राश्यादौ विष्वक्सङ्करणरूपोऽङ्गीकृतो
विष्वक्सम्बन्धात् । कृतोयदिकृत्यं गत्या षट्सावनषटिका-
स्तदा सूर्यविष्वक्कलाभिः का इत्यनुपात्तामीता विष्वक्वटिकाः
संक्रान्तिकालः स्थूलः षाड्गनेमसङ्करणकालात् पविम-
नेमिसङ्करणकालपर्यन्तं तद्वर्धवटिका व्यासाङ्गवटिका
इति । संक्रान्तिकालात् ताभिः पूर्वमपरत्र काले प्रागपर-
नेत्योः क्रमेण सङ्करणात् पूर्वोत्तरकाले पुण्या इति र०ना०
अथ सौरसङ्ख्या कथमाप्नोति चान्द्रमानमाह । “यर्कादि-
भिरुक्तः प्राचीं यद्यावत्सरः शशी । तच्चान्द्रमानमर्हन्मु-
च्ये वा द्वादशभिर्साधः” सू०सि० । “सूर्यात् समागमं
त्वङ्गा विनिर्गतः पृथग्भूतः संचन्द्रोऽहरः प्रतिदिनं
यत् तत्सङ्ख्यामितं प्राचीं पूर्वा दिशं गच्छति तत्
प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु गत्यनन्तरमितम् । ननु
सौरदिनं सूर्यागेन यथा भवति तथैतद्रूपैर्भागीः कियद्भिः
पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह व्यंगैरिति । भागेस्तु-
कारात् सूर्यचन्द्रान्नरोत्पत्तौ, तस्य तद्वत्पत्वात् द्वादशभि-
र्द्वादशसङ्ख्याकैश्चि घटैर्वा । एकं चान्द्रं दिनं त्रैवि-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सूर्यचन्द्रयोगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः
पुनर्गते माससमाप्ते भगवन्तरेण चान्द्रे मासस्त्रिंशच्चान्द्र-
दिनात्मकः । अतस्त्रिंशद्दिनैरेव द्वाभ्यांशान्नरं तदैवेन
किर्तितं । द्वादशभागैरेकं चान्द्रं दिनम् । “दशः सूर्येन्दु-
सङ्क्रमः” इत्यभिधानादृशीं धिकमासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात्
तिथिचान्द्रदिनरूपेति र०ना० । अथ चान्द्रव्यवहारमाह
“तिथिः परणसङ्ख्याः सौरं सर्वक्रियास्तथा । व्रतोपवास-
यात्राणां क्रिया चान्द्रेण सृजते” सू०सि० । “तिथिः
प्रतिपदाद्या करणं वधादिकसङ्ख्याज्ञो विवाहः सौरं
चौलकर्म । एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतवन्धाद्युत्सवस्था
व्रतोपवासयात्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया करणम् ।
तथा सप्तसुवार्धकः । चान्द्रमानेन सृजते कङ्की-
जित्यते” र०ना० । अथ चान्द्रमासं प्रसङ्गात् पित्रमानं
चाह “त्रिंशता तिथिभिर्मासचान्द्रः, पितृमासः ऋतम् ।
निशा च, मासपञ्चान्तौ तथोर्मध्ये विभागतः” सू०सि० ।
“त्रिंशता त्रिंशत्तैर्तिथिभिश्चान्द्रो मासः । पितृ-
पि सम्बन्धः । अर्द्धदिनम् निशा च रात्रिः पितृ-
सम्बन्धः । चकारो व्यवस्थार्थकः । तेनोभयं नैकं प्रत्येकं,
किन्तु मिलितम् । ऋतमिति त्रिंशत्सुरोभेनोभयत्वान्नेति
तथा च चान्द्रो मासः पितृमासोरात्रसम्बन्धः फलितः ।
मासपञ्चान्तौ मासालो दर्शितः, पञ्चान्तः पूर्वमासः

एतावन्त्यर्थः । विभागतः क्रमेणेत्यर्थः । तयोः पि-
तृराजोराजयोर्मध्येऽहो भवतः । दशैतः पितृणां
मध्याह्नः, पूर्णिमान्तः पितृणां मध्यरात्रिमित्यर्थः । अर्धान्
कृष्णः स्युर्ध्वं दिनमारम्भः । शुक्लः स्युर्ध्वं दिनान्त इति
सिद्धम् र०ना० । अथ क्रममात्रं नाचलमानं प्रसङ्गा-
न्नामसञ्ज्ञां चाह "मचक्रभ्रमणं निव्यं नाचलं दिन-
सुव्यते । नचलनान्ना मासास्तो ज्ञेयाः पक्षालयोगतः"
'निव्यं' प्रत्यङ् मचक्रभ्रमणं नचलसमूहस्य प्रवृत्तबाधुक्त-
परिभ्रमः नाचलं नचलसम्बन्धि दिनं मानघ्नैः कथ्यते
निव्यमित्यनेन चन्द्रभोगनचलभोगो नाचलमित्यस्य निरासः
मचक्रभ्रमणानुपपत्तेश्च । माससञ्ज्ञा महानचल-
नान्तेति । पक्षालयोगतः पक्षालः पूर्णिमान्तः तस्य
योगात् तत्सम्बन्धात् नचलसञ्ज्ञया मासाः । तृता-
राशान्द्रा अथगत्याः पूर्णिमान्तस्वितचन्द्रः चलसञ्ज्ञो मासो
ज्ञेय इति तात्पर्यार्थः । तथाहि यद्दर्शनापेक्षितान्द्रो
मासस्तदभ्यन्तरस्वितपूर्णमान्तस्वितचन्द्रनचलसञ्ज्ञः । यथा
चित्तासम्बन्धाच्चैतः । विशाखासम्बन्धाद्देशाखः । ज्ये-
ष्ठासम्बन्धाज्ज्येष्ठः । स्वाषाढासम्बन्धादाषाढः । अश्वि-
नसम्बन्धाच्छावणः । भाद्रपदासम्बन्धाद्भाद्रपदः । अश्वि-
नीसम्बन्धादाश्विनः । कृतिकासम्बन्धात् कार्तिकः ।
मृगशिरससम्बन्धाद्मृगशिरः । पुष्यसम्बन्धात् पौषः ।
मघासम्बन्धाद्मघावः । फाल्गुनीसम्बन्धात् फाल्गुन इति
र०ना० । ननु पूर्णिमान्तं तत्तन्मन्त्राभावे कथं तत्-
सञ्ज्ञा मासानामुचितेत्यत आह "कार्तिकादिषु
संयोगे कृतिकादि इयं इवम् । अन्योपान्त्यौ पञ्चमव-
लिधा मासत्वं स्मृतम्" सू०सि० । नचलसंयोगार्थमिति
निमित्तसप्रसंगी । कार्तिकादिषु कार्तिकमासादीनां
पौर्णमासीत्यर्थः । कृतिकादि इयं इयं नचलं कथितं
कृतिकारोहणीभ्यां कार्तिकः । मृगशिराभ्यां मृगशिरः ।
पुनर्वसुपुष्याभ्यां पौषः । स्वाश्लेषामाभाभ्यां मघावः ।
चित्तास्त्रातिभ्यां ज्येष्ठः । विशाखानुराधाभ्यां वैशाखः ।
ज्येष्ठाश्लेषाभ्यां ज्येष्ठः । पूर्वोत्तराषाढाभ्यामाषाढः ।
अश्विनमृगशिराभ्यां अश्विन इति फलितम् । अविशिट-
मासानामाह । अन्योपान्त्याविति । अथ कार्तिक-
कादिष्वेन सङ्ख्यादन्त्य आश्विनः । उपान्त्यो भाद्रपदः ।
एतौ मासौ पञ्चमः फाल्गुनः । चकारः सप्तम्ये इति
मासत्वं त्रिधा स्थानत्वं उक्तम् । रेवत्यश्विनीभरणीति
नचलत्रयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्रपदेति

नचलत्रयसम्बन्धाद्भाद्रपदः । पूर्वोत्तराफाल्गुनीहस्तेति
नचलत्रयसम्बन्धात् फाल्गुन इति सिद्धम् र०ना० ।
अथ सङ्ख्यात् कार्तिकादिषु सप्तम्येति आह । "वैशा-
खादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्तिकादीनि
वर्षाणि शरीरस्तोदयात् तथा" सू०सि० । यथा पौर्ण-
मास्यां नचलसम्बन्धेन तत्सञ्ज्ञो मासो भवति । तदेति
सप्तम्यर्थकम् । बृहस्पतेः सूर्यसाध्यदुरत्याध्यामसा-
दुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु म सप्त कृष्णे पञ्चदशे
तिथौ अमावास्यामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्ब-
न्धात् सप्तम्यर्थकः । योगो दिननचलसम्बन्धः कार्ति-
कादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षपञ्च-
दश्याममासुपायां बृहस्पतेरस्त उदये वा जाते सति
तदादि बृहस्पतिवर्षं कृतिकादिनचलसम्बन्धात् कार्तिक-
सञ्ज्ञम् । एवं ज्येष्ठाषाढाश्रयभाद्रपदाश्विनकार्ति-
कमासं शीर्षपौषमाव फाल्गुनचैत्रामासु मृगपुष्यमघापूर्वा-
चित्ताविशाखाज्येष्ठाषाढाश्रयपूर्वाश्विनीदिननचलसम्बन्धा-
न्मृगशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि प्रोक्तनचलद्वयत्रय-
सम्बन्धः प्रागुक्तो बोध्यः । पञ्चदशे इत्युपलक्षणम् । तेन
यद्दिने बृहस्पतेरुदयोऽस्तौ वा तद्दिने यच्चन्द्राविशित-
नचलं तत्सञ्ज्ञं वर्षास्त्रयं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
संहितापन्थेऽस्तोदयवशाद्द्वौः परमिदानीमुदयवर्ष-
व्यवहारो गणकैर्गण्यते 'येनोदितेज्य इत्युक्तेरिति' र०ना०
अथ क्रममात्रं साधनमाह "उदयादोदयं भासोः
साधनं तत् प्रकीर्तितम् । साधनानि स्मृतेन यत्काल-
विहितं तैः" सू०सि० । सूर्योदयादुदयकालमारभ्या-
व्यवहितोदयकालपर्यन्तं यत् कालात्मकं तत् साधनं
मानघ्नैरुक्तम् । एतेनोदयद्वयान्तरात्मकावस्थ गणनया
साधनानि बहुलपट्टाद्रीत्यादिना मध्याधिकारोक्तानि भ-
वन्ति । तद्व्यवहारमाह यत्कालविधिरिति ।
यत्तस्य यः कालस्तस्य गणना तैः साधनैः । तृकारोऽन्य-
माननिरासार्थकैवकारपरः र०ना० । अथ व्यवहारा-
न्तरमाह । "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासादुपाकाया ।
मध्यमा सङ्गमुक्तिस्तु साधनेनैव गृह्यते" सू०सि० । "सूतकं
जन्ममरणसम्बन्धि । आदिपट्टाका" चिकित्सितचान्द्रा-
यणादि । तस्य परिच्छेदो निर्णयः । दिनाधिपमासे-
श्वरभेदेभ्यः । तथा सप्तम्ये सङ्ख्यायां गतिर्भेदमा ।
तद्वारात् सप्तम्येति निरासः तस्याः प्रतिक्षणं वैलक्षण्य-
द्विसम्बन्धाभावात् । एतेन सप्तम्या सप्तम्यस्य

चालनं निरस्तं स्थूलत्वादिति सूचितम् । सापनमानेन
एवकारादन्यमाननिरासः । दृष्टान्ते सुधीभिरङ्गीक्रियते ।
अत्र वस्तुवचनानुरोधेन दृष्टान्त इत्यत्र वस्तुवचनं श्रेयम् ।
अथ दिव्यमानमाह । 'सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं
विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्वेदिव्यं भानोर्मग्नपूरणात्'
सू० सि० । 'पूर्वावे' पूर्वं व्याख्यातम् । यदहोरात्रं
पूर्वावे'क्तं सूत्रस्य भगवन्भोगपुनः प्रोक्तं पूर्वमनेकधा
निर्णयितं नदहोरात्रं दिव्यमानं स्यात्' र० ना० । अथाव-
शिष्टे प्राजापयब्राह्मणाने आह 'मन्त्रनिरव्याख्या
च प्राजापयवृत्तदाहृतम् । न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मणं
कल्पः प्रकीर्तितम्' सू० सि० ।

दृष्टान्त भूगोलभगोलरचनाकारः सू० सि० दर्शयति यथा
'भूभगोलस्य रचनानां कुक्षीदावर्त्यकारिणीम् । य-
भीष्टं दृष्टिवीगोलं कारयित्वा तु दारयम् । दण्डं तन्वा-
ध्यगं मेरोरुभयत्र विनिर्गतम् । आधारकक्षाद्वितयं क-
क्षां वैपुवदो तथा' सू० सि० । 'भूगोलस्य भूगोलाद-
भितः संस्थितस्य नक्षत्राघटितगोलस्य प्रागध्यायोक्तार्थस्य
रचनानां स्थितज्ञानार्थं दृष्टान्तात्मकगोलस्य निर्मितिं
सुधीर्गणको गोलशिल्पज्ञः कुर्यात् । ननु त्वदुक्तं न सां-
ज्ञानं भवतीति दृष्टान्तगोलनिबन्धनं व्यर्थमेवेत्यत्र आह
व्यावर्त्यकारिणीमिति । उक्तप्रतीत्युद्भूताह तु बहुविजन-
विहीनं तथाचोक्तेन स्वाधस्तित्वं गभागवोलेकावस्थानस्य
तद्भागस्यभगोलप्रदेशस्य च भूभेनिराधारत्वादेव ज्ञानं
मनसि संप्रतीतिर्न न भवत्यतो दृष्टान्तगोले तद्विषयस-
म्भवात् तद्विबन्धनमावश्यकमिति भावः । कथं रचनानां
कुक्षीदवत आह यभीष्टमिति । सुधो गोलमभीष्टं
स्वेच्छाकल्पितपरिधिप्रमाणकं दारयं काष्ठघटितं सच्छिद्रं
पारित्यक् काष्ठशिल्पज्ञद्वारा ज्ञात्वेत्यर्थः । मेरोरुतु
कल्पपक्षपं दण्डकाष्ठं तन्वाध्यगं तस्य च घटितभूगोलस्य
मध्ये जिह्वमध्ये शिथिलतया स्थितम् । उभयत्र भूगो-
लस्यव्यासप्रमाणच्छिद्रस्याप्याभ्यां बहिर्विषयः । विनि-
र्गतमेकापादन्यतरापावशिष्टदण्डप्रदेशतुल्यं निःसृतम् ।
उभयाप्याभ्यां तुल्यौ दण्डप्रदेशौ यथा स्यातां तथा
कुक्षीदवत्यर्थः । भूगोलनिबन्धनार्थमाधारवृत्तद्वयमाह
आधारकक्षाद्वितयमिति । भूगोलनिबन्धनार्थमादावा-
च्यार्थं दत्तयोर्द्वितयमङ्गीकारित्यगवस्थानक्रमेणैकमेक-
मेवं द्रवमित्यर्थः । भूगोलादुभयतस्तुल्यानरेण दण्डप्र-
देशयोः प्रोतमेकं घटं कुर्यात् । तत्तुल्यं वृत्तमपरं त-

दर्धच्छेदेन दण्डप्रोतं कुर्यादिति सिद्धोऽर्थः । एतद्वृत्त-
द्वयव्यतिरेकेण भूगोलादभितो भूगोलनिबन्धनानुपपत्तेः ।
भूगोलनिबन्धनारम्भमाह कस्तेति । वैपुवतीं विपुवस-
स्वन्धनीं कक्षां वृत्तपरिधिं विषयद्वृत्तमित्यर्थः । तथाधा-
रवृत्तद्वयस्यार्धच्छेदेन भूगोलमध्यवृत्तात्कक्षेन गणकेन
निबद्धमित्यर्थः' र० ना० । अथ मेधादिहादशराशीनाम-
होरात्रवृत्तनिबन्धनमन्त्रदपं श्लोकपक्षमेवाह 'भगवन्-
शाङ्गः ज्ञैः कायां दलितैस्तिष्ठ एव ताः । स्वाहोरात्रा-
धकक्षेयं तत्प्रमाणानुमानतः । क्रान्तिविशेषभागैश्च द-
लितैर्दक्षिणोत्तरैः । स्यैः खरपक्रमैस्तिष्ठो मेधादीनाम-
पक्रमत् । कक्षाः प्रकल्पयेत् ताश्च कक्षादीनां विपर्य-
यात् । तद्वत् तिर्यस्तुलादीनां शृङ्गादीनां विलोमतः ।
याव्यगोलाश्रिताः कायाः कक्षाधाराद्वहोरपि । याव्यो-
दग्नगोलसंस्थानां भानामभिलितस्तथा । सप्तर्षीनामग-
न्धस्य ब्रह्मादीनां च कल्पयेत् । मध्ये वैपुवती कक्षा
सर्वेषांवेव संस्थिता' सू० सि० । 'भगवन्शाङ्गः ज्ञैः हा-
दशराशिभागैः षष्ट्यधिकशतत्रयपरिमितः कुक्षैः दलितैः
सप्तविभागेन खण्डितैरद्वितैरख्यैः । ताः कक्षाः वंश-
शलाकावृत्तात्मिकास्तिष्ठः त्रिषष्ट्युक्ताः । एवकारा-
दहने वृत्ते च न्यूनाधिकव्यवच्छेदः । शिल्पज्ञेन गोल-
गणितेन कायाः । एताः पूर्ववृत्तप्रमाणेन न कादा
इत्यभिप्रायेणाह स्वाहोरात्रार्धकक्षैरिति । स्ववृत्तं न
मेधादिज्यैकं तस्य प्रतिराश्वहोरात्रवृत्तस्यार्धकक्षो व्यासा-
र्धं दुब्धा ताभिरित्यर्थः । अकारात् कायाः ।
स्वस्त्युज्जामितेन व्यासार्धेन मेधादिज्ययाणां वृत्तत्रयं
कार्यमित्यर्थः । ननु स्वप्ताधिकारोक्ताहोरात्रार्धकक्षा-
नयने युक्तप्रभावात् तैर्दलितमनीषं कुतः कार्यमित्यतः
आह तत्प्रमाणानुमानत इति । विषयकक्षाप्रमा-
णानुमानाद्वृत्तत्रयं कार्यम् । यथा विपुवद्वृत्तं पूर्ववृत्त-
समम् । तथा तदनुरोधेन मेधानावृत्तमल्पं तदनुरोधेन
दृष्टानावृत्तमल्पं तदनुरोधेन मधुनावावृत्तमल्पं मधुनो-
त्तरमल्पव्यासार्धवृत्तम् । तत्त्वहोरात्रवृत्तमिति दुब्धा-
व्यासार्धेन वृत्तनिर्माणं युक्तियुक्तं क्रान्तिव्यापगै-
नात् त्रिज्यापगान् कक्षाहोरात्रवृत्तव्यासार्धत्वादिति
भावः । वृत्तत्रयं सिद्धं ज्ञत्वा दृष्टान्तगोले निबद्धीतः ।
क्रान्तिविशेषभागैरिति क्रान्तिवृत्तस्य विपुवद्वृत्तप्रदे-
शार्धं लप्रदेशा वैरंशैः । अकारादाधारवृत्तस्यैर्दलितैः
सप्तविभागेन खण्डितैरद्वितैः । दक्षिणोत्तरैर्वैपुवद्वृत्त-

कालिहस्तपदेययोर्दक्षिणोत्तरान्तरात्मकैरुक्तलक्षणेः सौवीरैः
सौवीरैः खराशिसम्बद्धैरपक्रमैः स्रष्टाधिकाराभीतका-
न्त्यशैर्मेधादीनां मेधादराशिलयानानां मेघानलहणान-
मिधुनानानामित्यर्थः । तिस्रस्त्रिसङ्ख्याकाः प्राङ्निर्मिता
हस्तलक्षणाः कक्षाः । अपक्रमात् । अपशब्दस्योपसर्गत्वात्
क्रमादित्यर्थः । प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञगणको विपुव-
हृत्तानुरोधेनाधारहस्तद्वये उत्तरतो निबन्धयेदित्यर्थः ।
कर्कादीनामाङ्ग ता इति । मेधादकक्षा निबन्धाः
कर्कादीनां कर्काशङ्ककम्भानामादिप्रदेशानां परिधीयात्
भ्यवासात् । चकारः समुद्धे । तेन प्रकल्पयेदित्यर्थः ।
मिधुनानलहस्तं कर्कादे, उष्णानलहस्तं सिङ्गादे, मेषानलहस्तं
कन्यादेरिति फलितम् । तुलादीनामाङ्ग तद्वदिति ।
तुलादीनां तुलाहस्तिकवन्विनां तिस्रः चन्द्राश्चि-
सङ्ख्याकाः कक्षास्तद्देकद्वित्रिराशिकान्त्यशैस्तुलानलहस्त-
कालाधत्तुरनानां यास्योगोक्षान्विताः । विपुवहृत्ताह-
स्तिकभाग आधारहस्तद्वये निबन्धाः कायाः । गणके-
नेति शेषः । मकरादीनामाङ्ग । मृगादीनामिति । वि-
शोभत उत्क्रमात् तुलादिसम्बन्धाः कक्षा मकरादीनां
भवन्ति । धतुरनलहस्तं मकरादे, उष्णानलहस्तं कुम्भादे,
स्तुलानलहस्तं मीनादेरिति फलितम् । ताराणां कक्षा-
निबन्धनमाङ्ग । कक्षाधारादिति । आनामश्चिन्तादिसप्त-
विंशतिनक्षत्रविम्बानां यास्योगोक्षसंस्थानां विपुवहृ-
त्ताहस्तिकोत्तरभागयैर्यथायोग्यमवस्थितानां युद्धचलभु-
वकस्पटकान्तिरुत्तरा । तद्वक्ष्याणासुत्तरभागवस्थितानां
वेषां स्रष्टाकालिहस्तपदेष्वुज्ज्याव्यासाद्द्विप्रमाणेन व-
त्ताकाराः प्रकल्पयेत् । शिल्पज्ञो निबन्धयेत् । अन्येषा-
मप्याङ्ग अभिजित इति अभिजितनक्षत्रविम्बस्य सप्त-
विंशतिविम्बानामगस्तमक्षत्रविम्बानां चकारोऽनुसन्धेयः ।
तथा कक्षा यथायोग्यं प्रकल्पयेदित्यर्थः । निबन्धनप्र-
कारसुपसंहरति मध्य इति । सर्वासाप्तकक्षाणां
मध्ये तुल्यभागेऽनाधारहस्तमध्यप्रदेशे । एवकारादन्ध-
योग्यवच्छेदः । मैथुवती कक्षा विपुवसम्बन्धिनी हस्त-
रूपा संस्थिता यथाऽवस्थिता भवति तथा शिल्पज्ञः कक्षां
निबन्धयेदित्यर्थः । विपुवहृत्तात् स्रष्टा कालान्तरण

स्वदुज्ज्याव्यासाद्द्विप्रमाणेनाहोरात्रहस्तमाधारहस्तयोर्निबन्ध-
येदिति निष्कृतोऽर्थः ॥ २० ना० । अथ गोले मेधादि-
राशिसंज्ञितेषां मार्गस्रोतेनाङ्ग "तदाधारयुतेरुद्धम-
यने विपुवहृत्तम् । विपुवत्स्थानतो भागैः स्फुटैर्भगण-
सञ्चरात् । स्रोतागले वमजादीनां तिर्यग्ज्याभिः प्रकल्-
पयेत्" सू-सि० । "तदाधारयुतेस्तत् विपुवहृत्तमाधार-
हस्तं च नयोर्युतेः सम्पाताद्गुह्यं सुपरि । अन्निमाहोरात्रा-
धारहस्तयोः सम्पातेऽयने दक्षिणोत्तरायणसन्धिस्थाने भवतः
अलोध्यं पदसञ्चाराधारहस्तसूध्वावरं स्यात् न तिर्यग्-
ज्याखण्डाकारम् । तेनैतत् फलितम् विपुवहृत्तस्योध्वा-
धराधारहस्ते ऊर्ध्वमधश्च यत्तु सस्यतस्तलोर्ध्वं सम्पाताश-
कराद्यहोरात्रहस्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारहस्ते दक्षिणतो
यत्तु जम्नं तलोत्तरायणसन्धिस्थानम् । एवमधःस-
स्य तात् कर्काद्यहोरात्रहस्तं चतुर्विंशत्यंशैस्तदाधारहस्ते
उत्तरतो यत्तु जम्नं तत्तु दक्षिणायणसन्धिस्थानमिति ।
अयनाह्निपुवस्य विपरीतस्थितत्वादूर्ध्वं शब्दयोजितविपरी-
ताधःशब्दसम्बन्धाह्निपुवहृत्तं भवति । तात्पर्यादस्तु ति-
र्यग्ज्याखण्डाकाराधारहस्तविपुवहृत्तसम्पातौ पूर्वापरौ
क्रमेण मेधादितुलादिरूपौ विपुवत्स्थाने भवत इति ।
अथ राशिसाकल्यसंज्ञितेषामाङ्ग विपुवत्स्थानत इति ।
विपुवप्रदेशात् स्फुटैराशिसम्बन्धमिच्छिंशक्तैरशैर्भग-
णसञ्चाराद्वाशिसाकल्यसंज्ञितेषां तिर्यग्ज्याभिरुक्तहस्तानु-
कारातिरिक्तानुकारसूत्रहस्तप्रदेशैरजादीनां मेधादीनाम् ।
एवमयनविपुवकल्पनरीत्या तदनुराले स्रोतागले स्थानानि
सुधोर्गणकः प्रकल्पयेदुद्धयेत् । यद्यथा पूर्वोक्तस्य विपुवस्था-
नाहोलहस्तहस्तादशांशखण्डप्रदेशेन मेघानाहोरात्रहस्ते पूर्वभागे
यत्तु स्थानं तस्मात् तदनुराले तुलानाहोरात्रहस्ते तदनुराले
हणानस्थानमप्यादयनसन्धिस्थानं तत्प्रदेशानुराले मिधुनान-
स्थानमप्यात् पश्चिमभागे कर्काद्याहोरात्रहस्ते तदनुराले
कर्कालस्थानमप्यादपि सिङ्गानाहोरात्रहस्ते तदनुराले सिङ्गा-
नस्थानमप्यादपि तदनुराले पश्चिमविपुवस्थानं कन्यानस्था-
नमप्यादपि तुलानाहोरात्रहस्ते तदनुराले तुलानस्थान-
मप्यादपि हस्तिकाकालाहोरात्रहस्ते तदनुराले हस्तिकान-
स्थानमप्यादपि तदनुराले दक्षिणायनसन्धिस्थानं धतुरन-
स्थानमप्यात् कुम्भाद्याहोरात्रहस्ते तदनुराले मकरानस्थान-
मप्यादपि मीनाद्याहोरात्रहस्ते तदनुराले कुम्भानस्थानं
मीनादिस्थानं च अप्यादपि पूर्वविपुवे मीनानस्थानं मेधादि-
स्थानं च तदनुरालेति व्यक्तम् ॥ २० ना० । ननु गोले हस्ते हा-

दशराशीनां सत्त्वादन्यथा चक्रकलानुपपत्तेरित्यत्रैतद्वृत्ता-
भावात् कथं राशग्रहणं ? राशिभिर्मानुष्यतत्त्वान्तरा-
लभागद्याकाशात्मकत्वादित्यतो वृत्तकथनच्छेदेन पूर्वोक्तं
वृत्तवत् सूर्यस्तद्भूते भगणभोगं करोतीत्याह “अयमा-
दयनं चैव कक्षा तिर्यक् तथापरा । क्रान्तिसञ्ज्ञा तदा
सूर्यः सदा पश्येति भासयन्” सू० सि० । “अयनस्यान-
भारभ्य परिवर्त्ततदयनस्थानपर्यन्तं चकार आरम्भ-
समाप्त्योर्भिर्भावयनस्थाननिरासार्थकः । अपरा गोल व्या-
धारवृत्तसमा वृत्तरूपा कक्षा तथाराशग्रहमार्गेण । एव
कारोऽन्यमार्गव्यवच्छेदार्थकः । तिर्यक् उक्तवृत्तानु-
कारवृत्तवृत्तानुकारा क्रान्तिसञ्ज्ञा क्रमस्य क्रान्तिः ।
राश्रमनभोगस्थानार्थं वृत्तं तद्वृत्तसमुत्कल्पितम् । अय-
नविषुवद्वर्गसंज्ञं क्रान्तिवृत्तं द्वादशराश्रवृत्तं गोले नि-
बध्यवेदितं तात्पर्यार्थः । भासयन् भुवनानि प्रकाशयन्
सन् सूर्यः । एतेन चन्द्रादीनां निरासः । सदा निर-
न्तरं तथा क्रान्तिसञ्ज्ञाया कक्षया पश्येति क्षयक्रमा ग-
च्छन् भगणपरिपुर्त्तभोगं करोति । सूर्यगत्यनुरोधेन
नियतं क्रान्तिवृत्तं कल्पितमिति भावः । ननु चन्द्राद्याः
क्रान्तिवृत्ते कुतो न गच्छन्तीत्यत आह “र० ना० । “चन्द्राद्याश्च
क्षयैः पातैरपमण्डलमाश्रितैः । ततोऽपकृष्टा दृश्यन्ते
विशेषान्ते व्यपक्रमान्” सू० सि० । “चन्द्रादयोऽर्कव्यति-
रिक्ता राश्याः क्षयैः क्षीयैः पातैः पातास्त्वदैवतैरपम-
ण्डलं क्रान्तिवृत्तमाश्रितैः क्षयभोगस्थानेऽधिष्ठितैस्ततः
क्रान्तिवृत्तान्तर्गतवृत्तभोगस्थानादित्यर्थः । चकाराति-
शयान्तरापकृष्टा दक्षिणत उत्तरतो वा कर्षिता भवन्ति ।
अतः कारणादपक्रमान् क्रान्तिवृत्तान्तर्गतवृत्तभोगस्थाना-
दित्यर्थः । दक्षिणत उत्तरतो वा विशेषान्तेषु गणित-
ततविशेषकलापस्थानेषु भूस्पर्शनैर्दृश्यन्ते । तथाच क्रान्-
तिवृत्तं यथा विषुवद्वर्गवृत्तेऽवस्थितं तथा क्रान्तिवृत्ते
पातस्थाने तत्पृष्ठभान्तरस्थाने च समस्तवृत्तपरमविशेषक-
लाभिस्तत्त्वभासरस्थानादुद्धोतःक्रमेण दक्षिणोत्तरतो
लग्नं च वृत्तं विशेषवृत्तं चन्द्रादिगत्यानुरोधेन स्वं स्वं
भिन्नं कल्पितं तत्र गच्छन्तीति भावः” र० ना० ।
अथ लिपिप्राधिकारोक्तलग्नमध्यलग्नयोः स्वरूपमाह
“उदयस्थितिजे लग्नमस्तं गच्छन् तद्वशात् । लङ्घोदयै-
र्वशाद्विषं खमध्योपरि मध्यमम्” सू० सि० । “उद-
यस्थितिजे स्थितिजवृत्तस्य पूर्वदिग्देश इत्यर्थः । लग्नं
क्रान्तिवृत्तं यत्प्रदेशे प्रवृत्तवानुना संज्ञं तत्प्रदेशो मे-

माद्यवधिभोगेनोदयलग्नमुच्यते इत्यर्थः । प्रसङ्गादस्तलग्न-
स्वरूपमाह अस्तमिति । तद्वशादुदयलग्नानुरोधाद-
स्तमस्तस्थितिजं स्थितिजवृत्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशमित्यर्थः ।
क्रान्तिवृत्तं गच्छत् । यत्प्रदेशेन प्रवृत्तवानुना संज्ञं
तत्प्रदेशो मेधाद्यवधिभोगेनास्तलग्नमुच्यते इत्यर्थः ।
तथा च स्थितिजोद्धं तथा क्रान्तिवृत्तस्य सङ्गापाददवास्त-
लग्नयोः पट्टराश्रान्तरं सिद्धम् लङ्घोदयैर्निरक्षदेशोयराश्र-
दशाश्रमिः । यथा लिपिप्राधिकारोक्तप्रकारेण तद्वृत्तप्रा-
मितं सिद्धं निष्पद्यम् । मध्यमं मध्यमलग्नं तत् खमध्यो-
परि खस्य दृश्यंशविभागस्य मध्यं मध्यगतदक्षिणोत्तरवृ-
त्तवृत्तानुकारप्रदेशरूपं न तु खमध्यं भास्कराचार्याभि-
मतं खस्थितिकं तद्वृत्तस्य कादचित्कालेन तदानुपपत्तेः ।
तस्योपरि स्थितं क्रान्तिवृत्तं याम्योत्तरवृत्ते यत्प्रदेशेन
लग्नं तत्प्रदेशो मेधाद्यवधिभोगेन मध्यलग्नमुच्यते इति
तात्पर्यार्थः” र० ना० । अथ लिपिप्राधिकारोक्तान्यायाः
स्वरूपं सप्तधिकारोक्तवरज्यायाः स्वरूपं चाह “म-
मध्यस्थितिजयोर्मध्ये या ज्या सान्याभिधीयते । प्रया
चरदवज्या च विषुवत्स्थितिजान्तरम्” सू० सि० । “या
उत्तरलोके लिज्या चरज्यायुतिरूपा दक्षिणगोले चरज्योन-
लिज्यारूपा लिपिप्राधिकारोक्ता । सा अन्या मध्ये या-
म्योत्तरवृत्तं स्थितिजं आभितदेशस्थितिजवृत्तं तयोर्मध्ये-
ऽन्तरालेऽहोरात्रवृत्तस्यैकदेशप्रदेशे ज्या । उदयास्तसूत्र-
याम्योत्तरमूलसम्पातादहोरात्रयाम्योत्तरवृत्तसम्पातावधि-
मूलरूपा ज्ञासूत्रानुकारा न तु ज्ञा अहोरात्र-
स्थितिजवृत्तसम्पातद्वयवद्वोदयास्तमूलस्याहोरात्रवृत्तव्यास-
सूत्रत्वाभावात् । अतएवोत्तरगोलेऽन्या लिज्याविधा
सङ्गच्छते । अभिधीयते गोलयोः ज्ञयते । नम्यन्वोपजी-
व्यचरज्या च किंस्वरूपा यथा तद्विद्विरुद्धता आह चे-
येति । “उदयवृत्तं च विषुवद्वर्गवृत्तं परिकीर्त्यते” इति
लिपिप्राधिकारोक्तेन द्वयोः मज्ज्योरेकार्थवाचकत्वात्
तिर्यग्भाधारवृत्तानुकारं स्थिरं निरक्षस्थितिजवृत्तकृच्छरं
स्थितिजं आभितदेशस्थितिजवृत्तमनुरोत्तरम् । चकारो
विशेषार्थकस्तुकारपरमेन तदनुराक्तस्थिताहोरात्रवृत्तैक-
देशस्याह ज्यारूपमस्तसूत्रयोरन्तरविशेषाश्रयम् । तथा च
रुनिरक्षदेशसदमेवोदयास्तसूत्रयोरन्तरमूर्द्धाधरमिति स-
न्धितार्थः । चरदवज्या तदनुराक्तस्थिताहोरात्रवृत्तैकदे-
शरूपपराक्षयवृत्तकला । न तु दक्षमर्द्धम् । ज्या चर-
ज्येत्यर्थः । गोलयोर्भातव्या” र० ना० । ननु पूर्वोक्त-

द्वयोक्तं चित्तिजज्ञानं विना दुर्बोधमित्यतः लोकार्धेन चित्ति-
जस्वरूपमाह "तत्त्वोपरि स्वं स्वानं मध्ये चित्ति-
जमस्वरूपम्" सू० सि० । भगोले स्वं स्त्रीयं स्वानं भू-
प्रदेशैकदेशरूपपरि सर्वप्रदेशेभ्य ऊर्ध्वं कृत्वा प्रकल्प्य
मध्ये तादृशभूगोल ऊर्ध्वःखण्डसन्धौ यद्भूतं तत् चित्ति-
जज्ञानं तदनुरोधेन दृष्टान्तमेवेति चित्तिजज्ञानं स्थिरं
संसक्तं कार्यमिति भावः ॥ २० ना० । ऊर्ध्वं दृष्टान्तगोलं
सिद्धं कृत्वास्व स्वरूपं पश्चिमभ्रमो यथा भवति तथा
प्रकाशमाह "वक्ष्यच्छब्दं बहिःस्थापि लोकोलोकेन वेष्टि-
तम् । अस्मत्तत्त्वयोरेण कालभ्रमणसाधनम्" सू० सि० ।
"बहिः लोकोपरीत्यर्थः । गोलकारेण वक्ष्येण हृत्
आदितं दृष्टान्तगोलम् । चकाराहस्योपरि तत्तद्भूताना-
मभूतं कार्यम् । लोकोलोकेन वेष्टितं दृष्टान्तगोलसन्धौ
हरेण चित्तिजास्त्वेन संसक्तम् । अपिः समुद्रवे ।
एतेन चित्तिजं वक्ष्यच्छब्दं न कार्यं किं तु वक्ष्योपरि
चित्तिजं गोलसंसक्तं केनापि प्रकारेण स्थिरं यथा भ-
वति तथा कार्यमिति तात्पर्यम् । अस्मत्तत्त्वयोरेणैता-
दृशं गोलं कृत्वा जलप्रवाहाधोघातेन कालभ्रमणसा-
धनं घटिनाक्षजघटीभिर्दृष्टान्तगोलस्य भ्रमणं यथा भवति
तथा साधनं कारणं कार्यं स्वयंबहुगोलयन्त्रं
कार्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति दृष्टान्तगोलं वक्ष्यच्छब्दं
कृत्वा तदाधारयष्टये दक्षिणोत्तरभित्तिचिप्लनलिकयोः
क्षेपे । यथा यष्ट्यं भ्रुवाभिलक्ष्यं स्यात् । ततो यष्ट्य-
पर्युर्भागगतजलप्रवाहेण पूर्वभिसुखेन तस्याधः प्रवाहान्ते
पातोऽपि तथा स्यात् तथाऽस्य दर्शनार्थमेव वक्ष्यच्छब्दत्वसं-
ज्ञम् अन्यथा गोलज्ञानान्तरवकाशमार्गेण जलाघातदर्-
शनभ्रमेण चमत्कारानुत्पत्तेः । आकाशाकारतासम्पा-
दनार्थमपि वक्ष्यच्छब्दत्वसंज्ञम् । इदं वक्ष्यमाह यथा न
भवति तथा चित्तिजस्तुना भस्मादिना लिप्तं कार्यम् ।
चित्तिजज्ञानकारेणाधो गोलो दृश्यो यथा स्यात् तथा
परस्पररूपा भित्तिः कार्यः । परन्तु दक्षिणवर्तिभाग-
सत्त्व शिथिलो यथा भवति अन्यथा भ्रमणानुत्पत्तेः ।
पूर्वदिक्स्वपरिष्ठाविभागद्विजलप्रवाहोऽदृश्यः कार्यं
इत्यादि स्वरूपं चैवमिति ॥ २० ना० ।

सि० शि० अत्र विशेषोऽभिहितो यथा

"कृत्वादी भ्रूयष्टिमित्तत्वास्त्वर्ध्वीं सुष्ठुतां ततो यष्टी-
मध्यगतां विधाय शिथिलां पृथ्वीमपृथ्वीं बहिः । बन्नी-
याच्छिथीमशुक्रतपनारेऽर्ध्वार्किमानां इदानीं गोला-

स्तत्परतः क्षयो च नलिकासंख्यौ खड्गगोलकौ" सि० शि०
"आदी सारदारुमदीं यष्टिं कृत्वा तदूर्ध्वं स्थाने तत्र गोताम्
अष्टुर्ध्वीं सुष्ठुतां शिथिलां च पृथ्वीं विधाय तस्या बहिःखण्ड-
दीनां गोलान् यष्ट्या सह दृष्टान् बन्नीयात् । तेषां बहि-
र्नलिकासंख्यौ खड्गगोलाविति साधारण्यं भोक्तुम्" प्रमि० ।
इदानीं विशेषमाह "पूर्वापरं विरचयेत् समभ्रमण-
लास्यं यास्योत्तरं च विदिगोलेलवहयं च । ऊर्ध्वं
एवमिह हस्तचतुष्कमेतदावेष्ट्य तिर्यगपरं चित्तिजं
तदूर्ध्वं" सि० शि० । "एकं पूर्वापरमन्यदास्योत्तरं तथा
कोणवृत्तद्वयमेव हस्तचतुष्टयमूर्ध्वोदोरूपमावेष्ट्य तदूर्ध्वं
हस्तं चित्तिजास्यं निवेशयेत् । अत्र यास्योत्तरहस्त
उत्तरचित्तिजादुपरि पलांशान्तर एकं भ्रुवचिह्नं कार्यम् ।
दक्षिणचित्तिजादधोऽन्यत् । इदानीं समभ्रमणलास्यं" प्रमि०
"पूर्वापरचित्तिजसंगमयोर्विलम्बं यास्ये भ्रुवे पलसवैः
चित्तिजादधःस्थे । सोस्ये कृत्वादुपरि चाणसवैर्भ्रुवे
तदुत्तरहस्तं दिननिधोः अयर्ध्वकारि" सि० शि० । "सम-
हस्तचित्तिजयोर्ध्वीं पूर्वापरौ संपातौ तयोर्भ्रुवचिह्नयोश्च
संज्ञं यच्चिबध्यते तदुत्तरहस्तसंज्ञम् । दिनरात्रयोर्ध्वी-
क्षयौ तद्वयेन भवतः । इदानीं विधुपन्धखड्गलास्यं" प्रमि०
"पूर्वापरसंज्ञिकयोर्विलम्बं अक्षसिकादक्षिणतोऽक्ष-
भागेः । अथ तैस्तरतोऽङ्घ्रितं च यष्ट्या च माडीपल्यं
विदध्यात्" सि० शि० । "तयोरेव पूर्वापरसंपातयोर्विलम्बं
तथा यास्योत्तरहस्ते अक्षसिकादक्षिणतोऽधःसंज्ञिका-
दुत्तरतोऽक्षांशान्तरे यदुत्तरं निबध्यते तद्विधुपन्धम् ।
इदानीं हस्तमखड्गलास्यं" प्रमि० । "ऊर्ध्वपरि-
क्षकीलदुग्मे प्रोतं खड्गं हस्तपलं तदनः । कर्त्वा परि-
भ्राज्य च यत्र तत्र नेयं यष्टौ मच्छति यत्र यत्र" सि० शि०
"अक्षसिकादक्षिणःसंज्ञिके आनःकीलकौ कृत्वा तयोः
प्रोतं खड्गं हस्तपलं कार्यम् । तत्तु पूर्वहस्तेभ्यः किञ्चि-
च्छूनं कार्यम् । यथा खगोलान्भवेति । यद्येक एव
खड्गगोलसदृशमेव हस्तमखड्गलास्यं । यो यो यष्टौ यत्र
यत्र वर्कते तत्र तस्योपरिगमेव परिभ्राज्य विन्यस्य हस्त-
पलाशङ्कादिकं दर्शनीयम् । अत्र वा पृथक् पृथगशौ
हस्तमखड्गलानि रचयेत् । तदाष्टमं विविभ्रमणम् ।
तत्र हस्तपलमखड्गलास्यं । अथ विशेषमाह" प्रमि० ।
"प्रोतं तदेवाक्षसंख्येचरायां पृथक् पृथग्वा रचयेत्
तथाष्टौ । हस्तमखड्गं विविभ्रमणकस्य हस्तपलकास्य-
सिद्धं वदन्ति" सि० शि० । व्याख्यातमेतदम् । इदानीमेव

खगोलबन्धनकारसङ्गा दृग्गोलबन्धनकारं दर्शयति ।
 “वद्वा खगोले नलिकाद्वयं च ध्रुवद्वये तन्मलकास्थमेव ।
 बहिः खगोलाद्वितीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वस्तु-
 माणम् । भगोलवृत्तैः सहितः खगोले दृग्गोलसंज्ञो-
 ऽपममखल्लादौ । दृग्गोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र खलं
 हि दृग्गोलमतो वदन्ति” सि०शि० । “तस्मिन् खगोले
 ध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं वद्वा तन्मलकाधारमेव खगोला-
 द्बहिःखलुलयात्नरे दृग्गोलं रचयेत् । कथितैः खगोले-
 वृत्तैर्विभक्त्यर्थे भगोलवृत्तैः क्रान्तिवृत्तलादौ यौ निबध्यते
 स दृग्गोलः । कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थाच्च
 दृग्गोलजातमित्यादि । यतोऽजादिकृच्छासममखल्लादौ च-
 ज्ञेयाणि दृग्गोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमि-
 लितैस्तान्युत्पद्यन्ते । भिन्नगोलबन्धने सम्यङ्गोपलब्धत्वात्
 इति दृग्गोलः कृतः । इदानीं भगोलबन्धनमाह” प्रमि० ।
 “याम्योत्तराक्षितिजवत् सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं
 ध्रुववद्विषयम् । षष्ठ्याऽङ्गुलं सममखल्लवत् तृतीयं ना-
 द्याङ्गुलं च विषुवद्वृत्तं तदेव” सि०शि० । यथा खगोले
 क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुव-
 वद्विषयं कृत्वा तदुपर्वन्वत् तृतीयं सममखल्लाकारं षष्ठी-
 षष्ठ्या चाङ्कितं कार्यम् । तस्माद्विषयं विषुवद्वृत्तसंज्ञं
 च” प्रमि० । इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह “क्रान्तिवृत्तं विधेयं
 षष्ठ्याऽङ्गुलं भ्रमवत्वात् भातुं भाषे कुभा भातुतः । क्रान्ति-
 पातः प्रतीयं तथा प्रसूटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यङ्ग-
 वेत्” सि०शि० । “अथान्यत् तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा
 तत्र क्षेपादिं प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्गाः । तत् क्रान्ति-
 वृत्तसंज्ञम् । तस्मिन् वृत्ते रविर्भूमिति । तथा रवेर्भा-
 धानरे भूमा च तथा तत्र क्रान्तिपातो क्षेपादेर्विलोभं
 भ्रमति । तथा यद्वाणां क्षेपपाताः प्रसूटाः विलोभं
 भ्रमन्ति । अतः क्रान्तिपातादीनां स्थानानि तत्र ह्यनि ।
 इदानीं क्रान्तिवृत्तस्य निवेशनमाह” प्रमि० ।
 “क्रान्तिपाते च पाताङ्गुलान्तरे नाडिकावृत्तसम्पत् विद-
 ध्यददम् । पाततः प्राक् क्षिमे सिद्धभागेऽदृग्दृष्टे तैश्च
 भागैर्विभागोऽपरे” सि०शि० । “क्रान्तिपाताच्चिह्नात् षड्-
 विंशत्यङ्गुलं कार्यम् । ते चिह्ने नाडीवृत्तेन संसृज्ये
 कृत्वा पातचिह्नादयतस्त्रिभेदन्तरे नाडीवृत्ताङ्गावृत्तविंश-
 त्योत्तरतो यथा भवति, अपरविभागे क्षिमेऽन्तरे दक्षिणतश्च
 तैर्भागैर्विधा भवति तथा वक्ष्यात् । इदानीं विमखल्ल-
 माह” प्रमि० । “नाडिकावृत्तले क्रान्तिवृत्तं यथा

क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् । क्षेपवृत्तं तु राश्या-
 द्वितं तत्र च क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्योक्तवत् । क्रान्ति-
 वृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते षडङ्गुलं च कृत्वा युतम् ।
 क्षेपपातापातः पृष्ठतश्च क्षिमे क्षेपभागैः प्रसूटैः सौख्य-
 यास्ये न्यसेत् । शीघ्रकर्षणं भक्तास्त्रिभक्त्यागुणाः स्युः
 परक्षेपभागा षष्ठ्याणां प्रसूटाः । क्षेपवृत्तानि चिह्नां
 विदध्यात् षष्ठ्याऽङ्गुलं सप्तवृत्ते भ्रमनीन्दुपथा यद्वाः”
 सि०शि० । “यस्य सममखल्लं व्याख्यानम् यथा क्रान्तिवृत्तं
 पृष्ठवत् कृतमेवं विमखल्लमपि राश्याङ्गुलं पृष्ठवत् कृत्वा तत्र
 क्षेपादेर्विषयं प्रसूटां क्षेपपातं दत्त्वा चिह्नं कार्यम् ।
 अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमखल्लस्य च क्षेपपातचिह्नयोः
 संपातं कृत्वा तस्मात् षडङ्गुलान्तरेऽन्यं च संपातं कृत्वा
 क्षेपपातापातस्त्रिभेदन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरतः प्रसूटैः क्षेप-
 भागैः पृष्ठतश्च क्षिमेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणतः स्थिरं
 कृत्वा विमखल्लं निवेशनीयम् । अथ पठिता वे चिह्ना-
 भागासं विख्यायुषाः शीघ्रकर्षणं भक्ताः प्रसूटाः क्षेपाः
 यत्नामुपातः । यदि कश्चिदप्येतावन्मार्गं लिख्यात्
 कियन्त इति । यतो भगोले लिख्यैव व्यासार्थम् । एवं
 चन्द्रादीनां च भ्रमखल्लानि कर्तव्याः । सप्तविमखल्ले
 यद्वा भ्रमन्ति । इदानीं क्रान्तिं विक्षेपं चाह” प्रमि० ।
 “नाडिकावृत्तलात् तिर्यग्व्यापमः क्रान्तिवृत्तावधिः
 क्रान्तिवृत्तावधिरः । क्षेपवृत्तावधिरित्यनेन” प्रसूटो ना-
 डिकावृत्तसेटान्तरेऽपमः” सि०शि० । क्रान्तिवृत्ते यत्
 प्रसूटयङ्गुलं न तत्र क्रान्तिवृत्तादौ तिर्यग्वन्तरं स
 विक्षेपः । अथ विमखल्लस्य यङ्गुलं नाडिकावृत्तलात्
 तिर्यग्वन्तरं सा प्रसूटा क्रान्तिः । इदानीं क्रान्तिपातमाह”
 प्रमि० । “विषुवत् क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात् ।
 तद्गणनाः सौरोक्ता व्यक्ता अयुतवयं कल्पे । अथन
 चलनं यदुक्तं सङ्ग्राह्यादौ स एव यम् । तत्पक्षे तद्ग-
 णनाः कल्पे गोऽङ्गुलं नन्दगोचन्द्राः १८८६६६ । तत्-
 संज्ञातं पातं चिह्ना सेटोऽपमः साध्यः । क्रान्ति-
 वृत्तावधिरुत्तरावधिरुत्तरावधिरुत्तरावधिरुत्तरावधिरुत्तरावधिः
 “क्रान्त्यर्थं पातः क्रान्तिपातः । पातो नाम संपातः
 कथोः । विषुवत् क्रान्तिवलययोः । तयोर्मेपादावेव संपा-
 पातः । किन्तु तस्यापि चलनमस्ति । तेष्वनचलन-
 भागाः प्रसिद्धास्त एव विमखल्लस्य क्रान्तिपातस्य भागाः ।
 क्षेपादेः पृष्ठतस्तत्पञ्चान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं भ्रम-
 नमिदं । न हि क्रान्तिपातो नास्तीति वक्तुं शक्यते ।

स्फुटपातयोगो हि विज्ञेयकेन्द्रम् । अतः स्फुटपात-
स्थाने संपातं कृत्वा तत्तत्त्रिभेऽन्तरे स्फुटीकृतैः परम-
विज्ञेयपांशैः प्राम्बदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्यम् । तथा
न्यस्तो विमण्डले स्फुटपङ्क्तस्थाने विज्ञेयः स्फुटविज्ञेयेण
गणतागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः । इदानीं पङ्क्त-
गोले विज्ञेयमाह" प्रमि० । "पङ्क्तगोले कथिताप-
मण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम् । निबध्य शीघ्र-
प्रतिघटनमस्मिन् विमण्डलं तत् पठितैः शरांशैः । मध्यो-
ऽत्र पातो द्युसदां चन्द्रयोः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतस्तु देवः"
सि०शि० । "भगोल एव तावदपङ्क्तगोलः कल्प्यः । तत्र
स्फुट एव पातः । अथ यदि तदनर्धे भगोलोऽन्यो
निबध्यते तदा तत्र यथोक्तं विषयदुद्धतं क्रान्तिवृत्तं च
बहुधा तत् क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र ज्येष्ठाकोक्त-
विविधा शीघ्रप्रतिमण्डलं बहुधा तत्र प्रतिमण्डले गणता-
गतं पातं मेधादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम्
अथ लिङ्गाव्यासार्धमेवान्यदुद्धतं राश्याङ्कं विमण्डलाख्यं
कृत्वा तत्रापि मेधादेर्विलोमं पाताप्ये चिह्नं कृत्वा प्रति-
मण्डलविमण्डलयोः पातचिह्ने प्रथमं संपातं ततो
भाङ्गीन्तरे द्वितीयं च संगतं कृत्वा पातादपतः पृथक्च
त्रिभेऽन्तरे परमविज्ञेयपांशैः पठितैः प्रतिघटतादुत्तरे दक्षिणे
च विमण्डलं विन्यस्यम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमा-
र्थिको यज्ञो भवति । अतो मेधादेरतुलोमं मन्दस्फु-
टो विमण्डले देवः । स तत्रस्थः प्रतिमण्डलादुद्यता-
न्तरेण विज्ञेयप्रस्तावांस्तत्प्रदेशे विज्ञेयः । अतो वृत्तसं-
पातस्थे यज्ञे विज्ञेयभाषः । त्रिभेऽन्तरे परमो विज्ञेयः ।
मध्योऽनुपतैत । अतो वृत्तसंपातपङ्क्तयोरन्तरं ज्ञेयम् ।
तदनन्तरं पातपङ्क्तयोगे कृते भवति पातस्थ विलोम-
गत्यात् । स योगः शरांशं केन्द्रम् । यदि लिङ्गा-
तुल्यया केन्द्रज्या परमः शरस्तादाभीष्टयाऽनया क रति
फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोस्तिर्यगन्तरं स्यात् । विम-
ण्डलस्य पङ्क्तायाङ्कमध्यगं स्त्रुत्वं तद्भूम्यङ्गान्तरम् । स च
शीघ्रकर्षः । यदि भूम्यात् कर्णोऽप्येतावान् विज्ञेय-
स्तादा लिङ्गाप्ये कियानिति द्वितीयं त्वैराशिकम् ।
अथ लिङ्गाहरो द्वितीये गुणस्तयोर्नागे कृते केन्द्र-
ज्यायाः परमशरगुणायाः कर्णो हरः । फलं कक्षा
वृत्तस्त्रुत्योस्तिर्यगन्तरम् । स स्फुटः शरः । इदानीं-
महोराहस्तमाह" प्रमि० । "इष्टितक्रान्तिवृत्तेऽन्तरे
सर्वतो नाहिकास्तादहोदाहस्तान्नुयम् । तत्र बहुधा

घटीनां च घटप्राङ्मुखेदस्य विष्णुस्यखण्डं दुकीवा मता"
सि०शि० । "नाडीहस्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत इष्ट-
क्रान्तिवृत्तेऽन्तरे यदुद्धतं निबध्यते तदहोराहस्तम् ।
तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रश्मिर्भतीत्यर्थः । तस्य वृत्तस्य
व्यासार्धं द्युज्या । इदानीमन्यदाह" प्रमि० । "अथ
कल्प्या मेधाद्या अतुलोमं क्रान्तिपाताङ्गात् । एतं
मेधादीनां द्युराहस्तानि वञ्चियात् । नाडीहस्तो-
भयतस्त्रीणि त्रीणि क्रमोत्क्रमान् तानि" सि०शि० ।
क्रान्तिपाताङ्गादारभ्य त्रिंशता त्रिंशता भागैरन्यान् मे-
धादीन् प्रकल्प्य तदप्ये १०० तदहोराहस्तानि वञ्चियात् ।
तानि च नाडीहस्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति ।
तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य द्वादशराशीनाम्"
प्रमि० । "एव भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव-
विज्ञेयः । अत्रापमण्डले वा स्त्रुत्वाधारैरप्यथ तस्यैव ।
शन्यादीनां कक्षा वञ्चियादुर्ध्वनाभजालाभाः । बहुधा भगो-
लमेव यट्प्रां यदि खगोलनलिकानः । प्रलिय भ्रम-
येतं यट्प्राधारं स्थिरौ खडगगोलौ" सि०शि० ।
"यथायं भगोलोवृत्तस्यैव पङ्क्तगोलादपि वञ्चनीयाः ।
किन्तु तेषां ज्येष्ठाकमलसालयितुं नायातीति बहिःस्थमेव-
दर्शनीयम् । अथ वा भगोले यदपमण्डलं तस्याधोऽध-
स्ताद्विज्ञेयः स्त्रुत्वाधारैर्बहुधा शन्यादीनां कक्षा दर्शनीयाः ।
एवंविधं भगोलं यट्प्रां इदं बहुधा यट्प्रायसोऽपीति
मलिकाद्वये निबद्धौ खगोलद्वगोलौ कृत्वा भगोलभ्रमणं
दर्शयेत्" प्रमि० ।

तदयं खगोलस्य पदार्थसंज्ञेयः ।

कटाहद्वितयवत् सम्पुटाकारस्थान्तरवकाशयतो ब्रह्मा-
ण्डस्य मध्ये सूर्यकिरणसङ्घाराविवर्धनकक्षा । तदः
नक्षत्रकक्षा तदधः क्रमेण दृश्याः पूर्वगाः मन्दिनीवृत्तज-
सूर्यशुक्रबुधशनिः स्युःश्याश्च राक्षपातादवः पश्चिम-
गतयः, यज्ञभाणस्रस्त्रकक्षायां स्थिताः । अश्विनादिम-
न्त्राणि स्थिराण्यपि तत्समुदायात्प्रकं भचक्रं
पञ्चाङ्गतमता प्रवृत्तवायुनाऽभिहतं पश्चात् भ्रमत्
नाक्षत्रपटवटिकाभिः भूगोलमेकवारं भ्रमति तत्स्था
रव्यादयः पङ्क्ताश्च स्रुगत्या पूर्वयायिनोऽपि तदाधाराति-
शीघ्रभचक्रं पश्चाद्भ्रमणेन पश्चाद्भ्रमणभ्रमविपश्वा भवन्ति ।

राशिचक्राय २६० अंशैर्विभक्तमंशश्च पटिकामि-

विभक्ताः, कलाय पट्टविकलाभिर्विभक्ताभ्यो २६०० अंशैः,
 २१६०० कलाभिः, १२८६००० विकलाभिर्विभक्तं भचक्रम् ।
 भचक्राद्वाद्यविभागोरात्रिरित्युच्यते राशयश्च मेधादयः
 द्वादशमिताः । तेनेकैकराशो विंशदंशाः, १८०० कलाः
 १०८०० विकलाः सन्ति । मेधादिराशयोऽपि अदिन्यादि २७
 नक्षत्रात्मकाः । तेन सप्तादनक्षत्रेणैकैकराशिः प्रतनक्षत्रं च
 ११२०० विंशतिकलाधिकास्तयोदश अंशाः सन्ति । तथाहि
 अश्विनी ११२० भरणी ११२० ज्येष्ठा ११२० मृगशिरा ११२०
 मेघः । ज्येष्ठान्यपादलव्यम् १० । रोहिणी ११२० ।
 मृगशिरा ११२० । अश्विनी ११२० । मृगशिरा ११२० ।
 पुनर्वसु ११२० । पुष्यम् ११२० । अश्लेषा च ११२० ।
 कर्कः सवा ११२० । पूर्वफाल्गुनी ११२० । उत्तरफाल्गुनी-
 द्वापादय ११२० । सिंहः । उत्तरफाल्गुनीन्यपादलव्यं १० ।
 कृत्ति ११२० । चित्रा ११२० । कन्या । चित्रा-
 न्याई ११२० । स्वातिः ११२० । विशाखा ११२० ।
 तुला । विशाखान्यपादः ११२० । कर्कश ११२० । ज्येष्ठा
 च ११२० । उषिकः । मूलं ११२० । पूर्वाषाढा ११२० ।
 उत्तराषाढा ११२० । मूलः । उत्तराषाढान्यपादलव्यं
 १० । अश्विनी ११२० । धनिष्ठा ११२० । मकरः ।
 धनिष्ठान्याई ११२० । शतभिषा ११२० । पूर्वभाद्र-
 पदा ११२० । पदलव्यम् १० । कृत्ति । पूर्वभाद्रपदान्यपादः ११२० ।
 उत्तरभाद्रपदा ११२० । रेवती च ११२० । मीनः । उत्तरा-
 षाढायाः शेषपादश्च विशाखायाः शेषपादश्च मृगशिरायाः शेषपादश्च
 किञ्चित् काशीचा । तस्य स्थानादि २८७ पृ० उक्तम् ।
 एते च राशयः तल्लक्ष्यादिष्वयं यथा पूर्वमवस्थिताः
 तेषां स्वल्पमन्त्रेण शब्दे ४८८ पृ०, विज्ञेया भ्रुवकाच
 २४२२ पृ० दर्शिताः । यद्यप्यमन्त्रमन्त्रयोजनानि द्वादशधा
 विभक्तानि मेधादिराशीनां स्थानमानयोजनानि ।
 २७ विभक्तानि अदिन्यादिनक्षत्रादीनां स्थानमानयोजनानि ।
 २६ विभक्तानि अश्विनीनक्षत्रादीनां स्थानमानयोजनानि । २१६०० विभ-
 क्तानि कलास्थानमानयोजनानि । भचक्रस्य शब्दादूर्ध्वं स्थ-
 त्वान् तदाश्विनतनक्षत्राणामूर्ध्वं स्थित्यम् । भचक्रवत् भूगो-
 लस्य तावदंशकलाद्यात्मकतया भूगोलस्य कलादित्या-
 संख्यन्मूलैकाद्या निवेशने नक्षत्रकलायामंशकलाद्यात्मक-
 स्थानेषु कलापान्तरस्य निवेशने च तत्कालस्थानां शब्दा-
 दिदृश्याणामंशकलादित्याविभागः भचक्रकलादित्याना-
 मस्थानानां तत्तद्व्यतिरिक्तं कलाविकलाद्यात्मकत्वं गौणम् ।

चन्द्रकलातोऽधः सिद्धविदाधरचनाः क्रमेणाधोऽधः स्थिताः ।
 ते च भूगोलात् द्वादशयोजनपर्यन्तमूर्ध्वगामिनि व्यावृ-
 त्तास्त्रिभूवायौ स्थितत्वात् प्रयत्नवाच्यवस्थानां भागाच्च न
 राशिक्रमगत्या पश्चात् गच्छन्ति । तदधः भकलायाः
 समानान्तरालाकाशप्रदेशरूपकेन्द्रस्थाने भूगोलः स्थितः ।
 भूगोलशब्दे विवृतिः । संक्षेपेणैव किञ्चिदुच्यते । स च दक्षिणी
 धारणात्मकशक्त्या चयत्वात् निराधारः एवाकाशे स्थितः ।
 तस्य च स्थिरत्वं भचक्रस्यैव चलत्वं च परमतनिराशेन
 २४२२ पृ० समर्थितम् । भूगोलमध्यगतोऽस्य स च भूगो-
 लादूर्ध्वो निर्गतः । तत्र अर्धस्थे मेरौ देवानां वासः,
 अधःस्थे चातुराणाम् । स च भूगोलः देवास्तुरभागतया
 द्विधा विभक्तः तद्विभाजकश्च महार्णव एव । स च पृथ्व्या
 मेखलेव चतुर्दिक्षु वेष्टनाकारेण स्थितः । मेरुमध्यात् चतु-
 र्दिक्षु तल्लभाशेषे ८० अंशेषु समुद्रहीममध्ये लङ्कादीनि
 भूतत्तपाद १२४६ योजनान्तरदेशस्थितानि चत्वारि
 पुराणि । यथा पूर्वस्यां भद्राश्वपर्वे यमकोटी ।
 दक्षिणस्यां भारतपर्वे लङ्का । पश्चिमायां केतुमालपर्वे
 रोमकपुरी । उत्तरस्यां कुरुपर्वे सिद्धपुरी । ताभ्यः
 पुरीभ्यः (१२५६) योजनान्तरे देवाश्च यः मेरुरत्तरतः
 स्थितः । अतुराश्वयश्च तत्रैव दक्षिणतः । विष्णुवस्थः
 सूर्यः तासामनुपरिगो याति । तासु च विष्णुवक्त्रा-
 यापातोनास्ति न वा तदपेक्षान्यवानुसोन्नतिः
 तत्रैव भचक्रस्य सर्वोन्नतत्वात् दक्षतलासां निर-
 ज्जति संज्ञा मेवैरुपरिस्थितैः भ्रुवतारे, मूर्धस्थिते निरज-
 पुरीषु च ते क्षितिबंधने दृश्येते । तत्स्थानात् उत्तरां
 गच्छतः क्रमशः उत्तरभ्रुवः क्षितिजहस्तादुन्नतो भवति
 दक्षिणभ्रुवश्च क्षितिमध्यमिहो भवति । एवं दक्षिणां
 गच्छतः क्रमशः दक्षिणभ्रुवस्योन्नतिः उत्तरभ्रुवस्य नतत्वात्
 भूतत्तनाच्छादनम् । भूतत्तस्य २६० अंशात्मकत्वेन निरज-
 स्थानेभ्यः पदान्तरितस्थानस्थितत्वेन मेरौ ८० अंशाः
 अक्षांशाः । तदन्तरदेशेषु त्वैराशिकेनानुपातात् अक्षांशा-
 ज्ञेयाः । यदि ८० अंशः १२५६ योजनानि तदा १ अंशे
 किमिति । किञ्चित् १४ योजनैः एकोऽक्षांशः । सौम्य
 याम्ययोः सूर्यस्य भूतत्तपद्मदशांश एव निरजस्थानात्
 परमक्रान्त्यंशः २४ । तेन निरजस्थानात् १४ क्षितिजे
 २४ अंशे २१६ एतद्योजनमितस्थानपर्यन्तं सूर्यस्य तयो-
 दिशोरुपरिममम् । अयमो च लङ्कातः क्षितिजोत्तरांशे
 ३०१४ योजनान्तरे स्थिता । तेन तत्र २२१/२ अक्षांशाः ।

ततः ११/२ अंशान्तरिते २१ योजनान्तरितदेशपर्यन्तं
 स्थितदेशोर्ध्वगः सूर्यो उत्तरायणान्तर्गतो गच्छति । ततः
 पूर्वस्यां पश्चाद्वा तत्समसूत्रपातस्थदेशेऽपि । राशिचक्रञ्च
 निरक्षदेशोपरि पश्चाद्वा भ्रमदपि देवाकुराभ्यां सध्यापस-
 व्यगतिमत्तया, निरक्षदेशे क्षितिजमन्मध्यतया च दृश्यते ।
 राशिचक्रमध्यस्थानमेव विपुवस्थानं तच्च कुराकुराणी
 क्षितिजहस्तमनया दृश्यम् । तत्र भ्रमक्रे मेघादिषट्क-
 सुत्तरोद्धतं तुलादिषट्कं च दक्षिणतमत् उत्तरमेरुस्थ-
 देवैः मेघादिषट्कमेव दृश्यते तुलादिषट्कं तु भूवृत्ते-
 नास्मादनात् न दृश्यते । दक्षिणमेरुस्थदेवैस्तु तुलादि-
 षट्कमेव दृश्यते मेघादिषट्कं तु भूवृत्तास्मादनात् न
 दृश्यते । अग्रे मेघादिषट्कस्वरविकाः षण्मासा देवानां
 दिनम्, सूर्यदर्शनयोग्यकालस्यैव दिनात् तुलादि-
 षट्कस्वरविकाः षण्मासाः रात्रिः, सूर्यादर्शनयोग्य-
 कालस्यैव रात्रित्वात् । देवानां तु तुलादिषट्कस्वरविकाः
 षण्मासाः दिनं, मेघादिषट्कस्वरविकाः षण्मासाः रात्रिः ।
 निरक्षदेशात् सौम्यवायव्योः ६६ अंशान्तरितदेशे तु
 हादशमासा एव दिनम् रात्रिर्भाति तद्वासिभिः सूर्यस्य
 सदा दर्शनात् । तथाहि पूर्वापरवोरिव वायव्यसौम्ययोरपि
 उभयत्र ६० अंशपर्यन्तदृष्टिप्रचारात् सौम्यवायव्योच
 २४ अंशपर्यन्तमेव रवेः परमक्रान्तेरुत्तत्वात् सौम्यं
 ६६ अंशान्तरितदेशस्थानात् वायव्ये २४ अंशपर्यन्तरवेः-
 स्थितापि मिलित्वा ६० रवेः अंशान्तरालस्थितत्वात्
 दृष्टियोग्यता । एवं वायव्ये ६६ अंशान्तरितदेशस्थाना-
 मपि सौम्ये २४ अंशपर्यन्तदेशोपरिगतेर्दृष्टियोग्यता
 ६० अंशमध्यस्थत्वात् । सौम्ये निरक्षस्थानात् ६६१/२०
 पलांशान्तरितदेशे धनुर्मकरराशी न दृश्यते । कतः
 धनुर्मकरस्वरविकौ द्वौ मासौ तत्र रात्रिः शिष्टादश मासा
 दिनम् । वायव्ये तु तदंशस्थदेशे कर्कमिथुने न
 दृश्यते अतस्तत्र कर्कमिथुनस्वरविकौ द्वौ मासौ रात्रिः
 शिष्टादश मासा दिनम् । निरक्षात् सौम्ये ७२१/२
 अंशान्तरितदेशे वृषिकर्कदराशिचतुष्कं न दृश्यते ।
 तेन तत्स्वरविकाश्चत्वारोमासा रात्रिः । शिष्टा चतुर्
 मासा दिनम् । वायव्ये तु निरक्षात् तथान्तरितदेशे इषा-
 दिचतुष्कं न दृश्यते । अतस्तत्स्वरविकाश्चत्वारो मासा
 रात्रिः । शिष्टा चतुर् मासा दिनम् ।
 सौम्यवायव्यनक्षत्रयोः सम्पातस्थानं विपुवृत्तं तच्च निरक्षो-
 परिगतम् । जयनक्षत्रञ्च सूर्यमारभ्य मिथुनानात् ६६१/२० कालेन

मासं पश्चात् वा एवैकमंशमतीत्य चलतीति कटनपद्धते
 २२७५० दर्शितम् । अयनवृत्तचक्रमात्रं तत्सम्पातस्थानादिक-
 मपि भिद्यते । इदानीञ्च पश्चात् २१ अंशचलनम् तेन
 मिथुनस्य नवमांशे उत्तरायणान्तर्कालः । धनुषो नवमांशे च
 वायव्यनक्षत्रान्तर्कालः । तदनुसारेण तयोः सम्पातस्थानरूप-
 विपुवस्थानद्वयमपि भिद्यम् । इदानीञ्च मीननवमांशे पूर्व
 विपुवस्थानं कन्यानवमांशे त्वपरि विपुवस्थानम् । एवं विपु-
 वायनमध्यमविष्णुपक्षादिस्थानमपि भिद्यम् । अय-
 नञ्च द्विधा सौम्यवायव्यभेदात् । मीननवमांशात् कन्या-
 नवमांशं यावत् सौम्यं, कन्यादशमांशात् मीननवमांशं
 यावत् वायव्यम् । एते एवायने देवाकुरयोर्द्वारात्रि-
 विभागं दनरात्रिमानज्ञानोपयोगं सूचयतया । धनु-
 र्नवमांशात् मिथुननवमांशं यावत् सौम्यायनं मिथुननव-
 मांशात् धनुर्नवमांशं यावत् वायव्यायनन्तु सौम्यवायव्य
 दिगोरर्कस्य गवारम्भकालतया चूडादिषु वज्रावर्जितया
 गोणं सौम्यायन एव चूडादेविधानात् वायव्यायने तद्वि-
 वेकाच्च तथात्वमन्तं सि० श० स्थितम् । इदानीं मीननव-
 मांशरूपविपुवस्थाने च भूवृत्ताद्विनिरगतः सूर्यः क्रमेषु
 मेघादीन् लीनुं राशीन् ६० अंशान् मिथुननवमांशपर्यन्तम्
 उत्तरोत्तरमारोहन् देवानां पूर्वाह्ने सम्पादयति मिथुन-
 दशमांशात् कन्यानवमांशान्तश्चापरोहन् अपराह्णम् । एवं
 कन्यादशमांशात् धनुर्नवमांशानां यावत् सञ्चरन् देव्याना-
 मङ्कः पूर्वाह्ने सम्पादयति धनुषोदशमांशात् मीननवमांशं
 यावत् सञ्चरन् उत्तरार्द्धमिति विवेकः ।

विपुवृत्तभागस्थितपितृणाञ्च चान्द्रमादिनाक्षोराहम् ।
 तथाहि सूर्याचन्द्रनक्षोरेकराशत्रुं शिवाच्छेदेन स्थिति-
 कालरूपानावस्था । सूर्यस्य चन्द्रोपरिगतया तदभीतिषां
 मध्याह्नकालः अतएवमावस्थायां पितृणां ब्राह्मविधानम्
 स्तस्मभ्याञ्चैव भोजनकालत्वात् । पौर्णमास्याञ्च
 चन्द्रमेषवा सप्तमराशिस्थितया सूर्यस्य तदा चन्द्राया
 वर्त्तमानतयाऽदृशत्वात् कर्कुराहम् । पुराणादौ चन्द्रात्
 सूर्यस्याधःस्थत्वकीर्तनमपि पितृणां दृष्ट्या पौर्णमास्या-
 निमित्तेण । तेन पञ्चदशीरक्षोरात्रमध्यकालतया कृष्णा-
 दृष्ट्यैः सप्तमे तेषां सूर्योदयः । शुक्लादृष्ट्यैः काले चाभा-
 सनमिति तद्दिनस्य चान्द्रमासरूपता ।

निरक्षदेशात् भूवृत्तस्य पञ्चदशभागपर्यन्तमेव सूर्यस्य
 सौम्यवायव्योः परमक्रान्तेरुत्तत्वात् । भूवृत्तपञ्चदशभागश्च
 योजनान्तरालोत्तरदेशे तदपेक्षया सूर्यस्य दक्षिणस्थिते

ऐरावतवीथिः	पुनर्वसुपुष्याश्लेषाः
द्वपमवीथिः	मघादित्वयम्
मोघवीथिः	हस्तादित्वयम्
जरहवीथिः	विशाखादित्वयम्
मृगवीथिः	मूलादित्वयम्
मजवीथिः	श्रवणादित्वयम्
दहनवीथिः	पूर्वभाद्रपदादित्वयम्

सूर्यादिग्रहाणां ४२२०००० वर्षाभ्यन्तरे राशिचक्र

भ्रमणसंख्या सूर्यसि० उक्ता यथा

रवेः	४२२००००	पूर्वगत्या
बुधस्य	४२२००००	तथा
शुक्रस्य	४२२००००	तथा
मङ्गलमौमगीषोऽस्य	४२२००००	तथा
ज्येष्ठशुक्रगीषोऽस्य	४२२००००	तथा
ज्येष्ठशनिगीषोऽस्य	४२२००००	तथा
चन्द्रस्य	५७७५३३३६	तथा
मौमस्य	२५६८३२	तथा
ज्येष्ठशुक्रगीषोऽस्य	१७८२७०६०	तथा
शुक्रोः	२६४२२०	तथा
ज्येष्ठशुक्रगीषोऽस्य	७०२२३७६	तथा
शनेः	१४६५६८	तथा
ज्येष्ठशुक्रमन्दोऽस्य	४८८२०२	तथा
ज्येष्ठशुक्राहोः (पातस्य)	२३१२३८	पश्चाद्गत्या

एत एव सूर्यस्य पुणिताः कल्पे सूर्यादिभगणाः ।

तत्र सि०शि०सूर्यस्यतया विशेष उक्तः स च २४२८८० दर्शितः ।

कल्पे सूर्यमन्दोऽहोऽदिभगणसंख्या

	सूर्यसि० मते	सि०शि० मते
प्राग्गतेः सूर्यमन्दोऽस्य	३८७	४८०
तथा कुजमन्दोऽस्य	२०४	२८२
तथा बुधमन्दोऽस्य	१७८	२३२
तथा जीवमन्दोऽस्य	८००	८५५
तथा शुक्रमन्दोऽस्य	५३५	६५२
तथा शनिमन्दोऽस्य	३८	३१
पश्चाद्गतेः कुजपातस्य	२१४	२६७
तथा बुधपातस्य	४८८	५२१
तथा जीवपातस्य	१७४	६३
तथा शुक्रपातस्य	८०२	८८३
तथा शनिपातस्य	६१२	५८४

कल्पादौ पातं धिक्वाय सर्वे यज्ञाः भीमान् मेघादौ प्राग्गत्या स्थिताः

पातस्तु विलोमगत्या तुलादौ स्थित इति भेदः । तदुत्तरकाले तु सप्तमशुक्रसुखारेण राशिगतादौ स्थितिः प्राग्गत्या पश्चाद्गत्या वा बोध्या ॥ चैत्रशुक्रप्रतिपदि शनिवारे कल्पादौ इदानीञ्च श्वेतवराहकल्पः । तत्र च वर्तमानकालपर्यन्ताहर्गणानयनम् अहर्गणगण्डे ५७७८० दर्शितरीत्या ज्ञेयम् । अस्य कल्पे च शुक्रवारे प्रवृत्तिः ।

महायुगे नाक्षत्रादिदिनसंख्या सूर्यसि० उक्ता

नाक्षत्रदिनसंख्या	१५८२२७८२८
सावनदिनसंख्या	१५७१८१५७८२८
चान्द्रदिनरूपतिथिसंख्या	१६०२०००८०

सूर्यादिविद्यमानयोजनानि सि०शि० उक्तानि

रवेर्विष्वव्यासयोजनानि ६५२२

चन्द्रमण्डलव्यासयोजनानि ४८०

भूमण्डलव्यासयोजनानि स्थूलानि १६०० सूर्यसि० उक्तानि

१५८१ सूक्ष्माणि सि०शि० उक्तानि । योजने करमाना-

हूलस्य षट्सप्तत्ययमित्यभेदेन योजनसंख्याभेदः ।

अन्वेषां यज्ञाणां विष्वमानं सौरागमे नोक्तम् ।

कल्पादौ यज्ञाणां भुक्ताः २४२२ प्रष्टे उक्ता यज्ञाणां

सावनदिने मध्यगतमानं तत्रैव प्रष्टे उक्तं, मेघादौ सूर्यस्य

सावनमानेन भोगकालः ४२२४, २५८ प्र० दर्शितः

दशपूर्वक्षरोद्धारणकालः प्राणः असुरिति चोच्यते

६ पङ्क्तिः प्राणैः पलं विनाडी च, पञ्चा पलैः नाडी-

दण्ड इति चोच्यते षट्पञ्चा दण्डैर्नाक्षत्रमहोरात्रम् ।

मघादस्य तावता कालेन भूदत्तभ्रमणात् तस्य नाक्षत्रत्वम् ।

सावनदिनं सूर्योदयाद्वितीयसूर्योदयपर्यन्तकालरूपम्

तत्र नाक्षत्रदिनात् सूर्यस्य स्थाकालान्ततद्वाग्धादि

भोगकालाधिकम् । सावनदिनमपि नाक्षत्रदिनवत्

स्वपरिमाणानुसारिषट्दण्डात्मकमिति भेदः ।

नक्षत्रचक्रस्य षट्पञ्चा दण्डैर्भूदत्तभ्रमणेऽपि तस्य द्वादश-

राश्यात्मकतया षट्दण्डमध्ये द्वादशराशीनामुदयः ।

राश्यादयश्च स्वस्वदृष्टिगोचरकुजवृत्ते पूर्वस्थां प्राथमिक-

दृष्टिगोचरयोर्मध्यस्थानसम्बन्धः । राशीनां मध्ये यस्य यत्-

किञ्चित्कलाद्युदयः तस्योदय इति व्यवस्थियते । राशि-

चक्रस्य तिर्यक्स्थिततया देशभेदेन दृष्टिगोच्यकालसार-

तस्येन कालभेदेनैव मेघादीनामुदयः न तु समकालेन ।

तत्र निरुद्धदेशु मेघादीनामुदयासवः सूर्यसि० उक्ता यथा

यमयः	पलानि	दण्डादि ।
मेघस्य १६७०	२७८२/६,	४१२८२/६
हृषस्य १७८३	२८८१/६	४१५८५/६
मिथुनस्य १८२७	२२२५/६	५१२२५/६
कर्कस्य १८२७	२२२५/६	५१२२५/६
सिंहस्य १७८३	२८८१/६,	४१५८५/६
कन्यायाः १६७०	२७८२/६,	४१२८२/६
तुलायाः १६७०	२७८२/६	४१२८२/६
वृश्चिकस्य १७८३	२८८१/६	४१५८५/६
धनुषः १८२७	२२२५/६	५१२२५/६
मकरस्य १८२७	२२२५/६	५१२२५/६
कुम्भस्य १७८३	२८८१/६,	४१५८५/६
मीनस्य १६७०	२७८२/६	४१२८२/६.

मेघादीनामुदयकालभेदे कारणम् २४२६ पृ० दर्शितम्
अन्यदेशेषु चरखगुणनेन लम्बमानभेद उच्यते ।
चरस्थानञ्च द्विविधं सौम्ययास्यं पूर्वापरञ्च ।
तत्र लङ्कातामेरुपर्यन्तदेशः सौम्ययास्यं चरस्थानं मध्य-
रेखातः समस्तलपातस्वपूर्वापरदेशः पूर्वापरचरस्थानम् ।
चरखगुणनयनञ्च २४२६ पृ० दर्शितम् ।

देशभेदेन सूर्योदयादिव्यवस्था सि० शि० उक्ता
लङ्कामारभ्य उत्तरमेकं नीयमाना रेखा अपलीकुर्वन्तेला-
दिदेशान् स्मृशनी या याति सा मध्यरेखा । मध्यरेखायां
यदा सूर्योदयः तत्पूर्वदेशे ततः पूर्वमेव तदुदयः । ततः
पश्चिमे भागे तु पश्चात् । तत्र यदि ६० वटीभिः
भूततयोजनानि लम्बन्ते तदा रेखास्वपुरालराज्योज-
नानि कियत्ता पश्चा इत्यनुपातेनोदयकालज्ञानम् ।
सौम्यायने देवभागस्यदेशे दिवसो मज्जान् तदुपरि सूर्यस्य
गतत्वात्, रात्रिस्तु स्वल्पा । वास्यायने देवभागे दिनं
स्वल्पं रात्रिर्महती । निरक्षे तु सर्वदेव अक्षोरात्रं
समानम् पूर्वप्रदर्शितप्रमाणकोदयकालकानां मेघादीनां
मध्ये यं कश्चिदारभ्य दिनारम्भे त्रिंशद्वर्षटिकामानव-
सिद्धेः । तत्र मेघादौ देवभागस्यतया सूर्यस्यासन्नत्वात्
तत्र यदेशे धीमप्रधानता । तुलादौ तु दैत्यभागस्यत्वात्
सूर्यस्य विप्रकटतया देवभागे शिशिरप्रधानता । दैत्य-
भागे तु वैपरीत्येन शिशिरधीमते । द्वादशराशिषु मध्ये
द्वयोः सौम्यवास्यायनसंक्रान्ती द्वयोर्विषुवसंक्रान्ती
अष्टसु विष्णुषु ५ संक्रान्तयः । तथाहि विषुवयनयोर्नध्य

द्वे विष्णुपद्याख्यौ संक्रान्ती । तेन मेघारम्भे पूर्वविषुव-
संक्रान्तिः । उपे विष्णुपदीसंक्रान्तिः मिथुनेऽपि विष्णुपदी
संक्रान्तिः तस्यांशविशेषे च षडशीतिमुखं तेनेयं संक्रान्तिः
षडशीतिसुखेऽतीते जायमानत्वात् षडशीतिरिति च
भगवते । मिथुनान्ते कर्कादौ वास्यायनसंक्रान्तिः सूर्यस्य
दक्षिणगतेरारम्भात् तस्य दक्षिणायनत्वं तच्च चूडादिषु
वर्ण्यतया गौणम् । सिंहे विष्णुपदी । कन्यारम्भे
विष्णुपदी प्राग्वत् षडशीतिरिति च कथ्यते । कन्यान्ते
तुलादौ अपरविषुवसंक्रान्तिः तुलान्ते वृश्चिकादौ विष्णु-
पदी, धनुरादौ विष्णुपदी प्राग्वत् षडशीतिरिति च ।
धनुरान्ते सौम्यायनसंक्रान्तिः सूर्यस्योत्तरगत्वारम्भात् ।
तच्च चूडादौ विहितत्वेन गौणम् । मकरान्ते कुम्भादौ
विष्णुपदी, कुम्भान्ते मीनादौ विष्णुपदी षडशीति
रिति च कथ्यते । षडशीतिसुखत्वञ्च षडशीत्यंशं मिता-
नरकालस्यन्या । तथाहि तुलादितः षडशीतितमोऽंशः
धनुषः षड्विंशोऽंशः तत्र प्रथमं तन्मुखम् तत आरभ्य
मीनद्विविंशोऽंशे द्वितीयं, ततोमिथुनस्याष्टादशं तृतीयं
कन्यायाश्चतुर्दशं चतुर्थमिति भेदः । अतश्चाचर-
द्वात्रिंशराशिषु षडशीतिसुखरूपात्वात् तिस्रः षडशीतयः ।
सुरासुराणां दिनरात्रिविभागकारि अयनन्तु मेघादि-
मारभ्य कन्यान्तं यावत् सौम्यायनं तुलादिमीनान्तं च
वास्यायनमिति भेदः । संक्रान्तिषु द्विविधा स्थिरा चला
च विवृतिरयनसंक्रान्तिश्च २१६ पृ० दृष्ट्या । अयन-
चलनवत् विषुवविष्णुपद्यादीनां चलनात् कालभेदेन
राशिविशेषाद्यंशभेदेनैव तत्संक्रान्तिर्भवति ।
इदानीञ्च मीनस्य पश्चात् एकविंशं अद्यात् तद्वयमांशे
विषुवारम्भः मिथुनवयमांशे च अयनारम्भः । इत्येव
सर्वसंक्रान्तीनां तत्तदंशभेदे चलसंक्रान्तिरित्युच्यते ।
राशिचक्रस्य तत्स्वाधिन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणाञ्च
एकस्यां रात्रौ दृष्टियोग्यता । तथाहि सूर्यस्य यस्मिन्
राशौ यदंशदौ उदयः, ततः सप्तमे राशौ तथाविधं अंशादा-
वस्तमनम् । तेन सूर्योऽक्रान्तांशपेक्षया १८० भवक्रांशः
क्रमेण दिवसे उदिता अपि सूर्यकिरणच्छन्नतया
दिवसे न दृष्टियोग्या वस्तमिते तु सूर्ये रात्रारम्भतया
ते सर्वे पूर्वकुजहस्तात् पश्चिमकुजहस्तमध्ये नतोन्नततया
दृश्यन्ते । यथा यदा मेघस्य प्रथमांशे सूर्योदयात् दिना-
रम्भः ततः पूर्वस्या मेघाद्विंशोऽंशः, हृषादिराशिपञ्चकं
१५ अंशात्कं तुलायाः प्रथमांशाद्याश्च क्रमेण दिने उन्न-

स्त्विति। ततः रात्र्यारम्भे तुलायाः प्रथमांशद्वितीयादौ, ततो धनुरादिपञ्चमम् १५० अंशात्मकं, मेघश्यावांशश्च क्रमेण रात्रौ उद्गच्छति। अत एकस्यां रात्रौ सर्वराशिचक्रांशदर्शनम्। इयंस्तु विशेषः पूर्वकुजजडतात् स्वमस्तकोपरिस्थाकाश-भागरूपं खल्लक्षिकं यावत् ६० अंशात्मकं राशिज्यं मध्याह्नकालमध्ये क्रमेणोद्गतं भवति अपराह्णे तु तदेव ६० अंशात्मकं राशिज्यं खल्लक्षिकात् पश्चिमकुजजडताभिमुखं सन् नतं भवति। उद्गतांशानां मध्ये यस्य यस्य स्तामेक्षया पूर्वस्थैकनाशिततमांशस्योदयः तस्य तस्य नतं भवति। नतांशानाञ्च मध्ये यस्य स्तामेक्षया १८० पूर्वस्थैकाशी-त्युत्तरगततमांशस्योदयः तस्य तस्य पश्चिमकुजजडतेनाच्छा-दनादस्त्वम् भवति। राशिचक्रवत् तत्स्थानि अश्वि-म्यादीनि नक्षत्राणि तत्स्था भौमादिपञ्चाश एकरात्रौ दर्शनयोग्या भवन्ति। असांशतास्तु सूर्येण सङ्घ दिन एव उदिता अपि सूर्यकिरणविभूततेजस्कृत्वात् न दृश्यन्ते। कालगच्छे १८६१ प्र० दर्शितासांशमध्यवर्तिनस्तु सूर्यसच्चि-कर्षविशेषेण चन्द्रकिरणतया दृश्या अपि न सम्यक् दृश्यन्ते। चन्द्रस्य दर्शने त्वयं विशेषः चन्द्रोद्दि जल-मयः तस्य सतोदीप्तिर्नास्ति तस्य दूरस्थतजलमयस्य दृश्य-योग्यत्वात्। सूर्यकिरणप्रवेशेनैव दीप्रा दर्शनयोग्यता तन्मण्डलस्य सूर्यावस्थितत्वेऽपि एकराशेऽसांशावस्थिति-कालरूपमावाद्यान्कालात् क्रमेण सूर्यात् पूर्वगतस्य तिर्यग्रूपेण स्थितत्वात् तत्प्रवेशः। तत्रापि ४८० यो-जनात्मक चन्द्रबिम्बस्य मेःलाज्जिततया सूर्याभिमुखार्ध एव सूर्यकरप्रवेशः नेतरार्ध। तथा च पूर्णिमान्तमय एतयोः सम्यक्तर्यग्रूपेण स्थितत्वान्दानीमेव चन्द्र-बिम्बादौ २४० योजनात्मके तत्करसंपूर्ण प्रवेशः। पूर्णि-मान्तकालस्य सूर्याक्रान्तराश्यादितः भवत्कस्य १८० अंशस्ये चन्द्रे भवति। स च पञ्चदशतिथिभिर्भवति तथा च यदि १५ दिनेः १८० अंशगत्या करप्रवेशपूर्वकालः तदा एकेन दिनेन करवदुपातेन फलम् १२ अंशाः। यदि १८० अंशगत्या २४० योजनात्मकपूरणं नदा द्वादशांशगत्या किमवदुपातेन फलं १५ योजनात्मकं चन्द्रबिम्बादौ पञ्चदशांशरूपकला-पूरणं लभ्यते ततश्च चन्द्रबिम्बादौ पूर्वगती पञ्चदशांशात्मक १५ योजनरूपायाः कलायाः पश्चिमस्य सूर्यामेक्षया तिर्य-क्स्थित्या सूर्यकिरणप्रवेशानुक्ततया तत्क्रियास्य आरो-प्यते। पञ्चदमकलात्मकचन्द्रमण्डलस्य तु शुक्लप्रतिपदापि सूर्याक्रान्तादितो विभागः कुजक्रियारूपनिःसरणस्य

सत्त्वात् न जेवलैकादिमात्रकलाक्रिया, तथाङ्गीकारे च जेवलायास्तस्या विम्बं विहाय गत्यसम्भवात् न तस्यःसरणं सम्भवति न वा दृश्यते। दृश्यते च द्वितीयादौ सूर्याक्रान्तांशदिभ्योवज्जदूरतया चन्द्र-बिम्बस्य स्थितिः। किञ्च प्रथमादि दिने प्रथमादिकला-मात्रस्य पूर्वतोनिःसरणस्वीकारे चन्द्रबिम्बस्य पूर्वादि-कलानामेव दृश्यतापत्तिः। न च तथा दृश्यते प्रकृत पश्चिमस्य कलानामेव क्रमशः दृष्टिर्जायते। अतः सूर्य-किरणप्रवेशयोग्यत्वसम्पादिका तिर्यक्स्थित्यनुक्तमेव प्रथ-मादिकलाक्रियेत वस्तुस्थितिः। तत्राभावस्यान्त्येण सूर्या-क्रान्तराश्यादिसांशेन तदधःस्थचन्द्रस्य सर्वशाःदर्शनम् सूर्येण सङ्घ दिन एव तस्योदयात्। ततः शुक्लप्रतिपदि द्वादशांशान्तरितत्वेन तस्य सूर्यात् पूर्वगत्या १५ योज-नात्मकचन्द्रबिम्बादौ कलायाः तिर्यक्स्थितत्वेऽपि काल-गच्छे १८६० प्र० दर्शितासांशमध्यवर्तितात् असांशमध्य-वर्ति भौमादीनामिव न दृष्टिः। एवं लक्ष्णचतुर्दश्यामपि द्वादशांशान्तरितत्वेन पञ्चात्तिर्यक्स्थित्यापि न दृष्टियोग्यता। शुक्लद्वितीयांशान्तु सूर्याक्रान्तराश्यात् दिनद्वयेन २४ अंशान्तरितत्वेन पूर्वामेक्षया सूर्यादधिकतिर्यक्स्थित्या २४ योजनात्मकस्य चन्द्रबिम्बादौ पञ्चदशांशरूपकलाद्वयस्य सूर्यकिरणप्रवेशात् दृष्टियोग्यता। एवं तृतीयादिष्वपि क्रमेण सूर्यकिरणप्रवेशाधिक्यात् अंशविशेषे दीप्तिपरि-दृष्टिः। शुक्ले पञ्चे सूर्यक्रान्तराशितः द्विवादिराश्या-न्तरितत्वेन स्थितस्य देवोदितस्यापि चन्द्रबिम्बस्य सूर्य-किरणविशेषप्रवेशेऽपि सौरास्त्रोकेनाविभूतत्वात् धूम्रतयैव दृष्टियोग्यता। पूर्णिमावान्तु चन्द्रस्य सूर्याक्रान्तराशितः १८० भवत्क्रांशगत्या परमतिर्यक्स्थित्या सर्वकलास्तु २४० योजनात्मिकास्तु सूर्यकिरणप्रवेशः। लक्ष्णप्रतिपदि तु द्वा-दशांशान्तरितत्वेन सूर्यात् पञ्चात् स्थित्या तिर्यक्स्थित्यतया १५ योजनरूपप्रथमकलायां न सूर्यकरप्रवेश इत्यतस्तस्य न दर्शनम् तत्र सूर्यकराप्रवेशानुक्ततिर्यग्रूपगतिभेद एव लक्षणचौयकलाक्रियेत भेदः। अधिकांशमिन्दुगच्छे ६२० प्र० उक्तम्।

तिथिकरणयोगनक्षत्रवारेणादिरूपपादिकं तत्तच्छब्दे दृश्यमिति दिक्।

खगो उ पु० से आकाशे गलति गल-अच् प्र० लक्ष्ण उः।

(खगो) ख्याते अश्वभेदे रत्नमा। [पूर्वकुलसे हेमच०]

खड्ग उ पु० खड्गते खन-किप् कीर्यते कृ-अप् कर्मधा०।

खच पुं० उत्पत्तौ च अतिक्रान्तिपत्तौ सि०सौ० कृ०।
प०ख०सेट् । खचजति खचचोत्-खचाचोत् । गण-
व्यवसायात् "खचदृष्टतावभीष्टम्" कथास० ।

खच बन्धने ख० चुरा० उभ० सक० सेट् । खचयति ते
खचखचत् त । "शकुन्तलीखचितं" विश्वजटासखलम्
शह० "रत्नख याखचितवलिभयामरैः क्लान्तहस्ताः" मेघदू-
तदृ०सह बन्धने । "खचल माला सितपङ्कजानामिन्दी-
वरैरुत्खचितान्तरे" रघुः । "उत्खचिता सह य-
धिता" मञ्जिना० ।

खचमस पु० खे आकाशे चम्यतेसौ चम-कसच् । चन्द्रे
लिका० "एष सोमोराजा देवानामन्नं देवा एनं भक्षय-
न्तीति" न्युतेः खर्गवासिभिक्षादात्तस्य तथात्वम् ।

खचर पु० खे आकाशे चरति चर-ट । १मेघे शब्द० ।
२वायो शस्त्रग्र० च । ३राक्षसे पु०स्त्री मेदि०स्त्रियां ङीप् ।
"खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः खचरस्य पिता न इनः
खचरः । खचरस्य सुतेन हृतः खचरः खचरी परि-
रोदितं ह्य खचर ।" इति शब्दकल्पद्रुमे श्लोषपर्यायतया
लिखितं तस्य घटोत्कचचपर्वण्येव सम्प्रदायि तत्र न
दृश्यते । तस्य श्लोकस्यायमर्थः खचरस्य वायोः सुतस्य
भीमस्य सुतः पुत्रः खचरः घटोत्कचः । खचरस्य राज-
सस्य तस्य पिता भीमः न खचरः राजसः । खचरः
घटोत्कचः खचरस्य सूर्यग्रस्य सुतेन कर्णेन हृतः । खचरी
हिडम्बातन्त्राता राजसी ह्य खचरेणुक्ता रोदतीति ।
५आकाशगामिमात्रे देवपक्षिगणपक्षादौ लि० स्त्रियां
ङीप् । "पवमोदिकृपतिर्भूमिराकाशं खचरामराः" ।
संकल्पादौ पाठमन्त्रः । अत्र खचरशब्देन यथा उच्यते
अमरपवनयोः पृथङ्निर्देशात् । "खचरमगरकस्य" ला-
सयन् पाण्डवानाम्" भा०श्रौ०३०५० । "पुरं सुरमणीवञ्च
खचरं सुमहापमम्" भा०व० १७३ ख० । खचुरशब्दे
विभक्तिः । "जितकाशिनश्च खचरास्स्विरताश्च महारथाः"
भा०व०२४३ ख० । खचरा गन्धर्वाः ४ ह०सं० १४ ख०
कुर्मपिभागे उत्तरस्यासक्ते द्वेदशमेदे पु०ब०५० । "उत्तरतः
कैलासः" इत्युपक्रमे "क्षेमतालराजन्यखचरगव्याच"
"खचरो रङ्गताले स्नातु गुरुरादौ जघुस्तया । शान्ते-
ऽथ वा हास्यरसे भवेदेष दमःक्षरः" संगीतदा० उक्ते
७गीतभेदे पु० ।

खचारिन् लि० खे आकाशे चरति चर-णिनि । १आकाश-
गामिन पक्षिपक्ष्यादौ स्त्रियां ङीप् । २कार्तिकेये पु०

"खचारी यक्षचारी च मूरः शरवणोद्भवः" भा०व०१३०ख
खचित लि० खच-क्त । १संयुक्ते लि० २व्याप्ते शब्द० ।
३दुरिते जटाध० । [अचि च्छः खजयति ।०

खज मन्त्रे भा०पर०सक०सेट् । खजति खचा(खो)जीत् घटा०
खज पङ्कतायां भा० इति पर० अक० सेट् । खजति अख-
जोत् । खजः । पङ्कता चेष्टैकपादविकलता ।

खज पु० खजति मध्याति खज-अच् । १मन्वानदण्डे । "पय-
स्यनर्हितं सर्पयद्वर्ध्मय्यते खजैः । शुक्रं निर्मय्यते
तद्द्वैहसंकल्पजैः खजैः" भा०शा० २१४ ख० । "दन्नः
सौम्य । मय्यमानस्य योऽपिमा स ऊर्ध्वः सकृदीपति
तत्सर्पिर्भवेति" छा०उ० । "वायुसंहितेन खजेन मय्य-
मानस्य दन्नः" भा०शा० । "खजोमन्वानः तेन मय्यमा-
नस्य दन्नः" आन० (जाता) २द्व्याम् भरतः ३युक्ते
च तत्र शलोर्मिनात् तथात् "खजपि युष्म खज-
कत् पुरन्दर ।" ख०८॥१॥७, "खजकत् युद्धकर्तुः" भा०
साधे क । खजक । मन्वानदण्डे हेम० । [खजकट० ।

खजप न० खज्यते मय्यते खज-कर्म्मणि कपन् । हते उ-
खजल न० खे आकाशे सञ्चितं, स्वात् पतित वा जलं शाब्द०
त० । १मोहारे लि० २आकाशपतिते जले च ३धौसु
चरन्ति चनैः सहोरगा विद्यति कीटकताश्च । तद्विषयुद्ध-
मपेयं खजलमगच्छोदयात् प्वेम्" राजवल्लभः ।

खजा स्त्री खज-घटा० भावे ख । १मन्त्रे (मथोता)
२भारणे हेम० । कर्त्तरि अच् टाप् । चमसाकारे
३पाकसाधनद्रव्ये मेदि० । "खजाश्च दीर्घा करेण
धारयन्" भा० वि० ७४० ।

खजाक पुंस्त्री खज-आकन् । १पक्षिणि उज्ज्वलद० खजा-
साधे क । २चमसाकारे पाकसाधने द्रव्ये स्त्री अमरः ।
खजिका स्त्री खजैव साधे क वा क्त ३खत् । खजायां
चमसाकारे पाकसाधनभेदे शब्द० ।

खजित् पु० खेन द्रव्यभावनया जयति संसारं जि-विप् ।
बुद्धभेदे संहि "सर्वं नृत्वं नृत्तमिति" भावनया जगतां-
स्विरत्यनिराकरणेन संसारं जयतीति" तस्य तथात्वं बुद्ध-
शब्दे विभक्तिः । [राजनि० ।

खज्योतिष पु० खे आकाशे ज्योतिरस्य । खज्योति कीटरेदे
खज्ज लि० खजि गतिवैकल्ये अच् । (खो)डा एकपाद-
विकले । तस्य कल्पणादितं भावम० उक्तं यथा "वायुः
कदाचित्तः सकृद्गुः कण्डहरामाक्षिमेव यदा । खज्जकदा
भवेज्जन्तुः पङ्क्तुः सकृद्वैद्योवेधात् । सकृद्गुः कदादि-

गुल्फस्य, कण्डूरां कक्षास्त्रायुम् आशिषेत् गमनादौ
कम्पयेत् । वधात् गमनादिक्रियाघातात् । तथाच एक-
पादविकलत्वे खञ्जः द्विपादविकलत्वे पङ्कुरिति भेदः ।
तस्यैव भेदः कलापखञ्जः तल्लक्षणं तल्लोकं यथा "कम्पते
गमनारम्भे खञ्जश्चिचलल्लुते । कलापखञ्जन् विद्या-
न्नुक्मन्विप्रवञ्चयम् । गमनारम्भे कम्पते । एतस्य
खञ्जादयमेव भेदः कलापखञ्ज इति शास्त्रे कृता संज्ञा न
तु यौगिकी । तस्य कर्मवशेन विपाकत्वम् शातातपेनोक्तं
यथा "हरणे निरुते खञ्जः शृगाले तु विपादकः" ।
विपादकः पादद्वयगतिरन्त्यः पङ्कुरित्यर्थः । "काणं वायध
वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि शपन् दाभ्यो-
दशङ्गं काष्ठीपणावरम्" मनुः तस्य दैवपैत्र्यकर्मकरखाले-
ऽपसार्यतामाह मनुः "खड्गे वा यदि काष्ठीदातुः
प्रेष्योऽपि वा भवेत् । ह्रीनातिरक्तगालो वा तमप्यप-
नयेत्ततः" जन्मतः खञ्जत्वे सुश्रुतेन कारणसक्तं यथा
"दौहदविमाननाञ्च कुञ्जं कुञ्जं खञ्जं जडं वामनं विक-
ताक्षमनञ्च वा नारी सुतं जनयति" । स्त्राचै क षण् ल-
वा । खञ्जक तत्वार्यं हेम० । व्यस्य कलारादिपाठात्
वा पूर्वनिपातः खञ्जवाङ्मः कलापखञ्ज इत्यादि ।
खञ्जकारि पु० खञ्जकक्षारः (खेसारि) धान्यभेदे राजनि०
ततमेवनात् खञ्जत्वं नश्रुतीति तस्य तथात्वम् ।
खञ्जखेट पुंस्त्री खञ्ज इव खेटति खिट-गतौ षच् ।
खञ्जन विह्वगे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
खञ्जखिल पुंस्त्री खञ्ज इव खलति खल-षच् । खञ्जनखगे
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
खञ्जत न० खजि-भावे लुट् । विह्वलगतौ मेट् । कर्त्तरि
ल्यु । २२५नामख्याते पक्षिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।
स्त्राचै क । तत्वार्यं । तस्य दर्शने शुभाशुभफलाद्युक्तं
इ० सं० ३१ अ० यथा "खञ्जनको नामायं यो विह्वल-
कस्य दर्शने प्रथमे । प्रोक्तानि यानि सुनिभिः फलानि
तानि प्रपञ्चयामि । स्त्रीतोऽभ्युक्षतकण्ठः कण्ठगलो भट्ट-
कारको भट्टः । आ कण्ठसुखात् कण्ठः सम्पूर्णः पूरय-
त्वाशाम् । कण्ठो गलेऽस्य विन्दुः मितकरटालः स
रिक्तकट्टकः । पोतो गोपीत इति क्रेशकरः खञ्जनो
इष्टः । अथ मधुरसुरभिफलकुम्भतरुः सलिलाशयेषु
प्रायेषु । करितरुगभुजगमूर्त्तिं प्रासादोद्यानकस्येषु ।
गोगोष्ठसम्प्रागमयप्रोत्पत्तिवर्षाद्विजसमीपे । कृषितरु-
मशालाच्छदयत्तत्तामराद्येषु । हेमसमीपसिताम्बर-

कमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु । दधिपात्रपात्रद्वयेषु च
शिवं खञ्जनः कुरुते । पक्षे स्नाहवाग्निगौरससम्पन्न
गोमयोपगते । शादलगे वस्त्राग्निः शकटस्य देशविभ्रमः ।
मृदुपटलेऽर्धभ्रमो वस्त्रे वन्धोऽशुचौ भवति रोगः ।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु । मङ्गलो-
मर्दभास्विप्रशानमृदुकोणशर्कराद्रिस्थः । प्राकारा-
लेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः । पक्षौ धुन्वद्य शुभः
शुभः पिवन् वारि निम्नगांसंस्थः । सूर्योदयेऽथो शस्त्रो
नेष्टफलः खञ्जनोऽस्त्रमये । भीराजने निरुते यदा
दिग्वा खञ्जनं नृपो यान्ति । पश्येत्तया गतस्य क्षिप्र-
मरातिर्वैश्वदेति । तस्मिन्क्षिप्रमिति मैत्रुनमेति यस्मिन्
यस्मिन्स्तु लर्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः । अङ्कुरमद्युप-
दिग्निं पुरीषणेऽस्य तत्कौतुकापनयनाव खनेऽस्ति श्वीम् ।
मृतविकलविभिन्नरोगतः स्वतनुसमानफलप्रदः खगः ।
धनलदभिनिलीयमानको विवति च वन्धुसपागमप्रदः ।
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे खगमवलोक्य मञ्जीतले विद-
ध्यात् । सुरभिजुसुमधूपयुक्तमयं शुभमभिनन्दितमेवमेति
वद्विम् । अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं द्विजशुक्रसाधु-
सुरार्चने रतः । न नृपतिरशुभं समाप्नुयान् न यद
दिनानि च सप्त मांसभुक् । आ वर्णात् प्रथमे दर्शने
फलं प्रतिदिनं तु दिनशेषे । दिक्स्थानमूर्त्तिलम्बशाल-
दोषादिभिर्बोद्धम् । ति० त० । "कृत्वा भीराजनं रात्रौ
बलद्वैर्यथाबलम् । गोभनं खञ्जनं पश्येत् खलमोगोष्ठ-
सङ्घर्षौ । (तद्वर्तमानः) "नीलपीव ! शुभपीव ! सर्वका-
फलप्रदः । पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट ! नमोऽस्तु ते" ।
पद्मनराजे "इष्टो दत्तेऽगस्त्यमुनौ सुदेशे कुचेष्टितं खञ्जन-
कोविदध्यात्" इत्युपक्रम्य "त्वं योगयुक्तोसिप्रत्यक्षम-
दृश्यतामेपि शिखोद्भवेन । सं दृश्यसे प्राडपि निर्गतायां त्वं
खञ्जनाख्यंभवो नमस्ते" । एतद्वचनात् यदा शिरसि
शिखोद्भूतस्तदा खञ्जनो न दृश्यते खगस्योदयानन्तरं
शिखाविगमनात् पुनर्दृश्यते । दर्शनफलम् "अज्ञेय गोपु
गजवाजिमहोरगेषु । रात्र्यपदः कुशलदः शुचिशाहलेषु ।
स्नास्थिकेनखलोमतयेषु इष्टोदुःखं ददाति वज्रशः खलु
खञ्जरीटः" । वर्षलये "वित्तं वृद्धिं कार्यसिद्धि-
तुला शक्रे क्षताये भयं, यास्येत्त्वन्मभयं सुरद्विपि कलि-
लाभः सद्यःकाले । वायव्यां परवस्त्रगन्धकलिलं दिव्या-
ङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्-
लक्षणं खञ्जने" ।

“अपि खञ्जनमञ्जनाक्षिते विदधाते क्वचिगर्वदुर्विधम्” नैप०
 “युगतकने खञ्जनमञ्जनाक्षि ! शिरोमदीपं यदि याति
 यातुं” एतौहि खञ्जनवरोनं लनीदलस्यः” इति च उद्घटः ।
 ततः शिवादि० अपवादी कण् । खञ्जन तदपत्वादौ
 खञ्जनात् न० खञ्जनस्यैव गोथं रतम् । यतोनां गोथे
 मैत्रुने जारा० ।

खञ्जना स्त्री खञ्जन दवाचरति खञ्जन+ङ् कृप् ।
 खञ्जनाकारायां पञ्चिणाम् सर्वयाम्” मेदि० ।

खञ्जनाकृति पुंस्त्री खञ्जनस्यैव वाक्यनिरस्य ॥ खञ्जनाकारे
 पञ्चिभेदे शब्दच० । इत० २ खञ्जनस्याकारे स्त्री ।

खञ्जनामन न० खञ्जनासनभावस्यैव यत्कत्वा सुस्थिरोभवेत् ।
 पृष्ठे पादद्वयं कृत्वा हस्तौ भूमौ प्रधापयेत् । भूमौ हस्त-
 द्वयं नाथ ! पातयित्वाऽनिलं पिबेत् । पृष्ठे पादद्वयं बद्ध्वा
 खञ्जनेन जयी भवेत्” रुद्रजामलोक्ते आसनभेदे ।

खञ्जनि स्त्री खञ्जनसदाकारोऽस्त्वस्याः ठन् । खञ्जना-
 कारे पञ्चिभेदे लिका० ।

खञ्जरीट पुंस्त्री खञ्ज इव कञ्कति क-गतौ वा० कीटन् ।
 खञ्जनविहगे अमरः स्त्रियां जातितात् उोष् ।

खञ्जा स्त्री “शखगुणितदगलपुरचितमपगतलघुयुगलमपर-
 मिदमखलम् । मयुक् शकलयुगलकमपि सुपरिघटित-
 ललितपदवितति भवति शिखा । विनिमयविनिर्जितशक-
 लयुगलकलितपदवितति-विरचितगुणनिचया । खति-
 सुखलदयमपि जगति जि जगिर उपगतवति सति
 भवति खजा । इ०रत्नाकरोक्ते भाषावृत्तभेदे अस्मार्गः
 “मिथिभिस्त्रिभर्गुणिता दय लवयसौः लिंशलभुभि-
 रित्यर्थः । रचितम् । अपगतं लघुयुगलं यस्मात् तत्
 कटाविंशतिलघुकमिद्वयः एवं आद्याखण्डमित्येवं रूपम्
 अपरं द्वितीयं शकलमखिलं २५५ ईलघुरूपमित्यर्थः ।
 अने मुखस्यैव सङ्कितं शकलयुगलं खण्डद्वयं यस्य
 तच्चाभूतं शिखा नाम खन्दः । तस्याएवाहं विनिमयेन
 जि जगिरः उपगतवति सति खजा खञ्जा नाम खन्दः ।

खञ्जार पु० खजि-धारन् खञ्ज इव कञ्कति वा क-अच्
 वा । अपिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् अवादि० फञ् । खञ्जा-
 रायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । ततः शिवा० अपत्वादौ
 कण् । खञ्जार तदपत्वादौ लि० ।

खञ्जाल पु० खजि-कालन् खञ्ज इवाचरति अल-अच् वा ।
 अपिभेदे ततः गोत्रापत्ये अवा० फञ् । खञ्जालायन
 तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।

खट काङ्गायां भा०पर०सक० सेट् । खटति कखाटीत्-अख-
 टीत् चखाट । प्रनिखटति ।

खट पु० खट-अच् । १ अन्धकूटे, २ कफे, ३ टङ्गे, ४ शस्त्रभेदे
 च मेदि० । ५ तृथ्ये हेमच० । ६ काङ्गले ७ कनूथे
 इत्यजयपालः ।

खटक पु० खट वा० वुन् । १ नागवीटे २ घटके लिका० ।
 ३ कुजितपाणौ शब्दमाला० । [शब्दचि० ।

खटकामुख पु० खटकस्यैवामुखपत्र । शराकर्षणसुद्राभेदे
 खटिक पु० खट-अस्त्वस्य ठन् । कुजितपाणौ हेम० ।

खटिका स्त्री खट-अच् टाप् संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् वा ।
 १ लेखनसाधनद्रव्यभेदे (खडी) २ कर्णच्छिद्रे शरीरस्ये
 (वेणारमूल) विद्युः । “खटिका त्रिणोति” नैप० । खटिका
 गुणाश्च भावश्च उक्ता यथा
 “खटिका कटिनी चापि लेखनी च निगद्यते । खटिका-
 टाङ्गजिह्वीता मधुरा विषशोधयति । सेपादेतद्गुणा
 प्रोक्ता भक्षिता स्तिकासमा । खडी गौरखटी द्वे च
 गुणैस्तुल्ये प्रकीर्तिते” ।

खटिनी स्त्री खट-वा० इनि डीप् । लेखनद्रव्ये (खडी) ।
 राजनि० “न पतति खटिनी समम्भूमा यस्य” इत्युद्घटः ।
 खटौ स्त्री खट-अच् गौरा० डीप् । (खडी) लेखनसाधन-
 द्रव्यभेदे लिका० ।

खट्ट इतौ चुरा० उभ०सक० सेट् । खट्टयति ते अच्खट्टन् त ।
 खट्टन लि० खट्ट-कर्मणि ल्युट् । खर्वे (खाट) हेमच० सत्ये-
 नैप वस्तुना तस्यावरणात् तथात्वम् ।

खट्टा स्त्री खट्ट-कर्मणि अच् । खट्टायां शब्दच० । सार्धे क
 संज्ञायां कन् वा अत इत्त्वम् । तत्त्वार्थे खट्टाभेदे लि०
 शवयाने लिका० अभाषितपुंस्कत्वात् वाऽत इत्त्वम् इत्वा-
 भावे आत्, सुलो वा । खट्टका खट्टाकाप्युक्तार्थे ।
 हस्तार्थे कन् । लुट्खट्टायाम् ।

खट्टाश पुंस्त्री० खट्टः सन् अश्रुते अश्रु-व्याप्तौ अच् ।
 (खाटाश) इति वनजन्तुभेदे शब्दरत्ना० स्त्रियां डीप् ।

खट्टास पुंस्त्री खट्ट इवाचरति दीयते अस-दीप्तौ अच् ।
 खट्टाये शब्दरत्ना० ।

खट्टि पु० खट्ट-इन् । शयय्यावाम् लिका० ।

खट्टिक लि० खट्टनमावरणं खट्टः स शिल्पत्वेनास्त्वस्य ठन् ।

जालादिना पञ्चिमारजे (पाखिमारा) शाकुनिके शब्दमा०

खट्टेरक लि० खट्ट-वा० कर्मणि एरक । खर्वे शब्दमाला ।

खट्टा स्त्री खट्टते निद्रालुभिः खट-काङ्गायाम् कन् ।

काष्ठनिर्मिते शयनसाधने द्रव्यभेदे । तस्या कङ्कादिनिरूपणेन रचनाप्रकारः आकारादिभेदेन नामभेदादिकं च युक्तिकल्पतरौ उक्तं यथा

“अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खटेति प्रतिपद्यते ।
तिष्ठेत् यदात्मन् खटा तज्ज्ञेयं चरणाङ्गवम् ।
शिरःस्थं व्युपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम् ।
अलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राङ् भोजमङ्गीपतिः । आलिङ्गने चतुर्हस्ते व्युपधाननिरूपके । तदङ्गेन, तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वोद्विगता खटा सर्वोदाभयदायिका । आलिङ्गने सार्धपञ्चे व्युपधाननिरूपके । सार्धद्वये, च चरणा हस्तैकपरिसंस्मिताः । सर्वोद्विगता खटा सर्वकामफलप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । तदङ्गेन, तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वविंशतिका खडा धनधान्यजयप्रदा । आलिङ्गने पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसंस्मिता, पादा हस्तैकपरिसंस्मिताः । सर्वोद्विगता खडा एवमव्युपजायते । आलिङ्गने सार्धपञ्चे व्युपधाने निरूपके । तदङ्गेन, तदङ्गेन चत्वारश्चरणा इति । सर्वोद्विगता खडा सर्वसम्पत्प्रदायिनी । आलिङ्गने च पञ्चहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्तसंस्मिता, पादा चत्वारश्चरणा इति । चतुर्विंशतिका खडा सर्वरोगक्षयहारी । आलिङ्गने सप्तहस्ते व्युपधाने निरूपके । त्रिहस्ते, सार्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वोद्विगता खडा सर्वसौभाग्यकारिका । आलिङ्गने सार्धसप्ते व्युपधाने निरूपके । सार्धत्रिहस्तं, सार्धाश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वोद्विगता खडा सर्वभोगप्रदायिका । आलिङ्गने चाष्टहस्ते व्युपधाने निरूपके । चतुर्हस्ते, सार्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति । सर्वोद्विगता खडा सर्वकामार्थदायिनी । एवमष्टविधाः खडाः समावेशोपदर्शिताः । आदिआदिदशाजानां चत्वारः सम्पत्तिदायिकाः । कात्याः शिल्पिभिरैतास्तु विविधास्तत्कल्पनाः । सर्वोद्विगता खडा सर्वपाप्मेयमुञ्चते । अष्टौ खड्गानि यस्याः सुचतुर्हस्तवुतानि च । ओसर्वमङ्गला नाम खटुं पृथिवीपतेः । इयं यदा सङ्गदना तदा सर्वलवाभिधा । यात्रासिद्धिः सर्वसिद्धिर्वैजया चाष्टमङ्गला ॥ एकैकहस्तहस्ता तु भवेत्तद्व्यसतः परम् । जयोऽयं मङ्गलः प्रेषान् चित्तान्तः परोमहान् ॥ एकैकहस्तहस्ता तु भवता

मिति लक्षणम् । सा हस्ता इति हस्ता च शिखरी विधेयं लक्षणा । एकैकहस्तहस्ता तु टङ्ग इत्यभिधीयते । यात्रासिद्धिः समारम्भे योऽभी प्रोक्तः कीर्तिताः । आदिआदिदशाजानामाद्यान् कथं कमात् । दुरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लभोऽपि दुरासदः । यद्योत्तरं दशगुणाः पादैकपरिष्ठाङ्गिनः । प्रासादसंज्ञकाः कात्याः राज्ञा रुखमभीप्सता । चत्वारस्तौ च सर्वेषां भूपतीनां सुखावहाः । भोजमते तु “सर्वविंशतिकां यावत् स्तारम्भो भयप्रोद्विगीम् । खड्गानामिति नामानि कष्टौ हस्तद्वयाधिकाः । मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा पुष्टिः सुखमनम् । प्रचख्वा सर्वतोभद्रा खड्गानामाष्टकं विदुः” । उच्यतेः पराशरसंहितायां तु “अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽङ्गपिण्डोऽभिजायते । स चेत् समो भवेत् खडा प्रचख्वा स्नादतोऽन्यथा । समे सर्वाः सम्पत्तिविधमे विधमाप्सदम् । तस्मात् खडाङ्गपिण्डोऽयः समः कार्यः स स्मरिभिः” । तस्या दोषगुणा यथा “खडायां यो युक्तोदोषोमानस्य परिकीर्तितम् । तेनैव खडा काष्ठोत्था तथैव युक्तमावहेत् । अनेनैव विधानेन कायार्थं वस्तुविधासनम् । विना नौकासमं कार्यं सर्वत्रैवासनं शुभं युक्तिकम् । हस्तसंहितायां ७६ अ० तस्याः काष्ठविधेयं शुभाशुभदायकत्वादिकं नामभेदास्तत्फलज्ञोक्तं यथा “सर्वस्य सर्वकालं सक्तादुपयोगमेति शास्त्रविदाम् । राज्ञां विशेषतोऽतः शयनासनलक्षणं पश्ये । असनस्य चन्दनहरिद्रुदराक्षतान्दुकीयालाः । काष्ठजैः जलपद्मकशाका वा शिंशपा च शुभाः । अग्निजलानिलहस्तिप्रपातिता मधुविहङ्गकृतनलयाः । चैवश्रृङ्गानपयजोर्ध्वं शुष्कवृक्षोनिबद्धाश्च । कण्टकी वा ये सुर्महानदीसङ्गमोद्भवा ये च । सुरभवनजाश्च न शुभा ये चापराधस्य दक्षपतिताः । पतिसिद्धिचर्चिर्निर्मितशयनासनस्येव नात् कुलविनाशः । व्याघ्रभयव्ययकलङ्का भवन्मनसाश्च नैर्लक्षणाः । पूर्ववृक्षं यदि वा दाह भवेत्तत्परीक्षमारम्भे । यद्यारोहेति किञ्च कुमारकः एवमशुभं तत् । सितकुसुममन्तवारस्यद्वयचतुर्ध्वजस्तनूनि । मङ्गलाः खड्गानि च हृदारम्भे शुभं ज्ञेयम् । कर्माङ्गं यथाष्टकसुदरासक्तं तथैः परित्यज्यम् । अङ्गलगतं नृपाणां मङ्गली शय्या लवाय लता । नवतः सैव पङ्कना हादशहीना त्रिदशहीना च । नृपत्वमन्त्रिरूपतपरोधसं शय्यपासङ्गम् । अर्धमतोऽष्टांशेन विष्णुर्भो विव-

कर्मणा प्रोक्तः । व्यावामलङ्गसप्तः पादोच्छ्रायः सकुचि-
गिराः । यः सर्वः श्रीपण्यः पर्यङ्को निर्मितः स धन-
दाता । अस्मन्कृतो रोगहरस्तिन्दुकसारेण वित्तकरः ।
यः केवलशिशपदा विनिर्मितो वज्रविधं स हृत्तिकरः ।
चन्दननयो रिपुघ्नो धर्मयगोदीर्घजीवितकृत् । यः पद्म-
कपर्धुः स दीर्घमायुः श्रियं नृतं वित्तम् । कुरुते,
शालेन कृतः कल्याणं शाकरचित्तम् । केवलचन्दनरचितं
काञ्चनगुप्तं विचित्ररत्नयुतम् । अध्यासनपर्यङ्कं विवधै-
रपि पुज्यते नृपतिः । अश्वेन समायुक्ता न तिन्दुकी
शिशपा च शुभफलदा । न श्रीपर्णी न च देवदारुहो
न चाप्यसनः । शुभदौ तु शाकशाकौ परस्परं संयुतौ
पृथक् चैव । तद्वत् पृथक् प्रशस्तौ सङ्गतौ च हरिद्रुकक-
दम्बौ । सर्वः अस्मन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति
चास्त्रजतः । अस्मनोऽन्यदासङ्गतः क्षिप्रं दोषान् करोति
वज्रम् । आस्त्रास्मन्दनचन्दनहस्तायां अस्मन्नाच्छ्रमाः
पादाः । फलतरुणा शयनासनमितफलं भवति सर्वेषां ।
गजदलः सर्वेषां प्रोक्ततरुणां प्रशस्यते योगे । कार्दाम्बल-
हारविभिर्गजदलं न प्रशस्यते । दलस्य मूलपरिधिं हि-
रायतं प्रोज्झा कल्पयेत्क्षेपम् । अधिकमनूपचराणां
न्यूनं गिरचारिणां किञ्चिन् । श्रीवत्सवर्द्धमानस्य-
ध्वजचामरातुल्यमेव । छेदे हृष्टेष्टरोनविजयधनहृत्ति-
सौख्यनि ॥ प्रहरणमहोष्णे जयो नन्द्यावक्तं प्रमद-
देशाग्निः । लोष्टं त्वत्त्वपूर्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः ।
स्त्रोक्ष्मे स्त्रयनाशो भङ्गरेऽभ्युत्थिते सुतोत्थितः । कुम्भेन
निधिमार्गिवाविधम् च दण्डेन । लक्ष्मसकपिभुजङ्गे-
ष्वसुमित्तव्याधयो रिपुवशत्वम् । मृगोलूकध्वजग्रे ना-
कारेण जनभरकः । पाशेऽथ वा कवच्ये नृपस्य सुर्जन-
विपत्तुं क्षुते रक्तं । जघ्ने ग्रावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं
भवति । शुक्लः समः सुगन्धः स्निग्धश्च शुभावहो भवे-
च्छेदः । अशुभशुभच्छेदा ये शयनेनपि ते तथा फलदाः ।
ईशयोगे दास्यं प्रदक्षिणायां प्रशस्तमाचार्यैः । अपमव्यै-
कदिगवे भवति भयं भूतसंजनितम् । एतेनावक्त्रि-
रसा भवति हि पादेन पादौ जल्यम् । हास्यां न
लोर्वतेऽक्षं लिखतुर्मिः क्लेशघनश्चाः । सुपिरेऽथ वा
विवर्णं पक्ष्मी पादस्य शीर्षे व्याधिः । पादे कुम्भो यथ
पक्षो तस्मिन्नुदररोगः । कुम्भाधस्ताज्जङ्गा तत्र कृतो
जङ्गयोः करोति भयम् । तस्याश्वाधारोऽधः जयजङ्ग-
व्यस्य तत्र कृतः । सुरदेशे यो पश्यिः सुरिणां पीडा-

करः स निर्दिष्टः । ईशयोगेऽथ द्विभागसंस्थो भवेच्च
शुभः । निष्कुटमय कोलाणं नृकरनयनं च वत्सनाभं
च । कालकमन्त्रुन्मुकमिति कथित्स्त्रिदशङ्केपः ।
घटवत् सुपिरं मध्ये सङ्कुटमाख्ये च निष्कुटं छिद्रम् ।
निष्पावमापमात्रं मोलं छिद्रं च कोलाचम् । गूकर-
नयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपदीर्घं च । वामावर्णं भिन्नं
पर्यमितं वत्सनाभाख्यम् । कालकमज्जं जघ्णं धुन्मुक-
मिति यङ्गवेदनिर्भिद्यम् । दारुसवर्णं छिद्रं न तथा
पापं सङ्घट्टम् । निष्कुटमज्जं द्रव्यस्यस्तु कोलेक्षणे
कुलध्वंसः । गूकरमयं नृकरके रोगमयं वत्सनाभाख्ये ।
कालकधुन्मुकमज्जं कीटैर्विद्धं च न शुभदं छिद्रम् ।
सर्वं पञ्चमचरं सर्वत्र न शोभनं दास्य । एकद्रुमेण
धन्यं हृत्तद्वयनिर्मितं च धन्यतरम् । निभिरात्रजट्टिकरं
चतुर्भिरर्षौ यशस्यम् । पञ्चवनस्त्रतिरचिते पञ्चत्वं
याति तत्र यः शेते । घटसम्प्राप्ततरुणां कार्ष्णैर्घटिते
कुलविनाशः ॥ इ० म० ।

सुसुतोक्तेषु चतुर्दशेषु व्रणवन्धविशेषेषु खट्वाकारे २७वन्धभेदे
“तत्र कोशदामस्त्रिस्तिकास्तुवेक्षितप्रतोलीमण्डलस्वगिकायम-
कखट्वाचीनविवन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गो चेति चतुर्दश-
वन्धविशेषाः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्यातः”
तस्य वन्धस्थोपयोगस्तत्रैवोक्तो यथा “हनुशङ्खगच्छेषु खट्वा”
खट्वाका खट्वा-स्त्रार्थे क“खाटाचाळीणाम्” पा० वा व्याह ।
खट्वायाम् । अत्रार्थे कन् । २७वन्धखट्वायाम् । इत्थमाभावे
वा सुखः पण्डितइत्यम् । खट्वाका खट्वाकाप्यत्र ।
खट्वाङ्क न० इत० । (खाटेरसुर) १ खट्वागभेदे तदाकारे
२ शिवस्यास्त्रभेदे । “खट्वाङ्कवरधारकः” शिवस्तपः ।
“खट्वाङ्कैः पट्टिशैः शूलैर्लौहैर्लघुशूलैरलम्” काशीसू०
१२२व्यं पंथ्ये अपभेदे ३० । “सुतः पञ्चजनादानीदंशुमा-
निति विवृतः । दिव्रीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्क इति विवृतः”
हरिव० १५ अ० । भागवते तु ६।६।१२ सू० “ततो दश-
रथस्तस्मात् पुत्रं ऐहिविलिस्ततः । राजा विश्वसहो यस्य
खट्वाङ्कसकचत्वं भूगम्” इत्यनेन अन्यपुत्रता तस्याभिहितता
कल्पभेदादविरोधः । प्रायश्चिरीवधार्थे खट्वाङ्काकृतौ
४ पात्रभेदे न० “एकतालं तु भुज्जीत चरन् भैक्षं स्वक-
र्मजत् । कपालपाथिः खट्वाङ्को जङ्गचारी सदोदातः”
भा० शा० २५ अ० । “खट्वाङ्को चीरपासाव” मनुः ।
खट्वाङ्कधर ३० खट्वाङ्कं धरति ४-थश्च । शिवे । अ-किप् ।
खट्वाङ्कभृदपि तत्रार्थे । १ खट्वाङ्कधारिणि त्रि० ।

खडाङ्गमुद्रा स्त्री तन्मोक्षे सुद्रामेदे तद्वर्णनं यथा

“यश्चाङ्गुल्योदक्षिणस्य मिलिताङ्गुलसंज्ञताः । खडाङ्गमुद्रा-
विख्याता देवस्य सुप्रिया मता” इत्यादि ।

खट्वाङ्गवन न० निवक्त० । वनमेदे “अहं हि खडाङ्गवने
नारदेन समागतः” हरिवं० ७६ क० ।

खट्वाङ्गुलं लि० खडा+आङ्गुल अलौकिकविग्रहे द्वितीयानस्य-
ज्ञानेन नित्यसमासः निन्दायाम् । जाल्मे सि० कौ० ।
प्रवृद्धादि० अलोदात्तादास्य । “वृत्तम् पालेसमितैः खडा-
ङ्गुलः प्रमादवान्” भट्टिः । “खडाङ्गुलः उत्पद्यप्रस्थितः”
जयमङ्गला । तेन शतार्थे च ।

खड्ग मन्थने भञ्जने च भ्या० आत्म० इदित् सक० सेट् । खण्डते
अखण्डित । चखण्डे खण्डनं खण्डः खण्डितः ।

खड्ग मेदने चुरा० उभ० सक० सेट् । खाडयति-त अचीखडत् त
खाडयाम् वभूव आस चकार चक्रे । खण्डयन् ।

खड्ग न० खड्ग अच् । १४७भेदे (खड्ग) २पानकभेदे, ५० मेदि०
तच्च पानकं वैद्यके प्रसिद्धम् तत्करणप्रकारः वैद्याङ्गोयः
यथाह सुश्रुतः “खडाः खडयाम्बुखडायाः पानकानि
च । एवमादीनि चान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः”
स च भोजनकाले प्रसारमात्रे मेयो यथोक्तं सुश्रुते
“स्नानानि च खडावैव सर्वगैलेषु दापयेत्” । खड+
चातुरथ्यामनद्यामपि सतप् मस्य वः । खडवत् खडस-
न्निकटदेशादौ लि० स्त्रियां ङीप् । १५५भेदे ५० तस्य
गोत्रापत्यम् चडा० फञ् । खाडायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री-

खडक न० खड+भञ्जायां कन् । स्थाणौ “स्थाणुः खडक-
सृज्यते” कात्या० श्रौ० १४।१।२ ख० व्याख्यायां कर्कः ।

खडकी स्त्री खडक् इत्यव्यञ्जन् करोति ख-वा० ङ गौ-
ङीप् । पञ्चदारे (खड्कि) । स्त्र्यैक ह्रस्वः । खड-
ङ्गिका तत्त्वार्थे चारा० ।

खडित् ५० खड+अत् । बाङ्गजङ्गातरथे संक्षिप्तसारः ।

खडयवागू स्त्री खडपका यवागूः । पानकभेदे खडगङ्गे
विहितः “खडयूषयवागूषु पिप्पल्याद्योष्यो ज्ञेयत्” सुश्रुतः
खडयूष ५० “तक्रं कपित्थचाङ्गे रोमरिचाज्जिचिलकैः ।
सुपकं खडयूषोऽयमयं चाभ्वलिकोऽपरः” चक्रदत्तोक्ते
पक्तक्रभेदे ।

खडिक लि० खडमन्थस्य ठन् । खडयुते । ततः सुतङ्गमा-
चतुरथ्याम् इज् । खाडिकि तत्सन्निकटदेशादौ लि० ।

खडो स्त्री खड-अच् गौ-ङीप् । खडिकायाम् शब्दच० ।
सैव क ह्रस्वः । खडिका तत्त्वार्थे ।

खडु स्त्री खड-ङ-त- । स्तनशय्यायां संक्षिप्तसारः ।

खडूर लि० खडमन्थस्य वा० ऊरच् । खडयुक्ते । “खडूरे
अविचक्रुः कर्मां खडिकां खडपासिनीम्” अथर्व० ११।८।१६ ।

ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक् । खाडूरेय तदपत्ये पुंस्त्री०
खडोन्मत्ता स्त्री खडेन उन्मत्ता । खडवन्मोन्मत्तायाम् । ततः
शुभ्रा० अपत्ये ढक् । खाडोन्मत्तेय तदपत्ये पुंस्त्री० ।

खड्ग खड-भेदने गन् । अरिगण्डे ५१।५० दाशतलक्षणे
लौहादिभ्ये १प्रहरणाक्षभेदे । “न हि खड्गो विजानाति-
कर्मकारं स्वकारणम्” उद्भटः (आग्) इति ख्याते २पदार्थे
१गण्डकम्पङ्गे ४गण्डके (गण्डार) पुंस्त्री० । ५वृद्धभेदे
५० मेदि० ६चोरनामगन्धर्व्ये ५० राजनि० । खड्ग-
स्योत्पत्तिः शब्दकल्पद्रुमे ब्रह्मयज्ञास्मित उक्ता तत्-
प्रमाणस्य मूलसूत्रम् । तस्य चालने गतिर्भेदस्तद्विधः
महाभारते उक्तो यथा “मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं
भ्रान् १सृज्यते । तदेव बाङ्गसदृशं जतसदृशान् २मीरि-
तम् । भ्रामणं खड्ग परितः खड्गस्याविड् ३सृज्यते ।
परमयुक्तशस्त्रस्य पारणार्थमिदं त्रयम् । गलोराक्रमणा-
र्थं य गमनन्वाप्नुतं ४मतम् । खड्गस्याप्येव तद्देहस्यार्थम्
प्रसृतं ५मतम् । वक्ष्यित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं
सृतम् ६ । परिहृतं ७भवेच्छत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः ।
प्रयात् यदापसरणं निवृत्तं दसम्यचक्षते । अन्योन्य
ताडनं प्राङ्गः सम्पातस्तुभयोरपि । आधिक्यमात्मनो
यत् तत्सुसुदीर्णं १०दीरितम् । अङ्गप्रत्यङ्गदेशेषु भ्रामणं
भारतं ११सृतम् । विचित्रखड्गमश्चरदर्शनं कौशिकं १२
सृतम् । निक्षीय चर्मनिक्षेपो यदसौः सान्त्वतं १३हि तत्”
वज्रपुराणे खड्गचर्मयुक्ते द्वाविंशत्स्वानान्युक्तानि यथा
“भ्रान्तुदुर्भ्रान्तमाविड्माप्नुतं विवृतं सृतम् । सम्पातं
ससुदीर्णं च श्वेनपात-मण्डलम् । उद्धृतमधूतसु सव्यं
दक्षिणमेव च । अनालजितविस्फोटौ करालेन्दु महा-
सखौ । विकरालनिपातौ च विभीषणभयानकौ ।
समप्याह्वितयोर्गणपादपार्श्वधारणम् । प्रत्याक्षीढमवा-
लीढं वराहलजितं तथा । इति द्वाविंशतो ज्ञेयाः
खड्गचर्मविधौ रणे” । गण्डकम्पङ्गस्य पञ्चनखत्वेऽपि
मच्छत्रतामाह मनुः “आविधं शल्यकं गोधां खड्गचर्मशर्पा-
क्षया । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वङ्गुष्ठः” । अथ भांसस्य आह
प्रशंसामाह मनुः “काष्ठशकं मृदाशकः खड्ग-
लौहादिषु मधु । आनन्यायैव कल्पन्ते सुम्यमानि च
सर्वशः” । “प्रायोविपाशपरिमोक्षलक्ष्मणान् खड्गा-

वहार न्तरतिर्निमित्तैः सुरभिः' रघुवंशमहाकाव्य ।
 खण्डधेनु स्त्री खड्गिनी धेनुः जातित्वात् युवतिपोटेत्यादि
 कर्म० पूर्वनिपातः पुं० वच् । गण्डकजातिधेनुम् ।
 'खड्गधेनुकानां तामपरिभ्रष्टपोतान्निषिणीनाम्' काद० ।
 खड्गिन् पुंस्त्री खड्गः तदाकारं शृङ्गमस्तस्य इति । गण्डके
 'एतत् खड्गकलक्रीडितम्' काद० । स च सुश्रुते
 व्यानूपगं कूतचरतयोक्तः यथा 'तत्र गजगवयमहिप-
 रश्चरमरसुमर रोहितवराहखड्गिणोर्कण्ठवालपृच्छकोन्द्र-
 न्यङ्कुरगवयमभ्रतयः कूतचराः पयवः' । तस्मात्सुगुणा-
 क्षलोक्ता यथा 'कफघ्नं खड्गपिशितं कषायमनिला-
 पङ्कम् । पित्तघ्नं पवित्रमायुष्यं बहुमूलं विरुक्ताणम् ।
 स्निग्धं डीप्श्चसिधारके लि० । श्मज्जुयोषे पु०
 शब्दचि० । श्महादेवे पु० पृथगनी शतघ्नी खड्गी
 पट्टणी आयुधो महान्' भा० आनु० १७ शिवसहस्र
 नामोक्तौ [खड्गाकारपत्रके लताभेदे शब्दच० ।
 खड्गिमार पु० खड्गिनं भारयति ख-णिच्-अण् उप० स० ।
 खड्गीक न० खड्गो तत्कर्मणि कुशलः वा० देव । दावे शब्द-
 रत्ना० । तस्य खड्गार्थकारित्वात् तथात्वम् ।
 खण्ड पु० खडि-घञ् । १ भेदे 'खण्डं खण्डं ययुधन्ताः'
 देवीमाहात्म्यम् । २ विड् लपणे, ३ इच्छाकारभेदे
 (खण्ड) न० राजनि० । खण्डगुणाः इत्युशब्दे ६१० पु०
 उक्ताः । 'यथः खण्ड न खण्डस्यादासहजसोदधमे' नैष० ।
 कर्मणि घञ् । इएकदेशे पु० न० अमरः । 'ताराधिप-
 खण्डधारी' कुमा० काशीखण्डः केदारखण्ड इत्यादि ।
 ७ मणिदोषभेदे मेदि० । कर्मणि घञ् । पृच्छिते लि०
 'खण्डाशौचिपितृर्ह्येतौ' कृतिः । 'न खण्डे खण्डमिष्यते'
 कृतिः ततः पृष्ठा० भावे इमनिच् । खण्डमन् खण्ड-
 भावे पु० । उत्करा० चतुरर्थ्यां ङ । खण्डोय खण्ड
 सन्निलट्टेयादौ लि० ।
 खण्डक पु० खण्डेन निर्दिष्टादि खण्ड+कच्च् । क । खण्ड-
 निर्भते धिताखण्डे शर्कराभेदे राजनि० । खण्ड-
 यति खडि-एवञ् । शब्देदे लि० । [लि० ।
 खण्डकथा स्त्री० खण्डः खण्डिता कथा । सत्यकथायाम्
 खण्डकर्ण पु० खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य । (शकरकन्द)
 आलुभेदे । हेमच० ।
 खण्डकादालौह पु० चक्रदत्तोक्ते खण्डपकालौहभेदरूपे
 औषधभेदे तद्वर्णं यथा
 'यथावरीन्द्रवृद्धाष्टपञ्चवर्णतिकावलाः । तालमूली च

गायत्री लिफलायाम्बुचक्षुषा । भार्गी पक्कामुल्लु पृथक्
 पञ्च पलानि च । जलद्रोणे विषक्तव्यमटमांशावधेयितम् ।
 दिव्यौषधकृतस्यापि मांसकेन हृतस्य वा । पलहा-
 दशकं देयं रूपमलौहस्य चूर्णितम् । खण्डतुल्यं हृतं
 देयं पलपोडशिकं वृषैः । पचेत् तात्त्वमये पाले गुड-
 पाको यथागतम् । इत्याहं मधुनो देयं शुभाश्वजतुकं
 त्वचम् । शृङ्गी विडङ्गं क्षणा च गुण्डप्रजाकीपलं
 पचम् । लिफला धान्यकं पलं द्वयं मरिचकेशरम् ।
 चूर्णं दत्त्वा क्षुमयितं स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 यथाकालं प्रयुज्जीत विडालपदकं ततः । गव्यक्षीरानु-
 पानञ्च सेव्यं मांसरसं पयः । गुडव्यानुपानानि स्निग्धं
 मांसादिदृङ्गणम् । रक्तपित्तं क्षयं कांसं पक्तिशूलं
 विशेषतः । वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं कृमम् ।
 श्वघ्नं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं प्रीहोदरलघा । आनाहं
 रक्तसंस्त्रावं चाण्डपित्तं निहन्ति च । चाक्षुष्यं दृङ्गणं
 हृष्यं माहृत्यं मीतिवर्द्धनम् । आरोग्यप्रदं श्रेष्ठं
 कामान्निबलवर्द्धनम् । श्रीकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं
 प्रकीर्तितम् । क्षामं पारावतं मांसं तित्तिरिः क्रकराः
 शशाः । कुरङ्गाः क्षणसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ।
 मारिकेलपयःपानं सुनिपन्नकवास्तुकम् । शुष्कमूलक-
 जीराख्यं पटोलं दृढतीक्ष्णम् । फलं वाताकुपकाखं
 खजूरं खाड दाडिमम् । ककारपूर्वकं यच्च मांसञ्चानूप-
 सम्भवम् । वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्यं प्रकुर्वता ।
 कोष्ठान्तरवदवापि पुटनादिक्रमेण्यते' । [आलुभेदे शब्दच० ।
 खण्डकालु पु० खण्ड इव कायतिकै-क कर्म० । (शकरकन्द)
 खण्डकाव्य न० 'खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि-
 च' सा० द० उक्ते काव्यभेदे तच्च महाकाव्यस्य अष्टाधिक-
 सर्गतया ततो लूनसर्गात्मकं यथा मेघदूतादि ।
 खण्डकुष्माण्डक पु० खण्डेन पक्वं कुष्माण्डमल-
 क्प । कुष्माण्डरसायनशब्दे १०५ पु० चक्रदत्तोक्तं
 लक्षणे औषधभेदे ।
 खण्डखजूर न० खण्डेन पक्वं खजूरम् । खण्डपके १ ख-
 जूरफले । खण्ड इव खाड खजूरम् । २ खाडखजूरं च
 खण्डज पु० खण्ड इव जायते जन-ङ । यवासशर्करायां
 गुडभेदे राजनि० ।
 खण्डजोद्धवज पु० खण्डज उद्धवोऽस्य तस्मात् जायते
 जन-ङ । यवासशर्करारचिते खण्डभेदे राजनि० ।
 खण्डताल पु० 'द्रुतमेकं भवेदास्य खण्डतालः स उ ह्यति

अपरं नियतं विना इत्युक्तलक्षणे एकतालरूपे संगीतो
तालभेदे (एकताला) संगीतदाभो ।

खण्डधारा स्त्री खण्डे एकदेशे धारा यस्याः । कर्त्तव्याम्
(कातारी) अस्त्रभेदे शब्दमाला ।

खण्डन न० पु० खडि-भावे ख्युट् । १ भेदने, २ छेदने, ३ नि-
राकरणे च । “अरसखं रसखण्डनवर्जितम्” दर्शनेन-
कृतखण्डनव्ययम्” रघुः । भावे युच् । तत्कार्ये स्त्री
शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः” श्रीहर्षखण्डनम् ।
खडि-करणे ल्यु । परमतादिनिराकरणे षशास्त्रभेदे यथा
श्रीहर्षखण्डनं शिरोमणिपदार्थखण्डनम् । “पञ्चः खण्ड-
नखण्डस्याद्यसंज्ञजस्रोदजमे” नैष० कर्त्तरि ल्यु । ६ खण्डके
लि० “अरगरलखण्डनम् भव शिरसिभखण्डनम्” गीतगो०

खण्डनखण्डखाद्य न० खण्डनं पदार्थस्य निर्वचनीयता-
निराकरणं खाद्यम् खण्ड इव । श्रीहर्षप्रणीते
सर्वपदार्थानाम् निर्वचनीयताप्रतिपादके चतुःपरच्छे-
दश्लोके ग्रन्थभेदे तत्र प्रथमपरिच्छेदे प्रमाणतदाभास
निर्वचनखण्डनम् । द्वितीये हेत्वाभासनिर्वाहस्थाननिर्व-
चनखण्डनम् । तृतीये सर्वनामार्थनिर्वचनखण्डनम् ।
चतुर्थे भावाभावविशेषसत्तादिपदार्थानां निर्वचनखण्डनम्

खण्डपरशु पु० खण्डवतीति खण्डः परशुरस्य । १ शिवे
ततोऽलक्ष्यतत्परशुके श्यामदम्ब्यो च मेदि० “येनैव खण्ड-
परशुर्भगवान् प्रचण्डः खण्डोपतिस्त्रिभुवनेषु गुरुः, प्ररूढः”
वीरच० श्विणौ “हृधन्वा खण्डपरशुः” पिण्डसं० ।

“शूलकां खण्डनात्खण्डः परशुरस्य श्यामदम्बाकृतेरिति” भ०

खण्डपाल पु० खण्डं पालयत स्खलितसाधनतया पालि-
ष्यन् । गुडविकारनिर्मातरि लिङ्गिभेदे (मयरा)

खण्डप्रलय पु० खण्डस्य भूम्यादिखण्डस्य प्रलयः । चतुर्गु-
सहस्ररूपब्राह्मदिनावसाने भूम्यादिखण्ड लयाधारे
कालभेदे “वृद्धिर्विधेरङ्गि भुवः समन्तात् ख्यादो-
जनं भूभवभूतपूर्वैः । ब्राह्मे लये योजनमालङ्घने-
नांशो भुवः प्राकृतिकेऽखलायाः” वि० शि० । “खल
लयो नास भूतविनाशः । प्रत्यहसत्पद्यते । स
देनं दिनं लक्ष्यते । यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्गु-
सहस्रावसाने लोकलयस्य संहारः स ब्राह्मलय
लक्ष्यते । तत्वाचीनपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन
ब्रह्मगरीरं प्रविशन्ति । तत्र स्रष्टुं ब्राह्मणाः, वाङ्म-
नरं शक्तियाः, कसहस्रं वैश्याः, पादहस्रं शूद्राः ।
ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो ह्रस्वादि-

स्थानेभ्यः कर्मपटान्तरत्वादब्राह्मणादयस्तत एव निःस-
रन्ति । तस्मिन् प्रलये भुवो योजनमालङ्घने विनश्यो
नास्ति लायाः” प्रमि० ।

खण्डप्रलयप्रकारश्च हरिवं० १८८ । १८८ च० उक्तो यथा
“दिव्यं ह्यदशसाहस्रं यदेतद्युगस्य च्यते । तदेकसप्ततियुगं
मन्वन्तरमिहोच्यते । एतच्चतुर्दशयुगमहर्षाहर्षमिहो-
च्यते । ततोऽहर्षि गते तस्मिन् सर्वेषामेव देहिनाम् ।
शरीरनिर्हतिस्रुक् स्रष्टुः संहारबुद्धिमान् । देवतानाञ्च
सर्वेषां ब्राह्मणानां महीपते । देवानां दानवानाञ्च यक्ष-
किन्नररक्षसाम् । देवर्षीणां ब्रह्मर्षीणां तथा राजर्षी-
णामपि । गन्धर्वाणामप्यसुरसां भुजंगानां तथैव च ।
पर्वतानां नदीनाञ्च पशूनाञ्चैव भारत ! । तिर्यग्यं नि-
गंतानाञ्च सत्त्वानां क्रिमीणां तथा । महाभूतपतिर्देवः
पञ्चभूतानि भूतहृत् । जगत्संहारणार्थाय कुरुते वैश्वं
महत् । भूत्वा सूर्यश्चक्षुषी चाददाति भूत्वा वायुः
संहारन् प्राणजालम् । भूत्वा वह्निर्निर्हन् सर्वलोकान्
मेवो भूत्वा भूय एवाभ्यवर्षेत् १८८ च० । ईशस्यायन उवाच ।
भूत्वा नारायणो योगी सप्त्पर्त्तुर्निर्भावकः । तमस्तिभिः
प्रदीप्राभिः संरोषवति सागरान् । पीत्वाऽर्क्षवांस्यैव स री-
नदी । क्षुपांश्च सर्वशः । पर्वतानाञ्च सलिलं सर्वमादाय
रश्मिभिः । भिप्त्वा सहस्रशश्चैव महीं गत्वा रसा-
तलम् । रसातलगतं कृत्स्नं पिबते रससक्तमम् । अप्सु
खलन् क्लेदमन्यद्दाति प्राणिनां भुवम् । तत् सर्व-
भरविन्दाञ्च खादते पुरुषोत्तमः । वायुश्च चलवान् भूत्वा
स विधूवाखिलं जगत् । प्राणैर्दयं सुराणाञ्च वायुना
कुरुते हरिः । ततो देवगणानाञ्च सर्वेषामेव देहि-
नाम् । ये चेन्द्रियगणाः सर्वे ये चान्ये भूतसम्भवाः ।
तथा प्राणं शरीरञ्च पृथिवीमाश्रिता युषाः । जिह्वा
रसश्चक्षुश्च संश्रिताः सलिलं युषाः । रूपं चक्षु-
र्विपाकश्चोत्तरेवाश्रिता युषाः । श्रवणं प्रत्यक्ष चेष्टा
च यवनं संश्रिता युषाः । परमेष्ठिनमेते वै लूचीकेशं
समाश्रिताः । ततो भगवता तत्र रश्मिभिः परिवा-
रिताः । वायुना जलमाणाश्च रूपान्योऽन्यसमाश्रिताः ।
तेषां सङ्कर्षजं हृतः पावकः शतधा लवणम् । अदृष्ट-
द्विखलान् लोकान्द्वयः संवर्त्तकोऽनलः । स पर्वतान्
द्रुमन् सुलभान् कृतावलीशूषानि च । विमानानि
च दिव्यानि पुराणि विविधानि च । आश्रमं च तथा
पुण्ड्रान् दिव्याभ्यासतनानि च । यानि चायदधीमानि

तानि सर्वाणि चादहत् । भक्षीभूतांस्ततः सान्
लोकान् लोकगुरुर्हरिः । भूयो निर्वापयामास जल-
युक्तेन कर्मणा । सङ्कल्लभ्यमानेना भूत्वा ज्ञानो महा-
धनः । दिव्यतोयेन हविषा तर्पयामास मेदिनीम् । ततः
क्षीरनिकाशेन स्नादुना परमान्धसा । शिवेन पुण्येन
महो निर्वाणमगमत् परम् । तेन सा जलसङ्कल्ल-
पयसा सर्गतो धरा । एकार्णवजला भूत्वा सर्वसत्त्व-
विवर्जिता । महाभूतान्यपि च तं प्रविष्टान्वमितौजसम् ।
नष्टार्कपवनाकाशे सृज्जे जन्विवर्जिते । संशोषयित्वा
पीत्वा च कल्पयित्वा च देहिन्मम् । दग्ध्वा सनाप-
यित्वा च वसत्येकः सनातनः । पौराणं रूपमास्थाय
किमप्यमितबुद्धिमान् । एकार्णवजलागभी योगी योग-
सुपासते । अयुतानां सङ्ख्याणि शतान्येकार्णवाम्भसि ।
खण्डफण ५० खण्डा खण्डिता फणाऽऽ । दर्शकरूपसर्प-
भेदे "तत्र दर्शकराः" इत्युपक्रमे "गवेषुकः परिसर्पः
खण्डफण" इत्यादि सुसृतः ।

खण्डमोदक ५० खण्ड इव मोदयति सुद-णिच्-णुल् ।
सिताखण्डे सवासगर्करायां राजनिः । [क्षुद्रदेशादौ ।
खण्डर लि० खण्ड+चतुरर्थ्याम् कश्चादि० र । खण्डसन्नि-
खण्डज पुं० खण्डं जाति ला-क कश्चादि । खण्डधरे ।
खण्डलवगा न० खण्डप्रते खडि-कर्मणा घञ् कर्मधा० ।
विहङ्गवणे राजनिः ।

खण्डशर्करा स्त्री खण्ड इव शर्करा । शर्कराभेदे । "यो यो
मन्त्राण्डकाखण्डशर्कराणां स्तको गुणः । तेन तेनैव
निर्द्देशस्तोषा विस्वावणे गुणः" सुसृते तदुपगोष्ठिः ।
खण्डशाखा स्त्री खण्डा खण्डिता शाखाऽऽ । रुद्रिप
पक्षीकताभेदे राजनिः । [सिताखण्डे राजनिः ।
खण्डसर ५० खण्ड इव सरति सृ-ञ्च् । सवासगर्करायां
खण्डास्त्र न० कर्म० । [क्षुद्रदेशे । खण्डः कम्भमिव । २दल-
घतावशेषे च मेदिः ।

खण्डामलक न० खण्डं खण्डितमामलकम् । १आमलक-
चूर्णे मेदि० खण्डपक्षमामलकम् । (आमलकीरमोरप्वा)
इति ख्याते २खण्डपक्षे आमलकोफले च ।

खण्डाली स्त्री खण्डं पद्मादिखण्डमालाति आ+ला-क
गौरा० ङीप् । १मरुताम् । खण्डं दननजादिखण्डन
मालाति आ+ला-क ङीप् । २काष्ठकृत्वा ३तैल-
मानभेदे च मेदिः ।

खण्डक ५० खण्ड+कृच्छ्रं ङ् । १कलावे, २कपिभेदे,

स च उद्धरिष्यः यथाह "खण्डक एवौद्धरिष्य
प्रायश्चित्तिं वेद" गत० ११।८।४। १कले हेम० । ४क्रुद्धे
लि० । "खण्डकोपाध्यायः शिष्याय चमेष्टं ददातीति"
पा० भाष्यम् । ततः पुरोहिता० भावादौ यक् । खा-
ण्डक्य तद्भावे न० । खण्डकानां समूहः खण्डिका०
खञ् । खाण्डक तत्समूहे न० ।

खण्डकादि पा० ग० उक्ते समूहार्थे खञ्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे स च गणः । खण्डक यडवा लुट्क
(मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक ललूक-
श्च खञ्चन् युगवरत्न हलन्त्व ।

खण्डत लि० खडि-त । १मेदिने २खिन्ने, ३हिधाकते च
"जातान्मसङ्गविक्रितेः खण्डतेषां कथायिता" इत्युक्त
चिञ्जायां ४खियां स्त्री "प्रिक्वमिति यनिता नितान्तमागः
खण्डगवेधकथायितायताक्षी । खण्डगतसखीवचोऽनु-
रोधात् किल कथमप्यनुकूलयाश्चकार" भावः सा० द० तु
"पार्श्वमेति प्रियोयस्याः खण्डसंभोगचिञ्जितः । सा
खण्डतेति कथिता धीरैरैषां कथायिता" लक्षयित्वा "तद-
वितथमवादीर्यन्म त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यदु-
क्तं दधानः । मदधिपसतिमागाः कामिनां मगहनत्री-
र्ज्जति हि सफलत्वं वल्लभाञ्जोक्तेन" भाषयदनुदाहृतम् ।
५खण्डताङ्गे छीनाङ्गे लि० खण्डताङ्गत्वं च दुष्ट-
वचनकर्मविपाकः यथाह शातातपः "दुष्टवादी खण्डतः
स्यात् स वै दद्यादुद्धिजातये । रूप्यं पलहयं दुग्धं घटद्वय-
समन्वितम्" । अत्र खण्डक इत्येव पाठ इत्यस्य
क्रुद्धपक्षे दुष्टवचनकर्मविपाकौचित्यात् । तत्र निराकृते
खिन्ने च "सपदि तरुणपक्षेन दग्ध्वा विगतदयं खलु
खण्डतेन मन्त्रे" भावः "खण्डतेन खिन्नेन तरुणपक्षे
निराकृतेन" मन्त्रिः । ततः चतुरर्थ्यां कृतङ्गमा० इञ् ।
खण्डति पगद्यादि ञ् । खण्ड च तच्चिह्नं तादौ लि० ।

खण्डिन् लि० खण्डयति खडि-णिनि । १खण्डके खण्डो-
ऽक्षस्य इनि । २खण्डयति स्त्रियां ङीप् सा च
३श्रिय्यां शब्दमा० तस्याः नवखण्डवपवात् तथात्वम् ।
खण्डी स्त्री खडि-ञ्च् गौरा० ङीप् । यनसुद्धे हेम० । [हेम०]
खण्डीर ५० अपक्वता खण्डी गुण्णादित्वात् र । पीतसुद्धे ।
खण्डु लि० खण्डयति खडि-उन् । खण्डके ततः कश्चीह-
चतुरर्थ्याम् ङुञ् । खण्डपक तच्चिह्नं तादौ लि० ।

खतमाल ५० खे तमाल इव । १भूमे, २मेघे च मेदि० ।

खद स्यैयै अह०प्रथे सत०भा०पर०सेट् । खदति अखादीत्-

अखदीत् खदा । प्रनिखदति । “तथाखदद्भिःसरण-
पद्मति तथा निखरति” शत० ब्रा० १।७।४।१०० अत्यतर-
त्वादस्त्रिरमगाढबलम्” भाष्यम् ।

खद् पु० खद-वा० भावे अण् । स्थिरत्वे । तस्मै हिनादि
गपादि० यत् । खद्य स्थिरत्वहिंते लि० । खद्यपत्नी ।
खदिका स्त्री खे वाकागे दीयते दो-खण्डो वज्रवै क
टाप् ततः संज्ञायां कन् । लाजेणु लिङा० तेषां भव्य-
नपात्वात् ऊर्द्धाकागे एव स्तोटनात् तत्वात्वम् ।

खदिर पु० खद-किरच् । (खर) ख्याते इहमेदे तस्य
सारे स्थिरत्वात्तत्वात्वम् । २६८२ लिङा० शल्विंसकत्वात्
तत्वात्वम् । खे वाकागे दीयते इहापूर्त्तकारिभिर्यतः
ट-अपादाने किरच् । १२८२ मेदि० । इहापूर्त्तकारि-
भिर्हि चन्द्रमण्डलात् आरब्धाखददेहविदारेणाकागे
पततात् तस्य तत्वात् अखरोहणम् ४४० पु० विहतिः
खदिरहणभेदपथीयगुणा भावप्र० उक्ता यथा
“खदिरो रक्तसारश्च गांयलो दनधावनः । कण्टकी
बालपल्लव वज्रगल्लव यन्निचः । खदिरः शीतलो दन्त्यः
कण्डूकासारश्चिप्रणुत् । तिक्तः कषायो मेदोघ्नः क्षुभि-
मेहज्वरघ्नवान् । विषयोयामपित्ताश्लपाण्डूकुष्ठकफान्
हरेत् । खदिरः श्वेतसारोऽग्न्यः कदरः सोमवल्बकः ।
कदरो विषदो वण्णैः सुखरोगकफाक्षजित् । हरिमेदो
विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदनः । हरिमेदः कषायोष्णो
सुखदलगदाक्षजित् । हनि कण्डूविषक्षेपल्लमिकुष्ठ
विषघ्नवान्” खदिरसारद्विविधानं सुयुते उक्तं यथा
“अतः खदिरविधानसुपदेव्यामः । प्रशस्तदेशजातमनुपकृत
मध्यमवयसं खदिरं परितः खनयित्वा मध्यममूलं
क्षिप्त्वायोमयं कुम्भं तस्मिन्क्षन्तरे निदध्याद्यथा रस-
सङ्गणसमर्थो भवति । ततश्च गोमयसूदायलिप्रमवकीर्त्यै-
व्यनेगौनयमिश्रैरादीपयेत् । यथास्य दक्षमानस्य रसो
द्रव्यवत्ताद्यदा जानीयात्पूष्णे भाजनमित्यद्वैतसुख
परिकाष्य रसमन्वयान् पाले निधायानुगुप्तं निदध्यात्
ततो यथायोगं मालामलकरसमनुसर्पिभिः संसृज्योप
युञ्जीत जीर्णे भक्ष्यातकविधानवदाहारः परिहारश्च ।
प्रस्ये चोपयुक्ते शतं वर्षाणामायुषोऽभिर्हतिर्भवति ॥
खदिरसारवत्तासदकट्रोणे विषाध्य पोडशांशावशिष्टमव-
तायांनुगुप्तं निदध्यात् तमामलकरसमनुसर्पिभिः संसृ-
ज्योपयुञ्जीत । एव एव सौडजसारेण कस्यः । खदिर-
सारचूर्णित्वां खदिरसारकायमात्रां वा प्रातः प्रातरुप-

सेवेत खदिरसारकायसिद्धिमायिषं वा सर्पिः । अमृत-
वल्लीसरसं कायं वा प्रातःप्रातरुपसेवेत तस्मिन् वा
सर्पिः अपराह्णे समर्प्यकमोदनमामलकवृक्षेण भुञ्जी-
तैवं मासमुपयुज्य सर्वकृष्टैर्विमुच्यते” इति ।
“अथ तिलभक्ष्यातकतैलामलकरससर्पिणां श्लोथं शालसारा-
दिहपायस्य च लिफनालिकटुकस्यैकत्रमज्जगिडङ्गफल्-
सारचिवाकर्णालगुजहरिद्राडवविहदोन्द्रववटीमधुका-
तिविणारसाज्जनप्रियङ्गुनां पतिकां भागोत्तानेकध्वे
स्त्रेहापाकविधानेन पचेत् तत्साधुसिद्धमवतार्य परि-
व्यानुगुप्तं निदध्यात् तत उपसंख्य शरीरं प्रातः प्रात-
रुत्थाय पाणिशुक्तिमात्रं चौद्रेण प्रतिमंसृज्योपयुञ्जीत
जीर्णे सुदृगामलकवृक्षेणालवणेन सर्पिर्दानं खदिरोदक
सिद्धं सूडोदरमश्रोवात् खदिरोदकसेरीखेवं श्लेष्मसुर-
युज्य सर्वकृष्टैर्विमुक्तः शुद्धतनुः अष्टतिमान् वर्षशतायुर-
रोगो भवति” । खदिरहणस्रोतपत्तिः श्रूयते । “प्रजा-
पतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं खयितुमश्रियत” इत्युपक्रम्य
“अस्थिश्च एवास्य खदिरः समभवत् तस्मात् स दारुणो
वज्रसारोदारुणमिव क्षास्ति तेनैवेन तद्रूपेण समर्ह्यति
अन्तरे वैला भवति वातो खादिरा अन्तरे हि मज्जानो
वाहान्वस्योनि” शत० ब्रा० १३।४।४।६ “विना खदिर-
सारेण हारेण हरिणीडशाम् । नाधरे जायते रागो-
नातुरागः पयोधरे” उद्भटः । खदिरस्य विकारः अण् ।
खादिर खदिरहणजाते लि० । “खादिरे पशुं वज्रं त
खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत” इति । श्लिषां डोप् ।
“अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपासार्गोऽथ पिप्रतः । उड्मुवरः
शमी द्रुवां कुशाश्च समिधः क्रमात्” याज्ञ० उक्तेः तस्य
सूर्यपहसंभवत्वम् । “अभावे खदिरविल्लरोहितकान्”
“खदिराभावे सोमदतरान्” । कात्या० ६।१।६।१०।
पलाशभावे खदिरादीन् यूपान् कुर्वीत सोमयागे खदिर
एव मुख्यः । तदभावे विल्लादि इति भेदः । ४४० वि-
भेदे च तस्य गोलापयम् अथादि० फज् । खादि-
रायण तदुगोलापये पुंस्त्री० । ततः ऋपादि० चतु-
रर्थी क । खदिरक तस्मिन्नादौ लि० । खदिरोविद्यते
ऽस्य मतुप् मस्य वः अजिरा० न पूर्वदोषः । खदिरवत्
खदिरयुते लि० श्लिषां डोप् खदिरवती नदीभेदे स्त्री
“अल्लोऽवत्याः” पा० अल्लानोदात्तता । खदितात् परप-
नशब्दस्य असंज्ञायामपि णत्वं खदिरवणम् । खदिरस्य
पाकः पोला० कुणश्च । खदिरकुण तत्पाके पु० । ततः

उत्तरादि चतुरर्थ्याम् । खदिरोय तत्सन्निहृष्टेऽदौ
 लि० । वराहा० चतुरर्थ्यां कक् । खादिरक तन्निहृष्टादौ लि०
 खदिरपत्रिका स्त्री खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः कप्
 कापि अत इत्थम् । १ खदिरस्ये २ लज्जालुलतायाश्च
 राजनि० कवभावे ङीप् । खदिरपत्नी लज्जालुलतायां
 स्त्री जटा० । [“यिना खदिरसारेण” उद्भटः ।
 खदिरसारः पु० इत० । खदिरद्रुमस्य निर्यामजे सारे (खपर)
 खदिरा स्त्री खदिरः तत्पत्राकारोऽस्यस्याः पत्ने अच् ।
 लज्जालुलतायाम् राजनि० ।
 खदिरिका स्त्री खदरः खदिररससमरसोऽस्यस्याः ठन् ।
 १ लाजायां तस्या हि खदिरतुल्यनिर्यामजत्वात् तद्यात्वम् ।
 २ लज्जालुलतायां च राजनि० ।
 खदिरी स्त्री खद-किरच् गौरा० ङीप् । लज्जालुलतायाम्
 शाकभेदे, (हाडलोडा) २ लतायाश्च जटा० । [रत्नमा०]
 खदिरोपम न० खदिर उपमा यस्य । (कांटागावला) द्रुमभेदे
 खदूरक लि० खद-वा० ऊरच् संज्ञायां कर् । अग्निभेदे ।
 ततः शिवा० अपवादी अण् । खादूरक तदपवादी ।
 खदूरवामिनी स्त्री खाशये दूरे वसति वस-णिनि ङीप् ।
 बुद्धशक्तिभेदे लि० ।
 खद्यपत्रो स्त्री खः स्यैवै जितं गडा० यत्, खद्यं पत्रमस्य
 गौरा० ङीप् । खदरे राजवृक्षः ।
 खद्योतः पु० खे द्योतते द्युत-यच् । १ कौटभेदे (जोनाकी-
 पोका) “खद्योतवदभित्तां तन्मया विख्यातमितम्”
 भा० व० १२२ अ० । “खद्योतालीवितमितनिर्भां विद्यु,
 दुःखोऽथ द्युतम्” मेघदू० । खं द्योतयति द्युत-णिच्-
 अण् उप०स० । २ सुख्ये जटाधरः ।
 खद्योतकः पु० खद्योत इव कायति कै-क । १ फलविधे
 वृक्षभेदे सुषु० । “कुसुमहृत्तोरेणुकाकरम्भमङ्गाकरम्भ क-
 कौटकरेणु कखद्योतकचर्मरीभगश्वासर्पवातिनन्दनसारपा-
 कानीति हादण फलविपाणि” । २ सुख्ये पु० । [जटा०]
 खद्योतनः पु० खमाकाशं द्योतयति द्युत-णिच्-ल्यु । सुख्ये
 खधूपः पु० खमाकाशं धूययति धूप-यण् उप०स० । खे धूप
 इव वा । आकाशगामिनि अग्निमिश्रायुक्ते (हाउट)
 इति स्वाते पदार्थे “समुच्चुः खधूपान्” भट्टिः ।
 खन विदारे भा० उभ० सक० सेट् । खनति ते-अखानीत्-अख-
 नीत् अखनित खायात्-खन्यात् । खनान चखतः चखे,
 खातम् खनित्वं खेयम् । खनिता । खनिता-खात्वा खानः ।
 खनित्वत् । खनन् खनयानः । खाये खन्यते खनिः खनकः ।

“इमां खनाभ्योपधिम्” ख० १०/१४१/२१ । “अग्नि-
 रसि नायसि त्वया प्रयमग्निं शकेम खनितुम्” यजु० १० ।
 “त्वं गन्धर्वां अखनन्” यजु० १२/८८ । “यथा खनन्
 खनित्वेण नरोवायं धिगच्छति” मनुः । “अग्नयः खन-
 मानः खनित्वैः” ख० १०/१७८६ ।
 अग्नि+आभिसुख्येन सर्वतश्च खनने । “यो ह्योहाः खनेदप
 एवाभिविन्देत्” शत० ब्रा० ११/१/६/१६ ।
 अय+अधः खनने । अयखनति अयखातः ।
 आ+अमनात् खनने आखरः आखनः आखुः ।
 उट्+उत्पाठने “प्रज्ञैः संवर्द्धयामासुस्तुष्टातप्रतिरोपिताः”
 (कलमाः) । “व्याजितैः फलसुखातेभ्यश्च वक्ष्यते नृपैः”
 “वक्ष्यानुत्खाय तरसात्तुष्टातलोकत्रयकण्टकोऽपि” रघुः ।
 नि+निधाने सक० “निषखान जयसम्भम्” पद्म-
 धायां निचखतुः ” “खटादगहीपनिखातयूपः” रघुः
 “विषादगङ्गुवमतौ निचखे” भट्टिः ।
 निस्+निर्+निष्कामणे “समुद्रादिरखनं स्तोच्छाभि-
 रब्धम्” शत० ब्रा० ७/५/२/५२ ।
 परि+परितः खनने परिखा उत्पाठने च “कण्टकिचौरि-
 यस्तु समलान् परिखायाद्वासवेदपाभागम् आश्व० २/७ ५
 वि+विशेषेण खनने । “यत्ते भूमिं विखनानि जिघ्रं तदपि-
 रोहृतं” अथ० १२/१/१५ ।
 खनकः पु० खन-यन् १ मणिके, २ सन्निचौरै च । ३ भूविदारके
 (कोडा) लि० हेम० “विदुरस्य सङ्घत् कविः खरकः
 कुशलोऽश्वाहम्” भा० शा० १४७ अ० । ४ खखाद्युत्-
 पत्तिस्थाने आकरे भेदि । “पुरी समलाद्विहिता सप-
 ताका सतोरणा । सचक्रा सङ्गडा चैव सखनखनका
 तथा” भा० व० १५ अ० ।
 खन(मा)पान अनुवृत्त्ये अत्रियभेदे “खन(मा)पानोऽङ्गदो-
 जज्ञे तस्मादवितवस्ततः” भाग० ८/२२/१ ।
 खनयित्री स्त्री खन-णिच्-नि० उद्भवावः लच् ङीप् ।
 (खुनी) इति स्वाते अस्त्रभेदे सा च जिगोपुष्पा याला-
 यामये चालनीया यथाह नारदपञ्चरात्रे “खनयित्री
 शुभा याला जयार्थं बुद्धकाङ्क्षिभिः । पञ्चवर्षां शुक्रयुता
 चालनीया पुरःस्थिता”
 खनित्व न० खन-इत् । (खोला) अस्त्रभेदे । “यथा खनन्
 खनित्वेण नरोवायं धिगच्छति” मनुः । स्वार्थे क
 तत्कार्ये हारा० ।
 ख(नि)नी स्त्री खन-इत् वा ङीप् । धातुरत्राद्युत्पत्तिस्थाने

१। काकरे "खनिभिः सुपुत्रे रत्नम्" "रत्नोपहारैरुदितैः
खनिभिः" रघुः । २। भूविदारणे च । ३। खाधारमाले "पटिः
पट् च वरा खोषित् ऋजुलक्ष्यसत्खनी" काशी०
२०७० । ४। खाते गते "हृतगम्भीरखनीखनीलिम" मैथ० ।
खनित्रिम लि० खननेन निर्दत्तम् खन-भावे वा० त्रि-
मप् च । खनननिर्दत्ते । "खनित्रिमा उत वा याः
सर्पजाः" अ० ७। ४८। २ ।
खनिनेत्र प० रत्नकुवंशे नृपभेदे "विशिष्टेः सुतोरम्भः
खनिनेत्रोऽस्य धार्मिकः" भाग० ८. २. १६ ।
खन्य लि० खन-त्रेदे नि० यत् । खननोये गतम् । खन्य
इत्यपि तत्रार्थः । लोके तु खये इत्येव ।
खपुर प० खं पिपत्तिं उच्चतया प-क । १। युवाके खमरः ।
खमिन्द्रयं पिपत्तिं-प-क । २। खलमे लि० सेदि० ।
खेन पुष्यते घञर्थे वर्मणि क । ३। खल्लुसुक्ते ५० सेदि०
४। व्याघ्रनखल्ले राजनि० खे आकाशे उदत्तं पुरं शा० त० ।
कशुभसूचनावकाशोदिते ५। गन्धर्वनगरे । तत्सोत्तरादि-
टिगभेदेनोदये फलभेदेः ह० सं० ५६५० उक्ती यथा
"उदगादि पुरोहितनृपगणपतियुवराजदोषदं खपुरम् ।
सितरक्तपीतकण्ठं विप्रादीनामभावाय । नागरनृपति-
जयावच्छुदग्ं विदिक्त्वं शिवर्षनाशाय । शालाशां
इष्टं सतोरणं नृपतिविजयाय । सर्वादिगुल्यं सततो-
त्थितं च भयदं नरैन्द्राङ्गाणाम् । चौराटविकान्
हन्वाङ्गुमानलक्ष्मणापाभम् । गन्धर्वनगरसुखितमा-
पाण्डुरमशनिपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रस्युषीने
ऽरिभयं जयः सत्ये । कनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते
पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा नागमनुष्य
राजिनां प्रियत्वसुग्ं भूरि रणे वरुन्वरा ।"
खे आकाशे चरं पुरं शा० त० । ६। आकाशगामिनि
दैत्यपुरभेदे तत्सुत्तिकथा "पुलमा नाम दैतेदी कालका
च महाहुरी । दिव्यं वसिष्ठकृत्मे चेरतुः परमं
तपः । तपसोऽग्ने ततलाभ्यां सद्यम्भूरददहरम् ।
वष्टुतीतां वरान्ते तु कृतानामत्यदुःखिताम् ।
अवध्यताञ्च राजेन्द्र ! सुरराजसंपन्नगैः । पुरं सुरमणो-
यसु खचरं सुमहाप्रभम् । सज्जोरम्भैः ससदितं
दुर्धनमरैरपि । महर्षिदक्षगन्धर्वं पञ्चगाहुरराजसैः ।
सर्वजामपुण्योपेतं धीतशोकमनामयम् । ब्रह्मणा भरत-
श्रेष्ठ ! कालकेयकते जतम् । तदैतत् खपुरं दिव्यं
चरत्समरपञ्जितम् । पोलोमाध्युषितं वीर । काल-

खजजैव दानवैः" भारते यनपर्वणि १०२ क० ७।
"विध्वंसो खपुरे तस्मिन् दानवेषु कृतेषु च" भा० प०
१०२ अ० । ७। हरिचन्द्रपुरे त्रिका० ।

खपुष्य न० इत० । आकाशकृत्मे तस्य यथा मिथ्यात्वमेव
मिथ्यात्वद्योतनाय खपुष्योपमा शास्त्रेषु दीयते
सकृत्समादयोऽप्यत्र ।

खस्त्रान्ति ५० स्त्री खे आकाशे भ्रान्तिर्भ्रमणं मांसाग्रेष-
णाय यस्य । त्रिक्ते त्रिका० । तस्य मांसाग्रेषणाय खे
भ्रमणात्तथात्वम् । स्त्रियां वा ङीप् । [त्रिका० ।

खमणि प० खे आकाशे मणिरिव प्रकाशकत्वम् । सुखे
खमोलन न० खानाभिन्द्यायां भीलनम् । तन्वायाम् ।

गच्छच० तत्र सर्वेषां बहिरिन्द्रियाणां खस्यकाये आ-
पाराभावात् निमीलनं भवतीति तस्यास्तथात्वम् ।

खमूर्ति प० खं मूर्तिरस्य । खट्मूर्तिधरे श्रीमहर्षे
शिवे खस्य ब्रह्मणोमूर्तिः स्वरूपम् । २। ब्रह्मस्वरूपे स्त्री
"स ब्रह्मपरमभ्येति वावुभूतः खमूर्तिमान्" मनुः ।

खमूली स्त्री खं मूल्यभूतं मूलमस्तीः ङीप् । कुम्भिकायां (पाना)
त्रिका० तस्याः मूलवन्त्वात् तथैवम् । घृणो० वा कृत्स्नः ।
खमूलि तत्रार्थः । स्त्रार्थे क कृत्स्नः खमूलिका तत्रार्थे गच्छच० ।

खुब्ब गती भ्वा० पर० सक० सेट् । कम्बति कखम्बोत् चखम्ब ।

खुर प० खं सुखविक्रमतिशयेनास्त्वस्य र खमिन्द्रियं
जाति ला-क या रसयोरैकत्वम् । १। गर्भे । २। खतरे
कमरः शराजसभेदे च ऐम० 'चेरतुः खरदृपणापि' त
भट्टिः । "पसतस्य रामस्य ततः मूर्धनसालतम् । खरे-
णासीत् महर्षेरं जनस्याननिवाहिना । रत्नार्चं ताप-
सानान्तु राघवो धर्मपत्न्यलः । चतुर्दश सङ्ख्याणि जघान
भुवि राजसान् । दुष्पणञ्च खरञ्चैव निहत्य सुमहाबली ।
चक्रे ऐमं पुनर्जीमान् धर्मोरण्यं स राघवः" भा० व०
२०६ अ० । ४। खट्किल्लभेदे, अल्यः ५। काके,
अजयपालः इकहविहगे, ७। कुररपत्तिश्च, राजनि०
६० संवत्सरमध्ये पञ्चविंशतमे वर्षभेदे तत्फलं यथा ।
"उपद्रुतं जगत्सर्वं तस्करैर्मूढैः खगैः । पीडिताश्च
प्रजाः सर्वाः देशभङ्गः खरे मिये!" क्वो० त० । हरवि-
पार्श्वचरे १० पश्चिमहारवृत्ते गच्छच० १। तिस्रस्यर्थे च ।
१२। तद्वत्, लि० असरः । खरकिरणः खरांशुः १२। कठिने च
लि० 'खरविशदमभ्यवहार्यं सच्छमिति' पा० भाष्यम् ।
१४। देवतादृश्ये स्त्री टाप् अमरः १५। धम्मो सेदि० १६। निवुरे
ऐम० १७। दैत्यभेदे त्रिका० जातिव्ये सर्वत्र स्त्रियां ङीप् ।

खरकर पु० खरकोत्रः करोऽस्य । खर्ये खरकरणखरांशु-
भृतयोऽप्यत्र । [इत्त्वम् । बलायाभौषधौ राजनि० ।
खरकाष्ठिका स्त्री खरकष्यं काष्ठं यस्याः कप् कापि क्त
खरकुटी स्त्री खरा तीव्रा क्षुरवत्त्वात् कुटी । १नापितम्भे
त्रिका० तस्याः क्षुरवत्त्वात्तथात्वम् । इत० । गर्भभृष्टे च
खरम्भृष्टादयोऽप्यत्र ।

खरक्रोण पुंस्त्री खरं तीव्रं क्रोणयते शब्दायते कुण-सङ्कोचे
धातुनामनेकार्धत्वात् इङ् शब्दार्थता कश् उप०स० ।
तिक्तिरिपक्षिणि हेम० । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।
खरगन्धभिभा स्त्री खरगन्धेन नितरां भाति नि+भा-क ।
नागवलायां नागवल्गुग्राम् (पान) जटा० ।

खरगन्धा स्त्री खरो गन्धोयस्याः । नागवलायाम् राजनि०
खरघातन पु० खरघपरोरं, तन्नाभराक्षसं वा घातयति
हन-सार्थे णिच्-ल्यु । १नागवेशरे, २चीरामे च
शब्दच० ।

खरच्छद् पु० खरः छद्ः पलमस्य । (उनुच्छद्) इत्यभेदे
रत्नमा० । २कुन्दरहचे राजनि० ।

खरञ्जु त्रि० खरं जीर्यति कृ-बा० कृ । तीव्रगतौ "खभू-
नापत् खरमञ्जा खरञ्जुः" ख० १०, १०६, ७ ।

खरणम् त्रि० खरस्य नासिख खरा वा नासा जस्य नसादेशः
णत्वम् । १खरतुल्यनासिके २तीव्रनासिके च । कश्
समा० । खरणसोऽप्यर्थे खमरः । [भावप्र० ।

खरत्वच् पु० खरा कठिना त्वक् यस्य । १लज्जालुभेदे ।
खरदण्ड न० खरः उयः कण्टकादृतत्वात् दण्डोऽस्य । पद्मे
धरणी ।

खरदला स्त्री खरं दलं यस्याः । काठोदुम्बरे शब्दच० ।

खरदूषण पु० खरकष्यं दूषणम्नादकताहेतुदोषो यत् ।
१धस्तूरे (धुतरा) २बहुदोषे त्रि० । शब्दरत्ना० । इ० ।
राक्षसभेदयोः द्विव० "खरदूषणयोर्भातिः" भट्टिः ।

खरधार त्रि० खरा उया धाराऽस्य । तीव्रधारे कश्चभेदे
करपलमिच्छस्य खरधारस्य च व्रणादौ प्रयोगे दोषाः
यथाङ् सुश्रुतः "तत्र वज्रं कुण्डं खण्डं खरधार-
मतिस्त्वं लभत्यल्पमतिदीर्घमतिस्तुल्यमिच्छस्यौ यस्तदोषाः ।
अतो विपरीतपुण्यमाददीतान्यत्र करपलात्तुश्चि खरधार-
मस्त्विच्छेदनार्थम्" ।

खरध्वंसिन् पु० खरं खरनामानं राक्षसं ध्वंसयति धनुस्-
णिच्-णिनि । चीरामे । खरङ्गनादयोऽप्यत्र । रामस्य
खरध्वंसकथा खरशब्दे दृश्या ।

खरनादिन् त्रि० खरं नदति नद-णिनि । तीव्रशब्दकारके
स्त्रियां ङीप् । सा च श्रेणुकाणामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।
खर इव नदति नद-णिनि । शर्गभृतुल्यनादकारके
त्रि० "उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव" पा०कस्यादुदात्तता ।
खरनादिनोऽप्यत्र बाङ्गादि० इज् । खरनादि तदप्यत्र
पुंस्त्री० ।

खरनाल न० खरं नालमस्य । पद्मे "नावांगतस्तत्खरनाल-
नालनाभिं विचिन्वन्सदविन्दताजः" भाग० १, ८, २१ ।

खरप पु० खरं पिबति पा-क । १क्षुधिभेदे ततो नडादि०
गोत्रापत्ये फक् । खरपायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० ।
वज्रपु तस्य यास्का० लुक् । खरपासाद्गोत्रापत्ये पु ।

खपपत्र पु० खरं पत्रमस्य । १शकटघ्ने (सेयुन) २क्षुद्रतुल्य
घ्ने च रत्नमा० । श्यावनालशरे ३मह्यके ५हरिदर्भे च
राजनि० । वा कप् । खरपत्रक । तिलकघ्ने शब्दच० ।
खरपत्री स्त्री खरपत्रमस्याः गौ० ङीप् । १गोजिह्वाघ्ने
२काकोदुम्बरिकायाञ्च राजनि० ।

खरपात्र न० खरं पात्रम् कर्म० । लौहपात्रे त्रिका० ।

खरपादाब्ज पु० खरैः पादैर्मूलैराब्जः । कपित्थद्रुमे शब्दच०

खरपुष्प पु० खरं पुष्पमस्य । मह्यके रत्नमा० ।

खरपुष्पा(ब्जौ) स्त्री खराणि पुष्पाण्यस्याः वा ङीप् । वर्षरा-
शाके (वायुश्च तुलसी) अमरः ।

खरप्रिय पुंस्त्री खलो धान्यादिमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य लस्य रः ।
पारायते शब्दमा० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।
खरमज्ज पु० खरं मज्जयति मज्ज-र । अत्यन्तशोधके ।
खरञ्जु शब्दे उदा० ।

खरमज्ज(रि)री स्त्री खरा मज्जरी यस्याः समासान्तविधेर-
नित्त्वात् न कप् ह्रस्वः वा ङीप् । खपामागे अमरः ।
तत्र ह्रस्वान्ते "पलाशपुष्पे खरमज्जरेषां" फलानि शियोः
खरमज्जरेषां । "खरमज्जरिवट्टाङ्गसैववामरदारुभिः"
सुश्रु० । दीर्धान्ते "विषङ्गखरमज्जरीमधुशियुसूर्य-
वल्लीत्यादि० सुश्रुतः ।

खररोमन् त्रि० खरं रोमाऽस्य । कठिनरोमयुक्ते स्त्रियां वा
ङाप् । खररोमत्वं गर्हभङ्गत्वाकर्मविपाकः यथाङ्
शता० "खरे विनिङ्गते चैव खररोमाऽजायते" इति ।
२भागभेदे पु० जटा० । [काभावे खरवल्लीत्यप्यत्र रत्नमा०
खरवल्लीका स्त्री खरा वल्ली सैव सार्थे क । नागवल्गुग्राम्
खरशब्द पु० खर उयः शब्दोऽस्य । १कुररखणे । इत० ।
२गर्हभशब्दे पु० । ३म० । ४उयशब्दे पु० । [भावप्र० ।

खरगाक पु० खरं शाकमस्य । (गामनहाटि) भाग्याम् ।
 खरगान्त न० खराणां शाला नपु० । गद्देभट्टे ।
 यद्वाचि० तत्र जातार्थस्य लुक् । खरगान्त । तत्र भवे त्रि० ।
 खरसोनि स्त्री खे आकाशे रसमूनयति जनि-इत् । सो-
 हि कालतायां हारा० । [नौहपात्रे त्रिका० ।
 खरसोन्द पु० खं नून्यभूतः रसोन्दः रसलोदनमत् । खरपाले
 खरस्तस्य पु० खरः स्तम्भोऽस्य । प्रियालङ्कृते । २खर्जूर्यां
 स्त्री टाप् । राजनि० । [मल्लिकायां रत्नमा० ।
 खरखरा स्त्री खरं खरति उपतापयति खृ-अच् । वन-
 खरा स्त्री खमाकाशं लाति ला-क लस्य रः । देवताड्डणे
 अमरः । [देवताड्डणे रायमुकुटः ।
 खरागरी स्त्री खरमागिरति आ+गृ-अच् गौरा० डीप् ।
 खराब्दाङ्कुरक न० खराब्दात् तोत्रगर्जनमेषात् अङ्कुरयति
 अङ्कुरि-एत् । वैदूर्यमणौ राजनि० तस्य नवमेष-
 यद्वात् जायमानाङ्कुरत्वात्तथात्वम् ।
 खराखा स्त्री खरेरयते भुज्यते अग्र-भोजने वा० व । मयू-
 रगिष्ठायां (रुज्जटालता) अमरः ।
 खराङ्गा स्त्री खरं तीव्रं गन्धनाङ्कुरयति आ+ङ्-क । अज-
 भोदायाम् राजनि० । [चूर्णाङ्कुरिकसूरीभेदे राजनि० ।
 खरिका स्त्री खं राति रा-क संज्ञायां कन् अत इत्वम् ।
 खरोजङ्ग पु० खयां गद्देभ्या इव जङ्गा यस्य । १अभिभेदे
 २शिवे पु० ततोऽप्यवे इज् । खरोजङ्गि तदपत्ये पुंस्त्री-
 ततोहन्ते अहन्ते च बहुषु तस्य लुक् । खरोजङ्गास्त-
 स्यपत्येषु ।
 खरु पु० खन-ङ्क रचानादेशः । १शिवे २दर्पे, ३अश्वे,
 ४दने, मेदि० ५कामदेवे उणा० । ६श्वेतपर्णे
 ७श्वेतवर्णयति, दनिपिङ्गकश्चौ, हेम० । ८निर्वोदे,
 १०क्रूरे त्रि० उणा० ड० ११पतिं वरायां कन्यायां स्त्री ।
 हेम० गुणवाचित्वे ऽपि पद्युदासाच्च डीप् । १२तीक्ष्णे
 त्रि० संचिप्रसारः । चखर्ज ।]
 खर्जं यत्रायां आ० अक० पर० सेट् । खर्जति । अखर्जति ।
 खर्जन न० खर्ज-ल्युट् । कण्डूयने । [शब्दच० ।
 खर्जिका स्त्री खर्ज-एत् अत इत्वम् । उपदंशरोगे
 खर्जु पु० खर्ज-उत् । १कण्डूभेदे (चुलकानि) २खर्जूरीदृशे
 ३कीटभेदे च हेमच० ।
 खर्जूर न० खर्ज-उरच् । रौप्ये रत्नमा० । [उणादिको० ।
 खर्जू स्त्री खर्ज-ङ् । १कण्डूभेदे (चुलकानि) २कीटभेदे
 खर्जुं, ३जृप् पु० खर्जुं (जृम्) कण्डूयनं इति इन-टक ।

१चक्रनदौ, (दादमईन) २चक्रदुमे च राजनि० ।
 खर्जूर पुंस्त्री खर्जं ऊरच् स्त्रीत्वे गौरा० डीप् ।
 (खर्जूर) इच्छे तस्य फलम् अण् तस्य लुप् । तत्फले
 न० उङ्गे दगुणाव भावप्र० उक्ताः यथा
 “भूमिखर्जूरिका स्याही इरारोहा स्तुच्छदा । तथा
 स्तम्भफला काककर्कटी स्वादुमल्लका । पिण्डखर्जूरि-
 रिका तस्या सा देगे पश्चिमे भवेत् । खर्जूरी
 गोक्षनाकारा शरद्वोपादिहमता । जायते पश्चिमे देगे
 सा ओहारेति कोत्पते । खर्जूरीक्षितव्यं शीतं
 मधुरं रसपाकयोः । स्निग्धं रुचिकरं कृशं क्षतव्य
 हरं गुरु । तपेणं रक्तपित्तं उदिकृद्वापि शुक्रदम् ।
 कोष्ठमारुतकृद्वात्यं बालिपातकफापहम् । क्षराति-
 सारजुतृष्णाकामश्वासनिवारकम् । मदमूर्च्छामरुति-
 मद्योद्भूतगदान्कृतं महतीभ्यां सुषैरत्यास्त्रस्यखर्जू-
 रिका श्रुता । खर्जूरोत्तुयन्तु मदपित्तकरं
 भवेत् । वातक्षेपहरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृतं
 “खर्जूरीस्तम्भनानाम्” रुचः । २रौप्ये ३हरिताले न०
 हेमच० । ४खले (खामार) मेदि० । ५दण्डजातिभेदे
 स्त्री अमरः । (वनखर्जूर) ।
 खर्जूरवेध पु० एकार्गलापरपर्याये विवाहे यज्जीनीय-
 योगभेदे उपयमशब्दे १२६६ पु० विवृतिः ।
 खर्दं दंगने आ० पर० सक० सेट् । खर्दति अखर्दति । अखर्द ।
 खर्पर पु० कर्परशब्दवत् प्रपी० सत्वम् । १तस्तरे, २धूर्त्ते,
 ३भिन्नापात्रे कपात्रे ४भिन्नस्यमयखर्खे च मेदि०
 ५उपधातुभेदे, त्वयाञ्जने (तृते) च न० शब्दच० ।
 खर्परी स्त्री खर्परं उपधातुभेदः कारणात्वात्तस्य अच्
 गौरा० डीप् । खर्परीदृशे अमरः । ८तन् खर्परिकायात् ।
 खर्परीतुस्य न० कर्म० तत्त्वभेदे (तृते) राजनि० तत्पाकप्रकार
 गुणाः भावप्र० उक्ता यथा । “नरमूलेण गोमूले सप्ताहं
 रसकं (पारदम्) पचेत् । दोषायन्तेण शुद्धः स्यात् ततः
 कायेषु योजयेत् । खर्परं कटुकं चारं कषायं वामकं
 लघु । सेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषा-
 खर्जुवकखर्जुनां नाशनं परमं मतम्” ।
 खर्व(व) गती आ० पर० सक० सेट् । खर्वति अखर्व-
 ति (व) । अखर्वति । गतिरत्र नीचतगतिः खर्व-
 शब्ददर्शनात् । अन्यस्यान्यस्तु गर्वे इति भेदः ।
 खर्व(र्व) पु० खर्व-गर्व अच् । १कुवेरनिविशेषे शब्दरत्ना० ।
 २कुजक इच्छे अन्यस्वमध्यः राजनि० तस्य गन्धस्रोत्-

कटतया गर्वहेतुत्वात् तथात्वम् । खर्व-गतौ खच् । वस्य-
मध्यः १४७ खे ४ वामने लि० अमरः “खर्वे ! गर्वसमूह-
परिततनो !” तारासोलम् । ५ संख्याभेदे (सहस्रकोटौ)
“अर्बुदमज्जं खर्वनिखर्वे” मिति लीलावती । इतत्संख्याते च
खर्वे(र्वे)ट पु० खर्वे(र्वे)-अटन् । “एकतो यत् त्वं यामो
नगरं चैकतः स्थितम् । मित्रं तु खर्वे(र्वे)टोनाम नदी-
गिरिसमाकुलः” भाग० टीकायां श्रीधरेऽङ्गे यामभेदे ।
खर्वशाख लि० खर्वशाखा तत्तुल्यस्य हस्तपदादयोऽस्य ।
वामने हेम० ।

खर्वित लि० खर्व-नीचगतौ कर्त्तरि क्त । सुखे स्त्रियां
टाप् । साच अमावास्याभेदे, “संमिश्रयेत्तु इत्या अमा-
वास्या भवेत् कचित् । खर्वितां तां विदुः केचिदुगताध्वा-
मिति चापरे” कर्मप्रदी० पूर्वदिनस्थितित्यपेक्षया
परदिने २५ लकालस्थिततिथिमात्रे च ।

खर्वे रा स्तो खर्व उरच् । तरदीव्ये राजनि० ।
खर्वु(र्वु)ज न० खर्वु(र्वे) उन् तथा भूता जायते जन-ड ।
(खरखज) लताफलभेदे । तस्य गुणा भावप्र० उक्ता
“खर्वु(र्वु)जं मूलं बल्यं कोवृद्धिकरं हृत् । स्निग्धं स्नादुत्तरं
शोतं हृद्यं पित्तानिलापहम् । तेषु सञ्ज्ञानमधुरं सप्ता-
रञ्च रसाद्भवेत् । रक्तपित्तकरं तनु मूलकच्छकरं परम्” ।
खल चलने स्त्रजने च भा० पर० अक० सेट । खलति
अखालोत् खलति प्रविशति खलः ।

खल पुं० खल-अच् अर्धर्चा० । धान्यमईनस्थाने हेम० ।
(खामार) धान्यखलः गोधूमखलः यवखलः । “खलात्
खेदादमाराहा यतोवायुपलभ्यते” मनुः । खलयज्ञः
खलेकपोतः । “खले न पथान् प्रतिहन्ति भूरि” अ०
१०, १८, ७, २ धूलिराशौ च २ भुवि ४ स्थानमात्रे च ।
खलस्य साद्यस्त्रेषु यज्ञेषु उत्तरवेदित्वेन विहितो यथा
“साद्यस्त्रेषु वैरा वेदिः “खल उत्तरवेदिः” आश्व० श्रौ०
७, १२, १४, तत्र खलशब्दनिर्धारणं कर्त्ताये यथा
“खल उत्तरवेदिः धान्यखलः प्रत्ययात्” कात्या० श्रौ०
२२, १, ३३, ४४, खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते
यतः” कर्कः । “ये वेदिमभितस्नातुत्तरवेदिदेशे स्त्रज्जलि”
जात्या० श्रौ० ४५, “धान्यखलमभितः सन्निधानात् वेदि-
मभितो ये शस्त्रविशेषास्नातुत्तरवेदिदेशे स्त्रज्जलि मईयन्ते
सन्मभ्यो विमोकार्थमनुहुद्भिः परितो गच्छद्भिराक्रा-
वन्तोऽर्थः” कर्कः । इति पूर्वपक्षः “पांशुखलो वा प्रत्य-
याविशेषात्” ४७ सू० । वाशब्दः पक्षान्तरे पांशुखलो-

वोत्तरवेदिर्भवति तत्रापि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययौ” कर्कः
“पांशुखलो धूलिराशिः प्रत्येतव्यः कुतः खल इत्युक्ते धान्य-
खलोऽपि प्रतीयते पांशुखलोऽपि प्रतीयते” सं० व्या० इति
सिद्धान्तः । ५ तिलकल्के पु० (खलि) इनीचे ७ अक्षमे
८ दुर्जने लि० “सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः
खलः । मन्त्रोपविशः सर्पः खलः केन निवार्यते” चाणक्यः ।
“स्वप्राणान् यः परप्राणैः सुपृणायच्छयः खलः” भाग०
१, ७, १७, । ८१ तरे च लि० अमरः । खे लीयते ली-ड ।
१० सूत्र्ये । खं तद्वर्षं लाति ला-क । ११ तमालवृक्षे
पु० शब्दच० । १२ प्रसरामये औपधमईनपात्रभेदे वैद्य-
कम् । १३ खडे डल्योरैक्यात् । “खलाः सपञ्चमूलाय
गुल्मिनां भोजने हिताः” सुश्रुतः । खलकाम्बलिकौ
हृद्यौ तथा वातकफे हिताः” सुश्रुतः । खलएव अह-
ल्या० स्वार्थे ठक् । खालिक खलशब्दायै । [शब्दच० ।
खलक पु० खं न्यूनं मध्ये लाति ला-क संज्ञायां कन् । कुम्भे
खलकुल -० खलकौ खलभूमौ लीयते ली-वा० ड । कुलस्य
कलाये “दश धान्याणि धान्यानि भवन्ति त्रीह्रियवास्तिल
माषा अणुमिषद्भ्यो गोधूमाश्च खलाः खलकुलाश्च”
ह० उ० “खलकुलाः कुलत्याः” भा० ।

खलता स्त्री खल्य लता । १ आकाशलतायाम् । खलस्य भावः
तत् । १ दुर्जनस्ये च । “अनिवारिततापसम्पदं कुलहीनां
सुमनोभिरुज्जिताम् । खलतां खलतामिगसती” प्रतिप-
द्योत कचं बुधोजनः” माघः । खलता च “अद्रोहिणि
तथा शाले विद्वेषः खलता स्मृता” इत्युक्तलक्षणा ।

खलति पु० खलज्जलि केशाः अस्मात् भीमा० अयादाने अति
प्रथो । (टाक) १ इन्द्रजिह्वारोगे गच्छद्दे विद्वतिः ।
२ तद्वति लि० स्त्रियां वा ङीप् । तद्रोगयुक्तपरत्वे कडा०
कर्मध० परनि० युवखलतिः खलतिबुवा । “अवभृथेष्ट-
ने इत्युपक्रमे “पिङ्गलखलतिविक्षिपयुक्तस्य मूर्धनि जुहोति”
कात्या० श्रौ० २०, ८, १८, “खलतिः खल्लाटः” कर्कः ।

खलतिक पु० खलतिरिव कायति कै-क । पर्वते “खलति-
कादिषु पचनम्” वार्त्ति० । खलतिकः पर्वतस्त्रयं भवानि
खलतिकं वनानि” वस्तुत्वेऽपि एकवचनम् सि० कौ० ।

खलधान पु० खलाः खडा धोयतेऽङ्गि १ धा-आधारे ल्युट् ।
(खामार) स्वाते खलपदार्थे हेमच० ।

खलपू लि० खलं भूमिं पुनाति पू-किप् । स्थानशोधन
कारिणि (फरास) । अमरः ।

खलयज्ञ पु० खले कर्त्तव्यो यज्ञः । खले कर्त्तव्ये यज्ञभेदे

लाभायनचौ० सू० ४,१,२५, खलादौ तस्य विवृतिः ।
खलाजिन न० खलस्वितमजिनम् । खलस्वितचर्मण ततः
उत्करा० चतरद्वेयां इ । खलाजिनीय तत्सन्निहट-
देशादौ लि० ।

खलादि पु० का० पार्त्तिकोक्ते समूहार्थे इतिप्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे स च गणः । खल डाक कुटुम्ब द्रुम खड्ड
गो रथ कुण्डल खलिनी डाकिनीत्यादि तत्समूहे ।
खलाधारा स्त्री खल आधारे यस्याः । तैलापोका) "तैल-
पायिकायाम्" जटाध० ।

खलि स्त्री खल-इन् । (खलि) इति ख्याते तैलकट्टे
राजनि० वा० डीप् । "स्यात्कां वैदूर्यमयां पचति तिल-
खलीं चन्दनैरिन्धनौषैः" भारतरत्ना० । तालमूले रत्नमा० ।

खलि(ली)न पुंन० खे अश्वसखच्छिद्रे लीनं पृषो० वा
सुखः खर्षादि । अश्वसखस्यायां कविकायां (कडि-
खाल) । लुप्तमध्यः इति रायसुतः । "उभयतः खलीन
कनककटकावलम्बनाभ्यां पदेपदे लताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां
पुरुषाभ्यामवलम्बमानम्" (अश्वम्) काद० । दीर्घमध्यः
२ आकाशलीने लि० ।

खलिवर्द्धन पु० "भारतेनाधिकोदन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्द्धनसंज्ञोऽसौ जायते रुक् न शस्यति" इति
भावप्र० उक्ते रुग्णदन्तभेदे ।

खलिश पु० खे आकाशे जलादृङ्गभागे लिशति लिश-क ।
(खलसा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । तदुगुणाच्च "खलिशस्तु
मतोपाङ्गी कणायो वातकोपनः । रुक्लो लघुः मूलचरः
किञ्चिदामाषनाशनः" राजवल्लभः । पृषो० खलिशः
खलीशोऽप्यत्र ।

खलीकार पु० खल+अमृततद्भावे चि-ज-भावे घञ् ।
। कपकारे जटाधरः । २ भर्त्सने च । खलीकधातोस्तद-
र्हेकताऽपि तेन "परोक्षे खलीकतोऽयं व्यूतकरः
"खलीक्रियते" सूच्य० खलीक्रियते भर्त्सते इत्यर्थः ।

खलु अव्य० खल-उन् । निषेधे एतदर्थयोगे धातोःङ्गा
"निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूङ्गा खलु वाचिकम्" भाषः
"खल्विति निषेध २ वाक्यालङ्कारे शिञ्जामा ४ऽनुनय
५ नियमेपु" गणरत्नोक्तेषु वाक्यालङ्कारादिषु च तत्र
वाक्यालङ्कारे "खलु वाचिकम्" जिज्ञासायां "स खल्व-
भीते वेदम्" अत्यन्तये "न खलु न खलु रुग्णे ! साहसं
कार्यमेतत्" नियमे (अवधारणे) "प्रवृत्तिसाराः खलु
माहर्षा धियः" प्रवृत्तिसारा एवेत्यर्थः" गणरत्नम् ।

जिज्ञासायां "न खलूयस्या पिनाकिना" कुमा० । इतिशये
३ वाक्यालङ्कारे ऽवीप्सायायां शब्दरत्ना० । तत्र निचये
"न खलु प्रेम चलं रुद्धज्जने" कुमा० । "न खलु वय-
मसुख्य दानयोभ्याः" भाषः । "न खल्वनिर्जित्य" रघु० "लती
भवान्" रघुः । वाक्यालङ्कारे "सर्वं प्रियं खलु भव-
त्वत्तुष्टपचेष्टम्" भाषः । "धृष्टा गुणाः खल्वपि लोक-
कान्ताः" रघुः । वीप्सा व्याप्तिः "काले खलु समारब्धाः
फलं वृत्तिं नीतयः" रघुः । काले समारब्धानीतयः
फलजननव्यापिका इत्यर्थः ।

खलुक् पु० खमिन्द्रयं नेत्रव्यापारं लुञ्जति लुञ्ज-कपनये
किप् । अन्वकारे लिङा० ।

खलुरिष पुंस्त्री खलु रिष्यते बध्यतेऽसौ खलु+रिष-वधे
कर्मणि घञ् सुपसृमेति सं० । मृगभेदे शब्दच० ।

खलूरिका स्त्री अय्युत्पन्नोऽयम् । शस्त्राभ्यासे हेमच० ।

खलेकपोत पु० व०व० खले पतन्तः कपोताः शा०त० खलुक्
सं० । खलेपतत्सु कपोतेषु । तत्तुल्यः न्यायः खलेकपोत
न्यायः यथा खले कपोता युगपत् पतन्ति तथा परस्पर-
विशेष्यविशेषणभावानापन्ना एकत्वान्विताः यथा क्रियायां
कर्मादिकारकाणां सर्वेषामेव युगपदन्यः न तु विशेष्ये-
विशेष्येणमिति रीत्या "सुखानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः
समत्वात् स्यात्" जै०उक्तेः । अयमेव न्यायः एकत्व-
इयमिति संज्ञकोऽपि । यथा महानसीयवर्णानांकील्यतः
एकस्मिन् अभावप्रतियोगिनि महानसीयत्वं वञ्चित-
त्वेत्युभयं प्रकारविधया भासते इति जगदीशः । गदा-
धरमते तु निर्द्धारितावच्छेदकभानास्वीकारेण वञ्चितं
धर्मितावच्छेदकील्यत्वात् महानसीयत्वं भासते इति तत्र
न एकत्वइयमिति रीत्या बोधः किन्तु क्रियाकारकान्य
एव तथा बोधः इति भेदः स एव खलेकपोतन्यायः ।

खलेधानी स्त्री खले धीवन्ते इषभा अत्र धा-आधारे
ल्युट् डीप् । मेघिकाठे जटाधरः । २ घूलौ हेम० ।

खलेयव अव्य० । खले यवोयत्र काले तिष्ठन्नुप० सं० । खले-
स्वितयवकाले ।

खलेवाली स्त्री खले बाल्यन्ते आत्यन्ते इषभा यत्र बल-चालने
आधारे घञ् गौरा० डीप् । शस्त्रमर्दनभूमिमध्यस्थे
काठभेदे (मेदकाठे) । "खलेवाली रूपो लाङ्गलेषा"
कात्या० श्रौ० २२, १, ४८, खलमध्ये निष्ठाता मेघिभूता
खलेवाली इति सं०व्या० । आश्व० श्रौ० ८, ७, १५, त
अत्रव्याख्यायामन्या व्युत्पत्तिरुक्ता यथा खलेवाली

यूपः"सू० । खलेऽनहुदुग्मने तद्वन्नादी मेधिः खले-
बानीत्युच्यते खलेऽनहुदुग्मवारयतीति खले वाली"नारा-
मेध्यां । 'ह इत्यनेनानहुद्वां वारणात् तथा भवति"
रलयोरैकात् तथात्वम् ।

खलेवुस खल्य० खले वुसमत् काले तिष्ठ०स० । खलेस्थित वुसकाले
खलेग पु० स्त्री खे जलादुर्हाकाशे लिङ्गति संज्ञाप्यति गति-
काले लिङ्ग-अच् ७त० । (खलिशा) मत्स्यभेदे चारा-
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

खलेशय पु० स्त्री खलेशं जलादुर्हाकाशसंसर्गं याति
या-क । (खलिशा) मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । स्त्रियां
जातित्वेऽपि योषधत्वात् टाप् । [(खामार समूह) ।

खल्या स्त्री खलानां समूहः यत् । खलसमूहे कमरः
खल्ल पु० खलति क्तिप् खल् तं लाति ला-क । १ वस्त्रभेदे
२ गर्ते ३ चर्मणि ४ चातकविहगे पु० स्त्री० मेदि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ५ इतौ चर्मभयपाले
(मसक) हेम० । ६ यौषधमर्दनपाले (खल) वैद्यकम् ।

खलिका स्त्री खल-क्तिप् तं लाति-ला-क ततः संज्ञायां
कन् कापि अत इत्तम् । अङीप् भर्जनपाले
(भाजनाखोला) शब्दच० । शब्दचिन्तामणौ अयं वमध्यः
पठितः तत्र वातेः क इति भेदः ।

खल्ली स्त्री खल-क्तिप् तं लाति ला-क गौरा० ङीप् ।
"खल्ली तु पादजल्लोहकरमूलावमोटनी" इति भाष्य-
वाशोक्ते रोगभेदे ।

खल्लीट पु० खल्लीय टलति टल-विह्वले वा० ड । १ खलति-
रोगे २ तद्वति त्रि० त्रिका० प्रयोगे छलः खल्लिटोऽप्यत्र
शब्दरत्ना० । "खल्लीटः परनिन्दावान् सेतुं दद्यात्
सकाक्षुगान्" शातातमेन तस्य परनिन्दनकर्मविपा-
कतोक्ता । खल्लिट इत्येव पाठः साधुः । तत्र खल्ल
इवाटति अट-अच् इति व्युत्पत्तिः ।

खल्व पु० खल-क्तिप् तं वाति वा-क । निष्पावे व्यासधान्य-
भेदे "दश व्यास्याणि धान्यानीत्युपक्रमे "खल्वाच खल-
कुलाय" इ०७० । "खल्वाः निष्पावाः यत्वा इति
प्रसिद्धाः" शब्दरमाधवौ "ग्रीहयय मे इत्युपक्रमे "सुदु-
गाव मे खल्वाच मे" यलु० १८, १२, खल्वाचणकाः
वेददीपः । तेन २ चणके च ।

खल्वट पु० खल-क्तिप् तं वटते वेष्टयते वट-वेष्टे अण्
उप०स० । इन्द्रगुप्तरोगे (टाक) २ तद्रोगवति त्रि० हेमच०
खुव सम्पत्तिपवित्तयोः प्रादुर्भावे, च क्त्वा० पर० अक० सेट् ।

अत्राति अखाधीत् अखधीत् । चखाय । प्रनिखद्वाति ।
खुवल्ली स्त्री खे न्युन्ये वल्ली । मूलन्युन्यायाम् । आकाशवल्लीनाम्
राजनि० । खवल्लीखलतादयोऽप्यत्र २ आकाशलतायाश्च ।
खुवारि न० खात् एतितं वारि शा०त० । दिव्योदके राजनि०
खजलादयोऽप्यत्र ।

खुवाप्य पु० खस्य वाप्यम् । हिमजलकण्ठे (योस) चारा० ।

खस(श) पु० देशभेदे त्रिका० तस्य दन्त्यमध्यता मन्वादी दृश्यते
क्षचित् तालव्यमध्यता च तेनोभयवृपता । स च देशः
ह०स० कूर्मपिभागे १४ व० पूर्वस्यामुक्तः "अथ पूर्वस्यामि-
त्युपक्रमे "खशमगधशिपरिगिरिमिथिलसमतटोद्धा-
वदनदन्तुरकाः" । सोऽभिजनोऽस्य, तद्देशस्य राजा वा
कण् । खस(श) । तद्देशवासिनि तद्देश न्यप्ते च बहुषु
त अणो लुक् । ख(श)सास्त्रदेशवासिनः तद्वृषाश्च । ते
च शनकैः क्रियालोपात् हणक्तत्वं गताः यथाह मनुः
"शनकैस्तु क्रियालोपादिभाः क्षत्रियजातयः । हणक्तत्वं
गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाक्षौद्रद्रुहिङ्गाः
काम्बोजा जयनाः शकाः । पारदापञ्चवाहीनाः किराता
दरदाः खसाः" । "खसास्तु खारांशोलांश्चमद्रान् किष्कि-
भकांस्तथा हरिः" १४ व० । "खसा एकासनाहाह्वीः
प्रदरादीर्धैवखयः" भा० स० ५१ व० । "अङ्गवज्रखसेष्वेव
नान्यदेशे कदाचन" सू०चि० । शूरानामगम्यद्रव्ये शब्दच०
४ कश्यपपत्नीभेदे दक्षकन्यान्तरे स्त्री यथा मरुडपु० ६ व०
"धर्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् । अदिति
र्दितिर्दनुः काला क्षतायुः सिंहाका सनिः । कटुः
प्रधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा(सा)" । "इरा हज
लतावल्लीवृणजातीच सर्वशः । खशा(सा) च यत्र
रक्षांसि सुषुप्तेऽप्सरसस्तथा" तत्रैव तत्प्रजोक्तिः ।

खशीर पु० १ देशभेदे २ तद्देशवासिनि २ तन्मये च बहुव० ।
"खशीराखानचाराश्च पञ्चवा गिरिगङ्गाराः" भा० व्या०
८ व० उत्तरस्थजनपदकथने ।

खशीट पु० स्त्री खं शेटति शिट-अनादरे कण् । (खलिशा)
मत्स्ये त्रिका० तस्य गतिकाले खस्यानाधारत्वेन
गतिव्योम्यत्वाभावेऽपि तस्य तथात्वानादरेण गमनाकथात्वम्

खश्वास पु० खस्य श्वास इव । वायौ त्रिका० ।

खुष वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । खपति अखाधीत्-अख-
धीत् । चखाय ।

खुष्य पु० खन-य नि० नस्य षः । १ क्रोधे २ वलात्कारे
च । खप्यौ क्रोधवलात्कारौ, सि० कौ० उक्तेः शब्द-
क-

खटुमे तस्य शब्दस्य लीनतोक्तिः प्रामादिकी ।
खटु पु० खानि इन्द्रियाणि सति निवृत्तकरोति सो-क ।
(खोस) (पाचडा) खति १ रोगभेदे । २ देगभेदे ३ म-
यायां ब्राह्मणविवाजने जातिभेदे "भट्टो मल्लव राज
न्यादृष्टायाविस्त्रियरेव च । नटव करणवैव खतो
द्रविड एव च" मनुः । (खसखम्) इति खति इत्यं
भावप्र० खसतिलगन्धो द्रव्यः ।

खसकन्द पु० खस इव कन्दोऽस्य । खोरकडुकीडले
रत्नमा० । खसगन्ध इति पाठान्तरेऽपि तवार्थता । खस-
खेव गन्धोऽस्य तत्र वाक्यम् ।

खसतिल पु० खसः खसपूर्वस्य तिलति स्त्रियाने शुक्ल-
स्नेहत्वात् तिल-स्नेहे क । (पोला) अहिफेननियोमके
(खसखस) खति इत्ये राजनि० । तस्य तैलस्य खस
पूर्वत्वमुपधार्यत्वात्तत्वात् ।

खातिवत्कत्तश्चर्यासादिपुष्पा भावप्र० उक्ता
"तिलभेदः खसतिलः कासश्चासहरः स्मृतः । खान्
खासफलोद्भूतं बल्कलं शीतलं लघु ॥ पाहि
तिलं कपायश्च वातकृद् कफाच्छृणु । धातूनां शोधकं
कृत् स्रक्कटु वाग्विराडनम् ॥ सुद्धर्तैर्हरं रूच्यं मेव-
नात् पुंस्वरायनम् । उक्तं खसकतलीरमाफूतमहि-
फेयकम् । आफूतं शोधनं पाहि ज्ञेयं वातपित्तलम् ॥
तथा खसकतोद्भूतवल्कलप्रदायनिश्चयि । उच्यते खस-
बीजानि ते खासखसतिला अपि । खसबीजानि बह्यानि
हृष्याणि सुगुह्याणि च ॥ जनयन्ति कफम् तानि शम-
यन्ति समीरणम्" ।

खसत १० खं शूचं सनं यस्य । बृद्धे लिङा० । तस्य
सर्वस्य शून्यभावनयाऽस्विरत्यचिन्तनेन जगतःस्विरत्य-
निराकारत्वात् सर्वशून्यत्वोक्तारेण तस्य तत्वात् ।

खसम्भवा स्त्रो खे सम्भगति समु-भू-अच् । आकाशमांसो
इत्ये राजनि० । [बुद्धशब्दे विवृतिः ।

खसर्पण पु० खे वन्मन्त्रेण जलदेवे सर्पणमस्य । बुद्धे लिङा० ।

खसोत्सज पु० खवावाः कक्षपत्रोभेदस्य आस्रजः । रात्रौ
लिङा० तस्य तत्पुल्लवत्त्वात् खसशब्दे द्रव्या ।

खसुविन् खं सूत्रयति सूत्र-णिनि । प्रश्नविचारणाय आ-
काशस्य नैर्मल्योदिसूत्रके निन्दिते वादिनि । यथा
करणसूत्राणि सि०कौ० ।

खटुत पु० सिंहतापने अट्टरभेदे "सिंहितायां सट्ट
पदा विभक्तिविभक्त्या । व्यंशः शस्यश्च वडगान्

नमश्चैव महावतः ! । वातापिर्नसुचिवैव दङ्गवः खटु-
मल्लवा । खल्लो नरकवैव कालनामल्लवैव । निशतक-
यथा देवाः प्रसूदस्य कुलेऽभवन् गार्हपत्यं ३५०, "खल्लमः
शालादनः करालः कौशिकः शरः हरि० ४०५० ।

खसखस पु० खसकारः द्विवम् पृथो० । खसतिले (पोला)
इत्यभेदे राजनि० ।

खसखसरस पु० इत० । अहिफेने राजनि० ।

खततो स्त्रो खनाकाशः स्तन इव यस्याः । पृथिव्यां लिङा०
खस्राटिक पु० खमिरनिमेजःस्फाटिकः । १ खर्कानमणौ
२ चन्द्रकानमणौ च हेमच० ।

खसस्त्रिक न० खसर्द्धाईस्त्रित आकाशः स्त्रिलक्ष्मि । सन-
सुवपातेन सक्तोपरिस्थे आकाशविभागे प्रभिताक्षरा
खगोलशब्दे द्रव्यम् ।

खहर पु० खं शून्यं हरोवज । वोजगणितोक्ते शून्यहारके
राशिभेदे । "अस्मिन् विहारः खहरे न राशावपि प्रविष्टे-
ष्वपि निःसृत्ये । बड्जविषयास्तुल्यवृद्धिहावेऽनलेऽप्युते भूत-
गणेर, यद्वा" । [हरेरि विट् आत् । २ खनितरि लि० विमखाः ।

खा स्त्रो खस-कमेणि विट् आत् । नद्याम् निष० खन-
खाखन पु० खस-रकारे द्विवत् पृथो० । खसतिले भावप्र०
यदीजं (गोता) । खसतिलशब्दे विवृतिः ।

खाडाह पु० खे आकाशऽङ्गनाहनि गतिकाले आ-ह-ह ।
हेतुपिङ्गलाखे शब्दवि० ।

खाजित पु० खे ऊर्द्धदेवे आजः ! जगः तत्र साधुः ठत् । लाजेपु
हारा० । तस्य भजेनपात्वात् ऊर्द्धदेवे स्फोटनेन तत्वात् ।
खाट पु० खे ऊर्द्धमार्गे अट्टयनेन अट्ट-करणे घञ् । शवरत्ने
शवरहरणशब्दव्याख्यम् शब्दरत्ना० ।

खाटि स्त्रो खट-काङ्कावाम् वा० दञ् । १ किणे (चंटा)
२ अमदुपहे शवरत्ने च मेदि० । ४ शुक्लवर्णस्थाने उज्ज्व० ।
संज्ञायाम् कन् । खाटिका शवरत्ने स्त्रो शब्दरत्ना० ।

खाडाभारिक लि० खडाभारं हरति वृद्धि आवृद्धि वा
ठञ् । १ खडाभारहारके २ तडाहके ३ तदावाहके च ।
भारभूतखडाहारकादौ खाटिक इत्येव ।

खाडव न० भावप्रकाशोक्ते चूर्णविशेषे यथा "कोलामलकजं-
चूर्णं सुठ्ठे वाग्विचारान्वितम् । मातुलुङ्गरसेनाक्तं शोषितं
सूक्ष्मेरिष्यति । एतत् बड्जोऽभ्यक्तं शोषितं पुनः
पुनः । १ शूलवर्णसंयुक्तं चूर्णं खाडवमुच्यते । खाडव
सुखवैद्यकारकं रुचिधारणम् । हृद्रोगयमनश्चेति सुखवैरस्य
नाशनम् । भोजनान्ते विशेषेण भोज्यं खाडवं सदा" ।

खाण्ड न० खण्डस्य भावः पृथा० भावे पले अण् । खण्डनावे
खण्डस्य विकारः अण् । २ खण्डविकारे च ।

खाण्डव त्रि० खाण्डं खण्डं विकारं वाति वा० क । खण्ड-
विकारयुक्ते मोदकादौ । "रसालापूपकांश्चिद्वान् मोदकांश्च
सखाण्डवान्" भा० आनु० ५२ अ० ।

वनभेदे । तच्च वनं पुरा शक्राद्यावासस्थानं तच्च हित्वा
सोमवंश्येन सुदर्शनेन राणा खाण्डगी पुरो जाता पुनः सा
कायोराजेन विजयेन जित्वा शक्रनिदेशात् वनतां प्रापिता
यथाह कालिकापु० ७८ अ० ।

"सोमवंशेऽभवद्वाजा महाका स महावहः । वीरः
सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् । स वै जिनवतो
नातिदूरे भङ्गुः महावनम् । सिंहान् व्याजान् ससृ-
सार्यं कचिच्चापि तपोवनान् । खाण्डगीं नाम नगरोम-
करोत्तव शोभनम् । त्रिंशद्योजनविस्तीर्णमायतां
शतयोजनम्" ॥ "असह्यं नरपतिविजयस्तं सुदर्शनम् ।
जनापचारं वज्रं देवानाञ्च तथा नृणाम् । वाराणसी
पतिं वीरं विजयं जयगालिनम् । सन्धाय कृत्वा सा-
चिच्यं तत्रैवैव न्यधाजवत् । विजयो विवरं प्राप्य
महावहवराक्रनः । सुदर्शनस्य न्यधेरवस्तु नृणां
करोत् । नामहत् सोऽव्यवस्क दं विजयस्य सुदर्शनः ।
चतुरङ्गवेनायु युद्धायाभिसुखोऽभवत् । विजयो रथ-
मारुहा नियुज्य चतुरङ्गिणम् । सेनां सुदर्शनं योद्धुं
सन्मुखोऽभवदङ्गुला । तदा महद्दुष्टमासोद्विजयेन
महाकन्या । सुदर्शनस्य न्यपतेर्द्विवासवयोरिव । ततः
सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत् ॥ उत्फुल्लनयनो
राजा विजयः परवीरहा । मेनेऽमरावतीं तान् पुरीं
क्षितिगतामिव" । "तं वीरलं नरपतिं नगरीं तां सुरे-
श्वरः । सनेव विजयं प्राह सान्त्वयन् कृष्णवा गिरा ।
इन्द्र उवाच । राजन् ! महद्भनमिदमासीद्देवगणादृतम् ।
नरगन्धर्वयक्षाणां सुनीनाञ्च मनोहरम् । सर्वास्तृ-
सार्यं देवादोन्मम चायप्रिये रतः । भङ्गुः वनमिदं
शुद्धं ससृसार्यं तपोवनम् । खाण्डगीं नगरीं चक्रे
हठाद्राजा सुदर्शनः । तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु
न्यपोत्तम ! । तत्राहं विहरिष्यामि तत्रकेषु समं रजः ।
सुनीनाञ्च तपःस्थानं खण्डवं ते प्रसादतः । भवि-
ष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पादिव । मार्कण्डेय
उवाच । एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयसदा ।
वनमेवाकरोत्तान्त् खाण्डगीं शक्रवीरवात् । गच्छन्तु भो

यथास्थानं प्रजाः सर्वा यथेच्छया । तेषां वाञ्छास्ति
लोकानां मद्राज्यममने पुनः । वाराणसीं ते गच्छन्तु
मयैव प्रतिपातिताम् ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः
केचिद्विजं पदम् । जम्बुवारीणसीं केचिद्विजयेनाभिपा-
तिताम्" ॥ "अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे हापरशेषतः ।
वज्रिज्वाङ्गणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत । दातुमङ्गी-
कृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै । वज्रिज्वाङ्गणमास्याय
जिष्णुं पचनमब्रवीत् । अहमग्निः पाण्डुपत्र ! यत्त-
मामातिभोजनात् । व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम
त्वं नाशयानुना । खाण्डवं नाम विपिनं सपत्तिमृग-
राज्यम् । यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन !
तदा ममायसौ व्याधिरपयास्यति मोचिरात् । पुरा तु
विजयो राजा खाण्डगीं नाम तां पुरीम् । भङ्गुः वनं
ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् । यदर्थं देवविहितं वनं
तच्छ्वेतवाहन ! । विरोधात्तत् शक्रस्य न स्वयं भोक्तु-
मुशङ्के । तत्राहं त्वामिदं महाभाग ! वने तस्मिन्निजय ।
यथाहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः । तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः । दाहयामास
विपिनं तत् सर्वं प्राणिसंयुतम् । देवकोतनयापेतो
वासुदेवेन पालितः । खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य
हिते रतः" । २२ ब्रह्मपुण्यां स्त्री ।

खाण्डवप्रस्थ पु० इन्द्रास्य युधिष्ठिरवासस्थानभेदे
"अग्नाभिः खाण्डवप्रस्थे युगदृगसोऽभिचलितः" भा०
आ० ६१ अ० । इन्द्रास्यगन्दे तत्कथा इत्या ।

खाण्डवायन पु० अग्निभेदे "व्याज न तदा राजन् ! प्रख्याताः
खाण्डवायनाः" भा० व० ११७ अ० ।

खाण्डविक पु० खाण्डवं मोदकादि शिखमस्य ठञ् । मोदक-
कारके (मयरा) "आरालिकाः रूपकाराः ये च
खाण्डविकास्तथा" भा० आश्व० १ अ० ।

खाण्डवीरणक त्रि० खण्डं एव वीरणः खण्डवीरणः
ततः अरोहणा० चतुरर्थ्यां वुञ् । खाण्डवीरणमन्त्रिक-
देशादौ । [मोदककारके हारा० ।

खाण्डि त स्त्री खण्डं मोदकादि शिखमस्य ठञ् । (मयरा)

खात न० खन-भावे क्त । १ खनने कर्मणि क्त । २ पुष्करि-
ण्यादौ त्रि० "पूतं खातादिकम्पेच" अमरः । तडाग-
शब्दे विदतिः । खातवेतनादिदानार्थं क्षेत्त्रफलदानोपयोगी
खातव्यवहारो लीला० उक्तो यथा ।

"अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं साक्षांशं । नष्टयि त्वा

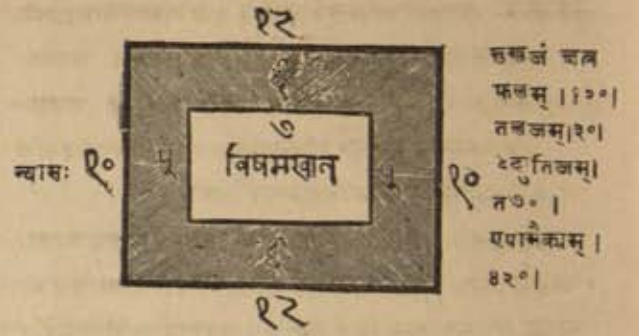
विकारं बहुषु स्थानेषु तदुतिभाज्या । स्वातकमिता
सममितिरेव दैर्घ्यं च वेधे च । चोत्तफलं वेधगुणं खाते
घनहस्तसङ्ख्या स्यात् ॥ उदाहरणम् । भुजवक्रतया
दैर्घ्यं दशगणकैरेर्मितम् । त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता
च विकृतिः ॥ यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः
सखे ! । तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचल्य मे ॥

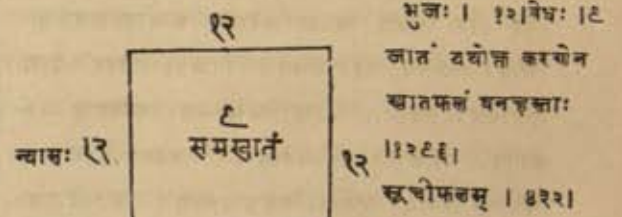
अत्र स मितकरणेन विकारे हस्ताः । ६ । दैर्घ्यं ११
वेधे । २ ।
तत् चोत्तदशमम् यथा

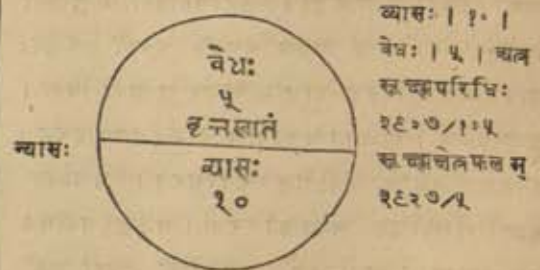
यथे क्तकरणेन लब्धा घनहस्तसङ्ख्या । १८८ ।
खातान्तरे करणसूत्रं वाह्यं इतम् । सुखजतलजतदु-
तिजचोत्तफलैक्यं हृतं षड्भिः ॥ चोत्तफलं सममेत-
द्देधगुणं घनफलं स्यत्म् । समखातफलत्रयः सूची-
खाते फलं भवति ॥
उदाहरणम् । सुखे दशहादशहस्ततल्यं विकारदैर्घ्यं नु
तते तर्हम् । यस्याः सुखे ! सप्तकरच वेधः का खात-
सङ्ख्या । तद तत्र वाप्याम् ॥

षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेधः । ७ ।
हृतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४८० ।
द्वितीयोदाहरणम् । खातेऽथ त्रिगुणकरतल्यचतु-
र्भुजे च किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः । हत्ते
तर्हव दशविकृतिपञ्चवेधे सूचीफलं यद तयोश्च षट्क-
षट्कम् ॥

हत्तखातदर्शनाय ।

वेधगुणं जातं सूत्रखातफलं ३८/१०/२७ सूत्रसूची-
फलं १२०८/१० यद्वा सूत्रखातफलं २७१०/७ सूची-
फलं सूत्रं वा २७४/२१ ।
कुण्डलशब्दे उदा० । शूरे निघ० । ४खननकर्ममात्रे वि०
“खातसुरैर्हत्तमुजां विपश्ये” माघः ।

खातक न० खात+संज्ञायां कन् । १परिखायाम् (खाद)
हेमच० । “उत्तमखौघनस्वामी अघमर्षस्तु खातकः”
इत्युक्ते २अघमर्षे १परसैन्यविदारके च “खातक-
व्यङ्ग्यत्वं वलङ्कर्षणकोविदम्” भा० शा० ११८ अ० ।
“खातकाः परसैन्यविदारकाः” नीलक० ।

खातभू स्त्री खातयुक्ता भूः १परिखायां २प्रतिकूपे च हारा-
खाति स्त्री खन-खै-वा भावे-क्तिन् खात् । खनने ।

खात्र न० खन-लृत् क्तिञ् खात् । १खनिते २जलाधारे च
सि०कौ० १वने ३छले च संक्षिप्तसारः ।

खाद भक्षणे भ्या० पर० सक० सेट् । खादति अखादीत्
चखाद । खाद्यः खादकः खादनम् । णिच् । खादयति
खादित् अचखादत् त । “सक्तून् खादति यश्च तस्य
रिपवोनाशं प्रयानि भ्रुवम्” ति० त० “न खादेः पर-
शस्यानि” इत्योत्सर्गमन्त्रः । “देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्
मांसं न दोषभाक्” मनुः । “स हि (उग्रस्त्रिः) कुल्भापान्
खादन् विभिक्षे” छा० उप० । “मांसानि च न खादेऽस्त्रयोः
पुण्यं सभं स्रुतम्” मनुः । “आशङ्कमानो वैदेहीं खादितं
निहतां स्रुताम्” भट्टिः । “तादृशं भवति प्रोक्त्वा उद्यामांसानि
खादकः” मनुः । पट्टभावात्खादसः । खादनस्य हिं-
साव्यभिचारितत्वात् हिंसार्यत्वात् अकित्वेऽपि वा०
चुरा० तेन सार्धे णिच् खादयति । “दुर्वलं
वलपन्नो हि मत्स्यामत्स्यं विशेषतः । खादयन्ति”
मत्स्याप० । “मां खादय मृगश्रेष्ठ ! दुःखादस्मा
द्विमोचय” भा० व० ६१ क० । “देवराजो मया दृष्टो
वारिवारणमस्तके । खादयन्नर्कपलाणि” विदग्धच० ।
अस्य भक्षणाद्यर्थेऽपि खादिखाद्योर्न वृत्तिः णिच् प्रयो-
ज्यकर्तुः न कर्मत्वम् । खादयति अक्षं वटुना” वयोभिः
खादयन्त्ये” “तां श्वभिः खादयेद्राजा” मनुः । “सारयि
ष्यामि वैदेहीं खादविष्यामि राजसै” भट्टिः । खादनञ्च कठि-
नादि द्रव्यस्य गलापः संयोगात्कुलव्यापारविशेषः प्रति-
प्रिभक्षणाविभवे तु वदनमात्रप्रवेशेऽपि प्रायश्चित्तार्थमिति
भेदः यथाह मा०त० “यद्यपि अस्त्रादीनां कण्ठादधो-
नयनमेव भक्षणं न तु निषीवनाय सुखेऽपि कपोल-
धारणं, तथापि प्रयोगमावात् । तथापि पापविषये तथा-
विधातुवज्ज्येऽपि प्रायश्चित्तं, ब्रह्मव्रते तथा दर्शनात् यथा
याज्ञवल्क्यः “चरेद्दूतमहत्वाऽपि धातार्थञ्चेत् समागतः” ।
अत्र खननप्रतिषेधेन यथा तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रति-
प्रिहृत्यात् प्रायश्चित्तविधानं तथाऽत्रापि भक्षणप्रतिषेधेन

तदङ्गभूताव्यभिचारिताद्यादिभ्योगस्यापि प्रतिषिद्ध-
त्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्रायश्चित्तं, मिता-
चारायावामप्येवम् । अतएवोक्तं “जिघ्रस्यपि सुरां कथित्
पिबतीत्यभिधीयते । यावन्न क्रियते यज्ञे गण्डूषस्य
प्रवेशनम्” इति । अत्र यज्ञे गण्डूषस्य प्रवेशनेन पानाति-
देशवृत्तकण्ठोद्यमेऽपि भक्षणोतिदेशः । ततश्च विप्रदण्डो-
द्यमे कच्छमतिकच्छं निपातने” इति याज्ञवल्क्योक्तेः
दण्डोद्यमे दण्डनिपातप्रायश्चित्तार्थवत् भक्षणोद्यमे
कण्ठादधोनयनसम्भावनारहिते व्यर्थं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम्”

खादक लि० खाद-ण्वल् १भक्षके । “उद्या मांसानि खादकः”
मनुः “यदि चेत् खादको न स्यात् न तदा घातको भवेत्”
भा० आनु० ५६२४ श्लो० । २अघमर्षे च “खादको
त्रिस्तुहीनः स्यात् जन्मको वित्तवान् यदि । मूलं तस्य
भवेद्देयम्” नारदः “खादकोऽघमर्षः” मिता० ।

खादतमोदता खादत मोदत इत्युच्यते वखां क्रियायाम्
मयू०स० । खादनमोदनाय निदेशक्रियायाम् ।

खादन पु० खादत्यनेन खाद-करणे ल्युट् । १दत्ते हेम० ।
भावे ल्युट् । २भक्षणे न० । “खानां खादनेनाहमर्षी
नान्येन केनचित्” रामा० २, ५० स० ४५ श्लोकः ।

खादि लि० खाद-कर्मणि इन् । भक्षणे “असिञ्चा वः प्रपद्ये
खादयः” ऋ० १, १६६, ८, १ । “खादयः भक्ष्याः” भा०
खाद-धातुनामनेकार्धत्वात् लाणे कर्तरि इन् ।
२तायके । “हस्तेषु खादिषु कृतिषु संदधे” ऋ० १,
१६६, २ । “हस्तेषु खादिः हस्तलायकः” भा० ।

खादित लि० खाद-क्त । भक्षिते अमरः । “आशङ्कमानो
वैदेहीं खादितं निहतां स्रुताम्” भट्टिः ।

खादिन् लि० खाद-णिनि । भक्षके स्त्रियां ङीप् । “बोह-
मर्षी लण्यच्छेदी नखखादी च यो नरः” मनुः ।

खादुक् लि० खाद-उन् संज्ञायां कन् । हिंसाशीले हेम० ।

खादोऽर्णस् स्त्री खाद-कर्मणि अलुन् खादः खादामर्षं
जलं यस्याः पृथो० पूर्वरूपैकादशाभावः नद्यां । निघ० ।

खाद्य लि० खाद-कर्मणि ण्यत् । भक्षणे । “मांसप्रकारे
विजिघ्रैः खाद्यैश्चापि तथा ण्यत्” भा० स० ४ अ० ।

खान न० खै-धातुनामनेकार्धत्वात् भक्षणे भावे ल्युट् ।
भक्षणे । “सङ्गावेन हि तप्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः” गरु० पु०
१०८ अ० । “खाने पाने च दातव्यम्” दत्ता० तन्त्रम् खै-
खनने हिंसने च भावे ल्युट् । १खनने २हिंसने च ।

खानक लि० खन-एल् । खनके “व्याधान् शाकुनिकान्
गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान्” मनुः ।
खानि स्त्री खनिरेव पृथोऽङ्गिः । खर्खाद्युत्पत्तिस्थाने आकरे
हेमच० । वा ङीप् तत्त्वार्थे शब्दच० । [लि० ।
खानिक न० खानेन खननेन निर्दिष्टं ठञ् । कुदाखेद्यो गते
खानिल पु० खानं खननं शिल्पत्वेनाख्यस्य वा० इलच् ।
खनिचौरे भित्तिभेदेनेन चोरयितरि लि० ।
खानिष्क पु० दीप्राग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कः कफहा गुरुः”
सुश्रुतोक्ते मांसभेदे । [लि० ।
खानोदक पु० खानाय भोजनाय उदकमल । नारिकेले
खापगा स्त्री खस्याकाशस्यापगा । गङ्गायाम् हेम० खधुनी
खनदोषभूतयोऽप्यल ।
खार पु० खमवकाशमाधिक्येन च्छकति च्छ-अण् उप० स० ।
खारीपरिमाणे उज्ज्वल० ।
खारि(रौ) स्त्री खं मध्यावकाशमाराति आ+रा-क गौराङ्गीप्
वा लृत् । द्रोणघोडशालके धान्यादिमानभेदे । “पलञ्च
कुडवः प्रस्यः आठको द्रोण एव च । धान्यमानेषु बोद्धव्याः
क्रमणोऽमी चतुर्गुणाः । द्रोणैः घोडशभिः खारी विंशत्या
कुम्भ उच्यते” हेमा० दा० विष्णु पु० । अर्द्धशब्दात् संख्या-
याव परतोऽस्य समासे वा टच् । अर्द्धखारम् अर्द्धखारि ।
दिखारं दिखारि । अर्द्धखारेण क्रीतम् ठक् पूर्वपदस्य
वा ङङिः । अ(या)र्द्धखारिकम् । अर्द्धशब्दात् संख्या-
याव परतः खार्याः क्रीताद्यर्थे ईकन् । अर्द्धशब्दखारीकं
दिखारीकम् । केवलाया अपि ईकन् तत्त्वार्थे खार्या
क्रीतम् खारीकम् । [लृत्स्य । खारीध्यायके ।
खारिन्मम लि० खारीं घमति ध्मा-अण् घमादेशः सम्
खारिन्मच लि० खारीं तन्निवधान्यं पचति पच-अण् सम्
लृत्स्य । खारीमिताक्षपाचके ।
खारीक लि० खारीं खारीवापमर्हति ईकन् । खारीवाप
योग्ये ज्ञेये अमरः २ खारीमितधान्यादिक्रीते च ।
खारीवाप लि० खारी तन्निवधान्यम् उच्यतेऽल वप-आधारे
घञ् । खारीमितधान्यवपनयोग्ये ज्ञेयादौ अमरः ।
खारीं वपति वप-कर्त्तरि अण् उप० स० । खारीमित-
धान्यादिवापके लि० खियां टाप् सि० कौ० । सुग्व० मते
पण् अतः खियाम् ईप् इति भेदः ।
खार्कार पु० गर्हभजातिशब्दे “खार्काररभसा मत्ताः पथ्य-
धान्यं वरूचयः” भाग० ३.१७, १२ तस्य तत्त्वार्थतामाह
श्रीधरः ।

खार्जेय लि० खर्जुजस्येदम् वा० ङक् । खर्जुजसम्बन्धिनि ।
२ रसालभेदे न० । “मधुरदधनि मध्ये शर्करां सन्निवोच्च
शुचि विदलितखण्डं” प्रक्षिपेत् खार्जेयम् । करविलु-
लितमैषैर्वांसितं नाभिगन्धैर्जिगमिषुजठराग्निं स्थापय-
त्येव नूनम् । रसालं खर्जु(र्जु)जस्येदं विष्टम्भश्चिकार-
कम् । कृदाञ्च कफदं वल्यं पित्तघ्नं मूलकृत् सरम् भावप्र० ।
खालित्य न० खलतेर्भावं ध्वज् । इन्द्रलुप्तरोमे “जरा खालित्यं
पालित्यं शरीरमनुमाविशन्” अथ० ११।८।९ । पृथो०
इमध्याताथे के यथाह सुश्रुतः “रोमकूपानुगं पित्तं
वातेन सह मूर्च्छितम् । प्रव्यापयति रोमाणि ततः स्नेहा
समोषितः । हृषद्भि रोमकूपान्स्तु ततोऽन्वेषामस-
म्भवः । तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते” ।
खिखिर पुंस्त्री खिखिर-पृथो० । (ख्याक्शेखली)
शिवभेदे लि० । [शेखली) शिवभेदे लि० ।
खिखिर पु० खिमित्यव्यक्तं शब्दं किरति कृ-क । (ख्याक्-
खिट भवे भ्या० पर० अक० सेट् । खेटति अखेटोत् ।
चिखेट । खेटकम् ।
खिद परितापे तदा० पर० अक० अनिट् सुचादि । खिन्दति
खिन्दतः । अथैत्सीत् चिखेद । खिदः ।
खिदु दैन्ये दिश० रुधा० च आत्म० अक० भीषायां सक०
अनिट् । खिद्यते खिले अखिचि चिखेद । खिदः ।
“समुखनिरभिन्नायः खिद्यते लोकहेतोः” शकु० ।
“हरिरित्खिद्यत नितम्बिनीजनः” माघः । “खिले
तेजोव ये द्रव्यं दीयमानं न दृक्कृति” कविरहस्यम् ।
“अखिन्दानस्य तेजसा” भट्टिः । “प्रहसतिखिदे न च”
भट्टिः “खिदञ् ध्यौ दैन्यके” इत्येव वोपदेने पाठः अतएव
“रक्तं न्वशीवदक्ताम्यदखिद्यदुपाजिक्कृष्टरम्” भट्टिः
आ+प्रकर्षेण खेदने । “आखेदते प्रखिदते च नमः” यजु०
१६।४६ । “आखेदते प्रकर्षेण खेदयति पापिनः” वेददी० ।
वेदे गणव्यत्यासः अन्तर्भूतस्यर्धता च ।
उद्+उत्पाटने । “पजापतिरात्मनोवपासुदखिदु” नृतिः ।
“अथ वपासुत्खिदनि” शतब्रा० १।८।१।१ । “इमां
वपामुत्खिदनि मध्यतः” १।८।१।२ । “वपामुत्खिदती-
त्युत्खिद्य” ४।१।१।१।२ । सर्वत्र गणव्यत्ययः ।
परि+समन्नात् खेदे । “कान्नावियोगपरिखेदितचित्तवृत्तिः ।
“परिखेदितविन्ध्यवीरुधः” भट्टिः । “लोकसंस्थानविज्ञान
व्यात्मनः परिखिद्यतः” भाग० १।६।२८ ।
सम्+सम्भृतापे अक० उत्पाटने सक० । “यथा सुहृदः पश्यन्ती

शङ्खं संखिदेत् एवमितरान् समखिदत्" ला० उ० ।
खिदिर पु० खिद्यते कृष्णपक्षे खिद-किरन् । चन्द्रे उज्ज्वल० ।
खिद्यमान लि० खिद-ताप्तीत्ये चानम् । दैन्यशीलेऽखेद-
युक्ते च ।

खिद्र लि० खिद-दैन्वे रक् । १।रोगे । दरिद्रे च उज्ज्वल० ।

"बलित्वा परितानां खिद्रं विमर्षे प्रथिवि !" अथ० ५।८८।१।

खिडन् लि० खिद-अनभूतगद्यर्थे कनिष् । खेदकारके ।

"कस्ते किरयो दध्रु खिडः" अ० ६।२२।८। "खिडः !

शङ्खणां खेदयितः !" भा० ।

खिद्य लि० खिद-क्त । दैन्ययुक्ते, श्वलसे, श्वेदयुक्ते च ।

"खिद्यः काव्येषु नृपः !" मनुः । 'तयोपचाराञ्जलि-
खिद्यञ्जलया' रघुः ।

खिरहिष्टी स्त्री महासमझायाम् राजनि० ।

खिल कणश्च आदाने तदा० पर० सक० सेट् । खिलति
अखेतीत् । चिखेल ।

खिल लि० खिल-क । जलादिना । अलङ्घ्ये सेलादौऽसारतः
संचिप्रे पूर्वलासुक्तपरिधिषे, यथा अश्वेदे श्रीसूक्तादि,
अजुर्वेदे शिवसंकल्पादि, महाभारते हरिवंशः । खिलेपु
हरिवंश इति पुष्पिकाव्याख्याने "खिलो नारायणः
प्रोक्तस्तद्गुण्या इवः फलताः" इति नीलकण्ठेनोक्तेः
४ नारायणे पु० । ततः अमृततद्भावे भूधातुना जधातुना च
समासः । खिलीभवति खिलीकरोति लि० । "खिलीभूते
विमानानां तदापतभयात् पचि" कुमा० । "तो सुकेत-
सुतया खिलीकते" रघुः । "घोडयिष्यति न मां खिली
कृता स्वर्गपद्मतिरभोगलोपम्" रघुः ।

"विपलमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभाः" माघः ।

"धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासाश्च
पुराणानि खिलानि च" मनुः । "अलं दग्धैर्दुर्दैर्नैः
खिलानां शिवमस्तु वः" भाग० ६।८।१५ ।

खिलय लि० खिले भवः यत् । खिलभवे लवणादौ । "यथा
सैन्धवखिल्यः उदके प्राप्त उदकमेयातुखिलीयेत"
शतब्रा० १८, ५, ८।१२। "खन्द्नात् सिन्धुदकं तस्य विकार-
स्तत्रभवो वा सैन्धवः सचासौ खिल्योलवणशकलयेति
सैन्धवखिल्यः" भा० । खिले परिशिष्टे पठिते च । "इदानीं
खिल्यान्वच्यन्ते, वेददी० । तानि च "अग्निच प्रथिवी
च सतेते" इत्यादीनि यजु० २६ अ० गतानि । एवम्-
श्वेदे खिल्यानि दशमखण्डे द्रष्टव्यानि ।

खिलेपु पु० खिलस्य हरिरेपुर्गुणो यत् । हरिवंशे ।

तत्र हरिगुणाधिक्यवर्णनात्तथात्वम् । "खिलेपु हरि-
वंशे" हरिवंशस्याध्यायसमाप्तिषु पुष्पिका ।

खील पु० कील+प्रपो० । कीलके । "क्षीणि शतानि शङ्खः

पटिः खीला अविचाचला ये" अथ० १०।८।४ । [चुखुवे ।

खु ध्वनौ भा० आत्म० अक० अनिट् । खयते अखोट ।

खुङ्गाह पु० खुमितव्यक्तं शब्दं कृत्वा गाहते गाह-अच् ।

कृष्णपिङ्गलश्वेतवर्षेऽश्वे हेमच० ।

खुज कोये भा० पर० सक० सेट् । खोजति अखोजीत् ।

खुजो उदित् खोजित्वा खूजा खुग्मः ।

खुजा(ज्जा)क पु० खुज-वा० आक वा० जुगागमो सुभा-

गमो वा । देशतालव्ये रत्नमा० ।

खुड अश्वे इदित् भादि० आत्म० अक० सेट् । खुडते अखु-
शिड । चुखुण्डे । खुण्डते ।

खुड भेदने चुरा० उभ० सक० सेट् । खोडयति-ते अखुखु-
डत्-त । खोडयाम् वभूव मास चकार चक्रे ।

खुड भेदे चुरा० इदित् उभ० सक० सेट् । खुडयति ते
अखुखुण्डत् त ।

खुडक पु० खुलकः लस्य डः । गुल्मभागभेदे खुलकगन्धे
दृश्यः "न्यस्ते तु विषमे पादे रजः कुर्यात् समीरणः ।
वातकण्ठक इत्येष विज्ञेयः खुडकाश्रितः" सुश्रु०
भावप्र० तु "रक् पादे विषमे न्यस्ते अमाहा जायते
यदा । वातेन गुल्ममाश्रित्य तमाहुर्वातकण्ठकम्" स-
मानप्रकरणे खुडकाश्रित इत्यस्य स्थाने गुल्फाश्रयतोक्ते-
स्तस्य गुल्फांशाद्यता ।

खुद् भेदने सक० पर० अनिट् । खोदति अखोदीत् चुखोद ।

"खोदयत खुदत वाजसातये" अ० १०।१।१२ ।

माधवस्तु खुर्दधातोरेव तद्रूपसङ्गा रलोपस्थान्दस इत्याह
वोपदेवधातुपाठे त् अयं धातुर्नास्ति । "चनीखुदद् यथा
सपम्" आश्व० श्रौ० २।१०।१४ । [खुरः ।

खुर विखेखने तदा० पर० सक० सेट् । खुरति अखोरीत् चुखोर

खुर पु० खुर-क । शफे पशूनां पादयोर्निस्थिते नखाधारे

पदार्थे २ कोलदले २ नखीनामगन्धद्रव्ये भेदि० । करणे

घञर्थे क । ४ नापिताश्वभेदे यन्द० । ५ खुरापादे(खाटेर

खुरा) धरणी । "उद्यत्खुरातुशकलेषु खुराभिघातात्"

माघः । "रजःकषैः खुरोद्भूतैः" रघुः । खुरगन्धस्य

वङ्गाण्डोप् वा खुरी । तेन स्त्रीत्वमयस्य ।

खुरक पु० खुर इव कायति कै-क । तिलवर्णे शब्दच० ।

खुरणस्(स) लि० खुर इव नासिकाः स्त नसादेशः टच्

समा० शत्वञ्च । चिपिटनामिके । अमरः । [खाभी ।
खुरप्र ५० खुर इव प्राति-पूरयति प्रा-क । खुरप्रशब्दार्थे
खुरली स्त्री खुर इव लाति-ला-क गौरा० डीप् । शरा-
भ्यामे लिका० । शस्त्रप्रयोगे शब्दभ्यासमात्रे च । “खुरली
कलहे गणामाम्” महावीरच० ।

खुराक ५० स्त्री खुर-आकन् । पशौ उवा० ।

खुरालक ५० खुर इवान्वति पर्याश्रोति अल-खुत् । लौह-
वयवाण्ये शब्दमा० ।

खुरालिक ५० खुराणामालिभिः कायति प्रकाशते कै-क ।

(भाट्ट) । नापितास्तभाखे, शनाराचाखे, शउपधाने च मे-

खुरासान ५० “हिङ्गुपीठं समारभ्य भक्षे शानं भक्षे हरि ।।

खुरासानाभिधो देवो स्त्रीधर्मार्गपरायणः” इत्युक्ते देशभेदे

खु(खू)र्हं स्त्रीकायां भा० या० अक० सेट् । खु(खू)र्हते अखु-
(खू)र्हत् चुखु(खू)र्हे ।

खुलक ५० खुर-कुन् स्त्री क । गुल्फाष्टमभागे “आ गुल्फ-
कब्दात् समितस्त जलोत्प्लावभागे खुलकाद्विभक्त” सुत्र० ।

खुल्ल न० खुद-संप० क्पिप्तां लाति ला-क प्रथो० । १ नखी-
नामगन्धद्रव्ये शब्दच० । २ खुद्रे शब्दत्वे ४ कनिष्ठे च लि०
स्त्रार्थे क । तत्रार्थे निष्ठुरे दरिद्रे खले च अमरः ।

खुल्लतात ५० खुल्लः कनिष्ठस्तातस्य नि० पूर्वनि० । पितुः कनिष्ठ-
भ्रातरि शब्दच० एवं खुल्लपितामहादयोऽपि पितामहादेः
कनिष्ठभ्रातरि ।

खल्लम ५० खुल्ले न भीयते भा वा० धजर्थे क । पचि लिका० ।

खुगल न० तनुलाये “खृगलेव विस्रसः पातमस्मान्” ख०
२।२६।४ । खुगला तनुहिंसाया रक्षतः भा० “पिशङ्गे
खले खुगलं तदा वग्ननि वेधसः” अथ० ३।६।२ ।

खेखीलक ५० खे आकाशे खोलक इव लस्य रः । शब्दवत्यां
यट्प्राम् हारा० । [कण्ठविहगे शब्दमा० ।

खेगमन ५० स्त्री खे आकाशे गमनमस्य अलुक् स० । काल-

खेवर ५० खे चरति चर-ट् कलुक० । शिबे, शब्दर-

श्विद्याधरे जटा० शपारदे राजनि० ४ स्त्र्यार्थे दिपहे,

५ आकाशगामिमात्रे लि० । स्त्रियां डीप् । इत्यथे

भ० रत्ना० लघुस्य वाच्यया खे गतिमपवात्तपात्वम् ।

७ षोडशे ५० स्त्री शब्दरत्ना० ८ वोगाङ्गे छद्माभेदे स्त्री

यथाह काशीख० ४० य० । “कपालकुहरे जिह्वा

प्रतिष्ठा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता वटिर्भुजा भवति

खेचरी । न पीडयते स रोगेष्वन च लियते कर्म्मणा ।

वाध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ।

चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता ।

तेनैष खेचरी नाम मुद्रा सिद्धिर्निर्धेयिता । याव-

हिन्दुः स्मिरोदेहे तावत् खलुभयं कृतः । यावच्चिह्ना

च सा मुद्रा तावहिन्दुर्न गच्छति” एतन्मोक्षे पूजाङ्गे

छद्माभेदे यथा “सव्यन्दलिषदेर्गेषु सव्यदेशे व दक्षि-

णम् । बाह्यद्वत्वा महादेवि । हस्तौ द्वौ परिवर्त्तर् च ।

कनिष्ठानामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेष च । तज्ज-

नीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे । कङ्कणोर्ध्वे

महेशानि ! सरलां वापि कारयेत् । इयं सा खेचरी

नाम्ना पार्विवस्त्रानयोजिता” तन्त्रसा० । १० मेवादिराशौ

५० । “खेचराय सर्वे” ज्यो० त० । सर्वे राशयः ।

खेट भोजने खद० चु० उभ० सक० सेट् । खेटयति ते अ-
चिखेटत् त ।

खेट ५० खेटति अट-अच खिट-अच वा । १ स्त्र्यार्थ-

दिपहे, “यस्मिन्लघे स्थिताः खेटाः” इति ज्यो० त० ।

२ छनिन्दके लि० विश्वः । ३ अघमे लि० अमरः

४ कर्कश्यामे ५० मेदि० “खेटखर्वटशटीश्च वनान्मुपवनानि

भाग० १, ७, ११ । “खेटाः कर्कश्यामाः” श्रीधरः ।

५ अस्त्रभेदे ५० “यष्टिरूपेण खेट ! त्वमरिसंहारकारकः ।

देवीहस्तस्थितो नित्यम्” तत्पूजा मन्त्रः । स्त्रार्थे क ।

तत्रार्थे ५० न० “दिव्याम्बरधरां देवीं खट्खेटकारिणीम्”

भा० वि० इत्य० । “अनयोः स्त्रियौ च कार्ये खेटक-

निस्त्रिंशधारिण्यौ” वृह० सं० । अनयोः शाम्बप्रद्युम्नयोः,

“खेटकं पूर्णं चापञ्च” उमाध्यानम् । “खेटकास्तन्तु हस्त-

स्थितमेवारीन् हन्ति यथाह “हस्तोत्प्लेषावयुनानि”

वजु० १८, ५१ । “हस्तोत्प्लेषो हन्ति हस्तान् खेटकः”

वेददी० स च यष्टिरूपः । इत्यर्थे मेदि० । खिट भये

करणे घञ् । ७ खट्गयायाम् पुन० आखेटकम् । कर्त्तरि

अच् । ८ इत्ये न० ऐमच० । कु(क)णपात्रस्याधःस्थिते

एफलकाकारे काष्ठभेदे न० तन्मानसज्ञं हेमा० परि० अ०

लघुगणसञ्ज्ञे “तत्र खेटकमपि कु(क)णस्य त्रिविधसुत्तमं

हादयाकूलं दशाकूलं मध्यममण्डकूलं निक्षेपम् बाला-

नामेतत् खेटकमबालानाम् विंशत्यकूलसुत्तममटादयाकूलं

मध्यमं षोडशाकूलं निक्षेपमिति” व्योमनसनीतिः ।

१० धनद्विजिविनि लि० हारा० ११ वलदेवगदायामि-

त्यन्ये, १२ कफे मेदिनिः ।

खेटाङ्ग खेटमङ्गं यस्य । अपद्रावकजन्तुभेदे, “वाकिनी

वाकिनीभूतमेतदेतावराक्षसाः । यद्वह्मण्यखेटाङ्गाः

कालकक्षीं गिरुमहाः । ज्वरापकारविस्तोटलतीयक
चतुर्थकाः । सर्वे प्रशममायानि शिवतीर्थजलोक्षणात्”
काशी-खं २२ अध्या० ।

खेटितान पु० खेटति खिट-इन् खेटति खट-इन् वा खेतिः
तानोऽस्य । वैतालिके बोधकरे शब्दभा० ।

खेटिन् पु० खिट-णिनि । १।नागरे २।कामिनि शब्दभा० ।
खेड भक्षणे खट् पु० उभ० सक० सेट् । खेडयति ते खचखेडत्
खेद पु० खिद-भावे घञ् । १।शोके हेम० २।खवसादे जटा० ।
खिद-णिच् कर्त्तरि णच् । १।रोगे कैयटः । “खेदो-
रत्यध्वगत्यादेः आसनिद्रादिक्लमम्” सा० द० तस्य रति-
मार्गगत्यादिकार्यता आसनिद्रादिकारणता चोक्ता
“रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः” सा० द० । “नि-
यमितपरिखेदा तच्छिरस्त्रपादैः” कुमा० ।

खेदि पु० खिद-अपादाने इन् । १।किरणे निघण्टुः ।
खेदिन् लि० खिद-णिच्-णिनि । १।दैन्यकारके स्त्रियां ङीप्
सा च २।अशनपक्षीततायाम् शब्दच० ।

खेय लि० खन-कर्मणि यत् टेरत् । १।खननीये २।परिखायां न०
अमरः । ३।सुतभेदे “सुतच द्विरिधोऽश्वेयः खेयो बन्धुस्तथैव
च । तोयप्रवर्तनात् खेयः” मिता० नारदः । सुतशब्दे विवर्तितः ।
“नाऽखेयः स गरोऽप्यन्यस्तस्य सदृश्वशास्त्रिनः” भट्टिः ।

खेल चलने अक० गत्यां सक० आ० पर० सेट् । खेलति अखे-
लीत् । अदित् अचिखेलत् त । “भा० शिखन् खेलः
खेलत्” जैप० । खेला खेलनम् खेलः । “कीला-
खेलमनुप्राप्तमैर्होवास्तस्य विक्रमम्” रघुः “खे खेल-
गामी तद्यवाह वाहः” कुमा० । खेलितम् “स्फुट-
कमलोदरखेलितखञ्जनयुग्मम्” गीतगो० ।

खेलन न० खेल-ल्युट् । १।क्रीडायाम् हलायु० व्याधारे ल्युट्
ङीप् । २।गारिफलके (कक) स्त्री हेम० । करणे ल्युट् ।
१।क्रीडासाधने ।

खेला विलासे कण्ड० प० अक० सेट् । खेलायति अखेलायीत्
खेलायां बभूव आद्य चकार । “खेलायन्ननिशं नापि
सलुःकस्य रतिं यमेत्” भट्टिः ।

खेला स्त्री खेल-भावे अ । क्रीडायाम् अमरः ।

खेलि स्त्री खे आकाशे अलति अल-इन् । १।गाने २।वाणे
३।स्त्र्यै ४।विहारे च पु० ५।आकाशगामिमात्रे लि० ।

खेव सेवने आ० आ० सक० सेट् । खेवते अखे विष्ट अदित् अचि-
खेवत् त ।

खेसर पु० स्त्री खे आकाश इव शीघ्रगामित्वात् सरति खट

अलुक् स० । गर्दभादशीजाते अश्वदुर्गर्दभीजाते वा
अश्वतरे पशुभेदे राजनि० । [खायति अखासीत् चखौ ।

खे स्वैर्ये अक० खनने हिंसायाञ्च सक० आ० पर० अनिट् ।
खेमख पु० खे आकाशे कर्त्तव्यः मखः स्वार्थे णच् । आकाश-
कर्त्तव्ये यज्ञभेदे “खखखाद खेमखाद मध्ये तदुरिः”

अथ० ४।१।१।१ । खेमखे इत्यत्र स्तोभयोगात् कन्ने
इत्यत्र अम्नाइ इति तद्रूपम् । [काटौ ।

खेलायन लि० खिल+चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । खिलनिर्ध-
खोङ्गाह पुं स्त्री । खेतपिङ्गलवखे अथे हेमच० ।

खोट गतिप्रतिघाते आ० पर० अक० सेट् । खोटति अखोटीत् ।
चुखोट खोटः खोटनम् खोटितम् । अदित् चङ्
ह्रस्वः । अचुखोटत् त । [खोटत् त ।

खोट लेपे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । खोटयति ते अचु-
खोटि(टौ) स्त्री खोट-इन् वा ङीप् । १।चतुरनार्थ्यां
१।पालङ्गीकरणे च शब्दच० ।

खोड गतिप्रतिघाते आ० पर० अक० सेट् । खोडति अखोडौत्
चुखोड । अदित् णिचि चङ्ग्रह्रस्वः अचुखोडत् त ।
खोड लेपे अद० चु० उभ० सक० सेट् । खोडयति ते अचुखोडत् त

खोड लि० खोड-गतिप्रतिघाते अच् । खञ्जे । (खोडा) ।
खडारा० कर्म० वा पूर्वनिपातः । बालखोडः खोडबालः ।
खोडकशीर्षक न० खोड लेपे लुल् तद्याभूतं शीर्षमस्य कप् ।
कपिशीर्षकले लिङ्का० ।

खोर गतिवैकल्ये आ० पर० अक० सेट् । खोरति अखो-
रीत् । चुखोर । अदित् णिचि अङ्ग्रह्रस्वः अचुखोरत् त ।
खोर लि० खोर-अच् । खञ्जे हेमच० संज्ञायां कन् ।
खोरक हयानां ज्वरे ज्वरशब्दे विवर्तितः ।

खोल गतिवैकल्ये आ० पर० अक० सेट् । खोलति अखो-
लीत् चुखोल अदित् च अङ्ग्रह्रस्वः अचुखोलत् त ।
खोल लि० खोल-अच् । खञ्जे शब्दभा० ।

खोलक पु० खोल-अच् संज्ञायां कन् । पाकपालभेदे
(खोला) २।शिरसौ भागभेदे (खोपडा) ३।बल्भीके ४।गुवा-
कवलकले मेदि० ।

खोलि स्त्री खोल-इन् । तृणे शब्दभा० । [मङ्गलयज्ञे लिङ्का० ।
खोलमुक पु० खे आकाशे ललमुक इव रक्तवर्षत्वात् ।

ख्या प्रसिद्धौ दीप्तौ अक० कघने प्रकाशने ज्ञाने च सक० अद०
पर० अनिट् । ख्याति अख्यत् । आर्द्धधातुके चञिङ्कादेशः
ख्याधातुस्तु उभ० । अख्यत् अख्यात-अख्यास । चख्यौ
चख्ये । ख्यातः ख्यातिः ख्यानम् । ख्येयम् । ख्याता

तत्र कथने “अख्यन्मनुनिस्तस्य शिवं समाधेः” भट्टिः ।
 कर्मणि ख्यायते अख्यायि । “हिरण्यपुरमित्येव
 ख्यायते नगरं परम्” भा० खपुरगङ्गे दृश्यम् । “विभी-
 षणेन सोऽख्यायि” भट्टिः । “शुभयोगसमायुक्ता शनौ
 शतभिषा यदि । महामहेति सा ख्याता कुलकोटीः
 समुद्धरेत्” ति० त० । [२२।१४ ।
 अति+अतिशय कथने । “परोरुद्रावतिष्ठतम्” छ० ८ ।
 अतु+अतुर्कथने । “अतु पूर्वाणि चख्यद्युर्गानि” छ० ७ ।
 ७०।४। “अतुचख्यद्युः अतुल्यवन्तावतुपहार्यम्” भा० ।
 अनुवादे च । [२१६ पृ० दृश्यम् ।
 अतु+आ+तात्पर्यावधारणार्थं व्याख्याने अन्वाख्यानशब्दे
 अभि+अभिमुख्येन दर्शने “सूलीकं सुमना अभिमुख्यम्” छ० ७ ।
 ८६।२। “अभिमुखमभिपश्येयम्” भा० । “अभिख्याय तं
 तिमितेन विध्य” छ० २।१०।६ । “अभिधाय संवीक्ष्य”
 भा० । अभितः ख्यातौ च “पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिपु
 लोकेषु भारत !” भा० आनु० ६६ अ० । दोप्रो अक० अ-
 भिक्षा । “काव्यभिख्या तयोरासीत्” रघुः ।
 अव+अवाक्ये कथने । “अव हि ख्यताधिभूलादिवस्त्रः” छ०-
 ८।४७।२ । न्यक्कारेण दर्शने च “यदा वाख्यतुस मर
 णम्” छ० १०।२७।२ । “अवाख्यत् अवाकृतं न्यक्तत-
 महं पश्यामि” भा० ।
 आ+कथने । “आख्याहि मेतोभवानुपख्यः” गीता । आ-
 ख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये पा० । “स पृष्टः सर्वतो
 वार्त्ताभाख्यद्राक्षे न सन्नतिम्” रघुः । “अनाख्याय
 ददन् दोषं दण्ड्य उत्तमवाङ्मयम्” याज्ञ० । “सेवा श्र-
 द्धतिरख्याता” मनुः । [१।१।१४ ।
 उद्+आ+उदाहरणे । “दग वीर्याण्युदाख्याय” शत० ब्रा०
 उप+आ+पुराहत्तकथने । उपाख्यानम् । उत्तरदानेन व्या-
 ख्याने च । “यदुताहं त्वया पृष्टो वैरजात् पुरुषादिदम् ।
 यदासीत् तद्-उदुपाख्यास्ये प्रथानन्यांश्च जत्स्नगः”
 भाग० २।६।४५ ।
 प्रति+आ+निवारणे “यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्या-
 स्यसि मानद !” भा० व० ५६ अ० । “अभिप्रेतमनापन्नः
 प्रत्याख्यातमनीश्वरः” भाग० २।११। २५ ।
 वि+आ+विवरणे शब्दान्तरेण तदर्थकथने । “अथातः पुत्र-
 परिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः” शौनकाः । “व्याख्यातं कुशलाः
 केचित् पन्थानं धारयितुं परे” भा० आ० १ अ० ।
 विशेषेण कथने च “व्याचक्षुस्त्वैव शुभं प्रशस्तम्” ।

अनु+वि+आ+। उक्तस्य पुनः व्याख्याने “एतं त्वेव ते भूयो-
 ऽनुव्याख्यास्यामि” आ० उप० ।
 उप+वि+आ+उपासनादिविभूतिफलकथने “ओमित्युद्गायति
 तस्योपव्याख्यानं भवति” आ० उप० । “तस्याक्षरस्योप-
 व्याख्यानमेवमुपासनम् एव विभूति एव फलमित्यादि
 कथनमुपव्याख्यानम्” भा० । “खल्वेतस्य पाक्षरस्योप-
 व्याख्यानम्” आ० उप० ।
 सम्+आ+ सम्बन्धकथने । “तिथवस्ताः समाख्याताः
 षोडशैव वरानने !” स्कन्दपु० प्रभासख० ।
 परि+परितः सर्वतो वा ख्यातौ स्तपत्र । यथा तस्य भार्ग-
 वस्य महात्मनः । अवनत्यं परिख्यातं तन्ममाचक्षु पृ-
 च्छतः” भा० आ० ५ अ० । “अङ्गनेति परिख्याता पत्नी
 केशरिणः कवेः” रामा० भू० २।१४ ।
 सम्+परि+सम्बन्ध् सर्वतः ख्यातौ । “यथावत् संपरिख्यातो
 गन्धर्वाप्सरसां तथा” भा० आ० ६५ अ० ।
 प्र+प्रकर्षेण कथने । “यस्तु देव मनुष्येषु प्रख्यातः सहजै-
 र्युगैः” भा० व० ३५ अ० ।
 वि+विशेषेण ख्यातौ “संछाद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुज-
 स्तु यः” भा० आ० ६७ अ० ।
 सम्+सम्बन्ध् कथने “दश पितामहान् सोमपान् संख्याय”
 शत० ब्रा० ४।१।२ । एकादिसंख्याभेदेन गणने “संख्या-
 स्यामि फलान्यस्य पश्यतस्तो जनाधिप !” भा० व० ७ अ० ।
 अन्वादिपूर्वकस्य समं तदुपसर्गदोव्यार्थसहितसंख्याने “अतः
 कालं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिण्डवेत्” सू० सि०
 प्रतिसंख्या प्रत्येकसंख्या प्रतीतसंख्या वेत्यर्थः ।
 ख्यात लि० ख्या-क्त । १। कथिते २। विद्युते च अमरः । भावे
 क्त । ४। कथने ५। बोधनायाम् न० । “तथा ख्यातविधानञ्च
 योगसञ्चार एव च” भा० शा० ५६ अ० । “ख्यातमभि-
 मन्वितदुन्दुभिनादेन प्रयाणकथनम्” नीलक० ।
 ख्यातगर्हणे लि० ख्याता गर्हणा निन्दाऽस्य । प्रसिद्धि
 निन्दे अवगीते अमरः ।
 ख्यातगर्हित लि० गर्हितं गर्हणं भावे क्त ख्यातं गर्हित
 मस्य । प्रसिद्धिनिन्दे जटा० ।
 ख्याति स्त्री ख्या+क्तिन् । १। प्रशंसायाम्, २। प्रसिद्धौ ३। कथने च
 अमरः । ४। प्रकाशे ५। ज्ञाने च । “ख्यातिश्च सत्त्वपुरुषान्य-
 तयाऽधिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोहुम्”
 भाषः । “सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोरन्यतया अन्वत्येन
 मिथो भिद्यत्येन ख्यातिं ज्ञानं चाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ

भिन्नापिति ज्ञात्वेत्यर्थः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात्
संसारः विवेकात् मुक्तिरिति साङ्ग्याः । अथ तां
ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाक्छन्ति दृष्टिरूपानां
निवर्त्त्य स्वयम्भवागतयैव स्यादमिच्छनीत्यर्थः । नञि ।
ज्ञानरूपा ख्यातिश्चतुर्विधा असत्ख्यातिगन्दे ५२। ४०
दर्शिता । “प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्म-
मेघः समाधिः” पात० सू० । “यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्ग्याने-
ऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य
सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारधीजज्ञयाद्यास्य
प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्ममेघनामसमाधि-
र्भवति” भा० । “मनोमहान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वजिज्ञाः ख्याति-
रीश्वरः” इति शा० भा० दर्शिते हिरण्यगर्भबुद्धिरूपे
हमहत्तत्त्वे च । “स्वप्ने यथाज्ञानः ख्यातिः संसृतिर्न
तु वास्तवी” साङ्ग्यप्रवचनभाष्यद्वयवाक्यम् ।

ख्यापक त्रि० ख्या-ज्ञाने प्रकाशे णिच् ण्युट् । १। चापके
२। प्रकाशके “नित्यपुरुषख्यापकान् ज्ञेयान्” सुबुतः ।
ख्यापन न० ख्या-प्रकाशे णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने “ख्या-
पनेनानुतामेन कपसा धारणेन च । पापकम्प्यते पापात्
तथा दानेन चापदि” मनुः ।

इति वाचस्पत्ये खकारादिशब्दार्थ
सङ्कलनम् ।

२४६१ पृष्ठस्य क्रोडपत्रम् खड्गधेनुशब्दस्य पूर्वमिदम्

खड्गकोष पु० खड्ग इव कुणाति कुप-अच् । खड्ग-
कारपत्रे लताभेदे शब्दचि० । इत० । (खाप) इति
ख्याते खड्गावरके काष्ठचर्म्मदिनिमित्ते २पदार्थे अत्रार्थे
तालव्यान्तोऽपि ।

खड्गट पु० अङ्गे इव टलति अत्र टल-विक्रमे वा० आधारे
ड । १। डहत्काये हारा० तस्याङ्गस्यैव अस्मिन् पीडा-
करत्वात्तथात्वम् ।

खड्गधेनु स्त्री खड्गो धेनुरिव यस्याः । कुरिकायाम् तस्या अ-
सिपुत्रिकात्वात्तथात्वम् । खड्गा गण्डकी धेनुः जाति-

त्वात् पोटेत्वादिना पा० कर्मधा० पूर्वनिपातः पु० व-
द्भाष्य । २। धेनुरूपगण्डकां मेदि० । [लताभेदे शब्द० ।

खड्गपत्र पु० खड्ग इव तीक्ष्णं पत्रमस्य । खड्गलताख्ये
खड्गपरीक्षा स्त्री खड्गस्य परीक्षा । खड्गस्य रूपघटनादिना
शुभाशुभज्ञानोपयोगिन्यां परीक्षायाम् सा च युक्तिकल्पतरौ
उक्ता यथा “खड्गरूपं तथा जातिर्नेत्वारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानात्मकं शुभम् । अमिच्छे
दृश्यते यादृक् विच्छिद्य घटिते तथा । यदेव दृश्यते चिह्नं
तदङ्गं सम्यक्चक्षते । नीलकण्ठादिकं खड्गे रूपमिय-
मिधीयते । तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तत् जातिरिति
मद्यते । अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्माहात्म्योपसूच-
चम् । तद्वैत्वमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदः ।
अङ्गातिरिक्तं खड्गादेर्यच्छ्रुत्वावसूचकम् । तदरिष्ट-
मिति प्राङ्गर्भमिरङ्गादिधारणम् । यः खड्गे जायते
शब्देन खड्गघटादिनाङ्गते । स ध्वनिस्तुलना मानम्
ज्ञानमष्टविधन्विडम् । पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे सम्भाव्य-
न्तेऽपि क्वलिमाः । अन्यावक्त्रलिमौ ज्ञेयौ तावैव सहजा
विति । शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा ।
त्रिंशद्वैत्राणि जानीयादरिष्टानि तत्रैव च । भूमिच
द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः । मानन्तु द्विविधं
प्रोक्तमित्येषां सङ्ग्रहो मतः” । अधिकमसिगन्दे दृश्यम् ।

खड्गपिधान न० खड्गोऽपिधीयते आच्छाद्यतेऽनेन अपि+
धा-करणे ल्युट् अपेरहोपः । (खाप) असिक्वोपे
हलायु० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे हेम० ।

खड्गपुत्रिका स्त्री खड्गस्य पुत्रिकेव । कुरिकायां मेदि० ।

खड्गफल(क) पु० खड्गः फलमिव त्वगावृतत्वात् मध्ये यस्य
वा कप् । (खाप) इति ख्याते असिपिधाने त्रिका० ।

अङ्गमुद्रा स्त्री “कनिष्ठानामिके बद्धा खाङ्गुडेनैव दृश्यते ।
शिष्टाङ्गुली तु प्रसृते संसृष्टे खड्गमुद्रिका” तन्महा-
रोक्ते शक्तिपूजनाङ्गे सुद्राभेदे ।

खड्गारौट पु० खड्गसारिरिव पटति गच्छति इट-गतौ
क । (टाल) ख्याते चर्म्मभगे फलके । खड्गं तदु-
धारातल्यव्रतमार्च्छति आ+ख-गतौ कौटन् । असि
धाराव्रतधारिणि त्रि० मेदि० । तत्र व्रतमसिधारा-
व्रतशब्दे ५५० पृ० दर्शितम् ।

खड्गिक पु० खड्गं खड्गाकारोऽस्यस्य ठन् । सहिषीची-
रफेने तस्य खड्गाकारवत् शुभ्रतया तथात्वम् । खड्गेन
चरति ठन् । १। शौनिके खड्गयौ च मेदि० ।

ग

गकारः व्यञ्जनवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं जिह्वामूलरूपकण्ठदेशः, आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामूलस्पर्शः, बाह्यप्रयत्नः संवारनादघोषः अल्पमात्रश्च । भावकान्यासेऽस्य दक्षिणमखिवन्धे न्यासः । अस्य ध्वेयरूपदेवतादिकं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा “गकारं परमेशानि ! पद्मदेवात्मकं सदा । निपुणं त्रिगुणातीतं निरीहं निर्मलं सदा । पद्मप्राणमयं यथै सर्वशक्त्यात्मकं प्रिये ! । अरुणादित्यसङ्घातं कुण्डलीं प्रणमास्य हम्” । हृदयस्थदादगदलकमलस्य कादिठान्दादशवर्णयुततया अस्य तन्माधगत्यम् । अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा “गो गौरी गौरवं गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः । गार्गी पद्मात्मको गाथा गन्धर्वः सर्वगः स्मृतिः । सर्वसिद्धिः प्रभा धूसा हिजास्यः शिवदर्शनः । विश्वात्मा गौः पृथ्वीपा मणिवन्धस्त्रिलोचनः । गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नकुलोधरा । तेजस्तती च हृदयं ज्ञानं जालम्बरो जयः” । काव्यादिरचनायामस्य असंयुक्ततया प्रथमविन्यासे लक्ष्मीः फलम् । “कः खोगोचल लक्ष्मीम्” संयुक्तं चेह न स्यात् सुखभरणपटुर्वर्गविन्यासयोगः । पद्यादौ गदावक्तो वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयमिति” ह० र० टी० सर्वशेषतयोक्तेः ।

ग न० गै-क । १ गीते २ गणेशे ३ गन्धर्वे ४ एकाक्षरको० ५ गुरुवर्णे “स्यरस्तजभगैलालैरेभिर्दशभिरक्षरैः” उत्तर० । “गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः” छन्दो० । “यरात्मलग्नौ सती” “गौ स्त्री” उत्तर० । “सुप्युपपदे गमे र्छ” । हृदय हृदयगामिनि कण्ठग कण्ठगामिनि इत्याद्यर्थे लि० “हृद्गामिः पयते विप्रः कण्ठगामिस्तु भुसिपः” भवुः । सुप्युपपदे गै-क । सामग सामगातरि छन्दोग छन्दे गातरि लि० ।

गकार ५० ग+स्ररूपे कार । गस्ररूपे वर्णे “गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः” छन्दो० ।

गगन न० गम-युच् गोऽन्नादेशः । शतत्वं प्रामादिकम् “फाल्गुने गगने फेने शतमिच्छन्ति वर्षराः” इत्युक्तेः । १ आकाशे २ अन्त्याह्ने । ३ लग्नापेक्षया दशमराशौ तस्य उदितराश्वपेक्षया स्वस्तिकास्थितत्वात् तथात्वं तथा हि पूर्वस्यामेव राशोनासुदेन ततः सप्तमराशुदये तस्य अक्षम् दशमराशिस्तु तदा स्वस्तिकास्थितः इति तस्य

मूर्धस्याकाशस्थितत्वात् तथात्वम् । तदुणादेः आकाशशब्दे ५८२ पृ० विवर्तितः । सुश्रुते देहस्य पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारेण “आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वस्मिन्मूर्धो विविक्तता चेति” देहस्याकाशधर्का उक्ताः “प्रथिव्यप्तेजो वायुकाशानां ससुदायात् द्रव्याभिनिर्हृतिः” इत्युपक्रमस्य द्रव्यगता गगनलक्षणास्त्रिलोका यथा “सृष्ट्या सृष्ट्या द्रव्यवायिविचित्रमव्यक्तरसं शब्दवचुलमाकाशीयम् तन्मार्हं वशीप्रियं लाघवकरम्” । तथाकाशगुणभूमिषं संशमनम्” इत्युपक्रमस्य भूतविशेषसाधिव्येन धातुविशेषसंशमनकारित्वं तस्य दर्शितं सुश्रुतेन यथा “स्वते लोऽनिलजैः स्फेद्या शममेति शरीरिण्याम् । वियत्पवनजाताभ्यां उद्दिमाश्रोति मारुतः” “तस्याकाशगुणभूमिषं स्रुतत्वम्” इति च । तस्य धर्मा विषेधाः भा० शा० उक्ता यथा “आकाशस्य गुणः शब्दोऽव्यापित्वम् छिद्रमेव च । अनाद्यव्ययमनालम्बमव्यक्तमधिकारिता । अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विज्ञतानि च” । “गगनं गणाधिपतिमूर्तिरिति” भाषः । “अवोचदेनं गगनस्य श (सरेण) रघुः । “प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य हटीः” मेघ० ।

गगनगति ५० गगने गतिर्यस्य । १ देवे २ सृष्ट्यादिपक्षे ३ आकाशगामिनि लि० । ७ तत् ८ आकाशे गतौ स्त्री ।

गगनचर लि० गगने चरति चर-टच् । आकाशगामिनि देवसृष्ट्यादिपक्षविज्ञादौ । तत्र विज्ञे “निस्रुदयन् वक्षविधमत्सृजोविनो बुभुक्षितो गगनचरेश्वरः (गरुडः) तदा” भा० आ० २८ अ० । [छेमच०]

गगनध्वज ५० गगनस्य ध्वज इव । १ मेघे, २ हारा ३ सृष्ट्यै गगनप्रिय ५० दैत्यभेदे । “प्रह्लादोऽन्धशिराः कुम्भाः संह्लादो गगनप्रियः” हरि० ४२ अ० ।

गगनमुहूर्त्त ५० दानवभेदे । “तथा गगनमूर्ध्ना च वेगवान् केतुमांश यः” भा० आ० ६५ अ० । दनुवंशकथने । “तथा गगनमूर्ध्ना च कुम्भनाभो महासुरः” हरि० १ अ० ।

गगनसदृ ५० गगने सीदति गच्छति सद-किप् । गगनगामिनि देवसृष्ट्यादिपक्षविज्ञादौ । “बालत्वं हृदता वा यदि गगनसदां जम्बकात् नराणां प्रज्ञामान्द्रम्” जातकाङ्कारः । “विष्णोरान् गगनसदः करोत्यक्षिण्” भाषः । गगनविहारिन् पञ्चतयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

गगनसिन्धु स्त्री इत्० । मन्दाकिन्याम् “गगनसिन्धुषेन-पटलजालानारस्य” काद० । गगननद्यादयोऽप्यत्र ।

गगनाङ्गना स्त्री गगनगताङ्गना । अप्सरःसु ।

गगनाध्वग पु० गगनाध्वना आकाशमार्गेण गच्छति
गम-ङ । स्रुथं हेम० ।

गगनाम्बु न० इत० । दिव्योदके तङ्गागादावपतिते पात्रादौ
धृते मेघनिःसृतजले । “गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं मृहीतं यत्
सुभाजने । वक्ष्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षितं ततः परम्
रघोर्ज्ञं शीतलं छादि जलदाहविपापहम्” सुश्रुतः ।

गगनेचर पु० गगने चरति चर-ट कलुक् स० । १देवे
रक्ष्यादिपक्षे शराशिकके च । ४विङ्गगादौ लि०
स्त्रियां टाप् । “तस्मिंस्तु कथिते माता कारणे गगने-
चरः” भा० आ० २७ अ० ।

गगनीलुम्बक पु० गगने लुम्बक इव । १मङ्गलपक्षे हारा० ।
तस्य गगनगत्वात् लोहितारुत्वाच्च तथात्वम् । [जगत् ।
गग्ध हासि भ्वा० पर० व्यक्त० सेट् । गग्धति अगग्धीत्
गग्नु स्त्री वाचि निघण्टौ “वन्तु इत्यत्र पाठान्तरम् ।

गङ्गा स्त्री गम-गन् । विष्णुपादभवे नदीभेदे रश्मिवत्
कन्याभेदे च । “इमं मे गङ्गे ! यस्मिन् ! सरस्वति !
शुद्धि ! सोमं सचता परस्मिन् । असिङ्गा मरुदृषे !
वितस्तायार्जोकीये ! श्मश्रुच्छास्त्रमोमया” ऋ० १०, ७५, ५ ।
इमास्त्वमधिस्तत्त्व दशप्रधाननदीनां निरुक्तिर्लोकान् ८,
२६ दर्शितम् यथा “अथककपदनिरुक्तम् गङ्गा १ गम-
नात् । लक्ष्म्या २ प्रयुवती गच्छतीति वा विप्रयुतं गच्छ-
तीति वा । सरस्वती ३ सर इत्युदकनाम सत्तेः तद्वती ।
शुद्धी ४ शुद्धाविष्ठी (क्षमद्राविष्ठी आशुद्धयेव द्रवतीति वा ।
द्रावतीं परस्मिन् ५ त्याङ्गः पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी ।
असिङ्गी ६ अशुद्धाऽसिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिभेदो-
ऽसितम् । मरुदृषा ७ सदा नद्याः, मरुत एना वर्द्धयन्ति ।
वितस्ता एविदग्धा विदग्धा मङ्गाङ्गता । आर्जोकीया एवि-
पाङ्गिताङ्गः अलुक्प्रभवा वा अलुगामिनी । विपाट् विपा-
टनाहा विपाचनाहा विप्रापणात् वा पाशा दक्षं अपा-
स्वन्त वसिष्ठस्य सुमूर्तस्तस्यादिपाटुच्यते पूर्वभासीदु-
क्चिरा । सुषोमा १० सिन्धुर्यदेनामभिधुवन्ति सिन्धुः स्रु-
न्मात् । “अदाविंशति” (इयान्) भरतो दौष्मन्तिर्विमना-
मनु । गङ्गायां हलन्ते वज्रात् पञ्चपञ्चाशत् हयान्” शत०
ब्रा० १२, ५, ४, ११ । “न वै गावोमन्दीरस्य गङ्गाया उदके
मघः” कात्या० श्रौ० १३, २, २० । “तेन चेदविवादको मा गङ्गां
मा कुर्वन् गमः” मनुः । “गङ्गायाश्चिमवत्कन्यारूपत्वे-
ऽपि नदीरूपतया प्रथिव्यवतरणकथा रामा० आदि० यथा

“भगीरथस्तु राजपिधीर्म्मिको रघुनन्दनः ! । अनपत्न्यो
मङ्गाराजः प्रजाकामः स च प्रजाः । मन्मिषाधाय
तद्वाच्यं गङ्गावतरणे रतः । तपो दीर्घं समातिष्ठो-
ज्ज्वलं रघुनन्दन ! । ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो
जितेन्द्रियः ! । तस्य वर्षहस्ताधि घोरे तपसि तिष्ठतः ।
अतीतानि मङ्गावाहो ! तस्य राघो मङ्गात्मनः । सुप्रीतो
भगवान् ब्रह्मा प्रजानां प्रभुरीश्वरः । ततः सुरगणैः
शार्ङ्गसुपागम्य पितामहः । भगीरथं मङ्गात्मानं तप-
सात्मयाब्रवीत् । भगीरथ ! मङ्गाराज ! प्रीतस्तेऽहं
जनाधिप ! । तपसा च सुतप्तेन, वरं वरय सुव्रत ! ।
तस्यैव मङ्गातेजाः सर्वलोकपितामहम् । भगीरथो
मङ्गाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः । यदि मे भगवान्
प्रीतो यदास्ति तपसः फलम् । सगरस्यात्मजाः सर्वे
मत्तः सन्निभमाश्रयुः । गङ्गायाः सन्निभस्त्रिष्वे भक्ष-
म्येषां मङ्गात्मनाम् । स्वर्गं गच्छेयुरत्वनं सर्वे च
प्रपितामहाः । देव ! याचे ह भन्तव्ये नावसीदेत् कुलञ्च
नः । रक्षाकृपां कुले देव ! एष मेऽस्तु वरः परः ।
उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः । प्रत्युवाच
शुभां वार्षीं मधुरां मधुराक्षराम् । मनोरथो मङ्गानेव
भगीरथ ! मङ्गारथ ! । एवमभवत् मङ्गले रक्षाकुलव-
र्द्धन ! । इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।
तां वै धारयितुं राजन् ! हरत्तत्त्व नियुज्यताम् ।
गङ्गायाः पतनं राजन् ! प्रथिवी न सहिष्यते । तां
वै धारयितुं राजन्मन्यं पश्यामि श्रुतिनः । तमेव-
च्छन्ना राजानं गङ्गां चामास्य लोककृत् । जगाम
त्रिदिवं देवैः सर्वैः सह मरुदृष्यै ।” ४२ स० ।

“देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठापनिपीडिताम् । कृत्वा
यसुभतीं राम ! वत्सरं ससुपासत । अथ संवत्सरे पूर्वैः सर्व-
लोकनमस्कृतः । उमापतिः पशुपतीराजानमिदमब्रवी-
त् । प्रीतस्तेऽहं नरन्त्रेण ! करिष्यामि तव प्रियम् । शि-
रसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् । ततो हैमवती
ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता । तदा सातिमहदृषं कृत्वा
वेमञ्च दुःसहम् । आकाशादपतद्गाम ! शिवे शिवशिर-
स्तुत । अचिन्त्यस्य सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा ।
विशाम्यहं हि पातालं स्तोतसाग्न्या शङ्करम् । तस्या-
वलेपनं कृत्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः । तिरोभावयितुं
बुद्धिघ्नके तिनयनकदा । सा तस्मिन् पतिता दुष्टा
पुण्ये रुद्रस्य भूर्द्धनि । हिमवत्प्रतिमे राम ! जटाम-

खड्गगङ्गरे । सा कथञ्चिन्नहीं गन्तुं नाशक्रोदयत्तमा-
स्थिता । नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमध्यतः ।
तत्रैवावभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् । तामपश्यन्
पुनस्तत्र तपः परममास्थितः । स तेन तोषितश्चासीदव्यन्त-
रधुनन्दन ! । विशसर्जं ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः
प्रति । तस्यां विष्टम्भमानायां सप्त सोतांसि जग्निरे-
ष्ठादिनी पावनी चैव नलिनी च तदैव च । तिस्रः
प्राचीं दिशं जम्बुगङ्गाः शिवजलाः शुभाः । सवङ्कु-
चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी । तिस्रश्चैता दिशं
जम्बुः प्रतीचीन्तु शुभोदकाः । सप्तमी चान्यगात्तासां
भगोरघरत्नं तदा । भगोरघोऽपि राजर्षिर्दिव्यसुन्द-
मास्थितः । प्रायादप्ये महातेजा गङ्गा तं चाप्यतु-
मजत् ।” ४३ स० ।

“स गत्वा सागरः राजा गङ्गावानुगतस्तदा । प्रविशेत्
तत्र भूमेर्यत्र ते भक्षसात्कृताः । भक्षन्त्यवाप्नुते राम !
गङ्गायाः सज्जितेन वै । सर्वलोकप्रभुर्गङ्गा राजानमि-
दमब्रवीत् । तारिता नरपादुर्दृच ! दिवं याताश्च देव-
वत् । षटिः पुत्राः सहस्राणि सगरस्य सहजजनः । साग-
रस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव ! । सगरस्या-
त्मजाः सज्जे दिवि स्थास्यन्ति देववत् । इत्यञ्च दुहिते
लब्धे तव गङ्गा भविष्यति । तत्कृतेन च नाम्नाय
लोके स्थास्यति विद्युता । गङ्गा त्रिपद्यगा नाम दिव्या
भामीरघीति च । त्रीन् पयो भावयन्तीति तस्माच्चि-
पद्यगा स्मृता ।” ४४ स० ।

पुराणसर्वस्वे तु तस्या स्वतन्त्रप्रकारोऽन्यथा उक्तः
कल्पभेदादविरोधः । यथा
महाभारते “महापुरुषां गगनतः पतन्ती नै महे-
श्वरः ! दधार शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते” । ब्र-
ह्माण्डे “महादेवस्य या यम्भोरुतभाङ्गोतमाच्छुभात् ।
विनिर्गता महानन्दा दक्षिणेष्वणतः शुभा” स्कान्दे-
“त्रिविक्रमपदोद्भिन्नब्रह्माण्डगुणिरोद्भवा । परा विष्णु-
पदीगङ्गा सप्तद्वारान्ति कारिणी” वैष्णवे “ततः प्रभ-
वति ब्रह्मा ! सर्वपापहरा सरित् । गङ्गा देवाङ्गनाङ्गाना
मनुष्येपमपिच्छरा । विष्णुपादविनिष्क्रान्ता ज्वाववित्पेन्दु
मण्डलम् । समन्तादुद्ब्रज्जः पुण्यां गङ्गा पतति वै दिवः ।
सा तत्र पतिते दिव्य चतुर्णां प्रत्यपद्यत । सीता चालक-
नन्दा च यङ्कुर्भद्रा च वै क्रमात्” पाद्मे “क्षितौ तार-
यते भव्याङ्गाङ्गारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवां

स्तेन त्रिपद्यगा स्मृता ।” भविष्ये “महेश्वरस्य या य-
म्भोर्भूतिरेषा समाननी । त्रैलोक्यपावनायां य दयया-
घरणीकृता ।” तत्स्वभावप्रकरणं ब्रह्माण्डे “पापिणानां
पापहन्तो स्वर्गमोक्षप्रदहेतुका । स्वभाव एष गङ्गायाः
शैल्यं शीतस्वो यथा” भविष्ये “पापखण्डनशीला
हि सद्योगङ्गा स्वभावतः । उपपातकराशीनां सा हि
हन्ती यतः स्मृता” स्कान्दमातृसुतोः “क्रोधलोभैश्च
हृत्तीर्णां विपरीतक्रियावताम् । कामिनाञ्च तथान्यत्र
तपोयज्ञादि निष्कृतम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं
सफलं स्याच्च संशयः । परब्रह्मरूपाया गङ्गायास्तु
स्वभावतः” । सर्वदेवादिमयप्रकरणम् भविष्ये “शिव-
वाक्यं “त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
पर्वतादीनि रव्याणि पुण्यक्षेत्राणि यानि च । धर्माश्च
सर्वदेवाश्च सर्वयज्ञतर्पाणि च । अहं ब्रह्मा च विष्णुश्च
सर्वशक्तिमन्वितः । अष्टाविंशतिकोऽस्मि देवता व्याप्य
वै सदा । गङ्गायां सर्व एवैते सृष्ट्यक्षयेण संस्थिताः ।
तिस्रः कोऽहं कोटौ च तीर्थानां वायुरब्रवीत् । सर्वदा
कलिकाखे च गङ्गायां नात्र संशयः” भविष्ये “सर्वदेव-
मयी गङ्गा सर्ववेदस्तद्विष्णो भगवद्गुणोतायां “क्षीत-
सामक्षि जाङ्गतीति” अथ तस्या विधितताप्रकरणम् “देवानान्तु
महादेवो यथा श्रेष्ठतमः स्मृतः । सर्वेषामेव तीर्थानां
तथा गङ्गा विधियते” महाभारते “सर्वतीर्थमयी गङ्गा
सर्वधर्ममयी मनुः । सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो-
हरिः” स्कान्दे “भूतेश्वरादिह परोऽस्ति न पूजनीयो
नैवाश्वमेधसदृशः क्रतुरस्ति लोके । गङ्गासमं विभूषणे
न हि तीर्थमस्ति नान्यदुद्भूतं च शिवरात्रिसमं तथास्ति”
महाभारते “न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्तौ वेवमाह पितामहः” ब्रह्माण्डे
“कतौ तु सर्वतीर्थानि स्वप्रहात्मप्रभावतः । गङ्गामभि-
सृजं यानि सा तु देवी न कुलचित्” नारदीये
“कोटिष्वटासु द्रव्यं तीर्थानां यत् फलं भवेद् । तत्सम-
क्षमिहेकत्र गङ्गायां लभते नरः” भविष्ये “अभिभूति
प्रदायेन भक्तिपाद्या महेश्वरी । भावातुरूपफलदा
गङ्गा सर्वजगद्धिता” ब्रह्माण्डे “प्रभासे गोसहस्रेण
राष्ट्रपक्षे दिवाकरे । यत्फलं पाश्वत्यत्रेण ! गङ्गायां
तद्दिने दिने । महापुण्या महावेगा सद्यः शुद्धिकरी
परा । महापुण्यप्रदा सद्यः स्वर्गमोक्षप्रदेव सा” दानधर्मे
“स्वायम्भुवं यथा स्थानं सर्वेषां उत्तमं स्मृतम् । तीर्थानां

सरितां चोषा तथा गङ्गा इहोच्यते" मातृस्य "तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनामुत्तमा नदी । मोक्षदा सर्वभूतानां मया प्राह दिशमधिः" भविष्ये "ध्यानं कृते मोक्षहेतुश्चेतायां तत्र वै तपः । हापरे यत्रमेवाहुः कलौ गङ्गैव केवलम् । चिन्तामणिगणाद्यापि गङ्गायाः स्तोत्रविन्दः । शिशिरा यत् प्रयच्छन्ति भक्तेभ्यश्चित्तं फलम्" शैवे "नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति वेद समा ऋतिः । नास्ति ऋतुसमः शास्त्रा नास्ति भूति समं तपः" कौर्ममातृस्योः "कृते च सर्वतीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । हापरे तु कुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम्" दानधर्मे "ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्तेऽपि चान्नमाः । येषां भागीरवी गङ्गा मध्ये याति सरिद्वरा" अरण्यप्रकरणम् हरिवंशे "दिव्या त्रिधारा इहा यैः पुष्पा त्रिपथगा नदी । अरणादेव सर्वेषामहंसां या विभेदिनी" ब्रह्माण्डे "मनसा संश्लेष्य गङ्गां दूरस्थितो नरः । चान्द्रायणसङ्कलन्तु लभते नात्र संशयः" भविष्ये "अरणादेव गङ्गायाः पापसंघातपिञ्जरम् । भेदं सहस्रधा याति गिरिवज्रहृतो यथा" ब्रह्माण्डे "यत्र तत्र स्थितोवापि अरण्ये ससुपस्थिते । भक्त्या गङ्गां स्मरन् याति नरः शिवपुरं परम्" भविष्ये "गच्छन् तिष्ठन् स्तपन् ध्यावन् जापदुभुञ्जन् वसन् वदन् । यः अरेव सततं गङ्गां स च सुचरते संकटात्" कीर्तन प्रकरणम् वैष्णवे "गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतैरपि । स्थितैश्चारितं हन्ति पापं जन्मलयाजितम्" । "गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि । सुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति" यात्राप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "येषां बुद्धिं शुभां देवाः प्रयच्छन्ति महात्मनाम् । तेऽपि गच्छन्ति नियता गङ्गा-मभिगतां सुरैः" तत्रैव "ज्ञानञ्च भक्त्या गङ्गायां कर्तुं कामस्य गच्छतः । पदेपदेऽन्धमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः" । भविष्ये "इहा कुलं इहा विद्या इहा यज्ञा इहा तपः । इहा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः" । वाराहब्रह्माण्डयोः "अध्यादिकं मृहीत्वा तु सेन्द्रा देवाः समासते । आनन्दानि कदा मर्त्यागङ्गामभि-गता नराः" । भविष्ये "अनुपपन्ने सङ्गेन वाणिज्ये-नापि सेवया । कामासक्तोऽपि च नरो गङ्गां प्राय दिवं व्रजेत् । दानधर्मे "गङ्गाकृता ये त्रिदिवं गतास्ते" अथ ज्ञेयप्रकरणम् "सार्द्धं हस्तशतं यावत् गर्भतस्मीर-

सुचरते । न मन्त्रो न विधिः कालो न मृदो न च शोभयम्" । अत्र अथयः पठन्ति "यत्र न प्रतिमृच्छीयात् मायैः कण्ठगतैरपि" । स्कान्दे "तीरादुगव्युतिमात्रान्तु परितः ज्ञेयसुचरते । अत्र दानं जपोहोमो गङ्गायां नात्र संशयः" । दानधर्मे "भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते-जलम् । तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्ध्वं तीरसुचरते" ब्रह्माण्डे "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्भक्तचतुष्टयम् । अत्र नारायणः स्नामी नान्यः स्नामी कदाचन" । स्वर्गादि-प्रकरणम् वैष्णवे "शुभाभिर्लपिता इहा स्मृता गीताऽ-वगाहिता । या पावयति भूतानि कीर्त्तिता सा दिनेदिने" गतिप्रकरणम् भविष्ये "परदारपरद्रव्यावच्छा द्रोहः परस्य च । गतिमन्विष्यमाणस्य गङ्गैव परमा गतिः । पुनर्प्रकरणम्" महाभारते "गङ्गोर्मिभिरयो दिग्घः पुरुषः पवनो यथा । स्मृयते सोऽस्य पाप्मानं सदा एवापकर्षति" दर्शनप्रकरणम् दानधर्मे । "जात्यन्वै-रिह तत्प्राप्ते स्तुवं पङ्क्तुमिरेव वा । समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शुभाम्" ब्रह्माण्डे "ज्ञानमै-श्वर्यमायुश्च प्रतिष्ठा सर्वमान्यता । शुभानामाश्रयत्वञ्च गङ्गादर्शनजं फलम्" अथ नमस्कारप्रकरणम् भविष्ये "सर्वतीर्थमयीं गङ्गां परमात्मस्वरूपिणीम् । त्रैलो-क्यपावनायाय गाङ्गतां प्रणमेत् सदा" । स्वर्गनप्रकरणम् ब्रह्माण्डे "सुभक्त्या हि महापापी गङ्गां स्मृद्वा शुचि-र्भवेत् । अनिच्छन्वापि संस्मृदोदहत्वेव हि पावकः" नारदीये "तयेह गङ्गां संस्मृश्व ब्रह्मरूपां सुपुण्यदाम् । शुद्धा भवन्तीह सर्वे सदा एव न संशयः" वाराहे "ब्रह्महा गुरुहा गोघ्नः स्मृदो वा सर्वपातकैः । तस्या-स्तोत्रं नरः स्मृद्वा सर्वपापैः प्रसुच्यते" । अथावगाहन-प्रकरणम् वनपर्वणि "यद्रुकायै शतं कृत्वा कृतं गङ्गा-वगाहनम् । सर्वं दहति गङ्गाभक्तूलराशिभिवानलः" ज्ञानप्रकरणम् वैष्णवे "स्नातस्य सलिले यस्याः सदाः पापं प्रणश्यति । अखर्वपुण्यप्राप्तिश्च सदा मैत्रेव जायते" भविष्ये "शक्तस्य पण्डितस्यापि शुण्डिनः सत्यशालिनः । गङ्गास्नानविहीनस्य तस्य जन्म निरर्थकम्" तत्रैव "पितरो योगिनश्चैव गाथां गायन्ति सादराः । अपि नः स्रजुले कश्चित् गङ्गास्नायी भविष्यति । देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दास्यते सलिलाच्छलिम् । गङ्गास्नानरतं मर्त्यं इदं यम-किङ्कराः । दिशो दश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः । यमो भीतस्तु तं दृष्ट्वा प्रणिपत्य प्रपूज्य च । न शक्नोति

तथा स्थातुं तस्याप्ये पुण्यकर्मणः । मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः । गङ्गास्नानेन दग्धः स्नानूल-
राशिरिवानलैः” ब्रह्माण्डे “सृष्ट्वा स्वर्गमवाप्नोति
पीत्वा ज्ञानमवाप्नुयात् । गङ्गास्नाने तु भक्त्या वै प्राप्नोति
परमं पदम्” ब्रह्मवैवर्ते “गङ्गायां मौसलं स्नानं महा-
पातकनाशनम् । कृष्णानां स्वर्गसं प्राप्तिर्ज्ञानानु-
क्तिर्न संशयः” । पुण्यकालविशेषस्नानप्रकरणम् भविष्ये “द्वादश्यां
श्रवणर्क्षेण कृत्स्न्यां पुण्ययोगतः । आर्द्रायाश्च चतु-
र्दश्यां गङ्गास्नानं विशेषतः । वैशाखे पूर्णिमा या स्ना-
याद्ये वै कर्त्तव्ये तथा । तथा माघी तमावास्या गङ्गा-
स्नाने सुदुर्लभा । कृष्णार्द्र्यां सहस्रान्तु शतं स्नात्
सर्वपापेषु । कृष्णार्द्र्यादिने चैव सहस्रान्तु दिनचये ।
चन्द्रसूर्य्ययुगे लब्धं ध्येतीपाते त्वननकम्” ब्राह्मे
“चन्द्रसूर्य्ययुगे चैव योऽवगाहति जाङ्गवीम् । स स्नातः
सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम्” कृतिः “इन्दोर्लक्षगुणं
प्रोक्तं रवेर्दशगुणं तथा । गङ्गातोये तु संप्राप्ते इन्दोः
कोटीरवेर्दश” (नन्दामहात्म्ये गोदास्नोदयहराक्षोदय-
स्नानफलं तत्तत्पञ्चदे इत्यम्) । स्नानप्रकरणम्
दानधर्मब्रह्माण्डाम्नेयेषु ।

“जाङ्गवीतीरसंभूतां सृष्टं मूर्द्धा विमर्त्तयः । विमर्त्ति रूपं
सोऽकंक्ष्य तमोनाशाय केवलम्” तर्पणप्रकरणम् ब्रह्मा-
ख्यान्येवदानधर्मेषु “य इच्छेत् सफलं जन्म जीवनं
श्रुतमेव च । सपितृसर्पपेङ्गुमभिगम्य सुराक्षया”
अथ दानप्रकरणम् भविष्ये “वायो हिरण्यरत्नानि पत्र-
पुष्पफलानि च । अक्षदानादिकञ्चापि आत्मनो यद-
भीष्टमितम् । तत्तु भक्त्या तु गङ्गायां यः प्रयच्छति
मानवः । तत्तत्सुखमनन्तं सम्प्राप्य चेह जन्मनि ।
प्रेत्य चाप्नोति निर्वीथं परमं अक्षिरञ्जनम् । यत्रोदानं
तपो ज्ञान आरब्धं सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं
कोटिकोटिगुणं भवेत्” व्रतप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “शालि-
तण्डुलप्रस्थेन द्विप्रस्थपयसा तथा । पायसं पाचयित्वा
तु मधुखण्डं घृतं तथा । प्रत्येकं पलमात्रान्तु तत्र नि-
क्षिप्य भक्तितः । तत् पायसमपूपञ्च लङ्कु कान् यावका-
नपि । तथा गुच्छार्जमात्रान्तु सुवर्णं रूप्यमेव च । चन्द-
नागुरकपूरकुङ्कुमानि च गुग्गुलुम् । विल्लपलाणि
दूवीव रोचनां सितसर्पपम् । भीलोत्पलस्य पलाण्य
पलाभावे फलानि च । यथा शक्त्वा महाभक्त्या ग-
ङ्गायां यो विनिक्षिपेत् । मासि मासि पौर्णमास्यां

दशं वा प्रहरद्वये । अक्षयानेन मन्त्रेण यावत् संवत्सरं
तथा । (यो गङ्गायै नारायण्य ते नमो नमः) । इति
मन्त्रेण सततं शतमष्टोत्तरं जपेत् । गङ्गाजलानभूत्वा
तु तस्मिन्कालसंशयः । हविष्प्राग्नी मिताहारी य-
मी तेषु दिनेषु च । संवत्सरान्ते तस्मैवा गङ्गा दिव्य
वपुर्धरा । दिव्यमास्याम्बरधरा दिव्यगन्धानुलेपना ।
चारुवपुधरा देवी दिव्यरत्नविभूषिता । प्रत्यक्षरूपा
पुरतस्तिष्ठत्येव परमदा । एवं प्रत्यक्षतः साक्षात् गङ्गां
दिव्यवपुर्धराम् । इष्ट्वा स्वचक्षुषा मर्त्यो वरदानसुखदा-
ताम् । यान् यान् कामयते कामार्क्षास्तान् सर्वानवाप्नु-
यात् । निष्कामस्तु परं मोक्षं लभते नात्र संशयः”
आह्नप्रकरणम् भविष्ये “गयान्नाहं कृतं तेन उत्सृ-
ष्ट्य वपुःस्था । येन गङ्गाभ्रसा सिक्ते तीरे आह्नमका-
रि च । पितृनुद्दिश्य यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् ।
गुह्यसर्पिःसमायुक्तं गङ्गाभ्रसि विनिक्षिपेत् । तद्वाः
पितृनि पितरस्तस्य वर्षयतल्यम्” देवीपुराणे “अक्षाये-
ऽप्यथ वा काले तोरे आहं तथा नरैः । प्राप्नोरेव वदा
कार्यं कर्त्तव्यं पित्रतर्पणम्” अथ पित्रतर्पणम्
देवीपुराणे “सहस्रङ्गामिगमनं कृत्वा पित्रं ददात
यः । तारिताः पितरस्तो न भवान्नोर्धेक्षकोदकैः ।”
तत्रैव “गङ्गायाश्च गयायाश्च पित्रददानं समं कृतम् ।
विशेषतः कलियुगे गङ्गापित्रं प्रशस्यते । गङ्गायां
पित्रददानेन पितरस्तु त्रिकोदकैः । नरकस्था दिवं
यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः । माहेन्द्रे विरजे चैव
गवायां जाङ्गवीतटे । अत्र पित्रदप्रदो याति ब्रह्म-
लोकमनामयम्” जलप्रकरणम् ब्राह्मे “योऽसौ निरञ्जनो
देवसित्तरूपी जनार्दनः । स एव इव रूपेण गङ्गाभ्यो
नात्र संशयः” । लौक्ये “ब्रह्मणा गुरुणा गोमन्त्रेण च
गुरुतल्लगः । गङ्गाभ्रसा च पूज्यन्ते नात्र कार्या विचा-
रणा” ब्राह्मे “तिष्ठदुयुगसहस्रान्तु पादेनैवेन यः पुमान् ।
मासमेकान्तु गङ्गाभ्रः सेवते स विशिष्यते । मेरोः सह-
स्रस्य च रत्नरागेः संस्त्रोपलानासुदकस्य वाचा । शक्यं
यक्तुं नेह गङ्गाजलानां गुणस्त्वानं परिमाणं तथैव”
तोयदानप्रकरणम् भविष्ये “अक्षदानैश्च गोदानैश्च स्व-
र्गदानादिभिस्तथा । रघाङ्गजदानैश्च यत्फलं परि-
कीर्त्तितम् । ततः शतगुणं गङ्गातोयदानादवाप्नुयात्”
महाभारते “चान्द्राब्जसङ्घे यथरेत् कायशोधनम् ।
यः पित्रेह यथेष्टं गङ्गाभ्रः सविशिष्यते । गङ्गा-

तीरे वसेन्नित्यं गङ्गातोये पियेत् सदा । दीक्षितः सर्वं यज्ञेषु सोमपानं दिने दिने । गङ्गातोयाभिसंस्नितां भिक्षामश्नाति यो नरः । सपर्वत् कञ्चुकं सङ्गा पापानीह नरोत्तमः । स्वागापवर्गिकीं सिद्धिं प्राप्नोत्येव न संशयः” स्नान्दे “गण्डूधमात्रपानेन व्यश्वमेधफलं लभेत् । स्नान्दे यः पिबेदपस्तस्य सङ्गः करे स्थिता” पाद्रे “त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चैव याचनम् । नार्भदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्थाति” अथ वासरूपसेवाप्रकरणम् । ब्राह्मे “तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्रागेन वा गतिम् । न तां संलभते जन्तुर्गङ्गां संश्लेष्य यां लभेत्” नारदोये “किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम्” महाभारते “पूर्वं वयस्यधर्माच्च कृत्वा पापानि ये नराः । पश्चाद्गङ्गां समाश्रित्य तेऽपि यान्ति परां गतिम्” ब्रह्माण्डे “महापातकिनो ये च सेवन्ते यदि जाङ्गवीम् । पातकेभ्योऽपि पञ्चभ्यः का कथाऽन्यस्य पापमनः” भविष्ये “निरालं सप्तरालं वा स्थितिमात्रेण भङ्गितः । गङ्गातीरे नरो यस्तु नरकं स न पश्यति” । विष्णुप्रकरणम् भविष्ये “पटविंशसहस्राणि गङ्गां रचन्ति यत्नतः । निरासयन्प्रभक्त्यां पापकर्म्मरतांस्तथा । कामक्रोधमदोक्षाहलोभादिनिशितैः शरैः । प्रहरन्ति मनस्तेषां स्थितिं वै नाशयन्ति च” प्रतिपञ्चप्रकरणम् मातृस्ते “यस्तत्र प्रतिष्ठच्छाति तीर्थेष्वायतनेषु च । हिरण्यं रजतं ताम्रं यश्चान्यदस्तु किञ्चन । निःफलं तस्य तत् तीर्थं यावत्तदस्तु चाश्रुते । वरं विक्रयणं मातृवरं विक्रयणं पितुः । अपि गङ्गाजलस्यन्तु न मृच्छीयात् कदाचन” स्मृतिः । “गङ्गाविक्रययाद्राजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् । जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं स्थाव्यगन्तव्यम्” अथ भक्तिप्रकरणम् भविष्ये “गङ्गां प्राप्याथ वे सत्याः अङ्गां भक्तिं न कुर्वते । तीर्थान्तरे रतिं कुर्युस्तो वै निरवगामिणः” कृतकव्यप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “गङ्गां संश्लिष्य यस्तिष्ठेत्तस्याकार्यं न विद्यते । कृतकव्यः स वै सङ्गो जीवन्मुक्तो भवेद्धरः” स्मृत्युफलप्रकरणम् ब्राह्मे “ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा । गङ्गायान्तु मृतो सती मोक्षं स्वर्गञ्च विन्दति” भविष्ये “कमिकौटपतङ्गाद्या ये मृता जाङ्गवीजले । कृत्वाच्चिप्रतिता ह्यक्षास्तोऽपि यान्ति परां गतिम्” तथा “अपि योजनपर्यन्ते गङ्गां स्मृत्वा तनुं त्वजेत् वैवस्व-

तोऽपि तस्यार्घ्यं दत्त्वा स्वर्गं प्रायच्छति” स्नान्दे “यद्दोदके तु जाङ्गव्या स्त्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मायुजमेव च” अस्थिप्रक्षेपप्रकरणम् वनपर्वणि कौर्मे च “यावन्यस्योनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्मृते जलम् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ब्रह्माण्डे “गङ्गातोये तु यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । तत्कालमादितः कृत्वा स्वर्गे तस्य भवेत् स्थितिः । गङ्गातोयेषु यस्यास्थि भ्राज्यते पुण्यकर्म्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन” कैशादिप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “केशलोमनखादीनि वेषां पुंसान्तु वायुना । निक्षिप्यन्ते च गङ्गायां तेषां स्थाद्विद्यति स्थितिः” अथ प्रकीर्णकम् ब्रह्माण्डे “हृष्टा शतहतं पापं स्मृष्टा जन्मशतानि च । स्नात्वा जन्मसहस्राणि हन्ति गङ्गा कलौ युगे” । गङ्गाहारावाराणसीप्रयागादिप्रकरणम् मातृस्ते “सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा । गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे” वनपर्वणि “स्वर्गहारेण तत्तुल्यं गङ्गाहारं न संशयः । तत्त्राभिषेकं यः कुर्यात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात्” ब्रह्माण्डे वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा नित्यं विमुक्तिदा । अनन्तकोटिकल्योत्यं पापं पुंसं प्रणाशयेत् । वाराणस्यां विशेषेण सद्यः पापविनाशिनी । गङ्गायान्तु जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले । जले स्थले चान्तरीचे गङ्गासागरसङ्गमे” । मोक्षप्रकरणम् स्नान्दे “ब्रह्मादिदेवलोकानां सुक्तेषु प्राप्तये नृणाम् । गङ्गा च परमा चेतुः कलिकाले विशेषतः” ।

गङ्गामाहात्म्यं काशीख० विष्णुं प्रति शिवेनोक्तम् यथा “समैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका । ब्रह्माख्यानानामनेकेषामाधारः प्रकृतिः परा । सिद्धविद्यास्वरूपा च त्रिगुणः करणात्मिका । च्यानन्दाऽऽमृतरूपा च शुद्धधर्मस्वरूपिणी । तामेनां जगतां धात्रीन्वारयामि स्तलीलया । विश्वस्य रत्नपाषाणं परब्रह्मस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि यानि च । सर्वत्र सर्वे ये धर्माः सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः । तेषां विष्णो ! सर्वाणि नृतिः साङ्गा चतुर्भिता । अहश्च त्वञ्च ब्रह्म च देवतानां गणाश्च ये । पुरुषाद्यां सर्वे वै शक्तयो विविधाश्च याः । गङ्गायां सर्वे एवैते स्वरूपेण संस्थिताः । स स्नातः सर्व-

तीर्थेषु सर्वकृत्येषु दीक्षितः । श्रीर्षसर्वव्रतः सोऽपि
यस्तु गङ्गां निषेवते । तर्पांसि तेन तन्त्रानि सर्वदान-
प्रदः स च । स प्राप्नोति गन्धर्वान् यस्तु गङ्गां निषेवते ।
सर्ववर्णाश्रमिभ्यश्च वेदविद्वद्भ्यश्च वै तथा । शास्त्रार्थं
पारमेष्ठ्यश्च गङ्गास्नानाद्यौ विधिष्यते । मनोवाक्कायजै
देवैर्देवैर्दो वल्लविधैरपि । यीज्य गङ्गां भवेत् पूतः
पुरुषो नात्र संशयः । कृते सर्वाणि तीर्थाणि त्रेतायां
पुष्करं परम् । हापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गायैव
केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः ।
हापरे तद्द्वयं यत्तः कलौ गङ्गायैव केवलम् । पूर्वजन्मा-
नराभ्यासवासनावशतो हरे ! । गङ्गातीरे निवासः
स्नानप्रदपुङ्गवः परम् । यो देहपातनाद्यावद्गङ्गा-
तीरं न छुङ्गति । स हि वेदानविद्योगी ब्रह्मचर्यव्रती
सदा । कलौ कलुषचित्तानां पापदृव्यरतात्मनाम् ।
विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना न हि । अलक्ष्मीः
कालकर्षी च दुःस्वप्नो दुर्विचिन्तितम् । गङ्गागङ्गेति
जपनात्तानि नोपविशन्ति हि । गङ्गा हि सर्वभूताना-
मिहासुख फलप्रदा । भावानुरूपतो विष्णो । सदा सर्व-
जगद्धिता । वज्रदानतपोयोगजपाः सनियमा यमाः ।
गङ्गासेवासङ्गमार्गं न लभन्ते कलौ हरे ! । किमटाङ्गेन
योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वासएव हि गङ्गायां
ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् । अपि दूरस्थितस्यापि गङ्गा-
माहात्म्यवेदिनः । अव्योगस्यापि गोविन्द ! । भक्त्या गङ्गा
प्रसीदति । अज्ञा धर्मः परः सूर्यः अज्ञा ज्ञानं पर-
मपः । अज्ञा स्वर्गश्च मोक्षश्च अज्ञया सा प्रसीदति ।
अज्ञानरागलोभादौः पुंसां संमूढचेतसाम् । अज्ञा न
जायते धर्मे गङ्गायाश्च विधेयतः । बहिःस्थितं जलं
यद्वाचारिकेज्जालान्तरस्थितम् । तथा ब्रह्माण्डबाह्यस्य परं
ब्रह्माण्डं जाह्नवम् । गङ्गालाभात् परो लाभः कचिदन्यो
न विद्यते । तस्माद्गङ्गासपासीत गङ्गायै परमः पुमान् ।
शक्तस्य पण्डितस्यापि गुणिनो दानशालिनः । गङ्गास्नान-
विहीनस्य हरे ! जन्मनिरर्थकम् । उद्या कुलं उद्या विद्या
उद्या यज्ञो उद्या तपः । उद्या दानानि तस्यैव गङ्गाभक्तो न
यो भवेत् । गुणवत्पालपूजायां न स्याद्वै तादृशं फलम् ।
यथा गङ्गाजले स्नातः पूजने विधिना फलम् । मम तेजो-
ऽग्निगर्भेयं मम वीर्यातिमम्भृता । दाहिका सर्वदोषाणां
सर्वपापविनाशिनी । अरण्यादेव गङ्गायाः पापसङ्घात-
पञ्जरम् । यतथा भेदभावाति गिरिविज्यहृतो यथा ।

गङ्गां गच्छति यस्तेको यस्तं भक्त्यानुमोदयेत् । तयो-
स्तुल्यं फलं प्राप्नुमिक्तिरेवात्र कारणम् । गच्छंस्तिष्ठन्
स्वप्नं मुञ्चन् ध्यायन् जाग्रत् स्वप्नं वदन् । यः शरेत्
सततं गङ्गां स हि सुच्येत बन्धनात् । पितृदृष्टिभ्यो
भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् । शुद्धसपिण्डलैः साङ्गं
गङ्गाम्भसि विनिःक्षिपेत् । तन्ना भवन्ति पितरस्तस्य
वर्षशतं हरे ! । यच्छन्ति विविधान् कामान् भूरिभूतान्
पितामहाः । लिङ्गेशे पूजिते सर्वमर्चितं स्याज्जग-
द्यथा । गङ्गास्नानेन लभते सर्वतीर्थफलं तथा । गङ्गा-
यान्तु नरः स्नात्वा यो लिङ्गं निव्यमर्चति । एतेन
जन्मना सक्तिं परां प्राप्नोति स ध्रुवम् । अग्निहो-
त्रोत्पाणि यज्ञाश्च तथा दानतर्पांसि च । गङ्गायां
लिङ्गपूजायाः कोऽप्येनापि नो ममाः । गङ्गां गन्तुं
विनिश्चित्य कृत्वा आह्वादिर्न मृहे । स्थितस्य सम्यक्
सङ्कल्पात् तस्मानन्दन्ति पूर्वजाः । पापानि च रुद-
न्यायु हा क यास्याम इत्यलम् । लोभमोहादिभिः साङ्गं
मन्त्रयन्ति पुनः पुनः । यथा गङ्गां न यात्येव तथा विघ्नं
प्रजुर्महे । गङ्गां गतो यदा चैव न लब्धिसि विधा-
स्यति । मृहाङ्गावगाहार्थं गच्छतस्तु पदे पदे ।
निराशानि ब्रजन्त्येव पापान्यस्य शरीरतः । पूर्वजन्मकृतैः
पुण्यैश्च ज्ञा लोभादिकं हरे ! । व्युदस्य सर्वविघ्नोपान्
गङ्गां प्राप्नोति पुण्यवान् । अतुष्टेः शुल्केन वाणि-
ज्येनापि सेवया । कामासक्तोऽपि वा मत्स्यैर्गङ्गास्नानाद्यौ
दिवं ब्रजेत् । अनिच्छयापि संसृष्टो दह्नोऽपि यथा
दहेत् । अनिच्छयापि संस्नाता गङ्गा पापं तथा दहेत् ।
तावदुभयमपि संसारे यावद्गङ्गां न सेवते । संसेव्य
गङ्गां नो जन्तुर्भवत्केशं प्रपश्यति । यो गङ्गाम्भसि
संस्नातो भक्त्या संत्यक्तसंशयः । मनुष्यचर्मणा नङ्गः
स देवो नात्र संशयः । गङ्गास्नानार्थमुद्युक्तो मध्येमार्गं
मृतो यदि । गङ्गास्नानफलं सोऽपि तदाप्नोति न
संशयः । महात्मा ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति
च । तेऽप्यशेषैर्महापापैश्च्यते नात्र संशयः । दुर्बुद्धयो
दुराचारा चैतुका बल्लसंशयाः । पश्यन्ति मोहिता
विष्णो ! गङ्गामन्यां नदीमिव । जन्मान्तरकृतैर्दानैस्तपो-
भिर्नियमैर्व्रतैः । इह जन्मनि गङ्गायां नृणां भक्तिः
प्रजायते । गङ्गाभक्तिमतामर्षे महेन्द्रादिपुरेषु च ।
हस्ताणि रक्षभोगाणि निर्भितानि स्वयम्भुवा । सिद्धयः
सिद्धलिङ्गानि स्वर्गलिङ्गान्यनेकशः । प्रासादा रत्न-

रचितानि नामिनिगणा अपि । गङ्गाजले न तिष्ठन्ति
कलिपापानि भीतितः । अतएव हि संसेव्या कलौ
गङ्गादसिद्धिदा । सूर्योदये तमोसीव यजिवज्रमवा-
क्षगाः । तार्क्ष्यलक्षणाद्याया सर्पाः मेघा वाताहता यथा ।
तत्पञ्चानाद्याया मोहाः सिंहं दृष्ट्वा यथा स्तगाः ।
तथा सर्वाणि पापानि यानि गङ्गेक्षणात् लयम् ।
दिव्यौषधैर्यथा रोगा लोभेन च यथा गुणाः । यथा
सीधोऽन्नमन्निग्रमाद्यस्तुदमज्जनात् । तृणगैलाः स्फुलि-
ङ्गेन यथा नश्यन्ति तत्क्षणात् । तथा दोषाः प्रणश्यन्ति
गङ्गाम्भःस्पर्शनादुभयम् । क्रोधेन च तपोयद्वत् कामेन च
यथा मतिः । अनन्तेन यथा लक्ष्मीर्विद्या मानेन वै यथा ।
दम्भकोटिलम्बायाभिर्वयाधमौ विनश्यति । तथा नश्यन्ति
पापानि गङ्गायादर्शनेन तु । मातुष्यं दुर्लभं प्राप्य
विद्युत्सम्पातचञ्चलम् । गङ्गां यः सेवते सोऽत्र बुद्धेः
पारं परं गतः । विघ्नतपापाये मर्त्याः परज्योतिः-
स्वरूपिणीम् । सहस्रसूर्यप्रतिमां गङ्गां पश्यन्ति ते
भुवि । साधारणाम्भसा पूर्णां साधारणनदीमिव ।
पश्यन्ति नास्तिका गङ्गां पापोपहतलोचनाः । संसारमो-
चकक्षाहं जनानामनुकम्पया । गङ्गातरङ्गरूपेण सो-
पानं निर्ममे दिवः । सर्व एव शुभः कालः सर्वो देश-
क्षया शुभः । सर्वे जना दानपात्रं श्रीमति जाङ्गवी-
तटे । यथाश्वमेधो यज्ञानां नगानां हृन्मवान् यथा ।
व्रतानान्तु यथा सत्त्वं दानानाममयं यथा । प्राणावा-
मस्य तपसां मन्त्राणां प्रणवो यथा । धर्मोषामप्यहिंसा च
कन्यानां श्रीर्यथा वरा । यथात्मविद्या विद्यानां स्त्रीणां
गौरी यथोत्तमा । सर्वदेवगणानाञ्च यथाहं परमेश्वरः ।
सर्वेषामेव भक्तानां शिवमस्तो यथा वरः । तथा सर्वेषु
तीर्थेषु गङ्गातीर्थं विशिष्यते । हरे ! यस्त्वावयोर्भेदं
न करोति भङ्गमतिः । शिवभक्तः स विघ्नो यो भङ्गा-
पाशुपतश्च सः । पापपांशुभङ्गावात्या पापद्रुमकुठारिका ।
पापेभ्यनद्वान्निवृत्त गङ्गेयं पुण्यवाहिनी । नानारूपाश्च
पितरो गद्यां गायन्ति सर्वदा । अपि कश्चित् कुलेऽ-
स्माकं गङ्गास्त्रावी भविष्यति । देवर्षीन् परिसनर्थं
दीनानावाञ्छं दुःखितान् । अहं यो विधिना स्नात्वा दास्यते
सलिलाञ्जलिम् । अपि नः स कुले भूयाच्छिवे विष्णौ च
साम्बडक् । तदालयकरो भक्त्या तत्र सम्पार्ज्जनादि-
क्षत् । अक्षामो वा सकामो वा तिर्य्यग्प्रोनिगतोऽपि
वा । गङ्गायां यो स्नतो मर्त्यो नरकं न स पश्यति ।

तीर्थमन्यत् प्रशंसन्ति गङ्गातीरे स्थिताश्च ये । गङ्गां न
वञ्च मन्यन्ते ते स्युर्निरयगामिनः । साञ्च त्वाञ्चैव गङ्गाञ्च
यो हेटि पुरुषाधमः । स्वकीयैः पितृभिः सार्द्धं स घोरं
नरकं व्रजेत् । यदिर्गणसङ्घस्याणि गङ्गां रक्षन्ति
सर्वदा । अभक्तानाञ्च पापानां वासे विघ्नं प्रकुर्वते ।
कामक्रोधमहामोहलोभादिनिशितैः शरैः । भ्रान्ति तेषां
मनस्तत्र स्थितिश्चापनयन्ति च । गङ्गां समाश्रयेत् यस्तु
स मुनिः स च पण्डितः । कृतकृत्यः स विप्रैः पुर-
धार्यचतुष्टये । गङ्गायाञ्च सकृत्स्नातो ह्ययमेधफलं
लभेत् । तर्पयञ्च पितृन्सत्त तारयेद्भरकार्णवात् ।
नैरन्त्यर्थेण गङ्गायां भासं यः स्नाति पुण्यभाक् । स
यत्कलौ वसति यावच्छक्रः स पूज्यः । अयं स्नाति
च गङ्गायां नैरन्त्यर्थेण पुण्यवान् । विष्णुलोकं
समागत्य स सुखं संवसेद्भरः । गङ्गायां स्नाति यो
मर्त्यो यावज्जीवं दिने दिने । जीवन्मुक्तः स विघ्नो यो
देहान्ते मुक्त एव सः । तिथिनक्षत्रपर्वदि ना-
पेक्ष्यं जाङ्गवीजले । स्नानमात्रेण गङ्गायां स-
ञ्चिताधं विनश्यति । पण्डितोऽपि स मूर्खः स्याच्छ-
क्तिवृत्तोऽप्यशक्तिकः । यस्तु भागीरथीतीरं सुख-
सेव्यं न संशयेत् । किमायुषायरोगेण विकाशिन्याय
किं श्रिया । किं वा बुद्ध्या विमलया यदि गङ्गां न
सेवते । यः कारयेदायतनं गङ्गाप्रतिजतेनैरः । भुक्त्वा
स भोगान् प्रेत्यापि याति गङ्गासलोकताम् । शृण्वन्ति
महिमानं ये गङ्गाया निव्यमादरात् । गङ्गास्नानफलं
तेषां वाचकमीशनाइनैः । पितृदुहिष्य यो लिङ्गं
क्षपयेद्गङ्गावारिणा । लभ्याः सुसुखं पितरो
महानिरयगा अपि । अष्टकलो मन्त्रजपैर्वैष्णवैः
सुगन्धिभिः । प्रोचुर्गङ्गाजलैः स्नानं हतस्नानादिकं
बुधाः । आपः घोरकुशापाणि एतं दधि गवां मधु ।
रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमिवपि । अष्टद्रव्य-
विमिश्रेण गङ्गातीरेण यः सजत् । माघव ! प्रत्यमात्रेण
ताम्रपात्रस्थितेन च । भानवेऽर्थं प्रदद्याच्च स्वकीय-
पितृभिः सह । सोऽतितेजोविमानेन सूर्यलोके
मह्यीयते । अष्टाङ्गोऽर्चोऽयस्यसहितस्त्वतीव रवितोषणः ।
गङ्गातीरेषु यत्प्रायः कुर्याद्देवालयं सुधीः । अन्यतीर्थ-
प्रतिष्ठातो लभेत् कोटिशुणं फलम् । कूपवापीतडा-
मादिप्रपादानादिभिस्तथा । अन्यत्र यज्ञनेत् पुण्यं तद्गङ्गा-

दर्शनाद्भवेत् । अथस्ववटवृक्षादिद्विचारोपेण यत् फलम् ।
 पुष्पशालादिभिश्चापि गङ्गास्पर्शस्ततोऽधिकः । कन्या-
 दानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं गोप्रदानतः । तत् पुण्यं
 स्थाप्यतगुणं गङ्गागमहूपपानतः । चान्द्रायणसहस्रेण
 यत् फलं स्थाप्यनार्दन ! । ततोऽधिकं फलं गङ्गाऽमृत-
 पानादवाप्नुयात् । भक्त्या गङ्गावगाहस्य किमन्यत्
 फलमुच्यते । अथैवः स्वर्गवासोऽपि निर्वाणमय वा
 हरे ! । गङ्गायाः पादुकायुग्मं नित्यमर्चति यो
 नरः । आयुः पुण्यं धनं पुत्रान् स्वर्गमोक्षौ च
 विन्दति । नास्ति गङ्गासमं तीर्थं कलिकलम्प-
 नाशनम् । नास्ति सुक्तिप्रदं जलमविसृज्यसमं हरे ! ।
 गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्टुं यमकिङ्कराः । दिशो दश
 पलायनो सिंहं दृष्ट्वा यथा स्तगाः । गङ्गाप्रजनशीलस्य
 गङ्गातटनिवासिनः । अर्च्यं जलं यथान्धावमश्वमेध-
 फलं लभेत् । गोभूहिरेण्यदानेन भक्त्या गङ्गातटे
 शुभे । नरो न जायते भूयः संसारे दुःखसङ्घटे ।
 टीक्ष्णयुष्यञ्च वासोभिर्ज्ञानं पुष्कलदानतः । अन्नदानेन
 सम्पत्तिः कीर्तिः कन्याप्रदानतः । अन्यत्र यत् कृतं
 कर्म व्रतं दानं जपस्तपः । गङ्गातटे तु तत् सर्वं हरे !
 कोटिगुणं भवेत् । धेनुं पयस्विनीं दद्यात् गङ्गातीरे
 विधानतः । गोरोमसंस्त्रया विष्णोर्युगान् सर्वं
 सहस्रिदानम् । गोलोके सम लोके वा कामधेनु-
 व्रजावृतः । भुञ्जानः सर्वकामास्तु दिव्यान् नानाविधान्
 वञ्चन । देवानामप्यलभ्यां च भुञ्जा तु सह बान्धवैः ।
 पितृभिश्च सुहृद्भिश्च सर्वैरत्रविभूषितः । जायते सुकुले
 पदाब्जधान्यसमाकुले । रत्नकाञ्चनसम्पूर्णं शील-
 विद्यासमन्वितं । भुञ्जा च विपुलान् भोगान् पुत्रपौत्र-
 समन्वितः । पुनर्गङ्गां समासाद्य काशप्रासुत्तरवाहिनीम् ।
 विश्वेश्वरं समाराध्य प्राग्जनुषांसनावशात् । काला-
 हेहान्तमासाद्य ब्रह्मा सम्पद्यते ततः । निर्वर्त्तनद्वय-
 मपि भूमेर्भागीरथीतटे । नरो ददाति योभक्त्या तस्य
 पुण्यफलं श्रेष्ठम् । तद्भूमिदसरेणूनां संख्यया युगमानया ।
 महेन्द्रचन्द्रलोकेषु भुञ्जा भोगान् मनःप्रियान् । सप्त-
 होषयतिभूत्वा महाधर्मपरावणः । नरकस्थानपि
 पितुन् ! प्राप्य त्विदं व्रजेत् । स्वर्गस्वांश्च पितुन्
 सर्वान् मोक्षयित्वा महाद्युतिः । अन्ते ज्ञानाग्निना ज्वित्वा
 हविद्यां पाद्मभौतिकीम् । परं वैराग्यनापदो युञ्जानो
 योगसुतमम् । प्राप्याथ पादविस्तृतं परं ब्रह्माधि-

गच्छति । सुवर्णमात्रमपि यः सुवर्णं वा प्रयच्छति ।
 सुवर्णञ्च सुविप्राय हरे ! भागीरथीतटे । स हेमरत्नचचिते
 विमाने सर्वगे शुभे । सर्वैश्वर्यसमायुक्तः सर्वलोकेषु प्र-
 जितः । ब्रह्माण्डान्तरसंस्थेऽपि भुञ्जा भोगान् मनो-
 रमान् । सर्वैः संपूजितो विष्णो ! यावदाज्ञतसंज्ञवम् ।
 एकराट् च ततोभूत्वा जम्बुद्वीपे प्रतापवान् । ततोऽपि-
 सृज्यमासाद्य परं निर्वाणसृज्यति । जन्मर्त्तं तु कृते स्नाने
 गङ्गायां भक्तिपूर्वकम् । जन्मप्रवृत्तिपापौघात् संचितत्
 सचप्रेते जघ्नात् । वैशाखे कार्तिके माघे गङ्गास्नानं
 सुदुर्लभम् । दर्शे शतगुणं पुण्यं संक्रान्तौ च सहस्र-
 कम् । चन्द्रसूर्यपक्षे लक्षं व्यतीपाते त्वनन्तकम् । अयुतं
 विपुलं चैव नियुतन्वयनद्वये । सोमपक्षः सोमदिने, रवि-
 वारे रविर्यहः । तच्चूडामणिपूर्वाख्यं तत्र स्नानमसं-
 ख्यकम् । स्नानं दानं जपोहोमो यच्च चूडामणौ
 कृतम् । तद्व्ययमिदं सर्वं विष्णो ! भागीरथीतटे ।
 अथवा भक्तियुक्तस्तु गङ्गां स्नात्वा विधानतः । ब्रह्मा-
 ञापि विष्णुश्चेत किं पुनस्तन्यपातकी । कमिकीट-
 पतङ्गाद्या ये सृता जाङ्गलीजले । कृतात् पतन्ति ये दृष्ट्वा
 ओऽपि यानि परां गतिम् । अनाद्यपि तत्रैव
 फलानि प्रा० न० उक्तानि तत्र दृष्टानि ।
 ब्रह्माण्डे “गङ्गां प्रपन्नजनां प्राप्य त्रयोदश विपर्ययेत् ।
 शौचमाचमनं सेकं निर्माख्यं मलयर्पणम् । गात्रसंवाहनं
 क्रीडां प्रतिपद्यमचोऽरतिम् । अन्त्यतीर्थरतिश्चैव अन्त्यती-
 र्थप्रशंसनम् । विश्वमन्त्रादिमन्त्रोत्सर्गं सनारञ्च विशेषतः ।
 तस्याच वैशाखशुक्लतृतीयायां ब्रह्मलोकात् हिमवति
 पतनं ततो भूमौ पतनञ्च दशहरायां यथा “वैशाखशुक्ल-
 पक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । यवास्तुपादवामास युगं
 चारव्ववान् जतम् । ब्रह्मलोकान्तिपथगां श्रुतिव्यामवातार-
 यत्” ब्रह्मपुराणम् । “अथैव मासि क्षितिस्तदिने शुक्लपक्षे
 दशम्यां हस्तो शैलाक्षिरगमदियं जाङ्गवी मर्त्यलोकम्”
 ति० न० उक्तवाक्यम् । एतद्विरोधाय तथा व्यवस्था ।
 शतवज्राधिष्ठातृदेवीभेदे । गङ्गाया इदम् नदीपरत्वे
 व्यद्वत्त्वात् अथ । गाङ्गा तत्सम्बन्धिनि । “गाङ्गमस्तु-
 सितमस्तुवास्तनम्” काव्यप्र० । “गाङ्गां जलं निर्मलम्” गङ्गा-
 स्तोत्रम् । “गाङ्गां वषेण जीर्वाति” पद्मपु० । नदीपरत्वाभावे
 गङ्गाया अपत्यं ढक् । गाङ्गायै गङ्गादेव्यपत्ये भीष्मे कार्त्तिके
 केने च । “गङ्गाप्रवाहोचितदेवदारु” कुमा० “गङ्गाकोतो-
 ऽनरेषु सः रघुः १८ नदीमात्रे च । सप्तगङ्गम् सि० कौ० ।

गङ्गाक्षेत्र न० ६० । “तीरादुगम्यूतिभावनु परितः
क्षेत्रमुच्यते” इत्युक्ते गङ्गातीरादुभयपार्श्वस्वकोशद्वयमित-
स्थाने । [(गंगचल) चाराम् ।

गङ्गाचिन्ती स्त्री गङ्गास्या नदीस्या चिन्ती । चिन्तनेदे
गङ्गाज ५० गङ्गातो जायते जन-ड । भीष्मे श्चार्त्तिकेये
च तत्र भीष्मस्य गङ्गातो जन्मकथा ।

“स राजा शान्तनुर्भीमान् देवराजसमद्युतिः । बभूव
सृगयाशोलः सततं वनगोचरः । स सृगान् मङ्गिष्ठा-
न् यैव विनिघ्ननाजसत्तमः । गङ्गामनुचचारैकः सिद्ध-
चारणसेविताम् । स कदाचिन्महाराज ! ददर्श परमां
स्त्रियम् । जाज्वल्यमानां वपुषा साक्षाच्छ्रियमिवा-
पराम् । सर्वानवद्यां सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूय्याम्बरधरासेकां पद्मोदरसमप्रभाम् । तां दृष्ट्वा
हृष्टरोमाभूमिहसितो रूपसम्पदा । पिवन्निव च नेत्राभ्यां
नालस्यत नराधिपः । सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्
महाद्युतिम् । स्नेहादागतसौहार्दां नालस्यत विला-
सिनी । तामुवाच ततो राजा सान्त्वयन् ऋक्षण्या
गिरा । देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी वाच
वाप्सराः । यक्षी वा पद्मगी वापि मातुषी वा
सुमध्यमे ! याचे त्वां सुरगर्भाभे ! भाष्यां मे भव
शोभने ।” भा० व्या० ६७३० ।

“एतत् श्रुत्वा वधो राज्ञः सङ्कितं स्रुज वल्गु च ।
वस्त्रनां समयं कृत्वाऽद्याभ्यागच्छदनिन्दिता । उवाच
चैवं राज्ञः सा कृत्वाद्यन्ती मनो गिरा । भविष्यामि
मङ्गीपाल ! मङ्गिणी ते वशातुगा । यत्तु कुर्व्यामहं
राजन् ! शुभं वा यदि वाऽशुभम् । न तद्वारयितव्यास्मि
न वक्तव्या तच्चाऽप्रियम् । एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि
वत्स्यामि पार्ष्वि ! वारिता पिप्रियक्षोक्ता त्वजेयं
त्वामसंशयम् । तथेति राज्ञा सा तृक्ता तदा भरत-
सत्तम ! प्रहर्षमकुलं मेमे प्राप्य तं पार्ष्विपोतमम् ।
आसाद्य शान्तनुक्ताञ्च वुभुजे कामतो वशी । न प्र-
व्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदुक्तवान् । स तस्याः
शीलवृत्तेन रूपौदार्यगुणेन च । उपचारेण च रज-
स्तुतोष जगतीपतिः । दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा
विपद्यगामिनी । मातुषं विदुहं जत्वा श्रीमन् वर-
वर्णिनी । भाव्योपनतकामस्य भाव्यैवोपस्थिताऽभवत् ।
शान्तनोराजमिच्छन् देवराजसमद्युतिः । सम्भोग-
क्षेपे चाद्यैर्हर्षितास्यमनोहरैः । राजानं रमयामास

तथा रेमे तथैव सः । स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्री-
गुणैर्कृतः । संवत्सरान्तरान् मासान् वृषुषे न वदन्
गतान् । रमयामास यथा शार्ङ्गं यथाकामं नरेन्दुरः ।
अष्टावजनयत् इत्थांस्तस्यामभरसन्निभान् । जातं जातं
च सा पुत्रं क्षिपत्यश्वसि भारत ! । प्रीणामि च त्वामि-
त्युक्त्वा गङ्गाकोतसमज्जयत् । तत्र तत्र प्रियं राज्ञः
शान्तनोरभवच्छदा । न च तां किञ्चिन्वाच त्वागा-
द्वीतो मङ्गीपतिः । अद्यैनामद्यमे इत्थे जाते प्रवृत्तो-
भिव । उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् सुतमा-
त्मनः । मा वधोः कासि कस्यासि किञ्च हंसि सुता-
निति । इत्यपि ! सुमहत् पापं संप्राप्तं ते विगर्हिते ! ।
स्रुवाच । इत्यकाम ! न ते हस्मि इत्थं इत्यवतां वर ! ।
जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः । अहं
गङ्गा जङ्गुसुता मङ्गिर्गणसेविता । देवकार्यार्थसि-
द्धयर्थसंपिताहं त्वया सह । इमेऽष्टौ वसवो देवा
महाभागा मङ्गीजसः । वशिष्ठशापदोषेण मातृपत्व-
सुपागताः । तेषां जनयिता नान्दस्त्वहते भुवि
विद्यते । मद्दिष्टा मातुषी धाली कोले नास्तीह
काचन । तेषाञ्च जननीहेतोर्मातृपत्वसुपागता । जन-
यित्वा वस्त्रनष्टौ जिता लोकास्तयाऽण्डयाः । देवानां
समयस्त्वेव वस्त्रनां संश्रितो मया । जातं जातं
भोक्षयिष्ये जन्मतो मातुषादिति । तत्ते शापादि-
निर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः । स्वस्ति तेऽस्तु गमि-
ष्यामि इत्थं पाहि महाव्रतम् । एव पय्यायवसो
मे वस्त्रनां सन्निधौ कृतः । मत्प्रकृतं विजानीहि
गङ्गादत्तमिमं सुतम्” ६८३० ।

“स कदाचिन्मृगं विहा गङ्गामनुसरन्नदीम् । भागी-
रथीमल्पजलां शान्तनुर्दृष्ट्वाक्षुपः । तां दृष्ट्वा चिन्तया-
मास शान्तनुः पुरुषर्षभः । स्रन्दते किं त्वयं नाद्य
सरच्छ्रेष्ठा यथा पुरा । ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्श
स महात्मनाः । कुमारं रूपसम्पन्नं दृष्ट्वान्द्वार-
दर्शनम् । दिव्यमस्त्रं विक्रपांश्च यथा देवं इन्द्रम् ।
कृत्स्नां गङ्गां समावृत्य शरैर्कीञ्चैरवस्थितम् । तां
शरैरावृतां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके । अभवद्विहसितो
राजा दृष्ट्वा कर्मातमाक्षुपम् । जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा
तं पुत्रं शान्तनुस्तदा । भोपलेभे कृतं धीमानभि-
प्राप्तं तमात्मजम् । स त्वं तं पितरं दृष्ट्वा मोक्षया-
मास मायया । संभोज्य त्वं ततः क्षमं तत्त्वान्तर-

धीवत । तदद्भुतं ततो हृदा तत्र राजा स शान्तः ।
 गङ्गमानः सतं गङ्गामत्रवीर्धवेति च । दर्शयामास
 तं गङ्गा विभ्रतो रूपसुत्तमम् । स्तब्धत्वा दक्षिणे
 पाणौ तं कुमारमलङ्कृतम् । अलङ्कृताभरणैर्विर-
 जोऽम्बरधारिणोम् । दृष्टपूर्वमपि स तां नाभ्यजानात्
 स शान्तः । गङ्गोवाच । यं पुत्रमष्टमं राजस्व-
 पुरा मय्यविन्द्याः । स चायं पुरुषव्याघ्र ! सर्वोत्त-
 विदुत्तमः । स्तब्धत्वेन महाराज ! भवा संवर्द्धितं
 सतम् । आदाय पुरुषव्याघ्र ! नयस्त्रेनं स्तब्धं शिभो !
 भा० आ० १०० अ० "गङ्गाज । लङ्घेयनारिकेतः" भा० पि०
 १८ अ० । गङ्गाजेत्यत्र सङ्घितपुस्तके नदीजेति पाठः ।
 कार्तियेस्य गङ्गातो जम्बकया आत्मिगर्भगङ्गे ५५ पु०
 उक्ता । गङ्गाजातगङ्गातनयादयोऽप्युभयत्र ।
 गङ्गादेव पु० गङ्गाया नद्यास्ते याति या-क प्रयो० तलोपः
 अलुक् स० । (चिह्नितो) मत्स्यभेदे त्रिका० ।
 गङ्गादत्त पु० गङ्गाया दत्तः । भीष्मे गङ्गाजगङ्गे दृश्यम् ।
 गङ्गादित्य पु० काशीस्थे विश्वेशाद्विष्णुस्थिते आदित्यभेदे
 "गङ्गादित्योऽस्ति तत्त्वान्यो विश्वेशाद्विष्णुनेन वै । तस्य
 दर्शनमात्रेण नरः शुद्धिमियादिह । यदा गङ्गा समा-
 याता भगीरथपुरच्छता । तदा गङ्गां परिदोतं रवि-
 स्तम्भैव संस्थितः । तस्यायहर्चिर्गङ्गां संमुखीकृत्य-
 भास्करः । परिदोति प्रसन्नात्मा गङ्गाभक्तपरमदः ।
 गङ्गादित्यं समाराध्य वाराणस्यां नरोत्तमः । न जात-
 दुर्गतिं कापि लभते च न रोगमाक्" काशीख० ५१ अ० ।
 गङ्गाहार न० गङ्गाया भूस्वरतरणहारम् । भाषापुर्यां हरि-
 हारे "ततो भाषापुरीं प्राप्नः दुष्टप्रापं पापकारिभिः ।
 यत्र सा वैष्णवी भाषा जनून् पापैर्न पापयेत् । केचिद्बु-
 हारिहारं मोक्षहारं जगुः परे । गङ्गाहारश्च केऽप्याहः
 केचिन्नाभापुरीं पुनः । यतोविनिर्गता गङ्गा स्थाता
 भागीरथी भुवि । यदाभीष्टारणात् पुंसां पापं याति
 सहस्रधा । वैकुण्ठस्थैकशेषानं हरिहारं जगुर्जनाः । तत्वा-
 ज्ञुता नरा यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम्" काशीख० ७ अ० ।
 गङ्गाधर पु० गङ्गां धरति मङ्ग्री ६-अच् इत० । महोदये
 अमरः । गङ्गागङ्गे तद्धारणकथा दृष्ट्वा गङ्गाभृदादयो-
 ऽप्यत्र । २२ सप्तमे त्रिका० । लोचम्बरालोके जीर्णतिसार-
 नागके चूर्णभेदे यथा "घातक्यामलकोपयोधरदकीकङ्क-
 यटीमधुनीजम्बकफलास्थिनागरविषाक्षीवेरलोमेन्द्रजैः ।
 दक्षार्थं विहितं सततं लज्जं गङ्गाधराख्यं मृ-"

चूर्णं तृणमपाकरोति सकलं जीर्णतिसारं परम्" ।
 गङ्गाधररस पु० वैद्यकप्रसिद्धे क्षौद्रभेदे ।
 गङ्गापत्नी स्त्री गङ्गेव शुभं पत्रमस्याः क्षीप । सुगन्धि-
 कायां हृत्तभेदे राजनि० ।
 गङ्गापुत्र पु० इत० । गङ्गातनये । भीष्मे शकार्तिकेये च
 "लेटात् तीवरकन्यायां गङ्गापुत्र इति स्मृतः" ब्रह्मवै० पु०
 उक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (सरदाफराच) ।
 गङ्गायावा स्त्री० गङ्गासुदित्य यावा । गङ्गामरणात् यावायाम् ।
 गङ्गालहरी स्त्री इत० । गङ्गायास्तरङ्गवनतो रजगङ्गाय-
 पण्डितरचिते गङ्गास्तोत्रभेदे च ।
 गङ्गायतार पु० गङ्गाया अतारः ब्रह्मलोकात् भूमौ पतन-
 मत्र । गङ्गाहाररूपे तीर्थभेदे इत० । तस्या भूमौ श्ववत-
 रण्ये च । "भगीरथ इव दृष्टगङ्गायतारः" कद० ।
 गङ्गावाक्यावली गङ्गामाहात्म्यादिप्रतिपादकानां वाक्या-
 नामावली । स्मृतिनिबन्धभेदे ।
 गङ्गासागर पु० गङ्गाया सङ्गतः सागरः या० त० । गङ्गा-
 सागरयोः सङ्गमरूपे तीर्थभेदे ।
 गङ्गासुत पु० इत० । भीष्मे, शकार्तिकेये च हेम० ।
 गङ्गाहृद पु० गङ्गाया हृद इव । भारतप्रसिद्धे स्तस्त्रिपुरस्थे
 शङ्कररूपे तीर्थभेदे । "ततः स्तस्त्रिपुरं गच्छेत्" इत्यु-
 पक्रमे "गङ्गाहृदश्च तत्रैव रूपेण भरतर्षभ ! ।
 तिस्रः कोशश्च तीर्थानां तत्र रूपे मङ्गीपते ! ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! स्वर्गलोकां प्रप-
 द्यते" भा० व० ८२ अ० । शक्तितीर्थस्थे तीर्थभेदे च
 "कोटितीर्थं सुतपसा लभेदिह सुवर्णकम् । गङ्गा-
 हृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ! । तत्र स्नायीत ध-
 र्मज ! ब्रह्मचारी समाहितः । राजसूयाश्वमेधाभ्यां
 फलं विन्दति मानवः" । तत्राध्याये "इत० । गङ्गा-
 याहृदे च ।
 गङ्गुकी पु० कङ्कक+प्रयो० । कङ्कके धान्यभेदे (काङ्कनी)
 सुष्ठु । "रक्तयात्रियदिकगङ्गु कङ्कजन्दकपाण्डुकपोतक-
 प्रमोदककालकाशनकउप्यककर्मककङ्कनाङ्कतसुगन्धककल-
 मनीवारकोद्रवीदालकक्षामाकगोचूमवेणुयवादयः" ।
 गङ्गोद्देह पु० गङ्गायाः उद्देहः प्रथमप्रकाशो यत्र ।
 तीर्थभेदे । "गङ्गोद्देहं समासाद्य तर्पयेत् पित्र्यदेवताः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत् सदा" भा० वन० ८१ अ०
 गङ्गीकृत न० गङ्गाया उज्ज्वलते उज्ज्वल-कर्मणि चञ् । गङ्गा-
 स्तोतः श्रुत्ये जगदी ।

गजोत्त ५० मोमेद्वनामके मणिभेदे चारवली ।
 गच्छ ५० गन-सन्ध्या-विपु-मनोमे तुक् च गत-गतिं छति
 स्त्री-क । १३० त्रिका० । लोलावत्युक्ते श्रेढीव्यवहारे
 प्रहृतगवादि-क्रियाविनिहारके २५८संज्ञे स्थाने ५० ।
 तज्ज्ञानार्थं तत्वाह "श्रेढीफलादुत्तरलोचनप्राज्ञायाह-
 वज्ञानारण्ययुक्तान्, मूलं सखीनं चयच्छब्दयुक्तं चयोद्धृतं
 गच्छउदाहरणि । उदाहरणम् । द्रव्यत्रयं यः प्रथमे-
 ऽङ्गि दत्त्वा दातुं प्रहृतोद्विचयेन तेन । शतत्रयं
 धट्टधिकं द्विजेयो दत्तं कियद्भित्तिसैदायु । न्यासः
 आदिव० । ३ । चयः । २ । गच्छः । १० । सर्वधनं २६० ।
 लब्धो गच्छः । १८ । अथ द्विगुणोत्तरादिफलानयने करण-
 स्त्रयं साईदत्तम् । प्रथमे गच्छे व्येके गुणकः स्यायः
 समेऽङ्गिते धर्मः । गच्छवशान्धमन्याद्वृत्तं गुणवर्गजं
 फलं यत्तत् । व्येकं व्येकगुणोद्धृतमादिगुणं स्याद्गुणो-
 त्तरे गणितम् । उदाहरणम् । पूर्व वराटक्तयुगं येन
 द्विगुणोत्तरं प्रतिज्ञातम् । प्रत्यहमर्थिजनाय स मासे
 निष्कान् ददाति कति । न्यासः आदिः । २ । चयो-
 द्विगुणः २ । गच्छः । ३० । लब्धवराटकाः । २१४७८-
 १६४६ । निष्कवराटकाभिर्भक्तजाता निष्काः । १०४८-
 ५७ । द्रव्याः । ८ । पण्याः । ८ । काकियाः । २ ।
 वराटकाः । ६ । उदाहरणम् । आदिर्दिकं सखे !
 हृदिः प्रत्यहं त्रिगुणोत्तरा । गच्छः सप्तदिनं यत्र गणितं
 तत्र किं वद । न्यासः । आदिः । २ । चयो-
 द्विगुणः २ । गच्छः । ७ । लब्धं गणितम् । २१८६
 शब्दकल्पमे निर्विसर्गगच्छेत्वस्य विभक्त्यनस्य शब्दत्व-
 कल्पनेनार्थकवनमतोय चास्यासदम् गच्छेत्वस्य वि-
 भक्त्यनतया पदत्वेन शब्दत्वाभावात् अन्यथा नाना-
 विभक्तियोगेन नानाशब्दार्थकत्वापत्तेः ।
 गज भदे खने च भ्वा० पर० अक० सेट् । गजति अगजोत्
 अजगोत् । जगज । गजः ।
 गज खने भ्वा० इदित् पर० अक० सेट् । गजति अगजोत् ।
 जगज । गजगते । गज्जा । [जत् त ।
 गज खने चुरा० उभ० अक० सेट् । गजयति ते अजग-
 गज उंखो० गज-भदे अक् । १३३तिने "नगजा न गजा
 दयिता दयिताः" भट्टिः । इमगज्दे विटतिः । क्षिप्रं
 जातित्वात् ङोप् । २५८संज्ञायाम् गजानामेरावता-
 दोनमटत्वात् तयात्वम् । "कत्वा लिङ्गं गजेर्हत्वा" ज्यो०
 त० "गजभुक्त्येषम्" तन्त्रवा० । "अरत्नीनां शतान्यटा-

वेकपट्टान्वितानि च । गजप्रमाणमाख्यतां सुनिर्भाषान-
 नेदिभिः" शब्दार्थचि० उक्ते शमानभेदे । "साधारणनरा-
 कृत्वा लिङ्गदङ्गुलको गजः" इत्युक्ते शमानभेदे । ५मान-
 मात्रे इवास्तुमानभेदे च मेदि० । स च ज्यो०त०उक्तः यथा
 "प्रस्तारदैर्घ्यमानं तु स्रहस्येन तथा नरैः । कत्वा लिङ्गं
 गजेर्हत्वा वास्तुमाननिरूपणम् । ध्वजो धूमश्च सिंहश्च
 वा हयः खर एव च । गजः काकपदं चैव मानान्यटौ
 च वास्तुनः" ज्यो०त० । "पुटिर्गजे काकपदे विनाशः" तत्-
 फलम् । अथोपधपाकार्यं गतं भेदे वैदिकम् गजपुटशब्दे
 दृश्यम् । गजानां समूहः तल । गजता तत्समूहे स्त्री ।
 ततः ऊर्ध्वमाने दल्लश्च, गजदल्ल, हयसच्, गजहयस, गज-
 तुल्योर्ध्वपरिमाणे लि० । क्षिप्रं ङोप् । "द्वितीयश्च
 ततोयश्च ऊर्ध्वमाने मतो मम" व्या०का०उक्तेः ऊर्ध्वमान
 एव तयोः प्रयोगः । परिमाणमात्रे तु मात्रश्च । गजमात्र
 इत्येव लि० । [हस्तिकन्दे हर्षे राजनि

गजकन्द ५० गजो गजदल इव कन्दोऽस्य । (हातिकांदा)
 गजकर्ण ५० गजस्य कर्ण इव कर्णोऽस्य । १५५भेदे "कुस्तुल्यः
 पिशाचश्च गजकर्णो विगालकः" भा०स०१०५० । यक्ष-
 कयने । २५०पधिमभेदे स्त्री ङोप् । "गजकर्णो तु ति-
 क्कोष्ठा तथा वातकफान् जयेत् । शीतज्वरहरा
 स्वादुः पाके तस्यास्तु कन्दकः । पाण्डुरोगक्षमिप्रोद्वा-
 गुल्लमानाहोदरापहः । यहात्यर्षोविकारघ्नो वनस्पृण-
 कन्दवत्" भावप्र० ।

गजकूर्माश्विन् ५० गजश्च कूर्मश्च तौ अग्राति अय-भो-
 जने णिनि । १५५भेदे शब्दत्वा० गजकच्छपभोजोत्वा-
 दयोऽप्यत्र । तौ च विभावसुपतोकुसुनी अन्योन्यगपाद्
 गजकूर्मतां प्राप्नो गच्छेन भञ्जितौ यथाह भा०
 व्या० २८ व्या०

"आसीद्विभावसुनीम महर्षिः कोपनो भयम् । भ्राता
 तस्यानुजचासीत् सुपतीको महातपाः । स नेच्छति
 धनं भ्रात्रा सहैकत्वं महासुनिः । विभागं कोर्तय-
 त्वेव सुपतीको हि निव्यगः । अयाजगीव तं भ्राता
 सुपतीकं विभावसुः । विभागं बहूशो मोहात् कर्तुं-
 भिच्छन्ति निव्यगः । ततो विभक्तास्तन्योऽन्यं विरु-
 ध्य नैऽथेनोहिताः । ततः स्वार्षपरान् मूढान् पृथ-
 ङ्गूतान् स्त्रकैर्धनैः । विदित्वा भेदयन्ते तानमित्रा मित्र-
 रूपिणः । विदित्वा चापरे भिक्षान्ननरेषु पतन्त्यव ।
 भिक्षानामनुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते । तस्माद्विभागं

भ्रातृणां न प्रशंसन्ति साधवः । गुरुशस्त्रेऽनिवृत्ताना-
मन्योऽन्येनाभिप्रेक्ष्यन्ताम् । निदन्तुं नहि शक्यस्व-
भेदतो धनमिच्छसि । यस्मात्तस्मात् सुप्रतीक ! हस्ति-
समवाप्स्यसि । शत्रुस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमवाप्स्यतीति ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः सम्प्रविष्यसि । एवमन्योऽन्य-
शापात्तौ सुप्रतीकविभावश्च । गजकच्छपतां प्राप्तावधायं
भुक्चेतसौ । रोषदोषानुपहृष्टेण तिर्यग्योनिगतायुधौ ।
परस्परद्वेषरतौ प्रमाद्यवदपि तौ । सरस्वतिरहा-
कायौ पूर्ववैराहस्यारिणौ । तयोरन्यतरः श्रीमान् ससु-
पति महागजः । यस्य हृष्टितशब्देन कूर्मोऽप्यन्त-
र्जलेभ्यः । उत्थितोऽसौ महाकायः कच्छं विचो-
भयन् सरः । यं दृष्ट्वा वेष्टितकरः पतत्येष गजो
जलम् । दनहस्तापलाङ्गूलपादवेगेन वीर्यवान् ।
विचोभयंस्ततो नागः सरो वल्लभशकुलम् । कूर्मोऽप्य-
भ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् । प्रहृष्टितो
योजनानि गजस्तद्विगुणायतः । कूर्मस्त्रियोजनोत्-
सेधो दशयोजनमखलः । तावुभौ युद्धसम्पत्तौ पर-
स्परवधैरिणौ । उपयुज्याशु कर्मदं साधयेद्विजयमात्मनः ।
महाभयनसङ्काशौ तौ मुक्ताऽस्तमानव ।
इत्येवं पितृानुशिष्टो गरुडस्तावभक्षयत् यथाह तत्रैव
३०० । “भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ” ।
गजकृष्णा स्त्री गज इव कृष्णा । गजपिप्पल्याम् भावप्र-
गजपिप्पलीशब्दे दृश्यम् ।
गजचिर्भि(र्भे)टा स्त्री गजप्रिया चिर्भि(र्भे)टा शा०त० । इन्द्र-
वारुणाम् (राखालशशा) रत्नमा० ।
गजचिर्भिटा पु० गजचिर्भिटाया इव आकारोऽस्तस्य कृच्छ्रः ।
गोडुम्बायाम् त्रिका० । [राजनि० ।
गजचिर्भिटी स्त्री गजप्रिया चिर्भिटी । १माहेन्द्रवारुणाम्
गजच्छाया स्त्री “यदेन्दुः पितृ(१०)दैवस्य सूर्यश्चैव करे(१२)स्थितः
यास्या १३तिचिर्भेत् सा हि गजच्छायेति कीर्तिता” । इत्युक्ते,
“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां भवास्तिन्दुः करे रविः । यदा तदा
गजच्छाया” इत्युक्ते च योगभेदे “द्विगुणा श्वात्मनश्छाया
दर्शे स्यादापराङ्मुखी । गजच्छावेति सा प्रोक्ता इत्युक्ते
२दर्शापराङ्मुखे च । “मैत्रि यो यदा भातुं यमते पर्व-
सन्धिषु । गजच्छाया त सा प्रोक्ता चाङ्गं तत्र प्रकल्प-
येत्” पराङ्मुखे ४सूर्य्ययज्ञशकवे च कुञ्जरच्छायगन्दे
२०६८४०वि० । [ज्ञायां गजोपरिस्त्वदङ्गायाम् चारा० ।
गजदंका स्त्री गजोपरिस्त्वादङ्गा । हस्तिमदङ्गचनार्थजतश-

गजता स्त्री गजानां समूहः तत् । हस्तिमूले वमरः ।
गजदन्त पु० गजस्य दन्ताविव दन्तावस्य । १गणेशे । २हस्ति-
दन्तद्वयदन्तपति त्रि० । इत० । ३हरिदन्ते पु० । गणेशस्य
तथात्वं च गजाननत्वेन तत्सुल्लक्षणत्वात् । गजदन्ताङ्गति-
त्वात् भित्तौ द्रव्यादिस्थापनार्थं गजदन्तद्वयाकारे ४नाग-
दन्ते (दाण्डा) ५दन्तोपरिजातदन्ते तस्याकारेण गज-
दन्तद्वयत्वात्तथात्वम् । [याम् राजनि० ।
गजदन्तफला स्त्री गजदन्त इव फलमस्याः । १उज्जरीलता-
गजदान न० इत० । २हस्तिमदे । तस्य प्रक्षवणस्थानञ्च
“करात् कटाभ्यां भेदाच्च नेत्राभ्याञ्च मदक्षुतिः” पाक-
काव्ये उक्तम् । इत० । ३हस्तिनो विसर्भे च ।
“गां पुच्छे करिणं करे इत्युक्तेः तस्य करावच्छेदेन
प्राङ्मुखेण स्थर्शनेन तस्य दानं विहितम् ।
गजनासा स्त्री इत० । गजस्य शृण्वे । सा इव चर्दस्थाः
गजनासोर(रु) करिशृण्वद्वयनाकायां स्त्रियाम् । उप-
मानपूर्वकत्वात् वा जङ् । “धर्मस्तु गजनासोर ! सद्भि-
राचरितः पुरा” रामा० २, ३०, ३० ।
गजपति पु० इत० । १श्रेष्ठगजे २शत्रुगजे च “गजपति
द्वयसीरपि हेमनः” भाषः । [स्वाकीयचे भावप्र० ।
गजपादप पु० गजप्रियः पादपः शा०त० । (सुलङ्काङ्गि) स्याते
गजपिप्पली स्त्री गजोपपदा पिप्पली शाक०त० । खनाम-
स्यातायां पिप्पल्याम् । “चविकायाः फलं प्राशैः कथिता
गजपिप्पली । गजकृष्णा कटुर्वातक्षेपसुतु वज्रिव-
र्हिनी । उष्णा निहन्तीसारवायुशूलामवक्रमोतु”
भावप्र० हरतीति शेषः । “भूधौ निर्दहनी गाढा
तद्रूपं गजपिप्पली” सुतुतः ।
गजपुट पु० “हस्ताप्रसाधो गर्तो यः पुटः स तु गलाङ्गवः”
इत्युक्ते औषधपाकार्थे हस्तमित स्नाते गर्तभेदे वैद्यकम् ।
गजपुर न० गजस्य हस्तिनामन्यस्य पुरम् । “युधिष्ठिर
राजधान्याम् (दिल्ली) “स निर्वयौ गजपुराद्याजकैः
परिवारितः” भा०व्याह० १६७ क० ।
गजपुष्पी स्त्री गजस्तनूद इव गन्धयुतं एषमस्याः । नाग-
पुष्पायां लतायां गन्दार्द्राणि । “गजपुष्पीमिमं मुक्तासु-
पाथ्य शुभलक्षणां” रामा० कि० ११२, १२ ।
गजप्रिया स्त्री इत० । शङ्खबीजुमे हेमच० ।
गजवन्धनी स्त्री गजा बन्धनेन लुट् ङीप् । हस्तिवन्ध-
नशालायां (जातिशाला) वमरः । [शालायां जटा० ।
गजवन्धनी स्त्री गजस्य बन्धोऽस्तु इति ङीप् । गज-

गजभक्तक पु० गजो भक्तकोऽस्य । अथत्यदृष्टे राजनि० ।

गजभक्ष्या स्त्री गजेन भक्ष्या । शङ्खकीदृष्टे अमरः । गजेन

भक्ष्यते कर्मणि घञ् । गजभक्ष्या तत्त्वार्थे स्त्री शब्दरत्ना० ।

गजमण्डली स्त्री गजानां सन्निवेशनभेदेन मण्डली परिवेशः

वेष्टनाकारपरिधिः । गजानां सन्निवेशनविशेषेण परि-

धिरूपे वेष्टने । स्वार्थे क कृत्स्नः । तत्त्वार्थे । “चन्द्रा-

कृतीनि गजमण्डलिकाभिरुच्चैः” भाषः । इत० । २ गज-

समूहे च ।

गजमाचल पुंस्त्री मच्च-कल्कने घञ् माचः गजस्य माचं

पाद्यं लुनाति लू-वा० ड । १ सिंहे हारा स्त्रियां

जातित्वात् ङीप् ।

गजमुक्ता स्त्री गजे तत्कुम्भे जाता सुक्ता । हस्तिकुम्भजाते

सुक्ताभेदे “सुक्ताफलैः किरिण्यं किराता” कुमा० व्या० स-

ह्निनाघटतवाक्यम् “करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमल्लप्राहिशु-

क्तागुह्यवेषुजानि । सुक्ताफलानि प्रधितानि लोके तेषां तु

शुक्तागुह्यमेव भूरि” सुक्रैव स्वार्थे क ठञ् । गजमौक्ति

कमथत्य । “गजमौक्तिकावलियुतेन वक्षसा” किरा० मल्लि-

नाघतट्टा० किरिण्यं सुक्तायोनिन्ये प्रमाणमाहात्म्यः

“जीमूतकरिमल्लप्राह्विशङ्खवराहजः । शुक्तागुह्यवाच-

विज्ञेया अष्टौ मौक्तिकयोदयः” ।

गजमुख पु० गजस्य मुखं सुरतमस्य । १ गणेशे यथा च

तस्य तन्मुखसुखता तथा इमाननशब्दे ६८१ पु० उक्ता ।

“प्रमदादिषो गजमुखः” इह० सु० ५८ अ० । गजवदनाद-

योऽप्यत्र ।

गजमोटन पुंस्त्री० गजं मोटयति चु० सुट-चोदे ल्यु ।

१ सिंहे शब्दभा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गजवन्नभा स्त्री इत० । १ बल्लवीजायां गिरिकदल्यां, २ शङ्ख-

क्याञ्च राजनि० ।

गजवीथी स्त्री उत्तरमार्गस्थे “रोहिण्याद्रास्त्रगशिरो गज-

वीथ्यभिधीयते” इत्युक्ते १ नक्षत्रज्ये । खगोलशब्दे २४५१

पु० विवृतिः । इत० । २ गजानामावली च ।

गजशिखा स्त्री गजानां शिखा । गजचालनाभ्यासे “तदेव

गजशिखायां नीतिशास्त्रेषु पारगः” भा० व्या० १०८ अ० ।

गजशिरम् पु० गजस्य शिर इव शिरोऽस्य । १ दैत्यभेदे

“गजोदरोगजशिरा गजस्कन्धो गजेजः” हरिवं० २४०

अ० । गजस्य तन्नामाशिरस्य वा शिरः शिरोऽस्य । २ गणेशे

च । इमाननशब्दे ६८१ पु० गजाननशब्दे च दृश्यम् ।

गजसाङ्ख्य पु० गजेन हस्तिनामकल्पेण सहित आङ्ख्यो

यस्य । हस्तिनापुरे (दिल्ली) । “निर्ययुर्गजसाङ्ख्यात्”

भा० व० १ अ० । गजाङ्ख्यमप्यत्र न० ।

गजस्कन्ध पु० गजस्य स्कन्ध इव स्कन्धोऽस्य । दैत्यभेदे गज-

शिरःशब्दे उदा० दृश्यम् । गजवत् संश्लिष्टस्कन्धे उत्तम-

पुरुषलक्षणयुते च ।

गजाख्य पु० गजं गजकर्णमाख्याति पक्षेण आ+ख्या-क ।

१ चक्रमर्ददृष्टे राजनि० । तस्य पक्षस्य गजकर्णतुल्या-

कारत्वात् तथात्वम् । २ गजतुल्यानामनि हस्तिनापुरे न०

गजाग्रणी पु० इत० । रैरावते हस्तिनि शब्दर० ।

गजाजीव पु० गजेस्तत्त्वानादिभिराजीव्यते जीव-घञ् ।

१ हस्तिपालके हेमच० ।

गजाण्ड न० गजस्याण्डमिव मूलं यस्य । १ पिण्डमूले राजनि०

गजादिनामन्(मा) स्त्री गज इति शब्द आदौ यस्य ता-

द्वयं नामास्य वा ङाप् । गजपिपल्याम् “काला-

मृताशियु पुनर्नयार्कगजादिनामाकरहाटकृषैः” सुश्रुतः ।

गजानन पु० गजस्थाननमाननं यस्य । १ गणेशे अमरः ।

इमाननशब्दे ६८१ पु० दृश्यम् । स्कन्दपु० गणेशख० ११ अ० तु

अन्यथा तस्य गजाननता वर्णिता तत्र गणेशस्य भक्तक-

न्यून्यतयोत्पत्तौ पुरा शिवच्छिद्येन कैलासे स्थापितेन गजा-

सुरमस्तकेन सुखयोजनं तेन कृतमित्युक्तं यथा “गुरुवाच ।

अवतारो यदि हतः साधुत्वायाव भो विभो ! । प्रकाश-

याशु वदनं सर्वेषां शोकनाशनम् । नयस्य सर्वदेवाना-

मानन्दं हृदयं प्रभो ! । शिव उवाच । प्रत्युवाच गुरुं

पुत्रः पार्वत्यां हीनमस्तकः । शिशुरुवाच । महेशाख्येन

राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा । तदाभीर्वा त्वया दत्ता

तस्मै राप्ते गुरो ! रुदा । गजयोनौ जनिर्भक्तिः शिव-

हस्तादुदीरिता । तत्त्वैर्मभवत् तस्य विद्यते चारुम-

स्तकः । पृच्छमानं शिवेनास्ते शुश्रूषादशङ्कः शुशोभनः ।

अवतारकरोऽस्मै मे गुरोऽस्ति भविता रुखम् । शिव उवाच ।

आश्चर्यपूर्णं हृदयो गुरुश्चे पुनः शिशुम् । गुरुवाच ।

भगवन् ! विश्वरूपोऽसि त्रिकालप्रोऽखिलेश्वरः । मया य-

दुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो ! । कञ्चुकीयस्तस्-

पन्ने परिच्छेत्तुं न च क्षमः । श्रुत्वा वं ब्रह्मणः पुलो

नारदस्तत्र चाब्रवीत् । नारद उवाच ।

“एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्ध्ना कथं प्रभो ! । अथवा

बालरूपस्य किञ्चन केन तच्छिरः । एतन्मे संशयं लिखि

लपया परमेश्वर ! । शिव उवाच । निषीद्य नारदं

वाणीमुवाच शिशुरक्षकैः । शिशुरुवाच । सिन्दूरः कोऽपि

देखो मे वायुरूपवरोऽस्मिन् । अष्टमे मासि सम्भवे
प्रविश्योमोदरं शिरः । तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं
साम्प्रतं द्विज ! । शिवउवाच । नृत्तैवं नारदः प्राह
शिरुहं पणमोचरम् । नारदउवाच । अकिञ्चिज्ज्ञा वयं
देव ! योजनेऽस्य सुखस्य ते । त्वमेव च स्वभावेन सुख-
मेतन्नियोजय । शिवउवाच । वदतोऽस्यं सुनि योयत्तावत्
स दशशेऽस्मिन्नेः । सर्वायवसम्भूयै गजाननउवाचतः ।
कीरोटकण्डवचरो युगवाहुः सुलोचनः । वामदक्षिण-
भागे च सिद्धिद्विविराजितः । दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द !
तवाभूतं निजच्छया । हर्षेणोत्फुल्लनयना देवाः सर्वे
तदाऽमुवन् । गजानन इति ख्यातो भवितायं जगन्त्रये
“एवं भाव्यचतुर्थां स अस्तीर्षी गजाननः” इति च
तत्वाध्याये । इतः । हस्तिमुखे नः ।

गजारि ५० इतः । १ मिहे । २ हजभेदे हड्डचन्द्रः । १ शिवे च
गजासुरद्वेषिण्ये दृश्यम् । [(भाजित) अमरः
गजारोह ५० गजमारोहति या+रुह-यण् । १ हस्तिगते
गजा(द)गत ५० गजेरय(य)ते कमेण ल्युट् । १ अत्रय-
द्रुमे । २ गजकां स्त्री डोप् । १ गजभक्षायां (भाग
शब्दच० ४ पद्ममूले न० रत्ना० ।

गजासुर ५० गजाकारोऽसुरः । असुरभेदे ।

तस्योत्पत्तिकथा च स्कन्द ५० गणेशखं १० ख० यथा
“साम्प्रतं कथयिष्यामि गजासुरकथानकम् । पुरा युगे स
राजासीद्वीर्यतो लोकपालकः । लज्जीगान् रूपसम्पदो
वेदशास्त्रार्थकोविदः । देवद्विजाचरनर आत्मविद्याविद्या-
रदः” । “महेष्ट इति नाम्ना च विख्यातो भुवनत्रये”
इत्युपक्रम्य “उत्पत्तिमाप्स्यते राजन् त्वया योनौ गजस्य
हेति” गुरुवाक्यमुपन्यस्य “कदाचिद्वृक्षता तेन पीयितो नारदः
पयि । अवमन्य ययौ तं तं सप्तोऽसौ सुनिना हृषा ।
दभास्यो भवितासि त्वनौहृत्वादन्यजन्मनि । गजासुर इति
ख्यातिं यास्यसि त्वं नराधिप ! । कैलासे प्राप्यसि
स्नानमन्ते तस्यैव जन्मनि । अवमन्य यतो यातो
माभिदानीं नराधम ! । ददुक्तान्निर्हितो भूत्वा स
स्वयं नारदो सुनिः । गुरुनारदाक्याभ्यां महेष्टो वि-
श्रयं गतः । गते वृद्धतिथे काले राजा पञ्चवमाप सः ।
पर्यलोक्तानने स्कन्द ! करिष्यां जनिमाप सः । दभास्यो
बलवान् वीरः सर्वेलासी नराजतिः” ।

गजासुरद्वेषिन् ५० गजासुरं द्वेष्टि द्विष-णिनि इतः ।
महादेवे जतिवासः शब्दे विद्वतिः ।

स्कन्द ५० गणेशखं १० ख० तं हत्वा तस्य स्वभक्तिमात्मन्य
तज्जम्भधारणं तच्छिरसः कैलासे स्थापनञ्च वर्णितं यथा
“जघान तं त्रिभूतेन स्कन्द ! कोपात् गजासुरम्” इत्युपक्रम्य
“तव हस्तादमूढं त्वुरन्ते ते दर्शनं यतः । उक्तञ्च
गुरुणा पूर्वं भविष्यं नारदेन च । कैलासन्तु गते तस्मिन्
मृत्पात्रे चर्मं चाननम् । चर्मणः परिधानञ्च सुख-
स्थापि प्रपूजनम् । भक्तवात्सल्यभावेन क्रियतेऽद्यापि
प्रणुसुख !” । अस्त्यैव शिरसा विमलकस्य विनायकस्य
गजाननतेति गजाननशब्दे दर्शितम् ।

गजास्य ५० गजस्यास्यमास्यमस्य । १ गणेशे हेम० । इतः ।
२ हस्तिवदने न० । गजस्यास्यमिवास्यं यस्य । २ गजासुरे
५० गजासुरशब्दे दृश्यम् ।

गजाह्व ५० गजसंहिता आह्वया यस्य शाक० तः । १ हस्ति-
नापुरे मेदि० । गजाह्वयमयत् । “युधिष्ठिरस्यानुमते
वनवासात् गजाह्वयम्” भा० व० इ० ख० । २ तत्पुत्रयुक्ते
देशभेदे तद्वाचिषु तद्वृषेण च ५० वृद्धयः, स च देशः
उक्तृर्ध्वं १४ ख० कूर्मविभागे मध्यस्थतयोक्तः । “गजा-
ह्वयाचेति मध्यमिदम्” । [मेदि० २ हस्तिनापुर्यां च ।

गजाह्वा स्त्री गजोपपदा आह्वया अस्या । १ गजपिपत्त्याम्
गजेन्द्र ५० गज इन्द्र इव व्याघ्रा उपमितसः, इतः वा । १ अत्र-
गजे । २ गजयूथपती च । “नेत्रश्रियं विकसतो विदुर्गु-
जेन्द्रः” भाषः । अगस्त्यशापेन गजेन्द्रतां प्राप्ते इन्द्रदुष्मे
नृपे च तस्य तथाशापादिकथा भाग० दृष्ट्वा ४४० उक्ता यथा

“स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्डुरोद्भिडस्तमः । इन्द्र-
दुष्मे इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः । स एकदा-
ऽऽराधनकाल आत्मवान् मृच्छीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम् ।
जटाधरस्तापस आश्रुतोऽप्युतं समर्चयामास कुलाचला-
श्रमः । यदच्छया तत्र महायशा सुनिः समागमच्छिव-
गणैः परिश्रितः । तं वीक्ष्य तृणीमज्जताहृषादिकं
रहस्युपासीनमृषिबुकोप ह । तस्मादभं शापमदाद-
साधुरयं दुरात्माऽक्षतबुद्धिरय । विप्रावमन्ता विशतां
तमिन्नं यथा गजस्तम्भमतिः स एव । शीघ्रक उवाच ।
एवं श्रुत्वा गतोऽमल्यो भगवान्द्रुप ! सातुगः । इन्द्र-
दुष्मोऽपि राजभिर्दिष्टं तदुपधारयन् । आपन्नः कौ-
ञ्जरी योनिमात्मकृतिविनाशिनोम् । हृद्यं चानु-
भावेन यदृगजत्वेऽप्यनुस्मृतिः” ।

ततः तस्मात्पेन गजेन्द्रतां प्राप्नुय कदाचित् त्रिकूटप-
र्वते वरुणोद्यानस्थसरसि निमग्नस्य याज्ञेय सहस्रे

पूर्वजन्माज्जितहरिसेवावासनावशात् हरिस्तनमेव
तदुपायतया संचिन्त्य तस्य भवने कृते हरिणा तस्य
ततो विमोक्षणं कृतं तेनैव च दिव्यगतिलाभस्य तस्य
जात इत्येषा कथा तत्रैव १० अ० स्थिता दिग्भाजं ततः
उदाहृत्यते ।

“इषो करेणुं करभांश्च दुर्भेदो नाचट लच्छं क्षणोऽज-
मायया । तं तत्र कश्चिद्भूष । देवचोदितो याहो बलीयां-
चरणे रूपाऽप्यहोत् । यदृच्छेत्तं व्यसनं गतो गतो यथा-
बलं सोऽतिबलो विचक्रमे । यथातुरं यूपपतिं करेणो
विक्षयमाणं तरसा बलीयसा । विचक्रुः शुद्धो न धियो-
ऽपरे गजाः पाणिं पृष्ठास्तारयितुं न चाशकन् । निबु-
ध्यतोरेवमिभेन्द्रनक्रयोर्विकर्षतो रन्तरतो बहिर्निश्चः ।
समाः सङ्घर्षं व्यगमन्महोपते ! समानयोद्धितममं-
सतामराः । ततो गजेन्द्रस्य मनोबलीजसां कालेन दी-
र्घेण महानभूद्भयः । विक्षयमाणस्य जलेऽवसीदतो
विषयं योऽभूत् सहस्रं जलौकसः । इत्थं गजेन्द्रः स
यदाप सङ्घटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया । अपा-
रवद्भास्विमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धिमयाभ्यव-
द्यत । न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिष्यः
प्रभगति मोक्षेऽहम् । पाहेण पागेन विधातुराहतो-
ऽयहं च तं यामि परं परायणम् । यः कश्चनेशोव-
लिनीऽलकोरगात् प्रचण्डवेगादभिधावतो भृगम् ।
भीतं प्रपन्नं परिपाति, यद्वयान्मृत्युः प्रधावत्वरणं
तमोमहि” भा० ८२ अ० ।

ततः तत्कृतस्तुतिमुपवर्ष्य १२ अ० शेषे, हरिणा ततो
गजेन्द्रस्य मोक्षणमुक्तं यथा

एवं गजेन्द्रमुपवर्षितनिर्दिशेणं ब्रह्मादयो विविध-
लिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपसङ्ख्युर्निखिलात्मक-
त्वात्तत्वाखिलाभरमयो हरिराविरासीत् । तं तददार्त्त-
मुपलभ्य जगन्निवासः सोढुं नियम्य दिविजैः सह
संस्तुयन्निः । जन्तोर्मनेन गह्वरेण समुद्रात्मानसक्रायुधोऽभ्यग-
मदायु यतो गजेन्द्रः । सोऽलः सरस्वरूपेण नटङ्गी-
त आर्त्तो ददा गह्वरति हरिं स्व उपासचक्रम् ।
उत्तुच्य साम्बुजहरं गिरमाह लच्छाद्वारायथाविश-
युरो ! भगवन्ममो । तं बोध्य पीडितमजः सहसा-
स्वनीयं स पाहनाय सरसः क्षयोऽज्जहार । पाहा-
द्विपातितमुत्सादरिणा गजेन्द्रं सम्मस्रतां हरिरभूच्च-
डच्छिवायाम्” ।

गजेन्द्रमोक्षणरूपस्य हरिचरितस्य श्रवणे फलमाह
“एतन्महाराज ! तनेरिता मया ज्ञयानुभागे गजराज-
मोक्षणम् । स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकलमपापहं दुःस्वप्ननाशं
कुरुर्व्य ! शृण्वताम् । यथातुकीर्तयन्त्ये तच्छ्रेयस्तामादि-
जातयः । शुचयः प्रातस्त्वाय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये” ।

तद्गजेन्द्रकृतस्तपमाहात्म्यमपि तत्रैवोक्तं यथा “ये मां
स्तुत्यन्त्यनेनाङ्ग प्रतिबुध्य निशाख्ये । तेषां प्राणाख्ये
चाहं ददामि विमलां मतिम्” तं गति हरेर्वरदानम् ।

गजेष्टा स्त्री गजानामिष्टा । विदायाम् भूमिजुष्माण्डे
राजनि० ।

गजोदर पु० गजस्योदरमिवोदरमस्य । देवभेदे हरिवं० ।
गजाशिरःशब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।

गजोपणा स्त्री गजोपपदा ऊपजा । गजपिपल्याम् ।
गज्ज पु० गजि-यज् । १ अश्वायाम् हेमच० । आधारे यज् ।
२ गोठागारे हारा० । ३ भाण्डागारे ४ खनौ मेदि० ।
५ पामरम्बहे, ६ चट्टस्थाने, ७ मद्यभाण्डे, शब्दरत्ना०
८ मदिराम्बहे स्त्री टाप् अमरः ।

गज्जन नि० गजि-स्त्रने णिच्-त्यु । तिरस्कारके “नेत्रे
खज्जनगज्जने सरविजमस्रि पाणिद्वयम्” सा० ८० ।
“युग्वृक्षते खज्जनगज्जनाणि ! गिरोमदीयं यदि याति
यातु” उद्भटः । “अतिकूलगज्जनमग्ननकम्” मोतमो० ।

गजिका स्त्री गजैव स्त्रार्थे क । मदिराम्बहे शब्दर० ।
गड सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । गडति अगाडोत्-
अगडोत् । जगाड घटा० । गडयति-ते ।

गड वदनेकदेशे (गण्डयापारे) इदित् भ्वा० पर० अक० सेट् ।
गण्डति अगण्डोत् । जगण्डः गण्डः । गण्डूषः ।

गड पु० गड-तेके अच् । (गडुः) गरुडो नामके भक्ष्य-
भेदे । “गरुडो मधुरा तिका तुररा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नो रुचिकृत्त्वो दोषनी बलवोर्यजत्” भावप्र० ।
तस्य पातार्थेये गुणा उक्ता वैद्यके “पुच्छ-
शोषेण रहिताः कासमर्दे विमर्दिताः । हिक्कृतैले च
संतप्ता गडमस्यस्य खण्डिताः । गडो वातहरो बल्यो
हृद्यः पथ्योऽग्निवर्द्धनः । सुख्यः शुक्रदोऽत्यर्थं किञ्चित्
कफहरः सरः” २ चन्द्रराजे मेदि० । ३ परिखायां ४ व्य-
वधाने शब्दर० । ५ देशभेदे शाम्बरे राजनि० । गड-
संज्ञायां कुन् । गडक (गडुः) भक्ष्यभेदे अमरः ।

गडदेशज न० गडदेशे शाम्बरेदेशे जायते जन० ड । शाम्ब-
रदेशजातलवणे राजनि० ।

गडुयन्त पु० घटा० गड-णच्-भक् च्छुल्लः । १मेघे सि०कौ०
गडुलवण न० गडदेशजं लवणम् । शास्वरदेशजे लवणभेदे
राजनि० । “गडोत्वं लघुवातघ्नमलुण्यं भेदि पित्तलम् ।
तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्मस्वाभिष्यन्दि कटुपाकि च” भावप्र०
गडि पु० गड-इन् । १वत्सतरे राजनि० । २भारवहनादि-
स्वकाय्ये अलसे गडादौ (गडिया) “गुणानामेव दौरा-
त्प्रादुरि धुयो नियुज्यते । अंसजातकिणस्कन्धः सुखं
स्वपति गौरगडिः” काव्यप्र० ।

गडु पु० गड-उन् । १गलगण्डे घाटामस्तकयोर्मध्ये सास-
वद्विकारके रोगभेदे भरतः । २कुजे मेदि० । ३शल्या-
स्ते शब्दर० । ४किञ्चुलके (केचो) त्रिका० । गल-
गडुवक्षिरघ्नके ५पदार्थे च “काव्यान्तर्गडुभूतत्वात् नाल-
द्वारः प्रहेलिका” सा० द० । “किमन्तर्गडुना” सर्वद०
स० । अथ कण्ठगण्डेन समामे व्याहृता० वा पूर्वनि० ।
गडुकण्ठः, कण्ठगडुः ।

गडुक पु० गडुगलगण्ड इव कायति मध्ये कै-क । (गडु)
ख्याते शृङ्गारे पात्रभेदे तन्मध्यस्थ गलगण्डाकृतित्वात्
तथात्वम् । “घण्टागडुककुम्भादिस्नानोपस्करभाजनैः”
काशो० १२५० । १तदाक्षतौ अग्निभेदे पु० तस्य गोलापत्यम्
इज् । गडुकि तदपत्ये पु० स्त्री अन्वयशब्देन तस्य इह
अहन्वे च वङ्गपु इजोलुक् । गडुकास्तदपेगोलापत्ये पु ।
गडुर(ल) त्रि० गडुः कुजरोमोऽस्थस्य सिन्ध्वा० लच् वा० र
वा । १कुजे शब्दर० । स्त्रियां गौरा० ङीप् । गल-
गण्डवदाकृतितमत्वात् तस्य तथात्वम् । ततः आङ्गणा०
भावे ष्यञ् । गडुल्य तद्भावे न० कडा० कर्माधा० अथ
पूर्वनि० । अङ्गगडुलः गडुलसङ्गः ।

गडेर पु० स्त्री० गड-एरक् । १मेघे (गडोल) । त्रिका० ।
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।

गडोत्य न० गडात् देशभेदात् उत्तिष्ठति उद्-+स्था- क ।
शास्वरदेशजे लवणभेदे राजनि० । [२५५६ हेम० ।
गडोल पु० गड-ओलच् । १गुडके (गुली) अस्त्रभेदे उज्ज्व० ।
गडडर(ल) पु० गड-वा० डर डल वा डल्य भेत्त्वम् । १मेघे ।
गडडर(लि)का स्त्री गडडर(लं) भेदमनुधावति ठन् ।
मेघानुगन्ध्यां १मेघपङ्क्तौ । तस्यादृष्टादविक्रमगतौ

अज्ञातप्रवाहगमभूते २धारावाहिनि च शब्दचि० ।
गडड क पु० गडुक+ठणो० । १शृङ्गारे जलपात्रभेदे शब्दर०
ठणो० दीर्घमध्योऽपि तदार्थे ।

गण संज्ञप्राने अद० रु० उभ० सक० सेट् । गणयति ते अ-

जीगणत् त अजगणत् त । गणयाम्-बभूव व्यास-
चकार चक्रे । गणयितव्यः । गणतः । गणयिता गणयन् ।
गणितम् गणनम् गणना । गणयित्वा । विग-
णय्य । गणः, “गणयति विहितकृतताशविकल्पम्” गीतगो०
“तां भक्तिरेवागणयत् पुरस्तात् रघुः । “पदानि गणयन्
गच्छ स्नानि नैषध । कानिचित् भा० व० २६१८ नलं प्रति
ककौटकनामोक्तिः “यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्
तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् । पारेपराङ्” ग-
णितं यदि स्यात् गणयतिः शपथुणोऽपि स स्यात्” नैषध० ।
“लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” कुमा० । “अजी-
गणहाशरथं न वाक्यम्” भट्टिः । “वार्षी काणभुजीमजी-
गणदवासासीञ्च वैशासिकीम्” भावटी० । भट्टिनाथः “हृ-
ष्यति भगवानादिखेद्ये गणयते” भा० व्या० २६०२ ज्यो०
अव+अवसायाम् । “नार्दननैर्नादगणैरेकात्मभिरसाधनैः”
भा० व० ८२४० ।

यि+पिघेषेण संख्याने “अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् ! विग-
णयान्नः” रघुः ।

गण पु० गण-कर्माण्य अच् कर्त्तरि कञ् वा । १समूहे ।
“गणानां त्वां गणयति” यजु० २२, १६ । “गणयति गणानां
समूहानां पालकम्” वेददी० । २प्रसवे “सकलहंसगणं
युचि मानसम् शिवमगात्रजया च कतेर्यया सकलहं
सगणं युचिमानसम्” “गणानमेरुप्रसवावतंसाः” कुमा० ।
सेनाविशेषार्थां ३सङ्ख्याविशेषे अमरः । स च अनीकि-
नीशब्दे १६८४० दशितेन “त्रयोमुलमा गणो नाम” इत्या-
दिवाक्येन उक्तः तेन (रघुः २७ गजाः २७ । अथाः ८५ प-
दातिकाः १२५ सर्वसमष्टिः २७०, इति संख्याविशेषः) ।
४चोरनामगन्धर्व्ये मेदि० । गणः प्रमथादिः वस्त्रत्वेन
सत्त्वादियुगगणः वस्त्रत्वेन वा गणः गणदैत्यः नाशत्रुत्वेन
वाऽस्थस्य अच् । ५गणेशे “गणदीक्षाप्रवर्त्तकः” महावि० ।
प्रमथाधिपत्वात् तस्य गणेशत्वम् । विवाहे वरकन्ययो-
र्मेलनप्रानोपयोगिनि इदेवराजसमातुषस्थके ताराभेद-
वर्गे उपयमशब्दे १२५०४० विहतिः । “गणमैत्री भङ्गुटं च
नाडी चैते गुणाधिकाः” सङ्कर्षि० । “नो गणानां
च दोषः” ज्यो० त० । ७ध्रुवादिसंज्ञके नक्षत्रविशेष-
समूहे “उद्यः पूर्वमघानका ध्रुवगणः इत्यादि”
ज्यो० त० । सम्भूय एकद्रव्यतापादनेन द्वाविचकारिणि-
वशिक्रसमूहे च “अश्विनैर्गमपापशुङ्गणानामथयं विधिः”
“गणद्रव्यं हरेदास्तु संविदं यच्च लक्ष्येत्” याज्ञव० ।

“भावादादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादिचुरादयः” उक्तेषु शब्दादिविकरणविशेषनिमित्तेषु दशसु एधातुसमुदायेषु तद्युक्तत्वात् १० गणपाठपन्थेऽपि । पाणिनिरचिते ११ स्वरदि-
 स्वरूपप्रतिपादकपन्थे १२ देव्यभेदे स च दैत्यः अभिजिद-
 परनाम्नो गुणवतः गुणवतां जातः यथाह स्कन्दपुं
 गणेशसू० ३७ “अथ सोम्यऽभिजित् पत्न्या ससुद्रस्नान-
 माययौ । पर्वणि ब्रह्मया युक्तचक्रे स्नानं तथा सह ।
 तृपिता सा गुणवती ययौ चाऽङ्गलिना जलम् । यद्दीप्यं
 ब्रह्मणा त्वक्तं दैवात्तदुदरे गतम्” । “भाष्यं गुणवती तस्य
 नवमासादनन्तरम् । पुत्रं प्राप्तताऽङ्गि शुभे दिव्यरूपं
 गुणाङ्गुतम् । ज्योतिर्विह्विरनुशातो गण इत्यभिधां
 पिता । कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे व्यतीते दशमेऽहनि”
 स च महादेवमाराध्य लब्धवरस्त्रैलोक्यं निर्जित्य
 कपिलसुनेखिलामण्यं जूतवान् तेन जातमन्युना तेन
 गणेशस्य सेवने कृते गणेशेन तदुद्वेगे व्यतीत्यं तं गण-
 दैत्यं नाशितवान् इत्येवा कथा तत्रैव विस्तीर्णा दिङ्मात्र
 सुच्यते यथा “कथं नाशितवाञ्छन्मो ! गणदैत्यं विना-
 यकः । तत्सर्वं लपया देव । कथयस्व ममाग्रतः । शिव-
 उवाच । यथा नाशितवान् दैत्यं गणं दुष्टमतिं विभुः ।
 तथाहं कथयामि तच्छृणुष्व षड्दानम्” इत्युपक्रम्य
 “प्राप्तसंज्ञां परशुना हन्ति स्म नं रुपा विभुः ।
 हृत्पान् परशुं धीरसुखः सूर्यमिवाऽपरम् । सुतीक्ष्णं
 ज्वालयन् व्याघ्रं कालचक्रनिभं शुभम् । दहन् दश-
 दिग्भागान् प्रलयानलसन्निभम् । यदा तत्सादरं ब्रह्म
 सुपचक्राम दैत्यराट् । तदैवापातयच्छित्त्वा परशुस्तस्य
 मस्तकम् । सपर्वतवना पृथी चात्रस्तु सागरैः सह ।
 अभिजित्प्रसूताः सर्वे रूढः पतिते गणे” ७७० ।
 शस्त्रं गणशस्त्रं, कृत्वस्त्रं गणकृत्वस्त्रं, वीर्यसाधनं कारका-
 दन्ती गणशब्दार्थे व्यञ्ज्यं । १३ स्वपन्थे “सगणाय
 सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इन्द्राय नमः” इति
 विधानपारिजा० । १४ वाक्ये निघण्टुः ।

गणक तिङ्गण-एणुत् । १ संख्याकारके २ संवत्सरिके पुं ।

तस्य लक्षणगुणदोषादिकसूक्तं हं सं २७० यथा

“ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्तम्बलवाधितम् तत्
 कर्तृस्त्रोपनयस्य नाम सुनिभिः सहोत्पत्ते संहिता ।
 स्तम्बेऽस्मिन् गणितेन या यज्ञगतिस्तन्वाभिधानस्तसौ
 होराव्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्तम्बसूतीयोऽपरः ।

“अथातः संवत्सरस्तम्बं व्याख्यास्यामः । तत्र संवत्-
 सरोऽभिजातः प्रियदर्शनो विनीतवेषः सत्त्ववागनस्त्वयकः
 समसुसंज्ञतोपचितगात्रसन्धिरविकलश्चाह्वरचरणनखन-
 यनचिबुकदशनश्रवणललाटभ्रूतमाङ्गो वपुष्मान् गम्भी-
 रोदात्तघोषः । प्रायः शरीराकारानुवर्त्तिनो हि गुण्याश्च
 दोषाश्च भवन्ति । तत्र गुण्याः । शुचिर्दक्षः प्रगल्भो
 वाम्नी प्रतिभानवान् देशकालवित् सात्त्विको न पर्पङ्गीरुः
 सहाध्यायिभिरनभिभवनीयः कुशलोऽव्यसनी शान्ति-
 पोष्टिकाभिचारस्नानविद्याभिज्ञो विदुषां चन्द्रतोपवास-
 निरतः स्तनन्वाद्यैर्त्यादितत्त्वज्ञानप्रभावः पृष्टाभिधाय-
 न्यत्र दैवाव्ययादुपगणितसंहिताहोरापन्थावेतिता ।
 तत्र यज्ञगणिते पौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु प-
 ञ्चस्तेषु सिद्धान्तेषु युगवर्षावनतुं मासपक्षाहोरात्रयाम-
 सुहृत्तनाडीविनाडीप्राणलुटिलुक्षययादास्य कालस्य
 ज्ञेयस्य च वेत्ता । चतुर्थी च मासानां सौरसावन-
 नाक्षत्रचन्द्राणामधिमासकावमसम्भावस्य च कारणाभिज्ञः ।
 षष्ठ्यवदयुगवर्षमासदिनहोराधिपतीनां प्रतिपत्तिविच्छेद-
 वित् । सौरादीनाञ्च भानानां सङ्ग्राहशयोम्या-
 योम्यत्वप्रतिपादनपटुः । सिद्धान्तेभ्योऽव्ययनिहतौ प्रत्यक्षं
 सममण्डलरेखासम्प्रयोगाभ्युदितशकानाञ्च ज्ञायाजल-
 यन्त्रहगणितसास्येन प्रतिपादनकुशलः । सूर्यादीनाञ्च
 यज्ञाणां शीघ्रमन्द्यास्योत्तरनीचोच्चगतिकारणाभिज्ञः
 सूर्यचन्द्रमसोश्च यज्ञेषु यज्ञणादिमोक्षकालदिकप्रमाण-
 स्थितिर्विमर्दवर्षदेशानामनागतयज्ञसमागमयुक्तानामा-
 देष्टा । प्रत्येकयज्ञभ्रमणयोजनकक्षाप्रमाणप्रतिविषय-
 योजनपरिच्छेदकुशलो भूभगणभ्रमणसंस्थानाद्याक्षर-
 त्वकाङ्क्षासचरदलकालराश्यादयश्चीयानाडीकरणप्रभृ-
 तेषु ज्ञेयकालकरणेष्वभिज्ञो नानाचोदप्रभेदोपलब्धि-
 जनितवाक्सारो निकषस्तन्वापाभिनिवेशैर्विशुद्धस्य कनक-
 स्नेहाधिकतरममलीकृतस्य शास्त्रस्य यक्ता तन्त्रज्ञो भवति ।
 उक्तञ्च न प्रतिवृद्धं गमयति वक्ति न च प्रश्नमेकमपि पृष्टः ।
 निगदति न च शिष्येभ्यः स कथं शास्त्रार्थविज्ज्ञेयः ।
 यन्त्रोऽन्यथान्यथार्थः करणं यज्ञान्यथा करोत्यनुष्ठेयः । स
 पितामहसुपगमस्य सौति नरो वैशिकेनार्याम् । तन्त्रे
 सुपरिज्ञाते तन्त्रे ज्ञायाम्बुयन्त्रसंविदिते । होरावै
 च सुहृदे नादेष्टुर्भारती वन्द्या । उक्तञ्चाथ विष्णु-
 शुभ्रेन । व्यर्थवस्त्रं पुरुषः प्रतरन् कदाचिदासादयेद-
 निजवेगपथेन पारम् । न त्वस्य कालपुरुषाख्यमहा-

यवस्य गच्छेत् कदाचिदन्धमिनेसापि पारम् । होरा-
शास्त्रेऽपि राशिहोराङ्गे क्वाणनवांशकद्वादशभागतिं श-
ङ्गागवलावलपरिपक्षो यद्वाणां दिक्स्वानकालचेष्टाभि-
रनेकप्रकारवलिनिर्धारणं प्रकृतिधातुव्यञ्जातिचेष्टादि-
परिपक्षो निषेकजन्मकालविस्थापनप्रत्ययादेशसद्योमर-
णायुर्दायदशान् देशादवर्गराजयोगचन्द्रयोगद्विष्यद्वादि-
योगानां नाभसादीनाञ्च योगानां फलान्याश्रयभावावलो-
कननिर्याणगन्धनूकानि तात्कालिकप्रश्नशुभाशुभनिमि-
त्तानि विवाहादीनाञ्च कर्मणां करणम् । यात्रायाञ्च
तिथिदिवसकरणनक्षत्रसङ्घर्षविलम्बयोगदेहसन्दनस्रवि-
जयस्नानपह्यज्ञगणयागाम्भिलिङ्गहस्त्यष्टौ कृतसेनाप्रयाद-
चेष्टादिपञ्चपाङ्क्त्योपायमङ्गलामङ्गलशकुनसैन्यनिवेशभूम-
योऽम्बिवर्णा मन्त्रिचरदूतादिविकानां यथाकालं प्रयोगाः
परदुर्गलभोपायाश्चेत्युक्तं चाचार्यैः । जगति प्रसा-
रितमिवालिखितमिव मतौ निपिक्तमिव हृदये । शास्त्रं
यस्य सभगणं नादेश निष्फलास्तस्य । संहितापारगश्च
दैवचिन्तको भवति । यत्नैरे संहितापदाचार्यैः । दिनकरा-
दीनां यद्वाणां चारास्तेषु च तेषां प्रकृतिविकृतिप्रमाण-
वर्णकिरणद्युतिसंस्थानास्मनोदयमार्गभागान्तरवक्रानुव-
क्रर्ष्यपञ्चसमागमचारादिभिः फलानि नक्षत्रजुर्मविभागेन
देशेष्वगस्तिचारः सप्रविचारो यद्भक्तयो नक्षत्रव्यूह-
पञ्चमङ्गलकपह्युहसमागमपञ्चवर्षफलगर्भलक्षण-
रोहिणीस्वात्मायादीयोगाः सद्योवर्षकुसुमलतापरि-
धिपरिवेष्टपरिधपवभोल्लादिगदाङ्गतिचलनसन्ध्यारा-
गगन्धर्वनगररजोनिर्वाताकाशस्रस्रजन्मोद्भवेन्द्र-
चापवास्तुविद्याङ्गविद्यावासविद्यानारचक्रस्रगचक्रान्त्र-
चक्रवातचक्रप्रासादलक्षणप्रतिमालक्षणप्रतिष्ठापनवृक्षायु-
र्वेददगर्गलनीराजनखल्लनोत्पातशान्तिमयूरचित्रकदत-
कम्बलस्रङ्गपटुलकवाकुर्जुर्गोऽजाश्वेभपुष्पस्त्रीलक्षणान्य-
न्लःपुरचिन्तापिटकलक्षणोपानय्ये देवस्रव्ये दक्षामरदण्ड-
शय्यासनलक्षणरत्नपरीक्षादीपलक्षणदलकाजाद्याश्रितानि
शुभाशुभानि निमित्तानि सामान्यानि च जगतः प्रति-
पुरुषं पार्थिवे च प्रतिवृणसमन्यकर्माभिपुङ्गेन दैव-
ज्ञेन चिन्तयितव्यानि । न चैकाकिना शक्यन्तेऽङ्गनिश-
भवधारयितुं निमित्तानि । तस्मात् सुभतेनैव दैवज्ञे-
नान्ये तद्विदधत्वारो भर्तव्याः । तत्त्वैरेन्द्रो चाग्नेयो
च दिगवशोकयितव्या । याव्या नैर्द्धती चान्ये नैव
वारुणो वायव्या, चोत्तरा चैगानी चेति । यस्मादुल्का-

पातादीनि निमित्तानि शीघ्रसुपगच्छन्तीति । तेषां चा-
कारवर्णस्त्रे ह्रस्वमाणादिपञ्चर्षीभिवातादिभिः फलानि
भवन्ति । उक्तञ्च गर्गेण सहर्षिणा "लुक्काहोपाङ्ग-
कुशलं होरागणितनैष्ठिकम् । यो न पूजयते राजा स
नाशसुपगच्छति । वनं सभाश्रिता येऽपि निर्भेसा निःपरि-
यद्वाः । अपि ते परिपृच्छन्ति ज्योतिषां गतिकोविदम् ।
अप्रदीपा यथा रात्रिरनादित्यं यथा नमः । तथाऽसां-
यत्सरो राजा भ्रमयन्त्य इवाध्वनि । सङ्घर्षे त्रिषि-
नक्षत्रस्रवयायने तथा । सर्वाण्येवाकुलानि स्तुर्न स्यात्
संवत्सरो यदि । तस्माद्वाग्नाभिगन्धर्वो विद्वान् संवत्-
सरोऽप्यणीः । जयं यशः श्रियं भोगान् चैयश्च सम-
भीप्सता । नासांयत्सरिके देशे वसव्यं भूतिमिच्छता ।
चतुर्भूतो हि यत्नैः पापं तत्र न विद्यते । न संवत्-
सरपाठी च नरकेषूपपद्यते । ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाञ्च लभते
दैवचिन्तकः । सन्वतर्वाधर्तयैतत्कृतं जानाति यो
हिजः ! अप्यभुक् स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः ।
स्वेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम् ।
अपि वत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्दैवविदुहिजः ! कुङ्क-
वेशपिहितैः कर्णोपश्रुतिहेतुभिः । कृतादेशो न सर्वत्र
प्रष्टव्यो न स दैववित् । अपिदित्यैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं
प्रपद्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नक्षत्रस्रचक्रः ।
नक्षत्रस्रचक्रोद्दिष्टसुपवासं करोति यः । स प्रजत्यन्व-
तामिच्छं सार्द्धं नक्षत्रविद्विना । नगरद्वारलोष्टस्य यद्वत्
स्यादुपवाचितम् । आदेशस्तद्वदज्ञानां यः सत्यः स वि-
भाव्यते । सम्यक्तया योजितादेशस्तद्विच्छिन्नकथाप्रियः ! ।
भक्तः शास्त्रं कदेशेन त्याज्यस्तद्वत्तन्मीक्षिता । यस्तु
सम्यग्विजानाति होरागणितसंहिताः । अभ्यर्च्यः स
नरेन्द्रेण स्वीकर्त्तव्यो जयैषिणा । न तत्सङ्घर्षं करिष्यां
वाजिनां वा चतुर्गुणम् । करोति देशकालज्ञो यदेको
दैवचिन्तकः । दुःखप्रदुर्विचिन्तितदुःखे चित्तदुःखतानि
कर्माणि । क्षिप्रं प्रयाति नाशं शशिनः स्तुत्वा भस्म-
वादम् । न तथेच्छति भूपतेः पिता जननी वा स्त्रजनो
जयवा सङ्घत् । स्वयमोऽभिविहृज्ये यथा हितमाप्तः
सवलस्य दैववित् ।

वि०शि० ज्योतिःशास्त्रस्य वेदनेन रूपाङ्गत्वप्रतिपा-
दनेन तदध्ययने हिजातिमात्रस्यैवाधिकारं प्रतिपाद्य त-
द्देसुर्गणकस्य प्रणंसा दर्शिता यथा

'लुक्कादिप्रलयात्कालकलना मानप्रभेदः क्रमाश्चरश्च

दुःखं हि धा च गणितं प्रज्ञास्तथा सोत्तराः । भूषणाय
 पक्षसंस्थितेषु कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स
 उदाहृतोऽत्र गणितस्तत्प्रवक्ष्ये बुधैः ॥ जानन् जातक-
 संज्ञिताः सगणितस्तत्प्रवक्ष्ये कदेवा अपि ज्योतिःशास्त्रविचार
 सारचतुरः प्रश्लेषकित्तरः । यः सिद्धान्तमननयुक्ति-
 पिततं नो वेति भित्तौ यथा राजा चित्रमयोऽथवा सुव-
 टितः काष्ठस्य कण्ठीरवः ॥ गजैस्तु श्वरवर्जिता नृपच-
 भूष्यं जिताऽश्वादिर्कैश्चानां च्युतचूतवृक्षमथवा पाथो-
 विहीनं सरः । योषित् प्रोषितनूतनप्रियतमा यद्वक्ष्य
 भाव्युच्येज्योतिःशास्त्रमिदं तथैव विबुधाः सिद्धान्त-
 हीनं जगुः ॥ “इदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं
 निरूप्य वेदाङ्गत्वादवशप्रमथेतव्यं तद्विज्ञैरेव नान्यैः
 नृपैर्वादिभिरित्येतत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाह” प्रमि-
 “वेदास्तावदाङ्गकर्मप्रवृत्ता यथाः प्रोक्तास्तौ तु कालावशेण ।
 शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद्वेदाङ्गत्वं ज्योतिष-
 स्योक्तमस्मात् ॥ शब्दशास्त्रं सत्त्वं ज्योतिषं चक्षुषी
 श्रोत्रसूक्तं निरुक्तं च कस्यः करो । या तु शिवाय
 वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं जन्द आद्यैर्बुधैः ।
 वेदचक्षुः क्लिष्टं स्मृतं ज्योतिषं सख्यता चाङ्गमध्येऽस्य
 तेनोच्यते । संयुतोऽपीतरेः कर्षणासादिभिरवशुप्राप्ते न
 होनो न किञ्चित्करः । तस्माद्विज्ञैरेव यनीयमेतत् पुण्यं
 रहस्यं परमं च तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स
 सम्यग् धर्मार्थकामान् लभते यशश्च” सि० शि० । एवं गणकस्य
 प्रशंसायां स्थितायाम् सिद्धान्तानभिज्ञस्य नक्षत्रसूचिनो
 निन्दान्वयणाच्च “वरं चाण्डालसंस्पर्शं कृत्यान् साधको-
 त्तमः । तद्याप्यस्य गणकं सर्वदा तु परित्यजेत्” मङ्गल-
 मर्दिनीतन्त्रवाक्यम् नक्षत्रसूचिविषयम् “चमकारस्य द्वौ
 पुत्रौ गणको वाटावरकः, इत्युक्तं सङ्कीर्णवर्णरूपगणकपरत्वे
 सङ्कोचाभावाच्च तस्याचमनप्रवृत्तया वेदाङ्गज्योतिषेऽनधिकारात्
 अनधिकृतशास्त्राध्यायिनो निन्द्यैचित्यात् । “द्विजातेऽस्य
 यथोक्तस्तत्त्वादित्रयवेत्तरूपगणकस्य प्रशंसत्वात् । न तथा ।
 यथा हृषीकेशः “सिद्धान्तसंज्ञिताहोरात्ररूपस्तन्मन्त्रात्मकम् ।
 वेदस्य निर्मलं चक्षुज्योतिःशास्त्रमकलम्भम् । यिनैतदखिलं
 चोक्तं स्मार्तकर्म न सिध्यति । तस्माज्जगद्विज्ञावेदं ब्रह्मणा
 निर्मितं पुरा । अतएव हिज्ञैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः” इति ।
 तत्रैव ज्योतिःशास्त्राध्येतुमाह तस्मात्प्रमाह मायव्यः “एवं-
 विषयस्य श्रुतिनेत्रशास्त्रस्वरूपवेत्तुः खलु दर्शनं वै । निह-
 न्यशेषं कलुषं जनानां पण्डितं धर्मसुखास्पदं स्यात्” अत्र

ज्ञानविशेषेण ज्योतिर्विदः पूज्यतातारतम्यं जीर्णैरभ्य-
 धायि “दशदिनकृतपापं” इति सिद्धान्तवेत्ता त्रिदिनजनि-
 तदोषं तन्त्रविदः स एव । करणभगणवेत्ता हन्यहोरा-
 त्रदोषं जनयति घनमंहसात्र नक्षत्रसूची । नक्षत्रसूची
 देवतो घनं ब्रह्म कंहः पापं जनयति । तत्त्वज्ञं वरा-
 हसंहितायां “अविदित्वैव यः शास्त्रं देवज्ञत्वं प्रप-
 द्यते । स पङ्क्तिदूषकः पापो ह्येयो नक्षत्रसूचकः” अन्यच्च
 “तिथ्युत्पत्तिश्च जानन्ति यथाणां नैव साधनम् । पर-
 वाक्येन वर्त्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचकाः” व्युत्पत्तिस्तु गृहे गृहे
 गत्वाऽष्ट एव नक्षत्राण्यद्विन्यादीनि शुभाशुभफलसूच-
 कानि सूचयतीति नक्षत्रसूची । वराहः “नक्षत्रसूच-
 कोद्दिष्टपवासं करोति यः । स ब्रजत्यन्वतामिसं सा-
 र्वभूतविद्विम्बिना नक्षत्रसूचकं पापं भिषजं शुल्क-
 जीविनम् । तादृक् पौराणिकादींश्च वाङ्मात्रेणापि
 नाच्येत्” अतएव वसिष्ठः “त्रिस्तम्भपारङ्गम एव पूज्यः
 आह्वे सदा भूवरुणमध्ये । नक्षत्रसूची खलु पापरूपो
 ह्येयः सदा सर्वसुधर्मजले” । वराहोऽपि यन्त्रतयाऽर्धत-
 थैव ज्ञत्वां जानाति यो द्विजः । अयमुक् स भवे-
 च्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः । नासां वस्त्रिके देगे
 वस्तव्यं भूतिमिच्छता । चक्षुर्भूतोऽपि यत्नैव पापं तत्र
 न विद्यते । सङ्कर्तं तिथिचक्षुस्तत्पद्यायनानि च ।
 सर्वाण्येवाकुलानि स्मृन् स्यात् सांस्कारो यदि” । अत
 एव यद्वर्मशास्त्रे सुमन्तुः “तस्करकितवेत्यादिना महता
 गद्येन यत् सांस्कारिकोऽप्याङ्गो यः” इत्याह यच्च महा-
 भारतेऽपि “कितपो भूषणहा यज्जीत्यादिपदाष्टकमध्ये
 ऋशीन् देवलो नक्षत्रैर्यच्च जीवति । एतानि च
 विजानीयाद्ब्राह्मणान् पङ्क्तिदूषकानित्युक्तं तच्चक्षु-
 सूचकज्योतिर्विद्विषयं यदाह कश्यपः “दारत्विगुभूष-
 जन्तुं च व्याङ्गाक्षक्षत्रसूचकान् । वर्ज्येत् ब्राह्मणानेतान्
 सर्वकर्मसु यत्नतः” इति “नक्षत्रसूचकश्चैव पर्वकारश्च ग-
 र्हितः” इति ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तम् मनुः “तिथिं पक्षस्य
 न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत्” इत्याह अ
 षष्ट इति शेषः । यमोऽपि “नक्षत्रतिथिपुण्यप्राधान्य-
 ज्ञत्वां न सङ्गच्छानि च । न निर्दिशन्ति ये विप्रा-
 सौभुक्तं ह्यक्षयं भवेदिति” वसिष्ठवाक्यन्तु “प्राग-
 मिहितम् महाप्रयोजनं त्वेच्छास्त्रस्य सम्यग्ज्ञा-
 नाद्ब्रह्म सायुज्यमिति” तदुक्तं गर्गेण “ज्योतिषं
 तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानं च यो

वेद स याति परमां गतिम् । गतिं ब्रह्मसायुज्यमिति
सूर्यसिद्धान्तेऽपि “दिव्यक्षुब्धचक्षुषां दर्शितं ज्ञान-
सत्तमम् । विज्ञायाकांदिभ्योकेषु स्थानं प्राप्नोति शान्ध-
तम्” बराहसंहितायामपि “न सांख्यरपाठी च नरके
परिपच्यते । ब्रह्मलोकं प्रतिष्ठाञ्च लभते दैवचिन्तक” इति
गणकस्य पत्नी डीप् गणकी तत्पत्न्यां जटा० । “तस्मिन्
मग्नं गणक ! कथय क्षिप्रमग्नाः प्रमाणम्” गणक ! पव-
नवेगादेकदेशे स भग्नः” लीला० । “गणकचक्रचूडामणिः”
सि० शि० । “चर्मकारस्य ह्यौ पुलौ गणको वाद्यपूरकः”
इत्युक्ते १२३३३जातिभेदे प्रजापतिपुत्रे तारापुञ्जा-
त्मके अष्टसंख्यके ४८केतुभेदे “तारापुञ्जनिकाशा गणका
नाम प्रजापतेरपौ” छद्म० सं० ११ अ० ।

गणकर्णिका स्त्री गणस्य गणेशस्य कर्ण इव पलमग्नाः
कप् अत इत्तम् । इन्द्रवारुण्याम् राजनि० ।

गणकार पु० गणं धात्वादिगणपाठं करोति क-कण् ।
धात्वादिगणार्थप्रतिपादकेऽप्यन्यकर्त्तरि २भीमसेने शब्दच० ।

गणकारि पु० गणं धात्वादिगणं करोति क बा० इज् ।
धात्वर्थप्रतिपादकपुन्यकर्त्तरि । इत० गणकस्यारौच ।
तस्यापत्वं कुवां गय । गणकार्यं तदपत्ये पुंस्त्री ।

गणकूट पुंन० गणरूपं कूटम् । वरकन्ययोर्नचलभेदेन जा-
तयोः विवाहे मेलनोपयोगिनि सुरराक्षसभानुवरूपे कूटे ।
उपयमशब्दे १२५० पु० विवृतिः ।

गणचक्रक न० गणानां धार्मिकगणानां चक्रमल कप् ।
धार्मिकानां सम्भूय भोजने लिङ्गा० ।

गणता गणस्य भावः तल् । गणसमूहे ।

गणतिथि लि० गण-असंख्यगणमात्रकत्वेऽपि पूरणे छट् ति-
शुगागमश्च । गणानां पूरणे ।

गणदीनिन् पु० गणान् दीक्षयति दीक्ष-णिनि । ब्रह्मया-
जके । “वेद्याभिप्रायार्थं पि गणिका गणदीक्षिणाम्”
अभयान्नकवने याज्ञ० । “गणदीक्षिणो ब्रह्मयाजकाः”
मिता० शृण्वेगदीक्षकावति लि० स्त्रियां डीप् ।

गणदेवता स्त्री गणभूता सङ्गभूता देवता । सङ्गभूते देवभेदे
“आदित्याविश्वे वसवस्तुषिता भास्वरानिलाः सहाराजि-
कसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः । आदित्या द्वादश प्रोक्ता
विश्वे देवा दश ऋताः । वसवश्चाष्टसंख्यगताः षट् लिं-
गत् तपिता मताः । आभास्वरश्चतुःषट्पिताः पञ्चाश-
द्वनकाः । सहाराजिकनामानो द्वेष्टे चापि विंशतिः ।
साध्या द्वादशविंशगता रुद्राश्चैकादश ऋताः । एते च

संज्ञता देवास्तत्तादित्याः स्तनामतः” जटाधरकोषः ।

गणद्रव्य इत० । गणस्तामिके द्रव्ये । गणं गणीभूतं द्रव्यं
द्रव्याणां गणे च ।

गणद्वीप पुंन० गणानां सन्नानां राज्यत्वात् द्वीपः । सन्नानां
राज्यरूपे द्वीपभेदे “यत्नवन्तो गणद्वीपं सन्नराज्योपशो-
भितम्” रामा० कि० ४०२०अ० । यवद्वीपमिति पाठा-
नारम् ।

गणन न० गण-भावे ल्युट् । सङ्ख्याकरणे सङ्ख्याने
(गोणा) “येनैव लिखितं कुर्यात् तेनैव गणनं भवेत्”
विश्वसारत० । युच् । गणनायक स्त्री । “यदि लिखोकी
गणनापरा स्यात्” नैष० “व्याजपर्वगणनामिषोद्धृन्” रघुः
गणनाथ पु० गणानां प्रमयादीनां नाथः । शृण्वे २शिवे च
गणनायकादयोऽप्यत्र । श्वरूनां स्त्रामिनि लि० । गण-
नायिका स्त्री शृङ्गायाम् लिङ्गा० ।

गणनीय लि० गणयितुमर्हति गण-अनीयर् । गणनाहं
अमरः । यत्, गण्य, तव्य गणितव्य तदर्थं लि० ।

गणपति पु० इत० । गणेशे तस्याविर्भावकथा इमानशब्दे
८८।४० गजाननशब्दे २४८५४० च उक्ता तस्य गणपि-
पतित्वं याज्ञवल्क्येनोक्तं तच्च वाक्यं गणपतिकल्पशब्दे
दृश्यम् शिवे २२मूहपतौ च “गणानां त्वा गणपतिम्”
यजु० १६।१८ ।

गणपतिकल्प पु० गणपत्युद्देशेन कल्पः विधानभेदः ।
गणेशोद्देशेन विप्रविधाताय तत्संप्रपनादिरूप, विधान-
भेदे । स च कल्पः याज्ञ० उक्तो यथा ।

“विनायकः कर्मविप्रसिद्धार्थं विनियोजितः । ग-
णानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा । तेनोपसृष्टो
यस्तस्य लक्षणानि निबोधत । स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं
सुगङ्गां च पश्यति । कापायवाससश्चैव क्रव्यादां चाधि-
रोहति । अन्वयजैर्गर्हभैरुद्रैः सङ्कैकत्वावतिष्ठते । ब्र-
ह्मजलपि तथात्मानं मन्वतेऽनुवतं परैः । विमना विप्र-
सारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो लभते न
राज्यं राजनन्दनः । कुमारी न च भर्तारमपत्यं न
च गर्भिणी । आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं
तथा । वणिग्लभं न चाप्नोति क्षत्रिश्चैव क्षणी वलः ।
स्वपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् । गौर-
सर्पकल्केन साज्यं नोत्सादितस्य च । सर्वैर्षयैः सर्व-
शस्त्रैः प्रलिप्तशिरसस्तथा । भद्रासनोपविष्टस्य स्तुति
वाच्या हिजाः शुभाः । अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्गन्भी-

कात् सङ्गमात् छुदात् । मृत्तिकां रोचनं गन्धान् गु-
ग्गुलुं चाप्यु निःक्षिमे ।। या चाङ्गुता एकपणं सतुर्भिः
कलशैर्हुंदात् । चर्मण्यनङ्गु हे रक्ते स्थायं भद्रासनं
तथा । सहस्राक्षं शतचारुमणिभिः पावनं कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनस्तु ते । भगन्ते
परुषो राजा भगं सूर्यो बह्वस्यतिः । भगमिन्द्र
पायुच भगं सप्रपद्यो ददुः । यत्ते केकेषु दौर्भाग्यं
सीमन्ते यच्च मूर्धनि । ललाटे कर्णयोरुच्छोरापस्तदु-
न्नस्तु सर्वदा । स्नातस्य सर्पपं तैलं क्षुब्धेषु दुस्वरेण
च । जुहुयन्मूर्धनि कुशान् सव्येन परिमृष्ट्य च ।
मितव संमितवैव तथा शालकटहटौ । कुम्भाखण्डो
राजपुत्रथेत्यन्ते स्नाहासमन्वितैः । नामभिर्बलिमन्त्रैश्च
नमस्कारसमन्वितैः । दद्यात्तप्यये रूपं कुशानास्तीर्थं
सर्वतः । कृताकृतांस्तदुल्लंघ्य पल्लौदनमेव च ।
मत्प्राप्तं पक्कांस्तवैवामान् मांसमेतावदेव त्व । पुष्पं
चित्रं सुगन्धञ्च सुराञ्च त्रिविधमपि । मूलकं प्रिका-
पूपांस्तवैरैरिष्टकाः स्नजः । दध्यक्षं पायसञ्चैव गुड-
पिष्टं समोदकम् । एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा
ततः शिरः । विनायकस्य जननीसुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।
दूर्वासर्पपुष्पाणां दत्त्वाप्यर्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् । रूपं देहि
यशो देहि भाग्यं भगवति ! देहि मे । पुत्रान् देहि
धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे । ततः शुक्लाम्बरधरः
शुक्लगन्धानुलेपनः । ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्यादक्षयुग्मं
गुरोरपि । एवं विनायकं पूज्य चर्चयैव विधानतः ।
कर्मणां फलमाप्नोति त्रिविधाभोक्तुत्तमां । आदित्यस्य
सदा पूजां तिलकं स्नामिनस्तथा । महागणपतेयैव
कर्तुं सिद्धिमवाप्नुयात् ।

गणपर्वते पु० गणभूविष्टः पर्वतः । कैलासाचले त्रिका० ।

गणपाठ पु० गणानां स्मृतिगणानां पाठोऽयम् । पाणि-
न्यादिरचिते स्मृतिगणानां स्वरूपकथने सत्यभेदे ।

गणपाद पु० गणस्यैव पादोऽयः । प्रमथतस्य पादयुक्ते
शुक्लारोहादित्वादादात्तात्तास्य । [शब्दच० ।

गणपीठक न० गणस्य पीठ इव कायति कै-क । १वचसि
गणपुङ्गव पु० गणः पुङ्गव इव उपमि०सं० । १गणत्रये २देश-

भेदे च । ३तत्रवासिपु ४तद्देशेनमेव च वस्तुव० । "कौलिकान्
गणपुङ्गवानस्य शिवोनायोध्यकान् पार्श्ववान्" इह०
सं० ४४० ।

गणपूज्य पु० गणो गणेशः प्रमथो वा पूज्योऽयम् । १देशभेदे

२तद्देशेनमेव च वस्तुव० । "गणपूज्यस्त्वलित-
व्रतयवरपुलिन्दार्धपरिहीनाः" इह० सं० १६४० ।

गणपूज्य पु० गणानां आमादित्यलोकानां पूर्वः प्रधानम् ।

आमग्याम् "अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।"

भा० आ० २२४० आह्वानार्हकथने । "गणपूर्वा आमग्याः"

नीलक० । गणसुखादयोऽप्यत्र । "रविजेन सिते वि-

जिते गणसुखाः शस्त्रजीविनः क्षत्रम्" इह० सं० १७४०

गणभक्त्य पु० गणानां प्रमथादीनां भक्ता । १महादेवे ।

"मृङ्गाप्लभूष्य भजते गणभक्त्यु रक्षा" किरा० । गण-

स्नामिप्रभृतयोऽप्यत्र । २गणेशे ३समूहस्नामिनि त्रि० ।

गणयज्ञ पु० गणस्य भ्रातृणां सखीनां वा समूहस्य कर्तव्यः

यज्ञः । मरुत्क्षोभाख्ये भारवसिधवर्गकर्तव्ये यज्ञभेदे ।

"वैश्वक्षोमदक्षिणाक्षिणो मरुत्क्षोमे गणयज्ञो भ्रा-

तृणां सखीनां वा" कात्या० श्रौ० २१।१।१२ । "सत्र-

गणयज्ञे सहस्रवर्षात्" कात्या० २५।१।२६ । "एतच्च सत्रे

भवति गणयज्ञे च "तेन सह यजेरदिति" सहस्रवर्ष-

वर्षात्" कर्कः । "तयोरनेकयजमानसङ्गावाधान्यत्र" सं० व्या० ।

गणयाग पु० गणोद्देशेन यान्वयार्थं यागः । गणोद्देशेन

कर्तव्ये गणपतिकल्पोक्ते तत्स्नानपनादौ "विजयस्नानय-

ज्ययज्ञगणयागानि लिङ्गैस्त्वादि" इह० सं० २४० ।

गणरत्न न० गणाः स्मृतादयः रत्नानीव यत्र । पाणिन्युक्तं

स्मृतादिगणानाम् लोकेर्निर्वन्धनपूर्वकं तदर्थकथनरूपे

सत्यवेदे । तस्य व्याख्या गणरत्नमहोदधिः ।

गणराज्य न० इ० सं० १४ उक्ते दक्षिणस्यासत्ते देशभेदे

"गणराज्यलण्यवेदूरेत्यादि तद्वाक्यं कूर्मविभागशब्दे

२४६८ प्र० उक्तम् ।

गणरात्रि न० गणानां रात्रीणां समाहारः गणशब्दस्य

संख्यावत्त्वात् द्विगुणं पञ्चसमा० । रात्रिर्हन्ते ।

गणरूप पु० गणा बह्वर्हि रूपान्तरस्य । १वर्कड्ये खमरः ।

संज्ञायां कन् । गणरूपक राजाकै राजनि० ।

गणरूपिन् पु० गणा बह्वर्हि रूपाणि सन्त्यस्य रनि । अ-

तार्कै रत्नमा० ।

गणवत् त्रि० गणोऽस्यस्य मत्तप मस्य वः । १गणयुते "गण-

वती याज्जानुवाक्ये भवतः" तैत्ति० २।१।१५ । स्त्रियां

ङोप् । सा च २दिवोदासमातरि त्रिका० ।

गणशस्त्रं ख्यं गण+शीपसाहसौ कारकाद्यै गम् । गणान्

गणान् कृत्वा इत्याद्यर्थे । "स विशमसृजत यान्येताति

देवजातानि गणश कास्थायन्ते वसतो रुद्रा आदित्या

विश्वे देवा मरुतः शत० ब्रा० १२/४२/२४ । “सजगद्यनन्
गणशः प्रियमनतः भावः ।

गणत्रिपु० गणं गणरूपं श्रयति त्रि-क्षिप् नि० तु
गभावः । गणरूपेणावस्थिते मरुदादौ संकृतदेवे ।
“रोदसी आ वदता गणत्रियः” ऋ० १॥६४॥८॥ हे
गणत्रियः ! (मरुतः) गणं श्रयमाणाः सप्त गणरूपेणा-
वस्थिता इत्यर्थः” भा० । “पिव भन्दमाने गणत्रिभिः”
ऋ० ५॥६१॥८॥ “गणत्रिभिः गणभावसाश्रयद्भिः”
भा० “गणत्रिये स्वाहा गणपतये स्वाहा” यजु० २२/२ ।
गणहासक पु० गणान् हासयति हस-णिच्-णुल् । १ चोर-
नामगन्धे अमरः । २ समूहहासके लि० । अण् उपमि०
स० । गणहास तत्पार्थे राजनि० ।

गणाग्रणी पु० इत० । १ गणेशे त्रिका० २ वज्रनामग्रगण्ये लि०
गणाचल पु० गणभूयिष्ठोऽचलः । कैलासपर्वते जटा० ।
गणाधिप पु० इत० । १ गणेशे अमरः २ शिवे जला० । गणा-
धिपत्यादयोप्यत्र । “गगनं गणाधिपतिमूर्त्तिरिति” भावः ।
जैनशास्त्रप्रसिद्धे “गणा नवास्त्रपिसंघा एकादश गणा-
धिपाः” हेमचन्द्रोक्तेषु एकादशजैनत्रये उभेदेषु ।
गणान्न न० गणायोत्सृष्टं, गणानां वाऽन्नम् । मठादौ १ वज्र-
जनोद्देशेनोत्सृष्टास्ते, २ वज्रस्त्रामिकेऽस्ते च “गणाद्यं ग-
णिकाद्यञ्चेति” मनुना निषिद्धाद्यमध्ये गणितम् ।
“गणाद्यं गणिकाद्यञ्च लोकेभ्यः परिकल्पितं” मनुना ।
तदुभयक्षणे पापविशेष उक्तः ।

गणाभ्यन्तर लि० गणायोत्सृष्टमठादौ अभ्यन्तरः तदुपजीवना
सक्तः । “गणायोत्सृष्टमठधनाद्युपजीविनि” कुल्लू० ।
“वज्रघट्टं परिवर्त्तितं गणाभ्यन्तर एव च” मनुः ।

गणि स्त्री गण-इन् । गणने ।

गणिका स्त्री गणः समूहोऽस्वस्थाः भर्तृत्वेन ठन् । १ वेश्या-
याम्, तद्वच्चित्राकर्षकत्वात् २ युविकायाम् (यु० इ) अमरः ।
३ गणिकारिकावृक्षे शब्दर० । गण-णुल् । ४ हस्तिन्यां
जटा० । “यदुरागवल्गमपि लोचनयोर्दधतं यपुः स्वक-
मतापकरम् । निरकासयद्रविमपेतवसुं विवदालयादपर-
हिग्गणिका” भावः । वेश्यायाः साधारणस्त्रीत्वं लक्षणा-
दिकं च सा० द० उक्तं यथा ।

“धीरा कलाप्रगल्भा स्वादेश्या सामान्यनायिका । नि-
र्युणानपि न हेटि न रज्यति युधिष्वपि । वित्तमालं
समालोक्य सा रागं दर्शयेद्बहिः । काममङ्गीकृतमपि
परिचोषधनं नरम् । माला निष्कासयेद्देश पुनः स-

भ्यानकाङ्क्षया । तस्कराः पण्डुका मूषाः कुक्षप्रापध-
नाकाया । लिङ्गिनश्चक्रकामाद्या आसां प्रायेण वृक्षमाः ।
एषापि मदनायत्ता कापि सन्ध्यासुरागिणी । रक्तायां
या विरक्तायां रतमस्यां सुदर्लभम्” । प्रसङ्गात् तस्याः
पञ्चमजातित्वं तद्वचनादौ दण्ड दण्डाभावादिकं भित्ता-
चरोक्तम् प्रदर्शयते ।

“साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह “अवरुद्धासु दासीषु
भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्तपि पुमान्दास्यः पञ्चा-
शत्पणिकन्दमम्” या० । गच्छन्ति त्वत्पते । उक्तलक्षणा-
वर्णस्त्रियोदास्यस्ता एव स्त्रामिना युग्युणानिष्युदा-
साथं गृहे एव स्वातन्त्र्यमिच्छेवं पुरुषान् रोपभोगतो
निरुद्धाः, अवरुद्धाः पुरुषनियतपरिग्रहा भुजिष्याः ।
यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तासु तथा
च शब्दद्वेष्टास्त्रैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजि-
ष्याणां स्पष्टणलासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्या-
स्तपि गच्छन् पञ्चाशत् पणान्दण्डान्दापनीयः पर-
परिगृहीतत्वेन तासाम्परदारतत्त्वात् । एतच्च स्मृ-
तक्षारदेन “स्त्रैरिण्याव्राज्जानी वेश्या दासी नि-
ष्कासिनी तथा । गम्याः स्त्रुरानुलोभ्येन स्त्रियो न
प्रतिभोगतः । आस्त्रेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्
परदारवत् । गम्यास्तपि हि नोपेयाद्यत्ताः पर-
परिग्रहाः” इति । निष्कासिनी स्वाभ्यन्तरवृद्धा दासी ।
ननु स्त्रैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधान-
मयुक्तम् न हि जातितः शास्त्रतो वा काचन लोके
साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि स्त्रैरिण्यो-
दास्यश्च तावद्वर्णस्त्रियएव “स्त्रैरिणी या पतिं हित्वा
सर्वार्थं कामतः श्रमेत् । वर्णानामानुलोभ्येन दस्यं न
प्रतिभोगतः” इति स्मरणात् । न च वर्णस्त्रिणां स्त्री
जीवति स्ते वा पुरुषान् रोपभोगो घटते “दुःशीलः
कामवृत्तो वा युष्मैर्वा परिवर्जितः । परिचार्यः स्त्रिया
साध्व्या सततन्देववत् पतिः । कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्य-
मूलफलैः शुभैः । न तु नामापि मृच्छीवात् पत्यो
मेते परस्व त्विति” निषेधमनुस्मरणात् । नापि कन्या-
वस्थायां साधारणत्वं पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया
एव दानोपदेशाद्वालाभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयं
धरोपदेशात् । न च दासीभावात् स्वधर्मधिकार
व्युत्तिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यस्य स्वधर्मपरित्यागः ।
नापि वेश्या साधारणी वर्णातुल्यमजयतिरेकेण गम्य

जात्यन्तरासम्भवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्य-
त्वं प्रतिशेधोपपत्तये तत्तासाक्षित्वाभिमगम्यत्वम् । अतः
पुरुषान्तरपभोगे तासाक्षिन्दिताभिमगम्यत्वम् । अतः
पतितसंसर्गस्य च निषिद्धत्वाच्च सकलपुरुषोपभोगयोग्य-
त्वम् । सत्यमेवम् । किन्त्वत्र स्त्रैरिगत्याद्युपभोगे
पितृदिश्वकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्भवत्यवशयो-
युक्तिः । दण्डाभावश्चावस्थासु दासीष्विति नियतपुरुष-
परिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्तथा-
हस्यते । स्त्रैरिगत्याद्यानां पुनर्दण्डाभावे विधाना-
भावात् “कन्याभजनीसुतजट” न किञ्चिदपि दापये-
दित” लिङ्गदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तानु स्रधर्म-
स्वलननिमित्तकस्यानाङ्गानुशां याऽविशेषाद्भवत्येव ।
यत् पुनर्वैश्यानाम्जात्यन्तरासम्भवेन वर्णान्तःपातित्व-
मनुमानादुक्तम् वेश्यावर्णातुलोभादन्तःपातित्वो म-
नुष्यजात्यान्वयत्वात् ब्राह्मणादिवदिति । तच्च कुण्ड-
गोलकादिभरनैकान्तिकत्वात् । अतो वेश्याख्या का-
चिज्जातिरनादिर्वेश्यायास्तुल्यजातेः समानजातेर्वा
पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंयोगवर्तिवैश्या इति ब्राह्मणप्रादि-
वल्लोकप्रसिद्धिबलाद्भ्युपगमनीयम् । न च निर्मूले-
यस्मसिद्धिः । अर्थ्यते हि स्कन्दपुराणे “पञ्चचूडा
नाम काचनापसरसस्तत्सन्निर्वेश्याख्या पद्ममी जाति-
रिति । अतस्कासाक्षियतपुरुषपरिग्रहयनविधिविधुरतया
समानोत्पन्नजातिपुरुषाभिमगमने न दृष्टदोषो नापि दण्ड-
स्ताच्चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्ड-
स्ताच्चायदृष्टदोषोऽस्येव “स्वदारनिरतः सदेति” नियमात् ।
“पशुवेश्याभिमगमने प्राजापत्यं विधीयते” इति प्राय-
श्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् । अवरुद्धासु दासीष्वित्य-
नेन दासीस्त्रैरिगत्यादिभुजिष्याभिमगमने दण्डं विद-
धतस्मास्तभुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तम् । तस्या-
पवादमाह “प्रसङ्ग दास्यभिमगमे दण्डो दण्डपणः
स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्” या० ।
पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिगत्यादिषु शुल्क-
दानपरिच्छेपे प्रसङ्ग वलात्कारेणाभिमगम्यतो दण्डपणो
दण्डः । यदि बहवः अकामामनिच्छन्तीमपि वलात्कारे-
णाभिमगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकजुतुर्विंशतिपणपरिमित-
न्दण्डं दण्डनीयाः । यदा पुनस्तदिच्छया भाटिन्दृष्ट्वा-
पवादनिच्छन्तीमपि वलात् प्रजन्ति तदा तेषा-
मदोषः यदि व्याध्याद्याभिमवस्तस्या न स्यात् “व्याधि-

ता सञ्चमा व्यया राजकर्मपरायणा । आमन्विता चेद्वा-
गच्छेददण्डग्रा वड्ढवा मृतेति” नारदवचनात् । किञ्च ।
“मृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अमृहीते
समन्दः पुमानप्येवमेव च” या० । यदा तु शुल्कं मृही-
त्या सुस्यापि तं नेच्छति तदा शुल्कं द्विगुणं दद्यात्
तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्यस्य पुंसः शुल्क-
ज्ञानिरेव “शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्वि-
गुणं वहेत् । अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि शुल्कज्ञानि-
मवाप्नुयादिति तेनैवोक्तत्वात् । तथान्योऽपि विशेषस्त नैव
दर्शितः “अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् श्वि-
यम् । आक्रमेण च सङ्गच्छन् तथा दन्तनखादिभिः ।
अयोनी चाभिगच्छन्तो वड्ढभिर्वाभिवासयेत् । शुल्कम-
दृगुणं दाप्यो विनयन्तावदेव त । “वेश्या प्रधाना यास्तव
कास्तुकास्तदगृहोपिताः । तत्ससुत्येषु कार्येषु निर्णयं
संशये विदुरिति” । “गणान्नं गणिकाञ्च” अमच्छा-
न्नकथने मनुना तदन्नं निषिद्धम् ।

गणिकारिका स्त्री गणनं गणिः गण-इत् तं करोति अण्
गौरा० ङीप् गणिकारी स्त्रार्थे के छत्सः, ङ-ण्वल् वा
कापि अत इत्त्वम् । १(गणियारी) द्रुमे खमरः ।
“अग्निमन्वो जयः स स्थाष्त्रीपणीं गणिकारिका । जया
जयन्ती तर्कारी नादेयो वैजयन्तिका । अग्निमन्वः
श्वयमुतुहीर्योणः कफवातहृत् । पाण्डुतुत् कटुक-
स्तिक्तसुवरो मधुरोऽग्निदः” भावप्र० ।

गणिकारी स्त्री गणिं गणनं करोति ङ-अण् उप० सं०
गौरा० ङीप् । जुगुगणिकारिकायाम् राजनि० ।

गणित न० गण-भावे क्त । १गणने “पारेपराद्धे गणितं
यदि स्यात्” नै० । यद्वाणां २गतिस्त्वित्यादिगणने
यथा गणिताध्यायः । करणे क्त । ३व्यक्ताव्यक्तरूपे
व्यङ्गशास्त्रे “द्विविधगणितसक्तं व्यक्तनव्यक्तयुक्तं तदव-
गमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटितः । यदि भवति तदेदं
ज्योतिषं भूरिभेदं प्रपठितमधिकारी सोऽन्यथा नाम-
धारी” सि० शि० । कर्मणि क्त । ४कृतगणने संख्याते वि०
खमरः “विद्यां प्रमादगणितामपि चिन्तयामि” चौरप०
गणनया व्यागते ५चेलफलादौ (कालि) “चेलस्य पद्धति-
तल्यचतुर्भुजस्य कर्णौ ततश्च गणितं गणक ! प्रपच्छ” ।
“सूत्र्योक्तञ्च गणितं वद तत्र किं स्यात्” लीला० ।

गणिताध्याय ५० गणितम् अङ्गगतिस्त्वित्यादिगणनमधीयते-
ऽत् । अधि+इ-आधारे घञ् । सि० शि० अन्वानागतं अद्या-

यभेदे तत्र च प्रतिपाद्याविषयाश्च प्रथमं यद्वाणी मध्यम-
गत्यादिकम् । ततः कालमानम् ततो भगवताः । मध्यमह-
स्तताकरणम् यद्वाक्यामानम् । प्रत्यवदशुद्धिः । अधि-
मासादिनिर्णयः । स्पष्टयज्ञानयनम् । विप्रश्नाधिकारः ।
पर्वसम्भवः । चन्द्रयज्ञम् सूर्ययज्ञम् यज्ञश्रुत्या ।
यज्ञोदयास्तमनादि । यज्ञहृद्भेदतिः । यज्ञयुतिः ।
भयज्ञयुतिः पाताधिकारश्चेति । [गणनाकर्त्तरि ।
गणितम् लि० गणितमनेन गणित-इष्टा० कर्त्तरि इति ।
गणपितका स्त्री हेमचन्द्रोक्ते आचाराङ्गादिषु द्वादशसु
जिनानामङ्गेषु । यथा “आचाराङ्गं सूत्रं कर्त्त०
स्थानाङ्गं० समवाययुक्तं । पञ्चमं भगवत्पञ्चं ज्ञाता
धर्मकथां० अपि च । उपासकाऽन्यजन्तु० अनुत्तरापा-
तिकाऽदशाङ्गः० । प्रश्नध्याकरणं० चैव विपाकयुतं०
मेव च । इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुनः ।
इतिपादो द्वादशाङ्गी स्याद्गणपितकाङ्गया”

गणैव लि० गण-एव । गणनीये संख्येये अमरः । “गणैयनिः-
शेषयुगोऽपि स स्यात्” नैष० ।

गणैरु पु० गण-वा० एह । १ कर्त्तृकारण्ये, २ वेश्यायां
३ हस्तिनायु स्त्री मेदि० । [त्रिका० ।

गणैरुका स्त्री गणैरुप वेश्यासु कायति कै-क । १ कुट्टिन्याम्
गणैरु पु० गणानामीयः । १ स्त्रनामख्याते देवे २ शिवे च । गणै-
शोत्पत्तिः इमाननशब्दे ६८१ प्र० उक्ता तस्य वक्रतुण्डकपि-
लचिन्तामणिविनायकादिरूपेण प्रादुर्भावकथा स्तन्यप०
गणेशश्च० उक्ता । तत एवावसेवा विस्तरभयाद्योक्ता ।
गणेशस्य परब्रह्मरूपत्वं नामभेदात् तदभेदाच्च गणपति
तत्त्वयन्त्रे विस्तरयोक्ता दिग्भाजसुदाह्रियते । “एष सर्वे-
श्वरः एष सर्वज्ञः एष भूतपतिरेष भूतलय एष सत्त्वविधरणः
प्रधानश्चोत्तपतिर्गणेशः इति” स्तुतिप्रसिद्धसर्वेश्वरादिपद-
वदृगणेशपदस्य नित्यसिद्धेश्वरपरत्वम् दृश्यते इत्युप-
क्रम्य “तस्मात् प्रधानचोत्तपतिर्गणेशः” इति स्तुतेः
“गुणत्रयस्थेश्वरोऽसि न नास्मा त्वं गणेश्वरः” इति विना-
यामसंज्ञितावचनाच्च गणेशज्जाभिहितस्य सत्त्वादिगुणसं-
घातस्य पतिर्गणेश इति सिद्धमित्युक्तम् । अन्ते च नमः
सहमानायेत्याद्यानुवाकैस्तस्य सर्वेषां नाम्नां सहस्र-
नेन एकोननवत्यधिकशतद्वयम् इत्युक्तम् । गणपतिभेदाच्च
आगममन्त्रैर्वैदमन्त्रैर्वाराधनीया इत्युक्तम् । तन्वे
तु अन्यथा संक्षोभोक्ता यथा शारदतिलकराघवटीका-
याम् “विघ्ने शो विघ्नराजश्च विनायकश्चोत्तमौ ।

विघ्नकृत् विघ्नहर्ता च गणैकददन्तकाः । गजवक्त्र-
निरञ्जनौ कपर्दी दीर्घजिह्वकः । शङ्खकर्णश्च हृष-
भध्वजश्च गणनायकः । गजेन्द्रः स्वर्पकर्णश्च स्वास्त्रि-
लोचनसंज्ञकः । लम्बोदरमहानन्दो चतुर्भूर्त्तिसदा-
शिवौ । आभोददुर्मुखौ चैव हस्तश्च प्रभोदकः ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः सप्तसुखः । वरदो
वामदेवश्च वक्रतुण्डो हिरण्यकः । सेनानीर्धामणी-
भर्त्ता विमलो भक्तवाहनः । जटो मुखो तथा खड्गो
वरैरलो हृषिकेतनः । मध्याप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ।
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्व्यापा इमे । तस्याख्या-
सङ्ख्या गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः । पाशाशुश्वराभीतिहस्ताः
शक्तिसमन्विताः” । तेषाञ्च पञ्चाशच्छतयस्त्रयोक्ता यथा
“ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती । सा
मेधा कान्तिकाभिन्यौ मोहिन्यपि वै नटी । पार्वती ज्वा-
लिनी नन्दा सुयशः कामरूपिणी । उमा तेजोवती सत्य
विघ्नेशानी सुररूपिणी । कामदा मदजिह्वा च भूतिः
स्वाङ्गोत्तिकासिता । रमा च महिषी प्रोक्ता मञ्जुला च
विकर्णपा । भुक्तः स्थातवा लज्जा दीर्घोष्ठा धनु-
र्द्धरा । यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामाख्या च शशिप्रभा ।
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा । भर्गा च
भगिनी चैव भोगिनी शुभदा मता । कालरात्रिः का-
लिका च पञ्चाशच्छतयः स्मृताः । सर्गाङ्गरणोद्दीप्ताः
प्रियाङ्गुस्थाः सुगोमनाः । रक्तोत्पलकरा ध्वेया रक्त-
भाल्याम्बराभ्याः” ।

गणैरुक्रण्ड न० नर्मदास्यक्रण्डभेदे । तत्क्रण्डाविर्भवकथा
स्तन्यप० गणेशश्च० ११७० यथा “पार्वती सिन्दूरेणाथ
इष्टा सा पर्यालीवने । प्रसृप्तां गिरिजां वीक्ष्य प्रसृप्तां
मां (शिवम्) च पश्यन्तु । प्रविशेदोदरं दैत्य उ-
भाया बावुरूपकम् । हित्वा मुखैः करे हृत्वा गर्भस्थ-
मस्तकं बहिः । निर्गत्य तच्छिरस्त्वक्तं विन्ध्याचलस-
मीपतः । यत्नास्ते जम्भदात्री सा नर्मदा दुरितापहा ।
सज्जिता सर्वजन्तूनाम् तपसां सिद्धिदायिनी । गणेश-
क्रण्डं तत्ताभूदपतयात् तच्छिरः । तदादि नर्मदान्तःस्था
क्रण्डान्तःस्थास्योपलाः । आसन् ये रक्तवर्णाभा गणै-
शक्तोऽभवन् भुवि” । [शब्दार्थवि०]

गणैरुक्रुसुम न० गणेश इव रक्तत्वात् क्रुसम् । रक्तक्रुसमे
गणैरुखण्ड न० स्तन्यपुराणान्तर्गते गणेशाविर्भाविदेवके
खण्डभेदे ।

गणेशजननी स्त्री तः । १३गांवां “गणेशजननी दुर्गा
राधा लक्ष्मीः सरस्वती” तन्त्रं गणेशमात्रादयोऽप्यत्र ।
गणेशभूषणं न गणेशं भूषयति भूषि-त्यु । सिन्दूरे राजनि-
तस्य ध्याने “सिन्दूरशोभाकरम्” इत्युक्तेः सिन्दूरस्य
तथात्वम् सिन्दूरेण शोभाकरमिति तदर्थः ।

गणेशान पुं गणानामीशानः । गणेशे “गणेशान” करि-
गणेशानाननमनामयसु” काशीखं । “ततः सस्मार-
चेरम्” ध्यासः सत्यवतीसुतः । स्मृतमालो गणेशानो
भक्तचिन्तितपुरकः” भा० व्या० १३ ख० । २शिवे च ।

गणेश्वर पुं गणानामीश्वरः । गणेशे २शिवे च । गणात्मक
श्वरः १३रुद्रादियु लवस्त्रिशितसंपदेषु च । ते च रुद्रा-
दयः ११ आदिद्याः १२ वसवः ८ अश्विनौ २ एते लव-
स्त्रिशत् । रुद्रादीन् एतान् अविधाय “एते देवास्त्रय
स्त्रिशत् सर्वभूते गणेश्वराः” भा० व्या० १५० ख० ।

गणोत्साह पुं स्त्री गणे गणभावे सम्भूयकरणे उत्साहो-
ऽस्य । गण्डके त्रिकां स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गण्ड पुं गण्डि+गदनेकदेशे अच् । १कपोले(गाल) २हस्तिकपोले
च अमरः १३गण्डके पुं स्त्री ०४वीर्यश्रेष्ठपिटके ६चित्रे ७वीरे
८हयभूषणे ९हुहुदे च भेदिः ११स्फोटके ११यन्त्रौ रमा-
नायः । विष्णुस्त्रादिषु १२दशमे योगे १३अश्विन्यादिनक्ष-
त्राणां दण्डभेदे । गण्डमाह ज्यो० त० “अश्विनी मघ-
मूलानां तिष्ठो गण्डाद्यनाडिकाः । अन्त्याः पौष्णोर-
गेन्द्राणां प्रश्नैव जवना जगुः । मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डो
निशायां पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा ज्यो रेवती-
तुरगर्जयोः । तत्र जातस्य दोषा यथा । सन्ध्यारात्रि
दिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मनः मातरं
तातं विनिहन्ति यथाक्रमम्” “मूलयाः प्रथमे पादे
पितृवेषुर्वनश्रुति । द्वितीये नियतां पीडां मातुः
कृत्यात् पितृस्तथा । तृतीये धननाशश्च चतुर्थं सर्व-
सम्पदः । व्यत्ययेन फलं ज्येष्ठमष्टोदशपि पूर्ववत् ।”
“दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोरगण्डदोषः स्यात् नाचलो हनि पार्वतीम् ।”
विस्तरस्तु सुहृत्तचिन्तामणौ पीवृषधारायाञ्चोक्तो यथा ।
“अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्यमूलादिभवं हि
नारदः । वसिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ षड्दशतिस्त्रैक-
घटीप्रमाणकम् । अघोचुरन्ये प्रथमाष्टयमूलस्य शा-
क्रान्तिमपञ्चनाद्यः । जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा
सुखं पिताऽस्याप्यसमा न पश्येत्” । “आद्ये पिता

नाशसुपैति मूलपादे, द्वितीये जननी तृतीये । चनं चतु-
र्थेऽस्य शुभोऽयं शान्त्या सर्वत्र सत् स्थादृष्टिर्भवे विनोमम् ।
स्वर्गे शुचिप्रोत्पद्येयमाघे भूमौ नभःकार्तिकचैत्रपौषे ।
मूलं घाघस्तात्तु तपस्वमार्गवैशाखशुक्लेष्वशुभं च तत्र ।
गण्डान्तेन्द्रभूतपातपरिव्याघातगण्डावमे संक्रान्ति
व्यतिपातवैष्टितिसिनीवालीकुङ्कुमदर्शके । वज्रे कृष्णचतु-
र्दशीषु यमवराटे दम्भयोगे स्तौ विघ्नो सोदरभे जनिर्न
पितृभे यस्ता शुभा शान्तिः” स० चि० । एतद्वाक्यं १००००

“आत्मभुक्तमूलस्यानेके भेदाः तदेकस्यावदय नदः ज्ये-
ष्ठान्यमूलान्ते भवं ज्येष्ठान्यं मूलादौ भवं मूलादिभवं
ज्येष्ठान्यजातं घटीचतुष्टयं मूलादिजातं घटीचतुष्टयं
मिलित्वाष्टौ घटिकाः प्रचर इति यावत्तावान् कालो
ऽभुक्तमूलाख्यः (गण्डाख्यः) इति नारद आह (उप-
लक्षणात्वादन्ते पानिमघटीचतुष्टयं मघादिमघटीचतुष्टयं
चामुक्तमूलाख्यः कालः यदाह नारदः “यो ज्येष्ठामूल-
योरन्तरालप्रचरजः शिशुः । अभुक्तमूलजः सार्पमवानक्षल-
योरपीति” । तथापरोभेदः एकैति ज्येष्ठान्ते एकघटीमितं
मूलादौ घटीद्वयमितमेवं मिलित्वा त्रिघटिकमभुक्तमूलं स्या-
दिति वसिष्ठसुनिर्जगौ यदाह वसिष्ठः “ज्येष्ठान्यपादघटि-
कामितमेव केचिन् मूलं ह्यभुक्तमपरे पुनरात्मननि । मूला-
द्यापादघटिकाहितयेन सार्जमष्टौ समाः परिहरेदिह जन्म-
भाजमिति” समा वर्षाणि । अथान्योभेदः एकैति ज्येष्ठान्या-
र्जघटिका मूलाद्यार्जघटिका मिलित्वा एकघटी प्रमाणस्य
तदेकघटीप्रमाणकं “शेषादिभाषा” इति पा० कप् तादृशमभुक्त-
मूलं स्यादिति षड्दशतिर्जगौ तदाह गुरुः “ज्येष्ठान्यघटि-
कार्जं मूलादौ घटिकार्जकम् । तयोरन्तरगता नाडी ह्यभुक्त-
मूलस्यत” इति अघोचुरो भेदः अघोचि अथशब्दः पादपुरणे
मूलनक्षत्रस्य प्रथमा आदिमा अष्ट घटिकाः शाक्रस्य ज्ये-
ष्ठायाः अन्तिमाः पञ्च नाद्याः पञ्च घटिकाः । एवमुभयो-
ज्येष्ठा मूलयोरन्तरालवर्त्ति न्यस्तयोदशघटिका अभुक्तमूल-
मिति लोका ज्ञेयः । “ज्येष्ठान्यघटिकाः पञ्च मूलाद्या
यसुनाडिकाः । अभुक्तमूलमित्युक्तं तत्र जातं शिशुं त्यजे-
दिति” शरणात् । एवमभुक्तमूलस्यानेकभेदसम्भवे कः सा-
धीयान् पञ्च इति चेत् उच्यते नारदोक्तः पञ्च एव
साधीयान् किमत्र प्रमाणमिति चेत् षड्दशतिर्जगौ
वाद् एवात्र प्रमाणं तदाह कश्यपः ज्येष्ठान्यमूलयो-
रन्तरालयामोद्भवः शिशुः । अभुक्तमूलजः सोऽप्य-
न्तेषापिद्वयोरपीति” । वसिष्ठोऽपि “भुजङ्गपौर-

न्दरपौष्पमानां तदपमानाञ्च यदन्तरालम् । अमुक्त-
मूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्र भवं सुताञ्चेति ।
अतएव पूर्वसूक्ते वसिष्ठवाक्ये केचिदित्यन्वयमभिप्रायेण
यनस्तद्वाक्ये केचिदिति अपरे इति चेत्पुनरिति यद्येवं
घटीन्मूलाधिकभावाभिधायिनां प्रागुक्तवाक्यानां का-
गतिरिति चत् । उच्यते दोषस्याधिक्यात्सत्त्वचनमेव
गतिः । अथाभुक्तमूलसंज्ञाकथनस्य प्रयोजनमाह जात-
मिति । तत्राभुक्तमूलाख्ये काले जातं शिशुं बालकम्
उपलक्ष्यत्वात्तत्र जातं कन्यां वा पिता परित्यजेन्नि-
ष्कासयेत् “त्यजेत् सुतं तत्रभवं सुताञ्चेति” वसिष्ठोक्तेः ।
यदाशक्यं निष्कासनं स्यात्तदा किं कार्यमित्यत आह-
वेति वा अथ वा पूर्वपक्षकर्तव्यताशक्तौ पिताऽस्य शिशोः
कन्याया वा सुखमष्ट समाः अष्टौ वर्षाणि “संवत्सरो
वत्सरोऽवदो ज्ञानोऽस्त्री शरत्समा” इत्यमरः तावत्
कालं न पश्येत् यदाह नारदः “अमुक्तमूलजं पुत्रं पुत्री-
मपि परित्यजेत् । अथवायदाष्टं तातस्तन्सुखं न
विलोकयेदिति” । व्यवनोऽपि “अमुक्तमूलमेव परित्य-
ज्येच्च बालकम् । समाष्टकं पिताऽथ वा न तन्मुखं
विलोकयेत्” इति गण्डानन्दोपस्तु विवाहप्रकरणे वक्ष्यत
इति कृत्वाऽत्र नोक्तः (तद्भोपयमशब्दे १२५८ पृष्ठदर्शितम्) ।
अथ प्रसङ्गान् मूलाज्ञेया जातस्य बालस्य चरणवर्णेन शुभा-
शुभफलसुपजात्याह आद्यो इति मूलनक्षत्रस्याद्यो पादे
प्रथमे चरणे चतुर्थेऽङ्गे इति यावत् तत्र जातस्य शिशोः
कन्याया वा पिता नाशं मरणमुपैति प्राप्नोति तथा मूल-
द्वितीयपादे जननी माता नाशमुपैति । तथा तृतीयमूल-
पादे धनं द्रव्यं नाशमुपैति चतुर्थे मूलपादोऽस्य शिशोः
शुभः शुभफलदः । उक्तञ्च ब्रह्मपुराणे “मूलाद्योऽङ्गे पितृ-
नाशो द्वितीये मातुरेव च । तृतीये धनधान्यादिनाश-
स्तुर्थे धनागमः” इति । तृथ्ये चतुर्थे रत्नमालायाम्
“तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ । तृतीयके
धनक्षयश्चतुर्थकः शुभावहः” इति । अत्र पितृवृद्ध-
स्त्रीकत्वेऽपि स्वमातुरेव नाशो वाच्यो न सापत्नमातुः
यदाह कश्यपः “मूलाद्यपादजो हन्ति पितरन्तु
द्वितीयजः । मातरं हन्ति तृतीयोऽर्वाङ्गं सुहृदश्चतुरीयजः”
इति । यतो मातृशब्दः सापत्नमातुरपि वाचकः ।
यदाह गौतमः “पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तदुभ्यातरो
मातृलासदपत्न्यानि मातृलेयानीति । अतः स्मृताश्चमेव
कश्यपवाक्ये स्मामिति पदोपादानम् । अत्र विशेषो

वसिष्ठसंहितायां “मूलाद्यपादो द्विसे यदि स्थाप्यः
पितृनाशनकारणं स्यात् । द्वितीयपादो यदि रात्रि-
भागे तदुद्धवो मातृविनाशकः स्यात् । मूलाद्यपादो यदि
रात्रिभागे तदात्मनो नास्ति पुनर्दिनाशः । द्वितीयपादो
दिनगो यदि स्यात् मातृरत्योऽपि तदास्ति दोषः” इति ।
नारदसंहितायाञ्च “दिवाजातस्तु पितरं रात्रौ तु
जननीं तथा । आत्मानं सन्ध्यदोर्हन्ति नान्यगण्डं
विवर्जयेदिति” । एतदेव मातापितृगण्डमिति जीर्णं
व्यवहरन्ति । अथ दोषसत्त्वे किं कार्यमित्यत आह
अथेति । अथानन्तरं शान्त्या मूलाज्ञेयाशान्त्या-
स्तनुष्ठितया सर्वत्र चरणचतुष्टयेऽपि शुभमनिरुद्ध-
नाशकं कल्याणं स्यात् उक्तञ्च वसिष्ठेन “नैष्ठिकभौज-
कृमगण्डदोषनिवारणायाम्बुदवाय नूनम् । पितामहोक्तं
हचिरां च शान्तिं प्रवर्त्तय लोकस्य हिताय सत्यम् । शा-
स्त्रोक्तरीत्या खलु सूतकाले मासे तृतीयेऽथवा पञ्चराने”
इति । नैष्ठिकं मूलं तद्दोषः । भौजकृमगण्डे पा तद्दोषः
गण्डो वक्ष्यमाणस्तद्दोषश्च हन्तान्ते न्यूनामां पदं प्रत्येक-
मभिसम्बध्यत इति न्यायात् अतस्तद्दोषाणां निवारणं
तदर्थम् अतएव कश्यपेन “तद्दोषमनाथं हि शान्तिं
कुर्यात् प्रयत्नतः” इति सामान्यत उक्तम् । अत्र वसिष्ठवाक्ये
कालत्रयकथनं सामर्थ्यासामर्थ्यकृतं ध्येयं तथा हि
यदि मातुः शीतोदकस्नाने सामर्थ्यं स्यात् तदा सूतकाल
एव शान्तिस्तत्प्राप्त्यशक्तौ तृतीये मासि शान्तिः दीर्घरोगा-
दिना तदाप्यशक्तिश्चेत्तर्हि वर्षसमाप्तिदिवसे शान्तिः । मा-
तृगण्डे तु विशेषस्तन्नैवोक्तः “मातृगण्डे सुते जाते सू-
तकाले विचक्ष्यः । कुर्यात् शान्तिं तद्दोषे वा तद्दोषस्या-
पतुत्तये इति” शिष्टास्तु सर्वत्र यस्मिन्चक्षुः जन्म तद्वत्तत्र
एव शान्तिरिति व्यवहरन्ति । ननु मूलपादचतुष्टयेऽपि
शान्तिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र चतुर्थचरणस्य शुभफलत्वात्
शान्तिरयुक्तेति प्रतिभाति “अनिमित्तकता शान्तिर्निमि-
त्तायोपजायते” स्मरणात् । उच्यते यद्यपि चतुर्थचरणे
धनागमरूपं शुभफलमभिहितं तथापि कश्यपेन “सु-
हृदश्चतुरीयजः” इति सुहृद्वाशरूपस्य फलस्थानिरुद्धोक्ते
स्मृतापाकरणार्थमवश्यं कर्तव्या शान्तिः । न हि कश्चि-
द्वैरिनाशवन्मातृलाद्यनेकसुहृद्वाश इष्टः मूलवत्त-
पादे पुरुषकन्ययोरशुभफलकथनाच्च । मूलवत्तु समन-
न्तरमेव मया वक्ष्यते यदि मूलाज्ञेयादिदोषसम्भवे शान्ति-
र्न क्रियते तदानिष्टं भवति एवेत्याह नारदः “वत्स-

रात् पितरं हनि मातरं तु त्रिवर्षतः। दुश्चरं वर्षद्वये-
नैव श्वशुरं नववर्षतः। ज्ञातं वालं पत्न्येण वर्षैः पञ्च-
भिरव्यजम्। मातुलं चाष्टमिवैरनुक्तान् हनि सप्रभिः।
तथाच्छान्तिं प्रकुर्वीत प्रयत्नाद्विधिपूर्वकमिति” दुश्चरं
धनं तस्मादवश्यं चरणचतुष्टयेऽपि शान्तिर्विधेयेति।
अहिमे विलोममिति। अहिमे अस्तेषां यासुक्तं फलं
विलोमं विपरीतं ज्ञेयं तदाद्या मूलस्य प्रथमे पादे पि-
तृनाश इति फलसुक्तं तत्फलमज्ञेयाचतुर्वर्षादोत्पन्नस्य
स्यात् मूलस्य द्वितीयपादे मातृनाश इत्युक्तं फलं तद-
ज्ञेयाचतुर्वर्षादोत्पन्नस्य स्यात् अर्थनाशस्तृतीयचरणे
इत्युक्तं तदज्ञेयाचतुर्वर्षादजातस्य स्यात् मूलस्य चतुर्थपादेः
शुभ इत्युक्तं तदज्ञेयाप्रथमचरणोत्पन्नस्य स्यादित्यर्थः।
तदाह कश्यपः “फलं तदेव सार्पण्यं प्रतोपं त्वन्यपा-
दतः” इति। वसिष्ठोऽपि “मूलाद्यापादजनितः पितरं
निहन्ति द्वितीयजः स्वजननीं त्रिपदेऽर्चयन्तम्। तौरी-
यजः शुभकरः फलमेतदेव विलोमतो भुजगध्विणाभवस्य
सर्वमिति”। द्वितीय एव द्वितीयः प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्
स्वार्थेऽप्येवं तौरीयविलोमशब्दौ साध्यौ। अयमर्थः
स्मृतसुक्तो भास्करव्यावहारे ‘सार्पण्ये प्रथमे राज्यं द्वि-
तीये तु धनस्यः। तृतीये जननीनाशचतुर्थे मरणं पि-
तरिति”। अंशचरणः अत्र सम्नादिदौष्ट्ये सति दुष्टं
फलमविकलं भवतीत्याह बादरायणः “मूलसार्पण्यं दंजं
दौष्ट्यं स्यात् सम्पूर्णं तु लग्नये। सकृदेऽज्ञे च विवले
शुभदृष्टिविवर्जिते” इति। अतः यथा अस्तेषां पादौष्ट्येऽपि
शान्तिकं विधेयं तथाज्ञेयान्यमवादिस्थानरालमहाराजका
भुक्तमूलाख्यकालोयोऽभिर्विहितज्ञोत्पन्नस्यापि शान्तिकं
विधेयम्। अत्र सम्प्रतिवाक्यं प्रागभिहितं तत्र मूलशान्तिर-
ज्ञेयाशान्तिय मण्डलान्द्रमेति पञ्चव्याख्यानानन्तरं लिखि-
ष्यते”। “अथात्र प्रसङ्गान्मूलवृत्तविचारोऽभिधीयते जयार्थे
मूलसम्प्रत्यवाशाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा। सुनयोऽष्टौ
दिशो रुद्राः सूर्याः पञ्चाङ्गुल्योऽग्नयः। मूले तु मूल-
नाशः स्यात् सन्धे वंशविनाशनम्। त्वचिः० मातुर्भ-
वेत् क्रोधः शाखायां११ मातुलस्य च। पत्ने१२ राज्यं वि-
जानीयात् पुष्पे१३ मन्त्रिपदं स्रतम्। फले ४ च वि-
पुला लक्ष्मीः शिखायां१४ मूलजीवितमिति” अथ मूला-
ख्यस्य पुरुषस्याङ्गेषु घटोविन्यासस्तत्त्वैव। “मूलस्य
घटिकान्यासो मूर्ध्नि पञ्च ५ जपो भवेत्। सुखे सप्त ७ मृतिः
शूलोः स्रग्ध्वे वेदा ८ महावलः। नाड्योरष्टौ बली

पाण्ड्योस्त्रिंशोः हस्तान्वितो भवेत्। हृदि खेटाः ८
भूपमन्त्री नामौ द्वौ २ ब्रह्मविद्भवेत्। गुह्ये दशाः १० इति-
कामी स्याज्जातुनोः षण् ६ महामतिः। पादयोः षण् ६
मत्सिस्तस्तेत्युक्तवान् कमलासनः” इति। अथ मूलोद्भूता-
याः कन्यायाः फलार्थं मूलाङ्गविभागस्तत्त्वैव। “चतस्रो ४
नाडिकाः शीर्षे कुर्वन्ति पशुनाशनम्। सुखे षट् ६ धन-
हानिश्च कष्टे पञ्च धनागमः। कौटिल्यं हृदये पञ्च
बाह्योर्विस्तारम” च तत्। वेदाः ८ पाण्ड्योर्दयाधर्मं
वेदा ८ गुह्येऽतिकामिनी। ज्येष्ठमातुलनाशश्च जङ्घयो-
र्युग ३ नाडिकाः। ज्येष्ठभ्रातृविनाशश्च चतस्रो जातु-
युग्मके। पादयोर्दश १० नाशश्च तत्र वैधव्यादिभ्येत्।
इति मूलप्रसूतायाः फलमीरितमोक्षमिति” अथार्थः
शीर्षे चतस्रो ४ घटिकाः सुखे षट् ६ कष्टे पञ्च ५
हृदये पञ्च ५ बाह्योर्विस्तारं पञ्चपञ्चेति ५ वीप्सा।
पाण्ड्योर्भविष्यत्वाद्भो भागयोद्यतस्य इत्यत्रापि वीप्सा।
गुह्ये चतस्रः ४ जङ्घयोर्विस्तारं द्वे द्वे २ २ एवञ्चतस्रः
जातुद्वये द्वे द्वे एवं चतस्रः पादयोः पादद्वये पञ्चपञ्चे-
त्येवं दश १० एवं मिलित्वा षट् ६ घटिका भवन्ति।
अथाज्ञेयाजातयोः पुत्रकन्ययोरङ्गविभागेन फलं तत्त्वैवो-
क्तम् मूर्ध्नि पञ्चसु ५ पुत्राभिर्मुखा सप्त ७ पित्रक्षयः।
नेत्रे द्वे २ जननीनाशो स्त्रीषु लग्नमटः। स्कन्धे
वेदा ८ सुरो भक्तिर्हस्तोऽष्टौ ८ च बली भवेत्। हृदयो-
कादशभिः११ शास्त्रपाती संजायते नरः। हास्यां नामौ
भ्रमः, घट्भिर्मुदे नन्देऽस्तपोधनः। पादे पञ्च ५ धनं हनि
सार्पण्ये तत्फलं क्रमादिति”। अथाज्ञेयाघटोऽपि तत्त्वै-
वोक्तः फलं पुष्पं दलं शाखा त्वलता कन्द एव च।
सार्पण्ये दशाः १० चां ५ हृदि खेटा ७ विद्या १२ कर् १२ सा-
गराः ४। नाडिकास्तद्भवेत्वाले फलं ज्ञेयं यथाक्रमम्।
श्रीः श्रीराजभयं हानिमातृपितात्मसंक्षयः” इति।
अथञ्च विभागो नक्षत्रस्य षट् ६ घटिकात्मकत्वे ज्ञेयः
न्यूनाधिकत्वे तु त्रैराशिकसङ्ख्याम्”।
वसिष्ठेनान्येष्वपि कियत्सु नक्षत्रेषु जातस्थारिपुक्तं
“चित्वाद्यर्धे” उपमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे
तृतीये। जातः प्रत्यक्षोत्तराद्यो विधत्ते मातापितृभ्यां-
तरं चात्मनागम्। द्विमासस्योत्तरादोषः पुत्रे चैव
विमासकः। पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्वा धान्मासिकं
फलमिति” अत्रोत्तराशब्देनोत्तराषाढा गृह्यते पूर्वाषा-
ढासाहचर्यात्। अत एवपि नक्षत्रेषु यथाशक्तिमूलव-

स्थानिकं दोषपरिहाराय विधेयम् परन्त्वत्र देवताभेद
एव केवलं ध्येयः । स च तत्तत्स्थानिकतः तत्तन्मन्त्राद्य
वेदादेवावगन्तव्यास्तस्थानिकस्तु तिथिगण्डान्शालास्थाना-
भिर्विज्ञेय इत्यलमिति प्रसङ्गेन" पी०धा०। अथ मूलनिवासं
सफलमिन्द्रजालाच्छन्दसाह स्वर्गे इति शुचिरापादः प्रौढपदो
भाद्रपदः इष आश्विनः माघः प्रसिद्धः एष मासेषु मूलं
मूलनक्षत्रं स्वर्गेऽस्ति स्वर्गे निवासस्तस्य । नभाः आश्विनः
अन्ये प्रसिद्धाः आश्विनकार्तिकचैत्रपौषे भूमौ मूलं
तिष्ठति । तपस्यः फाल्गुनः शुक्रो ज्येष्ठः अन्यौ प्रसिद्धौ
फाल्गुनमार्गशीर्षवैशाखज्येष्ठे ध्वजस्तात्याताले मूलं तिष्ठति
एष मूलनिवास उक्तः एतत्फलञ्च मूलनक्षत्रं यदा
यश्चिन्मासे यत्र वसति तत्रैव स्वर्गभूमिपातालेष्वेवोक्त-
शुभाशुभफलं ददाति अथमत्र तात्पर्यार्थः ब्रह्माद्य-
भावेन शान्तिकं कर्तुं भगवन्तु वतः पुंसः स्वर्गपातालनि-
वासित्वेन मूलस्थारिणोपस्थाया न प्रभवेत् यदा तु
भूमावेव निवासस्तदा दोषनिवारणं नैव स्यादित्य-
क्तेनापि शान्तिकं विधेयं नैतावता प्रायुक्ते विषये शान-
त्यभाव एव किन्तु यथाशक्ति तत्रापि शान्तिकं विधेयं
शक्तेन तु सर्वत्रैव विधेयम् तदुक्तं ज्योतिषार्थे
"मार्गफाल्गुनवैशाखज्येष्ठे मूलं रसातले । माघाश्विन-
नभस्तेषु शुचौ मूलं सुरालये । पौषआश्विनचैत्रेषु
कार्तिके भूमिसंस्थितम् । भूमिष्ठं दोषवच्छलं स्वस्वमन्यत्र
संस्थितम्" कश्चित् सौरमासपरत्वेन मूलनिवासोऽभि-
हितः "इषान्तिसिंहेषु घटे च मूलं दिविस्थितं युष्म-
द्वलाङ्गनान्ये । पातालगतं मेघघट्टः कुलीरनक्षत्रेषु भूमा-
विति संस्मरन्ति । स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले च घनागमः ।
मर्त्यलोके यदा मूलं तदा मृत्युः समादिशेदिति" ज्यो-
तिषरत्नेऽभिहितत्वात् पी०धा०। अथ मूलप्रसङ्गादु-
देषु गण्डान्नादिनिमित्तेषु सत्त्वु जातस्थारिणं सपरि-
हारं शार्दूलविक्रीडितेनाह गण्डान्नेति एतेषु प्रदार्थेषु
सत्त्वु जनिः शिशोरुत्पत्तिर्न शक्ता दुष्टफलदा गण्डानः
सन्धिविशेषः स त्रिविधो नक्षत्रतिथिलग्नभेदेन तद्वचनं
ज्येष्ठा पौष्णमेवादिना वक्ष्यति इन्द्रभं ज्येष्ठानक्षत्रं
मूलः मूलस्थो दुष्टयोगः पातो महापातो गणित-
साध्यो, व्यतीपातास्थो वैष्टतास्थश्च परिचय्याचातगण्डा
अपि दुष्टयोगाः अथमस्तिध्वजयः संक्रान्तिः सूर्यस्य
राश्यान्तरसंक्रमणकालः व्यतीपातवैष्टती सप्रदशसप्तविं-
शतितमौ दुष्टयोगौ सिनीवाली दृष्टेन्दुरभावाद्या । कुङ्-

नैष्टेन्दुरभावाद्या "सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नैष्टेन्दु-
का कुङ्गः" इत्यभिधानात् दर्शयन् दर्शनरहिताभावाद्या ए-
तन्नाये सस्यक प्रतिपादयिष्यते वज्रे दुष्टयोगे कृष्णे ज्येष्ठपक्षे
चतुर्दशी वज्रपक्षेनमाष्टतृमिमात्रं यमपक्षे मघाविशाखे-
त्युक्ते दुष्टयोगे दम्भयोगे सूर्ये शपद्धास्मिरसादनन्दा
इत्युक्ते दुष्टयोगे केचित्तु चापान्त्यगे मोघटगे पतङ्गः
इति यष्ट्यमाणा दुष्टयोग इषि व्याचष्ट्यः स्तौ द्वीपा-
तोयादित्यादिनोक्ते सत्त्वुयोगे विष्टौ भद्रायां मोदरस्य
श्चातृभगिन्या वा भे नक्षत्रे पितृभे माता च पिता च
पितरौ तयोर्भे मातृभे पितृभे च एषु निमित्तेषु सुतस्य
सुताया जन्म चेत् स्यात्तदनिष्टत्वात् स्यादित्यर्थः । दुष्ट-
निमित्तस्योपलक्षणत्वात् सूर्यचन्द्रपञ्चजन्मलीतरजन्मा-
प्यनिष्टं सजातीयोपलक्षण्यप्रसवानन्तरं विजातीयोप-
लक्षण्यप्रसवस्तीतरः तथा पुत्रलयप्रसवानन्तरं कन्याया जननं
कन्यालयप्रसवानन्तरं पुत्रस्य जननम् अथएव त्रिभ्यः
सजातीयेभ्यः इतरो विजातीयस्तीतरः स्त्री च लीत-
रेति व्युत्पत्तिश्च लीतरश्च लीतरा च लीतरौ पुमान्
स्त्रियेत्येकशेषः अथ परिहारोऽप्युच्यते सा जनिः
शान्तितो वसिष्ठाद्यां प्रोक्तायाः शान्त्याः शुभा परिहा-
मे सुखदायिनी शारीरकेशातुभवपूर्वकनीरोगदीर्घायुष्टु
शिशोः स्यादित्यर्थः । अत्र मूलवाक्यानि लिखन्ते ।
तत्र प्राक्पद्यप्रतिज्ञातसकलशान्तिसामान्यकर्मैषयिकी
च मूलशान्तिसावदुच्यते । शौनक उवाच । अथातः
सम्यक्स्थासि मूलजातहिताय च । मातापित्रोर्धन-
स्यापि कुले शान्तिहिताय च । त्वागो वा मूलजातस्य
स्यादद्याद्वात् प्रदर्शनम् । अभुक्तमूलजातानां परित्यागो
विधीयते । अदर्शने वापि पिता स तु तिष्ठेत् समा-
ष्टकम् । एवं च दुहितुर्धनं मूलजातफलं बुधैः ।
सुखकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिहोमस्य यत्नतः । जातस्य
जननाद्ये तु जन्मार्थं वा शुभे दिने । समाष्टके वा मति-
मान् कुर्याद्वा शान्तिमादरात् । यदेव शान्तिकं कुर्यात् कर्म
तत्तु प्रचक्ष्महे" अधिकं तत्र दृश्यम् ।
"गण्डेषु स्फुटरचनाजपलवङ्गी" "गण्डोच्चलास-
ज्वलनाभिचक्रवा" इति च माघः ।

गण्डक पुंस्त्री गण्ड+कार्ये क । (गण्डकार) १पशुभेदे स्त्रियां
जातित्वात् लीप् । २गण्डशब्दार्थे तस्य ह्यभूषणपरत्वेऽपि
कश्चित् भूषणमात्रपरत्वेति प्रायेण "व्याघ्रनखपङ्क्तिम-
सिद्धता गण्डकाभरणा (वाल्मीकि) च" आदौ । ३धनौ

“गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान्” काट०
स्फोटकरोगे “अनेकवेलावातनिर्मितवज्रगात्रगण्डकम्”
काट० । गण्डकी नदी सञ्जिततवाऽख्यस्य अच ।
गण्डकप्राचीत्यदेशभेदे तत्रवासिषु तन्त्रेषु बह्वेषु
“ततः स गण्डकान् न्यूरो विदेहान् भरतर्षभः। विजि-
त्याख्येन कालेन” भा० सं० २८७० भीमप्राचीजयोक्तौ ।

गण्डकी स्त्री गण्ड+जातौ ङीप् । १ गण्डकी गण्डकजा-
तिस्त्रियाम् । २ नदीभेदे ३ तदधिष्ठातृदेवीभेदे च सा
च विष्णुमेवया शालग्रामशिलाखनिवन् लेभे तत्-
कथा । वराहपु०

“गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधे । शीर्ण-
पक्षाशनं कृत्वा वायुमन्त्रायनन्तरम् । दिव्यं वर्षगतं
तेमे विष्णुं चिन्तयती ब्रदा । ततः साक्षाज्जगन्नाथो
हरिर्भक्तजनप्रियः । उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः
प्रणतवत्सलः । गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा वि-
श्रितोऽनघे ।। जनवन्धिद्वया भक्त्या वरं वरय
स्रजते ।। किं देवं तददस्माशु प्रीतोऽस्मि वरवर्षिणि ।।
गण्डक्यापि पुरोद्वहा शङ्खचक्रगदाधरम् । दण्डवत्
प्रणता भूत्वा ततः स्रोतुं प्रचक्रमे ।” “ततो हिमांशो !
सा देवो गण्डकी लोकतारिणी । प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा
मधुरं वाक्यमब्रवीत् । यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देवो मे
वाञ्छितो वरः । मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत्
पुत्रतां व्रज । ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास
गोपते ।। किं वाचितं निभ्रमया निवन् मत्सङ्ग-
लुब्धया । दास्यामि वाचितं येन लोकानां भवमोक्षणम् ।
इत्येवं कथया देवो निचित्य मनसा स्तवम् । गण्डकी
भवदत् प्रीतः शृणु देवि ! वचो मम । शालग्रामशिला
रूपी तव गर्भगतः सदा । तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानु-
ग्रहकारणात् । मत्सन्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा
भविष्यसि । दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवाव-
गाहनात् । हरिष्यसि महापापं बाह्यजनः कायसम्भवम् ।
यः स्नासति विधानेन देवर्षिपूजनर्पकः । तर्पयेत्
स्वपितृणां पितारदित्वा दिवं नयेत् । स्वयम् मम प्रियो
भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति । यदि त्वय्युत्सृजेत्
प्राणान् मम कर्मपरायणः । सोऽपि याति परं स्थानं
यत्र गत्वा न शोचति । एवं दत्त्वा वरान् देव्यै तत्त्वै-
वान्तरधीयत । ततः प्रभृति तिष्ठामः क्षेत्रेऽस्मिन् शय-
नाच्छन ।” “गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं

सूतम् । पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम्”
स्मृतिः । सा च शोचनदसञ्जिततस्याने गङ्गायां सङ्गता
हरिहरजेतया च तत्सङ्गमस्थानं प्रसिद्धम् । “गण्ड-
कीञ्च महाशोणं सदानीरां (करतोयाम्) तथैव च । एक-
पर्वतके सदाः क्रमेणैवाव्रजन्त ते” भा० सं० १६४० “गण्ड-
कीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् । वाजपेयम-
वाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति” भा० सं० ८४ । “गण्डक्या
उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । किङ्कस्य वकरस्थञ्च
गुरुं यत्नेन वर्ज्यं वेत्” मलमा० तं ।

गण्डकारी स्त्री गण्डं यन्विं भग्नसंयोजनरूपं करोति
क्ष-यण् गौ० ङीप् । (हातजोड़ा) १ वराहक्रान्ताया-
मोषधौ रत्नमा० । २ खदिरवृक्षे शब्दच० ।

गण्डकाली स्त्री गण्डे पु यन्विषु काली । १ खदिरवृक्षे
२ समकृत्याम् अमरः । [शब्दे तस्य तत्पुल्लवकया दृष्ट्या
कण्डकौपुच पु० इत० । १ शालग्रामे शिलाभेदे । गण्डकी-
गण्डकीशिला स्त्री गण्डक्यास्तत्पद्मा शिला । शालग्राम-
शिलायाम् । [मदे हारा० ।

गण्डकुसुम न० गण्डस्य हस्तिकपोलस्य तुलुममिव । १ हस्ति-
गण्डकूप पु० गण्डे गण्डवदुच्चपर्वतभृगौ कूपः । पर्वतोच्च-
देशस्य कूपे हारा० । [फलप्रधाने वृक्षे शब्दचि० ।
गण्डगात्र न० गण्ड इव उच्चावचं गात्रमस्य । (खाता)
गण्डदूर्वा स्त्री गण्डयुक्ता यन्विमती दूर्वा । (गांठदूर्वा)
दूर्वाभेदे राजनि० । “गण्डदूर्वा हिमा लौहद्राविणी
पाहिणी लघुः । तिष्ठा कथाया मधुरा वातकृत् कटु
पाकिनी । दाहृतृष्णावलासासुकुष्ठपित्तज्वरापहा”
भावप्र० । [लोपः । गण्डतुल्यचरणे ।

गण्डपाद त्रि० गण्डस्य पाद इव पादोऽस्य सुखा० नान्य-
गण्डफलक न० गण्डः फलकमिव प्रशस्तत्वात् उपमितसं० ।
१ विस्तीर्णगण्डे । बह्व० सं० १२ तदुक्ते त्रि० । “धृतसुखगण्ड-
फलकैर्विबभुर्विकसद्गिरास्त्रिकमलैः प्रमदाः साधः गण्डं भि-
त्तिरिव । गण्डभित्तप्रादयोऽपि तत्रार्थे “निधौ तदानामल-
गण्डभित्तिः” “असुगतमजिह्वन्ते गण्डभित्तीर्विहाय” रघुः ।
गण्डमाला स्त्री इत० । १ रोगभेदे । तद्वत्त्वभेदाद्युक्तं
भावप्र० यथा

“कक्कन्तुकोलामलकप्रसाधैः कक्षांसमन्यागल
वज्जुषेणु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्नाद्गण्ड-
माला बह्वभित्तु गण्डैः ।” “गण्डमालाया एका-
वस्थाविशेषमपचीमाह “ते यन्मयः केचिदवाप्तपाकाः

स्वयन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कालानुबन्धं चिर-
मादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् । ते अन्येऽप्य-
गण्डमालाया एव गण्डाः केचिदवाप्रपाकाः सन्तः
स्वयन्ति, केचित् नश्यन्ति पुनः प्ररोहन्ति । अन्ये भवन्ति
च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला चिरं
तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति । अपच्याः साध्यत्वा-
दिकमाह । साध्या कृता पीनसपार्श्वशूलकास-
ज्वरच्छर्दिद्युता त्वसाध्या । अन्यैर्लक्षणमाह । वा-
तादयो मांसमश्नुक् च दुष्टे संदृष्य मेदश्च तथा गि-
राश्च । वृत्तोद्धतं विस्पष्टितं तु शीघ्रं कुर्वन्त्यतो
यन्विरिति वदितः । विस्पष्टितं यन्विरूपम् ।

गण्डमालाऽस्यस्य इति । गण्डमालिन् तद्रोगवति त्रि०
तस्य आह्वे पर्वतामाह मतुः “भ्रामरी गण्ड-
माली च श्वित्रयो पिशुनस्तथा” ।

गण्डमालिका स्त्री गण्डानां यन्वीनां माला यत् कप्
कापि अत इत्थम् । १ लज्जालुलतायाम् रत्नमा० ।

गण्डयन्त पु० गण्ड-भञ्ज् । १ मेघे उज्ज्वलदन्तः ।

गण्डली पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनाप्रदेशः क्षुद्रशैलस्तत्र स्त्री-
यते ला-क्लिप् । १ महादेवे “गण्डली मेरुधामा च
देवाधिपतिरेव च” भा० आनु० १७ अ० । “शिवसहस्र-
नामोक्तौ “सुलोपः आर्धः” नीलकण्ठः ।

गण्डलेखा स्त्री लिख्यतेऽत लेखा स्पली गण्डः स्थलीव ।
१ प्रशस्तगण्डस्थलाम् ।

गण्डशिला स्त्री गण्डः भूमेरुच्छूनाप्रदेश इव शिला ।
भूमेरुच्छूनाप्रदेशवत् १ स्थूलपाषाणे । “वृष्टोऽङ्गुलिशिरो
मातः क्षणाद्गण्डशिलासमः” भाग० १।१२।१ ।

गण्डशैल पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनाप्रदेशः शैलः स्थूलो-
पलः, शैलस्य गण्ड इव वा राजद० पूर्वनि० । भू-
कम्पादिना पर्वतात् पतिते स्थूलपाषाणे अमरः ।
“लीलां दधौ राजतगण्डशैलः” “अस्मिन् भजन्ति कन-
कोपलगण्डशैलाः” । “योयाशासुरभिरुरोजगण्डशैलैः”
इति च भावः ।

गण्डसाङ्गया स्त्री गण्डेन सहित आङ्गयो यस्याः ।
१ गण्डक्यां नद्याम् “गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूगण्डका-
ङ्गया” भा० व० २।२ अ० । [शब्दच० स्त्रियां ङीप् ।
गण्डाङ्ग पुंस्त्री गण्ड इव उच्छूनामङ्गं यस्य । १ गण्डके
गण्डान्त न० “मन्त्रवित्तिलम्बानां गण्डानां त्रिविधं स्मृतम् ।
नवपञ्चचतुर्षां द्वौ कार्द्विषट्कामितम्” ज्योति-

षोक्ते त्रिचिन्तादीनां सन्धिसमयभेदे उपयमशब्दे
१२५८ पु० विवृतिः । [इत्ये भावप्र० ।

गण्डारि पु० गण्डरोगस्याऽरिः नाशकत्वात् । १ कोविदार-
गण्डाली स्त्री गण्डेन यन्विनाऽप्युते भूयते खल-घञ्
गौरा० ङीप् । १ श्वेतद्रुपायां अमरः । गण्डमलति-खल-
अयं गौरा० ङीप् । २ सपांजीडले भावप्र० । [हेम० ।

गण्डि पु० गण्डि-इन् । वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागे (गुडि)

गण्डिक त्रि० गण्डः बुद्धुद इवाकारेणाप्यस्य ठन् । बुद्धुदो-
पमे १ क्षुद्रपाषाणादौ “गन्धमादनपाशे” तु परे त्वपर-
गण्डिकाः” भा० भी० ३ अ० । “अपरे अस्य गन्धमादनस्यै-
वावयवभूता बुद्धुदोपमाः क्षुद्रशैलाः” नील० । अस्यायै
ङीप् स्त्रायै क ह्रस्वः । २ गण्डिका क्षुद्रगण्डपाषाणे स्त्री
“तथा मास्यवतः प्रहृष्टे पूर्वपूर्वां तु गण्डिका” भा० भी० ७ अ० ।
अत्र “नगं डिक्कारयोगं करोऽणुमिति” भा० आश्व०
८ श्लोकं कश्चिदुदाजहार तद्विन्यं तस्य श्लोकस्य नग-
मितिच्छेदः तदर्घ्यस्तु नीलकण्ठेनोक्तः यथा नगं पर्वतं,
क्षीयते विज्ञायसा गच्छति ङीः पक्षी ततः अस्यायै कन्
डिका नगकादि तस्याकारेण योगोऽस्य तथाभूतं करे
कुर्वे तथा च पर्वतमपि नगकीकृतं शक्नोमीति” ।

गण्डीर पु० गण्डि-वा० ईरन् । १ समञ्जिलायां (यशा) ख्याते
वृक्षे जटा० (गुमिया) ख्याते २ शाकभेदे भरतः । ३ सेहगण्ड-
वृक्षे (सिजु) स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।

गण्डु (गण्डू) पुंस्त्री गण्डुते गण्डि-आधारे ठन् स्त्रीत्वे
अप्राणिजातिवाचकत्वात् ङङ् । १ उपधाने (कालिश)
जटा० तत्र कपोलरूपवदनैकदेशव्यापारसत्त्वात्तथा-
त्वम् । २ यन्मौ पु० शब्दार्धचि० गण्डू पदः । गण्डुः
यन्विरस्यस्य सिद्धा० वा लच् । १ गण्डुल यन्विद्युते त्रि०
पक्षे मतम् । गण्डु मतु तत्रायै त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गण्डूपद पुंस्त्री गण्डुः यन्वयः तदुतानि पदानि यस्य ।
(केचो) १ किङ्कुलके अमरः । स्त्रियां ङीप् । अस्यायै
ङीप् । गण्डूपदी २ क्षुद्रकिङ्कुलके अमरः । [हेमच० ।

गण्डूपदभव न० गण्डूपद इव भवति भू-अच् । १ सीसके
गण्डूप पु० गण्डि-अपन् । १ सुखपूरणे २ सुखान्तरतजलादौ
च “गण्डूपसञ्ज्ञितवता पयसः सरोपम्” भावः । “स-
खोष्णः स्नेहगण्डूपो नखं स्नेहिकमेव च” सुत० ।
“अपां द्वादशगण्डूपैश्चैखण्डिर्विधीयते” आ० त० ।
“तस्य जङ्गुः सुतो, गङ्गां गण्डूपीत्यत्र योऽपिबत्” भाग०
८।५।१ । “गजाय गण्डूपजलं करेणुः” कुमा० १२ ह्रस्वि

गण्डोपधारेऽप्रसूतिपरिमाणे च मेदि० “गण्डू पञ्चलमात्रेण शफरो फर्फरायते” उद्धटः। ५ उद्धतनाभौ च स्त्री टाप् अमरोक्तं स्त्रीत्वमेतदर्थपरमिति शब्दार्थचि०।

गण्डू पञ्चलधारणादौ विधिवत् भावप्र० दर्शितो यथा “स्त्री हृषीरकपायादिद्रवैः संपूर्णमाननम्। आपूर्य्य स्वीयते तावद्विधिर्गण्डू पधारणे। कफपूर्णास्तया यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत्। नेत्रघ्राणस्तुतिर्व्याधिसा- यदुगण्डू पधारणम्। गण्डू धान् सुस्थितः कुर्यात् स्निग्धभालगलादिकः। मनुष्यस्त्रीं क्षया पश्च सप्त वा दोषनाशनान्। गलादिक इत्यादि शब्देन गण्डू कपोलौ गृह्यते सुशुतोक्तत्वात्। चतुर्विधः स्यादुगण्डू पः स्त्री हनः शसनस्तथा। शोधनो रोपणश्चैव कवलचापि तादृशः। स्निग्धोष्णः स्निग्धो वाते, स्यादुशीतैः प्रसा- दनः। पिप्पे कटुम्लवर्णैरुष्णैः संशोधनः कफे। कषा- यतिक्तमधुरैः कटुष्णो रोपणो ब्रूणे। दद्याद्भूषेण चैव गण्डू पे कोलमात्रकम्। कफप्रमाणः कल्कच कवले दीयते बुधैः। धार्यन्ते पञ्चमाहर्णादुगण्डू धाः कवलादयः। व्याघ्रेण च यस्तुटिर्मेढ्रा यज्ञलाघवम्। इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डू पे विधत्ते भवेत्। हरिदास्यस्य वैरस्यं शोधपाकं ब्रूणं तृणम्। दलचालं च गण्डू पो वैशद्यं तु करोति हि। अथ कवलः वातपित्तकफत्रयस्य इत्यस्य कवलं सुखे। अर्द्धं निःक्षिप्य संचर्च्य निष्ठी- पेत्कवले विधिः। कवलः कुशते काङ्गाम्भक्ष्येण हरते कफम्। तृणां शोफञ्च वैरस्यं दलचालञ्च नाशयेत्।”

गण्डोपधानं न० गण्डू उपधीयतेऽत्र उप+धा-आधारे ल्युट् इत्०। (गालपालिश) गण्डूस्थापनाहं १ उप- धाने। “सुदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च” सुनु०।

गण्डोल पु० गङ्गि-खोलच् ॥ गङ्गके २ पासे च हेमच०। गुङ्ग- कश्च वक्तुं लाकारः (गोला) पदार्थभेदः। गुङ्गकशब्दे दृश्यम्। गण्डोलपाद पु० गण्डोल इव पादोऽस्य उपमानपूर्वत्वेऽपि हृस्वा० नान्वलोपः। १ गण्डोलतुल्यवर्तुलपादे लि० स्त्रियां स्नाङ्गत्वात् वा ङीप्।

गण्य लि० गणं लब्ध्वा गण+यन्, गण-कर्मणि यत् वा। गणं सङ्ग्रहणं १ लब्ध्वा, २ गणनीये च। अथ गण्यः। गण्ये भवः दिगा० यत्। गण्य १ गण्य भवे लि०। अथ केनचित् समासे उत्तरपदस्यत्वे यस्यादि० अकर्मधारये उत्तरपदस्य स्यादुदा- तता धार्मिकगण्य इति।

गत लि० गम-कत्तरि क्त०। १ अतीते “तुनोद तस्य स्थलपद्मि-

नीगतम्” किरा०। “गता वज्रतरा कान्ते ! स्वस्या तिष्ठति यामिनी” “गताः समाः पादयुताः” नी० ता०। “आयुधो- ऽङ्गं गतं तस्य” सू० सि० धातुनामनेकार्थत्वात् २ इत्यं भावं प्राप्ते च। “तथा गतायां परिहासपूर्वम्” रघुः। “तथा गतायां तथाभूतायाम्” भट्टिना०। तथा रूप- प्राप्तायामिति तु न्याय्यम् ॥ ३ समाप्ते ३ पतिते। कर्मणि क्त० ॥ ५ ताते ६ प्राप्ते ७ उक्तगतिके च। भावे क्त० ॥ ८ गमने न० “गतं तिरस्त्रीनमनूहसारणे” माघः। “गतेषु लीलाक्षित- विक्रमेषु” कुमा०। “गतं गतं यङ्गिसमागतं गतम्” भट्टिः।

गतत्रप लि० गता त्रपा लब्ध्वा यस्य ॥ १ निर्लब्धे। [अमरः। गतनासिक लि० गता नासिकाऽस्य। (खादा) नासिकान्मुख्ये गतप्रत्यागत लि० पूर्वं विरागात् स्वस्थानात् गतः पश्चा- दागतः स्वसेवायां विरक्ततया पूर्वं गते पश्चादागते ॥ इत्यादौ “शत्रु सेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्। गत प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः” मनुः। “सा चेदक्ष- तयोनिः स्थावृतप्रत्यागताऽपि वा” मनुः। भावे क्त०। २ गमनप्रत्यागमनयोश्च न० द्विव०। गदाशब्दे दृश्यम्।

गतबुद्धि लि० गता बुद्धिरस्य। १ ज्ञानानुस्ये।

गतरस लि० गतो रसोऽस्य। १ नटरसे “यातयामं गतरसम्। अमलकचने” स्मृतिः।

गतभर्तृका स्त्री गतो नटः प्रोषितो वा भर्ता यस्याः कप् ॥ १ विधवायां २ प्रोषितभर्तृकायाञ्च। “किञ्च सुष्ठु- र्मुञ्चगर्गभर्तृकाः” माघः।

गतव्यय लि० गता नटा व्यया यस्य। १ व्ययानुस्ये।

गतसङ्ग लि० गतः सङ्गोऽस्य ॥ १ फलकामनानुस्ये २ फलसक्ते।

गतसन्नक पु० गतं सन्नमवसादहेतुभेदोऽस्य कप्। निर्भेदे १ हस्तिनि शब्दच०। [सृ० ह्योऽप्यागमनप्रयोजनम्] माघः।

गतसृष्ट लि० गता सृष्टा यस्य। १ निवृत्ततये। “गत-

गतस्तय लि० गतः स्तयो गर्वो, विस्मयो वा यस्य।

१ अहङ्कारानुस्ये २ विस्मयानुस्ये च। [पित्वात् ङीप्।

गताच्च लि० गतमच्च यस्य पञ्च समा० १ अथ हेमच० स्त्रियां गतागत न० गतं गमनमागतमागमनं द्वयोः, समाहारः १ गमा-

गमनयोः। “एवं त्वयीर्धर्ममनुपपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते” गीता। जीवस्य गतागतं च संसारे मरणोत्तरं पुन- र्जन्मपङ्कणरूपम् निष्क्रियस्य तस्य अन्त्ये वा तदसम्भवात्।

“गतागतकुलहलं नयनयोरपाङ्गावधि” रसमञ्जरी।

“मध्येन सधानां गतागतं लोहितः करो- ति ततः” दृष्ट० सं० ६६०। गतागतेन निर्दुःखम् अथ-

दुताठक् । गतागतिक यातायातनिष्पादिते लि० पूर्व-
गतं पश्चादागतम् । २पक्षगतिभेदे जटाधरः । गम-
कर्त्तरि क्त । कर्म० । पूर्व गते पश्चादागते लि० । खग-
मतिशब्दे विहितः । आ+गम-क्तिन् गतोत्तरमागतः ।
गतातरिष्यत् स्त्री । “जावालिरपि जानीते लोकस्यास्य
गतागतिम्” रामा० अयो० ११० ।

गताध्वन् लि० गतः अध्वा येन । १गतमार्गे २ज्ञाततत्त्वे च
“गताध्वाः स्त्रियसंशयः” भा०शा०२२२अ० । स्त्रियां “डावभा
ध्यामन्तरस्याम्” पा०या डाप् । सा च २चतुर्दशोयुक्ता-
मावास्यायां खर्विताशब्दे २४३८ पृ० कर्मप्रदोपवाक्यं
दृश्यम् । “अमावास्यां कुर्वीत चन्द्रे दृश्यमानेऽप्येकदा
गताध्वा भवतीति” गोपथब्रा० १।१।१० ।

गतानुगत लि० गतस्य गमनस्यानुगतम् व्यनुगमनम् । १गम-
नासुखपगमने । तेन निर्दृष्टं अन्वदूतादिठक् । याता-
दुगतक गमनानुगमननिष्पादने लि० । गतानुगतमस्त्वस्य
ठन् । गतानुगतिक तद्युक्ते लि० “गतानुगतिको लोको
न लोकः पारमार्थिकः” पञ्चन० ।

गतान्त लि० गत उपस्थितः अन्तः कलकालोऽस्य । १उप-
स्थितान्तकाले, सुमूर्तौ “मम दृष्टस्य कैकेयि ! गतान्तस्य
तपस्विनः” रामा० अ० १२।१० । गतः प्राप्तः अन्तो
येन । २प्राप्तचरमसीमनि च ।

गतायुस लि० गतं गतप्रायमायुर्जीवनकालोऽस्य । १प्राप्त-
चरमकाले, गतायुर्लक्षणं सुश्रुतेनोक्तं यथा
“शरीरशीलवोर्यस्य प्रकृतेर्विजतिर्भवेत् । तस्मारिष्टं स-
मासेन व्यासतस्तु निबोध मे । शृणोति विविधान्
शब्दान् यो दिव्यानामभावतः । समुद्रप्रमेषानाम-
सम्पत्तौ च निःस्रनान् । तान् स्नानाद्यावद्वृत्ताति
मन्यते चान्यशब्दवत् । आस्थारण्यस्नानांचापि विपरीतान्
शृणोत्यपि । हिमशब्देऽपि रमते सुहृद्वशब्देऽपि कुप्यति । न
शृणोति च योऽकस्मात् त्रुवन्ति गतायुषम् । यस्तूष्ण-
मिव दृष्ट्वाति शीत, सुष्णश्च शीतवत् । सङ्क्रान्तशीतपिङ्गको
यस्य दाहेन पीड्यते । अथगालोऽतिमात्रश्च यः शीतेन
प्रवेपते । प्रहाराच्चाभिजानाति योऽङ्गुष्ठेदमद्यापि वा ।
पांशुनेवावकीर्णानि यस्य गालाणि मन्यते । वसून्व-
भावराज्यो वा यस्य गाले भवन्ति हि । स्नातानु-
लिप्तं यद्यापि भजन्ते नीलमल्लिकाः । सुगन्धिवीति
योऽकस्मात् त्रुवन्ति गतायुषम् । विपरीतेन दृष्ट्वाति
रसान् यद्योपयोजितान् । उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा

दोषाभिदृश्ये । यस्य दोषाग्निमास्यश्च कुर्युर्मिथ्योप-
योजिताः । यो वा रसाच्च संवेत्ति गतासुं तं प्रच-
क्षते । सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
दृष्ट्वातीते योऽन्यथा गन्धं शान्ते दीपे च नीरुजः । यो
वा गन्धाच्च जानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् । इत्या-
न्यथाहिमादीनि कालावस्था दिग्गन्धा । विपरीतेन
दृष्ट्वाति भावानन्द्यांश्च यो नरः । दिवाज्योतीर्षि
यद्यापि ज्वलितानोव पश्यति । रात्रौ सूर्यं ज्वलन्
वा दिवा वा चन्द्रार्चसम् । अमेघोपप्लवे यस्य शक्रचाप-
तडिङ्गुणान् । तडित्वतोऽसितान् यो वा निर्मले मग्ने
वनान् । विमानयानप्रासादैर्यस्य सङ्कुलमम्बरम् । यद्या-
निलं भूर्भूमलमनरोक्षश्च पश्यति । धूमनीहारवासो-
भिराहतामिव मेदिनीम् । प्रदोषमिव लोकश्च यो वा
द्रुतमिवाश्रया । भूमिमहापदाकारां लेखाभिर्यस्य
पश्यति । न पश्यति सनज्ज्वां यस्य देवीमरुजतीम् ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषम् । ज्योत्स्ना-
दपेक्षतोयेषु ज्ञायां यस्य न पश्यति । पश्यत्येकाङ्ग-
हीनां वा विज्ञतां वाऽन्यसत्वजाम् । शकाककुम्भप्राणां
मेतानां यच्चरन्तसाम् । पिशाचोरगनागानां भूतानां
विज्ञतामपि । यो वा भयूरकगुह्यं विधूमं वज्रिनी-
क्षते । आतुरस्य भवेन्नृत्युः स्वस्यो व्याधिमवाप्नुयात् ।
अधिकं कालमिच्छाशब्दे १८८६ पृ० उक्तम् ।

गतासं वा स्त्री गतमार्त्तं यस्याः । गतपश्चाद्वर्षवयस्क्यायां
स्त्रियाम् । “द्वादशावृत्तरादूर्ध्वमापश्चात्समं स्त्रियः ।
मासि मासि भगद्वारा प्रज्यैवात्सवं स्वेत्” भावप्र०
तद्वतकाल उक्तः । रोगादिना तन्मध्यं गतरजस्कायामपि
जातवन्ध्यायां २स्त्रियाश्च राजनि० ।

गतार्थं लि० गतो ज्ञातोऽर्थो यस्य । ज्ञातार्थके पदार्थे “तदपि
स्वल्पकथनेनैव गतार्थम्” सा० द० ।

गतासु लि० गताः व्यसवोऽस्य । १मृते २शवे “गतासुन-
गतासुं च नानुशोचन्ति पण्डिताः” गीता । ३गतप्रायप्राणके
च सुश्रुतः गतायुःशब्दे दृश्यम् ।

गति स्त्री गम-भावे क्तिन् । १गमने । “सुखस्वेवास्ति मे
गतिः” रघुः । “प्रणयातिभूमिभगमयत् गतिभिः”
माघः । “उपागमे दुर्वरिता इवापदां गतिं न निवेष्ट-
मलं शिखीसुखाः” किरा० । २परिणामे च “दुरधिगमा-
हि गतिः प्रयोजनानाम्” किरा० । “गतिः परिणामः”
भट्टि० । ३ज्ञाने । करणे क्तिन् । ४प्रमाणे च । “अनेन

पूर्वं न भवेति का गतिः" किरा० "का गतिः किं प्रमा-
णम्" मल्लि०। आधारे क्तिन् । ५. सरणौ पथि "भिन्नगति-
र्हि लोकः" रघुः। इस्थाने च । "कां गतिं कृणु ! गच्छति"
गीत। "गतिं प्रतापस्य जलतुप्रमाथिनः" किरा० "गतिं
स्थानम्" मल्लि० । गम्यते कर्म्मणि क्तिन् । ७. स्वरूपे
"न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्" किरा० "गतिं
स्वरूपम्" मल्लि० । ८. विषये च "मनोरथानामगतिर्न
विद्यते" कुमा० "अगतिरविषयः" मल्लि० । भावे क्तिन् ।
९. यात्रायाम् । करणे क्तिन् । १०. अभ्युपाये "कलौ नास्त्येव
नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" पुरा० । ११. नाडीव्रणे
मेदि० । पक्षिपक्षगतिभेदाच्च खगतिशब्दे २४।५. ४.
उक्ताः । ४७०. स० ७७०. नक्षत्रभेदेन बुधस्य गतिभेदा-
स्तत्फलभेदाद्योक्ता यथा

"प्राक्तविमिश्रसङ्क्षिप्रतीक्ष्ययोगान्वोरपापाख्याः । सप्त
पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः । प्राक्तसज्जाः
वायव्यः १। याव्यः २। पैतामहाणि ४। वज्रलाचः २। मिश्रा गतिः २।
प्रदिष्टा गतिः १। शिथिलः १। पितृः १०। भुजगः ६। देवानि । सङ्क्षिप्रायाः २।
पुण्यः पुनर्वसुः फल्गुनीहयं चेति । तीक्ष्णयाः ४। भाद्रपदाहयं
शशाङ्काश्वयुजः १। १। पौष्णम् २०। योगान्तिकेति ५। मूलं हे
चपाटे गतिः सुतस्तेन्दोः १। घोराः ६। श्रवणस्वाङ्गः १४। वासवं २२।
वाह्यं २४। चैव, पापाख्या ७। सवितं १२। मैत्रं १७। शक्राग्नि-
दैवतं ६। चेति । उदयप्रवासद्विषयैः स एव गतिवचनं
प्राह । चत्वारिंशच्चिंशद्विंशमेता विंशति २२। नवकं च १८।
नव भासाधं दश चैकसंयुताः ११। प्राक्तताद्यानाम् । प्राक्त-
गत्याभारोग्यदृष्टस्यपदद्वयः क्षेमम् । सङ्क्षिप्रमिश्रयो-
र्मिश्रमेतदस्यासु विपरीतम् । अज्ज्यतिवक्रा वक्रा
विकला च मतेन देवस्यैताः । पञ्चचतुर्दशकाङ्क्षा
अज्ज्यादीनां पदभ्यस्ताः । अज्ज्यो हिता प्रजानामतिव-
क्राये गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला
भयरोगसञ्जननी ।"

पाणिन्युक्तेषु प्रादिषु १२ शब्दविशेषेषु पु० ते च "प्रादयः"
"उपसर्गाः क्रियायोगे" "गतिश्च" "उद्यौदिचिब्वाचच"
"अनुकरणं चानितिपरम्" "आदरानादरयोः सदसती"
भूषणोऽलम् "अनरपरिप्रे" "कथेमनसी" "अज्ञाप्रती-
भाते" "पुरोऽव्ययम्" "असं च" "अच्छ गत्यर्थवदे" "उ-
द्योऽनुपदेये" "तिरोऽन्तर्धौ" "विभाषा लजि"
"उपाजोऽन्वाजे" "साक्षात्प्रभृतीनि च" "अनत्याधाने
सरसिमनसी" "मध्ये पदे निवचने च" "नित्यं हसो

पाणावुपयमने" "प्राध्वं वन्धने" "जीविकोपनिषदा-
वौपस्ये ।" पा० उक्ताः धातुविशेषयोग एव तत्संज्ञां
भजन्ते धातुविशेषाश्च सि० कौ० त० स० प्र० दृष्ट्याः ।
तेषाञ्च गतिसंज्ञकानां "गतिर्गतौ" पा० अतुदात्तता ।
"सगतिरपि तिङ्" पा० । काठं प्रपचतीत्यादौ अतु-
दात्तता । "गतिरनन्तरः" पा० "कर्म्मार्थे ज्ञाने परे-
ऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या" पुरोहितम् । "गतिकारको-
पपदानां लङ्घिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः" वार्त्ति० ।
"गतिबुद्ध्यादि" पा० णिचि प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मत्वम् यामं
गमयति देवदत्तम् चैत्रः । गत्यर्थकर्म्मणि द्वितीयाचतुर्थी
चेष्टायां मनध्वनिं पा० । यामं यामाय वा गच्छति अ-
ध्वनि तु भागं गच्छति । अचेष्टायां मनसा गच्छति
"गत्यर्थकर्म्मकोत्यादि" पा० कर्त्तरि च क्त । यामं गत-
चैत्रः चकारात् भावे कर्म्मणि च गतं चैत्रस्य, गतो
यामचैत्रेण । "क्तोऽधिकरणे च" "प्रौढ्यगतिप्रत्यय-
सानेत्यादि" पा० आधारे क्त । "इदं यातं रमापतेः"
सि० कौ० । सर्वे गत्यर्थं ज्ञानार्थाः प्राप्त्र्थार्थेभ्युक्तेः
"मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च" पा० वर्त्तमानेऽपि क्त । शास्त्र-
मधिगतम् विप्रैश्च वर्त्तते, तेन ज्ञायमानमित्यर्थः । गत्यर्थ-
कधातवश्च गत्यपाद्ये पठिता एव ज्ञेयाः । वैदिकप्रयोगे तु
केचित्तन्त्रेऽपि धातवः समष्ट्या निघण्टौ पठिता यथा

"वर्तते । अयते । लोटते । लोठते । खन्दते ।
कसति । सर्पति । खमति । खवति । खंसते ।
खवति । खोतति । ध्वंसति । वेनति । मारि ।
भुरखति । श्रवति । कालयति । मेलयति । कष्ट-
ति । पिखति । विखति । मिखति । प्रवते ।
प्लवते । अयते । कवते । गवते । नवते । लोदति ।
नक्षति । सक्षति । व्यक्षति । सक्षति । अय्यति ।
तुरीयति । चतति । अतति । गति । इयति ।
सचति । ल्वरति । रंजति । यतते । अमति ।
प्रजति । रजति । लजति । क्षियति । धमति ।
मिनाति । अण्वति । अण्वोति । स्वरति । क्षिसति ।
वेप्रति । योषि । रिणाति । रीयते । रेजति ।
दध्यति । दभ्नेति । युध्यति । धन्वति । अरुपति ।
आर्यति । डीयते । तकति । दीयति । ईषति ।
फणति । हनति । अर्दति । मर्दति । सृष्टंते ।
नसते । ह्यति । इयति । ईते । ईक्षते । ज्ञयति ।
श्रावति । गति । आ गनीगति । लङ्गति ।

जिन्वति । जसति । गमति । प्रति । प्राति ।
प्रयति । वृहते । अयर्थति । जेहते । घृःकति ।
लुम्पति । प्साति । वाति । याति । इषति ।
द्राति । दूढति । एजति । जमति । जवति ।
वृद्धति । अमिति । पवति । हृन्ति । सेधति ।
अगन् । अजगन् । जिघाति । पतति । इन्वति ।
द्रमति । द्रवति । वेति । हयन्तात् । एति ।
जगायात् । अयुचुरिति । ह्यविंशतं गतिकर्माणि ।

एतेषां आद्यादिगणोयत्वं विकरणादेवावसेयम् ।

गतितालिन पु० स्कन्दसैन्यभेदे “शृणु नामानि चाप्येषां
येऽन्ये स्कन्दस्य सैन्यकाः” इत्युपक्रमे “वैताली गतिताली
च तथा कथकवाचिकौ” भा० शब्द० ४६७ ।

गतिता स्त्री गम-इलच् भित्तिना० नि तानादेशः । १ वेत्-
लतायाम् उज्ज्वलता २ नद्यां शपरम्परायाञ्च उष्णादिको० ।
गतिसत्तम पु० गतिवोधः, प्राप्यं स्थानं वा चासौ
सत्तमश्च । १ प्रमेधरे । “आदित्यो ज्योतिरात्मा च स-
हृणु गतिसत्तमः” विष्णुसं० ।

गत्वन् लि० गम-कनिप् मलोपे ठक् । गत्तरि । स्त्रियां ङीप्
रचानादेशः । गत्वरी ।

गत्वर लि० गम-करप् मलोपे ठक् । गमनशीले
स्त्रियां ङीप् । “अभिमानधनस्य गत्वरैः” किरा० ।

गत्वा अव्य० गम-ङ्गा । गतिं कृत्वैत्यर्थे “सदाः प्रीतिपरिसरे
च शिरीषस्य गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि
सोता” उत्तरच० । वेदे तु “क्लृयक् च” पा० यक् ।
गत्वाय तदर्थे अव्य० “दिवं सुपथ्यौ गत्वाय सोमं व-
ज्रिण आभरत्” ऋ० ८, १००, ८ । “गत्वाय गत्वा” भा० ।
स्नात्वादि० नि० आतःस्थाने ईत् । गत्वा तदर्थे अव्य० ।
“सा नोदुही यदावसेव गत्वा” ऋ० ४।४।१५ ।

गद् मेघध्वनौ खट् । चुरा० उभ० खट् सेट् । गदयति ते
अजगदत् त । गदयां वभूव आस चकार चक्रे ।

गद् व्यङ्गभाषणे आ० पर० सक० सेट् । गदति अगादीत्-
अगदीत् जगाद । गदितं गदः । गदां निगादाम् ।
प्रणिगदति+प्रणयगदत् । “जगादाप्ये गदायजम्” भाषः ।
“यच्च सायं सदा चैवं श्लोकमेकं जगाद ह” भा० व०
६७७ । “अथ जगदुरभीचैराग्निप्रसूतस्य विप्राः” भट्टिः ।
“गुह्यान्तरत्वा जगदे कुमारो” रघुः । “अलवाप्यभरो-
परोधि गदितम्” शकु० । “विस्तरात् गदतो मम”
देवीमा० ।

नि+नितरां कथने । “निगदानि यथा युक्तं पुराणाश्चयसे-
युतम्” भा० आ० ५७० । “पौरा निवर्त्तध्वमिति न्य-
गादीत्” भट्टिः । “मखांशभाजां प्रथमो मनीषि-
भिस्त्वमेव देवेन्द्र ! यदा निगद्यसे” रघुः । “न नैषध
कार्यमिदं निगादाम्” नैष० । भावे वा अच् । निगादः
निगदः । चतुर्थ्यन्तयोच्चारणे च । “प्रतिनिगद्य होमः”
कात्या० श्रौ० ६, १०२६ । “देवतां प्रति निगद्य देवतापदं
चतुर्थ्यन्यसुच्चार्य स्नाहाकारेण होमः” कर्कः ।

प्रति+प्रत्युत्तरकथने । “आभिगौवाभिरव्ययः प्रश्नं प्रति-
जगाद ह” भा० आनु० २२७७० ।

वि+विस्त्रोक्तौ । “न हि निम्वात् सवेत् चौद्रं लोके वि-
गदितं वचः” रामा० अयो० १५७० ।

गद् पु० गद-अच् । १ रोगे अमरः । “व्रणोत्थानाञ्च विज्ञानं
तद्वदप्रतिप्रेषणम् । प्रतिस्थायनिपेक्ष्य शिरोगदविषेच-
नम् । चिकित्सा तद्वदानाञ्च” सुश्रुतः । “देवां गदानां
ये योगाः प्रवक्ष्यान्ते गदह्वराः !” सुश्रु० । “असाध्यं
कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा” माघः ।
गद-अभ्यध्वनौ भावे अच् । २ मेघध्वनौ । गदकं
भाषणार्थकतोक्तिचिन्त्या हलन्तत्वात् ततो भावे घञ
एषानुशासनात् नावेवोपगदेऽपोविधानात् । १ रो-
हिण्योर्गर्भजाते वसुदेवपुत्रभेदे पु० । “बलं गदं सार-
णञ्च दर्भदं विपुलम् ध्रुवम् । वसुदेवस्तु रोहिण्यं
कृतादीनुदपादयत्” भाग० ८, १४७० । “हृदीकः
ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः । आसते कुशलं
कञ्चित्” भा० १।१२।१४, २८ । चलितानकडुन्दुभिः पुरः
सवलम्बं सह सारणेन तम् । समितौ रभसादुपागतः
सगदः सस्रतिपल्लुमर्हसि” भाषः । “जगादाप्ये गदायजम्”
भाषः । कु(ङ्) ४ कुठे विषभेदे न० राजनि० । गदाख्य-
गदाङ्गवाद्योऽप्यल १५ अक्षरभेदे पु० । गदाशब्दे दृश्यम् ।
गद्गद् न० गहद+प्रपो० । गहदभाषणे “वृक्षजेषु कण्ठो-
वतालूनामन्यतमे गद्गदवाक्यता” सुश्रु० । गद्गदव्ये व
पाठः सम्यक् ।

गदयिष्यु पु० गदि-इलुच् चोरवादेशः । १ कामे, २ कासके
श्वारदूके च लि० भेदि० ४ गद्वे उज्ज्वलदन्तः ।

गदा स्त्री गद-अच् टाप् । १ स्तनामख्याते लौहादि-
कोलिते, २ लौहमये याऽस्त्रभेदे, तदुत्क्रियामभेदो
वज्रि पु० घटुर्वेदे दर्शितो यथा “आहतं विहृतं चैव
गोभूतकमनावनम् । तयोर्वागवनिमितं वामदक्षिणमेव

च । व्याहृतश्च पराहृतम् पादोद्धूतमवपुतम् ।
 हंसमार्गं विमार्गञ्च गदाकर्म प्रकीर्तितम् । तत्रैवा-
 नतिदूरे च 'सव्यामव्यवदङ्गश्च वराहोद्धूतक' तथा ।
 हस्तावहस्तपालीनमेकहस्तावहस्तके । द्विहस्तवाहपाणे
 च कटिकाचितकोद्धते । भव्ये ललाटघाते च भुजावि-
 धमनं तथा । कारोद्धूतं विमानञ्च पादाहृतविपादकम् ।
 गालसंप्रेषणं क्लान्तं तथागालविपर्ययम् । ऊर्ध्वप्रहारं
 घातञ्च गोमूत्रे सव्यदक्षिणे । पादसन्नाहृतं भगु-
 कवचं विधमाकुलम् । तिख्यन्वन्मपाधातं भीमवेगप्रदर्श-
 नम् । सिंहाक्लान्तं गजाक्लान्तं गर्भभाक्लान्तमेव च ।
 गदाकर्मणि जानीयात् । भा० शल्य० गदा
 पर्वणि ५७ अ० तु अन्यथै च प्रकारो दर्शितः यथा
 "अचरद्भीमसेनस्तु भागान् वज्रविधांस्तथा । भगु-
 लानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च । अस्त्रय-
 न्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च । परिमोक्षं
 प्रहाराणां वर्जनं परिधानम् । अभिद्रवणमाक्षेप-
 मवस्थानं सविपङ्गम् । परिवर्त्तनसंवर्तमवपुतसुपपु-
 तम् । उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ । एयनौ
 विचरन्तौ तु न्यव्रतां वै परस्परम्" । "भगुलानि शलोः
 परिवेष्टनानि परितो भ्रमणानि । गतं शलोः सम्मुख-
 जमनं प्रत्यागतम् चाभिमुख्येन तत एवापसरणम् । अस्त्र-
 यन्त्राणि कठिनमर्मदेशमालिख्य येन शलोः कृत्तुलेपणमप-
 षेपणं च क्रियते तदस्त्रयन्त्रम् अस्त्रते क्षियतेऽनेनेत्यस्त्रं
 तच्च तदन्तं निरपङ्गम् चास्त्रयन्त्रमिति समाप्तः । स्था-
 नानि तेषामेवोपयोगीनि मर्मदेशादीनि परिधानं वे-
 गेन सव्यापसव्यकरणम् । अभिद्रवणं वेगेनाभ्यागमनम्
 आक्षेपं परवज्रस्य तत्पातनहेतुतासम्पादनम् । अवस्थान-
 मथाश्रयं सविपङ्गं शलावस्थिते पुनश्चोन सहयुद्धकरणं
 परिवर्त्तनं शलुं प्रवृत्तं परितः प्रसरणं, संवर्त्तं शलु-
 प्रसरणस्यावरोधनम् अवपुतं प्रहारवश्वनाथं नष्ठीभावेन
 निःसरणम् उपपुतं तदेवावागमनयुक्तम् । उपन्यस्तं
 उपेत्यायुधप्रक्षेपः अपन्यस्तं पराहृत्य पृष्ठतः कृतेन ह-
 स्तेन शलोः सान्नाहृतम्" नी० क० ।

गदालक्षणांस्तु हेमा० परि० ख० लक्षणासंज्ञये "गदा पश्चा-
 ददङ्गुलायामा श्रेष्ठा, चत्वारिंशदङ्गुलायामा मध्या,
 त्रिंशदङ्गुलायामा कनिष्ठेत्यादि" अधिकं तत्रैव दृश्यम् ।
 अक्षरभेदस्य गदस्यास्त्वजातत्वात् विष्णु गदायास्तथात्वम् ।
 यथा वायुपु० गयाभा० ५ अ० । "गदो नामाक्षरो ह्यासीत्

वज्राहृतरो दटः । प्राचिंते ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि
 दुस्त्वजम् । ब्रह्मोक्तो विश्वकर्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां
 तदा । तदस्या वज्रनिष्पेधैः कुन्दैः स्वर्गेऽप्यधारयत्"
 तस्याच विष्णवे दानकथा गदाधरशब्दे वक्ष्यते अन्य गदानां
 तदाकृतित्वात्तथात्वम् । "मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वा-
 त्तिकां गदाम्" विष्णुसं० भा० छतवाक्यात् शुद्धितत्त्वे च ।
 गदाधरः गदाम्भत् । ४ पाटलाहले शब्दच० ।

गदागट् पु० द्वि० व० गदमागच्छति आ+गम-ड गदागं
 रन्मं दायतः शोधयतः दैप्-शोधने क । अश्विनोक्तमा-
 रयोः त्रिका० ।

गदायज पु० गदस्यायजः । १ बलरामे गदशब्दे बलरामस्य
 तथात्वं दृश्यम् २ श्रीलक्ष्णे त्रिका० तस्य सापत्न्यभावा-
 त्वेऽपि एकपि रक्तत्वेन तस्य गदतोऽप्यजत्वात् तथात्वम्
 "तथासुतय्यानुजवज्रदागाये गदायजम्" माघः ।

गदायणी पु० द्वि० । १ चयुरोगे राजनि० तस्य सर्वरोग-
 श्रेष्ठत्वात्तथात्वम् ।

गदाधर पु० गदां धारयति धृ-अन्तर्भूतगर्भं अच् । १ विष्णौ
 तस्य तद्धारणकथा वायुपु० गयाभा० ५ अ० गदाशब्ददर्श-
 याक्ये गदानिष्ठांशसङ्गा "अथ कालेन महता मनौ
 स्त्रायम्भुवेऽनुरे । हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपकोमे सुदारुणम् ।
 दिव्यवप्रेसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् । उन्मुखोर्ध्व-
 बाहुव पादाङ्गुलभरेण हि । एकेनातिवदध्यधः शीर्ष-
 पर्श्यानिनाशनः । ब्रह्मादीन्तपसा तृष्टान् वरं वने वर-
 प्रदान् । देवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः । लण्ये-
 शानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः । तथेत्युक्त्वान-
 र्हितास्ते हेतिर्देवानवाजयत् । इन्द्रत्वमकरोहेति भीता
 ब्रह्महारादयः । हरिर्ले शरणं जम्बुद्विपेति जहीति
 तान् । अचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवाक्षरैः सुराः ।
 महास्त्रं मे प्रयच्छध्वम् हेतिं हन्मि हि येन तम् ।
 इत्युक्तास्ते ततो देवा गदानां हरये ददुः । दधार तां
 गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः । गदया हेतिमाहृत्य
 देवेभ्यस्त्रिदिव ददौ" वायुपु० गया० ५ अ० । मनस्त-
 त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम् । धारयन् लो-
 करचार्यैस्तत्तत्तद्गदाधरः" विष्णुसं० भाष्यछत-
 वाक्यात् लोकमर्यादारचार्यं बुद्धित्वस्य प्रेरकत्वेन
 धारयित्वादा तस्य तथात्वम् । "गदाधरं व्यपगत-
 कालकल्मषम्" वायुपु० विष्णुस्तवः । "शङ्खभृन्नन्दकी
 चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः" विष्णुसं० । "बुद्धितत्त्वा-

लिकां गदाम् वङ्गन् गदाधरः” भा० । विष्णोर्भूतिभेदे गदाया हस्तविशेषेण धारणं ध्यानयन्त्रे विष्णुचतुर्भिर्ग-
तिस्मृतिध्यानकथने वक्ष्यते ।

गदाष्टन् ३० गदां विभर्ति षट्-किप् तुक् । विष्णौ हेमच-
“पार्श्वस्यास्य गद षटः” भाग० १० रासपञ्चाध्याये ।

गदामुद्रा स्त्री “अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु प्रथिता-
ङ्गुली । अङ्गुली मध्ये भूयः सुलग्ने सुप्रसारिते । ग-
दासुत्रेयमुदिता विष्णुसन्तोषवर्णिनी” तन्त्रसारोक्ते विष्णु-
पूजाङ्गे सुत्राभेदे ।

गदाम्बर ३० गदोऽम्बरध्वनियुक्तमम्बरमन्त्रात् । १ मेघे लिका० ।

गदाराति ३० इत० । १ औपधे राजनि० ।

गदालोल न० गदातीर्थस्थे हेतितैलनाशोत्तरं गदालालना-
ज्जाते तीर्थभेदे “लालनार्थं गदा यत्र विष्णुना लो-
लितोऽभवत् । वभूव तद्गदालोलं तीर्थं परमपावनम्”
वायुपु० गद्या० ५ ख० ।

गदावसान न० गदाया जरासन्धव्यक्तगदागतेरवसानमत्र ।
मथुरासमीपस्थे जरासन्धव्यक्तगदापतनस्थाने । “निहते
वासुदेवेन तदा कंसो मञ्जीपतौ । जातो वै वैरनिर्वन्धः क्षणे न
सह तस्य (जरासन्धस्य कंससुरस्य) वै । आमयित्वा
शतशृणुमेकोनं तेन भारत ! । गदा क्षिप्त्वा बलवता
भागधेन गिरित्रजात् । तिष्ठतो मथुरायां वै क्षणस्याङ्गु-
त-कर्म्मणः । एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ।
हृदा पौरुषदा सम्बन्धगदा चैव निवेदिता । गदा-
वसानं तत् ख्यातं मथुरायाः समीपतः । तस्यास्ती
हंसडिम्बकावशस्त्रनिधानावुभौ” भा० सुभा० १८ ख० ।

गदासन न० “गदासनमद्यो वक्ष्ये गदाकृति वक्षेत् भुवि ।
अहं बाहुर्भवेत् येन तस्य साधनहेतुना” तन्त्रसारोऽं
आसनभेदे ।

गदित लि० गद-क्त । कथिते स्त्रियां टाप् “ननभर
संहिता गदितोऽप्यलला इ०र० । अत्र गदितोऽप्यललेति
कन्दो नाम इत्यन्ये । उज्ज्वलेत्येव नामेति बह्वः ।

गदिन् ३० गदाऽप्यस्य इति । १ विष्णौ “किरीटिभं गदिनं
चक्रिणञ्च” गीता । २ गदाधारिमात्रे लि० । “पिनाकिनं
वज्रिणं दीपप्रलम् परशुधिनं गदिनं स्त्रायतामिम्”
भा० द्रो० २१ ख० । गद+इति । श्रोगयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् ।

गङ्गाद वाकस्त्रतने कण्डू० पर० अक० सेट् । गद्गद्यति अग-
द्वदीत् अगद्गदीत् गद्गद्या(दाम्) वभूव आस चकार ।

गङ्गाद ३० गङ्गाद-कण्डू० भावे षञ् कर्त्तरि अच् वा मलोपः
। अज्यक्तास्तु टशब्दे । २ तद्वति लि० अमरः । तद्विदानभाह

“आहत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः । नरान्
करोत्यक्रियकान् भूकमिन्दनगद्गदान्” माधवकरः ।

सा० द० तु सात्त्विकभावोक्तौ स्वरभङ्गरूपता तस्योक्ता यथा

“स्वाम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः” इत्या-

द्यट्सात्त्विकभावोक्तौ “मदसंभोदपीडाद्यैर्वै स्वयं” गद्गदं

विदुः” इत्युक्तम् “तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा

कस्यापतो रुद्यते नन्वेतन्मम, का तवास्मि दयिता,

नास्मीत्यतो रुद्यते” अमरः । “विललाप सवाग्नगद्गदम्”

रघुः । “हर्षस्विटावाप्तेर्भनः प्रसादोऽप्युगद्गददिकरः”

सा० द० । “सगद्गदस्वरं” किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते

सा० द० सङ्घातुरागोक्तौ । तत्र कुशलः आकाशं कन् ।

गङ्गाद गङ्गादकण्डू लि० । सुश्रुते गद्गदत्वकारणमुक्तम्

“तमतिस्खलं क्षुद्रशसपिपासाक्षतस्त्रप्रक्षेदगालदौर्गन्ध-
प्रचयनगालसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति” ।

गङ्गादध्वनि ३० गद्गदः कफादिनाऽप्युक्तः ध्वनिः । हर्ष-

योकादिना सकफेन वायुना यथास्थानातुच्चारणात् सं

जाते अव्यक्तध्वनौ । वङ्ग० म० । २ तद्वति लि० ।

गद्य लि० गद-वत् । १ कथनीये “सद्यः कथं वियोगस्य गद्यमे-

तत्त्वया सम” भट्टिः । सा० द० उक्ते २ पादरहिते

काव्यभेदे न० । “अव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्य-

मयं द्विधा” इति अव्यकाव्यं विभज्य “वृत्तबन्धो-

ज्झितं गद्यं सक्तं वृत्तगन्धि च । भवेदुत्कृष्टि-

काप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम् । आद्यं समासरहितं

वृत्तभागयुतं परम् । अन्यदीर्घसमासाद्य त्वयं-

श्चाल्पसमासकम् । सक्तं यथा “गुरुर्वचसि पृथु-

रसोत्पादि । वृत्तगन्धि यथा समरकण्डूव-

ननिविडभुजदण्डकुण्डुलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटङ्कारोष्णा-

गरितवैरिनगरः । अत्र कुण्डलीकृतकोदण्डेत्वनुदु-

वृत्तस्य पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा अश्विषिबुधर-

णिबिर्दरसरविसरविदलितसमरपरिगदपवरपरवलेत्वादि

(प्राकृतम्) । चूर्णकं यथा गुणरत्नसागर ! जगदेक-

नागर ! कामिनीमदन ! जनरङ्गनेत्यादि” । कन्दो-

मञ्जुव्यामन्ययाभेदसहितं तद्वृत्तणादिकसक्तं यथा

“गद्यं पद्यमिति प्राञ्जवाङ्मयं द्विविधं बुधाः ।

प्रायुक्तलक्ष्यं पद्यं गद्यं सम्मति गद्यते । अपादं

पदसन्तानं गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् । वृत्तकोत्कृष्टि

“तत्र त्वितिगन्धहेतुरिति” काव्याख्यायाम् तद्यैवोक्तं यथा
 “गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः। यद्यपि गन्ध-
 वत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणो-
 पन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम्। तथाहि पृथिवीत्वं हि
 गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गन्ध-
 त्वावच्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः। न च पाषाणदौ गन्धा-
 भावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्नोमिति वाच्यं तत्रापि गन्धसत्तात्
 अनुपलब्धित्वेन अनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्ग-
 र्गनि गन्ध उपलभ्यते? भक्त्यो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात्
 पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति, “यद् द्रव्यं यद्द्रव्य-
 ध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः। दृष्टञ्चैतत्
 खलुपटे महापटध्वंसजन्ये। इत्थञ्च पाषाणपरमाणोः
 पृथिवीत्वात् तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं तथा च
 तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः। गुणस्य च तस्य प्राण-
 यद्वात्वं द्वैविध्यञ्चोक्तं यथा “प्राणपाहो भवेद्गन्धो प्राणस्यै-
 वोपकारकः। सौरभश्चासौरभश्च स द्विधा परिकीर्तितः”
 गन्धस्य पृथिव्यां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वं वेति सन्दिग्धं
 स्वाभाविकत्वे तल्लक्षणत्वं कणासूक्तयोः समर्थितं यथा
 “उपपन्नयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराद्भावं वस्त्रे
 गन्धाभावलिङ्गम् व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः।” सू०
 “इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परीचिन्तयु
 र्गन्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह।
 रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र
 स्वाभाविकाः सन्तो लक्षणतामुपयन्ति नान्यथा नहि
 समीरणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं
 शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति
 तदेतदाह उपपन्नयोरिति नहि कनककेतकीकुटुम्ब
 सन्निलटे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वा-
 ससः। नहि वाससः कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पद्यम्,
 किन्नाहि कनककेतकीसंज्ञानादौपाधिकं नहि वस्त्रे
 गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम्। किं लिङ्गमत
 उक्तं गुणान्तराद्भावं इति गुणान्तरात् कारणगुणात्
 क्त्वाद्भावंोत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते
 स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकी-
 सन्निकर्षात् पूर्व तत्र वस्त्रे चोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः।
 तथा च विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयव-
 गुणाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शवत्। स्वा-
 भाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह पृथिव्यां व्यवस्थितो-

ऽयोगान्वाये गन्धां परिच्छिन्नः समानासमानजातीय-
 व्यापत्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी
 गन्धवत्त्वेन, पृथिव्यैव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो
 जलाद्यादभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादित्यस्य व्यापत्तकः
 स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम्” इति।
 तत्र पृथिव्या उक्तार्थकगन्धवत्त्वलक्षणं यदुक्तं तस्य कथ-
 ङ्कारं लक्षणता स्यादित्याशङ्कामुत्तरं कणादसू० उप०
 इतौ समर्थितं यथा

“ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकलिङ्गमितरभेदसाधकं व्यव-
 हारसाधकं वा तत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्
 यच्चेतरभिन्नं तन्न गन्धवत् यथा जलादि इतरभेदा-
 भावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेयं तस्मादितर-
 भिन्ना। तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततोहेतोर्व्यतिरेके
 सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारणम्। व्यतिरेके चान्व-
 यितम्। अप्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः। तथाच तत्र
 न सन्देहो न वा सिधाधविधा न वा तद्विशिष्टान्तरूपा-
 नुमितिः। किञ्चेतुसाध्यव्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथाच न व्या-
 प्रस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्नोत्वमिति वैधर्म्यम्, अत
 एवोपनयवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते नत्वन्तर्हीतव्याप्तिमिति
 तदुक्तम्, “साध्याप्रसिद्धिर्नैवमर्थतोपनयस्य च। अन्य-
 येनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिण्यदृष्टम्” इति। एवं
 व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवी-
 पदवाच्यत्वं तन्न पृथिवीत्वजातीयव्यतिरेकं तत्र च पृथिवीत्वं
 हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्त-
 त्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं यद्वा
 पृथिवीत्वं क्वाचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्व-
 वदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्ति-
 निमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनि-
 मित्तकत्वात् यच्चैवं तन्नैवमिति साध्यम्। तथा चात्रापि
 साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् भैवम्, इतरेषां जलादीनाम्
 भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः। वाक्यादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य
 अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्यो-
 न्याभावस्य हेतुव्यतिरेकण्योग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् क्षमः
 पिशाचो न मयतीत्यादौ तदादर्शनात्, नचैवं घट
 एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा “अजुमार्गेण
 सिद्धत्वं कोहि वक्त्रेण साधयेत्” इति वाच्यम्
 व्यतिरेकलिङ्गं चेदनाभावं, तदाऽयमपि मार्गो
 वक्रवृत्तिं प्रत्यप्रतिष्ठत एव साध्याप्रसिद्धिर्निर्वासे तन्मूल-

कदोषाणां निरस्तत्वात् । व्यतिरेकसङ्गारेण अन्वय-
व्याप्तेरेव यद्वात् व्यतिरेकव्याप्ताऽन्वयव्याप्तेरनुमाणाद्वा
न तेष्वप्यम् । नचोपनयवैयर्थ्यम्, स्मृतीतव्याप्तेरेव हेतोः
पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्, “नियम्यत्वनियन्तृत्वे भाव-
योर्वाङ्गी मते । त एव विपरीते तु विशेषे तद-
भावयोः” । इति व्यवहारस्तु गन्धवती पृथिवीत्यु-
पदेशादेव यथा कम्बुपीवादिमान् घटपदवाच्य इति ।
तथा कुलचिदेव एतादौ मृदादौ च गन्धवत्त्वेनोपलक्ष-
णेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं येनोपदेशाद्
स्मृतीतम्, गन्धवत् सर्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन
पृथिवीपदवाच्यं गन्धवत्त्वात् यद्वा तद्वैवमिति व्यति-
रेकी तस्मादप्यवतरत्येव । ननु भेदसाधकव्यतिरेकिणि
भेदो वैधर्म्यम् । खरूपभेदो वा अन्योन्याभावो वा न
तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात् न तृतीयः अभाव-
भेदस्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्त्वाभावात् तेन
सङ्ग खरूपभेदे साध्ये साध्याननुगमादिति चेन्न अभाव-
प्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्यत्वात् स यदा-
तिरिक्तस्तदाऽप्येव न चेत् खरूपसादाय तत्पर्यवसा-
नात् वस्तुतोभिन्न एव तद्वैधर्म्यम् । तदन्योन्याभावव्याप्य-
त्वात्, नचानवस्था यावत्तेषां भवत्तावत्त्वेऽविश्रामात्
अन्वयत्वननुभवेनैव विश्रामात् यत्तु त्वयोदशान्योन्या-
भावस्तत्त्वयोदशसु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिव्यां साध्यन्ते
इति तत्तुल्यं प्रत्येकं प्रसिद्धेरतन्त्रत्वात् मिलितप्रसिद्धे-
रभावात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्या-
भावः साध्येत प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्या-
वश्यकत्वात् स च घटादेवेव प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात्” ।
(जलान्तराद्व्याप्तिं गुणादिभावपञ्चकञ्चेति त्वयोदश)
तस्य चाश्रयनाशादेव नाशादनित्यत्वं यदाह कणादस्रम् ।
“पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादित्याह”
स्रम् । “पृथिव्यादीनां वायुनामवयविनां रूपादयश्च-
त्वारोगुणा अनित्याः । यदाप्यन्वेऽपि गुणा अवयविषु
वर्त्तमाना अनित्या एव, तथापि तेषामन्वयोऽपि विनाशः,
रूपादयश्चत्वारोगुणा आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु
विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति द्रव्यस्याश्रयभू-
तस्यानित्यत्वादान्वितानामनित्यत्वमित्यर्थः ।” उप० ६०
“रूपादीनामनित्यत्वे यदाश्रयानित्यत्वं तन्म तदा नि-
त्याश्रयवृत्तीनां गन्धत्वमित्याहोपलक्षणमित्याह” । “एतेन
निष्पे नित्यत्वमुक्तम् ।” स्रम् । “रूपादीनामेव चतुर्णां

नित्यत्वान्द्वेषु वर्त्तमानानां नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति एते-
नेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः” उप० ६० ।
एतेन सत्तावल्यां सर्वगन्धोऽनित्य इत्युक्तिश्चिन्त्या ।
तस्य पाकजत्वमपि कणादस्रम् । इत्तौ उक्तं यथा
“कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः” स्रम् । “पाकजा
रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपा-
श्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तद्गुणपू-
र्वकाः तथा च कपालरूपकारणैर्कार्यसमवायप्रत्यासत्त्या
घटरूपाद्यसमवायिकारणम्, एवं रसादापि” ।
रूपादीनां पाकप्रकारः पाकजगन्धे वच्छते । गुणगुणि-
नोरभेद इति वेदान्तिनो मन्यन्ते कणादस्रवृत्तौ तद्वि-
रासितं यथा ।

“ननु नीलपीतादयोगुणा द्रव्याभिन्ना एव धर्मधर्मिणो-
रभेदादिति चेन्न रूपं घटः स्पर्शो घट इत्यादिव्यवहारप्र-
सङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो भवत्येव शुक्लः पटो नीलः
पट इत्यादिप्रतीतिरिति चेन्न मतुब्जोपादभेदोपचाराद्वा
प्रतीत्युपपत्तेः । भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथाकथञ्चि
दुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्या-
दिव्यपदेशबलाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्भूतमपि
त्वगिन्द्रियेण स्मृतं पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्भूतमानवेत्
रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्भूतमानयेत् । अस्तु तर्हि भेदा-
भेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्तभेदे च सामानाधिकरण्यानुप-
पत्तेरिति चेन्न अवच्छेदभेदं विना विशद्वयोर्भेदाभेदयोरेक
त्वासम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्यावृत्तिवृत्ति नित्याभाव-
वृत्तिवर्मत्वादित्यन्ताभावत्ववदिति चेन्न एकत्र संयोगतदव्य-
न्ताभावयोः प्रतीतिबलादत्यन्तभावस्याव्यावृत्तित्वाभ्यु-
पगमात् अन्योन्याभावे तु तत्ताप्रतीतेरभावात् ।”

वेदान्तिमते तु तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपतादात्म्यस्यै-
वाभेदत्वस्वीकारात् न तद्गोपावतारः । अतएवोक्तं “सत्यैक्ये
मिथोभेदस्तादात्म्यमिति” । ऐक्ये तत्सत्त्वनियतसत्ता-
कत्वे सति मिथः परस्परं भेदः इति तैरभ्युपगमाच्च
किञ्चिद्दूषणमवहतीति ।

“रूपरसगन्धस्पर्शा रूपादिरूपत्वसाक्षाद्द्रव्याज्जाति-
मन्तः ।” इत्युपक्रम्य उप० इत्तौ तद्वृत्तसङ्गतं यथा
“प्राणमात्रप्राज्ञो गुणो गन्धः प्राणमात्रप्राज्ञगुणत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं स च सुरभिरसुरभिश्चेति
द्विविधः, यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्द्रव्याज्जा-
तिमत्त्वं गन्धत्वम् ।

“श्वेतहीमे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाभु तम् । उद्धृतं
तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ । प्रसृतं यद्रज
स्नात्वाद्गन्धकः समजायत” । तस्य भेदाः “चतुर्धा
गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽस्मितः । रक्तो हेम-
क्रियाकृत् पीतश्च रतायने । व्रणादिलेपने श्वेतः
क्षणः श्वेतः स दुर्लभः । श्वेतो हेमक्रियादिषु सर्वत्र-
प्रशस्ततर इत्यर्थः । अस्य गुणाः । गन्धकः कटुकस्तिक्तो
वीर्योष्णस्त्वरः सरः । पित्तलः कटुकः पाके कण्डू वि-
सर्पजन्तुजित् । हृन्नि कुञ्चयद्ग्रीवकफवातान् रसा-
यनः । अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं
पिषभं शरीरे । सौख्यञ्च रूपञ्च जलं तथौजः युक्तं
निहन्त्येव करोति चार्द्रम् । शोधितो यस्तु गन्धः
स्नात्वा जराशूलप्लवापहः । क्षमिन्सन्दीपनः श्वेतो
वीर्यवृद्धिकरोऽस्त्रिजित् । शोधनविधिस्तु । कोहपात्रे
त्रिभिः क्षिप्य हतमम्नौ प्रतापयेत् । तन्नि हते तत् समानं
क्षिपेद्गन्धकजं रजः । विद्रुतं गन्धकं दद्यात्तनुवस्त्रे वि-
निःक्षिपेत् । तथा वस्त्रादिभिः सार्यं दुग्धमध्येऽस्त्रिजित्
क्षिपेत् । एवं स गन्धकः शुध्येत् सर्वकर्माधिकृतो भवेत् ।
गन्धेन कायति कै-क । इति व्युत्पत्तिरित्यन्ये ।
गन्धकचूर्णं पुं गन्धकप्रधानचूर्णः । (वारुद) इति ख्याते
पदार्थे शब्दार्थचि० ।

गन्धकन्द पुं गन्धप्रधानः कन्दोऽस्य । कसेरुदन्ते वैद्य० ।
गन्धकारिका स्त्री गन्धं गन्धप्रधानं वेशादिकं करोति
क्ष-एवुल् कापि अत इत्तम् । परवेशस्त्रियां स्वपश्यां
वेशादिकारिकायाम् । सैरन्त्र्यां हला० ।

गन्धकाली स्त्री प्रशस्तः गन्धकश्चै खलति पर्याप्नोति
खल-अच् गौरा० लोप् । सत्यवत्यां व्यास-
मातरि । “भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्य-
वतीं मातरमुदवाहयत् यामाहृगन्धकालीमिति तस्यां
पूर्वं कानो नो गर्भः पराशरात् द्वैपायनोऽभवत् । त-
स्यामेव शालनोरन्यो द्वौ पुत्रौ बभूवतः विचित्रवीर्य-
चित्राङ्गदश्च” भा० आ० ६।१५. अ० । “अष्ट त्वं जननीं
भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम्” भा० हरि० २० अ० ।
गन्धवतीशब्दे दृश्यम् । स्वार्थे क । गन्धकालिकाऽप्यत्र
हेमच० । [२शम्बरचन्दने राजनि० ।

गन्धकाष्ठ न० गन्धयुक्तं काष्ठमस्य । १अङ्गुरचन्दने त्रिका० ।
गन्धकुटी स्त्री गन्धस्य कुटीवाधारः । १सुरानामगन्धद्रव्ये ।
अमरः ।

गन्धकुसुमा स्त्री गन्धयुक्तं कुसुमं यस्याः । (गणिवारी)
गणिकारीदन्ते राजनि० ।

गन्धकीलिका स्त्री गन्धं केलति गच्छति केल-एवुल् कापि
अत इत्तम् । १कुस्तूय्यां शृगमदे राजनि० । गन्धप्रधान-
त्वात्तस्मात्तत्वात् ।

गन्धकीकिला स्त्री गन्धप्रधाना कीकिलेव कृष्णत्वात् ।
“तीक्ष्णोष्णा कफहृत् तिक्ता सुगन्धा गन्धकीकिला”
भावप्र० उक्तगुणके लतौघभिदे ।

गन्धखेड(ल)(क)न० गन्धस्य खेला यत्र वा कप् डलयो-
रेकत्वात् । (वेणा)गन्धवति भूयस्ये रत्नमा० । कवनः
तत्पार्थे न० शब्दरत्नावली ।

गन्धचेलिका स्त्री गन्धं चेलति गच्छति चेल-एवुल् कापि
अत इत्तम् । १कुस्तूय्यां शृगमदे त्रिका० ।

गन्धजटिला स्त्री गन्धेन जटिला । १वचायां (वच)रत्नमा० ।
गन्धजल न० गन्धादुद्भव्यासितं जलं शा० त० । गन्धादुद्-
कुसुमादिपुष्पवासितजले “सित्तां गन्धजलेरूपां फल-
पुष्पाक्षताङ्गुरैः” भाग० १।१।२।१२ ।

गन्धजात न० गन्धो व्यञ्जनादौ जातो यस्मात् निष्ठान्ता-
न्तत्वात् परनि० । (तेजपात) १तेजपत्रे शब्दरत्ना० ।
इत० । २गन्धद्रव्यसंघे न० ।

गन्धज्ञा स्त्री गन्धं जानाति रसज्ञत्वमेव करणस्य कर्तृत्वो-
पचारात् ज्ञा-कर्त्तरि क । १नाशिकायाम् हेमच० ।

गन्धतण्डुल पुं गन्धप्रधानं तण्डुलमस्य । (वासमति)
१शालिभेदे राजनि० ।

गन्धतन्मात्र न० सांख्यमतप्रसिद्धे शान्तघोरादिविशेषगुण-
गन्धमात्रगुणके स्थूलद्रव्यारम्भके सूक्ष्मपार्थिवंशे
यथाह “स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य” सा० प्र० सूत्रभाष्ये
“तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषतयं न
तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधार-
भूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानां हेतवोऽविशेषाः “तस्मि-
न्नास्ति तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता । च शान्ता
नापि घोरास्ते न मृदाद्याविशेषिणः” इति विष्णुपुरा-
दिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति
कृत्वा धर्मधर्म्यभेदादुद्भव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता । ते
च पदार्थाः शान्तघोरमृदास्थैः स्थूलशब्दादिगतविशेषैः
गुणैः एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषगुणशब्दा-
दिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः ।
अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं

चोरं दुःखात्मकं मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च
देगदिमात्रभोग्यानि केवलं सुखाधिकादिति [शब्द० ।
गन्धतृथ्यं न० गन्धे हिंसास्थाने रणे तृथ्यम् । १रणवाद्यभेदे
गन्धतृणं न० गन्धप्रधानं तृणं शा०त० । सुगन्धयुक्ते भूतृणे
सुरसे सुखरागे तृणभेदे (वेणा) राजनि० । “इपत्तित्तं
गन्धतृणं स्निग्धं चैव रसायनम् । सुगन्धि मधुरं शीतं
कफपित्तश्लेष्मणम्” इति तत्र नटुयुगा उक्ताः ।

गन्धतैलं न० गन्धयुक्तस्य चन्दनस्याग्निसंयोगेन जनितं
तैलम् शा० त० । यन्त्रपाकेण जनिते तैलभेदे ।
(चन्दनीयातर) १प्रभृतौ । “प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्ध-
तैलारसेवितैः” भा०भी० ६८५० । सुशुतोक्ते २पकृतैलभेदे
च तत्पाकप्रकारस्तोक्तो यथा

“रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासवेदस्थिरे जले ।
दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् । तिरास्त्रं
सप्तरात्रं वा भावयेन्मधुकाम्बुना । ततः क्षीरे पुनः
पीतान् सुगुप्तां धूयैवेद्विपक् । काकल्यादिं सवष्टाङ्गं
मज्जिषां सारिषां तथा । कुष्ठं सर्ज्जरसं मांसीं सुरदारु
सचन्दनम् । शतप्राञ्च सङ्ख्यं तिलचूर्णेन योजयेत् ।
पीडनार्धञ्च कर्तव्यं सर्वगन्धस्ततः पयः । चतुर्गुणेन
पयसा तत्तैलं विपचेद्विपक् । एलामंशुमतीं पत्रं जोरकं
तगरं तथा । लोत्रं प्रपौण्डरीकञ्च तथा कालानुसा-
रिणम् । सौरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ।
पिडा शङ्काटकञ्चैव पुष्पैस्तान्यौषधानि च । एभिस्तद्दि-
पचेत्तैलं शास्त्रविन्दुनाग्निना । एतत्तैलं सदा पय्यं
भग्नानां सर्वकर्म्मसु । आलेपके पञ्चघाते तालुगोषे तथा-
ऽर्हिते । मन्वासाभमे शिरोरोगे कर्णशूले हस्तपङ्के ।
बाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु ज्वरं गताः । पय्यं
पाने तथाभ्यङ्गे नखे वस्त्रेषु भोजने । स्त्रीशस्त्रभ्योरसां
द्विद्विषसुनैवोपजायते । सुखञ्च पद्मप्रतिमं सुसुगन्धिसमी-
रणम् । गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्वपातविकारहृत् । राजा-
र्हमेतत्कर्तव्यं राक्षसमेव विचक्षणैः ।”

गन्धत्वचं न० गन्धप्रधाना त्वक् यस्य । १एलवालुके राजनि०
गन्धदला स्त्री गन्धयुक्तं दलं यस्याः १अजमोदायाम् राजनि०
गन्धदारुं न० गन्धप्रधानं दारु । चन्दने मलयजे हेमच० ।

तस्य दारुण्येव गन्धसत्त्वात्तथात्वम् । [खाद्यद्रव्यमाले च
गन्धद्रव्यं न० गन्धप्रधानं द्रव्यम् ॥ नागकेशरे त्रिका० । २ग-
गन्धद्विप पु० गन्धप्रधानो मदगन्धाट्टः द्विपः ॥ मदगन्धाट्टो
हस्तिनि । “गन्धद्विपे पन्थ इव द्विरेफाः” “रथो गन्ध-

द्विपस्येव गन्धमिद्वान्यदन्निनः” रघुः । “गन्धद्विपस्येव
मतङ्गजौघः” किरा० । गन्धगजादयोऽप्यत्र ।

गन्धधारिन् त्रि० गन्धं गन्धयुक्तं द्रव्यं धारयति धारि-
णिनि । १गन्धद्रव्यधारिणि स्त्रियां ङीप् । २महादेवे
पु० । “अजस्र वज्ररूपश्च गन्धधारी कपट्यपि” भा०
अनु० ७५० । शिवनामोक्तौ ।

गन्धधूमजं पु० गन्धस्य गन्धाश्लक्ष्णं धूमात् जायते जन-ङ ।
स्नादुनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

गन्धधूलि स्त्री गन्धाय धूलिचूर्णौऽस्याः ॥ कल्लूयां हेमच० ।
गन्धनं न० गन्ध-वर्द्धने भावकरणादौ ल्युट् । १उत्साहे
२प्रकाशने ३हिंसायाम् ४स्त्रचने च भेदि० ।

५तृणभेदे (गन्धतृणे) शब्दार्थचि० । “गन्धनापक्षेपणे-
त्यादि” पा० । “वा गतिगन्धनयोरिति धातुः” ।
वातपदव्युत्पत्तौ सुश्रुतः “गन्धनाङ्गे” सि० कौ० ।

गन्धनकुलं पु० गन्धेन लेशेन नकुलतुल्याकृतित्वात्, दुर्गगन्ध-
प्रधानो वा नकुलः ॥ (कुचो) कुकुन्द्यां जन्तुभेदे चारा० ।

गन्धनाकुलो स्त्री गन्धान्विता नाकुली राक्ष्मा । राक्ष्माभेदे
यमरः । “नाकुली सुरसा राक्ष्मा सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजाङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी । नाकुली
तुवरा तिलका कटुकोष्ठा विनाशयेत् । भोगिलूतादृशि-
कासुविषज्वरक्रिमिविषान्” भावप्र० ।

गन्धनामन् पु० गन्धेति पदयुक्तं नामास्य । १रक्ततलस्याम्
रत्नमा० २रोगभेदे स्त्री ङीप् । तल्लक्षणसुक्तं भावप्र० यथा
“वाङ्मकलांसपाशेषु लक्षणस्फोटं सवेदनाम् । पित्त-
प्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्दिशेत् । एतान्तु तादृशीं
वहा पिडकां स्फोटसन्निभाम् । त्वग्जातां पित्तकोपेन ग-
न्धनाम्नीं प्रचक्षते । तादृशीं वाङ्मादिषु लक्षणां सवेदनाञ्च”

गन्धनाली स्त्री गन्धस्य गन्धज्ञानस्य नालीव । नासिका-
याम् त्रिका० । स्त्रार्थे क चुल्लः ॥ गन्धनालिका तत्त्वार्थे ।
गन्धनिलया स्त्री गन्धस्य निलयो वासो यत्र । नवमल्लिका-
याम् शब्दच० । [शठीभेदे राजनि० ।

गन्धनिशा स्त्री० गन्धेन निशा हरिद्रेव । गन्धपत्रायां
गन्धप पु० गन्धं पिबति गन्धेनैव तृष्यति पा-क । १देवभेदे
ध्यामासुरा गन्धपा दृष्टिपाश वाचा विरुद्धाश्च मनोवि-
रुद्धाः” भा० अनु० १८५० । नानादेवानां शिवरूपतोक्तौ ।

गन्धपत्रं पु० गन्धयुक्तं पत्रमस्य । १चैततल्लस्यां रत्नमा० । २म-
रुचके ३वर्धरे ४नागरङ्गे ५विल्वे च राजनि० । ५शठीभेदे
स्त्री टाप् । “गन्धपत्रा कटुः स्नादुस्त्रीक्ष्णीष्ठा कफ-

यातकृत् । कासच्छदिष्वरान् हन्ति पित्तकोपकरी
तथा "राजनि" गौराच्छोष् । इच्छगन्धायाम् ७ अम्ब-
वायाम् दञ्जमोदायाञ्च राजनि । ततः सार्धे क । गन्ध-
पत्रिका अञ्जगन्धादिषु राजनि ।

गन्धपलाशिका स्त्री गन्धयुतं पलाशमस्याः कप् क्त इ-
त्त्वम् । हरिद्रायां हारा । [भावप्र० ।

गन्धपलाशी स्त्री गन्धयुक्तं पलाशं यस्याः ङीप् । यस्याम्
गन्धपलाशं पु० गन्धयुक्तः पलाश इव कठिनत्वान् । गन्ध-
के उपधातुभेदे जटाटरः । [धूपे हेमच० ।

गन्धपिशाचिका स्त्री गन्धेन पिशाच इव ऊर्ध्वगतित्वात् ।
गन्धपोता स्त्री गन्धयुक्तं पीतं पत्रं यस्याः । शटीभेदे
गन्धपलाशाम् राजनि ।

गन्धपुष्प पु० गन्धयुक्तं पुष्पमस्य । श्वेतसङ्घे शब्दच० । २ अ-
ङ्गोत्कङ्घे जटाध० श्वेतवारङ्घ्रे राजनि । ४ नील्यां
५ केतकीङ्घ्रे इगणिकारीङ्घ्रे च स्त्री टाप् राजनि ।
७ पुष्पवति गन्धयुक्तङ्घ्रमात्रे लि० । गन्धसङ्घितं पुष्पम्
शा० त० । ८ गन्धसङ्घितपुष्पे न० "गन्धपुष्पैरलङ्कृतम्"
रामा० २१७० । इन्द्रः १८ गन्धपुष्पयोः द्विव० । अभावे गन्ध-
पुष्पाभ्यां केवलेन जलेन वा" शा० त० । [इच्छे रत्नमा० ।

गन्धफणिज्जस्त पु० गन्धप्रधानः फणिज्जस्तः । रक्ततुलसी
गन्धफल पु० गन्धयुक्तं फलं यस्य । शक्तिपथे शक्तिरे श्तेज
फलङ्घ्रे राजनि । ४ प्रियङ्गुङ्घ्रे स्त्री टाप् शब्दरत्ना० ।
५ मेघिकायां इविदार्यां ७ गङ्गायाञ्च स्त्री टाप् राजनि ।
८ चम्पकलिकायां ९ प्रियङ्गुङ्घ्रे च स्त्री अमरः गौरा-
ङ्गीप् । ९ अमोदयुक्तफलवति ङ्घ्रमात्रे लि० ।

गन्धवणिज् पु० गन्धस्य आभोदिद्रव्यस्य वणिक् । (गन्धवेणे)
सङ्कीर्णजातिभेदे "अम्बवात् राजपुत्राञ्च जातो गन्धवणिक्
कृतः" ब्रह्मवै० । नवशाखशब्दे विवर्तितः । वणिक्शब्दस्य
वर्ग्योदित्वात् शब्दकलङ्कमे तन्मूलतया शब्दस्रोमे च
अथवास्याने लिखनं प्रामादिकम् ।

गन्धवन्धु पु० गन्धं वध्नाति वन्ध-उण् । आम्बङ्घ्रे शब्दर-
गन्धवन्धुला स्त्री गन्धोवन्धुलोऽल । गोरक्षोङ्घ्रे राजनि ।
गन्धभद्रा स्त्री गन्धेन शेषमात्रमेवनेन भद्रं यस्याः ५ व० ।
(गन्धभादाल) लताभेदे शब्दच० । [शब्दर० ।

गन्धभाण्ड पु० गन्धस्य भाण्ड इव । (गन्धभादाल) लताभेदे
गन्धभांसी स्त्री गन्धप्रधाना भांसी । जटाभांसीभेदे राजनि ।
गन्धमातृ स्त्री गन्धस्य मातेव उत्पादकत्वात् । चितौ हेमच०
"तत्र चित्तिर्गन्धहेतुः" इत्युक्ते सस्यास्य उत्पादकत्वम् ।

गन्धमाद पु० १ रामसैन्यस्वयानरभेदे । "सुग्रीवलक्ष्म-
णमरुत्सुतगन्धमादनीलर्षपाङ्कदनलादिभिरन्वितोऽगात्"
भाग० ६।१०।१८ । "गान्धिन्यास्तु शफलकतः" अक्रूर-
प्रसूता आसन्" इत्युपक्रमे "शत्रुघ्नो गन्धमाद-
चेति" भाग० ६।१८।८० । उक्ते २ अक्रूरभ्रातरि च ।

गन्धमादन पुं० गन्धेन मादयति मादि-ल्यु । श्वेतभेदे
स च पर्वतः रोमकपत्तनात् उदक्, नीलनिषधपर्यन्तदीर्घः
तस्य जलधेय मध्ये केतुमासं वर्षम् । एवं निषधनील-
माल्यवद्गन्धमादनैराहतमिलाहतं नवमं वर्षम् मूलवा-
क्षमिलाहतशब्दे ६८५ प्र० दृश्यम् । "गन्धमादन-
शब्देषु पुरुषः सह राजसैः" । "गन्धमादनपात्रे" तु
परोत्पन्नमसिद्धकाः" भा० भी० इत्य० । "ततः
किंपुरुषावासं सिद्धचारणमेवितम् । दृश्युर्दृष्टरोमाणः
पर्वतं गन्धमादनम्" भा० व० १५८ अ० । "तथैवा-
परेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनौ नीलनिषधा-
यतौ" भाग० ५।१६।१२ । एवं सर्वत्र पुंस्त्वम् कश्चित्
लघोत्वमपि । "यस्य चोपवनं वाञ्छां गन्धवत् गन्धमादनम्"
कुमा० । "अथ गन्धवत्गन्धमादनम्" इति आगन्तुकः
पाठः । प्राचीनपाठस्तु "गुग्मगन्धमादनः" इति पुं-
लिङ्गान्तः । अतएव चोरखामिना "गन्धमादनमन्ये
चैत्रल गन्धेन मादयतीति गन्धमादनः" इति व्याख्याय
प्रयोगे च पुंलिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं "गुग्मगन्ध-
मादन इति" कालिदासः इति" मङ्गिना ।
स च मेरोर्दक्षिणस्वामिष्कम्भरुपः यथाह विष्णुपु०
"इलाहतमनुक्रम्य" चत्वार उपपर्वताः । "विष्कम्भा
रचिता मेरोर्दक्षिणामुतसुच्छिताः । पूर्वेण मन्दरो
नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे
सुपाश्वोत्तरे स्मृतः" । तत्र च केतुङ्घ्र्यो जम्बुः ।
यथाह तत्रैव "कदम्बस्यो जम्बू च विष्णो वट एव च"
तत्र वनं नन्दनं, चैत्ररथं, गन्धमादनाख्यं, या कलभेदात्
व्यवस्थितं तत्र विष्णुपु० "वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणे गन्ध-
मादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्दुत्तरे नन्दनं स्मृतम्"
इत्युक्ते गन्धमादनाख्यवनवत्त्वं तस्य । "तान् विष्कम्भान्
गिरीतुपक्रम्य" भाग० ५।१६ । देवोद्यानानि च भवन्ति
चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ।
चैत्ररथवनवत्तोक्ता । सि० शि० "वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं
तेष्वपसरोनन्दननन्दनञ्च । धृत्वाङ्घ्रं यङ्गुतिङ्गुत् सुरार्थां
भ्राजिष्यु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम्" इत्युक्ते नन्दनवनवत्त्वम् ।

“अरुणोदं महाभद्रं ससितोदं समानसम् । सरांश्चे-
तानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा” विष्णुः ५० उक्ते-
स्ताव महाभद्रं सरः । “सरांश्चैतेष्वरुणञ्च मानसम्
महाहृदं चेतजलं यथाक्रममिति” सिं०शि० उक्तेस्ताव
मानसं सरः । सरसां कल्पभेदान्नामभेदः । २तद्वासिनि
रामसैन्यस्वयानरभेदे च “गन्धमादनवासी च प्रथितो
गन्धमादनः । कोटीशतसङ्घाणि हरीणां समकर्मत”
भा० ५० २८७० । तत्पर्यंतस्ये श्वनभेदे न० उदा-
हृतविष्णुः ५० वाक्ये दृश्यम् ।

गन्धमादनी स्त्री गन्धेन माद्यतेऽनया मादि+करणे लुट्
ङीप् । १मदिरायां त्रिका० २चन्द्रारौ ३चीडानामद्रव्ये
च राजनि० । [१लाक्षायां २सरानामगन्धद्रव्ये च राजनि० ।
गन्धमादिनी स्त्री गन्धेन मादयति मादि-णिनि ङीप् ।
गन्धमार्जारः ५० गन्धप्रधानः मार्जारः । खट्वासजनौ
जटाधरः । [णायां लतायाम् भावप्र० ।

गन्धमालती स्त्री गन्धेन मालती । गन्धकोकिलातुल्यगु-
गन्धमालिनी स्त्री गन्धमालाऽस्यस्या रनि ङीप् मल-
सङ्गेषे णिनि वा इत० । ३सरानामगन्धद्रव्ये जटाधरः ।
गन्धमुखी स्त्री गन्धो मुखेऽस्याः । १कुलुन्द्याम् (कुं०चा) ।
गन्धार्धचि० । २आमोदिसुखवति त्रि० । स्त्रियां स्वाङ्गत्वात्
ङीप् । [अण् । (गन्धमादाल) लताभेदे वैद्यकम् ।
गन्धमुखः ५० गन्धं मुखेऽयति मुख+तत्कारोति णिच्-
गन्धमूलः ५० गन्धप्रधानं मूलं यस्य । १कुलज्जनदले २शङ्खकां
३शङ्खाञ्च स्त्री टाप् राजनि० । ४शङ्खां स्त्री अमरः जाति-
त्वात् ङीप् । वा कप् कापि क्त इत्वम् । गन्धमूलिका
१माकन्द्यां २शङ्खाञ्च राजनि० । [राजनि० ।

गन्धमूषिकः पुंस्त्री० गन्धप्रधानः मूषिकः । कुलुन्द्याम्
गन्धमूषी स्त्री खलः मूषः मूषी गन्धप्रधाना मूषी । कुलु-
न्द्यां हेमच० । [२खट्वासे च शब्दमा० ।

गन्धमृगः ५० गन्धप्रधानो मृगः । १गन्धयोनी कस्तूरीन्द्रे ।
गन्धमैथुनः ५० गन्धेन गन्धघ्राणेन मैथुनं मैथुनारम्भो यस्य ।
दृगे जटाधरः । [राजनि० ।

गन्धमोदनः ५० गन्धेन मोदयति मुद-णिच्-लुट् । गन्धके
गन्धमोहिनो स्त्री गन्धेन मोहयति मुह-णिच्-णिनि
ङीप् । चम्पककलिकायां राजनि० ।

गन्धयुक्ति स्त्री गन्धानां गन्धद्रव्याणां युक्तियोजनविशेषः ।
दृ०स० उक्ते गन्धद्रव्ययोजनप्रकारभेदे । गन्धयुक्तिश्च
समयोजनभेदसङ्गिता तत्र ७७अ० दर्शिता यथा

“सगन्धधूपाम्बरभूषणाद्यं न शोभते शुक्लशिरोरु-
हस्य । यस्मादतो मूर्धजरागमेवां कुर्वांसैवाञ्जनभूषणा-
नाम् । लौहे पात्रे तश्चुल्लान् कोट्टवाणां शुक्ले
पक्काहोहचूर्णेन साकम् । पिटान् रुक्मं मूर्ध्नि शुक्ला-
न्लकेशे दत्त्वा तिष्ठेद्वेष्टयित्वाकपलैः । दाते द्वितीये प्र-
हरे विहाय दद्यात्किरस्थामलकप्रलेपम् । सञ्छाद्या पलैः
प्रहरद्वयेन प्रक्षालितं काष्ण्यं स्रपैति शीघ्रम् । पश्चा-
च्छिरःस्नानमुगन्धितैलैर्लोहाञ्चगन्धं शिरसोऽपनीय ।
हृद्यैश्च गन्धैर्विविधैश्च धूपैरन्तःपुरे राजकुलं निधेयेत् ।
त्वक्कुष्ठरेणुनलिकास्पृक्षारसतगरवालकैस्तुल्यैः । कैसर-
पत्रविभिन्नैर्नरपतिवोभ्यं शिरःस्नानम् । मञ्जिष्ठया
व्याघ्रनखेन शुक्ला त्वचा सकुष्ठेन रसेन चूर्ण्यः । तैलेन
युक्तोऽर्कमयूखतप्तः करोति तत्सम्पकगन्धं तैलम् ।
तुल्यैः पत्रतुल्यकालतगरैर्गन्धः खरोद्दीपनः सव्याभो
वकुलोऽयमेव कटुकाङ्गुप्रभूपान्वितः । कुष्ठेनोत्तलग-
न्धिकः समलवोभ्यो भवेद्विष्मको जातीत्वक्सङ्घितोऽति-
सुक्रकटि श्रेयः स कुस्तुम्बुरः । शतप्याकुन्दुर्लभौ पा-
देनार्धेन नखतुल्यौ च । मलयप्रियङ्गुभागे गन्धोष्णो
गुडनखेन । सुगन्धुवालकलाक्षाहस्तानखशर्कराः क्रमा-
ङ्गुपः । अन्यो मांसीवालकतुल्यनखचन्दनैः पिण्डः ।
हरीतकीशङ्खचनद्रवाम्बुभिर्गुडोत्तलैः शैलकस्तकान्वितैः ।
नवान्पादादिविधितैः क्रमाद् भवन्ति धूपा वङ्गवो म-
नोहराः । भागैश्चतुर्भिः सितशैलसुस्ताः श्रीसर्जभागौ
नखशुग्गुलू च । कर्पूरबोधो मधुपिण्डतोऽयं कोप-
ण्डो नाम नरेन्द्रधूपः । त्वगुशीरपत्रभागैः सुच्छैर्लाधेन
संयुतैश्चूर्णैः । पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ।
चनवालकशैलेयककर्पूरोशीरनागदुष्पाणि । व्याघ्रनखस्पृ-
क्षागुदमनकनखतगरधान्यानि । कर्पूरचोरमलयैः
स्त्रेष्वापरिवर्तितैश्चतुर्भिरतः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्भागैर्गन्धा-
र्थवो भवति । अत्युल्लूषणगन्धत्वाद् एकांशो नित्यमेव
धान्यानाम् । कर्पूरस्य तदूनो नैतौ द्वित्रिचतुर्भिर्गैः ।
श्रीसर्जगुडनखैस्तौ धूपयितव्याः क्रमाच्च पिण्डस्यैः ।
बोधः कस्तूरिकया देयः कर्पूरसंयुतया । अत्र सहस्र-
चतुष्टयमन्यानि च सप्तसिद्धार्थाणि । लक्षं यतानि सप्त
विंशतियुक्तानि गन्धानाम् । एकैकमेकभागं द्वित्रिचतुर्भा-
गिकैर्युतं द्रव्यैः । षड्गन्धकरं तद्वद् द्वित्रिचतुर्भागिकं
कुरुते । द्रव्यचतुष्टययोगाद् गन्धचतुर्विंशतियुक्तस्य ।
एवं शेषाणामपि यत्सुवतिः सर्वपिण्डोऽत्र । प्रोदशके

द्रव्यगणे चतुर्विकल्पेन भिद्यमानानाम् । अष्टादश जा-
यन्ते गतानि सहितानि विशल्या । पश्यतिभेदभिन्न-
चतुर्विकल्पो गणो यतस्तस्मात् । पश्यतिगुणः कार्यः
सा सङ्ख्या भवति गन्धानाम् । पूर्वेण पूर्वं गतेन युक्तं
स्थानं विनान्यं प्रवदन्ति सङ्ग्राम् । इच्छाविकल्पैः
क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः । द्विती-
न्द्रियाष्टभागेरगुरुः पत्रं तुर्यकगैवेयौ । विषयाष्टपञ्च-
दहनाः प्रियङ्गुमुस्तारसाः केशः । स्मृत्वात्कृतगराणां
मांस्याश्च कृतैकसप्रपञ्चभागाः । सप्रतुर्वेदचन्द्रमैलयनख-
श्रीककुन्दरुकाः । षोडशके कच्छपुटे यथा तथा मिश्रितै-
श्चतुर्द्रव्यैः । येऽष्टाष्टादशभागास्तैश्चिन् गन्धादयो
योगाः । नखतगरतुर्यकयुता जातीकर्पूरस्वगुणतो-
द्धोधाः । गुडनखधूपा गन्धाः कर्तव्याः सर्वतोभद्राः ।
जातीफलस्वकर्पूरबोधितैः ससङ्कारमधुसिक्तैः । बह्वो
ऽत्र परिजाताश्चतुर्भिरिच्छापरिन्दहीतैः । सर्जरसश्रीवा-
सकसमन्विता येऽत्र धूपयोगास्तैः । श्रीसर्जरसवियुक्तैः
स्नानानि सवालकत्वग्भिः । लोभोशीरलतागुरुसुक्ताप्रिय-
ङ्गुपनपय्याः । नमकोजोत्कच्छपुटाद् द्रव्यत्रितयं ससङ्गुल्य ।
चन्दनतुर्यकभागौ युक्तप्रथं पादिका त्वं शतपुष्पा । कटु-
हिङ्गुलगुडधूपाः केसरगन्धाश्चतुरशीतिः । सप्ताहं गोमूत्रे
हरीतकीचूर्णसंयुते क्षिप्त्वा । गन्धोदकै च भूयो
विनिःक्षिपेद्दण्डकाष्ठानि । यत्नात्कृत्वाञ्जनमधुमरिचैर्नाग-
पुष्पकुष्ठैश्च । गन्धाम्भः कर्तव्यं कञ्चित्कालं स्थितान्य-
श्चिन् । जातीफलपत्रैलककर्पूरैः कृतयमैकशिखिभागैः ।
अवचूर्णितानि भानोर्मैरीचिभिः शोषणीयानि । वर्ष-
प्रसादं वदनस्य कान्तिं वैशद्यमाश्रस्य सुगन्धितां च ।
संसेपितः श्रोत्रसुखां च वाचं कुर्वन्ति काष्ठान्यसङ्ग्रहा-
नाम् । कामं प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति सौभाग्यमाव-
हति वक्त्रसुगन्धितां च । जर्जं करोति कफजान्श्च निहन्ति
रोगांस्ताम्बूलमेवमपरांश्च सुगन्धान् करोति । युक्तेन
चूर्णेन करोति रागं रागजयं पुष्पफलान्तिरिक्तम् । चूर्णा-
धिकं वक्त्रविगन्धकारि पत्राधिकं माधु करोति गन्धम् ।
पत्राधिकं निशि हितं सफलं दिवा च प्रोक्तान्ययाकर-
णमस्य विह्वलनैव । कलोलपुगलवलोफलपरिजातैरा-
भोदितं मदसुदासुदितं करोति ” “लेख्यमणिरागगन्ध-
युक्तिविदः” इ० सं० ।

गन्धरस ए० गन्धयुक्तो रसोऽस्मि । १।ये। (फलसक्त) स्वाते
उपधातुभेदे । गन्धश्च रसश्च इ० २।आमोदरसयोः द्विव०।

“अज्ञातं गन्धरसोपपन्नम् (अन्नम्)” भा० उ० २६५०

“शीतस्नास्तकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च” भा० भी० १२३५० ।

गन्धरसाङ्गक ए० गन्धरसो अङ्गे यस्य कप् । श्रीवेष्टभाष्य-
गन्धद्रव्ये राजनि० ।

गन्धराज ए० गन्धानां गन्धयुक्तानां राजा टच् समा० । १।स्व-
नामस्वाते पुष्पप्रधाने वृक्षे २।मङ्गरवृक्षे ३।कण्ठगुग्गुलौ च
राजनि० । गन्धेन राजते राज-अच् । ४।जवादिनाम-
गन्धद्रव्ये ए० ५।गन्धद्रव्यश्रेष्ठे त्रि० ६।चन्दने न० राजनि० ।
७।नखीनामगन्धद्रव्ये स्त्री डीप् शब्दचन्द्रिका ।

गन्धर्व्व ए० गन्धमामोदमर्षति अर्ष-अच् इत० शक०,
गाः स्तुतिरूपा गीतिरूपा वा पाचः रश्मोन् वा धार-
यति छ-व लोर्गमादेशो वा १।घोटके २।स्वगमभेदे कस्तूरी-
स्वगे ३।खलराभवसत्त्वे च खमरः । खलराभवसत्त्वस्तु
जन्ममरणयोर्मध्यमयः यातनाशरीरवान्, शुभप्राप्ती
वा । “गन्धर्वाः पतयोमम” भा० वि० १०५० । सैरित्रीरूपद्रौ-
पदीवाक्यम् । खलराभवसत्तः सत्वानरमध्ये आवेश-
कारी सत्वभेद इत्येव युक्तम् । स च सुष्ठुते दर्शितो यथा
“अथातोऽमातुषप्रतिषेधीयं व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रमे
“देवास्तथा शत्रुं यथाश्च तेषां गन्धर्व्वयन्ताः पितरो भुजङ्गाः ।
रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेषोऽष्टधा देवगणो
यज्ञाख्यः” इत्यष्टधा विभज्य । “हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरो-
पसेवी स्वाचारः प्रियपरिमोतगन्धमात्यः । नृत्तान् वा
प्रहसति चारु चाल्यशब्दं गन्धर्व्वयहपरिपीडितो मनुष्यः”
इति तदुपज्ञाविष्टलक्षणसङ्गम् । “ते पतञ्जलस्य काप्यस्य
मृत्क्षानैम तस्यासीदुदुहिता गन्धर्व्वमृहीता” शत० ब्रा०
१४।६।१।१ । “गन्धर्व्वेषामातुषेण मृहीता आविष्टा”
भा० १४।११।११ भावप्र० “गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरितकीं गोऽ-
म्बुना पिबेत्” अथ व्याख्यायां “गन्धर्व्वतैलसेरुण्डतैलम्”
तदुक्तेः तस्य च गन्धर्व्वरूपस्य भेदपादतुल्यपलकत्वात्त-
यात्वम् । ५।गायनमात्रे त्रि० भेदि० । ६।देवगायने देवयोनि-
भेदे ए० खमरः । तत्रात्रे “रघं संयोजयामासुर्गन्धर्व्वैर्हंस-
मालिभिः” भा० व० १६।१६। “गावः रश्मयः छट्पुद्रकानि
वा धारयति गवि उपपदे छ-व लोर्गमादेशः इति
ता० ब्रा० भाष्ये माघोवोक्तेः ७।रश्मिधारके सोमा-
दित्यादौ । “गन्धर्व्वीऽस्य रसनानमृभात्” अ० १।१६२, २,
“गन्धर्व्वः सोमः” भा० १। “जह्ने गन्धर्व्वी अधिनाके यस्यात्”
अ० ८, ८५, १२ । “गन्धर्व्वी रश्मीनां धारकः” भा० ।
“गन्धर्व्व इत्या पदमस्य रघति” ८, ८३, ४। “गन्धर्व्वः उदकानि

स्तुतीनां वा धारक आदित्यः” भा० “गतक्रतुरत्सरत्
गन्धर्वमस्तुतम्” छ० ८, १, ११ । “गन्धर्वः गवां रक्षसीनां
धर्तारं सूर्यम्” भा० “दिव्यो गन्धर्वः केतपूः” यजु० ११,
७, “गां वाचं स्तुतिरूपाम् धारयतीति गन्धर्वः सविता”
वेददी० । गायने । “विश्रावसुरसि तद्योग्यतात् दिव्यो
गन्धर्वः” छ० १०, १२८, ५ दिव्य इति विशेषणात् गायन
मात्रपरत्वम् । अत एव शब्दार्थेचि० “अस्मिन् कले
भनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः । गन्धर्वं समागच्छो
भर्तृगन्धर्व उच्यते । पूर्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावस्य
चेद्भवेत् । गन्धर्वत्वं, तादृशोऽत्र दिव्यगन्धर्व उच्यते”
इति गायनरूपगन्धर्वाभिप्रायेण द्वैविध्यसक्तम् देवयोनि
गन्धर्वाश्च वज्रपुराणे एकादशविधा उक्ता यथा
“अम्बाजोऽङ्गारिवम्बारी सूर्यवर्चोस्तथा ऋषुः । हस्तः
सुहस्तः स्याम्येव मूर्ध्नि वाच महामनाः । विश्रावसुः
जगामुश्च गन्धर्वैकादशोगणः” ।
जटाधरेण तन्नामान्यन्ययोक्तानि यथा “हाहा झञ्ज-
च्चित्ररथो हंसो विश्रावसुस्तथा । गोमायुस्तुम्बुरु-
र्नन्दिरेवमाद्याश्चे स्मृताः” । देवगन्धर्वाश्च द्विविधाः
केचित् मौनेयाः केचित् प्राधेयाश्च तत्र मौनेयाः कश्य-
पपत्न्यां दक्षसुतायां सुतिनामिकायां जाताः प्रोक्ष्य, प्राधे-
याश्च प्राधायां तत्पत्न्यां जाता दश इत्येवं भा० आ० ६५ अ०
उक्ता यथा “भीमसेनोद्यसेनौ च सुपर्णौ वरुणस्तथा ।
गोपतिर्हृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चश्च सप्तमः । सत्यवागर्कपर्वश्च
प्रयुतश्चाभिषिक्तः । भीमचित्ररथश्चैव पिश्यातः सर्व-
विद्वशी । तथा शालिशिरा राजन् पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।
कबिः पञ्चादशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः । इत्येते देव-
गन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः । अथ प्रभूतान्यन्वानि
कीर्त्तमिष्यामि भारत ! । अथ वदतां भनुं वंशमसुरां
मार्गणप्रियाम् । अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्य-
जायत । सिद्धः पूर्णश्च वर्ष्मै च पूर्णायुश्च महायशः ।
ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः । विश्रावसुश्च भा-
नुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा । इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः
परिकीर्त्तिताः” स्मृतोचिपमन्वन्तरे तु गन्धर्वा अरि-
हायाः पुत्राः यथा हरिवं० १२ अ० । “अरिष्टा तु महा-
सत्वान् गन्धर्वानमिताजसः” इत्युक्ता “एष मन्वन्तरे
तात ! सर्गः स्मारोचिषे स्मृतः” । जातिपरत्वे स्त्रियां
ङीप् । “नैव देवी न गन्धर्वी न यथी न च किञ्चरी”
रामा० आ० ८२ अ० । पत्न्यामपि ङीप् “गन्धर्वां शुद्धका

यक्षा विवधानुचराश्च ये । तथैवाप्सरसः सर्वा राक्षसेषू-
त्तमा गतिः” । “दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम्”
भनुः । ऽहीपभेदे पु० “भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदास्त्रि-
शामय । इन्द्रहीपकशेरुभास्ताम्बवर्णौ गमस्त्रिभान् ।
नागहोपक्षया सौम्यः गन्धर्वस्त्वय वारुणः । अयन्तु नव-
मस्तोषां हीपः सागरसंघतः” । गन्धर्वौ देवताऽस्य अण् ।
गान्धर्व अस्तभेदे “संमोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् । गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयो-
क्तुर्न चारिहिंसा पिजयश्च हस्तैरधुः । विवाहभेदे च
“गान्धर्वः समयान्निधयः” भनुः ।

गन्धर्वनगर न० अग्निष्टोत्रचक्रे व्याकाशोत्थिते ह० सं० उक्ते
१ खपुरे खपुरगच्छे विहतिः तस्य कालभेदे विपाकः
ह० सं० ८७ अ० उक्ते यथा “गन्धर्वपुरं मासात् रसवैलस्यं
हिरण्यविक्रितम्” इत० । २ गन्धर्वाणां नगरे च । “सरो-
मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः । गन्धर्वैरक्षितं
देशमजयत् पाण्डवस्ततः । तत्र तित्तिरिक्तलभाधान्
मण्डूकाख्यानं । ज्योत्तमान् लेभे स करमन्त्रान् ग-
न्धर्वनगरात्तदा” भा० सं० १७ अ० । अर्जुनोत्तरदि-
ग्विजयोक्तौ । गन्धर्वपुरादयोऽप्यत्र ।

गन्धर्ववधू स्त्री गन्धर्वस्य वधूरिव प्रियत्वात् । ११ यथा २ चीडा-
नामगन्धर्वद्वये च राजनि० ।

गन्धर्वलोक पु० इत० । शुद्धकलोकोपरिस्थे विद्याधरलोकस्या-
धोनिविष्टे स्थाने । तत्स्थानकथा तत्प्राप्तिपुण्यानि च
शुद्धकलोकोत्पन्नान्तरं काशोऽदर्शितानि यथा ।

“गान्धर्वस्त्वेष लोकोऽभी गन्धर्वाश्च शुभप्रदाः ।
देवानां गायनाद्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ।
गीतज्ञा अभिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् । सुवर्णि
च धनैश्चांश्च धनलोभेन मोहिताः । राज्ञां प्रसाद-
लब्धानि सुवासानि धनान्यपि । ब्रह्माण्डेऽपि सुगन्धीनि
कर्पूरादन्यनेकशः । ब्राह्मणेश्वरः प्रथमं गीतिं
गायन्त्यर्हनिशम् । स्तुतावेव मनस्तेषां नाशशक्ते जत-
अमाः । तेन पुण्येन गन्धर्वलोकस्तेषां विशिष्यते ।
ब्राह्मणास्तोषिता यद्वै गीतिविद्यार्जितैर्धनैः । गीत
विद्याप्रभावेन देवर्षिर्नारदो महान् । मान्यो वैष्णव
लोके वै श्रीगन्धोवातिवत्तमः । तन्मुखांरदशोभौ
देवानामपि दुर्लभौ । नादरूपी शिवः साक्षाद्वादविद्या-
विदां हितः । यदि गीतं कचिद्गीतं श्रीमद्भरिहरा-
त्मकम् । भोजन्तु तत्फलं प्राहुः साक्षिभ्यमथ वा तयोः ।

गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यानुच
रोभूत्वा तेनैव सह मोदते । अस्मिन्नेके सदा कालं सृ-
तिरेषा प्रतीयते । तद्गीतमालया पूज्यो देवो हरिहरो
सदा । इति ऋषयः क्षणात् प्राप पुरमन्यन्नोहरम् ।
शिवशर्माय पप्रच्छ किंसंज्ञं नगरान्विदम् । गणावचतुः ।
असौ विद्याधरो लोको नानाविद्याविशारदाः ।”

गन्धर्वविद्या स्त्री इतः । सङ्गीतविद्यायाम् । [वेदशब्दे दृष्टः ।]

गन्धर्ववेद उ० इतः । सामवेदस्योपवेदे सङ्गीतमूलकस्य उप-

गन्धर्वहस्त उ० गन्धर्वस्य रुग्भेदस्य हस्तः पाद इव पलमस्य ।

एरुहृच्छे हारा० । कप । तत्रार्थे अमरः । सुनुतेन

तत्पलाङ्गवणोत्पत्तिरभिहिता यथा “गन्धर्वहस्तकसुष्क-

कनकमालाटस्थकपूरीकारगवधचित्रपदीनां पलाङ्गा-

र्त्राणि लवणैश्च सङ्कोटस्थैस्तुवद्य स्नेहयते प्रजिह्यावलिय

गोयकजिह्वाहृदेतत्पललवणसुपदिगलि वातरोगेषु” ।

गन्धलता स्त्री गन्धान्विता लता । प्रियङ्गो शब्दार्थचि० ।

गन्धलोलुप त्रि० ०त० । गन्धलोभातिशयवत्यां मधुमक्षिकायां

शब्दर० ।

गन्धवत् त्रि० गन्धो विद्यतेऽस्य अतएव मस्य वः । १ गन्धयुक्ते

“गन्धवद्गिरिचन्दनोक्षिता”रघुः । स्त्रियां ङीप् । सा

च २ष्टध्व्याम् अतस्य गन्धायां सत्यवत्याम् श्वासमातरि

तस्यास्तन्नामत्वप्राप्तिः भा० भी० ६२ अ० उक्ता यथा

“एवमुक्ता वरं यत्रे गालसौगन्धसुत्तमम् । सचा-

स्यै भगवान् प्रादान् मनसः काङ्क्षितं भुवि । ततो लब्ध-

वरा प्रीता स्तोभावन्युभूयता । जगाम सह संसर्गस्य-

पिण्याऽङ्गुतर्कमेवा । तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं

भुवि । तस्यास्तु योजनादुगन्धमालिषन् यन्त्रा भुवि ।

तस्या योजनगन्धेति ततो नामापरं कृतम् । इति

सन्धवती हृदा लब्धा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता

सद्यो गर्भं सुषाव सा । जज्ञे च वसुनाक्षीसे पाराशर्यः

स वीर्यवान् ।”

४सुरायां भेदि० ५नवमक्षिकायां रत्नमा० ६सुरानाम-

गन्धद्रव्ये जटा० वायुपुण्यांश्च यथाह ऋगेन्द्रसंहिता

यथा “वायोर्गन्धवतीं तद्गन्धे तपीतध्वजां शृणु । वलवद्

भूतसंजुष्टां सर्वरत्नविनिर्मिताम्” । काशीख० १२ अ० “इमां

गन्धवतीं रस्यां पुरीं वायोर्विलोक्य । वारुण्या उत्तरे

भागे भङ्गाभास्यनिधे ! द्विज !” इति गन्धवतीपुण्याः

स्वरूपं ते निरूपितम् । तस्याः प्राच्यां कुबेरस्य श्वाज-

न्येपालका पुरी । तदुत्तराध्याये । भेदिनिकोपे “अथ

गन्धवती पृथ्वी पुरीभिर्ह्यसमातरतीति” पुरीभेदार्थकता-

भावोक्तेः शब्दकल्पद्रुमे तन्मूलकशब्दस्योमे च वरुण

पुरीपरत्वकथनं प्राप्तादिकमेव । वरुणपुण्यास्तु निम्नो-

चनीति नाम यथोक्तं भाग० ५ । २० । १० । यथा

“तस्मिन्नेन्द्रीं पूर्वस्यान्धोरोद्वधानीं नाम दक्षिणतो

यास्यां संयमनीं नाम पश्चाद्धारणीं निम्नोचनीं

नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम”

गन्धवल्कल न० गन्धो वल्कलेऽस्य । (दारुचिनि) त्वचे ।

राजनि० । [गन्धवल्लीत्यप्यत्र राजनि० ।

गन्धवल्लरी स्त्री गन्धान्विता वल्लरी । सहदेवीलतायाम्

गन्धवह उ० गन्धं वहति वह-वच् इत० । १ वायौ अमरः

“आप्रापि वान् गन्धवहः सुगन्धः” भट्टिः “दिग्-

दक्षिणा गन्धवहं सुखेन” कुमा० । २ गन्धयुक्ते नाय-

कभेदे उ० । “नवानता गन्धवहेन चुम्बिता” नैष० ।

अत्र नायिकापले गन्धवहशब्दस्य नायकभेदपरत्वम् ।

३ गन्धधारिणाम् त्रि० । “आकाशात् विजुगोषात्

सर्वगन्धवहः शुचिः । वलवान् जायते वायुः स वै

अर्शयुषो मतः” मनुः । “वायुर्गन्धवहः” भाग०

२ । १० । २० । ४ नासिकायां स्त्री अमरः ।

गन्धवहल गन्धं वहति वह-वा० वल्च् गन्धो वहलोऽस्य

वा । १ सितार्जकहृच्छे २ श्वेतदलस्याश्च राजनि० । [जले ।

गन्धवारि न० गन्धद्रव्यवासितं वारि । सुगन्धिद्रव्यवासिते

गन्धवाह उ० गन्धं वहति वह-वच् उप० स० । १ वायौ ।

अमरः । “प्रसरदसमवाणप्राचवद्गन्धवाहः” गीतगो० ।

२ कसूरीस्रगे हेमच० । ३ नासिकायां स्त्री ङीप् हेमच०

गन्धविह्वल उ० गन्धेन विह्वलयति वि+ह्वल-णिच्-वच् ।

गोघूमे शब्दच० । [राजनि० ।

गन्धवीजा स्त्री स्त्री गन्धो बीजे यस्याः । मेघिकायाम् ।

गन्धवृत्तक उ० गन्धप्रधानो वृत्तः संज्ञायां कन् । १ मालवले

राजनि० । [अच् । १ कङ्कोले । शब्दच० ।

गन्धव्याकुल उ० न० गन्धेन व्याकुलयति वि+व्या+कुल-णिच्-

गन्धशटी स्त्री गन्धप्रधाना शटी या० त० । शंखाम् शब्दच०

गन्धशाक न० गन्धप्रधानं शाकम् शा० त० । गौरसुवर्णशाके

राजनि० ।

गन्धशालि उ० गन्धप्रधानः शालिः । आमोदवति धान्यभेदे

(वासमती) प्रसिद्धे सुगन्धके शालौ । “गन्धशालिः

सुमधुरो दृष्यः पित्तश्रमप्रणुत् । स्नायुविदारुशमन

स्तन्यगर्भस्त्रिरत्वत् । रूपादातप्रशमनः स्तन्यतपवल्-

प्रदः" राजनिघण्टौ तद्गुणाः सभासेन दर्शिताः ।
गन्धशुङ्खनी स्त्री गन्धयुक्तः शुङ्खो सुखमस्यस्याः इति
डीप् ! कुन्द्यां राजनि० ।
गन्धशेखर पु० गन्धः शेखरेऽस्य । कस्युयां शृगमदे
हारा० । [गन्धशब्दे उदा० ।
गन्धसार पु० गन्धयुक्तः सारो यस्य । चन्दनहृत्ते अमरः ।
गन्धसारण पु० गन्धं सारयति हृ-णिच्-ल्यु । १४४अ
स्त्रीनामगन्धद्रव्ये रत्नमा० । २६दुगरड्ये राजनि० ।
गन्धसोम न० गन्धार्थं सोमो विधुर्यस्य । १कुमुदे हारा०
चन्द्रोदये हि तस्य गन्धः ।
गन्धहारिका स्त्री गन्धं हरति हृ-ण्वल्-टाप् कापि यत्
इत्थम् । परगृहस्थायां गन्धाढ्यवेशकारिकायां स्त्रियाम्
शब्दमात्रा ।
गन्धा स्त्री गन्ध-णिच्-अच्, गन्ध+अस्त्वस्य अच् वा । आभो-
दहेतौ चम्पककलिकायाम् शब्दरत्ना० १२शब्दाम् राजनि०
१शालपत्राणां भरवः १४आभोदयुक्तायां स्त्रियाम् । [हारा०
गन्धास्तु स्त्री गन्धयुक्त आस्तुः । कुन्द्याम् (कुं चा) ।
गन्धाजीव पु० गन्धेन गन्धद्रव्येणाजीवति आ+जीव-अच् ।
(गन्धवेणे) गन्धवणिजि जटाधरः ।
गन्धाख्य न० गन्धेनाढ्यः । १जवादिनामगन्धद्रव्ये २चन्दने च
राजनि० १नारङ्गहृत्ते पु० राजनि० । ४गन्धपत्रायां
(गन्धभादाल) १अर्णयूयां इतरुणाम् ७अरामशीतला-
यास्तु स्त्री राजनि० ८गन्धोल्यास्तु स्त्री शब्दच० ६गन्धयुक्ते
त्रि० । "वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाद्यः सुमनोहरः"
भूपदानमन्त्रः ।
गन्धाधिक न० गन्धोऽधिकोऽस्य । लणकुङ्कुमे राजनि० [राजनि०
गन्धास्त्रा स्त्री गन्धयुक्तः अस्तो रसो यस्याः । वनवीजपूरके
गन्धार पु० व० व० गन्धसूक्ष्मिणि ऋ-अण् उप० ष० । १देशभेदे "क-
श्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारादर्शकाक्षया" भा०भी० ६अ०
नामाजनप्रदोक्तौ । "पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोप-
रुम्य श्रुते" आ०उप० । "गन्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौ-
वत्सलाया" भा०आ० ६३० । २तत्तृपेपु व० व० । ततो भवा-
यांदौ कच्छादि० अण् । गान्धार तद्देशमत्रै त्रि०
स्त्रियां डीप् । गान्धारी सा च शकुनिदुष्योर्धनमातरि ।
गन्धाराः अभिजनोऽस्य सिन्धु० गन्धार-अण् । गान्धार-
पितादिक्रमेण गन्धारदेशवासिनि त्रि० ।
गान्धारि पु० गन्धम् अण्वति ऋ-इन् इत् । गन्धारदेशे ।
"सर्वोद्भवत्यनेन गान्धारीचामिवाविका" ऋ० १॥२६॥

गन्धं लेखरूपं गर्भस्थच्छति कृष्ण गौरां ह्रीम् । गन्धारी
गर्भवत्वाच्च उत्तममन्त्रभाष्ये साधय व्याहृष्य “रोमशत्वे
दृष्टान्तः गन्धारीणामविक्रमे । गन्धारा देशः । तेषां सन्ध-
स्विन्य पिजातिरिव तद्देशस्या अश्वयो मेधा यथा रोमशः
तथाहमस्मि । यद्वा गन्धारीणां गर्भधारिणीनां स्त्री-
णामविकान्त्यर्थं तर्पयनी योनिरिव । तामासाप्रसवं रो-
मादविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमश भवति
अतः सोपधीयते” [लतायां शब्दच० ।
गन्धाला स्त्री गन्धायालति पय्याप्नोति अल-अच् । (जियति)
गन्धाली स्त्री गन्धमलति पय्याप्नोति अल-अच् गौरां ह्रीम् ।
(गन्धभाटक) लताभेदे अमरः । इत० गन्धन्ने णौ च ।
गन्धालीगर्भ स्त्री गन्धाली गन्धन्ने णी गर्भे बद्धाः ।
छन्दो नावाम् राजनि० ।
गन्धाश्मन् पु० गन्धयुक्तोऽश्वा शा० त० । गन्धके अमरः ।
गन्धाष्टक न० गन्धानां गन्धद्रव्याणामष्टकम् । चन्दाद्य-
ष्टस्य आभोदाढ्यद्रव्येषु ।
देवताभेदेन देवाष्टप्रकारगन्धद्रव्यभेदा यथा “चन्दागुरु-
कर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः । जटामांसी कपियुता शक्तो
गन्धाष्टकं विदुः । चन्दागुरुस्त्रीविरकुङ्कुमसेव्यकाः ।
जटामांसीसुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः । चन्दा
गुरुकर्पूरतमालदलकुङ्कुमम् । कुसीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं
गन्धाष्टकं शुभम् । स्वरूपं चन्दनं चोररोचनागुरुरेव
च । मदं स्रग्दयोद्भूतं कक्षूरीचन्द्रसंयुतम् । गन्धा-
ष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य महेशितः” शारदा० ति० ।
“चन्दागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम् । रक्तचन्दन-
स्त्रीविरं गाणपत्यसुदाहृतम् । जलकाश्रीरकुष्ठैस्तु रक्त-
चन्दनचन्दनैः । जश्रीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं
विदुः” मेरुतन्त्रम् ।
गन्धाङ्गा स्त्री गन्धे नाङ्गयति आ+ङ्गे-क । रक्ततल्लशाम् ।
“मालती कटुतन्त्री गन्धाङ्गा मूलकं तथा” सुश्रुतः ।
गन्धि न० गन्ध-इन् । लणकुङ्कुमे राजनि० ।
गन्धिक पु० गन्धोऽस्थस्य ठन् । १ गन्धके गन्धो गन्धद्रव्यं
पण्डिते नास्थस्य ठन् । २ गन्धवर्णजि ।
गन्धिन् लि० प्रशस्ताः गन्धोऽस्थस्य रनि । प्रशस्ताभोदयुक्ते
“अनोकहाकस्मितपुष्पगन्धी” “हविः शमीलाजगन्धि”
“शालनिवीसगन्धभिः” धूमैराहूतिगन्धभिः” रघुः । “अ-
ज्ञैव गन्धि नो रक्षं नो रूपि त च शब्दवत्” । मन्थने
सुभयो बुद्ध्या तत् प्रधानं प्रचक्षते” भा० व्याख० २७५ ।

स्त्रियां ङीप् । “गावः सुरभिगन्धिव्यस्तथा शुग्गुलुगन्ध-
यः” भा० आनु० ७८५० । सा च २ सुरानामगन्धद्रव्ये
अमरः । [गन्धिपलादयोऽप्यत्र ।

गन्धिपक्षे पु० गन्धि गन्धयुक्तं पक्षं मय्य । सप्रच्छदे राजनि० ।
गन्धेन्द्रिय न० गन्धपाहकमिन्द्रियम् शा० त० । प्राये-
न्द्रिये तच्च प्रविष्यंशोत्पन्नम् “पार्थिवो गन्धो गन्धेन्द्रियं
सर्वभूतिसमूहो गुरता चेति” सुश्रुतः । तस्य यथा
पार्थिवता तथा सत्तावल्यां समर्पितं यथा

“प्रायेन्द्रियं पार्थिवं रूपदिपु मध्यं गन्धश्चैव
व्यञ्जकत्वात् कुडुगगन्धव्यञ्जककृतवत् न च दृष्टान्ते
स्वकीयरूपपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं परकीयरूपा-
द्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वाद न च नक्षरावगन्धव्यञ्जकजले-
नानैकान्तमिति वाच्यं तस्य सङ्गुरसाभिव्यञ्जकत्वात् यथा
परकीयेति न देवं वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्व-
सम्भवात् न च प्रायेन्द्रियसंज्ञिकपक्षे गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात्
तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सति इति विशेष-
णात् ।” अधिकमिन्द्रियशब्दे उक्तम् । [जन्तुभेदे त्रिका० ।

गन्धो(न्धो)तु पु० गन्धप्रधानं श्रोतुः वा दृष्टिः । स्फुरासे
गन्धोत्कटा स्त्री गन्धेन उत्कटा उष्मा । दमनकड्यो राजनि०
गन्धोत्तमा स्त्री गन्धेन उत्तमा उत्कटा । मदिरावास्य अमरः
गन्धोद् न० गन्धवासितसुदंशु शा० त० वा उदादेशः । गन्धद्रव्य-
वासितजले “आसित्तुभागं गन्धोदैः” भाग० ८।१।१।८ ।

उदादेशाभावे गन्धोदकमयत्वं गन्धवृत्तिशब्दे उदा० ।
गन्धोपजीविन् पु० गन्धं गन्धद्रव्यसुपजीवति उप+जीव-
णिनि । गन्धवर्षाजि । “दनकाराः रूपकारा ये च
गन्धोपजीविनः” रामा० अयो० ८२।११ अ० ।

गन्धोलि(ली) स्त्री गन्ध-ओलि-वा ङीप् । श्याम् ।
ङीबलः । २ भद्रसुखायाम् भेदि० ।

गन्धोली स्त्री गन्ध-अर्हने वा० थोलच् गौरा० ङीप् ।
वरटायां (थोलता) अमरः ।

गभ न० भग+घृणो० वर्षविपर्ययः । भगे । “आहूनि गभे
पक्षो निगल्नीति धाका” यजु० २१।२२ “गभे भगे
वर्षविपर्ययः” वेदटी० “गभे सुष्ठिमतंसयत्” २१।४।२४
“आहूनि गभे पक्षो निगल्नीति धाके” शत० ब्रा०
१।३।२।८।६ ।

गभस्ति पु० गन्धते प्रायते नम-ड गः विपर्ययः वभस्ति
भासयति भम-क्लिच् । १ किरणे, २ स्त्र्ये च । ३ स्त्रा-
ह्यायां वङ्गिपल्यां स्त्री भेदि० वा ङीप् । “यथा

राजन् ! जतीः सर्वाः स्त्र्यः पाति गभस्तिभिः” भा०
य० १३३५० । “निजवदनमलिनमयगभस्तिभिः सुध-
यति” भाग० ५।८।२७ । “गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि
तेजांसि भानोः” भट्टिः । ४ अङ्गुलीषु व० व० ५ बाहौ
द्विप० निचराटुः । “घृणू करस्ता वञ्जला गभस्ती”
छ० ६।१।२।२ । “भगस्ती वाहू” भा० । “आ रश्मयोः
गभस्त्वोः स्फुरयोः” २।८।२ । “गभस्त्वोः बाह्वोः” भा०
६ पाण्यौ च “पाण्यौ वै गभस्ती पाण्यभ्यां श्लेनं
पाययति” गभस्तिपूतनिरुक्तौ शत० ब्रा० ४।१।१।८ ।
“छन्तोऽंशुभ्यां गभस्तिपूतः” यजु० ७।१ । “गभस्तिभ्यां
पाण्यभ्यां पूतः वेदटी० ।

गभस्तिनेमि पु० गभस्तय एव चक्रं तस्य नेमिरिव । गभ-
स्तिरूपचक्रमध्यस्थस्य स्त्र्यां भनो नेमित्युत्थे परसेदरे ।
“गभस्तिनेमिः सत्वस्तः” विष्णुस० । “गभस्तिनेमिः
श्रीपद्मः” भा० शा० १३५० विष्णुस्तुतिः ।

गभस्तिपाणि पु० गभस्तिः पाणिरिवास्तु रश्माकर्षणाय । स्त्र्ये
हेमच० । गभस्तिकरादयोऽप्यत्र । गभस्तिहस्तशब्दे दृश्यम् ।
गभस्तिमत् पु० गभस्तयोभून्ना सन्त्वस्य मतप् । स्त्र्ये शब्द-
रत्ना० । तस्य सङ्कलकिरणत्वात्तत्वात् । “धनव्यपायेन
गभस्तिमानिव” रघुः । गभस्तयोनित्यं सन्त्यत्र नित्ययोगे
मतप् । २ पातालभेदे न० शब्दर० । “आह्लादकारिणः
शुभ्राः मणयो यत्र सुप्रभाः । दिवाकररश्मयो यत्र
प्रभां तन्वन्ति नातपम् । शशिनश्च न शीताय निशि द्यो-
ताय केवलम्” विष्णुपुराणोक्तेः तस्य सर्वदा सत्त्वादि-
दीप्तिमत्त्वात् तत्त्वात् १ शीपभेदे पु० गन्धर्वशब्दे दृश्यम् ।

गभस्तिहस्त पु० गभस्तयो हस्ता इव जलाकर्षणाय यस्य ।
स्त्र्ये त्रिका० । “स्त्र्यः किरणजालेन वायुयुक्ते न सर्वतः ।
जगतो जलमादत्ते जलक्षयं द्विजसत्तम !” विष्णु पु०
उक्तेस्तस्य किरणद्वारा जलाकर्षकत्वात् तत्किरणानां
तस्य हस्ततुल्यत्वम् । [भेतद्विषयमहःप्रदम्” काशीख० ।

गभस्तीश पु० काशीस्थे लिङ्गभेदे “गभस्तीशो महालिङ्ग-
गभि लि० गच्छति नीरमल गम-आधारे इन् भवान्नादेशः ।
गभीरे । “गभौ सञ्जते सञ्ज-क्लिप् गभिपञ् गभीरस्या-
यिनि । “तेषां हि धाम गभिपञ् ससद्भिवम्” अथ०
७।७।१ ।

गभीका स्त्री गभीरे कायति कै-क घृणो० रलोपः । (गाम्भार)
वृत्तभेदे तस्याः फलम् अण् हरितक्या० तस्य लुप् तद्धित
लुपि प्रकृतिलिङ्गता । गभीका तत्फलवे स्त्री ।

गभीर लि० गच्छति जलमत्त गम-ईरन् भानादेशव ।
 १ निम्नस्थाने, २ अतलस्थाने, ३ मन्दे ध्वनौ च अमरः ।
 ४ गङ्गे, ५ दुग्धप्रवेष्टे, ६ दुर्बोधे च लघादिकोपः । "जीष्णां
 तरिः सरिदतीव गभीरनीरा" उद्भटः "न त्वां गभीरं गुरु-
 हन्तः ! सिन्धुः" अ० १।२१।१६ । "न तं गूहनि स्वतो
 गभीराः" अ० १।१०।८४ ॥ ७ वाचि स्त्री निघण्टुः ।
 द्वावापृथिव्योः रोदस्योः स्त्री द्विपं निघण्टुः ।

गभीरात्मन् पु० गभीरः दुर्बल आत्मा स्वरूपमस्य । पर-
 मे श्वरे । "चतुरस्रो गभीरात्मा" विष्णु स० । आत्मा-
 स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेदमशक्यमस्य गभी-
 रात्मा भा० । [इहङ्ठकायाम् शब्दरत्ना० ।

गभीरिका स्त्री गभीरा मन्त्रध्वनियुक्ता संचायां कन् ।

गभीलिक पु० अव्युत्पन्नप्रातिपदिकम् । मसुरे हारा० ।

गम गतौ भ्वा० पर० अनिट् । गच्छति हृदिच् अगमत् ज-
 गाम जग्महः । गन्ता गम्यात् गमिष्यति । गन्ता गमो
 गम्यः गन्तव्यः गमनीयः गच्छन् गतं गतः गतिः गन्तुम्
 गत्वा आगत्य । हृदयङ्गमः । जन्मिवान् । कर्मणि गम्यते
 अगमि गम्यमानः । शिच् । गमयति ते अजीगमत् ते ।
 सन् जिगमिषति संजिगांसते । यङ् जङ्गम्यते । यङ्लुक्
 जङ्गमीति-जङ्गन्ति । जङ्गमम् । "वीदीयानपि गच्छति" भाषः
 "गच्छति पुरः गरीरम्" शकु० "तेन गच्छन् न रिष्यति"
 मनुः । "न गणस्यापतो गच्छेत्" हितो० । "जगाम
 गङ्गन् वनम्" देवीमा० । "तत्र निचिद्य कन्दर्पमगमत्
 पाकयासनः" कुमा० । "गतं तिरस्वीनमनूस्सारयेः"
 भाषः । "क्रोशाद् गतं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा" रघुः ।
 "अगम्यां च स्त्रियं गत्वा" कृतिः ।

अच्छ+आभिसृज्ये गच्छगम्य अभिसृज्यं गत्वा ।

अति+अतिक्रम्य उत्पद्य वा गमने । "ततो दशाङ्गुलि-
 गते छतशौचो नृपात्मजः" रामा० अयो० ७७।१ ।

"चिन्तामतिजगाम ह्" भा० शब्द० ४७ अ० । अति-
 क्रमार्थे नास्य गतित्वम् अतिगत्वा ।

वि+अति+विशेषेणातिक्रम्य गतौ "अयमज्जुन ! कालोयम्
 स्वर्गे व्यतिगमस्तव" भा० व० १६७ अ० ।

अधि+प्राप्नो । "अधिगत्य जगत्प्रधीश्वरात्" नैष० । यथा
 "अनन् खनितेय नरो वार्यधिगच्छति" मनुः ।

"विशेषं नाधिगच्छामि निर्जनस्यावरस्य च" भा० शा०
 २२६ श्लो० । "वेदाचार्यधिगच्छेत् शास्त्राणि विवि-
 धानि च" याज्ञ० ।

सम्+अधि+सम्यक् प्राप्नो । "यत्ते समधिगच्छन्ति यस्मै ते तस्य
 तद्वनम्" मनुः ।

अनु+प्राप्नो पचाङ्गमने अनुकरणे च । "तत् पापं शतधा
 भूत्वा तद्वत् अनुगच्छति" कृतिः "शुतेरिवार्थं कृतिरन्व-
 गच्छत्" रघुः । "अनुगतनयमागमिगतां दुर्नयस्य" भाषः ।
 अनर+व्यवधाने गतौ मध्यगतौ च । "भानौ यज्ञादन्तर्गतः"
 शत० ब्रा० १।६।१।१ । "अन्तर्गता मदनकङ्कशिखावली या"
 उद्भटः ।

अप+अपाये विलोपजनकक्रियायाम् । "सा कन्यापजगामाथ
 समीपात्तस्य धीमतः" भा० श्लो० ५४ अ० ।

अपि+स्वकारणादौ प्रवेशे "असुं वागपिगच्छत्" अथ० २।१२।८ ।

अभि+आभिसृज्येन गतौ । "अनुरागादने रामं दिष्ट्वा त्वम-
 भिमच्छसि" रामा० अयो० २ अ० । सम्यग्गतौ च
 "अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं च तवेति च" याज्ञ० ।

अव+बोधे, "यदावगच्छेदावत्यामनिष्टं ध्रुवमात्मनः" मनुः ।
 प्राप्नो च "कुतो युद्धं जात नरोऽवगच्छेत्" भा०
 उ० ७४० श्लो० ।

आ+पचाङ्गेशविभागपूर्वकगतौ । "आगत्य विल्लशास्त्रायां
 चरिष्यते । कुरु सन्निधिम् दुर्गावाहनमन्त्रः" धनुषोऽभ्या-
 समागत्य भा० आ० १।८७ अ० । "आगता वत जरेव हि-
 मानि सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः । बोधे "आगमो
 निष्कलक्षत् भुक्तिकोकापि यत् नो" । आ+गम-
 शिच् । अमायां प्रतीक्षायाञ्च आत्मा "यावदागम-
 यतेऽव नरेन्द्रान्" नैष० । आगमयते काष्ठम् । "कच्छा-
 दिषु सर्वेषु अध्यर्थुः संप्रेषमाणमवेत" लाक्षा० श्रौ० ४।६।८ ।

अधि+आ+प्राप्नो "नाध्यागमञ्च स्रग्वंसां गां सुनि-
 रदारधीः" भा० आ० ८।६ अ० ।

अनु+आ+अनुगतौ सम्यग्गतौ पचाङ्गतौ प्रत्यागतौ
 च "अन्वागतो यज्ञपतिर्वै अभ्यमत" यजु० १।८।५६ ।

"अन्वागतो कर्मसमाप्नो भवतः प्रत्यागमिष्यति" वेददी० ।
 सम्यग्गे च । "किञ्चित् पश्यन् अन्वागतः" शत० ब्रा०

१।६।१।१७ । "अन्वागतः अननुवृत्तः" भा० ।

अभि+आ+आभिसृज्येनागतौ "सर्वत्राभ्यागतो गुरुः" मनुः
 सम्यगागतौ "क्रमदभ्यागतं ब्रह्मम्" याज्ञ० । प्राप्नो च

उप+आ+समीपागतौ "वनादाराडुपागतः" रामा० ।

"तपोनिधिं वेत्ति न मासुपगतम्" शकु० । उपस्थितौ

अक० । "कथमापडुपागता" भा० स० २६०।६ अ० ।

प्रति+आ+पराट्प्रत्यागमने (यतो गतिकाले पुनरागतौ) "र-

खात् प्रत्यागतं पुरं भाषांश्च गतयौवनाम्" चाक्ष० ।
 "प्रत्यागतश्चैव पुनस्तथैव" प्रा०त० ।
 उद्गु+उद्गुगतौ उत्त्वाने व्यक० । "इत्युद्गताः पौरवधू-
 खेभ्यः प्रत्यनृ कथाः" रघु० । उद्गमः । उत्क्रम्य गतो
 च "उद्गु" प्राणा ह्युद्गच्छन्ति यूनः स्वविर जायति" मनुः ।
 अभि+उ+आभिमुख्येनागमने । "अभ्युद्गतास्ता यवमद्य
 सर्वे" भा० आ० ८८७० ।
 प्रति+उद्गु+प्रतिबल्लिखत्य उत्त्वाने व्यक० । "तन्मागतमभिप्रेक्ष्य
 प्रत्युद्गम्य परलपाः" भा० आ० १६८७० । (आगवाङ्गा)
 गतिभेदे सक० । "प्रत्युज्जगामातिथिमानिधेयः" । "प्रत्यु-
 द्गगतमिवानुष्णैः" । "प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या" रघुः
 "प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः" कुमा० ।
 उप+उमीपमने । "यज्ञास्तस्यपञ्चानि सारमेया इवा-
 मिधम्" "सदनसुपगतोऽहं पूर्वमश्लोकोजयोनेः" प्रबोधच० ।
 "सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रज्योऽलोपमञ्जति" मनुः ।
 प्रतिप्रायाम् उपगमः ।
 अभि+उप+प्रतिप्रायाम् स्त्रीकारे च । "वयमभ्युपगम्याम
 कण्ठेष त्वां प्रधर्षितम्" हरिवं० १७० । अथ्युपगमः ।
 आभिमुख्येन समीपगतौ च । "गहनभ्युपगम्यन्ति यशसे-
 श्वीय भाविनि" भा० १२४७० ।
 नि+नियमेन प्राप्नो । "हिते मिले निगतान् हन्ति वी-
 रान्" अ० १० । १२२ । "निगतान् हननाय नियमेन
 प्राप्नान्" भा० । णिच् । निश्चयेन बोधने च निगमो वेदः ।
 निगमकल्पतरोर्मलितं फलम् भाग० १ । १ । १ । उक्त-
 स्त्वार्षस्त्रोपसंहारे च निगमनशब्दे विवृतिः ।
 निर्+निष्क्रमणे । "अधिविज्ञा तु या सारो निर्गच्छे-
 द्द्रुपिता षड्हात्" मनुः । विशेषेण प्राप्नो च । "पुरुषाः
 प्रोष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः" भा० व० २५८७० ।
 परा+पराङ्मय गमने परिगतौ च । "यद्म मनः परागतं
 यद्ब्रह्मिह वेह वा" व्य० ७ । १२ । ४ । "विद्यया तत्त्वा-
 रोहन्ति यत्न कामाः परागताः" शत० प्रा० १० । १ । ४ । १६ ।
 व्याप्नो च । "स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्" माघः ।
 परि+परितो गतौ "यथा हि मेरुर्भगवता (स्त्र्यं) नित्यशः
 परिगम्यते" भा० व० २०४ व्य० । वेदने च "अथ स वल्क-
 उक्कलकुपादिभिः परिगतोऽप्यलदुद्धतबालधिः" भट्टिः ।
 प्रति+पैरीत्येन गतौ (यत् आगतितत्त्वैव गमने) "भवतु
 प्रतिगमिष्यामस्मावत्" शकु० । "अधीतां योगहीनस्य विद्यां
 प्रतिगतामिव" रामा० सुन्द० १८७० ।

वि+विशेषेण गतौ विच्छेदे विगमे च । "अवनितलविगतैश्च
 भूतसंघैः" भा० द्रो० १७७० । "ततो निशा साव्यगम-
 न्महात्मनाम्" भा० आ० ६४७० । "अज्ञा च नो मा-
 विगमत्" मनुः । "रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमा-
 दिति सन्ध्यापि सपदि व्यगमि" माघः ।

सम्+सङ्गे व्यक० आ० । "यत्न देवाः समगच्छन्ति विश्वे" अ०
 १० । ८२ । ६ । "सङ्गच्छन्त्य मया सार्द्धं मेकेनैकनराशन" भा०
 व्य० ० । १५१७० । "जले स्थले चानरीजे गङ्गासागर-
 सङ्गमे" प्रा०त० । "परमं भगवन्नेवं संगमिष्ये त्वया सह" भा०
 व० १०६ व्य० । "दिष्ट्या मे सङ्गतं यथा" भा०
 सव्यगुगतौ पर० सक० । "सङ्गच्छ पोक्षि ! सौख्यं माम्"
 भट्टिः । गमेः कर्मविशेषे उपपदे कर्त्तरि च । तुरङ्गमः
 हृदयङ्गमः भुजङ्गमः इत्यादि । उरगादिषु उपपदे ङ ।
 उरगः भुजगः तुरगः हृदगः खलग इत्यादि ।

गम पु० गम-यथायथं भाषादौ व्यप् । १ जिगीषोर्वाता-
 याम्, २ पथि, अमरः ३ श्रुतभेदे, ४ गमने, च । ५ व्यप-
 र्यालोचिते व्यञ्जनि भेदि० । ६ सङ्कपाठे छेम० ।
 गम्यते कर्त्तृणि व्यप् न ङङि । ७ गम्यमाने मार्गादौ ।
 "अथस्त्रैकाङ्गमः" पा० तत्त्व गमने "उपसिंहडक्षिकवटै-
 र्विद्धि स्वानं गमागमौ नस्तः" षट्पञ्चाशिका ।

गमक त्रि० गमयति गम-णिच्-एतुल् । १ गमयितरि श्वोधके
 च "सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः" मञ्जुभा०
 "वत् प्रौढत्वसुदारता च वचसां यज्ञार्थतो गौरवम्
 तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः" भा-
 लतीभा० । २ स्वरभेदे । "गमकः स्वरुतिस्वानस्यानां
 सुत्वनरात्रयात् । स्वरौ यो मूर्च्छनामेति गमकः स
 इहोच्यते । कश्चितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्वविर
 एव च । आह्वतान्दोलितौ चेति गमकाः सप्त कौ-
 र्त्तिताः । माघपौषनिशायास्तु शेषप्रहरमात्रके ।
 साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् । दाक्षि-
 णात्वा हरिमीलौ गायन्ति गमकानिमान्" सङ्गी०दा०

गमश्च पु० गम-अथच् । पथिके उज्ज्वद० ।

गमन न० गम-भावे ल्युट् । स्त्रान्वयसंयोगविभागासम्भ-
 वाधिकारणे १ क्रियाभेदे "प्रसारणञ्च गमनं कर्मान्येतानि
 पञ्च च" "भ्रमणं रेचनं स्रन्दनोर्ज्ञापनमेव च । ति-
 र्य्यग्गमनमथल गमनादेव लभ्यते" भाषा० । उत्क्षेपण-
 शब्दे १०८६ पृष्ठे विवृतिः । २ जिगीषोः प्रयागे च अमरः ।
 गमिन् त्रि० "भविष्यति गम्यादयः" पा० गम-भञ्जे ङनि ।

भाविममनके स्त्रियां ङीप् । “गम्यादीनामुपसंख्यानम्”
वार्तिकोक्तः । आसगम्भीयादौ द्वितीयातः समाः । छन्दस्वे
ऽपि तद्योगे कर्मणि न षष्ठी आभं गम्भी ।

गम्भीष्ठ लि० अतिशयेन गन्ता-गन्तृ-अतिशयने इठन् । गन्तृ-
तमे । “किमङ्ग वा प्रत्यवर्त्ति गमिष्ठः” षष्ठः १।१।१८।१ ।
गम्ब्य(नच) गतौ म्भा० पर० सक० सेट् । गम्बति अगम्बीत्
जगम्ब । मोषधत्वे क्तिप् गनौ गनः । मोषधत्वे गम्भी
गम इति भेदः ।

गम्भन् लि० गम-भा० अन् भुगागमश्च । गम्भीरे “अपा
गम्भनत्सोद महत्वा” यङु० १।१।१० । “गम्भन् गम्भनि
गम्भीरे” वेददी० । वेदे सप्रसीलोपः ।

गम्भर न० गम-विच् गमं निम्नगतिं विभर्त्ति भट्-अच्
इत० । उट्के निधङ्कुः । “उट्कन्ते गम्भरेषु प्रतिष्ठाम्”
षष्ठः १।०।१।६।६ । “गम्भरेषु गम्भरेषु ललेषु” भा० ।

गम्भारिका स्त्री गम-विच् गमं निम्नगतिं विभर्त्ति-
भट्-एव च् कापि अत इत्त्वम् । (गम्भार) उट्कभेदे राजनि० ।
गम्भारी स्त्री गमं गतिभेदे विभर्त्ति अण्, कं जलं वि-
भर्त्ति षष्ठो० कस्म ग इत्यन्वे उप० स० गौरा०
ङीप् । (गम्भार) उट्कभेदे अमरः । गम्भायाः फलं
पुष्पं वा अण् तस्य लुपि प्रकृतिवह्निङ्गता । गम्भारी-
तत्फलं पुष्पं च स्त्री । “गम्भारी भद्रपणी च स्त्री-
पणी मधुपर्णिका । काश्लरी कश्लरी हीरा का-
श्लर्यः पीतरोहिणी । लण्डल्ला मधुरसा मङ्गाकुचदि-
कापि च । काश्लरी तुवरा तिल्ला वीर्योष्णा मधुरा-
गुरुः । दीपनी पाचनी मेध्या भेदनी अमशोषजित् ।
दोषहृणा मन्त्रलाशौ विषदाहृज्वरापहा । तत्फलं उ-
ट्कं इयं गुरु कैश्यं रसायनम् । वातपित्तहृषारक्तज्व-
मूलविबन्धहृत् । स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराण्डं
पिबन्धकम् । हन्याद्वाहृषधावातरक्तपित्तक्षतज्वरान्” भावप्र०

गम्भीष्ठ लि० गम्भन्-अतिशयने इठन् टिलोपः । गम्भीर-
तमे । “अपा गम्भन्त् सोदेति एतद्वापां गम्भीष्ठं यत्पै
एतत्तर्पति” शत० ब्रा० ७।१।१।८ ।

गम्भीर लि० गम्भति जलमज्ज गम-इरन् लि० भुगागमः ।
निम्नस्थाने अगधे, अमरः । “इतगम्भीरस्त्रनीखनी
निम” नेप० । शब्दे शब्दे “स्निग्धगम्भीरनि-
धेयमेकस्यन्दनमास्त्रितौ” रघुः । शम्भीरार्थे च
उष्णादि० । उज्ज्वारे, ५ पद्मे, इक्ष्मन्भेदे च पु० ।
“स्त्रे सत्वे च नामौ च लिट् गम्भीरता शुभा ।

गम्भीरवेदिन् पु० गम्भीरं गहनं यथातथा वेत्ति विद-णिनि ।
“चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि । गम्भीर-
वेदी विधेयः स गजो गजवेदिभिः” राजपुत्रीयोगज्ञ
चिह्ने, १ गजे । “अङ्गुयं हिरदक्षेय यन्ता गम्भीर-
वेदिनः” रघुः । गम्भीरवेदिनः पुरः कवलं करीन्द्रे”
माघः । लच् । गम्भीरवेत् “त्वम्भेदात् शेषितस्त्रावात्
नांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स
स्यात् गम्भीरवेदिता” स्वर्गचर्मीवोक्तचिह्ने गजे ।

गम्भीरिका स्त्री गम्भीर-स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा कापि
अत इत्त्वम् । १ गम्भीरायां मलां शनदीभेदे च । “को-
हित्यः सिञ्जुनदः सरदूर्गम्भीरिका रघाङ्गा च । गङ्गा-
कौशिक्याद्याः सरितो विदेहकास्त्रोलाः” उट्क० सं० १।६।६० ।
शनाङ्गीभेदे “नासो गम्भीरिका वाच सदाम्बिद्धाक्षधैव
च” सुसुतः । ४ इतिरोमभेदे “हताधिमन्यो निमिधो इति-
गम्भीरिका च या” छन्दः । तल्लक्षणां तल्लेव उक्तं यथा
“इतिर्विरूपा अस्मिन्पट्टा सङ्गुच्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ।
रजावगाढा च तर्षशिरोगं गम्भीरिकेति प्रवर्तन्ति
तज्ज्ञाः” ।

गम्भ्य लि० गम-पवर्गान्तरात् कर्मादौ यत् । १ गमनीये श्राप्ये
च । अर्हार्थे यत् । गमनयोस्ये । “गम्यान्वपि तीर्थानि
कीर्त्तनान्यमगमानि च” भा० व० ८५ । “अभिकामां स्त्रियं
यद्य गम्यां रहसि वाचितः” भा० व्या० ८२ ख० ।
“गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्व्यात् स्वयं वरम्” याज्ञ०
“समानश्च खेदविगमो गम्यायामगम्ययाञ्च तल्ल नियमः
क्रियते इयं गम्या इयमगम्येति” महाभाष्यम् “खेदवतीति
खेदो रोगः इन्द्रियनिवसासामर्थ्यं वा” इति कैयटः
तथा च अगम्यानिषेधस्य इतराभ्यनुप्राप्तफलकतया स्वदा-
रगमने दोषाभावः” विवरणम् ।

गम्यमान लि० गम-कर्मणि शानच् । १ वर्त्तमानगतिकर्मणि ।
शुभ्यमाने च “गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका”
व्या० न्यायः । “गम्यमानेऽर्थे” सि० कौ० भूरिप्रयोगः ।
गम्यादि न० “भविष्यति मव्यादयः” प्रा० उक्ते भविष्यदर्थे
इतिप्रत्ययान्तशब्दसमूहे ते च “गमी आगमी भावी
प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधो प्रतियायी
प्रतिषेधी इत्येते” पा० ग० । “गम्यादीनामुपसंख्यानम्”
वार्तिके तद्योगे द्वितीयातत्पुरुषः । आसगम्भी ।

गय पु० रामायणप्रसिद्धे वानरभेदे । “कोटीघतहतो वापि
गयो गवय एव च । वानरेन्द्र ज्ञौमवीर्यो पृथक्

पृथग्दृष्टताम्" भा० व० २८२ अ० २ हविर्धानराजपुत्र-
भेदे, तत्कथा "हविर्धानराजपुत्राणी विद्वरासुते षट्
सुतान् । यर्हिषदङ्ग्यं शुक्लं कण्ठं सन्धजितं व्रतम्"
भाग० ५।१५ अ० १ प्रियव्रतवंशोद्भवे शराजभेदे तत्कथा यथा
"नक्ताडतिपुत्रो गयो राजपिप्रवर उदारश्च वा अजा-
यत । साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्भिरक्षया गृहीतसत्त्वस्य
कला आत्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्नोः । स वै
स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासन-
लक्षणेनेच्छादिना च भगवति महापुरुषे परावरे
ब्रह्मणि सर्वोत्तमापितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविस्तरणानु-
संध्यापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीष्टांशः परिभाषित-
विशुद्धमतिस्वरतानात्म्ये आत्मनि स्वदसुपलब्धमान-
ब्रह्मात्मातुभवोऽपि निरभिमान एवावनिमज्जुपत ।
तस्मेभ्यं गार्थां पाण्डवेय ! पराविद उपगायन्ति ।
गयं नृपं कः प्रतिवाति कर्मभिर्यज्ञाभिमानो बद्धवि-
हर्मगोप्रा । समागतयोः सदस्यसतिः सतां सत्सुखकोऽन्यो
भगवत् कलान्ते । यमभ्यषिञ्चन् परया सुदा सतीः (सत्यः)
सत्याशिषो दत्तकन्याः सरिङ्गः । यस्य प्रजानां दुर्दृष्टे
धराऽऽशिषो निराशिषो गुणवत्सङ्गुतोधाः । अन्ध-
कामस्य च यस्य कामान् दुर्दृष्टराजसुरवोवलिं
नृपाः । प्रत्यक्षिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां पञ्च-
मंशं परेभ्यः । यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा भवोनि माद्य-
त्वुरुक्षोमपीवे । अज्ञाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्या-
फलमाजहार । यत्प्रीणनाड्यैःपि देवतिर्यङ्-
मनुष्यवीरुत्तमापरिच्युतात् । प्रीयेत सदाः सह विश्व-
जीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिभगाद्वयस्य । गयाद्वायन्यां चित्र-
रयः सुमतिररिरोधन इति त्वयः पुत्रा वभूवुः" भाग० ५।१५।
अमूर्तरयसः पुत्रे प्रधानप्रोङ्गुराजान्मर्गते शराजपिभेदे
तत्कथा ।

"गयश्चामूर्तरयसं स्मृतं सुख्य ! शुशुम । यो वै
वर्धशतं राजा क्षतशिष्टाशनोऽभवत् । तस्मै ह्यग्निर्वरं
प्रादात्ततो यत्र वरं गयः । तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन
नियमेन च । शुष्ण्याच्च प्रसादेन वेदानिच्छामि वेदि-
तम् । स्वधर्मेणाविहंसान्धान् धर्ममिच्छामि चाक्षयम् ।
विप्रेषु ददतश्चैव अज्ञा मयत् नित्यसः । अनन्यासु
सवर्णासु पुत्रजन्तु च मे भवेत् । अन्नं मे ददतः अज्ञा
धर्मं मे रमतो मनः । अविन्नं चास्तु मे नित्यं धर्म-
कार्येषु, पावकः । तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्त्वैवानर-

धीयत । गयो ह्यवाय तत्सर्वं धर्मेणारीनजीजयत् ।
स दर्शयौर्ध्वासाम्यां कालेवापयणेण च । चातुर्मास्यैव
विविधैर्यज्ञैवाप्रादक्षिणैः । अयजच्छ्रद्धया राजा परि-
संवत्सरान् शतम् । गवां शतसहस्राणि शतमश्वशतानि
च । शतं निष्कसहस्राणि गवाश्चाप्ययुतानि षट् ।
उत्थायोत्थाय संप्रादात् परिक्रंवत्सरान् शतम् । नक्षत्रेषु
च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणाः । ईजे च विविधैर्यज्ञै-
र्यवा सोमोऽङ्गिरास्तथा । सौवर्णीं पृथिवीं कृत्वा य
इमां मणिकर्कराम् । विप्रेभ्यः प्राददद्राजा अश्वमेधे
महामखे । जाम्बुनदमया यथाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः ।
गयस्यासन् सख्येहास्तु सर्वभूतमनोहराः । सर्वकामसख्येहा
प्रादात्तां च गवस्तथा । ब्राह्मणेभ्यः प्रलटेभ्यः सर्वभूतेभ्य
एव च । ससत्तुर्वनहीपनदीनदवनेषु च । नगरेषु च
राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येष्वसन् । भूतयामास
विविधाः संवत्सा यज्ञसम्पदा । गयस्य संवशो यज्ञो
नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन् । पङ्क्तिं शयोजनायामा
त्विंशद्योजनमायता । पश्चात् पुरश्चतविंशद्दी ह्यासी-
द्विरण्मयी । गयस्य यजमानस्य सत्तावज्जमणिस्तृता ।
प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽय वासांस्त्याभरणानि च । यद्योक्ता
दक्षिणाशान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणाः । यत्न भोजन-
शिटस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः । कुल्याः सुकृतवाहिन्यो
रसानामभवंस्तदा । वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च
पृथग्विधाः । यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विद्युतः ।
वटशालय्यकरणः पुत्र्यं ब्रह्मसरश्च तत् । स
चेन्मभार सुख्य चतुर्भद्रतरस्तथा । पुत्रात् पुत्रवतर-
स्तुभ्यं मा पुत्रमनुतयथाः" भा० द्रो० ६६ अ० ५ धने
ह्यपत्ये ह्यष्टहे च निघण्टुः । "इन्द्रो वभुभिः परि-
पातु नो गयम्" अ० १०।६६।२ । "गयं गृह्णामहेतत् ।
प्राप्नुव्यं गीयते शब्दरूतेऽत्रेति वा गयं गृह्णामहेतत्" भा० ।
"अरवहायुषे गयम्" अ० १।७४।२ । "गयं धनम्"
भा० । "परि पाहि नो गयम्" अ० ६।७।२ ।
"गयं गृह्णं धनं वा" भा० ८ अन्तरिक्षे च । "गयम-
श्वाकं शमे यववत्स्वावसुः" अ० १।७४।७ । "गयं
गृह्णमन्तरिक्षं वा" भा० । दृष्टव्यं गते प्राणिनि च ।
"या नो गयसाविवेश" अ० ६।७४।२ । "गयं गृह्ण
गतं प्राणिजातम्" भा० १० अस्याने । "हित्वी गयमारो
अरया आगात्" अ० १०।८६।५ । "गयं स्वस्थानम्" भा० ।
११ प्राणेषु ब्रह्म १०, "सा ह्येषा गवांस्तत्वे प्राणा वै गयास्तत्

प्राणांक्षत्रे तदाद्गमस्तत्र तस्माद्गयाली नाम" शत०
ब्रा० १४।८।१५।७ । गयाऽख्यत्र अच् । १२ गयाप्रदेशे
वज्रव० । "गवस्य यजमानस्य गवेष्वेव भङ्गाकृतम् ।
व्याहृता सरितां श्रेष्ठे गवस्ये सरस्वती" भा० शल्य० २६
अ० "गवेन यजमानेन गवेष्वेव पितृन् प्रति" रामा०
अयो० १७७।१ । तेन तद्यागस्मानत्वेन च गवेति प्रसिद्धिः
१२ यमुरभेदे । तत्कथा वायुपु० गयामाहात्म्ये २ अ० यथा ।

"गयासुरोऽसुराणाञ्च सहावलपराक्रमः । यो-
जनानां सपादश्च शतं तस्योष्णयः स्मृतः । स्मृतः
षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः । कोलाहले
गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् । वज्रवर्षश्च हस्त्राणि नि-
रन्त्यासं स्थितोऽभवत् । तत्तपस्त्रापिता देवाः संक्षोभं परमं
ययुः । ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्ते प्रपितामहम् ।"

ततस्तत्कृतस्तवादिकमुपवर्ण्य तद्वरकथा तत्रैव यथा

"यदि तृप्तास्तु मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सर्वदेव
द्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् । देवेभ्योऽतिप्रविलोऽ-
हस्तप्रिभ्योऽपि शिष्याव्ययात् । भन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो यो-
गिभ्यश्चापि सर्वशः । न्यासिभ्यश्चापि कर्मिभ्यो धर्मिभ्यश्च-
तथा पुनः । स्नातिभ्योऽतिप्रविलोऽहं पवित्रः स्नां सदा-
सुराः । पवित्रतास्तु तं देवाः सत्त्वसङ्गा दिवं ययुः । दहा-
दैत्यं तथा स्रुद्धा सर्वे हरिपुरं ययुः । नृत्ये लोकतवे-
याते नृत्या यमपुरी ह्यभूत् । यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं
ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् । ब्रह्माण्मन्त्रिरे देवा गयासुरविभो-
पिताः । त्वया दत्ताधिकारान्स्वं तान् गृह्णाण पितामह ! ।
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवान् ब्रह्मामो विष्णुमव्ययम् । ब्रह्मादयो-
ऽग्नून् विष्णुं त्वया दत्तवरोऽसुरः । तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं
नृत्यं लोकतयं ह्यभूत् । देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स
वचोऽब्रवीत् । गयासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यद् गयासुरम् । गया-
सुरोऽब्रवीत् दहा ब्रह्माणं त्विदमैः सह । संपूज्योत्थाय वि-
धिवत् प्रणतः श्रद्धयान्वितः । गयासुर उवाच ।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः । यदागतोऽति-
विब्रह्मा सर्वं प्राप्तं भयाद्य वै । योगिन् ! योगाङ्गवित्
सर्वलोकस्वामिन् ! पितृपुरो ! । यदर्थमागतो ब्रह्मन्
तत्कार्यं करवाण्यहम् । ब्रह्मोवाच । प्रथिष्यां यानि
तीर्थानि दृष्टानि श्रवता भवा । यज्ञार्थं न तु ते तानि
पवित्राणि शरीरतः । त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णु-
प्रसादतः । स्वतः पवित्रं देहं त्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ।

गयासुर उवाच । धन्योऽहं देवदेवेश ! महेष्टं प्रार्थ्यते त्वया ।
पितृवशे कृतार्थोऽहं मातृवशे तथैव च । त्वयैवोत्पादितो
देहः पवित्रस्तु त्वया कृतः । सर्वेषामुपकाराय यागोऽ-
वश्यं भविष्यति । इत्युक्त्वा सोऽपतङ्गुभौ श्वेतकल्मे गया-
सुरः । नैर्ऋतं दिशमान्त्रित्वं तदा कोलाहले गिरौ ।
शिरः कृतोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा संभृतसम्भारो मानसान्दत्त्वजोऽसृजत् । इत्युप-
क्रम्य कतिचित्तत्कल्पितधीतुक्त्वा "एतानन्यांश्च विमेन्द्रान् वेधा
लोकपितामहः । परिकल्पयाम्करोदुद्यमं गयासुरशरी-
रके । अग्निशर्मापि पञ्चाम्नीन् सुखादेतानवास्सृजत् ।
दक्षिणाम्निं गार्हपत्याहवनीयौ तपोऽव्ययः । सम्भावने
सख्यौ देवर्षेर्देवेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः । यज्ञस्य च प्रतिष्ठार्थं
विमेभ्यो दक्षिणां ददौ । कृत्वा पूर्णाहुतिं ब्रह्मा
स्नात्वा चावश्ये सुरैः । यज्ञयूपं सुरैः सार्द्धं समा-
नीय व्यरोपयत् । ब्रह्माणः सरसां श्रेष्ठे सरस्वती-
च्छितं शुभम् । यज्ञवाटे सुरैः सार्द्धं गयासुरमपश्यत् ।
चलितं चकितो ब्रह्मा धर्मराजमभाषत । या सा
मृष्टे तव शिला समानीयाविचारयन् । दैत्यस्य शीघ्रं
शिरसि तां धारय ममाश्रया । विश्वार्थं, यमः श्रुत्वाऽ-
धारयन्मस्तके शिलां । शिलायां धारितायान्तु सशि-
लयासुरोऽचलत् । देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां
निचलाः किल । तिष्ठन् देवाः सकलास्तथेत्तुक्त्वा च ते
स्थिताः । देवाः पादैर्लक्षयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ।
ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिगायिनम् । तृष्ठा-
व प्रणतो भूत्वा नत्वा चादत्त तं प्रभुम् । ब्रह्माण्डस्य
पते ! नाथ ! नमामि जगतां पतिम् । गतिं कीर्त्तिमतां
नृणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । विश्वक्षेत्रोऽब्रवीत् विष्णुं
देव ! त्वां स्तौति पद्मजः । हरिराह्वानयस्व त्वं
विष्णूक्तः स तमानयत् । अजमूचे हरिः कक्षा-
दागतोऽसि वदस्व तत् । ब्रह्मोवाच । देवदेव ! कृते यागे
प्रचक्षाल गयासुरः । शिलायां देवरूपिण्यां न्यस्तायां
तस्य मस्तके । रुद्रादितु च देवेषु संस्थितेष्वसुरोऽचलत् ।
इदानीं निचलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ! । ब्रह्मणो-
वचनं श्रुत्वा ह्याह्वय स्वशरीरतः । मूर्तिं ददौ निच-
लार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः । आनीय मूर्तिं ब्रह्मापि
शिलायां समधारयत् । तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवं
मयागमत् । आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थि-
तोऽभवत् । जनार्दनमिधानेन पुण्डरीकेति नामतः ।

शिलायां निचलायं हि स्वयमादिगदाधरः । निच-
लार्चं पञ्चधासीत् शिलायां प्रपितामहः । पितामहोऽयं
फलगुणः केदारः कनकेश्वरः । ब्रह्मा स्थितः स्वयं तत्र
गजरूपी विनायकः । गदादिव्यसोत्तराको दक्षिणार्कं
स्तिष्ठा रविः । लक्ष्मीः सीताभिधानेन, गौरी वै मङ्गला-
ह्वया । गायत्री त्रैव सावित्री त्रिसन्ध्याय सरस्वती ।
इन्द्रो वृहस्पतिः पूषा वसवोऽष्टौ महावलाः । विश्वे देवा-
श्चाग्निवै सक्तो विश्वनायकाः । सयजोरगमन्धर्व-
सस्युर्देवाः सशक्तिभिः । आदितो गदया चासौ
वज्राह्वयः स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव हरिणा तथा-
दादिगदाधरः । अथ गयासुरो देवान् किमर्थं
वदितोहाहम् । यत्रार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।
विष्णोर्वचनमात्रेण किं न स्थां निचलोहाहम् । यत्-
सुरैः पीडितोऽहं गदया हरिणा तथा । पीडितो
यथाहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा । गदाधरादय-
स्तुष्टाः प्रोचुर्हं गयासुरम् । वरं ब्रूहि प्रसन्नाः ओ
देवान् गयासुरः । यावत् पृथ्वी पर्वताश्च यावच्च-
न्द्रार्कतारकाः । तावच्छिलायां तिष्ठन् ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराः । अन्याश्च सकला देवा मन्त्राम्ना जेलमस्तु वै ।
पञ्चक्रोशं गयाजेलं क्रोशमेकं गयाशिरः । तन्मध्ये
सर्वतीर्थानि प्रवच्छन्तु हितं नृणाम् । स्नानादि-
तर्पणं कृत्वा पिण्डदानात् फलादिकम् । सहात्मनि सह-
स्रं कुलानाञ्चोदरेभ्यः । व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण यूयं तिष्ठन्तु
सर्वदा । गदाधरादयः लोकात् भूयात् सर्वोपनाशनात् ।
आहं सपिण्डकं वेणुं ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते । ब्रह्म-
हत्यादिकं पापं विनश्यत् च सेविनाम् । नैमिषं
पुष्करं गङ्गा प्रयागं चाविच्छिन्नम् । एतान्यन्यानि
तीर्थानि दिवि भुव्यनरीक्षतः । समायास्तु सदा नृणां
प्रवच्छन्तु हितं सुराः । ते देवास्तानि तीर्थानि प्रवच्छन्तु
हितं नृणाम् । पितृणां ब्रह्मलोकश्च मुक्तिस्तु फलं तथा ।
एको विष्णुस्त्रिधामूर्तिर्धातुं संकीर्तते बुधैः । तावद्-
गयासुरजेलं स्वातिमेतु सदा भुवि । ब्रह्महत्यादिकं पापं
विनाशयतु सेविनाम् । किं ब्रह्मज्ञा सुरेशाना ! युष्मास्ते-
कापि देवता । चेन्न तिष्ठेदहं चापि, समयः प्रतिपात्य-
ताम् । गयासुरवचः श्रुत्वा प्रोचुर्ब्रह्मादयः सुराः ।
त्वया यद् मार्चितं सर्वं तद्ब्रह्मविषयसंशयम् । पितृणां
वै कुत्रगतमात्मानं पिण्डदानतः । आह्वादिना न वि-
ध्यन्ति ब्रह्मलोकमनामयम् । अस्मात्पादान् दत्त्वा या-

स्मिन् परमां गतिम् । सन्तुकुमार उवाच । देवेन्द-
वरो दैव्यो हर्षितो निचलोऽभवत् । ४ अङ्गिरसे सुनि-
भेदे गगेशन्द्रे वृहस्पत्यस्य उवाचादात्ता ।

गयस्त्नान पु० स्तावी-द्वौ अन्तर्भूतगयर्थात् ल्युट्
नि० यलोपः गयस्य धनस्य स्नानः । धनवर्द्धके ।
“गयस्नानो अमीवङ्गा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः” ऋ० १०।
६१।८२ । “गयस्नानः धनस्य वर्द्धयिता” भा० ।
“एष गयस्नानो गोभिरश्वेभिरिन्द्र !” ऋ० ७।५४।२ ।

गया स्त्री गयो गयासुरः गयन्तो वा कारणत्वेनास्त्वस्य
अच् । तीर्थभेदे गयश्च तत्कथा उक्ता ।

वायुपु० गयामा० १५० तन्माहात्म्यं यथा

“वक्ष्ये तीर्थवरं पुण्यं आह्वादी सर्वतारकम् ।
गयातीर्थं सर्वदेहे तीर्थभ्योऽप्यधिकं श्रेष्ठम् । गयासुर
क्षपस्तेषु ब्रह्मणा कृतवेर्षितः । प्राप्स्य तस्य शिरसि
शिलां धर्मोद्धारयत् । तत्र ब्रह्माकरोद्यागं स्थित-
श्चादिगदाधरः । फलगुतीर्थादिरूपेण निचलार्चमह-
र्निशम् । गयासुरस्य विमन्द ! ब्रह्माह्वयैर्देवतैः सह ।
कृतवज्रो ददौ ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो गदादिकम् । चेतकले
तु वाराहे गयोवागमकारयत् । मन्यान्ना गयास्वाता
जेलं ब्रह्माभिकाङ्क्षितम् । काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाङ्क्ष-
यभीरवः । गयां यास्यति यः पुत्रः स नन्वाता भविष्यति ।
गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितृणास्तुतवो भवेत् । पद्भ्या-
मपि ललं स्पृष्ट्वा सोऽस्मभ्यं किं न दास्यति ? । गयां
गत्वान्नदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः । पत्न्यय
निवासी च पुत्राणां सप्तमं कुलम् । न चेत् पद्भ्योऽहं
वा सप्तरात्रं विराज्यम् । महाकल्पकृतं पापं गयां
प्राप्य विनश्यति । पिण्डं दत्त्वा च पित्रादेरात्मनोऽपि
तिलैर्विना । ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः ।
पापं तत्सङ्गलं सर्वं गयास्नाह्वादिनश्यति । आत्म-
नोऽप्यन्यजोवापि गयामभौ यदा तदा । यन्मन्त्रा
पातयेत् पिण्डं तज्जयेत् ब्रह्म शाश्वतम् । नामगोत्रे सप्त-
ह्वार्यं पिण्डपातनभीक्ष्णम् । येन केनापि कर्मैचित्
स याति परमां गतिम् । ब्रह्मज्ञानं गयायाहं गोमृच्छे-
मरणं तथा । वासः पुंसं कुरुजेले सुक्तिरेषा चतु-
र्विधा । ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोमृच्छे मरणेन किम् ।
वासेन किं कुरुजेले यदि पुत्रो गयां व्रजेत् । गयायां
पर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्म-
दिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः । न त्वक्तव्यं गयायाहं

सिंहस्थेऽपि वृहस्पतौ । तथा दैवप्रसादेन प्रवृत्तसु
 प्रणेयु च । पुनः कर्माधिकारी च आहूतः कृष्णलोक-
 भाक् । प्रीत्या आहूतः कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनाम् ।
 एवं कुर्वन् नरः सत्यम् मङ्गलं त्रियम्भायुयात् । सप्तह
 गयाभिगमनं सप्तपिण्डस्य पातनम् । दुर्लभं किं पुन-
 नित्यनक्षत्रेषु व्यवस्थितः । प्रसादान्निवते जले
 ब्रह्मार्थेऽर्पितदायके । ब्रह्मज्ञानादुपया सुक्तिर्लभ्यते
 नात्र संशयः । कीकटादिमृतानाञ्च पितृणां तारणा-
 य च । तस्मात् सर्वयत्नेन वस्तुयं सुविचक्षणैः । ब्रह्म-
 प्रकल्पितान् विमान् हव्यकव्यादिनाश्चयेत् । तैस्तुष्टै-
 स्तोषिताः सर्वाः पित्रभिः सहदेवताः । सुगुह्यनक्षोप-
 वासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्ज्यं सित्वा कुरुक्षेत्रं
 विशालां विरजां गयाम् । दण्डं प्रदर्शयेत्क्षुर्गयां
 गत्वा न पिण्डदः । दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पित्रभिः
 सह सुच्यते । न दण्डो किल्लिपं धत्ते पुण्यं वा पर-
 मार्थतः । अतः सर्वक्रियां त्यक्त्वा विष्णुं ध्याय-
 ति भावुकः । संन्यसेत् सर्वकर्माणि वेदमेकं न
 संयजेत् । सुगुह्यपृष्ठञ्च पूर्वस्मिन् पश्चिमे दक्षि-
 णोत्तरे । सार्धं क्रोशहयं मानं गधेति ब्रह्मणे-
 रितम् । पञ्चक्रोशं गयाजले क्रोशमेकं गयागिरिः ।
 तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति यैः । आह-
 लदु यो गयाजले पितृणामन्वेषोहि सः । गिरिसि
 आहलदु यस्तु कुक्षानां शतसङ्करेत् । स्तब्धचित्त
 आलेण गयाया गमनं प्रति । सुगौरोहणसोपानं
 पित्रणाञ्च पदे पदे । पदेपदेऽन्वेषेय यत्फलं गच्छ-
 तो गयाम् । तत्फलञ्च भवेद्गुणं समम् नात्र
 संशयः । पादसेनाय चरणां सक्तुना पिष्ट-
 केन वा । तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्ड-
 पातनम् । तिलाव्यदधिभध्वादिपिण्डद्रव्येषु योजयेत् ।
 सुदिमालम्बणेन आर्द्रमलकमालतः । शमीपत्र
 प्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयागिरि । उदरेत् सप्त गोत्राणि
 कुलमेकोत्तरं शतम् । तिलकल्लेन खण्डेन गुडेन
 सहतेन वा । केवलेनैव दद्याद्वा दुग्धेन मधुनाच वा ।
 पिण्याकं सहतं खण्डं पितृभ्योऽर्पयमित्युत । इष्यते
 ऽवाप्नोते भोग्यं हविष्यं सत्तुरज्जरीत् । एकतः सर्वव-
 क्तुनि रसवन्नि मधूनि हि । अत्वा गदाधराङ्गुलिं फल-
 गुतीर्थास्तु चैकतः । पिण्डासनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवने
 जनम् । दक्षिणा चाक्षयं कस्तोर्यथाह्वयं विधिः ।

नावाहनं न दिग्वन्धो न दोषो वृष्टिसम्भवः । सकार-
 गन्धेन कर्तव्यं तीर्थआहं विचक्षणैः । अन्यत्वावाहिताः
 काले पितरोयान्तस्तं प्रति । तीर्थे सदा वसन्त्येते
 तस्मादावाहनं न हि । तीर्थआहं प्रयच्छन्निः पुरुषैः
 फलकाङ्क्षिभिः । कामं क्रोधं तथा लोभं त्यक्त्वा कार्या-
 क्रिया ऽनिशम् । ब्रह्मचार्यैः कमोजी च भूषायां सत्यवाक्
 शुचिः । सर्वभूतहिते रक्तः स तीर्थफलमश्नुते । तीर्था-
 न्यसुसरन् धीरः पाण्डुः दूरतस्तज्जेत् । पाण्डुः
 तच्च विप्रैः यद्भवेत् कामकारतः । तीर्थेषु ये नरा-
 धीराः कर्म कुर्वन्ति सहताः । यथा ब्रह्मपिदो वेद्यं वस्तु-
 चानन्यचेतसः । प्रविशन्ति परेशास्त्वं ब्रह्म ब्रह्मपरायणाः ।
 याऽऽस्ते वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविभुता । सावतीणां
 गयाक्षेत्रे पितृणां तारणाय वै । स्नातो गोदो वैतरण्यां
 त्रिःसप्तः कुलसङ्करेत् । तथाजयवटं गत्वा विमान्
 सन्नोपयिष्यति । ब्रह्मप्रकल्पितान् विमान् हव्यकव्या-
 दिनाश्चयेत् । तैस्तुष्टैस्तोषिताः सर्वाः पित्रभिः सह-
 देवताः । गयायां नहि तत्स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।
 साक्षिर्ध्वं सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् । मीनमेधे
 स्थिते सुख्ये कन्यायां कार्मुके चटे । दुर्लभं त्रिषु
 लोकेषु गयायां पिण्डपातनम् । मकरे वर्तमानेऽर्धे
 मङ्गले चन्द्रतुल्ययोः । दुर्लभं त्रिषु लोकेषु गयाआहं
 सुदुर्लभम् । गयायां पिण्डदानेन यत् फलं लभते नरः ।
 न तच्छ्रेयं मया वक्तुं कल्पकोटिशतैरपि ।
 तद्वालाविधिश्च तत्रैव ह्ययम् । “सन्तकुमार उवाच ।
 गयायालां प्रवच्छामि शृणु नारद ! सुक्तिदाम् । नि-
 श्कृतिः पिण्डकर्तृणां ब्रह्मणा गीयते पुरा । उद्यतशे-
 ष्यां गन्तुं आहं कृत्वा विधानतः । विधाय कर्पटिषे
 कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम् । ततो ग्रामान्नरं गत्वा आह-
 शेषस्य भोजनम् । ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिपञ्च
 विवर्जितः । प्रतिपञ्चादपाठतः सन्तुष्टो नियतः
 शुचिः । अहङ्कारविमुक्तो यः स तीर्थफलमश्नुते ।
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चापि सुसंयतः । विद्या त-
 पश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । ततो गयाप्रवेशे च
 पूर्वतोऽस्ति महानदी । तत्र तोयं ससत्पाद्य स्नातव्यं
 निर्मले जले । देवादीर्भर्पयित्वाय आहं कृत्वा यथा-
 विधि । स्वस्वेदशास्त्रोद्दिगमर्घ्यावाहनवर्जितम् । अप-
 रेद्युः शुचिर्भूत्वा गच्छेद्देवं प्रेतपर्वते । ब्रह्मकुण्डे
 ततः स्नात्वा देवादीर्भर्पयेत् सुधीः । कुर्वात् आहं

नित्यं तावदेव शास्त्रार्थसिद्धेः "सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति" न्यायात् आहन्तिबोधकपोपसाद्यभावाच्च जन्मतिथ्यादिकं यच्च पुनः पुनः करणावश्यकता । पुनः करणे तु फलाधिक्यम् "यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः" इति न्यायात् "सकृद्व्याभिगमनं सकृत्पिण्डप्रपातनम्" इत्यादिवाक्यमन्याद्यस्यैवावश्यकत्वाद्यं न तु द्वितीयादेर्निरासार्हमपि, परिसंख्यापत्तेः । तत्रापि प्रथमयात्रायां तेषां प्रेतत्वनिवारणार्थं प्रेतशिलायां पिण्डदानभागदुष्कोटने कृते तत्र द्वितीयात्रायां तेषां ते न कार्ये इत्येव विशेषः । प्रथमयात्रानन्तरस्ततानान्तु द्वितीयात्रायां ते अपि कार्ये । अन्यत् सर्वं सर्वस्यपि यात्रासु समानम् । तस्मादसकृते पित्रादौ नरकोद्धारदि यथायथं फलं सक्ते तु तस्मिन् पुत्रादेः प्रत्यवायाभावः सत्याच्च कामनायां विधितस्मान्नादि पुत्रादिगतं फलं भवतीति सिद्धम् । अत्रेदं विविच्यते प्रागुक्तपुराणादिवचनेषु गद्याश्राद्धस्य पित्राद्युद्धारः प्रत्यवायपरिहारः पुत्रावाप्तिश्च फलत्वेन श्रूयते तत्र गद्याश्राद्धप्रवृत्तौ किं प्रयोजकं किमेकैकसुभवं वा कृत्यं वेति सन्देहे कृत्यस्यैव प्रयोजकता तत्र कामनाभेदादेकस्य सुखफलताऽपरयोर्हारता प्रासङ्गिकता वा तथा च यदा पित्राद्युद्धारार्थिना गद्याश्राद्धं क्रियते तदा तदेव सुखं फलं तत्प्रवृत्तौ प्रयोजकं, प्रत्यवायपरिहारः पुत्रोत्पत्तिश्च तत्र प्रासङ्गिकौ फलार्थदीपस्थानुद्देशप्रकाशनवत् । यदा तु पुत्रार्थिना तदनुशीयते तदा पुत्रोत्पत्तिरेव सुखं फलं पित्राद्युद्धारस्तु तत्र हारमित्येव सिद्धान्तः । एवं पित्राद्युद्धारस्य फलत्वे स्थितेऽपिना तत्रेदं विचार्यते । उद्धारो नाम स्नापेच्छयोकृष्टस्थानादिनयनं तच्च प्रकृते नारकीयदेहविगमनान्तरं देवाददेहप्रापिणरूपं तच्च न सम्भवति नारकीयादिदेहादेः स्वस्वकर्म्मधारकनया कारणसत्त्वे विगमासम्भवात् तत्कर्म्मणां च भोगेनैव नाश्रुत्वात् "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिगतैरपीति" ध्यामात् । ततश्च तद्देहेनाशः स्मरन्मकर्मनाश एव नान्यथा । तथा च गद्याश्राद्धादिना कथमुद्धारसम्भवः । प्रारब्धकर्म्मणाञ्च भोगादेव क्षये सति गद्याश्राद्धेनोद्धारो जननीय इति कल्पनापि न युक्ता भोगादेव कर्म्मक्षये कल्पे गद्याश्राद्धवैफल्यपत्तेः । इत्येवं स्थिते उच्यते कर्म्मविपाकोक्तदानादिना प्रारब्धकर्म्मक्षयद्वारा यथा रोगनाशकल्पना तथा प्रकृतेऽपि गद्याश्राद्धादिना प्रारब्ध-

क्षयनाशद्वारैव उद्धारकल्पना "नाभुक्तं क्षीयते" इत्यादिवाक्यस्य तु बलवद्वाक्यस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनाप्रवृत्तेः "न हि वचनस्यातिभारः इति" न्यायात् तथा च गद्याश्राद्धस्यैव प्रारब्धक्षयजनकपुण्यविशेषजनकता कर्म्मविपाकोक्तदानादिदेव कल्पयते इति न कश्चिद्विरोधः । किञ्च भोगादेव प्रारब्धकर्म्मक्षयादनन्तरमुद्धारकल्पनेऽपि न गद्याश्राद्धवैफल्यं पापविशेषैरेकैकयोनिष्वनेकाहन्तिश्रवणात् फलोन्मुखानामितरेषामनारब्धफलानां कर्म्मणाञ्च गद्याश्राद्धनाशप्रता भविष्यतीति । अस्मति च नारकीयाश्राद्धारम्भेते पापे उद्धारस्य ब्रह्मलोकावाप्तिरूपतैव । स्वकर्म्मार्तुसारेण तद्विप्राप्तेरपि पूर्वं वृत्तत्वे तु पुत्रनिष्ठः प्रत्यवायपरिहार एव फलं सकृत्पित्रादौ तथा कल्पनस्य पूर्वसकृत्वात् तवैवात्र कल्पनौचित्यात् ।

अथ गद्याश्राद्धाधिकारिणः । तत्र पुत्रपौत्रमपौत्रा एव प्रधानाधिकारिणः । तद्विज्ञाः सर्वेऽपि गौणाधिकारिणः । तथा "पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत् स्वधाम्" इत्यादिवचनेन पुत्रसत्त्वेऽन्यकर्तृकश्राद्धस्य निषेधेऽपि गद्यायां तस्य प्रतिप्रसवः, "आत्मजो वाऽन्यजो वापि गद्याकूपे यदा तदा । यस्मान्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद् ब्रह्म शश्वतम्" इति वायवीयवचनात् "सर्वथा ज्ञातव्यो मित्वाभ्यवाः सुहृदस्तथा । तेऽपि भूयो गद्यां गत्वा पिण्डं दद्याद्विधानतः" इति श्रुतिरत्रावलीकृतवाक्यात् । तथा चालम्ब्यस्मिन्मात्राणामधिकारः । यो यदीयधनं यथा कथञ्चिद्गृह्णाति सोऽसवर्णोऽपि तदीयगद्याश्राद्धेऽधिकारी, "प्रेतं किञ्चिद्दियुद्धर्षम्" इत्यादिवायवीयवचनेऽसवर्णवर्णवृत्तपिण्डेन प्रेतोद्धारस्य कीर्त्तनात् पुत्रो वा वन्तुपुत्रो वा मित्वा वा स्वजनोऽपि वा । अणिको वाचवा दद्याद् द्वयोः स्वर्गस्तदा तवोरिति" वज्रपुराणीयाञ्च । तथान्यत्र कर्तृविशेषविप्रयनिषेधोऽपि गद्यायां न प्रवर्तते "न पुत्रेभ्यः पिता दद्याद्भ्रातृजेभ्यस्तदाप्यजः । न पत्न्यै तु पतिर्दद्यात् बुद्धिमान् सुसमाहितः" इति च सामान्यतो निषिध्य "तेऽपि दानि दिवं सर्वे पिण्डे दत्ते इति श्रुतिः । यतस्तेभ्योऽत्र यत्नेन पिण्डं दद्यात् समाहितः" इति श्रुतिरत्रावलीकृतं गद्यायां प्रतिप्रसवात् वीधायनेनापि "पित्रा श्राद्धं न कर्त्तव्यं पुत्राणान्तु कदाचन । भ्रात्राप्यजेन वा कार्यं भ्रातृणां न कनीयसाम् । अतिस्नेहेन कार्यं वा सपिण्डीकरणं विना । गद्यायामविशेषेण ज्यायानपि समा-

चरेदिति सामान्यतो निषिध्य गयायां प्रतिप्रसवाच्च ।
पूर्ववचने अत्रेति गयायामित्यर्थः ।

अथ गवाश्चाङ्गानधिकारिणः । जीवन्मृतको जीवन्मातृकस्य
गयाश्चाङ्गे सर्वधानधिकारी । जीवत्पितृको मृतमातृकस्तु
यदि प्रसङ्गेन गयां प्राप्नोति तदा अन्वयकाश्चाङ्गमिव
मातृपार्षणमेव कुर्यात् “अन्वयकस्य गवाप्राप्तौ सत्यां यज्ञ
क्षयाहनि । मातुः आङ्गं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च
जीवति” इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवाक्यात् । अत्र प्राप्ता-
विष्णुक्ता प्रासङ्गिकममनं सूचितम् “गयां प्रसङ्गतो
गत्वा मातृप्राङ्गं समाचरेदिति त्रिस्वलीसेतुद्वयवचने प्र-
सङ्गत इति पदस्य स्वरुपादानस्वरसात् । तेन जीवन्मृ-
तृकस्य गयासृष्टिश्च समने न मातृप्राङ्गकरणम् । मातृ-
प्राङ्गान्वयकाश्चाङ्गसहचर्यात् पार्षणमेव कार्यमिति
त्रिस्वलीसेतुप्रसङ्गतयः । अन्ये तु जीवन्मातृको मृतमा-
तृको वा जीवन्मृतकोऽपि पार्षणविधिना पिता-
महादीनां गयाश्चाङ्गं कुर्यात् “जीवे पितरि वै पुत्रः
प्राङ्गकार्यं विवर्जयेत् । येषां यागि पिता दद्यात्तेषा-
मेके प्रचक्षते” इति हारीतवनीत्तराङ्गेन जीवन्मृतक-
पार्षणस्य विधानेन गयायामपि तत्प्रवृत्तेरित्याहुः ।
आचार एवाङ्गान्यतरपक्षग्रहणे शरणम् ।

संन्यासिनस्तु सर्वकर्मपरित्यागितया गयाश्चाङ्गेऽनवि-
कारिणः । तथापि तत्र विष्णुपदादिप्राङ्गस्थानेषु दण्ड-
भालस्पर्शनं प्रणयोपासनादिवत् तैराचरणीयं न तु प्राङ्ग-
तर्पणादि “दण्डं प्रदर्शयेद्भक्तुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
दण्डं स्मृत्वा विष्णुपदे पितृभिः सह रुच्यते” इति
वायवीयात् स्मृष्टा स्पर्शयित्वेत्यर्थः । पुत्रपत्न्याः स्त्रिया
नाधिकार इति गौडैकदेशिनामाचारः स तु मूला-
भावाच्चादरणीयः ।

अथ गयाश्चाङ्गकालः । न तत्र कालगुह्यमेवा
“गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्यात् विचक्षणः ।
अधिमसि जन्मदिने अस्ते च गुरुशुकयोः ।
न त्वक्तव्यं गयाश्चाङ्गं सिंहस्थे च दृष्टव्यमिति”
वायवीयात् । अत्र सर्वकालेष्वित्युपलक्षणात् अस्ते इत्या-
द्युक्तिस्तु सर्वसमयगुह्यप्रयोजकनिमित्तमात्रोपलक्षणाद्यौ
न तु रात्र्यादिपथ्युदस्तकालग्रहणार्थेति बोध्यं सर्वत्र
तोयादीं रात्र्यादिकालस्य पथ्युदस्ततया रघुनन्दना-
दिभिः स्वीकारात् । संक्रान्तादौ तु फलतिथयः “गया-
श्चाङ्गं प्रकुर्वीत संक्रान्तादौ विशेषतः । काष्ठे वाऽपरपक्षे

वा चतुर्थ्यादिति विज्यपीति” वज्रपुराणीयात् “मकरे व-
र्त्तमानेऽर्के ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । उर्ध्वं भूतिषु लोकेषु
गयायां पिण्डपातनमिति” वायुपुराणवाक्याच्च ।
तथान्येऽपि निषिद्धकाला गयायां प्रतिप्रसृताः । यथा
“विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्द्धं तदर्द्धकम् । पिण्डदानं सृदा
ज्ञानं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति” काष्ठाजिनिवचनेन,
“द्विमात्रे तथान्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया । कृता गर्गा-
दिभिर्मुख्यैश्चासमेकन्तु कर्मणामिति” स्मृतिसंघवा-
क्येन च विवाहादेरर्द्धं वर्षादिकालपर्यन्तं पिण्डदानस्य
निषेधेऽपि “महाकाले गयाश्चाङ्गे मातापितृसेताहनि ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः” इति, “पितोः
क्षयाहे यज्ञे च पितृयज्ञे महाकाले । गयायां पिण्डदा-
नस्य न कदाचिन्निराक्रियेति” च त्रिस्वलीसेतुद्वयमृति
संघवाक्याच्च तत्प्रतिप्रसवः । तथा तत्र तिलतर्पणनि-
षेधाभावोऽपि “उपरागे व्यतीपाते गयायामथ पर्वणि ।
आदिवादिनिषेधेऽपि कर्त्तव्यं तिलतर्पणमिति” स्मृतिद-
र्पणद्वयसंघवाक्यात् ।

अथ गयाश्चाङ्गे निषिद्धकालः । “तीर्थप्राङ्गं गवा-
श्चाङ्गं प्राङ्गमन्यञ्च पैतृकम् । अष्टमध्ये न कुर्वीत
महागुरुनिपातने” इति गारुडात् प्रसीतमहागुरु-
कस्य वर्षमात्रं गयाश्चाङ्गं निषिद्धम् । तत्रायं विशेषः
दृष्ट्यादिनिमित्तकसपिण्डीकरणे तु कर्त्तुं शक्यत एव
“अस्त्रिंशेपं गयाश्चाङ्गं प्राङ्गद्वारापरपक्षिकम् । अष्टमध्ये
न कुर्वीत सपिण्डीकरणं दिना” इति गारुडवाक्यान्त-
रात् । अत्राप्यपरोविशेषः यदि पितृभक्तमान् तदाष्ट-
मध्येऽपि गयाश्चाङ्गं कर्त्तुं शक्नोति “अस्त्रिंशेपं गयाश्चाङ्गं
प्राङ्गं चापरपक्षिकम् । प्रथमाष्टेऽपि कुर्वीत यदि स्ना-
ज्जन्तमान् सुतः” इति त्रिस्वलीसेतुद्वयवचनात् । अत्र
भक्तिः प्रीतिरिति बहवः । अन्ये तु अष्टमध्ये प्रेतस्य
देवतात्वद्योग्यतासिद्धये देवतासंस्कारकमेकं पार्षणं कर्त्तव्यं
तदेव भक्तिपदाभिधेयं तच्च कृत्वा गयाश्चाङ्गं कुर्यादि-
त्याहुः । भक्त्या वर्षमध्ये गयाश्चाङ्गकरणे तु दृष्टाविव
मासिकादीन्यपलब्ध कार्याणीति बोध्यम् । अत्रेयं सम्प्र-
दायानुसारिणी व्यवस्था अतस्तपिण्डनस्य प्रथमाष्टे
गयाश्चाङ्गं नैव कार्यं अतस्तपिण्डनस्यापि सति भक्त्या
प्रथमाष्टे नैव कार्यमित्येव सत्यः पक्षः प्रसङ्गतो
गयाप्राप्तौ पुनरागमनाद्यसम्भावनायान्तु भक्त्या, नतान-
रोक्तं प्राङ्गं कृत्वा वा । प्रथमाष्टेऽपि तत् कार्यं नित्य-

त्वादिति । महापातकिनामपि वर्षमात्रं गयाग्राहं न
कार्यम् । "क्रियते पतितानां च गते संवसरे कश्चित् ।
देशधर्ममाणत्वाद्गवाक्षुषे स्ववन्धुभिरिति" ब्राह्मण-
कृत्यह्णं गवाक्षुषोर्धमात्रोपलक्षणम् । पतितानामिति
यावद्दुर्मरणस्तानासुपलक्षणार्थं ते च विस्तरभवा-
न्नात्र लिखिताः । शुक्लैवत् मितानरायां यत्कदुर्नि-
मित्तस्तानां संवत्सरादूर्ध्वमेव नारायणवर्णविधानपूर्वकं
आह्वयकस्योक्तवया गवाक्षुषाऽपि तत्त्वानीयत्वेन
तत्काले एव करणीयत्वम् । अतएव तद्वृत्तपट्विंश-
न्मतीयवाक्यम् "गोब्राह्मणस्तानासु पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्ध्वं देहकर्मणि" ।
अत्र सर्वमिति सर्वशब्दस्तरसात् नारायणवर्णैरेव गया-
क्षादेरपि वर्णोत्तरमेव कर्तव्यता नावामिति प्रती-
यते । अतएव तद्वचनव्याख्यायां मितानराजता नाराय-
णवर्णं जलौर्ध्वं देहकर्म कार्यं नित्यं कृतम् । एवञ्चात्मवाति-
नाम् "नास्ति किञ्चिद्गयां विना" इत्युक्तिरपि वर्णोत्तरमेव
तत्कर्तव्यतायैवेति बोध्यम् । अथ कर्तुं विशेषे गयाग्राह-
विशेषः । तत्र "पितृणां दत्तमजयमिति", "पितृणां दद्याच्च
पितृदेरिति" च वायपीयात् पितृादित्ययाणासु हेयता ।
"पितरो यत् पुञ्जन्ते तत् मातामहादयः" इत्युक्ते, गया-
सुपक्रम्य "मातामहानामप्येव" इतिरेण सनातनीति
पादसृष्टिखण्डवचनाच्च, मातामहादीनामप्युद्देश्यतेत्येवं
षड्देवतं पार्वणमिति गौडीयाः । "अन्वष्टकायां षडौ
च गयायासु स्तानाहनि । अत्र मातुः पृथक्छात्रमन्यत्र
प्रतिमा सह" इति वायुमिपुराणोक्तेः "नान्दीसुखेऽन्वष्ट-
कायां गयायासु स्तानाहनि । पितामहादिभिः सार्धं
मातुः ग्राहं समाचरेत्" इति शातातपोक्तेः च मातादी-
नामप्युद्देश्यता तेन नष्टदेवत्वम् । तत्राप्ययं विशेषः ।
नान्दीसुखे असामवेदिनामेव नवदैवतधारणस्य विधानेन
तत्प्राह्वयार्थं तद्देदिनामेव नवदैवत्वमिति । "पितृादि
नवदैवं वा तथा द्वादशदेवतम्" बज्रपुराणीयात्
मातामहादित्विकसहितं नवदैवतमिति द्वादशदेवतं वा ।
तत्र वागज्जगद्व्यात् विकल्प एव गम्यते स च देशभेदा-
दिना व्यवस्थितः । पितृव्यादीनान्तु एकोद्दिष्टमेव तद-
शक्तौ प्रणहदानमात्रं कार्यम् । तत्पत्नीनामपि पृथगे-
वैकोद्दिष्टादि कार्यम् "न योपिह्नः पृथग्दद्यात्" इत्या-
दिना पृथग्दाननिषेधेऽपि "स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्भयोः
पिण्डपातनम् । अपृथक् निष्कलं आहं पिण्डहोदक-

तर्पणम्" इति वायवीये गयासुपक्रमस्य सहदाननिषेधेन
तत्प्रतिप्रसवात् ।

गवाक्षुष गयासुक्षुभाभेदे पुं० गयाक्षेत्रं न० गयाक्षुषे क्षेत्रभेदे
गवातीर्षं तद्रूपे तीर्थे न० । गयादित्य पु० बलत्वादित्य-
भेदे गयाशिरस् न० गयास्थे गयाशिरसि । "सर्वे
सान्ना अदन्ताय" इत्युक्तेः गयाशिरसमप्यत्र न० "पिण्डं
दद्यात् गयाशिरः" वायुपु० । गयातीर्षं गयाशिरसादयो-
ऽप्यत्र । इग्नयवे । "स्त्रोऽसि गवोऽसि" ता० ब्रा० ।
"गयः फलाकाङ्क्षिभिर्गन्तव्यः" भा० ।

गर वि० गीर्ष्यते गृ-उर्मादौ पञ्चदि० अच् । तत्र गये गरट्
इति पाठात् टित्वात् स्त्रियां ऊष् । गीर्ष्यभाषे २७प-
विषे श्रोणे ङविषे च पु० हेमच० । "गरो गिरः पञ्चमनार्ध-
लाघवे मितश्च सारश्च यचो हि वाग्मिता" नैष० ।
"स्त्रियोऽक्षपानं मखरोममूलविज्ञातं वैयुक्तमसाधुहृत्वाः ।
यश्चै प्रयच्छन्वरयो मरांश्च" सुश्रुतः । "विषमिभिसु
गरोपयोगाद्दुष्टतोयसेवनात्" सुश्रुतः विषमक्ष-
जातश्चयुक्तरणोक्तौ "अग्निदो गरदयैव शक्तपाणिर्ध-
नापहः" स्मृतिः । ५ विषभेदे न० हेमच० "तष्ठादिदं गरं
भुञ्जे" भाग० ८।७।१२श्लो० । हवत्सनाभास्ये विषे
राजनि० ववादिषु पञ्चमे तिर्यङ्क्षुभे ७ करणे न०
मेदि० । करणशब्दे विवृतिः । "गरोदृष्ये" पा०
गणसूत्रोक्ते ऋष्ये च तस्य उच्छ्रादि० अन्नोदासता ।
भावे अच् । ६ निगरणे पु० । ततः तार० इतच् । गरित
सञ्जातगरणे । गीर्ष्यते कर्मणि अच् । १० भक्ष्ये चूर्णभेदे
"ष्टणु मन्दविषेण" इत्युपक्रमे "योगैर्गौर्माविधैर्वैधां चू-
र्णानि गरमादिभेत्" सुश्रुतः ।

करणशब्दे अयुक्तत्वात् प्रसङ्गात् करणाधीशः कृत्यभेदे
तेषां गृहणादिकं च इ० ङ० ए० अ० उक्तं प्रदर्शयते यथा ।

"वयबालवक्रौलवतैतिलाख्यगरवणिग्विष्टिमुञ्जा-
नाम् । पतयः स्फुरिन्द्रकमलजमिलयमभूग्नयः सयभाः ।
क्षणावतर्ह्यश्वाधोद्भुवाणि शकुनिचतुष्पदं नागम् ।
किन्तुप्लमिति च तेषां कलिष्ठपफणिसाहताः पतयः ।
कुयां हवे शुभचरस्त्रिपौष्टिकानि, धर्मश्रिया द्विज-
हितानि च बालवाख्ये । सम्योतिभिलकरणानि च
कौलवे स्फुः सौभाग्यसंघहृष्टहाणि च तैतिलाख्ये ।
क्षपिबीजस्यहायुजानि गरे वसिजि भ्रुवकार्यवणि-
ग्युतयः । नहि विष्टितं विदधाति शुभं वरधात
विष्टादिषु शिखीकरणम् । कार्यं पौष्टिकमौषधादि

शकुनौ गूढानि मन्वास्तथा । गोकार्यादि चतुष्पदे द्विज-
पितृनुद्दिश्य राज्यानि च । नागे स्थावरदारुणानि
हरणं दौर्भाग्यकस्मात्पततः । किन्तुने शुभमितकृत्यकरणं
मङ्गल्यसिद्धिप्रियाः ।”

गरु पु० गरं हन्ति हन-टक् । १। कृष्णार्जके २० वर्षे च
राजनि० । (गरुड) २० मत्स्यभेदे स्त्री डीप् । भावप्र०
तद्वृणा उक्ता यथा “गरुडो मधुरा तिल्ला
तुवरा पातपित्ततुलु । कफघ्नी रुचिकद्रुग्घ्नी दीपनी
बलवीर्यलत्” ।

गरुण न० गृ-सेचने गृ-निगरणे वा भावे ल्युट् । १। सेचने
२। मल्लये च । “गरुत्मान् गरणवान्” निरुक्तौ ६। १८ ।
२। विषे शब्दच० ।

गरुद न० गरेण सेचनेन दीयते खण्डयते दो-खण्डने कर्मणि
वज्रये क । १। विषे छेम० दा-क इत० । २। विषदातरि
त्रि० “अग्निदो गरुदचैव” स्मृतिः ।

गरुभ पु० गृ-बा० अमच । गर्भे छेमच० ।

गरुल न० गिरति जीवनम् गृ-अलच् गरं सेचनं लाति प्रती-
काराय ला-क वा । १। विषे अमरः । “अगरुलखण्डनं
मम शिरसि मण्डनम्” । “गरुलमिव कलयति मलयसमी-
रम्” गीतगो० “संज्ञादितं गरुलमिवाग्नेन” भा० प०
६० अ० । २। खण्डयते (घासेर आटि) ३। सर्पविषे ४। मान-
भेदे च छेमच० ।

गरुलारि पु० इत० । मरकतमण्यौ राजनि० । [गन्दरत्ना० ।

गरुव्रत पुंस्त्री गरः विषवदुसर्पभोजनं व्रतमस्य । मयूरे
गरुम् न० गृ-बा० अमच । १। मल्लये । “सगरा अमि
बुध्नः” ता० ब्रा० । “गरुसा मल्लयेन सह वर्तमानः” भा० ।

गरुहन् पु० गरं हन्ति हन्-विच् । १। कृष्णार्जके २० वर्षे च
त्रिका० ।

गरा स्त्री गृ-गृ-वा अच् अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।
१। देवतालीडले राजनि० । भावे-अ । २। मल्लये धरणी ।

गरागरी स्त्री गरं मूषिकविषमागिरति गृ-अच् गौरा०
डीप् । देवतालीडले अमरः ।

गरात्मक न० गरस्य विषये वाक्ता यस्य । शिष्यबीजे शब्दच० ।

गराधिका स्त्री गरे गरप्रतीकारेऽधिका अत्रेण । लाक्षायाम्
रत्नमा० । गराधिकेति पाठान्तरे गर इवाचरति क्यच्-
णुच् । तत्पार्थे । [उभ० सेट् गरयति कजगरत् त ।

गरि (गुरु) करोतीत्यर्थे णिच् गुरोर्गरादेशः) गुरुकरणे अक०
गरिमन् पु० गुरोर्भावाः दम्निच् गरादेशः । अधःपतनसाधने

ऊर्ध्वस्थितिविरोधिनि गुरुत्वरूपे गुणे । “पादाङ्गतं यत्
सदृशं गरिमन्” । “इतराङ्गवद् यद्विद्” गरिमन्लपि-
तावलम्बनमगमत्तुताम्” भाषः । “प्रोद्यद्वाजफलो गृ-
हीतगरिमा विष्वग्दतोभोगिभिः” सा० द० ।

गरिष्ठ त्रि० अतिशयेन गुरुः गुरु+इठन् गरादेशः ।
१। अतिगुरौ । २। राजभेदे पु० “हविष्ठांश्च गरिष्ठश्च हरि-
चन्द्रश्च पार्थिवः” भा० स० ७ अ० शक्रसभ्योक्तौ ।
३। दैत्यभेदे पु० । “हविष्यश्च गरिष्ठश्च मल्लयो नरकः पृथुः”
हरिवं० २६३ अ० दैत्योक्तौ ।

गरी स्त्री गृ-पचाट्यत् तल्ल गणे गरट् इति पाठात् डीप् ।
देवतालीडले अमरः गरागरीत्यत्र पदद्वयमित्यन्यमतात् ।

गरीयस् त्रि० अतिशयेन गुरुः गुरु+ईयच् गरादेशः ।
अतिगुरौ “सखा गरीयान् शत्रुश्च” “वाक्यस्थानं गरीयसः”
भाषः । स्त्रियां डीप् । “तथापि शुच्यपूरुहं गरीयसीः”
भाषः ।

गरुड पु० गरुड्वां डयते डी-ड पृथो० तलोपः । कश्यपा-
कृजे विनतागर्भजाते १। पक्षिराजे अमरः । “विनतापि
सुसिद्धायां बभूव सुदिता तदा । जनयामास पुत्रौ १। १।
रुणं गरुडं तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य
पुरःसरः । प्रतन्निष्ठान्तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्युपिच्यत”
भा० व्या० ३१ अ० । विंशतिविधप्रासादमध्ये २। प्रासादभेदे ।
“गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति षट्चतुष्कविंशतीः । का-
र्यं च सप्तभौमो विभूषितोऽखण्डैश्च विंशत्या” ड० स० ५६ अ०
३। सैन्यनिवेशनभेदरूपे व्यूहभेदे । दण्डव्यूहेन तन्नामं
यावान् शकटेन वा । वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा ग-
रुडेन वा” मनुः । “सूच्यासूचपयाङ्गागः पृथुमध्यो वरा-
हव्यूहः एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ताभ्यां
पार्श्वयोर्भये सति व्रजेत्” कुल्लू० ।

गरुडध्वज पु० गरुडो ध्वजोऽस्य । १। विष्णो अमरः । यथा
च तस्य तत्कृतमत्वं तथा अगासनशब्दे पृ० २४१ इदं दृश्यम् ।
गरुडकेतनादयोऽप्यत्र । “पर्यासि भक्त्या गरुडध्वजस्य”
भाषः । “महाद्यो गरुडध्वजः” विष्णु सं० ।

गरुडपुराण न० गरुडायोक्तं विष्णुना पुराणम् । अष्टादश-
महापुराणान्तर्गते सप्तदशे महापुराणभेदे । गरुडस्येदम्
उद्देश्यतया अण् गारुणमप्यत्र । तत्संस्थापतिपाद्याविष-
याच्च उत्तरख० १० अ० नारदीयपुराणोक्ताः यथा

“व्रजोवाच । मरीचे ! शृणु वचस्यदा पुराणं गा-
रुडं शुभम् । गरुडायाजवीत् पृष्टो भगवान् गरुडा-

सनः । एकोनविंशसाहस्रं ताल्यकत्यकवाचितम् । तत्र पूर्वखण्डे । “पुराणोपक्रमो यत्र सर्गः सङ्क्षेपतस्ततः । सूर्यादिपूजनविधिर्दीर्घाविधिरतः परम् । अत्रादिपूजा ततः पञ्चाक्षव्यूहाङ्गनं द्विज ! । पूजाविधानञ्च वैष्णवं तथा पञ्जरं ततः । योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्तनम् । ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्यपूजा स्त्र्युल्लयाङ्गनम् । मालामन्त्राः शिवाङ्गाश्च गणपूजा ततः परम् । गोपालपूजा त्रैलोक्यमोहनं श्रीधराङ्गनम् । विष्णुङ्गां पञ्चतत्त्वाङ्गां चक्राङ्गां देवपूजनम् । न्यासादिसम्प्रदायप्राप्तिश्च दुर्गाङ्गाश्च सुराङ्गनम् । पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोहणाङ्गनम् । मूर्त्तिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् । प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक् पूजा विधानतः । योगोऽष्टाङ्गो दानधर्मः प्रायश्चित्तविधिक्रिया । होमेश्वरकाख्यानं सूर्यव्यूहच ज्योतिषम् । सास्रिकं स्वरत्नानं नवरत्नपरोक्षणम् । माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यसत्तमम् । ततो मन्त्रनाराख्यानं पृथक् पृथक् विभागशः । पितृाख्यानं वर्षधर्मा द्रव्यगुह्यः समर्पणम् । आङ्गविनायकस्याङ्गां यज्ञयज्ञस्तथाऽऽम्भसाः । मलहास्या प्रेतशौचं नीतिसारो व्रतोक्तयः । सूर्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरः । रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकलतः । आयुर्वेदे निदानं प्राक्चिकित्सा द्रव्यजगुणाः । रोगग्रं कवचं विष्णोर्गौरुदक्षैपुरो मनुः । प्रह्वलूडामणिवानो ज्वायुर्वेदकीर्तनम् । ओषधीनामकथनं ततोव्याकरणोद्गमम् । छन्दःशास्त्रं सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः । तर्पणं वैश्वदेवञ्च सन्ध्यापार्वणकर्म च । नित्यआङ्गं सपिण्डाख्यं धर्मसारोऽथ निष्कृतिः । प्रतिसंक्रम उक्तोऽष्पादयुगधर्माः कृतेः फलम् । योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्तुतिफलं हरः । माहात्म्यं वैष्णवज्ञाद्य नारसिंहस्तोत्रमम् । ज्ञानास्मृतं गुणादकं सोमं विष्णुर्ज्ञानाङ्गयम् । वेदान्तशास्त्रसिद्धान्तं ब्रह्मज्ञानात्मकं तथा । गीतासारः फलोत्कीर्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः । उत्तरखण्डे प्रेतकल्ये । “अथास्यैवेतरे खण्डे प्रेतकल्यः पुरोदितः । यत्र ताल्यं संप्रष्टो भगवानाह वाडव ! । धर्मप्रकटनं पूर्वयोनीनां गतिकारणम् । दानादिकं फलज्ञापि प्रोक्तमनौहृदिकम् । यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम् । षोडशशाङ्गफलकं उत्तानाञ्चालं वर्णितम् ।

निष्कृत्यैवमार्गस्य धर्मराजस्य वैभवम् । प्रेतपीडाविमर्द्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणम् । प्रेतानां चरिताख्यानं कारणम् प्रेततां प्रति । प्रेतकल्यविचारश्च सपिण्डो करणोक्तयः । प्रेतत्वमोक्षणाख्यानं दानानि च विमुक्तये । आवश्यकैस्तानां प्रेतसौख्यकरं हितम् । शरीरकविनिर्देशो यमलोकस्य वर्णनम् । प्रेतलोकारकथनं कर्मकर्त्तृविनिर्णयः । सूर्योः पूर्वक्रियाख्यानं पश्चात् कर्मनिरूपणम् । मध्यं षोडशकं ग्राह्यं स्वर्गप्राप्तिक्रियोद्गमम् । स्मृतकस्याथ सङ्ग्रहानं नारायणचलिक्रिया । द्रष्टुत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्जनम् । अप-स्र्युक्रियोक्तिश्च विपाकः कर्मणां नष्टाम् । कल्याणविचारश्च विष्णुध्यानं विमुक्तये । स्वर्गौ विहित-ताख्यानम् स्वर्गसौख्यनिरूपणम् । भूलोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् । पञ्चोद्दलोककथनं ब्रह्माण्डस्थितिकीर्तनम् । ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्मजीवननिरूपणम् । आत्यन्तिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् । इत्ये तदुगारुणं नाम पुराणं भुक्तिवृत्तिदम् । तत्फलश्रुतिः । “कीर्त्तितं पापशमनं पठतां ब्रह्मतां नष्टाम् । लिखित्वैतत्पुराणन्तु विपुले यः प्रयच्छति । सौवर्णहंसयुग्मादयं विमाय स दिवं व्रजेत्” ।

गरुडमन्त्र ३० इतः । “संवर्त्तको नेत्रयुतः पार्श्वस्तारोऽग्निमुन्दरी । (क्षिप यो साहा) । गरुडो मनुराख्यातो विप्रहयविनाशनः । स्मरन् गरुडमात्मानं मन्त्रमेनं जपेन्नरः । विप्रमालोचनेनैव हन्याच्चागमयं कुतः” तन्त्रसारे निबन्धोक्ते विप्रहारके मन्त्रभेदे ।

गरुडमुद्रा स्त्री “हस्तौ त्रयस्रसौ क्वाप्यथायत्वा कनिष्ठके । मिथस्तर्जनीके छिद्ये छिद्येवहृष्टकौ तथा । मध्यमानामिकाप्ये तौ द्वौ पञ्चाविव चालयेत् । एषा गरुडमुद्रा स्थाद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी” तन्त्रसारोक्ते विष्णुपूजाङ्गे मुद्राभेदे ।

गरुडरुत न० “गरुडरुतं नज्जै भजतगा यदा सुस्तदा” छन्दोः उक्तलक्षणे षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे इतः । गरुडस्य श्रवे च “अमरमयूरमानसमुदे गरुडरुतं सुरारिभुजगेन्द्रमन्त्रासने” छन्दोमः ।

गरुडवेगा स्त्री गरुडस्य वेग इव वेगो गमने यस्याः । शीघ्रोत्पद्यमानलताभेदे । “वीरधयो वाराही ध्योति-प्लती च गरुडवेगा” इ० सं० ५४ ख० ।

गरुडव्यूह ३० गरुड इवाकृष्या व्यूहः । सैन्यनिवेशन-

विशेषेण गरुडाकृतौ व्यूहभेदे गरुडगण्डे दृश्यम् ।
 गरुडापञ्च पु० इत० । दिनतायाः ज्येष्ठपक्षे सूर्यसारथौ
 १ चरुणे । अमरः । तस्य गरुडापञ्चकया गरुडगण्डे
 दृश्या । “विभिन्नवर्णा गरुडापञ्चने” भाषः ।
 गरुडाङ्कित न० गरुड इवाङ्कितं तत्त्ववर्षत्वात् । १ मर-
 कतमणौ शङ्कराजः । गरुडाङ्कादयोऽप्यत्र ।
 गरुडाश्मन् पु० गरुड इवाश्मा समानवर्षत्वात् । मर-
 कतमणौ जटाधरः ।
 गरुडासन न० “गरुडासनमावस्थे येन ध्यानस्थो
 भुवि । सर्वदोषाहिनस्तो भवतीह महाबली ।
 एकपादमूरो बद्धा एकपादे च दण्डात् । जङ्घापाद-
 सन्निधौ जानोरयं व्यवस्थितम् । एतदासनमाकृत्य पृष्ठे
 हंकारमुद्रया । आचार्यं योगनाथञ्च स दास ईश्वरस्य
 च” इत्यामल्लोक्ते आसनभेदे ।
 गरुडोत्तोर्य पु० गरुडो वर्षोत्तोर्यः कतिप्रान्तो येन ।
 मरकतमणौ राजनि० । [उपनिषद्गण्डे दृश्यम् ।
 गरुडोपनिषद् स्त्री अथर्ववेदान्तगते गरुडाख्योपनिषद्भेदे ।
 गरुत् पु० गृ-गृ-वा उति । स्वर्गानां नभोगतिहेतौ पक्षे
 (पाश्चा) अमरः । २ गरणे गरुत्गण्डे उदा० । ३ मणये च ।
 गरुत्तन् पु० प्रशक्तौ गरुतौ स्तोऽस्य सतृप् यवादि० मस्य
 न यः । १ गरुडे अमरः । “सुपस्थोऽसि गरुत्तान्”
 यजु० १२।४ । “अङ्ग सवितुर्गरुत्तान् पूर्वो जातः”
 अ० १०।१४।२ । २ हविर्भक्षणपति वज्रौ च । “सुपस्थो-
 ऽसि गरुत्तान् पृष्ठे” यजु० १७।७२ । “अग्ने !
 त्वं सुपस्थोऽसि सुपस्थपक्षाकारो गरुड इवासि ।
 गरुत्तान् गरुत् गरुत् गिलनं भक्षणमस्यासीति गरु-
 त्तान् अशनायावानित्यर्थः” वेददी० । ३ पक्षिमात्रे च ।
 गरुद्योधिन् पुंस्त्री गरुता युध्यति युध-णिनि ३त० ।
 भारतीक्षमे (भारुड) लिङ्गा ।
 गरुत् पु० गरुड+डस्य वा लः । गरुडे हेमच० ।
 गर्ग पु० गृ-ग तस्य नेचम् । आङ्गिरसे मुनिभेदे । “हृदय-
 तेरङ्गिरसः प्रलो राजन् ! महासुनिः । संक्रामितो भर-
 हाजः” इत्युपक्रमे “वितथञ्चाभिषिष्याथ भरहाजो यनं
 यवौ । स चापि वितथः पत्नान् जनयामास पञ्च
 वै । सुहोत्रञ्च सुहोतारं गवं गर्गं तथैव च । कपि-
 लञ्च महात्मानम्” हरिवं ३२ अध्या० । तस्य च शिव-
 तोषात् चतुःपटङ्गज्योतिषज्ञानं यथाह भा० व्यासः
 १८५ । “गर्ग उवाच चतुःपटङ्गमददत् कालज्ञानं भमा-

द्भुतम् । संस्त्वत्वास्तटे तृष्टो (शिवः) मनोयत्नेन पाण्डव !”
 कलाज्ञानमित्युपपाठः । तस्य च कालज्ञानप्रकारः भा०
 व० २८७० उक्तः । तत्र वाक्यं गर्गस्तोत्रगण्डे दृश्यम् । तत्-
 कृता ज्योतिषसंहिता गर्गसंहितेति प्रसिद्धम् । “तल्लक्षणानि
 मुनिर्भलानि निपज्ञानि तानि दद्वेदम् । क्रियते गर्ग-
 पराशरकाश्यापवात्स्वरचितानि” “गर्गादीनां मतं वीज्य”
 इति च उ० सं० २१ अ० । स च भरहाजगोत्रान्तगतः
 आर्षगण्डे ८१७ पृष्ठे दृश्यम् । तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० उत ।
 गार्ग्यं तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । गृन्त्यपत्ये फक् । गार्ग्यायण
 यूनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । वज्रपु यजोर्लुक् अस्त्रियाम् ।
 “गर्गाः शतं भोज्यन्ताम्” महाभा० । “गर्गाणामाङ्गिरस-
 वार्हस्पत्यभारहाजगैन्द्यगार्ग्यं चेति पञ्च” आश्व० श्रौ०
 १०।१२।१२ । स्त्रियावन्तु डीप् यलोपच गर्गी इत्येव “गर्गी
 वाचक्रवी” आश्व० मृ० १।४।४ । गार्ग्यं च गार्ग्यायणश्च
 इत्येकगण्डे “हृदो यूनः” पा० हृदगण्डे गार्ग्यौ ।
 कुण्डिरोमाक्रान्ते २ मुनिभेदे । “अधिरासीत् महा-
 वीर्यः कुण्डिर्गर्गो महावशाः” भा० म० ५२ अ० ।
 तत्कथा हृदकन्यागण्डे दृश्या । गयाच्छेत्ते यथायं सृष्टे
 ब्रह्मणो ३ मानसपुत्रभेदे । “ब्रह्मा सम्भृतसंभारो भान-
 सान्दत्वजोऽसृजत्” इत्युपक्रमे “गर्गं कौशिकवामिष्ठौ
 वायुं गयाभा० २ अ० । ४ हृष्टे पृक्जुलुके शब्दार्थाच्च ।
 “चतुर्द्रुतयिरामानसाहोऽयं गर्गसंज्ञितः” संगीतदाभो-
 दरोक्ते इत्यामल्लभेदे पु० ।

गर्ग त्रिरात्र पु० लिङ्गभिः रात्रिभिः साध्यः अण् द्विगो-
 लुक् लुकि व्यक्तवचनवा गर्गकतस्त्रिरात्रः । लिङ्ग्युक्ते
 लिङ्गिनसाध्ये यागभेदे । “त्रिरात्रः पञ्च गर्गवैदक्यन्दो-
 मानर्वसुपराकाः” कात्या० श्रौ० २२२।८ । “त्रिरात्रः
 (त्रिरात्र साध्याः)” पञ्च अहीनाः । “द्विगौ क्रतौ”
 पा० पूर्वपदमन्योदात्तम् । युक्तारोह्याः आद्युदात्तश्च
 गर्गर पुं स्त्री गर्गेति शब्दं रात्रि रा-क मृ-वा० गरन्
 वा । “यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छलाङ्गः पृष्ठे पु रेखा-
 वज्रलः सगल्हः । स गर्गरो वर्वरनादह्यो जडश्च
 श्रुतः कफशतकारी” राजनि० उक्ताकारपुष्पे मत्स्य-
 भेदे स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २ तरुणपशौ ३ दधि-
 मन्दनभाण्डे च शब्दार्थाच्च । “गर्गरोदुगारनिस्सन्म्”
 हरिवं ६१ अ० । “नैपां ब्रह्म च नोत्पन्ना न गर्गरो
 मय्यते नो यजन्ते” भा० शा० ७० अ० । “न हृषाः
 संपवर्त्ते रत्नमय्ये रं च गर्गराः” भा० शा० ६८ अ० ।

४कस्ये व्यस्यार्थे ङीप् । ५स्त्वघटे स्त्री 'मेघादौ सक्तवो
देवा वारिपुष्पां त गर्गरी' ति०त० । गर्गरस्तेदम् कुर्वी
यत् । गर्गर्थं तत्सम्बन्धिनि ति० ।

गर्गेश्वरस् पु०दैत्यभेदे । 'हरा गर्गेश्वराय च' हरिवं०३४० ।
गर्गसंहिता स्त्री गर्गण कृता कालज्ञानस्य संहिता ।
गर्गकृते ज्योतिषपद्यन्वभेदे ।

गर्गस्त्रोतस् न० भा०व० प्रसिद्धे सरस्वतीर्यस्वे तीर्थभेदे 'त-
स्माद्गर्गाध्वर्वतीर्षाञ्च महावाङ्मररिन्दमः । गर्गस्त्रोतो
महातीर्थमाजगामैककुण्डलो (बलभद्रः) । यत्न गर्गेण
दृष्टेन तपसा भावितात्मना । कालज्ञानगतिश्चैव ज्यो-
तिषाञ्च व्यतिक्रमः । उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च
जनमेजय ! । सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विदिता वै महा-
त्मना । तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्त्रोत इति स्मृतम् ।
तत्न गर्गं महाभागवद्विषयः सुव्रता नृप ! । उपासाञ्च-
क्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो !' भा० श० ३८४०
गर्गाट् पुंस्त्री गर्गेति शब्दायादिति षट्-अच् । मत्प्र-
भेदे हारा० ।

गर्गादि पु० गोत्रे यजुप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे सच गणः
गर्ग वत्स (राजा सै) संज्ञित अज व्याघ्रपात् विदधत् प्रा-
चीनयोग अगस्ति पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख
शट शक एक धूम अघट मनस् धनञ्जय दृष्ट विद्यावसु
जरमाण लोहित संशित बभ्रु बल्यु मण्डु गण्डु शङ्खु
लियु गुह्यलु मन्तु मङ्गु, अलियु जिगीषु मनु तन्तु मनायी
स्नुतु फथक कन्धक ऋष्य दृष्ट तनु तरुच तलुच तण्डु
वतण्डु कपि कत कुरकत अन्तुङ्ग कण्ठ शकल मोकल
अगस्त्य कुण्डिनी यक्षवलक पण्यवलक अभयजात विरो-
हित दृष्टगण वज्रगण शण्डिल चणक चुलुक सुहृल
सुसल जमदग्नि पराशर जातुकर्ण भङ्गित सन्धित काश्र-
रथ शर्कराण प्रतिमाष स्यूरा वररक एलाक पिङ्गल
कण्ठ गोतन्द उलुक तितिल भिप्रज् भिष्णज भङ्गित
भङ्गित दल्भ चेकित चिकित्सित देवद्व इन्द्रद्व एकलू
पिप्पलू दृष्टदग्नि सुलोहिन् सुनामिन् उक्थ कुटीरु ।

गर्ज्जि जज्जिहेतुकशब्दे भा० पर० अक० सेट् । गर्ज्जति ।
अगर्ज्जि जगर्ज । गर्जितम् । गर्जनं गर्जः । गर्जन् ।
गर्ज्जा । 'गर्ज गर्ज चणं मूढेति' देवीमाहात्म्यम् । 'शरदि
गर्जति, न पर्यति, वर्धति वधौतु निःस्वनो मेघः' छद्मट् ।
'कुम्भकर्ष्य कृतोऽगर्ज्जित्' 'गर्जन् हरिः साम्प्रसि
शैलकुञ्जे' भट्टिः । 'बोधानां चैव गर्जताम्' भा०

भी० ६०८ श्लो० । 'नाम संग्रहयामास जगर्जं च
ननाद च' रामा० सु० ८८ । शीतार्थे चानश् ।
गर्जमानः । 'तथात्र गर्जमाने तु मेघदुन्दुभिनिस्सनम्'
भा० व्या० २०अ० । 'सम्प्रयां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां
करोति यः । चत्वारि तस्य नक्षत्रानि आयुर्विद्यायशो-
बलम्' स्मृतिः । 'भावादिवहरो भासान् गर्जमानं
विवर्जयेत्' स्मृतिः ।

अतु+गर्गन्प्रतिरूपगर्जने । 'अतुगर्जितसन्दिग्धाः करण-
चरजस्तना' कुमा० । अतुप्रगर्जने च । 'सोऽतुगर्जन्
धनुष्पाणिः' भा०द्रो० ४० अ० ।

अभि+अभिलक्ष्य गर्जने सक० । 'दुःशासनस्तामभिगर्ज-
मानः' भा०स० ६५अ० । ताच्छील्ये चानश् । 'शार्दूलानि
चानन्दोन्मसासिपार्थेऽभ्यगर्जताम्' भा०द्रो० १३३अ० । सभ्य-
गर्जने अक० । 'मूराणाञ्चाभिगर्जताम्' भा०क० २१अ०
प्रति+प्रतिरूपगर्जने अक० । 'बलवद्वापि संकुडावन्मोन्म-
प्रतिगर्जताम्' भा० वि० २२अ० । अर्थः पदव्यत्ययः ।
'प्रतोपं पततो मत्तान् कुञ्जरान् प्रतिगर्जतः' भा०
उ० ५० अ० । 'सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम्' रघुः ।
प्रतिलक्ष्णीकृत्य गर्जने सक० । 'छपीणां कदनं कृत्वा
नामपि प्रतिगर्जति' हरिवं ४८अ० ।

गर्ज्जि रये चुरा० उभ० अक० सेट् । गर्ज्जयति ते अजग-
र्जत-त । गर्ज्यां बभूव आस-चकार चक्रे । गर्जयन्
गर्जयमानः ।

गर्ज पु० गर्ज-भावे घञ् । 'हस्तिशब्दे श्मेघादिशब्दे च
गुरुमत्त्वात् सेट्कृत्वाञ्च भावे अ स्त्रियाम् । गर्जा ।
श्मेघारिध्वनौ स्त्री 'गण्डुपगर्जजागरभुजकीलकाल-
पत्तं कज्रीडाः । उन्कण्डसठवराटरकरभसाः स्त्रीत्वे तु
टावन्ताः' त्रिका० ।

गर्ज्जि क पु० गर्ज-एवुल् । (शाल)मत्स्यभेदे शब्दर० । [मिदि० ।
गर्ज्जि न न० गर्ज-भावे ल्युट् । 'शब्दे करणे ल्युट् । श्लो०
गर्ज्जि न न० गर्ज-वा० अरच् । 'मृदुजने (गाजर)ख्याते मूल-
प्रधाने दृष्टे भावप्र० । 'गर्जर' मृदुजनं प्रोक्तं तथा
सारङ्गवर्णकम् । गर्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं
लघु । संपादि रक्तपित्ताशैर्गृह्णीकफगतजित्' ।

गर्जाफल पु० गर्जया फलति फल-अच् १त० । पिकद्वद-
दृष्टे राजनि० ।

गर्जि पु० गर्ज-भावे इन् । 'मेघशब्दे हेम० ।

गर्जित न० गर्ज-भावे क्त । 'श्मेघादिध्वनौ कर्त्तरि क्तः ।

१मंतगजे यमरः । १गर्जनकर्त्तरि मेघादौ लि० "स-
 भ्रायां गर्जते मेघे शास्त्राचिनां करोति यः" कृतिः ।
 गर्जो जातोऽस्य तार०-इतच् । ४जातगर्जने लि० ।
 गर्ज्यं न० गर्ज-सत्त्वं "न कादेः" पा० न कृत्वम् । गर्जनीये ।
 गर्ज्यं गृ-तन् । १भूमिच्छिन्ने १लिगतेदेये १स्त्रीनितम्बस्य
 ककुन्दरे च विश्वः । ४रोगभेदे शब्द० । ५ष्टहे निच० ।
 ६रथे ७सभास्वायौ च निरु० । "अभातेव पुंस एति
 प्रतीक्षी गर्ता रूगिव सनये धनानाम्" छन्दो निरुक्तौ
 गर्तः सभास्वायुर्गृहातेः सत्यसङ्करो भवति रघोऽपि
 गर्तं चक्षते गृहातेः स्तुतिकर्म्मणः स्तुततमं यानम्
 इति १५ । "वरुण ! मित्र ! गर्तमचक्षते" छ०
 ५।६।२८ । "गर्तं रथम्" भा० "नमस्तस्मा दतद्व्याधिगते"
 २५।६।१५ । "गर्ते रजे" भा० । द्वातभेदे "धनुः-
 सङ्काश्वयो च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदी-
 शब्दवद्वा गर्तासाः परिकीर्त्तिता" ति० त० । "स्नानं
 समाचरेन्नित्यं गर्तप्रसवनेषु च" मनुः । द्वातेन
 जतविलमात्रदेशे च "अशुचिस्नानम् उच्छिष्टलेपणस्नानं
 गर्तादिकम्" मिता० । "न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छ-
 द्वापि च स्थितः" (मूलं कुर्वीत) मनुः । "गर्तेष्वव-काशी-
 पालमित्यवधापयेत्" आश्व० गृ० २।८।१४ । "सर्वासां
 स्पर्शानां गर्तेषु" नारा० । "वर्षाभ्यस्तत्र गर्तेऽवदध्युः"
 ४।५।५ । "स्याणुं वर्ष्मन् गर्ते वा पात्यते" छ० भा० गृतिः ।
 गर्तं स्नातृरभवो देशः सुवास्त० अण् । गर्तं गर्तसन्नि-
 जतदेशादौ लि० । ततः चतुरर्थ्याम् प्रेक्षा० इति । गर्तिन्
 गर्तसन्निजतादौ लि० स्त्रियां ङीप् । गर्ते भवः
 धूमा० बुज् । गर्तिक गर्तभवे लि० । उत्करा० चतु-
 रर्थ्यां ङ । गर्तीय गर्तयुक्तदेशादौ लि० । कुसुदा०
 चतुरर्थ्यां ठल् । गर्तिक गर्तसन्निजतदेशादौ । गर्तं
 तत्पतनमर्हति "कन्दसि च" पा० यत् । गर्त्रं
 गर्तपतनमर्हति लि० कन्दसीत्युक्तेः वेद एवास्त्र प्रयोगः ।
 गर्तिका स्त्री गर्तोऽस्त्रस्याः ठल् । १तन्त्रवपनशालायां (ता-
 तघर) । छेमच० । २गर्तगति लि० ।
 गर्ह रवे वा चुरा० उभ० पञ्चे स्वा० पर० अक० सेट् । गर्ह-
 यति-ते गर्दति अजगर्दत्-त अगर्दीत् । गर्हवाम् बभूव
 काम चकार चक्रे जगर्ह ।
 गर्हं भ पु० स्त्री० गर्द-अभच् (गाधा) । जन्तुभेदे । स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् । "सहैव दशभिः पुल्लैर्भारं वहति
 गर्दभी" । अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।

ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिष्येते गर्दभात्
 चाणक० । "दीपनं गर्दभं मूलं क्षमि-वातक-
 कापहः । शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्षमिनाशनम्"
 सुश्रु० तत्र पुंसामेव मूलं याज्ञं यथाह भावप्र०
 "खरोद्भेतराश्वानां पुंसां मूलं हितं कृतम्" । तस्यो-
 त्पत्तिः "अथ यासां पांसवः पर्यशिष्यन्त ततो गर्द-
 भः समभवत् तस्माद्यत् पांसुलं भवति गर्दभस्वानमिव
 तत्रेत्याहुः" शत० ब्रा० ४।५।१।६ । तस्य पांसुषु उत्पन्न-
 त्वात् पांसुलस्वानप्रियता । "चण्डालश्चपाशानान्तु वहि-
 र्यामात् प्रतिश्रयः । अपात्रास्ते च कर्त्तव्या धनमेवांश्च
 गर्दभम्" मनुना तस्य श्वपादिधनत्वमुक्तम् । १गन्धे
 छेमच० । ३श्चेतकुष्ठदे ४पिठङ्गे च न० रत्नमा० ।

गर्हभगद् पु० जालगर्दभाख्ये रोगभेदे राजनि० । जाल-
 गर्दभशब्दे सज्जणादि ।

गर्हभयाग पु० गर्दभेन यागः । अथकीर्त्तिनः पाप-
 लयार्थं नैर्घृतदेवताककाणगर्दभपश्चात्तस्मान्न कर्त्तव्ये
 यागभेदे । । तद्विधिर्मुक्तोक्तो यथा

"अथकीर्त्तिं तु काचो न गर्दभेन चतुष्पदे । पाक-
 यज्ञविधानेन यजेत निर्घृतिक्षिप्रि । कृत्वाम्नी विधि-
 बद्धोमानन्तश्च समेत्यृचा । वातेन्द्रगुरुवज्रीनां जुहुयात्
 सर्पिषाऽऽहुतीः । कामतो रेतसः सिकं व्रतस्यस्य द्विजन्तः ।
 अतिश्रमं व्रतस्याहुर्ब्रह्मा ब्रह्मवादिनः । मारुतं पुर-
 ङ्गतश्च गुरुं पावकमेव च । चतुरो व्रतनोऽप्येति
 ब्राह्मन्तेजोऽवकीर्त्तिनः" ।

गर्दभयज्ञ गर्दभेज्यादयोऽप्यत्र । तत्र विशेषः कात्या० श्रौ०
 सूत्रे उक्तो यथा ।

"वाऽवकीर्त्तिनो गर्दभेज्या" छ० १।१।१२ "यो ब्रह्मचारी
 सन् स्त्रियं गच्छति सोऽवकीर्त्तिं तस्यावकीर्त्तिनः स्त्रिलिपि-
 ब्रह्मचर्यस्य गर्दभेज्या गर्दभेनेज्या यागो गर्दभेज्या प्राय-
 चित्तार्थं भवति । वायव्यो विकल्पार्थः तेन गृह्योक्तमपि
 प्रायश्चित्तान्तरमाज्याहुतिद्वयरूपं विकल्पेन भवति "अथाप-
 रमाज्याहुती जुहोति कामावकीर्त्तिंऽप्यीत्यादिना" (पार-
 श्वर) शास्त्रान्तरे उभयस्य विकल्पेन श्रुतत्वात्
 अत्रैतद्विचार्यते किं स्वपतीतिरवकीर्त्तिपशुश्च तदुभय-
 साधनसंस्कृतेष्वहवनीयादिषु भवति उत कौत्तिके इति ।
 तत्र प्रकृतित आहवनीयादिमात्रे आहवनीयादीनां चा-
 धाननिष्पाद्यात्वात् स्वपतेरवकीर्त्तिनश्चाधानविध्यभावेऽपि
 इति पशु आधानं प्रयोजतः अत एतदर्थमेवाधानेनाऽऽ-

हृदनीयादीनुत्पादा तेजो तदुभयं कर्तव्यमिति प्राप्ते
 व्याहृत्कर्तः। "लौकिके" १४६०। एतौ स्वपतीष्टवर्णोर्णिपय
 लौकिकेऽन्तौ भवतः न हीमाविष्टपशू व्याधानं प्रयोजयतः
 व्याभ्यां हि तदेव मृद्वृते यद्दर्शपूर्णमासाङ्गं भवति । न
 चावानं दर्शपूर्णमासाङ्गम् स्वकावे हि पुरुषसंस्कारकत्वेन
 तद्विज्ञतमिति । अतो लौकिकान्मावेतावनुष्ठेयौ लौ-
 किकमेव गार्हपत्यस्थाने स्थापयित्वा ततः व्याहृदनीया-
 दिस्थानेषु विहृत्य स्वपतीष्टवर्णोर्णिपय दशपूर्णमासप-
 शुवत् कर्तव्यौ । अथ विशेषविधानार्थमाह "कर्तः। "भूमौ
 पशुपुरोडाशप्रणयम्" १५६०। "अत्रावकीर्णनो गर्दभपशुवागे
 पशुपुरोडाशस्य शुण्यं भूमावेव कर्तव्यम् न तु कपाशेलु"
 कर्तः। "अपस्वदानहोमः" १६६०। "अवदानानां हृदय-
 जिह्वाक्रोडादीनां होमोऽप्यु उदकेषु भवति नाम्नौ वच-
 नात् । अवदानपशुणादन्यदाधाराज्यभागहोमादिकम-
 न्मावेव कार्यम्" कर्तः। "शित्रात् प्रागित्वावदानम्" १७६०।
 "गर्दभस्य शित्रात् प्रागित्वावदानं कार्यम् वचनात्" कर्तः।
 गर्दभश्राक पुं गर्दभोगन्धो श्राकेऽस्य । प्रह्लादविष्टो
 (वामनहृदि) जटा। २तत्त्वार्थे स्त्री गौरा० डीप् रत्नमा०।
 गर्दभश्रास्त्री स्त्री गर्दभो गन्धः श्राखायां यस्याः गौरा-
 डोप् । १। भाव्याम् राजनि० ।
 गर्दभाण्ड पुं गर्दभं गन्धममति अम-गतौ ड । पत्र-
 काण्डफलादिभिरन्ध्रत्वाकारे १। अण्डो (पाण्डु) अमरः ।
 (पिप्पली) ख्याते २। उजे सारसुन्दरी ।
 गर्दभाह्वय न० गर्दभेति व्याह्वयो यस्य । १। कुसुदे हेमच० ।
 गर्दभिका स्त्री "मण्डवं उतसुतस्रं सरत्तं पिडकाडतम् ।
 रुजाकारी गर्दभिकाम् तां विद्यात् वातपित्तजाम्" भा-
 धवकरोक्ते रोगभेदे ।
 गर्दभो स्त्री गर्द-अमच् गौरा० डीप् । अग्निप्रकृतिके १। कोट-
 भेदे सुख० कोटशब्दे २०४८०। विहतिः । स्वार्थे क । २। गर्दभ-
 कारोगे संज्ञायां कन् । ३। अथपराजितायाम् ४। अथेतकश्टकार्यां
 ५। कटभ्याञ्च राजनि० । गर्दभ+जातौ स्त्रियां डोप् ।
 ६। गर्दभजातिस्त्रियाञ्च तत्क्षीरादिगुणाः "बल्यं वातदास-
 हरं मधुरान्ध्रं च गर्दभम् । पयो रूचं दीपनञ्च सुपय्यं
 परिकीर्तितम् । गर्दभं दधि रूचोष्णं लघु दीपनञ्च
 च्यते । पाचनं मधुरान्ध्रञ्च रुचिजत् वातदोषहृत् ।
 गर्दभं नवनीतं च कपायं कफवातहृत् । बल्यञ्च
 दीपनं पाके लघूणं मूलदोषहृत्" राजनि० ।
 गर्द लिप्सायां चुरा० उभ० सक० सेट् । गर्दयति ते अजग-

र्दत् त । गर्दयाम् बभूव आस चकार चक्रे । गर्दः
 गर्दा । गर्दनः । [२। गर्दभाण्ड इ मे च शब्दच० ।
 गर्द पुं मृद्व-अच् वा । १। अतिशयस्पृहायां, हेमच० ।
 गर्दन ति० मृद्व-युच् । लुक् अमरः ।
 गर्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । गर्वति अगर्वीत् जगर्व ।
 गर्व दर्पे अट० चुरा० आत्म० अक० सेट् । गर्वयते अजगर्वत ।
 गर्वः । गर्वितः । "तदप्रसारगर्वितकणसारम्" रघुः ।
 गर्व पुं गर्व-दर्पे भावे अच् । अहङ्कारे अमरः ।
 गर्भ(वृभ) पुं मृद्व-भन् वा हित्वे भस्वः। भ्रूणे देहजन्मकारके
 शुक्रयोनितानुबन्धजन्मे १। मांसपिण्डे, २। शिशौ, ३। चौ,
 ४। नाटकसन्निभेदे, ५। पनसकण्टके मेदि० । ६। अपवरके, हेमच०
 "भाद्रकण्ठचतुर्दश्यां वावदाह्वते जलम् । तावद् गर्भं
 विजानीयात्" प्रा० ३० उक्ते भाद्रकण्ठचतुर्दश्यां, मङ्गल-
 लाभावनस्थाने, ७। अक्षे, ८। अन्तौ, ९। पुत्रे च शब्दार्थचि०।
 गर्भस्य देहहेतुता कावशब्दे १६०८०। दर्शिता कचिदत्र
 विशेषोऽभिधीयते । तत्र भावप्र०
 "कामान्निधुनसंयोगे शुद्धयोनिताशुक्रजः । गर्भः सञ्जा-
 यते नाभ्याः स जातो बाल उच्यते । गर्भः शुद्धोऽशुद्धश्च
 अशुद्धस्तु गर्भोऽशुद्धशुद्धयोनिताद्योरपि दम्भत्वोर्भवति
 यतः व्याहृ "दम्भत्वोः कुष्ठवाङ्मत्यात् दुष्टयोनिता
 शुक्रयोः । यदपत्यनयोजातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठमिति" ।
 कुष्ठं सञ्जातं यस्य तत् कुष्ठितम्, अत्र तारकादित्वादि-
 तच् प्रत्ययः । यत्तु, "वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न
 समर्थाः" इति सुसुतः । तत्र शुद्धप्रजोत्पादने न
 समर्था इति बोद्धव्यम् । रोगादिनाऽशुद्धास्तु वाता-
 दिदुष्टशुक्रा अपि प्रजा जनयन्ति जन्मान्धवधिरप-
 ङ्गादिसम्भवात् । अतो स्त्रीपुंसयोर्योगे सकरध्वजवेगतः।
 भेदयोन्यभिसङ्गर्षाच्छरीरोद्भाऽनिनाहतः । पुंसः सर्व-
 शरीरस्य रेतो द्रावयतेऽयं तत् । वायुर्मेहनमार्गेण
 पातवत्यङ्गनाभगे । तत् संसृज्य व्यात्तस्रं याति गर्भा-
 शयं प्रति । तत्र शुक्रवदायातेनार्त्तवेन युतं भवेत् ।
 गर्भाशयस्य स्वरूपमाह शङ्खनाभ्याकृतियौनिस्त्रा-
 वतां सा च कीर्तिता । तस्याकृतीये त्वावत्ते गर्भं
 शय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमत्स्यस्य सुखं भवति
 रूपतः । तत्संस्थानां तत्वारूपां गर्भशय्यां विदु-
 र्बुधाः । अयमर्थः गर्भशय्याया सुखं रोहित
 मत्स्यस्येव भवति यथा च रोहितमत्स्यस्य स्थितिर्जले
 भवति तथा पिप्ताशयपक्षाशयमध्ये गर्भशय्यायाः

स्थितिर्भवति रूपमपि तस्यैव भवति यथा रोहितस्य
सुखं सत्यमाशयस्तु महानित्यर्थः । शुक्रार्तवसमा-
च्छेधोयदैव खलु जायते । जीवस्तदैव विगति युक्त
शुक्रार्तवान्तरः । सूर्यांशोः सूर्यमणितोऽनुभवसा-
द्युताद्यथा । वज्रिः सञ्जायते जीवस्तथा शुक्रार्तवाद्यु-
तात् । आत्माऽनादिरनन्तवाऽव्यक्तो वक्तुं न शक्यते ।
चिदानन्दैकरूपोऽयं मनसापि न गम्यते । एवं भू-
तोऽपि जगतो भाविन्या बलवत्तया । अविद्याया कृत
कर्मणो गर्भं विशलसौ । गर्भं चतुर्विंशतितत्त्व-
मयम् । स एव वेत्ता रसनो द्रष्टा धाता सृजत्वसौ ।
श्रोता वक्ता च कर्ता च गन्ता रन्तोत्सृजत्वपि ।
दिने व्यतीते नियतं सङ्कुचत्वस्रुजं यथा । अतौ
व्यतीते नाय्यास्तु योनिः संश्रियते तथा । अतौ
रजोदर्शनात् योदुग्धनिशात्काले योनिरत्र भगद्वारम् ।

“बीजेऽनर्थायुना भिक्षे द्वौ जीवौ कुचिमागतौ ।
यमावित्त्वभिधीयते धर्मैतरपुरःसरौ । धर्मसदितरो-
ऽधर्मसौ पुरःसरौ ययोः तेन यमौ धर्माधर्माभ्यां भवत
इत्यर्थः । आधिक्ये रेतसः पुत्रः कन्या स्यादा-
र्त्तवेऽधिके । नपुंसकं तयोः सास्ये यदेच्छा पारमे-
श्वरो । नन्वेवं सति कथं पुत्रोत्पत्तिः सदैवात्तवस्थैव
वाङ्मत्यात् यत उक्तम् “आर्त्तवं चतुरङ्गलिप्रमाणं
शुक्रं प्रसूतिमात्रमिति” वाग्भटेऽप्युक्तमात्रेयादिभिः
“मज्जा मेदोवसा मूलपित्तश्लेष्मजलदृक् । रसो जलं
च देहेऽपि स्त्रैकैकाङ्गनिर्वर्जितम् । पृथक् च प्रसृतं
प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् । हावज्जली तु दुग्धस्य
चत्वारो रजसस्तु ते । समधातोर्दिदं मानं विद्यात्
सद्विचयावतः” इति । मैवं यतो गर्भाशयस्थमेव
शुक्रमार्त्तवं च गर्भात्पत्तिहेतुः शुक्रं कदाचिदत्यन्त-
हृष्येयशाहुन्वादिशुक्रलद्रव्यमेवनात् शुक्रवाङ्मत्यात्
गर्भाशये बद्धं स्रवति कदाचिद्वैमनस्यादिना शुक्राल-
त्वादन्यमिति एवंमार्त्तवमपीति न दोषः । सुश्रुतः
पुनराह “वैलक्षण्याच्छरीराणामस्वायित्वात् तत्रैव च ।
दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते” । वैलक्षण्यात्
दीर्घस्रुजशदिभेदेन सादृश्याभावात् अस्वायित्वात्
ययोर्ज्ञानशक्तुं भुक्तेष्वेकमात्रानवस्थानात् । एवं तामभि-
सङ्गस्य पुनर्मासाद् भजेद्दसौ” मासादूर्जमिति शेषः । अर्वा-
ग्ममनेन गर्भद्वारविघट्टनात् गर्भव्युत्तिप्रसङ्गः स्यात् ।
केचित्तु, पुनः उपदर्शनेन गर्भाभावनियमे मासात् पूर्वं

गच्छेत् लज्जगर्भां तु नोपगच्छेदिति वदन्ति । तत्र परि-
हार्यपरिहारायं सदोपहीतगर्भाया लक्षण-
माह शुक्रशोणितयोर्वैनेरास्त्रावोऽन ग्रभोद्भवः । सक्थि
सादः पिपासा च ग्लानिः स्फूर्तिर्भगे भवेत् । अथ
तस्या एवोत्तरकालीनं लक्षणमाह स्तनयोर्मुखकाण्डौ
स्याद्रोमराव्युद्गमस्तथा । अक्षिपच्छाणि चाप्यस्याः
संभोत्यन्ते विशेषतः” ।

“सर्दवेत् पय्यभुक् चापि गन्धाद्विजते शुभात् । प्रसेकः
सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तत्र पुत्रगर्भवत्या
लक्षणमाह पुत्रगर्भयुतायास्तु नाय्या मासि द्विती-
यके । गर्भौ गर्भाशये लज्जः पिण्डाकारोऽपरं दृश्य ।
पिण्डो वर्तुलाकृतिः मासि द्वितीयक इत्यस्य गर्भः
पिण्डाकारो लज्जः इत्यनेनैवान्वयो न त्वयिमल्लोकेऽपि ।
दक्षिणालिम्बहृषं स्वात् प्राक्लीरं दक्षिणे स्तने ।
दक्षिणोरुः सुपटः स्वात् प्रसन्नस्रुजवर्णता । पुत्रामधेय
द्रव्येषु स्रग्नेष्वपि मनोरथः । आत्मादिफलमाप्नोति स्त्र-
ग्नेषु कलनादि च । कन्यागर्भवतीगर्भः पेशी मासि
द्वितीयके । पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि चेज्जते ।
पेशी दीर्घाकृतिः । नपुंसकं यदा गर्भं भवेद्गर्भाऽर्जुदा
कृतिः । उज्जते भवतः पात्रं पुरस्तादुदरं महत् । अ-
र्जुदं वर्तुलं फलार्द्धतल्यम् ।

“अपरा अपि गर्भप्रकृतीराह यदा नाय्यापे-
यातां दृपस्थन्यौ कथञ्चन । सुद्वन्द्वौ शुक्रमन्योन्यमनस्य
स्त्राव जायते । अनस्यिः अत्रोपदर्धं नज् तेनात्यको
मलास्थिरित्यर्थः । अतस्त्राता तु या नारी स्रग्ने मैथुन
माचरेत् । आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति
हि । मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भौ गर्भलक्षणः ।
कललं जायते तस्य वर्जितं पैडकैर्गुणैः । गर्भलक्षणः
प्रकृतगर्भलक्षणः । पैडकैर्गुणैः केयस्रुजलोमनख-
दन्तिरास्त्रायुधमनोरेतःप्रभृतिभिः । सपैडखिकृष्णारुण-
कृतयो विजताश्च ये । गर्भास्ते योपितस्ताश्च ज्ञेयाः
पापकृतो भ्रमम् । गर्भौ वातप्रकोपेण दोहदे चापमानिते ।
भवेत् कुजः कुण्ठिः पङ्कर्मूकोमिश्रित एव च । पुत्राणा-
माहारचारचेष्टाभेदस्य हेतुमाह आहाराचारचेष्टाभि-
र्यादृशीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ सस्रुपेयातां तयोः
पुत्रोऽपि तादृशः । सस्रुपेयातां संयोगं गच्छेताम् ।
अथ गर्भलक्षणमाह । गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीव-
संज्ञकम् । प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञितम् ।

कालेन वृद्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स
मुनिभिः शरीरीति निगद्यते । अङ्गोपाङ्गसंयुतः व्य-
क्ताङ्गोपाङ्गः । तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुदृढत-
शास्त्रतः । मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः ।
आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुललाः । तस्यान्-
र्मुखं तुङ्गं च ललाटं भ्रूयुगलया । नेत्रद्वयं तयो-
रन्तर्वर्त्तते द्वे कनीनिके । दृष्टिद्वयं कण्ठगोलौ श्वेतभागौ
च वक्त्रभी । पञ्चाक्षयपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छृङ्खुलो-
द्वयम् । पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्तिता ।
कोष्ठाधरौ च स्तब्धिग्रौ स्रग्ं तालुहनुद्वयम् । दलाच
दन्तवेष्टश्च रसना चिवुकङ्कलः । द्वितीयमङ्गं पीवा तु
यस्या मूर्ध्नि विधायते । तृतीयं बाह्ययुगलं तदुपाङ्गा-
न्यथ ब्रूवे । तत्रोपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्तथः ।
कक्षोणियुगं तदधः प्रकोष्ठयुगलनया । सर्णवन्धौ
तले हस्तौ तयोच्चाङ्गुलयो दश । बलाच दश ते स्वाभ्या
दश च्छेद्याः प्रकीर्तिताः । चतुर्थमङ्गं पक्षस्तु तदु-
पाङ्गान्यथ ब्रूवे । स्रग्ं पुंसस्तथा नाभ्यां विशेष उ-
भयोरयम् । यौवनागमने नाभ्यां पीवरौ भवतः स्रग्ं ।
गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेष क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्ड-
रीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्तप-
तस्तु निमीलति । आशयश्चासु जीवस्य चेतनास्थान-
सुप्तम् । अतस्तस्मात्समोव्याप्ते प्राणिनः प्रसूतमिति हि ।
चेतनास्थानसुप्तमिति अयमभिप्रायः । चेतनानामधिष्ठानं
मनोदेहश्च सैन्द्रियः । केशलोमनखाद्यं च मूलं द्रव्य-
गुणं विना इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतना-
स्थानसुप्तम् । तद्वेद्यया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थान-
मिति । कक्षयोर्वलसः सन्धौ जलुणी ससुदाहृते । कले
उभे सभास्थाने तयोः स्थातां च वङ्कणौ । उदरं
पञ्चमङ्गाङ्गं षष्ठं पाञ्चद्वयं मतम् । सष्टववंशं षष्ठं तु
समस्तं सप्तमं स्रुतम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि
जानीहि यत्नतः । शोणितान्मावते ङीहा वामतो
हृदयादधः । रक्तवाहिशिराणां स मूलं स्थातो मह-
र्धभिः । हृदयाहामतोऽधश्च फुस्फुसो रक्तफेनजः ।
अथो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यत्नतः स्थितिः । तत्तु-
रङ्गकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । अधस्तु दक्षिणे
भागे हृदवात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिशिरामूलं
तस्यान्कादनजन्मतम् । क्लोम तिलकम् । एतत्तु वातरक्त-
जम् । अत्र हृदवाग्भट्टः “रक्तादतिवर्षयुक्तात्कावीय-

कसमुद्भव इति । मेदः शोणितयोः साराहुक्तयोर्युगलं
भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ अठरस्वस्य मेदसः ।
उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि स्मरिभिः ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत् । उ-
खलुकश्च कटी चापि त्रिकं वस्त्रिश्च वङ्कणौ । कण्डूराणां
प्ररोहः स्यात् स्थानं तद् वीर्यभूययोः । स एव
गर्भस्थाधानं कुर्यादुगर्भागये स्त्रियाः । शङ्खनाभ्या-
कृतयोर्निस्तृणावर्त्ता सा च कीर्तिता । यस्यास्तृतीये
स्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । द्वयश्चौ भवतः सारात्-
कफासृग्भ्यां च मेदसाम् । योर्ध्वाहिशिराधरौ तौ
मतौ पौरुषावहौ । सुदृष्टमानं सर्वस्य सार्द्धं स्था-
नतरङ्गम् । तत्र स्युर्वलवस्त्रिः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः ।
प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता । उख-
जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलमस्त्रिता । तस्याधः सङ्घ-
रणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधै-
रुदरुखं मतम् । मञ्जोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पावुर्देहे
विनिर्मितः । पुंसः प्रोचो स्रुतौ यौ तु तौ नितम्बौ च
योपितः । तयोः ककुन्दरे स्थातां सक्थिनी त्वङ्गमष्टम् ।
तदुपाङ्गानि च ब्रूमो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् । अङ्गु-
हे द्वे घण्टिके पाणी तले च प्रपदे तथा । पादाङ्गुलय-
स्तत्र दश तासां नखा दश । अथेदं शरीरमपरेणापि
येन येन समवायिकारणेनोत्पद्यते तानि सर्वाङ्गाह
अथ दोषाः प्रवक्ष्यन्ते धातवस्तदनन्तरम् । आहारादेर्गति-
स्तस्य परिणामश्च वक्ष्यते । आर्त्तं चाथ धातूनां मला-
स्तदुपधातवः । आशयाश्च कलाद्यापि वर्माङ्गश्च च
सन्धयः । शिराश्च स्नायवश्चापि धमन्यः कण्डूरास्तथा ।
रन्ध्राणि भूरिस्तोतांसि जालैः कूर्चाश्च रज्जवः । सेव-
न्यथाश्च सङ्घाताः सीमन्ताश्च तथा त्वचः । लोमानि
लोमकूपाश्च देह एतन्मयो मतः” ।

१० मेघस्य जलवर्षणयोर्म्यतासम्पादके निमित्तभेदे स च
उ० सं० २१ अ० उक्तो यथा

“देवविद्वद्विहितचित्तो दुनिशं यो गर्भलज्जणे भवति ।
तस्य सुनेरिव वायी न भवति मिथ्याम्बुनिर्देशे । किं
वाऽतः परमन्वच्छास्त्रं ज्यायोऽस्ति यद्विदित्वैव । प्रध्वं-
सिन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति । केचिद्वदन्ति
कार्तिकशुक्लान्तमतीत्य गर्भदिवसाः स्युः । न तु तन्मतं
वङ्गनां, गर्गादीनां मतं वक्ष्ये । मार्गशिरःशुक्लप्रति-
पत्प्रभवति क्षपाकरेऽण्डात् । पूर्वा वा ससुत्सते गर्भायां

लक्षणं प्रोच्यम् । यद्यन्तस्तुपगते गर्भचन्द्रे भवेत् स
चन्द्रवशात् । पञ्चनयते दिनगते १६५ तत्रैव प्रसवमा-
याति । सितपक्षमवाः क्षणे, शुक्ले काष्ठाद्युसम्भवा रात्रौ ।
नक्तप्रमवाचाह्नि सन्ध्याजाताश्च सन्ध्यायाम् । सृग-
शीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च । पौषस्य
क्षयपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । मावसितोत्था
गर्भाः श्रावणक्षणे प्रसूतिमायाति । मावस्य क्षयपक्षेण
निर्दिशेद्वाद्रपदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसप्तम्या भाद्रपदस्या-
सिते विनिर्देशाः । तस्यैव क्षयपक्षोद्गवास्तु ये तेऽश्व-
युक्शुक्ले । चैतसितपक्षजाताः क्षणेऽश्वयुजस्य वारिदा-
गर्भाः । चैतसितसम्भूताः कार्तिकशुक्लेऽभिवर्धन्ति ।
पूर्वोद्भूताः पश्चादपरोत्थाः प्रागभून्ति क्षीमताः । शेषा-
श्वमि दिक्ष्वेवं विपर्ययो भवति यायोच । ह्यादिस्वदु-
दक्षिणशक्रदिग्भयो मारुतो विषद्विमलम् । स्निग्ध-
चितवज्रलपरिवेपपरितो ह्रिममयूखाः । पृथुवज्रल-
स्निग्धघनं घनसुचोत्तुरक्तोहिताभ्युत्तम् । काकाख-
मेचकामं विषद्विशुद्धेन्दुनक्षत्रम् । सुरचापमन्द्रगर्जित-
पिद्युत्प्रतिस्वयंकाः शुभा सम्भवा । शशिशिष्यशक्राशास्थाः
शान्तरवाः पक्षिस्तृगमङ्गाः । विपुलाः प्रदक्षिणचराः
स्निग्धमयूखा यज्ञा निरूपसर्गाः । तरवश्च निरूपसृष्टा-
ङ्गुरा नरचतुष्पदा ज्जुष्टाः । गर्भाणां पुष्टिकराः सर्वेषा-
मेव योऽल त्व विशेषः । सत्तत्त्वभावजनितो गर्भविहङ्गो
तमभिधास्ये । पौषे समार्गशीर्षे सम्भृतागोऽम्बुदाः
सपरिवेष्टाः । नाख्यं सृगशीर्षे शीतं पौषेऽतिह्रिम-
पातः । माघे प्रवक्तो वायुस्तुषारकलपटुती रविश-
शाङ्गौ । अतिशीतं सघनस्य च भानोरसोदयौ घन्तौ ।
फाल्गुनमाघे रूक्षचण्डः पवनोऽश्वसम्भवाः स्निग्धाः ।
परिवेष्टादासकलाः कपिलस्ताम्रौ रविश्च शुभः । पवन-
घनहृष्टियुक्ताश्चैव गर्भाः शुभाः सपरिवेष्टाः । घनपवन-
सलिलविद्युत्क्षान्तैश्च हिताय वैशाखे । रुक्ताजत-
निकाशाक्षमालनीलोत्पलाङ्गनाभासः । जलचरसत्वा-
कारा गर्भेषु घनाः प्रभूतजलाः । तीव्रदिवाकर-
किरणाभितापिता मन्दमारुता जलदाः । हृषिता इव
धारामिर्विस्फुल्लन्यम्भः प्रसवकाले । गर्भेषुचातलिङ्गा-
न्युल्काशनिर्घातपातदिग्दाहाः । जितकम्पस्यपुरकी-
लककेतुपङ्कजनिर्वाताः । हृषिरादिदृष्टिवैलतपरिचेन्द्र-
धनं वि दर्शनं राक्षोः । इत्युत्पातैरेभिस्त्रिविधैश्चार्जितो
गर्भः । सत्तत्त्वभावजनितैः सामान्यैश्च सज्जैर्दृष्टिः ।

गर्भाणां विपरीतैस्तैरेव विपर्ययो भवति । भाद्रपदाह्वय-
विश्राम्युदैवपैतामहेष्वर्च्येष्टु । सर्वेष्वृतुषु विहङ्गो गर्भो
वज्रतोयदो भवति । शतभिषगज्ञेष्टार्द्रातिमचासंयुतः
शुभो गर्भः । पुण्याति वज्रान्द्वयान् हन्त्युत्पातैर्हृत-
स्त्रिपदैः । सृगमासादिष्वष्टौ षट् षोडश विंशतिचतु-
र्मुक्ता । विंशतिरथ दिवसतयमेकतमज्ञेय पटुभ्यः ।
क्रूरपङ्कजसंयुक्ते करकाशनिमत्स्यवर्षदा गर्भाः । शशिनि
रवौ वा शुभसंयुतेक्षिते भूरिहृष्टिकराः । गर्भसमयेऽति-
हृष्टिर्गर्भाभावाय दुर्निमित्तकता । द्रोणाष्टांगेऽभ्यधिके
हृष्टे गर्भः क्षुतो भवति । गर्भः पुष्टः प्रसवे यक्षोप-
चातादिभिर्वदि न हृष्टः । आत्मीयगर्भसमये करकाभिर्गु-
ददान्मन्त्रः । काठिन्यं वाति यथा चिरकालधृतं पयः
पयस्त्रिन्धाः । कालातीतं तद्वत् सलिलं काठिन्यमुपयाति ।
पञ्चनिमित्तैः शतयोजनं तदर्धाधमेकहान्यातः । पर्वति
पञ्च समन्ताद्रूपेणैकेन यो गर्भः । द्रोणः पञ्चनिमित्तैः
गर्भे लीगलाटकानि पयनेन । षड् विद्युता नवाभ्यैः
क्षान्तिनैः द्वादश प्रसवे । पवनसलिलविद्युद्दर्जिताभ्या-
न्वितो यः स भवति वज्रतोयः पञ्चरूपाभ्युपेतः । विस्फ-
लति यदि तोयं गर्भकालेऽतिभूरि प्रसवसमयमित्वा
शीकरान्मः करोति” ।

“गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्याः” कुमा० । “नरपतिकुल-
भृत्यै गर्भमाधत्त राक्षी” रघुः । “गर्भोजरायुषाहत
उत्सर्गं लज्जाति जन्मना” यजु० १६।७६ । “यद्योत्सेषा-
हतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्” गीता । कुक्षिच गर्भ-
शावस्यानम् । तत्र “गर्भे यदि विषतिः स्यात् दशाहं
सूतकी भवेत्” शु० त० “कुन्त्या गर्भे च धारितः” भा० व०
१२७ अ० । “देहादुत्क्रमणं चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भ-
वम्” मनुः । आधारे व्यभू । ११ गर्भारम्भकाले “गर्भा-
ष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनावनम्” मनुः । “तस्मात्
गर्भान्विते युष्मे पतिसौभाग्यवर्जिनी” उ० त० । १२ अश्व-
न्तरे “तासां सुखैरासवगन्धर्गैः” खच्यस्तु ते निर्मलित-
स्य गर्भं शरद्वृषनं नार्हति चातकोऽपि” “आविर्भव
कुशगर्भसंघं सृगाणाम्” “निधानगर्भाभिव सागराभ्य-
राम्” रघुः । “भक्त्या च मधुरक्षितगर्भाः” सा० द० । “नष्टो
न दृश्यते यत्र शमीगर्भे क्षुतायनः” भा० श० ४८ अ० ।
जलोत्पादकगर्भे “क्षुत्मासहृतं गर्भं भास्करस्य मभ-
स्त्रिभिः । रक्षं सर्वं ससृज्जाणां द्यौः प्रसूते रसायनम्”
रामा० वि० २७ अ० । तस्मात्समावृततत्त्व मनुनीत्तं

यथा “अष्टौ मासान् यथादिव्यस्तोयं हरति नित्यगः”
मनुः । गर्भोत्पत्तये एवे “अस्यास्तमष्टमो गर्भो जना,
यां वक्षसेऽबुध !” भाग० १०।१।२४ । “देवक्या जठरे गर्भं
प्रेषास्य” धाम मामकम्” भाग० १०।४।७ । नाटक-
सन्निभेदश्च सा० ८० उक्तो यथा “अन्तरैकार्धसम्बन्धः सन्नि-
रेकान्वये सति” सन्निं जल्यित्वा “सुखं प्रतिमुखं गर्भो
विमर्ष उपसंहरतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः” इति
तं पञ्चधा विभज्य “फलप्रधानोपायस्य प्राशुद्धिस्तस्य कि-
ञ्चन । गर्भो यत् ससङ्गेदो ह्यासान्वेषणवान् सुष्ठुः”
तल्लक्षणसङ्गा तस्य गर्भशब्दार्थत्वे युक्तिप्रदर्शनसुखेन
उदाहृतं यथा

“फलस्य गर्भोत्पत्त्यादुर्गर्भः । यथा रत्नावल्यां द्वि-
तीयेऽङ्के “ससङ्गता सहि अदक्क्षिणा दानिं सि तुमं,
जा एवं भट्टिणा हत्येन गहिदावि कोवं थ सङ्गसी-
त्यादौ ससङ्गेदः । पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ह्यासः । तृतीये-
ऽङ्के “तद्वाक्यान्वेषणाय गतः कथञ्चिरयति वसनकः”
इत्यन्वेषणम् । “विद्रु । ही ही भो भो कोसम्बीरञ्जल-
म्भेणावि थ तारिशो पिक्कवक्खस्य परितोसो जादिसो
मम सव्यासादो पिक्कवक्खणं सुणिय भविसुदि” इत्यादौ
उद्भेदः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् ह्यासः ।
पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणम् ।
पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः ।

“यत् सुस्थश्च नोपाय उद्भिन्नोर्गर्भतोऽधिकः” सा० ८० ।
गर्भो जातोऽस्य तारका० इतच् । गर्भित जातगर्भं
काव्यदोषभेदे च । दोषशब्दे इत्यम् । समर्थः ।

गर्भक ५० गर्भं केयमध्ये कायति कै-क । १।केयमध्ये
मात्ये अमरः । गर्भ+संज्ञायां कन् । २।रात्रिद्वये न०
हेमच० ।

गर्भकर ५० गर्भं करोति गिष्पादयति सेवनेन ज-ट । १।ज-
जीवहले भावप्र० । २।गर्भकारके लि० ।

गर्भकार ५० गर्भं करोति ज-एलुल । १।गर्भाधानकारके
पत्वादौ । गर्भे मध्ये कारः स्तवनकमणि वैराजस्य यत् ।
रघुनरस्तोमयोर्मध्ये वैराजपाठरूपे स्तोमभेदे न० ।
“गर्भकारश्चेत् स्तुवीरस्तथैव स्तोत्रियानुरूपान्” आश०
श्री० ८।५ । “शंसिदिति शेषः । रघुनरेणाप्ये ततो
वैराजेन ततो रघुनरेण । अनेन गर्भकारस्वरूप-
सुच्यते” नारा० ८० । “इह वैराजाभ्यां वैषम्” इत्यम् ।
“एवमेव गर्भकारभेदेत्यर्थः” नारा० ८० ।

गर्भकीष ६० गर्भस्य कोष आधार इव । गर्भाग्रे ।
गर्भकोषसमासङ्कोमककल्लो योनिमंडलितः । हन्यात् स्तियं
मूढगर्भं यद्योक्ताद्याप्य पट्टवाः” सुसुतः ।

गर्भगृह न० गर्भइव मध्यस्थं गृहम् । गृहमध्यभागे ।
“वाताग्नविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च” भा० उ० १।७।७० ।
“कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताह्या बहिः
सख्या” सा० ८० । गर्भभवनादयोऽप्यल । “निगन्तव्य ग-
र्भभवनात्” मालतीमा० । [इहमे रत्नमा० ।

गर्भघातिनी स्त्री गर्भं हनि हन-स्थिति । लाङ्कलिका-
गर्भघातिनी स्त्री इत० । गर्भघाते तत्कारणादि सुसुते उक्तं यथा
“प्रास्यधम्मं दानवाहनाध्वगमनप्रस्वलनप्रपतनप्रपीड-
नधावनाभिघातविषमययनासनोपवासवेगाभिघातातिरुक्च-
कटुतिक्तभोजनशाकातिचारसेवनातिसारवसनविरेचनप्रे-
क्षोलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्बन्धनान्मुच्यते ग-
र्भः फलमिव हन्यवन्धनादभिघातपिण्डैः । स विमुक्त-
वन्धनो गर्भाशयमतिक्रम्य यत्तुष्टीहान्त्वविवरेरवस्थंस
मानः कोष्ठसङ्कोभमापादयति तस्या जठरसङ्कोभाद्वायुर-
पानोमूढः पार्श्ववक्षिणीर्षोदरयोनिशूलानां ह्रमूलसङ्क्रान्ता-
मन्यतममापाद्य गर्भं व्यापादयति तरुणं शोणितस्त्रा-
वेण, तमेव कदाचिद्विहङ्गमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तम-
निरुत्तमानमपानवैपुल्यसंभोहितं गर्भं मूढगर्भमित्या-
चक्षते । ततः स कोलः प्रतिखुरो योजकः परिघ
इति । तत्र ऊर्ध्वबाह्यशिरःपादो यो योनिमुखं निर-
व्यङ्ग्य कील इव स कोलः । निःसृतहस्तपादशिराः
कायसङ्को प्रतिखुरः । यस्तु निगच्छत्येकशिरोभुजः स
योजकः । परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् स परिघ
इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक्
कक्षात् स यदा विगुणानिब्रमपीडितोऽपत्यपथमनेकधा
प्रतिपद्यते तदा सङ्क्रान्ता जीयते । तत्र कश्चित् हाभ्यां
सकृद्यभ्यां योनिमुखं प्रतिपद्यते कश्चिदाभुम्नैकसकृद्यिरे-
केन, कश्चिदाभुम्नसकृद्यिरोरः स्निग्धदेशेन तिष्ठेत् गागतः ।
कश्चिदुरःपार्श्वं पृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायाव-
तिष्ठते । अन्तःपार्श्वपृष्ठशिराः कश्चिदेकेन बाह्यना ।
कश्चिदाभुम्नशिरा बाह्यद्वारेण । कश्चिदाभुम्नमध्योहस्त-
पादशिरोभिः । कश्चिदेकेन सकृद्यो योनिमुखमभि-
प्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यपविधा मूढगर्भमति-
रुद्धिटाः समासेन । तत्र द्वावन्यावसाधौ मूढगर्भो
शेषानपि विपरीतेन्द्रियाणां प्रकयोनिभ्यं संस्वरणमकल-

नचाभीष्णं तैलाभ्यङ्गोत्पादनादीनि निषेधेत नचायास-
येच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । शयनासनं बृहा-
स्तरणं नाल्पुष्पपात्रयोर्मेतमसंवाधं विदध्यात् । बृहदां
द्रवं मधुप्रायं स्निग्धं दोषनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत्
सामान्यमेतदा प्रसवात् । विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथम-
द्वितीयतृतीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायमाहारसुपसेवेत् ।
विशेषतस्तु तृतीये षट्कौटनं पयसा भोजयेत्तुल्यं दद्यात्
पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषा चेत्येके । चतुर्थे पयोनवनी-
तसंस्कृतमाहारयेज्जाङ्गलमांससहितं बृहदमन्नं भोज-
येत् । पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंस्कृतं षष्ठे श्वदंष्ट्रासिद्धस्य
सर्पिषोमात्रं पाययेद्यथागूवा । सप्तमे सर्पिः पृश्निपमर्ह-
दिषिद्धस्य एवमाप्यायते गर्भः । अष्टमे वटरोदकेन वला-
तिवलायतपुष्पफलपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफलमधु-
घृतमिष्ये खाद्याययेत् पुराणपुरीषसुशुद्धं मनुलोमनायञ्च
वायोः । ततः पयोमधुरकणायसिद्धेन तैलेनानुवासयेद-
नुलोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरूपद्रवा च भवति ।
एतज्जडं स्निग्धाभिर्वैवाग्भिर्जाङ्गलरसैश्चैपक्रमेदाप्रसव-
कालादेवसुपक्रान्ता स्निग्धा वलवती सुखमनुपद्रवा प्रसू-
यते" विधानपारि० तत्पुष्पविधिर्मन्त्रभेदपूर्वको द-
र्शितो विस्तरभयाच्चोक्तस्तत्त्वैवावस्येयः ।

गर्भप्रसव पु० इत० । गर्भस्य तत्स्थिशिशोः प्रथमप्रका-
शनरूपे दर्शनयोऽप्यतापादनरूपकर्मभेदे तत्र कालश्च
"नवमे दशमे मासि प्रवलेः स्मृतिमास्तैः । निःसार्यते
वाण इव जन्तुश्चिद्रेण सज्जरः" याज्ञ० उक्तः । तद्वि-
धानं सुश्रुते दर्शितं यथा ।

"नवमे मासि स्मृतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्त-
तिथ्यादौ तत्वारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यागृह्णाणां श्वे-
तरक्तपीतलण्डेषु भूमिप्रदेशेषु विलम्बयोधतिन्तु कभङ्गा-
तकनिष्पन्नं स्यांगारं यथासङ्गं तन्मध्यपर्यङ्कसुपलिप्र-
भित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्रागहारं दक्षिणहारं वाट-
हस्तायतशुतुल्लसिक्तं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ।
जाते हि शिशवे कुक्षौ सुक्ते बृहदयवत्त्वेन । सगूले
जघने नारी श्रोत्रा सा तु प्रजायिनो । तत्तोपस्थित-
प्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्देना भवत्यभीष्णं
पुरीषः षट्सिक्तं मसिच्यते योनिमुखात् स्नेहा च ।
प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलासुषोदकपरिष्कामयैनां कु-
मारपरिवृतं पद्मामफलहृत्मा सभ्यज्ञासुषोदकपरिधि-
क्तामयैनां सन्धृतां युवागूमा कण्ठात् प्रायेवेत् । ततः

कृतोपधाने बृहद्विस्तीर्णे शयने स्थितामाभुम्नसकधीसुत्ताना-
मशङ्कनीयायतस्तः स्त्रियः परिचरयदसः प्रजननकुशलाः
कर्त्ति तनखाः परिचरेयुरिति । अथास्या विशिखान्तर-
मनुलोममनुसुखमभ्यङ्गाद्ब्रूयाच्चैनामेका सुभमे !"
प्रवाहयस्तेति न चाप्राप्राणी (अप्राप्रप्रसवेदनाम्) प्रवा-
हयस्व ततो विस्तृते गर्भं नाडीप्रवन्धे सगूलेषु शोण-
वङ्कणवस्तिशिरःसु प्रवाहयेथाः यमैः शमैः । ततो
गर्भं निर्गमे प्रगाढं, ततो गर्भं योनिमुखं प्रपञ्चे
गाढतरमा विशल्यभावात् । अकालप्रवाह्याद्वाधिरं मूर्कं
व्यस्तहनुं मूर्द्धाभिघातिनं कासश्वासशोचोपद्रुतं वृद्धं
विकटं वा जनयति । तत्र प्रतिलोममनुलोमयेत् ।
गर्भसङ्गे तु योनिं भूपयेत् लण्डसर्पनिर्भोक्षेण पिण्डो-
तकेन वा । वग्नोयाद्विरगलपुष्पिमूलं हस्तपादयो-
द्धारयेत् सुवर्जलां विशल्यां वा । अथ जातस्थोत्वं
मुखञ्च सैन्धवसर्पिणां विषोध्य घृताक्तं मूर्द्धि पिबुं
दद्यात्ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गलाद्यामकृत्वेण बद्धा लेदये-
त्तत्तुल्यैकदेशञ्च कुमारस्य स्त्रीवायां सस्यग्वञ्जीयात् ।
अथ कुमारं शीताभिरङ्गिराश्वास्य जातकर्मणि कृते
मधुसर्पिरनन्ताज्जाङ्गीरसेन सुवस्त्रचूषणं बहुल्यानामिकया
लेहयेत्ततो वलातैरेनाभ्यच्छ क्षीरहृत्कण्ठादेशे सर्वगन्धो-
दकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपि-
त्यपल्लकणयेण वा कोष्णेन यथाकार्यं यथादोषं यथा-
विभवञ्च । धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम् ।
चतुरात्राक्षिरात्राहा स्त्रीणां सन्ध्यं प्रवर्त्तते । तस्मात्प्र-
थमेऽङ्ग मधुसर्पिरनन्तामिष्यं मन्त्रपूतं त्रिकालं पाययेद्दु-
द्वितीये लण्डणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च । ततः प्राङ्निवारित
क्षान्द्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसंस्मितं द्विकालं कालयेत् ।
गर्भमभ्यन् न० गर्भस्य शिशोः भर्म्म भरखं भृ-भावे मनिन् ।
कुमारभत्याकर्मणि तद्विधानादि सुश्रुताक्तं कुमारभत्या-
शब्दे दर्शितम् । "कुमारभत्याकुशलेरनुष्ठिते भिषग्भि-
राप्तेरथ गर्भमभ्यन्" रुचः ।

गर्भमास ५० गर्भस्य तदारभ्य मासः तत्संज्ञितो मासः ।
गर्भारम्भमासे ११ गर्भसंज्ञिते मासे च "यदि नाधीवात्
तृतीये गर्भमासे" व्याज० मृ० १।१२।२ । "गर्भसंज्ञितो
मासः गर्भमास" इति नारा० । ११ गर्भमाससंज्ञितमासे च गर्भ-
स्त्रावशब्दे दृश्यम् ।

गर्भयोधा स्त्री गर्भयोधा । गर्भस्थानीयास्तं स्त्रियाम्
"इयं गर्भेति नियतं प्रतिपद्य गृह्यस्य रूपस्य च गर्भ-

योषी" भारते आनुशासनिकपरिधि २५५५।

गर्भलक्षण न० गर्भो लब्धतेऽनेन लक्ष-करणे लुट्। गर्भ-
लक्षणचिह्नभेदे भावप्रकाशोक्तं गर्भशब्दे तल्लक्षणसूक्तम्
गर्भलक्षण न० गर्भोऽमोचधीर्लतया लब्धतेऽनेन लक्ष-लुट् सुम्
च। निषिक्तवीर्यस्यामोचतासम्पादनार्थं क्रियाभेदे "उप-
निषदि गर्भलक्षणं पुंसवनमनवलोभनञ्च" आश्व० २८०।
१२।१। "आम्नातमिति शेषः गर्भो लब्धते येन कर्मणा
निषिक्तं वीर्यममोचं भवति" नारा०।

गर्भवती स्त्री गर्भो विद्यतेऽस्या सत्पुं मस्य वः। आपन्न-
गर्भायां स्त्रियाम् शब्दरत्ना० तस्या लक्षणं तत्परि-
हार्यञ्च कायशब्दोक्तसुसुतवाक्ये १२११४० दृश्यम्।
लक्ष्यगर्भाया गर्भस्यैवकारिविधिभेदः सुसुते उक्तो यथा
"लक्ष्यगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्षणावटगुह्यासहदेवा-
विश्वदेवानामन्यतमं जीरेणामिषुष्य लीचतरो वा विन्दून्
दद्याद्विषये नासापटे पुलकामाये नच तान्निवीवेत्।
भ्रुवञ्चतर्णां साक्षिध्याद्गर्भः साक्षिध्विपूर्वकः। अत-
श्चेत्ताम्बुवीजानां सामय्यादङ्कुरो यथा। एवं जाता
रूपवन्तो महासत्वाचिरायुषः। भवन्त्यृणस्य मोक्षारः
सत्पुत्राः पुत्रिणे हिताः"। शिशो वर्षभेदेष्टेतरपि
तल्लोक्तः तत्र तेजोवातः सर्ववर्णानां प्रभवः स
यदा गर्भोत्पत्ताव्यातुप्रायो भवति तदा गर्भं
गौरं करोति पृथिवीधातुप्रायः लण्यं, पृथिव्याकाश-
प्रायः लण्यग्रासं, तोयाकाशधातुप्रायो गौरग्रासम्।
यावत्तर्णसाहस्रसंसेवते गर्भो यो तावत्तर्णप्रसवा भवती-
त्येके भाषन्ते। तत्र दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जात्य-
न्वं करोति। तदेव रज्जातुगतं रज्जात्तं, पित्तातुगतं
पित्तात्तं, क्षेप्रातुगतं गुल्मात्तं, वातातुगतं विकृताक्षमिति
"दशैव मासान् विभ्रति गर्भवत्यः" भा० व० ११४५०।

गर्भवसति स्त्री गर्भः कुजिरेव वसतिः। कुजिरूपे स्थाने "स
तत्र गर्भवसतो वसत्यात्मेक्षया हरिः" हरिवं० ६०५०।

गर्भवास ५० यस्यार्थिन् वासः वासस्थानं गर्भ एव वासः।
१ कुजिरूपस्थाने "यस्यस्य गर्भवसिषु वासं जन्म च दा-
रुणम्" मनुः। वस-भावे षञ् ७त०। २ कुजौ वासि च।
गर्भव्यूह ५० गर्भ इव गूदो व्यूहः। व्यूहभेदे शुद्धार्थ-
सैन्यनिवेशनभेदे। "पञ्चादौ तस्य पद्मस्य गर्भव्यूहः स-
डभिदः। क्षीपपद्मस्य गर्भस्यो गूदो व्यूहः जतः
पुनः" भा० द्रौ० २७ ५०। स च पद्माकारः।

गर्भशय्या स्त्री गर्भस्य शय्येव स्थानम्। "शय्याभ्याकृति-

यौनिस्त्रयावत्तौ सा च कीर्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावत्ते
गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" भावप्र० उक्ते गर्भोत्पत्तिस्थाने।
"शिशुरधिकवया गर्भशय्या गतो वा" इति जेष्ठीसंहारः।

गर्भसंक्रमण न० गर्भे संक्रमणं अन्वदेहपरित्यागेन देहा-
न्तरोपादनार्थं प्रवेशनम्। देहादेहान्तरपरिहणाय कुक्षि-
प्रवेशनरूपे जन्मनि। "गर्भसंक्रमणे चापि कर्मणाम-
भिसर्पणे। तादृशीमेव लभते वेदना मानवः पुनः" भा०
आश्व० १७ ५०।

गर्भसमय ५० इत०। गर्भकाले स च अतुल्यनोत्तरपुं-
योगकालः वटपुङ्गवाय मेघगर्भकालश्च। स च गर्भशब्दे
ह० सं० वाक्येन दर्शितः "गर्भसमयेऽतिदृष्टिगर्भाभावाय-
दुर्निमित्तलता" ह० सं०।

गर्भस्त्राव ५० सु-वञ् ६त०। प्रसूतिकालात् पूर्वं रोगा-
दिना गर्भस्य पतने। गर्भच्युतिशब्दे विवृतिः। तत्राथो-
चनिर्ययः "रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विप्रश्रुति"
मनुः। कूर्मपुराणम् "अर्वाक् पण्मासतः स्त्रीणां यदि
स्यात् गर्भसंस्त्रवः। तदा माससम्प्लेक्षायां दिवसैः शुद्धि-
रिष्यते। अत ऊर्ध्वं पश्ये स्त्रीणां साहस्ररात्रकम्।
सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्त्रावाच्च वा ततः। गर्भ-
च्युतापहोरात्रं सपिण्डेऽन्यनिर्गुणे। यद्येष्टाचरणे
ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः"। दशरात्रकमिति स्वस्व-
जात्युक्ताशौचकालपरम्। तथा चादित्यपुराणम्
"पण्मासाभ्यन्तरं यावत् गर्भस्त्रावो भवेद् यदि। तदा
माससम्प्लेक्षायां दिवसैः शुद्धिरिष्यते। अत ऊर्ध्वं स्व-
जात्युक्तशौचं तासु विद्यते"। गर्भस्त्रावाच्च वा तत
इति तच्छब्देन सन्निधानादत ऊर्ध्वमित्युक्तपण्मासोत्तर-
कालः परावृत्त्यते। पण्मासोपरि सगुणानां सद्यः,
निर्गुणानामेकाहः, अत्यन्तनिर्गुणयद्येष्टाचरणज्ञातीनां
त्रिरात्रम् शु० त०। अथौचव्यवस्था अथौचशब्दे ४८६४ उक्ता
गर्भस्त्राविन् ५० गर्भं स्त्रावति सु-णिच्-णिनि। हि-
नाल्लक्षणे। राजनि०।

गर्भागार न० गर्भ इवागारम्। १ मृद्वभ्यभागे वासस्थले।
गर्भ एवागारम्। २ गर्भस्थाने अगारः। ३ गर्भागारे राजनि०।

गर्भाधान न० गर्भं आधीयतेऽनेन कर्मणा व्या+धा-
करणे लुट्। गर्भरूपपालनं स्कारकर्मणि तत्र विहित-
नक्षत्रादिकालभेदादिधानानि च सं० त० उक्तानि यथा
"अथ गर्भाधानम्। गोभिर्लः "यदा अतुल्यमती भवति
उपरतयोषिता तदा सन्ध्याकालः" अतः प्रजाजनन-

योग्यहातः तद्विमितेन नैमित्तिकं गतं कार्यम् अकु-
र्वतः प्रत्यवायाद्वियमः “अतमतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ
नोपसर्पति । अवाप्नोति स मन्दात्मा भूषणत्वात्सना-
हतौ” इति स्मृतेः । ज्योतिषे “ज्येष्ठा भूला मघाश्लेषा रेवती
जलिकाश्लेषा । उत्तराश्रितयं त्वङ्गा पर्वर्जं व्रजेतौ”
विष्णु पं० “चतुर्दशष्टमी चैव अमावास्या पूर्णिमा ।
पर्वण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमां-
ससंभोगी विष्णुमन्त्रनरकं व्रजेत्” । याज्ञ० “षोडशर्तु-
निशास्त्रीणां तासु युष्मासु संविशेत् । अत्र षोडशाहो-
रात्रात्मककालस्य सावनत्वात् पुंस्वननामकरणयोरपि
सावनगणनायायुक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणना ।
तथा व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्क्यः “गर्भाधानस्तौ
पुंस्वः सवनं स्यन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे
जातकर्म च । अङ्गन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि नि-
ष्क्रमः । षष्ठेऽष्टमाश्विनं मासि चूडा कार्या यदाकुलम् ।
एवमेव शमं याति बीजगर्भं सप्तद्वयम्” । चतुर्थे स्य-
न्दते ततः” इति वचनात् स्यन्दनात् पूर्वमासत्वं पुं-
सवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा
निवेकमासस्यापि तदात्वे तदाद्यन्तर्दिनभिषेके सति अ-
धिकम्यूनकालयोगं स्यन्दनमनियतमापद्यते सावने तु
नियतं तेनात्र सावनगणना युक्ता योषिद्व्यवहारप्रसिद्धा
च । “अङ्गन्येकादशे नाम” इत्यापि “अथौचव्यपगमे
नामधेयमिति” विष्णु स्मृत्वात् स्मृतकोत्तरदिनपरमेकादश-
दिनपदम् स्मृतकादिपरिच्छेदो दिनमासावृत्तास्तथा ।
मध्यमपङ्कमभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता” सूयंसिद्धा-
न्तवचनेन स्मृतकस्य सावनदिनपठितत्वात् तदुत्तरदि-
नस्यापि तथात्वम् । अतो दिनमासवर्गगणना सावनेनेति ।
युमायुभविषेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव
पितामहः “विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो
मतः” । अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिपङ्कः । “गर्भा-
धाने सदा आह्वाः वारा भौमरवीज्यकाः” इति गोभिलः
“दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिस्पृशेत्” विष्णुर्द्यौर्नि कल्प-
यत्वेतयज्ञौ “गर्भं धेहि सिनीवासीति च” समाप्यर्धौ
सम्भवतः” । कुत्सितदेशस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात्
तद्वारणाव दक्षिणेनेति । उपस्थं योर्नि स्पृशेत् विष्णुरिति
मन्त्रेण प्रथमं, ततो “गर्भं धेहि सिनीवासीत्यादि” मन्त्रेण
च । “मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपातः” इति न्यायात् पाठान-
न्तरं स्पष्टं न तु भवदेवमङ्गोक्तं स्पृशन् जपतीति । अथौ

समाप्यैव संदीपं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः ।
देवलः “सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता” ।
तेन गर्भाधानपुंस्वनसीमन्तोद्ययनानि सकृदेव कर्त्त-
व्यानि । कन्दोमपरिषदम् “विवाहादिकर्मण्योय उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्तु चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र
कुर्वीत आह्वं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात्” । विवाहा-
दिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्मादौ,
एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्वाणि श्राद्धवन्तीति । अन्त-
शब्दोऽत्राप्यवधार्यः दशानः षट् इति वत् समीपार्थे
उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे वि-
शेषणत्वेन पक्षार्थं काव्यान्वितत्वात् । यत्तु “नियेककाले
सोमे च सीमन्तोद्ययने तथा । अथ पुंस्वने चैव श्राद्धं
कर्माङ्गमेव च” इत्यनेन भविष्यपुराणे श्राद्धं कर्माङ्गत्वेन न
निर्हितं तच्छब्दो गेतरपरम् । अत एव भवदेवमङ्गनापि
तथा लिखितम् । अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्त
भविष्यपुराणात् “नित्ये नान्दीसुखश्राद्धे कृते दानादा-
वर्जनम्” इति वचनात्साराच्च” ।

सु०चि०पीठ०धा०विस्तरेण विहितनिषिद्धकालादिकसक्तं
यथा “गण्डान्” त्रिविधं त्वजेद्विधनजन्मार्थं च भूतान्तकं
दास्यं पौष्णमथोपरागदिवसं पातं तथा वैष्टितम् ।
पित्तोः आह्नदिनं दिवा च परिषदाद्यार्धं स्वपत्नीगमे
भान्युत्पातकृतानि स्मृत्युभयनं जन्मार्थतः पापभम् सु०चि०
“गण्डान्तमिति । अत्र यदि दृष्टफलतिथ्यादिपु रजो-
दर्शनसङ्गतं तत्र चतुर्थदिनानन्तरं शान्तिकं विधेयं
यदाह वसिष्ठः “प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्पुष्पं
ततः शान्तिककर्म कार्यम्” विवर्ज्येदेव तदैकशयां याव-
द्रजो दर्शनमन्यधत्ते । ईशानतो गोमयमण्डलेन परि-
कृतेऽग्नौ जुहुवात्सद्रुपांम् । युष्मां घृताक्ताञ्च समित्-
प्रमाणं गायत्रिकां साष्टसहस्रसंख्याम् । शतप्रमाणा-
मथवाषडङ्गुली शुभैर्यवैव्याहृतिभिस्तैलैश्च । ततः
सुरान् भूमिसुरान् पितॄन् च सन्निधयेदक्षसुवर्णवस्त्रै-
रिति” । शान्तिकप्रकारस्तु शान्तिपञ्चत्यादौ द्रष्टव्यः ।
एवं शान्तिकं विधाय गर्भाधानं विधेयम् । तत्र स्वपत्नी
गमे स्वपत्नीगमने एतान् दोषान् त्वजेदिति सर्वत्र
सम्बन्धः । एतान् कान् ? त्रिविधं गण्डान् गण्डात्त-
लक्षणं रत्नमासायाम् “नक्षत्रतिथिलम्बानां गण्डान्”
त्रिविधं स्मृतम् । नवपञ्चचतुर्थां ह्येकादशतिथिभि-
मिति निधनं जन्मार्थं सप्तमं वधतारां, जन्मनक्षत्रं

मूलम् अन्तर्गम्य भरणं दास्यमन्त्रिणीम् । पौष्णं रेवतीं
मघाम् उपरागदिवसं यज्जघदिनं, पातं व्यतीपातम्
महापातं च, वैष्णवं योगं, पितृमातापितृः आह-
दिनं, दिवा सूर्यावच्छिन्नकालं परिषद्योगस्य पूर्वार्द्धम् ।
तद्योत्यातैर्दन्वान्तरिक्षमौमैस्त्रिविधैस्त्यातैर्हतं दूषितं,
जन्मर्तुतः जन्मलम्नाज्जन्मराशेर्वा सत्युभवनमष्टमं लम्नं
पापमं पापयज्जुक्तं मं नक्षत्रं लम्नं वा इति पी० धा०
“भद्राषष्ठीपरिरक्ताश्च सम्ब्यां भौमाकांकीनाद्वारास्त्रीच
ततः । गर्भाधानं त्र्युत्तरैर्नक्षत्रैर्ब्राह्मणास्त्रीविष्णु
वस्त्वमुपे सत्” सु० चि० । “भद्रेति भद्रा प्रसिद्धा
षष्ठी तिथिश्च पर्याणि चतुर्दशपृथक्पावास्या पूर्णिमा
संक्रमणानि उक्तञ्च विष्णुपुराणे “चतुर्दशपृथमी चैव
अभावास्या च पूर्णिमा । पर्याण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-
क्रान्तिरेव चेति” रिरक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशीः, सम्ब्यां
प्रातःसम्ब्यां सायम् सम्ब्याञ्च । भौमं मङ्गलवारम् अक्ष-
मादित्यवारम् आर्क्षिं शनैश्चरवारं, चतस्रः आद्यरात्रीः
रजोदर्शनदिनमारभ्य दिनचतुष्टयं व्यजेदित्यर्थः । तद-
नन्तरमपि पुत्रार्थी रजोदर्शनात् विषमदिवसं त्यजेत् ।
उक्तञ्चाधामाध्याये षष्ठिर्न निषेधजातः “पौष्णहवे पि-
त्र्यभयाम्यसार्पविष्णुहवे मैघनजन्मभेदु । उत्पात-
शापयज्जघदिनेषु न कार्यं भाधानमनित्यलम्ने । उपप्लवे
वैष्णवपातयोश्च विष्टां दिवा पारिषपूर्वभागे । सम्ब्याञ्च
पर्वस्यापि आष्टपितृर्हतेऽङ्गि पत्नीगमनं विषम्यम् ।
दिनेषु युग्मेषु च वक्ष्यमाणयोगैः सुतावीं स्वसतीसुपे-
यात् । दिनेष्वयुग्मेषु च अन्यकार्थीं हित्वा च गण्डां
स्तिष्ठितलम्नभानामिति” वक्ष्यमाणयोगैः पु० योगैः स्त्रीयो-
गैश्च । अत्र यन्मलता श्रवणधनिष्ठयोर्न निषेधः कृतः ।
वार्हस्पत्यसंहितायां तद्योर्विशेषतो विहितत्वात् । तद-
चनमपुनैव वक्ष्यते । ननु षोडशसिद्ध्यायज्जघपत् विहि-
तप्रतिषिद्धत्वाद्दिकल्पः कस्यास्य भवति ? सत्यम् बह्वना-
मनुरोधोन्वाय इति विधिरेवोचितः । अतएवोक्तं
नारदेन “युचिभूत्वा युग्मतिथावनमनां कामतेत् स्त्रियम् ।
पुत्रार्थी पुरुषस्त्वक्त्वा पौष्णसूत्राद्विपत्त्रभमिति”
“व्याज्ञा पर्वतिथिं मूलमन्त्रेणां पैत्र्यमन्त्रिति” काश-
पोक्तेः । तित्यादयः कश्चपेन कालविधाने उक्ताः ।
“षष्ठपृथमी पञ्चदशी चतुर्थी चतुर्दशीमप्युभयव-
हित्वा । शेषाः शुभाः सुविधायो गिधेके वाराः शशा-
ङ्कार्यसितेन्दुजानामिति” अत्र वाक्ये चन्द्रपुष्ट्युक्त-

वारा निषेधकार्ये शुभा उक्ताः । अर्थादन्ते सूर्यभौ-
यगनिवारा निषिद्धाः । उक्तञ्च कालनिर्णये “रिरक्ता
पर्वटमी षष्ठी दिवा जन्मलम्नं तथा । पापयज्जघाणां
वाराश्च त्याज्याश्चैवान्ततो गतिरिति” । अतएव वृह-
स्पतिसंहितायाम् “शेषाण्यवृक्षाणि दुष्टानि सुनिषे-
काख्यकर्मणीत्युक्तं” “सोमस्यपुरुषगुणाणां वाराः पर्वोदयाः
शुभाः । तेषाञ्च इत्येवैव नेतराणां कदाचनेति” अत्र
केचिद्विधेके पुंवारा उक्तमाः स्त्रीवारो मध्यमो नपुंस-
कवारो निषिद्धौ उक्तञ्च व्यासेन “पुरुषयज्जवाराः
सुः शुभाः सोमलकर्मणि । मध्यौ स्त्रीयज्जवारौ
तु वर्ज्येत् नपुंसकाविति” अत्र सोमलपुङ्गवपुलक्षणं
गर्भाधानस्येत्याहुः । युक्तञ्चैतत् पुंस्त्रीवारेण स्त्री
गमने पुरुषाः स्त्रियो योत्यद्यन्ते इति तावदित्यम् ।
नपुंसकवारगमने तु नपुंसकस्योत्पत्तिः स्याद्व हि
सा कस्यचिदिष्टा भवेदिति नपुंसकपुङ्गवारनिषेध एवो-
चितः । शनिनिषेधस्तु भयवादिसिद्ध एव दाक्षि-
णात्यशिष्टसमाचाराज्ञातो बुधशन्योरेव निषेधोऽन्येषां
यज्जघमिति प्रतीमः । प्राच्यस्तु नैतत्त्वहन्ते तन्मते
तु सूर्यभौमशनीनामेव निषेधः । नारदः “रजोद-
र्शनतोऽसृश्या नावीं दिनचतुष्टयम् । ततः शुद्धाः क्रिया
स्वेताः सर्ववर्णेष्वयं विधिः” । कलार्थवादमाह भर-
द्वाजः “अथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मपातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति” । धर्म-
शास्त्रेऽपि “भर्तुः सृश्या चतुर्थेऽङ्गि स्नानेन स्त्री
रजस्वला । पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्द्विषे पित्रे च क-
र्मणि” । तस्यादेतावतो दोषांस्त्वज्ञा स्त्रीगमनं हितमिति ।
अतुकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः “षोडशर्तुर्निशाः
स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । युग्मासु पुत्रा जायन्ते
स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु” अतः षोडशदिनमध्ये गर्भाधानं
विधेयम् तत्रैव गर्भसम्भवाच्च वाराः समीचीनाः
प्रायुक्ता एवाधुना नक्षत्राण्यहं गर्भाधानमिति । उ-
त्तरात्रयस्य गृहस्तानुराधारोहिणीस्वातिश्रवणाधनिष्ठाश-
ततारकासु गर्भाधानं सत् शुभम् । उक्तञ्च वार्हस्पत्य-
संहितायाम् “हरिहस्तानुराधाश्च स्वातीश्रवणा-
श्रवम् । उत्तरात्रितयं सौम्यं रोहिणी च शुभाः श्रुताः ।
आधाने मूलसापान्त्यमशुभं सममन्त्रमिति” एवं विहि-
तनक्षत्रे सति चन्द्रवले गर्भाधानार्थं सज्जयेत् पत्नीगमन-
कार्यमित्याह “याज्ञवल्क्यः । “एवं गच्छेत् स्त्रियं

क्षामां मवां मूलं च वर्जयेत् । सुस्थिरेन्दौ सकृत् पुत्रं
लक्ष्मणं जनयेत् पुमान् चकाराष्ट्रेवतीम् । भीमपरा-
क्रमोऽपि "पितृं पौष्णं नैर्ऋतं चापि धिष्णं त्व-
क्षा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम् । पुष्टः क्षामां पुत्रका-
मोऽभिगच्छन् सल्लक्ष्णं पुत्रमाप्नोति पुण्यमिति" । तच्च
गमनं मन्त्रपूर्वकम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे "अतावुष-
गमः शक्तः स्वपत्न्यां मन्त्रतो द्विजेत्युक्तेः" इदमन्त्रैर्वर्णिक-
विषयं प्रतीयते । मन्त्रास्तु "विष्णु योनिं कल्पयत्वित्येव
मादयः । "एतैर्मन्त्रैर्दक्षिणेन पाणिना पत्यमभिमुखे-
दिति गोभिलोक्तेः" पी० धा० । "केन्द्रलिकोणेपु
शुभैश्च पापैश्चत्वारारिभैः पुंश्चन्द्रहस्तम् । धोक्षां-
शगेऽङ्गेऽपि च युग्मरात्रौ चित्वादितीर्थ्याणि मध्यमं
स्वात्" सु० चि० । अथ गर्भाधाने लग्नबलमिन्द्र-
वज्रयाह । केन्द्रंति अथ सामान्यतः शुभलग्नानि वसि-
ष्ठोक्तानि दृष्टमिधुनकर्कसिंहकन्यातुलाधरचापभणः शुभा
भवन्ति । यदि शुभफलशालिनोऽस्तु कुला निधनविशुद्धि-
युता निषेककाले" इति । तत्र केन्द्रलिकोणेपु लग्न-
चतुर्थेऽक्षमदशमपञ्चमनवमस्थानेषु स्थितैः शुभयज्ञैस्तथा
त्रयारिगैस्तृतीयैकादशघटस्थानस्थितैः पापयज्ञैरुपल-
क्षिते पुंश्चन्द्रैः सूर्यभौमगुरुभिर्हृष्टे लग्ने तथौजांश-
नेन्दौ विषमराशिर्मेघमिधुनादिर्ऋतशोऽजादिरेव तत्र
स्थिते चन्द्रे सति युग्मरात्रौ समरात्रौ गर्भाधानं
कार्यम् यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "केन्द्रलिकोणेपु शुभा
श्रितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः समेते । पापैश्चलाभा-
रिगतैश्च यायात् पुंजन्ययोगेषु च संप्रयोगम्" नारदः
"ओजराशशगे चन्द्रे लग्ने पुंश्चन्द्रवीक्षते । शुचिभू-
त्वा युग्मतिथौ ज्ञानग्नां कामधेत् स्त्रियमिति । पुंश्चन्द्रादो-
नाह नारदः "पुंश्चन्द्राः सूर्यजीवराः स्त्रीयज्ञौ शशि
भाग्यौ । नपुंसकौ सौख्यसौरी शिरोमात्रं विधुनुदः"
इति । अत्र पुंनपुंसकादियोगादपि ज्ञेयोक्ताः "आधान-
लग्ने विषमराशिशौ जीवेन्दुजाभ्यां युतवीक्षिते वा ।
नान्येः सुपुत्रस्तथ पापखेटैः पापी च शिशुर्वीलमिधु
मिश्रः । धोक्षांशये लग्ने वीर्ययुक्ते जीवेन्मर्कैरौक-
राग्यशंसस्यैः । पुंजन्य स्थाङ्गाद्ये कन्यका स्नान-
मिश्रैः मण्डोद्गृह्णगैर्दिलिजन् । षण्डो नपुंसकः
"ओक्षांशकक्षादिप्रमत्तसंस्थः पुंजन्यकारी रविस्तुरेकः ।
विचार्य वीर्यं पुरुषपक्षाणां वाच्योऽत्र पुत्रस्तथ पुत्रि
का वा । पापैश्च श्रेष्ठं सुविचिन्त्य वाच्यमिति" । एवम-

न्येऽपि पुंजन्यादियोगा जातके दृष्टव्याः । एषु
यस्मिन् कश्चित् पुंजन्ययोगे पुत्रार्थो युग्मर्तौ पत्नी ग-
च्छेत् । कन्याजन्ययोगे तु कन्यार्थो विषमरात्रौ पत्नी
गच्छेत् इति फलितोऽर्थः । अथ गर्भाधाने विहितनक्ष-
त्राप्रामौ मध्यमनक्षत्राण्यह । चित्रेति चित्रापुनर्व-
सुऽप्याश्विनीषु तद्गर्भाधानं मध्यमं मध्यमफलदमित्यर्थः ।
यदाह दृष्टमिति "चित्रादित्ये तथा तित्यतरगौ षेति
मध्यमाः । शेषाण्युक्ताणि दुष्टानि स्युर्निषेकाख्यकर्ण्योति"
अत्र केचित् देवान्नातुपाहा प्रतिबन्धाङ्गु रसन्निधाने
अनेकेषु अतुषु व्यतीतेषु यदि गर्भाधानाख्यः संस्कारो
नामस्तदानीं देवान्मध्ये भर्ता समागतचेत्तदा दक्षिणा-
यने शुक्रास्तगुरुस्तन्यूनाधिसासादिमहादोषनङ्गावसादा
गर्भाधानं नैव भवतीत्याहुः अतीतकालत्वात् यथा का-
लातीतेषु जातकर्म नामकर्मोपाशनचौलादि संस्काराः
पूर्वोक्तदोषसङ्गावे नैव भवन्ति । उक्तञ्च वसिष्ठेन "अतीत-
कालान्यखिलानि यानि कार्याणि सौम्यायनने दिनेषु ।
शुरौ भृगौ वाप्यष्टदशप्रमाणे तदुक्तपञ्चाङ्गदिनेऽप्यखण्डे"
इति सत्यम् । सत्यापि नृणां भित्तकमे निमित्तानन्तर-
मेव नैमित्तिकमिति" न्यायेन "धोक्ष्यतु" निशाः स्त्रीयां
तस्मिन् युग्माशु संविशेत्" इति याज्ञवल्क्यवचसा धो-
क्ष्यदिनातिक्रमे अन्तरमपेक्ष्य प्रागुक्तदिशा कालशुद्धिं
विचार्य कार्यमेव । तदा वस्तुकालव्यापिनी कालशुद्धिरपे-
क्ष्यैव यतो विज्ञानेन्द्रेण "तस्मिन् युग्माशु संविशेदिति"
व्याख्यावसरे किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वेति त्वयः
पक्षा उपन्यस्तास्तास्तीगमने रागत एव प्रवृत्तेर्नियम
एवायमिति सिद्धान्तितमतो गच्छेदेवेति नियमस्वरणात्
अतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषेधवर्जमिति" गौतमस्मर-
णात् अत्यगमने प्रत्ययायोऽपि अर्थते "अतुस्मातां तु
यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । वीरायां भूषण-
त्यायां युज्यते नालं शंशयः" इति शतातपोक्तेः ।

"अथ गर्भाधानं विधाय पुंस्नानिद्रासमये किं कार्य-
मित्याह विष्णुः । "निद्रासमयमासाद्य तावूच्चं वदनात्
त्वजेत् । पथ्यङ्गात् प्रमदां मालां पुण्ड्रपुष्पाणि मस्त-
कात्" इति । पी० धा० । निषेकोत्तरं कार्यमाह
आ० त० । "अत्र सम्यगाधानहेतुतया उत्तानकरचर-
णामेव कुर्वीत नातिर्यगाहितकरचरणां स्त्रियं अ-
स्वभिगममानन्तरं दक्षपथादेन स्नापयेत् । पुष्टं स्थिते
तु गर्भातुत्पत्तिरिति विशेषः । गर्भाधानञ्च गर्भस्थ-

बालस्य तदाधारपात्रस्य च सीमनोच्चयनवत् संस्कारः
“सीमनोच्चयनसंस्कारो गर्भापात्रसंस्कारः” इति श्रुतेः
गर्भापात्रयोरयं संस्कार इति गर्भापात्रः गर्भस्य उदर-
स्थस्य, पात्रस्य तदाधारस्थितयश्च । सीमनोनयनपदस्य-
लक्ष्यार्थम् । यदि देवात् गर्भाधानादिसंस्कारा-
यथाकाले न कृतास्तदा प्रसवकालोत्तरं जातकर्मा-
द्युत्तरसंस्कारकाले “अङ्गे बालस्य निधाय संस्कारः कार्यः
यथाह राजमातृशब्दे “यं नार्थं जतसीमन्ता सूयते च
कवचम् । अङ्गे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति” ।
तेन संस्कारेण च तदाधारे उत्पन्नानामपि संस्कारसिद्धिः
“सकञ्च जतसंस्काराः सीमनो न कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं
प्रसूयन्ते स गर्भः संस्तुतो भवेत्” राजमातृशब्दात् ।

लग्नभेदेन गर्भाधाने शुभाशुभं दृष्टव्यजातकेऽप्यभिप्रेका-
ध्याये विस्तरेणोक्तं जातकपद्धतौ तु किञ्चित् संक्षिप्तोक्तं
अथा “आधानाङ्गात् सप्तममे वाह्यं कुरुते रतम् ।
करोति तादृक् पुरुषसमुत्पत्तिं बलान्विताम् । रवीन्दु-
शुक्रभौमाद्येत् स्त्रांशे वाथ गुरौ तनौ । नवमे पञ्चमे वा
स्त्रादपत्रं पुंस्त्वगालि तत् । बलिघौ खट्वङ्गांशेऽर्कगु-
क्रावुपचयर्कगौ । पुंसां स्त्रीणां कुजेन्दू चेत् तदा गर्भस्य
सम्भवः । भौमाकीं सप्तमेऽर्कात् स्त्री रुजे पुंसः, स्त्रिया
विधोः । भौमाकिमध्ये सूर्येन्दू पुंस्त्रियोर्न्यवे
क्रमात् । भौमाकीन्यतरेणार्कचन्द्री युक्तेक्षितौ क्रमात् ।
पुंस्त्रियोर्न्यदौ प्रोक्तौ प्राक् स्त्रतेः प्राक्तनैव भूः ।
लग्ने वेन्दौ पापमध्ये शुभदृष्टिर्वर्जिते । सगर्भस्त्री-
मृतिः स्त्राहा यथा वामनभाषितम् । दिवा सूर्यशुक्रौ,
शनीन्दू च रात्रौ, ४जले तातमादृष्ट्यौ व्यस्ततस्तौ ।
तयोः सोदरस्त्रसंज्ञौ क्रमात् तयोरोजयुष्मर्कगौ
सौख्यहेतुः । कलसं कटिनं हस्ताद्यास्थित्यगोमचेतनाः ।
अशनीर्द्वे गमूतिश्च भासेखीशाः क्रमादमी । श्रम्वारे-
ज्जाकिचन्द्रकिंशाङ्गे शाङ्गिद्वाकराः । भासेशे पीडिते
गर्भरीशः पुटिश्च सहले । (प्रथममासे कलसं शुक्रशो-
णितमिश्रणरूपं तत् शुक्रोऽधिपः । द्वितीये क्राटिन्यं
तदीशः कुजः । तृतीयमासे हस्ताद्युत्पत्तिः सुरुक्षदीशः ।
चतुर्थेऽङ्गु तुपत्तिः सूर्यक्षदीशः । पञ्चममासे चर्मोत्-
पत्तिश्चन्द्रोऽधिपः । षष्ठे रोमोत्पत्तिः शनिरधिपः ।
सप्तमे चैतन्यं बुधोऽधिपः । अष्टमे मातृभुक्ताद्वादे
नीङ्गीद्वारेणाशनम्, तत् गर्भाधानरक्षणेशः स्त्री । नवमे
उद्वेगः चन्द्रोऽधिपः । दशमे प्रसवः, सूर्यक्षदीशः

आधानकाले उक्तस्यै पीडिते तत्तुल्यमासे गर्भपातादि-
बलयुक्ते तत्तन्मासे पुटिः) । विप्रमर्त्तनवांशेषु
सुरुचन्द्राङ्गमातृषु । पुंजन्म समभांशेषु, स्त्रियस्तेषु
समादिशेत् । सूर्योऽप्यौ विप्रमेऽंशे चेत् सबलौ पुं-
जनिप्रदौ । स्त्रियाः सभांशे शुक्रेन्दू, कुजादृष्टाङ्गांशे
यमम् । भातुमन्दपटाङ्गेत् पुंस्त्रीयुष्मन् नवांशकात् ।
विप्रमर्त्तं शनिर्गन्ताङ्गम् त्वङ्गा नृजन्मदः । इन्दुर्दृष्टे
भस्त्रिस्त्रैरशुभैर्भूजन्मदः । व्यथेऽर्केन्दू दक्षवामनत्व-
नाशकरी मतौ । शनिभांशे तनौ, मन्दे सप्तमेऽङ्गुत्यात्
शपः । स्त्रांशे कर्कतनौ चन्द्रे द्यूने हादशवर्षतः । यत्संख्ये
हादशंशे स्त्राचन्द्रः प्रभे ततः परम् । तत्तुल्यराशिस्थिते
चन्द्रे स्त्रतिं वदेत् सुधीः” आधानाध्यायः ।

गर्भावक्रान्ति स्त्री अयं क्रम-भावे क्तिन् इतः । शरी-
रजीवस्य गर्भाशयप्रवेशनरूपे गर्भावतारे तच्च सुश्रुते
शरीरस्थाने शब्दः “अथातो गर्भावक्रान्ति शरीरं व्या-
ख्यास्यामः” इत्युपक्रमस्य दर्शितं तच्च वाक्यं कादशब्दे
१८२१४ दर्शितम् ।

गर्भाशय पुं स्त्रांशेऽप्यौ आ+शी-आधारे अच् इतः ।
गर्भाधारस्थाने गर्भशय्यायाम् “पुरुषेभ्योऽधिकाचान्ये
नारीषामाशयास्तयः । एको गर्भाशयः प्रोक्तः पित्त-
पकाशयान्तरे” इति भावप्र० तस्य पित्तपकाशययो-
र्मध्यस्थत्वमुक्तम् “स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टमः” । “ततो-
ऽग्निमोमसंयोगात् संख्यजमानो गर्भो गर्भाशयमनु-
प्रतिपद्यते” “दैवसंयोगादव्ययोऽचिन्त्यः (आत्मा)
भूतात्मना सहान्वजं सत्वरजस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च
भावैर्वैयुनाऽभिप्रेत्यमाणो गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते”
इति च सुश्रुतः । तदाधारावरकत्वात् रजराद्यौ अमरः ।

गर्भाष्टम पुं गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः । गर्भावधिके अ-
ष्टमे मासवर्षादौ । “गर्भाष्टमो देवमासः” त्रिका० ।
“गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भाष्टमादशे
रात्रौ गर्भात् हादशे विशः” मनुः “उत्तरतु गर्भा-
दिति निर्देशेन गर्भाष्टमे इत्यत्रापि अवध्यर्थकपञ्चम्या
“सह सुपेति” प्रा०समा० ।

गर्भास्यन्दन न० गर्भसासन्दनम् । “गर्भं च वे गर्भास्यन्दन-
सुव्रतकुक्षिता च” सुश्रुतोक्ते गर्भचर्चाचङ्गे । “गर्भास्य-
न्दनमावीनां (गर्भिणीनां) प्रणाशः श्वावपाण्डुता” सुश्रु० ।
गर्भास्त्राव पुं गर्भसास्त्रावः । गर्भस्त्राते तच्छब्दे उदा० ।
गर्भिणी स्त्री गर्भोऽस्यस्याः इति ङीप् । गर्भवत्यां सगर्भायां

स्त्रियाम् अमरः । गभिणीलिङ्गं गर्भवतीशब्दे
उक्तम् । गभिणीतत्पतिकृत्वाकृत्वादि नि० सि० उक्तं यथा
“गभिणी कुङ्गराद्यादिशैलहृष्यादिरोहणम् । व्या-
यामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् । शोकं रक्तवि-
विमोक्षं च साध्वं कुङ्कुटाशनम् । व्यवायं च दिश-
स्त्रं रात्रौ जागरणं त्यजेत्” कश्यपः । मदनरत्ने स्कान्दे
“हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पां
सकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारक-
बरोकरकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्ग-
भिणी न हि” बृहस्पतिः “चतुर्थे मासि पठे वाय-
ष्टमे गभिणी यदा । यात्रा तया विवर्ज्या स्थादापा-
डे तु विशेषतः” याज्ञवल्क्यः “दौहदस्याप्रदानेन
गर्भो दोषमवाप्नुयात् । दैह्यं मरणं वापि तस्मात्
कार्यं प्रियं स्त्रियाः” दौहदं गभिणीप्रियम् । त-
त्रैवाश्वलायनः “वपनं मेथुनं तीर्थं वर्जयेद्गभिणी
पतिः । आङ्गुलं सप्तमान्सासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ।
आङ्गं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजातः । कालविधाने
भूहर्षदीपिकायाञ्च “चौरं शवानुगमनं नस्तत्फलनं च
युद्धादि वास्तुकरणं त्वतिदूरवानम् । उद्वाहमौपनयनं
जलधेयं गाहमायुःक्षयार्थमिति गभिणीकापनी-
नाम्” रत्नसंघे गालवः “दहनं वपनञ्चैव चौरं
वै गिरिरोहणम् । नाव आरोहणं चैव वर्जयेद्गभि-
णीपतिः” अन्यत्रापि “प्रव्यक्तगर्भापतिरश्वियानं नृतस्य
वाहं चुरकर्मसङ्गम् । तस्यानुयत्नेन गवादितीर्थं वा-
गादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात्” । प्रव्यक्तगर्भा वनिता
भवेन्नासलयात् परम् । (मासतद्वाद्गर्भम्) पण्मासात् परतः
सूतिर्नयमे रिटवासिनी” अथ सूतिकाष्टहप्रवेशः “रोहि-
ण्यैन्दवपौष्णेषु स्नातीवरुणयोरपि । पुनर्वसौ पुष्यहस्त-
धनिष्ठातृत्तरासु च । मैत्रे त्वाङ्गे तथाश्विन्यां सूति-
कागारवेशनम्” एतच्च सम्भवे “प्रसूतिसमये काले सद्य
एव प्रवेशयेदिति” वसिष्ठोक्तः तदुदहृष्टं नैर्ऋत्यां कार्यम्
“वारुण्यां भोजनमष्टहं नैर्ऋत्यामथरिष्टकमिति” वसिष्ठोक्तः
विष्णुधर्मे “दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।
वज्रिना तिल्लु कालातैः पुष्पकुम्भैः प्रदीपकैः । सुयत्नेन
तथा वारिवर्णकैश्चित्तेन चेति” ।

“गभिणी तु हिमासादिस्रष्टा प्रव्रजितो मुनिः ।
प्राङ्गुणा लिङ्गिनश्चैव न दायासादिकं (करम्) तरेः”
अनुना हिमाशोर्द्धं तस्या मौशुल्कायहणसक्तम् ।

अतिवेरस्य एव तस्याभोजनं अनुनोक्तं यथा “सुवासिनीः
कुमारं च रोगिण्योगभिणीश्रया । अतिथिभ्योऽप्य-
एवैतान् भोजयेदविचारयन्” । “बालं सुवासिनीद्व-
गभिण्यातुरकांस्तथा । “संभोज्यातिथिभ्यः त्वं दम्पत्योः
शेषभोजनम्” याज्ञः । जात्या सह कर्म० अस्व परनि-
पातः । गोगभिणी ।

गभिणीदौहदं न० इत० । गभिण्याकाङ्क्षिते द्रव्यभेदे तस्य
दानावश्यकता सुश्रुते उक्ता तच्च चतुर्थे याभि-
प्रावमिन्द्रिवाचेषु करोतीत्यादि वाक्यं २११८ पृ० उक्तं
“इन्द्रिवाचैस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गभिणी”
सुश्रुतः । [त्रिका० ।

गभिण्येवेल्लणं न० इत० । कुमारश्च जायां गभिणीपरिचर्यमयाम्
गभितं त्रि० गर्भो जातोऽस्य तार० इतच् । १ जातगर्भे २ का-
व्यदोषभेदे न० । दोषशब्दे विवर्तितः ।

ग(र्भे)भाङ्गः पु० गर्भे अङ्गमध्येऽङ्गः वा अङ्गकुम्भः ।
“अङ्गोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारा सञ्जादिपान् । अङ्गो-
ऽपरः स गर्भे(र्भा)ङ्गः सवीजः फलवानपि” सा० द०
उक्ते नाटकाङ्गाङ्गमध्यप्रविष्टाङ्गे । यथा बालरामा-
यणे सोतास्रववरनामा ग(र्भे)भाङ्गः ।

गर्भेष्टस त्रि० गर्भे शिशौ अङ्गे वा तप्तः अङ्गकुम्भः ।
१ शिशौ २ अङ्गे च तप्ते । युक्तारोहोः आशुदातताऽस्य ।
गर्भेपघातः पु० गर्भस्य उपघातः । १ जातगर्भस्य नाशे
मेघस्य २ जलोत्पादनशक्तिनाशे च तद्विद्वानि “गर्भेप-
घातलिङ्गान्युत्काशनिपांशुपातदिग्दाहाः” इत्यादि
ह० स० २१४० उक्तं तच्च गर्भशब्दे दर्शितम् ।

गर्भेपघातिनी स्त्री गर्भमुपहृति उप+हृ+णिनि । ग-
र्भघातिन्यां स्त्रीगव्यादौ अमरः ।

गर्भेपनिषद् स्त्री गर्भस्वरूपावेदिका उपनिषद् । उपनिषद-
नर्गते गर्भस्वरूपाद्यावेदके उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे वि-
वर्तितः । तत्स्वरूपादि ऐतरेयोपनिषद्यापि संक्षेपेणोक्तं तच्च
कायशब्दे १८२५ पृ० “पुरुषे च वा आदितो गर्भः
इत्याद्युक्तम् । [धान्यभेदे रत्नमाला ।

गमुच्छद् पु० गमुतो नडस्य छद् इव छदोऽस्य । (मेहुया)
गमुटिका स्त्री गमुते इव उटं पर्णमस्य शक० टेः पर-
रूपैकादेशः टापि ष्यत इत्त्वम् । (मेहुया) इति ख्याते
धान्यभेदे रत्नमाला ।

गम्भुत् स्त्री गृ-बा० उति सट् च । (मेहुया) १ धान्यभेदे अमरः ।
२ नडे तप्तभेदे ३ स्पर्शे च भेदः ।

गर्व मदे भ्वा० पर० सक० सेट् । गर्वति अगर्वीत् । जगर्व ।

गर्वितः । गर्वः । “खर्वे ! गर्वसूचकुरिततनो !” ताराश्रवः ।

गर्व पु० गर्व-वञ् । अभिमाने, “एषथ्ये पतारुण्यकलविद्याव-
लैरपि । इटलाभादिनाम्येषामवशा गर्वः ईरितः”
इचुक्ते २३वशाभेदे “गर्वो मदः प्रभावश्रोविद्यासत्-
कुलतादिजः । “अवशासविलासाङ्गदग्नाऽविनयादिकत्”
भा० द० उक्ते श्यभिचारिभावभेदे । अमरे अहङ्कार-
पथ्यापतोक्तिः ईषद्वेदमनाहृत्यैव ।

गर्वाट पु० गर्वेणाटति अट-अच् ३त० । द्वारपाले त्रिका० ।

गर्वित वि० गर्व-कर्त्तरि क्त गर्वो जातोऽस्य तार० इतच्
वा । १मत्ते २जातगर्वं “दूषं तदपसरगर्वि(र्वि)तलण-
सारम्” “प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरान्” रघुः ।

गर्ह निन्दायां वा चुरा० पले भ्वा० आत्म० सक० सेट् । गर्हते
गर्हते अजगर्हते अगर्हिट । गर्हयाञ्छते जगर्हते गर्हयणा
“न गर्हयेयुराणान् वै पाण्डुरायां कर्हिचित्” भा० आ०
५७३१ छो० । “गर्हयन्तोऽस्य साहसम्” भा० व० १८५०
पदव्ययय आर्षः । उपसर्गपूर्वकस्तु तदुद्योत्याद्युक्ते
निन्दते । “विगर्हितं धर्माधनैर्निर्वर्णम्” नैष० ।

गर्ह कृत्वायां भ्वा० आ० सक० सेट् । गर्हते अगर्हिट
जगर्ह गर्हणम् गर्हितः गर्ही । “स एव धर्मो राशो
त तद्वितं किञ्चु गर्हणम्” भा० आ० ११८५० । “केचि-
ज्जीमं जगर्हिट” भा० स० ४१५० । “न कुतूहयाम्यहं
किञ्चिद् गर्हे बलवत्तरम्” र० २०६५० । “विपसां च
दशां प्राप्नो देवान् गर्हितं वै भृगम्” २०८५० । आर्षः
पदव्यययः । “गर्हितश्च जगर्विः” मनुः ।

गर्ही स्त्री गर्ह-अ । निन्दायाम् “येन येनाचरेर्भमं तस्मिन्
गर्ही न विद्यते” भा० अ० ६५६ छो० । चुरा० गर्ह-
भावे युच् । गर्हणऽयत् स्त्री ।

गर्ह्य वि० गर्ह-गृह् । निन्द्ये २अधमे अमरः ।

गर्ह्यवादिन् वि० गर्ह्य-वदति वद-णिनि । कुलितवादिनि
कहदे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

गल भक्षणं सक० छाये (गला) अक० भ्वा० पर० सेट् । गलति अ-
गालोत् । “निर्गलिताम्बु गर्भम्” रघुः । “गलितं त्वरावि-
रहितासनयाः” भाषः “प्राक्शोकिनिर्गलितनेत्रपदा-
प्रवाहान्” नैष० । “विपक्षे गलितादरी” “पथ्या-
गलदच्छविन्दुः” “सपलाद्यगलततः” भट्टिः ।
“प्रच्छदानगलितास्त्रिभुभिः” । “विगासमानो गलि-
ताङ्गरागैः” रघुः ।

गल चारणे (गालान) चुरा० आत्म० सक० सेट् । गालयते
अजीगलत गालयाञ्छते । गालः । गालितः । “पङ्क-
गोमूतगलितम्” चक्रदत्तः ।

गल पु० गल-भक्षे वा० करणे अच् । १कण्ठे (गला) अमरः ।
कर्त्तरि अच् । २सञ्ज्ञरसै (धुना) श्वाद्याभेदे, ४गङ्क-
मत्स्ये च गङ्करत्ना० । “गले मृहीत्वा क्षिप्रोऽस्मि”
भा० आनु० १५४ अ० । अस्थ स्नाङ्गत्वेऽपि क्रोडा० न
ङीप् । क्षिप्रगला । बङ्गा० स्त्रियां ङीप् । गली
इत्यपि तत्रैव स्त्री ।

गलक पु० गल-वा० वुन् । (गङ्क) १मत्स्ये गङ्गार्थिच० ।
गलकम्बल पु० गले कम्बल इव । साक्षादां गवां गलस्थिते
रोमंगे मांसपिण्डे अमरः ।

गलगण्ड पु० ७त० । (गरगण्ड) । रोगभेदे । तल्लक्षणादि यथा
“निबद्धः श्वयथुस्य सम्बल्लम्बते गले । महान्

वा यदि वा क्षुब्धो गलगण्डं तमादिशेत् । निबद्धो दृढः
अचलो वा । सम्बल्लम्बत् अण्डवत् । गले इति हतुम-
न्यमोरुपलक्षणम् । तथा च भोजः “महान् शोथ-
मस्य वा हतुमन्यागलान्नयम् । सम्बल्लम्बमानं तु
गलगण्डं विनिर्दिशेत्” संप्राप्तिमाह वातः कफ-
चापि गले प्रदुष्टो मध्ये तु संसृज्य तथैव मेदः । कुर्वन्ति
गण्डं क्रमशः स्खलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ।
क्रमशः शनैः शनैः स्खलिङ्गैः वातकफमेदोलक्ष्यैः ।
तत् वातिकमाह । तोदान्वितः लण्डिरावनद्धः श्वावा-
रुणो वा पवनान्धकस्तु । पाण्डुर्युक्तिरिदं गण्डपाको
यदृच्छया पाकमिवात् कदाचित् । वैरस्यमास्यस्य
च तस्य जलोभवेत्तथा तालुगलपयोपः । चिरद्वि-
पाकः चिरेण द्विरपाकश्च यस्य सः । जैत्रिकमाह
स्थिरः सपथो गुरुद्वयकण्डुः शीतो महर्ष्यापि क-
फात्मकस्तु । चिराच्च द्विं भजते चिराद्वा प्रपच्यते
मन्दरजः कदाचित् । माधुर्यभासस्य च तस्य जलो-
भवेत्तथा तालुगले प्रलेपः । कदाचित् प्रपच्यते वा
पाकोऽपि चिराद्भवति । प्रलेपः क्षेपणा । मेदोज
माह स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टमन्यो मेदोऽन्वितः
कण्डुयुतोऽरुजश्च । प्रलम्बतेऽलावुवदस्यमूत्रो देहानु-
रूपलवणवर्धयुक्तः । स्निग्धास्तुता तस्य भवेच्च जलो-
र्जनेन शब्दं कुरुते च नित्यम् । देहक्षये काश्यं क्षयं,
देहद्विं द्विं यातीत्यर्थः । असाध्यमाह “लक्ष्म-
नस्य” मृदुसर्पगात्रं संवत्सरातीतमरोचकासीम् ।

लीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिक्षस्तरं नैव नरं चिकित्सेत्" भावः । "यवहृत्पटोलानि कटुहृत्तञ्च भोजनम् । अर्द्धं सरक्तमोक्षं च गलगण्डे प्रयोजयेत्" चक्रद० ।

गलगण्ड पु० "आरम्भान्नरं यत्र प्रत्यारम्भो न दृश्यते । गगर्दिभनयः सर्वे तमेवाङ्गलस्यहम्" । नारदोक्ते आरम्भदिनात् परं कृत्वु ज्ञानध्ययदिनपातेन प्रत्यारम्भाभाववति, पदार्थं, "क्षणपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्वयम् । त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावैते गलगण्डाः" राजमार्तण्डोक्ते रतिव्यष्टके च । श्वयम्भभेदे ४मत्स्य-कण्टके शब्दार्थः ।

गलतृकुष्ठ न० कर्म० । श्वयम्भविरादौ कुष्ठभेदे । भ्रातृभाष्यमिगमनात् गलतृकुष्ठं प्रजायते, शातातपेन तस्य भ्रातृभाष्यागमनकर्मविपाकतोक्ता ।

गलग्न न० गल+भावे ल्युट् । क्षरणे (गला) "गलदा धमनयो भवन्ति गलग्नमासु धीयते" निरु० ६।२४ । २स्वयं पतने च कर्त्तरि ल्यु । श्लाघिणि लि० "गलग्नस्नानफलानि च दन्त्य समानि भङ्गेन" उरु० ८४७० ।

गलग्निका स्त्री गल-गण्ड लीप् अर्थार्थं कन् । स्त्र्यवारिधारायुतायां (भारा) कर्कश्याम् "प्रपा कार्या च वेशास्ते देवे देया गलग्निका" क.शी० पृ० ।

गलमेखला स्त्री गलग्न मेखलेव । कण्ठाभरणभेदे चारा० । गल्वार्त्त लि० गले गलव्यापारे यथेष्टभोजनादौ वार्त्तः निरामयः । यथेष्टभोजनयोग्ये निरामये । "दृश्यन्ते चैव तीर्षेण गलगर्तास्तपस्त्रमः" पञ्चतन्त्रम् ।

गलविद्रधि पु० "सर्वं गलं व्याथ ससुखितोयः शोकोरुजो यत्र दसन्ति सर्वाः । स सर्वदोषो गलविद्रधिरु" सुश्रुतोक्ते कण्ठगते रोगभेदे "अमर्मस्य सुपकञ्च भेदयेद्-गलविद्रधम्" सुश्रु० ।

गलव्रत स्त्री गरो गरणं सर्पभक्षणं व्रतमस्य रस्य लः । मयूरे लि० स्त्रियां जातित्वात् लीप् ।

गलशुण्डिका स्त्री अस्या शुण्डा कन् शुण्डिका गले शुण्डिकेव । (आबलिजि) उपजिह्वायाम् हेमच० । "तालूदरं वक्षिणीयं चित्तुके गलशुण्डिके" याज्ञ० । तालुगते कण्ठशुण्डी-स्थाने रोगभेदे कण्ठशुण्डीशब्दे १६६५ पृ० लक्षणा-द्युक्तम् । "तालुगतास्तु गलशुण्डिकेत्यादि" सुश्रु० । "गलं जलुमीयमीसंवाते गलशुण्डिका" सुश्रु० कधिमांसावु-दाहोऽभिजिह्वोपजिह्वोपजुगलशुण्डिका" इत्युपक्रमे ग-

ण्डमाला प्रकृतयोर्मांसदोषजा" सुश्रुतेन तस्याः मांसदोष-जत्वमुक्तम् ।

गलस्तन पु० गले स्तन इव । जागगलस्ये स्तनाकारे मांसपिण्डभेदे । स च दुग्धविरणहीनत्वात् निष्कलः यथोक्तं दृष्टानां विषया वसिष्ठसिद्धान्ते "चलसंक्रमयुङ्मासे संक्रमोक्षः स संक्रमः । अजागलस्तन इव रागिसंक्रान्ति-रुच्यते" । [आग्याम् । हेमच० ।

गल(ले)स्तनी स्त्री गले स्तनो यस्याः वा अलुक् । गलहस्त पु० गले स्थितो हस्तः । श्वयम्भारणार्थं गलेऽर्पिते हस्ते (गलाटिपि) । "देवस्तनचनं गलहस्तः" दायभागः । "अनिच्छन् गलहस्तेन ताभिर्निर्वांसितस्तदा" कथासं० । स ज्ञातोऽस्य तार० इतच् । गलहस्तिता ज्ञातगल-हस्ते । "अर्द्धेन्दुलीचैर्गलहस्तिता" नैष० । तदाकृति-त्वात् शब्दचन्द्राख्ये भाष्यभेदे पु० । श्लेषविधिति स्त्री मेदि० ।

गला स्त्री गलति गल-ल्यच् । लज्जालुलताभेदे, शब्दार्थः । गलाङ्कुर पु० "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदुष्य मांसं च तथैव शोणितम् । गनोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरैर्नि-हन्त्यस्यन् व्याधिरयं तु रोजिणी" माधवकरोक्ते रोजिणीरूपकण्ठजातरोगाङ्कुराकारे पदार्थे । "गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदुष्य समन्ताञ्च तथैव शोणितम् । प्रदुष्य मांसं गलरोधिर्नोऽङ्कुरान् सृजन्ति यान् साऽसुहृता तु रोजिणी" इति सुश्रुते रोजिणीरोगस्य गलजाताङ्कुरसृजनकारित्वमुक्तम् ।

गलानिल पु० गलेऽनिलः प्राणवायुरस्य । (गलता चि-ह्निटि) सत्सुभेदे । लि० । गलाविल इति पाठः ।

गलि पु० गडि-डस्य लः । (गडिवागस्य) सामर्थ्येऽपि भारा-वाङ्के इष्टे हेमच० । गल दन् । श्लतायां स्त्री लज्जल० ।

गलित लि० गल-क्त । पतिते स्रक्ते, चुपते, हस्तादितो भ्रष्टे अमरः । गलघातौ उदा० परिणते च । "गलित-पयसामिच्छाङ्गणामिदं हि कुलव्रतम्" रघुः ।

गलितक पु० गलित इव कायति कै-क । पतितवस्त्राद्य-भेदे नाशशब्दे विवृतिः । "गलितकः" विक्रमोऽप्य० ।

गलितकृष्ट न० कर्म० । गलतृकुष्ठे । [लि० ।

गलेगण्ड पु० गलेगण्ड इव यस्य । पलिभेदे (हाङ्गिगला) गलेचोपक लि० गले चुपतेऽसौ चुप-नि० कर्मणि लुल् ललुक् । कण्ठे कर्त्तव्ये । गलेचोपकपाद-हारको" उग्र० ।

गलोद्ग न० गवेन लोद्यः पृषो० ललोपः । धान्यभेदे "गालि-
पटिकनलपञ्चु लतालीशष्टङ्काटकगलोडगौरीगरिकशैव-
लपञ्चकपत्रप्रभृतिभिर्धान्याम्बुपिटैः प्रदेहो हतमित्रः"
सुशु० । [यवे निगले अमरः ।

गलोद्गेश पु० गलस्य उद्गेशः समीपम् । गलसमीपस्येऽव-
गलोद्गव पु० गले अश्वगलदेशे उद्भवति चट्ट+भू-अच् ।
अश्वगलजाति रोचमानाख्ये रोमावत्तभेदे लिका० ।

गलोद्ग पु० गले ओष इव । "तस्यैव (गलविद्वधेः) तस्यः
खलु सर्वजस्य । शोफो महान्मज्जलावरोधी तीव्रक्वरो
वातगतेर्मिहला । कफेन आतो रुधिरान्वितेन गले
बलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ" सुश्रुतोक्ते कण्ठगतरोगभेदे ।

गल्द स्त्री गल-किप् गल+पृषो० वा तेन गला गलेन वा दी-
यते दा-कर्मणि घञर्थे क । १वाचि निघ० । गल्द इति
पाठान्तरम् । गलितं गलं धीयते आसु धा-घञर्थे क
पृषो०धस्य दः । धमनीभेदे "आ त्वा विशन्तिन्द्व आ ग-
ल्दा धमनीनाम्" । इमाश्चमधिलस्य गल्दा धमनयो
भवन्ति गलनमासु धीयते" निरु० ६।२४ ।

गल्भ धाट्टो (प्रागल्भ्ये) भ्वा० ध्या० सक० सेट् । गल्भते
अगल्भित् लगल्भे । "या कचक्षुन सखोवचनेन प्राग-
भि प्रियतमं प्रजल्भे" भाषः । गल्भ+चृ०र्थे कण्ड् गल्-
भायते अगल्भायित् ।

गल्वा स्त्री गलानां कण्ठानां समूहः पाशा० यत् । १कण्ठ-
समुदाये । गलो हृत्तृकावत्तं प्रा० समूहे शब्दार्थचि० ।

गल पु० गल-ल तस्य नेष्वम् । (गाल) गण्डे । हेमच० ।

गल्लक पु० गलति क्षिप् गल् तं लाति स्फुट्याति ला-क
ततः स्वार्ये क । १चपके मद्यपानपात्रे हेमच० ।
२इन्द्रनीलमणौ लिका० । पृषो० वमध्यता इत्येके ।

गल्लचातुरी स्त्री गल्ले चातुरी यस्य, संज्ञात्वात् न कप्
न वा क्षुल्लः । (गालवाल्लिश) ख्याते उपधानभेदे जटा० ।

गल्लक पु० गलति गल-उत् गल्लरकौ दीप्तिरस्य । सुसारे
मणिभेदे लिका० । तल्ल"गल्लकसु सुसारवत् । अश्लसा-
रस्मिन्नीलः" इत्युक्ते अश्लसारशब्दोत्तरं लकारात्
गल्लकशब्दस्य न इन्द्रनीलादता शब्दकल्पद्रुमे तदर्थं
लोकितः प्रासादिकी । २पद्मरागे मयौ च । "ससारगल्लक-
सुवर्णस्यैः" भा० श्लो० ६६० । "ससार इन्द्रनीलः (अश्ल-
सारत्वात्) गल्लकः पद्मरागः" (अर्कदीप्तिक्त्वात्) नील०
३चपकपात्रे हेमच० । रत्नवर्णचुराक्षेपेण सूर्यकर-
द्वयवर्णत्वात्तस्य तत्वात्त्वम् ।

गल्ह कुम्बने भ्वा० ध्या० सक० सेट् । गल्हते अगल्हत् ।
जगल्हे ।

गवची स्त्री गां भूमिमक्षति अन्वृच-किप् अयङ्गादेशः
ढीप् अचोऽङ्गोपः पृषो० न दीर्घः । इन्द्रवारुणाम्
(राखालशशा) रत्नमाला ।

गवय पुंस्त्री गुङ् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं याति या-क,
गां तदवयवं सादृश्येनायते अय-ङ्च् वा । गलकम्बल-
शून्ये गोसदृशे मृगभेदे अमरः "घाभीषस्य प्रथमतः
पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्गवादीनां या ख्यात् सा
करणं मतम् । गवयादिपदानां तु शक्तिधीरूपमाफ-
लम्" भाषा० । "हटः कधक्षिद्रु गवयैर्विभिन्नैः" कुमा० ।
स्त्रियां योषधत्वेऽपि योषधप्रतिषेधे गवयह्वादीनाम-
प्रतिषेधात् ङीप् । अस्य स्मंसपाकविधिर्यथा । तैले संपा-
चिते तप्ते ह्निक्तुसैन्धवसंयुतम् । मांसं गवयसम्भूतं
सुस्निग्धं भूरिवारिणा । भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा
"गवयो मधुरो दृष्यः स्निग्धोष्णः कफपित्तलः । विदा-
ही गुरुपिष्टस्त्री विपाके विरसः रुदा" । २वैवस्वतपुत्रे
वानरभेदे । "पुत्रा वैवस्वतस्यासन् पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गवो गवाजो गवयः शरभो मन्त्रमादनः" रामा० उत्त० ।

गवराज पु० गवेन शब्देन राजते राज-अच् । हृषे शब्दच०
मवल पुंस्त्री गुङ् शब्दे भावे अप् गवं शब्दभेदं लाति ला-
क । भट्टिपे हेमच० । "गवलाजवधस्तथा" ति०त० ।
"गवलाजिकुल्लुङ्गिनिभाविस्तृजलि पयः पयोवाहाः" इ०
सं० १२अ० । "वमो तरङ्गिर्गवलासितद्युतिः" भाषः ।
स्त्रियां ङीप् ।

गवल्गण पु० सङ्गयपितरि स्मृतभेदे । "सङ्गयो सनि-
कल्पस्तु जघे स्मृतो गवल्गणात्" भा० ध्या० ६२अ० ।

गवाक्ष पु० गवामक्षीव अक्षि-अच् समा० नित्यमवङ्, गायः
सूर्यकरा जलानि वा अक्षुण्वनि व्याप्नुवन्ति एतमनेन
वा अक्ष-व्याप्नौ अकर्त्तरि घञ् । वातायने (जानेला)
अमरः । "गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः" भट्टिः "उत्सृष्ट-
कीलाक्षितभा गवाक्षः" "विशोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः"
कुमा० । "जुवलयितगवाक्षा लोचनैरङ्गमानाम्"
रघुः । २वैवस्वतपुत्रे वानरभेदे रामा० गवयशब्दे
इत्यम् । गां भूमिमक्षति व्याजोति अष् गौरा०
ङोष् सि० कौ० सुग्ध० यष् इप् । १गोहृत्वाद्यां (गोसक्) ।
अमरः । ङीधलः ४इन्द्रवारुणाम् (राखालशशा)
५शाखोटे (येखोडा) राजनि० । ६अपराजितायाम् रत्नमा० ।

गवाची स्त्री गवचीवत् किन्तु पूर्वाणो दीर्घः। (पांकाळ) मत्स्य-
भेदे 'गवाव्यजीर्णकारी च गुर्वी' श्लोकोपिनी' राजवः
गवादन न० गोभिरद्यते अद-कर्मणि ल्युट् अण्ड् । १। १।
अनरः। इन्द्राण्यं स्त्री ङीप् शब्दच०। २। नीलापारि-
जातायाम् स्त्री राजनि० आधारे ल्युट् ङीप् । २। गवां
भक्षणाधारे पात्रे (डावा) स्त्री भेदि०।

गवादि पु० पा० गणस्योक्ते हिताद्यर्थे यत्प्रत्ययप्रकृतिरूपे
शब्दगणे स च 'गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका
स्वदा युग मेधा क्षुच (नाभि नभश्च) (युनः संसारणं
या च दीर्घत्वं तत्सन्निधौ चालोदात्तत्वम्) । (ऊधसो-
ऽनङ् च) कूप खद दर स्तर अक्षर अध्वन् चर वेद
वीज दीप् । "गवादिभ्यो यत्" पा० हितादौ गव्यम्
गवाधिका स्त्री गवा किरणेनाधिकायति अधि-कै क ।
लाक्षायां लिक्ता० । अत्र गवापिकेति पाठः प्रामादिकः
गवानृत न० गवि गोविमतेऽनृतम् अण्डादेशः । गोविमते
मिथ्याकथने । "गवानृते पञ्चशतं सङ्ख्यं पुरुषानृते"
स्मृतिः ।

गवामयन न० दशमाससाध्ये द्वादशमाससाध्ये च सप्तभेदे
तद्विहितः ता० ब्रा० ४ अध्यायादौ ।
तत्र तारुण्यं ब्रा० ४ अ० भाष्ये तस्य द्वैविध्यमुक्त्वा तत्ता-
हानि यथा कर्त्तव्यानि तथोक्त्वा तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
त्वाभावाद्भुतिमवतारयन् व्याचख्यौ यथा
"सोमानां दशरात्रस्य प्रोक्ता विद्युतयः क्रमात् । गवाम-
यनिकानां च ता एवेत्यगम्यते । शतानि त्रौणि षड्वि-
विधुवांश्च चतुर्वेके । प्रोक्तानि गव्यसत्त्वस्य स्तुत्याहानि
क्रतादिह । तानि संवत्सरा वज्यने बुद्धियुत्तिसिद्धये ।
द्विविधं गवामयनं दशमाससाध्यं द्वादशमाससाध्यञ्च
तस्य द्वादशमासनिर्वर्त्यस्य प्रायण्योऽतिरात्रः प्रथममह-
स्ततश्चतुर्विंशः उक्त्य आरम्भणीयः ते उभे अहनी अनु-
शाव ज्योतिर्मौंरायुर्गौंरायुर्ज्योतिरिवामिभ्रविकः षडहः
स चतुर्वारमावर्त्तनीयः ततश्चिद्विदादिसोमसत्त्वकसाध्यः
पृष्ठः षडहः एवं पञ्चभिः षडहैरेको मासः पूर्यते एत-
स्यैवावर्त्तनेन पञ्च मासाः सम्पद्याः तत्र षष्ठे मास्यादौ
त्वयोऽभिप्लवाः षडहः काथ्यः ततः एकः पृष्ठः षडहः
ततोभिजिदेकमहः त्वयः स्तरसामान इत्येवमष्टाविंशत्य-
हानि आद्याभ्यां प्रायण्योचतुर्विंशाभ्यां षष्ठमासपूरणम् ।
इत्यं पूर्णपक्षे अशीत्युत्तरगतसंख्यान्यहानि सम्पन्नानि ।
ततो विपुमेकमहः सोऽस्य सत्त्वस्य प्रधानभूतः । सप्तमे

मास्यादौ त्वयः स्तरसामानः प्रतिकोमाः काथ्यः । ततो
विश्वजिदादतः पृष्ठः षडहस्तवस्ति शारम्भश्चिद्विदुत्तमः
ततस्त्वयोऽभिप्लवाः षडहः आहताः एवमष्टाविं-
शत्यहानि स्युः अस्य च मासस्य महाव्रतातिरात्रौ च
ततोभिधास्यमानौ पूरकौ स सप्तमो मासः । ततः पृष्ठः
षडहः पूर्णोक्तं चतुर्विंशतिराभिप्लविकैः प्रतिकोमक्रमेणावृत्तै-
रष्टमोमासः अनयाद्वत्तया नवमदशमैकादश्या अपि स-
म्पद्याः द्वादशमासस्यादौ त्वयोभिप्लवाः, षडहः, ततो
गोरायुषो द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहानि चेति
त्रिंशाहानि स द्वादशो मासः ततो महाव्रतसप्तमास्त्रमहः
तेन उदयनीयातिरात्रौ इत्यपि सप्तममासस्य पूरकाविति
तदेतद्गवामयनसत्त्वं विधास्यन् तन्नामनिर्वचनप्रदर्शनाया
दावाख्यायिकामाह" भा०

"गवो वा एतत् सप्तमासत तासां दशसु माससु षडह-
स्यजायन्ता ता अत्रुवक्षरात्स्त्रोत्तिशामौपशा नोऽनृतेति
ता उदतिवन्" ता० ब्रा० ४। १। १। "पुरा खलु गवः एतत्-
संवत्सरसप्तमासत अन्वतिवन् आसचोदना अपरचोदना
च तत्र जिह्वमिति मीमांसकाः । अत्रासत्पूर्वतिथे
चालुशाने ये वर्त्तन्ते तदन्यैरनुष्ठितम् अत इदं
गवामयनमित्याचक्षते तासां सत्त्वस्थितानां मध्ये कासा-
द्विदशमां दशसु माससु मासेषु षडह्यासोत्यादिना
मासगण्यस्य मासभावः तेनानुष्ठितेषु षडह्यासजायन्ता ता
जातश्चक्रा अत्रुवन् परस्परसत्त्ववत्यः किमिति अत्रात्मा
सत्त्वज्ञा अभूव अतोवयसुत्तिशामसत्त्वं ससापयाम अत्रात्-
मेति तदुक्तं तद्वाच्ये । औपशाः आ अभितः शिरः
प्रदेशसुपेव शेरान्ते इत्यौपशाः षडह्याणि अक्षत जा-
तान्यभूवन्निति सम्बन्धः अक्षतेति जनी प्रादुर्भाव
इत्यस्मात् लुङि वक्ष्यचने "मन्वे भक्तोत्यादिना क्लृ-
रङि गमहनजनेषु पवालोपे क्लृम् । एतच्छ्रुता ता गावः
सत्रादुदतिवन् । तानिरेवं दशभिर्मौंरैः फलस्य प्राप्तेर्दशमा-
सनिर्वर्त्यमपि गवामयनमस्त्युक्तं भवति" भा०। द्वादशमा-
सनिर्वर्त्ये मयस्तीति दर्शयति । "तासान्वे वात्रुवक्षसामह्रा
एवेमौ द्वादशो मासौ सं संवत्सरमापयामेति तासान्वा-
दशसु माससु षडह्याणि प्रावर्त्तन्ता ताः सर्वमन्वाद्याप्रावृत्ता
एतास्तू पराक्तास्ताः सर्वाणां दश मासः प्रेरते सर्वं हि
ता अन्वाद्याप्रावृत्तं" ता० ब्रा० २ । "तुशब्दो वैलक्षण्य-
द्योतनार्थः तासामेव गवां मध्ये कासिद्विदुवन् किमि-
त्युच्यते, यौ द्वादशौ द्वादशसंख्यापूरकाविव शिष्टावेका-

गवामृत न० गोरमृतमिव क्षीरम् अवडावेशः । गोक्षीरे
“यतिविः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम्” भा०
व० ३१२ अ० । गोक्षीरस्य सोमवत् ज्वमानत्वात्
चन्द्रहेतुकत्वाद्वा सोमतेति “अमायां च सदा सोम ओ-
षधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बु
गतञ्च यत् । तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपुत्रं हिजातिभिः ।
कुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी” कालसा० सो-
मोत्पत्तिवाक्यात् सोमस्यैव गोक्षीरहेतुत्वम् । एवञ्च गो-
क्षीरस्य सोमप्रसूतत्वेन पुनर्यज्ञे मन्त्रेण होमात् चन्द्रा-
प्यायनात् तद्धोमस्य सन्तत्या सनातनत्वम् । तेन “किं लि-
ङ्गमः सनातन” इति यत्तुप्रत्यक्षोत्तरमिदं सङ्गच्छते ।

गवाम्पति पु० इत० अलुक् स० । १४ प्रभे “सिंहेनेन गवा-
म्पतिम्” भा० व० १६० अ० । २ गोपात्रके
“तथा दृष्ट्वा यधीयांसं सृष्टुं गवाम्पतिम्” भा० वि०
वि० १८ अ० । ३ गोस्वामिनि ४ रुद्रे ५ किरणपतौ
सूर्यवज्रपादौ । “प्रशान्तोऽग्निर्भस्त्रभाग ! परिश्रान्तो
गवाम्पतिः” भा० वि० २२० अ० । सृष्टृक्षरश्चिरादित्यस्त्र-
पनस्त्वं गवाम्पतिः सृष्टः” भा० व० ३२० अ० । सूर्यस्तवः ।
खगोलशब्ददर्शितदशा सूर्यस्य चन्द्रादिष्वहदीपिका-
रित्वात् तथात्वम् सृष्टस्य तथात्वं गोपतिशब्दे पश्यते ।
पदद्वयमित्येके । [सृष्टभेदे गवये लिङ्गः ।

गवान् लूक पु० गवाय शब्दाय अलति अल-वा अलज् ।
गवाविक न० गौय अविच द्वयोः समाहारः गवाश्वा-
नि० नित्यमवडादेशः कश्च । गोमेधेयोः समाहारे ।

गवाश्च न० समाहारद्वयः अवल् । गोहययोः ससृज्ये ।
गवाश्चप्रभृति न० पा० गणस्तोत्रे समाहारद्वयनिमित्ते
शब्दसमूहे स च गणः “गवाश्चम् गवाविकम् गवै-
डकम् अजाविकम् अजैडकम् कुज्जवामनम् कुज्जक-
रातम् पुत्रपोतम् अचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दा-
सीमानवकम् शाटीपटीरम् शाटीपच्छदम् शाटीपट्टि-
लङ्घरम् उड्गशम् मूलपुरीषम् यल्लदः, मांसशोण-
तम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुष्-
पम् लणोलपम् दासीदासम् कुटीकटम् भागवतीभाग-
वतम्” “गराश्वदोनि यथोच्चरितानि साधूनि” सि० कौ० ।

गवाङ्गिक न० अङ्गि भयं दिनमक्षयाय पथ्याप्तम् अङ्गुन+ठक्
आङ्गिकम् इत० । गोर्दिनमक्षयपथ्याप्तपासादौ निरुद्धे गस्तु
यो दद्यात् सासपेकं गवाङ्गिकम् । एकमङ्गं तथात्रीयात्
अ० वतां तस्य यत् फलम् । इमा गवो महाभागाः पवित्रं

परमं स्रुताः । त्रीन् लोकान् धारयन्ति स सदेषासुर-
मानुषान् । तासु चैव महापुण्यं शुच्यूषा च महाफला ।
अहन्वहनि धर्मेण युज्यते वै गवाङ्गिके” भा० आहु०
१२२ अ० । “गवाङ्गिकं देवपूजा वेदाभ्यासः सतिष्ठयः ।
नाशयन्त्यासु पापानि महापातकजान्यपि” आ० त० अ० ।
“गवाङ्गिकं गोर्दिनमक्षयम्” आ० त० रघुनन्दनः ।

गविजात पु० गवि, गोसंज्ञायाम् पुलस्त्यकार्यायां वा जातः
अलुक् स० । १ अग्निभेदे स ह नञ्प्रत्यय च्चवनमूल्यतया
गां कल्पितवान् तत्कथा भा० आहु० ५१ अ० “तत्र त्वन्यो
वनचरः कचिन्मूलफलाशनः । नञ्प्रत्यय समीपस्यो
गविजातोऽभवन्मुनिः” इत्युपक्रमे “नञ्प्रत्यय वचः कृत्वा
गविजातः प्रतापवान् । उवाच कृपयन् सर्वानमात्यान्
पार्थिवञ्च तम् । अन्वायं वै महाराज ! हिजा वर्षेषु
चोत्तमाः । गावश्च, पुरुषव्याघ्र ! गौर्मूल्यं परिकल्प्य-
ताम्” पुलस्त्यस्य गोसंज्ञायां भाष्यायां जाते २ वैश्ववये च
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसोदयितः सुतः ।
तस्य वैश्ववयो नाम गवि पुलस्त्यभवत् प्रभुः” भा० व०
२७ अ० । “गवि गोसंज्ञायां भाष्यायाम् नील० ।
गवीत्यस्याभवदित्यनेन सम्बन्धात् तस्यैत्यस्य पुत्रं चान्यथा
तथात्वम् एतन्मूलकं गविपुत्रशब्दकल्पनं प्राप्तादिकमेव ।

गविनी स्त्री गवां समूहः खला० इति । गोसमूहे ।
गविष् लि० “गां स्तुतिवाचमिच्छति इष-क्रिप् । स्तोत्रादि-
वाक्ये च्छावति । “निरस्य रसं गविषः” ऋ० १०।७।७ ।
“अगोरुवाय गविषे” ऋ० २४।२० ।

गविष् लि० गामिच्छति इष-क । स्तोत्रे च्छावति
अथ दृष्टृप्सं दविष्वद्विषो सत्वा” ऋ० ४।१।२ । “सत्वा
भरिषो गविषः” ४।४०।२ । “गविषो गवां प्रेष्टुः” भा० ।
गविष्ट पु० इष-अन्वेये क्तिन् इत० । गवामन्वेष्टरि । “आ-
पवस्य गविष्टये” ८।६।१५ । “गविष्टये गवामन्वेष्टे” भा० ।
गविष्ठ पु० देखभेदे “गविष्ठश्च वनायुष दीर्घजिह्वश्च दानवः”
भा० आ० ६५ अ० । सच ह्यापरे द्रुमसेनतयाऽऽविर्भूतः
यथाह भा० आ० ६७ अ० “गविष्ठस्तु महातेजा यः
प्रस्थातो महासुरः । द्रुमसेन इति स्थातो पृथिव्यां
समजायत” ।

गविष्ठर पु० गवि वाचि स्थिरः य त्वम् अलुक् स० । गोत्रप्रपत्तिके
१ अग्निभेदे । तस्यापत्यम् अण् । गविष्ठर तद्धोत्रापत्ये
पुंस्त्वो वञ्च्यु तस्य लुक् । “गविष्ठराणामात्रेयगविष्ठरपौ-
तिमाह्वेति” आश्व० श्रौ० १२।१४।१ । “गविष्ठरो जमसा

स्त्रोममनौ" ॥ ५॥ १॥ १२॥ २००० सुनौ च "अमिरति" भर-
 हाजं गविष्ठिरम् ॥ १०॥ १५०॥ १५॥ "गविष्ठिरं कण्वम्" भा०
 गवीधुका स्त्री गवेधुका+पृथो० । धान्यभेदे । "अनोद्धति
 वै जल्लिंलाय गवीधुकाय" तैत्ति० ५।४।१।२ ।
 गवो(वे)श्वर इतं वा अथङ् । गोस्त्रामिनि कभरः ।
 गवेक्षित न० गवामिक्षितम् अथङ् । गुभाशुभसूचके गवां
 चेष्टाभेदे तच्च इ० स० ६२ अ० उत्तरं यथा ।
 "गवो दीनाः पार्थिवस्याधिवाय पादेर्भूषं कुट्टयन्त्यथ
 रोगान् । मृत्युं कुर्वन्त्यशुपूषायतायः पत्युर्भौतास्त-
 स्करानाहन्त्यः । अकारणे क्रोधति चेदनर्थं भयाय
 रात्रौ वृषभः शिवाय । भयं निरुद्धो यदि भलिकाभि-
 स्तदायु इति" सरमात्मजैर्वा । आगच्छन्त्यो गोवृद्धाश्च
 वेष्टु वस्त्रधारणेषु संसेवन्त्यो गोवृद्धाश्च गवां गाः । आर्द्रा-
 ङ्गो वा वृष्टरोमणः प्रवृष्टा धन्या गावः स्युर्भृङ्गो-
 ऽपि चैवम्" । [स० । (गड्गडे) धान्यभेदे अमरः ।
 गवेडु स्त्री गवे दीयते दीङ् रच्ये कृ पृथो० दस्य डः अलुक्
 गवेधु पु० गवे धीयते धाञ्-धारणे कृ अलुक् स० । (गड्गडे)
 धान्यभेदे तस्या गवे धारणात्तथात्वं यथोक्तम्
 "अथ रुद्राय पशुपतये । रौद्रं गवेधुकं चरुं निर्व-
 पति तदेनं रुद्र एव पशुपतिः पशुभ्यः सुवत्यथ यद् गवे
 धुको भवति वास्तव्यो वा एष देवो वास्तव्या गवेधुका
 स्तस्माद्गवेधुको भवति" शत० ब्रा० ५।१।१० ।
 "गवेधुका तु विहङ्गिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम् । गवेधुः
 कटुका स्वाडी काश्या कृत् कफनाशिनी" भावप्र० ।
 तेन शब्दक० गवेधुशब्दस्य पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी ।
 गवेधुश्च सुभुते कुधान्यवर्गे उक्ता यथा
 "कोरदूषकश्यामाकनीवारशान्तुतुवरकोहालकप्रियङ्गु-
 मधूलिकानान्दीसखीकुहविन्दगवेधुकामरुक्तोदर्पणीसकु-
 न्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः"
 गवेन्द्र पु० गौरिन्द्र इव नित्यमवङ् । अडे गवि ।
 गवेरुक्त न० गां गोशोभाभीरयति ईर-वा० उक्तम्
 अथङ् । गैरिके लिङ् । गैरिकेण गोर्भूषणात्तथात्वं ।
 गवेश पु० इतं अथङ् । गोस्त्रामिनि गोरचके तेन निर्ह-
 तादि० संकला० पाठान्तरे ततोऽण् । गावेश तच्चिह्न-
 तादौ लि० । १२३ च गोपतिशब्दे दृश्यम् । पञ्चे-
 ऽण् । गवीश उक्तायैषु ।
 गवेशिकी स्त्री । गवामीशः गोरक्षः तथाभूत इव का-
 र्यति कै-क गौरा० डीप् । (गोरक्षचाकुचिया) चता-

भेदे शब्दच० । गवेशकेति केचिदिमं टावलमाहुः ।
 गवेध अन्वेधणे, अट० चुरा० आत्म० सेट् । गवेधयते अ-
 जगवेधत । गवेधयाहुके । गवेधितः गवेधयं गवेधया ।
 "तीर्थेष्वितस्ततस्तस्याभिचचार गवेधयन्" भा० व० २६२ अ० ।
 आर्षः पदव्यत्ययः । तस्य स्वादित्वं तद्धृक्चं च क्वचित्
 प्रयोगे दृश्यते "गवेधमायं महिषीकुलं जलम्" रत्ना० ।
 गवेध लि० गवेध+अच् । १ अन्वेष्टरि भावे अच् । २ अन्वे-
 धणे पु० । तेन निर्हतादि संकला० अण् । गावेध
 तच्चिह्नतादौ लि० ।
 गवेधणा स्त्री गवेध-भावे युच् । १ अन्वेधणे अमरः ।
 गोरुदकस्य वा एषणा । गोरुदकस्य वा २ अन्वेधणे । इष-स्तु
 इत० । १ गोरान्वेधके लि० । गवेध-स्तु । ४ अन्वेष्टरि लि०
 "अन्विन्दो गवेधयो बन्धुश्चक्षुरो गवेधयः" अ० १ ।
 १२२ । २ "अस्तीनः सत्वा गवेधयः" अ० ३ । २० । ५ ।
 "गवेधयः गवामन्वेष्टा उदकान्वेष्टा । यजमानफलस्य
 मार्गयिता वा" भा० । भाष्ये गवेध मार्गणे पूर्ववत्
 ल्यु इत्येव पाठः छद्मिप्रसक्तौ ल्युट् इति पाठः प्रामा-
 दिकस्तस्याकर्त्तव्यैव विधानात् क्लीवत्वाच्च ।
 गवेधित लि० गवेध-क्त । १ अन्वेधिते मार्गिते अमरः ।
 गवेष्ठिन् न० दैत्यभेदे "शङ्खकुसुमं विरोधय गवेष्ठी दुन्दु-
 भिस्ताया" हरिवं० २७० । [ययोः समाहारे ।
 गवेडुक न० गौच एडुकश्च यवाश्च० नि० क्लीवता च । गोमे-
 गवीह पु० प्रशस्तः प्रशस्ता वा गौः "प्रशंसावचनैश्च" पा० जातेः
 कर्म० परनि० अथङ् । १ प्रशस्ते गवि । २ प्रशस्तायां गोजा-
 तिस्त्रियाश्च अस्त्र नियतलिङ्गत्वात् स्त्रियामपि तथात्वम् ।
 गव्य (आत्मनो गामिच्छति क्यच् "वान्नो वि प्रत्यये"
 पा० अथ) आत्मसम्बन्धित्वेन गोरिच्छायाम् अक० भ्वा०
 पर० सेट् । गव्यति अगव्यीत्-अगवीत् गव्या (वा)म्
 चकार "गौरसि वीर ! गव्यते" अ० ६ । ४५ । ८ । २६ ।
 गव्य लि० गोर्विकारः गवि भवं, गोर्हितं, गोरिदं, वा सर्वत्र यत्
 यादौ अथ । १ गोर्हस्त्वन्विनि, 'गव्यसत्रके' जै० अधिकर-
 मा० । २ सरस्वत्यर्घ्यं मधुमञ्च गव्यम्" कुमा० "संवत्सरं
 तु गव्येन पथसा पायसेन वा । "शैलुं गव्यञ्च मेयुषं प्रय-
 ज्ञेन विषर्जयेत्" मनुः । २ गोर्हितादौ च । गवि इधौ नेत्वे
 वा साधु यत् । १ अद्यायं ४ रागद्रव्ये च न० सेटि० ।
 ज्ञायाः शरत्पथसाधनत्वान् रागद्रव्यस्य च नेत्ररागजन-
 कत्वात्तथात्वम् । गोर्विकारे ५ गोरोरचनाद्रव्ये स्त्री
 राजनि० । तस्य गोर्विकारत्वात्तथात्वम् तत्र ज्ञायायाम्

“अथोपाधिकनीयमानगव्यम्” भाषः । समूहे पाशः ।
यत् । ६ गोसमूहे, ७ गव्यतौ क्रोगयुगे च स्त्री हेमच० ।
गव्ययी स्त्री गोरिदम् वा० अथ युडाममच यादौ अथ
डीप् । गोरवयवे त्वमादौ । “गव्ययी त्वगभवति” ऋ०
८।७।७ । “गव्ययी गोमयी त्वक्” भा० ।

गव्ययु लि० गामिच्छति गो+क्यच्-उन् यादौ वेदे दीर्घलो-
पाभावौ । गोरिच्छति “आ दिवस्पृष्टमश्वयुर्गव्ययुः”
ऋ० ८।१६।६ । “गव्ययुर्गामिच्छति” भा० ।

गव्यु लि० गामिच्छति क्यच्-उन् यादौ अथ दीर्घलोपाभावौ ।
गामिच्छति । “अश्वयुगेव्यूरययुर्वेद्युः” ऋ० १।५।११४ ।

गव्युत् न० गव्युति+प्रभो० अदनादेशः । १ क्रोगे २ क्रोगयुगे
च हेमच० ।

गव्युति स्त्री गोर्युतिः “गोर्युतौ” पा० अथ । द्विसहस्रधनु-
मिति १ क्रोगे हेमच० । २ क्रोगद्वये अमरः । “गव्या
गव्युतगव्युती इति दीर्घपाठदर्शनात् शब्दकस्य दीर्घा-
न्तगव्युतिशब्दकल्पनं प्रामादिकम् तत् गव्युतगव्युती
इत्यस्य द्विवचनात्तदा दीर्घान्तगव्युत्वाभावात् किञ्च
युतिरित्यस्य क्लृप्ततया निपातनात् “कृदिकारादक्त्विनः”
पा० अक्त्विजन्तस्यैव ङोपो विधानेन ततो ङोपोऽप्रसक्तिः ।

गङ्ग गङ्गे अद्-चुरा० उभ० सक० सेट् । गङ्गवति ते अ-
जगङ्गत् त । गङ्गन् दुर्वेदः दुष्प्रवेशो दुर्गमश्च ।

गङ्गन् न० गङ्ग-ल्युट्-“कृच्छ्रगङ्गनयोरिति” पा० निदेशात्,
प्रभो० वा कृच्छ्रः गङ्ग-गङ्गे ल्युट् वा । १ यने अमरः । तस्य
दुर्गमत्वात् तथात्वम् । २ निविडे लि० “जगाम गङ्गन् वनम्”
देवीमा० १ गङ्गे ४ दुःखे च न० मेदि० । ५ दुर्गमे ६ दुर्वेदे
७ दुष्प्रवेशे लि० । ८ परमेष्ठरे पु० । “करणं कारणं
कर्ता विकर्ता गङ्गो गङ्गः विष्णुः सः । “स्वल्पं सामर्थ्यं
चेदितं वा तस्य ज्ञातं न शक्यते इति गङ्गनः” भा०
“गङ्गोरो महतो युगः” विष्णुः सः “दुष्प्रवेशत्वात्
गङ्गनः अस्थाय्यसाक्षित्वाद्वा गङ्गनः” भा० । “गङ्गना
कर्मणो गतिः” गीता । ८ उदके निध० गङ्गनात्तस्य
तथात्वम् । १० अलङ्कारे स्त्री शब्दार्थचि० ।

गङ्गादि न० चतुरर्थ्यां ऊप्रत्ययनिमित्ते पा० ग० उक्ते
शब्दगणे स च गणः

“गङ्ग अन्तस्य सम विषम (मध्य मध्यं दिनं च-
रणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्व पक्ष अपरपक्ष
अधमशास्त्र उत्तमशास्त्र एकशास्त्र समानशास्त्र समान-
याम एकयाम एतच्च एकपञ्चाश इत्यत्र इत्यनीक अव-

स्यन्दन कामप्रस्य स्वाङ्गायन काठेरणि लावेरणि सौमि-
नि यैगिरि वासुत् देवशर्मि श्रीति आङ्गिम् आ-
निनि आङ्गि वैजि आङ्गि आङ्गि शोङ्गि आङ्गि-
शम्भि भोजि वाराटिक बालभोजि हेमद्वि आङ्गि
आङ्गि आङ्गि ऐकविन्दवि दनाप हंस तन्वप उत्तर
अनन्तर (सखपाशतसोर्लोपः) (जनपरयोः कृष् च)
(सख च) (देवस्य) (वेणुकादिभ्यश्चण्) गङ्गादिरा-
जतिगणः । “गङ्गादिभ्यश्चः” पा० । गङ्गीयः ।

गङ्ग न० गङ्ग-कर्मणि भावे वा वा० १ गङ्गाम्नीये २ दुष्प्रवेशे
च ततः अश्लादि-चतुरर्थ्यां र । गङ्गर तद्युक्तादौ लि० ।
गङ्गर न० गङ्ग-वरच्-प्रभो० नि० । १ दम्भे अमरः । २ वने,
३ निकुञ्जे पु० मेदि० । ४ रोदने, हेमच० । ५ विषमस्थाने,
६ अनेकार्थसङ्गुते च न० शब्दार्थचि० । “अथाश्वकारं
गिरिगङ्गरस्यम्” रघुः । ८ गुहायां न० स्त्री स्त्रोत्वपक्षे
डीप् । “गोरीपुरोर्गङ्गरमावेशः” रघुः । “गुहाहितं
गङ्गरेषं पुराणम्” कटो० अन्वठा० पत्वम् । “काद्याव
च गङ्गरेषाव च” यजु० १६।४।

गा गतो सक० आ० आ० अनिट् । गाते अगास्त जगे ।

गा स्तुतौ सक० जन्मनि अक० जुहो० वैदिकोऽयं धातुः सार्यधातुके
अभ्यासस्तेष्व । जिगाति अनासीत् । जगौ । “सोमो-
जिगाति गातविट्” ऋ० १।६२।१२ । “जिरितः सचा
यसो जिगाति चेतनः” १।२।२। “स्त्रेषु स्त्रेषु प्रथमो-
जिगाति” १।०।८। २ । इडादेशस्य इयादेशस्य च गाते
रूपं तत्तद्वातौ उक्तम् ।

गाङ्ग पु० गङ्गाया अपत्यम् गिवा० अण् । गङ्गापुत्रे
१ भोगे २ कार्तिके च गङ्गापुत्रशब्दे दृश्यम् । गङ्गाया
इदम् अण् । २ गङ्गासम्बन्धिनि जलादौ “गाङ्गमम्बु सित-
मम्बु यासुनम्” काव्यप० “गाङ्गं जलं निर्मलम्”
गङ्गासौलम् । “गाङ्गं वर्षेण जीर्यतिः” प्रा० त० । ३ मेघ-
निःसृते सुष्ठुतोक्ते जलभेदे तल्लवणादि अम्बु शब्दे १२४०
उक्तम् । ५ स्वर्णे । “यं गर्भं सुपुत्रे गङ्गा पापकाङ्क्षीप्रते
जसम् । तदुल्लं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत”
भा० य० उक्तेस्तस्य तज्जातत्वात् तथात्वम् । अग्नि-
रेतःशब्दे विसृतिः । इक्ष्णुनामनामके धूसुरे अमरः
७ कगेरुणि शब्दाङ्ग० । ८ नदीसम्बन्धिनि तटादौ लि० ।

गाङ्गट पु० गाङ्गं नदीतटमटति अट्-अच् शक० ।
(चिङ्गिङ्गि) १ मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । स्वार्थे क । तत्त्वैवार्थं
शब्दर० । [तलीपः । (चिङ्गिङ्गि) मत्स्यभेदे शब्दर० ।

गाङ्गटेय पु० गाङ्गे नदीतटे अटति अट-अच् प्रथो०
गाङ्गायनि पु० गङ्गाया अपत्यम् तिका० फिज् । १भीष्मे
० कार्तिकेये च । प्रवरप्रवर्त्तके श्वप्रभेदे च प्रव-
राध्यायः ।

गाङ्गेय पु० गङ्गा-अपत्ये टक् । १भीष्मे, २कार्तिकेये च ।
“यं गर्भं सुसुते गङ्गा पावकादीप्रतेजसम् । तदुत्वं पर्वते
न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत” इत्युक्तेः श्लेषं, ४तन्नाम-
नामके धुस्तूरे, ५कपेरुषि च शब्दार्थचि० । ६रुलि-
शमत्ये पु० तिका० । ७भद्रसुस्तके राजनि० ।

गाङ्गेरुका स्त्री गाङ्गं जलमीरयति क्षिपति ईर-कु स्त्रार्थे
क गौरा० डीप् । नागवल्द्याम् अमरः गोरक्ष-
तण्डुलायाम् शब्दार्थचि० ।

गाङ्गो स्त्री गाङ्गे नदीतटे तिष्ठति स्था-क अथ्व० प-
त्यम् अलुक् स० गौरा० डीप् । (नटा) कटशर्करा-
लतायाम् हारा० ।

गाङ्गत्रि लि० गाङ्गे गङ्गाश्रमे भवः यत् । गाङ्गसम्ब-
न्धिनि । “उरुः कलो न गाङ्गत्रिः” अ० ६।४५।११ । “गा-
ङ्गत्रिः गाङ्गं कृते भवः” भा० ।

गाजरे न० गज-भदे घञ् “न कादेः” पा० न कृत्वम् गाजं
भदं राति रा-क । १मृच्छने २गर्जरे (गाजोर) ।
मूलभेदे गर्जरमित्यत्र भावप्र० पाठान्तरम् गर्ज रणञ्
शुणाद्युक्तम् ।

गाडव पु० गडुराकारेणाख्यस्य प्रज्ञा० अण् गडोर्भावे
वा अण् । १गवेडुवाग्ये तिका० २गडुभावे न० ।

गाडिक लि० गडिक+चतुर्थ्यां सुतङ्ग० इज् । गडिक-
निर्दिष्टादौ ।

गाडुल्य न० गडुलस्य भावः ब्राह्मण्यज् । गडुलभावे ।

गाडु न० गाङ्ग-कृत् । १अतिशये इडे । २तद्युक्ते, ३अवगाडे,
४सेविते च लि० । “तपस्त्रिमादां तमसां प्राप्तेति” रुधुः ।
“गाडुकान्तदशनक्षतव्ययाम्” भाषः । “सद्यःकण्ठ-
प्युतभुजलतापन्विगाडोपगूडे” मेघ० ।

गाडुमुष्टि पु० गाडोमुष्टिरत्र । खड्गे भेदि० ।

गाडावटी स्त्री चतुरङ्गक्रीडाङ्गे क्रीडाभेदे “नोकैका वटिका-
यस्य विद्यते खेलने यदि । गाडावटीति विख्याता पदं
तस्य न दुष्यति” ति०त० । [कारिभवादौ ।

गाणकार्य लि० गाणकारौ भवः कुर्वादि० णत्र । गण-
गाणगारि पु० गणगारस्यापत्यम् इज् । सुनिभेदे । “सर्वं
समानमात्रा स्युः गाणगारिः” विश्वादे०धृतवाक्यम् ।

“पुनर्हीमञ्च गाणगारिः” आश्व०श्रौ० २।७।१८ । स्त्रवे
गाणपत लि० गणपतेरिदम् अथपचा० अण् लकोऽपवादः ।
१गणपतिसम्बन्धिनि । “सारस्वतो गाणपतः सौरश्च वैष्णवः
क्रमात्” ति० त० ।

गाणपत्य लि० गणपतेर्भावेः पत्यन्तात् यक् । गणपतिभावे
“महादेवप्रसादेन गाणपत्यञ्च विन्दति” भा० व०
८२ अ० । “उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात्”
तन्वाध्याये ।

गाणिक लि० गणं वेत्त्यधीते वा लृथा०ठक् । १गणकुत्वादि
भाठके २तद्देशेति च । गणे गणपाठे साधुः कथा०ठक् ।
१गणसूत्रकुशले लि० । [यज् । वेष्टासमूहे हेम० ।

गाणिक्य न० गणिकानां समूहः गणिकाया यज् वास्ति०

गाणिन पुंस्त्री गणिनोऽपत्यादि “इत्यङ्गणपत्ये” पा०
अपत्यार्थिकेनो निप्रेषेऽपि गाथिपिदधीत्यादिना इनो-
नलोपः । १गणिनोऽपत्ये २तच्छात्रे च स्त्रियां डीप् ।

गाण्डव्य पु० गण्डोरपत्यादि गणा० यज् । गण्डोरपत्ये ।
यूनि यजतत्वात् फज् । गाण्डव्यायन यूनि तदपत्ये
लोहिता० स्त्रियां युपत्वामयुपत्याञ्च ष्फ पिप्वात् डीप् ।
गाण्डव्यायनी तदपत्यस्त्रीमात्रे ।

गाण्ड(ण्डो) स्त्री गडि-इन् “गाण्डाजमात् संज्ञायाम्”
पा० दीर्घनिर्द्देशात् नि० इङिः । यन्मौ । कटिकारान्त-
त्वात् वा डीप् । तत्त्वार्थे । “एष गाण्डोमयश्वापः”
भा० उ० ८७ अ० ।

गाण्डि(ण्डो)व पुंन० गाण्डिरस्यस्य संज्ञायाम् व । १अर्जु-
नस्य घतुपि । तस्य घतुर्ब्रह्मणा निर्माय सोमाय दत्तं
सोमेन च वरुणाय, अग्निप्रार्थितेन च वरुणेनार्जुनाय
दत्तम् तत्कथा भा०आ० २२५ अ० ।

“तमव्रवीद्भूमकेतुः प्रतिमृष्टा जलेश्वरम् । चतुर्थं लोक-
पालानां देवदेवं सनातनम् । सोमेन राज्ञा यदुत्तं
घतुर्चं वेपथी च ते । तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपि-
लक्ष्मम् । कार्यञ्च सुमहत् पार्श्वं गाण्डोवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् । ददानीत्येव व-
रुणः पापकं प्रत्यभाषत । तदङ्गुलं महावीर्यं यशःकीर्तिं
विवर्धनम् । सर्वशस्त्रैरनाष्टयं सर्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्वशुभसङ्गामात्रं परमैश्वर्यप्रघर्षणम् । एकं शतसङ्ख्येण
संभितं राक्षसवर्धनम् । चित्रसङ्कावचैर्वर्णैः शोभितं क्षत्रज-
प्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः । मादा-
ञ्चैव धनूरक्षमण्यथै च महेपथी” । “एतद्विष्यं घतुः

श्रेष्ठं ब्रह्मणा निम्नितं पुरा । "एतद्वर्षसहस्रान्तु
ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवायं प्रजापतिरधा-
रयत् । त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीतिं च पञ्च च ।
शोभः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् । पाथः
पञ्च च पटिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहनः" भा० वि० ४२ अ० ।
२धनुर्मात्रे मेदि० । [जुने । "यत्न गात्रोविधन्वा" मेध० ।
गात्रोविधन्वन् पु० गात्रोविधन्वन् धनुस्त्वन् सप्तमं । अ-
गात्रोविधन् पु० गात्रोविधन्वन् इति । १अजुने मध्यम-
पात्रवे त्रिका० । "कृतवान् योऽनुधः कोपादरि-
गात्रोविधन्वन्" भा० आ० १४८ अ० । २अजुने नष्टे
राजनि० । [२गन्धर्वे च ।
मातव्यं त्रि० गै-गाने गा गतौ वा कर्मणि तव्यं । १गेवे
गातागतिक त्रि० गतागतेन निर्दत्तम् अक्षदू० ठक् ।
गमागमनिष्पद्ये । [ठक् । गतागतनिष्पद्ये ।
गातानुगतिक त्रि० गतागतनेन निर्दत्तम् अक्षदू०
गातु पु० गै-गाने गाढ-गतौ गा-स्तुतौ वा कर्तृभावादौ
तन् । १कोकिले २भ्रमरे ३गन्धर्वे च मेदिनिः । ४रोषणे
त्रि० मेदि० । ५गायने त्रि० उणादि० । ६गाने "गातुं
क्षणम् पक्षो जनाय" अ० ४१५१२ । "गातुं गानम्"
भा० । ७गन्धर्वे मार्गादौ "उरुं नो गातुं क्षु
सोममीदुः" ८।८५ । ४ । "गातुं मनुष्ये च हिन्दुः"
१०।१०४।८। "गातुं गन्धर्वमार्गम्" भा० ८उपाये "क्षयाय
गातुं वनते" ५।६५।४ । "गातुसपायम्" भा० ।
गन्धर्व्यत्न गा-गतौ आधारे तन् । ८प्रविष्ट्यां निघ० ।
"नाकं सूर्यं सुषमं गातुमस्मिन्" ११।१।५ । "गातुं
प्रविष्टीम्" भा० । "गोभ्यो गातुं निरेतवे" ८।४४।६० ।
"गातुं भूमिम्" भा० । १०सत्वे । "यद्वते ब्रह्मणे गातु-
मैरत्" ४।४।६ । "गातुं स्तवम्" भा० । गातुमिच्छति
अक्ष् गातुयति । "वे स्ता पुरा गातुयन्तीव देवाः" १।
१६।८।५ । गातुं वेति विद्-किप् । गातुविद् मार्गादि-
वेत्तरि । "सोमोजिगाति गातुविद्मैष्याम्" १।६२।११ ।
गातु त्रि० गै-गाने लृच् । गावके । "माता चतुर्णां
वेदानां उद्गाता प्रथमत्विजाम् । स नारदोऽयं विप्रर्षिः"
हरिवं १५ अ० । "तस्मात्सोमोद्गातैतस्य हि माता" आ० उ०
गात्र गैथिल्ये अद० चु० व्याख्या० अक्ष० सेट् । गात्रयते अज-
गात्रत । गात्रयाम्-बभूव आस चक्रे ।
गात्र न० गै-इन् गातरिदम् वा अक्ष् । १अङ्गे देहे
"सा मङ्गलक्ष्मणविशुद्धा ली" कुमाः "दःखदःखेन

गात्रम्" मेध० । "सृष्टिर्गात्रमनिकात्" रघुः । २गात्र-
स्त्वन्निनि त्रि० "प्रभुर्गात्राणि पर्येषि" ता० ब्रा०
१हस्तिप्रवृत्तादौ मेदि० । "आपस्काराङ्गूनालस्य
भूमिम्" भावः । "लूनगात्रस्य हिमजङ्घस्य" मज्जि० ।
गात्रगुप् पु० क्षणस्य सङ्घीयु क्षणायामुत्पन्ने एवमेदे
"क्षणायाः प्रजाः शृणु । गात्रवान् गात्रगुप् च
गात्रविन्द्यं वीर्यवान् । जज्ञिरे गात्रवत्याय भगिन्यादु-
जया सह" हरिवं० १६२ अ० ।
गात्रभङ्गा स्त्री भनूज-चञ् गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।
१नृकशिव्याम् । शब्दच० ६।३०।२अमङ्गुलं (गामोडा) पु० ।
गात्रमार्जनी स्त्री गात्रं सृज्यते अनया सृज-करणे ल्युट्
ङीप् । (गामडा) चुद्रपद्याम् ।
गात्ररुह न० गाले रोरुति रुह-क उत० । १तत्तु रुहे लोभनि ।
"गात्ररुहेषु च हर्षः" भाग० २२।२ अ० ।
गात्रवत् पु० १क्षणागर्भजाते क्षणएवमेदे २तदनुजमगिन्यां
स्त्री ङीप् । गात्रगुप्शब्दे दृश्यम् । २प्रशस्तगात्रे त्रि०
क्षियां ङीप् । [दृश्यम् ।
गात्रविन्द पु० क्षणागर्भजाते क्षणएवमेदे गात्रगुप्शब्दे
गात्रसङ्घोचिन् पु० गात्रं सङ्घोचयति सम्+ञ्च-णिच्-णिजि
इत० । जाह्नकजलौ राजनि० । [खगे हेमच० ।
गात्रसम्प्लव पु० गालेण संप्लवते सम्+प्लु-लृच्-इत० । प्लव-
गात्रानुलेपनी स्त्री गात्रमनुलिप्यतेऽनया लिप-करणे
ल्युट् । अनुलेपनवर्तिकायाम् अमरः ।
गात्रावरण न० गात्रमावरोति आ+व-ल्युट् । गात्रावरके
वर्माणि "तृणांश्च पुराणान् मङ्गतः शराणांमासञ्च गा-
त्रावरणानि चैव" भा० द्रो० २अ० ।
गात्रसंस्मित त्रि० गात्रं संस्मितं सम्पूर्णं यस्य ।
सम्पूर्णगात्रे त्रिमासोर्ध्वगर्भस्ये प्राणिनि । "पाद
उत्पन्नमात्रे त द्वौ पादौ गात्रसंस्मिते । पादोनं व्रत-
मात्रे हत्वा गर्भमचेतनम्" प्रा० त० धृतपाक्यम् ।
गाथ त्रि० गा-थन् । १सोलादौ । गायदुगाथं कृत-
सोमो दुरायन्" अ० १।१६७।६ । "गाथं गात्रव्यं स्तो-
त्रम्" भा० । २ल्लोके "पादे द्वादश विप्रमे मात्राचाष्टा-
दश द्वितीये हि । पञ्चदश चेत् तृतीये कविता गाथा त-
थैवाद्याः" इन्द्रोमः उक्तलक्षणे २मात्रावृत्तमेदे ३गानमात्रे च
४प्राक्तभाषायां मेदि० । गाथां करोति अक्ष् । व्यास-
लोभ्यादावपि न ट । गाथाकार तत्कारके कलायु-
दाहरन्तीमां गाथां नित्यं समावताम्" भा० व० २अ० ।

पिःशायदयः । “इतिहासश्च पुराणञ्च गायत्र्य नारा-
मंशोच” अथ० १४।६।८ । इवाक्यमात्रे निष० ।

गायक लि० गै-यकन् । गायके ‘कथञ्चिरतिगायकैः’ भट्टिः ।
गायमति पु० इत० उत्रापेरिति लुप्त० । वाक्पतौ रुद्रे ।
“गायपतिं ये धमति रुद्रम्” अ० १।४२।४ ।

गायिन् लि० गायोऽस्मादि अक्षयस्य इति । गाययुक्ते
गोयमानसामयुक्ते “इन्द्रामरुद्गायिनः” १।७।१ । तस्या-
पक्षमण् गायविदधीत्यादिना अपत्येऽपि न टिलोपः
गायिन तदपत्ये तच्छाले च । स्त्रियं डीप ।

गादि पुंस्त्री मदस्यापत्यं वाङ्मा० इज् । मदरूपवाद-
स्यापये । [निर्दृष्टे ।

गादित्य लि० गदितेन निर्दृष्टादि प्रगष्टा० अत्र । गदितेन
गाध प्रतिष्ठायां अक-पत्यने लिङ्सायाञ्च सक० भ्या० आत्म०
सेट् । गाधते अगाधित । जगाधे । अटित् चडि
अभुसः । अजगाधत्-त । गाधः । “अगाधत ततो ज्योम
“गाधितासे भभो भूयः” भट्टिः ।

गाध पु० गाध-भावादौ घञ् । स्थाने, श्लिषसायां, च
कर्मणि घञ् । शतलक्षणे हेमच० १४तद्वति लि० “सरितः
कुर्वतो गाधाः” रघुः । “अयोमहि गाधसुत प्रतिष्ठाम्”
अ० ५।४७।७ । “अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम्”
भा० आ० २।१४० ।

गाधि पु० गाध-इन् । चन्द्रवंशे कान्यकुब्जाधिपे, विश्वामित्र-
पितरि नृपभेदे । “कस्य चित्तव्य कालस्य कुशनाभस्य
धीमतः । जघ्ने परमधर्म्मिणे गाधिरित्येव नामतः
स पिता मम काकुत्स्थ ! गाधिः परमधर्म्मिकः” रामा-
वा० १।२४४० । रामं प्रति विश्वामित्रोक्तौ । “एतत्पुत्रानहं
वञ्छे” इत्युपक्रमे “कुशला बभूवुर्हि चत्वारो देव-
वर्चसः” कुशिकः कुशनाभश्च कुशाभ्यो मूर्त्तिर्मांस्तथा
“कुशिकस्तु तपसोमे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः । जमेयमिति
“तं शक्रस्वासादभ्येत्य जप्तिवान्” “पुण्यं वसिष्ठस्य
वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत । अन्त्युपतपसं दृष्ट्वा सहस्राजः
पुरन्दरः । समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवाप्तयत् ।
पुत्रत्वे कल्ययामास स देवेन्द्रः सुतोत्तमः । स गाधि-
रभवद्वाजा मधवान् कौशिकः स्वयम् । पौरकुलस्य भव-
द्वायौ गाधिसंस्थामजायत” हरिवं० २७४० ।

गाधिज पु० गाधेजीयते जन-ञ । विश्वामित्रे ब्रह्मर्षौ तत्कथा
हरिवं० २७४० । “विश्वामित्रस्तु दायादं गाविः कु-
शिकनन्दनः । जमशामास पुत्रस्तु तं विद्याशमा-

त्यकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्रथितां गतः ।

अचोकाशब्दे १४१४४० तदुत्पत्तिकथा । गाधिसुताद-
योऽप्यत्र “ततोऽभ्यगात् गाधिसुतः क्षितौन्दम्” भट्टिः ।

“प्रजापतिमुतादासीत् कुशो नाम महीपतिः । कुशस्य
पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्म्मिकः । कुशनाभमुतोह्या-
सीत् गाधिरित्येव विद्युतः” “गाधेः पुत्रो मङ्गातेजा वि-
श्वामित्रो महासुतः” रामा० वा० १।२४४० १२ विश्वरथादौ च ।

गाधिन् पु० नाधिनामके नृपे । “शीघ्रमाख्यात मां प्राप्नो कौशिकं
गाधिनः सुतम्” रामा० वा० १।२४४० ।

गाधिपुर न० इत० । कान्यकुब्जे मङ्गोदयाख्या पुरे हेमच० ।
कान्यकुब्जशब्दे १८८६ ४० कुशनाभशब्दे च इत्यम् ।
गाधिनगरादयोऽप्यत्र ।

गाधेय पु० गाधेरपत्यम् ह्यृचः इत्यनुदत्तौ “इतोऽनिजः” पा०
दक् । गाधिपुत्रे विश्वामित्रादौ । “विश्वामित्रस्तु गा-
धेयो राजा विश्वरथस्तथा । विश्वकृत् विश्वजिज्ञैव
तथा सत्यवती नृप !” हरिवं० १२ अ० । “गाधेयदिष्टं
विरथं रसन्तम्” भट्टिः । तस्य कन्यायां सत्यव-
त्याश्चोक्तपत्न्याम् स्त्री डीप । “उवाच भार्या गाधेयी
भर्त्तारं भार्गवर्धनम्” भा० आ० ४४० ।

गान न० गै-भावे-ल्युट् । गीतौ । गानं हि द्विविधं लौ-
किकं वैदिकञ्च । तत्र लौकिकगानस्य लक्षणादि गीत-
शब्दे वक्ष्यते वैदिकस्य लक्षणादि जै० ए० १।२।२८ सूत्र-
भाष्यादौ उक्तं यथा

“अर्थैकत्वात् विकल्पः स्यात्” २८ सू० । “सामयेदे

सहस्रं गीत्युपायाः । आह, के इमे गीत्युपायाः
नाम ?” उच्यते,—गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्य-
न्तरप्रयत्न जनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सा साम-
शब्दाभिलष्या, सा च नियतपरिमाणायाश्च गीयते,
तत्स्युपादनार्थाः ऋणु व्यञ्जरविकारो विज्ञेयो विकल्पेण-
भ्यासो विरामः स्तोम इत्येवमादयः सर्वे समधिगताः
समाम्नायन्ते । तेषु संशयः,—किं सञ्ज्ञीयन्ते उत
विकल्पन्ते ?—इति । किं तावच्च प्रतिभाति, सर्वेषां
समाम्नानात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, सञ्-
ज्ञीवेरस्मिन्नि एवंप्राप्ते ब्रूमः, “अर्थैकत्वात् विकल्पः
स्यात्” इति । एकार्था हि गीत्युपायाः,—गीतिः कथं
निर्वृत्तयेतेति प्रयुज्यन्ते । तत्रान्यतरेण गीतौ निर्दृष्टायां
नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्माद्विकल्प इति । तत्र स्वरः
चतुर्कुटादयः षडगानाः सप्त सामविधानाः १।१। उक्ताः

यथा 'तद्योसौ क्रु एतमइव साम्नः स्वरस्तं देवा उपजी-
वन्ति वेऽवरेषां प्रथमस्तं मनुष्यायो, द्वितीयस्तं गन्धर्वाप-
रसो, यस्मृतीयस्तं पशवो, चतुर्थस्तं पितरो वे चाण्डेपु-
शेरते, वः पञ्चमस्तमसुररक्षांसि, योऽन्त्यस्तमोऽपधयोऽनस-
तयोऽन्त्यान्त्यगन्तु, तस्मादाहुः सामैवान्नामिति साम
सोऽप्राप्तजीवनं प्रायच्छन् । उपजीवनीयो भवति य एवं
वेद तस्य ह वा एतस्य साम्नश्चमेवास्मीति स्वरोमांसानि
सोमा लोमानि । यो ह वै साम्नः स्वं यः सुवर्णं वेद
स्वं च ह वै साम्नः सुवर्णं च भवति स्वरो वाव साम्नः
स्वं तदेव सुवर्णम् ।

छान्दोग्ये च "का साम्नो गतिरिति स्वर इति हो
चावाच" "स्वर इति स्वरात्मकत्वात् साम्नः, यो यदा-
त्मकः स तद्वृत्तिस्तदात्म्यश्च भवतीति स्मृदात्म्य इव
चटादि" भा० । सामसंहितामाध्येऽपि तथैवोक्तं यथा
"साम-शब्द-वाच्यस्य गानस्य स्वरूपमङ्गलरेषु क्रु टा-
दिभिः सप्तभिः स्वरैः, अक्षरविकारादिभिश्च निष्पाद्यते ।
क्रु टः प्रथमः द्वितीयस्तृतीयचतुर्थः पञ्चमः षष्ठश्च इत्येते
सप्त स्वराः ते चावाग्नरभेदैर्वज्रधा भिन्नाः । स्वरस्य
साम-निष्पादकत्वं छान्दोग्योपनिषदः प्रथमे प्रपाठके
प्रत्योत्तराभ्यामामनन्ति ।
तत्प्राक्षरविकारविषये पूर्वोत्तरपक्षौ जै० ए० १।२।१२। स्त्रवा-
दिभाष्ययोर्दर्शितौ यथा

"सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्थाव्यास्तत्तत्त्वात्"
सू० १२। "इदमाम्नायते,—'रथनरसुत्तरयोगावति, यदु-
योन्वां तदुत्तरयोगावति कथतीषु रथनरं गायति, वि-
राट्सु वामदेव्यम्" इति । तत्र सन्देहः,—किमुत्तरावर्ण-
वशेन गानव्यं, किं योनिवर्णवशेन ? । कथमुत्तरावर्ण-
वशेन गीतं भवति ? कथं वा योनिवर्णवशेन ?
इति । उच्यते, किञ्चिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्या-
स्यामः,—यदा तावत् ढङ्गनालव्यमादं भवति इति
योनौ यस्मिन् भागे आदंभावः क्रियते, ततो योनिवर्ण-
वशेन गीतं भवति, अथ भागान्तरे ढङ्गनालव्यं ढङ्गा
आदंभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ।
किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् ?—योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? ।
यावति भागे एकारस्य योनौ दंभावः कृतस्तं
विचारयामः,—किं तत्र कृतमिति ?—एकारो नोच्चारितः,
ईकाराकारौ आगाभितावति, एवञ्चोत्तरावर्णवशेन ताव-
त्येव भागे यो वर्णः, स न उच्चारयितव्यः, ईकाराकारौ

आगमयितव्यौ इति । एवं, यद्योन्वां तदुत्तरये गीतं
भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गानव्यमिति । अपि चैवं
गीतं न ढङ्गति, इतरथा कश्चित् प्रणश्येत् यत्र मङ्गती
गीतिः अल्लेषु अक्षरेषु गीयते, तत्र व्यक्तं प्रणश्यति
यदुत्तराक्षरवशेन क्रियते, तस्माद्योन्वक्षरवशेन कर्त्त-
मिति । अपिच कश्चित् क्रम उपरुध्यते यत्र क्रमे आदं-
भावभागवर्णः, आर्धश्च कश्चिदुपरुध्यते, यत्र प्राकृत
आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्यायकाले गानेन च कर्म-
कालं गानमपि कर्त्तव्यं, तस्मात् योन्वक्षरवशेन
कर्त्तव्यमिति "सामप्रदेशे विकारः" आदंभावादिः, "तद-
पेक्षः" योन्वपेक्षः, एतत् शास्त्रेण कृतः,—"यद्योन्वां
तदुत्तरयोः" इति, यावति सामभागे योनौ आदंभावः
कृतः, तावत्येवोत्तरासु कर्त्तव्यः" भा० । "वर्णं तु वाद-
रिष्ययाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात्" १२ सू० । "उत्तरावर्णवशेन
कर्त्तव्यं वादरिष्यते" आ, न योनिभागवशेन । कृतः ? ।
योऽसौ प्रकृतौ आदंभावः कृतः, नासौ आगमः, न च
तत्र एकारलोपः, किन्ति ? एकारो नाम आवर्णम्
दैवर्ण्यं आवर्णं संहतम्, दैवर्ण्यं विहतम्, उभे अपि
च दोषे, ताभ्यामसाधुभ्यां सन्ध्यक्षरं साधु जन्यते ।
तत्र प्रकृतौ आकारेकारौ विज्ञेयतौ, नापूर्वागममितौ,
गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षं
नदात्, तावति भागेऽन्यो वर्णो भवति, न सन्ध्यक्षरं,
तत्र संज्ञेयभावे विज्ञेयो न शक्यः कर्त्तुम्, अन्यस्मिन्
भागे यत्र सन्ध्यक्षरं भवति, तत्र तद्व्याप्तिः क्रियते
एवं, यद्योन्वान्तदुत्तरयोः कृतं भवति, योन्वां हि
संज्ञितयोर्विज्ञेयः कृतः, इहापि संज्ञितयोर्विज्ञेयः,
इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् अथ यदुक्तं,—गीतिः
प्रनङ्ग्यतीति, न प्रनङ्ग्यतीति, विनामं कृत्वा अक्षरं
गायिष्यते । संज्ञेयभावाच्चाश्रयो विज्ञेयः, आर्धक्रमौ
नोपरोत्स्यते" भा० ।

सोमविषये च तथैव तौ पक्षौ तत्रैव ए० १।२।१३। स्त्रवादी
दर्शितौ यथा

"सोमस्यैके द्रव्यान्तरे निष्ठस्मिन्मवत्" १३ सू० । "उप-
तीषु रथनरं गायति, रथनरसुत्तरयोगावति यदु-
योन्वां तदुत्तरयोगावति" इति । ततोत्तरावर्णवशेन
गानव्यमिष्येत् समधिगतम् । कथेदानीम् इह संदि-
ह्यते,—किं सोमाः प्रदिश्यन्ते न वा ? इति । किं
प्राप्तम् ?—न प्रदिश्यन्ते इति । कृतः । गीतिर्हि

साम, न स्तोभाः, वा गीतिः, सा प्रदिश्यते, “यद्योभ्यां तदुत्तरयोगीयति” इति गायतिशब्दसम्बन्धात् । अपि च अक्षरशब्दादयैरसंबन्धमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादपि न प्रदिश्येत । अपिच कश्चित्त्वति वचनम्,— “ऐन्द्रग्रामदण्डयसाम गायति” इति, तत्तानुपत्तिर्भवेत् शीतकर्मो ह्रीन्द्री वाक्यशेषेभ्योऽप्यस्यते । तस्य “तपति” इत्यनेन सम्बन्धो न स्यात् । तस्मात् स्तोभस्य अक्षरान्तरे निवृत्तिः, यथा अक्षरचरानामगीतित्वात् निवृत्तिरेव स्तोभाक्षराणामपीति” भा० । “सर्वातिदेशस्तु सामान्याद्वोक्तपद्विकारः स्यात्” २५६० । “नैतदस्ति, स्तोभानां निवृत्तिरिति, सर्वातिदेशो हि भवति, अक्ष-स्तोभ-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टायाः गीतेः सामशब्दो वाचकः । कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्ते-रन्, तत्कृतो विशेषो नोपसर्जितः स्यात् तत्र शब्दो बाधेत ! तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन् । यत्तत्तम्,— अक्षशब्दादयैः असम्बन्धमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः, अतः नूनम्,— “लोकवत्” न अनर्थका भविष्यन्ति । तद्यथा, लोके गायनैरङ्गव्यञ्जकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते, तानि गीतकालगणनाधीन, नार्थसम्बन्धाय उद्धार्यन्ते, सुखं हृत्प्रेमः गीतकालः परिच्छिद्यते, तद्वदिहापि कालप-रिच्छेदाद्यानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तन्ति” भा० । “अन्वयतवापि दर्शयति” २५६० । “अन्वयतवापि स्तोभान् दर्शयति, यत्तार्थिकानि पदानि निवर्त्तन्ते, “स्तोभा गेष्ठावातुवन्ति” इति, “स्तोभाः” स्तोभा एव “गेष्ठाः” स्वराः । तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते” भा० । “निवृ-त्तिर्वाऽर्थलोपात्” २५६० । “वाशब्दात्पञ्चो विनिवर्त्यते । ‘निवृत्तिः’ ‘अस्मिदपति’ इत्येवञ्जातीयकाः, शीतकर्मो ह्रीन्द्री वाक्यशेषे उपलभ्यते, न तेनैवजातीयकाः स्तोभाः सम्बन्धे रक्षन्ति । अन्वयात्सम्बन्धान्ते लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्” भा० । “अन्वयो वार्धवादः स्यात्” २५६० । “अन्वीदुषां एवञ्जातीयकाः स्तोभाः, नहि वय-मिन्द्रूपं प्रत्यक्षपल्लभामहे, यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽ-र्थवादः” भा० । “अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्द-त्वात्” २५६० । “अथ कः स्तोभो नाम, ? तस्य लक्षणं कर्त्तव्यम्, उच्यते,—य अक्षरचरेभ्योऽधिको न च तैः सर्वैः स स्तोभो नाम, ईदृशे हि लौकिकाः स्तोभ-शब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां परं प्रत्यपता वृद्धस्तोभं कथितमिति, यदर्थवचनेभ्योऽधिकं

विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंकारो भवति । लक्षणं प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति । किमर्थमुभयं कृतं ? नन्व-न्यतरत् पर्याप्तम् अधिकमिति वा’ इति । नेत्याह,— भवति हि किञ्चित् अधिकं न सर्वं,—यथा अम्बास,— “तोयार्द्रं, तोयार्द्रं” इति, तदा किञ्चित् विवर्णं, नाधिकं,— यथा विकारः,—“ओम्नाइ” इति । तस्मादुभयं कृत-यितव्यमिति” भा० ।

विद्वत्तु तत् सामसंहिताभाष्ये यथा

“समुच्चैः वा विकल्पा वा विभिन्ना गीति-हेतवः । आद्यः प्रयोगप्रवृत्त्यादर्थकत्वाद् विकल्पनम् । आन्दोग्ये तवल्कारादिशास्त्राभेदेऽपि विलक्षणं गीति-हेतवोऽक्षर-विकारादय आम्नायन्ते, ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चै-तव्याः, कृतः ? प्रयोगवचने सर्वेषां परिगृहीतत्वात्—मैवम्, एतैक-शास्त्रोक्तैरेवाक्षर-विकारादिभिरभ्ययन-का-ल एव गीति-स्वरूपनिष्पत्तेस्तद्विषयि-लक्षणस्य प्रयो-जनस्यैकत्वात्, प्रयोग-वचन-परिगृहीता अपि प्रीहि-यव-वदु हृद्गुणनरवच्च विकल्पन्ते” इति । गीतिहेतुपु स्तोभस्यात्यन्तमप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणं तस्मिन्नेव पादे एका-दशाधिकरणे चिन्तितम्—“स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता । आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् । न तावद् विवर्णत्वं लक्षणम्, वर्ण-विकारस्य विपरीत-वर्णत्वेन स्तोभत्व-प्रसङ्गात्, “अम्न-आयाहि” (अ० प्र० १६, १) इत्यस्याहचि अकारस्य स्थान ओकारं कृत्वा गायन्ति “ओम्नाइ” इति (ने० प्र० ३१) । अधिको वर्णः स्तोभ इत्युक्ते सति, अम्बासः इतिव्याप्तिः, “पिवासोममिन्द्रमन्दतुत्या” इत्येतस्याहचि दत्तत्वेत्यक्षर-त्वयं गानकाले विरम्यक्षम् । अतोविकाराभ्यासयोरतिव्या-प्तेर्नास्ति लक्षणम्-इति चेद्—मैवम्, अधिकत्वे सत्यु-न्विलक्षण-वर्णः स्तोभः” इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात्, लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भेनोच्यमानं प्रकृताद्यानिन्वितं काल-क्षेप-माल-हेतुं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते, तस्मादस्ति लक्षणम्” इति । अक्षर-विकार-स्तोभादि-वत् वर्ण-लोपोऽपि कश्चिद् गीति-हेतुर्भवति, तल्लोप-विषयस्य विचारो नवमाध्याये प्रथमपादस्याष्टादशाधिक-रणेऽभिहितः—“इरा गिरा विकल्पः स्यादुत्तरैवा-विशेषतः । आद्यमैरं वाध-पूर्वमिरायाविहितत्वतः । उद्योतरोमे श्रूयते “यज्ञायज्ञीवेन सुवीत”-इति ।

‘यज्ञायज्ञा’-इत्यनेन शब्देन युक्तायास्तुत्यम् ‘साम यज्ञायज्ञीयम्, तस्यान्वयि गिराशब्दः पठ्यते ‘यज्ञा यज्ञा वो ऋग्वेदे गिरा गिरा च दक्षमे’-इति । तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सङ्घेय गकारेण गायन्ति ‘गायिरा गिरा’-इति, ब्राह्मणे तु गकार-लोप-पूर्वक-माकार-यकारादिकगानं विधीयते ‘ऐरं कृत्योद्देयम्’-इति, गिरा-शब्दे गकार-लोपात् इराशब्दो भवति, इरायाः सम्बन्धि गानम् ऐरम्, तादृशं कृत्वा प्रयोग-काले तद्वानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र योनिगान-ब्राह्मणयोः समान-वसत्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयो-क्तव्यम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—“न गिरा गिरेति ब्रूयाद्, यद् गिरा गिरेति ब्रूयाद् आत्मानमेव तदुक्ता गिरेत्” इति गकार-सहित गाने वाचकसङ्गा गकार-रहित-मिरा-पदं नेवत्वेन विधीयते, तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारोयकारइकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुज्यते, ततः ‘आयिरा’-इत्येव गानव्यम् इति । तत्रैवोप-रितनाधिकारणे क्विदु विशेषचिन्तितः—“इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा गीत्युक्तितः । न गेयं गीय-मानस्य स्थाने पातात् प्रगीयते । ब्राह्मणेन निहित-इराशब्दो न गानव्यः, कुतः ? ऐरमिति शब्देन गीते-रनुक्त्वात्, पाणिनीयेन ‘विमुक्तादिभ्योऽण् [५,२,६१]’ इति सूत्रेणैराशब्दादण्-प्रत्ययोमत्वर्थोऽपि विहितः, तथासतीरापदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थो भवति, यदि प्रगीतेरापद-सम्बन्धः तद्धितेन विवक्ष्यते, तदानीमा-कारो यकारइकारोरेफकारश्चैतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्न-मायिरा-रूपं गीयमानेरा-शब्द-प्रातिपादिकं भवति, तादृशात् प्रातिपादिकात् पाणिनीयेन ‘वृद्धाच्चः [४,२,११३]’-इति सूत्रेण वृद्धप्रत्ययान्तरे सति, आयिरीयं कृत्वेति ब्राह्मणपाठो भवेत्, तस्माच्च गेयम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—गीयमानस्य गिरा-पदस्य स्थाने इरापदं विधीयते-इति पदमात्रस्य बाधः, गानन्तु न बाध्यते, किञ्च विमुक्तादिसूत्रेणान्-प्रत्ययेऽपि, पूर्णत्वात् ‘मतौ छः सूक्त-साम्नोः [५,२,५६]’-इति सूत्रात् सामानुवृत्तेरैरं सामेत्वर्थो भवति, सामत्वं च गीति साध्यम्, यदा तु ‘तस्य विकारः [४,२,१२४]’-इत्यर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीमिरायाविकार इति विग्रहेवचोक्तं गानं लभ्यते, तस्माद् गानव्यम् इति । तत्रैव ऋग्वेदराणां संस्कार-कत्वं गानाङ्गकसाम्नो व्यपस्थाप्योक्तं यथा

यथोक्तस्य गवराणां संस्कारकं गीत्यात्मकं यत् साम तदेतदेकैकं हन्दीगा एकैकस्यान्वयि ‘वेदसाम-नामके यन्वेऽधीयन्, अहनामके तु यन्वे एकैकं साम तच्चेऽधीयते सोऽयमहयन्वः तस्मिन्नेव पादे प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारितः—“अहयन्वोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवाप्यमः । वेदसाम-समानत्वाद् विधि-साधे-त्वतोऽन्तिमः । यस्मिन् यन्वे सामगास्तृचे तच्चे सामै-कैकं गायन्ति सोऽयमहयन्वोऽनिन्यो न तु पुरुषेण निर्मितः, कुतः ? अन्ध्याववर्जनेन कर्तुरक्षरखेनाध्या-पकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसाम-नामक-योनि-यन्व-सदृशत्वात्, इति चेत्—मैत्रम्, अपौरुषेयत्वे विधि-वैयर्थ्य-प्रसङ्गात्—“यद्योन्वा तदुत्तरयोगीयति”-इति विधीयते । अयमर्थः—अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपक्षे वेदसाम-नामके यन्वे ‘कया नशित्वा चा भुवत्’ इत्येतस्यां योन्वामेकस्यान्वयि यद्-वामदेव-नामकं सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्द्वयोः ‘कस्तासत्योमदानाम्’ “अभी पु याः सस्तीनाम्” इत्येतयोः द्वितीयतृतीययो-गीतव्यम्-इत्यर्थं विधिरूपयन्वस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्, “वेदसाम-वदध्ययनादेव तत् प्रसिद्धेः । उपरितनष्टग्रहये सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाचारभू-तानां तिष्ठणास्तृचां च वेदत्वादनध्याये वर्जनीयाः, कर्तुरक्षरखं जीर्णकूपारामादिष्विव चिरकाल-व्यवधा-नादुपपन्नम्, अ-क्षरख-मूलिकैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः यथावज्ज्ञानमध्यापकामहाव्रत-प्रयोग-प्रतिपादकमाश्र-यायन-निर्मितं कल्पसूत्रमारण्येऽधीयमानाः पञ्चममा-रण्यक मिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति तद्वत् । न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद-राहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च । तस्मात् पञ्चमारण्यकवद्वृहः पौरुषेयः, पौरुषेयस्य च न्याय-समानत्वात् यत् वक्ष्यमाणश्राव-विरोध-सादृश्याच्च । अत्रेदं दिग्मात्रसदाह्वयते । “अग्न आयाहि वीतये मृत्मानो हव्यदातये । निहोता सतसि बर्हिषि” सा-प्रथमा ऋक् । तस्या अक्षरविकारदिभिरेवं गानम् । यथा “ओम्नादे आयाहीर योइ(यि) तोयइ तोयार् मृत्मानो इ, व्यदा तोयार् तोयार् नाइ हो तासा रसाइ वा कौ हो वा हीषि” । तत् अग्न इत्यत्र आ-यास्य तर्थाविकारे अइत्यस्य स्थाने ओइपो विकारः । एवं ए इत्येकारस्थाने आइ इति विज्ञेयम् । आयाहि

इत्यल दीर्घता इति वर्णविकारः । यो इत्यल वीर
(वि) विस्लेषणम् । त इत्यल तो इति विकारः । मे
इत्यल एकारस्य आर्दे, इति विस्लेषे तार्दे इति ।
तोयार्दे तोयार्दे इत्यभ्यासः । षट्शानोह, इति
जुष्यदातय इत्यस्यैकदेशे विरामः । व्यदातये इत्यल त
इत्यल अकारस्य ओ इति विकारे ये इत्यल आर्दे इति
विस्लेषे च तोयार्दे इति तस्य चाभ्यासः । नि इत्यल नायि
इति वर्णविकारः । हो इत्यल विरामः । ता इति
यथास्थितम् सतीत्यस्य स इत्यल विरामः दीर्घाक्षरागमः
वर्णविकारः । त्ति इत्यस्य स्थाने त्साय इति तलोप-
विकारः । वाँहिषि इत्यस्य व इत्यल पिरामो दीर्घः ।
ओहो वा इति ओमः अक्षराधिकत्वात् । हिँषि
इत्यल दीर्घरूपो अक्षरविकारश्च । एवमन्यत्वात् ।
एवंरूपेण अक्षरविकारादि तु नारदशब्दाद्युच्चारणे
अयम् । सामभेदाच्च रथनरादयः गानविशेषा एव
यथाह सामसं भाषेत्

“यदुक्तं ‘गीतिषु सामास्येति’ जैः सू० तदेव विशदी-
कर्तुं सप्रमाध्यायस्य द्वितीयपादे रथनरशब्दो निरूपितः-
“अतिदेशं विनिश्चेतुं कवतीषु रथनरम् । गायती-
त्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थगानमेव वा । इति चिन्ता
गानयुक्ता त्वमित्येव क्व प्रसिद्धितः । लाघवादिदेशस्य
योग्यत्वाच्चानिमोभवेत् । इदमाश्नायते-“कवतीषु रथ-
नरं गायति”-इति, “कया नञ्चिन्नाभ्युदित्वाद्यास्त-
कचः कवत्यः, तासु यामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम्
तस्मादिदं रथनरं साम तास्ततिदिशते, तत्तातिदेशस्य
स्वरूपं निश्चेतुं रथनरशब्दार्थचिन्त्यते । गानविशेषयुक्ता
“अभि त्वा शूर नोतुम” इतीयस्य रथनरमित्युच्यते,
कुतः ? अध्येत-प्रसिद्धितः रथनरं गीयतामिति
केनचिदुक्ताः अध्येतारः स्वर-ओमविशेषयुक्ताम्
त्वमित्येव क्व पठन्ति, न तु स्वरओममात्रम् तस्मादु-
गान-विशिष्टायाश्चोरथनर-शब्दार्थत्वमिति प्राप्ते,
ब्रूमः स्तरादिविशेषानुपूर्वीभावात्स्वरपञ्चमशर-व्यतिरिक्तं
यदु गानं तदेव रथनरशब्दार्थः, कुतः ? लाघवात्,
किञ्च कवतीष्वनु गानमतिदेष्टुं योग्यम् । नत्वृचस्वरद्वयो-
ग्यतास्ति, कयानोऽमित्येव नयोऽर्च्योऽनुगपदाधारा-
भेदभावेन पठितुमशक्यत्वात्, तस्मादु गानविशेषस्य रथ-
नरशब्दार्थः इति । पुनरपि नवमाध्यायस्य द्वितीय-
पादे प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गान-

मात्र-वाचित्वं स्मारितम्-“सामोक्ति-वृहदाद्युक्ती
गीतायास्तच्च केवले । गाने वा गानएवेति स्मार्यते
सप्रमोदितम् । सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो
वृहद्वचनरादि-शब्दाच्च गानमात्रे वर्तन्ते, न तु गान-
विशिष्टायास्तच्च-इत्ययं नियमः सप्रमस्य द्वितीयपादे
सिद्धः” । वेदगानपन्थे जह्गानपन्थे चास्य विस्तरः ।
तद्भेदाच्च सामशब्दे वक्ष्यन्ते ।

गा-गतौ ल्युट् । श्रमने । गा स्तुतौ ल्युट् । श्रवने ।
गानिन् लि० गानमस्यस्य इनि । श्रुतियुक्ते । श्रुतियुक्ते
श्रुतियुक्ते च स्त्रियां ङीप् । ४ वचायाम् स्त्री शब्दच० ।
गान्ति लि० गम-ठन् इति । श्रुतारि २ पथिके उज्ज्वल०
श्रुतारिके संज्ञिप्रसा० वस्तुतः तत्रापि पथिक इत्येव पाठः
लिपिकरप्रमादात् गायक इति ।
गान्ती स्त्री गन्त्रेव गन्त्री-स्त्रार्थे कण् ङीप् । ह्रस्वाङ्ग्रे
शकटे रायसुक्तः । “असृजिगमिनमीत्वादिना” सूत्रेण
इन् इति गान् शकटमित्युज्ज्वलदत्तोक्तेः ङीवत्-
मपि । [नदीभवे ।

गान्दिक लि० गन्दिकायां भवः सिद्धा० अण् । गन्दिका-
गान्दिनी स्त्री काशिराजदुहितरि शफलकभाष्यायामक्रूरादि
भातरि लि० तस्या नामनिरुक्तिः हरिवं० १५ अ० उक्ता
यथा “शफलकः काशिराजस्य सुतां भाष्यमविन्दत ।
गान्दिनी नाम सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ।
सा मातुर्दरस्या तु वज्रतु वर्णगणान् किञ्च । निव-
सन्ती न वै जज्ञे गर्भस्यां तां पिताऽज्जवीत् ।
जायस्य शीघ्रं भद्रान् किमर्थमिह तिष्ठसि । प्रोवाच
चैनं गर्भस्या कन्या गाञ्च दिने दिने । यदि दद्यां
ततो जाये पितरं प्रजुवाच ह । तथेयुक्ता च तां
चास्याः पिता कामसपुरयत् । दाता यज्वा च
वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः । अक्रूरः सुधुने तस्यां
शफलकाद्गुरिर्दक्षिणः । उपमदुगुक्तया मदुर्गुर्दरवारि-
भेजयः । अविच्छिन्नधोमेघः शत्रुघ्नोऽधारिमर्दनः ।
धर्मधृग् यतिधर्मा च नृप्रभोजानकस्तथा । आवाह
प्रतिवाही च सुन्दरी च वराङ्गना” । गान्दिनीति
लि० पाठान्तरम् । दर्शितनिरुक्तेर्देकारमुक्तैव युक्ता ।
गां भूमिं दायति शोधयति दै-र्णिनि पृथो० । शङ्खायां
लि० ।

गान्दि(न्दि)नीसुत उ० इत० । श्रुति २ कार्तिकेये
लि० शङ्खरादौ च । गान्दिनीशब्दे तन्मूलं

इयम् । “रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम्”
भावः । “गान्दि(न्वि)न्यास्तु अफलकतः । अक्रूर-
प्रसूता आसन् पुत्रा द्वादश विभुताः” भाग-
“आसङ्गः सारमेयश्च स्तुतो स्तुदरिगिरः । धर्म उद्धः
सुकर्मा च चेलोऽपेक्षोऽरिर्मर्दनः । शत्रुघ्नो गन्धमादश्च
प्रतिशङ्कश्च द्वादशः । तेषां स्वसा सुचाव्याख्या” भाग-
८।२४।८ । अत्र अक्रूरप्रसूता इत्यत्रातदुपगुणसंविज्ञान-
वज्रप्रोहिणा अक्रूरं त्वज्जा द्वादश तेन सह तयो-
दगेत्यर्थः । तत्सुतायां ४चाव्यां स्तो । गान्दिनी
शब्दोक्ते हरिवं वाक्ये तत्पुत्राणां नामान्तरसक्तं
तच्च कल्पभेदादविरुद्धम् ।

गान्दी स्तो अक्रूरमातरि गान्दिन्याम् । “स्वपन्नककते
प्राप्तो गान्दीपुत्रो महायशः” हरिवं ४० अ० ।

गान्धपिङ्गलेय उंस्त्री गन्धपिङ्गलाया अपत्यम् शुभ्रा-
ठक् । गन्धपिङ्गलायाः अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

गान्धर्वं लि० गन्धर्वस्येदम् अण् । गन्धर्वसम्बन्धिनि गान्धर्व-
लोकः । “इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयः” इत्युक्ते २विवाहभेदे, गान्धर्व-
विवाहेऽविकारिभेदादि नि० सि० उक्तं यथा ।

“मनुः “पञ्चातुष्यां विप्रस्य जलस्य चतुरो वरान् ।
विट्शूद्रयोऽस्तु तानेव विद्याद्वयानराक्षसान्” । च-
तुरः आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्, तान् राक्षसव-
ज्जान् वैश्यशूद्रयोः । स एव “आसुरं वैश्यशूद्रयोः” जे-
माद्रौ पैठोनसिः “राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य” प्रचेताः
“पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिबोमजानाङ्ग” मनुः “राक्ष-
सत्थासुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः” जलियादेः
संकटे पैशाचमाह माधवीये वत्सः “सर्वोपायैरसाध्या
स्यात् सुकन्या पुरुषस्य वा । चौर्येणापि विवाहेन सा
विवाहा रक्षःस्थिता” गान्धर्वादिविवाहेष्वुदकपूर्वकं
दानमाह तत्रैव यमः “भोदकेन न वा वाचा कन्या
याः पतिरुच्यते । पाणिपङ्कणसंस्कारात् पतित्वं सप्रमे
यदे” पराशरमाधवीये देवलोऽपि “गान्धर्वादिविवाहेषु
पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्त्तव्यश्च लिभिर्गणैः समर्थै-
र्वाग्निशालिकः” जैवर्णोक्तेः गान्धर्वादौ विप्रवर्जमधिकार
उक्तः । तत्रैव परिशिष्टे “गान्धर्वादिपैशाचा विवाहा
राक्षसश्च यः । पूर्व परिपङ्क्तौ पञ्चाङ्गो विधी-
यते” अतो होमादावजते भाव्यात्वाभावाद्गरान्तराय
देवा तथा च तत्रैव वसिष्ठोपायनौ “ब्रह्मादपञ्चता

कन्या मन्त्रैर्विदि न संस्कृता । अन्वयै विविधदेवा
यथा कन्या तथैव सेति” अत्र मन्त्रसंस्काराभावे-
ऽन्वयै दानस्य सर्वविवाहेषु साव्याहृतादपहारे राक्षस-
पैशाचयोर्विशेषवचनं व्यर्थम् । तेन तयोर्विदि न सं-
स्कृता संस्कृता वेत्याहृत्तु कन्यानुमत्यभावेऽन्वयै दे-
येति व्याख्येयम् “द्वयोः सकामयोर्मातापितर-
हितो योगो गान्धर्वः” विष्णुः । २भारतवर्षीयोप-
हीपभेदे “भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदास्त्रिंश-
मथ । इन्द्रहीपः कशेरुमांतास्त्रयो गभस्ति-
मान् । नागहीपस्तथा सोम्यो गा(ग)न्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तोपां हीपः सागरसंभूतः” पुराणसं-
विष्णुपु० । तस्य हीपस्य गन्धर्वप्रधानत्वात् गा(ग)न्धर्व-
संज्ञा । ४सामवेदस्योपवेदे उपवेदशब्दे १२१० पृ० विहितः ।
“पदस्वस्वरसंघातस्तालेन सहतस्तथा । प्रयुक्तश्चावधानेन
गान्धर्वमभिधीयते” इत्युक्ते ५सङ्गीतभेदे, न० छेमच० ।
गान्धर्वचित्तता च सुश्रुते वातप्रकृतिनिमित्तयोक्ता ।
सम्प्रकृतयो भवन्तीत्युपक्रमे “वातप्रकृतिलक्षणेनो
“तत्र जागरूकः शीतहृषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्ग्य नाथ्यो
गान्धर्वचित्तः स्मृतिचरणः” इत्यादि । गान्धर्वशाला
सङ्गीतशालायाम् गान्धर्वविद्या सङ्गीतविद्यायाम् ।
गान्धर्वविदुः सङ्गीतवेत्तरि । गन्धर्वो देवताऽस्य अण् ।
इतद्देवताकेऽस्ते । “गान्धर्वमादत्स्य सखे ! ममास्मत्”
रघुः । स्वार्थे अण् । इत्यथे अमरः । “नाना-
विधाभिष्कृतसामजस्वरः सहस्रपत्नी चपलैर्दुरध्ययः ।
गान्धर्वभूमिगतया सजानतां स सामवेदस्य दधौ
बलोदधिः” माघः । सामवेदपक्षे गान्धर्वबलपक्षे अण् ।
गान्धर्वं गानं प्रियत्वेनाख्यस्याः प्रज्ञा० अण् ङीप् । ७दुर्गा-
याम् स्तो “ह्रीं श्रीं गामींश्च गान्धर्वीं” योगिनीं
योगदां सदा” हरिवं १७८ अ० दुर्गास्तुतौ । एवाचि
स्तो निघण्टुः । “अग्निर्गान्धर्वी” पथ्यासूतस्थान्मेर्गव्यूति-
र्हते” अ० १०।८०।६ ।

गान्धर्विकं लि० गान्धर्वं कुशलः ठक् । सङ्गीतकुशले ।
“याम्ये मापकुलत्वाभोव्यं गान्धर्विके योगः” उ० सं०
८८ अ० । काकशकुने उक्तम् ।

गान्धार उ० गन्ध एव स्वार्थे अण् तस्य कृति ऋ-अण्
उप० सं० । १सिन्दूरे २देशभेदे च (कान्दार) सेदि० स च
देशः उ० सं० कूर्मविभागे ५ अ० उत्तरस्यासूतः “उत्तरतः
केशासः” इत्युपक्रमे “गान्धारयशोवतहेमतालराज-

न्यखचराय" गन्धारोऽभिजनोऽस्य भिक्षां यण । पित्रा-
दिक्रमेण शगन्धारदेशवासिनि । ४तद्धृमे च वज्रपु तस्य
लुक् । गन्धाराः तदासिपु तद्धृमेपु च व० व० । "क्रमेण
व्यचरत् स्मृतस्मृतः पञ्चनदं ययौ" "तस्मादपि च कौरव्य !
गन्धारविषयं ययौ" "ततो गन्धारराजेन युद्धमासीत्
किरीटिनः" भा० आनु० ८२ अ० । "शकुनेस्तनयो
धीरो गन्धारणां महारथः । निरुध्यमानस्तौ यापि
गन्धारेः पाण्डुनन्दनः" । "वध्यमानेषु तेष्वाजौ ग-
गन्धारेषु समन्ततः" ८४ अ० । गन्धारे भवः तस्य
राजा वा कक्षां यण । ५ गन्धारदेशभवे मनुष्यतत्त्वभिन्ने
मनुष्यतत्त्वयोस्तु वुञ् । गन्धारक गन्धारदेशस्ये
मनुष्ये तदीयहसितादौ च । "शकनिस्तु सज्जानी-
को माद्रीपुत्रमवारयत् । गन्धारकैः सप्तशतैवापशक्तप्रसि
पाणिभिः" भा० द्रो० ८५ अ० । "वायुः ससुह्रतो
नामे कशटुग्रीवसमाहृतः । नानागन्धवज्रः पुण्यो गा-
न्धारस्तेन हेतुना" भरतोक्ते "नाभेः ससुह्रतो वायु-
गन्धस्त्रोत्रे च चालयन् । सशब्दस्तेन निर्वीति गा-
न्धारस्तेन कथ्यते" संगी० दा० उक्ते च तन्वीकण्ठो-
त्थितसप्तशतानुगते ५ ततीयस्यरे । "अजाविकं च गान्धा-
रम्" इत्युक्तेः तस्याजाविकस्तरतुल्यता । "चतस्रः
पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः । षष्ठमे धैवते
तिष्ठो द्वे गान्धारनिषादयोः" संगी० दा० । ७ गन्धारसे
न० त्रिका० । गान्धारेरपत्यम् "साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च"
पा० यण । ८ गान्धारेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

गान्धारि पु० गन्धवेव गान्धं सौरभस्त्विति ष-इन् ।

१ गान्धारदेशे गान्धारस्य तत्तद्देशेष्टपस्यापत्यम् इज् ।
२ तद्देशेष्टपापत्ये । "गान्धारिभिरसंभ्रान्तैः पार्वती-
यैश्च दुःपञ्च यैः" भा० कर्ण० ४६ अ० । "खलं द्यूतेन
गान्धारे ! विदूरो न प्रशंसति" भा० स० ४८ अ० ।
गान्धारिः शकुनिः सुवल्लभपुत्रः । "अनुज्ञातस्तु गा-
न्धारिः कर्णेन सहितस्तदा भा० व० २१८ ।

गान्धारी स्त्री गान्धारस्थापत्यम् स्त्री इज् ततो ङीप् ।

गान्धारदेशेष्टपकन्यायाम् । सा च अजमीदभाष्याभेदः यथाह
भा० आ० ८५ अ० । "अजमीदस्य चतुर्विंशं पुत्रशतं
वभूव कैकयां गान्धार्यां विशालायान्धलायां चेति" ।
धृतराष्ट्रभाष्यां सुवल्लभजा दुष्येधनादिमाता च यथाह
भा० आ० ११० अ० । "अथ शुश्राव विप्रभ्यो गा-
न्धारीं सुवल्लभजाम् । आराध्य वरदं देवं भग-

नेत्रहरं हरम् । गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं
शुभा । इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।
ततो गन्धारराजस्य प्रेषवामास भारत ! । अचक्षुरिति
तत्रासीत् सुवल्लभ विचारणा । कुलं ख्यातिञ्च दत्तञ्च
बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः । ददौ तां धृतराष्ट्रस्य गान्धारीं
धर्मचारिणीम् । गान्धारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ! ।
ततः सा पटमादाय कृत्वा वज्रपुणं तदा । वयस्य
नेत्रे स्त्रे राजन् ! पतिव्रतपरायणा । नाभ्यक्षयां पति-
महमित्येवं कृतनिचया । ततो गान्धारराजस्य पुत्रः
शकुनिरभ्यगात् । "इडाष्टे तु गान्धारी मयूरगलस-
न्निभा । सव्यपादादिनेलान्ध्यापिनी परिकीर्त्तिता"
तन्वीकलक्षणे शनाडीभेदे । ४ जिनानां शासनदेवता-
भेदे जेमच० । ५ यवासि राजनि० । इदुरालभावां भावप्र० ।
७ पार्वतीसहचरीभेदे "गौरी विद्याऽथ गान्धारी
केशिनी मिलसाहवा" भा० व० २१० अ० ।

गान्धारीतनय पु० इत० । १ दुष्येधनादौ तद्वभिन्त्यां २ दुःश-
लायां स्त्री । तस्यां तदुत्पत्तिकथा

"कुच्छ्रमाभिपरिग्लानं द्वैपायनमुपस्थितम् । तोषया-
मास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ । सा वज्रे सदृशं
भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः । ततः कालेन सा गर्भं
धृतराष्ट्रादयापहीत् । संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारी
गर्भमाहितम् । अग्रजा धारतामास ततस्तं दुःखमा-
विशत् । श्रुत्वा कुलीकुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
उदरस्यात्मनः स्वैर्यसुपलभ्यान्विन्नयत् । अज्ञातं
धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः । सोदरं घातयामास
गान्धारी दुःखमूर्च्छिता । ततो जप्ते मांसपेशी लोहा-
लीलेव संहृता । द्विवर्षसम्भूतां कुक्षौ तासुत्पद्युं
प्रचक्रमे । अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः ससुपागमत् ।
तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः । ततोऽब्र-
वीत् सौवलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् । सा चात्मनो
मृतं सत्यं शशंस परमर्षये । गान्धायुवाच । ज्येष्ठं
कुलीकुतं जातं श्रुत्वा रविममप्रभम् । दुःखेन परमे-
णोदसुदरं घातितं मया । शतञ्च किल पुत्राणां वितीर्थं
मे त्वया पुरा । इवञ्च मे मांसपेशी जाता पुत्रशताय
वै । व्यास उवाच । एवमेतत् सौवलेजि ! नैतज्जात्यन्यथा
भवेत् । पितृचं नोक्तपूर्वं मे स्मरेष्वपि कुतोऽन्यदा ।
धृत्पूर्णं कुम्भशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् । ससुपुत्रेपु

देशेषु रक्षा चैव विधीयताम् । शीताभिरङ्गिरडीलाभि-
माञ्च परिपेचय । वैशम्पादन उवाच । सा सिन्धु-
माना त्वडीला बभूव वज्रधा तदा । अङ्गुष्ठपञ्च मात्राणां
गभीराणां पृथगेव त । एकाधिकशतं पृथं यथायोगं
विशाम्भते ।। सांसपेशास्तदा राजन् ! क्रमशः काल-
पर्ययात् । ततस्तान्सेषु कुम्भेषु गभीरवदधे तदा ।
स्वदुग्धेषु देशेषु रक्षां चैवाट्ठात्ततः । शशंस चैव भग-
वान् कालेनैतावता पुनः । उद्घाटनीवान्येतानि
कुम्भानीति स सौवलीम् । इत्तुह्वा भगवान् व्यासस्तथा
प्रतिविधाय च । जगाम तपसे धीमान् हिमवान्
शिलोज्ज्वलम् । जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्धनो-
न्मथः ।। जन्तस्तसु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा सुधिरः ।।
भा० आ० ११५ अ० ।

तेषां नामानि ज्येष्ठानुज्येष्ठानि च तत्रैव ११७ अ०
पाठक्रमेणोक्तानि यथा

“दुर्धनो सुयुतसुच राजन् ! दुःशासनस्तथा । दुःसहो
दुःशलश्चैव जलसम्भः समः सहः । विन्दानुविन्दौ
दुर्धनः सुवाङ्मूर्ध्नि धर्मणः । दुर्धनो दुर्धनश्च दुर्धनः
कर्ण एव च । विविगतिर्विकर्णश्च शलः सप्तः सुलो-
चनः । चित्तोपचितौ चित्तान्तरचित्तः शरासनः ।
दुर्धनो दुर्धनश्च विवित्तुर्विकटाननः । ज्येष्ठनामः
सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दौ । चित्तान्तरचित्तवर्मा
सुवर्मा दुर्धनोचनः । अथोवाङ्मूर्ध्नि हावाङ्गुष्ठान्तरचित्त
कुण्डलः । भीमवेगो भीमवलो वलाकी वलवर्धनः ।
उग्रयुधो भीमकर्मा कनकायुर्द्वयुधः । हृदयवर्मा
हृदयलः सोमकीर्तिरनूदरः । हृदयवर्मा जरासन्धः
सत्त्वसन्धः सदः सुवाक् । उपयथा उपयतेनः सेनानीर्धु-
राजयः । अपराजितः कुण्डलायी विशालाक्षो दुराधरः ।
हृदयलः सुहृत्सुच वातवेगसुवर्धनौ । आदिश्वकेत-
वङ्गाशो नागदत्तोऽप्ययायपि । कवची निपङ्गी कुण्डो
च कुण्डलारो धनुर्धरः । उग्रभीमरथो वीरौ वीर-
वाङ्मूर्धनोऽयः । अभयो रौद्रकर्मा च तथा हृदयल
यः । अनाष्टयः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ।
प्रमथय प्रवाची च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् । दीर्घवाङ्-
महावाङ्मूर्धनोऽयः कनकध्वजः । कुण्डलागी विरजाश्चैव
दुःशला च शताधिका ।। [भगिन्यां स्त्री ङीप् ।

गान्धारिय पु० गान्धार्या अपत्यम् ठक् । ११७ अ० नादौ २तदु-
गान्धिक पु० गन्धो गन्धद्रव्यं पत्यमस्य ठक् । ११७ अ० गन्धद्रव्य-

व्यवहारिणि (गन्धवेधे) अन्वडात् राजपुत्रां जाते
सङ्कीर्णजातिभेदे । “शङ्कारस्य सङ्गाया विटचेद्विदूष-
काद्याः स्त्रुः । आद्याशब्दात् मालाकारजगान्धिका-
दयः” सा० द० । स्वार्थे ठक् । गन्धद्रव्यमाले च “पयसानां
गान्धिकं पत्यं किञ्चैः काञ्चनादिकैः । एकैकेन च यत्
क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते” पञ्चत० । गन्धी-स्वार्थे क ।
१ गान्धिका कीटविशेषे स्त्री (गंधोपोका) शब्दर० ।
जपिशब्दे २२०० पृ० दृश्यम् ।

गान्धी स्त्री गन्ध एव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् सोऽस्या अस्ति
अच् गौरा० ङीप् । कीटभेदे (गंधोपोका) जपिशब्दे
२२०० पृ० दृश्यम् ।

गामिन् लि० गम+भविष्यति णिनि । भाविगमनकारके “आ-
गामी “यद्वागामिक्रियासुखकालस्याप्यन्तरालवत्” इत्यदो ग०
एतदो गे कर्माणि न षष्ठी २त० । “द्वितीयगामी न हि
शब्द एव नः” रघुः । कर्त्तव्यपमाने उपपदे गम-
णिनि । तत्तुल्यगन्तरि । “हंसवारणगामिनी” मनुः ।
“सममेव समाक्रान्तं हयं हिरदगामिना” रघुः ।

गामुक लि० गम-उक्ञ् । गमनशोले ।

गान्धीय्य न० गभीरस्य भावः ध्वज् । १ अगाधत्वे तल्लक्षण-
योम्यत्वे २ अविकारित्वे च । “निरस्तगान्धीय्य-
मपास्तपुष्पकम्” साधः । “गान्धीय्यमविकारित्वम्
अगाधत्वञ्च” मल्लि० । सा० द० उक्ते २ पौरुषाति-
कगुणभेदे यथा “शोभा विलासोसाधुर्यं गान्धीय्यं
धैर्यं तेजसो । ललितौदार्यं मित्तदौ सत्यजाः पौरुषा
गुणाः” इति पुरुषगुणानुपधा विभक्त्य “भीमोक्तो ध-
र्माद्यौ गान्धीय्यं निर्विकारता” इति ललितम् ।
“विकाराः सहजा यस्य हृषीक्रीधमयादिषु । भावेषु
नोपलभ्यन्ते तत् गान्धीय्यमिति स्मृतम्” शाकु० । यथा
“आज्ञतस्याभिधेकाय विरुदस्य वनाय च । न भया लब्धि-
तस्तस्य स्तल्योऽप्याकारविभवः” । ४ अचापत्ये च “गान्धी-
य्यमनोहरं वपुः” रघुः “गान्धीय्यं च अचापत्येन” मल्लि० ।
गाय पु० गै-भावे वज् । १ गाने । “यथाविधानेन पठन्-
सामगायमविध्युतम्” शाकु० । कर्मण्युपपदे गै-कर्त्तरि
अण् । तत्तत्पदाद्यगायके लि० । “विज्ञाय तावत्समगाय-
किङ्करी” भाग० ४।१२।१८ । स्त्रियां टाप् सि० कौ० ।
सम्बन्धते णच् रेप् ।

गायक लि० गै-णल् । १ गानकर्त्तरि गानोपजीविनि २ नटे ।
“पठन्ति पाणिस्त्रिणास्तथा गायन्ति गायकाः” भा० शा०

५२ अ० । "नक्तं कैद्यापि न्यस्यद्गायकानाञ्च निःस्वनैः"
भा० आ० ७० अ० ।

गाय(त्री)त्वी स्त्री गायन्तां लायते त्वै-क, गीयतेऽनेन
गै-इङ् यञ् निः सुप्रः गयः प्राणस्य लायते त्वै-
क वा । षड्वरपादके छन्दोभेदे "उक्ताऽत्युक्ता
तथा मध्या प्रतिशान्त्या सुपूर्विका । गायत्र्युक्तागुपु
च वृहती षड्वरपादे च" इ० । अस्याः पादे वृत्त-
भेदनिवेशनभेदात् अतः षड्वरपादे । तेषां मध्ये भेद-
त्यस्य विशेषणानि तनुमध्या शशिवदना वसुमतीति
तत्त्वोक्तानि । इतरभेदानां तु विशेषणानामावेऽपि
नृत्तभेदादौ बाहुल्येनोदाहरणात् तेषां गायत्रीछन्द-
स्त्वम् । इयांसु भेदः लौकिकछन्दसि षड्वरपादेन
अतश्चरता भेदे अष्टाक्षरपादत्वेन त्रिपादतया समष्ट्या
अतर्विंशाक्षरता । यथा "अग्निमीषे प्रोक्तम्
यज्ञस्य देवतत्त्वजसु । होतारं रत्नधातमम्" इत्यादौ
अतएव कात्या० सर्वातुक्रमणिकायां ५ अ० "अथ छन्दांसि
गायत्र्युक्तागुपु वृहतीत्यादिना छन्दोनामान्भि-
धाय अतर्विंशत्यक्षरादीनि अतश्चरतापीति गायत्र्या-
दीनां समष्ट्याक्षरसंख्यासंज्ञा "प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गा-
यत्री" इति सा लक्षिता । तेनाष्टक्षरपादतया त्रिपादत्वे
अतर्विंशाक्षरता इति । अनादेशे च सर्वासां गायत्रीछ-
न्दस्कानाम्चामग्निदेवता "अष्टाक्षरं छन्दोदेवता गायत्र्या
अग्निः" इति तत्त्वोक्तः गायत्रीछन्दसश्च यथाऽष्टाक्षर-
पादता तथा ता० ब्रा० भाष्योद्दिष्टत्वम् ।

"साध्या वै नाम देवा आसंस्ते सर्वे यज्ञेन सह
स्वर्गलोकमायंते देवान्छन्दांस्यक्रुवन् सोममाहरतेति
ते जगतीं प्राहिषन् सा त्रीण्यक्षराणि हित्वैका-
क्षरा भूत्वाऽऽगच्छन्, त्रिष्टुभं प्राहिषन् सैकमक्षरं हित्वा
त्र्यक्षरा भूत्वागच्छद् गामतीं प्राहिषन् चतुरक्षराणि
वै तर्हि छन्दांस्तान् सा तानि चाक्षराणि हरन्त्या
गच्छदष्टाक्षरा भूत्वा" ता० ब्रा० "पूर्वं साध्याख्या देवा आसन्
ते सर्वे यज्ञेन सोपकरणेन सोमादिसाधनमादायैव
स्वर्गं लोकमायन्तमन् ते प्रसिद्धा वसुदेवो देवाः आदौ
स्वर्गसाधनयज्ञार्थं सोमहरणाय छन्दांसि गायत्र्यादीनि
"यूयं सोमं यजुःलोकात् आहरत" इत्युक्तवन्तः तान्यपि
तथैवाङ्गीकुरु रिति श्रेष्ठः तद्योक्तास्तो जगतीं प्राहिषन्
अष्टाक्षरं सा तत्त्वतः सोमपातैः सह युद्धा त्रीण्यक्ष-
राणि हित्वा एकाक्षरा भूत्वा पुनर्देवानागच्छत् अतश्च-

क्षराणि वै तर्हि छन्दांसि वक्ष्यति तदभिप्रायकमिदं पु-
नस्तो त्रिष्टुभं प्राहिषन् सापि पूर्ववत् सोमपातैश्चैक-
मक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वा पुनरागच्छत् ते पुनर्गायत्रीं
प्राहिषन् छन्दांसि सर्वाणि अतश्चरताण्यसन् अतः
सा गायत्री व्युत्पत्तेः सोमरक्षणैः क्षणप्रभृतिभिर्जितानि
जगतीलिष्टुभोचतुरक्षराणि हरन्त्या अष्टाक्षरा भूत्वा
आगच्छन्" भा० ।

२ गायत्रीछन्दस्ते उपनयनाङ्गे मन्त्रभेदे च ।

छन्दःशास्त्रे षड्वरपादं हि छन्दो गायत्रीशब्दे नो-
च्यते । सर्ववदेऽपि षड्वरयुक्ताष्टाक्षरवोमन्त्राः सन्ति ।
सर्वेऽपि ते गायत्रीरूपतया वक्तुं शक्यान् । किन्तु यथा,
"पञ्चाज्यावते" इति व्युत्पत्त्या पञ्चजशब्दः पञ्चज-
निकर्तृत्वशुक्लस्य पञ्चस्यैव बोधकः पञ्चजातानामन्येषां
कुसुदादीनामबोधकः, एवं गायत्रीशब्दोऽपि योगरूपा-
मन्त्रभेदस्यैव बोधकः । वस्तुतोऽन्यव्युत्पत्तिमत्त्वेना-
स्या मन्त्रभेदबोधकत्वम् । यथाह, व्यासः "गायन्तां
लायते यथात् गायत्रीयं ततः कृता" ।

सोपासकत्वाच्चकृत् ब्रह्मप्रतिपादकतयाऽपि उक्तमन्त्रविशेष
एव गायत्रीरूपतया चोच्यते । यद्यपि गायत्र्याः षड्वर-
पादतया अतर्भुं चरणेषु २४ अतर्विंशत्यक्षरावशक्यत्वं
किन्तु, अन्यगायत्रीछन्दस्कानां मन्त्राणामपि २४
अतर्विंशत्यक्षराभावस्तथापि द्यौरित्यत्रैव वरेण्यपदे
वर्णविज्ञेयेण २४ अतर्विंशतिसंख्या परिपूर्णा । वरुण-
साण्डहृदारण्यकमाधवभाष्ये च "द्यौरित्यत्र द्यौरिति
वर्णविज्ञेये सति वरेण्यमित्यत्र वरेणीयमिति
वर्णविज्ञेयेण व्यक्तसकृत् । अस्याच अष्टाक्षर-
पादतया एकैकचरणस्य भूत्यादिरूपता, गयनाम-
प्राणत्वात्तया गायत्रीशब्दनिर्दिष्टश्च वृहदारण्य-
कब्राह्मणे दर्शिता यथा, "भूमिरन्नरिचं द्यौरि-
त्यष्टावक्षराणि, अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पद-
मेतदुहैवास्या एतत् स यावदेषु चोक्तेषु तावज्जयति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथो ब्रह्मणि सामानीति
अष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं वा एकं गायत्र्यै पदमेत-
दुहैवास्या एतत् स यावद्वीर्यं त्रयीं विद्या तावज्जयति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद । प्राणोऽपानो
व्यानः (पिबानः) इत्यष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं ह वा एकं
गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या एतत् स यावददं प्राणिति
तज्जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । अथास्या

एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति दृश्ये इव एष परोरजा इति सर्वम् ह्येष रज उपर्युपरि तपति एवं ह्येष श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । सैषा गायत्री एतस्मिन्सुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठितेत्यादि । तद्वैतत् सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत् प्राणे प्रतिष्ठितमित्यादि । सा ह्येषा गवांस्तले प्राणा वै गवास्तान् प्राणांस्तले यस्माद् गवांस्तले तस्माद् गायत्री नाम । स यामेवासुमन्वाह्यैव सा, स यस्या अन्वाह तस्य प्राणांस्तलयते । “ब्राह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनसंज्ञकमवेदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते सर्वच्छन्दसां हि गायत्रीच्छन्दः प्रधानभूतं तत्प्रयोक्तृगवत्प्राणात् गायत्रीति यज्यति । न चान्येषां छन्दसां प्रयोक्तृप्राणत्वाणसामर्थ्यं प्राणात्मभूता सा, सर्वच्छन्दसां चात्मा प्राणः, “प्राणश्च जतः प्राणात् क्षत्रम्” इत्युक्तं प्राणश्च गायत्री तस्मात् तदुपासनमेवं विधित्स्वते द्विजोत्तमत्वहेतुत्वाच्च “गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत, त्रिष्टुभा राजन्वं जगत्या वैश्वरूपमिति” द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तं तस्मात् प्रधाना गायत्री ब्राह्मण्यादयर्था । “यो ब्राह्मणान् अभिवदन्ति स ब्राह्मणः विपायो-विरजा विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति” इत्युक्तेन परमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्मलभतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वं, गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरङ्कुश एवोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियते तत्तत्तन्मूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धस्तस्मादेतदुपासनविधानायाह भूमिः अन्नरीजं द्यौः (दिव्यैः) इत्येतानि अष्टौ अक्षराणि, अष्टाक्षरम् अष्टावक्षराणि यस्य तदिदम् अष्टाक्षरं ह्यैव प्रसिद्धावद्योत-चौ । एकं प्रथमं गायत्र्यै, गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूत्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्माष्टाक्षरत्वस्यात् एवम् एतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत् फलम् स विद्वान् यावत् किञ्चिदेष्टु त्रिष्टु जेतव्यं तावत् सर्वं ह जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद । तथा अक्षः, यजूंषि, सामानि, इति त्रयीनामाक्षराणि एतान्यप्येवमेव तद्वैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्याः द्वितीयम् पदं एतद्वैवास्या एतद् यद्वैवायुःसामल-

क्षणम् अष्टाक्षरत्वस्यात् एवं स यावती इयं त्रयी विद्या त्रया विद्या यावत् फलजानमाप्यते तावद् जयति योऽस्या एतत् गायत्र्यास्त्रैविद्यालक्षणं पदं वेद । तथा प्राणः, अपानः (विद्यानः) व्यानः एता-न्वपि प्राणाद्यभिधानाक्षराणि अष्टौ तच्च गायत्र्या-स्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद् जयति यो-ऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद । अद्यानन्तरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदमुच्यते अभिधेयभूतम् । अस्याः प्रकृतायाः गायत्र्याः एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदम् परोरजा य एष तपति तुरीयमित्यादि वाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः । यद् वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनाभि-धेयते । दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थः ? इत्युच्यते दृश्य इव दृश्यत इव हि सूर्यमण्डलान्तर्गतः पुरुषः कृतो दर्शतं पदमुच्यते । परोरजाः इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः ? इत्युच्यते सर्वम् समस्तम् उ हि एष मण्ड-लान्तर्गतः पुरुषः, रजः रजोजातं समस्तं लोकमि-त्यर्थः उपर्युपरोति वीपसा सर्वल्लोकाधिपत्वज्ञाप-नार्था । ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वात् वीपसानर्थिका, नैव दोषः येषासुपरिष्ठात् सविता दृश्यते तद्विषयः एव सर्वशब्दः स्यादित्याशङ्कानिष्ठत्वाच्च वीपसा “ये चासुष्मात् पराक्षो लोकास्तेषाञ्चेष्टे देवकामानञ्जेति” श्रुत्यन्तरात् तस्मात् सर्वावबोधार्था वीपसा । यथासौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च स्व्याया तपति एवं ह्येष श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एत-देवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद । सैषा त्रिपादा उक्ता या त्रैलोक्यात्त्रैविद्याप्राणाद्यात्मिका गायत्री, एतस्मिन् चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता, सूक्तमूर्त्त-रसत्वादादित्यस्य, रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति यथा काण्डादि दग्धसारं तद्वत् । तथा सूक्तमूर्त्तात्मकं जगत् । त्रिपदा गायत्री च आदित्यप्रतिष्ठिता तद्रू-पत्वात् । सह त्रिभिः पदैः तद्वि तुरीयं पदं सत्यं प्रतिष्ठितम् इत्यादि । तद्वि तुरीयपदार्थं सत्यं बले प्रतिष्ठितं किं ? पुनस्तद्वलमित्याह प्राणो वै बलम् तस्मिन् प्राणे बले, प्रतिष्ठितं सत्यं तथाचोक्ते स्तले, “तदोतञ्च प्रोतञ्चेति” तस्मात् बले सत्यं प्रति-ष्ठितमित्यादि । सैषा गायत्री प्राणः अतः गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् तस्मिन् सर्वे देवाः एकीभवन्ति सर्वे-

वेदाः, कर्माणि फलानि च सैषा गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा सा जैषा गद्यांस्तत्वे जातवती, के ? पुनर्गद्याः, एते प्राणाः वागादयो वै गद्याः शब्दकरणात् तान् तत्र, सैषा गायत्री तत् यस्मात् गद्यांस्तत्वे तस्मादुगायत्री नाम गयत्राणात् गायत्रीति प्रथिता । च अत्रार्थः उपनीय माणवकमद्वयं यामिव अमं सावित्री सवित्रेताकाम् अन्वाह पञ्चः अर्द्धशः समस्तश्च एवैव सा सावित्री प्राणो जगतः आत्मा माणवकाय समर्पिता इहेदानीं नान्या ॥ अत्रार्थः यस्मै माणवकाय अन्वाह अतुवक्ति तस्य माणवकस्य अयान् प्राणान् जायते नरकादिपतनात्” भा०

आन्दाग्योपनिषदि गायत्र्या अन्यथा निर्वचनपूर्वकं षड्विधरूपात्वेन चतुष्पदत्वं वागादिरूपेण ध्यातव्यत्वम् स्वप्रतिपाद्यब्रह्मात्महारा सर्वात्मकत्वञ्च दर्शितम् ।

“गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च । याम्ये गायत्री याम्वा इदं सर्वं भूतं गायति च जायते च । या वै सा गायत्रीव वाव सा वेद्यं पृथिवी अस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव नातिशीयते । या वै सा पृथिवीव वाव सा यदिदमस्मिन् पुरुषे शरीरम् अस्मिन् ह्येमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते । यद्वै तत् पुरुषे शरीरमिदं वाव तदुयदिदमस्मिन्नलः पुरुषे हृदयम् अस्मिन् ह्येमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः एतदेव नातिशीयन्ते । सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदचाम्यनूक्तम् । तावानस्य महिमा ततोऽज्यायं च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ।”

अ०उप० । “यत एवमतिशयफलैः ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्यारभ्यते । गायत्रीहारेण चोच्यते ब्रह्म, सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधमस्य दुर्बोधत्वात् सत्स्वनेकेषु अन्तःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानहारतयोपादानं प्राचान्यात् ।” (इत्युपक्रम्य किञ्चिदुक्तोक्तम्) “गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य आतरमिव हित्वा सुस्तरं गायत्रीं ततोऽन्यत् सुस्तरं न प्रतिपद्यते यद्योक्तं ब्रह्मापीति तस्यामत्यन्तगौरवस्य प्रसिद्धत्वात् अतो गायत्रीसुखेनैव ब्रह्मोच्यते । गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं यत् किञ्च स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्रेण तस्यान्धोमात्रायाः सर्वाभूतात्मत्वमुपपन्नमिति गायत्री-

कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं, याम्ये गायत्रीति याम्वा इदं सर्वं भूतम् गायति च शब्दायते (असौ गौरसावश्च) इति जायते च रक्षति “असुभ्यात् मा भैषीः किं ? ते भयस्तुलितमित्यादि” सर्वतो भयाच्चिर्वर्त्तमानो वाचा जातः स्यात् । यत् वाक्, भूतं गायति च जायते च गायत्रेण तद् गायति च जायते च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्या, गानात् त्राणाञ्च गायत्रीत्वम् । या वै सैवंलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री इव वाव सा वेद्यं पृथिवी, कथं ? पुनरिव पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ? सर्वभूतसम्बन्धात् कथं सर्वभूतसम्बन्धः ? तस्यां पृथिव्यां हि यस्मात् सर्वं स्थावरं जङ्गमं भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव पृथिवीं नातिशीयते, नातिवर्त्तते इत्येव । यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एव भूतप्रतिपाद्यत्वात् भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या वै पृथिवी गायत्रीव वाव सा इदमेव, तत् किम् ? यदिदमस्मिन् पुरुषे कार्यकारणसङ्घाते जीवति शरीरं, पार्थिवत्वाच्छरीरस्य गायत्रीत्वमुच्यते ? अस्मिन् ह्येमे प्राणाः भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अतः पृथिवीव भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानात् शरीरं गायती एतदेव दस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः । यद्वै तत् पुरुषे शरीरं गायती वाव तत् यदिदमस्मिन् अन्तर्मध्ये पुरुषे हृदयं पुरुषरीकाख्यमेतत् गायती कथम् ? इत्याह अस्मिन् ह्येमे प्राणाः प्रतिष्ठिताः अतः शरीरवत् गायती हृदयम् एतदेव नातिशीयन्ते “प्राणो हि पिता प्राणो माता” “अहिंसन् सर्वाभूतानीति” श्रुतेः भूतशब्दवाच्याः प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षड्विधरूपादन्धोरूपा सती भवति गायती षड्विधा वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा भवति । (किञ्चिदतीत्योक्तम्) तदेतस्मिन्नर्थे एतद्वायत्र्यास्त्वं ब्रह्म गायत्र्युत्तमं गायत्रीसुखेनोक्तम् अत्रापि मन्त्रेण अभ्यनूक्तं प्रकाशितम् । तावान् अस्य गायत्र्यास्त्वस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिवित्तारः यावान् चतुष्पाद् षड्विधश्च ब्रह्मणो विकारः, पादः गायत्रीति व्याख्यातः । अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्र्यास्त्वात् ततोऽज्यायान् महत्तरं परमार्थसत्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्वपूरणात् परिशयनाच्च । तस्यास्य पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽवन्नादीनि सत्त्वावर-

जङ्गमनि । त्रिपाद् त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपाद्
अमृतं पुराणं समस्तं गायत्र्यात्मकं दिवि श्रोतनवति
स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थः” शांभा० । भावतो जन्मवतामपि
सावित्री द्वितीयजन्माधानात् द्विजानां द्विजत्वम् ।
यज्जन्मैव हि सकलपुरुषार्थहेतुरिति मन्वादिमास्त्रे
प्रसिद्धम् । यथा, मनुः “वाचाख्यं स्त्रियं वां जातिं
विश्वेदेदपारमः । उत्तुपादयति सावित्री सा सखा
साऽजराऽमरा । तत्तु ददुः प्रज्जलकास्य भौद्धीषन्वन-
चिह्नितम् । तत्तास्य माता सावित्री पिता वाचाख्यं
उच्यते” । यद्यपि परमेश्वरः सर्वतामिस्ररूपतया वर्च-
मानस्तथापि सन्तुपासने एव विमिश्रणप्रदः, नान्य-
ददमपि दृष्टान्ततया कोऽप्यत्रावलोक्ये कथितम्
“गवां सर्पिः शरीरस्य न करो-जपोषणम् । निःसृतं
कर्मासंयुक्तं पुनस्तासां-जपोषणम् । एवं सहि शरी-
रस्यः सन्-परमेश्वरः । विना चोपसनादेव न
जातं हितं नृपु” । गायत्र्याय स्वाध्यायब्रह्मणा
सङ्गामेदात् प्राशस्त्यमाह व्यासः “न भिक्षां प्रति-
षद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत
विधिना येन केनचित्” । “गायत्रीस्वर्गार्गदप्रतिपाद्य
देशरः अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति जीवेश्वरको-
रहकारप्रतिबिम्बितत्वापाधिरहितेन चिद्रूपेणैक्यं भाव-
यन् उपासीत” इति रघुनन्दनः । तत्र सत्त्वपि पर-
मब्रह्मण्युपासनाया वस्तुपूर्वायेषु गायत्र्यैव तदुपा-
सनायाः प्रधानोपायः इति प्राग्दर्शितेषु शास्त्रेषु
प्रसिद्धम् । विशेषतः, गायत्र्यर्थः परं ब्रह्म एतदर्थमपि
अनेन मन्त्रेणैव उपासना श्रेयस्करी “प्रणव-
व्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या तितयेन च । उपास्यं परमं
ब्रह्म आत्मा यत् प्रतिष्ठितः । वाच्यः सर्वेश्वरः प्रोक्तो
वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य
एव प्रसीदति” योगेश्वरवाक्येन तथाभिधानात् ।

“गायत्र्याः २४ चतुर्विंशत्यक्षराणां यथा भावना
कार्या, तथा ब्राह्मणसर्वस्वे विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं
यथा “कमेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्यां भूतानां चैव पञ्चकम् । मनोबुद्धि-
स्त्वयैवात्मा अव्यक्तञ्च यदुत्तमम् । चतुर्विंशतिरेतानि
गायत्र्या अक्षराणि च । प्रणवं पुरुषं विद्धि सर्वं
पञ्चविंशकम्” अनेन पञ्चविंशतितत्त्वरूपतया सप्रण-
वगायत्र्यक्षराणां श्रेयतोक्ता । तत् प्रत्यक्षरं देवताभेद-

माह योगिवासवल्क्यः । “अक्षरान्तु देवत्वं सम्य-
वस्थास्यतः परम् । आम्नेवं (तत्) प्रथमं दोषं वाद-
य्यञ्च (२) द्वितीयकम् । ततीयं (वि) सूर्यं देवत्वं चतुर्थं
(ह्रः) वैदुतं तथा । पञ्चमं (य) यमदेवत्वं वारुणं
(रे) ऋषुच्यते । षष्ठं सूर्यं सप्तमन्तु (ण्) पाण्डुरा-
दृष्टं (सम्) विदुः । ऐन्द्रं ह्र नवमं (म) जेवं गान्धर्वं
दशमं (र्गः) तथा । पौष्णमेकादशं (दै) प्रोक्तं मैत्राय-
णं द्वादशम् (व) । त्रयोदशं (स्व) श्रेवं वास-
वन्तु चतुर्दशं (धी) । मारुतं पञ्चदशकं (न) सौम्यं
षोडशकं (हि) स्मृतम् । सप्तदशं (धि) त्वाङ्गिरसं
अष्टदेवमतः परम् । (यः) । आश्विनञ्चैकोनविंशं (यः)
प्रजापत्यन्तु विंशकम् (नः) । सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंश
(म) मतः परम् । रौद्रं द्वाविंशकं (च) प्रोक्तम् त्रयो-
विंशन्तु (द) ब्राह्मकम् । वैष्णवन्तु (यात्) चतुर्विंशमेता
क्षरदेवताः । अथ्यकावे तु संस्कृत्य तासां सायुज्यतां
ब्रजेत्” ।

“तस्याय वेदसारता-नानाशास्त्रे दर्शिता यथा

“अष्टादशसु विद्यासु भीमांसाऽतिगरोदसी । ततो-
ऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च । ततोऽपि
धर्मशास्त्राणि तेभ्यो गूणीं श्रुतिर्हिज । ततोऽप्युपनि-
षद्भ्योऽष्टा गायत्री च ततोऽधिका । दुर्लभा सर्वमन्त्रेषु
गायत्री प्रणवान्विता । न गायत्र्याधिकं किञ्चिच्चयीषु
परिविद्यते । न गायत्रीसमो मन्त्रो न काशी सङ्गो
पुरी । न विश्वेश्वरसं लिङ्गं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ।
गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणप्रसूः । गायन्तं
त्वायते यस्मादुगायतीति प्रगीयते । वाच्यवाचकसम्बन्धो
गायत्र्याः सवितुर्होः । वाच्योऽसौ सविता साक्षा-
दुगायत्री वाचिका परा । प्रभावेनैव गायत्र्याः अ-
लियः कौशिको वशी । राजर्षित्वं परित्यज्य ब्रह्मर्षि-
पदमीयवान् । साधय्यं प्राप चात्युच्चैरन्यद्भुवनसर्जने ।
किं किं न दद्याद्भुवनयोः सम्यगेवमुपासिता । न ब्रा-
ह्मणो वेदपाठाच्च शास्त्रपठनादपि । देव्यास्तिकालमभ्या-
साद्ब्राह्मणः स्वाद् द्विजोऽन्यथा । गात्रेणैव परो
विष्णुर्गायत्र्यैव परः शिवः । गायत्र्यैव परो ब्रह्मा
गायत्र्यैव त्रयो यतः” काशी० ।

इत्थं ब्रह्मविधशास्त्रे गायत्री सर्वेषां वेदानां सारां-
शतया सर्वाभीष्टहेतुतया च प्रसिद्धा । ब्रह्मज्ञाने ब्रा-
ह्मण्यज्ञानिर्भवति । सर्वं वेदत्रयेऽपि समात्तरूपा” ।

हे विष्णोऽपि ब्राह्मणदेविणस्तथा । गायत्र्या इदम्
ज्यम् । गायत्रं गायत्रीसम्भूतिं त्रिं । गायत्री-
च्छन्दस्ते सोतादौ नः । गायत्री तच्छन्दस्काश्च-
मधिकत्र गीतं साम ज्यम् । गायत्र्याश्चिगेरे । साम-
भेदे । “स्वादिव्या मदिव्या” इत्येकं सूक्तं तस्मिन्
गायत्र्यास्तस्य ऋचः तत्र गायत्रं संहितं चेति हे सा-
मनीं सां सः भाष्यम् । “अथा सोमं समर्चय गाय-
त्रेण रथन्तरम् इहृदुगायत्र्यवर्त्तनि ! स्वाहा यजुः १॥८॥
गायत्रेण साम्ना गायत्रं सामं वर्त्तनिमीर्गोक्षाः वेददी-
“इमां गायत्रवर्त्तनिं जुषेवां सुष्टुतिं सम” ऋ० ८।१८।
६। “गायत्रवर्त्तनिं गायत्रसाममार्गां सुष्टुतिं शोभनां सु-
तिम्” भा०। “स्वाहा गायत्रवेपसे” ऋ० ११।४२।१२। गायत्रं
साम वेपो रूपं यस्याः” भा० । गायत्रसदृशत्वात् । प्रग-
खे च “ऊवे गायत्रवेपसम्” ८।११। “गायत्रवेप-
सम् प्रगख्यवेगाम्” भा० । गायत्रसाम्ना उपसना प्रकारादि
आ० उ० दर्शितम् यथा

“मनोहिङ्गारो वाक् प्रस्तारचक्षुर्ह्रस्वः श्रोत्रं प्रतिहारः
प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् । स य एवमेत-
द्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणो भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या,
महामनाः स्यात्तद्गतम्” आ० उ० । “मनो हिङ्गारो मनसः
सर्वकरणप्रवृत्तीनां प्राचस्यात् । तदानन्तर्भावाक् प्रस्तारः,
चक्षुर्दृशीयः श्रैष्ट्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहार्यत्वात्,
प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणेषु निधानात्स्वापकाल ।
एतद्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम् गायत्र्याः प्राणसंस्तुत-
त्वात् । स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणो
भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत् । सर्वमायुरेति “शतं
वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति” श्रुतेः । ज्योग्जीवन्तं
जीवति । महान् भवति प्रजादिभिर्महान् कीर्त्या ।
गायत्रोपासकस्यैतद्व्रतं भवति यन्महामनास्तत्तुष्टिचिन्तः
स्वादिवर्षः” शा० भा० ।

गायत्रिन् ५० गायत्रं श्रोत्रमक्षयि इति । ३ उद्गातरि
सामगायके “गायन्ति त्वा गायत्रिणः” ऋ० १।१०।१
२ खदिरहले च गायत्रीशब्दे उच्यते ।

गायनं त्रिं गै-श्लिनि जगुट् । गानोपजीविनि
तिहा० । “स्तेनगायनयोरक्षम्” मनुना तद्वन्नभक्ष्यं
निषिद्धम् “सत्यं किलैतत् सा प्राह दैव्यानामसि
गायनः” भा० आ० ७८ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

गार्गिच न गीर्यते ग-कर्माणि शिवन् । ओदने उज्ज्वलः ।
गारुडं नः गारुडायोक्तं भगवता, तस्मैदम् वा ज्यम् ।
१ गारुडपुराणे २ विष्णुसमन्वभेदे जटाधरः । गारुडा-
क्षतत्वात् ३ ज्यभेदे । “गारुडं च महाम्युक्तं चक्रे शान्त
नयस्तदा” भा० भी० ५।६ अ० । तस्य च गारुडाक्षतित्वं
तदुत्तरश्लोकानां पथ्यालोचनयाऽवस्येयम् । ४ भरकृतमणौ
राजनिः तस्य च नीलवर्णतया गारुडवर्णता तच्च
गारुडतशब्दे वक्ष्यते । “सोऽयं चटः श्याम इति प्रतीतो
राशिमणौनामिव गारुडानाम्” रघुः । ५ स्वर्णं
हेमं तद्धोमतुल्यवर्णत्वात्तथा । ६ पातालगारुडतायाम्
स्त्री राजनिः ङीप् । गारुडो देवताऽस्य ज्यम् ।
७ अक्षभेदे । “अयं विधादेन यजुर्नेन प्रयुक्तं गारुडम-
स्तम् । पश्य पश्य । पलाघातनिपातमारुतमरोत्प्रो-
त्तुप्रिप्रयुधिरः चङ्गूदटविशालभोगभुजगः स्वर्णविकण्ठ-
स्यूतः । सनोषं जनयन्त्यमी कुलगुरोस्तीक्ष्णास्तथा सा-
रक्षेमन्वे वैरिन्टपप्रमाघविकसद्भिक्कानवः पक्षिणः” ।
धनञ्जयवि० तत्प्रयोगकृत्यसक्तम् । [विद्ये शब्दरत्न० ।

गारुडिक ५० गारुडेन विषमन्त्रेण जीवति ठक् । विष-
गारुडत नः गारुडान् देवतास्य ज्यम्, गारुडान् तदर्थः
अक्षस्य सादृश्येन प्रज्ञां ज्यम् वा । १ गारुड-
देवताके अक्षभेदे । “गारुडतं तीरगतसरस्वी भुज-
कुलाशाय समादनेऽक्षम्” रघुः । २ भरकृतमणौ अमरः ।
गारुडा एव श्यामवर्णत्वात्तथात्वम् । “तस्योत्तमत्काञ्चन-
कुण्डलायप्रत्युप्रगारुडतरत्रभासा” माघः । “शुक-
वशपत्रकदलीशिरोपकुचमम्रं गुणोमेतम् । सुरपिङ्गकायं
भरकृतमतीव शुभदं नृणां विधत्ते” उ० स० ८२ अ० । तज्ज-
लणवर्णा दिकसक्तम् ।

गारुडतपत्रिका स्त्री गारुडतमिव वर्णेन पत्रमस्याः कप्
कापि यत् इत्त्वम् । पाठालतायाम् राजनिः ।

गार्गि उ० स्त्री गार्ग्याः कृतसितमपयम् “गोतृस्त्रियाः कृतसने
ण च” पा० ण पञ्चे ठक् । गार्ग्याः कृत्स्निऽपत्ये पञ्चे ठकि
गार्गिकोऽप्यत् । उभयत्र स्त्रियां टाप् । गार्ग्यस्य अङ्कः
संवः लक्षणं वा यजन्तत्वात् अण् यलोपः । गार्ग्यसंघे
श्तदङ्गे च ५० । ४ तज्जलणं नः परम्पराम्बद्धोऽङ्कः
साक्षात् लक्षणमिति भेदः सि० को० । गार्ग्यादगतः
“गोत्रादङ्गवत्” पा० अण् यलोपः । गार्ग्यादागते लि०
वा वुञ्जि गार्गिकोऽपि तदर्थे लि० ।

गार्गिका स्त्री “गोत्रचरणच्छायाकारतद्वेतेषु” पा०

गर्ग+तुल्य वैरमैष्टुनिकादिभ्यः स्त्रीत्वम् । गार्ग्यत्वेन
१। आचार्यां २। तयात्याकारे ३। तद्वेते च ।

गार्गी स्त्री गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री यज्ञं ङीपि यलोपः । गर्ग-
गोत्रापत्ये १। स्त्रीभावे तत्र पञ्चोर्द्ध्वहिता गार्गी प्रह्व-
विदुत्तमा तत्र ह० उ० गार्गीब्राह्मणे स्पष्टम् तत्र ब्रा-
ह्मणम् "अथैवं गार्गी वाचक्रवी पश्य याज्ञवल्क्येति
होवाचेत्यादि "ततोह गार्गी वाचक्रव्युपरामेत्यलम्"
पञ्चब्राह्मणम् । सैव च याज्ञवल्क्ये इतरप्रत्ययकरणेन
याज्ञवल्क्यात्तदुत्तरप्राप्त्या याज्ञवल्क्यस्य जेतृत्वमन्वेयां
निषिध्य तस्य ब्रह्मज्ञत्वेऽत्यं व्यवस्थापितं यथा तत्रै-
वोक्तं एव ब्राह्मणे "साहोवाच ब्राह्मणा भवन-
स्तदेव वज्र मन्वेध्वम् यदस्मादमस्तकारेण सन्वेध्वम्
न वै जात युष्माकमिमं कश्चिद् ब्रह्मोर्द्ध्वं जेत्येति" "ततोह
वाचक्रव्युपराम" । २। दुर्गावां गार्ग्यगर्ग्ये उदा० ।
तस्या अपत्यम् ढक् । गार्ग्यं तदपत्ये पुंस्त्री ।

गार्गीपुत्र पुं० इत० । गार्ग्याः पुत्रे शुक्रवज्रवैद्वंशान्गते मुनि-
भेदे "गार्गीपुत्रात् गार्गीपुत्रः" शत० ब्रा० १४। ६। ४। २० । ततः
अपत्ये "पुत्रान्नादन्त्यतरस्याम्" वा फिज् वा कुञ्च्
पञ्चे ङङ् । गार्गीपुत्रकायणि गार्गीपुत्रायणि गार्गी-
पुत्रि गार्गीपुत्रस्यापत्ये पुंस्त्री ।

गार्गीभू अगार्ग्यो गार्ग्यो भवति अभूततद्भावे चि ।
"अचञ्चोच" पा० चो अपत्यार्थयलोपश्च । अगा-
र्यस्य गार्ग्यभवेन स्वा० प० अक० सेट् । गार्गीभवति
गार्गीभूतः ।

गार्गीय आत्मनो गार्ग्यमिच्छति कश्चि यलोपे गार्ग्य-
च्छादान् पर० अक० सेट् । गार्गीवति अगार्गीधीत् ।
गार्गीय लि० गार्ग्यस्येदम्, "हडाच्छः" पा० छ यलोपश्च ।
१। गार्ग्यसम्बन्धिनि २। तत्पुत्रोक्ते च । "गार्गीयं शिक्षिचारं
पाराशरमसितदेवसज्जतञ्च" ह० स० ।

गार्ग्य पुंस्त्री गर्गस्यापत्यं गर्गा० यञ् । गर्गगोत्रापत्ये
स्त्रियां ङीप् यलोपे गार्गी । विशेषेण गर्गशब्दे इह्यः
गार्गीक लि० गर्गदेशे भवः घूमा० तुल्य । गर्गदेशभावे ।

गार्तु समद पु० मृत्समदस्यापत्यम् शिवा० अण् । यत्समदा-
पत्ये स च शुनकानां लिप्रवरान्गते ऋषिभेदे ।
यथाह आश्व० चौ० १२। १०। १२ सू० "शुनकानां मृ-
त्समदेति, लिप्रवरं वा भार्गवशौनहोत्रगात् समदेति" ।

गार्हभ लि० गर्दभस्येदम् अण् । गर्दभमूलादी २५। ४७। ४८
गर्दभशब्दे विहतिः ।

गार्हभरधिक लि० गर्हभयुक्तं रथमर्हति ठक् । गर्दभ-
युक्तरथगमनयोग्ये ।

गार्ह न० मृध-गर्ह-वा भावे चञ् गर्ह एव चतु-
र्वर्षी० स्थायं ध्वज् । लोभे । "घोत्रा जलानां
निधिनातिगाह्यात्" भाषः । "लभ्ये गार्हेऽङ् वलज
संभक्तौ" कविक० ।

गार्ध्रपत्न पु० मृधस्यायम्-अण् गार्ध्रः पत्नः पत्नी यस्य ।
मृध्रपत्नयुक्ते वाणे हेमच० । गार्ध्रपत्नादयोऽप्युक्तार्थे ।
"विपाठाः पृथक् कस्य गार्ध्रपत्नाः शिलाशिताः" भा० वि०
४२ अ० । "न हि गार्होवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्नाः सुते-
जनाः" भा० वि० ५२ अ० । गार्ध्रवाजोऽप्यत्र । गार्ध्रवाजः
कृतः गार्ध्रवाज+करोत्यर्थे णिच् कर्मणि क्त । गा-
र्ध्रवाजित कृतमृध्रपत्ने वाणे । "इतचेतच निर्मुक्तैः
काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः" भा० वि० ४८ अ० । "तानहं
निशितैर्वीथैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः" भा० व० १७३ अ०
सुहित पु० वाजितैरित्यत्र राजितैरित्यपपाठः ।

गार्ध्रवासम् पु० गार्ध्रः पत्नः वास इव यस्य । मृध्रपत्नयुक्ते
वाणे "नहि गार्होवसुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम्"
भा० व० १० अ० ।

गार्भि लि० गर्भे गर्भद्वौ सप्त अण् । गर्भद्वये कर्तव्ये
१। गर्भाधानकर्मणि । "गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौहुमौह्रीनि-
वन्धनैः" मनुः । होमैरित्युपलक्षणं गर्भाधानादेर-
होमरूपत्वात् कुल्लू० । गर्भस्येदम् अण् । २। गर्भ-
सम्बन्धिनि लि० । "संस्कारैर्विधैस्तद्वत् गार्भमेवो व्यपो
हति" ऋतः । तत्रार्थे ठक् । गार्भिकमप्यत्र । "वैजिकं
गार्भिकं चैनो द्विजानामपसृज्यते" मनुः । तच्च "एनः अ-
शुचिमाहर्गर्भवासजम्" कुल्लू० ।

गार्भिण न० गर्भिणीनां समूहः भिक्षा० अण् । गर्भिणी-
समूहे अमरः । भिक्षादिगणे गर्भिणीशब्दपाठात् अण्
एवं विधानेन अत्रार्थे गार्भिणशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव ।

गार्भुत लि० गर्भत इदम् अण् । गर्भज्ञान्यविशेषसम्बन्धिनि
"प्राजापत्यं गार्भतं चरुं निर्वपेत्" तैत्ति० २। ४। ४। ७।

गार्ष्ट्य पुंस्त्री मृष्टेरपत्यम् मृष्ट्रा० ढक् । मृष्टेरपत्ये ।
"गार्ष्ट्यो वृषभो गोभिरानट्" ऋ० १०। ११। १२ । "सजत्प-
रुता गौः मृष्टिः तस्या अपत्यम्" भा० ।

गार्हपत लि० मृहपतेरिदम् तस्य भावो वा अश्वपत्या० अण् ।
१। मृहपतिसम्बन्धिनि लि० । मृहपतिभावे न० । "वैश्वरा-
ज्ययोः गार्हपते" कात्या० चौ० १। ६। १। ६ । "नेत्यनुवर्तते

वैश्वराज्यवोर्द्वयपतित्वेऽपि नाधिकारः” कर्कः ।
 “अमेतप्रजननाः स्वविरासदास्यासोपां यो ऋतं सतमः
 स्याद्द्रव्यवत्तमो वाऽनुचानतमो वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षे-
 रन्” कात्या० श्रौ० २।४।७ । “स गृहपतिः कर्त्तव्यः”
 कर्कः । चतुर्वेदाख्ये स्तोमे इति शेषः ।

गार्हपत्यं पु० ऋहपतिना नित्यं संयुक्तः संज्ञायाम् अत्र ।
 यजमानरूपं ऋहपतिसंयुक्तेऽग्निभेदे स च क्षतविवा-
 हाग्निपरिग्रहस्याग्निहोत्रादिसाधनाधानाङ्गतया प्राक्
 आधेयः यथाह आश्व० श्रौ० २।२।१ ।

“उत्तमैऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निं
 मानीय विटकुलाद्विजयतो वैक्योनय इत्येके ध्रिय-
 माणं वा प्रज्वाल्यारणिमन्तं वा मधित्वा गार्हपत्या-
 दाहवनीये” ज्वलनसङ्घरेत्” १ सू० “अत्रापराह्णशब्देन
 अङ्गचतुर्दशभागो ऋहते । विहरणकाले गार्हपत्यं
 प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्वरहादानयेत् ।
 चतुर्थां वर्णानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा ऋह्यात्,
 गार्हपत्याद्वा धार्यं येत् प्रज्वालयेत् । काले काले यदि
 निर्मन्त्रः तदा मन्त्रेत् एषां प्रकाराणां सुत्पत्तिवैशेष्याद्-
 व्यवस्था । तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साध-
 यित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलनमग्निमाहवनीयार्थं
 सङ्घरेत् । पातान्तरेण पृथक् कुर्वोदित्यर्थः” नारा०
 “गार्हपत्ये संस्काराः” कात्या० श्रौ० १।८।२४ “अधि-
 अयणपर्याग्निं करणपात्रप्रतपनादयः संस्काराः यच-
 नाभावे गार्हपत्याग्नौ भवन्ति तद्यथा शूर्पाग्निहोत्र-
 हवगयोः प्रतपनम् सुक्लृप्तादीनाम् यरूपप्रवासि
 करणपात्रयवानां दक्षिणाग्नौ अपण्येऽपि पर्याग्निकरणं
 गार्हपत्यादेव, पितृयज्ञे च धानानाम् पर्यङ्कयादोदकस्य
 त दक्षिणाग्नावेष पाकः इष्टकापाकारत्वात् तत्पाकस्य
 दक्षिणाग्निना विधानात्” कर्कः

“अपणं वाहवनीये” १५ सू० हविषं अपणं
 माहवनीये वा स्यात् गार्हपत्ये वा उभयथा स्तत्वात्
 “तदाह्वराहवनीये हविषि अपवेवुरिति व्यतो गार्हपत्य
 एव अपवनीति च” । आदिविकल्पोऽयम् नेच्छापिकलः
 तच्छ्रापिण इति तच्छ्रापित्वस्य नियतत्वेनानुवादात् ।
 तदुक्तम् । “रूपं कालेऽनुनिर्वायः अपणं देवतास्तथा ।
 आदौ ये विष्टताः पक्षास्त रमे सर्वदा कृताः” इति
 रूपं कर्मस्वरूपम् दाक्षायणदर्शपूर्णमासादिकम् काल
 छदिगानुदितादिः अनुनिर्वायो वैश्वधादित्यौ, अपणं

हविःअपणम् गार्हपत्ये वाहवनीये वेति । देवता
 ऐन्द्रं भवति माहेन्द्रं वेति एतेषां विकल्पानां मध्ये यः
 प्रथमं स्वीकृतः स एव यावज्जीवं कर्त्तव्यः न पक्षान्तरम् ।
 एवमेवेति पक्षैर्वादिविकल्पाः अन्ये सर्वेऽपीच्छावि-
 कल्पाः” कर्कः ।

तस्य प्रतियक्षविधानञ्च शत० ब्रा० २।६।१।२। यथा “तस्मादे-
 नानुत्सवने सवने एव प्रतिसमिञ्चते” “शनान् गार्हपत्या-
 दीन्” । त्वेताम्ने च च धोऽश्वसंस्कारानर्गतत्वं व्यासथा-
 स यथा “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोजातकर्म च । नाम-
 क्रिया निष्क्रमोऽक्षप्राशनं वपनक्रिया । कर्णवेधो व्रता-
 देशो वेदारम्भक्रियाविधिः । केशान्स्नानसुहाहोविवा-
 हाग्निपरिग्रहः । त्वेताग्निं संप्रहृष्य संस्काराः प्रोक्त्य
 कृताः” “गार्हपत्यागारे वा देवान् वा एष उपावर्त्तते”
 यत० ब्रा० १।१।१।१।१। तत्करणप्रकारः कात्या० श्रौ० ४।७।८।
 सुवादी उक्तो यथा “अग्न्यगारे कुर्वन्ति” “पूर्वं गार्हपत्य-
 ऋहं पद्यादाहवनीयं ऋहम् कुर्वन्ति” कर्कः । “उ-
 त्त्वं वाऽपरम्” ६ सू० “अपरं गार्हपत्यागारं उदम्बं
 वा प्राग्बंशम् आहवनीयागारं तु प्राग्बंशमेव”
 कर्कः । “दक्षिणपूर्वं द्वारे” १ सू० “उत्पत्तिक्रमेण
 गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारमाहवनीयागारस्य प्राच्याम् ।
 अथात् गार्हपत्यागारे पूर्वद्वारम् आहवनीयागारे
 अपरद्वारम्” कर्कः “गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्यादधाति”
 तत्रैव १५ सूत्रम् ।

गार्हमेधं पु० ऋहस्ये दं अण् कर्म० । ऋहस्यस्त्वन्वियज्ञे
 ऋहस्यकर्त्तव्ये पञ्चयज्ञरूपे कर्मणि । “तथैव राजन्नुह
 गार्हमेधपितानविदोर्विजृम्भितेषु” भाग० ५।१।१।१ ।

गार्हस्थं न० गृहस्थस्य भावः कर्म वा । गृहस्थकर्त्तव्ये
 पञ्चयज्ञादौ कर्मणि । “गार्हस्थश्चैव याज्याय सर्वा
 गृह्याश्च देवताः” भा० आश्व० ७ अ० । “गार्हस्थं धर्म-
 भास्याय हसितो देवतः पुरा” भा० श्रौ० ५।१ अ० ।

गालनं न० जु० गल-क्षारणे भावे ल्युट् । निःसावणे
 (गालन) “मा लुक्लं त्वां योमस्य गालनेन” निरु०
 ६।२४ । “यथा पचेत् यथा दाहकाठिन्यातिशेयित्व-
 मण्डगालनरहितोऽल्लक्ष्णपक्वश्चर्भवति” भवदेवः ।

गालव पु० गल-धञ्त्वं वाति वा-क । १।७।७ अ० मेदि०
 २।७।७ अ० शब्द० १।७।७ अ०, स च विश्वामित्र-
 पुत्रभेदः । यथाह हरिवं २७ अ० । “विश्वामि-
 तस्य च सुवा देवरातादयः कृताः” इत्युपक्रमे

“साङ्गुतिगौतमयेति सहजवेति विवृताः” । तस्य शिष्य-
भेदश्च यथाह भा० उ० १०५ अ० । ‘विश्वामित्रस्तु
शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ! शुश्रूषया च भक्त्या च
प्रीतिमानित्युवाच ह’ इत्युपक्रमे तस्यातिनिर्वन्धनेन
रुद्विष्टाभिमित्रादिदुष्टदृष्टिणात्वेन एकतः श्यामकर्णाश्व-
शताष्टकस्य दानकथा भा० उ० १०६ अ० ११८ अ० पर्यन्ते
उक्ता । तत्रेयमाख्यायिका गुरुणा तथाऽनुशिष्टस्य तस्य
उपासनादितः प्रसन्नेन गुरुणेन सह तथाभूताश्वमा-
प्रार्थनं यथातिष्ठपसमीपे गतिः । तत्प्रार्थनया तेन च
तथाभूताश्वलाभहारभूतां माधवीनामककन्यां ददे । तस्यां
कन्यायाञ्चैकैकपुत्रजनने तथाभूताश्वशतद्वयं शुल्कत्वेन च
कल्पितं, तत्रादौ ह्यश्वशतद्वयेषु द्वे तथाविधाश्वशते
शुल्कत्वेन दत्त्वा एकपुत्रस्तस्यासुतादितः । ततो द्वि-
तरेण तथैव द्वे शते शुल्कं दत्त्वा एकः पुत्र उदपादि ।
तत उशीनरेण तथैव द्वे शते शुल्कं दत्त्वा एकः पुत्र
उदपादि । एवं षट् तथाभूताश्वशतानि द्विशताश्वशुल्क-
दानेनैकपुत्रोत्पादनयोग्यां ताञ्च कन्यां गुरवे विश्वामित्राय
सुहृदृष्टिणात्वेन ददौ तेन च तस्मादेकः पुत्रः उदपादीति ।

गालवि पु० गालवस्यापत्यम् इज् । गालवर्षेः पुत्रे प्राक्ष्टङ्ग-
यदाख्ये सुनिभेदे । स हि कुण्ठिगर्भस्यातिदृढां कन्यासुपवेसे
तत्कथा च दृढकन्यासुपवर्ण्य “यार्द्धक्येन च राजेन्द्र !
तपसा चैव कथिता । सा नाशकदादा गन्तुं पदात् पदमपि-
स्त्वयम् । चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ।
भोक्तुकामान् तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् । अर्ध-
श्रुतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानधे ! एवन्तु
श्रुतमस्माभिर्बल्लोके भट्टाव्रते ! । तपः परमकं प्राप्तं
न त लोकास्त्वया जिताः । तद्धारदवचः श्रुत्वा साऽब्र-
वीदप्रसंसदि । तपसाऽहं प्रसक्त्यामि पाणिश्यामस्य
सत्तम ! । इत्युक्तेऽथास्य जयाह पाणिं गालवसम्भवः ।
अधिः प्राक्ष्टङ्गवाक्ष्यम समयज्ञेऽमब्रवीत् । समयेन
तवाद्याहं पाणिं स्मृत्वाभि गोभने ! । यद्येकरात्रं
वस्तव्यं त्वया सह मवेति ह । तर्धेति सा प्रतिशुष्य
तत्रै पाणिं ददौ तदा । यथादृष्टेन विधिना कृत्वा
चाम्निं विधानतः । चक्रे च पाणिपक्ष्यं तस्योद्वाह-
श्च गालविः” भा० श्रुत्यं ५२ अ० ।

गालि पु० चु० गल-चारणे इत् । आक्रोशे मापे त्रिका० ।
“ददत ददत गालिं गालिमनोभवतो वयमिह तद-
भावादुगाभिदानेऽप्यगताः” लङ्कटः ।

गालित लि० चु० गल-चारणे (गालान) कर्मणि क्त ।
उतद्वे “गालितस्य सुवर्णस्य धोडशंशेन सीसकम्”
वेद्य० । “तथा पचेत् यथाऽगालितमण्डचूर्मवति”
लालेसी पद्धतिः ।

गालिनी स्त्री “कनिष्ठाङ्गुलौ सत्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्जनीमध्यमानामाः संगताः भुग्नवर्जिताः । सुहृषा
गालिनी भोक्ता शङ्खोपरि चालिता” तन्त्रसा० उक्ते
सुहृभेदे ।

गालोडि गालोडितमाचष्टे जि इतलोपः सुग्व०
उन्मत्ताद्यास्थाने अक० उभ० सेट् । गालोडयति ते ।

गालोडित लि० “उन्मादशीलो रोगार्तो मूर्खो गालोडितः
स्मृतः” कलापठत्तावृत्ते । उन्मत्ते रोगार्तो मूर्खे च गो-
लोडित इति वा पाठस्तत्रार्थेषु । [धीजे राजनि० ।

गालोद्या न० गलोद्या+स्तार्थे प्रज्ञा० अण् । १ धान्वभेदे २ पञ्च-
गावलगाणि पु० गवलगाणस्यापत्यम् इज् । गवलगाणेरपत्ये
सञ्ज्ञये गवलगाण्यब्दे दृश्यम् । “गावलगाणरिदं धीमान्”
भा० व्या० १० अ० । “सञ्ज्ञयश्च सञ्ज्ञामात्रो विद्वान्
गावलगाणिवर्गौ” २ अ० ।

गाविष्ठिर पुंस्त्वो गविष्ठिरस्यापत्यम् विदा० अण् । गविष्ठि-
रधेरपत्ये । ततः हरिता० युमापत्ये फज् । गाविष्ठिरा-
यण तदीययुमापत्ये पुंस्त्री ।

गावेधुका लि० गवेधुकाया विकारः विला० अण् । गवेधुका-
वधये चर्वादी । गवेधुगब्दं उदा० ।

गाह विलोडने भ्वा० श्यात् । सक० कदित् वेट् । गाहते
अगाहिष्ट-अगाढ जगाहे । “मनस्तु मे संशयमेव
गाहते” कुमा० । “अगाहताटादशतां जिगीथया”
नेप० । “जगाहिरेऽम्बुधिं नागाः” । “समगाहिष्ट
चाम्बुधिम्” “जगाहे द्यां निशाचरः” “जगाहे च
दिशो दग” भट्टिः । “ब्रह्मावर्त्तं जनपदमध्वज्यायया
गाहमानः” मेघ० । “पूर्वोपरौ तोवनिधी य-
गाह” कुमा० अथाऽङ्गोपः । पक्षे अथगाह । “तप-
स्विगादां तमसाम्” (प्राप) रघुः । अव+विपयीकरश्च ।
“पक्षे साध्यावगाहि ज्ञानम्” गदा० ।

गाह पु० गह-गहने भावे कर्मणि वा घञ् । १ गहने ।
“गाहाहिष आ निरपुञ्जत” अ० ८।१।१८ । “गाहात्
गहनात्” भा० । गाह-कर्त्तरि अच् । २ गाहकर्त्तरि लि०

गिद् पु० रथपालके देवभेदे “गिदैष ते रथ एष वामस्निना”
ता० ब्रा० १।७।७ । “गिदो नाम रथपालकः कश्चि-

देवः भा०।

[गिरिधारके।

गिध्र लि० गिरिं धारयति धृ-भूविभ० क नि० रिजोपः ।
गिन्दृक् पु० गेन्दुक्+ष्टो० । गेन्दुके (केन्दु) उच्चे हेमच० ।
गि(र)रा स्त्री गृ-क्षिप् वा टाप् । वाक्ये ।

“रवेः कवेः किं समरस्य सारं इति” प्रश्ने “भागीरथी-
तीरसमाश्रितानाम्” विदग्धञ्च उत्तरम् । “गिरा
सुखान्भोजमयं युवोज” “गरोगिरः पञ्चलनार्थ-
लाघवे” नैषधम् “भवद्गिरामयसरप्रदानाय वचांसि नः”
“गिरसुत्तरपक्षताम्” माघः । “गीर्भिश्चा वयं यद् यथासौ
वचोविदः” क० १।८१।८ । अस्य पत्न्यादौ परे समासे
अह्वरारूपत्वयम् गीर्षतिः गीर्षतिः गीःपतिः । २स्तुतौ
च “पवमानो गिराडधम्” क० ८।२६।६ । “गिरा स्तुत्या
यद् मानम्” भा० ।

गिरि पु० गृ-रु क्तिञ् । १पर्वते । “कुचरो गिरिषा इत्यृचे
निरुक्तौ १।२० । “गिरिः पर्वतः ससुदुग्भीर्भवेति”
इत्युक्तम् । “सदोर्ध्वबाहुर्वीरो सज्जकेषो दिगम्बरः ।
सर्वत्र समभावेन भावयेदो नरोत्तमः । इष्टदेवीधिया
नारीं स गिरिः परिकीर्त्तित” इत्युक्तलक्षणे २तान्त्रि-
कसंन्यासिभेदे, ३परिव्राजकौपाधिभेदे च । यथा आनन्द-
गिरिः । गि(र)त्तति स्तोकम् गृ-अच् । ४वालमू-
पिकायां स्त्री वा ङीप् रमानाथः । ५जेवरोगे मेदि० ।
गिरिकाणः २त० प्रकृतिस्ररः । ६गेन्दुके विष्णुः ।
७पूज्ये लि० मेदि० । ८नगरस्थे स्त्री अमरः ।
“अथान्धकारं गिरिगङ्गुरस्यम्” रघुः । “गिरेस्तडित्वा-
निय तावदुच्चैः” माघः । ९मेघे निघ० । “गिरयो
नाप उद्या व्यसृध्नन्” क० ६।६७।११ । “गिरयो
मेघाः” भा० । “गिरिभ्रजो नोर्मयो सदनः” क०
१०।६८।१ । “गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गताः” भा० ।
“मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव जलादेः संगमः भवति” निघ०
१२० । १०पारददोषभेदे “नलं विषं वज्रिगिरी च
चापलक्षैर्गिरिकं दोषसुगन्धि पारदे । उपाधिजौ द्वौ
त्वपुनामयोगजौ दोषौ रसेन्द्रे कवितौ सुनीचरैः ।
मलेन मूच्छां, मरणं विषेण, दाहोऽग्निना कष्टतरः
शरीरे । देहस्य जाड्यङ्गिरिषा सदा स्यात्, चाञ्चल्यतो
योर्व्यङ्ग्यतय उंशम् । वज्रेण कुण्डं भुजगेन पशुलो
भवेदतोऽसौ परिपोधनीयः । वज्रविषं मलक्षेति
सुख्मा दोषास्त्वयो रसे । एते कुर्वन्ति सन्नापं
स्वतिं मूच्छां नष्टां क्रमात् । अन्येऽपि कथिता दोषा

भिषग्भिः पारदे यदि । तथाप्येते त्वयो दोषाः शोधनीया
विशेषतः” भावप्र० । ततःपरस्य नदीनद्यादीनां गिरि-
नद्यादि० पूर्वपदस्यनिमित्तत्वात् वा खत्वम् । गिरिण(न)दो
गिरिण(न)कः गिरिण(न)ङः गिरिणि(नि)तम्बः ।
गिरिक पु० गिरौ कैलासे कायति कै-क । १शिवे । “गिरिको
हृण्डुको वज्रो जोषः पुद्गल एव च” भा० शा०
२३८ य० दशैकगिरिनामसु । नीलकण्ठ नान्या-
व्युत्पत्तिरुक्ता । गिरिं गिरिवदचेतनं देहादिकं कायति
शब्दति क्वलभूतग्यर्थे कै-क । अचेतनमपि देहादि
चेतनं करोतीत्यर्थः । गिरि+लार्थं क । २वालमूपि-
कायास् स्त्री अमरः । गिरौ भवः कन् । ३पर्वतजाते लि० ।
४उपरिचरयसुन्दरपमहिष्यां स्त्री तस्या गिरितो जन्मकथा
भा० का० ६३ अ० यथा

“राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याय विश्रुतम् ।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुद्धिमतीं गिरिः । यरौत्सी-
चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः किल । गिरिं कोला-
हलं तन्तु पदा वसुरताडयत् । निचक्राम ततस्तेन
प्रहारविवरेण सा । तस्यां नद्यामजनयन् मिथुनं पर्वतः
स्वयम् । तस्मात् विमोक्षणात् प्रीता नदी राक्षे न्यवेद-
यत् । नः पुमानभवत् तत्र तं च राजपिसत्तमः । व-
सुवसुप्रदक्षके सेनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं
कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः । वसोः पत्नीं च
गिरिका कामकालं न्यवेदयत् । अतुकालमनुप्राप्ता
स्नाता पुंसवने शुचिः । तदङ्गः पितरश्चैवमचूर्जहि
स्वगानिति । तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा भतिभतां वर ! ।
स पितृणां, नियोगलभनतिक्रम्य पार्थिवः । चचार
स्वगयां कामी गिरिकामेव संहरन् । अतीव रूपस-
म्पन्नां साक्षाच्छ्रमिवापराम् । “चैद्योपरिचर” वीरं
वसुं नामानरिलगम् । चैद्योपरिचराज्जघ्ने गिरिका
सप्त मानवान् । महारथो सगवराट् विश्रुतो यो हृह-
द्रथः । प्रथमहः कुण्डयैव समाजर्मणिवाहनम् । मा-
रुतच यदुद्यैव मत्स्यकालो च सत्तमः !” हरिवंश २ अ०
गिरिकच्छप गिरौ पर्वतस्वदर्यां कच्छपः । पर्वतदरीस्य-
शायिनि स्थलकच्छपे । स च प्रमथाद्युपद्रवराहित्याय
मृहे मृहस्थेन स्वापनीयः यथाह भा० आहु० १२१ अ०
“गोरचना समालम्भो वचाहस्तच यो भवेत् । हताक्षतं च
यो दध्यात् मस्तके तत्परायणः । ये च मांसं न खादन्ति
ताव शत्रुम हिंसितम् । यस्य चाग्निगृहे निवस्य दिवा

रात्रौ च दीयते । तरलोद्यमं दंष्ट्रा च तस्यैव गिरिकच्छपः ।
 आञ्जलिभोविडालय आगः लण्ठोऽथ पिङ्गलः । येषा-
 न्नेतानि तिवलि गृहेषु गृहमेधिनाम् । तान्यष्टधा-
 गलमाराणि मिशितायैः सुदारुणैः" पिशाचोक्तौ ।
 गिरिकच्छपः पु० गिरेः कच्छप इव भेदकत्वात् । वज्रं त्रिका०
 गिरिकदम्बः पु० गिरौ भवः कदम्बः । धाराकदम्बे राजनि०
 स्वार्ये क । तत्कार्ये "देवदारुवर्षादिदृक्" गिरिकद-
 म्बकः" सुश्रुतः ।

गिरिकदली स्त्री ७त० । वज्रवीजायाम् वनरभ्रायाम्
 राजनि० "गिरिरमातु मधुरा हिमा बल्या च दुर्जरा ।
 लण्ठोऽपि तदाङ्गोपशमनी वीर्यलदुर्गुः" राजनि० ।

गिरिकर्षिका स्त्री गिरिः कर्ष इव यस्याः कप् कापि
 व्यत इत्थम् । १८ शिष्यो त्रिका० । गिरेर्बालभूषिकायाः
 कर्षः अस्वस्थाः तदाकारपञ्चत्वात् ठन् । २४ पराजिता
 लतायां श्वेतकिण्वीडले च राजनि० ।

गिरिकर्षी स्त्री गिरेर्बालभूषिकायाः कर्ष इव कर्षः पलमस्याः
 ङीप् । १४ पराजितालतायाम् अमरः । "लिफला
 गिरिकर्षी च हंसपादी च चित्तकम्" भावप्र० । २४ वासे
 शब्दच० । [गिरिशब्दे गिरिकशब्दे च दृश्यम् ।

गिरिका स्त्री गिरिरेव स्वार्ये क । बालभूषिकायाम् अमरः ।
 गिरिकाण त्रि० गिरिणा नेत्ररोगभेदेन काणः । नेत्ररोगभेदेन
 एकनेत्रहीने । अथ २त० प्रकृतिस्वरता ।

गिरिक्षिप् पु० गिरि वाचि क्षियति क्षि-वासे क्तिप् अलुक् ।
 स्तुतिरूपवाक्यस्य परमेश्वरे "प्र विष्णवे न्यूपमेतु मन्त्र-
 गिरिक्षित उरुगायाय हण्ये" ऋ० ११५४ । "गिरिक्षिते
 गिरि वाचि, गिरिवदुद्धतप्रदेशे वा तिष्ठते" भा० ।

गिरिक्षिप त्रि० गिरिं क्षिपति क्षिप-क । १ गिरेरुत्प्रेषण
 सामर्थ्यं पति २४ क्रूरभ्रातरि पु० गान्दीनीजशब्दे दृश्यम्

गिरिगुड पु० गिरौ गुड इव । नेन्द के (केन्द) हेमच० ।

गिरिचर त्रि० गिरौ चरति चर-ट । १ पर्वतचारिणि । "गिरि
 चर इव नागं प्राणसारं विभर्ति" शकु० स्त्रियां ङीप् ।
 २ चौरः तदीये शस्त्रभेदे पु० "नम उष्णीषिणे गिरि-
 चराय" यजु० १६।२१ । गिरिचरचौरः आध्यात्मनां
 वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचरत्वात् तदधिपत्वाद्
 रुद्रोपि गिरिचरः इत्युपचारः ।

गिरिज न० गिरौ जायते जन-ड । १ शैलजे शिलाजतनि
 २ लोभे ३ अश्वके च मेदि० । ४ गिरिके राजनि० ५ मधुक
 ६ जे ६ गौरशक्ते पु० रत्नमा० ७ हिमाद्रिजातायां पार्वत्यां

स्त्री "आगतं शिवशक्त्यो गतञ्च गिरिजानने" दामलम् ।
 "यदा यदा स गिरिजानन्दनामाध्वरागतम्" काशी० ६६ अ०
 ८ मातृकाङ्गां स्त्री मेदि० ९ जेतुङ्गायां रत्नमा० ।
 १० कुद्रपापाण्यभेदलतायां ११ लायमाणलतायां १२ कारी-
 ङ्ये १३ मल्लिकायां १४ गिरिकदल्यां च स्त्री राजनि० ।
 १५ पर्वतजातमात्रे त्रि० । गिरि वाचि जायते जन-ड
 अलुक् । १६ स्तुतिरूपवाक्यनिष्पन्ने च "मरुते गिरिजा
 एवमामरुत्" ऋ० ५।८० । १७ गिरिजा वाचिनिष्पन्नाः भा० ।
 पार्वत्या हिमालयस्य गिरेर्जम्बुकया शिवपुराणे १२ अ०
 हिमालयस्य मेगकानाम्नी पत्नी बभूवेत्युक्ता "प्रकृतिरभव-
 त्तस्याः सेनायाः कन्यका शुभा" इत्युपक्रमे "तां पार्वती-
 त्याभिजनाञ्च नामतो जुहाव तद्वन्द्यजनः स्वभावतः ।
 माता निषिद्धा तपसे यदा त सा ययावमास्यां भवभक्ति
 भाविनी" कालिकापुराणे त तस्याः काकीतिनाम तत्-
 कथा ४१।४२ अ० दृष्ट्या । १३ गङ्गायाञ्च स्त्री तस्या अपि
 तत उत्पत्तिकथा कालिकापु० ४७ अ० दृष्ट्या ।

गिरिजातनय पु० ६त० । कार्तिकेये तस्य च यद्योत्पत्ति-
 कथा कार्तिकेयप्रसङ्गशब्दे १८५६ पु० उक्तमाया कालिकापु०
 ४७ अ० विस्तरेण दृष्ट्या । गिरिजानन्दनादयोऽप्यत्र ।

गिरिजापति पु० ६त० । १ शिवे, गिरिजेयादयोऽप्यत्र ।

गिरिजामल न० गिरौ पर्वते मेघे घनरवे वा जायते जन-
 ड, तेषु अमलम्, तथाभूतञ्च तदमलञ्च, गिरिजायाः
 पार्वत्या वीजरूपं मलं वा । १ अश्वके तस्य यथा च
 पार्वतीवीजजातत्वं तथा अश्वकशब्दे ११५ पु० उक्तम्
 भावप्र० तस्यान्योत्पत्तिभेदादिकसत्तं यथा

"पुरा वधाय हतस्य वज्रिणा वज्रसृष्टृत्तम् । विस्तु
 लिङ्गास्तस्य गगने परिसर्पिताः । ते निमित्तघन-
 ध्वानाच्छिखरेषु महीभ्रताम् । तेभ्य एव सस्यत्वं
 तत्तद्गिरिषु चाभ्यतम् । तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्य-
 स्वरवोद्धवात् । गगनान् स्वर्गितं यस्याद् गगनञ्च
 ततो भूतम् । विप्रक्षिप्यविविधभूतदेवतात् स्वाच्छ-
 विधम् । क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं लण्डञ्च वर्णतः ।
 प्रशस्यते सितनारं रक्तं तत्तु रसायने । पीतं हेमनि,
 लण्डन्तु गदेषु द्रुतवेऽपि च । पिनाकं दर्डरं नागं
 वज्रञ्चेति चतुर्विधम् । सुवृत्तमनौ विनिक्षिप्तं पिना-
 कन्दलसङ्घयम् । अक्षानाङ्गणं तस्य महाकुष्ठ
 प्रदायकम् । दर्डरं त्वन्निनिःक्षिप्तं कुहते दर्डर-
 ध्वनिम् । गोलकान् वज्रमः कृत्वा स स्थानुन्दत्यु

प्रदायकः । नागन्तु नागपदं वज्रौ फुत्कारं परिसृजति ।
तद्भक्षितमपश्यन्तु विदधाति भगन्दरम् । वज्रन्तु वज्र-
वन्तिष्ठेत्तन्नाम्नो विलसितं व्रजेत् । सर्वाभ्येषु वरं वज्रं
व्याधिवाहकमस्तु व्रजेत् । अभ्यसुत्तरशैलोत्वं वज्रसत्त्वं
गुणाधिकम् । दक्षिणार्द्रिभवं स्वस्वसत्त्वमस्तु गुण-
प्रदम् । अभ्यं कषायं मधुरं सुजीतमायुष्करं धातु-
विवर्द्धनम् । हन्यात् विदोषं व्रणमेहकुष्ठप्लीहो-
दरपित्तविषप्रभैर्वि । रोगान् हन्ति दृढयति वष-
धीर्यवर्द्धिं विधत्ते तारुण्यार्थं रमयति शतं योषतां
नित्यमेव । दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः
सिंहतुल्यान् सृज्योर्भूतिं हरति सततं सेव्यमानं
सृताभ्यम् । अभ्यशब्दे अमुक्तास्तदुगुणादिभेदाद्दोक्ताः ।
गिरिज्वर पु० गिरिं ज्वरयति ज्वर-णिच्-ञच् । वज्रे
शब्दर० ।

गिरि(लि)त लि० गिर-क्त वा णः । भक्षिते रायसक्तु० ।
गिरिच पु० गिरौ कैलासे स्थितस्त्रावते तै-ञ । रुद्रे ।
“शिरां गिरिल तां कुरु” यजु० १६।१ ।

गिरिदुर्ग न० गिरिरेव दुर्गम् राज्ञां शत्रुभ्यो निःशङ्कं,
तथा वासस्थानम् । पर्वतरूपे तादृशे स्थाने (गङ्ग) ।
“धन्वदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वारुणमेव वा । नृदुर्गं गिरि-
दुर्गं वा समान्वित्य वसेत् पुरम् । सर्वेषां तु प्रयत्नेन
गिरिदुर्गं समान्वयेत् । एषां हि वज्रगुण्येन गिरि-
दुर्गं विशिष्यते” । त्रीण्युक्तान्याश्रितास्त्रेणं नृगगर्ता-
श्रयाश्चराः” । त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरा-
भराः” मनुः । एषां मध्ये गिरिदुर्गं वज्रगुण्यत्वात् विशिष्टं
तस्य गुणाच्च सुदुरारोहत्वं महाप्रदेशादल्पप्राणमे-
रितशिलादिना वज्रशत्रुसंन्यविनाशनमित्यादयः” कृष्ण०
“वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः” भा०वि०
पृ० अ० ।

गिरिधातु पु० इत० । गैरिके उपधातुभेदे राजनि० ।

गिरिनगर न० इ०स० कूर्मविभागे १४अ० दक्षिणस्यासुक्ते
अथ दक्षिणेन वज्रेण प्रक्रमे “कालाजिनसौरिकीर्णता-
लिकटाः गिरिनगरमजयदुर्गरमहेन्द्रमालिन्दमरुकण्डाः”
इत्युक्ते देशभेदे । अथ च संज्ञात्वेऽपि पूर्वपदस्थनिमित्तात्
कुम्भादिवात् न शक्यम् ।

गिरिनद्यादि पु० वार्त्ति० ग० उक्ते पूर्वपदस्थनिमित्तात् वा
शतनिमित्ते शब्दगणे स च गणः “गिरिनदी गिरिनख
गिरिनह गिरिनित्य चक्रनदी चक्रनित्य तृषमाण-

माधोण व्याग्यन” आलुत्तिगणः । “गिरिनद्यादीनां
वा” वार्त्ति० ।

गिरिनन्दिनी स्त्री इत० । हिमालयसुतायां १पार्श्व्यां
२गङ्गायाञ्च, गिरेर्नन्दिनीव । ३नदीमाले तासां गिरि-
प्रभवत्वात्तथात्वम् “अन्याश्च सरितो वज्रः” इत्युपक्रमे
“शुभाश्च गिरिनन्दिन्यः” हरिवं० १२६अ० । “कलिन्द-
गिरिनन्दिनीतटसुरदुर्मालम्बिनी” रत्नरत्नाधरः ।

गिरिनिम्ब पु० उत० । महानिम्बश्चे राजनि० ।

गिरिपौल पु० इत० । (फालसा) इति हज्जभेदे राजनि० ।

गिरिपुर म० आनन्देशान्तर्गते पुरभेदे आनन्दशब्दे ७२७
पृ० उदा० । [जतुनि राजनि० ।

गिरिपुष्पक न० गिरेः पुष्पमिव कायति कै-क । शिवा-
गिरिप्रिया स्त्री गिरिः प्रियोऽस्याः । चमर्यां नृगभेदे
राजनि० । [उवाचायः” शत०ब्रा० ७।४।२।१८ ।

गिरिवुध्रा स्त्री गिरिवुध्र इव यस्याः । अप्सु । गिरिवुध्रा
गिरिभिद् पु० गिरिं भिनत्ति भिद्-किप् । १पाषाणभेदके इले
भावप्र० । २इन्द्रे च । ३नद्यान्तरे । ४नदीभेदके “नद्या-
न्तरेऽसंभवो गिरिभिजेत्” कात्या० श्रौ० २५।१।४।२१ । “गिरिं
भिज्वा वा नद्यागता तदनन्तरे संभवो न भवति” कर्कः ।
गिरिभु लि० गिरौ भवति भू-किप् । १पर्वतप्रभवे कुड-
पाषाणभेदे २पार्श्व्यां ३गङ्गायां च स्त्री इत० । ४पर्वत-
भूमौ स्त्री ।

गिरिमल्लिका स्त्री गिरौ मल्लीव इवार्थे कन् । कुटजश्चे ।
चमरः । [उज्ज्वलात्तथात्वम् ।

गिरिमान पु० गिरेरिव मानमस्य । गजे शब्दरत्ना० । तस्य
गिरिमान पु० गिरौ मानः कश्चिदुऽस्य । बाधको
स्नानमख्याते बन्धिययूपकाष्ठसाधने हज्जभेदे “तेत्यको
बाधको वा” कात्या० श्रौ० २१।१।८ । “यूपो भवति
तेत्यकश्चिन्निशः बाधको गिरिमानः” कर्कः ।

गिरिसृट् स्त्री इत० । १गैरिके (गैरिमाटि) लिङा० । २पर्व-
तसृत्तिकायाञ्च ।

गिरिसृङ्गव न० गिरेर्द्वयो भवति भू-ञच् । गैरिके राजनि०
गिरिसेद् पु० गिरिसेद् इव सारोऽस्य । चिच्छदिरै रत्नमा०
गिरियक्त पु० गिरिं याति या-क संज्ञायां कन् । गेन्दुके
(केन्द) इले हेमच० । [केन्दुके शब्दरत्ना० ।

गिरियाक पु० गिरिं याति-या किप् संज्ञायां कन् न सुप्तः ।
गिरिराज पु० गिरिपु राजते राज-किप् उत० १।१५वतञ्छे
“स तथाभिज्ञता राजन् नावन्तु गिरिराजि” भा०भी०

७८५० । "गिरिराट्पादचारीय" भागः ६।१।२५ ।

२हिमाचले च ।

गिरिराज पु० ६त० । हिमालये । यथा च तस्य नगराजत्वं
तथा अचलराजशब्दे ८२ पृ० उक्तम् । "सोऽपि कापांठि-
कस्तस्य गिरिराजस्य भाषितम्" । "गिरिराजाङ्गनामस्यः"
काशी० । "गिरिराजराजसुतात्पुत्रवामतस्तुम्" शिवस्तवः ।

गिरिवासिन् त्रि० गिरिं वासयति सुरभीकरोति वासि-
णिनि, गिरौ वसति वस-णिनि वा । हस्तिकन्दे
उक्ते राजनि० ।

गिरिद्रज न० गिरौषां पद्मानां व्रजो यत् । भगवदेशान-
गते जराम्बपुरे "सोऽभिजनोऽस्य अण् । गैरद्रज
तद्देशवासिनि त्रि० वज्रपु तस्य लुक् । "गिरिद्रजाः भगध-
मुण्डमिधिलाच" ४०५०।१०५० ।

गिरिद्रजवर्णनं भा० सं० २१५० । यथा

"एष पार्थ ! महान् भानि प्रमुमान्निवसन्मुमान् ।
निरामयः सुवेश्मणो निवेशो मागधः शुभः । वैष्ण-
रो १ विपुलः शैलो वराहः २ वृषभ ३ स्तवा । तथा
अग्निगिरिष्ठात । शुभस्यैवकपञ्चमाः । एते पञ्च महा-
शृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः । रत्नलीवाभिसंहृत्य संह-
ताङ्गा गिरिद्रजम्" इत्युपक्रमे ।

"अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहावलाः ।
गौतमस्यमर्थे त्व रमणे स्म पुराज्जुन ! । वनराजीस्तु
पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः । लोभ्राणाञ्च शुभाः
पार्थ ! गौतमौकःसभीपजाः । अय्युदः शक्रपापी
च पद्मगो शलुतापनौ । स्वस्तिकसालयद्याल मकि-
नागस्य चोत्तमः । अपरिहार्थां मेधानां मागधा
मनुना कृताः । कौशिको मुष्णिमांसैव चक्राते चायु-
यहम् । एवं प्रायः पुरं रम्यं दुराधर्यं समन्ततः ।
अर्धसिद्धिं त्वनुपमां जराम्बोऽभिमन्यते" ।

गिरिश पु० गिरौ शेते श्री-वा० लोकेऽपि ह, गिरिरक्षस्य
लोमः श वा ॥ शिवे अमरः । "गिरिशसुपचचार प्रत्यङ्
सा सुकुशी कुमा० । "गिरिशरमणी कालि ! सततम्"
कालीस्तवः । "शिवेन वचसा त्वा गिरिशाब्दा वदामसि"
यजु० १६।४ ।

गिरिशन्त पु० महादेवे । "गिरिशलाभिचाकशीहि" यजु०
१६।२ । "गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां
तनोति विस्तारयति, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति
वा गिरौ-मेचे स्थितो वृद्धिद्वारेण शं तनोतीति वा

वेददी० । सर्वत्र तन-वा० ह । गिरि वाचीति पञ्चे
अनुक्तम् ।

गिरिशय पु० गिरौ कैलासे शेते श्री-अण् । महादेवे ।

"नमो गिरिशयाय च गिरिषाय च" यजु० १६।८ ।

गिरिशाल पु० गिरिं शलति आश्रयत्वेन मच्छति शल-
गतौ अण् उप् स० । सुश्रुतोक्ते प्रतदे पलिभेदे ।
कपोतपारावतेत्युपक्रमे गिरिशालङ्गानद्रूपनेत्यादयः
प्रतदाः सुश्रुतः ।

गिरिशालिनो स्त्री गिरिं बालमुपिकाकर्ष्यं शलते ज्ञापते
स्वपत्नेषु शल-ज्ञापायां णिनि ङीप् । गिरिक-
र्षिकायामपराजितायाम् "पारिभङ्गं पाटला च
बकुलं गिरिशालिनीं वामनपु० । तत्तुल्यपत्नत्वेन
गिरेः ज्ञापनात् तस्यास्तथात्वम् ।

गिरिशृङ्ग पु० गिरेः शृङ्गमाकारेणास्यस्य अण् । १ गणेशे
शृङ्गरत्ना० शृङ्गादशृङ्गोत्तलने गिरिशृङ्गाकारत्वात्
तस्य तथात्वम् । ६त० १२ पर्वतशिखरे न० ।

गिरिषट् पु० गिरौ सीदति सद-क्लिप् पत्वम् । महादेवे ।

गिरिष्ठा स्त्री गिरौ तिष्ठति स्था क्लिप् अस्त्व० पत्वम् । १ म-
हादेवे २ पर्वतस्पायिमात्रे त्रि० । "सुगो न भीमः कुचरो
गिरिष्ठाः" ङ० १।१४४।२ । "गिरिष्ठा गिरिस्थायी" निरु०
गिरिसर्प पु० नित्यः ७त० । दर्शिकरसर्पभेदे सुश्रुतः । अ-
हिशब्दे ५८१ पृ० विवृतिः ।

गिरिसार पु० ६त० । १ लौहे २ रङ्गे धातुभेदे च "श्रोण्याय
प्रेषयामास गिरिसारसर्वीं वली" भा० भी० ५२५०
गिरिसु सारः चन्दनादिदुर्गभिद्रव्यवत्त्वात् अष्टः । २
मलयपर्वते भेदिनिः ।

गिरिसुत पु० ६त० । १ मैनाकपर्वते २ पार्वत्याम् स्त्री । "अव-
तु वो गिरिसुता यशश्चितः प्रियतमा" उद्भटः । "शम्भोः
शिरसीन्दुकला वृषध्वजोऽलि च तृतीयमप्यूर्ध्वम् । मूलं
धनुः पिनाकं वामार्धे वा गिरिसुतार्धम्" ४०५०
५८५० ।

गिरिस्त्रवा स्त्री गिरेः स्त्रवति स्त्रु-अच् ५त० । पर्वतनद्यां
"गिरिस्त्रवामि ! सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा" भा०
आनु० १४५० ।

गिरिद्वा स्त्री गिरिं बालमुपिकाकर्ष्यं ह्वयति स्पर्शते तदा-
कारेण द्वे-क । गिरिकर्षिकायाम् अपराजिता-
याम् तत्कर्णतुल्यपलत्वास्तस्यास्तथात्वम् । "श्वेता गिरिद्वा
किञ्चिद्वा सिता च" सुश्रु० । आ-ह्वे-क । गिर्याङ्गा-

यत् । 'गिरीयः किञ्चीहिः श्रेष्ठः गिर्याङ्गा रजनी-
इयम्' सुष्ठु ।

गिरौन्द उ० गिरिन्द इव श्रेष्ठत्वात् इतः वा । हिमा-
लये पर्यते अचलराजशब्दे ८१४० विवृतिः । मन्त्रा-
देवे च कैलासेश्वरत्वतस्तु तथात्वम् । "भाववच्च गिरी-
न्द्रोऽसौ सम्भावयति चेतसि" काशी० ६६ अ० ।

गिरीय उ० गिरेः कैलासस्य ईशः । मन्त्रादेवे अमरः ।
"सुतां गिरीशप्रतिपत्तमानसाम्" कुमा० । गिरीणाभीशः ।
रहिमालये । गिरां वाचाभीशः । श्वाचक्षतौ च मेदि० ।

गिर्वणम् उ० गिरा स्तुत्या वन्द्यते वन-कर्म्मणि अमुन् सं-
श्रान्त्वात् णत्वं प्रथो नोपपददीर्घः । श्ववनीये देवभेदे ।
"गिर्वणादेवो भवति गोभिरेन" वनयन्त्रि निरु० ६।१४ ।
"सोमास इन्द्र ! गिर्वणः" ऋ० १।५।७ । "गोभिः
स्तुतिभिः संभजनीयो देवविशेषः" भा० । कर्त्तरि
अमुन् । स्तोतारि च । "धीरो गिर्वणस्तु विद्वानः" ऋ०
१०।११।१२ । "गोभिर्वननि भजन्ते इति गिर्वणसः
स्तोतारः वनतेरमुनि रूपम् उपपददीर्घाभावान्छान्दसः ।
तदन्तात् कप् । "क्याच्छन्दसि" पा० उपस्यवः स्तो-
तृन् कामयमानः" भा० । "परि त्वा गिर्वणो ! गिर
इमा भवन्तु विवृतः" शत० ब्रा० १।६।१२४ ।

गिर्वन् उ० गिरा वन्द्यते वन-विच् नि० उपपददीर्घाभावः ।
इन्द्रादौ देवे "इन्द्रो वै गिर्वो" शत० ब्रा० १।६।१२४ ।
गिर्वाहस् उ० गिरा स्तुतिवाचा उच्यते नि० उपपददीर्घा-
भावः । "स्तुतिवाक्शश्वनीये इन्द्रादौ देवे । "न जग्मर्गि-
र्वाहो ! अथाः" ऋ० ६।२४।६ ।

गिल गिल गिलने सक० तृ० पर० सेट् । गिलति गिलन्
सार्धधातुकविप्रत्ययम् । गिरतेः रश्च लः इत्येके ।
किन्तु गिलन इति निर्देशात् सौलोऽयं धातुरित्येव उच्यते ।
गिल लि० गिल-क । भञ्जके । "गिलेऽगिलस्" वार्त्ति०
एतत्परं पूर्वस्य सुम् । तिभिक्किलः । "तिभिक्किलगि-
लोऽयस्ति तडिलोऽयस्ति राघव !" गिलस् तृ न
गिलगिलः "गेलगिले च" पा० । तिभिक्किलगिलः
इत्यादौ सुम् । २कुम्भीरे उ० शब्दच० । तस्य सर्वपदा-
रस्य चर्वणाभावेन गिलनात् तथात्वम् । कर्म्मणि
मूल० क । २जम्बीरे शब्दच० । तस्य दन्तशठत्वेन चर्वण-
नरेण गिलनात्तथात्वम् ।

गिलगिल उ० गिलं कुम्भीरं गिलति गिल-क । अगिलस्ते-
षु लोके न सुम् । गिलपाहे नम्रे (हंगर) ।

गिलपाह उ० गिलं कुम्भीरं गृह्णाति अह-अण् उप० स० ।
नम्रे राजनि० ।

गिलन न० सौ० गिल-ल्युट् गिलन इति निर्देशात् न
गुणः । चर्वणमन्तरेण भञ्जके(गिला) अमरः ।

गिलायु "यन्मर्गवे त्वामलकास्त्रिमात्रः स्थिरोऽस्त्रिभुक् स्वात्
कफरक्तमूर्तिः । संवृज्यते सक्तमिवाशनञ्च स शक्त
साध्यस्तु गिलायुसंज्ञः" सुचुतोक्ते कण्ठरोगभेदे ।

गिलि स्त्री गिल-भावे इन् । गिलने अमरटी० ।

गिलित लि० गिल-क्त । भञ्जिते अमरः ।

गिलोद्य उ० मधुरफले डलभेदे । "कृतकद्रिगलोपियालेत्वा-
द्युपक्रमे "समासेन मधुरो वर्गः" सुचुतः ।

गि(गे)ण्णु लि० "गै-गाद्याभ्यामिण्णु च् उणा० ६।१५ च् आङ्गुणः ।
इण्णु गति केचित् पठन्ति तन्मते आतो लोपः । गायने
२सामादिगायके उ० । उज्ज्वलदन्तीये तु इण्णु जित्येव
पाठः मतान्तरे एण्णु क् इति पाठान्तरसङ्गा आतो लोपे
रूपसामान्यसङ्गा चित्स्वरभावात् स्वर भेद इत्युक्तं
तेन शब्दकल्पद्रुमे गिण्णु इत्यदन्तशब्दकल्पनं प्रामादिकम् ।
तथा च गिण्णु रिति, गेण्णु रिति वा शब्दरूपद्वयम् ।

गीत न० गे-गाने भावे क्त । गाने स्वरविशेषनिष्पाद्ये ।
शब्दभेदे । तच्च द्विविधं लौकिकं वैदिकञ्च तत्र गान-
शब्दे वैदिकगानलक्षणादिकसक्तं लौकिकमधुनोच्यते ।

"धातुमालासमायुक्तं गीतमिदमुच्यते वृषैः । तत्र
नादात्मकोधातुमाला हासरसद्वयः" । तद्विविधं यथा
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्मगालविभागतः । यन्म-
खाद्येणुवीणादि गालन्तु सुखजं मतम् । निवन्म-
मनिवन्मञ्च गीतं द्विविधमुच्यते । अनिवन्म भवे-
द्गीतं वर्षादिनिवन्म विना । तद्वा गमकधात्वाद्यै
रनिवन्म विनाकृतम् । निवन्मञ्च भवेद्गीतं तालमान
रसाक्षितम् । अन्दोशमकधात्वाद्यैर्वर्षादिनिवन्मैः क-
तम् । अन्भिः पाद्यमभूद्गीतं सामन्तः समपद्यत ।
यजुर्ध्वेऽभिनया जाता रसासाधर्वणः स्रुताः । अथ
संगीतलक्षणम् "तालवाद्यानुगं गीतं नटोभिर्यत्र
गीयते नृत्यस्यानुगं तं रङ्गे तत्सङ्गीतकमुच्यते ।
सङ्गीतकेन रच्येण सुखं यस्य न चेतसि । मनुष्य-
रूपभो लोके विधिर्नैव स वञ्चितः । संसारदुःख
दग्धानासुतमानामनुपह्वान् । प्रभुणा शङ्करेशाल
गीतवाद्यं प्रकाशितम् । गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तीर्थ-
विक्रमिदं मतम् । त्वय्यशब्दोदङ्गे स्वात् सर-

जेऽपि च दृश्यते । गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्राणामुचरो भूत्वा तेनैव स ह भोदते । गीतेन हरिणा रक्तं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः । वनादाद्यानि फणिनः शिशवो न रुदन्ति च । हृदि चमत्कृतये किमतः परं फणिवरोऽश्वतरो वत पञ्चमः । अपि स्मृतां यदवाप सदात्मसां मधुरगीतवशीकृतमधुरः । परमानन्दविबुधैर्नमभिमतफलं वशीकरणम् । सकल-जनचित्तहरणं विसृज्योजं परं गीतम् । “शुद्धशाल-मसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् । एता साद्यभवा सपा-ठकरं तत् पञ्चतानेश्वरः कैराते स्वरचक्रपालविजया पत्रं त्रिभङ्गितया । टेङ्गार्णवरः पुटो द्विपदिका सक्त-यलीमाहकालम्बोदशङ्ककर्षणीति कविताः शुद्धासु ते विंशतिः” सङ्गीतदा० । एतादीनामेतेषां विंशति संख्य-कानां प्रबन्धगीतानामङ्गानि षट् भवन्ति यथा “पदं तानो विरुद्धं तालः पाठः स्वरस्तथा । एतादीनां षट्-ङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना । पौनरुक्त्यं न देशीये गीते दोषोऽभिजायते । शीघ्रोच्चारणे वर्णानां तथा चैव प्रसारणे । निष्कान्त्ये विसम्बौ च संयुक्ताक्षरमोजये । परिवर्त्ते ऽक्षराणाञ्च सुखदोषव्यतिक्रमे” । शालगुह्यं यथा “ध्रुवकोमण्डकयैव प्रतिमण्डोनिसारकः । वासकः प्रतिलाभश्च तथान्वा चैकतालिका । यतिश्च भुमरि चेति शालगं सुखमीरितम्” । सङ्कीर्णसूत्रं यथा “चैत्रोमङ्गलकक्षाया न गणिका चर्चतिनाटोच्चरी दोहा स्याद्वल्लभायुखलो गीता च गोविन्दया । ऐम्बो-कोय्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि कामहिना संज्ञे-मेण चतुर्दश प्रकटितान्यन्वाधमानि क्रमात् सङ्गीतदा० । अधिकम् उल्लोच्यशब्दे ११७२ पृ० दृश्यम् । स्वार्थं क तत्वात् “काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्दखिलानि च । शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः” अग्निपु० । कर्मणि क्त । २शब्दिते मेदि० । ३स्तुते ऽगान-कर्मणि क्तगाने त्रि० । “गीता सुगीता कर्त्तव्या” गानशब्दे उदा० ।

गीतगोविन्द पु० गीतगोविन्दोऽत्र । जयदेवकृते श्रीकृष्ण-चरितख्यापके द्वादशसर्गाङ्गके पद्यभेदे । “यच्छृङ्गार-विवेकतत्त्वमपि सत्काव्येषु लोलायितम् तत्सर्वं जय-देवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः । सानन्दाः परि-शोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः” गीतगो० ।

गीतप्रिय त्रि० गीतं प्रियमस्य । १गानरक्ते २महादेवे पु०

शकुमारानुमनमाहकामेदे स्त्री । “गीतप्रिया च कल्याणी रुद्रोभाऽभितामना” भा० गत्यु० ५ अ० माहगणोक्तौ ।

गीतमोदिन् त्रि० गीतेन भोदते सुद-ण्णिनि । १गीतेना-भोदकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । २किञ्चरे पु० शब्दरे० ।

गीता स्त्री गै-कर्मणि क्त । १शुद्धशिवकल्पनया आत्मविद्योप-देशात्मके कथाविशेषे सा च भगवद्गीतारामगीतादिभेदात् बहुला किन्तु भगवद्गीतायामेव प्रसिद्धिः । “गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मानाभस्य सुखपद्मात् विनिःसृतेति” श्रीधरस्वामिधृतवचनम् । प्रसिद्ध गीतायास्तात्पर्यादि नोक्तकण्ठेन समस्याहि यथा

“भारते सर्ववेदार्थो, भारताद्यं कृतज्ञः । गीतायामस्ति, तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता । कर्मोपास्तिज्ञानभेदेः शास्त्रं काण्डत्रयात्मकम् भक्तिसूपासनाकाण्डात्, तीर्थाच्चातिरि-च्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यत्तदुपासते । इति शुद्धैव वेदास्य ऋपास्मादन्यतेरिता । इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कलिकेण हि । कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डलितयात्मा निग-द्यते” । मधुसूदनसरस्वतीभिस्तु गीतागूढार्थदीपिन्यां तत्प्रयोजनादिकं विस्तरेण दर्शितं यथा

“महेतुकस्य संसारस्यात्मनोपरमात्मकम् । परं नि-अथैवं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् । सद्भिदानन्दरूप-न्तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् । यत्प्राप्नोते समारब्धाः वेदाः काण्डत्रयात्मकाः । कर्मोपास्तिज्ञाना ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् । तद्रूपाष्टादशाध्यायी गीता काण्ड-त्रयात्मिका । एकमेकेन षट्केन काण्डमलोपलभ्यते । कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्वयोः । यतः सत्त-ज्ञाने भास्ति तयोरतिविरोधतः । भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता । उभयानुगता सा हि सर्वविघ्ना-पनोदिनी । कर्ममित्रा च शुद्धा च ज्ञानमित्रा च सा त्रिधा । तत्र तत्र प्रथमे काण्डे कर्म तत्तत्रागवर्धनात् । त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निष्क्यते । द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठार्थनया ततः । भगवान् परमानन्दस्तत्-पदार्थोऽवधार्यते । तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्याद्यैः वर्ण्यते स्फुटम् । एवमप्यत्र काण्डानां संबन्धोऽस्ति परस्परम् । प्रत्यध्यायं विशेषन्तु तत्रतत्रैव वक्ष्यते । उक्तिसाधनपर्यटं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते । निष्कामकर्मावृत्तानं त्यागात् कामनिषिद्धयोः । तत्रापि परमोपार्थो जपस्तुत्यादिकं हरेः । जीवपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा । निवृत्तानिर्विवेकस्तु जायते सुहृदसौदा । इहामूर्ध्वार्थ

वैराग्यं यशीकाराभिवं क्रमात् । ततः शमादिसंपत्त्या
संन्यासनिष्ठता भवेत् । एवं सर्वपरित्यागानुसुचया
जायते इडा । ततो गुरुपसदनसुपदेश्यहस्ततः । ततः
सन्देहहानाय वेदान्तप्रवणादिकम् । सर्वसुत्तरभीमा-
साशास्त्रमन्त्रोपयुज्यते । ततस्तत्परिपाकेण निदिध्या-
सननिष्ठता । योगशास्त्रं तु संपूर्णसुपक्षीणं भवेद्विह ।
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यान्तत्त्वमतिर्भवेत् । साक्षात्-
कारो निर्विकल्पः शब्दादेवोपजायते । अविद्याविनि-
वृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् । तत आवरणे क्षीणे
क्षीयेते भ्रमसंशयौ । अनारब्धानि कर्माणि नश्यन्त्येव
समन्ततः । न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावनतः ।
प्रारब्धकर्मविशेषाद्भासना तु न नश्यति । सा सर्वतो बलवती
संयमेनोपशम्यति । संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति
यत् त्रिकम् । यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्णसुपयुज्यते । ईश्वरो
पणिधानान्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् । ततोभवेन्मनोनाश-
वासनाक्षय एव च । तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इ-
त्यपि । युगपन्वितदाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्वा भवेत् । विद्वत्-
संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ कृतम् । प्राग्विज्ञो यएवांशो
यत्नः स्यात्तस्य साधने । निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्प-
समाधिना । निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेद्वै त्विभूमिकः ।
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्यो द्वितीये परवोधितः । अन्येह-
तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः । एवम्भूतो ब्राह्मणः
स्याहरिषो ब्रह्मपादिनाम् । गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णु-
भक्तश्च कथ्यते । अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मारति-
सादा । एतस्य कृतकत्वत्वाच्छास्त्रमस्मान्निवर्त्तते । यस्य देवे
परा भक्तिर्यथा देवे तथा पुरो । तस्यैतं कथिता ह्यष्टौः
प्रकाशने महात्मनः । इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन
मनसा गिरा । सर्ववैश्यानु भगवद्भक्तिरत्नोपयुज्यते ।
पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् । अन्यथा विघ्नवा-
त्कुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा । पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते
ह्रस्वगोऽपि सः । एतेककर्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ।
यदि प्राग्भवसंस्कारैरचिन्त्यत्वात् कथन । प्रागेव कृतकत्वः
स्यादकस्मात् फलपातवत् । न तं प्रतिहतार्थत्वाच्छास्त्र-
सारव्यभिच्यते । प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासादुक्तोऽयं भगवत्-
कृपा । एवं प्राग्भूमिसिद्धावष्टुत्तरोत्तरभूमये । विघ्नेषा
भगवद्भक्तिर्मा विना सा न सिद्ध्यति । जीवन्मुक्तदशायां
त न भक्तेः फलकल्पना । अद्वैतत्वादिवत्तेषां स्वभावो
भजनं हरेः । अत्मारामाय मनयो निर्वन्द्या अयु र-

क्रमे । कुर्वन्त्यैतर्को भक्तिमित्यंभूतयुगो हरिः । तेषां
ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । इत्यादिवचनात्
प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते । एतत् सर्वं भगवता गीता-
शास्त्रे प्रकाशितम् । अतो व्याख्यातुमेतन्म
मम उत्सृजते श्दशम् । निष्कामकर्मोत्थानं मूलं मोक्षस्य
कीर्तितम् । शोकादिरागुरः पापमा तस्य च प्रतिबन्धकः ।
यतः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनात् । फलाभिभन्धि
पूर्वा वा साहचर्या क्रिया भवेत् । आविष्टः पुरुषो
नित्यमेवमासुरवापमभिः । पुनर्दलाभायोऽयः सन् लभते
दुःखसन्ततिम् । दुःखं स्वभावतो द्वेषं सर्वेषां प्राणिना-
मिह । अतस्तत्साधनं त्वाज्यं शोकमोहादिकं विदा ।
अनादिभवसन्ताननिरुद्धं दुःखकारणम् । दुष्प्रजं
शोकमोहादि केनोपायेन ह्रीयताम् । एवमाकाङ्क्षा-
विष्टः पुरुषार्थोन्मुखं नरम् । बुबोधयिषुराहृदं भगवान्
शास्त्रसुतमम् । व्यासप्रणीताध्यात्मरामायणानुगता
रामगीता भारतानुभविर्कोक्ते ब्राह्मणगीतानुगीते
देवीभागवतोक्ता देवीगीता वैष्णवभागवतोक्ता गोपीगीता
तन्त्रोक्ता शिवगीता इत्यादयो बह्विधो गीताः सन्ति ।
ताश्च सर्वा एव अध्यात्मविद्याप्रकाशिकाः । अपराधशब्दे
२२२ पृष्ठवक्तव्ये प्रत्यक्षं गीताध्यायपाठफलसुक्तम् ।
गीतायन न० इतः । गानसाधने वेणुवृद्धकादौ गीतायनैः
दुन्दुभिर्गङ्गवेणुभिः भाग० ४।४।६ ।
गीतासार पु० गीताया भगवद्गीताया सारः संक्षेपेणार्थ-
कथनमत्र । गरुडपुराणानुगते २१५ अध्यायादिकवे
भगवद्गीतायैर्ज्ञानसंक्षेपरूपग्रन्थे ।
गीति स्त्री गै-भावे क्तिन् । गाने । “तवास्मि गीति-
रागेण हारिणा प्रसभं कृतः” । “अहोरागपरिवा-
हिणी गीतिः” शकु० । “युताप्सरोगीतरपि क्षणे-
ऽस्मिन्” कुमा० । “आर्याप्रथमदलोक्तं कथमपि ल-
क्षणं भवेदुभयोः । द्रवयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं
गीतयान् भुजङ्गेशः” पृ० २० उक्ते शमावाप्तभेदे ।
गीतिका स्त्री गीतिरिव कायति कै-क । गीतितुल्यमाद्यायां
“गायत्री पठते यस्तु वर्णशङ्करलक्षया । गाथा च गी-
तिका चापि तस्य सम्प्रदाये न्यप !” भा० व० ८५७ ।
“गाथा स्वरनियमहीना गद्यवन्मुखाद्भिः सरति । गा-
थैव स्यात्गीतित्वत् स्वरवर्णप्लुता गीतिका” नीलक० ।
“सगणो जयन्मभरैः स्रगैः कथिता बुधैरिह गीतिका”
पृ० २० टी० उक्ते श्विथस्वरपादके समवतुष्पादवर्णवृत्त-

भेदे च । स्वार्थे क । गीतिका श्गीतो गाने ।
गीथा स्त्री गै-थक् । वाचि । “एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा
उत् प्राणेन होतं सर्वसत्त्वं, वागेव गीथा उच्च गीथा
चेति स उद्गीथः” शत० ब्रा० १४।४।१।०५ । “वागेव
गीथा उद्गीथाभिव्यक्तिरूपा गायतेः शब्दार्थत्वात्” भा०
गीरथ ५० गीः रथ इवास् । १। गोप्यतौ त्रिका० । २ जीवा-
त्तानि शब्दार्थचि० ।

गीर्ष्मं त्रि० गृ-निगरणे शब्दे कर्माणि क्त । १ शिथिले
२ स्तुते शिथिलिते च अमरः । [अमरः ।

गीर्ष्मि स्त्री गृ-भावे क्तिन् । १ स्तुतौ श्वर्षने शिथिलने च
गीर्दंवी स्त्री गिरोऽधिष्ठात्री देवी । १ सरस्वत्याम् शब्दरत्ना० ।
गीर्षति ५० इत० अहरा० वा रः । १ इहसतौ । २ पश्चिहते
च पक्षे पविर्गौ गीर्षतिः गीः पतिशब्दावयवत् अमरः ।

गीर्वा(र्वा)ण ५० गोरेव वाणः कार्यसाधनत्वाद् अस्त्वं गम्य ।
१ देवे सुरे । अलः स्वमध्यमे गिरं स्तुतिरूपां वहुत वन-
याचने अण् “पूर्वपदात् संज्ञायामिति” पा० णत्वम्
उप० स० । देवानां स्तुतिप्रियत्वात् तदात्वमिति भेदः ।

गीर्वा(र्वा)णकुसुम न० गीर्वा(र्वा)णप्रियं कुसुमम् ।
देवकुसुमे लघुक्ते राजनि० गीर्वाणपुष्पादयोऽप्यल ।

गीर्लता स्त्री गीरिव विस्तीर्णा लता । महाज्योतिष्मतील-
तायाम् राजनि० ।

गीर्वत् त्रि० गीरव्यस्य सतप् “जन्दरीरः” पा० मस्य यः ।
वाक्ययुक्ते जन्दरीर्युक्तेः लोके न यः । गीर्वत् इति ।

गु ध्वनौ अव्यक्तशब्दे भ्वा० धातुः अक० क्तिन् । श्रवते व्य-
गोष्ट । लुगुवे । “उपो वेनस्य जोगुवानः” ऋ० १।६।१।

१४ । गुङ् अव्यक्ते शब्दे व्यक्तात् यङ्लुकि पदव्यत्ययेन
शानच्” भा० । “विद्यास्त्रज्ज्ञासु जोगुवे” ऋ० ५।६।
४।२। “जोगुवे शब्दवामीति” भा० पूर्वत् पदव्यत्ययः ।

गु विद्योत्सर्गे तदा० कुटा० पर० अक० क्तिन् । गुवति अयुत
व्योदित् क्त तस्य नः “दुग्धोर्दीर्घश्च” पा० दीर्घः गूतः ।

गुग्गु(ल)लु ५० गुज-किप् गुक् व्याधिः ततो गुङिति रज्जति
गुङ-क कु या डलवोरेकत्वम् । स्नानामख्याते उच्चभेदे,
अमरः । भरतस्तु इममदलमथाह स्म । २ रक्तशोभा-
ज्जनवले शब्दच० ।

“श्रीवासकरसुगुगुलुभल्लुतककुन्दुल्लुचसर्जरसैः” ला-
लाकुन्दुल्लुगुगुलुल्लुहधूमकपित्थविल्वमध्यानि” इ० स०
५० क० । तस्य पर्यायभेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“गुग्गुलु देवधूपश्च जटातुः कौशिकः पुरः । कुम्भा-

लु खनकं क्लीवे महिषाक्षः पल्लवः । महिषाक्षः
महानीलः २ कुसुदः २ पद्म ४ इत्यपि । हिरण्यः ५ पञ्चमो
ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः । भृङ्गाक्षनसर्वणस्तु
महिषाक्ष इति श्रुतः । गहानीलस्तु विज्ञेयः स्नानाम-
समलक्षणः । कुसुदः कुसुदाभः स्वात् पद्मो माणिक्य-
सन्निभः । हिरण्यस्थस्तु हेमामः पद्मानां लिङ्ग
भीरितम् । महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिता
बुभौ । ज्ञयानां कुसुदः पद्मः स्वस्वारोग्यकरौ परौ ।
विशेषेण सतुष्याणां कनकः परिकीर्त्तिबः । कदा-
चिन्महिषाक्षस्य मतः कैचिन्नृणामपि । गुग्गुलु
विशदक्षित्तो भीर्योष्णः पित्तहः सरः । कपायः कटुकः
पाके कटू रूक्षो लघुः परः । भग्नसन्धानजटु हृद्यः
सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनः । दीपनः पिच्छिलो दल्यः
कफपातत्रणापघ्नीः । मेदोमेहाश्मवातांश्च स्नेह
कुष्ठामभारतान् । पिष्टिकायन्विशोफार्शः गण्डभाला
क्षमीन् जयेत् । माधुर्याक्षमयेदातं कषायत्वाच्च पि-
त्तहृत् । तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहृत् ।
स नवो हृत् हृणो हृद्यः पुराणस्तुतिसेखनः । स्निग्धः
काञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः । नूतनो गु-
ग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः । शुक्लो दुर्गन्ध-
कश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः । पुराणः स तु विज्ञेयः
गुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः । अश्वं तीक्ष्णामकीर्णञ्च
व्याघ्रं श्वममातपम् । मद्यं रोपन्त्यजेत् सम्यग्गुणाधी
पुरसेवकः” पुरः गुग्गुलुः ।

अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकचर्चं यथा “जायन्ते पुर-
पादपा मरुभुवि स्त्रीष्टोऽर्कसन्नापिताः शीतसौ शिशिरे-
ऽपि गुग्गुलुरसं सञ्जति ते पञ्चधा । हेमामं महिषा-
क्षित्तल्यमपरं सत् पद्मरागोपमं भृङ्गाभं कुसुदद्युति-
ञ्च विधिना याह्या परोक्षा ततः । वङ्गौ ज्वलनि त-
पने विकस्यं प्रयानि क्लिद्यानि कोष्ठासन्निभे पयसः स-
मानाः । याह्या शुभाः परिहरेत्तद्विरकालजातान् कङ्गार-
वणसमपूयविमन्त्रवर्णनिति” प्रयोगाश्रितम् । अस्य वङ्गि-
५० उत्पत्तिस्थानसङ्क्षम् यथा

“गोरचना या मङ्गल्या संजाता सर्वकामिका । गुग्गु-
लुस्तु ततो जातो गोमूलाच्छुभदर्शनः” ।

गुग्गुलुक त्रि० गुग्गुलुः पण्यमस्य किशरा० वृन् । गुग्गु-
विक्रतेरि स्त्रियां प्रिप्वात् ङीप् ।

गुग्गुलुगन्धि ५० स्त्रो गुग्गुलुर्गन्धो लेयोऽस्य अत्यार्धग-

गन्धस्तेत् समा०। गवि“गावो गुग्गुलुगन्धयः” प्रा०त०यमः
गुग्गुलुगोर्गन्धमवत्वात् गोस्तथात्वम् गुग्गुलुगन्धे तत्-
कथा। गुग्गुलुगोर्गन्ध इव गन्धोऽस्य वा इव समा०।
२गुग्गुलुगन्धयुक्ते लि०।

गुग्गु स्त्री कुङ्कुटो०। कुङ्कुतिथौ। “या गुग्गुय्यां सिनी-
वाली या राका या सरस्वती” अ० २।३१।८।

“अथ गुग्गुशब्देन राकासिनीवाल्मीकः साङ्ख्यस्यात् कुङ्कु-
रुच्यते” भा०।

गुच्छ(त्स) पु० गु-सं० किप् युतं छति स्मति वा लो-सो-वा
क। कलिकाकुसुमादिभूतमूहवति। स्तवके, काण्डन्युन्ये
मूलत एव शाखाप्रधानसंघातको धान्यमल्लिकादेः
२स्तव्ये, ह्यातिशयदृष्टिके शृङ्गारभेदे, ४मयूरपुच्छे
च भेदि०। ५मल्लिकादौ च “गुच्छयुल्लं तु विविधं”
तथैव लक्षणजातयः। १वीजकाण्डरूपाण्येव प्रताना वज्र
एव च। तमसा वज्ररूपेण वेदिताः कर्म्महेतुना।
अनःसंघा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः” मनुना तेषां
कर्म्महेतुतोक्ता। “मूलतएव यत्न लतासमूहो भवति न
प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमुलाः
संघातजाताः शरेषुप्रभृतयः” कुङ्कु०। ६गुच्छकरञ्जे
भेदि०। स्तवके पु० स्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप्।
“वपुर्गुच्छदगुच्छगुग्गुयः” माघः। स्तव्ये क। गुच्छक
उक्तोद्देशे। संघायां कन्। रीठाकरञ्जे यन्त्यपरे
न० भाव०।

गुच्छ(त्स)काणिग्र पु० गुच्छः कणिग्रोऽस्य। धान्यभेदे राजनि०
गुच्छ(त्स)करञ्ज पु० गुच्छाकरः करञ्जः। करञ्जभेदे
राजनि०। “कटुगुच्छकरञ्जस्तु तिक्तोष्णो विषवातहृत्।
कण्डूविचर्चिकाकुष्ठस्त्वर्गन्धगोपनाशनः” राजनि०।

गुच्छ(त्स)दन्तिका स्त्री गुच्छीभूता दन्ताः पुष्परूपाः सन्त्यस्याः
ठन्। कदल्याम् राजनि०। तस्या हि मोचकरूपे
पुष्पे गुच्छाजितदनरूपत्वात्तथात्वम्।

गुच्छ(त्स)पत्र पु० गुच्छाजतीनि पत्राण्यस्य। तालवृक्षे
राजनि०। तस्य हि प्रत्येकपत्रस्य गुच्छाजकत्वात्तथात्वम्।

गुच्छ(त्स)पुष्प पु० गु(त्स)गुच्छाजतीनि पुष्पाण्यस्य। सप्तच्छद-
वृक्षे २रीठाकरञ्जे श्वातकां स्त्री राजनि० ङीप्।

गुच्छ(त्स)फल पु० गु(त्स)गुच्छाजतीनि फलान्यस्य। १रीठाक-
रञ्जे, २राजादव्यां, ३कतके च। ४अग्निदमन्यां, ५काक-
माध्यां, ६द्राक्षायां ७कदल्याश्च स्त्री राजनि० टाप्।

गुच्छ(त्स)वध्ना स्त्री गुच्छेन बध्यते बन्ध-वा० रक्।

गुग्गुलावृक्षे राजनि०। [गुग्गुलालिनीवृक्षे राजनि०।

गुच्छ(त्स)मूलिका गुच्छाजति मूलमस्या कप् अतदन्त्यम्।

गुच्छा(त्सा)ङ् पु० गु(त्स)गुच्छ इव कद्रोति कृष्ण-कृष्। च-
त वैशतिर्यष्टिके हारभेदे। इत०। गुच्छ(त्स)स्तव्ये पु० न०।

अमरः। [आ+ला-क वा। मूल्ये राजनि०।

गुच्छा(त्सा)ल पु० गुच्छाय अलति अल-अच् गुच्छमालाति

गुच्छा(त्सा)हृकन्द पु० गुच्छमाह्वयति अह्न-ह्वे-क गुच्छा-
ह्वः कन्दोऽस्य। गुलुहृकन्दे राजनि०।

गुज ध्वनौ तदा० कुटा० पर० अक० सेट्। गुजति अगुजिष्ट
जुगोज। प्रनिगुजति। [जुगोज।

गुज कूजने भ्वा० पर० अक० सेट्। जोजति अगोजीत्।

गुज कूजने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। गुज्जति अगुज्जीत्।

जुगुज्ज गुज्जितम् गुज्जः गुज्जन्। (गुनगुन)
इति ध्वनितमिह कूजनम्। “न जुगुज्ज यः कल-
मिति”। “न गुज्जितं तन्न जह्जार यन्मनः”।

“रेणून् उपरिरे गुञ्जा” जुगुञ्जुः करवृत्तिताः” भट्टिः।

“लताकुञ्जं गुञ्जन्मदपदलिपुञ्जं चपलवन्” “गुञ्जन्
मत्तमधुवतः” सा० द०।

गुज्ज(र्ज)री स्त्री। रागिणीभेदे। तत्स्वरूपं सङ्गीतदा० उक्तं

यथा “श्यामा सुकेशी मलयदुभाषां स्मृदुल्लसत्पल्लव-

तल्लयाता। सुतेः स्तराणां दधतो विभागं तन्मोसुखात्

दक्षिणगुज्ज(र्ज)रीयम्” कावभेदे तस्या गानं निषिद्धं

तल्लैव “नाटी गौडी वराटी च गुज्ज(र्ज)री दे-

शिरैव च। पूर्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति त-

द्विदः” २रागभेदे च “गुज्ज(र्ज)रीरागैकतालीतालैः

गीयते” गीतगो०।

गुञ्ज पु० गुजि-अच्। १पुष्पस्तवके शब्दर०। भावे घञ्।

गुञ्जने (गुनगुन) इति २ध्वनौ च। भावे ल्युट्। गुञ्ज-

नमप्यत्र ध्वनौ। [शब्दच०।

गुञ्जकृत पु० गुञ्जं ध्वनिभेदं करोति कृ-किप्। १भ्रमरे

गुञ्जा स्त्री गुजि-अच्। १लताभेदे (कुं च) तत्फलं अपि च-

क्यादिरित्वादणो लुक्। “तल्लया यथाभ्यां कथितात्

गुञ्जेति” लीलावती। २गोधूमहयनाने, राजनि०

३चतुर्धन्यमाने, वैद्यकम् “श्वेता रक्तोदटा प्रोक्ता कृष्णला

चापि सा कृत्या। रक्ता सा काकचिह्नी स्यात् काक-

चली च रत्तिका। काकादनी काकपीलुः सा

कृता काकवल्ली” “श्वेतरक्तप्रभेदेन श्वेयं गुञ्जा-

इयं बुधैः। गुञ्जाइयं तु केश्यं स्यात् वातपित्त-

ज्वरापहम् । सुखयोग्यमश्वासं यथा मदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं हृद्यं वक्ष्यं कण्डूवृणं हरेत् ।
लभोन्द्रलुप्रकुपानि रक्ता च धवलाऽपि च" भावप्र०
तद्गुणा उक्ताः । सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये"
शा० ति० नवदुर्गामन्त्राभिचारे । तत्र स्मार्त्तवैदिकपौरा-
णिककृत्येषु त्रिव्यमिता गुञ्जा वैद्यके तु चतुर्व्य-
मितेति भेदः । कर्पशब्दे १७७४ पृष्ठद्वयम् । "सहस्रि-
ज्वरैरुपासितं न हि गुञ्जाफलमेति सोष्यताम्"
साधः । "अनर्विधमयाज्ञोता बहिर्यैव मनोरमाः
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योपितः" पद्धत० ।
"तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते"
भ्रमरा० । कर्त्तरि क्त्वा । ४ पटहे । भावे क्त्वा । ५ कल-
ध्वनौ मेदि० । इच्छायां लिका० । आधारे क्त्वा ।
७ परिदाम्ये शब्दरत्ना० । तत्र सुरासपगन्धेन भ्रमर-
गुञ्जावाञ्छयात् तयात्वम् ।

गुञ्जिका स्त्री गुञ्जा+संज्ञायां कन् । त्रिव्यपरिमाणे शब्दच० ।
गुटिका स्त्री वक्ष्येव स्थायै क प्रयोगे । पटिकायाम् वर्तुलाकारे
पदार्थे । "समुद्रे गुटिकापातः" ज्यो० । "गुटिकापाता-
दिना व्यञ्जनं वा विभागः" दायभागः । "निर्द्धूतहार-
गुटिकाविशदं हिमाश्वः" रघुः । कवभावे ङीप् गुटी-
त्यपि तत्पार्थे ।

गुटिकाञ्जन न० "गैरिकं सैन्धवं क्ष्वां नागरञ्च यद्योत्त-
रम् । द्विगुणं पिष्टमद्भिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते" सुश्रुतोक्ते
ऽञ्जनभेदे । गुटिका पटिका तद्याभूतमञ्जनमित्यर्थः ।
"अञ्जनं क्रियते येन तद्द्रव्यमञ्जनं सतम् । रसो यटी
तथा चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम्" भावप्र० । सुश्रुतेऽपि
"पटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि च" ।

गुड वेदने चुरा० उभ० इदित् सक० सेट् । गुण्डयति-ते
अजुगुण्डत्-त । गुण्डितः गुण्डनम् । "प्रतिपद्य पदा
स्मृतुर्धरणीरेणुगुण्डितः" भा० शा० ७४ अ० । "अग्नि-
होत्रं लवोवेदास्तिदण्डं भस्मगुण्डनम् । बुद्धिपौरुष-
हीनानां जीविकेति वृहस्पतिः" सर्वद० । अय+समनात्-
वेदने । "रत्ननीतिमिरावगुण्डिते पुरमागे" कुमा० ।

गुड वेदने रत्नणे चूर्णने च चुरा० उभ० इदित् सक० सेट् ।
गुण्डयति-ते अजुगुण्डत्-त । गुण्डः गुण्डिता ।
गुण्डनं गुण्डा । [अगुडोत् । जुगोड ।

गुड रत्नणे व्याघाते च तदा० कुटा० पर० सक० सेट् । गुडति ।

गुड पु० गु-ड कित् । १ इत्युविकारे इत्युशब्दे ६०६ पृ०
विहतिः । "ऐक्षवं गुडवर्जितम्" ति० त० । गुडेन निर्हृत्तादि
गुड+अस्मा० । गुडर गुडनिर्हृत्ते लि० । गुडाय साधु
गुडा० ठञ् । गौडिक गुडसाधने इच्छौ । भक्ष्येण
भिन्नणे स० गुडधाना गुडौदन गुडमिश्रितधानादौ ।
"सिता चतुर्गुणा देवा यटीषु द्विगुणो गुडः"
वैद्यकम् । श्रगोले वर्तुलाकारपदार्थे "प्रादुरासन्
महीपाल ! काष्ठावसमया गुडः" भा० द्रो० २०० अ०
श्हस्तिमन्नाहे मेदि० । ४ यासे हेमच० । ५ काष्ठांक्षां
स्त्री राजनि० । इच्छुहीद्वये स्त्री गुडप्रायाः केशा
यस्य । गुडाक्षेपः अज्जुनः । उज्ज्वलद० ।

गुडक लि० गुडेन पक्तः पा० कन् । गुडपक्ते औषधादौ
गुड+स्वाद्यै क । श्रगोलाकारे पदार्थे । "मधुगुण्डप्रस-
गुडकाः" भा० व० १५ अ० । अस्मद्गुडकाः वर्तुलीयताः
प्लवाणाः" नील० । "नीतो च तद्युक्तात्" पा० परम्परया
अतृकम्पायाम् कन् । अतृकल्पप्रप्लादौ दीयमाने श्रगुड-
द्रव्ये च । हल ते धानकाः गुडका एहकि" सि० कौ० ।

गुडकारी स्त्री रागिणीभेदे हलायु० ।

गुडकुशाण्डक न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे यथा ।

"कुशाण्डस्य पलशतं सुखिन्नं निष्फुलीकृतम् ।
प्रस्थं दतस्य तैलस्य तश्चिस्तमे प्रदापयेत् । त्वक्पल-
धन्याकव्योपजीरकैलाहयानलम् । अन्विकं चव्यमानङ्ग-
पिप्पलीविश्वमेपजम् । मृदाकटं कशेरुञ्च प्रलम्बं
तालमलकम् । चूर्णीकृतं पलांशञ्च गुडस्य च तुलां
पक्ते । शीतोभूते पलान्दष्टौ मधुनः संप्रदापयेत् ।
कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनाञ्च शस्यते । क्षयानां
हृहृषं श्लेष्टं वाजीकरणसुप्तमम् । प्रमदासु प्रसक्तान
ये च स्युः क्षीणरेतसः । क्षयेण च मृहीतानां परमे-
तद् भिषग्जितम् । कासं दासं ज्वरं हिक्कां हलि
शर्दिमरोचम् । गुडकुशाण्डकं स्थातमग्निध्यां
समुदाहृतम् । अण्डकुशाण्डवत् पात्रं स्निग्ध-
कुशाण्डकद्रवः ।"

गुडची स्त्री गुडेन चीयते ची-ड गौ० ङीप् । गुडूच्याम् भरतः
गुडतृण न० गुडसाधनं तत्प्रधानं वा त्वयम् शा० त० । १ इच्छौ
राजनि० प्रयोगे । गुडनिष्पन्नमश्वत्थ शब्दरत्ना० ।

गुडत्वच् स्त्री गुड इव मधुरा त्वग् यस्याः । (दारचिनि)
ख्याते पदार्थे शब्दरत्ना० । "त्वक् स्वाद्वी तु गुडत्वक् स्यात्
तथा दारुसिता मता । उक्ता दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता

चानिलपित्तकृत् । सुरभिः शुक्रदा वस्त्रां सुखशोषक-
"शापहा" भावप्र० ।

गुडत्वचा स्त्री गुड इव मधुरा त्वचा यस्याः । गुडत्वचि (दार-
चिनि) ख्याते पदार्थे २२ अमोघ्ये (जयती) न० शब्दच० ।
गुडदा न० गुडप्रधानं दारु शाक० त० । इक्षौ लिखा० ।
गुडधेनु स्त्री दानार्थं गुडनिर्मिते धेनुभेदे । तद्विधिवत् हेमा० द्वा०
यथा "प्रथमा गुडगेतुः स्यात् एतधेनुस्तथाऽपरा । तिलधेनु-
स्तृतीया तु चतुर्थी जलसंश्रिता । क्षीरधेनुश्च विख्याता
मधुधेनुस्तथाऽपरा । सप्रभो गर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी ।
रसधेनुर्नवमी स्वादुशमी स्यात् स्वरूपतः" इत्युपक्रमे "ए-
तासां तु विधानञ्च समाचक्ष्य जगत्पते ।। किंरूपं केन
भक्त्यैव दातव्या तदिहोच्यताम् । मत्स्य उवाच । गुड-
धेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम् । तदिदानीं प्रव-
क्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् । लक्ष्णाजिनं चतुर्हस्तं
प्राग्प्रोषं विन्यसेज्ज, वि । गोमयेनोपलिप्तायां दर्भाना-
स्तीर्यं सर्वतः । लब्धेण कालजिनलङ्घनस्य परिकल्पयेत् ।
प्राङ्मुखीं स्थापयेद्देतुसदृक्पादां सवत्सुकामम्" । एणका-
जिनं लक्ष्णाजिनं प्राङ्मुखीं प्राक्शिरसमित्यर्थः । "तदु-
त्तरेण वत्सोऽपि तथैव परिकल्पनीयः । "उत्तमा गुड-
धेनुः स्यात्सदा भारचतुष्टयम् । वत्सम्भारेण कृतीत
भाराभ्यां मध्यमा स्मृता । अर्द्धभारेण वत्सः ! स्यात्
निजवित्तानुसारतः" । निजवित्तानुसारत इति इय-
सत्तममध्यमादिकल्पना निजवित्तानुसारतः कर्त्तव्ये-
त्यर्थः । "धेनुवत्सौ एतासौ तौ सितसूक्ष्माम्बरा-
हतौ । शुक्तिकर्णाविलुपादौ शुचिसूक्ष्माफलेष्णौ । सित-
सूत्रमिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ । ताम्बकद्रुक-
पृष्ठौ तौ सितचामररोमकौ" । कद्रुकं ककुत्प्रदेशः ।
"विद्रुमभ्यूयुगोपेती नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौम-
पुष्पौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । सुवर्णशृङ्गा-
भरणौ राजतनुरसंयुतौ । नानाफलमयैर्देनैर्प्राण-
गन्धकरशङ्कौ" । अत्र च स्मृतः परिमाणतश्च फल-
विशेष इति यथाशक्ति सुवर्णशृङ्गादित्वमवधेयम् ।
"इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरुपार्चयेत्" । "विधान-
मेतद्देनूनां सर्वासामिह पश्यते" । सर्वासामन्वय-
धेनुव्यतिरक्तानामन्वयगन्धव्यम् । तथा "एतदेव विधानं
स्यात् एवोषस्कराः स्मृताः । सन्नावाहनसंयुक्ताः सदा
पर्वणिपर्वणि । यवाश्विं प्रदातव्या भुक्तिशक्तिफलप्रदाः ।
शुभेयशक्तप्रदाः सर्वपापहराः शुभाः । अयने विभुवे

पुण्ये व्यतीपातेऽथ वा पुनः । गुडधेनुदयो देवा उप-
रागादिपर्वसु" मत्स्यपु० । अत्र इतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि
गुडधेनुक्तमेव । "विधानमेतद्देनूनां सर्वासामपि पश्यते
इत्यतिदेशात् "कुम्भाः, सुवर्णधेनूनामितरासान्तु राशयः"
इति तु भारचतुष्टयादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधार-
तयावस्थापनम्" हेमाद्रिदानचण्डम् ।

अन्यत् क्षीरधेनुशब्दे २२७२ प्र० दर्शितरीत्या कार्यम्"
"धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्मांम्बराहतौ । शुक्ति-
कर्णाविलुपादौ शुचिसूक्ष्माफलेष्णौ । सितसूत्रमिरालौ
तौ सितकम्बलकम्बलौ । ताम्बकद्रुकपृष्ठौ तौ सितचामर-
रोमकौ । विद्रुमभ्यूयुगयुतौ नवनीतस्तनान्वितौ । क्षौम-
पुष्पौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ । इत्येवं रचयित्वा
तु धूपदीपैः समर्चयेत्" पद्मपु० ।

गुडपाक पु० इत० । गुडस्य पाके वैद्यकोक्ते औषधपाकभेदे
तत्पाकप्रकारः चक्रदत्तेनोक्तो यथा "तोयपूषे"
यदा पात्रे क्षिप्रो न प्रवते गुडः । क्षिप्रश्च निचल-
स्तिष्ठेत् परितस्तु न शीर्यते । यदा दर्शविशेषः
स्याद्यावद्वा तन्तुलीमवेत् । एष पाको गुडादीनां सर्वेषां
परिकीर्तितः । "सुस्मनः सुखस्पर्शौ गुडः पाकसुपा-
गतः । पीडितो भजते तन्तु गन्धवर्णरसान्वितम्" ।

गुडपिप्पलीवृत न० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे ।

"सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे । विनि-
हन्त्यम्बपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम्" ।

गुडपुष्प पु० गुड इव मधुरं पुष्पमस्य । मधुकण्ठे (मौल)
(मञ्जया) कसरः ।

गुडफल पु० गुड इव मधुरं फलमस्य । पीलुङ्गे कसरः ।

गुडभङ्गातक पु० गुडेन पकः भङ्गातकः । पाकविशेषेण गुड-
पके भङ्गातकादिरूपे औषधभेदे चक्र० तत्पाको यथा
"भङ्गातकसङ्घसे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे रसे
तस्मिन् पचेद्गुडतुलां मिधक् । भङ्गातकसङ्घसाईं
क्षिप्वा तत्रैव दापयेत् । भिक्षेऽस्मिन्निफलाव्योष्य-
भानीसुसत्सैन्धवम् । कर्पाशसंस्ततं दद्यात् त्वगेलाप-
त्रकेशरम् । खादेद्गन्धलापेक्षी प्रातस्त्याग मानयः ।।
कुठार्शः कामलामेहप्रहृणौ गुल्मपाण्डताः । हृन्त्यात्
श्रीहोदरं कासकिमिरोगभगन्दरान् । गुडभङ्गातको-
द्योप श्लेष्माशौं विकारिणाम्" । प्रकान्तरं दद्यात् "दश-
मूल्यसुता भार्गी श्वदंष्ट्रा चित्तकं गटी । भङ्गातकसङ्घसञ्च
प्रलाशं काण्डेद् बुधः । पादशेषे जलद्रोणे रसे तस्मिन्

विपाचयेत् । दत्त्वा गुडतुलामिकां लेहीभूतं ससहरेत् ।
 माज्जिकं पिप्पलीतैलं भास्वकञ्च दापयेत् । कुडवं कुडव-
 ५ क्षाल त्वगेलाभरिचनद्या । कर्षःकासमुदावर्त्तं पाण्डुत्वं
 शोषमेव च । नाशवेह्निमादश्च गुडमञ्जातकः स्मृतः ।
 गुडभा स्त्री गुड इव भाति भा-क । यावनालशर्करायाम् ।
 राजनि० । [(कनकानटे । शब्दच० ।
 गुडमूल पु० गुड इव मधुरं मूलमस्य । कुट्टमारिपशाके
 गुडल न० गुडं कारयतया लाति ला-क । १गौड्यां
 मदिरायां शब्दच० । २गुहोत्पन्ने ति० ।
 गुडवीज पु० गुड इव मधुरं बीजमस्य । मसूरे राजनि० ।
 गुडशर्करा स्त्री गुडजाता शर्करा । गुडजातशर्करायाम्
 विका० ।
 गुडशिशु पु० गुड इव मधुरः शिशुः । रक्तशोभाञ्जने शब्दच०
 गुडा स्त्री गु-ड किञ्च । १छूहीद्वये श्वटिकायां गुटिकायां
 मेदि० । २उग्रोद्यां राजनि० ।
 गुडाका स्त्री गुडि वेष्टने वा० आकन् उपघालोपव ।
 १आलस्ये २निद्रायाश्च ।
 गुडाकेश पु० गुडा स्त्रीय केशा यस्य उच्यन्ते गुडाकाया
 निद्राया आलस्यस्य वा देशः । २गुडावत्केशयुक्ते
 अर्जुने । “गुडाकेशः अर्जुनः” उच्यते । २जिता-
 लस्ये “एवमुक्त्वा कृषीकेशं गुडाकेशः परल्पः”
 गीता । “गुडाकेशो जितालस्यः” मधुसूदनः १शिवे
 जटा० ।
 गुडाचल पु० दामार्थं कल्पिते गुडनिर्मिते मेरुरूपे पर्वते
 “प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः ।
 गुडाचलस्तृतीयस्तु” पद्मपु० दश मेरुस्तौ । गुड-
 पर्वतादयोऽप्यत्र । तद्विधिः हेमा० दा० ब्रह्मपु० ।
 “पुलस्त्य उवाच । “अथातः संप्रवक्ष्यामि गुडपर्वतस-
 ५ त्तमम् । यत्प्रदानाक्षरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् ।
 उत्तमो दशभिर्भैरवैर्मध्यमः पञ्चभिर्भूतः । त्रिभिर्भैर-
 वनिष्ठः स्यात्तद्वैनाल्यवित्तवान्” । भारः, परिभाषायां
 व्याख्यातः । “तद्गदामन्त्रं पूजाहैमश्चतुर्धनम् ।
 विष्णुस्य पर्वतांस्तद्वत् सरांसि वनदेवताः । होमं जागरणं
 तद्ब्रह्मोक्तपात्राधिवसनम् । धान्यपर्वतवत् कुर्याद्विभं म-
 न्नसुदोरयेत् । यथा देवेषु विद्याया प्रपरोऽयं जनार्दनः ।
 ५ सामवेदस्तु वेदानां मन्त्रादेवस्तु योगिनाम् । प्रखण्डः स-
 र्वमन्त्राणां मारीचां पार्थिवी यथा । तथा रसानां
 प्रवरः मदैवेक्षुरसो मतः । मम तस्मात् परां लज्जाम्

ददस्व गुडपर्वत ! । यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्याता त्वं
 गुडपर्वत ! । निवासश्चापि पार्थिव्यास्तस्मान्मां पाहि
 सर्वदा । अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमयं गिरिम् ।
 पूज्यमानः स गन्धर्वगैरीलोके महीयते । पुनः कल्प-
 यतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् । व्यायुरारोग्यसम्पन्नः
 शत्रुभिश्चापराजितः” इति पद्मपुराणोक्तो गुडपर्वत दान-
 विधिः । “श्रीभगवानुवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि
 गुडपर्वतसूक्तम् । सर्वपापहरं पुण्यं सौभाग्यजननं
 परम् । पुष्टिं शान्तिदञ्चैव सुखदं दिव्यभोगदम् । भा-
 रैश्च दशभिः कुर्यादवाशस्तथापि वा भवेत् । पूर्ववत्
 मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च” । पूर्ववदिति, ब्रह्माण्ड-
 पुराणोक्तधान्यपर्वतवदित्यर्थः । लोकपालसमोपेतं तथा
 काञ्चनशृङ्गस्थम् । सुक्ताफलविचित्राङ्गं वस्त्रालङ्कृतविष्णु-
 चम् । प्रवालकलतोपेतं इक्षुखण्डोपवेशुकम् । नितम्बं
 राजतन्मस्य मेखलाकारसंस्कृतम् । कुर्यात्ताम्रमयं स्तम्भं
 नानाधातुविभूषितम् । कृत्वा तभीदृशं शैलं सर्वधान्यस-
 माहतम् । सर्वैरधिपसमोपेतं रुद्रङ्गं समहाट्टुमम् ।
 कल्पयित्वा विधानेन सवितानं विचक्षणैः । कुशहमेकं
 ततः कृत्वा चतुःकोणं खलङ्कृतम् । नियोज्यास्तत्र वि-
 हांसो ब्राह्मणाः शंसितवृताः । पञ्चमो गुरुरलोकपालान्
 सर्वान् पूजयेत्ततः । पूजितास्तो यथान्यायं होमं कुर्या-
 रतन्द्रिताः । लोकपालान् पश्चाच्चैव ब्रह्मादींश्च विधा-
 नतः । स्वलिङ्गोक्ते च मन्त्रैश्च होमयेद्युर्हिजोत्तमाः ।
 महाव्याहृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत् । आचार्यः
 सह विप्रैस्त्रैर्भौनेन सुसमर्हितः । ब्रह्मघोषरतकफिन्
 कारयित्वा मञ्जोत्पलम् । एवं विधिं तदा कृत्वा पूर्वैद्युः
 अद्वयान्वितः । दद्यात्तं माघमासस्य तृतीयायां विशेषतः ।
 चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयायां प्रदापयेत् । अन्येऽपि
 च कालेषु यच्छृणादिषु कारयेत् । त्वं रसानां परो नित्यं
 देवानाञ्च सदा प्रियः । सुखं प्रयच्छ मे नित्यं नमस्ते
 पर्वतोत्तम ! । यावद्भूः सागरा नद्यो यादन्द्रार्कतारकाः ।
 तावन्मे त्वं सुखं दत्त्वा सौभाग्यमल्लं तथा । एवं सं-
 पूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत् । आचार्यः पूजयेत्-
 पाचाहीनाम्बलपणानपि । विष्टुश्च ब्राह्मणांस्तान्
 कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । तस्मिन् दिने च भोज्यं मधुरं
 चारुवर्जितम् । अन्नमावेपनञ्चैव जतकृत्यो भवेद्भारः ।
 तस्मादेवमिदं दानं फलसूक्तमभिष्कृता । गतिञ्च शास्त्रेण
 लोके सौभाग्यं रूपमेव च । अनेन विधिना चैव दातव्यो

गुडपर्वतः । विंशद्धारस्तु कर्तव्यः शेषं पूर्ववदाचरेत् ।
दानमेतत् प्रयत्नं स्यात् स्त्रोणां राजन् विधेयतः ।
सौभाग्यराज्यकामस्य 'सर्वस्यापि विधीयते । पूर्वोक्तञ्च
फलं प्राप्य जतकस्यो हि जायते' इति ब्रह्माण्डपुरा-
णोक्तो गुडपर्वतदानविधिः ।

गुडादि पु० पा० गण० उक्तं साध्वये ठञ्निमित्ते शब्दगणे
स च गण 'गुड कुलमाय सक्त, अपूप मांघोदन इत्यु वेणु
संघाम सङ्घात संक्राम संवाह प्रवास निवास उपवास'
"गुडादिभ्यश्च" पा० गुडाय साधु गोष्ठिक इत्युः ।
गुडापूप पु० गुडेन निश्चितः अपूपः । गुडमिश्रिते
पिटके "तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम्" पा० कन् टाप् ।
गुडापूपका पौर्णमास्यां सि०कौ० ।

गुडागय पु० गुड इव मधुररसवायेतेऽस्मिन् व्या+शी
व्याधारे अच् इत् । व्याख्योऽङ्गे (व्याखरोट) राजनि० ।
गुडगुडायन न० "रुणद्धि मारुतं क्षेप्रा कुक्षिपार्श्वव्या-
ख्यः । संनिरुद्धः करोत्यायु ध्यानं गुडगुडायनम्"
सुततोक्ते क्षेप्रासङ्गवायुजनिते शब्दभेदे ।

गुड(डू)चो स्त्रो गुड-रसणे वा० उ (ऊ) षट् ङोप् ।
स्नानमण्डातायां कतायाम् । तस्या उत्पत्तिगुणादिकं
भावप्र० उक्तं यथा

"इते तस्मिन् सुरारातो रावणे वतगणिते । देवराजः
सङ्क्रान्तः परितुष्टोऽति रावणे । तत्र ये वानराः
केचिद्राक्षसैर्निहिता रणे । तानिन्द्रो जीवयामास
संसिध्यामृतवृष्टिभिः । ततो येषु प्रदेशेषु कपिमालात्
परिच्युताः । पोयूपविन्दः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडू-
चिका । गुडूचो मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लीरो ।
लिङ्गा लिङ्गरुहा लिङ्गोद्भवा वल्गादनीति च । जीवन्ती
तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली । चक्रवर्णिका
घोरा विशल्या च रसायनी । चन्द्रहासी वयस्या च
मण्डली देवनिर्मिता । गुडूचो कटुका तिक्ता स्नाद-
पाका रसायनी । संप्राहिणी कपायोष्णा लघी
वल्याग्निदोषनी । दोषलयाभट्टदाहमेहकासां च पाण्डु-
ताम् । कामलाकुण्डवातासज्वरक्रिमिमोन् हरेत् । प्रमे-
हवासकासोर्गः कच्छ हृष्टोऽन्वत उत् ।" तत्फलकगुणाः

"सन्तायाः कृतं पूर्णं वाससा परिशोधितम् ।
ष्टयक् षोडश भागाः स्युर्गुडभाजिकसपिण्डम् ।
यवाम्नि भण्डोदितवरो हितमिवाग्नः । नास्य कवित्
भवेद्वापिने जरा पञ्चितं न च । न च्वरा

विप्रमा नैव मेहोनाग्निरक्तकम् । न च नेत्रगता
रोगाः परमेतद्रसायनम् । मेधाकरं विदोषघ्नं प्रयोगा
दस्य बुद्धिमान् । जीवेद्दशतं सार्धं यथैवादितिजा
स्तथेति" । तत् पञ्चगुणाः

"गुडूचीपत्रमाम्नेयं सर्वज्वरहरं लघु । कपायं
कटुतिक्तञ्च स्नादपाकं रसायनम् । वल्यसृणस्र
सङ्ग्राहि हन्याद् दोषत्रयं त्वषाम् । दाहप्रमेह-
वातासकामलाकुण्डपाण्डुताः" ।

"गुडूची कटुका लघ्वी स्नादपाका रसायनी । संप्रा-
हिणी कपायोष्णा वल्या तिक्ताग्निदोषिनी । कामला
कुण्डवातासज्वरपित्तक्रिमोन् जयेत् । इतेन वातं सङ्घा-
विवन्धं पित्तं सिताढ्या मधुना कफञ्च । वातासमेरुण्डक
तैलमिश्रा गुराट्प्रागवातं शमयेद्गुडूची" वैद्यकम् ।

गुडूचादि पु० "गुडूचो निम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूचादिस्तु दोषनः । हृत्ता-
सारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः" इति चक्रदत्तोक्तो
गुडूचादिद्वयगणे । "आरग्वचादिगुडूचप्रादिरित्यादिना
समुते ऽसौ तिक्तगर्भे उक्तः तिक्तगण्ये विवृतिः ।

गुडूचादिकपाय पु० "गुडूचप्रतिविषाधान्यगुण्डोपिवल्गा-
वालकैः । पाठाभूमिस्वकुटलचन्दनोधीरपद्मकैः । कपायः
शोतनः मेधो ज्वरातोसारशानये । हृत्तासारोचक-
च्छर्दिपिपासादाहनाशनः" चक्रदत्तोक्तो पाचनभेदे ।

गुडूचादिष्टत न० "गुडूचप्राः क्लृप्तकल्पाभ्यां त्रिफलाया
दपस्य च । सृद्धिकाया वलायाश्च सिद्धाः स्नेहा च्वरा-
र्त्तिहाः" चक्रदत्तोक्तो दतभेदे ।

गुडूचादितैल न० "गुडूचीक्लावदुग्धाभ्यां तैलं चाक्षारसेन
च । सिद्धमभृक्काशज्वररसेर्वा वातरक्तसुत् "चक्रदत्तोक्तो
तैलभेदे ।

गुडेर पु० गुडि-एरक् नलोपच । १ गुडके (गुडी) वर्तुलाकारे
पदार्थे उज्ज्वल० रसो मेहेमच० स्वादो क । तत्रार्थे ।

गुडोद्भवा स्त्रो उद्भवस्यात् कटु+भू-अपादाने अप्
गुड उद्भवोऽस्याः । १ यकैरायाम् राजनि० । २ गुड-
जातमाले लि०

गुण व्यामन्यणे आच्छेदने व्याडतो इत्येके अद्+चु० उभ० सक०
सेट् । गुणयति-ते अजुगुणत्-त । "गुणान्यमङ्क-
गुणकेन हन्यात्" । "विषमे गच्छे व्येते गुणकः
स्याथः समेऽर्हति वमः" "गुण्यः षट्पत्वा गुणितः
समेतः" जीवा० । "वर्गेण वर्गः गुणवेत् भजेत्" बीजग०

गुण ३० गुण-भावे कर्तरि वा अच् । १५ तु मोक्षोऽयम्
 धनुराकर्षणदामनि, २२ ऋणाले, "गुणवलोऽपि सो-
 दन्ति न गणप्राप्तो यदि । सगुणोऽपि पूर्णकम्भो
 यथा कूने निमज्जति" उद्भटः । शोथोऽदिधर्मे, राधां
 ४४ श्वि विप्रहादिषु षट्सु साधनेषु, "षड्गुणाः
 शक्यानि सः" अमरः । "षाड्गुण्युपपन्नते" इति
 माचः । १५ ज्ञानविद्यादिषु, "गुणा गुणानुबन्धि वादिति"
 रघुः । संख्यनते पुरुषोऽभोगोपकरणभूतत्वात् तद्व्यञ्जनो-
 पयानिगताश्च सत्वरजस्तमसादिषु रूपदार्ढ्येषु । "प्रकृते-
 र्गुणमूढाः सज्जते गुणकर्मसु" गोता । ७४ प्र-
 धाने, "२३ र्गो गुणान्ता गुणे" भर्तृहरिः । तद्-
 गणसंविज्ञानवच्छ शोहिः । न्यायनते दहवादिषु चतुर्वि-
 शतिपार्थेषु "सर्वे निविशतेऽपेति प्रथमजातिषु
 दृश्यते । अविशेषाक्रियाजय सोऽस्तत्प्रकृतिगुणः"
 भाष्योक्ते द्रव्यनामाश्रिते द्रव्यभिन्ने उपादानुपादाना-
 समानाधिकरणे सिद्धरूपे एवमुक्तम्, "अद्वैतः" पा०
 चरिभाषिते १० शकारे ११ एकारे १२ ओकारे च "दुपधा-
 तोरिवाक्कां दोषसम्पत्ते गुणः" उद्भटः । अलङ्कारोक्तेषु
 १३ भाष्योऽदिषु, "तद्वशात् शब्दाद्यौ सगुणावनल
 कृतो पुनः क्वापि" काव्यः । "निर्दोषं गुण-
 यत् काव्यनलङ्कारैरलङ्कृतम्" सा० ८० । १४ आठतौ,
 "विधिवत्ताज्जयती विगिहो दगमिगुणैः" मनुः १५ उ-
 त्कर्षे । १६ विशेषणे "समासतद्धितकतां यत्किञ्चिदुप-
 देशम् । प्रधानगुणभावे च तत्र दृष्टो विपर्ययः" सा-
 काङ्क्षापर्य भेदे, परानाकाङ्क्षप्रकृतम् । क्रियाप्रधानने-
 काये सगुणं वाक्यतन्त्र्ये" हरिः । सगुणं सविशेषणं
 क्रियात्वप्रकरणोऽविशेषणसहितमिच्छः । १७ प्रधान-
 धर्मभेदे तेजोबलबोध्यै श्वैराख्यादिगुणानां स हि परा-
 श्रितत्वादपवानभूतः "उपैत्यन्यज्जहात्यन्यत् दृष्टोऽव्यान्-
 रेवपि । वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्याद्योगुणः स्मृतः"
 द्रव्यकृतवर्णे १८ धर्मभेदे च देशकालक्षतादिषु चतुर्दश
 १९ धर्मभेदेषु ते च "देशकालक्षता दार्यः २ सर्वलोचसहि-
 ण्युता ३ सवेतिज्ञानता ४ दार्यः ५ मोक्षः ६ संवत-
 सन्वता ७ अविमंसादिनां शौर्यः ८ शक्तिस्तत्त्वः ९ कृत-
 क्षता १० शरणागतशत्रुसत्त्वः ११ समर्पितः १२ चापलम् १३ ।
 एते चतुर्दशगुणाः मोक्षाः शास्त्रेषु स्मरिभिः" इत्युक्ताः ।
 १४ दया सर्वभूतेषु, जालिः २ अनसूयः शोचम् ३ अना-
 वासः ४ मङ्गलम् ५ अकारिण्यत् ६ अस्वहा ७ इति ।

२० गौतमीयधर्मभेदे । २१ छन्दे २२ दन्त्रि २३ त्वागे २४ वक्ष्याम्
 मेदि० । दोषान्यधर्मे २५ विद्यादौ सुसुखासाधने २६ विम-
 क्शैराख्यतुष्टूपादौ च । "प्रज्ञोऽप्योपाय गुणान्विताय"
 वेदान्तसा० । प्रधाननिर्वाहके २७ अङ्गे । "गुणानाञ्च प-
 रार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" जैमि० । तिथिनक्षत्र-
 वारादिषाधर्मे पुण्यपापयोः प्रधानगुणभावेन सात-
 न्त्र्येण ते क्षमाः "शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो
 भवेत्" मङ्गला० । २८ साहस्योऽदिस्तु धर्मं च । "तद्व्य-
 साधगुणैर्गोमात् उत्तेरिटा तु गोणता" काव्यः ।
 २९ वस्तुधर्मभावे "गुणः प्रधानसंस्कारः प्रधानं प्रति-
 पद्यते" काव्यः । "सतो गुणान्तराधनं प्रतियत्नः"
 सि० शौ० । "गन्धं स्पर्शं रसो रूपं शब्दं वेति गुणाः
 स्मृताः । तस्य तन्मयस्य वक्ष्यामि विस्तरामिहितान्
 गुणान्" भा० शा० १८४४० । गन्धरूपगुणस्य "गु-
 णादिर्निगुणक्रियं" इत्युक्तेः प्रसिद्धगुणानुच्यत्वात्
 धर्ममात्रपरता "निगुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं
 निरञ्जनत्वं दद्यादिहृती गुणशब्दस्य धर्ममात्रपर-
 त्वम् । "ब्रह्म १ ब्रह्मत्यनिर्दिश्ये निगुणे गुणउत्तयः ।
 कथं चरति न्यतयः" भाग० १०८७४० ।
 २० दूषणाम् क्लो राजनिः तस्या वल्लतन्तुमत्वात्तथा-
 यस्मैऽप्यतन्तुनलरभाविषु शिखोक्तेषु २१ विवारादिषु बाह्य-
 प्रथलेषु २२ वणीभिव्यक्तानन्तरभाविनस्तु आन्तरतत्त्वपरी-
 योपयुक्ताः कण्ठविवरविकागादेशा यवहिर्भागावस्त्रिष्वस्य
 कार्यस्य जनका यत्रा गुणशब्देनोच्यते" शब्देन्दुशे-
 खरः । बाह्यप्रयत्नाच्च एकादशधा विचारसंसार-
 चासनादयोपायोऽस्य ग्राह्यमहाभाषाः उदात्तादयश्च
 त्रयः स्मराः । "स्थानेऽन्तरतमः" पा० । "तुल्यास्तप्रयत्नं
 सवर्णमिति" पा० । "साहस्यज्ञ स्थानतो वर्णतः गुणतः
 प्रमाणतव" तत्र गुणतः (बाह्यप्रयत्नात्) यथा । नादवतो
 धोपवतो मङ्गलाणस्य संवतकण्ठस्यस्य हकारस्य स-
 त्तमसादय एव चकारः । सुशुतोक्ते २२ अद्विधवीथे
 च । "केचिदाकुरद्विधं बोध्यम् उक्तं शीतं स्निग्धं
 रुचं विमर्शं पिच्छितं स्रुतीज्ज्ञं सुशुते विमज्ज" "वीथ-
 संज्ञा गुणा येऽपी तेऽपि द्रव्यावयाः स्मृताः" इति तेषां
 गुणत्वसक्तम् । गुण-धर्मणि अच् । २३ गुणिते ।
 "आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिसाक्षां चतुर्गुणा ।
 षड्गुणोऽव्यवसायश्च कामचाटगुणः स्मृतः" चाण० ।
 वेदाकोक्तद्रव्यगुणभावप्र० गुणप्रत्यये द्रव्यात्कृद्दे

च ते प्रायेण उक्ता दृष्टान्ते च ३४भीमसेने हेम० ३५द्वित्व-
संख्यायाश्च सत्वे निविशते इत्यस्यायमर्थः । सत्त्वं द्रव्यम् ।
सत्त्वं एव निविशते इति सावधारणम् । तेन सत्ता
व्यावर्त्तते । सत्ता हि न केवलं द्रव्ये वर्त्तते
किन्तु द्रव्यगुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्त्तते
इति तत्वातिव्याप्तिरतस्याह व्यपैतीति असम्बन्धो
भवतीत्यर्थः । यथात् द्रव्ये यथा पीततायां जातायां
फलादेर्नीततापेति नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति । एव-
मपि गोत्वं गोषु वर्त्तते अन्नादावसम्बद्धम् तत्वाति-
व्याप्तिरतस्याह पृथग्जातिषु दृश्यते इति । गोत्वं
हि द्रव्यत्वावान्नरनामाजातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते
यथा अन्धे भीलता दृष्टा दृष्टादिष्वपि सा दृश्यते । तेन
पूर्वाह्णेन सकलजातेष्वप्यन्धेदः । एवं तर्हि कर्म द्रव्ये
वर्त्तते ततोऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्वाति-
व्याप्तिरतस्याह आधेयशक्तियाजचेति । उत्पाद्यानुत्-
पाद्यातासमानाधिकरणजातिमान् इत्यर्थः । तत्त्वोत्पादो
यथा घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाजः अनुत्पादो
यथा आकाशादेर्महज्ज्वादिः । क्रिया तु सर्वाण्युत्पाद्याव
न कापि नित्येति तस्या नित्यत्वसामानाधिकरणत्वा-
भावात् गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिः
अवयवद्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते, असमवा-
यिकारणसंयोगनिवृत्तौ च स्वयं विनाशात्ततोऽपैति भि-
न्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । तच्च द्विविधं भ-
वति नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्यात्मपरमात्मादेर्नित्य-
त्वादवयवद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादतस्याह असत्त्व-
प्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभावः द्रव्यभिन्न इति यावत् ।

वैशेषिकमतप्रसिद्धगुणभेदलक्षणादिकं कणादस्त्वहन्त्यो-
क्तं यथा

“रूपरसगन्धस्पर्शः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छाहेयो
प्रयत्नाश्च गुणाः” ॥७८०॥

“गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्याच्चित्तत्वं द्रव्याभिव्य-
क्तत्वं द्रव्याभिव्यक्तकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानासृद्देशं
विभागश्चाह रूपेत्यादि चकारेण गुरुत्वद्रव्यस्ते हसंस्कार-
धर्माधर्मशब्दान् ससृद्दिनोति ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति
कराटतो नोक्ताः । गुणत्वज्ञामीषां यथास्थानं लक्ष्यतः
स्वरूपतश्च दृष्टान्ततत्त्वं रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकालीन-
रूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं

समासः । सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकालीनसङ्ख्या-
परिमाणासामानाधिकरण्यसूचनायाः समासो बहुवचन-
निर्देशश्च यद्यप्येतत्समाधिकरणं नैवत्वान्नरं न वा
महत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरणं महत्त्वदीर्घत्वान्नरं तथापि
हित्वादीनामन्योऽन्वयं सामानाधिकरण्यं महत्त्वदीर्घत्वादी-
नास्तु विजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्त्वैव ।
पृथक्त्वञ्च यद्यपि हिपृथक्त्वादिसमानाधिकरण्यं, तेन
सङ्ख्यावद्वक्तृत्वेनैव निर्द्दुमर्हति तथाप्यवधिव्यङ्ग्यत्व-
लक्षणं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्द्देशः ।
संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं,
परत्वापरत्वयोरन्योन्याश्रयनिरूप्यतया दिक्कालिकत्व-
विशेषसूचनाय च द्विवचनं, बुद्धीनां विद्यादिभेदेन
साङ्ख्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं,
सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदौघकार्यजनकत्वम्
अविच्छेदेण चादृष्टोद्भायकत्वं सुखस्यापि दुःखात्वेन भाव-
नञ्च स्थापयितुं द्विवचनम् । इच्छाहेयोर्द्वयोरपि प्रवृत्ति-
प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां विवृतिनिवृ-
द्धगोचराणां दशविधानां पुरुषहेतुत्वं, दशविधानाञ्च पाप-
हेतुत्वमभिसन्धाय बहुवचनमित्युक्तेदम् । यथा रूप-
रसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वस्थापनार्थं
पाकजप्रक्रियव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्ख्यायां
हित्वबहुत्वाद्यौ विप्रतिपत्तिरिति तद्विराकरणसूचनार्थं
बहुत्वेनाभिधानं, पृथक्त्वे तु सङ्ख्यावद्वक्तृत्वेनैवास्यापि
बहुत्वमिति सूचनायावधिज्ञानव्यञ्जनीयत्वं सङ्ख्यातो
वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानम् । परिभाषे तु
दीर्घत्वसूत्रत्वादिविप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनम् । संयोग
विभागयोरन्योन्याश्रयविरोधस्थापनाय द्विवचनं, परत्वापरत्व-
योर्दिशककालिकभेदेन भिन्नजातीत्वसम्बन्धेन चतुहापत्तौ
गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्या-
द्युक्तेयम्” उप० इति ।

“द्रव्यान्वयगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति
गुणलक्षणम्” ॥८८०॥

“द्रव्यान्वयवित्तं शीलमस्येति द्रव्यान्वयी एतच्च द्रव्येऽपि
सतमत्त आह असगुणवानिति तथापि कर्मस्वतित्याप्तिरि-
त्यत आह संयोगविभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभाग-
धर्माधर्मेतरज्ञानादीनामसङ्गः स्यादत उक्तमनपेक्ष इति
आत्मानपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं संयोगविभा-
गेऽनपेक्षः समु कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः ।

संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सामेक्षत्वात्
नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं सं-
योगविभागौ मिलितौ प्रति समवायिकारणत्वासमवायिका-
रणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं तद्वृत्तत्वाभिव्य-
क्तं, संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभागकारण-
कत्वं न मिलितयोः, धर्माधर्मेश्वरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्त-
कारणत्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिका-
रणत्वमिति तेषां संयुक्तः, यद्वा संयोगविभागसमवायित्वा-
समवायिकारणत्वगूढत्वं सामान्यसमानाधिकरणं गुण-
त्वव्यञ्जकं सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्वत्त्वे च सत्यगुणवत्त्व-
मेव वा गुणलक्षणम् ॥” उप० वृत्तिः

“नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं
समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं
वा असमवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजाति-
मत्त्वं वा काव्यासमानाधिकरणकर्मवृत्तिजातिमत्त्वं वा”
तत्त्वैवीकृतम् । कर्मत्वजातेः सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वेऽपि नि-
त्यवृत्तित्वाभावात् द्रव्यत्वजातेसाक्षात्त्वेऽपि नित्यवृत्ति-
नित्यवृत्तित्वाभावात्तद्व्याप्तिः गुणत्वजातेस्तु नित्येष्वा-
त्मादिषु वर्तमाने नित्ये महत्त्वादी रूपात् तामादाय
लक्षणसमन्वयः । व्याप्तिश्च भेदगर्भा बोध्या । तेन स-
त्ताव्याप्यत्वस्य स्वरूपमपि सत्त्वेन तामादाय न द्रव्य-
कर्मणोरतिव्याप्तिः ।

“तेषां मूर्त्तामूर्त्तगुणत्वादिभेदः भाषायास्ततो यथा ।

“रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् । द्रवो
गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा क्षमी । धर्माधर्मौ
भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च । एतेऽमूर्त्तगुणाः
सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्त्तिताः । संख्यादिषु विभागान्
उभयेषां गुणो मतः । संयोगश्च विभागश्च संख्या-
द्विवादितास्तथा । द्विष्टयज्ञादयस्तद्वेदेऽनेकाश्रिता
गुणाः । अतः शेषा गुणाः सर्वे मता एकैकलक्ष्यः ।
बुद्ध्यादिष्टकं स्पर्शांताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ।
व्यष्टभावनाशब्दा क्षमी वैशेषिका गुणाः । संख्या-
दिरपरत्वान्नो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा । गुरुत्ववेगौ
सामान्यगुणा एते प्रकीर्त्तिताः । संख्यादिरपरत्वान्नो
द्रवत्वं स्नेह एव च । एते तु हीन्द्रियस्याह्ना अथ
स्पर्शांशब्दकाः । बाह्यैकैकेन्द्रियस्याह्ना, गुरुत्वावृष्ट-
भावनाः । अतोन्द्रिया, विभूनास्तु ये स्युर्वैशेषिका
गुणाः । अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः ।

अपाकजास्तु स्पर्शांता द्रवत्वञ्च तथाविधम् । स्नेह-
वेगगुरुत्वैकष्टयज्ञपरिमाणकम् । स्थितिस्थापक इत्येते
स्युः कारणगुणोद्भवाः । संयोगश्च विभागश्च वेगद्यैते
तु कर्मजाः । स्पर्शान्परिमाणैकष्टयज्ञस्नेहशब्दके ।
भवेदसमवायित्वं, मय वैशेषिके गुणे । आत्मनः स्यान्न-
मित्तत्व, सुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः । वेगेऽपि च द्रवत्वे च
संयोगादिद्वये तथा । द्विष्टैव कारणत्वं, स्यादथ प्रादे-
शिको भवेत् । वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं
तथा” ।

एते च गुणाः द्रव्यभिद्धा गन्धशब्दे २५२४ पृ० दर्शिते उप-
स्फुरवृत्तिवाक्ये स्पष्टमुक्ताः । तद्विद्धा अपि ते द्रव्याधीना
इति वैशेषिकादय आह्वयः । वैदानिकादयस्तु द्रव्यभिद्धा एव
गुणा इति मन्यन्ते यथाह शा० भा० “वैशेषिकास्तन्वाध-
भूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यं विशेषसमवा-
याख्यानत्वनभिद्धान् भिन्नलक्षणान्भ्युपगच्छन्ति यथा
मनुष्योऽश्वः शय इति । तथात्वमभ्युपगम्य तद्विरुद्धं
द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति । तद्विषयपद्वते कथं
यथाह लोके शयकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिद्धानां सतां
नैवेतरतराधीनत्वं भवति एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिद्धानां
नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ च
भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम् । ततो द्रव्यभावे
भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदाद-
नेकशब्दप्रत्ययभाग भवति । यथा देवदत्त एकएव सत्त्ववस्था-
नरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग भवति तद्वत् तथासति
साङ्ख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापदोयाताम् ।
नन्वप्रमत्तेरन्यस्यापि सतोभूतस्यान्यधीनत्वं दृश्यते, सत्त्वं
दृश्यते भेदप्रतीतेस्तु तत्त्वान्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते इह
तु शुक्लः कम्बलोरोहिणी धेनुर्नीलसुत्पलमिति द्रव्यस्यैव
तस्य तस्य तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वाच्चैव द्रव्यगुणयो-
रग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति ।” इतः परं भाष्यम्
अयुतसिद्धशब्दे २४५ पृ० दर्शितम् । तत्र च द्रव्यभि-
द्वत्वं गुणादीनामुक्तम् ।

सां० प्रव० भा० समवायनिराकरणेयैव गुणादीनां द्रव्या-
भिद्वत्त्वमुक्तं यथा

“कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिध्यति
अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या रूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्ध-
कल्पनानवकाशात् । स च कादाचित्को विभागो न
सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धस्याहकप्रमाणे-

नैव बाधान् नित्यः सम्बन्धः । नन्वेवं नित्ययोगुं गुण-
णिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत तत्राह" सा० भा०
"न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात्" सा० सू० ।" ननु
वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यनुपापपत्तिश्च प्रमाणं
तत्राह" भा० । "उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे न प्रत्यक्षमनुमानं
वा" सू० । "उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च
स्वरूपेणैवान्वयासिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमि-
त्यर्थः । अयं भावः । यथा समवायवैशिष्ट्यबुद्धिः
तत्स्वरूपेणैवेष्ट्यतेऽनवस्थामयादिति तत्र प्रत्यक्षानुमाने
अन्यथासिद्धे । एवं गुणगुणितभूतयोर्न विशिष्टबुद्धिरपि
गुणादिस्वरूपेणैवेष्ट्यताम् । अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने
अन्यथासिद्धे इति । नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्धति भूत-
त्वादौ घटादिप्रत्यक्षस्यापि स्वरूपेणैवान्वयासिद्धेरिति
चेन्न विद्योगकालेऽपि भूतत्ववटयोः स्वरूपतादवस्थेन
विशिष्टबुद्धिपसङ्गात् । समवायस्थले च समवेतस्य
कदापि स्वाश्रयविद्योगो नास्तीति नायं दोषः । कश्चित्
तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह
तत्र शब्दभावभेदात् । तादात्म्यं ज्ञात्वा नानन्यत्वं
वक्तव्यम् गुणविद्योगेऽपि गुणिसत्त्वात् वैशिष्ट्या-
प्रत्ययाच्च । किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः सम्बन्धविशेष
एवागत्या वक्तव्यः । तथाच तस्य समवाय इति वा
तादात्म्यमिति वा नामभावं भिन्नम् सम्बन्धद्वयाति-
रिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति । यदि च तादात्म्यं
स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि तदेवोक्तमिति शब्दभाव-
भेद इति" ।

"सङ्गतो मृच्छते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" इत्युक्तेः
शुक्लादिशब्दानां शुक्लादयो गुणा शक्यतावच्छेदका
भवन्ति शुक्लादयो हि सिद्धवस्तुधर्मा गवादिकं सजाती-
येभ्यो व्यवच्छिन्दन्ति इति तेषां तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् ।
साङ्ख्यमते सत्त्वादयो गुणाद्रव्यात्मकाः सूक्ष्मभूतोपादा-
नत्वात् तेषाञ्च पुरुषभोगसाधनत्वेनाङ्गत्वात् तथात्वं
यथाह शा० प्र० भा० ।

"सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकादिमतसिद्धा गुणाः
संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिवर्मेकत्वाच्च ।
तेष्वत्र शास्त्रे शुक्लादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्
पुरुषपशुवन्निगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्र-
युज्यते" ।

राज्ञां नीलज्जानि सन्ध्यादयव षट् यथा

"सन्धिविस्पृहयानानि स्थानमासनमेव च । द्वैधीभावश्च
विज्ञेयाः षड्गुणा नोतिवेदनामिति" । रसाङ्गगुणाश्च
"ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः । उत्
कर्षहेतवस्तं स्वरचलस्थितयो गुणाः इत्युपक्रमे " स्नेहः १
प्रसादः २ समता ३ माधुर्यं ४ सुकृमारता ५ । अर्थव्यक्तिश्च
रुदारत्व ७ भोजः ८ कान्तिः ९ समाधयः १० । इति वैद-
र्भीभार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः" अन्यमतप्रसिद्धान्
दश गुणानुक्ता तेषां लिखेवान्तर्भावात् गुणत्वविध्य-
माह स काव्यप्र० "माधुर्योऽजः प्रसादाख्यास्त्रयस्तो न पुन-
र्दश । केचिदन्तर्भवन्त्येते दोषत्वात् परे स्थिताः । अन्ये
भजन्ति दोषत्वं कुलचिन्तिततो दश" । काव्यप्र० ।

गुणकृत् लि० गुणयति व्यावर्तयति गुण-एवुल् । गुणन-
कारके । "गुणान्वयमङ्गं गुणकेन हन्यात्" । "विषये
गच्छे व्यक्ते गुणकः स्वायः समेऽङ्गिते त्रयः" लीला० ।

गुणकश्च न न० इतः । गुणवर्णने "मम त्वेतां वार्थी गुण
कथनपुण्येन भवतः" शिवस्तयः । १ कामकृते नायक-
दशभेदे । "अभिलाषस्थिता स्मृतिगुणकथनोद्देश-
संप्रलापाच्च । उन्मादोऽयं व्याविर्जिता स्मृतिरिति दशाल-
कामकृता" सा० द० । रसमञ्जस्यान्तु गुणकथनमित्यत्र
गुणकीर्तनमिति पठित्वा "विरहकालीनकान्ताविषयक
प्रशंसाकथनं गुणकीर्तनमिति लक्षयित्वा "संस्पर्शः स्नान-
संस्पर्शो योक्षणम् रजधीक्षणम् । तस्याः केलिक-
लालापसमयः समयः सखे !" इत्युदाहृतं तेन गुण-
कीर्तनमप्यत्र ।

गुणकर्मन् न० कर्म० । १ अत्रावधाने कर्मणि कर्मणो-
ऽप्रधानत्वञ्च द्विकर्मरूपात्ववर्षटकाप्रधानक्रियान्वि-
तत्वम् । "कर्तृकर्मणोः कृति" पा० "गुणकर्मणि
वेद्यते" वार्त्ति० । "नेताश्च सुप्ता सुप्ता वा" यत्र
ममनातुक्त्वापारोप्यत्वर्थसादृशविशेषणीभूतगतौ सुप्ता-
स्यान्वितत्वेन गुणकर्मत्वम् । "गुणानां सत्त्वादिद्रव्य-
रूपाणाम् कर्म । सत्त्वादिद्रव्यरूपजन्येऽकर्मभेदे च तानि
च कर्मणि सा० का० उक्ताणि यथा ।

"सत्त्वं लघु प्रकाशकमित्युपपत्त्यर्थं च लघु रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवद्धार्यतोऽङ्गितः ।" सत्व-
मेव लघु प्रकाशकमित्युपपत्त्यर्थं सांख्याचार्यैः, तत्र कार्यो-
द्गमने हेतुर्धर्मोलाघवं गौरवप्रतिद्वन्वि यतोऽग्ने-
रुर्ज्ज्वलनं भवति तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्यग्भमने
हेतुर्धर्मा वायोः । एवं करणानां इतिपटुत्वहेतु-

लौकिकं गुरुत्वे हि मन्दानि स्थिरिति सत्वस्य प्रकाशकत्वत्वज्ञम् । सत्वतमसो स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्य-प्रवृत्तिं प्रवृत्तसीदन्तो रजसोपटन्त्येते व्यवसादात् प्रव्याव्य स्वकार्ये ते उक्ताहं प्रयत्नं कार्येते तदिदमुक्त-मुपटन्त्यं रज इति । कस्मादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन रजसः प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् । रजस्तु चलतया परितस्त्रै गुण्यं चालयद्गुण्यवृण्वता च तमसा यत्न प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कचिदेव प्रवर्तते इति ततस्ततो व्यावर्त्य तमोनियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तम इति । एवकारः प्रत्येकं गिद्धक्रमः सम्बध्यते सत्वमेव रज-एव तम एव । ननु परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दो पसुन्दवत्परस्परं ध्वंसयन्ते इत्येव युक्तं प्रागेव तेषा-मेकक्रियाकर्तृतायाः, इत्यत आह “प्रदीपवत्प्रवर्तते हृत्तिः, हृत्मेतत् यथा वर्तितेते अन्तर्विरोधिनी अथ च मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथा च वातपित्तश्लेष्माणः परस्परविरोधिनाः शरीर-धारणलक्षणकार्यं कारिणः एवं सत्वरजस्तमांसि मिथो-विरुद्धान्यपि अनुवर्त्यन्ति च स्वस्वकार्यं करिष्यन्ति च अघेतः पुरुषार्थत इति यावत् । वक्ष्यति च “पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम्” इति । अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनाः स्वस्वानुरूपानि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावाच्चात्मानत्वम् । तद्यथा एतौ स्तो रूपयौपनकुलशोभसम्पन्ना स्नामिनं सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? स्नामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसङ्गवात् । सैव स्तो सपत्नीः दुःखाकरोति-तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसङ्गवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ? तत् प्रति तस्या मोहरूपसङ्गवात् । अथवा च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र यत्तु च हेतुस्त-सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तदुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदङ्गताविवरोधः सङ्गदर्शनात् । त-स्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उच्यन्ते एवं दुःखो-पटन्त्यकत्वप्रवर्तकत्वेरेव मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं द्वैगुण्यमिति ।”

विस्तरेण गुणकर्मविभागश्च भीतायां दर्शितो यथा ।

“सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः । निव-
ध्रानि मज्जावाहो ! देहे देहिनामव्ययम् । तत्र सत्त्वं
निष्कलत्वात् प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन वध्नाति
ज्ञानसङ्गेन चानघ ! । रजोरागात्मकं विद्धि त्वय्यामङ्गस-
मुद्भवम् । तन्निवध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनाम् ।
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेदिनाम् । प्रमादाल-
स्थनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ! । सत्त्वं सुखे सञ्जयति
रजः कर्माणि भारत ! । ज्ञानमाह्वय त्वं त्वं तमः
प्रमादे सञ्जयत्युत । रजस्तमस्याभिभूय सत्त्वे भवति
भारत ! । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तया ।
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा
तदा विद्याद्विद्वद् सत्वमित्युत । लोभः प्रवृत्तिरारम्भः
कर्मणामशमः सृष्ट्या । रजस्येतानि जायन्ते विद्वद्दे
भरतर्षभ ! । अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादोमोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विद्वद्दे कुरुनन्दन ! । यदा सत्त्वे
प्रवृद्धे त्वं प्रलयं याति देहस्थत् । तदोत्तमविदां लोका
नमन्तान् प्रतिपद्यते । रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिषु
जायते । तथा प्रलीनस्तमसि, मूढयोनिषु जायते ।
कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निष्कलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् । सत्त्वात्
संजायते ज्ञानं रजसोलोभ एव च । प्रमादमोहौ
तमसोभवतोऽज्ञानमेव च । ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्तस्या-
मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्थाश्चोग-
च्छन्ति तामसाः ।”

गुणकारिणि गुणं पाकभेदेनाक्षररूपं गुणं करोति क-
व्यम् । १. रूपकारे २. भीमसेने ३. ०. त्रिका. । स हि वि-
राटनगरे जगन्नेन रूपकारितां जगद्देहि तस्य तत्वात्
तत्कथा भा० वि० २. च.

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं ब्रह्मो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः । सुपानस्य
करिष्यामि कुशलोऽस्मि मज्जानसे । कृतपूर्वाणि यैरस्य
व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः । तानप्यभिमविष्यामि प्रीतिं
संजनयन्नहम् । आहुरिष्यामि दाहूणां निचयान् मज्ज-
तोऽपि च । तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भवि-
ष्यति । अमानुषाणि कुर्वीषं तानि कर्माणि भारत ! ।
राजस्तस्य परिप्रेष्या संश्रुते मां यथा न्यपम् । भक्ष्यान्न-
रसपानानां भविष्यामि तथेक्षरः” । तस्य पाकशास्त्रक-
र्तृत्वेन रसकारकारित्वात् तत्वात्वमिति तु उच्यते ।

गुणकेशी स्त्री मातलिकन्यायाम् "मतस्तिदशराजस्य मात-
लिनीम सारथिः । तस्य चैका कुले कन्या रूपतो लो-
कविभूता । गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवसन्नि-
भा" भा० उ० ६६ अ० । तस्याचार्यकनागपौत्रेण
सुसुखनागेन विवाहकथा च १०१ अ० उक्ता तत एवापसेया ।

गुणगृह्णा लि० यज्ञ-पक्षार्थे कप् इत् । गुणपक्षपातिनि ।
गुणगौरी स्त्री गुणेन गौरी शुद्धा गौरीव वा । १ गुणैः
शुद्धायां २ गुणः पार्वतीतुल्यायां च । "अन्तर्गिरं गुण-
गौरि । मा ज्ञया माम्" भाषः ।

गुणग्राहिन् लि० गुणं गृह्णाति यज्ञ-णिनि । गुणग्र-
हीतरि स्त्रियां ङीप् । ण्वल् गुणग्राहकोऽप्यत्र । "गुण-
बल्लोऽपि सीदति न गुणग्राहको यदि" उद्भटः ।

गुणज्ञ लि० गुणं जानाति ज्ञा-क इत् । गुणज्ञातरि "गु-
णिनि गुणज्ञो रमते" हितोः ।

गुणधर्म पु० "यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते" इत्युक्ते
मूर्द्धाभिक्तस्य प्रजापालनादिधर्मः ।

गुणनिका स्त्री गुण-आन्नेङने भावे युच् सार्धे क ।
१ अश्वमे निच्यार्धं पाठयन्वस्य पुनः पुनरनुशीलने,
"वेदः परिचयस्यैव्यं वक्तुं गुणनिकैव सा" भाषः ।
२ न्यूने, शब्दे, मेदि० । ३ मानायाञ्च "दूरिद्राणां चिन्ता-
मणिगुणनिका" आनन्दलहरी ।

गुणनिधि पु० गुणनिधीयन्ते अस्मिन् नि+धा-आधारे कि
इत् । १ गुणाधारे कस्मिन्ननगरवासि यशस्तदोक्तिरुज-
पत्ने "आसीत् काश्मिन्ननगरे सोमराजिकुलोद्भूतः ।
दीक्षितो यशस्तदास्थो यशविद्याविशारदः । तस्य पुत्रो
गुणनिधिरुद्रपिम्बसमाकृतः" काशी० १२ अ० । स चा-
त्यन्तदूताद्यासङ्केन दुर्दृष्टतया पित्रा त्यक्तः इतस्ततोऽटन्
कदाचान्नामेन शिवचतुर्दश्यासुपेय्य रात्रौ शैवकृतशिवलिङ्गा-
चनार्दिकं दृष्ट्वा सुप्तेषु तदचक्षेपु शिवनिर्मात्यहरणायोप-
चक्राम तत्र काले च शिवश्चेत् पूर्वप्रखलितप्रदीपे निर्वर्-
णपायतां प्राप्ते अपचर्त्तव्यद्रव्यसम्यग्दर्शनार्थं स्वपक्ष-
खण्डेन तस्य दीपस्योद्दीपनं कृत्वा शिवभैवेद्याहं हर्तुं
भारभे अस्मिन्नेव काले शिवोपासकानां निद्रापगमे-
तैस्तद्वृत्तानो गुणनिधर्मतः तत्र प्रसङ्गेन शिवरात्रि-
दिनोपवासनेन शिवार्चोद्दर्शनजेन शिवश्चतुर्दशोद्दीपनजेन
च पुण्यत्र कैलासे जगाम भोगावसाने कलिङ्कदेशाधिपत्यं
लेभे पूर्वसंस्कारवशात् शिवभक्तेः प्रादुर्भावे शिवाराधनेन
कुर्यादपीं प्राण इति तत्त्वकथासंक्षेपः । पिप्पलस्तु

तत्र दृश्यः ।

[कायामनुशीलने त्रिका० ।

गुणनी स्त्री गुणयतेऽनया गुण-ल्युट् ङीप् । गुणनि-
गुणनीय पु० गुण-करणे ङनीयर् । १ अश्वमे हारा० ।
कर्म्मणि ङनीयर् । २ गुणितव्ये लि० ।

गुणपदी स्त्री गुणौ गुणितौ पादावस्थाः कुम्भपद्या०
अन्यलोपो ङीप् च । गुणितपादायां स्त्रियाम् ।

गुणप्रवृत्त पु० गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृत्तः । संसाररूपवृत्त-
शाखादौ "अथचोर्द्धं च प्रवृत्तास्तस्य शाखा गुणप्रवृत्ता-
विषयप्रवालाः" गीता ।

गुणभृत् लि० गुणं विभर्त्ति, अधिष्ठातृत्वेन वा विभर्त्ति आ-
चरति भृ-क्तिप् । १ गुणधारिणि २ गुणाधिष्ठातरि
परमेष्ठरे पु० । "गुणभृद्गुणो महान्" विष्णुस० १ ।
"सूटिस्थितिप्रलयकर्मसंघातत्वात् गुणभृत्" भा० ।

गुणभ्रंश पु० इत् । गुणनाशे हारा० ।

गुणमय लि० गुणात्मकः गुणप्रचुरो वा गुण+तादात्म्ये
प्राचुर्यं वा मयट् । १ गुणात्मके "तया बद्धमनश्चतुः
पार्श्वगुणमयैस्तदा" भा० आ० १७ अ० । एतैर्गुण-
मयैर्भावैः" गीता । स्त्रियां ङीप् "दैवी क्लेषा गुणमयी
मम माया दुरत्यया" गीता । २ गुणाढ्ये च ।

गुणलयनी स्त्री गुणा गुणनिर्माताः पटा लीयन्तेऽस्याम्
ली-आधारे ल्युट् ङीप् । १ पटमण्डपे (तांषु) हलायुधः ।
स्वाधे क । अत इत्त्वम् । गुणलयनिका । तलार्थे हेम-

गुणावचन पु० गुणवृत्तवान् वच-कर्त्तरि भूते ल्यु । गुणावद्द्रव्य
वाचके शुक्लादौ शब्दे । "वातो गुणावचनस्य" पा० । अत्र
विशेषणतया गुणवचनानामेव तथात्वं तेन गुणवाच-
कत्वे सति गुणवाचकत्वं गुणवचनत्वम् । ततो वृद्धादिप-
दानामेव तथात्वम् रूपादिपदानान्तु केवलगुणवाचकत्वत्
न गुणवचनत्वमिति बोध्यम् । गुणवृत्तवान् इति भूत एव
ल्युट् तेन यदा कदाचिद्गुणवाचकत्वे सति इदानीं गुण-
वचनत्वमिति शेषः "ततोऽयं गुणावचनेन" पा० ।

"गुणवाच धर्मभाव" तेन शब्दोक्तस्य इत्यादौ दृष्टौ
खण्डनस्य क्रियारूपत्वेऽपि नासङ्कतिः" "गुणवचनप्रा-
प्तादिभ्यः ण्वल्" पा० । अत्र विशेषणमात्रपरम् गुण-
वचनं पाद्वम् तेन जडस्य भावः जाड्वम् इति वैशि-
ष्ट्यमित्यादिसङ्घिः "अजादौ गुणवचनादेव" पा० । अत्रापि
विशेषणतयैव गुणवाचिनां द्रव्यपरत्वे इदानीयसुभौ
न गुणपरत्वे इत्याकरो स्थितम् "प्रकारे गुणवचनस्य"
पा० हित्वम् । पटप्रकारः पटपटुः इत्यादि ।

गुणवचनशब्दे परे विस्मृतादीनामाद्युदात्तता विस्मृ-
कटुकम्" सि०कौ० एतन् । गुणवाचकोऽप्यत्र ।

गुणवत् लि० गुणोऽस्तस्य मत्तुप मस्य वः । गुणादौ "गुण-
वन्तोऽपि सोदन्ति न गुणपाङ्क्तौ यदि" उद्भटः । "सर्वत्र
गुणवद्भानम्" श्रुतिः स्त्रियां ङीप् । यदुवंशसुनामस्य
"दौहित्रे पु० शतकन्यायां स्त्री । "वज्रनामस्य तनयः
सुनामो नाम विवृतः । उद्भिदहवञ्च नृपते ! तस्य रूप-
गुणान्वितम् । एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्तय चापरा"
हरिवं० १५१ अ० । "गुणवत्तपि पुलञ्च गुणवन्तमजीजनत्"
हरिवं० १५५ अ० । ४४५ सरोभेदे स्त्री । "अलम्बु पा
गुणवतो स्तूलकेशी कलापतो" काशी० ८ अ० ।

गुणवादः पु० गुणस्य अङ्गस्य वादः । अद्वैतादभेदे तथाहि अर्थ-
पादो विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः सोऽपि त्रिविधः "गु-
णपादो विरोधे स्मादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादलङ्घना
तर्थागदस्तिधामतः" इति भट्टका० । अयमर्थः विरोधे विधे-
यविशेषणयोः सामानाधिकरत्येनान्वयविरोधे गुणपादः
अङ्गकयनरूपत्वात् यथा यजमानः प्रस्तर इति अत्र
हि प्रस्तरः कुशसृष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयवाधात्
यजमानस्य कुशसृष्टिवारणरूपाङ्गवादरूपत्वात् गुणवादः ।
अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः सोऽनुवादः यथा
"अन्तरीक्षे नास्मिन्नेतव्यः" "अग्निर्हिमस्य मेधजम्" इत्यादि
च, अन्तरीक्षे अग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य, अग्नेर्हि-
मनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः । तद्भा-
नो तदोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवादः "इन्द्रो हव-
मङ्गिन्निवादि" सोऽपि द्विविधः स्तुत्यार्थवादो निन्दार्थवादश्च ।
"सम्ब्राह्मणसते ये तु सततं संशितव्रताः" विधूतपापास्तौ
आन्ति ब्रह्मलोकवनामयमित्यादौ" स्तुत्यर्थवादः । "ते-
स्तोमांससम्भोगो पर्वस्तेषु वै पुमान् । विष्णुमूलभोजनं
नाम प्रयाति नरकं ध्रुवम्" इत्यादौ निन्दार्थवाद इति ।

गुणविधिः पु० गुणस्वाङ्गस्य द्रव्यादेर्विधिः । प्राप्तस्याप्राप्तस्य वा
कर्मणोऽङ्गद्रव्यविधाने । यथा "अग्निर्होत्रं जुहोति स्वर्ग-
कामः" इति विधिना स्वर्गसाधनत्वेन प्राप्तस्याग्निर्होत्रादे-
रङ्गः "दध्ना जुहोतीति" वाक्येन दधिद्रव्यं विदधत् गुण-
विधिः । यत्र च कर्म अङ्गं च मानान्तरेणाप्राप्तं
ततोभयविधानं यथाहि तस्य अङ्गरूपगुणविधानेन गुण-
विधित्वं तथा कर्मरूपप्रापकत्वेन उत्पत्तिविधित्वं
चेदुभयरूपत्वम् तदेतत् गौगोक्षिपत्ये विवृतं यथा
"अ वातार्थज्ञापको रेतभागो विधिः । स च प्रयोजन

वदर्थविधानेनाऽर्थवान् । तादृशज्ञार्थं प्रमाणात्तरेणाप्राप्तं
विधत्ते । यथा "अग्निर्होत्रं जुहोति स्वर्गकामः" इति
विधिः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयोजनवद्भोमं वि-
धत्ते अग्निर्होत्रेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः ।
यत्र कर्म प्रमाणान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं
विधत्ते । यथा "दध्ना जुहोति" इत्यत्र होमस्य "अग्निर्होत्रं
जुहोति" इत्यनेन प्राप्तत्वाद्भोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं
दध्ना होमं भावयेदिति । यत्र तृभयमप्राप्तं, तत्र विधिष्टं
विधत्ते । यथा "सोमेन यजेत" इत्यत्र सोमद्रव्ययागयो-
रप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम् । सोमपदे मत्वर्थ-
लक्षणाया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थ-
बोधः । न चोभयविधाने वाक्यभेदः, प्रत्येकसमयस्या-
विधानात् किन्तु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात् । न
च "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेति" प्राप्तयागोद्देशेन
सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावयेदिति,
किं मत्वर्थलक्षणायेति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वे-
नोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । ननु "उद्भिदा यजेत पशु-
क्षाम" इत्यस्यैव ज्योतिष्टोमेन इत्यस्यान्यत्पक्षधिकार-
विधित्वमस्त्विति चेन्न दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तरा-
भावेनान्वयानुपपत्त्या तयात्वात्प्रवृत्त्या । किञ्च ज्यो-
तिष्टोमेनेत्यलोभयविधित्वे तेनैव यागसास्य फलसम्बन्धश्च
बोधनीय इति सुतदोषाक्यभेदस्तद्वरं सोमपदे मत्वर्थ-
लक्षणाया विशिष्टविधानम् । अधिकं विधिगङ्गे वक्ष्यते ।
उभयविधाने अन्वदुदाहरणं तत्त्वबोधिण्यां दर्शितं यथा

"प्रथमस्य चतुर्थे" "वाजपेयेन स्माराज्यकामोयजे-
तेति" तत्र वाजपेयशब्देन वाजमस्य पेयं सुरादीति ।
तत्र तत्तदयागमनूद्य वाजपेयद्रव्यरूपोयुषो विधीयते, किं
वा वाजपेयनामा यागविशेषोऽनेन विधीयत इति संशयः
तत्र विशिष्टयागान्तरकल्पने गौरवादन्नसुरात्मकं द्रव्यद्वयं
युषो विधीयते नच गुणविधित्वे वाजपेयकरणक
यागेन स्माराज्यं कुर्यादिति यागे वाजपेयकर-
णत्वेन वाजपेयसाध्यत्वस्माराज्यसाधनत्वयोर्विरुद्धयोरैक
ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् वाजपेयगुणवता यागेन
स्माराज्यं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येतेतिवाच्यं
सकृदुच्यते तस्य यजेतेत्यस्य तन्त्रेणोभयत्वान्वयाङ्गीकारात्
वाजपेयेन द्रव्येण स्माराज्याय यागं कुर्यादित्येताभावात्
मत्वर्थलक्षणा । तथाच सूत्रं "नामधेये गुणास्तुतेः स्थाहि-
धानमिति चेदिति" (जैमि० १।४।८ ।) प्राप्ते ब्रूमः यजे-

फले द्रव्ये च उभयत्र सम्बन्धाङ्गीकारे विरुद्धं त्रिकहय
मापद्यते । तथा हि उपादेयत्वं गुणत्वं विधेयत्व-
क्षेत्येकं त्रिकम् उद्देश्यत्वमनुवादत्वं मुख्यत्वक्षेत्रपरं
त्रिकं तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्माराज्यफलनिष्ठा धर्माः ।
उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनीमूतयामनिष्ठा धर्माः
फलसहितं यागलोपादानात् फलमनूद्य यागस्य विधा-
नात् फलस्य च साध्यतया मुख्यत्वात् यागस्य साधन-
त्वे नोपसर्जनत्वात् तदेव च गुणत्वम् । अत्र चोपादेय-
त्वोद्देश्यत्वयोः, गुणत्वमुख्यत्वयोरनुवादत्वविधेयत्वयोर्वि-
रोध इति त्रिकहयं विरुद्धम् । तथाचैकेनैकदा तादृश
विरुद्धोभययोर्वैधक्यं नाङ्गीक्रियत इति भावः । अथ
मा भूतन्त्रेण सम्बन्धः यजेतेतुपङ्गेण पृथक् फले द्रव्ये-
चान्यः स्वीक्रियतामिति चेन्न अतुपङ्गकल्पने वाजपेय
द्रव्येण यजेत यागं कुर्यात् स्माराज्याय यजेत यागेन
स्माराज्यं भावयेदिति वाक्यभेदापत्तेः तस्माद्वाजपेय
शब्दो न द्रव्यवाचकः अपि तु यागनामधेयमिति । इत्य-
ञ्जातुपङ्गकल्पने वाक्यभेदरूपगौरवं दोष इत्यनुपङ्गा-
धिकरणसिद्धान्तः । यत्र चातुपङ्गकल्पने विशेषप्रमाण-
मस्ति तत्र प्रामाणिकत्वात् तत्कल्पने गौरवं न दोषावेति
ध्येयम् ।

उभयत्र च द्रव्यमात्रगुणविधाननिराकरणम् प्रयो-
जनम् । कचिन्तु गुणमात्रविधानं जै० १।४।८ सूत्र-
भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“तद्गुणास्तु विधीरेद्विभागविधानार्थं न चेदन्त्येन
शिष्टाः” एतन्म० “यथा ‘आग्नेयोऽटाकपालोऽभावास्यायां
पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इत्येवमादयः श्रूयन्ते
तत्र सन्देहः, किम् ‘आग्नेयोऽग्नीषोमीयः’ इत्येवमादयो
गुणविधयः, कर्मनामधेयानि वा ? इति । किं तावत्
प्राप्तम् ? गुणविधौ सत्यनेको गुणो विधीयेत, अग्नि-
पुरोडाशाटाकपालाः इति, तस्माच्च गुणविधयः इत्येवं
प्राप्ते ब्रूमः, तच्च कर्म, गुणाद्यास्तु विधीरेन्, अवि-
भक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थं तद्वितान्ते शब्दे, तत्र
हि अटाकपालस्यान्वयता विधीयते, स एव एव-
मान्मेवो भवति, यदाम्बे संकल्प्य दीयते, तेनायम्
अनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति, स एवं विधीय-
मानो न शक्यते सम्बन्धनाविधाय विहित इति
वक्तुम् । तस्मात् गुणविधयः, अतुपङ्ग कपालेषु संस्क्रिय-
माणे त्रीहिसयो वा पुरोडाश एव भवति, सोऽनुवादः

सिद्धत्वाटाकपाल उच्यते, ‘कपालेषु अययति’ इति
वचनात् नान्येन अपि तं शृङ्खलितं, तेनाग्निगुणत्वे न
वाक्यभेदो भवति, ‘न चेदन्त्येन शिष्टाः’ यत्र पुनरन्त्येन
वचनेन शिष्टा गुणा भवन्ति तत्र नामधेयं, यथा
‘अग्निहोत्रं जुहोति ।”

गुणवृत्त ५० गुणानां नौकाकर्षणरज्ज्वूनां बन्धनाधारः
वृत्त इव । नौकाकर्षकदामाद्याधारे काष्ठे । (मात्सुल) ।
स्वार्थे क, स इव कायति कै-क वा । तत्स्वार्थे अक्षरः ।
गुणवृत्ति स्त्री गुणेन वृत्तिः । १।लक्ष्मणसाटस्यादिगुणा-
बलम्बनेन शब्दस्य अर्थप्रकाशनरूपशक्तौ लक्षणादसौ,
“यस्यान्तिसमीपे पौर्णमास्यं स गुणवृत्त्या चतुरक्षः”
कात्या०श्रौ० २०।१।१८ सूत्रे कर्कः । गुणे वृत्तिर्यस्य ।
२गुणसामर्थ्यवति त्रि० “ब्रह्मन् प्रपन्नमग्निहोत्रं निगुणे
गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? नृतयः साक्षात् सदमतः
परे” भाग०१०८७ अ० । गुणानां सत्त्वादीनां वृत्तिः ।
सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु स्त्री “परिणामतापसंस्कार-
दुःखैर्गुणविपरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” पात०सू०।
तासाञ्च यथाऽन्योन्यविरोधस्तथा तत्फलभाष्यादिषु
दर्शितम् ।

“प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपबुद्धिगुणाः परस्परानुप-
तन्नीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवा-
रभन्ते चक्षुश्च गुणवृत्तमिति त्रिप्रपरिणामि चित्तवृत्तं
रूपातिशया वृत्तप्रतिशयाच परस्पररेण विरुध्यन्ते सामा-
न्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्तन्ते एवमेते गुणा
इतरेतरान्प्रवेष्टोपाज्जितस्तुष्टदुःखमोहप्रत्यया इति
सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभाववृत्तस्तेषु विशेष
इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” व्यासभा० ।

“प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपबुद्धिरूपेण परिणता
गुणाः सत्वरजस्तमांसि परस्परानुप-
तन्नीभूत्वा शान्तं घोरं दुःखात्मकं, मूढं विषादात्मकमेव प्रत्ययं
सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणं प्रारभन्ते नच सोऽपि
तादृशरूपोऽस्य परिणामः स्थिरः इत्याह चक्षुश्च
गुणवृत्तमिति त्रिप्रपरिणामि चित्तवृत्तं नान्येकप्रत्ययः
कथं, परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यते ?
इत्यत आह रूपातिशया वृत्तप्रतिशयाच परस्पररेण
विरुध्यन्ते सरूपास्तस्यैवाभावाधर्मादयो वृत्तयः सुखा-
द्यान्तदिह धर्मेण विपक्षमानेनाधर्मस्तादृशो विरुध्यते
एवं ज्ञानवैरान्यैश्चैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव

तद्विपरीतानि विरुध्यन्ते, सामान्यानि त्वसंज्ञाचरद्रूपाणि व्यतिशयैः ससंज्ञाचरद्रिः सञ्ज्ञाविरोधात् प्रवर्त्तन्ते इति । ननु मृच्छोपेतत्तत्तापि विषयसुखस्य कुतः स्थाभाविको दुःखतेत्यत आह एवमेव इति उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः । तत्किमिदानीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यं तथा च बुद्धिपदशेभेदो न कल्प्यते इत्यत आह गुणप्रधानेति सामान्यात्मना गुणभावेति शयात्मना च प्राधान्यं तस्यादुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सत्यं विवेक्तिन इति वाचं विवरणम् गुणसङ्गः पुं० गुणेण गुणकार्येण सुखदुःखादिषु सङ्गः । सुखाद्यासङ्गौ “कारणं गुणसङ्गोऽस्य” गीता । गुणसंख्यात न० गुणाः संख्यायान्तेऽनेन सम्ख्याकरणे ल्युट् इतः । संख्यापातञ्जलशास्त्रे । गुणसम्बद्ध लि० गुणैः सम्बद्धः । गुणकार्यदेहादिष्वात्माभिमानवति । “प्रकृतेर्गुणसम्बद्धाः सज्जन्ते गुणकर्मसु” गीता । गुणसागर पुं० गुणानां सागर इवाधारः । चतुर्थे खे । अक्षयि शब्दच० । २ बुद्धिभेदे लि० २ गुणाधारे च । शब्दक० अथ अत्रार्थे लिङ्गितोक्तिः प्रामादिकी सागरशब्दस्य निवतलिङ्गत्वात् “इत्यतस्तुपुरुषयोः” पा० सूत्रेण विशेषं विना उत्तरपदलिङ्गस्य नियमनात् । गुणास्त्री गुणोऽस्त्वस्याः अच् । १ द्रव्यायां २ मांसरोहिण्याञ्च राजनि० । तयोर्विभक्तन्तुमन्वात्तत्तात्वम् । गुणाकर पुं० इतः । १ बुद्धिभेदे शब्दर० २ गुणयुक्ते च “तपस्वभिरतस्याय तस्य पुत्रो गुणाकरः । सत्यवान् नाम देवधेः” भा० व० सावितृप्राख्याने । गुणसागरशब्दोक्तचेतना शब्दक० अथ लिङ्गितोक्तिः प्रामादिकी । गुणाव्य लि० गुणैराट्ठः । सङ्गयुक्ते । गुणातीत पुं० गुणान् सत्यादिगुणधर्मात् सुखदुःखादीनतीतः । १ परमेश्वरे स्थितप्रज्ञे २ आत्मज्ञे च । गुणातीतताकारणसहितं तल्लक्षणसङ्गं गीतायां यथा “गुणानेतानतीत्य स्त्रीन् देही देहसंसृज्यान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतयुते । अर्जुन उवाच । कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ! । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतितवर्त्तते । श्रीभगवानुवाच । प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च मोहमेव च पाण्डव ! । न ह्येति संवृत्तानि निवृत्तानि न काङ्क्षति । उदासीनवदासीनो गुणैर्वेन विचाल्यते । गुणा वर्त्तन्ते इत्येवं

योऽवतिष्ठति नेङ्गते । समदुःखसुखः स्वस्थः समलोद्वाहसकाङ्क्षनः । तत्प्रियाऽप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्यसंस्तुतिः । मानापमानयोस्तुल्यस्तुलो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते । माञ्च योऽभ्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” ।

गुणादि “गुणादयोऽवयवाः” । (“अवयववाचिनः परे गुणादयोनानोदात्ताः”) पा० सूत्रविहितान्नोदात्तानिपेधनिमित्ते । शब्दगणे । स च गुण “गुणश्चर, अध्याय सङ्गच्छन्दस्मान्” । २ गुणकर्मजातिसमवायविशेषाभावेण “गुणादिर्निगुणक्रियः” भाषा० । गुणान्वित लि० इतः । १ विवेकवैराग्योपरमादिभिर्भोजोपायैरन्विते “प्रक्षोणदोषाय गुणान्विताय” वेदा० सा० २ गुणयुक्ते च । [चारा० ।

गुणिका स्त्री गुण इन् स्त्रीर्षे क । मृगाङ्गे उल्कूनदेहे गुणित लि० गुण-आत्मेऽने कर्मणि क्त । १ आहृते ताङिते पुरिते अमरः । “इत्यतः पुरिता व्येका दक्षिता विभाजितेऽन” ङीत्वा० ।

गुणिन् लि० गुण+अस्यार्थे इनि । गुणयुक्ते “गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्प्रमा यश्च” हितो० ।

गुणीभूत लि० अगुणः गुणः भूतः गुण+चि+भू-क्त । अ-प्रधानीभूते “गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे” भा० सं० १५ अ० । चूर्णे कतादिवात् समासे उक्तार्थत्वात् ततो न चिः । तेन गुणभूतोऽप्यत्र । “गुणभूतरययैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते” हरिः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यं न० गुणीभूतं व्यङ्ग्यं यत् । काव्यभेदे तल्लक्षणाभेदादि सा० द० उक्तं यथा

“अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये । अपरं काव्यं अनुत्तमत्वम् म्यूनतया साव्येन च संभवति । तत्र स्यादितराङ्गः । काकाचिप्रश्नश्च वाच्यसिङ्गाङ्गस्य संदिग्धप्राधान्यं इतल्लक्षणाव्यङ्ग्यमस्त्वुट् इमगूढम् । व्यङ्ग्यामुन्दरमेवं मेदास्तस्योदिता व्यष्टौ । इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि व्यङ्ग्यं यथा । “अयं सरसोत्कीर्णं पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्युत्तमधनस्यार्थी नीवीवित्र्यंसनः करः” । अत्र शृङ्गारः कल्याणशङ्कम् । “मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्वन्व्यसागररपोद्गमकस्य तापः । हाहा कथं तु भवतोरिडराजधानीप्रासादसन्निधौ तिष्ठति

कामिलोकः” । अत्रौक्त्युक्ताससम्बन्धितस्य कथनस्य
राजविषयवतापञ्चभावः । “जनस्थाने भ्रान्तं कनकस्य-
लम्प्यान्वितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदसदस्य प्रकथितम् ।
रुता लङ्कामन्तुर्गदनपरिपाटीप्रवटना मयाप्रं रामत्वं
कथयन्नुता न त्वधिगता” । अत्र रामत्वं प्राप्तमित्य-
वचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते वचनेन तु सादृश्यं
चेतकतादात्म्यारोपणमाविष्कृत्य तदुपोपनमप्राकृतं तेन
व्यङ्ग्यं सादृश्यं वाक्याधीनयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् ।
काकाक्षिप्रं २५था । “मन्त्रामि कौरवशतं समरे न
कोपाद्ःशासनस्य रुधिरं न पिवाक्युरक्तः । संक्षु-
यामि गदया न सुयोधनोरु सन्धिं करोतु भवतां
नृपतिः पश्येन” । अत्र मन्त्राभ्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाक्यस्य
निषेधस्य सङ्गभावेनैव स्थितम् । “दीपयन् रोदसीरभ्युमेप
ज्वलति सर्वतः । प्रतापकाव राजेन्द्र ! दैरिषं शदवानलः” ।
अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपोव्यङ्ग्यः प्रतापस्य दवानल-
त्वारोपसिद्धाङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परिहृतेत्यादौ” ।
विलोचनव्यापारचुम्बनाभिनाययोः प्राधान्ये सन्देहः ।
“ब्राह्मणातिक्रमकाशोभयतामेव भूयते । कामदम्यय
वोमिवमन्त्रा दुर्मनायते” । अत्र वाक्यस्य परशुरामोरुः-
कलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य च सभं प्राधान्यम् ।
“मन्त्रो सर्वस्वहरणं विषये प्राणनिपटः । अश्वपदीन-
नृपतौ न सन्धिर्न च विपटः” । अत्राश्वपदीनाख्ये नृपतौ
टानसामादिमन्त्रेण नान्तः प्रशमोपाय इति व्यङ्ग्यं
व्युत्पन्नानामपि भटित्यस्फुटम् । “अनेन लोकगुरुणा
सतां वसोपदेशिना । अहं प्रतपती खैरसक्तेन किमतः
परम्” । अत्र प्रतीयमानोऽपि शाकावनेक्षित्यं क्वोऽपि
वलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाक्यायमानइत्यङ्गम् ।
“वासीरकुडुङ्डीससर्पकोलाङ्गलं सुयनीय । वर
पद्मव्यावडाप सीधनि अङ्गाइम्” । अत्र दत्तसंकेतः
कश्चिद्गतामहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यत्वात् शृङ्खलयाः सीदन्तङ्गानि
इति वाक्यस्य चकारः सङ्गदशसंवेद्य इत्युत्तरम् ।
किञ्च योदीपकतल्ययोगितादिषु उपमादाहकारोव्यङ्ग्यः
स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपगादिसंज्ञेव चमत्का-
रविधायित्वात् तदङ्गं ध्वनिकता “अलङ्कारान्तरस्यापि
प्रतीती यत्र भासते । तत्परत्वं तु काव्यस्य नासौ
सामोध्यनेर्भातः” । यत्र च शब्दान्तरादिना गोपन-
कथनकारुण्यस्य विषयासः यथा “इत्यादि शेषगोपरा-
मचतया किञ्चिद्दृष्टं मया तेनाल स्वर्जितास्मि नाव !

पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्वं विषयेषुखिन्नमनसां
सर्वावलानां गतिर्भोव्यैव गदितः सलेशमवताद्गोवे
हरिर्षदिरम्” । अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग-
इत्यादिव्यङ्ग्यादीनां सलेशमिति पदेन स्फुटतयाऽ-
वभासः । सलेशमिति पदस्य परिव्यागे ध्वनिरेव । किञ्च
यत्र वस्तुलङ्काररसादिष्वप्यङ्ग्यानां रसान्तरे गुणी-
भावः तत्र प्रधानकृतएव काव्यव्यवहारः तदङ्गं तेनैव
“प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते
रसादितात्पर्यं पर्यालोचनया पृथक्” यत्र च “यलो-
क्तानां प्रमदाजनानामवध्वंजिह्वः शोणमणीमयूखः ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुयतामकाण्डेऽव्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्य-
धत्तं” इत्यादौ रसादीनां तगरीढसानादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं
तत्र तेषामतात्पर्यं विषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्य
व्यवहारः” । अत्र भेदसंख्याविस्तरमयात् नोक्तास्त
एवावसियाः ।

गुणीश्वर पु० इत० । चित्तवृत्तपर्वते २५त्तादिगुणानां नियामके
परमेष्ठरे शब्दरत्ना० । गुणेशोऽपि परमेष्ठरे ।

गुणीतर्क पु० इत० । गुणातिशये हेमच० । “भूयस्त्व
गुणीतर्कमेते विद्ये करिष्यतः” रामा०पाल० २६५० ।

गुण्डित लि० गुडि-क्त । १। आहते । २। गुण्डिते शक्तपुलिधूसरे
च रमानाधः ।

गुण्ड पु० गुडि-वेष्टने अच् । १। अक्षिपत्वे त्वभेदे राजनि०
यस्य कन्दः कशेरु । कशेरुशब्दे विहतिः । भावे अच् ।
०। चूर्णने प्रेष्टये (गुडिका) पु० । कर्मणि अच् ।
३। चूर्णीकृते लि० । [४। चूर्णनात्वे च पु० मेदि० ।

गुण्डक लि० गुडि-ण्वल् । १। मल्लिने । २। कौ ३। कौशौ
गुण्डकम् पु० इत० । कशेरुणि (केशुर) । राजनि० ।

गुण्डारोचनिका स्त्री गुण्डा सती रोचना हरिद्रेप रवार्थे
कन् (कलसागुडि) डच्भेदे रत्नमा० ।

गुण्डाला स्त्री गुण्डं चूर्णनमालाति का+ला-णिनि । ललो-
ङ्गायां लुपभेदे राजनि० । [लतायाम् राजनि० ।

गुण्डासिनी गुण्डा सती आसो व्यास-णिनि । चिपिटा-
गुण्डिक पु० गुण्ड+अस्यर्थे ण् । चूर्णीकृते तण्डुलादौ ।
(गुडि) “गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयेच्च गृहाङ्गनम्”
लज्जन्तव्रतकथा ।

गुण्डिका स्त्री जगन्नाथजेलस्ये तस्य रचयितामन्तरं सप्ता-
हं वासाद्यं मण्डपभेदे “मण्डपे वासवेत् देवान् गुण्डि-
काख्ये सनोदरे” इत्युपक्रमे “दिन्दुतीर्थतटे तस्मिन्

सम्राजानि जनार्दनः । तिष्ठेत् पुरा स्वयं रात्रौ परमेतत्
समादिशत् । तत्तीर्षतीरे राजेन्द्र ! स्थास्यासि सप्रवा-
सरम् । सर्वतीर्थानि तत्रापि स्थास्यासि मयि तिष्ठति ।
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थं तीर्थोपपावने । सप्रवाहं वे
प्रपयसि गुण्डचामण्डमे स्मितम् । माञ्च रामं सुभद्राञ्च
मम सायुज्यमाप्नुयुः । तन्नामनिर्वाहरपि तलोक्ता यथा
“सर्वपापनियन्तात् पुण्यत्वात् सर्वदेवतैः । गुण्ड-
चाख्यापि सा प्रोक्ता ब्रह्मतेजोऽवगुण्डनात्” स्क०
पु० उत्तर० ।

गुण्डित लि० गुडि-वेष्टने क्त । रजसाकीर्णं, रूपिते अमरः
गुण्ड लि० गुण-कर्मणि यत् । १ गुणनीये पूष्ये । “गु-
णस्त्वधोऽधो गुणस्त्वखण्डतुल्यः” । “गुणग्रान्थमङ्गं गु-
णकेन हन्यात्” कीला० । प्रशक्तो गुणोऽस्यासि “अ-
न्येभ्योऽपि दृश्यते” वार्त्ति० यत् । २ प्रशक्तगुणयुक्ते च ।
“गुणकाः ब्राह्मणाः” सि० कौ० ।

गुत्य पु० गुह्य+ट्ठपो० । गवेधुकाधान्ये (गुह्यगुह्ये) रत्नमा०
गुत्यक्त न० गुह्येन कारयति कै-क ट्ठपो० । यन्विपर्ययं दृष्टे
रत्नमा० । [गुह्यगुह्ये ३५६६६ ट्ठपो० विहतिः ।

गुत्त पु० गुह्य-स किञ्च नि० इट् । यन्विपर्ययं दृष्टे मेदि० ।
गुत्तक पु० गुह्य+सार्धादौ क । १ शतके शब्दरत्ना० । गुह्यक-

शब्दे दृश्यम् । २ यन्विपर्ययं दृष्टे लि० । “अथ वाङ्मयभेदाः
सुचम्बूः खण्डकथा कथा । आख्यायिका परिकथा क-
लापकविशेषकौ । सन्धानमनिर्द्वयं च प्रकीर्णं गुह्य
कादि च । सर्गोऽयं परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंयज्ञाः । उ-
च्छ्वासः परिवर्त्तय पटलं काण्डभस्त्रियाम् । स्थानं प्रक-
रन् पर्वजिकञ्च यन्विपर्ययः” लि० । अत्र गुह्यकादी-
त्यादिपदात् स्तवकोक्तासादीनां यद्वयम् । तत्र कुसुमा-
ञ्जली स्तवकः, काव्यप्रकाशे उच्छ्वासः । एवमन्यत्रापि
यथायथं यन्विपर्ययानुसारेण तदवयववाचकशब्दविशेषेण
यन्विपर्ययरणम् दृश्यते तेषां सर्वेषामादिपदपाङ्गता ।

गुद खेले भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गोदते अगोदित ।
जुगुदे । गुदम् ।

गुद न० गुद-क । मलत्यागद्वारे अपानवायुनिःसारणद्वारे
“तत्र स्नान्वाप्रतिबद्धमर्द्धपद्माङ्गुलं गुदमाङ्गुलं स्निग्धं बल-
यस्तिष्ठोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी १ विमर्जनी
२ संवरणी चेति । “चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिथ्येकाङ्गुलो-
च्छ्रिताः । शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः ।
गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्यक्कीर्त्तिताः । रोमान्तेभ्यो

यवाभ्यर्द्धौ गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः” सुश्रु० । तस्य स्वरूपा-
दिकसक्तम् ।

अस्य प्राणायतनता याज्ञ० उक्ता यथा “नामिरोजो
गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । भूद्धां सकण्ठद्वयं
प्राणस्यायतनानि च” । अस्य उपसर्जनत्वे क्रोडादौ
शुक्लेत्यत्र गुद इति पाठान्तरं तेन स्त्रियां ङीप् । अटगुदा
इत्येव । २ नाङ्गीभेदे स्त्री बद्धादि० वा ङीष्ठापौ । “आ-
न्तेभ्यस्तो गुदाभ्यः” स्क० १० । १६३१ । “गुदाभ्यः यामिनी-
ङीभिरश्चरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो ना-
ङीभ्यः” भा० । १ यलयाकारे गुदस्थाने पु० । “उदरं च
गुदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमधो मध्यं” याज्ञ० । “वाह्या-
दुगुदबलयात् अन्तरे गुदस्थाने द्वे, तौ च गुदौ
कोष्ठौ कोष्ठौ नाभेरधोदेगे भवौ” मिता० । वस्तुतः
गुदमस्यैव अर्थः । गुदाधारस्थानपरतायामेव
विलिङ्गत्वम् । अतएव “गुदाः पात्राणि स्रङ्कासधेनुः”
यजु० १८ । ८६ । व्याख्यायाम् वेददी० । “गुदाः गुदस्थानानि”
इत्युक्तम् । “स्त्रूलगुदया सर्पान् गुदाभिः” यजु० २५ । ७
मन्त्रव्याख्यायां च तेन गुदपरत्वे स्त्रीत्वं कान्दसमित्यु-
क्तञ्च सङ्गच्छते “सिन्धवो गुदाः” शत० ब्रा० ६ । ४ ।
ततः अस्मा० अस्त्वर्थे र । गुदर तद्युक्ते लि० ।

गुदकील पु० गुदे कील इव । अर्शोऽरोगे राजनि० । अर्शः-
शब्दे विहतिः । “स्त्रूलकन्दस्तु नास्तुपाः शूरणो
गुदकीलहा” सुश्रु० । “आनाहमेदो गुदकीलङ्गिकाश्चासा-
पको वन्यकुलस्य एषः” सुश्रु० । स्वार्थे क । तत्कार्त्तं चला० ।

गुदग्रह पु० गुदं तद्व्यापारं गृह्णाति ग्रह-अच् इत० ।
उदावर्त्तरोगे हेम० । उदावर्त्तशब्दे ११६१ ट्ठपो० दृश्यम् ।
गुदपरिणह पु० कृषिभेदे तस्यापत्यम् इज् । गौदपरिणहि
तदपत्ये तस्य वकनखेन हन्ने इजो लुक् बलत्वे । वकन-
खगुदपरिणहाः ।

गुदपाक पु० इत० । अतिसारादिजनिते गुदस्थानस्य
पूयादिनिःस्त्रावहेतौ पाके । “असंष्टगुदं चीणोदरा-
ध्मानाडुपद्रुतम् । गुदे पके गतोप्राणश्चातीसारकियं
त्वजेत्” सुश्रु० । “मांसपाकेन बध्यन्ते गुदपाके च दा-
रुणे” “गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नी कारयेत् क्रियाम्”
“गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य श्लाघितगतिः” सुश्रु० ।

गुदभ्रंश पु० “प्रवाह्यातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रुज्जदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्” गुदभ्रंशमिदं
लक्षणाभ्याम्नात् प्रसाधयेत्” सुश्रुतोक्ते रोगभेदे ।

गुदरोग ५० इत० । गुदस्थानभवे भगन्दरार्शोभिरे
रोगे तस्य च यातातमेन "सुरालये जले वाऽपि
शङ्खम् करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सु-
दारणः" इति कर्मविपाकविशेषज्ञा "भासं सुरार्चनेनैव
गोदानहितवेन च । प्राजापत्येन चेकेन शास्यति
गुदजा राजा" भगन्दरार्शोः पृथगुक्तत्वात्तद्विद्यता प्रेया
गुदवर्त्म न० गुदरूपं वर्त्म । गुदरूपे मलद्वारे जटा०
गुदस्तम्भ ५० इत० । गुदव्यापारस्य मलनिःसारणस्य प्रतिरोधे
रोगभेदे । "अश्वयोनी च गमनाद् गुदस्तम्भः प्रजा-
यते । सहस्रकमलैः स्नानं भासं कुर्वीत् शिवस्य च"
यातातपः ।

गुदाङ्गुर ५० गुदेऽङ्गुर इव । अश्वीरोगे हेमच० ।
गुदौष्ठ ५० गुदस्य योष्ठ इव । गुदापयवभेदे गुदगण्डे द-
र्शिते सुश्रुतवाक्ये तत्संस्कारादि ।

गुद्वि मित्याकथने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । गुद्वयति
अजुगुन्द्रत्-त । गुद्वयां-बभूव आस चक्रे । गुन्द्रा ।
गुध रोधणे क्वा० पर० सक० सेट् । गुध्नाति अगोधीत् ।
जुगोध । सेट्कत्वे ऽपि न गुणः गुधित्वा । गुक्षः ।
गुध क्रीडे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गोधते अगोधिष्ट । जुगुधे
गुध वेष्टने दिवा० पर० सक० सेट् । गुध्यति अगोधीत् ।
जुगोध गुधित्वा ।

गुधेर लि० गुध वेष्टने णरक् । गोप्ररि उज्ज्वलदन्तः ।
गुन्दल ५० गुमित्याकथने दल्यतेऽश्वौ दल-णिच्-कर्मणि
अच् । मर्दलशब्दे हेमच० ।

गुन्द्र ५० गुद्वि-कर्मणि अच् । गुराद्वये (गोपटेर) दृष्टे
अमरः । "गुन्द्रः कपायो मधुरः शिथिरः पित्तरक्तजित् ।
सन्ध्याशुक्रजोमूलशोधनो मूलकक्षजित्" भावप्र० । १३-
द्रुमकान्ते श्रियङ्गुद्वये च स्त्री अमरः । ४ गवेधुकायां स्त्री
रत्नमाला ५ एरकायां स्त्री भावप्र० । [भावप्र० ।

गुन्द्रमूला स्त्री गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्याः । एरकाद्वये
गुन्द्रला स्त्री गुन्द्रं मित्यावचनं लाति ला-क । जी-
वञ्जीवस्यो चकोरके हेमच० ।

गुन्फ यन्वे तु० प० सक० सेट् । गुम्फति अगुम्फीत् । जु-
जुम्फ । गुम्फन् गुम्फितः गुम्फित्वा-गुम्फित्वा । गोपध
त्वात् किपि गुन् गुनौ दत्तादि ।

गुप गोपने सक० आत्म० सेट् कृतृसने स्थाचै सन् कनिट्
कृतृसमभिह कृतृसापूर्वकनिट्कृत्स्नत्व अक० निन्दन्ञ्च तत्र
सक० । पापात् जुगुप्सते अगुप्सीष्ट । जुगुप्सां

बभूव आस चक्रे जुगुप्सितः । गोपने गोपते अगो-
पिष्ट जुगुप् । "आदिधानैर्गुपितो वार्हतैः भोषरचितः"
अ० १०।८।१ । "तथा राज्ञं गुपितं क्षत्रियस्य"
१०।१०।१ । तत्र निन्दार्थत्वे "जुगुप्सितश्च चाप्ये-
नम् सर्वस्येयुच सर्वशः" मनुः "यदा बुध्यति बोद्धव्यं
लोकहृत्तं जुगुप्सते" भा० व० २१।१० ।

गुप रक्षणे भ्वा० सक० पर० वेट् स्थाचै सार्वधातुके नित्य-
भायः स्थाचै धातुके वा । गोपायति अगोपायीत् अगोपीत्
अगोप्सीत् । गोपायाम्-बभूव आस चकार जुगोप ।
गोपायितः गुप्तिः । गुप्तिः गोपायनम् गोपनम् । "जु-
गोपात्मानमवच्छुः" रघुः । "आत्मानं सततं गोपायीत"
श्रुतिः "जुगोप गोरूपधराभिषोर्भीम्" रघुः "मैनं गोप्सति
दुर्बुद्धिमद्य बाणहन्तं मया" भा० भी० १८।१३।१०
"अगोपिष्टां पुरोलङ्घामगौप्रां रक्षसां वलम्" भट्टिः ।
"यस्य वाक्-मनसो गुह्ये सम्भृगुप्ते च सर्वदा" मनुः ।

गुप व्याकुलत्वे दिवा० अक० पर० सेट् इदित् । गुप्यति
अगुपत् अगोपोत् जुगोप । गुपितः ।

गुप भासने चुरा० उभ० अक० सेट् । गोपयति ते अजु-
गुपत् त । गोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । चतुर्थां
गुपधातुनामुदाहरण कविरहस्ये यथा "गोपायति क्षिति
मिनां चतुरास्मिमां पापाञ्जु गुप्सत उदारमतिः स-
दैव । वित्तं न गोपयति यस्तु वधीवकेभ्यो धीरो न गु-
प्यति महत्त्वपि कार्यजाते" ।

गुपिल ५० गुप इलच् क्तिञ्च । गुपे उज्ज्वल० शरत्के लि० ।
गुप्ति लि० गुप-कर्मणि क्त । गुप्तिरिति शङ्के संज्ञते
च अमरः । "स गुप्तिमूलप्रत्ययः" रघुः । १३।३।१०
शब्दरत्ना० । "गुप्रदासाकं नाम प्रशस्तं वैश्वम्भरयोः"
उद्गा० त० उक्ते ४ वैश्वोपनामभेदे ५० । १।३।१।१० स्त्री
राजनि० । ६ परकीयायां नायिकायां स्त्री । "गुप्ताविदग्धा
क्षितिजालटातुगयानासुदिताप्रभृतीनां परकीयायामे-
वान्तर्भावः तत्र गुप्ता त्रिविधा दत्तसुरतगोपना वर्तिष्य
साधसुरतगोपना वर्त्तमानसुरतगोपना चेति विभज्य रस-
मञ्जुष्यां निष्ठणामेकत्र पद्ये उदाहृतः यथा "सञ्चूः
क्रुध्यत निदेहन्तु सञ्चूदो निन्दन्तु वा यातरक्षसिह्वय
न मन्दरे सखि ! पुनः स्थापो विधेयो मया" । आखो
राक्रमणाय कोणकुहरादृत्कालमातन्वी माव्जरी न-
खरैः खरैः कृतवतो कां कां न मे दुर्दशाम्" । ७ रक्षितायां
क्षित्याच्च (राखनी) स्त्री "त्राक्षणी यद्यगुप्तां त्र सेवेतां

‘शेषादिष्वै’ मनुः उपरमेन्द्रे पुं “गुप्तयक्रगदाधरः”
विष्णुसं “वाङ्मनसमोरगोचरत्वात् गुप्तः “एष सर्वेषु
भूतेषु गूढोत्तमः न प्रकाशते” इति श्रुतेः” भा० ।
गुप्तक पुं जवद्वयसेनानीभेदे । “अङ्गारकः कुञ्जरो गुप्त-
कश्च शत्रुञ्जयः कृष्णयसंपदौ” भा० आ० २६४३० ।
स्वाधे क । १ गुप्ताधे लि० । [१ गुप्तमने लि० ।
गुप्तगति पुं गुप्ता गतिर्वयः । अपसर्पे १ गुप्तचरे शब्दार्थवि० ।
गुप्तचर लि० गुप्तचरो यस्य । १ गुप्तभावेन चरन्नेके । २ चल-
भद्राख्ये यदुर्वश्ये पुं लि० । कर्म० । १ गुप्ते दूतभेदे पुं
गुप्तस्त्रिंश पुं गुप्तः स्त्रिंशोऽयम् । १ चण्डोत्कृष्टो राजनि० ।
कर्म० । १ गुप्ते स्त्रिंशे गुप्तस्त्रिंशकरी (वटिः) इत्योयभवने”
नीलकण्ठताजकम् ।

गुप्ति स्त्री गुप्त-भावे क्तिन् । १ गोपने “भयगौरवत्त्वादे-
र्होयाकारगुप्तिरपिहत्या” सा० द० । २ संवरणे “ह-
न्त्राणिशिलासालं गुप्तावपि मनोरमम्” कुमा० । “अ-
सिधारासु कोपगुप्तिः” काद० । “स्यानं संसृज्यं गुप्तिं
लब्धप्रशमनादिकम्” मनुः । २ रक्षणे “सर्वस्यास्य तु सग्रे
गुप्ताये स मङ्गाद्युतिः” (देवः) मनुः । ३ पाञ्चमन्त्रसंस्कार-
भेदे तन्त्रसा० “गौतमीये “जननं जीवनं पश्चात् ताडनं
बोधनं तथा । तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः ।
तर्पणं दोषनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः” इति विभक्त्य
“ज्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम्” इति लक्षि-
तम् । आधारे क्तिन् । ४ अवस्तरस्थाने इकारागारस्थाने
मेदि० । “चिरमतिरसलौह्यात् मन्त्रं लक्ष्मिनां पुन-
रयसुदवाय प्राप्य धाम स्मेव । दलितदलकपाटः पट्प-
दानां सरोजे सरभस एव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति” माघः
७ प्रगर्ते । करणे क्तिन् । ८ अहिंसादौ योगाङ्गे यमे च
हेमच० । ९ गतांशं क्षितिरुत्थने १० नौकाक्षिरे भरतः ।

गुफ् पञ्च तदा० पर० सक० सेट् सुचा० । गुम्फति अगोफीत्
जुगोफ ।

गुम्फित लि० गुफ-गुम्फ-वा कर्माणि क्त । यधिते अमरः ।
गुम्फ पञ्चने तदा० पर० सक० सेट् । गुम्फति अगुम्फीत् ।
जुगुम्फ गुम्फितः । मोपघत्वात् गुम्फित्वा किपि गुन्
गुनो गुम इति । [च शब्दरत्ना० ।

गुम्फ पुं गुम्फ-वञ् । १ पञ्चने, २ बाहोर्भूषणे मेदि० १ शस्त्रवि-
गुम्फना स्त्री गुम्फ-युच् । “वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्-
चना गुम्फना कृता” इत्युक्तायां १ प्राक्यस्य चारुच-
तायाम् । २ पञ्चने च (गांधा) भावे ल्युट् । २ पञ्चने न० ।

गुम्फित लि० गुम्फ-क्त । सुभ्रादिना यधिते, अमरः ।
गु र वधे गत्याञ्च दिवा० आत्म० सक० सेट् । गूर्णते अगो-
रिष्ट । जुगोर । ईदित् गूर्णः । गोरणम् ।
गु र उद्यमे तदा० कुटा० आत्म० अक० सेट् । गुरते अगुरिष्ट
जुगोर गुरणम् ईदित् गूर्णः । वेदे तु नि० गूर्त इत्येव ।
“इतो हवो गूर्तं तमाः” छ० ११६७ । “गूर्णं रूपसः
शरदश्च गूर्ताः” छ० ४१।६।८ । “अवगूर्णं चरेत् लक्ष्म-
मतिलक्ष्मं निपातने” श्रुतिः । “यो ब्राह्मणावाव-
गुरेत् तं यतेन यातायात्” श्रुतिः आनन्दसः पदव्यत्ययः ।
एवं “न कदाचिद् द्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि” मनुः ।

गुरण न० कुटा० गुर-भावे ल्युट् । हननाद्यर्थसुद्यमे अमरः ।
देवादिकस्य गोरणमित्येव । तच्च वधे गत्याञ्च । अय-गो-
रणं हननार्थसुद्यमे इति भेदः ।

गुरु पुं गिरत्वज्ञानं स्थानात्पुद्विगति धर्मं गृ-गिरणे,
गृ-गर्हे कर्त्तरि, गीर्ष्यते स्मृत्यते वा कर्मणि वा कु उच्च ।
१ इहल्लस्यो देवाचार्ये अमरः । “गुरुकाव्यातुगां विभ्वत्”
माघः । “गुरोर्ध्वं गोरस्तवाख्ये” नीचस्थे सिंहे गुरौ”
ज्यो०त० । २ प्रभाकराख्ये भीमांसकभेदे तस्य तन्मासता यथा
“अथ तु नोक्तम् तन्मापिनोक्तम् अतः धीनरुक्तम्” इत्यत्र
स्वगुरोः संशये जाते प्रभाकरेण तदसंनिधाने तत्पुस्तके
तुगा, अपिना, इति पदच्छेदः कृतः उत्तरकाले गुरुणा
तदुदत्ता केनेदृशः पदच्छेदः कृतः इति पृष्टे अन्यत्रिष्टु-
हारा प्रभाकरकृतत्वं निश्चित्य तस्य संशयापनोदकत्वात्
गुरिति संज्ञा कृतेति अख्यायिका “गुरोर्गिरः पञ्च-
दिनान्यधीत्य” सा० द० । “अर्धोपतिगुरुणाम्” शब्द० प्र० ।
“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चास्त्रेन स विप्रो गुरुश्च्यते” मनुः “स गु-
रुर्व्यः क्रियां कृत्वा वेदप्रश्नं प्रयच्छति” याज्ञ० उक्ते च
निषेकादिक्रियाकर्त्तरि श्रितरि प्रायश्चित्तविषे । “न केवलं
तद्गुरुकपार्थिवः” रघुः गुरुत्वमगच्छे विवृतिः । “अल्पं
वा बलं वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं
विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा” मनुः शास्त्रोपदेशके ४ याचा-
ख्यादौ तद्विषये पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः
कृतः । गुरुराहवनीयस्य सान्निध्ये ता गरीयसी” इमं
लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् । गुरुशुश्रू-
षया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते” मनुः । “तौ गुरुर्गु-
पत्नी च” रघुः । “आचार्यश्च पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव
सहोपतिः । मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ।

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्ते गुरवो मताः" देवलोकोपु
एकादशसु आचार्यादिषु "अनेनैकादशगुरवः सङ्के-
तिताः" प्रा० वि०। गुरुत्वपरागण्डे विवृतिः।

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः।
मातुलः श्वशुरभ्राता मातामहपितामही। वर्यज्येष्ठः
पितृव्यश्च पुंस्ते गुरवः स्मृताः। मातामही मातु-
लानी माता मातुल सोदराः। २३. पितामही
ज्येष्ठा धानी च गुरवः स्त्रीषु। इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं
मातृतः पितृतो द्विजाः।। अतुवर्त्तमतेषां मनो
वाक्कायकर्मभिः। गुरुं दृष्ट्वा सत्सत्तिष्ठेदभिवाद्य
कृताञ्जलिः। नैतैरुपविष्टे साहं विवेक्षात्मकारणात्।
जीवितार्थमपि हेपादगुरुभिर्देव भाषणम्। उदितोऽपि
गुरोरन्ये गुरुद्वेषो पतत्यधः। गुरुणाञ्चैव सर्वेषां पूज्याः
पञ्च विशेषतः। तेषामाद्यास्तयः श्रेष्ठोपां माता
सुपूजिता। यो भावयति या स्मृते येन विद्योपदिश्यते।
ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः। आत्मनः
सर्वयत्नेन प्राचक्षतेन वा पुनः। पूजनीया विशेषेण
पञ्चैते भूमिभिस्तु जूर्म० पु० ११३०। उक्ते पुंस्त्रीभेदेन
इउपाध्यायादौ यथायथं पुंस्त्री०।

"तथापि तन्मयापि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम्" भाषः।
ऊष्णं प्रति तत्पितृव्योद्देशोक्तिः "गुरुदयाय गुरुणोरुभ-
योरथ कार्ययोः" भाषे ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यपरता। ७८-
आद्यायप्रवर्त्तके ऽधर्मोपदेशके ऽकपिकण्ड उष्ट्रे राजनि०।
"मातुस्सारो विसर्गलो दीर्घोयुक्तपरश्च यः। वा पादानो
त्यसौ" उ० ८० उक्ते १० दीर्घवर्णादौ। "अगुरुचतुष्कं
भवति गुरु द्वौ प्रमकुचयुग्मे शशिवदनासौ" श्रुतबोध०
"गुरुमतोऽन्धकोत्वादि" "गुरोश्च हलः" पा० ११ महति लि०
शमे गुरुणि गुरुणि" प्रा० त०। १२ दुर्जरे १२ दुर्माके
लि० "तत्फलं (प्रियङ्गुफलम्) मधुरं रुचं कषायं शीतलं
गुरु" भाषण०। १४ अलघ्नि गुरुत्ववति लि० मेदि०।
"कार्यं गुरुणात्मसमं नियोज्ये" कुमा०। "नारदस्तु जगतो
गुरुश्चैर्विक्रमाय गगनं विललङ्घ्ये" नैध०। "गुरुणी द्वे
रसवतो" भाषा० स्त्रियां ङीप्। "अलावूर्भेदिका गुर्वी"
वैद्यकम्। "द्वयमतिजरठा प्रकाम गुर्वी" भाषः। गुरुत्वं च
गुरुत्वगण्डे दृश्यम् १५ तान्त्रिकमन्त्रोपदेष्टरि पु० तल्लघ-
णादि शा० ति०। "मातृतः पित्रतः शुद्धः शुद्धभावो जिते-
न्द्रियः। सर्वागमाणां तत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वविदुः।
परोपकारनिर्दोषो जपपूजादित्परः। अमोवचनः शान्तो

वेदवेदार्थपारमः। योगमार्गानुसन्धाता देवताहृदयज्ञः।
इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मतः" यज्जगि गुरो-
रावयमदृष्टवचनः उक्ताः यथा

"मातिबालो न दृढश्च न शङ्को न क्षयस्तथा। ना-
धिकाङ्गो न हीनाङ्गो न खल्लाटो न दन्तुरः"। वीरभिक्षो-
दयहृतकल्पचिन्ताऽथौ "ज्वरोगी च दुश्कर्मा कुनखी श्ला-
वदन्तकः। काणोऽन्धः कुसुमाञ्च खल्लाटः खञ्जरीटकः"

"अङ्गहीनोऽतिरिक्ताङ्गः पिङ्गाक्षः पूतिनासिकः।
दृढाङ्गोयामनः कुञ्जः शिखी चैव नपुंसकः"। पूतिना
सिकोऽुर्गान्धनासिकः। "संस्काररहितोमूर्खो वेदशा-
स्त्रविषयिजितः। श्रौतस्मार्त्तक्रियान्म्यः शुष्कभाषः सु-
कुक्षितः। परयाजनजीवी च नरो वैद्यश्च का-
सकः। क्रूरो दम्भी मत्सरी च व्यसनी क्षपणः खलः।
कुसङ्को नास्तिको भीतो महापातकचिञ्जितः। देवा-
न्मिगुरुविद्यादिपूजाविधिपराङ्मुखः। सन्ध्यातर्पणपूजा-
दिमन्त्रज्ञानविषयिजितः। आत्मस्थोपहतो भोगी धर्म-
हीन उपश्रुतः। इत्यादीर्बहुभिर्देशैरागमोक्तैश्च
यत्नतः। वज्रगीयो गुरुः प्राज्ञदीक्षासु स्वापनादिषु"।
मत्स्रसूक्ते त्रयोदशपटले "अपुत्रवासपत्नीकः शक्तिहीनो-
ऽयं वामनः। कुञ्जः कुण्डः शत्रावदन्तो हृषलीपतिरेव च"
तन्वसारे रामार्च० च० सदसदुगुरुलक्षणं यथा

"शान्तो दानः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेगवान्।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान्। अध्या-
त्मध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः। निर्याहानुपपे शक्तो
गुरुरित्यभिधीयते। आगमसंहितायाम् "उद्बुद्धश्चैव
संहर्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः। तपस्वी सत्यवादी च
मृदुस्त्वो गुरुश्च्यते" इति।

गुरुरपि मृदुस्त्व एव यथाह ज्ञानार्थवे। "सर्वशास्त्रार्थ-
वेत्ता च मृदुस्त्वो गुरुश्च्यते" मृदुस्त्वोऽपु पुत्रवतामेवाधि-
कारः यथा यामले "कलत्रपुत्रवान् विप्रो दयालः सर्व-
सम्मतः। दैवे पित्रे ऽरिमित्रे च मृदुस्त्वो देविको भवे-
दिति" सख्यमालायाम् "मध्यमो वैष्णवः प्रोक्तो मध्यम-
शैवदीक्षितः। परमादीक्षितो यो वै स एव परमो गुरुः"

आगमसारे "गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पा-
पस्य दाहकः। उकारः यस्मुरित्युक्तस्त्वितयाका गुरुः
स्मृतः। गकारो ज्ञानसम्पन्नः रेफस्तत्त्वप्रकाशकः।
उकारात् शिवतादात्म्यं दद्यादिति गुरुः स्मृतः"।
निन्द्यगुरुमाह क्रियासारसङ्क्षेपे "शिवो चैव गलत्-

कुण्डो नेत्रलोरी च वामनः । कुनखी स्यादन्त्य स्त्री-
जितशक्तिः । जीनाङ्गः कपटी रोमो बह्वासी
चक्षुःशक्तः । एतेर्देवैर्विहीनो यः स गुरुः शिष्य-
मृतः" यामले "अभिगमपुत्रश्च कर्तुं कृतं तथा ।
क्रियाहीनं गच्छापि वामनं सुचिन्तकम् । जलरक्त
पिक्वार् च पञ्च वेन्तमान् सदा । भद्रा मत्सरसं-
युक्तं गुरुं मन्त्रेषु पञ्चयेत्" । वैशम्पायनसंहितायाम्
"अपुत्रो मृतपुत्रश्च कुञ्जश्च रोपणस्तथा" । मन्त्रभेदा-
द्भिर्यत्नामाह योगिनीतन्त्रे "पितृमन्त्रं न मृच्छीयात्
तथा मातामङ्गलं च । सोढरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाच्चित्तस्य
च" तथा गणेशविमर्षिण्याम् "यतेर्दीक्षा पितृदीक्षा दीक्षा
च वनवासिनः । पित्रिणाश्रमिणो दीक्षा न सा कल्याण-
दायिका" अस्यापवादः शक्तियामले "तीर्थाचारव्रतो मन्त्री
ज्ञानवान् सुसमाहितः । निश्चिन्तो यतिः स्थातो गुरुः
स्याद्वैतकोऽपि च" इत्यामले "न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न
पिता दीक्षेत् सुताम् । न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च
दीक्षेत् । सिद्धमन्त्रो यदि पतितदा पत्नीं स दीक्षेत् ।
शक्त्येन वरारोहे ! न च सा पुत्रिका भवेत्" । इत्यादि-
निषेधवचनात् एभ्यो मन्त्रं न मृच्छीयात् । इदन्तु सिद्धमन्त्रे
तरविषयं "सिद्धमन्त्रो न दुष्यतीति" वचनात् तथा च सिद्ध-
यामले "यदि भाग्ययोगेनैव सिद्धविद्यां लभेत् प्रिये ! । तदैव
तान् दीक्षेत त्वज्जा गुरुविचारणाम्" गणेशविमर्षिण्याम्
"प्रमादाच्च तथाऽज्ञानात् पितृदीक्षां समाचरेत् । प्रायश्चित्तं
ततः कृत्वा पुनर्दीक्षां समाचरेत्" । पितृरिण्युपलक्षणं
मातामहादीनामपि । प्रायश्चित्तन्तु अयुक्तसावित्रीजपः
सर्वज्ञ तथा दर्शनात् तथा च शङ्खः "दमसाहस्रजयेन
सर्वज्ञपञ्चमायिनी" । मत्स्यसूक्ते "निर्वैर्यश्च पितृ-
मन्त्रं शैवे शाक्ते न दुष्यति" इति वचनं कौलिकमन्त्र-
दीक्षापरम् योगिनीतन्त्रे "शक्तिविद्यामधिकृत्य ततो दीक्षा
निषेधात् । यद्वा शाक्ते तारादिविद्यायां न दोषः मत्स्य-
सूक्ते "निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यात्" इति
ताराभक्तिय तथा प्रतिपादनात् । श्रीकृष्णेऽपि "मनु-
विन्द्य दातव्यो ज्येष्ठपुत्राय धीमते" उत्तरपट्टके च "अ-
योध्याय न दातव्यमिन्द्राज्ञा परमेश्वरि ! । सुयोधाय वि-
नीताय ज्येष्ठपुत्राय धीमते । अनन्दायिशिष्याय दे-
व्या मन्त्रं प्रदीयते" । तदुक्तं "कथमपि मनुमेनं प्राप्य
शिरसाय तस्मै निजकुलतिलकाय ज्येष्ठपुत्राय दद्यादिति"
ताराविषयं मत्स्यसूक्ते ताराप्रकरणे तथा उष्टेः

मङ्गातीर्थे उपरागे सति सर्वत्र न दोषभाक् तदा च विष्णुमन्त्रमधिकृत्य "साधुष्टु" त्वया ब्रह्मन् वक्ष्यामि सत्तन्त्रम् । ब्रह्मणा कथितं पूर्वं वशिष्ठाय मङ्गात्मने । वशिष्ठोऽपि स्वपौत्राय मत्पित्रे दत्तवान् स्वयम् । प्रसन्न-हृदयः स्वच्छः पिता मे करुणानिधिः । कुरुक्षेत्रे मङ्गा-तीर्थे स्वयंप्रपञ्चं दत्तवान्" इत्यादि वैशम्पायनमङ्गीतायां शौनके प्रति व्यासवाक्यम् । योगिनीतन्त्रे "निर्वीर्यं च पितुर्मन्त्रं" तथा मातामहस्य च । स्वप्रलब्धं स्त्रिया दत्तं संस्कारेणैव शुध्यति" । यत्तु "साध्वी चैव सदाचारा गुरु-भक्ता जितेन्द्रिया । सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञा सुशीला पूजने-रता । गुरुयोग्या भवेत् साहि विधवा परिवर्जिता । स्त्रियोदीक्षा शुभा प्रोक्ता मातृवाष्टगुणा कृता" । तत्तु गुरोर्वासितमन्त्रपरम् । तथा च भैरवीतन्त्रे "स्त्रीयमन्त्रो-पदेशे तु न कुर्यात् गुरुचिन्तनम्" । मातुरिति उपा-सितेऽष्टगुणं अनुपासिते शुभफलदमित्यर्थः । सिद्धमन्त्र विषयं वेति केचित् । वस्तुतस्तु योगिनीतन्त्रे स्त्रीपदं विधवापरं एकवाक्यतावलात् । अत्र विधवापदम् अधीरा-परम् । "विधवायाः सुतादेशात् कन्यायाः पितुराज्ञया । नाधिकारोयतो नार्था भार्याया भर्तुराज्ञया" इत्युद्धां व्याख्येयनात् नाधिकार इति स्थातन्त्रेण नाधिकारः । योगिनीतन्त्रे "स्वप्रलब्धे तु कलसे गुरोर्भूतिं" निवेश-येत् । वटपत्रे कुङ्कुमेन लिखित्वा यज्ञ्यं शुभम् । ततः शुद्धिभवाप्नोति अन्यथा विफलं भवेत्" । इदन्तु सङ्गुरोरभावे तत्सम्भवे तस्मादेव स्पष्टज्ञेयात् "स्वप्ने तु नियमो नङ्गीति" नारदवचनात् । तथा विद्याधराचार्य-धृतवचनम् "मध्यदेशे कुरुक्षेत्रनाटकोद्भवसम्भाः । अल-वेन्द्रिप्रतिष्ठानाः व्यावस्थासु गुरुत्तमाः । मध्यदेशे चार्थी-वर्त्तः" गोड्डाः शाल्वोद्भवाः सौराः मागधाः केरलास्तदा । कोयलाश्च दशाणां च गुरवः सप्त मध्यमाः । कर्णाटनर्म-दारादृक्कातीरोद्भवास्तथा । कालिङ्गाश्च कलिङ्गाश्च का-म्बोजाश्चामरा मताः । वैष्णवे वैष्णवो स्याद्वाः शैवे शैवश्च शाक्तिके । शैवः शाक्तोऽपि सर्वत्र दोषास्वाभी न संशयः" निज्यातन्त्रे "गुरुं न मर्त्यं ध्यायेत् यदि बुध्येत तदा तु । न कदाचिद्भवेत् सिद्धिर्न मन्त्रैर्देवपूजनेः" १३परमेश्वरे पुं । "गुरुर्गुरुतमो धाम" विष्णुर्गुरुः सर्वविद्या-नामुपदेष्टृत्वात् सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः भा० । "पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात० सू० । १७ग-म्भीराद्यैः १८वल्गवति १८पृष्ठे च लि० २०द्रोणाचार्ये

गुं गङ्गादिभिः २। उपनयने तस्य गुरुविष्ठाकत्वात् 'ध्रुव-
गुरुकरभूलापौष्णभान्यकवारं' ज्योःतः। सार्धं क। भा-
रातिगययुक्ताद्यर्थे। "ततो युधिरस्तस्य गुरुकः सम-
पद्यत। स तु भाराभिभूतात्मा न तमाशीघ्रमोऽभवत्"
भा० व० १५ अ०। "अतिमात्रं लघूनि स्युर्गोत्राणि
गुरुकाणि च"। "गुरुकावस्थिरावृष्टं न स्थाविव च
मन्यते" कुशुतः।

गुरोर्भावः इमन् च गुरादेशः गरिमन् पु० कश्च गौरव न०
तत् गुरुता स्त्री त्व गुरुत्व न०। गुरुभावे पतमासम-
वाधिकारणतावति गुणभेदे। अतिशयेन गुरु इत्थं,
इत्यस्मिन् गुरादेशः। गरिष्ठ गरीयस् अतिगुरौ त्रि-
इत्यस्मिन् स्थियां ङीप्। गुरुं करोति णिच् गुरादेशः
गरयति।

गुरुकुण्डली स्त्री गुरुजोषः प्रधानमन्त्र गुरुणी कुण्डली
चक्रभेदः। जन्मान्तरभेदेन जन्मावधौ कैकयप्राधिप-
प्रापके चक्रभेदे तत्र हि चक्रे गुरोर्मध्यस्थित्वा इत-
रेषामरणान् पृथग्यामर्पयितुं स्थित्वा च गुरप्रधानत्वं
तत्क्षरूपफलाद्युक्तं पञ्चक्षरायां यथा
"रविचन्द्रकुजः सौम्यो गुरुः शुक्रः शनैश्चरः। राहुः
केतुश्च विप्रोऽपि सर्वथा गुरुकुण्डली। कृत्तिकादीनि
वृत्ताणि विराडिति क्रमाच्छ्रयेत्। जन्मार्धे खेचरे यत्न
जन्माद्यव्दास्ततः क्रमात्"। कुण्डलीद्वयस्य फलमाह।
शुभं विप्रो बुधे च स्थात् मरणं राहुमन्दयोः। गुरुद्वये
महासौख्यं दुःखं स्नाह्नोमस्त्र्ययोः"। पताकी कुण्डली
केतोः कुण्डली च उद्वस्यते। सर्वत्र पापसंयोगे सं-
शयो जायते मङ्गलम्"।

गुरुक्रमः पु० गुरुरेव क्रमो यत्न। पारम्पर्योपदेशे हला-
गुरुगीता स्त्री गुरुस्त्वभूता गीता। गीताभेदे।

गुरुपुत्रः पु० गुरुं गुरुतां हन्ति हन-ठक्। गौरसर्पे राजनि०

२ गुरुहन्ति त्रि० स्थियां ङीप्। [पृथो०] तिलमसूरे त्रि०।

गुरुपुत्रः पु० गुरुं गुरुतां दुर्जरतां रुण्टति रुटि-सो ये ण्युत्
गुरुतम त्रि० अतिशयेन गुरुः। अतिगुरौ "त्रयः पुरु-

पस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिता चार्थश्चेति" विष्णु क्रो
२ भाषादौ श्रुतिगुरुत्ववति च। ४ परमेश्वरे पु०। "गुरु-
गुरुतमो धामसत्यः सत्यपराक्रमः" विष्णु सु०। "विरि-
चादीनामपि ब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकत्वात् गुरुतमः" "यो नै
ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यथास्मै प्रहिषोति वेदम्" इति
श्रुतेः भा०। "पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात०

सु०। तस्य सर्वेषां गुरुणासुपदेष्टृत्वात् गुरुतमत्वसङ्गम्।
गुरुतलपः पु० गुरोः पितृसत्त्वं तल्यं भाष्यं यत्न। विमातृ-
गन्तरि। स च महापातको तत्प्रावर्त्तकमाह क
मतुः। "गुरुतल्योऽभिभाष्यै नक्षत्रे सुधादयोभवे।
शुक्ली" ज्वलन्ती वाञ्छित्येन सृष्ट्युना स विशुध्यति" "मा-
तृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमिद्वितीयातृकानीति
विष्णु चारीताभ्यां स्वमातृगमनस्यातिपातकत्वेनाभिधा-
नात् परिशेषात् गुरुतलपपदं विमातृपरम् यथा च गुरु-
शब्दस्यात्र पितृमात्रपरता तथा गुरुतल्यमगन्दे वक्ष्यते।
इतः। २ गुरुभाष्यायाम् "गत्वैतदेव कुर्वीत गुरुतल्यमकामतः"
प्रा० वि० व्यासः। "ब्रह्महत्या गुरापानं गुरुतल्यगमनं ब्राह्म-
णस्योत्तरणं द्विजातीनां महापातकम्" अथर्वनः।

गुरुतल्यगः पु० गुरोः पितृसत्त्वं भाष्यं गच्छति गम-ठ।
विमातृगन्तरि स च महापातको। महापातकमध्ये
गुरुतल्यगमनसङ्गं तत्र गुरुतल्यगशब्दार्थनिर्णये बह्वनि
मतानि सन्ति तानि च पूर्वपक्षीकृत्य निरस्तं विमा-
तृगमनपरत्वं प्रा० विवेके निर्णीतं यथा

"तत्र को गुरुः का चाङ्गना। तत्र कश्चित् पितैव
गुरुः तथा च मतुः "निषेकादीनि कर्माणि यः करोति
यथाविधि। सम्भावयति चाङ्गेन स विप्रो गुरुश्च्यते।
याज्ञवल्क्यः "स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमन्त्रैः प्रय-
च्छति। उपनीय ददद्दे दमाचार्यः स उदाहृतः"। क्रि-
यानिषेकादिकाः। आभ्यां गभीरानादिक्रियाकर्त्तरि
गुरुशब्दस्य सङ्केतितत्वात् पिता गुरुस्तस्माङ्गना स्त्री माता
तत्संपन्नो च सा च स्वर्णा चोत्तमवर्णा च न हीनवर्णा
तद्गमने गुरुतल्यगमनसमानत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तद्गमनं
न महापातकमिति। तदसङ्गतम् आचार्यादेरपि गुरुत्व-
श्रवणात् एतयोर्वचनयोरन्यनिषेधार्थत्वाभावात्। तथा
च मन्त्रेणान्यं गुरुमाह "पिता वै मार्हपत्योऽग्नि-
मातास्मिर्दक्षिणः श्रुतः। गुरुराहवनीयस्तु साम्नि-
तेता गरीयसी। इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या
तु मध्यमम्। गुरुश्रुण्या त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते।
अस्य वा वज्रं वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः। तमपीह
गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा"। तथा गीतमः
"आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणा मतः" इत्येके। पितरि सङ्केति
तत्त्वादाचार्यं गौणं गुरुपदमिति चेन्न आचार्यादा-
यपि सङ्केतदर्शनात् यथा विष्णुः "त्रयः पुरुषस्याति-
गुरवो भवन्ति माता पिता आचार्यश्चेति"। तथा

देवः “आचार्यं च पिता ऋषो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः शशुरस्त्राता मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठः
पितृव्यश्च पंखेते गुरवो मताः” । त्वाना प्राणरक्षकः
यथेष्टेष्टः क्षत्रियादीनां ब्राह्मणः । अनेनैकादश गुरवः
सङ्केतिताः । कथमनेकेषामेकगुरुशब्दप्राप्त्यमेकस्य
प्रसिद्धिर्निमित्तस्याभावादिति “चेष्ट गुरुरनुगम्यः” इ-
त्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादिवर्मेस्यैकस्योपाधित्वात्
अद्वयार्थस्यैव परितोषणीयत्वं श्रूयते तथाप्यन्येऽपि
द्विष्यते ततोऽतिदिष्टवर्माऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति
इतिपदप्रवृत्ताविषय तद्वर्मेसम्बन्धः । शास्त्रोद्यगुरुशब्दप्रवृ-
त्तिविषयत्वं योपाधिः । भवतु वा विशेषायज्ञात् कक्षा-
दिगुरुवदनेकार्यत्वे को दोषः । अथाचार्यपरत्वे गुरु-
शब्दस्य कथमाचार्यपदभ्रमने गुरुत्वस्यातिदेशः तथा
च गोगमः “आचार्यं पुत्रशिक्षणार्थं चैवमिति” तथा
याज्ञवल्क्यः “मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यं तनयान्वा ।
आचार्याणीं स्वाह्य सुतां गच्छन्तु गुरुत्वमगः” इति, न
एतस्य हीनजातीयपत्न्यभिप्रायेणाप्युपपत्तेः अतिदेशस्योप-
देशसामेक्षत्वात् प्रथमावगतोपजीव्यगुरुशब्दसङ्कोचे हे-
त्वभावात् । न च “पितृभार्यां समारुह्य मातृवर्जं नरा-
धमः । भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्न विधीयते” इति
संबन्धवचने पितृशब्ददर्शनात् सामान्यवाचिगुरुशब्दे स-
ङ्कोचोऽस्त्विति वाच्यम् एतस्य प्रायश्चित्तविधिपरत्वेनाचा-
र्यादिव्यदासपरत्वाभावात् अन्यवोभयपरत्वे वाक्यभेदा-
पत्तेः । पितृपदस्य गुरोर्विशेषणरूपत्वाभावात् न सा-
मान्यवचनसङ्कोचकत्वम् किञ्च याज्ञवल्क्यस्वरसात् निषे-
कादिषेददानान्तकर्मकर्तुं रेवाङ्गना गुर्वङ्गना तदुगमने स-
ङ्गापातकं क्षत्रियादीनां न भवेत्तेषां वेदाध्यापकत्वाभावात्
किञ्च वमनेददातुर्ब्राह्मणस्य पितृगुरुत्वाभावात् तदङ्गना-
गमनं सङ्गापातकं न स्यात् । किञ्चैव मातृगमनस्य
सङ्गापातकत्वे “मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमि-
त्यतिपातकानीति” विष्णुहारीतवचनविरोधश्च स्यात् त-
त्कान्मातृव्यातिरेकैकादशगुरुवङ्गनागमनमेव सङ्गापातकमिति
युज्यते देवलवचनादिति । अत्र भयदेवेनोक्तं नात्र
गुरोरङ्गना गुर्वङ्गनेति” पञ्चममासः पञ्चतत्पुरुषस-
मासस्याश्रयणे निषादस्वपतिवत् पञ्चार्थलक्षणापत्तेः ।
अतो गुरुत्वाभावङ्गना चेति कर्मधारयः । गुरुत्वञ्च मा-
तुरेव न मातुः सपत्न्याः शरीरीत्पादकत्वेनोपाधिना
मातापितोरेव गुरुशब्दाभिधेयत्वात् । अतएवाचार्यादि-

तु गुरुशब्दो गौणस्तद्वर्त्मप्रतिपत्त्यर्थः । न
नच्छेदित्वज्ञागत्या पञ्चममासः पत्नीशब्दस्य स्वपरिणीता-
वचनत्वात् । गुरुत्वासौ पत्नी चेति यदमेवया गुरुत्व-
तदमेवया पत्नीत्वाद्योगात् न कर्मधारयः । इहत्व-
ङ्गनाशब्दस्य स्त्रीभाववचनत्वात् युज्यते एवेति । अतो-
ऽत्र गुरुशब्दस्य मातृपरत्वे गुरुपत्नीं न गच्छे-
दित्यत्रापि मातृपरत्वमेव सामानाधिकरण्याभावात् ।
“गुरुत्वोऽभिभाष्येनः” इत्यत्र गुरुः तत्त्वं तत्त्वं क-
र्त्तुं यस्तेति मातुरेव यज्ञः । अतएव मातुः सपत्नी-
मिति याज्ञवल्क्यवचने मातुः सपत्न्यामाचार्यपत्न्याञ्च
गुरुत्वस्यातिदेशो घटते एवेति, तदसङ्गतम् “मातृगमनं
दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानीति” विष्णुहारी-
ताभ्यां मातृगमनस्यातिपातकत्वाभिधानात् । न चा-
त्र मातृसपत्नीपरत्वं मातृशब्दस्य सुख्यार्थत्वागपत्तेः
जननीवचनत्वात् । न च पञ्चममासे जज्ञवायामपि
सुख्यार्थत्वागः किञ्च कर्मधारयसमासे अङ्गनापदवैयर्थ्या-
पत्तिः गुरुगमनमित्येतावतैवार्थसिद्धेः । दुहितृस्य पि-
तृगमनमतिपातकमेव यथा पितृदुहितृगमनेऽतिपातकं
पितृनिष्ठं, तथा दुहितृस्य पितृगमनेऽतिपातकं दुहितृ-
निष्ठम् एवं सर्वत्र उभयनिष्ठमेव । किञ्च गुरुपत्नीं न
गच्छेदित्यादिषु वङ्गेषु वचनेषु गुरुपत्नी गुरुत्वगुरुभा-
र्यादिपदस्यपत्न्यादिपदानामनर्थकता स्यात् गुरुपदेनैव
मातुः प्राप्तेः किञ्च निःसन्देहाद्यर्थम् मातृपदमेव प्रयोक्तुं
सुचितं सुनीनां न तु गुरुपत्न्यादिपदं सन्देहाद्यर्थम् ।
एवं गौरवातिशयोऽपि वक्ष्यते । अतएव “सङ्कोचं पितृ-
माता गौरवेणातिरिच्यते” इति । जिकनस्तु आचार्य-
पितृमहीपतीनामत्र गुरुशब्देनोपादानम् यथा देवलः
“उपाध्यायराजपितृभार्यागमनानि गुरुत्वमगमने कथ-
मानि” । पापातिशययुक्तानीत्तर्कः । उपाध्यायोऽत्राचार्यः
यथा वीधायनः “पितृगुरोर्नरेन्द्रस्य भार्या गत्वा प्रमादतः ।
गुरुत्वो भवेत्तेन पूर्वोक्ता तत्र निष्कृतिः” पूर्वोक्ता निष्-
कृतिः तत्पत्नीहृदयशयनादिः । गुरुत्वाचार्यः “नरेन्द्र-
सङ्गनाप्राजाऽत्राभिप्रेक्ष्यक्षत्रियः । अतएव “राज्ञी प्र-
ब्रजिता धाली” इत्यादिषु राज्ञीपदं वैश्वान्तपतिपत्नीपरम्
“आचार्याणीं स्वाह्य सुतामित्याचार्याणीपदं हीनवचन-
तपत्नी परमिति तच्चिन्त्यम् । उच्यते यद्यपि देवलवचनेनैकादश
गुरवो दर्शिताः तथाप्यत्र पितृव्य गुरुपत्नीसौ नाचार्यादिः
तत्पत्नीगमनस्य गुरुत्वगमनसमत्वात्तुपपत्तेः । अतुपा-

तत्त्वबुतेषु । तथा च विष्णुः "पितृपितृव्यमातामहमा-
तृलक्षगुरुपपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसमं पितृस्त्वमा-
तृस्त्वश्रोत्रिवर्तिगुपध्यायमित्त्वपत्यभिगमनञ्चेत्यभिधाय
"अनुपातकिनस्त्वते महापातकिनो यथा । अन्धमेधेन
गुह्यं नितीर्थां सुसरणेन वा" । न चात्राचार्यादिपत्नी-
नां हीनवर्णानां पक्षेण स्वपत्यं ज्ञातयेतरस्य पत्न्या
इति युज्यते आचार्यभाष्यादिशेषत्वात् गुर्वङ्गनाश-
ब्दस्य सामान्यत्वात् सामान्यविशेषन्यायेन गुर्वङ्गनाशब्-
दस्य सङ्कोचस्य युक्तत्वात् पितृपत्न्यास्तु हीनवर्णाया
युक्तमेव मातृगमनस्यातिपातकत्वात् सपत्नीमातृगमनस्य
गुर्वङ्गनाशब्दमेव महापातकत्वात् अर्थादनुपातके ल-
घुनि हीनवर्णायाः पितृपत्न्यापक्षेण तथा च याज्ञ-
वल्क्यः "मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यं तनयां तथा ।
आचार्याशीं स्नात्वा सुतां गच्छंस्तु गुरुतत्त्वम्" । गुरु-
तत्त्वम् गुरुतत्त्वगवदित्यर्थः । भगिन्यादिषु गुरुतत्त्व-
गत्वानुपपत्तेः । अत्र सुताऽसवर्णा आद्या सवर्णासु-
तागमनस्यातिपातकत्वात् संयुक्तः "पितृव्यदारगमने
भ्रातृभाष्यागमे तथा । गुरुतत्त्वग्रन्थं युयांश्चान्या नि-
ष्कृतिरुच्यते" । अत्र गुरुतत्त्वग्रन्थातिदेशात् पितृव्या-
दिभाष्यागमनं न गुरुतत्त्वगमनमित्यवगम्यते अतएव
विष्णुवचने स्वपाचार्यपत्नीगमनस्यानुपातकत्वबुतेः
पितृगुरोर्नरेन्द्रस्य इति बोधायनवचनेऽपि गुरुतत्त्वपदं
गौरवम् । अत्रापि पितृभाष्यां हीनवर्णा आद्या विष्णु-
वचनैकवाक्यत्वात् अतः पितृव्यं गुरुमनुवचनात् तत्त्वव्येव
गुर्वङ्गना सा तु न माता किन्तु सपत्नीमाता सा
च सवर्णात्तमवर्णा च न तु हीनवर्णा विष्णुव-
चनेऽनुपातकत्वबुतेः एतेनैकादशानामेव गुरुणां मुख्य-
पत्नीगमनं महापातकं विष्णुवचने तु पत्नीपद-
मसुख्यत्वात्परमिति कल्पनकृत् निरस्तमेव । यद्यपि
पञ्चानां पितृत्वं श्रूयते यथा "जनकस्योपनेता च यद्यपि-
द्या (कन्या) प्रयच्छति । अथ दाता भयताता पञ्चैते
पितरः स्मृताः" इति तथापि जनकव्यतिरिक्ते त-
द्वीशं लोके जनक एवामिधानात् एकस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तस्याभावात् ननु जनकस्यापि संस्कारकर्तृरेव
मनुना गुरुत्वसक्तं याज्ञवल्क्येन च "वेददातृत्वेनेति
कथं संस्कारकर्तुः पितृरवेददातृणां ज्ञातयादीनाञ्च
गुरुत्वमिति न देवत्ववचनेन पितृमात्रेण गुरुत्वाव-
गतेः संस्कारकर्तृत्वं वेददातृत्वज्ञातिशयार्थमिति" प्रावि-

गुरुतत्त्वम् पुं गुरुतत्त्वं गत्यत्वेनाक्यस्य इति । विमातृ-
गन्तरि गुरुतत्त्वमशब्दे उदा० ।

गुरुताल पुं "एकएव गुरुत्वं गुरुतालः स कथ्यते" संगी०दा०
उक्ते अन्धवर्णरहिते गुरुतालवति तालभेदे ।

गुरुत्व न० गुरुभावं त्वण् । वैशेषिकादिमतसिद्धे पतनहेतौ
द्रव्यनिष्ठे गुणभेदे "अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादि
इये तु तत् । अमित्वे तदनिव्यं स्यादित्ये निव्यसदाह-
तम् । तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि भाषा०
"पतने आदापतने" सक्ताव० । तस्याप्रत्यक्षत्वे कारणं
कणा० सू० उक्तप्रोदृशितं यथा

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमङ्गत्वसमा-
नाधिकरणञ्चेति कथं न प्रत्यक्षमत आह" उप० उ०
"तस्य भाषादव्यभिचारः" सू० ।

"तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावात्
गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ननु मा भूत् तत्र रूपत्वादिकं
तथापि तत्प्रत्यक्षं स्यादत आह व्यभिचार इति
एकैकेन्द्रियस्याहृत्य प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां जाती-
नाम् अव्यभिचारो नियम एव यत्तैव रूपत्वादिपञ्च-
कान्यतमत् तत्रैव बाह्यैकैकेन्द्रियस्याहृत्य तद्वृत्ति-
रेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधिकारस्यास्मृत्वात्
प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वक्ष्यमाणार्थैः
स्वार्थनसक्तं गुरुत्वं ।" उप० उ० ।

गुरुत्वञ्च पतिवन्धकाभावे एव यथा पतनेऽसमवायि-
कारणं तथा "संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनमित्यादि-
"संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनमित्यन्नं कणादसुब्रह्म-
वाक्यं ५४१४ उ० दर्शितम् । तच्च गुरुत्वं पृथीमालय-
धर्मः इति नैयायिकादयः सांख्यास्तु "गुरु वरणकमेव तमः
इत्युक्तेः तमोगुणस्यैव धर्म इत्याहुः तच्च वाक्यं गुणवृ-
त्तिशब्दे २६०-८५ उ० दर्शितम् "वृष्टिगुरुत्वाद्गुणो नरेन्द्रः"
"मिने पराह्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः" रघुः ।
तत्र गुरुताप्यत्र स्त्री "नाकृतिगुरुता गुरुता विक्रम
गुरुता गरीयसी स्थाता" उद्भटः । "अवधार्य काय गुरु-
ताम्" भाषः । "गुरुता मण्डलेग" त्वम्नील०ता उक्ते
मण्डलैवार्थे च । [शब्दे ४८८ उ० उ०]

गुरुदेवत पुं गुरुदेवतमस्य । उपग्रहत्वे हेमच० अक्षेपा-
गुरुपत्नी स्त्री इति० गुरुः आचार्यः पतिव्यस्या वा तुङ् डीप् ।
गुरोः मन्त्रार्थानामसमवर्णवाञ्छा स्त्रियाम् । तयोर्दत्त-
भेदो मनुनीतो यथा

उदये जाते सति तदादि गुरुवर्षं क्षत्तिकादिनचतु-
सम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञं भवति । अथैतत्पुनश्चक्षुः तेन
यद्दिने गुरोरक्षोदयौ तद्दिने यद्वन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्-
संज्ञं वाहेत्यत्र वर्षं भवतीति तात्पर्यम् । संज्ञेयः ।
अत्र चन्द्राक्रान्तनक्षत्रवशेन गुरुवर्षसंज्ञायाः कार्त्तिकदि-
शब्दस्य योगरूढत्वमाश्रित्य रङ्गनाथेनोक्तिः । तथाहि
‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ पा० सूत्रे नक्षत्रपदस्य चन्द्रा-
धिष्ठिततत्समीप्यनक्षत्रपरत्वमन्वयाराशिचक्रान्तर्गततत्त-
न्मन्त्राणां कालभेदेनोदयास्तद्वियोगस्य प्रतिदिनं सत्त्वेन
नक्षत्रयोगमात्रस्याव्यावर्त्तकत्वम् । तस्य च “लुब्धविशेषे”
पा० लुप् लुप्ताऽस्या प्रत्ययेन च चन्द्राधिष्ठितक्षत्तिकादिनच-
तुयुक्तस्य तत्समीपस्यरोहिण्यद्यादियुक्तस्य च कालस्य
बोधनम् न तु गुरुभुजमाननक्षत्रयुक्तकालस्य बोधनम् ।
य च कालः यत्तस्मिन् अर्धे अर्धे कार्त्तिकदिनेष्वेव बोधः ।
रघु० मते तु कार्त्तिकशब्दे १८४८८८० दर्शितजयादित्यव्या-
ख्यानुसारेण “सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति”
पा० सूत्रे अस्मिन्निति पदस्यार्थमासमासवर्षपरत्वेऽपि
वर्षपरत्वपक्षे अनेकपूर्णिमाणां वर्षपटकत्वेन तद्योगेन
संज्ञाविशेषनाधावकत्वेन योगार्थाभावात् क्षैवल्यरूढत्वं
पारिभाषिकत्वं आश्रित्य गुरुभुजमाननक्षत्रे गुरोर-
क्षोदयवशात् तन्नामोक्तिरिति मतभेदः । उभयमते-
ऽपि उदयशब्दस्य सूर्यसाक्षिध्वविशेषोत्तरस्तदयपरता
न तु प्रत्यहं कालभेदेन जायमानोदयगिरिचम्बन्धमात्र-
परता तस्य सदातनत्वेनाविशेषात् । तत्राप्यर्थं विशेषः
यद्दिने गुरोरक्षोदयौ तद्दिने यद्वन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं
तत्संज्ञं वाहेत्यत्र वर्षमिति रङ्गनाथोक्तिः अत्रायाम-
क्षोदययोरेव बोध्या । अत्रायं हि सूर्यचन्द्रयोरेकराशि-
स्थितेन गुरोरपि तत्स्थितत्वेनास्तत्वात् । पूर्णिमायान्त
नैतत्सम्भवः तदा चन्द्रस्य सूर्यात् सप्तमराशिस्थितेन
गुरोचन्द्राधिष्ठितनक्षत्रस्थितेऽभावात्सम्भवात् । अत्र
पूर्णिमायां गुरोरक्षोदययोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं विनाऽपि
सम्भवात् तत्र जीवभुजमाननक्षत्रनाम्नैव वर्षसंज्ञा तद-
भिप्रायेणैव “ज्येष्ठामूलोपगो जीवे” इति ब्रह्मसाधवचनं
द्रष्टव्यम् नक्षत्रेण सहोदयमित्यस्य “नक्षत्रेण गुरु-
भुजमाननक्षत्रेणेति” रघु० व्याख्या च बोध्या । रङ्ग-
नाथमते तु नक्षत्रेण चन्द्राक्रान्तनक्षत्रेण सह चन्द्रा-
काभ्यां सममित्येव व्याख्या अत्रायाम् तयोरेकराशिस्थितत्वात्
तयोक्तिः अस्मिन् पक्षे च सह शब्दस्य सार्वक्यं रघु०

मते तु सङ्गशब्दवैयर्थ्यां बोध्यम् । वस्तुतः चान्द्रमाससं-
ज्ञाभेदे चन्द्राक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्ववत् गुरुवर्षसंज्ञाभेदे
गुरुभुज्जमाननक्षत्रस्यैव प्रयोजकत्वं युक्तमन्यवर्षसंज्ञा-
भेदेऽन्याक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्वानौचित्यात् । अत्रेदं
बोध्यम् “हासप्रतिर्भक्त्यस्तो इत्युक्तेः” ७२ हासप्रतिमा-
वनदिनैर्वाङ्गव्याप्तत्ववाक्यसम्भवेन वाङ्गव्याप्त्यत्रात्र-
परित्यागेन अक्षकालस्य लिप्यव्याप्तकत्वेनामायासकत्वे
पूर्णिमायासुदयः पूर्णिमायामस्तत्वेऽमायासुदयः । अमाया
अपि द्वादशभागात्मकत्वेन सूर्याक्रान्तींशात् “एकाद-
शभरेजः” सू.सि० उक्तैकादशांशातिक्रमे गुरोरुद-
यसम्भवः । रङ्गनाथेन “संज्ञितापन्येऽस्तोदयसम्बन्धात्
वर्षोक्तिः परन्त्वदानीमुदयादुर्वर्षव्यापहारो गणकैर्गण्यते
इत्युक्तत्वात् गुरोरुदयवशादेव तद्वर्षमण्वना कार्या ।
अतएव “अस्तोदयास्तथा” सू.सि० वाक्यस्य अस्तोत्तरं
सूर्यसाक्षिध्वविशेषाधीनास्तकालादुत्तरम् उदय इति
व्याख्या अतएवैकवचनप्रयोगः अतएव च इ०सं० “नक्ष-
त्रेषु सङ्गोदयसुगण्यन्ति वेनेति” उदयमालस्य वर्षनाम-
प्रयोजकतोक्तिः । तत्र “नक्षत्रेषु सङ्गोदयमस्तं वा वेन
यातीति रघुनन्दनधृतपाठश्चन्द्रोभङ्गदोषादनादेयः ।
अत्रेदं बोध्यं पञ्चमतेन्यूनानधिकसम्भावनाया ततो-
ऽर्थात् पञ्चाहा उदयः सम्भाव्यते इत्यतोऽमेत्युपलब्ध-
मित्युक्तम् । चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रयोतनायैव सू.सि० “वैशा-
खादिपञ्चमेषु च योगे पञ्चदशे तिथावित्युक्तं” सा वैशा-
खस्याभावात्वा या रोहिण्यस्या संवध्यते” इत्युक्तेः प्रायेण
तस्या रोहिणीसम्बन्धः सम्भाव्यते रोहिणीसम्बन्धे च
वर्षस्य कार्तिकत्वं रोहिण्याचन्द्राधिष्ठितकृतिकासमी-
पस्यत्वात् अतएव नक्षत्रद्वयसम्बन्धेन कार्तिकत्वादित्य-
कथनम् । तथा चायमर्थः । १।४ । नक्षत्रयोः कार्ति-
कम् । ५।६ । मार्गशीर्षम् । ७।८ । पौषम् । ८।१० ।
माघम् । ११।१२ । ११ । फाल्गुनम् । १४।१५ । चैत्रम् ।
१६।१७ । वैशाखम् । १८।१९ । ज्यैष्ठम् । २०।२१ । आषाढम्
२२।२३ । श्रावणम् । २४।२५।२६ । भाद्रम् । २७।२८ ।
नक्षत्रेषु व्याश्रितं वर्षम् । एवं द्वादश वर्षाणि भवन्ति । तेन
चन्द्राधिष्ठितशब्दस्य तदाक्रान्तत्वं समीपवर्षपरत्वम् “नक्ष-
त्रेषु युक्तः कालः” पा० नक्षत्रशब्दस्य तादृशार्थकत्वेन तत्-
प्रत्ययार्थरूपयोगेन तदर्थत्वौचित्यात् । अतः कार्तिक-
वर्षस्य रोहिणीनक्षत्रसम्बन्धेऽपि सम्भवः । अतएव
“कथं वै संवत्सरे चैव ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा” इति “ज्येष्ठा

भूतोपगो जीवे वर्षं स्थात् शकदेवतम्" इत्युक्तिर्दृष्ट्या । एवं कार्तिकादिगुरुवर्षनिमित्तेऽवधारिते रूपादिदर्शने चिन्त्यते यदा चान्द्रमासस्य तत्तत्कालयुक्तपौर्णमासी-युक्तत्वेऽपि तदुच्यते तत्वेन शुक्लपक्षपदादिदर्शनस्य "साऽश्विन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्" पा० इत्यन्वयप्रत्यया-न्नाद्यतया प्याहता तथा "वैशाखादिष्वित्यादिना गुरोरसोदयसम्बन्धात् गुरुवर्षत्वेऽपि तस्य कतमव्याद्या-नकाल इति सन्देहे अवशिष्टात् चान्द्रवर्षस्य सौरवर्षस्य वा व्यादानकाल एव तस्याद्यानकाल इति केचित् । तस्य नक्षत्रसम्बन्धेन चान्द्रमासस्य पक्षस्य "साऽश्विन् पौर्णमासीति" पा० विज्ञिताया तत्तत्कालयुक्तपौर्णमासी-चटितकालस्य बोधनात् तदादित्यौचित्यात् । गुरुवर्षपक्षस्य तु तथाभूतपौर्णमासीमात्रस्याप्रयोजकत्वात् न चान्द्रादि-वर्षादित्यवस्थानं किन्तु गुरोर्मध्यगत्या राशिभोगारम्भ-नकाल एव कार्तिकादिगुरुवर्षाद्यानकालः वक्ष्यमाणवच-नजातेभ्यः । रङ्गनामते तदादीत्युक्तेः सावनादिवत् गुरो-रसोदयादिकालाद्यानकाल एव व्याश्विनादेशुरूपपतया तदाद्यानकालो युक्त इतरस्यासङ्गितत्वात् इति भेदः । तच्च वर्षं तदीयोदयादियुक्ततदीयमध्यमराशिभोगावच्छि-न्नकालः, अथर्वशब्दे २७।४७ उच्यते तदायाः "इहस्मतेरक्ष उ-दये वा जाते सति तदादि इहस्मतिवर्षमिति" सूत्र्यं सिद्धा-नटीकायां रङ्गनाथेन तदादीत्युक्तेः तदादिवैति भेदः । तन्मते मध्यमराशिपदं च राशिचक्रान्तर्गतत्रिंशदंशपरं तेन यतमांशे उदयः पुनः राश्यान्तरे ततमेऽंशे उदय-कालपर्यन्तः राशिष्वर्धः । अन्यमते तु राशिपदं मेघादिराशिपरं तेन तदीयराशिभोगारम्भकालावधि तदवसानपर्यन्त एवाश्विनादिवर्षाणामाद्यानकालः । इदमेव ज्ञायः "इहस्मतेर्मध्यमराशिभोगात् संवत्सरं सांज्ञितिका यदन्ति" सि० शि० उक्तेः "कस्या-दितो मध्यमजोवभुक्ता ये राशयः पट्टिचूतावशेषाः । संवत्सरास्ते विजयाश्विनाद्या इतीज्जमाने किल सांज्ञितो-क्तमिति" तत्प्रत्यपाठान्तरात् "कस्याद्भक्ता गुरुराशयो ये संवत्सराः स्युर्विजयादयस्ते । वभाषिरे सांज्ञितिका हि पूर्वं वर्षाणि तस्याश्विनपूर्वकाणि" श्रीपतिसमुच्चयोक्ते च । तेन मध्यमराशिभोगकालस्य गुरोरसोदयादाश्विनादिवर्ष-संज्ञा । तथा च गुरोरेकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नं गुरुवर्षमिति स्थिते यस्मिन् वर्षे गुरोरुदयास्तकाले अश्वि-न्यादियोगस्तस्य वर्षस्याश्विनादिसंज्ञा एवं गुरुवर्षस्यैव

चान्द्रवर्षसौरवर्षयोरप्रवेशद्विप्रवेशाभ्यां तदीयाधिसासुप्र-वर्षौत्कीर्तनञ्च सङ्गच्छते यथाह सङ्गत्तत्कल्पद्रुमे "चेत् सप्तम्या वाप्यव मध्यगत्या राश्यान्तरे यत्र च चान्द्रवर्षे । गुरुर्न यायादधिवत्सरोऽधिसासेन तुल्यः स शुभेषु वर्ज्यः" । यथोधरतन्त्रे "एकस्मिन् रविवर्षे गौरवर्षेऽव्या-वसानं चेत् । तत्रवत्सूर्येणमेधं विलुप्तसंवसरं प्राञ्जः" । ज्योतिर्विदाभरणे "गुरुसंक्रमयुग्मवत्समा गदिता सा ननु लुप्तसंज्ञिता । न बुधैर्गदिता शुभेहिताऽधिसमा गीष्यति संक्रमोऽस्मिता" । अतः सौरचान्द्रवर्षांतरिक एव व्याश्वि-नादिगुरुवर्षः गुरोः उदयकालावधिः पुनरुदयकालपर्यन्तः, तदीयैकैकमध्यमराशिभोगकालावच्छिन्नो वा स्वीकार्यः इति तदादित्वमेव तस्यैवमवसीयते । एवञ्च महा-ज्यैष्ठ्यादियोगेऽपि तदाद्यान एव ज्यैष्ठ्योप्याहः ।

कार्तिकादिगुरुवर्षफलं तद्वर्षेणैव विष्णुादिद्वादशवर्षरू-पयुगानि प्रत्येकतदन्तर्गतसंवत्सरादिवर्षपञ्चकस्य विशेष संज्ञा इत्येवं पटिवर्षास्तत्फलञ्च ६० सं० उक्तं यथा "शकटानलोपजीयकगोपीकुड्याधिशस्त्रकोपच । इहिसु रत्नपीतककुसुमानां कार्त्तिकेऽवर्षे । सौम्ये (मार्गे) ऽग्नेऽनाहटिर्हृगाशुशलभाशुजैश्च सख्यवधः । व्या-धिभयं मिलैरपि भूपानां जायते वैरम् । शुभ-लज्जगतः यौधेय निहतवैराः परस्परं क्षितिपाः । द्वित्रिगुणे धान्यार्घः पौष्टिककर्मसिद्धिश्च । पितृपूजा-परिहृतिर्मात्रेऽमहर्द्धिः सर्वभूतानाम् । आरोग्यवर्ध-धान्यार्घसम्पदो मिलन्नामभ । फालगुनवर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् जेमहद्विषयानि । दोर्भाग्यं प्रमदानां प्रवलाक्षौरा नृपाक्षोपाः । चैत्रेऽहं सन्दा हटिः प्रिय-मन्त्रं जेममवनिपा स्रवः । इहिसु कोशधान्यस्य भवति पीडा च रूपवताम् । वैशाखेऽधर्मपरा विगतभवाः प्रसदिताः प्रजाः सन्धपाः । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वसंस्थानाम् । ज्यैष्ठ्ये जातिकुलधनत्रेणीश्वरा नृपाः सर्वमन्त्राः । पीशान्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कं शमी-जातिम् । व्याषादेऽजायन्ते संस्थानि कश्चिद्वटि-रन्ध्रम् । योगक्षेमं मध्यं व्यपाद्य भवन्ति भूपालाः । आषाढवर्षेऽहं जेमं सम्पत् संस्थानि पाकसुपवानि । जुष्टा ने पाशसङ्काः पीशान्ते ये च तद्भक्ताः । भाद्रपदेऽहं वस्त्रोजं निष्पत्तिं याति पूर्वसंस्थं च । न भवत्यधरं संस्थं कश्चित् सुमिषं कश्चित् भयम् । व्याश्विज्येऽहं जेमं प्रतति जलं प्रसदिताः प्रजाः जेमम् । प्राषाढयः

प्राणभृतां सर्वेषामन्नवाङ्मयम् । उदगारोम्यधुमिच-
 क्षेमकरो वाक्पतिश्चरन् मानाम् । याम्ये तद्विपरीतो
 मध्येन तु मध्यफलदायी । विचरन् भद्रयमितस्तद्वार्धं
 वक्ष्येण मध्यफलः । सस्यानां विश्वंसी विचरेदधिकं
 यदि कदाचित् । अनलभयमनलवर्णं व्याधिः पीते
 रणागमः श्यामे । हरिते च तच्छरेभ्यः पीडा रक्ते
 तु शस्त्रभयम् । धूमाभेऽनाडिस्त्रिदशगुरौ नृपवधो
 दिवा दृष्टे । विपुलेऽमले सुतारे रात्रौ दृष्टे प्रजाः
 स्वस्याः । रोहिण्योऽनलमंश्च वक्ष्यन्तुर्नाभिस्तपादा-
 हयं सार्पेऽहं पितृदेवतं । च कृत्स्नं शुद्धैः शुभं तैः
 फलम् । देहे क्रूरनिपीडितेऽग्न्यनिलजं नाभ्यां भयं
 क्षुत्कृतम्, पुष्पे मूलफलक्षयोऽथ हृदये सस्त्रसा नाशो
 भ्रुवम् । गतानि वर्षाणि शकेन्द्रकालाहतानि रुद्रैः १११-
 ण्येऽनुत्तमिः । नवाष्टपञ्चाष्टयुतानि कृत्वा विभाजयेच्छून्य-
 शरागरामैः १७५० । फलेन युक्तं शकभूपकालं संशोध्य
 पञ्चा विषयैः ५ विभज्य । युगानि नारायणपूर्वकाणि ल-
 ष्णानि शेषाः क्रमयः सभाः स्युः । एकैकमव्देषु नवा-
 कृतेषु दत्त्वा पृथग्द्वादशकं क्रमेण । कृत्वा चतुर्भि-
 र्वैसुदेवताद्यान्यङ्गानि शेषांशपूर्वमव्दम् । विष्णुः १
 सुरेज्योऽनलमिदं कृताशः स्वलोऽक्षरप्रोष्ठपदाधि-
 पत्यद् । क्रमाद्युगेशः पितृ ७ विश्वं सोमाः ८
 यक्रऽनलाख्याः १० ऽधिः ११ भगाः १२ प्रदिष्टाः । संवत्सरो-
 ऽग्निः परितुसरोऽर्कः इदादिकः श्रोतमयूखमाली ।
 प्रजापतिश्चायुषवत्सरोः स्या दुहत्सरः शैलसुतापतिश्च ।
 उष्टिः सभाद्ये प्रसूते द्वितीये प्रभूततोया कथिता तृतीये ।
 पञ्चाब्धं सुवृत्ति यस्तुतं स्वलोदकं पञ्चममव्दसंक्रमम् ।
 रत्नारि सख्यानि युगान्धर्षणं विष्णुन्द्रजीवानलदेव-
 तानि । चत्वारि मध्यानि च मध्यमानि चत्वारि चा-
 न्यान्यवमानि विद्यात् । आद्यं धनिशंमभिप्रपन्नो
 माधेयदा यात्युदयं सुरेज्यः । षष्ठ्यव्दपूर्वः प्रभयः स
 नाभ्यां प्रवर्त्तते भूतहितस्तदाव्दः । क्वचिन्वदृष्टिः पव-
 नास्मिकोपः सन्तोतयः क्षेपकताश्च रोगाः । संवत्स-
 रेऽस्मिन् प्रभवे प्रहते न दुःखमाप्नोति जनस्तथापि ।
 तस्माद्वितीयो विभवः २ प्रदिष्टः शुक्लः क्षृतीयः परतः
 प्रमोदः ३ । प्रजापतिश्चेति १ यद्योत्तराणि शस्त्रानि वर्षाणि
 फलानि चैषाम् । निम्नशालीकुववादिषस्यो भवेर्विस्तृता-
 सुपशान्तवैराम् । संवत्सरोऽर्कः कलिदोषस्तत्रैव तदा
 शक्ति च भूतधात्रीम् । आद्योऽङ्गिराः १ श्रीसुखश्चान-

साङ्गीश्च युवायः ४ धातेति युगे द्वितीये । वर्षाणि पञ्चैव
 यथाक्रमेण क्षीयन्त्यशस्त्रानि समे परे हे । लिखित-
 राद्येषु निकामवर्षी देवो निरातङ्गमयाश्च लोकाः । अ-
 व्द्वयेऽन्येऽपि समा सुदृष्टिः क्लिप्तान् रोगाः समराग-
 मयः । शाक्रे युगे पूर्वमयेखराख्यः १ वर्षं द्वितीयं वज्रधा-
 न्यश्चाहुः । प्रमाघिनं २ विक्रमः ३ मयतोऽन्यद्वयं ५ च
 विश्वाद्युगुच्चारयोगात् । आद्यं द्वितीयं च शुभं तु वर्षं
 कृतानुकारं कृततः प्रजानाम् । पापः प्रमाघी दृष्टवि-
 क्रमो तु सुभिन्नदौ रोगभयप्रदौ च । अथ चतुर्थस्य
 युगस्य पूर्वं यक्षितमाहुः । कवयन्ति वर्षम् । मध्यं द्वितीयं
 तु सुभानुसंज्ञं रोगप्रदं स्यात्कुरं न तत्र । तारण्यं त-
 दनु भूरिपारिदं सस्यद्विद्विदितं च पार्थिवम् । पञ्चमं
 व्ययस्यन्ति शोभनं ५ मन्त्रप्रवणसत्सुमपाकुलम् ४ । त्वाष्ट्रे
 युगे सर्वजिः १ दादौ २ उक्तः संवत्सरोऽन्यः खलु सर्वधारी २ ।
 तस्माद्विरोधी ३ विक्रमः ४ खरव ५ शक्तो द्वितीयोऽन्य भयाय
 शेषाः । नन्दनोऽथ विजयो २ जयश्चला मन्त्रोऽन्य
 परतश्च दुर्मुखः ५ । कालमज्य युग आदितस्तद्वयं मन्त्रयः
 समफलोऽधमोऽपरः । जेमलम्बः इति सप्तमे युगे स्था-
 दितस्मिन् परतो विकारि ३ च । शर्वरीति ४ तदनु जयः ५
 कृतो वत्सरो गुरुवर्णेन प्रथमः । इतिप्रायः प्रचुरपवनो
 दृष्टिर्वदे तु पूर्वं मन्दं सस्यं न वज्रसलिलं वत्सरोऽतो
 द्वितीये । आत्युदयः प्रचुरसलिलः स्यात्तृतीयस्तुतं
 दुर्मिच्छाय जय इति ततः शोभनो भूरितोयः । वैश्वे युगे
 शोभनः दिव्याद्याः संवत्सरोऽतः शुभकद्वितीयः । क्रोधी ३
 तृतीयः परतः क्रमेण विश्वापद्युचेति पराभवः ५ । पूर्वा-
 परौ प्रीतिकरो प्रजानामेषां तृतीयो वज्रदोषदोऽव्दः ।
 अन्यौ समौ किन्तु पराभवेऽग्निः शस्त्रामयार्तिर्हि जगो-
 भयं च । आद्यः जयज्योः नवमे युगे अव्दः स्यात्कोलको २
 अन्यः परतश्च सौम्यः २ । साधारणो ४ रोधकः दिव्याव्दः
 शुभप्रदौ कोलकसौम्यसंज्ञौ । कष्टः जयज्यो वज्रयः प्रजा-
 नां साधारणोऽन्यं जलनीतवयः । यः पञ्चमो रोधकदि-
 त्वाव्दः खिलं जलं तल च सस्यसम्पत् । इन्द्राग्निदैवं
 दशमं युगं यत् तत्त्वाद्यवव्दं परधाविः संज्ञम् । प्रमाद्यश्च-
 यानन्दश्चतः परं यत् स्यात्साक्षं ४ चानलः संज्ञितं च ।
 परिधाविनि मध्यदेशमागो नृपहः निजलमलमस्मिकोपः ।
 खलसस्तु जनः प्रमादिषंश्चे जमरं रक्तपुष्पवीजनाशः ।
 तत्परः सकललोकनन्दनो राक्षसः क्षयकरोऽनलसावा ।
 श्रीधामान्यजननोऽन्य राक्षसो वज्रिकोपमरकप्रदोऽनलः ।

एकादशे पिङ्गलकालयुक्तसिद्धार्थरौद्राः४ खलु दुर्म-
तिवर्षः। आद्ये तु दुर्मतिर्यतो मचौरा आसौ हनूकम्भयुतश्च
कामः। यत्कालयुक्तं तदनेकदोषं सिद्धार्थसंघे वज्रवो
गुणाव। रौद्रोऽतिरौद्रः जयकृतं प्रदिष्टो यो दुर्मति-
र्मध्यमदृष्टिस्तु सः। भाग्ये युगे दुन्दुभिः संज्ञमाद्यं सख्यस्य
द्विं मङ्गतीं करोति। उद्धारिश्च संज्ञं तदनु जयाय नरे-
श्वराणां, पिप्रमा च दृष्टिः। रत्नाक्षरमब्दं कथितं ततो-
यं यस्मिन् भयं दंष्ट्रितं गदाय। क्रोधं४ वज्रक्रोधकरं
चतुर्थं रात्राणि न्यूनीकृते विरोधैः। जयमिति यु-
गस्यान्यस्यान्यं वज्रजयकारकं जनयति भयं तद्विप्राणां
क्षणीयलङ्घिदम्। उपचयकरं विट्पुत्राणां परस्वहृतां
तदा कथितमखिलं प्रष्टुं यत्तद्वत् समासतः। अक-
लुपांशुजटिनः पृथुमूर्तिः कुशदुन्दुक्तुमस्तुकाभः।
प्रहृष्टतो न यदि सत्यवर्त्तनीं कृतिकरोऽमरगुरुर्मनुजा-
नाम्”। “वार्हस्पत्येन पञ्चदशम्” सू. ६०।

गुरुवृत्ति स्त्री गुरौ वृत्तिः। आचार्यादिगुरौ शिष्येण
कृतं व्ये आचारभेदे सा च मनुनोक्ता यथा

“नोदितोगुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा। कुर्या-
दध्यवने यत्प्रमाचार्यस्य हितेषु च। शरीरञ्चैव वाचं च
बुद्धीन्द्रियमनांसि च। नियम्य प्राज्ञकिलिषेहीनमाणो
गुरोर्मुखम्। नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्याचारः
सुसंयतः। आस्यतामिति चोक्तः सदासीतामिसुखं
गुरोः। ज्ञानान्नवस्त्वेषः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमञ्चास्य चरमञ्चैव संविशेत्। प्रतिश्रवण-
सम्भाषे शयानो न समाचरेत्। नासनो न च भुञ्जानो
न तिष्ठन् पराङ्मुखः। आसीनस्य स्थितः कुर्यादभि-
गच्छन्ति तिष्ठतः। प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पथाद्वावंस्तु
धावतः। पराङ्मुखस्याभिसुखोद्वरस्य स्थित्ये चान्तिकम्।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः। नीचं शयानन-
ञ्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ। गुरोस्तु चक्षुर्निषेधेन यथेष्टा-
सनो भवेत्। नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्
(अश्रीपुष्पम्)। न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम्।
गुरोर्वत् परोवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते। कर्णौ तत्र
मिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः। परोवादात् खरो-
भवति आ वै भवति निन्दकः। परिभोक्ता क्षमिर्भवति
कीटो भवति मत्सरो। दूरस्थो नार्जयेदेनं न क्रुद्धं
नान्तिके स्थितः। यानासने न चैवैनमवस्थाभिवा-
दयेत्। प्रतिभातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह।

असंशये चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत्। गोऽश्वो-
ध्यानपासादस्तस्तेषु कटेषु च। नासीत गुरुणा सार्द्धं
शिलाफलकनौषु च। गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्ति-
माचरेत्। न चानिच्छते गुरुणा खान् गुरुनाभि-
वादयेत्। विद्यागुरुवत्तदेव नित्या वृत्तिः स्वयोन्यु।
प्रतिप्रेषत्सु चाधर्मान् द्रितञ्चोपदिशत्सपि।”

तान्त्रिकगुरौ वृत्तिभेदः तन्त्रसारे उक्तो यथा

“गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदप्रतो न तम्। स दुर्गतिमवा-
प्नोति पूजा च विफला भवेत्” क्रियासारे। “एकग्रामे स्थितः
शिष्यस्तिस्रस्रं प्रणमेद्गुरुम्। क्रोशमात्स्वितो भक्त्या
गुरुं प्रतिदिनं नमेत्। अर्द्धं योजनतः शिष्यः प्रणमेत्
पञ्चपर्वसु। एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधि।
दूरदेशस्थितः शिष्यो भक्त्या तत्सन्निधिं गतः। तत्र
योजनसंख्योक्तमानेन प्रणमेद्गुरुम्”। ज्ञानार्थे
“गुरो मनुष्यबुद्धिन् मन्त्रे चाक्षरभावनाम्। प्रति-
भासु शिलाबुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजेत्। जन्महेतुं हि
पितरौ पूजनीयौ प्रयत्नतः। गुरुविशेषतः पञ्चो धर्मा-
धर्मपदगकः। गुरुः पिता गुरुमाता गुरुर्देवो गुरुर्गतः।
शिवे कृते गुरुस्त्राता गुरौ कृते न कवन। गुरोर्चितं
प्रकर्त्तव्यं वाङ्मनःकायकर्मभिः। अहिताचरणार्हेऽपि।
विद्यायां जायते क्षमिः। मन्त्रत्यागाद्भवेन्मृत्युं गुरुणा-
गाद्विरुद्धता। गुरुमन्त्रपरित्यागाद्गौरवं नरकं व्रजेत्।
गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेदन्वदेवताम्। स याति
नरकं घोरं पूजा च विफला भवेत्। एकत्र गुरुणा
सार्द्धं गच्छेद्दोषविशेषे यः। स याति नरकं घोरं
यावदिन्द्राक्षतुर्दश। गुरुवाक्यं कृतं कृत्वा आत्मवाक्यं
तु योजयेत्। गुरुक्तं लङ्कयेद्यस्तु पतेत् स नरकाय वै”।
श्रीक्रमे “उत्पादकब्रह्माक्षो गरीशान् ब्रह्मदः पिता।
तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम्। गुरुवद्व-
गुरुपुत्रेषु गुरुवत्सुहृतादिषु। अविद्यो वा सविद्यो वा
गुरोरेव च दैवतम्। क्षमागच्छोऽपि मागच्छो गुरोरेव
सदा गतिः। आद्यान्मयतो गच्छेद् गच्छन् तमुत्तम-
जेत्। आसने शयने वापि न तिष्ठेदप्रतो गुरोः। अ-
नुवादां प्राप्य तिष्ठेच्च नैवं पापमवाप्नुयात्”। क्रिया-
सारे “गुरुमाता पिता स्वामी वाग्वयः रुद्धः शिष्यः।
इत्याधाय मनो नित्यं भजेत् सर्वात्मना गुरुम्”

गुरुशिष्यपा स्त्री नित्यकर्मा०। शिष्यपामेदे गद्दार्थेणि०।

गुरुसारा स्त्री गुरुः गुरुत्वान् सारो यस्याः। (शिष्य)

विंशपायाम् । शब्दार्थचि० । २महासारे वन्तुमात्रे लि०
गुरुस्तम्भे पु० गुरुः स्तम्भोऽस्य । १०० पर्वतभेदे । “गुरुस्तम्भो
महेन्द्रव माखवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजानः”
भा० व्याख० ४३ अ० । २० स्तम्भातकवले शब्दार्थचि० ।
गुरुहन् पु० गुरुं गुरुपाकं हन्ति हन-किप् । १३० रर्घ्वे
गौरसर्पे हेमच० २ गुरुहन्तरि लि० ।

गुरुत्तम लि० गुरुपु गुरुणां वा उत्तमः । १०० उत्तमे २ परमेष्ठरे
पु० । “तस्मै पूर्वगुरुत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः”
आत्म० वि० । अत्र “न निर्हारणे” पा० षष्ठीसमासनि-
पेधात् सप्रमीतत्पुरुष इति बहवः । कैयटस्तु “यथा-
स्निह्यते यथ निर्ह्यते यथ निर्हारणहेतुरेतच्चित्तय-
सन्निधाने सत्येवार्थ निषेधः इति” द्विवचने विभक्त्योपपदे”
पा० सूत्रे भाष्यकार आह अ । पुरुषोत्तम इत्यादौ
त्रितयसन्निधानाभावात् न निर्हारणविभक्तिः किन्तु सम्ब-
न्धसामान्ये षष्ठीति तथा समासः । अतएव “ह्लादिः
शेषः” पा० सूत्रे “ह्लादिभिरिति षष्ठीसमास” इत्युक्तं
भाष्ये इत्युवाच “न निर्हारणे इति” सूत्रवृत्तौ नृणां द्विजः
श्रेष्ठः इत्युदाहरता च कौस्तुभिकारेण त्रितयसन्निधान
एव समासाभावः सूचितः । यत्तु गदाधरेण एतदना-
लोच्य, षष्ठीसप्रमीसमासयोः स्वरजतवैलक्षण्यज्ञानाजोच्य
“न निर्हारणे” इत्यस्य षष्ठीसमासप्रकरणज्ञानवेच्य
निर्हारणपठत्रा समासनिषेधे तदर्थकसप्रमीसमासोऽपि
निषिद्धः अन्यथा प्रयोगसामग्रात् सूत्रवैयर्थ्यं सतो गुरुत्तम
इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषोऽङ्गीकृतः, तत्तु साहचर्यमात्रम् तथा
हि “पञ्चमी विभक्ते” पा० सूत्रे निर्ह्यार्थमात्रस्य भेद एव
पञ्चमीविधानात् तयोः सामान्यधर्माज्ञानत्वाभावे एव
तस्याः प्रवृत्तिः । यथा माधुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतमाः
अत्र पाटलिपुत्रस्थलोकानां माधुराणां च केनापि रूपेण
सामान्यधर्मत्वाभावेन उभयोर्भेद एव इति तत्र
पञ्चमीप्रवृत्तिः । गुरुत्तम इत्यादौ तु शैशवान्यगुरुनिष्ठ-
गुरुत्वरूपसामान्यधर्माज्ञानत्वात्तदप्रवृत्ते न पञ्चमीसमासः

“अक्षरादपि चोत्तमः” (गीता) इत्यादौ तु अक्षरा-
चेतनवर्गात् तमपेक्ष्येति व्याख्या न्यायमते जीवेश्वरयो-
र्भेदेऽपि चेतनत्वसामान्यधर्माज्ञानत्वेन तयोर्भेदाभावात्
न पञ्चमीप्रसक्तिः । वेदानिमते अक्षरशब्दस्य भाषापर-
त्वात् शैशवाद्ययोर्भेदसम्भवात् पञ्चमीप्रसक्तिसम्भाव-
नायामपि तत्रा पञ्चम्या न समासप्रसक्तिः पञ्चमी-
तत्पुरुषस्य वक्ष्यमाणसूत्रेभ्यो विषयविशेषनियतत्वेनात्र

तदप्रसक्तेः । अक्षरशब्दस्य भाषापरत्वञ्च गीताव्याख्यायां
मधुसूदनेन दर्शितं यथा

“हाविमौ पुरुषौ लोके अक्षराक्षर एव च । अक्षरः
सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” गीता । “हौ इमौ
पृथग्याशीभूतौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ
लोके संसारे, कौ तावित्याह अक्षराक्षर एव च ।
अक्षरतीति अक्षरो विनाशी कार्यराशिरेकश्च पुरुषः, न
अक्षरतीत्यक्षरो विनाशरहितः । अक्षरस्य पुरुषस्योत्पत्ति-
बीजं भगवतो भाषाशक्तिर्द्वितीयः पुरुषः । तौ पुरुषौ,
व्याचष्टे स्वयमेव भगवान्, अक्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं
कार्यं जातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो यथायथस्तात्कादनेना-
यथार्थवस्तुप्रकाशनं वक्ष्यन् मायेत्यनर्थान्तरं तेनावरण-
विक्षेपशक्तद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः भगवन्भाषा-
शक्तिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्वेनानन्त्यादक्षर
उच्यते । केचित्तु अक्षरशब्देनाचेतनवर्गसंज्ञा कूटस्थो
अक्षर उच्यत इत्यनेन जीवमाहुः तत्र सम्यक्, जलज
स्यैवैह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् तस्मात् अक्षरा-
क्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणोपाधी उभावपि जडवैरो-
च्येते इत्येव युक्तम् । आभ्यां अक्षराक्षराभ्यां विल-
क्षणः अक्षराक्षरोपाधिद्वयोपेक्षाऽस्मृष्टो नित्यगुह्यगुह्य-
सक्तसंभावः “उत्तमः पुरुषस्त्वयः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकलयमाविश्य विभक्त्यैव्य रेश्वरः” (गीता) ।
उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वयः अन्य एव अत्यन्तविलक्षण
आभ्यां जडराशिभ्याम्, उभयभासकसृतीयवर्तनराशि-
रित्यर्थः । परमात्मेत्युदाहृतः अक्षरमयप्राणमयम-
नोमयविज्ञानमयानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽतिव्याकल्पिता-
त्मभ्यः परमः प्रकटोऽकल्पितः “प्रज्ञं पुष्कं प्रतिष्ठा” इत्युक्तं
आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्यु-
क्तो वेदान्तेषु यः परमात्मा लोकत्रयं भूभुवःस्वरा-
ख्यं सर्वं जगदिति यावत् आविश्य स्वकीयया भाषया
शक्तप्राधिपत्यं विभर्ति सत्तास्तूष्णिप्रदानेन धारयति
पोषयति च कीदृशः अव्ययः सर्वविकाररूपः रेश्वरः
सर्वस्य नियन्ता नारायणः स उत्तमः पुरुषः परमात्मेत्यु-
दाहृत इत्यन्वयः” । अतः “यस्मात् अक्षरमतीतोऽक्षरादपि
चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः”
गीतावाक्ये अक्षरादतिविलक्षणोपे पञ्चमी मध्यपदलोपः
अक्षरमतीत्य उत्तम इत्यर्थः । पुरुषोत्तम इत्यत्र पुरुषपदा-
द्यानां पुरुषोपाधिद्वयतद्विलक्षणसुखसुखाणां मध्ये उत्तम

इत्यर्थः द्वाविमाविति श्रुत्वा चरुपुरुषयोः “उत्तमः पुरुष
स्त्वन्” इति त्रयाणामेव पूर्वं प्रक्रान्तत्वात्तेषां मध्ये एव
परमात्मन उत्तमत्वे न निर्धार्यमाणत्वात् अतो न तत्रापि
पञ्चमीसमासः । तथाहि “पञ्चमी भयेन” पा० “अपेतापो-
टपुक्कपतितापलसौ रत्नयः” “स्तोकान्तिदूराचैकच्छाणि
क्तेन” पा० सूत्रैः पञ्चमीतत्पुरुषस्य विधानात् तन्मध्ये
च एतत्पञ्चम्याः पाठाभावात् नात्र पञ्चमीतत्पुरुषः
किन्तु सप्तमीसमासः प्रथोसमासो वेत्येवेति ज्ञायः ।

गु(गु)र्जर पु० दक्षिणदेशस्य देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अण् ।
गौर्जर र तद्देशवासिनि बहुषु लुक् । महाराष्ट्राच्च तैलि-
ङ्गाद्विहा गु(गु)र्जरास्तथा” दशविधप्राज्ञाणकथने ।

गु(गु)र्द्दं कूर्दने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गूर्दते अगू-
र्दिट् । जुगूर्दं । लघुयुक्तस्य कपिपि गूः गुरौ गुरः ।
बीर्षान्वितस्य गूः गूरौ गूर इति भेदः ।

गु(गु)र्द्दं निवासि-कूर्दने च चुरा० उभ० अक० सेट् । गु-
(गू)र्दयति ते अजगु(गू)र्दत्-त ।

गुर्व उद्यमे भ्वा० पर० अक० सेट् । गुर्वति अगुर्वोत् ।
जुगुर्व ईदत् गूर्णः ।

गुर्विणो स्त्री गुरुर्गर्भोऽस्य स्याः प्रीत्यादित्वात् इति नि०
गुणाभावः, गर्भ-गतौ “गर्वेरत उञ्जेति” उणा० इमन्
गौरा० ङीप् वा । गर्भिण्याम् । “उत्तरां त्वमवेक्षस
गुर्विणीं मा शुचः शुभे !” भा० आश्व० ६।५० । “गु-
र्विणीं नातुगच्छन्ति न स्मृशन्ति रजसलाम्” अनायु-
षोक्तौ ।

गुर्वीदित्य पु० गुरुणा सह आदित्यो यत् । ज्योति-
षोक्ते कालागुर्विहेतो एकराश्वेकनक्षत्रस्योर्ध्वगदि-
त्ययोर्योगभेदे “गुर्वीदित्ये दशाक्षिकम्” ज्यो०त० ।
“एकराश्वौ गतौ स्यातामेकवर्षविषये यदि । गुर्वीदित्यौ,
तदा त्याज्या यत्रोद्वाहादिकाक्रियाः” राजमा० ।
“गुर्वीदित्ये दशाक्षे त्विति” नक्षत्रभेदविषयम् । अत्यन्ता-
पश्यकत्वे भुजबलभीमः “जीवोऽर्केण युतः करोति
मरणं, बालांगुको भागुरिः नक्षत्रैकगतो पदन्ति मरणं,
पादस्थितो देवलः” तथा च एकराशिस्थितेऽकालः अत्य-
न्तापश्यकत्वे एकनक्षत्रपादस्थितौ दशाक्षं त्यक्त्वा
यज्ञादि कर्तुं शक्यते इति व्यवस्था ।

गुर्वी स्त्री गुरु-ङीप् । गर्भवत्याम् “नहि बन्ध्या विजा-
नाति युर्वीप्रसवेदनाम्” हितो० २ गौरवयुक्तस्त्रीलङ्का
वर्णपदार्थे च “युर्वीरजसं वपदः समन्तात्” भाषः ।

यत्तु “अनन्यगुर्वीस्तव केन केवलम् पुराणमूर्तेः” च
पदो अन्यगुर्वी इति पाठं कल्पयित्वा शब्दक० उदाज
हार तत् प्रामादिकं “न विद्यतेऽन्या गुरुव्यस्तस्या
अन्यगुर्वी इत्यनीकारान्तः पाठः एव साधुः समासात्
प्राङ् ङीप् “न दृष्टयेति” पा० कप्प्रत्ययः स्यात् पञ्चानु
अनुपसर्जनाधिकारात् “वोतो गुणवचनादिति” न प्राप्नो-
तीति । तद्रूपसिद्धिस्तु “ङिति ह्रस्वयेति” पा० वा नदो-
सञ्चलायाम् “आणनद्याः” पा० इत्याडागमात् मल्लि० ।
समासान्तस्य विधेरनित्यकल्पनेन कवभावकल्पनस्यागति-
विषयएव स्त्रीकारात् अत्र तथाऽकल्पनेऽपि छन्दोदोषाप्र-
सङ्गात् इति विभाव्यम् । २ गुरुस्त्रियाञ् । [ठाप् मेदि० ।

गुल पु० गुड+उस्य लः । ऐरवने गुडे रक्षु, हीडले स्त्री
गुलञ्चकन्द पु० गुलं गुडरसमञ्जति अन्वच-अण् शक० ।

गुलञ्चः कन्दोऽस्य । (जुली) भाषाप्रसिद्धे कन्दभेदे राजनि०

गुलिका स्त्री गुडः गोलाकारः अस्मस्य ठन् । गुटिकायां
गोलाकारायां वटिकायां (वसन) २ रोगभेदे च मेदि० ।

“इतेन गुडयुक्तेन गोलकुम्भाखण्डखण्डकान् । रन्ध्रितान्
जीरमरिचैरिमांस्तु गुलिकां विदुः” इत्युक्ते शपककुम्भा-
खण्डभेदे च । [याम् (वसन) २ रोगे च मेदि० ।

गुली स्त्री गुडाकारोऽस्याः अच् गौरा० ङीप् । गुटिका-

गुलगुधा अव्य० । सङ्घर्षे । उर्ध्वादि० पा० ग० सू० ।

गुलुच्छ गुच्छ+प्रपो० । गुच्छे स्तवके त्रिका० । “कोपात-
कोपुष्पगुलुच्छ(च्छ)कान्तिभिः” भाषः ।

गुलुच्छ पु० गुड-किप् गुलं गोलाकारसञ्ज्ञाति वज्राति उच्चि-

वन्धने अण् उप० समा० उस्य लः । स्तवके हेमच०

खुल् । गुलुच्छक तत्कार्ये शब्दरत्ना० । गुलुच्च इति

हारा० पाठः तत्कार्ये । तत्र ग्लुन्च-अच् प्रपो० साधु

गुल्फ पु० गुल-फक् नि० अस्योच्च । पादपद्मौ । “प्रच्छ-

ङ्गुलीनां द्वे पाष्णर्गौ गुल्फेषु च चतुष्टयम्” याज्ञ० ।

“आगुल्फकीर्णापणसार्गपुष्पम्” कुमा० । “गुल्फैरिति

तनुभिरिति वृहज्जिवा” वृ०स० ६।५० । गुल्फस्य मूलं

कर्णां जाह्नव् । गुल्फजाह् गुल्फमूले न० ।

गुल्फ पु० गुड-रचणे नेष्टने वा मक् उल्लयोरैकात् उस्य लः ।

प्रधानपुरुषाधिष्ठिते रचके पुरुषसंघे, (गजाः ६, रथाः ६,

अश्वाः २०, पदातयः ४५) एतत्संस्थान्विते २ सैन्यसंघ-

दाये, स्त्रालामख्याते श्चरोगभेदे, अमरः । वट्टदेशे रचणार्थं

स्थापिते ४ सैन्ये, ५ अग्रकाण्डे लतादौ मेदि० एक
मूलेषु सङ्घातजातेषु शरैर्लुप्यन्तेषु इत्यर्थभेदेषु, जुहू० ।

गुल्मगुल्मनिव्यादि मनुवचनस्य गुल्मशब्दे दर्शितस्य कु-
 ल्मभट्टव्याख्या २५६६८० इत्यादि । ७ प्रीतिरोगे अमरः ।
 “लीणि सेनासुखान्धो को गुल्म इत्यभिधीयते १६०८० अ-
 नीकिनीशब्दे दर्शितम् भा० उ० वाक्यम् । “प्रच्छन्नसर्गजैः
 स गुल्मजालैः” किरा० । “गुल्मगुल्मपलतेत्यादि”
 याज्ञ० । “स्वावराणां तु भूतानां जातयः षट् प्रकी-
 र्तिताः । गुल्मगुल्मलतापङ्कजस्वक्सारसृणजातयः भा०
 व्यास० ५८० । रत्नार्थं गुल्मनिवेशनप्रकारो मनुनीक्तो
 यथा “द्वयोस्त्वयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममविहितम् ।
 तथा यामगतानां च कुर्याद्राटस्य संपन्नम्” । “द्वयो
 यामयोर्मध्ये त्वयाणां वा यामाणां पञ्चानां वा याम-
 शतानां गुल्मं रजितपुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषाधि-
 शितं राटस्य संपन्नं रजास्थानं कुर्यात् अथ लाघव-
 गौरवमेतत्तद्विकल्पः” कुल्लू० । “गुल्मांश्च स्यापये-
 दाप्रान् कृतसंज्ञान् समन्ततः । स्थाने युद्धे च कुशलान-
 भीरुनविकारिणः” मनुः गुल्मरोगलक्षणादि सुश्रुतोक्तं
 यथा “अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । यथोक्तैः
 कौपिनेर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः । जनयन्ति गृथां
 गुल्मं स पञ्चविध उच्यते । हृदस्थोरन्तरे स्थान्यः
 सञ्चारी यदि वाचलः । चयापचयवान् उक्तः स गुल्म
 इति कीर्तितः । पञ्च गुल्मान्नया नृणां पात्रे” हृदा-
 भिन्नस्तयः । कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि । गु-
 ल्ममवहा विशालत्वात् गुल्म इत्यभिधीयते । स यस्मादा-
 त्मानि चयं गच्छन्त्यस्त्रिव बुद्बुदः । अन्तःसरति यस्माच्च
 न पाकमुपयात्यतः । स व्यस्रीर्जायते दोषैः समस्तैरपि
 शोष्कृतैः । पुरुषाणां, तथा स्त्रीणां शोयो रक्तेन
 चापरः । सदनं मन्दता वज्रेराटोपोऽन्वविकृजनम् ।
 विण्मूत्रानिलमज्ज्वल सौहृत्वासहता तथा । दोषोऽन्वे
 वायुर्हृदं पूर्वरूपेण गुल्मिनाम् । कृत्कृत्तिलं
 सज्जकण्ठशोषो धाद्योर्ध्वो रोधो विधमग्निता च । ते ते
 विकाराः पवनात्मकाश्च भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ।
 स्नेदज्वराहारविकारदाहास्तृष्णाक्षरागः कटुवज्जता च ।
 पित्तस्य लिङ्गाव्यखिलानि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति
 गुल्मे । सौमिल्यमज्ज्वलचिरज्जसादन्वर्द्धिः प्रसेको मधु-
 राकृता च । कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति
 गुल्मे कफसम्भवे तु । सर्पात्मकः सर्वविकारयुक्तः सोऽ-
 साध्य उक्तः जतज्ज्व वज्ज्व । नवप्रकृताऽहितभोजना
 या याचामगर्भं विस्तेज्यतौ वा । मायुर्हि तस्याः परि-

वृद्धा रक्तं करोति गुल्मं सर्वजं सदाहम् । पित्तस्य लि-
 ङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध । न स्पन्दते
 नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
 तं गर्भकालातिगमे चिकित्समस्तु भवं गुल्मस्यानि
 तत्तत्तः” ।

गुल्मकेतुः ५ गुल्मः केतुरस्य । अन्ववेतसे राजनि० ।
 गुल्ममूलं न० गुल्म इव मूलमस्य । आर्द्रके (यादा)शब्दर० ।
 गुल्मवल्ली स्त्री गुल्मप्रधाना वल्ली । सोमलतायाम् राजनि० ।
 गुल्मशूलं न० शूलरोगभेदे शूलशब्दे विहितः ।

गुल्मिन् लि० गुल्म+अस्त्वर्थे इति । १ गुल्मरोगयुक्ते ।
 गुल्मशब्दे युयुतः । स्त्रियां डोप् सा च विकृतलतायां
 २ द्राक्षाताम्बूलीप्रभृतौ अमरः ।

गुल्मी स्त्री गुल्मस्तदाकारफलत्वात् गुल्मरोगजन्यत्वाद्वा
 अस्तीत्यर्थे अच् गौ० डीप् । १ यामलक्ष्यां, २ यामायाम्,
 ३ वस्तुनिर्भूतसृष्टे, मेदि० ४ लवण्याम् शब्दार्थचि० ५ वृद्ध-
 मखीरुत्ते, (गुडकायोक्तौ) शब्दच० । [स्वादी हेम० ।

गुल्म लि० गुडं तद्वद्रसमर्पितं यत् डस्य लः । मधुरे
 गु(गु)वाक ५० गु-पिनाकादित्वात् वाक नि० दीर्घः ।
 (सुपारी)क्रमुके अमरः “घोरण्टः पुगी पुगच गु(गु)वाकः
 क्रमुकोऽस्य तु । फलं पुगीफलं मोक्षसृष्टे गृह्य तदीरतम् ।
 पुगङ्गश्च हिमं कृत्वा कथायं कफपित्तजित् । मोक्षनं
 दीपनं रुच्यमासुवैरक्षणाशनम् । आर्द्रं तदुगर्ध-
 भिष्यन्दि वज्रदण्डिहरं कृतम् । स्निग्धं दोषत्रयच्छेदि
 दृढमध्यं तदुत्तमम्” भावप्र० । “प्रभाते पुगमधिकं स-
 ध्याञ्जे खदिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूले
 मलयेत् सदा” भावप्र० ।

गुष्पितं म० गुन्फ भावे-क्त वेदे नि० । गुष्पने वृक्षादेः
 शाखानिर्गमरूपे स्थाने “जततेरिव गुष्पितमोजो दा-
 सस्य सम्भवः” ऋ० ८।४।६ । “गुष्पितं निर्गता
 शाखा” भा० ।

गुह संवरणे न्या० उभ० सक० वेत् । गूहति ते अगूहति
 अघुक्षति । अगूहति कगूह अघुक्षत अगूह्यत अघुक्षन ।
 अगूह्यि अघुक्षि । अगूह्यि अघुक्षि अगूह्यि अघुक्षि
 अघि । जुगूह जुगूहे “गूहता गोडा । गुह्यात् ।
 गूह्योष्ट पुष्पीष्ट गूह्यप्रति-ते-वोष्पति-ते, गुह्यम्
 गोह्यम् । गूह्यं गुह्यः गुह्य । सत् जुघुक्षति “जुगूह
 तस्याः पथिलक्षणी यत् रघुः । “जुगूहीच्छादकेर्दिशः”
 गूह्यिण्यमि क्षितिं ज्ञत्ते” भाट्टः “गूहेत् कूर्म इवाञ्जानि”

मनुः । “जुगृहे दक्षिणे पाशे” भा० वि० २३५ श्लो० ।
 “गृह्णन्ति मेघा इव रश्मिवनम्” भा० भी० ७६२ श्लो० ।
 “आकारो गृह्णितुं शक्यः” भा० श्रौ० ४४७ श्लो० ।
 “अगूढमद्वावभितो हितस्तथा” कुमा० । णिच् गृह-
 यति ते अजगृहत् त । “न देवामपि हृतः समति न
 जुगृहत्” अ० ८।११।७ । किप् पुट् गुहौ गुहः ।
 “विद्यायुरग्ने गुहा गुहं गाः” अ० १।६।७।१ ।
 अप+अपनयने “अपागूह्यन्ततां मय्येभ्यः” अ० १०।१।७।
 २ । “अपागूहन् अपनीतवन्तः” भा० । संवरणे च ।
 ‘भास्मानमप गृह्याः’ अथ० ४।२०।५ ।
 अव+सम्भृज्+संवरणे । “यूपशकलमवगृह्णति” शत० ब्रा० १।
 ७।१।२२ । “उष्णीषं संहृत्य पुरस्तादवगृह्णति” ५।१।
 ५।२२ । [१।२।१।५ ।
 छट्+उत्+जिह्व संवरणे । “भीविस्सदृगृह्णते” शत० ब्रा०
 छप+आलिङ्गने “गृहं चोपजुगृह्णन्” भट्टिः “आद्या-
 ऋतेनोपजुगृह लक्ष्मीः” रघुः । “उपगृह्णानि सवेपथूनि
 च” कुमा० । “तरङ्गहस्तैरुपगृह्णतोव” रघुः आक्षेपणे
 च । “कच्चित् कराभ्यामुपगृह्णन्तलम्” रघुः ।
 नि+अतिशयसंवरणे । “देवाकशक्तिं खगुणैर्निगूढाम्”
 श्वेता० उप० । समादिपूर्वस्य तत्तदुपसर्गयोः आद्यसंयुतसंवरणे
 गुह ५० गृह्णति देवसेनाम् गुह-क । १ कार्तिकेये
 “सेनापत्येन देवानामभिपिक्तो गुहकादा” भा० प०
 १८ अ० । “अद्यैनमभ्ययुः सदादेवसेनाः सहकृशः ।
 अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतो दिशः” भा० व०
 २२८ अ० । “गुहोऽपि येषां प्रथमाप्रजन्मनाम्” कुमा०
 तस्य देवसेनारक्षकत्वेन सेनापतित्वात् तद्यात्वम् ।
 भा० आनु० ८५ अ० गुहनामनिर्हृत्तरन्यथोक्तो यथा
 “स्तद्धत्वात् स्तन्दनामायं गुहावासाद्गुहोऽभवत्” । अत्र
 पक्षे गुहा आवासत्वेनास्यस्य अच् । २ अश्वे पुंस्त्री शब्द-
 रत्ना० एतदाशयेन “यत्नाश्वा विलग्नोनयः” कुमा० उक्तम् ।
 देवस्वातरूपविज्ञोत्पन्नत्वात्तद्यात्वम् । २ परमेष्ठरे । “करणं
 कारणं कर्ता विहर्ता गहनो गुहः” विष्णुसं० ।
 “गृह्णति संदधोति स्वरूपं भावयेति गुहः” भा० “नाहं
 प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः” इति गीतोक्तेस्तस्य
 समायया स्वरूपसंवरणात्तद्यात्वम् । गुहारूपमाया-
 हृदयाद्यान्वयत्वात् वा तद्यात्वम् । गुहाशयशब्दे दृश्यम् ।
 रामायणप्रसिद्धे ऋक्वेरपुराधीये चण्डालजातीये
 शराममिते च पु० । “आसमाद महावीरः ऋक्वेरपुरं

प्रति” इत्युपक्रमे “यत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्म-
 समः सखा । निषादजातो बलवान् स्वपतिचेति
 विद्युतः” इत्यादिना “सह सौमित्रिणा रामः समागच्छत्
 गुहेन स” इत्यनेन रामा० अयोध्याकाण्डे तत्सख्यवृ-
 त्तम् । ५ सिंहाप्रस्थीकतायाम् (चाकुलिया) द्विपर्वतादिग-
 त्तरे स्त्री मेदि० । तस्य सर्वसत्त्वसंवारकत्वात् तद्यात्वम् ।
 “गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्” “प्रतिस्नेनेनास्य गुहागतेन”
 रघुः ८ शालपक्षीद्वये (शालपाय) राजनि० अक्षलिमे
 ददेवस्वाते, १० हृदये च स्त्री शब्दार्थचि० । हृदयस्य गुहा-
 त्वत्वात् तद्यात्वम् यथाह शत० ब्रा० १।१।२।६।५ ।
 “तस्मादिदं गुहा हृदयम्” । “गुहां प्रविष्टौ सुतस्य
 कोके” श्रुतिः १।भायायां च । “योनं वेद निहितं
 गुहायां परमव्योमम्” श्रुतिः गुहाहितं गङ्गरेष्ठं
 पुराणम्” “आत्मा गुहायां निहितः” श्रुतिः ।
 दृषा० आद्युदात्तः । १२ गुहाधिष्ठातृदेवतायाम् स्त्री ।
 “गुहाभ्यः किरातम्” यजु० २०।१।७ । पुरुषमेवे ।
 १३ बुद्धौ । गुह-भावे भिदा० अङ् । १४ संवरणे स्त्री ।
 गुह+अश्ना० अस्त्वर्थे र । गुहं तदुक्ते लि० । [दृश्यम् ।
 गुहराज पु० उ० सं० ५५।अ० लक्षिते प्रासादभेदे प्रासादशब्दे
 गुहलु पु० गोत्रपर्वत्तके अग्निभेदे ततो गर्गा० अपत्ये
 यज् । गोहलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।
 गुहपथी स्त्री गुहप्रिया पथी तज्जन्मदिनत्वात् शाक-
 त० । “येयं भार्गवशरे मासि पथी भरतसन्तम ! ।
 पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया” ति०
 त० भविष्योक्ते मार्गशुक्लपथीतिवौ । इयं पारभेदादि-
 योगेन चम्पेति कीर्त्तते यथाह नि० सि० ब्रह्मा० पु०
 “भार्गे भाद्रपदे शुक्ला पथी वैष्टितिसंयुता । रविवारेण
 संयुक्ता सा चम्पेतीह कीर्त्तिता” “विशास्त्राभौस-
 योगेन सा चम्पेतीह कीर्त्तते” इति मदनरत्ने पाठः ।
 गुहस्य पक्षां कृतार्थतोक्ता भा० व० २२४ अ० “तस्मान्
 कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्नाह्या तदा । तत् स्नानं तेज-
 सा तत्र संदतं जनयत् सुतम्” इत्युपक्रमे “द्वितीया-
 यामिति व्यक्तसृणीयायां शिशुर्वभौ । अङ्गप्रत्यङ्गदृष्ट-
 यतन्त्रांसिभवद्गुहः” इत्युक्ता २२८ अ० “तदा तदाश्रया-
 लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणाम् । श्रीजुष्टं पञ्चमीं
 स्तन्दस्वस्मात् श्रीपञ्चमी कृता । पथी कृतार्थोऽभूद्य-
 स्मात् तस्मात् पथी सञ्जातिभिः” उक्तम् । इवमेव स्तन्द-
 पथीति नि० सि० उक्तम् । ति० त० चैत्रशुक्लपञ्चा

एव स्कन्दप्रणीतं व्यवस्थापितं तच्च स्कन्दप्रणीतं
वक्ष्यते । देशभेदाद्वावस्था

गुह्याचर न० गुह्यान्ने ज्ञातयेयन्नानपदायां चस्याम् गुह्य-
चरत्वे क गुह्या बुद्धिस्तत्र चरति विप्रयतया चर-ट ।
१ त्रयस्त्रिंशः ।

“मनसैवानुद्वेष्टव्यम्” इति श्रुतौ तस्य मनोद्वेष्टिसमावे-
दात्वात्तथात्वम् । “आविः सन्निहितं गुह्याचरं” नाम
महत् पदमन्वेतत् समर्पितम्” माण्डू० उ० ।

“आविः प्रकाशं सन्निहितं रागाद्युपाधिभिश्चरति
भ्राजतीति सुखान्तराच्छ्रद्धादीनुपलभमानवदपभासते ।
दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिभिर्वाविर्भूतं सङ्गच्छते
हृदि सर्वप्राणिनाम् । यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं
सत्यक् स्थितं हृदि तद् गुह्याचरं नाम गुह्याचरतीति
दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुह्याचरसिद्धिं प्रख्यातम्” भा०

गुह्यावदरी स्त्री गुह्या गुह्या वदरीप । (शालपाय) वृक्षे
वैद्यकम् ।

गुह्याशय पु० स्त्री-गुह्यायां गर्ते शेते शी-अच् । १ मृषिके
शब्दार्थचि० २ सिंहादिषु जन्तुषु भावप्र० यथा “सिंहव्याघ्र
वृका चक्षतरजुहीपिनस्तथा । बभ्रुजम्बुकमाज्जोर इ-
त्याद्याः स्युर्गुह्याशयाः” । तन्मांसगुण्या भाव० प्र० उक्ता
यथा “गुह्याशया वातहृरा गुरुणा मधुराशये ।
स्निग्धा वल्ल्या हृता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम्” ।
स्त्रियास्तुभयत्र जातित्वेऽपि योपपत्त्यात् टाप् । गुह्यायां
हृदि शेते । २ परमात्मनि । “एव हि यो वेद गुह्याशयं
प्रभुम्” भा० व्याच० ४० अ० । “सर्वभूतगुह्याशयः” श्वेता० उ० ।
“गुह्यायां बुद्धौ शेते इति सर्वभूतगुह्याशयः” भा०
स्वापकाशे हृदयेषु शायिनि ४ प्राण्ये “सप्त इमे लोकादेषु
चरन्ति प्राणा गुह्याशयानिहिताः सप्त सप्त” सखड० उ०
गुह्याहित पु० गुह्यायां बुद्धौ हृदये वा आहितः । हृदिस्थे
बुद्ध्याकृते परमात्मनि । “गुह्याहितं गङ्गरेडं पुराणम्”
कठ० उ०

गुह्यनि न० गुह्य-वा० इजन् । वने शब्दरत्ना०

गुह्यल न० गुह्य-गुपा० इलच् क्तिञ् । १ घने उज्ज्व० द० ।

गुह्या+काश+चतुरर्थ्याम् इलः । २ गुह्यासन्निकटदेशादौ लि०

गुह्येर लि० गुह्य-एरक् । १ गोप्रति २ लोहकारे सि० कौ० ।

गुह्या लि० गुह्य-भावादौ-क्यप् काशिका । १ गोपने २ गोप्ये

अमरः “गुह्यातिगुह्यागोप्ता त्वम्” जपसमापनमन्त्रः ।

२ उपस्थे स्त्रीपुंससिद्धौ न० गुह्यामर्हति दण्डादि० यत् ।

४ कर्मठे पु० स्त्री स्त्रियां योपपत्त्यात् टाप् । ५ दम्भे पु०
मेदि० । “गुह्यो गभीरो गहनः” विष्णुस० उक्ते
इविष्णोपु० “गुह्यं योम्यं गुह्यं वेदरहस्यं तदेव
त्वात् लक्षण्या गुह्यो विष्णुः गुह्यायां हृदाकाशे
निहित इति वा गुह्यः” भा० ।

गुह्याक पु० गुह्यनि रक्षन्ति निधिं गुह्य-स्तुन् प्रयो० यगा-
मनः । “निधिं गुह्यनि ये यन्तास्तु गुह्यं ह्यकसंज्ञकाः
इति व्याडिः । गुह्यं कृतसितं कायति कै-शब्दे कः
गुह्यं गोपनीयं कं सुखं वेधामिति वा खनयोः
पक्षयोः “शंसिद्विगुह्यभ्योवेति” काशिकावचनात्
गुह्येः क्यप् । १ देवयोनिभेदे तल्लोकप्राप्तिकर्मभेदाः
काशी० ख० उक्ता यथा “गुह्याकानामयं लोकस्त्वेते
वै गुह्याकाः स्मृताः” “न्यायेनोपाज्जं विज्ञानि गुह्यनि
च ये भुवि । समागंगा धनाद्याश्च श्रद्धायाः कुटुम्बिनः ।
संविमज्ज च भोक्तारः क्रोधास्रयाविवर्जिताः ।
न तिथिं नैव वारश्च संक्रान्त्यादि न पर्व च । नाधर्मश्च
न धर्मश्च विदन्त्येते सदासुखाः । एकमेव हि जा-
नन्ति कुलपुण्योहि यो हिजः । तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति
मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् । सम्ब्रह्मभाजोऽहंतापि तेन
पुण्येन गुह्याकाः । भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देवत्व-
मज्जतोभयाः” । २ पञ्चभेदे तत्पाकप्रकारो यथा
“समितां सर्पिषा भृष्टां सिताद्वाद्यादिसम्भृताम् ।
एलावङ्ककूर्परमरीचपरिवासिताम् । क्षिप्तान्य
समितालम्बपुटे वेष्ट्य हते पचेत् । ततः खण्डे न्यसेत्
पक्वं गुह्याकोऽयसदाहृतः । गुह्याको हं हृणो हृदो
हृष्यः पित्तानिलापहः मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित्
सन्धानकृतसरः” पाकशा०

गुह्याकाली स्त्री नित्यकर्म० । विश्वसारतन्त्रोक्ते देवीमूर्त्तिकाली
भेदे तन्त्रान्तादुक्तं तत्र यथा “अथ वक्ष्ये मन्त्रेशानि !
विद्यां सर्वफलप्रदाम् । चतुर्वर्गप्रदां साक्षात् महापा-
तकनाशिनीम् । सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां भक्तिशक्तिप्रदायि-
नीम् । गुह्याकर्त्री महाविद्यां त्रैलोक्ये चातिदुर्लभाम् ।
इन्द्रादि(र)रुद्धं वगांशं रतिविन्दुविभूषितम् (कीं) ।
विगुणश्च ततः कृत्वा ईशानश्च ससङ्गरेत् । यद्वर
समायुक्तं विन्दुनादकलान्वितम् (ङ्गं) । द्विगुणश्च ततः
कृत्वा ईशवर्णं ससङ्गरेत् । यामाश्विपञ्चसंयुक्तं नाद-
विन्दुकलायुतम् (सीं) । तद्गुह्ये कालिके चोक्ताः चाथवा
दक्षिणे वदेत् । सप्तवीजं ततः पश्चात् त्रैलोक्यमोहिनी

दोनाम शक्रस्य ददितः सखा भा० आनु० १८ अ० ।
स च अन्वेदिनां तर्पणीवर्षिभेदः “अथपिण्डयः शत-
चिन्तो मध्यमा गृहमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽग्निर्भ-
रद्वाजोवशिष्ठः” इति आश्व-गृह० सू० ३।४।२ “वीतहव्यो
महाराज ! ब्रह्मादित्वमेव च । तस्य गृहमदः प्लवो
रूपेणेन्द्र इवापरः । शक्रस्तमिति यो दैत्यैर्भिगृहीतः
किलाभवत् । अन्वेदे वर्तते चाय्या श्रुतिर्यस्य महा-
त्मनः । यत्न गृहमदो ब्रह्मन् ब्राह्मणैः स महीयते ।
स ब्रह्मचारी विप्रभिः श्रीमान् गृहमदोऽभवत्” आनु०
३० अ० उक्ते २ वीतहव्यप्लवे अर्धभेदे च ।

गृध्र लिप्सायां दिवापरं सकं सेट् । गृध्र्यति इति क्व-
धत्-अगर्होत् । जगर्ह । गर्हित्वा-गृह्णा गृध्रुः ।

गृध्रु लि० गृध्र-कृ । १ अमिलापुके २ कामे पु० उणादि० ।

गृध्रु स्त्री गृध्र-कृ । बुद्धौ २ ज्ञातृभित्ते २ अयपाने च संक्षिप्तमा०
गृध्रु लि० गृध्र-कृ । लुब्धे अमरः “अगृध्रुराददे सोऽयान्”
रघुः “चातकस्तोयगृध्रुः” मेघदू० “मा ते गृध्रुरवि-
शस्तातिहायश्चिह्नमाग्राणि” अथ० १।१६।२०

गृध्र्य लि० गृध्र-कर्मणि क्यप् । १ अमिपणोये “गृध्रमर्ध-
मपाप्स्यसि” भट्टिः । भावे क्यप् । २ लिप्सायां न० । ततो
ऽस्त्री लघे इति । गृध्र्यन् लिप्सायति लि० । “नेमां
क्षिण्वने वालां क्रव्यदा मांसगृध्र्यनः” भा० आनु०
७२ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

गृध्र पुंस्त्री गृध्र-कृन् । (शकुनि) पक्षिभेदे राजनि० । आ-
सन्नध्वानियतं चरन्ति गृध्रादशो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे”
शकुनशास्त्रम् । “कौशिकगृध्रप्रवर्धतभिरनितपिङ्गैः
परित्यक्ते” इ० स० ४८ अ० । गृध्रस्येदम् गार्ध्रं गृध्रसम्ब-
न्धिति लि० गार्ध्रपक्षगर्दे २५८५ उ० उदा० “गृध्रप्राये
वर्धनी” २ पक्षिमात्रे च “तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं
(जटायुषम्) लूनपक्षमपश्यताम्” रघुः । २ लुब्धे
लि० “प्रवृत्तश्चिन्तितः शक्तेर्जयगृध्राः प्रहारिणः”
भा० शू० ७ अ० । गृध्रपक्षजातिश्च श्येनीजाना यथाह
“श्येनो श्येनांश्च गृध्रांश्च तन्नोलूकानजायत” रामा-
गृध्रीगर्दे इत्यम् । स्त्रियां ङीप् ।

गृध्रकूट पुं गृध्रप्रधानं कूटमक्ष । मगधदेशस्य पर्यंतभेदे ।
“गोवाङ्गुलैर्महाभागो गृध्रकूटोऽभिरक्षितः” (उ० ह० उ०)
भा० शा० ४६ अ० । “चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं
शिखे ! । तावत् कीकटदेशः स्यात्तदन्तर्भागो भवेत्”
शक्ति० सङ्ग० ३०७ पट०

गृध्रनखौ स्त्री गृध्रस्य नखस्तदाकारोऽस्थस्या अच् गौरा०
ङीप् । (कलियाखाडा) १ कुलिकटचे रत्नमा० २ कोलिकचे
वदय्याम् लि० “करमर्द्धलिङ्गकण्टकसौवीरकशतावरी-
गृध्रनख्येति कण्टकसंज्ञः । रत्नपित्तहरो ह्येतौ वल्ली
कण्टसंज्ञकौ । सर्वमेहहरो चैव शुक्रदोषविनाशनौ”
सुश्रुते तस्याः कण्टकसंज्ञत्वमुक्त्वा गुणा उक्ताः ।

गृध्रपत्रा स्त्री गृध्र इव भूषणं पत्रं यस्याः । भूषणपत्रावचे
राजनि० । गृध्रस्य पत्रं पत्रं पत्रोऽस्य । गृध्रपक्षि
पक्षतपक्षे २ वाणभेदे । गृध्रवाजादयोऽप्यत्र “शतेन
गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम्” भा० शल्य० २७
अ० “येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिका” इत्युपक्रमे “सञ्चारकः
कोकनदो गृध्रपञ्च जम्बुकः” भा० श० ४६ अ० । उक्ते
२ स्कन्दसैन्यभेदे ।

गृध्रयात् पुं गृध्ररूपेण याति या-तन् । गृध्ररूपे राज-
सभेदे । “सुपर्णायात्सुतगृध्रयात्सम्” अ० ७ । १०४।२२।

गृध्रराज पुं इत० गृध्रोराजेवेति वा उपमितम् । गरुडाकाले
जटायुपक्षिणि । “निर्विभेदं सुतीक्ष्णाप्यै गृध्रराजं शिला
शितैः” रामा० अ० १० । गृध्रपत्यादयोऽप्यत्र ।

गृध्रवट पुं गृध्रोपलक्षितो वटोऽत्र स्थाने । तीर्थभेदे
“ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । स्नायीत
भस्मना तत्र अभिगम्य हृष्यन्तम् । ब्राह्मणेन भवेत्क्षीणं
यतं हादशवार्षिकम् । इतरेषां तु वर्षानां सर्वपापं प्रण-
श्यति” भा० प० ८४ अ०

गृध्रसौ स्त्री गृध्रमपि स्थिति सो-क गौरा० ङीप् इत० । वात-
रोगभेदे यथाह सुश्रुतः “पाण्डुरौ प्रवृत्तकुलीनां तु सम्प्रलत
यानिलाहृिता । सक्थोऽप्ये निगृह्णीयाद् गृध्रसौति
हि सा मृता” । साधवकरोऽप्याह । “स्तिक्पुर्वोरुकीटी
पृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात् । गृध्रसौक्ष्मलत्वं तोदै-
र्गृह्णाति स्रन्दते सङ्घः । वाताहातः कफात्तन्द्रा गौर-
वाऽरोचकान्तिता” । भावप्रकाशे विस्तरेणोक्तम् यथाह
“स्तिक्पुर्वोरुकीटीपृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात् । गृध्र-
सौक्ष्मलत्वं तोदैर्गृह्णाति स्रन्दते सङ्घः । वाताहात
कफाभ्यां सा विक्षेया हिविषा पुनः । वातजायां भवे-
त्तोदो देहस्यातीव वक्रता । जानुजङ्घोरुसन्धीनां
स्फुरणं सम्प्रता भ्रमम् । वातस्ते प्रोद्धवायान्तु गौरव-
वज्रिमाह्वम् । तन्द्रा सखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ।
गृध्रसौ वातात् केवलात् स्तिगादिपर्यन्तं सम्प्रलत
तोदैर्गृह्णाति । क्रमात् इति क्रमात् तेन यथा यथा

वर्द्धते तथा तथा स्मिगादीन्याक्रामति । नात्र यज्ञणे
निर्द्धेयकमनियमः । तथा सुष्ठुः स्रन्दते स्मिगादिषु
शिराकस्यं करोतीत्यर्थः ।

गृध्राण पुं० गृध्र इवानिति खन-खच् गौरा० डीप् संघायां
खत्यम् । धूस्वपला इषं वैद्यकम् ।

गृध्री स्त्री कश्यपपत्न्याः सुताभेदे । “षट्सुताश्च
महासत्वास्ताम्नायाः परिकीर्तिताः । काकी श्येनी
च भासी च सुपीवी शुचिगृध्रिका । शेपनी शेपना-
स्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्रपि” हरिय० २५० ।

गृभ न० गृह+वेदे ह्यस्य भः । ष्टु भ्रियन्ते यशसो
गृभादा” ऋ० ७।२२।२ गृभात् ष्टहात्” भा०

गृभि पुं० यज्ञ-कि सम्भू० वेदे ह्यस्य भः । यज्ञणे ।
“वनस्पतीनां गृभिरोधनीनाम्” अथ० १२।१।५७

गृभीत लि० यज्ञ-क्त वेदे ह्यस्य भः । गृहीते “रात्रिं गृ-
भीतां सुखतो नयति” ऋ० १।१।६२।२ “गृभीतां गृही-
ताम्” भा० २ गृहीतयज्ञे च “यदि गृभीततातवे” ऋ०
५।७।४।४ “गृभीततानये ष्टहीतयज्ञसन्नाय” भा०
कश्चित् आर्वेऽपि प्रयोगे लोके भः । “जयजय जज्ञ-
जामजितदोषगृभीतयुष्मा” भाग० १०।८०। ११ लो० ।

गृष्टि स्त्री गृह्णाति सक्तत् गर्भम् यज्ञ-कर्त्तरि क्तिच्
पृथो० । सक्तत्प्रसूतायां गवि । “गृष्टिः ससुप स्थिरं
तवागाम्” ऋ० ४।१।८।१० “आपीनभारोदुपहृन्प्रवत्तात्
गृष्टिगृत्वाहपथो नरेन्द्रः” रघुः । “भजमानश्च
चपलो गृष्टोः स प्रचचार ह” हरि० ३०७५० । जाल्या
सहस्र कर्म० । विशेषणत्वेऽपि परनिपातः गोष्टटिः ।
इदन्तत्वात् वा डीप् । “पृष्ठोहीनां पीवराणाञ्च ताव-
दपराः गृष्टोधेनवः सुप्रताच” भा० आनु० ८२
व० । २ सक्तत्प्रसूतस्त्रोमात्रे अतएव गृष्टेर्गोमा-
त्रपरत्वे “चतुष्पादे गार्भिण्याः” पा० सूत्रान्तरमारब्धं
शब्दार्थे च गृष्टेरपत्यम् गृष्ट्यादि ढक् । गाष्टेय
तदपत्ये पुंस्त्री । कर्मणि क्तिन् । श्वराहकान्नायाम्
धमरः । ४ वदरडले भेदि० । ५ काश्चर्यां राजनि० । स्वार्थे
क तत्त्वार्थे । सप्तपथारग्वधेत्याद्युपक्रमे “मधुकर्भूनिष्व
ष्टटिका इति समभागाः कल्कः” सुश्रुतः ।

गृष्ट्यादि अपत्यार्थे ढक्प्रत्ययनिमित्ते पा० ग० सूत्रोक्ते शब्द-
गणे स च गणः “गृष्टिहृष्टि तलि हलि पिथि कुट्टि
अजवसि मित्यु” । [ष्टह्यालुः ।

गृह यज्ञणे अद० पु० आत्म० सक० षेड् । गृह्यते अजगृह्यते

गृह न० गृह्णते धर्माचरणाय यज्ञ-गेहार्थे क । इष्टका-
स्तिकादिरचिते । गेहे । अर्द्धार्थात्वाद्यसुभयलिङ्गः
तत्र एकगृहे न० पुलिङ्गस्तु वक्ष्यवचनान् एव “तत्वा-
गारं धनपतिगृहानुत्तरेणाश्वदीयम्” मेघदू० । “जाला-
गताभ्योऽधिगृहं गृह्णतः” “गृह्णाणि नीग्रैरिव तत्र
रेजुः” लिप्तेषु भासां गृहदेहनीनाम् गृहैर्विशालैरपि
भूरिशालैः” माचः । पु० गृह-यज्ञणे कर्मणि यच् ।
२ कलत्रे “न गृहं गृह्णित्वा कुर्वाहिषी गृहसुच्यते”
इति ऋतः । ३ नामनि शब्दर० ४ मेधादिभवने राशौ च ।
गेहनिर्माणप्रयोजनमाह वशिष्ठः “वास्तुज्ञानं प्रवक्ष्यामि
यदुक्तं ब्रह्मणा पुरा । यामसद्वपरादीनां निर्माणं
वक्ष्यते मया” । भवि० पु० “गृहस्थस्य क्रियाः सर्वाः
न सिध्यन्ति गृहं विना । यतस्तस्माद् गृह्णारम्भप्रवेश
समयं ब्रूवे । परगेहे कृताः सर्वाः श्रौतस्मार्त्तादकाः
क्रियाः । निष्कला सुश्रुतस्मात्सामधीयः फलमद्युते”
तत्र यामादिभेदे पुरुषभेदस्य शुभाशुभं राशिभेदेन द्वार-
निवेशनञ्चोक्तम् “यज्ञं द्वारद्वारेण दित्तममौ यामः
शुभोनामभास्व” वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गादं गृह्ये
शेषितम् । काकियगस्वनयोश्च तद्विपरतो यस्याधिकाः
सोऽर्धदोऽथ द्वारं द्विजवैश्यान्तुद्वन्द्वपराशोनां कृतं पूर्वतः”
स० वि० । “व्यवहारमसिद्धं यद्यम (नीलकण्ठः) इत्या-
दिकं तस्यावकहृदचक्रानुसारेण यदतुराधादिकं न चत्वं
ततो यद्वृत्तिकादिराशिः स्यात्तद्वाममेव” यत्किन् यामे
नगरे वा वस्तुमिव्यते तस्य (चरणार्द्रः) इत्यादिकं यद्यम
तस्याज्जातो यो राशिर्भीनादिस्तद्वाममम् एवं नाम-
भद्वयं ज्ञात्वा नामभात् पुरुषनामराशेः सकाशात् यज्ञं यस्य
यामस्य भं राशिः यदा द्वितीयो नवमः पञ्चमः एका-
दशसहोदयमव स्यात्तदासौ यामः स्वस्य शुभो फलदाता
स्यात् अन्यथा न भवतीत्यर्थः । यथा नीलकण्ठस्य इ-
ष्टिकराशितः पञ्चमोमीनराशिरतश्चराश्विर्भीलकण्ठस्य
वासयोम्यः सन् शुभफलदो न वाराणस्यादिः । सक्तञ्च
सहस्रमार्तं गृहे “नामर्चात् द्विगुता इति गम्यगतो यामः
शुभोनाऽन्यथेति” । अत्र काकियवादौ नामराशिरेव
याज्ञः । उक्तञ्च “काकियगां वर्गशुद्धौ च वादे द्यूते-
स्त्रोदये । मन्त्रे पुनर्भूवरणे नामराशेः प्रधानतेति”
अथ यामात्मनोऽस्तमर्थत्वमधमर्थत्वं चाह स्वं वर्ग-
मिति । वर्गास्तु “यकचटतपयगाः खगेशमाजौर
सिंहशुनाम् । सर्पाश्चुम्भायीनां निजपञ्चमैरियामदौ”

इत्युक्तास्तत्र यस्य पुंसः यत्संख्याकोवर्गो गुरुडादिः
 स्यात्तद्गर्गसंख्यां द्विगुणां विधाय कृत्वा परस्य यामस्य वर्गं
 संख्याया व्याख्यां च कृत्वा गजैरदभिः शेषितमय-
 शितनाः काकिण्योऽप्येताः पुंसः । एवं यामस्यापि स्ववर्ग-
 संख्यां द्विगुणां कृत्वा परस्य पुंसः वर्गसंख्याया युक्तां च
 कृत्वा गजभक्तावशिष्टाः यामस्य कादिग्यो भवन्ति एवमनयोः
 पुरुषयामयोः काकिण्यः स्युः । तत्र तद्विवरतः पुरुषका-
 किणीनां यामकाकिणीनां विवरमन्तरान्तिष्ठन् क्रियमाणे
 यस्य यामस्य दाहत्वात् पुंसः काकिण्यविशेषे पुंसोद्व्य-
 हानिः । यामस्य प्रतिपहीत्यदित्यर्थः । यथा । नील-
 करारस्य वर्गः सप्तः तत्संख्या ५ द्विगुणा १० चरणाद्रे-
 र्वर्गः सिंहसंख्या ३ युक्ता १२ गजभक्तशेषं ५ नी-
 लकरारस्य काकिण्यः । एवं यामवर्गसंख्या २ द्विगुणा ४
 नीलकरारवर्ग ५ संख्याया युक्ता ११ अष्टभक्तावशिष्टं २
 यामस्य काकिण्यः इयोरन्तरे शेषं २ नीलकरारस्य दाह-
 त्वात् स्वद्व्यहानिरित्यर्थः । उक्तञ्च “स्ववर्गे द्विगुणं
 कृत्वा परवर्गेण योजयेत् । अष्टभिस्तु हरेद्भागं योऽधिकः
 स षष्ठी भवेत्” इति । इतोऽन्यथाऽऽः कथं पवशितनार-
 ददाः “अकारादिषु वर्गेषु दिक्षु प्रागादिषु क्रमात् ।
 गृध्रमालारिसिंहादसर्पसुगजमेघकाः । दिग्दर्शना
 मियं योनिः स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुः । रिपुवर्गे परि-
 त्वत्वं शेषवर्गाः शुभप्रदाः । साध्यवर्गे पुरः स्थाप्य
 पृष्ठतः साधकं न्यसेत् । विभजेददभिः शेषं साधकस्य
 धनं कृतम् । व्यत्ययेनागतं शेषं साधकस्य ऋणं
 कृतम् । धनाधिकं स्वत्यस्य सर्वसंपत्प्रदं कृतम्”
 इति । गृध्रोऽत्र गुरुडः गुरुडसर्पयोर्मन्त्रावैरस-
 प्त्वात् साध्य इत्यर्थः । साध्यो वासयोऽप्यो यामादि-
 स्य वर्गं वर्गसंख्यां पुरः संस्थाप्य साधकस्य नीलकरारदेः
 वर्गसंख्यां पृष्ठतो न्यसेत् । एवं विविष्टोऽहोऽष्टभिर्भक्तः शेषं
 साधकस्य ऋणं स्यात् । यथा साध्यवर्गसंख्या २ पुरः-
 स्थापिता साधकस्य ५ वर्गसंख्या च पृष्ठतः साधकस्य
 ५२ एतास्त्रिपञ्चाशत् अष्टभक्तावशिष्टं साध्यस्य ५ धनं
 साधकस्य साध्यस्य च संख्या विपरीतस्थापितश्च अष्टभक्तं
 शेषं साधकस्य २ ऋणं स्यात् । अथ द्वारनिवेशनमाह ।
 अथेति । द्विजादिराशिमतां पुंसं क्रमेण पूर्वतः
 प्राच्यादिदिक्चतुष्टये द्वारं हितं यथा द्विजराशयः
 कर्कटद्विकमीनास्तेषां पूर्वदिशि । वैश्वराशयो हृषक-
 यामकरास्तेषां दक्षिणदिशि । शूद्रराशयो मिथुनतुला

कुम्भास्तेषां पश्चिमदिशि स्वपराशयो मेघसिंहधनुषेरा-
 स्तेषां उत्तरदिशि द्वारनिवेश इत्यर्थः” धीयु० धा०
 अत्रेदं बोध्यम् “शेषाहुने फले बोध्ये शेषाभावे तु
 द्वारकात् । अहोदेव फलं बोध्यमिति तन्मन्त्रिदां मतम्”
 ज्यो० त० वचनादहोभावे द्वारकाहोत् फलनिर्णयः ।
 राशिविशेषस्य यामादिस्थानविशेषे निवासनिषेधमाह ।
 “गोसिंहनक्रमिथुनं निषेधे मध्ये यामस्य पूर्वकुम्भो-
 ऽतिवृष्टाङ्गनाच । कर्को धनुस्तुलभमेघटाच तद्द्वाराः
 स्वपञ्चमपरा बलिनः सूर्येन्द्राः” स० चि० “वस्तुमिष्टस्य
 यामस्य वस्तुविभागवद्वयधा विभागं कृत्वा मध्ये मध्य-
 मविभागे गोसिंहनक्रमिथुनं समाहारद्वन्द्वः न निषेधेत्
 हृषसिंहनकरमिथुनराशिमनः पुरुषा न वसेयुः । अथ
 पूर्वकुम्भः पूर्वदिशातोऽदित्युः अतिर्दक्षिणः तदा
 द्विराशिमनः पुरुषाः न वसेयुः । यथा । पूर्वस्यां दक्षिणः
 याम्नेय्यां ऋणो मीनः, दक्षिणस्यां कन्या, नैर्ऋत्यां कर्कः ।
 पश्चिमायां धनुः । वायव्यां तुला उत्तरस्यां मेघः ऐशा-
 न्यां कुम्भः न वसेदित्यर्थः । अथ वर्गाः । अथ चतु-
 र्यधवर्गाः अष्टौ ऐन्द्राः पूर्वदिशमारभ्य अष्टदिक्षु
 बलिनः । यथा अथर्वः पूर्वस्याम् । कवर्गं याम्नेय्याम् ।
 चवर्गो दक्षिणस्याम् टवर्गो नैर्ऋत्याम् । तवर्गः पश्चिमायाम्
 पयवर्गो वायव्याम् । यवर्गः उत्तरस्याम् । शवर्गो ऐशान्यां
 बलीत्यर्थः । कीदृशाः वर्गाः स्वपञ्चमपराः स्वस्थात् पञ्च-
 मः परः शत्रुर्येषां ते । यस्य अथर्वः पूर्वस्यां बली तेन
 स्वपञ्चमपश्चिमायां द्वारं निवासो वा न विधेयः एवं
 कवर्गोदीनामाम्नेयादिसप्तदिक्षु बलित्वं तत् पञ्चमस्य
 रिपुत्वञ्च ज्ञेयम्” । धी० धा०

तत्र गृह्योक्त्यभूमिपरीक्षा विश्वकर्मणोक्ता यथा
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाव्यमा । श्वेता
 रक्ता तथा पीता लवणा वर्णास्तु पूर्वशः । सुगन्धा ब्राह्मणी
 भूमीरक्तगन्धा तु क्षत्रिणी । मधुगन्धा भवेद्द्वैशा
 मदागन्धा च मूत्रिणी । मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया
 क्षत्रियान्विता । अन्धा वैशा भवेद्दुर्मिक्षिता मूत्रा प्रकी-
 र्तिता । चतुरक्षा द्विपाकारा सिंहा हृषभरूपिणी ।
 इतं च भद्रपीठं च लिङ्गं लिङ्गसन्निभम् । प्रासा-
 दध्वजकुम्भादिदेवानामपि दुर्लभम् । त्रिकोणां शकटा-
 कारां शूर्पव्यजनसन्निभाम् । चरुकाकारसदृशीं सर्प-
 मण्डूकरूपिणीम् । खराजगरसंकाशां वक्रां चिपटरूपि-
 णीम् । सुदुगराभां तथा लूककाकसर्पनिभां तथा ।

शूकरोद्वाजसदृशी धनुःपरशुरुपभाम् । क्रकलासशवा-
कारां दुर्गन्धां च विवर्जयेत् । मनोरमाऽत्र या भूमिः
परीप्लेतां प्रयत्नतः । द्वितीया ददभूमिच निम्ना चोत्तर-
पूर्वके । गम्भीरा ब्राह्मणी भूमिर्दृष्टाणां तुङ्गमाश्रिता ।
वैश्यानां समभूमिश्च शूद्राणां विकटा स्मृता । सर्वेषां
चैव वर्णानां समभूमिः शुभावहा । शुक्लवर्णा च
सर्वेषां शुभा भूमिस्तदाहृता । कुशकाशयुता ब्राह्मणी दूर्वा
वृषतिपल्लभा । फलपुष्पयुता वैश्या शूद्राणां वृषसंयुता ।
नदीपाताश्रिता तद्वत् मज्जापापाशसंयुताम् । सुश-
लाभां मज्जाघोरां वायुना वापि पीडिताम् । वल्लभकृक
संयुक्तां मध्ये विकटरूपिणीम् । अष्टगालनिभां रुक्षां
टनिकैः परिवारिताम् । चैत्यश्रृगानवलम्बीकपूर्ता-
निकेपु वर्त्तिनीम् । चतुष्पदमज्जाहृदयमन्विनिवासतः ।
अदूरस्थां श्वभ्रगर्भयुक्ताञ्चैव विवर्जयेत्” भूमिभेदे
फलानि तत्रैव “सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्य शुभावहा ।
व्यत्यये व्यत्ययफला ततः कार्यं परीक्षणम् । चतुरस्ता
मज्जाधन्या द्विपाभा धनदायिनी । सिंहाभा सद्वृणम्यूना
वृषामा पशुवृद्धिदा । उक्ता सदृत्तदा भूमिर्भद्रप्रीठनिभा
तथा । त्रिशूलरूपा वीराणां सत्स्वनिर्धनसौख्यदा ।
लिङ्गाभा लिङ्गिता श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा । पदोन्नतिं
प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी । त्रिकोणशकटाकारा शूर्प-
व्यजनसन्निभा । क्रमेण सुतसौख्यार्थधर्मज्ञानिकरी-
कृता । सुरजा वंशजा सर्पमण्डूकाभा भयावहा । नैऋता
खरानुकारा च स्त्रुताऽजगरान्विता । शिपिटा घोरपै-
र्हीना वक्राकारा तथैव च । काकोलूकनिभा गृहहृ-
शोकभयप्रदा । सर्पाभा पुल्लपौल्लनी वंशभा वंशजानिदा ।
शूकरोद्वाजसदृशी धनुःपरशुरुपिणी । कुचेलान्द्र-
नितान् सुखान् ब्रह्मज्ञान् जनयेत् सुतान् । क्रकलासशवा-
कारा स्मृतपला धनार्तिदा । दुर्गन्धां पापिनीं दुष्टप्राजां
भूमिं परित्यजेत् । मनोरमा सुतप्रदा वृद्धा धनप्रदा मता ।
सुतार्थदा तथाप्युद्विग्रेषादिकप्रदा मही । गम्भीरशब्दा
जनयेत् पुत्रान् गम्भीरनिःस्नानान् । तुङ्गा पदान्वितान्
कुर्वीत् सदा सौभाग्यदायिनी । विकटा शूद्रजातीनां
तथा दुर्गन्धवासिनाम् । शुभदा न परेषां च तत्क्षराणां
शुभावहा । सुवर्णवर्णा स्नान् वर्णान् वर्णानामाधिपं
सदा । शुक्लवर्णा च सर्वेषां पुल्लपौल्लमर्द्धिनी । कुश-
काशान्विता ब्रह्मवर्षेणान् कुरुते सुतान् । दूर्वाश्रिता वीर-
जनिः फलदा धनपुल्लदा । नदीपाताश्रिता सुखान्

स्मृतवत्प्राप्तयेव च । दरिद्रानश्नमध्यस्था गच्छान्स्था कृपा-
युतान् । विवरा पशुपलातिं दायिनी सौख्यहारिणी ।
वक्रातिवक्रा जनयेत् पुत्रान् पिष्टाविहीनकान् । शूर्प-
माज्जीरलशुडनिभा भीतिस्तुतिदा । सुशला सुगलान्
पुत्रान् जनयेद्वंशघातकान् । घोराघोरप्रदा वायुपीडिता
वायुभीतिदा । वल्लभकृकसंयुक्ता पशुहानिप्रदा सदा ।
विकटा विकटान् पुत्रान् अष्टगालनिभा तथा । ददाति
रुक्षा परुषा दुर्वलान् जनयेत् सुतान् । गृहस्थानिमित्तं
चैव वल्मीके विपदः स्मृताः । धूर्तान्तयसमीपे तु
पुल्लस्य भरणं ध्रुवम् । चतुःपदे त्यक्तीतिः स्त्रुतद्वेगो
देवसद्वानि । अर्थहानिश्च सचिवे श्वे विपद उत्कटाः ।
गतायां तु पिपासा स्थात् क्रूरमां धननाशदम् । दश-
खडादिपर्यन्तं पीडितो पुरवासिनः । चैत्यश्रृगानदेवानां
गृहाणि परिवर्जयेत् । निखनेद्वक्तामालेख पुनश्च नैव
पूरयेत् । पांशुनाधिकमध्योनाः श्रेष्ठमध्याधमाः क्रमात् ।
जलेनापूरयेत् श्वभ्रं शीघ्रं गत्वा शतं पदम् । तथैवागम्य
वीक्षते न हीनं सलिलांशुना । अरत्रिमात्रे श्वभे वा
शुद्धिर्निमित्तं च सर्वतः । इतमामशरापस्यं कृत्वा
वर्त्ति चतुयम् । ज्वाल-वेदभूपरीक्षायां सम्पूर्णं सर्व-
दिङ्मुच्यम् । दीप्रा पूर्वादि गृहलोवाहणानामनुपूर्वशः ।
हलाकटे तथोद्देशे सर्वबीजानि वापयेत् । त्रिपञ्च-
सम्रालेखे संपरोहनि तान्यपि । उग्रबीजा विरालेखे
साङ्गुरा शोभना मही । मध्यमा पञ्चरालेखे सप्र-
रालेखे निन्दिता । तिलान्वा वापयेत्तत्र यवांश्चापि च
सर्पपान् । अथ वा सर्वधान्यानि वापयेत्तु समन्ततः ।
यत्र नैव प्ररोहनि तां प्रयत्नेन वर्जयेत् । व्रीहयः
शालयो सुडाः मोघूनाः सर्पपास्तिलाः । यवाक्षोपधयः
सप्र सर्वबीजानि चैव हि । सुवर्णताम्रपुष्पाणि श्वभ्र-
मध्यं गतानि च । यत्र नास्ति सनायानि स भूमिस्तस्य
शोभना । पांसवो रेणुतां नीता निरीच्छाशान्तरिक्षगाः ।
अधोमध्योर्द्विगं शृणां गतितुल्यफलप्रदाः” ।
भूमेः पूर्वादिदिक्प्रत्यफलं तत्रैवोक्तम् “चतुरस्थां सर्पां
शुद्धां भूमिं कृत्वा प्रयत्नतः । तस्मिन् दिक्साधनं कार्यं
इत्तममध्ये गते दिशि । पूर्वपदे भवेत्तच्छीराप्येयं शोक
मादिशेत् । यास्यां याति यमद्वारं नैर्कते च मज्जाभयम् ।
पश्चिमे कलकं कुर्वीहायव्यां स्त्रुत्यादिशेत् । उत्तरे
वंशवृद्धिः स्त्रुतीशाने रत्नसङ्घम् । दिङ्मूढे कुलनाशः
स्त्रुतद्वेगो दारिद्र्यमादिशेत्” ।

मृदे आवासविस्तारभेदेन ध्वजाद्यायास्तत्फलं
वर्णदिग्भेदेन ध्वजादीनां विभिनिषेधौ चाह तत्रैव
“विस्तारेण हतं दैर्घ्यं विभजेद्विभक्ततः । यच्छेषं स भवे-
दायोध्वजाद्यास्तो स्युरदधा । ध्वजो धूमो हरिः श्वो गौः
खरोभौ वायसोऽष्टमः । पूर्वादिदिग् चाद्यानां ध्वजादीनां
मवस्थितिः । स्वस्थानात् पञ्चमे स्थाने वैरत्नं च मह-
ज्जवेत् । विषमायः शुभः प्रोक्तः समायः शोकदुःखदः ।
स्वस्थानगा वलिङ्गः स्युर्नचान्यस्थानगाः शुभाः ।
ध्वजः सिंहे तौ च गजे ह्येते गवि शुभप्रदाः । हयो न
पुजितोऽप्यत्र ध्वजः सर्वत्र पुजितः । हयसिंहगजाद्यैव
कण्ठे कर्कटकोटयोः । द्विपः पुनः प्रयोक्तव्यो वापीकुप-
सरः सु च । मृगेन्द्रमासने दद्याच्छ्वयनेषु गजं पुनः ।
हयं भोजनपात्रेषु कलादिषु पुनर्ध्वजम् । अग्निवेशसु
सर्वेषु, गृहे वज्रपुष्पजीविनाम् । धूमं नियोजयेत् केचित्
श्वानं श्वेच्छादिजातिषु । खरो वैश्यगृहे गक्षो ध्वजः शेष
कुटीषु च । हयसिंहगजाद्यापि प्रासादपुरवेशसु । गजाये
वा भुजाये वा गजानां सदनं शुभम् । अश्वशयं ध्वजाये
च खराये हयभेदेषु वा । उत्प्राणां मन्दिरं कार्यं ग-
जाये वा हयध्वजे । पशुसङ्घे हयाये च ध्वजाये वा शुभ-
प्रदम् । शय्यासु हयभः शक्तः पीठे सिंहः शुभप्रदः ।
कमलच्छत्रवस्त्राणां हयाये वा ध्वजेऽपि वा । पादुकोपा-
नङ्गौ कार्ये सिंहयायेऽप्यथ वा ध्वजे । स्पर्शरौप्यादिवाह-
नामन्देशां तु ध्वजः शतः । ब्राह्मणे तु ध्वजः अष्टः
प्रतीच्यां कारयेद्युक्तम् । सिंहश्च भूभृतां यस्त उदीच्यां
च सुखं शुभम् । विशां हयः प्राग्वदनं गूढाणां दक्षिणे
गजः । सर्वेषामेव आद्यानां ध्वजः अष्टतमो
मतः । ध्वजायः क्षत्रियविशोः प्रशस्तो गुरुरजपोत् ।
सिंहायः सर्वथा त्वाक्को ब्राह्मणेन हयस्तथा । सिंहाये
शुनि चाये च स्वस्थायसं प्रजायते । भुजाये पूर्ण-
सिद्धिः स्नादुदधायः पशुवृद्धिदः । गजाये सम्प्रदां
वृद्धिः शेषायाः शोकदुःखदाः । तथा च ध्वजाद्या
आया यत्र सुसुद्धिदुःखहाराणि स्युरिति फलितार्थः
“प्रत्यग्ध्वजे हारमवाञ्छितं पूर्वं हरानुदत्तं स्यात्
हिरदे च याव्यम्” इति श्रीपत्युक्तेः “सर्वहार इह
ध्वजो वरुणदिग्गहारं च हित्वा हरिः प्राग्गहारो
हयभो गजो यमसुरेशाशासुखे स्थाप्युभः” मन्त्रेश्वरो-
क्तेः । “पञ्चादुदत्तपूर्वमे हिजादितः” सचि० ब्राह्म-
णादिवर्णभेदेन हारनिवेशनसूक्तम् हिजादितः ब्राह्म-

णादिवर्णभेदेन पञ्चादादि दिक्षु गृहहारं स्यात् । यथा
ब्राह्मणस्य पञ्चानुसुखं गृहहारं क्षत्रियस्योदगदिशि
वैश्यस्य पूर्वस्थां, शूद्रस्य यमे दक्षिणस्याम् इत्यर्थः । उक्तञ्च
श्रीपतिना “ध्वजे प्रतीच्यां सुखमयजागासदङ्गसुखं
भूमिभृतास्तु सिंहे । विशो हये प्राग्वदनं गजे तु शूद्रस्य
यास्याननमामनन्तीति” । टोडरानन्दे च्यवनः “ध्वजे
परास्यं विप्राणां राक्षसं सिंहेऽप्युदङ्गसुखम् । गजे
शूद्रस्य याव्यास्यं विशः पूर्वसुखं हये इति ॥” पी० धा०
गृहाणामाद्यवारांशादिकं तत्फलञ्च विश्व० उक्तं यथा
“पिण्डे नवाङ्गाङ्गजैरग्निनागादसागरैः । नागैश्च
शुणिते भक्ते क्रमादेते पदार्थकाः । नागाद्रिनववृद्धा
दर्शितव्यं क्षत्रभानुभिः । आयो वारोऽंशको द्व्य-
ष्टमश्चान्निधिर्युतिः । आयुचाय गृहेऽर्थगृहभैक्यं
स्तिप्रदम् । संपूर्णाः शुभदा ह्येते सप्तपूर्णास्तनिपदाः” ।
अस्यार्थः । इदमृहदीर्घः २७ङ्गलाः विस्तारः ७ङ्गलाः ।
“तथायते तद्भुजकोटिघातः” लीला० उक्तदिशा ज्ञेयफ-
लम् २०१ इदं पिण्डं नवधा स्थापितम् यथाक्रमम् नवाद्या-
ङ्गैर्युणिते नागाद्याङ्गैर्हृते आयादयःस्युः । यथा २०१
पिण्डे ८ युणिते १८२७ । ८भक्ते शेषाङ्गात् १ आयः
सिंहाख्यः । ८ङ्गतः १८२७ । ७भक्ते शेषः ७ तेन वारः
जनिः । ६युणः १२१८ । ६भक्ते १शेषः अंशकः (नवां-
शकः) । ८युणः १६२४ । १२भक्ते ४घनम् । १युणः
६०८ । ८भक्ते शेषः १अणम् । ८युणः १६२४ । २७
भक्ते शेषः ४नक्षत्रं रोहिणी । ८युणः १६२४ । १५भक्ते ।
शेषः ४चतुर्थी तिथिः । ४युणः ८१२ । २७भक्ते शेषः
२प्रीतिवैगः । ८युणः १६२४ । १२०भक्ते शेषः ६४वर्षा
आयुः । आयादीनां प्रयोजनं पी० धा० दर्शितं यथा
अवैषामायादीनां प्रयोजनसूच्यते । आयस्य तापत् “विष-
मायः शुभायैव समायः शोकदुःखदः” इति वसिष्ठोक्तम् ।
“वाराणां च सूर्यारवाराश्यां सदा यज्जिभयप्रदाः ।
शेषपञ्चाणां वारांशाः कर्तुरिदाहसिद्धिदाः” इति यथा
गणितेनागतो भौमवारः सोऽपि निन्द्यः तद्वाशी मेघ-
वृश्चिकौ निन्द्यौ एवमन्वेधपि राशिषु तत्तत्तारागिन्याः
“गृहस्थागतं यत्तु तद्द्विराश्यात्मकं यदि । तत्तत्तारा-
वशात्तत्र ज्ञातव्यं सर्वदा गृहभिति” तथा च क्षत्तिका
द्विराश्यात्मिका तत्रैकावशे मेघः । मृगेऽपि ह्य्रादिके शेषे
मिथुनमन्यथा हयः । पुनर्वसुवर्षाशकलयं यावन्मिथुनमन्यथा
कर्कः । एवमुत्तराफाल्गुन्यादिषु द्विराश्यात्मकेषु चूनीयं वि-

द्विजः । न तु निःसन्दिग्धे ध्वजराश्यात्मकेषु अश्विन्यादिषु ।
 धनार्थयोश्च फलम् “धनाधिकं गृहं दृष्ट्वा निर्दनाय
 अस्त्राधिकमिति” । नक्षत्रस्य फलम् “विपत्प्रदा विपत्तारा
 प्रत्यरिः प्रतिकूलदः । निधनाख्या तारका तु सर्वथा निध-
 नप्रदा । विवर्ज्य तारकास्ते तन्निर्माणमशुभप्रदम् । कुर्वन्
 ज्ञानतो मोहाददुःखभागव्याधिभागभवेत् । अत्र गृह-
 नक्षत्रादिनमं यत्संख्यं तत्तत्प्रभक्तमवशिष्टतारका विपत्ता-
 रादिकाः स्युश्चेत्तदामितास्तद्दिने गृह्णारम्भं न कुर्या-
 दित्यश्विनं दिने शुभतारासु गृह्णारम्भं कुर्यादित्यर्थः
 इति केचित् । अपरे तु गृहकर्तृनामनक्षत्रादगृहं
 संगमयं नवभक्तमवशिष्टं विपत्तारादिकं स्थाप्य गृह-
 निष्टमन्यथा शुभमिति यदाह कश्यपः “दत्ते दुःखं ततो-
 यत्सं पञ्चमर्षं यगःकथम् । आयुःकथं सप्तमर्षं कर्तु-
 भाद्यदि सप्तममिति” वास्तुशास्त्रेऽपि “गृहभात् स्थाभिर्भ-
 गमयं भक्तं च नवभिः पुनः । यच्छेषं सा भवेत्तारा
 सप्तपञ्चलिकाऽधमेति” प्राञ्जः । यदा तु गृहकर्तुर्गृहस्य
 चैकं नक्षत्रं स्थाप्य तच्छुभमशुभं वेति निर्णयमाह ।
 यमिश्रः “गृहस्य तत्पतेस्त्वैकं धिष्ण्य” चेन्निधनप्रद-
 मिति” निधनं मरणम् । राशौत्रयोऽयं दोषः न तु निध-
 राशित्वे तद्वाक्यस्य विवाहप्रकरणोक्तत्वात् । केचिद-
 न्यदपि प्रयोजनसक्तं तदुक्तं व्यवहारसमुच्चये “लिभि-
 स्त्रिभिर्वैश्वानरं कृत्तिकायां कृत्तेदपलाप्रधानानि शोकम् ।
 शलोभयं राजभयं च सत्यः सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः”
 इति । गृहभवाश्रायिज्ञानेऽपि प्रयोजनमाह स एव ।
 (विश्वकर्म) राशिकूटादिकमित्यादि (तदुवाक्यमनुपदं
 इगप्रम्) वास्तुशास्त्रे कृत्तिकादिषु हिराशिषु भेषु राशि-
 निर्वधो यथा “अश्विन्यादित्यर्थं मेघे सिंहे प्रोक्तं मघात्र
 यम् । मूलादित्यत्र पापे शेषेषु नव राशयः” इति ।
 शेषेषु भेषु रोहिण्यादिषु नव राशयो ज्ञेयाः । यथा
 रोहिणीसूत्रयोर्दोषः । आश्रापुं नवस्त्रोर्मिषुनम् ।
 पुष्याक्षे प्रयोः कर्कः । एवं जस्तादिके अवस्थादिद्विके च
 कन्धामकराद्याराशयः स्युरित्यर्थः अथ च पक्षो
 वास्तुशास्त्रे नवांशतुल्यैः कृतः । अत्र राशिकूटे
 नाशोर्वधो न दोषाव । उक्तं च ज्योतिर्विनामणौ
 “मेघमेवकयोश्चैव गृहकृतस्वामिनोरपि । परस्परं
 मिलयोश्चेदेकनाशो प्रशस्यते” इति । तत्रिप्रयोजनं
 त्रिप्यानयनप्रकारान्तरं च वास्तुशास्त्रे “शक्राकृतं
 ज्योतिषं त्रिंशद्भावावशेषकम् । तिथ्यः प्रतिपदाद्याः सु-

दर्शं रिक्तां च वर्जयेदिति” । तस्यन्यायत्वाच्च भाग्यभक्त-
 रणोक्तं नेत्ययोगवर्जनं च योगार्थं, प्रयोजनं स्पष्टमेव
 आयुषः प्रयोजनं तावत्कालं गृहस्थितिरिति” पी० धा०
 आयादिकलं विश्ववास्तुशास्त्रे “धिष्ण्ये च वसुभिर्भक्ते
 व्ययः स्थाप्येयकादिके । धनाधिकं गृहं दृष्ट्वा निर्द-
 नाय अस्त्राधिकम् । व्ययान्विते ज्योतिषे भुवाद्यावरसं-
 युते । लिभिः शेषे क्रमादिन्द्रवसुभूमिपाशयाः । इन्द्रांशे
 पदवीद्विर्महत्त्वौख्यं प्रजायते । यमांशे मरणं मूनं
 रोगशोकमनेकधा । राजांशे धनधान्यानि प्लवहादिव
 जायते । राशिकूटादिकं सर्वं दम्भलोपरि चिन्तयेत् ।
 नैःखं हिदादशे मूनं लिङ्गोपे त्वनपत्न्यता । षट्कादिके
 नैधनं स्थाप्यत्यये मध्यमं कृतम् । (अत्यये द्वादशद्विती-
 यादौ) दानस्थिते प्लवलाभः स्त्रीलाभश्च तथैव च ।
 जम्बूवतीये च तथा धनधान्यागमोभवेत् । दशमैका-
 दशे चन्द्रे धनार्थुर्भद्रपलदः । चतुर्षाष्टमरिष्यस्यो
 सत्यपुत्रविनाशदः । लिङ्गोपेऽत्यनपत्न्यं स्थात् केचिद्
 वसुगृहे शुभम् । वदनि चन्द्रेऽनयोनेतत्कथं मतं
 कृतम् । अश्विन्यादित्यवम् इत्यादिकम् (अनुपदसक्तम्) ।
 सूर्यारवाराराश्याः सदा वज्रिभयप्रदा । शेष
 यज्ञाणां वारांशाः कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः । गृहस्थान्तमं
 यत्तु तद्वि राश्यात्मकं यदि । तत्प्रवर्णयशात्तत्र ज्ञा-
 तव्यं सर्वदा गृहम् । विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरिः
 प्रतिकूलदः । निधनाख्या तु या तारा सर्वथा निध-
 नप्रदा । विवर्ज्य तारकास्ते तन्निर्माणमशुभप्रदम् । प्रत्य-
 रितारा भयदा निरशंसेत् सत्युभोः । निधनाख्या
 तु या तारा स्त्रीकृतार्तिप्रदायिनी । कुर्वन्ज्ञानतो
 मोहाददुःखभागव्याधिभागभवेत् । त्रिषौ रिक्ते दरि-
 द्रत्वं दर्शं गर्भनिपातनम् । कुयोने धनधान्यादिनाशः
 पातश्च सत्युदः । वैधृतौ सर्वनाशश्च नक्षत्रैक्ये तथैव च ।
 आयुर्विहीने मेघे तु दुर्भगत्वं प्रजायते । नाशोर्वधो न
 शुभदस्तारा रोगभयप्रदा । मघावैरे प्लवजानिर्जन-
 हानिस्तथैव च । योनौ कलिर्महादुःखं यमांशे
 मरणं भुषम् । नक्षत्रैक्ये स्थाप्यत्युर्वर्धं वंशवि-
 नाशनम् । पापवारे दरिद्रत्वं शिशूनां मरणं तथा ।
 केचिच्च निः प्रशंसनि चौरभीतस्तु जायते” ।
 आयादिकचिन्ताया भयादां दिग्भेदेन स्तम्भभेदनिर्माण-
 आह विश्वकर्मा “एकादशकरादुदं वायव्यादिषु चक्षकम् ।
 तावदायादिकं चिन्त्यं तदुदं नैव चिन्तयेत् । आय-

व्ययौ मासशुद्धिर्न लीर्णे चिन्तयेद्गृहे । शिलाभ्यासं
प्रकृषीत मध्ये तस्य विधानतः । शिलाभ्यां देवतागेहं
पूर्वस्थां स्नानमन्दिरम् । आग्नेयां पाकसदनं शयनं
दक्षिणे न्यसेत् । शस्त्रगेहं च गैर्ह्यं पश्चिमे भोजनाल-
यम् । वायव्यां धान्यसदनं भाण्डारागारसत्तरे ।
आग्नेयीपूर्वयोर्मध्ये दक्षिमन्यनमन्दिरम् । अग्निमेते
शयोर्मध्ये आग्नेगेहं प्रशस्यते । यास्यनैव तयोर्म-
ध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम् । नैर्ह्यं पयोर्मध्ये विद्या-
भ्यासस्य मन्दिरम् । पश्चिमानिलयोर्मध्ये रोदनार्थं
गृहं कृतम् । वायव्योत्तरयोर्मध्ये रतिगेहं प्रशस्यते ।
उत्तरेशानयोर्मध्ये औषधार्थं च कारयेत् । शैशानपूर्व-
योर्मध्ये शेषं सर्वं गृहं कृतम् । नैर्ह्यं स्तुतिका-
गेहं नृपाणां गेहमिष्यते । आसन्नप्रसवे मासि कुर्या-
न्वैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्नादिति शास्त्रेषु नि-
श्चितम् । मासे तु नवमे मासे पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रसूति
सम्पन्ने काले गृहकारमायमिष्यते ।

अलिन्दभेदेन गृहनामभेदान् तत्फलमलिन्दशब्दाच्चैवाहं
तत्रैव "गुरोरधो लघुः स्थायः प्रस्तादुर्ध्वं न्यसेत् ।
गुरुभिः पश्चिमे पूर्व्यं सर्वलघुवधिर्विधिः । स्नादलिन्दं लघु-
स्थानेनालिन्दं गुरुमान्नितम् । प्रदक्षिणैर्गृहहारादलिन्द-
देशपट्विधैः १६ । भुवसंज्ञः १ गृहं त्वाद्यं धनधान्यसुख-
प्रदम् । धन्यं २ धान्यप्रदं नृणां जयंश्छादिलयप्रदम् ।
मन्दं ३ स्त्रीजनार्दं नूनं ४ खरं ५ सम्महिनाशनम् ।
पुत्रपौत्रप्रदं कालं ६ श्रीपदं स्नाननोरमम् ७ । सुवर्णं ८
भोगदं नूनं दुर्लभं ९ विस्तृष्टप्रदम् । सर्वदुःखप्रदं
क्रूरं १० विपक्षं ११ शत्रुभीतिदम् । धनदं १२ धनदं
गेहं जयं १३ सर्वसुखावहम् । आक्रदं १४ शोकजननं
विपुलश्रौयशःप्रदम् । विपुलं १५ नामसहस्रं धनदं
विजयामिधम् १६ । प्रदक्षिणं सप्तमुखादलिन्दं विद्या-
लघुस्थानसमान्नितं च । गृहस्य पूर्वादिगतेष्वलिन्देष्वेवं
भवेद्युदेशः षट् भेदाः १६ । भवेत् पुनः शुभालिन्दयुतं
कापालसंज्ञकम् । विस्तारात् द्विगुणं गेहं गृहस्थामि-
विनाशनम् । निरर्थकं तद्गृहं स्नाद्वयं वा राजसम्भ-
वम् । केचिदलिन्दं द्वारं तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।
केचिदलिन्दं शालाह्वं केचिन्नालिन्दं च तत् । गृहा-
ह्वं च ये कोशं गृहस्थान्मर्ताश्च ये । तेषां कोठीकृतं
तिर्यग्गेहं चालिन्दसंज्ञकम् । समशीनं गृहादु-
न्नाह्वं च त्रिगुणं कोशनिर्मितम् । मध्यादुर्ध्वं तच्च गेहं

वाचालिन्दसंज्ञकम् । यत्नालिन्दं च तत्रैव द्वारमार्गः
प्रशस्यते । अलिन्दद्वारहीनं च गृहं कोठीसमं कृतम् ।
यत्नालिन्दं तत्र शाला तत्र द्वारं च शोभनम् । शाला-
लिन्दद्वारहीनं न गृहं कारयेद्बुधः । अयमर्थः ।
"प्रस्तारे तु लघुं न्यस्य प्रथमस्य गुरोरधः । यथोपरि
तथा शेषं भूयः कुर्यादहं विधिम् । अने दद्याद्गुरुनेव या
वत् सर्वलघुर्भवेत्" इ० र० उत्तरीत्या चतुर्द्वाररूपपञ्चगुणं
प्रकल्पनेन प्रस्तारे लघुं द्वारं प्रकल्प्य षोडश भेदाः
स्वरूपतोदृश्यन्ते यथा

- १ । ११११ ऊर्ध्वं सुखम् भुवं शुभदम् ।
 - २ । ११११ प्राग् लघुं धान्यं शुभम् ।
 - ३ । ११११ दक्षिणद्वारम् जयं शुभदम् ।
 - ४ । ११११ प्राग् दक्षिणद्वारम् मन्दमशुभदम् ।
 - ५ । ११११ पश्चिमद्वारं खरमशुभदम् ।
 - ६ । ११११ प्राग् पश्चिमलघुं कालं शुभदम् ।
 - ७ । ११११ दक्षिणपश्चिमाक्षम् मनोरमं शुभदम् ।
 - ८ । ११११ प्राग् दक्षिणपश्चिमाक्षं सुखं शुभदम् ।
 - ९ । ११११ उत्तराक्षम्—दुर्लभमशुभदम् ।
 - १० । ११११ पूर्वोत्तरद्वारम्—उपमशुभदम् ।
 - ११ । ११११ दक्षिणोत्तराक्षम् विपलमशुभदम् ।
 - १२ । ११११ प्राग् दक्षिणादिगाक्षम् धनदं शुभदम् ।
 - १३ । ११११ पश्चिमोत्तराक्षम् जयमशुभदम् ।
 - १४ । ११११ पूर्वपश्चिमोत्तराक्षम् आक्रन्दमशुभदम् ।
 - १५ । ११११ दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारम् विपुलं शुभदम् ।
 - १६ । ११११ चतुर्दिग् द्वारम् विजयं सर्वत्र शुभदम् ।
- दिग्भेदेनैकशालादिनिर्माणप्रकारं तत्राह
"यद्वास्तुनि च विस्तारः सैवोच्छायः शुभः कृतः । एक-
शालो गृहः कार्यो विस्ताराद्द्विगुणोच्छ्रयः । चतुः
शालगृहस्यैव सप्तत्रयो व्याससंमितः । विस्ताराद्द्विगुणं
दैर्घ्यमेकशालेषु शस्यते । विस्तारं यद्ब्रूवेहं तद्गृहं त्रैक-
शालके । द्विशाले द्विगुणं प्रोक्तं त्रिशाले त्रिगुणं तथा ।
चतुः शाले पञ्चगुणं तद्गृहं नैव कारयेत् । शिखा चैव
त्रिभागे तु गृहं चोत्तमसंज्ञकम् । एकं नागेन्द्रसंज्ञकं
द्वे च दक्षिणपश्चिमे । त्रिशालं पूर्वतोहीनं कार्यं
वा सौख्यवर्जितम् । ऊर्ध्वभागत्रयं त्रिधा अधोभागद्वयं
तथा । मध्ये नाभिं विजानीयादिति प्राह पराशरः ।
पूर्वादिषु चतुर्दिक्षु वाममेकादयोऽधुवाः । विस्तारस्यापि
दैर्घ्यस्य तत्रैवैकसंयुताः । वामं वातादिकोषेषु भुवं

विस्तारदैर्घ्ययोः । एकाद्याः स्नेहया सर्वे कावावेदसम-
न्विताः । अनेनैव प्रकारेण क्रियमाणे च वास्तुनि । आ-
व्ययादिसंशुद्धिं न चिन्तयति पूर्वतः । अर्थात् यदि
वास्तुनि एकमेव गृहं क्रियते तदा नागेन्द्रसंशुद्धि-
सौम्यजितं उत्तरशालाङ्गीनं गृहं कार्यं यदि
द्विशालकं गृहं क्रियते तदा दक्षिणपश्चिमे शाले कार्यं
त्रिशाले पूर्वतोङ्गीनं कार्यम् उत्तरशालया पा-
ङ्गीनं कार्यम् । शालाविभागस्तु अनेनैव विधानेन कार्यः
पूर्वतः अर्द्धभागत्वं तज्ज्ञा पश्चिमे भागद्वयं तज्ज्ञा यो
मध्यगतो भागः स नामिः तत्र शाला न विधेया अ-
नेनैव प्रकारेण पूर्वोदिदिष्ट एकादयो विस्तारस्य दैर्घ्यस्य
एकैकभागं संयोज्य वातादिकोलेषु उत्तरशालाङ्गीनत्वाच्च
देवं सर्वे एकाद्याश्चतुःशालाला वेदसमन्विताः कार्यः
अनेनैव प्रकारेण शालायुते गृहवास्तुनि आव्यव्यादि-
शुद्धिर्न चिन्तनीया । एकशाले आव्यव्यादिविचारः कर्तव्यः
द्विशालादिगृहे आव्यव्यादिशुद्धिर्न विचारणीया
यतः निर्गमालिन्दनियुद्धादीनि यानि चतुर्दिशं वेष्टनानां
तानि न आच्छाणि इति । वर्षभेदेनैकशालादिविशेष-
भेदादिकमाह तत्रैव “ब्राह्मणानां चतुःशालं क्षत्रियाणां
त्रिशालकम् । द्विशालकं च वैश्यानां शूद्राणामेकशालकम् ।
सर्वेषामेव वन्यानामेकशालं प्रशस्यते । एकशालं द्विशालं
वा त्रिशालं तुर्यशालकम् । यथालिन्दनगृहं कुदात्ता
इकशाला प्रशस्यते । शालाभेदो न कर्तव्यो न कुदात्तु
क्षुनिम्नकम् । समां शालां ततः कुदात्तम् प्राकारमेव
च । कुक्षीरो हृदिकोमीन उत्तरद्वारसंस्थिताः । मेघ-
सिंहधनुर्द्वारी पूर्वद्वारेषु संस्थिताः । द्वपभो मकरः
कन्या याव्यहारसमाप्तिताः । मिथुनं तुलकुम्भौ च
पश्चिमद्वारमाश्रिताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा-
श्चैव यथाक्रमम् । यदीशा राशयः प्रोक्तास्तस्मिन्
शाला प्रवर्तते । अथ पूर्वविभागे तु ब्राह्मणा उत्तरे श्वाः ।
वैश्याश्च दक्षिणे भागे पश्चिमे शूद्रास्तथा । आग्ने-
यादिक्रमेणैवापभवावर्णसङ्हराः । क्षातिभ्यश्च चो-
राश्च विदिकुलाः शोभनाः स्मृताः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया-
वैश्याः शूद्राः प्रागादिषु स्मृताः । श्वादीनां गृहमीन
भेदमाह तत्रैव । “अष्टोत्तरं ह्यक्षयतं विस्तारे श्वाभ-
न्दिम् । कार्यं प्रधानमन्यानि तथाष्टोत्तरानि
तु । विस्तारपादसंयुक्तं तेषां दैर्घ्यं प्रकल्पयेत् ।
एवं श्वाणां पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च । सेना-

नीनां च पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च । पशूनिः
पशूनिर्विहीनानि चतुःपष्टिमितानि च । पशूनि, तस्य
विस्तारे दैर्घ्यं षड्भागसंयुतम् । पष्टिचतुर्वि-
हीनानि वेष्टनानि सप्तविधम् च । पशुसंज्ञासंयुक्तं
दैर्घ्यं तस्याहमेव च । श्वाणां सप्तविधेषु प्र-
शस्तं पशुचैव हि । पशूनिः पशूनिश्च वेष्टनानि क्षणीयाश्च
तथैव च । त्रिंशद्युतस्य दैर्घ्यं च युवराजगृहाणि
च । पशु ऊर्ध्वं च तस्यैव श्वाणां प्रमदन्ति हि । श्वा-
भन्निगृहाणां च अन्तरे यत्प्रमाणम् । सामन्तराजभ-
त्तानां प्रवराणां गृहं स्मृतम् । श्वाणां युवराजस्य गृ-
हाणामन्तरेण यत् । तत् गृहं कक्षुकोवेशम् कक्षा-
णानां तथैव च । युवराजभन्निगृहाणान्तरं यद्भवे
दिह । अर्धस्य तु तद्देहं तत्कर्मकुशलाश्च वे । अर्ध-
लाधिकृतानां च रतिकोशप्रमाणम् । क्षत्रार्श-
क्षुर्हीना पशु गेहा भवन्ति हि । षड्भागसंयुक्तं दैर्घ्यं
दैवक्षमिषजां तथा । पुरोहितानां शुभदं सर्वेषां
कथयाम्यतः । हस्तात् हातिशता युक्तं विस्तारस्य
द्विशालयम् । विस्तारं सदृशं तु दैर्घ्यं तस्य प्रक-
ल्पयेत् । श्वाणां क्षत्रियादीनामालयं पूर्वोदि-
तम् । श्वासेनापतिगेहस्थान्तरं यद्भवेदिह । तत्कोश-
गेहं भवति रतिकेहं तथैव च । सेनापतश्चपमेहाना-
मन्तरं यत्प्रमाणम् । चातुर्वर्ण्यस्य यद्देहं तद्देह-
पूज्यसम्मतम् । अथ पारसवादीनां मातापितृवेदन-
रम् । ब्राह्मणस्य च यन्मानं शूद्रेण सञ्च तद्भवेत् ।
शतहस्तोच्छ्रितं कार्यं चतुःशालं गृहं भवेत् । प्रमि-
तमेकशालन्तु शुभदं तत्प्रकीर्तितम् । सेनापतिश्च-
वादीनां सप्रसा सजिते जते । व्यासे चतुर्दश शूते शाला-
मानं विनिर्दिशेत् । पशुत्रिंशदृतेऽन्यत्वालिन्दमानं
भवेत् तत् । शाला त्रिभागतुल्या च कर्तव्या वीथिका-
वृद्धिः । भवनात् पूर्वं कोणां पश्चात्प्राप्य भवेत् ।
सावत्स्यं पार्श्वयोस्तु सर्वत्र सुस्थिरं भवेत् । विस्तार-
पोडगंस्तु चतुर्हस्तयुतोच्छ्रितः । तदनन्तरस्योत्तरं
प्रमाणं प्रदेदुधः । हादृशमागेनोचं च समस्तानां
प्रकल्पयेत् । यजन्ते राजसूयाद्यैः ऋतुभिर्वेदनीचराः ।
नलैरप्यष्टमैकोपां कारयेद्भवन्तीतमम् । तथा च सप्तमैरेव
विप्राणां कारयेद्भृङ्गम् । साह्यं प्रदेः क्षत्रियाणां वैश्या-
नां साह्यं पशुमैः । त्रिभिः साह्यैश्च शूद्राणां भवनं शुभदं
स्मृतम् । सगृहाणां विभागेन प्रमाणमिह कथयेत् ।

Col-
13/10/76

Archaeological Library

Call No. 19787
RSa4K/Tar.

Author Taranatha
Tarkavachaspati.

Title— Vachaspathya
V.2

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.